

THE
ASTĀNGAHRIDAYA

A COMPENDIUM OF THE AYURVEDIC SYSTEM

COMPOSED BY

VĀGBHATA

With the Commentaries (Sarvāngasundarā) of Arunadatta and
(Āyurvedarasāyana) of Hemādri

COLLATED BY

THE LATE DR ANNĀ MOREŚWAR KUNTE. B A M D

DEMONSTRATOR OF ANATOMY, GRANT MEDICAL COLLEGE,

AND

KRISNA RĀMCHANDRA S'ĀSTRĪ NAVRE

Sixth Edition 2000 Copies

EDITED BY

PT BHISAGĀCHĀRYA HARIŚĀSTRĪ PARĀDKAR VAIDYA, AKOLA-BERAR

WITH THE HELP OF OLD MANUSCRIPTS GIVING DIFFERENT READINGS, EXPLANATORY FOOT NOTES,
ADDING HEMĀDRI'S COMMENTARY

PUBLISHED BY

PĀNDURĀÑG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SĀGAR" PRESS,

BOMBAY

1939

Price 12 Rupees
NIRNAYA SĀGAR PRESS

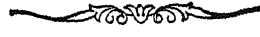
[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher.—Pandurang Jawaji, } “Nirnaya Sagar” Press,
Printer.—Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

श्रीमद्वाग्भटविरचितम् अष्टाङ्गहृदयम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यया व्याख्यया,
हेमाद्रिप्रणीतया आयुर्वेदरसायनाह्वया टीकया च
समुल्लसितम् ।

कै० डॉ. अण्णा मोरेश्वर कुंटे, बी. ए , एम्. डी ,
वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री नवरे, इत्येतैश्च पूर्वं संस्कृतम् ।

तस्येदं षष्ठं संस्करणम् ।

अकोलानिवासिना
पराङ्करोपाह्वेन सदाशिवसूनुना हरिशास्त्रिणा भिषगाचार्येण
संशोधितम् ।

बहूनां प्राचीनलिखितपुस्तकानां साहाय्येन हेमाद्रिटीकया पाठान्तरैष्टिप्पण्यादिभिश्च
समलङ्कृतम् ।

तच्च

मुम्बय्याम्

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

अर्पणपत्रिका.

गुरुवर्य प्राणाचार्य कृष्णशास्त्री देवधर वैद्यराज नागिक.

आयुर्वेदविदामशेषभिषजा मूर्ध्नि स्थितो विद्यया प्राणाचार्यपदाङ्कितो विजयते कृष्णश्च जानार्दनिः ।
धन्ये देवधरान्वये दृढजनुर्नासीकतीर्थे वसन् शास्त्रज्ञान् सुतनिर्विशेषदयितान् शिष्यान् सदा सत्पथम् ॥ १ ॥

अगण्यगुणगौरवापहृतचेतसः सद्गुरोः प्रणम्य परमादरेण चरणारविन्दे मुदा ।
समर्पयति सादरं स्वकृतिरूपपुष्पाञ्जलिं सदाशिवसुतः पराङ्करवशजातो हरिः ॥ २ ॥

श्रीमद्वाग्भटविरचितस्याष्टाङ्गहृदयस्य सटीकस्य

प्रथमद्वितीयावृत्तिसंशोधका. ।

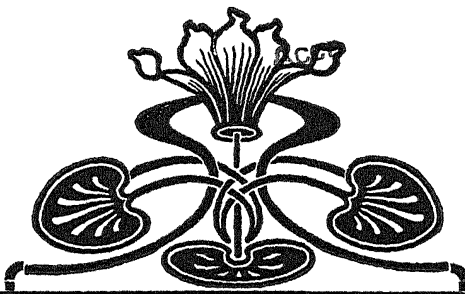
षष्ठावृत्तिसंशोधका. ।

कै० डॉ० अण्णा मोरेश्वर कुंटे. एम् डी
मुंबई

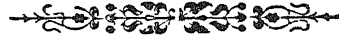
मिषगाचार्य हरिशस्त्री पराडकर वैद्य,
अकोला, वऱ्हाड

ग्रन्थालोकः ।

विषयाः ।

पृष्ठानि ।

- १ अष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठावृत्तेः प्रस्तावना—(भिषगाचार्यहरिशस्त्रीपराडकरवैद्यविरचिता) । १—२
- २ वाग्भटविमर्शः—(भिषगाचार्यहरिशस्त्रीपराडकरवैद्यविरचित) । १—४२
- ३ सूचिपत्रं प्रथमम्—अष्टाङ्गहृदये वाग्भटेन निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां मुनीनां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । १
- ४ सूचिपत्रं द्वितीयम्—अष्टाङ्गहृदये वाग्भटेनोपनिबद्धानां वृत्तानामकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । २
- ५ सूचिपत्रं तृतीयम्—सर्वाङ्गसुन्दरायामरुणदत्तेन समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । ३—४
- ६ सूचिपत्रं चतुर्थम्—आयुर्वेदरसायने हेमाद्रिणा समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । ५—६
- ७ सूचिपत्रं पञ्चमम्—टिप्पणीषु समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । ७—८
- ८ सूचिपत्रं षष्ठम्—टीकाटिप्पणीषूपयोजितानां सक्षिप्तचिन्हानां तज्ज्ञेयानां नाम्ना चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । ९—१०
- ९ सूचिपत्रं सप्तमम्—अष्टाङ्गहृदयस्य तथा तट्टीकाद्वयस्य सशोधनार्थं समानीतानां हस्तलिखितपुस्तकानां अकारादिसंज्ञादर्शकं सक्षिप्तवृत्तदर्शकं च सूचिपत्रम् । ११—१६
- १० सूचिपत्रं अष्टमम्—अष्टाङ्गहृदयस्य तट्टीकाद्वयस्य च सशोधनार्थं तथा वाग्भटविमर्शार्थं मुपयोजितानां मुद्रितपुस्तकानामकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् । १७—१८
- ११ सूचिपत्रं नवमम्—अष्टाङ्गहृदयस्यास्या षष्ठावृत्तौ प्रत्यध्यायश्लोकसंख्यायास्तथा पूर्वावृत्तितो न्यूनाधिकश्लोकसंख्यायाश्च दर्शकं सूचिपत्रम् । १९—२०
- १२ शुद्धिपत्रम् । २१—२३
- १३ पी. के. गोडे महाभागैर्विरचिता आङ्गलभाषोपनिबद्धा प्रस्तावना । १—१२
- १४ प्रथमावृत्तिद्वितीयावृत्त्योः प्रस्तावने—(कै. डॉ. कुण्टेमहाभागैर्विरचिते ।) १—३२
- १५ तृतीयावृत्तिप्रस्तावना—(कृष्णशास्त्रीनवरेमहाभागैर्विरचिता ।) ३३—३४
- १६ अष्टाङ्गहृदयस्य विषयानुक्रमणिका—(अध्यायानुक्रमेण) १—५३
- १७ अष्टाङ्गहृदयस्थयत्रशस्त्रचित्रानुक्रमणिका । ५४
- १८ अष्टाङ्गहृदयमूलं टीकाद्वयोपेतं टिप्पण्यादियुतं च । १—९५६

अष्टाङ्गहृदयस्य षष्ठावृत्तेः प्रस्तावना ।

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयाव्यक्षै अष्टाङ्गहृदयस्यैतत्संस्करणसशोवनकर्मणि विज्ञापितैरस्माभिः अङ्गीकृतमेतत् सशोवनकार्यम् ।

प्राचीनग्रन्थस्य प्रमाणावृत्तिमापादयितुं तद्ग्रन्थस्याधिकतोऽधिकं हस्तलिखितपुस्तकापादनं प्राधान्यतः आवश्यकम् । अत एव अष्टाङ्गहृदयस्य प्रस्तुतावृत्तिसम्पादनार्थं अस्माभिः तत्तद्वस्तुलिखितपुस्तकसङ्ग्रहालयेभ्यस्तथैव तत्तद्विद्वज्जनेभ्यो महता प्रयत्नेन अष्टाङ्गहृदयसंहितायाः अरुणदत्तव्याख्यायाः हेमाद्रिटीकायास्तथा च चन्द्रनन्दनतोडरमल्लभट्टनरहरिविरचितानां व्याख्यानां त्रयस्त्रिंशन्मितानि (३३) हस्तलिखितपुस्तकानि समाल्लस्य तानि च सावहितचेतसा सशोध्य कृतो यत्नः, यथा सर्वाङ्गपरिपूर्णा प्रमाणा च (Standard edition) भवेदियमावृत्तिरिति । निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रालयाध्यक्षैरपि षष्ठमिदं संस्करणं यथा सर्वाङ्गसुन्दरं भवेत्तथा प्रयतितम् ।

संस्करणस्यास्य विशेषाः अधः प्रदर्श्यन्ते ।

१ एतत्पूर्वेषु संस्करणेषु वाग्भटकृतमष्टाङ्गहृदयं केवलया अरुणदत्तकृतया सर्वाङ्गसुन्दराभिवया टीकया समेतं मुद्रितमासीत् । अस्मिन् संस्करणे सूत्रनिदानचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानां हेमाद्रिविरचिता आयुर्वेदरसायनाख्या टीकाऽपि यावदुपलब्धा अधिकं मुद्रिता वर्तते ।

२ हेमाद्रिणा आयुर्वेदरसायनव्याख्याया विषयानुसारेण स्वीकृतो अध्यायक्रमः वाग्भटविमर्शे हेमाद्रिप्रकरणे ३६ तमे पृष्ठे द्रष्टव्यः । अत्र तु अध्येतृणामध्ययनसौकर्यं भवेदिति हेतोः अरुणदत्तव्याख्याया सहैव हेमाद्रिव्याख्याऽप्यस्माभिः अष्टाङ्गहृदयस्याध्यायानुक्रमेणैव मुद्रिता वर्तते ।

३ स्थानस्थानेभ्यः सङ्गृहीतान्यष्टाङ्गहृदयमूलग्रन्थस्य टीकाद्वयस्य च हस्तलिखितानि पुस्तकानि निपुणं समवलोक्य तथा चरकसुश्रुतादीन् आर्षान् ग्रन्थान् समालोच्य पाठशुद्धिं अत्र सुनिश्चिता । तथाच हस्तलिखितग्रन्थेषु समुपलब्धानि शुद्धानि पाठान्तराणि तत्तद्वस्तुलिखितपुस्तकसङ्गोष्ठेखपूर्वं पादटिप्पणीषु सन्दर्शितानि । क्वचिच्च टीकाकारसम्मतानि पाठान्तराण्यपि प्रदत्तानि ।

४ एवमेवानेकहस्तलिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतद्विद्वद्भिरपि सशोधितम् । हस्तलिखितपुस्तकस्थाः अन्ये शुद्धाः पाठाः तत्तत्पुस्तकसङ्ज्ञासहिताष्टिप्पणीषु प्रदर्शिताः ।

५ अरुणदत्तहेमाद्रिभ्यामव्याख्याता किन्तु चन्द्रनन्दनतोडरमल्लाभ्यां व्याख्याता हस्तलिखितपुस्तकेषु सम्प्राप्ताः केचन श्लोकाः तद्विद्वद्भिरपि अस्माभिष्टिप्पणीषु निर्दिष्टाः ।

६ पूर्वावृत्तिष्वसङ्गृहीता बहवः श्लोकाः लिखितपुस्तकेषु अधिकं समुपलब्धाः । एतेषां सार्धविंशतिः (२०) श्लोकाः टीकाकृद्भिर्व्याख्याताः । अतोऽस्माभिस्ते सर्वे अत्र समावेशिताः । अन्ये च भूयासः व्याख्याकारैरव्याख्याताः । तेषु च ये अस्मन्मतेन प्रकरणोचितास्तेऽस्माभिः अत्र मूलग्रन्थे अर्धचन्द्रद्वयं ( ) चिह्नमध्ये टिप्पण्या वा सम्मुद्रिताः ।

७ पूर्वावृत्तौ वर्तन्ते सार्धपञ्च (५) श्लोकाः, येषां व्याख्या टीकाकारैर्न कृता, अस्मिन् संस्करणे सर्वेऽपि तेऽस्माभिरतिचारिताः ।

८ अष्टाङ्गहृदये प्रत्यध्याय विचारितस्य विषयस्य चरकसुश्रुतसङ्ग्रहेषु ग्रन्थेषु यत्रयत्र कृतो विचारः तत्तत्स्थाननिर्देशो अव्यायारम्भे टिप्पण्या कृतः । अनेन अध्येतृणां तौलनिकमनुशीलनमयत्नसाध्यं भवेत् ।

९ यत्रयत्र टीकाकारैः कृतं व्याख्यानं नास्मत्सम्मतं तत्रतत्र अस्मन्मतेन यद्योग्यं व्याख्यानं तत् प्रमाणपुरस्सरं प्रदर्शितमस्माभिष्टिप्पणीषु ।

१० उभाभ्यामपि अरुणदत्तहेमाद्रिभ्यामव्याख्यातानां पदानां चन्द्रनन्दनतोडरमल्लमुद्रितटीकाकर्तृणां तथा च इन्दुजेज्जटङ्गलहणचक्रपाणिदत्तशिवदासश्रीकण्ठदत्तेत्यादिमुद्रितटीकाकाराणां सम्मतोऽर्थः, टिप्पणीषु प्रकटितः । क्वचिद्मरविश्वमेदिन्यादिकोशग्रन्थोक्तास्तथा निघण्टूक्ता अपि अर्थाः टिप्पणीषु निर्दिष्टाः ।

१ सशोधनार्थं मानीतानि हस्तलिखितपुस्तकानि तथा च कुतस्तानि प्राप्तानीत्यादिवृत्तं तत्तत्पुस्तकसङ्ज्ञासहितं सप्तमे सूचिपत्रे द्रष्टव्यम् । २ प्रत्यध्याय पूर्वावृत्तितो न्यूनाधिकश्लोकसंख्या नवमे सूचिपत्रे द्रष्टव्या ।

११ अरुणदत्तहेमाद्रिभ्यां व्याख्यानावसरे 'चरके' 'सुश्रुते' 'सङ्ग्रहे' इत्यादि विलिख्य समुद्धृतानां श्लोकानामवतरणानां च आरम्भे अस्माभिः तत्तच्छ्लोकस्य अवतरणस्य च मूलस्थानं अध्यायश्लोकाङ्गादिकं अर्धचन्द्रचिह्नद्वयं ( ) मध्ये प्रदर्शितम् । अनेन सुकरं भवेत्तदासादनं तत्तद्ग्रन्थमध्ये ।

१२ सूत्रस्थानीययन्त्रविधिशस्त्रविधिनानि अध्यायद्वये वर्णितानां यन्त्रशस्त्राणां चित्राण्यप्यत्र सम्मुद्रितानि ।

१३ यत्रयत्र अस्मन्मते लिखितपुस्तकस्य पदापेक्षया इतरस्य पदस्य वर्तते अपेक्षा तत्रतत्र ( ) इतिप्रकारके चिह्नमध्ये अपेक्षितं पदमस्माभिः निर्दिष्टम् । यत्र च अधिकस्य कस्यचिद्वर्णस्य पदस्य वा अपेक्षा तत्र तु [ ] इत्याकारके चिह्ने अपेक्षितो वर्णः, पदं वा लिखितम् ।

१४ वाग्भटसम्बन्धिनः प्रायः सर्वे (काल-धर्म-ग्रन्थकर्तृत्व-तटीकाकारादयः) महत्त्वपूर्णा विषयाः, यत्रास्माभिर्विचारिताः स 'वाग्भटविमर्श'स्य प्रबन्धोऽप्यत्रैव सङ्गृहीतः ।

१५ तथाच विविधा उपयुक्ता नव (९) सूचयोऽप्यत्र अन्तर्भाविताः । अष्टाङ्गहृदयशब्दसूचि विषयसूचि च अत्रैव प्रकाशयितुं समयाभावाद्यद्यपि न पारयामो वयः, तथाऽप्यन्यस्मिन् सस्फुरणे तत्पूर्वं वा, तत् सूचीद्वयमपि अवश्यमेव प्रकाशयिष्यामः ।

१६ पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरप्राच्यमशोधनमन्दिरस्य प्रवामाध्यक्षा श्री पी. के. गोडे महाभागा अस्मत्प्रार्थिताः सन्तः अलिखन् विद्वत्ताप्रचुरमुपोद्धातुं अस्य ग्रन्थस्य आङ्ग्लभाषायाम्, यस्मिंश्च तैर्वाग्भटविषयकं तटीकाकारविषयकं च पाश्चात्यपण्डितोपनिबद्धग्रन्थस्थमखिलं वृत्तं एकत्र समाहृतम् । स उपोद्धातोऽप्यत्रैव समावेशितो वर्तते ।

अस्मिन् सशोधनकर्मणि आयुर्वेदतीर्थस्यास्मत्सूनुर्गङ्गाधरशर्मणः प्राधान्येन साहाय्यं जातम् ।

स्मरामस्तावदनल्पमुपकारं सर्वेषां सज्जनानां यैः कृपया हस्तलिखितपुस्तकादीनि दत्त्वा अष्टाङ्गहृदयसशोधनकर्मण्यस्माकं कृतं साहाय्यम् । तथा वाग्भटविमर्शेऽपि नामोल्लेखपूर्वं येषां येषां ग्रन्थकर्तृणां वचनान्यस्माभिरवतारितानि तेषां तेषामप्यधमर्णां वयम् ।

हस्तलिखितपुस्तकाद्यासादने तथा चान्यथा अस्मिन् सशोधनकर्मणि अधोनिर्दिष्टैः सज्जनैरस्मत्परमसुहृद्भिश्च प्रदत्तमस्मभ्यमनल्पं साहाय्यम् । तेषामपि उपकारभारं धारयामः ।

(१) मुम्बापुरीस्थाः आयुर्वेदमार्तण्डाः श्रीयादवजीत्रिकमजीआचार्याः ।

(२) पुण्यपत्तनस्थाः आयुर्वेदाचार्याः नानलोपाह्वाः पुरुषोत्तमशास्त्रिणः ।

(३) आकोलानिवासिनः एम् ए एल् एल्. बी इत्युपाधिवारिणः प्राचार्याः जोशीकुलावतंसः दत्तात्रयधनवो गणेशशर्मणः ।

(४) नागपुरस्थाः विनायककृष्णराजवाडे 'अडव्होकेट' महाभागा ।

(५) सागलीनिवासिनोऽस्मत्सतीर्थ्याः वैद्यवराः जोशीत्युपाह्वाः त्र्यम्बकशास्त्रिणः ।

एवं साम्प्रतमस्मत्कुलदैवतश्रीलक्ष्मीरवळनाथकृपाप्रसादात् तथा चास्मत्परमादरणीयानामतिप्रसिद्धानां तत्रभवतामस्मद्गुरुचरणानां जनस्थाननिवासिनां देवधरकुलावतंसानां भिषग्वरं श्री. कृष्णशास्त्रिणां उत्तमाशीर्वचःप्रदानेन सम्पूर्णतां गतोऽयं अष्टाङ्गहृदयसंशोधनप्रयत्नः ।

एवं महता यत्नेन सशोधितोऽस्मिन् ग्रन्थे मतिमान्वादनवधानाद्वा भ्रमः कश्चित् सञ्जातो भवेत् सशोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः ग्रन्थस्यास्याध्ययनाध्यापनेन सफलयन्तु चेममस्माकं यत्नमिति सर्वेभ्यः सज्जनेभ्यः सुधीभ्यश्च सविनयमभ्यर्थयामो वयम् । इति शम् ।

अकोला—विदर्भः ।
प्रमाथीनामः सवत्सरम् ।
आषाढमासः गुरुपौर्णिमा ।
शालीवाहनशकाब्दा १८६१
ता ११/७/१९३९ इ ।

सद्विषया विधेयः—

पराडकरकुलोत्पन्नः सदाशिवात्मजो हरिशर्मा

भिषगाचार्यः अकोलानिवासी ।

वाग्भटविमर्शः ।

विदितमेवैतद्विदुषामायुर्वेदपारावारपारीणानामध्येतृणा च यदायुर्वेदावबोधकतन्त्रसमूहेष्वतिप्रसिद्धमतिभास्वर चाष्टाङ्गहृदयतन्त्रं वर्तते, विरचयिता चास्य वाग्भट इति । अष्टाङ्गहृदयतन्त्रनिर्माता वाग्भट एवेति विषये यद्यपि विदुषा सर्वेषा वर्तत ऐकमत्यम्, तथाऽप्यष्टाङ्गहृदयनिर्मात्रा वाग्भटेनैवाष्टाङ्गसङ्ग्रहो व्यरचि तद्विज्ञेन वाऽपरेण वाग्भटेन ? किमय सौगतो जिनो वैदिकधर्मावलम्बी वा ? कः खल्वस्य वाग्भटस्य काल ? इत्येतस्मिन् विषये महान् विवादो वर्तते । विषयमिममवलम्ब्येतिहासविद्विरायुर्वेदविद्विश्च प्रकटितानि मतमंतान्तराणि सम्यगालोच्य विविच्य च तत्तन्मतसमर्थनार्थमुपन्यस्तानि प्रमाणानि प्रयतिष्यामहे साम्प्रत निर्णेतुमिह विवादविषयम् । तथा च कति ग्रन्था वाग्भटेन निर्मिताः ? कियत् कौशलमस्य ग्रन्थरचनायाम् ? कति तावद्वाग्भटस्य व्याख्यातारः ? के च ते ? अप्येतद्विज्ञो वर्तते कश्चिदायुर्वेदतन्त्रनिर्माता वाग्भट ? इत्यादयोऽपि विषयाः क्रमेण विचार्यन्ते ।

(१) हृदयकर्ता वाग्भट एव सङ्ग्रहकर्ता भिन्नो वा ?

प्रथमतस्तु अष्टाङ्गहृदयकर्ता वाग्भटोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहनिर्मातुर्वाग्भटाद्विन्न उताभिन्न इति विषये विद्वद्भिर्प्रदर्शितानि मतानि विचारयामो वयम् ।

‘Medicine of Ancient India’ नाम्नो ग्रन्थस्य कर्तारो डॉक्टर हॉर्नलेमहोदया अष्टाङ्गहृदयकर्ता डॉ. हॉर्नलेमहोद- वाग्भटः सङ्ग्रहनिर्मातुर्भिन्न आसीदिति स्वमत प्रदर्श्य हृदयकर्तार वाग्भटं द्वितीयपदेन याना मतम् । सङ्ग्रहकार वाग्भटं च प्रथमपदेन निर्दिशन्ति । स्वमतसमर्थकानि प्रमाणानि तु न प्रकटयन्ति । सत्यप्येवं, तन्मत प्रमाणीकृत्यार्वाचीनैरपि कैश्चिदायुर्वेदपारीणैस्तत्तथैवाङ्गीकृतम् ।

तथाहि—‘रसयोगसागर’ कर्तृभिः स्वर्गीयश्रीहरिप्रपन्नजीवैद्यराजमहाभागैः रसयोगसागरस्योपोद्धाते ३२ तमे पृष्ठे लिखितम्—“वैद्यशास्त्रे वाग्भटविरचितौ द्वौ ग्रन्थौ प्रसिद्धौ, अष्टाङ्गसङ्ग्रहोऽ- श्रीहरिप्रपन्न- वाग्भटः सङ्ग्रहनिर्मातुर्भिन्न आसीदिति स्वमत प्रदर्श्य हृदयकर्तार वाग्भटं द्वितीयपदेन जीना मतम् । सङ्ग्रहकार वाग्भटं च प्रथमपदेन निर्दिशन्ति । स्वमतसमर्थकानि प्रमाणानि तु न प्रकटयन्ति । सत्यप्येवं, तन्मत प्रमाणीकृत्यार्वाचीनैरपि कैश्चिदायुर्वेदपारीणैस्तत्तथैवाङ्गीकृतम् ।

भारतीययात्रिणो वचनाद्विद्यमानता प्रसिद्धिं च दर्शयति । अष्टाङ्गहृदयकारश्चान्य एव वाग्भटः ।” इति ।

कोशकारयोर्मतम् । ‘महाराष्ट्रीयज्ञानकोश’ कारास्तथा च ‘भारतवर्षीयचरित्रकोश’कारा अपि सङ्ग्रहकारो वाग्भटो हृदयकाराद्वाग्भटाद्विभिन्न इत्येव वदन्ति ।

श्रीमहामहोपाध्यायकविराजगणनाथसेनमहाभागास्त्वष्टाङ्गहृदयकारो वाग्भट एवाष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य निर्मा- ताऽऽसीदिति निःसदिग्धं मन्वते । ‘प्रत्यक्षशरीर’ नाम्नो ग्रन्थस्योपोद्धाते ५२ तमे कविराजगणनाथ- पृष्ठे ते लिखन्ति—“यत्तु अष्टाङ्गसङ्ग्रहकारो वाग्भटः अष्टाङ्गहृदयकाराद्वाग्भटाद्विन्न सेनमहाभागानां इति कस्यचित्पाश्चात्यविदुषो मत, तत् सर्वथा निर्मूलमतिविस्मयकरं च नः । ग्रन्थद्वयस्य सर्वत्रैव भाषासादृश्यात्, ग्रन्थकर्त्रोः पितृनामसादृश्यात्, कचिदपि मतभेदस्यादर्शनाच्च । वाग्भटेन हि महान्तं ग्रन्थमष्टाङ्गसङ्ग्रहाख्यं विरचय्य तत्संक्षेपो

“हृदयमिव हृदयमेतत्” निरमायीति स्वयमेवाभिहितं तेन सुस्पष्टया गिरा ग्रन्थसमाप्तौ ।” इति ।

मुम्बापुरीस्था आयुर्वेदमार्तण्डाः श्रीयादवजीत्रिकमजीआचार्याश्वरकसहिताया द्वितीयसंस्करणस्योपो-
 आयुर्वेदमार्तण्डानां द्वाते अष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदययोरेककर्तृकत्वमेव स्वीकुर्वन्ति । ते लिखन्ति—“अस्म-
 यादवजीत्रिकमजी न्मते तु अष्टाङ्गसङ्ग्रहकर्ता अष्टाङ्गहृदयकर्ता च वाग्भट एक एव । स च
 आचार्याणां मतम् । पूर्वं नानातन्त्रेभ्यो वचनानि सगृह्य अष्टाङ्गसङ्ग्रहं निर्ममे । तदनन्तरं तत एव
 सारमादायाष्टाङ्गहृदयं चकार ।” इति ।

एतदेव मतमस्मत्सम्मतम् । सङ्ग्रहकारो वाग्भट एव हृदयकार इत्यत्र नास्ति नः स्तोकोऽपि सन्देहः ।
 अष्टाङ्गहृदये मूलग्रन्थे तथा चोपलब्धटीकाग्रन्थेष्वपि समुपलभ्यन्ते कानिचिद्-
 अस्माकं मतम् । चनानि, येषु सुविचार्यमाणेषु प्रेक्षावतामेतद्विषयकं, सशयस्तिरोहितो भवेदिति
 मन्यामहे वयम् । अष्टाङ्गहृदये वर्तते इमौ श्लोकौ—

“विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् । महासागरगम्भीरसङ्ग्रहार्थोपलक्षणम् ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन योऽष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमाना प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्नम् ॥” इति ।

(ह. उ. अ. ४०।७९-८०)

अत्र प्रथमतः, अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेनाष्टाङ्गसङ्ग्रहरूपोऽमृतराशिः प्राप्तः । साम्प्रतं तु स्वल्पेनैव
 परिश्रमेण तत्फलमनल्पं जना लभेरन्निति बुद्ध्या तस्मादेवैतत् महासागरवद्गम्भीरस्य सङ्ग्रहार्थस्योपलक्षणभूत
 पृथक् तन्नमष्टाङ्गहृदयाख्यमुदितम् । इति हृदयसङ्ग्रहयोरेककर्तृकत्वमनुमापयति । तथा च—

“एतत्पठन् सङ्ग्रहबोधशक्तः स्वभ्यस्तर्कमा भिषगप्रक्रम्यः ।” (ह. उ. अ. ४०।८३)

इत्यत्राष्टाङ्गहृदयं सम्यक्तया पठन्नाष्टाङ्गसङ्ग्रहावबोधसमर्थो भवतीत्यनेन एककर्तृकत्वमेवोभयोः सूचितं भवति ।
 अष्टाङ्गहृदयव्याख्याता अरुणदत्तः सर्वाङ्गसुन्दराभिधाया टीकाया सूत्रस्थानीयपञ्चमाध्यायस्थस्य ५१
 तमस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे लिखति—“तथा ह्ययमेव तन्नकारः सङ्ग्रहे मधुनो भेदानाख्यत् । यथा—
 भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम् ।” इति । तथा च—शारीरस्थानीयप्रथमाध्यायस्थस्य “पूर्णषोडशवर्षा
 स्त्री” इत्यादेः श्लोकस्य टीकाया “अत एवायमेव तन्नकारोऽन्यथा सङ्ग्रहे जगाद,—षोडशवर्षाया पञ्च-
 विंशतिवर्षः पुत्रार्थं प्रयतेत ।” इति ।

एवमेवाष्टाङ्गहृदयस्य वाग्भटखण्डनमण्डनाख्यायाष्टीकाया विरचिता भट्टनरहरिः वाग्भटस्य वैदिकम-
 तानुसारित्वं स्थापयन् लिखति—“एतदुक्तमनेनैव सङ्ग्रहे स्वयमेव—‘न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।
 तेऽर्थाः स ग्रन्थबन्धश्च सक्षेपाय क्रमोऽन्यथा ॥’ इति ।” (वाग्भटखण्डनमण्डनटीका अमुद्रिता)

एवमारुणदत्तो भट्टनरहरिश्च सङ्ग्रहकर्ता एव हृदयकर्ता इत्येतमेव पक्षं समर्थयत इति स्पष्टमेव ।

यथा चाष्टाङ्गहृदयस्यैतौ टीकाकारौ एतन्मतं प्रतिपादयतस्तथैव इन्दुरपि अष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्याता वाग्भ-
 टस्यान्तेवासी ‘शशिलेखा’ख्याया सङ्ग्रहटीकायामेतदेव मतं प्रदर्शयति । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य चिकित्सितस्थाने
 पञ्चमाध्याये “पिप्पली मधुक पिष्ट” इत्यादि व्याकुर्वन्नसौ लिखति—“यवादिचूर्णं प्रत्येकं प्रसृताश-द्विपल-
 मिल्यर्थः । आमलकफलरसस्य प्रसृतो-द्वे पले । यद्यपि ‘शुष्कमेयेष्विदं मानं द्विगुणं तत् (तु) द्रवादयोः ।’
 (सं. क. अ. ८) इत्युक्तं सामान्येनैव । तथा चाचार्येणैव युक्त्या सम्पन्ने हृदये कथितम्—‘कुडवादि
 तथा द्रवम् ।’ (ह. कल्प. अ. ६।२३) इति । अत्र तेन प्रसृतो न सगृहीतः ।” इति ।

तथा चायमेव टीकाकारोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य शरीरस्थाने तृतीयाध्याये 'अथ सूतिका बलातैलेनाभ्यज्यात् ।' इत्यादिसूत्रस्य टीकाया लिखति—“यथा तस्मिन्नेव अहनि जीर्णे स्नेहे यवाग्वा. प्रयोगो नोपरुध्यते । तथा चाचार्य एव हृदये केवल महत्या प्रतिषेध करोति । यत साऽहोरात्रेण जीर्यते । न तु मात्रान्तरस्य विधानम् । 'सूतिका क्षुद्रती तैलाद् घृताद्वा महती पिबेत् ।' (ह. शा. अ. १।९४) इति ।”

एवमुपर्युद्धृतानि मुद्रितामुद्रितासु टीकासु विद्यमानानि अष्टाङ्गहृदयाष्टाङ्गसङ्ग्रहटीकाकाराणां वचनानि हृदयनिर्माता वाग्भट एव सङ्ग्रहकर्तृत्वेतदेव मत पुष्पन्तीति स्फुटीभविष्यति सुधियाम् ।

(२) किं धर्मीयो वाग्भटः ?

अथासौ वाग्भटाचार्यः किं वैदिकोऽथ जिनधर्मीय उत सौगतः ? इत्येतस्मिन् विषयेऽपि विदुषा नैकमस्यम् । तत्र प्राचीनपण्डितास्त वैदिकमेव मन्यन्ते ।

अस्मदादरणीयपरमगुरव स्वर्गीया नासिकवासिनस्तर्ककुलावतंसा भिषग्वरा गणेशशास्त्रिणः अष्टाङ्ग-सङ्ग्रहसंहितामूलग्रन्थस्योपोद्घाते वाग्भटाचार्यस्य वैदिकमतानुसारित्व ससाधयितु प्रमाणानि प्रदर्शयन्ति । ते लिखन्ति—“बुद्धाय तस्मै नमः इत्याद्युक्तत्वात् वाग्भटो बौद्धमतानुयायी आसीदिति के-
तर्कैर्युपाह्वगणेश-
शास्त्रिणां मतम् ।
षाचिन्मतम् । तत्तु न सम्यक् । यतः—‘अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् । अथर्व-
विहिता शान्ति. प्रतिकूलप्रहारचनम् । मातर पितर देवान् वैद्यान् विप्रान् हर हरिम् ।
पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ।’ इत्यादिवाग्भटवचनानुरोधात् बुद्धशब्दस्य ‘ज्ञानवान्’ इत्यर्थपरत्वाच्च
वाग्भटो वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मण आसीत्, न बौद्धमतानुयायीत्यधिगम्यते ।” इति ।

वाग्भटखण्डनमण्डनकारो भट्टनरहरिरप्येतदेव मत प्रतिपादयति । स रागादिरोगानिति आद्य पद्यं व्याकु-
र्वन् ब्रूते—“तेनैवविधविशेषणविशिष्टो नेश्वरमन्तरेणापरो वैद्यो विद्यत इति । अनेन श्लोकेन जगदीश्वर एव
नमस्क्रियते । इत्यनवद्यमेव पद्यम् । अथ वाग्भटस्य सुगतमन्त्रलेखनेन सौगतत्वे सिद्धे
भट्टनरहरेर्मतम् । तत्प्रणीतशास्त्रादिपद्ये सुगत एव नमस्कार्यो भवितुमर्हतीति चेत् तन्न, अथर्ववेदो-
पवेदायुर्वेदप्रवृत्तपरमवैदिकात्रेयादिमहर्षितन्त्रसङ्ग्रहमात्रप्रवृत्तस्य कथ परमकुशलस्य
वाग्भटस्य अन्यमतानुसारि शास्त्रप्रणयनमेतद्वदते ? किं च यद्येव नाभिप्रैष्यदाचार्यः कथ प्रतिप्रकरण स्वशा-
स्त्रस्य वैदैकमूलत्वादप्यथा स्वकपोलकल्पितत्वादप्रामाण्य स्वशास्त्रस्य प्रतिकारणमिति ‘इति ह स्माहोरात्रे-
यादयो महर्षयः ।’ इत्यत्र कथयता...” इति ।

आनन्दाश्रममुद्रणालये मुद्रितस्य रसरत्नसमुच्चयस्य भूमिकाया कृष्णरावशर्माणो वाग्भटः श्रौतस्मार्तधर्मपरो द्विज आसीत् इति प्रस्थापयितु लिखन्ति—

“सङ्ग्रहादौ—‘तमेकवैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञाश्च पितामहादीन् ।’ इत्यादिना सकलवेदोपवेदादीनामु-
त्पत्तिस्थानभूत सम्पूर्णदेवर्षिप्रजापत्यादीना कर्तारं चतुरानन श्रीब्रह्मदेव यः प्रणमति,
कृष्णरावशर्माणां स वाग्भटो वैदिकमार्गपूजक आसीदिति व्यक्तमेव । तथाऽनुभूयते च तद्वन्धानुशी-
लनेन शतशः प्रमाणैः । अत एव ‘बुद्धाय तस्मै नमः’ इत्यस्मिन्निकटवर्तिपद्ये बुद्धाय
मतम् । नाम ज्ञात सर्वं येन तस्मै प्रजानते त्रिकालज्ञानिने परमपुरुषायेति सरलार्थः ।

तथा च—

‘न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।’ इति वृद्धवाग्भटापरपर्यायाष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य प्रतिज्ञया श्रीमद्वा-
ग्भटः प्रमाणपरतन्त्र आसीदिति ज्ञायते । तत्पारतन्त्र्य वैदिकमार्गावलम्बिन्येव । बौद्धास्तु स्वतन्त्रा युक्तिवादक-
र्तारश्च । मन्वादिभिः स्मृतिकारैर्ब्रह्मचर्यव्रतादेशन कृतोपनयनस्यैवाऽऽदिष्टम् । आयुर्वेदोपदेशयोग्यशिष्यगुणान्
वक्तुकामो वाग्भटः सङ्ग्रहापरपर्यायाष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य शिष्योपनयनीयाध्याये त्वेतद्वदति ।

तद्यथा—‘ब्रह्मचारी जितद्वन्द्वो धीरः सुचरितः स्थिर ।

शिष्योऽध्याप्यो गतो यावदन्तं तन्नार्थकर्मणाम् ॥

नाकालविद्युस्तनिते भूकम्पे राहुदर्शने ।

पञ्चदश्यामचन्द्राया परोक्षे वा गुरो पठेत् ॥’

इत्यादिश्लोकेषु ब्रह्मचारीत्वेन विशेषेण कृतोपनयनो द्विजस्तद्वताधिकारीत्यर्थः । एतदुपनयनं द्विजस्यैवाभिहितं धर्मशास्त्रे । एतद्व्यमाणै श्रीमद्वाग्भटः श्रौतस्मार्तधर्मपरो द्विज आसीदित्यवगम्यते । परमपूज्येन हेमाद्रिणाऽपि वाग्भटमुद्दिश्येत्थमभ्यधाय लघुवाग्भटटीकोपक्रमे । तद्यथा—‘आयुर्वेद व्याचिख्यासु श्रीमद्वाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवता नमस्करोति—रागादिरोगानिति ।’ एव धर्माधिकरणमहापण्डितश्रीहेमाद्रि-मुखादप्याचार्यपदवी गतः श्रीमद्वाग्भटो धन्वन्तरिरिवापर कलियुगे भूदेवरूपेणेन्द्रप्रस्थपश्चिमदिग्वर्तिमरु-देशनिकटवर्तिनि सिन्धुसङ्गके धृतराष्ट्रजामातृजयद्रथदेशे प्रादुरासीदिति श्रुतं परम्परयाऽस्माभिः । हन्त ! वर्ण-धर्मद्वेषिभिर्यवनै पादाक्रान्तेषु सिन्धुध्वनेकविद्वज्जनमण्डितब्राह्मणस्थलानि विलयं गतानीति श्रूयते । अनेन कारणेन किञ्चिदप्याचार्यस्य जीवनवृत्तं न ज्ञायते । तथाप्यत्रेयं किंवदन्ती—एतद्व्यन्धकर्ता श्रीमद्वाग्भटाचार्यो युधिष्ठिरस्य परिषदि भिषगग्रगण्यो बभूव ।” इति ।

सुश्रुतसहितोपोद्धाते पुण्यपत्तनवासिनः बी ए एल् एल् बी इत्युपाध्यलङ्कृताः पण्डितरामचन्द्रविना-
यकपटवर्धनमहोदया लिखन्ति—“वाग्भटो बौद्धमतानुयायी आसीदिति केषाचिन्म-

पं रामचन्द्रविना- तम् । किन्तु तद्व्यन्धपद्धतिः सर्वथा चरकसुश्रुतादिवत् वैदिक्येव । वाग्भटेन स्वीकृता
यकपटवर्धनम- चिकित्सापद्धतिरपि स्थाने स्थाने तस्य वैदिकमतानुसारित्वं द्योतयति । स्थाने स्थाने
होदयानां मतम् । तेन प्रदर्शितो विप्रविषयक आदरः स वैदिक एवासीदित्यनुमापयति । विशेषस्तु

मद्यमासादीनां सेवनस्य प्रतिषेधस्तेन कापि न कृत इत्यवलोक्य न स बुद्धधर्मानुया-
यीत्येव मतिरुदेति । यद्यप्यष्टाङ्गसङ्ग्रहे मङ्गलाचरणार्थप्रयुक्तस्य श्लोकस्य सुगतपरोऽप्यर्थो भवितुं शक्यते,
तथा च यद्यप्यष्टाङ्गहृदये ताराख्यायां देवताया उल्लेखो वर्तते, तथाऽपि ग्रन्थकर्तुः सौगतत्वं साधयितुं नैतत्
पर्याप्तम् । यतो मङ्गलाचरणश्लोकविषये शक्यत एतद्वक्तुं, यत्सौगतवैदिकानामुभयेषामपि सन्तोषाय ग्रन्थकर्त्रा-
हेतुत एवोपनिबद्धं द्वयं पद्यम् । तारादेवताविषयेऽपि कथयितुं शक्यते यद्वैदिकधर्मानुयायिना वराहमिहि-
रेणापि स्वग्रन्थेषु ताराजिनबुद्धादीनां मूर्तयो वर्णिता दृश्यन्ते । अपरं च ताराख्या देवता सौगतानामेव, न
शाक्तादीनामपीति निर्णेतुं प्रमाणानि नोपलभ्यन्ते । अहिसापरस्य बौद्धधर्मस्य मासपरिहारो मुख्याङ्गम् । एव-
सति सौगतधर्मानुयायिना ग्रन्थकर्त्रा मासभक्षणस्य निःसदिग्धो निषेध आवश्यकः । स चानेन न कृतः । सर्व-
मेतत् स्ववलोक्य पूर्वग्रहरहितया दृष्ट्या निभाल्यते चेदयं विषय एष एव विचारः समुदेति—यदेतद्व्यन्धकर्ता
वाग्भटः सुगतविषये पूज्यामुदारां च बुद्धिमावहन्नपि वैदिकधर्मावलम्ब्येवासीत् ।” इति ।

व्ही. श्रीनिवासाचारियर्
महाशयानां मतम् ।

तज्जावरस्थमहाराजासरफोजीसरस्वतीमहालग्न्यालयाधिकारिणा श्री. व्ही. श्री-
निवासाचारियरमहाशयानां मते वाग्भटो जिनधर्मीय आसीत् । स्वमत-
समर्थनार्थं तैरुपन्यस्तानि प्रमाणानि त्वेतानि—

“अष्टाङ्गनिघण्टोरवसाने ईदृशी प्रशस्तिर्वर्तते । ‘इत्याममानुसारेण । भिषगवण (भिषगगणि) प्रणीतानां पर्यायाणां
पठन्ति च । यदत्र किञ्चिन्नाप्रोक्ता आयुर्वेदानुसारिभिः ॥ श्रीवाहटाचार्यविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायामष्टा-
ङ्गनिघण्टुः समाप्तः ।’ इति । अत्र वाग्भटो भिषगगणिरिति निर्दिष्टः । गणिगुप्तात्मकं नाम जिनधर्मीयाणामेव ।
तेन च स जैन एव, न सौगतः । अपरं चायमेव वाग्भटः ‘पूज्यपादवाग्भटस्वामिन्’ इत्यपि ख्यातो

वर्तते । दाक्षिणात्येषु जनपदेषु जिनधर्मावलम्बिन पूज्यपादवाग्भटस्वाम्यनुस्मरणपूर्वकमेवागदसेवनविधिमाचरन्ति । तथाच 'मलबार' देशे एकादश्या तिथौ जिनमतानुयायिना अवैदिकेन विरचितमष्टाङ्गहृदय व्रतभङ्ग-भीत्या प्रायशो न पाठयन्ति । एव जैन एव वाग्भटो, न बौद्धः इति सिध्यति ।"

वाग्भटचरितवर्णनावसर एत एव श्रीनिवासाचारियर्महाशया लिखन्ति—“यदष्टाङ्गहृदयकर्ता वाग्भट एवामर-सिंहापरनामधेयोऽमरकोशनिर्माता इति दाक्षिणात्या मन्यन्ते ।” इति । अग्रतश्च ते कथयन्ति—“यत्पूर्वं वैदिक-मतानुसारी ब्राह्मणोऽयं वाग्भटो जैनसौगतमत चिखण्डयिषुस्तन्मततत्त्वमात्मसात्कर्तुमेकस्य जिनमुनेरन्ते-वासित्वमङ्गीचकार । किन्तु जिनमतमध्येत्य प्रतिनिवृत्तस्यास्य वैदिकमते मन्दौत्सुक्यमवलोक्य पाषण्डस्त्वमिति निर्भर्त्सितः प्रकटमेव नास्तिकमतमवलम्ब्येति प्रबोध्य पूर्वगुरुणाऽसौ प्रतिप्रेषितः । अमरकोशस्य च मुद्रित-पुस्तकेषु ‘यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगावस्यानघा गुणाः । सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥’ इत्यस्य श्लोकस्य पूर्वगामिनौ द्वौ श्लोकौ तथाच जिननामापरपर्यायवाचिनो द्विसप्ततिः श्लोकाश्चातिचारिता वर्तन्ते ।” इति ।

सटीकाष्टाङ्गसङ्ग्रहस्योपोद्धाते रुद्रपारशवा लिखन्ति—“अत्र केचित् श्रीमद्वाग्भटो ब्राह्मण एव । यतः

रुद्रपारशवानां मतम् । परमपूज्येन हेमाद्रिणा हृदयव्याख्यानोपक्रमे ‘आयुर्वेद व्याचिख्यासुः श्रीमद्वाग्भटा-चार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवता नमस्करोति—रागादिरोगानिति ।’ इत्येव मूलमवतारितम् । एवं धर्माधिकरणमहापण्डितश्रीहेमाद्रिमुखादध्याचार्यपदवी गतोऽय भूदेव एव भवेदिति । अन्ये तु ‘पुरा किल वर्णधर्मविद्वेषिभिर्वनैराक्रान्तेषु सिन्धुषु अनेकवि-द्वज्जनमण्डितब्राह्मणस्थलानि विलय गतानि । तदानीमस्मदाचार्योऽपि गत्यन्तरविरहात् परित्यक्तब्रह्मवर्चसो बुद्धमतावलम्बी आसीत् ।’ इति किंवदन्ती प्रमाणयन्ति । अपरे तु ‘यत एकादशीदिने व्रतविघातमीता आचार्य-ग्रन्थान्न पठन्ति पाठयन्ति च तद्वैदिकेनैव भाव्यमाचार्येण ।’ इति वदन्ति । इत्यादि । तस्मादयं सर्वथा बुद्धम-तावलम्ब्येव । तथापि न च वैदिकधर्मविद्वेष स्वल्पोऽप्यमुष्य । यतो वैदिका मन्त्रा धर्माश्च भूयिष्ठ प्रति-पादिताः । यथा पूर्वोक्तमन्त्राभिमन्त्रणे ब्रह्मदक्षेत्यादिवेदवादी मन्त्रः, एव तत्र तत्र दृश्यते । ‘अर्चयेद्देवगोविप्र-बुद्धवैद्यनृपातिथीन् ।’ इत्यादौ बहुत्र वैदिका धर्माश्चेति ।” इति ।

अस्मदायुर्वेदसहाध्यायिनः पुण्यपत्तनस्थ‘वाडियाकॉलेजाख्य’महाविद्यालये संस्कृतादिप्राच्यभाषानामध्या-पने नियुक्ताः एम्. ए डी. लिट् इत्युपाधिविभूषिताः प्राचार्याः परशुराम-लक्ष्मणवैद्यमहाभागाः अपि सौगतत्वमेव स्वीकुर्वन्ति वाग्भटस्य । वैद्यसम्मे-लनपत्रिकाया (भागः ५ सख्या १) ‘वाग्भटाचार्यः किं वैदिक उत सौगतः ?’ इति शीर्षक प्रदाय ग्रथितस्तैः पाण्डित्यपूर्ण प्रदीर्घः प्रबन्धः । तत्र ते लिखन्ति—

“आसेतुहिमाचल सर्वेऽप्यायुर्वेदाभिमानिनः सिंहगुप्तसूनोर्भिषग्वरस्य वाग्भटाचार्यस्य

अष्टाङ्गसङ्ग्रहाख्यमष्टाङ्गहृदयाख्य चायुर्वेदोदधेः सारभूत रत्नद्वयमधीयते निदधते चैतन्मनोमञ्जूषिकायाम् । अयं हि वाग्भटाचार्यः चरकसुश्रुतादीन् सहिताग्रन्थानुपजीव्यैव ग्रन्थद्वयमेतत् प्रणिनायेति ग्रन्थद्वयस्यालोच-नेनैव सर्वेषा स्फुटीभवेत् सुधियाम् । तथापि चरकसहिताया सुश्रुतसहिताया वाऽनुपलभ्यमानान् विषयान् कुतः

१ “ज्ञातस्तेन समस्तशास्त्रविषयस्तस्याप्यनल्पा मतिः शब्दज्ञानमहोदधेरुपतट तेनापि दृष्ट पुन ।

काव्य कर्तुमल मनोहरमसौ शक्त्या जनानां प्रिय येनैवामरकोश एष पठित शास्त्राब्धिपार गतः ॥ ५ ॥

जिनस्य लोकत्रयवन्दितस्य प्रक्षालयेत् पादसरोजयुग्मम् ।

नवप्रभादिव्यसरित्प्रवाहै स एव पङ्क मयि गाढलग्नम् ॥ २ ॥” इति द्वौ ।

२ “सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हत् सार्व स्यात्कारलाब्धन । परमात्मा पञ्चमहा कल्याणेश पुनर्भवः ॥ १ ॥

वृषभाग्रसुतश्चादिराजः प्रथमचक्रभृत् । भावनाद्या सिद्धिकान्तः शब्दा जैनमतोचिता ॥ २ ॥” इत्यादि

सजग्राहेति प्रादुरासीत् केषाञ्चन पण्डितानां विषयः । भेडादिसहिताभ्योऽपि सगृहीता भवेयुरनेन केचन विषया इत्यपि सुशकमवगन्तुम् । एवमपि सन्ति अष्टाङ्गसङ्ग्रहे अष्टाङ्गहृदये च केचन विषया, ये न चरकसु-श्रुतादिसहितास्वधिगन्तु शक्या इति वयं वदामः । कुतश्च तेषामागमः ? कथं चामीषामत्र सङ्ग्रहः ? इति विम-र्शोऽयं मिषजामतीवोपकुर्यादिति प्रवृत्तोऽस्मि तद्विचारणे । सर्वेऽप्येते विषया अनेन बौद्धदर्शनेभ्यः सगृहीता भवेयुरिति वयं मन्यामहे । सौगतागमेभ्यो विषयाणामेतेषां सप्रहेण वाग्भटाचार्यः सुगतानुयायी बौद्ध आसीदित्यपि वयमग्रे प्रपञ्चयिष्याम । यद्यपि अष्टाङ्गसङ्ग्रहग्रन्थारम्भे मङ्गलश्लोके

‘तृष्णादीर्घमसद्विकल्पशिरसं प्रद्वेषचञ्चत्फणं कामक्रोधविषं वितर्कदशनं रागप्रचण्डेक्षणम् ।

मोहास्यं स्वशरीरकोटरशयं चित्तोरगं दारुणं प्रज्ञामन्त्रबलेन यं शमितवान् बुद्धाय तस्मै नमः ॥’

इत्यनेन बुद्धस्य प्रणामक्रिया विहिता, तथापि बुद्धस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वेन शक्योऽयं बुद्धशब्दो व्याख्यातु-मिति प्राचीनपण्डिता ब्रुवते । अभिदधते च यत् ‘अर्चयेद्देवगोविप्र’ इत्यादिभिर्ग्रन्थकृद्ब्रह्मचनकदम्बकैरस्य ग्रन्थक-र्तुर्वैदिकमतानुसारिता सुशका ससाधयितुमिति । ‘...’ तत्र बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानित्यर्थपरत्वं उक्तं, तत्तु वयं न सहामहे । असति मुख्यार्थबाधके गौणार्थकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च बुद्धशब्दस्य ‘ज्ञानवान्’ इत्यर्थकः कुत्रापि वैदिकदर्शनेषु दृष्टः प्रयोगः । अतो बुद्धशब्दस्य तथागतपरत्वमेव न्याय्यमवगन्तुम् । यच्च ‘अर्चयेद्देवगो-विप्र’ इत्यादिषु पद्येषु देवब्राह्मणविषयिणी परमा प्रीतिर्वाग्भटस्य सदृश्यते तत्रैव वयमभिदधामहे । यद्वाग्भटाचा-र्येणाष्टाङ्गसङ्ग्रहो वा अष्टाङ्गहृदयं वा प्रणीतं तन्न केवलं बौद्धानामेवोपयोगाय, किन्तु विप्रादीनां सर्वेषाम् । अतो ग्रन्थद्वयस्य विप्रादिभिरपि सङ्ग्राह्यतयाऽभीप्सितत्वात् तदुपयुक्तानर्थान् सञ्जिघृक्षुर्ग्रन्थकृद् ‘अथर्वविहिता शान्तिः’ इत्यादीनि वैदिकानि बलिकर्मादीनि ग्रन्थद्वये समुपन्यास्यत् । युक्त्या च तत्रापि क्वचित्सौगतागमप्रसिद्धान् मन्त्रान् आचारविशेषान् तत्त्वज्ञानविषयिणीश्च कथां स्वाभिमतत्वेन प्रास्तौत् । अपि च ख्रिस्तजन्मनः पश्चात् सौगता-गमेष्वपि देवतादीनां भूयान् प्रपञ्चः प्रादुरासीत् । समुल्लिखिताश्च तद्वन्थे इन्द्रादयो वेदप्रसिद्धा देवास्तारा-दयो देवतागणाश्च । तदेतानेव मनसि निधाय प्रयुक्तं स्याद्देवशब्दो वाग्भटेनेत्यभिप्रेम । विप्रादिशब्द-प्रयोजनं तूपरिष्ठान्निर्दिष्टमेव । ‘...’ ख्रिस्तजननात्प्राक् तृतीयस्यां शताब्द्यां अशोकनृपतिरार्यावर्तधुरमङ्गी-चकार । समनन्तरमेव नृपतिरयं सुगतमतं स्वीचकार । ततः प्रभृति शिलालिखितशासनादिभिरयं सौगतं मतं सर्वत्र प्रसारयामास, अस्थापयच्चिकित्सागृहाणि, प्रावर्तयत्सर्वजनोपकाराय विविधा मिषकृत्क्रियाः, न्यषेधयच्च हिंसाप्रार्थां प्रवृत्तिम् । तदेवगते सौगतेन मतेन सार्धं चिकित्साप्रधानस्य शास्त्रस्य समजनि सर्वत्र भारते निरर्गलः प्रचारः । पालिभाषानिबद्धस्य महावंशस्य द्वादशे परिच्छेदे सिंहलद्वीपं प्रति प्रेषितानां पञ्चानां स्थविराणां नामधेयान्यद्याप्युपलभ्यन्ते ।

आसंश्च सौगतेष्वपि चिकित्सापारावारपरीणाः स्वतन्त्रप्रतिभाः कौमारभृत्यतन्त्रस्य प्रणेतारो जीवकादयः पण्डितप्रकाण्डा भवेयुरन्ये केचन ग्रन्थप्रणेतारः, येषां नामान्यप्यधुना न श्रूयन्ते । भवेयुर्वा सौगतानामपि नानाविधानि चिकित्सातन्त्राणि । येभ्यो वाग्भटाचार्येण समुद्धृता बहवश्चिकित्साप्रयोगाः । तदेतेषामेव सौग-तचिकित्सकानामन्यतमोऽयं वाग्भटाचार्यः इत्यत्र वयं संसाधयितुमभिलष्यामः ।

श्रूयते खल्वस्माभिर्मयि यत्र यत्र बौद्धधर्मप्रचारः आसीत् तत्र तत्राष्टाङ्गहृदयस्य सङ्ग्रहस्य च प्रचार इति । सिंहलद्वीपे हि त्रयोदश्यां शताब्द्यां कलिकालसर्वज्ञपराक्रमबाहुनामधेयो नृपतिश्चत्वारिंशदधिकद्वादशशत-तमे वर्षे राज्यपदमारुरोहेति पालिभाषानिबद्धान्महावंशाज्जायते । तस्य राज्ये अनोमदस्सिनामा बौद्धभिक्षुः सङ्घराज आसीत् । तस्याज्ञया लिखिते हत्थवनगल्लविहारवंसाख्ये ग्रन्थे अष्टाङ्गहृदयस्य

‘सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः । सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥’

इत्येतस्य पद्यस्यानुवादकः पालिभाषानिबद्धः श्लोकोऽयमुपलभ्यते—

‘व्यापारा सब्बभूतान सुखत्थाय विधीयरे । सुखं च न विना धम्मं तस्मा धम्मपरो भव ॥’

(ह. वि. व. २-१४)

अविज्ञातनामधेयो ग्रन्थस्यास्य प्रणेता सम्यग्धीतायुर्वेद आसीदिति ग्रन्थस्यैतस्य समालोचनेन ज्ञातुं पार्यते । अतश्च शक्यमिदमनुमातुं यत् त्रयोदश्यां शताब्द्यां अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य हृदयस्य चासीत्सिंहलद्वीपे सुलभः प्रचारः । पठ्यते च सबहुमान सिंहले च केरलेषु चान्येष्वपि दक्षिणापथप्रदेशेषु ग्रन्थद्वयमधुनापि भिषग्वरैः । समुपलभ्यन्ते च महाराष्ट्रीयैः अश्रुतनामधेया ग्रन्थद्वयस्य काश्चन व्याख्याः केरलेषु । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य काचन व्याख्यापि मङ्गलोदयम् जनतया त्रिचूरनगरे न चिरादेव सम्मुद्रिता समुपलभ्यते । सिन्धुदेशजन्मनो वाग्भटस्यैतावान् ख्यातिप्रसरो निखिलेऽपि भारतवर्षे समजनीलस्य वयमेकमेव निदानमुत्पश्यामः,—वाग्भटाचार्यः सौगतं मतमनुससार । यत्र यत्र चास्य प्रसारः समजनि तत्र तत्रैव ग्रन्थद्वयस्येति । बौद्धेभ्य एव च निर्मत्सरैर्द्विजातिभिः समासादितोऽस्य पठनपाठनप्रचार इति । यथायथा ग्रन्थकृदय द्विजेभ्यः सम्मानमलब्ध, तथातथाऽस्य तथागतानुयायित्वं विस्मृतिपथमगमत् । अत एव चतुर्वर्गचिन्तामणिकारो हेमाद्रिरपि ‘अनुयायात्प्रतिपद सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ।’ इत्यस्य व्याख्यानावसरे ‘सर्वधर्मेषु मध्यस्थो भूत्वा’ इति व्याचष्टे, नाज्ञासीच्च पद्यस्यास्य भूतार्थम् ।

एवं वाग्भटाचार्यस्य सौगतानुयायित्वसंसाधकानि गमकान्युदाहृत्य ग्रन्थान्तर्गतानि गमकान्युदाहरिष्यामः । तत्र यद्यपि अष्टाङ्गहृदयस्थमङ्गलश्लोके—

‘रागादिरोगान् सततानुषक्तानशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥’

इत्यत्र अपूर्ववैद्यायेति सन्दिग्ध एव शब्दप्रयोगः, तथाऽपि अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य मङ्गलश्लोके वाग्भटः सुस्पष्टमेव बुद्धं प्रणतवान् इति प्राङ्निवेदितमेव । अष्टाङ्गहृदये कुष्ठचिकित्सायां पापकर्मजकुष्ठप्रस्तावे—

‘व्रतदमयमसेवा त्यागशीलाभियोगो द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥’ (चि. १९-९८)

इति श्लोको दृश्यते । अत्रोल्लिखितः शीलाभियोगो बौद्धागमेषु प्रसिद्धः पञ्चशीलोद्ग्रहणात्मको विहितः । तानि च शीलानि ‘अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापद समादियामि’ इत्येतानि पञ्चाष्टौ दश वा तत्र प्रसिद्धानि । न चेदृशः शीलाभियोगः अस्मत्स्मृत्यादौ विहितत्वेन दृष्टः । सर्वभूतेषु मैत्री ‘मैत्रीभावना’ इत्याख्यया सौगतागमे प्रसिद्धा । यद्यपि पद्यद्वयमन्यथा व्याख्यातुं शक्यं, तथाऽपि तारााराधनं वैदिकागमेषु कुत्राप्यदृष्टचरमिति वाग्भटाचार्यस्य सौगतत्वं साधयतीति निर्भयं ब्रूमः । तारा हि बौद्धानां देवता इति ‘तारात्वं सुगतागमे’ इत्यादिभिः पदैः सुस्पष्टमेव सुधियाम् । एवमेव—

‘ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् । सर्वव्याधिचिकित्सन्तं जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ॥’ (उ. ५-५०)

‘सायं भुक्त्वा लघुं हितं समाहितमनाः शुचिः । शास्त्रारमणसंस्मृत्यं स्वशय्यां चाथ सविशेत् ॥’

(अ. स. सू. ३)

इत्यत्र आर्यावलोकितशास्त्रप्रभृतीनामुल्लेखोऽपि ग्रन्थकृतः सुगतानुयायित्वमनुमापयति । तथा चानेनौषधग्रहणमन्त्रोऽपि सुगतागमेभ्य एवोदाहृतः । स च यथा—‘ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय तथागतायार्हते सम्यक् सबुद्धाय ।’ इति । अत्रोल्लिखितास्तथागतार्हतादिशब्दा वैदिकागमे न कुत्रापि प्रसिद्धाः । न च अष्टाङ्गहृदये एकोऽपि वैदिको मन्त्र उदाहृतः ।

‘पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्..... । .....नाद्यादस्तमिते रवौ ॥’ (अ. स. सू. ३)

इत्यत्र च जलचरहिंसाप्रायश्चित्ततया पञ्चपिण्डप्रदानविधानम्, रात्रिभोजननिषेधः, इति सौगताचारा अनु-
ष्ठेयत्वेनोदाहृताः। न चैतादृश विधान कुत्रापि स्मृत्यादिषु दृश्यते । अष्टाङ्गहृदये वृश्चिकविषचिकित्साया—

‘शिरीषपुष्प सकरञ्जबीज काश्मीरज कुष्ठमनःशिले च ।

एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकाना सक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥’

अत्र जिनशब्दो बुद्धवाची । जिनशब्देन कोऽभिप्रेत इति यद्यपि चिन्तनीयमत्र, तथाप्यगदतन्त्रप्रणेता कोऽपि
सौगतो भवेदिति नात्र सशयस्यावसरः । दिनचर्याध्याये वाग्भटाचार्येण ये नियमा अनुष्ठेयत्वेनोक्तास्तत्र केचि-
न्मन्वादिस्मृतिभ्यः केचन च सौगतागमेभ्य उद्धृता दृश्यन्ते । एवमेव तस्मिन् अध्याये—

‘नक्तदिनानि मे यान्ति कथंभूतस्य सम्प्रति । दुःखभाङ् न भवत्येव नित्य सन्निहितस्मृतिः ॥’

इत्यस्य पद्यस्यार्थः पालिभाषानिबद्धेभ्यः सौगततन्त्रप्रसिद्धेभ्यो नित्यप्रत्यवेक्षणीयेभ्यो धर्मेभ्य उद्धृतः । ते च
नित्यप्रत्यवेक्षणीया धर्माः—

‘जराधम्मोऽम्हि जर अनतीतो, व्याधिधम्मोऽम्हि व्याधिमनतीतो, मरणधम्मोऽम्हि मरणमनतीतो, सब्बेहि
मे पियेहि मनापिहि नानाभावो विनाभावो कम्मस्सकोऽम्हि कम्मदायादो कम्मयोनि कम्मबन्धु कम्मपरिसरणो
य कम्म करिस्सामि कल्याण वा पापक वा तस्स दायादो भविस्सामि (Baudha Edahilla Ceylon
1904 P. P. 68.) इत्यादयः । तानेव मनसि निधाय नक्तदिनानीत्यादिपद्यं लिखित स्यादिति द्रढीयान्नो
विश्वासः ।

तत्रैव पापकर्मप्रविभागनिरूपणे—

‘हिसास्तेयान्यथाकाम पैशून्यं परुषानृते । सम्भिन्नालपव्यापादमभिध्या दग्धिपर्ययम् ॥

पाप कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्वजेत् ॥’ (सू. अ. २।२२-२३)

इति पद्यमुपलभ्यते । तद्विम्बभूतं च पद्यद्वयं सौगतागमेषु दशानामकुशलधर्माणा निरूपणावसरे समुप-
लभ्यते । तद्यथा—

‘कायकम्म तिधा वुत्तं वाचाकम्म चतुब्बिध । मनसा तिविध चेति दसकम्म पथा इमे ॥ १ ॥

पाणघातपरद्वब्ब परदारं च कायतो । मुसापेसुञ्जफरुस सम्फप्पलापि वाचतो ।

अभिज्झा चेव व्यापादो मिच्छादिट्ठि च मानसो ॥ २ ॥’ (Baudha Edahilla 109)

न चैतादृश. पापकर्मणा दशधा सविभागः कस्यामपि स्मृतावस्माभिर्दृष्टचरः । यद्यपि मानवधर्मशास्त्रे
दशधा कर्मविभागो दृष्टस्तथापि वर्तत एव तत्र कियानपि विशेषः । न तु तथाऽष्टाङ्गहृदये सौगतागमे चेत्यस्मा-
द्भ्रमकादेव वयं ब्रूमः यद्वाग्भटाचार्येण बौद्धागमेभ्य एवायमुद्धृतोऽश इति ।

इदं त्वधोनिर्दिश्यमान सर्वेषामपि बलीयस्तमं गमकं वाग्भटाचार्यस्य सौगतानुयायित्वं साधयतीति
मनुमहे । अष्टाङ्गहृदयस्य दिनचर्याध्याये—

‘न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यति लालयेत् । अनुयायाप्रतिपद सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥’

इति पद्यमुपलभ्यते । एतत्पद्यव्याख्याने सर्वेऽपि टीकाकृतः सर्वेऽपि चानुवादकाः प्रमादमकुर्वन् न चास्यार्थं
व्याख्यायन्नावागच्छन् इति प्राङ्निर्दिष्टमेव । अत्र हि वाग्भटाचार्यः सर्वधर्मेषु तथागतप्रतिपादिताया मध्यमायाः
प्रतिपदोऽनुसरणमेव श्रेयः इति प्रतिपादयति । आविष्करोति चात्मनः परमादरं तथागतागमेषु । ‘मध्यमा
प्रतिपद्’ इति शब्दप्रयोगो वैदिकागमेष्वस्माभिर्न कुत्रापि दृष्टपूर्वः । नाप्येतादृशीमन्यमतसहिष्णुतामार्थधर्मे । यत्तु
‘पदे पदे सर्वधर्मेषु मध्यमा गतिमनुयायात्’ इति कचिद्दृष्टं व्याख्यानं तत्तु गतिशब्दाध्याहारस्वीकारेण गौणमेवेति
वदामः । इयं हि मध्यमा प्रतिपद् तथागतेन बुद्धत्वाभिगमानन्तरं प्रथममेव पञ्चवर्गीयेभ्यो भिक्षुभ्य इदप्रथम-

तयोपदिष्टा । सा हि त्रिपिटकान्तर्गतस्य महावर्गस्य धर्मचक्रप्रवर्तनाख्य उपदेशे समुपलभ्यते । सा च यथा—
 ‘द्वे मे भिक्षवे अन्ता पब्वजितेन न सेवितव्वा । कतमे द्वे ? यो चाय कामेसु कामसुखल्लिकानुयोगो हीनो
 गम्भो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसहितो, यो चाय अत्तकिलमथानुयोगो दुक्खो अनरियो अनत्थसहितो ।
 एते खो भिक्षवे उभे अन्ते अनूपगम्भ मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी जाणकरणी
 उपसमाय अभिञ्जाय सम्बोधाय निब्बानाय सवत्तति । कतमा सा मज्झिमा पटिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा
 ... निब्बानाय सवत्ततिश. अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सेय्यथीद—सम्मदिट्ठि, सम्मासकपो,
 सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माजीवो, सम्मावायायो, सम्मासति, सम्मासमाधि ।’

(महावग्ग—धम्मचक्रपवत्तन ।)

इमामेव मध्यमा प्रतिपदमनुसरणीयत्वेनोपदिष्टवान् वाग्भटाचार्य इत्यनेन सन्दर्भेण स्फुटीभवेत् सुधियाम् ।
 तदनुसरणं चोपदिशन् अयं ग्रन्थकारः सौगत एवेति सुशकमवगन्तुमिति निर्णीतो राद्धान्तः ।” इति ।

अस्मन्मतेऽपि वाग्भटाचार्यः सौगतधर्मावलम्ब्येव । सस्कृतपाल्यधर्मागध्यादिप्राच्यभाषापारङ्गतैस्तथा
 च सौगतधर्माध्ययनकृतपरिश्रमैरस्मत्सुदृढि श्रीमद्भिः प. ल. वैद्यमहाभागैर्वाग्भट-
 अस्माकं मतम् । ग्रन्थद्वयात् सौगतधर्मग्रन्थेभ्यश्च प्रदर्शितानि प्रमाणानि सम्यगवलोक्य ‘वाग्भटः सौ-
 गत एव’ इति विदुषा प्रत्ययो भवेदिति मन्यामहे वयम् । वाग्भटग्रन्थे अन्यान्यपि
 कानिचित् समुपलभ्यन्ते प्रमाणानि, यान्यध. प्रदर्श्यन्तेऽस्माभिः । अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये—

‘एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिन । तत्रैक. कालसयुक्तं शेषास्त्वागन्तवः स्मृता. ॥’
 इति कालाकालविभेदेन मृत्योर्द्वैविध्यं प्रतिपाद्य,

‘तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् ।’

इति मरणचातुर्विध्यात्मकः सौगतसिद्धान्तो वाग्भटेन सगृहीतः ।

तथा च—

‘आर्यावलोकितं पर्णशबरीमपराजिताम् । प्रणमेदार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥

जपस्तर्थागतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकित्सितम् ।’ (स. चि. अ. २) इति ।

‘जिनजिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ।’ (स. चि. अ. २१) इति ।

‘नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक् सम्बुद्धाय । तद्यथा

ञ्चक्षुःप्रज्ञाश्चक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्वाहा ।’ (स. सू. अ. ८) इति ।

‘महाविद्या च मायूरी शुचिं तं श्रावयेत्सदा ।’ (स. उ. अ. ८) इति ।

एतेषु पद्येषु वर्णिता आर्यावलोकितपराजितार्यतारातथागतोष्णीषजिनजिनसुततारातथागतार्हसम्बुद्धमहा-
 विद्यादयो बुद्धदेवता बौद्धागममन्त्राश्च वाग्भटस्य सुगतानुयायित्वं दृढीकुर्वन्ति ।

अत्र निर्दिष्टा तारानाम्नी देवता बौद्धानामेव, न वैदिकानाम् । यतः जैनानां पद्मावतीपूजास्तोत्रे—

‘तारा त्वं सुगतागमे भगवती गौरीति शैवागमे वज्रा कौलिकशासने जिनमते पद्मावती विश्रुता ।

गायत्री श्रुतिशालिनां प्रकृतिरित्युक्तासि साख्यागमे मातर्भारति किं प्रभूतभणितैर्व्यासं समस्तं त्वया ॥’
 इत्यत्र ‘तारा’ बौद्धानामेव देवता इति स्पष्टं निर्दिष्टम् ।

१ “तथागतोष्णीषं नाम मन्त्रविशेषम् । जिनो—बुद्ध । जिनसुता—अवलोकितेशादयः ।” इतीन्दु ।

२ “महाविद्या—बुद्धदेवताख्याम् । मायूरी—त्वरीताम् ।” इति कैरली ।

तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहे शारीरस्थाने गर्भस्य सत्त्वविशेषकरा भावा उक्ताः । तद्यथा—

‘सत्त्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्त्वादयोऽन्तर्वह्या श्रुतयश्चाभीक्ष्णं खोपचितं च कर्म भवति ।’

(सं. शा. अ. १) ।

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे शशिलेखायाम्—

“अभीक्ष्णं—पुनःपुनर्विहिताः, श्रुतयो गर्भस्य सत्त्वविशेषकराः । तेन सुसत्त्वादीनां बुद्धादीनां सम्बन्धिन्यः श्रुतयो गर्भिण्या अभीक्ष्णं श्रुताः सुसत्त्वमेव गर्भं जनयन्ति ।” इति व्याकुर्वन् इन्दुरपि स्वगुरोर्वाग्भटाचार्यस्य बुद्धधर्मानुयायित्वं सूचयति ।

अस्मन्मते वाग्भटस्य सौगतत्वे बलीयस्तमं प्रमाणं त्वेतत्,—

‘समधिगम्य गुरोरवलोकितान् गुरुतराच्च पितुं प्रतिभा मया ।

सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात् सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥’ (सं. उ. अ. ५०) ।

इत्येतस्मिन् पद्ये ‘अवलोकितस्य’ गुरुत्वेन कृतो निर्देशः वाग्भटस्य बुद्धानुयायित्वमेव स्थापयति ।

तथा च—

‘किमुत निरामिषेण मनसा करुणां मृदुना कृपणविशिष्टयोः सदृशमादरमुद्रहता ।

अतिगुरुबोधिसत्त्वचरितं सततं विदधच्छमयति रोगजालमपि योऽतिविरोधि मिथ ॥’ (सं. उ. अ. ५०) ।

इत्यस्मिन् पद्ये भिजषामुपकारिणो गुणान् सकीर्तयन् वाग्भटाचार्यः ‘अतिगुरुबोधिसत्त्वचरितं सततं विदधत् रोगजालं शमयति’ इति विलिख्य बुद्धचरितानुसरणे भिषजा यत्नो विधेय इति सूचयति । न च कश्चिद्वैदिकधर्मावलम्बी वेदविरोधिनाः पाखण्डमतप्रवर्तकस्य बुद्धस्य चरितमनुसर्तुमुपदिशेदिति दृढमस्माकं मतम् ।

(३) वाग्भटः कस्मिन् काले सम्बभूव ? ।

कदा खलु अयमायुर्वेदतन्त्रप्रणेता वाग्भटो भारतभुवमलञ्चकार ? इत्येतस्मिन् विषयेऽपि इतिहासज्ञैरायुर्वेदविद्विश्च भिन्नभिन्नान्येव मतानि प्रदर्शितानि समुपलभ्यन्ते । आदौ तानि निर्दिश्य, अन्ततः प्रमाणोपन्यासपुरःसरमस्मन्मतमपि प्रदर्शयामो वयम् ।

डॉक्टरहॉर्नलैमहोदयाः अष्टाङ्गहृदयकारो वाग्भटः अष्टाङ्गसङ्ग्रहनिर्मातुर्वाग्भटात् भिन्न आसीदिति डॉ. हॉर्नलैमहोदयानां मतम् । कथयित्वा सङ्ग्रहकारं वाग्भटं प्रथमपदेन हृदयकारं च वाग्भटं द्वितीयपदेन निर्दिशन्ति इति पूर्वं प्रदर्शितमेव । प्रथमवाग्भटः ख्रिस्तीय ६२५ तमे वर्षे सम्भूतो द्वितीयवाग्भटस्तु ख्रिस्तीयाष्टमशताब्द्यां समजायत इति तेषां मतम् ।

पं. रा. वि. पटवर्धनमहोदयाः सार्थसुश्रुतसंहिताया उपोद्घाते ‘ख्रिस्तीयद्वितीयशताब्द्यां अवसाने तृतीयशताब्द्याः प्रारम्भे वा वाग्भटसमयः’ इति ससाधयितुं लिखन्ति—

“वाग्भटः सिन्धुदेशनिवासी आसीत् । स सिन्धुदेश एव साम्प्रतं ‘सिन्ध’ इति ख्यातो वर्तते ।

पं. रामचन्द्रविनायकपटवर्धनमहोदयानां मतम् । यवनकृतात् सिन्धुदेशाक्रमणात् पूर्वमेव वाग्भटेन भाव्यम् । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य उत्तरस्थाने शकनृपतयो वाग्भटेन सविशेषमुल्लिखिता दृश्यन्ते । तेनायं शकनृपतीनामवरज इत्यनुमीयते । ख्रिस्तीय ७१४ सविधौ सिन्धुदेशो यवनैराक्रान्तः स्वायत्तीकृतश्च । चोस्मा डि कोरस (Csoma-De-Koras) नाम्ना सुविख्यातेन प्राच्यसंशोधनपण्डितेन तिबेटीयग्रन्थसंशोधनपरेण ‘ताञ्जूर’ नाम्ना विश्रुत एकः प्राचीनो ग्रन्थः संशोधितो वर्तते । तस्मिन् चरकसुश्रुतवाग्भटानां त्रयाणामपि आयुर्वेदतन्त्रनिर्मातृणामुल्लेखो दृश्यते । न चायं ‘ताञ्जूर’ नाम्ना ग्रन्थः ख्रिस्तीयाष्टमशताब्द्यां उत्तरकालीनो भवितुं शक्यते इति जार्जहूटमहाभागेन निर्णीतं वर्तते । अस्यापि प्राकालीनो निर्देशश्चीनयात्रिणो इतिसङ्गाख्यस्य समुपलभ्यते । तेन च लिखितम्—यत् पूर्वमष्टसु ग्रन्थेषु वि-

वृत्तान्यासन् एतानि अष्टसख्याकान्यङ्गानि, किन्तु पश्चात् सर्वेषामेतेषामष्टाङ्गानां एकस्मिन्नेव तन्त्रे सङ्ग्रहः कृतः केनचिदिति । यद्यपि वाग्भटस्य नाम स्पष्टमत्र न निर्दिष्टं तथापि अष्टाङ्गसङ्ग्रहकारो वाग्भट एव अत्र लक्षितो वर्तते इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि । अविद्यमानत्वात् तद्विन्नस्य सुविख्यातस्य परकीयैरपि उल्लेख-
नार्हस्यापरस्य तन्ननिर्मातुः । अयं इत्तिङ्गाख्यो यात्री 'ह्यु एन् त्साङ्ग' नाम्ना विख्यातात् चीनीययात्रि-
णोऽनन्तरमेव भारतवर्षमाजगाम । वाग्भटचिकित्साया रसाधिष्ठिता चिकित्सा नोपलभ्यते । इयं रसचिकित्सा
ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्याः समनन्तरमेव भारतवर्षे प्राधान्येन प्रसृता इति मन्यामहे वयम् । वाग्भटेन पारद-
स्योल्लेखः कृतः, तदुपयोगित्वमपि चिकित्सायाः प्रदर्शितं तेन । अष्टाङ्गहृदयस्य उत्तरस्थाने रसायनाध्याये
वाग्भटेन लिखितम्—

‘शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिलोहाभयापारदताप्यभक्ष ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातुस्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥’ (ह. उ. अ. ३९।१६१) इति ।

अयमेव श्लोको वराहमिहिरेण बृहत्सहिताया रूपान्तरितो दृश्यते । बृहत्सहिताया वराहमिहिरेण लिखितम्—

‘माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् ।

सैकानि विशतिरहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबला युवेव ॥’ इति ।

श्लोकयोरेतयोः सादृश्यमवलोक्य वराहमिहिरेण वाग्भटवचनाधारेणैवोपनिबद्धो ‘माक्षीकधातु’ इत्यादिः
श्लोक इति निश्चेतुं शक्यते । वराहमिहिरस्य जन्मकालस्तु ख्रिस्तीय ५०५ तम वर्षम् । अतः वाग्भटो
वर्षशतेन सार्धवर्षशतेन वा तत्पूर्वतन इति पर्यवस्यति । एव वाग्भटो नैव ख्रिस्तीयचतुर्थशतकादर्वाचीनो
भवितुं शक्यते । तेन च द्वितीयशतकावसानभागः तृतीयशतकपूर्वभागो वा वाग्भटसमय इति
विनिर्णये न काऽपि विप्रतिपत्तिः ।” इति ।

स्वोपनिबद्धस्य प्रत्यक्षशरीराख्यस्य ग्रन्थस्योपोद्धाते महामहोपाध्याया गणनाथसेन एल्. एम्. अण्ड
एस्. महाभागाः वाग्भटकालं ख्रिस्तीयपञ्चमशतकारम्भे स्थापयन्ति । ते लिखन्ति—

“अथ वाग्भटकालनिर्णये त्रयो हेतव उपलभ्यन्ते । तत्र इत्तिङ्गाख्येन चैनिकपरिव्राजकेन ‘अष्टाङ्ग-

वैद्यकसङ्ग्रहको नवीनाचार्यः’ इत्यादि निर्देशो दर्शितपूर्वः प्रथमो हेतुः । तेन

कविराजगणनाथ- ख्रिस्तीयपञ्चमशतकारम्भे वाग्भटकालोऽस्माभिः स्थापितः । अथ चक्रपाणि-

सेनमहाभागानां उल्लेखनादिभिः प्रायो वर्षसहस्रपुराणैराचार्यैर्वाग्भटपाठोद्धारो द्वितीयो हेतुः, येन

मतम् । तत्कालादपि बहुपुराण. (अन्यूनपञ्चशतवर्षप्राक्तन) सम्भाव्यते वाग्भटसमयः ।

महम्मद-बिन-कासिम कृत (ख्रिस्तीयाष्टमशतकारम्भे) सिन्धुदेशाक्रमणं तृतीयो

हेतुः, येन तत्पूर्वतन एव स्यात् सिन्धुदेशजो वाग्भट इति प्रतीतिः, न हि तदारभ्य प्रवृत्ते सिन्धुराज्य-
विप्लवे कथमपि अष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदयाख्ययोर्महाग्रन्थयोर्निर्माणं सम्भवति नाम ।” इति ।

आयुर्वेदमार्तण्डाः श्रीयादवजीत्रिकमजीआचार्याः चरकसंहिताया उपोद्धाते वाग्भटकालमधिकृत्य
लिखन्ति—

“अतः परं वाग्भटस्य समयविषयेऽपि किञ्चिद्विचारः क्रियते । अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उत्तरतन्त्रस्य ४९ तमे
अध्याये पलाण्डुरसायनप्रकरणे अधोलिखितं पद्यद्वयं दृश्यते—

आयुर्वेदमार्तण्डानां
यादवजीत्रिकमजी-
आचार्याणां मतम् ।

‘रसोनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥ १ ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ २ ॥’ इति ।

एतच्च वर्णन वाग्भटस्य भारतवर्षे शकराज्यशासनकालभक्तत्वं तत्. किञ्चिदनन्तरवर्तित्वं वा सूचयति । भारतवर्षे शकानां राज्यकालस्तु ख्रिस्टस्य द्वितीयशताब्दीमारभ्य चतुर्थशताब्दीपर्यन्तमासीत् । ख्रिस्टस्य पञ्चमशताब्द्या सम्भूतात् भट्टारहरिचन्द्रात् वाग्भटस्य परकालभक्तत्वात्, ख्रिस्टस्य सप्तमशताब्द्या समायातेन इत्सिङ्गनाम्ना चीनदेशीयपरिव्राजकेन स्वीयभारतभ्रमणवृत्तान्ते अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य स्वसमये भारतवर्षे सर्वत्र पठनपाठनप्रचारस्योक्तत्वात्, ख्रिस्टस्य सप्तमशताब्द्या सम्भूतेन माधवकरेण वाग्भटपाठोद्धाराच्च ततोऽयं वर्षशतं प्राचीनः ख्रिस्टस्य षष्ठ्यां शताब्द्यां बभूवेत्यनुमीयते ।” इति ।

महाराष्ट्रीयज्ञानकोशकारा विज्ञानेतिहासाख्ये पञ्चमे विभागे नवमे प्रकरणे ३७८ तमे पृष्ठे वाग्भटकालविषये लिखन्ति—

“यद्यपि तिबेटाख्ये देशे समुपलभ्यमानं वृत्तं प्रमाणीकृत्य ‘हूथ’ महाभागेन निर्णीतं यत् वाग्भटकालः

महाराष्ट्रीयज्ञान- ख्रिस्तीयाष्टमशतकादुर्वाचीनो भवितुं नार्हति इति, तथापि अस्मिन् विषये वर्तत
कोशकाराणां अद्यापि भिन्नमतत्वम् । आरबीयानां ग्रन्थेषु निर्दिष्टः ‘अष्टाङ्कर’ नामा ग्रन्थ एवा-
मतम् । षट्पञ्चदशतन्त्रमिति स्वीकृतेऽपि ग्रन्थस्यास्य कालः ख्रिस्तीयनवमशतकमेवायाति ।

यस्य वाग्भटविरचितस्य अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्योत्पत्त्योऽपि टीकाग्रन्थेषु दृश्यते, यस्मिन् अष्टाङ्गहृदये सूत्ररूपेण ग्रथितानां विषयाणां सविस्तरं विवरणं वर्तते स अष्टाङ्गसङ्ग्रहः ख्रिस्तीयाष्टमशताब्द्याः प्राचीन एव भवेत् ।” इति ।

चरित्रकोशकारा मध्ययुगीनचरित्रकोशे ७२७ तमे पृष्ठे वाग्भटसमयमधिकृत्य लिखन्ति—

“वाग्भटः ख्रिस्तीय १५० वर्षसंवित्पौ अभवत् । अयमायुर्वेदतन्त्रप्रणेता सौगततन्त्रकारः । एतत्समकालमेव
चरित्रकोशकारा शकनृपा भुवः शासति स्म । पलाण्डुप्रिया शकनृपतय इति वाग्भट एव कथयति
राणां मतम् । (अष्टाङ्गसङ्ग्रहे अ ४९) । वाग्भटोऽयं सिंहगुप्तसूनुः । अष्टाङ्गहृदये सङ्ग्रह उल्लिखित
उद्धृतश्च वर्तते ।” इति ।

वादविषयस्यास्य कीदृशी खलु वास्तविकी भूमिका ? इति सर्वेऽवगच्छेयुरिति बुद्ध्या विषयमिममवलम्ब्य विद्वद्भिः प्रदर्शितानि भिन्नभिन्नानि मतानि उद्धृत्य अस्मन्मतमपि प्रमाणपुरस्सरमुपन्यस्यामो वयं साम्प्रतम् । महदुर्भाग्यमेतदस्माकं यत् विद्वन्मतल्लिकैर्भारतीयप्राचीनग्रन्थकर्तृभिः प्रायः स्वनामधेयमन्तरा नान्यत्किञ्चिदात्मवृत्तावबोधकं ग्रन्थरचनाकालनिर्देशकं वा स्वग्रन्थमध्ये सप्रथितम् । कविकुलगुरुकालिदासादिभिस्तु स्वनामापि न प्रकटितं रघुवंशादिमहाकाव्येषु । भारतीयसभ्यतायां विशेष इति यद्यपि स्तोत्रार्हा तेषामपि प्रसिद्धिपराङ्मुखता, तथापि इयं बहोः कालादनन्तरं तेषां ग्रन्थरचनाकालनिर्णेतुकामानां परं काठिन्यमापादयति ।

अत्र विद्वद्भिरङ्गीकृता कालनिर्णयपद्धतिस्त्वीदृशी । यस्य खलु कालो निर्णयः तद्विरचिते ग्रन्थे केषां केषां
पूर्वाचार्याणां राज्ञां ग्रन्थकर्तृणां वा नामानि निर्दिष्टानीति प्रथमतो द्रष्टव्यम् । अनन्तरं
अस्माकं मतम् । च कौः कैरन्यैर्ग्रन्थनिर्मातृभिः तन्नाम तद्वन्थनाम वा निर्दिष्टमित्यवलोकितव्यम् ।

एतामेव पद्धतिमवलम्ब्य प्रस्तूयते साम्प्रतमस्माभिर्वाग्भटकालनिर्णयविषयः । वाग्भट-
नेन स्वग्रन्थयोः चरकसुश्रुतौ उल्लिखितौ । तेन च वाग्भटश्चरकसुश्रुतयोरुर्वाचीन इति सशयरहितः सर्वस-
म्मतश्च विषयः । किन्तु टीकाकारान् विहाय नान्येन केनापि तन्त्रकारेण वाग्भटस्तद्वन्थौ वा नाम्ना निर्दिष्टौ
इति महदाश्चर्यकरम् । अष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदययोः सर्वस्मिन् भारतवर्षे सत्यपि पठनपाठनप्रचारे केन
खलु हेतुना केनापि तन्त्रकारेण वाग्भटो नाम्ना न निर्दिष्टः ? इत्याशङ्कायां वयं ब्रूमो यन्मात्सर्यबुद्धिरेवात्र

निदानम् । वाग्भटो बुद्धमतानुयायी आचार्य आसीदिति निर्दिष्टपूर्वमेव । तेनैव हेतुना वेदिकधर्मावलम्बि-
मिस्तदवरजैस्तत्रकारैः मात्सर्यभावदुष्टैः हेतुपुर सरमेव वर्जित तन्नामग्रहणम् । वाग्भटपाठमुद्धरता माध-
वकरेणापि तन्नाम तु नोल्लिखितमित्यत्र तस्यावैदिकत्वमेव कारणमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽप्यस्माकम् ।
अष्टाङ्गसङ्ग्रहो वाग्भटेन पूर्वं विरचितः । अनन्तरमतीतेषु कतिपयेषु वत्सरेषु तेनाष्टाङ्गहृदयं व्यरचि ।
अन्तरा वाग्भटेनापि वैदिकैः प्रकटितस्यास्य मात्सर्यस्य कृत प्रत्यय इति तेनैव लिखितेभ्यो हृदयस्थपद्येभ्यः
समुन्नीयते । तानि पद्यानि तु यथा—

‘अभिनिवेशवशादभियुज्यते सुभणितेऽपि न यो दृढमूढकः ।

पठतु यत्परः पुरुषायुप स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्य तैल सर्पिर्माक्षिक च क्रमेण ।

एतद् ब्रह्मा भाषता ब्रह्मजो वा का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥

अभिधातृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद् ग्राह्य सुभाषितम् ॥’ इति ।

(ह. उ. अ. ४०।८५-८८)

एवं वाग्भट इतरैस्तत्रकारैरनुलिखितः, तस्मात्तदवरज एव स इति नैव वक्तुं शक्यते । तदनुल्लेखने उपरि
प्रदर्शितस्य हेतोः सत्त्वात् । वाग्भटो माधवकरात् प्राचीनः, वाग्भटपद्यादीना माधवकरेण ग्रहणात् । माधवक-
रेण वाग्भटोक्तः (ह. नि. अ. १।२) — ‘निदान पूर्वरूपाणि’ इत्यादि. ‘तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्त विविधाहितसेवनम् ।’
इत्यन्तः समग्रः पाठो यथाशब्दं गृहीतः । माधवकरश्च ख्रिस्तीयसप्तमशतके किञ्चित्पूर्वं वा प्रादुर्बभूवेति
श्रीमहामहोपाध्यायगणनाथसेनमहाभागैः प्रत्यक्षशरीरग्रन्थस्योपोद्धाते ५३ तमे पृष्ठे साधितम् । चरकश्च
ख्रिस्तीयप्रथमशतकस्यावसाने सम्बभूवेति परमविद्वद्भिः श्रीमद्भिः यौदवजीत्रिकमजीआचार्यैः सुनिश्चितम् ।
एव चरकपरकालवर्तित्वात् तथा च माधवकरपूर्वकालवर्तित्वात् वाग्भटकालः ख्रिस्तीयप्रथमशताब्द्या अन-
न्तरं सप्तमशतकाच्च प्राक् इति सिद्धम् ।

किन्तु षड्वर्षशतावधिदीर्घेऽस्मिन् काले वाग्भटः कदा सम्बभूवेति विचार्यमाणे एतदावेदकानि वाग्भट-
ग्रन्थान्तर्वर्तीनि कानिचित् प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते ।

१ “अथ माधवकरो नाम प्रसिद्धवैद्याचार्यो निदानकार इन्दुकरात्मजो वज्रेषु प्रादुरासीदिति सुप्रथिता किवदन्ती । कर
इत्युपाधिश्चास्य वङ्गीयता स्फुट व्यनक्ति । स च वाग्भटादवरजः, निदाने ‘निदान पूर्वरूपाणि’ इत्यादि ‘तत्प्रकोपस्य
तु प्रोक्त विविधाहितसेवनम् ।’ इत्यन्तस्य समग्रसन्दर्भस्यान्येषां च वाग्भटपद्यानां बहुधा ग्रहणात् । वृन्दचक्रपाणयोः
पूर्वजश्च स, ताभ्यां स्वस्वचिकित्सासङ्ग्रहयोः ‘गदविनिश्चयो’क्तक्रमेण चिकित्सोपदेशात् । चक्रपाणिश्च ख्रिस्तीयैका-
दशशतकमध्यभागे वङ्गभूमिमलञ्चकारेति सहेतुकमवोचाम । स च वृन्दकृत ‘सिद्धयोगा’ख्यग्रन्थमुपजीव्य स्वकीयं
चिकित्सासङ्ग्रहं रचयाम्बभूवेति तदुक्त्या चक्रपाणेन्यूनवर्षशतद्वयेन प्राप्तम् । स्याद् वृन्दः । तेनासौ वृन्दाचार्यो
नवमशतकेऽभूदिति उच्यते । माधवश्च तत्पूर्वजः ख्रिस्तीयसप्तमशतके सम्बभूवेति सम्भाव्यते । इतश्च अष्टमशतके
‘हृरूण डल् रसीद्’ समये माधवीयनिदानस्य पारस्यभाषानुवादोऽभूदित्येतिहासिकवार्तयाऽपि तत्पूर्वज एव माधवः
पर्यवस्यति । तस्मात् वाग्भटपरवर्तित्वाच्च सप्तमशतके किञ्चित् पूर्व वा माधवप्रादुर्भावः सिध्यति । माधवकर-
श्चासौ रुग्विनिश्चयाख्यनिदानग्रन्थप्रणेता रत्नमालाख्यद्रव्यगुणकारश्चेति प्रसिद्धिः । डल्लनादिनिर्दिष्टः सुश्रुतटिप्पणकारः
श्रीमाधवस्तु भिन्न एवास्मात् प्रतिभाति, तस्य कुत्रापि माधवकर इति निर्देशादर्शनात् ।” इति प्रत्यक्षशरीरे ।

२ चरकसंहितायां द्वितीयावृत्तेरुपोद्धाते ९-१० तमयोः पृष्ठयोः ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उत्तरस्थानीय ४९ तमे अध्याये—

“रसोनानन्तर वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थित यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥”

इत्येतस्मिन् पद्ये शकाधिपानामुल्लेखो वर्तते । तथा च—

“यस्योपयोगेन शकाङ्गनाना लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातल गच्छति निर्विदेव ॥”

इत्यत्र पलाण्डुसेवनेन शकसुन्दरीणां कपोलकान्तिरेव चीयते यत्तया निर्जितश्चन्द्रो निर्विण्णो भूत्वा पाताल गच्छतीति वर्णितम् । अत्रस्थ. शकनृपतीनां शकाङ्गनाना च निर्देशो वाग्भटस्य शकराजशासनसम-
कालवर्तित्वं द्योतयति । शकनृपतयस्तु भारतवर्षे ख्रिस्तीयप्रथमशतकादारभ्य चतुर्थशतकावसानपर्यन्तं भुव
शासति स्मेति इतिवृत्तविद्धि सुनिर्णीतम् । एतेन वाग्भटकालोऽपि अन्तरा द्वितीय पञ्चम च ख्रिस्तीयश-
तकमिति पर्यवस्यति ।

अथ चरकव्याख्याकर्तुः भट्टारहरिचन्द्रस्य उल्लेखो वाग्भटान्तेवासिभ्यामिन्दुजेज्जटाभ्यां कृतः । तस्मा-
दयं भट्टारहरिचन्द्रः इन्दुजेज्जटसमकालीनो वा प्राक्तनो वा इति सुस्पष्टमेव । इन्दुजेज्जटौ वाग्भटसमका-
लीनौ, तदन्तेवासिनौ तट्टीकाकारौ चेत्यग्रे दर्शयिष्यामो वयम् । तस्मादयं भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भटसमका-
लीनः तदीषत्पूर्वतनो वा । किन्तु न स वाग्भटात् पूर्वतनः, चरकव्याख्याकर्तुस्तस्य हरिचन्द्रस्य वाग्भटेन
अनिर्देशात् । तस्मात् भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भटसमकालीन एवेति सिद्धम् । वाग्भटान्तेवासिना जेज्जटेन
चरकसहिताटीका व्यरचि । तदीषत्पूर्वकालमेव भट्टारहरिचन्द्रेण विरचिता चरकव्याख्या । अत एव
चरकव्याख्याकार इति भट्टारहरिचन्द्रस्य जेज्जटेन कृत उल्लेख इति मन्यामहे वयम् । असौ हरिचन्द्रः
साहसाङ्गस्य नृपते राजवैद्य आसीदिति विश्वप्रकाशकोशे कान्तवर्गे पञ्चमे श्लोके भट्टारहरिचन्द्रान्वयसम्भू-
तेन महेश्वरेण लिखितम् । तद्यथा—

“श्रीसाहसाङ्गनृपतेरनवद्यवैद्यविधातरङ्गपदमद्वयमेव बिभ्रत् ।

यश्चन्द्रचारुचरितो हरिचन्द्रनामा खव्याख्यया चरकतन्त्रमलञ्चकार ॥” इति ।

अस्मिन् पद्ये यः साहसाङ्गनाम्ना निर्दिष्टो नृपतिः स एव विक्रमादित्याख्यो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त इति पुरा-
वृत्तविद्धिनिर्णीतम् । मॉनियरविल्यम्स्रविरचिते सस्कृतकोशग्रन्थे ‘साहसाङ्ग’ एव विक्रमादित्य इति लि-
खित्वा ‘पञ्चदण्डच्छत्रप्रबन्धाख्यो’ ग्रन्थः प्रमाणत्वेन निर्दिष्टो वर्तते । नागपुरस्थमॉरिसमहाविद्यालये सस्कृ-
तभाषाया अध्यापने नियुक्ताः विद्वांसः प्राचार्याः श्रीमन्तो वासुदेवविष्णुमिराशीमहाभागा अपि ‘साह-
साङ्गो’ विक्रमादित्याख्यो द्वितीयश्चन्द्रगुप्त एवेत्येव मन्यन्ते । राष्ट्रकूटवंशसम्भवस्य चतुर्थगोविन्दस्य ‘सांगली’
‘खवायत’ इत्यादिषु स्थानेषु समुपलब्धेषु ताम्रपटेषु एकस्मिन् श्लोके वर्तमानः ‘साहसाङ्ग’ शब्दः विक्रमादित्य-
मेवाभिधत्ते इति तैरेव भारतीयेतिहासत्रैमासिकपत्रिकाया (vol X, 1934) ‘चन्द्रगुप्तविक्रमादित्यश्चतुर्थो
गोविन्दश्च’ इति शीर्षकमादाय प्रदर्शितम् । अयं साहसाङ्गाख्यो द्वितीयश्चन्द्रगुप्तोऽपि शकनृपतिसमकालीन

१ “जेज्जटेन निरन्तरपदव्याख्याख्याया चरकटीकाया मद्यालयचिकित्सितारम्भे ‘आचार्यप्रणीतश्चायमध्यायो भट्टा-
रहरिचन्द्रेणैव सुविबृत् ।’ इत्युक्तत्वात् ।” इति चरकोपोद्घाते यादवजीमहाभागा ।

२ ताम्रपटस्थोऽयं श्लोकः —

“सामर्थ्ये सति निन्दिता प्रविहिता नैवाग्रजे क्रूरता बन्धुस्त्रीगमनादिभिः कुचरितैरावर्जितः नायज्ञः ।

शौचाशौचपराङ्मुखः न च भिया पैशाच्यमङ्गीकृतः त्यागेनासमसाहसैश्च भुवने यः साहसाङ्गोऽभवत् ॥” इति ।

एवासीत् । शकैः सार्धमनिश युध्यमानेनानेनैव द्वितीयचन्द्रगुप्तेन ख्रिस्तीयपञ्चनवत्यधिकत्रिशततमे (३९५) अब्दे शकाः पराजिग्यिरे निरवासिष्यन्त च । तेनैवाय द्वितीयचन्द्रगुप्तः 'शकारि'सज्ञा लेभे इति पुरावृत्तविदो विदुः । द्वितीयचन्द्रगुप्तः ख्रिस्तीय ३७५ तमार्द्धर्षादारभ्य ४१३ तमवत्सरपर्यन्त राज्यधुरमुवाह । तेन च भट्टारहरिचन्द्रस्याप्ययमेव काल इति फलितम् । भट्टारहरिचन्द्रो वाग्भटगिष्याज्जेज्जटादीषत्पूर्वतन इत्युपरि प्रदर्शितमेव । तेन वाग्भटः ख्रिस्तीयचतुर्थशतकस्योत्तरार्धे सम्बभूवेत्यनुमीयते । न च द्वितीयचन्द्रगुप्तकृताच्छकराजनिर्वासनात् अर्वाचीनो वाग्भटकाल इति ग्रहीतुं शक्यते, वाग्भटकृतस्य गकोल्लेखस्य प्रत्यक्षदर्शनपूर्वकत्वात् । वाग्भटः सिन्धुदेशज । शका अपि कच्छसौवीरादिषु सिन्धुदेशलग्नेष्वेव देशेषु कृतवसतय आसन् । तेन च समक्षमीक्षितानां शकसुन्दरीणां पलाण्डुसेवनजनित वाग्भटवर्णितं लावण्यातिशयवत्त्व साम्प्रतमेव । "ख्रिस्तीय ५०५ तमे वर्षे सञ्जातेन वराहमिहिरेण 'माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण' इत्यादिश्लोको वाग्भटविरचितस्य 'शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पिः' इत्यस्य श्लोकस्याधारेणैव विरचितः । तस्मात् वराहमिहिरात् पूर्वतन एव वाग्भटः" इति यत् पटवर्धनमहोदयैर्लिखितं तत्तथैव । "वराहमिहिराद्वर्षशतेन सार्धवर्षशतेन वा प्राक्तनो वाग्भटः" इति श्रीपटवर्धनमतं स्वीकृत्यापि वाग्भटकालः ख्रिस्तीयचतुर्थशताब्द्या उत्तरार्धे समायाति । एव ख्रिस्तीयचतुर्थशतकस्योत्तरार्धे वाग्भटाचार्यः सम्बभूवेत्यस्माकं मतम् ।

(४) वाग्भटस्य वंशवृत्तं गुरुः शिष्यवर्गादिश्च ।

वाग्भटस्य पितामहो वाग्भटनामा एव भिषक्श्रेष्ठ आसीत् । पिताऽप्यस्य सिंहगुप्ताख्यो महाविद्वानायुर्वेदप्रवीणो वैद्यपतिरिति विरुदालङ्कृत आसीत् । स्वयं वाग्भटोऽप्यायुर्वेदविषयकाष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदयाभिधसर्वप्रसिद्धतन्त्रद्वयनिर्माता चिकित्साशास्त्रपारावारपारीणो भिषगाचार्य आसीत् । एव च तदन्वयसम्भूता, सन्ततक्रमागतास्त्रयः पुरुषा आयुर्वेदविद्यानदीप्णा आसन्निति स्फुटं भवति । जन्म चास्य सिन्धुदेशे सम्भूतम् ।

अवलोकित्वाभिधः सौगतेश्वरस्तस्य गुरुरभवत्, वैद्यविद्यागुरुस्तु तज्जनकः सिंहगुप्त एव । एतस्य गुरुद्वयस्य सकाशात् ग्रन्थनिर्माणायत्यावश्यकी प्रतिभा समासाद्य वैद्यशास्त्रविषयकानेकतन्त्राण्यभ्येत्य नानाविधभैषज्यप्रयोगाश्च विधाय अष्टाङ्गसङ्ग्रहो विरचित इति वाग्भटः स्वयमेव—

‘समधिगम्य गुरोरवलोकित्वा गुरुतराच्च पितु प्रतिभा मया ।

सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात् सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥’ (स. उ. अ. ५०) ।

इति श्लोके आह ।

इन्दुजेज्जटादयश्च वाग्भटस्य शिष्या इति—

‘लम्बश्मश्रुकलापमम्बुजनिभच्छायाद्युति वैद्यकानन्तेवासिन इन्दुजेज्जटमुखानध्यापयन्तं सदा ।

आगुल्फामलकश्चुकाञ्चितदरालक्ष्योपवीतोऽज्वलत् कण्ठस्थागरुसारमञ्जितदृश ध्याये दृढ वाग्भटम् ॥’

इत्यस्मात् पद्यात् ज्ञायते । अनेनैव तदन्तेवासिना इन्दुना वाग्भटविरचितयोरुभयोरप्यष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदययोः शशिलेखाख्या सुविस्तृता व्याख्या कृता वर्तते । जेज्जटेनापि चरकसुश्रुतसहिताष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदयतन्त्राणां व्याख्या विरचिताः । एतेनोभावपि एतो इन्दुजेज्जटौ परमविद्वत्सौ आयुर्वेदपारङ्गतौ आस्तामिति स्पष्टं भवति ।

यथा च वाग्भटस्य पितृपितामहादीनां शिष्याणां वा विषये तदावेदकवृत्तमुपलभ्यते, न तत्तथा तस्य पुत्रपौत्रादिविषये शिष्यपरम्पराविषये वा प्राप्यते । भाण्डारकरप्राच्यसशोधनमन्दिरे चिकित्साकलिकाख्यस्य ग्र-

१ History of India By Vincent Smith

२ “भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥” (स. उ. अ. ५०) ।

न्यस्य हस्तलिखित ($\frac{२१४}{१८८३-८४}$ इत्यङ्कित) एक पुस्तक सगृहीत वर्तते । ग्रन्थस्यास्यावसाने—‘इति वाग्भटसूनुना तीसटदेवेन रचित चिकित्साशास्त्र’ इति लिखित अस्ति । एतदाधारेणैव “वाग्भटस्य तीसटो नाम पुत्र आसीत्, तेन च ‘चिकित्साकलिका’ ख्यो ग्रन्थो निर्ममे ।” इति डॉक्टरऑफ्रेच्महोदयैर्ग्रन्थकारसूच्यां लिखितम् ।

किन्तु कियान् खलु सत्याशोऽत्र भवेदिति विषये महान् संशयो वर्ततेऽस्माकम् । मन्यामहे वयं यद्यदि नाम वाग्भटस्तीसटस्य पिता अभविष्यत्, तीसटो निजग्रन्थे पितुर्वाग्भटस्य स्पष्टतया नाम निरदेक्ष्यत् । तत्तु तेन कृतं नावलोक्यते । खोपनिबद्धायाश्चिकित्साकलिकाया आरम्भे तीसटो लिखति—

‘सूर्याश्विधन्वन्तरिसुश्रुतादीन् भक्त्या नमस्कृत्य पितुश्च पादान् ।

कृता चिकित्साकलिकेति योगैर्माला सरोजैरिव तीसटेन ॥’ (श्लो १) इति ।

अस्याश्चिकित्साकलिकायास्तीसटसूनुना चन्द्रटेन व्याख्या कृता वर्तते । तस्या व्याख्याया अस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे “पितुश्च पादान्” इत्यत्र व्याकुर्वन् चन्द्रटो लिखति,—“तदनु आयुर्वेदाब्धिप्रतरणपोतपात्राणां पितु पादानां नमस्कृतिरित्यनेन क्रमेण नमस्कारं कृत्वा” इति । एवं न चायं चन्द्रटोऽपि तीसटसूनुः वाग्भटं नाम्ना निर्दिशति । तथा च चिकित्साकलिकायाम्—

‘हारीतसुश्रुतपराशरभोजभेलभृग्वग्निवेशचरकादिचिकित्सकोक्तैः ।

एभिर्गणैश्च गुणवद्विरतिप्रसिद्धैर्धान्वन्तरीयरचनारुचिरप्रपञ्चैः ॥’ (श्लो २) ।

इति श्लोके सुप्रसिद्धभिषगाचार्याणां हारीतसुश्रुतादीनां नामानि सकीर्तयन् नासौ तीसटो वाग्भटमुल्लेखयति । चन्द्रटोऽपि पद्येऽस्मिन् विद्यमानस्य ‘आदि’पदस्य व्याख्याने “आदिग्रहणात् वैतरणौरभ्रपुष्कलावतक्षारपाणिजत्कर्णचक्षुष्येणविदेहनिमिप्रभृतयो गृह्यन्ते ।” इति वैतरणौरभ्रादीन् सगृह्यन्तपि वाग्भटमतिचारयति ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहाष्टाङ्गहृदयव्याख्यातृभ्यां वाग्भटशिष्याभ्यामिन्दुजेजटाभ्यामपि वाग्भटपुत्रस्तीसटो न कुत्रापि निर्दिष्टो दृश्यते ।

तस्मात् प्रलयजनकप्रमाणभावाच्चैतन्निर्णेतुं सुशकं तीसटो वाग्भटपुत्रो वा न वेति ।

(५) वाग्भटप्रणीता ग्रन्थाः ग्रन्थरचनाकौशलं च ।

अष्टखण्डेषु विभक्तो वर्तते आयुर्वेदः । यथाऽऽह सुश्रुतः—“इह खल्वायुर्वेदं नामोपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पादैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्टमल्पमेधस्त्व चालोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् । तद्यथा—शल्यम्, शालाक्यम्, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगद-तन्त्रम्, रसायनतन्त्रम्, वाजीकरणतन्त्रमिति ।” इति ।

अष्टस्वतेष्वङ्गेषु प्रत्यङ्गं बहुभिराचार्यैः पृथक् पृथक् तन्त्राणि विरचितानि । तद्यथा—

१ शल्ये—

(१) औपधेनवतन्त्रम् ।

(८) भोजतन्त्रम् ।

(२) औरभ्रतन्त्रम् ।

(९) कृतवीर्यतन्त्रम् ।

(३) वृद्धसुश्रुततन्त्रम् ।

(१०) करवीर्यतन्त्रम् ।

(४) सुश्रुततन्त्रम् ।

(११) गोपुररक्षिततन्त्रम् ।

(५) पौष्कलावततन्त्रम् ।

(१२) भालुकितन्त्रम् ।

(६) वैतरणतन्त्रम् ।

(१३) कपिलबलतन्त्रम् ।

(७) वृद्धभोजतन्त्रम् ।

(१४) सुभूतिगौतमतन्त्रम् ।

१ “आयुर्वेदं श्लोकलक्षणेन पूर्वं ब्रह्माऽऽन्नासीदग्निवेशादयस्तु ।

कृत्स्नज्ञेयप्राप्तसारां स्वतन्त्रास्तस्यैकैकं नैकधाऽङ्गं वितेनु ॥” इत्यष्टाङ्गमङ्गहेऽपि (उ अ. ५०) ।

२ शालाक्ये—

(१) विदेहतत्रम् ।	(७) भद्रशौनकतत्रम् ।
(२) निमित्ततत्रम् ।	(८) शौनकतत्रम् ।
(३) काङ्कायनतत्रम् ।	(९) करालतत्रम् ।
(४) गार्ग्यतत्रम् ।	(१०) चक्षुष्यतत्रम् ।
(५) गालवतत्रम् ।	(११) कृष्णात्रेयतत्रम् ।
(६) सात्यकिततत्रम् ।	(१२) कात्यायनतत्रम् ।

३ कायचिकित्सायाम्—

(१) अग्निवेशसंहिता ।	(८) विश्वामित्रसंहिता ।
(२) भेडसंहिता ।	(९) अरिन्द्रसंहिता ।
(३) जतूकर्णसंहिता ।	(१०) अत्रिसंहिता ।
(४) पाराशरसंहिता ।	(११) मार्कण्डेयसंहिता ।
(५) हारीतसंहिता ।	(१२) आश्विनसंहिता ।
(६) क्षारपाणिसंहिता ।	(१३) भारद्वाजसंहिता ।
(७) खरनादसंहिता ।	(१४) भानुपुत्रसंहिता ।

४ भूतविद्यायाम्—

- (१) अथर्वतत्रम् ।

५ कौमारभृत्ये—

(१) वृद्धकश्यपसंहिता ।	(४) पार्वतकतत्रम् ।
(२) कश्यपसंहिता	(५) बन्धकतत्रम् ।
वृद्धजीवकतत्रम् वा ।	(६) हिरण्याक्षतत्रम् ।
(३) जीवकतत्रम् ।	(७) रावणीयं कुमारतत्रम् ।

६ अगदतन्त्रे—

(१) वृद्धकाश्यपसंहिता ।	(५) सनकसंहिता ।
(२) काश्यपसंहिता ।	(६) लाट्यायनसंहिता ।

१ काश्यपसंहिताया उपोद्घाते ५ हेमराजशर्मभि कौमारभृत्याचार्यौ वृद्धकाश्यपकाश्यपौ, अगदतन्त्राचार्यौ च वृद्धकाश्यपकाश्यपौ, इति चत्वारः काश्यपाचार्या उक्ताः । तद्यथा—

‘प्राचीने रावणीये बालतन्त्रे काश्यपस्य वृद्धकाश्यपस्य च नामोल्लेखोऽस्ति । कौमारतन्त्रेऽस्मिन् आचार्यभावेन वृद्धकाश्यपेन सह निर्दिष्ट काश्यपोऽप्ययमेव कौमारभृत्याचार्य कश्यप इति ज्ञायते ।’ इति (पृ ३९) । तथा— ‘डल्लनेन सुश्रुतव्याख्याया काश्यपनाम्ना, माधवनिदानव्याख्याया मधुकोशे वृद्धकाश्यपनाम्ना श्लोकावुद्धृतौ दृश्येते । तयोः श्लोकयोरगदतन्त्रीयविषयावबोधेन तावेतौ काश्यपवृद्धकाश्यपौ अगदतन्त्राचार्यौ भिन्नौ प्रतिभातः ।’ (पृ. ३५) इति च ।

चरकाष्टाङ्गसङ्ग्रहयोस्तु कश्यपकाश्यपौ इति द्वावेवाचार्यौ निर्दिष्टौ । तद्यथा चरके—

“अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठ कश्यपो भृगुः । काङ्कायन कैकश्यो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ॥” इति (सू अ. १) ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे च—

“धन्वन्तरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ।” इति (सू. अ. १) ।

(३) अलम्बायनसंहिता ।

(७) बृहस्पतिसंहिता ।

(४) उशनःसंहिता ।

७ रसायनतन्त्रे—

(१) पातञ्जलतन्त्रम् ।

(५) नागार्जुनतन्त्रम् ।

(२) व्याडितन्त्रम् ।

(६) अगस्त्यतन्त्रम् ।

(३) वसिष्ठतन्त्रम् ।

(७) भृगुतन्त्रम् ।

(४) माण्डव्यतन्त्रम् ।

(८) कपिञ्जलतन्त्रम् ।

८ वाजीकरणतन्त्रे—

(१) कुचुमारतन्त्रम् ।

इत्यादीनि ।

एवं सत्स्वपि प्रायेण प्रत्यङ्गमनेकेषु तन्त्रेषु, समस्तव्याधिसाधनार्थं तेषामेकैकस्य असामर्थ्यमवलोक्य अथ च सर्वेषामेव तेषामध्ययनाय पुरुषायुषमपर्याप्तमित्यपि विचार्य सर्वतन्त्रसाररूपस्य अष्टा-
१ अष्टाङ्गसङ्ग्रहः । ङ्गसङ्ग्रहस्य विरचनाया प्रवृत्तो वाग्भटाचार्यः । यद्यपि चरकसुश्रुतादीनायुर्वेदग्रन्थानु-
पजीव्यैव निर्मितोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहो वाग्भटेन, तथापि मूलग्रन्थान्तर्गता विषयविभागक्रमदोषा पुनरुक्तिदोषाश्च वाग्भटेन स्वग्रन्थान्निस्ताः । तथाच चरकसुश्रुतादिग्रन्थेषु वर्तमाना विनिगूढार्थतत्त्वा-
केचन विषया अपि विशदीकृता वाग्भटेन अष्टाङ्गसङ्ग्रहे । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य प्रारम्भे स्वयमेवाह वाग्भटः—

“तेषामेकैकमव्यापि समस्तव्याधिसाधने । प्रतितन्त्राभियोगे तु पुरुषायुषसक्षयः ॥

भवत्यध्ययनेनैव यस्मात्प्रोक्तं पुनः पुनः । तन्त्रकारैः स एवार्थं कचित्कश्चिद्विशेषतः ॥

तेऽर्थग्रन्थायनपरा वचने यच्च नादृताः । सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहत्याष्टाङ्गसङ्ग्रहः ॥

अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः । हेतुलिङ्गौषधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः ॥

विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः । स्वान्यतन्त्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ॥

युगानुरूपसन्दर्भो विभागेन करिष्यते ।” इति (अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सूत्रस्थाने अ. १) ।

अनेनैव हेतुना वाग्भटप्रणीतोऽयमष्टाङ्गसङ्ग्रहो विदुषा बहुमतं सञ्जातः ।

एव सत्यपि, सुविस्तृतो गद्यपद्यात्मकश्चायं ग्रन्थो न पठनपाठनसुलभः इत्यवलोक्य तथा च विशालत्वात्

दुर्गृहीतस्यास्य ग्रन्थस्य विनाशसम्भवमाशङ्क्य साररूपः पद्यमयश्च अष्टाङ्गहृदयाख्यो

२ अष्टाङ्गहृदयम् । ग्रन्थो वाग्भटेन पश्चाद्विरचितः । यद्यपि अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सार्धशतेष्वध्यायेषु विभक्ता

आसन्नत्रयोदशसहस्रसम्मिता ग्रन्थसङ्ख्या वाग्भटेन अष्टाङ्गहृदये विशल्यधिकशता-

ध्यायविभक्त्या आसन्नाष्टसहस्रसम्मितया ग्रन्थसङ्ख्या सङ्क्षिप्ता, तथापि अष्टाङ्गसङ्ग्रहान्तर्गता केचिदपि ग्र-

धाना विषयाः हृदये नातिचारिताः । आदौ सुविस्तृतमष्टाङ्गसङ्ग्रहं विरचय्य पश्चात् साररूपस्य अष्टाङ्गहृ-

१ “धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि हिताशनानां लिहता नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥” इति (हृदये उ अ ३९।१४८) ।

२ “भक्त्यादौ जल पीतमग्निसाद कृशाङ्गताम् । अन्ते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम् ॥ मध्ये मध्याङ्गता साम्यं धातूनां जरणं सुखम् ।” इत्यष्टाङ्गसङ्ग्रहे सार्धश्लोकेन वर्णित एव अर्थं वाग्भटेन अष्टाङ्गहृदये “समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमांशुषा ।” (ह सू अ ५।१५) इत्येतस्मिन् पद्यार्थे सङ्क्षिप्तः । एषैव सङ्क्षेपपद्धतिः अष्टाङ्गहृदये प्रायशः सर्वत्र स्वीकृता वाग्भटेनेति दिक् ।

दयस्य विरचनायामपरेणाप्येकेन हेतुना भाव्यमिति सम्भाव्यते । वाग्भटात्पूर्वतनै कैश्चिदाचार्यैरपि प्रथमं विस्तृत ग्रन्थ निर्माय पश्चात्तस्यैव साररूपो लघ्वाकारः स्वतन्त्रो ग्रन्थो निर्ममे । वृद्धसुश्रुतसुश्रुतौ, वृद्धभोज-भोजौ, इत्यादीनामेककर्तृकाणां ग्रन्थद्वयानां उल्लेखाः सुश्रुतटीकाकारस्य डल्हणस्य निबन्धसङ्ग्रहव्याख्यायां तथाच माधवनिदानटीकाकारस्य मधुकोशव्याख्यायां समुपलभ्यन्ते । प्रथितयशसामेतेषां पूर्वसूरीणां पदमनु-विधेयमिति बुद्ध्या जात्ववलम्बिता भवेत् वाग्भटेन तेषामियं पद्धतिरिति मन्यामहे वयम् । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य वृद्धवाग्भटपदेन, अष्टाङ्गहृदयस्य च वाग्भटपदेन व्यवहारो डल्हणप्रभृतीनां टीकाग्रन्थेषु समुपलभ्यत एव । एतदप्यस्मदनुमानं समर्थयत एव ।

आयुर्वेदतन्त्ररत्नभूतोऽयमष्टाङ्गहृदयाख्यो ग्रन्थः सत्वरमेव सर्वस्मिन् भारते प्रसिद्धिमाप । अल्पीयसैव कालेन सुविशालेऽस्मिन् भारतवर्षेऽप्यमान्ती ग्रन्थस्यास्य कीर्तिस्तीर्त्वा महासागर सिंहलद्वीपे, समुल्लङ्घ्य च नगाधिराज हिमगिरि 'तिबेट' 'मङ्गोल'दिषु प्रदेशेषु च विचचार । 'इत्सिङ्गा'ख्यचैनिकपरिव्राजकप्रभृ-तिभिः पुरावृत्तलेखकैर्निर्दिष्टमेव यत्सर्वस्मिन् भारतवर्षे अष्टाङ्गहृदयस्य पठनपाठनप्रचार आसीदिति । यत्रयत्र आयुर्वेदविद्यायाः प्रसारस्तत्रतत्र ग्रन्थस्यास्य प्राधान्येन अध्ययनाध्यापनं अद्ययावद्रीदृश्यते । बह्विषु भाषासु समुपनिबद्धा ग्रन्थस्यास्य व्याख्याः इत्येतदेव बलीयस्तमं गमकं अलौकिकत्वस्यास्य ग्रन्थस्य । शर्मण्यदेशीयै-रप्यनेकैर्विद्वद्भिः पाश्चात्यभाषासु विपरिणामितोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञायते । कियदूरं ग्रन्थस्यास्य प्रसारः समज-नीति काश्यपसहिताया उपोद्धाते नेपालराजगुरुवः पण्डितहेमराजशर्मामहोदया २५ तमे पृष्ठे प्रदर्शयन्ति । ते लिखन्ति—

“अशोकनृपपौत्रसमये बौद्धधर्मेण साकं भारतीय आयुर्वेदः सिंहलमप्यनुप्राविशत् । भारतीयायुर्वेदो विशेषरूपेण बह्विभिष्टीकाभिर्युतो वाग्भटः तिब्बतप्रदेशे स्वप्रभावं प्रकाश्य ततो मङ्गोलपर्यन्तमपि प्रचचार । भारते विष्णुता अप्यनेका वाग्भटस्य टीका अद्यापि तिब्बतप्रदेशेऽनूदिता लभ्यन्ते ।” इति ।

वाग्भटाचार्यमुद्दिश्य रसरत्नसमुच्चयाख्यस्य ग्रन्थस्य भूमिकायां श्रीकृष्णरावशर्माणो लिखन्ति—

“येन वृद्धवाग्भटो निर्मितः, तेन कलियुगेऽस्मिन् धरणीतले धन्वन्तरे पुनरवतरणद्योतनार्थमिव तथा अमृतपूर्णकुम्भाद्भुतशक्तिप्रदर्शनार्थमिव तस्य (वृद्धवाग्भटस्य) प्राणहरणं विना हृदयमपि सजीवं पृथक्कृतं दर्शितं विद्वज्जनेषु । एतद्भृदयं नाम अष्टाङ्गहृदयं 'वाग्भट' इति नाम्ना व्यवहियते । यत आत्रेयचरक-सुश्रुतसहितापेक्षया लघ्वीयस्त्वाद्वाचि स्थापयितुं योग्यो भटो ग्रन्थो वैद्यकग्रन्थः । अत एव वाग्भट इत्यष्टा-ङ्गहृदयस्य नाम सूपपन्नम् । यस्य वाच्येव भटा ग्रन्था विद्यन्ते स्म नाम मुखोद्गताः सार्थायुर्वेदशास्त्रग्रन्था यस्य । किंवा वाग्देवतायाः प्राप्ता भटा यस्य नाम प्रसन्नसरस्वत्याः वरेणेव अधीतशास्त्रो य इत्यर्थः । अनया व्युत्पत्त्या स्वनाम्नः सार्थकता दर्शिता ।” इति ।

वाग्भटो यथा सम्यगधीतायुर्वेदविद्यो भिषग्वरः तथा सुकविः साहित्यशास्त्रोदधिपारङ्गतश्चेति काव्य-गुणालङ्कारसहितायाः तद्विरचितसत्काव्यसम्पदः ज्ञायते ।

“सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् । काव्य कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृति ॥”

इति 'काव्यादर्श'कारेण साहित्याचार्येण दण्डिना आवश्यकत्वेन प्रयुक्तं महाकाव्यलक्षणं स्मरता

रचनाकौशलम् ।

वाग्भटेनापि लोकरञ्जनार्थं बहुत्र प्रयुक्तानि श्रुतिमधुराणि भिन्नभिन्नानि वृत्तानि । कचिच्च स्वागतापुष्पिताग्रापृथ्वीशार्दूलविक्रीडितद्रुतविलम्बितादिवृत्तानामन्यपि श्लेषाल-

ङ्कारमाश्रित्य तत्तद्वृत्तोपनिबद्धेषु पद्येषु भङ्ग्या सङ्घथितानि तेन ।

यथा हि—

“बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं शर्करा मधु घृत त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता स्वागताऽपि विनिवर्तत एव ॥” (ह. उ. अ. ३९।१५३) ।

इत्यस्मिन् ‘स्वागता’वृत्तोपनिबद्धे पद्ये वृत्तनाम ।

तथाच—

“मधु मुखमिव सोत्पल प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।

कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥” (ह. उ. अ. ४०।४६) ।

इत्यत्र ‘पुष्पिताग्रा’वृत्तनिबद्धे पद्ये वृत्तनाम ।

तथाच—

“नवामलकशुक्तयो मधु घृत रजश्चायस चतुष्टयमयोघटस्थमिति चूर्णित वत्सरम् ।

क्रमेण लिहतः पयोऽनु पिबतश्च पथ्याशिनश्चिरं भवति जीवित क्षयमुपैति पृथ्वी जरा ॥” (स. उ. अ. ४९) ।

इत्यत्र ‘पृथ्वी’वृत्तप्रणीते पद्ये वृत्तनाम ।

तथाच—

“हिङ्गुग्राबिडशुण्ठ्यजाजिविजयावाट्याभिधानामयै-

शूर्णं कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भागोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनय

शार्दूलः प्रसभ प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव ॥” (ह. चि. अ. १४।३६) ।

इत्येतस्मिन् ‘शार्दूलविक्रीडित’वृत्तरचिते पद्ये शार्दूलनाम ।

तथाच—

“सहचर सुरदारु सनागरं कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबेत् द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥” (ह. चि. अ. २१।५५) ।

इत्यत्र ‘द्रुतविलम्बित’ वृत्तविरचिते पद्ये वृत्तनाम, इत्यादि ।

वृत्तिच्छेकानुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारास्तु वाग्भट्टग्रन्थेषु भूयिष्ठमासाद्यन्ते ।

तथाहि—

“कदलीदलकल्हारमृणालकमलोत्पलैः ।

कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥” (ह. सू. अ. ३।३५) ।

“तप्त तप्ताशुकिरणैः शीत शीताशुरश्मिभिः ।” (ह. सू. अ. ३।५१) ।

“मासादमास मासेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ।” (ह. सू. अ. १४।३५) ।

“पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ।

लोहित प्रभव शुद्धम्”.....(ह. सू. अ. २७।१) ।

“कृमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्चयथुज्वरैः ।” (ह. नि. अ. ७।२५) ।

“शनैः शनैः शनैर्मेही मन्द मन्द प्रमेहति ।” (ह. नि. अ. १०।१३) ।

“आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वले स्थितः ।” (ह. चि. अ. १८।३२) ।

“भगन्दरमपस्मारमुदरं प्रदरं गरम् ।” (ह. चि. अ. १९।७) ।

“मुक्तरक्तविरक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिन ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्यादेहप्रभञ्जन ॥” (ह चि अ १९।१७) ।

“सिद्धं योग ग्राह यक्षो मुमुक्षोर्भिक्षो. प्राणान् माणिभद्रः किलेमम् ।” (ह चि अ. १९।३२) ।

“लावत्तिरिवल्लूरजः पुष्परसद्रुतम् ।

द्रुत करोति बालाना दन्तकेसरवन्मुखम् ॥” (ह उ अ २।३६) ।

“ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।” (ह उ अ ७।२३) ।

“बन्धो घनाः स्त्रावयुतास्तास्तालुपिटिका. स्मृताः ।” (ह. उ अ. २१।३६) ।

“वपुष्करमरुष्कर परममेध्यमायुष्करम् ।” (ह. उ. अ ३९।८०) ।

“पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृते ।” (ह उ अ. ३९।१२७) । इत्यादयः ।

वाग्भटेन प्रसङ्गतो विरचितानि अध, प्रदर्शयिष्यमाणानि पद्यरत्नानि प्रसादसुकुमारमाधुर्यादिकाव्यगुणव-
त्वेन श्रवणकोमलवर्णराज्यलङ्कृतत्वेन च सम्यक् प्रकाशयिष्यन्ति भूयिष्ठ सत्काव्यनिर्माणपाटवं वाग्भटस्य ।

तद्यथा—

मद्यपानसेवनविधिमादिशन् वाग्भटः आह—

“स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।

आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्तमाहारमण्डपसमीपगतां श्रयेत् ॥ १ ॥

स्वास्तुतेऽथ शयने कमनीये मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।

स्वं यशः कथकचारणसङ्घैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ २ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।

काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥ ३ ॥

मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।

अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ४ ॥

स्तननितम्बकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।

इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकार्मणम् ॥ ५ ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।

सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ६ ॥

तालवृन्तनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।

दर्शनेऽपि विदधद्वशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ७ ॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथम् ।

स्फाटिकशुक्तिगतं सतरङ्गं कान्तमनङ्गमिवोद्वहदङ्गम् ॥ ८ ॥

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ९ ॥

धृतिमान् स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ।

उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ १० ॥

जितविकसितासितसरोजनयनसङ्क्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ११ ॥

पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
 गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
 मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
 द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंवल्लग्नार्थं पिबेत् ॥ १२ ॥
 रहसि दयितामङ्गे कृत्वा भुजान्तरपीडनात् पुलकिततनुं जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।
 यदि सरभसं शीधोर्वारं न पाययते कृती किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहतन्नताम् ॥ १३ ॥
 वरतनुवक्रसङ्गतिमुगन्धितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।
 भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतौऽल्पमपि क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥ १४ ॥
 इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।
 असारसंसारसुखं परमं चाधिगच्छति ॥ १५ ॥
 ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।” इति (हृ चि अ ७।७५-९०) ।

तथाच—

हृदये वाजीकरणविधौ हर्षप्रीतिजनकान् अर्थान् वर्णयन् वाग्भटौ लिखति—

“नामापि यस्या हृदयोत्सवाय यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
 सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूता कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ १ ॥
 कलाविलासाङ्गवयोविभूषा शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
 प्रियंवदा तुल्यमनःशया या सा स्त्री वृषत्वाय परं नरस्य ॥ २ ॥
 दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गा ।
 नीलसानुगिरिकूटनितम्बे काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ३ ॥
 दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।
 अङ्गसुखर्तुवशेन विभूषा चित्रसुखः सकलः परिवारः ॥ ४ ॥
 ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्का ।
 यद्यच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकर तत्तत् ॥ ५ ॥
 मधु मुखमिव सोत्पलं प्रियायाः कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
 कुसुमचयमनोरमा च शय्या किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ६ ॥
 देशे शरीरे च न काचिदतिरर्थेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।
 वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ७ ॥” इति ।

तथाच—

अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानीये चत्वारिंशत्तमेऽध्याये सर्वातिशायिसुखहेतुभूतस्यापत्यस्य अनुपमत्वं प्रकटयता
 यद् वाग्भटेन लिखितं—

“स्खलद्गमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।
 अपि लालाविलमुखं हृदयाल्हादकारकम् ॥
 अपत्यं तुल्यतां केन” “.....” इति ।

तत्तु प्रथितयशसः कविश्रेष्ठस्य कालिदासस्य—

“आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥”

(शा. अ. ७ श्लो. १७) ।

इति अभिज्ञानशाकुन्तलस्य वचन स्मारयति ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे विचारिताना केषाञ्चन विषयाणां अष्टाङ्गहृदये सूक्ष्मतरं विवेचनं कृतं वाग्भटेन ।

तथाहि—

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शारीरस्थाने पुत्रकामानां स्त्रीपुरुषाणां योग्या वयोमर्यादामादिशन् वाग्भटो लिखति—

“तस्या षोडशवर्षाया पञ्चविंशतिवर्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत ।” इति ।

अत्र सुश्रुतादीनां पूर्वाचार्याणां मतं संगृहीतम् । किन्तु एतदनन्तरं पूर्णविंशतिवर्षं पुरुषोऽपि साधुगर्भं जनयति इति लोके प्रत्यक्षीकृत्य वाग्भटेन अष्टाङ्गहृदये लिखितम्—

“पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशतेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते” इति (शा. अ. १।८) ।

एतद्व्याकुर्वन्नरुणदत्तोऽपि लिखति—“प्रायिकं चैतत्, अर्वाक् अपि साधुगर्भदर्शनात् ।” इति ।

तथा च—

सङ्ग्रहे मनोनुकूलस्य सुतस्य जननायोपकारित्वेन

“यादृशं च पुत्रमाशासीत् तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिन्तयेति स्त्री वाच्या ।

तज्जनपदाहारविहारोपचारपरिच्छेदाश्चानु विदधीत ॥” (स. शा. अ. १) ।

इत्यत्र स्त्रिया एव आचारविशेषो विहितत्वेन उपदिष्टः । अत्र—

“या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत् सा सा तेषां तेषां जनपदानां

मनुष्याणामाहारविहारोपचारपरिच्छेदाननुविधत्सेति वाच्या स्यात् ॥” (च. शा. अ. ८।१४) ।

इति चरकसंहितास्थस्यैव वचनस्य वाग्भटेनाष्टाङ्गसङ्ग्रहे कृतोऽनुवाद इति स्पष्टमेव । किन्तु पश्चात् सुश्रुतसंहितान्तर्गत—

“आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।

स्त्रीपुंसौ समुपेयाता तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥” (सु. शा. अ. २।४३) ।

इत्येतद्वचनं तन्मन्त्ररवचनानि च समवलोक्य सुविमृश्य च सुश्रुतवचनमेव साधीयस्तया अङ्गीकृतम् । तेनैव हृदये—

“इच्छेता यादृशं पुत्रं तद्रूपचरिताश्च तौ ।

चिन्तयेता जनपदास्तदाचारपरिच्छेदौ ॥” (ह. शा. अ. १।३१) ।

इत्येव लिखन् वाग्भटाचार्यः मनोवाञ्छितस्य पुत्रस्य प्राप्त्यै उभयोरपि स्त्रीपुंसयोः विशिष्टाचारसेवनमुपदिशति । न च सङ्ग्रहवत् केवलायाः स्त्रिया एव ।

तथाच—

प्रथमतः सुश्रुतादीननुसृत्य सङ्ग्रहे शारीरस्थाने (१) मासमर्माणि, (२) सिरामर्माणि, (३) स्नायुमर्माणि, (४) अस्थिमर्माणि, (५) सन्धिमर्माणि, इति पञ्चविधानि मर्माणि दर्शितानि । किन्तु तत्पश्चाद्विरचिते अष्टाङ्गहृदये अन्यतन्त्राणि समालोच्य सूक्ष्मं विचार्य च मर्माणि षोढा समादिष्टानि धमनीस्थमर्माण्यस्य षष्ठस्य विभा-

गस्य स्त्रीकारेण । हृदये प्रदर्शितेन षड्धा विभागेन यद्यपि मर्मणा सख्या अविचलितैव पूर्वोक्ता, तथापि विमजनसौक्ष्म्यमत्र प्रकटितम् ।

सङ्ग्रहादिभिन्ना ये औषधियोगा हृदये निर्दिष्टास्ते अध प्रदर्श्यन्ते । यथा—

“चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्यारजीकृता । लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ॥”

(ह. उ. अ. १।९) इति ।

“लाक्षारससम तैलप्रस्थ मस्तु चतुर्गुणम् । अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ॥
समूर्वारोहिणीरास्त्राशताव्हामधुकैः समैः । सिद्ध लाक्षादिक नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ॥
बल्य ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् । यक्षराक्षसभूतघ्न गर्भिणीनां च शस्यते ॥”

(ह. उ. अ. २।५४-५६) इति ।

“गोशृङ्गचर्मवालाहिनिर्मोक वृषदशविट् । निम्बपत्राज्यकटुकामदन बृहतीद्वयम् ॥
कार्पासास्थिवच्छागरोमदेवाव्हसर्षपम् । मथूरपत्रश्रीवासतुषकेश सरामठम् ॥
मृद्गाण्डे बस्तमूत्रेण भावित श्लक्ष्णचूर्णितम् । धूपन च हित सर्वभूतेषु विषमज्वरे ॥”

(ह. उ. अ. ३।५५-५७) इति ।

“सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः । धात्रीफणिजकरसे क्षारो लाङ्गलिकोद्भवः ॥
उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।” (ह. उ. अ. ११।४५) इति ।

“मूत्रस्रुतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक् पिबेत् ।” (ह. उ. अ. २२।७०) इति ।

“फलत्रयद्वीपिकिराततित्तयष्टयाहसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूकवृक्षाम्लकाम्लाम्रिमवेतसाश्च ॥

अश्वत्थजम्बाम्रधनञ्जयत्वक् त्वक् चाहिमारात् खदिरस्य सारं ।

काथेन तेषा घनता गतेन तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्य कण्ठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशोषगन्धान् विदेहाधिपतिप्रणीताः ॥

खदिरतुलाम्बुघटं पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च । चन्दनजोङ्गकुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥

सुरतरुध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः । स्पृक्कानतनखकट्फलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥

तैलप्रस्थ विपचेत् कर्षाशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।

हत्वाऽऽस्ये सर्वगदान् जनयति गार्ध्री दृश श्रुति च वाराहीम् ॥

उद्वर्तितं च प्रपुनाटरोध्रदार्वाभिरभ्यक्तमनेन वक्रम् ।

निर्व्यङ्गनीलीमुखदूषिकादि सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥

पलशत बाणान्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिन् पलार्धिकैः ।

खदिरजम्बूयष्टयानन्ताग्रैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥

तैलप्रस्थ पाचयेच्छ्लक्ष्णपिष्टैरेभिर्द्रव्यैर्धारित तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषाःस्थैर्य धत्ते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥”

(ह. उ. अ. २२।८१-८९) इति ।

“क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवालदार्वायवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं सर्वामयान् वक्रगतानिहन्ति ॥

पाठादार्वाक्कुष्ठमुस्तासमङ्गातिक्तापीताङ्गीरोध्रतेजोवतीनाम् ।
 चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमासार्तिकण्डूपाकस्त्रावाणा नाशनो घर्षणेन ॥
 गृहधूमताक्ष्यपाठाव्योषक्षाराभ्ययोवरातेजोह्वै ।
 मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधायश्चूर्ण ॥
 दार्वाक्स्निग्धूद्वमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
 धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः ॥
 द्विक्षारधूमकवरापञ्चपटुव्योषवेष्टगिरिताक्ष्यैः ।
 गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रिया एषा ॥
 गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणा पथ्याना जलमिशिकुष्ठभावितानाम् ।
 अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः श्रोतारं नृपमिव न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥
 सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्तहरीतकीतिक्तकरोहिणीभि ।
 यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च काथ पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥
 पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशालात्रायन्तिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।
 पीतः कषायो मधुना निहन्ति मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥”

(ह. उ. अ. २२।९७-१०४) इति ।

“खदिरायोवरापार्थमदन्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ॥” (ह. उ. अ. २२।१०७) इति ।

“अश्वगन्धा रुहा रोध्रं कट्फलं मधुयष्टिका । समङ्गा धातकीपुष्प परम व्रणरोपणम् ॥”

“काच्छीरोध्राभयासर्जसिन्दूराञ्जनतुत्थकम् । चूर्णित तैलमदनैर्युक्त रोपणमुत्तमम् ॥”

(ह. उ. अ. २५।५२, ५८) इति ।

“लिम्पेत्सर्षपवार्ताकिमूलाभ्या धन्वयाऽथवा ॥” (ह. उ. अ. ३०।१२) इति ।

“फलिनीद्विनिशाक्षौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाव्हय । अशेषलताकीटानामगद सार्वकार्मिकः ॥

हरिद्राद्वयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतकेसरैः । सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चम्पकाव्हयः ॥

अपामार्गमनोव्हालदार्वाध्यामकगैरिकैः । नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याव्हृत्तमाक्षिकैः ॥

अगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः । नतरोध्रवचाकट्ठीपाठैलापत्रकुङ्कुमैः ॥”

(ह. उ. अ. ३७।७०-७४) इत्यादयः ।

वाग्भट्टकाले ऋषिप्रणीताश्चरकसुश्रुतादयो बहवः संहिताग्रन्था आसन् । किन्तु प्रायः सर्वेषां तेषामेकदेशित्वात् सर्वास्ताः संहिता अनधीत्य आयुर्वेदविद्याधिगमो दुरासद एव । तद्यथा—चरके कायचिकित्सा वर्तते किन्तु तत्र शल्यचिकित्सा तथाच नेत्ररोगचिकित्सा न । सुश्रुते शल्यचिकित्साया नेत्ररोगचिकित्सायाश्च सत्वेऽपि कायचिकित्सा सम्यक् न वर्तते । तेन च द्वयोरप्यनयोरध्ययनमन्तरेण कथमायुर्वेदीयविज्ञानमधिकलं भवेत् ? आयुर्वेदविद्यामधिजिगमिषूणामध्येतृणामियं दुरवस्था वाग्भटेनैव अष्टाङ्गहृदये—

“यदि चरकमधीते तद्भुवं सुश्रुतादिप्रणिगदितगदाना नाममात्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः किमिव खलु करोतु व्याधिताना वराकः ॥” (उ. अ. ४०।८४) ।

इत्येतस्मिन् श्लोके वर्णिता । एतामेव दुरवस्था दूरीकर्तुं चरकोक्तप्रक्रिया सुश्रुतोक्तशल्यशालाक्य ब्रह्माश्विन-
सिष्ठभार्गवागस्त्यभेडहारीतवृद्धकाश्यपकाश्यपाग्निवेशात्रेयपुनर्वसुधन्वन्तरिशौनकनिमिविदेहपतिजिनमाणिभद्रादि-
भिरुक्तान् मेषजयोगाश्च वाग्भटः एकस्मिन् तन्त्रे सञ्जग्राह । एव तन्त्रान्तरनिगदितविषयसङ्ग्रहप्रायेऽप्यस्मिन्
ग्रन्थे वाग्भटेन खलु तादृशी प्रदर्शिता विरचनाचातुरी या ग्रन्थान्तरेषु नितरा दुरधिगमा । चरकादि-
संहितासु अध्यायादिवाक्यप्रतीकमादाय प्रयुक्तानि कियन्तः शिरसीय-आत्रेयभद्रकाप्यीय-चिकित्साप्राभृतीय-
तस्याशितीयादीनि अध्यायनामानि अकिञ्चिद्बोधकानि । वाग्भटे तु न तथा । ये ये खलु विषयाः, यस्मिन्
यस्मिन्नध्याये विचारितास्तत्तत्स्वरूपावबोधकान्येव दोषादिविज्ञानीय रसभेदीय-वमनविरेचनविवि-ऋतुचर्यादीनि
नामानि वाग्भटेन प्रयुक्तानि ।

विषयविरचनाचातुर्ये वाग्भटः चरकात् तथा च सुश्रुतादप्यतिशेते । विशेषतो वाग्भटस्य सूत्रस्थानं
इतरेभ्य अतिरिच्यते । ग्रन्थे प्रतिपाद्यानां सम्पूर्णविषयाणां स्थूलस्वरूप वाग्भटेन सूत्रस्थाने सूत्ररूपेण
प्रदर्शितम् । तेनैव—

“निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।
शारीरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥” इति ।

तथाच—

“अत्रिः कृतयुगे वैद्यो द्वापरे सुश्रुतो मतः ।
कलौ वाग्भटनामा च”.....

इति लोके वाग्भटस्य प्रसिद्धिः वर्तते ।

वाग्भटेन अष्टाङ्गनिघण्टुरष्टाङ्गावताराख्यश्चेति अपरौ द्वौ ग्रन्थौ विरचितौ इत्यावेदकानि प्रमाणानि
समुपलभ्यन्ते ।

अयं वाग्भटनिर्मितः अष्टाङ्गनिघण्टुः अष्टाङ्गहृदयसंहितायाः परिशिष्टरूप एव । किन्तु अष्टाङ्गहृदयस्य
मुद्रितामुद्रितेषु पुस्तकेषु कापि अष्टाङ्गनिघण्टुर्नाम प्रकरणं न विद्यते । तेन भिन्न
३ अष्टाङ्गनिघण्टुः । एवायं ग्रन्थ इति कैश्चिदनुमीयते । न चारुणदत्तेन हेमाद्रिणा वा अस्य कुत्रापि
कृत उल्लेखः । तेन च हृदयकारेण वाग्भटेन विरचितोऽयं अष्टाङ्गनिघण्टुः अन्येन
वा केनचिद्वाग्भटेन ? इति विषये विद्वद्भिः क्वचित् प्रकटितः सन्देहः । किन्तु हृदयकारेण वाग्भटेनैव निर्मितः
स इत्यत्र नास्ति सन्देहः । अष्टाङ्गनिघण्टोर्हस्तलिखितानि पुस्तकानि मद्रासनगरस्थ ‘ओरिएण्टललॉयब्ररी’
नाम्नि ग्रन्थालये तथाच तञ्जावरस्थ ‘महाराजासरफोजीसरखतीमहालारूप्य’ग्रन्थसङ्ग्रहालये विद्यन्ते । तेष्वेकतमस्य
हस्तलिखितपुस्तकस्य ग्रन्थावसानप्रशस्याम्—

‘श्रीमद्राष्टाचार्यविरचिताया अष्टाङ्गहृदयसंहिताया अष्टाङ्गनिघण्टुः समाप्तः ।’

इति लिखितमुपलभ्यते । तेन च विदुषामेतद्विषयकं सशयस्तिरोहितः स्यादित्याशास्महे ।

सुश्रुतसंहिताया अपि उत्तरस्थानस्यान्ते सुश्रुतनिघण्टुः विरचितो वर्तते इति नेपालराजगुरुभिः पण्डित-
हेमराजशर्मभिः सुश्रुतसंहिताया पुनः प्रतिसंस्करणविषये काश्यपसंहिताया उपोद्धाते ११२ तमे पृष्ठे प्रद-
र्शितम् । ते लिखन्ति—

“परमेतदीये संस्करणे चरकसंहितायामिव न पौनरुक्त्यात्मकं संस्करणं प्रायः समीक्ष्यते । संस्कर्ता च उत्त-

रतन्त्रभागयोजकश्च अयमिति स्पष्ट तु न ज्ञायते, पर मत्सकाशस्थे ६३३ नेवारसवल्लिखिते ताडपत्रीये सुश्रुत-
पुस्तके पुष्पिकाया पूर्वभागे 'सुश्रुते शल्यतन्त्रे' इति, उत्तरतन्त्रान्ते 'इति मौश्रुते महोत्तरतन्त्रे चतुःषष्ठितमो-
ऽध्यायः, अतो निघण्टुर्भविष्यति' इति, तदुत्तरगते निघण्टुभागे समाप्ते 'सौश्रुत्या सहिताया महोत्तराया
निघण्टु समाप्तः ।' इति लेखो दृश्यते । इदमर्थप्रत्ययान्तेन सौश्रुतशब्देन सुश्रुतग्रन्थस्यापि ग्रहण सम्भवति,
पर पूर्वापरभागयोरेकनिबन्धभावे एकेनैव रूपेणोल्लेखस्य समुचिततया पूर्वभागे सुश्रुतशब्देन, उत्तरभागे सौश्रु-
तशब्देन विभिन्नतया निर्देशः पूर्वभाग सुश्रुताचार्यस्य, उत्तरभागस्तद्वश्यस्य सौश्रुताचार्यस्येति बुद्धावारोह-
यति । निघण्टुभागे उपक्रमे दिवोदासोपदेशसम्बन्धस्योल्लेखदर्शनेऽपि मूलाचार्यस्यैकतया ग्रन्थस्य समूलत्वेन
ग्रामाण्यविशेषमावातु तथा निर्देशनस्य सम्भवितया, एतदीयलेखस्य किञ्चिदवतीर्णतया, तस्मिन्निघण्टुभागे उत्त-
रभागीयशब्दविशेषाणामपि प्रविष्टतया च स निघण्टुभागोऽपि सौश्रुतस्यैव भवितुमर्हति । उत्तरतन्त्र सयोज्यापूर्-
णाशपूर्केण सौश्रुताचार्येण पूर्वभागेऽपि कचन सस्करणविशेषोऽपि विहितः स्यात् । महाभाष्यकृत सौश्रुतश-
ब्दघटितनिर्दर्शनस्य दर्शनेन सौश्रुतानामपि पूर्वं प्रसिद्धिः, सुश्रुतवश्याना सौश्रुताना शल्यविद्याविदा पार्थिवैः
सह सम्बन्धमादाय सौश्रुतपार्थिवा इति पूर्वतः प्रसिद्धिरिति पूर्वं दर्शितमेव । तेन सुश्रुतस्य वश्येन साम्प्रदायि-
केन वा सौश्रुताचार्येण सुश्रुतस्य पूर्वतन्त्र सस्कृतमुत्तरतन्त्र निघण्टुभागश्च योजिते इत्यनुमीयते ।" इति ।

एतेन च सहिताग्रन्थावसाने निघण्टुरचनापद्धतिः प्राचीनाचार्याणा आसीदिति स्पष्टं भवति ।

वाग्भटविरचितः अष्टाङ्गावताराख्यस्तु ग्रन्थः नैव मुद्रितः । हस्तलिखितपुस्तकमप्यस्य कृतप्रयत्नैरप्यस्मा-
भिर्न समासादितम् । ऑफ्रेच्महोदयाना 'कॅटलोगस् कॅटलोगोरम्' नाम्नि ग्रन्थकार-
४ अष्टाङ्गावतारः । सूचिग्रन्थेऽपि अस्योल्लेखो नोपलभ्यते । किन्तु वाग्भटेनैव विरचितोऽयं अष्टाङ्गा-
वताराख्योऽपि ग्रन्थः इति "अयमेव तन्त्रकृत् अष्टाङ्गावतारेऽध्यगीष्टः ।" इति
(हृ चि अ. १७ श्लो १८ टीकाया) अरुणदत्तवचनात् ज्ञायते ।

"क्रियतेऽष्टाङ्गहृदय नातिसक्षेपविस्तरम् ।" (हृ. सू. अ. १।५) इत्येतत्पद्यगत 'अतिसक्षेपविस्तरम्' इति
पद व्याकुर्वन् अरुणदत्तो लिखति—

'अतिसक्षेप किञ्चित्तन्त्रं यथा सिद्धसारादि, किञ्चिच्चातिविस्तरं यथा सङ्ग्रहादि ।' इति । ततश्च सङ्ग्रहवत्
'सिद्धसारा'ख्योऽपि ग्रन्थो वाग्भटेन निर्मितः इति केचित् मन्यन्ते । किन्तु तन्न । सिद्धसाराख्यो हि ग्रन्थो
रविगुप्तेन विरचितः इति वाग्भटटीकायामरुणदत्तेनैव (हृ. सू. अ. ५।२३)—'रविगुप्तः सिद्धसारेऽध्यगीष्टः ।'
इत्यत्र स्पष्टं प्रकाशितम् ।

वाग्भटविषये वाग्भटग्रन्थरचनाविषये च वर्तत एका किंवदन्ती भूयः श्रुतपूर्वाऽस्माभिः स्थविरेभ्यो
वैद्यवरेभ्यः । सा तु यथा—

"पुरा किल भगवान् आदिदेवो धन्वन्तरिः कलिकालमालिन्यमलिनेऽस्मिन् भारतवर्षे कियन्निरामयत्व-
मुपभुज्यते जनैः ? कैः खल्लपायै क्रियते विविधामयप्रतीकारो लोके ? तथा च
किंवदन्ती । व्याधिपरिहरणक्षमाश्चिकित्साशास्त्रपारङ्गता कति तावद्वर्तन्ते सद्ब्रह्माः ? इति कुतह-
लाकुलितमानसः अतिमनोहर विहगरूपमाधाय स्थानस्थाने तत्कालविख्याताना
मिषक्श्रेष्ठाना गृहाभ्याशे समागत्य प्रत्येक

"कोऽरुक् ? कोऽरुक् ? कोऽरुक् ?"

इति त्रीन् प्रश्नान्वयुङ्क्त । किन्तु प्रश्नानामेतेषामुत्तरमलभमान सः ग्रामाद्राममाहिण्डमानो यदृच्छया सिन्धुदेशं सम्प्राप्य भिषग्वरवाग्भटसदनप्राङ्गणवर्तिनि विकचकुसुमपरिपूर्णे पुष्पवृक्षके समुपविष्टो उच्चैः “कोऽरुक् ? कोऽरुक् ? कोऽरुक् ?” इति वाचमुदचरत् । आकर्ण्य चातिस्पष्टवर्णोच्चारयुता श्रुतिमधुरा ता वाच रुग्ण-चिकित्साकर्मव्यापृतो वाग्भटः कस्य खलु महाभागस्य भवेदेपा वाणी ? इति कौतुकाकृष्टचेतास्तत्क्षणमेव प्राङ्गणमागतस्तामेव दिश चक्षुः प्राहिणोत् । अभिमुखमापतितश्च तस्य वृक्षशाखावस्थितः स विहगः । तच्च सुनिपुण निरूप्य अलौकिकया तद्रूपसम्पदा मधुरस्वरेण विनिगूढार्थयुक्तेन प्रश्नत्रयेण च परं विस्मयमापन्नो वाग्भटः नासौ लौकिको विहगः, विहगरूपधारिणाऽनेन केनचिदेवताविशेषेण भाव्यमिति मनसा सम्प्रधार्य पक्कफलजलादिकं तस्मै समुपाहरत् । किन्तु तदगृहीत्वैव स विहगः पुनरपि तानेवानुयोगान् पर्यपृच्छत्— “कोऽरुक् ? कोऽरुक् ? कोऽरुक् ?” इति । तच्छ्रुत्वा यावदसौ प्रश्नानामुत्तराणि न लभते तावदशनपानादिके नासौ मतिं कुर्यादिति मनसि कृत्वा तत्क्षणमेव वाग्भटो गुर्वर्थगर्भाणि सूत्ररूपान्युत्तराणि प्रादात्—

“हितशुक् मितशुक् अशाकशुक् ।” इति ।

तदाकर्ण्य परं प्रीतः स तदर्पितं सलिलफलादिकमुपभुज्य सदैवपरीक्षार्थं विहगरूपेणास्मिन् भारतवर्षे परिभ्रमन् साक्षाद्वन्वन्तरिरहं परं प्रीतोऽस्मि तवानेनायुर्वेदविज्ञानेन । आयुर्वेदाष्टाङ्गविचारसारभूतं त्वयाऽवश्यमेव लोकोपकारि तत्र विरचितव्यमित्यादिश्य आशिषं च प्रोच्य तिरोबभूव ।

एव साक्षाद्वन्वन्तरेनुग्रहं सम्पाद्य तदाज्ञयैव वाग्भटेन विरचितानि आयुर्वेदतन्त्राणि, यानि निखिलेऽस्मिन् भारतवर्षे परा प्रसिद्धिमाप्नुः ।” इति ।

(६) वाग्भटस्य व्याख्याः व्याख्यातारश्च ।

वाग्भटविरचितेषु ग्रन्थेषु अष्टाङ्गहृदयं अष्टाङ्गसङ्ग्रहश्चेति ग्रन्थद्वयं अतिप्रसिद्धमिति प्राङ्निर्दिष्टमेव । तत्र अष्टाङ्गहृदयस्य व्याख्याव्याख्यातृविषयकं वृत्तमादौ लिखित्वा अन्ततः सङ्ग्रहटीकाटीकाकारविषयेऽपि किञ्चित् लिख्यते ।

अष्टाङ्गहृदयस्यानेकैर्विद्वद्भिर्विरचिताः अनेकाष्टीका वर्तन्ते । चरकसुश्रुतटीकाकृद्भिर्महार्हरिचन्द्रचन्द्र-नन्दनजेज्जटारुणदत्तप्रभृतिभिरपि अष्टाङ्गहृदयस्य व्याख्याः कृताः इति ज्ञायते ।

अष्टाङ्गहृदयस्य सशोधनकर्मणि लघ्नैस्माभिः पुण्यपत्तनस्थो आनन्दाश्रमः भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिरं च, मुम्बापुरीस्था रॉयलएशियाटिकसोसायटीशाखा, बडोदानगरस्था ओरिएण्टलरिसर्चसंस्था, काशी-क्षेत्रस्था सरस्वतीभुवनलॉयबरी, तञ्जावरस्थो महाराजासरफोजीसरस्वतीमहालग्रन्थालयः, मद्रासनगरस्था गव्हर्नमेण्टओरिएण्टललॉयबरी, अड्यारनगरस्थो ब्रह्मविद्यामन्दिरग्रन्थालयः, इत्यादयो ग्रन्थालयास्तत्र तत्र गत्वा समीक्षमीक्षिता तदन्तर्गतानि आयुर्वेदविषयकाणां ग्रन्थानां हस्तलिखितानि पुस्तकानि च प्रत्यक्षमवलोकितानि । एवमेव म्हैसूरस्था गव्हर्नमेण्टओरिएण्टललॉयबरी, कालिकतास्था रॉयलएशियाटिकसोसायटी-शाखा, इत्यादिभ्यः पुराणग्रन्थसङ्ग्रहसंस्थाभ्यः तथाच बहुभ्यो आयुर्वेदपारङ्गतेभ्यो विद्वद्भ्यश्च पत्रव्यवहार-द्वारा समासादित उपयुक्तं वृत्तजातम् । तदा संस्कृतभाषायां विरचिताः बहूनां टीकाकाराणां अष्टाङ्गहृदय-व्याख्याः तेलगू, आन्ध्र, तामिल, देवनागरी, कर्नाटकी, मल्याळी, बङ्गाली, इत्यादिषु लिपिषु लिखिताः दृष्टाः । एतेन च ग्रन्थोऽयमष्टाङ्गहृदयाख्यः कियती खलु प्रसिद्धिं भारतवर्षे आपदिति सुस्पष्टं भवति ।

वाग्भटादन्यः न कोऽपि भवेदायुर्वेदग्रन्थनिर्माता, यस्य ग्रन्थस्य एतावत्यः वर्तन्ते विविधासु लिपिषु

लिखिताः व्याख्याः इति मन्यामहे वयम् । एतासां व्याख्यानां व्याख्यातृणां च नामानि अधः प्रदर्श्यन्ते ।
तद्यथा—

१ श्रीमदरुणदत्तकृता	सर्वाङ्गसुन्दरा टीका ।
२ श्रीहेमाद्रिकृता	आयुर्वेदरसायनटीका ।
३ श्रीचन्द्रनन्दनकृता	पदार्थचन्द्रिका टीका ।
४ इन्दुकृता	शशिलेखा इन्दुमती वा ।
५ आशाधरकृता	अष्टाङ्गहृदयोद्योतनाम्नी ।
६ वैद्यतोडरमल्लकान्हप्रभुकृता	मनोज्ञा, चिन्तामणिर्वा ।
७ रामनाथकृता	अष्टाङ्गहृदयटीका ।
८ हाटकङ्ककृता	अष्टाङ्गहृदयदीपिका ।
९ शङ्करकृता	ललिता ।
१० परमेश्वरकृता	वाक्यप्रदीपिका ।
११ विश्वेश्वरपण्डितकृता	विज्ञेयार्थप्रकाशिका ।
१२ दासपण्डितकृता	हृदयबोधिका ।
१३ श्रीकृष्णसेनमलिककृता	वाग्भटार्थकौमुदी ।
१४ दामोदरकृता	सङ्केतमञ्जरी ।
१५ यशोदानन्दनसरकारकृता	प्रदीपाख्या ।
१६ भट्टनरहरिकृता	वाग्भटखण्डनमण्डननाम्नी ।
१७ रामानुजाचार्यकृता	आन्ध्रटीका ।
१८ जेज्जटकृता	अष्टाङ्गहृदयटीका ।
१९ भट्टारहरिचन्द्रकृता	”
२० वाचस्पतिमिश्रकृता	”
२१ मनोदयादित्यभट्टकृता	मनोदयादित्यभट्टीया ।
२२ भट्टश्रीवर्धमानकृता	सारोद्धारनाम्नी ।
२३	बालप्रबोधिका ।
२४	बालबोधिनी ।
२५	कर्णाटी टीका ।
२६	द्राविडी टीका ।
२७	सुगतटीका ।
२८	केरळी टीका ।
२९	पाठ्या ।
३०	बृहत्पाठ्या ।
३१	व्याख्यासारः ।

३२ .....

हृद्या हृद्यार्था वा ।

३३ .. .. .

अष्टाङ्गहृदयव्याख्या ।

३४ पं० शिवशर्मकृता

शिवदीपिका ।

एतेषा चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां अष्टाङ्गहृदयव्याख्याकाराणां मध्ये अरुणदत्तहेमाद्रिभ्यां विरचिते द्वे टीके अस्माभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रकाशिते वर्तते । तेन च एतयोर्द्वयोर्व्याख्याकारयोरेव विषये किञ्चिद्विखामो वयम् । यद्यपि अपरेषामपि केषाञ्चन टीकाकाराणां समुपलभ्यते वृत्तम्, तथाऽपि विस्तरमिमांसा तदत्र न लिख्यते ।

अरुणदत्तः ।

मृगाङ्कदत्तसूनुः श्रीमान् अरुणदत्तः सर्वाङ्गसुन्दराभिधा अष्टाङ्गहृदयव्याख्या रचयाम्बभूवेति अष्टाङ्गहृदयव्याख्यारम्भे निर्दिष्टात्—

“श्रीमन्मृगाङ्कतनयटीकामष्टाङ्गहृदयस्य । श्रीमानरुणः कुरुते सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥”

इति श्लोकात् ज्ञायते । बहो कालात्पूर्वं मुद्रिता इयं सर्वाङ्गसुन्दरा टीका सम्पूर्णा वर्तते । अरुणदत्तादर्वाचीनानां केषां केषां व्याख्यातृणां सम्पूर्णा व्याख्याः अद्य नोपलभ्यन्ते । अरुणदत्तस्येयं टीका सर्वाङ्गविमर्शिनी वर्तते । अस्यां च व्याख्यात्रा पदपदार्थः, शङ्कास्थलानि शङ्कासमाधानपद्धतिः छन्दसां लक्षणानि च प्रदर्शितानि । स्थाने स्थाने प्रथितयशसा आयुर्वेदतन्त्रनिर्मातृणां वचनानि उद्धृतानि आधारत्वेन च प्रदत्तानि । छन्दोव्याकरणालङ्कारादीनामपि व्याख्यानं कृतं तेन । तेन चायमरुणदत्तो वैयाकरणः साहित्यशास्त्रकोविदश्चासीदित्यवगम्यते । अध्येतृणां स्मरणसौकर्यार्थं अनेनानेकानि पद्यान्यपि समुपनिबद्धानि ।

तद्यथा—

सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये ४२ तमस्य श्लोकस्य टीकायाम्—

“पथेन च सुखस्मृत्यै रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तित्तेन कटुकेन च ॥”

इत्यादयस्त्रिंशत् श्लोकाः ।

तथाच—शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये त्वक्सम्बन्धिनः सप्तश्लोकाः, कलानां दशश्लोकाः, कोष्ठाङ्गानां सार्धषट्श्लोकाः, जालादीनां सार्धैकोनविंशतिः श्लोकाः, सन्धीनां सार्धदश श्लोकाः, चिकित्सितस्थाने सप्तमेऽध्याये दशविधसन्निपातानां सार्धपञ्च श्लोकाः, इत्यादयः ।

तेन च सर्वाङ्गसुन्दरेति यथार्थमेव नाम टीकाया अस्याः ।

‘कॅटलोगसू कॅटलोगोरम्’ नाम्नि पुस्तके डॉक्टरऑफ्रेचूमहोदयाख्योऽरुणदत्ताः अभवन्निति लिखन्ति । तद्यथा—

“(१) एकः कोशकारो वैयाकरणश्च, उज्ज्वलदत्तरायमुकुटाभ्यामुल्लिखितः ।

(२) अपरः मनुष्यालयचन्द्रिकाकर्ता ।

(३) तृतीयः मृगाङ्कदत्तपुत्रोऽष्टाङ्गहृदयव्याख्याकारः । अष्टाङ्गहृदयस्य सर्वाङ्गसुन्दरानाम्नी टीका अनेन विरचिता । सुश्रुतसहिताया अपि व्याख्या कृता अनेन ।” इति ।

ऑफ्रेचूमहोदयैरुल्लिखितानां त्रयाणामरुणदत्तानां कोशग्रन्थनिर्माता वैयाकरणश्च अरुणदत्त एव अष्टाङ्ग-

हृदयव्याख्याता अरुणदत्त इति न प्रतिभाति । यत अष्टाङ्गहृदयस्य सर्वाङ्गसुन्दराभिधाया टीकाया अरुणदत्तेन व्याकरणसूत्राणि वार्तिकानि च पदे पदे समुद्धृतानि वर्तन्ते । तथा च अलङ्काराणां वृत्तानां च लक्षणोपन्यासपुरस्सरं विवेचन कृतं तेन । कचिदन्यग्रन्थान्तर्गता गद्यभागा अनेन पद्यरूपेण विपरिणामिताः । तेन च व्युत्पन्नोऽधीतकाव्यशास्त्रायमरुणदत्तः एव कोशकारो वैयाकरणश्च, इति दृढमस्मन्मतम् ।

मनुष्यालयचन्द्रिकाकर्ता कश्चिदपर एव अरुणदत्त इत्याहुः । न चायं मनुष्यालयचन्द्रिकाग्रन्थोऽस्माभिरव्यावहृष्टचरः । ग्रन्थमिममवलोक्य नैतद्विनिश्चेतुं शक्यं यन्मनुष्यालयचन्द्रिकाकर्ता अरुणदत्त एव अष्टाङ्गहृदयव्याख्याप्रणेता अरुणदत्तः तद्विन्नो वेति ।

अष्टाङ्गहृदयव्याख्याया आरम्भे मङ्गलमाचरन् अरुणदत्तो लिखति—

“दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोपलशकलरजोनीलया नीलिताभा
लक्ष्मीमुत्तमभास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्चिताङ्गीम् ।

कालीलाशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलाभूत्

भर्ता लोकस्य शश्वत्स भवतु भवता भूतये पद्मनाभः ॥” इति ।

तेन चायं वैदिकधर्मावलम्बी आसीदित्यवगम्यते । वङ्गदेशसम्भूतेनानेन भाव्यमिति तर्क्यते ।

अरुणदत्तसमयविषये इतिहासविद्विः प्रकटितानि मतान्यादौ समालोच्य कः कालोऽस्य स्वीकार्यः इति निश्चयमस्माभिः ।

डॉक्टरहॉर्नलेमहोदयाः अरुणदत्तसमयः ख्रिस्तीय १२२० तमस्याब्दस्य समीपवर्तीति मन्यन्ते ।

श्रीगणनाथसेनमहाभागास्तथाच श्रीयादवजीमहाभागा अपि तदेवानुवदन्ति ।

अरुणदत्तसमये अनेकानां ‘जॉली’महाशयास्तु Medicine नाम्नि ग्रन्थे अरुणदत्तः ख्रिस्तीयपञ्चदशशतविपश्चितां मतानि । ताव्द्या सम्भूत इत्याहुः । एवमेव ‘महाराष्ट्रीयज्ञानकोश’काराः अपि “अरुणदत्त-

विरचिता सर्वाङ्गसुन्दर्याख्या अष्टाङ्गहृदयटीका ख्रिस्तीयपञ्चदशशताब्द्यां लिखिता

वर्तते, हेमाद्रिनिर्मिता आयुर्वेदरसायनाभिधा टीका तु ख्रिस्तीयद्वादशशताब्द्या नैवार्वाचीना” इति लिखन्ति ।

‘महाराष्ट्रीयज्ञानकोश’काराणामेतन्मतं तु सर्वथा प्रामादिकम् । यतः हेमाद्रिणा स्वयमेव खोपनिबद्धाया-

मष्टाङ्गहृदयव्याख्यायामरुणदत्तो नामग्रहणपूर्वकमुल्लिखितो वर्तते । तेन च हेमाद्रिः

अस्मन्मतम् ।

अरुणदत्तात् प्राचीनो नैव भवितुं शक्यते, प्रत्युत अरुणदत्त एव हेमाद्रेः प्राग्भव

इति सिध्यति । ‘देवगिरि’नृपतिद्वयस्य महादेवस्य रामचन्द्रस्य च अमात्यभूतोऽयं

हेमाद्रिस्तत्समकालीन एव इति सुस्पष्टम् । महादेवस्य कालस्तु ख्रिस्तीय १२६० तमाद्वर्षादारभ्य १२७१

तमवर्षपर्यन्तं रामचन्द्रस्य च ख्रिस्तीय १२७१ तमाब्दादारभ्य १३०५ तमसंवत्सरपर्यन्तं आसीत् । तेन

च हेमाद्रिकालः अन्तरा ख्रिस्तीयत्रयोदशशतकोत्तरार्धं चतुर्दशशतकपूर्वभागं च आयाति । हेमाद्रेः पूर्वमेव

अरुणदत्तेन भाव्यमिति पूर्वं प्रदर्शितमेव । तेन च अरुणदत्तकालः ख्रिस्तीयत्रयोदशशताब्द्याः प्राग्भव

एव । एवं ‘महाराष्ट्रीयज्ञानकोश’काराणां तथा च ‘जॉली’महाशयानामप्येतद्विषयकं मतं प्रामादपूर्णमेव

इति सुस्पष्टम् ।

१ “मध्वादीनां विरोधमाह—मधुमैरेयेति । मधु—क्षौद्रम्, ‘मार्द्वाकम्’ इत्यरुणदत्तः । मैरेयो—‘धान्यासवः’ इति चम्पनन्दनः, ‘खर्जूरासवः’ इत्यरुणदत्तः । इन्दुश्च ।” इति हेमाद्रिः (ह. सू. अ. १४०) ।

अस्मन्मते तु अरुणदत्तकालः ख्रिस्तीयद्वादशशताब्द्याः प्रारम्भे एव । भाण्डारकरप्राच्यसशोधनमन्दिरस्य ग्रन्थाधिकारिणः श्री. पी. के. गोडे एम्. ए. महाभागाः आङ्ग्लभाषोपनिबद्धायामस्यैव ग्रन्थस्य प्रस्तावनाया अष्टमे पृष्ठे अरुणदत्तमधिकृत्य लिखन्तः ख्रिस्तीय ११५९ तमे वर्षे लिखितायां “सर्वानन्दवैद्यघटीयस्य” टीकासर्वस्वामिधायाममरकोशव्याख्यायां अरुणदत्तो नामग्रहणपूर्वमुल्लिखित इति प्रदर्शयन्ति । तेन च अरुणदत्तः सर्वानन्दवैद्यघटीयात् प्राचीन एव । कोशकारो वैय्याकरणश्चेति प्रसिद्धः अरुणदत्तः एव अष्टाङ्गहृदयव्याख्याता अरुणदत्तः इति पूर्वं प्रदर्शितमेव अस्माभिः । तेन अरुणदत्तो ख्रिस्तीयद्वादशशताब्द्याः प्रारम्भे समभवत् इति स्पष्टं भविष्यति ।

डॉक्टरहॉर्नलेमहोदयाः Medicine in Ancient India नाम्नि ग्रन्थे वाचस्पतिविजयरक्षितारुणदत्तानां कालं निर्णयन्तो लिखन्ति—

“प्रमोदाख्यो वाचस्पतेः पिता ख्रिस्तीय ११९३ तमात् वर्षादारभ्य १२०५ तमवर्षपर्यन्तं भुव परिपालयतो ‘महम्मद हमीराख्य’स्य नृपते राजवैद्य आसीत् । तेन च वाचस्पतिकालः ख्रिस्तीय १२६० तमस्याब्दस्य निकटवर्ती भवेत् । वाचस्पतिना आतङ्कदर्पणस्य प्रास्तविके पद्ये मधुकोशाभिधायार्थीकाया आधारेणैव खटीका विरचिता इति निर्दिष्टं वर्तते । तेन च मधुकोशटीका आतङ्कदर्पणात् पूर्वं ख्रिस्तीय १२४० तमे वत्सरे लिखितेति सम्भाव्यते । नेत्ररोगनिदानस्य विजयरक्षितविरचिताया मधुकोशाख्याया टीकायां अरुणदत्तवर्णिता नेत्ररचनानुद्दिश्य विचारिताः केचन विषयाः । तेन च विजयरक्षितात् अरुणदत्तस्य प्राग्भवत्वादरुणदत्तकालः ख्रिस्तीय १२२० तमस्याब्दस्य समीपे आयाति ।” इति ।

एव हॉर्नलेमहोदयैस्त्रयाणामेतेषां टीकाकाराणां मध्ये प्रत्येकं विशतिवर्षाण्यतीतानीति स्वीकृत्य अरुणदत्तकालः ख्रिस्तीये १२२० तमेऽब्दे स्थापितः । मन्यामहे वयं यत्सर्वथा अपर्याप्तो विशतिवर्षमितः अल्पीयान् कालः अन्यग्रन्थकर्तृकोल्लेखनयोग्यतामापादयितुं ग्रन्थस्य । टीकाकारेष्वेतेषु मध्ये प्रत्येकं न्यूनतो न्यूनं अर्धशताब्दिमितः कालः समतीत इति स्वीकर्तव्यमेव । तेन च अरुणदत्तो वाचस्पतेः शताब्दिसम्मितेन सपादशताब्दिपरिमितेन वा कालेन पूर्वतनः इति सिद्ध्यति । एवं च ख्रिस्तीयद्वादशशतकारम्भे एव अरुणदत्तकालः इति पर्यवस्यति ।

अरुणदत्तेन यथा अष्टाङ्गहृदयटीका लिखिता तथा सुश्रुतसहिताटीकाऽपि तेन विरचितेति ज्ञायते । किन्तु न सा अध्यावन्मुद्रिता ।

हेमाद्रिः ।

अष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदरसायनं नाम टीका हेमाद्रिणा विरचिता इति तट्टीकायाः प्रास्ताविकात् पद्यात् ज्ञायते । तत्र हेमाद्रिलिखति—

“क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा ।

टीका चरकहारीतसुश्रुतादिमतानुगा ॥

सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् ।”

इत्यादि ।

इयं हेमाद्रिटीका केवलं सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानयोरेव बहोः कालादारभ्य समुपलभ्यते स्म । अवशिष्टानां शारीरनिदानचिकित्सितोत्तरस्थानानामपि सा समुपलभ्येत चेत् तत्प्राप्त्यै अवश्यमेव यत्नो विधेय इति बुद्ध्या बहवो हस्तलिखितग्रन्थसङ्ग्रहालयाः अस्माभिः समक्षं वीक्षिताः । अन्येषां केषाञ्चन ग्रन्थसङ्ग्रहाल-

याना प्रधानाधिकारिवर्गेभ्यो विज्ञप्तिपत्राणि प्रेष्य कृता गवेषणा । तदा निदानचिकित्सितस्थानयोः अग्रिमाणां पञ्चषाणामध्यायानामिय हेमाद्रिटीका एकस्मिन् ग्रन्थालयेऽस्माभिः सम्प्राप्ता । “क्लेश फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ।” इतिन्यायेन अशमात्रेणाप्यनेन अस्मल्लब्धेन फलेन प्रोत्साहितैरस्माभिः प्रायः सर्वेष्वेव भारतीयग्रन्थालयेषु विहिता विचारणा । अस्मत्परमसुहृदः भाण्डारकरप्राच्यसशोधनमन्दिराधिकारिणः श्री. गोडे एम्. ए महाभागाः अपि अस्मत्प्रार्थिताः सन्त प्रयतितवन्तः सम्पूर्णांमेता टीका आसादयितुं शर्मण्यदेशान्तर्गतेभ्यो ग्रन्थालयेभ्यः पुराणमशोधनसंस्थाभ्यश्च । किन्तु चेखिद्यते नश्चेतः एतन्निवेदयितुं यच्छारीरोत्तरस्थानयोस्तथा च निदानचिकित्सितस्थानयोरुर्वरिताध्यायानां हेमाद्रिटीका अद्ययावन्नोपलब्धाऽस्माभिः । यद्यपि नोपलब्धेयमद्यापि तथाऽपि अवशिष्टभागस्य व्याख्या हेमाद्रिणा कृता इत्यावेदक प्रमाणमेकलब्धमस्माभिः ।

ग्रन्थान्तर्गतपाठसंशुद्ध्यै बहूनि हस्तलिखितपुस्तकानि महता प्रयत्नेन सङ्गृहीतान्यस्माभिः । तेषु अरुण-दत्तव्याख्यासहितस्य मूलग्रन्थस्य ‘त’ सञ्ज्ञिते हस्तलिखितपुस्तके “गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शङ्कुली कुचिकर्णकः ।” (उ अ. १७ श्लो १६) इति श्लोकार्धगतस्य ‘गर्भे’ इति पदस्य अर्थावबोधिका ‘गर्भे—गर्भावस्थायाम् । इति चन्द्रिका हेमाद्रिरपि’ इति टिप्पणी तत्पत्रैकपार्श्वे ग्रन्थलेखकेनैव लिखिता अस्माभिर्दृष्टा । एतेन उत्तरस्थानस्यापि टीका हेमाद्रिणा विरचिता, टिप्पणीलेखकेन च सा दृष्टचरा, इत्युभयमप्येतन्निःसन्देहम् । चन्द्रिकाटीकासहित मूलग्रन्थस्य हस्तलिखितपुस्तकं अस्मन्निकटे विद्यते । तत्र ‘गर्भे’ इतिपदस्य यथा टिप्पणीलेखकेन प्रदर्शितं तथैव ‘गर्भावस्थायाम्’ इत्येव व्याख्यानं कृतं चन्द्रिकाकारेण इति दृश्यते । तेन च चन्द्रिकाटीकाया तथा च हेमाद्रिटीकाया वर्तमान ‘गर्भे’ इति पदस्य ‘गर्भावस्थायाम्’ इति कृतं व्याख्यानं प्रत्यक्षीकृत्य अरुण-दत्तकृतव्याख्यानात् तत् भिन्नं स्पष्टार्थावबोधकं चेति हेतुना तेनैव ग्रन्थलेखकेन लिखिता सा टिप्पणीत्यभिप्रेतः । अतो हेमाद्रिणा सम्पूर्णग्रन्थस्य टीका विरचिता इत्यत्र नास्ति नः सन्देहः । आशास्महे च यत्तदासादने समधिक. समुद्यमं कृतश्चेत् कालेन बहुना अल्पेन वा सम्पूर्णरूपा हेमाद्रिटीका लब्धुं शक्या भवेदिति ।

हेमाद्रिर्देवगिरीस्थमहाराजाधिराजस्य महादेवाख्यस्य चक्रवर्तिनो नृपस्य तदुत्तरकालवर्तिनो महाराजस्य श्रीरामदेवस्य च प्रधानामात्यः श्रीकरणाधिपः धर्माधिकरणपण्डितश्चासीत् । महाराजाधिराजे महादेवे वसुधा शासति सति धर्मार्थकाममोक्षरूपस्य पुरुषार्थचतुष्टयस्यावाप्त्यै “चतुर्वर्गचिन्तामणिः” नाम सुविस्तृतो ग्रन्थो हेमाद्रिणा निरमायि । अथ पुरन्दरपुरातिथिभूते महादेवे तदायतिना रामदेवेन चालङ्कृते सिंहासने, चतुर्वर्गचिन्तामणौ समादिष्टानां व्रतदानादीनां सुखससिद्धयै अत्यावश्यकस्य निरामयत्वस्यावाप्त्यै आयुर्वेदरसायनं नाम अष्टाङ्गहृदयस्य व्याख्या रचयावभूव हेमाद्रिः, इति तेनैव आयुर्वेदरसायनटीकायाः प्रास्ताविकेषु पद्येषु निवेदितम् । तद्यथा—

“हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना ।

तदुक्तव्रतदानादिसिध्यङ्गारोग्यसिद्धये ॥

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा ।

१ अष्टाङ्गहृदयस्यावशिष्टभागस्य हेमाद्रिकृता टीका यदि कस्यचित्सकाशे भवेत् तर्हि कृपया तदस्यभ्यवचनं निवेदनीयमिति प्रार्थयामो वयं सर्वेभ्यः सज्जनेभ्यः ।

२ “यस्य श्रीकरणाधिपः स्वयमयं हेमाद्रिसूरिः पुरः । प्रौढप्रातिभवर्यमानविलसद्वंशो भृशः शोभते ॥” इति चतुर्वर्गचिन्तामणौ राजप्रशस्तिप्रकरणे हेमाद्रिः ।

टीका चरकहारीतसुश्रुतादिमतानुगा ॥

हेमाद्रिर्नाम रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वधि ।” इति ।

न खलु उपरिनिर्दिष्टौ द्वावेव ग्रन्थौ हेमाद्रिणा निर्मितौ, किन्तु अपरेऽप्यनेके ग्रन्थास्तेन विरचिताः । डॉक्टरऑफ्रेच्महोदयाः ‘कॅटलोगस् कॅटलोगोरम्’नाम्नि ग्रन्थकारसूचिग्रन्थे हेमाद्रिविरचितान् चतुरो ग्रन्थान्निर्दिशन्ति । तद्यथा—

१ चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

२ आयुर्वेदरसायनं नाम अष्टाङ्गहृदयटीका ।

३ कैवल्यदीपिका मुक्ताफलटीका ।

४ शौनककृतप्रणवकल्पस्य टीका ।

अधोनिर्दिष्टा अपि ग्रन्थाः हेमाद्रिनिर्मिता इति कैश्चित् वर्ण्यते । ते च यथा—

१ श्राद्धपद्धतिः ।

९ कालनिर्णयः ।

२ हेमाद्रिप्रयोगः ।

१० कालनिर्णयसङ्क्षेपः ।

३ नानाशान्तयः ।

११ तिथिनिर्णयः ।

४ हेमाद्रिनिबन्धः ।

१२ दानवाक्यावलिः ।

५ हेमाद्रिदानखण्डसारः ।

१३ पर्जन्यप्रयोगः ।

६ त्रिस्थलीविधिः ।

१४ प्रतिष्ठा ।

७ हेमाद्रिप्रायश्चित्तसङ्ग्रहः ।

१५ लक्षणसमुच्चयः ।

८ अर्थकाण्डम् ।

इत्यादयः ।

किन्तु महत्तमस्य चतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थस्यैव प्रकरणान्येतानि, न च स्वतन्त्रा ग्रन्थाः इति मन्यावहे वयम् । ऑफ्रेच्महोदयैरनुलिखिता अपि केचन ग्रन्थाः हेमाद्रिणा लिखिता इति ज्ञायते । यथा—

१ बोपदेवविरचितस्य हरिलीलाख्यस्य ग्रन्थस्य हेमाद्रिकृता विवेकाख्या टीका समुपलभ्यते ।

२ कश्यपसहिताया उपोद्धाते २३ तमे पृष्ठे पण्डितहेमराजशर्माणः ‘लक्षणप्रकाशाख्य’स्य हेमाद्रि-विरचितस्य ग्रन्थस्य हस्तलिखित पुस्तक तन्निकटे विद्यत इति लिखन्ति ।

सम्भाव्यते च यदन्येऽपि केचन ग्रन्था अनेन विरचिता भवेयुरिति ।

महाराष्ट्रभाषायामपि केचिद्ग्रन्थाः कानिचित् ‘मेस्तकानि’ च हेमाद्रिणा विरचितानि इति श्रीमद्विः “के० आ० पाध्ये अडव्होकेट्महोदयैः” खिस्तीयैकत्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमेऽब्दे मुम्बापुर्या सम्मुद्र्य प्रकाशिते महाराष्ट्रभाषायामुपनिबद्धे हेमाद्रिचरिते लिखन्ति । हेमाद्रिरचिताना मेस्तकाना तत्कालीनमहाराष्ट्रवाङ्मये उल्लेखाः समुपलभ्यन्ते । किन्तु हेमाद्रिकृता महाराष्ट्रभाषोपनिबद्धा ग्रन्थास्तु नोपलभ्यन्ते ।

पाध्येमहोदयाः स्वीये हेमाद्रिचरिते हेमाद्रिविरचितामायुर्वेदरसायनाख्या टीकामधिकृत्य एव लिखन्ति—

“वाग्भटकृतस्याष्टाङ्गहृदयस्य हेमाद्रिणा विरचितायामायुर्वेदरसायनाभिधाया टीकायां अस्याष्टीकायाः रचयिता हेमाद्रिरेव चतुर्वर्गचिन्तामणिकारो महाराजाधिराजस्य रामदेवस्य श्रीकरणाधिप इति लिखितमस्ति । किन्तु अरुणदत्तविरचिताया अष्टाङ्गहृदयटीकाया यतो हेमाद्रेरुल्लेखो नोपलभ्यते, ततः हेमाद्रिणा प्रेरितेन केनचित् तदाश्रितेन तत्समकालीनेन वैद्यवरेण आयुर्वेदरसायनाभिधा टीका विरचिता भवेत् ।” इति ।

किन्तु पाध्येमहोदयानामेतद्वक्तव्यं प्रामादिकमेव । आयुर्वेदरसायनटीकायाः प्रारम्भे एव हेमाद्रिलिखति—

‘हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना ।
 क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा ।
 टीकाकारैर्न निर्णीतमिह हेमाद्रिणोदितम् ।
 ऊर्ध्वाधोगति निर्गमय्य मदनैर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो
 दोषानद्रुढि रामराज्यमगदङ्कारेण हेमाद्रिणा ॥’ इति ।

अस्माच्च चतुर्वर्गचिन्तामणिकर्त्रा एव आयुर्वेदरसायनाभिधा टीका विरचिता इति स्पष्टं भवति ।

अरुणदत्तविरचिताया टीकाया हेमाद्रेरुल्लेखो न कृत इति हेतो आयुर्वेदरसायन हेमाद्रिभिन्नेन केन-
 चिन्निर्मित भवेदिति यत् पाध्येमहोदयैर्लिखित तदप्यसाम्प्रतम् । अरुणदत्तो हि हेमाद्रेः प्राग्भवः । तेन चारु-
 णदत्तविरचिताया सर्वाङ्गसुन्दराभिधाया टीकाया हेमाद्रेरुल्लेखो नैव भवितुं शक्यते, न वा समुपलभ्यते ।
 अरुणदत्तो हेमाद्रेः प्राग्भव इति ह सू. अ. ७ श्लो ४० टीकाया अरुणदत्तस्य नामग्रहणपूर्वकात् हेमाद्रि-
 कृतादुल्लेखात् स्पष्टं भवति ।

“कालिदासप्रणीतस्य रघुवशस्य टीकाकारेषु चारित्र्यवर्धनो बह्वभः हेमाद्रि मल्लिनाथश्च अतिप्रसिद्धाः ।
 तेषु हेमाद्रिणा दर्पणाख्या रघुवशस्य टीका विरचिता इति ज्ञायते । इयं दर्पणाख्या हेमाद्रेः रघुवशटीका
 कव्यभिप्रायप्रकटनकौशले सर्वाभ्य इतराभ्यष्टीकाभ्य अतिरिच्यत इति बहूना विदुषा मतम् । किन्तु दर्प-
 णाख्याटीकाकारो हेमाद्रिः आयुर्वेदरसायनाख्याव्याख्याकर्तुर्हेमाद्रेः भिन्नः उत अभिन्नः इति विषयोऽद्यापि
 सशयावच्छन्न एव । रघुवशटीकाकर्तुं हेमाद्रेः पितुर्नाम ईश्वरसूरिः आसीदिति दर्पणटीकासमाप्तौ निर्दिष्ट
 वर्तते । अथ आयुर्वेदरसायनप्रणेतुं हेमाद्रेः पितृनाम कामदेव इति पूर्वं प्रदर्शितमेव ।” इति विलिख्य उभा-
 वेतावभिन्नौ इति पक्षः पाध्येमहोदयैः हेमाद्रिचरितग्रन्थे सप्तमाष्टमयो पृष्ठयोः समर्थितो वर्तते ।

हेमाद्रिकाले यद्यपि बहूना लिपीना आसीच्चिरप्रवृत्तः प्रचारः, तथापि प्रायः सर्वे सस्कृतग्रन्थाः तथा च
 महाराष्ट्रभाषोपनिबद्धाः ग्रन्थाः देवनागर्याख्यायामेव लिप्या लिख्यन्ते स्म । राजव्यवहारेऽपि प्रायेणास्यामेव
 लिप्यामक्रियत व्यवहारः । सकललिपिशेखरीभूताया अप्यस्या देवनागर्याः लघुलेखनानुपकारित्वमवलोक्य
 लघुलेखनसुलभा ‘मोडी’ लिपिः हेमाद्रिणा सशोध्य प्रसारितेति पुरावृत्तविदो वदन्ति ।

हेमाद्रिणा आयुर्वेदरसायनाख्याया टीकाया अष्टाङ्गहृदयनिर्दिष्टानां विषयाणां वाग्विभवसयुत अतिसूक्ष्मं

हेमाद्रेर्व्याख्या-
 कौशलम् ।

च कृत विशदीकरणम् । यत्रयत्र अरुणदत्तादीनां व्याख्याकाराणां व्याख्यानं नास्य
 सम्मत तत्रतत्र आत्मसम्मतं भिन्नं मतं सुस्पष्टरूपेण प्रकटितमनेन । क्वचिच्च तेभ्यः
 सुविस्तृतं वर्तते विवरणं हेमाद्रेः । सू. अ. १।१८, सू. अ. ३।१, सू. अ. ५।२३,

सू. अ. ६।७५, सू. अ. ६।१०५, सू. अ. ६।११२, सू. अ. ६।१५८, सू. अ. ७।४०, सू.
 अ. ७।४७-४८, सू. अ. ८।३४, सू. अ. ११।३७, इत्यादिषु स्थलेषु हेमाद्रिकृतं व्याख्यानकौशलं
 अवश्यं दर्शनीयम् ।

तथा च सङ्ग्रहान्तर्गता ये विषयाः हृदयेऽतिचारितास्ते सर्वे हेमाद्रिणा अध्यायावसाने क्वचिच्च अध्या-
 यमध्येऽपि ‘सङ्ग्रहे तु’ इति विलिख्योद्धृताः । तेन च हेमाद्रिटीकासमेतमष्टाङ्गहृदयमधीयानानां पुनः सङ्ग्र-
 हग्रन्थाध्ययनमनवश्यकं भवति । अथ हेमाद्रिणा ‘सङ्ग्रहे तु’ इति विलिख्य यः सङ्ग्रहान्तर्गतो गद्यपद्यात्मको
 भागः उद्धृतः, तदन्तर्वर्तिनः केचन लोकाः अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य मुद्रितेषु पुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । एवमेव अरुण-
 दत्तेन सङ्ग्रहादुद्धृतान्यपि कानिचिद्वचनानि अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य मुद्रितपुस्तकेषु न प्राप्यन्ते । तेन च अधिक-
 पाठसयुतमष्टाङ्गसङ्ग्रहपुस्तकं हेमाद्रेस्तथा अरुणदत्तस्य च समये लब्धप्रचारमासीदित्यनुमीयते ।

हेमाद्रिणा आयुर्वेदरसायनाख्याया टीकाया अष्टाङ्गहृदयस्याध्यायानुक्रमो नैवानुसृतः । किन्तु भिन्न-स्थानान्तर्गतानामपि प्रस्तुतप्रकरणानुसम्बद्धानामध्यायानां विषयानुक्रमेण कृत व्याख्यानम् । तद्यथा—

आदौ सूत्रस्थानीया पञ्चदशाध्यायाः मूलग्रन्थानुक्रमेण व्याख्याताः । तदनन्तरं कल्पसिद्धिस्थानीयः षष्ठोऽध्यायो व्याख्यातः । ततः सूत्रस्थानीयः षोडशः सप्तदशः अष्टादशश्चाध्यायाः व्याख्याताः । तत्पश्चात्कल्पसिद्धिस्थानीयो वमनविरेचनव्यापत्तिस्थिनामा तृतीयोऽध्यायो व्याख्यातः । तत ऊर्ध्वं कल्पसिद्धिस्थानीयो वमनकल्पनामा प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातः । अन्ततश्च विरेचनकल्पनाम्नो द्वितीयस्याध्यायस्य कृत व्याख्यानम् । एतदनन्तरं पुनः सूत्रस्थानीयैकोनविंशतितमस्याध्यायस्य, तदनन्तरं कल्पसिद्धिस्थानीयस्य पञ्चमाध्यायस्य, तत ऊर्ध्वं सूत्रस्थानीयानामुर्वरितानामेकादशाध्यायानां कृत व्याख्यानम् ।

या चेय पद्धतिः सूत्रकल्पसिद्धिस्थानव्याख्यानावसरे स्वीकृता सैव निदानचिकित्सितस्थानव्याख्यानावसरेऽपि अवलम्बिता इति लिखितपुस्तकेभ्यो ज्ञायते । किमर्थं विशिष्टेऽयं पद्धतिरङ्गीकृता हेमाद्रिणा? इत्याशङ्काया सद्ब्रह्मणसौकर्यमत्र हेतुरिति कल्पसिद्धिस्थानीयषष्ठ्याध्यायस्य व्याख्यानारम्भे “कल्पस्थानोक्तोऽपि द्रव्यकल्पोऽत्रैव व्याख्यायते । सुखसद्ब्रह्मणार्थम् ।” इति विलिख्य हेमाद्रिणैव स्वयं प्रदर्शितः ।

हेमाद्रिरयं असामान्यः सुविख्यातश्च ग्रन्थनिर्मातेति पूर्वं प्रदर्शितमेव । साम्प्रतं तु तत्सम्बद्ध एतेहासिक किञ्चिद्वृत्तं प्रदर्शयामो वयम् । चतुर्वर्गचिन्तामणौ ग्रन्थकर्तृप्रशस्त्र्यां हेमाद्रिणा स्वयमेव वर्णितं किञ्चिदात्मवृत्तम् । सा प्रशस्तिस्वीदृशी—

“पादप्रान्तविनिःसृतबुसरितो देवस्य लक्ष्मीपते-

र्वक्राम्भोरुहसम्भवास्त्रिजगतीवन्द्या जयन्ति द्विजाः ।

रागद्वेषमदादिदोषविरहादन्त स्फुरज्ज्योतिषा

हेमाद्रेः श्रेष्ठत्वम् । तेषामेव शिरोमणिर्विजयते विश्वा(वत्सा)भिधानो मुनिः ॥ १ ॥

गोत्रे तस्य बभूव निर्मलगुणश्रेणीभृतामग्रणी-

र्विद्याचारविवेकविक्रमनिधिः श्रीवासुदेवः कृती ।

यत्कीर्त्या धवलीकृते त्रिभुवने श्रीकण्ठवैकुण्ठयोः

कैलासाचलदुग्धसिन्धुविषये नासीन्निवासो गृहे ॥ २ ॥

नानादानप्रीणितप्राणिलोको लोकालोकप्रान्तविश्रान्तकीर्तिः ।

तस्मादासीन्नामतः कामदेवः पुण्याचारैर्मूर्तिमान् धर्म एव ॥ ३ ॥

विमलगुणमणीनामाकरः कामदेवादभवदतुलतेजा नाम हेमाद्रिश्चरिः ।

सकलकलिकलङ्कातङ्कपङ्कापहारी सुरसरित इवौघः शार्ङ्गपाणेः पदाब्जात् ॥ ४ ॥

पुराऽपि यत्पुण्यमगण्यरूपं श्रीकामदेवेन कृतं नु विद्मः ।

येनादरिद्रा जगती विधातु हेमाद्रिरप्यस्य गृहेऽवतीर्णः ॥ ५ ॥

चरितं तस्य हेमाद्रेरद्भुतं केन वर्ण्यते ।

उपैति प्रार्थितो यस्य सन्तानः कल्पवृक्षताम् ॥ ६ ॥

१ एवमेव सूत्रस्थानीयवमनविरेचनविध्यध्यायव्याख्यानानन्तरं “कल्पोक्तं शोधनोपयोग्यमध्यायत्रयमत्रैव व्याख्यायते । तत्रादौ वमनविरेचनव्यापत्तिस्थि ।” इति विलिख्य कल्पसिद्धिस्थानोक्ता वमनविरेचनव्यापत्तिस्थिवमनकल्पविरेचनकल्पनामानस्योऽध्याया हेमाद्रिणा यत्तत्रैव व्याख्यातास्तत्रापि प्रकरणानुसम्बद्धविषयसुखसद्ब्रह्मणसौकर्यमेव हेतुरिति स्पष्टमेव ।

दृष्ट्वैव भावीनि यशसि यस्य जगन्नयीमण्डलपण्डितानि ।
 तथाविधं शिल्पमनल्पमिन्दोर्धाता विधातु शिथिलादरोऽभूत् ॥ ७ ॥
 असौ विसीमा महिमा हिमाद्रि हेमाद्रिसूरैरधरीकरोति ।
 दूरादगम्य मृगलोचनाना येनाजड मानसमेव धत्ते ॥ ८ ॥
 कलाकलाप सकल बिभर्ति गवा सहस्राणि सदा ददाति ।
 जगत्प्रसिद्धद्विजराजभावस्तथापि यस्तारकता ददाति ॥ ९ ॥
 विध्वस्ताखिलवैरिणः किल महादेवस्य पृथ्वीपते.

राज्यक्षीरसमुद्रवर्धनशशी हेमाद्रिसूरिः परः ।
 येन श्रीकरणाधिपत्यपदवीमासाद्य विद्यामपि
 न्यस्ता श्रीश्च सरस्वती च विदुषा गेहेषु देहेषु च ॥ १० ॥
 जिज्ञासामिह कुर्वते कतिपये धर्मस्य तेभ्योऽपरे
 जानन्त्येव समस्तशास्त्ररचनादस्माभिरेव पुनः ।
 नि.शेषैरभिधीयते क्षितितले हेमाद्रिसूरैः परो
 ज्ञातु वा चरितु क्षमो न हि पुरा भूतो न भावी पुरः ॥ ११ ॥
 स सम्प्रति निरालोकलोकशङ्कापनुत्तये ।
 विदधाति चतुर्वर्गचिन्तामणिमुदारधीः ॥ १२ ॥
 यं(यः) पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुण मन्दराद्रिः समुद्रम्
 निर्मथ्य प्रायशोऽय वितरति बहुश प्रार्थनादर्थमेव ।
 नम्प्रत्यालोच्यसर्वस्मृतिनिगमपुराणेतिहासाम्बुराशीन्
 हेमाद्रिः स्पर्धयैव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणि सः ॥ १३ ॥
 रुन्धानमन्धानि तमासि दूरे विचिन्त्य चिन्तामणिमेतमेव ।
 मनोरथाना परिपूरणाय नान्यत्र सन्त श्रममाचरन्तु ॥ १४ ॥
 अनन्यमनसा सोऽय चिन्तामणिरुपासित ।
 विदधातु सदाऽशेषमनीषितफलानि वः ॥ १५ ॥
 खण्डानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षामिधानि क्रमशो भवन्ति ।
 यत् पञ्चम तत् परिशेषखण्डमखण्डितो यत्र विभाति धर्मः ॥ १६ ॥
 धर्मो जयत्यभ्युदयैकहेतुर्यस्य प्रकारान् पडुदाहरन्ति ।
 अवान्तरानेकविशेषयोगादन्येऽपि यस्मिन् बहवो भवन्ति ॥ १७ ॥
 अमुष्य भेदानखिलान् प्रवक्तुं वाचस्पतेरप्यसमर्थभावः ।
 महानुभावा मुनयोऽपि शास्त्रे तदेकदेश प्रतिपादयन्ति ॥ १८ ॥
 तेनेह हेमाद्रिसुधीः स्वशास्त्रे साधारणं धर्मविशेषमाह ।
 फलामिलाषानमिलाषभेदात् काम्य च नित्य च यमामनन्ति ॥ १९ ॥” इत्यादि ।

तथाच चतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थस्योपोद्धाते पण्डितभरतचन्द्रशिरोमणिमहोदयैर्लिखितम्—

हेमाद्रिस्तु देवगिरीस्थयादवशमहाराजाधिराजमहादेवचक्रवर्तिनृपतेः प्राङ्बिवाकापरपर्यायधर्माधिकरण-

पण्डितः आसीत् । सम्भाव्यते स च पक्षवसुन्धरेन्दुमिते (१११५) शकनृपतिसवत्सरे द्वित्रादिवत्सरन्यूना-
धिक्येन समजनिष्ट । हेमाद्रिस्तु तदैव समुदय लेभे च । अत्राय जनपरम्परासम्वाद —एतद्ग्रन्थकर्ता बोपदेव
इति । बोपदेवस्तु महान् पण्डित पदार्थादर्श-महाभारत-भाष्य-कोष-व्याकरण-भागवत काव्य-भाष्य-बहुविध-
वैद्यक-ग्रन्थान् स च विरचितवान्, बोपदेवकृतपदार्थाभिधानकग्रन्थकारिकामनल्पस्थाने उत्थाप्य यथातत्त्वं
कारिकाव्याख्या समाधाय तत्प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं मूल हेमाद्रौ चिन्त्यमित्यादिभिर्निबन्धैः, कमलाकर-
भट्टाद्यभिहितैरेव प्रतीमश्च ।” इत्यादि ।

तथा चैकस्मिन् स्थाने हेमाद्रेः वैदग्ध्यदानशौण्डत्वराज्यकार्यधुरन्धरत्वादयो गुणाः एव वर्णिताः—

“शूराणामवधिर्निधिश्च यशसामेकाश्रयः सम्पदाम्

दातृणा प्रथमः कुलाकुलगृह वैदग्ध्यभाजा गुरुः ।

धौरेयश्च विपश्चिता सुकृतिनामद्वैतवादास्पदम्

नैवासीन्न च वर्तते न भविता हेमाद्रिसूरेः पर ॥ १ ॥” इति ।

एवमेव देवालयनिर्माणविषये विशिष्टा शिल्पपद्धति अनेनैव हेमाद्रिणा प्रसृता । यया सुधाचूर्णलेपादिक
विनैव शिलासंश्लेष सुशको भवति । दक्षिणापथे बहूनि खलु देवकुलानि हेमाद्रिणा निर्मितानि ‘हेमाडपन्ती’ति
प्रसिद्धानि अवयावत् समुपलभ्यन्ते ।

बोपदेवेन मुक्ताफलनाम्नि ग्रन्थे हेमाद्रिः ‘गणकाग्रणी’ इति पदेन सम्बोधितः । तद्यथा—

“मूर्तिप्रासादपूजाना हेमाद्रिर्गणकाग्रणीः ।

विष्णुभक्त्यङ्गभक्ताना गणयत्युक्तसारथी ॥” इति ।

गणकाग्रणी इति पदस्यार्थस्तु सुगणके देशकोशयोरायव्ययौ लिखत्सु अग्रणीः मुख्यः इत्येव ।

देवगिरीस्थयादवराजसमये हेमाद्रिः हस्तिपकाध्यक्षः आसीदिति शालिवाहनशकस्य ११९४ तमे वर्षे
लिखितात्ताम्रपटात् ज्ञायते । तद्यथा—

“तयैतत्प्रसादावाप्तनिखिलराज्यधुरीणता वहति समस्तहस्तिपकाध्यक्षे निजगुणसुभगभावुके समस्तकरणा-
धिपत्यमङ्गीकुर्वणे च निर्जित‘झाडी’मण्डले मन्त्रिचूडामणौ गुणदानरोहणाद्रौ हेमाद्रौ”....इत्यादि ।

हस्तिपकाध्यक्ष इत्यनेन हस्तिसेनानायकः द्योत्यते ।

निर्णयसिन्धुकारः कमलाकरभट्टोऽपि प्राधान्येन हेमाद्रिमत विचार्यैव निर्णय निर्दिशति, इति तेनैव
लिखित स्वग्रन्थारम्भे—

“हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्यगालोच्य तत्त्वमथ तीर्थकृता परेषाम् ।

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकराख्यः काले यथामति विनिर्णयमातनोति ॥” इति ।

(निर्णयसिन्धौ श्लो. ७ पृ. १)

हेमाद्रेः कालनिर्णये न तादृक्काठिन्यं यादृगितरेषा ग्रन्थकर्तृणा विषये अनुभूयते । हेमाद्रिस्तु देवगि-

रीस्थमहाराजाधिराजस्य महादेवस्य तथा च तदायते रामदेवस्य च श्रीकरणाधिपः प्रधा-
हेमाद्रेः नामालयश्चासीदिति उपरि प्रदर्शितमेव । महाराजस्य महादेवस्य काल ख्रिस्तीय १२६०
कालः तमाद्वर्षादारभ्य १२७१ तमवर्षपर्यन्तम् । महाराजस्य रामदेवस्य च कालः ख्रि. १२७१

तमाद्वर्षादारभ्य १३०९ तमवर्षपर्यन्तम् । तेन च हेमाद्रिसमयः अन्तरा ख्रिस्तीयं १२६० तम १३०९
तम च वर्षमायाति । अयमेव हेमाद्रिकालः सर्वैः स्वीकृतः । न चैतद्विषये प्रायः कस्यापि भिन्नमतत्वमस्माभिर्दृष्टम् ।

हेमाद्रेः पितृवशमधिकृत्य चतुर्वर्गचिन्तामणिग्रन्थान्तर्गतग्रन्थकर्तृप्रशस्त्या अन्येषु च ग्रन्थेषु समुपलभ्यते अधिकृत वृत्तम् । हेमाद्रेः पिता कामदेवः, पितामहो वासुदेवः, प्रपितामहश्च

हेमाद्रेः पितृवंशो
धर्मश्च

वामनः । शुक्लयजुर्वेदी वत्सगोत्रोत्पन्नो महाराष्ट्रीयोऽयं ब्राह्मण आसीत् । वैदिक-धर्मावलम्बिनाऽप्यनेन जिनमन्दिरनिर्माणे जिनधर्मीयेभ्यो असकृत् प्रदत्तं प्रदापितं च द्रव्यम् । तेन च नान्यधर्मद्वेषलेशोऽप्यस्य इति ज्ञायते । एव अन्यमतसहिष्णु-

प्ययं हेमाद्रिः 'महानुभावैः' अद्विष्यतेति इतिहासविदो ब्रुवते ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य इन्दुना लिखिता शशिलेखाख्या सुप्रसिद्धा व्याख्या वर्तते । इयं च टी रुद्रपारशव

सङ्ग्रहस्य टीकाः
टीकाकाराश्च ।

महाभागेन सशोधिता मङ्गलोदयम् जननतया त्रिचूरनगरे खिस्तीयत्रयोदशाधिकै-
कोनविंशतिशततमेऽब्दे प्रकाशिता अस्ति । इमामेव इन्दुविरचिता शशिलेखानाम्नीं
सङ्ग्रहटीका साम्प्रत पुण्यपत्तनस्थाः किञ्जवडेकरोपाह्याः पण्डितरामचन्द्र-
शास्त्रिणः सम्मुद्र्य प्रकाशयन्ति । अष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य एतद्विन्ना जेजटादिभि-

र्विरचिताः द्वित्राष्टीकाः वर्तन्त इति ज्ञायते ।

(७) कोऽयं रसरत्नसमुच्चयकर्ता वाग्भटः ? ।

रसरत्नसमुच्चयाख्यो वर्तते एक सुप्रसिद्ध आयुर्वेदीयरसग्रन्थः । कर्ताऽप्यस्य वाग्भट एव । किन्तु अष्टाङ्गहृदयकर्ता वाग्भट एव स तद्विन्नो वा कश्चिदित्यत्र विदुषा नैकमत्यम् । द्वयोरप्येतयोः पितृनाम सिंहगुप्त एव । तेन च अभिन्नावेतौ इति केचिन्मन्यन्ते ।

रसरत्नसमुच्चयस्य (पुण्यपत्तनीयानन्दाश्रमप्रकाशितस्य) भूमिकाया पं० कृष्णरावशर्माणः लिखन्ति—

“स एव वाग्भटः सर्वशास्त्रार्थकुशलः कर्ताऽस्य रसरत्नसमुच्चयस्य । एतदेव निश्चीयते पूर्वोक्तग्रन्थत्रय-
परिशीलनेन । वृद्धवाग्भटेऽपि श्रीमद्वाग्भटाचार्यैः खनाम प्रत्यक्षतो नोच्छिखि-

पं० कृष्णरावश-

र्मणां मतम् ।

तम् । तद्यथा—‘सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ।’ इति ।

अष्टाङ्गहृदयापरपर्याये लघुवाग्भटे तु कर्तृनामधामादि किञ्चिदपि न दृश्यते ।

तथाऽप्यष्टाङ्गहृदयं श्रीमद्वाग्भटेन रचितमिति सर्वैः परम्परया श्रुतमस्ति ।

हेमाद्रिरपीत्यमेव वक्ति स्म । तद्यथा—‘आयुर्वेदं व्याचिख्यासु श्रीवाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवता नमस्करोति—रगादिरोगानिति ।’

तृतीयग्रन्थेऽस्मिन् रसरत्नसमुच्चयेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहवत् श्रीमद्वाग्भटाचार्यैः खनामधेय प्रत्यक्षतो नोच्चारि-
तम् । तद्यथा—रसरूपरत्नान्युच्चीयन्ते सङ्ग्रह्यन्ते यस्मिन् । एतादृशं सङ्ग्रहो नाम रसचिकित्सासङ्ग्रहोऽष्टा-
ङ्गसङ्ग्रहवन्नानारसतन्त्राण्यालोच्य सिंहगुप्तस्य सूनुना क्रियते । अत्र खनामप्रकाशने किञ्चिच्चातुर्यं लीनता च
दृश्यते । सिंहगुप्तस्य सूनुनेत्यस्मिन् पितामहपौत्रयोर्वाग्भटयोर्भ्रान्तिर्न जायते । अपिच, खनामापेक्षया पितृ-
चरणाभिधानेन स्वप्रकाशनं प्रगल्भतरम् । अपरं च । वैद्यकुलतिलकोऽन्यः सिंहगुप्तो वैद्यशास्त्रे प्रसिद्ध इति
केनापि न श्रूयते । अन्यच्च । कश्चित् वाग्भटबन्धुवैद्यशास्त्रे प्रसिद्ध इति न श्रूयते । किंबहुना—

‘आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृहीयाज्येष्टापत्यकलत्रयोः ॥’

इति स्मृतेश्च । पितामहपौत्रभ्रमनिरासेन पितृचरणप्रकाशनद्वारा खनामाविष्करणायैव सिंहगुप्तस्य सूनु-

रिति पद सर्वत्रैवोपयुज्यते । .. पुनश्च, हस्तलिखितजीर्णपुस्तकानुसारेणैतमेव ज्ञायते । तद्यथा—‘इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनुर्वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चयः सम्पूर्णः ।’ इत्यनेन परम्परागतलोक-समाख्यया प्रस्तुतग्रन्थस्थस्वनामप्रकटीकरणेन च, श्रीमद्वाग्भटाचार्य एवास्य रसरत्नसमुच्चयस्य कर्तेति प्रसक्तिरुत्पद्यते । ” इति ।

एतदेव श्रीरुद्रपारशवा सटीकाष्टाङ्गसङ्ग्रहप्रस्तावनाया प्रतिपादयन्ति । ते लिखन्ति—

“तानि संहितारत्नान्यपि ‘भिन्नरुचिर्हि लोकः’ इति न्यायेन तत्तद्विचित्रविषयप्रचुरावलम्बीन्यासन्निति एकै-
कतन्त्रस्य निखिलरुक्प्रतीकारानौपयिकत्वात् तन्त्रान्तराभियोगे पुरुषायुषसङ्ख्याच्च
श्री. रुद्रपारश- ससीदतामेव लोकानां यातेषु केषुचन कालेषु अतिविप्रकीर्णैर्भ्यस्तेभ्यः सारतर-
वानां मतम् । सङ्ग्रहग्रन्थनार्थमङ्गीकृतावतार इव साक्षात् स्वयम्भूराविरभूदस्माकमाचार्यवाग्भट
इति । द्वादशसाहस्रपरपर्यायः श्रीमदष्टाङ्गसङ्ग्रहः ततोऽपि सारतरोऽष्टाङ्गहृदया-
ख्यग्रन्थः, रसशास्त्रसर्वस्वभूतो रसरत्नसमुच्चयश्च, यदीयधिपणाविलासे पर साक्षिणः ।” इति ।

डॉ. रॉयमहा- } डॉ. पी. सी. रॉयमहाभागास्तु History of Hindu Chemistry नाम्नि ग्रन्थे
भागानां मतम् । } रसरत्नसमुच्चयकारो वाग्भटः अष्टाङ्गहृदयकर्तुर्वाग्भटाङ्गिण एव इति प्रतिपादयन्ति ।

अस्मन्मतेऽपि रसरत्नसमुच्चयकारो वाग्भटः अष्टाङ्गहृदयनिर्मातुर्वाग्भटात् भिन्न एव । अस्मन्मतस-
मर्थकानि कानिचित्प्रमाणानि अधः प्रदर्श्यन्ते ।

वाग्भटविरचितेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहे तथा चाष्टाङ्गहृदये रसरत्नसमुच्चयो नोल्लिखितः । सङ्ग्रहहृदयव्याख्यातु-
भिरिन्दुजेज्जटादिभिरपि अस्योल्लेखो न कृतः । अष्टाङ्गहृदयरसरत्नसमुच्चययोः रच-
अस्माकं मतम् । नाविषयेऽपि दृश्यते भूयान् भेदः । अष्टाङ्गहृदये पौनरुक्त्यापुष्टार्थत्वादितन्त्र-
दोषाणामभावो अर्थगौरवपदलालित्यादिगुणानां च सत्त्व अवलोक्यते । रसरत्नसमुच्चये
तु तद्वैपरीत्यम् । रसरत्नसमुच्चये समुपलभ्यन्ते केचिदपाणिनीयाः प्रयोगाः न च तत्तथा अष्टाङ्गहृदये ।
एतत्सर्वं भिन्नकर्तृकत्वावेदकमेव ग्रन्थयोरेतयोः ।

ख्रिस्तीयषष्ठशताब्देः पूर्वं रसक्रियायाः भारते नासीत् बहुलः प्रचारः । श्रीमद्विद्यारण्यकृते सर्वदर्शनसङ्ग्रहे
रसेश्वरदर्शनं नाम वर्तत एक दर्शनम् । यदि चैतन्मतमभविष्यत् श्रीमच्छङ्कराचार्यकाले लब्धप्रसरम्,
भगवद्भिराचार्यैरप्यवश्यमेव तत्खण्डनमकरिष्यत् । एतेन च आचार्यकालपर्यन्तं (ख्रिस्तीयाष्टमशतकपर्यन्तं)
नासीदेतन्मतं बहु प्रसृतमिति सिध्यति ।

अपरं च अष्टाङ्गसङ्ग्रहहृदययोः येषां रोगाणां चिकित्सापद्धतिः वाग्भटेन वर्णिता, तेभ्योऽप्यधिकानां
केषाञ्चन रोगाणां रक्तवात-शीतवात-सोमरोगादीनां, चिकित्सा रसरत्नसमुच्चये प्रदर्शिता । रसरत्नसमुच्चयः
चिकित्साप्रायः ग्रन्थः । यदि चैनं हृदयकर्ता वाग्भट एवारचयिष्यत् रोगानुक्रमोऽपि स हृदयस्थ एवा-
ग्रहीष्यत् केवलमौषधानि रसतन्त्रेभ्यः समादेक्ष्यत् । किन्तु रसरत्नसमुच्चये रोगानुक्रमोऽपि हृदयतो भिन्न एव ।
तेन च हृदयकर्तुः भिन्न एव स इति दृश्यते ।

रसरत्नसमुच्चये कानिचिद्रोगानामन्यपि अर्वाचीनानि प्रयुक्तानि । यो व्याधिः वाग्भटेन पूर्वोक्तार्थैश्च श्वित्र-
किलासादिनामभिर्वर्णितः स श्वेतकुष्ठमिति रसरत्नसमुच्चये वर्णितः । वाग्भटेन कुष्ठप्रकरणे सप्त महाकुष्ठानि
एकादश च क्षुद्रकुष्ठानि वर्णितानि । रसरत्नसमुच्चये तु शवगन्ध्यादीनि कानिचित्ततोऽधिकानि प्रदर्शितानि ।
वातव्याधिषु मुख्यो अपतानकनामा व्याधिः रसरत्नसमुच्चये अनुक्तः ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे तथा चाष्टाङ्गहृदये गौरीपाषाणाहिफेनयो (Arsenic, opium) उल्लेखो नोपलभ्यते । बहोः कालादनन्तरं सशोधितयोरेतयोरौषधिद्रव्ययो रसरत्नसमुच्चये वर्णनमुपलभ्यते । ख्रिस्तीयषष्ठशतकाद्युत्तरकालीनेषु ग्रन्थेषु अहिफेनस्योल्लेखो वर्तते । रसरत्नसमुच्चये यस्मात् तदुल्लेख तस्मादेव रसरत्नसमुच्चयकालो ख्रिस्तीयसप्तमशतकादर्वाचीन इति सिध्यति ।

एवं ख्रिस्तीयचतुर्थशतके सम्भूताद्वाग्भटात् भिन्न एव रसरत्नसमुच्चयकारो वाग्भटः इति स्पष्टं भवति । रसरत्नसमुच्चयकारो वाग्भटः ख्रिस्तीयाष्टमशतकादनन्तरं समभवदिति निश्चेतुं शक्यते । गोविन्दपूज्य-

रसरत्नसमुच्चय-
कर्तुर्वाग्भटस्य
कालः ।
पादकृताद्रसहृदयात् काश्चन आर्या रसरत्नसमुच्चये समुद्धृता इति रसरत्नसमुच्चयकारः स्वयमेव प्रथमेऽध्याये निवेदयति । एते गोविन्दपूज्यपादाः श्रीमता शङ्कराचार्याणां गुरवः । श्रीमच्छङ्कराचार्यसमयस्तु ख्रिस्तीयमष्टम शतकम् । तेन रसरत्नसमुच्चयकारस्य वाग्भटस्य कालः ख्रिस्तीयादष्टमशतकादनन्तरं समायाति ।

श्री. त्र्यम्बकगुरुनाथकाळेमहाभागाः रसहृदयतन्त्रे भूमिकाया लिखन्ति—

“सोऽयं गोविन्दभिक्षुः रसरत्नसमुच्चयकर्तुर्वाग्भटात् प्राचीनतर एव, यतो रसरत्नसमुच्चये वाग्भटेन रसहृदयात् ‘मूर्च्छित्वा हरति रुज’ इत्यारभ्य ‘हरगौरीसृष्टिसयोगात्’ इत्यन्तं यावत् त्र्यं गु काळेमहाभागानां मतम् । बभूवेति प्रतीयते, तत्कर्तृकेन चर्पटीसिहणाद्युल्लेखेन । अयं च गोविन्दभिक्षुः गोविन्दभगवत्पादा इति प्रसिद्ध आद्यशङ्कराचार्यगुरुरेवेत्युपरि प्रतिपादितमेव ।

श्रीशङ्कराचार्यसमयस्तु शककालस्य दशोत्तरसप्तशतात् द्विचत्वारिंशत्युत्तरसप्तशतपर्यन्तमिति तिहासविदा सुप्रसिद्धमेव ।” इति ।

श्री. गणनाथसेनमहाभागाः अपि एवं लिखन्ति—

“रसरत्नसमुच्चयकारो वाग्भटस्तु बहुपरतनः कश्चन भिन्न एवाचार्यस्तुल्यनामा । यतः समुद्रवत् गम्भीरे अष्टाङ्गसङ्ग्रहेऽपि न लभ्यते रसतन्त्रोक्तविषयाणां रससत्कारादीनां गन्धोऽपि, लभ्यन्ते च समुच्चये प्राचीनवाग्भटापेक्षया भृशमवरजानां सोमदेवगोविन्दभग-
भागानां मतम् ।
वत्पादादीनां ग्रन्थेभ्यः पाठोद्धाराः । तत्र सोमदेवग्रन्थात् समग्रं रसपरिभाषाप्रकरणं गृहीतं रसरत्नसमुच्चये (र. र. स. अ. ९) । गोविन्दभगवत्पादकृताद्रसहृदयतन्त्रात् गृहीतानि—‘सुकृतफलं तावदिदम्’ इत्यादीनि ‘भूयुगमध्यगतं यत्’ इत्यादीनि च कानिचित् पद्यानि । गोविन्दभगवत्पादाश्च भगवतः शङ्कराचार्यस्य गुरव इति प्रसिद्धा एव नान्ये, इति सुप्रतिपादितं विद्वद्भिरैः श्रीमत्त्र्यम्बकगुरुनाथकाळेइत्येतैः रसहृदयोपोद्धाते । न च शक्यं—कथं तर्हि ‘सूनुना सिंहगुप्तस्ये’ति रसरत्नसमुच्चयादौ परिचयः ? इति, यतो बहुषु हस्तलिखितग्रन्थेषु ‘सूनुना सङ्घगुप्तस्ये’त्येव पाठः साधीयान् दृश्यते । तेन ‘सिंहगुप्तस्ये’ति पाठः कस्यचित् पण्डितमन्यस्य सशोधनप्रसूतो मन्तव्यः । असौ च रसतान्त्रिको वाग्भटः ख्रिस्तीयत्रयोदशशतके प्रादुरासीदिति डॉ. प्रफुल्लचन्द्ररायस्य मतं युक्तियुक्तमेव ।” इति ।

अष्टाङ्गहृदयकर्तुर्भिन्नाः वाग्भटनामानः अष्टौ ग्रन्थकारास्तन्निर्मिता ग्रन्थाश्च अधः प्रदर्श्यन्ते । सर्वेऽप्येते हृदयकर्तुर्वाग्भटादर्वाचीना एव वर्तन्ते ।

१ वाग्भटः—मालवेन्द्रस्यामाल्यो देवेश्वरस्य पिता, ‘कविकल्पलता’कारः ।

२ वाग्भटः—नेमिकुमारसूनुः, जिनधर्मीयः, ‘छन्दोनुशासनकाव्यानुशासना’दीनां ग्रन्थानां कर्ता ।

३ वाग्भटः—‘रसरत्नसमुच्चय’कर्ता ।

४ वाग्भटः—‘वाग्भटकोश’कर्ता ।

५ वाग्भटः—सोमपुत्रः, जिनधर्मीयः, जयसिंहस्यामाल्यः, ‘वाग्भटालङ्कारशृङ्गारतिलका’दीना कर्ता ।

६ वाग्भटः—‘नेमिनिर्वाणकाव्य’कर्ता ।

७ वाग्भटः—‘लघुजातक’कर्ता ।

८ वाग्भटः—‘प्राकृतपिङ्गलसूत्र’कर्ता ।

एवमस्मिन् वाग्भटविमर्शे वाग्भटः, तस्य कालः, तस्य धर्ममतम्, तेन निर्मिताः ग्रन्थाः, तद्दीकाकाराः, इत्यादिषु विषयेषु यावद्वृत्तमेकत्रीकर्तुमासीत् शक्य तावदखिल महता समुद्यमेन स्थान-

उपसंहारः । स्थानेभ्यः तत्तद्वन्धेभ्यश्च समाहृत्य सङ्गृहीतुं विहितोऽस्माभिर्यत्नः । वाग्भटविमर्शे

विचारितेषु प्रायः सर्वेषु विषयेषु तेषां तेषां विदुषा मतानि प्रथमं प्रदर्श्य अन्ततः

अस्मत्सम्मतं मतमपि यावदुपलब्धप्रमाणप्रदर्शनपुरस्सरं प्रकटितमस्माभिः ।

एव यद्यपि निपुण विचार्यैवास्माभिर्लिखितोऽयं वाग्भटविमर्शः तथापि ‘गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रमादतः’ इत्युक्त्या रीत्या कचिदस्मत्प्रमादाद्भ्रमश्चेत् सशोधयन्तु विद्वांसः इति सविनयं प्रार्थयामो वयम् । इति शम् ।

अकोला-वन्हाड.
ज्येष्ठपौर्णिमा गुरुवासर
शालीवाहनशके १८६१
ता १ जून १९३९ इ

}

सुधियां विवेयः

भिषगाचार्यः

हरिशाल्मी पराडकर वैद्य.

समाप्तोऽयं वाग्भटविमर्शः ।

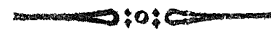
सूचिपत्रं प्रथमम् ।

अष्टाङ्गहृदये वाग्भटेन निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां मुनीनां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

नामानि । स्थाननामान्यध्यायश्लोकाङ्काश्च ।
 अगस्त्यः—चि अ ३१३२, चि अ ६५५
 अग्निवेशः—सू अ ११४, नि अ २६२, उ अ ४०५९,
 उ अ ४०६२
 अथर्वः [वेदः]—चि अ ५१८३, उ अ ३९५३
 अन्ये—सू अ १३१२६, सू अ ९११७, सू अ १९१४३,
 सू अ १९१६०, सू अ १९१६१, सू अ २३११८,
 शा अ ४१४५, नि अ १५१४०, चि अ ११४२,
 चि अ १३१५०, चि अ १३१५१, उ अ २१७०,
 उ अ २९१२८, उ अ ३७४५, उ अ ३७४६,
 उ अ ३९१२२, उ अ ४०१८३
 अपरे—शा अ ३६५, नि अ २१७२, नि अ १२१३६,
 नि अ १५१३७, नि अ १५१५१, चि अ १२१३६,
 उ अ २३१२६, उ अ ३०१३२
 अश्विनौ—सू अ ११३, चि अ ३१११८
 अष्टाङ्गवैद्यकम्—उ अ ४०१८०
 अष्टाङ्गसङ्ग्रहः—उ अ ४०१८०
 आत्रेयः—सू अ १ गद्यसूत्र २, शा अ ३१४९, शा.
 अ ५११२८, उ अ ३४१५०, उ अ ४०१५९
 अत्रिपुत्रः—सू अ ११३
 अत्रिनन्दनः—शा अ ३११७
 आद्यं वैद्यकम्—उ अ ४०१८५
 एके—सू अ ९११२, सू अ १९१८७, उ अ २६१४३,
 उ अ २९१२२, उ अ ३७४५
 काश्यपः—उ अ ३७१२४, उ अ ३७१२८
 केचित्—सू अ १९१२१, शा अ ३१६५, शा अ ५१३,
 नि अ १५१३७, चि अ ११४२, उ अ २१७०,
 उ अ २५१५६
 चरकः—सू अ ९११३, उ अ ४०१८४, उ अ ४०१८८
 च्यवनः—उ अ ३९१३९

नामानि । स्थाननामान्यध्यायश्लोकाङ्काश्च ।
 जिनः—उ अ ३७४४
 दक्षः—नि अ २११
 धन्वन्तरिः—शा अ २१५२, शा अ ३११६, शा अ ३१५०,
 चि अ १०१६३, चि अ १२१२४, चि अ १७११४
 निमिः—उ अ १११२७, उ अ १३११६, उ अ १३११००,
 उ अ ३०१३१
 परे—शा अ ३१६५
 पुनर्वसुः—उ अ ४०१६२
 प्रजापतिः—सू अ ११३
 ब्रह्मजः—उ अ ४०१८६
 ब्रह्मा—सू अ ११३, चि अ ६१५५, उ अ ३९१२२,
 उ अ ४०१८६
 भार्गवः—चि अ २२१६६
 भेडः—चि अ २११७२, उ अ ४०१५९, उ अ ४०१८८
 माणिभद्रो यक्षः—चि अ १९१३२
 मुनिः—क अ ६१११
 वसिष्ठः—चि अ ३११४०
 वालखिल्याः—उ अ ३९१२२
 विदेहपतिः—उ अ १३१२७
 विदेहाधिपतिः—उ अ २२१८३
 वृद्धकाश्यपः—उ अ २१४३
 वृद्धवैद्याः—उ अ ४०१६०
 वैखानसाः—उ अ ३९१२२
 शौनकः—क अ ६११५
 सङ्ग्रहः—उ अ ४०१७९, उ अ ४०१८३
 सहस्राक्षः—सू अ ११३
 सुश्रुतः—उ अ ३०१३१, उ अ ४०१८४, उ अ ४०१८८
 हारीतः—नि अ २१६२

सूचिपत्रं द्वितीयम् ।

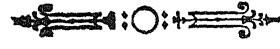
९६७

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां वाग्भटेनोपनिबद्धानां वृत्तानामकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

नामानि ।	स्थाननामान्यध्यायश्लोकाङ्काश्च ।	नामानि ।	स्थाननामान्यध्यायश्लोकाङ्काश्च ।
अनुष्टुप्—सू अ ११२ इत्यादौ		पुष्पिताग्रा—सू अ १५१३ इ	
आर्या—सू अ १५१८ इ		पृथ्वी—चि अ ३१५८ इ	
आर्यागीतिः—सू अ १५१३३ इ		प्रहर्षिणी—सू अ १२१७८ इ	
आर्या जघनचपला—चि अ १९१७४ इ		भद्रा—चि अ ८११५३ इ	
आर्या विपुला—चि अ १९१४३ इ		मत्तमयूरम्—चि अ १९१४० इ	
इन्द्रवज्रा—सू अ १५१४० इ		मन्दाक्रान्ता—चि अ १९१४१ इ	
उद्गीतिरार्या—उ अ ४०१४५ इ		मात्रासमकम्—सू अ १५११५ इ	
उपचित्रा—सू अ १५११२ इ		मालिनी—सू अ ७१७७ इ	
उपजातिः—सू अ १११ इ		मुखचपला—उ अ २९१७३ इ	
उपेन्द्रवज्रा—चि अ १९१३१ इ		रथोद्धता—चि अ ७१८१ इ	
औपच्छन्दसिकम्—शा ३१८७ इ		वसन्ततिलकम्—सू अ ७१७६ इ	
कुसुमितलता—चि अ १७१४२ इ		वंशस्थम्—चि अ १९१४२ इ	
गीतिः—चि अ ८११५९ इ		विपुला—चि अ ७१८५ इ	
गीति, समुखचपला—उ अ १६१५ इ		वैतालीयम्—चि अ १७१४० इ	
तोटकम्—चि अ ८११६१ इ		वैश्वदेवी—सू अ १५१४ इ	
दण्डकोऽर्णाख्यः—उ अ ५११९ इ		शार्दूलविक्रीडितम्—सू अ १५१४३ इ	
दण्डको व्यालाख्यः—उ अ ५१२० इ		शालिनी—सू अ १५१६ इ	
दोधकम्—चि अ १११७७ इ		शुद्धविराट्—सू अ १५१३८ इ.	
द्रुतविलम्बितम्—सू अ १५१२१ इ		स्नग्धरा—सू अ १५१४५ इ	
धीरललिता—सू अ ८१५५ इ		स्वागता—सू अ १०१४४ इ	
नर्कुटकम्—चि अ. ७१८८ इ		हरिणी—चि. अ ७१८७ इ	

सूचिपत्रं तृतीयम् ।

सर्वाङ्गसुन्दरायामरुणदत्तेन समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।	नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।
अग्निवेशः—४५		ग्रन्थकृत्—१६१७२१७२२८५०१५०४५०५१	
अन्यत्र—४५८१६५९६६९		५५१५८५	
अन्ये—३३६१७३८८८९४११५१७१२४४२४७		ग्रन्थान्तरम्—७६	
२८३३७८३८९३९३९६४२१४२५५४९५५०		चरकः—१२१२१५०७२८५८७९८१०४११०१११३१	
५७०५९०६६४९३३९४९		११४२६०१२६३३६२३६९४०२४२५४४०६५९	
अपरे—३७७६९३३९२५४८		चरकमुनिः—३६३९९	
अष्टाङ्गसङ्ग्रहः—३९५०६०६१६७८२३९९४३४		जनकः—५	
४५०		जयादित्यः—३	
अष्टाङ्गावतारः—५४७०६		जातूकर्णः—४	
आगमः—१३१६१८१९४३६६४४५५१२		तन्त्रकारः—१२४६५६५७६१३४३६३३९५५४६१	
आचार्यः—७१४१५१६२३२४८४१३५१६८१७३१		५५८५७८९४०१९५०	
२७८३२९५९६५५३३७००		तन्त्रकृत्—६१३४१४२१६५२६५२७४२७८४४५१	
आत्रेयमुनिः—३४६९३५		४४८४६६४७२५५०५५१५६५५९८१७०६१७२६१	
आयुर्वेदावतारः—७८३८६		७३९१७९३८७८९४७	
उद्भटः—४३		तन्त्रान्तरम्—६४५७५८१८७८९१९०१९१९२१९३१	
एके—३७९३३९४९		१०८१९०९११११११८१६०१७२१२०६२२३२४८१	
कर्णाटः—१६३		२७८२९१३०५३०६३२२३३३२३४७३७०३७८१	
काणादाः—९		३९५४५०४५९४६०४८६४९९५११५४५५४९१	
कालिदासः—७२२		५२२५६६५७९६२२६४९६५६६८६७०६१७३७१	
काव्यालङ्कारः—२४३		९४०१९५०	
काश्यपः—४७८९		दारकः दारुको वा—४०२	
कृष्णात्रेयः—६३८५८८११८१४१७		दारुवाहिः—६८३६३	
केचित्—३३३३३७४२४५६३६६६८७२१७६९६१		दृढबलः (चरकसहिताया)—३९९	
११५१३८१६९२०७२२७२९५३६३३६७३८६१		धन्वन्तरिः—४११८२५४२७५४०३	
४१७४२९४३६४४८४५३४५७५००५३२५४८१		धान्वन्तरम्—७५	
५५०५५८५९८६४५६६४६६६६७३३३०६१७३८१		नग्नजित्—३९९	
७६७७९३८२१८४४		नागानन्दनाटकम्—४१८	
क्षारपाणिः—४२२३		निघण्टुः—१०६११३	
खरनादः—६२६९१७०७४११०१११३११७१५६१		निमिः—४	
१५७१५९१२०८२६५२७२२७३२८४४५८५९०१		पराशरः—४८५४००५७०	
५२५५४७५५९१७०६९३३३९३४		पानकः दानको वा—७८	
खारणादिः—८५४६४५४९५७४५९९१६८१		बाणः—१६३	
ग्रन्थः—१७१८१९१२०१२१३४६७		बालादित्यः—२८	
ग्रन्थकारः—७६३२९४६६		बौद्धतन्त्रम्—९५१	

नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।	नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।
ब्रह्मा—६		व्यासः—२३।३०।१५।२२५	
भट्टारकहरिश्च(च)न्द्रः—३		शास्त्रकारः—५९।१४२।७९३	
भाष्यकारः—५४।४१९।५०।६६६		शास्त्रकृत—८७।१२४।१४२।९४०	
भेडः—४।४२०		सङ्ग्रहः—४।५।१४।१६।६१।६३।६४।६५।६६।६९।७३।७४।	
मनुः—२०७		७६।७८।७९।८१।८३।८६।८७।८८।८९।९४।९७।९९।	
माघः—३०		१०३।१०४।१०७।१०८।१०९।१११।११२।११४।१२०।	
मीमांसा—१४७		१३३।१३४।१३५।१४५।१५२।१५३।१५५।१७७।१८९।	
मुनिः—२।४।६।२८।३१।४९।६१।६३।६८।६९।७१।७८।८९।		२०२।२१७।२२७।२४७।२४८।२५०।२५४।२५६।२६२।	
१०२।१०३।१०४।१०९।११०।१११।११४।११७।१५७।१६३।		२७२।२७५।२८९।२९०।२९१।२९२।३०२।३०३।३२०।	
१६४।१६५।१६८।१७०।१७३।१७४।१७५।१८१।१८८।		३२१।३३५।३३६।३४१।३४४।३४५।३४७।३५६।३५८।	
१८९।२०९।२११।२२५।२२८।२४६।२४७।२६५।२७३।		३६३।३६४।३६५।३६७।३६९।३७१।३७२।३७३।३७४।	
२८४।२८६।२९६।३९८।४०५।४०७।४१७।४३९।४४२।		३७५।३७६।३७७।३७८।३८०।३८१।३८३।३८७।३८९।	
४४७।४५८।४६६।४७७।४७८।४८५।४८६।५०५।५११।		३९२।४०१।४०५।४०७।४०८।४१३।४१५।४३१।४३४।	
५४३।५४७।५४८।५५१।५५९।५६०।५६१।५९५।५९८।		४३५।४४२।४६१।४६३।४६५।४७१।५१०।५६८।५७०।	
६२६।६३३।६३६।६४४।६५६।६८६।७०६।७७१।७९८।		५९२।६४३।६८०।७०९।७२३।७२५।७३५।७७६।७८९।	
९३३।९३५।९४५।९५१		८४०।९०२।९३४।९३५	
रविगुप्तः—६९		साङ्ख्यकारिका—३९७	
रुद्रटः—७।२२९		सिद्धसारः—५।६९।९४।१३७	
लोकः—३।२५		सुश्रुतः—५।२४।४५।४७।५४।६२।६३।६४।६६।७०।७२।	
वाचाटाः—३		७४।८५।८६।८९।१०३।१०४।१०५।१०७।१११।११४।	
वाल्मिकिः—४२८		११८।१५०।१५५।१५८।२४०।२४८।२८८।२९०।३३२।	
वाग्भटः—९३५		३४०।३६२।३८६।३८९।४१७।४४४।४४८।५१२।५२५।	
वृद्धवाग्भटः—९०९।९१०।९१६।९२२।९२४।९३३		५२६।५३१।५७०।७५७।७५८।८४०	
वृद्धवैयाः—२७५।२९४।६४७।७७			
वैशेषिकाः—३।१६५		हरिश्च(च)न्द्रः—६९	
		हारीतः—४।९८।४६५	

सूचिपत्रं चतुर्थम् ।

आयुर्वेदरसायने हेमाद्रिणा समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।	नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।
अग्निवेशः—५		धन्वन्तरीयाः—२७५	
अन्यत्र—१३६		धन्वन्तरीयनिघण्टुः—११२	
अन्ये—१२।३।८।२०३		धर्मशास्त्रम्—२४	
अपरे—२९४		पराशरः—१६९।२१४	
अरुणदत्तः—१३६		बाष्पचन्द्रः वाप्यचन्द्रो वा—४१।१०९।१११	
अश्विनौ—६००।६१४		बृहत्संहिता—६३	
अष्टाङ्गसङ्ग्रहः—२		बृहस्पतिः—१३१	
अष्टाङ्गहृदयम्—२		ब्रह्मदेवः—१३६	
आचार्यः—५७।१४०		भट्टारकहरिचन्द्रः—१३९	
आत्रेयः—६१४		भृगुः—६०१	
आयुर्वेदप्रकाशः—१०८।१७६।५४६		भेडः—१४१।१४३।१४४।१५४	
इन्दुः—१३६		मनुः—३५	
एके—७७५		माधवकरः—१५४	
कपिलः—११		माधवकारः—१०२।१०३।१०६।१०७।११४।११९।१३६	
काश्यपः—३८।६३		योगरत्नम्—५८८।५९१।५९२।५९३।६००।६०१।६०३।	
केचित्—५९।६७।८१।१०५।१६७।१९४।६१६		६१२।६१७।६२१।६२४।६२९।६३०।६४२	
केशवपण्डितः—१०८		रसायुर्वेदः—१४५	
खारणादिः—८।३८।४०।४२।४३।६३।६५।६७।६९।७०।		रामराजा—२	
७४।७९।८४।८५।८८।९८।९९।१००।१०२।१०४।१०५।		रुग्निनिश्चयः—४४१।४५७।४६१।४६४।४६९।४८९	
१०६।१०७।११३।११४।११६।११७।११८।११९।१२३।		वङ्गसेनः—१५४।४५२।४७८।४८३।४८४।५४३।५४६।	
१३८।१४१।१४३।१४८।१५०।१५१।१५३।१५४।१५५।		५४७।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५६१।५६३।५६४।	
१५८।१५९।१८८।१८९		५६७।५६८।५७१।५७३।५७४।५८०।५८२।५८३।५८४।	
गौतमः—१३२		५८६।५८८।५८९।५९१।५९३।६००।६०१।६०४।६०५।	
चतुर्वर्गचिन्तामणिः—२		६०८।६०९।६१२।६१३।६१६।६२२।६२३।६२५।६२६।	
चन्द्रनन्दनः—१३६		६२८।६२९।६३०।६३१।६४१	
चरकः—२।१२।१३।२५।२९।३१।३८।४१।४८।४९।५०।		वाग्भटाचार्यः—२।३८।८५।१०२	
६४।६७।६९।७०।७७।८५।८७।९७।१००।१०२।१०३।		विदेहाधिपः—१३१	
१०६।१०८।११०।११४।११७।११९।१३६।१३८।१४२।		विश्वामित्रः—६४	
१५०।१५४।१५६।१५७।१७२।१८८।१८९।१९०		वृद्धवैद्याः—५९६।७७३	
चिकित्साकलिका—११९।२४३		वृन्दः—८२।२७९।४५७।७४४।७५०।७७४	
जैजटः—२।२७।१०२।१०६।१३६।१५४		वेदवादिनः—१४६	
ज्योतिःशास्त्रम्—३८।६३		शार्ङ्गधरः—८२	
डल्हणः—१३६		शौनकः—४४६	
तन्त्रान्तरम्—२।७४।१०२।११८।११९।१३९।१८९।२९४।		सङ्ग्रहः—५।८।९।१०।१३।१५।१७।२०।२४।२५।२६।२७।	
७६२।७७२।७७३		२८।२९।३३।३५।३८।३९।४८।५०।५१।५४।५५।५७।५९।	

पृष्ठाङ्काः ।

[illegible]

नामानि ।

पृष्ठाङ्काः ।

[illegible]

सिद्धयोगः—५४६।५४८।५५३।५५५।५५६।५५७।५५८।
५६१।५६३।५७३।५८२।६१०।६२२

[illegible]

सौगताः—१४६

हरिचन्द्रः—२।१०२

हारीतः—२१९८१०२

सूचिपत्रं पञ्चमम् ।

टिप्पणीषु समुल्लिखितानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।	नामानि ।	पृष्ठाङ्का ।
अनूपविवेकः—३५		गयी—८७२	
अन्ये—१३८२३०३५३३९७३९८५२८५४३५६०१		ग्रन्थः—१५८	
६४२६५८६६३६६४६६६६७३६७४६७५७८०१		ग्रन्थकारः—९०२	
७८११८८६१८९१ इत्यादौ ।		ग्रन्थकृत्—६४५	
अपरे—२३१३५३६३०६६३६७५७०९१७२०		ग्रन्थान्तरम्—७९७	
अभिधानम्—६२१		गूढपदभङ्गः (सुश्रुतटीका)—१३११८८६	
अमरकोशः—३१४३५४९५१९३०१९६३१९४२२११		गौडपादभाष्यम्—३९७	
२५५२८३३३१४३९९३२०३३४७३५३३७१३७४१		गौतमः—४४६१४६५	
३७५३८७४०६१४९५६४५१८७८ इ		चक्रदत्तः (ग्रन्थकार)—६६१७२५९७६०१६१३१	
अरुणदत्तः—३२३३४४५५१०९१२२७३९८३९९१		६९६१६२१६२६१६२८६२९६५४६६२६६६६६८१	
४४६५६६५७०५७५५९७६०३६६३ इ		६६९१६७५६७९१६८८७२३६८६३१९०० इ	
अष्टाङ्गसङ्ग्रहः—२३३३७३८५२६०८३१२४१९४७१		चक्रपाणिदत्तः—३२१४९१५७९४९५९६१०१२३२१	
१६२१७४१८२१९९२१२११२२२१२२९१२४३२५३१		३६७४७५५०६५२५५९७६६२६६८८६३ इ.	
२६०२७०२८७२९४ इ		चन्द्रः—१८३१२०१२१४२१५२४८२५८२६२२७८१	
आगमः—४१९८५३१८१४४४७७७		३४१४२३४४४४४६४५१४५५४६४४७० इ.	
आचार्यः—१७६		चन्द्रनन्दनः—२९३१३१३४४४४६५३५७६५६६६६८१	
आढमल्लः—६६३६६४		७७८१८२१९०९१२२७२४६४७१०५७५ इ.	
आतङ्कदर्पणम्—४४२		चन्द्रिका—५७६१८३६१८४८	
आयुर्वेददीपिका—४४२		चरकः—२३२५३७४४४४७५२५३५५६०८३१९०१	
इन्दुः—८९१२९३५२०६२१०२४१३६६३७८४४६१		११७१२४१४७३९७४७५६६२१७४१ इ	
४५१४५५५७५५७८६९६६२० इ		चरकद्वयम्—२४१२४२	
ईशानः—५०२		चरकमूलम्—२४१४०७	
उशनाः—१३१		चरकोपस्कारः—७१७	
एके—२३०१७८१		चिकित्साकलिका—२४३	
कार्तिकः—८५९		जतूकर्णः—६३४५६१६१६६२६९६१७४१७९९	
कार्तिककुण्डः—६३०६७३		जिनदासः—८६८	
काशिरामः—६६४		जेज्जटः—६२१६३५७२९१८६७८६८८६१९००१९०११	
केचित्—२७१३८२६५३५३३६३३९७६९६६७३१		९१३१९३०१९३६१९४० इ	
७०९१७२०१७६१७९६ इ.		डल्हणः—३२५८१९२१९४९५९६१९७१०११०६१९०७	
केरळी—७९६१७९७		१९०८१११११२९११३११३४२३०२३५४५३१	
केशवस्वामी—८४९		५२५ इ	
कोषः—४६११०३		तद्रथः—२०	
क्षारपाणिः—५१०		तन्त्रान्तरम्—४५७३१९८९३९८४५६६१६	
क्षीरस्वामी—११९		तोडरः—४४४४४५४४६४४८४४४४५०१४५१४५२१	
क्षेमकुतूहलम्—९२		४५३४५४४५५४५६४५७४५८४५९४६४४	
क्षेमशर्मा—७२१९२		४७०१५०९ इ.	
खरनादः—४४४		त्रिकाण्डशेषः—४६	
गणनाथः—३१५		त्रिविक्रमः—९५	
गदनिग्रहः—८८६१८८७८९७९१३१९२१९२३१९२९१		दर्पणटीका—८४९	
९३०१९३११९३२		दर्शनाङ्कुरः—३६१	
गन्धशास्त्रम्—७२८		दारुवाहिः—३६३१७७८	
अष्टाङ्ग भू ७			

सूचिपत्रं षष्ठम् ।

टीकाटिप्पणीषूपयोजितानां संक्षिप्तचिन्हानां तज्ज्ञेयानां नाम्नां चाकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

अ.—अध्यायः ।

अ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

अमरः—अमरकोशः ।

अरुण — अरुणदत्तः ।

आ —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

आ० र०—आयुर्वेदरसायनम् ।

इ —इन्द्रियस्थानम् ।

इ —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ई —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

उ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

उ.—उत्तरस्थानम् ।

ऊ —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

क —कल्पस्थानम् ।

क —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ख —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ग —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

गदनि —गदनिग्रहः ।

घ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ङ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

च —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

च.—चरकः ।

चक्र —चक्रपाणिदत्तः ।

चं. }
चन्द्र. } —चन्द्रनन्दनः ।
चन्द्रः }

च. द्व.—चरकद्वयम् ।

च. मू.—चरकमूलम् ।

चि —चिकित्सितस्थानम् ।

छ —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ज —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

झ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ञ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ट.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ठ —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ड.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ढ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ण.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

त —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

तो }
तोडरः } —तोडरमहः ।

थ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

द —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ध.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

ध नि.—धन्तन्तरीयनिघण्टुः ।

न —हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

नि.—निदानस्थानम् ।

नि र.—निघण्टरत्नाकरः ।

प.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

प० चं०—पदार्थचन्द्रिका ।

पात यो सू —पातञ्जलयोगसूत्रम् ।

फ.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

बृ स.—बृहत्संहिता ।

भा. प्र.—भावप्रकाशः ।

भे. सं.—भेडसंहिता ।

म —मध्यमखण्डम् ।

मदन नि.—मदनपालनिघण्टुः ।

मा. नि —माधवनिदानम् ।

य.—हस्तलिखितपुस्तकसंज्ञा ।

योग. } —योगरत्नाकरः ।
 यो. र. }
 रा नि —राजनिघण्टुः ।
 वङ्ग. —वङ्गसेनः ।
 वा. कौ —वाग्भटार्थकौमुदी ।
 वाच. — वाचस्पतिः ।
 वि. —विमानस्थानम् ।
 वृं. —वृन्दः ।
 वृत्त. र. —वृत्तरत्नाकरः ।
 शा. —शारीरस्थानम् ।
 शा. } —शार्ङ्गधरसंहिता ।
 शा. स. }
 स० —सर्वाङ्गसुन्दरा ।
 स. च. —सटीकचरकः ।
 स. चि. क. —सटीकचिकित्साकलिका ।
 स. सं. —सटीकसङ्ग्रहः ।

स सु. —सटीकसुश्रुतः ।
 स —सङ्ग्रहः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहः ।
 सं. द्व } —सङ्ग्रहद्वयम् ।
 स. २ }
 स. मू —सङ्ग्रहमूलम् ।
 सां. का. —साङ्ख्यकारिका ।
 सि. —सिद्धिस्थानम् ।
 सि. कौ —सिद्धान्तकौमुदी ।
 सि. यो. —सिद्धयोगः ।
 सि सा. —सिद्धसारः ।
 सु —सुश्रुतसंहिता ।
 सु टी. —सुश्रुतटीका ।
 सू. —सूत्रस्थानम् ।
 हृ. —हृदयम्, अष्टाङ्गहृदयम् ।
 हे —हेमाद्रिः ।

सूचिपत्रं सप्तमम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्य तथा तट्टीकाद्वयस्य संशोधनार्थं समानीतानां हस्तलिखितपुस्तकानां
अकारादिसंज्ञादर्शकं संक्षिप्तवृत्तदर्शकं च सूचिपत्रम् ।

क्रमाङ्कः ।	संज्ञा ।	हस्तलिखितपुस्तकविषयक संक्षिप्त वृत्तम् ।
१	अ.	मूलमात्रम् । सूत्रस्थानशारीरस्थानचिकित्सितस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । सूत्रस्थानस्य पृष्ठानि १-१४०, शारीरस्थानस्य पृ १-२६, चिकित्सितस्थानस्य पृ १-९८, कल्पसिद्धि-स्थानस्य पृ. १-१५ । नासिकवासिना कै० भिषग्वर 'गणेशशास्त्री तर्ते' महाभागानामिदं पुस्तकं तन्त्रपुण्या 'गोपालशास्त्री तर्ते वैद्य' महोदयानां सकाशात् उपलब्धम् । चिकित्सित-स्थानस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटविरचिताया अष्टाङ्गहृदयसहिताया चिकित्सास्थाने वातशोणितचिकित्सित नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः । शके १७७१ सौम्यनाम-संवत्सरे लिखितम् ।” इति ।
२	आ.	मूलमात्रम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । सूत्रस्थानस्य पृष्ठानि १-४६, कल्पसिद्धि-स्थानस्य पृ १-१२ । नासिकवासिना 'गणेश वासुदेव निरन्तर वैद्य' महाभागानामिदं पुस्तकम् । सूत्रस्थानस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टा-ङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थान प्रथम समाप्तम् । शके १५९२ साधारणनामसंवत्सरान्तर्गताश्विन-कृष्णप्रतिपदि समाप्तमिदं स्थानं बापूदेवेन लिखितं स्वार्थं परार्थं च । बापूदेवस्येदं पुस्तकम् ।” इति ।
३	इ.	मूलमात्रम् । सूत्रस्थानस्य पञ्चदशमध्यायमारभ्य उत्तरस्थानान्तम् । पृष्ठानि ३८-३१० । बागलकोटनिवासिना 'वैद्य मध्वाचार्य बुलि' महाभागानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनोर्वाग्भटस्य कृतायामष्टाङ्गहृदयसहिताया षष्ठमुत्तरस्थानं समाप्तम् । संवत् १९१५ ना शा. १७८० ना भाद्रपद शुक्ल ६ भृगुवासरे । लि० व्यास सोमेश्वर शीवलाल खभातवास्तव्य ली० बडोदरामध्ये ठे० लिमडीचौकमा कमानपोलमध्ये । श्रीरस्तु ।” इति ।
४	ई.	मूलमात्रम् । सम्पूर्ण षट्स्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-३३६ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'भाण्डारकर-प्राच्यसंशोधनमन्दिर'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{९९९}{९८९९-६५}$ । उत्तरस्थानस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदयसहिताया उत्तरस्थान सम्पूर्णम् । वाग्भटः सम्पूर्णः । शुभमस्तु । संवत् १५६९ समये फाल्गुन” इति ।
५	उ.	मूलमात्रम् । उत्तरस्थानात्मकम् । नासिकवासिना कै० 'गणेशशास्त्री तर्ते' महाभागानामिदं पुस्तकम् । पृष्ठानि १-१६६ । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“इत्युत्तरे चत्वारिंशोऽध्यायः । श्रीवाग्भटग्रन्थसम्पूर्णः । अन्तापुरग्रामे श्रीकोटेश्वरसन्निधौ श्रावणमासे शुक्लपक्षे याम्यायने वर्षा-

क्रमाङ्कः ।	सङ्ख्या ।	हस्तलिखितपुस्तकविषयक सक्षिप्त वृत्तम् ।
		ऋतौ बुधवासरे अनुराधानक्षत्रे तद्दिने श्लेषेणा ^(१) त्मपठनार्थं लिखितं । श्रीमद्भार्गव वशः..... राजीवैद्यम्याय ग्रन्थः । शुभमस्तु सर्वजगतः । शुभमस्तु । श्रीराक्षसनामसवत्सरे या पुस्तक लिखितः ।” इति । अत्र सवत्सरदर्शकः सवदङ्कः शकाङ्को वा न दृश्यते ।
६	ऊ.	मूलमात्रम् । शारीरस्थानस्य द्वितीयाध्यायादारभ्य किञ्चिद्दूनषष्ठाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि १००-१२२ । तथा उत्तरस्थानस्यैकादशाध्यायादारभ्य त्रयोविंशत्यध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि २७१-३०५ । पुण्यपत्तनस्थस्य ‘भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{३६३}{१८८०-८३}$ । अस्य पुस्तकस्यान्तिमपृष्ठानामभावात् लेखनकालदर्शको लेखो न दृश्यते ।
७	क.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-२१७ । ना- सिकवासिना कै० ‘गणेशशास्त्री तर्ते’ महाभागानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः— “इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने । क्षाराग्निकर्मजाध्यायः सामस्येन निरूपितः ॥ इति सूत्र- स्थान समाप्तः । ६२५ ॥” इति । अस्य पुस्तकस्यान्ते लेखनकालसूचको लेखो न दृश्यते ।
८	ख.	मूलं हेमाद्रिटीकासंयुतम् । सूत्रस्थानस्य आदितः एकोनविंशतितमाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि १-६१८ । तथा कल्पसिद्धिस्थानस्य केवलं पष्ठोऽध्यायः । पृ १-१४ । मुम्बापुरीस्थाना ‘वैद्यवर्य गोपालशास्त्री गोडबोले’ महाभागानां पुस्तकमिदम् । अस्य पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखनकालो न दृश्यते ।
९	ग.	मूलं हेमाद्रिटीकायुतम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-२३७ । मुम्बापु- रीस्थाना आयुर्वेदमार्तण्डानां ‘यादवजी त्रिकमजी आचार्य’ महोदयानामिदं पुस्तकम् । ग्रन्थ- स्यान्ते अयं लेखः—“संवत् १७९० माघ शुक्ल १ गुरौ लिखितं स्वेन । ग्रन्थसंख्या ८००० । हेमाद्रिटीकापुस्तकं हृदयरामेण लिखितं स्वार्थं परार्थं च ।” इति ।
१०	घ.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । अस्मत्सङ्ग्रहालयस्थमिदं पुस्तकम् । बहुजीर्णपत्रकं पुरातनं च । अस्य पुस्तकस्यान्ते लेखनकालो न दृश्यते ।
११	ङ.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । सूत्रस्थानस्य मूलसहितायाः सर्वे अध्यायाः । आदितस्तृतीया- ध्यायपर्यन्तमेव हेमाद्रिटीका । पृष्ठानि १-१६० । पुण्यपत्तनस्थस्य ‘भाण्डारकरप्राच्यसंशो- धनमन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{२९९}{१९८३-८४}$ । अस्मिन् पुस्तके यत्रयत्र खकारो भवितुं युक्तस्तत्रतत्र षकारः, यत्रयत्र च षकारोऽपेक्षितस्तत्रतत्र च खकारो लिखितो दृश्यते । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखनकालो न दृश्यते, किन्तु बहुपुरातनमिदं पुस्तकम् ।
१२	च.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । कल्पसिद्धिस्थानस्य तृतीयाध्यायादारभ्य सूत्रस्थानस्य २६ तमाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि २३२-२७८ । पुण्यपत्तनस्थस्य ‘भाण्डारकरप्राच्यसंशोधन- मन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{३६६}{१८८२-८३}$ । अस्मिन् पुस्तकेऽपि यत्रयत्र खकारो भवितुं युक्तस्तत्रतत्र षकारः, यत्रयत्र च षकारोऽपेक्षितस्तत्रतत्र च खकारो लिखितो दृश्यते । तथा च यत्रयत्र यकारोऽपेक्षितस्तत्रतत्र जकारो लिखितो दृश्यते । पुस्तकस्यास्य पृष्ठमात्रालिपिः । पुस्तक- स्यापूर्णत्वात् लेखनकालो न दृश्यते ।

क्रमाङ्क	संज्ञा	हस्तलिखितपुस्तकविषयकं संक्षिप्त वृत्तम् ।
१३	छ.	हेमाद्रिटीका । सूत्रस्थानस्य एकादशद्वादशाध्यायात्मका । पृष्ठानि १-१४ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिर'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{२२०}{१८८३-८४}$ । पुस्तकान्ते लेखनकालो न विद्यते ।
१४	ज.	मूलं हेमाद्रिटीकायुतम् । सूत्रस्थानस्य आदितः पञ्चमाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि १-८७ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिर'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{२१८}{१८८३-८४}$ । अस्य पुस्तकस्यापूर्णत्वात् ग्रन्थलेखनकालो नोपलभ्यते ।
१५	झ.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । सूत्रस्थानस्यादितः पञ्चदशाध्यायपर्यन्तम् । करवीरनिवासिनां 'वैद्यवर्य हणमन्तशास्त्री पाध्ये'महोदयानामिदं पुस्तक आकोलावासि आयुर्वेदतीर्थ माधव-शास्त्री पण्डितद्वारा प्राप्तम् । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखनकालो न दृश्यते ।
१६	ञ.	मूलं हेमाद्रिटीकासहितम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-२०५ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'आनन्दाश्रम'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः ८२३० । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः— “शके १७६१ विकारीनामसवत्सरे उदगयने फाल्गुने मासे कृष्णपक्षे सप्तम्या तिथौ सौम्यवासरे मूलनक्षत्रे तदिने इदं पुस्तकं जोगळेकरोपनामगणेशभट्टात्मजकाशीनाथेन लिखितं स्वार्थं परोपकारार्थं च । श्रीवाईक्षेत्रे पुस्तकं समाप्तम् । श्रीकृष्णाभागीरथ्यै नमः । 'भग्नपृष्ठकटिप्रीव. स्तब्धद्विष्टिरधोमुखम् । कष्टेन लिखितं ग्रन्थं यत्नेन परिपालयेत् ॥' श्रीयोगेश्वर्यै नमः । 'तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेक्षेच्छिथिलबन्धनात् । मूर्खहस्ते न दातव्य एव वदति पुस्तकम् ॥” इति ।
१७	ट.	अरुणदत्तटीका । सम्पूर्णा षट्स्थानात्मका । सूत्रस्थानस्य पृष्ठानि १-१९९, शारीरस्थानस्य पृ १-६९, निदानस्थानस्य पृ १-८१; चिकित्सास्थानस्य पृ १-१०४, कल्पसिद्धिस्थानस्य पृ १-१६; उत्तरस्थानस्य पृ १-१०९, सागलीनिवासिना 'श्रीपाददत्तात्रय-शास्त्रीदेवधर' महोदयानामिदं पुस्तकम् । सूत्रस्थानस्यान्ते अयं लेखः—“यतः नवात्सहस्रनवशताधिकं च मिति सूत्रितं । ९९०० । संवत् १८५५ कार्तिकमासे शुभे शुक्ले पक्षे सप्तम्याया बुधवासरान्यु(र्यु)ताया समाप्तम् । श्री शके १७२० समाप्तिमगमत् ॥” इति ।
१८	ठ.	अरुणदत्तटीका । सूत्रस्थानात्मका । पृष्ठानि २-३४१ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'भाण्डारकर-प्राच्यसंशोधनमन्दिर'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{४३५}{१८८४-८५}$ । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“सूत्रस्थानं समाप्तमिति । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु । भट्टवेणीमाधवस्येदं पुस्तकम् । पुस्तकं मीश्रजी नारायणकीच्छा मोललीई मथुराजीमे । ग्रन्थ ८००० ।” इति । अत्र लेखनकालो न वर्तते ।
१९	ड.	अरुणदत्तटीका । षट्स्थानात्मका । पृष्ठानि १-५६६ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'आनन्दाश्रम'स्येदं पुस्तकं खण्डितबहुपत्रम् । पुस्तकक्रमाङ्कः १३०५ । सूत्रस्थानस्यान्ते—“ग्रन्थाग्र ६१२५” इति, शारीरस्थानस्यान्ते—“ग्रन्थः ३५०० श्री.” इति, निदानस्थानस्यान्ते—“ग्रन्थः ३०००” इति, चिकित्सितस्थानस्यान्ते—“श्रीः । ‘यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्ध-मशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥’ संवत् १५०२ वर्षे फागुणमासे शुक्लपक्षे चतुर्थ्या

क्रमांकः ।	संज्ञा	हस्तलिखितपुस्तकविषयकं सक्षिप्तं वृत्तम् ।
		तिथौ सोमवासरे श्रीस्तम्भतीर्थमध्ये पुस्तकं लिखितम् । वायडज्ञातीयमन्त्रीश्वरदेवराज्य(ज)गृहे उप- विष्टः सन् आचार्यवेदासुतमाधवेन लिखितम् । ग्रन्थः कृतः ४०००" इति च लेखो दृश्यते । अस्मिन् पुस्तके कल्पसिद्धिस्थानोत्तरस्थानयोरन्तिमपृष्ठानामभावात् तत्रत्यौ लेखौ नोपलभ्येते ।
२०	ढ.	मूलं अरुणदत्तटीकायुतम् । शारीरस्थानस्य आदितस्तृतीयाध्यायस्य ७० तमश्लोकपर्यन्तम् । पृष्ठानि १-६३ । नासिकवासिना 'कै. गणेशशास्त्री तर्ते' महाभागानामिदं पुस्तकम् । पुस्तक- स्यापूर्णत्वात् लेखनकालो नोपलभ्येते ।
२१	ण.	मूलं अरुणदत्तटीकायुतम् । शारीरनिदानोत्तरस्थानात्मकम् । शारीरस्थानस्य पृष्ठानि १-१००, निदानस्थानस्य पृ १-१०६, उत्तरस्थानस्य पृ १-२०२ । मुम्बापुरीस्थाना आयुर्वेदमार्तण्डानां यादवजीमहोदयानामिदं पुस्तकम् । शारीरस्थानस्यान्ते अयं लेखः— "इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीय शारीरस्थान समाप्तम् । शारीरेषु षष्ठोऽध्यायः । संवत् १८४० शके १७०६ प्र. उत्तरायणे श्रीसूर्ये माघमासे शुद्धपक्षे ५ ग्रन्थः समाप्तः । श्रीरस्तु कल्याणमस्तु । शुभं भवतु ।" इति ।
२२	त.	मूलं अरुणदत्तटीकायुतम् । शारीरस्थानस्य द्वितीयाध्यादारभ्य षष्ठाध्यायपर्यन्तं तथा उत्तर- स्थानस्य एकादशाध्यायादारभ्य उत्तरस्थानस्यान्तपर्यन्तम् । शारीरस्थानस्य पृष्ठानि २६-१०५; उत्तरस्थानस्य पृ २७-१८४ । पुण्यपत्तनस्थस्य 'भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिर'स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{३५०}{१८७०-८०}$ । पुस्तकस्यान्तेऽयं लेखः—“इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीम- दरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्यायामुत्तरस्थाने वाजीकरणाध्यायश्चत्वारिं- शत्तमः । इति षष्ठमुत्तरतन्त्रं समाप्तम् । समाप्तोऽयं अरुणदत्तः । शिवमस्तु सर्वजगतः ।" इति । अत्र लेखनकालो न दृश्यते । अस्मिन् पुस्तके पृष्ठमात्रालिपिः दृश्यते ।
२३	थ.	अरुणदत्तटीका । निदानस्थानात्मका । पृष्ठानि १-६९ । मुम्बापुरीस्थानां आयुर्वेदमार्त- ण्डानां यादवजीमहोदयानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीमृगाङ्कदत्त- पुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया निदानस्थाने षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ इति निदानस्थानं समाप्तम् ।” “यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया । यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥” शिवमस्तु कल्याणमस्तु श्रीरस्तु । एव ग्रन्थसङ्ख्या २७०० । छद्मं ।" इति कालदर्शको लेखोऽत्र न दृश्यते । अस्मिन् पुस्तके पृष्ठमात्रा लिपिः विद्यते ।
२४	द.	मूलं अरुणदत्तटीकासहितम् । निदानस्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-९२ । मुम्बापुरीस्थ 'रॉयल एशिएटिक सोसायटी'स्यमिदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{१३५}{१८७०-८०}$ । अस्य पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“खस्ति श्रीसंवत् १८११ वर्षे कार्तिकसुदि प्रतिपदाया बुधवासरे । शुभमस्तु । ग्रन्थः.... दरपत्र ३८ कुल श्लोक ३४९६ ग्रंथ ३४९६ ।" इति ।
२५	ध.	अरुणदत्तटीका । चिकित्सितस्थानस्य आद्याश्चत्वार एवाध्यायाः । पृष्ठानि १-४१ । मुम्बा- पुरीस्थानामायुर्वेदमार्तण्डानां यादवजीमहोदयानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखन- कालदर्शको लेखो न दृश्यते ।

क्रमाङ्कः	लिपिः	हस्तलिखितपुस्तकविषयक सक्षिप्त वृत्तम् ।
२६	न.	मूलं अरुणदत्तटीकायुतम् । कल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । पृष्ठानि १-१९ । मुम्बापुरीस्थानामा- युर्वेदमार्तण्डाना यादवजीमहोदयानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः—“इति श्रीमृ- गाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदारुणदत्तविरचिताया अष्टाङ्गहृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया कल्पस्थाने द्रव्य- कल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः । पञ्चमं स्थानं समाप्तम् । शुभं भवतु । कल्याणं भवतु ।” इति । अस्मिन् पुस्तके लेखनकालो न वर्तते ।
२७	प.	मूलं हेमाद्रिटीकायुतम् । सूत्रस्थानकल्पसिद्धिस्थानात्मकम् । वागलकोटवासिना ‘वैद्य मध्वा- चार्य बुलिं’ महाभागानामिदं पुस्तकम् । पृष्ठानि १-४८० । पुस्तकस्यान्ते अयं लेखः— “ग्रन्थसख्या ८००० अष्टौ सहस्राणि । हेमाद्रिभाष्ये सूत्रस्थानकल्पयोः सन्ति । ‘अदृष्टभावा मनसो भ्रमत्वात् पदार्थहीनं लिखितं मया यत् । तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयं दोषं न दद्यात् खलु लेखकस्य’ ।” इति । लेखनकालदर्शको लेखोऽत्र न वर्तते ।
२८	फ.	मूलं हेमाद्रिटीकायुतम् । निदानस्थानस्य आदितः षडध्यायाः, चिकित्सितस्थानस्य च सप्ता- ध्यायाः । पृष्ठानि १-३७२ । अस्मत्सङ्ग्रहस्यमिदं पुस्तकम् । ‘भैरवप्राच्यसंशोधनमन्दिर’स्थादा- दर्शपुस्तकाल्लिपिकारहस्तेन प्रतिलिपिं कारयित्वा आनीतमेतदस्माभिः । पुस्तकस्यान्तेऽयं लेखः— “इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने । मदमूर्च्छायसन्ध्यासा सामस्येन निरूपिताः ॥ ७ ॥ अथार्थं प्रकरणम् ।” इति । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् अस्यादर्शपुस्तकेऽपि लेखनकालो नोपलभ्यते ।
२९	य.	मूलं अरुणदत्तटीकायुतम् । उत्तरस्थानस्य आदितः षष्ठाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि १-२४ । मुम्बापुरीनिवासिना आयुर्वेदमार्तण्डाना यादवजीमहोदयानामिदं पुस्तकम् । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखनकालो नोपलभ्यते ।
३०	चन्द्र.	मूलं चन्द्रनन्दनटीकायुतम् । सूत्रस्थानस्य त्रयोदशाध्यायादारभ्य उत्तरस्थानीयचत्वारिंशद- ध्यायस्य ६४ तमश्लोकपर्यन्तम् । पृष्ठानि—१३७-७८१ । पुण्यपत्तनस्थस्य ‘भाण्डारकरप्रा- च्यसंशोधनमन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{9039}{9882-83}$ । अस्मिन् पुस्तके प्रत्यध्याया- न्ते—“इति श्रीचन्द्रनन्दनविरचिताया पदार्थचन्द्रिकाभिधानटीकाया अष्टाङ्गहृदयविवृतौ .... स्थाने ....अध्यायः ।” इति लेखः । अत्र पृष्ठमात्रालिपिः । अस्य पुस्तकस्यान्तिमाना केषा- ञ्चित् पृष्ठानां खण्डितत्वात् लेखनकालो नोपलभ्यते ।
३१	चन्द्र.	मूलं चन्द्रनन्दनटीकासहितम् । सूत्रस्थानस्य आदितः षोडशाध्यायपर्यन्तम् । पृष्ठानि १-१६१ । बडोदानगरस्थस्य ‘प्राच्यसंशोधनमन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः— न. ११३५ । पुस्तकस्यापूर्णत्वात् लेखनकालदर्शको लेखो नोपलभ्यते ।
३२	तोड.	मूलं तोडरमल्लटीकायुतम् । निदानस्थानात्मकम् । पृष्ठानि ११७-१५६ । पुण्यपत्तनस्थस्य ‘भाण्डारकरप्राच्यसंशोधनमन्दिर’स्येदं पुस्तकम् । पुस्तकक्रमाङ्कः $\frac{9039}{9882-83}$ । प्रत्यध्यायान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवैद्यवेङ्कटप्रभुसुतवैद्यकान्हप्रभुविरचिताया निदानचिन्तामणिटीकाया निदा-

क्रमांक ।	संज्ञा ।	हस्तलिखितपुस्तकविषयक सक्षिप्त वृत्तम् ।
३३ वा.सं.		<p>नस्थाने ' ... अध्यायः ।' तथाच निदानस्थानान्ते अयं लेखः—“इति श्रीवातशोणितनिदाने षोडशमोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इति श्रीमहावैद्यपतिश्रीसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्गहृदयसहि- ताया निदानस्थान तृतीय समाप्त सम्पूर्णमेतत् । इति श्रीमहावैद्यवेईदेवप्रभुसुतवैद्यतोडरमल्लवैद्य- कान्हप्रभुः अमुं ग्रन्थं शुद्धं कृतवान् । ‘सामाविकाख्या सुषुवे सुत यं वेईदेवश्च भिषक् श्रुतज्ञ । टीका मनोज्ञा लघुवाग्भटस्य काहप्रभुः सोऽकृत कीर्तिहेतोः ’ ॥” इति । पुस्तकस्यापूर्णत्वादत्र काल- दर्शको लेखो न दृश्यते, किन्तु बहुपुरातनमिदं पुस्तकम् । अस्मिन् पुस्तके पृष्ठमात्रालिपिः विद्यते ।</p> <p>वाग्भटखण्डनमण्डनम् । भट्टनरहरिकृतं सम्पूर्णम् । पृष्ठानि १-१८३ । अस्मत्सङ्ग्रहस्थमिदं पुस्तकम् । ‘भूहैस्वरप्राच्यसंशोधनमन्दिर’स्थादादर्शपुस्तकात् लिपिकारहस्तेन प्रतिलिपिं कार- यित्वा आनीतमेतदस्माभिः । पुस्तकस्यान्तेऽयं लेखः—“इति श्रीतार्किकतान्त्रिकचक्रचूडामणिराम- कवीश्वरशिष्य-भट्टसुदेवतनय-पण्डितभट्टनरहरिविरचितं वाग्भटमण्डनं समाप्तम् । श्रीः ।” इति । अस्यादर्शपुस्तकेऽपि नोपलभ्यते लेखनकालः ।</p>

सूचिपत्रं अष्टमम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्य तट्टीकाद्वयस्य च संशोधनार्थं तथा वाग्भटविमर्शार्थमुपयोजितानां
मुद्रितपुस्तकानां अकारादिक्रमेण सूचिपत्रम् ।

क्रमांक	पुस्तकनाम ।	प्रकाशकनाम कालश्च ।
१	अमरकोशः सटीकः ।	डिपार्टमेन्ट ऑफ पब्लिकइन्स्ट्रक्शन मुंबई इ. स. १८८६
२	अष्टाङ्गसङ्ग्रहः मूलम् ।	कै गणेशशास्त्री तर्ते नाशिक शके १८१०
३	अष्टाङ्गसङ्ग्रहः सटीकः ।	मङ्गलोदयम् कपनी त्रिचूर. इ. स. १९२६
४	आयुर्वेदप्रकाशः ।	आयुर्वेदमार्तण्ड यादवजीत्रिकमजीआचार्य मुंबई. इ. स. १९२४
५	काव्यानुशासनं सटीकम् ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई. इ. स. १९१५
६	काव्यालङ्कारः (रुद्रट्टकृतः) ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई. इ. स. १९२८
७	काव्यालङ्कारसङ्ग्रहः (उद्भटकृतः) ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई इ. स. १९१५
८	काश्यपसंहिता ।	श्री यादवजी त्रिकमजी आचार्य मुंबई. इ. स. १९३८
९	क्षेमकुतूहलम् ।	" " " " " १९२०
१०	गदनिग्रहः ।	" " " " " १९१५
११	चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।	पण्डित भरतचन्द्र शिरोमणि कलकत्ता सवत् १९३४
१२	चरकसंहिता मूलम् ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई. प्रथमावृत्ति ।
१३	चरकसंहिता सटीका ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई प्रथमावृत्तिर्द्वितीयावृत्तिश्च ।
१४	चक्रदत्तः सटीकः ।	मेहेरचन्द्र लक्ष्मणदास लाहोर इ. स. १९२८
१५	चिकित्साकलिका सटीका ।	मित्र आयुर्वेदफार्मसी लाहोर. सवत् १९८३
१६	त्रिकाण्डशेषः ।	ज्ञानदर्पणमुद्रणालय मुंबई इ. स. १७७६
१७	द्रव्यगुणसङ्ग्रहः सटीकः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई इ. स. १९०५
१८	धन्वन्तरीयनिघण्टुः ।	आनन्दाश्रमसंस्था पुणे. इ. स. १८९६
१९	नागानन्दनाटकं सटीकम् ।	स्टॅण्डर्ड पब्लिशिंग कपनी गिरगाव मुंबई इ. स. १९१९
२०	निघण्टरत्नाकरः ।	विष्णु वासुदेव गोडबोले मुंबई. इ. स. १८६७
२१	निर्णयसिन्धुः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई इ. स. १९३५
२२	प्रत्यक्षशारीरम् ।	महामहोपाध्याय गणनाथसेन कलकत्ता. इ. स. १९१३
२३	प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि सटीकानि ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुंबई. इ. स. १८९४
२४	बृहत्संहिता ।	रॉयलएशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगाल कलकत्ता. इ. स. १८६५
२५	भारतवर्षीय चरित्रकोश ।	श्री. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव पुणे. इ. स. १९३७
२६	भावप्रकाशः सटीकः ।	जगदीश्वरमुद्रणालय मुंबई शके १८०९
२७	भेडसंहिता ।	कलकत्तायुनिव्हर्सिटीमुद्रणालय. इ. स. १९२१

क्र.सं.	पुस्तकनाम ।	प्रकाशकनाम कालश्च ।
२८	मदनपालनिघण्टुः ।	पण्डितश्रीनिल्यबोधविद्यारत्नभट्टाचार्य कलकत्ता. इ. स. १९०२
२९	मनुस्मृतिः ।	जनार्दन महादेव गुर्जर इ स १८७७
३०	महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश (पञ्चमविभाग) ।	महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मडल पुणे इ स १९२२
३१	माधवनिदानं टीकाद्वयोपेतम् ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई. इ स १९२८
३२	मेदिनीकोशः ।	ज्ञानदर्पणमुद्रणालय मुबई इ स. १७७६
३३	योगरत्नाकरः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई. इ. स १९२६
३४	रघुवंशः सटीकः । (नदुर्गिकर)	राधाबाई आत्माराम सगुण मुबई इ स. १८९७
३५	रसयोगसागरः ।	वैद्यपण्डित हरिप्रपन्नजी मुबई. इ स. १९२७
३६	रसरत्नसमुच्चयः ।	आनन्दाश्रमसस्था पुणे शके १८१२
३७	रसहृदयतन्त्रं सटीकम् ।	श्री यादवजी त्रिकमजी आचार्य मुबई. सवत् १९६७
३८	राजनिघण्टुः ।	आनन्दाश्रमसस्था पुणे इ स १८९६
३९	वङ्गसेनः ।	वेकटेश्वरमुद्रणालय मुबई सवत् १९८१
४०	वाग्भटालङ्कारः सटीकः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई. इ स. १९२८
४१	विश्वप्रकाशः ।	(लेखीपुस्तक) कै गणेशशास्त्री तर्टे नाशिक. सवत् १७४१
४२	वृत्तरत्नाकरः सटीकः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई इ. स १९१३
४३	वृन्दः (सिद्धयोगः) सटीकः ।	आनन्दाश्रमसस्था पुणे इ स १८९४
४४	वैद्यकशब्दसिन्धुः ।	कविराज नगेन्द्रनाथसेन कलकत्ता. इ स १९१४
४५	शार्ङ्गधरसंहिता टीकाद्वयोपेता ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई इ स १९२०
४६	शिशुपालवधः (माघः) सटीकः ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई इ स १८८८
४७	सर्वदर्शनसङ्ग्रहः सटीकः ।	भाण्डारकरप्राच्यसशोवनमन्दिर पुणे इ. स. १९२४
४८	सांख्यकारिका ।	कै. विष्णुशास्त्री बापट. पुणे इ स १९०९
४९	सिद्धान्तकौमुदी सटीका ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई. इ स. १९२९
५०	सुश्रुतसंहिता सटीका ।	निर्णयसागरमुद्रणालय मुबई. प्रथमावृत्तिर्द्वितीयावृत्तिश्च
५१	सुश्रुतसंहिता (सार्थ) ।	श्री यज्ञेश्वर गोपाळ दीक्षित पुणे. इ स. १९३४
५२	हस्त्यायुर्वेदः ।	आनन्दाश्रमसस्था पुणे इ. स. १८९४
५३	हेमाद्रिचरितम् ।	श्री. केशव आप्पा पाध्ये अडव्होकेट मुबई. इ. स. १९३१
५४	Catalogus Catalogorum	Theodor Aufrecht
५५	Studies in the Medicine of Ancient India	A. F Rudolf Hoernle C. I E Oxford 1907 A. D.

सूचिपत्रं नवमम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्यास्यां षष्ठावृत्तौ प्रत्यध्यायं श्लोकसंख्यायास्तथा पूर्वावृत्तितो न्यूनाधिकश्लोक-
संख्यायाश्च दर्शकं सूचिपत्रम् ।

अध्यायाः ।	श्लोकसंख्या	पूर्वावृत्तिः		अध्यायाः ।	श्लोकसंख्या	पूर्वावृत्तिः	
		न्यून- श्लोका	अधिक- श्लोका			न्यून- श्लोका	अधिक- श्लोका
सूत्रस्थानस्य—				शारीरस्थानस्य—			
प्रथमोऽध्यायः ।	४८ $\frac{१}{२}$	०	०	प्रथमोऽध्यायः ।	१०० $\frac{१}{२}$	१	०
द्वितीयोऽध्यायः ।	४८	०	$\frac{१}{२}$	द्वितीयोऽध्यायः ।	६२	०	०
तृतीयोऽध्यायः ।	५८ $\frac{१}{२}$	०	०	तृतीयोऽध्यायः ।	१२०	०	०
चतुर्थोऽध्यायः ।	३६	१	१	चतुर्थोऽध्यायः ।	७०	०	०
पञ्चमोऽध्यायः ।	८४	०	२	पञ्चमोऽध्यायः ।	१३२	०	०
षष्ठोऽध्यायः ।	१७२	०	२	षष्ठोऽध्यायः ।	७३ $\frac{१}{२}$	०	$\frac{१}{२}$
सप्तमोऽध्यायः ।	७७	०	$\frac{१}{२}$				
अष्टमोऽध्यायः ।	५५ $\frac{१}{२}$	०	$\frac{१}{२}$				
नवमोऽध्यायः ।	२८ $\frac{१}{२}$	०	०	सम्पूर्णं शारीरस्थानम् ।	५५८	१	$\frac{१}{२}$
दशमोऽध्यायः ।	४४	०	०				
एकादशोऽध्यायः ।	४५	०	०				
द्वादशोऽध्यायः ।	७८ $\frac{१}{२}$	०	$\frac{१}{२}$	निदानस्थानस्य—			
त्रयोदशोऽध्यायः ।	४१	०	०	प्रथमोऽध्यायः ।	२३ $\frac{१}{२}$	०	०
चतुर्दशोऽध्यायः ।	३७	०	०	द्वितीयोऽध्यायः ।	७९	०	०
पञ्चदशोऽध्यायः ।	४७	०	०	तृतीयोऽध्यायः ।	३८	०	०
षोडशोऽध्यायः ।	४६	०	$\frac{१}{२}$	चतुर्थोऽध्यायः ।	३१	०	०
सप्तदशोऽध्यायः ।	२९ $\frac{१}{२}$	०	०	पञ्चमोऽध्यायः ।	५७ $\frac{१}{२}$	०	०
अष्टादशोऽध्यायः ।	६० $\frac{१}{२}$	०	०	षष्ठोऽध्यायः ।	४१	०	०
एकोनविंशोऽध्यायः ।	८७	०	०	सप्तमोऽध्यायः ।	५९	०	०
विंशोऽध्यायः ।	३९	०	०	अष्टमोऽध्यायः ।	३० $\frac{१}{२}$	०	०
एकविंशोऽध्यायः ।	२२ $\frac{१}{२}$	०	०	नवमोऽध्यायः ।	४०	०	०
द्वाविंशोऽध्यायः ।	३४	०	०	दशमोऽध्यायः ।	४१	०	०
त्रयोविंशोऽध्यायः ।	३० $\frac{१}{२}$	०	१	एकादशोऽध्यायः ।	६३	०	०
चतुर्विंशोऽध्यायः ।	२२ $\frac{१}{२}$	०	०	द्वादशोऽध्यायः ।	४६	०	०
पञ्चविंशोऽध्यायः ।	४२ $\frac{१}{२}$	०	०	त्रयोदशोऽध्यायः ।	६७ $\frac{१}{२}$	०	०
षड्विंशोऽध्यायः ।	५५ $\frac{१}{२}$	०	०	चतुर्दशोऽध्यायः ।	५६	०	०
सप्तविंशोऽध्यायः ।	५३	०	०	पञ्चदशोऽध्यायः ।	५६ $\frac{१}{२}$	०	०
अष्टाविंशोऽध्यायः ।	४७ $\frac{१}{२}$	$\frac{१}{२}$	०	षोडशोऽध्यायः ।	५८ $\frac{१}{२}$	०	०
एकोनविंशोऽध्यायः ।	८०	०	०				
त्रिंशोऽध्यायः ।	५३	०	०				
सम्पूर्णं सूत्रस्थानम् ।	१६०३ $\frac{१}{२}$	१ $\frac{१}{२}$	८ $\frac{१}{२}$	सम्पूर्णं निदानस्थानम् ।	७८८	०	१

अध्याया ।	श्लोकसंख्या	पूर्वावृत्ति		अध्याया ।	श्लोकसंख्या	पूर्वावृत्ति	
		न्यून- श्लोका	अधिक श्लोका			न्यून- श्लोका	अधिक श्लोका
चिकित्सितस्थानस्य—				उत्तरस्थानस्य—			
प्रथमोऽध्यायः ।	१७७	०	१	दशमोऽध्यायः ।	३१३	०	०
द्वितीयोऽध्यायः ।	५०	०	१३	एकादशोऽध्यायः ।	५८	०	०
तृतीयोऽध्यायः ।	१८०	०	१३	द्वादशोऽध्यायः ।	३३	०	०
चतुर्थोऽध्यायः ।	५९	०	३	त्रयोदशोऽध्यायः ।	१००	०	०
पञ्चमोऽध्यायः ।	८३	०	०	चतुर्दशोऽध्यायः ।	३२	०	०
षष्ठोऽध्यायः ।	८५	०	१	पञ्चदशोऽध्यायः ।	२४	०	०
सप्तमोऽध्यायः ।	११५	०	०	षोडशोऽध्यायः ।	६७	०	०
अष्टमोऽध्यायः ।	१६४	०	०	सप्तदशोऽध्यायः ।	२६	०	०
नवमोऽध्यायः ।	१२४	०	०	अष्टादशोऽध्यायः ।	६६	०	०
दशमोऽध्यायः ।	९३	०	०	एकोनविंशोऽध्यायः ।	२७	०	०
एकादशोऽध्यायः ।	६३	०	०	विंशोऽध्यायः ।	२५	०	०
द्वादशोऽध्यायः ।	४३	०	०	एकविंशोऽध्यायः ।	६९	०	०
त्रयोदशोऽध्यायः ।	५१	०	०	द्वाविंशोऽध्यायः ।	१११	०	०
चतुर्दशोऽध्यायः ।	१२९	०	०	त्रयोविंशोऽध्यायः ।	३२	०	०
पञ्चदशोऽध्यायः ।	१३१	०	०	चतुर्विंशोऽध्यायः ।	५९	०	०
षोडशोऽध्यायः ।	५७	०	०	पञ्चविंशोऽध्यायः ।	६७	०	०
सप्तदशोऽध्यायः ।	४२	०	०	षड्विंशोऽध्यायः ।	५७	०	०
अष्टादशोऽध्यायः ।	३८	०	०	सप्तविंशोऽध्यायः ।	४१	०	०
एकोनविंशोऽध्यायः ।	९८	०	०	अष्टाविंशोऽध्यायः ।	४४	०	०
विंशोऽध्यायः ।	३५	०	०	एकोनविंशोऽध्यायः ।	३१	०	०
एकविंशोऽध्यायः ।	८३	०	०	त्रिंशोऽध्यायः ।	४०	०	०
द्वाविंशोऽध्यायः ।	७४	०	०	एकत्रिंशोऽध्यायः ।	३३	०	०
सम्पूर्ण चिकित्सितस्थानम् ।	१९७७	०	९	द्वात्रिंशोऽध्यायः ।	३३	०	०
कल्पसिद्धिस्थानस्य—				त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।	५२	०	०
प्रथमोऽध्यायः ।	४७	०	०	चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।	६७	०	०
द्वितीयोऽध्यायः ।	६२	०	३	पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।	७०	०	०
तृतीयोऽध्यायः ।	३९	०	०	षट्त्रिंशोऽध्यायः ।	९३	०	०
चतुर्थोऽध्यायः ।	७३	०	३	सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।	८६	०	०
पञ्चमोऽध्यायः ।	५४	०	०	अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।	४०	०	१
षष्ठोऽध्यायः ।	२९	०	३	एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।	१८१	१	०
सम्पूर्ण कल्पसिद्धिस्थानम् ।	३०५	०	१	चत्वारिंशोऽध्यायः ।	८९	०	०
उत्तरस्थानस्य—				सम्पूर्ण उत्तरस्थानम् ।	२२३९	३	१
प्रथमोऽध्यायः ।	४९	१	०	स्थाननामानि ।	अध्याय संख्या		
द्वितीयोऽध्यायः ।	७७	०	०	१ सूत्रस्थानम् ।	३०	१६०	३
तृतीयोऽध्यायः ।	६०	१	०	२ शारीरस्थानम् ।	६	५५८	१
चतुर्थोऽध्यायः ।	४४	०	०	३ निदानस्थानम् ।	१६	७८८	०
पञ्चमोऽध्यायः ।	५३	०	०	४ चिकित्सितस्थानम् ।	२२	१९७७	०
षष्ठोऽध्यायः ।	६०	०	०	५ कल्पसिद्धिस्थानम् ।	६	३०५	०
सप्तमोऽध्यायः ।	३७	०	०	६ उत्तरस्थानम् ।	४०	२२३९	३
अष्टमोऽध्यायः ।	२७	०	०	सम्पूर्णमष्टाङ्गहृदयम् ।	१२०	७४७९	५
नवमोऽध्यायः ।	४१	०	०				

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३।१।१७ भक्षण विधी	भक्षण च विधी	१।१।१३३ } वशतोऽपि भिद्यमा-	वशतो भिद्यमाना-
३।१।१९ तत्फलेन स	तत्फलेन च स	नरूपा अपि	स्तथापि
३।१।४० कथमेव वि	कथमिव वि	१।१।२।३४ शैत्यमान्द्यगुण	शैत्यमार्द्वगुण
३।२।१ गङ्गसमुद्र	गङ्गसामुद्र	१।२।१।२७ वीर्यकरण	वीर्यकार्यकरण
३।२।११ तीति नोक्तम्	तीति च नोक्तम्	१।२।२।२ कटुकात्म कः	कटुकात्मकः
३।२।१९ } श्रन्द्वा व्याख्याविशे-	श्रन्द्वा व्याख्यानविशे-	१।२।२।५ त्स्वादुपाक	त्स्वादुविपाक
षमवोचताम् ।	षमवोचत् ।	१।२।२।१२ चरकमुनी	चरकमुनि
३।२।३३ } भ्यते । अत उपदेशान-	भ्यते । उपदेशानन्त-	१।३।२।१९ पुरुषा	परुषा
न्तरमुपदेशद्वारे	रमवबोधद्वारे	१।४।१।२१ } आगन्तव पुन व्य-	आगन्तौ पुनर्व्यथा
५।१।२३ अनेन तथा सार	अनेन तु सार	थापूर्वमेवोत्पद्यन्ते	पूर्वमेवोत्पद्यते
५।२।२७ र्थादाक्षिप्त	र्थाक्षिप्त	१।४।२।६ } र्धते । सङ्ग्रहे ह्युक्तम्	र्धते । तथा च उन्मा-
५।२।३० } प्रकृष्टा च यावस्था,	प्रकृष्टतावस्थायुक्त	(उ अ ९)-‘षडु०	दस्य मानसरोगस्यापि
तया युक्त		मिक्ता.’ इत्यादि । उ-	“षडु० मिक्ता (सं
५।२।४२ क्लिप्तोपदेशो	क्लिप्तेति व्यपदेशो	दा	उ अ ९)” इत्यु-
६।१।४ प्रभृति विचारो	प्रभृत्युपचारो		क्तत्वात् । उदा
६।१।२९ विषार्तवम्	विषार्तत्वम्	१।४।२।९ } रणमात्रमुद्देशमात्र	रणमात्रं वचनमात्रं
६।२।५ } ननु प्रस्तुतत्वादिह	ननु प्रशस्तत्वादिह	वचनमात्रम् । अ-	कृतम् । यतोऽत्रायु
धातुसञ्ज्ञया वाता-	वातादयो धातुसञ्ज्ञ-	त्रायु	
दयो निर्देष्टु	यैव निर्देष्टु	१।६।१।११ मेव साम्य	मेव दोषाणा साम्य
६।२।१३ यदेषा	य एषा	१।६।२।१२ } द्वेषु न प्रवर्तते,	द्वेषु कर्मसु न प्रवर्तते,
६।२।१४ } र्थ । बहुवचनादेव	र्थ । उपादानादेव	हितेषु	विहितेषु
त्रित्वे लब्धे त्रि	त्रित्वस्य लब्धत्वात् त्रि	१।८।१।२ मिषग्वश्यो	मिषग्वश्यो
६।२।२० रम् । वातादयो	रम् । स्थानादयो	१।८।२।२१ } ग्रन्थ.	ग्रन्थ (सङ्ग्रहे
६।२।३३ तेषामन्यतमेन	तेषामेवान्यतमेन		सू अ ७)
७।१।२ } त्सिते चरकस्य	त्सिते उदकस्य ज्वर-	३।३।२।१८ कूलच्छायां	कूलच्छायां
ज्व० ते वा अस्य	चिकित्सिते चामस्य	३।३।२।४० कूलछाया	कूलच्छाया
७।१।५ } इति । अत्र आमस्या-	इति । तदेव	३।४।१।२ तत्पप	तत्पाप
पि दोषत्वमुक्तम् ।		३।५।१।१ वाय्वन्ना	वाय्वन्ना
तदेव		३।६।१।३ व्यैाल	व्यैाल
७।१।१७ स०-विकृता	स०-ते विकृता	३।६।१।४ दान्त	दान्त
७।१।३४ विनाऽभिधेय	विनाऽप्यभिधेय	३।९।२।३१ स्वेरर्चि	स्वेरर्चि
७।२।२ पि । तथा च रुद्रभट्ट	पि । यथा रुद्रटस्य	४०।१।८ युक्तजस्यै	युक्तिजस्यै
७।२।२१ तस्यान्ते ज	तस्यान्तो ज	४।४।२।५ सशर्करान्	सशर्करान्
८।२।२ } व्यम् । यतो वात०	व्यम् । यथा न वात०	४।५।१।३३ ठ ‘रसाला	ठ । ३ ‘रसाला
त्वात् । अतो	क्षणस्य विरुद्धम्, न च	४।७।१।८ योनायास.	योऽनायास.
९।२।३५ या सशर्करा	यासशर्करा	५।१।१।२२ } सू अ ७।४७	सू अ ७।४८
१।१।३२ गुणा. स्वादादि	गुणास्वादादि	५।१।२।८ } ,,	,,

पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् । शुद्धम् ।			पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् । शुद्धम् ।		
५२।२।४	नीयाध्या	नीयमध्या	१७६।१।१	पितास्रं	पित्तास्रं
५४।१।२१	सू अ ६।२१	सू अ ६।२३	१७९।१।३६	सुष्टु	सुष्टु
५५।१।४१	प्रसंज्ञित्व	प्रसङ्गित्व	१८६।२।१८	वक्ष्यति (?)	वक्ष्यति (सं सू अ ७)
५५।२।१	धिक्य	धिक्य	१९२।१।१७	भेदीयाध्याय	भेदीयमध्यायं
५९।१।१६	रेष, प्रद	रेष प्रद	१९२।२।३४	सुष्टु	सुष्टु
६०।२।२६	सू अ ५।८३	सू अ ५।८४	१९५।२।२९	अ० र०	आ० र०
६७।१।२६	पित्तघ्न	पित्तघ्न	१९७।२।२४	प्रकृति	प्रति
६९।२।१	उदभ्रा	उरभ्रा	२०२।१।३२	धमनी प्रति	धमनीप्रति
७०।२।३९	मामेव	माममेव	२०४।१।७	केवलच्चि	केवलाच्चि
७१।१।२४	मात्रा पीत	मात्रापीत	२०४।२।१०	ह सू अ	ह चि अ
७२।१।३०	तैः	तैः	२०७।१।२१	बुध्येति	बुध्वेति
७२।२	द्रव्यद्रव्यविज्ञानीय	द्रव्यद्रव्यविज्ञानीय	२०८।१।३५	विभेद	विभेद
७५।२।२०	मला मला	मलामला	२१०।१।३१	हानि परि	हानिपरि
८२।१।२८	वृन्देन	वृन्देन (अ ६।५६)	२१२।२।५	भा - सुशी	भा सुशी
८४।२।४३	कर्दमक	कर्दमक	२१४।१।३८	१४६	१४८
९१।२।२५	अकृताकृत	अकृतात् कृत	२१८।२।१६	धाराग्रहा	धारागृहा
९३।२।४०	षदि चूर्णितम्	षदि पेषितम्	२२३।२।१	यत्त	यत्तु
९४।१।३१	मूर्च्छाभ्रम	मूर्च्छाभ्रम	२२७।१।२५	लङ्घन	लङ्घन
१०२।१।२३	माधवकरो	माधवकारो	२६४।१।३९	पुस्तकेषूप	पुस्तकेषूप
१०२।२।२०	मुक्तम्	मुक्तम् (धन्व नि व १।५३)	२६४।२।३८	"	"
१०९।१।३२	पलाण्डु	पलाण्डु	२८५।२।३८	बस्तिरेके	बस्तिमेके
११४।१।२१	विषम्	विषयम्	२९६।१।३०	पीबेत्	पिबेत्
११४।२।२७	पित्तघ्न	पित्तघ्न	२९९।२।१०	पैच्छित्यादौ	पैच्छित्यादौ
११५।२।२९	एककाल	एकाल	३२५।२।४	स्रता	स्रुता
१२३।१।३७	केषूपलब्धोऽप्युक्त	केषूपलब्धोऽप्युक्त	३२८।१।११	गलगण्डमालयो	गलगण्डगण्डमालयो.
१२४।२।१०	॥ १६ ॥	॥ ६ ॥	३३७।२।१४	करणैवा	करेणैवा
१२५।१।९	सर्वकाल	सर्वकाल	३५८।२।३६	शिरादाह	शिरा[दि]दाह
१३५।२।२९	त्वग्दृष्ट्यप	त्वग्दृष्ट्युप	३६०।१।१९	ग्दग्धौषध	ग्दग्धस्यौषध
१३६।१।१५	३।१२८	३।१२९	३६८।१।३८	(सू अ १)	(शा अ १)
१३९।२।३९	हरिश्चन्द्रा	हरिचन्द्रा	३८०।१।२	घृतक्षीर	घृतक्षीर
१४२।२।३१	सङ्ग्रहे	सङ्ग्रहे तु	३८०।१।३	सुभिक्षायाः	सुभिक्षायाः
१४५।१।२३	तमौ जौ	तमौ जौ	४०७।२।३१	ष्णु त्वमुष्णा	ष्णुत्वमुष्णा
१४६।१।३७	पुस्तकेषूप	पुस्तकेषूप	४४४।२।३	नियमार्थ	निदानार्थ
१५१।२।२८	वार्त	वार्ति	४४५।२।३८	सक्तप्रभृ	सक्तुप्रभृ
१६२।२।३६	ययो , अष्टा	ययो शा १ अध्याये च, अष्टा	४५१।१।१	उपशममाह	उपशयमाह
१७१।२।३३	थाऽऽह	थाऽऽहु	४५२।१।२४	विशेषण पृ	विशेष पृ
१७३।१।१५	युक्तक्ष	युक्तक्ष	४५३।२।१०	श्रेति । तौ	श्रेति द्वाविति । तौ
			४६७।१।१३	र०-रक्तपित्तस्य	र०-पित्तस्य
			४६७।१।१४	सस्पृष्ट	सस्पृष्ट
			४८३।१।२३	तृष्णाऽन्तर	तृष्णाऽनन्तरं
			४८४।२।१८	शारीरस्थाने	निदानस्थाने

पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठ स्तम्भ पक्ति । अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	
५४५।१।१४	विशेषेण	विशेषणे	६८२।१।४ थ पक्क	थ अपक्क
५४७।१।२७	आ र०	आ० र०	६८३।२।७ वृता स्निग्धं	वृताऽऽस्निग्धं
५४९।२।३८	पुस्तकेषूप	पुस्तकेषूप	६८४।२।३७ काजिकतोय	काजिककोष्णतोय-
५५०।२।३	यूषोदन	यूषोदन	म	म
५६८।२।२२	दाहघ्न	दाहादिघ्न	६८७।२।२८ वातकफानुगे	वाते कफानुगे
५७१।१।३१	चिकित्सानुवाच	चिकित्सामुवाच	६८७।२।३५ विरक्तस्यापि	विरिक्तस्यापि
५७३।२।२५	जन्मौषध	जस्यौषध	७०१।१।२३ क्षीर	क्षीर
५७५।१।३०	स्तथा गतो	स्तथागतो	७०५।१।२३ पानमथवा	पानामथवा
५७९।२।३१	रुधिरमाह	रुधिर[पान]माह	७०९।२।१८ ॥ ११८ ॥	॥ १८ ॥
५८६।१।३४	दुस्पर्शा	दु.स्पर्शा	७०९।२।२० ॥ ११९ ॥	॥ १९ ॥
५९८।२।३५	द्विभेदा	द्विभेदा	७०९।२।२२ तोष्णरूक्षा	तोष्णा रूक्षा
६००।१।११	मासयोग्य	मासायोग्य	७२३।१।८ पक्क क्षी	पक्क घृत क्षी
६०४।२।३५	शोधनमहान- र्हाणा (?) श	शोधनानर्हाणा श	७३३।२।११ सर्वधात्वावृते	सर्वस्थानावृते
६११।२।१०	षट्फल	षट्पल	७७०।१।१६ र०-भेषजकल्प	र०-द्रव्यकल्प
६१५।२।८	भुक्त्वा साय च	भुक्त्वा च	८०३।२।३० चन्द्र । ३ "नागो	चन्द्र । "नागो
६२१।२।४०	सिद्धसारे	सिद्धयोगे	८२०।२।४१ 'त्रि' फलाकाथम्	त्रिफलाकाथम्
६२२।१।६	"	"	८७९।१।२९ न्यथा ।	न्यथा ।
६४३।१।१४	सन्ध्यासा	सन्ध्यासा	८७९।२।३१ गोत्रर्मृगति	गोर्मृत्रगति
६७३।२।११	साधितम्	साधिताम्	९४२।२।१४ चोदीर्ण	चोदीर्ण.

INTRODUCTION

BY

P. K. Gode, M. A.

Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

In response to the request of the learned editor (Vaidya Hanu Shastri Paradkar Bhisagācārya of Akola) of the present edition of the **Astāngahrdaya Samhitā** I have collected in this short introduction some information about Vāgbhata the author of this popular work on medicine. Incidentally I have recorded all possible information in a brief manner about the commentators of this work to enable the reader to understand the work of this author in its proper historical perspective. In the preparation of this introduction my outlook has been mainly historical rather than technical as I don't claim any knowledge of the practical side of Indian Medicine as represented in the present work. Further, my introduction is intended to indicate the present stage of research connected with the authorship, history and chronology of the author of the **Astāngahrdaya** and his commentators and consequently I have consistently refused to be dogmatic on these matters, some of which are still in an unsettled state. With these preliminary remarks about the method adopted by me in the following study I proceed with the subject proper.

I—Aṣṭāṅgahrdaya and its Author Vāgbhata

The name वाग्भट is very commonly met with in the history of Sanskrit literature¹. We are here concerned with

I Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum* records the following names —

Part I, p 559—(1) वाग्भट father of तीसट (author of चिकित्साकालिका),

(2) वाग्भट minister of मालवेन्द्र, father of देवेश्वर (author of कविकल्पलता)

(3) वाग्भट author of glossary of medical words called बाह्वनिघण्टु,

(4) वाग्भट, son of नेमिकुमार, a Jain, author of works अलकारतिलक, छदोनुशासन and its commentary, वाग्भटालंकार, शृंगारतिलककाव्य,

(5) वाग्भट, son of सिंहगुप्त, grandson of वाग्भट, author of अष्टांगहृदयसंहिता, वसनकल्प, वाग्भटीय (on medicine)

(6) The following works are ascribed to वाग्भट but they may not be by the same author—पदार्थचन्द्रिका, भावप्रकाश, रसरत्नसमुच्चय (Ed by Bapat, Anandashram Press, Poona, 1890-2nd edition, 1905) and शास्त्रदर्पण

बृद्धवाग्भट is quoted in दोडरानन्द and भावप्रकाश A

वाग्भट the author of the अष्टांगहृदयसंहिता,

lexicon called वाग्भटकोश is quoted in मेदिनीकर

(7) वाग्भट, author of वाग्भटालंकार

There is also a work called वाग्भटमटन (on न्याय) by नरहरिभट्ट, son of सहदेवभट्ट

Part II, p 132—a work called वाग्भटस्मृतिसंग्रह is quoted by अपराक्ष on याज्ञवल्क्य

Duff —Chronology of India (p 136) has the following remarks about a वाग्भट who flourished in A D 1100 —“The author वाग्भट, जयमंगल, author of the कविशिक्षा and श्रीपाल author of वैरोचन-पराजय flourished under Jayasinha-Siddharāja, श्रीपाल being poet laureate to him and his successor कुमारपाल”—Peterson Report 1, 68, Bhandarkar's Report 1883-84, 155-6, Epigraphia Indica 1, 295

Further on page 201 *Vāgbhata* is mentioned in the following entry —

“1260 A D —The आयुर्वेदरसायन, a commentary on a medical work by वाग्भट and a commentary on बोपदेव's सुक्ताफल, a work on Vaishnava doctrines are also ascribed to him” 1 e हेमाद्रि, the author of the चतुर्वर्गचिन्तामणि who was श्रीकरणाधिप (chief secretary) to महादेव, the Yādava king of Devagiri

(2) वाग्भट I which Dr Hoernle¹ calls the "compendium of the Essence of the Octopartite science" and which may be distinguished² from the अष्टागसंग्रह or the *summary*, the author of which is another वाग्भट sometimes called by the Indian commentators as "वृद्धवाग्भट" or वाग्भट, the elder Dr Hoernle names वृद्धवाग्भट as वाग्भट I, while the author of the अष्टागहृदयसंहिता is styled by him as वाग्भट II. The अष्टागहृदयसंहिता is based on the अष्टागसंग्रह³ and reproduces it copiously. वाग्भट I In the latter work वाग्भट I has tried to gather and amalgamate the more or less conflicting medical systems current in his time, especially those of चरक and सुश्रुत⁴

1 Osteology (Studies in the Medicine of Ancient India, Part I) Oxford, 1907, p 7

2 Prof Keith in his *History of Sanskrit Literature*, p 510 accepts this distinction between the two writers of the same name वाग्भट

3 अष्टागहृदय, उत्तरस्थान, chapter 40, verse 82 (1st ed. vol II, p 826) —

"एतत्पठन् सग्रहबोधशक्त-स्वभ्यस्तर्कमा निष्पन्नप्रकल्प ।

आकल्पयत्यन्यविशालतत्रकृताभियोगान् यदि तत्र चित्रम् ॥८२॥"

4 Dr P C Ray *History of Hindu Chemistry*, vol. I Calcutta (1902), Introduction p XIII— "Vāgbhata, the epitomiser of Charaka and Susruta mentions the works of Harita and Bhela, which were probably extant in his days" Burnell's *Tanjore Catalogue* pt I, pp 63-65 contains a full analysis of *Bhelasamhitā*. Dr. Burnell remarks "The most superficial comparison shows how much Vāgbhata was indebted to this ancient work" Page xvi—"The Charaka, the Susruta and the Bower MS. and even the *Astāngahrdaya* of Vāgbhata have more or less a common basis or substratum."

Page xviii—"Vāgbhata in his *Astāngahrdaya* makes copious extracts both from the Charaka and the Susruta. The latter must, therefore, have existed prior to the 9th century A. D.. The Vāgbhata and the Nīdāna (of Mādhavakara) are simply summaries of Charaka and Susruta and were written at a time when the latter had become very old and were, therefore, studied by few experts and their abstracts were likely to be

Though वाग्भट II, is known to all the medical men of India and his compendium of medicine and surgery (the अष्टागहृदय) is widely studied by well-known medical practitioners, yet, not much information is available about his time, place and personahy

Some say that he is वन्वतरि himself. He is identified by some with one of the fourteen gems obtained when the ocean was churned. In the आत्रेयसंहिता he is described as the great sage of the Kaliyuga¹. Others regard him as the incarnation of गौतमबुद्ध. There is also a story current which describes him as a voluptuous Brahmin given to all sorts of revelries and lost in love with a low caste woman. The medical writers like माधव, शार्ङ्गधर, चक्रदत्त and भावमिश्र look upon वाग्भट II as a great authority²

Mr Kunte records the following evidence to prove that वाग्भट II was not a Buddha —

(1) Though some of the opening salutations to the divisions of the अष्टागहृदयसंहिता are addressed either to Buddha or some Buddhist emblem we need not infer therefrom that वाग्भट II was of Buddhist persuasion because three-fourths of these opening salutations are addressed to गजादन.

prized by the general practitioners"

In the *Z D M G Vol. 49, p. 184* Roth observes—"Uday Chand Dutt in his *Medica* describes the work as a methodical and orderly compilation from Charaka and Susruta. I believe, he is unjust to him, Vāgbhata, who, of course, draws upon Susruta more is not so dependent" (trans from German by my friend Dr. Hara Datta Sharma, M. A. Ph. D.)

1 "अत्रिः कृतयुगे चैव दापरे सुश्रुतो मत ।

कलौ वाग्भटनामा च etc."

2 *Astāngahrdaya* with Arunadatta's Comm. Ed by A. M. Kunte, Bombay, 1880, Intro. pp. 5-6

(2) In one place वाग्भट II shows his aversion to Buddhas and says—“न चैत्यं गच्छेत्”, where the meaning of चैत्य is explained by the commentators as “Buddha temple” or the “place of worship of the Buddhas.”

(3) In his precepts for the preservation of health वाग्भट II is a thorough Vedic Aryan and the mantras he recites are also Vedic

For all the foregoing reasons Mr Kunte thinks that वाग्भट II lived more under the *Vedic* than under *Buddhist* or Brahmanical polity.

“Though a Vedic Arya, Vāgbhata was influenced considerably by the teachings of Gautama Buddha. He seems to have flourished when Buddhism had asserted its power while that of the Vedas had not totally declined”

Mr Ganesh Sharma in the उपोद्घात to his edition of the अष्टांगसंग्रह of वृद्धवाग्भट (p 1) observes —

“बुद्धाय तस्यै नमः¹ इत्याद्युक्तत्वाद्वाग्भटो बौद्धमतानुयाय्यसीदिति केषांविन्मत्तम् तत्तु न सम्यक् यत् “अर्चये-
देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ॥ अथर्वविहिता शान्ति-
प्रतिष्कूलग्रहार्चनम् ॥ मातर पितर देवान् वैद्यान्विग्रान् हर
हरि । पूजयेच्छीलयेदानदमसत्यदयार्जवान्” ॥ इत्यादि-
वाग्भटवचनानुगोष्ठात् बुद्धशब्दस्य ज्ञानवानिति अर्थपरत्वाच्च
वाग्भटो वैदिकधर्मानुयायी ब्राह्मण आसीन्न बौद्धमतानु-
यायीत्यभिगम्यते ॥”

As regards the parentage of वाग्भट II Mr Kunte says it will be found in the last chapter of the उत्तरतन्त्र of the अष्टांगसंग्रह-संहिता. The pertinent verse reads as under.—

“मिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे
पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।
सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुह-
स्तस्याप्यहं सिधुषु जातजन्मा” ॥²

1 Is this in अष्टांगसंग्रह or अष्टांगहृदय? Mr Kunte says it is in the अष्टांगहृदय. Perhaps Mr Ganesh Sharma (1888) has based his remarks on Kunte's remarks of 1880.

2 *Aṣṭāṅgasamgraha*, Ed by Ganesh Sharma, Bombay 1888, p 420

“My grand-father's name was वाग्भट, I was given his name, my father was सिंहगुह, I was born in this country of the Sindhus.”

Evidently in assigning the above parentage to the author of the अष्टांगहृदयसंहिता Mr Kunte has presumed the identity of the author of the अष्टांगसंग्रह viz वाग्भट I, and the author of the अष्टांगहृदयसंहिता viz वाग्भट II. This identity is wrong in view of the fact pointed out by Dr Hoernle that वाग्भट II has based his work (अष्टांगहृदय-संहिता) on that of वाग्भट I or वृद्धवाग्भट (अष्टांगसंग्रह). Then again on p. 8 of his Introduction which contains Marathi translation of his remarks in English about वाग्भट's parentage he has wrongly substituted the words “अष्टांगहृदयसंहिता” instead of “अष्टांगसंग्रहसंहिता” the last chapter of which contains the verse “मिषग्वरो वाग्भट इत्यभूत् . सिधुषु जातजन्मा” as verified by us in the reference given by us in the footnote from the edition of the अष्टांगसंग्रह of 1888. No edition of the अष्टांगहृदयसंहिता contains the verse in question.

Mr Kunte also quotes the popular couplet describing Vāgbhata's power and proficiency —

“निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।
शरीरे सुश्रुतः शोकः स्वरकस्तु चिकित्सिते ।

As Mr. Kunte has presumed the identity of the two वाग्भटs he apparently makes the above verse applicable to वाग्भट the author of the अष्टांगहृदयसंहिता. The couplet, however, is not clear on this point and it is doubtful whether by “वाग्भट” the couplet means वाग्भट I (or वृद्धवाग्भट) or वाग्भट II who has based his treatise on that of वाग्भट I. This question can be solved if we can prove the antiquity of the couplet quoted by Mr. Kunte

The colophons to the different chapters of the अष्टांगहृदयसंहिता of वाग्भट II are also

misleading as regards the parentage of the author. For instance the colophon to the निदानस्थान on p 850 of vol I of Kunte's edition of 1880 reads as under —

“इति श्रीसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचिताया अष्टांगहृदय-
सहिताया तृतीय निदानस्थान समाप्तम् ”

The “सिंहगुप्तसूनुवाग्भट” is evidently identical with वृद्धवाग्भट, the author of the अष्टांगसंग्रह and not of the अष्टांगहृदयसहिता and the copyists in copying the MSS of the two works by authors of the same name वाग्भट may have indiscriminately added the expression ‘सिंहगुप्तसूनु’ to the name of वाग्भट II while in fact there is no verse in the body of the अष्टांगहृदयसहिता supporting this parentage¹ for वाग्भट II

Prof Keith, however, makes the following remarks about these two वाग्भटस

1 This parentage (सिंहगुप्तसूनु) is also found in the case of the author of the रसरत्नसमुच्चय which is also ascribed to वाग्भट in the Colophons of MSS of this work (cf India Office MS No 2175—*Des Cata* Part V, p 967) In the introductory verses of this work verse 9 clearly states that the author of the रसरत्नसमुच्चय is the son of Simha-gupta (सिंहगुप्तसूनु)

“रसानामामयज्ञाना चिकित्सार्थोपयोगिना ।
सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चय ॥ ९ ॥”

(Vide p 967 of Part V Ind Office Cata)

If the above verse is a genuine part of the text we get three वाग्भटस with the same parentage (सिंहगुप्तसूनु)—a circumstance which in itself is highly suspicious and raises doubts about the authenticity of this parentage ascribed to no less than three authors of the same name. According to Sir P C Ray रसरत्नसमुच्चय is contemporaneous with Roger Bacon who died in A D 1294 (Vide p lvi of *History of Hindu Chemistry* vol I Calcutta, 1902) If this view is correct the author of the रसरत्नसमुच्चय cannot be identical with the author of the अष्टांगहृदय in spite of the alleged identity of name and parentage

Mr Durgashankar Kevalaram Shastri expresses the same view as above against the traditionally accepted view about the identity of the three Vāgbhata (Vide foot note 31 on p 258 of *Prabandha Chintāmanī* Gujarati Trans Bombay, 1934)

(1) “Both claim the same parentage in their works”

(2) “वृद्धवाग्भट is son of सिंहगुप्त and grandson of वाग्भट and his teacher was the Buddhist *Avalokita*”

(3) The work of वृद्धवाग्भट was clearly used by the younger writer (author of अष्टांगहृदयसहिता) whose *Metrical form* as contrasted with the prose mixed with verses of his predecessor (वृद्धवाग्भट) confirms his later date.

(4) वृद्धवाग्भट was clearly a Buddhist and he may reasonably be identified with the man referred to by I-tsing as the author of a compendium of the eight topics of medicine

(5) बाहट is the Prākṛta form of वाग्भट and सवगुप्त is the Prākṛta form for सिंहगुप्त.

(6) The younger वाग्भट was very possibly a descendant of the older (वृद्धवाग्भट) though we have no proof for such a conjecture beyond the fact that it might explain their confusion

(7) The अष्टांगहृदयसहिता was probably the work of a Buddhist. It was translated into Tibetan and it could not be put more than a century after the अष्टांगसंग्रह

(8) Both the वाग्भटस agree in citing चरक and सुश्रुत

Dr P C Ray² regards Vāgbhata, the author of the *Aṣṭāṅgahṛdaya* as the highest medical authority next to Caraka and Susruta. “In many parts of the Deccan the very names of Caraka and Susruta were forgotten and Vāgbhata is looked upon as a revealed author and this is one of the reasons which led Haas to conclude that the former succeeded and owed their inspiration to the latter”³

1 *History of Sanskrit Literature*, p 510

2 *History of Hindu Chemistry* vol I (1902) Intro pp xvi-xvii

3 Z D M G vol 31, p 649.

The *Astāngahrdaya* contains little or nothing that is original. It is merely an epitome of the Caraka and the Suśruta with some gleanings from the works of Bhela and Hārta. In surgery alone the author introduces certain modifications and additions. Mineral and natural salts chiefly figure in the prescriptions along with vegetable drugs, mercury is incidentally mentioned but in such a perfunctory manner that it would not be safe to conclude that any compounds thereof are referred to. There are, however, a few metallic preparations recommended in it which would presuppose an advanced knowledge of chemical processes."

Regarding the religious faith of Vāgbhata Dr Ray observes — "There is a tradition current among the learned Pandits of Southern India that Vāgbhata, formerly a Brahmin, was persuaded by a Buddha priest to adopt his religion which he embraced in the latter part of his life¹

The internal evidence also fully supports our author's proclivities towards Buddhism."

The Chinese pilgrim I'tsing speaks of a compiler of the eight divisions of the *Āyurveda* — "These eight parts formerly existed in eight books, but lately a man epitomised them and made them into one bundle."²

This reference may give us some idea about the date of Vāgbhata, the author of the *Astāngahrdaya* presuming that I'tsing alludes to Vāgbhata the second in the foregoing lines.

Dr P Cordier thinks that Vāgbhata

lived at the time of king Jayasimha (1196-1218 A D) on the authority of the *Rājataranginī* but this view is untenable as observed by Dr Ray because Kalhana's dates are not always reliable.

"Csoma de koros was the first to announce that the Thibetan Tanjur contains among others, translations of the Charaka, the Susruta and the Vāgbhata¹."

"George Huth who has critically examined the contents of the Tanjui concludes that the most recent date at which this Tanjui can be placed is 8th century A D². This is in agreement with the fact that the Vāgbhata was one of the medical works translated by order of the Caliphs. But no positive information as regards the most distant date is yet available³. Kunte from internal evidence is inclined to place him at least as early as the second century before Christ."

According to Dr Hoernle⁴ Vāgbhata II or the author of the *Astāngahrdaya* belongs to 8th or 9th century A D. At any rate he is not later than 1060 A D, the date of Cakrapānidatta.

The grounds on which Dr Hoernle bases his chronology for Vāgbhata II may be briefly stated as under —

(1) Vāgbhata I, according to Dr. Hoernle may be assigned to early seventh century or about 625 A D⁵.

(2) Mādhava, Drdhabala and Vāgbhata II are all of them posterior to Vāgbhata I.

1 *Journal of the Asiatic Society* xxxvii, (1835).

2 Z D M G T lxi, pp 279-284

3 Regarding the bibliography of Vagbhata see two short monographs by Dr Palmyr Cordier, also Julius Jolly, *Zur Quellenkunde der Indischen Medizin*, I 'Vāgbhata,' *Zeit Deut Morg, Ges*, LIV pp 260-74

4 *Osteology*, Oxford, 1907, Intro. p. 16

5 *Ibid*, Intro. p. 11.

1 Preface to *Vaidyakaś'abdasindhu* p 6

2 I'tsing *Records of the Buddhist Religion* by Takakusu, p. 128

(3) *Mādhava* cites *Vāgbhata* by name¹ and also quotes from him anonymously. *Drdhabala*, though he does not name *Vāgbhata* I as his authority, quotes from him very frequently²

(4) *Mādhava*, *Drdhabala* and *Vāgbhata* II are anterior to *Cakrapānidatta* whose date is about 1060 A. D

Cakrapānidatta names *Drdhabala* and³ quotes him as the author of the last section (सिद्धिस्थान) of *Caraka's* compendium⁴ *Vāgbhata* II is quoted many times by name in *Cakrapānidatta's* commentary

1 By name in *Siddhayaoga* 1, 27 Cf *Samgraha* vol II, p. 1, line 8 Quoted in *Nidāna* (ed Jiv) II, 22, 23, cf. *Samgraha* vol I, p. 266, lines 2-5

2 See *Osteology* Intro p 12, foot-note 2

3 See *Cakrapānidatta's* Comm. in Tübingen MS No. 463, fol 534^b

4 See *Osteology*, Intro p. 12, foot-note 5

on *Caraka's* compendium.¹

Mādhava is anterior to *Cakrapānidatta* as he precedes² both *Drdhabala* and *Vāgbhata* II These three authors, according to Dr Hoernle, must be placed somewhere between the 7th and 11th centuries A. D

(5) According to evidence collected by Prof Jolly³ the Arabic sources point to 7th or 8th century for *Mādhava* and the Tibetan and other sources point to 8th or 9th century for *Vāgbhata* II⁴ *Drdhabala* takes his place between *Mādhava* and *Vāgbhata* II In any case none of these authors (*Mādhava*, *Drdhabala* and *Vāgbhata* II) can be later than c 1060 A. D the date of *Cakrapānidatta*

1 Ibid, foot note 6

2 See *Osteology*, p 13

3 Indian Medicine § 5, 6, pp 7-9

4 *Osteology*, Intro. p 16

II—Commentaries on the *Aṣṭāṅgahrdaya* of *Vāgbhata*

The popularity of the *Aṣṭāṅgahrdaya* as a work of highest medical authority next to *Caraka* and *Susruta* found for it many commentators of repute Many MSS of their commentaries are now available in several public libraries in India and outside. It would, however, be useful to record here a complete list of these commentaries and the MS. material available with regard to each of them in the different libraries.

(1) *Arunadatta's Sarvāṅgasundarī*¹

1 Aufrecht records the following MSS in his *Catalogus Catalogorum*—

Part I, 35-36—Comm. on *Sūtrasthāna* I O 985, on *S'ārīrasthāna* B. 4, 218, on *Nidāna-sthāna* B. 4, 218, on *Cikitsāsthāna* B. 4, 218, on *Kalpasthāna*—B. 4, 218 and I O 2445, W p 280, 281, Oxf 303^b, K. 222, Bk 629, Rādh 32, Burnell 65^a, P 15, Taylor 1 254, Oppert I 2730, 8328, II, 6493, Peters 3, 399, I O. 985 Part II, p 7—Stein 181 (adhyāyas 1-30, and

(2) *Hemādri's Āyurvedarāsāyana*¹

(3) Commentary by *Ās'ādhara*.²

Uttarasthāna 8-16)

Part III, p 8—BC 12, Tb 150 (*Uttarasthāna*)

Aufrecht records the name of the commentary as *Sarvāṅgasundarī* while in the present edition Pt Paradkar Shastri adopts the name "Sundarā Presumably this reading must have some MS basis

1 Aufrecht in his *Cata. Catalogorum* records the following MSS —

Part I, p 36—W p 280, K 210, Bk 632, Rādh 32, and p 773 NP I, 14, Bhr 366, Oppert 2758, Peters 2, 196, BP 86, 274, 373, Oppert 4092.

Part II, p. 7—BL 245 (*Sūtrasthāna*), IO 927 (-Do) Stein 181 (*Sūtrasthāna* 1-7)

Part III, p 9—Hpr 2, 266, Tb 151 (*Sūtrasthāna*)

2 Aufrecht makes the following entry in his *Cata. Catalogorum* re. *Ās'ādhara* —

Part I, p. 36—Peters 2, 86—Peterson does not record a MS but only mentions that *Ās'ā-*

(4) Candracandana's *Padārtha-candrikā*¹

(5) Commentary by Rāmanātha²

(6) Commentary by Todaramalla³

(7) A commentary called *Pathya*⁴

(8) A commentary called *Hrdaya-prabodhikā*.⁵

dhara wrote a commentary called *Uddyota* on Vāgbhata's *Astāngahrdaya*. This commentary is one of the eleven works of Ās'ādhara recorded by Peterson. Ā was a Jain teacher who lived in A D 1240 (= Samvat 1296). His native country was *Sapādalahshaya*. Owing to this country being overrun by Mleccha King, Ā ran for safety to Mālavā and took refuge in Dhārā where he was received with enthusiasm by (the lord of poets) Bilhana, the chief minister of Vijayavarma, the king of Mālavā. The foregoing information is recorded in a valuable prasasti to the *Dharmāmṛta* of Ās'ādhara, 2 MSS of which are available in the Govt MSS library at the B O R Institute. Peterson calls Ās'ādhara as "Jain Admirable Crichton."

As Ās'ādhara was a very learned commentator and was apparently a senior contemporary of Hemādri (about 1260 A D) his commentary on the *Astāngahrdaya* must have been a valuable one. Aufrecht, however, records no MSS of this commentary. If any MSS are found they will prove a valuable addition to the commentarial literature on the *Astāngahrdaya*.

1 See Aufrecht *Cata Catalogorum* Part III, p 9.

The correct name of this commentator is चद्रनदन (see Cordier in *Journ Asia* 1901, p 185).

Aufrecht records the following MSS in his *Cata Catalogorum* —

Part I, p 36—K. 214, Peters 1. 113

2 *Cata Catalogorum* Part I, p. 36—I. O. 985, N W 584

3 Todaramalla was the Hindu financier of Emperor Akbar (1556-1605)—See *Imp Gaze* (1928-New Edition) vol II, p, 399

Cata Catalogorum, Part II, p 7—Nidānasthāna and comm by Todaramalla Peters 3, 39.

4 See *Cata. Catalogorum*. Part III, p, 8—BC 395

5 See *Cata Catalogorum*. Part III, p 8—BC 279 (mc) Part I, p. 36—The *Bālaprabodhikā* and *Hrdayaprabodhikā* commentaries are mentioned—Burnell 65^a.

(9) A commentary by Bhatta Narahari¹ or Nrsimhakavi

(10) *Samketamañjarī* by Dāmodara²

Of the ten commentaries mentioned above we are concerned at present with those of Arunadatta and Hemādri which have been printed in this edition along with the text of the *Astāngahrdaya*. Several editions³ of the text have been published but the commentaries on the same with the exception of that of Arunadatta have not been published so far. In the present edition Pt Paradkar Shastri of Akola has included the unpublished commentary of Hemādri with different Readings of the text and both the commentaries from 20/25 MSS procured from different places. The readings of the text (*Astāngahrdayasamhitā*) have been carefully checked and verified by him with reference to the text of the *Caraka Samhitā*, *Sus'ruta Samhitā* and *Astāngasamgraha*. The text of Hemādri's commentary on the *Nidānasthāna* and the *Cikitsāsthāna* of the *Astāngahrdaya* has been based only on a single rare MS procured with great di-

1 *Cata Catalogorum* Part III, p 8—Vāgbhata-Khandana-mandana by Bhatta Narahari or Nrsimhakavi, son of Bhatta Sivadeva (Cordier in *Journal Asiatique*, 1901, p 187)

2 *Cata Catalogorum*, Part I, p 773—W p 281 (fr.)

3 The following editions of the *Astāngahrdaya* have been published so far —

(i) By Pandit Jivānanda Vidyāsāgara, Calcutta, Sarasvatī Press, 1882

(ii) —Do—2nd edition, 1890.

(iii) By Ganesh Sakharām S'arma, Bombay 1889, (Ganpat Krishnaji Press)

(iv) By Shankar Daji Shastri Pade, N. S. Press, 1900, Bombay

(v) By Anna Moreshwar Kunje—text with comm of Arunadatta,—2 vols Ganpat Krishnaji Press, Bombay 1880

(vi) Fourth Edition, 1st vol—Bombay, 1912 N. S. Press

fficulty by Pt Paradkar Shastri. A close student of the present edition will also find in the elaborate footnotes, extracts from the MSS of the unpublished commentaries of the *Astāngahrdaya* like the *Padārthacandrikā* of Candrianan-dana, the commentary by Todarmalla etc

Pt Paradkar Shastri has tried his best to make the present edition as much scholarly as possible. All students of the history of Indian Medicine should, therefore, be grateful to him and the N S Press for bringing out the present edition involving much scholarly labour and expense.

Arunadatta

Arunadatta was the son of Migānkadatta¹. Mr Nalini Nath Das Gupta² includes this commentary on the *Astāngahrdaya* among the *Vaidyaka* works of Bengal in the Early Mediaeval Period and observes — “Probably to the early part of the thirteenth century belonged Arunadatta, son of Mrgānkadatta and the author of a learned commentary on the *Astāngahrdaya* of Vāgbhata II. A commentary on the *Susruta Samhitā* is also ascribed to him (*Cata of Sans MSS in the Private Libraries* of the N. W. Prov. Part I Benares, 1874, 586). An Arunadatta is found quoted, as a lexicographer and grammarian in Vṛhaspati Rāyamukuta’s commentary on the *Amarakośa* (1431 A. D.) (*R. G. Bhandarkar’s Report on search of Sanskrit MSS*,

1 The colophons of the different chapters of the commentary record the name सृगाङ्कदत्त (cf. श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिताया अष्टाङ्गहृदयटीकाया) while in verse 3 of chapter I of his commentary he gives his father’s name as सृगाङ्क —

“श्रीमन्मृगाङ्कतनयटीकामष्टाङ्गहृदयस्य ।

श्रीमानरुण कुरुते सम्यग्रष्टु पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥

2 See his article on “*The Vaidyaka Works of Bengal, in the early Medieval Period* (Indian Culture, vol II, No 1, page 159)

1883–84, p 467) as also in the *Tikāsarvasva* commentary on the same by Sarvānanda-Vandyaghatīya (1159 A. D.), but whether he is not different from the physician Arunadatta is very difficult to divine at present. One of the theories of the latter, however, regarding the structure of the eye is controverted by Vijaya-Raksita (c 1240 A. D.) whence Dr Hoernle assigns him to about 1220 A. D. (Hoernle *Studies in the Medicine of Ancient India*, Part I (Osteology) p 17)”

Aufrecht³ records the following namesakes of Arunadatta —

“अरुणदत्त—lexicographer and grammarian. Quoted by Ujjvaladatta and Rāyamukuta. See *Ganaratnamahodadhi*, p 119

अरुणदत्त—*Manusyālaya Candrikā*, archi. Oppert 2658, 2942, 6108”

As Ujjvaladatta’s *Vṛtti* on the *Unādisūtras* of Pāṇini has been assigned by Aufrecht² to *circa* 1250, Arunadatta, the lexicographer and grammarian must have flourished before A. D. 1250

The question of the identity of the namesakes of Arunadatta is still a matter for investigation and the only fact about which we are certain is that three persons of the same name viz. Arunadatta, wrote on four different subjects viz. Medicine, Lexicography, grammar and architecture

The relative chronology of Arunadatta and two of his successors who were not far removed from him in point of time has been given by Dr Hoernle³ on evidence which is as follows —

(1) Vācaspati wrote a commentary

1 *Cata Catalogorum*, Part I, p 30

2 Belvalkar *Systems of Sanskrit Grammar* Poona, 1915, p 54

3 *Osteology*, Intro. p 17

called *Ātanka Darpana* (1 e Mirror of Diseases) on the *Nidāna* (Pathology) of Mādhava

(2) **Vijayaraksita** and his pupil **S'rikanthadatta** jointly wrote a commentary called *Madhukosa* (Receptacle of Honey) on the *Nidāna* of Mādhava

(3) **Vācaspati** states in verse 4 of his Introduction to the *Ātankadarpana* that he consulted the *Madhukosa* for the purpose of writing his own commentary

(4) **Vijayaraksita** controverts a certain doctrine of Arunadatta regarding the structure of the eye (see *Ātankadarpana*, *Uttarasthāna*, chapter xii verse 1 of 1st Ed Vol II, p 516)

(5) **Vācaspati** states in verse 5 of his Introduction that his father Pramoda was chief physician at the court of Muhammad Hammira who is identical with the celebrated Muhammad Ghorī who reigned in Delhi from 1193 to 1205 A D

(6) **Vijayaraksita** quotes **Gunākara**¹ who wrote the *Yogaratanmālā* in 1239 A D (See verse 7 on page 68 of Jivānanda's Ed)

On the basis of the above evidence Dr Hoernle concludes that—

(i) Arunadatta flourished about 1220 A D

(ii) Vijayaraksita „ „ 1240 A D

(iii) Vācaspati „ „ 1260 A D

Hemādri

Hemādri's name is familiar to us on account of his *magnum opus* viz. the *Caturvargacintāmani* which Prof Keith² describes as “written between 1260 and 1309 for Yādava princes” In this book Hemādri “sets out in enormous detail rules of vows and offerings, pilgrimages,

the attainment of release, and offerings to the dead This text is exceptionally rich in Smṛti citations in extenso ”

Aufrecht¹ makes the following entries about Hemādri and his works in his Catalogue —

“हेमाद्रि—Son of Kāmadeva, son of Vāsu-deva, son of Vāmana, lived under king Mahādeva (1260-71) of Devagīri, son of Catiapāla and under his successor Rāmacandra (1271-1309) See *Paris'esakhanda*, 1, p 4 He is quoted for the first time by Vopadeva, then in the *Kālamādhava* and *Madanapāryāta* ”

His works —(1) *Āyurvedarasāyana*.
(2) *Kaivalyadīpikā* (*Muk-tāphalatikā*)
(3) *Caturvargacintāmani*
(4) comm on Śaunaka's *Pranavakalpa*
(5) *S'rāddhapaddhati*
(6) *Hemādriprayoga*
(7) *Nānāśāntayāh* (from *S'āntikhaṇḍa*)

This Hemādri is different from महदेमाद्रि son of ईश्वरसूरि, author of *Raghuvamśa-*

1 *Catalogus Catalogorum*, Part I, p 768 and Part III, p 52

2 Mr K A Padhye gives the following works as Hemādri's —

- (1) *Caturvargacintāmani*
- (2) *Kālanirnaya*
- (3) *Kālanirnaya Sanksepa*
- (4) *Tithinirnaya*
- (5) *Kaivalyadīpikā*
- (6) *Āyurvedarasāyana*
- (7) *Dānavākyaṇḍī*
- (8) *Parjanyaprayoga*
- (9) *Pratisthā*
- (10) *Laksanasamuccaya*
- (11) *Hemādrinibandha*
- (12) *Tristhalavidhi*
- (13) *Arthakāṇḍa*

Vide *Life of Hemādri* (Bombay 1931) p 33

1 *Peterson's Report 1886-92*, p xxvi

2 *History of Sanskrit Literature*, Oxford, 1928, p. 448

darpana (commentary on the *Raghuvamśa*)¹

A work called त्रिस्थलीविधि on *dharma* by Hemādri (AK 437) has also been recorded by Aufrecht

In the commentary on the *Astāngahrdaya* viz the *Ayurvedarāsāyana*, Hemādri gives in the first nine verses some information² about himself. He calls himself Hemādri, the author of the *Caturvargacintāmanī* (v 2). For the proper performance of the vows etc mentioned in the *Caturvargacintāmanī* good health is necessary and the commentary *Āyurvedarāsāyana* has been written with a view to facilitate the attainment of such good health. This commentary follows the views of earlier medical writers viz चरक, हारीत, सुश्रुत and others (v 3). It does not repeat what has already been said by commentators like हरिचन्द्र and others on Caraka and जेजुत and others on Suśruta (v 4). Hemādri also mentions his relation with his patron king Rāmacandra of Devagiri (verses 5 and 6).

It appears from the above account that Hemādri's *Āyurvedarāsāyana* is later

1 See my note XV on the *Date of Hemādri's commentary on the Raghuvamśa* in the *Annals of the Bhandarkar Institute*, vol XIV, pp 126-28. Bhatta Hemādri in his commentary on Canto XIII, 52 and Canto VII, 37, 51 of the *Raghuvamśa*, mentions the चतुर्वर्गचिन्तामणि. As Bhatta Hemādri quotes from *Prakriyākāumudī* of Rāmacandra (between 1350 and 1400) his commentary has been assigned by me to the first half of the 15th century.

2 See also *Early History of India* by V A Smith (1924) p 452—"The celebrated Sanskrit writer Hemādri popularly known as Hemādri flourished during the reigns of Rāmacandra and his predecessor Mahādeva. He devoted himself chiefly to the systematic redaction of Hindu religious practices and observances and with this object compiled important works upon Hindu sacred law. He is alleged although

than his work *Caturvargacintāmanī* as the latter is referred to in the former. This reference gives us the relative chronology of the two works. Prof P V Kane¹ assigns the composition of the *Caturvargacintāmanī* to a period of ten years (1260 and 1270 A D) because in the *Caturvargacintāmanī* Hemādri is said to be the keeper of the state records of Mahādeva, who reigned from 1260-1271 A D. Prof Kane further observes—"There are contemporary records available showing that Hemādri was in high favour not only with Mahādeva but also with his successor Rāmacandra."

These remarks receive additional corroboration from the following two verses in the beginning of the *Āyurvedarāsāyana*—

“देशभ्रमभयाद्विचाल्य लयिन स्नेहै प्रतापै पर
प्रद्रव्य प्रसृतान् प्रवेक्ष्य परितो दुर्गोदर द्राक्त ।
ऊर्ध्वाधोगति निर्गमस्य मदनेर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो
दोषानद्रदि रामराज्यमगदङ्करेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥
हेमाद्रिर्नाम रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वाधि ।
ननुभौ भगवन्निष्ठषाड्गुण्यकरणेष्वधि ॥ ६ ॥

The above verses clearly refer to the eminent position Hemādri held under King Rāmacandra of Devagiri (1271-1309 A D). Evidently the *Āyurvedarāsāyana* must have been composed between 1271-1309 A D when as a minister of Rāmacandra he strived for the

erroneously to have introduced a form of current script, the Modi, from Ceylon and has given a valuable historical sketch of his patron's dynasty in the introduction to one of his books.

1 *History of Dharmasāstra Literature*, vol I, 1930, p 357—"The Thana plate of Rāmacandra (Dated S'aka 1194 i e 1272 A D) describes Hemādri as one who had attained a pre eminent position in the government through the favour of Rāmacandra and as one who was in charge of all state records and was the foremost minister" ("समस्तकरणाधिपत्यमङ्गीकुर्वाणे च निजितज्ञाटिमण्डले मन्त्रि चूडामणौ गुणरत्नरोहणाद्रौ हेमाद्रौ etc").

solidarity of the kingdom. The exact date of composition of the *Ayurveda-rasāyana* must, however, await further investigation, because no MSS of the complete commentary of Hemādri on all the *sthānas* of the *Astāngahrdaya* have yet been made available to the editor of the present edition of the *Astāngahrdaya*.

For more information about Hemādri and the Yādavas of Devagiri we have to invite the attention of our readers to section 87 of Prof Kane's *History of Dharmasāstra* vol I (pp 354-359) from which the following lines are noteworthy —

“Hemādri also wrote a commentary called *Ayurvedarasāyana* .. Altogether Hemādri was a towering personality. His name is associated throughout the Maratha country with the construction of numerous temples having a peculiar style of architecture. He is also credited with having invented the Modī script.”

Mr K. A. Padhye has also published his *Life of Hemādri*¹ (in Marathi) which is replete with information about Hemādri and his times and can, therefore, be read with profit. In particular chapter II which deals with Hemādri's literary productions will be found interesting. In his remarks about *Āyurvedarasāyana* (1) Mr Padhye refers to Mr Kunte's statement that Hemādri wrote a commentary on the *Sūtrasthāna* and *Kalpasthāna* and then (2) throws out a suggestion that some contemporary learned physician patronized by Hemādri may have written the *Āyurvedarasāyana*. (3) Mr Padhye also states that Arunadatta in his commentary on the *Astāngahrdaya* does not refer to Hemādri. With regard to these remarks of Mr Padhye we have to observe as follows —

(1) The present edition of the *Astāngahrdaya* contains Hemādri's commentary not only on the *Sūtrasthāna* and *Kalpasthāna* but on some portion of the *Cikitsāsthāna* and *Nīdānasthāna* also, though it is difficult to find MSS of the commentary for other *sthānas*. Perhaps a thorough search for these MSS will have to be made before concluding that Hemādri did not complete his commentary on all the parts of the *Astāngahrdaya*. Mr Kunte's statement was obviously made in 1880 on a partial survey of MSS material for this commentary when Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* (1891-1903) was not available to him.

(2) As Arunadatta has been assigned to about 1220 A D and as Hemādri flourished between 1260 and 1309 A D. the absence of any reference to Hemādri in Arunadatta's commentary pointed out by Mr Padhye is easily explained. On the contrary Hemādri mentions Arunadatta (vide p 136—“मधु-क्षौद्रम् ‘माद्रीकम्, इति अरुणदत्त and ‘मैरेयो ‘खर्जुरासव, इति अरुणदत्त)

(3) The hypothesis of a learned physician writing the *Āyurvedarasāyana* for his patron Hemādri is contradicted by Hemādri's own statement in the introductory verses of *Āyurvedarasāyana* published in the present edition (verses 2 and 8) wherein he clearly states that Hemādri, the author of the *Caturvargacintāmani* composed this commentary on the *Astāngahrdaya* and if Mr Padhye does not doubt Hemādri's authorship of his work on *Dharmasāstra* he cannot in fairness to the versatile intellect of Hemādri doubt his authorship of a work on *Vaidyaka*. In addition to the statement regarding authorship made in the introductory verses we find the following verse at the end of his commentary on

1 *Life of Hemādri*, February 1931 (Bombay)

verse 105 of chapter 6 of the *Sūtrasthāna* wherein two readings in the text are discussed quite in the style of a modern textual critic (page 108)

‘बहुमि पठ्यमानस्य पाठस्येय समर्थना ।

हेमाद्रिणा कृता किन्तु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥”

Then again at the end of his commentary on different chapters of the text we find the following statement repeated —

“इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने etc ”

—Since this Introduction was written two publications pertaining to the *Astāngahrdaya* have been published One of which is a German Translation of the *Astāngahrdaya Samhitā* by Luise

Hilgenburg and Wilibald Kufel, which is being published in fascicules by the firm of E J Brill of Leiden (Holland) Up to now four fascicules (pp 1 to 256) have been published The Translators have given at times some Text-Critical notes which may be useful for a Subsequent Critical edition of the *Samhitā*.—The other work is *The Ashtanga Hridaya Kosha* by K M Vaidya of Valapad (South Malabar) 1936 This is a Dictionary of technical terms used in the text of the *Astāngahrdaya Samhitā* (For a detailed notice of this *Kośa* vide *The Oriental Literary Digest*, Poona (May 1938 issue) Columns 5-7

It is a custom amongst Editors of Sanskrit works, to give a list of MSS on which their productions are based I follow it The present Edition of Vāgbhat is based on the following MSS —

(a) This was copied for me by Mr. Bālājī Prabhākara Modak, First Assistant, Rājārām High School It was through the kindness of Mādhavarāva Vāsudev Barve, Esq, State Kāibhārī, Kolhāpur, that I could get it I am highly obliged to both the gentlemen The MS contained five Sthānas, the Sūtrasthāna was incorrect, the rest tolerably correct, but contained many repetitions

(b) This was kindly lent to me by Appārāo Vaidya of Poona who knows Vāgbhat very well Except the last 14 chapters of the Sūtrasthāna which were wanting, the MS was correct, except repetitions here and there This formerly belonged to one *Nṛsiṃha Bhatta The last page gives the date† Samvat 1544 month Āshādha, the 12th of black half of the month, Bhauma day Written in Ahamedābād by Sāmal Bhatta in the reign of Mahomed who then reigned there

लक्ष्मीनृसिंहस्य सर्वशास्त्रार्थविद्विषज इय टीका सर्वाङ्ग-सुन्दरा ।

†संवत् १५४४ वर्षे आपादमासे कृष्णपक्षे द्वादश्या त्रिंशो भौमवासरे प्रबलरिपुकुलभुजङ्गमगरुडे निजभुजबलविक्रमपराजितानेकभूपालमौलिमालामणिक्यप्रकरनीराजितचरणपीठपरिसरे यवनकुलकैरवेन्दौ महाराजाविराजश्रीमन्महम्मूदमहीभर्तारि गुर्जरधरित्रीसाम्राज्यमुपभुज्जाने अहिमदाबादावुपयुज्जीत आभ्यन्तरदीसाबालज्ञातीयमुखतिलकश्रीसामलसुतनेकराजश्रीवीरात्मकस्य पठित्वा पदारविन्दपरागसदृशानेककाव्यनाटकालङ्कारादि

(c) Presented to me by Ambālāl Sākharāl Desai M A, L L B, Judge, Navasāri

(d) The MS is very old The Margins are serrated and the angles damaged The first 98 leaves are readable and were used, and occasionally consulted It was copied in Samvat 1735 on the first Māngashīrṣha On the top of the first leaf after some two effaced lines there is —

कार वाग्भटस्य पौत्र सकलशास्त्रया स्य
सिंहगुप्तस्य पुत्र । संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्ष वद्य १ भौम ।

(e) Bāla Shāstri Mātē, Esq of Poona, allowed a portion of the Sūtrasthāna to be copied from his complete MS, the portion sent to me was tolerably correct He also allowed me to consult his MS now and then whenever I went to Poona

(f) Vithobā Appā Gulve, Esq of Panvel procured from a known Vaidya of his city a copy of the Nidānasthāna for me

(g) Some of the well-known Vaidya Umāshankara Bhāi of Nāsik, lent to me Hemādī's commentary on the Sūtrasthāna which has been consulted and whenever necessary footnotes have been given This was correct

(h) The Joglekars of Tumbak near Nāsik gave me a copy of Hemādī's commentary on the Sūtrasthāna

(i) The Kolhāpur State copy of Hemādī's commentary was copied for me by Mr. Bālājī Prabhākara of the Rājārām High School

(l) A complete copy of the text lent to me by Appārāo Vaidya of Poona Very correct with interspersed foot and marginal notes

(l) A complete and correct copy of the Astāngasāṅgraha from the Library of Vināyaka Dādoba Nāik Esq grandson of Kāshināth Mahādeva Nāik

(m) A copy of Astāngahṛidyā occasionally consulted in Kāyasthī together with the commentary of Arunadatta bearing the date —

संवत् १५७६ आश्विन वद्य १३ गुरोर्दिने पुस्तक संपूर्ण जात ।

संस्कृत पुस्तके शुद्ध करून छापणाऱ्या लोकांचा असा क्रम आहे की, ज्या पोथ्या पाहून आपण शुद्ध करून ग्रंथ छापतात त्या पोथ्याची यादी वाचकास द्यावी मीही त्या क्रमाप्रमाणे ज्या पोथ्यांच्या आधारेनें हा वाग्भटाचा अष्टांगहृदय या नावाचा ग्रंथ शुद्ध करून छापवला आहे त्याची यादी येणेप्रमाणे—

(१) रा. रा बाळाजी प्रभाकर मोडक, कोल्हापुर येथील राजाराम हायस्कूलचे उपगुरु, यांनीं हा ग्रंथ मजकुरिता लिहविला रावबहादुर माधवराव वासुदेव बर्वे, कोल्हापुरचे कारभारी, यांनीं मेहेरबानी करून तेथील छत्रपतींच्या ग्रंथालयातून हा ग्रंथ लिहिण्यास देवविला या दोन्ही गृहस्थानीं मजवर फार मेहेरबानी केली या पोथीत पाच स्थाने होती, सूत्रस्थान तर अतिशयित अशुद्ध होतें बाकीच्या स्थानात जरी द्रिस्तुकीचे प्रमाद होते तथापि तीं बरींच शुद्ध होती

(२) वेदशास्त्रसंपन्न रा आप्पाराव वैद्य पुणेकर, ज्यांना वाग्भट चांगला येतो आहे त्यांनीं मेहेरबानी करून आपली सटीक पोथी मला दिली यात सूत्रस्थानातील शेवटचे चौदा अध्याय कमती होते व जरी ठिकठिकाणीं द्रिस्तुकी आहेत तथापि पोथी शुद्ध ही पूर्वी लक्ष्मीनृसिंह भट्ट याची पोथी व तिच्या शेवटीं खाली लिहिल्याप्रमाणे लेख आहे

लक्ष्मीनृसिंहस्य सर्वशास्त्रार्थविद्विषज इय टीका सर्वाङ्गसुन्दरा
संवत् १५४४ वर्षे आषाढमासे कृष्णपक्षे द्वादश्या तिथौ भौम-
वासरे प्रबलरिपुकुलभुजङ्गमगरुडे निजभुजबलविक्रमपराजिताने-
कभूपालमौलिमालामाणिक्यप्रकरनीराजितचरणपीठपरिसरे य-
वनकुलकैरवेन्दौ महाराजाधिराजश्रीमन्महम्मूदमहोदयभर्तारि गुर्जर-
धरित्रीसाम्राज्यसुपभुज्जाने अहिमदाबादावुपयुजित आभ्यन्त-
रदीसावालजातीयमुखतिलकश्रीसामलसुतनैकराजश्रीवीरात्मकस्य
पठित्वा पदारविन्दपरागसदृशानेककाव्यनाटकालङ्कारादि

(३) ही पोथी मला रा रा अबालाल साकरलाल देसाई,
नवसरी येथील जज यानी दिली

(४) ही तर फारच जुनी पोथी, हिचे कोनेकोपरे तर
फाटन गेलेले, पहिलीं अठ्याणव पाने वाचण्याजोगी असून
तीं उपयोगात आली हिच्या पहिल्याच पानावर याप्रमाणें लेख
आहे कार वाग्भटस्य पौत्र सकलशास्त्रया
स्य सिंहगुप्तस्य पुत्र । संवत् १७३५ वर्षे मार्गशीर्षे वद्य १
भौम

(५) वेदशास्त्रसंपन्न बालशास्त्री माटे पुणेकर याच्या पोथी-
वरून काहीं भाग लिहवून आणविला, व ज्या ज्या वेळेस मला
मदत लागे त्या त्या वेळेस त्यानीं आपली पोथी मला पाहाव-
यास दिली

(६) निदानस्थानाची एक पोथी स रा विठोबा गुळवे
यानी पनवेलीहून पाठवून दिली

(७) प्रसिद्ध वैद्य उमाशकरभाई नाशिककर याची हेमा-
द्रीची टीकेसहित पोथी मेहेरबानी करून त्यानी आम्हास त्या
वेळेस दिली होती तिचा जेथे जेथे उपयोग पडला त्या त्या
ठिकाणी स्वीकार केला आहे

(८) नाशिकाजवळील त्र्यंबकेश्वर येथील श्रीमत जोगळेकर
याची हेमाद्रीची टीकेची पोथी

(९) छत्रपति कोल्हापुरकर याच्या ग्रंथालयातील हेमा-
द्रीची पोथी

(१०) वे शा स आप्पाराव वैद्य याची मूलाची पोथी

(११) अष्टागसंग्रहाची रा रा काशीनाथ रामचंद्र नाईक
याची पोथी

(१२) अष्टागहृदयसहिता कायस्थी लिपीमध्ये ज्याचे शेव-
टचे पानावर खाली लिहिल्याप्रमाणें लिहिलें आहे संवत्
१५७६ आश्विन वद्य १३ गुरोर्दिने पुस्तक संपूर्ण जात ।

Vāgbhata is known to all the medical men
of India. His compendium of Medicine and
Surgery (the Astāngahrīdaya) is studied in
Western India by nearly all the well-known
medical practitioners, yet so little is known
about him, that no body knows when and
where he lived.

Strange stories are told about his birth and
parentage. It is said that he is Dhanvantari
himself. Some also identify him with one of
the gems obtained when the ocean was
churned. Others describe him as the great
sage of the Kaliyuga.

“अत्रि कृतयुगे चैव द्वापरे सुश्रुतो मत । कलौ वाग्भटनामा
च० ।” आत्रेयसहिता ।

Others, again, say that he was an incarnation
of the great Gautama Buddha. He is descri-
bed by some as a voluptuous Brahmana given
to all sorts of revelries and lost in love with a
low caste woman.

Mādhava, Shārangdhara, Chakradatta, and
Bhāvamishra, the celebrated author of the Bhā-
vapiakāsha, look upon Vāgbhata as a great
authority. They have quoted him in their
works. This is one reason for the statement
that Vāgbhata preceded these authors. It is
known that Mādhava is the great Mādhavā-
chārya, the brother of Sāyanāchārya, the well-
known commentator of the Rik-Samhitā. Mā-
dhava was the Prime Minister of the king of
Vijayānagar, nine hundred years ago. Hence
Vāgbhata must have flourished at least 900
years ago. Vāgbhata's compendium of Medi-
cine has been commented upon by various
well-known medical men. I have in my pos-
session a commentary on the Sūtrasthāna by
Hemādī, the one now published with the text
is by Arunadatta and known by the name of
Sarvāṅga-Sundarā.

With respect to Vāgbhata's being a Bauddha,
opinion is divided. From the opening saluta-
tions to each of his divisions of the Astāngahrī-
daya, which are addressed either to Buddha or
to some Bauddhistic emblem, it is inferred that
he was a Bauddha. From the collection of
manuscripts which once I had, I found nearly
three fourths of them were addressed to Gajā-
nan. In one place Vāgbhata shows his aver-
sion to the Bauddhas and says *na chartyam
gachchhet*. A *chartya* is described by the com-
mentary as Bauddha temple or the place of
worship of the Bauddhas. In his precepts for
the preservation of health, he is a thorough
Vedic Arya. The Mantras that he recites are
Vedic. Hence there is not the least shadow of
doubt that he lived more under the Vedic than
under Bauddhistic or Brahmanical polity. His
own account about himself is given in the last
chapter of the Uttara Tantra of the Astāṅga-
sangraha-samhitā. “My grandfather's name
was Vāgbhata, I was given his name, my
father was Sinha Gupta, I was born in the
country of the Sindhus.”

“भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।
सुतोऽभवत् तस्य च सिंहयुतस्तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा ॥”

The Sūtiasthāna of Vāgbhata on the principles and practice of medicine has been looked upon as the masterpiece of the author. The popular couplet describes his power and proficiency as follows —

“निदाने माधव श्रेष्ठ सूत्रस्थाने तु वाग्भट । शरीरे सुश्रुत प्रोक्तश्वरकस्तु चिकित्सिते ॥”

A work on rhetoric by the name of Vāgbhata tālankāra is well-known. Also works by the names of Kavikalpataru, Rasaratnasamuchchaya are ascribed to him. Vāgbhata, though a Vedic Ārya, was influenced considerably by the teachings of Gautama Buddha. He seems to have flourished when Buddhism had asserted its power, while that of the Vedas had not totally declined. On this subject I have brought together all the internal evidence that can be found in his own work. The items of the evidence will interest the reader.

हिंदुस्थानातील सर्व वैद्य लोकांस श्रीमद् वाग्भट हे माहीत आहेत. पश्चिम हिंदुस्थानात बहुतेक सर्व वैद्य हा प्रथम शिक्षितात. तथापि याची जन्मभूमिका व वास याविषयी कोणास काही माहीत नाही. याचे पूर्वज व जन्म याविषयी विलक्षण कथा आहेत. कोणी म्हणतात हे स्वतः वन्वतरी कोणी म्हणतात की समुद्रमथनातून जी चौदा रत्ने निघाली त्यापैकी हे एक कित्येक म्हणतात की, कलियुगामध्ये हे एक महामुनि होऊन गेले.

“अत्रि कृतयुगे चैव द्वापारे सुश्रुतो मतः । कलौ वाग्भटनामा च ।” आत्रेयसंहिता

कित्येक म्हणतात की गौतम बुद्धाचा हा एक अवतार व कित्येक ठिकाणी अशी एक विलक्षण गोष्ट सांगतात की वाग्भट हे कुलीन ब्राह्मण असून एका शूद्र स्त्रीशी लग्न होऊन नेहमी ऐषआरामात निमग्न असत.

माधव, शार्ङ्गधर, चक्रदत्त व भावप्रकाशाचे नामांकित कर्ते भावमिश्र यांनी आपापल्या ग्रंथांमध्ये वाग्भटाची मते घेतली

आहेत. यावरून या ग्रंथकाराच्या पूर्वीचे वाग्भट माधव म्हणजे माधवाचार्य, सायनाचार्यचे बहु ज्ञानी ऋक्संहितेचे भाष्य केले आहे. विजयनगरीचे राजाचे दिवाण माधवाचार्य ९०० वर्षापूर्वीचे होते. या क्रमाने वाग्भट ९०० वर्षापूर्वीचे अनेक वैद्यांनी अष्टागहृदयावर टीका केलेल्या आहेत.

आता माझ्याजवळ सूत्रस्थानावर हेमाद्रीची टीका आहे जी आता छापली आहे, तिचे नाव सर्वांगसुदरा अरुणदत्तकृत.

वाग्भट हे ब्राह्मण किंवा बौद्ध याविषयी मतभेद आहे. प्रत्येक स्थानाला जे मंगलाचरण आहे ते बुद्धास किंवा काही तरी बुद्धपूज्य वस्तूस लक्षून असल्यावरून कोणी म्हणतात की हे बौद्धधर्मानुयायी. एक वेळेस मज्जवळ अनेक पोथ्या होत्या त्यामध्ये बहुत ठिकाणी ‘श्रीगणेशाय नमः’ असे प्रारंभी होते. एके ठिकाणी स्वतः वाग्भट म्हणतात ‘न चैव ब्रजेत्’ यावरून यांना बौद्धाचा तिरस्कार असावा कारण टीकाकार चैव या शब्दाचा अर्थ बौद्धाला असा करतात. दिनचर्याध्यायामध्ये वैदिकधर्मनियम प्रतिपादन केले आहेत व ज्या ज्या ठिकाणी यांनी मंत्र आपले पुस्तकात आणले आहेत ते सर्व वैदिक आहेत. या सर्व घोट्यावरून असे निश्चित अनुमान निघते की शुद्ध बौद्ध किंवा ब्राह्मण या धर्मास न चिकटता हे साधारण वैदिकधर्मानुयायी. अष्टागसंग्रहसंहितेचे शेवटील अध्यायामध्ये वाग्भटाने आख्यायिका या प्रमाणे लिहिले आहे.

“भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।
सुतोऽभवत् तस्य च सिंहयुतस्तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा ॥”

सर्वसूत्रस्थानामध्ये वाग्भटाचे सूत्रस्थान श्रेष्ठ मानले आहे. लोकांमध्ये लिहिलेला श्लोक महेश्वर आहे.

“निदाने माधव श्रेष्ठ सूत्रस्थाने तु वाग्भटः । शरीरे सुश्रुत प्रोक्तश्वरकस्तु चिकित्सिते ॥”

अलंकारशास्त्रात ‘वाग्भटालंकार’ असा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. कविकल्पतरु व रसरत्नसमुच्चय हे याच ग्रंथकर्त्याने केलेले असे मानितात. वाग्भट हा जरी वेदधर्मानुयायी तथापि गौतम बुद्धाच्या धर्माचा याच्यावर बराच सत्कार झाला असावा. बौद्धधर्म प्रबल व वैदिक धर्माची पडती कळा अशा संधीत वाग्भट होते. यासंबंधी वाग्भटाच्या ग्रंथात जे जे मुद्दे सापडतात ते मी काढिले आहेत. वाचकास हे सहज पुढे दृष्टीस पडतील.

INTRODUCTION.

The Āryas having fallen out with the Mazadayasniāns, who preferred the peaceful arts and agricultural life to warfare and adventures, and being compelled to leave their native country in quest of new lands—turned their march towards India *. They moved with their families, with their cattle, with their servants, and with such movable property as they possessed † The conditions of this march cannot be sufficiently described in this sketch. Exposed constantly to dangers from the wild ‡ tribes, who opposed their march, and from wild animals § which lurked in the mountain-fastnesses through which they descended into India, and constantly pressed hard for want of sufficient food and good fresh water, they at length entered the fertile and well-irrigated plain of the Punjab. The hordes of the Āryas, led by their warlike bards, settled upon the banks of the Indus, and of the Bias as fast as they could. New hordes, which succeeded them, marched—some into Sindh, some into the Himalayan regions, and others, into the desert of Rajaputānā. Chivalrous in their aspirations ¶ adven-

* This will be apparent by a mere cursory glance at any of the sections of the Zendavesta. The Mazadayasniāns characterized the Indian Āryas as Devas or adventurous, and the Indian Āryas characterized them as Asuras or those who clung to their homes.

† Vide, (III 33) of the Rik Samhitā and see all the hymns in which such clans as Kanvas and Gautamas are mentioned.

‡ The depraved, base, of low colour, the servile people, without renown, men without religious worship, the non-sacrificers, the lawless, the haters of prayers, the Anindras, the Black coloured—are some of the names given to those wild tribes of the aborigines (the Dasys). R V 1133, 1 I 131, 4 VI 14, 3 X, 22, 7, 8 X 105, 8.

§ Jackals and foxes (Krostri, Lopāsa), wolves (Vrika), Lions (Simha), boars (Varāha) &c, R V X 28 4 I 116 16, X 28 4 VIII 66 10.

¶ R V. VI 75 “जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यदूर्मी याति समदामुपस्ये । अनाविद्धया तन्वा जय त्व स त्वा वर्मेणो महिमा विपर्तुः ॥” * * * The hymn praises the armour, bow and arrow, the war chariot, the skilled charioteer, and the strong hoofed steeds, and shows the aspirations of the conquering Āryas.

turous in their marches, and determined to carry every thing before them, they made an impression upon the aboriginal races wherever they went. Gradually small Āryan* kingdoms surrounded by the settlements of the aborigines, were formed † Castles, in which the Āryan ladies were protected from the sudden inroads of the aboriginal wild tribes, were constructed. The Ksatriyas went a-hunting the Vaishyas plied their trades and the slaves quietly ministered to the comforts and convenience of their lords. Āryan colonies were developed. The Āryas, though often annoyed by the aboriginal races, had settled, cultivating lands, and working out a polity ‡. The question is—were there physicians and surgeons? When wounds were received, when adventurous Āryas fell down precipices, when they were attacked by wild animals, when insufficient food or bad water injured their health, and when children were born, and when their women had to be relieved in their labours, a physician or a surgeon was a necessity, and the physician § and the surgeon are mentioned in the Rik-Samhitā—a physician or a surgeon who associated with the opulent

* The country occupied by the Āryas was no doubt peopled by various tribes and divided into numerous principalities, e. g. king Bhāvya dwelt on the Indus—

R V I 126, 1 “अमन्दान् स्तोमा-प्रभरे मनीषा सिन्धा वधि क्षियतो भान्यस्य । यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमान ॥” king Chitra and others on or near the Sarasvatī, “चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।” R V VIII 21 18.

† Fortified cities, stone built cities, and non fortifications are mentioned—

R V IV 30 20 “शतमश्मन्मयीना पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥” and again in X 101 8 “पुर कृणुध्वमायसी ।”

‡ All these statements are made on the hymns scattered throughout the Rik Samhitā.

Vide, for instance (III 33)

Vide (I 90, 1)

Vide (V 53, 9)

§ In R V IX, 112 The doctor in search of a patient is mentioned * * * रुत भिषक् * * *

Baron or King, who cured an influential priest* or who accompanied a king in his expedition. His social status, under these circumstances, could not but be high. The season which ushers in a new year's day, the time of plenty, of hilarity and festivity, was early personified as the god of health and of relief. The physician was identified with the gods, he invoked. It is a special trait in the character of the ancient Āryas that they acted through their gods. When they obtained success in a battle they spoke of the prowess and triumph of their Indra. When relief from disease was obtained, the As'vins were praised. Gods thus represented social divisions and professions, the influence and action of which was focused in a sacrifice, and it is a significant fact that the As'vins were for some time excluded from a share in a sacrifice†. The medical profession to this extent was considered to be inferior religiously and socially. But a profession, which is pre-eminently useful and scientific, cannot be ignored, though the whole priesthood be opposed to it. The As'vins were at length admitted‡ to a share of sacrificial food—a fact which undoubtedly discovers the progress which the medical profession achieved in those days. Such social elevation is an index of the power which physicians or surgeons possessed, and power under opposition from the religious

leaders of society can be acquired only by dint of knowledge, uprightness and practical results. The physicians of the times soon distinguished themselves. Princes like Divodāsa,* and bards and leaders of the tribe of the Angiras, administered medicines and gloried in effecting cures. A skilled physician is distinctly defined as "one who lives in a place abounding with medicinal plants, and who assiduously devotes his time to the acquisition of knowledge"†. Thus growth of knowledge divided the functions of medical men. The followers of the As'vins were more surgeons than physicians. The Bhisag‡ Angiras were more physicians than surgeons. The story of the As'vins is an hen-loom of the Āryans,§ as they energized on the banks of the Nile in Egypt or on the shores of the Grecian Archipelago, when the physician or the surgeon afforded them relief and aid. The plains of the Punjab, abounding in medicinal plants,¶ and surrounded by high mountains from which streams perpetually poured their refreshing stores, varied climate, stirring avocations of life, military expeditions planned and executed, the means of luxury, abundance of food, and the restraints of social customs expressed by the sacrificial system—all these contributed to the development of the medical profession. We can present a chart to the reader of the progress the Indian Āryans had made in the different branches of knowledge

* The sage Chyavana was restored to youth when he had grown old and was forsaken by everybody. R V I 117, 13 "युव च्यवानमश्विना जरन्त पुनर्युवान चक्रुः शचीभिः ।" Also R V V 74 5.

† The hymns of the As'vins in which the Ashvins are mentioned, do not only illustrate the statements we have made, but throw a special light of the history of surgery and medicine especially in connection with the religious feeling of the age.

‡ The story of As'vins replacing the head of Sacrifice is always alluded to by teachers of Medicine. Dhanvantari in his introductory lecture dwells on the importance of surgery, laying stress on the social elevation attained by surgeons in the Vedic times. "At one time," says he, "surgeons were looked upon as unclean and unfit to mix in respectable society, but the success gained by the As'vins in the case of Yajna at once raised them in the estimation of all" (*Vide* Taittirīya Samhitā, VI 4-9 1 Satap Brāhman and Ait Br I 18). The As'vins have conferred an everlasting boon on the science of surgery. In replacing the head of Sacrifice they received the As'vin libation. *Vide* Sus'rut chap I. Sūtrasthāna.

* In (I 112, 14) the As'vins are said to have aided an Āryan prince called Divodāsa in overcoming an aboriginal prince called Shambara. The As'vins could have afforded him only surgical aid, when Divodasa was actually in the battle field.

† Read in this connection (X 97, 6) of the Rik-Samhitā "Yatraus'adhiḥ samagmata rājanah samitaviva | viprah sa uchyaté bhisag raks'o-hāmivachatānah" †. The whole of this hymn is important as it shows the importance attached to medical herbs and the knowledge the ancient Āryas possessed of them.

‡ The Bhisag Atharvāna of the tribe of Angiras distinctly states as follows — "Yasmaikṛnoti brāhmaṇa stam rājan parayāmasi."

§ The story of the As'vins and of Æsculapius have their counterpart in the mythology of the Egyptians.

¶ Bhisag Atharvāna dwells at length on the Medicinal plants. R V X 97. This hymn is important for several reasons. In it a classification of plants is attempted, both according to their external appearance as well as their medicinal virtues.

which surgeons and physicians cultivate—branches of knowledge which include a field of research at once extensive and intricate. The subtle action of food, water, and air upon the intricate mechanism of the human body was distinctly perceived by these early investigators and preparations, involving the use of a variety of medicaments, were made and administered operations which necessitated an insight into physical nature, in her magnitude and subtlety, and into human nature in its fickle variations and infirmities. The ancient Asvins and Bhishag Angiras accomplished their professional tasks in a way, and achieved important results.

Materia Medica could not but attract attention at the earliest times. The properties of different vegetables,* which constitute the food of man could be easily noticed, and remembered. Such knowledge, so far as essential to the maintenance of his health and strength even when he is a savage hunter, is instinctively acquired. Lower animals know instinctively what constitutes their food and what is to be avoided as poisonous. They also know what gives them relief when their stomachs ache. Thus *Materia Medica*, however elementary, is a necessity even in the earliest and simplest stage of civilization. But the Indian Āryas at the time, of which we are writing, had made a great progress. The properties of water† were well-known. The national beverage, the celestial drink, the prince of vegetables, the Soma‡

* “गोमिर्यं न चर्द्धत्” (I, 23, 15)। “दाधार क्षेममोको नरणो यवो न पको जेता जनानाम्” (I 66 2)। “त ते यव यथा गोमि स्वादुमकर्म श्रीणन्त ।” (1-2-3)। &c mention yava “स सोम आमिश्रितम् सुतो भूयसिन्पक्ति पच्यते सति धाना” (I 29, 4)। mentions dhānā “पूषण्वते ते चक्रमा करम हरिवते हर्यश्वाय धाना”। speaks of apūpa and dhānā “वृक्ष पक् फलमङ्गीव धूनुहीन्द्र सपारण वसु”। phala or fruit “श न ओषधीवनिनो भवन्तु श नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णु” (III 45 4)। “ओषधी प्रतिमोदन्व पुष्पवती प्रसूरा । अथा इव सजित्वरीवारुध पारयिष्णव ॥” (X 91 3)। “या फलिनीया अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी” (X 97 14)। speak of flowerless or cryptogamous plants and flowering or phanerogamous plants. These distinctly show the advancement of the times I am speaking of.

† The properties of water are often mentioned by the Rsis and they speak even of medicinal herbs growing in water. See in this connection (I 23, 19) of the Rik-Samhitā “Apsvam tarā mṛtampsu bhasajamapāmuta prashastayedevā bhavata vajinah”.

‡ The whole of the ninth Mandala of the Rik Samhitā teems with description of the prepara-

was artificially prepared, and a special apparatus was constructed. Being squeezed, and diluted, it was filtered. A particular process of squeezing* and filtering it enhanced its strength, imparted to it a taste, and created in it a sparkling appearance which moved the ancient Āryas to shed tears of joy. A variety of medicaments,† and their preparations are referred to by the Rsis, the Vedic bards, on different occasions. As time and means permit, the investigation of these medicaments‡ may be taken up—an investigation that cannot fail to be of special interest at least to those whose lot is cast in India. We will illustrate this statement by a quotation, perhaps of some interest to an important section of society. “I § dig this creeper, medically most powerful, by

tions of Soma in its varieties and the apparatus used for preparing it—the filters, the vessels, and reverberating furnace which produced musical notes. All these have a historical importance in connection with medicine.

* Compare Sāmaveda Part II 1, 3.

All wise (divinity), source of nourishment, the streams of Juice which are extracted from thy purified essence, and which are desirous of union with the sacrificial viands, flow down with the celerity of horses, just broken loose from their trammels, our fingers have repeatedly manifested a desire to handle the sweet distilled juice which is strained, clear through goat's hair strainer and the receiving vessel. The Moon plant juice descends into the liquid receiving ocean, the womb of the genuine spirit with alacrity that the new calved cows return to their houses (Stevenson).

¶ *Vide* Rik Samhitā (I 24, 9). The following in which one hundred and one thousand medicaments are mentioned, is remarkable. “Shatante rājan bhisajah sahasramurvī gabhīrā sumatis'te astu, bādhasva dūre nūritim parāchāh kṛitam chidenah pra mumughayasmat”.

‡ Soma or the Moon plant (*Sarcostema Viminalis*) हरिद्रव which Prof Wilson wrongly calls *Haritāla* (I 50, 12) वीरधामोषधीम् which Sāyana says is पाठा or *ambastā* (*Stephania Herandifolia*) पर्ण or पल्लव (*Butea Frondosa*) अश्वत्था (*Ficus Religiosa*) X 97 अरणि (*Premna Spinosa*). The Atharvaveda mentions a number of plants and their uses in medicine. Thus under its proper head hereafter.

§ *Vide* of the Rik Samhitā (X 145, I) Imām khanāmyos'adhim vīudham balavattamām | yayā sapatnīm bādhatē yayā samvīndatē patīm | Uttānapāine subhagē devajute sahasvutīm | sopatnīm me parā nharṇmapatnīm me kēvalam kuru”.

which (she) puts down a rival mistress, and by which she obtains power over her husband. Oh creeper, that hast its leaves turned upwards (and exposed to the Sun)" The ancient Ārya, at least the opulent warrior who lived in a castle of his own and ruled over his vassals and seifs, married more than one wife. Blessed with luxurious ease and naturally jealous of one another, they adopted the means of obtaining exclusive power over their common husband. The aid of the physician was called in. He recommended a vegetable preparation which perhaps produced a flush in the cheeks, created a tendency to that ease of body which produces dimples in the cheeks, and a smoothness of skin and enriches the whole system with a grace at once attractive and overpowering. The medicament is specified. It had its leaves turned upwards, possessed a pleasant taste, and was obtained from below the ground. When it is considered that agriculture had made great progress, that nice articles of food were cultivated, and dainties were prepared and that ladies of the zenana would think of medical preparations for enhancing their beauty and fascinations, the conclusion—that Materia Medica had made sufficient progress at least four thousand years before the Christian era—can be warranted.

The Surgeons, the representatives of the power of the Ashvins, were much esteemed. Surgery could not be neglected. In war legs were sometimes broken, and iron-legs* were assumed. Eyes† were plucked off or injured and the surgeons artificially helped the warrior—surgeons who extracted the shafts of arrows lodged in the body and dressed wounds which the ancient Āryas dreaded much, because before they went to war, they donned coats of mail, cuirasses, and helmets.

Therapeutics, hygiene and the general principles of sanitation were understood. Attention to dietetics was paid. Water‡ was considered

* Vide Rik Samhitā (I, 116, 15) where Āyasm jānghām or iron leg as given by the As'vins is mentioned.

† Vide Rik Samhitā (I 116, 16), where the following occurs "Tasmā aks'ī nāsatyā vichaks'a ādhattam dasrā bhis'ajavanarvan."

‡ Vide Rik Samhitā (X 9, 1) where the following deserve attention "Āpo hi sthā may obhuvastāna ūrje dadhātana mahe ranāya chae'-are, yo vah shivatamo rasastasya bhājayatehanah, ushatiriva mātarah."

to possess disinfectant power. Curious flower-plants were grown in a garden surrounding a dwelling house, and pleasant foot-paths were constructed. The hymn in praise of the tutelary god of a house* as such discovers that their sanitary arrangements were not inferior to those of our houses. Nourishing food and pleasant breezes are often mentioned in the Rik-samhitā. The properties of milk, curds, butter, clarified butter, and the preparations of milk in which Soma juice was put, were well known.

The basis of their system of Pathology was the theory of the three humours,‡ corresponding to the three powerful natural agents. The sun† which glows intensely in India and helps those secretion, which produce activity, hilarity and cheerfulness, is the deity which presides over Pitta, which, when in excess, causes depression and disease. The waters§ or their deity presides over all the watery secretions phlegmatic in their nature, and Air¶ is the

* Vide the hymn of the Vāstospati.

‡ The Three humours—the three disturbing elements in the human body are alluded to in — 'त्रिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रि पार्थिवानि त्रिरु दत्तगन्धश्च । ओमान शयोर्ममकाय सूनये त्रिधातु शर्म वहत शुभस्पती ॥' R V I 34, 6. Here the त्रिधातु शर्म वहत is put by sīyana thus —त्रिधातु—वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषय शुख वहत । The As'vins are connected strangely enough with a variety of three acts thrice over. R V I 34.

† The sun who illuminates the atmosphere and all the regions of the earth, whose golden arms are stretched out to bless and infuse energy into all creatures. R V II 38 2 'विश्वस्य हि शृष्टये देव ऊर्व प्रवाहवा पृथुपाणि मिसति । आपश्चिदस्य व्रत आनिनग्रा अय चिद्रातो रमते परिजम् ॥' Then again he impells the four footed and the two footed to their avocations and rouses each moving thing. He is the lord of the vivifying power, Pūshah, the Nourisher. Rigveda (IV 53, 3).

"आ प्रा रजामि दिव्यानि पार्थिवा श्लोक देव कृणुते स्वाय धर्मेणे । प्रबाहू अस्त्राक्सविता सवीमनि निवेशयन्प्रसुवन्नकुभिर्जगत् ॥ * * बृहत्सुस्र प्रमवीता निवेशनो जगत स्थातुरुभयस्य यो वशी । स नो देव सविता शर्म यच्छत् ॥" R V I 81, 2 I 124, 1.

§ The Āpās with the God Varūna presiding over the oceans into which all the rivers flow is sung in VII 49 2 and the three viz Agni Vāta and Varuna are thus put together in I 161 14 "दिवा यान्ति मरुतो भूम्यास्त्रिरय वातो अन्तरिक्षेण याति । अङ्घ्रिर्याति वरुण समुद्रैर्युष्मा इच्छन्त शवसो नपात ॥"

¶ Hurricanes, storm waves, arched squalls, whirlwinds, water spouts, the aspects of the

deity of all the air that circulates in the human body Rāja-Yaksmā* or consumption, difficult labour,† the throwing off of after-birth, indigestion, and general debility‡—all these mentioned in the Rik-Samhitā show that the general principles of pathology could not but be known

The ancient-Ārya possessed a kind of knowledge of § Anatomy, and Physiology ¶ He killed the lower animals for his food, and, therefore, was able to distinguish || between the

Atmosphere in its disturbed condition, polar currents, the trade winds, and the Monsoons its aspects in an undisturbed condition could not but attract the attention of the Vedic Āryas Vāyu and the Maruts, have several hymns allotted to them in the Rik Samhitā Observing that in a storm, the trees are rent, roaring thunder is heard and flashes of lightning are seen, in short, observing the fearful phenomenon which almost appears to quake the mountains, the earth, or the Universe, as it were, the Ārya exclaimed “वपन्ति मरुतो मिह प्रवेपयन्ति पर्वतान् । यद्याम यान्ति वायुमि ।” (R V VIII 7, 4) “विचिन्वन्ति वनस्पतीन् ।” I 64 7 “सिहा इव नानदति” 1 64—8 “मयन्ते विश्वा भुवना मरुतश्च” 1-85, 8 वज्रहस्तै * * * मरुतश्च VIII 7, 4 While when there is calm the winds at regular intervals (Monsoons) distribute rain clouds over the world, watering the earth and averting heat, he said —“उदीरयथा मरुत समुद्रतो यूय वृष्टिं वर्षयथ ।” * * * V 55, 5

* Rāja yaksmā has a whole hymn devoted to it X 163, in addition to others, in which the different organs of the human body are referred to

† In connection with delivery, see X 172

‡ Amivah is the general name for disease, but in several places it means indigestion and general nervous debility

§ When a reference of such a nature is made to the Rīgveda the reader will understand that I am not referring to a treatise on Descriptive of Surgical Anatomy, nor to Physiology, Practical and Theoretical, as are now taught in Medical schools When the Risi refers to the viscera of the body or to the function of the inspired air, he does it in conformity with the general advancement of the age he lives in and is not expected to enter into details in his hymns

¶ X 16 3 4 5 6 7 Here the panchabhoutika origin of the human body is distinctly understood, when the Risi addresses Agni, and says, “let his eye go to the sun, his breath to the wind, and to the sky and to earth according to the nature of the several parts (of his body) and to the waters &c”

|| R V X 163 छुबुक, मस्तिष्क, कीकसा, आत्र, गुद,

lungs, the heart,* the stomach, the intestines,† the kidneys, and the other viscera ‡ He necessarily knew these parts, the knowledge of which he esteemed He speaks of his heart and of his other organs specially as affected by good weather,§ appreciates the influence of food upon his system, discriminates the power of heat in causing digestion, suspects that vitality or life and pulsations are inseparably connected

Thus the physician of the times possessed at least an elementary, if not an advanced knowledge of the processes of digestion, and the circulation of gases generated in the human system, and of the properties and functions of flesh, fat, muscles, tendons, ligaments and cartilages If this much be not admitted, such hymns as describe the treatment of Rāja-Yaksmā could not be interpreted adequately While positive knowledge of medicaments, and of human mechanism, as affected by nature and its influence, was assiduously acquired and used by a physician, and while the surgeon used his instruments and afforded relief, the super-human ¶ means were adopted in cases

यकृत &c as referred to in this hymn verify the assertion above made

* R V vi 53, 8 “तया समस्य हृदय मारिख किंकिरा कृणु ।” With that penetrate and tear the heart of every such man

† Jathara, udara, and kuksī, refer to the alimentary canal (stomach, intestines &c) e g R V III 36 8 “हृदा इव कुक्षय सोमधाना ।” VIII 1, 23 “सरोन प्रास्युदरम् ।” III 35 6 “दधिव्वेम जठर इन्दुमिन्द्र ।”

‡ Let Vishnu developed the uterus (womb) and Twastā, the distinction of sex &c The whole of this hymn is so interesting so far as the theory of generation in general goes, that I quote it X 184

“विष्णुर्योनि कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ १ ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्ता पुष्करस्रजा ॥ २ ॥ हिरण्ययी अरणीय निर्मन्थतो अश्विना । त ते गर्भं हवामहे दशमे मासि स्रुवे ॥ ३ ॥”

§ “Let Vāta, the wind, waft to his healing, salutary, and auspicious, to our heart, May he prolong our lives 2, and Wind thou art our father, our brother, and our friend, cause us to live 3 From the treasure of immortality which is deposited yonder in thy house, O Vāta, give us to live” R V X 186

“वात आवातु मेषज शम्भुमयोभुनो हृदे । प्रण आयूषि तारिषत् ॥ १ ॥ उत वात पितासि न उत भ्रातोत न सखा । स नो जीवातवे कृषि ॥ २ ॥ यददो वात ते गृहे मृतस्य निधिहित । ततो नो धेहि जीवसे ॥ ३ ॥”

¶ Agni, Soma, Indra, Sūrya, Varuna, Vāyu,

when required. Irritated feelings were assuaged, fears were allayed, the power of evil spirits* was checked or averted, and the peace of mind was secured by means of incantations or by the invocations of their gods, who perpetually dwelt in the sacrificial altar in the *sanctum*.

The period of the Brahamavādins is the period of prosperity, the gratifying effect of which was enhanced by the feeling of triumph which the Rsis had achieved over the aborigines of India. Small kingdoms were formed, warriors followed by their retainers marched in gorgeous processions, and paraded then power the prestige of the Āryas was established, they came in possession of so much wealth that they lost the balance of their minds. Intoxicated with success, and influenced by the feeling of triumph which their intellectual, moral, and material superiority to the aborigines fostered, they began to perform sacrifices, being under the influence of the religious notions entertained and developed by the Rsis, who attributed all their success, all their happiness, and all they possessed to their gods and to the means of pacifying and propitiating them—their sacrifices—and who, led by their

the Maruts, As'vins, and the other major deities of the Rigveda are often invoked in cases of death, sickness, despair, attacks from the Dasyus and the wild animals. The minor deities, Agnāyī Varunānī, Rākā, Siniṣālī and Gangā are supplicated in cases of difficult labour, for progeny, and in pregnancy. *Vide* II 32, X 184, 2 V 42, 12

* Evil spirit, &c. *Vide* X 87 रक्षोहा X 118 रक्षोहा X 145. सपत्निबाधन X 161 राजयक्षमघ्न X 162 गर्भसंस्त्रावे X 163 यक्षमघ्न X, 164, दुखघ्न X 165, कपो तोपहतौ प्रायश्चित्त । X 166 सपत्नघ्न

† “सर्वमायुरेति य एव विद्वानुष्णिहौ कुरुते ।” He who having used a knowledge uses the ten Uṣṇihas arrives at the age (of 100 years) Ait Br I 5

“त्रिष्टुभौ भवत सेन्द्रियत्वाय ।” “These verses are in the Tristubha Metre, that the sacrificed may acquire the properties of Indra (vigour and strength) Ait Br I 22

“He who wishes for long life should repeat a hundred Verses” * * Secures to the sacrificer his full age, his (mental and bodily) powers and his senses” Ait B II 17

“आगन्देव इत्यन्वाहागतो हि स तर्हि भवत्यतुर्विधं तु ।” The Hotar repeats, āgan deva (IV 53-7) “May the divine Savitā come with the seasons.” Ait. Br

devotion, and then faith, performed their sacrifices themselves, because they were bards whose minds were stirred up by the circumstances of invasion and whose energies were called out. What was sought by the invasion was accomplished. The cause ceased to operate. The Āryas ceased to energize. Society stagnated. Luxury and ease came in the place of energy and agitation. The warriors now knew nothing beyond hunting and sporting. This was the opportunity for those who cultivated intellectual pursuits. A priest hood came into existence. The Brāhmanas were separated from the Ksatryas—the first signs of a conflict between the two being apparent even in these early times. The Vais'yās formed in one sense the proletariat. The Sūdras were not included in this society; they were mere slaves. Such a social constitution is sketched out in the Aitareya Brāhmaṇa.

“विश्वरूपमवरुन्ध आत्मने च यजमानाय च ।” He obtains for himself and the sacrificer every form. Ait Br

“सपत्ना विजिति विजयते य एव वेद ।” He who has such knowledge obtains victory, destroying all his enemies

“प्राणान् यजमाने दधाति । प्रजा च वाच च यजमाने दधाति । पशून् यजमाने दधाति । वृष्टिमन्नाद्य यजमाने दधाति ।” Thus he puts vital airs in the sacrificer, he puts offspring and speech in the sacrificer. He puts cattle &c. Ait Br

“स्वस्त्वेव होतोऽनुच्यते सर्वायुः सवायुत्वाय ।” The Hotar enjoys happiness (clears himself from all guilt) and attains the full length of his life. “प्रजया पशुभिर्य एव वेद ।” He, who has such knowledge, is blessed with children and cattle

“Indra thus became by means of this great inaugurating ceremony possessed of the power of obtaining anything wished for, as has been only the prerogative of Prajāpati. He won in all the various ways all possible conquests and won all people.”

“स य इच्छेदेवित्क्षत्रियमयः सर्वा चित्तीर्जयेतायः सर्वान्लोकां न्विन्देतायः सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठमप्रतिष्ठा परमता गच्छेयः साम्राज्यमौज्यः स्वाराज्यं वेराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयः समन्तपर्यायी स्यात्सर्वभौमः सार्वायुषः आन्ताद्रापरार्धात्पृथिव्ये समुद्रपर्यन्ताया एकरात्रिः * * ।” ऐ. ब्रा. ८ १५.

With this ceremony Udamaya, the son of Atri, inaugurated Anga who went conquering everywhere

“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोद्भूतमयः आत्रेयोऽङ्गमभिषिषेच तस्माद्भूतः समन्तं सवतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे ।” ऐ. ब्रा. ८ २२

Tura, the son of Kavasha, inaugurated with the great ceremony, went conquering the earth up to its ends

“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयः पारिक्षितमभिषिषेच तस्माद् जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः * * ।” ऐ. ब्रा. ८ २१

Some Āiyas had even now retained a love of adventure, and others carefully cultivated their land. But opulence, the means of luxury, and general prosperity afforded the Āiyas an opportunity of making observations. To us, this side of their activity is interesting and important. Settled in the valleys of the rivers of the Punjab, and on the banks of the lower Indus and at the foot and on the slopes of the Himālayās between Peshāvar and Jālandhar, and having penetrated to some of the oases of the Rajputānā desert, the Brahmvādins occupied an extent of country, which afforded the means for the observation of climate, its changes, the variations of weather, the fauna and the flora* of plains and mountains, the influence of water upon health, and the metals and minerals† that could be used in common life. They always apprehended that they might lose what they possessed—then fertile lands and settlements or their health. Where special anxiety for health exists, there the medical profession is encouraged. While the Brahmvā-

* गुग्गुलु १ २८ ऐ वा *Vide* At Br II, 1 Here the Khadir, the Bilva, and the Palasa are described. In connection with Palasa it is said here—As regards the Yūpa made of palasa wood (there is further to be remarked) that the Palasa is the womb of all trees.

Thence they speak on account of the Palāsam (foliage) of the Palasa trees, of the Palāsam (foliage) of this or that tree (i.e. they call the foliage of every tree Palāsam).

The Oleander, At Br II 6 Turmeric—At Br) III 7

‡ सीस lead, Atharva Veda I 16 मणि Jewel A V I 29 सुवर्णम् gold A V I 55 हिरण्य A V I 55 जङ्घित A V II This is a precious stone which is called सहस्रवीर्य, विश्वमेपज विष्म् (A V IV 6 and A V IV 7) in these two hymns the poison referred to in the first is mineral and in the second is vegetable शङ्ख coral IV 10 पार्थिवानि रजांसि VI 26 प्रतिसारो मणि । स्रावत्यो मणि VIII 5 वरणो मणि X 3 हिरण्यस्रगय मणि X 6 मणिराग X, 6 निधि a mine, occurs in several hymns, वसु occurs in several hymns हिरण्य XIX 26 27

मणि क्षत्रस्य वर्धन XIX 28, 30 औदुम्बरो मणि IX 31 जङ्घित XIX 34, 35 सैन्धव XIX 38 दुर्गामहा मणि XIX. 36

“अस्मिन्मणावेकशत वीर्याणि सहस्र प्राणा” XIX, 40 The study of the Atharva Veda is of special importance in connection with Indian Medicine. The above imperfect list includes some of minerals, and metals mentioned in the Atharva Samhitā

dins believed that the performance of sacrifices secured them health and wealth, they did not neglect the practical means. A careful perusal of the Brāhmana literature including the Aitareya, Taittiriya, Shatapatha, Gopatha and Tāndya, discovers that real practical means were carefully adopted, and some sacrificial legends to justify them and to rationalize them were narrated. An explanation is considered to be rational when it satisfies the ideal a nation has before it, whether the ideal is correct or not it does not matter. The Romans acted against their traditions and their established polity, because their ideal of an empire was somehow satisfied. The ideal which the Āiyas of this period had, was not many-sided. They simply enjoyed this life. This was rationalized and spiritualized away by connecting it and merging it into a variety of complicated sacrifices. Thus the sacrifice in its variety and complexity was co extensive with the life of the Āiyas, who yet cherished the glory of their past and aspired after maintaining it in the future. The sacrificial ground was a place of expressing their feelings and indulging in their aspirations. In the form of sacrificial dicta, legends and explanations, they indicated to the assembly of intellectual leaders, and of warriors, the results of their observations, as yet not systematized, as yet not generalized into principles, but directly connected with relief in special cases. When Bhāradvājas, Budilas, Shyāpanas energized, and devoted their whole life, if not more lives than one, to the acquisition of knowledge and power over nature or man, when the Asvins or their followers, the surgeons, though not required to extract the shafts of warriors, attended the luxurious ladies in their zenanas, and assisted them at the birth of a child, when the physicians were essential to give relief in cases of dropsy or dyspepsia—diseases perhaps inseparable from the social condition which prosperity produces, and when Nārada vehemently preached and protested against indolence,* and want of exercise in the open air, and the consequences which indolence and luxury engender, the conclusion is—Medicine and Surgery could not be neglected. We will categorically present the results of the observations made by the Brahmvādins.

Materia Medica—During the Risi-period,

* *Vide* At Br VII 13

the general outlines of medicine and surgery were perceived, and necessitated by the circumstances in which the Rishi was placed, he adapted organic and inorganic preparations or surgical operations to them. Prosperity afforded leisure and means, and these resulted in an enlarged observation of nature and an extensive application of the medical and surgical principles.

When they rolled away in splendid carriages an accident occurred. A surgeon was a necessity. Surgery was in one sense divided according as the followers of the As'vins treated either man or a lower animal. Thus pure surgeons were distinguished from veterinary surgeons. Surgical instrumentology was developed. A saw or a probe appears to be used. In dressing wounds, honey appears to have been used. But the department of *Materia Medica* seems to have made a special progress. Medicinal wines, to be distinguished from that intoxicating beverage which was national and taken on all occasions, were administered. A process of preparing Soma without any fermentation* was discovered, and the discovery is mentioned in terms of commendation in the *Aitareya Brāhmaṇa*. This is an important historical fact. To know the conditions of fermentation, to be able to check them so as to prevent it, to be aware of the effects of fermented drinks, and to value unfermented beverages—all these indicate a considerable scientific progress. The properties of special vegetables were investigated. Substitutes for such drinks as the Soma were discovered.

* "He then said (invented) the method of direct preparation of the Soma juice (anjahsava) without intermediate fermentation after it is squeezed, and carried it out under recital of the four verses (1, 28, 5-8) "

"अथ हैतुं शुन शेषोऽज सव ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुपाव यच्चिद्धि त्व गृहे गृह इति ।" ऐ. ब्रा ७, १७

This way of enjoying the Soma juice (by means of a substitute) was told by Rāma Mārgaveya to Vis'vantara, the son of Susadman. The king then after having been told it, said "we give thee a thousand cows, O Brāhmaṇa. Ait. Br. VII 34. In connection with this *Vide* VII 32 "where the symbolical meaning of the fruits of the Udumbara, As'vattha and Plaksha trees and what implements are required for this quasi Soma feast of the king" are referred to.

"तमेवमेत भक्ष प्रोवाच रामो मार्गवेयो विश्वन्तराय सौषङ्गनाय तस्मिन्होवाच प्रोक्ते सहस्रसु ह ब्राह्मण तुभ्य दत्त ।" ऐ. ब्रा ७, ३४

The method of anatomical investigation was changed. Materials for comparison were brought together. The principal anatomical parts of the human body and of the lower animals are described, and the foundation of comparative Anatomy was laid. It may appear to be of little or no importance to the reader that the ancient Āryas possessed a little elementary knowledge of Anatomy. But history notices with pleasure the struggles of man in observing, recording, and generalizing natural phenomena. The *Aitareya Brāhmaṇa* commends the scientific Ārya who demonstrated a correct division of a sacrificial animal*.

Physiology received† a new impulse from progress in Anatomy. The gastric‡ fire or the deified power of digestion in particular is mentioned in connection with medical knowledge. The action of electricity§ in the form of a lightning was particularly observed and applied. When embryology¶ had made a start by the minute observation of the development of the child|| in the womb, when it was known

* *Vide* Ait. Br. VII 1 for the different parts of the sacrificial animal amongst the priests. There was a particular way of dividing the organs & viscera, this process was kept a secret. Also notice the names, मस्तिष्क, शीकसा, वैकत, ह्योम, Ait. Br. I 2 जरायु, उल्य II 12 भेद which Sīyana says is Vapā or the omentum सेवनी the median raphe of the perineum—III 37.

† Occasional references to the function of the different parts. Ait. Br. II 22 the ghṛma ceremony. The Vital airs II 4. The process of generation and the stages of the developments of the foetus I 2. Aphasia explained II 23. The Vapā oblation II 14. The same refers to the several parts of the human body.

Vyāna or air circulating in the body which in the later Sanskrit Medical works is said to pass through the Dhāmanis (from dhmā to blow) is an idea common to the western and eastern Medicine of early times.

‡ *Vide* the *Taittirīya Brāhmaṇa* (VIII 9 17 1) where Agni, fire is identified with all gods and by means of all gods one is said to mediate another.

§ *Vide* the *Aitareya Brāhmaṇa* (VIII 28), on the subject of lightning, its appearance and disappearance.

¶ *Vide* the *Aitareya Brāhmaṇa* (II 32), (III 2), (III 3) and (III 6).

|| "Because the embryos are lying in the womb with their heads turned downwards and thus they are born (the head first coming out of the womb).

that the eye is first formed in the human body, and that the progressive processes from conception to generation are referred incidentally, we cannot but admire the energy and the insight of the ancient Āryas

Now the origin of mountain* or the even and uneven surface is explained scientifically, and now the different† seasons of the year are described. The progress of these sciences does not astonish a scientific historian, because the social conditions necessitated more knowledge. The catalogue of general diseases is large—the diseases being such as abundance of food, indolent life, and unusual intercourse produce and aggravate Dropsy,‡ jaundice, excessive agony§ or uneasiness of the system, the diseases of the spleen, of the han, different kinds of itches,¶ white leprosy,|| premature grey hair, unnatural discharges and dreams, and the consequent debility and consumption—such general diseases naturally resulted in the development of the medical profession. Scientific physicians and anatomists undertook the investigation of special branches Hygiene,** medical specialities,†† sanitation‡‡ necessarily

* * * Because the embryos have their hold in the middle of the womb”

“तस्मात्पराञ्चो गर्भा वीयन्ते पराञ्च सम्भवन्ति। * * तस्मान्मध्ये गर्भा धृता।” ऐ. ब्रा ३ १०

* Vide the Āitareya Brāhmana (VI 35)

† Vide Taittirīya saṃhitā (II 6, 1, 1)

‡ Read the well known story of Harischandra attacked by dropsy Āt Br 7 15

§ शर १ २ Saccharam Sara

§ Vide the Āitareya Brāhmana (VII 15) on the subject of dropsy. Vide Taittirīya saṃhitā (II 3, 5, 2) Vide Taittirīya Brāhmana (III 9, 19, 3) on the subject of अतिव्याधि. Vide the same (II 6, 4, 3) on the subject of the spleen. On the subject of dreams and discharges, see Tāndya Brāhmana (V 10, 2)

¶ “रजनि रजय किलास पलित च यत्।” अ वे १, २३ “आसुरी चक्रे प्रथमेद किलासमेषजमिद किलासनाशनम्।” अ वे १ २४ Sinapis Racemosa “इय वीरुन्मधुजाता मधुना त्वा खनामसि।” अ वे १ ३४ The roots of Abrus Pterocarpus

|| Go away become infested with leprosy thou who hast murdered my speech—“अपेह्यलसो भूर्यो मे वाचमवधी।” ऐ. ब्रा ६ ३३.

** See on the subject of hygiene, Taittirīya Brāhmana (II 5, 8, 6)

†† Vide Taittirīya Brāhmana (I, 8, 6, 6)

‡‡ Vide the same (II 4, 1 8) The original is—vāta avāt bhesajam

attracted attention and their scope was enlarged, Botany* was particularly studied. The Vegetation of the slopes of the Himalayas in the provinces of the upper Madia and Kurus could not but be so luxuriant and present such a variety that botany or rather the properties† of vegetables constituting the local flora necessarily attracted attention, and being particularly observed, their knowledge materially contributed to the success of a physician. The seed, its development into a sprout, its ascending and descending axis or rather the ascending and descending growth peculiar to parts of tree,‡ and such trees as conduced to the salubrity of a locality§

* Vide Taittirīya Brāhmana (II 5, 6, 4.) The original is—yatte sujāte himavatsu bhesajam

† शण १ २, ४। Cannabis Sativa?

“अवद्विष्टा देवजाता वीरुच्छपथयोपनी।” अ वे २, ७ Paincum Dactylon?

“वभोरजुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाय्या तिलस्य तिलपिञ्ज्या।” अ वे २, ८ Sesamum oriental and Indian Barley

“दशवृक्ष मुञ्चेम रक्षसो ग्राह्या।” अ वे २, ९ * * * In this hymn the celebrated Dasamūlas are alluded to

“श नो देवी पृश्निपर्णश्च * * *” अ वे २, २५

Hernionitis Cordifolia?

“पाठामिन्द्रो जलाषमेषजम्।” अ वे २, २७ Clyper Herandifolia

“गमेदिमा कुमारी सह नो भगेन।” Chitoria Jernatea?

“इद हिरण्यं शुग्गुल्वयेमोक्षो अयो भग।” अ वे २, ३६ Bdelium

“यथाश्वत्थ निरभनोऽन्तर्महर्षणेवे।” अ वे ३ 6 The celebrated Asvattha

“आधिपर्णा कामशयमिषु सङ्कल्पकुलमलाम्।” अ वे ३, ३५

“एहि जीव त्रायमाण पर्वतस्यासक्षम्। विश्वेभिर्देवैर्दत्त परिधिर्जी वनायकम्।” अ वे ४, ९

“रोहिण्यसि रोहण्यास्यच्छिन्नस्य रोहिणी।” अ वे ४, १२ The plant that unites the broken ends of bones, ulcers, and wounds

अपामार्ग अ वे ४ १७, १८, १९, २०, Achyranthes Aspera? The medicinal virtues of this plant require a special investigation

“त्वया पूर्वमथर्वाणो जम्न रक्षास्योषधे।” अ वे ४, ३७

“यो गिरिष्वजायया वीरुधा बलवत्तम।” अ वे ५, ४

“सुपर्णस्त्वान्ववित्सूकरस्त्वास्वनन्नसा।” अ वे ५, १४ etc

† Vide Āitareya Brāhmana (VII 31)

§ “Oh Breath who goest in (my body) keep in (my body) the breath” Āt Br II 31

They cure a sick person by means of medicaments, taken from the vegetable kingdom. The king Soma belongs to herbs, all the vegetable medicaments following the king Soma when being bought

“* * * औषधो वै सोमो राजौषधिभिस्त भिषज्यन्ति। य भिषज्यन्ति सोममेव राजान त्रीयमाणमनु * * *” ऐ. ब्रा ३, ४०

were characterized as sacred. The exclamation—"Oh air, blow as a medicinal breeze and thou art indeed all medicine"—are the essence of what is now known as sanitation, sanitation again was not divorced from correct and careful appreciation of the general principles of hygiene—particular food, such as the flesh of sheep in a certain condition, preparations of milk, and attention to nutrient properties. But the prayer, "oh waters, I seek a medicine from you"—is characteristic. And the fact—that surgeons† travelled from place to place, dressing wounds, giving advice, and distributing medicines—shows that the medical profession of the time of which I am writing was systematized and its usefulness as a distinct and honorable section of society was recognized. The influence of the mind on general health or its power to afford relief was carefully noticed and psychological medicine was developed §. Incantations and amulets¶ were utilized. Poisons were given to cause death and probably forensic medicine was a necessity ||. All these facts show that abundant materials in different departments of knowledge were accumulated, that the observations on which the statement and record of the materials were based, were correct and careful and that the Āryan community appreciated scientific research. The further development of which is to be marked in the Āchārya period.

"The reason, that he should take this Dikṣā during the two months of the dry season) because both the tame and wild animals are in these two months (for want of green fodder) very lean and show only bones * * *

"तस्मादेतयोरेव शैशिरयोर्मासयोरागतयोरेव चैव ग्राम्या पशवो ये चारण्या अणिमाणमेव तत्परिमाणं नियन्ति ।" ऐ. ब्रा. ४, २६

"Rice with small grains, with large grains, priyaṅgu and barley VIII 16. Curds, honey, clarified butter

* Vide Taittirīya-Brāhmaṇa (II 4, 1, 7) The original words are—Avāta vāhi bhesajam, tvam hi viśvabhesjan

† Vide the Taittirīya Brāhmaṇa (II 5, 8, 6)

The original words are—Āpoyachhami bhesajam

‡ See the Śatapatha Brāhmaṇa (IV 1, 5, 8)

The original words are—As'vinau havā idam bhisajyanta cheratuh

§ See in the connection the Gopatha Brāhmaṇa (I 30)

¶ See the Taittirīya Samhitā (IV 2, 6, 2)

|| See the Taittirīya Brāhmaṇa (III 2, 9, 2)

The Āryas had invaded India, had settled in it, and had developed those phases of civilization which are inseparable from continued and undisturbed prosperity. The period of the Āchāryas who followed the Rishis and the Brahmacārins is the Augustan age of the Āryan predominance in India. The Āryas, who had already shown indomitable courage, and great perseverance, who had explored deserts and mountain-recesses, and who had turned the channels of rivers,* succeeded in establishing kingdoms of their own. A many-sided activity was the necessary consequence—an activity which was specially provoked by the opposition of the aspiring non-Āryas,† half-Āryas or Āryas of mixed blood and Āryanized non-Āryas. A party consisting of all these classes had come into existence, and the prominent men had already acquired political ascendancy. Constantly attacked by these classes who had been persecuted into forests, and who had begun to think for themselves‡ and to attempt an organization of their own, threatening a dismemberment of the Āryan polity by civil dissensions, and scattered in all parts of India between the Indus, the Vindhya mountains, the Himalayas and the Rājmaḥal hills,§ the genuine Āryas could not but be compelled to emigrate. They planned expedition into Southern India¶ and established colonies at Madurā, and perhaps in Ceylon. Thus the focus of observation was enlarged. The conception of large plans is an index of mental grasp, and their execution, an index of an organized polity and adequate resources. While Rāma extended the area of Āryan domination the literary, philoso-

* Vide Sūtra of Panini (IV I, 174) The original words are—Te tat rājā

† Vide the discussions between the Āryas and Nisādas and the Upakrustas given in the Kātyāyana Shrauta Sūtra and in the sixth chapter of the Pūrva mīmāṃsā

‡ The distinction between higher learning and lower learning—Parāvidyā and Aparāvidyā is made in the Upanisads and this was the point of difference between the Āraṇyaka thinkers and the Brahmacārins. The Āraṇyaka thinkers were not permitted to expound their doctrines in their houses

§ See the description of the Āryavarta given by Patañjali in the Mahābhāṣya

¶ See the description of Dakṣiṇāpatha in the Mahābhāṣya of Patañjali

phical,* and scientific Āryas were not idle. The Rāmāyana and the Mahābhārata—Epics characteristic of this period present a picture of the social, religious, philosophical, and scientific activities of the Āryas. The Gṛhyasūtras give the lights and shades. Powerful Educational Institutions† existed, and society had already passed from a patriarchal system and polity followed by the feudal polity into a general community of the Āryas. Ecclesiastical and representative associations‡ engaged their attention. Numberless Āchāryas systematized and generalized. They registered and recorded the observations already made by the Brahmanavādins.

The Āchāryas mentioned in the medical literature are referred to by Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali and thus corroborative evidence for the statements made is secured. Bhāradvāja, Angiras, Jamadagni, Ātreya, Gautama, Agastya, Vāmadev, Kapisthala, Āśmarathya, Bhārigava, Kusika, Kāpya, Kas'yapa, Shaikarākṣa, Shaunaka, Maitreya, Maimatāyana, Agnives'a, Sushruta, Charaka. The Epic literature and the Upaniṣad literature mention Nārada, Pulastya, Asita, Chyavana, Paṅgi and Dhaumya. Acquainted with a scientific method of investigation, imbued with that spirit of accurate observation, critical examination, and grasping generalization which constitute scientific research and unwearied in their assiduity, these Āchāryas created a medical literature, the representative authors of which are Ātreya, Agnives'a, and Charaka, who are more physicians than surgeons and Dhanvantari, and Susruta, who were more surgeons than physicians, investigated Materia Medica and subjects cognate to it. The grammatical literature of this period is historically important, and it shows three epochs to be demarcated—Pāṇini and his method, characterize the epoch of the positive investigation, Kātyāyana that of criticism and scholasticism, and Patañjali, exegetics. Medical writers of this period show a corresponding development. The Samhitās correspond to Sūtras, as that of Ātreya. Agnives'a seems to take stock of all this and to offer

criticism, and Charaka revels in scholasticism and exegetics. This is the medical department of the Āryan intellectual activity of this period. Medicine as contradistinguished from surgery was engaged in collecting materials, and Dhanvantari arranges them in his Nighantu corresponding to and occupying the same position as the Nighantu of Yāska or rather the Nighantu on which Yāska bases his critical commentary (Nūktā), and the work attributed to Susruta consists of poetical passages and prose—the former being critical, and the latter merely exegetical.

The correspondence between the linguistic departments and medical departments will elicit the salient points of the development of medicine specially because the methods of investigation were common to them in all respects, and because in some cases, the same scholar was a medical practitioner and theological grammarian.

Their treatises give an insight into and show progress in the different branches of knowledge connected with medicine and its practice. There are regular disquisitions on all the following branches—Materia Medica, Therapeutics, Botany, Anatomy, Physiology, Pathology, Surgery, Chemistry and Symptomology. I think, my statements will be more worthy of acceptance if I offer my readers a translation from the work of Susruta.

“Now hereafter we shall explain the chapter enumerating the different headings of the study [of the Science of Medicine]. It has been mentioned before that a hundred and twenty chapters have been placed under five divisions. Of these, the Sūtrasthāna contains forty-six chapters, the Nidāna, sixteen, the S'āira, ten, the Chikitsā, forty, and the Kalpa, eight. These are followed by sixty-six of the Uttaratantra.

Sūtrasthāna which contains forty-six chapters, is so called because it informs in the form of hints, it arranges in the form of aphorisms, and it connects by links, topics relating to longevity. Chapter 1 Describes the descent of the knowledge of Medicine. 2 Relates the ceremony of the initiation of a pupil into the Science of Medicine. 3 Enumerates the different headings of the study of the Science of Medicine. 4 Dwells on the necessity of discussions, interpretations, and explanations of

* See the Bhīṣmaparva in this connection.

† See the Mahābhāṣya of Patañjali where schools are frequently mentioned.

‡ These are the Charana and the parisad.

§ See Prof. Kunte's lecture on “Indian Dialectics”.

subjects studied 5 On preliminary preparations for surgical operations 6 On seasons and their influence on health and drugs 7 Treats of blunt instruments 8 Describes sharp instruments 9 On "Practical instructions for surgical operations" 10 Dwells on the duties of medical men (before and after) entering the sick room 11 Pharmacy of alkalies (potential cauteries) 12 On cauteries and the rules to be observed in their use 13 On Leeches [how and which to use] 14 On Blood 15 On the study of the development and non-development of the humours, constituents of the body and the excrements 16 On the ceremony of piercing the ear 17 On how to know suppurating and non-suppurating swellings 18 On dressings and bandages of ulcers 19 Management of patients with ulcers, &c 20 On the salutary and non-salutary effects of regimen, &c 21 On the decisive modes in the treatment of sores, &c 22 On opening of abscesses, &c 23 On general rules to be observed in the treatment of curable and incurable (surgical) diseases 24 On the nature of diseases in general 25 On the eight ways of using sharp instruments 26 On the exploration of splinters lost (deep seated) in the body 27 On the extraction of splinters 28 On how to know favourable and unfavourable terminations in surgical diseases 29 On the favourable or unfavourable prognosis in diseases as known from messengers, omens and dreams 30 On Prognosis from the perversion of the perception of the five objects of the senses, &c 31 Prognosis based on the altered condition of features, &c 32 Prognosis based on the perversion of the external appearances of the body 33 On palliative treatment of diseases incurable 34 On the precautions to be taken (against the dangers, such as poisoning of water, &c) by a medical man for the safety of a king whose army is ready for marching 35 On clinical observations made by physicians 36 On miscellaneous subjects connected with the treatment of injuries and surgical diseases, such as soothing and healing applications, tents, injections, lotions, &c 37 On the examination of the soil for the selection of the vegetable products growing on it used as medicines 38 Classification of drugs according to their (therapeutical) uses 39 On (the two classes of) drugs which increase vigour (by evacuating bad humours,) and drugs which lower the tone of the irritated humours 40 On drugs, their flavours, properties and maturity 41 On properties of drugs specially considered 42 On flavours 43 On the choice of emetics, 44 On the choice of

purgatives 45 On Liquids 46 On Food and Beverages

From their investigating the (pathological) causes and symptoms of diseases, they are called Nidānāni, and are sixteen in number

1st Causes and symptoms of diseases caused by wind 2nd Hemorrhoids 3rd Urinary Calculi 4th Fistulæ 5th Diseases of skin 6th Urinary discharges 7th Abdominal tumours 8th Abortion and unnatural labours 9th Abscesses 10th Erysipelas and Carbuncles 11th Tumours 12th Scrotal tumours 13th Fractures (and dislocations) 14th Diseases of the male organ of generation caused by S'ūka* 15th Minor (and miscellaneous) diseases 16 Diseases of the mouth

The great sage has devoted ten chapters to the subject of Anatomy, for Medical men and Contemplative Saints† to learn the component parts of the human body They are —

* S'ūka — is moss, weeds, small insects and water leeches, growing in stagnant water They are covered with small bristles, hair, or spicule They correspond to cowhage, a leguminous plant of genus, stizolobium, having crooked pods covered with sharp hair, which penetrating the skin cause irritation Medicines containing irritating ingredients of the above kind, seem to have been used for improving the verile power and were rubbed locally These ointments gave rise to eruptions, which were named Sūkadoshanī mittavyādhayah diseases caused by the poisonous effects of S'ūka The Madhukosa describes S'ūka thus —

शूको जलशूक यस्तु विषजतुर्जलमङ्क स शूक । शूकप्रधानो वात्स्यायनाद्युक्तो योगो लिङ्गट्टद्विकर स शूक उच्यते । सटीकनिदानम् Culcutta Edition p 280 *Varā* वात्स्यायनीय कामसूत्र । vii, 2

† The word yoga is derived from 'yuj,' to join It literally means junction or union Philosophically it means junction with the Supreme Being The state of a yogi is Jivanmukti, (absorption into the Supreme Being during life in which he is in a spiritual union with the Creator,) to which he has reached by "ascetic contemplation." Patanjali, the founder of the practical Sāṅkhya system composed the Yoga Sūtras, embodied in four chapters Yoga as practised now, has been divided into two schools The Hatha Yoga and the Rāja Yoga The former is a particular mode of abstract contemplation where the mind is shut away from external objects and is practised in a variety of ways — standing on one leg, holding up a single arm, sitting amongst an number of burning piles, looking at the midday sun, &c The Rāja Yoga is a mode of mental abstraction, consisting of contemplation the Divine Spirit without any severe bodily austerities.

Chapter 1 On Cosmology 2 Healthy (and unhealthy) condition of the male and female germs 3 Development of the foetus 4 On Analytical description of the foetus 5 Component parts of the body 6 Investigation of each vital part 7 Description of the Veins, 8 Venesection 9 On Arteries* 10 On Pregnancy (child-birth &c, management of women in child-birth and children)

The Division Therapeutics, includes (amongst others) the modes of treating diseases by medicines, expiatory ceremonies, propitiatory rites and tranquillizing efforts. Forty Chapters have been devoted to this division. Chapter 1 On the treatment of two varieties of ulcers 2 Treatment of instant wounds (and ulcers resulting therefrom) 3 Of Fractures (and dislocations) 4 Of diseases of wind 5 Of grievous maladies caused by wind 6 Hemorrhoids 7 Urinary calculi 8 Fistulæ 9 Skin diseases 10 Grievous skin diseases 11 Urethral discharges 12 Warts, pustules and sores caused by urethral discharges 13 Diabetes 14 Abdominal tumours 15 Abortions and unnatural labours 16 Abscesses 17 Erysipelas and Carbuncles 18 Tumours 19 Scrotal tumours and diseases of the male genital organ 20

A knowledge of the components of the body is necessary for the Yogis, as they restrain the vital airs by a particular posture and drive it through the air carrying vessels into the cranial cavity, and thought living, are supposed to spend days, and month in a state of temporary trance. The third chapter of the Yoga Sūtras named vibhūti—(transcendental powers acquired by contemplation) “gives directions for bodily and mental exercises consisting of intensely profound meditation on special topics accompanied by the suppression of the breath and restraint of the senses, while steadily maintaining the prescribed postures. By such exercises, the adept acquires the knowledge of everything past and future, remote and hidden, he divines the thoughts of others, gains the strength of the elephant, &c” *Vide* Colebrooke’s Essays, vol 1, page 263 Thomson’s Bhagavad-gītā, Introduction part iv Parañjali Yoga Sūtra’s Vibhūti

* Some tubular vessels in the human body were named arteries by the older anatomists (of Europe) on the supposition that they contained air which circulated throughout the whole body. I have translated the word dhamanī by its equivalent “an artery” which etymologically means the carrier of air. It is not to be understood to express a blood vessel carrying pure blood. The word dhamanī is defined by Gayadāsa and Jejjata, as a tubular vessel throbbing and full of air—

ध्मानादनिलपूणाद्धमनी

Minor diseases 21 Diseases of the male genital organ caused by S’ūka 22 Diseases of the mouth 23 Swellings 24 Prophylactic treatment, against diseases in general 25 Miscellaneous diseases 26 Tonics for venile debility 27 Tonics for general debility 28 Remedies for increasing mental powers 29 Remedies for innate maladies 30 Means for removing worldly distresses 31 Treatment of diseases where oleaginous substances are useful 32 On treatment by Diaphoretics 33 Emetics and Purgatives 34 Treatment for mishaps from the injudicious use of emetics 35 On nozzles and pipes, and enema apparatus 36 Mishaps from the injudicious use of enemas 37 Enemas and injections 38 Clysters 39 Treatment of complications in general 40 On inhalation, fumigations, gargalismata, &c

From then proposing remedies against poisons, they are called Kalpas, and are eight in number.

1st Preservation of food 2nd Vegetable and inorganic poisons 3rd Poisons from the animal creation 4th Poison of the Snake 5th Treatment for Snake-bites 6th Rat bite and its treatment 7th Emitting the sound of kettle drums against evil spirits 8th Antidotes and treatment for stings of venomous insects

Thus a synopsis of one hundred and twenty chapters has been given. Now hereafter follows the supplementary division called after its own name (Uttara)

The Chapter on sympathetic diseases is placed first, as this division has for its main object the description of such diseases and their treatment. 2 Diseases of the joinings (margins of the eyelids) of the eyeball 3 Diseases of eyelids 4 On the Sclerotic 5 On the Cornea 6 On the eyeball, as a whole 7 Diseases of the pupil 8 Treatment of the eye diseases 9 Prophylactic and curative treatment of wind affections of the eye and ophthalmia 10 Treatment of Bile-affections of the eye and ophthalmia 11 Treatment of Phlegm affections of the eye and ophthalmia 12 Treatment of blood affections of the eye 13 Treatment of affections in which Scarification is needed 14 Treatment in which Punction is needed 15 Treatment by excisions 16 Of Entropium and Ectropium 17 Treatment of the diseases of the pupil and vision 18 General rules regarding ophthalmic medicine and surgery 19 Treatment of traumatic affections of the eye ball 20 General signs and symptoms of ear diseases 21 Treatment of ear diseases 22 Signs and symptoms of nose affections 23 Treatment of nose affec-

tions 24 Treatment of nasal catarrh 25 Signs and symptoms of cranial diseases 26 Treatment of cranial affections These (twentysix chapters) form the second of the eight divisions of Āyurveda, called S'alākya

Chapter 27 Signs of diseases caused by the Navagrahas 28 Prophylactic treatment of diseases caused by Skandha, 29 Treatment of convulsions caused by Skandha 30 Treatment of Sakuni affections 31 Treatment of Revati affections 32 Treatment of Pūtanā 33 Treatment of Andha Pūtanā 34 Treatment of white (śita) Pūtanā 35 Treatment of Mukhamandikā 36 Treatment of Naigames'as 37 Origin of the nine Grahas 38 Diseases of the Vagina (and) internal female genital organs) These twelve chapters together with what is included in (the last chapter of) the division on anatomy, forms the fifth division of Āyurveda called Kaumārābhṛityam

Chapter 39 On Fevers and their treatment 40 On Enteric Catarrh and its treatment 41 Consumption and its treatment 42 Diseases of abdominal glands and their treatment 43 Diseases of the heart, &c 44 Anæmia and allied diseases and their treatment 45 Hæmorrhagic affections and their treatment 46 Apoplectic diseases and their treatment 47 Diseases from excessive drinking and their treatment 48 Symptoms, causes, and treatment of excessive thirst 49 Causes, symptoms and treatment of vomiting 50 causes, symptoms and treatment of Hiccup 51 Causes, symptoms and treatment of Dyspepsia 52 Causes, symptoms and treatment of cough 53 On Aphonia 54 On Entozoa 55 Causes, symptoms and treatment of retention of excrements 56 Causes, symptoms and treatment of Dyspeptic and Choleric diarrhoea 57 Anorexia and its treatment 58 Causes, symptoms and treatment of cystic and urethral affections 59 Causes and treatment of urine diseases These (twenty chapters) describe the remaining diseases of Kāyachikitsā, (which forms the third division of the Āyurveda)

Chapter 60 Causes, symptoms and treatment of diseases caused by superhuman powers 61 Causes, symptoms and treatment of Epilepsy 62 On mania. These (three chapters) form Bhūta-Vidyā, (the fourth division of the Āyurveda)

Chapter 63 on the different varieties of flavours 64 General rules for the preservation of health 65 Deductions and inductions drawn from the texts and study of the Āyurveda 66 On the varieties of morbid elements (humours) These four chapters are to be understood as

being supplementary and as ornaments of this division

This last division, from its superiority over the others, the great sages have called the excellent (uttamam) From the information it gives on varied subjects, it is called the best, the permanent and the last

In this division, which is called the last, there are included four divisions (of the Āyurveda) viz S'alākya, (treatment of diseases of parts situated above the clavicles) 2 Kaumārābhṛityam (management of children) 3 Kāyachikitsā (general diseases) and 4 Bhūta-Vidyā (Demoniacal diseases)

The division (named) Vājikanam (on the strengthening of virile power, &c,) and Rasāyanam (remedies preserving vigour, &c) have been included in the (fourth) division (of this treatise) called Chikitsā

The doctrine of antidotes comes under the head of Kalpa (of this treatise) and Shalyam (surgery) is treated off in the Sūtrasthāna Thus, these are the eight limbs (divisions) of the Science of Medicine proclaimed (to the world) by the Creator Those who study them with due care and make use of the knowledge with caution shall preserve the lives of men on this earth

I can with propriety close this brief sketch of the history of Indian Medicine presented to the reader in this introduction by indicating the place of Vāgbhata, whose compendium covers an extensive field and embodies the results of the researches of Indian Doctors of Medicine and Surgeons at once assiduous and erudite, who elaborated scientific principles and applied them as medical practitioners in the long historical periods of the Brahmanical revival, the Buddhistic revolution in its different epochs, of the Āryan Āchāryas, the Brahmanvādins and the Risis, distinguishing between mental maladies and distempers and the diseases of the body, and examining them with a precision and a scientific vision which excites or ought to excite admiration in modern medical men

The period of Buddhism acquires a new significance when I state that Vāgbhata was probably a Buddhist, and that his treatise now presented to the public was probably written about the first or second century before Christ In support of this statement I can produce sufficient internal evidence which can be collected to any extent but I categorically insist, though with due diffidence on the following

(a). He refers to an extensive medical

literature on which he bases his statements

- (b) He recognizes the theory of the *humours* rather in its purity and simplicity—a fact which removes him from the epoch of gross and rank Brāhmanism of the 5th and 6th centuries A. D.—the time when Huanthsang travelled through India
- (c) He recommends flesh as food—a fact which shows that genuine Āryan feeling was not extinct in his time and that popular Buddhist antagonism to animal food was not recognized by scientific thinkers
- (d) He mentions the six *rasas* in the order of the Vaiśeṣika-philosophy and as indicated in the Upanisads
- (e) He gives pre-eminence to mental distempers which predominated in the first epoch of Buddhism which inculcated *Pessimism*
- (f) Such ancient districts as Sauvāra are mentioned
- (g) Himsā, in the sense known to the Vārtika-kāra Kātyāyana, is mentioned
- (h) Buddhist benevolence is inculcated
- (i) Such Buddhist institutions as a chaitya are mentioned
- (j) Suśruta was known to Kātyāyana and Vāgbhata flourished centuries after Suśruta
- (k) One is not to serve the non-Āryas (such as the Maurya-princes of the Gupta dynasty) This is pre-Buddhist feeling, and particularly strong in the first period of Buddhism
- (l) Śrngavera, a town in the Dakṣiṇāpatha, is mentioned, southern breezes being specially recommended, at the time of Patañjali, the Dakṣiṇāpatha or the peninsular India was opened up
- (m) Surāpāna or drinking is commended freely
- (n) The subduing of pinking is recommended—rather according to the Buddhist conception.
- (o) Such geography as was well-known in the first period of Buddhism is referred to

- (p) Even the flesh of a cow is prescribed—a fact which ignores the Brāhmanical sentiment against it—a sentiment which was predominant about the fourth or the fifth century The first period of Buddhism could tolerate animal food
- (q) The royal physician is mentioned The king was an Āryan as distinguished from a Śūdra
- (r) Vaiminī or female ascetic was well-known in the first period of Buddhism
- (s) Charaka is mentioned Therefore Vāgbhata comes after Patañjali
- (t) The spirit of classification (scientific) as developed in the first period of Buddhism pervades his system
- (u) I possess a manuscript copy of a commentary 410 years old
- (v) The Asiatic botany of Vāgbhata is more advanced than that of any Vedic, or Buddhist work.
- (w) Hemādri wrote a commentary on the Sūtrasthāna and Kalpasthāna Thus his chronology is thrown to earlier times

All these circumstances, which can be cumulated to any extent induce me to place Vāgbhata at least as early as the second century before Christ, because about that period, the edicts of Buddhist rulers had consolidated Buddhist polity, which specially forbade flesh as food and which gave a new turn to popular feelings on the subject I have been able to collect from external evidence a little information about the life of Vāgbhata which has already been placed before the reader

A scientific history of Indian medicine cannot be attempted in such an introduction as this, because it is a large subject embracing a variety of the branches of knowledge connected with and allied to medicine and surgery and their practice I seek to present only a bird's eye-view so that Vāgbhata whom I introduce to the public, may be duly appreciated and his merits may be adequately adjudged, specially in the 19th century when he has to compete with European science and progress

उपोद्घात.

प्राचीन आर्य—ज्याना लढाई नको व ज्याना शेतकीच किवा दुसरे तसेच घर न सोडता करावयाचे धंदे आवडत, ज्याना साहस करून स्वान्या करण्याचा कटाळा असे, असे जे माजदाश्रय्य किवा पारशाचे पूर्वज त्याच्याशीं आर्यांचा तटा झाला आणि नवे नवे प्रदेश हुडकून काढून स्वदेशाचा त्याग करावा लागला,* असे हे आर्य—सहज हिंदुस्थानाकडे वळले हिंदुस्थानात येण्याकरिता प्रवास करताना त्यांनीं आपलीं कुटुंबे बरोबर घेतलीं होतीं, गुरेंढोरे आणि चाकरमाणसेही त्याबरोबर होतीं † जितकी मालमत्ता त्याच्याने बरोबर घेववेल तितकी मालमत्ताही त्यानी आपल्याबरोबर घेतली. या प्रवासा-मध्ये आर्यांवर कोणकोणते प्रसंग गुदरले होते, त्याचे ह्या सक्षिप्त निबध्नामध्ये वर्णन करता येत नाही रानटी‡ लोकानीं त्याना नानाप्रकारचे त्रास दिले, मार्गात त्याच्या आड आले, आणि ज्या मार्गांनीं ते हिंदुस्थानात उतरले, त्या मार्गातील डोंगरकठडींमध्ये दडून राहणारी जीं जनावरें॥ त्याच्यापासूनही त्यास उपद्रव फार झाला गोडें पाणी मिळू नये, हवे तसें खायास मिळू नये, असे त्याचे हाल झाले सरते-शेवटी ते कसे तरी येऊन पजाबास पोहोचले त्या ठिकाणी धनधान्याची समृद्धि आणि पाण्याची विपुलता होती तेथील सिंधुनदीच्या तीरीं आर्यांच्या टोळ्याच्या टोळ्या वसाहत करू लागल्या, आणि जितकी सवी सापडेल तितक्या लवकर बियाज नदीचा काठ त्यानी वरला त्याच्यामध्ये शीघ्रकवी असत, त्यानाही लढाईचा छद असे, ते हे आर्यांचे पुढारी आणखी आर्यांच्या मागून काहीं टोळ्या आल्या, त्यातील काहीं सिंधुमध्ये गेले, काहीं हिमालयपर्वताच्या पायथ्याकडे गेले, आणि काहीं रजपूतस्थानात शिरले ह्या आर्यांना हौस‡ फार असे याची धाव सर्व गोष्टीमध्ये पुढे पुढे असे लढाईची यांना गोडी असून ससारच्या रंगामध्ये हे आसक्त असत स्वान्या करताना हे

* स्वदेशत्याग करावा लागला—ही गोष्ट इरावेस्ताचा कोणताही भाग वाचला असता स्पष्ट दिसून येते पारशी लोक ह्मणजे माजदाश्रय्य हे हिंदु आर्यांस देव अथवा साहसी असें म्हणत व हिंदु आर्य त्यांना असुर अथवा स्वगृहास सोडून न जाणारे असें म्हणत

† ऋक्संहितेत (३ ३३) पहा व ज्या सर्व सूक्तामधून कण्व व गौतम याच्या डोळ्याचे वर्णन केलेले आहे ती पहा

‡ रानटी लोक—याना ऋग्वेदात 'अनिन्द्र' (१-३३-१) 'दस्यु' (६-१४-३) 'अकर्मा' अशा प्रकारची काहीं नावें सांपडतात

॥ जनावरें—क्रोष्ट, लोपास, वृक, सिंह, वराह व आणखी दुसऱ्या रानटी जनावरांचीं नावें ऋग्वेदात येतात (१०-२८-४) (१-११६-१६) (१०-२८-४) (८-६६-१०)

§ हौस—ऋग्वेद (६-७५) "जीमूतस्येव भवति प्रतीक यद्रमीं याति समदामुपस्थे। अनाविद्धया तन्वा जय त्व स त्वा वर्मणो महिमा पिपत्तु ॥" या ऋचेमध्ये धनुष्यबाण, अगावरचें चिलखत, युद्धरथ, हुषार सारथी, उत्तम घोडे, यांचें वर्णन झाले आहे, यावरून विजयी होणाऱ्या आर्यांची हौस सहज मनात येईल

कोणीकडे पाहिजे तिकडे तुझ पडत त्याच्या सपाठ्यात जें सापडेल ते अगदी तुडवून टाकीत, असे याच्या अंगी गुण होते ह्मणून जिकडे जिकडे ते गेले तिकडे तिकडे त्यानी अनार्य लोकास वठणीस आणले असें होता होता आर्यलोकाची लहान लहान राज्ये* उत्पन्न झालीं आणि त्याच्या सभोवतीं अनार्य लोकांच्या वसाहती तशाच्यातशाच राहिल्या आर्यांनीं फिल्ले† बाविले आणि त्यामध्ये त्यानी आपली कुटुंबे ठेविलीं, कारण अनार्य लोक हूल माजवून त्यांना उपद्रव देत क्षत्रिय लोक शिकारीस जात, वैश्य आपले उदीम चालवीत, आणि शूद्रादिक लोक निमूटपणे आर्यांची सेवा करून आणि त्याचा सतोष करून निर्वाह करीत होता होता आर्यांच्या वसाहती फैलावल्या, आणि जरी त्यांना अनार्य लोक पुष्कळ उपद्रव देत असत, तरी त्यांनीं बराच देश हाताखालीं घालून घेतला, शेतकी सुरू केली, आणि एक जातीचें कारस्थान‡ चालवू लागले अशा प्रसंगाच्या सबधाने विचार असा करावयाचा आहे कीं, आर्य लोकांमध्ये वैद्य होते कीं नाहीं? त्यांना शस्त्रविद्येची माहिती होती कीं नाहीं? लढाया होऊन जखमा लागत असत, साहस करता करता कड्यावरून काहीं आर्य खालीं पडत असत, जगलामधून जात असता जनावरापासून उपद्रव होऊन त्यांना अपाय होत असत, केव्हा केव्हा पाणी लागून त्याची प्रकृति बिघडत असे, बाळतीण होत असताना केव्हा केव्हा मुलें आड येत असत, आणि स्त्रियांची सुटका करावी लागत असे, अशा प्रसंगां वैद्य पाहिजेतच पाहिजेत शस्त्रविद्या जाणणारे धन्वतरी पाहिजेतच पाहिजेत आणि अशा‡ वैद्याचें आणि धन्वतरीचे ऋक्संहितेमध्ये वर्णन आलें आहे केव्हा केव्हा एकाद्या श्रीमंत आर्यांच्या पदरी किवा राजाच्या पदरी हे वैद्य आणि धन्वतरी असत मोठ्या प्रतिष्ठित॥ विप्राची प्रकृति बिघडली

* लहान लहान राज्ये—आर्य लोकांनीं ज्या हिंदुस्थानच्या प्रदेशात वसाहत केली त्या ठिकाणी लहान लहान राज्ये उत्पन्न झालीं, जसें भाव्य राजा सिंधदेशांत राज्य करीत असे ऋग्वेद (१-१२६-१) "अमन्दान् स्तोमान् प्रभरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य। यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमान ॥" व राजा चित्र आणखी काही दुसरे राजे हे सरस्वती नदीच्या तीरी राज्य करीत असत (ऋग्वेद ८-२१-११) "चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।"

† फिल्ले बाधले—अश्मन्मयी पुरी, आयसी पुरी, अशी नावें कोठें कोठें ऋग्वेदांत आढळतात (ऋग्वेद ४-३०-२०) (१०-१०१-८) "शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्। दिवोदासाय दाशुषे ॥" "पुर कृणुष्वमायसी ।"

‡ कारस्थान—समग्र ऋक्संहितेंत या गोष्टीचें अनेक ठिकाणीं विवेचन सापडेल उदाहरणार्थ (३-३३) (१-९०-१) (५-५३-९) हीं पहा.

§ अशा वैद्याचें—भिषक् हा आपल्या रोग्याच्या व्यवस्थेंत आहे (९-११२) या ठिकाणीं, 'रुत भिषक्' असें येतें

॥ प्रतिष्ठित विप्र—व्यवन ऋषि अतिवृद्ध होऊन सर्वांनीं त्याचा

असता ते औषध देऊन नीट करीत किवा एकादा राजा स्वारी करण्यास निघाला म्हणजे त्याजबरोबर ते जात अशा वैद्याची योग्यताही फार मोठी होती सवत्सर बदलून वर्षप्रतिपदा जेव्हा येई, त्या वेळेस जिकडे तिकडे उत्साह, जिकडे तिकडे उल्लास आणि सर्व गोष्टीची विपुलता मग असा हा कालच आरोग्य देणारी आणि रोगापासून सुटका करणारी कोणी देवता आहे असे ते समजत ही एक गोष्ट देवावरून वैद्यासारख्याची नावे पडत जे जे काही घडे ते ते देवानी आमच्याकरिता केले असे ते समजत युद्धामध्ये जय मिळाला की आमच्या इद्रदेवाचे शौर्य मोठे, आमच्या इद्रदेवाचा पराक्रम मोठा, असे म्हणत रोगापासून आपली सुटका झाली की अश्विनीदेवानी आपणास सहाय केले असे समजत याप्रमाणे निरनिराळ्या देवता निरनिराळ्या कर्माच्या आणि निरनिराळ्या वयाच्या अधिकारी ज्ञात्या पण निदानी ह्या सर्वांची गाठ यज्ञप्रसंगी पडावयाचीच आणि अश्विनीदेवतेस काही वेळ यज्ञभाग*नव्हता ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे धार्मिक आणि सामाजिक व्यवस्थेमध्ये वैद्याचा वडा इतका कमी असे लोक समजत परंतु सगळा ब्रह्मवृद्ध जरी या धद्याच्या विरुद्ध असला तथापि ते कमी योग्यतेचे असे मानता येणार नाही कारण वैद्यक अति उपयोगी असून शास्त्राचे घर आहे म्हणून अश्विनीदेवाना सरतेशेवटी यज्ञभागा द्यावा लागला या गोष्टीवरून असे निश्चित सिद्ध होते की, प्राचीनकाळी वैद्य लोकाची योग्यता हळू हळू वाढत गेली लोकामध्ये हळू हळू त्याची योग्यता वाढत गेली यावरून वैद्य लोकाचा पगडा लोकावर किती बसला हेही दिसते ज्ञान, प्रामाणिकपणा आणि कार्यकारित्व हे गुण जर वैद्यामध्ये नसते तर धर्मप्रवर्तक त्याच्या आड येत असताही लोकावर त्याचा पगडा कसा बसला असता? त्यावेळेचे वैद्य लोक सहज प्रख्यातीस आले दिवोदासासारखे राजे, आणि आगिरसाच्या गोत्रातील प्रमुख हे औषध देऊ लागले, आणि आह्मी रोग बरे करतो असे म्हणू लागले चतुर वैद्य म्हणजे

त्याग केला असता अश्विनीकुमारानी त्याला सद्बुद्ध केले ही गोष्ट अनेक ठिकाणी ऋग्वेदात सांगितली आहे (१-११७-१३) (५-७४-५) "युव च्यवानमश्विना जरन्तं पुनर्युवान चक्रथु शचीभि ।"

*यज्ञभाग नव्हता—या वेळेच्या लोकांची धर्मसंबंधी व सामाजिक स्थिति आणि चिकित्सा व शस्त्रवैद्यक यांच्यामध्ये विरोध होता किंवा नाही हे अश्विनीच्या कथाभागावरून सहज लक्षात येईल

† यज्ञभाग द्यावा लागला—अश्विनीकुमारानी यज्ञाचे छिन्नशिर बरे केले धन्वतरी हे सुश्रुतादिक ऋषीस आरभीचेच व्याख्यान देतेवेळेसही अश्विनीकुमाराची गोष्ट शिष्यास मोठे ठासून सांगते झाले

"श्रूयते हि यथा-रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति । ततो देवा अश्विना बभिमग्न्य ऊचु -भ[ग]वन्तौ न श्रेष्ठतमौ युवा भविष्यथ, भवन्त्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यमिति । तावूचतु -एवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्र यज्ञभागें प्रसादयन् ।" (सु सू अ ११७) ।

ते म्हणाले की, शस्त्रक्रिया ही सर्वांत श्रेष्ठ आहे का तर इच्या योगेकरून अनेक गोष्टी ज्या हितावह आहेत त्या घडून आल्या आहेत व येणेकरून वैद्यशास्त्रास शाश्वती आली आहे ही गोष्ट शतपथब्राह्मण, तैत्तिरीयसंहिता व धेतरये ब्राह्मण यांत सांगितली आहे

कोणाला ह्याणावा ह्याचे वर्णन असे केले आहे की, ज्या ठिकाणी औषधी पुष्कळ आहेत, त्या ठिकाणी त्याचा वास आणि ज्ञान-संपादनाविषयी ज्याचा मोठा निदिध्यास ^४ जसे जसे वैद्यक-बधी ज्ञान अधिक होत गेले, तसे तसे निरनिराळ्या प्रकारचे वैद्य आहेत अशी लोकात प्रसिद्धि होऊ लागली अश्विनीकुमारास अनुसरणारी एक मडळी होती, ते औषधउपाय करण्यापेक्षा यज्ञशास्त्राचा उपयोग करीत मिसर देशी नील नदीच्या तीरी किवा ग्रीस देशी समुद्राच्या काठी जसजसे आर्यलोकानी आपले उद्योग चालविले तसतसे ते अश्विनीकुमाराच्या गोष्टी सांगत कारण, वैद्याच्या औषदाच्या योगाने किवा यज्ञशास्त्राच्या योगाने गुण पडला, म्हणजे अश्विनीकुमारानी आम्हास सहाय केले, असे म्हणण्याचा प्राचीन आर्यांचा संप्रदाय होता इतकेच काय, परंतु वैद्यशास्त्र प्रगल्भदशेस येण्यास जी जी सामग्री पाहिजे होती ती ती सामग्री विपुल होती पजाब देशी हव्या तेवढ्या औषधी वनस्पति आहेत त्या देशाजवळ मोठमोठे उच्च पर्वत आहेत, त्या पर्वतापासून सारख्या नद्या वाहत येत आहेत. नानातऱ्हेची हवा, नेहमी आज ही लढाई झाली उद्या ती लढाई होणार असा लोकांचा व्यवसाय मोठमोठ्या स्थान्याची तयारी करून त्याची सामग्री करावी लागत असे. ससारसुखाची साधने हवीं तितकीं, अन्नाची समृद्धि आणि प्रपचा-मध्ये यज्ञाची योग्यता मोठी यज्ञाकरिता व्रतस्थ राहावे लागत असे या सर्व गोष्टीमुळे वैद्यशास्त्र वृद्धिंगत झाले त्या वेळेच्या आर्य लोकानी निरनिराळ्या विषयाम ये किती किती ज्ञान संपादन केले होते, औषधोपाय कोणकोणते करीत असत, यात्रिक उपाय कोणकोणते करीत असत, ह्या विषयांचा विस्तार मोठा असून फार बिकट आहे याचे वर्णन आह्मी वाचकापुढे माडतो अन्नापासून, पाण्यापासून आणि वायूपासून मनुष्याच्या शरीराचा कसा सूक्ष्म रीतीने उपयोग घडतो, हे त्या प्राचीनकालच्या शोधक वैद्यास चागले ठाऊक असे आणि नानाप्रकारच्या औषधीची योजना करून, ते काही उपाय सिद्ध करीत, आणि त्या उपायावरून असे सिद्ध होते की, ब्रह्मांडाची जी खुबी, आणि जे सूक्ष्मरूप आणि विशालरूप अशा बारीक विषयामध्ये त्याची नजर पोहोचली होती आणि मनुष्याची वृत्ति चंचल आणि स्वभाव नानाप्रकारचा हेही त्यांना ठाऊक होते प्राचीनकाळचे भिषक आगिरस आणि अश्विनीकुमाराचे अनुयायी यांनी वैद्यशास्त्रात मोठमोठे शोध आरंभिले, ते सिद्धीस नेले, आणि त्यापासून मोठे उपयोग साधून घेतले

*निदिध्यास—ऋग्वेद (१०-९७-६) "यत्रौषधी समग्मत राजान समितावि । विप्र स उच्ये भिषग् रक्षोहामीवचातन ॥"

या सर्व मंत्रांत औषधिस्तुति आहे व आर्य लोकांचे तत्संबंधी ज्ञान वृष्टीस पडते

† नैलनदीच्या—आर्य लोकांचे अश्विनीकुमार, यवनांचे एस्क्लिपियास व मिसरलोकांचे डयास्कारिडाय यांच्यामध्ये सर्वरीत्या साम्य आहे

‡ औषधीची योजना—"भिषगायवर्ण औषधीस्तुतिरनुष्ठुष्या औषधीति ।"

अतिशय प्राचीनकाळीं चिकित्सा ह्मणजे काय याचा शोध होऊं लागला मनुष्याच्या खाण्यामध्ये निरनिराळ्या वनस्पति येतात त्याचे विशेष गुण सहजच लक्षात आले आणि ध्यानात राहू लागले आरोग्य असावे आणि शरीरसंपत्ति असावी ह्मणून जें ज्ञान अवश्य आहे, ते स्वभावतः मनुष्य संपादन करून घेतो मग तो कितीही रानटीस्थितीत असेना आणि श्वापदे मारून रानांत निर्वाह करून गहीना जनावराना देखील स्वभावतः ठाऊक असते की अमुक पदार्थ खावयाचा आहे, आणि अमुक पदार्थ विषारी असल्यामुळे टाकावयाचा आहे पोट दुखू लागले ह्मणजे अमुक पदार्थ खाण्यापासून उपयोग घटतो असें त्यांना ठाऊक असते ह्मणून कितीही थोडा का होईना, खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचा मनुष्यास विचार म्हणून केलाच पाहिजे असा विचार अतिप्राचीनकाळी शास्त्रादिकांचा फार प्रसार नव्हता तेव्हा होऊ लागला होता पण ऋग्वेदसहितेच्या वेळी आर्यांची कशी स्थिति होती हें आह्मी निरूपण करीत आहो त्या वेळेस तर आर्यांना पदार्थांच्या गुणदोषाविषयी पुष्कळच माहिती झाली होती पाण्याचे गुण काय आहेत हें त्यांना चांगले माहित होते सोमः ह्मणजे औषधीचा राजा, देवादिकांचे पान, ह्या सोमाचा रस पिण्याची चटक सर्वास लागली होती तो रस खटपट करून काढावा लागत असे आणि त्याकरिता विशेष यांत्रिक योजना करावी लागत असे सोमवल्ली पिळून रस काढावयाचा, तो पाणी घालून वाढवावयाचा, मग तो पुनः पुनः गाळावयाचा अमुकच तऱ्हेने तो पिळून काढला आणि अमुकच तऱ्हेने तो पाणी घालून वाढविला, ह्मणजे त्याचे तेज वाढत असे त्यामध्ये एक प्रकारची रुचि उत्पन्न होत असे आणि त्याच्या अग्नी चकाकी येई असा सोमरस दृष्टीस पडला ह्मणजे प्राचीन आर्य-लोकां आनंदाश्रु गाळीत नानाप्रकारच्या वनस्पति आणि त्यापासून तयार केलेल्या औषधी यांचे ऋषिजनानी वर्णन केले आहे

*निरनिराळ्या वनस्पति—“गोर्भर्यं न चर्कषत ।” (१-२३-१५) । “दाधार क्षेममोको न रण्वो यवो न पको जेता जनानाम् ।” (१-६६-२) । “वृक्ष पक्व फलमङ्गूव धूनुहीन्द्र सपारण वसु । श न ओषधीवनिनो भवन्तु ॥” (३-४५-४) । “ओषधी प्रतिमोदन् पुष्पवती प्रसूत्रा ।” (१०-९१-३) । “या फलिनीर्था अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणी ।”

अशा तऱ्हेचे अनेक लेख काढून दाखविता येतील अपुष्पा आणि पुष्पिणी हे तर औद्भिदवर्गाचे मोठे मार्मिक विभाग आहेत एतद्देशीय डाक्टरलोकाम फ्यानिरोगमस आणि क्रिक्टोगेमस या वर्गीकरणाची खाम आठवण झाल्याखेरीज राहणार नाही

†पाण्याचे गुण—ऋक्संहिता (१-२३-१९) येथे औषधीची योनि आप हें स्पष्ट निरूपण केले आहे “अप्स्वन्तरमृतमधु भेषज मपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिन ।”

‡सोम—सर्व नववें मंडळभर सोमस्तुति, तो कसा तयार करावा, त्याचें उल्लेखल, त्याची पात्रें, याच्या वर्णनानें भरलेले आहे या सबधानें सामवेद (२-१-३) पहा

§नानाप्रकाराच्या वनस्पति—ऋक्संहिता (१-२४-९) यामध्ये शतसहस्र औषधी सांगितल्या आहेत—“शत ते राजन् भिषज सहस्रं मुर्वी गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु । बाधस्व दूरे निःकृतिं पराचै कृतं चिदेन प्रमुमुग्ध्यस्त ॥”

आमच्या फुरसतीप्रमाणे आणि ऐपतीप्रमाणे या वनस्पतीचा ‘शो-व आह्मी करू आणि ज्याच्या प्रारब्धी या हिदुस्थानातच वास करावयाचे आले आहे, अशा लोकांना तरी या शोवाची योग्यता मोठी असें निदान वाटावे बऱ्याच लोकांना जें वाक्य मनोरंजक वाटेल, असें ऋग्वेदातील वाक्य आह्मी वाचकापुढे ठेवतो ह्मणजे आमच्या ह्मणण्याची सहज फोड होईल “ही वनस्पती मी खणतो ही अति तेजस्वी औषधी, या औषधीच्या योगाने ती आपल्या सवतीवर वरचढ करीत असे आणि या औषधीच्या योगाने ती आपला नवरा हातात आणते अगे, तुझी पाने वरती उलटी झाली आहेत, (आणि त्यास ऊन लागत आहे, हे वनस्पति,)” प्राचीनकाळी आर्यांमध्ये दोन तीन बायका करण्याचा संप्रदाय असे श्रीमंत जे क्षत्रिय, ज्याचे स्वताचे किल्ले असत, आणि ज्याचे लहानसें राज्य असे, ते देखील निदान दोन तीन बायका करीतच ख्यालीखुशालीचीं सावने हवीं तेवढी, आणि एरुमेकाचा एरुमेकाना हेवा ह्मणून त्या बायका एरुमेकात भाडत आणि एरु म्हणे नवरा माझ्या हातात असावा आणि दुसरी म्हणे नवरा माझ्या हातात असावा अशा प्रसंगी त्या वैद्याकडे जात तो एक अमुक प्रकारच्या वनस्पतीचे औषध तयार करा ह्मणून सागे या औषधाने त्याच्या गालावर टवटवी उठे गरीरास सुख होऊन जरा अग सुटून त्याच्या गाली खळ्या पडू लागत, आणि त्वचा सुंदर होई आणि तेणेकरून चित्तवेवक आणि मारक अशी त्या बायकोच्या अग्नी शोभा चढे असा ह्या औषधीचा पराक्रम ही औषधी अमकी हे ऋग्वेदात वर्णन आहे हिची पाने वरती उलटी गेली असत हिच्या अग्नी गोडी असे आणि ही जमिनीतून खणून काढावी लागत असे आता विचार करण्याची गोष्ट ही आहे की, शेतकीचा उद्दीम पुष्कळ पसरला होता, खाण्यापिण्याचे पदार्थ उत्तम त्यांना करता येत असत पक्वान्नाच्या भट्ट्या चांगल्या सागत असत इतकेंच काय, पण बायका अशी खटपट करीत की, ओषधउपायाच्या योगाने आपलें सोदर्य वाढवावे, आणि आपल्या नवऱ्यास मोहिनी घालितां यावी या सर्व गोष्टींचा विचार केला म्हणजे सहज अनुमान असे निघते की, चिकित्साशास्त्राची निदान ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी चार हजार वर्षे लोकांस चांगली माहिती होती

शास्त्रोपाय करणारे वेद्य, अश्विनीकुमार देव यांची शक्ति मोठी असें म्हणणारे, अशा वैद्याची योग्यता मोठी होती म्हणून शास्त्रोपाय होत होते, असें म्हणण्यास चिंता नाही लढाया-

* या वनस्पतीचा—“अयो हारिद्रवेपु मे हरिमाण निदधमसि ।” (१-५०-१२) “इमा खनाम्योषधिं वीरुध बलवत्तमाम् ।” याप्रमाणें अनेक ठिकाणी औषधीची नावे येतात, त्याच्या रसवीर्यविपाकप्रभावा दिकाचें विवेचन करणें हें आह्मांस उचित आहे

† “इमा खनाम्योषधि वीरुध बलवत्तमाम् । यया सपत्नी बाधते यया सविन्द्रते पतिम् ॥ उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सरस्वति । सपत्नी मे पराधय पति मे केवल कुरु ॥ उत्तराहमुत्तर उत्तरेदुत्तराभ्य । अथा सपत्नीयाममाधरासाधराभ्य ॥”

मध्ये केव्हा तगळ्या मोडत असत आणि लोखंडासारख्या तगळ्या वैद्यलोक केव्हा केव्हा करून देत लढाईमध्ये डोळे दुखावले जात किंवा नासून जात, आणि शस्त्रवैद्य कृत्रिम डोळे करून क्षत्रिय लोकांस देत शरीरास बाण लागून त्यामध्ये जें शल्य राहून जात असे, ते हे वैद्यलोक काढीत आणि आर्यलोकांस युद्धप्रसंगी ज्या जखमा पडत त्या जखमास औषध उपाय करीत प्राचीन आर्यास युद्धप्रसंगी जखमा लागतील अशी भीति वाटत असे, ह्मणून ते लढाईस जाण्यापूर्वी अगावर चिलखत घालीत, हातात दस्तन घालीत आणि डोक्यास शिर-स्त्राण घालीत पदार्थाचे गुणदोष, अन्नपाण्याविषयी नियम आणि स्वच्छता याविषयी सामान्य सिद्धांत प्राचीन आर्यास ठाऊक होते भोजनादिकाच्या नियमाकडे ते लक्ष देत आणि पाण्याच्या योगेकरून हवा स्वच्छ होते असे समजत ज्या घरात ते रहात असत त्या घराच्या भोवती ते बाग करीत, आणि त्या बागेमध्ये चमत्कारिक फुलझाडे लावून त्यामध्ये सुंदर पायवाटा करीत घराची रक्षक जी विशेष देवता तिच्या स्तुतिपर एक सूक्त आहे त्यावरून आताच्या घराच्या स्वच्छतेकडे जितके लोक लक्ष देतात, तितकेच ते देत होते पौष्टिक अन्न आणि सुखकर वाऱ्याची झुळकी, ज्याचे वारवार ऋक्-सहिते वर्णन केले आहे दूध, दही, लोणी, तूप, याचे गुणदोष प्राचीन आर्यास ठाऊक असत, आणि दूध आणि सोमरस मिळून काही ते पकाने करीत

त्रिदोषाविषयी जी व्यवस्था त्यापासूनच सारे रोग उत्पन्न होतात असे ते समजत आणि तीन दोषांचे आधिपत्य तीन देवताकडे आहे असे मानीत भरतखडी सूर्यप्रकाश तीक्ष्ण असतो, तेणेकरून काही रस शरीरात उत्पन्न होतात त्याच्या

*तगळ्या मोडत असत—(१-११६-१५) “कक्षीवान् दैर्घतमस औशिज अश्विनौ त्रिष्टुप्” या मंत्रात ‘आयसी जह्वा’ असे सांगितले आहे

†कृत्रिम डोळे—वर सांगितलेला मंत्र “तस्मादक्षी नासत्या विचक्ष आधत्त दत्ता भिषजावनर्वन्”

‡हवा स्वच्छ—ऋग्वेद (१०-९-१) “आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ यो व शिवतमो रसस्तस्य भाजयते हन । उशतीरिव मातर ॥”

§पायवाटा—वास्तोष्पतिमंत्र पहा

॥त्रिदोषाविषयी—या त्रिदोषाविषयी (१-३४-६) यामध्ये या प्रमाणे आहे, “त्रिनो अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रि पार्थिवानि त्रिर दत्तमन्त्र । ओमान शयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहत शुभ स्पती ॥” यामध्ये ‘त्रिधातु—वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषय सुख वहत’ असे सायनाचे भाष्य आहे

॥सूर्यप्रकाश—सूर्यप्रकाशाचे योगाने तमाचा नाश होतो व स हलकराने भगवान् सूर्य प्राणिमात्रास सजीव करतो ही गोष्ट विदित आहेच ऋग्वेद (२-३८-२) “विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्व प्रवाहवा पृथुपाणि सिसर्ति ॥” द्विपाद व चतुष्पाद जनावरास तो स्वकार्यास लावतो जो सर्व ओजाचा आधार पूषन् (४-५३-३) “आ प्रा रजासि दिव्यानि पार्थिवा श्लोक देव । कृणुते स्वाय धर्मेण । स नो देव सविता शर्म यच्छत् ॥”

योगाने शरीरामध्ये आनंद आणि उत्सव उत्पन्न होतो अशी जी सूर्यदेवता तिचे पित्तावर आधिपत्य हे पित्त अधिक झाले ह्मणजे ग्लानि आणि रोग उत्पन्न होतो ज्या ज्या पदार्थाचा स्वभाव कफ उत्पन्न करण्याचा त्या त्या साऱ्या रसात्मक पदार्थावर आधिपत्य करणारी देवता पाणी,* तसाच शरीरामध्ये जो जो वायु आहे त्यावरती आधिपत्य करणारी देवता वायु† ऋग्वेदामध्ये राजयक्ष्मा‡ किंवा क्षय याचे वर्णन केले आहे, प्रसूतकालाच्या वेदना§, वार बाहेर पडणे आणि सामान्य शक्ति पात॥ याचे वर्णन केले आहे यावरून रोग्याच्या सबधाने शरीराची स्थिति काय होती, हे प्राचीन आर्यास ठाऊक होते

प्राचीन आर्यास शरीरकाचे॥ काही ज्ञान होते आणि शरीरामध्ये जे व्यापार चालतात तेही त्यांना ठाऊक होते नित्य खाण्याकरिता प्राचीन आर्य पशु मारीत, आणि तेणेकरून पुष्पुस,* काळीज, उदर, आतडी, मूत्रमार्ग, कोश आणि अशा प्रकारच्या विषयाची त्यांना माहिती असे अशा विषयाची त्यास अवश्य माहिती असणे हे एक भूषण आहे असे त्यास वाटे चागली†† हवा लागून शरीरावर आणि काळजावर कसरसे

*पाणी—आप व वरुण देवता याविषयी ऋग्वेदात अनेक ठिकाणी वर्णन आले आहे

†वायु—वावटले वादळे इत्यादि ही हवेची विपरीत स्थिति झझावातादि ही त्याची प्रकृतस्थिति याचे अनुमान लक्षात येईल, व “विकृताविकृता देह भ्रन्ति ते वर्तयन्ति च ॥” याचे स्पष्टीकरण होईल

वादळामध्ये झाडाची झाडे समूळ उपटून जातात, त्या मेघगर्जनेचा प्रचंड आवाज व ते हवेचे विक्राळ स्वरूप पाहून ब्रह्माट हालते की काय असे वाटते हे ऋषीच्या दृष्टीस येताच असे उद्गार निघाले (८-७-४) (१-६४-७) (१-६४-८) (१-८५-८) (८-७-४) “वपन्ति मरुतो मिह प्रवेपयन्ति पवतान् । यधाम यान्ति वायुभि ॥” “विचिन्वन्ति वनस्पतीन् ॥” “सिहा इव नानदति ॥” “भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्य ॥” तोच झझावात वाहू लागला म्हणजे पाऊस पडू लागतो व पृथ्वीतील ऊष्मा नाहीसा होतो (५-५५-५) “उदीरयथा मरुत समुद्रतो यूय वृष्टि वर्षयथ ॥”

‡ राजयक्ष्मा—(१०-१६३)

§ प्रसूतकालाच्या वेदना—(१०-१६२)

॥ सामान्य शक्तिपात—“अमीव ॥”

॥ शरीरकाचे—कोणी म्हणेल की जें काही यत्किंचित् इकडे ति कडे ऋग्वेदात सापडते यावरून आपण शरीरकाची प्रशंसा करता काय? परंतु विचार केला अमता सहज व्यानात येईल की ऋग्वेद संहिता हे शरीराचे पुस्तक नव्हे व शरीरसंबंधी जी सर्व इद्रियाची नावे अथवा त्याचे व्यापाराच्या अनुरोधाने जे वर्णन येते ते केवळ त्यावेळी साधारण जी वैद्यकात माहिती होती तिला अनुलक्षून येते

*पुष्पुस—ऋग्वेद (१०-१६३) छुबुक, मस्तिष्क, कीकसा, आत्र, गुद आणि यकृत, हे या मंत्रात येतात व या सबधाने जे विवरण आहे ते वर लिहिलेल्यास दृढ करिते (६-५३-८) येथे हृदय हा शब्द येतो जठर उदर कुक्षि हे (३-३६-८) (८-१-२३) (३-३५-६) यात मिळतात “विष्णुर्योनि कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पि शतु ॥” (१०-१८४) हे व या तन्हेचे अनेक लेख ऋग्वेदात सापडतात

††चागली हवा—(१०-१८६) “वात आवातु भेषज शम्भुमयोभुनो हदे ॥” हे वाता भेषजरूपी व हृदयास आल्हाद देणारा असा तू वाहा

परिणाम होतात, याचे वर्णन प्राचीन आर्य करितात अन्नाच्या योगेकरून शरीराला काय उपयोग होतो, जठराग्नीच्या योगाने अन्न पचन होते असे ते समजत, आणि त्यास केव्हा केव्हा असें वाटे की, नाडी आणि जीव यांच्यामध्ये विशेष सबंध आहे

अशा प्रकारे प्राचीन काळच्या वैद्यास अन्नपाचन, शरीरामध्ये जे वायु उत्पन्न होतात त्या वायूचे प्रसरण, मास, मेद, क्लायु, बल, रक्त इत्यादिकाचे गुण आणि क्रिया ह्या त्यास ठाऊक होत्या इतके जर मान्य केलें नाही, तर ज्या सूक्तामध्ये राज-यक्ष्म्यावर उपचार कसा करावा हें वणिले आहे, त्या सूक्ताचा यथायोग्य अर्थ करता येणार नाही यावापृथिवी ह्मणजे काय आणि त्याच्या योगाने शरीरावर काय काय संस्कार घडतात, शरीर ह्मणजे काय आणि वनस्पतीचा उपयोग कसा करा-याचा अशा प्रकारचे ज्ञान संपादन करून त्याची योजना करण्याविषयी वैद्य झटत इकडे दुसरे वैद्य गस्त्राची योजना करून मनुष्यास सहाय्य करित, असें असताही प्रसंग पडला असता मन्त्राची* योजना आर्य करित देवयजनभूमीवरील स्थंडिलामध्ये नेहमी वास करणारे जे देव त्याचे आवाहन करून मन्त्र ह्मणत त्या मन्त्राच्या योगेकरून प्राचीन आर्यांच्या चित्तवृत्तीस स्वस्थता होई त्याची भीति उडून जाई पिशाचाचे निवारण होई आणि आर्यांची मन शांति होई

ब्रह्मवादी लोक ज्या वेळेस झाले, त्या वेळी आर्यांचा उत्कर्ष होता, आणि ऋषिजनानी हिंदुस्थानातील लोकावर पूर्वी जय मिळविला होता त्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये जयानदाची जी लहर उठली होती, तेणेकरून या उत्कर्षामध्ये नवाच एक रंग उत्पन्न झाला असे जिकडे तिकडे लहान लहान राज्ये स्थापिली गेली योद्धे लोकांच्या मोठ्या स्वाऱ्या निघू लागल्या आणि ते आपली प्रतिष्ठा मिरवू लागले आर्यांचा पगडा बसून गेला आणि इतकी संपत्ति त्यांच्या हस्तगत झाली की, त्याचे डोळ्यावर बुडी आली, ते यशाने मदाव झाले, आणि एतद्देशीय लोकापेक्षा त्यांच्या अग्नी तपोबल, बुद्धिबल आणि द्रव्यबल फार होते ह्मणून वर्चस्वाच्या अभिमानाने ते वागू लागले ते यज्ञ करू लागले आणि ऋषिजनाचे जे जे धर्मसंबंधी विचार होते त्याचें धोरण त्यांनी सोडले नाही हे ऋषिजनाचे विचार ते कोणते? आपणास जो जो जय मिळाला, जे जें सुख प्राप्त झाले, जी जी संपत्ति मिळाली ती ती देवानी आपणास मिळवून दिली आणि हे सर्व आपणास यज्ञाच्या† योगाने मिळाले

*मन्त्राची—(१०-८७) रक्षोहा (१०-११८) रक्षोहा (१०-१४५) सपत्निबाधन (१०-१६१) राजयक्ष्मन् (१०-१६२) गर्भसंज्ञावे (१०-१६३) यक्ष्मन् (१०-१६४) दुखन् (१०-१६५) कपोतोपहतौ प्रायश्चित्त (१०-१६६) सपत्न्य अशा मन्त्रावरून वर लिहिलेल्याचे अनुमान सहज होईल

†यज्ञाच्या योगाने—“सर्वमायुरेति य एव विद्वानुष्णिहौ कुरुते ।” ऐ० ब्रा० (१-६) “त्रिष्टुभौ भवत सेन्द्रियत्वाय ।” ऐ० ब्रा० (१-२२) “आग देव इत्यन्वाहा गतो हि स तर्हि भवत्यृतुभिर्वर्धतु ।” ऐ० ब्रा० (२-२२) “विश्वरूप अवरुन्ध आत्मने च यजमानाय च ।”

यज्ञ ह्मणजे ह्या देवास तृप्त करून घेण्याचे व वश करून घेण्याचे उपाय या ऋषिजनांच्या अग्नी भक्ति आणि श्रद्धा फार असे ते आपला यज्ञ आपणच करित कारण ते कवि असत आणि त्यांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली ह्मणून त्यांची मने ख-वळली असत आणि त्यांच्या अग्नी जो काय पराक्रम असे तो सारा बाहेर पडला असे हिंदुस्थानावर स्वारी करून जे काय प्राप्त करून घ्यावयाचे होते ते त्यांनी करून घेतले होते कर्तव्य ह्मणून काही राहिले नव्हते मग आर्यांच्या सर्व शक्ति दित्या पडल्या त्याची हालचाल बद पडली पूर्वी त्यांच्या अग्नी शौर्य व उत्साह असे आता ते ख्यालीखुशालीमध्ये निमग्न झाले पूर्वी त्यांच्या अग्नी चळवळ असे आता ते सुस्त झाले खेळावे आणि शिकार करावी यावाचून दुसरे काही योद्धे लोकास सु-चेना अशा प्रसंगी पाडिल्य करणारे जे लोक त्यांना संधि चागली सापडली जे विद्वान् ते ब्राह्मण झाले ब्राह्मण निराळे व क्षत्रिय निराळे इतके प्राचीन काळीं यामध्ये वैमनस्य उत्पन्न झालें वैश्य ह्मणजे बाजारबुग लोकच असें एक प्रकारें सम-जण्यास चिंता नाही ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य या आर्य समाजामध्ये शूद्राची गणना होत नसे शूद्र ह्मणजे केवळ दास अशा प्रकारच्या सामाजिक व्यवस्थेचे ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये नि-रूपण केले आहे काहीं आर्यास अजून साहस करणे आवडे आणि काही कृषिकर्म करू लागले परंतु ऐषआरामाचे साधन जी संपत्ति आणि सर्व लोकांचा उत्कर्ष येणेकरून आर्यास निरनिराळे विषय पाहून निरनिराळ्या पदार्थांचे अवलोकन करून विद्या वाढविण्याची चागली संधि सापडली अशा प्रकारचा जो त्यांचा उद्योग, तो मोठा योग्य व लक्ष देण्याजोगा आहे पंजाब देशातील नद्यांच्या तीरी त्यांनी वसाहती केल्या, सिंधु-देशातील सिंधुनद्याच्या तीरी ते राहू लागले आणि पेशावर आणि जलधर यांच्यामधील हिमालय पर्वताच्या तळी बाजू-वर त्यांनी घरे बाविली रजपुतस्थानातील जें वाळवंट त्याती-ल सुपीक प्रदेशामध्ये त्यांनी प्रवेश केला, या कारणामुळे ब्रह्म-वाद्यांच्या हाती पुष्कळच देश आला होता ह्मणून हवा ह्मणजे काय, तिचे फेरफार कसे होतात, प्रतिदिनी तिचे रंग कसे पालटतात, डोंगरांमधें आणि मैदानात कोणकोणते पशु आणि कोणकोणत्या वनस्पती† आढळतात, शरीरसंपत्तीचा आणि पाण्याचा सबंध काय आणि कोणकोणत्या धातु आणि कोण-कोणते‡ खनिज पदार्थ ससारामध्ये उपयोगी पडतात, या सर्व

ऐ० ब्रा० “सपत्ना विजिति विजयते य एव वेद ।” “प्राणान् यजमाने दधाति । प्रजा च वाच च यजमाने दधाति । पशून् यजमाने दधाति ।” “वृष्टिमन्नाद्य यजमाने दधाति ।” ऐ० ब्रा० । “स्वस्येव होतोन्मुच्यते सर्वायु सर्वायुत्वाय ।” अशा तऱ्हेच्या अनेक लेखावरून यज्ञाच्या योगाने आपले सर्व धर्मार्थकाम पूर्ण होतात असा आर्य लोकांचा दृढ भरवसा होता

*वनस्पति—गुग्गुलु, खदिर, पलाश, हरिद्रा, करवीर, अशा तऱ्हेच्या वनस्पति ऐतरेय ब्राह्मणात वर्णन केल्या आहेत

†धातु आणि खनिज पदार्थ—सर्व अथर्ववेद धातु व खनिज पदार्थांच्या अनेक नावांनीं भरलेला आहे या सबधानें अथर्ववेदाचे

गोष्टीचा शोध करू लागले जी सपत्ति आपणास प्राप्त झाली आहे ती सारी आपली सपत्ति कदाचित् जाईल असे त्यास भय वाटू लागले आपली सुपीक शेते नष्ट होतील, आपल्या वसाहती मोडून जातील आणि आपली शरीरप्रकृति बिघडेल शरीरप्रकृतीविषयी इतकी काळजी असते तेथे वैद्यलोकाचा वडा चालतो यज्ञाच्या योगाने आपणास द्रव्य आणि शरीरसपत्ति मिळते असे जरी ब्रह्मवादी लोक मानीत, तथापि व्यावहारिक साधनाकडे ते अलक्ष करीत नसत ऐतरेय, तैत्तिरीय, शतपथ, गोपथ आणि ताज्य, ह्या ब्राह्मणग्रंथांचे अवलोकन केले ह्मणजे असे लक्षात येते की, व्यावहारिक साधनाचा ते उपयोग करीत आणि हीं साधने योग्य असे ठरविण्याकरिता आणि त्याची उपपत्ति करण्याकरिता यज्ञसबवी काहण्या सागत लोकांची जी समजूत असते त्या समजुतीस अनुसरून कोणी उपपत्ति केली ह्मणजे ती उपपत्ति योग्य असे लोकास वाटू लागते आणि मग ती उपपत्ति खरी असो किवा खोटी असो लोक काहीच काळजी करीत नाहीत रोमन लोकानी आपले प्रचार एका बाजूला ठेविले आणि आपली सारी राज्यपरंपरा बदलून टाकली कारण लोकावर राज्य करण्याचा त्यांच्या मनाचा कल सिद्धीस गेला या वेळच्या आर्यलोकांची जी समजूत होती, तिजमध्ये निरनिराळे प्रकार नव्हते ते कोणीकडूनही ऐहिक सुख भोगीत आणि या ऐहिक सुखाचा आणि यज्ञाचा कसा तरी सबब लावून त्याची उपपत्ति करीत आणि तोच धर्म आहे असे ठरवीत, ह्मणून यज्ञ करणे हाच काय तो पुरुषार्थ असे ते समजत जेवढा आर्यांचा ससार तेवढा त्याचा यज्ञप्रपंच, हे आर्य तरी कसे, याच्या पूर्वजानी पराक्रम करून जे यश मिळविले, ते यश ते अजून स्मरत आणि तसेच आपले यश कायम रहावे ह्मणून उत्कंठित असत देवयजनभूमीच्या ठायी आर्यलोक एकत्र जमून आपल्या मनाच्या वृत्ति व आपली पुढे गति काय याचा उद्गार करीत आणि जे जे शोध त्यांनी केले असत त्याचे विव्हेवारी विभाग जरी केले नव्हते आणि जरी ह्या शोधावरून अनुगम बांधले नव्हते तथापि ते शोध सर्व आर्य आपल्या पडितापुढे आणि योद्धेजनांच्या पुढे मांडीत ते कसे? यज्ञसबधी नियम करीत, कहाण्या सागत, आणि उपपत्ति करीत, तेणेकरून कोणकोणते रोग त्यांनी बरे केले हे स्पष्ट कळे, भारद्वाज, बुल्लिल, शापर्ण, असे लोक खटपट करून मनुष्याचा किंवा सृष्टीचा शोध करण्यामध्ये आणि तत्सबधीविषयाचे आकलन करण्यामध्ये निदान एक जन्म तरी घालवीत, अश्विनीकुमार किंवा त्याचे अनुयायी यांना आता बाणाची शत्र्ये योद्ध्यांच्या

अध्ययन आर्यचिकित्साकास अतिशय अवश्य आहे या वेदामधील धातु व खनिजपदार्थांपैकी काहीची नावे सागतो

शीस अथर्ववेद (१-२), मणि (१-२९), सुवर्ण (१-२९), जङ्घिड (२-२), विष (४-६), शङ्ख (४१०), पार्थिवानि रजासि (६-२६), प्रतिसारो मणि (८-५), सक्तयो मणि (८-५), वरणो मणि (१०-३), मणिराग (१०-६), मणि क्षत्रस्य वर्धन (१९-२८), औदुम्बरो मणि (१९-३१), सैन्धव (१९-३८), दुर्गाम मणि (१९-३६), अस्मिन्मणावेकशत वीर्याणि सहस्र प्राणा (१९-४५)।

अगातून काढावी लागत नव्हती हे खरे तथापि जनानखान्यामध्ये ख्यालीखुशाली भोगणाऱ्या स्त्रियाकडे जाऊन त्यांना औषधउपाय करावे लागत, आणि सुईणपणा करावा लागे जलोदर किंवा विपूचिका झाली ह्मणजे वैद्यलोकाचाचून चालत नसे आणि ज्या ठिकाणी सुखसपत्ति आणि ऐषआराम फार आहे त्या ठिकाणी असे रोग होणारच स्वच्छ हवेमध्ये फिरावयाचे नाही आळशीपणामध्ये उगीच लोळत राहावयाचे ह्मणून आळसाच्या आणि ख्यालीखुशालीच्या योगाने जे परिणाम होतात ह्या सर्व गोष्टीविषयी नारदाने मोठ्या कळकळीने सर्व लोकांस उपदेश केला या सर्व गोष्टीवरून काय अनुमान निघते? की वैद्यक आणि शस्त्रविद्या याकडे लोकांचे लक्ष होतेच होते यासबवी वैद्यकशास्त्रामध्ये ब्रह्मणाद्याची गति किती होती हे आता आम्ही वाचकापुढे मांडतो

द्रव्यगुण—ऋषिजनाच्या वेळी औषधि आणि शस्त्रविद्या याची मुख्य मुख्य तत्त्वे आर्यांस कळली होती आणि ऋषीवर जे जे प्रसंग आले, त्या त्या प्रसंगामुळे वनस्पतीपासून किंवा धातूपासून त्यांनी औषधे काढिली, किंवा शस्त्रप्रयोग केला आणि प्रसंग काढून घेतला आता आर्यांचा उत्कर्ष असल्यामुळे त्यांना हवी तितकी फुरसत सापडली आणि साधनेही मिळाली तेणेकरून ते सृष्टपदार्थांचा शोध अधिक करू लागले आणि रसायनाचा व शस्त्रविद्येचा उपयोगही अधिक होऊ लागला सुंदर गाडीतून बसून जात आहेत, तेव्हा सहजच गाडी उलटली किंवा काही अपघात झाला, मग शस्त्रवैद्याची गरज पडलीच पडली शस्त्रविद्येचे दोन भाग केले होते अश्विनीदेवतेचे जे अनुयायी, ते केव्हा केव्हा मनुष्यास नीट करीत केव्हा केव्हा जनावराची चिकित्सा करीत याप्रमाणे शुद्ध शस्त्रवैद्य आणि शालिहोत्री असे दोन प्रकारचे शस्त्रप्रयोग करणारे वैद्य आढळतात आणि निरनिराळ्या शस्त्रांचीही त्यांना माहिती असे कर्वताचाही उपयोग करीत शलाकेचा उपयोग करीत, आणि जखमेवर पट्टी देताना मवाचाही उपयोग करीत मादक आसव आणि औषधी आसवे यामध्ये ते भेद करीत सोमरसासारखी मादक आसवे पिण्याचा तर आर्यलोकांमध्ये प्रचार होता परंतु वैद्यलोक औषध म्हणून हीं आसवे देत सोमरसाम ये काही विकार न होता तो तयार व्हावा अशी त्यांना सोमरस करण्याची रीति ठाऊक होती आणि ह्या रीतीची ऐतरेयब्राह्मणामध्ये स्तुति केली आहे ही गोष्ट इतिहासदृष्ट्या मोठ्या योग्यतेची आहे आसवविकृति ऋषी उत्पन्न होते आणि ती न व्हावी म्हणून काय काय केलें पाहिजे आणि आसवे व पेये यापासून काय काय परिणाम होतात, हे ठाऊक असणे, आणि ज्यामध्ये आसवविकृति नाही ती पेये चांगली अशी मानणे या सर्व गो-

* ऐ० ब्रा० (७-१३) यामध्ये नारदाचा उपदेश पहा

† ऐ० ब्रा० (७-१७) “अथ हैत शुन शेषोज सव ददर्श । त मेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्व गृहे गृह इति ।” “तमेवमेत भक्ष प्रोवाच रामो मार्गवेयो विश्वन्तराय सौषग्ननाय तस्मिन्होवाच प्रोक्ते सहस्रमुह ब्राह्मण पुत्र्य दक्ष ।” ऐ० ब्रा० (७-३४) ही आसवे उदुवर, अश्वत्थ आणि प्लक्ष, या झाडापासून ते काढीत असत.

ष्टीवरून असे अनुमान काढता येते की, एकदर शास्त्रामध्ये आर्यांचा बराच प्रवेश झाला होता सोमरस नसला तर दुसऱ्या कोणत्या रसाने आपला निर्वाह करावा हेही त्यांना कळले होते, म्हणजे त्यांनी विशेष वनस्पतीच्या गुणदोषाचा शोध लाविला होता

शारीरक*विद्येमधील शोध करण्याची पद्धति बदलली असे वाटते तुलना करण्याकरिता जी सामग्री पाहिजे होती ती त्यांना मिळू लागली मनुष्याच्या शरीराचे मुख्य मुख्य भाग आणि जनावराच्या शरीराचे मुख्य मुख्य भाग याचे वर्णन त्याच्या प्रथात आढळते, म्हणून मेदाभेद करणारे शारीरक-शास्त्र निदान उत्पन्न तरी होऊ लागलं होतं आर्यांना शारीरक-शास्त्राचे थोडेसे ज्ञान होते नव्हते ही काय मोठी गोष्ट आहे असे वाचकास वाटेल परंतु मनुष्याने अवलोकन कसे केलं, त्याच्या जे जे दृष्टीस पडले ते ते त्याने लक्षात कसे ठेविलं, आणि सृष्टपदार्थाविषयी अनुगम कसे केले ह्या सर्व गोष्टींचे वर्णन करताना आनंद वाटतोच वाटतो ज्या आर्यांनी यज्ञपशूचा विभाग बरोबर करावा म्हणून शोध काढला त्याची ऐतरेयब्राह्मणामध्ये स्तुति केली आहे शारीरकविद्येमध्ये आर्यांची गति झाल्यामुळे इन्द्रियविज्ञानशास्त्रावर† श्रम होऊ लागले जठराग्नीचे‡ वर्णन वैद्यशास्त्राच्या सबधानें होऊ लागले विद्युच्छता§ काय काय कार्ये करिते याचा शोध झाला, आणि गर्भकोशामध्ये॥ मूल हळू हळू कसे वाढते याचेही अवलोकन झाल्यामुळे गर्भशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ लागली असे ठाऊक झाले की गर्भामध्ये प्रथम डोळा उत्पन्न होतो, आणि बाकीचे जे प्रकार त्या सर्वांचे सहज वर्णन झालं आहे या सर्व कारणांमुळे प्राचीन आर्यलोकाची शास्त्रीयदृष्टी आणि नजर याची स्तुति केल्या-वाचून आमच्याने राहवत नाही पर्वत॥ कसे उत्पन्न झाले याचे केव्हा केव्हा ब्राह्मणादि प्रथामध्ये वर्णन आढळते आणि पृथ्वी कोठे उच का आणि कोठे सखल का याचे हुबेहूब शास्त्रदृष्ट्या निरूपण झाले आहे या शास्त्रामध्ये आर्यांची जी गति, तेणेकरून शास्त्रीयइतिहासकर्त्यास आश्चर्य वाटत नाही कारण त्याचे सामाजिक स्थितीमुळे त्यांना अधिक शोध करण्याचे आवश्यक पडलं साधारण रोगाची जी यादि त्याच्या प्रथात आढळते ती मोठी आहे. आणि ते सारे रोग अज्ञाच्या विपुलतेमुळे किंवा आळसामुळे किंवा स्त्रियावर लंपटपणामुळे उत्पन्न आणि वृद्धिंगत होतात उदर,§ राजयक्ष्मा, शरीराची अस्वस्थता, ग्रीहाचे रोग, केशाचे रोग, निरनिराळ्या प्रकारच्या खरुजा, पाढरें कुष्ठ, अकाली केश पिकणे, भलती भलतीं

* ऐ० ब्रा० (७-१) यामध्ये यज्ञपशूचे कसे विदारण करावे हे वर्णिले आहे. या विदारणाचे नियम होते व ते नेहमी गुप्त ठेवीत वपा, सेवनी, जरायु, उल्ब, वैकर्त, झोम, या सबधाने ऐतरेयब्राह्मण पहावा † या सबधानें ऐ० ब्रा० (२-२२) (२-२) (१-२) (२-२३) (२-१४) पहा

‡ तैत्तिरीय ब्रा० (३-९-१७) पहा

§ ऐ० ब्रा० (८-२८) पहा.

॥ ऐ० ब्रा० (२-३२) (३-२) (३-३) (३-६) पहा

॥ ऐ० ब्रा० (६-३५) पहा

§ या सबधानें हरिश्चंद्राची गोष्ट ऐतरेय ब्राह्मणात सांगितली आहे ती पहा व जे अनेक रोग वर सांगितले त्यांसबधानें तैत्तिरीय

स्वप्ने पडणे किंवा भलत्याच तऱ्हेने मेह उत्पन्न होणे, आणि त्यापासून शक्तिपात आणि क्षय, अशा प्रकारच्या साधारण रोगाची लोकास पीडा असल्यामुळे सहजच वैद्यकाची प्रवृत्ति झाली शास्त्रीय वैद्य आणि शारीरक जाणणारे हे विशेष गोष्टीचा शोध करू लागले आरोग्य कमाने होते, निरनिराळ्या औषध देण्याच्या पद्धति, स्वच्छता^१ या विषयाकडे लक्ष पोहोचून हे विषय हळू हळू सम्राहक होत गेले वनस्पतिशास्त्राचाही विशेष अभ्यास होऊ लागला हिमालय पर्वताच्या बाजूवर उत्तरभद्र आणि दक्षिणकुरु या देशी ज्या वनस्पति^१ होत होत्या त्या विपुल आणि निरनिराळ्या तऱ्हेच्या असत म्हणून वनस्पतीच्या गुणदोषाचा विचार होऊ लागला आणि त्याचे विशेष अवलोकन झाल्यामुळे वैद्यांचा मोठा उपयोग होऊ लागला बीज, त्या बीजाचा अकुर होणे आणि त्या अकुराचे एक अग खाली जाणे आणि एक अग वरती येणे, किंवा वृक्षाचे^१ अवोवर्धन किंवा ऊर्ध्ववर्धन या विषयाचे वर्णन केलं आहे, आणि ज्या झाडापासून आरोग्य सावते त्या झाडास ते पवित्र मानीत “वायु औषधीलहरु सोड, सर्व औषधी तूच आहेस” अशा प्रकारचे उद्गार ज्याला आताशा स्वच्छता म्हणतात त्याचे तत्त्वच परंतु स्वच्छतेकडे लक्ष असताही खाणे पिणे आणि पथ्य करणे याकडेही त्याचे लक्ष असे विशेष अवस्थेमध्ये मेढ्याचे मास तयार करणे, दुधाची नानाप्रकारची पक्वान्ने बनविणे, येणेकरून पदार्थाचे अग्नी पौष्टिक धर्म कसे कसे असतात याकडे ते लक्ष देत, परंतु “हे जलहो,॥ तुमच्यापासून आम्हास औषधी मिळू या” अशी जी ते प्रार्थना करित त्यामध्ये काही विशेष अर्थ आहे शास्त्रवैद्य ठिकाणोठिकाणी॥ फिरत, जखमा बाधीत, व रोगाची यथायोग्य परीक्षा करून औषध देत या एका गोष्टीवरून असे सिद्ध होते की वैद्यकी प्रगल्भदशेस पावली होती आणि लोकामध्ये तिची प्रतिष्ठाही होती मनाच्या स्थितीवरून शरीरप्रकृतीची स्थिति बदलते किंवा प्रकृतीस दु-

सहिता (२-३-५-२) तै० ब्रा० (३-९) ताज्य ब्राह्म० (५-१०) अथर्ववेद (१-२३) (१-२४) (१-३४) जेथे किलास व पलित याची औषधे सांगितली आहेत

* तैत्तिरीय ब्राह्मण (२-५) (१-८) (२-४) जेथे “वात आवातु मेघज” असा प्रारंभ होतो

† या वनस्पतीच्या सबधाने जसा धातु व खनिज याविषयी अथर्वण वेद उपयोगी आहे तसाच या सबधानें आहे. याकरिता काही वनस्पतीचा उल्लेख करितो (१-२) शर, (२-४) शण, “अघद्विष्टा देव जाता वीरुच्छपययोपनी” अथर्ववेद (२-७), “बभ्रोरर्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिड्या” अथर्ववेद (२-८), “दशवृक्ष मुञ्चेम रक्षसो ग्राह्या” अथर्ववेद (२-९), “श नो देवी पृश्निपर्णश * *” अथर्ववेद (२-२५), “पाठाभिन्द्रो जलाष मेघजम्” अथर्ववेद (२-२७), “इद हिरण्य गुग्गुलु” अथर्व० (२-३६), अशा प्रकारे शें दोनशें वनस्पतीची नावे निघतील

‡ ऐ० ब्रा० (७-३१) पहा.

§ तैत्तिरीय ब्रा० (२-४-१) “आवात बाहि मेघज त्व हि विश्वमेघज”

॥ या सबधाने तैत्तिरीय ब्रा० (१-५-८-६) तेथें असे लिहिले आहे “अपो याचामि मेघजम्”

॥ शतपथ ब्रा० (४-१-५-८) “अश्विनौ ह वा इद भिषज्यन्तौ चरतः।

शारी येते, या गोष्टीवरून अध्यात्म* वैद्यकी कळू लागली होती असे दिसते मंत्र घालीत, आणि ताईतही† बाधीत ठार मारण्याकरिता विष देत म्हणून विषतत्रवैद्यक उत्पन्न व्हावेच व्हावे या सर्व गोष्टीवरून असे सिद्ध होते की निरनिराळ्या विद्येसबधी माहिती बरीच गोळा झाली होती व तत्सबधी केलेले शोध खरे असून, सर्व आर्य शास्त्रीय शोधाकडे लक्ष पोहोचवीत आणि उत्तेजन देत या सर्व विषयाचा परिणाम आचार्यांच्या वेळी नीट दिसून आला

आर्यलोक पूर्वीच हिदुस्थानावर स्वारी करून चुकले होते त्यामध्ये त्यांनी वसाहती केल्या होत्या आणि सतत काहीएक प्रतिबंधावाचून त्याचा उत्कर्ष झाला, तेणेकरून त्यांच्यामध्ये या उत्कर्षामुळे आवश्यक अशी जी सुवारणा ती उत्पन्न झाली ऋषींनी हिदुस्थान जिकले, ब्रह्मवाद्यांनी नाना ख्यालीखुशालीचे प्रकार सुरू केले त्यांच्या मागून आचार्य निरनिराळे उद्योग करू लागले प्राचीन इतिहासातील हा आर्यांचा वेळ उत्तम आर्यांनी पूर्वीच धैर्य दाखविले होते आणि मोठी खटपट केली होती बाळकामय रानाचा आणि पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्याचा त्यांनी शोध लावला होता, आणि नद्याची पात्रे फिरविली होती या आर्यांची पुढ निरनिराळी राज्ये उत्पन्न‡ झाली निषादादि पूर्ण अनार्य लोक काही ब्रह्मण्य अनार्यलोक, आणि काहीं उपकुष्टादि आर्य आणि अनार्य यांच्या पोटचे लोक यांनी निरनिराळ्या रीतीने शुद्ध आर्यांचा विरोध केला म्हणून आर्यांसही उद्योग करावा लागला अनार्य, उपकुष्ट आणि ब्रह्मण्य अनार्य यांची एक मडळी बनली होती आणि तिच्या स्वाधीन राजकीय सत्ता बरीच होती हे लोक स्वतंत्रपणानेच॥ विचार करीत आणि आर्यांच्या जाचणीमुळे घरेदारे सोडून यांना जंगलात जावे लागत असे या मडळीमध्ये आणि आर्यांमध्ये केव्हा केव्हा तटा उत्पन्न होई आणि तेणेकरून आर्यपर-परस धक्का बसण्याचा प्रसंग येई शुद्ध आर्यलोक साऱ्या आर्या-वर्तभर पसरले होते आर्यावर्त म्हणजे उत्तरेस हिमालय पर्वत, दक्षिणेस विव्याचल, पश्चिमेस आदर्शावली पर्वत, आणि पूर्वेस राजमहाल प्रातातील टेकड्या ॥ अशा प्रसंगी आर्यलोकही खटपट करू लागले त्यांनी दक्षिण§ हिदुस्थानातही स्वाऱ्या केल्या मदुराशहरी वसाहत केली, आणि लक्षेपर्यंत जाऊन पोहोचले येणेकरून त्याची नजर वाढली, मोठे बेत करणे आणि ते अमलात आणणे हे बुद्धिविकासाचे चिन्ह आहे आणि कटि-

* गोपथ ब्रा० (१-३०) पहा

† तैत्तिरीय संहिता (४-२-६-२) पहा

‡ अष्टाध्यायी (४-१-१७४) “ते तद्राजा ।”

§ कात्यायन श्रौतसूत्रामध्ये व पूर्वमीमांसेच्या सहाव्या अध्यायात आर्य, निषाद, उपकुष्ट यांचा वादविवाद पहा

॥ पराविद्या आणि अपराविद्या याविषयी जो उपनिषदामध्ये भेद सांगितला आहे तो पहा

॥ महाभाष्यामध्ये पतजलीन आर्यावर्ताच्या सीमा वर्णन केल्या आहेत त्या पहा :

§ महाभाष्यात पतजलीने दक्षिणापथाचे वर्णन केले आहे ते पहा.

बध ज्यामध्ये आहे आणि ज्यामध्ये सामर्थ्य आहे, अशा राजकारस्थानाचेही चिन्ह आहे आर्यलोकाची राजसत्ता रामाने स्वारी करून इकडे वाढविली, तो इकडे आर्यावर्तातील रसज्ञ,* तत्त्वज्ञ आणि शास्त्रज्ञ आर्यही उगीच बसले नव्हते रामायण आणि महाभारत यामध्ये या वेळाचे ऐतिहासिक वर्णन पुष्कळ आहे आणि तेणेकरून त्या वेळचे आर्य वर्मसबधी, शास्त्रसबधी आणि तत्त्वज्ञानसबधी काय काय खटपट करीत होते हे समजून येते गृह्यसूत्रामध्येही यासबधी वर्णन आहे आर्यांच्या मोठमोठ्या† शाळा असत आणि कुटुंबी स्थिति किवा सरदारी स्थिति ही सुटून आम्ही सारे आर्य म्हणजे एक मडळी असे त्यास वाटू लागले होते चरण आणि परिषद् या सार्वजनिक सभामध्ये ते विचार करीत पुष्कळ आचार्य शास्त्रसबधी विचार करून, विल्हेवारीनिशी अनुगम बाधीत पूर्वी ब्रह्मवाद्यांनी जे जे शोध केले होते ते ते त्यांनी लिहून काढले ज्या ज्या आचार्यांची नावे वैद्यकशास्त्रसबधाने येतात ती ती नावे पाणिनि, कात्यायन यांच्या ग्रथात आढळतात आणि तेणेकरून आमच्या म्हणण्यास पोषक प्रमाण मिळते ही नावे कोणती ? भरद्वाज, अगिरस, जमदग्नि, आत्रेय, गौतम, अगस्त्य, वामदेव, कपिष्ठल, आश्रमरथ्य, भार्गव, कुशिक, काप्य, कश्यप, शर्कराक्ष, मैमतायनि, अग्निवेश, सुश्रुत आणि चरक त्या वेळच्या काव्यामध्ये आणि उपनिषदामध्येही नारद, पुलस्त्य, असित, च्यवन, पैंगी आणि धौम्य ही नावे आली आहेत, शास्त्रीय शोध करण्याची पद्धति त्यांना ठाऊक होती आणि जपून अवलोकन‡ करणे, छळून छळून परीक्षा करणे, आणि मोठेमोठे अनुगम बावणे, यावर त्यांचा कटाक्ष असे शास्त्रीय शोधाची हीच मुख्य अंगे ह्या आचार्यांचे पराकाष्ठेचे परिश्रम यांनी वैद्यशास्त्रसबधी पुष्कळ ग्रंथ रचले त्यामध्ये आत्रेय, अग्निवेश आणि चरक, ही नावे चिकित्सासबधाने घेण्याजोगी आहेत आणि शस्त्रप्रयोगाच्या सबधाने धन्वतरि आणि सुश्रुत ही नावे घेण्याजोगी आहेत यांनी वैद्यकाच्या सबधाने द्रव्यगुणाचा शोध केला, आणि त्यास लागू असणारे जे दुसरे विषय तेही काहीं वगळले नाहीत या वेळेचे व्याकरणसबधी जे ग्रंथ आहेत त्याची इतिहासदृष्ट्या योग्यता मोठी आहे या सबधाने या आचार्यांच्या वेळाचे तीन भाग पडतात पाणिनीने शोध करून अनुगम बाधिले कात्यायनाने त्यावर टीका केली आणि नानातऱ्हेचे तर्क चालविले अती पतजलीने या ग्रंथाचा अर्थ करून मीमांसा केली या वेळच्या वैद्यकग्रंथ लिहिणाराचेही असे तीन भाग करता येतात जशी पाणिनीचीं सूत्रे तशीच आत्रेयाची संहिता अग्निवेशाने या सहितेचा विचार करून तीवर टीका केली आणि चरकानीं त्याविषयी फारच मीमांसा केली असा हा या वेळच्या वैद्यकाचा इतिहास आहे वैद्यक आणि शस्त्रविद्या यामध्ये भेद आहे वैद्यांनी नानाप्रकारच्या पदार्थांच्या गुणाचे विवेचन केले, आणि जसा

* यासबधी पतजलीचे महाभाष्य पहा

† भीष्मपर्व पहा

‡ प्रोफेसर कुटे यांचा तर्कशास्त्रावरचा निबन्ध पहा

ऋग्वेदसबवाने यास्काच्या निरुक्तामध्ये निघटु आहे, तसाच वैयकाच्या सबधाने धन्वतरीचा निघटु आहे सुश्रुताच्या प्रथामध्ये काहीं पद्ये आहेत आणि काहीं गद्ये आहेत पद्यामध्ये मूळशोव आहेत आणि गद्यामध्ये त्याची मीमांसा केली आहे भाषेच्या सबवानें ज्या ज्या आर्यानी विचार केला, आणि वैयकाच्या सबवाने ज्या ज्या आचार्यानी विचार केला या दोहोमध्ये साम्य आहे कारण दोहोचीही विचार करण्याची पद्धति एकच आहे आणि केव्हा केव्हा एरुच आचार्य, वैयकाकडेही लक्ष देत आणि व्याकरणाकडेही लक्ष देत त्याच्या प्रथावरून वैयक आणि त्याची प्रवृत्ति यासबवी जे जे विषय, त्यामध्ये आर्याची नजर किती पोहोचली होती आणि गति किती होती हे कळते द्रव्यगुण, कायचिकित्सा, उद्भिदशास्त्र, शारीरक, इन्द्रियविज्ञान, रसायनशास्त्र, निदान, शल्य, व शालाक्य, व रुग्णनिश्चय सुश्रुताच्या प्रथातून आम्ही काहीं वेचे देतो त्यावरून आमचे ह्मणणे किती सप्रमाण आहे हे वाचकास समजेल (सु सू अ ३)—

“प्रागभिहितं सर्वशमध्यायशत पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थानमध्याया षट्चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि । दश शारीराणि । चत्वारिंशच्चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पा । तदुत्तर षट्षष्टि ॥ ३ ॥

वेदोत्पत्ति शिष्यनयस्तथाऽययनदानिक ।
प्रभाषणाग्रहरणावृत्तुचर्याऽथ यात्रिक ॥ ४ ॥
शास्त्रावचारण योग्या विशिखा क्षारकल्पनम् ।
अग्निकर्मजलौकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनम् ॥ ५ ॥
दोषवातुमलाद्याना विज्ञानाध्याय एव च ।
कर्णव्यधामपक्वैषावालेपो व्रण्युपासनम् ॥ ६ ॥
हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्त्रावश्च य पृथक् ।
कृत्याकृत्यविधिव्याधिसमुद्देशीय एव च ॥ ७ ॥
विनिश्चय शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।
शल्योद्धृतिव्रणज्ञान दूतस्वप्ननिर्दर्शनम् ॥ ८ ॥
पञ्चेन्द्रिय तथा छाया स्वभावाद्भेदकृत तथा ।
वारणो युक्तसेनीय आतुरकममिश्र(भूमि)कौ ॥ ९ ॥
भूमिभागो(मिश्रकाख्यो)द्रव्यगण संशुद्धौ शमने च य ।
द्रव्यादीना च विज्ञान विशेषो द्रव्यगोऽपर ॥ १० ॥
रसज्ञान वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ।
द्रवद्रव्यविधिस्तद्रक्षपानविधिस्तथा ॥ ११ ॥
सूचनात्सूत्रणाच्चैव सन्धानाच्चार्थसन्तते ।
षट्चत्वारिंशदध्याय सूत्रस्थान प्रचक्षते ॥ १२ ॥
वातव्याधिकमर्शासि साश्मरिश्च भगन्दर ।
कुष्ठमेहोदरा मूढो विद्रव्य परिसर्पणम् ॥ १३ ॥
ग्रन्थिवृद्धिभग्नशुक्रा(शुद्रशुक्रभग्न)श्च मुखरोगिकम् ।
हेतुलक्षणनिर्देशाभिदानानीति षोडश ॥ १४ ॥
भूतचिन्ता रज शुद्धिर्भावकान्तिरेव च ।
व्याकरण च गर्भस्य शरीरस्य च यत्स्मृतम् ॥ १५ ॥
प्रत्येक मर्मनिर्देश सिरावर्णनमेव च ।

सिराव्यधो धमनीना गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥ १६ ॥
निर्दिष्टानि दशैतानि शारीराणि महर्षिणा ।
विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजा योगिनामपि ॥ १७ ॥
द्वित्रिणीयो व्रण सद्यो भग्नाना वातरोगिकम् ।
महावातिकमर्शासि साश्मरिश्च भगन्दर ॥ १८ ॥
कुष्ठाना महता चापि मैहिक वैडिक तथा ।
मधुमेहचिकित्सा च [तथा चोदरिणामपि ॥ १९ ॥
मूढगर्भचिकित्सा च] विद्रव्यीना विसर्पिणाम् ।
ग्रन्थिवृद्ध्युपदशाना तथा च क्षुद्ररोगिकम् ॥ २० ॥
शुक्रदोषचिकित्सा च तथा च मुखरोगिणाम् ।
शोफस्यानागताना च निषेधो मिश्रक तथा ॥ २१ ॥
वाजीकर च यत्क्षीणे सर्वाबाधशमोऽपि च ।
मेघायुष्करण चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥ २२ ॥
निवृत्तसन्तापकर कीर्तितं च रसायनम् ।
स्नेहोपयौगिक स्वेदो वमने सविरचेने ॥ २३ ॥
तयोर्व्यापचिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिक ।
नेत्रवस्तिविपत्तिस्त्रिस्तथा चोत्तरवस्तिक ॥ २४ ॥
निरुहकमसज्ञश्च तथैवातुरसज्ञक ।
धूमनस्यविधिश्चाग्न्य(न्य)श्चत्वारिंशदिति स्मृता ॥ २५ ॥
प्रायश्चित्त प्रशमन चिकित्सा शान्तिकर्म च ।
पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चि(र्देशाश्चि)कित्सास्थानमुच्यते २६
अन्नस्य रक्षा विज्ञान स्थावरस्थेतरस्य च ।
सर्पदष्टविषज्ञान तस्यैव च चिकित्सितम् ॥ २७ ॥
दुन्दुभेर्मूषिकाणा च कीटाना कृत् एव च ।
अष्टौ कल्पा समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ २८ ॥
अध्यायानां शत विशमेवमेतदुदीरितम् ।
अत पर स्वनाम्नैव तन्त्रमुत्तरमुच्यते ॥ २९ ॥
अधिकृत्य कृत यस्मात् तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
औपद्रविक इत्येष तस्याग्न्यत्वाग्निरुच्यते ॥ ३० ॥
सन्धौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ।
सविज्ञानार्थमध्याया गदाना तु प्रति प्रति ॥ ३१ ॥
चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारण ।
पैतस्य श्लेष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥ ३२ ॥
लेख्यमेघनिषेधौ च छेद्याना वर्त्मदृष्टिषु ।
क्रियाकल्पोऽभिघातश्च कर्णोत्थास्तच्चिकित्सितम् ॥ ३३ ॥
प्राणोत्थाना च विज्ञान तद्द्रव्यप्रतिषेधनम् ।
प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ॥ ३४ ॥
चिकित्सा तद्द्रव्याना च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ।
नवग्रहाकृतिज्ञान स्कन्दस्य च निषेधनम् ॥ ३५ ॥
अपस्मारशकुन्योश्च रेवत्याश्च पुन पृथक् ।
पूतनायास्तथाऽन्ध्याया मण्डिका शीतपूतना ॥ ३६ ॥
नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्ति सयोनिजा ।
कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीरेषु च कीर्तितम् ॥ ३७ ॥
ज्वरातिसारशोषाणां गुल्महृद्गोगिणामपि ।
पाण्डूना रक्तपित्तस्य मूर्च्छायां पानजाश्च ये ॥ ३८ ॥
तृष्णायाश्चिर्दिहिकाना निषेधः श्वासकासयो ।
स्वरमेदचिकित्सा च कृम्युदावर्तिनो पृथक् ॥ ३९ ॥

विसूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयो ।
 इति कायचिकित्साया शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥
 अमानुषनिषेधश्च तथाऽऽपस्मारिकोऽपर ।
 उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥ ४१ ॥
 रसभेदा स्वस्थवृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च या ।
 दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणा ॥ ४२ ॥
 श्रेष्ठत्वादुत्तर ह्येतत् तन्त्रमाहुर्महर्षय ।
 बह्वर्थसंप्रहात् श्रेष्ठमुत्तर चापि पश्चिमम् ॥ ४३ ॥
 शालाक्यतन्त्र कौमार चिकित्सा कायिकी च या ।
 भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥ ४४ ॥
 वाजीकर चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।
 विषतन्त्र पुन कृत्वा शल्यज्ञान समन्तत ॥ ४५ ॥
 इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।
 विधिनाऽधीत्य युज्याना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥ ४६ ॥”

वैद्यशास्त्राचा इतिहास ह्या प्रस्तावनेमध्ये वाचकापुढे ठेवला आहे तो समाप्त करण्यापूर्वी वाग्भट कधी झाला, या प्रश्नाच्या उत्तराचे निदान दिग्दर्शन तरी करणे या स्थळी योग्य आहे वाग्भटाच्या प्रथामध्ये वैद्यशास्त्राचे सविस्तर निरूपण आहे वैद्यकविद्या आणि शस्त्रविद्या याविषयी पंडितांनी मोठे श्रम घेऊन जे जे सिद्धात केले, जे जे तत्त्वविवेचन केले, आणि याचा जो जो अनुभव पाहिला ह्या सर्व गोष्टींचे विवेचन वाग्भटाच्या प्रथामध्ये आढळते हे सारे शोध बौद्धाचार्य, वैदिकाचार्य, ब्रह्मवादी आणि ऋषि यांनी आरंभिले होते मानसिक शारीरिक व्यथा म्हणजे आधि आणि व्याधि यामधील भेदाचा विचार केला होता मोठी तत्त्वज्ञता आणि शास्त्रीयदृष्टि ही त्यामध्ये पूर्ण रीतीने वसत होती तेणेकरून त्याची योग्यता किती मोठी असें आम्हास वाटल्यावाचून राहत नाही बौद्धधर्माचा जो प्रथम उद्भव त्याच्या अर्गी विशेष महत्त्व येते, कारण बहुधा वाग्भट बौद्ध होता असें म्हणावे लागते आणि ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी २०० वर्षे वाग्भटाचा ग्रंथ तयार झाला असेल असें अनुमान करता येते या कालक्रमविषयी हवे तितकें अतरंग प्रमाण वाचकापुढे मांडता येईल तथापि विनयपूर्वक आम्ही पुढील गोष्टींचे विवेचन करतो

१ वाग्भटाच्या पूर्वीच पुष्कळ वैद्यक ग्रंथ होऊन गेले होते त्या ग्रंथांची नावे वाग्भट आपल्या ग्रंथात घेतो

२ वात, पित्त, कफ याविषयी वाग्भटाचे सिद्धात स्पष्ट आणि सुलभ असल्यामुळे ख्रिस्ती शकापूर्वी पाचव्या किंवा साहाव्या शतकामध्ये वाग्भट झाला नव्हता असें अनुमान काढता येतं कारण त्या वेळेचे वात, पित्त, कफ याविषयी जे सिद्धात ते हंगडमताचे आणि अस्ताव्यस्त आहेत होआशी-साग म्हणून जो चिनई बौद्ध त्यानें या वेळी हिंदुस्थानात प्रवास केला त्याचा वैद्यकसंबंधी लेख आहे.

३ मास हे पथ्य आहे असें वाग्भट स्पष्ट वर्णन करतो यावरून वैदिकपरंपरा अजून नष्ट झाली नव्हती आणि “अहिंसा परमो धर्म” हा बौद्ध लोकांचा सिद्धात निदान पंडितांनी तरी अंगिकारला नव्हता

४ उपनिषदामध्ये जसे साहा रसाचे वर्णन केले आहे तसेच वाग्भटाने आपल्या ग्रंथात निरूपण केले आहे

५ सर्व दुःख सर्व दुःखमय असे प्रथम जें बौद्धाचार्य म्हणू लागले, त्या गोष्टीस अनुलक्षून मानसिक व्यथेस वाग्भटानें महत्त्व दिलें आहे

६ सौवीरासारख्या देशांची प्राचीन नावे आणि वर्णने वाग्भटाचे ग्रंथात आढळतात

७ कात्यायन जो वार्तिककार त्याने हिंसाशब्दाचा जसा अर्थ केला आहे तसाच अर्थ वाग्भटाच्या ग्रंथात आढळतो

८ बौद्धलोकांनीं सार्वत्रिक प्रीतीच करावी असा जो सिद्धात केला होता तो वाग्भटास मान्य होता असें दिसते

९ बौद्धलोकांच्या चैत्यादिक संप्रदायाचा वाग्भट अनुवाद करतो

१० सुश्रुताचे नाव कात्यायनाने घेतले आहे आणि सुश्रु-तानंतर वाग्भट झाला

११ अनार्याची सेवा करू नये असे वाग्भट म्हणतो आणि गुप्त वशातील मौर राजे हे अनार्याचे अभिमानी होते ही गोष्ट बौद्धधर्म प्रबल होण्याच्या पूर्वीची आहे नुकताच बौद्धधर्म सुरू झाला होता तेव्हा ही विशेष आढळण्यात येते

१२ दक्षिणापथामध्ये शृंगवेर म्हणून नगर आहे त्याचे नाव वाग्भटानें घेतलें आहे आणि दक्षिणेकडून जो वायु येतो तो चागला असे वर्णन केले आहे पतजलीच्या वेळीं दक्षिणापथ आर्य लोकांस नुकताच माहीत होता

१३ सुरापान औषधाकरिता करावे असे वाग्भट सांगतो

१४ असे असताही इन्द्रियदमनाची विशेष योग्यता वर्णिली आहे म्हणून वाग्भटाच्या वेळीं बौद्ध आणि वैदिकपरंपरा याच्यामधील भेद स्पष्ट स्थापित झाला नव्हता

१५ नुकताच बौद्धधर्म उत्पन्न झाला होता त्या वेळेस जितकी भूगोलाची माहिती होती, तितकीच वाग्भटामध्ये आहे

१६ गायीचे मास द्यावे असें वाग्भट म्हणतात ही गोष्ट ब्राह्मणधर्मास कधीही मान्य नाही आणि अशा प्रकारचा विचार पाचव्या साहाव्या शतकात फार प्रबळ झाला नुकताच बौद्धधर्म जेव्हा उत्पन्न झाला तेव्हा गोमांस खाण्याचा प्रचार होता

१७ राजवैद्याचे नाव वाग्भटात आलें आहे झणून राजा आर्य होता आणि शूद्र नव्हता श्रमणा किंवा गोसावीण वाग्भटात आली आहे आणि बौद्धधर्म नुकताच प्रचारात आला होता तेव्हा गोसावीणी प्रसिद्धीस आल्या.

१८ चरकाचे नाव घेतलें आहे म्हणून वाग्भट पतजली नंतर झाला

१९ नुकताच बौद्धधर्म जेव्हा प्रचारात आला होता, तेव्हा शास्त्रीय विभाग करण्याची जी पद्धति होती तशी पद्धति वाग्भटाच्या ग्रंथात आढळते.

२० आमच्याजवळ सर्वांगसुदराटीकेसहित वाग्भटाच्या ग्रथाची जी प्रत आहे ती ४१० वर्षांची जुनी आहे

२१ वाग्भटामध्ये जी वनस्पतिविद्या आहे ती वैदिक किंवा प्रथम बौद्धाचार्याच्या ग्रथापेक्षा अविक आहे

२२ हेमाद्रीने सूत्रस्थान आणि कल्पस्थान यावर भाष्य केले आहे म्हणून वाग्भटाचा काल प्राचीन असावा असे निष्पन्न होते

अशा प्रकारची प्रमाणे बरीच जमविता येतील तेणेंकरून वाग्भट ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी २०० वर्षे झाला असावा असे अनुमान काढावेसे आम्हास वाटते कारण त्यावेळी बौद्ध-राजानी जे जे हुकूम केले तेणेंकरून बौद्धपरंपरेस बळकटी आली होती आणि बौद्धपरंपरेप्रमाणे अहिंसा मुख्य धर्म, आणि या अहिंसेकडे लोकांचे मनही वळले होते बहिरंग प्रमाणाच्या योगाने जी आम्हास माहिती मिळाली ती आम्ही पूर्वीच वाचकापुढे मांडली आहे

भरतखंडातील वैद्यकाचा शास्त्रीय इतिहास अशा प्रस्तावनेत देता येत नाही कारण वैद्यक, शस्त्रविद्या आणि त्याची प्रवृत्ति, याच्याशी सबंध असणारे जे अनेक विषय आणि त्याविषयाच्या शाखा याची परीक्षा या विषयाच्या सबंधाने करावी लागते वाग्भट कोण हें वाचकास सांगायचे आहे त्याची योग्यता काय हे वाचकास कळवावयाचे आहे, आणि युरोपी लोकांमध्ये शास्त्रज्ञान आणि उन्नति विशेष झाल्यामुळे त्याच्याशी वाग्भटास टक्कर मारावयाची आहे म्हणून या एकोणिसाव्या शतकात त्याचे योग्य गुण लोकांस समजावे आणि वैद्यलोकांमध्ये योग्य स्थान वाग्भटास मिळावे म्हणून हें सक्षिप्त विवेचन वाचकास सादर केले आहे

माहे आषाढ, }
शके १८०२ }

अण्णा मोरेश्वर कुंटे.
बी ए एम् डी

द्वितीयावृत्तिप्रस्तावना.

सुप्रसिद्धमिदं यदनुमित्या दशशरद पूर्वमय ग्रन्थोऽस्माभिर्मुद्रित आसीदिति । समाप्तानि च तदानीन्तनाङ्कितान्यखिलानि पुस्तकानि । अतोऽस्य ग्रन्थस्य जिघृक्षणा सम्प्रत्युद्धत दौर्लभ्यमालोभ्य मन्मित्रैर्निर्णयसागराख्यमुद्रणालयाधिपतिभि श्रीमद्भि जावजी दादाजीति प्रसिद्धैरस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणविषयेऽहं याचित । तदानी तथेत्यूरीकृत्य सूचितं च तेभ्यो मया यदस्मिन् ग्रन्थे प्रथमाङ्कनसमयेऽवशिष्टदोषदूरीकरणेन पुन शो वनमपि करवाणि । किं त्वस्य मङ्गाहकाणां स्वल्पमूत्येन लब्धिर्भूयादिति । तैरपि तथेति सादर मत्सूचनामङ्गीकृत्येयं द्वितीयावृत्तिर्लोकोपयोगार्थमङ्किताऽस्ति ।

किं नामायुर्वेद^१ येन स्वस्थानां स्वास्थ्यरक्षणमातुराणां च रोगान्मुक्तयेति प्रकारद्वयं यया विद्यया भवति सैवायुर्वेदः । अस्माकमस्मिन्देशे पूर्वं महानुभावा विद्वांसोऽभवन् येषां चार्या-वर्तवहिर्गतैर्लोकैः साकं सम्प्रति यथाऽस्माकमितरराष्ट्रैः सम्बन्धो विद्यते तथा नाभवत् । तदानीमायुर्वेदेति सज्ञा कस्यचिदपि ऋषिप्रणीतग्रन्थस्याभवदित्यस्माकं न भाति । स्वस्थानुरपरायणा-ख्यो यो वेद सोऽप्यन्यवेदवदपौरुषेय एवेति तेषां सिद्धान्त आसीत् । सम्प्रति च ये य उपलब्धा सुश्रुतचरकादयश्चिकित्साग्रन्थास्तेषां यद्यप्यपभ्रशेन लोकेष्वायुर्वेदसज्ञया व्यवहारो भवति, तथाऽपि ते सुश्रुतादयो ग्रन्थाः कथमभवन्निति तत्प्रादुर्भाव-मूलकारणे तत्त्वदृष्ट्या विचारिते सति इत्थं निर्णयः स्वान्त आपतेदेव । वन्वन्तरेयं छात्रा यैश्च ग्रन्था रचितास्तेषु सुश्रुतप्रणीतो ग्रन्थः समीचीनः । तथा भारद्वाजस्य येऽन्तेवा-सिनो ग्रन्थप्रणेताऽभवन्तेषां ग्रन्थेषु चाभिवेशविरचितश्चरकप्र-तिसंस्कृताख्य प्रबन्ध उत्तमः । तद्यथा (सुश्रुत सू अ ४१९) — “औपधेनवमौरभ्र सौश्रुत पौष्कलावतम् । शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥” तथैव (चरक सू अ १) — “अथ मैत्रीपर पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसु । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व-भूतानुकम्पया ॥ अभिवेशश्च मेलश्च जातृकर्णं पराशर । हारीत क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वच ॥ बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशा-न्तरं मुने । तन्त्रप्रणेता प्रथममभिवेशो यतोऽभवत् ॥ अतो मेलोदयश्चक्रे स्व स्व तन्त्रं कृतानि च ।” एतत्प्रामाण्यात् “आ-युर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य” इति सुप्रसिद्धं वचनमनेकेषु ग्रन्थेषूपलभ्यते, तस्माच्च साक्षादायुर्वेदो ऋग्वेदादिवदपौरुषेयोऽस्ति, स लोकेषु नैवोपलभ्यत इति निर्विवादम् । अपि चास्मिन्प्राची-नतन्त्रे ये क्वचित्कचिन्मतमेदां दृग्विषयीभवन्ति तेभ्यश्च केषा-चिज्जनानामायुर्वेदस्यापि वैकल्यनिर्देशो स्थललाभो भवति, तस्यापि कारणं स्पष्टं दृश्यते । यः कोऽपि सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् यश्चे-न्द्रियमनोबुद्ध्याद्यगोचरस्तस्य निश्वासभूत आयुर्वेदे मतमेदानां सिद्धान्तमेदानां च स्थलमेव नास्ति ।

चिकित्सिते श्रीमद्वाग्भटैर्महत् ग्रन्थद्वयं प्रणीतम्, तत्रैकोऽष्टाङ्गहृदयमपरोऽष्टाङ्गसङ्ग्रहश्च । तत्राष्टाङ्गहृदयग्रन्थ आचार्यैस्तत्र तत्र विवाद्यमानानि स्थलानि वर्जयित्वा महत्सु ऋषिप्रणीत-

ग्रन्थेषु यद्विस्तरेणानेकविषयाणां वर्णनं कृतमस्ति तत्सारं निष्कास्य निर्मितोऽस्ति । उक्तं च तेरेव — “तेभ्योऽतिविप्रकीर्णंभ्यः प्रायः सारतरोच्चय । क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसङ्क्षेपविस्तरम् ॥” आ-युर्वेदस्तु लोके यथावन्नोपयुज्यते । संप्रति तस्य प्रवृत्तेरपि हास-श्चलति । अपिच कतिचिद्दिनैरायुर्वेदस्य मर्मज्ञातारो लोकां नष्टा भवेयुरित्यनुमीयते । एतस्य कारणान्यनेकानि सन्ति । तेषु मुख्यमस्माकं दौर्भाग्यम् । अपिच तेनैव दुर्दैवेनास्माकं पराधी-नताऽऽपतिता । नहि केवलमियं पराधीनता राष्ट्रसत्ताका सामान्या विद्यते, किन्तु तया न सर्वं सबाह्याभ्यन्तरं व्याप्तमासीत् । अपिच तथैव प्रबलतरे मोहान्धकूपे पातितानामत एव परवशानाम-स्माकं यत्स्वनिकटवर्ति स्वीयं रोचनार्हं वस्तुजातं तत्सर्वमपि नैव रोचते । परेषां तु सर्वमपि रोचत एवेति कृत्वाऽनेन हेतुना यन्मानुषजात्युन्नतिनिसर्गविहितं मुख्यकारणं देशाभिमानाख्यं तत्तु लयं जिगमिषति । न ज्ञायते इतः परं स्वल्पैरहोर्भिर्यत्र प्राचीनवैभवस्य केवलं नामावशेषता स्यात् । तथा भरतवर्षस्या-भिधानान्तरमपि स्यात् । अस्तु ।

चिकित्साशास्त्रप्रक्रियाज्ञानायान्यशास्त्रव्युत्पत्तिरपेक्षिता । अन्यं शास्त्रैश्चिकित्सकस्यैकवाक्यता त्वतितरामीप्सिता । सा न स्याच्चैतर्हि यदि केचन भिषजः शास्त्रैकीभवनमन्तरा वैद्यकमुपर्यु-पर्यवलोकयन्ति, तदाऽस्य शास्त्रस्य कथमपि निर्णयो न स्यात् । अत एवैतत्प्रमेयं ज्ञापयितुमेकं सिद्धान्तो विव्रियते । स चेत्थम् । “वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषा समासतः । विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ॥” इत्थं यश्चिकित्साशास्त्रस्यादिसिद्धान्तो विद्यते तस्य प्रक्रियामनवगम्य केषांचिद्विपरीतोऽन्तःकरणपरिणा-मो जातः । स चेत्थम् । वातो नाम लोके यः स्पर्शानुमेयो भौतिको बाह्यः सञ्चारी वातः । पित्तं नाम यत्क्रुदुद्धृतं पीतवर्णं किमपि प्रवाहिं द्रव्यम् । तथा कफो नाम श्लेष्मरूपं फुस्फुसाद्यन्तर्गतं किमपि श्लेष्माख्यं द्रव्यम् । इमे एव त्रिधातव इति ते मन्वते । परन्तु ते भ्रान्ता एव । एतद्विषयविवेचनेनास्यैव विस्तरस्य प्रस्ता-वनाया निवेशः कार्यः इति नास्माकं हेतुः । तथाऽपि चरकसुश्रु-तवाग्भटैर्द्वैतस्य स्वरूपं वर्णितं तदुल्लेखेन तस्य तथैव स्वरूपं सर्वेषां लक्ष्यमापतेदेव । (च सू अ १२) — “वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः प्राणोदान-समानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानाम्, नियन्ता प्रणेताच मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्भोतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानाम्, स्थूलाणुस्रोतसा भेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्य-कुपितः । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपह-न्ति, विनिहन्ति गर्भान्विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशो-कमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति, प्राणाश्चोपरुणद्धि ॥ प्रकृतिभूतस्य

खल्वस्य लोके चरत कर्माणीमानि भवन्ति ।” इत्थमेतन्निदोषविषये प्राचीनग्रन्थान्तर्गतानि वचनानि पुरत स्थापितानि चेत्तेभ्यो दोषाणा स्वरूप स्थान लक्षण कार्यमित्येतेषा सिद्धता दृग्विषयीभूयात् ।

सम्प्रत्यपर एक सिद्धान्तो विद्यते । सचेत्थम् । यस्मिन्विषय आप्तवाक्ययुक्त्यनुभवानामेकवाक्यता भवति स विषय सामान्यत सिद्ध इत्युरीकृतव्यम् । अनादिकालादारभ्य वाग्भटाविवि योऽनियमित कालो गतस्तस्मिन् वातपित्तकफाना तत्प्रकृतिविकृतिविषये च कदापि विवादो नाजनि । तदनुरोधेन सवेषा स्वास्थ्यरक्षणं चाभूत् । येषा प्रकृतिज्ञानेन विकृतिलक्षणज्ञानेन चाद्यावधि व्याधीना हासोऽभवत् तेषामिदानीमेवातिदौर्बोध्यमासीदिति महार्थवार्ता ।

श्रीमद्वाग्भटैरष्टाङ्गहृदयाख्यो ग्रन्थोऽतिसुलभ प्रणीतोऽस्ति । तस्य सूत्रस्थाने स्वास्थ्यरक्षणव्याविनिवारणयोर्मूलतत्त्वानि प्रतिपादितानि सन्ति । यदि चेत्केषाचिदित्य भासते, द्रव्यज्ञानार्थ भूगर्भशास्त्रमुद्भिद्विद्या रसायनादिशास्त्राणि चेत्येतेषा ज्ञानमवश्यमपेक्षितम् । कुतस्तत्तज्ज्ञानमार्थवैद्यकग्रन्थेषु ? कापि नोपलभ्यते । तथैव शारीरादिशास्त्राणामङ्गप्रत्यङ्गविनिश्चय शरीरेन्द्रियविज्ञान शरीरेन्द्रियविकृतिविज्ञानमिति च शास्त्राणि तथा तादृशान्यन्यान्यपि शास्त्राणि येषा चिकित्साशास्त्रेण सार्धं नित्य साक्षात्सम्बन्धो विद्यते तेषा विचार कापि न दृग्गोचरीभवति । अतस्तत्सम्बन्धेनेत्य विचार कार्य । यत्र चिकित्साया प्रावान्य विद्यते तत्रान्येषा शास्त्राणा विवेचनाय नावकाश । तथैवेदानीतनाङ्गलचिकित्साशास्त्रेऽप्युद्भिदादिशास्त्राणा समावेशो विद्यते वा ? इत्थमेतादृकुतर्करार्थवैद्यकस्याङ्गवैकल्यानिष्कासनेन ये केचनात्मीय समाधान कुर्वन्ति तान्प्रत्यस्मिन्विषये सुश्रुतप्रतिपादितमेवोत्तरम् । (सु सू अ ४।६) - “अन्यशास्त्रोपपन्नाना चार्थानामिहोपनिपतितानामर्थवशात्तेषा तद्विद्येन्न एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यम् । कस्मात् ? न ह्येकस्मिन् शास्त्रे शक्य सर्वशास्त्राणामवरोध कर्तुम् । एक शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् । तस्माद्बहुश्रुत शास्त्र विजानीयाच्चिकित्सक ॥” तस्मादार्थवैद्यकविषये स्वान्ते पूज्यबुद्धिमाश्रित्य आचार्यैर्यथा चिकित्साशास्त्र प्रतिपादित तत्तथैव देशकालमनुसृत्य सम्यगुपयोजित चेत्तर्हि कल्याणमेव स्यादिति भाति । अतो यावद्बुद्ध्युदयमिम ग्रन्थ सशोभ्य यथा शुद्धो जातस्तथा विद्वज्जनपुरत सप्रति निहितोऽस्ति । अनेन ग्रन्थेन सर्वे लाभभाज सुखिनश्च भूयासुरिति जगन्नियन्तारमीश्वरं प्रति प्रार्थयते ।

शकाब्दा १८१३

सनाब्दा. १८९१

कुण्टे इत्युपाह्वः,

अनन्तशर्मा.

सुमारे दहा वर्षापूर्वी या ग्रथाची प्रथमावृत्ति आम्ही छापिली होती, ती आवृत्ति आज बरेच दिवस संपून गेल्याकारणाने हा ग्रथ ग्राहकास दुर्मिळ झालेला पाहून आमचे मित्र निर्णयसागर छापखान्याचे मालक रा रा जावजी दादाजी यानी याची दुसरी आवृत्ति छापण्याची परवानगी मागितली, त्या वेळी आम्ही त्यास ती देऊन असे सुचविले की, पहिल्या आवृत्तीमध्ये राहिलेले दोष यथामति आम्ही काढून टाकून पुढेही तपासून देऊ, परंतु सर्व लोकास घेता येण्याजोगी याची किंमत स्वल्प ठेवावी ती सूचना त्यांनी मोठ्या आनंदाने मान्य करून ही दुसरी आवृत्ति लोकोपयोगार्थ छापिली आहे

आयुर्वेद म्हणजे काय ? जेणेकरून स्वस्थाचे स्वास्थ्यरक्षण होते व आतुराची व्याधीपासून मुक्तता होते, हे दोन प्रकार ज्या विद्येने होतात तो आयुर्वेद आमच्या देशात पुरातनकाळी जे महान् महान् विद्वान् होऊन गेले, ज्याचा आर्यावर्ताच्या बाहेरील लोकाशी जसा आता आमचा सबब इतर राष्ट्राशी पडला आहे तसा पडला नव्हता, त्या वेळेस आयुर्वेद ही सज्ञा कोणच्याही ऋषिप्रणीत ग्रथाला होती असें आम्हास वाटत नाहीं स्वस्थानुरपरायण हा वेद इतर वेदाप्रमाणे अपौरुषेय असा त्याचा सिद्धांत होता सध्या जे उपलब्ध सुश्रुत, चरकादि आयुर्वेदग्रंथ यांना जरी अपभ्रशाने आयुर्वेद म्हणतात, तथापि हेच ग्रंथ कसे निर्माण झाले हे पाहिलें असता असे लक्षात येईल की, वन्वतरीचे जे अनेक शिष्य, व ज्यानी प्रबव रचले त्यापैकी सुश्रुताचा ग्रंथ उत्तम आणि भारद्वाजाजवळ जे अनेक शिष्य शिकले त्यापैकी अग्निवेशकृत व चरकप्रतिसंस्कृत हा प्रबव चांगला (सुश्रुत सू० अ० ४।९) - “औपधेनवमौरभ्र सौश्रुत पौष्कलावतम् । शेषाणा शतयतन्त्राणा मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥”

तसेच (चर सू अ १) - “अथ मैत्रीपर. पुण्यमायुर्वेद पुनर्वसु । शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्य सर्वभूतानुकम्पया ॥ अग्निवेशश्च भेलश्च जातूकृण पराशर । हारीत क्षारपाणिश्च जगृह्णुस्तन्मुनेर्वच ॥ बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरमुने । तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ अतो भेलादयश्चक्रु स्व स्व तन्त्रं कृतानि च ।” यावरून व “आयुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य” असें वाक्य जें अनेक ग्रथात उपलब्ध आहे त्यावरून, साक्षात् आयुर्वेद जो ऋग्वेदादिकाप्रमाणे अपौरुषेय आहे, तो उपलब्ध नाही असें म्हणावे लागते व या प्राचीन तन्त्रामध्ये जे कोठे कोठे मतभेद दृष्टीस पडतात व त्यावरून आयुर्वेदास नाव ठेवण्यास जी जागा कित्येक गृहस्थास मिळते, त्यांचे कारण स्पष्ट होते सर्वज्ञ शक्तिमान् असा जो कोणी एक, जो इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकाना अगोचर त्याचा निश्वास जो आयुर्वेद त्यात मतभेद किंवा सिद्धांतभेद यांना जागाच रहात नाही

श्रीमद्वाग्भटानी वैद्यशास्त्रावर दोन मोठे ग्रंथ केले आहेत, त्याचीं नावे अष्टांगहृदय व अष्टांगसंग्रह अशीं आहेत अष्टांगहृदय हा ग्रंथ आचार्यांनी वादविवादाची स्थळे वर्ज्य करून

मोठमोठ्या ऋषिप्रणीत ग्रथात जे विस्ताराने अनेकविषयाचे विवेचन जाहलें आहे, त्याचा सार काढून निर्माण केला आहे ते म्हणतातच—“तेभ्योऽतिविप्रकीर्णंभ्य प्राय सारतरोच्चय । क्रियतेऽष्टाङ्गहृदय नातिसङ्क्षेपविस्तरम् ॥” आयुर्वेद जसा वापरला जावा तसा वापरला जात नाही त्याच्या प्रवृत्तीचा न्हास होत चालला आहे व काहीं दिवसांनी असेही होईल की, आयुर्वेदाची खरी मर्म जाणणारे मनुष्य नाहीतसे होतील याची कारणे अनेक आहेत त्यात प्रमुख आमचे दुर्दैव व त्याच दुर्दैवासुळे आमचा पराधीनपणा होय हा पराधीनपणा केवळ नुसता राज्यसत्तेचाच आहे असे नाही, तर या पराधीनतेने आमचे अतर्बाह्य सर्व व्यापून टाकलें आहे व असा प्रबल मोह उत्पन्न केला आहे की, आमचे स्वकीय जे आम्हाला सर्व-प्रकारें आवडावे ते न आवडता दुसऱ्याचे तेच चांगले वाटते व तेणेकरून देशाभिमान म्हणून जे मनुष्यजातीच्या उत्कर्षास मुख्य कारण ते नाहीसे होत चालले आहे कोण जाणे ! यानंतर जे सर्व आमचे प्राचीन वैभव होते, ते अगदी नाहीसे होऊन या भरतवर्षास नाव देखील अन्य मिळेल ! असो

हिंदु वैद्यशास्त्राची प्रक्रिया समजण्यास अन्यशास्त्रांची व्युत्पत्ति पाहिजे त्या इतर शास्त्रांची एकवाक्यता या शास्त्राशी जाहली पाहिजे, तसें न झाल्यास जर वरवर कोणी वैद्यशास्त्र अवलोन करू लागेल, तर या शास्त्रापैकी कोणत्याही प्रकारचा उलगाडा होणार नाही, ही गोष्ट समजून देण्याकरिता एरुच सिद्धांत स्पष्ट करून पाहूया—“वायु पित्त कफश्चेति त्रयो दोषा समासत । विकृताविकृता देहं गन्ति ते वर्तयन्ति च ॥” हा जो वैद्यशास्त्राचा आदिसिद्धांत आहे, त्याची खरी मोडणी व्यानात न येऊन कित्येकाचे ग्रह विलक्षण झाले आहेत ते असे—वायु म्हणजे वारा, पित्त म्हणजे जें यकृतापासून होणारें पिवळे प्रवाही काहीं एक द्रव्य ते, आणि कफ म्हणजे श्लेष्मरूपी फुफ्फुसादिकात असणारें एक दुसरें द्रव्य, हेच त्रिधातु असें ते लोक समजतात, परंतु ही त्याची मोठी चूक आहे या विषयाचे थोडक्यात विवेचन करून प्रस्तावनेत त्याचा सग्रह करण्याचा आमचा हेतु नाही, परंतु चरक, सुश्रुत व वाग्भट यांनी जें वाताचे स्वरूप वर्णन केलें आहे, त्यावरून लक्षात येईल (च सू अ १२)—“वायुस्तन्त्रयन्त्रवर प्राणोपानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चावचानाम्, नियन्ता प्रणेता च मनस, सर्वेन्द्रियाणामुद्घोतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातुव्यूहकर, सन्धानकर शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः, प्रकृति स्पर्शशब्दयो, श्रोत्र-स्पर्शनयोर्मूलम्, दृष्टोत्साहयोर्योनि, समीरणोऽग्ने, दोषसशोषण, क्षेप्ता बहिर्मेलानाम्, स्थूलाणुस्रोतसा मेत्ता, कर्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपित । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय, मनो व्याहर्षयति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति गर्भान्विकृतिमापादयत्यतिकाल धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति, प्राणाश्चोपरुणद्धि ॥ प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरत कर्माणी-

मानि भवन्ति ।” याप्रमाणे तिहींविषयी अनेक प्राचीन ग्रथातून वेचे देता येतील व त्यावरून या तिहीचे स्वरूपज्ञान, स्थान, लक्षण, कार्य, याची सिद्धता करून दाखविता येईल

आता असा एक दुसरा सिद्धांत आहे की, ज्या गोष्टीविषयी आप्तवाक्य, युक्ति व अनुभव याची एकवाक्यता होते, ती गोष्ट साधारण सिद्ध असें समजले पाहिजे अनादिवेदापासून तो वाग्भटापर्यंत जो अनियमित काल गेला, त्या कालात ज्या वातपित्तकफाविषयी, त्याच्या प्रकृतीविषयी, त्याच्या विकृतीविषयी, कधीच तटा झाला नाही, ज्याच्या अनुरोधाने स्वास्थ्य रक्षण होत असे, ज्याच्या प्रकृतिज्ञानाने व विकृति-लक्षणावरून व्याधीचे निवारण होत आले आहे, ते आजच समजण्यास कसे कठीण झाले ही मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे

वाग्भटानी अष्टांगहृदय हा मोठा सुलभ ग्रंथ केला आहे याच्या सूत्रस्थानात स्वास्थ्यरक्षण व व्याधिनिवारण याची मूलतत्वे प्रतिपादन केली आहेत कित्येक लोकास असें वाटते की, द्रव्यज्ञान होण्याकरिता भूगर्भशास्त्र, उद्भिद्विद्या, रसायनादि शास्त्रे याची माहिती असली पाहिजे ती आर्यवैद्यक ग्रथात कोठे सापडत नाही तसेंच शारीरादि शास्त्राचे अंगप्रत्यंगविभाग, शारीरेद्रियविज्ञान, शारीरेद्रियविकृतिज्ञान, हीं व अशा तऱ्हेचीं दुसरीं शास्त्रे, ज्याचा साक्षात् चिकित्सेशीं सबंध आहे, त्याचा विचार आढळत नाही तर त्यासंबंधाने इतकाच विचार करावा की, ज्या ठिकाणी चिकित्सा ही प्रमुख आहे, त्यात दुसऱ्या शास्त्राचे विवेचन करण्यास सवड नसते अलीकडील इंग्रजी चिकित्साशास्त्राचे पुस्तक पाहिले असता उद्भिदादि शास्त्राचा समावेश केलेला असतो काय ? अशा तऱ्हेचे कुतर्क काढून जे कित्येक आर्यवैद्यकाचें न्यून दाखवून आपलें समाधान करून घेतात त्यांना यासंबंधाने जें सुश्रुतांनी लिहिलें आहे तेच उत्तर—(सु सू अ ४।६) “अन्यशास्त्रोपपन्नाना चार्थाना इहोपनिपतिताना अर्थवशात् तेषां तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यम् । कस्मात् ? न हि एकस्मिन् शास्त्रे शक्य सर्वशास्त्राणामवरोध कर्तुम् । एक शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् । तस्माद्बहुश्रुत शास्त्र विजानीयाच्चिकित्सक ॥” तेव्हां आर्यवैद्यकाविषयीं पूज्यबुद्धि मनात ठेऊन आचार्यांनीं ज्या रीतीने चिकित्साशास्त्राचे प्रतिपादन केलें आहे, ते यथार्थ देशकालाला अनुसरून जर उपयोगात आणलें, तर कल्याण होईल असें आम्हास वाटते म्हणून मेहनत करून आमच्या बुद्धीने हा ग्रंथ जितका शुद्ध झाला तितका शुद्ध करून विद्वज्जनापुढे आम्हीं ठेविला आहे व त्यापासून सर्वास लाभ व्हावा हीच आमची ईश्वराजवळ प्रार्थना आहे

शके १८१३,
सन् १८९१

अण्णा मोरेश्वर कुंटे,

बी. ए. एम्. डी.

समुल्लसति चेदमष्टाङ्गहृदय श्रीमद्वाग्भटविरचित श्रीमदरण-
दत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराव्याख्यया सवलित कै वासिभि-
वी ए एम् डी इत्युपपदधारिभि कुण्डे इत्युपाह्वे अनन्तश-
र्मभि सशोधित निर्णयसागरमुद्रणालयाधिपतिभि मुद्रित चेति ।
तानि च पुस्तकानि समाप्तानीति ज्ञात्वा निर्णयसागरमुद्रणाल-
याधिपतिभि रा रा तुकाराम जावजी इति प्रसिद्धै
पुनर्मुद्रणसमये शोधनार्थमह पृष्ठ । तदानीं पूर्वमुद्रणसमये अव-
शिष्टानां दोषाणां यथामति निष्कासनेन शोधनमङ्गीकृतं मया ।
तदनन्तरं तृतीयावृत्तिलोकोपयोगार्थं मुद्रितेयं वरीवर्ति । आयु-
र्वेदस्य उपोद्घात-स्वरूपकथनादिकं प्रथमावृत्ति-द्वितीयावृत्ति-
प्रस्तावनासमये कैलासवासिभि कुण्डे इत्युपाह्वे विरचितमासीत् ।
किन्तु तदन्तः पाल्येव यत्किञ्चिदुच्यते,—आयुर्वेदश्च इतरवेदवत्
अपौरुषेय एव अष्टाङ्गहृदयादवगम्यते । तथाच अष्टाङ्गहृदये
प्रथमाध्याये वाग्भट,—“ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापति-
मजिग्रहत् । सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्ष सोऽग्निपुत्रादिकान् सु-
नीन् ॥ तेऽग्निवेशादिकास्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।” अस्मात्
वचनात् ब्रह्मण सकाशात् शिष्यप्रशिष्यपरंपरया अग्निवेशा-
दिमुनिपर्यन्तमायुर्वेदं समायात इति स्पष्टमेव प्रतीयते, तेन
यथा श्रुतिवचनानुसारेण मन्वादिभि स्मृतिशास्त्राण्युपनिबद्धानि
तथैव अग्निवेशादिभि पृथक् तन्त्राणि विरचितानि । अर्थात्
अग्निवेशादिविरचिततन्त्रेषु आयुर्वेदशब्द औपचारिक इति
सिध्यति । तदेव द्वितीयावृत्तिप्रस्तावनाया प्रकटीकृतमस्ति ।

स्वस्थानां स्वास्थ्यरक्षणमातुराणां व्याधिनिवृत्तिश्च यया
जायते सा विद्या आयुर्वेद इति आयुर्वेदस्वरूपनिर्वचनं च कृतम् ।
तस्या मूलतत्त्वानि अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितानि सन्ति ।

आधुनिकजनानां स्वल्पायुष्यस्य बहूनि कारणानि भवन्ति ।
तेषु मध्ये जनपदोद्ध्वंसकररोगविशेष मुख्य सर्वसाधारण का-
रणम्, इतराणि च तत्तद्व्यक्तिविशेषापचारकृतानि । तत्र प्रथ-
ममाह चरकसहिताया विमानस्थाने भगवानात्रेय —

“वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलाग्भसाम् ।

गरीयस्त्व विशेषेण हेतुमत्सप्रवक्ष्यते ॥

वाताज्जल जलाद्देशं देशात्कालं स्वभावतः ।

विद्यादपरिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थव(वि)त् ॥ इत्यादि,

इति जनपदोद्ध्वंसने कारणानि श्रुत्वा अग्निवेश उवाच—अथ
खलु भगवन् कुतो मूलमेषां वाग्वादीनां वैगुण्यमुत्पद्यते ?
येनोपपन्ना जनपदमुद्ध्वसयन्तीति । तमुवाच भगवानात्रेय —
सर्वेषाम[प्य]ग्निवेश वाग्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते तस्य मूलम-
धर्मः, तन्मूलं चा(वाऽ)सत्कर्म पूर्वकृतं, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध
एव । तद्यथा—यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधाना धर्ममुत्क्रम्य

अधर्मेण प्रजा वर्तयन्ति तदाऽऽश्रितोपाश्रिता पौरजानपदा
व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्ममभिवर्धयन्ति, ततः सोऽधर्मं
प्रसभ धर्ममन्तर्धत्ते, ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्य-
ज्यन्ते, तेषां तथाऽन्तर्हितधर्माणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदेव-
ताना ऋतवो व्यापद्यन्ते, तेन नापो यथाकालं देवो वर्षति, न
वा वर्षति, विकृतं वा वर्षति, वाता न सम्यग्गमिवान्ति,
क्षितिर्व्यापद्यते, सलिलान्युपशुष्यन्ति, ओषधयः स्वभाव परि-
हाय आपद्यन्ते विकृतिम् । तत उद्ध्वसन्ते जनपदा ।” इत्यादि
उक्त्वा पुनराह—

“इहाम्निवेश भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।

दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत्पू(त्पौ)र्वदैहिकम् ।

स्मृतं पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥

बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणो ।”

तथा—

“दैव पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।

दैवेन चेतस्कर्मे विशिष्टेनोपहन्यते ॥

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषं ।

कर्म किञ्चित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् ॥

किञ्चिन्न(ल)कालनियतं प्रत्ययै प्रतिबोध्यते ।

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु ।”

अर्थात् दैव पुरुषकारश्चेत्युभयमपि आयुषः स्थितिहेतुरिति
सिद्धम् ।

व्यक्तिविशेषापचारकृतेषु कारणेषु सप्रति बाल्यादारभ्य
स्वजीविकाविषये चिन्तादारिद्र्यादिकं शरीरे प्रादुर्भूतानां सा-
मव्याधीना बलाग्निर्हरणादिकं चेत्युभयमपि अधुना दृग्विषयम-
वतिष्ठते ।

यद्यपि आमयं शीघ्रं चिकित्स्यं, यथाऽऽह कुष्ठनिदाने
चरक—“यथा खल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तरं । स एवाति-
प्रवृद्धस्तु न सुच्छेदतमो भवेत् (छिद्यतेऽतिप्रयत्नतः) ॥ एव-
मेव विकारोऽपि तरुणसाध्यते सुखम् । विवृद्धसाध्यते
कृच्छ्रादसाध्यो वाऽपि जायते ॥” तथाऽपि पाचनादिक्रियैव
अनुक्रमेण व्याधिनिर्हरणे यत्नं कर्तव्यं, न तु यथातथा
व्याधिनिर्हरणीयः ।

यथाह दोषोपक्रमणीयाध्याये वाग्भट—अपस्मारनिदाने
चरकश्च—

“प्रायस्तिर्यग्गता दोषा क्लेशयन्त्यातुराश्चिरम् ।

कुर्यान्न तेषु खरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ॥

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नाश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ॥”

तथा वाग्भट —

“सर्वदेहप्रविस्तान् सामान् दोषान्नं निर्हरेत् ।
लीनान् धातुष्वनुत्क्रियान् फलादामाद्रसानिव ॥
आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत् ॥”

इत्यादि शास्त्रसिद्धान्तो वर्तते, तमज्ञात्वा आधुनिका विप-

रीतमाचरन्तो दृश्यन्ते । एतच्च सर्वं स्वकीयशास्त्रज्ञानमूलकं
पारतन्त्र्याधीनं चेति भाति । अपिच ये प्रयोगाः शीघ्रगुणदायका
दृश्यन्ते ते व्यापत्करा अस्थायिगुणाश्च भवन्ति । ये तु चिराद्गुण-
करास्ते अव्यापत्करा स्थायिगुणाश्च जायन्ते । यथाऽऽह अन्न-
रक्षाध्याये वाग्भट — “क्रमेणापचिता दोषा क्रमेणोपचिता
गुणा । नाप्नुवन्ति (सन्तो यान्त्य) पुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति
च ॥” इत्यादि सर्वमार्थवैयर्थ्यकचिकित्सातत्त्वमवलोक्य विचार्य
च तदनुरोधेन आचरितं चेच्छुभमेव भवेदिति शम् ।

नवरे इत्युपाभिधः कृष्णशर्मा.

अष्टाङ्गहृदयस्य विषयानुक्रमणिका ।

८५१

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
सूत्रस्थानम्		औषधविषयविभाग	१६	उद्वर्तनगुणा	२८	पुरोवातादित्यागादि	३३
मङ्गलाचरणम् ...	१	मनोदोषौषधम् ..	१७	स्नानगुणा	२९	सर्वचेष्टासु लोकोपदेष्टृत्वम्	३४
—०—		पादचतुष्टयस्वरूपम्	१७	उष्णशीताम्बुस्नानविषय	२९	सद्रतस्वरूपम्	३५
आयुष्कामीयाध्याय		भिषक्चतुर्गुणा ...	१७	स्नाननिषेध	२९	आचारावहितत्वम् ...	३५
प्रथमः ॥ १ ॥		औषधचतुर्गुणा	१७	जीण हितभोजनम्	२९	आचारफलम्	३५
आयुर्वेदोत्पत्ति	४	उपस्थातृचतुर्गुणा ...	१७	वेगोदीरणधारणनिषेध	२९	—०—	
आगमशुद्धि	५	रोगिचतुर्गुणा ...	१७	व्यायुपेक्षानिषेधः	२९	ऋतुचर्याध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥	
अष्टाङ्गहृदयोपयोग	५	सुखसाध्यव्याधिलक्षणम्	१८	धर्मप्राधान्यम्	२९	षड्भूतव	३७
अष्टाङ्गानि	५	कृच्छसाध्यो व्याधि	१९	मित्रामित्राणा स्वीकारपरित्यागौ	२९	उत्तरायणम्	३७
दोषा	६	याप्यो व्याधि	१९	हिसादिपापनिषेध	२९	बलादाने युक्ति	३८
दोषावस्थाद्वयम्	७	प्रत्याख्येयो व्याधि	२०	शक्तितोऽवृत्त्याद्यनुवर्तनम्	२९	दक्षिणायनम्	३९
दोषस्थानानि	७	अनुपक्रमणीयातुरस्य लक्षणम्	२०	कीटादिष्वात्मबद्दर्शनम्	३०	बलविसर्गे युक्ति	३९
दोषकाला	७	सूत्रस्थानान्तर्गताध्याया	२१	देवाद्यर्चनम्	३०	शीतादौ बलविचारः	३९
अग्निस्वरूपम्	७	शरीरस्थानाध्याया	२२	याचकद्वेषनिषेध	३०	हेमन्तेऽनलस्य प्राबल्यम्	३९
कोष्ठचातुर्विध्यम्	८	निदानस्थानाध्याया	२२	परोपकार	३०	हेमन्तचर्या	३९
देहजनम्	८	चिकित्सितस्थानाध्याया	२२	सम्पदादौ समचित्तता	३०	स्वाद्म्लादिसेवनम्	३९
प्रकृतिस्वरूपम्	८	कल्पसिद्धिस्थानाध्याया	२२	ईर्ष्यानिषेध	३०	बुभुक्षितस्य प्रातरेवभोजनम्	४०
त्रिदोषगुणा	९-१०	उत्तरतन्त्राध्याया	२२	भाषणम्	३०	वातघ्नतैलाभ्यङ्गादि	४०
ससर्ग सन्निपातश्च	९	—०—		सद्वर्तनप्रकार	३०	स्नानादि	४१
धातवः	९	दिनचर्याध्यायो		शत्रुत्वादेरप्रकाशनम्	३०	मासादिसेवनम्	४१
मलाः	९	द्वितीयः ॥ २ ॥		लोकप्रकृत्यनुसारेण वर्तनम्	३१	विष्ठासिनीना शीतहरत्वम्	४१
सर्वेषां वृद्धिक्षयौ	९	ब्राह्मे मुहूर्त उत्थानम्	२४	हन्त्रियाणा लालनपीडन-	३१	निवातोष्णगृहसेवनम्	४२
रसा	११	शौचविधिः	२४	निषेधः	३१	शिशिरचर्या	४२
रसाना गुणा	११	दन्तधावनम्	२४	त्रिवर्गशून्यकमानारम्भ	३१	शिशिरेऽपि पूर्वोक्तविधिः	४२
रसाश्रयद्रव्यस्य त्रिप्रकारत्वम्	११	दन्तधावननिषेधः	२५	सर्वधर्मेषु मध्यममार्गानुवर्तनम्	३१	वसन्तचर्या	४२
प्रभावभेदा	११	सौवीराजनम्	२५	नीचरोमत्वादिकम्	३१	श्लेष्मजयप्रकारादि	४२
वीर्यद्वैविध्यम्	१२	रसाजनम्	२५	स्नानशीलादि	३१	शुष्कीकथितजलपानादि	४२
विपाकत्रैविध्यम्	१२	नस्यादिसेवनम्	२५	रक्षादिधारणम्	३१	मध्याह्ने उद्यानसेवनम्	४३
गुणा विंशतिः	१२	ताम्बूलनिषेध	२६	सञ्चारप्रकार	३१	गुरुशीतादित्याग	४४
रोगारोग्यकारणम्	१३	अभ्यङ्ग	२६	निशिसञ्चारे विशेषः	३२	ग्रीष्मचर्या	४४
रोगारोग्ययो स्वरूपम्	१४	शिरादौ विशेषेण शीलनम्	२६	चैत्यादिच्छायायाः क्रमणनिषेधः	३२	पद्मादित्याग	४४
रोगद्वैविध्यम्	१४	अभ्यङ्गनिषेध	२६	बाहुभ्या मदीतरणनिषेधादि	३२	मधुरान्नादिसेवनम्	४५
रोगाधिष्ठानद्वैविध्यम्	१४	व्यायाम	२७	क्षुत्वादिकरणप्रकार	३२	सक्तुशर्करादिलेहः	४५
मनसो द्वौ दोषौ	१४	व्यायामनिषेध	२७	नासाविकोषणनिषेधादि	३२	मद्यपाननिषेधः	४५
रोगिपरीक्षणम्	१४	व्यायाममात्रा	२७	श्रमात्प्राग्देहवाक्चेष्टा	३२	उक्तविध्यतिक्रमे दोषः	४५
रोगविशेषाधिगमोपायः	१४	व्यायामकाल	२७	रात्रौ द्रुमादिसेवननिषेध	३३	मासै सह शुक्लशालिभक्षणम्	४५
देशद्वैविध्यम्	१५	देहभर्दनम्	२७	सूनादिसेवननिषेध	३३	नातिघनरसादे पानम्	४५
भूदेशत्रैविध्यम्	१५	अतिव्यायामनिषेध	२७	उष्णदादित्यदर्शननिषेधादि	३३	सुरभीकृतजलपानम्	४५
मेषजकाल	१५	अतिव्यायामादिना व्यापदः	२७	मद्यविक्रयादिनिषेधः	३३	रात्रौ माहिषक्षीरपानम्	४५
द्विप्रकारकमौषधम्	१६						

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
स्वापप्रकार .	४५	क्षुधो रोधादङ्गभङ्गादय	५५	पानायोग्य जलम्	६२	इक्षुवर्ग	७६
वेण्वादिनिमित्तगृहे स्वाप	४६	क्षुद्रोधजानामौषधम् ...	५५	आन्तरिक्षमपि पानेऽयोग्यम्	५५	इक्षुरसगुणा	५५
शयनीयप्रकार	५५	निद्रारोधान्मोहादय ..	५५	नदीनिरूपणम्	६३	यात्रिकेक्षुरसगुणा	५५
निशासु सौधपृष्ठे स्थिति	५५	निद्रारोधजानामौषधम्	५५	नद्य पथ्यापथ्या	५५	पौण्ड्रकेक्षुगुणा	७५
तालवृन्तसेवनप्रकार	५५	कासरोधात्तद्वृद्धि ...	५५	हिमवन्मलयनदीगुणा	५५	वाशिकेक्षुगुणा	५५
वर्षाचर्या ...	४७	कासरोधजानामौषधम्	५५	अवन्तिनदीगुणा ...	६४	शतपर्वकादीना गुणा	५५
वर्षासु दोषाणा दुष्टत्वम्	५५	श्रमश्वासरोधाद्गुल्मादय	५५	महेन्द्रपवतनदीगुणा	५५	फाणितगुणा	५५
अन्योन्यदूषिषु वातादिषु	५५	श्रमश्चामरोधजानामौषधम्	५५	सह्यवि ध्यानदीगुणा	५५	धौतगुडगुणा	५५
साधारणसेवनम्	५५	जृम्भाया रोधात्क्षुतिवद्गो	५५	पारियात्रनदीगुणा	५५	अधौतगुडगुणा	५५
साधारणमास्थापनादि	४८	जृम्भारोधजानामौषधम्	५५	समुद्रोदकगुणा	५५	पुराणगुडगुणा	५५
वर्षाविशेषे भोजनविशेष	५५	बाष्परोधात्पीनसादय	५५	कूपतडागादिगुणा ...	५५	नवगुडगुणा	५५
पुरुषवर्तनप्रकार . .	५५	बाष्परोधजानामौषधम्	५५	केषाञ्जिल्लपाननिषेध	६५	मत्स्यण्डिकादिगुणा	५५
नदीजलादिपञ्चत्याग	४९	वमेनिरोधे विसपादय	५५	भोजनेऽम्बुपानप्रकार	५५	यवासशर्करागुणा ...	७६
शरच्चर्या ..	५५	वमिरोधजानामौषधम्	५६	शीताम्बुगुणा	५५	सवशर्करागुणा	५५
क्षुधितस्य तित्कादिगुणयुत	५५	शुक्ररोधाच्छुक्रस्रवणादय	५५	उष्णाम्बुगुणा ...	५५	शर्कराफाणितयोर्वरावरत्वे	५५
भोजनादि	५५	शुक्ररोधजानामौषधम्	५५	क्वथितशीतलाम्बुगुणा	६६	मधुगुणा	५५
हसोदकम् .	५५	तृडार्ताद्या वेगरोधिनो न	५५	व्युषितक्वथितशीतलाम्बुगुणा	५५	मधुशकरागुणा	५५
प्रदोषे कौमुदीभजनम्	५०	चिकित्सा	५५	नालिकेरोदकगुणा ...	५५	उष्णमधुगुणा	५५
तुषारादिदशपरित्याग	५५	वेगोदीरणधारणै सर्वेपि रोगा	५५	दिव्यनादेययोर्वरावरत्वे	६७	उष्णमधुन उपयोग	५५
समासेन ऋतुचया ...	५५	तत्र साधनम् .	५५	क्षीरवर्ग	५५	तैलवर्ग	५५
ऋतुविशेषेऽन्नपानादि	५५	अनुक्तसाधनाना सामान्य	५५	सामान्यक्षीरगुणा	५५	तैलगुणा	५५
उपदिष्टाहारस्यापवाद	५५	साधनम् .	५५	गोक्षीरगुणा	६८	तैलस्य बृहणादिकरत्वम्	५५
ऋतुसन्धि ...	५१	लोभादिवेगाना धारणमेव	५७	माहिषक्षीरगुणा.	६९	एरण्डतैलगुणा	७८
ऋतुसन्धौ सेवनीयप्रकार.	५५	वातादीना यथाकालाशोधनम्,	५५	आजक्षीरगुणा.	५५	रक्तैरण्डतैलगुणा	५५
सहस्रा त्यागशीलनाद्रोगा	५५	शोधनस्य प्राधान्यम् ..	५५	औष्ट्रक्षीरगुणा	५५	सार्षपतैलगुणा	७९
		शोधनादूर्ध्व रसायनवाजीक-	५५	मानुषक्षीरगुणा.	७०	आक्षतैलगुणा	५५
		रणविधानम् ,	५८	आविकक्षीरगुणा	५५	निम्बोद्भवतैलगुणा	५५
रोगानुत्पादनीयाध्याय-		शोधनक्षीणस्य बृहणम्	५५	हस्तिनीक्षीरगुणा	५५	उमाकुसुम्भजतैलगुणा	५५
श्रुतुर्थ. ॥ ४ ॥		शोधनादिप्रयोगस्य फलम्	५५	बडवादिक्षीरगुणा	५५	वसामज्जमेदोगुणा	५५
वातादिवेगधारणनिषेध	५२	आगन्तुरोगा	५५	अपक्वक्षीरगुणा	५५	मद्यवर्ग	८०
अधोवातरोधेन गुल्मादि-	५३	एषा चिकित्सा	५९	पक्वक्षीरगुणा:	५५	सामान्यमद्यगुणा	५५
रोगोत्पत्ति ...	५३	मलाना शोधनकाला	५५	अतिपक्वक्षीरगुणा,	५५	नवजीर्णमद्यगुणा	५५
शकृतो रोधे पिण्डकोद्रे-	५५	हिताहारविहारसेवनम्	५५	धारोष्णक्षीरगुणा	५५	उष्णोपचारेण मद्यपाननिषेध	५५
ष्टादय	५५			दधिगुणा	५५	सुरागुणा	५५
मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादय	५५			दधिमोजननियमा	५५	वारुणीगुणा	५५
वातादिरोधजानामौषधम्	५५	द्रवद्रव्यविज्ञानीयाध्यायः		तक्रगुणा	७२	वैमीतकीगुणा	५५
पुरीषरोधजानामौषधम्	५५	पञ्चम. ॥ ५ ॥		मस्तुगुणा,	५५	यवसुरागुणा	८१
मूत्रजानामौषधम् ...	५५	तोयवर्ग	६१	नवनीतगुणा	७३	अरिष्टगुणा	५५
उद्गारस्य रोधादङ्गभङ्गादय.	५४	गङ्गाजलगुणा	५५	क्षीरोद्भवनवनीतगुणा	५५	माद्रीकगुणा	५५
उद्गाररोधजानामौषधम्	५५	गङ्गाजललक्षणम्	५५	घृतगुणा	५५	खाजूरमद्यगुणा.	५५
क्षुतिरोधाच्छिरोर्लोदय	५५	सामुद्रजललक्षणम्	६२	पुराणघृतगुणा	५५	शार्करमद्यगुणा	५५
क्षुतिरोधजानामौषधम्	५५	सामुद्रजलपाननिषेध	५५	किलादादिगुणा:	५५	गौडमद्यगुणा	५५
तृष्णानिरोधाच्छोषादय	५५	आन्तरिक्ष जल पेयम्...	५५	क्षीरघृतयो श्रेष्ठत्वनिन्दितत्वे	७४	सीधुगुणा.	५५
तृष्णारोधजानामौषधम्	५५	तदभावे भौमम्	५५				

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पकरसगुणा	... ८१	माषयवकयोरवरत्वम्	... ८८	शिखिगुणा	.. ९७	कुष्माण्डादिगुणा	... १०४
मध्वासवगुणाः	... ८२	नवधान्यगुणा	... ८९	कुक्कुटगुणा	... ,,	कूष्माण्डगुणा	. . ,,
शुक्तगुणा	. ,,	पुराणधान्यगुणा	... ,,	ग्राम्यकुक्कुटगुणा	. . ,,	त्रपुसगुणा	... ,,
गुडादीना यथोत्तर लघुत्वम्	,,	शीघ्रजन्मादिसूप्यगुणा	,,	ऋकरोपचक्रकयोरुणा	,,	तुम्बगुणा	... ,,
शुक्तगतकन्दादिगुणा	,,	कृतान्नवर्ग	. . ,,	काणकपोतगुणा	. . ,,	कालिङ्गादीना गुणा	. . ,,
शुक्तेतरसन्धानगुणा	. . ,,	मण्डादीना यथापूर्वं लाघवम्	,,	चटकगुणा	... ,,	बालकूष्माण्डादेरुणा	... ,,
काजिकगुणा	. ,,	मण्डगुणा	. . ,,	विलेशयादीना गुणा	... ९८	पक्कूष्माण्डादेरुणा	,,
गोऽजादिमूत्रगुणा	. . ८३	पेयागुणा	... ९०	महामृगगुणा	... ,,	शीर्णवृन्तस्य कूष्माण्डादे	
द्रवैकदेशोदाहरणम्	. . ,,	विलेपीगुणा	. . ,,	ऋग्यादप्रसहगुणा	... ,,	गुणा	१०५
		ओदनगुणा	... ,,	आजमासगुणा	. . ,,	मृणालादिगुणा	. ,,
		ओदनोदाहरणा परिभाषा	,,	आविकमासगुणा	... ,,	कलम्बादिगुणा	,,
		मासरसगुणा	९१	गोमासगुणा	... ९९	लघुपत्रान्विल्लीगुणा	१०६
		मुद्गयूषगुणा	,,	महिषमासगुणा	. ,,	तर्कारीवरुणयोरुणा	... ,,
		कुलत्थयूषगुणा	... ९२	वराहमासगुणा	... ,,	पुनर्नवादिगुणा	... ,,
		तिलविकृत्यादिगुणा	. ,,	मत्स्यगुणा	... ,	चिरिवित्वाङ्कुरगुणा	. ,,
		रसालागुणा	. . ,,	चिलिचीमगुणा	... ,,	शतावर्यङ्कुरगुणा	. . ,,
		पानकगुणा	. . ,,	लावादय स्वे स्वे वर्गे श्रेष्ठा	,,	वशाङ्कुरगुणा	... ,,
		लाजागुणा	. ,,	सद्योहतादिमास सेव्यम्	,,	पत्तूरगुणा	१०७
		पृथुकगुणा	... ,,	मृतादिमास त्याज्यम्...	,,	कासमर्दगुणा	. . ,,
		धानागुणा	... ,,	पुस्त्रियोरवयवादि विशेषेण		कुसुम्भशाकगुणा	... ,,
		सक्तुगुणा	,,	गौरवलाघवे	१००	सार्षपशाकगुणा	. ,,
		सक्तुभक्षणनियम	... ,,	शाकवर्ग	१०१	बालमूलकगुणा	... ,,
		पिण्याकगुणा.	. . ९३	पाठादिजशाकगुणा	... ,,	महन्मूलकगुणा	... ,,
		वेसवारगुणा	... ,,	सुनिषण्णगुणा	. ,,	स्निग्धसिद्धमूलकगुणा	... ,,
		मुद्गादिजवेसवारगुणा	,,	राजक्षवगुणा	... ,,	शुष्कमूलकगुणा	१०८
		पचनपात्रविशेषाद्गुणवि-		वास्तुकगुणा	. ,,	आममूलकगुणा	... ,,
		शेषा	... ९४	काकमाचीगुणा	... ,,	पिण्डालुगुणा	... ,,
		मांसवर्ग	... ,,	चाङ्गेरीगुणा	... ,,	कुठेरादिहरितकगुणा	... ,,
		हरिणादयो दश मृगा.	,,	पटोलादीना गुणा	... ,,	सुरसगुणा	१०९
		लावादय एकविंशतिर्विष्किरा	,,	पटोलगुणा.	१०२	सुमुखगुणा	... ,,
		जीवजीवकादयो दश प्रतुदाः ९५	,,	बृहतीद्वयगुणा	. ,,	आर्द्रिकागुणा	... ,,
		मेकादयश्चत्वारो विलेशया	,,	वृषगुणा	. . ,,	लशुनगुणा	... ,,
		गवादय प्रसहा	. . ,,	कारवेहगुणा	... ,,	पलाण्डुगुणा	... ,,
		वराहादयो दश महामृगा. ९६	,,	वार्ताकगुणा	... ,,	गृजनकगुणा.	... ,,
		हसादयोऽपूचरा	... ,,	करीरगुणा	१०३	सूरणगुणा	. . ,,
		रोहितकादयो मत्स्या	. . ,,	कोशातकावद्गुजकयोरुणा	,,	भूकन्दगुणा	... ,,
		इत्यष्टधा मामम्	... ,,	तण्डुलीयगुणा	,,	पत्रादीना यथोत्तरं गुरुत्वम्	,,
		व्यामिश्रादय.	... ,,	मुञ्जातगुणा	... ,,	शाकेषु जीवन्त्या. श्रेष्ठत्वम् ११०	
		मासस्य त्रैविध्यम्	... ९७	पालङ्कागुणा	... ,,	सर्षपाणामवरत्वम्	,,
		जाङ्गलाना गुणा	. . ,,	उपोदकागुणा	. . ,,	फलवर्ग	... ,,
		शशगुणाः	... ,,	चञ्चुगुणा.	१०४	द्राक्षागुणा.	... ,,
		वर्तकादिगुणाः	... ,,	विदारीगुणा.	... ,,	दाडिमगुणा	... ,,
		तित्तिरिगुणा.	... ,,	जीवन्तीगुणा.	... ,,	मोचादिगुणाः	... ,,

अन्नस्वरूपविज्ञानीयाध्याय
षष्ठ ॥ ६ ॥

शूकधान्यवर्ग	. ८४
रक्तशाल्यादिगुणा	. . ,,
रक्तशालिगुणा	. . ,,
महाशाल्यादीना गुणा	,,
यवकादिशालिगुणा	. . ८५
यवकादीना पूर्वस्य पूर्वस्य नि- न्दितत्वम्	. ,,
षष्टिकगुणा	... ,,
महाम्रीह्यादिगुणा	... ,,
षष्टिकादिभ्योऽन्यम्रीहिगुणा	८६
कङ्गवादिचणधान्यानि	,,
प्रियङ्गुगुणा	. ,,
कोरदूषगुणा	. . ,,
यवगुणा	... ,,
अनुयवगुणा	... ,,
वशोद्भवयवगुणा	,,
गोधूमगुणा	... ८७
नन्दीमुखीगुणा	... ,,
शिम्वीधान्यवर्ग.	... ,,
शिम्वीधान्याना सामा- न्यगुणा	,,
मुद्गगुणा	... ,,
कलायगुणा.	. . ,,
राजमाषगुणा	... ,,
कुलत्थगुणा	... ,,
निष्पावगुणा	. . ८८
माषगुणा	... ,,
काकाण्डोलात्मगुप्ताफलगुणा	,,
तिलगुणा	... ,,
अतसीगुणा.	... ,,
कुसुम्भबीजगुणा.	... ,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
तालफलगुणा	१११	त्रिजातकगुणा	११८	आनूपमासस्य माषादिभिर्वि-		सात्मीयकरणे क्रम	१३८
काश्मयजगुणा	..	मरिचगुणा	११९	रोध	१३४	अक्रमेण सात्मीयकरणे	
वातामादिगुणा	..	पिप्पलीगुणा	..	पयसोऽम्लादिभिर्विरोध	..	दोष	१४०
प्रियालगुणा	..	नागरगुणा	..	प्रयोहरितकयोर्विरोध	..	क्रमेण सात्मीयकरणे गुणा	..
प्रियालमज्जगुणा	..	आर्द्रकगुणा	..	वाराह-वाविधो	..	अपथ्यस्य सात्मीयकरणनिषेध	..
कोलमज्जगुणा	..	त्रिकटुकगुणा	..	पृषतकुक्कुटयोर्दंष्ट्रा	..	युक्तिप्रयोजितैराहारादिभि	
बिल्वगुणा	..	चविकापिप्पलीमूलयोगुणा	..	आममासपित्तयो	..	शरीरधारणम्	..
कपित्थगुणा	११२	चित्रकगुणा	१२०	माषसूपमूलकयो	..	तत्राहारस्यातिदेश	..
जाम्बवगुणा	..	पञ्चकोलगुणा	..	अविकुसुम्भशाकयो	..	निद्रायत्त सुखदुःखादिकम्	..
आम्रगुणा	...	बृहत्पञ्चमूलगुणा	..	बिसविरूढकयो	..	निद्रायाश्चतुर्विधत्वम्	१४१
वृक्षाम्लगुणा	...	हृत्पञ्चमूलगुणा	..	लकुचफलस्य माषादिभि	..	चतुर्विधाया स्वरूपम्	..
शमीफलगुणा	..	मध्यमपञ्चमूलगुणा	...	कदलीफलस्य तक्रादिभि	..	दिवास्वप्नस्यापवाद	..
पीलुगुणा	..	जीवनाख्यपञ्चमूलगुणा	..	काकमाच्या कणादिभि	..	दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वम्	..
मातुलङ्गगुणा	१८३	तृणसङ्गकपञ्चमूलगुणा	..	पिप्पल्या मत्स्यनिस्तलन-		रात्रिस्वप्नस्यापवाद	..
भल्लातकगुणा	..	समग्रहश्लोक	१०४	खेहेन	१३५	अकालशयनान्मोहादय	..
पालेवतगुणा	..			सर्पिष कास्ये दशाहमुषितस्य	..	तत्र चिकित्सा	..
पक्कारकगुणा	..			उष्णारुक्करयो	...	निद्रानाशजन्यविकारा	१४३
अम्लद्राक्षापरुषककरमर्दक-		अन्नरक्षाध्याय सप्तम ॥७॥		भासस्य शूलसस्कारात्	..	यथाकाल रात्रौ निद्रा	..
गुणा	..	राजनिकटे वैद्यस्थिति	१२५	कम्पिष्ठस्य तक्रसस्कारात्	..	रात्रावनिद्रितस्य दिवास्वप्न	..
अम्लकोलादिगुणा	..	वैद्येन राज्ञोऽन्नपान विषाद-		पायसादीना मिथ		मन्दनिद्रस्य क्षीरादिसेवनम्	..
शुष्काम्लीकाफलादिगुणा	११४	क्षयम्	..	सयोगात्	१३६	मेथुने निषिद्धानि	१४४
फलाना मध्ये लकुचमवरम्	..	सविषान्नलक्षणम्	..	मध्वादीना मिथ सयुक्ताना	..	ऋतुविशेषे सम्भोगनियम	..
त्याज्यानि धान्यशाक-		व्यञ्जनादीना परीक्षा	...	मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानात्	..	अन्यप्रकारेण स्त्रीगमने	
फलानि	११५	मासरसादिद्रवेषु रेषा-		मधुपुष्करबीजयो	..	अमादय	..
औषधवर्ग	...	विशेष	१२६	मधुभैरेयशार्कराणाम्	..	सम्यक्सम्भोगाचरणे	
लवणसामान्यगुणा	..	फलेषु पक्वविशेष	..	क्षैरेयस्य मन्थानुपानात्	..	फलम्	१४५
सैन्धवगुणा	११६	मात्स्यवस्त्रधात्वादिषु विशेष	..	हारिद्रकटुतैलयो	..	सम्भोगवसाने सेव्याः	..
सौवर्चलगुणा	...	विषदातुलक्षणम्	१२७	उपोदकायास्तिलकलक-		वैद्याधीने देहरक्षणे फलम्	..
बिडगुणा	...	सविषस्यान्नस्याग्निक्षेपादिना		सस्कारेण	..		
सामुद्रगुणा	...	परीक्षा	...	बलाकाया वारुण्यादि-		मात्राशितियाध्यायो	
औद्भिद्रगुणा	...	मक्षिकाकाकादिभि परीक्षा	..	योगात्	...१३७	ऽष्टम ॥ ८ ॥	
कृष्णलवणगुणा	..	सविषान्नस्य त्यागप्रकार	..	बलाकाया वराहवसा-		मात्राशनम्	१४७
रोमकलवणगुणा	...	सविषान्नस्पर्शजा रोगा	१२८	भर्जनात्	...	गुरूणा लघूना च मात्राप्र-	
पासुजगुणा	..	तेषामौषधम्	..	तित्तिर्यादीना सस्कार-		माणम्	१४८
लवणानां प्रयोगे सैन्धवादि-		वक्त्रगे विषे लालादय	..	विशेषात्	...	हीनमात्रभोजने दोषा.	..
प्रयोजनम्	..	तेषामौषधम्	..	हारीतस्य सस्कार-		अतिमात्रे दोषा	...
यवक्षारगुणा	११७	आमाशयप्राप्ते स्वेदादय	..	विशेषात्	...	विसृचिकालसक्तयो सम्प्राप्ति	..
सामान्यक्षारगुणा	..	पकाशयगते वमनादय	..	हारीतस्य भस्मादिसयोगात्	..	अलसकनिवचनम्	..
हिङ्गुगुणा	...	तेषामौषधम्	...	विरुद्धस्य सामान्यलक्षणम्	..	विसृचिकानिर्वचनम्	१४९
हरीतकीगुणा	...	भुक्तविषस्यौषधम्	१३३	विरुद्धज्व्याधीनां प्रतीकार	..	विसृचिकालक्षणम्	...
आमलकगुणा	११८	सुवर्णप्रयोगफलम्	..	अनुत्पन्नानां प्रतिबन्धहेतु		अलसकलक्षणम्	...
अक्षगुणा	...	विरुद्धाहारस्य विषगरोपमत्वम्	..	प्रतीकार	...	दण्डकालसकलक्षणम्	...
त्रिफलागुणा	...	विरुद्धभोजनम्	...	व्यायामादीनामनुत्पत्ति-		अमविषलक्षणम्	१५०
चतुर्जातगुणा	...			हेतुत्वम्	...		

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
अलसकचिकित्सा ... १५०		द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायो		अम्लरसलक्षणम् . १७४		श्लेष्मण साम्यलक्षणम् १८२	
विसूचिकाचिकित्सा ... ,,		नवम ॥ ९ ॥		लवणरसलक्षणम् ... ,,		धातूना श्रेष्ठकामाणि १८३	
आमदोषिण शमनौषध- निषेध १५१		रसादीना द्रव्यमेव श्रेष्ठम् १६२		तिक्तलक्षणम् १७५		मलाना कर्माणि . ,,	
आमदोषिणोऽवस्थाविशेषे औषधम् ... ,,		द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वम् १६३		कटुरसलक्षणम् . . ,,		वृद्धवायो. कर्माणि ... ,,	
आमदोषसामान्यचिकि० १५२		द्रव्योत्पत्तिप्रकार १६४		कषायरसलक्षणम् ... ,,		वृद्धपित्तस्य कर्माणि ... ,,	
अल्पमध्यप्रभूतदोषचिकित्सा ,,		सर्वद्रव्याणा सर्वधर्मत्वम् ,,		मधुररसस्य कर्माणि . ,,		वृद्धश्लेष्मण कर्माणि ... ,,	
एवमन्यव्याधिचिकित्सा ,,		सर्वरोगाणा सर्वदोष- जत्वम् ... १६५		अम्लरसकामाणि . ,,		वृद्धरसस्य कर्माणि ,,	
हेतुव्याधिविपर्ययचिकित्सा ,,		धर्मतारतम्यम् ,,		लवणरसकामाणि १७६		वृद्धरक्तस्य कर्माणि १८४	
तदर्थकारी चिकित्सा १५३		सर्वधर्मत्वपरिहार ... ,,		तिक्तरसकर्माणि ... ,,		वृद्धमासस्य कर्माणि . . ,,	
पक्षदोषाणा चिकित्सा ,,		द्रव्ये गुर्वादयो गुणा . . ,,		कटुरसकर्माणि . . ,,		वृद्धमेदस कर्माणि ... ,,	
आमाजीर्णलक्षणम् . ,,		रसे साहचर्योपचारतो गुणा ,,		कषायरसकर्माणि ... ,,		वृद्धाश्च कर्माणि . . ,,	
विष्टब्धाजीर्णलक्षणम् ... ,,		पार्थिवद्रव्यलक्षणम् १६६		मधुरस्कन्ध . . ,,		वृद्धमज्ज कर्माणि ... ,,	
विदग्धाजीर्णलक्षणम् . ,,		आप्यद्रव्यलक्षणम् . . ,,		अम्लस्कन्ध १७७		वृद्धशुक्रस्य कर्माणि . . ,,	
आमाजीर्णादीना चिकित्सा ,,		आग्नेयद्रव्यलक्षणम् ... ,,		लवणस्कन्ध ... ,,		वृद्धशकृत कर्माणि . ,,	
विलम्बिकालक्षण चिकित्सा च ,,		वायव्यद्रव्यलक्षणम् . ,,		तिक्तस्कन्ध ... ,,		वृद्धमूत्रस्य कर्माणि ... ,,	
रसशेषलक्षण चिकित्सा च १५४		नाभसद्रव्यलक्षणम् ... ,,		कटुरस्कन्ध . . ,,		वृद्धस्त्रेदस्य कर्माणि . . ,,	
अजीणिनो दिवास्वप्नभोजने ,,		सर्व द्रव्यमौषधम् ... ,,		कषायस्कन्ध ... ,,		एवं दूषिकादयो मला ,,	
अजीर्णसामान्यलक्षणम् १५५		अग्निपवनोत्कट द्रव्यमूर्ध्वगम् ,,		मधुरस्य श्लेष्मकरत्वाप- वाद १७८		क्षीणानिलस्य कर्माणि १८५	
अजीर्णस्यान्यकारणानि ,,		भूमितोयगुणाधिकमधोगामि ,,		अम्लस्य पित्तकरत्वापवाद ,,		क्षीणपित्तस्य कर्माणि ... ,,	
समशनलक्षणम् ,,		वीर्यस्य चर्चाप्रस्ताव. १६७		लवणस्याचक्षुष्यापवाद ,,		क्षीणकफस्य कर्माणि ... ,,	
अध्यशनलक्षणम् ... ,,		चरकमते सर्व वीर्यवदेव ,,		तिक्तकटुनोरवृष्यवातकोपना- पवाद . . ,,		क्षीणरसस्य कर्माणि ... ,,	
विषमाशनलक्षणम् ... ,,		गुर्वादिष्वेवाष्टसु वीर्याख्या ,,		क्षीणरक्तस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणमासस्य कर्माणि ... ,,	
समशनादीना दोषः ... ,,		रसादीना वीर्यत्वाभाव ,,		क्षीणमेदस कर्माणि ... ,,		क्षीणस्याश्च कर्माणि ... ,,	
भोजनस्य सम्यग्योग- प्रकार १५७		द्विधैव वीर्यम् १६८		क्षीणमज्ज कर्माणि . ,,		क्षीणशुक्रस्य कर्माणि ,,	
तृणादिजुष्टभोजनत्याग ,,		तत्रोपपत्ति ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणमूत्रस्य कर्माणि १८६	
किलाटादिशीलननिषेध ,,		उष्णवीर्यलक्षणम् १६९		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,		प्राणादिमलाना क्षयलिङ्गम् ,,	
शाल्यादिशीलनम् . . ,,		शीतवीर्यलक्षणम् ... ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणमूत्रस्य कर्माणि १८६	
नित्यसेव्यमौषधम् . ,,		विपाकस्य लक्षणम् ... ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
भोज्यक्रम . ,,		विपाकत्रैविध्यम् ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
अन्नपानयोर्विभाग १५८		त्रयाणा पाकाना लक्षणम् १७०		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
अनुपानविभाग ,,		द्रव्यादीना पृथक् प्रयोजनत्व ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
यवगोधूमयो शीत जल- मित्यादि ... ,,		एकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतु . ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
अनुक्तानुपानविभाग. १५९		रसादीना साम्ये स्वाभाविक बलम् १७१		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
अनुपानस्य फलम् ,,		प्रभावस्य लक्षणम् . . ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
ऊर्ध्वजत्रुगदादौ अनुपान- निषेध ... ,,		प्रभावोदाहरणम् ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
प्रक्षिप्तदेहादीना पाननिषेध ,,		द्रव्यभेदेन कर्मणो भेद १७२		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
पानानन्तरं भाष्यादिनिषेध ,,		उदाहरणार्थ ग्रन्थकृदच. १७३		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
भोजनानन्तरमातपादिनिषेध ,,				क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
भोजनस्य काल १६०		रसभेदीयाध्याय ॥ १० ॥		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
		षड्रसानामुत्पत्ति १७४		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	
		मधुररसलक्षणम् ... ,,		क्षीणपुत्रीषस्य कर्माणि ... ,,		क्षीणस्त्रेदस्य कर्माणि ... ,,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
धातोर्बृद्धिक्षयकरणप्रकार	१८८	कालनियमे युक्ति	१९७	दूष्यादिज्ञानेऽव्यभिचारिचि-		यथासन्नमार्गं	... २१७
धातुजानामुपक्रमान्तरम्	,,	कालादाहारादीना बलवत्वम्,	,,	कित्सा	२०७	स्वयमवृत्तान् सामान् न	
बृद्धिक्षयविकारसंप्राप्ति	,,	प्रकोपप्रशमयो क्षिप्रचिरनि-		सत्त्वदेहबलेऽवहितत्वम्	,,	स्तम्भयेत्	... ,,
मलायनानि	... ,,	ष्पाद्यत्वम्	. . ,,	अनवहितत्वे दोष	,,	तेषूपेक्षैव भेषजम्	. ,,
ओजस प्राधान्यम्	१८९	विकारस्य सामान्येन हेत्वादि		विपर्ययज्ञाने दोष	. . ,,	सविबन्धेषु तेषु पाचन निह-	
ओज क्षयलक्षण चिकित्सा	१९०	कम्	. . ,,	अभियुक्त सन् भेषज्य यु-		रण वा	.. ,,
ओजोबृद्धिलक्षणम्	,,	दोषाणा रोगहेतुत्वे युक्ति	,,	जीत	२०८	स्वस्थस्य शोधनकाल	२१८
सक्षेपेण बृद्धिक्षयभेषजकथनम्	,,	असात्म्यविषयसेवा दुष्कालो दु		दोषसयोगभेदास्त्रिषष्टि	,,	असन्धौ शोधननिषेध	,,
यथारुच्युपचारस्य नानु-		ष्कर्म चेति दोषकोप-		दोषभेदाना रसादिसयोगा-		व्याधितस्य शोधनकाल	,,
चित्तत्वम्	. . ,,	हेतु	१९८	दानन्यम्	२१०	शमनौषधकाला दश	,,
वातादीना विपरीतसमानयो रु-		असात्म्यविषयसेवाया हीन-		—•—•—•—		अनन्नस्य विषय	२१९
चिकित्त्वम्	,,	मिथ्यातियोगा	... ,,	दोषोपक्रमणीया-		प्राग्भक्तस्य विषय	... ,,
उक्तयो रुचिद्वेषयोरुपपत्ति	१९१	कालस्य त्रैविध्यम्	,,	ध्याय ॥ १३ ॥		मध्येभक्तस्य विषय	... ,,
दोषवैषम्यानुत्पादने यत्न	,,	कर्मणोऽपि त्रैविध्यम्	१९९	वातस्योपक्रम	२११	अधोभक्तस्य विषय.	. ,,
—•—•—•—		दोषहेतोरुपसंहार	२००	पित्तस्योपक्रम	२१२	ग्रासग्रासान्तयोर्विषय	,,
दोषभेदीयाध्याय ॥ १२ ॥		दोषहेतो रोगहेतुत्वम्	,,	श्लेष्मण उपक्रम	. . ,,	मुहुरौषधस्य विषय.	. ,,
वातस्य स्थानम्	१९२	शखा	... ,,	संसर्गसन्निपातभेदानामु-		सान्नस्य विषय	... ,,
पित्तस्य स्थानम्	. ,,	बाह्यो रोगमार्ग.	... ,,	पक्रम	२१३	सामुद्रस्य विषय	. . ,,
कफस्य स्थानम्	. . ,,	कोष्ठ	... ,,	संसर्गभेदानामुपक्रमान्तरम्	,,	नैशौषधस्य विषय	... ,,
वायो पञ्चात्मकत्वम्.	. ,,	आन्तरो रोगमार्ग.	,,	उपक्रमस्य काल	... ,,	—•—•—•—	
प्राणस्य स्थानकर्माणि	१९३	अस्थिसन्धय	... ,,	अशुद्धशुद्धप्रयोगयोर्लक्ष-		द्विविधोपक्रमणीया-	
उदानस्य स्थानकर्माणि	,,	मध्यमो रोगमार्ग	... ,,	णम्	२१४	ध्याय ॥ १४ ॥	
व्यानस्य स्थानकर्माणि	,,	वायो कर्माणि	२०१	दोषाणा स्थानान्तरप्राप्तिप्रकार		उपक्रमस्य द्वैविध्यम्	२२२
समानस्य स्थानकर्माणि	,,	पित्तस्य कर्माणि	... ,,	दोषा कालादिवलेनान्यस्थाने-		द्वैविध्यनिरूपणम्	... ,,
अपानस्य स्थानकर्माणि	,,	श्लेष्मण कर्माणि	... ,,	ऽपि कुप्यन्ति	२१५	बृहणलङ्घनयोर्लक्षणम्	. ,,
पित्त पञ्चात्मकम्	. . ,,	लक्षणज्ञाने सावधानता	२०३	आगन्तुदोषस्याल्पबलस्य		लङ्घनबृहणे उदाहरति	२२३
पाचकस्य स्थानकर्माणि	,,	लक्षणदर्शनाभ्यास कर्मसि-		स्थानिचिकित्सा	... ,,	खेहादीना बृहणे रूक्षादीना च	
रजकस्य स्थानकर्माणि	१९४	द्धिद	२०४	प्रबलस्यागन्तो स्वचिकित्सा	,,	लङ्घनेऽन्तर्भाव	... ,,
साधकस्य स्थानकर्माणि	,,	व्याधेऽलैविध्यम्	... ,,	आगन्तुस्थानिनोस्तुल्यबलयो		लङ्घनभेदौ	. ,,
आलोचकस्य स्थानकर्माणि	,,	त्रयाणा लक्षणम्	. ,,	क्रमेण चिकित्सा	. ,,	शोधनस्य लक्षण भेदाश्च	,,
आजकस्य स्थानकर्माणि	,,	त्रिविधव्याधेश्चिकित्सा	,,	तिर्यग्गतेषु दोषेषु सावधानेन		शमनस्य लक्षण भेदाश्च	,,
श्लेष्मा पञ्चविध	... ,,	त्रयाणा पृथग्द्वैविध्यम्	,,	चिकित्सा	... ,,	बृहण शमनमेव	... ,,
अवलम्बकस्य स्थानकर्माणि	,,	परतन्त्रस्य द्वैविध्यम्	,,	तच्चिकित्साप्रकार	२१६	बृह्या	२२४
छेदकस्य स्थानकर्माणि	,,	स्वतन्त्रस्य लक्षणम्	... ,,	सामदोषलक्षणम्	. . ,,	बृहणानि	... ,,
बोधकस्य स्थानकर्माणि	१९५	परतन्त्रलक्षणम्	२०५	निरामदोषलक्षणम्	. ,,	लङ्घनीया	... ,,
तर्पकस्य स्थानकर्माणि	,,	दोषाणामपि स्वतन्त्रपरतन्त्रता	,,	आमलक्षणम्	. . ,,	लङ्घनभेदस्य शोधनस्य विषय	
श्लेषकस्य स्थानकर्माणि	,,	भिषजा प्रतिरोग स्वतन्त्रपर-		अन्यमतेनामलक्षणम्	. ,,	पाचनदीपनयोर्विषय	. ,,
दोषस्थानकर्मापसंहार	,,	तन्त्रत्वेन ते लक्ष्या.	,,	सामा दोषा रोगाश्च	... ,,	क्षुत्तृषोर्विषय	... ,,
वायुचयकोपयोर्निदानम्	,,	परतन्त्राणा प्रशमोपाय	,,	सामदोषाणा चिकित्सा	२१७	व्यायामातपमारुतानां विषय	
पित्तचयकोपयोर्निदानम्	,,	बलवदुपद्रवस्यादौ चिकित्सा	,,	सर्वदेहप्रविसृतादिसामदोषेषु		लङ्घनीयान् न बृहयेत्	२२५
श्लेष्मचयकोपयोर्निदानम्	,,	शास्त्रेऽनुक्त विकारनाम स्वय-		शोधननिषेध	. ,,	बृह्यान् मृदु लङ्घयेत्	,,
चयलक्षणम्	... ,,	मूहनीयम्	२०६	तान् शोधनयोग्यान् कृत्वा		बृहितस्य लक्षणम्	... ,,
कोपलक्षणम्	१९६	लक्षणस्य दुर्बोधत्वम्	— ,,	यथासन्न शोधयेत्	,,	लङ्घितस्य लक्षणम्	... ,,
वातादेश्वयप्रकोपप्रशमकाल	,,						

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अतिबृहत्तिलङ्घितयोर्लक्षणम् २२५		अर्कादिगण .. २३७		अच्छपेयस्य चतुर्था मात्रा २४६		तापस्य लक्षणम् २५३	
अतिस्थौल्यादयो रोगा ..		सुरसादिगण ..		शोधनस्याच्छपेयस्य कालो		उपनाहस्य लक्षणम्	
अतिस्थौल्यादीनामुपक्रम २२६		मुष्कादिगण २३८		मात्रा च २४७		बन्धनविधि २५४	
त्रिफलादयश्चत्वारो योगा ..		वत्सकादिगण		शमनस्याच्छपेयस्य कालो		ऊष्मस्वेदस्य लक्षणम्	
रसाज्जनादयश्चत्वार प्रयोगा ..		वचाहरिद्रादिगणौ ..		मात्रा च ..		द्रवस्वेद २५६	
विडङ्गादियोग ..		प्रियङ्गुवन्मृष्टादिगणौ ..		बृहणस्य कालो मात्रा च २४८		अवगाहस्वेद . ..	
व्योषादियोग ..		मुस्तादिगण २३९		बृहणस्य विषय		स्वेदविधि २५७	
अतिकाश्यादयो रोगा २२७		न्यग्रोधादिगण		बृहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन		व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकार ..	
सौल्यापेक्षया कार्यं वरम् ..		पलादिगण ..		विषय . . .		कफे स्वेदविशेष . ..	
तत्र कारणम्		इयामादिगण		अच्छपेयस्यानुपानम्		कफानिले विशेष	
द्वितीय कारणम् . ..		इति त्रयस्त्रिंशद्गणा २४०		तुवरभलातकलेहयोरुष्णोदक-		स्थानभेदेन विशेषः	
कार्यस्यौषधम् २२८		तेषु कस्यचिद्रव्यस्यालाभे तद्वि-		निषेध		अवयवभेदेन विशेषः	
कार्यस्य प्रधानौषधम् ..		धमन्यद्योज्यम् . ..		लेहप्रयोगे भोजननियम २४९		सम्यक्स्विन्नलक्षणम्	
कार्यस्य प्रधानतरौषधम् ..		एते वर्गाः सर्वकरूपयोग्याश्च ..		लेहप्रयोगे विहारनियम ..		स्विन्नस्य कृत्यम्	
स्थूलकृशयो समासेनोपक्रम ..				शमनलेहे विरिक्तवदुपचार ..		अतिस्विन्नलक्षणम् २५८	
स्थूलकृशयोर्यवगोधूम हितम् ..				अच्छपानस्य पानावधि ..		अतिस्विन्नस्यौषधम्	
बहवोऽप्युपक्रमा द्वित्वान्नाति-				अवध्यतिक्रमे दोष . ..		विषादिष्वपि स्तम्भनमौषधम् ..	
रिच्यन्ते २२९				सम्यक्स्निग्धलक्षणम् २५०		स्वेदनद्रव्यम्	
				अस्निग्धलक्षणम् . . .		स्तम्भनद्रव्यम् . ..	
				अतिस्निग्धलक्षणम्		स्तम्भितस्य लक्षणम्	
				मिथ्यास्निग्धलक्षणम् ..		अतिस्तम्भितलक्षणम्	
				अतिस्निग्धमिथ्यास्निग्धयोश्चि-		अतिस्थूलादीनां स्वेदनिषेधः ..	
				किस्तितात् ..		आत्ययिके गदे मृदुस्वेद ..	
				विरूक्षणस्य सम्यग्योगातियोग-		स्वेदसाध्या रोगा २५९	
				लक्षणम्		अनाश्लेयस्वेदस्य विषय ..	
				स्निग्धस्य स्वेद कार्यः २५१		अनाश्लेयस्वेदस्य भेदा ..	
				स्निग्धस्य त्र्यहाद्विरेचनम् ..		स्वेदनस्य शोधनाङ्गत्वम् ..	
				स्निग्धस्य ब्रह्माद्रमनम् ..			
				मासलादीनां रूक्षणपूर्वक			
				लेहनम् ..			
				लेहेन मलप्रेरणम्			
				बालवृद्धादिषु सद्य लेहनम् ..			
				सद्य लेहना अष्टौ योगा २५२			
				लवणसयोगात् कथं सद्य -			
				लेहनत्वम् ? . ..			
				कुष्ठादिषु लेहार्थं गुडादिनिषेध			
				तेषां लेहनप्रकारः			
				आमयक्षीणानां लेहन-			
				प्रकार २५३			
				लेहशीलनस्य फलम् ..			
				स्वेदविधिरध्यायः ॥ १७ ॥			
				स्वेदस्य चातुर्विध्यम्			

शोधनादिगणसङ्ग्रहो-

ऽध्यायः ॥ १५ ॥

वमनगण २३०	
विरेचनगण	
निरूहगण २३१	
नावनगण ..	
वातघ्नगण २३२	
पित्तघ्नगण	
श्लेष्मघ्नगणः ..	
जीवनीयाख्यो गण	
विदार्यादिगण २३४	
सारिवादिगण २३५	
पद्मकादिगण ..	
परूषकादिगण	
अज्जनादिगण . . .	
पटोलादिगण ..	
गुडूच्यादिगण	
आरग्वधादिगणः	
असनादिगण २३६	
वरुणादिगण	
ऊषकादिगणः	
वीरतरादिगणः	
रोध्रादिगणः २३७	

वमनविरेचनविधिर-

ध्यायः ॥ १८ ॥

वमनविरेचनयो सामान्यतो	
विषय २६०	
वमनस्य विशेषतो विषय ..	
अवाग्या	
विषाद्यभ्यवहारे तु वमनम् ..	
केचिद्भूमान्तैः कर्मभि-	
र्वज्या २६१	
अजीर्णिन सर्वे कर्मभि-	
र्वज्या	
विरेचनस्य विशेषतो विषयः ..	
अविरेच्याः ..	
वमनविधिः . २६२	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पानानन्तर विधि	२६३	वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रती		अनुवासनकाल	२७५	न हि दोषश्चतुर्थाऽस्ति...	२८२
प्रवृत्तवमनस्य कृत्यम्	,,	क्षावधि	२६८	अनुवासनीयस्य पूर्वकर्तव्यम्	,,	त्रिभ्यो न्यूनताऽपि न कार्या	,,
दोषभेदेन वमनद्रव्यभेद	,,	दुर्बलादिस्त्वाहारैरेव शोध्य	,,	अनुवासने वैद्यकृत्यम्	२७६	मतयोर्विषयव्यवस्था	...
वमनावधि	...	दुर्बलादीना मृदुलपौषधम्	,,	वैद्यकृत्यस्य फलम्	,,	स्वमतमाह	,,
हीनवेगस्यौषधम्	२६४	अल्पदोषस्य दुर्बलस्य शमनम्	,,	शीघ्रनिवृत्तौ पुनरनुवासनम्	,,	कर्मवस्ति	. ,,
हीनयोगलक्षणम्	,,	बहुदोषस्य शमने बाधकम्	२६९	मन्दाग्निमनागतस्नेह च साय न		कालवस्ति	. ,,
हीनयोगजा रोगा	. ,,	मन्दाग्निकूरकोष्ठयोः शोधने		भोजयेत्	२७७	योगवस्ति	. ,,
सम्यग्योगलक्षणम्	,,	पूर्वाङ्गम्	,,	अनुवासनस्य निवृत्तिकाल	,,	प्रयोगनियमे युक्ति	. ,,
अतियोगलक्षणम्	,,	रूक्षादीना विरेचनमपि न वि		अनिवृत्तौ उपेक्षा प्रतीकारश्च	,,	प्रयोगातिक्रमे दोष	...
सम्यग्वान्तस्योपचार	...	रेचयति	. ,,	प्रतीकारस्यापवाद	,,	नियमतात्पर्यम्	,,
सम्यग्वान्तस्य पेयादिक्रमेण		ते कथं विरेच्या ?	,,	स्नेहशेषपाकार्थमौषधम्	,,	प्रयोगनियमस्य फलम्	,,
भोजनम्	. ,,	विषाद्यातेषु शोधनम्	,,	पुनरनुवासनस्य काल	,,	मात्रावस्ति लक्षणम्	२८३
पेयादिक्रम	,,	सर्वेषां स्नेहविरेचनम्	...	अनुवासनानन्तर निरूह	,,	मात्रावस्तेर्विषय	,,
पेयादिक्रमस्य फलम्	२६५	स्नेहभावितानां रूक्ष विरेचनम्		अनुवासन विनैव निरूह	,,	मात्रावस्ते फलम्	,,
त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानम्	,,	प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यौ	,,	निरूहविधि	,,	उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषय	,,
त्रिविधस्य विरेकस्य तुलामा-		सर्वकमान्ते पुन स्नेहनम्	,,	निरूहद्रव्याणां मात्रा	२७८	उत्तरवस्तेर्नेत्रमानम्	,,
नम्	,,	स्नेहस्वेदाभ्यासे युक्ति	२७०	निरूहद्रव्याणां सस्कार	२७९	उत्तरवस्तौ वस्ति	,,
वमनस्य पित्तावसानत्व		स्नेहस्वेदानभ्यासे दोष	,,	मतान्तरेण स्वस्वविषय मानम्	,,	उत्तरवस्तेर्मात्रा	...
सम्यक्त्वम्	२६६	सम्यक्शोधनस्य फलम्	,,	निरूहद्रव्याणां मेलनक्रम	,,	उत्तरवस्तेर्विधि	. ,,
त्रिविधस्य वमनस्य तुलामानम्				दत्ते निरूहे रोगिण कृत्यम्	,,	उत्तरवस्त्यावृत्तौ सङ्ख्या	२८४
विरेकस्य कफावसानत्व		वस्तिविधिरध्याय ॥ १९ ॥		निरूहस्य निवृत्तिकाल	२८०	शेषमनुवासनवत्	,,
सम्यक्त्वम्	...	वस्तेर्विषय	२७०	अनिवृत्तौ प्रतीकार	. ,,	स्त्रीणामुत्तरवस्तिकाल	,,
वेगमाने तुलामाने चापोह्य		वस्ते सर्वोपक्रमश्रेष्ठत्वम्	,,	असम्यग्योगात् पुन पुनर्दानम्	,,	स्त्रीणां रोगभेदेन यत्रभेदो	
मानम्	,,	वस्तिभेदा	. . ,,	सम्यग्योगादिलक्षणम्	,,	मार्गभेदश्च	...
विरेचनविधि	...	निरूहस्य विशेषतो विषय	२७१	सम्यग्योगे ज्ञान भोजन च	,,	स्त्रीणामुत्तरवस्तौ मात्रा	२८५
मृदुकोष्ठस्य लक्षणम्	,,	अनिरूहा	,,	ज्ञानभोजनयोः फलम्	,,	स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधि	,,
क्रूरकोष्ठस्य लक्षणम्	. ,,	अनुवासनस्य विशेषतो		वातादितस्य निरूहदिन एवानु		स्त्रीणामुत्तरवस्तावावृत्तिक्रम	,,
दोषभेदेन विरेचनभेद	,,	विषया	२७२	वासनम्	,,	वमनादीनामन्तरम्	. . ,,
विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनोपाय	,,	नानुवासा	...	अनुवासनस्य सम्यग्योगादि-		शुद्धाशुद्धसम्पर्केऽशुद्धमेव वस्ति-	
उपायेनाप्यप्रवृत्तौ कृत्यम्	२६७	निरूहान्वासनयत्रस्य लक्षणम्	,,	लक्षणम्	२८१	निर्हरेत्	,,
विरेचने हीनयोगलक्षणम्	,,	यत्रप्रमाणम्	२७३	विशेष सम्यग्योगलक्षणम्	,,	वस्ते सर्वोत्तमत्वे युक्ति	,,
,, सम्यग्योगलक्षणम्	,,	यत्रस्थौल्यम्	,,	अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन		शिराव्यधोऽपि वस्ति तुल्य	२८६
,, अतियोगलक्षणम्	,,	यत्रच्छिद्रप्रमाणम्	...	सङ्ख्यानियम	,,		
सम्यग्विबर्क्तस्य सम्यग्वान्त-		यत्रप्रान्ते कणिकास्था		मध्येमध्ये निरूह	. ,,	नस्यविधिरध्याय. ॥ २० ॥	
विधि	...	पनम्	२७४	अत्र दोषभेदेन यूषादिभिर्भोज-		नस्यस्य विषय	२८७
प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्यात्	,,	यत्राग्रच्छिद्रं बर्त्या पिषेयम्	,,	नम्	. . ,,	नस्यभेदा	. . ,,
मन्दबहुयादिभिः शोधनदिने		कणिकाद्वयमध्ये द्यज्जुल-		वाते निरूह प्रति विशेष	,,	विरेचननस्यस्य विषय	,,
उपवास कार्य	. ,,	मन्तरम्	. . ,,	पित्ते निरूह प्रति विशेष	,,	बृहणनस्यस्य विषय	...
लङ्घनस्य फलम्	२६८	कणिकाद्वये वस्तिबन्धनम्	,,	कफे निरूह प्रति विशेष	,,	शमननस्यस्य विषय	. ,,
पेयादिक्रमे युक्ति	,,	तदलाभे चरितार्थता	. . ,,	सन्निपाते त एव त्रय	,,	विरेचननस्यस्य द्रव्याणि	,,
स्रुतात्पित्तादौ पेयानिषेध	,,	निरूहौषधमात्रा	...	उक्तनियमस्य मतान्तर-		बृहणनस्यस्य द्रव्याणि	२८८
निषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्थ		अनुवासनौषधमात्रा	२७५	त्वम्	२८२	शमननस्यस्य द्रव्याणि	,,
		निरूहस्यानुवासनम्	...				

[illegible]

विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
पुटपाकविधि	३१०	एषिण्या शलाके	३१५	१२ अन्तमुख शस्त्रम्	३१९	अलाबुघटिकयोर्विषय	३२४
पुटपाकधारणाविधि	३१०	शल्यहारिण्यौ शलाके	३१५	१३ व्रीहिमुख शस्त्रम्	३१९	शृङ्गस्याविषय	३२४
पुटपाकानामुष्णशीतभेद	३१०	शङ्ख	३१५	१४ कुठारी शस्त्रम्	३१९	शृङ्गस्य विषय	३२४
लेखनस्नेहनयोरन्ते कृत्यम्	३१०	व्यूहनौ शङ्ख	३१५	१५ शलाका शस्त्रम्	३१९	प्रच्छानविधि	३२५
पुटपाकस्य सम्यग्योगादि-	३१०	चालनौ	३१५	१६ अङ्गुलीशस्त्रम्	३१९	प्रच्छानस्य विषय	३२५
लक्षणम्	३१०	आहरणौ	३१५	१७ बडिश शस्त्रम्	३१९	जलौकसा विषय	३२५
तर्पणपुटपाकनिषेध	३१०	गर्भशङ्ख	३१५	१८ करपत्र शस्त्रम्	३१९	शृङ्गालाबुघटिकाना विषय	३२५
तर्पणपुटपाकयोराचार	३१०	अश्मर्याहरणम्	३१५	१९ कर्तरी शस्त्रम्	३१९	शिराव्यधस्य विषय	३२५
नेत्ररक्षणे यत् कार्य	३१०	दन्तपातनम्	३१५	२० नखशस्त्रम्	३२०	प्रच्छानस्य विषयान्तरम्	३२५
—•—•—•—		प्रमार्जन्य शलाका	३१५	२१ दन्तलेखनक शस्त्रम्	३२०	जलौकसा विषयान्तरम्	३२५
यन्त्रविधिरध्याय ॥ २५ ॥		पाशुप्रमार्जन्यो शलाके	३१५	२२ सूचीत्रय शस्त्रम्	३२०	अलाब्धादीनां विषयान्तरम्	३२५
यन्त्रलक्षणम्	३११	घ्राणप्रमार्जन्यौ	३१५	२३ कूर्च शस्त्रम्	३२०	शिराव्यधस्य नियतत्वम्	३२५
यन्त्रविशेषाणां बुद्ध्या कल्प्यत्वम्	३११	कर्णप्रमार्जन्यौ	३१५	२४ खज शस्त्रम्	३२०	शृङ्गादीनां विषयान्तराणि	३२५
स्वस्तिकयन्त्राणि	३११	कर्णशोधनम्	३१६	२५ कर्णव्यधन शस्त्रम्	३२०	सुतरक्तस्य शीतोपचारा-	३२५
स्वस्तिकानां कार्यम्	३११	क्षाराग्निप्रयोगार्थं तिस्रः	३१६	२६ आरा शस्त्रम्	३२१	तिशये दोष	३२५
फीलबद्धविमुक्ताग्रौ सदृशौ	३१२	शलाकास्त्रीणि च	३१६	कर्णवेधनी सूची	३२१	—•—•—•—	
षडङ्गुल सदृश	३१२	जाम्बवौष्ठानि	३१६	अनुशस्त्राणि	३२१	सिराव्यधविधिर	
मुचुण्डी	३१२	अन्नवृद्धिदार्ढ्यं शलाका	३१६	शस्त्रकार्याणि	३२१	ध्याय ॥ २७ ॥	
एकतालद्वितालके	३१२	नासाशोर्बुददाहार्थं शलाका	३१६	शस्त्रदोषा	३२१	शुद्धरक्तस्य लक्षणम्	३२६
नाडीयन्त्राणां स्थूल स्वरूप	३१२	दर्व्याख्यास्तिस्रः शलाका	३१६	शस्त्रग्रहणविधि	३२२	शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वम्	३२६
कार्यं च	३१२	मेढ्रशोधनाद्या शलाका	३१६	शस्त्रकोश	३२२	रक्तस्य दुष्टिकारणम्	३२६
कण्ठान्त शल्यावलोकनी	३१२	अनुयन्त्राणि	३१६	जलौकसा विषय	३२२	दुष्टरक्तस्य कार्यम्	३२६
नाडी	३१२	अनुयन्त्रकर्माणि	३१६	वर्ज्या जलौकस	३२२	दुष्टरक्तकार्यस्य सामान्य-	३२६
चतुर्धर्णवारङ्गसङ्ग्रहणी नाडी	३१२	यन्त्रकर्माणि	३१६	वर्ज्याप्रयोगे दोष.	३२३	लक्षणम्	३२६
द्विकर्णवारङ्गसङ्ग्रहणी नाडी	३१२	यन्त्रेषु कङ्कमुखस्य	३१६	वर्ज्यादोषे चिकित्सा	३२३	दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकार	३२६
अन्या नाड्य	३१३	प्राधान्यम्	३१७	ग्राह्या जलौकस	३२३	जनघोडशाब्दादीनां शिरा-	३२६
शल्यनिर्घातिनी नाडी...	३१३	—•—•—•—		ग्राह्यास्त्वपि मत्ता वर्ज्या	३२३	व्यधनिषेध.	३२६
अशोयत्र द्विच्छिद्रम्	३१३	शस्त्रविधिरध्याय ॥ २६ ॥		जलौकसा प्रयोग	३२३	शिरोरोगे नेत्ररोगे च	३२६
अशोयत्र एकच्छिद्रम्	३१३	षड्विंशति शस्त्राणि	३१७	जलौका प्रथमदुष्टरक्तपिबति,	३२३	वेध्याः सिरा.	३२७
अशोयत्र शम्याख्यम्	३१३	तेषामुपयोग	३१७	जलौकसा मोक्षणकाल	३२३	कर्णरोगेषु सिरा.	३२७
भगन्दरयत्र द्विच्छिद्रम्	३१३	षड्विंशतिशस्त्राणां नामानि	३१७	मोक्षितानां कृत्यम्	३२३	पीनसे सिरा	३२७
भगन्दरयत्र एकच्छिद्रम्	३१३	१ मण्डलाग्र शस्त्रम्	३१८	सप्ताहादर्वाक् जलौकसा	३२३	मुखरोगेषु सिरा	३२७
घ्राणाशोर्बुदयन्त्रम्	३१३	२ वृद्धिपत्र शस्त्रम्	३१८	पुनः प्रयोगनिषेध	३२४	जन्तुध्वंशनिषिधेषु सिरा	३२७
अङ्गुलित्राणकम्	३१४	३ उत्पलपत्र शस्त्रम्	३१८	जलौकसां सम्यग्व्यमन-	३२४	उन्मादे सिरा	३२७
योनित्रणेक्षणम्	३१४	४ अध्यर्द्धधार शस्त्रम्	३१८	लक्षणम्	३२४	अपसारे सिरा	३२७
नाडीत्राणभ्यञ्जनम्	३१४	५ सर्पास्य शस्त्रम्	३१८	अतिवान्ते लक्षणम्	३२४	शिरोरोगादिषु सामान्यत	३२७
नाडीत्राणक्षालनम्	३१४	६ अन्वेष्टणा एषणी भेदना-	३१८	दुर्बान्ते लक्षणम्	३२४	सिरा	३२७
जलोदरयन्त्रम्	३१४	र्था एषणी च शस्त्रम्	३१८	जलौकसा पालनविधि	३२४	विद्रधिपाश्र्वशूलयोः सिरा	३२७
धूमवस्त्रादियन्त्राणि	३१४	७ वेतसपत्र शस्त्रम्	३१८	दशापरिस्त्रावे स्त्रावणीषधम्	३२४	तृतीयकज्वरे सिरा	३२७
शृङ्गयन्त्रम्	३१४	८ शरारिमुख शस्त्रम्	३१८	दशस्त्रावान्तरं कृत्यम्	३२४	चतुर्थकज्वरे सिरा	३२७
अलाबुघटम्	३१४	९ त्रिकूर्चक शस्त्रम्	३१८	स्त्रावफलम्	३२४	सशूलप्रवाहिकायां सिरा	३२७
घटीयन्त्रम्	३१४	१० कुशपत्र शस्त्रम्	३१९	द्वितीयेऽङ्घ्रि पुनः स्त्राव	३२४	शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च सिरा	३२८
शलाकायन्त्राणि	३१५	११ आटामुख शस्त्रम्	३१९	अलाबुघटिकयोरविषय.	३२४	गलगण्डयोः सिरा	३२८

विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
गृध्रस्या सिरा	...३२८	असम्यक्शुद्धौ पुन		अदृश्यशल्यस्याकृतिर्व्रणा-		कर्णगतोदकशल्यस्योपाय	३४०
अपच्य सिरा	"	स्त्रावकाल	३३२	कृत्या ज्ञेया	..३३६	कर्णगतकीटशल्यस्योपाय	३४१
सक्थिशूले क्रोष्टुक्शीर्षके		किञ्चिद्दुष्टरक्तशेषेऽपि न स्तुति	"	शल्याहरणोपायभेदौ	३३७	जातुषादिशल्य देहोष्मणैव	
च सिरा	.. "	दुष्टरक्तशेषस्य शृङ्गादि-		तयोर्विषय	...	विलीयते	"
पाददाहादिषु षट्सु सिरा	"	भिर्हरणम्	...	तिर्यग्गत तूभयोर्विषय	"	मृदादिशल्य देहोष्मणा	
विश्वाच्यां सिरा	...	अथवा तस्य शीतोपचारा-		उरोगतादिषु शल्येषु निर्वा-		न विलीयते	.. "
यथोक्तसिराणामदर्शने तदा-		दिभि प्रसादनम्	"	तननिषेध	. "	विषाणादिशल्य चिरादपि	
सन्ना सिरा	...	अतिस्त्रावे स्तम्भनम्	"	अनाहरणीय शल्यम् .	"	न विलीयते	"
सिराव्यधविधि	.. "	स्तम्भनविशेष.	"	हस्ताहार्य शल्यम् .	"	विलयनाभावे हेतु-	...
कण्ठोर्ध्वसिराणा यन्त्रणम्	"	स्तुतरक्तस्य पथ्यनियमका-		सिंहमुखादिस्वस्तिकयन्त्रा-		विदाहोपाय	"
सिरोत्थापनविधि	३२९	लावधि	३३३	हार्य शल्यम्	...	अनुक्तशल्यसङ्ग्रहार्थमुपाय	"
सिरालक्षीकरणविधि	...	पथ्यम्	...	कङ्कमुखादिस्वस्तिक-			
सिरामोक्षणविधि	...	उक्ते पथ्ये युक्ति	"	यन्त्राहार्य शल्यम्...	"	शस्त्रकर्मविधिरध्याय ॥२९॥	
उपनासिकाया व्यधनम्	"	विशुद्धरक्तस्य लक्षणम्	"	सन्दशाहार्य शल्यम्...	"	शस्त्रकर्मविषयस्य त्रणस्यो-	
जिह्वाध सिराव्यधनम्	"			तालयन्त्राहार्य शल्यम्	"	त्पत्ति	३४२
ग्रीवासिराणा यन्त्रणम्	"			नाडीयन्त्राहार्य शल्यम्	३३८	त्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध	"
भुजसिराणा यन्त्रणम्...	"	शल्याहरणविधिर-		शेषयन्त्राहार्य शल्यम्	"	अपक्वस्य श्रययोर्लक्षणम्	"
हस्तसिराणा यन्त्रणम्	३३०	ध्याय ॥२८॥		यन्त्रेणाहर्तुमशक्यस्य		पच्यमानस्य लक्षणम्	"
पाश्वसिराणा यन्त्रणम्	"	शल्यगतिभेदा	३३४	शल्यस्योपाय	"	पक्वस्य लक्षणम्	३४३
मेढ्रसिराणा यन्त्रणम्...	"	अन्त शल्यस्य लक्षणम्	"	सिरास्त्रागुविलग्नस्योपाय	"	पाकस्य रक्तदोषत्रयकार्यत्वम्	"
जङ्घासिराणा यन्त्रणम्	"	त्वग्गतशल्यस्य लक्षणम्	"	हृदयलग्नस्योपाय	...	अतिपक्वस्य लक्षणम्	"
पादसिराणां यन्त्रणम्	"	मासगतस्य लक्षणम्	"	हृदयोपायमन्यत्रादिशति	"	रक्तपाकस्य लक्षणम्	. "
अनुक्तसिराणा यन्त्रणम्	"	पेशीगतस्य लक्षणम्	...	अस्थिलग्नस्योपाय	. "	दारणपाटनयोर्विषयभेद	"
ग्रीहिमुखस्य निखननम्	"	स्त्रायुगतस्य लक्षणम्	...	उपायान्तरम्	...	अपक्वस्य दारणपाटननिषेध	"
कुठारिकाया निखननम्	"	सिरागतस्य लक्षणम्	...	पक्वमप्यशक्यस्योपाय...	"	पक्वस्याच्छेदने दोष	३४४
सम्यग्विबद्धालक्षणम्	...	स्रोतोगतस्य लक्षणम्	. "	उपायान्तरम्	"	आमपक्वलक्षणानभिज्ञनिन्दा	"
दुर्विबद्धालक्षणम्	...	धमनीगतस्य लक्षणम्	३३५	दुर्बलवारङ्गस्योपाय	३३९	शस्त्रकर्मणि पूर्व भोजनादि	"
अतिविबद्धालक्षणम्	...	अस्थिसन्धिगतस्य लक्षणम्	"	शोफग्रस्तवारङ्गस्योपाय.	"	मूढगर्भादौ भोजनादिनिषेध	"
रक्तावरोधकारणानि	...	अस्थिगतस्य लक्षणम्	.. "	उत्तुण्डितस्योपाय.	...	शस्त्रकर्मविधि	...
सम्यक्स्त्रावार्थमौषधम्	३३१	सन्धिगतस्य लक्षणम्	"	अमार्गोत्तुण्डितस्योपाय	"	निखातशस्त्रस्याहरणविधि	"
सम्यक्स्त्रावनिर्वाहार्थमौषधम्	"	कोष्ठगतस्य लक्षणम्	...	कर्णयुक्तस्योपाय	...	पाटनप्रमाणम्	. "
दुष्टास्त्रमेवाग्रे सिरा खवन्ति	"	मर्मगतस्य लक्षणम्	...	निष्कर्णस्योपाय	...	पाटनस्थानम्	...
स्वय स्थित रक्त नाहरेत्	"	त्वग्गतादीना स्त्रावतो		पक्वाशयगतस्योपाय	...	पाटने वैद्यगतसामग्री	३४५
मूर्च्छाया प्रतीकार	...	लक्षणम्	...	दुष्टवातादीनामुपाय	.. "	ललाटादौ तिर्यक् पाटनम्	"
वातदुष्टरक्तस्य लक्षणम्	"	अन्तशल्योऽपि रूढो त्रण	"	कण्ठगतस्योपाय	...	प्रदेशान्तरे तिर्यक्पाटननिषेध	"
पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणम्	"	रूढमपि शल्य बाधते.	"	जातुषस्योपाय.	...	पाटनानन्तर कर्तव्यम्	"
कफदुष्टरक्तस्य लक्षणम्	"	त्वङ्नष्टशल्यस्योपाय	३३६	अजातुषस्योपाय	. "	पट्टकवलिकाविकेशिकाना	
द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणम्	"	मासनष्टस्योपाय	...	मत्स्यादिकण्टकस्योपाय.	३४०	विशेष	३४६
त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणम्	"	पेश्यादिषु नष्टस्योपाय	"	केशोन्दुकस्योपाय	. . "	रक्षा बलिश्च	"
स्त्रावप्रमाणम्	"	अस्थिनष्टस्योपायः	...	ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपाय.	"	औषधिविधारणम्	"
अतिस्त्रावे भेषजम्	.. "	स्त्राव्यादिषु नष्टस्योपाय	"	आसशल्यस्योपाय	"	आहारविहारनियम.	...
स्तुतरक्तस्यानन्तर कृत्यम्	"	मर्मनष्टस्योपायानुत्तौ हेतु	"	सूक्ष्माक्षित्रणशल्यानामुपाय	"	त्रणे दिवास्त्रनिषेध	...
		नष्टस्य सामान्यलक्षणम्	"	उदकशल्यस्योपाय	...	त्रणे स्त्रीसङ्गनिषेध	...

विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
त्रणे भोजनम् ... ३४६		बहि परिमाजनस्य		शारीरस्थानम् ।		रजस्वलाया वतनप्रकार ३६६	
त्रणे भोजनविशेष ... ,		दहनविधि ... ३५३		गर्भावक्रान्तिरध्याय ॥ १॥		ऋतुमत्याश्चतुर्वदिन-	
विषमाशनसमशनाध्यशन-		गालनविधि ३५४		गर्भोत्पत्ति ३६१		कृत्यम् ३६७	
निषेध ३४७		पाकविधि ... ,		गर्भस्य कुक्षौ वृद्धिप्रकार ३६२		ऋतुस्थितौ कालपरिमाणम् ,	
मवधान्यादिवर्ग .. ,		मृदुतीक्ष्णक्षारयोर्विशेष ३५५		गर्भप्रवेशोपलम्भाभावेऽपि		समे पुत्र विषमे कन्या ,	
मवधान्यादेरत्यपथ्यत्वम् ,		क्षारजये विषयत्रयम् . . ,		स्थितौ दृष्टान्त ... ,		पुत्रीयविधि ,	
मद्यस्य ततोऽपथ्यत्वम् ,		क्षारगुणा ... ,		सत्त्वस्य नरादिरूपत्वे		एव दम्पत्योरवध्य सयोग ३६८	
त्रणशुश्रूषणम् . . ,		क्षारप्रयोग ३५६		कारणम् ,		दम्पत्योरेकान्ते मैथुनम् ,	
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकम् ,		अर्शं सु विशेष ,		स्त्रीपुत्रपुसक्तानां भेदे कारणम् ,		दुरपत्यस्य कुलाङ्गारत्वम् ,	
द्वितीये दिवसे प्रक्षालनादि		वर्त्मरोगेषु विशेष . ,		एकदैवानेकगर्भोत्पत्तौ		दम्पत्यो पुत्रचिन्तनप्रकार ,	
निषेध ... ,		घ्राणाबुदेषु विशेष ... ,		कारणम् ३६३		दम्पत्यो शय्यारोहादि ,	
निषेधातिक्रमे दोष .. ,		कर्णांशं सु विशेष . ,		विद्योनिविकृताकाराणामु-		तत्र मन्त्रपाठ . . ,	
स्निग्धादिविकेशिकाया		क्षारप्रयोगानन्तर कृत्यम् ,		त्पत्तौ कारणम् ... ,		अन्योन्यसान्त्वनपूर्वकसवेश ,	
कल्कस्य च निषेध ,		सुदग्धेऽप्यशीर्णे कृत्यम् ३५७		स्त्रीणा रज स्रावो मासिमासि ,		एव कृते गर्भधारणम् . ,	
निषेधातिक्रमे दोष .. ,		सुदग्धलक्षणम् ... ,		वीर्यवपुत्रोत्पत्तौ कारणम् ,		सद्योगर्भाया लक्षणम् ३६९	
विकेशिकाया गुण ३४८		दुदग्धलक्षणम् . . ,		गर्भस्य रोगादियुतत्वे		गर्भावस्था ,	
अपक्वपाटने चिकित्सा... ,		दुर्दग्धे पुनर्दाह ,		कारणम् ,		पुसवनस्य सार्थकत्वम् ,	
सीवनस्य विषय ... ,		अतिदग्धलक्षणम् ,		शुक्रार्तवसयोगेऽपि गर्भा		पुसवनप्रयोग .. ,	
सीवनाविषय , ,		गुदातिदग्धलक्षणम् .. ,		सम्भवे कारणम् ३६४		पुष्टे गौरदण्डादितुर्णा	
सीवनस्य विधि .. ,		नासातिदग्धलक्षणम् ... ,		स्वलिङ्गैर्वातादिदोषज-		पानम् ,	
सीवनानन्तर कर्तव्यम् ३४९		श्रोत्राद्यतिदग्धलक्षणम् ,		शुक्रज्ञानम् ... ,		श्वेतवृद्धीमूलस्य स्त्रीनासापुटे	
शुष्क त्रणमार्द्रं कृत्वा सीव्येत् ,		अतिदग्धे प्रतीकार ... ,		कुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह-		सेचनम् ... ,	
बन्धनस्य साधनानि . ,		अग्निप्रशसा ३५८		यानां रेतोस्राणा कारणानि ,		पुत्रोत्पादस्थितिप्रदा-	
बन्धनप्रकारा ... ,		अग्निदाहान्यज्ञानि . ,		वातादिजानामुपक्रम ,		न्यौषधानि . ,	
प्रदेशविशेषेण बन्धन-		त्वग्दाहविषय . ,		कुणपे उपक्रम ,		गर्भधारणे उपचार ३७०	
विशेष ३५०		त्वग्दाहसाधनानि ... ,		ग्रन्थिसन्ने रेतस्युपक्रमः ,		गर्भिण्या अतिव्यवायत्यागादि ,	
बन्धाकरणे दोष ... ,		मासदाहविषय ... ,		पूयरेतस्युपक्रम ३६५		वातलाघाहारैः कुब्जादयो	
बन्धकरणे गुण ... ,		मासदाहसाधनानि . ,		क्षीणाह्वये रेतस्युपक्रम . ,		गर्भा .. ,	
त्रणविशेषे लेपस्य पत्राच्छा-		सिरादिदाहविषय ... ,		मलसदृशे रेतस्युपक्रम ,		मृदाद्यौषधैर्व्याधिजय ,	
दनम् ३५१		सिरादिदाहसाधनानि... ,		ग्रन्थिनाक्रयार्तवे उपक्रम . ,		द्वितीये मासि गर्भस्य पे	
त्रणविशेषे बन्धननिषेध ,		अग्निदाहनिषेध . . ,		कुणपपूयास्त्रयोरुपक्रम ,		श्याद्याकृति ,	
त्रणे कृमिप्रतीकार ... ,		दाहानन्तर कृत्यम् ३५९		शुद्धशुक्रलक्षणम् . ,		व्यक्तगर्भस्य लक्षणम् . ,	
अशुद्धस्य रोपणनिषेध ३५२		सुदग्धलक्षणम् ,		शुद्धातवलक्षणम् . . ,		गर्भिण्या इच्छितहिताहितस्य	
रूढत्रणस्य सप्तमासावधि-		दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणम् ,		गर्भसम्भवात्पूर्वमिति-		देयत्वे कारणम् ३७१	
नियम ... ,		प्रमाददग्धभेदा. ... ,		कर्तव्यता ३६६		हितेन साकमहितमप्यल्प	
अनुक्त स्वयमूहनीयम् ,		तुच्छलक्षणम् .. ,		दम्पत्यो पृथगुपक्रम ... ,		देयम् .. ,	
		दुर्दग्धलक्षणम् ... ,		क्षीरादिभिर्नरस्योपचार . ,		अहितदाने कारणम् ... ,	
क्षाराग्निकर्मविधिरध्याय ३०		अतिदग्धलक्षणम् . . ,		तैलादिभिर्नार्या समुपचार ,		तृतीये मासि गात्रपञ्च-	
क्षारप्रशसा ३५२		तुच्छस्यौषधम् ... ,		स्त्रीमधिकृत्य गर्भग्रहणयोग्यता ,		कादेर्व्यक्तत्वम् . ,	
अन्त परिमार्जनस्य		दुर्दग्धस्यौषधम् ३६०		ऋतावतीते योनिसङ्कोचादि ,		मात्राऽभ्यवहृतान्नपानाभ्या	
विषय ३५३		सम्यग्दग्धस्यौषधम् ... ,		मासेनोपचित रक्त वायु		गर्भवर्धनप्रकार . ,	
बहि परिमार्जनस्य विषय ,		अतिदग्धस्यौषधम् ... ,		योनिसुखानुदेत् . ,		चतुर्थपञ्चमयोरङ्गाना चैत	
द्वयोरपि क्षारयोर्निषेध ,		खेहदग्धस्यौषधम् ... ,				नाद्याश्च क्रमेण व्यक्ति . ,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
षष्ठे स्नाय्वादीना व्यक्तता ३७१		बुभुक्षिताया तैलमात्रादि		कटीसक्तस्य दारणादि ३८२		पृष्ठे सिरासख्या अवेध्य-	
सप्तमे सर्वाङ्गे पूर्णता ३७२		पानम्	,,	सामान्येन मूढगर्भचिकित्सा ,,		सिराश्च	,, ३९०
गर्भोत्पीडिता वातादय		स्नेहायोग्याया स्नेहविना		तत्र भिषजा स्वमत्या		जठरे सिरासख्या ,,	,,
कण्डूदिकरा	,,	पूर्वविधि ३७७		यत्र कार्य ... ,,		उरसि सिरासख्या ,,	,,
तदुपशमार्थं नवनीतादि-		स्नाताया. पेयापानम् ... ,,		जीवतो गर्भस्य छेदननिषेधादि ,,		ग्रीवाया सिरासख्या ,,	,,
सेवनम् . . ,,		द्वादशाहात्पूर्वं पिशितस्य		मूढगर्भस्त्रिया असाध्यत्वम् ,,		हन्वो सिरासख्या ,,	,,
अष्टमे मातापुत्रयोरोजस		नोपयोग	,,	अपरापातनम्	,,	जिह्वाया सिरासख्या ,,	,,
सञ्चारादि	,,	सताया यत्नेनोपचार	,,	निर्हृतशल्याया उपचार	,,	नासाया सिरासख्या ,,	३९१
अष्टमे मासि क्षीरपेयादि-		एव सार्धमासविधि . ,,		बलातैलम् ३८३		नयनयो सिरासख्या ,,	,,
सेवनम् . ,,				मृतगर्भिण्या जीवद्गर्भ-		ललाटे सिरासख्या ,,	,,
प्रसूतिकाल ३७३		गर्भव्यापद्भिधिरध्याय ॥२॥		निष्कासनादि ... ,,		कर्णयो सिरासख्या ,,	,,
द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो		गर्भिण्या पुष्पे दृष्टे		गर्भे स्रवति सप्तसु मासेषु		मूर्ध्नि सिरासख्या ,,	,,
विकारकारी	,,	कर्तव्यम् ३७७		सप्तयोगा ... ,,		सिरावर्णनोपयोगकथनम्	,,
नवमे स्निग्धौदनादे		शतधौतघृताक्तस्त्रिया		अष्टमनवमदशममासेषु		अवेध्यानां सख्या . . ,,	
शस्तत्वम्	,,	स्नानादि ३७८		योगा ३८४		सिराणा रक्तादिबद्धत्वम्	,,
तदा योनौ वातविजयार्थं		शुद्धिर्जर्मस्रोक्ताचरणम् ,,		गर्भविषयेऽज्ञानां मति-		वातास्रवाहकाना लक्षणम्	,,
पिचुस्यापनादि . ,,		असपूर्णत्रिमासाया पुष्प-		विभ्रम ... ,,		पित्तास्रवाहकाना लक्षणम्	,,
गर्भप्रसवपर्यंत गर्भिण्या		दर्शने कर्तव्यम् .. ,,				कफास्रवाहकाना लक्षणम्	,,
संस्नेहाङ्गत्वम् . . ,,		आमरक्तयोरविरुद्धस्योपदेश ,,		अङ्गविभागशरीरो-		ससृष्टास्रवाहकाना लक्षणम्	,,
पुत्राद्यनुमापकानि	,,	गर्भे निपतिते तीक्ष्णमद्य		ध्याय ॥ ३ ॥		शुद्धशोणितवहाना	
षण्दप्रसवलक्षणम् ३७४		पानादि ३७९		षडङ्गमङ्गम् ३८४		रोहिणीना लक्षणम् ३९२	
यमलगर्भलक्षणम् . ,,		दोषादीना छेदशोषार्थोऽय		पञ्चमहाभूतगुणा ३८५		नाभिसबद्धा सिरा	,,
नवमासात्प्राक् सूतिका-		विधि ,,		उत्तरोत्तरमेकगुणवृद्ध्यन्वय. ,,		तासा देहानुग्राहकत्वम्	,,
गृहाश्रयो गर्भिण्या	,,	अनन्तर स्नेहादयो हिता ,,		महाभूतेभ्योदेहोत्पत्तिप्रकार ,,		स्त्रीपुरुषाणा दृश्यस्रोतासि	,,
तद्गृहे सूत्युदीक्षणम् ... ,,		उपविष्टकगर्भस्य लक्षणादि ,,		देहे मातृजपितृजभावा ,,		अदृश्यस्रोतासि ... ,,	
आसन्नप्रसवाया लक्षणम् ,,		नागोदराख्यस्य लक्षणादि ,,		सात्म्यजभावा ३८६		दुष्टविशुद्धाना क्रमेण	
गर्भसूतेरनन्तर सघृतपेया-		तयोश्चिकित्सा ३८०		रसजभावा ... ,,		रोगसुखकरत्वम् ३९३	
पानम् ... ,,		लीनाख्यगर्भस्य चिकित्सा ,,		सात्त्विकादिभावा ... ,,		स्रोतसा स्वधातुसमवर्णत्वादि ,,	
भूशयने स्थिताया मर्दनादि ,,		तस्या आनन्दकरणादि ,,		एव भूतमयो देह . . ,,		आहारादीना स्रोतोदुष्टि-	
एवमनुष्ठिते फलम् ... ,,		अन्यथा वैपरीत्यम् ... ,,		रक्तास्रसप्तगुत्पत्ति	,,	करत्वम् ... ,,	
गर्भिण्या खट्वारोपादि ३७५		गर्भिण्या उदावर्ताख्ये		कलानिरूपणम् ... ,,		स्रोतसा दुष्टिलक्षणम् .. ,,	
अभ्यङ्गादिना योनिविका-		व्याधायुपायादि ,,		आधारा ३८७		स्रोतसा द्वाराणि .. ,,	
सनम् .. ,,		उदर एव गर्भे मृते		कोष्ठाङ्गानि . ,,		स्रोतसा व्यथे मोहादय ,,	
तस्या हर्षोत्पादनम् ... ,,		लक्षणानि ... ,,		जीवितस्थानानि ३८८		धन्वन्तरिमते पित्त पाचकम् ,,	
हर्षाद्युत्पादने फलम् ,,		अन्तर्मृतगर्भायाउपचारा ३८१		शरीरे जालादीनां संख्या ,,		आत्रेयमतेऽग्नि पाचक ,,	
गर्भस्य सङ्गे कृष्णसर्पनिर्मो-		अन्तर्मृतगर्भस्याकर्षणादि ,,		तत्र धन्वन्तरिमतम् ... ,,		धन्वन्तरिमते ग्रहण्येव	
केन धूपनादि . ,,		शस्त्रोपायसाध्या मूढगर्भ-		आत्रेयमतम् . ,,		पित्तधरा कला ३९४	
ततोऽनुवासनम् ३७६		चिकित्सा . . ,,		स्नाय्वादीना सख्या ... ,,		बलवती ग्रहण्यत्र पाचयति	
कुशलयोषिता तस्याहरणम् ,,		मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्या		सिराणा सख्या ,,		अबला आममेव विमुञ्चति ,,	
तैलेन मर्दनादि . . ,,		दारणम् ... ,,		आसां सख्यानम् ३९०		अग्निग्रहण्यो परस्परमुप-	
मकल्लाख्ये रोगे यवक्षार-		वृद्धिपत्रशस्त्रस्य निषेध ,,		शाखाया सिरासख्या		कार्योपकारकभाव ,,	
पानादि ... ,,		पूर्व कपालदारणादि ... ,,		अवेध्यसिराश्च ,,		अन्नपाकस्याग्निहेतु ... ,,	
बालस्योपचार ... ,,		बाहुच्छेदनादि ... ,,		श्रोण्या सिरासख्या ,,		शरीरेऽन्नपाकप्रकार . . ,,	
				पार्श्वयो सिरासख्या ,,		अभ्यवहतादन्नादेव क्रमेण	
						कफपित्तवातानामीरण	
						बृहण च ३९५	

विषया	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
अन्याग्नीना कर्माणि	३९६	वपुष शुभत्वम्	॥	नीलामर्मणो	॥ ४१२	रुजाकराण्यष्टौ	॥ ४१५
भूतगुणाना भूतगुणपोष-		सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां		मन्यामर्मणो	॥ ॥	मर्मणां प्रमाणेनाभिधानम्	॥
कत्वम्	॥	शतमायु	४०७	मातृकामर्मणां	॥ ॥	अङ्गुलमानानि द्वादश मर्माणि	॥
अन्नस्य द्विप्रकार परिणामः	॥	बलप्रमाणज्ञानम्	॥	कृकाटिकामर्मणो	॥ ॥	अङ्गुलानि षट्	॥ ॥
मूत्राद्युत्पत्ति	॥	सत्त्वादिप्रकृतीना सुखदुःखा-		विधुरमर्मणो	॥ ॥	न्यङ्गुलानि चत्वारि	॥ ॥
सारस्य सप्तभिभि पाक	॥	नुभवप्रकार	४०८	फणमर्मणो	॥ ॥	हस्ततलमानान्येकोन-	
रसादुत्तरोत्तरधातुसम्भव	॥	आयुर्वृद्धिकरो गण	॥	अपाङ्गमर्मणो	॥ ॥	त्रिंशत्	४१६
रसादीना धातूना मला	३९९			शङ्खमर्मणो	॥ ॥	अर्धाङ्गुलानि षट्पञ्चाशत्	॥
धातूनामपि द्वैविध्यम्	॥			उरक्षेमर्मणो	॥ ॥	अन्येषां मते तिलव्रीहिमानानि	॥
धातुस्त्रेहपरपराप्रकार	॥			स्थपनीमर्मणः	॥ ॥	मर्माभिधातमरणे कारणम्	॥
आहारस्य परिणतिकाल	॥			शृङ्गाटकमर्मणा	॥ ॥	मर्माभिधाते चिकित्सा	॥
भोज्यधातूना परिवृत्ति	४००			सीमन्तमर्मणां	॥ ॥	अमर्मणि विद्धस्य जीवनादि	॥
वृष्यादीना सद्य शुक्रकरत्वम्	॥			आधिपमर्मणा	॥ ॥	मर्मसु क्षारादीन् वर्जयेत्	॥
अन्यद्वेषजस्याहोरात्रा				सामान्य मर्मलक्षणम्	४१३	स्वल्पोऽपि मर्माधातोऽति-	
रत्नकर्मकरत्वम्	॥			मांसादीना षण्णा समागमो		पीडाकर	॥
न्यानेन रसधातुविक्षेपणम्	॥			मर्म	॥	मर्माश्रया रोगा अपि तद्वत्	॥
रसस्य स्ववैगुण्याद्विकार				एव मर्मकरपना षोढा	॥		
करत्वम्	॥			एकैव वा मर्मकरपना	॥		
दोषाणामपि एकदेश-				मासादीना मर्मणां सख्य-			
प्रकोपणम्	॥			याऽभिधानम्	॥		
जठराग्ने पालनादिकर्म	४०१			मासजानि दश मर्माणि	॥		
जठराग्नेश्चातुर्विध्यम्	॥			अस्थ्यष्टौ	॥		
चतुर्विधाग्नेर्लक्षणम्	॥			स्त्रावमर्माणि त्रयोविंशति	॥		
देहबलस्य त्रैविध्यम्	॥			धमन्याश्रितानि नव	॥		
तस्य पृथग्लक्षणम्	॥			सिराश्रितानि सप्तत्रिंशत्	॥		
देशत्रैविध्यम्	॥			सन्धिमर्माणि विंशति	४१४		
मज्जादीना प्रमाणम्	४०२			गुदकक्षाधरादौ अन्येषा मतम्	॥		
ओजआदीना प्रमाणम्	॥			मांसादिजाना मर्मणा			
समप्रकृतेरिद मानम्	॥			व्यधलक्षणम्	॥		
शुक्रासृगादिषु दोषाधि-				मांसजे मर्मणि विद्धे			
क्येन सप्तधा प्रकृति	॥			लक्षणानि	॥		
दोषाणामनिलस्य बलवत्त्वम्	॥			अस्थिमर्मणि विद्धे लक्षणानि	॥		
वातप्रकृतीना लक्षणानि	॥			स्त्रावजे मर्मणि विद्धे	॥		
पित्तप्रकृतिलक्षणानि	४०३			धमनीस्थे विद्धे लक्षणानि	४१५		
श्लेष्मप्रकृतिलक्षणानि	४०४			सिरामर्मव्यधे	॥		
द्वन्द्वसर्वदोषप्रकृतिलक्ष-				सन्धिजे विद्धे	॥		
णम्	४०५			सद्य प्राणहराण्येकोनविं-			
सत्त्वादिप्रकृतिलक्षणम्	॥			शतिर्मर्माणि	॥		
वयोविभागादि	॥			कालान्तरप्राणहराणि			
वपुष सुखायुषो पात्रत्वम्	॥			त्रयस्त्रिंशत्	॥		
सुखायु पात्रस्य वपुषो				विशस्यन्नानि त्रीणि	॥		
लक्षणानि	४०६			तत्र हेतु.	॥		
पृष्ठादीना प्राशस्यम्	॥			वैकल्यकराणि चतुश्चत्वारि			
				त्रिंशत्	॥		

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
मूत्र रिष्टम्	४१९	छायाप्रभयोर्लक्षणम्	४२३	पिटिकाया रिष्टम्	४२६	दीनादिदूता निषिद्धा	४३०
मुखस्य	”	छायाप्रभयोर्व्याप्ति	”	गुल्मस्य	”	अशस्तचिन्तावचनादौ वैधे	”
मुत्र भ्रुवोश्च	”	चङ्क्रमतो रिष्टम्	”	उदरस्य	”	दूतागमन मृत्युसूचकम्	४३१
जिह्वामुखाक्षिमूर्ध्ना रिष्टम्	”	हितमश्नत	”	पाण्डुरोगस्य	”	देशविशेषादावागतो	”
स्नातानुलिप्तस्य	”	अल्पाशिन	”	शोफस्य	४२७	दूतोऽशुभ	”
शरीरवर्णस्य	४२०	बह्वाशिन	”	ज्वरातीसारयो	”	वैद्यस्य पूर्वदर्शने मरिष्यतो	”
उपचयादीना	”	कफार्तस्य	”	विसर्पस्य	”	दूताना व्यापारा	”
अङ्गुलीना	”	श्वासोच्छ्वासवत रिष्टम्	”	कुष्ठस्य	”	अर्धरात्रादावागच्छन्तोऽशुभा	”
क्षवकासादिध्वने	”	शिरोविक्षेपवत	”	वातव्याधे	”	प्रतिबद्ध भ्रुवति दूते निमित्ते	”
उच्छ्वासस्य	”	सुतस्वेदस्य	”	वातरक्तस्य	”	चाशुभे त वैद्यो नानुव्रजेत्	”
शरीरगन्धस्य	”	उत्थाप्यमानस्य	”	सर्वाभयाना	”	अशुभानि निमित्तानि	”
मलवस्त्रव्रणादिगन्धस्य रिष्टम्	”	उत्तानशयानस्य	”	अल्पस्यापि रोगस्य	”	अन्यान्यप्यशुभानि	”
अङ्गातिसौरस्यस्य	”	जिष्टक्षवत	”	आतुरस्य	”	निमित्तानि	४३२
अङ्गातिवैरस्यस्य	”	अहास्यहासिन	”	वाताघ्नीलाया	”	पक्षिण शुभाशुभा	”
ऊष्मगात्रस्य	”	उत्तरौष्ठलिङ्गत	”	वायो	”	खगमृगादय शुभाशुभा	”
शीतगात्रस्य	”	छायाभिद्रववत	”	मुमूर्षा	४२८	उल्लादयो दर्शनेऽशुभा	”
शीतपिटिकस्य शीताङ्गस्य च	”	भिषगादिद्वेषवत	”	श्लेष्मज्वरोपतप्तस्य	”	कोलादय कीर्तने शुभा	”
शीतार्तस्य	”	ग्रीवादिस्वेदवत	४२४	मसूरिकाया	”	दर्शने विरुते चा-	”
उरस्थूमादि	”	अणुज्योत्यादे	”	विस्फोटाना	”	शुभा	४३३
मूत्रपुरीषादिकस्य	”	मेधादिप्राप्तवत	”	कामलाया	”	वानरक्षीवतोऽन्यथा	”
रूपस्य	”	गुणदोषमयप्रकृते	”	विष्टस्य	”	ऐन्द्र भनुरभिमुखमशुभ	”
शब्दस्य	४२१	भक्त्यादिनिवर्तनवत रिष्टम्	”	व्रणाना	”	मन्यत शुभम्	”
गन्धस्य	”	मत्तवद्भक्त्यादे	”	भगन्दरस्य	”	अग्निपूर्णादीनि पात्राण्य-	”
रसस्य	”	केशोत्पादनपीडाज्ञानवत	”	जानुघट्टनादि	”	शुभानि	”
स्पर्शस्य	”	कण्ठस्य रिष्टम्	”	आतुरस्य लक्षणविशेषादि	”	आतुरगृहान्निर्गच्छद्ध्यक्ष-	”
मनस	”	प्रेष्याणा	”	मुखे तिलकादि	४२९	तादिमङ्गलमशुभम्	”
स्वरस्य	”	प्रेताकृते	”	उर्ध्वश्वासादि	”	एव दूताद्यशुभ दृष्ट्वाऽऽतुर	”
स्वरबलवर्णरोगवृद्धीना	”	निद्राया	”	विकारवधनादि	”	न चिकित्सेत्	”
भाषमाणस्य	”	वक्त्रचरणचक्षुषा	”	औषधसपादनाशक्यत्व	”	अन्यथा यत्नत करुणाशुद्ध-	”
श्रोतु	”	भावाना	४२५	योग्यौषधसिध्यभावे	”	मनसा च चिकित्सेत्	”
छायाया	४२२	सहसा विकारस्य	”	औषधादिवर्णादेर्विपर्यये	”	दध्यक्षतादि मङ्गलम्	”
छायाया द्वैरूप्यम्	”	ज्वरस्य	”	निवाते सेन्धनज्योत्युपशमे	”	एतत् पथि वैश्मप्रवेशे च शुभम्	”
प्रतिच्छायाया रिष्टम्	”	रक्तपित्तस्य	”	अतिमात्रभाजनपतने	”	एव दूतशकुनकथनानन्तर	”
खादीना महाभूतानां	”	कासश्वासयो	”	सहसा रोगमुत्तौ	”	स्वमकथनम्	४३४
पञ्च छाया	”	राजयक्ष्मण	”	पृष्टेऽपि मरणकथननिषेध	”	ज्वरेण शीघ्र मरिष्यत स्वप्न	”
नाभसी छाया	”	छर्दे	”	यमदूतादिभिरौषधवीर्यनाश	”	रक्तपित्तेन	”
वायवी	”	तृष्णाया	४२६	रिष्टज्ञानावश्यकता	”	राजयक्ष्मणा	”
आग्नेयी	”	मदालयस्य	”	विषमापरिहारिणां मरणम्	४३०	गुल्मेन	”
आम्भसी	”	अशैसां	”			कुष्ठेन	”
पार्थिवी	”	अतीसारस्य	”			प्रमेहेण	”
वायवीनामन्यासांचगुणा	४२३	अश्मर्या	”			उन्मादेन	”
प्रभाया सप्तविधत्वम्	”	प्रमेहस्य	”			अपसारेण	”
प्रभाणा शुभाशुभत्वम्	”						

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
स्वप्ने खरादिभिर्यान		रोगसंप्राप्ति	४४६	मानसस्य लक्षणम् ..	४५५	ऊर्ध्वगस्य साध्यत्वम्	४६७
मृत्युकारकम्	४३४	—	—	सौम्यस्य	,,	विरेच्यत्वस्य हेतुत्वे युक्ति	,,
अपूपादिभक्षण मृत्युकारकम्	,,	ज्वरनिदानाध्याय ॥ २ ॥		तीक्ष्णस्य	,,	बह्वोषधत्वदर्शनम्	,,
अक्षिरोगकारक स्वप्न	,,	ज्वरपर्याया	४४७	अन्तराश्रयस्य	,,	अधोगस्य याप्यत्वम्	४६८
दृग्विनाशक स्वप्न	,,	ज्वरप्रभाव	,,	बहिराश्रयस्य	,,	ऊर्ध्वाधोगस्यासाध्यत्वम्	,,
अन्येऽशुभा स्वप्ना	४३५	ज्वरभेदा	,,	प्राकृतस्य	,,	अनुबोधिदोषज्ञानोपाय	,,
स्वप्ने कालनिशा	,,	ज्वरसंप्राप्ति	४४८	वैकृतस्य	,,	रक्तपित्तस्य उपद्रवा	,,
स्वप्नसंप्राप्ति	,,	ज्वरपूर्वरूपम्	,,	विरुद्धाविरुद्धोपक्रमज्ञानार्थं		कासप्रकरणम्	४६९
स्वप्न सप्तविध	,,	तदनु रूपोत्पत्ति	४४९	प्राकृताना संप्राप्ति	,,	कासभेदा	,,
निष्फला स्वप्ना	४३६	वातज्वरलक्षणम्	,,	साध्यलक्षणम्	४५७	पञ्चाना क्षयहेतुत्वम्	,,
चिरेणात्पफला स्वप्ना	,,	पित्तज्वरलक्षणम्	,,	असाध्यलक्षणम्	,,	पञ्चानामुत्तरोत्तर	
तदहर्माहत्फला	,,	कफज्वरलक्षणम्	४५०	सामज्वरलक्षणम्	,,	दु साध्यत्वम् ...	,,
दानादिभिर्दु स्वप्नस्या		ज्वराणा कालसंप्राप्ति	,,	पच्यमानज्वरलक्षणम्	,,	पूर्वरूपम्	,,
त्पफलत्वम् ...	,,	ज्वराणा उपशयानुपशयौ	,,	निरामज्वरलक्षणम्	४५८	संप्राप्ति	,,
दु स्वप्नान्तर शुभस्वप्न		ससर्गज्वरलक्षणम्	४५१	उक्ताना ज्वराणा पृथक्		कासभेदे युक्ति	४७०
दर्शने शुभ फलम्	,,	वातपित्तज्वरलक्षणम्	,,	पञ्चविधत्वम्	,,	वातकासस्य लक्षणम्	,,
आयुरारोग्यद्रव्यदा शुभा		वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्	,,	सन्ततज्वरलक्षणम्	४५९	पित्तकासस्य	,,
स्वप्ना	,,	पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्	,,	सन्ततस्याविवि	,,	कफकासस्य	,,
आरोग्यस्य लक्षणम्	४३७	सन्निपातज्वरलक्षणम्	,,	सततादिचतुष्टयसामान्य-		क्षतकासस्य	,,
कसादिद शरीरस्थानम्	,,	सन्निपातज्वरस्य नामानि	४५२	लक्षणम्	४६०	क्षयकासस्य	,,
इति शरीरस्थानम् ।		असाध्यसन्निपातज्वरलक्षणम्	,,	दोषस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती	,,	क्षयकासस्य साध्यत्वादिकम्	,,
—	—	कृच्छ्रसाध्यसन्निपातज्वर-		विषमज्वरस्य सन्ततनि-		क्षतकासस्य	,,
अथ निदानस्थानम् ।		लक्षणम्	४५३	वृत्तिर्नास्ति	४६१	क्षयक्षतकासयो	,,
सर्वरोगनिदानाध्याय ॥ १ ॥		अमिश्रीभूतदोषजसन्निपातज्वर		सन्ततादीना सन्ततत्वादौ		वाताद्येकदोषजकासाना,	,,
रोगपर्याया	४४०	शीतादिसन्निपातज्वरलक्षणम्	,,	युक्ति	,,	द्विदोषजकासाना	,,
रोगविज्ञानभेदा	,,	दाहादिसन्निपातज्वरलक्षणम्	,,	सततलक्षणम्	४६२	सर्वेषा कासानां	,,
निदानपर्याया	४४१	आगन्तुज्वरभेदा ...	,,	अयेष्टुर्लक्षणम्	,,	कासस्यानुपेक्षणीयत्वम्	,,
पूर्वरूपलक्षणम्	,,	अभिघातजागन्तुज्वरभेदौ	४५४	तृतीयकलक्षणम्	,,	—	—
पूर्वरूपस्य सामान्यरूपत्वम्	,,	तस्य द्विविधस्य लक्षणम्	,,	चतुर्थकलक्षणम्	,,	श्वासहिध्मानिदाना-	
रूपलक्षणम्	,,	अभिषङ्गजागन्तुज्वरभेदा	,,	चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्	४६३	ध्याय ॥ ४ ॥	
उपशयलक्षणम्	४४२	ग्रहावेशजलक्षणम्	,,	अनुक्तज्वरभेदसग्रह	,,	श्वासस्य निदानम्	४७२
अनुपशयलक्षणम्	४४३	ओषधिजलक्षणम्	,,	ज्वरमोक्षलक्षणम्	४६४	श्वासभेदा	,,
संप्राप्तिलक्षणम्	,,	विषजलक्षणम्	,,	ज्वरमुक्तलक्षणम्	४६५	श्वाससंप्राप्ति.	,,
संप्राप्तिभेदा	,,	क्रोधजलक्षणम्	,,	—	—	श्वासपूर्वरूपम्	,,
इति समासेन निदानार्थं	४४४	भयशोकजलक्षणम्	,,	रक्तपित्तकासनिदाना		क्षुद्रश्वासस्य लक्षणम्	,,
तस्य विस्तरेणोपदेश	,,	कामजलक्षणम्	,,	ध्याय ॥ ३ ॥		तमकश्वासस्य	,,
सर्वेषामेव रोगाणां निदानम्	,,	अभिषङ्गजानां दोषानुबन्ध	,,	रक्तपित्तनिदानम्	४६६	प्रतमकश्वासस्य	,,
त्रिदोषाणा प्रकोपस्य	,,	शापाभिचारजयोर्लक्षणम्	,,	रक्तपित्तस्य संप्राप्ति	,,	छिन्नश्वासस्य	,,
वातप्रकोपस्य	,,	अभिचारजस्य विशेष	४५५	पित्तस्य रक्तत्वे वाच्ये हेतु	,,	महाश्वासस्य	,,
पित्तप्रकोपस्य	,,	अष्टविधज्वरोपसंहार	,,	रक्तोद्गमस्थानम्	४६७	ऊर्ध्वश्वासस्य	४७४
कफप्रकोपस्य	,,	अष्टानां ज्वराणां प्रत्येक		रक्तपित्तस्य पूर्वरूपम्	,,	छिन्नमहोर्ध्वश्वासाना	
द्वन्द्वप्रकोपस्य	,,	द्वैविध्यवद्गम्	,,	,, रूपम्	,,	साध्यत्वादि	,,
सन्निपातप्रकोपस्य	,,	शरीरस्य लक्षणम्	,,			हिध्माया श्वासतुल्यत्वम्	,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पञ्चाना हिध्माना नामानि ४७४		सन्निपातजाया लक्षणम् ४८२		ध्वसकविक्षययोर्निदानम् ४८७		सहजाना लक्षणम् ४९१	
भक्तोद्भवाहिध्माया लक्षणम् ,,		द्विष्टार्थजाया ,, ,,		ध्वसकस्य लक्षणम् ,,		जन्मोत्तरजानामर्शसा षड्विधत्वम् ,,	
क्षुद्राहिध्माया ,, ४७५		कृमिदृष्ट्यामदौर्हृदजाना छर्दी		विक्षयस्य ,, ,,		शुष्कार्शसां दोषानुबन्ध ,,	
यमलाहिध्माया ,, ,,		ना वातादिजास्वेवान्तर्भाव ,,		निवृत्तमद्यस्य फलम् ,,		अर्शसा निदानम् ,,	
महाहिध्माया ,, ,,		हृद्रोगः पञ्चविध ,,		मदमूर्च्छायासन्ध्यासाना		, पूर्वलक्षणम् ४९२	
गम्भीराहिध्माया ,, ,,		हृद्रोगाणा निदानम् ,,		हेतुत्रयमविद्यानत्रय		, सामान्यलक्षणम् ,,	
हिध्माना साध्यत्वादि ४७६		वातजस्य लक्षणम् ,,		बलोत्तरत्व च ४८८		वातार्शसा लक्षणम् ४९३	
हिध्माश्वासयो शीघ्रना		पित्तजस्य ,,		मद सप्तविध ,,		पित्तार्शसां ,, ,,	
शकत्वम् ,,		कफजस्य ,,		वातजस्य लक्षणम् ,,		कफार्शसां ,, ,,	
—		त्रिदोषजस्य ,,		पित्तजस्य ,,		द्विदोषार्शसा ,, ,,	
राजयक्ष्मादिनिदानाध्याय ॥ ५ ॥		कृमिजस्य ,, ४८३		कफजस्य ,,		त्रिदोषार्शसा ,, ४९४	
राजयक्ष्मणो नाम-		तृष्णा षड्विधा		सन्निपातजस्य ,,		रक्तार्शसा ,, ,,	
चतुष्टयम् ४७६		तृष्णाना वातपित्तहेतुकत्वम् ,,		रक्तजस्य ,,		अर्शसामुदावर्त उपद्रव ,,	
नामनिर्वचनम् . ,,		उक्ते युक्ति		मद्यजस्य ,,		अर्शसामसाध्यत्वम् ,,	
राजयक्ष्मणो हेतुचतुष्टयम् ४७७		तृष्णासंप्राप्ति . ,,		विषजस्य ,,		अर्शसां याप्यत्वम् ,,	
,, संप्राप्ति ,,		तृष्णाना सामान्यलक्षणम् ,,		रक्तजादिषु दोषानुबन्ध		,, कृच्छसाध्यत्वम् ,,	
,, पूर्वरूपम् .. ,,		वातजाया लक्षणम् ,,		मूर्च्छायाश्चतुर्विध		,, सुखसाध्यत्वम् ,,	
,, रूपम् ४७८		पित्तजाया ,,		वातजस्य लक्षणम् ,,		मेढ्रादिष्वप्यर्शसि वक्ष्यन्ते ४९५	
,, उपद्रवा ,,		कफजाया ,, ४८४		पित्तजस्य ,,		नाभिजार्शसा लक्षणम् ,,	
वातजस्य रूपम् ,,		सन्निपातजाया ,,		कफजस्य ,, ४८९		चर्मकीलाना सम्प्राप्ति ,,	
पित्तजस्य ,, . ,,		तृष्णान्तराणामन्तर्भाव ,,		त्रिदोषजस्य ,,		वातजाना लक्षणम् ,,	
कफजस्य ,, ४७९		रसक्षयजाया लक्षणम् ,,		मदमूर्च्छायायोरौषध विना		पित्तजाना ,, ,,	
त्रयाणां सामान्य रूपम् ,,		उपसर्गजाया ,,		निवृत्ति		कफजाना ,,	
असाध्यलक्षणम् . ,,		—		संन्यासस्यौषधैकनिवर्त्यत्वम् ,,		अर्शसा प्रशमे शीघ्र यत्न	
साध्यलक्षणम् ४८०		मदात्ययादिनिदानाध्याय ॥ ६ ॥		संन्यासस्य संप्राप्ति ,,		कार्य	
स्वरभेद षड्विध		मद्यस्य गुणा ४८५		,, लक्षणम् ,,		—	
वातजस्य लक्षणम् ,,		मद्यगुणाएवोत्कर्षतो विषेऽपि ,,		संन्यासस्वरया चिकित्सा ,,		अतीसारग्रहणीरोगनिदानाध्याय ॥ ८ ॥	
पित्तजस्य ,,		प्रथममदस्य लक्षणम् ,,		युक्तिविद्युक्तस्य मद्यपानस्य		अतीसार षड्विध ४९५	
कफजस्य ,, ...		द्वितीयमदस्य ,,		फलम् ४९०		अतीसारस्य निदानम् ,,	
त्रिदोषजस्य ,,		द्वितीयतृतीयसन्धिस्थितस्य ,,		युक्तियुक्तस्य ,,		,, पूर्वरूपम् ,,	
क्षयजस्य ,,		तृतीयमदस्य ,, ४८६		—		वातजस्य लक्षणम् ४९६	
मेदोजस्य ,,		मद्यशीलननिषेध ,,		अर्शोनिदानाध्याय ॥ ७ ॥		पित्तजस्य ,,	
पृषा साध्यासाध्यत्वम् ,,		मद्येऽतिपीते मोहादय ,,		अर्शसां निर्वचनम् ४९०		कफजस्य ,,	
अरोचक पञ्चविध ,,		अयुक्तियुक्तमद्यस्य त्रिवर्गा-		,, संप्राप्ति ,,		त्रिदोषजस्य ,,	
पञ्चानामरोचकानां लक्षणानि ४८१		दिनाशकत्वम् .. ,,		,, द्वैविध्यम् ,,		भयजस्य ,,	
छर्दि पञ्चविधा		मद्यपानस्य विषय ...		गुदस्य स्वरूपम् ४९१		शोकजस्य ,,	
छर्द्या संप्राप्ति .		मद्यपानस्याविषय ४८७		गुदे तिष्ठो वल्य ,,		षण्णामतीसारानां प्रत्येक	
,, पूर्वरूपम् .		मदात्यय चतुर्विध		तासामर्थानुगतानि नामानि ,,		द्वैविध्यद्विकम् ,,	
वातजाया लक्षणम् .		तेषां सामान्यलक्षणम्		गुदौष्ठस्य स्वरूपम्		सामस्य लक्षणम्	
पित्तजाया ,,		वातजस्य लक्षणम्		सहोत्थानामर्शसा हेतुर-		निरामस्य ,,	
कफजाया ,, ...		पित्तजस्य ,,		साध्यत्व च ,,		ग्रहणीरोगस्य निदानम्	
		कफजस्य ,,		कुलोद्भवाना सर्वेषां रोगा-			
		त्रिदोषजस्य ,,		णामसाध्यत्वम्			

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
अतीसारस्य भेदकलक्षणम् ४९६		मूत्रक्षयस्य लक्षणम् ५०१		विनताया लक्षणम् ५०४		मूत्रजस्य लक्षणम् ५०९	
ग्रहणीरोगस्य ,, ४९७		मूत्रसादस्य ,, ,,		अलज्या ,, ,,		अन्नजस्य ,, ,,	
ग्रहणीरोगश्चतुर्था ,,		मूत्राप्रवृत्तिजानामुपसहार ,,		मसुरिकाया ,, ५०५		अन्नजस्यासाध्यत्वम् ,,	
ग्रहणीरोगस्य पूर्वरूपम् ,,		—		सर्षपिकाया ,, ,,		गुल्मोऽष्टविध ५१०	
,, सामान्यलक्षणम् ,,		प्रमेहनिदानाध्याय ॥ १० ॥		पुत्रिण्या ,, ,,		गुल्मस्य निदानम् ,,	
वातजस्य लक्षणम् ,,		प्रमेहा विंशति ५०२		विदारिकाया ,, ,,		,, सप्राप्ति ,,	
पित्तजस्य ,, ,,		प्रमेहाणा निदानम् ,,		विद्रधे ,, ,,		,, उत्पत्ति ५११	
कफजस्य ,, ,,		कफप्रमेहाणा सप्राप्ति ,,		पिटिकानां साध्यासाध्यत्वम् ,,		वातजस्य लक्षणम् ,,	
सन्निपातजस्य ,,		पित्तप्रमेहाणा ,, ,,		प्रमेहेण विनाऽप्येता		पित्तजस्य ,, ,,	
विषमाद्यास्त्रयोऽन्योऽपि		वातप्रमेहाणा ,, ,,		सामुत्पत्ति ,,		कफजस्य ,, ,,	
ग्रहणीदोषा ,,		प्रमेहाणा साध्यासाध्यत्वम् ,,		प्रमेहरक्तपित्तयोर्भेदकलक्षणम् ,,		द्विदोषजानां ,,	
समोऽग्नि स्वास्थ्यद ,,		,, सामान्यलक्षणम् ,,		प्रमेहाणा पूर्वरूपम् ,,		त्रिदोषजस्य ,,	
अष्टौ महारोगा ,,		प्रमेहभेदाना कारणम् ५०३		प्रमेहे द्विविधो विचार ,,		रक्तजस्य ,,	
—		उदकमेहस्य लक्षणम् ,,		प्रमेहाणां साध्यासाध्य-		गर्भलक्षणरक्तजलक्षणयो-	
मूत्राघातनिदाना-		इक्षुमेहस्य ,, ,,		त्वम् ५०६		भेद ५१२	
ध्याय ॥ ९ ॥		सान्द्रमेहस्य ,, ,,		—		गुल्मविद्रध्योर्भेद ,,	
वस्त्यादय एकसम्बन्धना ४९८		सुरामेहस्य ,, ,,		विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदा-		बाह्याभ्यन्तरयोर्लक्षणम् ,,	
मूत्राघातसप्राप्ति ... ,,		पिष्टमेहस्य ,, ,,		नाध्याय. ॥ ११ ॥		आनाहस्य लक्षणम् ,,	
वातजस्य लक्षणम् ... ,,		शुक्रमेहस्य ,, ,,		विद्रधेर्निदानम् ५०६		अघीलाया ,, ,,	
पित्तजस्य ,, ,,		सिकतामेहस्य ,, ,,		विद्रधि षड्विध ,,		प्रत्यघीलाया. ,,	
कफजस्य ,, ,,		शीतमेहस्य ,, ,,		स पुनर्वहिरन्तर्भेदेन द्विधा ,,		तूतीप्रतून्यो ,,	
त्रिदोषजस्य ,, ,,		शनैर्मेहस्य ,, ,,		बाह्यान्तरयोर्लक्षणम् ५०७		गुल्मस्य पूर्वरूपम् ५१३	
अश्मरीसप्राप्ति ,,		लालामेहस्य ,, ,,		विद्रधे स्थानानि ,,		—	
अश्मर्या पूर्वरूपम् ,,		क्षारमेहस्य ,, ,,		वातजस्य लक्षणम् ,,		उदरनिदानाध्याय ॥ १२ ॥	
,, सामान्यलक्षणम् ,,		नीलमेहस्य ,, ,,		पित्तजस्य ,, ,,		उदरस्य निदानम् ५१३	
वातजाया लक्षणम् ४९९		कालमेहस्य ,, ,,		कफजस्य ,, ,,		,, सप्राप्ति ,,	
पित्तजाया ,, ,,		हारिद्रमेहस्य ,, ,,		सन्निपातजस्य ,,		उदरमष्टविधम् ,,	
कफजाया ,, ,,		माज्जिष्टमेहस्य ,, ,,		रक्तजस्य ,, ,,		उदरार्तानां लक्षणम् ,,	
यतास्तिस्रो बालाना भवन्ति ,,		रक्तमेहस्य ,, ,,		क्षतजस्य ,, ,,		उदरस्य पूर्वरूपम् ,,	
शुक्राश्मरी महतामेव ,,		वसामेहस्य ,, ,,		विद्रधीनां स्थानभेदेनोपद्रवा ,,		,, सामान्यलक्षणम् ५१४	
शुक्राश्मर्या सप्राप्ति ,,		मज्जमेहस्य ,, ,,		,, आमपक्विद		अतोयस्योदरस्य लक्षणम् ,,	
,, लक्षणम् ,,		हस्तिमेहस्य ,, ,,		रथत्वम् ५०८		वातोदरस्य ,, ,,	
शर्कराया ,, ,,		मधुमेहस्य ,, ५०४		उर्ध्वाध छावे स्थानविशेष ,,		पित्तोदरस्य ,, ,,	
वातवस्ते ,, ५००		,, द्वैविध्यम् ,,		विद्रधौ व्रणवदोषविज्ञानम् ,,		कफोदरस्य ,, ,,	
वाताघीलाया ,, ,,		आवृतवातस्य कृच्छ्रसाध्यत्वम् ,,		विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वम् ,,		सन्निपातोदरस्य ,,	
वातकुण्डलिकाया ,, ,,		उपेक्षया सर्वेषा मधुमेहत्वम् ,,		स्तनविद्रधेरलक्षणम् ,,		प्लीहोदरस्य ,, ५१५	
मूत्रातीतस्य ,, ,,		कफजाना उपद्रवा ,,		वृद्धे सप्राप्ति ,,		प्लीहोदरे दोषानुबन्ध ,,	
मूत्रजठरस्य ,, ,,		पित्तजाना ,, ,,		वृद्धि सप्तविध ,,		यकृदुदरस्य लक्षणम् ,,	
मूत्रोत्सङ्गस्य ,, ,,		वातजानां ,, ,,		वातजस्य लक्षणम् ५०९		बद्धोदरस्य ,, ,,	
मूत्रग्रन्थे ,, ५०१		उपेक्षया दश पिटिका ,,		पित्तजस्य ,, ,,		छिद्रोदरस्य ,, ५१६	
मूत्रशुक्रस्य ,, ,,		शराविकाया लक्षणम् ,,		कफजस्य ,, ,,		उदकोदरस्य ,,	
विद्धिवातस्य ,, ,,		कच्छपिकाया ,, ,,		रक्तजस्य ,, ,,		उपेक्षया सर्वेषूदरेषु जलसम्भवे	
उष्णवातस्य ,, ,,		जालिन्या ,, ,,		मेदोजस्य ,, ,,		सप्राप्तिर्लक्षण च	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
उदराणां कृच्छ्रसाध्या-		कदमविसर्पस्य लक्षणम् ५२३		असृगादिषु यथापूर्वं लिङ्गानि ,,		आक्षेपकस्य लक्षणम् ,,	
साध्यत्वम् ५१७		त्रिदोषजस्य ,, ,,		श्वित्रस्य सामान्यलक्षणम् ,,		अपतन्नकस्य ,, ५३२	
उदरस्य यत्नसाध्यत्वम् ,,		क्षतजस्य ,, ,,		वातजस्य लक्षणम् ,,		अपतानकस्य ,, ,,	
—		विसर्पाणां साध्यासाध्यत्वम् ,,		पित्तजस्य ,, ,,		अपतन्नकस्य दुश्चिकित्स्यत्वम् ,,	
पाण्डुरोगशोफविसर्पनि-		—		कफजस्य ,, ,,		अन्तरायामस्य लक्षणम् ,,	
दानाध्याय ॥ १३ ॥		कुष्ठश्वित्रकृमिनिदाना-		श्वित्रस्य साध्यकृच्छ्रा-		बहिरायामस्य ,, ,,	
पाण्डुरोगस्य संप्राप्ति ५१७		ध्याय ॥ १४ ॥		साध्यत्वम् ५२८		त्रणायामस्य ,, ,,	
,, सामान्यलक्षणम् ५१८		कुष्ठस्य निदानसंप्राप्ति ५२४		सर्वे रोगा प्रायः सञ्चारिण ,,		आक्षेपकेषु गते वेगे स्वा-	
,, पञ्चविधत्वम् ,,		कुष्ठस्य निर्वचनम् ,,		कृमीणां द्विविधत्वम् ,,		स्थयम् ५३३	
,, पूर्वरूपम् ,,		,, सप्तविधत्व दोषत ,,		,, चतुर्विधत्व जन्मत ,,		हनुस्रस्य लक्षणम् ,,	
वातजस्य लक्षणम् ,,		,, अष्टादशत्व नामत ,,		,, विंशतिविधत्वनामत ,,		जिह्वास्तम्भस्य ,, ,,	
पित्तजस्य ,, ,,		सप्त महाकुष्ठानि ५२५		बाह्यजानां निदाननाम-		अदितस्य ,, ,,	
कफजस्य ,, ,,		कुष्ठस्य पूर्वरूपम् ,,		लक्षणानि ,,		सिराग्रहस्य ,, ,,	
सन्निपातजस्य ,, ,,		कापालकुष्ठस्य लक्षणम् ,,		अन्तर्जानां निदानम् ,,		पक्षवधस्य ,, ,,	
मृत्तिकाजस्य ,, ,,		उदुम्बरकुष्ठस्य ,, ,,		कफजानां ,, ,,		सर्वाङ्गरोगस्य ,, ,,	
कामलायां ,, ५१९		मण्डलकुष्ठस्य ,, ,,		पुरीषजानां ,, ,,		पक्षवधस्य कृच्छ्रसाध्या-	
कुम्भकामलायां ,, ,,		विचर्चिकाकुष्ठस्य ,, ,,		कफजानां स्थानाकारनामल-		साध्यत्वम् ,,	
हलीमकस्य ,, ,,		ऋक्षजिह्वकुष्ठस्य ,, ,,		क्षणानि ५२९		दण्डकस्य लक्षणम् ५३४	
शोफस्य संप्राप्ति ,,		चर्मकुष्ठस्य ,, ,,		रक्तजानां ,, ,,		अवबाहुकस्य ,, ,,	
,, नवविधत्वम् ,,		एककुष्ठस्य ,, ,,		पुरीषजानां ,, ,,		विश्वाच्यां ,, ,,	
,, द्विधात्वम् ५२०		किटिभकुष्ठस्य ,, ,,		—		खजस्य ,, ,,	
,, त्रिधात्वम् ,,		सिध्मकुष्ठस्य ,, ,,		वातव्याधिनिदाना-		पङ्गो ,, ,,	
,, निदानसंप्राप्ति ,,		अलसककुष्ठस्य ,, ५२६		ध्याय ॥ १५ ॥		कलायखजस्य ,, ,,	
,, पूर्वरूपम् ,,		विपादिकाकुष्ठस्य ,, ,,		सर्वार्थानर्थकरणे वायु		ऊरुस्तम्भस्य ,, ,,	
वातजस्य लक्षणम् ,,		दद्रुकुष्ठस्य ,, ,,		कारणम् ५३०		क्रोष्टुकशीर्षस्य ,, ५३५	
पित्तजस्य ,, ,,		शतार कुष्ठस्य ,, ,,		वायो स्वरूपम् ,,		वातकण्टकस्य ,, ,,	
कफजस्य ,, ५२१		पुण्डरीककुष्ठस्य ,, ,,		,, कर्मनामादिक सूत्रस्थाने		गृध्रस्यां ,, ,,	
द्विदोषजानां ,, ,,		विस्फोटकुष्ठस्य ,, ,,		उक्तम् ,,		खल्वां ,, ,,	
त्रिदोषजस्य ,, ,,		पामाकुष्ठस्य ,, ,,		इह तु वैकृत कर्म		पादहर्षस्य ,, ,,	
अभिघातजस्य ,, ,,		चर्मदलकुष्ठस्य ,, ,,		वायुकोपे कारणम् ,,		पाददाहस्य ,, ,,	
विषजस्य ,, ,,		काकणकुष्ठस्य ,, ,,		पकाशये क्रुद्धस्य लक्षणम् ५३१		—	
शोफस्य साध्यासाध्यत्वम् ,,		कुष्ठेषु दोषोल्बणता ,,		आमाशये ,, ,, ,,		वातशोणितनिदाना-	
विसर्पस्य अष्टविधत्वम् ,,		कुष्ठस्य असाध्यत्वम् ५२७		श्रोत्रादिषु ,, ,, ,,		ध्याय ॥ १६ ॥	
,, त्र्यधिष्ठानत्वम् ,,		,, याप्यत्वम् ,,		त्वचि ,, ,, ,,		वातशोणितस्य निदानम् ५३५	
,, संप्राप्ति ,,		,, कृच्छ्रत्वम् ,,		रक्ते ,, ,, ,,		,, संप्राप्ति ,,	
अन्तराश्रयस्य लक्षणम् ५२२		,, सुखसाध्यत्वम् ,,		मांसमेदसो ,, ,, ,,		,, नामानि ,,	
बहिराश्रयस्य ,, ,,		रसगतकुष्ठस्य लक्षणम् ,,		अस्थि ,, ,, ,,		,, पूर्वरूपम् ५३६	
वातजस्य ,, ,,		रक्तगतस्य ,, ,,		मज्जायां ,, ,, ,,		,, सर्वदेहप्रसरत्वम् ,,	
पित्तजस्य ,, ,,		मांसगतस्य ,, ,,		शुक्ले ,, ,, ,,		,, द्वैविध्यम् ,,	
कफजस्य ,, ,,		मेदोगतस्य ,, ,,		सिरासु ,, ,, ,,		उत्तानस्य लक्षणम् ,,	
उपेक्षया सर्वेषां स्फोटयुतत्वम् ,,		अस्थिमज्जगतस्य ,, ,,		स्नानि ,, ,, ,,		गम्भीरस्य ,, ,,	
अग्निविसर्पस्य लक्षणम् ,,		शुक्रगतस्य ,, ,,		सन्धिषु ,, ,, ,,		वाताधिकस्य ,, ,,	
अग्निविसर्पस्य ,, ,,				सर्वाङ्गे ,, ,, ,,		रक्ताधिकस्य ,, ५३७	

विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पित्ताधिकस्य लक्षणम्	५३७	अनया दिशा शेषावरणस्य		लाजपेया प्रथम योज्या	५४८	वातश्लेष्मोत्तरस्य औषधम्	५५६
कफाधिकस्य	,,	विभाग	५४०	अम्लार्थिन पेया	,,	सर्वज्वरस्य	,, ५५८
द्विदोषाधिकस्य	,,	आवरणस्यासख्येयत्वम्	,,	शिथिलमल्पितोत्तरयो पेया	,,	बद्धविद्धस्य	,,
सन्निपातजस्य	,,	तदवहितत्वेन लक्षयेत्	,,	बस्त्यादिशूलिन	,,	पेयाद्यमन्नम्	,,
वातशोणितस्य साध्या-		प्राणोदानयोर्जीवित-		ज्वरातिसारिण	,,	श्लेष्मज्वरे पेयानिषेध	,,
साध्यत्वम्	,,	बलत्वम्	५४१	हिध्मादियुक्तस्य पेया	५४९	पेयानिषेधे युक्ति	,,
,, उपद्रवा	,,	तयो पीडनादायुर्बलयोर्हानि	,,	कफार्तस्य	,,	पेयास्थाने यूष	,,
कुपितस्य प्राणस्य निदानलक्षणे,	,,	आवृतवाताना दु साध्या-		विषदशूलयुक्तस्य	,,	पथ्ययोग्य धान्यम्	५५९
,, उदानस्य	,,	साध्यत्वम्	,,	परिकर्तिन	,,	ओदनविधि	,,
,, व्यानस्य	,,	आवृतवातानामुपद्रवा	,,	अस्वेदनिद्रातृष्णातस्य पेया	,,	यूषद्रव्याणि	,,
,, समानस्य	,,	इति निदानस्थानम् ।		पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि		खलद्रव्याणि	,,
,, अपानस्य	५३८			कुर्यात्	,,	रसद्रव्याणि	,,
,, सामस्य वायो	,,			ज्वरविशेषे पेयानिषेध	,,	यूषादीनामुपकरणद्रव्याणि	,,
निरामस्य वायो	,,	अथ चिकित्सितस्थानम्		निषिद्धपेयस्य तर्पणम्	५५०	व्यञ्जनविधि	५६०
वाय्वावरणस्य बहुभेदत्वम्	,,	ज्वरचिकित्सिता-		ततो यूषौदनरसौदनौ	,,	अनुपानानि	,,
पित्तावृतस्य वायोर्लक्षणम्	,,	ध्याय ॥ १ ॥		मण्डाद्युपचारस्योपसहार	,,	अन्नग्रहणकाल	,,
कफावृतस्य	,,	ज्वरसंप्राप्ति	५४३	तत कषाय	,,	दिनान्तस्यापवाद	,,
रक्तावृतस्य	,,	लङ्घनकारणम्	,,	दोषविशेषे कषायविशेष	५५१	अपवादापवाद	,,
मासावृतस्य	,,	लङ्घनावस्था	,,	कषायकषायस्य निषेध	,,	घृतदानकाल	,,
मेदसावृतस्य	,,	लङ्घनफलम्	,,	निषेधातिक्रमे दोष	,,	अकाले तत् विषोपमम्	,,
अस्थ्यावृतस्य	,,	ज्वरविशेषे वमनम्	५४४	उक्तौषधकालस्य मतान्तरेण		जीर्णज्वरानुवृत्तौ हेतु	५६१
मज्जावृतस्य	,,	अन्यथावमने दोष	,,	निराकरणम्	५५२	सर्पि प्रयोगे युक्ति	,,
शुक्तावृतस्य	,,	वमनयोगा	,,	स्वसिद्धान्ते युक्ति	,,	सर्पिर्दानम्	,,
अन्नावृतस्य	,,	अन्नवर्जनम्	,,	औषधयोग्या ज्वरावस्था	,,	सर्पिषो हेतुव्याधिविपरी	
मूत्रावृतस्य	,,	अन्नवर्जने युक्ति	५४५	औषधम्	,,	तत्त्वम्	५६२
विडावृतस्य	,,	उदकवर्जनम्	,,	उक्तौषधाना विषय विभाग		उक्तै कायै सर्पि पानम्	,,
सर्वधात्वावृतस्य	,,	उष्णाम्बुगुणा	,,	फल च	,,	कासोपद्रवके ज्वरे सर्पि -	
पित्तावृतस्य प्राणस्य	,, ५३९	शीताम्बुदोषा	,,	सन्ततादीना विषमज्वराणा		प्रयोग	,,
,, उदानस्य	,,	ज्वरविशेषे उष्णाम्बुनिषेध	,,	शमना पञ्च कषाया	५५३	पिप्पल्यादिसिद्ध घृतम्	,,
,, व्यानस्य	,,	निषिद्धोष्णोदकाना षडङ्गादि-		वातज्वरस्य औषधम्	,,	तैल्वकादिघृतानि	,,
,, समानस्य	,,	शृत शीतोदकम्	,,	पित्तज्वरस्य	,,	जीर्णकफज्वरघ्न घृतम्	५६३
,, अपानस्य	,,	ज्वरे पित्तविरुद्धनिषेध	,,	कफज्वरस्य	,,	शुद्धचीघृतादिपञ्चकम्	,,
कफावृतस्य प्राणस्य	,,	,, खानादिनिषेध	५४६	सशूलविबन्धस्य कफवात		जीर्णे घृते मासरसाशनम्	,,
,, उदानस्य	,,	निषेधे युक्ति	,,	ज्वरस्य औषधम्	,,	वातोत्तरे जीर्णज्वरे यूषखल	
,, व्यानस्य	,,	ज्वरविशेषे स्वेद	,,	वातपित्तज्वरस्य	,, ५५४	योर्निषेध	५६४
,, समानस्य	,,	स्वेदगुणा	,,	,, अन्यत्	,,	जीर्णज्वरे शोधनकाल	,,
,, अपानस्य	,,	स्नेहोक्ताचारविधिपालनम्	,,	कफवातज्वरस्य	,, ५५५	विरेचनौषधानि	,,
इति द्वाविंशतिविधमावरणम्	,,	लङ्घनादीना प्रयोगकाल	,,	,, अन्यत्	,,	विरेचनानन्तर ससगीक्रम	,,
प्राणादीनामन्योन्यमावरण		ज्वरविशेषे लङ्घननिषेध	५४७	,, " "	,,	स्वयंप्रवृत्ते स्तम्भननिषेध	,,
विशतिविधम्	,,	तत्र बृहणरूप शमनम्	,,	,, " "	,,	अतिप्रवृत्तौ पाचनपूर्वक स्त	
प्राणावृतस्योदानस्य-		अलङ्घितलक्षणम्	,,	पित्तकफज्वरस्य	,,	म्भन कार्यम्	,,
लक्षणम्	५४०	पेयोपचार	,,	,, अन्यत्	,,	आमज्वरे शोधननिषेध	५६५
उदानावृतस्य	,,	पेयोपचारफलम्	,,	सन्निपातज्वरस्य	,, ५५६	ज्वरक्षीणस्य	,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
तस्य पयसा निरूहैर्वा		विषमज्वरजित् त्रिफलादि		शुद्धरक्तस्य स्तम्भनम्	५७७	कासचिकित्सिताध्याय.॥३॥	
शोधनम्	५६५	घृतम्	५७२	विरेचनौषधम्	,,	वातकासचिकित्सा	
पय पाने अधिकारी	,,	विषमज्वरे प्रयोगान्तरम्	,,	विरेचनान्तरद्वयम्	,,	शुद्धस्य वातकासस्य	
क्षीरगुणा	,,	,, सर्पिर्वमनम्	,,	वमनपञ्चकम्	,,	चिकित्सा ५८५	
क्षीरविशेषे नियम	,,	,, विरेचनम्	,,	शुद्धस्य पथ्यम्	,,	सपित्तस्य	,, ,,
तृडादिनाशन क्षीरम्	,,	,, अञ्जनम्	,,	मन्यद्वयम्	५७८	सकफस्य	,, ,,
,, अन्यक्षीरत्रयम्	,,	,, नस्यत्रयम्	,,	मन्यान्तरद्वयम्	,,	गुडूच्यादिघृत वातकासनुत्	,,
कासादिजित् क्षीरम्	५६६	,, धूपद्वयम्	,,	पेयामसकम्	,,	क्षारादिघृत कासश्वासादिनुत्	,,
विषमज्वरादिजित् क्षीरम्	,,	सर्वज्वरेऽपराजितो धूप	,,	उक्ताना पेयाना प्रकारान्तरम्	,,	रास्त्रादिघृत पञ्चकासादिजित्	,,
शोफादिजित्	,,	उन्मादादिघृतो धूपादि	,,	मासरसा	,,	विदार्याघृत कासजित्	,,
ज्वरशोफनुत्	,,	दैवव्यपाश्रयमौषधम्	,,	धान्यानि शकानि च	,,	अशोकबीजादिलेह	५८६
आशुज्वरापह	,,	विषमज्वरे शिराव्यध	५७३	पानार्थमुदकम्	,,	विडङ्गादिलेह	,,
निरूहगुणा	,,	अभिघातजे आगन्तुज्वरे		विबद्धे मासरस	५७९	दुरालभादिलेह	,,
अनुवासने अधिकारी	,,	औषधम्	,,	मारुताधिके मासरसत्रयम्	,,	दु स्पर्शादिलेह	,,
ज्वरनाशको निरूह	,,	ग्रहावेशजे	,, ,,	वर्जनीयम्	,,	पिप्पलीशुण्ठीलेह	,,
,, अन्यो	,,	औषधिगन्धजे	,, ,,	शमनौषधत्रयम्	,,	भागीशुण्ठीलेह	,,
ज्वरनाशकमनुवासनम्	५६७	विषजे	,, ५७४	कायत्रयम्	,,	पिप्पल्यादिपानपञ्चकम्	,,
ज्वरनाशका अन्ये वस्तय	,,	क्रोधादिजे	,,	कायान्तरम्	,,	सपीनसे कासे धूम	,,
शिर शूलादिषु नस्यम्	,,	शापजेऽभिचारजे च	,,	लेह	,,	मासरसयूषा	,,
प्रतिश्रयायादौ धूमादय	,,	सर्वज्वरे मनोहरविषयसेवनम्	,,	ग्रथिने रक्ते लेह	,,	यवान्यादिपेया	५८७
अरुचौ कल्कद्वयम्	,,	,, मनस शुद्धत्व करुणा		अतियोगे रुधिरपानम्	,,	दशमूलादिपेया	,,
त्वग्गते ज्वरे अभ्यङ्गादय.	,,	द्रत्व च	,,	,, यकृद्भक्षणम्	,,	क्षैरेयीपेया	,,
दाहे सहस्रधौतघृतम्	५६८	,, व्यायामादिवर्जनम्	,,	,, शीतकषाय	५८०	मासपेया	,,
अभ्यङ्गार्थं तैलम्	,,	,, सहसाऽऽहारवृद्धिनिषेध	,,	,, शीतकषायान्तरद्वयम्	,,	शकानि	,,
दाहादिघ्न लेपत्रयम्	,,	निषेधातिक्रमे दोष	,,	पित्तज्वरोक्ताश्च कषाया	,,	लेहा	,,
पित्तहर क्रम	,,	ज्वरावस्थाया सावधानता	५७५	जीर्णरक्तपित्तचिकित्सा		भक्ष्या	,,
शीतज्वरे तैललेपस्वेदादी		ज्वरे सिद्धौषधादिधारणम्	,,	छागक्षीरप्रयोग	५८१	पानानि	,,
यौषधानि	५६९			गव्यक्षीरप्रयोगत्रयम्	,,	पित्तकासचिकित्सा	
सन्निपातचिकित्साक्रम	,,	रक्तपित्तचिकित्सिता-		मूत्रमार्गगे क्षीरम्	,,	सकफे पित्तकासे वमनम्	,,
सन्निपातोपद्रवकर्णमूलम्	५७१	ध्याय ॥ २ ॥		विण्मार्गगे क्षीरचतुष्टयम्	,,	तनुकफे	,, विरेचनम्
कर्णमूलचिकित्सा	,,	रक्तपित्तस्य साध्यत्वम्	५७५	रक्तातिसाररक्ताश्विचिकित्सा च	,,	घनकफे	,, ,,
शाखानुसारी ज्वर	,,	,, याप्यत्वम्	,,	पूर्वोक्तकषाया सपयस्का	,,	तनुकफे	,, संसर्जनम् ५८८
तस्य चिकित्सा बाहु-		,, असाध्यत्वम्	५७६	पूर्वोक्तकषायसिद्धानि		घनकफे	,, ,,
शिरामोक्ष	,,	लङ्घनीयवृहणीयशोधनीय-		घृतानि	,,	शुद्धे	,, लेह
विषमज्वरेऽप्ययमेव विधि	,,	शमनीयविभाग	,,	वासाघृतम्	,,	सकफे	,, ,,
विषमज्वरे काया	,,	शोध्यत्वेऽपि वन्यविरेच्य-		पलाशघृतम्	५८३	सवाते	,, ,,
,, त्रिफलादिरसायनानि	,,	विभाग	,,	त्रायमाणाघृतम्	,,	मृद्रीकादिलेह	,,
ज्वरोत्पत्तिदिने लङ्घन		शाम्यत्वेऽपि लङ्घनशाम्यवृद्ध-		रक्तपित्तविशेषे क्षारचतुष्टयम्	,,	गोशुद्धसलेह	,,
वृहण वा	,,	णशाम्यविभाग	,,	गुदप्रवृत्ते रक्ते वस्ति	५८४	त्वगेलादिलेह	,,
ज्वरोत्पत्तिदिने प्रातः काले		शमनोषधम्	५७७	प्राणप्रवृत्ते ,, नस्यम्	,,	घनकफे पित्तकासे अन्नपानम्	,,
भोजनादौ वा लङ्घन		वृहणौषधम्	,,	प्रदेहाभ्यजनादय	,,	तनुकफे	,, ,,
पुराणघृतदक्षीरतक्राणि	,,	ऊर्ध्वगाधोगयो पथ्यविभाग	,,	पित्तज्वरौषध क्षतक्षीणौषध		अनुपानानि	,,
षट्पलादीनि घृतानि च	,,	अशुद्धरक्तस्य स्तम्भननिषेध	,,	च रक्तपित्ते हितम्	,,	मामरसक्षीरपेयायूषा	,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
क्षीरान्तरम्	५८८	अत्र रक्तपित्तौषधमपि	५९३	अनुवासनशुद्धस्य मासो-		धूमप्रयोगा	६०४
पेयान्तरम्	,,	मूढवाते औषधम्	,,	पचार	५९९	स्वेदप्रयोगा	,,
पानकम्	५८९	क्षामक्षीणादौ	,,	मासायोग्यस्य चविकादि-		सामे आमविधि	,,
घृतचूर्णकाया	,,	क्षीणक्षतकृशेषु	,,	घृतम्	६००	श्लेष्मौषधातियोगोद्धतवा-	
कफकासचिकित्सा		,, औषधान्तरम्	५९४	कासमर्दादिघृत शोषादिहरम्	,,	तस्यौषधम्	,,
कफकासे स्नेह	,,	क्षतोरस्के औषधम्	,,	वृषादिघृत कासज्वरार		शोधनानहाणा शमनम्	,,
,, वमनविरेचननस्यानि,	,,	वातपित्तादिते घृताभ्यङ्ग	,,	चिहरम्	,,	क्षयाद्युत्पन्नस्यौषधम्	,,
,, ससर्जनम्	,,	वातादिते तैलाभ्यङ्ग	,,	द्विगुणदाडिमरससिद्ध घृतम्	,,	अन्नपानानि	६०५
,, उदकपानम्	,,	हृत्पाश्चात्तौ औषधम्	,,	पिप्पलीगुडसिद्ध घृतम्	,,	तत्र रसा	,,
,, उषितोदकपानम्	,,	अत्र वातव्याध्युक्तमपि	,,	उक्तघृतानां दीपनत्व स्रोत -		यूषा	,,
,, पिप्पल्यादयस्त्रयो		क्षते औषधम्	,,	शोधनत्व च	,,	यूषान्तरम्	,,
लेह्या	,,	अमृतप्राश घृतम्	,,	हरीतकीलेह	६०१	यूषान्तरम्	,,
,, मधुनेत्यादयोऽष्टौ		श्वदष्टादिघृतम्	,,	श्रावित्सूचीक्षारलेह	,,	पेयाद्वयम्	,,
लेह्या ५९०		समसक्त मधुकादि घृतम्	५९५	मयूरचरणक्षारलेह	,,	कषाय पेया च	,,
वातानुगे कफे लेहत्रयम्	,,	धात्रीफलादि घृतम्	,,	परण्डपत्रक्षारलेह	,,	अन्न शाल्यादि	,,
दाडिमाद्य चूर्णम्	,,	घृतलेहपानयोर्विषयभेद	,,	सुरसैरण्डपत्रक्षारलेह	,,	यवसक्तव	,,
गुडक्षारादिचूर्णम्	,,	सर्पिर्गुडा	,,	त्र्यूषणचूर्णलेह	,,	अन्ने क्षारादियोजनम्	,,
पाचनम्	,,	कूष्माण्डकरसायनम्	५९६	समशर्कर चूर्णम्	,,	तृषितस्य दशमूलकाथा-	
पाचनान्तरम्	,,	नागबलारसायनम्	,,	मरिचचूर्णं तद्वत्	,,	दिपानम्	६०६
शमनम्	,,	मण्डूकपर्णीरसायनम्	,,	पथ्यादिगुटिका मुखे धारणार्थं	,,	,, वारुणीमण्डपानम्	,,
दशमूलघृतम्	,,	यष्टीरसायनम्	,,	विभीतकधारणम्	,,	,, तक्रविशेषपानम्	,,
निर्गुण्डीघृतम्	,,	शुण्ठीरसायनम्	,,	पेयामुत्कारिका च	६०२	,, सुरामण्डपानम्	,,
विडङ्गघृतम्	,,	नागबलासर्पि	५९७	मुद्गयूष	,,	,, भार्गीशुण्ठ्यम्बुपानम्	,,
पुनर्नवादिघृतम्	,,	दीप्तेऽग्नौ पृषविधि.	,,	क्षीरयूषरसा	,,	,, मरिचयवक्षाराम्बु-	
कण्टकारीघृतम्	५९१	मन्देऽग्नौ दीपनपाचनादि	,,	क्षतकासोक्ता धूमा	,,	पानम्	,,
व्याघ्रीलेह	,,	द्रवे मले ग्राही	,,	यक्ष्मोक्तमपि बृहणादि	,,	,, बाष्पिकाकाथपानम्	,,
धूम	,,	अगस्त्यहरीतकी रसायनम्	,,	क्षयकासे सर्वदोषाविरोधि		पित्तकफानुगे हिष्माश्रसे	
धूमान्तरम्	,,	वसिष्ठहरीतकी	,,	कर्तव्यम्	,,	सप्तपर्णादिस्वरसौ	,,
तमकोपद्रवे प्रतीकार	५९२	षाडव चूर्णम्	५९८			पित्तानुगे उत्कारिका	,,
अनुबन्धभेदाच्चिकित्सा	,,	षाडवा तरम्	,,	श्रासहिष्माचिकित्सिता-		वातानुगे	,,
क्षतकासचिकित्सा		क्षते यक्ष्मोक्तोऽपि विधि	,,	ध्याय ॥ ४ ॥		वातपित्तानुगे क्षीरम्	,,
उर क्षते औषधम्	,,	धूमपानम्	,,	श्रासचिकित्सित हिष्मास्व		,, क्षीरान्तरम्	,,
जीर्णौषधे भोजनम्	,,	द्विभेदादिधूम	,,	पि कर्तव्यम्	६०२	पिप्पलीमूलादिलेह	,,
पार्श्वरुजाद्यन्विते औषधम्	,,	मन शिलादिधूम	५९९	तत्र प्रथम स्वेद	६०३	कफोत्खण्णे गोगजादिशङ्क-	
भिन्नविट्के	,,	अन्यो मन शिलादिधूम	,,	स्वेदफलम्	,,	द्रसलेह्या	,,
दीप्तानलें	,,	क्षयकासचिकित्सा		स्विन्नभोजनम्	,,	,, चतुष्पाच्चर्मादिमषीलेह	,,
सन्धानार्थं पय	,,	क्षयकासे प्रथमोपचार	,,	वमनम्	,,	,, अश्वगन्धामषीलेह	,,
ज्वरदाहे औषधद्वयम्	,,	बहुदोषे विरेचनम्	,,	वमनफलम्	,,	,, शङ्खादिलेह	,,
कासे औषधचतुष्टयम्	५९३	तदेव विरेचनत्रयम्	,,	विरेचनम्	,,	,, पौष्करपिप्पलीलेह	,,
कासे पर्वास्थिशूले चौषधम्	,,	क्षीणपित्तादिषु कर्कटक्या-		शोधने युक्ति	,,	,, गेरिकादिलेह	,,
पलादि (त्रिजातकादि)गुटिका,	,,	दिघृतम्	,,	शोधनेनाशान्तौ धूम		,, कपित्थस्वरसलेह	,,
रक्तघ्नीवे औषधद्वयम्	,,	,, विदार्यादिघृत पयश्च,	,,	कर्तव्य	६०४	,, धान्यादिलेह	,,
		मूत्रवैवर्ण्यादिकेऽनुवासनम्	,,			,, पथ्यादिलेह	,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
कफोत्पत्तेः कोलादिलेहः	६०६	पानीयमिदमन्नपाकेऽपि		पित्तजे अरोचके शर्करादि-		वातजाया तुल्याम्बु क्षीरम्	६२०
„ गुडादिलेहः	„	योज्यम्	६१०	लेहः	६१५	„ वैष्णवो रसः	„
„ उक्तेलेहौषधचूर्णाणां	„	बलागर्भं घृतं पञ्चप्रकारम्	„	कफजे	„ वमनम्	„ खिन्ध भोजनम्	„
रसादिभिः पानम्	„	जीवन्यादिघृतम्	६११	„	„ पानम्	„ लेहविरेचनम्	„
जीवन्यादिकं द्विगुणशर्करा-		खर्जूरदिघृतम्	„	„	„ चूर्णम्	पित्तजाया छर्द्या द्राक्षादि-	
र चूर्णम्	„	दशमूलादिघृतम्	„	समशर्करा चूर्णम्	६१६	विरेचनम्	„
शठ्यादिकं अष्टगुणशर्करा-		पञ्चपञ्चमूलादिघृतम्	„	यवान्यादि	„	„ तैलक घृतम्	„
चूर्णम्	६०७	षट्पल घृतम्	„	तालीसादि	„	„ श्लेष्मस्थानगते पित्ते	
नस्यानि	„	रास्त्रादिघृतम्	„	उपद्रवाणां चिकित्सा		वमनम्	„
गुडनागरनस्यम्	„	अश्वगन्धादिघृतम्	„	प्रसेके चिकित्सा	६१७	„ शुद्धो अन्नपानम्	„
लशुनमूलादिनस्यचतुष्कम्	„	मासघृतम्	„	„ चिकित्सान्तरम्	„	„ जम्बवात्रादिकाथ	„
मक्षिकाविष्टादिनस्यत्रयम्	„	पलादिलेहरसायनम्	६१२	छर्दिपीनसयोः प्रसेक-		„ सचन्दनो धात्रीरसः	„
स्तन्यसिद्धं घृतम्	„	क्षतकासोक्तसर्पिर्गुडातिदेशः	„	चिकित्सा	„	„ मुद्गदलकाथ	„
क्षीरम्	„	त्वगादि(मितोपला)चूर्णम्	६१३	पीनसे विशेषः	„	„ कोलादिलेहः	„
विरेचनौषधसिद्धं घृतम्	„	अस्य स्वरसादेः नस्य-		शिरोसपार्श्वशूलेषु चिकित्सा	„	„ पथ्यादिलेहत्रयम्	„
कणादिघृतम्	„	धूमादि	६१४	वातजेषु	„ विशेषः	कफजाया छर्द्या निम्बादि-	
जीवनीयघृतम्	„	वातजे	„ कासमर्दादिघृतम्	ससर्गजेषु	„ विशेषः	वमनम्	६२१
तेजोवत्यादिघृतम्	„	„	„ आर्तगलघृतम्	नस्यादीनि	„	„ उपवासः	„
अर्धाशक्षारघृतम्	„	„	„ बदरीपत्रकल्कः	रक्तदुष्टौ विशेषः	६१८	„ आरग्वधादिनिर्गूहः	„
अर्धाशलवणघृतम्	„	„	„ मधुकादितैलनस्यम्	अतीसारं चिकित्सा	„	„ मन्था अन्न रागाः	„
धान्वन्तरादिघृतचतु-		„	„ गुडौदनम्	शुष्यतो यक्षिण पुरीष-		„ मन शिलादिलेहः	„
ष्कस्यातिदेशः	„	„	„ खिन्ध स्वेदः	रक्षणम्	„	„ कपित्थयोगः	„
चित्तक्षोभणमौषधम्	६०८	पित्तजे	„ क्षीरिवृक्षाङ्कुरसिद्धं	तत्र हेतुः	„	„ दुरालभालेहः	„
अनुक्तसंग्रहार्थं सामान्य-		घृतम्	„	मांसमद्यप्रयोगः	„	„ मरिचादिलेहः	„
चिकित्सा	„	„ सयष्टीमधुक पायसमन्त्रम्	„	अवगाहादीनि	„	द्विष्टार्थजायामौषधम्	६२२
शमनबृहणशर्शानां क्रमा-		„ बलादिघृतं नस्यम्	„	उद्रतनयोगः	„	कुमिजायामौषधम्	„
ढीनत्वम्	„	„ प्रपौण्डरीकादिघृतं नस्यम्	„	खानीय जल कल्कश्च	६१९	शेषच्छर्दिरोगाणामौषधम्	„
अतः शमनैर्बृहणैश्चोपचारः	„	„ मधुरद्रव्यचूर्णलेहः	„	अनुलेपनादीनि	„	छर्द्युपद्रवाणामौषधम्	„
कासादीनामन्योन्यभेषजम्	„	कफजे कटुद्रव्याणां मूत्रेण		सुहृद्दर्शनादीनि	„	प्रसक्तायां छर्द्यामौषधम्	„
		पानम्	६१५			वातजे हृद्रोगे मस्तवादि-	
राजयक्ष्मादिचिकित्सिता-		„ रूक्षमन्त्रम्	„	छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सि-		तैलम्	„
ध्याय ॥ ५ ॥		„ कटुफलादिलेहः	„	ताध्याय ॥ ६ ॥		„ „ लवणतैलम्	„
यक्षिण शोधनम्	६०९	„ व्योषादिलेहः	„	छर्दिषु प्राक् लङ्घनम्	६१९	„ „ विस्वादितािलम्	„
„ वमनम्	„	„ यवानां यवागू	„	ततो वमनम्	„	„ „ शुण्ठ्यादिघृतम्	६२३
„ विरेचनम्	„	„ भोजनां ते पिप्पली-		ततो हृद्य विरेचनम्	„	„ „ सौवर्चलादिघृतम्	„
शुद्धस्य विधिः	„	शुण्ठ्यौ	„	विरेचनफलम्	„	„ दाडिमादिचूर्णम्	„
यक्ष्मघ्नमन्त्रपानम्	„	„ किंवा तीक्ष्ण वमनम्	„	ततः शमनौषधम्	„	„ पुष्करादिकल्कः	„
काकादिमांसभक्षणोपायः	६१०	उच्चभाषणकृतस्वरसादेः		रूक्षदुर्बलस्य शमनमेव	„	„ यवान्यादिकाथ	„
मांसपाकप्रकारः	„	मधुरद्रव्यसिद्धं पयः	„	छर्दिषु अन्नशाकफला-		„ यवक्षारादिपानम्	„
युष्मा	„	अरोचके सामान्यचिकित्सा	„	दिकम्	६२०	„ पञ्चकोलादिचूर्णम्	„
आजमासरसः	„	वातजे अरोचके औषधम्	„	वातजाया छर्द्या घृतम्	„	„ लेहस्वेदौ	„
मद्यम्	„	„ „ वमनम्	„	„ व्योषाद्य घृतम्	„	„ पञ्चमूलादिपानपञ्चकम्	„
पानीयचतुष्कम्	„	पित्तजे	„	„ दाडिमाद्य घृतम्	„	उक्तानामौषधानां विषयः	„

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
सद्रवायामप्रमोहे वातहृद्रोगे		आतपजाया तृष्णायामो० ६३०		पित्ताधिके शार्करादिमद्यम् ६३३		शस्त्रादिकर्मणि मद्यस्या	
तित्तिर्यादिरसा ६२३		शीतस्नानजाया , ,		, , पानकम् , ,		वश्यकता ६३८	
, , बलातेलादिस्नेह-		मद्यजाया , ,		, , शाल्याद्यन्नम् , ,		मद्यस्य श्रेष्ठता , ,	
चतुष्कम् , ,		स्नेहतीक्ष्णाग्निजाया , ,		, , समुत्क्रिष्टकफपित्ते वम-		तस्मादात्मवता मद्य पेयम् , ,	
, , रास्त्रादिमहास्नेह ६२४		अजीर्णस्नेहजाया , ,		नम् , ,		मद्यस्य पाने विधि , ,	
दीप्तिऽशौ , , क्षीरादि हितम् , ,		जीर्णस्नेहजाया , ,		, , तत ससर्गाक्रम , ,		पानानन्तर भोजनम् ६३९	
शेषेषु हृद्रोगेष्वेतदहितम् , ,		स्निग्धान्नजाया , ,		, , सरक्तनिष्ठीवकासादौ		भोजनानन्तर पुन पानम् , ,	
सकफे वातहृद्रोगे औषधम् , ,		गुर्वाद्यन्नजाया , ,		औषधम् , ,		निशि मद्यपानमल्पमेव , ,	
पित्तजे हृद्रोगे विरेचनम् , ,		रसक्षयजाया , ,		, , अतितृष्णादो पानमन्न		दयिताया मद्यपाने प्रशसा ६४०	
, , विरेचनानन्तर पेयादि-		कृशादिजाया , , ६३१		च ६३४		मद्यपानानन्तर शयनम् , ,	
क्रम , ,		सोर्ध्ववाताया , ,		, , तृष्णाया पानम् , ,		मद्यपानसुखस्य सुरैरपि	
, , क्षतपित्तज्वरोक्त शोधनम् , ,		रोगोपसर्गजायां , ,		, , अन्धातुक्षीणादौ पानम् , ,		स्पृहणीयत्वम् , ,	
, , कट्टीमधुककल्क , ,		पूर्वामयक्षीणजाया त्वरित		, , तृ पानाशक्ते मुखालेप , ,		मद्यपानरहितस्य निन्दा , ,	
, , श्रेयस्यादि घृतम् , ,		औषधम् , ,		, , दाहसप्राप्ति , ,		तस्माद्व्यवस्थया पान हिनम् , ,	
, , प्रपौण्डरीकादि , , ६२५		—→०←—		, , दाहेऽतिशिशिरो विधि , ,		एष धनिना विधि , ,	
, , स्वादुवर्गकृत , ,		मदालययादिचिकित्सिता-		, , रोहिणीशिरावेध , ,		द्रविद्राणा विधि , ,	
, , अनुवासनवस्ति , ,		ध्याय ॥ ७ ॥		कफाधिके वमनोपवासो , ,		मद्यपानस्य समययोग , ,	
, , पिचुमन्दादिना वमनम् , ,		मदालये चिकित्साप्रकार. ६३१		, , शुण्ड्यादिशीतकषाय , ,		वाताधिकस्य मद्यपानप्रकार , ,	
, , कुलत्थादि अन्नपानम् , ,		तत्र हेतु , ,		, , निरामक्षुधिते शार्क		पैत्तिकस्य , , ६४१	
, , वचादिचूर्णम् , ,		मद्योत्पन्नव्याधेर्मद्यमेवौषधम् , ,		रादिमद्यम् , ,		श्लेष्मिकस्य , ,	
, , पुष्करादिचूर्णम् , ,		मद्यस्य विषसादृश्यम् ६३२		, , यवगोधूममाद्यन्न मांस-		वाते हित मद्यम् , ,	
, , अभयादिक्वाथ , ,		अत विषजव्याधेरपि विधान्त		रसश्च , ,		पित्ते , ,	
, , रोहितकादिलेह , ,		रमौषधम् , ,		, , मांस माधवपान च ६३५		कफे , ,	
, , श्लेष्मगुल्मोक्तघृतादीनि , ,		मद्योत्पन्नव्याधेर्मद्यौषधत्वे		, , अष्टाङ्गलवणम् , ,		श्लेष्मिकस्य मद्यपानकाल , ,	
, , शिलाब्हादिरसायनानि , ,		उपपत्ति , ,		, , रुक्षोष्णोद्धर्तनादि , ,		पैत्तिकस्य , ,	
शूलचिकित्सा ६२६		अत्र हेतु , ,		, , सकामस्त्रीभिर्गुत्तया		वातिकस्य , ,	
अजीर्णशूलस्य औषधम् , ,		गुणयुक्त मद्य धातुसाम्य-		जागरणम् , ,		समदोषस्य , ,	
जीर्णशूलस्य , ,		करम् , ,		सन्निपाते दशविधे चिकित्सा , ,		मदमूर्च्छायेषु सामान्यचि	
जीर्यच्छूलस्य , ,		पानालयौषधकाल , ,		, , त्वयादि पानकम् , ,		कित्सा , ,	
रुद्धगतावनिले अनुलोम-		तत पर यथायथ रोगौषधम् , ,		, , हर्षणी क्रिया , ,		, , सामान्यचिकित्सावि-	
नम् ६२७		वाताधिके मदालये पिष्टकृत		, , पभिरशान्ते पय -		स्तर , ,	
कृमिजे हृद्रोगे औषधम् ६२८		मद्यम् , ,		पानम् ६३६		प्रसक्तवेगेषु विशेष. , ,	
तृष्णाचिकित्सा , ,		, , मासरसा. ६३३		पय पाने उपपत्ति , ,		, , विशेषचिकित्सा ६४२	
सर्वास्तु तृष्णास्तु सामान्य-		, , रागषाड्वा , ,		पयसा विहते रोगे मद्यपानम् , ,		, , शोधनम् , ,	
मौषधम् , ,		, , गोधूममाषाड्वा , ,		विश्वयध्वसकयोश्चिकित्सा , ,		, , सत्त्वावजय , ,	
वातजायां तृष्णाया-		, , अच्छवारुणी , ,		सुरापानस्य गुणा स्तुतिश्च , ,		, , अतिप्रवृद्धेषु औषधम् , ,	
मौषधम् ६२९		, , स्वरसकाथा. , ,		मद्यस्य मेदोनिलकफज-		, , विषजेषु , ,	
पित्तजाया , ,		, , मस्त्वादि , ,		रोगनाशकत्वम् ६३७		सन्ध्यासे औषधम् , ,	
कफजाया , ,		, , अभ्यङ्गादि , ,		मद्यस्यावश्यकत्वम् , ,		मनस सरक्षणम् , ,	
सन्निपातजाया , , ६३०		, , प्रावरणम् , ,		मद्यविना आनूपादिमास कथ		—→०←—	
आमजाया , ,		, , धूमोऽनुलेपन		परिणमेत् ६३८		अर्शश्चिकित्सिताध्यायः ॥ ८ ॥	
उपवासजाया , ,		च , ,		, , लक्षुनप्रयोगे कियान्		अर्शसां दाहविधि ६४३	
श्रमजाया , ,		, , स्त्रिय , ,		गुण , ,		, , दाहानन्तर कर्तव्यम् , ,	

विषया.	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
अर्शसा एकैकस्य सप्ताहा-		गजकणादिभिः सरुता		वातकफानुबन्धलक्षणम्	६५०	चित्रकावलेह	६५४
दुपचार	६४३	फलाम्लादयो दीपना	६४७	दुष्टे रक्ते शोधनादि	,,	गुडादिगुटिका	,,
बह्वर्शस उपचारक्रम	६४४	भिन्नशरुतामय क्रम	,,	रक्तस्रोतेरुपेक्षणकाल	,,	सूरणपुटपाक	,,
सुदग्धस्य लक्षणम्	,,	कठिनपुरीषाणा क्रमो व-		अनन्तर तिक्तद्रव्योपचार	,,	सूरणगुटिका	,,
वस्तिशूले लेप	,,	क्षयमाण	,,	वातोल्बणे रक्ते खेह	,,	अन्या सूरणगुटिका	,,
शक्नुमूत्रप्रतीघाते काथ	,,	,, सलवणावारुणीपानम्	,,	पित्तोल्बणे रक्ते स्तम्भनम्	,,	वडवामुखशूर्ण	,,
,, क्षीर तैल वा	,,	,, सलवणतक्रादिपानम्	,,	कफोल्बणे रक्ते कषाया	,,	कलिङ्गादिवटिका	,,
,, अन्न खेहाश्च	,,	,, करञ्जपल्लवभक्षणम्	,,	,, चूर्णकल्कौ	,,	सैन्धवादिचूर्णम्	,,
दाहायोग्यार्शसा सेचनविधि	,,	,, सगुडनागरादियोगाः	,,	,, कुटजावलेह	६५१	शुष्कार्श सु श्रेष्ठमौषधम्	,,
,, क्षारकर्मकर तैलम्	,,	,, पथ्याशतद्रव्ययोग	,,	,, द्वितीय कुटजावलेह	,,	आर्द्रार्श सु	,,
,, सेचनानन्तर स्वेदः	,,	,, अजशृङ्गीमूलकटुकयोग	,,	,, रोध्रादियोग	,,	सर्वार्श सु	,,
,, धूपनम्	,,	,, त्रिवृतात्रिफलायोग	,,	,, आजदुग्धेन शाल्यन्नम्	,,	अर्श सु सेव्यासेव्यम्	६५५
,, गुदजशातनी वर्ति	६४५	,, पथ्यातक्रयोग	,,	,, यष्ट्याह्वादिचूर्णम्	,,	अर्शआदौ विशेषेणाभिरक्षणम्	,,
,, ,, अन्या वर्ति	,,	,, पथ्यापिप्पलीयोग	,,	,, रोध्रादिचूर्णम्	,,		
,, गुदजशातना लेपा	,,	,, पथ्यात्रिवृदन्तीयोग	,,	,, अतिप्रवृत्ते शूले शोणिते च			
,, गुदजशातनानि तैलानि	,,	,, दाडिमस्वरसादितक्रयोग	,,	यवान्यादिचूर्ण	,,	अतीसारचिकित्सिता-	
,, धूपनादिभिर्बुध्दरुधि-		,, पाठातक्रयोग	,,	,, दुग्धिकादिष्टतम्	,,	ध्याय. ॥ ९ ॥	
रस्त्राव	,,	,, चित्रकशुण्ठीसीधुयोग	,,	,, धातव्यादिष्टतम्	,,	आमातीसारे पूर्व लङ्घनम्	६५५
,, जलौकादिभि	,,	,, चित्रकशुण्ठीगौडयोग	,,	,, यवक्षारादिष्टतम्	,,	,, वमनम्	,,
,, दुष्टरक्तावसेचने कारणम्	,,	,, हृषुषादिसुरायोग	६४८	,, शर्करादिनवनीतम्	,,	,, उपेक्षणम्	,,
अर्शोनाशक तक्रम्	,,	,, वर्धमानपिप्पलीतिल-		,, शोणिते श्रेष्ठमौषध छा-		,, पूर्व न सङ्ग्रहणम्	,,
,, चूर्णम्	,,	क्षीरयोग	,,	गनवनीतादि	,,	विबद्धदोषे प्राणदा	६५६
गुदश्चयथुशूलार्ते हिङ्गवादि	,,	,, दु स्पर्शकादिपाठायोग	,,	,, पलाण्डु	,,	मध्यदोषे भूतीकादिक्वाथ	,,
,, गुडहरीतकी	६४६	,, अभयारिष्ट	,,	वातजये यत्न	६५२	,, बिल्वादिक्वाथ	,,
,, पथ्यादिचूर्णम्	,,	,, दन्त्यरिष्ट	,,	प्रबले रक्तपित्ते शीतोपचार	,,	,, बिडादिक्वाथ	,,
,, कलिङ्गादिचूर्णम्	,,	,, दुरालभारिष्ट	,,	एवमशमे रसैर्घृतैश्च तर्पण	,,	,, शुण्ठ्यादिक्वाथ	,,
,, त्रिपट्टादि चूर्णम्	,,	,, फलाम्लादिष्टतम्	,,	तैलादिना सेचन च	,,	अल्पदोषे उपवास	,,
,, तक्रतर्पणम्	,,	,, पिप्पल्यादिष्टतम्	,,	सिद्ध पिच्छावस्ति	,,	अतीसारे पानार्थ जलम्	,,
,, हृषुषादि चूर्णम्	,,	,, पलाशक्षारादिष्टतम्	,,	अनुवासने खेह	,,	,, अन्नम्	,,
,, पीलुफलानि	,,	,, पञ्चकोलादिष्टतम्	,,	चाङ्गेरीष्टतम्	,,	,, तक्रादिकम्	,,
,, निरन्नेन तक्रपानम्	,,	,, चाङ्गेरीष्टतम्	६४९	मधुराम्लादीनां व्यत्यासेन		,, भोज्यम्	,,
अत्यर्थ म दाशौ तक्रोप-		,, शिखितित्तिर्यादिमां-		प्रयोजनम्	,,	कफपित्ताधिके पेया	,,
चार एव	,,	सरसा	,,	उदावर्ते स्वेद	,,	वाताधिके	,,
तक्रोपचारकाल	,,	,, वास्तुकादि शाकम्	,,	,, वर्ति	,,	दोषबहुले विरेक	६५७
अशक्तौ अवलेहिका पेया च	,,	,, रक्तशाल्यन्नम्	,,	,, चूर्णम्	,,	,, पेया	,,
अत पर शाल्यन्नम्	,,	,, व्यञ्जन मासरसाश्च	,,	,, खेहवस्ति	,,	पक्वदोषे सप्रवाहिके औषधम्	,,
तक्रप्रकारा	,,	मदिरादिक पानम्	,,	,, कल्याणकक्षार.	६५३	,, ,, अन्नम्	,,
तक्रप्रयोगे गुणा	,,	विद्धाताद्यनुलोमनस्य फलम्	,,	,, गाढवर्चाशर्सा प्रोक्त चि		,, ,, यवागू	,,
तत्रोपपत्तिः	,,	उदावर्तादिषु अनुवासनम्	,,	किस्तिनमपि	,,	,, ,, खल	,,
मथितविशेषपानेऽर्श क्षय	,,	अनुवासनयोग	,,	पूतिकरञ्जशुक्तम्	,,	,, ,, अपराजित खल.	,,
तक्रारिष्टम्	६४७	अथवा निरूह.	६५०	पूतिकरञ्जशुक्तम्	,,	पुरीषक्षये यूषा.	,,
कुम्भविशेषे जात तक्रम-		रक्ताशर्सा वातकफानु-		पीलुफलशुक्तम्	,,	,, अन्नम्	,,
शौहरम्	,,	बन्धे चिकित्सा	,,	दशमूलादिगुड.	,,	,, खल	,,
भाग्यादिष्वप्येष विधि.	,,					,, व्यञ्जनम्	,,

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पुरीषक्षये सक्तव	६५७	पित्तातिसारे सामे किरातति		रक्तातिसारे चन्दनकल्क ६६२		वातजे सामे तक्रस्य त्रिदोष-	
„ माषा	„	क्तकादिचूर्णम् ६६०		„ गुददाहपाकयो सेक-		हरत्वम् ६६६	
„ मांसरस	„	„ कटङ्कटेन्यादि		लेपा	„	„ अम्लादिचूर्णम्	„
वाते प्रतिहते बालवित्त्वा		चूर्णम्	„	„ सशूलरक्तादौ पिच्छा-		„ नागरादिकाथ-	
दिलेह	६५८	„ तिलादिचूर्णम्	„	वस्ति	„	कल्को	„
„ शाबरत्वगादि	„	„ नागरादिचूर्णम्	„	„ शिशिपादिकायस्य	„	„ नागरहरीतकीचूर्णम्	„
विबद्धवातादौ क्षीरसौहिल्यम्	„	„ पक्के निशादिकाथ	„	„ अनुवासनार्थं घृतम्	„	„ वचादिचूर्णम्	„
„ धारोष्ण क्षीरम्	„	„ रोध्रादिगणकाथ	„	„ शतावरीघृतलेह	„	„ सप्रवाहे विड-	
„ परण्डशृत क्षीरम्	„	„ अम्बुछादिगणकाथ	„	„ नवनीतशर्करामधु-		लवणादिचूर्णम्	„
„ बालवित्त्वशृत क्षीरम्	„	„ प्रियङ्गवादिग		योग ६६३		„ कलिङ्गादिचूर्णम्	
आमे सवेदने मुस्ताक्षीरम्	„	णकाथ	„	„ न्यग्रोधादिघृतम्	„	„ पथ्यादिचूर्णम्	„
चिरकालप्रवाहिकाया पि-		„ पेयाविलेपीखला	„	„ श्लेष्मातिसारे वातोक्त पाचनम्	„	„ पिप्पल्यादिचूर्णम्	„
प्पलीचूर्णं मरीचचूर्णं च	„	„ अजापय.	„	„ विस्वादिकाथ	„	„ लवणपञ्चकादि	
निरामशूलादौ सक्षार घृतम्	„	„ विरेचनम्	„	„ वचादिकाथ	„	गुटिका ६६७	
„ दध्यादितैलम्	„	„ विरेकार्थं पलाशफल		„ पिप्पलीमूलादिकाथ	„	„ तालीसादिगुटिका	„
„ शुण्ठ्यादितैलम्	„	काथ	„	„ पाठादिकाथश्चूर्णं वा	„	„ निरामे घृतम्	„
„ मासदुग्धाज्यम् ६५९		„ „ त्रायमाणकाथ	„	„ सौवर्चलादिचूर्णम्	„	„ निरुहवस्ति	„
„ पानादिप्रयुक्त तैल श्रे-		„ अनुवासनम् ६६१		„ कपित्थादिलेह	„	„ विरेचनम्	„
ष्ठम्	„	„ अनुवासनार्थं घृतम्	„	„ कट्फललेह	„	„ अनुवासनम्	„
श्रेष्ठत्वे कारणम्	„	„ पिच्छावस्ति	„	„ कणालेह	„	„ अनन्तर लघ्वन्नम्	„
„ कारणान्तराणि	„	„ पिच्छावस्त्यर्थं द्रव्य		„ तक्रपानम्	„	„ पञ्चमूलादिघृतम्	„
गुदशूलभ्रशयोर्घृतम्	„	विधिस्तत्फल च	„	„ बालवित्त्वानि	„	„ बीजपूरकघृतम्	„
„ अन्यदृतम्	„	„ कुटजफाणितम्	„	„ पाठादिचूर्णम्	„	„ अम्बुजनार्थं तैलम्	„
„ खेहवस्ति.	„	„ चिरोत्थितादौ पुटपाका	„	„ कपित्थाष्टकम्	„	„ श्लेष्माघृतवातादौ चूर्णम्	„
प्रवाहणादौ अनुवासनम्	„	„ दीर्घवृन्तपुटपाक	„	„ दाडिमाष्टकम् ६६४		पित्तजे ग्रहणीदोषे वमनवि-	
गुदभ्रशेऽन्त प्रवेश	„	„ क्षीरिद्रुमपुटपाका	„	„ खल	„	रेकौ तित्ताद्यन्न चूर्ण-	
„ गो फणाबन्ध	„	„ कट्वजयोग	„	„ क्षीणेकफे अम्लादिघृतम्	„	खेहाश्च	„
„ पञ्चमूलादितैलम्	„	रक्तातिसारे निदानलक्षणे		कफवाताधिके पिच्छावस्ति	„	„ पटोलादिचूर्णम् ६६८	
पित्तातिसारे सामे लङ्घनम्	„	„ पन्नोत्पलादिशृत छा-		„ अनुवासनम् ६६५		„ भूनिम्बादिचूर्णम्	„
„ पानीयम् ६६०		गपय	„	क्षीणकफादौ वायो.प्रबलत्वम्	„	„ नागरादिचूर्णम्	„
„ अन्नम्	„	„ पाने भोजने गुदसेचने च	„	प्रबले वायु शीघ्र चिकित्स्य	„	„ चन्दनादिघृतम्	„
„ कुटजादिचूर्णम्	„	„ पानादौ रसयूषादयोऽ-		त्रिदोषाणा चिकित्साक्रम	„	„ कुष्ठोक्ततित्करुघृतम्	
„ पाठादिचूर्णम्	„	नम्ला ६६२		भयशोकातीसारयोश्चिकित्सा	„	श्लेष्मजे ग्रहणीदोषे वमनम्	„
„ अतिविषावित्त्वा-		„ काश्मर्यफलयूष.	„	अतीसारमुक्तलक्षणम्	„	„ कटुमूलादिभिर-	
दिकाथ	„	„ पेया	„			शिवर्धनम्	„
„ अतिविषामूर्वा-		„ नवनीत प्राग्भक्तम्	„	ग्रहणीदोषचिकित्सिता-		„ पञ्चकोलादिसिद्ध	
दिकाथ	„	„ आज मार्गं वा रक्तम्	„	ध्याय. ॥ १० ॥		„ पेयाद्यन्नम्	„
„ अतिविषाशुण्ठ्यादि-		„ क्षीरोद्भव घृतम्	„	ग्रहणीदोषेऽजीर्णवदतीसार-		„ मधूकपुष्पाद्यासव	„
काथ	„	„ शतावरीकल्क	„	वचोपचार ६६५		„ मधूकपुष्पस्वर-	
„ वत्सकबीजकाथ	„	„ लाक्षादिसिद्ध घृतम्	„	वातजे „ यवाग्वाद्यन्नम्	„	सासव ६६९	
„ सुस्ताकाथ	„	„ कृष्णमृदादिकम्	„	„ सामे पेया	„	„ द्राक्षादिस्वर-	
„ शाल्मलीवृन्तकाथ	„	„ प्रियङ्गुकल्क	„	„ जल तक्र च	„	सासवा	„
		„ कृष्णतिलकल्क	„				

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
श्लेष्मजे ग्रहणीदोषे हिङ्गवा-		अत्यग्ने सामान्यचिकित्सा ६७२		,, कौञ्चास्थ्यादिचूर्णम् ६७५		अश्मरीत्रणे गच्छति मूत्रे	
दिक्षार ६६९		,, आहारदोषादि पचनक्रम ,,		अश्मर्या नृत्यकुण्डकचूर्णम् ,,		वस्तय ६७७	
,, भूनिम्बादिक्षार ,,		अग्निबलस्य शक्ति ,,		,, शिगुमूलकाथ. ,,		रूढव्रणेऽपि वर्षपर्यन्त नगा-	
,, हरिद्रादिक्षार ,,		अग्ने पालनम् ,,		,, तिलादिक्षार ,,		धारोहणनिषेध ,,	
,, सुधाकाण्डादि-		तस्य फलम् ,,		अश्मरीवेदनाया कपोतवङ्का-		शस्त्रकर्मणि वज्र्यानि मर्माणि ,,	
क्षारगुटिका ,,				चूर्णम् ,,			
,, मातुलुङ्गादिचूर्णम् ,,		मूत्राघातचिकित्सिता-		,, कपोतवङ्कासिद्ध क्षीरम् ,,		प्रमेहचिकित्सिता-	
,, सवाते मातुलु-		ध्याय ॥ ११ ॥		,, हरीतक्यस्थिसिद्ध ,,		ध्याय ॥ १२ ॥	
ङ्गादिघृतम् ,,		वातजे मूत्रकृच्छ्रे स्वेद ६७३		,, पुननवासिद्ध ,,		प्रमेहे वमनरेचने ६७८	
,, धान्वन्तरादिघृ-		,, दशमूलादिसिद्धा खेहा ,,		,, मयूरशिखा मूलचूर्णम् ,,		,, आस्थापनम् ,,	
तानि ,,		,, दशमूलादीना पानान्न-		मूत्राघातेषु क्रियाविभाग ,,		शुद्धे मांसरसैस्तरपणम् ,,	
,, विडादिक्षारघृतम् ,,		स्वेदेष्वप्युपयोग ,,		,, बृहत्यादिगणस्य काथादि,,		अत्यपतर्पणे मूत्रग्रहाद्या ,,	
सन्निपातजे ,, पञ्चकर्माणि ६७०		,, मदिरा ,,		,, देवदार्यादिचूर्णम् ,,		ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि ,,	
मन्दाग्नौ प्रतिदोष प्रत्यवस्थ		पित्तजे मूत्रकृच्छ्रे सेकलेपादि ,,		,, धन्व्यासस्वरस ,,		अशोध्ये प्रमेहे च ,,	
च चिकित्सितम् ,,		,, शतावर्यादिकाथ ,,		,, ककुभकाथ ,,		सर्वप्रमेहेषु हरिद्रायोग ,,	
,, खेह एव श्रेष्ठ भेषजम् ,,		,, वृषकादिकल्क ,,		,, त्रिफलाकल्क ,,		,, दाव्यादिकाथ ,,	
,, कफे क्षीणे घृतम् ,,		,, एवार्खीजकल्क ,,		,, यवागू व्याघ्र्यादिसिद्धा,,		,, चित्रकादिकाथ ,,	
,, कठिनमले लवणघृतम् ,,		,, द्राक्षाकल्क ,,		,, वीरतरादिसिद्धा ,,		,, गुडूचीस्वरस ,,	
,, रूक्षत्वे दीपन घृत तैल वा,,		कफजे ,, वमनस्वेदादि ,,		,, ताम्रचूडरससिद्धा,,		,, आमलकस्वरस ,,	
,, खेहातियोगे क्षारादय ,,		,, सूक्ष्मैलायोग ,,		,, शिलाजतु वीरतरादि-		कफप्रमेहे रोध्रादिकषाय. ,,	
,, उदावर्तजे निरूहखेह-		,, सारसास्थ्यादि-		भावितम् ,,		,, पाठादिकषाय ,,	
वस्तय ,,		योग ,,		अश्मरीच्युतौ रथादिगमनम्,,		,, गायत्र्यादिकषाय ,,	
,, दोषातिवृद्धिजे शुद्धि		,, कण्टकारीस्वरस ,,		मूत्राघातेषु वीरतरादि ,,		पित्तप्रमेहे उशीरादिकषाय ,,	
पेयादिक्रमश्च ,,		,, करञ्जबीजचूर्णम् ,,		,, विरेचनार्थं तैलक		,, पटोलादिकषाय ,,	
,, व्याधिसुक्तस्य घृतमेव ,,		,, धवादिक्काथ ,,		सर्पि ६७६		,, रोध्राम्बादिकषाय ,,	
,, अध्वादिजे यवागूघृतम् ,,		,, धवादिसिद्धा पेया,,		,, बस्तिकर्म ,,		प्रमेहे एभि सस्कृत पानान्नम्,,	
,, दीर्घकालजे साम्ला		,, प्रवालचूर्णम् ,,		,, उत्तरवस्तिर्विशेषत ,,		वातप्रमेहे खेहा सस्कृता ,,	
मासरसा ६७१		,, पाटलाक्षार ,,		शुक्राश्मर्या प्रमदासेवनम् ,,		सर्वप्रमेहे यवानां विकृति ,,	
,, यथावस्थ खेहादय ,,		,, क्षारयुक्ता मदिरा ,,		एवमुपशमाभावे राश प्रश्न-		,, तुणधान्यानि ,,	
,, सखेह आहार ,,		,, पाटल्यादि-		पूर्वक शस्त्रावचारणम् ,,		,, मुद्गादिधान्यानि ,,	
,, अभोजनातिभोजननिषेध ,,		क्षारा ६७४		प्रश्नप्रकार ,,		,, श्रीकुण्ड खल ,,	
अत्यग्ने (भस्मकस्य) सप्राप्ति ,,		त्रिदोषजमूत्रकृच्छ्रादौ यथा-		शस्त्रकर्मविधि ,,		,, कपित्थादिफलानि ,,	
,, लक्षणम् ,,		वस्थम् ,,		विश्लेष्यस्य विधि ६७७		,, तत्कृता रागषाडवा ,,	
,, उपद्रवा ,,		अश्मर्या साध्यत्वादि ,,		अस्त्रपूर्णं बस्तौ उत्तरवस्ति ,,		,, तिक्तानि शाकानि ,,	
,, गुरुखिण्वाद्यन्नपानानि ,,		,, पूर्वरूपेषु खेहादिक्रम ,,		मूत्रसंशुद्धौ गुडसौहिल्यम् ,,		,, मधु त्रिफला च ,,	
,, अजीर्णेऽपि भोजनम् ,,		वाताश्मर्या पाषाणभेदादि-		,, यवागू ,,		,, शुष्का भक्ष्या- ,,	
,, कृशराद्यन्नम् ,,		घृतम् ,,		,, ओदनम् ,,		,, शूल्यानि धन्वर्मांसानि ,,	
,, औदकानूपमासानि ६७२		,, परण्डमूलादिकल्क ,,		,, मासरसा ,,		,, अयस्कृति ,,	
,, विशेषतो मत्स्या ,,		पित्ताश्मर्या कुशादिघृतम् ,,		अश्मरीत्रणे प्रक्षालनम् ,,		,, जीर्णा मध्वरिष्टादय. ,,	
,, आविक मांसम् ,,		कफाश्मर्या वरुणादिघृतम् ,,		,, लेप ,,		,, असनादिसारादिजलम्,,	
,, वृषायां पयोघृतादिपानम्,,		अश्मर्या क्षारक्षीरयवाग्वा-		,, तैलम् ,,		,, यवसक्तुविशेष ६७९	
,, , , श्यामादिविरेचनम्,,		दय ६७५		,, स्वेद ,,		कफपित्तप्रमेहे शालादिपुष्प-	
,, , , पायसभोजनम् ,,		शर्कराया पिचुकादिकाथ ,,		,, अगच्छति मूत्रे दाह ,,		चूर्णम् ,,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
वातकफजे त्रिकण्टकादि-		पच्यमाने विद्रधौ उपनाह ६८२		मेदोजे वृद्धौ प्रतिसारित-		वातगु मे शूलादिषु कायचूर्ण-	
तैलम् ६७९		बहि पक्वस्य विद्रधेलक्षणम् ,,		त्रणस्य		वटका ३८६	
पित्तजे त्रिकण्टकादिघृतम् ,,		,, ,, मेदन त्रणवदुप-		सीवनम् ६८४		,, ,, चूर्णानामनुपानम्,,	
वातपित्तजे कफपित्तजे च		चारश्च ,,		,, ,, अभ्यञ्जन तैल म		,, कफयुक्ते वटका ,,	
घृततैलम् ,,		अन्त पक्वस्य विद्रधेलक्षणम् ,,		न शिलादिघृतम् ,,		,, हिङ्गवादि चूर्ण हृच्छू	
सर्वप्रमेहे धान्वन्तर घृतम् ,,		,, ,, स्वयप्रवृत्तस्य पूय		,, ,, खेहस्वेदशीलनम् ,,		लक्ष्मच्छगुल्मादिहरम् ,,	
,, रोध्रासव ,,		स्योपेक्षणम् ,,		मूत्रजे ,, स्वेदन वेष्टन वेध		,, वैश्वानरशूर्ण ६८७	
,, अयस्कृति ,,		,, असम्यग्बहि स्त्रावे		न स्त्रावण त्रणवद्वन		,, त्रिकण्टकादि (हिङ्गा-	
,, उद्वर्तनव्यायामादि ६८०		वरुणादिचूर्णम् ,,		रोपण च ,,		ष्टक) चूर्णम् ,,	
,, शिलाजतुरसायनम् ,,		,, ,, मधुशिशुचूर्णम् ,,		अन्नजे ,, वातवृद्धिबत्		,, शार्दूलशूर्ण ,,	
अधने प्रमेहिणि मुनिवर्तनादि,,		,, ,, सस्कृता यवागू ,,		सुकुमार घृतम् ,,		,, सिन्धुत्थादिचूर्णम् ,,	
कृशे बृहणम् ,,		,, ,, यवादिशूषैरन्नम् ,,		वर्ध्मेशान्त्यभावे दाह.		,, पूतीकादिभस्म ,,	
पिटिकाना चिकित्सा ,,		,, ,, दशाहाधूर्व त्रा-		दाहविधि ,,		,, हिङ्गवादि ,,	
,, प्राग्रूपे क्षीरिवृक्षजला-		यन्त्यादिघृतेन		दाहेऽन्यमतम् ,,		,, मातुलुङ्गरसादि ,,	
दिपानम् ,,		शोधनम् ,,		गुल्मादावयमेव विधि ,,		,, शुण्ठ्यादिचूर्णम् ,,	
,, ,, तीक्ष्ण शोधनम् ,,		शुद्धे तिक्तक घृतम् ,,				,, सकफे परण्डतैल	
,, त्रणरोपण तैलम् ,,		विद्रधीषु गुल्मचिकित्साऽपि ,,		गुल्मचिकित्सिता-		प्रसन्नया ,,	
,, उद्वर्तनकषाय ,,		,, सर्वावस्थासु गुग्गुलिशि-		ध्याय. ॥१४॥		,, सपित्ते परण्डतैल पयसा ,,	
,, परिवेककषाय ,,		लाजतु च ६८३		वातगुल्मे बद्धशक्नुदातादौ		,, ससन्तापे सखेहो विरेक ,,	
,, पानान्नकषाय ,,		,, यत्नेन पाकवारणम् ,,		स्निग्ध कृत्वा		,, ,, रक्तमोक्ष ,,	
,, पाठादिचूर्ण नवायस		,, तस्य हेतु ,,		स्वेद ६८५		,, लशुनक्षीर उदावर्तादि-	
च ,,		,, मेहे सति मेहचिकित्सा ,,		,, स्वेदस्य फलम् ,,		हरम् ६८८	
मधुमेहिन शिलाजतुरसा-		स्तनविद्रधौ सर्व त्रणवत् ,,		गुल्मे खेहपान हितम् ,,		,, तैलादिमिश्रणम् ,,	
यनात् पुनर्नवत्वम् ,,		,, शस्त्रकर्मणि स्तन्यवा-		उर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण		,, चित्रकादिकाथ ,,	
		हिन्यदिपालनम् ,,		खेहपानम् ,,		,, पुष्करादिकाथ ,,	
विद्रधिबृद्धिचिकित्सिता-		वातजे वृद्धौ त्रिवृता खेहनम्,,		पकाशयगते बस्ति ,,		,, वाय्यादिकाथ ,,	
ध्याय ॥ १३ ॥		,, ,, कौशाभ्रादिभिर्वि		जठराश्रये खेहो बस्तिश्च ,,		,, शिलाजतु पयसा ,,	
आमे विद्रधौ शोफवत्		रेचनम् ,,		वातगुल्मे दीप्ताभ्यादौ बृंहणा-		,, उदावर्ते वाय्वभोजनम्,,	
उपक्रम ६८१		,, ,, ततो निरुहोऽनुवा		न्यन्नपानानि खेहा नि		,, बद्धविण्मारुते यवान्न	
पके ,, त्रणवत् ,,		सन च ,,		रूहा अनुवासनाश्च ,,		कुल्माषा वा ,,	
वातिके ,, धावनलेपनशो-		,, ,, वातघ्ना स्वेदलेपा ,		बस्तिकर्म पर गुल्मघ्नम् ,,		,, समले नीलिन्यादि-	
धनरोपणानि,,		,, ,, पके भित्वा त्रण-		तस्य हेतु ,,		घृतम् ,,	
पैत्तिके ,, ,,		क्रिया ,,		अतो वातपित्तकफगुल्मेषु		,, नीलिनीघृतम् ,,	
कफजे ,, ,,		पित्तरक्तजे ,, आमपके शो-		सानुवासना निरुहा ,,		,, कुकुटादिमासम् ,,	
रक्तागन्तुजे ,, पित्तजवत् ,,		फत्रणक्रिया ,,		वातगुल्मे शूलानाहहर हिङ्ग-		,, शाल्यन्न मदिरा घृतम् ,,	
अन्तर्विद्रधौ काथ ,,		,, ,, रक्तहरणम् ,,		ग्वादिसर्पि ,,		,, अन्न पान च ,,	
,, घृतम् ,,		कफजे ,, पीतदारुकक ,,		,, उदरानाहादौ च हपु-		पित्तगुल्मे स्निग्धोष्णजे विरेक ,,	
,, निरुहखेहवस्ती ,,		,, ,, श्लेष्मग्रन्थिक्रम. ,,		षादिसर्पि ,,		,, द्राक्षादिविरेचनम् ,,	
विद्रधिगुल्मादौ त्रायन्त्यादि-		,, ,, पके पाटिते च		,, दाधिक घृतम् ६८६		,, रूक्षोष्णजे सशमनम् ६८९	
काथ ६८२		त्रणशोधन तैलम् ,,		,, व्यूषणादि घृतम् ,		,, तिक्तादिघृतम् ,,	
,, त्रायमाणा घृतम् ,,		मेदोजे ,, स्वेदनम् ,,		,, लशुनादिघृतम् ,,		,, वृणपञ्चमूलदि-	
,, द्राक्षादिघृतम् ,,		,, ,, ततो दारणम् ६८४		,, षट्पल घृतमपि ,,		क्षीरम् ,,	
विद्रधिसमीपे रक्तहरणम् ,,				,, वृद्ध कफमुल्लिखेत् ,,		,, आत्ययिके विरेक ,,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पित्त रूक्षो आल्य विरेक-		श्लेष्म० कृतमूलत्वादियुते क्षा-		उदरे षट्पल दशमूलादि-		उदरे पार्श्वशूलादौ विस्वक्षा-	
द्रव्यधृत क्षीर वा ६८९		रारिष्टाभिक्रमाणि ६९१		सिद्धम् ६९३		रतैलम् ६९५	
,, आमलकादिधृतम् ,,		,, अशौश्मरीग्रहण्युक्ता		,, नागरादि धृततैलम् ,,		,, ,, टिण्डुकादिक्षारतैलम्	
,, द्राक्षादिकल्क ,,		क्षारा ,,		,, गोमूत्रधृतम् ,,		,, वातावृते कफादौ पर-	
,, त्रायमाणाक्वाथ ,,		,, क्षार छेदनभेदनपात-		,, यवादिसिद्ध धृतम् ,,		ण्डतैलम् ,,	
,, दाहे शीतैर्धृतादिभिर-		नकृत ,,		,, स्निग्धाय कल्पोक्त		,, ,, देवदारुदिलेप ,,	
भ्यङ्गलेपस्पर्शा ,,		,, मन्दाभ्यादियुते आस-		विरेचनम् ,,		,, ,, वृश्चिकाख्यादि-	
,, विदाहपूर्वरूपादिषु		वारिष्ठ्योजना ,,		,, पटोलमूलादिचूर्णम् ,		,, काथसैचनम् ,,	
रक्तहरणम् ,,		,, शाल्याद्यन्नम् ,,		,, गवाक्ष्यादिचूर्णम् ,,		,, विरिक्तमलाने स्वेदो	
,, रक्तस्रुते फलम् ,,		,, वारुण्यादिपानम् ,,		,, नारायणचूर्णम् ,,		वेष्टन च ,,	
,, स्नानत्वे जाङ्गलस ,,		,, सुरा जगलश्च ,,		,, हपुषादिचूर्णम् ६९४		,, पुनराधमाने स्निग्धा	
,, सशेषातौ सर्पि ,,		,, वमनादिभिरश्मे दाह ,,		,, नीलिन्यादिचूर्णम् ,,		निरूहा ,,	
,, पाक्षोन्मुखे पित्तविद्र-		,, दाहविधानम् ६९२		,, आत्ययिके स्नेहविरेक ,,		,, सावरणे तीक्ष्णा निरूहा ,,	
धिवत् क्रिया ,,		,, आमाम्नये लङ्घनादि ,,		,, ,, हरीतकीधृतम् ,,		,, इति सामान्यचिकित्सा ,,	
,, अन्न पान च ,,		द्विदोषजे त्रिदोषजे च गुल्मे		,, ,, कुक्षीरधृतम् ,,		वातोदरे विदार्यादिधृतेन	
श्लेष्मगुल्मे पूर्वं वमनम् ,,		मिश्र. क्रम ,,		,, ,, त्रिवृत्सिद्ध धृतम् ,,		स्निग्ध स्निदितं	
,, अवग्ये उपवास ,,		रक्तगुल्मे स्नेहविरेचनम् ,,		,, ,, पय सिद्ध धृतम् ,,		तैस्वकादिना विरे-	
,, तिक्तादिसर्ग्या हि-		,, तिलक्वाथ ,,		,, ,, धृतादीना पश्चात्		चयेत् ६९६	
ङ्गवादिभिश्च वन्हि-		,, भाग्यादिचूर्णम् ,,		पेयादिपानम् ,,		,, ससर्जने कृते बलार्थ	
सन्धुक्षणम् ,,		,, पलाशक्षारसिद्धो यम		,, जीर्णे धृते विरिक्तस्य		क्षीरम् ,,	
,, निगूढत्वादियुते स्वेद		कस्नेह ,,		शुण्ठीजलादि-		,, लब्धे बले क्षीरवर्जनम् ,,	
न धृतपान च ६९०		,, एवमभिद्यमाने योनि-		पानम् ,,		,, ततो यूषादिभिरग्निव-	
,, दशमूलधृतम् ,,		विरेचनम् ,,		,, एवं त्र्यह रूक्षत्वे पुन		धनम् ,,	
,, भल्लातकधृतम् ,,		,, योनिविरेचनयोगा ,,		पुन सर्पिष्पानम् ,,		,, सोदावर्ते आस्थापनम् ,,	
,, सवदेहे च स्वेद ,,		,, अप्रवृत्ते रक्ते गुल्मभे-		,, एतानि धृतानि गुल्मा-		,, रूक्षत्वादियुक्ते अनु-	
,, स्नेहस्वेदफलम् ,,		दनम् ,,		दीना शान्तये ,,		वासनम् ,,	
,, घटिकायोजनम् ,,		,, प्रवृत्ते रक्ते उपेक्षणम् ,,		,, आनाहभेदन धृतम् ६९५		,, अविरेच्यत्वे शमना	
,, ततो गुल्मविदारणम् ,,		,, ,, मासरसाहार ,,		,, हृतदोषे शाट्योदनम् ,,		बरल्यादय ,,	
,, तत प्रपीडन अक्षण च ,,		,, ,, तरुणीसुरापानम् ,,		,, दोषशेषनिवृत्तये हरी-		पित्तोदरे स्वादुसिद्धधृतेन	
,, ततो लेप स्वेदश्च ,,		,, अतिप्रवृत्ते रक्ते रक्त-		तकीसहस्रम् ,,		स्नेहनम् ,,	
,, एव स्थानाच्चलिते विरे-		पित्तहरा क्रिया ,,		,, ,, पिप्पलीसहस्रम् ,,		,, श्यामादिधृतेन विरे-	
चनैर्बस्तिभिश्च शोध-		,, वातातौ वातहरा क्रिया ,,		,, ,, पिप्पलीवर्धमानम् ,,		चनम् ,,	
नम् ,,		,, आनाहादौ उदावर्तब-		,, ,, शिलाजतु ,,		,, न्यग्रोषादिक्वाथेन निरूहः	
,, मिश्रक स्नेह. ससन ,,		लासघ्नी क्रिया ,,		,, ,, गुग्गुलु ,,		,, न्यग्रोषादिस्नेहेन अनु-	
,, नीलिनीधृत ससनम् ,,				,, ,, तुल्याद्रकरसं		वासनम् ,,	
,, सुकुमार धृत ,,				क्षीरम् ,,		,, दुर्बलस्य पूर्वमनुवास्	
,, उदरोक्तधृतानि ,,				,, ,, चित्रकदेवदा-		क्षीरवस्तिभिः	
,, दन्तीहरीतक्य. ,,				रुकल्क ,,		शोधनम् ,,	
,, त्रिवृताचूर्णम् ,, ६९१				,, ,, गजपिप्पल्यादि-		,, अग्निबले जाते पुन पुनः	
,, कुष्ठादिचूर्णम् ,,				कल्क ,,		त्रिवृत्कल्कक्षीरादि-	
,, गुग्गुलु ,,				,, विडङ्गादिकल्कयुक्त पय ,,		ना विरेचनम् ,,	
,, कल्पसिध्युक्ता निरूहा ,,				,, खुहीक्षीरादियुक्तमन्नम् ,,		,, सकफे समूत्रक्षीरेण ,,	
				,, खुहीक्षीरादिकृता उ-		,, सवाते सतिक्ताज्यक्षीरेण ,,	
				त्कारिका ,,			

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पित्तोदरे पषामन्यतमक्षीरेणा-		प्लीहोदरे ल० विडङ्गादि-		अधोदरेपु गौरवादियुक्ताना		पाण्डु० मृत्ति० केसरदि-	
त्रभोजनम् ६९६		भूति ६९८		वातरुफार्ताना		धृतम् ७०३	
„ पायसेन जठरोपनाह „		„ बदरकपत्रलेप „		तत्र अमृतम् ७०१		„ मृद्वेषणाय वेलादिभा-	
„ क्षीरवस्तिविरेचनानि		„ रोहीतकलतायोग „		„ सर्वेषां प्रयोगाणामथ		विता मृत् „	
पुन पुन „		„ रोहीतकधृतम् „		क्षीरम् „		„ „ दोषानुगमाद्वेषजम् „	
क्रफोदरे वत्सकादिधृतेन		„ कदल्यादितैलम् „		„ मेषजक्षीणाङ्गाना क्षीर		„ कामलाया पित्तघ्नम् „	
खेहनम् ६९७		„ वातकफोल्बणे गुल्म-		अमृतम् „		„ पथ्याधृतम् „	
„ स्निग्धे सुवक्षीरधृतेन		वदशिकर्म ६९९		—००००—		„ आरग्वधयोग „	
विरेचनम् „		„ पित्तोल्बणे जीवनीय-		पाण्डुरोगचिकित्सिता-		„ दन्तीकलम् „	
„ कटुक्षारयुक्तैरत्रै सस-		सर्पिरादि „		ध्यायः ॥ १६ ॥		„ द्रवन्तीचूर्णम् „	
जैनम् „		यकृदुदरे दक्षिणभुजे सिरा-		पाण्डुरोगे आदौ कल्याणका-		„ त्रिफलादिरस ७०४	
„ मुष्ककादिकाथेन निरुह „		मोक्ष „		दिसर्पि पानम् ७०१		„ निशाचजनम् „	
„ पतच्छृतखेहेन अनु-		„ अन्यत्सर्वं प्लीहवत् „		„ दाडिमादिसिद्ध धृतम् „		„ तिलपिष्टनिभे मले	
वासनम् „		बद्धोदरे स्वेदो निरुहोऽनुवा-		„ खेहिते वमनम् „		कफहरम् „	
„ व्योषदुग्धादिना		सन च „		„ पुन स्निग्धे विरेचनम् „		„ शाखाश्रयकारण लिङ्ग	
भोजनम् „		„ परिससीन्यन्नानि „		„ दन्तीफलरसादयो विरे-		चिकित्सा च „	
„ सैमित्यादौ अरिष्टक्षारा		„ तीक्ष्ण विरेचनम् „		चनयोगा ७०२		कुम्भकामलाया शिलाजतु „	
„ „ हिङ्गवादिक्षार „		„ उदावर्तहर वातघ्न च		„ स्वर्णक्षीर्यादय „ „		„ माक्षिकधातु सुवर्ण वा „	
„ अरिष्टगोमूत्रादय „		कर्म „		„ गोमूत्रभावितमयोरज „		हलीमके गुडुचीधृतेन खेहनम् „	
„ मूलकबीजादिभिरुपनाह „		छिद्रोदरे स्वेद विना कफो-		„ शोधिते पथ्या „		„ ततो त्रिवृतया विरेचनम् „	
„ अमीक्ष्ण स्वेद „		दरवत् „		„ विशालादिचूर्णम् „		„ विरिक्ते मधुर वातपित्त-	
सन्निपातोदरे प्रत्याख्याय		„ जातं जात जल स्राव्यम् „		„ वासादिकाथ „		घ्नं चाद्यात् „	
क्रिया „		उदकोदरे अब्दोषहराणि „		„ व्योषादि(नवायस)चूर्णम् „		„ द्राक्षादिलेहो मधुरधृताति „	
„ दन्तीद्रवन्तीतैलपानम् „		„ दीपनीय कफघ्नश्चाहार „		„ गुडादिगुटिका „		„ यापना क्षीरवस्तयो	
„ क्रियानिवृत्ते काकाद-		„ छागकरीषक्षारादिगुटिका „		„ मण्डूरवटका „		सानुवासना „	
न्यादिकल्क „		बद्धच्छिद्रोदकोदरेषु औष-		„ ताप्यादिचूर्णम्(योगराज)		„ अश्विवृद्धये मार्द्वीकारि-	
„ „ स्यावर विष		धैरप्रशमेषु शलकर्म „		„ कौटजादिगुडा- (बज्रा-		ष्टयोगा „	
सर्पविष वा „		„ शलकर्म विधि „		मिधाना) „		„ अभयालेहादि, सर्व य-	
„ हृतदोषे शीताम्बुञ्जान		सजले उदरे जलस्रावण-		„ द्राक्षादिलेह ७०३		थादोषबलम् „	
पय पान पेया		विधि ७००		„ पानभोजने हस्वपञ्चमू-		पाण्डुरोगेषु शोफोक्तश्च क्रि-	
वा त्रिवृच्छाका-		„ नि स्तुते पेया „		लजलम् „		याक्रम „	
दिभक्षण त्रिवृ-		„ आसंवत्सर वर्तनक्रम „		„ कामलाया „ द्राक्षा-		—००००—	
च्छाकादिस्वरस-		„ पथ्ये मन्त्रितो जितेन्द्रि-		मलकरस. „		श्वयथुचिकित्सिता-	
पान च „		यश्च „		„ पाण्डुरोगे इति सामा-		ध्यायः ॥ १७ ॥	
„ एव निर्हृते दोषे औष्ट्र		सर्वोदरे वातादिशमनी क्रिया „		न्यमौषधम् „		श्वयथौ पुरा विशोषणम् ७०५	
क्षीरम् ६९८		„ दीपनो लघुश्चाहार. „		„ वातजे खेहप्रायम् „		„ ततो लघुभोजनम् „	
प्लीहोदरे वामबाहौ सिरामोक्ष „		„ गोमूत्रभावितषष्ठिकत		„ पित्तजे तिक्तशीतम् „		„ नागरादिचूर्णम् „	
„ लब्धब्रले समुद्रशुक्तिक्षार		ण्डुलयवागूभोजनम् „		„ कफजे कटुक्षोष्णम् „		„ विजयादिचूर्णम् „	
„ „ करजक्षार „		„ तदनु इक्षुरसपानम् „		„ त्रिदोषजे मिश्रम् „		„ नवायसम् „	
„ „ शिशुकाथ „		„ वर्ज्यानि „		„ मृत्तिकाजे तीक्ष्ण विरे-		„ दोषाढ्ये मूत्रहरीतकी „	
„ „ हिङ्गवादिचूर्ण-		„ तरुपानम् ७०१		चनम् „		„ „ कटुकादिचूर्णम् „	
क्षाराज्यम् „		अधोदरेषु तक्रविशेष. „		„ „ शुद्धकोष्ठे धृतानि „		„ „ गुग्गुलु शिला-	
„ „ पिप्पल्यादिचूर्णम् „				„ „ व्योषादिधृतम् „		जतु च „	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
श्वयथौ मन्दाग्रौ आमपुरीषादौ		वातजे श्वयथौ एकाङ्गजे		विसर्पे विशुद्धेऽन्तर्दोषे लेपाद्या		सर्वं सर्वचिकित्सया रक्तमो-	
च सौवर्चलादि-		मातुलुङ्गादिलेप ७०७		क्रिया ७०९		क्षणस्य तुल्यत्व	
युक्त तक्रम् ७०५		पित्तजे ,, तिक्त न्यग्रोधादि		वाजजे विसर्पे शताह्वादिलेप ,,		तत्कारण च ७१०	
,, ,, गुडाभया गुड-		वा घृतम् ,,		पित्तजे ,, न्यग्रोधादिलेपौ ,,		,, बहुदोषे अविरेचनघृत-	
नागर च ,,		,, ,, तृड्दाहमोहे क्षीर		,, ,, न्यग्रोधपादादिलेपा		निषेध , तत्का-	
,, ,, समगुडार्द्रकस्य		शीतलाश्च		कफजे ,, त्रिफलादिलेप ,,		रण च ७११	
मास प्रयोग ,,		लेपाभ्यङ्गा ,,		,, ,, धवादिलेपा. ,,			
,, ,, आर्द्रकनागरघृतम् ,,		,, ,, ,, पटोलमूला-		,, ,, एभिरेवौषधै सेक		—→←—	
,, निरामे बद्धपुरीषे त्रि-		दिक्काथ ,,		त्रणाभ्यङ्गादय ,,		कुष्ठचिकित्सिता-	
कट्वादिपय ,,		कफजे ,, आरग्वधादितैलम् ,,		वातजे ,, घृताधिका लेपा ,,		ध्याय ॥ १९ ॥	
,, गोमहिषीमूत्र		,, स्रोतोविबन्धादौ क्षार-		,, सामे अशीतोष्णा रूक्षाश्च ,,		सर्वकुष्ठे पूर्वं खेहपानम् ७११	
सक्षीरम् ,,		चूर्णासवादय ,,		रक्तपित्ते घृतान्विता अत्यर्थ-		वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिसिद्ध	
,, ,, उष्ट्रक्षीरवर्तन ,,		,, प्रलेपोन्मर्दने कृष्णादिकल्क		शीतादयश्च लेपा ,,		तैल घृत वा ,,	
,, यवानकादिघृतम् ७०६		,, स्नाने कुष्ठादिसिद्धं जल		ससृष्टदोषे ससृष्टमेतत्कर्म ,,		पित्तोत्तरे ,, तिक्तक घृतम् ,,	
,, चित्रकदन्तो घृतम् ,,		मूत्र च ,,		अग्नित्रिसर्पे शतधौतघृतलेप ,,		,, ,, महातिक्त घृतम् ,,	
,, चित्रकतक्रसिद्ध घृतम् ,,		,, चण्डागुरुलेप ,,		,, घृतमण्डादिना सेचनम् ,,		कफोत्तरे ,, निम्बादिसिद्ध	
,, अवस्थादोषाद्यनुसारेण		,, एकाङ्गगे कालादिलेप ,,		,, पानलेपसेकेषु महा-		घृतम् ,,	
धान्वन्तरादि-		,, ,, शुद्धि रक्तावसेचन च ,,		तिक्त घृतम् ,,		सर्वकुष्ठेषु भञ्जातकादिखेह- ,,	
घृतानि ,,		मिश्रदोषे श्वयथौ अधिकदोषा-		ग्रन्थिविसर्पे रक्तपित्तघ्न कृत्वा		,, कृमिजिदादिघृतम् ,,	
,, दशमूलहरीतक्य ,,		नुसारेण क्रिया ,,		कफानिलघ्न कर्म ७१०		,, आरग्वधमूलघृतम् ७१२	
,, दशमूलसिद्ध पुराणय-		त्रिदोषजे ,, अजाज्यादिचूर्णम् ,,		,, शूले दशमूलतैलादिना		,, एभिरेव खेहैरभ्यञ्जनम् ,,	
वशात्यन्नम् ,,		,, ,, अमृतादिचूर्णम् ,,		सेचनम् ,,		,, लिङ्गस्य विसर्पोक्त	
,, क्षारव्योषान्वितमुद्रादि-		क्षतजे ,, रक्तशोधनम् ७०८		,, ,, कृष्णगन्धालेप ,,		शोधनम् ,,	
यूषा ,,		विषजे ,, विषजित् ,,		,, ,, नक्तमालत्वग्लेप ,,		,, ललाटहस्तपादेषु शिरा-	
,, जाङ्गलादिमासरसा. ,,		श्वयथौ वर्ज्याणि ,,		,, ,, शुष्कमूलकलेपः ,,		मोक्ष ,,	
,, अनम्लतक्र सौषध				,, ,, विमीतकलेप ,,		,, अन्तराऽन्तरा खेहैरा-	
मद्य च पाने ,,		विसर्पचिकित्सिता-		,, ग्रन्थिभेदको दन्त्यादिलेप ,,		प्यायन तत्कारण च ,,	
,, अजाज्यादिकृता पेया ,,		ध्याय. ॥ १८ ॥		,, दीर्घकालस्थितग्रन्थिभे-		,, वज्रकघृतम् ,,	
,, पाठाकृता पञ्चकोलकृ-		विसर्प पूर्वं लङ्घन रक्ताव-		दका यूषान्नौष-		,, महावज्रकघृतम् ,,	
ता च पेया ,,		सेको शुद्धिश्च ७०८		धादय ,,		,, ऊर्ध्वाध शोधन दन्ती-	
,, शैलेयादिभिरभ्यञ्जन		,, मदनफलादि वमनम् ,,		,, एवमप्यनुपशमे ग्रन्थौ		घृतम् ,,	
तैल लेप स्नानो-		,, त्रिवृच्चूर्णादि विरेचनम् ,,		दाह. पादन वा ,,		,, आवर्तकीघृतम् ,,	
दक च ,,		,, कोष्ठगे दोषे विशेषेण		,, उल्केशे रक्ते रक्तमोक्ष ,,		,, लेलीतकवसा ,,	
,, निम्बादिजलेन वा स्ना-		शोधनम् ,,		,, अपहृते रक्ते वातश्ले-		,, हितमन्नपानम् ,,	
नम् ७०७		,, अल्पे दोषे शमना.		ष्मजिदौषधम् ,,		,, त्याज्य अम्ललवणादि ७१३	
एकाङ्गजे श्वयथौ वर्षा-		चन्दनोत्पला-		सर्वविसर्पे दाहपाकप्रङ्किन्ने		,, पटोलमूलादिकाथस्य	
भ्वादिलेप ,,		दिक्काथा ,,		त्रणवत्क्रिया ,,		षडात्रप्रयोग. ,,	
वातजे ,, त्रिवृतमेरुण्डतैल वा ,,		,, तृष्णाया दुरालभादि-		,, वातोत्तरे त्रणे दाव्या-		,, माणिभद्रसिद्धो योग. ,,	
,, ,, वातविद्धिवन्धे		काथ ,,		दितैलम् ,,		,, भूनिम्बादिचूर्णम् ,,	
परण्डतैलम् ,,		,, शाखादुष्टे रक्ते रक्तह-		,, कफपित्तोत्तरे त्रणे दूर्वा-		,, त्रिफलादिचूर्णम् ७१४	
,, ,, ,, वातघ्ना स्वे-		रणम् ७०९		घृतम् ,,		,, वृक्षककाथ ,,	
दाभ्यङ्गा ,,		,, वातपित्तोत्तरे निरामे				,, कुटजादिसिद्धहरीतकी-	
		तिक्तादिघृतानि ,,				चूर्णम् ,,	
						,, दाव्यादिस्वक्काथ. ,,	

विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
सर्वकुष्ठेषु निशादे काथो	७१४	सर्वकुष्ठेषु गुग्गुल्वादिभिश्च-		श्वित्रे कण्टकेन स्फोटमेदन ७१९		कुमिषु मूर्ध्नेषु तदनु धान्याम्बु	
घृत च ७१४		ऋतैलमिश्रैर्लेप ७१६		,, निस्तुतस्फोटे मल्ल्यादि-		तक्र वा ७२१	
,, खदिरादे पृथक् ,, ,, ,,		,, सिध्मे मरिचादिलेप ,,		काथ. ,,		,, ,, विडङ्गचूर्णमिश्रा	
,, पाठादिभिर्मूत्रमुष्ण-		,, ,, ज्योतिष्मतीतैलम् ,,		,, ,, पाकाशक्षार ,,		भक्ष्या ,,	
जल वा ,,		,, ,, काकजङ्गामूला-		,, स्फोटोद्भवे फल्गवादि-		,, ,, पाने वस्तौ च	
,, लाक्षादिचूर्णम् ,,		दिलेप ,,		काथादि ,,		आरुष्कार तैलम् ,,	
,, निशादेक्षूर्णं बटका वा ,,		,, जीवन्त्यादिघृततैलपाक ,,		,, गोमूत्रारिष्टम् ,,		,, ,, सुराहसरलयो.	
,, त्रिकङ्गादिगुटिका ,,		,, नाडीमणेषु वज्रक		,, मार्कव भुक्त्वा बीजक-		खेहौ ,,	
,, चन्द्रशकलादिवटका ,,		तैलम् ७१७		मृत दुग्धम् ,,		,, पुरीषजेषु वस्ति-	
,, विडङ्गादिपिण्डी ,,		,, ,, महावज्रतैलम् ,,		,, पूतीकपल्लवादिलेप ,,		विरेचने ,,	
,, शशाङ्कुलेखादिलेह ,,		,, कुष्ठादितैलम् ,,		,, दग्धद्वीपिचर्मलेप ,,		,, कफजेषु नस्य	
,, पथ्यादिपिण्डी ,,		,, पामाविचर्चिकयो कटु-		,, दग्धहस्तिचर्मलेप. ,,		वमन शमन च ,,	
,, गुडादिपिण्डी ,,		तैलम् ,,		,, पूति कीटलेप. ,,		,, रक्तजेषु कुष्ठचिकित्सि-	
,, खदिरचूर्णम् ७१५		,, दद्रुषु लाक्षादिलेप ,,		,, भङ्गातकलेप ,,		तोक्ता क्रिया ,,	
,, सितादिलेह ,,		,, चित्रकादया षट् लेपा ,,		,, कुष्णसर्वमषीलेप ,,		,, रोमभोजिषु इन्द्रज-	
,, मुस्तादिचूर्णम् ,,		,, पित्तकफोत्तरेषु जला-		,, भयूरपित्तलेप ,,		प्रविधि ,,	
,, तुवरारथ्यादिरसायनानि ,,		दिलेप. ,,		,, दग्धहीबेरलेप ,,		,, क्षीरादीनि वज्यानि ,,	
,, इत्यन्तर्दोषे विजिते बहि -		,, दाहयुक्तेषु तिक्तघृता-		,, सर्वर्णकरो बाकुचीबीजा-			
प्रलेपादि हितम् ,,		दिभिरभ्यङ्ग ,,		दिलेप ७२०			
,, स्थिरकठिणमण्डलेषु		,, ऊदप्रपातादिषु शीतले-		,, गजपुरीषक्षारादिलेप ,,		वातव्याधिचिकित्सि-	
पोटलै स्वेद. ,,		पादय ,,		,, भङ्गातकादिलेप ,,		ताध्याय. ॥ २१ ॥	
,, स्निग्धोत्सन्नेषु लेखनं		,, कुमिकुष्ठेषु खदिरादय ,,		,, क्षीणपापस्य शुद्ध्यादिभि.		वाते निरुपस्तम्भे आवौ	
लेपन च ,,		,, वातोत्तरेषु पूर्वं घृतम् ,,		श्वित्रप्रशम ,,		खेहा. ७२२	
,, स्पर्शेन्द्रियनाशनेषु क्षार ,,		,, कफोत्तरेषु ,, वमनम् ,,		कुमिषु खेहस्वेदपूर्वक.		,, ,, तत शङ्करायै.	
,, अतिकठिनत्वादियुक्तेषु		,, पित्तोत्तरेषु ,, रक्तमोक्षो		सुरसादिगणकाथव-		पुन पुन स्वेद ,,	
विषैरगदैश्च क्रमाद्वेप. ,,		विरेकश्च ,,		स्ति , ततस्त्रिभुत्कारक-		,, खेहस्वेदयो प्रयोजनम् ,,	
,, स्तम्भत्वादियुक्तेषु		,, निहृतास्त्रदोषादिषु लेपा		विरेचनम्, तत. प-		,, अत्र दृष्टान्त ,,	
घृष्टा लेप ,,		सिद्धिदा ,,		श्रकोलयुत पेयादि-		,, स्वेदस्य फलम् ,,	
,, मुस्तादिकषाय सिद्धा-		,, ,, शमनादिक्रियाश्च		क्रम , तत कट्वादि-		,, खेहस्य फलम् ,,	
थैक स्नानम् ,,		सिद्धिदा ७१८		कषायै परिषेचनम्,		,, पुन पुन. खेहस्वेदाः ,,	
,, ,, वमन विरेचन		,, बहुदोषेषु संशोधनम् ,,		ततो विडङ्गतैलेनानु-		,, पव खेहशुद्धकोष्ठे वा-	
त्वग्दोषादि-		,, दोषातिहरणे मृत्यु ,,		वासनम् ,,		तरोगा न तिष्ठन्ति ,,	
नाशकश्च ,,		,, ब्रमनादीनां कालनि-		,, मूर्ध्नेषु शिरोरोगनि-		,, पव शमाभावे मृदु	
,, करवीरमूलादिकाथलेप ,,		यमः ,,		बेधोक्तमनु प्रभूततिक्त-		खेहविरेचनम् ७२३	
,, श्वेतकरवीरमूलादिलेप. ,,		,, कुष्ठदोषनिर्हरणम् ,,		कादिभोजनम् ,,		,, तिर्यकघृत सातका-	
,, शिरीषत्वगादिशुविंभो		,, व्रतसेवनादि ,,		,, ,, तक्रसाधिता		घृतमेरण्डतैल वा ,,	
लेपः ,,				यवागू. ७२१		,, अनुलोमने हेतु. ,,	
,, ज्योषादिलेप ,,				,, ,, शिरीषादीनां		,, अविरैच्यस्य निरुहा. ,,	
,, निम्बादिचूर्णसोद-				पृथग्मसा. ,,		,, प्रदीपेऽग्नौ पुनः खेह-	
र्तनम् ७१६				,, ,, अश्वविद्वचूर्णम् ,,		स्वेदौ ,,	
,, मुस्तादिचूर्णस्यावचूर्णनम्				,, ,, तस्य प्रथमन च ,,		,, आमाशयगे षड्वधर-	
,, सर्पपकस्कलेप. ,,				,, ,, आसुपर्णीपल्ल-		णादिः ,,	
,, मन शिलादिलेप ,,				वादिपूपलिका ,,		,, नामिप्रदेशस्थे मत्स्याः ,,	
,, करजादिलेप. ,,							

[illegible]

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
वातरक्ते कफोत्तरे शूले गृहधू-		वाते सर्वस्थानावृते कफपित्ता-		हृदाहृदादौ वमनयोग	७३७	कुटजफलकल्पः ।	
मादिलेप ७३१		विरुद्ध वातानुलोमन		कफच्छर्वादौ	”	सुकुमारादिषु कोटज	
” वातकफोत्तरे मधुशि-		स्रोत शुद्धिकर वस्तिवि-		कफाभिभूताश्यादौ	”	श्रेष्ठम् ७४१	
गुञ्जीजलेप ”		रेचनं रसायनानि शिला		सुखकारको	”	कौटजस्य वमनप्रयोग	”
” , अम्लै सेचनम् ”		जतु इत्यादि ७३३		भक्ष्यभोज्येषु	”	वमनयोगानामुपसहार	”
” उत्ताने लेपादय ”		” अपाने आवृते दीप-		सन्तर्पणव्याधिषु	”	—०००००—	
” गन्भीरे विरेकादय ”		नादि ”		सुखिषु आप्रापको	”	विरेचनकल्पाध्याय ॥ २ ॥	
” वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णा		” प्राणादावावृते सर्व		फलाभावे पुष्प शलाङ्ग वा	”	त्रिवृच्छ्यामयो कल्पः ।	
लेपाद्या , शीतलेपनाद्यै		विचार्य ”		मदनविधेर्जामूतादि-		त्रिवृतो गुणा	”
विदाहादिवृद्धि ”		” उदाने आवृते ऊर्ध्व		श्वतिदेश ... ७३८		” सयोगादिकृता	”
” पित्तरक्तोत्तरे हिमा ले-		योजयेत् ”		जीमूतकल्पः ।		गुणा ७४२	
पाद्या , उष्णै श्लोषादय ”		वाते अपाने आवृते अनुलोम-		ज्वरश्वासादौ जीमूतो योज्यः ”		” भेदद्वयम् ”	
” मधुयष्टीतैलम् ”		नम् ”		कफारोचकादिषु जीमूत-		अरुणस्य विषय ”	
” बलातैलम् ७३२		” समाने ” शम		प्रयोग ”		श्यामस्य विषयः ”	
” मार्गसरोधात्कुपिते वाते		नम् ७३४		तुम्बीकोशातकीश्वपीयकल्पना,”		ग्रहणविधि ”	
आढ्यवातोक्त कर्म, तत		” व्याने ” त्रिधा		वातपित्तादिते वमनयोग ”		वातरोगे विरेचनयोगः ”	
खेहनादि ”		योजयेत् ”		पित्तश्लेष्मज्वरे ”		पित्तरोगे ”	
प्राणाद्यावृत्तवातचिकित्सा ”		” प्राणवायोश्चतुर्भ्यो रक्ष		पित्तज्वरादौ ”		कफरोगे ”	
वाते सामे स्वेदादय ७३२		णीयत्वम् ”		इक्ष्वाकुकल्पः ।		हृद्यो ”	
शोषादयो वातरोगा नवा		” एषमावृत्तवाताना स्वस्था		कांसश्वासादौ इक्ष्वाकु		सन्निपातज्वरादौ विरेचन-	
साध्या- ”		ननयनम् ”		शस्त ७३९		योगः ... ७४३	
वाते पित्तावृते पर्यायेण		” सर्वावरणे पित्तरक्त-		पित्तश्लेष्मज्वरादौ इक्ष्वाकु-		” , अन्यो ”	
शीतोष्णा क्रिया ”		वर्जिते लशुनरसायनम् ”		प्रयोग ... ”		वातरोगादिषु निरपायो ”	
” , जीवनीय सर्पि ,		” पित्तावृते पित्तहरादि ”		कफकासादौ वमनयोग ”		गुल्मादिषु ”	
धन्वमांसादि च ”		” रक्तावृते तद्वत् खुडो-		पाण्डुकुष्ठादौ ”		कल्याणकगुडः कुष्ठादिषु ”	
” , सक्षीरा बस्तयोऽनु-		क्त च ”		विषगुल्मादौ ”		अविपत्तियोगो मूत्रकृच्छादिषु ”	
वासन च ”		” पित्तचिकित्सितस्थान आयु-		कफज्वरादौ ”		वर्षासु विरेचनयोगः ”	
” , मधुयष्टीतैलादिना		वैदफलभूतम् ”		गुल्मज्वरादौ ”		शरदि ” ७४४	
सेचनम् ”		औषधस्य पर्यायाः ”		सुखिषु आप्रापको ”		हेमन्ते ”	
” , कफावृते यवान्नादि,		इति चिकित्सितस्थानम् ।		धामार्गकल्पः ।		ग्रीष्मे ”	
स्वेदनिरूहादय , पुराण-		कल्पसिद्धिस्थानम् ।		कासगुल्मादौ धामार्गव		स्निग्धाना सर्वर्तुको,”	
घृतादि च ७३३		वमनकल्पाध्याय ॥ १ ॥		इष्ट ... ७४०		रूक्षाणामपि ”	
” , कफपित्तावृते आदौ		मदनकल्पः ।		कासादौ धामार्गवप्रयोग ”		राजवृक्षकल्पः ।	
पित्तजय ”		वमने मदन श्रेष्ठम् ७३५		सपित्तोष्मे कफे ”		ज्वरादिषु विरेचनयोग ”	
” , रक्तावृते वातशोणितिकी		विरेचने त्रिवृन्मूल श्रेष्ठम् ”		विषापह ”		बालादिषु विशेषेण ”	
क्रिया ”		व्याधिवशाज्जीमूतादे-		मानसरोगे ”		ग्रहणविधि ७४५	
वाते मांसावृते स्वेदादय ७३३		विशिष्टता ... ”		क्ष्वेडकल्पः ।		दाहोदावर्तयोः विरेचनयोग ”	
” , अस्थिमज्जस्थे महालेह,”		मदनफलानां संस्कार ७३६		कुष्ठादौ क्ष्वेडः शस्यते ”		” अन्ये पञ्च ”	
” , रेतसावृते शुक्रस्यवातो-		मदनप्रयोग ... ”		क्ष्वेडस्य वमनप्रयोग ”		राजवृक्षारिष्ट ”	
क्तम् ”		श्लेष्मज्वरादौ विशेषः ”		” अन्य ”		तिलवककल्पः ।	
” , अन्नावृते पाचनीयादि ”		ज्वरारुच्यादिषु वमनयोग ”		” अन्यः ” ७४१		तिलवकमूलचूर्णस्य ”	
” , मूत्रावृते मूत्रलादि ”		कफस्थानगे पित्ते ”				” कश्कस्य ”	
” , पुरीषावृते पृण्डतैलादि,”							

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
सुधाकल्पः ।		कफहरा निरूहा	७५५	बस्तिव्यापत्तिद्विर-		स्वरसस्य मध्यम मानम् ७७३	
सुधाक्षीरस्य विरेचनयोग ७४६		कोशातकादि	"	ध्यायः ॥ ५ ॥		पेष्यस्य " " "	
" अन्यो " "		सुकुमारनिरूहा	७५६	निरूहव्यापद	७६३	काथस्य " " "	
शङ्खिनीसप्तलयो. कल्पः ।		क्षीरादिसाधित	"	अयोगव्यापद	"	शीतस्य " " "	
शङ्खिनीफलस्य " "		तैलादिसाधित	७५७	विवन्धाख्या व्यापत्तिद्विश्च	"	फाण्टस्य " " "	
सप्तलामूलस्य " "		पञ्चतिक्ताख्य	"	आध्मानाख्या " "		खेहपाके " " ७७४	
दन्तीद्रवन्त्यो कल्पः ।		तैलगोमूत्रादिसाधित	"	ऊर्ध्वमारुताख्या " ७६४		" शौनकमतम् " "	
अङ्गिन्नदेहादिषु " ७४७		पयस्यादिसाधित	"	अतियोगव्यापद ७६५		" विशेष " "	
हरीतकीकल्पः ।		सिद्धबस्तय	"	कुक्षिशूलाख्या व्यापत्ति-		पक्खेहस्य लक्षणम् " "	
ग्रहण्यादिषु " "		माधुतैलिक	"	तिसद्विश्च " "		पक्खेहस्य " " "	
उक्तानां विरेचनकल्पानां		यापनो बस्ति	"	स्रवाख्या " " "		खेहपाकभेदा ७७५	
किञ्चिद्विशेषः ७४८		द्वितीयो यापनबस्ति	"	अनुवासनव्यापद ७६६		मृदुस्वरन्विक्रणानां विषय-	
		युक्तरथो बस्ति ७५८		तत्र पञ्चव्यापदां कारणम् " "		भेदा " "	
वमनविरेचनव्यापत्तिद्विर-		दोषहरो " "		वातावृतस्य लक्षणं चिकि-		मानभेदा. " "	
ध्यायः ॥ ३ ॥		सिद्धबस्ति	"	तिसत् च " "		आर्द्रद्रवयोर्मौनविशेष. " "	
वमनस्य प्रतिकूला गति ७४९		गोमूत्रबस्ति	"	पित्तावृतस्य " " ७६७		अनुक्तद्रवादौ जलादियोजना " "	
विरेचनस्य " " "		यापनराद् बस्ति	"	कफावृतस्य " " "		मानसज्ञान्तरम् " "	
अथितरवपाकगौरवाणि " "		अतिवृष्यो " "		अत्यशनावृतस्य " " "		शैलभेदाद्भवविशेष. ७७६	
तेषां प्रतीकार " "		मायूरो " "		विडावृतस्य " " "			
दोषोत्केशभृशध्माने ७५०		मयूरविधिर्विचिकिरादिषु ७५९		अमुक्तादिदत्तस्य " " "			
तयो प्रतीकार " "		गोधादिबस्ति	"	आमदत्तस्य " " ७६८			
प्रवाहिकादित्रये भेषजम् " "		वृष्यबस्तीनां भोजने विशेष. " "		सवातप्रणयनस्य " " "			
हृद्ग्रह " "		मिद्धा खेहा " "		अतिद्रुतोत्क्षिप्तयो. " " "			
हृद्ग्रहे भेषजम् ७५१		सपरीहारा खेहबस्तय ७६०		उलुप्तस्य " " "			
हृद्ग्रहविशेषे " "		दशमूलादितैलम् " "		अतिवेगस्य " " ७६९			
सर्वगात्रपरिग्रहस्तङ्गेषज च " "		आनूपवसा " "		वमनादिशुद्धस्य विशेषतोऽ-			
धातुस्रवस्तङ्गेषज च " "		शताह्लादितैलम् " "		पचारनिषेध " "			
वमनातियोगे विशेष " "		सैन्धवघृतम् " "		शुद्धस्योपचार " "			
वमनभैषज्यातियोगे व्यापत्		जीवन्यादियमक " "					
तङ्गेषज च ७५२		सैन्धवादितैलम् " "		द्रव्यकल्पाध्यायः ॥ ६ ॥			
गुदभ्रशे स्तम्भनम् ७५३		बिल्वादितैलम् ७६१		औषधस्य देश ७७०			
विसंज्ञस्य सामवेदादिश्रवणम् " "		कफघ्नद्रव्यसाधित तैलम् " "		" गुण. " "			
		फलतैलम् " "		" ग्रहणस्थापनाव-			
बस्तिकल्पाध्यायः ॥ ४ ॥		कल्पनाप्रकार. " "		चारणावधि ७७१			
वातहरा निरूहा. ७५४		तीक्ष्णत्वमृदुत्वहेतूनि द्रव्याणि " "		कषाययोनय पञ्चरसा " "			
बलादि " "		बलाद्यनुरोधेन बस्ति. कल्प्य " "		कल्पना पञ्चधैव " "			
दशमूलादिः " "		हेतुव्याधिविपरीतो " " "		स्वरसलक्षणम् ७७२			
बलापटोल्यादि " "		शोधनीयेषु बृहणीयनिषेध " "		कल्कलक्षणम् " "			
परण्डमूलादि " "		शोधनीया. " "		चूर्णलक्षणम् " "			
पित्तहरा निरूहा ७५५		क्षीणादिषु शोधनीयनिषेध. " "		शृत(काथ)लक्षणम् " "			
यष्ट्याह्लादि. " "				शीतलक्षणम् " "			
राक्षादि. " "				फाण्टलक्षणम् " "			
				कल्पनानां मानानां च			
				विषयभेदा. " " "			
						स्वरसस्य मध्यम मानम् ७७३	
						पेष्यस्य " " "	
						काथस्य " " "	
						शीतस्य " " "	
						फाण्टस्य " " "	
						खेहपाके " " ७७४	
						" शौनकमतम् " "	
						" विशेष " "	
						पक्खेहस्य लक्षणम् " "	
						पक्खेहस्य " " "	
						खेहपाकभेदा ७७५	
						मृदुस्वरन्विक्रणानां विषय-	
						भेदा " "	
						मानभेदा. " "	
						आर्द्रद्रवयोर्मौनविशेष. " "	
						अनुक्तद्रवादौ जलादियोजना " "	
						मानसज्ञान्तरम् " "	
						शैलभेदाद्भवविशेष. ७७६	
						उत्तरस्थानम् ।	
						बालोपचरणीयाध्यायः ॥ १ ॥	
						बालस्य उल्बाद्विशोधनम् ७७७	
						" बलातैलेन सेचनम् " "	
						" कर्णमूलेऽश्मनो-	
						वर्दनम् " "	
						" दक्षिणे कर्णे मञ्जो-	
						चारणम् ... " "	
						" नाभ्या बन्धनं च्छेदन	
						ग्रीवावसजनं कुष्ठतैल-	
						सेचनं च ... " "	
						" क्षीरिवृक्षकषायादिना	
						स्नपनम् ... " "	
						" तालज्वरनादि " "	
						" लेहप्राशनम् " "	
						" चामीकरादि लेहा-	
						न्तरम् ... ७७८	
						" गर्भाम्भोवमनम् " "	
						" जातकर्माणि " "	
						स्त्रीणां स्तन्यप्रवर्तनदिनसः " "	
						बालस्य प्रथमे दिवसे मधु-	
						सर्पिं प्राशनम् " "	
						" द्वितीयादिदिवसे	
						शृतादिप्राशनम् " "	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
बालस्य मातुरेव स्तन्य		बालामयप्रतिषेधा-		दन्तपाल्या पिप्पल्यादि		१ स्कन्दस्य लक्षणम्	॥
वरम् ७७८		ध्याय. ॥ २ ॥		प्रतिसारणम् ७८३		२ विशाखस्य लक्षणम् ७८७	
मातृस्तन्याभावे वत्सलादि-		बालस्त्रिविध ७८१		दन्तोद्भवे लावादिरज	॥	३ मेघाख्यस्य	॥ ॥
गुणयुक्ते द्वे स्तन्यधात्र्यौ	॥	शुद्धस्तन्यस्य लक्षणम्	॥	॥ वचादिघृतम्	॥	४ श्वग्रहस्य	॥ ॥
स्तन्यनाशहेतव	॥	वातदुष्टस्तन्यस्य	॥	॥ बालसर्वरोगे	॥	५ पितृग्रहस्य	॥ ॥
स्तन्यवर्धनहेतव.	॥	पित्तदुष्टस्य	॥	॥ रजन्यादिचूर्णम्	॥	६ शकुनिग्रहस्य	॥ ॥
रोगकरं स्तन्यम्	॥	कफदुष्टस्य	॥	॥ समज्ञादिघृतम् ७८४	॥	७ पूतनाया	॥ ॥
स्तन्याभावे छागादिपय	॥	द्विदोषदुष्टस्य	॥	॥ नातियन्नणम्	॥	८ शीतपूतनाया	॥ ॥
षष्ठ्यां रात्रौ जागरादिविधि	॥	त्रिदोषदुष्टस्य	॥	शिशोरोचकादयो रोगा		९ अन्धपूतनाया	॥ ॥
षकादशे दिवसे सूतिको-		तत्तद्दुष्ट स्तन्य यथास्व		शुष्कत्व च	॥	१० मुखमण्डिताया	॥ ७८८
स्थानम् ७७९		व्याधिजनकम्	॥	तत्र सैन्यवादिचूर्णम्	॥	११ रेवत्या	॥ ॥
बालस्य नामकरणम्	॥	रोटनाद पीडाज्ञानम्	॥	॥ पञ्चकोलादिचूर्णम्	॥	१२ शुष्करेवत्या.	॥ ॥
॥ आयु. परीक्षणम्	॥	पीडास्थानज्ञानम्	॥	॥ बदर्यादिचूर्णम्	॥	सर्वग्रहाणां असाध्यलक्षणम्	॥
॥ शय्यास्तरणवासांसि	॥	मूर्छादौ पीडाज्ञानम्	॥	॥ स्थिरादिघृत स्रोत -		शुष्करेवत्या.	॥ ॥
॥ वस्त्रादिधूपने काक		धात्र्याश्चिकित्सितम् ७८२		शोधनम्	॥	ग्रहग्रहणे त्रीणि कारणानि	॥
॥ शस्त. ...	॥	वातदुष्टे स्तन्ये दशमूलादि	॥	॥ सिंहादिघृत स्रोत शोधनम्	॥	हिंसात्मकग्रहस्य लक्षणम्	॥
॥ मण्यौषध्यादिधारणम्	॥	॥ वातव्याधिहर घृतादि	॥	॥ यष्ट्यादिघृत शोषजित्	॥	रतिकामग्रहस्य	॥ ॥
॥ कर्णवेधनमासा.	॥	॥ बालार्थं रास्त्रादि-		॥ शृङ्ग्यादिघृत पुष्टिकृत्	॥	अर्चनाकामग्रहस्य	॥ ॥
॥ कर्णवेधनविधि.	॥	घृतम् ...	॥	॥ अभ्यजने वचादितैलम्	॥	पक्षां चिकित्सितम्	॥ ॥
॥ कर्णसिराव्यधा-		पित्तदुष्टे स्तन्ये बालधात्र्यो-		॥ लाक्षादितैलम्	॥	साध्यग्रहस्य चिकित्सा ७८९	
॥ द्राघादय. ७८०		रमृतादिक्वाथा घृता-		कासज्वरादावतिविषादिलेह	॥	सर्वग्रहमोक्षण पूत्यादिधूप	॥
॥ रागादीनां चिकि-		दीनि च ...	॥	स्तन्यवमिनाशका लेहा	॥	॥ सर्षपादिधूप	॥
॥ त्सितम् ...	॥	ऋषमदुष्टे स्तन्ये यष्ट्यादि-		स्तन्यवमिनाशक घृतम् ७८५		॥ अनन्तादिघृतम्	॥
॥ उक्तस्थानव्यधे फलम्	॥	घृतम् ..	॥	जन्मत सदन्ते बाले		॥ रास्त्रादिघृतम्	॥
॥ कर्णच्छिद्रे सूत्र-		॥ स्तनयोरोष्ठयोश्च लेप	॥	ज्ञान्यादिकम्	॥	॥ सारिवादिघृतम्	॥
॥ स्थापनादि	॥	॥ धात्र्या वमनादि	॥	तालुकण्टकस्य लक्षणम्	॥	॥ गोशृङ्गादिधूपनम् ७९०	
॥ जातदन्तस्य स्तना-		त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये क्षीरालसक-		॥ चिकित्सा	॥	॥ वक्ष्यमाण भूतविद्योक्त	
॥ दपसारणम्	॥	रोगोत्पत्ति	॥	॥ शृङ्गवेरादिपुटपाकरस	॥	घृतादि	॥
॥ ॥ अन्नम्	॥	॥ धात्रीबालयोर्वमनम्	॥	॥ हरीतक्यादिकल्क.	॥	पूतीकरजादिलपनम्	॥
॥ अपस्तनस्य प्रीणनो		॥ ततो वचादिगणा-		अहिपूतनस्य लक्षणम्	॥	उपद्रवचिकित्सितम्	॥
॥ मोदक.	॥	॥ धौषधम् ...	॥	॥ चिकित्सा	॥		
॥ रोगजयार्थं सौम्यौ-		स्तन्यदोषहरा पाठादय ७८३		॥ धात्र्या क्षीर शोध्यम्	॥	भूतविज्ञानीयाध्यायः ॥ ४ ॥	
॥ धूपोपचार	॥	अनुबन्धे यथारोग चिकि-		॥ अन्तरपानकम्	॥	भूतग्रहाविष्टस्य लक्षणम् ७९०	
॥ बालं न असयेत्	॥	त्सितम् ...	॥	॥ व्रणे लेपादि	॥	रूपायनुकरणेन तत्तद्भूता-	
॥ वस्त्रवातादिभ्यो रक्षयेत्	॥	दन्तोद्भेदो सर्वरोगाणां हेतुः	॥	मृत्तिकोद्भवे रोगे पाठा-		विष्टज्ञानम्	॥
॥ आह्यादि घृतम्	॥	तत्र यथादोषं चिकित्सितम्	॥	दिघृतम् ७८६		भूतोऽष्टादशविध	॥
॥ अष्टाङ्गं घृतम्	॥	बालेऽल्पा भेषजमात्रा	॥	तत्तद्वाधिनाशक स्तनप्रलेप.	॥	भूतानुषङ्गे हेतु	॥
॥ सारस्वत घृतम्	॥	॥ मृदु वमनम्	॥			भूतप्रवेशकारणम् ७९१	
॥ वचादिघृतम्	॥	॥ वमनात्पूर्वं स्तन्यादिना		बालग्रहप्रतिषेधा-		सुरादिभूतानां ग्रहणकाला.	॥
॥ हेमादयश्चत्वारः प्राशाः ७८१		॥ वृत्ति ...	॥	ध्याय. ॥ ३ ॥		१ देवग्रहगृहीतस्य लक्षणम्	॥
॥ वचादिचूर्णं वाक्शुद्धि-		॥ विरेकादिसाम्ये वत्स्यादि,		द्वादशग्रहाणां नामानि	॥	२ दैत्यग्रहगृहीतस्य	॥ ॥
॥ करम् ...	॥	स्तन्यदोषहरा मूर्च्छादयः	॥	॥ पूर्वरूपम्	॥	३ गन्धर्वगृहीतस्य	॥ ॥
				॥ सामान्य रूपम्	॥	४ उरगगृहीतस्य	॥ ॥

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
५ यक्षगृहीतस्य लक्षणम् ७९१		पिशाचानामिष्टो बलि	॥	सिद्धा क्रिया प्रयोज्या	८०१	अपस्मारार्तस्याश्रितोद्यादेः	
६ ब्रह्मराक्षसगृहीतस्य,, ७९२		॥ हरिद्रादिघृतम्	॥	इष्टविनाशे तत्सदृशप्राप्त्यादि	॥	रक्षणम्	८०४
७ राक्षसगृहीतस्य ,, ॥		॥ हरिद्रादि नावनाजनम्,,	॥	कामादिजे तत्प्रतिद्वन्द्वेन	॥	त्वमित्थं कृतमिति न ब्रूयात्	॥
८ पिशाचगृहीतस्य ,, ॥		देवर्षिपितृगन्धर्वे बर्ज्यावर्ज्यम्,,	॥	शमनम्	॥	इष्टैर्विषयैर्मनोबृहणम्	॥
९ भेतगृहीतस्य ,, ॥		पिशाचाहते सर्वेष्वनुकुल-		भूतानुबन्धे भूतनिर्दिष्टमौ-			
१० कूष्माण्डगृहीतस्य,, ॥		चरणम्	॥	षधम्	॥		
११ निषादगृहीतस्य ,, ॥		सर्वग्रहनाशको ईश्व-		॥ चतुष्पथादौ बलिर्देय	॥	वर्त्मरोगविज्ञानीया-	
१२ औकरणगृहीतस्य ,, ॥		रादिजप	७९७	उन्मादे पथ्यम्	॥	ध्यायः ॥ ८ ॥	
१३ वैतालगृहीतस्य ,, ॥		॥ मायूरीमहाविद्याश्रवणम्,,	॥	विगतोन्मादस्य लक्षणम्	॥	नयनरोगाणां सम्प्राप्तिः ८०४	
१४ पितृग्रहगृहीतस्य ,, ॥		॥ भूतेशादिपूजन तन्मन्त्र-				१ कृच्छ्रोन्मीलस्य लक्षणम्,,	
१५।१६ } गुरुवृद्धर्षिसिद्धा-		जपश्च	॥	अपस्मारप्रतिषेधाध्यायः ॥ ७ ॥		२ निमेषस्य	॥ ८०५
१७।१८ } भिशापादिना तत्त-		॥ वक्ष्यमाणाध्यययो-		अपस्मारस्य स्वरूपम्	८०२	३ वातहतस्य	॥ ॥
१७।१८ } द्रह्मज्ञानम् ७९३		रुक्त उपक्रमः	॥	॥ निदानम्	॥	४ कुम्भिपिटिकायाः,,	॥
असाध्यलक्षणम्	॥			॥ सम्प्राप्ति	॥	५ पित्तोत्किष्टस्य	॥ ॥
				॥ सामान्य लक्षणम्	॥	६ पक्ष्मशातस्य	॥ ॥
भूतप्रतिषेधाध्याय ॥ ५ ॥		उन्मादप्रतिषेधाध्यायः ॥ ६ ॥		॥ चतुर्विधत्वम्	॥	७ पोथक्या.	॥ ॥
अहिंसेच्छ भूत जपादिभि-		उन्मादा षट्	७९७	॥ पूर्वरूपम्	॥	८ कफोत्किष्टस्य	॥ ॥
जयेत्	७९३	उन्मादस्य स्वरूपम्	॥	१ वातजस्य लक्षणम्	॥	९ लगणस्य	॥ ॥
सर्वग्रहनाशक हिंवादि		॥ निदानम्	॥	२ पित्तजस्य	॥ ॥	१० उत्सङ्गाया	॥ ॥
घृत तैल वा	॥	॥ सम्प्राप्ति	७९८	३ कफजस्य	॥ ॥	११ उत्किष्टस्य	॥ ॥
॥ गजाह्वादिकरक.	७९४	॥ सामान्य लक्षणम्	॥	४ त्रिदोषजस्य	॥ ॥	१२ अशंस	॥ ॥
॥ सिद्धार्थक घृतम्	॥	१ वातोन्मादस्य लक्षणम्	॥	धीचित्तदृष्टानां प्रबोधनम्	॥	१३ अजनाया	॥ ॥
॥ अगद	॥	२ पित्तोन्मादस्य	॥ ॥	वातादिजानां शोधनम्	॥	१४ विसवर्त्मन	॥ ॥
॥ सिद्धार्थकादिगुडा	॥	३ कफोन्मादस्य	॥ ॥	अपस्मारहरा शमन-		१५ उत्किष्टवर्त्मन.	॥ ॥
स्कन्दादिग्रहनाशक कार्पासा-		४ सन्निपातोन्मादस्य	॥ ॥	योगा.	८०३	१६ श्याववर्त्मन.	॥ ॥
स्थ्यादिधूपनम्	॥	५ चित्तजोन्मादस्य	॥ ॥	॥ गोमयस्वरसादिघृतम्	॥	१७ क्षिष्टवर्त्मन.	॥ ॥
सर्वग्रहघ्न भूतराव घृतम्	॥	६ विषजोन्मादस्य	॥ ॥	॥ महत् पञ्चगव्य	॥ ॥	१८ सिकतावर्त्मनः	॥ ॥
॥ महाभूतराव	॥ ७९५	वातोन्मादे चिकित्सा	॥	॥ ब्राह्म्यादिघृतम्	॥	१९ कर्दमवर्त्मन	॥ ८०६
ग्रहग्रहणदिने बल्यादि	॥	कफपित्तोन्मादयो.	॥ ॥	॥ सिद्ध तैलघृतम्	॥	२० बहलवर्त्मन	॥ ॥
सर्वग्रहाणां सामान्यो विधि	॥	पवमभ्यनुवृत्तौ नावना-		॥ वातपित्तापसारहर		२१ कुक्कुणस्य	॥ ॥
सुरादिभ्यो बलिदानस्थानानि,,		जनादि	७९९	क्षीरादिघृतम्	॥	२२ पक्ष्मोपरोधस्य	॥ ॥
देवानामिष्टो बलि	॥	उन्मादादिहर हिंवादिघृतम्,,		॥ काशदिक्षीरम्	॥	२३ अलज्याः	॥ ॥
देवग्रहमोक्षर्ण हिंवादिघृतम्,,		॥ ब्राह्मीघृतम्	॥	अपस्मारहर कूष्माण्डादि-		२४ अर्बुदस्य	॥ ॥
॥ वचादि नस्याजनम् ७९६		॥ कल्याणक घृतम्	॥	घृतम्	॥	यव वर्त्मसश्रयाश्चतुर्विंशतिः	॥
दैत्यानामिष्टो बलि.	॥	॥ महाकल्याणक	॥ ॥	॥ कपिलगवादिनां पित्त		तेषां साध्यासाध्यत्वम्	॥
नागानामिष्टो बलि	॥	॥ महापैशाचिक	॥ ॥	नस्यम्	॥	शस्त्रसाध्येषु कुट्टनच्छेदनादि,,	
॥ श्वेतपत्रादिनस्याजनम्	॥	॥ ब्राह्म्यादिवर्तिः	८००	॥ गोधादितैल नस्यम्	॥		
यक्षाणामिष्टो बलि	॥	॥ अवपीडादय	॥	॥ त्रिफलादितैल	॥ ॥		
॥ मूत्रादि पाननस्याजनम्	॥	॥ शृगालादिमूत्रादि-		॥ नकुलादितुण्डादिना			
॥ हरीतक्यादि	॥ ॥	भिर्धूपादिकम्	॥	धूप.	८०४		
ब्रह्मराक्षसानामिष्टो बलि.	॥	वातकफात्मके श्रगोमत्स्यैर्धूप.	॥	॥ तैललशुनादिशीलनम्	॥		
॥ गायत्र्यादि घृतम्	॥	पित्तात्मके तिक्तकघृतादि	॥	॥ दुश्चिकित्स्यस्य रसायनानि	॥		
राक्षसानामिष्टो बलि	॥	शिराव्यधादि	॥				
॥ नक्तमालाचगद	॥	असलिले कूपे प्रक्षेपणादि	॥				
॥ नक्तमालादिघृतम्	॥						

[illegible]

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
प्रकुपितमात्रे सितमरि-		महौषधाञ्जनम् ८३२		देवदार्वादि ८३४		२५ लेह्याख्याया. ८३७	
चाद्यवगुण्ठनम् ८३०		आनूपसत्त्वोत्था वसा-		सैन्धवादिवर्ति ८३४		एतेषा पञ्चविंशतिरोगाणा	
कुलत्थचूर्णावचू-		अनम् ८३१		पुष्पकासीसादि		साध्यासाध्यत्वम् ८३७	
र्णनम् ८३१		केशमषी अञ्जनम् ८३१		अञ्जनम् ८३४		—०—	
घोषादिपोटली ८३१		सशोफेऽल्पशोफे च स्निग्धस्य		अलादिचूर्ण ८३४		कर्णरोगप्रतिषेधा-	
कटङ्कटेरीकाथ		सिराव्यथ ८३१		लाक्षादिमपी ८३४		ध्याय ॥ १८ ॥	
सेक ८३१		पुन स्निग्ध कृत्वा		पुन पुनवर्त्मान्वलेख		वातजे कर्णशूले वातघ्न-	
शिमुपल्लवरस ८३१		विरेक ८३१		नादि ८३४		साधित घृतम् ८३७	
वातजेऽभिष्यन्दे परण्डमूल		शूलहर श्वेतरोध्रपो-		पूयालसेऽशान्ते दाह ८३४		अश्वत्थादिपत्ररसै	
सिद्धक्षीरम् ८३१		टलीसेक ८३१		इति चतुर्णवर्तिनैत्ररोगा		कर्णपूरणम् ८३७	
सक्तुपिण्डिका ८३१		दाव्यादिकाथ आश्वयो		स्वस्थस्यापि नयनप्रियस्य		वातहरादिसाधितो	
विस्वादिक्वाथ		तने ८३१		सदा पुराणयवा		महास्नेह ८३७	
आश्वयोतने ८३१		घर्षादिहरा वक्ष्यमाणा		दिसेवनम् ८३४		महत्पञ्चमूलादिज	
हीवेरादि शूला-		सन्धावा ८३१		पादम्रक्षणादि ८३४		स्नेह ८३७	
श्वेतनम् ८३१		ताम्रघृष्टादि		उपानदादिसेवनम् ८३४		वातव्याधिप्रतिश्याय-	
रक्तपित्तजे ८३१		सन्धाव ८३३		—०—		चिकित्सा ८३७	
मज्जिष्ठादिक्वाथ-		गव्यदधि-		कर्णरोगविज्ञानीया-		शिर स्नानादिवर्जनम् ८३७	
सेक ८३१		सरादि ८३३		ध्याय ॥ १७ ॥		पित्तजे कर्णशूले विरेक	
कसेरुकादिरज -		शङ्खघृष्टादि ८३३		१ वातजस्य कर्ण-		११ द्राक्षादिसिद्ध स्तन्य	
पानीयम् ८३१		उदुम्बरफलादि ८३३		शूलस्य लक्षणम् ८३५		कर्णपूरणम् ८३७	
पुण्ड्रादिपोटली ८३१		शिमुपल्लव-		२ पित्तजस्य ८३५		यष्ट्यादितैलेन नस्य-	
श्वेतरोध्रादिपोटली ८३१		निर्यासादि ८३३		३ कफजस्य ८३५		पूरणाभ्यञ्जनानि ८३८	
कफजे ८३१		मृत्कपालादि ८३३		४ रक्तजस्य ८३५		क्षौद्रेण नस्यादीनि ८३८	
नागरादिक्वाथ		सन्धावेनाजिते नेत्रे		५ सन्निपातजस्य ८३५		यष्ट्यादिना लेप ८३८	
आश्वयोतने ८३१		स्तन्याश्वयोतनम् ८३३		६ कर्णनादस्य लक्षणम् ८३५		कफजे कर्णशूले वमनम् ८३८	
सर्वजे ८३१		तालीसपत्रादि		७ बधिरत्वस्य ८३५		कफापहा धूमनस्य-	
मिश्रैरेतैराश्वयोत-		गुटिका सन्धाव ८३३		८ प्रतीनाहस्य ८३५		गण्डूषस्वेदा ८३८	
नम् ८३१		व्याघ्रादिक ८३३		९ कण्डूकर्णस्य ८३५		लशुनादिस्वरसेन कर्ण-	
वातजाद्यभिष्यन्दे सुस्निग्ध		अम्लोषिते पित्ताभिष्यन्द-		१० शोफकर्णस्य ८३५		पूरणम् ८३८	
कृत्वा रुधिरस्त्राव ८३२		चिकित्सा ८३३		११ पूतिकर्णकस्य ८३५		अकाङ्कुरपुटपाकरसेन ८३८	
पुन स्निग्ध कृत्वा		दीर्घकालानुबन्धित्वाडुकि		१२ कृमिकर्णकस्य ८३५		बीजपूरादिस्वरसेन ८३८	
विरेक ८३२		ष्टादयोऽष्टादश रोगा		१३ कर्णविद्रवे ८३५		अनु समुद्रफेनेनावचू-	
शूलदाहयोरानूपवेसवा		पिच्छतन्त्रा ८३३		१४ कर्णाशंस ८३५		चूर्णनम् ८३८	
रलेप ८३२		पिच्छेषु वक्ष्यमाणा सामान्य-		१५ कर्णाबुदस्य ८३५		अजादिमूत्रसिद्धतैलेन	
तिमिरप्रतिषेधवत्प्रती		चिकित्सा ८३३		१६ कुचिकर्णकस्य ८३५		कर्णपूरणम् ८३८	
कार ८३२		वर्त्मनिर्लेखनम् ८३३		१७ पिप्पली कर्णस्य ८३५		हिंवादिसिद्धसा-	
अधिमन्धादिषु अयमेव		तुत्थकादिना सेक ८३३		१८ विदारिकाया ८३५		षपतैलेन ८३८	
विधि ८३२		करजबीजादिरस		१९ पालीशोषस्य ८३५		रक्तजे कर्णशूले पित्तजव-	
अधिमन्धेऽशान्तौ भ्रुवोर-		क्रियाऽञ्जनम् ८३३		२० तत्रिकाया ८३५		चिकित्सा ८३८	
परि दाह ८३२		रसाजनादि अञ्ज-		२१ परिपोटस्य ८३५		शिरामोक्षणम् ८३८	
वातजेऽधिमन्धे गोदधिवर्ति		नम् ८३४		२२ उत्पातस्य ८३५		पके पूयवहे कर्णे (सन्निपातजे)	
पित्तरक्तजे ८३२		तगरादि ८३४		२३ उन्मन्थस्य ८३५		यथास्व धूमगण्डूष	
सुमन कोर-				२४ दु खवर्धनस्य ८३५			
कादिवर्ति ८३२							
कफजे ८३२							
सैन्धवादिवर्ति ८३२							
सर्वजे ८३२							
पाशुपतो योग ८३२							
शुष्काक्षिपाकेष्टतपानतर्पणादि ८३२							

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
नावन नाडीविधान		पालीशोषे वातजकर्णशूल		१ वातजस्य प्रतिश्यायस्य		सवजे ,, कटुतीक्ष्णैर्धृतैर्न-	
दुष्टत्रणहर च ८३८		वन्नस्यादि ८३९		लक्षणम् ८४२		स्यादीनि ८४४	
,, स्रोतसि दिग्धे धावन-		,, प्रियालबीजादिभिरुद-		२ पित्तजस्य ,, ,, ,,		दुष्टप्रतिश्याये यक्ष्मकृमिक्रम ,,	
धूपनपूरणम् ,,		र्तनम् ,,		३ कफजस्य ,, ,, ,,		,, व्योषादिवर्तिधूम ,,	
,, ,, सुरसाद्याक्ता		,, पुष्टिकरै स्नेहैर्नित्यम-		४ सन्निपातजस्य ,, ,, ,,		भृशक्षवयौ पुटके च तीक्ष्ण	
पिचुवर्ति ,,		भ्यङ्ग ,,		५ रक्तजस्य ,, ,, ,,		प्रथमनम् ,,	
,, ,, तच्चूर्णैरवचूर्णनम् ,,		,, पालीपुष्टिकर शताव-		६ दुष्टप्रतिश्यायस्य ,, ,, ,,		,, शुण्ठ्यादिसाधिततैलेन	
,, पष शूलादिनिवर्तको		र्यादितैलम् ,,		,, पक्कलक्षणम् ,,		नस्यम् ,,	
विधि ,,		,, ,, जीवनीयादितैलम् ,,		७ भृशक्षवस्य लक्षणम् ,,		नासाशोषे बलातैलादि ८४५	
,, आस्रावे प्रियङ्गवादि-		,, अतिसक्षीणाया		८ नासाशोषस्य ,, ,, ,,		नासानाहेऽप्यय विधि ,,	
तैलेन पूरणम् ,,		पात्याक्षेदन		९ नासानाहस्य ,, ,, ,,		घ्राणपाके दीप्तौ च पित्तघ्नम् ,,	
कर्णनादबाधिर्ययोर्वातशूलो-		शेषाया सन्धान		१० घ्राणपाकस्य ,, ,, ,,		नासास्रावे तीक्ष्ण नस्यादि ,,	
क्तमौषधम् ,,		पोषण च ,,		११ नासास्रावस्य ,, ८४३		पूतिनासेऽपीनसे च कफ-	
,, श्लेष्मानुबन्धे वमनादिना		तन्त्रिकायामप्येव चि-		१२ अपीनसस्य ,, ,, ,,		पीनसवत् ,,	
प्राक् श्लेष्मजय ,,		किंत्सा ८४०		१३ दीप्ते ,, ,, ,,		,, लाक्षादिभिर्नस्यम् ,,	
,, परण्डादितैलेन नावना-		परिपोटेऽप्यय विधि ,,		१४ पूतिनासस्य ,, ,, ,,		,, कृतवमने शिङ्वादितै-	
भ्यङ्गपूरणानि ,,		उत्पाते जलौकोद्वतरक्ते		१५ पूररक्तस्य ,, ,, ,,		लेन नस्यम् ,,	
,, प्रतिविषादितैलेन पूरणम् ,,		शीतलेप ,,		१६ पुटकस्य ,, ,, ,,		पूररक्ते नवे रक्तपीनसवत् ,,	
,, सार्पपतैलेन पूरणम् ८३९		,, जम्बवादितैलेनाभ्यञ्जनम् ,,		१७।१८ अशोर्बुदाना ,, ,, ,,		,, अतिप्रवृद्धे नाडीवत् ,,	
,, सुखदन्तामये च क्षार-		,, विसर्पोक्तवृत्तानि ,,		पषामष्टादशाना मध्ये दुष्ट-		अशोर्बुदेषु दग्धेषु निकु-	
तैलम् ,,		उन्मन्धे गोधादितैलेनाभ्य-		पीनसस्य यापनत्वम् ,,		म्भादिवर्ति ,,	
,, सुप्तयो कर्णयो रक्त-		ञ्जनम् ,,		—>0<—		,, शिङ्वादि नस्यम् ,,	
हरणम् ,,		,, तीक्ष्ण नावनम् ,,		नासारोगप्रतिषेधा-		—>0<—	
,, सशोफळेदयोर्वमनम् ,,		दु खवर्धनेऽश्मन्तकादिका-		ध्याय ॥ २० ॥		मुखरोगविज्ञानीया-	
बाधिर्यस्य साध्यासाध्यत्वम् ,,		थेन सेक ,,		सर्वेषु प्रतिश्यायेषु स्नेहस्वे-		ध्याय ॥ २१ ॥	
प्रतीनाहे कर्णशोधनम् ,,		,, मधुकादिचूर्णेनावचूर्णनम् ,,		दादिसेवनम् ८४४		मुखरोगाणा सामान्य नि-	
,, तैलेन पूरणम् ,,		,, लाक्षादितैलेनाभ्यञ्जनम् ,,		,, व्योषादिवटक ,,		दानम् ८४५	
,, मातुलङ्गरसादिना ,,		लेहिकाया गोमयपिण्डे स्वेद ,,		,, शताह्वादिधूम ,,		ओष्ठे एकादश रोगा ।	
,, रूक्षत्वे घृतमण्डेन ,,		,, कौटजादिभिरालेपनम् ,,		,, सघृतसक्तुधूम ,,		१ खण्डौष्ठस्य लक्षणम् ,,	
,, मलपूर्णोऽपि कर्णेऽय क्रम ,,		,, कौटजादिसिद्धकटुतैले-		,, स्नानादिवर्जनम् ,,		२ वातजस्य ओष्ठकोपस्य	
कण्डूकर्णे कफघ्न नस्यादि ,,		नाभ्यञ्जनम् ,,		वातजे प्रतिश्याये वातघ्ना-		लक्षणम् ,,	
शोफकर्णेऽपि तद्वत् कटूष्णैश्च		छिन्ने कर्णे बन्धादि ,,		दिसाधितवृत्तानि ,,		३ पित्तजस्य ,, ,, ,,	
लेप ,,		कर्णसन्धानविधि ,,		,, अर्दितोक्त स्वेदनस्या-		४ कफजस्य ,, ,, ८४६	
पूतिकृमिकर्णयो कर्णस्रावोक्त		सुरूढादे कर्णस्य विवर्धनम् ,,		दिकम् ,,		५ सन्निपातजस्य ,, ,, ,,	
कर्म ,,		कर्णवर्धन जलशूकादिघृतम् ,,		पित्तजे रक्तजे च ,, मधु-		६ रक्तजस्य ,, ,, ,,	
कृमिकर्णे कटुतैलेन पूरणम् ,,		नासासन्धानविधि ८४१		रसाधित घृत शीत-		७ अर्बुदस्य ,, ,, ,,	
कर्णविद्रव्यौ वमिपूर्वा विद्रधि-		ओष्ठसन्धानविधि ,,		परिषेकादि च ,,		८ मासजस्य ,, ,, ,,	
क्रिया ,,		—>0<—		,, धवत्वगादितैलेन		९ मेदोजस्य ,, ,, ,,	
क्षतविद्रव्यौ पित्तजकर्णशूलोक्त		नासारोगविज्ञानीया-		नावनम् ,,		१० क्षतजस्य ,, ,, ,,	
कर्म ,,		ध्याय ॥ १९ ॥		कफजे ,, लङ्घनलेपनादि ,,		११ जलाबुदस्य ,, ,, ,,	
अशोर्बुदेषु नासावच्चिकित्सा ,,		प्रतिश्यायस्य निदान सम्प्रा-		,, ,, पटुव्योषादिना		गण्डे एको रोग ।	
कर्णविदारिकाया कर्णविद्र-		प्तिश्च ,,		नावनम् ,,		१ गण्डालज्या लक्षणम् ,,	
धिवत् ,,							

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्
दन्ते दश रोगा ।		२ पित्तजाया , लक्षणम् ८४८		महात्वेहेन पित्तु-		,, खिग्धा नस्यादय ८५२	
१ शीतदन्तस्य लक्षणम् ८४६		३ कफजाया ,, ,, ,,		योज्य ८५१		अधिदन्ते कृमिदन्तवच्चि-	
२ दन्तहर्षस्य ,, ,, ,,		४ रक्तजाया ,, ,, ,,		,, यष्टीचूर्णयुक्तमहात्वेहेन		किंत्सा ,,	
३ दन्तभेदस्य ,, ,, ,,		५ सन्निपातजाया ,, ,, ,,		प्रतिसारणम् ,,		,, अनवस्थितरक्ते दग्ध-	
४ दन्तचालस्य ,, ,, ,,		६ शालूकस्य लक्षणम् ,,		,, परण्डपलवैर्नाड्या		व्रणवत् ,,	
५ करालस्य ,, ,, ,,		७ वृन्दस्य ,, ८४९		स्वेदनम् ,,		शकरायां विलेखनम् ,,	
६ अधिद तस्य ,, ,, ,,		८ तुण्डिकेरिकाया ,, ,, ,,		,, खण्डौष्ठविहित नस्यं		,, तत क्षारचूर्णे प्रति-	
७ शर्कराया ,, ,, ,,		९ गलौघस्य ,, ,, ,,		शिरोभ्यङ्गश्च ,,		सारणम् ,,	
८ कपालिकाया ,, ,, ,,		१० वलयस्य ,, ,, ,,		पित्तजे क्षतजे च ,, जलौकाभी		कपालिकाया दन्तहर्षोक्ता	
९ श्यावस्य ,, ८४७		११ गिलायुकस्य ,, ,, ,,		रक्तमोक्षणम् ,,		क्रिया ,,	
१० कृमिदन्तस्य ,, ,, ,,		१२ शतद्रया ,, ,, ,,		,, रोध्रादिभि प्रतिसारणम् ,,		कृमिदन्ते स्वेदो रक्तविस्त्रा-	
दन्तमूले त्रयोदश रोगा ।		१३ गलविद्रवे ,, ,, ,,		,, गुडूच्यादिघृतेनाभ्य-		वण च ,	
१ शीतादस्य लक्षणम् ,,		१४ गलार्बुदस्य ,, ,, ,,		जनम् ,,		,, वातघ्ना खिग्धा लेपादय ,,	
२ उपकुशस्य ,, ,, ,,		गलगण्डस्य निदानादि		,, पित्तविद्रधिबत् क्रिया ,,		,, गुडेन मदनेन वा दाह ,,	
३ दन्तपुण्डस्य ,, ,, ,,		१५ वातजस्य गलगण्डस्य		रक्तजे ओष्ठकोपे नवे इद-		,, सप्तच्छदार्कक्षीराभ्यां	
४ दन्तविद्रवे ,, ,, ,,		लक्षणम् ,,		मेव कर्म ,,		पूरणम् ,,	
५ सुषिरस्य ,, ,, ,,		१६ कफजस्य ,, ,, ,,		कफजे ,, हृतास्ते पाठादि-		,, हिग्वादिचूर्णपोटली द-	
६ महासुषिरस्य ,, ,, ,,		१७ मेदोजस्य ,, ,, ,,		प्रतिसारणम् ,,		शने धृता रुजाह्व ,,	
७ अधिमासस्य ,, ,, ,,		१८ स्वरजस्य लक्षणम् ,,		,, कफघ्ना धूमनावनग-		,, हिग्वादिसिद्धतैलेन	
८ विदभस्य ,, ,, ,,		सर्ववक्रगा अष्टौ रोगा ।		ण्डूषा ,,		गण्डूष ,,	
१।१०।११ } पञ्चाना दन्त-		१ वातजस्य मुखपाकस्य		मेदोजे ,, स्विन्नादिकृत्वाऽ		,, परण्डादिकाथयुक्तेन	
१२।१३ } नाडीनां ,, ,, ,,		लक्षणम् ८५०		ग्निना दहेत् ,,		तैलेन गण्डूष ,,	
जिह्वाया षड्भोगा ।		२ ऊर्ध्वगुदस्य ,, ,, ,,		,, प्रियङ्गादिना प्रतिसा-		,, एवमप्यशान्तरुजस्य	
१ वातदूषिताया लक्षणम् ,,		३ पित्तजस्य ,, ,, ,,		रणम् ,,		दन्तस्योद्धरणम् ,,	
२ पित्तदूषिताया ,, ,, ,,		४ रक्तजस्य ,, ,, ,,		जलार्बुदे भिन्नशुद्धे तीक्ष्णा		,, तत सथष्टितैलेन मधु-	
३ कफदूषिताया ,, ,, ,,		५ कफजस्य ,, ,, ,,		घर्षणम् ,,		ना वा गण्डूष ,,	
४ अलसस्य ,, ८४८		६ अर्बुदस्य ,, ,, ,,		,, अवगाढेऽतिवृद्धे वा		,, ततो विदार्यादितैलेन	
५ अधिजिह्वस्य ,, ,, ,,		७ सन्निपातजस्य ,, ,, ,,		क्षारोऽग्निर्वा ,,		नस्यम् ,,	
६ उपजिह्वस्य ,, ,, ,,		८ पूयास्यताया ,, ,, ,,		[सन्निपातरक्तमासजौष्ठकोपा-		,, कृशादीनां दन्त नोद्धरेत् ,,	
तालुरोगा अष्टौ ।		ओष्ठादिस्थानेषु एकादश		र्बुदानामसाध्यत्वाच्चिकित्सा		,, एषामप्युद्धृतौ खिग्धा-	
१ तालुपिटिकाया लक्षणम् ,,		दिक्रमेण पञ्चसप्त-		नोक्ता ।]		दिनम् ,,	
२ गलगण्डिकाया ,, ,, ,,		तिर्मुखरोगा ,,		गण्डगतारोगस्य चिकित्सा ।		[करालश्यावयोरसाध्यत्वाच्चि	
३ तालुसहते ,, ,, ,,		तेषा साध्यासाध्यत्वम् ,,		गण्डालज्या शोफवत् ,,		किंत्सा नोक्ता ।]	
४ अर्बुदस्य ,, ,, ,,				दन्तगतारोगाणां चिकित्सा ।		दन्तमूलगतारोगाणां	
५ कच्छपस्य ,, ,, ,,		मुखरोगप्रतिषेधा-		शीतदन्ते तैलेन पालीदहनम् ,,		चिकित्सा ।	
६ पुष्पटस्य ,, ,, ,,		ध्याय ॥ २२ ॥		,, दाडिमत्वगादिभि प्र		शीतादे रक्तसावो मुस्तादिभि.	
७ तालुपाकस्य ,, ,, ,,		ओष्ठगतारोगाणां चिकित्सा ।		तिसारणम् ,,		प्रतिसारण च ८५२	
८ तालुशोषस्य ,, ,, ,,		खण्डौष्ठे विलिख्य स्यूता		,, क्षीरिकाथै कवल ,,		,, मुस्तादिकाथेन कवल ,,	
गले अष्टादश रोगा ।		व्रणवत् ८५१		,, अणुतैलेन नस्यम् ,,		,, मधुरसाधिततैलेन नस्यम् ,,	
रोहिण्या सामान्य लक्षणम् ,,		,, यष्ट्यादितैलेनाभ्यजनम् ,,		प्रचलद्विजे दशमूलाम्बु		उपकुशे उष्णाम्बुस्विन्नदन्त-	
१ वातजाया रोहिण्या		,, वातघ्नादितैलेन नस्यम् ,,		गण्डूष ८५२		मांसाना मण्डला-	
लक्षणम् ,,		वातजे ओष्ठकोपे देवधूपादि-		,, तुल्यादिभिर्घर्षणम् ,,		आदिना लेखनम् ,,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
,, ततो लाक्षादिभिः प्रति- सारणम् ८५२		अभिजिह्विकाया आकृष्टजि- ह्वाच्छेदनम् ८५३		,, श्रेष्ठादिगुटिकाया प्रति- सारणम् ८५४		गलाबुदस्वरज्जानाम- साध्यत्वाच्चिकित्सा नोक्ता] ८५५	
,, ततो घृतमण्डादिना कवलग्रह ॥		,, तीक्ष्णोष्णैर्ध्वषणादि ॥		,, अर्तिशोफहा निचुला- दिलेप ॥		सर्ववक्रगुरोगाणां चिकित्सा ।	
,, मधुरसिद्धघृतेन कव- लो नस्य च ॥		उपजिह्वाया रक्तस्रावो यव- क्षारेण धर्षण च ॥		वातरोहिणिकायां लेखनम् ॥		मुखपाकेषु त्रिफलादिकाथेन मुखधावनम् ८५५	
दन्तपुण्डके स्विन्नछिन्नादि- कृते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ८५३		तालुरोगाणां चिकित्सा । शुण्डिकाया कफघ्ना नस्या- दय ॥		,, पञ्चमूलकाथेन कवल- स्तैल गण्डूषो नस्य च ॥		,, त्रिफलादीन् कुठेरादि वा भक्षयित्वा निष्ठिवनम् ॥	
दन्तविद्रवौ कट्वादिभिः कव- ललेपनम् ॥		,, वृद्धाया जिह्वाग्रच्छेद- नम् ८५४		पित्तरोहिण्यां विस्त्राव्य सि- तादिभिर्धर्षयेत् ॥		वातजे मुखपाके कृष्णादिभिः प्रतिसारणम् ॥	
,, कटुकादिभिर्धर्षणम् ॥		,, अतिच्छेदे मृत्यु ॥		,, सितादिकाथेन कवल ॥		,, वातहरसिद्धतेलेन कव- लनस्ये ॥	
,, हिमैः पाक रक्षेत् ॥		,, हीनच्छेदे व्याधिवृद्धि ॥		,, द्राक्षादिकाथेन ॥ ॥		पित्तजे } मुखपाके पित्त- रक्तजे च } रक्तघ्नो विधि ॥	
,, पक्क पाच्य, अवगा- ढको दाह्य ॥		,, छिन्नायां मरिचादिभि- र्धर्षणम् ॥		रक्तरोहिण्यां प्रत्याख्याय पित्तजायामिवोपक्रम ॥		कफजे मुखपाके कफघ्नो विधि ॥	
सुषिरे छिन्नलिखिते रोध्रा- दिभिः प्रतिसारणम् ॥		,, ,, कटुकादिकाथेन कवल ॥		कफरोहिण्यां कटुकैः प्रति- सारणम् ॥		,, पिटिकानां शाकादि- पत्रैर्लेखनम् ॥	
,, रोध्रादिकायैर्गण्डूष ॥		तालुसहस्रौ } विलिख्य पुण्डके } एव समाचरेत् ॥		,, अपामार्गफलादितैलेन नस्यगण्डूषौ ॥		सन्निपातजे यथादोषोदय चिकित्सा ॥	
,, यष्ट्यादितैलेन नावनम् ॥		कच्छपे च }		वृन्दे } शालुके } कफरोहिणीन- गुण्डिकेयां } चिकित्सा ८५५ गिलायौ च }		अर्बुदे नवेऽसवृद्धे छेदन स्वर्जिकादिभिः प्रति- सारण च ॥	
अधिमासके छेदन वचादि- चूर्णैः प्रतिसारण च ॥		तालुपाकेऽपके कासीसादि- भिर्धर्षणम् ॥		गलविद्रवौ स्नाविते श्रेष्ठा- दिभिर्गण्डूषधर्षणे ॥		,, गुडूच्यादिकाथेन गण्डूष ८५६	
,, पटोलादिकाथेन कवल ॥		,, ,, शीताद्यौषधैः कवल ॥		वातजे गलगण्डे स्वेदो रक्त- स्रावो तिलादिभि- रुपनाहश्च ॥		,, यवान्मृशु तीक्ष्णतैलेन- स्यादय ॥	
विद्रवैः दन्तमूलानां छेदनम् ॥		,, पके तीक्ष्णोष्णैः प्रति- सारणम् ॥		,, रुद्धे व्रणे शिश्वादिभिः प्रलेप ॥		पूतिवदने धमिले तीक्ष्णधूमा- दय ॥	
,, ततः क्षारनस्यादि ॥		,, ,, वृषादिभिस्तित्तैः कवल ॥		,, गुडूच्यादितैलस्य पानम् ॥		,, समाज्ञादिभिरन्तर्भाव नम् ॥	
दन्तनाड्या कायशिरोविरेक ॥		तालुशोषेऽतृष्णस्योत्तरभक्तिक सर्पि ॥		कफजे गलगण्डेऽप्येत- च्चिकित्सा ॥		,, शीतादोषकुशोक्त नस्यादि, [ऊर्ध्वगुदस्यासाध्यत्वाच्चि- कित्सा नोक्ता ।]	
,, ततो दन्तोद्धरणमभ्या- दिना दाह ॥		,, कणाशुण्ठीशृत जल- पानम् ॥		,, अतिशयेन स्वेदविम्लापने, ,, अजगन्धादिभिर्लेप ॥		कण्ठादिरोगघ्ना फलत्रयादि- गुटिका विदेह- प्रणीता ॥	
,, जालादिकाथेन धावनम् ॥		,, अम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥		,, हठक्षारस्य पानम् ॥		सर्वमुखरोगहर खदिरादि- तैलम् ॥	
,, क्षीरिवृक्षाम्बुना गण्डूष ॥		,, स्निग्धा धन्वमासरसा ॥		,, वत्सकादितैलस्य पानम् ॥		व्यङ्गादिहर प्रपुनरादिभिरु- द्धतैः अनेन तैले- नाभ्यङ्गश्च ॥	
,, क्षीरिवृक्षसिद्धतैलेन नस्यम् ॥		,, क्षीरसर्पिषा नावनम् ॥		,, कफघ्ना धूमादय ॥		सर्वमुखरोगहर बाणादितैलम् ॥	
[महासुषिरस्यासाध्यत्वा- च्चिकित्सा नोक्ता ।]		[तालुपिटिकाबुन्दयोरसाध्य- त्वाच्चिकित्सा नोक्ता ।]		मेदोजे गलगण्डे सिराव्यध ॥			
जिह्वागतुरोगाणां चिकित्सा । वातजिह्वाया वातौष्ठकोपोक्तो विधि ॥		गलरोगाणां चिकित्सा । कण्ठरोगेषु सर्वेषु रक्तमोक्ष ॥		,, कफघ्नो विधि ॥			
पित्तजिह्वाया धर्षणेन स्मृते रुधिरं मधुरैः प्रति- सारणादि ॥		,, तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्म ॥		,, असनादिचूर्णस्य पानम् ॥			
कफजिह्वाया सर्षपादिभिः प्रतिसारणादि ॥		,, दार्वात्वगादिकायस्य पानम् ॥		,, अशान्तौ पाचयित्वा व्रणवदाचार. ॥			
जिह्वालसे नवे एष एवोपक्रम ॥		,, हरीतकीकाथस्य पानम् ॥		[रक्तरोहिणीसन्निपातरोहि- णीगलौघवलयशतघ्नी-			
,, किन्तु शस्त्रेणैव न स्पृशेत्, ॥		,, श्रेष्ठादिभिः कवल ॥					

विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
सर्वमुखरोगहरा खदिर-		६ सन्निपा-		,, वरणादिसिद्धघृतेन		अरुषिकाया रक्तस्त्राव	८६२
सारादिगुटिका ८५६		तजस्य ,, ,, ८५९		नस्यम् ८६१		,, अश्वशकुद्रसैलप	,,
सर्व० हर अरिमेदआदि-		७ कृमिजस्य ,, ,,		,, वरणादिपक्वघृतस्य पानम्,,		,, पटोलादिपत्रैलेप	,,
तैलम् ८५७		८ शिर कम्पस्य ,, ,,		,, कार्पासमज्जादिना नस्यम्,,		,, कपालभृष्टकुष्ठलेप	,,
दृढद्विजकरमेतद्वयम् ,,		९ शङ्खकस्य ,, ,,		,, पित्तरक्तान्वये शर्करादि-		,, इन्द्रलुप्ते च मालत्यादि-	
सर्वमुखरोगहरो क्षुद्रादिक-		१० सूर्यावर्तस्य ,, ,,		घृतेन नस्यम् ,,		तैलेनाभ्यङ्ग.	
वलग्रह ,,		शिर कपाले नव रोगा ।		,, कुष्ठादिभि प्रलेप		,, अशान्तौ वमनादिभि	
दन्तमांसरोगहर पाठा-		१ उपशीर्षकस्य लक्षणम् ८५९		,, अत्र रक्तस्त्रावो न कार्य		शिर शुद्धि	,,
दिचूर्ण ,,		२ पिटिकाया ,, ,,		,, इत्यशा तौ चले कफे		दारुणके शिरावेष	,,
मुखादिरोगहर कालकचूर्ण ,,		३ अर्बुदस्य ,, ,,		च दाह		,, मृजानस्यमूर्द्धवस्तीना	
दन्तादिरोगहर पीतकचूर्ण. ,,		४ विद्रधे ,, ,,		अर्धावभेदकेऽप्येषा क्रिया		शीलनम्	,,
गलामयघ्नी द्विक्षारादिरस-		५ अरुषिकाना ,, ,,		,, शिरीषबीजादिनस्यम्		,, प्रियालादिभिर्लाक्षादिभि-	
क्रिया ,,		६ दारुणकस्य ,, ,,		,, प्रपुन्नाटादिलेप		श्च लेप	,,
मुखरोगहर पथ्याचूर्ण ,,		७ इन्द्रलुप्तस्य ,, ,,		सूर्यावर्तेऽप्येषा क्रिया रक्त-		,, कोद्रवक्षारजलेन	
मुखपाकहर सप्तच्छादि		८ खलते सामान्य,, ८६०		स्त्रावश्च		प्रक्षालनम्	,,
काथ ,,		वातजाया. खलते ,, ,,		पित्तजे शिरोभितापे सिरा-		इन्द्रलुप्ते सिरा विध्वा प्रच्छाय	
सर्वमुखरोगहर पटोलादि-		पित्तजाया ,, ,,		व्यध		कासीसादिभिर्लेपयेत्	,,
काथ ,,		कफजाया. ,, ,,		,, शीता शिरोमुखाळे-		,, हस्तिदन्तमषीलेप	,,
मुखपाकादिहरा दार्वा-		सन्निपात-		पादय		,, शुक्रोमोद्गमे मेषवि-	
रसक्रिया ,,		जाया ,, ,,		,, जीवनीयघृतक्षीरयो		षाणमषीलेप	,,
,, पटोलादिरसक्रिया ,,		९ पलितस्य निदानसम्प्राप्ती		पान नस्य च		,, आरोमोद्भूतेजलसेको वर्ज्य	
दिजदाढ्यकृत् खदिरादि-		वातजस्य पलितस्य लक्षणम्		रक्तजे शिरोभितापेऽप्येषा		खलतौ } शोधन नस्य	
गण्डूष ८५८		पित्तजस्य ,, ,,		क्रिया		पलिते } वक्रशिरोभ्यङ्ग-	
मुखादिरोगेषु पुन पुन दुष्ट-		कफजस्य ,, ,,		शङ्खके प्रत्याख्यायैषा क्रिया		वर्या } प्रदेहाश्च	
रक्तस्त्राव ,,		सन्निपातजस्य ,, ,,		कफजे शिरोभितापे वमनम्		हरिछोमि च	
,, कायशिरसोर्विरेकादि		शिरोरुजो-		,, रूक्षादिद्रव्यै स्वेदादय		,, बृहत्यादितैलेन नस्यम्	,,
,, कफरक्तहर कर्म		झवस्य ,, ,,		,, उपवास		,, निम्बतैलेन	,,
,, यवतृणधान्यादिभोज-		सन्निपातजखलतिपलितानाम-		सन्निपातजे शिरोभितापे		पलिते नील्यादितैलेन नस्यम्	,,
नम्		साध्यत्वम्		मिश्र क्रम		,, क्षीरादितैलेन	,,
,, त्वरितमुपक्रम		शरीरपरिणामोत्थानां रसाय-		कृमिजे ,, शोणितेन नस्यम्		,, दुग्धिकाकरवीरकलेप ८६३	
		नापेक्षत्वम्		,, कृमिनिर्हरणम्		हरिछोमवलीषु क्षीरादीना	
				,, विडङ्गादिसिद्धेन सर्प-		वक्रलेप	,,
शिरोरोगविज्ञानीया-				पादितैलेन नस्यम्		केशवृहणरज्जुकस्तिलादीना	
ध्याय ॥ २३ ॥		शिरोरोगप्रतिषेधा-		,, कृमिजिन्नस्यम्		मूर्द्धलेप	,,
शिरोगता दश रोगा ।		ध्याय. ॥ २४ ॥		,, नस्यमेषजैधूम		केशसवर्धनानि मास्यादीनि	,,
शिरोरोगाणा निदान सम्प्रा-		वातजे शिरोभितापे वात-		,, रक्त न निर्हरेत् ८६२		केशरजन अयोरजआदि	,,
प्तिश्च ८५८		व्याधिविधि ८६०		शिर कम्पे वाताभितापक्रम		,, माषकादियवागू	,,
१ वातजस्य शिरोभितापस्य		,, अभ्यक्तशिरसो रात्रौ		उपशीर्षके नवे वातव्याधि-		सर्वशिरोरोगे पलिते च प्रपौ-	
लक्षणम् ,,		घृतपानादि		क्रिया		ण्डीकादितैलम्	,,
२ ,, अर्धावभेदकस्य ,, ८५९		,, माषादीना भक्षणम्		,, पक्वे विद्रधिक्रिया		,, वन्यादियमकेन नस्यम्	,,
३ पित्तजस्य शिरो-		,, पिण्डोपनाहस्वेदा		विद्रधौ } आमपक्वे		,, मायूर घृतम्	,,
भितापस्य ,,		,, वातघ्नादिसिद्धक्षीरेण		पिटिकाया } यथायोग्य		,, महामायूर घृतम् ८६४	
४ कफजस्य ,,		सेचनम्		अर्बुदे च } कर्म		,, मूषकादिभिरेव कल्पयेत्	,,
५ रक्तजस्य ,,		,, स्निग्ध नस्यादिकम्					

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
जन्मूर्ध्वजा एकत्रिंशच्छत-		स्वेदो मर्दनं यवादिभि		॥ सक्षौद्रनिम्बपत्रयुक्त		७ भिन्नस्य	८६९
द्वयमिता व्याधय ८६४		प्रलेपश्च ८६६		पर सशोधनम् ८६८		८ विदलितस्य	८७०
मूलप्रहारिणा रोगाणा त्वरि-		॥ एव विलयनाभावे		॥ स पूर्वाभ्या सपिषा च		सद्योत्रणचिकित्सा ।	
तमुपक्रम.	॥	उपनाह	॥	युक्त शीघ्र रोपण	॥	सद्योत्रणे तीव्रन्यथे यष्टीष्ट-	
उत्तमाङ्गस्य रक्षणे सावधा-		॥ उपनाहे सक्तुपिण्डिका		॥ तिलवत् यवकल्कोऽपि	॥	तेन सेचनम्	॥
नता	॥	श्रेष्ठा	॥	॥ सासपित्तादौ क्षीररोप-		॥ बलातैलेन वा पुन पुन	
—→○←—		॥ सुपकादियुक्ते दारणम्	॥	णसिद्धवृत्तेन रोपणम्	॥	सेचनम्	॥
त्रणप्रतिषेधा-		॥ गुग्गुल्वादीनि पक्वशोफ		॥ कफवातजे रोपणसिद्ध-		॥ क्षतोष्मण शान्तये क-	
ध्याय ॥ २५ ॥		विदारणानि	॥	तैलेन रोपणम्	॥	॥ घायादयोलेपादय	॥
त्रणस्य द्वैविध्यम्	८६४	त्रणे पूयगर्भादियुक्ते पीडनम्	॥	॥ काच्छयादिक श्रेष्ठ रोप-		॥ आयते सन्धानार्थ	
दुष्टत्रणस्य लक्षणम्	॥	॥ पीडनप्रलेपस्य शुष्कत्वे		णम् . . .	॥	मधुसर्पि	८७१
त्रण पञ्चदशप्रकार	॥	समुपेक्षादि ८६७		॥ समादौ चूर्ण	॥	॥ , पित्तघ्नीश्च शीता	
१ वातजस्य त्रणस्य लक्ष-		॥ कलायादीनि प्रपीडनम्	॥	॥ ककुभादिचूर्णास्त्वग्मा		क्रिया	॥
णम् ८६५		॥ दुष्टत्वादियुक्ते सुरसादिना		हका .	॥	॥ ससरम्भे शोधनादि	॥
२ पित्तजस्य	॥	क्षालनादि	॥	॥ लाक्षादिप्रलेपस्त्वग्नि-		वृष्टे	
३ कफजस्य	॥	॥ अविशुद्धे पटोलीनिम्बका-		शुद्धिकर परम्	॥	विदलिते च	॥ पष विधि
४ रक्तजस्य	॥	येन क्षालनम्	॥	॥ कालीयादिलेप सव-		अन्यत्र विक्षते खेहपानादि	॥
५-१० द्विदो-		॥ विशुद्धे न्यग्रोधादि		र्णकरण	॥	सद्योत्रणे इति साप्ताहिको	
षजस्य	॥	॥ कायेन क्षालनम्	॥	॥ वारणदन्तादिलेपो रो-		विधि	॥
११-१४ त्रिदोष		॥ पटोल्यादिलेपो त्रण		मोद्धवकर	॥	॥ अनन्तर पूर्वोक्तो विधि	॥
जस्य	॥	शोधन	॥	॥ चतुष्पात्रखादिमषीलेपो	॥	॥ इद सामान्यकर्म	॥
१५ सर्वजस्य	॥	॥ सूक्ष्मास्यादियुक्ते त्रिवृ-		॥ शस्त्रकर्मोक्त पथ्याप		वृष्टे त्रणे चूर्णानि	॥
शुद्धत्रणस्य	॥	त्तादिवर्त्या विशोधनम्	॥	थ्यान्नम्	॥	अवकृत्ते	॥ कस्कादीनि
त्वगादीना त्रणाश्रयानामुत्त-		॥ वाताभिभूतादौ यवा-		वातजे त्रणे द्विपञ्चमूलादि	॥	विच्छिन्ने	॥ , सीवनवन्धन
रोत्तर दु साध्यत्वम्	॥	ज्यादिभिर्धूपनम्	॥	पित्तजे	॥	प्रविलम्बिनि च	॥ पीडन च
त्रणाना सुसाध्यत्वम्	॥	॥ पित्ताद्युल्लवणे शीतैर्निर्वापणम्	॥	॥ कफजे	॥	स्फुटितनेत्रस्यासाध्यत्वम्	॥
॥ कृच्छ्रसाध्यत्वम्	॥	॥ शुष्कार्पमासादौ न्य-		॥ मिश्रजे	॥	अस्फुटितलम्बिनि नेत्रे यथा-	
॥ असाध्यत्वम्	॥	ग्रोधादिभिरुत्सादन		त्रणे प्रक्षालनादि सप्त य-		स्थाननिवेशनादि	॥
रोहस्य लक्षणम्	॥	मासादमासाना		थास्व योज्या	॥	॥ सर्वनेत्राभिधातजिह्व	
त्रणचिकित्सा ।		भक्षण च	॥	॥ सूक्ष्मवदनादौ जाल्या-		यष्ट्यादिपक्वमाज	
त्रणशोफे विशोधनम्	८६६	॥ उत्सन्नमृदुमासे जाल्या-		दिष्टतेन शोधन रो-		घृतम् . . .	॥
॥ शीतोपचार	॥	दिभिरवसादनम्	॥	हण च	८६९	अवसन्ने नेत्रे गलपीडादि	॥
शोफे त्रणे च कठिनादियुक्ते		॥ उत्सन्नमासादौ क्षार-		—→○←—		॥ क्षतनेत्रवच्च क्रिया	॥
रक्तहरणम्	॥	कर्मणा शोधनम्	॥	सद्योत्रणप्रतिषेधा-		कर्णे स्थानाक्त्युते तैलेन पूर-	
॥ पुन पुन स्नावितरक्ते		॥ अश्मरिजादौ अमिक		ध्याय ॥ २६ ॥		णम् .	॥
शीतद्रव्यैर्लेप	॥	॥ र्मेणा साधनम्	॥	सद्योत्रणाना कारणम्	८६९	कृकाटिया छिन्नायां सीव-	
॥ न्यग्रोधादित्वग्नि		॥ शुद्ध उत्सादनद्रव्येण		॥ अष्टौ मेदा वृष्टादय	॥	नादि .	॥
प्रलेप	॥	॥ रोपणम्	॥	१ वृष्टस्य लक्षणम्	॥	॥ आजेन सपिषा परि-	
॥ आनूपवेसवाराधै स्वेद	॥	॥ , अश्वगन्धादिक परम		२ अवकृत्तस्य	॥	षेक	८७१
॥ दाहरुग्धरा सोमा-		॥ रोपणम्	८६८	३ विच्छिन्नस्य	॥	॥ उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत	॥
स्तिला	॥	॥ अपेतपूतिमासादौ तिल-		४ प्रविलम्बितस्य	॥	॥ सुयत्रित स्वप्यात्	॥
शोफे स्थिरत्वादियुक्ते खेह		कल्क सरोहण	॥	५ पातितस्य	॥	॥ शाखासु तिर्थवस्थे घाते सीव-	
				६ विद्धस्य	॥	नादि . . .	॥

विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
विलम्बिमुष्कस्य सीवनादि ८७१		„ ज्ञणयत्रणां वर्षमनु-		भग्नसन्धीनां विमोक्षे एव		चिकित्सा ।	
„ कालानुसार्यादितैलेन		वर्तत ८७१		विधि ८७६		अस्य पिटिका यथापाक न	
रोपणम्	„	उदरान्मेदोवर्तिनिर्गमने		चिरविमुक्तसन्धीनां स्नेहस्वे-		याति तथा यत्न ८७९	
नि शेषतः चिच्छिन्नायां शा-		चिकित्सा	„	दादिना यथास्थाने		पाके तु तस्या अवान्मुखत्वाद्य-	
खाया तैलेन दग्ध्वा		सद्योव्रणेषु तालीसादितैल		स्थापनम्	„	वलोकनम्	„
कोशबन्धनादि	„	रोपणम्	„	असन्धिभग्ने विषमोत्पन्नसाधिते		अन्तर्मुखे } शस्त्रेण पाटन	
विद्धे शल्यहृते ज्ञणवत्		गूढप्रहाराभिहतादौ वाता		रूढे च क्रिया	„	बहिर्मुखे } कृत्वा क्षारा-	
क्रिया	„	स्त्रजित् कर्म	„	भग्न यथा पाक नैति तथा		च } शिना साधयेत्,	
विदलिते भग्नवत् क्रिया	„	विच्छिष्टदेहादौ तैलद्रोण्या		प्रयतेत	„	उष्ट्रकन्धरे क्षारेणैव	„
शिरसः शल्येऽपहृते बाल-		वासयेत्	„	भग्ने वातव्याध्युक्तां स्नेहा		शतपोनके पाटनप्रकार	„
वर्तिप्रवेशनादि	„	—		वस्तिकर्म च	„	परिक्षेपिणि क्षारसूत्रे साधनम्	„
मस्तुलङ्गसुतौ मस्तिष्कभ-		भग्नप्रतिषेधाध्यायः ॥ २७ ॥		भग्ने पौष्टिकादि शाल्याद्यन्नम्	„	अशोभगन्दरेऽर्श प्रतिसाध	
क्षणम्	„	अस्थिभङ्गो द्विधा ८७४		„ लवणादिनिषेध	„	नादि	„
हृतशल्येऽङ्गे स्नेहवर्ति	„	सन्धिभग्नस्य लक्षणम्	„	„ गन्धतैलमस्थिस्यैर्यकृत्	„	क्षतजे प्रत्याख्यायोपचार	„
व्रणे दूरावगाढादौ चक्रतै-		असन्धिभग्नस्य	„	—		बहुच्छिद्रे गोतीर्थादयश्छेदा	„
लेन सेचनम्	„	अस्थिभग्नस्य दुःसाध्यत्वम्	„	भगन्दरप्रतिषेधा-		गोतीर्थस्य छेदस्य लक्षणम्	„
भिन्नकोष्ठस्य रक्तपूर्णस्य		„ असाध्यत्वम्	„	ध्यायः ॥ २८ ॥		सर्वतोभद्रस्य	„
लक्षणम्	„	अवनताद्यश्च उन्नमना-		भगन्दरस्य निदान लक्षण		अर्धलाङ्गलस्य	„
„ आमशयस्थरुधिरस्य	„	दिना सम्यक् सस्याप्य		च ८७७		लाङ्गलस्य	„
„ पक्काशयस्थरुधिरस्य	„	पट्टैर्वैद्यित्वा कद-		„ अष्टविधत्वम्	„	सर्वव्रणानामग्निना दाह	„
अभिन्नाशयस्यापि रक्तेन		म्बादिजैर्वैद्यकलादि-		अपक्वशोफस्य पिटिकात्वम्	„	भगन्दरिण कोष्ठशुद्धोऽन्त-	
पूर्णत्वम् ८७२		भि कुशाह्वयैः सम		पक्वशोफस्य भगन्दरत्वम्	„	राऽन्तरा यत्न ८८०	
तन्त्रान्तर्लोहितादेरसाध्यत्वम्	„	बन्ध कुर्यात् ८७५		भगन्दरकृतपिटिकाया		„ व्रणे विडालास्थिलेप	„
आमाशयस्थे रक्ते वमनम्	„	शिथिलबन्धेन सन्धेरस्यैर्यम्	„	लक्षणम्	„	„ ज्योतिष्मत्यादितैलेना-	
पक्काशयस्थे „ विरेको नि-		अतिगाढबन्धेन रुजाद्युद्भव	„	वातजाया पिटिकाया लक्ष-		भ्यङ्ग	„
रूढश्च	„	धर्मादौ न्यहादिना बन्ध-		णम् ८७८		„ मधुकादितैलम्	„
„ अन्नभक्षणप्रकार	„	मोक्षणम्	„	पित्तजाया	„	„ रोपणो विडङ्गसारादिलेह	„
अतिनिःसृतस्ते रुधिरपानम्	„	ततो न्यग्रोधादिकषायादिना		कफजाया	„	„ अमृतादिगुग्गुलु	„
कोष्ठभेदस्य द्वैविध्यम्	„	सेचनम्	„	वातपित्तजाया	„	„ मागधिकादिगुग्गुलु	„
छिन्नात्रे मूर्च्छादयोऽरूपा	„	„ भृशशीतला सेकलेपा	„	वातकफजाया	„	„ स्वायम्भुवो गुग्गुलु	„
छिन्नात्रे „ अतिबाधका	„	भग्नरस्य गृष्टिक्षिरादिपानम्	„	सर्वजाया	„	„ वातरोगजिदौषधम्	„
छिष्टच्छिन्नात्रयोः सशया-		सत्रणे भग्ने कषायैः प्रति		एता पक्का व्रणा भवन्ति	„	„ उत्तमादिगुग्गुलु	„
साध्यत्वम्	„	सारणम्	„	१ शतपोनकस्य भगन्दरस्य		शेषेषु यथायोगमुपक्रम	„
भिन्नकोष्ठस्य साध्यलक्षणम्	„	लम्बानां व्रणमासानां		लक्षणम्	„	रूढेऽपि भगन्दरेऽश्वपृष्ठगम-	
अन्नप्रवेशे मतद्वयम्	„	सन्धानम्	„	२ उष्ट्रग्रीवस्य	„	नादि वर्षाधिक बर्ज-	
अन्नप्रवेशविधि	„	सुस्थिते व्रणे फलिन्यादिरव-		३ परिस्त्राविणो	„	येत् ८८१	
यथास्थान स्थितेऽत्रे व्रण		चूर्णनम्	„	४ परिक्षेपिणो	„	—	
सीव्येत् ८७३		व्रणानां साध्यासाध्यत्वम्	„	५ ऋजो	„	अन्त्यर्बुदश्लीपदाप-	
स्थानाच्युतेऽत्रे मरणम्	„	सन्धिस्यैर्यकाल	„	६ अशोभगन्दरस्य	„	चीनाडीविज्ञानीया-	
कुपितेऽत्रे पट्टेन वेष्टयित्वा		कट्यादिभग्नानां कपाटशय-		७ शम्बुकावर्तस्य	„	ध्यायः ॥ २९ ॥	
घृतेन परिषेचयेत्	„	नादि	„	८ क्षतजस्य	„	अन्त्ये सम्प्राप्तिर्निरुक्तिश्च ८८१	
„ ततश्चित्रातैलपयसा				एतेषु रुगादयो व्रणवत् ८७९		„ नवविधत्वम्	१
पानम्	„			एतेषां साध्यासाध्यत्वम्	„		

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
१ वातजस्य ग्रन्थैर्लक्षणम् ८८१		वातजे ग्रन्थौ स्नेहन शोधन		,, पाकोन्मुखेषु ग्रन्थिषु		३ अलज्या लक्षणम् ८८८	
२ पित्तजस्य ,, ,,		च ८८४		रक्तस्त्रावादि ८८५		४ कच्छप्या, ,, ,,	
३ कफजस्य ,, ,,		,, स्वेदो विमर्दन च पुन		अपकेषु ग्रन्थिषु क्षाराग्नि-		५ पनसिकायाः ,, ,,	
४ रक्तजस्य ,, ,,		पुन ,,		भ्यामुपचार ,,		६ पाषाणगर्दभस्य ,, ,,	
५ मासजस्य ,, ,,		पित्ताक्षजे ग्रन्थौ जलौकस ,,		,, काकादन्यादितैलेन		७ मुखद्रूपिकानां ,, ,,	
६ मेदोजस्य ,, ,,		,, प्रलेपादिक सर्व हिमम् ,,		पानादिकम् ,,		८ पद्मकण्टकानां ,, ,,	
७ अस्थिजस्य ,, ,,		कफजे ग्रन्थौ वातिको विधि ,,		,, लाङ्गलव्यादितैलेन नस्या		९ विवृततायां ,, ,,	
८ सिराजस्य ,, ८८२		एवमप्यपक्वे छेदो दाहश्च ,,		दिकम् ,,		१० मसूरिकानां ,, ,,	
९ व्रणजस्य ,, ,,		मासत्रणोद्धवयोर्ग्रन्थयोरिवमेव,,		,, भद्रादितैलेन पानादि-		११ विस्फोटानां ,, ,,	
एतेषा साध्यासाध्यत्वम् ,,		मेदोभवे ग्रन्थौ तप्तफाला-		कम् ,,		१२ विद्यायां ,, ,,	
अर्बुदस्य ग्रन्थितो महत्त्वम् ,,		दिस्पर्श , श्लेष्णेन पाट-		,, वचादितैलपानम् ,,		१३ गर्दभायां ,, ,,	
,, षड्विधत्वम् ,,		नम्, अभिस्रादाहश्च ,,		,, शरपुष्पादिना नस्य लेपश्च,,		१४ कक्षायां ,, ,,	
अर्बुद प्रायो न पच्यते ,,		सिराग्रन्थौ साहचरतैल पेयम्,,		,, उत्तमकारण्यादितैलेन		१५ गन्धनामायां ,, ,,	
१।२।३। [वातजपित्त		,, वातघ्नैरुपनाहादि ,,		नस्यमभ्यङ्गश्च ८८६		१६ राजिकानां ,, ,,	
४।५ } जकफजमां-		अर्बुदे यथास्व ग्रन्थिव-		,, गवादिलुराणा कटुतैलेन		१७ जालगर्दभस्य ,, ,,	
} सजमेदोजा-		क्तिया ,,		लेप ,,		१८ अशिरोहिण्यां ,, ८८९	
} नामबुदानां		,, अजाशकुदादिना		,, कृष्णसर्पादीनामिक्षुदी-		१९ हरिवेल्लिकायां ,, ,,	
} लक्षण तत्तद्-		स्वेदादि ,,		तैलेन लेप ,,		२० विदार्यां ,, ,,	
} न्थिलक्षण-		वातजे श्लीपदे व्यथ ,,		,, इत्यशान्तावभिना दाह ,,		२१ शर्करार्बुदस्य ,, ,,	
} तुल्यज्ञेयम्]		,, परण्डतैलपानम् ,,		,, ग्रन्थिहरणे निमित्तमुनिम-		२२ बल्मीकस्य ,, ,,	
६ शोणितार्बुदस्य लक्षणम् ,,		,, जीर्णान्नभक्षणम् ,,		,, , सुशुप्तमतम् ,,		२३ कदरस्य ,, ,,	
अर्बुदानां साध्यासाध्यत्वम् ,,		,, त्रैवृत्त वा पिबेत् ,,		,, , अपरमुनिमतम् ,,		२४ रुद्धगुदस्य ,, ,,	
श्लीपदस्य सम्प्रसारिलक्षण च ,,		,, एवमशान्तावभिना दहेत्,,		वातनाड्या उपनाहन पाटन		२५ क्षिप्पस्य ,, ,,	
वातजस्य श्लीपदस्य लक्षणम् ,,		पित्तजे श्लीपदे गुल्फस्याध		प्रत्यक्सूच्यादिलेपश्च ,,		२६ कुनखस्य ,, ,,	
पित्तजस्य ,, ,,		सिरामोक्ष पित्तजिच्च		पित्तनाड्या तिलादिलेप ,,		२७ अलसस्य ,, ,,	
कफजस्य ,, ,,		सर्वम् ,,		कफनाड्या तिलसौराष्ट्यादि-		२८ तिलकालकानां ,, ,,	
श्लीपदस्य साध्यासाध्य-		कफजे श्लीपदेऽङ्गुष्ठके सिरा		लेप ,,		२९ मषाणां ,, ,,	
त्वम् ,,		विध्वा यवान्नादि शी-		शल्यनाड्या छिन्नशोधि-		३० चर्मकीलानां ,, ,,	
पाण्यादिष्वपि श्लीपदमित्येके ,,		लयेत् ,,		तायां तिलादिलेप ८८७		३१ जतुमणे ,, ,,	
गण्डमालायां सम्प्रारि-		,, सर्षपादिना लेप ,,		छेदनानर्हाया भित्त्वा क्षार-		३२ लाञ्छनस्य ,, ,,	
लक्षण च ८८३		अपच्यामूर्ध्वाध शोधन		सूत्रेण दारणम् ,,		३३ व्यङ्गस्य ,, ,,	
,, असाध्यलक्षणम् ,,		दन्त्यादिद्युतम् ८८५		दुष्टादित्रणेषु यत्साधन तत्रा-		३४ प्रसुप्ते ,, ८९०	
नाड्या सम्प्रारिर्लक्षण च ,,		,, कफमेदोग्न धूमादिकम् ,,		लीङ्गविधि ,,		३५ उक्तीठस्य ,, ,,	
,, पञ्चविधत्वम् ,,		,, सिरया रक्तहरणम् ,,		नाडीत्रणहरो चक्रफललेप ,,		३६ कोठस्य ,, ,,	
१ वातजाया नाड्या- लक्षणम् ,,		,, रसाजन गोमूत्रेण पिबेत्,,		,, घण्टाफलत्वगादिकल्क ,,		एते षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा ,,	
२ पित्तजाया. ,, ,,		,, काञ्चनागरत्वच पानम् ,,		,, सामुद्रादिभि कल्कोऽ			
३ कफजायाः ,, ,,		,, अपक्वग्रन्थिषु नाकुल्या-		भ्यङ्गशून्यो वर्तिश्च ,,			
४ सर्वजाया ,, ,,		दिलेप ,,					
५ शल्यजाया ,, ,,		,, कठिनग्रन्थिषु स्वेदो म-					
		र्दन च ,,					
		,, शम्यादिलेपो ग्रन्थ्यादि-					
		विलायन. ,,					
		,, निम्बपत्रादिलेप. ,,					

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
अलजीकच्छपीपनसिका-		॥ रक्तचन्दनादिलेपा ८९२		९ सव्यूढपिटिकाया		गुह्यरोगप्रतिषेधा-	
पाषाणगर्दभेषु पक्ष		॥ द्विजीरकादिलेप ॥		लक्षणम् ८९४		ध्याय. ॥ ३४ ॥	
विधि. ८९०		॥ मसूरादिलेप ॥		१० मृदितस्य ॥		उपदेशे नवे मेढमध्ये सिरा-	
साजगल्लिकेष्वेतेषु पक्षेषु		॥ कोलमज्जादिलेप ॥		११ अष्टीलिकाया ॥		व्यधादि ८९७	
व्रणवत् विधि ॥		॥ कुष्ठादिलेप ॥		१२ निवृत्तस्य ॥		॥ जम्बवादिकायेन क्षाल-	
मुखदूषिके रोध्रादिप्रलेप ॥		॥ मौशलीजटालेप ॥		१३ अवपाटिकाया ॥		नम् ॥	
॥ नारिकेलशुक्तिप्रलेप ॥		॥ गव्यास्थिलेप ॥		१४ निरुद्धमणे ॥		॥ जम्बवादितैलेन रोपणम् ॥	
॥ अशान्तौ वमन नस्य च ॥		॥ सवर्णकृत जम्बवाज्ज		१५ ग्रथितस्य ॥		॥ तुत्थादिलेपो व्रणहर ॥	
॥ ॥ ललाटे सिराव्यध ॥		॥ पल्लवादि को लेप ॥		१६ स्पर्शहाने ॥		॥ त्रिफलामपीलेपो	
पञ्चकण्टके वमन निम्बघृत		॥ उत्पलादिकमुद्रतनम् ॥		१७ शतपोनकस्य ॥		रोपणम् ॥	
पान निम्बादिलेपश्च ॥		॥ पभिरेवौषधै सिद्ध होहो		१८ त्वक्पाकस्य ॥		॥ प्रतिदोष शोफवत् चिकि-	
विवृतामसूरिकाविस्फोटविद्धा-		॥ मुखाभ्यङ्गाय ॥		१९ मास्पाकस्य ॥		त्सितम् ॥	
गर्दभीकक्षागन्धना		॥ यवाद्यभ्यङ्ग ॥		२० रक्तावुदस्य ॥	८९५	॥ पाक यथा न याति तथाऽ-	
माराजिकाजालगर्द-		॥ कुङ्कुमादितैलेनस्य नीलि-		२१ मासावुदस्य ॥		तियत्त कार्य ॥	
भेरिवेल्लिकासु पित्त-		॥ कादिघ्नम् ॥		२२ विद्रधे ॥		अर्श सु छिन्नदग्धेषु उपदश-	
वीसर्पवत् ८९१		॥ मज्जिष्ठादिकम् ॥		२३ तिलकालकानां ॥		वत् क्रिया ॥	
अग्निरोहिण्या प्रत्याख्याय		॥ मार्कवस्वरसादिनावनम् ॥		एतेषा साध्यासाध्यत्वम् ॥		सर्षपिकासु लेखन कषायैर-	
पित्तवीसर्पवत् ॥		प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्त		योनिव्यापदो विंशतिविध-		वचूर्णनादि ॥	
जालगर्दभे लङ्घनादि सदा		वह्निदाहश्च ८९३		त्वम् ॥		अवमन्येऽपीय क्रिया ॥	
कुर्यात् ॥		उत्कोठे कफपित्तोक्तम् ॥		१ वातिकया लक्षणम् ॥		कुम्भीकाया रक्तमोक्षण तिन्दु-	
विदारिकाया रक्ते हृते श्लेष्म-		कोठे सर्व कुष्ठोक्तम् ॥		२ अतिचरणाया ॥		कादिभिल्लेपस्तैल च ॥	
ग्रन्थिवत् ॥				३ प्राक्चरणाया ॥		अलज्यामयमेव क्रियाक्रम ॥	
शर्करावुदे मेदोवुदक्रिया ॥				४ उदावृत्ताया ॥		उत्तमाया छेदन कषायकल्क-	
वल्मीके प्रवृद्धत्वादियुक्ते वर्ज-				५ जातफ्या ॥		चूर्णैरुपक्रमश्च ॥	
नीयत्वम् ॥				६ अन्तर्मुख्या ॥		पुष्करिकासव्यूढयोस्त्वक्पाके	
॥ इतरसिन् रक्तस्त्राव श्या-				७ सूचीमुख्या ॥		स्पर्शहान्या च पित्त-	
मादिभिल्लेपश्च ॥				८ शुष्काख्याया ॥	८९६	विसर्पोक्त क्रम ८९८	
॥ पक्षे दुष्टमासशोधनादि ॥				९ वामिन्या ॥		मृदिते बलातैलेन सेचन मधु	
कदरे उत्कृत्य दहनम् ॥				१० षण्ढाया ॥		रैरुपनाहन च ॥	
रुद्धगुदे निरुद्धमणिवत् चिकि-				११ महायोण्या ॥		अष्टीलिकाया रक्ते हृते श्लेष्म-	
त्सितम् ॥				१२ पैत्तिक्या ॥		ग्रन्थिवदुपक्रम ॥	
चिप्ये शुद्धिपूर्वक शूलकर्म ॥				१३ रक्तयोण्या ॥		निवृत्ते घृताभ्यजनादि ॥	
कुनखेऽप्येवमेव ॥				१४ श्लैष्मिक्या ॥		अवपाट्यामप्ययमेव क्रम ॥	
अलसे चरणयो कासीसादि-				१५ लोहितक्षयाया ॥		निरुद्धमणौ नाड्या स्नेहसिद्धि-	
लेप ॥				१६ परिप्लुताया ॥		नादि ॥	
तिलकालकेषु मषेषु च सूर्य				१७ उपप्लुताया ॥		॥ एवमसिद्धौ शस्त्रेण पाट-	
कान्तादिना दहनम् ॥				१८ विप्लुताया ॥		नादि ॥	
चर्मनीलजत्तुमण्योरुत्कृत्य				१९ कर्णिन्या ॥		ग्रथिते स्वेदनमुपनाहश्च ॥	
तद्वहेत् ॥				२० सान्निपातिक्या ॥		शतपोनके लेखन कषायैर्लेपश्च ॥	
लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु यथा-				इति योनिरोगा ॥		रक्तावुदे रक्तविद्रधिवत् ॥	
सत्र सिराव्यधो क्षीरि-				यै शुरु नेच्छति, गर्भं न		सर्वेषु यथावस्थ व्रणोपचार ॥	
वृक्षत्वगादिलेपश्च ॥				गृह्णाति, असृग्दरादि-		[मासपाकमासावुदविद्रधि	
व्यङ्गेषु अर्जुनत्वगादिलेपा ॥				रोगाश्च प्राप्नोति ॥		तिलकालकानामसा-	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
ध्यत्वात् चिकित्सा		स्तब्धासु कर्कशासु मादवकर		सप्तमे ,, अनपीडादि	९०४	वातिके ,, स्वाद्याहारा-	
नोक्ता ।]		वेसवारादि		वेगान्तरे सर्वविषघ्नी कोशा-		दिभि शमनम्	९०७
योनिव्यापच्चिकित्सा ।		धारणम्	९०१	तक्यादियवागू ,,		सर्वविषेषु सर्वावस्थेषु घृततुल्य	
योनिव्यापत्सु भूयिष्ठ वात-		दुर्गन्धासु योनिषु सवगन्धाना		,, ,, मधूकादियवागू ,,		मेषज नास्ति विशेषः	
जित्कर्म, तत्र हेतुश्च ८९८		कषायादि	,,	सर्वविषेषु चन्द्रोदयो नामा-		षात् वातेऽधिके	,,
वातजासु विशेषतः स्नेहनादि,,		श्लेष्मलासु कटुप्राया वस्तय	,,	गद	,,	कफपित्तवातगतविषाणा	
,, बलातैलादिपानम्	,,	पित्ते समधुःक्षीरा	,,	दूषीविषस्य लक्षणम्	,,	साध्यासाध्यत्वम्	,,
,, दुःस्थितादियोने सम-		वाते तैलाग्लयुता	,,	दूषीविषार्तस्य	,,	—>—<—	
त्वादिकरणम्, तत्र		सन्निपातजाया साधारण कर्म,,		दूषीविषस्य निरुक्ति	९०५	सर्पविषप्रतिषेधा-	
हेतुश्च	,,	एव योनिषु शुद्धासु गर्भ		दूषीविषार्ते स्वेद शोधन च	,,	ध्याय ॥ ३६ ॥	
,, स्त्रीषु मृदूनि वमनादि-		धारणम्	,,	,, दूषीविषारिर्नामागद	,,	भौमपन्नगाना त्रिविधत्वम्	९०७
कर्माणि ८९९		पुरुषस्यापि दुष्ट शुरु परी-		विषलिप्तशस्त्रविद्धस्य लक्षणम्	,,	दर्वीकरादीना विष क्रमेण	
,, शुद्धासु वस्त्यादि		क्षयोपक्रम	,,	विषशस्त्रविद्धे हृदयावरणम्	,,	रुक्षकटुकादिक वातादि	
कर्म	,,	फलसर्पि योनिशुक्रदोषेषु		,, शल्याहरणपूर्वको		कोपन च	,,
,, काश्मर्यादिघृत पर		शस्तमायुष्यादिकर च,,		त्रणदाह	,,	,, तारुण्यादिषु विषो-	
गर्भदम्	,,	—>—<—		,, मुष्ककादिक्षारेण प्रति-		स्वणत्वम्	,,
,, वचादिचूर्णं योनिपार्श्व-		विषप्रतिषेधाध्याय ॥ ३५ ॥		सारणम्	,,	दर्वीकराणा लक्षणम्	,,
ल्यादिनाशकम्	,,	विषस्य प्रागुत्पत्तिदर्शनम्	९०२	,, शुक्रनासादिभिर्लेप	,,	मण्डलिना	९०८
,, वृषकादिचूर्णं तथैव	,,	स्थावर विष कन्देष्वतिवीर्यम्	,,	,, कीटदष्टचिकित्सा च	,,	राजीमता	,,
,, रास्त्रादिशृत पयः शूल-		जङ्गम विष सर्पादिदृष्टासु दा-		,, व्रणे पूतिमासे पित्तविम-		गौधेरस्य	,,
हरम्	,,	रुणम्	,,	पर्वक्रिया	,,	एतेषामेव सङ्करात् व्यन्तरा	
,, गुडूच्यादिकाथै सेचनम्	,,	इति द्विप्रकारमकृत्रिम विषम्	,,	गरविषदायका	,,	ज्ञेया	,,
,, नतादिसाधिततैलपिचु		कृत्रिम तु गरसज्ञम्	,,	गरस्य लक्षणम्	,,	सर्पदशने आहारादि कारणानि	,,
शूलम्	,,	कृत्रिमस्य लक्षणम्	,,	गरार्तस्य	९०६	कारण ज्ञात्वा यथास्व प्रति-	
पित्तलासु शीता योनिसे-		विषस्य गुणा एकादश	,,	गरातस्य चिकित्सिताभावे		क्रिया	,,
कादय	,,	विषमोजोविपरीतगुणम्	९०३	सद्यो नाश	,,	व्यन्तरस्य मार्गाश्रयत्वम्	,,
,, शतावर्थादिलेह.	,,	विष नृणा सद्योजीवितहरम्	,,	गरार्ते वमन पथ्यपानभोजन		तुण्डाहतस्य लक्षणम्	,,
,, एवमेव पयः सर्पि	,,	तत्र हेतु	,,	सुवर्णशीलन च	,,	व्यालीढस्य	,,
,, बलादिघृततैल गर्भदम्	,,	स्थावरविषस्य प्रथमवेगस्य		,, ताप्यसुवर्णलेह	,,	व्यालुप्तस्य	,,
रक्त्योन्या यथादोष रक्तस्था-		लक्षणम्	,,	,, हतामौ मूर्वादिचूर्णम्	,,	दष्टकस्य	,,
पनमौषधम्	९००	,, द्वितीयवेगस्य	,,	,, पारावतामिषादिशृत		दष्टनिपीडितस्य	,,
,, पुण्यानुग चूर्णम्	,,	,, तृतीयवेगस्य	,,	जलम्	,,	एषा साध्यासाध्यत्वम्	,,
श्लेष्मिकया सर्वं रुक्षोष्ण-		,, चतुर्थवेगस्य	,,	विषसङ्कटस्य लक्षणम्	,,	सर्पविषस्य रक्तप्राप्त्यैव	
मौषधम्	,,	,, पञ्चमवेगस्य	,,	विषवृद्धिहेतवः क्षुधादय	,,	वर्धनम्	,,
शूलोज्ञतास्तब्धापिच्छिलासा-		,, षष्ठवेगस्य	,,	वर्षासु विषवृद्धे कारणम्	,,	सर्पाङ्गाभिहतस्य लक्षणम्	,,
विणीविष्टुतोपप्लुताद्यासु		,, सप्तमवेगस्य	,,	शरदि विषस्य मन्दवीर्यत्वे		शङ्काविषस्य	,,
योनिषु धातव्यादितै-		प्रथमे विषवेगे वमनादि	,,	हेतु	,,	सविषदशस्य	९०९
लेनाभ्यङ्गादिकम्	,,	द्वितीये ,, वमनविरेचनादि	,,	इति प्रकृत्याद्यालोच्य कर्मा-		निर्विषदशस्य	,,
,, यथान्नादिशीलनम्	,,	तृतीये ,, अगदपानादि	,,	चरणम्	,,	दर्वीकराणां प्रथमवेगस्य	
पैच्छिल्ये कासीसादिचूर्णो		चतुर्थे ,, सखेहागदपानम्	,,	श्लेष्मिके विषे वमनादिभि.		लक्षणम्	,,
वैशद्यकारक	,,	पञ्चमे ,, समधुककाथादि-		शमनम्	९०७	,, द्वितीयवेगस्य	,,
,, दुर्गन्धे पलाशादिचूर्ण	,,	युक्तोऽगद.	,,	पैत्तिके ,, विरेचनादिभि.	,,	,, तृतीयवेगस्य	,,
,, ,, आरग्वधादिका-		षष्ठे ,, अतीसारवत्सिद्धि.	,,			,, चतुर्थवेगस्य	,,
थेन सेचनम्	,,						

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
,, पञ्चमवेगस्य लक्षणम् ९०९		,, मृदादिपूर्णवत्केग		दर्वाकृता प्रथमे वेगे रक्त-		वृश्चिकदष्टस्य लक्षणम् ९१४	
,, षष्ठवेगस्य ,, ,,		वाऽऽचूषणम् ९११		स्त्रावादि ९१२		वृश्चिकास्त्रिप्रकारा ९१५	
,, सप्तमवेगस्य ,, ,,		,, अगदमुंडुरङ्गलेप	,,	,, द्वितीये ,, वमनादि ,,		मन्दविषवृश्चिकानां लक्षणम् ,,	
मण्डलिदष्टस्य प्रथमवेगस्य		,, चन्दनादिसलिलेन सेच-		,, तृतीये ,, विषघ्नमञ्ज		मध्यविषवृश्चिकानां ,, ,,	
लक्षणम् ,,		नम् ,,		नादि ,,		महाविषवृश्चिकानां ,, ,,	
,, द्वितीयवेगस्य ,, ,,		,, विषे प्रविस्ते सिराव्यध	,,	,, चतुर्थे ,, वमन यवागूश्च ,,		महाविषवृश्चिकदष्टस्य लक्षणम् ,,	
,, तृतीयवेगस्य ,, ,,		सविषरक्तस्य लक्षणम्	,,	,, पञ्चमे षष्ठे च ,, शीत-		उष्णधूमस्य लक्षणम्	
,, चतुर्थवेगस्य ,, ,,		सिरास्वदृश्यमानासु शृङ्गा-		लेपादि ९१३		कीटादीनां दोषाधिकत्वम्	
,, पञ्चमवेगस्य ,, ,,		दिना रक्तमोक्षणम्	,,	,, सप्तमे ,, तीक्ष्णाञ्जनादि ,,		यथादोषोदय क्रिया	
,, षष्ठवेगस्य ,, ,,		सुतशेषरक्तस्य शीतलेपादिना		मण्डलिना तृतीये ,, वमन		वातिकविषस्य लक्षणम्	
,, सप्तमवेगस्य ,, ,,		स्तम्भनम्	,,	पेया च ,,		पैत्तिकविषस्य ,,	
राजीमदष्टस्य प्रथमवे-		अस्कन्ने रक्ते मूर्च्छादय ,		,, षष्ठे ,, अतीक्ष्णागदादि ,,		श्लेष्मिकविषस्य ,,	
गस्य ,, ,,		तेषु शीतोपचारादिश्च ,,		राजीमता प्रथमे ,,		वातिकविषे पिण्याकलेपादि	
,, द्वितीयवेगस्य ,, ,,		स्कन्ने रक्ते विषवेगशान्ति	,,	रक्तस्त्रावादि ,,		पैत्तिकविषे शीतलसेकादि	
,, तृतीयवेगस्य ,, ,,		विष तीक्ष्णत्वात् हृदयकर्षणम्	,,	,, षष्ठे ,, तीक्ष्णाञ्जनादि		श्लेष्मिकविषे लेखनादि	
,, चतुर्थवेगस्य ,, ,,		हृदयरक्षणाय घृतादि पानम्	,,	अनुक्तवेगेषु दर्वाकरक्रिया		त्रिविधानां कीटानां यथादोष	
,, पञ्चमवेगस्य ,, ,,		हृदयावरणे हृदि श्लेष्मोपचय	,,	गर्भिण्यादिषु मृदुक्रियादि		चिकित्सा	
,, षष्ठसप्तमवेगयो		ततः प्रवृत्तगौरवादेर्वमनम्	,,	सर्वविषघ्न वज्रम्		स्वेदालेपनसेका प्राय	
पञ्चसु वेगेषु चिकित्सा कार्या,		भुजङ्गदोषाद्यवलोकनपूर्व		,, विल्वमूलाद्यञ्जनादि		कोष्णा कार्या	
षष्ठसप्तमयोर्न कार्या		विशिष्टा क्रिया	,,	दशादपि नि शेष विषमुद्धरेत् ,,		सर्वस्य विषदशस्य नृकेशा-	
अल्पविषसर्पाणां लक्षणम्		दर्वाकरैर्दष्टे सिन्दुवारितमूला-		शेष हि विष पुनर्वेगाय जायेत ,,		दयो धूपनम् ९१६	
श्मशानादिषु मर्मसु च दष्ट-		दिक पान नस्य च ,,		विषापाये कुपितवाग्वादीनां		,, सर्वो विषघ्नो विधि	
स्यासाध्यत्वम् ९१०		कृष्णसर्पेण दष्टे चारव्यादि-		लोहाद्युपक्रम.		संशोधनानि च	
सर्पदष्टो सितास्वाक्षादियुतो		लेप क्षौद्रादियु-		सर्पाङ्गाभिहते) सितादिपान		विषोऽग्रकीटवृश्चिकदष्टेषु	
न जीवति ,,		तघृतपान च	,,	शङ्काविषादिते च) प्रोक्षणादि,		सर्पवत् साधनम्	
,, युगपत् हिष्मादियुतो ,,		फणिनां राजीमता च विषे		विषशान्त्यर्थं कर्कतनादिधा-		कीटविषेषु तन्दुलीयकादिपा-	
,, विषपीतादिश्च फेनवम-		तन्दुलीयकाद्यगद ९१२		रणम्		नम्	
मादिलक्षणयुतो न		मण्डलिविषे सुगन्धाद्यगद.	,,	रात्रिसञ्चारे छत्रशङ्खर-		,, शुद्धे क्षीरवृक्षत्वगालेप	
जीवति		,, हिमवान्नामागद	,,	धारणम् ९१४		,, मुक्तालेप शोफादिघ्न	
,, तीक्ष्णनस्यैश्वेतनाभा-		,, काश्मर्यादिपानम्	,,			,, दशाङ्गागदपानम्	
वादिर्न जीवति		गोनसविषे वशत्वगादिकोऽ		कीटलूतादिविषप्रति		वृश्चिकदशे चकृतैलादिना	
अतोऽन्यथा विषमाशु शम		ष्टाङ्गोऽगद	,,	बेधाध्याय. ॥ ३७ ॥		सेचनम्	
नयेत्		राजीमता विषे कटुकादय.	,,	कीटा. सर्पाणां विषमूत्रा		,, अजाजीकण्ठेनोपनाह	
दष्टस्य विष मात्राशतादेह		काण्डचित्राया विषे दश		दिजा ९१४		,, स्वेद प्रच्छान रजन्यादि-	
प्रक्रमते		भुवि निखनेत्,		कीटानां चतुर्विधत्वम्		चूर्णे. प्रतिसारण च	
पतस्मिन्नन्तरे दशस्योत्कर्त-		ततः प्रच्छित सर्पि -		वायव्यकीटदष्टस्य लक्षणम्		,, सुरसापुष्पादिलेपाः	
नादिक कार्यम्		प्रलेपादि	,,	आग्नेयकीटदष्टस्य		,, घृतादिपानम्	
दष्टमात्रस्तमेव सर्पमाशु		व्यन्तरदष्टविषे करवीराद्यगद	,,	कफाधिककीटदष्टस्य		,, पारापतशकृताद्यगद	
दशेदित्यादि		सर्पदष्टविषे भावितसितमरि-		सान्निपातिककीटदष्टस्य		,, उष्णदृष्टादि	
बन्धनेन विषस्तम्भनप्रकार		चस्य पाननस्या-		कीटेषु सर्पवत् वेगा		,, हिंवादिगुटिका	
अनु निष्पीड्य दशमुद्धरेत् ९११		जनम्	,,	शोफादिश्च		,, करजादिपुष्पलेप	
मण्डलीतरदशस्य प्रतप्तहे-		तक्षकदष्टविषे नतादिपानम्	,,	सर्वकीटकदधाना सामान्य-		,, मोहादियुक्ते पथ्यादि-	
मादिना दहनम्				लक्षणम्		लेप	

विषया.	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
सुदारुणे दधिसर्पिष्पा- नादिकम् ९१७		पहरणं, तत शीता सेकलेपा ९१८		दग्धदशस्य विस्त्राव शिरीष- बीजादिभि प्रलेपश्च ९२१		रसायनविधिर- ध्याय ॥ ३९ ॥	
नागराद्यगद ,		सर्वलूताकीटेषु पद्म- कोऽगद ९१९		आखुविषघ्न कर्णिकापात- नश्वागारधूमादिलेप ,		रसायनस्य फलम् ९२३	
समुदीर्णे विषे विषलेप ,		,, चम्पकनामागद ,		,, ततोऽम्लै क्षालनादि ,		,, निरुक्ति ,	
नागपुरीषच्छत्रादि- गुटिका ,		,, गोमयनिष्पीडाद्यगद ,		,, सिरामोक्षो वा ,		,, प्रयोगकालादि ,	
शिरीषबीजाद्यगद कीटादिविषघ्न ,		,, मन्दरनामागद ,		,, नीलिन्यादिकाथै च्छर्दनम् ,		,, निष्फलत्वम् ,	
शिरीषबीजाद्यगदो रात्रिकवृश्चिकविषघ्न ,		,, गन्धमादनोऽगद ,		,, कोशातक्यादिचूर्णेन ,		,, द्विविधत्वम् ,	
लूताना सङ्ख्याविषये मतानि तत्र हेतुश्च ,		,, बहुदोषेषु विषघ्नं शोधनम् ,		,, वचादिपानम् ,		रसायनार्थं कुटी ,	
,, दोषतो निरूपणम् ,		कफात्मके विषमुद्रमेत ,, त्रिफलादिभिर्विरेचयेत् ,		,, त्रिवृदादिना विरेचनम् ,		पुण्येऽहि कुटीप्रवेश ,	
,, साध्यासाध्यत्वम् ,		निवृत्ते दाहादौ कर्णिका पातयेत् ,		,, शिरीषसारादिना शिरोविरेचनम् ,		रसायनसेवनकर्तुर्नियमा ,	
पैत्तिकस्य लूतादशस्य लक्षणम् ,		कर्णिकापातनभेषजानि ,		,, गोमयरसेनाजनम् ,		रसायने पूर्वं हरीतक्यादि- विरेचनम् ९२४	
श्लैष्मिकस्य ,		कर्णिकापातसमये विषघ्नै- र्बुद्ध्येत ,		,, कपित्थादिरसेनावलेह ,		तत शुद्धशरीराय घृतान्वित यावक देयम् ,	
वातिकस्य ,		लूतादशे सर्वं खेहकार्यं सर्पिषैव ,		,, तन्दुलीयकमूलादिसि- द्धानि घृतानि ,		इत्य सस्कृतकोष्ठस्य यौगिक रसायन देयम् ,	
दोषलिङ्गैर्यथास्व तद्विभाग ,		,, तैल तु विषवृद्धये ,		,, सिन्दुवारादिकाय ९२२		ब्राह्म रसायनम् ,	
असाध्यलूताया लक्षणम् ,		पित्तलूताया ह्रीवेराद्यगद ,		,, शरपुष्पाबीजचूर्णम् ,		अभयामलक ,	९२५
लूतायास्त्रिप्रकारत्वम् ९१८		कफलूताया रज्ज्याद्यगद ,		,, अङ्गोलमूलकल्क ,		आमलक ,	
सर्वस्य लूतादशस्य लक्षणम् ,		वातलूतायां विस्त्राद्यगद ,		,, कपित्थमध्यादिकम् ,		च्यवनप्राशो ,	
लूताया. श्वासादिभिर्विषो- द्रमनम् ,		सर्वलूताग्नौ रोम्राद्यगद ९२०		,, तिलकमञ्जरी ,		त्रिफला ,	९२६
लूताया. कीटाना च दश- स्थानम् ,				,, सैयंकमूलम् ,		मण्डूकपण्या- दीनि ,	
प्रथमेऽहनि लूतादशस्य लक्षणम् ,				,, कडुकालाबुविन्यस्तजलम् ,		नलदादि , वाग्भित्वादि- करम् ,	
द्वितीयेऽहनि ,		मूषिकालर्कविषप्रतिषेधा- ध्याय ॥ ३८ ॥		,, सिन्दुवारमूलाद्यगद ,		पञ्चारविन्द , पौरुषादिकरम् ,	
तृतीयेऽहनि ,		मूषिकाणा अष्टादशत्वम् ९२०		सशेषमूषिकविषस्याभ्रदर्श- नादौ प्रकोप ,		चतुष्कुवलयं , मेध्यम् ,	
चतुर्थेऽहनि ,		मूषिकाणा शुक्रविषत्वम् ,		तत्र यथावस्थमुपक्रमा ,		ब्राह्मयादि , कुष्ठादिघ्नम् ९२७	
पञ्चमेऽहनि ,		मूषिकविषस्य सामान्य लक्षणम् ,		,, दूषीविषापहाश्वोपक्रमा ,		नागबलारसायनम् ,	
षष्ठेऽहनि ,		,, कृच्छ्रसाध्यलक्षणम् ,		अलर्कदशे दाहो लेप पुरा- णघृतपान च ,		गोधुरकरसायनम् ,	
सप्तमेऽहनि ,		,, असाध्यलक्षणम् ,		,, अर्कक्षीरशुत विरेचनम् ,		वाराहीकन्दरसायनम् ,	
इति तीक्ष्णविषस्वरूपम् ,		,, वर्ज्यलक्षणम् ,		,, अङ्गोलोत्तरमूलजलम् ,		विदार्यादिरसायनानि ,	
मध्य हीन चातो विभजेत् ,		विषयुक्तस्य शुनो लक्षणम् ,		,, श्वेतपुनर्नवा ,		चित्रकरसायनम् ,	
एकविंशतिरात्रेण सर्वथा विषशम ,		,, दशस्य , ९२१		,, पल्लतैलादि ,		भल्लातकसहस्ररसायनम् ९२८	
लूतादशस्योद्धरण दाहश्च कर्कशादिदशस्य छेददाह- निषेध ,		एव शृगालादयो वेद्या ,		,, समत्रौषधीरत्न लपनम् ,		भल्लातकस्वरसरसायनम् ,	
दग्धदशस्यागदैलेप क्षीरि- वृक्षकषायै. सेकश्च ,		सविषदशस्य लक्षणम् ,		चतुष्पादादिनखदन्तपरिक्ष- तस्य लक्षणम् ,		भल्लातकघृतसायनम् ,	
लूतादशस्य सर्वतो रक्ता-		निर्विषदशस्य ,		,, पल्लतैलादि ,		भल्लातकसिद्धतैल कुष्ठघ्नम् ,	
		दष्टस्यासाध्यलक्षणम् ,		,, समत्रौषधीरत्न लपनम् ,		भल्लातको आमलकशुक्ला- दिभिराशुष्कर. ९२९	
		जलसत्रास्य लक्षणम् ,		नखदन्तविषघ्न. सोमवल्का- दिलेप ,		भल्लातको यथाविधिप्रयु- क्तोऽमृतकल्प ,	
		आखुना दष्टमात्रस्य दशदाहः ,				भल्लातकस्य कफजरोगादिना- शकत्वे प्रशसा ,	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
भङ्गातकस्य वातातपविधा-		वृते शुद्धे च वायौ लशु-		यौवनकरो वर्षशतजीवनश्च		वाजीकरणसेवनात् पूर्व कर्तव्यो	
नेऽपि कुलत्वादि-		नात्पर द्रव्य न विद्यते ९३२		श्वदष्टादियोग ९३७		विधि ९४१	
वर्जनम् ९२९		प्रियाम्बुगुडदुग्धादेर्नरस्य		रम्यपरीणामकरो सतिलाम-		तत शुक्रापत्यबलप्रदा वाजी-	
तुवरकतैल कुष्ठम् "		रसोनो व्यापत्तये "		लकादियोग "		करा योगा योज्या "	
" खदिरकाथसिद्ध कुष्ठम् "		लशुनप्रयोगान्ते मृदु विरेच-		बलदेहधातुकरो शिलाजत्वा-		निरपत्यस्य नरस्य निन्दा "	
" सर्पिर्मधुयुत दिशतायु-		नम् "		दियोग "		अपत्यप्रशसा "	
ष्करम् "		शिलाजतुन उत्पत्ति "		बलवीर्ययुक्तवर्षशतजीवनो		शुद्धशरीरे पुरुषे वृष्ययोगा	
" नस्योपयोजित त्रिश-		" लक्षणम् "		भृङ्गराजस्वरस-		योजनीया "	
तायुष्करम् ९३०		" प्राशस्त्यम् "		योग ९३८		वाजीकरो शरमूलादिसिद्धधृ-	
पिप्पलीरसायनम् "		श्रेष्ठस्य "		मेधानिर्मलवाकरो राक्षसानु		तयोग "	
अन्य "		लोहपात्रे " भावना-		पद्भुतत्वकरश्च वचा-		" विदारीचूर्णादियोग	
वर्धमानपिप्पलीसहस्रम् "		प्रकार ९३३		प्रयोग "		कान्ताशतगामी "	
वर्धमानपिप्पलीसहस्रद्वयम् "		शिलाजतुन सेवनविधि "		विपुलकालजीवनादिकरो		" गोधूमादियोग "	
एषा पिप्पलीप्रयोगाणा फलम् "		" हीनमध्योत्तमो योग "		मण्डूकपर्णीयोग "		" तिलयोग स्त्रीशत-	
लोहपात्रलिप्तपिप्पलीप्रयोग "		रासायनफल शिलाजतु-		नीरोगकरो प्रबलत्वादिकर		गामी ९४२	
लोहपात्रलिप्ताना शुण्ठ्यादीना		प्रयोग "		पञ्चवर्षशतजीवनश्च		" विदारीचूर्णयोग "	
प्रयोगा "		सवरोगनाशने शिलाजतु-		लाङ्गल्यादिशुटि-		" कृष्णाधात्रीफलरजोयोग "	
एषा रसायनानां द्विगुणप्र-		सामर्थ्यम् "		कायोग "		" मधुकचूर्णयोगो नित्य-	
कर्षकर प्रयोग. "		गुग्गुलुकल्प ९३५		वनमहिषबलादिकरो नार-		वेगकारी "	
सोमराजीरसायनम् "		कुटीप्रवेशविधेर्विषय ९३६		सिंहशरीरकरश्च नार-		" कुलीरशृङ्गीरुत्कयोग "	
अन्य " कुष्ठम् ९३१		सौर्यमारुतिकविधेर्विषय "		सिंहघृतयोग "		" पयस्यायोग "	
अन्य " "		अतो वातातपसहा योगा. "		वर्षशतत्रयजीवनो भृङ्गप्र		" स्वययुसादिचूर्णयोग "	
रसोनस्योत्पत्ति "		वय स्थापका शीतोदकादि-		वालयोग ९३९		" उच्चटाचूर्णयोग "	
दोषविशेषेण लशुनशीलन-		योगा "		एवगुणो कृष्णकेशकरश्च		" शतावरीचूर्णयोग "	
काल "		वर्षशतजीवनो हरीतकीयोग "		अनेन करपेन तैलो-		" दधिसरादियोग "	
लशुनस्वरसविधि कण्ठ-		चिरस्यायिबलकरो "		प्रयोग "		" श्वदष्टादियोग स्त्रीश-	
नाडीशुद्धये "		जरानाशको धात्रीरसादि-		रसायनविधिभ्रंशात् व्याधौ		तगामी "	
लशुनरससेवने वेदनायां		योग "		यथास्वमौषधम् "		वृष्यस्य लक्षणम् "	
स्वेदनम् "		तारुण्यलावण्यकर धात्र्या-		सत्यादिनियमसेवी नित्यरसा-		एवविधैर्द्रव्यैर्द्विषित प्रमदा	
" वमिमूर्च्छाययोर्मुखे शीत-		दिचूर्णम् "		यनरूप "		व्रजेत् "	
लजलसेक "		बलकरो लोहचूर्णादिलेह "		दीर्घायुष्कर रसायनसेवनम् "		सर्वेन्द्रियसुखा विषया	
" कुम्भापाये शेष-		जरानाशको विडङ्गादि-		रसायनस्य परिपूर्णत्वे साध		सेव्या "	
रसपानम् ९३२		योग. ९३७		नानि "		स्त्रीशरीरेऽसङ्घातेन स्थिता	
" विदाहपरिहारार्थं शीता-		निरामयकरो भावितत्रि-				विषया पर हर्ष-	
नुलेपनादि "		फलयोग "		वाजीकरणविधिर-		प्रीतिकरा "	
" परामात्रादि "		जरानाशको बीजकरसादि-		ध्याय. ॥ ४० ॥		वृषत्वकारिण्या स्त्रिया	
" जीर्णशाल्योदनभोज-		योग "		वाजीकरण क इच्छेत् ? ९४०		लक्षणम् ९४३	
नादि "		" नूतनपुनर्नवायोग "		वाजीकरणस्य फलम् "		कामशास्त्रविहितरतिचर्या-	
" मद्यादिपानम् "		" मूर्वादियोगा "		" उपपत्ति "		चरणम् "	
लशुनकल्करसायनम् "		रोगनाशक शतावरीघृतम् "		ब्रह्मचर्यस्य प्रशसा "		वाजीकरा अभ्यञ्जनादय "	
लशुनगर्भशूल्यमांसरसाय-		कृशस्य पुष्टिकरोऽश्वगन्धा-		वाजीकरण किमर्थम् ? "		कामस्योत्पादका पदार्था. "	
नम् "		योग "		वाजीकरणसेविनोऽहरहर्ष-		अश्वसङ्ग्रह "	
विस्तरक्तविहीनसमस्तावरणा-		" " कृष्णतिलप्रयोग "		वायो न निवायते "		सशयानाग्निवेशस्य प्रश्न ९४४	

विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्	विषया	पृष्ठम्
पुनर्वसुदत्तमुत्तरम्	९४५	१३ अर्थापत्तेर्लक्षणम्	९४७	कल्पना ७ सप्तविधा ।		१२ साहचर्यस्य लक्षणम्	९५३
त्रिकित्साऽचिकित्सा च न		१४ निर्णयस्य	,,	१।२ प्रधानकल्पनाया		१३ कर्मण	,,
तुल्या	,,	१५ प्रसङ्गस्य	९४८	लक्षणम् ९५०		१४ गुणनिमित्तस्य	,,
आतङ्कपङ्कमग्नानां भिषग्जित		१६ एकान्तस्य	,,	३ गुणकल्पनाया	,,	१५ चेष्टानिमित्तस्य	,,
हस्तालम्बः	,,	१७ नैकान्तस्य	,,	४ लेशकल्पनाया	,,	१६ मूलसंज्ञाया	,,
सर्वे रोगा उपाय नापेक्ष्य ते	,,	१८ अपवर्गस्य	,,	५ विद्याकल्पनाया	,,	१७ तात्पर्यस्य	,,
उपायसाध्या रोगा सिध्यन्ति,	,,	१९ विपर्ययस्य	,,	६ भक्ष्यकल्पनाया	,,	तत्रदोषा. १५ पञ्चदश ।	
उपायेऽनुपायता नास्ति	,,	२० पूर्वपक्षस्य	,,	७ आज्ञाकल्पनाया	,,	१ अप्रसिद्धशब्दस्य लक्षणम्	,,
दैववैगुण्यात् कदाचिन्न सिद्धि	,,	२१ विधानस्य	,,	सप्तविधा कल्पना विश-		२ दु प्रणीतस्य	,,
एतेषामुदाहरणानि	,,	२२ अनुमतस्य	,,	ल्याश्रया ।		३ असङ्गतायस्य	,,
चिकित्सा विनाऽकालमरण		२३ व्याख्यानस्य	,,	१ आदिलोपस्य लक्षणम्	९५१	४ असुखारोहिपदस्य	,,
कथं वार्यताम् ? ९४६		२४ सशयस्य	,,	२ मध्यलोपस्य	,,	५ विरुद्धस्य	,,
ज्वरे लङ्घनवृद्धिं शास्त्रादेन		२५ अतीतापेक्षणस्य	,,	३ अन्तलोपस्य	,,	६ अतिविस्तृतस्य	,,
सिद्धिं गतम्	,,	२७ स्वसंज्ञाया	,,	४ उभयपदलोपस्य	,,	७ अतिसंक्षिप्तस्य	,,
सम्यक्चिकित्सिते सशय		२८ ऊह्यस्य	,,	५ आदिमध्यान्त-		८ अप्रयोजनस्य	,,
मा कृथा.	,,	२९ समुच्चयस्य	,,	लोपस्य	,,	९ भिन्नक्रमस्य	,,
अक्राण्डे मृत्युपाशानां वृद्ध		३० निदर्शनस्य	,,	६ वर्णोपजननस्य	,,	१० सदिग्धस्य	,,
छेदनमेतत्	,,	३१ निर्वचनस्य	,,	७ ऋषिक्लिष्टस्य	,,	११ पुनरुक्तस्य	,,
प्रतच्छिकित्साशास्त्र साक्षाद-		३२ नियोगस्य	,,	८ तत्रशीलस्य	,,	१२ नि प्रमाणस्य	,,
मृतम्	,,	३३ विकल्पस्य	,,	९ तत्रसंज्ञाया	,,	१३ असमाप्तार्थस्य	,,
तदेव दुर्भाजनस्य हालाह-		३४ प्रत्युत्सारस्य	९४९	१० प्राकृतस्य	,,	१४ अनर्थकस्य	,,
लत्व याति	,,	३५ उद्धारस्य	,,	११ समानतन्त्रप्रत्ययस्य	,,	१५ व्याहतस्य	,,
भिषग्पाशान् दूरायजेत्	,,	३६ सम्भवस्य	,,	१२ परतन्त्रप्रत्ययस्य	,,	इदं तत्र मन्त्रवत्सप्रयोक्तव्यम्	,,
साधुवृत्तानां भिषजा भद्रम्	,,	व्याख्या १५ पञ्च-		१३ हेतुहेतुकधर्मस्य	,,	कथञ्चन न मीमांस्यम्	,,
अष्टाङ्गहृदयस्य तन्त्रस्य सङ्ग-		दशविधा ।		१४ कार्यकारणधर्मस्य	,,	एतत्तन्त्रस्य पाठावबोधानुष्ठाने	
हात् पृथक्करणे		१ पिण्डव्याख्याया		१५ आद्यन्तविपर्ययस्य	,,	फलम्	,,
प्रयोजनम्	,,	लक्षणम्	,,	१६ शब्दान्यत्वस्य	,,	एतत्तन्त्रपठनस्य फलम्	,,
तत्रयुक्त्य ३६		२ पदव्याख्याया	,,	१७ प्रत्ययधर्मस्य	,,	चरकाद्येकैकाकरग्रन्थाभ्यासे	
षट्त्रिंशत् ।		३ पदाध्याख्याया	,,	१८ उपनयस्य	,,	न सम्यक्ज्ञानम् ९५५	
१ अधिकरणस्य		४ अधिकरणव्या-		१९ सम्भवस्य	,,	यद्यभिनिवेशस्तर्हि आद्य	
लक्षणम् ९४७		ख्याया	,,	२० विभवस्य	,,	वैद्यक पठतु	,,
२ योगस्य	,,	ख्याया	,,	ताच्छील्यदीनि १७		अभिधातुवशात् किं द्रव्य-	
३ हेत्वर्थस्य	,,	५ प्रकरणव्याख्याया	,,	सप्तदश ।		शक्तिर्विशिष्यते ?	,,
४ पदार्थस्य	,,	६ अर्थव्याख्याया	,,	१ ताच्छील्यस्य लक्षणम्	,,	अतो माध्यस्थ्यमवलम्ब्य-	
५ प्रदेशस्य	,,	७ कृच्छ्रव्याख्याया	,,	२ अवयवस्य	,,	ताम्	,,
६ उद्देशस्य	,,	८ फलव्याख्याया	,,	३ विकारस्य	,,	ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेत् भेदाद्याः	
७ निर्देशस्य	,,	९ उचितकव्या-		५ भूयस्त्वस्य	,,	किं न पठ्यन्ते ?	,,
८ वाक्यशेषस्य	,,	ख्याया	,,	६ प्रकारस्य	,,	तस्मात्सुभाषितं ग्राह्यम्	,,
९ प्रयोजनस्य	,,	१० न्यासव्याख्याया	,,	७ गुणिगणविभवस्य	,,	सर्वोयुर्वेदसारभूतमेतत् हृदयं	
१० उपदेशस्य	,,	११ प्रयोजनव्या-		८ ससक्तताया	,,	कृत्वा यच्छुभं प्राप्तं, तेन	
११ अपदेशस्य	,,	ख्याया	,,	९ तद्धर्मताया	,,	जगत शुभमस्तु	,,
१२ अतिदेशस्य	,,	ख्याया	,,	१० स्थानस्य	,,	इति उत्तरस्थान समाप्तम्	
		ख्याया	,,	११ तादर्थ्यस्य	,,		

सूत्रस्थानान्तर्गतपञ्चविंशत्यध्यायोक्त-
यन्त्रचित्राणि ।

चित्रनाम	३१२ पृष्ठस्याग्रे चित्रपृष्ठम्	चित्रनाम	३१२ पृष्ठस्याग्रे चित्रपृष्ठम्
१ कङ्कमुखम्	१	२५ जलोदरयन्त्रम्	३
२ सिंहमुखम्	"	२६ धूमयन्त्रम्	"
३ क्रक्षमुखम्	"	२७ धूमयन्त्र शरावस-	"
४ काकमुखम्	"	म्पुटम्	"
५ कीलबद्ध संदश	"	२८ बस्तिपत्रम्	"
६ विमुक्ताग्र सदश.	"	२९ पुष्पनेत्रम्	"
७ षडङ्गुल सदश	"	३० शृङ्गयन्त्रम्	४
८ मुचुण्डी	"	३१ अलाबुयन्त्रम्	"
९ एकतालम्	"	३२ घटीयन्त्रम्	"
१० द्वितालकम्	"	३३ एषणी (गण्डूपद-	"
११ कण्ठान्त शल्याव-	"	मुखा)	"
लोकनी नाडी	२	३४ शल्यहारिणी	"
१२ चतुष्कर्णवारङ्गसङ्ग-	"	३५ व्यूहनशङ्कु	"
हणी नाडी	"	३६ चालनशङ्कु	"
१३ द्विकर्णवारङ्गसङ्गहणी	"	३७ आहरणशङ्कु	"
नाडी	"	३८ गर्भशङ्कु	"
१४ शल्यनिर्घातिनी नाडी	"	३९ अश्मर्याहरणम्	५
१५ अर्शोयन्त्र द्विच्छिद्रम्	"	४० दन्तपातनयन्त्रम्	"
१६ अर्शोयन्त्र एकच्छिद्रम्	"	४१ प्रमार्जनी शलाका	"
१७ अर्शोयन्त्र शम्याख्यम्	"	४२ कर्णशोधनम्	"
१८ भगन्दरयन्त्र द्विच्छि-	"	४३ जाम्बवौष्टम्	"
द्रम्	"	४४ अन्नवृद्धिदाहार्थ	"
१९ भगन्दरयन्त्र एकच्छि	"	शलाका	"
द्रम्	"	४५ नासाशोर्बुददाहार्थ	"
२० घ्राणाशोर्बुदयन्त्रम्	"	शलाका	६
२१ अङ्गुलित्राणकम्	३	४६ दर्व्याख्या शलाका	"
२२ योनित्रणेक्षणम्	"	४७ उत्तरबस्ति.	"
२३ नाडीव्रणाभ्यञ्जन	"	४८ मुद्गर	"
यन्त्रम्	"	इति ४८ यन्त्रचित्राणि ।	
२४ नाडीव्रणक्षालन	"		
यन्त्रम्	"		

सूत्रस्थानान्तर्गतपञ्चविंशत्यध्यायोक्त-
शस्त्रचित्राणि ।

चित्रनाम	३१२ पृष्ठस्याग्रे चित्रपृष्ठम्	चित्रनाम	३१२ पृष्ठस्याग्रे चित्रपृष्ठम्
१ मण्डलाग्रम्	७	१४ कुठारी	८
२ वृद्धिपत्र ऋज्वग्रम्	"	१५ शलाका	९
२ वृद्धिपत्र नताग्र-	"	१६ अङ्गुलिशस्त्रम्	"
दीर्घवक्रम्	"	१७ बडिशम्	"
वृद्धिपत्र नता-	"	१८ करपत्रम्	"
ग्रहस्ववक्रम्	"	१९ कर्तरी	"
३ उत्पलपत्रम्	"	२० नखशस्त्रम्	"
४ अध्यर्धधारम्	"	२१ दन्तलेखनकम्	"
५ सर्पास्यम्	८	२२ सूच्य	"
६ एषणी (अन्वेषणार्थ)	"	२३ कूर्च	१०
एषणी (भेदनार्थ)	"	२४ खज	"
७ वेतसपत्रम्	"	२५ यूथिका (कर्णव्य-	"
८ शरारिमुखम्	"	धनम्)	"
९ त्रिकूर्चकम्	"	२६ आरा	"
१० कुशपत्रम्	"	कर्णवेधनी	"
११ आटामुखम्	"	२७ शस्त्रकोश	"
१२ अन्तर्मुखम्	"	इति शस्त्रचित्राणि ।	
१३ व्रीहिमुखम्	"		

इति चित्रानुक्रमणिका ।

इत्यष्टाङ्गहृदयस्य विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीमद्वाग्भटविरचिते

अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्यया,

श्रीहेमाद्रिप्रणीतया आयुर्वेदरसायनाह्वया टीकया च
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सू०-श्रीमहागणपतये नमः । श्रीआनन्दिनीमठाय नमः ।
दीप्या यस्येन्द्रनीलोपलशकलरजोनीलया नीलिताभा लक्ष्मीमु-
त्तमभास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्चिताङ्गीम् । कालीत्याश-
ङ्कमान स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणि किलाभूद्धर्ता लोकस्य शश्वत्स
भवतु भवता भूतये पद्मनाभ ॥ १ ॥ को मत्सरिणि लोके-
ऽस्मिन्विद्वान्किञ्चिर्कीर्षति । किन्तु कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं
मत्परिश्रमः ॥ २ ॥ श्रीमन्मृगाङ्गतनयष्टीकामष्टाङ्गहृदयस्य ।
श्रीमानरुण कुरुते सम्यग्द्रष्टुं पदार्थबोवाय ॥ ३ ॥

इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्वे एव सभाभूषण-
भूता निखिलजनजनितप्रमोदसन्दोहा रुचिररुचिरचितवचन-
चन्दनचर्चितप्रबन्धा प्रबन्धविरचनप्रवरा इष्टदेवतानमस्कार
तन्त्रकारा विदधुः । तदयमपि तन्त्रकारोऽभीष्टदेवतानमस्कार-
पुर सर तन्त्रमारिरिप्सुरिदमाह—

रागादिरोगान् सततानुषक्ता-

नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान

योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥ १ ॥

रोग आदिर्द्वेषा ते रागादयः । आदिशब्देन द्वेषलोभादिप-
रिग्रहः । रुजन्तीति रोगाः । देहमनसी सन्तापयन्तीत्यर्थः । ननु
मनःस्थितत्वान्मन एव ते रुजन्तीति वक्तुं युक्तम् । मैवम् ।
देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्द्वयोरपि स-
न्तापो युक्तः । यथा आधेयेनायोगोलकेन सन्तप्तेन तदावारस्य
कटाहादेः सन्तापः । आवारेण च कटाहादिना सन्तप्तेनाधेयस्य
घृतादेः सन्तापः । तदेव रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत् ।
तथा सततानुषक्ता सर्वकालप्रसृता, सहजा इत्यर्थः । अशेषका-
यप्रसृता । अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः । तत्र प्रसृता अनु-

१ उपलो रत्नम् । ‘उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां स्मृतोपला’
इति मेदिनीकोशः । २ रागो विषयासक्तिः । ‘रागरूपं मात्सर्यं लोहि-
तादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धारादौ नृपेऽपि च’ इति मेदिनी ।

गता । यद्वा, अशेषाश्च ते कायाश्चाशेषकायाः । सर्वाणि शरी-
राणि गजतुरगोरगादिसम्बन्धीनि, तानि प्रकर्षेण सृता गताः ।
तथा अशेषा न विद्यन्ते शेषो येषां तेऽशेषाः सर्वे समूहाः ।
सबीजा इत्यर्थः । तथौत्सुक्यमोहारतिदा । औत्सुक्यविषयो-
त्कण्ठागतोऽभिलाषः । मोहः कार्याकार्यानभिज्ञत्वम् । अरतिर-
नवस्थितिः स्थानासनादिषु । औत्सुक्यं च मोहश्चरतिश्च ता-
ददति ये रागादयस्त एवम् । तानेवविधानं यो भगवान् जघान,
तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोऽस्तु । तं पूजयामीत्यर्थः । अत-
एवासावपूर्वं आश्चर्यभूतो वैद्यः । अन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरा-
दीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेतद्विशेषणैरपरामृष्टान् तथा हर्तुं
समर्थः । किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितान् । तथा चासा-
ध्यलक्षणम् (अस्मिन्नेवाध्याये श्लो ३२) —“अनुपक्रम एव स्यात्
स्थितोऽत्यन्तविपर्यये । औत्सुक्यमोहारतिकृतः” इति । यद्वा न
विद्यन्ते पूर्वा यस्मादसावपूर्वं । पूर्वमयं प्रथम इत्यर्थः । अपूर्व-
श्चासौ वैद्योऽपूर्ववैद्य इत्यर्थः । एवविधं चाभिमततनमस्कारश्लोक-
विरचयन् ग्रन्थकृत् ग्रन्थस्य रोगोपशान्तिं प्रयोजनमिति प्रति-
पादयति । तथा चाह चरकमुनिः (सू. अ. १।५२) —“धातु-
साम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ।” इति । एवं च
धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनवदिदं तन्त्रम् । तथा तत्पाठा-
त्तदर्थवबोधात्तदुक्तविध्यनुष्ठानाच्च आरोग्याख्यस्योपेयस्य तथा-
भिमतस्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इद-
मेव तन्त्रमुपायः । अस्माच्चोपायोपेयलक्षणसम्बन्धात् सम्बन्ध-
वदिदं तन्त्रम् । तथा हेतुलिङ्गौष्याख्यस्कन्धत्रयमस्याभिधेयम्,
तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्तन्त्रम् । एव च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनस-
म्बन्धाभिधेया युक्त्यैवोक्ता । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुप-
जातिवृत्तम् । यथा, “अनन्तरपादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेता-
विविधैर्विकल्पैः । यासामिमावन्ययतिप्रपञ्चौ स्मृता स्मृतिज्ञैरुप-
जातयस्ताः ॥” इति । सर्वत्रैव चात्र तन्त्रेऽनुष्ठुभा समानीप्रमाणी-
वितानादिभेदभिन्नतया विरचनम् । यत्पुनरवसरान्तरे वृत्तान्त-
रविरचनमिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः ।

आ० २०-श्रीगणेशाय नमः । पृष्ठे कूर्मतया चतुर्भुज
तया दोर्मण्डले मन्दरं रुक्मा क्षीरसमुद्रमोषधिभृतं नि-
र्मथ्य निष्पादितैः । आनीतैरमृतैर्भिषक्तमतया योषित्तया
पायितैर्देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे ॥ १ ॥
हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना । तदुक्तव्रतदाना
दिसिद्धाङ्गारोग्यसिद्धये ॥ २ ॥ क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वे-
दस्य सुग्रहा । टीका चरकहारीतसुश्रुतादिमतानुगा ॥ ३ ॥
चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जैजटादिभिः । टीकाकारैर्न निर्णी-
तमिह हेमाद्रिणोदितम् ॥ ४ ॥ देशभ्रशभयाद्विचाख्यं ल-
यिनं स्नेहं प्रतापैः परं प्रेक्षाव्यं प्रसृतान् प्रवेश्य परितो
दुर्गोदरं द्राक्त । ऊर्ध्वाधोगैति निर्गमय्य मदनैर्दन्त्यादिभि-
र्विद्विषो दोषानद्रुद्धिं रामराज्यमगदङ्कारेण हेमाद्रिणा ॥ ५ ॥
हेमाद्रिर्नाम रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वाधि । ननुभौ भगवन्नि-
ष्ट्वाङ्गुण्यकरणेष्वधि ॥ ६ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुस्त-
रतः स्थितः । तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्रौ दृश्यते यतः ॥ ७ ॥
सेव्या हेमाद्रिटीकेयमायुर्वेदरसायनम् । आयुर्वेदात्मना
पुसा निर्दोषत्व हि नान्यथा ॥ ८ ॥ अष्टाङ्गहृदयं मुख्यमनु-
क्तेऽष्टाङ्गसङ्ग्रहः । तन्नान्तराणि चोक्तानि वैषम्ये विवृतानि
च ॥ ९ ॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासु श्रीवाग्भटाचार्यं प्रथमश्लोके
नेष्टदेवता नमस्करोति-रागादिरोगानिति । स चापूर्व-
वैद्यः । अपूर्वत्वं च अद्भुतशक्तित्वम् । तच्च ज्वरादिविलक्ष-
णानां रोगाणां घातेन । ते च रागादयः । शुद्धस्य चेतसो
रजस्तमोभ्यां रज्जनं रागः । तदादयस्तन्मूला कामक्रोधा-
दयः । ज्वरादिविलक्षणत्वमेवाह-सततानुषक्तान्, सर्वकालं
मात्मना सम्बद्धान् । ननु, ज्वरादयोऽपि कुलोद्भवा एव-
मित्यत आह-अशेषकायप्रसृतान्, यावन्त्यात्मनः शरीराणि
तानि सर्वाण्यभिध्याप्य स्थितान् । ननु, कुलोद्भवा अपि
कुष्ठाशोमेहाद्या अनन्तव्यक्तिभेदेनैवमित्यत आह-अशेषान्,
सर्वानेव युगपत्प्रतिदेहं स्थितान् । ननु, सत्कार्यवादिना मते
ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत आह-औत्सुक्यमोहारति-
दान्, औत्सुक्यम् अविचार्यकार्यप्रवृत्तिः, मोहो विचाराशक्तिः,
अस्ति असन्तोषः, तां ददत्यात्मनः समर्पयन्तीति तथा ।
औत्सुक्यादीनि स्वर्कार्याण्यद्भुतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु
सर्वदा आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादि-
रोगाः । जघानेति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन वधोपायं दर्शितवान् ।
न तु स्वयं हतवान् । तथा ह्यधुना कामाद्यदर्शनं स्यात् ॥

१ 'रैर्विनिर्णीत' क ज । २ 'णोच्यते' ग । ३ 'परान्'
क ग । ४ 'विद्राव्य' ख घ । ५ 'गतिभिर्गमय्य' ख घ ।
६ 'ननु यो' ज । ७ 'तदस्ति' क ग । ८ 'णि वैषम्ये सर्वाणि
विवृतानि' ख ग घ । ९ 'अपूर्ववैद्यत्व हि अद्भुतशक्ति-
मत्त्वम्' ज । १० 'एतच्च' ख ग घ । ११ 'अविचार्यप्रवृत्तिः'
ग ड ज । १२ 'स्वकार्याण्यद्भुतानि' ख घ ।

इदानीमिष्टदेवता नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्मारिरिप्सुरिदमाह-
अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

(गद्यसूत्रम् ॥ १ ॥)

स०-अथेति । अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलाधिकारानन्तर्येषु द्र-
ष्टव्यः । मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां च निष्प्रति-
बन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते । अथशब्दश्चायं मङ्ग-
लार्थः । तथा चोक्तम्-“अकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण
पुरा । कण्ठं मित्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ ॥” इति ।
अतोऽधिकारे । आयुष्कामीयः शास्त्रमविक्रियते यावदत ऊर्ध्वं
प्रतन्यते आतन्त्रपरिसमाप्तेस्तत्सर्वमायुष्कामीयः वेदितव्यम् ।
अत आनन्तर्यं च । नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्या-
स्याम इति । कथं पुनरेकस्यैव तन्त्रकारस्य व्याख्यास्याम इति
बहुवचनं युज्यते । ब्रूमः । “असदो द्वयोश्च” इत्येकत्वेऽपि
बहुवचनविधानादभिलषन्तीति युक्तमेवात्रैकस्मिन्नपि बहुवच-
नम् । आयुः शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । तथा च मुनि-
(च सू अ १।४१)-“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जी-
वितम् । नित्यं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते ॥” इति । एती-
त्यायुः । सन्ततं यातीत्यर्थः । एवविधं गल्लरस्वभावमपि हिता-
हारविहारसेवादिभिरहितवर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येव
कामयन्ते ये, ते आयुष्कामाः । तेभ्यो हितं आयुष्कामीयः ।
स पुनरायुर्वेदागमादिप्रकरणसमुदायः आयुष्कामयमानेनेत्या-
दिकः । आयुष्कामीय इति “इसुसो सामर्थ्ये” इति षादेशः ।
“तस्मै हितम्” इति छ । आयुष्कामीयशब्दोऽध्यायविशे-
षणार्थो नीलोत्पलदलवत् । बहुष्वध्यायेषु सत्सु कतममध्यायं
व्याख्यास्याम आयुष्कामीयमिति । अधिकृतोऽध्ययनायेत्य-
ध्यायः, तं व्याख्यास्याम विविधप्रकारेण विशेषेण वा कथ-
यिष्याम । आयुष्कामैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याध्यायस्यायुष्काम इति
संज्ञा । अर्थगतिमधिकृत्याध्याय इति नाम । तथा चोक्तम्
(च सू अ ३।०६५)-“अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रति-
ष्ठिता” इति । तत्र पदसमुदायो वाक्यः, वाक्यसमुदायः प्रकरणः,
प्रकरणसमुदायो यः, सोऽध्यायः, अध्यायसमुदायः स्थानः,
स्थानसमुदायस्तन्नामिति । विशब्दो नानार्थः । आढभिधौ ।
उत्तराख्यश्चायमलङ्कारः । तस्य हि लक्षणम् (काव्यालङ्कारे
अ. ७।९३)-“उत्तरवचनश्रवणादुन्नयनं यत्र पूर्ववचनानाम् ।
क्रियते तदुत्तरं स्यात्” इत्यादि । ततोऽनेन वाक्येन क्षिप्यवचन-
मीदृशमुच्यते । ससारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारोगानीकाभि-

१ 'अथो अथ समुच्चये । मङ्गले सशयारम्भाधिकारानन्तर्येषु
च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि' इति हैमः ।
२ 'गण्डौ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकादुभौ' इति पाठा-
न्तरम् । ३ 'नित्यगश्चानुबन्धश्च' इति पाठान्तरम् । ४ 'अधि-
कृत्यार्थमध्याय' इति पाठान्तरम् ।

भूतास्त्रातारमलभमानाश्चतुर्वर्गाद् भ्रश्यन्ते । तत्को नु भगव-
न्नत्रोपाय स्यादिति कृतप्रश्नो गुरु प्रतिजज्ञे, अथात आयुष्का-
मीयमध्याय व्याख्यास्याम इति । अथ शिष्यवचनानन्तरम् ।
अतो हेतोर्यस्मादयं शिष्य श्रुतकुलशीलादिसम्पन्नो धीमेधागुण-
भूषणभूतश्च । वि विविधैः प्रकारैः । आ शिष्यबोवोत्पत्तेः ।
आयुष्कामीयमध्याय व्याख्यास्यामो वर्णयिष्याम । ननु कीदृश
तद्विविधप्रकारमाख्यानम् । ब्रूम । पदत, तदर्थत, प्रयो-
जनत, चोद्यत, परिहारत, सम्बन्धाभिधेयतश्च । पदतो यथा,
आयुरितीदं पदम् । तदर्थतो यथा, एतीत्यायु । प्रयोजनतो यथा,
अत्रैव धर्मार्थसुखसाधनम् । चोद्यतो यथा, ननु कथमेतत्केवल
धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते । यतोऽस्यायुषः कर्मैव केवल
धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते । यतोऽस्यायुषः परिपालनार्थं
विशस्ता काकगृध्रभासादयो राजयक्षमचिकित्सिते भोज्या
इत्युक्तम् । अभक्ष्याश्चैते । श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात् ।
एवमभक्ष्यभक्षणाद्विसया च पापयोगः । तद्योगाच्चाधर्मसाधनं
न धर्मसाधनमिति । परिहारतो यथा, अत्रैव परिहारो यज्ञा-
धिकारिशरीरनिमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं
नाधर्माय । इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मायैव । तथा
च काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन सम्बध्यन्ते
यज्ञिया इव पशवः । तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम् ।
सम्बन्धाभिधेयौ तूक्तावेव । ननु सन्त्येवान्यान्यपि महर्विप्रणी-
तान्यायुर्वेदतन्त्राणि, किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति । अत्र ब्रूम ।
अपरतन्त्राणां सावद्यत्वाद्विदमुच्यते । अन्यानि हि तन्त्राणि
सदोषाणि । तथा हि । यदेतत्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं
तन्त्रं रत्नाकर इव गाम्भीर्यातिशययोगाद्बुद्धौ धम् । तस्यापि
सदोषता प्रकटयन्ति वाचाटाः । तथा ह्यादौ तत्सूत्रम् । अ-
थातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति । अत्र दीर्घ-
जीवितीय इति शास्त्रादावुक्तम् । यतो (च सू अ १
श्लो ३) दीर्घं जीवितमन्विच्छन्नित्यस्यानुकरणं दीर्घजीवित-
मिति । सोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति छ । तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि-
सति दीर्घजीवितमिति प्राप्नोति । तदिदमविदितपरमार्थशब्द-
स्वरूपाणां वचनम् । तथाहि । अध्यायानुवाकयोरित्यादौ सूत्रे
विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति जगाद जयादित्य । तेन लुक्
पाक्षिकत्वात् लुक् न भवतीत्येवं युक्तमुक्तमिदम् । तथा दीर्घ-
शब्देन गुणोऽभिधीयते जीवितशब्देनापि गुण एव । तस्मा-
द्भयोरपि गुणत्वादाधाराधेयभावो न युक्तः, यतो गुणाश्रयो
गुणो नोक्त इति । तथा च वैशेषिकाः । निर्गुणा गुणा इति ।
अथ कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवितीयशब्दो निर्दि-
श्यते तदा युक्तमेवैतत् । तथा इन्द्रियोपक्रमणीयेऽध्याये छप्र-
त्ययोत्पत्तिः कथमेव विधीयता यतोऽस्मिन्नध्याये इन्द्रियोपक्र-
मणशब्दो नास्त्येव । एवमपामार्गतण्डुलीयेऽपामार्गतण्डुलश-

ब्दस्याभावाच्छप्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा । तथा दिव्याम्भसो गाङ्गस-
मुद्रमेदं परीक्षा च नोक्ता । प्रत्युत तत्र पठ्यते । (च सू अ
२७।१९१)—“जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् । तत्प-
तत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥” इति । तथा नालिकेरोदकस्य
गुणा नोक्ता । तथा, अपक्वक्रयितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः ।
तथा कषाये कियदौषधं किमवशेषं कथनीयमित्यादि च नो-
क्तम् । मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ । “त्रिवृता त्रिफला दन्ती
दशमूल पलोन्मितम् । चतुर्गुणं जलं दत्त्वा” इत्यादि । तदे-
षामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता कीदृशं किमुत
कायनिर्यासाविति । तथा कथितशीततोयमपि कियता पाकेन
पथ्यं भवतीति नोक्तम् । मुद्रो ग्राहीति च नोक्तम् । तथा च
तत्पाठः (च सू अ २७।२२)—“कषायमधुरो रूक्षं शीतं पाके
कटुर्लघुः । विशदं श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्रः सूप्योत्तमो मतः ॥”
इति । तथा वास्तुकादीनां लघुत्वं नोक्तम् । तथा च तत्पाठः
(च सू अ २७।८५)—“पाठासुषासठीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णं
कम् । विद्याद् ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चसु वास्तुकम् ॥” इति ।
तथा इक्षुवर्गे, (च सू अ २७।२३४)—“शैत्यात्प्रसादान्माधुर्या-
त्पौण्ड्रकाद्वाशिको वरः” इत्यसावभ्यधात् । पौण्ड्रकश्च वाशि-
काद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत् । अत्र मतिवैभवाद्भट्टारकहरिश्चन्द्रौ
व्याख्याविशेषमवोचताम् । यथा पौण्ड्रकाद्वाशिकोऽवर इति ।
एव चैतदुपपन्नमेव । तदेवमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा
उद्भाव्यन्ते, ततः का गणना तन्त्रान्तराणाम् । तथा वेदोत्पत्ति-
रिति सज्ञा तन्त्रेऽस्मिन्सदोषत्वाच्च कृता । तथा हि । आयुषो वेद
आयुर्वेदः, तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम् । अत्र
केचिदाहुः, आयुः शब्दलोपः कृत्वेह निर्देशः कृतः । एवमपि
सति लोपस्तावदमङ्गलः । सोऽप्यायुषः । स च शास्त्रादौ । इत्य-
न्याय्यैवैषा सज्ञा । किञ्च वेदोत्पत्तिरित्येतदपि तावद्वक्तुं न
युज्यते, नित्यत्वादस्य वेदस्य । नित्यो ह्ययमायुर्वेदः, आयुः स-
न्तानादिनित्यत्वात् । तथा ह्यायुः सन्तानं सर्वप्राणिसवैद्यश-
रीरापरशरीरगो मनःप्रबन्धनित्यतया नित्यः । अस्य नित्य-
त्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः । नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयु-
क्तम् । नन्ववबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते । यतः
प्रागुपदेशाच्चासावुपलभ्यते । अतः उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारे-
णोपलभ्यते । तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्प-
यित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यते इति कैश्चिदूचे । नैतद्युक्तम् । यतः
सतो बोधोपदेशौ स्तो नासतः । तथा चाचष्टे लोकः । अमुना
गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्रमिदमिति । सत एवोपदेशावबोधौ

१ ‘त्रिवर्गात्’ इति पाठान्तरम् । २ ‘नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीताथं
विकल्पवितर्कयोः’ इति हैमः ।

१ सञ्ज्ञेयं सुश्रुतस्य । तथा ह्यादौ तत्सूत्रम् । ‘अथातो वेदो-
त्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्याम’ इति । २ तथाच मुनिः (च सू अ.
३०।२४)—“सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते, अनादित्वा-
त्स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्यत्वाच्च । न हि नाभू-
त्कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो वा, शाश्वतश्चायुषो वेदिता”
इति । ३ आयुः सन्तानं । आयुषः पारम्पर्ययोगः ।

स्त । तस्मान्नावबोधोपदेशवस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसङ्गेल्युक्ता । इति सज्ञाना सावद्यत्व निरूप्य निरवद्या आयुष्कामीयसङ्गहे तन्त्रे कृता । ययोच्चारितमात्रयैवाशेषस्तन्त्रार्थं प्रकाश्यते । प्रतिस्थान च योऽध्याय प्रथमस्तत्सज्ञया स्थानार्थः । अन्ये च येऽध्यायास्तन्त्रेऽस्मिन्स्तत्सज्ञामिर्यया स्वतन्त्रमर्थजात प्रकाशयन्त इति ।

आ० २०-आयुष्कामीयमध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति । अथ स्वेष्टदेवतानमस्कारानन्तरम् । अतो हेतोर्व्याख्येय । यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानम् । आयुर्वैरिणो हि व्याधयः । व्याख्या च सामान्यविशेषाभ्यासक्षेपविस्तराभ्या च कृता सुग्रहा भवति । तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसक्षेपव्याख्यानमयमध्यायः, आयुष्कामहि तत्वाच्च आयुष्कामीयः । नन्वेव चेत्सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः । सत्यः, किन्तु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गलार्था चेत्य सज्ञा । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथन्त इत्यस्येय सज्ञा कृता । अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादिसज्ञा करिष्यति ।

इदमिदानीं पृच्छयते तन्त्रकार । यदस्मिन्तन्त्रे किञ्चिदुच्यते स्म भवद्विस्तस्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह—

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रम् ॥ २ ॥)

स०-इतिशब्द एवमर्थः । यथा इति ह स्म, तानाह । हशब्दोऽनुकम्पायाम् । ब्रूधातो स्म उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे 'लट् स्मे' इति लट् आह्लादेशः । अत्रैरपत्यमात्रेयः । 'इतश्चा निज' इति ढक् । आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरिप्रभृतीनां त एवम् । महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः । महत्त्व तज्ज्ञानातिशययोगात् । तेनायमर्थोऽनेन कारणेनानुकम्पया, न तु फलकाक्षया, भगवन्त आत्रेयादयो महर्षयोऽब्रुवन् । नास्माभिस्वमतिपरिकल्पित किञ्चिदप्यत्रोक्तम् । केवल दूतसन्देशवचनन्यायेन युगानुरूप क्रममात्रोऽन्यथा कृत इत्यर्थः । तथा चास्यैव सङ्ग्रहे—(सू अ १) 'न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् । तेऽर्था स ग्रन्थसन्दर्भः सक्षेपाय क्रमोऽन्यथा' इति । तदेवंमागमप्रामाण्यमस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति ।

आ० २०-आत्मकृति प्रमाणयति-इति हेति । प्रामाण्यचासवाक्यत्वात् । आसाश्चात्रेयादयो महर्षयः । ते च, इति ह एवमेव, आहुः स्म उक्तवन्तः, यथा वयं वक्ष्यामः । तेन वयमप्याहः ।

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ २ ॥

स०-आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेशा आयुर्वेदोपदेशाः । उपदिश्यन्तः

१ 'कारसामान्य' क ग । २ "आयुः हिताहिततः, सुखा-सुखतः, प्रमाणाप्रमाणतश्च वेदयतीत्यायुर्वेदः । तथा चागम

आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा आयुर्वेदतन्त्राणि । तेषु परमादर पाठावबोधानुष्ठानरूप उत्कृष्टो यत्नः कार्यः । आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचननिर्देशादयमर्थो बोध्यते । बहुध्व्यायुर्वेदतन्त्रेषु यत्नः कार्यः । अनेकायुर्वेदावलोकनाद्वि चिकित्साया वैद्यस्य न मनागपि सन्देहो जायते । किं कुर्वता पुरुषेण-आयुः कामयमानेन जीवितमभिलषता । किम्भूतमायुः, वर्मार्थसुखसाधनम् । ध्रियते लोकोऽनेनेति वर्मः । अर्थ्यते याच्यत इत्यर्थः । सुखद्विविधम्, तादात्विकमात्यन्तिकं च । तादात्विकं कियत्कालान्तरास्थायित्वात्सुखावभासः, न परमार्थतः सुखम् । तथा चोक्तम्—(च सू अ २८।३७) 'तादात्वसुखसङ्गेषु भावेष्वाज्ञोऽनुरज्यते ।' इति । तदेतत्सज्ञामात्रेण सुखं, न त्वत्यन्तमिति प्रदर्शयितुं सुखसङ्गेष्विति मुनिनोक्तम् । आत्यन्तिकं सुखमोक्षाख्यं, यत्र न दुःखानां छेषः । तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आ० २०-प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति-आयुरिति । प्रयोजनं चायुः । तस्य च प्रयोजनत्वधर्मार्थसुखसाधनत्वात् । सुखं कामो मोक्षश्च । अत एव यः आयुः कामयते सोऽत्र अधिकारी । तेन च, आयुर्वेदोपदेशेष्वस्मद्वाक्येषु, परमत्यर्थम्, आदरो विधेयः पाठावबोधानुष्ठानैर्यतितत्त्वम् ।

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति—

ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन् ३
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

स०-ब्रह्मेत्यादि । ब्रह्मा आयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् अवाबोधयत् । स्मृत्वेत्यनेनैतद्गमयति ब्रह्मणः स्मृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम् । नित्यत्वादायुर्वेदस्य । नित्यत्वं चास्य प्राक् प्रत्यपादि । ग्रहेर्ण्यन्तस्यात्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजापतिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसज्ञा । स प्रजापतिरश्विनावजिग्रहत् । तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । स शक्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् बोधयामास । अत्रिपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरिनिमिकाशपादीनां त एवम् । ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजिग्रहन् । ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राण्यग्निवेशभेदजातूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिनामाभिधेयानि तन्त्राणि तेनिरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः । तन्त्र्यन्ते धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि ।

आ० २०-आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधेयत्वशङ्कां निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति-ब्रह्मा स्मृत्वेति । ब्रह्मा आयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहितवान्, अध्यापितवा-

(च सू अ १।४०)—'हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदं स उच्यते' इति । अथवा आयुः येन यस्मिन् वा विद्यते, ज्ञायते, लभ्यते, विचार्यते वा, स आयुर्वेदः इति चन्द्रः ।

नित्यर्थः । आयुषो वेदमित्यसमासकरणमायुर्वेदलक्षणप्रति-
पादनार्थम् । आयुषः सम्बन्धी वेद आयुर्वेद इति । सम्ब-
न्धश्च पाल्यपालकलक्षणः । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू० अ० १)-
“आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणम्” इति । स प्रजापतिर-
श्विनावायुर्वेदमजिग्रहत् । तावदश्विनौ सहस्राक्षमजिग्रहताम् ।
स इन्द्रोऽग्निपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत् । तेऽग्निपुत्रादयोऽ-
ग्निवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन् । ते पुनरग्निवेशादयः, पृथक्
प्रत्येकं, तन्नाणि शास्त्राणि, तेनिरै विरचयाञ्चक्रुः । सक्षेपार्थ-
मायुर्वेदः शब्दान्तरैरभिदधुरित्यर्थः ।

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसन्दर्भं सङ्गृहीतानि ।
तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह-

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ॥ ४ ॥
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ।

सू०-तेभ्य इति । तेभ्यो ग्रन्थेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यो विक्षि-
प्तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्यः । अत एव कश्चि-
देवार्थं कस्मादेव तन्त्रान्तराज्ज्ञायते । यथा शल्यचिकित्सा
सुश्रुतप्रणीतातन्त्रादेवावगम्यते न तथाग्निवेशादिकात् । ऊर्वा-
ङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतातन्त्रादवावगम्यते न तथा सुश्रुत
प्रणीतात् । अतः प्रायो बाहुल्येन सारतरोच्चयः क्रियते ।
उच्चीयन्ते सङ्गृह्यन्ते विक्षिप्ता पदार्था अनेनेत्युच्यते । यथा वा
यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेकस्मिन् स्थाने उच्यते राशीकृत्य
स्थापन विधीयते तथेह सारतराणामुच्यते । सारतरग्रहणेनैतद्
द्योतयति, सङ्ग्रहेणैव साराणामुच्यते कृतं । अनेन तथा
सारतराणां प्रदेशानामुच्यते क्रियत इति । किं नाम अष्टाङ्ग
हृदयम् । एतच्च सान्न्वयार्थमस्य नाम । यथा शरीरस्य
सर्वावयवैर्भ्यः प्रधानदेशो हि हृदयम्, तथेदमष्टाङ्गायुर्वेदस्य
प्रधानभूतत्वाद्धृदयमिव हृदयम् । तथा च तन्त्रान्ते वक्ष्यति
(उ अ ४०।८८)-हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि । अष्टौ च
तान्यङ्गान्यष्टाङ्गानि, तेषां प्रत्येकं हृदयं, सारतरसङ्ग्रहणात् ।
कीदृशमष्टाङ्गहृदयम् । नातिसंक्षेपविस्तरम् । संक्षेपश्च विस्तरश्च
संक्षेपविस्तरौ, अतिशयेन संक्षेपविस्तरौ यत्र न, तन्नातिसंक्षेप
विस्तरम् । अतिशब्दस्यात्र प्रत्येकं सम्बन्धः । अतिसंक्षेप
किञ्चित्तन्त्रं यथा सिद्धसारं, किञ्चित्चातिविस्तरं यथा सङ्ग्रहादि ।
इदं तु तन्त्रं नातिसंक्षेपविस्तरम् । अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पधिया
नोपकृतये । तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयं, न तु वाक्यार्थ-
पर्यालोचनादधिकं परामर्शः । अतिविस्तीर्णं तु पाठावबोधा-
नुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात् । तस्मादल्पमध्योत्कृष्टबुद्धिशिष्य-
हितार्थं तन्त्रमेतदुद्दिष्टम् ।

१ ‘लक्षणज्ञापनार्थम्’ ख घ. । २ ‘पालनलक्षण’ ख घ. ।

३ ‘पालन’ ख घ. । ४ ‘नातिसंक्षिप्तविस्तृतम्’ इति हेमाद्रि-
सम्मतं पाठः । ५ रविगुप्तविरचितमिदं सिद्धसारतन्त्रं नाद्यापि
कुत्रचिदस्ति मुद्रितम् ।

आ० २०-अग्निवेशादिशास्त्रेषु सत्स्वपि स्वशास्त्रस्योपयोगः
दर्शयति-तेभ्य इति । सारतरोच्चयः क्रियते, मयेति शेषः ।
सारतराणां बहुपयोगानामर्थानामुच्यते । उच्चीयन्ते एकत्र
क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्यते । ननु पूर्वशास्त्रा-
ण्यपि महाकषायसङ्ग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह-अष्टाङ्ग
हृदयम् । अष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य हृदयं सर्वार्थाधिष्ठानम् । सज्ञा
चेयमस्य शास्त्रस्य । वक्ष्यति हि (उ० अ० ४०।८८)-“हृदय-
मिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपथोऽयम्” इति । सर्वेषु प्रदे-
शेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः । ननु पूर्वशास्त्राण्यपि कचिल्लेशेन
कचित्कात्स्न्येनेति सर्वत्र सारतरोच्चयरूपाणीत्यत आह-
नातिसंक्षिप्तविस्तृतम्, अतिसंक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपू-
र्णम् । ननु न्यूनपूर्णस्य निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह-
तेभ्यः, अग्निवेशादिशास्त्रेभ्य एवोच्चयः क्रियते । नन्वेव
चेकिमनेनेत्यत आह-अतिविप्रकीर्णैर्भ्यः, यत्र प्रकरणार्था
विच्छिद्य विच्छिद्य सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि, यत्र
वाक्यार्थाश्च तान्यतिविप्रकीर्णानि इति । एतदुक्तं भवति ।
सन्ति परं पूर्वशास्त्रेषु सर्व एवार्थाः, किन्तु अतिविप्रकीर्ण-
त्वात् दुर्ग्रहाः । इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहा इत्यस्योपयोगः ।
उक्तं च सङ्ग्रहे (सू० अ० १)-“न मात्रामात्रमप्यत्र कि-
ञ्चिदागमवर्जितम् । तेऽर्थाः स ग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमो-
ऽन्यथा ॥” इति ।

कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानित्याह-

कायबालग्रहोर्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान् ॥ ५ ॥
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिताः ।

सू०-कायेति । कायश्च बालश्च ग्रहश्चोर्वाङ्गश्च शल्यं च
दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः । ननु सर्वस्याश्चिकित्साया
कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादाक्षिप्त एव । तत्किमर्थं काय-
शब्द उपादीयते । ब्रूमः । प्रकर्षार्थम् । यथा पुरुषाय अभिरूपाय
कन्या देयेत्यत्राभिरूपग्रहणादभिरूपतमायेति प्रतिपाद्यते, त-
थेहापि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः प्रकृष्टा च यावस्था,
तथा युक्तः । तत्सङ्ग्रहार्थं कायशब्द उपात्तः । तथा ‘चिञ्
चयने’ इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्दः । चीयते प्रशस्तदो-
षधातुमलैरिति कायः । तदेव सर्वशरीरोपतापकानामामपक्वा-
शयस्थानोद्भवानां ज्वररक्तपित्तातिसारादीनां रोगाणां यत्रो-
पशमयोगो निगद्यते, तत्कायचिकित्सानामाङ्गम् । बलसत्त्व-
सम्पूर्णधातुत्वाद् यौवनावस्थकायस्य प्रथमनिर्देशः । बालदे-
हेऽसम्पूर्णबलधातुत्वादप्रकृष्टवयोवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्साङ्गं
पृथङ्निर्दिष्टम् । तथा बालौपयिकमेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्धो-
द्भवव्याधिप्रशमादिनिर्देशाच्च । नन्वेव वृद्धस्य प्रकृष्टवयोवस्थाया
अभावात्तद्देहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः स्यात् । अत्र
ब्रूमः । भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्टवयोवस्था पूर्वमनु-
भूता । अतो भूतपूर्वगत्या तत्र कायचिकित्सोपदेशो युक्तः ।

१ ‘न्यूनपूर्णस्य’ क ।

एव ग्रहचिकित्सा नाम, यत्र देवादिग्रहगृहीतानां प्राणिनां शान्तिकर्म विधीयते । यत्रोर्ध्वजनुगतानां रोगाणां नेत्रकर्ण-प्राणादिसंश्रितानामाश्रितनशलाकादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सानामाङ्गम् । अत्र च जन्मन प्रभृति विचारोपदे-शाद्वालचिकित्सैव प्राग्वक्तुं युक्ता । किन्तु कायचिकित्सा प्राधान्यात्प्रागुपन्यस्ता । ततोऽनन्तरं बालचिकित्सा । बालस्य च ग्रहसम्बन्धाद् ग्रहचिकित्सा । ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थमूर्ध्वाङ्गचिकित्सा शालाक्य नाम । ततः शस्त्रसाधनसामान्येन शल्यचिकित्सा । पीडाकरणसमानत्वात् दष्टाचिकित्सा । दष्टा विषात्मिका । विषेणाशु च मरणे सम्भाव्यमाने रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा । अथवा विषस्य रसायन-ज्येत्वाद्रसायनकथनप्रस्ताव । ततोऽनन्तरं वाजीकरणस्य भरणेन प्रस्ताव । तथा चाधीते ग्रन्थकृत् (उ अ. ४०।१)—“वाजीकरणमन्विच्छेत्सतत विषयी पुमान्” इति । रसायनस्य पश्चादित्यर्थः । यत्रालपदुष्टरेतसा तदाभ्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्व्राजीकरणम् । एवमेतानि कायादीनि, तस्यायुर्वेदस्य, अष्टावङ्गान्याहुर्वदन्ति । ब्रह्माऽऽत्रेयादय इति शेषः । येषु कायादिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता । (च सू अ १।५)—“चतुर्णां मिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते । प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ।” इति मुनिप्रोक्तं लक्षणं नेह तन्त्रकृद्बधत् । चिकित्साशब्दादेवासाथस्य लब्धत्वात् । तथा च निर्देष्टुमाह । निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारविचारणसु सा निष्पद्यत इति । कितेर्धातोर्व्याधिप्रतीकार एवास्य व्युत्पादितत्वात् ।

आ० २०—आयुर्वेदाङ्गान्याह—कायेति । तानि च कायादीनि अष्टावाहुः । तत्र कायशब्देन सर्वावस्थ सर्वावयव च शरीरं गृह्यते, बालादिशब्दैस्तस्यैवावस्थाविशेषा लक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वाङ्गं त्ववयवविशेषः । बालः प्रथमवयः, ग्रहो ग्रहातृत्वम्, ऊर्ध्वाङ्गं शिरः, शल्यं व्रणार्तत्वम्, दष्टा विषार्तत्वम्, शल्य-दंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ । जरा पश्चिमवयः, वृष स्त्रीप्रसङ्गित्वम् । एषा च कायादीनां चिकित्साश्रितानामेवाङ्गत्वमित्यत आह—चिकित्सा येषु संश्रिता इति । चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः । अत एव कायचिकित्सा, बालचिकित्सेत्यादयोऽङ्गानां सज्ञा । विवक्षितविवेकाच्च चिकित्साया एव ह्यङ्गत्वम् । अङ्गान्यवयवाः । तत्रावस्थामात्राश्रयाणां बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणामवयवमात्राश्रयाणामूर्ध्वाङ्गव्यतिरिक्तावयवविशेषाश्रयाणां च व्याधीनां कायचिकित्सिते प्रतीकारः । बालचिकित्सादिषु तु तत्तद्विशेषैकनिष्ठानाम् । इति शास्त्रार्थैकितैव्यता ।

१ मुनिप्रोक्तमन्यदप्यस्तीदं लक्षणं चिकित्सायाः । तथा (च सू अ १६।३४)—“याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः । सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजा मतम् ॥” इति । २ ‘बालादिभिः शब्दैः’ ख घ । ३ ‘शास्त्रारम्भे इति कर्तव्यता’ ज ।

कायस्य दोषधातुमलसमुदायत्वात्तानेव दोषादीन् निर्दिदि-क्षुराह—

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ॥ ६ ॥

स०—वायुरिति । च समुच्चये । कफो दोषमध्ये समुच्चयते । इत्यनेन प्रकारेण, समासतः संक्षेपात्, त्रयो दोषाः । ननु प्रस्तुतत्वादिह धातुसज्ञया वातादयो निर्देष्टुं न्याय्याः, न दोषस-ज्ञया । अस्यैवेतत् । किन्तु रसादिदूषणपूर्वकमेषां विकारकरणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसज्ञया ते निर्दिष्टाः, न धातुसज्ञया । न ह्येते धातुरूपा जातु विरुद्धत्वं कुर्वते देहधारणवर्धकत्वात् । एते मुनिनापि चरकेण पूर्व दोषसज्ञयैव निर्दिष्टाः । तथा च तद्वन्थ (सू अ १।५६)—“वायुः पित्तं कफश्चोक्तं शरीरो दोषस-ङ्ग्रहः” इति । ‘वातपित्तकफा दोषास्त्रय एव समासतः’ इत्येव निर्देशो कर्तव्ये यदेषा पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः, स प्रधानत्वख्यापनार्थः । बहुवचनादेव त्रित्वे लब्धे त्रिग्रहणं नियमा-र्थम् । त्रय एव दोषाः, न चतुर्थोऽस्तीति । तन्त्रान्तरीया हि चतुर्थं दोषमीहन्ते । तेषां ह्ययमभिप्रायः । यथा दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्साद्युपदेशस्तथा रक्तस्यापि । तत्र स्थानं, सर्वदेहव्यापित्वेऽपि ग्राह्यकृती । लक्षणं च, पञ्चेन्द्र-गोपहेमादीत्यादि । कार्यं, देहस्योत्पत्तिस्थिती । विकारः, विसर्प-प्लीहादि । चिकित्सा, सिराव्याधादिक कर्मेति । तदेतदसारम् । वातादयो ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पारयन्ति । यतः प्राधान्यादन्वर्थनामत्वाच्च वातादीनामेव दोषत्वम्, न रसा-दीनाम् । वातादयो हि स्वातन्त्र्यात्प्रधानाः । दूषयन्तीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्थां सज्ञा प्रवृत्ता । रसाद्यास्तु पारतन्त्र्या-दप्रधानाः । ते च वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः । तस्माद्र-क्तस्य दूष्यत्वम्, न दोषत्वम् । यथैव वातादीनामन्योन्यदूष-णाद् दूष्यत्वं स्यात् । पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति दृश्यते । यथा पाण्डुरोगनिदाने (नि अ १३) पित्तप्रवाहना इत्यारभ्य यावत् श्लेष्मत्वग्रक्तमासानि प्रदूष्येत्यादि । तदत्र श्लेष्मा पित्तेन दूष्यते । तथा श्लेष्मवद्रक्तस्यापि दोषत्वप्रसङ्ग इति यो मन्येत, तं प्रति ब्रूमः । विषम उपन्यासः । वातादयो हि सर्वदेव रसा-दीन् दूषयन्ति, न तु रसादयः कदाचिदपि वातादीन् दूषयन्ति । वातादीनां तु मध्याद्यदि कश्चिद्दूष्यते, स तेषामन्यतमेन । तथा च प्रकृतिलक्षणे वातप्रकृतेः पित्तप्रकृतेः श्लेष्मप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते, नैव रक्तप्रकृते । तथा च तन्त्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेषणविशिष्टा एवोक्ताः । यथा वातज्वरोऽयं पित्त-ज्वरोऽयं श्लेष्मज्वरोऽयम्, न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः । येऽपि रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृतदग्धन्यायेन व्यपदेशो बोध्यः । यथा घृतस्यान्तर्हि तेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते, तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोऽयमित्युच्यते । यत्र कचिद्रक्तस्य दोषसज्ञा कुष्ठचिकित्सितादौ दृश्यते, सा सज्ञामात्रेणैव, नासावनुगतार्था । तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तेः । तथा चैव पुरीषादीनामपि सज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते । यथा (हृ चि अ. १८।३८)—“न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरे-

चनम् । तेन दोषो ह्युपस्तब्धः ” इत्यादि । अत्र पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम् । तथोदरचिकित्सिते चरकस्य, ज्वरचिकित्सिते वा अस्य, (ह वि अ १।१०)—“दोषेण भस्मनेवामौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते । तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥” इति । अत्र आमस्यापि दोषत्वमुक्तम् । तदेव वातादयस्त्रय एव दोषा, न रक्तमिति स्थितमेतत् समासतः । विस्तरतस्तु ससर्गसन्निपातक्षयसमतादिभेदभिन्नास्तारतम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनन्त्ययान्ति ।

आ० २०—अथ प्रतिज्ञात व्याधिप्रतीकार व्याचष्टे । स तु त्रेधा, हेतुलक्षणमौषध चेति । हेतुर्द्विधा, अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्चेति । अन्तरङ्गो द्विधा, दोषा दूष्याश्चेति । तत्र दोषानाह—वायुरिति । ते च त्रयः, वायुः पित्तं कफश्चेति । एषा त्रित्वं च समासतः सक्षेपेण । विस्तरतस्तु प्राणादिपाचकाद्यवल्म्बकाद्यवान्तरभेदप्रभेदैरानन्त्यम् । समासत इति अध्यायपरिसमाप्ते प्रतिवाक्य सम्बन्धनीयम् ।

विकृताविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च ।

स०—विकृता स्वभावप्रच्युता, देहं घ्नन्ति । देहपदमत्र जीवितोपलक्षणार्थम् । जीवितेन विना कुर्वन्तीत्यर्थः । अविकृता पुनर्देहं वर्तयन्ति यापयन्ति । विकृतानां दोषाणां प्राणुपन्यासः, तेषां प्रकृत्यवस्थाने नित्यं भिषजा यत्नवता भाव्यमिति सूचनार्थम् । अन्यथा महान्प्रत्यवायः स्यात् ।

आ० २०—दोषावस्थाद्वयमाह—विकृताविकृता इति । तच्च विकृतत्वमविकृतत्वं चेति । तत्र विकृता देहं घ्नन्ति । अविकृता देहं वर्तयन्ति । क्रमादिति वक्ष्यमाणं पदं वाक्यत्रयशेषत्वेन व्याख्यानादिह सम्बन्धनीयम् ।

इदानीमेषा व्यापिनामपि विशिष्टस्थानं विवक्षुराह—

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥७॥

स०—अधश्च मध्यश्चोर्ध्वं चाधोमध्योर्ध्वानि, तानि संश्रय आश्रयो गेषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । हृन्नाभिश्च हृन्नासी, तयोर्हृन्नाभ्यो । ते वातादयो व्यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । विशेषेणेति वाक्यशेषः । ननु किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम । उच्यते । यस्मिन् खलु पदेऽनुचार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यन्त्याचार्या, तच्छेषमिति । उच्चारणकाले तेन विनाऽभिधेयसिद्धे । व्याख्याकाले तु मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये व्याचक्षते । तत्र नामेरधो वायो स्थानम् । हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य । हृदयादूर्ध्वं कफस्य । ननु हृन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यङ्गलादेकवद्भावे सनपुंसकमिति नपुंसकत्वे हृन्नाभि इति प्राप्नोति । अत्र ब्रूमः । प्राण्यङ्गानां समाहार एव द्वन्द्व इत्यस्य प्रायिकत्वान्नैकवद्भावः । तदभावाच्च तदाश्रय नपुंसकत्व

न भवति । तथा चोक्तम् । सर्वोपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । दृश्यते चान्यत्रापि । तथा च रुद्रभट्टः (रुद्र काव्यालङ्कारे अ ७।८१)—“कौटिल्य कचनिचये करचरणावरदलेषु रागस्ते” इत्यादि । तथा, अस्यैव ग्रन्थकृत (नि अ ७।१९) “शिरःपृष्ठोरसां शूलं” इति । तथा, (नि अ १६।६) “जानुजङ्घोरुक्कव्यसहस्रपादाङ्गसन्निवधुः” इति । तथा, “वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु” इत्यादि । तस्माद्धृन्नाभ्योरिति प्रयोगो न्याय्य एव ।

आ० २०—दोषस्थानान्याह—ते व्यापिन इति । तानि च त्रीणि । हृन्नाभ्योरधो वायो स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य । सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नाधिक्येन वर्तते तत्तस्य स्थानम् । हृन्नाभिश्चोर्ध्वं तदुभयावधिप्रदेशो लक्ष्यते । अन्यथा हृदोऽप्यधो वायुर्नाभेरप्यूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत् । अथैषा सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वदर्शयन्नाह—वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

स०—वयश्च अहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोहोरात्रिभुक्तानि तेषां क्रमाद्यथासंख्यं, ते वातादयः, अन्तमध्यादिगाः भवन्ति । अन्तश्च मध्यश्चादिश्चान्तमध्यादयस्तेषु गच्छन्तीत्यन्तमध्यादिगाः । अन्यत्रापि दृश्यत इति ड । तेनायमर्थः, वयसं मनुष्यायुषः, अन्तः पश्चिमो भागः, वायो कोपकालः । मध्यो भागः पित्तस्य । आद्यो भागः कफस्य । एवमहो रात्रेश्च योज्यम् । भुक्तमाहारः, तस्यान्ते जठराभिसंयोगवशाद्भ्रसना जीर्णप्रायावस्था, वायो कोपकालः । मध्यो विदाहावस्था, पित्तस्य । आद्यावस्था तु यस्या मधुरीभाव आहारस्य, तत्र कफस्य कोपकालः । यद्यपि आहारस्य जठराभिसंयोगवशाद्बहुयोऽपि सूक्ष्मा अवस्था सम्भाव्यन्ते, तथाप्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिति निर्देशः । तथा एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयन्ति । वक्ष्यति हि (शा अ ३।५७)—“आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् । फेनीभूतं कफं, यातं विदाहादम्लतां ततः । पित्तमाशाशयात्कुर्याच्चयवमानं, च्युतं पुनः । अग्निना शोषितं पक्वं मिण्डितं रुद्धं मारुतम्” इति ।

आ० २०—दोषकालानाह—वय इति । तत्र वयः शरीरपरिणामः, तस्यान्तः वृद्धत्वावस्था वायो कालः । मध्यः यौवनावस्था पित्तस्य । आदिर्बाढ्यावस्था कफस्य । अहोऽन्तः अपराह्णं वायो । मध्यो मध्याह्नं पित्तस्य । आदि पूर्वाह्णं कफस्य । रात्रेरन्तोऽपररात्रो वायो । मध्यो मध्यरात्रं पित्तस्य । आदि पूर्वरात्रं कफस्य । भुक्तं निर्गीर्णमन्नम्, तस्यान्तः पक्वावस्था वायो । मध्यो विदग्धावस्था पित्तस्य । आदिरामावस्था कफस्य । व्यापिनोऽपीत्यनुवर्तते । कालविशेषस्तु स्थानविशेषवत् ।

अधुनाऽभिस्वरूपं प्रस्तौति—

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः ॥ ८ ॥

स०—तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो

१ ‘प्रातेज्ञातार्थः’ ख घ । २ ‘दोषो दूष्यश्चेति । तत्र दोषभेदानाह’ ख घ । ३ ‘अनुषङ्गनीयम्’ क ग । ४ ‘वर्धयन्ति’ क ग ज । ५ ‘प्रापयन्ति’ ‘स्थापयन्ति’ इति पाठान्तरे । ६ ‘सम्बध्यते’ ख घ ज ।

१ ‘यस्मिन्नितरामाधिक्येन’ ख ग घ ज । २ ‘तत्र तस्य’ ज । ३ ‘हृदोऽधो वायुर्नाभेश्चोर्ध्वं’ क, ग ।

मन्दश्च भवेत् । वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्था, इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम् । इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोत्कर्षो द्रष्टव्यः । वातोत्कर्षेण विषम, पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्ण, कफोत्कर्षेण मन्द इति । समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः सम । लक्षणमेषामङ्गविभागे शरीरे वक्ष्यति (शा अ ३।७४)—य पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति । यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्व, तत्र सदैवेन स्वविद्या कल्प्यम् । यथा, वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहिलात्तीक्ष्ण । एव वातकफयोरुत्कर्षे मन्द । कफपित्तयोरुत्कर्षे आहारविशेषवशात्कदान्वितीक्ष्ण कदान्विमन्द इति ।

आ० २०—अभ्यवस्थाविशेषाख्य दोषकार्यमाह—तैरिति । तत्र वातेनाग्निर्विषमो भवेत् । तीक्ष्ण पित्तेन । मन्द कफेन । क्रमादित्यनुवर्तते । समैस्त्रिभिः सम । पारिशेष्याद्विषमादयस्त्रयो विषमैर्दोषैः । वैषम्यं च वृद्धिरेव, क्षीणानामीदृकार्यादर्शनात् । अनियतपाको विषम, आशुपाकस्तीक्ष्ण, चिरपाको मन्द । शेष सम । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ११)—“यामैश्चतुर्भिर्द्राभ्या च भोज्यमैषज्ययोः समे । पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात्” इति । युक्तयोरुचितयोः । ससर्गसन्निपातैर्जास्त्ववस्था निदर्शनतन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्या । यथा वातकफजे ज्वरे शीत, वातपित्तजे दाह, वायोर्योगवाहित्वात् । पित्तकफजे सन्निपातजे च पैर्यायेण दाहशीते । मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवान्न चोभयोरभाव, विरुद्धकार्याणामप्यारम्भकत्वदर्शनात् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ २१)—“आरम्भक विरोधेऽपि मिथो यद्गृह्णन्नयम् । विश्वस्य दृष्ट युगपद्वाधेर्दोषत्रय तथा ॥” इति । तद्वदिहापि वातपित्ताभ्या तीक्ष्णत्व, वातकफाभ्या मन्दत्व, पित्तकफाभ्या सन्निपाताच्च पैर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे । न चैव चतुष्ट्वहानि, अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्तर्भावात् ।

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चाकुर्विध्यं विवक्षुराह—

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि ।

स०—तैर्वातादिभिः, यथाक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणं कोष्ठो भवति । वातोत्कर्षेण क्रूर । पित्तोत्कर्षेण मृदु । कफोत्कर्षेण मध्य । समैः पुनरेतैर्हान्युत्कर्षवर्जितैर्मध्य एव कोष्ठः । क्रूरादीनां तु लक्षणं वमनविरेचनविधौ (सू अ १८।३४) वक्ष्यति । ननु समैर्वातादिभिः कथं मध्यकोष्ठता स्यादिति । ब्रूम । समाना वातादीनां मध्ये द्वयोर्वीतपित्तयोः स्व स्व क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्वलक्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते । तृतीयस्तु सम एव कफः । सोऽनयोर्मध्ये मध्यमा वृत्तिमाश्रित्य स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते । अत एव तत्कार्यं मध्यकोष्ठतालक्षणं ते

१ ‘दोषैः’ इति नास्ति ख, घ ज पुस्तकेषु । २ ‘पातजावस्थानिदर्शनं तन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्यम्’ ख घ । ३ ‘विपर्ययेण’ क, ग । ४ ‘तीक्ष्णत्वमन्दत्वस्य’ क, ग ।

वातपित्ते निषेद्धं नैव घटेते । एव च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तव्यम्, यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्मणो मृदुकोष्ठतालक्षणस्य च विरुद्धत्वात् । अतो मध्यकोष्ठतैव समैर्वातादिभिर्न्याग्या । इयास्तु विशेषः । पूर्वो यो मध्यकोष्ठः सोऽवश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते । मध्यस्यात्ते समैरपीति समग्रहणलज्जात् । इतरस्तु मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थितेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वम् । तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते । यथा (च सि अ. १।८)—“श्लेष्माधिकैर्दृश्यते ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” इति । तदयमत्रार्थः । श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न सम्यग् विरेचित्वं, समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्वमिति ।

आ० २०—कोष्ठावस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह—कोष्ठ इति । तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन मध्यः, त्रिभिः समैरपि मध्यः । अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्वाख्येयम् । मध्यमेन शोधनेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः, सम्यगयोगी मध्यः । ससर्गसन्निपातैर्जास्त्ववस्था पूर्ववत् । योगवाहित्वं तत्र कफस्य । यदाह खारणादि—“वातोऽल्बणा स्याद्गृहणी क्रूरकोष्ठस्य देहिनः । पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः कफः ॥” इति । तेन वातकफाभ्या क्रूरः, वातपित्ताभ्या कफपित्ताभ्या सन्निपाताच्च मृदुः । ननु “बहुवातश्लेष्मभ्या क्रूरः” इति सुश्रुतेन (चि अ ३३) बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम्, इह तु मध्यत्वम्, इति विरोधः । मैवम्, सुश्रुतवाक्यस्य ससर्गपरत्वात् ।

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति—

शुक्रार्तवस्यैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः ॥ ९ ॥

तैश्च तिस्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक् ।

समधातुः संमस्तासु श्रेष्ठा, निन्द्या द्विदोषजाः ॥ १० ॥

स०—तैश्च वातादिभिस्तिस्रः प्रकृतयः पृथग्भवेयुर्हीनमध्योत्तमाः । प्रकृतिः शरीरस्वरूपम् । शुक्रार्तवस्यैरिति, शुक्रपितुर्द्वित्रिबिन्दुकावस्थं शोणितम् । शुक्रार्तव च शुक्रार्तवे, तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्था, तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मप्रारम्भे गर्भादावित्यर्थः । ननु च यदा वातादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति, तदा कुत शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । यतश्च यो दोषाणाम-

१ ‘श्लेष्मोत्तरदृश्यते’ इति पाठान्तरम् । २ ‘पारिशेष्यात् पूर्ववत्’ क ग । ३ ‘व्याख्येयम्’ इत्यनन्तरं “यथा, पारिशेष्यात् क्रूरादयस्त्रयो विषमैः । वैषम्यं च वृद्धिरेव, क्षीणानामीदृकार्यादर्शनात्” इति ख घ पुस्तकयोरधिकं पाठो दृश्यते । किन्त्वस्य पूर्ववच्छब्देन गतार्थत्वादप्यलिखितपुस्तकेष्वदृष्टत्वाच्च नावश्यकत्वमिति प्रतिभाति । ४ ‘पातजास्तेषामवस्था’ ख घ । ५ ‘श्लेष्मा क्रूरः’ इति मुद्रितसुश्रुतपुस्तके पाठः । ‘वातकफाभ्यां’ क, ग । ६ हीन इत्यत्र स्त्रिया पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः । ७ “समैस्तासु” इती दुसम्मतः पाठः ।

धिको भावः सैव विकृतिः । तत्कथं दोषा आविश्य प्राप्ताः प्रकृते कारणतामुत्सहन्ते, विकृतत्वात् । न हि विकृतिः कदाचित्प्रकृते कारणमिति वक्तुं युज्यते । कारणसदृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशङ्क्य सपरिहारं दृष्टान्तमाह । विषेणेव विषक्रिमेरिति । यथा विषेण जीवितनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृते सम्भवो दृश्यते । तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति । वातोत्कर्षेण हीना । पित्तोत्कर्षेण मध्या । कफोत्कर्षेणोत्तमा । सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः, सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी । समा धातवो यस्याः । धातुशब्दोऽत्र दोषपर्यायः, “धारणाद्धातवः” इति (स. सू. अ. २०) वचनात् । या वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति मिश्रदोषजास्तिष्ठः प्रकृतयस्ता निन्द्या गर्हणीया, अनारोग्यास्पदत्वात् ।

आ० २०—देहजन्माख्य दोषकार्यमाह—शुक्रार्तवस्थैरिति । तच्च जन्म शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत् । शुक्लेण युक्तमार्तव शुक्रार्तव, तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्था । शुक्रं पुरेत, स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (शा. अ. १)—“योषितोऽपि स्ववैज्येव शुक्रं पुंसं समागमे । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते ॥” इति । आर्तव स्त्रीरजः । कदा, आदौ जीवसङ्क्रमणसमये । उत्तरकालजेस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः । तदुक्तं “विकृताविकृता देहं ध्रुवन्ति ते वर्तयन्ति च” इति । ये त्वादौ शुक्रार्तवस्था, तैर्विकृतैरपि जन्म भवति । किन्त्वविकृतैरविकृतशरीरत्व, विकृतैर्विकृतशरीरत्वमिति विशेषः । वक्ष्यति हि (शा. अ. १।६)—“वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः” इति । ननु विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मेत्यत आह—विषेणेव विषक्रिमेरिति । विषात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुनापि विषेण जन्म यथा, तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य नाशहेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः ।

प्रकृतिविशेषाख्य दोषकार्यमाह—तैश्चेति । तैर्जन्महेतुभिर्दोषैः, प्रकृतयश्च स्युः । ताश्च सप्त । तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिष्ठः । वातेन हीना, पित्तेन मध्या, कफेनोत्तमा । समधातुश्चतुर्थी । सा समस्तासु श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उत्तमाया अप्युत्तमा । धातवो दोषाः । द्विदोषजास्तिष्ठः, समस्तासु निन्द्या, हीनाया अपि हीना । तत्रापि पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततोऽपि वातपित्तजेत्युच्यते । यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगवाहित्वं, तथापि वातकार्यं भवतीति वचनात् । तदुक्तम् (ह. शा. अ. ३।८४)—“बलित्वादाशुकारित्वाद्विभुत्वादप्युपपत्त्यात् । स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥” इति । ता द्विदोषजा निन्द्या, विरुद्धोपक्रमत्वादुपदेशाच्च । उपदेशस्त्वितिदेशस्य बाधको

भवति । ननु, वायोर्योगवाहित्वात् वातपित्तजातश्लेष्मजप्रकृत्योर्मध्येऽन्तर्भवत्वे प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम् । उच्यते । योगवाहित्वेऽपि प्रकृतौ स्वकार्यकारित्वमुपदेशबलाद्भवति । तथा च सुश्रुत (शा. अ. ४)—“सप्तप्रकृतयो भवन्ति दोषैः पृथग्द्विषा समस्तैश्च ।” तथा, “द्वयोर्वा तिसृणा वापि प्रकृतीनां स्वैलक्षणैः । ज्ञात्वा ससर्गजा वैद्यः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्” इति । तथा च वक्ष्यत्यग्रे (ह. शा. अ. ३।१०४)—“प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदये । शौचास्तिक्वादिभिश्चैव गुणैर्गुणमयीर्वदेत्” अत्र पारिशेष्यात् एकैकस्याधिकत्वेनारम्भकत्वं, त्रयाणां साम्येन, तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात् । तथा च सुश्रुत (शा. अ. ४)—“शुक्रशोणितसयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः । प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु” । तथा च वक्ष्यति (ह. शा. अ. ३।८३)—“शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टा गर्भाशयर्तुषु । यस्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता” इति । यद्वा, समैर्वा जायते त्रिभिः समधातुरिति । ततो वातपित्तजे तूह्ये । तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा । उत्तमादयस्तु क्रमात् न्यूना, दोषवैषम्यात्पारिशेष्याच्च ।

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।

स०—तत्रेति निर्धारणे । तत्र तेषु दोषेषु मध्ये, अनिलो वायुः, रूक्षो, लघुः, शीतः, खरोऽमृदुः, सूक्ष्मः स्रोतः प्रचारित्वात्, चलो गमनशीलो नैकत्र तिष्ठतीति । नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादेः पठितः । इहापि योगवाह्यनुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति । तथा चोक्तम् (च. चि. अ. ३।३८)—“योगवाही परं वायुः सयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृतेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसश्रयात्” इति । तथा (ह. नि. अ. २।४८)—“पवने योगवाहिलाच्छीतः श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुते” इति । उच्यते । सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः । तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति । शीतगुणव्यावर्णेने चेदप्रयोजनमुष्णोनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम् ।

आ० २०—वायोर्युगानाह—तत्र रूक्ष इति । ते च रूक्षादयः षट् ।

पित्तं सन्नेहतीक्ष्णोष्णं लघुं विस्लं सरं द्रवम् ॥ ११ ॥

स०—सन्नेहमीषत्स्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थः । यथा (च. सू. अ. २।७।२३७)—“सतिक्ता या सशर्करा” । एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सन्नेहम् । तीक्ष्णं शीघ्रकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनत्ति । उष्णम् । लघुः । विस्लं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धिः । सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते, शकृद्विस्लं वा । द्रवं च ।

१ ‘मध्यत्वोत्तमत्वे’ क. ग. । २ ‘तु लक्षणैः’ इति सुश्रुतपुस्तके पाठः । ३ ‘प्रकृतीस्तु निर्दिशेत्’ ज. । ४ ‘प्रकृतिं द्वयसर्वोत्था० गुणमयीं वदेत्’ क. ग. ज. । ५ ‘तत् इत्यारभ्य पारिशेष्याच्चेत्यन्त’ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति । ६ ‘वैषम्यात्’ तच्च पारिशेष्यात् ख. घ. ज. ।

१ ‘तथा’ क. ग. ज. । २ ‘स्ववैज्ये’ इतीन्दुसम्मतं पाठः । ३ ‘पुंसं’ ख. घ. । ४ ‘वर्तयन्ति’ क. ग. ज. । ५ ‘गुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना’ इति नास्ति ज-पुस्तके ।

आ० २०-पित्तगुणानाह—पित्तमिति । ते च सस्नेहा-
दय सप्त । सस्नेहमीषस्निग्धम् । सशब्द ईषदर्थे । विस्त्र
दुर्गन्धि ।

स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।

स०-स्निग्धगुणयोगास्निग्ध । शीतोऽनुष्ण । गुरुर्लघुर्न
भवति । मन्दश्चिरकारी, तीक्ष्णविपरीत । श्लक्ष्णोऽपरुष ।
मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पिच्छिलगुणयुक्त चकचकायमान ।
स्थिरोऽव्याप्तिशील । एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोरभेदोपचा-
राद्वातादयो गुणतो निर्दिष्टा ।

आ० २०-कफगुणानाह—स्निग्ध इति । ते च स्निग्धा
दय सप्त । मृत्स्न पिच्छिल ।

एषा च मिश्रीभूताना तन्त्रव्यवहारार्थं सज्ञाद्वयमाह—

संसर्गः सन्निपातश्च तद्वित्रिक्षयकोपतः ॥ १२ ॥

स०-एतदुक्तं भवति । द्वयोः स्वप्रमाणाधिक्यो क्षीणयोर्वा
सयोग संसर्ग । त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षीणानां वा
सयोग सन्निपात ।

आ० २०-अवस्थाविशिष्टसयोगनिमित्तं दोषसज्ञाद्वय-
माह—संसर्ग इति । तच्च दोषसंज्ञाद्वय संसर्ग सन्निपातश्चेति ।
तत्र द्वयोर्दोषयोः क्षीणयोः कुपितयोर्वा य सयोग, स सं-
सर्ग । त्रयाणां सन्निपात । इति द्वित्रित्वयोः संसर्गस-
न्निपाताभ्यां यथासंख्य सम्बन्ध, न तु क्षयकोपाभ्याम् ।
यतो दोषभेदादिये संसर्गस्यापि वृद्धिभेदान् सन्निपातस्यापि
क्षयभेदान् वक्ष्यति । इति दोषव्याख्या ।

दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते—

रसासृज्जांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।

सप्त दूष्याः

स०-रसादय सप्त धातुसंज्ञा शरीरधारणाद्धातव । ते
च दूष्या, वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्या । यस्माद्वातादीनां
दूषणस्वभावत्वाद्वा दोषसंज्ञा, सान्वर्थसंज्ञा । दूषयन्तीति
दोषा । अतोऽवश्यं ते दूष्यमपेक्षन्ते । कर्म विना कर्तुं क्रि-
याया असम्भवात् । कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम् । एव
दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते । तैर्विनाऽपि वातादीनां
दोषनाम । तस्मात्परस्परपेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन
दोषत्वेन च संज्ञालाभ ।

आ० २०-दूष्यापरनामधेयान् धातून् मलांश्चाह—रसा-
सृगिति । रसादयो ये सप्त धातव, ते दूष्या ।

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥ १३ ॥

स०-मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते । अपिचेति शब्दाद्
दूष्याश्चेति । न केवलं रसादय एव दूष्या, यावन्मलास्तेऽपि
वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्या । एव च रसादीनां दूष्यसंज्ञा
धातुसंज्ञा च । तथा विष्मूत्रादीनां मलसंज्ञा दूष्यसंज्ञा च ।

१ 'इति दोषान् व्याख्याय दूष्यानाह—रसासृगिति ।' क,
ग. ड. ज ।

इति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यात । तथा चोत्तरग्रन्थे
(सू अ ११११)—“दोषधातुमला मूल सदा देहस्य” इति ।

आ० २०-मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः ।
मूत्रशकृती अन्नमलौ, स्वेदो मेदोमल, आदिशब्दात् मासा
स्थिमज्जशुक्रमला । वक्ष्यति हि (शा अ ३।६३)—“कफ
पित्त मला खेषु प्रस्वेदो नखरोम च । स्नेहोऽक्षिर्वग्विशामोजो
धातूना क्रमशो मला ॥” इति । कफपित्तयोर्दोषत्वान्न
दूष्यत्वम् । सङ्गहे तु (सू अ १)—“रसादिस्थेषु दोषेषु
व्याधय सम्भवन्ति ये । तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्धृत-
दाहवत् ॥” इति । इति दूष्यव्याख्या । इत्यन्तरङ्गो हेतु ।

तस्य च देहस्य यथा सन्ततं केनचिदुपायेन परिपालन
निष्पद्यते, तमुपायं दर्शयितुमाह—

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।

स०-सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां, समानैस्तु
ल्यसैद्भावे, वृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम् । विपरीतैर्विशिष्टतया
व्यवस्थितै, विपर्यय क्षय । अयन अय गति, विपरीता गति
विपर्ययोऽपचय । सामान्यविशेषैर्द्रव्यगुणकर्मभेदेन त्रिप्रकारो-
ऽधिगच्छति । तथा चाहु—“सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुण-
क्रियै । भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः” । द्रव्यतो यथो-
क्तम् (स सू अ १९)—“रक्तमाप्याय्यते रक्तेन, मास मासेन,
मेदो मेदसा, अस्थि तरुणास्त्रा, मज्जा मज्जा, शुक्र शुक्लेण,
तथा गर्भश्चागर्भेण” । तत्र रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम् ।
मासेन मासमिति पार्थिवम् । तथा, सलिलात्मक पयस्तदात्म-
कमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति । तद्वत्क्षीरजात घृत शुक्रम् । तथा
जीवन्तीकाकोल्यादयः सोमात्मानो द्रव्यविशेषा सौम्यधात्वेऽ-
कारणानि स्नेहबलपुस्त्वौजासि । मरीचपञ्चकोलमल्लातकादयो
बुद्धिमेधाग्न्यादीन् स्ववर्धयन्ति । गुणत—चोचमोचखर्जूरानि
पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मकमभिवर्ध-
यन्ति, स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात् । कर्मापि त्रिविधं काय-
वाङ्मनोव्यापारात्मकम् । तत्र कायिकानि—धावनलङ्घनप्लवना-
दीनि चलत्वसामान्याद्वायोर्बृद्धये । वाचिकानि—भाष्याध्ययन-
गेयादीनि, मानसानि—मनोव्यापाराश्रितकामशोकभयानि,
तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्बृद्धिकराणि । तथा सन्ताप-
कृत्वसामान्यात्कोधेर्प्यादि पित्तस्य । स्वप्नालस्य शय्यासुखादीनि
स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति । विपर्ययस्तु क्षयाय । यथाह । द्रव्यत
(स सू अ १४, च सू अ २५)—“गवेधुकात्र कर्शनी-
यानाम्” । तत्र वातात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मासादीनां
क्रशमा क्रियते । तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मण । गुणतो
यथा—आरनालमौदक श्लेष्माण तद्विपरीतेर्लघुरुक्ष्णतीक्ष्णवि-
शदगुणैः क्षपयति । कर्मत—निद्रालस्यसौमनस्यानि सपरिस्पन्दं

१ 'क्षिविद्वत्त्वचामोजो' ज । २ 'रङ्गो रोगहेतुः' ख घ. ।

३ 'तुल्यस्वभावैर्वैस्तुभिः' इति पाठान्तरम् ।

वातमपरिस्पन्दस्वभावतयाऽपचिन्वन्ति । तथा परिस्पन्दरूपाश्चिन्ताव्यवायव्यायामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात्कफमिति ।

आ० २०-अथ बहिरङ्ग व्याचष्टे-दोषदूष्यविकृत्युत्पादनद्वारेण यो व्याधीना कारण, स बहिरङ्ग । स च द्वेधा, वृद्धिहेतु क्षयहेतुश्च । तत्र वृद्धिहेतुमाह-वृद्धिरिति । सर्वेषां दोषदूष्याणां समानैस्तुल्यधर्मैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवेत् । यथा-रूक्षादिगुणस्य वायो, तैस्मानगुण इमामाकादि वर्द्धनम् । सस्नेहादिगुणस्य पित्तस्य तैलादि । स्निग्धादिगुणस्य कफस्य क्षीरादि । दूष्येषु स्नेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतु । शेषाणां श्लेष्मवत् । वक्ष्यति हि (सू अ ११।२६)-“तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्नेदरक्तयोः । श्लेष्मा शेषेषु तेनैषामाश्रयाश्रयिणा मिथ ॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् । अस्थिमारुतयोर्नैवम् ।” इति ।

क्षयहेतुमाह-विपरीतैरिति । सर्वेषां दोषदूष्याणां विपरीतैर्विरुद्धधर्मैर्द्रव्यैर्वृद्धेर्विपर्ययः क्षयो भवेत् । यथा-वायुर्गोधूमादि क्षपणम् । पित्तस्य यवादि । कफस्य कुलत्थादि । दूष्येषु पूर्ववत् ।

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः, क्षयो विपरीतैरिति । तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो वाय्वादीनां भवतः, तत्रैक्यापनार्थमाह-

रसाः स्वाद्रम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ १४ ॥

षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं बलावहाः ।

स०-स्वाद्रादयः षड् रसाः, रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः । ते च रसा द्रव्यपञ्चभूतात्मकमाश्रिताः, यथापूर्वं च बलावहा । यो यः पूर्वं यथापूर्वं, बलावहा बलप्रापका । बलमावहन्ति प्रापयन्तीति यावत् । तस्मात्सर्वेभ्यो रसेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षेण देहिना बलकरः । कषायस्तु सर्वेभ्यो जर्घन्यबलावहः । तत्र स्वादुर्मधुरो घृतगुडादि । अम्लोऽम्लिकामातुलुङ्गादि । लवणसैन्धवादि । तिक्तो भूनिम्बादि । ऊषणः कटुको मरीचादि । कषायो हरीतक्यादि । स्वादुर्मधुरपर्यायः । ऊषणः कटुकपर्यायः । यथा त्र्यूषणः त्रिकटुकमुच्यते । कषाय एव कषायकः, यथा कटुरेव कटुकः । षडिति षडेव, न न्यूना अधिका वा । यद्यपि ते रसा गुणा स्वाद्रादिभेदतस्तथा ससर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरिकल्पनावशतोऽपि भिद्यमानरूपा अपि षट्त्वातिवर्तन्ते ।

आ० २०-अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मानाह-ते च रसप्रभाववीर्यविपाकगुणभेदात्पञ्च । तत्र रसनाग्राह्यो रसः । शेषो गुणः । कायाग्निपाकजो विशिष्टो रसो विपाकः । तैथैवोत्पन्नो गुणो वीर्यम् । द्रव्यस्यात्मा प्रभावः । तत्र रसभेदानाह-रसा इति । ते च स्वाद्रादयः षड् । स्वादुर्मधुरः, ऊषणः कटुकः । ते च द्रव्यमाश्रिताः, द्रव्यधर्मा इत्यर्थः ।

१ ‘बहिरङ्गमाचष्टे’ ग. ज. । २ ‘तद्वृण’ स घ. ज. ।

३ ‘तत्प्रत्यायनार्थं’ ‘तद्व्यापारार्थं’ इति पाठान्तरे । ४ ‘जघन्यबलावहः’ इति पाठान्तरम् । ५ ‘भिद्यमानास्तथापि’ इति पाठान्तरम् । ६ ‘कायाग्निपाकजो विशिष्टो गुणो’ क ग. ज. ।

क्षारस्य द्रव्यविशेषवाचित्वाद्रसविशेषवाचित्वेऽपि लवणविशेषवाचित्वाच्च सप्तमरसत्वम् ।

बलावहाख्य रसकर्माह-ते चेति । ते च रसा यथापूर्वं बलावहा । यो यस्मात्पूर्वं स तस्मादधिकः बलमावहति । कषायो बैल्यस्ततः ऊषणस्ततस्तिक्त इत्यादि ।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिकादयः कफम् ॥ १५ ॥ कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ।

स०-तत्र तेषु रसेषु मध्ये, आद्यास्त्रयः स्वाद्रम्ललवणाः, मारुतं घ्नन्ति शमयन्ति । अन्ये तु तिक्तोषणकषायास्तमेव चानिलः कुर्वते कोपयन्ति । तिकादयश्च त्रयोऽतिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति प्रशमयन्ति । अन्ये तु मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते । कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तदेव पित्तं कुर्वते । एतेनेदमुक्तं भवति । मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः । अम्लो वातं हन्ति, कफपित्ते तु जनयति । लवणो मारुतं हन्ति, कफपित्ते तु कुरुते । तिक्तः कफपित्ते नाशयति, वातं तु जनयति । ऊषणः कफं नाशयति, वातपित्ते तु जनयति । कषायः कफपित्ते हन्ति, वातं तु करोतीति ।

आ० २०-वातादीनां साक्षाद्रसाकथनादस्पष्टे दोषद्रव्ययोः साधर्म्यवैधर्म्यं स्पष्टयति-तत्राद्या इति । तत्र तेषु रसेषु मध्ये, आद्यास्त्रयो रसाः स्वाद्रम्ललवणाः, मारुतं घ्नन्ति । तिकादयस्तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति । कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति । अन्ये तु कुर्वन्ति इति त्रिष्वपि योज्यम् । तेन तिक्तोषणकषायाः वायुं कुर्वन्ति । स्वाद्रम्ललवणाः कफम् । अम्ललवणकटुकाः पित्तम् । अत एव ते ते रसास्तत्र तत्र सन्तीत्यनुमेयम् । उक्तं च कपिलेन-“कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्रम्ललवणं कफः । कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥” इति ।

एषा च रसानामाश्रयो द्रव्यम्, तच्च त्रिप्रकारमित्याह-शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा ॥ १६ ॥

स०-इति अनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन, त्रिधा त्रिप्रकारं, द्रव्यम् । अन्येन प्रकारेण द्विधा अथवा अनेकधा । इतिशब्दप्रकारार्थेऽभिहितः । यत् कुपितान् वातादीन् दोषान् शमयति, तच्छमनम् । यथा-तैलं घृतं माक्षिकम् । तत्र तैलं स्नेहौघ्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति । सर्पिर्मधुर्यशैत्यमान्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम् । मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम् । यद्वातादीन् दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादीन्मलाश्च कोपयति, तत्कोपनम् । यथा-यवकपाटलमाषमत्स्याममूलकसार्पपमन्दकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपत्रं प्रभृति । दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत् स्वस्थेभ्यो हितम् । यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति, ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम् । तथा मात्राशितीयाध्याये रक्तशालिषष्टिक-

१ ‘मुख्य कर्माह’ ख. घ. । २ ‘बलवान् ततः’ क. ग. ज. ।

३ ‘वातादीन्’ इति नास्ति क्वचित् ।

यवगोधूमजाङ्गलमासजीवन्तीशाकदिव्योदकक्षीरादि । तथा यदूजस्करं रसायनवाजीकरण सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम् ।

आ० २०-प्रभावभेदानाह-शमनमिति । प्रभावो रसा-
दिष्वन्तरङ्ग इति द्योतयितुं द्रव्यशब्देनोक्तं, द्रव्यमिति त्रि-
धेति । शमन कोपन स्वस्थहित चेति त्रैविध्यम् । यद् द्रव्य
समै, समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयति
तच्छमनम् । तद्यथा-मधुरशीतापि जीवन्ती कफ शमयति ।
कटुपाकरसो गुरु स्निग्धोऽपि रसोन कफवातौ । यद् द्रव्य
विपरीतै समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् कोप-
यति तत्कोपनम् । यथा-गुरुष्णस्निग्धमधुरमपि फणित वात
कोपयति । तैरेव गुणैर्माषः पित्तकफौ । यद् द्रव्य वातादीना
क्षयवृद्धोर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा, तत्स्वस्थहितम् । यथा
—गुरुमधुररूक्षशीतोऽपि यव स्वस्थस्य पित्तं न क्षपयति ।
गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीर स्वस्थस्य कफं न कोपयति ।
एव सर्वत्रापि प्रभाव उदाहरणीयः । वक्ष्यति च (सू अ १।२६)—
“रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम् ।”
इति । अन्ये तु शमनादीन् द्रव्यभेदानाहुः । तत्तु न
सम्यक् । द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं, तदेव कोपनं, तदेव
स्वस्थहितमिति सङ्करो न युक्तः । धर्मभेदत्वे तु रसादिसङ्क-
रव्युक्तः । किञ्च द्रव्यभेदाश्चेदमी तदा रसादिधर्मभेदाना
प्राक्पश्चाद्वा अभिधेयाः स्युः, न मध्ये । तस्मात्प्रभावभेदा
एव शमनादयः ।

तस्य वीर्यमाह—

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

स०-तत्र तस्मिन् द्रव्ये, वीर्यं द्विविधम् । विशतेर्गुणाना
मध्याद्वावुष्णशीतौ, तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ, द्रावैव
गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू । वीर्यं शक्तिः । उष्णगुणोत्कर्षं
उष्णगुणातिशय एव कश्चिदुष्णवीर्याख्या लभते । तथा शीत-
गुणोत्कर्षं शीतगुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम् । यद्यपि नाना-
त्मकमपि द्रव्यं, तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विवैव वीर्यम् ।

आ० २०-वीर्यद्वैविध्यमाह-उष्णेति । तच्च उष्ण शीत
च । ननु गुरुलघुस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं
द्वे एवेत्यत आह-उष्णशीतगुणोत्कर्षात् । यद्यपि कायाग्नि-
पाकादष्टौ गुणा जायन्ते, तथाप्युष्णशीतयोर्गुणयोर्लघुत्कर्षात्
द्वैविध्यम् । गुणान्तरतिरस्कारे शक्तिरुत्कर्षः । शक्त्युत्कर्षं
वीर्यशब्दो लोकेऽपि प्रसिद्धः । तत्र द्रव्ये । वीर्यमपि द्रव्या-
श्रयमित्यर्थः ।

१ ‘समैर्विपरीतैर्वा’ क ग ज । २ समविपरीतै कैश्चित्
समैः कैश्चिद्विपरीतैरित्यर्थः । यथा-रसोने कटुपाकरसो वातसमः,
गुरु स्निग्धश्च वातविपरीतः, इत्यादि । ३ ‘शमयत्येव’ ख घ
ङ. । ४ ‘समैर्वा’ क ग ज. । ५ ‘कोपयत्येव’ ख घ. ङ. ।
६ अन्ये-अरुणदत्तचन्द्रनन्दनादयष्टीकाकारा । ७ ‘नानागुण-
कमपि’ इति पाठान्तरम् । ८ ‘तिरस्कारशक्ति’ क ग. ज. ।

द्रव्यविपाकमाह—

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ॥१७॥

स०-विपाकस्त्रिविधः, सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानु-
मेयो जाठराग्निसम्बन्धाद्रसस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । स त्रिवैव,
रसषट्त्वेऽपि न षोढा । तेन किञ्चित्स्वादुपाकः, किञ्चिदम्ल-
विपाकः, किञ्चित्कटुविपाकः, द्रव्यम् । तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो
विपाकः । अम्लस्याम्लः । तिक्तकटुकषायाणां फटुकः । स च
कार्यानुमेयः । तथा च वक्ष्यति (सू अ १।२०)—‘जाठरेणा-
ग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । रसानां परिणामान्ते स
विपाक इति स्मृतः’ इति । अत एव सोपसर्गं पाकशब्द
उपात्तः । विशिष्ट पाको विपाकः, न पाकमात्रस्वरूपः । तथा
च भट्टारकचरकमुनी (च सू अ २६।६८)—‘रसो निपाते
द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया । वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चो-
पलभ्यते’ इति । एव कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराग्नि-
सयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः, स एव विपाकः । न तु
यो जाठराग्निसयोगमात्राद्रसानामनेकावस्थः, प्राञ्जधुरोऽनन्तर
स एव पच्यमानोऽम्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटुर्विपाकः ।

आ० २०-विपाकभेदानाह—त्रिधेति । ते च त्रयः, स्वा-
दुरम्लः कटुकश्चेति ।

द्रव्यस्य गुणानाह—

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ।

गुणाः ससूक्ष्मविशदा विशतिः सविपर्ययाः ॥ १८ ॥

स०-तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणा सविपर्यया विशति-
र्हेत्या । एषा क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिन-
सरस्थूलपिच्छिला । गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः । मन्दस्तद्विपर्यय-
स्तीक्ष्णः । हिमस्तद्विपर्यय उष्णः । स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः ।
श्लक्ष्णस्तद्विपर्यय खरः । सान्द्रस्तद्विपर्ययो द्रवः । मृदुस्तद्वि-
पर्यय कठिनः । स्थिरस्तद्विपर्यय सरः । सूक्ष्मस्तद्विपर्यय
स्थूलः । विशदस्तद्विपर्यय पिच्छिलः ।

आ० २०-गुणभेदानाह-गुरुमन्देति । ते च विशतिः । तत्र
गुर्वादयो दश, तद्विपर्ययाश्च लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठि-
नचलस्थूलपिच्छिला दश । द्रव्यस्य बृहणे कर्मणि शक्तिर्गुरुः,
लङ्घने लघुः, शमने मन्दः, शोधने तीक्ष्णः, स्तम्भने हिमः,
स्वेदने उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः,
लेखने खरः, प्रसादने सान्द्रः, विलोडने द्रवः, श्लथने मृदुः,
दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विवरणे सूक्ष्मः,
संवरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छिल इति । ननु
व्यवायिविकाश्याशुकारिप्रसन्नसुगन्धादयः सविपर्ययाश्चान्ये-
ऽपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा स्वयमेवाह (नि अ. ६।१)—“ती-
क्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्याख्याशुकर लघुः । विकाशि विशद
मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥” चरकः (सू अ. २७।२१३)—

१ ‘यस्य बृहणे कर्मणि शक्तिः स गुरुः’ ज. ।

“स्वादु शीत मृदु स्निग्ध बहल श्लक्ष्णपिच्छिलम् । गुरु मन्द प्रसन्न च गन्ध दशगुण पयः ॥ तदेवहुणमेवौज सामन्या-
दभिवर्धयेत् ॥” सुश्रुत (सू अ ४६।१८९) — “कषाय कफपित्तघ्न किञ्चित्तिक्त रुचिप्रदम् । हृद्य सुगन्धि विशद लवलीफलमुच्यते ॥” अयमेव (सू अ १।११) — “पित्त सखेहतीक्ष्णोष्ण लघु विस्त्र सर द्रवम् ॥” चरक (सू अ २७।१९३) — “शीत शुचि शिव मृष्ट विमल लघु षड्गुणम् । प्रकृता दिव्यमुदक भ्रष्ट पात्रमपेक्षते ॥” इत्यादि । तत्कथं विशतिगुणा इति । अत्रोच्यते । ये एतेऽतिरिक्ता गुणा दर्शिता, ते विशतावेवान्तर्भूता । तथाहि—व्यवायिविकाश्या-
शुकारिणस्तावन्मध्ये पठ्यन्ते । प्रसन्न क्षीरे । मद्यगुणविपरीता ओजसि । य एवौजसि त एव क्षीरे । ततश्च तद्गुण-
परस्परविपर्ययपर्यालोचनया व्यवायी-द्रवेऽन्तर्भूत । विका-
शी-खरे । आशुकारी-चले । प्रसन्न-स्थूले । ते हि पारि-
शेष्यात् बहलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणां विपर्यया । स्वादुशीतम-
न्दस्निग्धपिच्छिलगुरूणां ह्यम्लोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलघवो
विपर्यया प्रसिद्धा एव । व्यवाय्यादिलक्षणं च द्वादिष्वेव
सम्भवति । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।५२१) — “व्यवा-
यी देहमखिल व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकैषन्
धातून् सन्धिवन्धान् विमुञ्चति ॥ आशुकारी तथाशुत्वा-
द्भावत्यम्भसि तैलवत्” इति । प्रसन्नत्व स्फुटत्वम् । तच्च
स्थूल एव, तस्य स्फुटप्रत्यक्षत्वात् । सुगन्धदुर्गन्धौ तु मन्द-
तीक्ष्णविशेषौ, इन्द्रियप्रसादनोद्वेजनद्वारा शमनशोधनरूप-
त्वात् । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।५२०) — “सुर्गन्धो
रोचनो मृदु । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात्” इति । शुचिवि-
मलौ तु विशदविशेषौ । अदृष्टानां हि मलानां क्षालने
शक्तिः शुचित्वम् । दृष्टानां विमलत्वम् । शिव परिणामे
हितम् । मृष्ट जिह्वाप्रियम् । ते च गुणकार्ये । गुणशब्द-
स्तूपचारात् । यथा—“क्षुद्रोद्यनो बस्तिविशोधनश्च प्राणप्रद
शोणितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायु जयेदष्टगुणो
हि मण्ड ॥” इत्यादौ । यत्तु व्यवायिविकाशिनौ प्रस्तुत्योक्त
सङ्गहे (सू अ. १) — “सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिक-
ल्पितौ” इति । तदेकीयमतत्वादनादरणीयम् । तदादरणे
यत्तैले व्यवायिबद्धविद्ध्योरभिधानं तद्विरुद्धं स्यात् । यच्च
मध्ये तीक्ष्णविकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात् । यत्तु पित्ते तीक्ष्णवि-
स्त्रयोरभिधानं, तदिन्द्रियोद्वेजकत्वे सत्यपि प्राणेन्द्रियस्यो-
द्वेजनातिशयार्थम् । सङ्गहे तु (सू. अ १) — “इन्द्रियार्था
व्यवायी च विकाशी चापरे गुणा । सत्त्व रजस्तमश्चेति त्रय
प्रोक्ता महागुणा ॥” इति ।

१ ‘शीत स्थिर स्निग्ध’ क. ग. ज. । २ ‘यदेते’ क. ।
३ ‘विकशन्’ ख. घ. । ‘विकसन्नेव धातुबन्धान् विमोक्षयेत्’ इति
मुद्रितमुश्रुते पाठः । ४ ‘सुगन्धी’ ख. घ. । ५ ‘प्रदिग्धानां’
ख. घ. ।

रोगकारणमाह—

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १९ ॥

स०—काल शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविव । अर्थां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धा महाभूतगुणा । तथा चागम (च शा अ.
१।२९) — “अर्थां शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणा ” इति ।
कर्म क्रिया, कायवाङ्मनश्चेष्टा । कालश्चार्थश्च कर्म च तानि
कालार्थकर्मणि, तेषां योग सम्बन्ध, कालार्थकर्मणा योग ।
किम्भूत, हीनमिथ्यातिमात्रकस्तथा सम्यग्योगश्चेति । ये काला-
दीना योगा हीनमिथ्यातिमात्रका, ते रोगैककारणम् । तेषा-
मेव य सम्यग्योग, स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति ।
एकशब्द प्रधानवचन । यथा—‘एक पार्थो धनुर्धर’ इति ।
कालस्य हीनयोग स्वरूपहानि । मिथ्यायोग स्वरूपाद्वैपरीत्यम् ।
अतियोग स्वरूपातिशय । यथा—हीनशीतता हीनोष्णता
हीनवर्षता हीनयोगे । शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यमुष्णकालावसरे
शीत वर्षाकालेऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । अतिशैत्यमत्यौष्ण्यमतिवर्षण-
मतियोगे । एतद्योगत्रय रोगकारणम् । सम्यग्योगो यथास्वरूप-
स्थितिरारोग्यकारणम् । अर्थांना पुन स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य
हीन सयोगो हीनयोग । पुरुषानभिमतदिनार्थजातेनेन्द्रियस्य
योगो मिथ्यायोग । अत्यन्तसयोगोऽतियोग । एते त्रयो
रोगकारणम् । यथास्वं सम्यग्योग आरोग्यकारणम् । कायादि-
कर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोग । वेगोदीरणादिकं सामिभुक्तभाषणा-
दिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र (सू अ १२।४०)
वक्ष्यमाण मिथ्यायोग । अतिप्रवृत्तिरतियोग । सर्वेषां समा
प्रवृत्ति समयोग । तेन हीनादयो योगास्त्रयो रोगकारणम् ।
सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् ।

आ० २०—उक्तधर्मकाणां द्रव्याणां सदोपयोगात्सदैव
दोषवैषम्ये प्राप्ते विशेषमाह—कालार्थेति । द्रव्याणि चरको-
क्तानि (सू अ. १।४७) — “खादीन्यात्मा मन कालो
दिशश्च द्रव्यसङ्ग्रहः ।” इति । तत्र काल साक्षादुपयुज्यते ।
महाभूतानि त्वर्थद्वारेण । दिगात्ममनांसि कर्मद्वारेण । कालो
वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदादर्थ-
पञ्चधा । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा । तेषामस-
म्यग्योगो रोगकारण, सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम् । तत्रास-
म्यग्योगस्त्रिधा, हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति । शीता-
दीना काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयोग, विपरीत-
स्वरूपो मिथ्यायोग, आधिक्यमतियोग । इन्द्रियैरि-
न्द्रियार्थानां योऽल्प. सम्बन्ध, सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनु-
चितो मिथ्यायोग, अधिकोऽतियोगः । अल्पा चेष्टा कर्मणां
हीनयोग, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः ।
असम्यग्योगाद्विपरीत सर्वेषां सम्यग्योग । एतदुक्तं भव-

१ ‘विपर्ययो मिथ्यायोग’ ज. । २ ‘थानामल्प सम्बन्धोऽर्थस्य’
क. ग. । ३ ‘अनुचितो योगो मिथ्या’ क. ग. ।

ति । यद्यपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्यसम्यग्योगो यदा, तदा दोषवैषम्यम् । यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम् । इति बहिरङ्गो हेतुः ।

रोगारोग्ये के उच्येते इत्याह—

रोगस्तु दोषवैषम्यं, दोषसाम्यमरोगता ।

स०—दोषाणां वातादीनां, वैषम्यं स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोः स्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा, रुजाकरत्नाद्वेग एव । वैषम्यं विषमता स्वरूपा च । ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति । दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभावोऽरोगता आरोग्यं, स्वास्थ्यमिति यावत् ।

आ० २०—अथ लक्षणं व्याचष्टे । रोगं लक्षयति—रोगं स्त्विति । दोषदूष्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं तद्रोगः । दोषशब्दोऽन्तरङ्गहेतुमात्रोपलक्षणः ।

प्रसङ्गादारोग्यं लक्षयति—दोषसाम्यमिति । दोषदूष्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यम् ।

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः ॥२०॥

स०—तत्र तयो रोगारोग्ययोः, रोगा द्विधा निजागन्तुभेदेन । निजा वातादिदोषजन्मान् । आगन्तवो बाह्यहेतवः । तथा चाचार्यवचनम् (स. सू. अ. २२) —“निजैस्त्रिदोषोत्थाः । बाह्यहेतुजास्त्वागन्तवः” । अनयोरियान्विशेषः । निजे रोगे वातादयः पूर्वं वैषम्यं गत्वा पश्चाद्व्यामभिनिर्वर्तयन्ति । आगन्तवः पुनः व्यर्थपूर्वमेवोत्पद्यन्ते, अनन्तरं तत्र वातादयः कृप्यन्तीति । अनेनोभयस्य निजागन्तुभेदभिन्नस्य व्याधेक्षेत सन्तापकत्वं बोद्धव्यम् ।

आ० २०—रोगभेदानाह—निजेति । द्विविधो रोगः, निज आगन्तुश्चेति । तत्र यद्वैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्यथां निर्वर्तयति, स निजो रोगः । यस्तु शस्त्रादिना हेत्वन्तरेणोत्पन्नः, स आगन्तुः ।

यत एव देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते, न केवलो देहो नापि केवल मनः । तस्मादतोऽनन्तरमिदमाह—

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।

स०—तेषां निजागन्तुकानां विकाराणां रोगाणां, कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम् । ज्वरास्रपित्तकासादीनां कायः । सदमूर्छासंज्ञासप्रहभूतोन्मादपस्माररागद्वेषादीनां मनः । अधिष्ठान्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठानम् । कायः शरीरम् । मनश्चेतः ।

आ० २०—रोगाधिष्ठानमाह—तेषामिति । तच्च द्विधा, शरीरं मनश्च ।

१ ‘द्रव्योपयोग’ क. ज. । २ ‘बहिरङ्गो रोगहेतु’ ख. घ. । ३ ‘निजास्तु दोषोत्थाः’ इति पाठान्तरम् । ४ ‘व्यथा’ इति नास्ति कचित् । ५ ‘निर्वहति’ क. ग. ज. । ६ ‘यति हन्ति च स’ ख. घ. ।

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषा प्रकुपिता उक्ताः । मानसानां च रोगाणां को हेतुः, तदर्थमाह—
रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥ २१ ॥

स०—मनश्चेतः, तस्य रजस्तमसी दोषौ, उपप्लवावविद्या-सम्भवौ । अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम् । चशब्दः पवनादीनामप्युपसङ्गहार्थः । यस्मात्तेऽपि मनः सश्रित्य विकुर्वते । सङ्गहे ह्युक्तम् (उ. अ. ९) —“षडुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपाताऽऽधिविषनिमित्ताः” इत्यादि । उदाहृतौ इत्युदाहरणमात्रमुद्देशमात्रं वचनमात्रम् । अत्रायुर्वेदशास्त्रे, रजस्तमसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव । ते खल्वत्र स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ताः, न तु रजस्तमसी ।

आ० २०—दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वाद्दुष्टहेतुमाह—रज इति । स च द्विधा, रजस्तमश्च । द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिकारणे इत्यर्थः । न त्वनयोर्वातादिवद्वैषम्यम्, ततोऽनन्तरमनुक्तेर्दोषविज्ञानीयादिषु चाग्रहणात् । कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठानम् । तस्य तु दोषा एव दुष्टिकारणम् ।

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह—

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

स०—रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः, तं दर्शनादिभिः परीक्षेत । दर्शनेन दृष्ट्या, कासमेहाद्यार्तेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थान-प्रमाणोपचयच्छायाविष्मूत्रच्छर्दितादिकम् । स्पर्शनेन हस्तकाय-स्पर्शेन, ज्वरगुल्मविद्रव्याद्यार्तेषु, तथा शीतोष्णस्तब्धस्पन्द-श्लेष्मणखरस्पर्शादिकं च । प्रश्नेन पृच्छया, शूलारोचकच्छर्दिहृद-र्दत्वं सुच्छन्ददुश्छन्दत्वं मृदुकूरकोष्ठतां स्वप्रदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखानि च, इत्यातुरमुखात्परीक्षेत ।

आ० २०—रोगित्वज्ञानोपायमाह—दर्शनेति । स च त्रिधा, दर्शनं स्पर्शनं प्रश्नश्चेति । तत्र दर्शनेन वैवर्ण्यादिकं, स्पर्शनेन शैत्यादिकं, प्रश्नेन शूलारोचकं, निर्धार्य रोग्यमिति निश्चयः ।

रोगविशेषाधिगमोपायमाह—

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाग्निभिः ॥ २२ ॥

स०—रोगं निदानादिभिः पञ्चभिः परीक्षेत । निदानं कारणहेतुरित्यनर्थान्तरम् । तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा । आसन्नमपि द्विविधम्, आसन्नात्यासन्नभेदेन । आसन्नं रुक्षलघु-शीतादिद्रव्योपयोगः । अत्यासन्नं तु यतः समनन्तरमेव रोगोत्पत्तिः । यथा वातादयो दोषा कुद्धाः । विप्रकृष्टं यत् आदिकाले रुद्रकोपादि ज्वरादीनाम् । तथा हविः प्राज्ञादि मेहकुष्ठादीनाम् । तेनैव विधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टम्, एवमिव श्वेतोऽतो निदानाज्ज्ञायते रोगः । प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्षणम्,

१ ‘मनसोऽत्र द्वौ दोषौ’ इति पाठोऽरुणदत्तसम्मत इति प्रतिभाति । २ ‘सम्परीक्षेत’ ‘परीक्षेताथ’ इति पाठान्तरे ।

उद्बुधुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेषेणालिङ्गितरूपाभासो येनावभास्यते, यथायथमल्पत्वाद्यद्व्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम् । लक्षणं पुनस्तदेव प्राग्रूपादिलक्षणम्, येन सकलदोषविशेषालिङ्गित स्फुटलिङ्गो व्याविर्दृश्यते लक्ष्यते । उपशय सुखानुबन्धाहाराद्युपयोग । एवविधेनाहारादिकेन हि तस्य पीडा नाभूत्, एवविधेन चाभूत्, अत उपशयाज्जायतेऽयं रोग इति । स व्याधिसात्म्य स्वास्थ्यहेतु सुखावह । आसिर्निर्वृत्ति सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरम् । एव दुष्टेनैव स्थानस्थितेनैवमनुगतेनानया कल्पनयैवमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनम्, अत आस्या ज्ञायतेऽयं रोग इति ।

आ० २०-रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽसौ रोग इति विशेषज्ञानोपायमाह-रोगमिति । स च पञ्चधा, निदान प्राग्रूप लक्षणम् उपशय आसिश्च । आसि सम्प्राप्ति । निदान बहिरङ्गो हेतु । प्राग्रूप पूर्वजो रोग । रोगस्य हि राज्ञवत् प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगा केचित्पूर्व प्रकाशन्ते, केचित्सह, केचित्पश्चात् । तत्र ये पूर्व, ते पूर्वरूपम् । ये सह, ते रूपम् । ये पश्चात्ते उपद्रवा । ते चोभयेऽपि लक्षणपदेन सङ्गृहीता । उपशय, व्याधिसात्म्यम् । आसिरन्तरङ्गो हेतु । इति रोगलक्षणम् ।

उपशयादिप्रसङ्गे च देशकालावप्युपयुज्येते । अतस्तावपि पठति—

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।

स०-इहासिन्नायुर्वेदशास्त्रे, आचार्या द्विधा द्विप्रकार, देशमाहु कथयन्ति । भूमिभेदेन देहभेदेन च ।

आ० २०-अथौषध व्याचष्टे । तच्च देशकालावपेक्षते इति प्रथमं तावदेश । तत्र देशे भेदद्वयमाह-भूमिदेहेति । तच्च भूमिर्देहश्च । इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे । शास्त्रान्तरेषु देहस्य देशव्यवहाराभावात् ।

देहदेश शिर पाण्यादिलक्षणं प्रसिद्धं । भूमिदेश उच्यते-जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम् ॥ २३ ॥

साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।

स०-भूदेश पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारम्, आदिशेत् वदेत् । तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षण, वातभूयिष्ठो वातप्रचुर । तत्र जाता ओषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति । प्रचुरोदकतृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातप सोऽनूप इति । स च कफप्रधान । तज्जाश्चौषधादय स्त्रिधा भवन्ति । साधारण पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः । स च सममलो वातादिसमदोष । अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ता । वक्ष्यति हि (सङ्गृहे सू अ २०) । “देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मला ।”

आ० २०-भूदेशभेदानाह-जाङ्गलमिति । ते च त्रय, जाङ्गलोऽनूप साधारणश्च । तत्र यो वातभूयिष्ठो वातरोग

बहुलस्त जाङ्गल, य कफोल्बण कफरोगबहुलस्तमनूप, य सममल समदोषत्वादरोग्यबहुलस्त साधारणमादिशेत् । देहभेदास्तु प्रकृतिभेदैरुक्ता ।

भेषजस्य सम्यग्योगहेतु कालमाह—

क्षणादिव्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत् ॥ २४ ॥

स०-कालो द्विविध, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च । भेषजस्यौषधस्य, योग करोति । तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः । भेषजस्य योगो भेषजयोग, त करोति । क्षणादिप्रसिद्ध । आदिग्रहणात्त्वत्तुटिमुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनसवत्सराणां परिग्रह । क्षणादिकालस्योदाहरणम् । यथा-“पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्णे तु विरेचनम् । मध्याह्णे किञ्चिदावृत्ते वस्ति दद्याद्विचक्षण ॥” व्याध्यवस्था सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वात्तत्तद्योग्यौषधविसृष्टि । यथा (च चि अ ३१४०, ह चि अ. ११२१)-“लङ्घनं स्वेदनं कालो यवागवस्तिकको रस । मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥” यथा (च चि अ ३०१२८७)-“ज्वरे पेया कषायाश्च सर्पिं क्षीरं विरेचनम् । त्र्यहं वा षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥” यथा (ह चि अ ११४४)-“मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा । अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥” अस्यामवस्थाया दत्तमौषधमारोग्याय भवति ।

आ० २०-कालभेदद्वयमाह-क्षणादिरिति । तच्च क्षणादिरूपो व्याध्यवस्थारूपश्च । क्षणो मात्रा, आदिशब्दात्काष्ठाकलानाडिका मुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासत्र्वयनवर्षाणि । तत्राक्षिनिमेषो मात्रा, ता पञ्चदश काष्ठा, तास्त्रिंशत्कला, ता सदृशभागा विशतिर्नाडिका, ते द्वे मुहूर्त, ते तुल्यरात्रिदिवे राशिभागे चत्वार पादोना याम, तैश्चतुर्भिर्हो रात्रिश्च, पञ्चदशाहोरात्रा पक्ष, तौ द्वौ मास, तौ द्वावृतु, ते त्रयोऽयन, ते द्वे वर्षम् । व्याध्यवस्था आमपच्यमानपक्वनवपुराणतीक्ष्णमृदुत्वादयः ।

देशकालयोरुपयोगमाह-भेषजयोगकृदिति । देशकालवाक्ययो शेषभूतोऽयं ग्रन्थः । योऽयमुक्तो देश कालश्च । तदुभय भेषजस्य योग योग्यता करोति । उक्तं हि सङ्गृहे (सू अ. २३)-“भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जात इत्यादि । तस्मिन् देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्वलमेवविधं सत्वमेवविधं सात्म्यमियं भक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति । तथा, अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्बलो दुष्टमासशोणितस्थ्यङ्गावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचित साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोऽदुम् । किं पुनस्तथाविधो भेषजैवेगमिति । तथा, कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयतीत्युपक्रम्य, शीतोष्णवर्षालक्षणा ऋतव इत्याद्युपक्रम्य,

१ ‘तावदेवमातुर’ इति पाठान्तरम् । २ ‘दुर्बलमास’ इतीन्दुसम्मतः पाठः । ३ ‘भेषजमेव वेग’ इति पाठान्तरम् ।

औषधग्रामस्त्वित्यादि । तथा, तस्मात्साधारणेणैव तदन्तरालेषु वमनादीनि योजयेदिति । तथा, आतुरावस्थासु तु कालाकालसज्ञा । यथाऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा । न ह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकं भवति” इति ।

तच्चौषधं द्विप्रकारमाह—

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा ।

सू०—समासात्सक्षेपतः, यत्किञ्चिज्जगत्सौषधं सम्भवति, तदनैकप्रकारं सम्भवदपि द्वैरूप्यानातिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् द्विधेत्युक्तम् । एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति । शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निर्सार्य रोगोपशमनं करोति । शमनं यत्स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः ।

आ० २०—औषधभेदद्वयमाह—शोधनमिति । तच्च शोधनं शमनं च । समासत इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमप्यसक्षेपाय । सामान्योक्त्या विशेषसङ्ग्रहः सक्षेपः । लङ्घन-बृंहणे सामान्ये विहाय लङ्घनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यसिद्धेः । स च बृंहणस्य शमनेऽन्तर्भावो मत्वा कृतः । वक्ष्यति हि (सू. अ. १४।७)—“बृंहणं शमनं त्वेव वायो पित्तानिलस्य च ।” इति । शोधनं अधिकबहिर्निर्गन्नेन दोषसाम्यकरम् । शमनं त्वधिकक्षपणक्षीणवर्धनाभ्याम् । अतएवौलब्धिके दोषे शोधनम्, अधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः ।

औषधमुक्तम् । तस्य विषयमाह—

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥ २५ ॥

बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।

सू०—शरीरजानां वातादीनां, क्रमेण यथासंख्येन परिपाठ्योद्देशनिर्देशेन, परमौषधं प्रधानौषधं, बस्त्यादिवमनान्तं शोधनरूपं, तैलादिमध्वन्तं शमनरूपम् । तेन वातस्य बस्ति-र्युदप्रणिधेयस्नेहकाथादि परमौषधम् । पित्तस्य विरेको मुखपीतगुदमार्गेणान्तं स्थितस्य दोषस्य निःसारणं परमौषधम् । कफस्य वमनं मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधम् । इति शोधनरूपेण दोषाणामौषधम् । तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम् । तथेति क्रमेणैव । वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य माक्षिकं परमौषधम् । प्रधानमौषधमिति यावत् ।

आ० २०—शोधनशमनविशेषाणां विषयविभागमाह—शरीरजानामिति । तत्र शोधनविशेषा बस्त्यादयः । क्रमेण दोषाणामौषधम् । वातस्य बस्तिः, पित्तस्य विरेकः, कफस्य वमनम् । तथा शमनविशेषास्तैलादयः । वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु । किं सर्वेषां, नेत्याह—शरीरजानां, शरीरे जाताः द्वितीय रोगाख्य जन्म प्राप्ताः शरीरजाः शरीराश्रितास्तेषाम् । कथं, परमतिशयेन । एतदुक्तं भवति । सर्वेषां दोषाणां

बस्तिरौषधं विशेषाद्वातस्य । सर्वाणि शोधनानि वातस्यौषधं विशेषाद्वास्ति । तथा मनःशरीराश्रयाणां दोषाणां बस्तिरौषधं विशेषाच्छरीराश्रयाणाम् । एव विरेकादिषु वाच्यम् ।

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सर्वमेव शरीरजातानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम् । अथ मानसयोर्दोषयोः किं तत्परमौषधं स्यादिति, तदर्थमाह—

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ २६ ॥

सू०—मनोदोषयो रजस्तमसो, रोगविघ्नकारि धीधैर्यादिकः, परमौषधम् । धीश्च धैर्यं चात्मादिविज्ञानं च तत्तथाविधम् । तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याभ्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेद-विभागकारिणी । धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम्, येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते, हितेषु च न सीदति । आत्मविज्ञानयोगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम् । आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः । मनोदोषसमुत्थकामादिजरोगार्थं परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः ।

आ० २०—अमूर्तस्य शमनस्य विषयमाह—धीति । तच्च धीप्रभृतिः । धीर्बुद्धिः, यथा हिताहितविवेकः । धैर्यं दुःखसहत्वं, येन हितसेवनमहितत्यागः । आत्मादिविज्ञानं आत्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां विज्ञानमीदृशोऽहमीदृशो देशो ईदृशो कालो व्यवहरामीति ज्ञानं, येन हितसेवनस्याविच्छेदः । एतत्सर्वं मनोदोषौषधं हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं, सर्वमेव मनोदोषाणामौषधं विशेषाद्धीप्रभृतिः । तथा मनःशरीराश्रितानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषा-न्मनोधिष्ठितानामित्यर्थः । इति रोगौषधम् ।

एव तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तम् । तच्च पादचतुष्टय-युक्तं कार्यकरं, तदर्थमाह—

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

चिकित्सितस्य निर्दिष्टं, प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ २७ ॥

सू०—चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य, पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते । भिषग्वैद्यः, तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः । तथा चागमः (चरके सू. अ. ९।१०)—“योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु ॥” तथा सङ्ग्रहेऽपि (सू. अ. २)—“यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।” द्रव्याण्यौषधानि । उपस्थाता परिचारकः । रोगी आतुरः । एतत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण ।

आ० २०—औषधपादानाह—भिषगिति । ते च चत्वारः, भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति । उपस्थाता परिचारकः । चिकित्सितस्यौषधस्य । पादत्वं चैषा क्रियानिष्पादकावयवत्वात् ।

१ ‘विशेषाद्वातस्य’ क ग ज. । २ ‘विशेषमाह’ ख घ. ।

३ ‘धिष्ठितानां’ ख. घ. । ४ ‘विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु’ इति पाठान्तरम् ।

१ ‘तु कला. कालसंज्ञा. । तद्यथा’ इतीन्दुसम्मत पाठः ।
‘तु कालसंज्ञा’ ज. । २ ‘यथाभ्यधिके’ ख घ. ।

पादान्विशिनष्टि-प्रत्येकमिति । तत्पादचतुष्टय, प्रत्येक च-
तुर्गुण ज्ञेयम् । तत्तद्गुणवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः ।

उद्देशकमेण तेषा गुणानाह—

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक् ।

स०-दक्ष-कर्मणि चतुर । तीर्थादुपाध्यायाद्विदितागमा-
दात्तो गृहीत शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः, “अनेकम-
न्यपदार्थे” इति तृतीयार्थे बहुव्रीहि, आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूप ।
बहुशो दृष्ट कर्म येन चिकित्सालक्षण स दृष्टकर्मा-अभ्यस्तकर्मा
शतशशक्तित्सितरोग । शुचि-कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसै-
रपरामृष्ट, अलिप्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मो-
पार्जनेनेति शुचि ।

आ० २०-तत्र भिषग्गुणानाह-दक्ष इति । दक्ष-शीघ्र-
कारी । तीर्थात्तशास्त्रार्थो-गुरोर्गृहीतायुर्वेदार्थः । तीर्थ-गुरु ।
दृष्टकर्मा-बहुधाऽनुष्ठितशास्त्रार्थः । शुचिर्मनोवाङ्मनैः शुद्धः ।
सङ्गहे तु (सू अ २)-“अभेद्योऽनुद्धेतोऽस्तब्ध सूरतः
प्रियदर्शनः । सूरतः-कारुणिकः । बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञात-
ग्रन्थोऽर्थकर्मवित् ॥ अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपा-
चरेत् । गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्शब्दमश्नुते ॥ यस्तु
केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः । स मुह्यत्यातुरं प्राप्य
प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥ यः पुनः कुरुते कर्म धार्ष्ट्याच्छास्त्रा-
र्थवर्जितः । स सत्सु गर्ह्यमाप्नोति वैधं चेच्छति राजतः ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्य
स राजाहो भिषग्वरः ॥ शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्र-
वृत्तये । पात्रापेक्षीयतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृहयेत् ॥ प्रदी-
पभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः । तर्भयामतः सुयु-
क्ताभ्यां चिकित्सनापराध्यति ॥ आहूत एव यो याति सुवेष
सुनिमित्ततः । गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः क्वचित् ॥
व्याधिं परीक्षते सम्यङ्निदानादिविशेषतः । हर्षणीया च
तद्द्वार्ता न प्रकाशयते बहिः ॥ सहसा न च तस्यापि क्रिया-
कालमहापयन् । जानाति चोपचरितुं स वैद्यः सिद्धिमश्नुते ॥
नाददीतामिषं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे । तामिषं रहसि
स्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पूर्वो-
क्तगुणवर्जितान् । क्रियाविक्रयिणो वैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि
ते ॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः । स पादही-
नानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत् ॥ चिकित्सायास्तमे-
वात प्रधानं कारणं विदुः । व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत
ततः क्रियाम् ॥ स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ।

१ ‘कायशुद्ध’ क ग ज । २ ‘द्वतः स्तब्धः सूरतः’ इतीन्दु-
सम्मतः पाठः । ३ ‘जितग्रन्थो’ ख घ झ । ४ ‘धैर्याश्रवित्’ स २ ।
५ ‘दुर्मेधा शास्त्रवर्जित’ क ग । ६ ‘वधमाप्नोति’ क ग ज ।
‘वधं चर्च्छति’ स २ । ७ ‘भिषक्तम्’ स. २ । ८ ‘ताभ्यां
भिषक् सु’ घ । ९ ‘गोपनीया’ क. ख घ झ । १० ‘भिषक्’
क. ज. । ११ ‘फलमश्नुते’ क । १२ ‘परिपालयेत्’ क. ग झ ।

अ० ३

साध्ययोरपि सयोगो बलिनोर्यात्यसाध्यताम् ॥ विद्यादसा-
ध्यमेवात साध्यासाध्यसमागमम् । नासाध्यः साध्यतां
याति, साध्यो याति त्वसाध्यताम् ॥ पादापचाराद्वैवाद्वा
यात्यवस्थान्तरं गदः । वरमाशीविषविषं दीप्तमग्निमयोऽपि
वा ॥ उपयुज्जीत न त्वार्तादामिषं कृपणाज्जनात् । परो
भूतदया धर्म इत्यातेंषु भिषग्वरः ॥ वर्तते यैः सुसिद्धार्थः
स सर्वमतवर्तते” इति ।

औषधमपि चतुर्विधम्—

बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम् ॥ २८ ॥

स०-बहवः कल्पा यस्मिन् सम्भवन्ति स्वरसकाथचूर्णाद्या-
स्तद्बहुकल्प-व्याधीना निवारणक्षमः न तु लवणवदेककल्पम् ।
तद्वि सुखमुपयुज्यते । नानाशक्तयो हि सत्त्वाः । बहवो गुणा
यस्य गुरुमन्दादयस्तद्बहुगुणम्, अथवा यदनेकरोगविनाशन-
समर्थम् । सम्पन्न-सम्पत्तियुक्तं, न विपन्नम्, प्रशस्तभूमिदेश-
जातादिगुणयुक्तम् । तथा च ग्रन्थः (हृदये क अ १११)-
“धन्वे साधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ । श्मशानचैत्यायत-
नश्च भ्रवल्मीकवर्जिते ।” इति । अथवा पाकसंस्कारादियुक्तम् ।
योर्यं-दातुं यद्यत्रार्हति तच्च तत्र योग्यम् । व्याधिदेशकाल-
दोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा, युज्यते दीयत इति तद्योग्यं,
रोगस्य रोगिणश्च ।

आ० २०-द्रव्यगुणानाह-बहुकल्पमिति । बहवः कल्पा-
स्वरसादयो यस्य तद्बहुकल्पम् । बहवो गुणा गुरुमन्दादयो
यस्य तद्बहुगुणम् । रसादिसम्पत्त्या यद्युक्तं तत्सम्पन्नम् ।
देशकालाद्युचितं योग्यम् । औषधमत्र द्रव्यं, चिकित्सित-
रूपसौषधस्याङ्गत्वायोगात् ।

उपस्थातापि चतुर्विधः—

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः ।

स०-अनुरक्तो-दृढभक्त आतुरस्य । शुचि-कायवाङ्मनो-
व्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः । दक्ष-सर्वचेष्टासु चतुरः । बुद्धिमान्-
विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः, प्रवीण इति यावत् ।

आ० २०-परिचारकगुणानाह-अनुरक्त इति । अनुरक्त-
-ज्ञेहलः । शुचिर्दक्षौ वैद्यवत् । बुद्धिमान्-प्राज्ञः ।

रोग्यपि चतुर्विधः—

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ॥ २९ ॥

स०-आढ्यो-धनवान् । भिषग्वश्यो-वैद्यैर्यत्त, तदुक्तकारी ।
ज्ञापको-निदानावस्थादीनामावेदकः, वैद्य रोगाहारविहारादीना-
मन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः । सत्त्ववान्-धैर्ययुतो मोह-
वर्जितः, धैर्येण प्रायश्चित्तवचिकित्सां करोति । अपि समुच्चये ।

१ ‘दैवाच्च यान्यवस्थान्तरं गदा’ क ग ज । २ ‘वरो’
इतीन्दुसम्मतः पाठः । ३ ‘यस्तु सिद्धार्थः’ ख घ झ । ४ ‘योर्यं
देशकाला (घ) नुरोधेन योगाय प्रभवति । “योगाद्यच्च” इति
यत् । ट. । ५ ‘व्यापारैर्मलीमसैरसृष्ट’ ट. । ६ ‘बुद्धिमान्-
भिज्ञः’ ट. । ७ ‘वैद्यविधेयः’ ट. । ८ ‘सत्त्ववानभीरु’ ट. ।

आ० २०-रोगिगुणानाह-आह्व इति । आह्वो-धनवान् । मिषग्वश्यो-वैद्याधीन । ज्ञापक-स्वानुभूयमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थ । सत्त्ववान्-रोगौषधक्लेशसह । इति मिषगादिपादचतुष्टयम् ।

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते—

(सौंध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा, तौ तु पुनर्द्विधा । सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च, याप्यो यश्चानुपक्रमः ॥१॥) सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः । अमर्मगोऽल्पहेत्वग्रूपरूपोऽनुपद्रवः ॥ ३० ॥ अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि । ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ॥ ३१ ॥

स०-सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नो व्याधि सुखसाध्य सुखोपाय, तथा कालेनाल्पेन साध्यते । सर्वाण्यौषधानि य क्षमते सहेते तीक्ष्णमन्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोथनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि । यून-वयस्यस्य, तरुण-स्येत्यर्थ । पुंसो-न स्त्रिया । पुग्रहण स्त्रीनिवृत्त्यर्थम् । यतस्तस्या सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्व च, अतो यथोक्तानुरूपगुणाभाव । सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौषधानि न सहते, सौकुमार्यादियोगात् । जितात्मनोऽलोलुपस्य, जित आत्मा येन, विषयाभिलाष परिहरत । अमर्मगो-न मर्मस्थ, मर्माणि-शिरो-हृदयवस्तिप्रभृतीनि, तेषु गच्छतीति मर्मग, न मर्मगोऽमर्मग, हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थ । अल्पहेत्वग्रूपरूप इति । हेतुश्चाग्ररूप च रूपं च तानि हेत्वग्रूपरूपाणि, अल्पानि हेत्वग्रूपरूपाणि यस्य स तथाविधं । हेतुर्निर्दानम्, अग्ररूप-पूर्वरूपम्, रूप-लक्षणम्, एतान्यल्पानि यस्य । अनुपद्रव इति । न विद्यते उपद्रवो यस्य, उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधि, न तल्लक्षणभूतोऽप्रवान, न यथाखलक्षण, तदुप-

१ 'अथ रोगस्य सुखसाधनभेदानाह' ट । २ इममष्टाङ्गसङ्ग्रहस्य श्लोक केचिदत्र पठन्ति । ३ 'सहते' इत्यस्याग्रे "यो देह, तस्मिन् सर्वौषधक्षमे देहे यो गद स सुखसाध्य इत्यर्थः" इति ट पुस्तकेऽधिक पाठ । ४ अस्याग्रे "ह्रीवस्तु योषितोऽप्यल्पतरसत्त्व इत्यर्थः । इदं तु लोके एव सिद्धम्" इत्यधिकष्ट पुस्तके । ५ अस्याग्रे "स सुख । कारणे ह्यपरिपूर्णं कार्यस्याप्यपरिपूर्णतेति सुखसाध्यत्वम् । नन्वल्पहेतुरित्येतावदेव वक्तुं युक्तम्, यतोऽल्पहेतोरगदस्यावश्यं पूर्वरूपरूपेऽल्पे एव भवत । स्वल्पाधिकरणात् कार्यं स्वल्पं दृश्यते महतो महत् । अस्त्येवैतत् । किन्त्वल्पेनैव हेतुना प्राकृताशुभकर्मणैव कश्चिद्व्याधिर्महान् दृश्यते, तत्राग्ररूपरूपे महती एव भवत, तयोर्व्याध्यायत्तत्वात् । तथाच वक्ष्यति (स. अ. १२।५६)—"दृष्टापचारजः" इत्यादि । तस्मादल्पहेत्वग्रूपरूप इति युक्तमुक्तम् ।" इति ट पुस्तकेऽधिक पाठ । ६ अस्याग्रे "यथा-तिक्तकषायादिर्वायो । अग्ररूप-ज्वरस्य आलस्यारूपम् । रूपमुत्पन्नस्पष्टलक्षणम् । यथा-वातज्वरे (ह. नि. अ. २।१०)—"आगमापगमः" इत्यादि" इति ट, पुस्तकेऽधिक. पाठ ।

कमनिरोधक, स उपद्रव । तथा चागम—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालज । उपक्रमविधाती च स ह्युपद्रव उच्यते ॥" इति । अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति । दूष्यश्च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः, अतुल्या दूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य । अतुल्या -न सहशा । यथा-दूष्ये मेदोमज्जादौ, अनूपदेशे, शीततौ, आतुरो वातप्रकृति, तस्य कुपितं पित्तसुखसाध्यमिति । अतुल्यदूष्यो यथा-श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम् । अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा-अनूपदेशे पित्तसम्भूत । अतुल्यर्तुर्यथा-शरदि कफोद्भव । अतुल्यप्रकृतिर्यथा-पित्तप्रकृते श्लेष्मोद्भवो व्याधि । नन्वतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरित्यादिसौ कृच्छ्रसाध्यो याप्यो वा प्राप्त, न सुखसाध्य, अनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात् । यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रम । एकसुखोपक्रम सुखसाध्यो व्याधि । अत एव साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहा-श्लेष्मपित्तवातोत्था (ह. नि. अ. १०।६)—"समासमक्रियतया महालयतयापि च" इत्येव निर्दिशति । अत्रोच्यते । तथाप्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधे, यदुत श्लेष्मप्रमेह समक्रियत्वात्साध्य, पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वाद्याप्य, महालयत्वाच्च वातप्रमेह प्रत्याख्येय । किञ्च तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरित्यान्महारम्भो निष्प्रत्यनीको व्याधिर्जायते, अतोऽसौ न सुखसाध्य । कुत्रचिद्व्याधौ तुल्यदूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान् । तथा च ग्रन्थ -"ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्व प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्व सुखसाध्यत्वहेतवः ॥" पादसम्पदीति । मिषगादीना चतुर्णां पादानां सम्पत्समृद्धि, तस्या सत्या, अङ्गचतुष्टये परिपूर्णं सति । ग्रहेष्वनुगुणेष्विति । ग्रहा-सूर्यादयः, तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु । एकदोषमार्ग इति । दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम्, एक दोषमार्ग यस्य स तथोक्त । दोषो-वातादि । मार्गश्चिविधः शाखादिवैद्यमानो बाह्याभ्यन्तरमध्यमेदेन । तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा, तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन मध्येनाभ्यन्तरेण वा जात । नवो-न जरठ, अचिरोत्पन्न इत्यर्थः । यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्या । स तथाविधो व्याधि सुखसुखेन साध्यते । तथा च ग्रन्थ (स. सू. अ. २, च. नि. अ. ८)—"सुखसाध्य सुखोपाय कालेनाल्पेन साध्यते" इति ।

१ अस्याग्रे "अथवा नवः ईषदर्थः । अनुपद्रवोऽल्पोपद्रव । यथा-अनुदरा कन्या ।" इत्यधिकष्ट. पुस्तके । २ अस्याग्रे "प्रमेहस्य तु तुल्यदूष्यस्य यत् सुखसाध्यत्व वक्ष्यति तत् तथाप्रभावत्वादिति वेद्यम् ।" इत्यधिकष्ट पुस्तके । ३ अस्याग्रे "यथोक्तगुणवैधौषधोपस्थातुरोगिसङ्गाव । तस्यां सत्यां यथोक्तसुखसाध्यलक्षणो गद सुखसाध्य । सुखसाध्यलक्षणोऽपि हीनाङ्गः पादसम्पदमन्तरेण कृच्छ्रसाध्यतामसाध्यता वा याति । तथा चागम. (स. सू. अ. २)—"नासाध्य साध्यता याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् । पादापचारात्" इति ।" इति ट, पुस्तकेऽधिक. पाठ ।

आ० २०-उक्तमौषधमसाध्ये व्याधौ निषेद्ध साध्यया-
प्यासाध्यविवेक करोति । तत्र साध्यो द्विविधः, सुख
कृच्छ्रश्च । तत्र सुखसाध्य लक्षयति-सर्वौषधेति । सर्वौषध
क्षमदेहत्वाद्येकोनविंशतिलक्षणो रोगः सुख-सुखसाध्यः ।
तानि च लक्षणानि विपर्ययात्यन्तविपर्ययाभ्या सह लिख्यन्ते,
कृच्छ्रादिषूपयोगात् । सर्वौषधक्षमदेहजत्व, कतिपयौषधक्ष-
मदेहजत्व, औषधमात्राक्षमदेहजत्वम् । १। युवजत्व, बाल-
वृद्धजत्व, अतिबालातिवृद्धजत्वम् । २। पुंजत्व, स्त्रीनपुंसकज-
त्व, गर्भिणीसूतिकास्त्रीलक्षणनपुंसकजत्वम् । ३। विषयानास-
क्तेन्द्रियजत्व, विषयासक्तेन्द्रियजत्व, असद्विषयासक्तेन्द्रि-
यजत्वम् । ४। अमर्मगतत्व, मर्मगतत्व, प्राणहरमर्मगतत्वम् । ५।
अल्पनिदानत्व, बहुनिदानत्व, यावदुक्तनिदानत्वम् । ६। अल्प-
सम्प्राप्तित्व, बहुसम्प्राप्तित्व, यावदुक्तसम्प्राप्तित्वम् । ७। हेतुनि-
दान सम्प्राप्तिश्च । अल्पपूर्वरूपत्व, बहुपूर्वरूपत्व, यावदुक्तपूर्व-
रूपत्वम् । ८। अल्परूपत्व, बहुरूपत्व, यावदुक्तरूपत्वम् । ९।
अनुपद्रवत्व, सोपद्रवत्व, यावदुक्तोपद्रवत्वम् । १०। उत्पाद-
कदोषापेक्षया विपरीतदूष्यत्व, यथा-पित्तजे रसगतत्वम् ।
तुल्यदूष्यत्व, यथा-पित्तजे रक्तगतत्वम् । तुल्यानेकदूष्यत्व,
यथा-पित्तजे रक्तस्वेदगतत्वम् । ११। विपरीतदेशत्व, यथा-
कफजे जागलत्वम् । तुल्यदेशत्व, यथा-कफजेऽनूपगतत्वम् ।
तुल्यदेशजन्मगतत्व, यथा-कफजे जन्मप्रभृतिसेवितानूपग-
त्वम् । १२। अतुल्यतुल्यत्व, यथा-वातजे शारदत्वम् । तुल्यतुल्यत्व,
यथा-वातजे ग्रीष्मत्वम् । तुल्यप्रकोपतुल्यत्व, यथा-वातजे वा-
र्षिकत्वम् । १३। विपरीतप्रकृतित्व, यथा-पित्तजे कफप्रकृति-
त्वम् । तुल्यप्रकृतित्व, यथा-पित्तजे पित्तप्रकृतित्वम् । तुल्य-
निन्द्यप्रकृतित्व, यथा-पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वम् । वातस्य
योगवाहित्वात् । १४। पादसम्पर्कज्ञातत्व, पादविकृतत्व, सर्वपा-
दविकृतत्वम् । १५। अनुकूलग्रहत्व, प्रतिकूलग्रहत्व, प्रतिकूल-
सर्वग्रहत्वम् । १६। एकदोषत्व, द्विदोषत्व, सर्वदोषत्वम् । १७।
एकमार्गत्व, अनेकमार्गत्व, सर्वमार्गत्वम् । १८। अनतिक्रान्त-
वत्सरत्व, अतिक्रान्तवत्सरत्व, बह्वतिक्रान्तवत्सरत्वम् । १९।

कृच्छ्रसाध्य व्याधिमाह—

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः ।

स०-यो गदो रोगः, शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते,
स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिः साध्यते तथा चि-
रेण । तथा च ग्रन्थ (स. सू. अ. २) —“कृच्छ्रेरुपाये कृच्छ्रस्तु
महद्भिश्च चिरेण च ।” आदिग्रहणेन क्षाराभिकर्मविषलेपादयो
गृह्यन्ते । तथा, सङ्करे च-ततः पूर्वोक्तासाध्यलिङ्गात्सङ्कीर्णत्वे

१ ‘कथयति’ क. ग. । २ ‘पुरुषजत्व’ क. ग. झ. । ३ ‘तुल्या-
नेकप्रकोपतुल्यत्व, यथा-वातकफजे वार्षिकत्वम्’ क. ४ ‘सम्पद्रवत्व’
क. ग. । ५ ‘पादविपद्रवत्व, सर्वपादविपद्रवत्वम्’ क. ड. ।
‘पादविकृष्यत्व, सर्वपादविकृष्यत्वम्’ ग. ज. । ‘पादविकलत्व,
सर्वपादविकलत्वम्’ ख. झ. ।

सति-यो गद उत्पन्नः, सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः । चशब्दः समुच्यते ।
ततस्तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः सङ्करे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः ।
तथा च-युवा आतुरः किन्तु न विजितात्मा । विजितात्मा वा
किन्तु रोगो मर्मस्थानगः । सर्वौषधक्षमे देहे जातः किन्तु वृद्धः ।
कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः । एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम् ।

आ० २०-कृच्छ्रसाध्यः लक्षयति-शस्त्रादीति । यो गदः
शस्त्रादिसाधनः, स कृच्छ्र-कृच्छ्रसाध्यः । यश्च गदस्ततस्तेभ्यः
सुखसाध्यलक्षणेभ्यो जाते सङ्करे स्थितः, सोऽपि कृच्छ्रः ।
सुखसाध्यलक्षणस्य तद्विपर्ययेण सहैकत्रावस्थानः सङ्करः ।
यथा-युवजत्वस्य स्त्रीजत्वेन । बालजत्वस्य वृद्धजत्वेन तु
सहानवस्थानाच्च सङ्करः । एव सर्वत्र । अस्य च सङ्करत्रैवि-
ध्यात्रैविध्यम् । अल्पविपर्यये सङ्करे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये
कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः । तथा, शस्त्रक्षाराग्निसाध-
नत्वात्रैविध्यम् । एतेषा षण्णा सङ्करे तारतम्यं स्वयमूह्यम् ।

याप्योऽत उच्यते—

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये ॥ ३२ ॥

स०-बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे सत्यायुषो
जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मारयितुमसमर्थं, पथ्यैराहारविहारै-
र्याप्यो यापनीयः, नासौ प्रत्याख्येयः । एतावानेवायः प्रत्या-
ख्येयाव्याधेर्विशेषो यदायुः शेषत्वः, याप्यस्य व्याधेरायुः शेषमात्रं
वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्येयस्य
व्याधेः । कस्य विपर्यये सति? प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य । पथ्यैरा-
हारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनः पुनः करणम्, तस्माद्विहा-
रविहारसेवनाद्याप्य । स च विक्रिस्तायामल्पः सुखं दत्त्वा पुनः
सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते । तथा च ग्रन्थ (स. सू. अ. २) —
“दत्त्वाल्पः सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते । याति नाशेषता रोगः
कर्मजो नियतायुषः । प्रपतन्निव विष्कम्भैर्वार्यतेऽत्रातुरो हितैः” ।

१ ‘एव सुखसाध्यलक्षणस्य एकेन द्वित्रैर्वा विपर्यये सङ्करः शेषो
योज्यः । तथा च मुनिः (च. सू. अ. १०।१४) —“निमित्तपूर्-
वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले । कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्य-
तमस्य च ॥ गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् । शस्त्रक्षाराग्नि-
कृत्यानामनवः देहकृत्स्नजम् ॥ विद्यादेकपथः रोगः नातिपूर्णचतुष्प-
दम् । दिपद (थ) वा (ना) तिकालः वा कृच्छ्रसाध्यः द्विदोष-
जम् ॥” इति । इति ट. पुस्तकेऽधिकं पाठः । २ “साध्यस्य सुखसा-
ध्यकृच्छ्रसाध्यभेदेन लक्षणमुक्त्वा, असाध्यस्य याप्यप्रत्याख्येयभे-
देन द्वैविध्यं वक्तुमाह—” ट. । ३ अस्याग्रे “नन्वनन्तरस्य वि-
धिर्वा प्रतिषेधो वेत्यनन्तरस्य कृच्छ्रसाध्यस्यैव विपर्ययो युक्तो न
तु व्यवहितस्य सुखसाध्यलक्षणस्य । नैवम् । एव हि-कृच्छ्रसाध्य-
लक्षणविपर्यये सुखसाध्यलक्षणम्, तदेव च याप्यलक्षणं प्राप्नुयात् ।
तस्मात्सुखसाध्यलक्षणविपर्ययो याप्यव्याधिलक्षणत्वेन ग्रहीतुं
युक्तः ।” इत्यधिकं पाठः पुस्तके । ४ अस्याग्रे “पथ्यस्य हिता-
हारस्याभ्यासः पथ्याभ्यासः, तस्मात् । अभ्यासशब्देन कादाचि-
त्कानुष्ठानमात्रं निषेधति” इति ट. पुस्तकेऽधिकं पाठः ।

आ० २०-याप्य लक्षयति-शेषत्वादिति । तत् इत्यनुवर्तते । यो गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः, स याप्यः । मन्वौषधौ निवर्तते चेत्साध्यत्वम्, नो चेदसाध्यत्वम्, किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह-पथ्याभ्यासात् शेषत्वात्, पथ्य-स्यौषधस्याभ्यासो नित्यसेवन, तस्माद्यच्छेषत्वम् ततो याप्यः । शिष्यते निवर्तमानोऽपि कात्स्न्येन न निवर्तत इति शेषः । स च निशेषानिवर्तनान्न साध्य एव, किञ्चिन्निवर्तनान्न साध्य एव, किन्तु साध्यासाध्यो याप्याख्यः । स च कियन्त कालं याप्य इत्याह-आ आयुषः, यावदायुरस्ति तावद्याप्यः । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ २)-“दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना सैव प्रतन्यते । याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नित्यतायुषः ॥ प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्थ्यतेऽन्नातुरो हितैः” इति ।

प्रत्याख्येय उच्यते—

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये ।

औत्सुक्यमोहारतिकृद् दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः ॥ ३३ ॥

स०-न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्रमोऽचिकित्सः, प्रत्याख्येय इति यावत् । कोऽसावनुपक्रमः ? योऽत्यन्तविपर्यये स्थितः । यो गदोऽर्थाप्यलक्षणादवशिष्टाय शेषरूपादत्यन्तविपर्यये स्थितः, सर्वक्रियापथातिक्रान्तः, मज्जशुकादिगम्भीरधातुगतः, मर्मसन्धिसमाश्रितः, सोऽनुपक्रम एवाचिकित्सः, साधयितुमशक्यत्वात् । तथौत्सुक्यादिकृदिति । औत्सुक्यं च मोहश्चरतिश्च तां करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । औत्सुक्यविषयोत्कण्ठा, मोहो-वैचित्र्यं चित्तनाशोऽज्ञानम्, अरतिरसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिर्वृतिश्चेतसः, एतावतो यः करोति सोऽनुपक्रमः । तथा दृष्टरिष्ट इति । दृष्टं रिष्टं मरणख्यापकं चिह्नं यस्मिन् स दृष्टरिष्टः, दृष्टमरणख्यापकलक्षणोऽनुपक्रम एव । तथाऽक्षनाशन इति । अक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते । चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्षनाशनः, इन्द्रियोपरोधी रोगो-

१ ‘चेत्तर्हि साध्यत्व’ क ग । २ ‘स चाशेषा’ क ग । ३ ‘सप्रपद्यते’ क ग । ४ ‘नाशेषतो’ घ । ५ ‘अनुना प्रत्याख्येय लक्षयति-अनुपक्रम इत्यादि । यत्रायुषः शेषोऽपि नास्ति सुखसाध्यव्याधिलक्षणविपर्यये, सोऽत्यन्तेनातिशयेन विपर्ययो न विपरीमात्रोऽत्यन्तविपर्ययः । तस्मिन् स्थितो गदोऽनुपक्रमोऽचिकित्सः स्यात् । किमेतावदेवानुपक्रमलक्षणमुतान्यदपि ? इत्यत आह-औत्सुक्येत्यादि । औत्सुक्यं च मोहश्च अरतिश्च तां करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत् । सोऽनुपक्रमः प्रथमः । दृष्टमुपत्र रिष्टं यस्य, सोऽपि मतोऽनुपक्रमो द्वितीयः । तथाऽक्षं चक्षुरादीन्द्रियं नाशयतीत्यक्षनाशन इति तृतीयः । एवमेते त्रयो गदाः प्रत्याख्येयाः । सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यानामपि कदाचित्पादापचारात् औत्सुक्यमोहारतिकृत्त्वं तथा दृष्टरिष्टत्वं तथाऽक्षनाशित्वं भवति, एतैश्च प्रकारैर्नैव भेदाः प्रत्याख्येयस्य व्याधेः । तथा स्थितोऽत्यन्तविपर्यये इति दशमः प्रत्याख्येयस्य भेदो ज्ञेयः ।” इति ट. पुस्तकेऽन्यः पाठः । ६ ‘अर्थात्’ इति नास्ति ठ पुस्तके । ७ ‘दिकृदपि’ ठ ।

ऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिन्द्रियविघातकृत् । एव पुरा परीक्ष्य व्याधिकित्सामारभेत । अन्यथाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयाद्वै । तथा च ग्रन्थः (सू अ २)-“व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत तत् क्रियाम् । स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा भुवमामुयात्” इति ।

आ० २०-असाध्य लक्षयति-अनुपक्रम इति । यो गदः सुखसाध्यलक्षणात्यन्तविपर्यये स्थितः, यश्च औत्सुक्यमोहारतिकृत्, यश्च दृष्टरिष्ट-दृष्टमरणचिह्नः, यश्च अक्षनाशन-सर्वेन्द्रियविघाती, स चतुर्विधोऽनुपक्रम एव स्यात् । नास्त्युपक्रमः प्रतीकारो यस्येत्यनुपक्रमः । एवमोहो याप्यव्युदासार्थः । याप्योऽपि निशेषानिवर्तनादनुपक्रमः, किन्तु किञ्चिन्निवर्तनात्सोऽपक्रमोऽपि । अयं त्वनुपक्रम एव । तस्मात्तत्रौषधं कुर्यादित्यर्थादुक्तम् ।

साध्यलक्षणयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति—

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम् ।

हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम् ॥ ३४ ॥

चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।

स०-एवमिवमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत् । भिषग्भूपैर्द्विष्ट-भिषग्भिस्तथा भूपैः राजभिर्द्विष्टम्, वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति । तथा, तेषां द्विष-शत्रुः, भिषग्भूपान्यो द्वेष्टि, तमपि त्यजेत् । द्विष-शत्रुं चात्मनः । हीनोपकरणमिति उपकरण-

१ ‘निवर्तमानोऽनुपक्रमः’ ख. घ. ज. २ तत्र-याप्ये । ३ ‘एव न कुर्यात्’ क ग ज. ४ ‘त्यजेन्न चिकित्सेत् । त्यजेदित्येतत्पदं सर्वेषु योज्यम्’ ट. ५ ‘हीनं विकलमुपकरणं चिकित्साङ्गं यस्य । तथा, व्यग्र-कार्यव्याकुलम् । तथा, अविधेय-अवैधवदयम् । तथा, गतायुष-दूतरिष्टमिति सै. सम्यग् ज्ञातायुःक्षयम् । तथा, चण्ड-कूरकर्माणः सहसाऽपकाररतम् । तथा, शोकातुर-कान्तादिवियोगेन शोकेनातम् । यतोऽसौ तद्वत्चित्तत्वात्कार्यकार्यं न वेत्ति, अतः साध्योऽपि व्याधिस्तस्यासाध्यता याति । व्याधिनिमित्तशोकार्तस्तु चिकित्सः एव । तथा, भीरु-शस्त्रक्षारादिसाध्यामयो ह्यसौ न तत्कर्म सोढुं क्षमते । तथा, कृतघ्न-उपकारिणोऽपकारिणः पापीयासः त्यजेत् । तथोक्तम्—“ब्रह्मणे च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता राजन् कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।” इति । तथा, वैद्यमानिनः त्यजेत्, वैद्यमिवात्मानं मन्यते, न त्वसौ परमाथतो वैद्यः । स हि सम्यगपि निर्दिष्टं न करोति, वैद्याभिमानित्वेन मूढत्वात् । अत्र चोदयति । ननु, दिनचर्याध्याये वक्ष्यति—“आर्द्रसन्तानता” इत्यादि । तस्मात्करुणाप्रधानेन वैद्येन भवितव्यम् । करुणावाञ्छा सदैवास्व प्राणैरप्युपकुरुते, किं पुनश्चिकित्साकरणमात्रेण ? तस्मात्तेन सर्वस्यैव चिकित्सितं प्राप्तं, युज्यते चैतत् । तथाच तद्वयं—“पुण्यवान्नियता-युश्च न कथञ्चिन् वति । तस्मादातुरमात्रासेचिकित्सेदेव यत्नतः ।” इति । तत्कथमुच्यते ? त्यजेदार्तमित्यादि । ब्रूमः । प्रत्युपायभयात् भूपद्विष्टो न चिकित्सः । तस्य हि चिकित्सनात् राजा क्रुद्धो वैद्यस्य दण्डं पातयेत् । एवमयं शत्रुरपि (?) । एवमन्येष्वप्यचिकित्सनहेतवश्चिन्त्या ।” इति ट. पुस्तकेऽन्यः पाठः ।

विकल हीनचिकित्साङ्गम् । व्यग्र-कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिण कार्यान्तरासक्तचेतसम् । अविधेय-भिषज, तदाज्ञा यो न करोति, तमपि त्यजेत् । गतायुष-परिक्षीणजीवितम् । चण्ड-सहसापकारकरणबुद्धि क्रूरकर्माणम् । शोकातुर-रूयादिविरहो-त्थेन शोकेन शुचार्तम् । मीरु-सभयम् । कृतघ्नं-य कृतोप-कारोऽप्यपकारं करोति । वैद्यमानिन-अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवा-त्मान मन्यते स्वमतेनैवौषधं करोति मूढ, तमपि त्यजेत् ।

आ० २०-आतुरविशेषेऽप्यौषध निषेधति-त्यजेदिति । भिषग्भूपैर्द्विष्टमार्तं रोगिण त्यजेत् । भिषजश्च भूपाश्च भिष-ग्भूपा, तैर्द्विष्ट-ते य द्विषन्ति । तेषां द्विष-भिषग्भूपान् यो द्वेष्टि । द्विषमात्मान यो द्वेष्टि । हीनोपकरण-औषधसामग्री-रहितम् । व्यग्र-कार्यान्तरव्याकुलम् । अविधेय-वैद्यस्थानधी-नम् । गतायुषमुत्पन्नस्थायिरिष्टम् । चण्ड-कोपनम् । शोका-तुरमिष्टवियोगजनितशोकपीडितम् । मीरु-व्यापन्नयात् त्यक्तौ-षधम् । कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणम् । वैद्यमानिन-अवैद्यो-ऽपि य आत्मान वैद्य मन्यते । एषा साध्यानामप्यौषध न कार्यमित्यर्थः । इति सुखसाध्यादिलक्षणम् ।

एव च प्रथमेऽध्याये सकलतन्त्रार्णवस्य तात्पर्यं व्याख्यातम् । अनन्तरं सुखस्मरणार्थमभ्याससङ्ग्रहं विवक्षुरिदमाह—
तन्त्रस्यास्य पर चातो वक्ष्यतेऽध्यायसङ्ग्रहः ॥ ३५ ॥

स०-अस्य-अष्टाङ्गहृदयाख्यस्य, तन्त्रस्य-तद्व्यन्ते धार्य-न्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तन्त्रम् तस्य, अध्यायसङ्ग्रह-अध्या-यानां सङ्ग्रहः सक्षेप एकत्र राशीकरणम्, अतः पर-अस्मा-दूर्ध्वम्, सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते ।

आ० २०-इत्येष व्याधिप्रतीकार सामान्यसक्षेपाभ्यां व्याख्यात, एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञा-पनार्थम् । एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते । शास्त्रे हि केचिदर्थं विधीयन्ते, केचिदनूद्यन्ते, केचित्प्रस्तुतसिद्ध्यर्थं अप्रस्तुता अप्युच्यन्ते । शास्त्रतात्पर्यज्ञस्तु विधेयादीन्विविच्य शास्त्रार्थं सुखेन गृह्णाति । अध्यायसङ्ग्रहोऽपि सुखग्रहणो-पायः । तेनाध्यायसङ्ग्रहं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-तन्त्रस्येति । अतः पर-सङ्ग्रहानन्तरम् ।

आयुष्कामदिनत्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः ।
अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः ॥ ३६ ॥
दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमाः ।
शुद्धादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम् ॥ ३७ ॥
धूमगण्डूषट्कृसेकतृप्तिचक्रशस्त्रकम् ।
शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मिकौ ॥ ३८ ॥
सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत्

स०-इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्याया, सूत्रस्थानमुक्तम् । आयु-ष्कामश्च दिनत्वाहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः । ईहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नस-रक्षा मात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञा-नीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीय शोधना-दिगणसङ्ग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्विमनविरेचनविधिर्विषतिविधिर्न-स्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषादिविधिराश्वोतनाज्जनविधिस्तर्पणपुटपा-कविधिर्यन्त्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधिविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः क्षाराग्निकर्मविधिः । सूचनात्सूत्रम्, सूच्यतेऽनेन सकलतन्त्रार्थ इति सूत्रस्थान, सकलस्य तन्त्रस्य शिरस्थानीयम् ।

आ० २०-अध्यायान् सङ्गृह्णाति-आयुष्कामेति । तत्र आयुष्कामादयस्त्रिंशदध्याया, सूत्रस्थानम् ।

अधुना शरीरमुच्यते—

शरीरमुच्यते ।

१ 'के ते अध्याया इत्याह-आयुष्कामेत्यादि । ईहा-चर्ये-त्यर्थः । दिनं च ऋतुश्च दिनर्तुः, तयोरीहे दिनर्तुर्हीहे । आयुष्का-मश्च दिनर्तुर्हीहे च रोगानुत्पादनश्च द्रवश्च आयुष्कामदिनर्तुर्ही-हारोगानुत्पादनद्रवा । तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयश्चेति पञ्चाध्याया । अन्नज्ञा-नेत्यादि । अन्नस्य ज्ञानं अन्नज्ञानम् । अन्नस्य संरक्षा अन्नसंरक्षा । मात्रा च द्रव्यं च रसाश्च तेषामाश्रयो येष्वध्यायेषु त एवम्, अथैषा द्वन्द्वः । एतेषां पञ्चाध्याया, अन्नस्वरूपविज्ञा-नीयोऽन्नरक्षा मात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयश्चेति । दोषादीत्यादि । दोषादीनां ज्ञानं दोषादिज्ञानम्, तेषां दोषाणां पृथग्भेदः तद्भेदः, तेषां चिकित्सा तच्चिकित्सा, तेषां द्विप्रकार उप-क्रमो द्युपक्रमः, एतेषां द्वन्द्वः । तेन दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयश्चेति चत्वारोऽध्याया । शुद्धादी-त्यादि । शुद्धिः-शोधनम्, शुद्धिरादिर्यस्य स एवम् । अनेन चैक-देशेन शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्याय उपलक्ष्यते । एवमन्यत्रापि योच्य-म् । स्नेहन-स्नेहः, रेको-विरेचनम्, आस्थापन-वस्ति, नावन-नस्यम्, एतेषां द्वन्द्वः । तत्र शोधनादिगणसङ्ग्रहः स्नेहविधिः स्वेद-विधिः वमनविरेचनविधिर्विषतिविधिर्नस्यविधिश्चेति षट् । धूमेत्यादि । धूमादीनां द्वन्द्वः । दृशि सेको दृक्सेकः, -आश्वोतनम् । तृप्तिस्तर्पणम् । यन्त्रमेव यन्त्रकम् । एव शस्त्रकम् । सज्ञाया कन् । धूमपानविधिर्ग-ण्डूपादिविधिराश्वोतनाज्जनविधिस्तर्पणपुटपाकविधिर्यन्त्रविधिः शस्त्र-विधिश्चेति षट् । शिराविधिरिति मध्यमपदलोपाख्यः, शिराव्यध-विधिरित्येकः । एव शल्याहरणविधिरेकः । शस्त्रशब्देन शस्त्रकर्मवि-धिरुपलक्ष्यते, क्षारश्चाग्निश्च क्षाराग्नी, तयोः कर्म क्षाराग्निकर्म, तत्र भवोऽध्यायः क्षाराग्निकर्मिकः, क्षाराग्निकर्मविधिरेव द्वौ । सूत्रेत्यादि । सूच्यतेऽनेन सकलतन्त्रार्थ इति सूत्रं, हेतुलिङ्गौषधरूपम् । तत्तिष्ठत्य-सिन्निति सूत्रस्थानम् । इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः सूत्रस्थानम् । इति ८. पुस्तके युक्ततमः पाठः ।

- १ 'स्वमते' इति नास्ति कचित् । २ 'कर्मान्तर' क ग ।
३ 'वैद्यानधीनम्' ग । ४ 'मिष्टजनवियोग' ख घ ज झ ।
५ 'अतोऽनन्तरम्' ठ । ६ 'ज्ञानार्थम्' क ग । ७ 'अभिधीयन्ते' ज ।
८ 'सङ्ग्रहव्याख्यां प्रति' स ग घ ज झ । ९ 'शिराव्यधः' ङ ज ।

गर्भावक्रान्तिद्वयापदङ्गमर्मविभागिकम् ॥ ३९ ॥
विकृतिर्दूतज षष्ठम्

स०-शारीर शारीरस्थानमुच्यते । किस्थानमध्यायसङ्ग्रह ।
के पुनस्ते ? तानाह । तत्र गर्भावक्रान्तिशारीरम् । तस्य
व्यापत् तद्यापत्, तस्येति गर्भपरामर्श, गर्भव्यापच्छारीरम् ।
अङ्गविभाग शारीरम् । मर्मविभाग शारीरम् । विकृतिविज्ञानीय
शारीरम् । दूतादिविज्ञानीय शारीरम् । एवमेते षडध्याया,
शारीरस्थानम् ।

आ० २०-गर्भावक्रान्त्यादयः पद, शारीरम् ।

निदानमुच्यते—

निदानं सार्वरोगिकम् ।

ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोतिसारिणाम् ४०
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ।
पाण्डुकुष्ठानिलार्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥ ४१ ॥

स०-सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् । रक्तपित्तकास-
निदानम् । श्वासहिकानिदानम् । राजयक्ष्मादिनिदानम् ।
मदाद्यर्शोनिदानम् । अतीसारग्रहणीदोष-
निदानम् । मूत्राघातनिदानम् । प्रमेहनिदानम् । विद्रधिगृद्धि-
गुल्मनिदानम् । उदरनिदानम् । पाण्डुशोफविसर्पनिदानम् ।
कुष्ठश्चित्रकृमिनिदानम् । वातव्याधिनिदानम् । वातशोणित-
निदानम् । इत्येव षोडशाध्याया, निदानस्थानम् ।

आ० २०-सर्वरोगनिदानादयः षोडश, निदानम् ।

चिकित्सितमुच्यते—

१ “शरीरस्येदं शारीरम् । तच्छारीरस्थानमुच्यते । अध्याय-
सङ्ग्रह इति शेष । किं तद्व्याह—गर्भावक्रान्तीत्यादि । गर्भस्याव-
क्रान्तिरवक्रमणं गर्भावक्रान्तिः । तस्य गर्भस्य व्यापत् तद्यापत् ।
अङ्गं च मर्मं च अङ्गमर्मणी, तयोर्विभागौ अङ्गमर्मविभागौ, तौ विभेते
ययोस्तावङ्गमर्मविभागिकौ । गर्भावक्रान्तिश्च तद्यापत् अङ्गमर्मवि-
भागिकौ च तदेवम् । विकृतिशब्देन विकृतिविज्ञानीयमिति । दूत-
विषये जातं दूतजम्, दूतादिविज्ञानीयम् । षष्ठं षण्णा पूरणम् ।
षट् शब्दात् उद् युगागमश्च ।” इति ट. पुस्तके युक्तं पाठः ।
२ “निदानमिति निदानस्थानम् । सार्वरोगिकं सर्वं च ते रोगाश्च
सर्वरोगा, तेषु भव, पूर्ववत् ठक्, सर्वरोगनिदानमित्यर्थः । इद-
मेकं निदानम् । ज्वरासृगादीनां सम्बन्धीनि निदानानि चतुर्दश ।
यक्ष्मादीति आदिशब्देन स्वरभेदादीनां ग्रहणम् । मदादीति आदि-
शब्देन मदमूर्च्छायादीनां ग्रहणम् । विद्रध्यादीति आदिशब्देन
वृध्यादीनां ग्रहणम् । वातास्रस्य—वातशोणितस्य चैकम् । इति षोडश
निदानम् । षोडशानां पूरणम् ।” इति ट. पुस्तकेऽधिको युक्ततमश्च
पाठः । ३ “अधुना चिकित्सितस्थानं वक्ति—चिकित्सितमित्यादि ।
ज्वरे—ज्वरविषये चिकित्सितमित्यर्थः । एवमन्वेष्वपि सम्बन्धः ।
वमि—छर्दि । विट्—विष्टा । इत्थं चिकित्सित—चिकित्सितस्य स्था-
नम् । द्वाभ्यामधिकां विशतिर्द्वाविंशतिः । “ब्रह्मण सख्या” इत्यादिना
द्विशब्दस्याकारादेशः ।” इति ट. पुस्तकेऽधिको युक्तश्च पाठः ।

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि ।
वमौ मदात्ययेऽर्शो सु, विशि द्वौ, द्वौ च मूत्रिते ४२
विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।
कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ॥ ४३
द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः

स०-चिकित्सितस्थानं द्वाविंशतिरध्यायाः । ज्वरचिकित्सि-
तम् । रक्तपित्तचिकित्सितम् । कासचिकित्सितम् । श्वासहिका-
चिकित्सितम् । राजयक्ष्मचिकित्सितम् । छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकि-
त्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् । अर्शश्चिकित्सितम् । अती-
सारचिकित्सितम् । ग्रहणीदोषचिकित्सितम् । मूत्राघातचिकि-
त्सितम् । प्रमेहचिकित्सितम् । विद्रधिगृद्धिचिकित्सितम् । गुल्म-
चिकित्सितम् । उदरचिकित्सितम् । पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।
श्वयथुचिकित्सितम् । विसर्पचिकित्सितम् । कुष्ठचिकित्सितम् ।
श्चित्रकृमिचिकित्सितम् । वातव्याधिचिकित्सितम् । वातशोणित-
चिकित्सितम् । इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकित्सितस्थानम् ।

आ० २०-ज्वरचिकित्सादयो द्वाविंशतिश्चिकित्सितम् ।
कल्पसिद्धिरतः परम् ।

कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना ॥ ४४ ॥
सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः

स०-अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम् । अत्र कल्पे वमनकल्पः । वि-
रेचनकल्पः । वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः । बस्तिकल्पः । बस्ति-
व्यापत्सिद्धिः । षष्ठो मेषजकल्पः । इत्येव षडध्याया, कल्पसि-
द्धिस्थानम् ।

आ० २०-वमनकल्पादयः पद, कल्पस्थानम् ।

अत उत्तरम् ।

बालोपचारे तद्याधौ तद्ग्रहे, द्वौ च भूतगे ॥ ४५ ॥
उन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे, द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु ।
दृक्तमोलिङ्गनाशेषु त्रयो, द्वौ द्वौ च सर्वगे ॥ ४६ ॥
कर्णनासामुखशिरोव्रणे, भङ्गे भगन्दरे ।
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥ ४७ ॥
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने ।
चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः ॥ ४८ ॥

स०-अत उत्तर, अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्तर-

१ “अत पर—चिकित्सितस्थानादनन्तरं, कल्पसिद्धिस्थानम् ।
वमेर्वमनस्य कल्पः । तथा, विरेकस्य—विरेचनस्य । तयोर्वमिविरे-
कयोः सिद्धिस्तत्सिद्धिः । बस्तिकल्पना—बस्तिकल्पः । बस्तेरापदस्तासां
सिद्धिः । षण्णा पूरणं षष्ठं । षडध्यायकं कल्पस्थानमित्यर्थः ।”
इति ट. पुस्तकेऽधिको युक्तश्च पाठः । २ ‘बीजपोषणे’ ड ठ ।
३ “अतोऽस्मादूर्ध्वमुत्तराख्यं स्थानम् । बालोपचार इत्यादि । उप-
चार—उपचरणम् । तस्य बालस्य व्याधिस्तद्याधिः । तथा, तस्य
ग्रहस्तद्ग्रहः । भूतं गतो भूतगस्तस्मिन् द्वावध्यायौ । उन्मादे एकः ।
अथेत्यानन्तर्ये । स्मृतिभ्रंशोऽपसारस्तस्मिन्नेकः । वर्त्मसु—वर्त्मरोगेषु,
तथा सन्धिषु द्वौ द्वौ । दृक्तमोलिङ्गनाशेषु—दृष्टिगतिमिरपटलेषु, त्रिष्वे-

तन्त्रम् । बालोपचरणीय । बालामयप्रतिषेध । बालग्रहप्रतिषेध । भूतविज्ञानीय । भूतप्रतिषेध । उन्मादप्रतिषेध । अपस्मारप्रतिषेध । वर्मरोगविज्ञानीय । वर्मरोगप्रतिषेध । सन्धिसितासितरोगविज्ञानीय । सन्धिसितासितरोगप्रतिषेध । दृष्टिरोगविज्ञानीय । तिमिरप्रतिषेध । लिङ्गनाशप्रतिषेध । सर्वाक्षिरोगविज्ञानीय । सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध । कर्णरोगविज्ञानीय । कर्णरोगप्रतिषेध । नासारोगवि० । नासारोगप्र० । मुखरोगवि० । मुखरोगप्र० । शिरोरोगविज्ञा० । शिरोरोगप्र० । व्रणविज्ञानीयप्रति० । सद्योव्रणप्रति० । भङ्गप्रति० । भगन्दरप्रति० । ग्रन्थ्यर्बुदश्चीपदादिवि० । ग्रन्थ्यर्बुदादिप्रति० । क्षुद्ररोगवि० । क्षुद्ररोगप्र० । गुह्यरोगवि० । गुह्यरोगप्रति० । विषप्रति० । सर्पविषप्र० । कीटहृतादिविषप्र० । मूषिकालर्कविषप्र० । रसायनाध्याय । वाजीकरणाध्याय इति । एवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम् । तदिति बालस्य परामर्शः । द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ, सन्धौ द्वौ, ययासख्येन । त्रय इति दृक्मोलिङ्गनाशेषु प्रत्येकमेकैक । ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथग्द्वय प्रत्येकं द्वौ द्वौ । अनपत्यानामप्रजानां पुसा चत्वारिंशोऽध्यायो बीजपोषणं शुक्रवृद्धिहेतुरिति ।

आ० २०-बालोपचरणीयाद्यश्चत्वारिंशत्, उत्तरम् ।
इत्यध्यायशतं विशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम् ॥४८३॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायाम-
ष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने आयुष्का-
मीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स०-इत्येवमनेन प्रकारेण, सविशमध्यायशतं षड्भिः स्थानैः सूत्रशरीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्धयुत्तरतन्त्रैरुदीरितमिति भद्रम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने आयु-
ष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

आ० २०-इति षड्भिः स्थानैर्विशमध्यायशतमस्मिन्
शास्त्रे उक्तम् । अत्रायुष्कामरोगानुत्पादनद्रवादिशब्दा आयु-

क एक इति त्रयः । सर्वगे-सर्वाक्षिरोगे । कर्णादिषु द्वौ द्वौ । भङ्गे भगन्दरे चैक एकः । ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे चेति त्रितयेऽध्यासिन् पृथग् द्वय प्रत्येकं द्वौ द्वौ । विपादिष्वेक एकः । अनपत्यानामप्रसूतानामध्यायश्चत्वारिंशतां पूरणश्चत्वारिंशः । किम्भूतः ? बीजपोषयतीति बीजपोषणं । तदेवमेतेऽध्यायाश्चत्वारिंशदुत्तरस्थानम् ।
इति ८. पुस्तकेऽधिको युक्ततमश्च पाठः । १ अस्याग्रे “अध्यायानां शतं विंशतिरधिकाऽस्मिन्निति अध्यायशतम् । विंशतेर्दृष्टिर्दिलोपे । षड्भिः सूत्रादिभिः स्थानैरुदीरितं प्रोक्तमिति ।” इति ८ पुस्तकेऽन्यः पाठः ।

ष्कामीयोरोगानुत्पादनीयद्रवद्रव्यविज्ञानीयादिसंज्ञाना लक्षका । दिनचर्यादिशब्दा दिनचर्यार्थं चर्यादिसंज्ञाना वाचका । शुद्ध्यादयः-शोधनादिद्रव्यगणाः । दृक्सेक-आश्रोतनम् । क्षाराग्निकर्मिक एकोऽध्यायः । मदादयो-मदात्ययादयः । विशि-विडोयोरतीसारग्रहण्यो । सूत्रिते-सूत्ररोगयो मूत्र-कृच्छ्रं (मूत्राघातः) प्रमेहयोः । भूतगे-भूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः । वर्त्मसु-वर्मरोगविज्ञानप्रतिषेधयोः । सन्धिषु-सन्धिगत रोगविज्ञानप्रतिषेधयोः । दृगादिषु त्रयः, न तु प्रत्येकम् । सर्वगादिषु षट्सु प्रत्येकं द्वौ, विज्ञानप्रतिषेधभेदात्, व्रणे तु व्रणसद्योव्रणभेदात् । सर्वगे-सर्वाक्षिरोगे । भङ्गे-अस्थिभङ्गे । ग्रन्थ्यादिप्रभृतिषु त्रिषु पृथक् द्वय, विज्ञानप्रतिषेधभेदात् । अनपत्यानां बीजपोषणो-वाजीकरणम् । विश-विशत्युत्तरम् । इत्यध्यायसङ्ग्रहः ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

अध्याय आयुष्कामीयः सामर्थ्येन निरूपितः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः । तथा अत इत्यानन्तर्ये प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा । अथेत्यादिशब्दानां पूर्वाध्याये वर्णित एवार्थः । माङ्गलिको ह्याचार्यः प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमयशब्दं प्रयुङ्क्ते । दिने दिने चर्या दिनचर्या, दिनस्य वा

१ ‘कृच्छ्रमेहयो’ ख घ झ । २ ‘तु द्वौ व्रणे व्रण’ क ख ग ड ज झ । ३ अस्यानन्तर ‘कीटेषु कीटलूतादिविषप्रतिषेध’ इत्यधिकं ख घ पुस्तकयोः । ४ इयं दिनचर्या चरके सू. ५।७।८ अध्यायेषु, सुश्रुते चि० २४ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू. ३ अध्याये च वर्णिताऽस्ति । ५ “आयुष्कामीयाध्यायानन्तरं दिनचर्याध्याय उच्यते । यत आयुः कामयमानेनेत्यादिना आयुष्य सेव्यमिति प्रत्यपादि । आयुष्याणां च प्रधानमाचारः । तथा भगवान् व्यासः-“आचाराल्लभते ह्यायुराचारी हन्यलक्षणम्” इति । सदाचारः प्रत्यहमनुष्ठीयमानः आयुषो वृद्धिहेतुः । तस्मादाचारज्ञापनाय दिनचर्याध्यायो वक्तुं युक्तः । अथात इत्यादि । पूर्ववदत्र व्याख्या कार्या । दिने चरणमाचरणमुभयलोकहितं दिनचर्या, तस्याध्यायः बहुकरणीयतया प्राधान्याच्च दिनचर्याध्यायोऽयमुच्यते । तथा रात्रिचर्याप्यत्रोपदिष्टा ‘निशि चालयिके कार्ये’ इत्यादिना । उपलक्षणमात्रं वा रात्रिदिवस्य दिनशब्दात्, तथेह कच्चिद्रात्रिशब्देन रात्रिदिवसमपि गृह्यते, “जीर्णतामविपर्यासात्सप्तरात्रं च लङ्घनात्” इति । ब्राह्म इत्यादि” इति ८. पुस्तकेऽन्यः पाठः ।

चर्या दिनचर्या । चरण चर्या । उभयलोकहितमाहारविहार-
चेष्टितमिति यावत्, प्रतिदिने यत्कर्तव्यम् । दिनचर्या यस्मि-
न्नध्यायेऽस्तीति पूर्ववत् छप्रत्ययमुत्पाद्य तल्लोपे प्रकृतिभावत्व
च प्रतिपाद्य दिनचर्येति निष्पाद्यते, तमध्याय व्याख्यास्याम ।
ननु, प्रस्तुतादायुष्कामीयादध्यायादनन्तर कोऽस्य सम्बन्धः ?
उच्यते । यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्य तदासेव्य
प्रथमतः, तदन्वयानि यान्यायुष्याणि । अतः प्रथमं तावदा-
चारप्रधानेन भवितव्यम् । यतः, “आचारादायुर्लभ्यते” इत्या-
चार्या । यद्यप्यत्र रात्रिचर्याऽपि विहिता, तथापि प्राधान्या-
दिनचर्या अस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा । अतो दिनचर्याध्यायोऽय-
मुच्यते ।

आ० २०-दिनचर्याध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथात
इति । यतः पूर्वाध्याये व्याधिप्रतीकार सामान्यसंक्षेपाभ्यां
व्याख्यातः । स एवेदानीं विशेषविस्तराभ्या व्याख्येयः ।
स च हेत्वादिक्रमेण । तत्रादौ बहुवक्तव्यत्वाद्बहिरङ्गो हेतुः ।
स द्वेधा-विहार आहारश्च । विहारो द्वेधा-नियतकालोऽनि-
यतकालश्च । नियतकालो द्वेधा-दैनन्दिन आर्तवश्च । तत्र
दैनन्दिनोऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं दिनचर्याख्यः । स
च प्रबोधादिः ।

अस्मिन्स्त्रे आयु पालनं प्रकृतम् । तद्विविधम्, स्वस्थवृत्त-
मातुरवृत्तं च । तत्र मङ्गल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्यत्वादातुरोपयोगि-
त्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते—

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।

स०-रात्रेश्वतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तः, विषुवति सम-
रात्रिदिवे काले द्विघटिकोपलक्षणः । मुहूर्तस्य चेह द्विघटिकोप-
लक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्वतुर्घटिकावशेषे समुत्थान
कार्यमिति स्थितम् । (स्वस्थो-नीरोगं कल्पः । स आयुषो
यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेद्भ्युत्थानं
कुर्यात् । मुहूर्तो-नाडिकाद्वयम् । ब्रह्म-ज्ञान, तदर्थमध्ययनाद्यपि
ब्रह्म, तस्य योग्यो मुहूर्तो ब्राह्म, पश्चिमयामस्य नाडिकाद्वयम् ।)
तस्मिन् ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् । किम्भूतः ? स्वस्थोऽनातुरः ।
(सुश्रुते सू अ १५।४८)-“समदोषः समाग्निश्च समधातु-
मलक्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमना स्वस्थ इत्यभिधीयते” इति
स्वस्थलक्षणम् । किमर्थमुत्तिष्ठेत् ? रक्षार्थमायुषो जीवितस्य ।
तदा ह्युत्तिष्ठतो व्याध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति ।
आतुरेण धातुसाम्यार्थं स्वतन्त्रमेव ।

आ० २०-तत्र प्रबोधं विधत्ते-ब्राह्मे मुहूर्ते इति । रात्रेरु-
पान्त्यो मुहूर्तो ब्राह्मः । तत्र उत्तिष्ठेत्-प्रबुध्येत् । स्वस्थो-
नीरोगः । रोगिणस्त्वनियमः ।

१ ‘सामान्यविस्तराभ्या’ ख घ ङ ज । २ ( ) पतञ्जि-
हान्तर्गतं पाठः, ट पुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘नीरोगकल्प’ इति
पाठान्तरम् । ४ निशाया पश्चिमो यामोऽपि ब्राह्ममुहूर्त एव । “रा-
त्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते” इति पितामहवचनात् ।

शरीरचिन्ता निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः ॥ १ ॥

अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिजम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम् ॥ २ ॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं प्रगुणं द्वादशाङ्गुलम् ।

भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ ३ ॥

स०-शरीरस्य चिन्ता शरीरचिन्ता-जीर्णाजीर्णनिरूपणा-
दिका, ता निर्वर्त्य, ततो मूत्रपुरीषादे कृतशौचविधानं, ततो-
ऽनन्तरं दन्तपवनमर्कादिकं भक्षयेत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू
अ ३)-“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्जीर्णाजीर्णं निरूपयन्” इत्यादि ।
अर्कः-सूर्याह । न्यग्रोधो-यक्षावासः । खदिरः-गायत्री । करञ्ज-
श्चिरविल्वः । ककुभोऽर्जुनः । आदिशब्देन मालतीकरवीरादि
परिग्रहः । कथं भक्षयेत् ? दन्तानां मांसान्यबाधयन्नपीडयन् ।
प्रातः-प्रत्युषसि, भुक्त्वा च-आहारं भक्षयित्वा च । मृद्वग्र-
कूर्चिताग्रम् । तथा कषायकटुतिक्तकम्, रसत्रयेण ह्यनेन मुख-
वैरस्यारोचकश्लेष्माद्यपनया सम्यक् सम्पद्यन्ते । अर्काद्युपादा-
नादेव कषयादित्वे लब्धे, कषयादिग्रहणं सङ्ग्रहादिगृहीतस्य
सङ्ग्रहार्थं स्पष्टार्थं च । अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम् । अत्र
संक्षेपविवक्षया न दन्तपवनस्य गुणसङ्ग्रहः । द्वादशाङ्गुल-
प्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्टदन्तपवननिषेधश्च तन्त्रान्तरोक्त
(सङ्ग्रहोक्त) मपि नेहोक्तम् । सुश्रुतेनोक्तम् (१) “अजग्धमनुप-
क्लिष्टं षडष्टद्वादशाङ्गुलम् । प्रदेशानीमुखसमं मृदु स्याद्दन्त-
धावनम् । कूर्चिताग्र” इत्यादि ।

आ० २०-शौचं विधत्ते-शरीरचिन्तामिति । ततः-प्रबो-
धानन्तरम् । कृतशौचविधिर्भवेत्-स्मृत्युक्तविधिना मलोत्स-
र्गाद्याचमनपर्यन्तं कुर्यात् । किं कृत्वा, शरीरचिन्ता निर्व-
र्त्य-निष्पाद्य । कीदृशं मे शरीरं, किञ्च मया अस्य हितम-
नुष्ठितं, किंवा अद्यानुष्ठेयमित्यादि विमर्शः शरीरचिन्ता ।
वक्ष्यति हि (सू अ २।४७)-“नक्तदिनानि मे यान्ति
कथम्भूतस्य सम्प्रति । दुःखभाङ्गं भवत्येव नित्यं सन्निहित-
स्मृतिः ॥” धर्मशास्त्रेऽपि-“ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तये-
द्वात्मनो हितम्” इति । तदा हि कृतो विमर्शो यथार्थो
भवति, मनसः प्रसन्नत्वात् ।

दन्तधावनं विधत्ते-अर्केति । प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकाल-
दन्तपवनं भक्षयेत् । दन्ता पूयन्ते शोध्यन्तेऽनेनेति दन्त-
पवन-दन्तकाष्ठम् । तच्चार्कादिजम् । ककुभोऽर्जुनः । आदिश-
ब्दादसनादयः । तच्च मूलम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-
“वटासनार्कखदिरकरञ्जकरवीरजम् । सर्जोरिमेदापामार्गमा-
लतीककुभोज्ज्वम् ॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशम् ।

१ कनीन्यग्रति श्लोकार्थं हेमाद्रिसम्मतम् । २ ‘दन्तधवनं’ इति
ठ पुस्तके पाठः । ३ ‘दन्तधावनं’ ट ठ । ४ ‘वैशद्यारो’
ठ । ५ ‘सङ्ग्रहोक्तानां सङ्ग्रहार्थं’ ट । ६ ‘गुणसङ्ग्रह’ ट ठ ।
७ ‘अद्य’ ग । ८ ‘खदिरकरीरकरवीरजम्’ क ग । ९ ‘मेदो-
पमार्ग’ क ख ग घ झ ।

विज्ञातवृक्ष क्षुण्णाग्रमृद्वग्रन्थि सुभूमिजम् ॥” इति । क नीन्यग्रसमस्थोऽन्य-कनिष्ठिकाद्भुत्यग्रभागवत्स्थूलम् । प्रगुण-
ऋजु । कषायादिरसमर्कादिभ्योऽन्यदपि ग्राह्यम्, अर्काद्यन-
भिच्यक्तकषायादिरसमपि ग्राह्यमित्युभयोर्ग्रहणम् । भक्षणेन
भक्षणपूर्वक दन्तघर्षण लक्ष्यते, दन्तमासबाधननिषेधान्य-
थानुपपत्ते । न हि भक्षणमात्रेण दन्तमासाना पीडा । उक्त
च सङ्ग्रहे (सू अ ३)-“प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षये
दन्तधावनम् । वाप्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत् ।
वाप्य-कुष्ठम् । त्रिवर्गत्रितय-त्रिफला, त्रिकटुक, त्रिजातक
च । शनैस्तेन ततो दन्तान् दन्तमासान्यबाधयन्” इति ।
घर्षण चाधोदन्तपूर्वकम् । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-
“दन्तान् पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्ण
मुखो ग्रीष्मशरदो शीतवारिणा” इति । ऋतुन्तरे कोष्ण-
वारिणेत्यर्थः ।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितौ ।

तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत् ॥ ४ ॥

स०-अजीर्णादीना द्वन्द्व । एतानि विद्यन्ते यस्येति ‘अत
इनिठनौ’ इति इनि । एव तृष्णास्येत्यादौ द्वन्वादिनिश्च । तदन्त-
पवनमजीर्णा न भक्षयेत् । एव वमथ्वादीना कर्णामयन्ताना
सम्बन्धो योज्यः ।

आ० १०-रोगविशेषे दन्तधावन निषेधति-नाद्यादिति ।
अजीर्णादिरोगी, तदन्तपवन, नाद्यान्न भक्षयेत् । अर्दित-
एकायाम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३)-“नैव श्लेष्मातका-
रिष्टबिभीतधवधन्वजान् । बिल्वबबूलनिर्गुण्डीशिग्रुतिन्दु-
कतिल्वकान् ॥ कोविदारशमीपीलुपिप्पलेडुदगुगुलन् ।
पारिभद्रकमल्लीकामोचैक्यौ शाटमली शणम् ॥ स्वाद्व-
म्ललवण शुष्क सुषिर पूति पिच्छिलम् । पालाशमासन
दन्तधावन पाण्डुके त्यजेत् ॥” इति ।

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।

स०-ततो-दन्तपवनभक्षणान्तर, सौवीराख्यमञ्जन भजेत् ।
कस्मात्^१ यतो हितमक्ष्णो ।

१ ‘क्षुण्णाग्र मृद्वग्रन्थि’ ख घ ज । २ ‘भ्योऽन्यत्र ग्राह्यम्’ क
ग । ‘भ्योऽन्यत्र न ग्राह्यम्’ ख घ । ‘भ्योऽन्यत्र ग्राह्यम्’ ज झ ।
३ ‘अकाद्यप्यन’ क ग ड ज झ ज । ४ ‘रस न ग्राह्य’ क ग
ड ज झ ज । ५ ‘घर्षयन्’ क ग । ६ ‘अन्यत्र कोष्णवारिणा’
क ग ज । ७ ‘दन्तधावन’ ट । ८ ‘मत्वयीयान्ताना’ ठ ।
९ ‘अजीर्णादिरोगी’ घ । १० ‘धन्वनात्’ क ख घ । ‘धन्वनात्’
झ ज । ११ ‘बिल्वबबूल’ स स । १२ ‘मोरक्यौ’ ख घ ज ।
१३ ‘स्निग्ध सुषिरपिच्छिलम्’ क । १४ ‘पाण्डुके’ क ज ।
१५ अस्याग्रे ‘मुक्तवाश्च शिर खात श्रान्त च्छर्दननावनै ।
रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्ज्याज्ज्वरित एव च ॥ अञ्जनस्य निषेध-
माह-मुक्तवाश्चेति ।’ इति ज पुस्तकेऽधिक सटीक श्लोक ।

अ० ८

आ० १०-अञ्जन विधत्ते-सौवीरमिति । ततो-दन्तधा-
वनान्तर, सौवीराख्यमञ्जन भजेत् । यस्मादक्ष्णोनेत्रयो,
नित्य-सर्वदा, हित-पथ्यम् । अस्य च मृदुचूर्णाञ्जनत्वा-
त्तिस्र शलाका मानम् । सङ्ग्रहे तु फलमुक्तम् (सू अ ३)-
‘लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । व्यक्तत्रिवर्णे
विमले सुस्निग्धघनपद्मणी ॥” इति । सुशुतस्तु (चि अ
२४।१८) स्रोतोञ्जनमाह-“मत् स्रोतोञ्जन श्रेष्ठ विशुद्ध
सिन्धुसम्भवम् । दाहकण्डूमलघ्न च ईष्टे क्लेदरुजापहम् ॥”
इति । उभयो ग्रामाण्यादिकल्पः ।

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ॥ ५ ॥
योजयेत्सप्तरात्रेऽस्मात्स्त्रावैणार्थ रसाञ्जनम् ।

स०-अस्मात्कारणात्, स्त्रावैणार्थ सप्तरात्रे सति, रसाञ्जन-
दावीकायसमुद्भवाख्य, योजयेत् । यस्माच्चक्षुस्तेजोमयमाग्रेयम् ।
यद्यपि पञ्चमहाभूतात्मक सर्वमपि, तथापि बाहुल्येन व्यपदेशा-
त्तेजोमयमुच्यते । अत एव तद्रूपाण्यालोचयति । तथा च लोके
कश्चिदाह-“नरपतिरेति” इति । न चासौ नराणामेव पति
किन्तर्हि नारीणामपीति । तस्य हि चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि
भयमस्ति, विशेषेण तु कफाद्भयम्, ततो रसाञ्जन योजयेत् ।

आ० १०-सौवीरापवादेन रसाञ्जन विधत्ते-चक्षुरिति ।
सप्तरात्रे रसाञ्जन योजयेत् । अन्तरार्थं सप्तमी, सप्तरात्रम-
न्तर कृत्वेत्यर्थः । किमर्थं^१ स्त्रावैणार्थ, -श्लेष्मनिर्वहणार्थम् । य-
स्माच्चक्षुस्तेजोमयम्, ततस्तस्य श्लेष्मत -कफाजलात्मकात्, वि-
शेषाद्भयम् । वातपित्तयोस्तु विशेषभयाभावाच्चित्याञ्जनेन च
प्रसादनेनोपशमात् पृथक् प्रतीकाराभावः । अस्य च तीक्ष्णपि-
ण्डाञ्जनत्वाद्धरेणुमात्रत्वम् । पिण्डत्व च दावीकायजत्वात् ।
उक्त हि-“दावीकायमजाक्षीरपाद पक्त्वा यदा घनम् । तदा
रसाञ्जनाख्य तन्नेत्रयोश्च प्रयोजयेत् ॥” इति । ननु “पञ्चस-
प्तरात्रे वा स्त्रावणार्थ रसाञ्जनम् ।” इति (सू अ ५।१२)
चरकवचनम् । इह तु सप्तरात्र इति विरोधः । मैवम् । पञ्च-
सप्तरात्राणा बहुमध्याह्नपकविषयत्वात् । ननु “निशाया
तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते” इति (सू अ ५।१४) चरकेणाञ्जनस्य
रात्रि, काल उक्तः । इह तु दन्तधावनान्तरमिति विरोधः ।
मैवम् । चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः । यदा नित्याञ्जन बाधित्वा
पूर्वाह्णे रसाञ्जन प्रयुज्यते तदा ध्रुव नित्यसेव्यमञ्जन निशा-
यामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवेत्यविरोधः । तथा च मनु
(अ ४।१५२)-“मैत्र प्रसाधन स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवताना च पूजनम् ।” इति ।
मैत्र-सूर्याराधनम् ।

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत् ॥ ६ ॥

१ ‘दृष्टिक्लेद’ स सु । २ ‘श्लेष्मणो’ ज । ३ ‘स्त्रावणार्थे’ ख
घ ड ज झ ट ठ । ४ ‘निर्वहणार्थम्’ क ग ड ज व । ५ ‘पाद-
पक यदा’ ज । ६ ‘रसाञ्जन ख्यात नेत्र’ ज ज । ७ ‘पञ्च-
रात्रेऽष्टरात्रे वा’ इति मुद्रितचरकपुस्तके पाठः ।

सू०-नावनादीना गुणा, नस्यादिविषु वक्ष्यमाणा विवान च । ताम्बूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगन्ध्यादिगुणा प्रसिद्धा एव । नावनादीना ताम्बूलान्ताना द्वन्द्व । ततोऽञ्जनादनन्तर, नावनगण्डपधूमताम्बूलानि भजते य स एवविबो भवेत् । 'भजो ण्वि' इति ण्वि ।

आ० २०-नस्यादीन् विधत्ते-तत इति । ततोऽञ्जनाद नन्तर, क्रमेण नावनादीन् भजेत् । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-"अणुतैल ततो नस्य ततो गण्डूषधारणम् । घ नोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवाऽऽस्यवक्षस ॥ सुगन्धिवदना स्निग्धनिस्त्रिणा विमलेन्द्रिया । निर्वलीपलितव्यङ्गा भवे-युर्नस्यशीलिन" इति । गण्डूषश्च स्नेहकषायोष्णोदकै क्रमात् कार्य । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-"ओष्ठस्फुटनपा रुण्यमुखशोषद्विजामया । न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगण्डूषधारणात् ॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमेदाम्बुकवलग्रह । अरोच कास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् । प्रायोगिक ततो धूम गन्धमाल्यादि चाचरेत् । धूमपस्योर्ध्वजन्तूना न स्युर्वातकफामया ॥ अञ्जनो-त्केशित नस्यै कवलैर्नावनेरितम् । धूमेन केवलोत्किष्ट क्रमाद्वातकफ जयेत्" इति । ताम्बूल तु जातीफलादियुक्तम् । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-"रुचिवैशद्यसौगन्धमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत् । जातीलवङ्गकर्पूरकङ्कालकटुकै सह ॥ कटुक-लताकस्तूरिकाफलम् । ताम्बूलीना किसलय हृद्य पूगफलान्वितम्" इति ।

येषा तु ताम्बूलमपथ्य, तानाह—

ताम्बूलं क्षतपित्तास्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम् ।
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि ॥ ७ ॥

सू०-क्षत विद्यते येषा ते क्षता । अर्श आदित्वादच् । एव पित्तास्रा रूक्षाश्च । उत्कुपितमभिष्यञ्ज चक्षुरेक द्वे वा येषा त एवम् । क्षताश्च पित्तास्राश्च रूक्षाश्चोत्कुपितचक्षुषश्च, तेषामपथ्यमहितम् । तथा विषार्ताना मूर्च्छार्ताना मदार्ताना शोषिणा च, इत्यपिशब्दस्यार्थः । शोषिणो-राजयक्ष्मिण ।

आ० २०-क्षतादौ ताम्बूल निषेधति-ताम्बूलमिति । क्षत-क्षतकास । पित्तास्र-रक्तपित्तम् । रूक्षो-नि स्नेहाङ्ग । उत्कुपितचक्षु-अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोग । शोषो-मुखशोषो राजयक्ष्मा च । उक्त हि सुश्रुते (चि अ २४।२४)-"रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छांपरीतिनाम् । रूक्षदुर्बलमत्ताना न हितं मुखशोषिणाम् ॥" इति । ताम्बूल सुसोत्थितादौ तु पथ्यम् । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ३)-"पथ्य सुसोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे । द्विपत्रमेक पूग च सचूर्णखदिर च तत्" इति ।

१ 'प्रसन्नत्व स्कन्ध' ख. घ । २ 'धारिण' घ. झ । ३ 'धूमादस्यो' क । ४ 'कवलैर्य च' ख. घ. झ. । ५ 'च्छां ज्वरातिनाम्' अ. । ६ 'वास्यशोषिणाम्' स. सु. । ७ 'श्रान्ते' घ. ।

तदेतत्सर्वं विवाय, भोजनासन्ने कालेऽभ्यङ्ग आचरणीय इत्याह—

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं, स जराश्रमवातहा ।

दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत् ॥ ८ ॥

सू०-अभ्यङ्ग नित्यं सततमाचरेत् । नित्यग्रहण चोपलक्षणार्थम् । एकाद्विदिनान्तरमपि यथोदितमाचरतो न दोषः । सोऽभ्यङ्ग, आचर्यमाणो जरा च श्रमश्च वातश्च तान् हन्तीति किप् । तथा दृष्टीत्यादि । दृष्टे प्रसादो-वैमल्य दृष्टि-प्रसाद । शोभना चासौ त्वक् च सुत्वक्, तस्या भावः सुत्वक्त्वम् । दृढस्य भावो दार्ढ्यम् । "वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्च" इति ष्यञ् । दृष्टिप्रसादादीना द्वन्द्व । तानि करोति योऽभ्यङ्ग, स एवम् ।

आ० २०-अभ्यङ्ग विधत्ते-अभ्यङ्गमिति । स चोत्पन्नाया क्षुधि विधेयः । तदा हि शुद्धस्रोतस्तथा रोमकूपै स्नेहो देहव्याप्नोति, त चोष्मा पचति । उक्त च सङ्ग्रहे (सू अ ३)-"अथ जातान्नपानेच्छो मारुतग्नौ सुगन्धिभिः । यथर्तुसस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यङ्गमाचरेत् ॥" इति ।

अभ्यङ्गफलमाह-स इति । सोऽभ्यङ्ग, जरादीन् हन्ति, दृष्टिप्रसादादीश्च करोति । सुत्वक्त्व-निर्मलनिर्वलीकत्वत्वचः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३)-"रथाक्षचर्मघटवज्रवन्त्यभ्यङ्गतो गुणा । स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वंगाश्रितम् ॥ त्वच्यश्च परमभ्यङ्गो यस्मात्त शीलयेदतः" इति । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ।

सू०-तमभ्यङ्गम्, शिरःश्रवणपादेषु, विशेषेणातिशयेन, शीलयेदभ्यसेत्, इति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरेऽभ्यङ्गं कार्यं, यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु । अत्र च पूर्ववदेकलाभावः ।

आ० २०-अभ्यङ्गाभ्यास विधत्ते-शिर इति । तमभ्यङ्ग, शीलयेदभ्यसेत् सर्वेष्वङ्गेषु, विशेषान्मूर्धकर्णाङ्गुलिषु । एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुन पुन योजनमभ्यासः । प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यमित्यनेनैवोक्तः । सङ्ग्रहे (सू अ ३) तु-"स केदयः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः । हनुमन्याशिरः कर्णशूलघ्न कर्णपूरणम् ॥ पादभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् ॥" इति ।

अथैतदपवादमाह—

वज्र्योऽभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः ॥ ९ ॥

सू०-अभ्यङ्गो वज्र्यो-वर्जनीयः । कफग्रस्तेन कृतसंशुद्धिना अजीर्णिना च । प्रस्तग्रहणमतिशयप्रतिपादनार्थम् ।

१ यथोचितमाचरतोऽपि ठ । २ 'तथा हि' स. घ. झ. ज. । ३ 'सुखै स्नेहै' ज. ज. । ४ 'निर्मलवलीकत्व' क. ग. । 'निर्मलीकत्व' ख. घ. । ५ 'त्वंगाश्रयम्' ख. घ. झ. । ६ 'परमोऽभ्यङ्गो' क. ख. ग. ज. ज. । ७ 'येत्ततः' क. ग. ज. । ८ 'सेवन' ख. घ. झ. । ९ 'नित्यत्वेनोक्त' ख. घ. झ. ज. । १० 'भ्यङ्गश्च' क. ग. । ११ 'पादद्वर्षश्रम' ड. । १२ 'शयोपलक्षणाधर्म' ट. ।

आ० २०-अभ्यङ्ग कफप्रस्तादौ निषेधति-वर्ज्य इति ।
कफप्रस्त-अतिवृद्धश्लेष्मा, कृतसशुद्धि-कृतवमनचिरेक,
अजीर्णी च, अभ्यङ्ग वर्जयेत् । कृतसशुद्धेस्तदहरेव निषिद्ध ।
उक्त हि सुश्रुते (चि अ २४।३६)-“तरुणज्वर्यजीर्णी
च नाभ्यक्तव्य कथञ्चन । तथा वान्तो विरिक्तश्च निरूढो
यश्च मानव ॥ पूर्वयो कृच्छ्रता व्याध्योरसाध्यत्वमथापि
वा ॥ शेषाणां तदहं प्रोक्ता अभिसादादयो गदा ॥” इति ।
लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥ १० ॥

स०-शरीरायासजनन कर्म व्यायाम उच्यते । तस्मात्पञ्च-
गुणा लाघवाद्यो निष्पद्यन्ते । विभक्तानि-विभागेन स्थितानि,
घनानि-दृढानि, गात्राणि यस्य स विभक्तघनगात्र, तस्य भाव-
स्तत्त्वमिति ।

आ० २०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायाम विधत्ते-ला-
घवमिति । व्यायामात् लाघवाद्युपजायते । तस्मात् कुर्यादि-
त्यर्थसिद्धम् । विभक्तघनगात्रत्व-सुसन्निविष्टनिबिडावयव-
त्वम् । आयासमात्रफल शरीर कर्म व्यायाम । उक्त हि
सङ्ग्रहे (सू अ ३)-“शरीरायासजनक कर्म व्यायाम उच्यते”
इति । तच्च नियुद्धादि । तच्चाभ्यक्तगात्रे क्रियते, इत्यभ्यङ्गा-
नन्तरमुक्तम् । वक्ष्यति हि (सू अ ३।१०)-“वातघ्नतैलै-
रभ्यङ्ग मूर्ध्नतैल विमर्दनम् । नियुद्ध कुशलै सार्ध पादाघात
च युक्तिः” इति ।

इदानी येनासौ न कार्यस्त दर्शयति—

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णी च तं त्यजेत् ।

स०-वातपित्तामयी, बाल-आषोडशाद्वर्षात्, वृद्ध-सप्त-
तेरुर्ध्वम्, अजीर्णी च, त जह्यात् ।

आ० २०-वातरोगादौ व्यायाम निषेधति-वातपित्ताम-
यीति । त-व्यायामम् ।

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः ११
शीतकाले वसन्ते च, मन्दमेव ततोऽन्यदा ।

स०-तुरववारणे । बलवद्भि पुरुषै स्निग्धभोजिभिरर्ध-
शक्त्यैव निषेव्यो व्यायाम । प्राक् श्रमाद्यायामवर्जन कार्य-
मित्यर्थः । कदासौ विधातव्यः ? इत्याह-शीतकाल इति । हेमन्ते
शिशिरे वसन्ते च सेव्य । शीतर्तुवसन्ताभ्यामन्यदा मन्दमेव
सेव्य । मन्दमिति क्रियाविशेषणम् । क्रियाविशेषणानां च
कर्मत्वमेकत्वं नपुसकत्व च वक्तव्यमिति ।

आ० २०-व्यायाममात्रमाह-अर्धशक्त्येति । अर्धशक्त्या
व्यायामो निषेव्य । किं सर्वै ? नेत्याह-बलिभिरिति ।
बलिभि स्निग्धभोजिभिरिति मिलित विशेषणम् । किं
सर्वदा ? नेत्याह-शीतकाल इति । शीतकाले-हेमन्तशिशि-
रयो । अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मन्दमल्पमात्र निषेव्य ।

१ ‘व्याधेरसाध्य’ ख. ग घ झ ञ । २ ‘जनन’ इति पाठ
सङ्ग्रहद्वये ग. पुस्तके च । ३ ‘मूर्ध्नै तैल’ क. ञ. ।

अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थाया अन्यस्मिन् क्रतौ । अन्याव-
स्था-बलित्वस्निग्धभोजित्वविपर्यय । अन्यर्तु-ग्रीष्मादित्र-
यम् । एवमशब्देन मन्दत्वविषये अर्धशक्तेर्न प्रवेश, अर्धश-
क्तिविषये तु मन्दत्वप्रवेशोऽस्तीति द्योत्यते । अर्धशक्तिलक्षण
सुश्रुतेनोक्तम् (चि अ २४।४७)-“हृदि स्थानस्थितो वायु-
र्यदा वक्र प्रपद्यते । व्यायाम कुर्वतो जन्तोस्तद्वलार्धस्य
लक्षणम्” इति ।

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ॥ १२ ॥

स०-त-व्यायाम, कृत्वा, अनुसुख-यथा शरीरे बाधा न
स्यात्तथा, देह मर्दयेत् । समन्तत-परित ।

आ० २०-मर्दन विधत्ते-त कृत्वेति । अनुसुख-सुखानति-
क्रमेण । समन्तत-सर्वाङ्गेषु । अतिव्यायामदोषकथनात्पूर्व
मर्दनविधान मर्दनस्य व्यायामाङ्गत्वख्यापनार्थम् । अङ्गत्व
चोक्तमेव, त कृत्वेति वचनात् । अत एवोक्त सुश्रुतव्याख्याया
जैज्जटेन-“मर्दनमपि व्यायामान्त पात्येव” इति । तच्च
विशेषात्पद्मयाम् । उक्त हि सुश्रुतेन (चि अ २४।४३)-
“व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्मयामुद्वर्तितस्य च ॥ व्याधयो नोर्प-
सर्पन्ति सिंह क्षुद्रमृगा इव ॥” इति ।

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः ।

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ १३ ॥

स०-अतिव्यायामात्तृष्णादयो भवन्ति । तृष्णेति पृथक्
पदम् । (तेन तृष्णादीना पदानामकृतसमासाना निर्देशो दोष-
देशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोश्चिचतुराणा बहुतराणा सर्वेषा चाति-
व्यायामव्यापत्त्वद्योतनार्थः ।)

आ० २०-व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-तृष्णेति ।
क्षयो-राजयक्ष्मा । प्रतमक-तमकश्वासमेदः । श्रम-कर्म-
न्द्रियाणां स्वव्यापाराक्षमत्वम्, क्लमो-बुद्धीन्द्रियाणाम् ।

अतिव्यायामप्रसङ्गेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति—

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादि साहसम् ।

गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्निति विनश्यति ॥ १४ ॥

स०-व्यायामादीना भाष्यान्ताना द्वन्द्व । तान्यादिर्यस्य
साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम् । अयथाबलमारम्भ साहसम्,
तद्भजन्सेवमानो विनश्यति । क इव ? सिंह इव, सिंहो विक्रम-
वानप्यतिबल गजर्पति महावैष्णवमाकर्षन्नाक्रामन् यथा विन-

१ बलार्थलक्षण केचिदन्यथा पठन्ति । “कक्षाललाटनासासु
हस्तपादादिसन्धिषु । प्रसेदात् मुखशोषाच्च बलार्थं तद्वि निर्दिशेत्”
इति, “ललाटदेशे नासाया गात्रसन्धिषु कक्षयो । स्वेद सञ्जा-
यते यस्य बलार्थं तद्विनिर्दिशेत्” इति च । २ ‘स्तच्छक्त्यर्थस्य’
क । ३ ‘अङ्ग चोत्तरमेव’ क ग ञ । ४ ‘व्यायामाङ्गमेव’ ञ ।
५ ‘नैव सर्पन्ति’ ज. । ६ ( ) एतच्चिन्हान्तर्गत पाठश्च
ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ७ ‘भजन् यतोऽति नश्यति’ इति
पाठो हेमाद्रिसम्मत इति प्रतिभाति । ८ ‘पतिमतिमहा’ ठ. ।
९ वर्ष-शरीरम् ।

इयति, तथाऽयथाबलमारब्धेन व्यायामादिना नरो मार्यत इति ।

आ० २०-व्यायामप्रसङ्गाज्जागरादीना यथोक्तप्रमाणाति क्रमे दोषमाह-व्यायामेति । गजमाकर्षन् सिंह इव । यत-साहसत । अयथाबलमारम्भ साहसम् । न हि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्त पुसा बलमस्ति । अध्वस्त्रीशब्दाभ्या गमनसम्भोगौ लक्ष्येते । आदिशब्देन धनुराकर्षणादि ।

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गाना त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १५ ॥

स०-उद्धर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणा ।

आ० २०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा उद्धर्तन विधत्ते-उद्धर्तनमिति । उद्धर्तनं कफहरणादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम् । प्रविलायन-द्रवीकरणम् । द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः । उद्धर्तन-कषायादिचूर्णैर्गान्त्रोद्धर्षणम् ।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम् ।

कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मजित् ॥ १६ ॥

स०-स्नान दीपनं वृष्यमायुष्यं च भवति । ऊर्जा-उत्साहः, बल-प्राणः, एते प्रददाति-करोति यत्तदेवम् । कण्ड्व्यादि । कण्ड्वीना द्वन्द्वः । एतान् जयति । स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि बोद्धव्यानि । अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति, प्रहर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम् । तथा च वक्ष्यति (उ अ ४०।३५)-“यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृहणं बलवर्धनम् । मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते” इति । तथा, स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्यर्चोषि रुद्धाऽन्तर्नयति, तैश्चाग्ने प्रबलत्वं कुर्वद् दीपनं सम्पद्यते । यथा-शीतकाले शीतानिलस्पर्श-सरुद्धस्य जाठराग्ने प्रबलत्वम् । बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट-“स्नानेन भ्राजकाख्यं त्वगाश्रितं पित्तमन्तः प्रविशद्दूष्माणं सवर्धयति, तेन तद्दीपनम्” । अतः एव परिषेके जलमुष्णमिष्यते । यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देहस्यान्तः प्रवेशयति । शीतकाले तु यच्छीतानिलस्पर्शसरुद्धस्याग्ने प्रबलत्वं तत्कालं एव तस्मिन्, कालस्वाभाव्यादिति बोद्धव्यम् । तथा चान्यतौ शीते सति मन्दाग्नित्वमेव दृश्यते । यथा-वर्षासु । अग्निमान्द्यादेवार्त्रं हि वह्निमन्धुक्षणं भोजनं समुपदिष्टम् । तथा च मुनिः (च सू अ ६।३६)-“व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि । विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये” इति ।

आ० २०-इष्टसाधनत्वकथनद्वारा स्नान विधत्ते-दीपनमिति । स्नानं दीपनत्वादिगुणम् । अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम् ।

१ ‘क्रमे नृत्तुमाह’ ख ज झ । २ ‘साहस तत’ क ख घ झ । ३ ‘शब्दात्तरगधनु’ क । ४ ‘उद्धर्तनं वातहरं कफमेदो-विलायनम्’ इति सौश्रुतः पाठः । ५ ‘शोधनमित्यर्थः’ ज । ६ ‘स्नानमोजोबल’ अ क ग ड ज ठ । ७ ‘तैश्चाग्ने प्रबलत्वं कुर्वद्दीपनत्वं सम्पद्यते’ ट । ८ ‘व्याचष्टे’ ठ । ९ ‘एव कालस्वाभावादिति’ ट । १० ‘वात्र बहिर्वन्धि’ ठ ।

दीपनं प्रभावात् । केचिदत्र युक्तिमाहुः-“बाह्योऽङ्गसेके शीताद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः । नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ॥” इति । वृष्य-वृषाय स्त्रीप्रसङ्गिने हितः, शुक्रवर्धनमित्यर्थः । ऊर्जा-उत्साहः । मलस्त्वगुपलेपः । मनःकर्मन्द्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियोपरमस्तन्द्रा । दह्यमानवत् दुःखं दाहः । पाप्मा-पापम् ।

उष्णाम्बुनाऽधःकायस्य परिषेको बलावहः ।

तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १७ ॥

स०-उष्णाम्बुना अधःकायस्य परिषेको बलावहः-प्राणकृत् । तेनैवोष्णोदकेनैव, उत्तमाङ्गस्य-शिरसः, परिषेको विधीयमानः केशचक्षुषा बलहृत् । प्राण्यङ्गानां समाहार एव द्वन्द्वः इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपपन्नमेव ।

आ० २०-उष्णशीतमेदभिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह-उष्णाम्बुनेति । उष्णाम्बुना यः परिषेकः, सोऽधःकायस्य बलावहः । स एवोत्तमाङ्गस्योर्ध्वकायस्य केशानां चक्षुषोश्च बलहृत् । तस्मात्केशचक्षुर्बलार्थिभिः शीतेन वारिणा स्नातव्यम्, इतरैरूष्णेन, इत्यर्थसिद्धम् । न त्वेकस्मिन् स्नाने शीतोष्णयोः प्रयोगः, क्रियासङ्करदोषापत्तेः । सङ्ग्रहे (सू अ ३) तु-“नानाश्लेषे शिरः स्नायान्न जलेऽल्पे न शीतले” इति ।

स्नानं येषामपथ्यम्, तान् दर्शयितुमाह-

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।

आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ १८ ॥

स०-नेत्रे चास्य च कर्णौ च तत्र रोगाः । अर्दितं च नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम् । तेषु गर्हितमहितम् । एव शेषेषु योज्यम् । आध्मानादीनां द्वन्द्वस्ततो मतुप् । तेन आध्मानवत्सु गर्हितमिति योज्यम् । एवं शेषेष्वपि ।

आ० २०-अर्दितदौ स्नानं निषेधति-स्नानमिति । अर्दित-एकायाम् । आध्मानमुदरापूरणम् । भुक्तवान्-कृतभोजनः । गर्हित-निषिद्धम् ।

जीर्णे हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्वलात् ।

न वेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ १९ ॥

स०-जीर्णे-सम्यक्परिणतं पूर्वं आहारे, अद्यात्-भुजितः । किमद्यात्? हितं, पथ्यम् । मितं-मात्रया युक्तम् । पथ्यमपि ह्यतिमात्रं हीनमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यात्, अतो मितम् । न वेगानित्यादि । वातविष्णूत्रादीनां सम्बन्धिनो वेगाननुमुखी-

१ ‘बाह्याङ्गसेकैः’ क ग । ‘बाह्यैश्च सेकैः’ ज अ । २ ‘ओज-उत्साह’ क ग ड । ३ ‘दह्यमानस्येव दुःखं’ क ग । ज अ । ४ ‘स एव तूत्तमाङ्गस्य’ इति हेमाद्रिसम्मतः पाठः । ‘स एव चोत्त’ ड अ । ‘तेनैव चोत्त’ क । ५ ‘सङ्करे दोषा’ ख. घ झ । ६ ‘ते ह्यस्तनेऽग्ने अ’ ट । ७ ‘मितग्रहणम्’ ट ।

भूतान् बलाच्चैरयेन प्रवर्तयेत् । न वेगित इत्यादि । सञ्जात-
वातविष्मूत्रवेगस्तमकृत्वा नान्यकार्यं स्यात् । नान्यत्कार्यं
कुर्यादित्यर्थः । नाजित्वेत्यादि । सावयितुं शक्यं साध्यं, त
रोगमजित्वा नान्यकार्यं स्यादिति योज्यम् । स ह्युपेक्षितो
दु साध्योऽसाध्यो वा स्यात् । साध्यशब्दोपादानादसाध्यमय
प्रति यत्नो न कार्यः, चिकित्सानैष्कल्यादिति द्योतयति ।

आ० २०-भोजनं विधत्ते-जीर्णं इति । ह्यस्तने जीर्णेऽन्ने
सति, अद्यात्-भुञ्जीत । किम् ? हितं, देशकालाद्युचितम्,
मितं-यथोक्तमात्रम् । ननु, विहारेष्वाहारस्योक्तिरप्रस्तुता ।
मैवम् । क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य । क्रियाप्रधानो हि
विहारः, क्रियाद्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहाराहारयो-
र्भेदः, क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात् । सङ्ग्रहे (सू अ ३)
तु-“अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽस्ययात् । अभिनन्द्य
प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तिः ॥ पौकं सजलमेकान्ते
यथासुखमिति ब्रुवन् । प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमा-
त्मने । नान्नमद्यान्मुपूष्णा मृतानां दुःखजीविनाम् । स्त्रीजित
क्रीडपतितकूरुदुष्कर्मकारिणाम् ॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां
पणिना न च । नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् जलं नाञ्जलिना
पिबेत् ॥ सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ॥ न भुक्त
मात्रं आर्यस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखम् ॥” इति । एव प्रबो-
धादयो भोजनान्ता बद्धक्रमा विहारा उक्ताः ।

ताश्चावश्यकर्तव्यान्मन्यमानेषु नरेषु वेगोदीरणवेगधा-
रणव्याध्युपेक्षा सम्भाव्येरन् । अतस्तत्प्रतिषेधं करोति ।
तत्र वेगोदीरणं निषेधति-न वेगानिति । वेगा-वातविष्मू-
त्रादयः । किं प्रवर्तमानानपि न प्रवर्तयेत् ? नेत्याह-बलात्,
अप्रवृत्तान्न प्रवर्तयेदित्यर्थः ।

वेगधारणं निषेधति-न वेगित इति । वेगितः-सञ्जातवेग
सन्, अन्यकार्यो न स्याद्वेगानेवोत्सृजेदित्यर्थः ।

व्याध्युपेक्षा निषेधति-नाजित्वेति । आमयमजित्वाऽन्य-
कार्यो न स्यात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः । किं सर्वम् ? नेत्यत
आह-साध्यम्, असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्यादुपेक्ष्य एव । इति
बद्धक्रमविहारा व्याख्याता ।

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥ २० ॥

स०-सर्वभूतानामशेषप्राणिनां, यस्मात्सुखार्थाः प्रवृत्तयः-
कर्माणि, मता-अभिप्रेता । सुखं च शर्माख्यं, धर्माद्विना न
भवति, तस्मात्कारणात्, धर्मपरो-धर्मप्रधानः, स्यात् । धर्मा-
दिति “पृथग्विना” इति पञ्चमी ।

१ ‘क्रिया’ इति नास्ति ख घ ङ । ज झ ञ पुस्तकेषु । २ ‘पक’
ख घ झ । ३ ‘सुखमविब्रुवन्’ क ज । ४ ‘दुष्कृतकर्मणाम्’ क
ग ञ । ‘दुष्कृतकारिणाम्’ झ स २ । ५ ‘पाणिना न च’ क ।
‘पणिकान्न च’ ग । ‘पाणिक न च’ स. मू । ‘धूर्तान्नापणिक च
न’ स स । ६ ‘आयासेन’ क ग. ञ. । ७ ‘वैफल्यादु’ क ग ।

आ० २०-अथाबद्धक्रमान् विहारान् व्याचष्टे, ते च प्रायेण
धर्मरूपाः । तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वे हेतुमाह-सुखार्था इति ।
सुखमारोग्यम् । उक्तं हि चरके (सू अ १४)-“सुखस-
ञ्जमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च” इति । यद्यपि षोडशा-
त्मकाच्चिकित्सितादारोग्यं, तथापि धर्मसहकृतादेव । इति
धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम् ।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः ।

स०-कल्याणे-शुभकर्मणि, मित्राणि-सहाया, उपदेशादिना
कल्याणमित्राणि, तानि भक्त्या-अदम्भमति सन्, भजेत् ।
इतराणि-कल्याणमित्रापेक्षेयतराणि पापमित्राणि, तेभ्यो दूरग-
स्तद्वर्जनपरः । तत्सङ्गो हि दृष्टादृष्टानर्थकरः । दूरग इत्यत्र
“अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङ” इति ङ ।

आ० २०-सन्मित्रसेवा विधत्ते-भक्त्येति । कल्याणानि
कल्याणहेतुत्वात् । इतराण्यकल्याणानि, तेभ्यो दूरगः सन्,
कल्याणानि मित्राणि, सेवेत । कया ? भक्त्या । यद्यपि भक्ति
सेवैव, तथापि फलानुसन्धाननिवृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । एव हि कृत
कर्म महाफलं भवति । अत एव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि
अवश्यकर्तव्यबुद्ध्या कर्तव्यानि, न तु फलानुसन्धानेन ।

हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते ॥ २१ ॥

सम्भिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।

पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ २२ ॥

स०-हिंसा-प्राण्युपघातः, स्तेय-चौर्यम्, अन्यथाकामो-नि-
षिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगुरुदारगमनादि, एतन्निविधं कायिकं पापं
कर्म । पैशुन्यं-परेषां भेदकृद्वचनम्, परुषममृदुवचनम्, अनृ-
तमसत्यवचनम्, सम्भिन्नालापोऽसम्बद्धप्रलपनम्, चतुर्विधमे
तद्वाचिकम् । व्यापादः-प्राण्युपघातचिन्ता, अभिध्या-परगुणा-
व्यसहिष्णुता, विषयस्पृहा वा, दृग्विपर्ययः-शास्त्रदृष्टिवैपरीत्य
नास्तिकत्वादि, त्रिविधमेतन्मानसम् । तदेतद्विंशतिं दशधा पापं
कर्म कायवाङ्मानसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः ।

आ० २०-पापं निषेधति-हिंसेति । तच्च दशविधम् । तत्र
हिंसा-प्राणिवधः । स्तेय-चौर्यम् । अन्यथाकामोऽगम्यागम-
नम् । पैशुन्यं-परस्याऽप्रत्यक्षं तद्वेषकीर्तनम् । प्रत्यक्षं तु परु-
षम् । अनृतमसत्यम् । सम्भिन्नालापोऽसत्यप्रलापः । व्यापादः-
परानिष्टचिन्तनम् । अभिध्या-परस्त्रापहरणेच्छा । दृग्विपर्य-
यः-आप्तवाक्येष्वैप्रमाणबुद्धिः । दृक्शब्देनासदृष्टोऽर्थः उच्यते ।
अवृत्तिव्याधिशोकार्ताननुवर्तते शक्तिः ।

१ ‘कित्सनादारोग्य’ ख घ झ । ‘कित्सितादेवारोग्य’ क ग ञ ।

२ ‘कल्याणमित्राणि-यानि ज्ञानादिकमुपदिशन्ति लोकद्वयहितैषीणि
वृद्धगुरुब्राह्मणादीनि’ इति चन्द्रनन्दनः । ३ ‘कर्तव्यत्वबुद्ध्या’ क
ग । ४ ‘पशुस्त्री’ इति नास्ति ट पुस्तके । ५ ‘परस्वस्थान्यायेन
स्पृहाऽभिध्या’ इतीन्दुः । ६ ‘विषयस्पृहा वा’ इति नास्ति कचित् ।
७ ‘व्यप्रमाण्यबुद्धि’ ख. घ झ. ञ ।

स०-न विद्यते वृत्तिर्येषा तानवृत्तीन् । शक्ति-ययासामर्थ्यम्, अनुवर्तत-अनुकूल गच्छेत् । तथा, व्याधिना शोकेन चार्ताश्च ।

आ० १०-आर्तानुवृत्ति विधत्ते-अवृत्तीति । अवृत्ति-जीवनोपायाभाव । शोक-इष्टवियोगज दुःखम् । अनुवर्तत-आर्तिनिवारणे प्रयतेत ।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम् ॥ २३ ॥

स०-कीटान् पिपीलिकाश्चात्मवत्पश्येत् । स्वशरीरतुल्यानि त्वर्थ । किमुत साधूनसाधूश्च । कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थ । कीटपिपीलिकमिति “शुद्रजन्तव” इत्येकत्वम् ।

आ० १०-भूतदया विधत्ते-आत्मवदिति । कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येत्, किं पुनर्ब्राह्मणादिकम् । “आत्मन प्रतिकूलानि परेषा न समाचरेत्” इत्यर्थ ।

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन् ।

स०-देवादीनां द्वन्द्व । देवादीनर्चयेत् । वृद्धा-ज्ञानवृद्धा शीलतपोवृद्धाश्च । नृपो-राजा । अतिथि-असमानग्रामी वैश्वदेवान्ते समुपस्थित ।

आ० १०-पूज्यपूजा विधत्ते-अर्चयेदिति । पूज्याश्च देवादयः । वृद्ध-श्रुतादिभिरात्मनोऽधिक ।

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत् ॥ २४ ॥

स०-अर्थिनो-याचकान्, प्रत्याख्यानेन विमुखान्न कुर्यात् । नावमन्येत-नावमानयेत् । न च परुषवचनादिना आक्षिपेत्-परिभवेत् ।

आ० १०-याचकद्वेष निषेधति-विमुखानिति । स त्रेधा, विमुखीकरणम् अवज्ञा परुषभाषण चेति ।

उपकारप्रधानं स्यादपकारपरेऽप्यरौ ।

स०-अरौ शत्रावपकारपरेऽपि सत्युपकारप्रधानं स्यात् । ननु, रिपुरपकारक एव, तत्किमपकारपर इति विशेषणेन । तथा च माघ (सर्ग २।३७)-“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यलक्षणमेतयो” इति । उच्यते । न हि सर्वदेवारिरपकार कर्तुं शक्यं स्यात्, किं तद्वि कदाचिदेव । हेत्वाद्यधीनत्वादपकारकारित्वस्य । वातादिदोषवत् । यथा-वातादयो दोषा दूषणस्वभावा अपि सन्त कदाचिद्विकारकारित्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्नैव । दोषत्व तु सर्वदैव तेषाम् । तस्मादपकारपर इति युक्तं विशेषणम् । अपकारिण्युपकारकृतस्यात् किं पुनरुपकारक इत्यपिशब्दार्थ ।

आ० १०-परोपकार विधत्ते-उपकारेति । अपकारपरेऽप्यरौ उपकारप्रधानं स्यात्, किं पुनरुपकारपरे मित्रादौ । अपकारासमर्थोऽप्यरिरस्तीति न पौनरुक्त्यम् ।

सम्पद्विपत्स्वेकमना, हेतावीर्ष्येत्फले न तु ॥ २५ ॥

स०-सम्पत्सु विपत्सु चैकमना-समचित्त । सम्पत्सु हर्षेण, विपत्सु विषादादिना, न भाव्यमित्यर्थ । हेतावित्यादि । हेतौ-कारणे, ईर्ष्येत् । यथा-अयमेव श्रुतत्यागादिशुणवान्

कस्मात्, कस्मादहमन्येन न भवेयम् । फले न तु-परकीये शोभने फले वस्त्रालङ्कारादिके नेष्येत् ।

आ० १०-निर्विकारत्व विधत्ते-सम्पद्विपत्स्विति । हर्षेण तु पुंस्वाम्यस्य, विषादहेतुषु विपत्सु, एकमना-हर्षविषादरहितचित्तो, भवेत् ।

ईर्ष्या निषेधति-हेताविति । परोत्कर्षासहनमीर्ष्या । ता न कुर्यात् । यो हि बुद्धिमान्, स हेतौ-फलसाधने, ईर्ष्येत्, न तु फले । एतदुक्तं भवति, एक फलमुद्दिश्य, तत्साधनमनुतिष्ठन्नि परस्परेर्ष्याऽनुष्ठेयम् । तथा ह्यनुष्ठितं कर्म सम्यगाशु निष्पद्यते । अथ दैवानुकूल्यादेकस्य फले सिद्धे, तत्रेतरैरीर्ष्या न कर्तव्या । सा हि न फलस्य साधनम्, प्रत्युत पापपरितापयोरिति ।

काले हित मित ब्रूयादविसंवादि पेशलम् ।

स०-काले-प्रस्तावे, हित-पथ्यम्, मित-न बहु, अविसंवादि-सत्यम्, पेशल-मनोज्ञ, ब्रूयात् ।

आ० १०-भाषण विधत्ते-काल इति । काले-प्रस्तावे, ब्रूयात् । तच्च हित-पथ्यम् । मित-विवक्षितार्थप्रकाशनमात्रम् । अविसंवादि-सत्यम् । पेशल-मधुरम् ।

पूर्वाभिभाषी, सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः ॥ २६ ॥
नैकः सुखी, न सर्वत्र विश्रब्धो, न च शङ्कितः ।

स०-पूर्वाभिभाषी-पूर्वालापी, स्यात् । सुमुखो-गतशु-कुटि । सुशील-शोभनस्वभाव । तथा, करुणया मृदुरासन्तानो मातेव पुत्रे । एकोऽद्वितीय सन्सुखी न स्यात् । तथा, सर्वत्र-सर्वस्मिन् जने, विश्रब्धो-विश्वस्तो, न स्यात् । तथा च भगवान् व्यास-“मायाचारे मायया वर्तितव्यम्” इति । तथा, सर्वत्र-मित्रस्वजनादिष्वपि, शङ्कितोऽविश्वस्तो, न स्यात्, तेषा वैमुख्य-दोषप्रसङ्गभयात् ।

आ० १०-पूर्वाभिभाषित्वादिक विधत्ते-पूर्वाभिभाषीति । पूर्वाभिभाषी-यदृच्छया सङ्गते सुहृदि तद्वचनात्पूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी, भवेत् । तथा, सुमुख-प्रसन्नवदन । सुशील-शिष्टानुमतव्यवहारवान् । करुणामृदु-सत्यपि सामर्थ्यं कृपालुत्वात्परापकारमहिष्णु ।

एकसुखित्वादिक निषेधति-नैक इति । एकः सुखी न भवेत्-ज्ञातिभृत्यादिभ्यो यथायथमविभज्य सुखसाधनं नोपयुज्जीत । तथा सर्वत्र न विश्रब्धो न च शङ्कितो भवेत्-अविश्वसनीयेषु विश्वासमशङ्कनीयेषु च शङ्का न कुर्यात् ।

न कश्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ॥ २७ ॥
प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहता प्रभोः ।

स०-आत्मनः शत्रुं कश्चिदपि न प्रकाशयेत् । तत्प्रकाशनाद्धि भेदः स्यात् । नात्मानं कस्यचिद्रिपुं प्रकाशयेत् । पूर्वोक्ता-

१ ‘शोभनप्रकृति’ ट. । २ ‘व्यवहार’ ख घ ज झ ।

३ ‘कृपालुत्वपरोऽपकारमहिष्णु’ क । ४ ‘ज्ञातिप्रभृत्या’ ज. ।

५ ‘ज्ञावमान’ इति पाठः सङ्ग्रहद्वये अ ज पुस्तकयोश्च ।

देव हेतो । अपमान-असत्कार, कस्यचिन्न प्रकाशयेत् । प्रभो स्वामिन सम्बन्धिनीं नि स्नेहता न प्रकाशयेत् । तत्प्रकाशना-दसौ प्रभुर्जातावसरैर्भेदकै सुतरा नि स्नेहीक्रियते ।

आ० २०-आत्मन शत्रुत्वादिप्रकाशन निषेधति-न कञ्चिदिति । आत्मन शत्रु न कञ्चित्प्रकाशयेत्-ममाय वैरीति न द्योतयेत् । तथा, आत्मानमपि कस्यचिद्विषु न प्रकाशयेत्-अहमस्य वैरीति न द्योतयेत् । तथा, अपमान-कुतोऽपि जात तिरस्कार, न प्रकाशयेत् । तथा, प्रभोर्नि स्नेहता न प्रकाशयेत्-मा प्रति स्वामी सम्प्रति नि स्नेह इति न द्योतयेत् ।

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ॥ २८ ॥

तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ।

स०-जनस्याशयमालक्ष्य-लोकस्य अभिप्राय बुद्ध्या परिच्छिद्य, यो जनो यथा परितुष्यति तथा तेनैव प्रकारेण दान प्रियवचनादिना तमनुवर्तेताराधयेत् । कीदृशो भूत्वा ? पराराधने पण्डितस्तज्ज्ञ ।

आ० २०-लोकरजन विधत्ते-जनस्येति । लोकस्याभिप्राय ज्ञात्वा, यो यथा परितुष्यति तं तथैवानुवर्तेत । कीदृश ? पराराधनपण्डित-परसन्तोषोत्पादनप्रकारेषु सुनिष्ठितो भूत्वा । न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यति लालयेत् ॥ २९ ॥

स०-इन्द्रियाणि-रसनादीनि, कदञ्चाशनादिना न पीडयेन्न निगृहीयात् । न चैतानीन्द्रियाण्यति लालयेदतिशयेन विलासयेत् ।

आ० २०-इन्द्रियपीडा इन्द्रियातिलालन च निषेधति-न पीडयेदिति । स्पष्टम् ।

त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन् ।

स०-त्रयाणा धर्मार्थकामाना वर्गस्त्रिवर्ग, तेन शून्य-रहित, आरम्भमुद्यम, न भजेत्-न कुर्यात् । कथं भजेत् ? तच्च त्रिवर्गमविरोधयन्-परस्परमबाधयन् ।

आ० २०-त्रिवर्गशून्यमारम्भ निषेधति-त्रिवर्गशून्यमिति । त्रिवर्गो-धर्मार्थकामा, तै शून्य-तेषामन्यतम यो न फलति त, न सेवेत ।

त्रिवर्गपरस्परविरोधयुक्तमारम्भ निषेधति-त चाविरोधयन्निति । तत्रिवर्ग परस्परं विरोधयन्नारम्भं न भजेत् । यत्रारम्भे धर्मादिष्वेको नश्यत्येक उत्पद्यते, त लजेदित्यर्थः ।

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम् ॥ ३० ॥

स०-सर्वधर्मेषु मध्यमा प्रतिपद प्रतिपत्तिमनुयायात्-सर्वेष्वाम्बारेषु मध्यम मार्गमनुवर्तेत । नैकत्रासक्ति कुर्यादित्यर्थः ।

आ० २०-सर्वधर्मानुसरण विधत्ते-अनुयायादिति । सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदमनुयायात्-सर्वेष्वाम्बारेषु रागद्वेषरहित बुद्धिमनुसरेत् । मध्यस्थ सर्वान् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः ।

१ 'अवमान' क ग ज ट । २ 'प्रकृति' ट । ३ 'त्रिवर्गो-धर्मार्थकामाख्य, मोक्षस्य धर्मेऽन्तर्भाव,' इति चन्द्रनन्दन । ४ 'तेष्वन्यतम' क. ग अ. ।

नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्घ्रिमलायनः ।

ज्ञानशीलः सुसुरभिः सुवेषोऽनुवर्णोऽनुवर्णः ॥ ३१ ॥

स०-नीचान्यदीर्घाणि रोमनखश्मश्रुणि यस्य स एवभूतो भवेत् । रोमाणि-बाहुरुप्रभृतिषु रोमाणि केशाश्चोच्यन्ते । तथा च "हृषेलोमसु" इत्यत्र सूत्रे विवृतम्-लोमानि मूर्ध्वजान्यङ्गजानि चेह गृह्यन्ते' इति । नीचलोमादिकफलं च मुनिनोक्तम् (च सू अ ५।९६)-"पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम् । केशलोमनखादीना कृन्तन सम्प्रसादनम्" इति । तथाङ्गी-पादौ । मलायनानि-प्राणकर्णादीनि । निर्मलान्यङ्घ्रिमलायनानि यस्य स एवम् । अस्य च फलम् (च सू अ ५।९५)-"मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् । पादयोर्मलमार्गाणा शौचादानमभीक्षणम्" इति । ज्ञानशील्यतोति ज्ञानशीलो-नित्यज्ञायी स्यात् । तथा, सुसुरभि-सुगन्धि । शोभनो जीर्णमलिनवस्त्रादिविवर्जितो वेषो यस्य स सुवेषः । अनुवर्णोऽनुवर्णः, स चासा-नुवर्णश्चानुवर्णोऽनुवर्णः । अनुवर्णोऽनुवर्णः उज्ज्वलश्च स्यादित्यर्थः ।

आ० २०-नीचरोमत्वादिक विधत्ते-नीचेति । नीचत्व छेदेन कार्यम् । रोमशब्देन केशा अपि गृह्यन्ते । उक्तं हि चरके (सू अ ८।१८)-"त्रि पक्षस्य केशश्मश्रुरोमनखान्संहारयेत्" इति । तथा, निर्मलाङ्घ्रिमलायन । मलायन-श्रोत्रादि । ज्ञानशील-कालद्वयेऽपि ज्ञाननिष्ठ, प्रत्यह ज्ञानस्य प्राग्विहितत्वात् । उक्तं च चरकेण (सू अ ८।१८)-"द्वौ कालौ पस्पृशेत्" इति । सुसुरभिर्गन्धमाल्यादिधारणेन । सुवेषो वस्त्रालङ्कारादिवारणेन । अनुवर्णोऽनुवर्णोऽनुवर्णः-ज्ञार । उज्ज्वल-शृङ्गाररस ।

धारयेत्सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः ।

स०-धारयेदित्यादि । रत्नानि-मणयो वज्रपद्मरागादयः । सिद्धमन्त्रोऽपराजितादि । महौषधि-सहदेव्यादिका । रत्नादीना द्वन्द्वः । रत्नादीर्बाहुग्रीवादिषु, सतत-सदैव, धारयेत् ।

आ० २०-रत्नादिधारण विधत्ते-धारयेदिति ।

सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक् ॥ ३२ ॥

स०-युगमात्रदृक्विचरेद्भवेत् । युगं-दृष्टचतुष्टयम्, तत्पश्यति य स एवम् । एव कुर्वन्समुखमागच्छद्भिर्गवाश्वादिभिर्नोपद्रूयते । तथा, सातपत्रेण-छत्रेण, पदत्राणेन-पदाधारपर्यायेण, यो वर्तते स एवम् । पादत्रच्छत्रयोश्च गुणा उक्ता-"मारुतस्यानुलोम्याय खुडस्तम्भश्रमापहम् । अन्वर्थसज्ञ पादत्र बलदृक्शुक्रक्षणम् । वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम्" इति ।

आ० २०-पर्यटन नियच्छति-सातपत्रेति । आतपत्र-

१ 'सुसुरभि' क ग । २ 'वृष्यमायुष्य' स च । ३ 'केश-श्मश्रुनखादीना कल्पन' स च । ४ 'कचश्मश्रु' ख घ ज झ । ५ 'सहरेत्' क ख ग घ ज झ ञ । ६ 'द्वौ कालौ ज्ञान-शीलो भवेत्, प्रत्यह' क ग ज । ७ उपस्पर्श-ज्ञानम् । 'उपस्पर्श-स्पर्शमात्रे ज्ञानाचमनयोरपि' इति मेदिनी । 'कालावप स्पृशेत्' क ग । ८ 'शृङ्गार शुचिरुज्ज्वल' इत्यमरः ।

छत्रम् । पदत्राणे-उपानहौ । युग-हस्तचतुष्टयम्, तन्मात्र
पुर पश्यन्विचरेत् ।

निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान् ।

स०-रात्रौ चात्ययिके कार्ये दण्डी सन् विचरेत् । दण्डेन सर्पादीनामुन्नामनमपि चोक्तम् । तथा (सुश्रुते चि अ २४।५६)-
“शुन सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । श्रमस्खलनदोषघ्न
स्थविरे च प्रशस्यते । सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्धनम् ।
अवष्टम्भकर चापि भयघ्न दण्डधारणम् ॥” इति । तथा च
(चरके सू अ ५।९९)-“स्खलत सम्प्रतिष्ठान शत्रूणां च निर्पू-
दनम् । अवष्टम्भनमायुष्य भयघ्न दण्डधारणम्” इति । मौली-
शिरोवेष्टनयुक्त । अनेनोपरिष्ठात् पतता पतङ्गकीटादिमूत्रपुरी-
षादीनां रक्षा । तथा, सहायवान् । अनेनापि चित्तावष्टम्भ ।
दण्डशब्दात् “अत इनिठनौ” इति इनि, मौलिशब्दाच्च
ब्रीह्यादित्वात्, तस्य ह्याकृतिगणत्वमिति केचित् । आत्ययिक
इति । अत्यय-कृच्छम् । तस्मिन् भवमित्यव्यात्मादित्वाट्टन् ।

आ० २०-रात्रिपर्यटनं नियच्छति-निशीति । यत्कार्यं
कालप्रतीक्षा न सहते तदात्ययिकम् । तस्मिन्सति दण्डा-
दियुक्तं सन् रात्रौ विचरेत् । मौलि-शिरोवेष्टनम् ।
चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मपुष्पाशुचीन् ॥ ३३ ॥
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च ।

स०-चैत्यो-विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षविशेषः,
बुद्धालय इत्यन्ये । पूज्यो-गुरुपित्रादि । ध्वजश्चिह्नम् । अशस्ता
श्रृङ्गालादयः, अशस्तमङ्गल्य वस्तु इत्यन्ये । एषा छाया ।
तथा, भस्म-भूति । पुषो-वान्यादित्वक् । अशुचिर्विद्र, यद्वा
उच्छिष्ट वस्तु । तदेतन्नाक्रामेत् । शर्करा-सूक्ष्मपाषाणाकृति-
मृत्खण्डिका । तथा, लोष्ट-मृत्पिण्डादिखण्ड । बलिर्देवतायर्च-
नम् । स्नान प्रसिद्धम् । बलिश्च स्नानं च बलिस्नाने, तयोर्भुवौ
बलिस्नानभुवौ । शर्करा च लोष्ट च बलिस्नानभुवौ च ता
नाक्रामेत् ।

आ० २०-चैत्यादिच्छायाद्याक्रमणं निषेधति-चैत्येति ।
चैत्यो-ग्रहाधिष्ठितो वृक्षः, पूज्यो-देवादि, ध्वजो-यूपा-
दि, अशस्तश्चण्डालादि, तेषां छाया नाक्रमेत् । तथा, भस्म-
भूतिम् । पुष-धान्यत्वचम् । अशुचीन्-विण्मूत्रोच्छिष्टानि ।
शर्करादिव्याप्तान् भूषप्रदेशान् । शर्करा-बालुका, लोष्ट-मृ-
त्पिण्डः, बलि-पूजोपहार । स्नान-स्नानोदकम् ।

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां, नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत् ॥ ३४ ॥
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत् ।

स०-नदी-तरङ्गिणी, दोभ्यां न तरेत् । अग्निस्कन्धमभि-
भिराशेरभिमुख, न व्रजेत् । सन्दिग्धा चासौ नौश्च ता,

नारोहेन्नोचलेत् । सन्दिग्धाया शिथिलबन्धनत्वाज्जर्जरत्वादिति-
भाराकान्तत्वात्पारगमनं प्रति सन्देहः । चेति समुच्ये । वृक्ष
च नारोहेत् । कथम् ? दुष्टयानवत् । यथा दुष्टयानमश्वादि
नारोहेत् तथेति । दुष्टयानारोहणमपि चोक्त्याऽनया निषिद्धम् ।

आ० २०-बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति-नदीमिति ।
अग्निस्कन्धाभिमुख गमनं निषेधति-नाग्निस्कन्धमिति ।
अग्निस्कन्धो-महानग्निराशिः ।

सन्दिग्धनावाद्यारोहणं निषेधति-सन्दिग्धनावमिति ।
सन्दिग्धा-शङ्क्यमानमज्जना । दुष्ट यान-शङ्क्यमानपतनम-
श्वादि । तस्य च दृष्टान्तत्वेनोपादानं तदारोहणस्य निषेधविष-
यत्वख्यापनार्थम् ।

नासंवृतमुखं कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम् ॥ ३५ ॥

स०-नासंवृतस्य क्षुत्यादीन् कुर्यात् । हस्तादिना मुखं
पिधाय कुर्यादित्यर्थः । क्षुति-छिन्ना, हास्य-हसनम्, विजृ-
म्भण-जृम्भिका, एषा समाहारद्वन्द्वः ।

आ० २०-अनाच्छादितं मुखस्य क्षवध्वादिकं निषेधति-
नासंवृतमुखं इति ।

नासिका न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम् ।

नाङ्गैश्चेत विगुणं, नासीतोत्कटकश्चिरम् ॥ ३६ ॥

स०-नासा न विकर्षेत् । मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमेव,
इति विशब्देन द्योतयति । अकस्मात्-कारणविना, भुव-पृथ्वी,
न विलिखेत्-नोत्कर्षेत् । अङ्गैर्हस्तपादादिभिः, विगुण-अननुगुण
यथा भवति तथा, न चेष्टेत-न व्याप्रियेत । उत्कटक स्थितम-
वस्थानं यस्य स एवम्भूतो नासीत् । चिरं न तिष्ठेदित्यर्थः,
अशौरोगाद्युत्पत्तेः ।

आ० २०-नासिकानिर्कोषणं निषेधति-नासिकामिति ।
नासिका छिद्रोपलक्षणम् । तेन गलकर्णनासिकास्रोतोदशना-
क्षिविवराणि । उक्तं हि सुश्रुते (चि अ २४।९५)-“न गल-
कर्णनासास्रोतोदशनाक्षिविवराण्यभिनिष्कुष्णीयात्” इति ।

निष्कारणं भूमिविलेखनं निषेधति-नाकस्मादिति ।

विगुणामङ्गचेष्टा निषेधति-नाङ्गैरिति । विगुण-अनाजं वम् ।
चिरकालमुत्कटकासनं निषेधति-नासीतेति ।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत् ।

नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्

स०-देहादीनां द्वन्द्वः । एषा सम्बन्धिनीश्चेष्टा क्रिया
श्रमात्वेदात् पूर्व विनिवर्तयेत् । तावद्धनुराकर्षादि कुर्याद्याव-
न्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः । तथा, ऊर्ध्वं जानुनी यस्य स ऊर्ध्व-
जानुश्चिरं नासीत् ।

१ ‘निषेधनम्’ ट. । २ ‘भयघ्न सर्पादिभ्यः’ इति चक्रपाणिदत्तः ।
३ ‘अशुचि-विण्मूत्रोच्छिष्टादि’ ख घ । ४ ‘पूजा’ ख. घ ड. ज ।
५ अस्याग्रे ‘पतद्वासा भुवम्’ इत्यधिकं क. ग. पुस्तकयोः ।
६ ‘शोराभिमुख्येन न’ ट. ।

१ ‘क्षुत् हास्यं च विजृम्भणम्’ ज. । ‘क्षुतिं हास्यं’ झ. ।
२ ‘तवदनस्य क्षुत्यादिनि’ क ग झ ज. । ३ ‘लिलेखेन्महीम्’ ड. ।
४ ‘नासीतोत्कटकस्थितः’ इत्यरुणदत्तसम्मतं पाठः । ५ ‘निष्क-
र्षणं’ ख घ ज झ ज. । ६ ‘बालकर्णं’ ख घ. । ७ ‘स्रोतांसि मूत्र-
पुरीषादीनाम्, प्लेषा विवराणि छिद्राणि’ इति डल्हणः ।

आ० २०-श्रमोत्पत्ते प्रागेव सर्वचेष्टोपरम विधत्ते-
देहेति । व्यायामस्य श्रमैरुपलब्धत्वाच्चित्तकालाभिधानाच्च
तद्व्यतिरिक्ताऽत्र देहचेष्टा ग्राह्या ।

चिरकालमूर्ध्वजानुस्थिति निषेधति-नोर्ध्वजानुरिति ।
यो जङ्घे सङ्कोच्योत्तान शेते, यश्चोर्ध्व तिष्ठति, स ऊर्ध्वजानु ।

नक्त सेवेत न द्रुमम् ॥ ३७ ॥

तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान् ।

सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवाऽपि न ॥ ३८ ॥

स०-नक्त-रात्रौ, द्रुम-तरु, न सेवेत । तदाश्रितकीटमूत्रश-
कृदादिपातरक्षार्थम् । चत्वर-त्रिपथम् । अन्ये लाहु -‘यत्र प्रदेशे
नगरनिवासिनो ग्राम्या वा समेत्य नानाविधा कथा कुर्वन्ति,
स चत्वर उच्यते’ । चैत्यान्त-चैत्यसमीपम्, चतुष्पथ-मार्ग-
चतुष्टयसङ्गम, सुरालयो-देवगृहम्, एताश्च नक्त न सेवेत ।
सूना-वधैस्थानम्, अटवी-निर्जनो देश, शून्यगृह-उज्जट भव-
नम्, श्मशान-पितृवनम्, एतानि दिवाऽपि न सेवेत । अपि-
शब्देन रात्रौ नितरामसेवनमाह ।

आ० २०-रात्रौ द्रुमादिसेवा निषेधति-नक्तमिति । ग्रामा-
द्बहिर्ग्रामोपविश्य ग्राम्या सर्वे कथा कुर्वन्ते, यश्च त्रयाणां
पथा सङ्गम, स चत्वर । चैत्यान्त-चैत्यसमीपम् । चतुष्प-
थ-चतुर्णां पथा सङ्गम । सुरालयो-देवकुलम् ।

सूनादिसेवा निषेधति-सूनेति । सूना-वधैस्थानम् । अट-
वी-अरण्यम् । अपिशब्दाद्वात्रावपि न ।

सर्वथेक्षेत नादित्यं, न भार शिरसा वहेत् ।

नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तमेध्याप्रियाणि च ॥ ३९ ॥

स०-आदित्य सर्वथा-उद्यन्तमस्त यान्त प्रतिमागतं मुपरक्त
वा, नेक्षेत । तथा, भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत् । प्रतत-
अनवरत, सूक्ष्म वस्तु नेक्षेत । दीप्त चामेध्य चाप्रिय च तानि
प्रतत नेक्षेत । ननु, तर्हि सर्वथा नेक्षेतैत्यनेन कोऽर्थः ? यतो
रविरपि दीप्त, दीप्तग्रहणेनैवाप्य दर्शननिषेध सिद्ध । अस्त्येव-
तत् । किन्तु सर्वप्रकारमादित्य नेक्षेत । दीप्त त्वनवरत नेक्षेतति ।

आ० २०-आदित्यदर्शन निषेधति-सर्वथेति । ननु “नो-
द्यन्तमस्तमायान्त तपन्त प्रतिमागतम् । उपरक्त च भास्वन्त
वाससा वा तिरोहितम् ॥” इति सङ्ग्रहे (सू अ. ३) । इह
तु सर्वथा, इति विरोधः । मैवम् । यो ह्यदृष्टमेव दोष
जिहासु, त प्रत्युदयादिनिषेधः । यस्तु दृष्टमपि, त प्रति
सर्वप्रकारेणेत्यविरोधः । पुरस्ताद्दीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽ-
प्युदयाद्यदीप्तावस्थासु निषेधार्थमिदम् ।

१ ‘श्रमात्प्रागेव सवचेष्टावजन विधत्ते’ क ग । २ अस्याग्रे
‘असम्प्राप्तितमादर्शनमुपरक्तकामिनीम् । रजस्वला च नेक्षेत
सदा प्रातरमङ्गलम्’ इति, आ पुस्तकेऽधिक श्लोकः । ३ ‘वध्यस्या-
नम्’ ठ ख. घ । ४ ‘यत्र ग्राम्या’ क ख ग घ । ५ ‘चैत्यान्त’
क ग । ६ ‘कुल जनपदे गृहे’ इति विश्वप्रकाशः । ७ ‘जलादर्शा-
दिषु प्रतिबिम्बित राहुग्रस्त’ इत्यधिक कचित् ।

अ० ५

शिरसा भारवहन निषेधति-न भारमिति ।

प्रततादिदर्शन निषेधति-नेक्षेतेति । प्रतत-विस्फारिता-
क्षम्, क्रियाविशेषणमिदम् । सूक्ष्म-अणु । दीप्त-तेजस्वि ।
अमेध्य-अशुचि । अप्रिय-द्विष्टम् ।

मद्यविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत् ।

स०-विक्रयो-विनिमय, इत्यप्रमाणमधुनेद वीयत इति ।
सन्धीयते येन तत्सन्धानम्-अनेकद्रव्यसम्भारो येन तत्-मद्य
यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते । दान-यथाशास्त्रस्वत्वनिवृत्ति पर-
स्वत्वापादानम् । आदान-यथाशास्त्रमेव परस्माद् ग्रहणम् । ए-
तेषां द्वन्द्वः । ततो मद्यशब्देन षष्ठीसमासः । मद्यविक्रयादीनि
नाचरेत् । द्विजविषय चैतद्वाक्यमिति बोध्यम् । सर्वस्य तु
निषेधात् क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात् ।

आ० २०-मद्यविक्रयादीनि निषेधति-मद्यविक्रयेति ।
विक्रयो-मूल्यान दानम् । सन्धान-उत्पादनम् । आदान-
प्रतिग्रहः । मद्यस्योषधेषु विधानात् क्रयपानयोरनिषेधः ।

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान् ॥ ४० ॥

अनृजु क्षवथूद्धारकासस्वप्राप्तमैथुनम् ।

कूलच्छाया नृपद्विष्ट व्यालदांष्ट्रेविषाणिनः ॥ ४१ ॥

हीनानार्यातिनिपुणसेवा विग्रहमुत्तमैः ।

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्राध्ययनचिन्तनम् ॥ ४२ ॥

शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ।

गात्रवक्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूतनम् ॥ ४३ ॥

तोयाग्निपूज्यमध्येन यान धूमं शवाश्रयम् ।

मद्यातिसक्ति विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ४४

स०-त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा । पुर शब्दस्य वाता-
तपाभ्यां प्रत्येक सम्बन्धः । पुरोवात-पूर्वदिगागतो वातः ।
पुर आतप-पूर्वातपः । पुरोवातादीन् पञ्च त्यजेत् । अनृजु-
विषमस्थितशरीर, क्षवथादीन् षट् त्यजेत् । अनृज्विति
क्रियाविशेषणमिति केचिद्वाच्यते । अन्नमत्र शाल्यादि ।
कूल-वप, तच्छाया त्यजेत् । तत्र हि तिष्ठतस्तत्पाताद्भयं
स्यात् । नृपद्विष्ट-राज्ञोऽप्रिय, त्यजेत् । व्यालो-दुष्टहस्यादि,
दष्टिण-सर्पाद्या, विषाणिनो-गवाद्या, तास्त्यजेत् । हीना-
कुलशोलवित्तादिभिर्न्यूना, अनार्या-असाधव, अतिनिपुणा-
अतिगणनापरा, तेषां सेवा त्यजेत् । उत्तमैरिति सहायै
गम्यमाने तृतीया । उत्तमै सह विग्रहं त्यजेत् । सन्ध्यास्वभ्य-
वहारादीन् पञ्च त्यजेत् । शत्रुसत्रेत्यादि । शत्रुवशन त्यजेत् ।
सत्र-यज्ञ, तस्याशन त्यजेत् । ऋत्विजादीन् वर्जयित्वा, अन्यस्य
हि तदर्शन निषेधति । तथा हि-“यज्ञान्ते तदुद्धूतपापोपशमनीय
प्रायश्चित्तं श्रूयते” । गणा-कथकचाराणादयः, तेराकीर्ण-व्याप्त-

१ क्रयो-मूल्यान ग्रहणम् । २ ‘कूलच्छाया सुरापान व्याल’
इति सङ्ग्रहपाठः । ३ हीनानार्येति श्लोकार्थमरणदत्तसम्मतम् ।
४ विग्रह-कलहम् । ‘अस्त्रियां समरानीकरणा कलहविग्रहौ’
इत्यमरः । ५ ‘तदशननिषेध’ ट. । ६ ‘शमनाय’ ठ. ।

मशन त्यजेत् । गणिका-वेश्या, तस्या सम्बन्धनं त्यजेत् । तदशनं हि तत्पसङ्गमण स्यात् । पणिक-पणोपजीवी, इतर-वणिगित्यर्थः । (तथा हि (सङ्ग्रहे सू अ ३) -“गणारि गणिकासत्रधूर्तानां पणिना न च” इति ।) पणिक इति “नौल्लचष्टम्” इति ठञ् । पणिको हि पापीयान्निन्दितपण्यादिविक्रीणान् प्रशसतीत्यादिहेतोः । गात्रेत्यादि । गात्राणि-अङ्गानि, तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च वाद्यं त्यजेत् । तथा, हस्तावधूतनं केशावधूतनं च त्यजेत् । (अवधूतन-कम्पनम् ।) तोयेत्यादि । मध्यशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । तोययोर्द्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत् । न यायादित्यर्थः । एवमश्वयोर्मध्येन । तथा, पूज्ययोर्मध्येन । समासकरणात्तोयाभ्योस्तोयपूज्ययोरभिपूज्ययोरपि मध्येन न यायादिति बोद्धव्यम् । तथा धूमः, शवाश्रयो-शवोद्धूतः, त्यजेत् । मद्येत्यादि । मद्येऽतिसक्ति-अतिसेवा, तां त्यजेत् । स्त्रीषु-योषासु, विश्रम्भ-विश्वास, स्वातन्त्र्यं च त्यजेत् ।

आ० २०-पुरोवातादीन् निषेधति-पुरोवातेत्यादि । पुरोवात-पूर्वदिग्वायुः । आतपो-धर्मः । रजो-धूलिः । तुषारो-अवश्यायः । परुषानिल-चण्डवातः । अतृजुरिति क्षवध्यादिषट्कविषयं कर्तृविशेषणम् । अन्न-भोजनम् । कूल-रोधः, तस्य छाया । मृपद्विष्टो-राजद्वेष्यः । व्यालो-दुष्टगजादिः । दष्टी-सर्पादिः । विषाणी-महिषादिः । सन्ध्यास्त्रित्यभ्यवहारादिषट्कविषयम् । अश्ववहारो-भोजनम् । स्त्रीशब्दनं सम्भोगो लक्ष्यते । चिन्तन-अधीतपरामर्शः । शत्र्वादीनामशमम् । शत्रु-वैरी । सन्न-यज्ञः । गणा-बहवो मिलित्वा दातारः । आकीर्णो-योग्यायोग्यमविचिन्त्यं दाता । गणिका-वेश्या । आपणिको-वणिक् । गात्रादिभिर्वाद्यम् । वाद्य-शब्दानुकारिः । वक्त्रेण वशादेर्नखेन वीणादेर्वादनं निषेद्धुं पृथग्ग्रहणम् । अवधूतन-कम्पनम् । तोययोः, अश्वयोः, पूज्ययोः, तोयाश्वयोः, तोयपूज्ययोः, अभिपूज्ययोश्च मध्येन यानम् । शवाश्रयो धूमः-प्रेतधूमः । मद्यातिसक्ति-मद्यपानरतिः । स्त्रीत्विति विश्रम्भस्वातन्त्र्यविषयम् । विश्रम्भो-विश्वासः । आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः । अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेऽर्थे परीक्षकः ॥ ४५ ॥

स०-हि-यस्मात्, धीमतो-बुद्धियुक्तस्य, सर्वचेष्टासु-नि-शेषव्यापारेषु, लोके एवाचार्य-उपदेष्टा, अत-अस्माद्धेतोः, तमेव-लोकमेव, लौकिकेऽर्थे परीक्षकः पुरुषोऽनुकुर्यात् । यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवहियादित्यर्थः ।

आ० २०-लोकादेवाचारशिक्षा विधत्ते-आचार्य इति । हि-यस्मात्, धीमतः पुरुषस्य सर्वस्य सर्वत्र लोक एवाचार्य-शिक्षकः । अतोऽस्मात्तमेवानुकुर्यात् । यथा लोक आचरति

तथा आचरेदित्यर्थः । कथम्भूतः ? लौकिकेऽर्थे परीक्षकः, लोके कः, किमर्थः, किमाचरतीति परीक्षा कुर्वन् ।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः ।

स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्गतम् ॥ ४६ ॥

स०-आर्द्रसन्तानता-सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम् । त्यागो-दानम् । कायवाक्चेतसा त्रयाणां दम-उपशमः । परार्थेषु-परप्रयोजनेषु, स्वार्थबुद्धि-यथा अयमेव स्वार्थो य परार्थः, इत्युभयलोकहितत्वम् । इति-एवप्रकारः, सद्गतं पर्याप्तम् । समाप्तमित्यर्थः । सत् शोभनं च तद्गतं च सद्गतम् ।

आ० २०-उक्तेषु विहारेषु धर्मं विधेयमिति-आर्द्रसन्तानतेति । आर्द्र-करुणरसभावितत्वात् त्यक्ताठिन्यः, सन्तान-चित्तवृत्तिपरम्परा, यस्येति आर्द्रसन्तानः । तस्य भावः आर्द्रसन्तानता, परमकारुणिकत्वम् । त्यागो-दानम् । कायादीनां दम-तच्चापलनिग्रहः । परार्थेषु-परकार्येषु, स्वार्थबुद्धि-स्वार्थवत्तात्पर्यम् । इति-एतच्चतुष्टयम् । पर्याप्त-सम्पूर्णं धर्मः । सद्गत-सतां व्रतमवश्यकर्तव्योऽर्थः ।

नक्तं दिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति ।

दुःखभाङ्गं भवत्येव नित्यं सन्निहितस्मृति ॥ ४७ ॥

स०-नक्तं दिनानि-रात्रिदिनानि, सम्प्रति-इदानीं, कथम्भूतस्य-कीदृशस्य सत्, मे-मम, यान्ति । एव नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाक् न भवति ।

आ० २०-इष्टसाधनत्वस्थनद्वारेणाचारावहितत्वं विधत्ते-नक्तं दिनानीति । किदेशस्य, किकालस्य, किवयसः, किमनसः, किकार्यस्य मम, सम्प्रति नक्तं दिनानि यान्तीत्येव सन्निहितस्मृतिः सन् दुःखभाक् न भवति । अतः सर्वदेवावहितेन भवितव्यमित्यर्थः ।

इत्याचारः समासेन, यं प्राप्नोति समाचरन् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान् ॥ ४८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायाः सूत्रस्थाने दिन-

चर्या नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स०-इति-समाप्तौ । समासेन-सक्षेपेण, तावदयमाचारपूर्वोक्तः । यः समाचरन्ननुतिष्ठन् (पुरुषः) आयुरादीन् प्राप्नोति । तथा, लोकान्-भूर्भुवः स्वः प्रभृतीन्, शाश्वतान्-नित्यान् । ननु, शाश्वतशब्दो न युक्तः । यतः शाश्वच्छब्दस्य कालवाचित्वात् “कालाट्टज” इति ठञ् प्राप्नोति । तथा, “अव्ययानां च

१ ‘को लोकः किमर्थः’ ख. घ. झ. ञ. । ‘मर्थः कथमाच’ ज. ।

२ ‘व्यवहारेषु’ ख. घ. झ. । ३ अस्याग्रे ‘एव कृत्स्नदिनं नीत्वा रात्रौ यामे गृहे गते (रात्रेर्यामे गते सति । ज.) । देवानृषीन् पुरुषान् स्मृत्वा ततः शयनमाचरेत् ॥’ इति आ ज पुस्तकयोरधिकः श्लोकः । ४ ‘द्वाराऽवहितत्वं’ ‘द्वारा विचारावहितत्वं’ क. ।

५ ‘त्यर्थसिद्धम्’ ख. घ. ज. झ. ञ. ।

१ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठं पुस्तके नोपलभ्यते ।

२ ‘विचार्य’ क. ग. ज. । ‘विविच्य’ ज. । ३ ‘नुकारः’ क. ख. ग. घ. झ. ञ. । ४ ‘लोको-विशिष्टलोकः’ इति चन्द्रनन्दनः ।

५ ‘सर्वस्य’ इति क. ग. ज. पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

सायम्प्राति कायर्थमुपसख्यानम्” इति टिलोपश्च प्राप्नोति । नैतदस्ति । “नस्तद्धिते” इत्यत्र सूत्रे ह्युक्तम्—“शाश्वत इत्यादौ तु टिलोपो नेष्यते । कालादिति योगविभागाच्चाण” इति । तस्माच्छाश्वतशब्दो न्याय्य एवेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने
द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ २ ॥

आ० २०-अध्यायार्थमुपसहरति-इतीति । आचार-
शिष्टानुमतौ व्यवहार । समासेनेति वर्मशास्त्रापेक्षया, न
त्वायुर्वेदान्तरापेक्षया, न्यूनत्वदोषापत्ते, विस्तरत्वप्रतिज्ञा-
भङ्गापत्तेश्च ।

आचारफलमाह-यमिति । ऐश्वर्य-अप्रतिहतशक्तित्वम् ।
शाश्वतान् लोकान्-विष्णुलोकादीन् । सङ्गहे तु (सू अ ३)-
“ब्राह्मे मुहूर्तं उत्तिष्ठेत् जीर्णाजीर्णं निरूपयन् । रक्षार्थं
मायुषं स्वस्थो जातवेगं समुत्सृजेत् ॥ उदञ्चुखो मूत्रशक्-
वृक्षिणाभिमुखो निशि । वाचं नियम्य प्रथेत सवीताङ्गोऽव
गुण्ठित ॥ प्रवर्तयेत्प्रचलितं न तु यत्नादुदीरयेत् । नामेध्य
मार्गमृद्धस्सगोस्थानाकीर्णगोमये ॥ पुरान्तिकाग्निवल्मीकर
भ्योऽङ्गुष्ठचित्त्रिमे । न नारीपूज्यगोर्ऋन्दुगायत्र्याग्निजल
प्रति ॥ न चातिरस्कृत्य महीं, भयाशक्तयोस्तु कामत ।
नि शय्यादुष्टमृत्पिण्डीपरिमृष्टमलायन । अभ्युद्वृताभि शुचि
भिर्मृद्भिर्दिग्भिश्च योजयेत् ॥ लेपगन्धापहं शौचमनुत्पातत-
विन्दुभिः । स्पृष्ट्वा धातुन्मलानश्च वसिकेशनखाश्चयुवान् ॥
स्नात्वा भोक्तुमना भुक्त्वा सुप्त्वा क्षुत्वा सुरार्चने । रथ्यामा-
क्रम्य चाचामेदुपविष्ट उदञ्चुख ॥ प्राञ्चुखो वा विविक्तस्थो न
बहिर्जानु नोन्यदृक् । अजल्पन्नुत्तरीं सङ्गीं स्वच्छैरङ्गुष्ठमूलगे ॥
नोद्वृतेनानतो नोर्ध्वं नाग्निरङ्गेन पूतिभिः । न केनचुद्बुद-
क्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जले ॥ नाद्रैरुपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न श-
ब्दवत् । लिखेदनुसुखं जिह्वा जिह्वानिलेखनेन च । तथाऽस्य
मलवैरस्यगन्धा जिह्वाऽदन्तजा । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति
भवन्ति च ॥ प्रणम्य देवान् वृद्धाश्च मङ्गलाष्टशतं शुभम् ।
शृण्वन् काञ्चनविन्यस्तं सर्पिं पश्येदनन्तरम् ॥” (सङ्गहे शा
अ. १२)-“दधिघृतमधुलाजपुष्पाक्षतोदुम्बराश्चत्थमुक्तामणि

१ ‘न्यूनत्वे’ क ग । २ ‘विस्तरत्व’ क ग । ‘विस्तरदोषापत्तेश्च’
घ । ३ ‘जीर्णाजीर्ण’ स स । ४ ‘प्रयत-अनन्यकार्य’ इतीन्दु ।
५ अवगुण्ठित-आच्छादितशिरा । ६ ‘रथ्याकृष्ट’ क ग ज ज ।
७ ‘उत्कृष्टे-हललिखिते । चित्या-कृता-वराग्निचये ।’ इतीन्दु ।
८ ‘नदीपूज्य’ ख घ झ । ९ ‘चापरिष्कृत्य’ क ग । १० ‘दृशा
केश’ ख घ झ । ‘दृश केश’ स मू । ११ ‘नोवदृक्’ ज ।
१२ उत्तरामङ्गी-गृहीतोत्तरीय । १३ ‘नोर्ध्वो’ क, ग, ज ।
१४ ‘दनुमुख’ ख घ ।

छत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यन्दनाष्टापदाक्षा, नृपश्रीतैरुभ-
द्रपीठानि, सस्यानि, मत्स्या, हया, हसचाषा, वृष, केसरी,
दक्षिणावर्तशङ्खाब्जसिद्धार्थका, रोचना, स्वस्तिकन्तोरण, की-
चका वेणव, वरुणमधु, मदासिक्तगण्डो गज, तोयलम्बोऽ-
म्बुद, पूर्णकुम्भो, हरिद्राद्रिरेन्द्र, फलान्याममास, सित
चामर, गौ सवत्सा, अङ्गना पुत्रिणी, मानुष वर्धमान,
सहस्र नराणा, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वन्तरिर्वाहनो,
ब्राह्मणो, भूमिरभ्युद्वृता, सिद्धमन्त्र, वराहश्च तोयास्थित,
त्रिनयनममुसूदनस्कन्दपद्मासना, लोकपाला, सुरा, ख,
दिशोऽग्नि, सरासि, स्रग्वन्त्य, समुद्रा, मखा, मारुतो,
ज्योतिष, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, काव्य, धर्मार्थकाममृत,
वालखिल्यादयो, वेदवाक्य, निधि, कौस्तुभ, काञ्चन, माणि-
भद्र, सुमेरु, प्रियङ्गु, प्रदीपो, वचा, मोदको, दितिरदिति-
ररुन्धती, बुद्धि, सावित्र्युमाऽऽकाशगङ्गा, शची, देवसेना,
सुधा, शान्तिर्लक्ष्मी, सरस्वत्यैपत्य, क्षमा, स्वस्तिशब्दो,
वषट्कार, ओंकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चेतदष्टोत्तर मङ्गलानां
शत दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिश-
त्युत्तमाम्” । अष्टापद-शारिफलम् । अक्ष-पाशक । वरुण-
मधु-वारुणी सुरा । (सङ्गहे सू अ ३)-“गन्धमाल्या-
दिषु वृष्यमलक्ष्मीषु प्रसोदनम् । वासो न धारयेज्जीर्णं
मलिनं रक्तमुबणम् ॥ माल्यं न लम्बं न बहिर्न रक्तं जल-
जादते । नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ ॥ उत्ति-
ष्ठेत ततोऽत्यर्थमर्थेर्वर्थानुबन्धिषु । निन्दितं दीर्घमप्यायुर-
सन्निहितं साधनम् । कृपि वणिज्या गोरक्षामुपायैर्गुणिन नृ-
पम् । लोकद्वयाविरुद्धा च धर्मार्थी सश्रयेत्क्रियाम् ॥ मुक्तवे-
गस्तु गमनस्वप्नाहारसभास्त्रिय । पाणिनाऽऽलभ्य निष्क्रामेद्द-
त्तपूज्याज्यमङ्गलम् ॥ प्रावृत्य पर्यटेद्राश्रो न प्रावृत्य शिरोऽहनि ।
मध्याह्ने सन्ध्ययो रात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम् ॥ न सेवेत, न

१ ‘दूर्वाकुशा’ क ग झ ज । ‘दूर्वाकुरा’ ख घ स स । २ ‘श्री-
तर-विल्ववृक्ष । भद्रपीठ-देवासनं चतुष्कोणम् ।’ इतीन्दु ।
३ ‘दक्षिणावर्तशङ्खस्तु यस्य सन्नति तिष्ठति । मङ्गलानि प्रवर्तन्ते
तस्य लक्ष्मी स्वयंवरा’ इत्यनुपावयेके । ४ ‘स्वस्तिक तोरण’ क ग ।
५ ‘वरवधूमैदमित्त’ स स । ‘वरवधू-उत्तमा स्त्री’ इतीन्दु ।
६ ‘हरिद्राद्रिरेन्द्र’ स स । ‘हरिद्रा फलान्याम’ क, ग ।
‘हरिद्रा’ इति नास्ति स घ झ ज पुस्तकेषु । ७ ‘न्याममास’
स २ । ८ ‘वधमान-अलङ्कारविशेष’ इतीन्दु । ९ ‘काव्य’ इति
नास्ति क ख ग घ ङ, झ ज पुस्तकेषु । १० ‘कामाश्रित’ स,
मू । ११ ‘विधि’ ग । १२ ‘ऋद्धि’ स, स. । १३ ‘स्वधा’
स स ज ज । ‘स्वधा पितृणाम्’ इतीन्दु । १४ ‘सरस्वत्य-
क्षमाला स्वस्ति’ क, ग ज ज । ‘सरस्वत्यपत्यक्षमा’ ख, घ, झ स,
मू । ‘अपत्य स्वस्य । क्षमा धर्मस्य’ इतीन्दु । १५ प्रमाधन-
अलङ्करणम् । १६ अर्थानुबन्धिषु-वित्तहेतुषु कार्येषु । १७ ‘अस-
न्निहितसाधन-दारिद्र्ययुक्तम्’ इतीन्दु । १८ ‘धर्मार्थी’ ग, ।

शर्वर्या वृक्षचैत्यान्तचत्वरम् । न हुकुर्याच्छिव, पूज्य प्रशस्ता
 न्मङ्गलानि च ॥ नापसव्य परिक्रामेज्जेतराण्यनुदक्षिणम् ।
 चतुष्पथ नमस्कुर्व्यात्प्रज्ञाताश्च वनस्पतीन् ॥ न व्यालव्याधि
 ताशस्तेर्नादान्तक्षुत्पिपासितैः । न ठिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोष्ठेन
 च न व्रजेत् ॥ नातिग्रंणेऽतिसाय वा, न नभोमध्यगे रवौ ।
 नासन्निहितपानीयो नातितूर्ण न सन्ततम् ॥ न शत्रुणा
 नाविदितैर्नैको नावार्मिकै सह । दद्याद्दूर्मातृवृद्धस्त्रीभारि
 चक्रिद्विजन्मने ॥ चक्री-रथी । स्नानभोजनपानानि ब्राह्मेभ्यो
 नाचरेत्पुर । (*निपातयेन्न लोष्टेन न फलेन फल द्रुमात् ॥
 न वार्यमाण प्रविशेन्नाद्वारेण न चासने । स्वयं तिष्ठेत् पर-
 गृहे, युक्तनिद्रं न बोधयेत् ॥ नाचरेत् पाणिवाक्पाददृष्टो-
 द्दोदरचापलम् । त्रि पक्षस्य कचश्मश्रुनखरोमाणि कर्तयेत् ॥
 न स्वहस्तेन दन्तैर्वा, स्नान चानु समाचरेत् ।) स्नानोदका-
 वर्तरेण स्वप्न नभो न चाचरेत् ॥ पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न
 स्नायात्परवारिणि । नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जला
 शयम् ॥ न प्रतिस्फालयेदम्बु पाणिना चरणेन वा । स्नात्वा
 न मृडयाद्वात्राणि धुनुयान्न शिरोरहान् ॥ निर्वसीताद्गृहं एवाशु
 सोष्णीषे धौतवाससी । न त्वम्बर पूर्वधृत न च तैलवसे
 स्पृशेत् ॥ वासोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने । धर्मो-
 त्तराभिर्ध्यामि कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः ॥ मध्य दिनस्य गम-
 येदिष्टशिष्टसहायवान् । न लोकभूषणविद्विष्टैः सङ्गच्छेत न
 नास्तिकैः ॥ कलिवैरुचिर्न स्याद्दीर सम्पद्विपत्तिषु । श्रुताद-
 न्यत्र सन्तुष्टस्तैश्च च कुतूहली ॥ क्षान्तिमान् दक्षिणो दक्ष
 सुसमीक्षितकैर्यकृत् । हीमान् श्रीमान् महोत्साह सवि
 भागी प्रियातिथि ॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गम्भीर साधुराश्रितवत्सल ।
 (*दाता पितृभ्यः पिण्डस्य यथा होता कृपात्मक ॥ अनु-
 ज्ञाता सुवार्ताना दीनानामनुकम्पक । आश्वासकारी भीताना
 क्रुद्धानामनुनायक ॥) वित्तबन्धुवयोविद्यावृत्ते पूज्या यथो-

त्तरम् । आत्मद्रुहममयाद मूढमुज्झितसत्पथम् । सुतरामनु-
 कम्पेन नरकाचिष्मदिन्वनम् ॥ परस्य दण्ड नोद्यच्छत्कुद्रो
 नेन निपातयेत् । अन्यत्र पुत्राच्छिष्टायाद्वा शासनार्हाद्धिता-
 शय ॥ नृत्यवादित्रगीतादिभूलगणा नाचरेत्क्रियाम् । (*प्रसि-
 द्धकेशवाग्नेषशमसान्त्वपरायण ।) ऊर्ध्वं नाभे शरीरस्य
 स्पृशेन्नावरवाससा ॥ न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विल-
 म्बनम् । पाणिद्वयेन युगपत्कण्डूयेन्नात्मन शिरः ॥ (*वहेन्न
 भार शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ।) पाद पादेन नाका-
 मेज्ज कण्डूयेन्न शौचयेत् । न कास्यभाजने तौ च नोपविष्ट
 प्रसारयेत् ॥ नासमिद्धमुपासीत हुताश नैव चाशुचि ।
 नानुगतं न विवृतं न क्लान्तं नान्यमानस ॥ धमेन्नास्येन
 न स्कन्देन्नाध कुर्यान्न पादत । न स्कन्देत्-न विकिरेत् ।
 सततं न निरीक्षेत चलसूक्ष्माग्रियाणि च ॥ नाप्रशस्तं न
 विष्णुत्रयं न दर्पणममार्जितम् । नान्यदप्यतितेजस्वि न कुद्धस्य
 गुराभुखम् ॥ स्त्री न स्पर्शन्ती नोदक्या न नग्ना नान्यसङ्ग-
 ताम् । न पत्नी भोजनस्वप्नक्षुत्तदजृम्भासुखासने ॥ शयीत
 नेकशयने न चाश्रीयात्तथा सह । तामनीर्प्यश्च गोपायेत्
 स्वेरिणी नाधिवासयेत् ॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनाशुदिवा-
 करान् । पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥
 पाययन्ती चरन्ती वा नान्यस्मै गा निवेदयेत् । अर्केन्दुपरि-
 वेपोल्काशतक्रतुधनूषि च ॥ नान्यद्देवार्चने कुर्यात्कर्म, धायेन्न
 वर्षति । तिथिपक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत् ॥ नात्मनो
 जन्मलभ्यक्षधनसारं गृहे मलम् । सशब्दमनिल हस्तभूनेत्रो
 क्षेपेण त्यजेत् ॥ हीनानार्थातिनिपुणसेवा विग्रहमुत्तमैः ।
 आरोग्यजीवितेश्चर्यविद्यासुस्थितिर्मानिताम् ॥ नैकाहमप्यधि-
 वसेद्वास्तु तच्छास्त्रगर्हितम् । न देश व्याधिबहुल नावेद्य
 नाप्यनायकम् ॥ नाधर्मिजनभूयिष्ठ नोपसृष्ट न पर्वतम् ।
 वसेत् प्राज्याम्बुभैषज्यसमित्पुष्पतृणेन्धने ॥ सुभिक्षक्षेमैता-
 रोग्यपण्डितैर्मण्डिते पुरे । नैमराणां न सिद्धानां शास्त्राणां
 वा जुगुप्सक ॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च ।

१ 'याच्छिव' क ख ग घ ज ञ । २ 'प्यपि दक्षिणम्' क
 ग ज ञ । ३ चतुष्पथ-ब्राह्मणम् । 'चतुष्पथ' चतुर्मागसङ्गमे
 ब्राह्मणेऽपि ना' इति मेदिनी । ४ 'याद्विज्ञाता' क ग ज ।
 ५ व्याल-शठ । ६ 'नादान्तैः क्षु' क ग । ७ 'नातिप्रातर्निशार्था
 च' ग ज । 'गे निशार्था च' क ज । ८ 'वाहेभ्यो' इतीन्दु
 सम्मत पाठ । तटीका च 'वाहेभ्यः पुर स्नानादिक नाचरेत् ।
 पूर्वं स्ववाहानश्वादीन् स्पर्शयेत् भोजयेत् पाययेच्च पश्चात्स्वयं स्ना
 यात् मुञ्जीत चेत्यर्थः' इति । एतद्वयमपि बुधैश्चिन्त्यम् । *९ ( )
 एतच्चिह्नान्तर्गता सङ्ग्रहश्लोका लिखितमुद्रितेषु केषुचिदपि हेमा
 द्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । १० 'तरणस्वप्नात्राणा' क ग ज ञ ।
 ११ 'मृद्याद्वा' ख घ झ । १२ 'न वसीता' क स मू ।
 निवसीत-परिध्यात् । १३ 'रच्यामि' क ग । १४ 'भूप-
 तिद्विष्टै' क ग । १५ 'स्तथैव' ख घ झ । १६ 'कार्यवान्'
 क ग ज । १७ 'प्रियादिभि' क । १८ 'अनुयाता शुचा-
 र्ताना' इति पाठान्तरम् ।

१ 'मप्युपेक्षेत' ख घ झ । 'मभ्युपेक्षेत' क । २ 'ताद्यत'
 ज । 'ताय स' स मू । ३ 'दिनोत्पणा' क ख घ झ । 'दिनो-
 त्पणामाचरे' स स ज । ४ 'शोधयेत्' क ग ज । ५ 'प्रमाधयेत्'
 ज । ६ 'त्रि समिधमु' ख घ झ । ७ 'नानुगन्तो न उद्धृतो न'
 ख घ । ८ स्पर्शन्ती-मूत्रयमाणा । ९ 'भोजने स्वप्ने क्षुतिजृम्भासु
 खासने' ख घ झ । 'क्षुतजृम्भा' क ग । 'जृम्भादुरासने' स स ।
 'न पानभोजन' स मू । १० 'यात्त्रिया' क ग ज ञ । ११ 'रिणी
 नाशयेद्द्रुहम्' ख घ ज झ । 'रिणी वामयेद्द्रुह' क ग ज । १२ गृहे
 मल-गृहच्छिद्रम् । १३ 'लक्षपवादिताम्' स २ । १४ 'स्थिर-
 मा' स म । १५ 'क्षेमरम्यान्ते पण्डि' ख घ ज झ । १६ 'नराम-
 राणां सिद्धानां शास्त्राणां चाजुगुप्सक' ख घ ज झ स २ ।
 १७ जुगुप्सक-निन्दक । १८ 'योग धनस्य' क, ख, ग झ ।
 'योग ज' घ, ज ञ ।

दंश कर्मपथान् रक्षन् जयेदाभ्यन्तरानरीन् ॥ परोपघातकि-
यया वर्जयेद्वर्जनं श्रिय । अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि
ह्यसम्भवात् ॥ स्वर्गापवर्गविभवानयत्नेनाधितिष्ठति । साय
भुक्त्वा लघु हित समाहितमना शुचि ॥ शास्त्रारमण-
स्मृत्य शैर्व्यां चाथ सविशेत् । देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्रास-
परिचारक ॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखम् ।
जानुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनम् ॥ प्राग्दक्षिणशिरा
पादावकुर्वाणो गुरुन् प्रति । पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचि-
न्तयन् ॥ आददीत सदा देहादित्थं सारमसारतः । विभ्यत्प्र-
तिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टितात् ॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयो
धर्मक्रियावतः । सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥
सर्वतेजोनिधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि । अदूषयन्मनस्तस्मा
ऋक्तिमास्तमुपाचरेत् ॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादनि-
ष्टीवनजृम्भणानि । सर्वा प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्सन्निधाने
परिवर्जयेच्च ॥ सर्ववाद्यवस्था विविधाश्च तास्ता सम्यक् समी-
क्ष्यात्महितं विदध्यात् । अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपदेशेषु भजेत तच्च ॥” इति । इत्यबद्धक्रमा विहारा ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

दिनचर्याप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स०-दिनचर्याध्यायानन्तरं मृतुचर्याध्यायस्य उपोद्घातः ।
पूर्वाध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा । ऋतुविशेषवशाच्चाहार-
विहारसेवनप्रतिपादनार्थं मृतुचर्याया आरम्भ इत्याह—

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-पूर्वव्याख्येयम् ।

आ० २०-ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथे-

१ ‘देशधर्म’ घ । ‘रक्षेत् जयत्याभ्य’ ख घ झ । ‘जयन्त्याभ्य’
स स । २ अर्जनं-सम्पादनम् । ३ ‘धर्मलब्धानाम’ स स ।
४ ‘स्वश्र्यां’ क ग ज । ‘स्वचर्या’ झ स म । ५ ‘परदिशो भागे’
स.स । ६ ‘चिन्तयेत्’ क ग ज । ७ ‘मान्ममुपा’ क ग ज ।
८ ‘पर्यङ्किको’ क ग ज ज । ९ ‘परिवर्जयेत्’ क ग । १० ‘सर्वा
ह्यवस्था’ क ज ज । ११ ‘दिन’ इति नास्ति ट पुस्तके ।
१२ इयमृतुचर्या चरके सू ६ अध्याये वि० ८ अध्याये च, सुश्रुते
सू ६ अध्याये चि २४ अध्याये उ ६४ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
सू ४ अध्याये च वर्णिताऽस्ति ।

ति । यतः पूर्वाध्याये देनन्दिनो विहार उक्तः । आर्तवो
वक्तव्यः । स चास्त्रिध्याये । अत एवायमृतुचर्याख्यः ।

अथ क ऋतवः ? इत्याह—

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः ।
शिशिरोऽथ वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः ॥१॥
शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानं च, तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥ २ ॥

स०-मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह । ननु, कालोपवर्णनं
दिनचर्याया कस्मान्न कृतम् ? उच्यते । ऋतुगौरवोद्भावनार्थम् ।
ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनः, विप्रतिपत्तेश्च । यथा-एके
चातुर्मासिकमृतु कृत्वा शीतोष्णवृष्टिलक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षा-
ख्यास्त्रीनृतुनिच्छन्ति । अपरे तु द्विमासिकान् शिशिरवसन्तग्री-
ष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान् षडृतुनिति । द्वे सख्ये येषां ते द्वि-
सख्या, तद्विसख्ये । माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त ए-
वम् । तैर्द्विसख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्-परिपाठ्या षडृतवः स्मृताः ।
के ते ? इत्याह-शिशिराद्या, -शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्ताः । उपचारदेव षडृतवे लब्धे षडग्रहणं परमतक्षेपार्थम् ।
तथा हि-केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते । तस्तु ऋतुभि-
स्त्रिभिः शिशिरादिभिस्तुरायणं विद्यात्-जानीयात् । अयनमुत्तरं-
सवितुरुत्तरमार्गं प्रतिपत्तिः, उत्तरायणम् आदानं जानीयात् ।
आदानमिति चान्वर्थं नाम इति प्रतिपादयति । तदा-तस्मिन्
काले, नृणां प्रतिदिनं-अन्वहं, बलमादत्ते-सारं गृह्णाति ।
कोऽसौ ? प्रकृतत्वादादित्यः ।

आ० २०-तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति-मासैरिति ।
द्विसख्यैरिति षड्कृत्वा आवर्त्यैकशेषं कर्तव्यं । तत्र माघ-
फाल्गुनौ-शिशिर, चैत्रवैशाखौ-वसन्त, ज्येष्ठाषाढौ-ग्री-
ष्म, श्रावणभाद्रपदौ-वर्षा, आश्विनकार्तिकौ-शरत्, मार्ग-
शीर्षपौषौ-हेमन्त । ननु, सुश्रुतेन भाद्रपदाद्यैर्वर्षादयं
ऋतव उक्ताः । तद्यथा (सु सू अ ६।१०)-“भाद्रपदा-
श्रवणौ-वर्षा, कार्तिकमार्गशीर्षौ-शरत्, पौषमाघौ-हेम-
न्त, फाल्गुनचैत्रौ-वसन्त, वैशाखज्येष्ठौ-ग्रीष्म, आपा-
ढश्रावणौ-प्रावृट्” इति । इह त्वन्यथेति विरोधः । मैवम् ।
न हि फाल्गुनचैत्रौ-वसन्त, नापि चैत्रवैशाखौ । किन्तु
मीनमेपौ । यदा फाल्गुनादौ मीनसङ्क्रातिस्तदा फाल्गुन-
चैत्रौ-वसन्त, यदा तु फाल्गुनान्ते तदा चैत्रवैशाखौ । एव
वृषमिथुनौ-ग्रीष्म, कर्कटसिंहौ-वर्षा, कन्यातुल्यौ-शरत्,
वृश्चिकधनुषी-हेमन्त, मकरकुम्भौ-शिशिर, इति । उक्तं

१ ‘विहार’ । इह त्वार्तव । अतः ख घ झ । २ ‘शिशि-
रोऽथ’ इति श्लोकार्थं प्रक्षिप्तं प्रतिभाति, तस्य सर्वैरपि टीकाकारैर-
व्याख्यातत्वात् ‘शिशिराद्या’ इति पदेन पुनरुक्तत्वात् प्राचीन-
लिखितं पुस्तकेऽनुपलब्धत्वाच्च । ३ ‘गौरवोत्पादनार्थम्’ ट ।
४ ‘विप्रतिपत्तिश्च’ ट । ५ ‘उपादानादेव’ ट । ६ ‘चान्वर्थ-
तामिति’ ठ ।

च ज्योति शस्त्रे—“मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्तव स्यु शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्द्वेद्वेमन्त-नामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥” वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरा दिति च । सौरश्च मासस्तत्रैवोक्त—“दर्शावधि मासमुशन्ति चान्द्र, सौर तथा भास्करराशिभोगात् । त्रिशदिन सावनसज्-मार्या, नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च ।” इति । अवश्य चव-मङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा अविमार्सनिपाते मासत्रयमृतु स्यात् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ४)—“मासराशिस्वरूपा-ख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम् । यथोत्तर भजेच्चर्या तत्र तस्य बला-दिति” इति । मासलक्षणादाशिलक्षण बलवत्, अतो राशि-लक्षणमेवाङ्गीकृतम्, स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययपर्यवसा-नात् । उक्त हि तत्रैव (सङ्ग्रहे सू अ ४)—“ऋतुष्वेव विधेष्वेव विधि स्थास्थाय देहिनाम् । निर्दिश्यतेऽन्यरू-पेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः ॥” इति । तस्माच्छिशिरषङ्क प्रावृद्धषङ्कयोः सज्जामात्रेणैव भेदः । सज्जामेद च देशभे-देनाह काश्यप—“भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे । अतः प्रावृद्ध च वर्षाश्च ऋतू तत्र प्रकृतिपतौ ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्विन्ध्यसङ्कुले । भूय शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशि-राबुभौ ॥” इति । दक्षिणदेशीयैर्वृष्टिसम्बन्धिनोर्द्रयोः प्रावृद्ध-वर्षाख्यत्व कृत्वा, पारिशेष्याच्छीतसम्बन्धिनोर्द्रयोः शरद्धे-मन्ताख्यत्व कृतम् । उत्तरदेशीयैस्तु शीतसम्बन्धिनोर्द्रयोर्हे-मन्तशिशिराख्यत्वं कृत्वा, पारिशेष्याद्वृष्टिसम्बन्धिनोर्द्रयो-र्वर्षाशरत्सज्जत्व कृतमित्यर्थः । वृष्टिशीतबाहुल्योपन्यासस्त-त्रान्वर्थसज्जार्थः, न च सज्जासङ्करे लक्षणसङ्करः, दोषाणा-दोषधातुमलसज्जावत् । अन्ये पुनर्भेदः मन्वाना अन्नरसान् बल चाधिकृत्य शिशिरषङ्कम्, चयादीन् शोधन चाधिकृत्य प्रावृद्धषङ्कम्, इति व्यवस्थापयन्ति । तदसत् । चरकखार-णादिप्रभृतिभिः शिशिरषङ्कमेवाधिकृत्य चयादीनामुक्तत्वात् । शोधनस्य तु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधानान्न ऋत्वपेक्षा । ऋत्वपेक्षायामपि साधारणतूना शिशिरषङ्केऽपि विद्यमानत्वाच्च प्रावृद्धषङ्कापेक्षा । अन्ये तु गङ्गाया दक्षिणे वृष्टिबाहुल्यात् प्रावृद्धषङ्कम्, उत्तरे शीतबाहुल्यात् शिशिरषङ्कम्, इति व्यवस्थापयन्ति । तदप्यसत् । उभयत्रापि चातुर्मासिकवृष्टि-शीतोपलम्भात्, आश्विने दिव्योदकग्रहणस्योभयदेशविषय-त्वाच्च । भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तव स्यात् । यत्तु सुश्रुतस्य (उ अ. ६४।४५)—“तापात्यये हिता नित्यम्” इत्यादि, वर्षाचर्याया पृथक् प्रावृद्धचर्याभिधानं, तद्विदुर्दिनविषयम् । तथा च चरक (सू अ ६।३६)—“व्यक्तामल्लवणस्नेह-वातवर्षाकुलेऽहनि । विशेषशीते भोक्तव्य वर्षास्वनिलशा-न्तये ॥” इति । अत एव सुश्रुतेन तापात्ययशब्दः प्रयुक्तः ।

१ ‘षड्चर्तव’ क ख घ झ ञ । २ ‘राशिचारात्’ क ख ग ङ, ज झ ञ । ३ ‘मासपक्षे’ क ग ज झ । ४ ‘स्थास्थे च’ स. २ । ५ ‘अन्न’ इति क. ग. ज. पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

तापस्य—अर्कप्रकाशस्य, अत्यय—अत्यन्तापगमः, स चाति-दुर्दिन एव, इति सर्वं समञ्जसम् । तस्माद्वाग्भटाचार्याभि-मतमभेदपक्षमेवाश्रयध्वमिति ।

प्रथमर्तुत्रयस्य सज्जाद्वयमाह—त्रिभिरिति । तैः—शिशिरा-द्येस्त्रिभिः, उत्तरायणमादानं च विद्यात् ।

आदानसज्जा निर्वक्ति—तदादत्त इति । तत्—शिशिरा-दित्रयं, नृणां प्रतिदिनं बलमादत्ते, इति आदानम् । बलवि-सर्गप्रति सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानात् बलादानं प्रति आग्ने-यत्वस्य हेतुत्वं ज्ञेयम् ।

कया युक्त्या बलमादत्ते ? इत्याह—

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः ।

आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः॥३॥

तिक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।

तस्मादादानमाग्नेयम्

सू०—आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनाः, ते तस्मिन् काले यस्मात्सौम्यान्गुणान् भुवः सम्बन्धिनः क्षपयन्ति—विनाशयन्ति । कीदृशास्ते ? अत्यर्थ—अतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च रूक्षाश्चात्यर्थं तीक्ष्णोष्णरूक्षाः । कस्मादेवविवास्ते ? इत्याह—मार्गस्वभावतः,—वर्त्मस्वाभाव्यात् । न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति । मार्ग—उष्णाशोरुत्तरदिग्गमनम् । यतश्चादित्यपवना रूक्षास्तत्स्तिक्ता-दयो रसा बलिनो भवन्ति । क्रमादित्यनेन यथासख्यमत्र बोधयति । तेन तिक्तं शिशिरे, वसन्ते कषायो, ग्रीष्मे कटुको, बलीयवतिष्ठते, न सर्वे तिक्तादयः एकैकस्मिन्नुनाविति । तिक्त इत्याद्यसमासकरणं ज्ञापनार्थम् । तिक्तादिकको बली भवति । द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ । नैवतौ पृथग्भूय तिक्तादेर्बलवत्त्व-मित्यर्थः । यत एव भूमे सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षाणां रसानाम्, तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम् ।

आ० १०—आग्नेयत्वे हेतुमाह—तस्मिन्निति । हि—यस्मात्, तस्मिन्काले, भुवः सौम्यान् गुणानादित्यपवना क्षपयन्ति । नन्वादित्यपवना सर्वदा सन्तोऽपि तदैव कुत क्षपयन्ति ? इत्यत आह—अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः, मन्दादिसौम्यगुणविप-रीततीक्ष्णादिगुणोद्रेकादित्यर्थः । तदैवैव कुत ? इत्याह—मार्गस्वभावतः,—मार्गस्वभावाभ्याम् । स्वभावः प्रकृतत्वात्कालस्य । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ४)—“कालस्वभावमार्ग-परिगृहीतः” इति । मार्गो—मकरादिराशिपरिच्छिन्न आकाश-भागः । यतश्चात्र—अस्मिन्काले, तिक्तादयो रसा बलिनः, क्रमादिति यथासख्येनोत्तरोत्तराश्च । तेन शिशिरे तिक्तो बली, ततोऽपि वसन्ते कषायः, ततोऽपि ग्रीष्मे कटुक इति । तस्मादिति आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुणानां हानेस्तुल्य-गुणानां तिक्तादीनां वृद्धेऽदादानमाग्नेयम् ।

१ ‘इत तदादानम्’ क ग ज । ‘इत्यतः’ ख घ ङ । २ पर्यनु-योग—परिपृच्छ । ३ ‘कटुको व्यवतिष्ठते’ ठ. । ४ ‘गुणविप’ ज. ।

ऋतवो दक्षिणायनम् ॥ ४ ॥

वर्षादयो विसर्गश्च

स०-त्रयो वर्षादयः ऋतवो दक्षिणायन भगवतो दिवाकरस्य दक्षिणदिग्गमनम् । स च कालो विसर्गाख्यः ।

आ० २०-द्वितीयर्तुत्रयस्य सज्ञाद्वयमाह-ऋतव इति । वर्षादयस्त्रयः ऋतवो दक्षिणायन विसर्गश्चोच्यते ।

यद्वल विसृजत्ययम् ।

सौम्यत्वाद्वा सोमो हि बलवान् हीयते रविः ॥५॥
मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले ।

स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ ६ ॥

स०-यत्-यस्मात्, बलमय कालो विसृजति-ददाति दक्षिणायनाख्य, तस्माद्विसर्गोऽन्वर्थसज्ञः कालः । हि-यस्मात्, अत्र-विसर्गाख्ये काले, सौम्यत्वात् सोमभूयिष्ठत्वात्, सोमो बलवान्, तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात् । हीयते रवि-तदाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः सम्पद्यते । कदा? महीतले-भूपृष्ठे, शान्ततापे सति । कै? मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः । शीतैरित्युपलक्षणा र्थम्, विसर्गकालत्वान्मृदुभिः स्निग्धैरपीति । अत एव स्निग्धा रसा अम्ललवणमधुरा बलिनो भवन्ति । अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते । पूर्ववच्च व्याख्येयम् ।

आ० २०-विसर्गसज्ञा निर्वक्ति-यद्वलमिति । यत्-यस्मात्, अयं कालः सौम्यत्वाद्धेतोर्बलं विसृजति-ददाति, अतो विसर्गाख्यः ।

सौम्यत्वे हेतुमाह-अत्र सोम इति । हि-यस्मात्, अत्र-अस्मिन् काले मार्गे च, तद्वशात्सोमो बलवान् भवति । रविश्च हीयते-त्यज्यते, प्रकृतत्वाद्बलेन । न केवलं कालमार्गवशात्, किन्तु शीतैर्मघवृष्ट्यनिलैश्च । वृष्ट्या विनाऽपि छायाया एव कारणत्वान्मेघानां पृथग्ग्रहणम् । तथा, इह-अस्मिन् काले, अम्लाद्या स्निग्धा रसा बलिनो भवन्ति । कस्मिन्सति? तैरेव मेघाद्यैः शान्ततापे महीतले सति । आदाने ह्यादित्यपवनतापिताया भुवि सौम्यगुणक्षयाद्रक्षा रसा बलिन आसन् । विसर्गे पुनः शान्ततापाया भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धा रसा बलिन इत्यर्थः । चकारेण क्रमादित्यनुकृत्यते । तेन वर्षास्त्रयो बली, ततोऽपि शरदि लवण, ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम् । सोमवृद्ध्या, सूर्यहान्या, स्निग्धरसबलित्वेन च विसर्गस्य सौम्यत्वमिति वाक्यार्थः । कालमार्गयोः कारणत्वं सङ्गहेऽप्युक्तम् (सू अ ४)-“कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे दक्षिणायनोऽर्के शशिनि चाव्याहतबले” इति । मार्गोऽत्र कर्कटादि-राशिषड्भिरिच्छिन्न आकाशभागः ।

शीतेऽयं वृष्टिघर्मेऽल्प बलं मध्यं तु शेषयोः ।

स०-शीतस्वभावे काले हेमन्तशिशिराख्ये नृणामग्न्य बलं

भवति । वृष्टिश्च घर्मेश्च तस्मिन्वृष्टिघर्मे,- वर्षाप्रतीष्माख्ये काले-ऽल्पम् । तुरवधारणे । शेषयो-शरद्वसन्तयोर्ऋत्वोर्मध्यमेव बलम् । ननु, वसन्ते आदानमालत्वादित्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षैरादित्यपवनैः शोष्यमाणेषु बलवृद्धिहेतुषु भुवः सौम्येषु गुणेषु, कथं मध्यबलत्वमिति? अत्र ब्रूमः । वर्षादिषु त्रिष्वृतुषु बलमुपचितं क्रमेणैवापचीयते । यथा-कृष्णपक्षे चन्द्रः । तस्मादीर्घकालानुवृत्तं बलमुपचितं वसन्ते क्रमेणैवापचीयते, इति मध्यबलत्वमुक्तम् । अननैव हेतुना शिशिरेऽध्यबलत्वम् । यतः सकलेन विसर्गिणा कालेन यदुपचितमतिशयेन बलं तत् शिशिरे प्रारम्भमात्रादानकालेऽपचोयमानमपि बलं न हीनं लक्ष्यते । यथा-कृष्णपक्षादौ चन्द्रः क्षीयमाणः, इति युक्तमुक्तं शीतऽयं बलं वसन्ते च मध्यं बलमिति ।

आ० २०-येनैव क्रमेण बलमुपचीयते, तेनैव चापचीयत इत्याह-शीतेऽयमिति । शीते-हेमन्तशिशिरयो, अयं-भागत्रयपूर्णं बलम् । वृष्टिघर्मे-प्रावृद्धिप्रतीष्मयो, अल्प-भागद्वयोनम् । शेषयो-शरद्वसन्तयो, मध्य-एकभागोनम् । (ये तु शिशिरे चतुर्भागपूर्णस्य बलस्य वसन्ते भागद्वयोनत्वं विधाय मध्यं बलं कल्पयन्ति । तदसत् । क्रमेणापचितौ वसन्ते भागद्वयोनतानुपपत्तेः । उत्कृष्टमध्याल्पतया अत्र मध्यत्वं वेद्यम् । एकभागोनं मध्यं, द्विभागोनमल्पमिति ।) यावद्वलं विसर्गस्यान्त्ये दिने तावदादानस्याद्ये, यावद्विसर्गस्योपान्त्ये तावदादानस्य द्वितीये । एवं यावद्विसर्गस्याद्ये तावदादानस्यान्त्ये, इति हेमन्तपर्यन्तं वाच्यम् । इति ऋतुनिर्णयः ।

अत एवाह शास्त्रकृत्-

बलिनः शीतसरोधाद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ॥ ७ ॥

भवत्यल्पन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ।

अतो हि मेऽस्मिन्सेवत स्वाद्वम्ललवणात्रसान् ॥८॥

स०-किल विसर्गाभिर्वर्द्धितबलत्वात्पुमान् बली भवति । तस्य बलिनः पुंसो हेमन्ते काले शीतसरोधाद्धेतोरनलोऽग्निर्वली भवति । यतः सर्वतः स्रोतोरोधाज्जाठरोऽभिरान्तरैरेव स्वेरर्चिर्भिरभिवर्धते । वर्धितश्चासौ युक्तमाहारः सम्यक्पचति । पक्वा-चाहाराद्वलमभ्यविक्रं जायते । हेमन्ते इत्यनेन एतत् द्योतयति, अस्मिन्नेव काले शीतसरोधात् प्रबलोऽग्निर्भवति, न तु ऋतुन्तरापजनितशीतसरोधात् । तथा हि-अन्यर्तुजेन शीते-नाभिसादो भवति, यथा-वर्षासु । तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतम्, न चाग्निदीप्तिः । तथा चाष्टाङ्गसङ्गहे (सू० अ० ४)-“वृष्टिवाताकुले त्वहि भोजनं क्लेदात्तजित् । परिशुष्कं लघु

१ ‘यतोऽयं’ क ग अ । २ ‘मार्गे च सोमो’ ग । ‘मार्गवशात्सोमो’ क. ज. । ३ ‘केवलं मार्गवशात्’ क ग. । ४ ‘नुवर्तते’ ख. घ. । ‘नुष्यते’ झ. । ५ ‘प्रभावे’ स. २ ।

१ ‘हीन’ इति नास्ति ट ठ पुस्तकयोः । २ ‘अयं-चतुर्भागपूर्ण’ ख घ झ । ३ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठं ख घ. झ. पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘इति पर्यन्तं’ क. ख ग घ. ङ. झ. । ‘इत्येतत्पर्यन्तं’ अ. । ५ ‘विसर्गादभिनवबलत्वात्’ ट. ।

स्निग्धमुष्णाम्ललवण भजेत्” इति । ईह पुनरनेकरूपं गौरव युक्तं भोजनं शस्यते । वक्ष्यति हि—“अतो हिमेऽस्मिन्” इत्या-
रभ्य यावत् “रसान् स्निग्धान्पल पुष्टम्” इत्यादि । तथोक्तम्—
“ऊष्मा बहि प्रतिहतो हिमशीतवातैरन्तः शरीरविवरं प्रति
पद्यमानः । स्वस्थानपिण्डितवपुर्भवति प्रचण्डः शीतेऽनिलानल-
हरो विविरिष्यतेऽतः” इति । तथा, यद्यपि “तत्र सत्त्वशरी-
रोत्थः” इत्यारभ्य यावत् “तथोर्जस्करयोगजम्” इत्यादिना
(ह शा अ ३।७८) ग्रन्थेनाहारो युक्तजस्यैकस्यैव बलस्य
हेतुरित्युक्तो ग्रन्थकृता । तथाऽपि युक्त्या निरूप्यमाण सहज-
कालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुः, अनुवृत्तिहेतुत्वात् ।
तथा ह्याहार विना शरीरमेव न स्यात् । तदनया युक्त्या
त्रिविधमपि बलमाहारजमिति बोद्धव्यम् । ननु, यदि प्रबलो-
ऽनलो भवति, ततः किम्? इत्याह—अल्पेन्धन इत्यादि ।
अल्पमिन्धनमाहाराख्यु यस्य सोऽल्पेन्धनं सन्, सोऽनलो,
धातून्—रसादीन् पचेत् । कीदृशः? वायुनेरित—वातोद्दीपितः ।
अतः—अस्मादनन्तरोक्ताद्देतोरल्पेन्धनत्वे सति धातुपाकाख्यात् ।
अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्ललवणाख्यान् रसान् सेवेत । नान्य-
तु संभवमेव हिम इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय (अस्मिन्) हिम इत्युक्तम् ।

आ० २०—अथ ऋतुचर्यामाह । ता च शिशिराद्युद्देशेऽपि
हेमन्तादिक्रमेण, शिशिरचर्यायां हेमन्तचर्यामूलत्वात् । तत्र
सोपपत्तिका मधुरादिसेवा विधत्ते—बलिन इति । यतो हेम-
न्ते अनलः प्रबलो भवति । स चाल्पेन्धनः सन् धातून्
पचेत् । अतो मधुरादीन् सेवेत । प्राबल्ये हेतुमाह—शीतस-
रोधात्, रोमकूपानावृण्वता शीतेनार्चिषा बहिः प्रचारे वारिते
पिण्डितोष्मत्वात् प्रबलः । नन्वेव वर्षास्वप्यापद्येत इत्यतः
आह—बलिन, बलित्वे सति शीतसरोधात् । वर्षासु पुनर्ब-
लहानि । ननु, प्रबलश्चेत्तत्किं स्निग्धोष्णवीर्याम्ललवणान् से-
वेत? इत्यतः आह—वायुनेरित,—शीतजनितवायुना सन्धु-
क्षितः, स धातून् पचेत् । अम्ललवणौ च स्निग्धोष्णवीर्य-
त्वाच्छीतस्य तज्जनितवायोश्च विपरीतौ । अयं विधिः किं
हेमन्तमात्रे? नेत्याह—हिमे,—शीतयुक्ते । हेमन्ते विशेष्ये
सत्यप्यस्मिन्निति पदं हेमन्त एव हिमे ण्व, अयं विधिर्ना-
न्यदेति नियमार्थम् । इदं चोपलक्षणम् । तेन यस्य तैर्यल्ल-
क्षणं, तद्युक्त एव तस्मिन्नेव तद्विधिरिति । सुश्रुतस्तु (उ अ
६।२२) तिक्तकटुकसेवामप्याह—“हेमन्ते लवणक्षारतिक्ता-
म्लकटुकोकटम् । ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते ॥”
इति । साप्युचिता, चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात् । हेमन्ते
हि वातकफौ चीयेते । यदाह खारणादि—“पित्तं शाम्यति,
तच्छैत्याद्वायुः श्लेष्मा च चीयेते” इति ।

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ।

१ ‘हेम ते पुन’ ट । २ ‘रूपगौरवयुक्त’ ठ । ३ ‘सन्
धातून्’ क ग ज । ४ ‘एव’ इति नास्ति क ख घ झ ञ पुस्तकेषु ।
५ ‘चितोपचीय’ क.ग.ज. ।

अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ॥ ९ ॥

वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम् ।

नियुद्धं कुशलः सार्धं पादाघातं च युक्तितः ॥ १० ॥

स०—एतर्हि—एतस्मिन्काले, बुभुक्षितः प्रातरेव—प्रत्युषसि,
नान्यकाले यतिकृद्भिर्दिनातिक्रान्तौ सत्याम्, अवश्यकार्यं—मूत्रोत्स-
र्गादिकं दिनचर्याक्तं, सम्भाव्य—सम्भाव्य, यथोक्तं—यथानिर्दिष्टम्,
अनु—पश्चात्, वातघ्नतैलाभ्यङ्गादिकं शीलयेत् । यद्यपि “बुभु-
क्षितः, अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु” इत्युक्तम्, त-
थापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं कार्यम्, यथा भोजनम् । तथा
चोक्तम्—“आहारकाले सम्प्राप्ते यो न भुङ्क्ते बुभुक्षितः । तस्य
सीदति कायाग्निर्निरिन्धन इवानलः ॥” इति । तस्मादाचित्याद्बु-
भुक्षितेनाहारः कार्यः इति वेद्यम् । नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभु-
क्षितस्यवाहारानुज्ञानादिह बुभुक्षितग्रहणं न कार्यम् । युक्तमाह
भवान् । किन्त्वस्मिन्काले जाठराग्निरत्यग्निच्छायानुकारी भवति ।
ततोऽस्य जाठराग्निरत्यग्निश्चोपचारो युक्तः । यथा (चरके चि.
अ १।२।१९, हृदये चि अ १०।८४)—“मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि
भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न
विपादयेत् ॥” इति । अबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्वमिति
भ्रान्तिनिरासायेह बुभुक्षितग्रहणम् । निशानां दैर्घ्यादिति विशि-
ष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम् । यदाऽत्र हेमन्ते शर्वर्थो दीर्घा जा-
यन्ते, तदैष विधिः सर्वोऽनुष्ठेयो न प्रारब्धमात्र एवास्मिन्निति ।
नन्वत्र सेवेत शीलयेद्भजेदित्येकार्थोभिवाचीनि बहूनि क्रिया-
पदानि किं निर्दिष्टानि? एकेनैवार्थो विगते । अत्र ब्रूमः ।
कार्यान्तरसूचनाथमेतत्पदत्रयं कृतम् । तथा हि—“अतो हिमे-
ऽस्मिन्सेवेत” इत्यत्र यं सेवेतशब्दः स इदं द्योतयति—स्वाद्व-
म्ललवणरसा पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्या ।
न कादाचित्क एषामस्मिन्नृतानुपयोगो विधेयः इति । अत एव
वातघ्नतैलाभ्यङ्गादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः । तथा, “यथोक्तं
शीलयेत्” इत्यत्र यं शीलयेदित्येष शब्दः स वातघ्नतैलादेः
सर्वस्य तुल्यकक्षता द्योतयति । तथा, “प्रावाराजिनः” इत्यादौ
यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहारविहारशीलनस्य शयनविधेश्च
तुल्यतां प्रथयति । तथा च वक्ष्यति (सू अ ७।५१)—
“आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः । शरीरं धार्यते
नित्यमागारमिव धारणैः ॥” इति । वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं शीलयेत् ।
तैलस्य सर्वस्यैव वातघ्नत्वाद्वातघ्नेति विशेषणमतिशयप्रातेपाद-
नार्थम्, तेन बलतैलादिभिरिति बोध्यम् । मूर्ध्नि तैलं—शिरो-
भ्यङ्गादि । विमर्दनं—शरीरसवाहनम्, एतदौचित्यादभ्यक्तं सन्
शीलयेत् । कुशलं—तद्विद्धि सार्धं, नियुद्धं—बाहुयुद्धं, शीलयेत् ।
पादाघातं—पादेन विमर्दनम् । युक्तितः इत्यनेनाधस्त्यैव शीलनं
द्योतयति । बाहुयुद्धपादाघातयोश्चानभ्यर्क्तस्यैव शीलनं युक्तम् ।

आ० २०—दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह—दैर्घ्या-

१ ‘मूर्ध्नतैल’ इति हेमाद्रिसम्मतः पाठः । २ ‘थावगते’ ट. ।

३ ‘बलादिभि’ ट. । ४ ‘क्तयोरेव’ ट.ठ. ।

१ 'तूलपटकादि.' ठ । २ 'प्रतिच्छदपट' ठ । ३ 'मूर्ध्नि तैल'
स च । ४ 'वाप्यचन्द्र' ग । ५ 'अनुलेपित' क ग ज ञ ।
६ 'सूचीदामाख्य' ज.ज. । ७ 'हरन्ति-मुष्णन्ति' ट. ।

हृत्मा, शीत हरन्ति । किम्भूता ? उष्णाङ्गयो यूपकुङ्कुमयौवने - अगुर्वादिदूपेनोष्णाङ्ग्य, तथा कुङ्कुमानुलेपनेनोष्णाङ्ग्य, तथा यौवनोष्मणा, सहजेनोष्णाङ्ग्य इति योज्यम् ।

आ० २०-शीतापहन्तृत्वकथनद्वारा स्त्रीसेवा विधत्ते-पीवरेति । प्रमदा - स्त्रिय । समदा - यौवनोत्थ मद्यज च मद विभ्राणा ।

अङ्गारनापसन्तप्तगर्भभूवेदमचारिणः ।

शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते ॥ १६ ॥

स०-अङ्गाराणा तापोऽङ्गारताप, तेन सन्तप्त च तद्गर्भे-ऽभ्यन्तरे भूवेदम च तत्तस्मिन्धरति-तिष्ठेति नित्य यस्तस्याङ्गार-तापसन्तप्तगर्भभूवेदमचारिण पुमो यत शीतपारुष्यजनितो दोषो-दुःख, न जातु-कदाचिज्जायते, ततोऽङ्गारतापसन्तप्त-गर्भभूवेदमचारी स्यादिति भाव ।

आ० २०-शीतापहन्तृत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवा विधत्ते-अङ्गारेति । अङ्गाराणा तापेन सन्तप्त यद्वेदम, यच्च गर्भवेदम-गृहान्तर्वर्तिगृह, यच्च भूवेदम-भूम्यन्तर्वर्तिगृह, तेषु यश्चरति स तथा । शीतेन यत्पारुष्य तज्जनितो दोषो जातु-कदाचित्, तस्य न जायते । तस्मात्तानि भजेदित्यर्थसिद्धम् । अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः ।

तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम् ॥ १७ ॥

स०-अयमेव-हैमन्त, विवि-पूर्वोक्त, शिशिरे च विशेषत-अतिशयेन कार्य । कुत ? इत्याह-यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिक भवति, कालस्वाभाव्यात् । तथा, आदानकालाज्जातमादानकालज च रौक्ष्य भवति । ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमन्तिको विधि सेव्य । हैमन्ते “रसान् क्षिप्यान् शीलयेत्” इत्युक्तम् । शिशिरे तानतिशयेन शीलयेत् । एव सर्वेऽपि हैमन्तिको विधियोजनीय । आदानकालजमित्यनेनैतद्व्योतयति । आदानकाल एव रौक्ष्यस्य कारणम्, नान्यत् । अत एव हैमन्ते शीतेऽपि रौक्ष्य नास्त्येवेति । आदानस्य च प्रारम्भमात्रत्वे एव शिशिरस्य सम्भव इति शिशिरे किञ्चिदेव रौक्ष्य वेद्यम् । ननु, यथा रौक्ष्यमादानकालज तथौष्ण्यमपि । तथा चोक्तम्-“तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा” इति । एव चोष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हैमन्ततो हानि प्राप्ता, न त्वाधिक्यम् । तत्कथमुक्त “तदा हि शीतमधिकम्” इति ? ब्रूम । रौक्ष्यस्य द्वौ हेतुः । एकस्तावद्भगवद्दिवाकरकैर्जगत्लेहादानम् । द्वितीयस्त्वाम्रेय काल । तदेव रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाता शीतस्वभावा आहिताधिकशक्तयो जायन्ते हैमन्तेभ्यो मारुतेभ्य । तथाविधाश्रौण्येनादानकालजेनादानकालप्राथम्यादप्राप्तबलेन शिशिरे नाभिभूयन्ते । अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव वर्धयन्ति । अतो युक्त शीताधिक्य शिशिर इति ।

१ ‘शीतापहत्व’ क ग ज । २ ‘तिष्ठति’ इति ठ पुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘सन्तप्त यद् गर्भवेदम’ क ग । ४ ‘सर्वेष्वपि’ ठ । ५ ‘जगतः क्षेत्रे’ ठ ।

आ० २०-शिशिरचर्यामाह-अयमेवेति । अय-हैमन्तोक्त । स्वयुक्त्या न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्द । विशेषत-अत्यभ्यासेन । हि-यस्मात्, तदा-तस्मिन्काले, अधिक शीतम्, आदानकालज रौक्ष्य च । चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च । यथोक्त खारणादिना-“स्वभावशैत्यादौक्ष्याच्च वातकोपाद्बलक्षयात् । विधिर्विशेषास्त्रिगुणोष्ण शिशिरे हैमनो मत ॥” इति । वातकोपश्च तेनैवोक्त-“स वायु शिशिरे कोप यात्येवोपचय कफ ।” इति ।

सम्प्रति वसन्तचर्या विवक्षुरिदमाह-

कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।

हत्वाऽग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥ १८ ॥

तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।

व्यायामोद्धर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुत्बणम् ॥ १९ ॥

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।

पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् ॥ २० ॥

सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययाऽर्पितान् ।

प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥ २१ ॥

सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत् ।

निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्राकमाधवान् ॥ २२ ॥

शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु च ।

स०-शिशिरे मधुरस्निग्धादिना आहारेण कालस्वाभाव्याच्च श्लेष्मा सञ्चितोऽतिशयेन रत्यानत्वादतिकुपितो वसन्ते ऋतावर्काशुतापित-सूर्यप्रभाभिर्विलायितो, द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीत जाठराग्निं हत्वा, हि-यस्मात्, रोगान्-विकारान्, कुरुते-जनयति । अत-अस्मात्कारणात्, त-कफ, त्वरया-शीघ्रमेव, जयेत् । दोषानिति केचित्पठन्ति । अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धे अशुशब्दोऽत्र रश्मीना पटिमान सूचयति, न तथा शीते । तत्र हि (स सू अ ४)-“धूमधूप्रजोमन्दास्तुषाराविलमण्डला । दिगादित्या” इत्यधिजगे । कैर्जयेत् ? तीक्ष्णैर्वमननस्यविरेकादिभिरुपक्रमेत् । तथा, लघूनि रूक्षाणि च यानि भोजनानि, तैश्च । तथा, व्यायामश्चोद्धर्तन च आघातश्च तैश्च कफ जयेदिति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्ट । तत कफमुत्बण-उद्धत, जित्वाऽनन्तर स्नातोऽनुलिप्त-समालिप्त कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः । तथा, पुराण च तद्यवगोधूम च, तथा, क्षौद्र-माक्षिक, तथा जाङ्गलं च तच्छूल्य च-“शूलेन संस्कृत मास शूल्यम्” भट्टित्र च, तत्तानि भुङ्क्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक् । शूल्य इति “शूलोस्वाद्यत्” इति यत् । एवविध सन् वयस्यै-मित्रै सहित आसवादीन् पिबेत् । किम्भूतान् ? निर्गदान्, -निवृत्तगदाञ्जिर्दोषान्, पिबेदिति वक्ष्यमाणेन(?) सम्बन्धोऽत्र दीपकत्वात् । आस-वो-यो द्रव्याण्यासुल्य क्रियते । उक्त च-“मद्याकराधिकद्रव्यमदि-

१ ‘निगदाश्वासवा’ इति सङ्ग्रहपाठ । ‘निगदान्-देशकाला-चनुपहतान्’ इतीन्दु । २ ‘जलदाम्बु वा’ इति कचित्पाठ । ३ ‘य-स्माच्छीते’ ट । ४ ‘कठिनत्वात्कुपितो’ ट । ५ ‘न-निर्दोषान्’ ट । ६ ‘द्रव्यैः खदि’ ट ।

राद्यै कृतस्तु य । सोऽरिष्ट स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुख्य य कृत ॥” इति । सीधु-इक्षुरसोद्भव । मार्द्वीक-मृद्वीकारसोद्भवम् । माधवो-मधुना सस्कृत । किम्भूतानासवादीन्^१ सहकाररसोन्मिश्रान्, -अधिवासितान् । तथा, प्रियया-दयितया, आस्वाद्य-किञ्चित्पीला, अर्पितान्-दौकितान् । तथा, प्रियास्यसङ्गेन सुरभीन्, -सुगन्धीन् । तथा, प्रियानेत्राण्येवोत्पलानि तैरङ्कितान्-सञ्जातशोभान् । तथा, सौमनस्यकृत-चित्तप्रसादकृत । तथा, हृद्यान्-हृदयाय हितान् । तथा, शृङ्गवेराम्बु-शुण्ठीकथितजल पिबेत् । तथा, सार-असनचन्दनादिज, तेन कथितमम्बु पिबेत् । तथा, मधुना युक्तमम्बु मध्वम्बु । जलदेन-मुस्तया च कथितमम्बु पिबेत् । चेति समुच्चये ।

आ० २०-अथ वसन्तचर्या । सा च द्विविधा, शोधनी शमनी च । तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्राकृताया पूर्वर्तुचर्याया पूर्वर्तुना चित्तस्य दोषस्योत्तरेण य प्रकोप स चयपूर्वक । स एवापथ्यज, पूर्वर्तुसेवितोपथ्यजातत्वात् । यस्तु कृताया तस्या पूर्वणाचित्तस्योत्तरेण य प्रकोप सोऽचयपूर्वक । स एव पथ्यज, पूर्वर्तुसेवितोपथ्यजातत्वात् । उक्तं च-“दोषप्रकोपो द्विविध पथ्यापथ्यनिमित्तज । तत्रापथ्यनिमित्तो य स सशोधनमर्हति ॥ पथ्यज. शमनी-यश्च प्राय आगन्तुजश्च य ।” इति । तत्र सशोधनी विधत्ते-कफश्चित इति । यस्माच्छिशिरे चित्त कफो, वसन्ते सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृत सन्, जलमिव प्रत्यनीकत्वात् वैह्वि हत्वा, रोगान् करोति । अतस्त-चित्तं अकुपित कफ, वसन्ता रम्भ एव तीक्ष्णद्रव्यकृतैर्वमननस्यधूमगण्डूषाद्यै शोधनैर्जयेत् । तथा, लघुरुक्षैस्तिक्तैर्कटुकप्रायै ससर्जनक्रमेण भोजनैश्च । शिशिरशब्देन शीतपर्यायेण शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहणम्, द्वयोरपि कफचयात् । यदाह खारणादि-“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शिशिरेऽपि न कुप्यति । आहारैश्च गुरुस्निग्धैर्भृशमेवोपचीयते ॥” इति ।

शमनी विधत्ते-व्यायामोद्वर्तनाघातैरिति । उत्वर्णं श्लेष्माण व्यायामाद्यैर्जित्वा स्नातस्तत् कर्पूराद्यैरनुलिप्त, पुराणयवादीन् भुञ्जान्, आसवादीन् पिबेत् । प्रकोपे प्रकृतेऽप्युल्बणग्रहणमचयपूर्वकप्रकोपार्थम् । आघात-पद्मया मर्दनम् । कफग्रस्तस्याभ्यङ्गनिषेधाद्रूक्षा एव व्यायामादय । स्नानशील इति वचनात्प्राप्तेऽपि स्नाने, स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातः स्नाननिषेधार्थम् । व्यायामादीन्कृत्वैव स्नानान्न पूर्वमित्यर्थः । पुराणत्व यवगोधूमक्षौद्राणाम् । जाङ्गल-मृगादिमांसम्, तस्य शूल्य-भटिन्नम् । सहकार-अतिसुरभिरात्र ,

तस्य रस-तत्फलवृन्तनिर्यास, तेन उन्मिश्रान्-अधिवासितान् । प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यार्पितान् । गन्धविशेषज्ञानार्थं सङ्गतेन सहजसुरभिणा प्रियामुखेन सुरभीकृतान् । वैमट्यादिज्ञानार्थमवलोकयन्त्या प्रियाया प्रतिबिम्बिताभ्या नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निक्षिप्तैरङ्कितान् । सौमनस्यकृत-परिणामेन मन प्रशान्तिकरान् । हृद्यानास्वादे । निर्गदान्-निर्दोषान् । अकथितैरौषधै कृत मद्यमासव । कथितैररिष्ट । इक्षुरसेन सीधु । द्राक्षारसेन मार्द्वीकम्, मधुना माधव । शृङ्गवेराम्बु-शुण्ठ्या कथित जलम् । असनादिसारै साराम्बु । मुस्ताभिर्जलदाम्बु । मधुमिश्र जल मध्वम्बु । अनेकद्रवविधान यस्य यत्सात्म्य तत्तेन सेवैनार्थमित्यर्थः ।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥ २३ ॥

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।

परपुष्टविद्युष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु ॥ २४ ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी ॥ २५ ॥

स०-काननेषु-उपवनेषु, स्थितो मध्याह्नं गमयेत्-अतिवाहयेत् । अहो मध्यो मध्याह्न । “सख्याविसा” इत्यादिज्ञापकात्पूर्वापरत्यादिना एकदेशिसमास । “अहोऽह एतेभ्य” इत्यहोदेश । कथम्^२ गोष्ठ्या-क्रीडाया कथा गोष्ठीकथास्ताभि, चित्राभि-कमनीयाभि, न त्वर्थव्यवहारसम्बन्धिनीभि । कीदृश सन्^३ सुखी, -रागद्वेषादिरहित । किम्भूतेषु काननेषु^४ दक्षिणदिक्प्रवृत्तैरनिलै शीतानि, तेषु दक्षिणानिलशीतेषु । तथा, परित-समन्ताज्जल नित्य वहन्ति यानि तेषु । आभीक्ष्ण्ये णिनि । तथा, कचित्प्रदेशे अदृष्ट-ईषदृष्ट, कचिदतिघनत्वात् नष्ट-न दृश्यते, सूर्यो येषूपवनेषु तान्येव तेषु । तथा, मणीना-वज्रमरकतादीना, कुट्टिमानि-विशिष्टा भुव, ताभिकान्ति-शोभा, येषा तान्येव तेषु । तथा, परपुष्टे-कोकिलै, विद्युष्टेषु-कृतशब्देषु । तथा, कामस्य कर्मान्ता कामकर्मान्ता-मदनव्यापारा । अन्तशब्दोऽत्र प्रशसावचने । यथोद्धृतस्य (काव्यालङ्कारसङ्ग्रहे प्रथमवर्गे) वचनम्-“वनान्तदेवतावेण्य” इति । कामकर्मान्तनिमित्त भूमयो येषा वनाना तान्येव तेषु । विचित्राणि-नानारूपाणि, पुष्पाणि येषा ते, तथाविधा वृक्षा येषा तान्येव तेषु । सुष्ठु गन्धो येषा तेषु । “गन्धस्येत्” इतीत्समासान्त ।

आ० २०-भोजनानन्तरमुद्यानसेवा विधत्ते-दक्षिणानिलशीतेष्विति । काननेषु मध्याह्नं गमयेत्-अतिवाहयेत् । सुखी-अव्याकुल सन् । गोष्ठ्यो-लोकवार्ता । कथा-शास्त्रवार्ता । जलवाहिषु-जलाशययुक्तेषु । अदृष्टसूर्येषु-घनच्छा

१ ‘सीधुस्त्वारकम्’ ट.ठ । २ ‘वितैरपथ्यैर्जात’ क ग ज ञ ।

३ ‘वितै पथ्यैर्जात’ क.ग.ज.ञ. । ४ ‘न्तेऽर्कांशुभिर्द्रवी’ क ग

ज । ५ ‘अङ्गि’ क.ग.ज. । ६ ‘कटुकषायै’ ख घ झ । ७ ‘तयो’ क ग ज. । ८ ‘रैश्चापि सुखि’ ख घ झ । ९ ‘ग्रस्तेऽभ्यङ्ग’ क.ग. । १० ‘शूलाकृत भटिन्न स्याच्छूल्यम्’ इत्यमर. ।

१ ‘सङ्ग गतेन’ ख घ झ । २ अस्याग्रे ‘चेति समुच्चये’

इत्यधिक क पुस्तके । ३ ‘सेव्यमित्यर्थ’ क ख ग ड ज झ.ञ. ।

४ ‘अदृष्टानष्टसूर्येषु’ इति हेमाद्रिसम्मत. पाठ. । ५ ‘गतो’ ट. ।

येषु । अनष्टसूत्रेषु-प्रकाशवत्सु । मणिमयै-बद्धभूमिकै कान्तिमत्सु । परपुष्टे-क्रोकेलेर्नादितेषु । कामकर्म-मदन व्यापार, अन्तन्ति-बध्नन्ति स्वसौन्दर्येणोत्तरोत्तरं वर्धयन्तीति कामकर्मान्ता । “अति बन्धने” इत्यस्मात्कर्मण्यण् ।

गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ।

स०-अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् गुरुशीतादीस्त्यजेत् । ननु, लवणमपि श्लेष्माण करोति, तत्कस्मादिह न निषिद्धम् ? अतो ब्रूम । लवणं पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति । किं तर्हि ? निधने चिरन्तनसञ्चितं क्षुतिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते, विष्यन्दितात् । न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य प्रयोगः प्रसिद्धः, किं तर्हि ? अल्पस्यैव । तस्मात्लवणस्यात्रानिषेध एव न्याय्यः ।

आ० २०-गुर्वादीन्निषेधति-गुरुशीतेति ।

अधुना ग्रीष्मचर्यामुपदिदिक्षुराह-

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ॥२६॥
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते ।

अतोऽस्मिन्पटुकद्वम्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् ॥२७॥

स०-यत्-यस्मात्, तीक्ष्णांशु-भास्कर, अतितीक्ष्णा अश्व-व-करा, यस्य स एवभूतः सन्, ग्रीष्मे संक्षिपतीव जगत्स्नेहमि-त्यत्रानुक्तमप्यर्थालभ्यते । केचित्तु “स्नेहमर्कऽतितीक्ष्णांशु” इति पठन्ति । स्नेहस्तेजो बलं सारमित्येकोऽथ । तस्नेहमर्कं संक्षिपतीव-यत्सैम्बन्धात् सहरतीव पिबतीव । इवशब्देनैतत्सू-चयति-हेतुप्रत्ययपरतन्त्रेषु सर्वभावेषु न कश्चित्कचित् तद्वृद्धि-पूर्वकं सहरति । अतः-अस्मात्कारणात्, अस्मिन्-ग्रीष्मकाले, पट्वादींस्त्यजेत् । परमार्थतो बलहानिकृत्वादेषाम् ।

आ० २०-अथ ग्रीष्मचर्या । तत्र सोपपत्तिकं पट्वादीन् निषेधति-तीक्ष्णांशुरिति । यत्-यस्मात्, तीक्ष्णांशु-सूर्य, ग्रीष्मेऽतितीक्ष्णांशुः सन्, संक्षिपतीव-सहारप्रवृत्त इवाऽऽ-भाति । अतः पट्वादींस्त्यजेत् । अस्मिन्-अतिक्रमविह्वललोके ग्रीष्मे, पट्वादीनां क्लमहेतुत्वात् ।

किमत्र सेव्यम् ? इत्याह-

भजेन्मधुरमेवात्रं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ।

स०-मधुरमेवान्नं भजेत्-बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यम्, न तथाऽन्यरसप्राप्तम्, इत्येवकारालभ्यते । तथा, लघु स्निग्धं हिमं द्रव चेति । चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ।

१ ‘लवणमपूर्वं कफं साम्लमधुरादिवन्नं करोति । किं तर्हि ? चिरन्तनं सञ्चितं’ ट । २ ‘चरके त्वेत्तत्स्पष्टतयोक्तम्’ (सू. अ. ६। २७)-‘मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेयीयते रविः’ इति । ३ ‘यत्सैम्बन्धं सहरतीव । इवशब्दे’ ट । ४ ‘असिन्निलनेन पतद्भ्रमयति-न हीनातिमिथ्यायोगलक्षणे ग्रीष्मे पट्वादीन् परिहरति, किं तर्हि ? यथास्वलक्षणे’ इति चन्द्रनन्दनः । ५ पटु-लवणम् । ‘छत्रालवणयोः पटुः’ इति विश्वप्रकाशः । ६ ‘हानिकरत्वात्तेषाम्’ ट । ७ आप्रातः-आक्रान्तम् । ‘आप्रातः शिङ्घिते क्रान्ते’ इति मेदिनी । ‘रसजातम्’ इति पाठान्तरं कचित् ।

आ० २०-मधुरादिसेवा विधत्ते-भजेदिति । अन्नं मधु-रमेव-मधुरैकरसम् । पानं तु मधुरास्लादिरसमपि, “नित्यं सर्वरसाभ्यासः” इति वचनाद्रसालादिविधानाच्च ।

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह-

सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात्सकून् सशर्करान् ॥२८॥

स०-सकून् सशर्करान् लिह्यात् । सुष्ठु शीतं सुशीतं च ततोयं च, तेन सिक्तं-आकृतं, अङ्ग-कायो, यस्य स एवभूतः सन् ।

आ० २०-लोकस्य तीव्रतापश्रान्तत्वाच्छ्रान्तस्य च भोजननिषेधात्पूर्वं श्रमहरं विधत्ते-सुशीतेति । ज्ञानं सक्त-वश्च श्रमहराः ।

मद्यं न पेयं, पेयं वा खल्पं, सुबहुवारि वा ।

स०-अस्मिन्काले मद्यं न पेयम् । पेयं वा खल्पमिति वातश्लेष्मप्रकृतिना श्लेष्मवातक्षयार्थमन्यतुर्वद्वद् न पेयम्, किं तर्हि ? खल्पमेव पातव्यम् । सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्योचितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयम् । इत्यत्रानुक्तोऽप्येवमर्थोद्विषयविभागो बोध्यः । अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः स्यात् ।

आ० २०-मद्यस्य श्रमहरेष्वप्यत्वात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेधति-मद्यमिति । अन्यतः श्रमापनुत्तौ सत्या मद्यं न पेयम्, तीक्ष्णादिगुणत्वात् । असत्या पेयं वा, किन्तु खल्पम् । खल्पेनाप्यसत्या पूर्णमात्रं न पेयम्, किन्तु सुबहु-वारि-बहुतरोदककृतं वा । पानानुग्रहश्च मद्यसात्त्वानामेव ।

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-

अन्यथा शोषं शैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥२९॥

स०-तत्-मद्यम्, अन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन् करोति । शोफ-श्वयथुः । शैथिल्य-अज्ञानमनैर्धुर्यम् । दाह-सर्वाङ्गीर्णस्तापः । मोह-अज्ञानं जन्तोः ।

आ० २०-उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-अन्यथेति । शोषो-मुखशोषः । तत्-मद्यम् ।

कुन्देन्दुधवलं शालिमश्रीयाज्जाङ्गलैः पलैः ।

स०-कुन्द-पुष्पविशेषः, इन्दु-चन्द्रः, तयोर्द्वन्द्वः । कुन्देन्दुवद्वल-शुक्लं शालिं जाङ्गलैः पलैः-मासैः सहाश्रीयात्-अद्यात् । “क्षुण्णं सितं स्मृतं शाली रक्तो ग्रीहिर्दाहः” ।

आ० २०-अन्नं विधत्ते-कुन्देन्द्विति । कुन्द-पुष्पविशेषः । कुन्देन्दुग्रहणं लघुस्निग्धशीतगुणविशिष्टधवलत्वार्थम् । पलैः-मासैः सह ।

१ ‘योज्यः’ ट । २ ‘प्राप्तं पानं’ ज । ३ ‘पानाग्रहश्च’ क.ग.ड । ४ ‘शोफशैथिल्य’ इत्यरुणदत्तसम्मतं पाठो दृश्यते, किन्त्वस्य हेमाद्रिचन्द्रनन्दनादिभिष्टीकारैरनङ्गीकृतत्वात् मद्यस्य शोफकारणत्वेन कुत्राप्यनुक्तत्वाच्च सोऽयुक्तं पाठ इति प्रतिभाति । ५ ‘धवलान् शालीनश्री’ अ.क.ज. । ६ ‘कुन्दो माष्येऽङ्गी मुकुन्द-अभिनिध्यन्तरेषु ना’ इति मेदिनी । ७ ‘धवलत्वात्’ ख.ग.घ.झ.ञ. ।

पिबेद्रस नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ॥ ३० ॥
 पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजने स्थितम् ।
 मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः ॥ ३१ ॥
 पाटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ।

स०-रस नातिघनं पिबेत् । रसशब्देनादिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या मासरस उच्यते । तथा, रसाला-मार्जिकाख्या पिबेत् । तथा, रागखाण्डवौ पानकं च पञ्चसाराख्यम् । एतेषां च लक्षणं तन्त्रान्तरे उक्तम् । यथा-“सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकान्तय । ते साम्ला खाण्डवा लेह्या पेयाश्वा-शुक्कालिता ॥ स्वाद्वम्लपटुकद्वाद्या प्रलेहास्तत्र खाण्डवा । गुडदाडिममासाद्या रागा अशुक्कालिता ॥ हृद्या वृष्या रुचि-करा ग्राहिणो रागखाण्डवा ” इति । तथा-“ब्राक्षामधूकखर्जूर काश्मर्यै सपरुषकै । तुल्याशै कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासि-तम् ॥ पानकं पञ्चसाराख्यं दाहतृणानिवर्तकम् ।” अन्यत्र चोक्तम् । यथा-“गुडदाडिमादियुक्ता विज्ञेया रागखाण्डवा । त्रिजातमरिचाद्यैस्तु सस्कृता पानकास्तथा ।” इति । कीदृशं पानकं पिबेत् ? इत्याह-नवमृद्भाजनं तत्र स्थितम् । तथा, मोच-कदलीफल, चोच-पनसफल, तयोर्दलानि, तैर्युक्तम् । तथा, साम्लम्, तित्तिडीकादियोगात् खाण्डवरसानुगतम् । केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पञ्चसारपानकमित्याहुः । केन पिबेत् ? इत्याह-मृन्मयशुक्तिभिः । पाटलया वासित-सुरभीकृतं, तथा सकर्पूरं सुशीतलं चाम्भं पिबेत् । मृन्मय-शुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम् । सुश्रुते (?) चोक्तम्-“परिपेलवया तुल्या गुडगुग्गुलुमुस्तका । चूर्णिता शशिनोपेता नैवभाजन-धूपनम् ॥ कुष्ठमुस्तकसयुक्तैः पेलवोक्षीरवालकैः । मृदिता मृत्सु पिष्टैस्तैः खदिराङ्गारपाचिता ॥ सहकाररसाभ्यक्ताश्चम्पकोत्पल-वालकैः । पद्मकुब्जककुन्दैश्च यथालाभाविवासिता ॥ श्रेष्ठ-सलिलवासोऽयं स्मृतः सर्वर्तुको बुधैः ” इति ।

आ० २०-पानं विधत्ते-पिबेदिति । रस-मासरसम् । नातिघन-ईषत्सान्द्रम् । रसाला-करमथितं मरिचशर्करादि-युक्तं दधि । मधुराम्ललवणकृतं पानकं-रागं । मधुराम्लल-वणकटुकषायज-खाण्डवम् । पञ्चसारं पानकं-मध्वादिभिः

१ ‘खाड’ ट । ‘षाड’ ठ । २ ‘जनस्थितम्’ ठ । ‘रसाला-शिखरा प्रोक्ता मार्जिका माजिका बुधैः’ इति मदनपालः । ४ ‘गु-डादिमध्वासाद्या’ ट । ५ ‘वारिभाजन’ ट । ६ रसालाविधानं सपशास्त्रे उक्तम्-“अर्धाढकं सुचिरपर्युषितस्य दध्नः खण्डस्य षोडशं पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिण्यलं मधु पलं मरिचं द्विकर्षं शु-ण्ठ्या पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् । सूक्ष्मे पटे ललनया मृदुपा-णिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतपात्रसंस्था । पृषा वृकोदरकृता सरसा रसाला याऽऽस्तादिता भगवता मधुसूदनेन ॥” इति । चतुर्णां-चन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमानाम् । ‘रसाला-शिखरिणी’ ख घ. झ । ७ खाण्डवकल्पनालक्षणे तन्त्रान्तरे उक्ते-“शुतमिक्षुविकारेण क-

पञ्चभिः कृतम् । वक्ष्यति हि (ह चि अ २।१३)-“मधु-खर्जूरमृद्वीकापरूपकसिताम्भसा । मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥” इति । तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थि-तम् । मोच-कदलीफल, चोच-नारिकेल, तयोर्दलैः-शक-लैर्युक्तम् । साम्ल-दाडिमाद्यैरम्लीकृतम् । मृन्मयीभिः शुक्तिभिः पिबेत् । तथा, अम्भं पिबेत् । तच्च पाटलापुष्पै-रविवासितं सकर्पूरं सुशीतलं च ।

शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत् ३२
 ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ।

स०-माहिषं क्षीरं ससितं-मशर्करं, रजन्या-रात्रौ, पिबेत् । किम्भूतम् ? चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम् । रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः । किङ्कुर्वन् पिबेत् ? भक्ष्यान् भक्षयन्-भुञ्जन् । कीदृशान् ? शशाङ्ककिरणान्, -कर्पूरनाडिकाख्यान् । [(ह चि. अ ५।४९)-“तौलीसचूर्णवटका सकर्पूरसितोपला । शशाङ्क-किरणाख्यास्तु भक्ष्या रुचिकरा. परम् ॥”]

आ० २०-रात्रिभोजनं विधत्ते-शशाङ्ककिरणानिति । रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्ष-त्रशीतलं सशर्करं माहिषं क्षीरं पिबेत् । शशाङ्क-कर्पूरं, कीर्यते-विक्षिप्यते, येषु ते शशाङ्ककिरणा, -कर्पूरनाडि-कादयः । चन्द्रेण तस्याभावे नक्षत्रैर्वा शीतलीकृतं चन्द्र-नक्षत्रशीतलम् ।

अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ॥ ३३ ॥
 वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु ।

स०-अभ्र-आकाश, कषन्ति-उल्लिखन्ति, अत्युच्चतयाऽ-भ्रङ्कषा । महान्तश्च ते शालाश्च तालाश्च महाशालताला । अभ्रङ्कषाश्च ते महाशालतालाश्च, तै रुद्ध-स्थगित, उष्ण-रश्मि-दिनैकरो येषु वनेषु तेषु, मध्यन्दिने-मध्याह्ने, अर्कता-पार्ते सन् स्वप्यात्-शयीत । माधव्यो-लताविशेषा अति-मुक्तकाख्या, तासु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टा द्राक्षायास्तबका-गुच्छका द्राक्षास्तबका । माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च, तै शालितु-श्लाघितु शीलं येषां वनानां तानि माधवीश्लिष्ट-द्राक्षास्तबकशालीनि, तेषु वनेषु ।

आ० २०-स्थानविशेषे निद्रां विधत्ते-अभ्रङ्कषेति । अभ्रङ्कषा-अत्युच्चा । महान्त-स्थूला । माधवीषु-वास-न्तीषु, श्लिष्टा-लम्बाः, द्राक्षास्तबका यासु शालासु-लता-गृहेषु, तद्वन्ति यानि वनानि ।

यितं चूतजं फलम् । घृतशुण्ठीतिलयुतं विशेषो घनखाण्डवः ॥” इति । “स्पष्टाम्लमधुरोऽस्पष्टकषायलवणोषण । अतिक्तः खाण्डवः कोलकपित्थाद्युपबृंहितः ॥” इति च ।

१ ‘नक्षत्रैर्वा’ ट । २ ‘भुञ्जान’ ट ठ । ३ [ ] पत-च्चिह्नान्तर्गतं पाठः, पुस्तके नोपलभ्यते । ४ ‘तस्यासम्भवे’ ख घ. झ । ५ ‘खरकरो’ ट ।

कस्मिन् स्वप्यान्^१ इत्याह—

सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ॥ ३४ ॥
कायमाने चित्ते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ।

स०—कायमाने—वेष्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे । कीदृशे ?
सुगन्धि च तद्धिम च तत्पानीय च तत्सुगन्धिहिमपानीयम् ।
पटाना—वस्त्राणा, आलि—पङ्क्ति, पटालि । सुगन्धिहिमपानी-
येन सिच्यमाना पटालिर्यस्मिन्नसौ सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमान-
पटालिक, तस्मिन् तथाविधे कायमाने । तथा, प्रवाला—
किसलयानि । फलाना लुम्बय—स्तबका । प्रवालाश्च फल-
लुम्बयश्च प्रवालफललुम्बय । चूताना प्रवालफललुम्बयस्ताभिः,
चित्ते—परितो व्याप्ते ।

आ० र०—पटालिका—पङ्क्तिमत्स्यो नवास्तृणादिरचिता भि-
त्तय । कार्यमाने—शिविरे । प्रवाला—पल्लवा । फललुम्बय—
फलस्तबका ।

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत तन्निरूपय-
न्नाह—

कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः ॥ ३५ ॥
कोमलैः कल्पिते तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ।
मध्यंदिनेऽर्कतापार्ते स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ॥ ३६ ॥
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ।

स०—कदलीत्यादि । तल्पे—शयने, कल्पिते । कै ? कदली-
दलादिभिः । कदल्या—रम्भाया, दलानि—पत्राणि, कह्लार-
सौगन्धिकम्, मृणाल—विसम्, कमल—पद्मम्, उत्पल—कुसुदम्,
एतेषा द्वन्द्व । तै कदलीदलादिभिः, कोमलै—सुकुमारस्पर्शै,
कल्पिते—रचिते । किम्भूते^२ कुसुमानि च पल्लवाश्च कुसुम-
पल्लवा । हसन्त इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन् । धारागृहेऽथवा
स्वप्यादिति वर्तते । धारागृह—अविरत यतो जलधारा पतन्ति ।
किम्भूते^३ पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यै प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र तस्मिन् ।
पुस्तो—दार्वादिमय्या ख्याद्याकृतेरुपादानकारण यद्रस्तु तदुच्यते ।

आ० र०—कह्लार—सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पम् । क-
मल—दिनविकाशि । उत्पल—रात्रिविकाशि । मृणालानि—विसा-
नि । तल्पे—शयने । हसत्कुसुमा—विकसन्मल्लिकादिपुष्पा,
पल्लवा—पर्यन्ता, यस्य तत्तथा । अथवा धारागृहे स्वप्यात् ।
यत्र यन्नरचनाविशेषेण रचिता जलसीकरा प्रसरन्ति, तद्धार-
ागृहम् । पुस्तस्त्रियो—दार्वादिमय्य पुत्रिका, तासां स्तना-
दिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि—सेव्योदक यत्र तत्तथा ।

निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ॥ ३७ ॥
आसना

१ 'पङ्क्तिवत्तनुवस्त्रवृणा' घ । 'पङ्क्तिवत्तनवस्तु' झ । २ 'काय-
मान वृणकुटी' इति त्रिकाण्डशेष । 'कायमान वृणगृह, वृणमिति
पटालिका । इति कोष ।' ग । ३ 'सम्परे' क । 'छम्परे' ग ।
'सन्धुरे' ड । 'साधुरे' ज । ४ 'विकासिमल्लि' क ग ज ।
५ 'यत्र रचना' ख घ ड ज झ । 'यत्रविशेषेण' ज ।

स०—निशासु—रात्रिषु, सौधपृष्ठे—हर्म्यतले, आसना-
स्थिति । कार्येत्थ्याहार्यम् । तत्रासीतेत्यर्थः । किम्भूते सौधपृष्ठे^२
निशाकर—शीताशु, तस्य करा—गभस्तय, तैराकीर्णे—व्याप्ते ।

आ० र०—निशासु पुनश्चन्द्ररश्मिव्याप्ते हर्म्यमस्तके
स्वप्यात् ।

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ।

निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ॥ ३८ ॥
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ॥ ३९ ॥
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः ॥ ४० ॥
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोद्भवलाः ।
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥ ४१ ॥

स०—स्वस्थचित्तस्य—रागाद्यनुपहतमनस, जलार्द्रा क्लम
हरन्ति । एव तालवृन्तादयो योज्या । अन्तर्दीपकत्वादस्य ।
तथा च कीदृशस्य^१ चन्दनार्द्रस्य,—चन्दनेनानुलिप्तस्य । तथा,
मालिन—सन्निवण । तथा, निवृत्त कामतन्त्र—पुष्पधन्वपरिच्छदो
यस्य । तथा, सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम् ।
जलार्द्रा—पानीयश्रुता शाटिका । तालवृन्तानि—मयूरपिच्छा-
दिकृतानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि । तथा, विस्तृता—
महान्त, पद्मिनीपुटा—नलिनीपत्राणि, वीजनार्थम् । तथा,
उत्क्षेपा—मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषा । ते च किम्भूता^२
मृदुरुत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपा । जलवर्षा हिमोऽनिलो येषु
उत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिला । शीतजलाभ्युक्षितैरेतैर्वात
कार्य इत्यर्थः । कर्पूरेत्यादि । मालाशब्द प्रत्येक युज्यते ।
स्फटिककर्पूरप्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः । तथा, हारा—
मुक्ताफलदामानि । किम्भूता^३ सह हरिचन्दनेन वर्तन्त इति
सहरिचन्दना । यत् छेदे लोहितमसिगन्धि सुष्ठु शीतवीर्यं
च, तद्धरिचन्दनमुच्यते । मनोहरेत्यादि । मनोहरो—रम्य,
कलो—मधुर, आलापो येषां ते मनोहरकलालापा । शिशवो—
बालका । तथा, सारिका—शरारय । शुका—कीरा । मृणा-
लेत्यादि । मृणालानि—अतिकोमलानि विसानि, वलया—
कटकानि, यासां ता । दयिता—योषित । किम्भूता^४
कान्ता,—रम्या । तथा, प्रोत्फुल्लै—विकसितै, कमलैरुद्भवला—
शोभिता । एवम्भूताश्चोत्प्रेक्ष्यन्ते, जङ्गमा—सञ्चारिण्य इव
पद्मिन्य । क्लम हरन्तीति योज्यम् । स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्य-
ख्यापनार्थं प्रागुपात्तम् । स्वस्थचित्तस्यैवैते जलार्द्रादयः क्लम
हरन्ति, न तथोपतप्तमनस । [तथा हि—चन्दनार्द्रादिसकल-
विशेषेण विशेषितस्याप्युपतप्तमनसो न तथा क्लमं हरन्ति ।]
चित्तायत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभप्रवृत्तयः । तथा च स्निग्ध-

१ 'कर्पूरेणाधिवासिता मल्लिका, तस्या माला' इति चन्द्रनन्दन ।
२ 'मुक्तादामानि' ठ । ३ 'प्रफुल्लै' ठ । ४ 'चित्तस्यैते' ट ।
५ [ ] यत्तच्चिह्नान्तर्गत पाठश्च, पुस्तके नोपलभ्यते ।

मधुरोऽप्याहार उपयुक्त, सुखशय्यादिरपि विहार सेवित, शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति । अत एव “शोक शोषणानाम्” इत्यभ्यसङ्गहे (चरके सू अ २५।३९, सङ्गहे सू अ १३) प्रोक्तम् । तथा, रूक्षोऽप्याहारस्तथाविवो विहारश्च सेवितो निर्वृत्तमनस पुष्टिमेवादधाति, न कार्श्यम् । तथा चोक्तम् (च सू अ २५।३९, स सू अ. १३) — “निर्वृति पुष्टिहेतूनाम्” इति । सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् (शा अ ४।५१) — “योनायास श्रमो देहे प्रवृद्ध श्वास-वर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक ” इति ।

आ० २०—क्लमहरत्वकथनद्वारेणासनादीनि विधत्ते—आसनेति । स्वस्थचित्तत्वादिविशिष्टस्य या आसना-आस्था, सा क्लम हरति । स्वस्थचित्तस्य—निर्वृत्तमनस । चन्दनार्द्रस्य—कर्पूरयुक्तचन्दनार्द्रस्य । तदुक्तम्—“कर्पूरचन्दनार्द्राङ्गो मृदु-धर्मोत्तरच्छद ” इति । मालिन—मालाभूषितस्य । निवृत्तका-मतत्रस्य—सुरतविमुखस्य । तनु—विरल, वासो यस्य । जलार्द्रा-दयो व्यजनविशेषा क्लम हरन्ति । जलार्द्रा—वस्त्रमयानि व्यजनानि । तालवृन्तानि—तालवृन्तमयानि । विस्तृता—ये व्य-जनकाले विस्तीर्यन्ते । पद्मिनीपुटा—पद्मिनीपुटमयानि । उत्क्षेपा—नलिकाप्रविष्टदण्डत्वादूर्ध्वमधश्चाभ क्षिपन्ति । ते च सर्वे जलार्द्रादयो मृदुत्क्षेपा—मन्दान्दोलना । जलवर्षा हिमानिलो येषां ते तथा । कर्पूरमालादयः क्लम हरन्ति । कर्पूरग्रथिता मल्लिकाग्रथिताश्च मालाः । सहारिचन्दना—पीत-चन्दनमणिमिश्रिताः, हारा—मुक्तावलयः । मनोहरा—सुन्द-राकारा, कलालापाः—मधुरालापाश्च, शिशव शुका सारि-काश्च । मृणालादिधारणाजङ्गमाः पद्मिन्य इव याश्च स्त्रिय, ताश्च क्लम हरन्ति ।

इदानीं वर्षाचर्या निर्दिदिक्षुरिदमाह—

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥ ४२ ॥
सनुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा ॥ ४३ ॥
वह्निनैव च मन्देन, तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु ।
भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत् ॥ ४४ ॥

स०—आदानमुक्तम्, तेनादानाख्येन कालेन ग्लान—सक्लम, वपु—शरीर, येषां पुरुषाणां ते आदानग्लानवपुषः, तेषामप-चित्वातूनामग्निरप्यपचित सन्नो—मन्द सन्, पुनर्वर्षासु सीदति—हानिं याति । अपिशब्द पुनरर्थे, अनेकार्थलाञ्छिपा-तानाम् । वर्षास्विति नित्यबहुत्वाद्वहुवचनम् । केन सीदति? इत्याह—कालस्वभावाद्दोषैः,—वातपित्तश्लेष्मभिः, दुष्टैरित्यनुक्तम्—

१ ‘पुष्टिकराणाम्’ स च, स २ । २ ‘मृदुचर्मो’ ग । ३ ‘ता लपत्रमयानि’ ख घ झ । ४ ‘पुटपत्रमयानि’ क । ५ ‘मधश्चोत्क्षि-प्यन्ते । मृदू’ ख घ झ । ६ ‘मृदुदोलना’ ग । ‘मन्ददोलना’ ज. । ७ ‘नम्लान’ अ. ।

प्यर्थाद्रम्यते । यतोऽग्निर्सादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न सम्भवति । तस्मादुष्टैर्दोषैरग्निं सीदतीत्यर्थालम्ब्यते । ननु, कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्व स्यात्? इत्याह—दुष्यन्तीत्यादि । ते दोषा दुष्यन्ति । कदा? अम्बरे—वियति, अम्बुलम्बाम्बुदे—अम्बुना लम्बा अतिनिर्भरत्वादम्बुलम्बा ईदृशा अम्बुदा—मेघा, यैस्मि-न्नेवविधे सति । अनेन च विशेषणेनास्य कालस्य स्वरूपमुप-लक्ष्यन्त्याचार्या । यदैवविवो वर्षाकालं सम्पद्यते, तदैवैते दोषा दुष्यन्ति—स्वरूपमप्ययोग्या सम्पद्यन्ते, न वर्षाकालमात्रे-ऽनासादितस्वरूपे । तथा, सनुषारेण मरुता—सजलरूपेण पवनेन, तथा, सहसा—ग्रीष्मतापसन्तापादनन्तरमेव, शीतले-नाभ्यन्तरो वायुर्दुष्यति । तथा, भुवो बाष्प—ऊष्मा भूबाष्पस्तेन । तथा, कालैस्वाभाव्याच्चांम्लपाकेन वारिणा पित्तं दुष्यति । तथा, मलिनेन वारिणा—लूतादितन्तुविण्मूत्रेत्यादिकलुषेण वर्षाजलेन, कालैस्वाभाव्याच्चातिशयेन मन्दत्व गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति । तदेवमस्मिन्काले वातपित्तश्लेष्माणो युगपत्कालस्वाभाव्यादु-ष्यन्ति । नन्विह त्रयाणामपि दोषाणां कोपोऽनुज्ञायते । वक्ष्यति तु (ह सू अ १२।२४)—“चयप्रकोपप्रशमा वायो. ग्रीष्मादिषु त्रिषु” इति । तदिमे वचसी परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोर्मिथो विरोधः सम्भाव्यते । यस्मा-दिह दुष्यन्तीत्युक्त्या स्वस्थानस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिस्पृष्ट-द्रव्यवत्कार्यकरणेऽसमर्था जायन्त इत्युक्तम् । चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्र प्रकर्षेण कोप स्थानान्तरगतिलक्षणो गदित । तदेवम-स्मिन् काले वायो कदाचिदुष्टत्व स्यात् कदाचित्कोपश्च, इति वचनाभ्यामेताभ्यां प्रत्यपादि । पित्तश्लेष्मणोस्तु दुष्टत्वमात्रमेव । इति न किञ्चिदत्रासमञ्जसम् । तेष्वित्यादि । इति—प्रकारे । अन्योन्य दूषयितुं शीलं येषां वातादीनां त एवम्, तेषु—अनेन प्रकारेण परस्परं दूषणस्वभावेषु सत्सु, भजेत्साधारणं सर्व-यत्किञ्चिद्वातादीनां युगपत् प्रशमनं तत्सर्वं सेवेत । यच्चोष्मणो-जाठराग्ने, तेजन—उद्दीपन, तद्भजेत् । ऊष्मणस्तेजनस्यात्र चशब्दप्रयुक्तस्योपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम् । अग्निर्हि सर्व-भावानां प्रधानम् । तथा च वक्ष्यति (सङ्गहे शा अ. ६)—“शान्तेऽग्नौ भ्रियते, युक्ते चिरजीवत्यनामय । रोगी स्याद्वि-कृते, मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते” इति । तस्मादभ्युत्तेजनार्थं यत्नं कार्यं इति भावः । भजेदिति क्रियापद आदिदीपकत्वात् “भोजनं लतिदुर्दिने” इति यावत्सर्वेषु योज्यम् ।

आ० २०—अथ वर्षाचर्या । सा च चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी । तत्र सोपपत्तिकमुभयचर्या-

१ ‘ग्निमान्यहे’ ठ । २ ‘यस्मिन् तदेवम् । अ’ ट ठ । ३ ‘का लस्वभावादाम्ल’ ट । ४ ‘लस्वभावाच्चा’ ट । ५ ‘तस्मात्त प्रयत्नेन पालयेत्’ इति सङ्गहद्वये पाठः । किन्तु ‘मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते’ इति पाठो युक्ततर इति प्रतिभाति । अस्यैव चरके (चि अ १५।२) पठितत्वात् प्राचीनानेकलिखितपुस्तकोपलब्धत्वाच्च । ६ ‘क्रिया आदि’ ट. ठ. ।

साधारण विधत्ते-आदानग्लानवपुषामिति । यत्साधारण-सर्वदोषहर, यच्चोष्मणस्तेजन-अग्निदीप्तिकर, तत्सर्वं वर्षासु भजेत् । केषु सत्सु ? तेषु-अग्निदोषेषु, अन्योन्यदूषिषु-कृतपरस्परदूषणेषु सत्सु । सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वसाधारण भजेदित्यर्थः । कथमन्योन्यदूषणम् ? इति,-अनेन प्रकारेण । आदानेनावस-न्नदेहानामग्निरपि देहावयवत्वादवसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीद-ति-मन्दत्वलक्षणा दुष्टि याति । ते च दोषा आदानमन्देन वह्निना दुष्यन्ति-दुष्टि यान्ति । वहे सहकारीण्याह-अम्बु-लम्बाम्बुदेऽम्बरे,-जलभरलम्बमानमेघे नभसि सति, सतुषारेण-सजलकणेन, सहसा प्रवृत्तेन शीतलेन च वायुना दुष्यन्ति, भूवाष्पेण च दुष्यन्ति, अम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा दुष्यन्ति । दुष्टिश्चात्र वायोश्चयपूर्वक प्रकोप, “चयप्रकोपशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु” इति (ह सू अ १२।२४) वचनात् । पित्तस्य चयलक्षणा दुष्टि, “वर्षादिषु तु पित्तस्य” इति (ह सू अ १२।२४) वचनात् । कफस्य त्वचयपूर्वक प्रकोप । उक्तं हि चरकेण (सू अ ६।३३)-“भूवाष्पान्मेघनिप्यन्दात्पाकादम्लजलस्य च । वर्षास्वप्निबले^१ हीने कुप्यन्ति पवनादयः ॥” इति । चरकवचनेऽपि पित्तप्रकोपशब्देन चयमात्र लक्ष्यम्, “चयप्रकोपशमा पित्तादीना यथाक्रमम् । भवन्त्येकैकश षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥” इति (च सू अ १७।११२) स्ववचनविरोधभयात् ।

किं तत्साधारणमिति ? तदुदाहरणार्थमाह--

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम् ॥४५॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने ॥४६॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु ।

स०-शुद्धा तनुर्यस्य स एवम्भूत-कृतविरेकादि सन्, आस्थापन-निरुह, भजेत् । तथा, जीर्णं धान्य-पुराणयव-गोधूमादिकम् । तथा, रसान्-मासरसान् । किम्भूतान् ? कृतान्,-स्नेहशुष्क्यादियुतान् । तथा, जाङ्गलं पिशितं-हरिणैणादिक मासम् । तथा, यूषान्-मुद्गदाडिमादिकृतान् । तथा, मधु-मार्द्वीकम्, अरिष्टम्, द्वयमप्येतत् चिरन्तन-पुराणम्, न तु नवम्, अग्निमान्धभयात् । मस्तु सौवर्चलाढ्य-अक्षलवण-सयुक्तम् । वेति समुच्चये । किम्भूत मस्तु ? पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकनागरा पञ्चकोलम्, तेनावचूर्णितम् । तथा, दिव्य-आकाशज, तथा कौप, तथा शृत-क्थित, चाम्भ पिबेत् । च समुच्चये । दिवि भव दिव्यम्, दिगादिवाद्यत् । कूपे भवं कौपम्, प्राग्दीव्यतोऽण् । अतिदुर्दिने-वातवर्षाकुलेऽहनि,

व्यक्ता-प्रधाना, अम्ललवणस्नेहा यत्र तद्भोजनं भजेत् । तथा, सशुष्क-शुष्कप्रायम् । तथा, क्षौद्रवत्-समाक्षिकम् । तथा, लघु । ननु, “वातल मधु” इति (ह सू अ ५।५२) वक्ष्यति । पवनश्चात्र कुप्यतीत्युक्तम् । अतो माक्षिकस्यात्रोपयोगो न युक्तः । अत्रोच्यते । देहवातवोऽस्मिन् काले क्लेदमुपयान्ति । ततश्च क्लेदसरक्षणे एवोपक्षीणप्रभावत्वात् मधु मरुत्कोप विधातुमसमर्थम् । तस्मान्मधूप्रयोगो न्याय्य एव ।

आ० र०-शोवनी विधत्ते-आस्थापनमिति । शुद्ध-तनु-कृतविरेचनं सन्, आस्थापन-वस्तिकर्म, भजेत् ।

शमनीं विधत्ते-जीर्णं धान्यमिति । जीर्णं-पुराणम् । रसान्-मासरसान् । कृतान्-पटुकटुम्लस्नेहयुतान् । पिशितं-मासम् । यूषान्-धान्यकाथान्, तानपि कृतान् । मधु-मार्द्वीकम्, अरिष्ट-क्थितौषधमद्यम्, द्वयमपि चिरन्तनम् । पञ्चकोलावचूर्णितं सौवर्चललवणाढ्यं च मस्तु,-दधिमण्डम् । दिव्य-आन्तरिक्षम् । तच्चातीताश्विनगृहीतं काचादिपात्रस्थम्, वर्षासु ग्रहणनिषेधात् । तदभावे कौपम्, तच्च शृतम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ४)-“दिव्यं कथितकूपोत्थं चोर्ण्ड्यं सारसमेव च ।” इति ।

वर्षाविशेषे भोजनविशेषमाह-भोजनं त्विति । अतिदुर्दिने-वातवर्षाकुलेऽहनि । सशुष्क-कुलमाषादि । क्षौद्रवत्-समाक्षिकम् । वातलमपि मधु क्लेदघ्नत्वात्कालसार्थमेव वा अवातलत्वाद्विहितम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ. ७)-“वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधुं शस्यते” इति ।

अथात्र काले यादृशं पुरुषं स्यात्तदर्थयति-

अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥ ४७ ॥
हर्म्यपृष्ठे वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्जिते ।

स०-पादाभ्यां चरति नित्यं पादचारी, नैव यः सोऽपादचारी,-यानयायी स्यात् । तथा, सुरभिः-शोभनगन्धयोगात् । “स्नानशीलं सुसुरभिः” (ह सू अ २।३१) इत्यनेनैवा-स्यार्थस्योक्तत्वात् सुरभिग्रहणमतिशयार्थम् । तथा, सतत-अविरत, धूपितेऽम्बरे यस्य स एवम् । तथा, हर्म्यपृष्ठे-धवल-गृहतले, वसेत्-तिष्ठेत् । कीदृशे ? वाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते ।

आ० र०-अपादचारित्वादि विधत्ते-अपादचारीति । अपादचारी-सततं हस्त्यादिवाहनगामी । धूपिताम्बर-अगुर्वादिधूपितवस्त्रम् । सततमिति त्रिष्वपि सम्बन्धनीयम् । अतएव “स्नानशीलं सुसुरभिः” इत्यस्यापौनरुक्त्यम् ।

१ ‘अत्रेदं सप्रचक्ष्महे’ ट । २ ‘मास्वीकम्’ ज । ३ ‘चोढ्य’ ख घ ज । ‘चौण्ड’ स स । ‘चौण्ड-यत् पवते शिलाकूपिकाभवम्’ इतीन्दु । ४ ‘वा’ स २ । ५ ‘वर्षातिशये’ क ग । ६ ‘थ्येना-वातल’ ग । ‘सात्मेन वातघ्नत्वा’ ज । ‘सात्मेन न वातलत्वाच्च विहितम्’ झ । ७ ‘ससुरभि’ ठ । ८ ‘दियानगामी’ क ग.ज. । ९ ‘योजनीयम्’ क.ग.ज. ।

१ ‘नम्लान’ ज । २ ‘सर्वं साधा’ ख घ झ । ३ ‘क्षीणे’ स च । ४ ‘वृद्धिमात्र’ क ख ग घ झ । ५ ‘च’ अ । ६ ‘चेति’ ट. ।

स्थानविशेषे वास विधत्ते-हर्म्यपृष्ठे इति । हर्म्यपृष्ठे-हर्म्य-
मस्तके ।

नदीजलोदमन्थाह.स्वप्नायासातपांस्यजेत् ॥ ४८ ॥

स०-तथा, नदीजलादीन् पञ्च त्यजेत् । उदकालोडिता
सक्तव ससर्पिष्का उदमन्थवाच्या जलावक्षीरीसज्ञा । तदत्र
काले साम्यत्वात्सक्तवस्तकादिसयोगाच्चात्यन्तमनिष्टा । पानीय-
सयोगात्तु वातला, प्रकृष्टवातले काले नाभीष्टा एव । मुनिना
त्वेवमुक्तम् (च सू अ ६।३४)-“उदमन्थ दिवास्वप्नमवश्याय
नदीजलम् । व्यायाममातप चैव व्यवाय चात्र वर्जयेत्” इति ।

आ० २०-नदीजलादीन् निषेधति-नदीजलेति । द्रवा-
लोडिता सक्तवो मन्थ, स एवोदके द्रवे उदमन्थ ।
आयासो-व्यायाम ।

अधुना शरच्चर्या विवक्षुरिदमाह—

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४९ ॥

तज्जयाय घृतं तित्कं विरेको रक्तमोक्षणम् ।

स०-वर्षासु शीत वर्षाशीत, तदुचित-सात्म्य यस्य, तदेवविध-
मङ्ग-वपुर्येषा ते वर्षाशीतोचिताङ्गा नरा, तेपा सहसैव-झटि-
लेव, शरदि जाताया, अर्करश्मिभि-भानुभाभिस्तप्ताना सता
पित्त कुप्यति । किम्भूतम्? वृष्टौ सञ्चित, -वर्षासु वृद्धिं गतम् ।
यतश्चैव ततश्च तज्जयाय तित्क घृत-कुष्ठचिकित्सितोक्त, योज्य-
मिति वाक्यशेष । यदि वा, तित्कैर्द्रव्यै साधितम् । तथा,
विरेको योज्य । तथा, रक्तमोक्षण च । सर्वोपक्रमेभ्य पित्ते
विरेकस्य ज्यायस्त्वादह पूर्वमुपन्यास । तथा ह्याह (चरके
सू अ २५।३९)-“विरेचन पित्तहराणाम्” इति । ततो
रक्तमोक्षण, पित्ताधारत्वाद्रक्तस्य । विरेचनाङ्गत्वाच्च तज्जयाय
घृत तित्कमिति घृतस्य पूर्वमुपन्यास । न ह्यग्नौ यस्य विरेचन-
प्राप्तिरस्ति । तथा च वक्ष्यति (ह सू अ १८।५९)-“स्नेह-
स्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्सशोधनं तु य । दारु शुष्कमिवानामे
शरीर तस्य दीर्यते” इति । तथा, विरिक्तस्य सुतरक्तस्य च पवन
प्रकोपभयम् । कालस्वाभाव्याच्च पित्तकोपभयम् । तदेतत्परिहर्तुं
तथा देहपुष्ट्यर्थमभिसन्धुक्षणार्थं च तित्कघृतोपयोग कार्य ।
इत्यनेनकार्यकरणत्वेन प्राधान्याच्च तित्कघृतस्य पूर्वमुपन्यास ।
असमासकरण च ज्ञापनार्थम् । नैतानि सर्वाण्यवश्यं तित्क-
घृतादीनि तदा कार्याणि । किं तर्हि? देशाद्यनुरोधात् कदाचि-
त्पित्तविजयाय तित्क घृत, कदाचिद्विरेक, कदाचिद्रक्तमोक्ष,
कदाचिद्भयं, कदाचित्सकलान्येवेति । विरेकस्तु पित्तविजयार्थ-
मवश्यं शरदि कार्य । यथा-वसन्ते श्लेष्मविजयाय वमनम्,
वर्षासु च पवनविजयाय बस्ति । अत एव प्राङ्निर्दिष्ट वसन्ते
वमन, वर्षासु चास्थापन, शरदि विरेक इति ।

१ ‘वातकालेऽनिष्टा एव’ ट । २ ‘तप्ताना सञ्चितं पूर्वं तदा पित्त
प्रकुप्यति’ इति सङ्ग्रहपाठ । ३ ‘वपाया’ ट ठ । ४ ‘इत्यनेन
कार्यं’ ठ । ‘कार्यकारण’ इति कचित् ।

आ० २०-अथ शरच्चर्या । सा च चयपूर्वके शोधनी,
अचयपूर्वके शमनी । तत्र सोऽपत्तिका शोधनी विवत्ते-
वर्षाशीतोचिताङ्गानामिति । वर्षासु सञ्चित पित्त वार्षिक
शीतसात्म्यशरीराणा नृणा शरद्यर्करश्मिभि सहसैव तप्ता-
नामसात्म्यतापसम्बन्धात्कुप्यति । अतस्तस्य-पित्तस्य, जयाय
तित्क-तित्कसज्ञ कुष्ठचिकित्सितोक्त, घृत स्नेहनार्थं योज्यम् ।
ततो विरेकस्ततो रक्तमोक्षणम् ।

तित्कं स्वादु कषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेत् ॥ ५० ॥
शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम् ।

स०-क्षुधितोऽन्न-भोजन, तित्कादिगुणयुक्त भजेत् । क्षुधित-
ग्रहणमतिबुभुक्षितप्रतिपादनार्थम्, अक्षुधितस्य भोजनाधिकारा-
भावात् । किं तत्तित्कादिगुणयुक्तम्? इत्याह-शालीत्यादि ।
शाल्यादीन् सप्त भजेत् ।

आ० २०-शमनी विवत्ते-तित्कमिति । क्षुधित सन्
तित्कादिरस लघु शाल्यादिकमन्न भजेत् । क्षुधितग्रहणमति-
क्षुधितस्य भोजनार्थम् । तदा हि पित्ताधिक्यादसम्यक्क्षुध्यपि
क्षुधितत्वबुद्धिः । उक्तं च चरकेण (सू अ ६।४१)-
“पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ।” इति । शाल्या-
दिग्रहणं तत्तुल्यानामेव तित्कादीनां प्राप्त्यर्थम् । सिता-
शर्करा । धात्री-आमलकी ।

तप्तं तप्ताशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः ॥ ५१ ॥

समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम् ।

शुचिं हसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम् ॥ ५२ ॥

नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम् ।

स०-समन्तात्-सर्वत, सूर्यप्रभाभिरहनि तप्त-कथितम्,
चन्द्रकिरणैर्निशि शीतीकृतम् । तथा, अगस्त्योदयेन निर्विषी-
कृतम् । तथा, शुचि-पवित्रम् । वर्षासु ह्यशुचीयुक्तम् । तच्च
हसोपभोग्यतया हसवदतिनैर्मल्याद्धसोदकं नाम तन्त्रकारैरायु-
र्वेदशास्त्रे सञ्चितम् । तथा, निर्मल-अकलुषम् । तथा, मलान्-
वातपित्तश्लेष्मणो, जयतीति मलजिन् । अगस्त्योदयनिर्विष
शब्देन विशेषणैतत् प्रतिपादयति, यथा-यदन्तरिक्षप्रभव
सरस्तडागादिस्थ जल, तदेव प्रायेण शरद्येवगुण वेद्यम् । न
कूपादिप्रभवम्, तस्य मदा निर्विषत्वात् । तथा चान्तरिक्ष-
प्रभवेमेव पठ्यते (ह सू अ ५।८)-“लूतादितन्तुविष्मूत्र-
विषसंश्लेषदूषितम्” इति । तच्च नाभिष्यन्दि-न सुतिरूप-
श्लेष्मकारि, न वा रूक्ष-न वातप्रकोपकारि । वाशब्दश्चशब्द-
स्यार्थेऽत्र । यतस्तप्ताशुकिरणैस्तप्तम्, यतश्च शीतांशुकैः शीत-
प्राह्लादितम्, इत्य स्नेहौक्षययोरन्तरे वर्तमान पानादिष्वमृतोप-

१ ‘सुप्रकाङ्क्षितै-सुबुभुक्षितै’ इति चक्रपाणिदत्त । २ ‘हसश-
ब्देन सूर्याचन्द्रमसावभिधीयते, ताभ्यां शोधितमुदकं हसोदकम् ।
यदि वा हससेवायोग्यमुदकम् । हसा. किल विशुद्धमेवोदकं भ-
जन्ते ।’ इति चरके चक्रपाणिदत्त । ३ ‘तत्कफान्’ ट । ४ ‘मेव’
ठ । ५ ‘वदश्चायेऽत्र’ ट । ६ ‘शुतारककै’ ठ ।

मम् । आदिशब्देन स्नानावगाहयोर्ग्रह । कुपितदोषशमनाद-
कुपितदोषसाम्यानुवृत्तिहेतुत्वाच्चासृतुल्यमेतज्जल भजेदिति
योज्यम् । अत्रोष्णाशुग्रहणमग्निपनिग्रह्ये । किरणग्रहण
साक्षात्स्पर्शसम्भावनार्थम् । तृणदैवपलाशादिभिरासृतमपि
रविस्तापयति न तु तत्तथा गुणवत् । अतः किरणग्रहणेन
तद्व्यवधानव्युदास करोति । ननु च, सर्व दिन सूर्यकिरणैस्तौप
सम्भवति । चन्द्रकरैस्तु सर्वा रात्रि कथमिव स्यात्^१ यतः
सकलस्य चन्द्रमस पौर्णमास्यामेव सर्वस्या रात्र्या सम्भवो
नान्यत्र । तस्माच्छीत चन्द्रकिरणै रात्र्यामिति नेतव्यम् ।
अत्रोच्यते । विमले व्योमनि यथेव रविचन्द्रौ यथाकालम्
व्याहृतस्वरूप प्राप्नो पश्यता चलस्यापादयतस्तद्वन्नक्षत्राण्यपि ।
तस्मान्नक्षत्रेण शीत चन्द्रेणैव श्रेष्ठमेव भवत्युदकम् । एव
चैतदवगच्छेत्, अन्यथैतद्वाक्यमयुक्तमिव स्यात् । चरकमुनि
नाप्यनेनेवाऽभिप्रायेण नक्षत्रग्रहण नाकारि । यथा (च सू
अ ६।४५)-“दिवा सूर्याशुसन्तत निशि चन्द्राशुशीतलम् ।”
इति । अष्टाङ्गमङ्गहेऽप्युक्तम् (सू अ ४)-“दिवा दिवाकर-
करेनिशाकरकरेर्निशि” इति । अत्र हि सकलस्याहोरात्रस्य
रविशशियोगाय दिवानिशाग्रहणम्, अन्यथैतदनर्थक स्यात्,
व्यभिचाराभावात् ।

आ० २०-हसोदक विधत्ते-तप्तमिति । किरणरश्मिग्रहण
साक्षात्सम्बन्धार्थम् । समन्तादपि-सर्वेष्वपि प्रदेशेषु । अहो
रात्रग्रहण सर्वदा सम्बन्धार्थम् । सर्व दिन सूर्येण तापित,
सर्वा च रात्रि शीताशुना शीतलीकृतम् । शीताशुशब्देन
रात्रिदृश्य ज्योतिश्चक्रमुपलक्ष्यते, योगिकत्वादुच्यते वा ।
अगस्त्यो-ज्योतिर्विशेष । शुचि-स्वत एव निर्मलम्, तच्च
शरदि । यदाह सुश्रुत (सू अ ४.१८)-“शरदि सर्व
प्रसन्नत्वात्” इति । तस्माच्छरदमेव हसोदकम् । तथाऽऽह
चरक (सू अ ६।४६)-“हसोदकमिति ख्यात शरद
विमलं शुचि” इति । निर्मल-सूर्यतापादना अपगतदोषम् ।
मलजित्-दोषत्रयहरम् । नाभिष्यन्दि-न स्रोत स्रावि । न वा
रूक्ष-न स्रोत शोषि । पानादिषु-पानस्नानावगाहेषु । अमृतो-
पम-यथा देवानाममृतं तथेद मनुष्याणाम् । सङ्ग्रहे तु
(सू अ ४)-“हसौघपक्षविक्षेपभ्रमङ्गमरपङ्क्तिषु । सुस-
रोरुहसेव्यासु सरसीषु प्लवेत च ॥” इति ।

चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्त्रगवसनोज्ज्वल. ॥ ५३ ॥
सौधेषु सौधधवला चन्द्रिका रजनीमुखे ।

स०-चन्दन चोशीर च कर्पूरश्च मुक्ताश्च स्रगश्च वसनानि
च, तैरुज्ज्वल-शोभन सन्, सौधेषु-धवलगृहपृष्ठेषु, चन्द्रिका-

१ ‘नुवतित्वाच्चा’ ठ । २ ‘तुल्यमेव तज्जल भवेदिति’ ट ।
३ दव-वनम् । पलाशानि-पर्णा न । ४ ‘स्तापित’ ट । ५ ‘न
युक्तम्’ ट । ६ ‘स्वरूपप्राप्तौ’ ठ । ७ अत्र-चरकमङ्गहवचनयो ।
८ ‘शुभि शीत’ क ग अ । ‘शुनिर्वापितम्’ ख घ झ । ९ ‘श्चक्र
रक्ष्यते’ क ग । १० ‘तच्छरद’ क ग अ । ११ ‘विक्षिप्तम्’ क ग अ ।

ज्योत्स्ना, भजेत् । कदा^२ रजनीमुखे, -प्रदोषे । परतस्तु निदाघ
इव न सेव्या, अवश्यायभयात् । अवश्यायो ह्यत्र परिहार्य ।

आ० २०-प्रदोषे कौमुदीभजन विधत्ते-चन्दनोशी-
रेति । चन्दनादिभिर्रुज्ज्वल सन्, सौधेष्ववस्थित सौधधवला
चन्द्रिका रजनीमुखे भजेत् । उशीर-सुगन्धवालकम् ।
स्रज-कुमुदादिमाला । सौधेषु-सुधाधवलगृहेषु ।

तथा चाह—

तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान् ॥ ५४ ॥
तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत् ।

स०-तुषारादीन् दश परित्यजेत् । तुषारो-अवश्याय ।
क्षारो-यवक्षारादि । सौहित्य-तृप्ति । तीक्ष्ण च तन्मद्य च
तीक्ष्णमद्यम् । पुरोवात-पूर्वदिगागतो वात ।

आ० २०-तुषारादीन्निषेधति-तुषारक्षारेति । तुषारो-
अवश्याय । क्षारो-यवक्षारादि । सौहित्य-तृप्तिभोजनम् ।
तीक्ष्णमद्य-तीक्ष्णमद्यम् । पुरोवात-पूर्वदिग्वायु ।

व्यासेन ऋतुचर्यामुक्त्वा समासेनाह—

शीते वर्षासु चाद्यास्त्रीन् वसन्तेऽन्यान् रसान्भजेत्
स्वादुं निदाघे, शरदि स्वादुतिक्रकषायकान् ।
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीत घर्मघनान्तयोः ॥ ५६ ॥
अन्नपान समासेन विपरीतमतोऽन्यदा ।

स०-शीते-हेमन्तशिशिरयो, वर्षासु चाद्यास्त्रीन्-स्वाद्वल्-
लवणाख्यान्, रसान् भजेत् । वसन्ते चान्यास्त्रीन्-तिक्तकटु-
कषायान् भजेत् । स्वादु निदाघे-ग्रीष्मे मधुर, भजेत् । शरदि
स्वादुतिक्रकषायान् भजेत् । शरद्वसन्तयो रूक्षमन्नपान समा-
सेन भजेत् । अतो विपरीत-स्निग्धम्, अन्यदा-हेमन्तशिशिर-
ग्रीष्मवर्षासु । शीतमन्नपान घर्मघनान्तयोर्भजेत् । अतो विप-
रीत-उष्णमन्नपानम्, अन्यदा-हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षारूपे
काले, भजेत् ।

आ० २०-व्यासेनोक्तामृतुचर्यां सुखग्रहणार्थं समासे-
नाह-शीते वर्षासु चेति । हेमन्तशिशिरवर्षासु स्वाद्वल्लव-
णस्निग्धोष्णमन्नपान भजेत् । वसन्ते तिक्तकटुकषायरूक्षो-
ष्णम् । ग्रीष्मे स्वादुशीतस्निग्धम् । शरदि स्वादुतिक्रकषाय-
रूक्षशीतम् । इति मथितार्थः ।

सम्प्रति सेव्यत्वेनोपदिष्टस्याहारस्यापवादमाह—

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ५७ ॥

स०-नित्य-सर्वदा, सर्वेषा-षण्णामपि रसाना, अभ्यास-
शीलन, कार्यमिति वाक्यशेषः । “सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्”
इति (स सू अ १३) वचनात् । नन्वेव सति यथार्थसेव्य-
त्वेन रसनियमो यः पूर्वकृत स विरुद्ध^२ नेत्याह-स्वस्वेत्यादि ।
ऋतावृताविति वीप्साया द्वित्वम् । स्व च स्व च स्वस्व, तस्या-
विक्रय-भूयस्त्व, कार्यमिति शेषः । यथा-शीते वर्षासु चाद्या-
स्त्रीनिर्त्युक्तम् । तदेतेषु ऋतुष्वेते रसा भूयसोपयोक्तव्या, न

१ ‘कुसुमादि’ क ग अ । २ ‘तृप्तिपर्यन्त भोजनम्’ ख घ झ अ ।

त्वेत एवेत्यर्थः । तथा, समधातु प्रति समे देशे चेष नियमो वेद्यः । अन्यत्र तु जाङ्गलेऽनूपे वा देशे विषमवा-शे वातु-साम्योत्पादनार्थं देशदेहानुगुणमन्यतुविहितविधानमन्यस्मिन्न-प्युतावनुष्ठेयमेव ।

आ० २०-स्वाद्यादित्यमात्रिवारितस्य रसान्तरस्य प्रति-प्रसव करोति-नित्यमिति । नित्य-सर्वेषु ऋतुषु, सर्वेषां रसानामभ्यासः कर्तव्यः । नन्वेव चेत्तर्हि स्वाद्यादिविधिव्यर्थः स्यादित्यत आह-स्वस्वाधिक्यमिति । यथास्व विहितानां स्वाद्यादीनामितरेभ्योऽधिकोऽभ्यासः कर्तव्यः ।

किमन्यस्मिन्नृतौ प्राप्ते, पूर्वतुचर्या सहसैव त्याज्याऽन्या च सेव्या? नेत्याह—

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहं ऋतुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ५८
असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्
॥ ५ १ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भागभटविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायाः सूत्रस्थाने ऋतु-
चर्या नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स०-ऋत्वो-शिशिरवसन्तयोर्ग्रीष्मप्रागृषोरित्यादिकयो, अन्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावृत्तुसन्धिरिति स्मृत-इत्युच्यते । तत्र-सप्ताहद्वयलक्षणे ऋतुसन्धौ, पूर्वं-पूर्वतुसम्बन्धी, विधिस्त्याज्यः । अपर-एष्यदतुसम्बन्धी, सेवनीयः । कथम्? क्रमात्, -क्रमेण, “पादेनापथ्यमभ्यस्तम्” (ह सू अ ७।४७) इत्यादिना । सप्तानामह्ना समाहारः सप्ताहः । सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहो । “राजाह सखिभ्यष्टच्” इति टच् समासान्तः । “न सख्यादेः समाहारे” इत्याहदेशनिषेधः । ननु, किमेव त्यागः सेवनं च क्रियते? इत्याह-असात्म्यजा इत्यादि । यस्मात् सहसा त्यागशीलनात् असात्म्यात्-अनुचिताज्जाता असात्म्यजा रोगाः स्युः । ततः सहसा त्यागशीलनं न कार्यमिति भावः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकायाः सर्वाङ्गसुन्दराख्यायाः सूत्रस्थाने
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

आ० २०-पूर्वोत्तरयोर्ऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनभजने विधत्ते-ऋत्वोरिति । पूर्वस्य तर्ोरन्त्यः सप्ताहः, उत्तरस्य च आद्यः सप्ताहः, एव चतुर्दशीहात् ऋतुसन्धिः स्मृतः । तस्मिन् ऋतुसन्धौ पूर्वतुसम्बन्धी विधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्त-

१ ‘तमृतुविधान’ ट । ‘तमन्यविधान’ ठ । २ ‘चेत्स्वाद्या’ ख घ झ । ३ ‘भ्योऽभ्यधिको’ ख घ झ ज । ४ ‘हादतुम्’ इति पाठो अ आ क ख घ ङ ज झ ञ पुस्तकेषु दृश्यते, हेमाद्रिसम्मतश्च । ५ ‘पूर्वापरयो’ ख घ झ । ६ ‘शाहानि’ क ग ।

रतुसम्बन्धी क्रमात्सेव्यः । सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्यजारोगाः स्युः । क्रमो यथा-ऋतुसंघे प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः, उत्तरस्यैकः । द्वितीये पूर्व एवाहारः । तृतीये प्रथमवत् । चतुर्थे पूर्वस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ । पञ्चमषष्ठयोः प्रथमवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । अष्टमे पूर्वस्यैकः, उत्तरस्य त्रयः । नवमदशमैकादशेषु चतुर्थवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । त्रयोदशे उत्तर एव आहारः । चतुर्दशेऽष्टमवत् । अतः परं तत्तर एवाहारः । अमुं च क्रमः “पादेनापथ्यम्” (ह सू अ ७।४७) इत्यत्रोपपादयिष्यामः । सुश्रुतस्त्वहोरात्रेऽपि षड्ऋतुनाह (सू अ ६।१५)-“तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गम्, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृष्य, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्धरात्रे, प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्” इति । ननु, ततश्चैकस्य दोषस्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमैर्विरुद्धत्वं चापद्यते, वार्षिकाणामहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशात् । यथा-वसन्तस्य पूर्वाह्णे कैफस्य लिङ्गम्, मध्याह्णे ग्रीष्मस्य । मैवम् । आहोरात्रिकैश्चयादिभिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकाश्चयादयो बाध्यन्ते । आहोरात्रिकः कैफस्य हि प्रशमो माध्याह्निकः, तस्यावकाशो मध्याह्न एव । प्रकोपस्तु वामन्तिक, तस्यावकाशा सायाह्नादयोऽपि, तेषामपि वसन्तत्वात् । न ग्रीष्मादिमध्याह्नो माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वाच्यम्, ग्रीष्मे तावद्ग्रीष्मत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैयर्थ्यात् । वर्षासु दोषत्रयदुष्टि, शरदपि किञ्चित्कफप्रकोप इष्टः । “कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं (ल) कफः” इति (ह नि अ २।५१) वचनात् । हेमन्तशिशिरयोः सञ्चयः स्पष्ट एव । एव चय-प्रशमयोरपि वाच्यम् । चयप्रकोपयोस्त्वविरोधः, द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् । यच्च प्रचलितत्वं प्रकोपे विशेषः, तं प्रति चयहेतोरुदासीनत्वम् । एव वातपित्तयोरपि वाच्यम् । ननु, “वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।” इति (ह सू अ १।८) वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरात्रापररात्रेषु प्रकोप उक्तः । सुश्रुतवाक्ये तु वातचयवातप्रकोपकफचया उक्ता, इति विरोधः । मैवम् । दोषभेदेनाविरोधात् । अथर्तुलक्षणं सङ्ग्रहे (सू अ ४)-“धूमधून्ना रजोमन्दास्तुषाराविलमण्डलाः । दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रोमहर्षणः ॥ रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागलवण्य कुसुमो-

१ ‘शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषो’ इति मुद्रितसुश्रुतपुस्तके पाठः, किन्तु न तट्टीकाकारसम्मतः सः । ‘वर्षादोषो’ क ख ग घ ङ ज । २ ‘प्रकोपप्रशमै’ क ग ज । ३ ‘कफस्य लिङ्गम्’ इति ख घ झ ज पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘वैयर्थ्यम्’ क ख ग घ झ ज । ५ ‘धूम-रजो’ स स ।

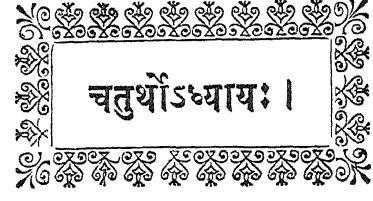
ज्वला । दसा गजौजमहिषवाजिवायसशूकरा ॥ हिमा
नीपटलच्छन्ना लीनमीनविहङ्गमा । नद्य सर्वाष्पा सोष्मा-
ण कूपापश्च हिमागमे ॥ देहोष्माणो विशन्तोऽन्त शीते
शीतानिलाहता । जठरे पिण्डतोष्माण प्रबल कुर्वतेऽन-
लम् ॥ विसर्गे बलिना प्राय स्वभावादिगुरु क्षमम् । बृह-
णान्यन्नपानानि योजयेत्तस्य युक्तये ॥ वसन्ते ऋक्षिणो वायु
राताम्रकिरणो रवि । नवप्रवालत्वक्पत्रा पादपा ककु
भोऽमला ॥ किशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजिता । को
किलालिकुलालापकलकोलाहलाकुला ॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्प-
निभस्तीक्ष्णाश्चैर्द्वदीपिता । दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतो
नैर्ऋतोऽसुख ॥ पर्वनातपसस्वेदैर्जन्तवो ज्वरिता इव ।
तापार्तुतुङ्गमातङ्गमहिषै कलुषीकृता ॥ दिवाकरकराङ्गार-
निकरैः क्षपिताम्भस । प्रवृद्धरोधसो नद्यश्छायाहीना मही
रुहा ॥ विशीर्णजीर्णपर्णाश्च शुष्कवल्कलताङ्किता । वर्षासु
वारुणो वायु सर्वस्यसर्मुद्भव ॥ भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्र-
वृन्दमन्दाविल नभ । दीधिका नववर्षाव्योममग्नसोपानप
ङ्कय ॥ वारिधाराभृशाघातविकासितसरोरुहा । सरित
सागराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥ मन्द्रस्तनितजीमूतशिखि
दुर्दुरनादिता । इन्द्रगोपधनु खण्डविद्युद्योतदीपिता ॥ परि
त श्यामलतृणा शिलीन्ध्रकुटजोज्वला । शरदि व्योम
शुभ्राभ्र किञ्चित्पङ्काङ्किता मही ॥ प्रकाशकाशसप्ताहकुमुदा
शालिशालिनी । विक्षिप्तीक्ष्णकिरणो मेघौघविगमाद्रवि ॥
बभ्रुवर्णोऽतिविमला क्रौञ्चमालाकुला दिश । कमलान्तर-
सलीनमीनहसासघट्टनैः ॥ तरङ्गभङ्गतुङ्गानि सरासि विम-
लानि च ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

ऋतुचर्याप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

१ ‘गजाविम’ अ । २ ‘देहोष्माण’ इत्यादिश्लोकद्वयस्थाने ‘शि-
शिरे शीतमधिक वातवृष्ट्याकुला दिश । शेष हेमन्तवत्सर्व विज्ञेय
लक्षणं बुधैः ॥’ इति श्लोक क ग ज अ पुस्तकेषु दृश्यते, किन्तु
सोऽत्रायुक्त । तस्य सुश्रुतपठितत्वादष्टाङ्गसङ्ग्रहे कुत्राप्यनुपलब्धत्वाच्च ।
३ ‘शुद्धीमदीधिति । दिशो ज्वलन्त्यो भूमि’ अ । ४ ‘नैर्ऋत सुख’
इति सङ्ग्रहद्वये पाठः, किन्त्वयुक्त । तस्य सुश्रुता (सू. अ. ६।३०)
दिविरुद्धत्वात् सर्वेष्वपि लिखितहेमाद्रिटीकापुस्तकेष्वनुपलब्धत्वाच्च ।
५ ‘मारुतातप’ क ग ज अ । ६ ‘मुद्गम’ स द्र । ७ ‘न्दमालावि’ क
ग ज । ८ ‘नवतोयौधैर्मग्न’ क ग ज । ९ ‘शिलन्ध्रकुटजोज्वला’ ख
घ झ । १० बभ्रु —कपिलपिङ्गल । ११ अस्याग्रे ‘रुतैर्भृङ्गशकुन्ताना
स्यावराणा च वृत्तिभिः । छायादिपरिहारैश्च ऋतुधामानि (ऋतुचिह्ना-
नि, क) लक्षयेत्’ इति क ग ज अ पुस्तकेष्वधिक श्लोक ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वस्थवृत्तेऽप्रवृत्तस्य वेगवारणशीलस्य च स्वास्थ्यसम्भव ।
अतो वेगवारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्तामधिकृत्याध्याय
आरभ्यते—

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—व्याख्याऽत्र प्रथमाध्यायवद्बोद्धव्या । रोगाणामनुत्पाद-
अनुत्पादनम्, तस्मै हितो रोगानुत्पादनीय । उपदर्शनं चेदम् ।
निदर्शनाख्यया तन्त्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशमनीयोऽपि, वाता-
दिरोधोत्थाना रोगाणामुपशमस्याभ्युपदेशात् । तथा च वक्ष्यति
(अस्मिन्नेवाध्याये श्लो ३४) —“अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष
प्रदर्शित । निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ॥” इति ।

आ० २०—रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते—अथेति । यत पूर्वयोरध्याययोर्नियतकालो विहारो
व्याख्यातः । इहानियतकालः । स च पञ्चधा,—वेगधारण,
वेगोदीरण, शोधन, बृहण, भूताद्यस्पर्शनं चेति । तेषां च
हानोपादानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनम्, प्रागभावप्रध्वंसहेतु-
त्वात् । तत्र धारणोदीरणयोर्हानात् प्रागभावः, शोधनाद्यु-
पादानादुभयम् । अत एवायं रोगानुत्पादनहेतुत्वाद्भोगा
नुत्पादनीयः । ननु, रोगानुत्पादनीयो यैद्ययमध्यायस्तैर्हौ-
षधस्कन्धे प्रणिधीयताम् । सत्यम् । य एव हि हेतवः, तान्ये
वौषधानि । असम्यग्योगसम्यग्योगावेवात्र भेदकौ । किन्त्व-
नुत्पन्नेषु व्याधिषु ये विहारारागागतो विधितो वा प्राप्ता
प्रायः सेव्यन्ते, ते हेतुस्कन्धे विधीयन्ते । तेषामेव हि प्रमा-
दात्प्रतिकूलदैवाद्वा सत्यसम्यग्योगो हेतुत्वम् । य उत्पन्नेषु, ते
भेषजस्कन्धे । तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्वा सति सम्य-
ग्योगो भेषजत्वम् । पूर्वयोरुत्तरेषां च षण्णामध्यायानामने-
नैवाभिप्रायेण हेतुस्कन्धे प्रणिधानमिति सकलमनाकुलम् ।
रोगानुत्पादनीयत्वं च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानाम्, तथा-
प्यस्यैव सज्ञाकरणमतिशयद्योतनार्थम् ।

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृदक्षुधाम् ।

निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥

स०—वातादीनां वेगान्न धारयेत् । सर्वत्र द्वन्द्वसमासः ।
क्षव—छिक्का । श्रमो—व्यायामायासः, तेन श्वासः श्रमश्वासः ।

१ अयं रोगानुत्पादनीयश्चरके सू. ७ अध्याये चि. २६ अव्याये
च, सुश्रुते उ. ५५ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू. ५ अध्याये च वर्णि-
तोऽस्ति । २ हान—त्यागः । उपादान—ग्रहणम् । ३ ‘यदय’ अ ।
४ ‘स्तदौष’ ख घ झ अ । ५ पूर्वयो—दिनचर्यतुर्चर्ययोः । उत्तरेषां—
द्रवद्रव्यविज्ञानीयादीनाम् । ६ ‘श्रमेण श्वासः श्रमश्वासः’ ठ ।

आ० २०-तत्र वेगधारण निषेधति-वेगाच्चेति । प्रवृत्त्यु-
न्मुखत्वं वेग । वातशब्देनाधोवात ऊर्ध्ववातश्च । क्षव-क्ष
वथु । श्रमेण श्वास श्रमश्वास । अश्रु-आनन्दज शोकज
वा नेत्रोदकम् ।

वातस्य प्राधान्यात्तद्वोधजान् रोगान् पूर्वं निर्दर्शयन्नाह—
अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्कृमाः ।
वातमूत्रशकृत्सङ्गदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः ॥ २ ॥

स०-अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते । ऊर्ध्ववातस्य-
उद्गाररूपस्य रोधात् मुखसाभ्या अरुच्यादयः । अत एवाधो
वातरोधाये रोगा अतिप्रत्यपारूपा गुल्मादयः, तेऽत्र पूर्वं
निर्दिष्टाः । उदावर्त-अशोनिदाने वक्ष्यते । रुक्-पीडा ।
क्लमो-ग्लानि । वातमूत्रशकृत्सङ्गो-वातादीनामप्रवृत्तिः । दृष्टे-
रमेश्च वयो-नाश । हृद्गदो-हृद्रोगः ।

आ० २०-तत्र निषेधातिक्रमे दोष दर्शयन् वेगधारण
जान् रोगानाह । तत्राधोवातरोधजान् रोगानाह-अधोवा-
तस्येति । रुक्-कोष्ठशूलम् । वातादीना सङ्ग-स्वाभाविक-
प्रवृत्तिरोधः । दृष्टिवध-तिमिरम् । अग्निवध-अग्निमान्धम् ।
हृद्गदो-हृद्रोगः ।

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ३ ॥
मुखेन विट्प्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्रामयाः स्मृताः ।

स०-शकृतो रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयो जायन्ते । उद्वेष्टन-
मिवोद्वेष्ट । पिण्डिकयोरुद्वेष्ट पिण्डिकोद्वेष्ट । पिण्डिका-जङ्घा-
काण्डस्य पश्चिमे भागे पिण्डिकाकृति कठिन मांसम् । तत्रोद्वेष्टनेनेव
रुग्भवतीत्यर्थः । प्रतिश्याय-पीनस । च समुच्चये । न केवल-
मेत एव, यावत्पूर्वोक्ता-गुल्मादयश्च, स्मृताः ।

आ० २०-अधोवातरोधजानन्तरमूर्ध्ववातरोधजेषु वा-

१ 'निर्दिशन्नाह' ट । २ अस्याग्रे "स्नेहस्वेदविधिसत्र वर्तयो
भोजनानि च । पानानि वस्तयश्चैव शस्त वातानुलोमनम् ॥ तत्र
वातोत्थे विकारे स्नेहः कर्तव्यः, स्वेदः कर्तव्यः । फलवर्तयः काया ।
वातहराणि भोजनानि कार्याणि । पानानि-सुखोष्णोदकपानानि का-
र्याणि । वस्तयश्च कार्याः । यत्किञ्चिद्वातानुलोमनं तच्छस्तम्" इति
सटीकः सार्थो वा श्लोकः पूर्वेषु सर्वेषु हृदयपुस्तकेषु मुद्रितो वर्तते ।
किन्त्वयं न ग्रन्थकारप्रणीतः, अतः प्रक्षिप्त एवेति प्रतिभाति । तस्य
प्राचीनलिखितारुणदत्तटीकापुस्तकेष्वनेकेष्वनुपलब्धत्वात्, हेमाद्रिच-
न्द्रनन्दनेन्द्रादिभिरपि टीकाकारैरस्वीकृतत्वात्, 'तदौषधम् । वर्त्यभ्य-
ङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ।' इत्यनेन पुनरुक्तत्वात्,
निर्दिष्ट साधनं तत्र' इत्यस्मिन् श्लोके 'वर्त्यभ्यङ्ग्यादिना साधनं
निर्दिष्टम्' इत्यरुणदत्तेन टीकायामुक्तत्वात्, सटीकाष्टाङ्गसङ्ग्रहेऽयनु-
पलब्धत्वाच्च । श्लोकस्त्वयं चरके (सू अ ७।१३) पठितः ।
३ 'ऊर्ध्वं वायु' ठ ज । 'ऊर्ध्ववायु' इति श्लोकार्थः अ क झ
पुस्तकेषु नोपलभ्यते, सर्वैरपि हृदयटीकाकारैरस्वीकृतं च, अतः
प्रक्षिप्तमिव प्रतिभाति ।

च्येषु शकृन्मूत्ररोधजाना वचनमधोवातरोधजर्तुल्यरोग-
योगत्वात् । तत्र विडोधजानाह-शकृत इति । जङ्घाया
पश्चिमे भागे पिण्डिकाकृतिमाम् पिण्डिका, तस्या उद्वेष्टनं-
उद्वेष्टमानायामिव दुःखम् । पूर्वोक्ता-अधोवातरोधजा ।

अङ्गभङ्गाश्मरीवस्तिमेद्वंक्षणवेदनाः ॥ ४ ॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः

स०-मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते । अङ्गानां भङ्ग-
स्फोटनमिवाङ्गभङ्गः । वस्त्यादीना वेदनया सम्बन्धः । मेद्व-
शिश्नम् । पूर्वं च प्रायो रोगा-अधोवातशकृद्रोधजा, तेऽपि
मूत्रस्य रोधाज्जायन्ते । प्रायोग्रहणात् वातादिरोधजा केचिदेवो-
त्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति ।

आ० २०-मूत्ररोधजानाह-अङ्गभङ्गेति । अङ्गभङ्गो-भज्य-
मानेष्विवाङ्गेषु दुःखम् । वस्त्यादीना च वेदना । पूर्वं
रोगा-अधोवातविडोधजा । ते च प्रायोग्रहणान्न सर्वे ।

तदौषधम् ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च ॥ ५ ॥

स०-तदौषध-तेषां वातादिरोधजाना रोगाणामौषधं चिकि-
त्सितं भवति । किं तत्? इत्याह-वर्तीत्यादि । वर्ति-मदन-
फलादिकृता फलवर्तिसज्ञा । अभ्यङ्ग-अभ्यञ्जनम् । अवगाहो-
वातहरद्रव्यसाविते द्रवे द्रोण्या निहिते पायुदेशस्यावस्थापनम् ।
स्वेदन-स्वेदः । बस्तिकर्म-मलप्रवृत्तये बस्तिविधौ वक्ष्यमाणम् ।

आ० २०-उक्तानां वातादिरोधजाना रोगाणामौषध-
माह-तदौषधमिति । कर्म चेत्यन्तेन । तेषां-अधोवातविण्मू-
त्ररोधजानामौषधम् । वर्ति-गुदे प्रणिधेया फलवर्तिसज्ञा ।
अवगाह-तैलादिपूर्णद्रोण्या निमज्जनम् ।

पुरीषरोधोत्थेष्वन्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह—

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु ।

स०-पुरीषवेगधारणेषु यक्ष्मसु-रोगेषु, विश-पुरीषस्य,
भेदि-भेदकमन्नपानं यावकमस्तुवास्तुकादिकमौषधम् । चशब्दा-
त्पूर्वोक्तं वर्त्यादि च ।

आ० २०-विडोधजाना विशेषमाह-अन्नपानं चेति ।
विड्भेदि-यक्ष्मस्त्वादिकम् । यक्ष्मसु-रोगेषु । चकार. सार्मा-
न्यानुप्रवेशार्थः । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तक्र
कौण्डिन्याय' इतिवत् सामान्यबाधः स्यात् ।

मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् ॥ ६ ॥

१ 'तुल्ययोगक्षेमत्वात्' ख घ ज झ । २ 'उद्वेष्टमानाया इव'
क । ३ 'प्रायोग्रहणं किञ्चिन्न्यूनतामाचष्टे । तथा चागम-—'प्राय-
शब्दो विशेषार्थे किञ्चिन्न्यूने च वृश्यते" इति' इति चन्द्रनन्दनः ।
४ सामान्य-वर्त्यभ्यङ्गादि, तस्य अनुप्रवेशो-ग्रहणम् । ५ 'मूत्रजेषु
तु' इत्यरुणदत्तसम्मतसार्थश्लोकस्थाने, हेमाद्यादयो 'मूत्रजेषु
प्रयुज्जीत सर्पिषश्चावपीडकम्' इति श्लोकार्थमेव पठन्ति, युक्ततर-
च । 'मूत्रजेषु च पानं तु' आ ।

जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् ।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

स०-मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्त-भोजनात्पूर्व, घृत पाने शस्यते । जीर्णान्तिकं घृतं च शस्यते । कथम् ? उत्तमया मात्रया-अहोरात्रजरणलक्षणया । योजनाद्वयमेतच्चावपीडक-संज्ञित-अवपीडकमुच्यते । योजनयोर्द्वयं योजनाद्वयं, प्राग्भक्त-स्नेहयोजना जीर्णान्तिरुन्नेहयोजना च । तत्र, प्राग्भक्त-यत्र घृतपानसमनन्तरं भक्तं भुज्यते, जीर्णान्तिक-यत् ह्यस्तनेऽन्ने जीर्णे घृतं प्रयुज्यते । प्रदेशान्तरेष्ववपीडकशब्देन योजनाद्वय-मेतदस्मिन्नेवेव वेद्यम् । तथा च वक्ष्यति (हृ चि अ ८। १२४)-“रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः” इति । तथाऽऽज्ञावतारे सूत्रोदावर्तचिकित्सायाम्-“अवपीडकमपिश्च विशेषान्मूत्रजे गदे” इति । ननु, वेगवारणेन बाहुल्येन मरुत एव कोपः । तथा च वक्ष्यति (अस्मिन्नेवाध्याये श्लो २३)-“ततश्चानेकवा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति” इति । पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतम् । अतस्तैलस्यैवावपीडकयोजन-मत्रोचितम्, न सर्पिषः । अत्रोच्यते । तैलस्य वातजितोऽपि बद्धविट्काल्पमूत्रस्वभावत्वादत्रायोग्यं पानम् । तथा च वक्ष्यति (हृ सू अ ५।५५)-“तैलं स्वयोनिवत्” इत्यारभ्य यावत् “बद्धविट्कम्” इति । स्वयोनिवदित्युक्तेश्चाल्पमूत्रत्वम् । तथा च वक्ष्यति (हृ सू अ ६।२९)-“उष्णस्त्वच्यो हिर्मैः स्पर्शेः केदयो बल्यस्तिलो गुरुः । अल्पमूत्रः” इति । तदेव तैलस्य बद्धविट्काल्पमूत्रस्वभावतया तदीयोऽवपीडको मूत्ररोधोत्थेषु रोगेष्वौषध-त्वेन न युक्तः, अपि तु सर्पिष एव युक्तः ।

आ० २०-मूत्ररोधजानां विशेषमाह-मूत्रजेष्विति । अवपीडको द्विविधः, -हृस्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः, उत्तमया अनन्नप्रयोगश्च । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ५)-“मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम् । जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम् । अवपीडकमेतच्च संज्ञितं” इति । चकार. सामान्यानुप्रवेशार्थं ।

धारणात्पुनः ॥ ७ ॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।

आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र शेषजम् ॥ ८ ॥

स०-पुनरिति व्यतिरेके । उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवन्ति । उरो-वक्षः, तस्याधो हृदयम्, तयोर्विबन्ध-अन्त-स्तम्भ इव । तत्र-तेषु रोगेषु, हिध्मावद्भेषजम्-श्वासहिध्मा-चिकित्सिते हिध्मायाश्चिकित्सितं वक्ष्यति ।

आ० २०-ऊर्ध्ववातरोधजानाह-उद्गारस्येति । रोधेनेति प्रकृतत्वाल्लभ्यते । कम्पः सर्वाङ्गानाम् । हृदयोरसोर्विबन्ध-

१ भक्त-अन्नम् । ‘मि सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दी-दिवि’ इत्यमरः । २ ‘भोजनपूर्व’ ट ठ । ३ ‘हिमस्पर्श’ ट ठ । ४ ‘त्वेन युक्तोऽपि न सर्पिष इव युक्त’ ठ । ५ ‘पुनरति-न्यति’ ठ ।

रज्ज्वादिभिर्बध्यमानयोरिव दुःखम् । आध्मान-उद्गारपूरणम् । उद्गाररोधजानामौषधमाह-हिध्मावदिति । हिध्मायाभिव हिध्मावत् ।

शिरोतीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भादितं क्षुतेः ।

स०-क्षुते-क्षवयो, धारणाच्छिरोर्यादयः स्युः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम्, गुणवचनेत्यादिना ष्यञ् । इन्द्रियाणां-दर्शनादीनां, दौर्बल्य-विषयग्रहणाशक्तिचम्, इन्द्रियदौर्बल्यम् । ननु च, पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तन्ते कदाचिद् गुणिन्यपि, त एव प्रतिषेधस्य विषया । यथा-पटस्य शुक्लो, गुडस्य मधुरः, इत्यादयः । ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनि, ते समासस्य । यथा-पटहशब्दः, पुत्रस्पर्शः, कन्यारूपम्, द्राक्षारसः, चन्दनगन्धः इत्यादयः । तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादावपि भावप्रत्ययान्तस्य सदा व्यतिरेकरूपत्वाद्गुणाभिवाचित्वमेव । तस्मादेवमादौ “तत्स्थैश्च गुणैः षपी समस्यते” इति समासः । तस्यायमर्थः-तेषु गुणेष्वेव तिष्ठन्तीति तत्स्था । एतदुक्तं भवति-गुण एव ये गुणा वर्तन्ते नैव द्रव्यात्मनि, तै सह पृष्ठी समस्यत इति । शुक्लादिशब्दानां तु कदाचिद्भ्रष्टवृत्ति-त्वात् सामानाधिकरण्येनापि वृत्तिर्दृष्टा । यथा-शुक्लं पट इति । गुणवृत्तित्वाच्च वेद्यविकरण्यनापि । यथा-पटस्य शुक्ल इति । तदेषा प्रतिषेधविषयत्वम् । पटहशब्दादीनां तु तत्स्थत्वात् समासविषयत्वमिति स्थितम् । नन्वेव सति बलाकाया शोक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वाक्तान्यायात्समासः प्राप्नुयात् । अत्रोच्यते । भाष्यकारवचनान्न भविष्यति । स हि “गुणवचन-ग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते” इत्युक्त्वाऽऽपवात्-“बलाकाया शोक्ल्यमित्यत्रापि यथा स्यात्” इति समासस्यात्राभावः । अर्दित-वातव्याधिनिदाने वक्ष्यते ।

आ० २०-क्षवथुरोधजानाह-शिरोतीन्द्रिय-शिरोर्यथा । इन्द्रियाणां दौर्बल्य-विषयग्रहणाशक्तिः । अर्दित-एकायाम् । क्षुते-क्षवयो ।

तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः ॥ ९ ॥
प्रवर्तयेत्क्षुतिं सक्ता स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ।

स०-क्षुतिं सक्ता-अप्रवर्तमाना, तीक्ष्णधूमादिभिः प्रवर्तयेत् । तीक्ष्णधूमो-धूमपानविधा वक्ष्यते । तीक्ष्ण चाञ्जन-अक्षिरोगेषु । तीक्ष्णाघ्राण-यक्षासया मरीचादिग्रहणम् । तीक्ष्ण नावन-नस्यविद्यो वक्ष्यति । स्नेहश्च स्नेहश्च तो च शीलयेत्-अभ्यसेत् । क्षुतिं क्षुतम् । सुश्रुते चोक्तम् (शा अ ४।५० टीकायाम्)-“प्राणोदानो समो स्याता मूर्ध्नि स्रोतः पथे स्थितौ । नस्तं प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तच्च विनिर्दिशेत् ॥” इति ।

आ० २०-क्षवथुरोधजानामौषधमाह-तीक्ष्णधूमेति । क्षु

१ ‘उद्गारपूर’ ख ग घ झ । २ ‘ग्रहणेऽशक्तत्वम्’ ट । ३ ‘न गुणिनि’ ट । ४ ‘क्षुतं तदभिनि’ ट । ‘क्षवथु त वि’ स सु ।

त्वरोधजेष्ववरुद्धा क्षुति तीक्ष्णैर्ब्रूमादिभिः सूर्यविलोकनेन च प्रवर्तयेत् । तथा स्नेहस्वेदा च शीलयेत् । सङ्गहे तु (सू अ ५) “योज्य वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकम् ।” इति ।

शोषाङ्गसादबाधिर्यसम्मोहभ्रमहृद्गदाः ॥ १० ॥
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः ।

स०-तृष्णाया निग्रहात्-निरोधात्, शोषादयो भवन्ति । तत्र-तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु, सर्वं शीतो विधि-ज्ञाना-नपानादिको हितः ।

आ० २०-तृद्धोधजानाह-शोषाङ्गसादेति । शोषो-मुख-शोष । अङ्गसाद-अङ्गवैकृत्यम् । सम्मोहो-ज्ञानाभावः । भ्रम-चक्रारूढस्येव भ्रमणम् । हृद्गदो-हृद्गोगः ।

तृद्धोधजानामौषधमाह तत्र शीत इति । तत्र-तृद्धोरोधजेषु । अङ्गभङ्गाश्चिग्लानिकार्यशूलभ्रमाः क्षुधः ॥ ११ ॥
तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम् ।

स०-क्षुध इति-निग्रहादित्यनुवृत्तिः, निग्रहापेक्षया षष्ठी । एव निद्राया इत्यत्रापि योज्यम् । क्षुधो-बुभुक्षया, निग्रहा-दङ्गभङ्गादयं षट् भवन्ति । सामान्येनापि शूलशब्दनिर्देशे पक्काशयगतं शूलो गृह्यते । क्षुद्गेगनिग्रहेण निरावरणं प्रभञ्जनं कुप्यति । तस्य च स्थानं पक्काशयः । वक्ष्यति हि (ह सू अ १२।१)-“पक्काशयकटी” इत्यारभ्य यावत् “पक्कावान् विशेषतः” इति । तत्र-क्षुन्निग्रहे, भोजनं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम् ।

आ० २०-क्षुद्धोधजानाह-अङ्गभङ्गाश्चितीति । ग्लानि-क्लमः । शूल-कोष्ठशूलम् ।

क्षुद्धोधजानामौषधमाह-तत्रेति । तत्र-क्षुद्धोधजेषु । निद्राया मोहमूर्वाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः ॥ १२ ॥
अङ्गमर्दश्च, तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ।

स०-निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति । तत्र-निद्रावेग-रोधोत्थे विकारे, स्वप्न इष्टः । संवाहनानि-स्वल्पानि मर्दनानि च ।

आ० २०-निद्रारोधजानाह-निद्राया इति । मूर्ध्नोऽक्षगौरवम् । आलस्य-अनुत्साहः । अङ्गमर्द-अङ्गभङ्गः ।

निद्रारोधजानामौषधमाह-तत्रेष्ट इति । स्वप्न-शयनम् । संवाहन-सुखस्पर्शमर्दनम् ।

कासस्य रोधात्तृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः ॥ १३ ॥
शोषो हिन्मा च, कार्योऽत्र कासहा सुतरा विधिः ।

स०-कासस्य-कासवेगस्य, रोधात्तृद्धिः तस्य-कासस्य

तृद्धि-आविक्रयः स्यात् । तथा, श्वासादयः । तत्र कासहा-कासचिकित्मितोक्तं, सुतरा-अतिशयेन, विधिः कार्यः ।

आ० २०-कासरोधजानाह-कासस्येति । तृद्धि-कास-तृद्धिः । शोषो-राजयक्ष्मा ।

कासरोधजानामौषधमाह-कार्योऽत्रेति । अत्र-कासरो-धजेषु ।

गुल्महृद्गोगसम्मोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् ॥ १४ ॥
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

स०-श्रमेण-अध्वव्यायामादिना साहसेन, सद्यो जातश्वासः श्रमश्चापः । तस्माद्विधारितात्-तद्देगरोधात्, गुल्मादयः स्युः । तत्र विश्रमणं हितम् । वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः ।

आ० २०-श्रमश्वासरोधजानाह-गुल्महृद्गोगेति । श्रमश्वासरोधजानामौषधमाह-हितं विश्रमणमिति ।
जृम्भायाः क्षववद्गोगाः, सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥ १५ ॥

स०-जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्गोगाः । तत्र सर्वा च वातघ्नी क्रिया, हितेति शेषः । जृम्भा-मुखविकासो गात्रविनामः ।

आ० २०-जृम्भारोधजानाह-जृम्भाया इति । क्षववत्-क्षवथोरिव शिरोर्यादयः ।

जृम्भारोधजानामौषधमाह-सर्वश्चेति । प्रकृतत्वाजृम्भारोधजानाम् ।

पीनसाक्षिशिरोहृद्गुलान्यास्तम्भारुचिभ्रमाः ।
सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १६ ॥

स०-बाष्पत-अश्रुणो विधारितात्, पीनसादयो भवन्ति । पीनसो-नासास्त्रावः । अक्षिशिरोहृदा रुजा सम्बन्धः । सगुल्मा इति सशब्दश्चार्थः, गुल्माश्चेत्यर्थः । तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा ।

आ० २०-बाष्परोधजानाह-पीनसाक्षीति । अक्षिरोग-शिरोरोगो हृद्गोगश्च । बाष्प-अश्रुः ।

बाष्परोधजानामौषधमाह-तत्र स्वप्न इति । तत्र-बाष्प-रोधजेषु । प्रिया-मनोहरा ।

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः ।

सकासश्वासहृत्तासव्यङ्गश्वयथवो वमेः ॥ १७ ॥

स०-वमे-छर्दिषो विधारिताया, विसर्पादयः स्युः । कोठो-लोहितकठिनं च मण्डलम् । अक्षिकण्डूपाण्ड्वामयमेन सम्बन्धः । व्यङ्गानि-मुखे श्यामानि मण्डलानि ।

आ० २०-वमिरोधजानाह-विसर्पेति । कोठ-क्षुद्रोर्ग-विशेषः । अक्ष्यामयः कण्ड्वामयः पाण्ड्वामयश्च । हृत्तास-

१ ‘रुद्धाया क्षुतेस्तीक्ष्णैः प्रवर्तनम्’ ख घ झ । २ अस्मिन्न-रुणदत्तसम्मतपाठस्थाने ‘शूलश्रमभ्रमा ॥ वैवर्ण्यं च क्षुधस्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ।’ इति युक्ततरश्चरकसम्मतश्च पाठो अ आ क ठ पुस्तकेषु दृश्यते । ३ ‘क्षुधो निग्रहः’ ठ । ४ आलस्यलक्षणं सुश्रुतेनोक्तम् (शा अ ४ । ५२)-“सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेष-णलोपता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ॥” इति ।

१ ‘श्वासविधारणात्’ आ क । ‘श्रमनि श्वासधारणात्’ स च । २ ‘तेषामेवौषधमाह’ क ग ज । ३ जृम्भालक्षणं सुश्रुतेनोक्तम् (शा अ ४।५०)-“पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः । यन्मु-ञ्चति सनेत्रास्रं स जृम्भ इति सञ्ज्ञितः ॥” इति । ४ ‘विधारणात्’ ठ । ५ ‘बाष्प’ घ । ६ ‘छर्दिरोधात्’ ट । ७ ‘कण्ड्वादीना’ ठ ।

हृदयादीपद्मथासहितलवणपानीयोद्विरणम् । व्यङ्ग-शुद्रो-
गविशेष ।

गण्डूषधूमानाहारा रुक्षं भुक्त्वा तदुद्गमः ।
व्यायामः स्फुतिरस्य शस्तं चात्र विरेचनम् ॥१८॥
सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थं च शस्यते ।

स०-तत्र गण्डूषादयः शस्ता । अनाहार-अभोजनम् ।
एतेषां द्वन्द्वः । तथा रुक्षं भुक्त्वा, तस्य-रुक्षस्य, उद्गम-छर्दनम् ।
एव प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रत्येति । ततो व्यायामाद्यत्र शस्तम् ।
तथा, क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यङ्गार्थं शस्यते-हितं भवति ।

आ० २०-छर्दिरोधजानामौषधमाह-गण्डूषेति । अना-
हार-उपवास । रुक्षमन्नं भुक्त्वा, तस्यैवाग्नस्य उद्गम-वम-
नम् । अस्य स्फुति-रक्तत्वाव ।

शुक्रात्तत्त्ववर्णं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः ॥ १९ ॥
हृदयथामूत्रसङ्गाहभङ्गवृद्धयश्मषण्डता ।

स०-शुक्राद्विवारितात् तस्य-शुक्रस्य स्तवणम् । तथा,
गुह्यवेदना-पायुवृषणमेहनानां शूलम् । तथा, श्वयथुः प्रकृत-
त्वाद्गुह्य एवेति योज्यम् । वृद्धि-वर्ध्म । अश्मशब्देनाश्मरी
कथ्यते । षण्डता-स्त्रीगमनाशक्तित्वम् ।

आ० २०-शुक्रोदधजानाह-शुक्रादिति । तत्त्ववर्ण-शुक्र
त्वाव । गुह्यस्य-मेढस्य वेदना श्वयथुश्च । वृद्धि-मुष्कवृद्धिः ।
अश्म-अश्मरी । षण्डता-अपत्यजननासामर्थ्यम् ।

ताम्रचूडसुराशालिवस्त्यभ्यङ्गावगाहनम् ॥ २० ॥
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः ।

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत् । तथा, बस्तिशुद्धिकरैः-
कूष्माण्डादिभिः, सिद्धं क्षीरं भजेत् । प्रियाश्च कान्ता । प्रियत्वेन
हि तद्विशेषः निरनुबन्धं रभसेनैव प्रवर्तते शुक्रम् ।

आ० २०-शुक्रोदधजानामौषधमाह-ताम्रचूडेति । ता-
म्रचूड-कुक्कुट । बस्ति-बस्तिकर्म । बस्तिशुद्धिकरैः-मूत्रा-
शयशोधनैर्यवक्षारादिभिः, सिद्धं (१) क्षीरं भजेत् । एव वेग-
रोधजा रोगा उक्ता ।

वेगरोधिनो ये न चिकित्सा, तान्दर्शयन्नाह-
तृदशूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विद्वमं वेगरोधिनम् ॥२१॥

स०-तृदं च शूलं च ताभ्यामार्तं-पीडितम्, तथा, क्षीण-
क्षीणदेहम्, वेगरोधिनं त्यजेत्-न चिकित्सेत् । तथा, विशः यो
वमति, तं च वेगरोधिनं त्यजेत् ।

आ० २०-तृडाद्युपद्रुतस्य वेगरोधिनः उपक्रमः निषेधति-
तृदशूलार्तमिति । क्षीण-क्षीणधातुम् । विद्वमं-पूँरीष वमन्तम् ।

अथ किमेत एव रोगा वेगोदीरणधारणाद्भवन्ति ? नेत्याह-
रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।

१ 'हितं सलवणं' ख घ ज । २ 'हारां रुक्षान्' अ । 'हार
रुक्ष' आ स द्र । ३ 'तदुद्गमेत्' अ आ क ठ । ४ 'भ्यङ्गार्थं' अ
ज ठ स स । ५ 'नुबन्धेन रभ' ठ । ६ 'सेन स्वयं प्रव' ट ।
७ 'पूरीषवमन्तम्' क ख ग घ झ ञ ।

स०-सर्वेऽपि रोगा जायन्ते न केवलं पूर्वोक्ता एव ।
वेगानां-पुरीषादिसम्बन्धिना, यान्युदीरणानि-अनागताना
प्रवर्तनानि, तैः । तथा, तेषामेवागतानां यानि विधारणानि-
अनुत्सर्गलक्षणानि, तैः । अत्रेयं युक्ति-वेगोदीरणधारणं नाम
वायो कर्म, तस्य क्रियावत्त्वात् । तेन च वेगोदीरणधारण-
लक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते । स कुपितः सर्वानेव
विकारान् जनयति । तथा चोक्तम् (ह सू अ १९।८५)-
“शाखागता कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च । ये
सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायो परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥
विद्वल्लेष्मपित्तादिमलोच्चयानां विक्षेपसहारकरः स यस्मात्” इति ।

आ० २०-वेगधारणवत्सर्वरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगो-
दीरणं निषेधति-रोगा इति । उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणैश्च
सर्वेऽपि रोगा जायन्ते, न पुनः पूर्वोक्ता एव । प्रवृत्तावनु-
न्मुखस्य (वेगस्य) बलादुन्मुखीकरण-उदीरणम् । वेग-
धारणवत्सर्वरोगहेतुत्वाद्देगोदीरणमपि त्यजेदित्यर्थः सिद्धम् ।
निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥२२॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति ।

अन्नपानौषध तस्य युञ्जीतातोऽनुलोमनम् ॥ २३ ॥

स०-तत्र-तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्ये, ये तु
भूयिष्ठ-बाहुल्येन भवन्ति गुल्मोदावर्तादयः, तान् प्रति “वर्त्य-
भ्यङ्ग” इत्यादिना, साधनं निर्दिष्टं-चिकित्सोक्ता । ततश्च-वेगो-
दीरणधारणात्, अनेकधा वायुर्यस्मात्कुप्यति । अतः-अस्मादे-
तो, तस्यानुलोमन-मार्गयोजकं, अन्नपानौषधं युञ्जीत । यद्यपि
वेगोदीरणधारणात् “सर्वे रोगा जायन्ते” इत्युक्तम् । तथापि,
यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यपाया रोगा भवन्ति,
न तथोदीरणात् । अतः एव तन्त्रकारोऽधोवातस्य रोधेनामी
रोगा भवन्ति, शक्यतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच । न तु तदु-
दीरणादमी रोगा भवन्तीति । प्रायोग्रहणं क्वचित् कफादेरपि
प्रकोप इति संमापादयति । तथा च वमिनिग्रहे उक्तम्-
“विसर्पकोठकुष्ठाक्षि” इत्यादि । तत्र “गण्डूषधूमानाहारा”
इत्यादिचिकित्सा । न चैवरूपो विविर्वायावुपदिश्यते । तस्मा-
त्प्रायोग्रहणम् ।

आ० २०-सर्वेषां साधनानुक्तौ हेतुमाह-निर्दिष्टमिति ।
सर्वेषां साधने वक्तव्ये, यत्केषांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साध-
नमुक्तम्, तत्रायं हेतु-यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते । इतरे
तु विरलम् ।

अनुक्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह-ततश्चानेकधे-
ति । यत्-यस्मात्, ततः-ताभ्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां,

१ 'न हि' ट । २ 'वेगोदीरणम्' झ । ३ अस्याग्रे 'अनागताना
वेगानां बलात्प्रवर्तनमुदीरणं वा' इत्यधिकं पाठः क पुस्तके ।
४ 'धारणजेपु' ट । ५ 'मध्याये तु' ठ । ६ 'णादचिरकालमा
नप्रत्यपाया' ट । ७ 'वेदयति' ट । ८ 'सादाभ्यां वेगो' क ज
ज । 'सात्ताभ्यां' घ झ ।

पवनं प्रकुप्यति । अनेकधा-अनेकव्याधिरूपेण । प्रायोग्रहणात् पित्तकफावपि । अतः-अस्मात्कारणात्, तस्य-वायो, अनुलोमनमन्नपानौषधं प्रयुज्जीत ।

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते, तर्हि लोभादीनामपि नरकादि-हेतूनां वेगा न धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह—

धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।

लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ॥ २४ ॥

स०-तुशब्दोऽवधारणे । सदा-सर्वकालम्, लोभेर्ष्यादीनां वेगान् धारयेदेव । हितैषी-यः पुरुषः स्वहितमिच्छन् । क^२ प्रेत्य चेह च,-परलोके तथेहलोके च । किम्भूतं सन्^२ जितानि-दान्तानि, इन्द्रियाणि-मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि, विषयाणामनमिलाषुकतया येन, स जितेन्द्रियः । जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारणे उपायः दर्शयति । जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः । लोभं-गृहवृष्णेत्यादि । ईर्ष्या-असूया । द्वेषो-वैरम् । मात्सर्यं-परगुणासहिष्णुत्वम् । रागो-प्रीतिः । आदिशब्देन भिध्यादिपरिग्रहः । प्रेत्येह चेति कर्तव्ये द्विश्वकारकरणं लोभादीनां वेगविधारणेन प्रेत्यै तथाऽस्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसेषा लोभादीनां विधारणं प्रेत्य हितम्, न तथेह लोके । पश्चाच्चिदिष्टत्वात् ।

आ० २०-लोभादिवेगधारणं विधत्ते-धारयेदिति । प्रेत्य-परलोके । इह-इहलोके । लोभो-लोलुपत्वम् । ईर्ष्या-परोत्कर्षासहनम् । द्वेष-परापकारेच्छा । मात्सर्यं-क्रोधः । रागो-विषयासक्तिः । आदिशब्दाच्छोकादयः । जितेन्द्रियः सन्-इन्द्रियजयवान् धारयेत्, न तु भयादिना । भयादिधृतानां रोगहेतुत्वात् । इति वेगोदीरणधारणप्रकरणम् ।

अन्यच्च हितैषी किं कुर्यात्? इत्याह—

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति ।

अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः ॥ २५ ॥

स०-मलानां-वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनाम्, यथाकालं शोधनं प्रति यतेत-यत्नं कुर्यात् । यो यस्य मलस्य शोधनकालः, स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः । किमर्थं मलानां शोधनं कार्यम्? इत्याह-अत्यर्थेत्यादि । हि-यस्मात्, ते-मला, अत्यर्थसञ्चिता-अतिशयेन स्वस्थाने वृद्धिं गता, कुतोऽप्याहारविहाररूपात् कोपहेतोः क्रुद्धा-कुपिता सन्त, कदाचिज्जीवितच्छिदः स्युः-भवेयुः । तस्मात्ते शोधनीयाः । अत्यर्थसञ्चितग्रहणेनैतद्व्योतयति । यद्येते मला अत्यर्थसञ्चिताः स्युः, तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य उपक्रमो ज्यायान् । लङ्घनपाचने तूपक्रममात्रे ।

१ 'जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतुप्रज्ञापराधासात्त्येन्द्रियार्थवर्जनम्' इति चक्रपाणिदत्तः । २ 'लोभ-विषयेऽनुचितप्रार्थना' इति चक्रपाणिदत्तः, 'अन्यत्वे स्पृहा' इति चन्द्रनन्दनः । ३ 'प्रेत्येह वाऽस्मिन्' ठ । ४ 'जयेन धा' क ग ।

अ० ८

आ० २०-शोधनं विधत्ते-यतेत चेति । मलानां-वातपित्तकफानां, शोधनार्थं प्रयत्नं कुर्यात् । हि-यस्मात्, ते शोधनं विना, अत्यर्थं सञ्चिताः स्युः, ततः क्रुद्धाः स्युः, ततो जीवितच्छिदः स्युः । यथाकालं-यस्य यस्य दोषस्य यस्य यस्य शोधनस्य च यो यः कालः, तदा तदा तस्य तस्य दोषस्य तत्तच्छोधनं कुर्यात्, अत्यर्थसञ्चिताद्यथा जीवितच्छिदः न स्यात् । यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ ५)-“चयकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः । प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणो गदान् ॥ अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमेहेहतौजसः । स्रोतोरोधाक्षैर्विभ्रशश्चासश्चयधुपाण्डुता ॥ आमोरुस्तम्भजठरकृच्छ्रालसरुदण्डकान् । तृप्तिप्रमीलकालस्य ग्रहण्यशोभगन्दरान् ॥ झीहविद्रधिबीसर्पमदसन्ध्यासपीनसान् । छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुःस्वप्नदर्शनम् ॥ कण्ठामयान् मूर्धरुजं प्रणाशबुद्धिनिद्रयोः । तेजोवर्णबलानां च तृप्यतो बृहणैरपि ॥ उच्चितैरपि चाहारैर्यस्यादस्य वहन्ति न । दोषोऽपलितवदना रस रसवहा शिरा ॥ वमर्नादीनतो युञ्ज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि ॥” इति । ननु, “भिषजः शोधनं प्राहुर्वैर्यं स्वस्थेन सर्वदा । पन्नगस्येव घोरस्य दोषस्य समुदीरणम् ॥” इति सुश्रुतादिभिः स्वस्थस्य शोधनं निषिद्धम्, इह तु विहितमिति विरोधः । मैवम् । विषयभेदात् । द्विविधो हि स्वस्थः, सञ्चितदोषोऽसञ्चितदोषश्च । तत्राद्यो विधेर्विषयोऽपरः प्रतिषेधयेति । ननु, सञ्चयो-वैषम्यम्, वैषम्यं च-रोगः, निरोगश्च-स्वस्थः, इति सञ्चितदोषस्य न स्वास्थ्यम् । मैवम् । (ह सू अ १२।२२)-“चयो वृद्धिः स्वधाकृयेव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु । विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गागमिता ॥ लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ।” इति कोपलक्षणेष्वस्वास्थ्यं रोगसम्भवश्च पठताऽऽचार्येण चयलक्षणेऽपि स्वास्थ्यं रोगसम्भवश्चेति ज्ञापितम्, अतः सञ्चितदोषोऽपि स्वस्थ इति ।

तदेवैतच्चेतसि कृत्वा, “दोषाः” इत्यादि, ग्रन्थकृदुवाच—

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २६ ॥

स०-दोषा-वातादयः, लङ्घनपाचनैर्जिता-प्रकृतिं प्रा-

१ 'अत्यन्तस' क ग । २ 'मेहहतौजस' क ख ग घ झ ञ । हतौजा-सन्निपातापरनामा ज्वरः । ३ 'धाक्षिवि' क ग । 'क्षविस-सश्वा' ज । अक्षविभ्रश-इन्द्रियनाशः । ४ 'दर्शनान्' ग । ५ 'रुज' स ड । ६ 'तैरुचिताचारै' ख घ झ । 'रपि वा क्षीरै' ग । 'रपि चाचारै' ञ । ७ 'दोषेण लिप्त' ख घ झ । ८ 'नादि ततो' झ ञ । ९ 'विधिविषय पर' ख घ झ । १० 'न चयल-क्षणेऽपि स्वास्थ्यं रोगसम्भवश्चेति । अत एव कोपलक्षणेऽपि स्वास्थ्यं ('चयलक्षणेऽपि स्वास्थ्यं रोगसम्भवश्चेत्यपठता कोपलक्षणेऽपि' ज) पठताऽऽचार्येण सञ्चितदोषोऽपि स्वस्थ इति ज्ञापितम् ।' क ग, ज, ञ ।

११ 'शुद्धास्तेषां न पुन' ठ ।

पिता सन्त, कदाचित्-कस्मिन्नपि काले, कुप्यन्ति । ये पुनः सशोधनैः शुद्धास्तेषां न पुनरुद्भव-उत्थानं न भवति ।

आ० २०-शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह-दोषा कदा-चिदिति । लङ्घनमत्रोपवास, पाचनस्य पृथगुपादानात् । सप्तसु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं प्रधानत्वात् प्रधानाद्धि प्राधान्य-मुक्तमप्रधानास्तुतरा लभ्यते । इति शोधनमुक्तम् ।

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ २७ ॥

स०-कालवित्-वैद्य, अतः-सशोधनाद्ध्वं रसायनानि प्रयोजयेत् । कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतानां मुपलक्षणार्थः । न हि कालमात्रवित् रसायनप्रयोगं सम्यग्विधा-पयितुं शक्तः । किम्भूतानि रसायनानि ? सिद्धानि, बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मरासिष्ठादीनि । कथं योजयेत् ? इत्याह-यथा-क्रममिति । यथाक्रमं यथायोगमित्यनेन रसायनवाजीकरणोक्तं स्मारयति । तत्रैष रसायनक्रमः (ह उ अ ३९।११)-“हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।” इत्यारभ्य यावत् “इत्थं सस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।” इति । एतदुक्तं भवति । यद्यप्येव वमनविरेचनास्थापनानुवासननावनं पञ्चभि-रपि कर्मभिः सस्कृतोर्ध्वाधः सकलकायं, तथाप्येष रसायनिको भूयः शरीरसंस्कारः करणीयः । तस्य तत्पूर्वकत्वात् । अतः एव सशुद्धदेहोऽयमिति कृत्वा त्रिवृद्धन्त्यादीनतिविरेचनात्मकान्नोपदि-शति । तथा वाजीकरणेऽप्याह (ह उ अ ४०।७)-“अथ स्निग्ध-विशुद्धानां निरुहान् सानुवासनान् । घृततैलरसक्षीरशर्करा-क्षौद्रसयुतान् ॥ योगविद्यो जयेत्पूर्वं क्षीरमासरसाशिनाम् । ततो वाजीकरान् योगान्” इति । तथा, यथायोग-यो यस्य युज्यते, दातुमित्यर्थः । यथा-इदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं पित्तप्रकृ-तेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि । तथाऽमुष्मिन् देशेऽमुष्मिन् काले वाऽमुष्मिन् वयस्यमुष्मिन् देहे रसायनं योग्यमिदमिति यथा-योगार्थः । एव वृष्ययोगेऽपि योज्यम् । अत्र च रसायनानि वातातपिकानि योजयेत्, न कुटीप्रावेशिकानि । स्वस्थवृत्ता-धिकारत्वात् तद्विधानस्य ।

आ० २०-अथ बृहणम् । तन्निविधम्, -रसायनवाजी-करणमाहारादिप्रयोगश्च । तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विधत्ते-यथाक्रममिति । यथाक्रम-स्वस्वविध्युक्तक्रमानति-क्रमेण । यथायोग-प्रकृत्यादियोग्यतानतिक्रमेण । सिद्धानि-बहुशो दृष्टफलानि । कालवित्-अवस्थाविज्ञाता । रसायनान-न्तरं वृष्ययोगांश्च-वाजीकरणोक्तान् योजयेत् ।

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्वृहणं क्रमात् ।

शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः ॥ २८ ॥

१ ‘प्राधान्यात्’ ख घ । २ ‘योग्यमत’ ड ज झ । ३ ‘काल-विद्यो वैद्य’ सोऽतः ठ । ४ ‘मुपाचरेत्’ ट ठ । ५ ‘देशे काले वा’ ट ठ । ६ ‘अस्य विधानस्य’ ट । ७ ‘यथायोग्य’ ज, झ । ८ ‘ममांसक्षीरघृ’ स स । ‘मांसरसादिभिः’ आ ड ज, ।

हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्बृहणचिपक्तिदैः ।

साभ्यङ्गोद्वर्तनस्नाननिरुहस्नेहबस्तिभिः ॥ २९ ॥

स०-भेषजेन क्षपिते-नरं शोचनक्षपिते सति, आहारै-भोज्यैर्वृहणं पथ्य-हितं, क्रमात्-न सहसैव । कैराहारै ? इत्याह-शाल्यादिभिः । किम्भूतै ? हृद्यानि च तानि दीपनानि भैषज्यानि-आषधानि च शुष्ठीपिप्पल्याद्रक्तवर्गोलादीनि, तैः सयोगो-मिश्रता, तस्मात् हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगात्, रुचिपक्ती ददति-अभिलाषपाकानुत्पादयन्ति ये शाल्यादयस्तैः रुचिपक्ति-देराहारैर्वृहणं भेषजक्षपिते पथ्यम् । किम्भूतैराहारै ? साभ्यङ्गे-त्यादि । सहाभ्यङ्गादिभिर्वर्तन्त इति साभ्यङ्गादय आहारास्तैः, आहारैरभ्यङ्गादिभिश्चेत्यर्थः । स्नेहबस्ति-अनुवासनम् ।

आ० २०-शोधनक्षीणस्य बृहणं विधत्ते-भेषजक्षपित इति । भेषजेन-प्रकृतत्वाच्छोधनेन, अतिसचयनिर्हरणाद-तियोगाद्वा क्षपित-कर्षितं, तस्मिन्, आहारै-भोज्यै, बृहणं पथ्य-हितम् । यस्तु शोधनेनाक्षपितः, तस्य रसाय-नाद्यैर्वृहणं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रमात्-बलानलाद्यनुसारेण । हृद्यानां भैषज्यानां संयोगाद्बृहणं, दीपनानां पक्तिदैः । स्नेह-बस्ति-अनुवासनम् । निरुहानुवासनावत्र बृहणौ प्राद्वौ । शोधनेऽतिवाच्ये भेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनादिभेष-जक्षपितस्याप्येतद्बृहणप्राप्त्यर्थम् ।

एव कृते पुरुषं किं प्राप्नोति ? इत्याह-

तथा स लभते शर्मं सर्वपावकपाटवम् ।

धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषता दैर्घ्यमायुषः ॥ ३० ॥

स०-तथा-तेन प्रकारेण पूर्वं शोधनं ततो बृहणं ततो रसायनप्रयोग इत्येवरूपेण, सर्वं-शोधनादिसेवी पुरुषः, शर्म-स्वास्थ्यं, लभते । तथा सर्वेत्यादि । सर्वं च ते पावकाश्च सर्वपावका, तेषां पाटव-शक्तिं लभते । तत्र (ह शा अ ३।५९)-“भौमाप्याग्नेयवायव्या पञ्चोष्माणः सनाभसा” इति पञ्च महाभूताग्नयः, सप्त धात्वग्नयः, त्रयोदशो जाठराग्नि-रिति । धीवर्णेत्यादि । धीवर्णयोश्चक्षुरादीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते । तथा, वृषता-स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते । तथा, दैर्घ्य-मायुष-जीवितस्याधिक्यं लभते ।

आ० २०-शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह-तथा स इति । शर्म-सुखम् । सर्वपावका-जाठराग्निभूताग्निधात्वग्नयः । वृषता-सम्भोगक्षमत्वम् । इति बृहणप्रकरणम् ।

अधुनाऽऽगन्तुरोगान् सोपक्रमाज्जिर्दिशति-

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः ।

रोगद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः ॥ ३१ ॥

१ ‘निर्वहणा’ ख घ झ । २ ‘दीपनीयानां’ ख घ झ ज । ३ ‘स-र्वलङ्घ’ ग । ४ ‘सर्वपावकशब्देन पञ्च पित्ताग्नयः, पञ्च भूताग्नयः, सप्त धात्वग्नयः, इति सप्तदशाग्नयो ग्राह्याः । लङ्घनेनापि हि सौ-श्रुते गर्भव्याकरणशरीरे अग्निशब्दस्यैतादृशमेवास्ति कृतं व्याख्या-नम् । ५ ‘सशोधना’ ठ । ६ ‘कामक्रोधम’ अ क ठ ।

स०-भूतानि च विष च वायुश्चाग्निश्च क्षत च भङ्गश्चेति द्वन्द्व । त आदिर्येषामागन्तुरोगहेतूना त एवम्, तेभ्य सम्भवो येषामागन्तुकगदाना ज्वरादीना ते भूतादिसम्भवा आगन्तवो रोगा स्यु । आगन्तुहेतुप्रभवत्वादागन्तवो गदा उच्यन्ते इत्यर्थः । न केवलमेत एव गदा, किन्तु रागद्वेष-भयाद्याश्चागन्तवो गदा स्यु ।

आ० र०-अथ भूताद्यस्पर्शनम् । तत्र भूतादीना रोग-हेतुत्वमाह-ये भूतेति । भूतो-ग्रह । वायु-झञ्झामा रुतादि । क्षत-शङ्खक्षतम् । भङ्ग-स्खलनादिहेतुको गात्र-भङ्ग । आदिशब्दात् श्रमादयः । आद्यशब्दात् शोकादयः ।

अधुनैषा चिकित्सा निर्दिशति—

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।

देशकालात्मविज्ञानं सद्गुत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ३२ ॥

अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम् ।

भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक् पृथक् ॥ ३३ ॥

अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः ।

निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नाना च शान्तये ॥ ३४ ॥

स०-प्रज्ञाया अपराधा-असाध्वाचरणानि, तेषा त्याग । तथा, इन्द्रियाणा-चक्षुरादीनामुपशमो-रूपादिविषयेऽतिप्रवृत्ताना सयमनम्, अशुभरूपे वा विषये प्रवृत्ताना सयमनम्, अलोलुपतेत्यर्थः । तथा, स्मृति-अतीर्तायादिसरणम् । देशो त्यादि । तथा, देशादीना विज्ञानम् । देशो-जाङ्गलादि, काल-शीतादि, आत्मा च-वातप्रकृत्यादि, एषा विज्ञान-अवबोध । तथा च, सता वृत्त-चरित सद्गुत्तम्, तस्यानुवर्तन-अनुष्ठानम् । निजानामागन्तूना च विकाराणामनुत्पत्त्यै-रोगाणामनुत्पादनाय, समासेन-सङ्क्षेपेण, विधिरेष-त्याग प्रज्ञापराधानामित्यादि सद्गुत्तस्यानुवर्तनमित्येवमन्त, प्रदर्शित-सम्यगुक्त । उत्पन्नाना मित्यादि । च समुच्चये । न केवल निजागन्तूना रोगाणामनुत्पत्त्यै विधिरेष प्रोक्त, यावदुत्पन्नाना-जाताना च, शान्तये विधि प्रोक्त ।

आ० र०-भूताद्यस्पर्शनोपायमाह-त्याग इति, देशेति, अथर्वविहितेति । “कायवाङ्मनोभेदेन त्रिविधमप्यहित कर्म प्रज्ञापराध” इत्युक्त सङ्ग्रहे (सू अ २२) । तेषा त्यागो-वर्जनम् । स्मृति-नक्तदिनानि मे यान्तीत्युक्ता । ग्रहा-सूर्यादयः । प्रज्ञापराधत्यागादिभूतादीना-आगन्तूना हेतू नाम्, अस्पर्शने-असम्बन्धे, उपाय । तथा, पृथक् पृथक् भूतप्रतिषेधादौ यो निर्दिष्ट सोऽप्युपाय । “अथर्वविहिता शान्तिः” इत्याद्यमसु श्लोक केचिदत्र न पठन्ति । तदसत्, पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वापत्तेः ।

१ ‘शङ्खकृतम्’ क ख । २ श्लोकोऽय हेमाद्रिसम्मत । ३ ‘अनुत्पत्तौ’ ग ख । ४ ‘तार्थसरणम्’ ट । ५ ‘भेदैस्त्रि (‘भेदेन त्रि’ ख. घ झ) विधस्य कर्मणोऽसम्यगयोग प्रज्ञापराध’ क ख ग घ ङ ज झ ञ । ६ ‘प्रज्ञापराधभूत’ ग । ‘भूततत्रप्रति’ ज । ७ केचित्-अरुणदत्तचन्द्रनन्दनादयः । ८ ‘स्यानुचितत्वा’ ज. ।

अध्यायार्थमुपसहरति-अनुत्पत्त्या इति । एष-वेगधा-रणनिषेधादि । समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च कान्द्वयेन वक्तुमशक्यत्वात् इत्येवपरम् । न त्वन्न समास उत्तरत्र तन्नान्तरे वा व्यास इत्येवपरम्, विस्तरप्रस्तावात् । नन्वेव चेत् पूर्वयोरध्याययोरनारम्भ, न हि निजागन्तुभ्योऽन्ये रोगा सन्ति, यदर्थं तदारम्भ । मैवम् । विषयभेदात् । कालार्थकर्मणा हि रोगहेतुत्वम् । तत्र कर्महेतवो रोगानुत्पादनीयस्य विषय, कालहेतव ऋतु-चर्याया, अर्थहेतवो दिनचर्याया ।

अयं मलानां शोधनकालानाह—

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते

विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥ ३५ ॥

स०-शीतशब्देन हेमन्तशिशिराख्यायुतं द्वावपि गृह्येते । तत्रोद्भवो-जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचय । त वसन्ते विशोधयन्-निर्हरन्, ग्रीष्मजमभ्रकाले-वर्षाकाले दोषचय विशोधयन्, तथा वार्षिक घनात्यये-शरदि दोषचयं विशोधयन्, आशु-यथोक्त कालमनुष्ठायन्, सम्यक्-यथावत्, त्रिविधमपि दोषचय विशोधयन्तुजान् रोगान् न जातु-कदाचित्, प्राप्नोति-आमादयति । वसन्ते विशोधयन्नित्यत्र वसन्त-प्रारम्भ एव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम्, प्रत्यवाय-भयात् । तथा हि ऋतुद्वयसञ्चितस्य दोषचयस्य चैत्रे विशो धनमक्रियमाण रोगानीकं कुर्यात् । घनात्यये वार्षिकमित्यत्रा-त्यन्तघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे विशोधयेदिति बोध्यम् । वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज एव । तस्माद्विश्रब्ध कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स विशोधयितुं युक्तः । अपि चात्र हेमन्तशिशिरकालजो दोषचयो वसन्ते शोधयितव्यः । तस्मा-दाश्वयुजे मासि वार्षिको दोषचयो यदि विशोभ्येत तदानीमति-तरा बहुरप्रे दोषचय स्यात्, कालस्य बहुलात् । ग्रीष्मजम भ्रकाल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारम्भमात्र एवेति बोध्यम् । तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति (ह सू अ १३।३३)—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिमचिता-न्वाय्वादीनां निर्हरेत् ॥” इति ।

आ० र०-तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शयति-शीतोद्भवमिति । वसन्ताभ्रकालघनात्ययशब्दैस्तदवयवाश्चैत्र-श्रावणकार्तिका लक्ष्यन्ते । वक्ष्यति हि (ह सू अ १३।३३)—“श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षा-हिमचितान् वाय्वादीनां निर्हरेत् ॥” इति ।

नित्यं हिताहारविहारसेवी

समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

१ ‘अनुत्पत्ताविति’ क ग ख । २ ‘नन्वत्रैव’ ज. । ३ ‘काल-माह’ ट, ठ. । ४ ‘लभ्यन्ते’ ख घ. झ. ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावा-

नातोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ३६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने रोगानु-
त्पादनीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स०-नित्य-सदैव, हिताहारविहारो सेवते तच्छीलो य स एवम्भूतो नर । तथा, समीक्ष्यकारी-विमृश्यविवायी, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते, एवं च कृत्वेतत्सम्पद्यते, एव बुद्ध्या शुभं करोत्यशुभं वर्जयति । तथा, विषयेषु-गन्धादिषु, असक्त-अलोलुपः । तथा, दाता-त्यागवान् । तथा, सम-सर्वेषु भूतेषु समचित्तः । तथा, सत्यपर-अवितयवाक् । तथा, क्षमावान्-यः शक्तोऽपि कृतापरैव दण्डेनानुरूपेण न योजयति । तथा, आप्तानुपसेवते तच्छीलो य स आप्तोपसेवी चारोगो भवति । न केवलं प्राक्तनविध्यनुष्ठानेनारोगः सम्पद्यते, यावदाप्तोपसेवी चेति चशब्दार्थः । “येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा । आप्ता शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ॥” इति (चरके सू अ ११।१८) आप्तलक्षणमिति । उपजातिवृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग
हृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० २०-दिनचर्यायां अर्थहेतुविषयत्वं दर्शयति-नित्यमिति । विषयेष्वसक्तः पुमानरोगो भवति-असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगजान् रोगान्न प्राप्तोति, यो हि नित्यं हितावेवाहारविहारौ सेवते, समीक्ष्य कार्यं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, सर्वेषु साम्येन वर्तते, सत्यभाषते, क्रोधहेतावपि न कुप्यति, आप्ताश्च गुर्वादीनुपसेवते इति । उक्तं च दिनचर्यायाम् (ह सू अ २।२९)-“न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत्” इत्यादि । सङ्गहे तु (सू अ ५)-“अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु । जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ कालोऽनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्या क्रिया कर्म सुखानुबन्धि । सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा सुखाय ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामनुवर्द्धसायने ।

रोगानुत्पादनाध्यायः सामस्त्येन निरूपितः ॥ ४ ॥

१ ‘इदं’ ठ । २ ‘ता-त्यागी त्याग’ ठ । ३ ‘राधे दण्डमनुरूपं’ ठ । ४ ‘शिष्टाश्च विबुद्धास्तेषां’ इति पाठान्तरम् । ५ ‘रोगाभावप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्’ क.ज. । ‘त्पादनीयश्च’ झ. ।

स०-अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तस्यायं सम्बन्धः “नित्यं हिताहारविहारसेवी” इत्युक्तम् । तौ चाहारविहारौ दिनचर्यार्तुचर्ययोर्यद्यपि नियमितौ, तथापि न भवत्यलं हिताहितस्वरूपविज्ञानम् । एव हि तत्रावादीत् (ह सू अ ३।२६)-“गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरास्यजेत्” । तथा, (ह सू अ ३।४७)-“व्यक्ताम्ललवणक्षेहं सुशुक्रं क्षौद्रवल्गु” । तथा, अनन्तरातीतेऽप्यध्याये जगाद (सू अ ४।६)-“अन्नपानं च विद्भेदि” इति । तदियता वाक्येन न ज्ञायते किं पुनस्तत् गुरुशीतम्? किं लघु? किं स्निग्धाम्लम्? किं शकृद्भेदनम्? इति । तस्मादाहारद्रव्यस्वरूपमतः परं प्रतन्यते । तत्रापि पञ्चवर्गस्वभावत्वेनाल्पवक्तव्यत्वात् प्राग्द्रव्यद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्देष्टुं युक्तम्, अन्नस्य सप्तवर्गस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह—
अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-अपामेवायं स्वाभाविको गुणो यत् द्रवत्वम् । अतो यानि कानिचित् द्रवरूपाणि द्रव्याणि तानि सर्वाणि आप्यान्येव क्षीरदध्यादीनि । तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रव्यव्यक्तिपरिग्रहार्थं शास्त्रकृता प्रयुक्तः । द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि, तेषां विज्ञानं-अवबोधः, तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽध्यायः, तं व्याख्यास्यामः-प्रथमिष्यामः ।

आ० २०-द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । यत् पूर्वैस्त्रिभिर्ध्यायैर्विहार उक्तः । आहारो वक्तव्यः । स च द्विविधः, द्रवोऽद्रवश्च । तत्र द्रवोऽस्मिन्नध्याये । अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः । तत्र च पञ्चवर्गाः । वक्ष्यति हि (ह सू अ ५।८३)-“तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्” इति ।

प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः । तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहेऽन्नपानप्रकरणेऽध्यगीष्ट (सू अ १०)-“अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम्, सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसाम्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च” । तथा, तत्रैवाच्येष्ट (स सू अ. ६)-“पानीयं

१ ‘न तज्ज्ञायते’ ठ । २ ‘लघुशीतम्’ ट । ३ ‘स्निग्धोष्णम्’ ट ठ । ४ ‘हारद्रवद्रव्य’ ठ । ५ ‘अन्नस्याद्रवस्वभाव’ ठ । ६ इदं द्रवद्रव्यविज्ञानं चरके सू २७ अध्याये, सुश्रुते सू ४५ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू ६ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ७ ‘अन्यान्येव’ ठ । ८ ‘अन्नपाने’ ट ठ । ९ ‘साम्यत्वाज्जी’ स झ ।

प्राणिना प्राणा विश्वमेव च तन्मयम्” इत्यादि । तथा, चात्रै-
वाभ्यसङ्गहेऽपि तदेव प्रागुपनीतम् (स सू अ १३)-
“श्रेष्ठमुदरमाश्वासनस्तम्भनक्लेदनानाम्” इति । बहुगुणत्वा-
च्चान्तरिक्षस्य जलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह—

अथ तोयवर्गः ।

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनम् ।
तन्वव्यक्तरसं मृष्ट शीतं लघ्वमृतोपमम् ॥ १ ॥
गङ्गाम्बु नभसो भ्रष्टं स्पृष्ट त्वर्केन्दुमारुतैः ।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते ॥ २ ॥

सू०-जीवन-ओजोविवृद्धिकरम्, सौम्यवातुवर्धनमित्यन्ये ।
तर्पण-क्लमहत्, [तृप्तिरुदित्यन्ये] । हृद्य-हृदयाय हितम्,
न तु हृदयस्य प्रिय हृद्यमिति व्याख्येयम् । एव हि व्याख्याय
माने, “अम्ल हृद्यानाम्” (च सू अ २५।३९) इत्यग्राणा
मध्ये तत्पाठ मुनिर्नैवाकरिष्यत् । यस्मात्किञ्चित् द्रव्य कस्यचि-
त्प्रियं भवति, न सर्वं सर्वस्य । तस्माद्धृदयाय हितं हृद्यमिति
बोध्यम् । तथा, ह्लादि-आह्लादकरम् । तथा, बुद्धे प्रबोधनम्,
यावन्मात्रा यस्य शेमुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगा-
द्भवतीत्यर्थः । तनु-स्वच्छम् । अव्यक्तरस-अनभिव्यक्तषड्रस-
मित्यर्थः । मृष्ट-अत्यास्वादसुखम् । सन्ति हि भूरिरेसकाथ-
चूर्णवटकादीन्यप्यव्यक्तरसानि, न तु कात्स्न्येन तानीन्द्रिय-
प्रसादास्वादप्रीतिकराणि । तथा, अनुरसबाहुल्यात्पृथगपि
द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि, न तु पुनस्तानि तथा
मन प्रीणनानि । पानीयस्य चाव्यक्तरसस्याप्याश्रयवशात् कषा
यत्वस्वादुत्वादि भवत्येव । तथा चाष्टाङ्गसङ्गहेऽपठत् (सू
अ ६)-“श्वेते कषाय, तत्स्वादु कृष्णे, तिक्तं च पाण्डुरे”
इत्यादि । मृष्ट-शुद्धमिति न व्याख्येयम् । तथा च मुने
(च सू अ २७।१९३)-“शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं
लघुं षड्गुणम् । प्रकृत्या दिव्यमुदरम्” इति । अत्र हि मृष्ट-
विमलयोर्द्वयोरुपादाने पौनरुक्त्य स्यात् । तस्मान्मृष्टशब्दोऽत्र
मन प्रीणनार्थः । तथा, शीत-वीर्येण च स्पर्शेन च । तथा,
लघु-लघुगुणयुक्तम् । तथा, अमृतोपम-यथा किलामृतं त्रिदो-
षघ्नत्वधातुसाम्यकृत्त्वविषार्तिजित्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं तथैवैत
जलमपीत्यर्थः । तथा चोक्तं सङ्गहे (सू अ ६)-“सूर्यो-
द्धतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम् । शैत्यजीवनसौम्यत्वे पित्त-
रक्तविषार्तिजित् ॥” इति । तथा, नभसो भ्रष्ट-अन्तरिक्षात्पतित-
मात्र, वज्रादिगृहीत गाङ्ग जलमीदृगुण भवति । तुशब्द
पुनरर्थः । अर्केन्दुमारुतै - रविचन्द्रानिलै, स्पृष्ट-सम्बद्ध सत्,
पुन हिताहितत्वे-पथ्यापथ्यत्वे, देशकालावपेक्षते-देशकालाव-
नुवर्तते । देशो विषय पात्रमाश्रय इति पर्याया । तत्र

किमनूपदेशे जाङ्गले वा तत्पतितम्^१ तथा, किमसितश्वेताद्यन्य-
तमे वा^२ इति देशानुवर्तनम् । तथा, शीते किमुतोष्णेऽथवा
वर्षाख्ये पतितम्^३ इति कालानुवर्तनम् । रविचन्द्रानिलरिति
समस्तनिर्देशो यदा समस्तरेतै स्पृष्टं न तु व्यस्तै, तदा हिना-
हितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति । सद्यो वज्रादिगृहीतस्य
जलस्य तु न सर्वैरेतैर्योग सम्भवतीति तत्प्रायेण हितमेव ।

आ० र०-तत्रादौ तोयवर्गः । तैत्तोय द्वेधा,-दिव्य भौम
च । दिव्य चतुर्धा,-धार कार तौषार हैम च । धार द्वेधा,-
गाङ्ग सामुद्र च । तत्र गाङ्गगुणानाह-जीवनमिति । जीवन-
प्राणधारणम् । तर्पण-तृप्तिजननम् । हृद्य-हृदयस्य प्रियम्,
तत्प्रसादकरत्वात् । ह्लादि-सुखजनकम् । बुद्धिप्रबोधन-प्रज्ञा-
विकाशजनकम् । तनु-सर्वभ्योऽपि विरलम् । अव्यक्तरस-रस-
वदप्यनभिव्यक्तमधुरादिरसविशेषम् । मृष्ट-जिह्वेन्द्रियप्रि-
यम् । शीत-स्पर्शवीर्याभ्याम् । लघु-शीघ्रपाकम् । अमृ-
तोपम-देवानाममृतमिवेद मनुष्याणाम् । गङ्गाम्बु-आका-
शगङ्गातोय मेघैरानीतम् । नभसो भ्रष्ट-आकाशात्पतितम्,
दिव्यमित्यर्थः । गङ्गाम्बुवति सामुद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम् । नभसो
भ्रष्टमिति भौमस्य ।

दिव्यस्य भौमाद्विशेषमाह-स्पृष्टमिति । दिव्यमेव भूत-
स्वन्धाङ्गौममुच्यते । तच्चाकारादिभि स्पृश्यते । स्पृष्टं च व्यक्त-
रसत्वादिदोषसम्बन्धाद्धिताहितत्वे भूयो देशकालावपेक्षते ।
भूयोऽग्रहणं दिव्यस्यापि किञ्चिद्देशकालापेक्षत्वं द्योतयति ।
देशापेक्षा यथा-सुपात्रस्थ हितम्, अहितं दुष्पात्रस्थम् ।
वक्ष्यति हि-“ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ।”
इति । कालापेक्षा यथा-आर्तव हितम्, अनार्तवमहितम् ।
वक्ष्यति हि-“अनार्तव च यदिव्यमार्तव प्रथमं च यत्”
इति । भौम तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते । तत्र देशापेक्षा
यथा-जाङ्गले हितम्, अहितमनूपे । तत्रापि शुच्यादौ हितम्,
अहितमशुच्यादौ । तत्रापि कृपादौ हितम्, अहितं पल्व-
लादौ । तत्रापि सुपात्रे हितम्, अहितं दुष्पात्रे । तत्रापि
क्वचिद्देहे हितम्, अहितं क्वचित् इत्यादि । कालापेक्षा यथा-
शरद्रीष्मयोर्हितम्, अहितमन्यदा । तत्रापि दिवा हितम्,
अहितं रात्रौ । तत्रापि भुक्तस्य मध्ये हितम्, अहितमन्ता-
द्यो, इत्यादि । दिव्य सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां हितम् ।

नन्वाकाशात्पतत् लक्षणमन्तरेण गाङ्गमिदमिति न ज्ञायत
इत्याह—

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजंते स्थितम् ।

१ अन्ये-इन्द्रादयः । २ [ ] इति नास्ति ठ पुस्तके ।
३ ‘प्रियमिति हृद्यमिति’ ठ । ४ ‘बोद्धव्यम्’ ट । ५ ‘मृष्टमित्या-
स्वाद’ ठ । ६ ‘रसशर्कराकाथ’ ठ । ७ ‘न्यव्यक्त’ ठ । ८ ‘प्रीण-
यन्ति’ ठ । ९ ‘शुद्ध’ ठ । १० ‘तथैतज्जल’ ठ । ११ ‘प्रयुक्त’ ठ ।

१ ‘वा पतितम्’ ट ठ । २ ‘किमुतासित’ ट । ३ ‘तत्र तोय’
ख घ झ ञ । ४ ‘भ्यो विरलम्’ ख घ झ ञ । ५ ‘स्य विशेषाङ्गौ-
ममाह’ ख घ झ । ६ ‘ग्रहणादिव्य’ क.ग । ७ ‘पेक्षित्व’ क.ग.
ज । ‘पेक्षित्व’ ज. । ८ ‘त्पतित’ ट । ९ ‘यते कतमद्गाङ्ग कतम-
त्सामुद्रमित्याह’ ट । १० ‘जतस्थितम्’ अ.ख.घ.झ.ठ.स.ड. ।

अक्लिन्नमविवर्णं च तैत्पेयं गाङ्गम्

स०-येन-अम्बुना, अभिवृष्ट-आभिमुख्यतः सिक्त, शाल्यत्र राजतस्थितमक्लिन्न-अक्लेदयुत, अविवर्णं च भवति, तद्गाङ्गं जलं पेयम् । पेयमित्युपलक्षणार्थम्, स्नानावगाहशोरपि तत्पथ्यमेव । रजतस्य रूप्यस्य विकारो राजतम् । प्राणिरजतादिभ्योऽन् ।

आ० २०-गाङ्गं लक्षयति-येनाभिवृष्टमिति । अभिवृष्ट-धारासम्पातेन सिक्तम् । राजते-रौप्यपात्रे । अक्लिन्न-सिक्थप्रक्लेदरहितम् । अविवर्णं-वैर्णान्तररहितम् । परीक्षा च सुहूर्तमात्रम् । उक्तं हि सुश्रुते (सू अ ४५।७)-“सं यादं सुहूर्तमात्रं स्थितस्तादृश एव भवति, तदा गाङ्गं पततीत्येव गन्तव्यम्” इति । पेय-पानार्हम् ।

अन्यथा ॥ ३ ॥

सामुद्रं, तत्र पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना ।

स०-अन्यथा सामुद्रमिति । एतल्लक्षणावपर्ययेण येनाम्बुना सिक्तं शाल्यत्रं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्, तत्सामुद्रम् । तच्च न पातव्यम् । अत्रापि पाननिषेध उपलक्षणार्थः । स्नानावगाहावपि हि नानेन कार्यौ । सामुद्रस्य क्षारान्वयत्वात् क्लेदनादियोगः । ननु, सामुद्रमित्युक्तम् । यतः सामुद्रशब्दस्य धूमादिपाठात् धूमादिभ्यश्चेति बुद्ध्या भवितव्यमिति केचित् । मैवम् । धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे पठ्यते, समुद्राच्चावि मनुष्ये च बुज् । सामुद्रिकी नौ सामुद्रिको मनुष्यः । अन्यत्र त्वणिव, सामुद्रं जलमिति । तस्माद्व्याप्यमेवैतत् । एव सामुद्रो मणिरित्यादयो वेद्याः । अथ किं सदैवैतन्न पातव्यम्? नेत्याह-मासादित्यादि । आश्वयुजमन्तरेणैतन्न पातव्यम् । आश्वयुजे तु मासि कालस्वाभाव्यात् पथ्यमेवेति भावः । सुश्रुतस्त्वधीते (सू अ ४५।७)-“गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति मावव । तदुपाददीत” इत्यादि ।

आ० २०-सामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति । अन्यथा-क्लेदवैवर्ण्योत्पत्तौ ।

सामुद्रपानं निषेधति-तत्रेति । तत्-सामुद्रम्, मासादाश्वयुजाद्विना, गृहीतमिति शेषः । उक्तं हि सुश्रुते (सू अ ४५।७)-“सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्भवति” इति ।

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥ ४ ॥

तदभावे च भूमिष्ठमान्तरिक्षानुकारि यत् ।

शुचिपृथ्वसितश्चेत्तद्देशेऽर्कपवनाहतम् ॥ ५ ॥

१ ‘वा’ अ आ ख घ ङ ठ स ड । २ ‘तत्तय’ अ जा ङ ज ठ स मू । ३ ‘वर्णान्यत्वरहि’ अ । ४ स-शाल्योदनपिण्डः । ५ अस्याग्रे ‘शरत्पयो विनिर्मुक्तं महावैदूर्यसन्निभम् ।’ इत्यधिकं आ पुस्तके । ६ ‘न तेन’ ट । ७ ‘प्रायशो’ स सु । ८ ‘मावव’ इति सुश्रुते नोपलभ्यते । ९ ‘वे पिबेद्भूमिमा’ अ । १० ‘भूमिष्ठ’ इत्यत्र दत्तपठितपाठो न मनोरमः, सङ्गद्वयश्रुताद्यसम्मतत्वात् ।

स०-ऐन्द्र-आन्तरिक्षम्, अम्बु-जलं गाङ्गम्, सुपात्रस्थ-शोभने भाजने राजतादौ स्थितम्, अविपन्न-अदूषितमविनष्ट, पिबेत् । न मलिनाशुचिजुगुप्सितपात्रस्थम् । तदभावे-तस्यैन्द्रस्याभावे सति, भूमिष्ठ-बाहुल्येन, आन्तरिक्षानुकारि-आन्तरिक्षमैन्द्रं जलं यदनुकरोति स्वच्छादिगुणैः सदृशं, तत्पिबेत् । तदेवाह-शुचीत्यादि । शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्चेत्तश्च शुचिपृथ्वसितश्चेत्, तस्मिन् देशे यज्जलं स्थितम् । तथा, अर्कपवनाभ्यामाहत-आसमन्तात् कान्तम् । ईदृशमान्तरिक्षानुकारि स्यादिति भावः ।

आ० २०-दिव्यपानं विधत्ते-ऐन्द्रमिति । ऐन्द्रं-दिव्यम् । सुपात्रस्थ-शुद्धसौवर्णादिपात्रस्थम् । उक्तं हि सङ्गहे (सू अ ६)-“खातघ्नौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः सुतं जलम् । हैममृन्मयपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत् ॥” इति । अविपन्न-स्पर्शरसादिविकृतिरहितम् । सदा-सर्वेषु ऋतुषु ।

भौमपानं विधत्ते-तदभाव इति । तदभावे-दिव्याभावे । भूमिष्ठ-भोमम् । आन्तरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणम् । शुच्यादौ देशे स्थितम् । शुचि-निर्मलः । पृथु-विस्तीर्णः । असित-कृष्णः । श्वेतो-धवलः ।

इदानीं यादृशं जलं न पेयम्, तद्दर्शयति—

न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम् ।

सूर्येन्दुपवनादष्टमभिवृष्टं घनं गुरु ॥ ६ ॥

फेनिलं जन्तुमत्तं दन्तग्राह्यतिशैल्यतः ।

अनार्तव च यद्विषमार्तवं प्रथमं च यत् ॥ ७ ॥

लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसश्लेषदूषितम् ।

स०-पङ्क-ऊर्दमः । शैवाल-शैवलम् । तृण-खटः । पर्ण-पत्रम् । आविलं चास्तृतं चाविलास्तृतम्, पङ्कादिभिराविलास्तृतं पङ्काद्याविलास्तृतम् । यथासम्भवमत्र सम्बन्धः, तेन पङ्केनाविल-कृच्छ्रः, शैवालादिभिरास्तृत-सञ्छादितमिति बोध्यम् । तथा, सूर्येन्दुपवनैरदृष्ट-अनासेवितं, न पिबेत् । तथा, अभिवृष्ट-तत्कालपतितान्यवर्षमिष्टीभूतं कालान्तरौ-श्रितम् । खरनादे त्वेवमुक्तम्-“वार्षिकं तदहर्दृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् । व्युष्टं द्विरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥” इति । तथा, घन-अस्वच्छम् । तथा, गुरु-गुरुगुणम् । तथा, फेनिल-फेनवत् । तथा, जन्तुमत्-कीटयुक्तम् । तथा, तप्त-उष्णम् । तथा, अतिशैल्यत-अतिजाड्यात्, दन्तग्राहि-दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमानं करोति, तच्छीलम् । न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम् । इत्यत्र प्रायो भूमिष्ठतोयस्य निषेधः । अधुना आन्तरिक्षं यन्न पेयं तदाह-अनार्तवमित्यादि । यद्विषं जलमार्तवं न भवति, तच्च न पिबेत् । ननु, सर्वमेव दिव्यं जलमार्तवम्, कालस्य ऋतुरूपत्वात् । ऋतौ च भवमार्तवम् । एव च न किञ्चिद्विषं दनार्तवं सम्भवति । उच्यते । अनार्तवं न पिबेत् । अर्थादार्तवं पिबेदित्युक्तं भवति । तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो दिव्यस्य

१ ‘श्वेतवौत’ अ । ‘खातो-जलग्रहणार्थां भूकुण्डिका’ इतीन्दुः ।

२ ‘भ्यश्च्युत’ क ग स स । ३ ‘राविश्रान्तम्’ ठ । ४ ‘त्रिरात्रतश्चैव’ ट ।

जलस्य काल ऋतुरूपो बोध्यो वर्षाख्य, यस्मिन् काले दिव्य जल पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते । यथा—“वर्षासु दिव्यनादेये” इत्यादि । अन्यर्तुभव त्वनार्तवत्वात् पेयम् । अत्र च वर्षाख्य ऋतुश्चातुर्मासिकोऽभिप्रेत । अत एवाश्वयुजे मासि दिव्य जल पेयत्वेनानुज्ञे । अन्यथा ह्यनार्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात् । अर्तव प्रथम च यत्-न केवलमनार्तवं न पिबेत् यावदार्तवमपि प्रथम न पिबेत् । कुतो हेतोः ? इत्याह—लूतादीत्यादि । लूता आदिर्येषां ते लूता दय, -क्षुद्रजन्तव प्राणिविशेषा, तेषां तन्तुविण्मूत्रविषाणि । तन्तु-सूत्राकारविशेषो, लालेख्ये । तेषां लूतादितन्तुविण्मूत्र विषाणां संश्लेष-सम्पर्क, तेन दूषितं यत्, ततस्तदार्तवमपि न पेयम् । केचित्त्वेव व्याख्यानयन्ति—आर्तव प्रथम च यत्तन्न पेयम्, लूतादितन्त्वादितदूषितं च न पेयमिति । सङ्ग्रहे चाध्यगृष्ट (सू अ ६)—“तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाभ्यां नोदरज्वरान् । कासाभिसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानत ॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते । घनवस्त्रपरिस्त्रावै क्षुद्रजन्तवभिरक्षणम् ॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमभ्यर्कायसपिण्डकैः । पर्णामूलविसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः ॥ वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनम् । पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम् ॥” इति ।

आ० २०-पङ्काविलादे पान निषेधति-न पिबेदिति । पङ्कादिभिर्यथासम्भवमाविलमास्तृतं च । आविल-मलिनम् । आस्तृत-आच्छादितम् । अभिवृष्ट-अभिनववृष्टम् । कालमानं तूक्तं खारणादिना—“वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम् । व्युष्टं द्विरात्र तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम् ॥” इति । घन-सान्द्रम् । जन्तुमत्-कृमिजुष्टम् । तप्त-भूमिष्ठमेव सूर्याशुभिः । अतिशैत्यादन्तग्राहि-दन्तपीडकम् । अनृतु-वृष्टेरकालः । स चोक्तो ज्योतिः शास्त्रे—“अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः । यावत्प्रवर्तते तावदकालं परिकीर्तितं ॥” इति । प्रथम-अगस्त्योदयात्प्राक् वृष्टम् । स च सिंहाराश्याकं इति ज्योतिर्विदः । आर्तवमपि कुतो न पिबेत् ? यतो लूतादीनां-खेचराणां विषप्राणिनां, तन्त्वादिर्येषां संश्लेष, तेन दूषितम् । तन्तव-तन्निर्मितानि सूत्राणि । उक्तं च काश्यपेन—“बलाहकाद्यां समदा कीटा लूताश्च खेचराः । तद्विषोत्सर्गसर्गादग्राह्यं तत्तदा जलम् ॥” इति । अथ च दोषोऽगस्त्योदयादपैति । उक्तं च ज्योतिः शास्त्रे (बृ स अ. १२।१२)—“सलिलममरपाज्ञयोज्झितं यद्ध नपरिवेष्टितमूर्तिभिर्भुजैः । फणजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥” इति ।

१ ‘स्य ऋतुर्बोध्यो’ ठ । २ ‘यतस्तदार्तव’ ठ । ३ ‘द्विरात्र-तत्रैव’ क ग झ । ‘त्रिरात्र तत्रैव’ ज ञ । ४ स-अगस्त्योदय । ५ ‘सिंहेऽर्के’ ख घ । ६ ‘गोक्तियावन्न तदा’ ख घ झ । ७ जतू-कर्णेनाप्येवमुक्तम्—“वर्षासु चरन्ति घनं सहोरगा वियति कीटलूताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात्पूर्वम् ॥” इति ।

इदानीं नदीनिर्णयपञ्चाह—

पश्चिमोदधिगाः शीघ्रवहा याश्चामलोदकाः ॥ ८ ॥
पथ्या समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ।

स०-नद्यः समासात्-सक्षेपतः, पथ्या-हिता । का^१ इत्याह-या पश्चिममुदधि-समुद्रं गच्छन्तीति पश्चिमोदधिगा । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ड । तथा, शीघ्रवहा-वेगवत्य । तथा, अमलोदका-निर्मलसलिला । एव त्रिविशेषणविशिष्टा पथ्या । अतः-आभ्यो, या पुनरन्यथा-विपरीतलक्षणा, ता विपरीता-अपथ्या ।

आ० २०-दिव्याभावे भौम पेयमित्युक्तम् । तस्य चाष्टौ भेदाः । यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“कौपसारसताडाग-चाण्ड्यप्रास्त्रवणोद्भिदम् । वापीनदीतोयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टधा ॥” इति । गम्भीरं सङ्कीर्णं इष्टकादिवद् पुरुषकृतो जलाशय-कूपः । तद्विपरीत-सरः । पुरुषकृतं सर-तडागः । स्वयं विशीर्णशिलाश्वभ्र-चौण्डः । पर्वतनिर्झर-प्रस्त्रवणम् । भूमिमुद्भिद्योद्भूतमजलस्थान-उद्भिदम् । इष्टकादिवद्धो विस्तीर्णं ससोपानं कूपो-वापी । नदी-प्रसिद्धा । तत्र नदीविशेषगुणानाह-पश्चिमोदधिगा इति । अतोऽन्यथा-पूर्वसमुद्रगा मन्दवहा मलिनोदकाश्च । विपरीता-अपथ्या । उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः ॥ ९ ॥ हिमन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः । कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते ॥ १० ॥

स०-हिमवाश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ, ताभ्यामुद्भूता-सज्जाता पथ्या । किं सर्वा एव^२ नेत्याह-उपलेत्यादि । उपलानामास्फालन-उल्लालनं, तेन-क्षेप-क्षोभः, तेन विच्छेदा-विलेष्टा, उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदा, तैः । खेदित-जात-क्षोभमुदकं यासां ता खेदितोदका, या हिमवन्मलयोद्भूतास्ता एव पथ्या । यास्त्वेवभूता न भवन्ति ता अपथ्या । स्थिरा इति । ता एवाऽवहन्य सत्यं कृम्यादीन् कुर्वते । हृत् कण्ठश्च शिरश्च तेषां रोगाः, कृमयश्च श्लीपदश्च हृत्कण्ठशिरोरोगाश्चेति द्वन्द्वः । मुनिरपि हिमवत्प्रभवानां पथ्यत्वमाह । कृष्णात्रेय-सुश्रुतौ स्वपथ्यत्वमाहुः । अत एवायं ग्रन्थकारो युक्त्या मतद्वयमपि सङ्गिरमाणो विशेषणमुपन्यस्तवान्—‘उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका’ इति । तेन या एवविधा न भवन्ति, ता न पथ्या इति ।

आ० २०-हिमवन्मलयनदीगुणानाह-उपलास्फालनेति । उपला-पाषाणाः, तेष्वाम्बुस्फालनं-अभिघातादुच्छलनम् । आक्षेप-स्खलनादितस्ततो गमनम् । विच्छेदो-द्वैधीभावः । खेदित-खेदादवाप्तलाघवम् । ता एव स्थिराश्चेत् कृम्यादीन्

१ ‘समासतो नद्यो’ अ क ख घ ञ झ ञ । २ ‘चौण्ड्य’ ख घ ञ । ‘चौण्ड’ स स । ३ सङ्कीर्णं-आकुञ्चितं, अविस्तृतं इत्यर्थः । ४ ‘लास्यं चौण्ड’ ख घ ञ । ‘लास्यं चौण्ड’ ज झ । ५ ‘स्थिता’ म स । ६ ‘प्रवभूता’ ट ।

कुर्वते । हृत्कण्ठशिरसा रोगान् । अयं च विषयविभाग परस्परविरुद्धसुश्रुतचरकवाक्यतात्पर्यमूलः । तत्र चरकवाक्यम् (सू अ २७।२०५)—“नद्य पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धभि-हतोदका । हिमवत्प्रभवा पथ्या पुण्या देवर्षिसेविता ॥ नद्य पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदका । मलयप्रभवा याश्च जल तास्वमृतोपमम् ॥” इति । सुश्रुतवाक्यं तु (सू अ ४५।२१)—“मलयप्रभवा कृमीन्, हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्चयथुशिरोरोगश्चीपदगलगण्डान् कुर्वते” इति । प्राच्यावन्यपरान्तोत्था दुर्नामानि, महेन्द्रजाः । उदरश्चीपदातङ्कान्, सद्यविन्ध्योद्भवाः पुनः ॥ ११ ॥ कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान्, दोषद्वयः पारियात्रजाः । बल पौरुषकारिण्यः, सागरौम्भस्त्रिदोषकृत् ॥ १२ ॥

स०—प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामानि—अर्शासि कुर्वते । प्राच्या—गौडा । अवन्तयो—मालवा । अपरान्ता—कौङ्कणा । महेन्द्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते । सद्यविन्ध्यपर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठपाण्डु कुर्वते । पारियात्रात् सञ्जाता दोषद्वयो भवन्ति । सागरौम्भ—समुद्रोदक, दोषत्रयकारि ।

आ० २०—अवन्तिनदीगुणानाह—प्राच्यावन्यपरान्तोत्था इति । उज्जयिन्युपलक्षिता देशा—अवन्तयः । प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे—पश्चिमावन्तयः, तेषामन्ता—मर्यादापर्वता, तेषु तिष्ठन्तीति तैत्थ्या । न तु प्राच्या—गौडा, अवन्तयो—मालवा, अपरान्ता—कौङ्कणा, इति । उक्तं हि सुश्रुते (सू अ ४५।२१)—“प्राच्यावन्ये अपरावन्ये प्राच्यास्त्युर्पनिर्वर्तयन्ति” इति । दुर्नामानि—अर्शासि ।

महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह—महेन्द्रजा इति । उदराणि—वा-सोदरादीनि । श्चीपदातङ्क—श्चीपदव्याधिः ।

सद्यविन्ध्यनदीगुणानाह—सद्यविन्ध्यभवा इति ।

पारियात्रनदीगुणानाह—दोषद्वय इति । पौरुष—वीर्यम् । ननु, “पारियात्रोद्भवा याश्च याश्च विन्ध्यभवास्तथा । शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्चीपदस्य च ॥” इति (सू अ २७।२०८) चरकेण पारियात्रजानां शिरोरोगादिकर्तृत्वमुक्तम् । इह तु दोषत्रयहरत्वमिति विरोधः । मैवम् । द्विधा हि पारियात्रजाः,—तडागजा दरीजाश्च । तत्राद्या दोषद्वयः, अपरा शिरोरोगादिकर्त्र्यः । उक्तं हि विश्वामित्रेण—“तडागज दरीज च

१ ‘विन्ध्यभवा’ इति पाठः, अ आ पुस्तकयोः सङ्ग्रहद्वये च वर्तते, हेमाद्रिसम्मतश्च । २ ‘राम्बु त्रिदोष’ इति हेमाद्रिसम्मत पाठः । ३ अस्याग्रे “आविल समल नील घन पीतमथापि च । सक्षार पिच्छिल चैव सामुद्र तन्निगद्यते ॥ इति हारीतः” इति आ पुस्तकेऽधिक पाठः । ४ ‘यात्रे जाता’ ठ । ५ ‘तथा’ ज । तस्याः अथवा प्राच्यावन्यपरा भागाः । तत्र प्राच्या ख ष झ.ज. । ६ ‘प्राच्या—गौडा’ इत्यादीदं मतमरणदत्ते द्वादीनाम् । ७ ‘वन्यपरावन्यश्चा’ क ग ज ज । ८ ‘पजनयन्ति’ स झ । ९ ‘श्च विन्ध्यसद्यभवाश्च या’ स च. ।

तडागाद्यत्सरिजलम् । बलारोग्यकर तत्स्यादरीज दोषलभतम् ॥” इति ।

समुद्रोदकगुणानाह—सागराम्बु त्रिदोषकृदिति ।

विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः ।

स०—आदिशब्देन सङ्ग्रहोक्ता (सू अ ६) गृह्यन्ते । यथा—“कापसारसताडागचौण्ड्यप्रास्रवणौद्भिदम् । वापीनदी तोयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टधा ॥ [कैप स्वादु त्रिदोषघ्न लघु पथ्य च सर्वदा । क्षार तु कफवातघ्न दीपन पित्तकृत्परम् ॥ कषायबहुल श्लेष्मपित्तघ्न वातकृच्च तत् । तृष्णाघ्न सारस बल्य कषायमधुर लघु ॥ वातल लघु ताडाग, चौण्ड्य पित्तकर स्मृतम् । लघुशीतामल स्वादु प्रोक्त प्रास्रवण जलम् ॥ औद्भिद स्वादु पित्तघ्न दीपन गुरु किञ्चन । सक्षार कटु वाप्यम्बु पित्तल कफवातजित् ॥ लघ्वत्पदोष सुखादु नववापीध्ववर्षिकम् । अनभिष्यन्दि नादेय कैटुक कफपित्तजित् ॥ विशदं वातलं रुक्षमनवस्थितलाघवम् ।”] इति । सुश्रुते (१) चैषा लक्षणमुक्तम् । यथा—“भूम्युत्खातसमुद्भूतमिन्द्रनीलसमप्रभम् । विमल मधुरास्वाद कौप जलमुदाहृतम् ॥ नद्याः शैलवराद्वापि सुतमेकान्तसंस्थितम् । कुमुदाम्भोजसञ्छन्नं वारि सारसमुच्यते ॥ प्रशस्तभूमिभागस्थ नैरुसवत्सरोषितम् । कषायमधुरास्वादं ताडाग सलिलं स्मृतम् ॥ स्वयशीर्णशिलाश्वभ्रे नीलोत्पलनिभं जलम् । लतावितानसञ्छन्नं बुधैश्चाण्डेयमुच्यते ॥ शैलसानु-समुद्भूत स्पृष्ट वातहिमातपैः । लघु शीतामल स्वादु स्मृतं प्रास्रवण जलम् ॥ विदार्य भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवेत् । यज्जल वेदितव्यं तदौद्भिद स्वादु शीतलम् ॥ पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धा स्याद्या तु कूपवत् । वापी सा खलु विज्ञेया कृतसोपान-पङ्क्तिः ॥ नद्याः शैलप्रसूताया गोमेदकमणिप्रभम् । प्रशस्त-भूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते ॥” इति । “पौषादिव्रितये ध्विष्ट विशेषेण क्रमाज्जलम् । सरस्तडागयोः कूपचुण्ड्योः प्रस्रव-णोद्भिदो ॥ कूपेन्द्रयोः कूपचुण्ड्योः सर्वं पथ्यं तत् परम् ।” तदेतान् कूपादीन् जाङ्गलानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात् । जाङ्गलादिदेशजान् यथायोगं लघून् गुरुश्च जानीयादित्यर्थः । तत्र जाङ्गलदेशे कूपादीनां सप्तानां बहूदकसम्बन्धाभावाल्लघुत्व-वेद्यम् । आनूपे तु बहूदकसम्बन्धादुरुत्व-वेद्यम् । शैले तूद-काल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम् । तथा च सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यादुरुलाघवम् ।” इति ।

आ० २०—कूपादिगुणानाह—विद्यादिति । जाङ्गलो—निर्जला भूमिः । अनूप—सजला । शैल—पर्वतः । जाङ्गलस्य समीपा-कूपादयो लघूदका । अनूपस्य गुरुदका । शैलस्य लघुतराः । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्या-

१ ‘स्मृतम्’ ख ष झ । २ [ ] एतच्चिन्हान्तर्गता श्लोकाः सङ्ग्रहोक्ता इत्यत्रोक्ता अपि सङ्ग्रहद्वये नोपलभ्यन्ते, तत्र त्वसिस्थाने “सक्षार पित्तकृतौप” इत्यादि साधौ द्वौ श्लोकौ विद्येते । ३ ‘दीपन कफवातनुत्’ ट. ।

दुरुलाघवम् ।” इति । खारणादिना च—“नदीकूपतडागो-
न्निद्राद्यादिषु विशिष्यते । अनूपे गौरवादम्बु शैले धन्वनि
लाघवात् ॥” इति ।

इदानीं केषाञ्चिजलपाननिषेधमाह—

नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः ॥१३॥
पाण्डूदरातिसाराशोऽग्रहणीशोषशोथिभिः ।

ऋते शरन्निदाघाभ्या पिबेत्स्वस्थोऽपि चात्पशः १४

स०—अल्पाग्न्यादिभिरम्बु न पेयम् । सर्वथैषा जलपान
निषेधप्रत्ययायमाशङ्कमान इदमाह—अशक्त्या वा,—पिपासाम
सहिष्णुभिः, स्वल्प-अल्प पेयम् । यावन्मात्रेण प्रत्ययायो न
भवति तावदेव पेयमित्यर्थः । अल्पाग्नयश्च गुल्मिनश्चेति द्वन्द्वः ।
पाण्डूदीना सप्ताना द्वन्द्वः, ततो मत्वर्थीय इति । शरन्निदा-
घाभ्यामन्तरेण स्वस्थोऽप्यत्पशः पिबेत् । किं पुनरातुरः ।
सङ्ग्रहे त्वेवमुवाच (सू अ ६)—“काममल्पमशक्तौ तु पेय-
मौषधसंस्कृतम् । पाषाणरूप्यमृद्धेमज्जुतापार्कतापितम् ॥
पानीयमुष्ण शीत वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ।” इति ।

आ० २०—अल्पाग्न्यादीनामम्बुपान निषेधति—नाम्बु पे-
यमिति । अशक्त्या—उदकं विना स्थातुमशक्त्या, स्वल्प
पेयम् । शोथ—श्वयथु ।

ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति—ऋते शरन्निदाघाभ्यामिति ।
ऋते—विना । स्वस्थोऽपि—किं पुनरातुरः । अल्पशः—अल्प-
मल्पम् । शरद्गीष्मयोस्तु कामतः पिबेदित्यर्थः सिद्धम् ।

समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः ।

स०—समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः । मध्यश्च
अन्तश्च प्रथमश्च मध्यान्तप्रथमाः । भक्तस्य मध्यान्तप्रथमा
भक्तमध्यान्तप्रथमा । तेषु कालेषु येऽम्बु पिबन्ति, ते भक्त-
मध्यान्तप्रथमाम्बुपाः, यथाक्रमं समा स्थूला कृशाश्च भव-
न्तीत्यर्थः । भक्तमध्येऽम्बु पीतं वातुसाम्यं समानतां करोति ।
भक्तान्ते तु पीतमामाशये कफशुद्धिं विदधत्यौल्यामावत्ते ।
भक्तादौ च पीतं निरिन्वनमग्निं तेजः प्रतिपक्षतयाऽऽश्रयम-
वसादयति, मन्दोऽग्निश्च सम्यगाहारं पक्वमशक्तो भवति,
आहारस्य चासम्यग्पाकाच्च तथा पुष्टिः, इति कृशत्वे युक्तिः ।
तथा च सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“भक्तस्यादौ जलं पीतमग्नि-
सादं कृशाङ्गताम् । अन्ते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशया-
त्कफम् ॥ मध्ये मध्याङ्गतां साम्यं वातूनां जरणं सुखम् ।” इति ।

आ० २०—अवस्थाविशेषेण फलकथनद्वारा पानं निय-
च्छति—समस्थूलकृशा इति । भुक्तस्य मध्ये—अर्धाहारे भुक्ते,
योऽम्बु पिबेति, स समशरीरो भवति । योऽन्ते—भोजनानन्तरं,

१ ‘टागोत्थवाप्या’ ग ज ञ । ‘डागादिवाप्या’ ख घ झ ।
२ ‘शैलधन्वनि’ क ख ग घ झ ञ । ३ ‘ग्रहणीदोष’ अ आ ख
घ झ ञ ठ । ४ ‘प्रत्यवा’ ठ । ५ ‘त्यर्थाल्लभ्यम्’ ख घ झ ञ ।
६ ‘भक्त’ इत्यणदत्तसम्मतं पाठः । ७ ‘पाकतया न’ ट ।
८ ‘मूर्ध्वमामा’ ठ । ९ ‘पिबेत्’ ख घ झ ।

अ० ९

स स्थूलः । यः प्रथम-भोजनात्पूर्वं, स कृशः । अतोऽम्बु
भुक्तमध्ये पेयमित्यर्थः सिद्धम् ।

शीतं मदात्ययग्लानिमुच्छर्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान् ॥ १५ ॥
तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यम्बु नियच्छति ।

स०—शीतमम्बु मदात्ययादीन् नियच्छति—पराकरोति ।
मदात्ययो—मद्योत्थो रोगः । ग्लानिः—क्लान्तिः । मूर्च्छा—मोहः ।
छर्दि वमिः । श्रम—खेदः । भ्रम—अनगस्थितिः । तथा,
तृष्णादीनि नियच्छति । एवगुणमप्यामं क्वचिन्नेष्यते । तथा
चोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीण-
बलस्य च । नाल्पमप्याममुदकं हितं, तद्धि त्रिदोषकृत् ।” इति ।

आ० २०—शीतोदकगुणानाह—शीतमिति । ग्लानि-
क्लमः । श्रम—खेदः । उष्ण—सूर्यादितापः । दाह—पित्तादि-
कृतः । अक्षर-रक्तम् । नियच्छति—हन्ति । एत एव सामा-
न्योदकगुणाः, शीतस्वर्भावत्वादुदकस्य ।

अबुनोष्णाम्बुगुणानाह—

दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम् ॥ १६ ॥
हिध्माध्मानानिलश्चेष्मसद्यः शुद्धिनवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते ॥ १७ ॥

स०—दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमम्बु भवति । बस्तिशब्देन
तां स्थानामूत्रं गृह्यते । तेन मूत्रशोषनमित्यत्रार्थो बोध्यः ।
हिध्माध्मानादिषु च शस्यते । कासश्च आमश्च पीनसश्च
श्वासश्च पार्श्वरुक् च, तासु च शस्यते । आमो—अपक्वः,
आहार इत्यर्थः । केचित्त्वैमपीनस इति पीनसविशेषणमाम-
शब्दमाहुः । तैरजीर्णं उष्णाम्बु नोक्तं स्यात् । अजीर्णे चाल-
सकादिरूपे जलमुष्णमिष्यते एव ।

आ० २०—उष्णोदकगुणानाह—दीपनमिति । कण्ठ्य-स्व-
र्यम् । बस्ति—मूत्राशयः । सद्यः शुद्धिः—तदहं कृतवमनादि ।
नवज्वर-सामज्वरः । आम-आमाजीर्णम् । पार्श्वरुक्—पार्श्व-
शूलम् । उष्ण-कैथनोष्णम्, सूर्यादितप्तनिषेधात् (?) । कथन-
विधिश्चोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“क्षीणपादत्रिभागार्धं
देशर्तुगुलाघवात् । कथितं केनरहितमवेगममलं हितम् ॥”
तथा,—“पाषाणरूप्यमृद्धेमज्जुतापार्कतापितम् । पानीयमुष्णं
शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित् ॥” इति ।

१ ‘तृष्णोष्णदाह’ ख घ झ स मू । २ ‘ऊष्मा’ ख घ झ ।
‘उष्णेन कालेन उष्णेनाहारादिना च दाह-उष्णदाह’ इतीन्दु-
चन्द्रनन्दनौ । ३ ‘एक एवोदकं सामान्यगुणं’ ख घ झ ।
४ ‘भावादु’ ख घ । ५ ‘शुद्धे न’ अ आ क ज ञ ठ । ६ ‘तत्स्य
मूत्रं’ ट । ७ ‘त्वामेति पी’ ट ठ । ८ ‘शुद्ध’ ज । ९ ‘कथितम्’
क ग । १० ‘जतुतापार्कं’ क ज स झ । ‘जतुतापार्कं’ ख घ ।
जतुतापक-द्रवीकृता लाक्षा ।

अधुना कथितशीतल निर्दिदिक्षुराह—

अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।
पित्तयुक्ते हित दोषे, व्युषितं तन्निदोषकृत् ॥ १८ ॥

स०—अनभिष्यन्दि—न श्लेष्मकारि । लघुगुणयोगोऽम्भ-
सोऽस्त्येव, पुनर्लघुत्वकथनमभिस्कारवशाद्लघुतरत्वप्रतिपत्त्य-
र्थम् । अथवा, आधारादिवशादकथितमम्भो लघुपि यद्गुरु
सम्पन्नम्, तदपि कथितशीतल लघु भवति । शीतलत्वाद्
भिष्यन्दित्व यतोयस्य प्राप्तम्, तत्कथितशीतलत्वेनास्य निषि-
द्धम् । मदाययादिहन्तृत्व तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव,
न केनचिन्निषेद्ध सम्भाव्यते । पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितम्,
तेन वातपित्ते पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोग—
पित्ताधिक्यं दृश्यते, तत्रैतत् कथितशीतल जल हितम् ।
सङ्ग्रहोक्तं (सू अ ६) तत्कथनलक्षणं सङ्क्षेपाभिप्रायेणेह
नोक्तम् । यथा—“क्षीणपादत्रिभागार्धं देशर्तुगुरुलाघवात् ।
कथित फेनरहितमवेगममल हितम् ॥” इति । अस्यार्थं
शिष्यव्युत्पत्त्यै दृश्यते—यन्वसावारणानूपेषु देशेषु क्रमशः
क्षपितचतुर्भागात्रिभागार्धं सलिलमविश्रपेत् । जाङ्गलो हि
देशोऽनिलानलाभ्या भूयिष्ठमविष्टितं, तेनात्र तोय लाघवा-
दाशु विशुद्धिं प्राप्नोति । आनूपस्तु भूमिसोमगुणबहुलं, तत्र
गुरुत्वादिगुणयोगाचारेण विशुद्धिमश्नुते । एव साधारणो
देशश्चिन्त्य । तथा, ऋतुष्वपि यथायोगमयमेव क्रमो बोध्यः ।
सुश्रुते तूक्तम् (सू अ ४५।४०)—“यत्काथ्यमानं निर्वेगं
निष्फेनं निर्मलं लघु । चतुर्भागावशिष्टं तु ततोयं कफरोग-
नुत् ॥ तत्पादहीनं पित्तघ्नं, हीनमर्धेन वातनुत् ॥” इति ।
सङ्ग्रहोक्तमेव (सू अ ६) ग्रन्थमिमं केचिदत्राऽपि पठन्ति ।
यथा—“पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
अजीर्णे कथितं चामे पक्के जीर्णेऽपि नेतरत् ॥
शीते विधिरयं, तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।
अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ॥
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥” इति ।
अन्यप्रदेशजे पीते पानीये अजीर्णे पानीय—जलं, न पानीय-
न पेयम् । एतदुक्तं भवति—पानीये पीते तज्जरणान्तं यावत्
विजातीयं जलं न पेयमिति । अन्यप्रदेशज इति कोऽर्थः ?
कौपे पीते ताडागं न पेयम्, ताडागे पीते कौपं न पेयम्,
एव सर्वत्र चिन्त्यम् । तथा, आमे—अपक्के जले, अजीर्णे कथितं
च जलं न पेयम् । पक्के—कथिते, पीते जीर्णेऽपि, ईतरत्—

१ ‘अरुक्षमनभिष्यन्दि लघु कथितशीतलम्’ इति अ आ
ड ज ज पुस्तकेषूपलब्ध पाठं सर्वैरपि टीकाकारैरस्वीकृतोऽपि सङ्ग्र-
होक्तारुक्षगुणयुक्तत्वाद्युत्तरं प्रतिभाति । २ ‘ऽयुषित’ आ ज ।
३ ‘धारवशा’ ठ । ४ ‘त्वे चास्य’ ठ । ५ ‘तत्रैव’ ठ । ६ ‘र्द्धं
लघु विद्याद्योत्तरम्’ आ । ७ ‘मनिन्धममल ध्रुवम्’ ट ।
८ ‘तत्स्मृतं गुणवज्जलम्’ ठ । ९ ‘जे पानीये’ ठ । १० ‘नेत-
रत्—नाम जलम्, याव’ ठ ।

आमं जलं न पेयम्, यावन्न भुङ्क्ते तावत्सजातीयमपि न
पेयमित्यर्थः । शीते विधिरय—कथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः ।
तुरवधारणे । तप्तेऽजीर्णं एव शिशिरं त्यजेत्, जीर्णं तु शीतं
पिबेदित्यर्थः । अतियोगेन—अतिबाहुल्येन, तृष्यत—तृष्णा-
वतोऽपि प्रयोजित—उपयुक्तं, सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्ता-
याति । ज्वरितस्य विशेषतः—यत् आमेनाम्नौ बहिष्कृते ज्वर-
म्योत्पत्तिः, आमस्य च पानीयं वर्धकमिति । सङ्क्षेपतयाऽल्पो-
पयोगित्वाच्च अवश्यायादिगुणा ग्रन्थकृता नोक्ता । ताश्चात्र
शिष्यहिताय ब्रूम—“रूक्षस्तनुरवश्याय शीतो वातास्रकोपनः ।
पानवृद्धदाहपित्तास्रकुष्ठोरुस्तम्भमेहजित् ॥ ग्रीष्मे तु सर्वजन्तूनां
स्पर्शनादपि शस्यते । पद्मिन्यम्बुं च पित्तघ्नं कफकृद्विरसं गुरु ॥
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममेव च । कफं न सन्दूषयति
न पित्तं न च मारुतम् ॥ तथाऽश्म्वर्षं प्रालेयं हिमोदरुपान्तर-
गुणैः । चराचराणामहितं, तुषारं तन्निनाशनम् ॥ (सुश्रुते
सू अ ४५।३५)—‘वैकिरं लघुं सक्षारं श्लेष्मघ्नं बहिष्पीपनम् ।
कैदीरं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरुं दोषलम् ॥ तद्वर्षात्पलमुद्दिष्टं
विर्पाके दोषलं तु तत् । अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दि
गर्हितम् ॥ एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवयं तु जाङ्गलम् । पाकेऽवि-
दाहिं तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम् ॥ दीपनं खादुं शीतं च तोयं
साधारणं लघु । चन्द्रकान्तं भवत् रक्षोविषपित्तज्वरापहम् ॥
रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतम् ॥” इति ।

आ० र०—शुतशीतगुणानाह—अनभिष्यन्दीति । अन-
भिष्यन्दि—स्रोतसामस्त्रावि । दोषे—वायौ श्लेष्मणि च ।
उष्णमेव शीतोक्तं—कथितशीतलम् ।

पर्युषितं श्रुतशीतगुणानाह—व्युषितमिति । तत्—कथित-
शीतलम् ।

नारिकेलोदकं स्निग्धं खादुं वृष्यं हिमं लघु ।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ १९ ॥

स०—नारिकेलान्तं स्थितमुदकं स्निग्धं खादुं वृष्यं हिमं च
भवति । एवम्भूतमपि प्रभावाद्लघुं भवति । तथा, तृष्णादिहरं
दीपनं मूत्रशोधनं च भवति ।

आ० र०—नारिकेलोदकगुणानाह—नारिकेलोदकमिति ।

१ अवश्याय—असह्यतीभूत हिमम् । २ ‘तृदकफपि’ ठ ।
३ ‘म्बु घनं पीतं कफवृद्धिकरं गुरुं । हिमं तु’ ट । ४ अश्मवर्षं—
वर्षोपलं । ५ ‘हिमा’ ट । ६ ‘तुषारो हिममेदे च शीकरे च
हिमेऽपि च’ इति विश्वप्रकाशः । ७ वैकिरं—वालुकादीन् विकीर्य
तद्भव जलम् । ‘वैकर’ ट ठ । ८ ‘कडु’ सु । ९ ‘लघु’ सु ।
१० कैदारं—क्षेत्रभवम् । ११ पालवलं—तृणाद्याच्छन्नमन्दसरं स्थम् ।
१२ ‘विशेषादोषलं’ सु । १३ ‘शीतं कृतं’ क ग ज । १४ ‘व्युषित-
विगताहोरात्रं यत्, तत् त्रिदोषकरं, त्रीन् दोषान् करोति, काल-
स्वभावाद्बहिर्गुणभ्रंशादम्लविपाकित्वाच्च’ इति चन्द्रनन्दनः । चक्र-
पाणिना तूक्तम्—“शुतं तोयं दिवा रात्रौ गुरुं रात्रिं शुतं दिवा ।” इति ।

ईषत्पर्कार्द्रनारिकेलफलान्तर्वर्त्तिजल-नारिकेलोदकम् । केचित्तु सुश्रुताध्यायिनो गुर्विति पठन्ति, गुरुपाकत्वात् । इह तु गुरुलघुपाकद्वैविध्याभावाल्लघ्वित्वेव पठनीयम्, लघुगुणत्वात् ।

इदानीं युक्त्याऽप्यसङ्ग्रह निर्दिशति—

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे ।

इति तोयवर्गः ।

स०-प्रावृष्यान्तरिक्ष जल पर वर-अत्यन्तं पथ्यम् । नदी-सम्भव त्वपथ्यम् । इति तोयवर्गः ।

आ० २०-उदकानां तारतम्यमाह-वर्षासु दिव्यनादेय इति । वर्षाशब्दो नादेयेनैव सम्बध्यते । उक्तं हि चरकेण (सू अ २५।३७)-“आन्तरिक्षमुदकानाम्” इति पथ्यत्वेन प्रकृष्टतममुदकेषु । “वर्षानादेयमुदकानाम्” इति, अपथ्यत्वेन । नादेयशब्देनैकपदगतस्यापि दिव्यशब्दस्यायोग्यत्वान्न वर्षासम्बन्धः । न हि दिव्य वर्षाभव वरिष्ठम्, तस्य ग्रहणनिषेधात् । नापि वर्षास्वेव वरम्, सर्वदा वरिष्ठत्वात् । खारणादिस्तु पाल्वलमवरमाह-“पाल्वल जलमम्भसाम्” इति । उभय प्रमाणम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ६)-“सूर्योद्धतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम् । शैत्यजीवनसौम्यत्वे पित्तरक्तविषार्तिजित् ॥ श्वेते कषाय, तत्स्वादु कृष्णे, तिक्त तु पाण्डुरे । नीले कषायमधुर, देशे लवणमूषरे ॥ सक्षार कपिले, मिश्र मिश्रे, स्त्रीम्बुगुणाधिके । मधुर, लवणाम्ल तु भवेद्भूमिगुणाधिके ॥ तेजोऽधिके तिक्तकटु, कषाय पवनाधिके । दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके ॥ [*संक्षार पित्तकृत् कौप, दीपन नातिवातलम् । सारस स्वादु लघु च, ताडाग गुरु वातलम् ॥ चौण्ड्य तु पित्तल, दोषहर प्रस्रवणोदकम् । औन्निद स्वादु पित्तघ्न, स्वादु वापी-जल लघु ॥ नादेय वातल रुक्ष कटुक च तदादिशेत् ।] कीटाहिमूत्रविद्धोत्थनृणजालोत्कराविलम् ॥ पङ्कपङ्कजशैवालहर्षपर्णादिसर्वतृप्तम् । तत्कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मा नोदरज्वरान् ॥ कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानत । तद्वर्जयेद्भावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥ घनवस्त्रपरिस्त्रावै क्षुद्रजन्तुभिरक्षणम् । व्यापन्नस्यास्य तपनमप्यर्कायसपिण्ड-

कै ॥ पर्णीमूलविसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलै । वज्रगोमेदकाभ्या वा कारयेत्तत्प्रसादनम् ॥ पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम् । पानीय न च पानीय पानीयेऽन्यप्रदेशजे ॥ अजीर्णे कथित चासे पक्के जीर्णेऽपि नेतरत् । शीते विधिरय, तसे त्वजीर्णे शिशिर त्यजेत् ॥ पानीयं प्राणिना प्राणा विश्वमेव हि तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वार्यते ॥ तत्र शोषाङ्गसाढाद्या मृत्युर्वा स्यादलाभत । न हि तोया-द्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ केवल सौपथ पक्क-माममुष्ण हित च तत् । समीक्ष्य मात्रया युक्तममृत विप-मन्यथा ॥ अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् । प्रयाति पित्तश्लेष्मत्व उग्ररितस्य विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामर्तु-पिन्दातन्द्वाध्मानाङ्गौरवम् । कासाग्निसादहृल्लासप्रसेक-श्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिम वीर्यं तदुष्णमपि योजितम् । तस्मादयोगपानेन लाघवान्न विभोजयेत् ॥ आमविष्टब्धयो कोष्णा निष्पिपासोऽप्यपि विवेत् । यावन्त्य क्लेदयन्त्यन्न-मतिक्लेदोऽग्निनाशन ॥ विबद्ध कफवाताभ्यां मुक्तामाशय बन्धन । पच्यते क्षिप्रमाहार कोष्णतोयद्रवीकृत ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च । नाल्पमप्याममुदकं हित, तद्धि त्रिदोषकृत् ॥ तेजस प्रतिपक्षत्वान्मन्दाग्निर्वर्ज-येज्जलम् । तोय वह्निगुणभ्रष्ट पाकेऽम्ल सर्वदोषकृत् ॥ भवेत्पर्युषितं तच्च तोयं तुं करकोद्भवम् । अतिशैत्यगुरुस्थैर्यस-द्वातै कफवातकृत् ॥ चन्द्रकान्तभव रक्षोविषपित्तज्वरा-पहम् । [*दृष्टिमेधावपु स्थैर्यकर स्वादु हिम लघु ॥]” इति । इति तोयवर्गः ।

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राज्यजनोपयोगितयोपकारित्वेनाजन्म-सात्म्येन प्रावान्यात् पयः सज्ञासामान्यात् पयस इव जीवनादि-गुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गं प्रक्रम्यते । तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात् क्षीरस्य प्रागुपादानम् । तथा, जीवनीयानां रसायनानां चाग्रेसरत्वात् । तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहे (सू अ १३)-“क्षीरं जीवनीयानाम् । क्षीरघृताभ्यासो रसायनानाम् ।” इत्यादि ।

अथ क्षीरवर्गः ।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ २० ॥ वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।

प्रायः पयः

स०-पयः-क्षीरं, प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं भवति ।

१ ‘कार्द्र ना’ क ग । २ ‘फल तदन्तर्वर्त्ति’ क ख ग ज झ ञ । ३ केचित्-डल्हणादयः । ४ ‘लघोगुण’ क ग ञ । ५ ‘नादेयमिति’ क ग ञ । ६ ‘व सह स’ क । ७ ‘अतिपथ्य’ क ग ज झ । ८ ‘तमेषु ।’ ख घ झ । ९ ‘र्षासु ना’ क ख घ ज झ ञ । १० ‘अत्यपथ्य’ क ज । ‘अपथ्य’ ग ञ । ११ ‘नादेयेनेव वर्षागत-स्यापि दिव्यस्यायौगिकत्वान्न’ ख घ झ । १२ ‘पथगत’ क ग ज झ । १३ ‘शीतजीव’ क ग ञ । १४ ‘त्वम्बु’ क ग ञ । ‘चाम्बु’ ख घ झ । *१५ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गता सङ्ग्रहश्लोका केषुचिदपि हेमाद्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । १६ ‘हतपणा’ क ग ज झ । हट-निर्मूलोद्भववस्तुविशेषो जलौषधिविशेषो वा हठालु इति ख्यातः । १७ ‘सयुतम्’ ख घ झ ।

१ ‘कुष्ठगो’ ग । ‘वस्त्रगो’ स स । २ ‘प्राणो’ क ज । ३ ‘वेधेन न’ ज स स । ४ ‘तस्य शो’ ख घ झ स मू । ‘आस्यशो’ स स । ५ ‘तदला’ स स । ६ ‘हिम च यत्’ क ग ज झ । ७ ‘त्वरित’ ख घ । ८ ‘वृद्धिर्दितन्द्रा’ क ग ज । ९ ‘लाघव तन्नियच्छति’ क ग । १० ‘मुक्त्वाऽऽमाशयबन्धनम्’ ज । ११ ‘तद्वत्तोय’ स मू । १२ ‘हिमकरोद्भवम्’ स.स. । १३ ‘वर्गानन्तर’ ट

पाकश्च रमश्च पाकरसौ, स्वादू पाकरसौ यस्य तदेवम् । ओजसे हित-ओजस्यम् । वातून् वर्धयतीति धातुवर्धनम् । वृष्य-शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम् । धातुवर्धनत्वादेव शुक्र-करत्वमात्रस्य सिद्धे प्रायोग्रहणात् क्वचित्क्षीरं नैव भवति । तथा चोष्ट्रीक्षीरमीषद्रक्षोष्णलवण पठ्यते, अजाक्षीरं च लघु, आविकमुष्णम्, ऐकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति । तस्मात्प्रायो-ग्रहणं कृतम् । स्वादुपाकरसत्वादेव क्षीरस्य स्निग्धगृध्यादयो गुणा लब्धा एव । किं पुनरेतैरुद्दिष्टैः ? इति केचित् । तान् ब्रूमहे । मधुररसाश्रितेभ्यः स्निग्धगृध्यादिभ्योऽपरे स्निग्ध-गृध्यादयो गुणा बहुतरा क्षीरस्य विद्यन्ते इति ज्ञापनायैते स्निग्धादयो गुणा पुनरुद्दिष्टाः । महाभूतानां हि सयोगादि-विशेषात् क्वचिद्रससहचरिता एव गुणा द्रव्यमभिनिविशन्ते । ये रसे समारोप्य वर्धयन्ते । यथा-मधुर आयुष्यादिगुणा, अम्लेऽग्निदीप्तिरूदादयः । केचित् च रसमनपेक्षयैव द्रव्ये निविशन्ते । यथा-मधुररसद्रव्ये मकुष्टतण्डुलीयादौ रूक्षादयो गुणा । तथा हि स्निग्धादीनां तत्रोपलम्भः प्राप्तो मधुररसाश्रितत्वात् । तस्मान्मकुष्टादिद्रव्यं मधुररससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम् । अन्यथा तु, कृतं षड्रसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादयमत्र विषयविभागो ज्ञेयः । केचिद्गुणा रस-सहचरिता द्रव्ये निविशन्ते, यद्वशात्तद्द्रव्यं रसगुणानुवर्तते । ईदृशं च विषयमुद्दिश्य तत्रकृद्भिर्मधुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः । केचित्तु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निविशन्ते । अत एव तद्रव्यं रसगुणानुवर्तते । अस्मिन्नु विषये रसगुण-वर्णनं नोक्तमेव वेद्यम् । तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियोगात्स्वादु-पाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम् । एव चोभयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादविका स्निग्धादयो ये गुणास्तेऽस्य सन्तीत्य-वगच्छ । अयमेव च व्यवहारोऽन्यत्राप्येवविधे शाल्यादौ द्रव्ये विज्ञेयः । ननु, “स्वादु पटुश्च मधुरमम्लोऽम्ल पच्यते रसः ।” इति (ह सू अ १।२।१) वक्ष्यते । ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्व लब्धम्, तर्हि पाकग्रहणेन ? भणामः । “शालि पिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यते” इत्युक्तम् । तदेतत्क्षीरं गुरु गुणयुक्तमपि विदाहावस्थायां चिरं न तिष्ठति, प्रागेव स्वादु पाकतां याति । इतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम् । स्त्रीणां चाहाररस एवार्पण्यस्नेहात् क्षीराय सम्पद्यते । तथा च दारु-वाहि-“स्त्रीणामपत्यजाद्वर्षाद्रस क्षीराय कल्पते । स्नेहाद्रस क्षरत्येव हृदयाक्षीरमेत्यतः ॥” इति । गव्यस्य च पूर्वतर-मुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्त्वात्, तथा माहिषमपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति ।

आ० २०-अथ क्षीरवर्गः । “गव्यं माहिषमाजं च

१ ‘सयोगविशे’ ठ । २ ‘ये विशेषमारोप्य’ ठ । ३ ‘रससा-हचरोक्तेन’ ट । ४ ‘या तत्रकृता तु’ ट । ५ ‘निवसन्ति’ ठ । ६ ‘विशेषमु’ ठ । ७ ‘वदाम’ ट । ८ ‘पत्यात्से’ ठ । ९ ‘प्रा-येणापत्य’ ठ ।

कारभं स्त्रैणमाविकम् । ऐभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं स्मृ-तम् ॥” इति । तत्र सामान्यक्षीरगुणानाह-स्वादुपाकरस-मिति । ओजस्य-ओजोवर्धनम् । स्वादुरसत्वात्स्वादुपाका-दिषु सिद्धेषु तेषां ग्रहणमन्येभ्यः स्वादुरसेभ्योऽतिशयार्थम् । धातुवर्धनत्वाच्छुक्रवर्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि । प्रायोग्र-हणादुष्ट्रीक्षीरादावीषलवणत्वाद्यपि ।

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम् ॥ २१ ॥ क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् । श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकांसातितृक्षुधः ॥ २२ ॥ जीर्णज्वर मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

स०-अत्र-एषु क्षीरेषु मध्ये, गव्यं पुनः क्षीरं जीवनीय-मतिशयेनेति बोद्धव्यम्, जीवनीयमात्रस्यौजस्यमित्यनेनैव क्षीर-सामान्यलक्षणेनोक्तत्वात् । ओजस्य हि जीवनीयमुच्यते । तथा ह्योज क्षये जीवनीयानामौषधानामुपयोगो निर्दिष्टः । यथा (ह सू अ १।१।३९)-“ओज क्षीयेत कोपादिभिः” इत्यु-क्त्वाऽनन्तरमुवाच-“जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।” इति । अत्र च क्षीरं जीवनीयत्वेन गृहीतमपि पुनरुक्तं प्राधा-न्यख्यापनार्थम् । तथा च मुनिः (च सू अ २।७।२१४)-“प्रवर जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ।” इति । रसायन-रसैरक्तादीनां श्रेष्ठानां लाभोपायः । तथा चोक्तम् (ह उ अ ३।९।२)-“लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ।” इति । तथा, क्षतक्षीणहित-उरक्षताय हितक्षीणाय च हितम् । क्षीण-क्षीणवातुः । तथा, मेधा-धारणाशक्तिः, तस्यै हित-मेध्यम् । “उगवादिभ्यो यत्” इति यत् । एव बल्यम् । तथा, स्तन्यकरम् । कृजो हेतुताच्छीलेति हेतौ ट, स्त्रीणां स्तन्यकरणे हेतुरित्यर्थः । तथा, सरम् । श्रमादींश्चैकादशं नाशयेत् ।

१ गोदुग्धे विशेष उक्तो भावप्रकाशे-“कृष्णाया गोर्भेदुग्धं वातहारि गुणाधिकम् । पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गुरु शुष्काया रक्तचित्रा च वातहृत् । विक्साबालवत्साया पयो दोषलमीरितम् ॥ बष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः । स्वम्लान्नभक्षणाज्जातक्षीरं गुरु कफप्रदम् ॥ तंतुं वर्ण्यं परं वृष्यं सुस्थाना गुणदायकम् । पलालवृणकार्पासवीजजातं गुणैर्हितम् ॥” इति । निघ-ण्टरत्नाकरेऽपि-“तरुणीनां गवा दुग्धं मधुरं च रसायनम् । त्रिदोष नाशनं चैव वृद्धाया दुर्बलं मतम् ॥ सगर्भाया समुद्दिष्टं त्रिमासोर्ध्वं च पित्तलम् । क्षारं च मधुरं चैव मतं वै शोषकारकम् ॥ प्रथमं च प्रसूताया नि सारं गुणहीनकम् । नूलप्रसूतगोर्दुग्धं रूक्षं दाहकरं मतम् ॥ रक्तदोषस्य जनकं पित्तलं च मतं बुधैः । चिरप्रसूतादुग्धं तु मधुरं दाहकं पटुं ॥” इति । रोगविशेषे दुग्धनिषेध उक्तो रत्ना करे-“नवज्वरे च मन्दाग्नौ ह्यामदोषेषु कुष्ठिनाम् । शूलिना कफ-दोषेषु कासिनामतिसारिणाम् ॥ पयःपानं न कुर्वीत विशेषात्कृमि-दोषदम् ।” इति । २ ‘सार्तिवृ’ आ । ‘साधित्व’ इति हेमाद्रि-चन्द्रनन्दनसम्मतं पाठः । ३ ‘बोध्यम्’ ट । ४ ‘रसमासादीनां’ ट । ‘रसवीर्यविपाकानां’ ठ ।

आ० २०-गव्यगुणानाह-अत्र गव्यमिति । जीवनीय-
प्राणधारणम् । रसायन-वयं स्थापनम् । क्षत-क्षतकास,
क्षीण-क्षयरोगी, तयोर्हितम् । मेध्य-मेधाजननम् । बल्य-
बलकरम् । स्तन्यकर-नार्या क्षीरप्रदम् । अलक्ष्मी-लक्ष्मी-
नाशहेतु । आधि-मनःपीडा । क्षुत्-अतिक्षुधा, तस्या
एव रोगत्वात् ।

हितमत्यग्रनिद्रेभ्यो गरीयो माहिष हिमम् ॥ २३ ॥

स०-महिष्या इद-माहिष क्षीरम्, अत्यग्रिभ्योऽनिद्रे-
भ्यश्च हितम् । तथा, गरीयो-गुरुतरम् । तथा, हिम-शीत-
वीर्यम् । मुनिरप्याह (च सू अ २७।२१५)-“महिषीणा
गुरुतर गव्याच्छीततर पय । स्नेहदूनमनिर्द्राणामत्यग्रीना हित
च तत् ॥” इति । [“स्नेहात् अदून-आपूर्ण, स्नेहादूनमिति
व्याख्येयम् । न तु स्नेहोनमिति, प्रत्यक्षविरोधात् । तथा च
गोक्षीरात् माहिषक्षीरे बहु स्नेह उपलभ्यते । हरिश्चन्द्रोऽप्येव-
मेव व्याचष्टे । तस्मात्स्नेहाधिकमिति व्याख्येयम् ।] खरनादे
चोक्तम्-“गव्य स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पय । यथोत्तरं
स्नेहहीनमौरभ्रच्छागमाहिषम् ॥ जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीना
यथोत्तरम् । पयो गुरुतर वत्सो यथा तासां प्रवर्धते ॥ गुरु
शीततर गव्यान्माहिषं स्वप्नल पय । चतुर्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं
च विशेषतः ॥” इति । यत्तु रविगुप्त सिद्धसारैऽप्यंगीष्ट-
“गव्यात् स्निग्धं गुरुतरं माहिषं स्वप्नकृत्पयः ।” इति ।
तद्बुधैश्चिन्त्यम्, सर्वमतविरुद्धत्वात् ।

आ० २०-माहिषगुणानाह-हितमिति । अत्यग्र-ती-
क्ष्णामय । अनिद्रा-नष्टनिद्रा । गरीय-गव्याद्गुरु । सामा-
न्यवचनात्सिद्धेऽपि हिमत्वे हिमग्रहणमतिशयार्थम् । नन्वेव
चेद्गुरुशब्दादीयसु न कर्तव्यं, गुरुशब्दादेवातिशयसिद्धे ।
मैवम् । शीतत्वादपि गुरुत्वातिशयार्थमीयसु कृत । अत्र
चरकसुश्रुतयोर्विरोधः । तत्र चरक (सू अ २७।२१५)-
“महिषीणा गुरुतर गव्याच्छीततर पय । स्नेहदूनमनिर्द्रा-
णामत्यग्रीना हित च तत् ॥” इति । सुश्रुत (सू अ.
४५।५५)-“महाभिष्यन्दि मधुर माहिषं वह्निनाशनम् ।
निद्राकर शीततर गव्यास्निग्धतर गुरु ॥” इति । तत्र चर-
कोक्तं गव्यान्माहिषस्य स्नेहोनत्वं हृद्यादिगुणविषयम्, मा-
हिषक्षीरजात्स्नेहात् गव्यक्षीरज स्नेहो हृद्यादिभिर्गुणैरधिक
इत्यर्थः । सुश्रुतोक्तं स्नेहाधिकत्वं मात्राविषयम्, यावतो
गव्यात् क्षीराद्यावान् स्नेहस्तावतो माहिषात्ततोऽधिक इ-
त्यर्थः । अत एव खरणादिनोत्तमशब्दः प्रयुक्तः-“गव्य
स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पय । यथोत्तरं स्नेहहीन-

मौरभ्रच्छागमाहिषम् ॥” इति । उद्भ्रादीनां यथोत्तरस्ने-
हहीनत्वमुद्देशवाक्यकैमापेक्षया-“क्षीराकरा गौर्महिषी अजा-
वी करभी गजी । हयी स्त्री चाष्टमी तेषां पृथक्कर्मगुणान्
शृणु ॥” इति । गव्य स्नेहोत्तमम्, ततो जघन्य माहिषम्,
तत आजम्, तत आविकमिति । जघन्यत्वमानं चोक्तं
तेनैव-“गुरु शीततरं गव्यात्स्वप्नल माहिषं पयः । चतु-
र्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं च विशेषतः ॥” इति । निदर्शनं चेदम् ।
तेन माहिषात् छागं चतुर्थभागस्नेहोनम्, छागादौरभ्रमिति ।
अल्पाम्बुपानव्यायामकटुतिकाशनैर्लघु ।
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ॥ २४ ॥

स०-आज-छागल क्षीरं, लघु भवति, अल्पाम्बुपानादिभि-
र्हेतुभूतैः । अल्पाम्बुपानादित्वं चाजानां स्वभावः, अन्यासा तु
देशसात्म्यपेक्षया । ननु, यद्येव स्वभावादेवाल्पाम्बुपानादेर्गम्य-
मानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव । अत्रोच्यते । ज्ञापनार्थम् ।
इदं ज्ञापयति, यदा अजा अल्पव्यायामगुर्वशनादिं कुर्यात्, तदा
तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत् । एव च गवादीनामप्याहारादि-
वशाद्गुरुलघुत्वं चिन्त्यमिति । तेन प्रादोषमपरह्ने यद्गृहीतं पयः,
तदपेक्षयौषसं प्रभाते यद्गृहीतं तद्गुरु, चेष्टारहितत्वात् । रात्रौ
हि प्राणिना न कदाचिन्नेष्टा भवति, अत औषसं गुरु । दिवा
च वावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु । अनया च दिशा
सर्वमपि चिन्त्यम् । अत एव सङ्ग्रहे यदुक्तम् (सू अ ६)-
“पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गुरुम् ।” इति ।
तदेतेनैवोक्तं प्रायत्वात्नेहोक्तम् । शोषेत्यादि । शोषादीनां द्वन्द्वः ।
तान् जयतीति किप् । शोषजित् । एव ज्वरजिदित्यादि ।

आ० २०-आजगुणानाह-अल्पाम्बुपानेति । शोषो-राज-
यक्ष्मा । अल्पाम्बुपानादिहेतूपन्यासो निदर्शनार्थः । अजानां
तत्स्वभावत्वात् । अल्पाम्बुपानादिषु सत्सु गवादीनामपि
पयो लघु विज्ञेयम्, यथाऽजानामित्यर्थः । अर्थाद्विपर्यये
गुरु । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ६)-“पिण्याकाम्लाशि-
नीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्गुरुम् । अचेष्टया च प्रादोषाद्गु-
रीय स्मृतमौषसम् ॥ व्याख्यातोऽनेन लघिमा चेष्टाव-
त्प्रकृतिष्वपि । हस्तेषु वातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादि-
शेत् ॥” इति ।

ईषद्द्रक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।

शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २५ ॥

स०-औष्ट्रक-उष्ट्रीणां क्षीरं, लघु तथा ईषत्-मनामूक्षोष्ण-
लवणं तथा दीपनं भवति । तथा, वातादीनां शस्तं-वातादिषु

१ ‘स्तन्य-नार्या क्षीरम् ।’ ग अ । २ ‘अतिबुधुक्षा’ ख घ झ ।
३ ‘स्नेहान्यून’ स च । ४ ‘प्रायः हितमत्यग्रे च तत्’
ठ स च । ५ [ ] एतच्चिह्नान्नर्गतं पाठः पुस्तके नोप-
लभ्यते । ६ ‘रेऽप्यध्य’ ठ । ७ ‘वहिसादनम् । निद्राकर स्निग्ध-
तर गव्याच्छीततर’ क ग ।

१ ‘ना स्नेहहीन’ ग अ । २ ‘त्तरत्वमु’ ख घ ज झ । ‘त्तर-
स्ने’ क । ३ ‘क्रमानुसारेण’ क ग । ४ ‘न्यत्वे मान’ ख घ झ ।
५ अस्याग्रे “गव्याद्गुरु स्नेहमात्राचतुर्तीयांशधिकं हिमम् । स्नेह-
हृद्यत्वादिगुणैस्ततो न तुर्यभागतः ॥” इति ज पुस्तकेऽधिक-
श्लोकः । ६ ‘यामा गुव’ ठ । ७ ‘प्रदोषेऽपरा’ ट ठ ।
८ ‘ख्यातस्तेन’ स.द्र. ।

पथ्यमित्यर्थः । औष्ट्रकमिति “उष्ट्राहुज्” इति वुज् । प्रातिपदिक-ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्दादपि ।

आ० २०-कारभगुणानाह-ईषद्रुक्षेति । शस्त-औष-धम् । वातकफघ्नत्वेन हेतुविपरीतत्वादानाहादिघ्नत्वे सिद्धेऽ-ध्यानाहादिग्रहण व्याधिविपरीतत्वरयापनार्थम् ।

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
तर्पणाश्चोतनैर्नस्यै.

स०-मानुषीणा क्षीर वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजि-
द्भवति । वातश्च पित्त चासृक् चाभिघातश्चेति द्वन्द्वः, तैरक्षि-
रोगः, त जयति यत्तदेवम् । केन प्रयोगेन ? इत्याह-तर्पणा-
श्चोतनैर्नस्यै । न त्वभ्यवहारदिना । तर्पणादीनि-स्वे स्वेऽभ्याये
वक्ष्यमाणानि ।

आ० २०-स्त्रैणगुणानाह-मानुषमिति । तर्पण-नेत्रपूर-
णम्, आश्चोतन-नेत्रसेचनम्, ताभ्यामक्षिरोगान् जयति ।
नस्येन शिरोगताश्च वातादीन् । उक्त हि चरकेण (सू अ
२७।२२०)-“जीवनं बृहणं सात्स्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नौवनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षिरोगिणाम् ॥” इति ।

अहृद्यं तूष्णमाविकम् ॥ २६ ॥
वातव्याधिहरं हिष्माश्वसपित्तकफप्रदम् ।

स०-आविक क्षीरमुष्णवीर्यं भवति । तथा, अहृद्य-हृदया-
याहितं भवति । तथा, वातव्याधिहरम् । तथा, हिक्कादिप्रदम् ।
आविकमित्यविशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययान्तात् “तस्येदम्” इत्यण् ।

आ० २०-आविकगुणानाह-अहृद्यमिति । खारणादि-
स्त्राह-“स्त्राद्वस्त्रपाकं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तकफोद्वणम् ।
आविकं बृहणं क्षीरं हिक्काश्वासानिलापहम् ॥” इति । तत्र
हिक्काश्वासौ कफपित्तजौ करोति, वातजौ हरतीत्यविरोधः ।
उक्तं हि सुश्रुतेन (सू अ ४५।५४)-“आविकं मधुरं
स्निग्धं गुरु पित्तकैफावहम् । पथ्यं केवलवातेषु श्वासे चानि-
लसम्भवे ॥” इति ।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

स०-हस्तिन्या क्षीरं स्थैर्यकृद्भवति ।

आ० २०-ऐभगुणानाह-हस्तिन्या इति । स्थैर्यकृत्-दे-
हदार्यकृत् । बाढ-अत्यर्थम् ।

बाढमुष्णं त्वैकशफं लघु ॥ २७ ॥
शाखावातहरं साम्ललवणं जडताकरम् ।

स०-एकं शफो-नखो, यासां वडवादीनां ता एकशफा,
तासामिद-एकशफ क्षीरं, बाढ-अतिशयेनोष्णं भवति । तथा,
शाखासु-बाहूरुप्रभृतिषु यो वातः, तं हरतीति शाखावात-
हरम् । “हरतेरनुद्यमनेऽच्” इत्यच् । तथा, साम्ललवण-
ईषदम्लमीषलवणं च । तथा, जडताकर-अङ्गजाड्यकरणहेतुः ।
“कृजो हेतुः” इत्यादिना हेतौ ट ।

१ ‘नाशन’ ज । २ ‘क्षिशूलिनाम्’ स.च. । ३ ‘कफप्रदम्’
क ग ज । ४ ‘कासे’ म सु ।

आ० २०-ऐकशफगुणानाह-उष्णमिति । एकशफा-
अविभागखुरा वडवागर्दभादयः । शाखा-बाह्यो रोगमार्गः ।
साम्ललवण-ईषदम्लमीषलवणम् । जडता-प्रज्ञाहीनत्वम् ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्वामं, युक्त्या शृतमतोऽन्यथा ॥ २८ ॥

स०-आम-अकथितः, पयोऽभिष्यन्दि-श्लेष्मप्रकोपः, तथा
गुरु भवति । अतः-आमात्, अन्यथा-विपरीतः, युक्त्या शृत भ-
वति । अनभिष्यन्दि लघु च । लघिमा तु पूर्वावस्थामपेक्ष्योच्यते ।
युक्ति-योग उपायः । खरनादेन क्षीरस्य श्रपणे युक्ति स्पष्ट-
कृत्वा दर्शितौ-“अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाह्वुतरं शृतम् ॥” इति ।

आ० २०-अपक्वक्षीरगुणानाह-पय इति । अभिष्यन्दि-
स्रोतः स्राविः । स्त्रैण त्वपक्वमेव गुणवत् । उक्तं हि सुश्रुतेन (सू
अ ४५।६२)-“तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।
वर्जयित्वा स्त्रिया स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥” इति ।

पक्वक्षीरगुणानाह-युक्त्येति । अतोऽन्यथा-अनभिष्यन्दि
लघु च । युक्तिरुक्ता खारणादिना-“अर्धोदकं क्षीरशिष्टमा-
माल्लघुतरं शृतम् । स्यान्नर्जिलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टाशेषितम् ॥
यथाशृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥” इति ।

भवेद्वरीयोऽतिशृतः, धारोष्णममृतोपमम् ।

स०-अतिशयेन कथितं कवलभोज्यमिव सज्जातं, गरीयो-
गुरुतरं भवेत् । खरनादेनोक्तम्-“स्यान्नर्जिलं शृतं द्वित्रिचतुर-
ष्टाशेषितम् । यथाशृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः ॥” इति ।
सुश्रुते (१) चोक्तम्-“शृतशीतं तु पित्तघ्नं शृतोष्णं कफवात-
जित् । त्यजेद्विवर्णं ग्रथितं विगन्धं विरसं पटुं ॥ रक्तपित्तप्रश-
मनीं बृह्या सन्तानिकां गुरु ॥” इति । खरनादेनोक्तम्-
“धारोष्णात्सर्वशः क्षीराच्छीतं गुरुतरं भवेत् ॥” इति ।
धारोष्णममृतोपमम्, निर्दोषत्वात् ।

आ० २०-अतिपक्वक्षीरगुणानाह-भवेदिति । गरीय-
अपक्वाद्गुरुः ।

धारोष्णगुणानाह-धारोष्णमिति । धारायामुष्णं-धारो-
ष्णम्, यस्य मुखमेव पात्रम् । इति क्षीरम् ।

अधुना दधिगुणानिरूपयति—

अम्लपाकरसं ग्राहिं गुरुष्णं दधि वातजित् ॥ २९ ॥
मेदं शुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् ।

रोचिष्णुं शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ ३० ॥

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च, रुक्षं तु ग्रहणीगदे ।

नैवाद्याग्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ॥ ३१ ॥

नामुद्रसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम् ।

न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा ॥ ३२ ॥

१-२ अस्याग्रे “विना तु वनितास्तन्यमाममेव हितं हि तत् ॥”
इत्यधिकं पाठः क्रमेण अठः पुस्तकयोः । ३ ‘पयः शिष्टं’ क ग
ज । ४ ‘यथोत्तरं गुरुतमं सारं बल्यं’ क । ५ ‘धारया उष्णं’ ज ।
६ नैवाद्यादित्यत्र “शरद्रीष्मवसन्तेषु नाद्यान्नोष्णं न रात्रिषु ॥”
इत्यभिप्रायकं पाठः अ आ ठ पुस्तकेषु दृश्यते ।

ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम् ।

स०-अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवभूतं दधि भवति । तथा, ग्राहि-स्तम्भनम् । तथा चोक्तम्-“भेदि तत्पिण्डितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तम्भन-मुच्यते ॥” इति । तथा, गुरु उष्ण वातजिच्च । भेदआदीनां द्वन्द्वं, तान् करोति यत्तदेवम् । रोचत इति रोचिष्णु । न रोचत एव केवलम्, अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ । रोचनं हि घृतपूरादि न त्वरुचि जयति । अरुचिघ्न पटोलपत्र तैन्न रोचते । तथा ह्यत्रैव पठिष्यति (ह सू अ १०।१४)-“तित्तं स्वयमरोचिष्णुररुचिम्” इत्यादि । रोचिष्णुत्वादेव चोच्चावचव्यञ्जनपरिवृतैर्मर्षमण्डकादिभिरपि सुहितस्यापि दध-न्यभिलाष उत्पद्यत एव । अत एव चैतदाहारान्तेऽभ्यवहरन्ति । शीतक इति विषमज्वरविशेषणम् । शीतकारित्वं तु वाते श्लेष्मणि तत्ससर्गे वा यद्यपि त्रितये सम्भवति, तथाऽपि वातजिह्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यम्, ससर्गे वा वातोल्बणे । तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् (ह चि अ १।१४२)-“अभ्यनमिकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषजभोजनम् ।” इति । ननु, पीनसे शस्तमिति कथमविशेषेणोक्तम् ? यतश्चत्वार पीनसा वातपित्तकफसन्निपातजा इति वक्ष्यन्ते । तत्र दध्नो वाताधिक एव युक्तत्वं, न शेषेषु । अत्र सञ्चक्ष्महे । परिपाकात् पीनसस्योपशान्तिः । परिपाकरुर च दधि, उष्णत्वात् । अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यताऽस्य वातिके, तत्रैव तदुपकल्प्यताम् । अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपक्रमो वस्तुवशाद्विशेषेष्वेव विपरिणमति । तथा ह्यत्रैवोपरिष्ठादुग्र-कर्मसु व्यतीतम्-“भ्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृदश्रुध । जीर्णज्वर मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥” इति । न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्राक्षपित्तेषु पयः कार्मुकमिति । तथा, ग्रहणीरोगे तु तद्रक्ष शस्तम् । अनेन च हेतुना दध्नं प्रकृतिस्थस्य क्षिप्तत्वं युक्त्यैवोक्तम् । यतो ग्रहण्या रूक्ष-उद्धृतसार-मुद्दिष्टम् । निशि नैर्व-न किञ्चिदद्यात् । नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं मिलेवकारा आत्यन्तिकनिषेधाय । रात्रौ निषेधाद्विवा भुञ्जीते-त्यर्थद्वगम्यते । नैवोष्णं-अभ्यादितापात्तप्तम् । तथा, वसन्त-ग्रीष्मशरत्सु न भोज्यम् । अन्यर्तावपि मुद्गसूपादीनामन्यतमेन रहितं न भोज्यम् । तत्र घृतसितोपलयो संमाशिकतयोरेव योगेन पथ्यत्वमिच्छन्ति । मुद्गसूपादीनां तु मिश्रीभावो दध्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबन्धार्थं कल्प्यते, रक्तपित्तवत् । यथा-समीरणोल्बणेऽप्यपित्ते तित्तिर्यादीनामौष्ण्यमुदुम्बरादिरसेन प्रति-बध्नाति । नित्यमिति । यद्युपशेते शरीरस्य तथार्युर्दुर्गरोगा-वहत्वाच्च शीलनीयम् । अत एव मात्राशित्येऽप्यतिदोषलत्वा-दस्य निषेधं करोति । तथा च वक्ष्यति (ह सू अ ८।४०)-

१ ‘रोचते’ ठ । २ ‘घृतापूपवन्न’ ट । ३ ‘न तु’ ट । ४ ‘समो दका’ ट । ५ ‘तेनैतदु’ ठ । ६ ‘च सर्वमर्वे’ ठ । ७ ‘रोगे रूक्ष’ ट । ८ ‘नैतत्कदाचिद’ ठ । ९ ‘समासेनैतयो’ ठ । १० ‘यद्यप्यति-सुखकरं’ ट । ११ ‘दके रो’ ठ । १२ ‘एवान्नपानविधावप्य’ ठ ।

“किलाटदधिकूचीका” इत्यादि । नो मन्दमिति । दुग्धावस्था व्यतीत्य दध्यवस्थामसम्प्राप्तमन्तरालवर्ति-मन्दकमित्युच्यते । तस्मिन् सत्यपि स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना स्रोत-सामत्यन्तोपलेपकृतो दोषत्रयकोपोऽपि भवतीत्येतीव वर्जनीय-मेव । मन्दकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः, तेन मद्यादीनप्यप्राप्त-रसा-न्नोपयुज्यतेत्यवगन्तव्यम् । अन्ययेत्यादि । प्रशब्द एव द्योत-यति-विविधदधि निषेध्यमाणं प्रकर्षेण ज्वरासृक्पित्तादीन् ददाति । ननु, शुक्रकृत्त्वबलवर्धनत्वादीपनलमनुपपन्नम् । शुक्र-कृत्त्वबलवर्धनानि हि द्रव्याणि प्रायेण गुरुणि भवन्ति । अतो दध्येवगुण सत्कथं नामाग्निकृत्स्यात् ? अत्राचक्ष्महे । अम्लत्वा-दुष्णवीर्यत्वाच्च युक्तमेव । यतो रसविपाकाभ्यामम्ल वीर्येणोष्णं च दधि, अतोऽग्निकृत्त्वमस्मिन्नुपपन्नमिति । ननु, शुक्रकरत्वं दध्नो न युक्तम् । यतोऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येण, अम्लश्च शुक्रनाशनं, तस्माच्छुक्रकृत्त्वमयुक्तम् । अत्राचक्ष्महे । क्षिप्तत्ववृद्धणत्ववातघ्नत्वबल्यत्वाच्च शुक्रकृत्त्वमुपपन्नमेव । तथा च वक्ष्यति (ह सू अ ९।२२)-“किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् । गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ॥” इति । ननु, वातजिदित्यनेन नार्थः । यानि खलु द्रव्याणि बल्य-क्षिप्तगुरुण्युक्तानि, तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि । तस्माद्वात-जिदिति न वाच्यम् । नैवम् । सक्तुमयसूर्यतापमन्दकादिषु व्यभिचारात् । तथा हि-सक्तवो वातला वृष्या रूक्षा बलकराश्च । माद्वकादिमय हर्षणत्वादृष्यं वातलं च । तथा च वक्ष्यति (ह उ अ ४०।३५)-“मनसो हर्षेण यच्च तत्सर्वं वृष्य-मुच्यते ।” इति । मयं च मात्रा पीतं हर्षणं भवति । तथा च मुनि (च चि अ २४।५९)-“हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् । युक्त्या पीतं करोत्याशु मयम्” इति । सूर्यताप-श्चोष्णोऽपि सन्मारुतस्य वृद्धये । तथा च मुनि (च चि अ १४।१३)-“कषायरुटुतिकानि रूक्षशीतलघूनि च ।” इत्यारभ्य यावत् “वातातपो भयं शोको हेतुर्वातार्शसामिति ॥” इति । मन्दकं च क्षिप्तवाम्लगुरुगुणयुक्तमपि त्रिदोषकरम् । तथा च मुनि (च सू अ. २७।२२४)-“त्रिदोषं मन्द-कम्” इति । त्रिषु च दोषेष्वन्तर्भूतं पवनं इति चैव व्यभिचा-रदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम् । क्षीरस्य च दध्यात्मना परिणमतोऽन-भिव्यक्ताम्लाभिव्यक्ताम्लात्यम्ललक्षणास्तिस्रोऽप्यस्या सम्पद्यन्ते । तत्र मन्दजात-अनभिव्यक्ताम्लम् । सम्यग्जात-अभिव्यक्ता-म्लम् । अतिजात-अत्यम्लम् । तत्र मन्दजातं त्रिदोषकृत्त्वान्निषि-द्धम् । सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणा । किञ्चिद्धीनाश्चात्यम्लस्य । तथा, सुजातेऽत्यम्ले च दध्नि सरमण्डौ स्तः । तत्र दध्न उपरि-भागं सरं, अधो मण्डं । एतद्गुणास्तु लाघविकत्वाच्चेहोक्ता । मुनिना च दर्शिता (च सू अ २७।२२४)-“त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्लम् । सरं श्लेष्मानिलघ्नं सु-मण्डं स्रोतोविशोधनम् ॥” इति । श्लेष्मपित्तरक्तकृत्त्वं चाम्ल-

१ ‘त्यतो वर्ज’ ट । २ ‘मूर्जो मुद पु’ स च । ३ ‘शोको वातातपस्पर्शो हे’ स च । ४ ‘शुक्ल’ स च ।

पाकरसोष्णवीर्यत्वादेवावगम्यते । यत्तु साक्षादेतेषामुपादानं तत् प्रकर्षार्थम् । अन्येभ्योऽम्लद्रव्येभ्यो दध्येतान्यतिशयेन करोतीति । नैवाद्यान्निशीत्यादौ ग्रन्थे चैकस्मिन्नेव नकारे कर्तव्ये यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्रनिषिद्धदविमक्षणादतिप्रत्यवायज्ञापनार्थम् । चरकोक्तश्च मङ्गल्यगुणो नेहोक्तः, चिकित्सायामनुपयोगित्वात् । अत एव सर्पिरादीनां मङ्गल्यानामपि चरकेऽपि मङ्गलत्वं नैवादीदिति । सुश्रुते तु (सू. अ. ४५।६८) दध्नो विशेषगुणा उक्ता । यथा—“दध्याज कफपित्तघ्नं लघु वातश्यापहम् । दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्रेषु दीपनम् ॥ विपाके मधुर कृष्य रक्तपित्तप्रणाशनम् । बलासवर्धनं तिग्मं विशेषाद्वि माहिषम् ॥ विपाके कटु सक्षारमम्लं मेद्यौघैकं दधि । वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमिन् हन्त्युदराणि च ॥ वातघ्नं कफकृत्स्निग्व विशेषाच्च च पित्तकृत् । कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि यत् सुपरि-सृतम् ॥ शर्तक्षीराच्च यज्जातं गुणवद्वि तस्मृतम् । वातपित्तहरं रुच्यं धात्वन्निबलवर्धनम् ॥ दधि त्वमारं रुक्षं च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् । दीपनीयं विशेषेण स्रग्धायं रुचिप्रदम् ॥” इति । केवलमपि स्वल्पं रुदाचिद्वि भुञ्जीतेत्यर्थादवगम्यते । अन्यथा केवलस्य गुणरुच्यं निष्फलमेव स्यादिति केचिदाहुः ।

आ० २०-दधिगुणानाह-अम्लपाकरसमिति । ग्राहि-स्तम्भनम् । रोचिष्णु-स्वयं रोचते । अरुचौ शस्त-अन्यान्यपि रोचयति । शीतके-शीतज्वरे । विषमज्वरे तु-अशीतेऽपि ।

रुक्षदधिगुणानाह-रुक्षं त्विति । रुक्ष-उद्धृतस्नेहम्, ग्रहणीदोषे शस्तम् ।

दधिभोजनं नियमयति-नैवेति । उष्ण-अग्न्यादितप्तम् । उष्णो-ग्रीष्मः । सितोपला-शर्करा । नित्य-प्रत्यहम् । मन्द-असम्यग्निष्पन्नम् । वसन्तादिभ्योऽन्यदा दिवा घृताद्यन्यतमोपेतं शीतं सुजातमेकाहान्तरं दधिं भुञ्जीतेति मथितार्थः ।

नियमातिक्रमे दोषमाह-अन्यथेति ।

तत्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ॥ ३३ ॥

शोफोदराशोऽग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ।

स्त्रीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्ड्यामयान् जयेत् ॥ ३४ ॥

स०-तत्र लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् भवति ।

१ ‘सिन्नकारे’ ट । २ ‘नावादि’ ट । ३ ‘क्षयरोगविनाशनम्’ ट । लघु पाके विषापहम् ठ । ४ ‘वातपित्तप्रसादनम्’ स सु । ५ ‘र गुरु’ स सु । ६ ‘बृहणं नातिपित्तकृत्’ स सु । ७ सुपरिस्त्रुतं-सुष्ठु गलितद्रवभागम् । ८ ‘शृताक्षी’ ट ठ । ९ ‘रात’ स सु । १० ‘तु’ ट ठ । ११ ‘लघुतर’ म सु । १२ ‘हान्तर’ ग ज । १३ तत्रविशेषानाह चक्रपाणिदत्त—“ससरं निर्जलं घोलं, तत्र पादजलान्वितम् । अर्धोदकमुदश्चित्स्यान्मथितं सरवर्जितम् ॥ घोलं पित्तानिलहरं, तत्र दोषत्रयापहम् । उदश्चित्प्लुमलं चैव मथितं कफपित्तनुत् ॥” इति । क्षेमशर्मा चाह—“शशिकुन्दसमुज्ज्वलशङ्खनिभं युवतीकरनिर्मितनिर्मयितम् । घृतसैन्धवहिङ्गुयुतं मधुरं पिवं तत्रमहो नृप रोगहरम् ॥” इति ।

तथा, शोफादीनेकादशं ज्ञयेत् । घृतस्यातिपानात् व्यापत्-रोगो घृतव्यापत् । गर-कृत्रिमो विषविशेषः । सुश्रुते चोक्तम् (सू. अ. ४५।८६)—“नैव तत्र क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैतिके ॥ शीतकाले-ऽग्निमान्ये च कफोत्पेष्वासयेषु च । मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तत्र प्रशस्यते ॥” इति । तथोक्तम् (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)—“तत्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु । पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेवोपयोजयेत् ॥” इति । “मन्दजातं मरुकोपि रुक्षा भिष्यन्दि दुर्जरम् । अतिजातं मृशाम्लोष्णतैक्ष्ण्यापित्तमरपैरम् ॥ दोषघ्नमुद्धृतस्नेहं सन्नेहमपि शोफजित् । (सु. सू. अ. ४५।८९)—“वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं, स्वादु पित्ते सशर्करम् ॥ हितं तत्र कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम् । तत्रालघुतरो मण्डो दुर्जरा तत्रकूर्चिका ॥” इति ।

आ० २०-तत्रगुणानाह-तत्रमिति । मथितं दधि-तत्रम् । तद्विविधं, सजलं निर्जलं च । सजलं द्विविधं, सन्नेहमस्नेहं च । तत्रास्नेहस्यैते गुणाः । सन्नेहस्य गौरवात्किञ्चिद्दूना । निर्जलस्य ततोऽप्यूना । तथा चोक्तम् (सुश्रुते सू. अ. ४५।८५)—“मन्थनाद्यत्पृथग्भूतस्नेहमर्द्धोदकं च यत् । नाति-सान्द्रद्रव तत्र स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥” इति । तथा (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)—“दण्डाभिमथनादध्नो गुरुणश्चातिशोफदात् । अनुद्धृतस्नेहमपि तत्र शोफहरं लघु ॥” इति । कफघ्नत्वे विशेष उक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)—“तत्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु ।” इति । मूत्रग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम् । घृतस्यातिपानादुत्पन्नो रोगो-घृतव्यापत् । गर-कृत्रिमं विषम् । तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधिं विष्टम्भजिल्लघु ।

स०-मस्तु तद्वत्-तत्रगुणैर्वैयम् । तथा, सरम् । तथा, स्रोतःशोधिः । तथा, विष्टम्भजित् । सुश्रुते चोक्तम् (सू. अ. ४५।८९)—“तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम् । अम्लं कषायानुरसमृष्टं कफवातजित् ॥ आह्लादनं ग्रीणनं च भिनत्त्याशु मलं च तत् । बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तस्य रोचकम् ॥” इति ।

आ० २०-मस्तुगुणानाह-तद्वदिति । सुजातस्य दध्नो द्रव-भागो-मस्तु । दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति-स्रोतःशोधिः । सर-मलानुलोमनम् । विष्टम्भजित्-वातानुलोमनम् । भेदिनोऽपि कूष्माण्डादेर्विष्टम्भत्वदर्शनात् ग्राहिणोऽपि नागरस्य विष्टम्भनुत्त्वदर्शनादुभयोर्ग्रहणम् । तद्वदिति लघुत्वे सिद्धे लघ्वित्यतिशयार्थम् ।

१ ‘च’ ट ठ, क ख ग घ ङ झ ञ । २ ‘मनम्’ ट । ३ ‘ण्ड कूर्चिकादधितरुज’ स सु । ४ ‘त्रिष्ट्यूना’ क ग । ५ ‘तो न्यूना’ क ग । ६ ‘नादिष्ट’ स सु । ७ ‘तत्’ ख घ ङ । ८ ‘कषाय मधुरमव’ स सु । ९ ‘वातपित्तनुत्’ ट । १० ‘मस्तु’ ट । ‘भक्तच्छन्दं करोति च’ स सु । ११ ‘ष्टम्भकारित्वं’ क ग । १२ ‘विवन्धप्लवद’ क ग ।

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णवलाग्निकृत् ॥ ३५ ॥
सङ्गाहि वातपित्तासृक्क्षयाशोर्दितकासजित् ।

स०-नवनीतं नव-नवोद्धृत, लघु वृष्यं च । तथा, शीत-
शीतवीर्यं, बलवर्णाभिकरं च । तथा, सङ्गाहि वातादिजिच्च ।
सङ्गाहे चोक्तम् (सू अ ६)-“शीतं स्वादु कषायाम्लं नवनीतं
नवोद्धृतम् ।” इत्यादि ।

आ० २०-नवनीतगुणानाह-नवनीतमिति । नव-सद्य-
स्कम् । असृक्-रक्तम् । क्षयो-राजयक्ष्मा । अर्दित-एकस्याम ।
क्षीरोद्भवं तु सङ्गाहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३६ ॥

स०-क्षीरोद्भवं तु-क्षीरादेव जातं मथित्वोत्पादितं, न-
वनीतं सङ्गाहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति ।

आ० २०-क्षीरनवनीतगुणानाह-क्षीरोद्भवमिति । क्षीरो-
द्भव-क्षीरमथनोद्भवम् । सर्पिरप्येव द्विविधं ज्ञेयम् ।

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३७ ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३८ ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसं स्थापनं परम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३९ ॥

स०-घृतं वीप्रभृतीनामग्निग्लपितात्मनानां शस्तं-हितम् ।
धी-बुद्धिः, वस्तुग्रहणशक्तिः । स्मृति-अतीतविचारशक्तिः ।
प्रजार्थिनां शस्तम् । प्रजा-अपत्यम्, तदर्थिनाम् । शुक्रस्य
सफलताकरमित्यर्थः । तथा, वातादिघ्नम् । तथा, स्नेहाना-
तैलादीनां, उत्तम-श्रेष्ठम् । तथा, शीतम् । वयसं स्थापन-
जरया विना वयसं स्थापनमित्यर्थः । सहस्रवीर्यमिति । सहस्र-
शब्दोऽनेकार्थः, अनेकशक्तित्वार्थः । कर्म^१ विधिभिः, -योग-
संस्कारादिभिर्घृतमनेकशक्तिं सम्पद्यते । येन द्रव्येण प्रयुज्यते
संस्क्रियते वा, तच्छक्तिमेवाऽनुरुध्यते । अथवा तत्सयोगा-
च्छक्त्यन्तरमन्यदारोहति । अतो हेतोः सहस्रशब्दोऽनेकार्थः ।
अन्यथा द्रव्याणामानन्यात्कथं दशशतवाचीं सहस्रशब्द उप-
पद्यते । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते-सहस्रशब्दो दशशतसंख्या-
वाच्येव । सहस्रपाक्यं हि सर्पिरक्तम्, न सहस्रपाक्यात्परेण ।
तत्र चेदं सहस्रपाक्यत्वे प्रयोजनम्-पाकसहस्रं यावदस्य संस्का-
रोऽनुवर्तते, नातः परम् । अन्यथा सहस्रपाकात्परेण किमिति
पाको नोक्तः^२ तस्मादासहस्रं पाकानां शक्यन्तराण्यारोहन्ति
पाकाः, न ततः परेणेति । तथा, कर्मसहस्रकृत्-अनेककार्यकृत् ।

१ अस्याग्रे “चक्षुष्यं बालवृद्धानां प्रशस्तं सौकुमार्यकृत् ।”
इति अ आ पुस्तकयोरधिकं पाठः । २ ‘प्येवविधं ज्ञेयम्’ ख घ
ज झ । ३ द्विविधं-तक्रोद्भवं क्षीरोद्भवं च । ४ ‘विधिवद्धृतं’ घ
ज । ५ ‘द्वि मेधा वस्तु’ ट । ६ ‘अत एव हेतोः’ ठ । ७ ‘म-
पाकसहस्रेण यावच्छक्यन्तरारोपणमस्य सम्भाव्यते, पाक’ ट ।

अ० १०

आ० २०-घृतगुणानाह-शस्तमिति । उपदिष्टग्रहणे श-
क्ति-धी । गृहीतस्य विच्छेदेन धारयितुं शक्ति-स्मृतिः ।
अविच्छेदेन-मेधा । प्रजादिभिरर्थिशब्दः सम्बध्यते । प्रजा-
अपत्यम् । क्षतक्षीण-क्षतकासपीडितः । परीसर्पो-विसर्पः,
शस्त्र-शस्त्रवातः, अग्नि-अग्निदाहः, तैस्त्रिभिर्ग्लपित-पी-
डितः, आत्मा-शरीरः, येषां ते तथा । शोषो-राजयक्ष्मा ।
ज्वरो-जीर्णज्वरः, नवस्य स्नेहानर्हत्वात् । स्नेहाना-तैलादी-
नाम् । वयसं-यौवनस्य । योजनया कर्मसहस्रकृत्-
बहुतरकार्यकृत् । यतः सहस्रवीर्यं-बहुतरशक्तियुक्तम् ।
कै ? विधिभिः, -योगसंस्कारपानाभ्यञ्जनानुवासनादिभिः ।
मदापसारमूर्च्छायश्चिरकर्णाक्षियोनिजान् ।

पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४० ॥

स०-पुराण-अतीतबहुकालः, पञ्चदशादिवर्षस्थितः, घृतं
मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां पैच्छित्यादीन् शोध्यति ।
तथा, व्रणान् रोपयति । सङ्गाहे चैवमव्यष्टं (सू अ ६)-
‘व्रणशोधनरोपणम् । पूर्वोक्ताश्चाविकान्कुर्यादुणास्तदमृतो-
पमम् ॥ तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रुक्षस्तीक्ष्णस्तनुस्तु स ।’ इति ।

आ० २०-पुराणघृतगुणानाह-मदापसारमिति । मूर्च्छायो-
मूर्च्छा । शोषो-दुष्टव्रणानाम्, रोपणं-शुद्धानाम् । दशवर्षो-
षित-पुराणम् । उक्तं च-“उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं
घृतम् । लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम् ॥” इति ।

बल्यां किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः ।

शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोषलाः ॥ ४१ ॥

स०-किलाटादयो बल्याः । तथा, शुक्रादिकराः । तथा, विष्ट-
म्भिनो गुरवो दोषलाश्च स्युः । आदिग्रहणात्तक्रपिण्डरुक्षीरशा-
कयोर्ग्रहणम् । वह्निनाशकत्वं चेषां बल्यत्वेन शुकृत्त्वेन विष्ट-
म्भिदोषलत्वेनावगतमेवेति ‘वह्निर्सादना’ इति ग्रन्थकृता नेह
कृतम् । सङ्गाहे तु स्पष्टार्थः कृतमेव । तत्र, किलाट-अल्प-
क्षीरो बहुना तत्क्रेण कृतः । पीयूष-सद्यः प्रसूताक्षीरकृतः ।
कूर्चिका-दधितककृता किलाटिका । मोरणा-क्षीरसदृशं किला-
टिकं । पिण्डन-उत्तरापथे प्रसिद्धम् । क्षीरशाक-प्रसिद्धः ।

आ० २०-किलाटादीनां गुणानाह-बल्या इति । दध्ना
तत्क्रेण वा सह पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागः क्षीर-कूर्चिका ।

१ मण्डं विलीनघृतस्योपरितनो घनीभूतभागः । २ प्रपुराण-
घृतस्य गुणोत्कर्षो उक्तो हारीतेन-“यथा यथा जरा याति गुणव-
त्स्यात्तथा तथा ।” इति । रोगविशेषे घृतनिषेध उक्तो रत्नाकरे-“राज-
यक्ष्मणि बाले च वृद्धे क्लेष्माश्रये गदे । रोगे सोमे विषूच्या च विवर्ण्ये
च मदात्यये ॥ ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्बहुं मन्यते ।” इति ।
३ ‘कूर्चिका’ क ड ज । ४ ‘नाशना’ ठ । ५ पीयूषमोरणयोर्ल-
क्षणमुक्तं तन्त्रान्तरे-“क्षीरं सद्यः प्रसूताया पीयूषमिति सञ्ज्ञितम् ।
सप्तरात्रात्परं क्षीरमप्रसन्नं च मोरणम् ॥” इति । ६ ‘ताया क्षी’
ठ । ७ ‘टिकापिण्डन’ ट । ८ ‘कूर्चिका’ क ग ज ।

सेव पाकादिना-क्षीरणाक । तयोर्धनभाग पृथगुद्धृत - कि
लाट , द्रवभागो-मोरण । प्रसूतिदिनोदारभ्य यावन्मलिन-
घन क्षीर तावत्-पीयूष । आदिशब्दात् क्षीरशाक्तकृपि-
ण्डकौ । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ६)-“वत्था किलाटकृचि-
कात्तकृपिण्डमोरणा । सक्षीरशाकपीयूषा रोचना वह्नि-
दना ॥” इति । घनवस्त्रबद्ध स्वयं क्षुतद्रवभाग तक्र-तक्र
पिण्डक । त्रिष्टम्भिन - अगोवातावरोधिन । दोषला - आम-
सञ्चयकारिण । दोषशब्देनात्र आमो ग्राह्य , “सदोषशब्द
च शक्यत् द्रव सृजति वेगवत् ।” (ह नि अ २।७८) इत्या-
दिवत् । न तु वातादय , कफस्य पृथग्ग्रहणात्तन्त्रान्तरे वातघ्न-
त्वाच्च । यदाह सुश्रुत (सू अ ४५।९१)-“बर्तय कि
लाटोऽनिलहृत् पुस्त्वनिद्राप्रद स्मृत । मधुरौ बृहणो वृष्यो
तद्वत्पीयूषमोरणो ॥” इति । कृचिकामोरणावत्र दधिभवौ
ग्राह्यौ । तक्रकृचिकायास्तन्त्रान्तरे वातलत्वान् तन्मोरणस्य
च लघुत्वान् । यदाह सुश्रुत (सू अ ४५।९०)-“ग्राहिणी
वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकृचिका । तक्रालघुतरो मण्डो
दधिकृचिकतक्रज ॥” इति । कृचीकृत तक्र-तक्रकृचिका ।
गव्ये क्षीरघृतै श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे ।

इति क्षीरवर्गः ।

स०-गोसम्भवे क्षीरघृतै श्रेष्ठे । आविके च निन्दिते-ग-
हिते । घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वाद्दधितकमस्त्वादी-
नामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम् । अत एवाविसम्भवानां
दधितकादीनामवमत्वमेव वेद्यम्, न क्षीरघृतयोरेव । अत
एव सङ्ग्रहे सुस्पष्टं कृतोक्तम् (सू अ ६)-“विद्याद्विघृता
दीना गुणदोषान् यथापय ।” इति । अस्य ह्ययमर्थः - घृतादीनां
पयोगुणानतिक्रमेण गुणान् विद्यात् । यथाशब्दस्य पदार्थान-
तिवृत्त्यर्थेऽस्याव्ययीभावः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा-“स्वादु-
पाकरसम्” इत्यादिना सामान्येन क्षीरगुणा उक्ता । तद्वद्दध्या-
दीनामपि सामान्येनैव गुणा उक्ता । विशेषाभिलाषे तु दध्या-
दीनां सत्त्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूत यत्क्षीरं तद्वृणोच्योऽपि
ग्राह्य इति । खरनादे तूक्तम्-“दध्यादीनां तु तज्जाना सामान्ये
गुणकर्मणि । तथा स्वात् स्वादपि क्षीरादध्यादीनां विशेष
णम् ॥” इति । गव्यमिति “गोपयसौर्यत्” इति यत् । बाहुल्येन
क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गोऽयम् । दधिनवनीतादीनां तु तद्विकार-
भूतत्वात् । इति क्षीरवर्गः ।

आ० र०-क्षीराणां घृतानां च तारतम्यमाह-गव्ये क्षी-
रघृत इति । गव्याविकारोत्तमाधमत्वादितरेषां मध्यमत्व
ज्ञेयम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ६)-“विद्याद्विघृतादीनां गुण-
दोषान् यथापय ।” इति । इति क्षीरवर्गः ।

१ ‘दिनमारभ्य’ ख घ । २ ‘कृचीका’ क ग ज ३ ‘वातादिरो’
क ग अ । ४ ‘गु’ किलाटोऽनिलहा’ स सु । ५ ‘कृचिकादधित
क्रज’ स सु । ६ ‘त्यस्याव्ययीभावत्वेनेतदुक्त’ ट । ७ ‘तद्रुणम
मुदायो’ ट ।

क्षीरवर्गादनन्तरमिक्षुग आरभ्यते, गुणक्रियातुल्यत्वात् ।
तथा हि-इक्षुरपि क्षीरवत्सरगुरुस्त्रिवृहणादिगुणकर्मा-

अथेक्षुवर्गः ।

इक्षोः सरो गुरु स्निग्धो बृहणः कफमूत्रकृत् ॥४२॥
वृष्यः शीतोऽसृपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः ।

स०-इक्षो रस सरवादिगुणयुक्त । तथा, कफमूत्रकृत् ।
सर - शक्यद्वीति कथ्यते । तथा, (ह सू अ ६।८४)-“गुर्वी
सरा तु पालक्या” इत्युक्त्वानन्तरमुक्तवान्-“पालक्यावत्स्मृ-
तश्चक्षुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः ।” इति चक्षुशाकस्य सङ्ग्रहणेन
गुणेन सरत्वं बाधितमिति । अत्र स्निग्धवृहणपृथग्मधुरादिगु-
णेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहन्तुं दृष्टम् । अतोऽस्यापीक्षु
रसस्य मारुतजित्वं वेद्यम् । ग्रन्थकृता तु स्पष्टं कृत्वा नोक्तम् ।
भुक्ते हि समीरणकृत्वमस्य दृष्टम् । तथा च सङ्ग्रहे (सू अ
६)-“वृष्य शीतः पवनजिह्वुक्ते वातप्रकोपनः ।” इति । खरना-
देऽयुक्तम्-“मास्ताऽऽ मानजननश्चक्षुष्यो बृहणो रसः ।” इति ।

आ० र०-अथेक्षुवर्गः । इक्षुरसगुणानाह-इक्षो सर इति ।
गुर्वादितुल्यत्वाद्वातघ्नत्वमर्थसिद्धम् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू
अ ६)-“वृष्य शीतः पवनजिह्वुक्ते वातप्रकोपनः ।” इति ।
“मारुताधमानजननश्चक्षुष्यो भक्षितो रसः ।” इति खारणा-
दिनाप्युक्तं वातलत्वं भुक्तमात्रपीतेश्वरसविषयम् ।

सोऽग्रे सलवणो, दन्तपीडितः शर्करासमः ॥ ४३ ॥

स०-स च-रस , अग्रे-इक्षुप्रान्ते जातः, सलवण-इष
द्रवण । सुश्रुते चोक्तम् (सू अ ४५।१५६)-“अतीव
मधुरो मूले, मध्ये मधुर एव च । अग्रे त्वक्षिषु विज्ञेय इक्षणा
लवणो रसः ॥” इति । पाषाणादिसङ्घुण्णस्येक्षो सद्य एव
यो रस उत्पद्यते, तस्यैतं यथोक्ता गुणा वेद्या , नान्यथा पीडि-
तस्येक्षुरसस्य । यच्च दन्तादिपीडितस्यान्यथा शास्त्रकृता गुणो
निर्दिश्यते । दन्तपीडितो य , स शर्करासम इति ।

आ० र०-इक्षुवर्गभागरसगुणानाह-सोऽग्रे इति । सल-
वण - इषलवण । अग्रशब्देनेक्षोस्तत्पर्वणा चाद्यन्तौ भागौ ।
उक्तं हि खारणादिना-“मध्यकाण्डे सुमाधुर्यमिक्षोर्मूलाग्रप-
र्वसु । माधुर्यं साम्ललवणं विदाही तेन यात्रिक ॥” इति ।
यत्तूक्तं सुश्रुतेन (सू अ ४५।१५६)-“अतीव मधुरो मूले,
मध्ये मधुर एव च । अग्रेऽक्षिषु च विज्ञेय इक्षणा लवणो
रसः ॥” इति । तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथम
काण्डम् । अक्षिषु-सन्धिषु ।

दन्तपीडितेश्वरगुणानाह-दन्तपीडित इति । शर्करासम
इति दाहघ्नत्वादिभिर्गुणैः ।

यान्त्रिकस्त्वन्यगुण एवेत्याह-

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात् ।

१ ‘च’ ट ठ । २ ‘भक्षिते’ क । ३ ‘णाद्युक्त’ ख घ झ ।
४ ‘तु । अग्रेष्वक्षिषु’ स सु । ५ ‘चक्षुषु’ ट । ६ ‘णादिना स’
ट । ७ ‘काण्डेषु मातु’ क ग ज

किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृति याति यान्त्रिकः ४४
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ

स०-मूल चाग्र च जन्तुजग्वाद्यश्च मूलाग्रजन्तुजग्वा
द्य, तेपा तथाविधानामिक्षणा पीडन, तस्मान्मूलाग्रजन्तु-
जग्वादिपीडनात् । तथा, मलसङ्करात्-मलमिश्रणात् । तथा,
किञ्चित्काल विधृत्या च-यान्त्रिके रसे स्वल्पकाल विधृति-वि-
लम्बश्च दृष्ट । तदेतै कारणैर्यान्त्रिको रसो विकृतिं याति-स्वभा-
वान्ययात्वात् प्राप्नोति । तथा-गुरुरधिक गुरु सम्पद्यते, अवि-
दाही विदाही, अविष्टम्भी विष्टम्भी, इत्येवविधाऽस्य विकृति ।
यान्त्रिकस्य च रसस्य बाहुत्येनै लोके मूलादिसहितस्य पीड-
नात्कालविलम्बोपलब्धेश्च ग्रन्थकृदेव समवोचत् । अत एव
हेतुनिर्देशोऽत्र कृत, हेत्वभावात्कार्याभावप्रतिपादनाय ।
तेन यदाऽतिनिपुर्णधीर्भिर्मूलादिरहित पीड्यते, कालविल-
म्बित च नोपयुज्यते, तदा विकृति न यात्येवेत्यर्थः । वि-
दाहीत्यादि । यतो विकृति याति, तेन-हेतुना, असौ-
यान्त्रिको, विदाह्यादिगुण सम्पद्यते । विदाही-जठराग्निसंयो-
गाद्य पाक गच्छन्मध्यमायामेवावस्थाया विदह्यमान पित्त
कुर्वश्चिरकालमवतिष्ठते, न द्रागेव जरा याति गुरु वाद्यवा
यस्तुस्वभावात्, स विदाहगुणयुक्तो भावो भण्यते । तस्मात् गुरु
स्वाभाव्याद्विदाही कथित । तथा चोक्त वान्वन्तरे-“शालि-
पिष्टमय सर्वं गुरुभावाद्विदह्यते ।” इति ।

आ० २०-यन्नपीडितगुणानाह-मूलाग्रेति । जन्तुजग्वा -
कृमिभक्षितावयव । आदिशब्दात् त्वगाद्य । मलो-यन्त्रा-
दिलग्न । किञ्चित्काल विधृत्या-पीडनग्रहणादिकालविलम्बेन,
विकृति-मायुर्यादिन्यूनत्व, याति । यद्यपि सर्वमन्नपान
विदाहि, विदग्धावस्थाया अवश्यभावात्, तथापि यच्चिर-
काल विदग्धावस्थामनुभवति, तद्विदाहीत्युच्यते । तेन-वि-
कृति गमनेन, असौ-यान्त्रिक । हेतूपन्यासाद्धेतुत्वत्पत्वेन
दोषाल्पत्व ज्ञेयम् ।

तत्र पौण्ड्रकः ।

शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः ॥ ४५ ॥

स०-तत्र-तेषु इक्षुरसेषु मध्ये, पौण्ड्रको रसो वर-सर्वे-
क्षुरसेभ्य श्रेष्ठ । कथम्? शैत्यादिभिर्हेतुभूतै । शीतस्य
भाव-शैत्यम् । “गुणवचन” इत्यादिना ष्यञ् । प्रसाद-प्रस-
न्नत्वम् । माधुर्य-खादुता । तमनु वांशिक-हीनार्थेऽनुशब्दस्य
“कर्मप्रवचनीययुक्त” इति द्वितीया, शैत्यादिभि पौण्ड्रकादीनो
वांशिक इत्यर्थः ।

आ० २०-अथेक्षुरविशेषगुणा । तत्र पौण्ड्रकगुणानाह-
तत्र पौण्ड्रक इति । पौण्ड्रक-श्वेतेश्च । प्रसादो-नैर्मल्यम् ।

१ ‘कालविष्ट’ अ ठ स द्र । २ ‘गुरुर्विदाही विष्टम्भी’
आ । ३ ‘ल्येन मूला’ ट । ४ ‘प्रतिपत्तिज्ञापनायमिति ।’ ठ ।
५ ‘यदि निपु’ ठ । ६ ‘धिया मूला’ ट । ७ ‘युक्तोक्त्या वित-
न्यते’ ठ । ८ ‘गुरुखादुस्वभा’ ट । ९ ‘मन्यात्’ ट ।

वांशिकगुणानाह-तमन्विति । तमनु-तस्मात्पाण्ड्रकादी-
न । हीनार्थस्यानो कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । वांशि-
को-नीलेक्षु ।

शतपर्वककान्तारनैर्पालाद्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षारा सकपायाश्च सोष्णा. किञ्चिद्विदाहिनः ४६

स०-शतपर्वकाद्य, तत-वाशिकात्, क्रमात्-उत्तरोत्तर,
शैत्यादिभिर्हीना । ते च शतपर्वकाद्य ईपत्कारत्वेन युक्ता
ईपत्कषायरसा ईपदुष्णा किञ्चिद्विदाहिनश्च ।

आ० २०-शतपर्वकादिगुणानाह-शतपर्वकेति । शतप-
र्वक-ह्रस्वबहुपूर्वा । कान्तारनैर्पालौ-स्वनामप्रसिद्धौ । आ-
द्यशब्दादीर्घपञ्चादयः । तत-वाशिकात्, क्रमात्-उत्त-
रोत्तर हीना । सक्षारा-ईपल्लवणा ।

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

स०-फाणित-क्षुद्रगुडीभूत इक्षुरस, गुरु-अतिशयेनेत्य-
र्याद्वेद्यम्, गुरुत्वमात्रस्येक्षुरसेऽप्युक्तत्वात् । अभिष्यन्दि । तथा,
चयकृत्-त्रिदोषकरम् । मूत्रशोधन-मूत्रमतिवाहयति । तन्ना-
न्तरे चोक्तम्-“रूक्ष मयूकपुष्पोर्य फाणित वातपित्तकृत् ।
कफम्र मयुर पाके रुपाय बस्तिदूषणम् ॥” इति ।

आ० २०-अथेक्षुरसविकारा । ते च पञ्च, “इक्षो रस-
स्य समलग्नशार्द्धाद्विमला मला । विकारा फाणितगुडम-
त्स्यण्डीखण्डशकका ॥” इति । तत्र फाणितगुणानाह-फाणि-
तमिति । चयकृत्-विशेषाग्रहणात् त्रयाणा दोषाणाम् ।
नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्दुः ॥ ४७ ॥
प्रभूतकृमिमज्जासृज्जेदोमासकफोऽपरः ।

स०-गुडो धौत-सस्कारवशाच्चिर्मलो, नातिश्लेष्मकर-
किञ्चित्कफकर इत्यर्थः । मूत्र च शकृच्च मूत्रशकृत्, सृष्ट-बहि-
क्षित, मूत्रशकृद्येन स एवम् । प्रभूत इति । अपर इति धौता-
त्-विशुद्धादन्य, समल इति यावत् । प्रभूता कृमिमज्जासृज्जे-
दोमासकफा यस्य स एवम् । कारणे कार्योपचाराद्गुडोऽप्येवमुक्त ।
यथा-आनूपोदकपादरोग इति । प्रभूतकृम्यादीन् करोतीत्यर्थः ।

आ० २०-गुडश्चतुर्धा, धौताधौतपुराणनवभेदेन । तत्र
धौतगुडगुणानाह-नातिश्लेष्मकर इति । सृष्टमूत्रशकृत्-मला-
नुलोमन ।

अधौतगुडगुणानाह-प्रभूतकृमिमज्जेति ।

हृद्य. पुराण. पथ्यश्च, नव. श्लेष्माग्निसादकृत् ॥ ४८ ॥

स०-गुड इत्यनुवर्तते । पुराणो गुडो हृदयाय हित ।
तथा, पथ्य-अन्तर्मन्थबहिर्मागय हित । नवो गुड श्लेष्मा-
ग्निसाद च करोति ।

आ० २०-पुराणगुडगुणानाह-हृद्य इति । पथ्य-स्वस्थ-
हित ।

नवगुडगुणानाह-नव इति । अग्निसाद-अग्निमान्द्यम् ।

१ ‘शात’ अ, ठ, स घ झ, स म । २ ‘नेपा’ अ आ,
ख ग घ झ ञ, ठ । ३ ‘पर्वक’ ग ञ । ४ ‘रसस्याप्यु’ ट ।
५ ‘त्यफाणि’ ट ठ । ६ ‘भेदात्’ क ग ञ ।

वृष्या क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः ।

मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥४९॥

स०-मत्स्यण्डिकादयस्त्रयो प्रध्या । तथा, क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाश्च । तथा, क्रमेण गुणवत्तमा -वानगुडादपि मत्स्यण्डिका गुणकारी निर्मलतरवात्, ततोऽपि खण्डो गुणवत्तर, खण्डादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात्, गुणवत्तमेति गुणवतीशब्दस्य तमप्रत्यये पुनर्वाचोऽत्र पत्रे च वक्तव्य इति पुनर्वाच ।

आ० र०-मत्स्यण्ड्यादीनां गुणानाह-वृष्या इति । क्षतक्षीणयोहिता । क्रमेणेति मत्स्यण्डिकाया खण्डो गुणवान्, खण्डात्सिता । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४५।१६३)-“यथा यथैषा वैमत्य मधुरा तथा तथा । स्नेहगौरवशैल्यानि सरत्वं च तथा तथा ॥” इति ।

तद्गुणा तित्तमधुरा कषाया यासशर्करा ।

स०-तद्गुणेति शर्करासमा । यासशर्करा-यवासशर्करेति या लोके प्रसिद्धा, तित्तमधुरकषायरमा च । केचित्त्वाचक्षते-दुरालभारसेन सा क्रियते इति ।

आ० र०-यासशर्करागुणानाह-तद्गुणेति । तद्गुणा-मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा । यासशर्करा-दुरालभारसेनेक्षुरसवत्क्रियते ॥

दाहतृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः सर्वशर्करा. ५०

स०-सर्वशर्करा इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशना । ग्रन्थान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू अ ४५।१६३)-“यथा यथाऽऽसा वैमत्य मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलघवशैल्यादि सारत्वं च तथा तथा ॥” इति ।

आ० र०-सामान्यशर्करागुणानाह-दाहतृच्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्नः । सर्वा - उक्ता मत्स्यण्डिकादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः । मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तग्रहणमतिशयार्थम् ।

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति—

शर्करेश्चुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

स०-इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं च क्रमेण वरावरे भवत । शर्करा श्रेष्ठा, फाणितमश्रेष्ठम् ।

आ० र०-इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह-शर्करेति । इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा-सिताख्या वरा । फाणितमवरम् । इतरे मध्यमा ।

शर्करायोनिप्रसङ्गेन मधुनोऽपि गुणानाह—

चक्षुष्यं छेदि तृश्नेष्मविषहिष्मासृपित्तनुत् ॥५१॥

मेहकुष्ठकृमिच्छादश्वासकासातिसारजित् ।

व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु ॥ ५२ ॥

रूक्षं कषायमधुर, तत्तुल्या मधुशर्करा ।

स०-मधु चक्षुषे हितम् । तथा, छेदि-उभयथाऽऽश्रित नव्रणलेपादावुपयुक्तम्, तथाऽभ्यवहारविषयेऽपि । तैक्षण्याद्यो देहे पिण्डितान् भावान् छिनत्ति-विभजति, स छेदीति कथ्यते । तथा, तृडादिनुत् मेहादिजिदिति च प्रायेणाभ्यवहारविषय एव । व्रणानां शोथनसन्धानरोपणं च । शोथन-यत् पूयपैच्छिल्यादि-प्रेरकम् । सन्धान-यद् द्वौ व्रणौ चैकीकरोति । रोपण-सुप्रसिद्धम् । एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवाम्य वेद्यम् । तथा, वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनाभ्यन्तरोपयोगेन च, अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात् । “चक्षुष्यं छेदि” इत्यादिनाऽस्य मधुन कर्मनिर्देशः । “रूक्षं कषायमधुर” इत्यनेनास्य स्वरूपनिर्देशः । लाघवाच्चात्र ग्रन्थकारेणेतद्वेदादि नोक्तम् । तथा ह्ययमेव तन्त्रकार सङ्ग्रहे (सू अ ६) मधुनो मेदानाख्यत् । यथा-“भ्रामर पौत्तिक क्षौद्र माक्षिक च यथोत्तरम् । [तत्र स्याद्भ्रामर शुक्र, घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ॥ क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तेलाम् माक्षिकं रूम् तम् । भ्रामर तर्पणं स्वादु, त्रिदोषं पौत्तिकं विदुः ॥ वरं च गुर्वभिष्यन्दि क्षौद्रं रूक्षं मनागगुरु । माक्षिकं लघ्वपवनं मधुरं शस्यते व्रणे ॥ गरीयं स्वादुभिष्यन्दि नव, जीर्णमतोऽन्यथा । मण्डं पुराणो मधुरस्तीक्ष्णो रूक्षो लघुस्तनुः ॥” इति । तथा सङ्ग्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविषान्वयत्वविरुद्धोपक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत् । योगवाहित्वे च विवदन्ते बहुविदः । तत्र केचिदेव समगिरन्तः, यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण सयुज्यात्मीयं स्वभावहित्वा सयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते, तद्योगवाहीति । न चैतद्युक्तम् । यतो यदेव योगवाहिता निश्चीयते तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात् । तथा हि-योगवाहिद्रव्यमन्तरेणापि यत्स्वभावद्रव्यं प्रागासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ययुक्तमपि । तस्मादसदेतद्योगवाहिलक्षणमिति । केचित्तेव प्रतिजानते, यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण युक्तं सत् तस्य द्रव्यस्य शक्त्युत्कर्षमुत्पादयति, तद्योगवाहीति । तदप्यसम्यक् । यस्मादेवमभ्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः । तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य किञ्चिद्द्रव्यं समानगुणं शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम् । तत्कथं मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति । तदेतदपि लक्षणमसंस्कृतत्वादलक्षणम् । अपरे त्वेवमाहुः, यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेणानुगुणेनापि युक्तं सत्तद्गुणानुवर्तते स्व च कार्यं तदविरुद्धं किञ्चित्करोति, तद्योगवाहिद्रव्यं सृज्यवत् । यथा सृज्यं स्वामिकार्यमल्यजन् स्वकार्यमपि शरीरयात्रादिकं स्वाम्यविरुद्धं करोति, तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं करोति, न तु वमननिवारणं मधुकार्यम् । एवं मधु हरीतकीसयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति, न मधुकार्यं स्तम्भनरूपमिति । ये त्वत्रैव प्रतिपन्ना, मदनफलादेः शक्त्युत्कर्षस्तथाविधोऽस्ति येन मधुसम्बन्धिकार्यमवधूय,

१ ‘तद्ययो’ ठ । * [ ] पतञ्जिहा तर्पता श्लोका सङ्ग्रहद्रव्ये नोपलभ्यन्ते । २ ‘पर’ ठ । ३ ‘विद्यात्तेल’ ठ । ४ ‘मतम्’ ठ । ५ ‘तत्र’ ट । ६ ‘लघ्वलवण’ ठ । ७ ‘पुराणान्मधु’ ट ठ । ८ ‘णमह स’ ट । ९ ‘युक्तमयस्य’ ठ । १० ‘सन्मतत्वा’ ट ।

१ ‘न्यगुणा’ ग ज । २ ‘यथैषा’ स सु । ३ ‘यथा यथा’ ठ । ४ ‘स्नेहगौरवशैल्यानि सरत्वं’ स सु । ५ अस्याग्रे “यद्माशोर्दितपित्तसङ्ग्राशन ग्राहि दीपनम् ।” इति आ पुस्तकेऽपि पाठः ।

स्व कार्य करोतीति^१, ते वैव चोदयन्तो भवन्तीति वचनीया । यत स्तम्भनद्रव्येणान्येन येन केनचित्समुक्तस्य सुग्राहीरस्यापि शक्तिं किञ्चिदपहीयमाना दृष्टा, मधुना तु स्तम्भनस्वभावेनाप्यस्य नापहीयते मनापि । अतो मन्वादेरेव योगवाहित्वं नान्यस्य । अपि चान्यदा योगवाहिं द्रव्यं त्रिगुणतदिमदं नफलेन युक्तं सद्भिरेचनं त्रयमनं चोभयकार्यं कुर्वद्दृष्टम्, न केवलं वमनमेव विरेचनमेव वा । तस्मान्मन्वादेरेव योगवाहित्वमिति स्थितमेतत् । तत्तुल्येति मधुसमा गुणगोशर्करा ।

आ० २०-मधुगुणानाह-चक्षुष्यमिति । यत्सहतां कफादीन् विश्लेषयति तत्-छेदि । शोषन-दुष्टपूयादिनिर्हरणम् । सन्धान-विच्छिन्नास्थादिमश्लेषकम् । रोपण-क्षीणमासादिवर्धनम् । ननु, इह वातलं सुश्रुतवाक्ये त्रिदोषशमनमिति निरोधः । मैवम् । विषयभेदात् । यत्र शुद्धो वायुः शुद्धं मधु, तत्र वातलत्वम् । यत्र वातघातिभिर्मिश्रं मधु पित्ताद्यैर्व्यामिश्रो वायु, तत्र वातघ्नत्वम् । उभयोर्योगवाहित्वात् । सुश्रुतेन हि पित्तश्लेष्मघ्नत्वं पठित्वा त्रिदोषशमनत्वं पठता पित्तश्लेष्माणौ शुद्धौ वातमिश्रा वा, वायु तु मिश्रमेव मधु हन्तीति द्योतितम् । यच्च चरकेण मधुनो गुरुत्वमुक्तं सुश्रुतेन लघुत्वमुक्तम्, तत्र गुरुत्व गुणेन, लघुत्व पाकेनेत्यविरोधः । चरका हि गुरुलघुगुणावेवेच्छति । सुश्रुतस्तु पाकावपि । तत्र यच्चिरेण पच्यते तद्गुरुगुणम्, यच्छीघ्रं तल्लघुगुणम्, यत्पक्वं विषमूत्रे सृजति श्लेष्माणं करोति तद्गुरुपाकम्, यद्विषमूत्रे गृह्णाति वायुं करोति तल्लघुपाकम् ।

मधुशर्करागुणानाह-तत्तुल्येति । तत्तुल्या-मधुसदृशगुणा । वह्निपाकात्कालपाकाद्वा शर्करारूपता गत मधु-मधुशर्करा । उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् ५३

स०-तत्-मधु, उष्णमुपयुक्तं सान्नेहन्ति-मारयति । तथा, उष्णार्त-प्रतप्त पुरुष निहन्ति । उष्णे च काले देशे चोपयुक्तं तथा, उष्णैराहारादिभिश्च युक्तं सन्निहन्ति ।

आ० २०-उष्णेन मधुनो विरोधमाह-उष्णमुष्णार्तमिति । उष्णं मधु-अग्न्यादितापितम् । उष्णार्त-उष्णैरातपादिभिः पीडितं नरम् । उष्णे-उष्णदेशे काले वा प्रयुक्तं मधु । उष्णै-उष्णस्पर्शैर्द्रव्यैः सहोपयुक्तं मधु ।

प्रच्छर्दने निरुहे च मधूष्णं न निवार्यते । अलब्धपार्कमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

इतीक्षुवर्गः ।

स०-तच्च मधु प्रच्छर्दने-वमने, तथा निरुहे च उष्णं न निवार्यते-न निषिध्यते । यस्मात्कारणात्, तयो-वमिनिरु

हयो, अलब्धपार्क-अपक्वमेवाशु निवर्तते-पुनरागच्छति । इतीक्षुवर्गः ।

आ० २०-उष्णविरोधस्यापवादमाह-प्रच्छर्दने इति । अलब्धपार्कमपि पिरकालस्थितं विरुद्धोपक्रमैरजीर्णादिविकारैर्मधु हन्तीत्याश्वेवोक्तम् । सङ्गहे तु (सू अ ६)-“विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु । कुर्वते ते स्वयं यच्च मन्त्रिषा भ्रमरादयः ॥ गुरुरुक्षकषायत्वाच्चैत्याद्यालप हितं मधु । न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णाद्यतो नरम् ॥ उपक्रमविरोधित्वास्तद्यो हन्याद्यथा विषम् । नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥ वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते । आमरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम् ॥ [वरं स्याद्भ्रामरं शुक्रं घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतम् ॥ विशेषाद्बुधमिष्यन्दि भ्रामरं स्वादु तर्पणम् । क्षौद्रं सत्तिसमं लघु रुक्षं विशोधनम् ॥ पौत्तिकं बृहणं रुक्षं कफघ्नं हितं लघु । मण्डं पुराणं मंथुरस्तीक्ष्णं रुक्षं लघुस्तनु ॥] वरं जीर्णं च तेऽन्ये द्वे एव विनियोजयेत् ॥” इति । इतीक्षुवर्गः ।

सर्पिषोऽनन्तरं त्रेहसामान्यातैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य समानरमवीर्यविपाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु भक्ष्यभोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सुतरां भोजनोपयोगित्वाद्विषुवर्गोऽन्तरा निर्दिष्टः । भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैलवर्गे वक्तव्यं इत्याह-

अथ तैलवर्गः ।

तैलं स्वयोनित्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यापि च ।

त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ॥ ५५ ॥

कृशानां वृंहणायाल स्थूलानां कर्शनाय च ।

वद्धविक्लं कृमिघ्नं च सस्कारात्सर्वैरोगजित् ॥ ५६ ॥

स०-सर्वं तैलं स्फारणसमगुणं भवति । यतो यदभिनिर्वृत्तं तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः । तत्र-तैलेषु मध्ये, मुख्य-तिलोद्भव, यत्तैलं तत्तीक्ष्ण-मन्दविपरीतम् । तथा, व्यापि-व्याप्तिशीलम्, यदेहं व्याप्य पाकं याति । तथा, त्वग्दोषकृत्-पानाभ्यासेन त्वचं दूषयति^{१३} । अचक्षुष्य-चक्षुषे हितं न भवति । सूक्ष्म-सूक्ष्मस्रोतोगामि । उष्ण-उष्णवीर्यम् । स्वयोनित्तल्यतिदेशात्कफकृत्वं प्राप्तमित्याह-कफकृन्न च, -कफं न करोति ।

१ ‘पाकमचिरं’ क ग ज । २ ‘र्णादिभिर्मधु’ क ग ।

३ ‘वृष्यैर्योगै’ ख घ झ । ४ ‘तु’ क ग ज । ५ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गता श्लोका सङ्गहद्वये ख घ झ पुस्तकेषु च नोपलभ्यन्ते । ६ ‘मधु’ ग । ७ ‘विशदस्ती’ क ग । ८ ‘कथ्यमाने’ ट ।

९ ‘भ्यः’ सारभोजनादिषु ठ । १० ‘भूरिजनो’ ट । ११ ‘त्वग्दोषकृदचक्षुष्य’ इति शिवदासो द्रव्यगुणसङ्गहटीकायाम् ।

१२ ‘सर्वदोषजित्’ आ ख घ झ ठ । १३ ‘अथवा त्वग्दोषान् कृन्तति-छिनत्ति, “कृती छेदने” इत्यस्य धातोरयं प्रयोगः’ इतीन्दुचन्द्रनन्दनौ ।

१ ‘ति ये वैवमवोचत त इति वच’ ट । ‘ति केचिदेव वाचयन्ति ते एव भव’ ठ । २ ‘चान्यदपि यो’ ट । ‘चान्यदुभययो’ ठ । ३ ‘सन्धानद्विच्छि’ क ख ग घ । ४ ‘वातघ्नादिभि’ क ग । ५ ‘य’ ख घ झ । ६ ‘ण च करोति’ क ग । ७ ‘द्रव्यैर्वा’ स ज । ८ ‘कमेवाशु त’ ख घ झ ।

सङ्ग्रहेऽयुक्तम् (सू अ ७) - “मेघस्तिष्ठति स्पृशतीति, मेघस्य तैलं, खलो हिमः । तस्यैव स्नेहमर्तुत्व, न तैलस्य रलस्य वा ॥” इति । पौनःकस्त्वयुर्वेदावतारेऽविजगे - “विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तहृत् ॥” इति । ननु च, तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम ? यतो यथा तिलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते, तथैरण्डादीनामपि यो विकारः स्नेहः सोऽपि तैलमित्युच्यते । मुनिरप्याह (च वि अ ८।२१) - “अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेव्यते, तैलप्राधान्यात् ॥” स्नेहप्राधान्यादिति यावत् । सामानाधिकरणप्रयोगोऽन एवोपपन्नः । यथा - कासुम्भं तलमैरण्डं तैलमिति । अत्रोच्यते । तिलस्येव वस्तु तलमित्यन्वर्थता तिलोद्भवस्यैव तैलस्य सम्भवति, न कासुम्भादीनाम् । अपि च, कासुम्भं तैलमित्यादौ तैलशब्दः काण्डादिव्यवच्छेदपरः सम्भाव्यते । यथा - कासुम्भं तैलं, न पत्रं काण्डं वेति । इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामानाधिकरण्येन यदि तैलशब्दो निदिश्यते, ततः पूर्वस्मात्तैलशब्दात्स्नेहाभिवायिनोऽविमर्शान्तरं न वक्ति । ननु, अत्रापि तैलशब्दः कस्मात्काण्डादिव्यवच्छेदपरो न भवति ? इति चेत् ब्रूमः । रुटिरुपलब्धत्वात् तैलशब्दस्य । स्नेहविषय एव तैलशब्दो रुटि, न काण्डपत्रादिविषये । तिलस्य हि काण्डं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते, किं तर्हि ? तिलपत्रं तिलकाण्डमिति । अत एव तैलशब्दोच्चारणस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव वीर्जायते, न पत्रकाण्डादिविषया । तस्मादस्येव तन्मुख्यं नामेति युक्तमुक्तम् । सस्कारानुवर्तित्वेन सर्वरोगजित्वाच्चास्य मुख्यत्वम् । तथा चोक्तम् - “सस्कारात्सर्वरोगजित्” इति । कुसुम्भादीनां तिलशब्दस्य च स्नेहनार्थं वाच्ये विकारे स्नेहे तैलचप्रत्यये सति कुसुम्भतैलमैरण्डतैलं तिलतैलमिति रूपं भवति । कृशाना पुमा वृहणाय - वृहत्त्वाय, अल - पर्याप्तम् । स्थूलानां च कर्शनायाम् । ननु, कथमेकस्माद्वस्तुनो विरुद्धं कार्यद्वयं कर्शनं त्ववृहणत्वरूपं स्यादिति ? ब्रूमः । कृशानां तावत्स्रोतासि सङ्कोचमायान्ति । सङ्कुचितस्रोतसां च नराणां तैलमन्तरेणाभ्यासादिनां द्रव्याणि वृहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति । तैलं पुनः सङ्कुचितानि स्रोतासि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्ज्ञातित्वेन प्रविश्य शोषयति । स्रोतः शुद्ध्या च शरीरपुष्टिः । तथा च वक्ष्यति (हृ चि अ ८।४३) - “स्रोतः तु तत्तद्वेषु रसो यातुनुपैति यः । तेन तुष्टिर्बलं वर्णं परं पुष्टिश्च जायते ॥” इति । तस्मात्कृशानां वृहणाय तैलमित्युपपन्नम् । तथा, स्थूलानां सूक्ष्मस्रोतोगामिलात्सर्वस्रोतः सु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति । तत्क्षपणाच्च कर्शनं सम्पद्यते, इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्पुनः पुनः । स्नेहादिगुणयोगात्तैलस्य वृहणत्वं कर्शनत्वे सिद्धे साते

१ ‘भ्रमकारित्वं’ स च । २ ‘च’ ट । ३ ‘दारकस्त्व’ ट । ४ ‘तद्वयं’ स च । ५ ‘रे तैलमिति तै’ ट । ‘स्नेहने तैलजिदिति तै’ ठ । ६ ‘कृशत्वं’ ठ । ७ ‘नायेत्युपपन्नम्’ ट । ८ ‘त्वक्षामत्वे’ ठ ।

‘कृशानां वृहणाय तैलं स्थूलानां कर्शनाय च ।’ इत्युक्तं ज्ञापनार्थम् । यदि तथैव तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि, तत् कृशानां वृहणाय तैलं स्थूलानां कर्शनाय चेति । बद्धेत्यादि । बद्धा विद्येन तद्वद्धविद्धम् । कम्पसमामान्तः । ग्रथितपुरीषमित्यर्थः । तथा, कृमिघ्नम् । सस्कारादित्यादि । विशिष्टद्रव्यकृतं सस्कारमाश्रित्यागोपरो गजित् ।

आ० र० - अथ तैलवर्गः । तत्र तैलसामान्यगुणानाह - तैलमिति । स्वयोनित्वं - स्वकारणवत् । यथा - तिलतैलं तिलगुणम्, सर्पपतैलं सर्पपगुणमिति ।

तत्र यानि तैलानि स्वयोनैर्विनिष्ठानि तेषां गुणाः । तत्र तिलतैलगुणानाह - तत्र मुख्यमिति । मुख्यं - तिलतैलम् । मुख्यमिति वदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं ग्राह्यमिति द्योतयति, ‘गोणमुत्पद्योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः’ इति न्यायात् । यदादौ देहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तत् - व्यवायिः । उष्ण - उष्णस्पर्शम् । उष्णजीर्यत्वं च स्वयोनित्वमित्यनेन लब्धम् । अल - समर्थम् । ननु, एकस्य बृहणसमर्थत्वं कर्शनसमर्थत्वे अनुपपन्ने । नैवम् । कृशस्य हि स्रोतासि सङ्कुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति, स्थूलस्य तु पूर्णत्वात् । तैलं तु सूक्ष्मव्यायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतासि शोषयति । शुद्धेषु स्रोतसु रससम्यग्वहनं कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते, स्थूलस्य धातुसाम्यम् । बद्धविट् - बद्धपुरीषम् । द्रव्यान्तरसंयोगजनितं गुणान्तरं - सस्कारः । ननु, अत्र “त्वग्दोषकृदक्षुष्य कफकृन्न च” इति । सुश्रुते तु (सू अ ४५।११२) - “त्वक्प्रसादनं चक्षुष्यं अनिलबलासक्षयकरम् ॥” इति विरोधः । नैवम् । त्वग्दोषकरत्वमक्षुष्यत्वं चाभ्यवहारे । त्वक्प्रसादनं च चक्षुष्यत्वं चाभ्यङ्गे । उक्तं हि (हृ सू अ २।८) - “दृष्टिप्रसादपुष्ट्या युः स्वप्नसु त्वक्त्वदाढ्यं कृत् ॥” इति । अनिलबलासक्षयकरत्वं ससर्गविषयम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ १३) अध्येषु समुदायनिर्धार्येषु - “तैलं वातस्नेहप्रशमनानाम्” इति ।

सत्तिकोषणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ।

वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरविषमज्वरम् ॥ ५७ ॥

रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ।

तीक्ष्णोष्णपिच्छिलविस्त्र, रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ५८

स० - एरण्डतैलमीषत्तिककटुकं भवति । तथा, स्वादु - मधुरम् । तथा, सरं गुरु च । वर्ध्मेत्यादि । वर्ध्मादीन् जयेत् । कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठस्थितौ रुक्शोफौ जयेत् । तच्च तीक्ष्णोष्णपिच्छिलविस्त्रं च भवति । लोहितैरण्डतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ।

आ० र० - एरण्डतैलगुणानाह - सत्तिकोषणमिति । सत्तिकोषण - ईषत्तिकमीषत्तिककटुकं च । एरण्ड - एरण्डफलोद्भवम् ।

१ ‘कृतस’ ट । २ ‘तैलमेव ग्राह्यं’ अ । ३ ‘वृहणकर्पणत्वे’ क ग ज । ४ ‘ष्णमिति कृत्वा’ ग । ५ ‘स्य तु धातु’ अ । ६ ‘माकरत्व’ क ग ज । ७ ‘द्वियुक्त’ ठ ।

सर-विरेचनम् । व-र्म-मुष्कवृद्धि । रुक्शोफौ-श्लश्वयथु ।
तौ च कट्यादिगतौ ।

रक्तैरण्डतलगुणानाह-तीक्ष्णोष्णमिति । अतिग्रहणाच्छुक्के-
रण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुणम् ।

कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
लघु पित्तास्रकृत् कोष्ठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित् ॥५९॥

स०-सर्षपाणामिदं सार्षपं तल कटूष्णं च भवति । तथा,
तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं च । अपपूर्वाद्धन्तेरन्येष्वपि दृश्यत
इति ड । तथा च, लघु पित्तास्रं च करोति । तथा, कोठादीन्
जयति ।

आ० र०-सर्षपतैलगुणानाह-कटूष्णमिति । पित्तास्रकृत्-
रक्तपित्तकोपनम् । कोष्ठ-क्षुद्रोगविशेष । जन्तवो-बाह्या-
भ्यन्तरा कृमयः ।

आक्षं स्वादु हिमं कैश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।

स०-अक्षाणा-विभीतकानामिदमाक्षं तैल मधुरादिगुणयुक्तं
पित्तानिलहृत् ।

आ० र०-विभीतकतैलगुणानाह-आक्षमिति । कैश्य-
केशहितम् ।

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ॥ ६० ॥

स०-निम्बोद्भव तैलमतिशयेनोष्णं न भवति । तथा,
तिक्तम् । तथा, कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन ।

आ० र०-निम्बतैलगुणानाह-नात्युष्णमिति । नात्युष्ण-
ईषदुष्णम् ।

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत् ।

स०-अतसीजं कुसुम्भजं च तैलमुष्णवीर्यं भवति । तथा,
त्वग्दोषकफपित्तानि करोति ।

आ० र०-अतसीतैलकुसुम्भतैलगुणानाह-उमाकुसुम्भ-
जमिति । यत्तुक्तं सुश्रुतेन (सू अ ४५।१।९)-“विपाके
कटुं सक्षारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत् ।” इति, तन्मिलितसर्व-
दोषविषयम् । पृथग्भूतं तु वायुं हन्येव । यदाह खारणादि-
“कौसुम्भं कटुं सक्षारं वातघ्नं कफपित्तलम् ।” इति ।

स्नेहप्रसङ्गादिदमप्याह-

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ६१ ॥
मांसानुगस्वरूपौ च, विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।

इति तैलवर्गः ।

स०-वसा-तनुरूपेण शुद्धमासस्य स्नेहः । मज्जा-वातु ।
तौ वातनाशनौ । तथा, मासानुगस्वरूपौ-यस्य प्राणिनः सम्ब-
धिर्मांसं तत्सदृशरूपौ । मेदोऽपि ताविव-वसामज्जो सह-

शस्वरूपं विद्यात् । सक्षेपतया चायं तैलवर्ग इहोक्तः । तथा च
सङ्ग्रहेऽविक्रमप्युक्तम् (सू अ ६)-“दन्तीमूलकरक्षोघ्नकर-
रजाग्निशिष्टजम् । सुवर्चलेडुदीपीलुशङ्खिनीनीपसम्भवम् ॥
सरलागुरुदेवाह्वशिशपासारजन्म च । तुवरारुक्मरोत्थं च तीक्ष्णं
कटूष्णपित्तकृत् ॥ अर्शं कुष्ठकृमिश्लेष्मशुरुमेदोऽनिलापहम् ।
करञ्जनिम्बजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटु-
क सारलं व्रणशोधनम् । भृशोष्णतीक्ष्णकर्तुके तुवरारुक्मरो-
द्भवे ॥ विशेषात्कृमिकुष्ठे तथोर्वाधोविरेचने । अक्षातिमुक्त-
काक्षोडनालिकेरमधूकजम् ॥ त्रपुसर्वारुक्माण्डश्लेष्मातरुप्रिया-
लजम् । वातपित्तहरं वैष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ पित्तश्ले-
ष्मप्रशमनं श्रीपर्णाकिशुकोद्भवम् । तिलतलं वरं तेषु कौसुम्भम-
वरं परम् ॥ वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ । मासा-
नुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ॥ तौलैकी सौकरी पाक-
हमजा कुक्कुटोद्भवा । वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा ॥
काकमधुवसा तद्वत्कारण्डोत्था च निन्दिता । शाखादमेदसा छाग-
हास्तिन च वरावरम् ॥” इति । इति तैलवर्गः ।

आ० र०-वसामज्जगुणानाह-वसा मज्जा चेति । वसा-
मासस्नेहः । मज्जा-षष्ठो धातुः । मासानुगस्वरूपौ-यस्य
प्राणिनो यौ वसामज्जनौ, तस्य मासेन तौ सदृशगुणौ ।

मेदोगुणानाह-विद्यादिति । मेद-चतुर्थो धातुः । तावि-
व-वसामज्जवद्वातघ्नादिगुणम् । तैलवर्गे स्नेहत्वसाम्याद्वासा-
दीनामुक्तिः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ६)-“तैलप्रयोगादजरा
निर्विकारा जितश्रमा । आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतय
पुरा ॥ दन्तीमूलकरक्षोघ्नकररजाग्निशिष्टजम् । सुवर्चलेडु-
दीपीलुशङ्खिनीनीपसम्भवम् ॥ सरलागुरुदेवाह्वशिशपासा-
रजन्म च । तुवरारुक्मरोत्थं च तीक्ष्णं कटूष्णपित्तकृत् ॥ अर्शं-
कुष्ठकृमिश्लेष्मशुरुमेदोऽनिलापहम् । करञ्जनिम्बजे तिक्ते
नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत् ॥ कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशो-
धनम् । भृशोष्णतीक्ष्णकर्तुके तुवरारुक्मरोद्भवे ॥ विशेषात्कृमि-
कुष्ठे तथोर्वाधोविरेचने । अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिके-
रमधूकजम् ॥ त्रपुसर्वारुक्माण्डश्लेष्मातरुप्रियालजम् ।
वातपित्तहरं कैश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं
श्रीपर्णाकिशुकोद्भवम् । तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भमवरं
परम् ॥ चौलैकी सौकरी पाकहमजा कुक्कुटोद्भवा । वसा
श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा ॥ काकमधुवसा तद्वत् कार-
ण्डोत्था च निन्दिता । शाखादमेदसा छाग हास्तिन च वरा-
वरम् ॥” इति । इति तैलवर्गः ।

१ ‘कडुनी’ ट । २ ‘कैश्य’ स ड । ३ ‘औलुकी’ स मू ।

४ ‘मज्जोर्गुणा’ क ज । ५ ‘पाशरज’ ग । ६ ‘तु’ ख घ झ ।

७ ‘दुष्पित्त’ ख घ झ । ८ ‘भृशोष्णे ती’ ख घ झ । ९ ‘क-
डुनी’ ख ग घ झ । १० ‘अक्षादिमुष्णकाक्षोडना’ क ज ।

११ ‘प्रिया’ क ज । ‘लज’ ख घ झ । १२ ‘चौलुकी’ क ग ।

ज । ‘बौलुकी’ स स ।

१ ‘णादेरण्डो’ स ग घ झ । २ अस्याग्रे “कषायतिक्तकटुक-
कारञ्जं व्रणशोधनम् ।” इति श्लोकार्थं अ आ क ज पुस्तकेष्वधि-
कम्, ‘करञ्जतैलगुणानाह-कारञ्जमिति ।’ इति तट्टीका च क ग
पुस्तकयोः । ३ ‘कटुक तैल कौ’ स सु । ४ ‘यन्मास’ ट ।

तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मादिगुणसामान्यात्तलवर्गादनन्तरं मद्यवग आ-
रभ्यते—

अथ मद्यवर्गः ।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६२ ॥
सखादुत्तिककटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्यकलुषं ॥ ६३ ॥
नष्टनिद्राऽतिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
कृशस्थूलहितं रुक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ॥ ६४ ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।

स०—सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टि—चित्तपरितोषः, पुष्टि—शरीरपोषः, ते ददाति—जनयति, यत्तुष्टिपुष्टिदम् । आतोऽनुपसर्गे क । तथा, ईषन्मदुरतिक्रमदुःकम् । तथा, अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम् । तथा, सरम् । तथा, सकषायम् । तथा, स्वरश्चारोग्यं च प्रतिभा च वर्णश्च तान् करोति । ननु, सर्वाण्येव द्रव्याण्यारोग्यार्थमुपदिश्यन्ते । तस्मादारोग्य-
कृत्त्व सर्वेषामेव द्रव्याणां प्राप्तम् । किमिति मद्यस्येवारोग्यकृ-
त्त्वमुच्यते ? युक्तमाह भवान् । किन्त्वतिशयख्यापनायमेतत् । मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः । तथा, लघु । तथा, नष्टनिद्रे-
भ्यो नरेभ्योऽतिनिद्रेभ्यश्च हितम् । सर्वमेव मद्यं प्रभावादिति केचित् । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते, यथा—सुरादि यन्मद्यं श्लेष्मा-
दिवर्धनं, तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम् । यच्च माधवादि मद्यं श्लेष्मादि-
हन्तुं, तच्चातिनिद्रेभ्यो हितमिति । तथा, पित्तास्रदूषणम् । तथा, कृशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम्, इति सामान्येऽपि निर्दे-
शेऽत्राय विशेषो बोध्यः,—किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं किञ्चि-
त्स्थूलायेति । अथवा, तैलोकन्यायेन कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम् । तथा, रुक्षम् । तथा, सूक्ष्म—स्रोतोगामि । तथा, स्रोतो विशो-
धयति । तथा, वातश्लेष्महरम् । युक्त्या पीतं सदेवगुणं मद्यं भवति । युक्तिस्तु—मदाख्यनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा । अन्यथा—अयुक्त्या पीतं सत्, विषतुल्यं भवति ।

आ० र०—अथ मद्यवर्गः । द्राक्षादिसन्धानं मद्यमुच्यते । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ६)—“द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा-
ब्रीहिपञ्चमा । मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ॥” इति । तत्र सामान्यमद्यगुणानाह—दीपनं रोचनमिति । तुष्टि—
सन्तोषः । पुष्टि—बलवृद्धिः, शरीरवृद्धेः कृशहितत्वेन लब्ध-
त्वात् । सशब्दस्त्रिभिः सम्बध्यते । प्रतिभा—प्रज्ञा । ननु, एक-
मेव निद्रां करोति हन्ति चेति विरुद्धम् । मैवम् । प्रवृद्ध-
वातो हि नष्टनिद्रो भवति, तस्यामवस्थायां वातघ्नत्वान्निद्रां करोति । प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्रा, तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्न-
त्वान्निद्रां हन्ति । कृशस्थूलहितं तैलोकन्यायेन । युक्त्या

१ अस्याग्रे “द्राक्षेक्षवः सखर्जूरा शालि (ले) पिष्टं य-
वस्य च । पञ्च मद्याकरा श्रेष्ठा द्राक्षा तेषां विशिष्यते ॥”
इत्यधिकं श्लोकः आ अ ठ, पुस्तकेषु ।

पीतमेवविधम् । वक्ष्यति हि (हृ लि अ ६४१)—“बल-
कालदेशसाम्यप्रकृतिसहायामयवयासि । प्रविभज्य तदनु-
रूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम् ॥” इति ।

गुरु तदोपजननं नव, जीर्णमतोऽन्यथा ॥ ६५ ॥

स०—नव—किञ्चिद्दालातिक्रान्तम्, तत्—मद्यं, गुरु त्रिदो-
षकरं च भवति । नव—अनतीतसर्व-सरमित्येकं^१ । जीर्ण—पुराणं
बहुमालातिक्रान्तम् । अतः—नवात्, अन्यथा—लघु दोषहरं
चेत्यर्थः ।

आ० र०—नवमद्यगुणानाह—गुरु तदिति । तत्—मद्यम् ।
नव—तत्कालनिष्पन्नम् । गुरुत्वदोषजननत्वाभ्यां लघुत्ववात-
श्लेष्महरत्वे बाध्येते ।

पुराणमद्यगुणानाह—जीर्णमिति । जीर्ण—चिरकालनिष्प-
न्नम् । अतोऽन्यथा—नवाद्विपरीतम्, लघु वातकफहरं
चेत्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४५।१९४)—“स्फुट-
स्रोतं करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ।” इति ।

पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तं क्षुधातुरैः ।

नात्यर्थं तीक्ष्णमृद्वल्पसम्भारं कलुषं न च ॥ ६६ ॥

स०—तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम् । उष्णो—विहाराहा-
रादिक उपचारो यस्य स एवम्, तेन । न विरिक्त्यादि । कृत-
विरेचनेन न पेयम्, दोषासाम्यादिति भावः । तथा, क्षुधा-
तैर्न न पेयम् । तथा, अतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम् ।
अल्पसम्भारमिति । यद्यावता सम्भारेण लोकप्रसिद्धेन सन्धी-
यते सुरादि, तत्र तदपेक्षया चाल्पसम्भारं न पेयम् । तथा,
कलुष—अस्वच्छं पाशुशर्करादिमिश्रितं, च न पेयम् ।

आ० र०—मद्यपानं नियच्छति—पेयं नोष्णोपचारेणेति ।
उष्णोपचारेण—उष्णमाहारं सूर्यसन्तापादिकं वा सेवमानेन ।
विरिक्तैः—कृतविरेचनैः । क्षुधातुरैः—अतिक्षुधितैः । अत्यर्थं
तीक्ष्ण—अतितीक्ष्णमदम् । अत्यर्थं मृदु—मदानुत्पादकम् । अ-
ल्पसम्भारं—असम्पूर्णकारणसामग्रीकम् । कलुषं—मलिनम् ।

अधुना मद्यविशेषानाह—

गुल्मोदराशौग्रहणीशोपहृत् स्नेहनी गुरुः ।

सुराऽनिलघ्नी मेदोऽसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा ॥ ६७ ॥

स०—सुरा गुल्मादिहृद्भवति । तथा, स्नेहयतीति स्नेहनी ।
तथा, गुरुर्वातनाशिनी च । तथा, मेदश्चासृक् च स्तन्यं च
मूत्रं च कफश्च तानावहति ।

आ० र०—सुरागुणानाह—गुल्मेति । शालिपिष्टकृतं मद्यं—
सुरा । स्नेहनी—देहस्निग्धत्वकृत् । मेदं प्रभृतीनावहति—करो-
तीति तथा ।

तद्गुणा चारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ।

शूलकासवमिश्रवासविबन्धाध्मानपीनसान् ॥ ६८ ॥

१ एके—इन्द्रादयः । २ ‘सर्वस्तरातिका’ ट । ३ ‘कृतवमन-
विरे’ क अ । ४ ‘श्वासं च’ ट ठ ।

स०-एव वारुणी-प्रसन्ना । त एव सुरोक्ता गुणा यस्या सा तद्रुणा, सुरासमगुणेत्यर्थः । तथा, हृदयाय हिता-हृद्या । तथा, लघुस्तीक्ष्णा च । शूलादीन्निहन्ति च । विबन्ध-स्रोत सासुपलेपेन दोषादीनामवहनम् । जगलमेदकबकसना सुतरा मनुपयोगित्वाद्गुणा नेहोक्ता । सङ्ग्रहे (सू अ ६) तूक्ता एव । यथा-“जगल पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदक । बकसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी दोषकोपन ॥” इति । वारुण्या अधोभागो घनो-जगल । जगलस्याधोभागो-मेदक । पानीयेन मद्यकै-ल्लपीड(ने)नोत्पन्नो-बकस ।

आ० २०-वारुणीगुणानाह-तद्रुणेति । वारुणी-श्वेत-सुरा । सा च श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते । तद्रुणा-सुरातुल्या । विबन्ध-वातरोध । आध्मान-उदरा-पूर । वारुणी-अच्छसुरेति केचित् । तन्न । तस्या कफघ्नत्वात् । उक्त हि सुश्रुतेन (सू अ ४५।१७८)-“प्रसन्ना कफवाताशौविबन्धानाहनाशिनी ।” इति ।

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा ।
त्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥ ६९ ॥
विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला ।

स०-बिभीतकानामिय बैभीतकी । नातितीव्रो मदो यस्या सैवम् । तीव्रमद न जनयतीत्यर्थः । तथा, लघ्वी । तथा, पथ्या । तथा, त्रणादिषु चात्यर्थमन्यमद्यवन्न विरुध्यते ।

आ० २०-बैभीतकीगुणानाह-नातितीव्रमदेति । बिभी-तकवल्कलयुक्तशालिपिष्टकृता-बैभीतकी सुरा । नातितीव्र-मदा-मध्यममदा । पथ्या-स्वस्थहिता ।

यवसुरागुणानाह-विष्टम्भिनीति । यवपिष्टकृत मद्य-यव सुरा ।

यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ॥ ७० ॥

ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान् ।

हन्ति गुल्मकृमिप्लीहः कषायकटुवातलः ॥ ७१ ॥

स०-अरिष्टो यो यैर्द्रव्यै सिद्धं, स तद्रुणाननुगच्छति । सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिक । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“म-द्याकराधिकर्द्रव्य मदिरायात्मक त्वत् । यथाद्रव्यगुणोऽरिष्ट सर्वमद्यगुणाधिकः ॥” इति । ग्रहण्यादिकाश्च रोगान् हन्ति । तथा, कषायकटुश्चासौ वातलश्च स एवम् । लक्षण चास्य प्रागुक्तम् (अ ३।२२) ।

१ ‘सुराया अच्छ उपरिष्ठान्मण्डो वारुणी प्रसन्नैत्युच्यते । तथा चा-गम-“प्रसन्ना वारुणी ब्रैया परिसुन्दिरा यथा । कादम्बरी घनसुरा, तदधो जगल स्मृतं ॥” इति ।’ इति चन्द्रनन्दन । शार्ङ्गवरस्तु (म अ १०।७)-“यत्तालखर्जूरसै सन्धिता सा हि वारुणी ।’ इति । २ ‘कल्कोत्पीड’ ट । ३ ‘उदरपूर’ क अ । ४ केचित्-अरुण-दत्तचन्द्रनन्दनादयः । ५ विष्टम्भिनीति श्लोकार्ध हेमाद्रिसम्मतम् । ६ ‘य कटु’ आ ख. घ झ अ । ७ ‘कृत’ ट । ८ ‘द्रव्यखदिरा यात्मकत्वता’ ट ।

आ० २०-अरिष्टगुणानाह-यथाद्रव्यगुण इति । औषध-युक्तैर्मद्याकरै कृत मद्य-आसव । स एव कथितौषधे-अ-रिष्ट । यथाद्रव्यगुण-स्त्रौषधानुरूपगुण । औषधगर्भत्वात् सर्वेषु मद्येष्वधिकगुण । शोषो-राजयक्ष्मा । कषायकटुश्चासौ वातलश्च, कषायकटु सन् वातल इत्यर्थः । अम्लादिरसस्तु वातघ्न । यथोक्त सुश्रुतेन (सू अ ४५।१९४)-“अरिष्टो द्रव्यसयोगसस्कारादधिको गुणैः । दीपन कफवातघ्न सर पित्ताविरोधन ॥” इति ।

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुर सरम् ।

अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम् ॥ ७२ ॥

स०-मार्द्वीक-द्राक्षारसोद्भव, लेखनत्वादियुक्तम् । तथा, अल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम् । अन्यमद्यापेक्षयाऽल्पतरौ करोतीत्यर्थः । तथा, पाण्ड्वादिनाशनम् । “विलिखत्यतितैक्ष्ण्या-द्यद्वातूस्तलेखन मतम् ।”

आ० २०-मार्द्वीकगुणानाह-मार्द्वीकमिति । मार्द्वीक-द्राक्षाकृत मद्यम् । लेखन-लीनमलोत्खननम् । अल्पपित्ता-निलकर-अन्यमद्यापेक्षया ।

अस्मादल्पात्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु ।

शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः ॥ ७३ ॥

स०-खार्जूर मद्यमस्मात्-मार्द्वीकादल्पात्तरगुणम् । अल्पा-न्तरा-किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम् । तथा, वातल गुरु च । द्राक्षासवन्यत्रोक्त । यथा-“शुष्कद्राक्षाम्बुसम्भूतो विशदो रोचनो हिम । द्राक्षासवो मधुसमो बृहणो भृशदी-पन ॥” इति । शार्कर-शर्करासम्बन्धी मद्यविशेष, सुरभि-सुगन्धिर्भवति । तथा, स्वादुश्च (श्चासौ) हृद्यश्च स्वादुहृद्यः । तथा, नातिमदो लघुश्च भवति ।

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।

स०-गुडसम्बन्धी-गौड, सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्त । तथा, तर्पणश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः ।

आ० २०-गौडगुणानाह-सृष्टमूत्रेति । गुडकृत मद्यं-गौड । सृष्टा-प्रवर्तिता, मूत्रादयो येन स तथा । तर्पण-तृप्तिजननः ।

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा ॥ ७४ ॥

मेदःशोफोदरार्शोऽग्नस्तत्र पक्करसो वरः ।

स०-सीधु वातपित्तकर । तथा, स्नेहविकारान् श्लेष्मविका-राश्च हन्ति । ब्रह्मभूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विधस्य नियमस्य प्रायि-कत्वात् क्तिप् । सीधु-अपक्कुरसकृत पक्कुरसकृतश्च । तत्र-सीधौर्मध्ये, पक्करसो मेद शोफोदरार्शांसि हन्ति, श्रेष्ठश्च भ-वति । मेद शोफोदरार्शोऽग्नस्तत्र पक्करसो वरः ।

आ० २०-सीधुगुणानाह-वातपित्तकर इति । इक्षुरस-कृत मद्य-सीधु । स्नेहविकारान्-स्नेहव्यापद, श्लेष्मविका-

१ श्लोकोऽयमरुणदत्तसम्मत । २ ‘शार्कर सुरभि स्वादु हृद्य नातिमद लघु ।’ ज । ३ ‘स्वादुहृद्यो’ स द्व । ४ ‘सीधुमये’ ट ।

रांश्च हन्तीति तथा । स च सीधुर्द्विविधः, -शीतरसः पक्कर-
सश्च । अपक्केनेक्षुरसेन कृत-शीतरसः, पक्केन-पक्करसः ।
तयोर्मध्ये पक्करसः श्रेष्ठः ।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित् ॥ ७५ ॥

स०-मध्वासवो-माक्षिकेण सन्धीयते माधवाख्यो मध-
विशेषः, छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्च । अष्टाङ्गसङ्ग्रहे तु
(सू अ ६) सुरासवादयो गदिताः । तथा चापठत्-“सुरास-
वस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः । मैरेयो मधुरो वृष्य-
सरः सन्तर्पणो गुरुः ॥” इत्यादि । तत्र मधुनैव सुरासन्धानेन
या क्रियते, ता सुरा सुरासवमाहुः । मैरेय-कोद्रवैर्जायते ।

आ० २०-मध्वासवगुणानाह-छेदीति । मधुकृत मध-
मध्वासवः । आसवशब्दो मधमात्रवचनः । छेदी-सहत्क-
फादिविश्लेषी ।

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्त वातानुलोमनम् ।

भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्ल हृद्यं रुचिकरं सैरम् ॥ ७६ ॥
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुहृत्कृमिनाशनम् ।

स०-शुक्त रक्तपित्तकफानुत्क्लेदयति । तथा, वातमनुलोम-
यति-मार्गान्तरेभ्यस्तमानीय स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति, तद्वाता-
नुलोमनम् । अतिशयेनोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लम् । तथा, हृद्यम् ।
तथा, पर-अतिशयेन रुचिकरम् । तथा, दीपनम् । तथा,
शिशिरं स्पर्शं यस्य तदेवम् । तथा, पाण्डूदिघ्नम् ।

आ० २०-मधवर्गे सन्धानसामान्यात् शुक्तादीन्याह ।
तत्र शुक्तगुणानाह-रक्तपित्तकफोत्क्लेदीति । शुक्त-कन्दादिस-
न्धानम् । उक्तं हि (शार्ङ्गधरे म अ १०।७)-“कन्दमूलफ-
लादीनि सस्नेहलवणानि च । यत्रैकत्राभिर्षूयन्ते तच्छुक्तं म-
भिधीयते ॥ गुडस्त्विक्षुरसो मधः मार्द्वीकश्च द्रवः यदा ।
गुडेषु मधमार्द्वीकशुक्तानि स्युस्तदा क्रमात् ॥” इति । यत्तूक्तं
वृन्देन-“यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्र तदुच्यते ॥” इति । तच्छु-
क्तविशेषलक्षणम् । रक्तादीन् क्लेदयति-अतिद्रवीकरोतीति
तत्तथा । शिशिरस्पर्शं-स्पर्शं शीतम् । इक्षु-दर्शनशक्तिः ।
गुडेषु मधमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥ ७७ ॥

स०-गुडादिभवं शुक्तं यथोत्तरं लघु-यद्यदुत्तरं तत्तल्लघु,

१ ‘स्तीक्ष्णमदः’ स इ । २ ‘परम्’ इत्यंशदत्तसम्मतं पाठ इति
प्रतिभाति । ३ ‘पाण्डुहृत्कृमि’ इति चन्द्रनन्दनसम्मतं पाठः ।
४ ‘यत्र द्रवेऽभि’ क ख घ झ । ५ ‘भिर्षूयन्ते’ अ । ६ ‘क्तमिति कथ्यते’
ख घ झ । ७ गुडमधमधुशुक्तानां लक्षणानि क्रमेण यथा-“गुडा-
म्बुना सतैलेन सन्धानं काञ्जिकं च यत् । कदशाकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं
तदुच्यते ॥ सर्वं मधः पक्करसः कालान्तरवशाद्यदा । त्यक्त्वाऽन्यरस-
मम्लत्वं याति शुक्तं तदुच्यते ॥ जम्बीरस्य फलरसः पिप्पलीमूलस-
युतम् । मधुभाण्डे विनिक्षिप्य धान्यराशौ निधापयेत् ॥ ज्यहेण
तज्जातरसः मधुशुक्तमुदाहृतम् ॥” इति । *८ ‘माध्वीक’ ख घ अ ठ ।

गुडकृताच्छुक्तादिशुक्तं लघु, इक्षुशुक्तान्मधशुक्तं लघु, मधशु-
क्तान्मार्द्वीकं शुक्तं लघु भवति ।

आ० २०-गुडशुक्तादीनां लघुत्वे तारतम्यमाह-गुडेक्षि-
ति । यथोत्तरं लघु-गुडशुक्तादिशुक्तं लघु, ततो मधशु-
क्तम्, ततो *मार्द्वीकशुक्तमिति । मध-मार्द्वीकादन्यत् ।

कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ।

स०-कन्दादिकं च तदासुतं-गुडशुक्ताद्यासुतं, तद्वद्विद्यात्-
तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात् । शुक्तेनात्युत्कृष्टशक्तिना परित्याज्यं
निजं स्वभावः, वशीकृत्याऽऽत्मरूपता नीयत इत्यर्थः । आद्यग्रह-
णात्काण्डत्वकपत्रादिपरिग्रहः । तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम् ।

आ० २०-शुक्तेगतकन्दादिगुणानाह-कन्दमूलेति । आ-
द्यशब्दाच्च काण्डादीनि । तद्वत्-शुक्ततुल्यगुणम् । तदासुत-
तस्मिन्-शुक्ते, आसुत-चिरकालस्थितम् । उक्तं च-“कन्दमू-
लफलाद्यं च लवणोदकसयुतम् । सन्धानाच्चिरकालाम्लमा-
सुतं परिकीर्तितम् ॥” इति । कन्दादीनां पृथक्प्रयोगाद्द्रव-
त्वेऽपि प्रासङ्गिकमत्र कथनम् ।

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादन्यदपि शाण्डाक्यादिकमाह-
शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ७८

स०-मूलकसर्षपशाकानि कथितासुतानि कालजीरकराजि-
र्काचूर्णभावितान्यम्लतीक्ष्णानि शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते । सा
टैक्कविषये प्रसिद्धा । सा चान्यच्चानुक्तमप्यासुतं कालेनाम्ल-अ-
म्लीभूतम्, न तु स्वयमात्म्यमापाद्यम् । अनेनैव हेतुना सुतरां
तत्संस्कारतामधिकरोतीति । तच्च रोचनं लघु भवति ।

आ० २०-शुक्तेतरसन्धानगुणानाह-शाण्डाकी चासुत-
मिति । शाकमुद्गादिवटकसन्धानं-शाण्डाकी । उक्तं च-
“शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्गादिवटकैः कृता ॥” तथा, “मूल-
कच्छेदसन्धानं शाण्डाकी स्याद्गुडद्रवा ॥” इति । अन्यत्-शु-
क्तशाण्डाकीभ्यामितरत् । तच्च पिण्याकादिकृतम्, कालाम्ल-
कालेन चिरकालावस्थेनाम्लम्, तदुभयं रोचनं लघु च ।

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ।

श्रमकृमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ॥ ७९ ॥

शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ।

एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके ॥ ८० ॥

कृमिहृद्रोगगुल्मार्शः पाण्डुरोगनिबर्हणे ।

ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते ॥ ८१ ॥

स०-धान्याम्लं-काञ्जिकं, भेदि तीक्ष्णम् । तथा, उष्णवी-
र्यम् । तथा, पित्तकृत् । स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम् । व्यायामा-

१ ‘आसवशुक्त’ ट । २ ‘क्तत्वका’ ख घ झ । ३ ‘वश-
काण्डा’ क । ४ ‘कासुभावि’ ठ । ५ ‘दध्वि’ इति क्वचित् ।
६ ‘तथा मूलकसन्धानं’ ग अ । ७ ‘त’, यत् आसुतं सन्धितं,
तच्च ग । ८ अस्याग्रे “गण्डूषधारणाद्वक्त्रमलदौर्गन्ध्यशोष-
जित् ।” इति आ क ज पुस्तकेष्वधिकं पाठः । ९ एभिरेवेति सा-
र्थं श्लोकोऽरुणदत्तसम्मतः । १० ‘लमाशोऽग्रहणीपाण्डुनाशने’ अ ।

दिना श्रान्तत्व-श्रम, निर्व्यायामादेरैवोपश्रान्तत्व-कृम, तौ हरति । तथा, रुच्य दीपन च । वस्तिशूल च जयति । तथा, आस्थापने-निरुहे शस्तम् । तथा, लघु वातकफापह च । हन्ते “अन्येष्वपि दृश्यते” इति ड । धान्याम्ल-तण्डुलकण्ड-नादिकृतम् । सौवीरकतुषोदके तु वितुषै सतुषैश्च यवै क्रमात्कृते तद्वद्विधात् ।

आ० २०-काञ्जिकगुणानाह-धान्याम्लमिति । धान्याम्ल-काञ्जिकम् । भेदि-सरम् । आस्थापने-निरुहे ।

मद्यवत्तीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वात् गोमूत्रादिगुणानप्याह—
मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
पित्तलं रुक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥ ८२ ॥
कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ ८३ ॥

स०-मूत्र गोऽजादिभ्यः पित्तलादिगुणयुक्तम् । तथा, लवणोऽनुरस स्वल्पो यस्य तदेवम् । तथा, कृम्यादीन् जयेत् । लघु च । गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्रावान्य ज्ञेयम् । सङ्ग्रहे तु विशेषान्तरमप्युक्तम् (सू अ ६)-“श्वासकासहर छागं पूरणात्कर्णशूलजित् । दद्यात्क्षारे किलासे च गजवाजि-समुद्भवम् ॥ हन्त्युन्मादमपस्मार कृमीन्मेह च रासभम् । कषायतिक्तमेतेषा हिष्माश्वासहर शकृत् ॥ पित्त तिक्त कृमिहर, रोचनौ कफवातजित् । तिक्तौ पामाहरा, मूत्र मानुष तु विषापहम् ॥” इति ।

आ० २०-मूत्रगुणानाह-मूत्रमिति । महिषीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो महिष्यन्ताना स्त्रीणा गजादीना पुसा मूत्र प्राह्यमिति^१ ज्ञापनार्थम् । मूत्रस्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसाधर्म्यात् मद्यवर्गं निर्देश । सङ्ग्रहे तु (सू अ ६)-[^{*} शूलप्रवाहिकाटो पतुष्णाशोफार्शसा हित ।] जगल पाचनो ग्राही रुक्षस्त द्रव्यं मेदक ॥ बक्रसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी दोषकोपन । कौहली बृहणी गुर्वी, श्लेष्मलस्तु मधूलक ॥ मूर्द्धाकालपान्तर-गुण खार्जूर वातल गुरु । शार्कर सुरभि स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघु ॥ सुरासवर्त्तीव्रमद स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापह । मैरेयो मथुरो वृष्य सर सन्तर्पणो गुरु ॥ धातव्यभिषुतो जीर्णो रुक्षो रोचनदीपन । द्राक्षासवो मधुसम परम स तु दीपन ॥ मूर्द्धाकसदृश प्रोक्तो मृद्वीकेश्वरसासव । समासादासवो हृद्यो वातल । सौषधानुग ॥ [^२ एभिरेव गुणैर्युक्ते

सौवीरकतुषोदके । क्रिमिहृद्रोगगुल्मार्श पाण्डुरोगनिवर्हणे ॥ ते क्रमाद्वितुषेर्विद्यात्सतुषैश्च यवै कृते । विरेकास्थापनालेप-स्वेदादिषु च पूजितम् ॥] दीपन पाचन भेदि तेषु गोमूत्रमुत्तमम् । श्वासकासहर छाग पूरणात्कर्णशूलजित् ॥ दद्यात्क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवम् ॥ हन्त्युन्मादमपस्मार कृमीन्मेह च रासभम् ॥ कषायतिक्तमेतेषा हिष्माश्वासहर शकृत् । [^३ मार्गमोज क्षयहर वेष्किर वातरोगनुत् ॥ प्रसहानामपस्मारमुन्माद च नियच्छति । महामृगसमुद्भूत कुष्ठ-हृज्जलचारिणाम् ॥ नेत्ररोगहर पित्त प्रवृद्ध च नियच्छति ।] पित्त तिक्त कृमिहर, रोचनौ कफवातजित् ॥ तिक्तौ पामाहरा, मूत्र मानुष तु विषापहम् ।” इति । इति मद्यवर्ग । तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् ।

इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥ ८४ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने द्रवद्रव्य
विज्ञानीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स०-इति-अनन्तरोक्तेन प्रकारेण, तोयादीना वर्गै क्रमान-तिक्रमेण द्रवाणामेकदेशो यथास्थूलमयमुदाहृत-उक्त ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने
पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

आ० २०-अध्यायार्थमुपसहरति-तोयेति । एकदेशग्रहण द्रवद्रव्यव्यक्तीनामानन्त्येन कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् । यथास्थूलमिति साकट्येऽव्ययीभाव । यावत् स्थूला प्रसिद्धा व्यक्तय, तावत् सर्वा उक्ता इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

द्रवद्रव्यप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥

अत्रविधौ प्रकृतेऽल्पवक्तव्यत्वात्पूर्वं द्रवद्रव्यमभिधायात्र वक्ति-
अथातोऽर्धस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-अत्रस्य स्वरूप-स्वभावो रसवीर्यविपाकप्रभावगुणक

१ मार्ग-मृगस्य शकृत् । २ ‘रोचन’ क ग । ३ ‘तिक्त पामा-
हर’ क ख ग घ.झ. । ४ इदमत्रस्वरूपविज्ञानं चरके सू. २७
अध्याये, सुश्रुते सू. ४६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू. ७।१२
अध्याययोश्चास्ति वर्णितम् ।

१ ‘कफामयान्’ आ ज । २ ‘रोचन’ ट । ३ ‘तिक्त पामा-
हर’ ट । ४ ‘निर्देशात्० ज्ञापितम्’ क ग ज । ५ एतत्सपष्टतयोक्त
मदनपालेन-“गोजाविमहिषीणा च स्त्रीणा मूत्रं प्रशस्यते । खरो-
ब्रेमनराश्वाना पुसा मूत्रं हितं मतम् ॥” इति । ६ ‘साम्यात्’ ख
घ झ ज । ७ [ ] एतच्चिन्हान्तर्गता सङ्ग्रहश्लोका केषुचिदपि हेमा-
द्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । ८ ‘अस्मादत्पा’ स द्र । ९ ‘स्ती-
क्ष्णमद’ क.ग.ज.स.द्व. । १० ‘क्याभि’ ज ।

मादि, तस्य विज्ञान-अवगम, तस्मै हितोऽध्याय-अन्नरूपविज्ञानीय, त व्याख्यास्यामः । शेष पूर्ववद्व्याख्येयम् । द्रव्यशब्द-श्चाप्रयुक्तोऽप्यर्थस्य गमक इत्यन्नद्रव्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम् । तथा हि पूर्वस्मिन्नध्याये मन्दमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रव्यशब्द । आचार्या हि वैचित्र्येण ग्रन्थरचना विदधति । तत्र प्राक् स्वरूपशब्दो न निदिष्ट, इह च द्रव्यशब्द । अयवोभयमप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्याऽन्तलोपाख्यया च । अद्यते यत्तत्-अन्न धान्यमासादि ।

आ० २०-अन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति । यत् पूर्वाध्याये द्रव आहार उक्त, इह त्वद्रव । स चान्नशब्दवाच्य । अत एवायमन्नस्वरूपविज्ञानीय । तत्र सप्तवर्णा । वक्ष्यति हि (ह सू अ ६।१७२)-“शूकशिम्बिजपक्कान्मासशाकफलौषधैः । वगितैरञ्जलेशोऽयमुक्तो नित्यौपयोगिकः ॥” इति ।

वान्य च द्विवा, -शूकशिम्बीवान्यभेदेन । तत्र प्राधान्याच्छूकवान्यस्य पूर्वमुपन्यास । प्राधान्य चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात् । शिम्बीवान्यस्य तु तद्व्यञ्जनत्वेन स्वलोपयोगित्वात् प्रायेणापथ्यत्वाच्चाप्राधान्यम्, इत्याह—

अथ शूकधान्यवर्गः ।

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहतः ।
सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः ॥ १ ॥
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरैसारिवौ ।
काञ्चनो महिषः शूको दूषकः कुसुमाण्डकः ॥ २ ॥
लाङ्गला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः ।
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ३ ॥
खादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः ।
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः ॥ ४ ॥

स०-तत्र रक्तशालिमहाशाली—सुप्रथितावेव । कलमो-मगवादिषु प्रसिद्ध । स एव महातण्डुल इति काश्मीरेषु । तूर्णकश्च-तत्रैव आजव इति प्रसिद्ध । शकुनाहतो-यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो हसैरानीतो भृङ्गारपात्रे विशाखा ख्यया वापितो विस्तर गत । अत एव शकुनिनाऽऽहत शकुनाहत इत्यन्वर्थाऽस्य सज्ञा । सारामुख-कृष्णशूक । शूकाकारो-दीर्घशूक । रोध्रशूको-रोध्रपुष्पाकारशूक । सुगन्धिको-गन्धशालिसज्ञया जालन्वरमगवादिषु ख्यात, देवशालिरित्यपरनामा मालवदेशे गौडे चातिप्रसिद्ध । एव पतङ्गादयो नाना-देशेषु कार्षकादिभ्योऽवधार्या । शूके जाता शूकजा, तेषु मध्ये

१ ‘भूयसोपयो’ ट । २ ‘पौण्ड्रक पुण्डरीकश्च’ आ । ‘पाण्डुक पुण्डरीकश्च’ ठ । ३ ‘रशालिक’ आ । ४ ‘जाङ्गला’ आ ठ । ‘लाङ्गलो० ख्य० म० क’ अ । ५ ‘लाश्च’ ख घ झ । ६ ‘मृगारिमात्रा विशा’ ठ । ७ ‘विशाखया’ ट । ८ ‘द्वीपान्तरात्समानीतो गरुडेन महात्मना । शकुनाहतः स शालि स्याद्गरुडापरनामकः ॥’ इति वृद्धवैद्या ।

रक्ताद्यास्तपनीयान्ता अन्ये च ये शालयः शुभा-रक्तादिसह-शा, ते सर्वे खादुपाकरसत्वादियुक्ता । बद्ध-प्रथितमल्प च वर्च-पुरीष कुर्वन्तीति बद्धाल्पवर्चस, ते एव कारणे कार्योप-चारादुक्ता । कषायोऽनुरसो येषां त एवम् । पथ्या-स्वभावेनैव हिता । तथा, लघवो मूत्रकारिणः शीतवीर्याश्च ।

आ० २०-तत्रादौ शूकधान्यवर्गः । तत्रादौ शालयः । तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह-रक्तो महानिति । रक्तादयो-देशभेदेन स्वनामप्रसिद्धा । शुभा-निर्दोषा । बद्धाल्पवर्चस, -बद्ध-पिण्डीकृत, अल्प-सोक, वर्च-पुरीष, येभ्यस्ते तथा । ननु, इह शालयो मधुरपाका उक्ता, सुश्रुतेन (सू अ ४६।५)-“मधुरा वीर्यत शीता लघुपाका बलावहा ।” इति विरोध, लघुपाकत्वमेव हि कटुपाकत्वम् । मैवम् । रसवद्विरोध । पाको-रसविशेष । रसास्त्वेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते ।

शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ।

स०-तत्र-तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये, रक्तो-रक्तशालिसज्ञो वर, तृष्णा वातादीश्च त्रिदोषानिहन्ति । अस्य च प्रागुपादानेनैव वरत्वे लब्धे वरग्रहण युक्त्याऽग्यादिसङ्ग्रहार्थम् । तथा च, -“वर्षासु दिव्यनादेये परतोये वरावरे ।” इति । तथा, -“गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे” तथा, -“शर्करैश्वुविकाराणां फाणितं च वरावरे” तथा, -“वरोऽत्र मुद्रोऽल्पचलः” “माषोऽत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकजेषु च ।” इत्यादीनि वाक्यानि प्रदेशान्तरेष्वयमेवावोचदाचार्यः ।

आ० २०-रक्तशालिगुणानाह-शूकजेष्विति । तत्र-तेषु शालिषु मध्ये, रक्तो-रक्तशालि, शूकजेषु वर । तथा च खारणादि -“पथ्यत्वे शूकधान्यानां प्रवरा रक्तशालयः ।” इति । अत एव ‘शूकजेषु शालयो वरा, तेषु शालिषु रक्तो वरः’ इति व्याख्यानमसत् । तृष्णात्रिदोषहा-तृष्णा त्रिदोषघ्नश्च ।

महांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे ॥ ५ ॥

स०-तस्यानु-रक्तशाले पश्चात्, महान् शालिर्वर । तच्च-महान्तमनु कलम, महत्सज्ञात् कलम किञ्चिद्गूढ इत्यर्थः । तत-अनन्तरम्, परे-अन्ये शालयोऽवरा ज्ञेया ।

आ० २०-महाशाल्यादीनां गुणानाह-महांस्तमन्विति । तमनु-रक्तशालेर्हीनो महान् । तचाप्यनु-कलमो महतो हीनगुणः । परे-तूर्णकादयः, तेनैव न्यायेन हीना । तेन यो यस्मादुत्तरः स तस्माद्धीनः । ननु, रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्ष उच्यते, स च पाठक्रममपेक्षते, स तु प्रतितत्र भिद्यते । तद्यथा-“लोहितशालिकलमर्कदम्बकपाण्डुकसुगन्धिकशकुनाहतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुोध्रपुष्पकदीर्घ-

१ ‘ण्डीभूत’ क अ । २ ‘रसा पुनरेक’ ख घ झ ।

३ ‘स्तस्यानु’ इत्यरुणदत्तसम्मत पाठ । ‘स्त चानु’ स स ।

४ ‘कदमक’ स सु ।

शूककाञ्चनमहिषशूकहायनदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः ।
मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहा । पित्तघ्नान्नाप्या
निलकफा स्निग्धा बद्धात्पवर्चसः ॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोष-
घ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वर्णकृत्स्वर्यो हृद्यो बल्यस्तृषापहः ॥
व्रणयो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः । तस्मादल्पान्तरगुणा-
क्रमशः शालयोऽपरा ॥” इति सुश्रुतः (सू अ ४६।४) ।
“रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः । तूर्णको दीर्घशूकश्च
गौरः पाण्डुकलाङ्गलौ ॥ सुगन्धिका लोहवाला सारिवाल्या
प्रमोदका । पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥
शीता रसे विपाके च मधुरा स्वल्पमारुता । बद्धात्पवर्चरा-
स्निग्धा बृहणा मूत्रशुक्ला ॥ रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्नि-
ग्धलापहः । महास्तेमनुः कलमस्तु चाप्यनु ततः परे ॥” इति
चरकः (सू अ २७।७) । “रक्तः श्येनाहतो गौरः सुगन्ध-
काञ्चनो महान् । पतङ्गः कलमः पाण्डुलोहवालः प्रमोदकः ॥
दीर्घनालः शीतभीरुः सारिवः शङ्खमौक्तिकः । तूर्णको दीर्घ-
शूकाख्यो लाङ्गलाद्याश्च शालयः ॥ शीतला मधुरा स्निग्धा
ग्राहिणो मांसशुक्लाः । वातपित्तहरा बल्याः सृष्टमूत्रा-
सहायनाः ॥ स्निग्धा शीतो लघुग्राही तृष्णाघ्नः शुक्रमूत्रलः ।
रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नः कलमोऽनुः महास्ततः ॥” इति खार-
णादिः । “रक्तो महान् सकलमः” इत्याद्ययम् । एवमेव
सङ्गहे (सू अ ७) । तस्मात्कोऽत्र क्रमः उच्यते । इह
रक्तशालिशब्देन मृदुमधुरस्निग्धसुरभिर्गुणविशदस्थूलार्थत-
त्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वगुणानामुत्कर्षः उपलक्ष्यते । तेषु
यथा यथा समुत्कर्षस्तं उत्तमा । यथा यथा अपकर्षस्तं हीना ।
उपलक्षणानि पुनर्वक्तुर्विवक्षाभेदाद्भिन्नानि । यानेव गुणान्
सुश्रुतखारणादीं कलमशब्देनोपलक्ष्यतः, तानेव चरकवा-
ग्भटौ महाशालिशब्देन । ननु, सम्बन्धः विना नोपलक्षण-
त्वम्, न च कलमस्य महाशालिगुणैर्महाशालेर्वा कलमगुणै-
कदाचित्सम्बन्धः । मैवम् । यदा कलमो महाशालिक्षेत्रे
निष्पद्यते, तदा तयोस्तुल्यगुणत्वात् । स्वक्षेत्रजादेव महा-
शाले स्वक्षेत्रज एव कलमो हीनः । एवमितरेष्वपि वाच्य-
म् । तस्मात्सर्वमेव प्रमाणम्, उक्तप्रकारेणाविरोधात् ।
यवका हायनाः पांसुवाष्पनैषधकादयः ।
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपित्तलाः ।
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ।

स०—यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः । तथा, उष्णादि-
गुणयुक्ताः । तथा, सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमूत्रपुरीषाः । पूर्वं
पूर्वं च निन्दिता—तेन यवका सर्वेभ्योऽपि गर्हिता, तदन्वये

किञ्चित्किञ्चित्क्रमेण गर्हिता इति विज्ञेयम् । नैषधकादयः इत्य-
त्राऽऽदिशब्देन चम्पकपत्रिकादयः शालिविशेषा गृह्यन्ते ।

आ० र०—यवकादिशालिगुणानाह—यवका इति । *पांसु-
वाष्प—कोरकः । पूर्वं पूर्वं च निन्दिता—यो यस्मात्पूर्वं स
तस्माद्धीनगुणः, सृष्टादिविपरीतगुणानामुत्कर्षात् ।

स्निग्धो ग्राही लघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरो हिमः ७
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ।

स०—व्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठः, रक्तशालिरिव शालिषु ।
तथा, स्निग्धादिगुणयुक्तः । स्थिरो हिम इति शरीरस्थैर्यकरो
ज्वरशमकमग्लानिहरः । अतः एव रसायनप्रयोगे ज्वरादौ
च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः । यवस्तु स्थैर्यकरोऽपि नाम्नातो
गुरुवातलत्वादिति वेद्यम् । षष्टिकश्च द्विविधः,—गौरः कृष्णगौ-
रश्च । अत्रासितगौरतो गौरः षष्टिकः श्रेष्ठः । [तथा च सुश्रुते
(सू अ ४६।९)—“रसे पाके च मधुरा पित्तानिलहरा-
स्तया । शालीना च गुणैस्तुल्या विज्ञेया कफशुक्ला ॥
षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।” कृष्णात्रेयः—“षष्टिकः
सुरकव्रीहिपाटलोत्कनालकाः । कृष्णव्रीहिः शीतभीरुः प्रमोदो
हायनस्तथा ॥ अनभिष्यन्दिनः स्निग्धा कषायमधुरा हिमाः ।
लघवः कटुपाकाश्च षष्टिकोऽत्रापि पूजितः ॥” खारणादिः—
“कषायमधुरो ग्राही दोषघ्नः षष्टिको लघुः ।” पराशरेऽप्युक्तम्—
“रक्तो महाच्छकुनाहतः षष्टिककलमप्रमोदपतङ्गाः शीतगौर-
दीर्घशूकसुगन्धिकापाण्डुतपनीयाः शालयः एवभूताः । मधुर-
बहुला स्थिरा स्निग्धा पित्तानिलप्रशमना लघवः सङ्गाहिकाः
शीताः ।” इति । चरके त्वेव पठ्यते (सू अ ५।३)—“तत्र
शालिषष्टिकमुद्रलावकपिञ्जलैश्च शशशरभं वराहादीन्वाहारद्रव्याणि
प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति ।” तथा च चरको
ज्वरे पठति (चि अ ३।१७६)—“रक्तशाल्यादयः शस्ताः
पुराणा षष्टिकैः सह । यवाग्वोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरा-
पहाः ॥” इति ।]

आ० र०—षष्टिकगुणानाह—स्निग्धः इति । ग्राही—सम्भ-
नः । स्थिरः—स्थिरगुणः, कार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठती-
त्यर्थः । यो व्रीहिः षष्टिनात्रेण पच्यते स षष्टिकः । स चान्येभ्यो
व्रीहिभ्यः उत्तमः । स च त्रिविधः,—गौरः कृष्णः कृष्णगौरश्च ।
तत्रासितगौरादौ श्रेष्ठः । पारिषेयादसितो हीनः ।
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः ॥ ८ ॥

कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकशूकराः ।

वरकोद्दालकोद्दवालचीनशारददुर्दुराः ॥ ९ ॥

गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः ।

स०—ततः—षष्टिकात्, महाव्रीह्यादयः क्रमाद्गुणैरल्पान्तरा-
रा—गुणैर्हीनाः ।

१ ‘ऽवरा’ स सु । २ ‘स्तस्यानु कलमस्तस्याप्यनु’ स च ।
३ अय—अष्टाङ्गहृदयकारः । ४ ‘शुभ्र’ ख घ झ । ५ ‘यतादीना’
अ । ६ ‘स्वादुगुणा’ क ग अ । ७ ‘स्ते तथा तथा उ’ अ ।
८ ‘स्ते तथा तथा हीना’ ख घ झ अ । ९ ‘उक्तेन प्र’ ख घ झ ।
*१० ‘पांसुवाष्प’ आ अ ।

१ ‘रीताना गु’ ख घ झ । २ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठः,
ठ पुस्तके नोपलभ्यते । ३ ‘शमना वातपित्तयो’ स सु ।
४ ‘बृहणा’ स सु । ५ ‘भशम्बरादी’ स च । ६ ‘कपालाक्ष’
अ । ‘कपालाक्ष’ ठ । ‘कलावाक्ष’ अ स स । ७ ‘दुर्दुरा’ ठ ।

आ० २०-महाव्रीह्यादीना गुणानाह-तत् क्रमादिति । तत् -कृष्णषष्टिकात्, महाव्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तरा । षष्टिकस्य सर्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनाल्पान्तरत्वम् । कृष्णषष्टिकाद्धीनगुणो महाव्रीहिः, तत् कृष्णव्रीहिः, इत्यादि । अत्रापि क्रमभेदपरिहारः पूर्ववत् ।

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥१०॥ बहुमूत्रपुरीषोष्मा, त्रिदोषस्त्वेव पाटलः ।

स०-एभ्यः षष्टिकादिभ्योऽन्य-अनुक्तो, व्रीहिः स्वादु-मधुररसः, अम्लविपाकः पित्तकरो गुरुर्बहुमूत्रपुरीषोष्मा च । पाटल-पाटलाकुसुमाकारः । त्रिदोष-त्रिदोषकोपनः । त्रिदोषस्त्वेवेत्यत्रैवशब्दोऽतिशयख्यापनाय । अतिशयेन त्रिदोषल इत्यर्थः । अतित्रिदोषलत्वेनास्याऽभ्यवहारनिषेधः करोति । अत एव च रसादिमत्त्वं न व्यवदास्य शास्त्रकारः ।

आ० २०-अथावशिष्टव्रीहिगुणानाह-स्वादुरिति । अन्य-उक्तेभ्य इतरः । ऊष्मा-औष्ण्यम् ।

पाटलगुणानाह-त्रिदोषस्त्विति । त्रयो दोषा यस्मात्स-त्रिदोषः । एवग्रहणात्सर्वास्वस्थासु दोषलत्वम् । अत एवान्येषां द्रव्याणामवस्थातो गुणान्यत्व ज्ञेयम् । तथा (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“सर्वथा दोषजित्कं ग्रहण्या, दोषकृद्गणे । शालि पिष्टो गरीयस्व गोधूमादपि गच्छति ॥” इत्यादि ।

कङ्गुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ॥ ११ ॥

तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ।

स०-कङ्गुवादि तृणधान्यं हिमं लघु च । तथा, मारुतकृल्लेखनं च । लेखन-विकर्षणम् । “विलिप्त्यतिरैक्ष्याद्यत् वातू-स्तलेखनं मतम् ।” इति । तथा, कफपित्तहृत् । कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्त्वेनैतेषामवगतम्, तद्वद्बद्धविष्मूत्रत्वं च वातकृत्वात् । तथा चोक्तम् (ह सू अ ४।२३)-“तत्तत्त्वाऽने-कधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति । अन्नपानौपव तस्य युजीता-तोऽनुलोमनम् ॥” इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७) स्पष्टं कृत्वैते गुणा एषामुक्ता । यथा-“कफपित्तहृता रूक्षा कषाया मधुरा हिमा । वातला बद्धविष्मूत्रा लघवो लेखनात्मका ॥” इति । श्यामाकादीन्त्राऽऽदिशब्देन तोयश्यामाकहस्तिश्यामाक-शिविरप्रशान्तिकामधूलिकागवेषुकाण्डलोहियादीनां ग्रहणम् ।

आ० २०-तृणधान्यगुणानाह-कङ्गुकोद्रवेति । तृणधान्य-तुच्छधान्यम् । अत एव सुश्रुते (सू अ ४६।२१)-“कुधान्यम्” इत्युक्तम् । कङ्गु-प्रियङ्गु । कोद्रव-कोरदूषकः । नीवार-प्रसाधिका । श्यामाकस्त्रिविधः, तोयश्यामाको हस्तिश्यामाक उद्ग्रश्यामाकश्चेति । आदिशब्दाद्वरकादयः । ननु, “कोरदूषकनीवारश्यामाकसन्तनुवरकोद्गालकप्रियङ्गुमधूलिकानन्दी

सुखीकुरुविन्दकगवेषुकातोयपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कु-धान्यविशेषाः । उष्णा कषायमधुरा रूक्षा कटुविपाकिना । श्लेष्मन्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणा ॥” इति वचनात् सुश्रुतेन (सू अ ४६।२१) उष्णत्वपित्तलत्वे उक्ते, इह तु शीतपित्तज्ञा इति विरोधः । मैवम् । विषयभेदात् । उष्णत्व वीर्येण, कटुपाककफघ्नबद्धनिष्यन्दलघुलेखनत्वादीनामुष्णवीर्येषु दर्शनात् । शीतत्व स्पर्शेन । पित्तलत्व वात-ससृष्टपित्तविषयम्, “वातपित्तप्रकोपणा” इति वचनात् । पित्तघ्नत्व कफससृष्टपित्तविषयम्, “कफपित्तहृत्” इति वचनात् ।

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्वृहणी गुरुः ॥ १२ ॥

स०-तत्र-तेषु तृणधान्येषु मध्ये, प्रियङ्गु-कङ्गु, भग्नस्या-ङ्गस्य सन्धानं करोति । तथा, गुरुः । सुश्रुते तूक्तम् (सू अ ४६।२४)-“रक्ता पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः । यथोत्तरं प्रवाना स्यु रूक्षा कफहरा स्मृता ॥” इति ।

आ० २०-कङ्गुगुणानाह-भग्नसन्धानेति । भग्नसन्धानकृत्-भग्नस्याङ्गस्य सन्धानं करोति ।

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शं शीतो विषापहः ।

स०-कोरदूष-कोद्रवः, अस्यर्थः सङ्ग्राही । तथा, स्पर्श-शीतो विषापहश्च ।

आ० २०-कोद्रवगुणानाह-कोरदूष इति । पर-अतिशयेन ग्राही, स्पर्शं शीतश्च । अतिशयवचनात् कङ्गुवादीनां मपि ग्राहित्वं हिमस्पर्शत्वं च ज्ञेयम् ।

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विद्धातकृद्यवः ॥ १३ ॥

वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ।

पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ॥ १४ ॥

स०-यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विद्धातकरो वृष्यः स्थैर्यकृच्च । तथा, मूत्रादीन् जयेत् ।

आ० २०-यवगुणानाह-रूक्षः शीत इति । कण्ठामया-गलगण्डादयः । त्वगामया-कुष्ठादयः ।

न्यूनो यवार्दनुयवः ।

स०-अनुयवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्रसिद्धः । स यवाभ्यून-खल्पैर्यवगुणैर्युक्तः ।

आ० २०-अनुयवगुणानाह-न्यून इति । निःशूको यवो-अनुयवः ।

रूक्षोष्णो वंशजो यवः ।

स०-वंशोद्भवो-वेणुजो यवो रूक्षोष्णो भवति ।

आ० २०-वेणुयवगुणानाह-रूक्षोष्ण इति । सङ्ग्रहे तु

१ ‘व्रीहिषु गौरषष्टिकस्य सर्वश्रेष्ठत्वादसितस्य हीनत्वेन’ ग । २ ‘वस्याया’ क । ‘वस्याया’ ग । ‘वस्याया’ ख घ झ । ३ ‘सर्वत्र’ ख घ झ । ‘सर्वदा’ क ग ज । ४ ‘प्रसाधिका’ ख घ झ । ‘प्रसाधिका’ ग । ‘प्रशान्तिका’ सु टी । ५ ‘शान्तनु’ ज । ‘शान्तनु’ स.सु. । ६ ‘नान्दी’ स.सु. ।

१ ‘तोदपर्णी’ क स सु । ‘तोयदपर्णी’ ग । २ ‘कुमुदक’ क. ग ज । ३ ‘पित्तघ्नत्वे’ ख घ झ । ४ ‘स्पर्शशीतो’ ख घ झ ट ठ । ५ ‘गरापह’ ड । ६ ‘दीना ग्रा’ ख ग घ झ । ७ ‘स्पर्शविषय- (घ्न) त्व’ ख.घ.झ । ८ ‘दन्ययवः’ अ ठ । ९ ‘वैणवो’ ट ।

(सू अ ७) - “उष्णा सरा वेणुयवा कषाया वातपित्तला ।” इति ।

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा १५
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ।

स०-गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्त । जीवन - ओजोभिवर्धन । तथा, वातपित्तहर । सन्धानकारी - ऊरुप्रभृतेर्भग्नस्य सन्धान करोति । तथा, स्थैर्यकृत्सरश्च । चरके (सू अ २७।२०) त्वन्यथैव गुणा उक्ता । यथा - “स्थैर्यकृत्सकषायश्च बल्य श्लेष्मविकारहा । सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतल ॥” इति ।

आ० २०-गोधूमगुणानाह-वृष्य शीत इति । सर - अनुलोमन ।

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषायमधुरा लघुः ॥ १६॥
इति शूकधान्यवर्गः ।

स०-नन्दीमुखी - [कृशदीर्घा गोधूमजाति ।] पथ्या - शरीराय हिता, शीता कषायमधुरा लघुश्च । इति शूकधान्यवर्गः ।

आ० २०-नन्दीमुखीगुणानाह-पथ्या नन्दीमुखीति । दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो-नन्दीमुखी । सङ्गहे तु (सू अ ७) - “उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवार श्लेष्मवर्धन । शीत वीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ॥” इति । इति शूकधान्यवर्गः ।

अस्मादनन्तरं शिम्बीधान्यवर्गस्य सम्बन्धप्रयोजनं प्रागुक्तमेव ।

अथ शिम्बीधान्यवर्गः ।

मुद्गादकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादु सङ्गाहि कटुपाकं हिमं लघु ॥ १७ ॥
मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।

स०-शिम्ब्या - कोश्या, वान्य-मुद्गादिक, यत् शिम्बी-धान्यं तद्विवन्धकृत् । केषा विबन्ध करोति ? सामर्थ्यात् स्रोतसाम्, न तु पुरीषादीनाम् । तथा च सङ्गाहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत् । सङ्गाहिलक्षणं च तन्त्रान्तरे । यथा - “मेदि तपिष्ठितान् भावान् शकृदादीन्निभनन्ति यत् । विपरीतमतो ग्राहि” इति । तस्माद्विवन्ध स्रोतसामेवेत्यवेहि । तथा, कषाय स्वादु कटुपाक शीतवीर्य लघु च । मसूरादीत्यत्राऽऽदिशब्देन मकुष्ठ-चणकादीनां ग्रहणम् । तथा, मेदआदिषु हितम्, प्रकृतत्वाद-भ्यवहारे तथा लेप उपसेके चेति । चशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः । लेप - प्रदेह । उपसेक - परिषेक । कषायशीतरूक्ष-त्वेन कटुपाकित्वेन च वातकृत्त्व शिम्बीधान्यस्य शास्त्रकृतो-क्तम् । अत एवेदमुपपन्नम् - “मुद्गोऽल्पचल” इति । यदि हि

शिम्बीधान्यस्य मारुतकृत्त्व संमेयात्, तदैतद्वक्तुं युज्यते । तस्मात् वातकृत्त्वमस्यास्तीति स्थितम् । तस्मिन् सत्याध्मानकारित्वमप्युपपन्नमेव । अत एव सङ्गहेऽस्याध्मानकारित्वमुक्तम् । मुद्गादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ता (सू अ ७) । यथा - “हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्टा कृमिकारिण । वर्णा पर प्रले पादैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥” इति ।

आ० २०-अथ शिम्बीधान्यवर्गः । तत्र मुद्गादिगुणानाह-मुद्गादकीति । मुद्गो द्विविधः, -क्षेत्रमुद्गो वनमुद्गश्च । आदकी-तुवरी । मसूरो द्विविधः, -कृष्ण पाण्डुश्च । तत्र पाण्डु - मङ्ग-त्याख्यः । आदिशब्दात्सङ्गहोक्ता (सू अ. ७) - “शिम्बिजा मुद्गमौङ्गल्यवनमुद्गमकुष्टका । मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधा ॥” इति । शिम्बिभव धान्य-शिम्बिवान्यम् । विबन्धकृत्-वातावरोधकम् । सङ्गाहि-मलावरोधकम् । ले-पोपसेकयोः प्रयुक्तं मेदं प्रभृतिषु हितम् । उपसेको-व्यञ्जनम्, येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते । स चात्र योग्यत्वात्सूपः । उक्तं च चरकेण (सू अ २७।२७) - “पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ।” इति । वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः, कलायस्त्वतिवातलः ॥ १८ ॥ राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृदुरुः ।

स०-अत्र-एषु शिम्बीधान्येषु मध्ये, मुद्ग उत्तमः । तथा, अल्प चल-पवन करोतीत्यल्पचलः । तुर्व्यतिरेके । कलाय पुनरतिशयेन वातलो भवति । राजमाषो रूक्षो बहु शकृत्करोतीति बहुशकृत् । तथा, गुरुः । तथा, अनिलकर - “कृजो हेतु” इति ताच्छील्ये ट, कलायवन्नातिवातलः, अन्यशिम्बीधान्याच्चातिवातलोऽयमिति वेद्यम्, अनिलकरग्रहणात् । अन्यथा शिम्बीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात् ।

आ० २०-मुद्गस्य विशेषमाह-वरोऽत्रेति । अत्र-शिम्बीधान्येषु मध्ये, मुद्गो वरः । मुद्गेष्वपि हरितो वरः, “हरितास्तेष्वपि वरा” इति सङ्गहवचनात् (सू अ ७) । अल्पश्चलो-वायुर्यस्मात्स तथा । मुद्गस्य किञ्चिद्वातलत्ववचनादाढक्यादीनां वातलत्व ज्ञेयम् ।

कलायगुणानाह-कलायस्त्विति । कलायो द्विविधः, -त्रिपुटो वर्तुलश्च । अतिवातलत्व-आढक्यादिभ्यः ।

राजमाषगुणानाह-राजमाष इति । राजमाष - चवलः । उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽम्लाः शुक्राश्मश्वसपीनसान् कासारः कफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम् ।

स०-कुलत्था उष्णवीर्या पाकेऽम्लाः । तथा, शुक्रादीन् घ्नन्ति । अश्म-अश्मरी वक्ष्यमाणलक्षणा । तथा, पित्तास्रदा पर-अतिशयेन रक्तपित्तकरा । कषायस्वादुसङ्गाहित्वं शिम्बीधान्यसामान्यलक्षणेनैषा वेद्यम्, दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन

१ ‘जीवनो बृहणो वृष्य स्निग्ध स्थैर्यकरो गुरुः ।’ स च ।
२ अस्याग्रे “नि सारा वातला रूक्षा जूर्णाऽऽध्मानकरा सरा ।” इत्यधिकं पाठः, आ ज पुस्तकयोः । ३ [ ] इत्यन्तर्गतं पाठं पुस्तके नोपलभ्यते । ४ अस्याग्रे “असृक्पित्तहरो रूक्षो वातलश्चणक स्मृतः ।” इत्यधिकं पाठः, अ पुस्तके । ५ ‘शिम्ब्या-कोश्या’ ठ. ।

१ ‘सम्भाव्यते’ ट । २ ‘मङ्गल्य’ स द्व । ३ ‘त्रिकोणो’ ज. ।
४ ‘वातलः’ ख घ झ ।

रक्तपित्तकरत्वेन च । सङ्ग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तम् (सू अ ७)—
“कषायखादुरक्षोष्णा कुलत्था रक्तपित्तला । पीनसश्वासका-
साशौहिकाऽऽनाहकफानिलान् ॥ घ्नन्ति शुक्राश्मरी शुक्र दृष्टि
शोफ तथोदरम् । ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेऽम्ला विदा-
हिन ॥” इति ।

आ० २०—कुलत्थगुणानाह—उष्णा इति । शुक्रादीन्
घ्नन्ति । अश्म—अश्मरी । ननु, “उष्ण कुलत्थो रसत
कषाय कटुर्विपाके कफमारुतम् ।” इति सुश्रुतेन (सू
अ ४६।३७) विपाके कटुत्वमुक्तम्, इह त्वम्लत्वमिति
विरोधः । मैवम् । अनेकरसवद्विरोधः ।

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ॥ २० ॥
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ।

स०—निष्पावो—राजशिम्बीसज्जो, वातादिकर । तथा, गुरु
सरो विदाही च । तथा, दृगादीनपहन्ति । सङ्ग्रहोक्तं चाम्ल-
पाकत्व कषायमधुरत्व चेह नोक्तम् । यतोऽम्लविपाकित्वं ताव
द्विदाहिलादेवास्योक्तम्, कषायखादुत्व च शिम्बीवान्यसामान्य-
गुणकथनेनैव । कृष्णात्रेयस्त्वाह—“निष्पावा मधुरा रूक्षा सक-
षाया विदाहिनः । उदावर्ते प्रशस्यन्ते गुरवो वातपित्तला ॥” इति ।

आ० २०—निष्पावगुणानाह—निष्पाव इति । निष्पावो-
वल्लः ।

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः ॥ २१ ॥
गुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ।

स०—माषः स्निग्धो बलादिकर । तथा, सरो गुरुष्णश्च ।
तथा, वातहा स्वादुश्च । तथा, शुक्रस्य वृद्धिः, शुक्रस्यैव विरेक-
बहिः प्रेरण, करोति ।

आ० २०—माषगुणानाह—माषः स्निग्ध इति । शुक्रस्यैव
वृद्धिः, शुक्रस्यैव विरेक—शीघ्रप्रवृत्तिः, करोति स तथा ।

फलानि माषवद्विधात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ॥ २२ ॥

स०—काकाण्डोला चात्मगुप्ता च, तयोः फलानि माषवद्वि-
धात्—माषसमगुणानि विज्ञानीयात् । काकाण्डोला—कटभी ।
आत्मगुप्ता—कपिकच्छु ।

आ० २०—काकाण्डोलात्मगुप्ताफलगुणानाह—फलानीति ।
एतयोः फलानि माषवद्विधात् । काकाण्डोला—निःशुका
कपिकच्छु । आत्मगुप्ता—कपिकच्छु ।

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शं केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः ।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् ॥ २३ ॥

स०—तिल उष्णवीर्य । तथा, लव्य । तथा, स्पर्शं शीत ।
केश्यो बल्यो गुरुश्च । तथा, अल्पमूत्र—अल्पमूत्रकर । पाके
कटुः । तथा, मेधादीन् करोति । लव्यकेश्यबल्या हितार्था
यत्प्रत्ययान्ता । स्निग्धत्वमनिलम्लत्व कषायकटुतिकरसत्व
नानाजातित्व चेहास्य ग्रन्थकृता लाघवान्नोक्तम् । सङ्ग्रहे तूक्त-

मेव (सू अ ७) । यथा—“स्निग्धोष्णतिक्तकटुकैरुषायमधु-
रस्तिल । त्वच्य केश्यो गुरुर्दृष्य स्पर्शशीतोऽनिलापहः ॥
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाऽग्निकफपित्तकृत् । कृष्णः प्रशस्त-
स्तमनु शुक्रस्तमनु चारुणः ॥” इति । अन्ये त्वनया युक्त्या
सङ्ग्रहोक्तमर्थं सङ्गृह्यते । स्निग्धत्व तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य
स्नेहस्य योनिभूतत्वात्सिद्धम्, कफपित्तकृदिति वचनात्स्निग्धत्वाच्च
सामर्थ्याल्लव्य वातघ्नत्वम्, कषायखाद्विति शिम्बीवान्यसामा-
न्यगुणकथनेन कषायखादुत्व लब्धमिति । एतदेवोदरीकृत्य
व्रणप्रतिषेधे वक्ष्यति (हृ उ अ २५।५४)—कल्कः सरोहण
कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम् । स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकषायत्वे स
सर्वजित् ॥” इति ।

आ० २०—तिलगुणानाह—उष्ण इति । उष्ण—उष्णवीर्यः ।
त्वच्य—त्वग्दोषहर, बहिः प्रयोगात् । “कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो
हन्ति भल्लातकैः सह ।” इति सङ्ग्रहे (सू अ ७) कुष्ठ-
कर्तृत्वश्रवणात् । ननु, “तिलो विपाके मधुरोऽतिबल्यः
स्निग्धो व्रणे लेपन एव पथ्यः ।” इति सुश्रुतेन (सू अ
४६।३९) विपाके मधुरत्वमुक्तम्, इह तु कटुत्वमिति
विरोधः । मैवम् । रसवद्विरोधः । एकस्मिन् द्रव्ये हि बहवो
रसा अनुभूयन्ते इति । भिन्नतिलयोर्भिन्नरसयोर्वा विपाकः ।
स च कृष्णः श्रेष्ठः । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ. ७)—“कृष्ण
प्रशस्तस्तमनु शुक्रस्तमनु चारुणः ।” इति ।

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ।
दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके, तद्वद्वीजं कुसुम्भजम् ॥ २४ ॥

स०—उमा—अतसी, स्निग्धा स्वादादिगुणयुक्तोष्णवीर्या च ।
सा श्लेष्मपित्तयोः कर्त्री च । तथा, दृष्टिं शुक्रं च हरति ।
कटुपाका च । तथा—उमया तुल्यं वर्तते—तद्वत्, उमासमा-
नगुणं कुसुम्भबीजमित्यर्थः ।

आ० २०—अतसीगुणानाह—स्निग्धोमेति । उमा—अत-
सी । ननु, “स्निग्धोष्णा कफवातघ्नी सतिक्ता मधुराऽतसी ।”
इति खारणादिना श्लेष्मघ्नत्वमुक्तम्, इह तु श्लेष्मलत्वमिति
विरोधः । मैवम् । विषयभेदात् । श्लेष्मघ्नत्वं वातससृष्टविष-
यम् । श्लेष्मलत्वं पित्तससृष्टविषयम् । अत एव सुश्रुतेन
कफघ्नत्वं नोक्तम् (सू अ ४६।४९)—“उष्णाऽतसी स्वादु-
रसाऽनिलघ्नी पित्तोल्बणा स्यात्कटुका विपाके ।” इति ।

कुसुम्भबीजगुणानाह—तद्वदिति । तद्वत्—उमावत् । तत्पुनः
कफघ्नम् । “कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहित
कुसुम्भः ।” इति सुश्रुतोपदेशात् (सू अ ४६।४८) ।
अतिदेशादुपदेशो हि बलवान् ।

माषोऽत्र सर्वेष्ववरो, यवकः शूकजेषु च ।

१ ‘चासृक्ष’ क.अ । २ ‘तीति स’ ग. । ३ ‘हिमस्पर्श’
आ.क ।

१ ‘डुक कषा’ ठ स.द्व । २ ‘मेध्य केश्यो गुरुवर्ण्य’ स.द्व ।
३ ‘सङ्गृह्यन्ति’ ट । ४ ‘रो बलिष्ठ’ ख घ झ स.सु । ५ ‘रोपण’
क.अ । ‘व्रणारोपण’ ग । ‘व्रणालेपन’ स.सु । ६ ‘बली’
क.ग । ७ ‘जेष्वापि’ आ ।

स०-अत्र-शिवीधान्येषु, माषोऽश्रेष्ठ । शूकजेषु-शूकवान्येषु, यवकोऽश्रेष्ठ ।

आ० २०-माषस्य सर्वधान्यावरत्वमाह-माषोऽनेति । यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह-यवक शूकजेष्विति । चकारोऽवरत्वाकर्षणार्थं ।

नवं धान्यमभिष्यन्दि, लघु संवत्सरोषितम् ॥२५॥ शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम् ।

इति शिवीधान्यवर्गः ।

स०-नव-प्रत्यग्र, धान्यमभिष्यन्दि-आभिमुख्येन स्यन्दयति । ताच्छील्ये णिनि । मालिन्यात्स्रोतसा स्फुतिरूपं श्लेष्माण करोतीत्यर्थः । अर्थापुराणमनभिष्यन्दि । सवत्सरोषितं-वर्षातीत, लघु भवति । नव चार्याद्भुविन्युक्तमप्युक्तं भवति । तन्त्रान्तरेऽयुक्तम्-“वैर्षस्थित सर्वमन्न परित्यजति गौरवम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं, वीर्यं मुञ्चत्यतः क्रमात् ॥” इति । शीघ्रेत्यादि । लघ्वित्यनुवर्तते । सूप्य-मुद्रादि यच्छीघ्रजन्म, तल्लघु भवति । तथा, विगततुष युक्त्या भर्जित-भृष्ट लघु भवति । सङ्ग्रहे त्वेवमुक्तम् (सू अ ७)-“नव धान्यमभिष्यन्दि सेक्य केदारज च यत् । लघु वर्षोषित दग्धभूमिज स्थलसम्भवम् ॥” इति । इति शिवीधान्यवर्गः ।

आ० २०-नवधान्यगुणानाह-नव धान्यमिति । अभिष्यन्दि-स्रोत स्रावि ।

पुराणधान्यगुणानाह-लघु सवत्सरोषितमिति । सवत्सरोषित-सवत्सरमेवोषितम्, सवत्सरद्वयद्युषितस्य निर्वीर्यत्वात् । यदाह खारणादि-“वर्षस्थित सर्वधान्य परित्यजति गौरवम् । न तु त्यजति तद्वीर्यं, वीर्यं मुञ्चत्यतः क्रमात् ॥” इति ।

शीघ्रजन्मादिसूप्यगुणानाह-शीघ्रजन्मेति । सूपे हित-सूप्य शिवीधान्यम्, तथा-तद्वत्, लघु इत्यर्थः । शीघ्र-अल्पेन कालेन, जन्म-निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा । निस्तुष-अपनीतत्वक् । युक्त्या-सम्यगयोगेन, भर्जित-द्रव विना स्वेदितम् । नवस्याभिष्यन्दित्वात् पुराणस्यानभिष्यन्दित्वम् । पुराणादीना लघुत्वात्तद्विपरीताना गुरुत्वमर्थसिद्धम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“हरितास्तेष्वपि वरा, मकुष्ठा. कृमिकारिण । वर्ष्या पर प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम् ॥ कुंशा-अशिवी मधुरा वातपित्तहरा हिमा । मधुरा शीतला

१ ‘वर्षोषित च यत्’ आ । २ अस्याग्रे “यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिता । पुराणा विरसा सूक्ष्मा न तथार्थकरा मता ॥” इत्यधिको नवधान्यदोषापवादभूतोऽयं श्लोकः, आ पुस्तके । ३ ‘वर्षोषित’ आ । ‘वर्षातीत’ इति कचिद् । ४ ‘याध्युषित’ क ग । ५ ‘नव धान्य’ क ग । ६ ‘ततो’ ख घ झ । ७ ‘त परम्’ क ग ख । ‘त्यनुक्रमात्’ ख घ झ । ८ ‘व्रण्या’ क ख ग घ झ । ९ ‘कोशा’ क.ग.ज. ।

अ० १२

गुव्या बलद्वयो रूक्षणात्मिका ॥ स्नेहाढ्या बलिभिर्भोज्या विविधा शिवीजातयः ।” इति । इति शिवीधान्यवर्गः ।

निदिष्टे शूकशिवीधान्ये । तयोश्च सस्कृतयोरुपयोग इति कृतान्नवर्गं प्रारभ्यते—

अथ कृतान्न (पक्वान्न) वर्गः ।

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ॥ २६ ॥

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ।

तृङ्गलानिदोषशेषघ्न पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥२७॥ स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ।

स०-मण्डादीना यथापूर्वं लाघवम् । तेनौदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपी, ततोऽपि पेया, पेयातो मण्डो लघुतर इत्यर्थोऽवतिष्ठते । मण्डपेयाविलेप्योदनाना यथापूर्वं लाघवमित्येव वक्तव्ये यदत्रौदनस्य पृथक्पाठः, स इदं ज्ञापयति, -मण्डादयो लाजोपादाना वेद्या, न तु तण्डुलोपादाना, यथा-ओदन, इति । तथा च मुनि (च सू अ २७।२५२)-“शृत पिप्पलि-शुण्ठीभ्या युक्तो लाजाम्बुदाडिमै । मण्ड सन्दीपयत्यग्निं वात चाप्यनुलोमयेत् ॥” इति । तदुक्तम्-“द्रव्यस्यार्धपल दत्त्वा तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धशेष गृहीत्वा तत्कर्षौ द्वौ दाडिमस्य च ॥ युक्त सैन्धवविश्वाह्वान्यकैः शाणमात्रकैः । द्विकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूय सकथितं च तत् ॥ पिप्पलीजीरकाभ्या च शाणैकेनावर्णितम् । पेयास्त्रेण विधि कल्प्यो दाडिमादिकृतास्त्रिपि ॥” इति । तथा (सुश्रुते सू अ ४६।३४५)-“सिक्थैर्विरहितो मण्ड पेया सिक्थसमन्विता । घनसिक्था विलेपी स्याद्यवागूर्वि-रलद्रवा ॥” इति । अन्ये तु मण्डलक्षणं पेयालक्षणं चान्यथैवेच्छन्ति । तथा तल्लक्षणम्-“लाजाम्बुसैन्धवकणावान्यनागरदाडिमै । युक्तो विमृदित पूतो मण्डः सस्कृत उच्यते ॥ निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमतण्डुलैः ।” इति । सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसाविताया गुणनिर्देशोऽयम्, न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सादिविहिताया इति द्रष्टव्यम् । तस्यास्तु तत्रैवेत्यर्थः, विशेषग्रहणात्कर्मन्तरनिर्देशाच्च । तत्र-तेषु मण्डादिषु मध्ये, मण्डः शिवः । तथा, वातानुलोमनः । तथा, तृष ग्लानि दोषशेष च हन्तीति तृङ्गलानिदोषशेषघ्नः । “अमनुष्यकर्तृके च” इत्यत्र ठक् । दोषस्य शेषो दोषशेषः । एष एव हि विहितवमनस्य विहितविरेचनस्य वा किञ्चिच्छेषो यो दोषः, तस्य । दोषशेषेति वचनज्ञापकात् कृतवमनविरेचनस्य दोषशेषकरणम् । तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि वा कर्तव्येऽतियोगभयात् दोषशेष कार्यः, इत्ययमर्थो युक्त्या प्रतिपादितः । तथा, मण्ड पाचनो वातुसाम्यकरश्च । तथा, स्रोतसा मार्दव करोति । तथा, स्वेदयतीति स्वेदी, वह्नि च दीपयति ।

आ० २०-अथ कृतान्नवर्गः । तत्र मण्डादीनां लघुत्वे तारतम्यमाह-मण्डपेयेति । असिक्थो द्रवो-मण्डः, ससिक्थो-यवागू । सा द्विविधा, -अल्पसिक्था-पेया, बहुसि-

१ ‘जाम्लदा’ स च । २ ‘बहुसिक्था’ स सु ।

वथा-विलेपी । अद्रवाणि सिक्थानि-ओदन । यथापूर्व-ओदनाद्विलेपी लघु, तत पेया, ततो मण्ड इति ।

मण्डगुणानाह-शिक्थस्तत्रेति । शिव-आरोग्यप्रद । वमन-लङ्घनाद्यवशिष्टो दोषो-दोषशेष । धातुसाम्यकृत्-लङ्घनादिकृतधातुवैषम्यशमनात् । स्रोतोमार्दवकृत्-लङ्घनादिकृतस्रोत काठिन्यशमनात् । स्वेदी-स्वेदवहस्रोतोरोधशमनात् । क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ २८ ॥ मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ।

स०-क्षुच तृष्णा च, ताभ्या ग्लानि, सा च दौर्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च, तानपहन्ति या सैवभूना पेया । दौर्बल्यं-कार्श्यम् । तथा, मलान्-वातादीन्, अनुलोमयति-स्वमार्गस्थान् करोति । तथा, पथ्या-शरीरस्य हिता । तथा, दीपनी चासौ पाचनी चेति “पुवत्कर्मधारय” इति पुवङ्गाव ।

आ० २०-पेयागुणानाह-क्षुत्तृष्णेति । कुक्षिरोग-अतीसार । पथ्या-औषधरूपत्वात् ।

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्री दीपनी हिता ॥ २९ ॥ व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ।

स०-विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्री दीपनी हिता च । व्रणाक्षिरोगश्च सशुद्धश्च दुर्बलश्च स्नेहपायी च, तेषा हिता । व्रणाक्षिरोगशब्दौ मत्वथायाकारान्तौ ।

आ० २०-विलेपीगुणानाह-विलेपीति । व्रणादीना हिता । सशुद्ध-सम्यक्कृतवमनादि । य स्नेहनार्थं प्रत्यह स्नेह पिबति स-स्नेहपायी ।

सुधौतः प्रसृतः खिन्नोऽत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः ३० यश्चाग्नेयौषधकाथसाधितो भृष्टतण्डुलः ।

विपरीतो गुरुः क्षीरमासाद्यैर्यश्च साधितः ॥ ३१ ॥

स०-ओदन सुधु धौतस्तथा प्रसृतो-निश्चोतित खिन्नोऽत्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति । यश्चौदन आग्नेयौषधाना-मरीच-चित्रकादीना काथेन साधित, सोऽतिलैलु । तथा, भृष्टास्तण्डुला यस्मिन्नोदने सोऽतिलैलुतम । ययोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतो-योऽधौतादि, स गुरु । क्षीरमासादिभि-मधुरैर्यश्च साधित, सोऽतिगुरु ।

आ० २०-ओदनगुणानाह-सुधौत इति । सुधौतादिविशिष्ट ओदनो लघु । तद्विपरीत क्षीरादिसाधितश्च गुरु । सुधौत-सम्यक्प्रक्षालिततण्डुल । प्रसृत-सम्यक्प्रस्रावित

१ ‘खिन्नस्त्यक्तोष्मा’ इतीदुस्ममत सङ्ग्रहपाठ । तटीका च ‘खिन्न त्यक्तबाष्पश्च लघु । ऊष्मा-बाष्पो जलभागे गुरुत्व हेतु । अत्युष्णातिशीतयो प्रमाणान्तरान्निषेध’ इति । तदुभयमपि चिन्त्यम्, चरकसुश्रुतादिविरुद्धत्वात् । तथा च चरक (सू अ २७।२५३)-“सुधौत प्रसृत खिन्न सन्तप्तश्चौदनो लघु ।” इति । सुश्रुत (सू अ ४६।३४७)-“खिन्न सुप्रसृतस्तूष्णो विशदस्त्वोदनो लघु ।” इति । २ ‘चौदनो’ झ अ. । ३ ‘काथे’ आ । ४ ‘तण्डुलै’ आ । ५ ‘सोऽपि ल’ ट. । ६ ‘सुधौतत्वादि’ अ. । ७ ‘प्रसारित’ क. ख घ झ. अ ।

मण्ड । खिन्न-सम्यक्प्रक । अत्यक्तोष्मा-शीतत्वमप्राप्त । आग्नेयौषधकाथसाधित-चित्रकादिकाथ द्रवस्थाने दत्त्वा साधित । भृष्टतण्डुल-भृष्टस्तण्डुलै साधित । विपरीत-अधौततण्डुलादि । यश्च क्षीरादीनि द्रवस्थाने दत्त्वा साधित । मासशब्देनात्र मासरस । आद्यशब्दात्स्नेहादय । क्षीरादिसाधने उदकप्रक्षेप्यमेव । उक्त च सङ्ग्रहे (क अ ८)-“क्षीरादिसाधित द्रव्य न सम्यङ्मुक्तरस भवतीति वारिकाथपूर्वक क्षीराद्यैस्तदुपदेशेऽनुपदग्ध काथयेत् ।” इति । इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत् ।

स०-इति-अनया दिशा, सर्व-पेयादिक पूर्वोक्त वक्ष्यमाण च भक्ष्यादिक, द्रव्येण क्रियया सयोगेन मानेन चादिशेत् । तत्र द्रव्यतो यथा-ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवम्, यवकादिजस्य तु गौरवम् । क्रियातो यथा-साक्षादग्निपाकादिसंस्काराच्छूल्यस्य मासस्य लघ्वादिगुणयोग, अपरस्य त्वन्यथाव दृश्यते । तथा चोक्त तन्त्रान्तरे-“वृष्य वातहर बल्य पथ्य शल्यामिष लघु । अपथ्य गुरु विष्टम्भि मास यच्च रसोद्धतम् ॥” इति । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“खिन्न मास गुरु स्तम्भि शूलपक्व त्रिदोषजित् ।” इति । क्रिया-मस्कार इत्यर्थः । योग-सयोग, तेन यथा-आग्नेयचित्रकाद्यौषधकाथै साधितस्य लाघवम् । मानतो यथा-बहुभिर्लघुभिर्लघ्वैश्च गुरुभिर्गुरुकैर्लघुरेव, विपरीतैस्तु विपरीत एव । आद्यग्रहणेन देशादिपरिग्रह । जाङ्गलदेशप्रभवतण्डुलकृतो लघु, आनूपदेशतण्डुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम् ।

आ० २०-ओदनप्रसंज्ञादोदनोदाहरणा परिभाषामाह-इति द्रव्येति । इति-एवमोदनवत् । द्रव्यादीना कारणाना स्वरूप शास्त्रेण बुद्धा कार्याणा स्वरूपमकथितमपि स्वबुद्ध्या निर्धार्य मन्दबुद्धीना कथयेदित्यर्थः । तत्र, कार्यत्वेन परिणत कारण-द्रव्यम् । तत्परिणामहेतु कर्तृव्यापार-क्रिया । प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तरसम्पर्को-योग । सयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं-मानम् । आद्यशब्दादेशकालौ । तत्र, द्रव्यस्योत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थान-देश । उत्पत्त्यादिसमय आमाद्यवस्थाश्च-काल । तत्र, द्रव्येणादेशो यथा-रक्तशालीनामोदन पथ्यो, यवकानामपथ्य । क्रियया यथा-भृष्टविदलितनिस्तुषीकृताना सूण्याना सूपो लघु, इतरेषा गुरु । योगेन यथा-मरीचादियुक्ता मांसभक्ष्या लघव, मरीचाद्ययुक्ता गुरव । मानेन यथा-मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पत्वबहुत्वाभ्यां लघुत्वगुरुत्वे । उत्पत्तिदेशेन यथा-दग्धावनिजाताना शालीनामन्न लघु, इतरेषा गुरु । उक्त हि सुश्रुतेन (सू अ ४६।१५)-“दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिन ।” इति । स्थितिदेशेन यथा-दुर्भा-

१ ‘दिसहित च द्रव्य’ स द्र । २ ‘शूले’ ट । ३ आद्यशब्देन देशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तृणा चरकोक्ताना (वि अ १।२५) ग्रहणम् । ४ ‘संज्ञादुदाहरण परिभाषाह’ ख ग घ झ ।

जनस्थाभिर्द्राक्षाभि कृत पानक दोषलम्, इतराभिरदो-
पलम् । उक्त हि (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“दुर्भाजनस्था
द्राक्षाऽम्ला दोषला च प्रजायते ।” इति । परिणामदेशेन
यथा-मृन्मये पात्रे सिद्धाना तन्दुलानामोदनो गुरु, ताम्र-
मये लघु । उत्पत्तिकालेन यथा-आर्तवेन दिव्योदकेन
सिद्धमन्न पथ्यम्, अनार्तवेनापथ्यम् । स्थितिकालेन यथा-
रात्रिमुषितेन श्रुतशीतेनालोडितमपथ्यम्, इतरेण पथ्यम् ।
परिणामकालेन यथा-शीघ्रजन्मना सूप्येन कृत सूपो
लघु, चिरजन्मना गुरु । आमाद्यवस्थाकालेन यथा-आमेन
शुष्केण वा मूलकेन कृतो यूष पथ्य, जीर्णेनार्द्रेण वा
कृतोऽपथ्य । इत्यादि स्वबुद्ध्या सर्वमूढम् ।

वृहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ॥ ३२ ॥

स०-रस इति मामरस, आदिशब्दलोपात् । स वृहणादि-
गुणयुक्त । कृताकृतस्य च रसस्याय गुणनिर्देशो बोध्य । रसो
हि स्नेहशुण्ठ्यादियुत-कृत इत्युच्यते, विपरीतस्तु-अकृत । तत्र
कृतस्य तन्त्रान्तरे विधानमुक्त गुणाश्च । यथा-“छागल स-
क्थिज मास निरस्थि तैत्तिर तथा । चतुष्पैलोन्मित सूक्ष्म क-
ल्पित क्षालित जले ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलशुण्ठीचित्रकधा-
न्यकै । द्विशणै सयुते तोये काथ्य सार्वार्ढकोन्मिते ॥ मासे-
ऽस्मिन् द्विपल तत्र दाडिमौत्कुट्टितात्क्षिपेत् । त रस मर्दित
पूत हिङ्गुसैन्धवजीरकै ॥ युक्त सुवृषित पथ्य शुद्धाना शुद्धि-
काङ्क्षिणाम् । शुष्यता व्याधिमुक्ताना व्रणिना वातरोगिणाम् ॥
भग्नविश्लिष्टसन्धीना क्षीणवातिन्द्रियौजसाम् ।” इति ।
तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“रसैस्तत्र वरोऽनम्ल शाकुनो वृहण
सर । तक्रसिद्धस्तु विष्टम्भी लघुर्वातकफापह ॥ फलाम्लगौर-
सोदार सविश्राजजिधान्यकम् । क्षिग्ध मास हितं बल्य वृहण
रोचन गुरु ॥ कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरज कृता । लेहास्त-
क्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरोचना ॥ मालवानीयवासादिपुष्पै-
र्योऽतिशुण खल । फलमूलैर्धनादान व्यञ्जन पाकतो घनम् ॥
लेहवत्पल इत्यन्ये दोषल स्वस्वयोनिवत् । तद्वच्च तिलकल्का
म्लप्राय काम्बलिको मत ॥ कट्वर कफजिह्वाही पित्तलो रोच-
को लघु । मासादजाजिशुण्ठ्यादिगलित सट्को लघु ॥” इति ।

आ० र०-मासरसगुणानाह-वृहण इति । प्रीणन-
वृषिजनन । रसो-मासरस । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ
७)-“पिशितेन रसस्तत्र, यूषो धान्यै, खल फलै ।
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृत ॥” इति ।
स च कृताकृतदकलावणिकभेदात्रिधा । उक्त हि सङ्ग्रहे
(सू अ ७)-“ज्ञेया कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिता ।
अल्पमासादय स्वच्छा दकलावणिका स्मृता ॥” इति ।

१ ‘सर्व स्वयम्’ ग । २ ‘षलान्वित’ ठ । ३ ‘मान्कुट्टितान्’
ठ । ४ ‘प्रधूपित’ ठ । ५ ‘कृशाना’ ठ । ६ ‘रसो गुरुतरोऽन-
म्ल शुक्लो वृहण परम् ।’ ट । ७ ‘रसादान’ ट । ८ ‘सोऽपि
साजाजि’ ट । ९ ‘मासोदकस्वच्छा’ ज । १० ‘मासपटुस्नेहा’ क ।

तथा, तनुसान्द्रभेदादम्लस्वादुभेदाच्च द्विधा । उक्त हि
सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवो-
त्तरोत्तरम् । गौरव तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् पृथक् ॥”
इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“शुष्यता व्याधिमुक्ताना
नराणा शुद्धिकाङ्क्षिणाम् । कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधाति-
न्द्रियौजसाम् ॥ दृष्टिश्रवणैर्वन्ध्यायुर्वलवर्णस्वरार्थिनाम् ।
भग्नविश्लिष्टसन्धीना व्रणिना वातरोगिणाम् ॥ हृद्य पथ्य
पर वृष्यो वृहण प्रीणनो रस ।” इति । शुष्यता-वृद्धि-
त्यजताम् । कृशाना-स्यूलत्व त्यजताम् । क्षामाणा-बल-
त्यजताम् ।

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम् ।

स०-मौद्गो रसो-यूषो, व्रणिना कण्ठरोगिणा अक्षिरोगिणा
च पथ्य । अस्य च सस्कृतस्य विधानमुक्तम्-“मुद्गाना द्विपल
तोये शृतमर्वाढकोन्मिते । पादस्थ मर्दित पूत दाडिमस्य पलेन
तु । युक्त सैन्धवविश्राहधान्यकै पादकार्षिकै । कणाजीरक-
योश्चूर्णाच्छाणैकेनावचूर्णितम् । सस्कृतो मुद्गयूषोऽय पित्तश्लेष्म-
हरो मत ।” तथा-“पटोलपत्राच्छाणे द्वे मुद्गाना द्विपल जले ।
द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते अर्धस्थे दाडिमात्पलम् ॥ कर्षमामलकाना
च क्षिप्त्वा पुनरधिश्येत् । पूर्वं तसैन्धवाद्यैश्च युक्तमाज्येन यो-
जितम् ॥ पटोलपत्रकाख्योऽय यूष पित्तोत्थरोगजित् । निम्बपत्रै-
र्निम्बयूषमेवमेव प्रकल्पयेत् ॥ मूलकाच्छुण्ठिका खिन्ना घृतमृष्टै-
सवान्यका । हिङ्गुजीरकसयुक्तौ ततो मथितदाडिमे ॥ ससैन्धवे
विनिक्षिप्य पुनरन्नावविश्येत् । तावद्यावन्मृद्भूत ततश्चयूषण-
सयुतम् ॥ सुवृषित हिङ्गुघृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम् । शुण्ठीरस
वीपनीय वातश्लेष्मामयापहम् ॥ अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च
जलसावितात् । स्नेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वं पूर्वो लघुर्मत ॥
(सङ्ग्रहे सू अ ७)-विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्त-
रम् । गौरव तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् पृथक् ॥” तथोक्तम्
(सङ्ग्रहे सू अ. ७)-“खलकाम्बलिकौ हृद्यो छेदिनौ खौष-
धानुगौ । पिशितेन रसस्तत्र, यूषो धान्यै, खल फलै ॥
मूलैश्च तिलकल्काम्लप्राय काम्बलिक स्मृत । ज्ञेया कृता-
कृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिता ॥ अल्पमासादय स्वच्छा दक-
लावणिका स्मृता ।” इति । स्वल्पेन मासेन शुण्ठ्यादिभि
स्वल्पै स्वच्छा ये क्रियन्ते, ते दकलावणिका बोध्या । एव
यूषे यत्र धान्यमल्प, खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि, तत्रैपि

१ ‘तथा’ स ड । २ ‘व्याधियुक्ताना’ ख घ झ स मू । ३ ‘णपु-
ष्ट्यायु’ क । ४ ‘णवृञ्चायु’ झ । ५ ‘भग्नविश्लिष्ट’ स स । ६ ‘श्वूर्ण
शा’ ट ड । ७ ‘श्लेष्मोत्थरोगनुत्’ ट । ८ ‘च्छाणार्थ’ इति कचित् ।
९ ‘काथ्य द्वात्रिंशद्गुणिते’ ट । १० ‘अतश्च’ ठ । ११ ‘प्रदद्यादाडि’ ड ।
१२ ‘भजितम्’ ट । १३ ‘भोजितम्’ ड । १४ ‘पटोलामलका’ ट ।
१५ ‘पटोलफलका’ ठ । १६ ‘यूष पटोलकाख्योऽय वातपि’ ड । १७ ‘घा-
त्पधान्यकात्’ ट । १८ ‘क्तात्ततो’ ट । १९ ‘पृथक्’ ट ।
२० ‘साधितौ’ ठ । २१ ‘तस्यापि’ ठ ।

दकलावणिकत्व बोध्यम् । तच्चान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू अ ४६।३८०)-“अथ गोरसवान्याम्लफलाम्लैरन्विता च यत् । यथोत्तर लघु हितं सस्कृतासस्कृतं तथा ॥ प्रभूतास्तमलो यूष सूपाल्लघुतर स्मृत । सूपस्तु रसयूषाभ्या स्थैर्याद्गुह्यतरो मत ॥ त सरोगो न चाश्रीयाच्च चाल्पाशी कथञ्चन ।” इति ।

आ० २०-मुद्गयूषगुणानाह-मौद्ग इति । रस इत्यनुवर्तते । मौद्गो रसो-मुद्गयूष, “यूषो धान्यै” (स सू अ ७) इत्युक्तत्वात् । सशुद्धादीना पथ्यो-हृत । कण्ठा क्षिभ्यां रोगशब्द सम्बध्यते ।

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिर्जित् ॥३३॥

स०-कौलत्थो यूषो वातमनुलोमयति । गुल्मादीश्च जयति । तूनीप्रतूनीरोगौ-गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ ।

आ० २०-कुलत्थयूषगुणानाह-वातानुलोमीति । तूनीप्रतूनी-गुल्मनिदाने (ह नि अ ११।६१) वक्ष्यते ।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाक विरूढकम् ।

शाण्डाकीवटकं दृग्घ्न दोषल ग्लपन गुरु ॥ ३४ ॥

स०-तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च । तथा शुष्कशाकादि दृष्टिग्न त्रिदोषकर ग्लानिकर गुरु च । अङ्कुरित सस्य-विरूढकम् । शाण्डाक्या सह संयुत माषादिवटक-शाण्डाकीवटकम् ।

आ० २०-तिलविकृत्यादीना गुणानाह-तिलपिण्याकविकृतिरिति । तिलविकृति-मयूराण्डकादि । उद्धृततैलस्ति-लादिपिण्ड-पिण्याक, तद्विकृति-पिण्डवटकादिदेशीया । शुष्कशाक-शुष्कवार्ताककचरिकादि । विरूढक-अङ्कुरित धान्यम् । कृतान्नप्रस्तावादङ्कुरितधान्यकृतमन्न ग्राह्यम् । येन वटकेन शाण्डाकी क्रियते तत्-शाण्डाकीवटकम् । दृग्घ्न-दृष्टिनाशनम् । दोषल-त्रिदोषकरम् । ग्लपन-ग्लानिकरम् । रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।

स०-रसाला-करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन दध्ना कृता उल्लेखिकासज्ञा, बृंहणी-देहस्य बृहत्त्वकरी, वृष्यादिगुणयुक्ता च ।

१ ‘रमित’ इति पाठान्तरम् । २ ‘ताश्च ये । ० ता ० तास्तथा’ ट । ३ ‘रसम्’ स सु । ४ ‘प्रकृतिस्थापनो’ ट । ५ ‘मौद्गयूष’ क ग ज । ६ ‘रोगिशब्द’ ख घ झ । ७ अस्याग्रे “अकृत कृतयूष च तनु सस्कारित रसम् । सूपमग्लमनम्ल च गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥ रसस्य गुरुत्वागुरुत्वमाह-अकृतमिति ।” इति अ पुस्तकेऽधिक सटीक श्लोक । ८ ‘साण्डा-क्ययितत्रादिका-शा’ ठ । ‘साण्डाक्या स्थापित वटक’ ड । ९ ‘पिण्डीवटिकादिदेशीय’ ख घ झ । ‘पिण्डो वटकादि’ ज । १० ‘धान्यान्न गृह्यते’ क ग ज । ११ ‘निकारकम्’ क ज । १२ रसालाया बहव प्रकारा क्षेमशर्मणा क्षेमकुतूहले वर्णिता । तत्र बहुलप्रचाराया पीताया [आम्नरसाकृते] रसालाया विधान लिख्यते । तद्यथा-“किञ्चित्कुङ्कुमसम्मिश्र विमस्तु दधि गालितम् । सशर्कर भवेत्पीता पक्वाम्नरससन्निभा ॥” इति । अन्यासा विधानानि कुतूहले द्रष्टव्यानि, ४५ पृष्ठे टिप्पण्या च । १३ ‘उल्लिनीसज्ञा’ ट ।

आ० २०-रसालागुणानाह-रसालेति । मरीचशर्करा-दियुक्त करमथित दधि-रसाला ।

श्रमक्षुत्तृक्लमहर पानकं प्रीणन गुरु ॥ ३५ ॥

विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत् ।

स०-पानकश्रमादिहर प्रीणनादिगुणयुक्तम् । प्रीणन-मन-प्रीतिकरम् । यथाद्रव्यगुण च-स्वस्वद्रव्यगुणेन च युक्तम् । पर्पटादीना लघवादिह गुणा नोक्ता । यथा (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पट । हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवा ॥ प्रीणना श्रमतृदच्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिद ।” इति ।

आ० २०-पानकगुणानाह-श्रमक्षुत्तृडिति । गुडास्त्रिकादिसंस्कृतमुदकादि द्रव-पानकम् । यथाद्रव्यगुण-यैर्द्रव्यै क्रियते तद्गुणाननुवर्तते । एतेन सुश्रुतादिभिस्तुक्ताना द्राक्षादिपानकाना गुणा उक्ता ।

लाजास्तृद्धर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ॥ ३६ ॥

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः ।

स०-लाजास्तृद्धादीश्छिन्दन्ति । कासपित्ते चोपशमयन्ति । तथा, दीपना लघव शीतवीर्याश्च ।

आ० २०-लाजाना गुणानाह-लाजा इति । भृष्टानां शालीना तण्डुला-लाजा ।

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः ॥ ३७ ॥

स०-हरितवान्यानि निस्तुषमृष्टमुशलहतानि-पृथुकाश्चि-पिटसज्ञा गुरुत्वादियुक्ता ।

आ० २०-पृथुकगुणानाह-पृथुका इति । अशुष्कधान्याना भृष्टास्तण्डुला-पृथुका ।

धाना विष्टम्भिनी रुक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।

स०-धाना-मृष्टयवादि, विष्टम्भिनी रुक्षादिगुणयुक्ता च ।

आ० २०-धानागुणानाह-धाना विष्टम्भिनीति । भृष्टयवादिधान्य-धाना । अन्ये तु यवानेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः । उलुम्बादीश्च पृथक् पठन्ति । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।४१०)-“धानोलुम्बास्तु लघव कफमेदोविशोषणा ।” इति । लघव पाके, गुरवो गुणे, स्वमतेन गुरोर्गुणत्वात् ।

सक्तवो लघवः क्षुत्तृक्श्रमनेत्रामयवणान् ॥ ३८ ॥

घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात्सद्य पच बलप्रदाः ।

नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ॥ ३९ ॥

न भुक्त्वा न द्विजैश्छिन्त्वा सकूनद्यान्न वा बहून् ।

स०-सक्तवो लघव, क्षुधादीश्च घ्नन्ति । तथा, उदकै-

१ ‘सयुत’ क ग ज । २ ‘भृष्ट सुपुष्पित धान्य लाजेति परिकीर्तितम् ।’ आ । ३ ‘आर्द्रशालिधान्य मृदुभृष्ट मुसलाघातचि-प्पटीभूतावयव पृथुका इत्युच्यते’ इति डरहण । ४ ‘भृष्ट चापुष्पित धान्य धानेति परिकीर्तितम् ।’ आ । ५ ‘नेत्रगलामयान् ।’ अ, क ख घ झ । ६ ‘कमिश्रिता’ ठ ।

पीता सन्तर्पणा, सद्य एव बल कुर्वन्ति । ताश्च जलेनान्तरितान्-व्यवहितान्, नाश्रीयत् । अन्यभोजनेषु ह्यन्तरापानविहितम्, न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोधयति । [अपरे त्वेवमाहु-आदौ पिण्डी मध्ये जलमन्ते च पिण्डीत्युदकान्तरिता इति ।] तथा, न द्वि-द्वौ चारौ नाद्यात् । न निशाया-रात्र्याम् । न केवलान्-उदकादिरहितान् । न भुक्त्वा-अन्यद्भोजनादि । न द्विजैश्चित्वा-दन्तैः कैरस्था पिण्डी छित्वेत्यर्थः । बहूश्च सक्तून्नाद्यात् । तन्त्रान्तरे चोक्तं रूक्षवातलत्व सक्तूनामिह नोक्तम्, लघुत्वादिनैवावगतत्वात् । ननु, रूक्षवातलत्व चेदभ्युपगम्यते सक्तूनाम्, ततः सन्तर्पणा इत्यनुपपन्नम् । सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्ययुक्तम् । भुक्तो ह्याहारपरिणमन् रसवातुगतो धातुपुष्टये, नान्यथा । अत्राचक्ष्महे । प्रभावाद्भयमप्येतदुक्तम् । सक्तूना ह्ययमचिन्त्य प्रत्यक्षवेद्य प्रभावः, यत्पीता सन्त सद्य सन्तर्पयन्ति । सद्य एव च बल प्रयच्छन्ति । वाजीकरणं हि-अपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति । तथा च मद्यः-अपरिणतमेव मदं जनयति । तस्मात्सन्तर्पणत्वं बलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“तुल्याज्यं सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम् । (स सू अ ७)-“तृच्छर्दिश्रमनुर्मन्थं शीर्तस्तृष्णानिवर्तक ॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मन्थपायिनाम् । निचयात्कठिना गुर्वी पिण्डी प्रोक्ता मृदुर्लघु ॥ सक्तूना द्रवतायोगाल्लघ्वीयस्यवलेहिका ।’ लाजसक्तुकृताऽपि स्याद्विलेपी तु गरीयसी ॥” इति ।

आ० २०-सक्तुगुणानाह-सक्तव इति । भृष्टानां निस्तुषयवानां चूर्ण-सक्तव । पीता एव बलप्रदा, न तु भक्षिता लीढा वा । सद्य एव, न तत्तरकालमित्येवशब्दार्थः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“निचयात्कठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डी लघुर्लघु । सक्तूना द्रवतायोगाल्लघ्वीयस्यवलेहिका ॥ शङ्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैव च कल्पना । कर्कन्धुबदरादीनां श्रमक्षुत्तृदृक्कमच्छिद ॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते ।” इति ।

सक्तुभक्षणं नियमयति-नोदकान्तरितानिति । येषां भोजनमध्ये उदकं पीयते ते-उदकान्तरिता । द्वौ चारौ-द्वि । केवलान्-उदकादिरहितान् । द्विजैश्चित्वा-कैरस्था पिण्डी दन्तैर्विच्छिद्य भक्षितान् । बहून्-अतिमात्रान् । उदकान्तरितादीनां प्रत्येकं निषेधः करणत्वात् पृथक् नकारकरणम् ।

१ ‘षु हि अनुपानं हितम्’ ट । ‘षु हितम्’ ड । २ [ ] इति पाठः, ठ ड पुस्तकयोः नोपलभ्यते । अपरे-इन्द्रादयः । ३ ‘कारस्थं पिण्ड’ ठ ड । ४ ‘सद्य एव’ ट । ५ ‘न्मद्यपीतवृ’ ठ । ‘नुत्सद्य पीत’ ड । ६ ‘त सद्यो बलप्रद’ स ड । ७ ‘चूर्ण’ क अ । ८ ‘दीनामाख्या’ ख घ झ । ९ ‘तैव’ क । १० ‘विकल्पना’ क ग अ । ११ ‘कारण’ क ख घ झ अ । ‘करणात्’ ग ।

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ॥४०॥

स०-पिण्याकाख्यो-यस्तिलादीनां निष्पीडितैर्तैलं कटको, ग्लपनो-ग्लानि कर । ग्लपन इति ग्लायते णिजन्तात् “ग्लान्नावनुवमा च” इति सित्त्वाद्ध्रस्वः, बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । तथा, विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च ।

आ० २०-पिण्याकगुणानाह-पिण्याक इति । उद्धृत-तैलस्तिलादिपिण्ड-पिण्याक । ग्लपनो-ग्लानि कर । दृष्टिदूषण-दृष्टिरोगप्रदः ।

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

स०-वेसवारो-नागरधान्यकाजाजिहिङ्गुघृतादिसंस्कृतं कुट्टितं मासम् । स गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरीरोपचयवर्धनश्च ।

आ० २०-वेसवारगुणानाह-वेसवार इति । स्निग्धं पिष्टं गुडजीरकादिविमिश्रितं मास-वेसवारः । उपचय-वपुष्पुष्टिः ।

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः ॥ ४१ ॥

स०-मुद्गादिजास्तु वेसवारा ये इण्डरिकादिभिर्द्रव्यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते लोके पूरणशब्देन प्रसिद्धाः, ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिशब्देन माषादयो गृह्यन्ते । [अन्ये त्वादिशब्दात् वार्ताकसूरणाल्लादीन् गृह्यन्ते ।] तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“सपित्तैलगुडक्षीरैर्यवगोष्मपैष्टिका । पूषा विष्टम्भिनः शीता पैष्टिका वातला खरा ॥ वृष्या बल्या सरा माषैर्वातघ्ना मृदुपिच्छिला । यथाज्ञं गुरवो बल्या स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ॥ तैलपक्वास्तु त्वग्दग्ना गरीयासो विदाहिना । कासारसारा लघवो लाजैर्लघुतरा स्मृता ॥ वातपित्तहरो वृष्यो घृतपूरं कफप्रदः । सद्यः प्राणकरो रुच्यो मासलो रक्तलो गुरुः ॥ लघ्वीयान् मण्डककृतो गरीयान् फलपूरितः । मधुरो-त्कारिका वृष्या, कासारः पिच्छिलो गुरुः ॥ गुडमत्स्यण्डिका-खण्डक्षीरेक्षुरसमाक्षिकैः । पूषा शुक्रबलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाक्षणात् ॥ नानाद्रव्यैः समायुक्ता पक्वामक्लिन्नभर्जितैः । निमर्दको गुरुः स्निग्धो वृष्यो बलवता हितः ॥ घारिकेण्डरिका-पूरवटिकावटकादयः । विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः स्वयोनिवत् ॥ यावकं पिच्छिलं स्निग्धं ह्रीहोदावर्तहा गुरुः । मृष्टस्त्रिजतया वाऽऽद्यो लघुः कण्ठ्योऽतिरसिनाम् ॥ ज्वरो-दावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः । ओलकः हरितावस्थः शिम्भिजत्वात्खरः गुरुः ॥ मन्दजयो यवादित्वादभ्योषो बृहणः ।

१ अस्याग्रे “रौक्ष्याद्विष्टम्भते कोष्ठे विष्टम्भित्वाद्विदह्यते । विदाहात्कुहते ग्लानिं पिण्याको निशि सेवितः ॥” इत्यधिकश्लोकः, आ पुस्तके । २ ‘डित कल्को’ ठ ड । ३ ‘हिङ्गुजीरका’ ख घ झ । ४ वेसवारलक्षणं सुश्रुते (सू अ ४६।३६५)-“मासं निरस्थिं सुस्विन्नं पुनर्दृष्टं चूर्णितम् । पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुडसर्पिः समन्वितम् ॥ ऐक्यं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ।” इति । ५ [ ] इति ठ पुस्तके नोपलभ्यते । ६ ‘यथास्व’ ट । ७ ‘पूष’ ट । ८ ‘मन्दजातो’ ट । ‘मज्ज्यात्सयवा’ ड ।

सर ॥” इति । सिद्धसारे चोक्तम्—“अत्युष्णा मण्डका पया शीतला गुरुवो मता ।” इति ।

आ० २०—मुद्रादिवेसवारगुणानाह—मुद्रादिजा इति । येषु मासस्थानेषु मुद्रचणकादयो गृह्यन्ते ते—मुद्रादिजा । यथाद्रव्यगुणमनुगच्छन्तीति—यथाद्रव्यगुणानुगा, यावन्त प्रकृतिद्रव्यगुणास्तावन्तस्तेषा भवन्तीत्यर्थः । साकल्येऽव्ययीभावः ।

कुक्कूलकैर्परभ्राष्ट्रकैर्द्वज्जारविपाचितान् ।

एकयोनीलघुन्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम् ॥ ४२ ॥

इति कृतान्न (पक्वान्न) वर्गः ।

स०—अपूपान् कुक्कूलदिसिद्धान् एकयोनीन्—एककारणान् यथोत्तर लघुन्विद्यात् । तेन कुक्कूलपक्वात् सजातीयादपूपात्कर्परपक्वो लघु । कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्व । भ्राष्ट्रपक्वात्कन्दुपक्व । कन्दुपक्वाच्चाङ्गारपक्व । कुक्कूल—अपा बाष्पस्त्रेद, गो-शकृदादिचूर्णसन्तर्प इत्यन्ये । कर्परो—ज्वालासन्तप्त कपालम् । भ्राष्ट्रकन्दू प्रसिद्धावेव । अङ्गारा—वृहन्त काष्ठसम्भूता इति । इति कृतान्नवर्गः ।

आ० २०—पचनपात्रविशेषाद्गुणविशेषानाह—कुक्कूलेति । कुक्कूल—श्वभ्रम्, “कुक्कूल शङ्कुभि कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।” इति (विश्वप्रकाशमेदिनीकोशयो) वचनात् । तेन च मृन्मयमुत्तानमपूपपचनपात्र लक्ष्यते श्वभ्राकारम् । तदेव न्युब्ज—खर्परम् । तदेव सच्छिद्र—भ्राष्ट्रम् । लोहमय न्युब्ज—कैन्दु । अङ्गारशब्देन अङ्गारपूर्ण पात्रम्, हसन्तीत्यादि । पिष्टकृतास्तनवो विस्तृता—अपूपा । एकयोनिग्रहण प्रकृतिद्रव्याद्यविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोत्तरोत्तर लाघवमिति ज्ञापनार्थम्, यथा यथाऽग्निसन्निकर्षस्तथा तथा लाघवमित्यर्थः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)—“प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूप पर स्मृत । खलकाम्बलिकौ हृद्यौ छेदितौ स्वौषधानुगौ ॥ पर्यटा लघवो रूक्षा लघीयान् क्षारपर्यट । हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवा ॥ प्रीणना भ्रमवृद्धर्दिमदमूर्च्छाभ्रमच्छिद्र । तृद्धर्दिश्रमनुमन्थ शीत सद्यो बलप्रद ॥ प्रमेहक्षयकुंष्टाद्या न च स्युर्मन्थपायिनाम् ॥” इति । इति कृतान्नवर्गः ।

कृतान्नवर्गादनन्तर मासशाकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूतयोर्निर्देशः । तत्रापि प्राधान्यान्मासवर्गस्य पूर्वं निर्देशः । प्राधान्यं चास्य भोक्तेन सह प्रचुरोपयोगेऽप्यदोषात् । शाकस्य तु बहुपयोगे दोष वक्ष्यति (ह सू अ ८।३९)—“शाकावराजभूयिष्ठ मत्युष्णलवण त्यजेत् ।” इत्यनेन ।—

१ ‘खर्पर’ इति हेमाद्रिसम्मत पाठः । २ ‘कटुङ्गा’ अ क ज. । ३ ‘पूपास्तु यथोत्तरम्’ ड । ४ ‘कुक्कूल—गोअरम्, गो’ ठ ड । ५ ‘न्ताप । क’ ठ । ६ ‘स्याच्च’ ख घ झ ञ । ७ ‘कटु’ क ज । ‘कटू’ ख घ झ. । ८ ‘रूक्षा’ स ड । ९ ‘कुष्ठानि’ स ड ।

अथ मांसवर्गः ।

हरिणैणकुरङ्गक्ष्णगोर्कर्मृगमातृका ।

शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः ॥ ४३ ॥

स०—हरिणादयो दश—मृगा स्मृता । आदिशब्देन कालपुच्छकपृषतादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते (सू अ ७)—[“कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणा । श्वदध्वारामशरभकोहकार कशम्बरा । करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगा स्मृता ॥” इति ।]

आ० २०—अथ मांसवर्गः । मांसमष्टधा,—मृगविष्किर-प्रतुदबिलेशयप्रसहमहामृगजलचरमत्स्यभेदेन । तत्र मृगानाह—हरिणैणेति । हरिणादयो—मृगा । तेषु हरिण—ताम्रवर्णः । एण—कृष्णवर्णः । कुरङ्गो—लघुचतुरगति । रक्षो—नीलाण्डः । गोर्कर्म—गोसदृशकर्णो रासभाकारः । मृगमातृका—लघुपृथूदरा शशभा । शशो—बिलेशयः । शम्बर—विकटबहुविषाणः । चारुष्क—चारुतनुः । शरभ—अष्टचरणः । आद्यशब्दात् पृषतकरालादयः । उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू अ ७)—“कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणा । श्वदध्वारामशरभकोहकारकशम्बरा ॥ करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगा स्मृता ।” इति ।

लाववार्तिकवर्तीररक्तवर्त्मककुङ्कुमाः ।

कपिजलोपचक्राख्यचकोरकुरुवाहवः ॥ ४४ ॥

वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी ।

ताम्रचूडाख्यबकरगोनर्दगिरिवर्तिकाः ॥ ४५ ॥

तथा शारपदेन्द्राभर्वरटाद्याश्च विष्किराः ।

स०—तत्र लावादयो वर्तमाना एकविंशतिः, विकीर्य भक्षणाद्विष्किरा । रक्ते वर्त्मनी यस्याख्यं स रक्तवर्त्मकः । वर्तको वर्तिका इति जात्यन्तरम्, न तु वर्तकस्य स्त्री वर्तिका । यथा च बलाका सारिकेति । पुंस्यपि स्त्रीलिङ्गत्वावेशात् । शिखी—मयूरः, व्रीह्यादित्वादिनि ।

आ० २०—विष्किरानाह—लाववार्तिकेति । पक्षिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्किरा । तत्र लाव—चित्रयोधी । वार्तिको—वनचटकः स्वल्पसङ्घातचारी । वर्तीर—अल्पकपिजलसदृशः । कुङ्कुभो द्विविधः,—स्थलजो जलजश्च, रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थलजो गृह्यते । उक्तं हि—“नीलच्छवि कृष्णगलः स्याद्ग्रामचटकाकृतिः । कुङ्कुभः कुङ्कुभारावः स्थलजो

१ [ ] इति पाठः, ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्यते । २ ‘ताम्र-मृग’ क स घ ङ ञ । ३ ‘एण’ कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र उच्यते । यो न कृष्णो न ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥’ इति सुश्रुत (सू अ ४६।५७) । ४ ‘रक्षो’ क ग ङ । ५ ‘शरभ—अष्टापद उष्ट्रप्रमाणो महाशृङ्गः पृष्ठगतचतुष्पादः काश्मीरे प्रसिद्धः’ इति डल्हणचक्रौ । ६ ‘भकोहकार’ स ड । ७ ‘कुङ्कु’ अ आ ख घ ङ ठ । ८ ‘कुङ्कुटो बकरः कङ्कगो’ अ क ज ठ । ९ ‘ख्यव रकगो’ आ स ड । १० ‘सार’ अ हे स मू । ११ ‘वार’ आ ठ स.स. । १२ ‘दाश्चेति’ अ.ठ.स.ड. चन्द्र. । १३ ‘पुसोऽपि’ ट. ।

रक्तवर्मक ॥” इति । कपिञ्जलो-गौरतित्तिरि । उपचक्र -
श्वभ्रचर कृशचञ्चुर्मदाविल । चकोरो-रक्ताक्ष । कुरुबाहु -
नीलग्रीवो रक्तशिख श्वेतपक्ष । वर्तको-वर्तीरादल्प । तत्स-
दशा-वर्तिका, ततोऽप्यत्पा । तित्तिरि -चित्रपक्ष । क्रकर -
कंकचशब्दकारी पीतकृष्णगल कृष्णचञ्चुचरणो रक्तपृष्ठ ।
शिखी-मयूर । ताम्रचूडाख्य -कुक्कुट । बर्करो-बकसदृश ।
गोनर्दो-गोक्षवेड । गिरिवर्तिका-गिरिकाख्या वर्तिकाभेद ,
पर्वतचारी । सारपद -कङ्कसदृशश्चारुगति । इन्द्राभ -
कङ्कसदृशो विविधवर्ण । वरट -हससदृश । आद्यशब्दा-
त्तित्तिरीटादय ।

जीवजीवकदात्युहभृङ्गाहशुकसारिकाः ॥ ४६ ॥

लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः ।

प्रतुदाः

स०-जीवजीवकादय प्रतुदा दश स्मृता । प्रतुद्य-तुण्डे-
नाह्य शाल्यादेर्मक्षणात् प्रतुदा । आदिशब्देन सङ्गहोक्ता
खजरीटकपारावतादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-प्रतुदानाह-जीवजीवकेति । प्रतुद्य भक्ष्य-
न्तीति प्रतुदा । तत्र जीवजीवक-एकोदरो द्विशिरा ।
दात्युह-अन्धकाक । भृङ्गाहो-भृङ्गराज कृष्णवर्णचटक-
सदृश शिखावान् गोप्रेरक । शुक-कीर । सारिका-मेधा-
विनी । लट्वा-रक्तपुच्छाधोभाग । कोकिल-परपुष्ट । हारी-
तो-हरितपीत । कपोत-पाण्डुक । चटक-कलविङ्क ।
आदिशब्दात्खजरीटादय । उक्त हि सङ्गहे (सू अ
७)-“शतपत्रो भृङ्गराज कोयष्टिर्जीवजीवक । खजरीट-
कहारीतदुर्नामैगिरिशा गृहा ॥ लट्वा लङ्घो चटहा
गोक्षवेडो डिण्डिमौणव । जटीदुन्दुभिर्पाकारलोहपृष्ठकुलि
ङ्गका ॥ सारिकाशुकशार्ङ्गाख्यचिरीटीककुयष्टिका । मञ्जु
लीयकदात्युहगोर्पापुत्रप्रियात्मजा ॥ कलविङ्क परभृत

१ ‘उपचक्र -क्रकरभेद कृष्णचञ्चु [कृशचञ्चु] र्मदाविल ,
इति डल्हण । चकोरभेद , इति त्रिविक्रम ’ इति शिवदास ।
२ ‘चकोरो-रक्ताक्षो विषसूचक स्वनाम्ना ख्यात ’ इति डल्हण ।
३ ‘कुरुबाहुक-कुरुकुरुक ’ इति डल्हण । ४ ‘क्रकर -लावा
न्तक कपिञ्जलात्स्थूल , कय इति लोके ’ इति डल्हण । ५ ‘कुच-
शब्द’ ख घ झ । ६ ‘वरको’ क ग ख । ७ ‘गोनर्द -चित्रगति ’
ख । ‘गोनर्दो-घोडाकङ्क इति ख्यात ’ इति चक्र । ८ ‘वार,
ग । ९ ‘जीवजीवक-विषदर्शनमृत्यु ’ इति चक्रुडल्हणो ।
‘जीव जीवयतीति जीवजीव , तद्दर्शनेन विषनाशनात् ’ इति महेश्व
र , अ टी । १० ‘भृङ्गराज -भ्रमरको धूम्याटसदृश “पक्षिराज ”
इति लोके ’ इति डल्हण । ‘कलिङ्गभृङ्गधूम्याट’ इत्यमर । ११ ‘च-
टक -देवकुलचटक स्वल्पप्रमाण ’ इति चक्र । १२ ‘नामदुरशा’ ख
घ । ‘मारिकुशा’ स ड । १३ ‘मानक ’ क ग झ ज । १४ ‘भि-
फेत्कार’ क ग झ । १५ ‘लिङ्का ’ ख घ । १६ ‘गोधा’ स स ।

कपोतोऽङ्गारचूडक । पारावत पाणविक इत्युक्ता प्रतुदा
द्विजा. ॥” इति ।

भेकगोधाहिश्वाविदाद्या बिलेशयाः ॥ ४७ ॥

स०-भेकादयश्चत्वारो बिलेशया । बिले बाहुल्येन शेरत
इति बिलेशया । आदिशब्देन श्वेतश्यामशल्यकादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-बिलेशयानाह-भेकगोधेति । बिले-विवरे,
शेरते-निवसन्तीति बिलेशया । तत्र भेको-मण्डूक । गोधा-
पञ्चनखग्राहिणी । अहि-सर्प । श्वावित्-शलाकासदृश-
रोमा । आद्यशब्दाच्चकुलादय । सङ्गहे तु (सू अ.
७)-“श्वेत श्यामश्चित्रपृष्ठ कालक काकुली मृग । भेक-
चिल्लिककूचीका गोधाशैल्यकशैण्डका ॥ वृषाहिकदलीश्वावि-
चकुलाद्या बिलेशया ।” इति ।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।

मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः ॥ ४८ ॥

लोपाकजम्बुकश्येनचाषवान्तादवायसाः ।

शैशङ्गीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

स०-गवादय प्रसहा । प्रसह्य-आह्वय भक्षणात् प्रसहा ।
मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिण , केचिन्मृगा केचित्पक्षिण
इत्यर्थ । अश्वतरो-वेगसर । अश्व-तुरग । बभ्रु-जाहको,
नकुल इत्यन्ये । लोपाको-लोमश । जम्बुक-शृगाल ।
श्येनो-गरुडाकृति । चाष-किकीदिवि । वान्ताद-श्वा ।
वायस-काक । उलूक-काकारि । कुलिङ्गक-कृष्णचटक ।

आ० २०-प्रसहानाह-गोखरेति । मृगाणा पक्षिणां
मध्ये प्रसह्य-हत्वा भक्षयन्तीति प्रसहा । तत्र गौ-प्रसिद्धा ।
खरो-गर्दभ । अश्वतर-अश्वाया गर्दभाज्जातः । उष्ट्र-
करभ । अश्वो-घोटक । द्वीपी-चित्रव्याघ्र । सिंह-कैसरी ।
ऋक्षो-लोमशो मर्कटसदृश । वानरो-मर्कट । मार्जारो-
बिडाल । मूषक-उन्दुरु । व्याघ्रो-महाव्याघ्र । वृको-
वत्सभक्ष । बभ्रु-अच्छभल्ल । तरक्षु-मृगादन । लोपां-
को-लोमशो जम्बुकसदृश । जम्बुक.-शृगाल । श्येन.-
शशानक । चाष-प्रसिद्ध । वान्ताद-श्वा । वायस.-
काक । शैशङ्गी-शशारि । भास-श्वेतशिखावान् गृध्रस-
दृशो गोष्ठचारी । कुरर-अरुण श्वेतमस्तको मत्स्यग्राही ।
गृध्र-कृष्णो महान् दूरदर्शी । उलूको-घूक । कुलिङ्गो-

१ ‘शयनाद्विले’ ठ ड । २ ‘सन्ति ते वि’ क ग ज । ३ ‘चि-
लट’ स ड । ४ ‘शल्लक’ ग स मू । ५ ‘शण्ट’ ख घ झ स मू ।
६ ‘शशारिभा’ झ । ७-८ ‘ऋक्षो-भल्लूक । वृक-कुकु-
रानुकारी पशुशत्रु ।’ इति चक्रुडल्हणौ । ९ ‘बभ्रु -अतिलोमश
कुकुर पर्वतकण्ठे भवति, केचिद्बृहन्नकुलमाहु ।’ इति चक्र ।
‘विशाले नकुले विष्णौ बभ्रुर्ना’ इत्यमर । १० ‘लोपाक -स्वल्प-
शृगालो महालाङ्गूल ’ इति चक्र । ११ ‘शशारि -शशङ्गी’ ख घ
झ ज । १२-१३ ‘कुरर -चीरलयाकारो नादोत्थापितमत्स्यो
हस्तमत्स्यग्राही । गृध्र -मासाशी योजनदृष्टि ’ इति डल्हण . ।

गृहचटक । धूमिका-धूम्याट । मधुहा-मधुघातक । इति-
शब्दादेवप्रकारा अन्येऽपि । मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिण ।
तत्र जम्बुकान्ता वान्तादसहिता मृगा , इतरे पक्षिण ।
वराहमहिषन्यङ्कुरुरोहितवारणाः ॥ ५० ॥
सुमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः ।

स०-वराहादयो दश महामृगसज्ञा । वारणो-हस्ती ।

आ० २०-महामृगानाह-वराहमहिषेति । महान्तो
मृगा-महामृगा । तत्र वराह-शूकर । महिष-अश्वशत्रु ।
न्यङ्कुर-कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाण । रुर-बहुविषाण
शरदि शृङ्गत्यागी । रोहितो-लोहितवर्ण । वारणो-हस्ती ।
सुमरो-वनतुरग । चमरो-वन्यो गौ । खड्गो-गण्डक ।
गवय-सास्त्राककुदरहितो गोसदृश । चकारोऽनुक्तसमु-
च्चयार्थ ।

हंससारसकादम्बवककारण्डवप्लवाः ॥ ५१ ॥

बलाकोत्क्रोशचक्राह्वमहुकौञ्चादयोऽप्यचरा ।

स०-हसादय कौञ्चान्ता अप्सु चरणादप्यचरसज्ञा । आ-
दिशब्देन रक्तशीर्षकादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-जलचरानाह-हंससारसेति । येऽप्सु-जले
चरन्ति ते अप्यचरा । तत्र हसो-मानसौका । सारसो-ल-
क्ष्मण । कादम्ब-कलहस । वक-पाण्डुरपक्ष प्रसिद्ध ।
कारण्डव-शुक्रो हससदृश । प्लवो-महान् प्रसेवकगल । ब-
लाका-बिसकण्ठिका । उत्क्रोश-कुररसदृश । चक्राह्व-चक्र-
वाक । महु-जलकाक । कौञ्च-कुड् । आदिशब्दाच्चात
कादयः । उक्त च सङ्गहे (सू अ ७)-“कारुण्डवर्णनारा
वमहुकौञ्चाङ्गुकुट्टा । मृणालकण्ठचक्राह्वबलाकारक्तशी-
र्षका ॥ उत्क्रोश पुण्डरीकाक्षशरीरमणितुण्डिका । नैन्दश्च
मल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिण ॥” इति ।

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः ॥ ५२ ॥

शुक्तिशङ्खोद्रशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः ।

चुलूकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः ॥ ५३ ॥

राजीचिलिचिमाद्याश्च

स०-रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्यसज्ञा ।
चशब्दोऽनुक्तकदलकपर्दकादिसमुच्चयार्थ ।

१ ‘म्याक’ क ग । २ रुरुलक्षण यथा-‘विकटबहुविषाण शम्ब
राकारदेह सलिलतटचरत्वाच्छम्बरेभ्यो विचित्र । त्यजति शरदि
शृङ्ग रौत्यतोऽसौ रुर स्यात् पृथुलमृगविशेष प्रायश्चक्षेदिदेजे ॥’
इति डल्हण । ३-४ ‘सुमरो-महाशूकर । चमर-केश
मृत्यु गोसदृश ।’ इति चरुडल्हणौ । ५ ‘कारण्डव-शुक्रहसमे
वोऽल्प, अन्ये करहव [काकवक्र] माहु । उक्त च-“कारण्डव
काकवक्रो दीर्घाङ्घ्रि कृष्णवर्णभाक् ।” इति’ इति डल्हण । ६ ‘सेचक’
ग झ । ७ ‘वाकसदृश’ क झ ज । ८ धनाराव-चातक ।
९ ‘तुण्डका’ क ग स स । १० ‘नद्यास्यो’ म स । ‘नद्यास्यम’
म मू । ११ ‘शङ्खोद्र’ अ आ ठ स स । १२ ‘वर्मि’ स स ।
१३ ‘चुलूकी’ आ क ग ज स.मू ।

आ० २०-मत्स्यानाह-मत्स्या इति । जलान्तर्वासिनो-
मत्स्या । तत्र रोहितो-रक्ताङ्ग कृष्णपृष्ठो मत्स्यशैवलभो-
जन । पाठीनो-रूप्योदर कृष्णवर्णक कण्टकमञ्जरि । कूर्म-
कच्छप । कुम्भीरो-महान्नक्रसदृश । कर्कट-कुलीर । शुक्ति-
मुक्तास्फोट । शङ्ख-कम्बु । उद्रो-जलबिडाल । शम्बूक-
क्षुद्रशङ्ख । शफरी-क्षुद्रमत्स्य । वर्मि-सर्पाकार । चन्द्रि-
का-पाशेषु कण्टकवलयितो वर्तुल । चुलूकी-दन्त्याकारोऽ-
न्तर्वक्त्रो बहिर्निश्वासभुक् । नक्रो-रज्जवाकार । मकर-सिंह-
दृक् । शिशुमार-शिशुघ्न । तिमि-शतयोजनविस्तृत, त
गिलतीति-तिमिङ्गिल । राजी-राजीवो वज्राभ । चिलि-
चिम-शकली लोहितनयन सर्वतो लोहितराजि प्रायो
भूमिचारी । आद्यशब्दाद्रोमत्स्यादय ।

मांसमित्याहुरष्टधा ।

(मृग्यं वैष्णिकिकं किञ्च प्रातुदं च विलेशयम् ।

प्रासह च महामृग्यमप्यचर मात्स्यमष्टधा ॥ १ ॥)

स०-इत्यष्टमि प्रकारैस्तत्रकारा मासमाहु ।

आ० २०-उक्ताना वर्गाणा मासवमाह-मांसमित्याहु-
रिति । इति-उक्तप्रकारेण, अष्टधा-अष्टप्रकार, मासमाहु ।
योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादिनिश्चिते ॥ ५४ ॥

स०-योनिषु-पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये, व्यामिश्रगोचरत्वात्-
व्यामिश्रविषयत्वात्, अजावी-व्यामिश्रे । अजावी-छागोरभ्रौ,
ते अनिश्चिते, ते हि जाङ्गलेऽपि देशे वर्तन्ते अनूपेऽपि ।
अजावी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽत्र विवक्षित एव । केचित्तु
‘अनिश्चितौ’ इति निजगदु । ननु, तित्तिरिरपि वन्वानूपचा-
री प्रथित । तत्कथमसाविह जाङ्गल कीर्तित ? ब्रूम ।
तत्स्वभावत्वात् । यद्यप्युभयचरोऽय, तथाऽपि जाङ्गलस्व-
भावत्वाज्जाङ्गलेयम् । विकीर्य भक्षणाच्च विष्किरत्व तित्तिरेर्निश्चित
निमित्तमस्ति । तस्मादय जाङ्गल एव वक्तु युक्त । हरिणादीना
च किरातकैर्वर्तादिभ्यो नानादेशप्रसिद्धा सज्ञा वेद्या ।

आ० २०-अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह-योनिष्वजावीति ।

१-२ ‘रोहितो-धनशल्कल प्रसिद्ध । पाठीन-अशल्कल एव
दीर्घो निर्मल’ इति डल्हण । ३ ‘मत्स्य शै’ क ख घ ज । ४ ‘कु-
म्भीरो-वडियालगोधादिभेदेन नानाभेद’ ‘वटिकावान्’ इति क्रमेण
डल्हणचरौ । ५ ‘शुक्ति-मुक्ताप्रभवो जन्तु’ इति चक्र । ६ ‘श-
म्बूक-आवर्तकोश, साखुला इति लोके’ इति डल्हण । ७ ‘वर्म-
शकलम्, तदस्यास्तीति वमा, -रोहित । ब्रह्मदेवोऽपि वमा-महा-
शकलो रोहितभेद, न तु सर्पाकारमत्स्य, इत्याह’ इति शिवदास ।
८ ‘चुलूकी-शुशु इति रयात’ इति चक्र । ९ ‘मकर-हिस्र-
दृक्’ इति डल्हण । १० ‘असिदृक्’ ग झ ज । ११ ‘शिशु-
मार-दृत्याकारोऽन्तर्वक्त्रो बहिर्निश्वासभुक् दीर्घफाणित इति लोका
प्राहु’ इति डल्हण । ‘गोतुण्डनक्र’ इति चक्र । १२ ‘विस्तार’
ज । १३ ‘तिमि’ क ग ज । १४ ‘राजीव-बह्वायत स्वनाम-
प्रसिद्ध’ इति डल्हण । १५ ‘रै शास्त्रकारा’ ठ ।

अजावी-मृगविशेषौ । योनिषु-मृगप्रसहमहामृगाख्यासु योनिषु । अनिश्रिते-अनिर्धारिते । व्यामिश्रगोचरत्वात्-योनित्रयविषयत्वात् । अजाव्योर्मांसत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः ।

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ।

स०-आदौ भवा-आद्या, -मृगविधिक्रप्रतुदाख्या, जाङ्गलचारित्वाजाङ्गलशब्दवाच्या । एवमन्त्या-महामृगापचरम-त्याख्या, -आनूपा । मध्यौ-द्वौ बिलेशयप्रसहार्यौ, -साधारणौ, जाङ्गलानूपचारिणावित्यर्थः । मध्याविति द्विवचननिर्देश-सामर्थ्यादाद्यन्तानां वर्गाणां प्रत्येकं त्रिवचनमुच्यते त्रिप्र-हणमन्तरेणापि ।

आ० २०-मासस्य त्रैविध्यमाह-आद्यान्त्या इति । आद्यास्त्रयो मृगविधिक्रप्रतुदा-जाङ्गला । अन्त्यास्त्रयो महा-मृगजलचरमन्त्या-आनूपा । मध्यौ द्वौ बिलेशयप्रसहार्यौ-साधारणौ ।

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ॥५५॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।

स०-तत्र-तेषु जाङ्गलानूपसाधारणेषु मध्ये, जाङ्गला बद्धमला-ग्रथित पुरीष कुर्वन्ति । शीतवीर्या लघव । सन्निपाते हिता । किम्भूते ? पित्तोत्तरे, -पित्ताधिके । तथा, वातो मध्यो यास्मिस्तस्मिन् मध्यममरुति । तथा कफानुगे, -कफोऽनु-गो-अबलो हीनो, यास्मिस्तस्मिन् स्वल्पश्लेष्मणि ।

आ० २०-जाङ्गलगुणानाह-तत्र बद्धमला इति । बद्धमला-बद्धपुरीषा । सन्निपाते-दोषत्रयप्रकोपे हिता । कफानुगे-हीनकफे ।

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रुक्षो हिमः शशः ॥५६॥

स०-शशोऽग्निदीपन, पाके कटुको, ग्राही, रुक्ष, शीतश्च । ग्राहिशीतत्व चास्य जाङ्गलत्वादेव लब्धमप्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम् । स्वादुकषायत्वादिक्रमेषामिह युक्त्युक्तम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७) स्पष्टं कृत्वोक्तम् । यथा-“तत्र बद्धमला रूच्या मासानामुत्तमा हिमा । कषायस्वादुविशदा लघवो जाङ्गला हिता ॥ ताम्रोऽत्र हरिण कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् । लघीयान् षड्रसश्चासौ, ग्राही रुक्षो हिमः शशः ॥ कटुपाकोऽग्निवृत्त्यर्थं सन्निपातेऽनिलावरे ।” इति ।

आ० २०-अत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र शशगुणानाह-दीपन इति ।

ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः ।

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत् ॥ ५७ ॥
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्विकसन्निपातहरः परम् ।

स०-वर्तकादारभ्य यावज्जाङ्गलसमाप्तिस्तावत्सर्वे औष्ण्य-गौरवस्निग्धत्वैरल्पैर्युक्ता । तेष्वपि मध्ये तित्तिरि श्रेष्ठो मेधा-दिकरश्च । तथा, सङ्ग्राही । तथा, वर्ण्यो वाताधिकसन्निपात-

हरश्च । स च तित्तिरिर्वन्वन्यानूपे च देशे विचरति, अतस्त्रिगुणो गुरुवृहणश्च । तथा च सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुवृहणः ।” इति ।

आ० २०-वर्तकादिगुणानाह-ईषदिति । वर्तकादयो-“वर्तको वर्तिका” इत्यादयो जाङ्गला ।

तित्तिरिगुणानाह-तित्तिरिति । तेषु-वर्तकादिषु । अनिलोद्विक-वाताधिक, सन्निपात-दोषत्रयप्रकोप, हरते । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“धन्वानूपविचारित्वात्स्निग्धोष्णगुरुवृहणः ।” इति ।

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ५८

स०-शिखी-बहा, नातिपथ्यः । श्रोत्रादीनां पथ्यः । वयसः स्तम्भनकारित्वेन पथ्यः ।

आ० २०-मयूरगुणानाह-नातिपथ्य इति । नातिपथ्य-नातिस्वस्थहित, दोषत्रयकारित्वात् । श्रोत्रादीनां तु पथ्य, तद्द्वार्यकारित्वात् ।

तद्वच्च कुकुटो वृष्यः

स०-तद्वच्च कुकुटो-मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च ।

आ० २०-कुकुटगुणानाह-तद्वच्चेति । तद्वत्-मयूरतुल्यगुणः ।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

स०-ग्राम्यः पुन कुकुटः श्लेष्मलो गुरुश्च ।

आ० २०-ग्राम्यकुकुटगुणानाह-ग्राम्यस्त्विति । ग्रामे भवो-ग्राम्यः ।

मेधाऽनलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥५९॥

स०-क्रकरा उपचक्रकाश्च मेधामग्निं च कुर्वन्ति हृद्याश्च ।

आ० २०-क्रकरोपचक्रयोर्गुणानाह-मेधानलकरा इति । अनलो-बहिः ।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ।

स०-काण कपोतो गुरुरीषलवणस्त्रिदोषकृच्च ।

आ० २०-काणकपोतगुणानाह-गुरुः सलवण इति । काणकपोत-अल्पारुणकपोतभेदः ।

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम् ६०

स०-चटकाः श्लेष्मलत्वादियुक्ता अतिशयेन शुक्रकृतश्च ।

आ० २०-चटकगुणानाह-चटका इति । चरकस्त्वाह (सू अ २७।७२)-“चटका मधुरा स्निग्धा कफशुक्रविवर्द्धना । सन्निपातहराश्चैव शमना मारुतस्य च ॥” इति । तत्र सन्निपातस्य सम्पृक्तदोषत्रयवाचित्वात् सम्पृक्तानेव त्रीन् दोषान् घ्नन्ति, न त्वसम्पृक्तान् । अत एव ‘शमना मारुतस्य च’ इत्युक्तम् । तस्मात् श्लेष्मलत्वं न सस्पृष्टविषयम् ।

१ ‘काणकपोतो-वनवासी पाण्डुकपोत, अन्ये अरुणवर्णकमपि कपोतमाहुः’ इति डल्हणः । २ ‘अन्योऽरुण’ ख घ झ । ३ ‘शुक्रम्’ च ड । ४ ‘श्लेष्मलादियुक्ता’ ठ । ५ ‘व दोषान्’ क ग ज ।

गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम् ।

मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः ॥ ६१ ॥

स०-अत-अनन्तरम्, बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तर गुरुत्वेन उष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिका । यो यस्मादुत्तरो वर्ग, स तस्माद्गुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः । तथा, यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्ना श्लेष्मपित्तलाश्च ।

आ० २०-बिलेशयादिवर्गाणा गुणानाह-गुरुष्णस्निग्धमधुरा इति । अत-एभ्यो जाङ्गलेभ्य परे । वर्गा-बिलेशयादय । यथोत्तर-बिलेशयेभ्य प्रसहा गुर्वाद्विगुणयुक्ता, ततो महामृगा, ततो जलचरा, ततो मत्स्या इति ।

एव वर्गपञ्चकस्य सामान्यगुणानुक्त्वा, अपवादमाह—

शीता महामृगास्तेषु, क्रव्यादप्रसहाः पुनः ।

लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः ॥ ६२ ॥

जीर्णांशौग्रहणीदोषशोषार्तानां पर हिता ।

स०-तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगा शीतवीर्या । क्रव्य-आमसास भुज्जते ये, ते क्रव्यादा । क्रव्यादास्तु ये प्रसहा-मार्जारगृध्रोल्कादय, ते लवणानुरसा पाके कटुका मांसवर्धनाश्चातितराम् । जीर्णांशौ ग्रहणीदोषशोषार्तानां पर हिता ।

आ० २०-अन्न केषाचिद्विशेष । तत्र महामृगागुणानाह-शीता महामृगा इति ।

क्रव्यादप्रसहगुणानाह-क्रव्यादप्रसहा इति । वानरमूषककुलिङ्गमधुहाव्यतिरिक्ता द्वीप्यादयो मासाहारत्वात्-क्रव्यादप्रसहा । जीणै-कालेन पक्वदोषै, अर्श प्रभृतिभिरार्तानां हिता । शोषो-राजयक्ष्मा । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“चक्षुष्या सृष्टविष्मूत्रा मासला कटुपाकिन ।” इति ।

नातिशीतैर्गुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ॥ ६३ ॥

शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

स०-नातिशब्दोऽन्नेषदर्थे । यदि तु प्रतिषेधनमात्रमसीष्टमभिविष्यदाचार्यस्य, ततो नज एव केवलस्योपादानमकरिष्यत् । तस्माद्विषदर्थे एव विवक्षित । अत एव व्याख्यानयन्ति, यथा-अनतिदग्गो ग्राम इति । अदोषलमिति अल्पदोषलम्, [पृथग्यमित्यर्थः । तथा च हारीत-“त्रिदोषनुद्देहवातुसामान्याच्छागल लघु ।” इति । अन्ये तु चरकमतमनुसरन्त एव व्याख्यानयन्ति, अदोषलमिति नञ् ईषदर्थे, किञ्चिच्छीतगुरुत्वादल्पदोषलम् । यथा-अवृक्षो ग्राम इति ।] शरीरस्य वातु-शरीरधातु, प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मासाख्यो धातु, तस्य सामान्यात्-तुल्यत्वात्, आजं मासमनभिष्यन्दि बृंहण च । गुणकृत चात्र सामान्यं गृह्यते, न द्रव्यकृतम् । द्रव्यकृते हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमासमपि पुरुषशरीरधातोर्मासाख्यस्य मासत्वेन समान भवतीति तदप्यन

भिष्यन्दि बृंहण च स्यात्, न केवलमाज मासम् । गुणकृते तु सामान्ये गृहीते शरीरधातुसामान्यादाजमेव मासमनभिष्यन्दि बृंहण चेति वक्तुं युज्यते । मासग्रहणं चात्रोपलक्षणाद्यम् । न केवलमाज मास पुरुषशरीरधातुना मासाख्येन तुल्यम्, यावदन्येऽपि ये छागशरीरगता धातवस्तेऽपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणा, तेऽप्यनभिष्यन्दिनो बृंहणाश्च । अनया भङ्ग्या पुरुषमासस्याप्याचार्येणात्र गुणा उक्ता । ननु, बृंहण यद्रव्य तद्भौमाप्यमभिष्यन्दि च । अपामेवाऽसाधारणो धर्मः सवणरूप । तत्कथमनभिष्यन्दीत्युक्तम् ? भ्रूम । द्रव्यप्रभावात् । ईदृशोऽयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यन्दीति ।

आ० २०-आजमासगुणानाह-नातिशीतेति । अदोषल-दोषैर्नयविरुद्धम्, त्रिदोषघ्नमित्यर्थः । नञैत्र विरुद्धार्थः । उक्तं हि खारणादिना-“अविदाह्यनतिस्निग्ध नातिशीतल-मामिषम् । छाग लघु त्रिदोषघ्नमनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥” इति । हारीतेन च-“त्रिदोषघ्न देहधातुसामान्याच्छागल लघु ।” इति । गुरुत्वलघुत्वयोर्गुणत्वपाकत्वाभ्यामविरोधः । त्रिदोषघ्नत्व वातोत्तरत्रिदोषविषयम्, किञ्चित्पित्तकफकरत्वात् । उक्तं च सुश्रुते (सू अ ४६।८७)-“नातिशीतगुरुस्निग्धो मन्दपित्तकफ स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषा पीनसनाशन ॥” इति । ननु, बृंहणस्य ध्यादेरभिष्यन्दि-त्वदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यन्दि ? इत्यत आह-शरीरधातुसामान्यात्, शरीर-अर्थान्मनुष्यस्य, तस्य धातवो-रसादय, तै सामान्य-सदृशगुणत्वम्, यद्गुणा मनुष्यस्य धातवस्तद्गुणा एवाजस्य । अतोऽत्यन्तसामान्याद्बृंहणमप्यनभिष्यन्दि । यद्धि कैश्चिद्गुणै सम कैश्चिद्विपरीत तत् बृंहण चाभिष्यन्दि च । यथा-स्त्यान घृत स्त्यानघृतप्रक्षेपाद्वर्धते न चाभिष्यन्दते । तदेवोष्णघृतप्रक्षेपाद्वर्धतेऽभिष्यन्दते च । विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत् ॥ ६४ ॥

स०-अत-आजमासात्, विपरीतमाविक मास-अत्युष्ण-स्निग्धगुरु सदोषलमभिष्यन्दि चेति । बृंहणत्वस्यापि विपर्यये प्राप्ते तदपवादमाह-बृंहणं तु तदिति । तुशब्दोऽवधारणे । बृंहणमेव तदित्यर्थः ।

आ० २०-आविकमांसगुणानाह-विपरीतमिति । अत-आजमासात्, विपरीत-अतिशीतगुरुस्निग्ध त्रिदोषकरमभिष्यन्दि च । विपरीतत्वात्कृशन्तत्वे प्रास आह-बृंहणं तु तदिति । अजाव्यो प्रसहप्रस्तावे गुणकथनमनिश्चितत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वज्ञापनार्थम् । अत एव सुश्रुतेन ग्राम्येषु पठितौ (सू अ ४६।८५)-“अश्वाश्चतरगोखरोर्ध्वस्तोरभ्रमेद पुच्छप्रभृतयो ग्राम्या ।” इति । ग्राम्याश्चान्न प्रसहेयुक्ता ।

१ ‘सत्यम्’ ड । २ ‘दोषविरुद्धम्’ स घ झ । ३ नञर्थो यथा-“तत्सादृश्यमभावश्च तद यत् तदत्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थो षट् प्रकल्पिता ॥” इति । ४ ‘एवास्य’ क ज । ५ ‘साम्याद्’ ख घ झ । ६ ‘हणमभि’ ज । ७ ‘दोषमभि’ ठ ड । ८ वस्त-अज, उरभ्र-अवि ।

१ ‘व्यादा प्रसहा’ अ आ ट स द्र । २ ‘प्रभृतीना’ ट । ३ ‘शीत गुरु’ अ आ ख घ झ ञ । ४ [ ] इति पाठः पुस्तके नोपलभ्यते ।

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान् ।
कार्श्यं केवलवाताश्च गोमांसं सन्नियच्छति ॥ ६५ ॥

स०-गोमांसं शुष्ककासादीन्नियच्छति ।

आ० २०-गोमांसगुणानाह-शुष्ककासेति । शुष्ककास-
कफादिनिष्ठीवनरहित । केवलवातान्-शुद्धवातजान् व्याधी
न् । बहुवचनाद्वातशब्देन वातव्याधयो गृह्यन्ते ।
उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदार्ढ्यबृहत्त्वकृत् ।

स०-महिष उष्णो गुरुतर स्वप्नादीश्च करोति । गुरु
शब्दादीयसुनि “प्रियस्थिर” इत्यादिना गरादेश । दार्ढ्यमिति
“वर्णदृढ” इत्यादिना ध्यञ् ।

आ० २०-महिषगुणानाह-उष्णो गरीयानिति । गरी-
यान्-अन्वेष्यो मासेभ्यो गुरु । स्वप्नो-निद्रा ।

तद्वद्वराहः श्रमहा रुच्छिशुक्रबलप्रदः ॥ ६६ ॥

स०-वराह-सूकर, तद्वत्-महिषगुणो, ज्ञेय इत्यर्थः ।
तथा, श्रमहा रुच्यादिप्रदश्च ।

आ० २०-वराहगुणानाह-तद्वद्वराह इति । तद्वत्-महि-
पवत् । ननु, “स्वेदनं बृहणं वृष्यं तर्पणं शीतलं गुरु । श्रमा-
निलहरं स्निग्धं वाराहं बलवर्धनम् ॥” इति सुश्रुतेन (सू.
४६।१०२) शीतत्वमुक्तम्, इह तु तद्वद्वचनादुष्णत्वमिति
विरोधः । न चातिदेशिकमुष्णत्वमौपदेशिकेन शीतत्वेन
बाध्यत इति वाच्यम्, “स्नाद्वस्त्रपाकं स्निग्धोष्णं वातघ्नं
बृहणं गुरु । स्वेदनं तर्पणं हृद्यं बल्यं शौकरमामिषम् ॥”
इति खारणादिवचनादुष्णत्वस्याप्यौपदेशिकत्वात् । मैवम् ।
उष्णत्वस्य स्पर्शविषयत्वात् । स्पर्शोष्णं शीतवीर्यमप्युष्णो-
दकादि स्वेदनं दृष्टम् । न तूष्णवीर्यमपि स्पर्शशीतं काज्जि
कादि हिमं च स्वेदनम् । अतो युक्तैवेयं विषयव्यवस्था ।
मत्स्याः परं कफकराः ।

स०-“गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्णाश्वातो यथोत्तरम् ।” इत्य-
नेन ग्रन्थेनातिगुरुष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्त्वमतिबल्य-
त्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलघु च मत्स्यानामुक्तम् । “परं
कफकरा” इत्यनेनाऽनं कफकृत्तमा मत्स्या इति बोधयति ।
सङ्ग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम् (सू. अ. ७)-“कफपित्तकरा मत्स्या
परं पवननाशना ।” इति ।

आ० २०-मत्स्यगुणानाह-मत्स्या परमिति ।

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ।

स०-चिलिचीमसज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः ।

आ० २०-चिलिचीमगुणाह-चिलिचीम इति ।

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम् ॥ ६७ ॥

स०-लावाद्यं स्वस्ववर्गेषु वैतरा । तत्र लावो-विष्किरे-
प्पतिश्रेष्ठ, रोहितो-मत्स्येषु । स हि प्रतिज्ञोतोविचारी आका-
शप्लवनश्च । तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)-“प्रतिज्ञो-
तोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च । रोहितं प्रवरस्तेषाम्” इति ।
गोवा च-विलेशयेषु वरा । एणो-मृगेष्विति ।

आ० २०-मासेषु वरं निर्द्धारयति-लावरोहितेति ।
लावो-विष्किरेषु वरः । रोहितो-मत्स्येषु वरः । गोधा-विले-
शयेषु वरा । एणो-मृगेषु वरः । परमिति वरेभ्योऽपि वरा ।
वरास्तु सङ्ग्रहे उक्ता (सू. अ. ७)-“एणं कुरङ्गो हरिण
शशो लाव कपिञ्जलः । तित्तिरि क्रकरो गोधाश्चाविद्रुधो
मृगाधिपः ॥ वैर्हिणं सारिका न्यङ्कुर्हसो रोहितकच्छपौ ।
वैर्मो चाय्या स्ववर्गेषु, प्रवरास्तेष्वपि स्मृता ॥ लावैणगो-
धासिहाश्च, निन्दितो गौ सददुर् । ऋष्य काणकपोतश्च
शेषमुक्तं यथायथम् ॥” इति ।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत्

स०-मांसं सद्योहतं भजेत्, सद्योहतस्य मांसं भजेदि-
त्यर्थः । तथा, शुद्धं-स्नायवस्थ्यादिरहितम् । तथा, वयसि तिष्ठ-
तीति वयःस्थम्,- यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव, तथाऽपीह
वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तरुणं वयः इति गम्यते । तस्माद्यूनं
प्राणिनो मांसं भजेत्, न बालवृद्धयोरिति ।

आ० २०-मांसं भोजनं नियच्छति-मांसमिति । सद्योहत-
तत्कालव्यापादितं मृगादिजम् । शुद्धं-अस्थ्यादिरहितम् ।
वयःस्थं-तरुणमृगादिजम् । एभ्योऽन्यन्नं सेव्यमित्यर्थः ।

त्यजेत् ।

मृतं कृशं भृशं मेघं व्याधिवारिविषैर्हतम् ॥ ६८ ॥

स०-मृत-स्वयं मृतं न भजेत्, अविज्ञातस्वरूपेण व्याधिना
मृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तत्त्यजेदित्यर्थः । कृशं-दुर्बलं न
भजेत् । तथा, भृशं मेघं-अतिमेदुरं मांसं त्यजेत् । तथा,
व्याधिना-विज्ञातस्वरूपेण हतस्य, वारिणा विषेण च हतस्य,-
निर्जीवीकृतस्य, यन्मांसं तत्त्यजेत् । सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)
हसादीनां विशेषा उक्ता । यथा-“हसं स्वरकरं पित्तरक्तजि-
न्मधुरो हिमः । कुलीरं परमं वृष्यो बृहणं ग्रीणो गुरुः ॥
गोधा नियच्छति विषं मूषकं शुक्रवर्धनः । गुरुष्णण्डानि
वालानां कषायमधुरं पलम् ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु
दोषलम् ॥” इति ।

आ० २०-सेव्येष्वपि मृतादीन्यपवदति-त्यजेदिति ।
यत् सद्योहतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तत्-मृतम् ।

१ ‘धवदुणैज्ञेय’ ट. । २ ‘लक्षणेना’ ठ. । ३ अस्याग्रे “मत्स्या-
दिपक्षिणा चैव गुरुष्णण्डानि चा (न्यतो, आ) दिशेत् ।
तानि स्निग्धानि वृष्याणि स्नादुपाकरसानि च ॥” इति,
आ. ज. पुस्तकयोरधिकं श्लोकः ।

१ ‘परं वरा’ ट. । २ ‘तयैव’ स. स. । ३ ‘वर्त्मी’ स. स. ।
४ ‘था सिंहश्च’ ख. व. स. ड. । ५ ‘क्रक्ष.’ ख. घ. झ. । ६ ‘भोजन’
ग. ज. । ७ ‘दितं मृ’ क. ख. घ. ज. । ८ ‘तरुणम्’ । ख. घ. झ. ।
९ ‘निज्ञात’ ठ. । ‘अनिष्टुतिस्व’ ड. । १० ‘जिन्मेदुरो’ स. स. ।
११ ‘मूषं शुक्रविवर्धन.’ ड. ।

कृश-अपुष्टम् । भृश मेघ-अत्यन्तपुष्टम् । व्याधिहत-उवरा-
दिना हतम् । वारिहत-जलमज्जनादिना । विषहत-विषदि-
ग्धशैलहत सर्पादिना वा ।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी, गर्भिणी गुरुः ।
लघुर्योषिचतुष्पात्सु, विहङ्गेषु पुनः पुमान् ॥ ६९ ॥
शिरःस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थनोश्च गौरवम् ।
तथाऽऽमपकाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत् ॥ ७० ॥
शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम् ।
मासाद्वरीयो वृषणमेद्वृक्कयकृद्गुदम् ॥ ७१ ॥

इति मासवर्गः ।

सू०-पुंस्त्रियो पूर्वपश्चार्धे यथासंख्य गुरुणी । पूर्व च पञ्च
च पूर्वपश्चे, तयोरर्धे । पुंस पूर्वार्धे गुरु, स्त्रिय पश्चार्धे गुर्नि-
त्यर्थः । गर्भिणी गुरु-गर्भिणीमास गुरु । चत्वार पादा येषां
ते चतुष्पाद, तेषु चतुष्पात्सु-गवादिषु मध्ये, स्त्री लघु ।
चतुष्पादिति “सख्यासु पूर्वस्य” इत्यन्तलोपः । विहङ्गेषु-द्विजेषु
तु, पुमान् लघु । शिरःप्रभृतीनां मासानां यथापूर्वं गुरुत्व
निर्दिशेत् । एव सक्थ्यादिमासेभ्यः शिरोमास गुरुतममित्यव-
तिष्ठते । आमपकाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वनिर्देशः । तेन
पकाशयादामाशयो गुरु । रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्व
निर्दिशेत् । तेन लोहितान्मास गुरु, मासान्मेद इत्यादि ।
“मासाद्वरीयो वृषणमेद्वृक्कयकृद्गुदम् ।” इत्यत्राऽऽयुत्तरोत्तरमि-
त्यनुवर्तते । तेन मासाद्वरुत्तरो वृषण, तस्मान्मेद, यावत्स-
र्वगणितं गुदं निर्दिशेदिति । इति मासवर्गः ।

आ० २०-अवयवादिविशेषेण गौरवलाघवे आह-पुंस्त्रि-
योरिति । पुंस-पुल्लिङ्गस्य मृगादेः शरीरस्य, पूर्वार्द्धे-नाभ्या-
दिशिरोन्त गुरु । स्त्रीणां तु पश्चार्द्धे-नाभेरधोभाग गुरु ।
गर्भिणी तु सर्वैव गुरु । चतुष्पात्सु मध्ये योषित्-स्त्री लघु ।
विहङ्गेषु-पक्षिषु मध्ये, पुमान् लघु । शिरःस्कन्धोर्विति
यथावयवेषु मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थोरिति पृष्ठादित्रयस्य
यथापूर्वं गौरव निर्दिशेत् । सक्थिभ्यां कटी गुरु, कट्या
पृष्ठं गुरु । सक्थिशब्देन जङ्घे ग्राह्ये, ऊर्वो पृथग्रहणात् ।
“शिरोवत्पादगौरवम्” इति खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्य-
त्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरव विद्यात् । शिरःस्कन्धो-
रुणश्च गौरव विद्यात् । ऊरुभ्यां स्कन्धौ गुरु, ताभ्यां शिरो
गुरु । ऊरुस्कन्धशिरःसक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमि-
त्यर्थः । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४६।१३०)-“तथा सक्थि-
स्कन्धक्रोडं शिरः पादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृद्ग्राणि ।”
इति । कालेयकं-वृक्क । तथाऽऽमपकाशययो-पकाशयादा-
माशयो गुरुरित्यर्थः । शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं-शोणि-
तादिभिः शब्दैः शोणितसारादयो गृह्यन्ते, तेन शोणित-

सारस्य प्राणिनो मासात् माससारस्य मास गुरु, ततो
मेद सारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य, तत शुक्र
सारस्येति । ननु, एव चेत् त्वक्सत्वेऽपि ग्राह्ये । वक्ष्यति हि
(ह शा अ ३।१।१७)-“त्वग्रक्तादीनि सत्वान्तान्यग्रा-
ण्यष्टौ यथोत्तरम् । बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहि-
नाम् ॥” इति । सत्यम् । किन्तु त्वक्सारस्य मासत्वेनानु-
पयोगात् सत्वसारस्य तिर्यक्ष्वसम्भवादग्रहणम् । रक्तादिधा-
तूनामेव यथोत्तरं गौरवे व्याख्यायमाने को दोषः ? इति
चेत् न । मासप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात् । सुश्रुतेनापि
(सू अ ४६।१३०)-“स्थानादिकृत मासस्य गुरुलाघव-
मुपदेक्ष्याम । तद्यथा-रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुपूत्तरोत्तरा
गुरवः ।” इत्युक्तम् । तथा च चरक (सू अ २७।३२८)-
“चरं शरीरावयवा स्वभावो धातवः क्रिया । लिङ्ग प्रमाण
संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते ॥” इति शरीरावयवा-
दिवद्भातूनां गुरुलाघवत्वेनोपादानात् । किञ्च धातवश्चेद्वि-
क्षिता स्युः, तदा रसादीनामिति ब्रूयादिति । मासाद्वृषणादि
यथोत्तरं गरीयः, वृषणान्मेदम्, मेद्वृक्कौ, वृक्काभ्यां यकृत्,
यकृत्-कालखण्डम्, ततो गुदम्, मासादिति शिरोमासात् ।
यदाह खारणादि-“सक्थिस्कन्धा उरः शीर्षं मुखौ त्वङ्
मेहन कटि । वृक्कौ यकृद्गुदे वैक्षमिषान्मध्यमेव च ॥
गुरुत्तरोत्तरं विद्याच्छिरोवत्पादगौरवम् ।” इति । ननु, खार-
णादिस्त्वचोऽधिकं कट्या गौरवमाह, शिरःपादयोस्तुल्यम् ।
सुश्रुतस्तु शिरसोऽधिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः । तत्कि-
मत्र प्रमाणम् ? उच्यते । त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः । न हि
त्वगेव चर्म । किन्तर्हि ? बाह्या-त्वक्, सहति-चर्म । शिरःपा-
दमिति द्वन्द्वैकत्वे कृत्वा क्रोडाच्छिरःपादं गुर्विति व्याख्ये-
यम्, न तु क्रोडाच्छिरस्ततः पादाविति । सङ्गहे तु (सू
अ ७)-“ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित् ।
लघीयान् षडस्रश्चासौ, ग्राही रूक्षो हिम शशः ॥ कटुपा-
कोऽग्निः कृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे । तद्वलावोऽप्यरूक्षश्च
किञ्चिद्रूक्षः कपिञ्जलः ॥ पारावता कपोताश्च तद्वद्वन्या
सुपूजिता । गोधा नियच्छति विषं, मूषकः शुरुवर्द्धनः ॥
हसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हिमः । प्रतिस्रोतोविचारि-
त्वादाकाशप्लवनेन च ॥ रोहितः प्रवरस्तेषां, परः त्विलिचि-
मोऽवरः । अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः ॥ कुलीरः
परमः वृष्यो बृहणः ग्रीणनो गुरुः । गुरुण्यण्डानि बालानां
कषायमधुरं पलम् ॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबलं गुरुदोष-
लम् ।” इति । इति मासवर्गः ।

१ ‘रस्यामास’ ख घ झ । २ ‘गुरुत्वे’ ख घ झ । ३ ‘तन्न’ ख
घ झ । ४ ‘शरीरावयवाश्चैव स्व’ क ग ज । चरो-देशो भक्ष्यश्च ।
५ ‘वहेतुत्वे’ ख घ झ । ६ ‘न्धावुर’ ख ग घ झ ज । ७ ‘च
स्यादामिषान्मेघमेव’ ख घ झ । ८ ‘बाह्यत्वक्सहतिश्चर्म’
क ग ज । ९ ‘क्षस्तु’ स द्र । १० ‘जिन्मधुरो’ आ स, मू ।
११ ‘कटुभूयिष्ठ’ क, ज, । ‘कफभूयिष्ठ’ ग, ।

१ ‘शस्त्रेण स’ ख घ । ‘गन्नादिना स’ झ । २ ‘भागज’
क ग झ ज । ३ ‘गुर्विति’ ख घ झ । ४ तथा-यथोत्तरं गुरुणि ।
५ क्रोड-वक्षः । ६ ‘वृक्का’ क, ग, ज, । ७ ‘लक्ष्यन्ते’ ख, घ, झ, ।

मासवर्गादनन्तर शाकवर्गो निगद्यते—

अथ शाकवर्गः ।

शाकं पाठाशठीसूषासुनिषण्णसतीनजम् ।

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥ ७२ ॥

स०—पाठादिज शाक त्रिदोषहर लघु ग्राहि च । तद्वत् राजक्षववास्तुके ।

आ० २०—अथ शाकवर्ग । स्नेहादिसंस्कृतं उद्भिदवयव-शाकम् । तत्र पाठादिगुणानाह-शाक पाठेति । पाठा-अम्बष्ठा । शठी-कैचूर । सूषा-कासमर्दिका कासमर्दसदृशी । सुनिषण्ण-चतुर्दलश्चाङ्गेरीसदृशपर्ण । सतीनो-विष्णुकान्ता । राजक्षवो-दुग्धिका । वास्तुक-कैङ्कवास्तुक ।

सुनिषण्णोऽग्निकृद्गृह्यस्तेषु

स०—तेषु मध्ये, सुनिषण्ण-स्वस्तिस्नाख्यो, जलमध्ये भवति^१ । पत्रैश्चाङ्गेरीतुल्योऽग्निकरो वृष्य^२ ।

आ० २०—अत्र केषाचिद्विशेष । तत्र सुनिषण्णगुणानाह-सुनिषण्ण इति ।

राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यशौविकारघ्नः

स०—राजक्षव-क्षुद्रिबोवनो राजशाकाख्य, पर-अत्यर्थ, ग्रहण्यशौविकारघ्न ।

आ० २०—राजक्षवगुणानाह-राजक्षव इति ।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम् ॥ ७३ ॥

स०—वास्तुक तु-पुन रक्तवास्तुकाख्य, वर्चोभेदि-पुरीषस्य भेदनम् ।

आ० २०—वास्तुकगुणानाह-वर्चोभेदीति । वर्चोभेदि-सरम् ।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।

काकमाची सरा स्वर्या

स०—काकमाची त्रिदोषघ्नी, कुष्ठनाशिनी, वृष्या, फिन्नि-दुष्णा, सरा-भेदिनी, स्वरहिता च । स्वास्थ्यसवाहकत्वेन च रसायनसदृशी ।

आ० २०—काकमाचीगुणानाह-हन्ति दोषत्रयमिति । रसायनी-वय स्थापनी । काकमाची-कामाता । यत्तु सुश्रुतेनोक्त (सू अ ४०।५)—“तित्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयति, उष्णवीर्यत्वात् ।” इति । तदन्यार्थम् । केवल पित्तं करोत्येव ।

१ ‘सटीशूषा’ अ झ ठ । २ ‘तमौद्भिदावयव-’ख घ । ३ ‘कचोर’ अ । ४ ‘वर्तुलचाङ्गे’ ख घ झ । ५ ‘टक्का’ ख घ झ । ६ अस्याग्रे ‘काश्मीरेषु शुकेति प्रसिद्ध’ इति ट पुस्तकेऽधिकम् । ७ अस्याग्रे ‘सतीनशाक वर्तुलशाक काश्मीरेषु वराजुशाक इति प्रसिद्धम्’ इति ट पुस्तकेऽधिकम् । ८ ‘पुन शुक्रवास्तु’ ट । ‘पुनर्वस्तु’ ड । ‘पुन टक्कास्तु’ इति कचित् । ९ ‘रसायनम्’ ख घ झ ठ । १० ‘नसादृश्याद्रसायनम्’ ट ठ । ११ ‘तदत्यर्थं केवलपित्तकरा च ।’ ख घ झ ।

चाङ्गेर्यम्लाऽग्निदीपनी ॥ ७४ ॥

ग्रहण्यशौऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

स०—चाङ्गेरी-क्षुद्राम्लिका, अम्ला, अग्निदीपनी, ग्रहण्यादिषु हिता, उष्णवीर्या, सङ्ग्राहिणी, लघ्वी च ।

आ० २०—चाङ्गेरीगुणानाह-चाङ्गेरीति । चाङ्गेरी-अम्ल-पत्रिका ।

पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गैष्टावल्गुजाऽमृताः ॥ ७५ ॥

वेत्रोऽग्रबृहतीवासाकुन्तिलीतिलपर्णिकाः ।

मण्डूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः ॥ ७६ ॥

नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकं वनतित्तकम् ।

करीरं कुलकं नन्दी कुचैला शकुलादनी ॥ ७७ ॥

कटिलं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम् ।

तित्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित् ॥ ७८ ॥

स०—पटोलादीनि कर्कशान्तान्यष्टाविंशति शीतवीर्याणि तित्तानि पाके कटूनि ग्राहिणि वातलानि कफपित्तघ्नानि च । सप्तला-सातला । अरिष्टो-निम्ब । शार्ङ्गैष्टा-अङ्गारवल्लिका । अवल्गुजो-बाकुची । अमृता-गुडूची । वेत्रो-वशसदृश, तस्याग्रम् । वासा-वृष । कुन्तिली-सूक्ष्मतिलजाति । तिलपर्णी-बदरक । मण्डूकपर्णी-मण्डूकी, आदित्यवल्ली । कर्कोटकारवेल्लके-पुन प्रथिते एव । पर्पट-शीतप्रियाख्य । नाडीकलाय-सैकुलाक्षक सुवर्चलाभेद । गोजिह्वा-गोधूमिका, “गोधूमिका तु गोजिह्वा गोजी क्रोष्टुकमूलिका ।” वनतित्तरु-वत्सक । कुलक-काकतिन्दुक । नन्दी-जयवृक्षश्चशब्दित । कुचैला-पाठा । शकुलादनी-कटुका । कटिल-दीर्घपत्रा वर्षाभू । कोशातको-घण्टोलि । कर्कश-कम्पिलक ।

आ० २०—पटोलादिगुणानाह-पटोलेति । पटोल-राजी-फलम् । सप्तला-सातला । अरिष्टो-निम्ब । शार्ङ्गैष्टा-अङ्गारवल्ली । अवल्गुजो-बाकुची । अमृता-गुडूची । वेत्रो-वशसदृश, तस्याग्र-अग्रभाग । बृहती द्विधा, -सिही व्याघ्री च । वासा-आटरूषक । कुन्तिली-चञ्चुसदृशी दीर्घपत्रा । तिलपर्णिका-बदरक । मण्डूकपर्णी-ब्राह्मी । कर्कोट-कर्कोटी-फलम् । कारवेल्लक-सुषवीफलम् । पर्पटो-ज्वरघ्न । नाडी-कलायो-मत्स्याक्ष । गोजिह्वा-दार्विपत्रिका । वार्ताक-वृन्ता-कम् । वनतित्तरु-किराततित्तम् । करीर-गूढपत्रम् । कुलक-

१ ‘पटोल स’ आ । २ ‘वेत्राग्र’ ख घ झ । ३ ‘कुन्तिली’ आ क अ । ‘कुन्तली’ ख ग घ झ ठ स मू । ४ ‘कटिल’ ख ग झ स स । ५ ‘ल्लकेम्बुक’ अ आ झ । ६ ‘शङ्कुला’ ट । ‘सुकु’ ड । ७ ‘सप्तला-सेहुण्ड’, जेज्जटस्तु यवतित्ताभेदमाह’ इति डल्हण । ८ ‘शार्ङ्गैष्टा-काकतित्ता’ इति चक्र । ९ ‘वनतित्तक-पथ्यसुन्दरम्’ इति चक्र, हरीतकीत्यर्थ । १० ‘कुलक-कारवेल्लक, केचित्तु पटोलभेदमाहु’ इति चक्र ।

काष्ठनिन्दुमम् । नन्दी-भेद-हृत् । कुचेल-हृत्प ६ । अल-
लादो-कटुरोहिणी । कटिह-रक्तदुर्नर्नवा । केम्बु-र-प्रति-
द्धम् । कोशातक-कृतवेधनम् । केम्बु-र-कस्पिलम् । पटोल-दिक
शीततिक्तादिगुणम् । अत्र पटोलनिम्बवत्गुण-वृत्तावेनाग्र
कौटकारवेलेषु विवाद । तत्र पटोलफल भूति सुशुत
(सू अ ४६।२६८)-“कफपित्तहर द्रव्यमुष्ण तिक्तमवा-
तलम् । पटोल कटुर पाके वृष्य रोचनदीपनम् ॥” खार-
णादि-“सस्नेहोष्ण लघु स्वादु पाके दोषानुलोभनम् । उक्त
तिक्त त्रिदोषघ्न शाक निम्बपटोलयो ॥ तथा,-पटोलनिम्ब
वातघ्न तिक्तमग्नान्तु वातलम् ॥” इति । तत्र खारणाद्युक्त
त्रिदोषघ्नत्वमेव ग्राह्यम्, अन्यथाऽन्वयानुपपत्ते । वाग्भटो-
क्तस्य हि “वातलम्” इत्यस्य सप्तलादिभिरन्वयत्वेन सार्थ-
क्यात्, पटोलस्य कफपित्तहरत्वादिभिः । अत एव हरिश्च-
न्द्रजैजटादगष्टीकाकारा अप्युद्धृतव्यक्तियतिरेकेण गणगुणा
इत्याहु । सुश्रुतोक्तस्य तु “अवातलम्” इति शब्दस्य वात-
घ्नत्वमेवार्थः, विरुद्धार्थत्वान्नञ्ज । यद्यपि वातोदासीनत्ववा-
तघ्नत्वयो सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽस्ति, तथाप्यवात
लशब्देन वातोदासीनत्व न ग्राह्यम्, तन्नान्तरविरोधस्य तद-
वस्थत्वात् । अथवा, अवातलशब्देन वातकरणाभाव उच्यते,
स च वातघ्नत्वेऽप्यस्ति, इत्यविरोधः । अत एव रसभेदीये
वक्ष्यति (ह सू अ १०।३५)-“तिक्त कटु च भूयिष्ठमवृष्य
वातकोपनम् । ऋतेऽमृतापटोलीभ्या शुण्ठीकृष्णारलोत्त ॥”
इति । माधवकरोऽप्याह-“पटोलपत्र पित्तघ्न वली चास्य
कफापहा । फल त्रिदोषघ्नमन मूल तस्य विरेचनम् ॥”
इति । उष्णत्वशीतत्वयोर्लक्षणत्व ग्राह्यम्, अनवकाशत्वात् ।
शीतलत्व वार्तलत्ववत् सावकाशम् । निम्बे तु खारणाद्युक्त
त्रिदोषघ्नत्व फलविषयम्, सस्नेहत्वादीनां फल एव रसभ-
वात् पटोलसाहचर्याच्च । चरकसुश्रुताद्युक्त वातलस्य पत्रवि-
षयम् । अवटगुजस्य पित्तकरत्ववातघ्नत्वे आह खारणादि-
“अवटगुज सैटगज पित्तकृत्कफवातजित् ॥” इति । तत्फ-
लविषयम्, धान्यवगे पाठात् । अत एवोक्त सङ्गहे (सू
अ १२)-“अवटगुजङ्गजयोर्बीज वातकफप्रणुत् ॥” इति ।
पित्तघ्नत्व वातलत्व च पत्रविषयम् । सुश्रुतोऽप्याह (सू
अ ४६।२६५)-“अवटगुज कटु पाके तिक्त पित्तकफा-
पहा ॥” इति । गुडूच्यास्त्रिदोषघ्नत्वमुष्णत्व चोक्त सङ्गहे
(सू अ १२)-“तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा
रसायनी । दीपनी ज्वरतृद्दाहकामलावातरक्तनुत् ॥” इति ।

१-२ ‘कुचेल-अकर्णविद्रिकामेद’, कर्कश-स्वल्पकफोत्क’
इति चरु । ३ ‘अन्वयान्ययानुपपत्ते’ क श च । ‘अन्ययानुप-
पत्ते’ ग. । ४ ‘न्वयेन सार्थकत्वात्’ ख घ झ । ५ ‘हरादिभि’
स घ । ६ ‘अपहतव्यक्ति’ ग । ७ ‘वातग्रहणा’ ख घ झ ।
८ ‘वातलत्व च’ ख घ झ । ९ ‘गजज बीज’ स मू । ‘अव-
टगुजकज बीज कटिवात’ स स. । ‘अवटगुज सैटगज फल
वात’ ख घ झ. ।

तत्र त्रिदोषघ्नत्वोपेक्षे प्राप्ते, अनवकाशत्वात् । वातलत्व-
शीतलत्वे तु पटोलस्यावकाशे । तथा, वैत्राग्रस्य खारणा-
दिना त्रिदोषघ्नत्वोक्तम्-“चतुर्धर्मिका पाठा वैत्राग्र सुनि-
षण्णम् । शठीशाक च सङ्गाहि दोषघ्नयहित लघु ॥” इति ।
तत्र त्रिदोषघ्नत्व ग्राह्यम्, हारीतेन वातलस्यापोहितत्वात्,-
“सर्व तिक्त वातलमवृष्य चात्यत्र वैत्राग्रपटोलात् ॥” इति ।
सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च, (सू अ ४६।२७०)-“आटरूपक-
वैत्राग्रगुह-निम्बवर्षटा । किराततिक्तमहितास्तिका पित्त
कफापहा ॥” इति । कौटकारवेलेषु सुश्रुतेन वातघ्नत्व-
गुक्तम् (सू अ ४६।२६९)-“कफघ्नतहर तिक्त रोचन
कटु लघु । वार्ताक दीपन प्रोक्त जीर्ण सक्षारपित्तलम् ॥
तद्वत्कौटक विद्याकारवेलेषुमेव च ॥” इति । तत्र वा-
तलस्य ग्राह्यम्, आतिदेशिकादौषदेशिकस्य वलीयत्वात्
सादृश्यस्य च कतिपयरपि गुणैश्चरितार्थत्वाच्च । उपमानादुप-
मेयस्य हीनगुणत्वात् । किञ्च चरकादिविरुद्ध सुश्रुतपाठो
न प्रमाणमित्युक्त जैजटेन । विगीतश्रायमतिदेशपाठ ।

सामान्यगुणानुस्त्वा केषाचिदुपकर्मविशेषमाह—

हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाक रुचिप्रदम् ।

सू०-पटोल हृद्यादिगुणयुक्तम् । मुनिना (१) तु त्रिदोषश-
मनलमुक्तम्-“पटोलपत्र पित्तघ्न वली चास्य कफापहा ।
फल त्रिदोषघ्नमन मूल चास्य विरेचनम् ॥” इति ।

आ० र०-अत्र केषाचिद्विशेषः । तत्र पटोलगुणानाह-
हृद्यमिति ।

पित्तलं दीपन भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् ॥ ७९ ॥

सू०-बृहतीद्वय, -स्थू-बृहती-महोटिकाख्या, अद्वृहती-
कण्टकारिकाख्या । तदेतदुभय पित्तकरमग्निदीपन शकृदादीना
भेदन वातघ्न च ।

आ० र०-बृहतीद्वयगुणानाह-पित्तलमिति ।

वृषं तु वमिकासघ्न रक्तपित्तहरं परम् ।

सू०-वृष छर्दिकासौ हन्ति । रक्तपित्त चाल्पं जयति ।

आ० र०-वासागुणानाह-वृषमिति ।

कारदेहं सकटुकं दीपनं कफजित्परम् ॥ ८० ॥

सू०-कारवेल्मीपत्रसे कटुकमग्निवीतिरमतिश्लेष्मघ्नम् ।

आ० र०-कारवेल्गुणानाह-कारवेल्मिति ।

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुर कफवातजित् ।

सक्षारमग्निजननं हृद्य रुच्यमपित्तलम् ॥ ८१ ॥

सू०-वार्ताक रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुर वातश्लेष्म-
घ्नम् । सह क्षारेण वर्तते सक्षार,-किञ्चित्क्षारत्वयुक्तम् ।
अग्निजननम् । हृद्य-हृदयाय हितम् । रुच्य-रुचिकृत् । अपि-
त्तल-नजीपदर्थे, किञ्चित्पित्तकरमित्यर्थः । ननु, सह क्षारेण

१ ‘ष्णवीर्यत्वे’ क ग ज । २ ‘वैत्राग्र० घ्नमुक्त’ क ग ज ।

३ ‘श्यस्यापि च’ ख घ । ४ ‘कफपित्तजित्’ इतीन्दुसम्मत
सङ्ग्रहपाठः ।

वर्तते इत्यत्र सक्षारमित्येव कथमुक्तम्^१ यावता क्षारो द्रव्यम् ।
तथा च प्रागुक्त क्षरणादित्यादि । न द्रव्य द्रव्येण मह वर्तते ।
तथा च गुणानामेवाय धर्मो यद्व्याश्रितत्व नाम । तस्मात् स
क्षारमित्युक्तमिव मन्यामहे । अत्राऽऽचक्ष्महे । क्षारशब्दे-
नात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विद्यावणावात्मक । यद्वशात् रादा-
रमिति द्रव्य व्यपदिश्यते । तस्मात्सक्षारमित्युपपन्नम् ।

आ० २०-वार्ताकगुणानाह-वार्ताकमिति । अपित्तलत्व-
बालपक्वव्यतिरेकेण । यदाह साधवकार-“तद्बाल कफपि-
त्तन्न पक्व सक्षारपित्तलम् ।” इति । सुश्रुतोऽप्याह (सू अ
४६।२६९)-“जीर्ण सक्षारपित्तलम् ।” इति ।

करीरमाध्मानकर कषायं स्वादु तिक्तकम् ।

स०-करीर-गूढपत्राख्यम्, आध्मानकर रसे कषायम-
दुरतिक्तकम् ।

आ० २०-करीरगुणानाह-करीरमिति ।

कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ ॥ ८२ ॥

स०-कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ च । अन-
योश्च पित्तकारित्व वातकफघ्नत्व च वेद्यम् । तथा हि-प्रायेण
यदुष्ण गुडूच्यादिद्रव्य, तत्पित्तल वातकफहर च दृष्टम् । तथा
चाह मुनि (१)-“कफवातनुदवत्गुज ” इति । तदेवमन्यत्रा-
प्यौचित्येन दोषकैरत्वादि कल्प्यम् । सङ्गहे (सू अ ७)
चान्येऽप्युक्ता । यथा-“सतरूढ कदम्ब च रुक्ष ग्राहि हिम गुरु ।
कुमारजीवलोणिका नलिनी चुंचुपणिका ॥ स्वादु रुक्ष मलवण
वात श्लेष्मकर गुरु । श्यामाशालमलिकाश्मर्यफैजीकर्णिकयूथि
का ॥ वृक्षादनीक्षीरवृक्षबिम्बीतनिकवृक्षका । रोध्र शण
कर्बुदार सशेल्वर्षमूषिका ॥ भल्लातक कोविदार कमलोत्प-
लकिशुकम् । पटोलादिगुण स्वादु कपाय पित्तजिपरम् ॥ वात-
पित्तहरा भण्डी पर्विणी पर्वपुष्पिका । लघुरुणा सरा तिला
सोरबुका च लाङ्गली । वातलौ कटुतिक्तौ म्लपेदिना तिलवे-
तसौ । विश्वैरास्त्राबलाशक वातघ्नमतिसारनुत् ॥ वात वत्सा
दनी हन्यात्कफ केङ्गीरचित्रकौ ।” इति । मुनिना चान्येऽ-
प्युक्ता (च सू अ २०।१०२)-“न्यग्रोवोदुम्भराश्वत्थ-
प्लक्षपद्मादिपल्लवा । कषाया स्तम्भना शीता हिता पि-
त्तातिसारिणाम् ॥” इति । तथा, सुश्रुते गदितम् (सू अ
४६।२८२)-“करीरकुसुम ज्ञेय कफपित्तहर लघु । आगरस्य
नातिशीतोष्ण नक्तान्वाना प्रशस्यते ॥ चातुर्थकज्वरहर
नस्ययोगेन शीलितम् । रजिवृक्षस्य निम्बस्य शिग्रो सिंहमुखस्य

न ॥ कफपित्तहर पुष्प कुष्ठत्र टुटजस्य च । श्रेयसी निर्लेपणा
च मित्वमत्र च वातनुत् ॥” इति ।

आ० २०-कोशातकावल्गुजकौगुणानाह-कोशातकेति ।
तेण्डुलीयो हिमो रुधः स्वादुपाकरसो लघुः ।

मदपित्तविपाकघ्नः

स०-तेण्डुलीयो-मण्डीरकाख्य, शीतवीर्यो रुक्ष स्वादु-
पाकरसो लघुर्मदादिनाशनश्च ।

आ० २०-तेण्डुलीयगुणानाह-तेण्डुलीय इति । तेण्डुली-
य-अतपमारिप ।

मुञ्जातं वातपित्तजित् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीत गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम् ।

स०-मुञ्जात वातपित्तहत् स्निग्धादिगुणयुतमतिशुक्रकृत् ।

आ० २०-मुञ्जातगुणानाह-मुञ्जातमिति । मुञ्जात-क-
न्दविशेष, काश्मीरे प्रसिद्ध ।

गुर्वी सरा तु पालङ्क्या

स०-पालङ्क्या गुर्वी । तथा, सरा-शकृदादिभेदिनी ।
तुशब्द पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीना सङ्गहोक्ताना समुच्चयार्थ ।
तथा चोक्त सङ्गहे (सू अ ७)-“पालङ्क्या पिच्छिला
गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा ।” इति ।

आ० २०-पालङ्क्यागुणानाह-गुर्वीति । ईषल्लोहितचीरित-
पत्रा वास्तुकसदृशा-पालङ्क्या । “वास्तुकेन समा ज्ञेया ईष
ल्लोहितपत्रिका । तथा चीरितपत्रा च पालङ्क्या सा प्रकी-
र्तिता ॥” ननु, “चिल्ली वास्तुकवत् ज्ञेया पालङ्क्या तण्डु-
लीयवत् । वातकृद्बद्धविषमूत्रा रुक्षा पित्तकफे हिता ॥” इति
सुश्रुतेन (सू अ ४६।२६१) बद्धविषमूत्रोक्ता, इह
तु सरेति विरोध । मैवम् । आमा बद्धविषमूत्रा, पक्का तु
सरेति विषयभेदात् । यदाह चरक-“सर्वाणि सूप्यकानि”
इत्यादौ पालङ्क्या पठित्वा, (च सू अ २०।९९)-“शाक
गुरु च रुक्ष च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति । मधुर शीतवीर्यं च
गुरीपस्य च भेदनम् ॥” इति । सुश्रुतोक्त च पित्तकफहितत्व
पित्तावृतकफविषयमिति । “पालङ्क्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्म
ला भेदिनी हिमा ॥” इति सङ्गहे (सू अ. ७) श्लेष्म
लत्ववचनात् ।

मदघ्नी चाप्युपोदका ॥ ८४ ॥

स०-उपोदका मदनाशिनी । अपिशब्दात् गुर्वी सरा च ।
उपोदका-मयाली, खण्डपालङ्क्येति प्रथिता ।

आ० २०-उपोदकागुणानाह-मदघ्नीति । उपोदका-पौ-
नकी । चकारात् पूर्ववत् । उक्त च सङ्गहे (सू अ. ७)-
“मदघ्न्युपोदका चञ्चुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा ॥” इति ।

१ जीर्ण-पक्वम् । २ ‘यकटुतिक्तक’ ट । ३ ‘भेदना’ अ आ
क ख घ ङ ज । ४ ‘कटुत्वादि’ ट । ५ ‘कायवशाकसुवर्चला’
स द्र । ६ ‘चुम्बप’ ट । ७ ‘भजीकर्णक’ स स । ८ ‘विषमु-
ष्टिका’ ट स मू । ‘विषमूषिका’ इन्दु । ९ ‘मुण्डी’ ट । १० ‘क्ता-
म्लौ’ स द्र । ११ ‘विल्वरास्त्रा’ स द्र । १२ ‘गण्डीर’ ‘क
जीर’ स द्र । १३ ‘गुरु’ ट । १४ ‘रक्तवृक्षस्य निम्बस्य मुष्क
कार्कासनस्य च ।’ स सु ।

१ ‘विल्वपणी’ ठ । २ ‘तण्डुली’ अ आ क ख घ ङ ज ट ।
३ ‘पालङ्क्या’ अ क ज ठ म स । ४ ‘उपोदका मयाली च सुरदा
पोतस्ती स्मृता ।’ इति कोश । ५ ‘उपोदकी’ क ग ज ।

पालङ्कावत्स्मृतश्चक्षुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः ।

स०-चक्षुः पालङ्कासदृशो गुणैः स्मृतः । स पुनश्चक्षुः सङ्ग्रहणात्मको-न भेदी ।

आ० २०-चक्षुगुणानाह-पालङ्कावदिति । गुरुरिति सिद्धे पालङ्कावद्वचनमुक्तानुक्तपालङ्कागुणप्राप्त्यर्थम् । ननु, “लघु पाके तु जन्तुषु पिच्छिलो वणिना हितः । कषायमधुरो ग्राही चैत्रुस्त्रेषा त्रिदोषहा ॥” इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।२५१) लघुत्व त्रिदोषहरत्व चोक्तम् । इह तु गुरुत्व श्लेष्मलत्व चेति विरोधः । मैवम् । त्रिदोषहरत्वलघुत्वे एव ग्राह्ये, आतिदेशिकस्यौपदेशिकेन बाधात् । अत एवोक्तं खारणादिना-“चक्षुर्मैरिका पाठा वेत्राग्र सुनिषण्णकम् । शठी शाक च सङ्ग्राहि दोषत्रयहित लघु ॥” इत्यादि ।

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला ॥ ८५ ॥
जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम् ।

स०-विदारी-शृङ्गालिका, वातपित्तहरा मूत्रलादिगुणयुक्ता रसायनं च । कन्दस्यैवायं गुणनिर्देशो बोध्यः । तथा च मुनिः (च सू अ २७।११७)-“जीवनो बृंहणो वृष्यो बल्यः शस्तो रसायनम् । विदारिकन्दं कण्ठ्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥” इति ।

आ० २०-विदारीगुणानाह-विदारीति । विदारी-भूकुष्माण्डी, तस्या कन्दोऽत्र ग्राह्यः । उक्तं च (चरकेण सू अ २७।११७)-“विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥” इति ।

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ ८६ ॥

स०-जीवन्ती चक्षुष्यादिगुणयुक्ता । या मधुरा सा शीतवीर्या च । या लवमधुरा सा एभिर्गुणैः किञ्चिद्भूता । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा । शाकानां प्रवरा, न्यूना द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥” इति । मुनिना तु जीवन्त्या शतावरीयाश्च वातपित्तहरत्वमगादि । तत्पाठो हि (च सू अ २७।१०४)-“भण्डीशतावरीशाक बलाजीवन्तिज च यत् । पर्वण्या पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरमतम् ॥” इति ।

आ० २०-जीवन्तीगुणानाह-चक्षुष्येति । जीवन्ती-स्वर्णवर्णमूलनालादिका । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“शाकानां प्रवरा, न्यूना द्वितीया किञ्चिदेव तु ॥” इति ।

१ ‘तश्चक्षुः’ अ आ ख घ झ ठ । ‘तश्चक्षुः’ ट । २ ‘चक्षुः’ ख घ झ स सु । ३ ‘उच्यते’ क ज । ४ ‘शृङ्गालिका’ ट ठ । ५ ‘यनी च’ ड । ६ ‘यने’ स च । ७ ‘न्दो वर्ण्यश्च’ ट । ८ अस्याग्रे ‘सुश्रुतेन’ इत्यधिकं सर्वेष्वपि हेमाद्रिटीकापुस्तकेषु । किन्तु तदयुक्तम्, सुश्रुते पाठान्तरस्य दृष्टत्वात् पाठस्यास्य चरकोक्तत्वाच्च । ९ ‘मूलजाला’ ख घ झ ।

कूष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कचिर्भट्टतिण्डिशम् ।

तथा त्रपुसचीनाकचिर्भट्टं कफवातकृत् ॥ ८७ ॥

भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ।

स०-कूष्माण्डादिकं कफवातकृत् भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु च ।

आ० २०-कूष्माण्डादिगुणानाह-कूष्माण्डेति । कूष्माण्ड-पुष्पफलम् । तुम्ब-अलाबु । कालिङ्ग-कैलिङ्गडम् । कर्करु-खैर्बुजः । एर्वारु-कर्कटी । तिण्डिश-छोटकम् । त्रपुस-वालुकम् । चीनाक-चीर्णकम् । चिर्भट्ट-डङ्गरम् । भेदि-मलानाम् । विष्टम्भ-वायो । गुरुत्वे च क्रम उक्तं खारणादिना-“त्रपुसैर्वारुकर्करुकूष्माण्डालाबुचिर्भटा । मधुरा रूक्षणा शीता गौरव तूत्तरोत्तरम् ॥” इति ।

अत्र विशेषमाह-

वल्लीफलानां प्रवरः कूष्माण्डं वातपित्तजित् ॥ ८८ ॥
वस्तिशुद्धिकरं वृष्यम्

स०-वल्लीफलानां मध्ये कूष्माण्ड-पुष्पफलसङ्गं वरम् । तथा, वातपित्तहरं वस्तिशुद्धिकरं वृष्यं च ।

आ० २०-अत्र केषांचिद्विशेषः । तत्र कूष्माण्डगुणानाह-वल्लीफलानामिति ।

त्रपुसं त्वतिमूत्रलम् ।

स०-त्रपुसं पुनरतिशयेन मूत्रलम् ।

आ० २०-त्रपुसगुणमाह-त्रपुसमिति । अतिग्रहणात् कूष्माण्डादीनामीषन्मूत्रलत्वम् ।

तुम्बं रुक्षतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्भट्टम् ॥ ८९ ॥

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोऽन्यथा ।

स०-तुम्ब-अलाबुसङ्गं रुक्षतरम् । एर्वारुकाद्यपि रुक्षम्, तुम्बं त्वतिशयेनेत्यर्थः । तथा, ग्राहि । पूर्वाणि तु सामान्यगुणोक्त्या भेदीन्येव । चैरकमुनिमतानुसारिणस्त्वेव व्याचक्षते, तुम्बं रुक्षतरम्, कालिङ्गैर्वारुचिर्भट्टं ग्राहीति । कालिङ्ग-कर्करुम् । एर्वारु-कर्कटिका । चिर्भट्ट-डङ्गरम्, मालवेषु प्रसिद्धम्, अतिप्रसिद्धं जालन्धरादिषु । एतच्च बाल-असम्पूर्णरसादि, पित्तहरं शीतवीर्यं च । अतो-बालाद्विपरीतम्, पक्वं पित्तकरमुष्णवीर्यं चेत्यर्थः । सुश्रुतेनोक्तम् (सू अ. ४६।२१८)-“नीलं यत्रपुसं बालं वृष्यं पित्तहरं मतम् । तत्पाण्डुं कर्कटज्जीर्णमम्लं पित्तकरं स्मृतम् ॥” इति ।

१ ‘कालिङ्ग’ ख घ । २ ‘खर्खारु’ ख घ । ३ ‘छागडम्’ क ग ज । ४ ‘चीर्णकम्’ ख घ । ‘चीरणम्’ ग । ५ ‘रूक्षशीताश्च गौ’ क ग ज । ६ ‘अन्ये त्वेव’ ड । ७ ‘बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पि’ स सु । ८ ‘कफजि’ ट । ९ ‘मत्तपित्त’ ठ । ‘मलं वातकफापहम् ।’ स सु ।

आ० २०-तुम्बगुणानाह-तुम्ब रुक्षतरमिति । तरग्रहणात् कूष्माण्डादीनामीषद्रूक्षत्वम् ।

कालिङ्गादीना गुणानाह-ग्राहि कालिङ्गेति । ग्राहीति केचित्तुम्बेन सम्बन्धन्ति । तदसत् । “अलाबु भेदन तेषा त्रपुस त्वतिमूत्रलम् । एवार्क सृष्टमूत्र, ग्राहि कर्करुचिर्भटम् ॥” इति खारणादिवचनात् ।

बालकूष्माण्डादेर्गुणानाह-बालमिति । केचित्कालिङ्गादि-विषयत्वमेवास्या वाक्यस्याहुः । तदसत् । “पित्तनुत्तेषु कूष्माण्ड बालम्” इति, “बाल सुनील त्रपुस तेषा पित्तहर स्मृतम् ।” इति च सुश्रुतवचनात् (सू अ ४६।२१३) ।

पक्वस्य कूष्माण्डादेर्गुणानाह-पक्वमिति । अतोऽन्यथा-पित्तकरमुष्ण च । पक्व-ईषत्पक्वम्, सम्यक्पक्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । शीर्णवृन्त तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥ ९० ॥ रोचनं दीपन हृद्यमष्टीलाऽऽनाहनुल्लुधु ।

स०-शीर्णवृन्त-कर्चरम्, ईषत्क्षार पित्तल कफवातघ्न च । रुचिकरमग्निदीप्तिकृत् हृद्यम्, अष्टीलामानाह च हन्ति, लघु च । “घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीलोर्ध्व समुन्नत ।” इति (ह नि अ ११।६०) अष्टीलालक्षणम् । “साटोपमत्युग्ररुज-माभमानमुदरे मृशम् । ऊर्वाधोवातरोधेन तमानाह प्रचक्षते ॥” इति (ह नि अ ११।५९) आनाहलक्षणम् ।

आ० २०-शीर्णवृन्तस्य कूष्माण्डादेर्गुणानाह-शीर्णवृन्तमिति । अष्टीलानाहौ-गुल्मनिदाने वक्ष्येते । पित्तलत्व-कूष्माण्ड विना, “शुक्ल लघूष्ण सक्षार दीपन बस्तिशोधनम् । सर्वदोषहर हृद्य पथ्य चेतोविकारिणाम् ॥” इति (सू अ ४६।२१३) सुश्रुतवचनात् । शीर्णवृन्तशब्देन सम्यक्पक्व लक्ष्यते । सम्यक्पक्वस्य हि वृन्त शीर्यते ।

मृणालविसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम् ॥ ९१ ॥

नन्दीमाषककेलूटशृङ्गाटककसेरुकम् ।

क्रौञ्चादनं कलोड्यं च रुक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ ९२ ॥

स०-मृणालादि रुक्ष सङ्ग्रहण शीतवीर्यं गुरु च । मृणाल द्विविधः-सूक्ष्म स्थूल च । तत्र सूक्ष्म-मृणालम्, इतरत्-विसम् । शालूक-पद्ममूलम् । कुमुदकन्दम् । कुमुदं-शशि-प्रियम् । उत्पलकन्दक-रक्तोत्पलकन्दम् । नन्दी-तुण्डेरिका । माषको-वास्तुल । केलूट-किस्मकसज्जमुदुम्बरमेद । शृङ्गाटक-त्रिकोणाकृति जलोद्भव कन्दम् । कसेरुक-मौगधम् । क्रौञ्चादन-तमेदम् । कलोड्य-पद्मबीजम् ।

१ केचित्-सुगतादयः । “तेषा कालिङ्गैर्वारुचिर्भटाना बाल पक्वशीर्णवृन्ताख्या अवस्थास्तिस्रः, तासु विशेष दर्शयन्नाह-बाल-मित्यादि । बाल कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम्, पक्व कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम्, शीर्णवृन्त कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम्, इति योज्यम्” इति सुगतटीकायाम् । २ ‘शुष्क’ क ग ज । ‘पक्व’ क । शुक्ल-कार्पासवर्णम्, परि पक्वमित्यर्थः । ३ ‘लोमशकम्’ ट । ४ ‘मेदम्’ ठ । ‘मागध’ देशान्तरे प्रवरमिति । ट ।

अ० १४

आ० २०-मृणालादिगुणानाह-मृणालेति । मृणाल-सूक्ष्म कमलमूलम्, विस-स्थूलम्, शालूक-पद्मकन्द, कुमुदोत्पलयो कन्दस्य पृथग्रहणात् । रक्त-पद्मम्, श्वेत कुमुदम्, नील-उत्पलम् । नन्दीमाषको-वानीरक । केलूट-जलो-दुम्बर । शृङ्गाटक-त्रिकोणो जलकन्द । कसेरुक-लोमश-कृष्णवर्तुलसूक्ष्मस्तडागकन्दः । क्रौञ्चादन-थेम्बुलिका । कलोड्य-पद्मबीजम् ।

कैलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुंतुम्बकम् ।

चिल्लीलद्वाकलोणीकार्कुरुटकगवेधुंकम् ॥ ९३ ॥

जीवन्तब्रुञ्जवेडगजयवशाकसुवर्चलाः ।

आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम् ॥ ९४ ॥

खादु रुक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।

शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥ ९५ ॥

स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम् ।

स०-कलम्बादिक मयुर रुक्ष किञ्चिल्लवण वातश्लेष्मकरं गुरु च । शीतवीर्यं सृष्टमूत्रपुरीष च । मूत्रपुरीषे सृजति-बहि क्षिपति । विष्टभ्य-उदरप्रदेशे पिण्डीभूय, जीर्यति-परिणमति । प्रायोग्रहण किञ्चिदेषा मन्ये नैवस्वरूपमिते ज्ञापनार्थम् । कलम्ब-कदम्ब । नालिका-दीर्घनालरूपा कलम्बुसज्ञा । मार्षो-गन्वारिका । कुटिञ्जर-तैम्रमूलकम् । कुंतुम्बको-द्रोण-पुष्पी । चिल्ली-पृथुपत्र यवशौक कुनामसज्ञम् । लद्वाको-गुग्गुलुशाकम् । लोणीका-लोणार । कुरुटक-स्थितिवारक । गवेधुक-तृणधान्यविशेष । जीवन्तो-बृहद्रान्धारम् । ब्रुञ्ज-ब्रुञ्जरुक । एडगज-प्रपुञ्जाट । यवशाक-हृत्पत्रा चिल्ली । सुवर्चला-रविभक्ता । आलुकानि च सर्वाणि-नानाविधानि रक्तालुक्रमवुक्तालुकादिभेदेन । सूप्यानि-मुद्राराजमाषादिपत्राणि । लक्ष्मण-मयुष्टिका । एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमति-बहुस्नेहं च नात्यपथ्यम् । सुश्रुते^(१)चोक्तम्-“सस्कृतं वेसवारेण सन्नेहं शाकमिष्यते । राजिकासकुम्भकादिसंस्कारवानुवर्तते ॥” इति ।

आ० २०-कलम्बादिगुणानाह-कलम्बनालिकेति । कैलम्बो-नाडिकाकार सूक्ष्मसुषिरो बहुतोयज । नालिका-तस्मादल्पा श्लेष्मणा च । मार्ष-मण्टक । कुटिञ्जर-प्रसिद्ध । कुतुम्बको-द्रोणपुष्पी । चिल्ली-प्रसिद्धा । लद्वाक-गुग्गुलुशाकम् । लोणीका-बोलिका । कुरुटक-स्थितिवारक । गवेधु-

१ ‘वानीरिका’ क ग ज । २ ‘थेम्बुलिका’ ख घ ‘येम्बुभिक्का’ ग । ३ ‘कलम्बु’ क ख घ ङ स स । ४ ‘कुलिञ्जर’ क ज । ५ ‘कुरुम्ब’ क ग ज ट । ६ ‘कुरण्टक’ अ क चन्द्र । ‘कुरुडक’ ख घ ङ स मू । ७ ‘धुका’ अ ख घ ङ स द्र । ८ ‘सुवर्चलम्’ आ । ९ ‘लक्ष्मणम्’ अ आ हे । ‘लक्ष्मणा’ ट स स । १० ‘कलम्बनालिका-दीर्घ’ ट । ११ ‘तन्दुलकम्’ ट । १२ ‘शाक क्षारपत्रक’ ट । १३ ‘कलम्बु-नाडिकाकार सुषिरो’ ख घ ङ । १४ ‘सूक्ष्मा’ ख घ ।

का-कंसिका । जीवन्तो-रक्तनालो मार्ष । झुञ्झु-झुञ्झुरूक । एडगज-प्रपुञ्जाट । यवशाक-चिल्लीसदृश लघुपत्रम् । सुवर्चला-रविभक्ता । सर्वाण्यलुकानि-पिण्डालुकमध्वालुरुहस्यालुकादीनि । सूप्यानि-मुद्गादीना शिम्ब्य पत्राणि च । लक्ष्मणा-रक्तबिन्दुच्छदा, तस्या इदं लक्ष्मणम् । लक्ष्मण-यष्टीमधु, तस्येदं लक्ष्मणमित्येके । प्रायोग्रहण प्रपुञ्जाटादिषु व्यभिचारार्थम् । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।२७१)-“कफापह शाकमुक्त वरुणप्रपुनाटयो । रूक्ष लघु च शीत च वातपित्तप्रकोपणम् ॥” इति । विष्टभ्य जीर्यति-पच्यमान विष्टभ्य करोतीत्यर्थः । अत एव पक्व सत् सृष्टविण्मूत्रम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“चिल्लीनिष्पावलद्वाककुंरुटकगवेधुका । यौतुका शालकट्याणी त्रिपर्णी पीलुपर्णिका ॥ कुंमारजीवलोणीकायवशाकमुवर्चला । कुंकुण्डनलिनीकुंभुमृगधूमकलक्ष्मणम् ॥ आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि शालक । जीवन्तकश्चपुर्णी प्रपुञ्जाट कुंठेरकम् ॥” इति ।

कलम्बादीना सस्कारादिवशाद्विशेषमाह-स्विन्न निष्पीडितरसमिति । पूर्वं स्विन्नम्, ततो निष्पीडितरसम्, ततो बहुना स्नेहेन साधितम्, न तु स्नेहाक्तम्, नातिदोषलमिति । अतिदोषलग्नहणात् कलम्बादीना किञ्चित्पित्तकरत्वमपि ज्ञेयम् । वातश्लेष्मकरत्वोक्तिस्त्वतिशयार्थः । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४६।२७५)-“स्वादुपाकरसा शीता श्लेष्मला नातिपित्तला । लवणानुरसा रूक्षा सक्षारा वातला सरा ॥” इति । लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ॥९६॥

स०-लघुपत्रा या चिल्ली-यवशाकविशेष, सा तु वास्तुकसमा गुणैर्मता ।

आ० २०-चिल्लीविशेषस्य गुणानाह-लघुपत्रेति ।

तर्कारीवैरुणं स्वादु सत्तिकं कफवातजित् ।

स०-तर्कारी-अरुणिका, वरुण-तर्माल, समाहारेण तयोर्द्वन्द्वः । एतत्स्वादु किञ्चित्पित्तं कफवातघ्नं च ।

आ० २०-तर्कारीवरुणयोगुणानाह-तर्कारीति । तर्कारी-अग्निमन्थ । वरुण-सेतुवृक्ष । यत्तु सुश्रुतेन वरुणस्य वातपित्तप्रकोपणत्वमुक्तम्, तत्सृष्टविषयम् ।

१ ‘कसिता’ क ग अ । २ ‘कुरुण्टक’ क ग अ । ३ ‘धातुसी’ क अ । ४ ‘कुमारी’ स स । ५ ‘शाक सुवर्चला’ क ग अ स मू । ६ ‘कुंमारजीवलोणी स्वर्चा वृकधूमकलक्ष्मणा’ स स । ७ ‘नीमुष्टवृकधूमकलक्ष्मणम्’ स मू । ८ ‘धूम सलक्ष्म’ ख घ । ९ ‘नालक’ क ग अ । १० ‘कुंठेरकम्’ क अ स स । ११ ‘कलम्बादीना’ ख घ झ । १२ ‘सस्करणादि’ ख घ । १३ ‘साधित सन्नातिदोषलमिति’ ख घ झ । १४ ‘यार्थम्’ क ग अ । १५ ‘कफघ्ना’ इति मुद्रितसुश्रुतपुस्तकस्यापाठोऽशुद्ध एवेति प्रतिभाति । १६ ‘वरण’ ठ स स । १७ ‘उरुमाल’ ट । ‘रुमाल’ ठ ।

वर्षाभ्रौ कालशाकं च सक्षार कटुतिक्तकम् ॥९७॥ दीपन भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ।

स०-वर्षाभ्रौ-पुनर्नवे, तथा कालशाक, किञ्चित्क्षार रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादीश्च हरति । कठिलोऽपि वर्षाभ्रू, स च प्रागुक्तगुणः । तथा च निघण्टु (धन्वन्तरीय, वर्ग १।२७४)-“पुनर्नवा विशाखश्च कठिलः शैशिवाटिका । वृश्चीर क्षुद्रवर्षाभ्रूर्दीर्घपत्र कठिलक ॥ पुनर्नवोऽपरः कूरसद्यो मण्डलपत्रक । श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभ्रुरुच्यते ॥” इति ।

आ० २०-वर्षाभ्रूद्वयस्य कालशाकस्य च गुणानाह-वर्षाभ्राविति । वर्षाभ्रौ-ह्रस्वमहल्यौ रक्तध्वेतपुनर्नवे । कालशाक-कालिकाशाकम् । अनिलघ्नत्वं तु कालशाकं विना, तस्य वातलत्वात् । यदाह खारणादि-“कालशाकं सकारक्षकटुकं वातकोपनम् । दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदरार्शसाम् ॥” इति । चरकोऽपि (सू अ २७।८८)-“लघूष्णं वातलं रूक्षं कालाख्यं शाकमुच्यते ॥” इति । अत एव माधवकारो वर्षाभ्रूभ्यां पृथगाह-“कालशाकं गरश्लेष्मशोफघ्नं दीपनं लघु ॥” इति, “वर्षाभ्रौ कफवातघ्नौ हितौ शोफोदरार्शसाम् ॥” इति च ।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वान्कुराः सराः ॥९८॥

स०-चिरबिल्व-पूतिकरज्ज, तस्याङ्कुरा वह्निदीपना कफवातघ्ना सराश्च ।

आ० २०-चिरबिल्वान्कुरगुणानाह-दीपना इति । चिरबिल्व-करज्ज ।

शतावर्षाङ्कुरास्तिका वृष्या दोषत्रयापहाः ।

स०-शतावर्षाङ्कुरा-प्ररोहा, तिकरसा वृष्या शुक्रकृत-स्त्रिदोषघ्नाश्च ।

आ० २०-शतावर्षाङ्कुरगुणानाह-शतावर्षाङ्कुरा इति ।

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः ॥९९॥

स०-वंशकरीरो-वंशाङ्कुरो, रूक्षो विदाही वातपित्तलः ।

आ० २०-वंशाङ्कुरगुणानाह-रूक्ष इति । वंशो-वेणु, तस्य करीर-अङ्कुरः । ननु, दोषल इत्युच्यताम्, सुश्रुतेन कफकरत्वस्योक्तत्वात्-“वेणो करीरा कफला मधुरा रसपाकतः । विदाहिनो वातकरा सकषाया विरूक्षणा ॥” इति । मैवम् । अनार्षोऽयं पाठः, जैज्जटोपेक्षितत्वात् । आर्षस्तु-“वेणो करीरा श्लेष्मघ्ना” इत्यादि । उक्तं हि सङ्ग्रहे

१ अस्याग्रे “सङ्ग्रहि शास्त्रमलीपुष्प पित्तास्रघ्नं विशेषतः ॥” इति अ आ क अ पुस्तकेष्वधिकम्, ‘शास्त्रमलीपुष्पशाकगुणानाह-सङ्ग्रहीति ।’ इति तट्टिका च क अ पुस्तकयोः । २ ‘सासिनाडिका’ ठ । ३ ‘वृश्चीव’ ट ठ । ४ ‘क्षुद्र’ ट ठ । ५ ‘ह्रस्वमहल्यौ’ इति क अ पुस्तकयोर्नास्ति । ६ ‘शोषघ्न’ ख घ झ । ७ ‘कटु’ ख घ झ । ८ ‘शतावरो-शतमूली’ इति डल्हणः । ९ ‘दोषक्षितत्वात्’ क अ । ‘दोषक्षितत्वात्’ ग ।

(सू अ ७)-“वैशकरीरास्तु विदाहिन । वातपित्तकरा
रूक्षा कटुपाका कफापहा ॥” इति । माधवकारेणाप्यु-
क्तम्-“वातपित्तकरा रूक्षा कटुका रसपाकता । वेणो
करीरा श्लेष्मन्ना सकषाया विदाहिन ॥” इति । यत्तु
कन्दवर्गे सौश्रुतीया पठन्ति (सू अ ४६।३०५)-“वेणो
करीरा गुरव कफमारुतकोपना ।” इति । तदप्यनार्थम्,
पुनरुक्तत्वात् । वशमूलाङ्गुरविषय वा ।

पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहाशः कफवातजित् ।

स०-पत्तूरो दीपनस्तिक्तसः प्लीहादिजित् । पत्तूरो-म-
त्स्याक्षक ।

आ० २०-पत्तूरगुणानाह-पत्तूर इति । पत्तूरो-लोहमार ।
कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ॥१००॥

स०-कासमर्द सर कृम्यादीश्च नाशयति । उत्क्लेद-
स्रोतसा मालिन्येनार्द्रत्वम् ।

आ० २०-कासमर्दगुणानाह-कृमीति । उत्क्लेद-क्लेदा-
धिक्यम् ।

रूक्षोष्णमम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ।

स०-कुसुम्भशार्कं रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्तकरं च ।

आ० २०-कौसुम्भगुणानाह-रूक्षोष्णमिति । कौसुम्भ-
कुसुम्भशकम् ।

गुरुष्णं सार्पपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत् ॥ १०१ ॥

स०-सार्पप शाक गुरुष्णवीर्यम् । तथा, विशं-शकृत्,
मूत्रं च बध्नाति । त्रिदोषकृत् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)
सक्षारत्वमस्योक्तम् । तत्पाठो हि-“सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च
गुरु सार्पपम् ।” इति । सुश्रुतेन चोक्तम् (सू अ ४६।२३८
टीका)-“कफघ्नं सार्पपं शाकमासुरं शाकमेव च ।” इति ।

आ० २०-सार्पपगुणानाह-गुरुष्णमिति । सार्पप-सर्प-
पशाकम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“सक्षारमधुरं स्निग्ध-
मुष्णं गुरु च सार्पपम् । शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्व-
दोषकृत् ॥” इति ।

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ।

तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ॥ १०२ ॥

गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान् ।

स्वराग्निसादोदावर्तपीनसाश्च

स०-यन्मूलकं बाल, अव्यक्तरस-अस्फुटास्वादम्, तथा
किञ्चित्क्षार-ईषत्क्षारगुणयुक्तं कार्यतोऽनुमीयमानम्, तथा स-
तिक्त-ईषत्तिक्तक रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकम्, तन्मूलक
दोषाणां हर-दोषहरम्, नान्यावस्थम् । बाल मूलकं दोषहरमि-
त्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोषहरत्वेन नियम्यते । न सर्व

बालावस्थं दोषहरम्, अपि त्वीदृशमिति । अन्ये तु दोषयो
र्हर-दोषहरम्, इत्यत्र समास कृत्वा वातश्लेष्मन्नमेवास्य प्रति-
जानते । यत किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकरत्वमस्यास्त्येव ।
किञ्चित्तिक्तसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम् ।
वक्ष्यति हि (ह सू अ ९।२५)-“रस विपाकस्तौ वीर्यं
प्रभावस्तौन्यपोहति ।” इति । एव चैतन्मूलकं वातश्लेष्मन्नेव
युक्तम्, न तु पित्तहृत्, इति तेषामभिप्रायः । एतच्च मूलकं
गुल्मादीन्निच्छति । पीनसाश्चेति चशब्दः समुच्चये । अन्यान-
प्येव प्रायान् रोगान्निच्छतीति । सुश्रुतस्तु (सू अ ४६।
२४०)-“सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।” इति
यद्भेदान्तरमूचे, तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेऽन्तर्भूतमिति तन्न-
कृतेह पृथगुक्तम् ।

आ० २०-अथ मूलकगुणानाह । तत्र बालमूलकगुणा-
नाह-यद्बालमिति । बाल-कोमलम् । तस्य तिस्रोऽवस्थाः,-
प्रथममव्यक्तरसम्, तत ईषत्क्षारम्, तत ईषत्तिक्तम् ।
तदवस्थान्नयेऽपि दोषहरत्वादिगुणम् । स्वराग्नयो सादः ।

महत्पुनः ॥ १०३ ॥

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत् ।

गुर्वभिष्यन्दि च

स०-अव्यक्तरसादिलक्षणावस्था विहाय यावद्यक्तरसाद्यवस्थं
तत्सम्पद्यते । ततोऽनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं
तन्मूलकं महत्-वृद्धं त्रिदोषकृद् गुर्वभिष्यन्दि च भवति ।
वृद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्था सम्भवन्ति । तत्र चास्या-
द्यावस्थाया किञ्चित्त्रिदोषकृत्त्वम्, अन्यावस्थाया त्वतिशयेन
त्रिदोषकृत्त्वं वेद्यम् । सङ्ग्रहे (सू अ ७) त्वस्य स्वादुविपा-
कित्वमुक्तम् । तत्पाठे-“महत्पुनः । रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु
विपाके सर्वदोषकृत् ॥” इति । तच्चाभिष्यन्दि च ।

आ० २०-महद्गुणानाह-महत्पुनरिति । महत्-जरठम् ।
सङ्ग्रहे तु स्वादुपाकमुक्तम् (सू अ ७)-“महत्पुनः ।
रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत् ॥” इति । तच्चा-
भिष्यन्दि च । तथा च खारणादि-“रूक्षं विदाहि तीक्ष्णोष्णं
कटुकं स्वादु पच्यते । उत्क्लेदि स्निग्धं गुर्वां मूलकं त्रिम-
लोत्बणम् ॥” इति । अग्निपक्वं तु कटुपाकमेव ।

स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित् ॥ १०४ ॥

स०-अपिशब्द एवार्थः । तदेव-महन्मूलकं स्निग्धस्निग्धं
वातजित् । स्निग्धं च तत्स्निग्धं च स्निग्धस्निग्धम् । न त्वस्निग्ध-
स्निग्धमात्रमित्यर्थः ।

१ ‘इत्येव’ ट । २ ‘रसत्वेन’ ट । ३ ‘स्तान्यपो’ ठ ।
४ ‘एवविधं सूक्ष्मं मूलकमेवगुणयुक्तम् । अयं जातिविशेषः । तथा च
बालमूलकस्य कन्दमूलकाद्वीजदेशकालसंस्थानपरिणतिविशेषाद्विज्ञ-
जातीयत्वप्रसिद्धमेव काश्मीरेषु’ इतीन्दुटीका ट पुस्तकेऽप्यत्र दृश्यते ।
५ ‘त्रये दोष’ क ग ज । ६ ‘तथा हि’ ट । ७ ‘गुरुष्ण’ ट ठ ।
स स । ८ ‘स्निग्धस्निग्ध’ इत्यरणदत्तचन्द्रनन्दनसम्मतं पाठः ।
९ ‘स्निग्धमित्यर्थः’ ट ।

१ असात्पाक् “कषायाश्चाहिता” इति पाठः क ग ज पुस्तकेषु
दृश्यते । सङ्ग्रहद्वये त्वत्र ‘तद्वत् पञ्चाङ्गुलं’ इति पाठः । २ ‘पत्तूर-
शालिञ्च’ इति चक्र, ‘शिरबालिकामेदो महापत्र’ इति डल्हण ।
३ ‘क्षार म’ ख घ.स.स. ।

आ० २०-स्निग्धसिद्धगुणानाह-स्निग्धसिद्धमिति । स्निग्धै श्रुतमासरसादिभि साधित-स्निग्धसिद्धम् । यदोषल महदपि स्निग्धसिद्ध वातघ्नम् । किपुनर्यदोषघ्न बालम् ? इत्यपिशब्दार्थः ।

वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वम्

स०-सर्व-बाल वृद्ध च मूलक, शुष्क सत् वातश्लेष्महरम् ।

आ० २०-शुष्कगुणानाह-वातश्लेष्महरमिति । तदपीत्यनुवर्तते । पूर्ववदपिशब्दार्थः ।

आमं तु दोषलम् ।

स०-आमं पुनर्मूलक हरितकत्वेन यद्वक्ष्यते तदोषलम् । सर्वमित्यत्रौयन्नकृतेन सम्बन्धेन सम्बध्यते । तेनादोषलस्य बालस्याप्यामस्य दोषलत्वम्, न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः । मूलक-नीलकण्ठापरसङ्गम् ।

आ० २०-आमगुणानाह-सर्वमिति । सर्व-बाल मह-श्लुष्कमार्द्रं च । आमं-अनघ्नपक्वम् ।

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ॥ १०५ ॥

स०-पिण्डालु कटुको रसे, वीर्ये चोष्णो, वातरुफघ्न पित्तकरश्च ।

आ० २०-पिण्डालुगुणानाह-कटूष्ण इति । पिण्डालु-वाराहीकन्द । स हि वक्त्रालुरुच्यते । उक्त ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन-“वाराहीकन्द पिण्डालुस्तथा शबरकन्दक । प्रोक्तो मूलकमूलाभो वक्त्रालुस्त्वक्छदस्तथा ॥” इति । पिण्डशब्देन च ग्रासवाचिना असन-वक्त्र लक्ष्यते । ननु, ‘गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय’ इति न्यायात्पिण्डालु-शब्दस्य मुख्यमर्थं पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकन्द कथं ग्राह्यः ? इति चेन्न । ‘गङ्गाया घोष’ इत्यादौ मुख्यार्थबाधे गौणार्थग्रहणात् । अत्र च मुख्यार्थस्य बाध कदादिगुणयोगात् । अत एवाह सुश्रुत (सू अ ४६।३०४)-“पिण्डालुककफकर गुरु विष्टैर्भिः शीतलम् ।” इति । गौणस्य तु कदादिगुणयोगः । उक्त ह्यायुर्वेदप्रकाशे-“किटिकन्द कटु स्वादुस्तिक्तोष्ण कटुपाक्यपि । स्वर्णो रसायन वृष्यो बल्य पित्तविवर्धनः ॥ हन्ति श्लेष्ममरुकुष्ठमेहमूत्राम यकृमीन् ।” इति । सुश्रुतोऽप्याह (सू अ ४६।३०९)-“वराहकन्द श्लेष्मघ्न कटुको रसपाक्य । मेहकुष्ठकृमिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम् ॥” इति । किञ्च पिण्डालुकं चेद्विवक्षितम्, तदा “आलुकानि च सर्वाणि” इत्यत्र प्रस्तावे ब्रूयात् । पिण्डालुकमिति च प्रयुजीत । नापि पिण्डालुके पिण्डालुरिति शब्दो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः । ननु, वक्त्रालुश्चेद्विवक्षितस्तर्हि वक्त्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यताम् । सत्यम् । किन्वेवविधैरपि लाक्षणिकैः शब्दैर्द्रव्याण्युच्यन्ते, इति द्योत-

१ ‘पद्ममपि वा’ क ग ज । २ ‘त्रानुवृत्तिकृतेन सम्बध्यते’ ट । ‘त्रापात्रकृ’ ठ । ‘त्रापि सम्बध्यते’ ड । ३ ‘वातप्रकोपणम्’ । स, सु. । ४ ‘न हि’ ख, घ, झ. । ५ ‘प्रयोगो’ ख, घ, झ. ।

यितु पिण्डालुरित्युक्तवान् । यथा-रोध्रादौ कदम्बे वाच्ये कुत्सिताम्ब इति, कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदादेशो लक्ष्यते । असनादावर्जुने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि । “बहुभिः पठ्यमानस्य पाठस्येय समर्थना । हेमाद्रिणा कृता किन्तु तुण्डालुरिति पठ्यताम् ॥” इति ।

कुठेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम् ।

फणिज्जार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शालनम् ॥ १०६ ॥

विदाहि कटु रुक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम् ।

दृक्शुककृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु ॥ १०७ ॥

स०-कुठेरादि शालन ग्राहि विदाहि कटुक रसपाक्यो रु-क्षमुष्णवीर्यं हृद्यमग्निदीपनं च । तथा, दृगादिहृत्तीक्ष्णम् । तथा, दोषान्-वातादीन्, उत्क्लेशयति-कोपयन् स्थानाच्चालयति, इति दोषोत्क्लेशकरम्, लघु च । शालन-अवदश, येन सहान्न भोक्तुं युज्यते । कुठेरो-वैकुण्ठक । शिग्रु-फलपत्रक । सुरस-कृष्णतुलसी । सुमुख-कटुपत्रक । आसुरी-राजिका । भूस्तृण-गुह्यबीजकम् । ‘फणिज्जको-मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः ।’ आर्जक-खरपत्रक । जम्बीर-करपत्रक । प्रभृतिशब्देन सङ्गहोक्ता गृह्यन्ते (सू अ. ७)-“वान्यतुम्बरुसालेययवानीशृ-ङ्गवेरका । पर्णाशो गृह्णोऽजाजी कण्डीर गैजपिप्पली ॥ फणि-ज्जार्जकजम्बीरखरपत्राश्चाकालमालिका । दीप्यक क्षवको द्वीपी ब-स्तगन्धादि बद्धविदः ॥” इति । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी । विपाके मधुरा लघ्वी तस्करा झुलिका स्मृता ॥” इति ।

आ० २०-कुठेरादिहरितकगुणानाह-कुठेरेति । कुठेर-कालमाला । शिग्रु-शोभाजन । सुरस-तुलसी । सुमुख-कुठेरसदृशोऽल्प । आसुरी-राजिका । भूस्तृण-मालातृणम् । फणिज्ज-मरिचक । आर्जक-पर्णास । जम्बीर-जम्बीर-सदृशः किञ्चित्तीक्ष्णः । प्रभृतिशब्दात् कुस्तुम्बर्यादयः । उक्तं हि सङ्गहे (सू अ ७)-“धान्यतुम्बरुसालेययवानीशृङ्गवेरका । पर्णाशो गृह्णोऽजाजी गण्डीरो गैजपि-प्पली ॥ फणिज्जार्जकजम्बीरखरपत्राश्चाकालमालिका । दीप्यक क्षवको द्वीपी बस्तगन्धादि बद्धविदः ॥” इति । शालनं-हरितकम्, यदुपदेशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते । उक्तं हि सङ्गहे (सू अ ७)-“वर्गो हरितकाख्योऽयमुपदेशेषु युज्यते । वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः ॥” इति । दोषोत्क्लेशकरत्वं चैषामार्द्रावस्थायामेव, फलव्यतिरेकेण च । यदाह चरक (सू अ २७।१७२)-“शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।” इति ।

१ ‘कोपाय’ ट । २ ‘तत्’ ट । ३ ‘गण्डीर’ ट । ‘जीरक’ स स । ४ ‘जलपि’ ठ । ५ ‘गन्धाऽतिबद्ध’ ट । ‘गन्धोऽतिबद्ध’ ड । ६-७-८-९ ‘सुमुख-वनवर्बरिका’ ‘भूस्तृण-रोहिष’, तुम्बाक-मन्ये । ‘आर्जक-श्वेतकुठेरक’ । ‘जम्बीर-हरितशाकमुत्तरापथे, जम्बीरगन्धि किञ्चिदमलम् ।’ इति डल्हणः । १० ‘तिग्रहणात्’ ख. घ. झ. । ११ ‘रजलपिप्पली’ ख. घ. झ. । १२ ‘खराब्दाका’ स. स. ।

हिध्माकांसविषश्वासपाश्वरूपूतिगन्धहा ।

सुरसः

स०-सुरसो हिध्मादिघ्न । पूतिगन्ध-दौर्गन्ध्य, सौरभ्योत्पादनाद्वन्ति ।

आ० २०-अत्र केषांचिद्विशेष । तत्र सुरसगुणानाह-हिध्माकासेति । पूतिगन्धो-दौर्गन्ध्यम् ।

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा ॥ १०८ ॥

स०-सुमुख -कटुपत्राख्य, किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति ।

आ० २०-सुमुखगुणानाह-सुमुख इति । गर-कृत्रिम-विषम् ।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत् ।

स०-आर्द्रिका-आर्द्रधानिका, तिक्तमधुरा मूत्रकरी पित्त च न करोति ।

आ० २०-आर्द्रिकागुणमाह-आर्द्रिकेति । आर्द्रिका-कुस्तुम्बरी । न च पित्तकृदिति हरीतकत्वाप्राप्त पित्तोत्केश-नत्व निषेधति ।

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः ॥ १०९ ॥

हृद्यः केश्यो गुरुवृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।

भग्नसन्धानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥ ११० ॥

किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ।

सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्ति रसायनम् १११

स०-लशुनोऽतितीक्ष्णोऽत्युष्णवीर्य, कटुपाकरस, सर-मेढी, हृद्यादिगुणयुक्तश्च । किलासादीन् हन्ति, रक्तपित्त च करोति । किलास-श्चित्रम् । कन्दस्यैवाय गुणवीर्यनिर्देशो बोध्य । पत्रमध्ययोर्मधुरत्वात् भृशोष्णत्वानुपपत्ति । तथा चोक्त सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिल । तीक्ष्णोष्णो लशुन कन्दे” इति ।

आ० २०-लशुनगुणानाह-लशुन इति । किलास-श्चित्रम् । कन्दस्यैवैते गुणा । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिल । तीक्ष्णोष्णो लशुन कन्दे” इत्यादि ।

पलाण्डुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः ।

स०-पलाण्डु -धवलक्षकाख्य, तद्गुणन्यून, -तस्य-रसो-नस्य गुणास्तद्गुणा, तैर्हीन । लशुनात्किञ्चिद्धीनगुण इत्यर्थः । तथा श्लेष्मलो नातिपित्त च करोति । न तु लशुनवत्कफघ्नोऽतिपित्त-कृत् । कफवातार्शसा स्वेदे भक्षणे च प्रभावात्पथ्य । तन्त्रान्त-रेऽन्योऽप्युक्त, यथा (सुश्रुते सू अ ४६।२४७)-“स्निग्धो रुचिष्य स्थिरधातुकारी बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च । स्वादुर्गुरु शोणितपित्तशस्त सपिच्छिल क्षीरपलाण्डुरुक्त ॥” इति ।

१ ‘कासवमिश्रास’ अ आ । ‘कासश्रमश्वास’ ठ । २ ‘आर्द्र-कुस्तुम्बरी’ ट । ‘आर्द्रिदाडिना’ ड । ३ ‘दीपनपाचन ।’ आ । ४ ‘प्रदूषक’ क अ ठ । ५ ‘हृन्त्यस्रपित्तकृत्’ ठ । ६ ‘स्वेदेन भक्ष-णेन कफवातार्शसा पथ्य, प्रभावात् ।’ ड । ७ ‘धातुकर्ता’ स सु ।

आ० २०-पलाण्डुगुणानाह-पलाण्डुरिति । तद्गुणै-ल-शुनगुणैस्तीक्ष्णोष्णात्वादिभि, न्यून-हीनशक्तिभिर्युक्त । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“विपाके मधुरस्तु स । कफ करोति पित्त च, केवलानिलनाशन ॥” इति ।

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृतौ तथा ॥ ११२ ॥ तीक्ष्णो गृजनको ग्राही पित्तिनां हितकृत् सः ।

स०-गृजनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च ।

आ० २०-गृजनकगुणानाह-कफवातार्शसामिति । गृज-नक-पलाण्डुभेद । उक्त च बौध्पचन्द्रेण-“गन्धाकृति-रसैस्तुत्यो गृजनस्तु पलाण्डुना । सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्भि-द्यतेऽसौ पलाण्डुत ॥” इति । स च स्वेदने भोजने च प्रयुक्त कफवातजान्यार्शसि हन्ति, पित्तवता नराणामपथ्य । दीपनः सूरणो रुच्य, कफघ्नो विशदो लघुः ॥ ११३ ॥ विशेषादर्शसां पथ्यः

स०-सूरणो नाम कन्दविशेषो दीपनो रुच्य श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च ।

आ० २०-सूरणगुणानाह-दीपनः सूरण इति । विशदो-विशदगुण ।

भूकन्दस्त्वतिदोषलः ।

स०-भूकन्द-भूस्फोटख्य प्रावृडुद्भव प्रसिद्ध एव । स चालर्थ दोषल ।

आ० २०-भूकन्दगुणानाह-भूकन्द इति । भूकन्दो-भूस्फोट ।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ॥ ११४ ॥

स०-पत्रादीना यथोत्तर क्रमाद्गुरुत्वम् । तेन पत्रशाकम-पेक्ष्य पुष्पशाक गुरु, तत फलशाकम्, ततो नालशाकम्, ततोऽपि कन्दशाकमिति । एव हरितकेष्वपि गुरुत्व वेद्यम् । बाहुल्येन चैतदुक्तम् । मूलके हि वैपरीत्य दृश्यते । तथा हि-मूलकस्य हि कन्दे लघुत्वम् । अत एव मुनिरप्याह (१)-“मूलके तु विपर्यय ।” इति । शाकाना हरितकाना च येषा-मिह पर्याया नोक्तास्तेषा सदैवेभ्योऽवगन्तव्या ।

आ० २०-पुष्पादिशाकाना गौरवतारतम्यमाह-पुष्पे पत्र इति । उत्सर्गोऽयम् । अपवादस्तु यथायथम् । यथा-मूलके सुश्रुतेनोक्तम् (सू अ ४६।२४३)-“पुष्प च पत्र च फल तथैव यथोत्तर ते लघवः प्रदिष्टा ।” इति ।

१ ‘ति नो पित्त के’ ख घ झ स द्र इ-दु । २ ‘कफवातार्शसा पथ्य’ इत्यादि गुणा ‘पलाण्डो’ इत्यरुणदत्तचन्द्रनन्दनौ व्याख्या-नयत, हेमाद्रिस्तु ‘गृजनकस्य’ इति । “ग्राही गृजनकस्तीक्ष्णो वा-तश्लेष्मांशसा हित । स्वेदनेऽभ्यवहार्ये च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥” इति चरकोक्त्या (सू अ २७।१६९) हेमाद्रेरेव व्याख्यान युक्तम्, अयुक्त चारुणदत्तचन्द्रनन्दनयो । ३ ‘वाप्य’ ग. । ४ ‘गन्धाकाररसै’ क ग अ । ५ ‘पुष्पे पत्रे’ अ स मू. हेमाद्रिसम्मतश्च ।

अथ वरावरत्व निर्धारयति—

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपं त्ववरं परम् ।

इति शाकवर्गः ।

स०—शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा । सार्षप पुनरवरम् ।
इति शाकवर्गः ।

आ० २०—शाकानां तारतम्यमाह—वरा शाकेष्विति ।
परमिति—अन्यान्यपि प्रशस्तानि, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा ।
यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।३३५)—“सतीनो वास्तुक-
श्चञ्चुश्चिल्ली मूलकपोतिका । मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्र-
शस्यते ॥” इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)—“श्यामाशा-
लमलिकाश्मर्यफञ्जीवौष्पिकयूथिका । वृक्षादनीक्षीरवृक्षवि-
म्बीतुनिकवृक्षका ॥ रोध्र शण कर्जुदार सशेलुर्ध्वै-
षिका । भल्लातक कोविदार कमलोत्पलकिशुकम् ॥ पटो-
लादिगुणं स्वादु कषाय पित्तजित्परम् । बद्धमूत्रा सरा फञ्जी-
करीर स्यादभीरुजम् ॥ सतिक्त लघु चक्षुष्य वृष्य दोषत्र-
यप्रणुत् । वातपित्तहरा भण्डी पर्वणी पर्वपुष्पिका ॥ [*सत-
रूढ कदम्ब च रुक्ष ग्राहि हिम गुरु । लघुरुष्णा सरा तिक्ता
सोरुधका च लाङ्गली ॥ वातलौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिल-
वेतसौ । तद्वत् पञ्चाङ्गुलो, वशकरीरास्तु विदाहिन ॥
बिल्वराम्नाबलाशक वातघ्नमतिसारजित् । वायु वत्सादनी-
हन्यात्कफ गण्डीरचित्रकौ ॥] इति । इति शाकवर्गः ।

फलानामाहारकाले शाकेभ्योऽल्पोपयोगित्वाच्छाकवर्गादन-
न्तर फलवर्ग उच्यते । खरनादेऽप्युक्तम्—“भुक्तावसाने फल-
भुज्यते, इति फलवर्गोऽभिधीयते” इत्याह—

अथ फलवर्गः ।

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविद् ॥ ११५ ॥
स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः ।
निहन्त्यनिलपित्तास्रतिकास्यत्वमदात्ययान् ॥ ११६ ॥
तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ।

स०—फलेषूत्तमा—फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा । सा
वृष्यादिगुणयुक्ता । सकषाया—ईषत्कषाया । अनिलादीन् क्षया-
न्तान् हन्ति । उदावर्तहरत्व चरकमुनिनाऽस्या उक्तम् । तच्च
स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टविमूत्रत्वेनेहोक्तं प्रायम् । अन्यासा च
द्राक्षाणां गुणहीनत्व देशाद्यनुरोधत् कल्प्यम् ।

आ० २०—अथ फलवर्गः । तत्र द्राक्षागुणानाह—द्राक्षे-
ति । उत्तमेति सिद्धे फलग्रहणमुत्तमेभ्योऽप्युत्तमार्थम् । उत्त-

१ ‘सार्षपस्त्ववर’ अ आ क ज । ‘सर्षपास्त्ववरा,’ ख घ
झ ठ । २ ‘जीकर्णक’ स द्र । ३ ‘म्नीतिन्दुक’ क ग ज । ‘म्नीत-
नि’ स द्र । ४ ‘विषमुष्टिका’ स मू । ‘वृषमुष्टिका’ स स । ‘विष-
मूषिका’ इन्दु । [*] इमे सङ्ग्रहश्चोक्ता केषुचिदपि हेमाद्रिटीका-
पुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । ५ ‘कजीर’ स मू । ६ ‘तासृकृति’
क ज । ७ ‘क्तमेव’ ड । ८ ‘रोधेन’ ट । ९ ‘भ्योऽतिशयार्थम्’
क ग, ज । ‘तमत्वार्थम्’ झ ।

मान्युक्तानि सुश्रुतेन (सू अ ४६।३३४)—“दाडिमामलक-
द्राक्षा खर्जूर सपरुषकम् । राजादन मातुलुङ्ग फलवर्गे प्रश-
स्यते ॥” इति । तिक्तास्यत्व—मुखस्य तिक्तसत्त्वम् । वात-
घ्नत्व च—कोष्ठवातव्यतिरेकेण, “वातहृत्वेऽपि मृद्वीकाखर्जूर-
कोष्ठवातकृत् ।” इति सङ्ग्रहवचनात् (सू अ ७) ।

उद्रिक्तपित्ताज्जयति त्रीन्दोषान्स्वादु दाडिमम् ॥ ११७ ॥
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ।
सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ॥ ११८ ॥

स०—उद्रिक्त—अतिरिक्त, पित्त येषां तात्स्थायिवान् त्रीन्
दोषान् मधुरं दाडिमं जयति । मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्या-
पनार्थम् । पित्तेत्यादि । अम्लदाडिमं पित्ताविरोधि—न पित्तं
कुरुते न च पित्तं शमयति । अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम् ।
सर्वं—मधुरमम्लं च, यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसयुक्तम् । मुनिना
तूक्तम् (च सू अ २७।१४६)—“रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु
तत्पित्तानिलकोपनम् ।” इति ।

आ० २०—अथ दाडिमगुणाः । तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-
उद्रिक्तपित्तानिति ।

अम्लदाडिमगुणानाह—पित्ताविरोधीति । पित्ताविरोधि-
पित्तोदासीनम् । स्निग्धाम्लस्यैवेति गुणाः, “रूक्षाम्लं दाडिमं
यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् ।” इति खारणादि (चरक)-
वचनात् ।

स्वाद्वल्सधारणगुणानाह—सर्वं हृद्यमिति ।

मोचखर्जूरपनसनारिकेलपरुषकम् ।

आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम् ॥ ११९ ॥

सौवीरबदराङ्गोलैफलगुल्फेष्मातकोद्भवम् ।

वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिकोचकम् ॥ १२० ॥

उरुमाणं प्रियालं च बृहण गुरु शीतलम् ।

दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १२१ ॥

स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुकृत् ।

स०—मोचादिप्रियालान्तं बृहणत्वादियुक्तम् । मोच—कदली-
फलम् । नारिकेलं—रोमफलाख्यम् । परुषको—मृदुफलम् ।
आम्रात—कपिचूड । ताल—तल । काश्मर्य—काश्मरीफलम् ।
राजादन—क्षीरशुक्ला । सौवीर—बदरम् । बदर—कर्णिकाबदरम् ।
अङ्गोल इति बिल्व । फल्यु—काकोदुम्बरिका । श्लेष्मातकं—शेलु ।
अभिषुक—स्यौराटम् । आक्षोड—क्षेहफलाख्यम् । मुकूलक-
दन्तीफलम् । निकोचक—सरलफलम् । उरुमाण—स्निग्धफलम् ।
प्रियाल—सन्नतरु ।

आ० २०—मोचादिगुणानाह—मोचखर्जूरेति । मोच-
कदलीफलम् । खर्जूर—खर्जूरीफलम् । पनस—कण्टकिफलम् ।
नारिकेल—त्र्यक्षम् । परुषक—धन्वनसदृश मृद्वल्पास्थिफ-

१ ‘ङ्गोलफ’ ख घ झ स स । २ ‘प्रियाल’ आ ख घ झ ठ ।
३ ‘श्लेष्मल वातपित्तजित्’ क ज । ४ ‘श्याकटम्’ ड । ५ ‘फ-
लसदृशम्’ ट ।

लम् । आम्नात — कपीतन । ताल — तालद्रुम । काश्मर्य-
श्रीपर्णी । राजादन — कपिप्रियम् । मधूको — मधुद्रुम । मधू-
कज द्विविध, — फल पुष्प च । यटाह सुश्रुत (सू अ
४६।१८६) — “बृहणीयमहय तु मधूककुसुम गुरु । वात-
पित्तोपशमन फल तस्योपदिश्यते ॥” इति । द्विविधमप्यत्र
ग्राह्यम्, गुणाभेदात् । तेभ्यो जात फलम् । सौवीरैर्बदरे-
बदरभेदौ । उक्त हि — “कर्कन्धु कोल बदर सौवीर सिञ्चती-
फलम् । यथोत्तर महत्स्वादु पञ्चवा बढरीफलम् ॥” इति ।
तत्र कोलकर्कन्धुनी स्वादुत्वाभावाच्च पठिते । वक्ष्यति हि
(अ ६।१३७) — “तथाऽग्ल कोलकर्कन्धु” इत्यादि । सिञ्च-
तीफल तित्तकषायत्वान्नोक्तम् । अत एव सङ्ग्रहे तिनदुकादौ
पठित्वा विशेषगुणा उक्ता (सू अ ७) — “बृहण वात
पित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चतिकाफलम् ।” इति । ननु, “कर्कन्धु
कोलबदरैराम पित्तकर्फावहम् । पक्व पित्तानिलहर स्निग्ध
सैमधुर सरम् ॥ पुरातन तृदशमन श्रमघ्न दीपन लघु ।”
इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।१४५) कोलतुल्य बदरमुक्तम्,
इह तु सौवीरतुल्यमिति विरोधः । मैवम् । सुश्रुतेनापि
सौवीरतुल्यमुक्तम् (सू अ ४६।१४६) — “सौवीरबदर
स्निग्ध मधुर वातपित्तजित् ।” इति । सौवीर च बदर चेति
द्वन्द्वैकत्वम् । पूर्वत्र तु कोल च तद्वदर चेति कर्मधारयात् ।
विपरीत कुतो न स्यात् ? इति चेन्न । सङ्ग्रहे विशेषगुणो-
क्तौ (सू अ ७) — “बदर सरणात्मकम् ।” इति बदरग्र-
हणात् । न च बदरशब्देन सौवीरम्, सौवीरमित्यकरणात्
सरत्वाभावाच्चेति । अङ्गोल — अङ्गोठ । फल्गु — काकोदुम्बरि-
का । श्लेष्मातक — शेलु । वातामाद्युष्माणान्त — उत्तरापये
प्रसिद्धम् । वातामा — स्निग्धमधुरमज्ज फलम् । आंक्षोट — मद-
नफलसदृश मध्ये किञ्चिदुन्नतरेखम् । सुकूलक — दन्तीफल-
सदृशम् । निकोचरु — अङ्गोलफलसदृशम् । प्रियाल — चारफ-
लम् । रक्तपित्तप्रसादन — रक्तपित्तयोर्निर्मलीकरणम् ।
फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम् ॥ १२२ ॥
शक्नुमूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम् ।
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ॥ १२३ ॥
परं वातहर स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम् ।
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥ १२४ ॥
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृदृष्टिः कासजिञ्च सः ।

सू० — तालस्येदं ताल फल पित्तकारि । काश्मर्यज फल सर
शीतवीर्यादिगुणयुक्तम् । मधूकबदरयोरपि विशेषान्तरमुक्त

सङ्ग्रहे (सू अ ७) — “मधूकजमहय तु बदर सरणात्मकम् ।”
इति । वातामादीना गुणविशेषप्रदर्शनार्थं निर्धारितम् । तु-
विशेषे । वातामादिकमुष्णवीर्यं कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्न
स्निग्ध च । आदिशब्देनाऽभिषुकादीना ग्रहणम् । प्रियालजात-
प्रियालज फलमनुष्णवीर्यम् । तुर्विशेषे, विशेषस्तु शीतवीर्यत्व-
मेव । शेष बृहणादि सर्व समानम् । प्रियालस्य मज्जा — अस्थ्य-
भ्यन्तर, मधुरादिगुणयुक्तम् । बदरमज्जा गुणैस्तद्वत् — प्रियाल-
मज्जावत्, तृडादिजिञ्च । तन्त्रान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू अ
४६।२०५) — “वैमीतको मदकर कोलानां पित्तनाशन ।”
तथा, “तालखर्जुरादीनां मस्तकमज्जानां स्वादुपाका वृष्या
शीतवीर्याश्च ।” इति सुश्रुतोऽपठत् (१) ।

आ० र० — अत्र केषाचिद्विशेषः । तत्र तालफलगुणानाह-
फलं त्विति । यत्तु, “फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरुपित्त-
हृत् ॥” इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।१७९) पित्तहरत्व-
मुक्तम्, तत् पक्वविषयम् । अत एव चरकेण सिद्धानीति
विशेषितम् (सू अ २७।१२६) — “तालसस्यानि सिद्धानि
नारिकेलफलानि च । बृहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि
च ॥” इति । व्याख्यात च बौध्दचन्द्रेण, — “तालसस्यानि-
तालफलानि, सिद्धानि — पक्वानि, मधुरस्निग्धशीतत्वेन वातपि-
त्तहरत्वं कफकरत्वं च वेद्यम् ।” इति ।

काश्मर्यजगुणानाह — काश्मर्यजमिति ।

वातामादिगुणानाह — वातामादीति । वातामादिप्रिया-
लान्तम् ।

प्रियालगुणानाह — अनुष्णं तु प्रियालजमिति । नजत्र विरु-
द्धार्थः । उष्णशब्देन वीर्यं पित्तं च, तेन शीतलं पित्तघ्नं च
प्रियालजम् । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४६।१५६) — “वा-
तपित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरु शीतलम् ।” इति ।

प्रियालमज्जगुणानाह — प्रियालमज्जेति । मज्जा — अस्थ्यन्त-
र्वर्ति बीजम् ।

कोलमज्जगुणानाह — कोलमज्जेति । कोल — बदरम् ।

पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम् ॥ १२५ ॥
दीपनं कफवातघ्नं बालं, ग्राह्यभयं च तत् ।

सू० — बिल्वं पक्वं सुदुर्जरं पूतिमारुतं च — दुर्गन्धपानवात-
कृत् भवति । बाल — असम्पूर्णमनुपचितं बिल्वं, दीपनं कफवात-
घ्नम् । उभय — आमं पक्वं च, ग्राहि — मूत्रपुरीषादेः सङ्ग्रहणम् ।

आ० र० — अथ बिल्वम् । तत्र पक्वबिल्वगुणानाह — पक्व-
मिति । पूतिमारुत — दुर्गन्धघ्नो वातप्रवर्तकम् । सङ्ग्रहे तु
(सू अ ७) — “गुर्वग्निसादकद्विल्वम्” इति ।

१ ‘ताल-तालम्’ ख घ । ‘ताल-ताडी’ इति डल्हण ।
२-३ ‘काश्मर्य-गाम्भारीफलम् ।’ ‘सौवीर-महत्तम आमपक्वा-
स्यासु मधुर मरुदेशजम् ।’ इति डल्हण । ४ ‘अस्वादुत्वान्न प’
क ग ज । ५ ‘रमन्ल’ ख घ झ । ६ ‘फापहम्’ क ख घ झ ज ।
७ ‘तु मधुर’ क ग ज । ८ ‘तुल्य बदरमिति’ क ग ज ।
९ ‘अक्षोट’ क ग ज । १० ‘प्रियाल’ अ, आ झ, ठ, ।

१ ‘प्रियालज्जात’ ट । २ ‘कोलज’ ट । ‘कफमारुतना-
शन ।’ स सु । ३ ‘वाप्य’ ग । ४ ‘तु’ आ । ‘हि’ ठ ।
५ ‘पूति-सुगन्धिर्मांस्तो यत्येति तत् पूतिमारुत । पूतिशब्दोऽयं
सुगन्धिवाची । यथा-पूति खट्वाश, वनजा मधुकर्कटी पूतिपुष्पेति
सुगन्धिपुष्पेत्यर्थः ।’ इति डल्हण । ६ ‘षयो’ ट ।

बालविल्वगुणानाह-दीपनमिति ।

पक्वबालसाधारणगुणानाह-ग्राहीति ।

कपित्थमामं कण्ठघ्न दोषल, दोषघाति तु ॥ १२६ ॥

पक्व हि ध्मावमथुजित्, सर्वं ग्राहि विषापहम् ।

स०-आम कपित्थ कण्ठ हन्ति, दोषल-त्रिदोषकृत् । पक्व कपित्थ दोषघ्न हिक्काच्छर्दिहृच्च । सर्व-आम पक्व च कपित्थ, ग्राहि विषापह च । आमकपित्थस्य कषायत्व कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम्, अम्लत्व चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम् । पक्वस्य च मधुरत्व सुप्रसिद्धमिति हैतनोक्तम् । तथा, आमकपित्थगुणकथनेन च तथाविवानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि । पक्वकपित्थगुणकथनेन च तथाविवानि माधुर्यानुविद्धानि सदा पक्वगुणानि वेद्यानि ।

आ० २०-अथ कपित्थम् । तत्र आमकपित्थगुणानाह-कपित्थमिति । आम-बालम् । कण्ठघ्न-स्वरसादकृत् । दोषल-दोषत्रयकरम् । तत्र पित्तानिलौ कफेन ससृष्टौ, अससृष्टौ च करोति । कफ तु ताभ्यां ससृष्टमेव । “आम कपित्थमस्वयं कफघ्न ग्राहि वातलम् ।” इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।१४७) कफघ्नत्वस्योक्तत्वात् । ननु, एव चेत् दोषशब्देन पित्तानिलावेव गृह्येताम् । मैवम् । “कपित्थमाम कण्ठघ्न कषायाम्ल त्रिदोषकृत् ।” इति सङ्ग्रहे (सू अ. ७) त्रिग्रहणात् ।

पक्वगुणानाह-दोषघातीति । वमथु-छर्दि । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“पक्व रूच्यं कषायाम्ल स्वादु हि ध्मावमि-प्रणुत् । दोषघ्न खाण्डवारिष्टरागयुक्तिषु पूजितम् ॥” इति ।

आमपक्वसाधारणगुणानाह-सर्वं ग्राहीति ।

जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम् ॥ १२७ ॥
सङ्ग्राहि मूत्रशक्तोरकण्ठयं कफपित्तजित् ।

स०-जाम्बवं गुर्वादिगुणयुक्तम्, मूत्रशक्तोश्च सङ्ग्रहणम् । कण्ठाय न हितम्, कफपित्तजिच्च । जाम्बवमिति फलायै “जम्बवा वा” इत्यण् ।

आ० २०-जाम्बवगुणानाह-जाम्बवमिति । जाम्बव-जम्बूफलम् ।

आमस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणानाह-वातपित्तास्रकृद्बालं, वद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ १२८ ॥
गुर्वाभ्रं वातजित्पक्वं स्वादुम्लं कफशुक्रकृत् ।

स०-वातेत्यादि । आममिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । आम-चूताख्यं, बाल सद्वातपित्तास्रकृत् । वद्धास्थि-सज्जातास्थि, कफपित्तकृत् । पक्वमाभ्रं गुरु वातजित् मधुराम्ल कफशुक्रकृच्च । सङ्ग्रहे (सू अ ७) सहकाररसस्यापि गुणा उक्ता । यथा-“सहकाररसो हृद्य सुरभि स्निग्धरोचन ।” इति ।

आ० २०-अथाम्रम् । तत्र बालाम्रगुणानाह-वातपित्तास्रेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“बाल कषायकट्वम्ल रूक्ष वातास्रपित्तकृत् ।” इति ।

वद्धास्थिगुणानाह-वद्धास्थीति । वद्धास्थि-सहतावय-वास्थि, मध्यावस्थमित्यर्थः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“सम्पूर्णमाभ्रमम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम् ।” इति ।

पक्वगुणानाह-गुर्वाभ्रमिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“स्वादु साम्ल गुरु स्निग्ध मारुतघ्नमपित्तलम् । हृद्य पर्यागत श्लेष्ममासशुक्रबलप्रदम् ॥ सहकाररसो हृद्य सुरभि स्निग्ध-रोचन । [*दीपन पित्तवातघ्न शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥]” इति । “त्वङ्मूलपल्लय ग्राहि कषाय पित्तनाशनम् ।” इति (धन्वन्तरीयनिघण्टौ वर्ग ५।७) ।

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महर लघु ॥ १२९ ॥

स०-वृक्षाम्ल ग्राह्यादिगुणैर्युक्तम् । वातश्लेष्महृल्लघु च । कोशाम्रं च किञ्चिदेतस्मान्मूलगुण ज्ञेयम् । तथा च सङ्ग्रहे (सू अ ७)-“वृक्षाम्ल ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम् । वात-श्लेष्महर किञ्चिद्वन कोशाम्रज तत ॥” इति ।

आ० २०-वृक्षाम्लगुणानाह-वृक्षाम्लमिति । वृक्षाम्ल-तित्तिडीकम् । पक्वस्यैवैते गुणा । “वातापह तित्तिडीकमाम पित्तबलासकृत् ।” इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।१५२) तु बालस्य बलासकरत्वमुक्तम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-“रोचन-दीपनम् । वातश्लेष्महर किञ्चिद्वन कोशाम्रज तत ॥” इति । शम्या गुरुष्णं केशघ्नं रूक्षम्

स०-फलापेक्षया षष्ठी । शम्या फल गुरु उष्णवीर्यं केशघ्नं रूक्षं च ।

आ० २०-शमीफलगुणानाह-शम्या इति । शम्या, फलम् । “फलं तु पित्तल” इत्यतः फलमनुवर्तते ।

पीलु तु पित्तलम् ।

कफवातहरं भेदि प्लीहार्शः कृमिगुल्मनुत् ॥ १३० ॥
सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तन्निदोषजित् ।

स०-पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत् । सतिक्त-ईषत्पित्तं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषजिच्च ।

आ० २०-अथ पीलुफलम् । तत्र कटुकगुणानाह-पीलु विविति । अत्र कटुक पीलु ग्राह्यम्, तिक्तमधुरस्य वक्ष्यमाण-त्वात्, “कटुपाकरसं भेदि तीक्ष्णोष्ण पीलु पित्तलम् ।” इति सङ्ग्रहवचनाच्च (सू अ ७) ।

तिक्तमधुरगुणानाह-सतिक्तमिति ।

१ ‘तु’ स ड । २ ‘सङ्ग्राहि’ वर्ण्यं हृद्यं च शुक्रमासबलप्रदम् । क ग ज । ३ पर्यागत-सपक्वम् । इन्दुस्तु ‘पर्यागत-अतिक्रान्तपाकम्’ इत्याह । तत्र युक्तम् । सङ्ग्रहे एतद्व्यतिरिक्तस्य सम्यक्पक्वस्य गुणान्तराभावात् । * [ ] इदं सङ्ग्रहश्लोकार्थं हेमाद्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ इदं श्लोकार्थं ख घ झ पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ५ ‘कफपित्तजित्’ ध नि । ६ अस्मात्प्राक् “तृष्णाघ्नमुष्णम-म्लया फल पित्तकर सरम् ।” इत्यधिकं पाठः, अ आ क. ज ठ पुस्तकेषु । “वृक्षाम्लस्य शुष्कफलगुणानाह-तृष्णाघ्नमिति । स्पष्टम् ।” इति तटीका च क ज पुस्तकयोः । ७ ‘किञ्चिद्वन’ ट, क ग ज ।

मातुलुङ्गस्य त्वङ्मासकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनात् पृथगेव गुणानाह—

त्वक्त्तिककटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥१३१॥

बृंहणं मधुर मार्सं वातपित्तहर गुरु ।

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान् ॥१३२॥

आस्यशोषानिलश्लेष्मविवन्धच्छर्द्यरोचकान्
गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्निन्वं च नाशयेत् ॥१३३॥

स०—बीजपूरकस्य त्वक् त्तिककटुका रसे, स्निग्धा वातघ्नी च । खरनादस्त्वाह—“त्वङ्मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनी ।” इति । चरकेऽप्युक्तम् (१)—“गुवा त्वगस्य कटुका मारुतस्य प्रकोपनी ।” इति । एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैव पाठ पठन्ति,—“त्वक्त्तिककटुकाऽस्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातकृत् ।” इत्यकारप्रश्लेषात् । मास—केसरादर्वाक्, बृंहण मधुर वातपित्तहृत् गुरु च । तस्य—मातुलुङ्गस्य केसर,—तत्केसर लघु । तथा, कासादीन् मन्दाग्निवन्ताञ्चाशयेत् ।

आ० र०—अथ मातुलुङ्गम् । तत्र त्वग्गुणानाह—त्वग्नि-
ति । ननु, “त्वङ्मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपणी ।”
इति खारणादिवचनेन विरोधः । मैवम् । साम वायु हन्ति,
निराम तु करोतीति विषयभेदात् । विपरीत कुतो न स्यात् ?
इति चेत् न । “त्वक्त्तिका दुर्जरा तस्य वातकृमिकफापहा ॥”
इति सुश्रुतेन (सू अ ४६।१४९) श्लेष्मघ्नत्वस्योक्तत्वात् ।
श्लेष्मघ्न चामघ्न दृष्टमेव ।

तन्मासगुणानाह—बृंहणमिति । त्वक्केसरव्यतिरिक्तोऽव्य-
वो—मासम् ।

केसरगुणानाह—लघ्विति ।

भल्लातकस्य त्वङ्मासं बृंहणं स्वादु शीतलम् ।

तदस्थिग्निसम मेध्य कफवातहर परम् ॥ १३४ ॥

स०—त्वक् च मास च त्वङ्मास भल्लातकसम्बन्धि, बृंहण
मधुर शीतल च । तस्य—भल्लातकस्यास्थि,—तदस्थि, अग्निसम-
तीक्ष्णत्वात् अग्निवत्स्फोटकरुत्वत्वात् (च) । अथवा, अग्नि-
चित्रक, तस्य गुणदोषकर्तृतया तुल्य भल्लातकास्थीति । तथा,
मेवायै हितम् । अतिकफवातघ्नम् ।

आ० र०—अथ भल्लातकम् । तत्र त्वङ्मासगुणानाह—भल्ला-
तकस्येति । अस्थिव्यतिरिक्तोऽव्यव पुष्पाख्य—त्वङ्मासम् ।

अस्थिगुणानाह—तदस्थीति । अग्निसम—अग्निवद्वाहपाका-
दिकरम् ।

स्वादुमूलं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु ।

रुच्यमत्यग्निशमनम्

१ अस्याग्रे “मधुर किञ्चिदम्ल च हृद्य भक्तप्ररोचकम् ।
गुरु वातप्रशमन विद्यान्नारङ्गज फलम् ॥” इति, अ आ क ज
पुस्तकेष्वधिक श्लोकः । “नारङ्गफलगुणानाह—मधुरमिति ।” इति
तट्टीका च क ज पुस्तकयोः ।

अ० १५

स०—पालेवत—रैवतकाख्य द्विधा । कथं द्विप्रकारम् ?
इत्याह—स्वादु अम्ल च, तत्तु ययामरूपेण शीतमुष्ण च । तथा,
द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमन च । अथवा ययासम्भव
सम्बन्ध,—मधुर गुरु अत्यग्निशमन च, अम्ल रुच्यमिति ।

आ० र०—पालेवतगुणानाह—स्वादुमूलमिति । पालेवत-
निन्दुकाकारम् । तद्विविध,—स्वादु अम्ल च । यन्मधुर
तच्छीतम्, यदम्ल तदुष्णम्, उभयमपि गुर्वादिगुणम् ।

रुच्यं मधुरमारुकम् ॥ १३५ ॥

पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम् ।

स०—मधुरमारुक रुच्यं भवति । अपक्वस्यैवेते गुणा वेद्या ।
यस्मादाह—पक्वमित्यादि । पक्व सत्तदाशु—द्रागेन परिणाम याति ।
किञ्चिदुष्णवीर्यम्, किञ्चिदुरु, किञ्चिदोषल—अपथ्यम् । निघण्टा
युक्तम् (वन्वन्तरीये व ५।३८)—“आरुक् वीरसेन च वीरा
वीरारुक् तथा । विद्याजातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम् ॥” इति ।

आ० र०—पक्वमारुकगुणानाह—रुच्यमिति । आरुक—वीरसे-
नम् । आशु जरा याति—शीघ्र पच्यते । नात्युष्णगुरुदोषल-
त्व—अम्लापेक्षया । अत एव दोषशब्देन पित्तश्लेष्मानौ ग्राह्यौ ।
अम्लस्य हि पित्तश्लेष्मलत्व वक्ष्यति । तथा च खारणादि—
“नात्युष्ण गुरु वातघ्न बृंहण नातिपित्तलम् । आरुक मधुर-
प्रायमम्ल तु कफपित्तलम् ॥” इति । आरुक—भव्यमित्येके ।
तन्न । “भव्य स्वादु कषायाम्ल रुक्ष गुर्वास्यशोषनम् । शीत
ग्राह्यरुचिच्छर्दिरेक्तपित्तकफापहम् ॥” इति खारणादिना पृ-
थग्गुणकथनात् ।

द्राक्षापरुषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम् ॥ १३६ ॥

गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।

स०—द्राक्षापरुषक सकरमर्दक चार्द्र—अशुष्कम्, अम्ल सत्
पित्तश्लेष्मकर गुरुष्णवीर्यं वातघ्न सरं चेति । करमर्दक—सुषेणम् ।

आ० र०—अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणा । तत्र द्राक्षा-
दित्रयस्यार्द्रस्य गुणानाह—द्राक्षापरुषकमिति । अम्लानि
यानि द्राक्षापरुषकरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेत्तदा पित्त-
प्रदत्वादिगुणानि ।

तथाऽम्लं कोलकर्कन्धुलकुचाभ्रातंकारुकम् ॥१३७॥

पेरावतं दन्तशठं सैतूद मृगलिण्डिकम् ।

नातिपित्तकर पक्व शुष्कं च करमर्दकम् ॥ १३८ ॥

स०—अम्ल कोलादिक मृगलिण्डिकान्त तैर्द्वैचेति अम्लद्राक्षा-
दिवत्, गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः । कर्कन्धु—ह्रस्वबदरी । लकुच—लिकु-
चम् । आरुकस्याम्लस्यैवेते गुणा ज्ञेया । मधुरस्य हि विशेषेण

१ ‘सम्बन्धात्’ ट । २ ‘नाशन’ ठ । ३ ‘हृद्य’ क ज ।
४ ‘ष्ण गुरु दो’ अ आ ख घ झ ञ ठ । ५ ‘हृद्य’ ट । ‘पक्व
हृद्य’ ठ । ६ ‘तु वीर वीरानक’ ध नि । ७ ‘वीरामरु’ ट ठ ।
८ ‘त्रयस्य गुणानाह’ ग ज । ९ ‘तद्वच्च कोल’ अ ठ अरुण
चन्द्र । १० ‘तमारुकम्’ ख घ झ । ११ ‘ससलामृग’
क ज । १२ ‘तथेत्यम्ल’ ड, ।

पूर्वमुक्ता एव गुणा । तथा, ऐरावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति । ऐरावत-नागरजम् । दन्तशठ-जम्बीरम् । तथा, तूद मृगलिण्डिक च । तथा, करमर्दक पक्क शुष्क च नात्यर्थं पित्तकरम् ।

आ० २०-कोलादीना गुणानाह-तथाऽम्लमिति । अम्ला नुवृत्तावम्लग्रहणमात्रं निवृत्त्यर्थम् । अम्ल यत्कोलादिकं तदात्रं शुष्क वा, तथा-तद्वत्, पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः । कोल कर्कन्धुनी-बदरभेदौ । लकुच-अन्थिफलम् । ऐरावत-नारज एतान् च । दन्तशठ-जम्बीर फेलाश्लिकाख्य च । तूद-तोदन आम्रातक (कोशात्र) च । उक्तं च खारणादिना-“फलाश्लिकैरावतककोशात्रकरमर्दकम् । आम्रातक दन्तशठमम्लोष्ण रक्तपित्तलम् ॥” इति । मृगलिण्डिक-मृगविद-सदृश कर्कटाख्यम् ।

द्राक्षादेर्मृगलिण्डिकान्तस्य पक्कस्य विशेषगुणमाह-नाति-पित्तकरमिति । पक्क द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरम्, स्वादुपाकत्वात् । तथाऽऽह माधवकार-“द्राक्षाकरीरकर्कन्धु-बदराण्यारुकाणि च । परुषकाणि चाम्लानि कफपित्तकराणि च ॥ स्वादुपाकानि यान्येषा नातिपित्तकराणि च ॥” इति । यत्तुक्तं सुश्रुतेन (सू अ ४६।१७२)-“अत्यम्ल पित्तजननमाम विद्यात्परूपकम् । तदेव पक्कं मधुर वात पित्तनिबर्हणम् ॥” इति । तत्पक्कावस्थाया मधुरपरुषकविषम् । यत्तु पक्कमप्यम्लत्वं न जहाति, तत्किञ्चित्पित्तकरमेव । एव द्राक्षादिष्वपि बोध्यम् ।

शुष्कस्य करमर्दस्य विशेषगुणमाह-शुष्कमिति । नाति पित्तकरमिति चकारेणानुकुष्यते । शुष्कस्य करमर्दस्य विपर्ययतत्रयुक्त्या पित्तघ्नत्वे प्राप्ते किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते । दीपन भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम् ।

तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्विष्टं कफवातयोः ॥ १३९ ॥

स०-अम्लीकाफल कोलफल च शुष्क सदीपन भेदन तृष्णादिनाशन लघु कफवातयोश्च पथ्यम् ।

आ० २०-शुष्काणामम्लिकादीना गुणानाह-दीपनमिति । अम्लिका-चिञ्चाफलम् । कोलयोरिति द्विवचनात् कोल कर्कन्धुनोर्ग्रहणम् । सुश्रुतेन (सू अ ४६।१४५) हि द्वयोरपि तुल्यगुणत्वमुक्तम्, दर्शितं च बदरव्याख्याने । कफ वातयोरिष्ट-कफवातघ्नमित्यर्थः । सरमिति सामान्योक्त्या भेदनत्वे सिद्धे भेदनमिति नियमार्थम्, शुष्काण्येवाम्लिका दीनि भेदनाणि । अत एव खारणादिना-“ग्राह्यम्ल बदर रुच्य लघूष्ण मारुतापहम् । मधुर तद्गुरु स्निग्ध शीत पित्तानिलापहम् ॥” इत्युक्तं ग्राहित्वमशुष्कविषयम् ।

१ ‘नातिपित्तकृत्’ ट ड । २ ‘चिञ्चाफलं च’ ख घ झ । ३ ‘फलाश्लिकाख्यम्’ ख घ झ । ४ ‘मृगलिण्ड’ क ग ज । ५ ‘कर्पटा’ ख घ झ । ६ ‘वातघ्नं पित्तं’ स सु । ७ ‘पक्कमधुर’ क ग ज । ८ ‘काङ्कोलयो’ स स । ‘म्लीका कोलयो’ इत्यत्र हेमाद्रिमतेन परिच्छेदः । ९ अस्याग्रे “स्वादुम्ल लघुकोल तु शुष्कं जीर्णं च दीपनम् ।” इत्यधिकं पाठः, अ आ क अ ठ पुस्तकेषु । १० ‘तुल्यग्रहणत्वं’ ख घ झ ।

फलानामवर तत्र लकुचं सर्वदोषकृत् ।

स०-फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमवर-अप्रधान, त्रिदोष-कर च । चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्वमेवानुजज्ञे । तत्पाठो हि (सू अ २७।१२८)-“अम्ल परुषक द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च । पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचानि च ॥” इति । सङ्ग्रहे त्वतोऽप्यधिकमुक्तम् (सू अ ७)-“तिन्दुकाश्मन्त-कासीसफलिनीविम्बतोदनम् । टङ्काश्चरुर्णवकुलगाङ्गैरुवधन्वनम् ॥ श्वेतपौक कपित्यानि सिञ्चतीभव्यजाम्बवम् । क्षीरितृक्ष-फल बीज पोष्कर कफपित्तजित् ॥ कषायमधुर रुक्ष शीतल गुरु लेखनम् । विवन्वाध्मानजनन स्तम्भन वातकोपनम् ॥ बृहण वातपित्तघ्न स्निग्ध सिञ्चितिकाफलम् । भव्य विशदमम्ल च, जाम्बव त्वेतिवातलम् ॥ विष्टम्भकृद्दण्ड्य च साम्ल तु क्षीरितृक्षजम् । पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातल चाक्षकीफलम् ॥ नीप शैताक्षिक प्राचीनामल तृणशूल्यजम् । अस्मादल्पान्तरगुण सेहुद सविकङ्कतम् ॥ फलं करजं विष्टम्भि पित्तश्लेष्माविरोधि च ।” इति । मुनिना त्वतोऽपि किञ्चिदधिकमुक्तम् । यथा (च सू अ २७।१५०)-“रोचनो दीपनो हृद्य सुगन्धिस्त्वविब-जित् । कर्चूर कफघातघ्न श्वाभिकार्शसा हित ॥ वातल कफपित्तघ्न विद्यात्कर्पटकीफलम् । मधुराण्यतिपाकानि वातपित्त-हराणि च ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्धप्रोधाना फलानि तु । प्राची नामलकं चैव दोषघ्नं गैरघाति च ॥ इहुद तित्तमधुर स्निग्धोष्ण कफवातजित् ॥” इति । सुश्रुते चोक्तम् (सू अ ४६।१८९, १९०)-“सुगन्धि मधुर स्निग्ध लवलीफलमुच्यते । तृक्षाम्ला ल्पान्तरगुण कोशात्रफलमुच्यते ॥” इति ।

आ० २०-लकुचगुणानाह-फलानामिति । एतच्च सर्व-दोषकरत्वमनम्लस्य, अम्लस्य वातघ्नेषु कोलादिषु पठितत्वात् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ७)-[*नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् । बलमांसकरं हृद्यं बृहणं बस्तिशोधनम् ॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥ स्निग्धं स्वादुकषायं च राजा-दनफलं गुरु ।] मधूरुजमहद्यं तु बदरं सरणात्मकम् ॥

१ अस्याग्रे “वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारजं कफकृद्गुरु । तृष्णाशूलकफोत्केदकं दिग्धासनिवारणम् ॥ नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् । बलमांसकरं हृद्यं बृहणं बस्तिशोधनम् ॥” इति आ क अ पुस्तकेष्वधिकं पाठः, “नारजगुणानाह-यातघ्नमिति । स्पष्टम् । नारिकेलगुणानाह-तृष्णेति । स्पष्टम् ।” इति तट्टीका च क अ पुस्तकयोः । २ ‘चन्द्रिका’ ड । ३ ‘जैयं गरुध’ ट । ‘रुचं सध’ ट । ४ ‘पाककपि’ ट । ५ ‘भूरि वा’ ट । ६ ‘दपकं च’ ट । ७ ‘तु’ ट । ८ ‘सतीक्ष्णक’ ट । ९ ‘कर्कटकी’ ट । ‘तर्पटकी’ स च । १० ‘गरुहारि’ स च । ११ ‘हृद्यं सुगन्धिं विशदं लवं’ स सु । १२ ‘तस्मादल्पान्तं’ स सु । १३ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गता सङ्ग्रहश्लोका केपुचिदपि हेमाद्रीदीकापुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते ।

तिन्दुकाश्मन्तकाशीतिफलनीविम्बितोदनम् । टङ्काश्मन्त-
बकुलगाङ्गेरुधवधन्वनम् ॥ श्वेतपौक कपित्थानि सिञ्चनीभ
व्यजाम्बवम् । क्षीरिवृक्षफल बीज पौष्कर कफपित्तजित् ॥
कषायमधुर रुक्ष शीतल गुरु लेखनम् । विबन्वाध्मानज-
नन स्तम्भन वातकोपनम् ॥ बृहण वातपित्तघ्न स्निग्ध सिञ्च
तिकाफलम् । भव्य विगदमल च, [^१जाम्बव त्वतिवात
लम् ॥ विष्टम्भकृदकण्ठ्य च] साम्ल तु क्षीरिवृक्षजम् ।
पित्तश्लेष्मघ्नमल च वातल चाक्षकीफलम् ॥ कषाय रोचन
हृद्य वातल लवलीफलम् । फल कैरञ्ज विष्टम्भि पित्तश्लेष्मा
विरोधि च ॥ नीप शताक्षिक प्राचीनामल तृणशूल्यजम् ।
पीलुनोऽल्पान्तरगुण सेज्जुद सविकृद्गतम् ॥” इति ।

सम्पत्ति यादृश फल शाक च त्याज्यम्, तदुपदिशन्नाह-
हिमनिलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम् ॥ १४० ॥
जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम् ।
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाऽति च ॥ १४१ ॥
धान्यं त्यजेत्तथा शाक रुक्षसिद्धमकोमलम् ।
असजातरस तद्वच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥ १४२ ॥
प्रायेण फलमप्येवं तथाऽऽमं बिल्ववर्जितम् ।

इति फलवर्गः ।

स०-दूषितशब्द प्रत्येक सम्बध्यते । धान्य केदारस्थ
हिमेन दूषित त्यजेत् । तथा, अनिलेन प्रवृद्धेन दूषित, उष्णेन-
आतपादिना, दुर्वातेन-पुरोवातादिना, तथा व्यालाना-सर्पादीना
लालया दूषित त्यजेत् । आदिग्रहणेन शवकोयमूत्रपुरीषादीना
ग्रहणम् । तथा, जन्तुभि-कृम्यादिभि, जुष्ट-सेवितम् । जले
मग्न-आशिख बुडितम् । अभूमौ-विपरीतभुवि जात-अभूमि-
जम्, या र्यस्योचिता भूमिस्ततोऽन्या-विपरीता । अनार्तव-
अप्राप्तसमयम्, यस्मिन्नुतो यस्योत्पत्ति प्रसिद्धा ततोऽन्यस्मिन्
जातमित्यर्थः । तद्वक्षणं च रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् ।
अन्येन-विजातीयेन धान्येन सयुत केदारगतम् । [र्यथा,-
रक्तशालिर्यवकेन सह विरुध्यते । तथा, सुद्रो माषेण ।]
(^१एवं शकृधान्य विजातीयेन शूरुवान्येन । तथा, शिम्बीधान्य
शिम्बीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत्) [कैचिच्छुष्क

१ ‘काशीतफ’ स घ झ । ‘कासीनफ’ स झ । २ ‘विम्बितो’
क ग ज स मू । ३ ‘पाककपि’ स स । ४ ‘त्याभिसि’ क ज ।
५ ‘वृक्षभव’ स स । ६ ‘चाक्षिकी’ क ग ज । ‘चाक्षुती’ ख घ ।
७ ‘करञ्जादिष्ट’ क ग ज । ८ ‘सतीक्षक’ क ग ज । ९ ‘नागर’
स स । १० ‘अस्मादल्पान्तरगुणमैज्जुद’ स झ । ११ ‘हिमानिलो’
ठ स स । १२ ‘तयाऽपि च’ ज आ ठ । १३ ‘अनिलेन’ ठ ।
१४ ‘जन्तुजुष्टम्’ ड । १५ ‘अभूमि’ बु’ ट । १६ ‘यस्योदिता’
ठ ड । १७ ‘केदारागतम्’ ठ ड । १८ [ ] एतच्चिह्नान्त
र्गत पाठस्त्रिष्वपि ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्यते । १९ ( ) एत-
च्चिह्नान्तर्गत पाठ, ङ, ड, पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २० ‘येन
रुद्धम्’ ट ।

धान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयन्ति । अन्ये तु जीर्ण नवेन
मिश्रितमन्यधान्ययुतमिति श्रुते ।] जीर्णतया-अतिपुराणत्वेन,
हीनवीर्य-नष्टशक्ति । एवमिव धान्य त्यजेत् । तथा, शाकमपि
त्यजेत् । कीदृशम् ^१ रुक्षसिद्ध, -नि स्नेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा,
रुक्षेण-काजिकादिना सिद्ध-रुक्षसिद्धम् । अकोमल-जरठम् ।
असजातरस-अपरिपूर्णस्वरूपमित्यर्थः । तद्वच्छुष्क-तथैव शुष्क-
शाकमप्यसजातरसवत् त्यजेत्, अन्यत्र मूलकात् । शुष्कमूलक
भजेदेव । प्रायेण फलमप्येवावेव त्यजेत् । प्रायोग्रहणं द्राक्षाप-
रुषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वादत्याज्यत्वज्ञापनार्थम् । तथा,
आम-असम्प्राप्तपाक फल, त्यजेदिति वर्तते । किं सर्वम् ^२
नेत्याह-बिल्ववर्जितम् । बिल्व त्वामपि पथ्यत्वाद्भजेदेवेत्यर्थः ।
इति फलवर्गः ।

आ० र०-एव धान्यादीनां गुणानुक्त्वा यादृक् त्याज्यं
तादृगाह । तत्र धान्यमाह-हिमानलेति । हिम-तुहिनम्,
अनलो-दावानलादि, उष्ण-आतप, दुर्वात-पुरोवातादि,
व्यालाना-सर्पादिविषप्राणिना लालादय, [आदिशब्देन
कोथमूत्रपुरीषादय,] तैर्दूषित-उपहतम् । जन्तुजुष्ट-कृ-
मिसेवितम् । जले मग्न-पानीयमग्नमजरीकम् । अभूमिज-
अनुचितक्षेत्रजम् । अनार्तव-अनुचितकालजम् । अन्यधा-
न्ययुत-विजातीयेन धान्येन सहैकक्षेत्रजम् । अतिजीर्ण-
तया-बहुवर्षोषितत्वेन । हीनवीर्य-नष्टशक्ति । यत्स्वभावतो
हीनवीर्यम्, अतिजीर्णमप्यहीनवीर्यम्, तन्न त्याज्यम् ।

शाकमाह-तथेति । तथा-हिमदूषितादिकम् । अन्यधा-
न्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द उहनीयः । रुक्षसिद्ध-
स्नेह विना पक्कम् । अकोमल-जरठम् । असजातरस-अत्य-
न्तकोमलम् । मूलकादन्यच्छुष्कं त्यजेत्, मूलकस्य शुष्क
स्यैव गुणवत्त्वात् ।

फलमाह-प्रायेणेति । एवमिति धान्यवत् । अन्यफलयु-
तत्वं तु-एककालवालजत्वेन । बिल्ववर्जितमाम फलं त्यजेत्,
बिल्वस्यामस्यैव गुणवत्त्वात् । अपिशब्द प्रायेणेत्यस्य धान्य-
शाकाभ्यामपि सम्बन्धार्थः । जन्तुजुष्टस्याप्युदुम्बरादेः फलस्य,
जलमग्नस्यापि पद्मनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययुतस्यापि
कुसुम्भगोक्ष्मादेर्धान्यस्य, सेव्यत्वदर्शनात् प्रायेणेत्युक्तम् ।
इति फलवर्गः ।

फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः, प्रायेणास्याऽऽहारो-
पयोगित्वात् । तत्रापि लवणानां पूर्वमुपन्यासो युक्तः, सुतरामुप-
योगित्वात् । इत्याह-

अथौषधवर्गः ।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु ॥ १४३ ॥

१ ‘पूर्णरसस्वरू’ ट । २ ‘त्वान्न त्यजेदित्यर्थ’ ठ । ३ [ ]
एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ क ग ज पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘पानीये
मग्नम्’ क ग ज । ५ ‘अहीनवीर्यम्’ इति क ग ज पुस्तकेषु नोप-
लभ्यते । ६ ‘एककालजत्वेन’ क ग ज । ७ ‘सेवितत्व’ ख घ ।
‘सेवित्व’ झ । ८ ‘विदु’ अरण, चन्द्र, स.स. ।

वातघ्न पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।

स०-मर्ब लवण विष्यन्त्यादिगुणयुक्तं विदु-जानन्ति, सदैव्या इति शेष । विष्यन्दयति तच्छील-विष्यन्दि, स्लानस्य कफा दिसङ्घातस्य विलीनविग्रहतामुत्पादयतीत्यर्थ । सूक्ष्म-सूक्ष्मस्रो तोगामि । सृष्ट मल-मूत्रपुरीषादि येन तत्सृष्टमलम् । तथा, वातापहम् । पाकि-अन्नव्रणादीना पाककारि । तीक्ष्ण-अमृदु, मरीचादिवत् । उष्ण-उष्णवीर्यम् । रोचन-रुचिकृत् । तथा, कफपित्तकृत् ।

आ० २०-अथौषधवर्गः । औषधस्यापि सस्कारकत्वेना हारोपयोगात् । तत्रादौ लवणम् । तच्च।ष्टया, -सैन्धव सौवर्चल बिड सामुद्र औद्भिद कृष्ण रोमक पाशुज चेति । तत्र लवणसामान्यगुणानाह-विष्यन्दीति । विष्यन्दि-अभिष्यन्दि । मृदु-मृदुगुणम् । पाकि-पाचनम् ।

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा, विशेषमाह-
सैन्धव तत्र सखादु वृष्य हृद्यं त्रिदोषनुत् ॥ १४४ ॥
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।

स०-तत्र-तेषु लवणेषु मध्ये, सैन्धव सखादु-ईषन्मधुर, वृष्य हृद्य त्रिदोषनुत् लघु तथा किञ्चिदुष्ण दृष्टे पथ्य किञ्चिद्विदाहि अग्निदीपन च । सामान्यगुणाश्च विष्यन्दि-सूक्ष्मसृष्टमल-व-रोचनान्यस्य सन्त्येव ।

आ० २०-अथ विशेषगुणा । तत्र सैन्धवगुणानाह-सैन्धवमिति । सखादु-ईषन्मधुरम् । अनुष्ण-ईषदुष्णम् । ननु, “सखेह मधुर पाके वर्ण्य रोचनदीपनम् । दोषत्रयघ्न चक्षुष्य शीत सखादु सैन्धवम् ॥” इति खारणादिना शीतमुक्तम् । तत्कथमनुष्णम्^१ अत्र ब्रूम । शीतमिव शीतम्, चक्षुष्यत्वपित्तघ्नत्वादिकार्यकरत्वात् । अवश्यं चैवमङ्गीकर्तव्यम्, “सैन्धव सारस पाक्य सौवर्चलमौद्भिदम् । पूर्व पूर्व गुणोत्कृष्टमुष्ण तेषा यथोत्तरम् ॥” इति खारणादि-नैवोष्णत्वस्योक्तत्वात् । सुश्रुतोऽप्याह (सू अ ४६।३।१३)-“सैन्धवसामुद्रबिडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि च । यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ।” इति । दृश पथ्य-चक्षुष्यम् ।

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्धुद्धारशोधनम् ॥ १४५ ॥
कटुपौक विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम् ।

स०-सौवर्चल लघु हृदयाय हित सुगन्धि उद्धार शोधयति-दुष्टं सैच्छुद्ध करोति । कटुपाक च । तथा, विबन्ध स्रोतसा हन्ति-विबन्धघ्नम् । अग्निदीप्तिरुचिकृत् ।

आ० २०-सौवर्चलगुणानाह-लघु सौवर्चलमिति । उद्धार-शोधन-दुष्टोद्धारप्रशमनम् ।

ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमन दीपनं बिडम् ॥ १४६ ॥

१ ‘स्लानकफादे स’ ट । २ ‘पाके’ अ । ३ ‘सुशुद्ध’ ट ।
४ ‘विबन्धस्रोतसा हित-वि’ ठ ।

विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ।

स०-बिड ऊर्ध्वमवश्च कफवातानुलोमयति । तथा, दीपन विबन्धादिघ्न च ।

आ० २०-बिडगुणानाह-ऊर्ध्वाध इति । ऊर्ध्वाध शब्दौ कफवाताभ्या प्रत्येक सम्बध्येते न तु यथासह्येन, “ऊर्ध्वानु-लोम्यकृद्वायो शूलघ्न दीपन बिडम् ।” इति खारणादिवचनात्, “ऊर्ध्व चाधश्च वातानामानुलोम्यकर बिडम् ।” इति चरकवचनाच्च (सू अ २७।२९९) । विबन्धो-मलाव-रोध । आनाहो-बद्धोदरता । विष्टम्भो-वातावरोध ।

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम् ॥ १४७ ॥

स०-सामुद्र विपाके मधुर गुरु कफवर्धन च ।

आ० २०-सामुद्रगुणानाह-विपाक इति ।

सत्तिककटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्केदि चौद्भिदम् ।

स०-भूमिमुद्भिद्य यद्ववति तदौद्भिदम्, ईषत्तिककटुकक्षार तीक्ष्णमुत्केदि च, -दोपोत्किष्टकरम् ।

आ० २०-औद्भिदगुणानाह-सत्तिकेति । भूमिमुद्भिद्यो-त्पन्नस्य क्षारोदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वह्निना वा कथनाद्यलवण तत्-औद्भिदम् । उत्केदि-क्लेदाभिवृद्धिकरम् ।

कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ॥ १४८ ॥

स०-कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणा-लघुत्वादयो, गन्धेन वर्जिता-सौगन्ध्यरहिता, सन्तीति शेष ।

आ० २०-कृष्णलवणगुणानाह-कृष्ण इति । अत एव निर्गन्ध सौवर्चलमित्याचक्षते ।

रोमकं लघु, पासूथं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु ।

स०-रोमक लवण लघु । पासूथ-शिलालवणम्, ईषत् क्षारं श्लेष्मल गुरु च ।

आ० २०-रोमकगुणानाह-रोमकमिति । रोमक-शाक म्भरीदेशोत्थम् ।

पासुजगुणानाह-पासूथमिति । पासूथ-क्षारमृत्तिको-द्भवम् ।

लवणाना प्रयोगे तु सैन्धवादि प्रयोजयेत् ॥ १४९ ॥

स०-लवणाना प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोजयेत्-अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्राणि त्रिचतुराणि वा यत्र प्रयुज्यन्ते तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि । यथा-हिर्गवादिचूर्णे “द्विपटु” इत्युक्तम् । तत्र सैन्धवसौवर्चले प्रयोज्ये । [यत्र त्रयाणा

१ ‘तादीननु’ ट ठ । २ ‘परम्’ क ग ख । ३ ‘परम्’ क ख ग घ ङ ज । ४ ‘आनद्धोदरता’ ख घ ङ । ५ ‘दोपोत्केदकरम्’ ट । ६ ‘ते गन्धर’ ट । ७ ‘लमाच’ ख घ ङ । ८ ‘गिराल’ ट ठ । ९ ‘पासुन’ क ख ग घ । १० ‘वादीन् प्र’ अ ट स स । ११ ‘राण्येव यत्र यु’ ठ । १२ ‘दग्वाधे चूर्णे’ ट । ‘दग्वाधेव-चूर्णे’ ठ ड । १३ [ ] अस्मिन्स्थाने “एवमन्यत्रापि” “एव सर्वत्र” इत्येव पाठः क्रमेण ट.ठ. पुस्तकयो, ड. पुस्तके च ।

प्रयोग, तत्र सैन्धवसावर्चलविडानि । एवमोद्भिदादीना लवण-
वर्गे पठितानामन्यत्रापि] वेद्यम् । खरनादे चोक्तम्—“सैन्धव
सारसं पौक्य सौवर्चलमथौद्भिदम् । पूर्व पूर्व गुणोत्कृष्टमौष्ण्य
तेषा यथोत्तरम् ॥” इति ।

आ० २०—प्रसङ्गाच्चिकित्सितोपयोगिनीं परिभाषामाह—
लवणानामिति । यत्र लवणानामेकव्यादीना सैन्धवादिश-
ब्दैर्विना प्रयोग उक्त, तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत् । सैन्ध-
वमादि यत्र तद्यथा भवतीति क्रियाविशेषणम् । यथा,—
यत्रैक लवणम्, तत्र सैन्धवम् । यत्र द्वे, तत्र सैन्धवसौ-
वर्चले । यत्र त्रीणि, तत्र सैन्धवसौवर्चलविडानीत्यादि ।
यत्र संख्या विना बहुवचनम्, तत्र पञ्चैव ग्राह्याणि ।
“सौवर्चल सैन्धव च विडमौद्भिदमेव च । सामुद्रेण सहै-
तानि पञ्च स्युर्लवणानि च ॥” इति चरक^(१)वचनात् । यथा
(ह चि. अ १०।६)—“चतुर्णां प्रस्थमम्लाना व्यूषणाच्च
पलत्रयम् । लवणाना च चत्वारि शर्कराया पलाष्टकम् ॥
तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् । कासाजीर्णरुचिश्चा-
सहृत्पाण्ड्यामयश्चलनुत् ॥” इत्यत्र । एतदेव स्पष्टीकृत सङ्ग्रहे
(चि अ १२)—“दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लीकाना पृथक्
पृथक् कुडव लवणपञ्चकुडव व्यूषणत्रिपल शर्करापलाष्टक
चैकैत्र चूर्णितमन्नपाने प्रणीतमजीर्णरुचिश्चासकासगुल्मप्ली-
हग्रहणीहृत्पाण्डुरोगघ्नम् ।” इति ।

गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान् ।

श्वासार्शः कर्फकासांश्च शमयेद्यं वशूकजः ॥ १५० ॥

स०—यवशूकजो—यवक्षारो, गुल्मादीन् शमयति ।

आ० २०—अथ क्षार । तत्र यवक्षारगुणानाह—गुल्मेति ।

सम्प्रति खर्जिकाक्षारादीनामपि गुणानाह—

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिह्वुः ।

पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ॥ १५१ ॥

अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम् ।

स०—क्षार सर्वश्च परम—अतिशयेन, तीक्ष्णोष्ण कृमिजित्
लघुश्च । पित्तासृजी दूषयति । पाकी—पाककारी । छेदी—मेद
श्लेष्मादिग्रन्थिघ्न । अहृद्यो—हृदयाय न हित । विदारण—
पक्वगण्डादीनाम् । कटुलावण्याच्छुक्रादीनामपथ्य ।

आ० २०—क्षारसामान्यगुणानाह—क्षार इति । परम—अ-
तिशयेन तीक्ष्णोष्ण । पाकी—पाचन । छेदी—छेदन । विदा-
रण—शोफादिपाटन । कटुलवणरसत्वाच्छुक्रादीनामपथ्य ।

१ ‘योज्यम्’ ट । २ ‘सारक’ ठ । ३ ‘पाच्य’ ट । ४ ‘त्वेपा’
ठ । ५ ‘कित्सोप’ ख घ झ । ६ ‘त्यत्रैतत् स्पष्टी’ क ग ज ।
७ ‘चैकथ्य’ स द । ८ ‘कफवाताश्च’ इति आ क ख घ ठ म स
पुस्तकेषु पाठ, किन्तु ‘कफकामाश्च’ इत्येव युक्त, चरके (सू
अ २७.३०२)—“कास कफजमर्शासि थावशूको व्यपोहति ।”
इत्युक्तत्वात् । ९ ‘द्याव’ अ आ ख घ झ । १० ‘हन्ति’ ट.ठ. ।

हिङ्गु वातरूफानाहशूलघ्न पित्तकोपनम् ॥ १५२ ॥
कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।

स०—हिङ्गु वातादिघ्न पित्तकोपन कट्वादिगुणयुक्त च ।

आ० २०—तत्र हिङ्गुगुणानाह—हिङ्गुविति ।

कषाया मधुरा पाके रुक्षा विलवणा लघुः ॥ १५३ ॥

दीपनी पाचनी मेध्या वयसः स्थापनी परम् ।

उष्णवीर्या सराऽऽयुष्या बुद्धीन्द्रियवरप्रदा ॥ १५४ ॥

कुष्ठवैषण्यैस्वर्यपुराणविषमज्वरान् ।

शिरोऽक्षिपाण्डुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान् ॥ १५५ ॥

सशोषशोफातीसारमेदमोहवमिक्रिमीन् ।

श्वासकासप्रसेकाशःप्लीहानाहगरोदरम् ॥ १५६ ॥

विवन्धं स्रोतसां गुल्ममूर्खस्तम्भमरोचकम् ।

हरीतकी जयेद्याधीस्तास्ताश्च कफवातजान् ॥ १५७ ॥

स०—हरीतकी कषाया—कषायरसा । कषायरसत्वात्कटुवि-
पाकित्व प्राप्तमित्याह—मधुरा पाक इति । तथा, रुक्षा । विलव-
णेति वचन लवण वर्जयित्वा शेषा पञ्चरसा अस्या सन्तीति
वेदयति । ननु, एवं कषायेत्यनर्थकम्, यत पञ्चसु रसेषु लव-
णहीनेषु मध्ये कषायोऽनुप्रविष्ट एव । अस्त्येवैतत् । कषायेत्ये-
तदतिशयख्यापनाय, कषायो रसोऽस्या बाहुल्येनास्तीत्यर्थ ।
तथा च मुनि (च चि अ १।२९)—“हरीतकी पञ्चरसामुष्णां
विलवणा शिवाम् ।” इति । तथा, लघु । दीपनी—अग्ने ।
पाचनी—आमादे । मेध्या—मेधायै हिता । वयस इत्यादि,—
कालकृता शरीरावस्था यौवनादिवयस्तस्य, पर—अतिशयेन,
स्थापनी—स्थिरीकरण । उष्णेत्येतावतैवोष्णवीर्येत्यस्यार्थस्य
लब्धत्वात् वीर्यग्रहणमतिशयोष्णवीर्यत्वख्यापनार्थम् । सरा—
मेदनी । तथा, आयुषे हिता । बुद्धि—वर्तमानार्थग्राहिणी प्रज्ञा,
इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि, तेषा बल प्रददाति या सैवम् । कुष्ठा-
दीन् रोगान् जयति । खरनादे त्वेवमभ्यधायि—“स्वाद्वम्ल-
भावात्पवन, कटुतिक्ततया कफम् । कषायमगुरत्वाच्च पित्त
हन्ति हरीतकी ॥” इति ।

आ० २०—हरीतकीगुणानाह—कषायेति । कषायेति पञ्च
रसत्वेऽप्यतिशयार्थम् । विलवणा—स्वाद्वम्लकटुकषायतिक्तसे-
त्यर्थ । बुद्धेरिन्द्रियाणा च बलप्रदा । पुराणज्वरो—जीर्णज्वर ।
शोषो—राजयक्ष्मा । मोहो—मूर्च्छा । स्रोतसा विबन्ध—स्रोतो-
रोध । कफवातजानिति कुष्ठादीना विशेषणम् । तास्ताश्चेति—
अन्येषामप्येवप्रकारार्णामानुलोम्यादिसाध्याना ग्रहणार्थम् ।
ननु, “स्वाद्वम्लभावात्पवन, कटुतिक्ततया कफम् । कषाय-
मगुरत्वाच्च पित्त हन्ति हरीतकी ॥” इति खारणादिना
पित्तघ्नत्वमप्युक्तम् । तत्किमिति कफवातयोर्ग्रहणम् । सत्यम् ।

१ ‘मेहमोह’ अ आ ख घ झ स द । २ ‘अस्वेतत्’ ट ।
३ ‘ष्णामलवणा’ स च । ४ ‘कायाग्रे’ ट. । ५ ‘बुद्धि—प्रज्ञा’
ट.ठ. । ६ ‘णामनुलोमादि’ ख.घ.झ. ।

पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्, कफवातजास्वतिशयेन, उष्ण वीर्यत्वात् । खारणादिना हरीतकीलक्षणमप्युक्तम्—“क्षिप्ताऽम्भसि निमज्जेद्या गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ।” इति ।

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ।

स०—तथा—हरीतक्या, तुल्य वर्तत इति तृतीयान्ताद्वति । हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः । विशेष त्वस्याह—अभयो-ष्णा इदं शीत, —शीतवीर्यम् । तथा, अम्ल—अम्लरस, पित्तकफप्र-चेति । कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नमौख्यत् । यथा—“अम्ल-भावाज्येद्रात पित्त माधुर्यशैत्य । कफ रूक्षकषायत्वादेवमेत त्रिदोषनुत् ॥” सुश्रुतेऽपि (सू अ ४६।१४३) त्रिदोषघ्नत्व-मुक्तम् । तद्वन्थो हि—“चक्षुष्य सर्वदोषघ्न वृष्यमामलकीफलम् । हन्ति वात तदम्लत्वात् पित्त माधुर्यशैत्य ॥ कफ रूक्षकषाय-त्वात् फलेभ्योऽभ्यधिकं तु तत् ।” इति ।

आ० २०—आमलकगुणानाह—तद्वदिति । तद्वत्—हरीत-कीवत् । सा तूष्णा कषायोक्तया, अतिशयेन कफवातघ्नी । इदं तु शीतमम्लोक्तमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः । कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषञ्च तदुणम् ॥ १५८ ॥

स०—अक्ष—बिभीतक, पाके कटुक शीतवीर्यं केशेभ्यो हितम् । तथा, ईषत्तदुण, —ताभ्या—हरीतकीवात्रीभ्या, समाना गुणा यस्य तत्तदुणं किञ्चिदक्षम् । ननु, हरीतक्यादीना स्थूल-सूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कृमिवोपयोगं कियताम् ? इति केचित् । तान् ब्रूमहे । अक्ष तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम् । तथा च धन्वन्तरिराख्यत् (ध निघण्टौ व १।२१२)—“बिभीतक कर्षफलो” इत्यादि । अन्वयां हीय सज्ञा । कर्ष—कर्षप्रमाण, फल यस्य स कर्षफल इति । तदेव बिभीतकस्य फलं यत्कर्षप्रमाणं तद्वद्वामलकमिति प्रमाणं नियतमेव । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—“नवा क्षिप्ता घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाऽम्भसि । निर्मज्जेद्या प्रशस्तत्वात् गुणकृत्सा प्रकीर्तिता ॥ नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकैव द्विकर्षता । हरीतक्या फले येन तेनेतच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥” इति । तदेव द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्या स्थितम् । वात्री

१ ‘कफलमि’ ट. । २ ‘मारयातयान्’ ट. । ३ ‘पाकेऽहिम’ इति हेमाद्रिसम्मत पाठो युक्तः । किन्त्वक्षस्य हिमत्वोष्णत्वयोर्वि-वाद् । तत्र सङ्ग्रह (स अ १०)—“आक्ष तु तदुण्यूनं कषायममुर हिमम् ।” इति । सुश्रुत (सू अ ४४।६९)—“बिभीतकमनुष्णं तु कफपित्तनिवर्हणम् ।” इति । धन्वन्तरिनिघण्टु (व १।२१४)—“चक्षुष्य कटु रूक्षोष्णं पाके स्वादु कफास्रजित् ।” इति । राजनिघण्टु (व ११।३२४)—“बिभीतकं कटुस्तिक्तं कषायोष्णं कफा-पहम् ।” इति । तत्र सङ्ग्रहसुश्रुतोक्तं हिमत्वं स्पर्शविषयं ज्ञेयम्, निघण्टुद्वयोक्तं चोष्णत्वं वीर्यविषयम् । मदनपालेनापि—“उष्णवीर्या हिमस्पर्शो भेदनं कासनाशनम् ।” इत्येतदेव स्पष्टीकृतम् । अरुण दत्तेन तु ‘शीतवीर्यम्’ इति यदुक्तं तदयुक्तमिति प्रतिभाति । ४ ‘इति चेत् तान्’ ट. । ५ ‘निमज्जत्याशु शस्त’ ट. । ६ ‘कत्वद्भि’ ट. । ‘कत्र’ इति क्वचित् । ७ ‘यत्र’ ट. ।

कफस्यापि युतया नियतप्रमाणत्वमेव । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—“अभ्यैका प्रेदातव्या द्वावेव तु बिभीतका । वात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेषु प्रकीर्तिता ॥” इति । तदेवमामलकानामर्षकषप्रमा-णत्वमवतिष्ठते । तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलाया स्थितम् ।

आ० २०—बिभीतकगुणानाह—कटु पाक इति । अक्ष—बिभीतकम् । तदुण—आमलकगुणम् । कटु पाक इति स्वादु पाकत्वापवादः । अहिममिति शीतवीर्यस्य निषेवादुष्णवीर्य-त्वस्यैव प्रतिप्रसवः । ईषदित्यतिशयो निषिध्यते । स चाम्ल-त्वस्यैव, न पित्तकफापहत्वस्य । तस्य तन्त्रान्तरे विधानात् । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।२००)—“भेदनं लघु रूक्षो-ष्णं वैस्वर्यं कृमिनाशनम् । चक्षुष्यं स्वादुपाकयक्ष कषाय-कफपित्तजित् ॥” इति । खारणादिरपि—“कषायमधुरं शीतं लघु पित्तकफापहम् । बिभीतकफलं तस्मात्त्रिफला सार्वभौ-गिकी ॥” इति । स्वादुपाकीति,—स्वादु—ममुररसम्, पाकि-पाचनम् । अत एव खारणादिना कषायमधुरमुक्तम् । शीत-मिति शीतस्पर्शम्, सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तं वात्, “उष्ण वीर्या” इति वीर्यग्रहणाच्च ।

इयं रसायनवरा त्रिफलाऽक्ष्यामयापहा ।

रोपणी त्वग्गदक्लेदमेदोमेहकफास्रजित् ॥ १५९ ॥

स०—इय—ईदृशी, त्रिफला रसायनवरा । चक्षुरोगघ्नी । रोपणी—व्रणानाम् । त्वग्गदा—कुष्ठादयः, क्लेदो—व्रणादीनां स्रावः, मेद—चतुर्थो वातु, मेह—प्रमेहः, कफ—श्लेष्मा, अस्र—रक्तम्, तानि जयति या संवम् ।

आ० २०—हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य सज्ञा कुर्वन् गुणानाह—इयमिति । इय—हरीतक्यामलकबिभीतकाख्या फलत्रयी, त्रिफलेति ख्याता रसायनवरत्वाद्विगुणा च । अक्ष्या-मयो—नेत्ररोगः । त्वग्गदा—कुष्ठादयः ।

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम् ।

पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम् ॥ १६० ॥

स०—दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम् । त्वक् च पत्रं चैला चेति द्वन्द्वैकवद्भावेन । एतस्य नाम त्रिजातकं त्रिगुणत्वमिति । एत-त्रिजानकं केसरयुक्तं चतुर्जातकमित्युच्यते । तत्र पित्तप्रकोपि-त्वाद्विगुणम् । पित्तप्रकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ।

१ ‘योचनाया’ ट. । २ ‘एतेनामल’ ट. । ३ ‘वीर्यत्वनि’ ख घ झ । ४ ‘त्वस्य प्र’ ख घ झ । ५ प्रतिप्रसवो—निषेधस्य पुनर्विधिः । ६ अस्याग्रे “सुगन्धि सर्वपेयानां व्यञ्जनानां च वासनम् । लेहानां खाद्यपाकानां चूर्णानां च प्रयोजयेत् ॥” इत्यधिकं लोकः, अ आ पुस्तकयोः । ७ अत्र ‘सहकेसरेण—नागकिञ्चरकेन सकेसरं चतुर्जातम् । किम् ? त्वक्पत्रैलं, त्वक् च पत्रं चैला च । त्वक्पत्रैलकस्य किनाम ? इत्याह—त्रिजातकम् । तदेव त्वक्पत्रैलानां त्रिजातकसज्ञा । त्वक्पत्रैलकसराणां चतुर्जातसज्ञा । तद्वयमप्येतत् पित्तप्रकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम् ।’ इति ट ट पुस्तकयोः पाठः । ८. पुस्तके तु ‘सकेसर’ इति श्लोकार्थं तट्टीका च नोपलभ्यते ।

आ० २०-त्वगादेस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च सज्ञा कुर्वन् गुणानाह-सकेसरमिति । त्वक्पत्रैल-त्रिजातकम् । तदेव सकेसर-चतुर्जातसज्ञम् । द्वयमपि पित्तप्रकोपित्वादिगुणम् । केचित्पूर्वाद्धमपठित्वोत्तराद्धं मरिचेन योजयन्ति । तदसत् । त्रिफलावत् त्रिजातकचतुर्जातकाभ्यामपि व्यवहारात् पित्तप्रकोपित्वादिगुणयोगशङ्काया निर्बीजत्वाच्च । न हि तन्ना न्तरे एतत्प्रतिकूला गुणा उक्ता, किन्त्वनुकूला । यथा चिकित्साकलिकायाम् (श्लो ६०)-“त्वक्पत्रकैल त्रिसु-गन्धमेतत् प्रकीर्तित वातकफापहारि । वर्ण्यं विषघ्नं च सनागपुष्पं ज्ञेयं चतुर्जातकमेतदेव ॥” इति । रसे पाके च कटुक कफघ्नं मरिचं लघु ।

स०-रसे पाके च कटुक मरिचं कफघ्नं लघु च । कटुरस-त्वेन कटुपाकत्वे लब्धे पाकग्रहणमतिशयार्थम् ।

आ० २०-मरिचगुणानाह-रसे पाक इति । यत्तु “रोचन दीपनं छेदि सुगन्धि कफवातजित् । नात्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं नातिपित्तलम् ॥” इति खारणादिना नात्यु-ष्णत्वं नातिपित्तलत्वं चोक्तम् । तदाद्रावस्थाविषयम्, तस्य स्वादुपाकित्वात् । उक्तं च सुश्रुतेन (सू अ ४६।२२४)-“स्वादुपाक्याद्रं मरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।” इति ।

श्लेष्मला स्वादुशीताऽऽर्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली॥ सा शुष्का विपरीताऽतः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः । स्वादुपाकाऽनिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा॥१६२॥ न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।

स०-आर्द्रा-अशुष्का, पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसा शीत-वीर्या गुरु स्निग्धा च । सा-पिप्पली, शुष्का अत-आर्द्राया पिप्पल्या सकाशात्, विपरीता-शीतविपर्ययेणोष्णा, गुरुविपर्य-येण लघु, स्निग्धविपर्ययस्त्वत्र नास्ति स्निग्धेत्युक्तत्वात् । तथा, वृष्या रसे कटुश्च । कटुरसत्वाच्च कटुगुरुत्वं प्राप्तमित्याह-स्वादु-पाका । तथा, अनिलादीन् हति, सरा च । एवविधामपि ता-पिप्पली, नालार्थं युञ्जीत, रसायनविधिं विना । पिप्पली वर्धमानादिरसायनविधान एवानिश्चयेनोपयुञ्जीत ।

आ० २०-आर्द्रपिप्पलीगुणानाह-श्लेष्मलेति ।

शुष्कपिप्पलीगुणानाह-सा शुष्केति । अत-आर्द्राया, विपरीता-श्लेष्मघ्नी उष्णा लघुश्च । विपरीताद्रक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति वचनम्, तिक्तादिकेषु प्राप्तेषु रसे कटुरिति, वैप-रीत्यादेव श्लेष्मघ्नत्वे सिद्धे पुनः श्लेष्मग्रहणं च नियमार्थम्, अनिलश्लेष्मघ्नयेव, न पित्तघ्नी । ननु, पित्तघ्नत्वशङ्कैव कुत ? इति चेत्, “कटुका पिप्पली पित्तं शमयति, शीतवीर्य-त्वात्” इति सुश्रुतवचनात् (सू अ ४०।५) । सुश्रुत-वचनस्य का गति ? इति चेत्, आर्द्रा पिप्पली । तस्या

कटुत्वं कुत ? इति चेत्, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । स्वादु-वो-क्तिस्त्वतिशयार्था । सुश्रुतस्याप्यार्द्राविषयत्वमभिप्रेतम् । यत आह (सु सू अ ४६।२२३)-“तेषु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा । शुष्का कफानिलघ्नी सा वृष्या पि-त्तप्रकोपिणी ॥” इति । उक्तं च साधवकारेण-“सा पित्त-शमनी पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना । शास्त्रकारेण निर्दिष्टा सा सत्यं पित्तकोपिनी । यद्वाऽऽर्द्रा पित्तशमनी शुष्का पित्तप्रको-पिणी ॥” इति ।

पिप्पल्या अतिसेवां निषेधति-न तामिति । चरकाचार्येण त्वत्रोपपत्तिरुक्ता (वि अ १।१८)-“अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः । तद्यथा-पिप्पली क्षारो लवणमिति । पिप्पल्यो हि-कैटुका सैत्यो मधुरविपाका गुर्वी नात्यर्थं स्निग्धोष्णा प्रहेदिन्यो भेषज-भिमतार्थं सत्यं शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति । आपातभद्रा प्रयोगसंममसाद्रुण्यादोषसञ्चयानुबद्धा । सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रहेदिन्येवात् श्लेष्माणमुत्केशयन्ति, औष्ण्यात्पित्तम् । न च वातप्रशमायोपकल्पन्ते, अल्पस्नेहोष्णभावात् । योगवाहिन्यं खलु ता भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीनात्युपयुञ्जी-त ॥” इति ।

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ॥ १६३ ॥ रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ।

स०-नागर-शृङ्गवेर, दीपनादिगुणयुक्तम् । ग्राहि-विद्विब-न्धकृत् । तथा, हृद्यम् । विबन्धनुत्-स्रोतं शुद्धिकृत् ।

आ० २०-शुण्ठीगुणानाह-नागरमिति । नागर-शुण्ठी । ग्राहि-मलानाम् । विबन्धनुत्-वायो ।

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥ १६४ ॥ स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।

स०-आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव । एतच्च त्रयं-मरिचपि-प्लीशुण्ठ्याख्यं, त्रिकटुकसज्ञं स्थौल्यादीन् जयेत् ।

आ० २०-आर्द्रकगुणानाह-तद्वदिति । तद्वत्-नागरवत् । सङ्गहे त्वनयोर्विशेष उक्त (सू अ ७)-“आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी सस्कारेण लघ्वीयसी ।” इति, “आम ग्राहितरं तत्र नागरीकृतमार्द्रकम् ।” इति च ।

मरिचादित्रयस्य सज्ञा कुर्वन् गुणानाह-एतच्चेति । एत-त्रयं-मरिचपिप्पलीनागराख्यं त्रिकटुकसज्ञम् । तच्च स्थौल्या-दीजयेत् । आर्द्रकस्य नागरादभिन्नत्वान्मरिचादित्रयं गृह्यते । चविकापिप्पलीमूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ॥ १६५ ॥

१ ‘या अपि नि’ ख घ । ‘शङ्कानिबी’ झ । २ ‘गन्धि चैतत्’ चि क । ३ ‘ष्ण नातिपित्तल’ ख, घ झ । ४ ‘नात्युपयु’ ट । ५ ‘मृदुशीत’ स सु ।

१ ‘यार्द्रम्’ क ग न । २ ‘तेपा’ म सु । ३ ‘पित्ताविरोधिनी’ स सु । ४ ‘तमन्येभ्यो’ क ग न । ५ ‘कटुरसा’ क ग न । ६ ‘सन्त्यो’ क ग । ७ ‘गुर्वीऽत्यर्थ’ क ग न । ८ ‘भिषजामभि’ क ग न । ९ ‘श्च । ता सद्य शुभा’ स च । १० ‘समसाद्रु’ ग स च । ११ ‘बन्धा’ स च । १२ ‘न्यस्तु खलु भ’ स च ।

स०-चविकापिप्पलीमूल मरिचात् स्तोकविशेष गुणेर्भवति-
कटुरसविपाक कफघ्न लघूष्णवीर्यं चेत्यर्थः । गुणशब्देन रसवि-
पाकादयोऽपि पारतन्त्र्याद्ब्रह्मन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरु-
लघ्वादयः, व्याप्तेर्न्यायात् ।

आ० र०-चव्यपिप्पलीमूलयोर्गुणानाह-चविकेति ।
चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शः कृमिकुष्ठहा ।

स०-चित्रको-दहनसज्ञः, अग्निसमः पाके-अत्यन्तोष्ण-
इत्यर्थः । तथा, शोफादीन् हन्ति ।

आ० र०-चित्रकगुणानाह-चित्रक इति । पाके-पाचन-
क्रियायाम्, अग्निसमः-अग्निवत्, आमादीन् पचतीत्यर्थः ।
पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥ १६६ ॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं पौष्टिकम् ।

स०-एतच्च-पूर्वोक्तः, मरिचरहित-पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्य-
चित्रकशुण्ठ्याख्यः, पञ्चकोलसज्ञः स्मृतः वैद्यके तन्त्रे । तथा,
गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च ।

आ० र०-पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
पञ्चकोलकमिति । एतत्-त्रिकटुकं चविकादित्रयं च, मरि-
चरहितं पञ्चकोलकसज्ञम् । गुल्मादिघ्नं चात्यन्तमग्नेर्दीपनं च ।
विल्वकाशमर्यतर्कारीपाटलाटिण्डुकैर्महत् ॥ १६७ ॥
जयेत्कषायतिकौष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।

स०-विल्वदीनामुपलक्ष्येणार्थे तृतीया । विल्वदिभिरुपल-
क्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत् । तच्च कषायतिकरसमुष्ण-
वीर्यं च । विल्वः-श्रीफलम् । काशमर्य-गम्भारी । तर्कारी-अर-
णिका । पाटला-ताम्रपुष्पा । टिण्डुक-स्योनाकः । महत् गुरु-
बृहत् अनल्पमिति पर्यायाः ।

आ० र०-विल्वदिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
विल्वेति । विल्वदिपञ्चक-महापञ्चमूलान्यः, कषायादिगुण-
च । विल्वः-श्रीफलः । काशमर्य-श्रीपर्णी । तर्कारी-अग्नि-
मन्थः । पाटला-वसन्तदूती । टिण्डुक-स्योनाकः ।

ह्रस्वं बृहत्शुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ १६८ ॥
खादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।

स०-पञ्चमूलमिति वर्तते । ह्रस्वः कनीयो लघुः अल्पमिति
पर्यायाः । बृहतीद्वय-क्षुद्रबृहती महाबृहती च । अशुमतीद्वय-
शालिपर्णी *पृष्ठिपर्णी च । गोक्षुरको-भक्षटकः । इदं ह्रस्वः पञ्च-
मूलं खादुपाकरसं नातिशीतं नात्युष्णं सर्वदोषजित् । [गोक्षु-
रादिभिः पञ्चभिर्लघु द्वितीयं पञ्चमूलम् ।]

आ० र०-बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
ह्रस्वमिति । बृहत्यादिपञ्चक-ह्रस्वपञ्चमूलसज्ञः, खादुपाकादि

१ 'विशेषगुण' गु' ठ । २ 'मेतत्तु' क ज । ३ 'लघु' आ ।
४ 'टण्डु' ठ । ५ 'तीक्ष्णोष्ण' क ज । ६ 'लक्षणे' ठ ।
*७ 'पृष्ठिपर्णी' ठ ड ज । 'पृष्ठपर्णी' ख घ झ । ८ 'भक्षकण्टक'
ठ । 'त्रिकण्टक' ट । ९ [ ] इ-ड पुस्तक एव । *१० 'पञ्च-
मूल' क ग ज ।

गुणः च । बृहतीद्वय-व्याघ्री सिंही च । अशुमतीद्वय-शालि-
पर्णी *पृष्ठिपर्णी च । गोक्षुरक-त्रिकण्टकः । नातिशब्दोऽत्र
निषेधे, न त्वीपदर्थे, शीतोष्णयोरेकत्रानवस्थानात्, अनु-
ष्णाशीतमित्यर्थः । सुश्रुतेन तु गोक्षुरस्थाने एरण्डं पठितं ।
बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु ॥ १६९ ॥
मध्यमः कफवातघ्नः नातिपित्तकरः सरम् ।

स०-बलादिभिः पञ्चभिर्मध्यमः पञ्चमूलम् । एतच्च कफवा-
तघ्नः नातिपित्तकरः सरः च । [बलादिभिः पञ्चभिस्तृतीयं पञ्च-
मूलम् ।]

आ० र०-बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-ब-
लेति । बलादिपञ्चक-मध्यमपञ्चमूलान्यः, कफघ्नान्नादिगुणः च ।
बला-वाट्यालकः । पुनर्नवा-वर्षाभूः । एरण्ड-पञ्चाङ्गुलः ।
शूर्पपर्णीद्वय-सुद्वर्णी मापपर्णी च ।

अनुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह-

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ॥ १७० ॥
जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ।

स०-अभीरुवीरादिभिः पञ्चभिर्जीवनाख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्या-
दिगुणयुक्तम् ।

आ० र०-अभीर्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-
अभीर्विति । अभीर्वादिपञ्चक-जीवनपञ्चमूलसज्ञः, चक्षुष्या-
दिगुणः च । अभीरु-शतावरी । वीरा-काकोली । जीव-
न्ती-शाकप्रवरा । जीवकर्षभकौ-खनामप्रसिद्धौ ।

पञ्चमः पञ्चमूलमाह-

तृणाख्यं पित्तजिह्वार्भकासेक्षुशरशालिभिः ॥ १७१ ॥

इत्यौषधवर्गः ।

स०-तृणसज्ञं पञ्चमूलं दर्भकासेक्षुशरशालिभिः । तच्च पित्त-
जित् । सङ्ग्रहे त्वविक्रमुक्तम् (सू अ १२) । यथा-"सुवर्णं
वृहणं स्निग्धं मधुरं रमपाकयोः । विषदोषहरं शीतं स्रक्षाय रसा-
यनम् ॥ रूपं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम् । वैयस्यं
स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥ ताम्रं सतिक्तमधुरं कषाय-
लेखनं लघुः । कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥ कास्यं क-
षायानुरसं विशदं लेखनं सरम् । दृष्टिप्रसादनं रुक्षं तिक्तं पित्त-
कफापहम् ॥ सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुलकृमिवातनुत् । लेखनं
पित्तलं किञ्चित् त्रपु, सीसं च तद्गुणम् ॥ चक्षुष्यं कृष्णलोहं तु क-
षायं खादुं तिक्तकम् । लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥
(*गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित् । तद्वर्तीक्ष्णं विशे-
षेण तद्विकाशिं सुदुर्जरम् ॥ पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः ।)
मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैडूर्यस्फटिकादिकम् ॥ मणिरत्नं सरं शीतं

१ 'एण्डै' ख घ झ स मू । २ 'सूर्य' अ आ । 'सूर्य' क
ग ज । ३ 'च' अ आ ख घ झ स ङ । ४ 'लघु' स ङ । ५ 'च'
ठ । ६ इमे सङ्ग्रहलोकाः पुस्तके न वर्तन्ते । ७ 'वयस्य' स
ट । *८ ( ) इति पाठः, ट ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

कषाय स्वादु लेखनम् । चक्षुष्य धारणात्तु पाप्माऽलक्ष्मीविषापहम् ॥ सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदञ्जनात् । शङ्कोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुत्यक कटु सक्षारं कषाय विशद लघु । लेखन भेदि चक्षुष्य कण्डूकृमिविषापहम् ॥ विशदो गैरिक स्निग्ध कषायमधुरो हिम । कफघ्नी तिक्तकटुका मनोहा लेखनी सरा ॥ स्निग्ध कषायकटुक हरिताल विषप्रणुत् । कषायमधुर शीत लेखन स्निग्धमञ्जनम् ॥ रक्तपित्तविषच्छर्दिहिम्नाम्न द्रवप्रसादनम् । स्रोतोऽञ्जन वर तत्र तत सौवीरकाञ्जनम् ॥ कफघ्न तिक्तकटुक छेदि सोष्ण रसाञ्जनम् । (*सर्वदोषप्रशमन कासमेहक्षयापहम् ॥) कफघ्नमुष्ण कटुक शिलाजतु रसायनम् । (*तिक्तं च छेदन योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥) कषाया मधुरा रूक्षा कौसघ्नी वशरोचना । तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥ कार्व्यौ कुञ्चिकाऽजाजी कबरी वान्यतुम्बर । अन्नगन्धहर रुच्य दीपन कफवातजित् ॥ बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम् । तद्वच राजिका (विघ्नसादनी दीपनी परम् ॥ शूलाटोपहरा) रुच्या, दीप्यक कोष्ठशूलजित् । अह्वया सर्षपा स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिता ॥ शताह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणव । एलैलवालुसरलत्वग्वाग्रनखचोरका ॥ लघूष्णा कटुका पाके कफवातनिवर्हणा । सैर्यकस्तिक्तमधुर स्निग्धोष्ण कफवातजित् ॥ बस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो गोक्षुरको हिम । पाचन कफपित्तघ्न तिक्तं शीत विषाद्वयम् ॥ कफघ्न तिक्तकटुक मुस्त सङ्गाहि पाचनम् । तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी ॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत् । तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिम्बपर्पटौ ॥ निम्बस्तिक्तो हिम कुष्ठकृमिपित्तकफापह । महानिम्ब परग्राही कषायो रूक्षशीतल ॥ गुग्गुलु पिच्छिल स्पर्शे विशदोऽभ्यवहारत । सखादु सकटुस्तिक्त सकषायो रसायनम् ॥ व्रण्य स्वर्य कटु पाके रूक्ष सूक्ष्मोऽग्नि दीपन । क्लेदमेदनिलश्लेष्मगण्डमेहापचीकृमीन् ॥ पिटिकाग्रन्थिशोफाश्च हन्त्युष्ण स्रसनो लघु । शङ्खपुष्पी सरा तिक्ता मेघ्या कृमिविषापहा ॥ कटुतिक्तोष्णमेगुरु स्निग्ध वातकफापहम् । पित्तास्रविषतृड्दाहकृमिघ्न गुरु रूक्षणम् ॥ सर्व सतिक्तमधुर चन्दन शिशिर परम् । लघु रक्त, तथोशीर वातल पाचन च तत् ॥ ज्वरातिसारवमधुररक्तपित्तकफापहम् । मधुक रक्तपित्तघ्न व्रणशोधनरोपणम् ॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्य खरवर्णकृत् । कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे ॥ प्रलेपाजयत कण्डू शोफ दुष्टव्रण विषम् । प्रपौण्डरीक चक्षुष्यं शिशिर व्रणरोपणम् ॥ कषायमधुर तिक्त रक्तपित्तप्रसादनम् । बलात्रयं स्वादु वृष्य स्निग्ध शीत बलप्रदम् ॥ तत्र नागाऽधिक बल्या क्षतक्षीणहिता

गुरु । ताम्बूल कटु सक्षार रुच्यमुष्ण कफप्रणुत् ॥ भेदि सम्मोहकृत्पूग कषाय स्वादु रोचनम् । जातिपत्री कटुफल कङ्कोलकलवज्जकम् ॥ लघु तृष्णापह हृद्य वक्रदौर्गन्ध्यनाशनम् । सखादु तिक्तस्तृष्णाघ्न कर्पूरछेदनो हिम ॥ लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परम् । कषायमधुर शीत पत्र पित्तकफास्रजित् ॥ तद्वद्वकुलपुत्रागकुमुदोत्पलपाटलम् । सचम्पक ततो न्यून गुणै कोरण्टकिशुरुम् ॥ मालतीमल्लिकापुष्प तिक्त जयति मारुतम् । विषैपित्तकफात्राग सिन्दुवार च तदुणम् ॥ कफघ्न कैतक तिक्त गैरीष विषहारि च । वातलं पुष्पमागस्य कषाय कफपित्तजित् ॥ बन्धूक श्लेष्मल ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुम व्रणशोधनम् ॥ अवलुगुजैडगजज बीज वातकफप्रणुत् । आस्या वैर्णश्लेष्ममेद सौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अतोऽध्वाऽग्निबलायूषि कुर्याच्चङ्क्रमण सुखम् । मारुतस्यानुलोम्य च खुडस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसज्ञ पादत्र वलकृच्छुकल तथा । वर्ण्य नेत्रहित छत्र वातवर्षातपापहम् ॥ प्रवात रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृदाहृद्भ्रमान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवार्तमतोऽन्यथा ॥ प्रागवायुरुष्णोऽभिध्यन्दी त्वग्दोषाशौविषकृमीन् । सन्निपातज्वरश्वाससमवायुं च कोपयेत् ॥ याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतः खौदुकषायक । कषाय पश्चिमो रूक्षो लघुर्नातिविदह्यते ॥ वातकृत् कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमापह । स्निग्ध शीतो लघु सात्म्य उत्तर षड्सोऽनिल ॥ ऐशान कर्दुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुत । अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमतृद्वेददाहमूर्च्छाविवर्णता । कुर्यात्पित्तास्रवह्नीश्च, छाया त्वेतान्यपोहति ॥ तमः कषायकटुक, ज्योत्स्ना मधुरशीतला ॥” इति ।

आ० २०-दर्भादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-तृणाख्यमिति । दर्भादिपञ्चक तृणपञ्चमूलसंज्ञं पित्तजिह्व । दर्भ - कुश । काश-काशेशु । इक्षु-गुडदण्ड । शरो-मुञ्ज । शालय-स्वनामप्रसिद्धा । सङ्ग्रहे तु (सू अ १२)-“भजशृङ्गी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽमृता । बह्याख्य कण्टकाख्य तु श्वद्व्याभीरुसैर्यकै ॥ सहिस्त्राकरमर्दकै सर्वदोषहरे च ते । सुवर्णं बृहण स्निग्ध मधुर रसपाकयो ॥ विषदोषहर शीत सकषाय रसायनम् । रूप्यं स्निग्ध कषायाम्ल विपाके मधुर सरम् ॥ वयस स्थापन शीत लेखन वातपित्तजित् । ताम्र सतिक्तमधुर कषाय लेखन लघु ॥ कटुपाकरस शीत रोपणं कफपित्तजित् । कांस्य कषायानुरस विशद लेखन सैरम् ॥ दृष्टिप्रसादन रूक्ष तिक्त पित्तकफापहम् । सतिक्तलवण भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत् ॥ लेखन पित्तल किञ्चित् त्रपु, सीस च तदुणम् । चक्षुष्य

- १ 'धारयेत्पाणौ' ठ । २ 'कटुक क्षार' ठ । ३ 'कफघ्नी' ठ । ४ 'कारव्य' ठ । ५ 'दुतीक्ष्णोष्णा' ठ । ६ ( ) इति पाठ, ट पुस्तके नोपलभ्यते । ७ 'साधनी' ठ । ८ 'रहदाह' ठ । ९ 'मगरु' ट । १० 'खादु क' ठ । ११ 'क्लेदघ्न' ट । १२ 'वालक' ठ स द्व । १३ 'नागवला' ट, स द्व ।

- १ 'गैस्तद्वच कि' ट । २ 'छिन्धात्पित्तकफानाह सि' ट । ३ 'वर्णबलश्लेष्मसौ' ट । ४ 'प्रवातो' ट स द्व । ५ 'तस्ततो' ट स मू । ६ 'सकास वा' ट । ७ 'खादु' ठ । ८ 'दुतिक्तोष्ण' ठ । ९ 'बलाख्य' क ख ग, घ ञ । १० 'लघु' स द्व ।

कृष्णलोह च कषाय स्वादु तिक्तकम् ॥ लेखन वातल शीत
कृमिपित्तकफप्रणुत् । कृष्णलोह-लोहम् । [*गात्रशोथित्य-
पालित्यपाण्डुं शोषशोफजित् ॥ तद्वृत्तीक्ष्ण विशेषेण तद्वि-
काषि सुदुर्जरम् । पद्मारागमहानीलपुष्परागविदूरका ॥]
मुक्ताविदुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्न सर शीत
कषाय स्वादु लेखनम् ॥ चक्षुष्य धारणात्तत्तु पाप्मालक्ष्मी-
विषापहम् । [*धन्यमायुष्यमोजस्य हर्षोत्साहकर शिव-
म् ॥] सक्षार उष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदञ्जनात् । शङ्खो-
र्द्धिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ ॥ तुल्यक कटु सक्षार
कषाय विशद लघु । लेखन भेदि चक्षुष्य कण्डूकृमिविषा-
पहम् ॥ विशदो गैरिक स्निग्ध कषायमधुरो हिम ।
कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्रा लेखनी सरा ॥ स्निग्ध कषा-
यकटुक हरिताल विषप्रणुत् । कषाय मधुर शीत लेखन
स्निग्धमञ्जनम् ॥ रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माञ्ज इक्षुप्रसादनम् ।
स्रोतोऽञ्जन वर तत्र तत् सौवीरकाञ्जनम् ॥ कफघ्न तिक्त-
कटुक छेदि सोष्ण रसाञ्जनम् । सर्वदोषप्रशमन कासमे-
हक्षयापहम् ॥ कफघ्नमुष्ण कटुक शिलाजतु रसायनम् ।
तिक्त च छेदन योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ॥ [*विशेषात्
कृच्छ्रमेहार्श पाण्डुशोफकफापहम् ।] कषायमधुरा रूक्षा
कासघ्नी वशरोचना ॥ तुंगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा
हिमा । कारव्यौ कुञ्जिकाजाजी कबरीधान्यतुम्बर ॥ अन्नग-
न्धहर रुच्य दीपन कफवातजित् । कारव्यौ-शतपुष्पाद्वयम् ।
कुञ्जिका-कृष्णजीरकम् । बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा
परम् ॥ तद्वच्च राजिका [*विज्रसादनी दीपनी परम् । शूला-
टोपहरा] रुच्या, दीप्यक कोष्ठशूलजित् ॥ अहद्या सर्षपा-
स्निग्धा बाष्पिकावच्च कीर्तिता । शताह्वाकुष्ठतगरसुरदा-
रुहरेणव ॥ एलैलवाँलसरलत्वग्वाघ्ननखचोरका । लघूष्णाः
कटुका पाके कफवातनिबर्हणा ॥ सैर्यकस्तिकमधुर स्निग्धो-
ष्ण कफवातजित् । बस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो गोकुशुरको
हिम । ॥ पाचन कफपित्तघ्न तिक्त शीत विषाद्वयम् । कफघ्न
तिक्तकटुक मुस्त सङ्गाहि पाचनम् ॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी
ग्राहिष्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वरतृददाहकामलावात-
रक्तनुत् । तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिम्बपर्पटौ । निम्ब
स्तिको हिम कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥ महानिम्ब पर ग्राही
कषायो रूक्षशीतल । गुग्गुलु पिच्छिलैः स्पर्शे विशदोऽभ्य-
वहारत ॥ सस्वादु सकटुस्तिक, सकषायो रसायनम् ।

१ 'कृमिकुष्ठक' स द्र । * [ ] एतच्चिह्नान्तर्गता सङ्ग्रह-
श्लोका केषुचिदपि हेमाद्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यन्ते । २ उदधि
मल-समुद्रफेन । ३-४ 'षायो मधु' । 'कटुका तिक्ता म' क
ख ग घ झ ञ । ५ 'स्वादु हिध्माप्रशमन का' स द्र । ६ 'मुक्त'
क ग ञ । ७ 'तुङ्गा' ञ । 'तवक्षीरी' स मू । ८ 'कारवी'
स द्र । ९ 'साधनी' स स । १० 'वाञ्जस' स द्र । ११ 'षाण्ड-
यम्' ग । विषाद्वय-अतिविषा प्रतिविषा च । १२ 'पित्तकृमिकुष्ठ-
विषापहः ।' क ग ञ । १३ लस्पशो' क ग ञ स मू ।

व्रण्य स्वयं कटु पाके रूक्ष सूक्ष्मोऽग्निदीपन ॥ क्लेद-
मेदोनिलश्लेष्मगण्डमेहापचीकृमीन् । पिटिकाग्रन्थिशोफांश्च
हन्त्युष्ण स्रसनो लघु ॥ शङ्खपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या
कृमिविषापहा । कटुतिक्तोष्णमधुर स्निग्ध वातकफापहम् ॥
पित्तास्रविषतृददाहकृमघ्न गुरु रूक्षणम् । सर्व सतिक्तमधुर
चन्दन शिशिर परम् ॥ लघु रक्त, तथोशीर वातल पाचन
च तत् । ज्वरातीसारवमथुरक्तपित्तकफापहम् ॥ मधुक रक्त-
पित्तघ्न व्रणशोधनरोपणम् । गुरु स्वादु हिम वृष्य चक्षुष्य
स्वरवर्णकृत् ॥ कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे । प्रले-
पाज्जयत कण्डू शोफ दुष्टव्रण विषम् ॥ प्रपौण्डरीक चक्षुष्य
शिशिर व्रणरोपणम् । कषायमधुर तिक्त रक्तपित्तप्रसादनम् ॥
बलात्रय स्वादु वृष्य स्निग्ध शीतं बलप्रदम् । तत्र नागा-
ऽधिक बल्या क्षतक्षीणहिता गुरु ॥ ताम्बूल कटु सक्षार
रुच्यमुष्ण कफप्रणुत् । भेदि सम्मोहकृष्ण कषाय स्वादु
रोचनम् ॥ जातिपत्री कटुफल कङ्गोलकलवज्रकम् । लघु
तृष्णापह हृद्य वक्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्न,
कर्पूरश्छेदनो हिम । लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परम् ॥
कषायमधुर शीत पद्म पित्तकफास्रजित् । तद्वद्वकुलपुष्पाग-
कुमुदोऽपलपाटलम् ॥ सचम्पक ततो न्यून गुणैः कोरण्टकि-
शुकम् । मालतीमल्लिकापुष्प तिक्त जयति मारुतम् ॥ विष-
पित्तकफान्नाग सिन्दुवार च तद्रुणम् । कफघ्न कैतक तिक्त
शैरीष विषहारी च ॥ वातल पुष्पमागस्य कषाय कफपि-
त्तजित् । [*चातुर्थिकज्वरहर नावनेनोपयोजितम् ॥]
बन्धूक श्लेष्मल ग्राहि तद्वदेव च यूथिका । कफघ्नमुष्णवीर्य
च कुङ्कुम व्रणशोधनम् ॥ अँवल्युजैडगजज बीज वातकफप्र-
णुत् । आस्या वर्णश्लेष्ममेद सौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अतोऽध्वाऽ-
ग्निबलायूषि कुर्याच्चङ्क्रमण सुखम् । मारुतस्यानुलोम्य च
खुडस्तम्भश्रमापहम् ॥ अन्वर्थसज्ज पादत्र बलदृक्शुक्रवर्ध-
नम् । वर्ण्य नेत्रहित छत्र वातवर्षातपापहम् ॥ प्रवात रौक्ष्य
वैवर्ण्यस्तम्भकृदाहवृद्धभ्रमान् । श्रमाग्निमूर्च्छाश्च जयेदप्रवात-
मतोऽन्यथा ॥ प्रागवायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषाशोविषकृ-
मीन् । सन्निपातज्वरश्चासंमामवायु च कोपयेत् ॥ यौस्योऽ-

१ 'मगर' ञ स स । अगुरु-कृष्णागुरु । २ 'वालक' स द्र ।
३ 'पाच हत' क ग ञ । ४ 'यतिक्तमधुर' स द्र । ५ 'नाग-
वला' क ञ स द्र । ६ 'कफहारि' क ञ । ७ 'अवल्लवेडकज बीज
कटिवात' स स । ८ 'कटुत्तया' ख घ झ । 'रूक्षणम्' स मू ।
९ 'प्रवातो' सं द्र । प्रवात-प्रभूतवातस्थलम् । १० 'तस्ततो' स मू ।
'तस्त्वतो' स स । ११ 'ज्वर आसमाम' स स । १२ 'आसानाम'
क ग ञ । १३ सङ्ग्रहद्वये तु हेमाद्रिचन्द्रनन्दनारुणदत्तादिपठितद-
क्षिणपश्चिमोत्तरमारुतगुणश्लोकाभ्यां भिन्नौ सार्धद्वौ श्लोकौ दृश्येते । तौ
यथा-“पश्चिम शिशिरो हन्ति मूर्च्छां दाहं तृप विषम् । दक्षिणो
मारुत श्रेष्ठो नेत्र्योऽङ्गबलवर्द्धन ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रको-
पन । उत्तरो मारुत स्निग्धो मृदुर्भक्षुर एव च ॥ कषायानुरसः
शीतो दोषाणामप्रकोपन ।” इति ।

सृग्वातकफकृच्छीत स्वादुकषायक । कषाय पश्चिमो रूक्षो लघुर्नाति विदह्यते ॥ वातकृत् कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमापह । स्निग्ध शीतो लघु सात्म्य उत्तर षड्सो मरुत् ॥ ऐशान कटुरुक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मास्त । अम्लो विदाही नैर्ऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते ॥ आतपो भ्रमत्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णता । कुर्यात्पित्तास्रवर्ह्नीश्च, छाया त्वेतानपोहति ॥ तम कषायकटुक, ज्योत्स्ना मधुरशीतला । भवति चात्र । रसादिभेदैरिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतोऽस्ति किञ्चित् । अनौषध द्रव्यमिहावबोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥” इति । इत्यौषधवर्गः । अथ मात्रादिप्रकरणम् (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“शूकशिम्बिजपक्कात्रमासशाकफलाश्रयै । वर्णैरत्रैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥ निर्दिष्टो रसवीर्याद्यैर्यथास्व कर्मसाधने । न शक्य विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥ हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः । मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा । मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगास्तदुद्भवान् ॥ निषेध्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते । हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनम् ॥ भोजेति विषरूपत्वं तुल्याशे मधुसर्पिषी । क्षारोऽम्लरससयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥ उत्तुण्डुक्यास्तिन्दुकेन तिक्तता मधुरायते । हिङ्गुगैरिकसिन्धूत्थं गन्धवर्णरसाधिकम् ॥ पूगताम्बूलशङ्खेभ्यो वर्णगन्धरसोद्भवः । कोद्वो हन्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥ कुष्ठं तत्कार्यं पित्तलो हन्ति भल्लातकैः सह । गुडः कर्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्यभयादिभिः ॥ तृणैर्मौ सैमदनं सर्पिरप्युपदिश्यते । जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशेन मृत्यवे ॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यविषे स्थावरजङ्गमे । सक्तवो वातला रूक्षा पीतास्ते तर्पयन्ति तु ॥ विनाऽपि चोपयोगेन मणिमन्त्रादि कार्यकृत् । आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी सस्कारेण लघ्वीयसी ॥ लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिण्डकाः । भृष्ट क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः ॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्व गोधूमादपि गच्छति । लघुपित्तहरा लाजा ब्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥ सङ्ग्राहिणो लघोर्मुद्गात् कुल्माषो भेदनो गुरुः । आम ग्राहितरं तक्रं नौगरीकृतमार्द्रकम् ॥ गुडात्तोयाच्च सुतरा मूत्रलं गुरु पानकम् । गरीयो गुडदभ्युक्त रमाला चातिशुक्रला ॥ दण्डाभिमथनाद्बन्धो

गुरुणश्चातिशोफदात् । अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु ॥ सर्पिं स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत् । चक्षुष्योऽपि हि गोधूमस्तैलपक्कस्तु दृष्टिहा ॥ मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तददोषलम् । उष्णं विषीभवत्येव विषमपि माक्षिकम् ॥ दुर्भाजनस्था द्राक्षांमला दोषला च प्रजायते । श्लक्ष्णशुष्कवनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्स्वन्यथाऽगुरो । मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतोऽमेध्यः तैलः खलोऽहिमः ॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वै । दैनं श्रयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥ भूमिसात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवासिपुः । क्षारं प्राच्येषु, मत्स्यास्तु सैन्धवेष्वाश्रमकेषु तु ॥ तैलांम्लं, कन्दमूलादि मलये, कौङ्कणे पुनः । पेया, मन्थ उदीच्येषु, गोधूमोऽवन्ति भूमिषु । बाह्वीका बाह्ववाक्षीना शूलीका यवना शकाः । मासगोधूममार्द्राकशस्त्रवैश्वानरोचिता ॥ देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मासं च कस्यचित् । पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः ॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम् । अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया ॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि । ससनं सैत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित् ॥ मन्दाम्भिर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हिमे । विषमेनापि पयसा देहेऽहेर्वद्धते विषम् ॥ स्थूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते । तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु ॥ वातहृत्त्वेऽपि मृद्रीकाखर्जूरं कोष्ठवातकृत् । नातिपथ्यं शिखी पथ्यं श्रोत्रस्वरवयोदशाम् ॥ दृष्टे स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् । पयः स्वादु सरं शीतं, विपरीतं ततो दधि ॥ कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् । पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत् ॥ तक्रं ग्राहि कषायांम्लमम्लमेव तु भेदनम् । धातकीगुडतोयानि कारणं मद्यं शुक्तयोः ॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धान्मललवणा हिता । उदमन्थदिवास्त्रमौ ग्रीष्मादन्यत्र गार्हितौ ॥ सैमयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः । ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः ॥ रसायनं काकमाची सद्यः, पर्युषिता विषम् । मूलकं दोषजिह्वालं, विपरीतं तु कन्दवत् ॥ ज्वरे पेया कषायाश्च सर्पिं क्षीरं विरेचनम् । षडहं षडहं युज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सिते । निषिद्धमपि निर्दिष्टं बस्तिरशंसकुष्ठिनो ॥ ज्वरे तुल्यतुदोषत्वं प्रमेहे तु-

१ 'हश्रमा' ख घ झ । २ ऐशानाग्नेयनैर्ऋत्यवायव्यमारुतगुणश्लोकस्तु सङ्ग्रहद्वये नैवोपलभ्यते । ३ 'दिलक्षणम्' ख घ झ । ४ 'फलौषधे' इति क ख ग घ झ ज पुस्तकेषु पलब्धोऽप्युक्तपाठः, औषधानां सङ्ग्रहे द्वादशाध्याये पठितत्वात् । ५ 'रप्येकदे' ग । 'रन्नेकलेशो' क ज । ६ 'साधनै' क ग ज । ७ 'भजतो' ख घ झ स मू । ८ 'मधुरो भ' क ख ग घ झ ज । ९ 'ण्डक्या' स द । १० 'स्तिण्डुकेन' ख घ झ । ११ 'हृष्य' स मू । १२ 'लये' स स । १३ 'समयन' ग ज । समदन-समधूच्छिष्टम् । १४ 'पिण्डका' स द । १५ 'तत्खलीकृतमन्यथा' क ज स मू ।

१ 'स्निग्धसिद्ध त्वदोषलम्' क ग ज स मू । २ 'च' ख घ झ । ३ 'दक्षि' स स । ४ सैन्धवेषु-सिन्धुदेशेषु । ५ पलवा' क ग ज । ६ 'च' क ग ज । ७ 'मन्दोऽग्नि' स द । ८ 'तरे' ख ग घ झ स द । ९ 'तत्' क ज । १० 'स्पर्श' ख घ झ । ११ 'सुक्तयो' क ग ज । १२ 'शमयोगे' क ग ज । १३ 'रूक्षस्नेह' ख घ झ स मू । 'रौक्ष्ये स्नेहे बले क्रम' स स । १४ 'रसायनी' ख घ झ स मू । १५ 'पेया' ख घ झ स मू । १६ 'षडहे षडहे' क ग ज । १७ 'रोगबला' स मू । १८ 'स्ने' क ग ज ।

ल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतव ॥ आ-
श्रोतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् । अञ्जन पक्कदो-
र्षस्य प्रतिश्याये च नावनम् ॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे शिरामोक्षो
विधीयते । दुष्टास्त्रसम्भवेऽपीष्टो नास्त्रपित्ते शिराव्यध ॥ अ-
पथ्य पथ्यमप्यन्न निशाया नेत्ररोगिणाम् । अहिता सक्तव
शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणौ ॥ गुल्मिन क्षीरदध्यादि हपु
षादियुत हितम् । वातल वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव मद्य मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् । घृतमानूपदेशोऽथ
हेमन्ते च बलाधिकम् ॥ आलस्यगौरवे रूप वातजेऽपि
ज्वरे पुर । स्वेदैर्याति शम दाह प्रायो लघुनपानज ॥
दिवास्त्रमाज्जरा याति भुक्तमन्येद्युरथ न । कोष्ठे रुद्धोऽग्निः-
द्राद्युर्मेदसाऽशोभिरग्निर्हेतुः ॥ दुष्पान दुर्जर सर्पिर्दीर्घेन च पयो-
ऽन्यथा । सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकाना समुद्भव ॥ ते
तैरेव पुनर्दष्टा सद्यो जहति जीवितम् । स्वयमेव विष तीव्र
तान् पुनर्नातिबाधते ॥ सर्वाङ्गव्यापि तेषा च शुक्रवत् सस्मृत
विषम् । तन्मासमुपयोगाय मासवर्गे च पठ्यते ॥ छर्दिघ्नी
मक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत् । कफे लङ्घनसाध्येऽपि
कर्तारि ज्वरगुल्मयो ॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घन न संम-
मतम् । सर्वथा दोषजित्कृत् ग्रहण्या, दोषकृद्गणे ॥ पीनस-
श्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते । इत्येतेऽन्ये च बहव सूक्ष्मा
दुर्लभहेतुका ॥ धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषा निर्दिशि-
तम् । दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान् ॥ न शास्त्र-
मात्रशरणो न चानालोचितागम ।” इति ।

सम्प्रति सुखग्रहणधारणार्थं सङ्ग्रहलोकमाह-

शूकशिम्बीजपक्वान्मांसशाकफलौषधैः ।

वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्योपयोगिकः ॥१७२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थानेऽन्नस्वरू-
पविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स०-शूकधान्यादिभिर्वर्गितै -वर्गीकृतै , अयमन्नस्य लेश -
एकदेश स्तोकमात्रो, निर्दिष्ट । किम्भूत ? नित्योपयोगो विद्यते
यस्य स नित्योपयोगिक, सदोपयोगवानित्यर्थ । मात्रायोग-
कियादेशकालावस्थादिविशेषाच्चोक्तानामपि द्रव्याणामन्यथात्वं
दृष्टम् । यथा-“तिलशो निषेव्यमाण विषमपि सञ्जायतेऽमृतसमा-

१ ‘दोषे च प्र’ क ग ज । २ ‘नातिवृद्धेऽपि’ क ग ज ।
३ ‘हिणाम्’ क ग ज । ४ ‘त्रिजित्’ ख घ झ । ५ ‘दाप
नीय प’ क ग ज । ६ ‘मुश्नन्ति’ स मू । ७ ‘सश्रित’ ख घ झ ।
‘ससृत’ स द्र । ८ ‘वर्गेषु’ क ग ज । ९ ‘विष्टा वामये-मक्षिकैव
तु’ क ग ज । १० ‘साध्ये तु’ क ग ज । ११ ‘समञ्जसम्’ क ज
स मू । १२ ‘सर्वदा’ क ग ज । १३ ‘हेतव’ क ज । १४ ‘नि-
दर्शनम्’ ख घ झ । १५ ‘वाऽना’ ख घ झ । १६ ‘नित्योपयो-
गिक.’ अ. हेमाद्रिः । १७ ‘कालवयोवस्थाविशे’ ट. । ‘कालादि’ ठ ।

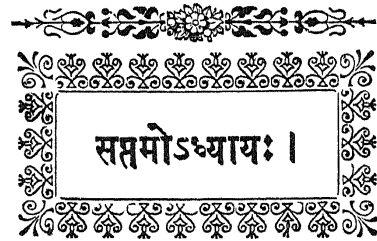
नम् । भल्लातक सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहन्ति ॥ सस्कारेण
लघुभ्य सक्तुभ्य सिद्धपिण्डिकां गुरव । मरुवासिषु तु सात्म्य
दविपीलुशमीकरीणाम् ॥ घृतदुग्धैर्हेमन्ते मन्दाग्नि कफोत्तरो
भवेत्प्राय । दधिदुग्ध वातघ्न तदजात वातकृद्भवति ॥ रेचन-
मपि च क्षीर गव्यं सङ्गाहि कस्यचिद्भवति ।” इति । तस्मादे-
वमादि स्वर्तुर्ध्वोह्यम् । शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभयात्स्पष्ट
कृत्वा नोक्तम्, प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थानेऽन्नस्वरू-
पादिविज्ञानीयोऽध्याय षष्ठ ॥ १६ ॥

आ०र०-अध्यायार्थमुपसहरति-शूकशिम्बीजेति । अन्न-
शब्देनाहारोपयोगीनि द्रव्याणि, तेषा लेश -एकदेश । उप-
योगमर्हति-औपयौगिक । नित्य-सर्वकालमौपयोगिको
नित्योपयोगिक । यस्य तु कादाचित्क उपयोग स नोक्त,
ग्रन्थविस्तरभयात् । वर्गितै -वर्गीकृतै, शूकजादिभि प्रकर-
णमेदैरित्यर्थ ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

अन्नस्वरूपविज्ञान सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अन्नपानस्वरूप शरीरसन्धारणार्थं प्रागुक्तम् । पथ्यमपि
चान्नपान विषाद्युपहत रोगाय मृत्यवे वा सम्पद्यते, अतस्तद्वै-
क्षार्थमध्यायोऽयमारभ्यते-

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-अन्नस्य रक्षा-अन्नरक्षा । सोपदिष्टो यत्राध्याये, सोऽप्यु-
पचारादन्नरक्षेत्युच्यते । यथा,-विशुपालवध काव्यमिति । शेष
व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम् ।

१ ‘पिण्डिका’ ट । २ ‘सिष्वतिसात्म्य’ इति कचित् ।
३ ‘घृतदुग्धे हे’ ठ. । ‘घृतदुग्ध हेमन्ते मन्दाग्नि कफोत्तरो भ’
इति कचित् । ४ ‘दीप्तोऽग्नि’ ट । ‘मन्दाग्नि समीरणकफोत्तरो भ’
ठ ड । ५ ‘सत्क्षीर’ ट. । ६ ‘बुध्योह्यम्’ ट । ‘बुध्यैवाभ्यूह्यम्’
ठ. । ७ ‘वर्गिकै’ ग । ८ ‘अन्नज्ञानप्रकरण’ ख घ झ ।
९ ‘भवति’ ड । १० ‘द्रक्षणाध्या’ ट ठ । ११ अयमन्नरक्षा-
ध्यायश्चरके सू० ११२१२६ अध्यायेषु शा० ८ अव्याये सि०
१२ अव्याये च, सुश्रुते सू० २०१३४ अध्याययो शा० ४
अध्याये चि० २४ अध्याये क० १ अव्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
सू० ८१९ अध्याययोश्चास्ति वर्णित । १२ ‘सोपदेश्या’ ठ. ।

आ० २०-अन्नरक्षाध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति ।
यत पूर्वयोरध्याययोराहार उक्त । स चारक्षितो रोगहेतु ,
अतो रक्षा वक्तव्या । सा चास्मिन्नध्याये, अत एवायमन्नर-
क्षाख्य ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ॥ १ ॥

स०-राजा-नृप , प्राणाचार्य-वैद्य, राजगृहासन्ने निवेशये
त्-आवासयेत् । एव सति यो गुण स्यात्तमाह-सर्वदेत्यादि ।
सर्वदा-सर्वकाल रात्रिदिवसमेव, नृपभवनसमीपस्थित स-
वैद्य, सर्वत्र-अन्नपानशयनमाल्यादौ, प्रतिजागृवि-दत्ताव
धानो भवति ।

आ० २०-अन्नरक्षा च विषविर्द्धाविधिसेवनशयन-
सम्भोगेभ्य । ते च राज्ञ प्रायेण सम्भवन्ति, तेभ्यश्च रक्षा
वैद्याधीना । तस्माद्राज्ञो वैद्यसन्निधि विधत्ते-राजेति । प्रा
णाचार्य-वैद्यम्, एव-सन्निधौ संत्याम्, स-वैद्य, सर्वदा-
सर्वेषु कालेषु, सर्वत्र-सर्वेषु कार्येषु, प्रतिजागृवि-प्रतिपदार्थ
जागरूक सम्यगवहितो भवति ।

ननु, किमेवं क्रियते ? इत्याह-

अन्नपानं विषाद्रक्षेत्रिशेषेण महीपतेः ।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः ॥ २ ॥

स०-महीपते सम्बन्धयन्नपान विषात्-विषसस्पर्शात्, वि-
शेषेण-अतिशयेन रक्षेत् । अन्नपानमित्युपलक्षणम् । शयनव-
स्त्रगन्धरत्नमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात् । ननु, किमिति नृपा-
न्नपानादि विशेषेण रक्षेत् ? इत्याह-योगेत्यादि । योग-अन्नव-
स्त्रादिभि सम्बन्ध । क्षेम-तेषामन्नादीना चौराद्युपद्रवरक्ष-
णात् । द्वावप्येतौ तदायत्तौ-नृपायत्तौ स्याताम् । क्षेमशब्दोऽर्थ-
र्चादि । धर्माद्या इति धर्मार्थकाममोक्षा । यन्निबन्धना-यो-
गक्षेमनिबन्धना ।

आ० २०-अथ विषरक्षा । वैद्यस्य विषादन्नपानरक्षा
विधत्ते-अन्नपानमिति । स इत्यनुवर्तते । विशेषेण-अन्यप-
दार्थेभ्य, अन्यनररक्षातो विशेषतो राज्ञ, अन्नपान रक्षेत् ।
कुत ? यत. योगक्षेमौ तदायत्तौ, तस्य-राज्ञोऽधीनौ । अलब्ध-
लाभो-योग । लब्धपरिपालन-क्षेम । कीदृशौ तौ ? यन्निब-
न्धना धर्माद्या, -धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्माद्योगक्षेमौ साध-
नम्, तयोश्च राजा, तत सोऽतिशयेन विषादिभ्यो रक्षणीय ।

सम्प्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह-

ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्त्राव्यतामिव ।

चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः ॥ ३ ॥

१ 'सरक्षा' क.ग.ज । २ 'इति रक्षा' ख घ झ । ३ 'अहो-
रात्रमेव' ड । ४ 'विरोध्यवि' ख घ झ । ५ 'सति' क.ग.ज ।
६ 'सर्वकालम्' ख घ झ । ७ 'द्यास्तन्नि' ठ । ८ 'वस्त्रमाल्या'
ट ठ । 'वस्त्राद्यपि' ट । ९ 'किमर्थ' ट । १० 'रक्ष्यम्' ट ।
'सरक्षेत्' ट । ११ 'वस्त्रादीना' ड । १२ 'तन्नि' ठ । १३ 'वैद्यश्च'
ख.घ.झ । १४ 'राज्ञ' । कुत ' ख घ.झ । १५ 'लब्धस्य प' ख घ झ ।

मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्च्छाप्रसेककृत् ।

हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्लियते चन्द्रिकाचितः ॥ ४ ॥

स०-विषवानोदन सान्द्रो-विलेप्याकार । तथा, विस्त्राव-
यितुं शक्यो-विस्त्राव्य, नेव योऽसौ-अविस्त्राव्य, तस्य भाव,
अविस्त्राव्यतामिव याति । चिरेण कालेन पच्यते । पक्वश्च
पर्युषितभक्तमुपमा यस्य स पर्युषितोपमो भवेत्, निरूष्मा स्त-
ब्धश्च सद्योऽवतारितोऽपि स्यादित्यर्थ । तस्य च भक्तस्य सम्ब-
न्धी मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहादीन् करोति । मयूरकण्ठेन तुल्यो
नानावर्णो मयूरकण्ठतुल्य, स चासावृष्मा चेति । ऊष्मा-बाष्प ।
तथा, असावोदनो वर्णगन्धाद्यैर्हीयते । आदि (घ) शब्देन रसा-
दीना ग्रहणम् । क्लियते-प्रक्लिन्नो भवति । तथा, जलमध्यक्षितै-
लबिन्दुसदृशैश्चन्द्रिकैराचितो भवति । इति चक्षुरादिभि परीक्षा ।

आ० २०-अथ सविषान्नपानलक्षणम् । तत्र ओदन
लक्षयति-ओदन इति । सान्द्र इवाविस्त्राव्यता याति-सद्र-
वोऽप्यद्रव इव स्त्रावयितु न शक्यते । पक्व पर्युषितोपमो
भवेत्-सद्यस्कोऽप्यहोरात्रोषितवन्निरूष्मा स्तब्धश्च स्यात् ।
मयूरकण्ठतुल्योष्मा-नीलबाष्प । मोहादिकर्तृत्वमूष्मसम्ब-
न्धात्, साक्षात्सम्बन्धे दोषाणां वक्ष्यमाणत्वात् । मोहो-वि-
चाराशक्ति, मूर्च्छान्तर्भूतस्यापि तस्य मूर्च्छावसानेऽप्यनुवृ-
त्त्यर्थ पृथग्ग्रहणम् । आद्यशब्दाद्रसादय । क्लियते-सम्यक्
स्त्रावितोऽपि क्लेद यत्ते । चन्द्रिकान्वित-चन्द्रिकैरन्वितो भ-
वति, -मयूरपिच्छतुल्यो जलक्षितैलबिन्दुसदृशो भवति ।

व्यञ्जनाना परीक्षामाह-

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामकाथानि तत्र च ।

हीनाऽतिरिका विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ५ ॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।

विच्छिन्नविरसा रंगाः खाण्डवाः शाकमामिषम् ६

१ 'चन्द्रका' इति कचित् । २ 'कान्वित' क घ ज । ३ 'न
च विस्त्रावयितुं शक्यते, यत पृथक्सिक्थो न भवेत् । तथा, चिरेण
पच्यते-बहुना कालेन पाक याति । स च पक्वो-निष्पन्नपाक सद्य
एव पर्युषितोपमो-दिवसान्तरितोऽतिक्रान्ताहोरात्र । मयूरकण्ठेन
तुल्य ऊष्मा-बाष्पराजिर्नानावर्ण यस्य स तथोक्त । पर्युषितोपम
इति । यथा पर्युषित भक्त निरूष्म स्तब्ध च भवति, तथा विषदू-
षित सद्योऽवतारितमपि तादृशमेव भवति । स चोपयुक्तो मोहमूर्च्छा-
प्रसेकान् करोति । मोहो-वैचल्यम् । मूर्च्छा-सन्नाश्र । प्रसेक-
श्लेष्मनिष्ठीवनम् । हीयते वर्णगन्धाद्यैरित्यादिशब्देन रसस्पर्शादि-
परिग्रह । प्रक्लिन्नो भवति । सलिलमध्यक्षितैलबिन्दुसदृशैश्चन्द्रकैश्च
पूर्णो भवति । इति कचित्पाठान्तरम् । ४ 'निरूष्मस्तब्ध' स'
ड । ५ 'स ओदनो' ड । ६ 'मये' ट ठ ड । ७ 'प्रक्षित' ड ।
८ 'चन्द्रकै' ठ ड । ९ 'म्बन्धदोषा' क ख ग घ ज । १० 'सादीना
ग्रहणम् ।' ख घ झ । ११ 'ते-क्लिन्नो निष्पद्यते सम्य' ख घ झ ।
१२ 'चन्द्रिका-जलक्षितैलबिन्दुसदृशी ।' ग । 'चन्द्रिकाचित'
झ । १३ 'वा न वा' ठ । १४ 'विच्छिन्ना' आ ठ ।
१५ 'रागखाण्डवा.' ख घ ।

स०-व्यञ्जनानि-वार्ताकादीनि दधितकदाडिमादिसंस्कृता-
नि, आशु-क्षिप्र शुष्यन्ति । तथा, ध्यामो-मलिन काथो
येषा तान्येवम् । तत्र च-तेषु व्यञ्जनवत्सु काथेषु, हीना-भु-
जादिहीना, अधिका, विकृता-शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता,
चात्मीया छाया-प्रतिबिम्ब, दृश्यते । नैव वा-कीदृश्यपि छाया
न दृश्यते । न चेदमरिष्टम्, सनिमित्तत्वात् । तेष्वेव व्यञ्जनेषु
फेनादीना सम्भव । तत्रेति प्रकृतव्यञ्जनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव ।
विशेषेण पुनर्लवणोल्बणद्रवे फेनमाला । ऊर्ध्वराजीसम्भव तु
रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति । विच्छिन्नविरसा रागा इति ।
रागा-द्राक्षादिकृता, ऋतुचर्योक्तलक्षणा, विच्छिन्ना विरसाश्च
भवन्ति । क्वचिद्रागो दृश्यते क्वचिन्नेति विच्छिन्नत्वम् । क्वचिद्रसो
दृश्यते क्वचिन्नेति विरसत्वम् । एव खाण्डवोऽपि । शाकमामिष
च विच्छिन्न-स्थाने स्थाने त्रुटितम्, विरस च ।

आ० २०-व्यञ्जनानि लक्षयति-व्यञ्जनानीति । व्यञ्ज-
नानि-सूप्यादीनि, आर्द्राण्यप्याशु विषयन्ति शुष्यन्ति-शोष
यान्ति । ध्यामकाथानि-मलिनर्द्रवाणि भवन्ति । तत्र-तेषु
काथवत्सु व्यञ्जनेषु, हीनादिका छाया-प्रतिबिम्ब, दृश्यते
नैव वा दृश्यते । हीना-बिम्बप्रमाणन्यूना । अतिरिक्ता-
अधिका । विकृता-तुल्यप्रमाणाप्यन्यजातीया । फेनादीना
च सम्भव । ऊर्ध्वराजी-उपरिभागे रेखा । सीमन्तो-वि-
च्छेद । तन्तु-पिच्छा ।

अथ व्यञ्जनविशेषा । तत्र रागादीन् लक्षयति । विच्छि-
न्नेति । विच्छिन्ना-नष्टक्षीरवत् पृथग्भूतघनद्रवभागा ।
विरसा-विकृतरसा । रागा खाण्डवाश्च-पानकभेदा ।
एव शाक-पाठादि । आमिष-मासम् । तानि सर्वाणि राग
खाण्डवादीनि सविषाणि विच्छिन्नविरसानि भवन्ति ।

यत्र द्रवे यादृशी राजी सम्भवति, ता विशेषतो दर्शयन्नाह-
नीला राजी रसे, ताम्रा क्षीरे, दध्नि दृश्यते ।
श्यावा, ऽऽपीतासिता तत्रे, घृते पानीयसन्निभा ७
मस्तुनि स्यात्कपोताभा, राजी कृष्णा तुषोदके ।
काली मद्याम्भसोः, क्षौद्रे हरितैलेऽरुणोपमा ॥ ८ ॥
पाकः फलानामामाना पक्वानां परिकोथनम् ।
द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्याता म्लानिविवर्णते ॥ ९ ॥

१ 'सूप्यादीनि' ट ठ । २ 'क्षिप्र शुष्काणि भवन्ति । काथश्च
तेषा ध्यामो-मलिनो भवति । तत्र' ठ । ३ 'व्यञ्जनेषु, हीना'
ट ठ । ४ 'विच्छिन्ना इति' ड । ५ 'इति । विच्छिन्नो रक्तो वर्ण
क्वचित्क्वचित्प्रदेशे द्राक्षापानादो रागो भवति । क्वचिद्रागो दृश्यते
क्वचिन्नेति । विरस-विगतरस तद्भवति । यथा राग एव' ठ ।
६ 'भवति' ड । ७ 'न्युद्यते' ठ । 'न्युद्यते' ड । ८ 'द्रव्याणि'
ख घ झ । ९ 'राज्य - रेखा' ख घ झ । १० 'पिच्छिलता'
ख घ । ११ 'विच्छिन्ना इति' क ग ज । १२ 'दध्नि च द' अ
आ क अ । १३ श्लोकार्धमिद हेमाद्रिटीकापुस्तकेष्वपि क झ, अ
सञ्ज्ञेष्वुपलब्धमपि हेमाद्रिकृता तट्टीका न कुत्रचिदुपलभ्यते ।

मृदूनां कठिनाना च भवेत्स्पर्शविपर्ययः ।

माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः १०

ध्याममण्डलता वस्त्रे, शदनं तन्तुपक्ष्मणाम् ।

धातुमौक्तिकाष्टाश्मरत्नादिषु मलाक्तता ॥ ११ ॥

स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः, सप्रभत्वं तु मृण्मये ।

स०-रसे-मासरसे विषयति, नीला-नीलवर्णा, राजी
दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्ध । एव चाग्रेऽपि राजी दृश्यत
इति योज्यम् । क्षीरे-क्षीरमध्ये, ताम्रा-ताम्रवर्णा । दध्नि-दधि
श्यावा । तत्रे आपीतासिता-आनीलपीता । घृते सलिल-
निभा । मस्तुनि कपोताभा । तुषोदके-काञ्जिके, राजी कृष्णा ।
मद्येऽम्भसि च काली । मौक्तिके हरिद्वर्णा । तैलेऽरुणोपमा-ईष-
ल्लोहितवर्णा । उदाहरणमात्रं त्वेतत्, तेन वसागन्धस्य च तैले
सम्भव, द्रवौषधस्य कपिला, इति । तथा, आमामाना फलाना
पाक । पक्वानां परिकोथन-शीतन भवति । आर्द्रशुष्काणां यथा-
सख्य म्लानता-शुष्काभासत्वम्, तथा विवर्णता-श्यावत्वादि-
लक्षणा । मृदूना कठिनत्वम्, कठिनाना मृदुत्वम्, अयं स्पर्श
विपर्यय । माल्यस्य-पुष्पस्य, स्फुटित-विशीर्ण, अग्र-प्रान्तो
यस्य तत्स्फुटिताग्रम्, तस्य भौवस्तत्त्वम् । तथा, म्लान्युद्भवो-
म्लानता, गन्धान्तरोद्भव-स्वगन्धनाशोऽन्यगन्धसम्भवश्च ।
ध्यामानि-मलिनानि, मण्डलानि-वृत्तानि, तेषा भावो ध्यामम-
ण्डलता, वस्त्रे-औस्तरणप्रावरणादिरूपे स्यात् । शदन-शात
पात स्यात् । केषाम् १ तन्तुपक्ष्मणाम्, तन्तूना-सूत्राणां
पक्ष्मणा च पार्श्ववर्तिना, वस्त्रसम्बन्धनामेव । धातु-सुवर्णादि,
मौक्तिक-मुक्ता, काष्ठ-दारु, अश्मा-पाषाण, रत्नानि-वज्रमर-
कतादीनि, आदिशब्देन शङ्खशुक्लादिपरिग्रह, तेषु २ मलाक्त-
ता-पङ्क्तमलोपदिग्धता । स्नेहहानि-तेषामेव धात्वादीना स्नेहस्य
व्यपगम । एव स्पर्शप्रभाहानि । मृण्मये तु भाण्डे सैविषे
निष्प्रभेऽपि सप्रभत्वम् ।

आ० २०-मासरसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति-नी-
लेति । रसे-मासरसे, नीलवर्णा राजी-रेखा । क्षीरे ताम्रा ।
दध्नि श्यावा-कपिश । तत्रे पीताऽसिता-गौरश्यामा । घृते

१ 'माल्यानां' आ । २ 'ग्लानि' अ आ ठ । 'म्लानि-
गन्धान्तरोद्भव' इत्यरुणदत्तसम्मत पाठ । ३ 'शातन' अ क
अ ठ । ४ 'वर्णिका' ठ । ५ 'राजिर्दृ' ट ड । ६ 'श्यामा'
ट ड । ७ 'जलसमा' ट ड । ८ 'राजि' ड । ९ 'मधुनि' ड ।
१० 'हिताकारा' ठ । ११ 'सन्न' ड । 'शाटितत्वं' इति
क्वचित् । १२ 'इति' ट । १३ 'माल्यानां-पुष्पाणां' ड ।
१४ 'पुष्पादे' ठ । १५ 'भाव स्फुटिताग्रत्वम्' ट । १६ 'सुगन्ध'
ठ । 'सौगन्ध्य' ट । १७ 'न्यसम्भ' ठ । १८ 'लानि यस्य
वस्त्रस्य तद्भावस्तत्त्वम्' ठ । १९ 'प्रावरणादिके' ट ट । २० 'रोम्णा'
ठ । २१ 'लोहादि' ठ । २२ 'तेषु धात्वादिषु म' ठ ।
२३ 'मलोपदिग्धत्वम्' ट ड । २४ 'स्निग्धत्वव्यपगम इत्यर्थ'
ठ । २५ 'विषदूषिते' ठ ।

पानीयसन्निभा-उदकवर्णा । मधेऽम्भसि च काली-कृष्णा ।
क्षौद्रे हरित्-मरकतवर्णा । तैले अरुणोपमा ।

फलानि लक्षयति-पाक इति । अपक्वानां फलानां विष-
दुष्टानां पाक उपजायते, पक्वानां परिकोथन-पूतीभाव ।

आर्द्रशुष्काणि लक्षयति-द्रव्याणामिति । आर्द्राणां द्रव्या-
णां म्लानि-किञ्चिच्छुष्कत्वम्, शुष्कानां विवर्णता-विकृ-
तवर्णत्वम् ।

मृदुकठिनानि लक्षयति-मृदूनामिति । स्पर्शविपर्यय-
मृदूनां कठिन्य कठिनानां मृदुत्वम् ।

मौल्य लक्षयति-मौल्यस्येति । मौल्यस्य-पुष्पस्य, अग्र-
भागेषु शीर्णत्वम् ।

वस्त्र लक्षयति-ध्याममण्डलतेति । ध्याममण्डलता-म-
लिनैर्मण्डलोत्पत्ति । तन्तूनां पक्ष्माणि-सूक्ष्मावयवाः, तेषां
शङ्खन-शात ।

धात्वादीन् लक्षयति-धातुमौक्तिकेति । धातव-सुवर्णा-
दय । रत्न-माणिक्यादि । आदिशब्देन शङ्खशुत्तयादय । म-
लाक्तता-मलिनच्छवित्वम् । स्नेहादीनां च हानि, -स्निग्धानां
स्नेहस्य, शीतानां स्पर्शस्य, तेजस्विना प्रभाया ।

मृण्मय लक्षयति-सप्रभत्वमिति । सप्रभत्व-निष्प्रभस्यापि
प्रभोत्पत्ति ।

इदानीं यो विष ददाति, तस्य लक्षणमाह-

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः १२
स्वेद्वेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ।

स०-विष ददातीति-विषदो नर, श्याव-श्याम शुष्कमास्य-
मुख, यस्यासौ श्यावशुष्कास्य, -श्यामशुष्कवदन । किं क-
रोति ? विलक्षो वीक्षते दिशः, -दिश इति समन्तादित्यर्थ, वि-
लक्ष इति लज्जावान्, वीक्षते-अवलोकयति । किञ्च, स्वदोषश-
ङ्कया स्वेदवान्, वेपथुमान्, त्रस्त-शरीरेण जातकम्पत्वात्,
भीत-चित्तेन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वात् । स्तम्भकुड्यादिभि-
रात्मानमन्तर्वापयितुमिच्छन्निस्ततो गच्छश्च स्खलितगतिर्भ-
वति, तत आह-स्खलति । पुन पुनश्च जृम्भा करोति, तेनाह-
जृम्भते । उपलक्षण चेदं तत्तत्कालभाविनीनां क्रियाणाम् । त-
द्यथा (सङ्ग्रहे सू अ ८)-“अस्थानहासी, पृष्ठोऽसम्बद्धमुत्तर
ददाति नैव वा ददाति, विवक्षुर्मुह्यति, अङ्गुली स्फोटयति,
शिर कण्ठयति, ओष्ठौ लेढि, भुव विलिखति, क्रियासु त्वरते,
विपरीतमाचरति, स्वभूमौ च नावतिष्ठते ।” इति ।

आ० र०-विषप्रयोक्तार लक्षयति-विषद इति । विल-
क्ष-चलदृष्टि । दिशो वीक्षते-इतस्ततोऽवलोकयति । त्रस्त-
उद्विग्न । भीत-चकित । विषदलक्षण तत्प्रयुक्तविषविशेष-
प्रश्नार्थम् ।

१ ‘कठिनत्व’ ग । २ ‘माल्यानि’ ‘माल्यानामिति’ ‘माल्यानां-
पुष्पाणाम्’ क ग ज । ३ ‘नविम्बोत्प’ ख घ झ । ४ ‘सदन-
शात, पात इत्यर्थः ।’ क ज । ५ ‘मलिनत्वम्’ ख घ झ ।
६ ‘शीतानां’ क, ग, ज । ७ ‘यति’ स द्र । ८ ‘परिलेढि’ स द्र ।

इदानीं सविषस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह-

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति ॥ १३ ॥
शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिवोऽग्रगन्धवान् ।

स०-सविषमन्नं प्राप्याऽग्नि स्फुटत्यति-चटचटायते, अति-
शयेनेत्यर्थ । एकावर्त इति एक एवावर्तो यस्य, सहैतसर्वज्वा-
लत्वादसावेकावर्त । शिखिकण्ठाभधूमार्चिः, -शिखी-मयूर,
तस्य कण्ठ-इन्द्रायुधवदनेकवर्ण, तस्येवाभा ययोर्धूमार्चिषोस्ते
शिखिकण्ठाभे, ते तादृशे धूमार्चिषी यस्याग्नेरसौ शिखिकण्ठाभ-
धूमार्चिः, इन्द्रायुधवदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत् । अनर्चि-
र्वा-अज्वाल इति वा । उग्रगन्धवानिति कुणपगन्धवान् । निद-
र्शन चेदम् । धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या-
कुलता अप्युत्पादयति ।

आ० र०-अथामिक्षेपादिना सविषान्नलक्षणम् । तत्रा-
ग्निप्रक्षेपेणाह-प्राप्यान्नमिति । एकावर्त-वामत एव दक्षि-
णत एव वा चलितज्वाल । स्फुटत्यति-भृश चटचटायते ।
शिखिकण्ठाभधूमार्चि-नीलधूमो नीलज्वालश्च । अनर्चिर्वा-
अनुत्पन्नज्वालो वा ।

स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेव स्यात्, अतः पक्षिमृगैरपि परीक्षा-
प्रकारान्तरं दर्शयन्नाह-

अग्न्यन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत् १४
उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः ।

हंसः प्रस्खलति, ग्लानिर्जीवजीवस्य जायते ॥ १५ ॥
चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं, कौञ्चस्य स्यान्मदोदयः ।

कपोतपरभृदक्षचक्रवाका जहत्यसून् ॥ १६ ॥

उद्वेगं याति मार्जारः, शकृन्मुञ्चति वानरः ।

हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्या मन्दतेजो भवेद्विषम् ॥ १७ ॥

इत्यन्नं विषं वज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः ।

यथा तेन विषघेरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः ॥ १८ ॥

स०-सविषमन्नमित्यनुवर्तते । मक्षिका सविषमन्नं प्राप्य
अग्न्यन्ते-मक्षिका सविषेऽन्ने न निलीयन्ते, निलीनास्तु सद्यो
विपद्यन्ते । विषदुष्टाहारात् काक क्षामस्वरो भवेत् । उत्क्रो-
शन्ति-उच्चैः कूजन्ति, दर्शनादेव शुक्रदात्यूहसारिका । विषद-
र्शनमात्रादेव च हसगति स्खलति । ग्लानिर्जीवजीवस्य जायते ।
उपलक्षण चेदम् । मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव, एव जीव-
जीवकस्य । चकोरस्य अक्षिविरक्तता । ‘दृष्ट्वैतत्’ इति सर्वत्र
योजनीयम् । कौञ्चस्य मदोदयो-मदोत्पत्ति स्यात् । कपोतपर-

१ ‘त्यपि’ आ ठ । २ ‘सहजज्वालो मुशलाकृतज्वालति’ ड ।

३ ‘ज्वलित’ क ज । ‘उवस्थित’ ग । ४ ‘उद्वेजयति’ क ज ।
अस्य श्लोकार्थस्य हेमाद्रिटीका केषुचिदपि पुस्तकेषु नोपलभ्यते,
मूल तु वर्तते एव । ५ ‘स्तदृष्ट्या’ इत्यरुणदत्तपाठापेक्षया ‘स्तदृष्ट्या’
इति हेमाद्रिपठितपाठो युक्ततर इति प्रतिभाति । ६ ‘सविष
ज्ञात्वा त्यजेदेव’ आ । ७ ‘ग्लानि, एव’ ट ठ । ८ ‘स्य नेत्रे
विरज्येते’ ट । ९ ‘कपोतादयः प्राणान् त्यजन्ति ।’ ट ड ।

मृदक्षचक्रवाकास्यजन्त्यसून्-प्राणान्विमुञ्चन्ति, चाल्यर्थं मरण-
दुःखाभ्याहता । उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जार । वानरस्तु शकृत्-
पुरीष मुञ्चति । उपलक्षण चेदम् । पृष्ठतोमुखो रोदिति च ।
तथा, हृष्येन्मयूरस्तदृष्ट्वा । तदिति सविषाणपरामर्शः । दृष्ट्वेत्य-
नुवर्तमानेऽपि पुनर्दृष्टेति वचनं सर्वत्र मध्ये सम्प्रत्ययार्थम्,
आद्यन्ताभ्यां गृहीतत्वात् । विष चास्य दर्शनादेव मन्दतेजस्क-
भवति । इति-एव पूर्वोक्ताभिः परीक्षाभिः, अन्न-भक्तादि, वि-
षवत्-विषैः सृष्ट, ज्ञात्वा त्यजेदेतत् । कथम् ? प्रयत्नतः-प्रय-
त्नेन । तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह-यथा-येन प्रकारेण त्यज्यमा-
नेन, क्षुद्रजन्तवो-मक्षिकादयोऽपि, तेन-विषेण, न विपद्येरन्-
न नश्येयुः, तथा त्यजेत् । क्षुद्रजन्तवोऽपि किं पुनर्महान्तः,
इत्यपि शब्दार्थः ।

आ० २०-मक्षिकादिप्राशनेन सविष सूचयति-त्रियन्त-
इति । प्राश्य-सविषमन्नं भुक्त्वा, काक क्षामस्वर-
कृशस्वरो भवेत् ।

शुकादिदर्शनेन लक्षयति-उत्क्रोशन्तीति । शुकादयो स-
विषाणदर्शनेन उत्क्रोशन्ति-उच्चैः शब्दं कुर्वन्ति । दात्यूह-
अन्धकाक । एतत्-सविषमन्नम् । अक्षिवैराग्य-नेत्ररागा-
पगमः । कपोतादयः प्राणास्यजन्ति । परभृत्-कोकिलः ।
दक्ष-कुक्कुट । मयूरो हृष्येत्-हर्षं प्राप्नोति ।

मयूरस्य विषमन्नत्वं दर्शयति-तदृष्ट्येति । तदृष्ट्या-मयू-
रावलोकनेन । मन्दतेजः-अल्पप्रभावम् ।

सविषाणस्य त्यागप्रकारं दर्शयति-इत्यन्नमिति । यथा
तेन-सविषाणेन, क्षुद्रजन्तवोऽपि न विपद्येरन्-न त्रियेरन्,
एव त्यजेत् ।

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।

नखरोमच्युतिः शोफः, सेकाद्या विषनाशनाः १९
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।

ससोमवल्कलालीसपत्रकुष्ठाभृतानतैः ॥ २० ॥

स०-सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति कण्डूदय-
शोफान्ता स्युः । ऊषा-प्रादेशिको दाहः । सर्वदाहस्तु-दाहः ।
अर्तिः-शूलम् । सुप्ति-अङ्गस्याचैतन्यम् । नखरोमच्युति-न-
खशातो रोमशातः । ननु, नखशातं केवलं वातरोगेषु पठितं ।
विषं च सन्निपातकोप उक्तः । तत्कथमेतत् ? उच्यते । जाल्यन्त-
रभूत एवायं विषनिमित्तं इत्यदोषः । तत्र-तेषु विषसर्शजेषु
कण्डूदिरोगेषु, सेकाद्याः शस्ता, यतो विषनाशनाः । प्रलेपाश्च
हिताः । कै ? इत्याह-सेव्यादिभिः ।

आ० २०-सविषाणस्पर्शजान् रोगानाह-स्पृष्टे त्विति ।

१ 'मयूरस्तद्विषं दृष्ट्वा हृष्येत्-सहर्षो भवेत् । मयूरदृष्ट्या च
तद्विषं मन्दतेजो-हीनवीर्यं भवेत् । इति' ट । २ 'अनेन प्रकारेण'
ट । 'एव प्रकारेण' ड । ३ 'सविष' ट ट । ४ 'सविषाणलक्ष-
णम्'-ख घ झ । ५ 'प्राश्येतत्-स' ख घ झ । ६ 'यो दर्श' ग ।
७ 'विषेण च' ट । ८ 'षु रोगेषु' ट, ठ ड । ९ 'या विष' ट ।

अग्निना दह्यमानस्येव दुःख-दाहः, क्षारेणेव-ऊषा । अर्तिः-
शूलम् । स्फोटा-पिटिका । सुप्तिः-स्पर्शाज्ञानम् ।

कण्डूदादीनामौषधमाह-सेकाद्या इति । सेक-परिपेकः ।
आद्यशब्दादभ्यङ्गावगाहादयः । विषनाशना-विषघ्नाः, विष-
तन्ने वक्ष्यमाणाः । सेव्यादिभिः प्रलेपाः । सेव्य-उशीरम् ।
पद्मक-पद्मकाष्ठम् । सोमवल्क-कदफलः । तालीसपत्र-प्र-
सिद्धम् । अमृता-गुडूची । नत-तगरम् ।

लाला जिह्वोष्ठयोर्जाड्यमूषा चिमिचिमायनम् ।

दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च चक्रगे ॥ २१ ॥

सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वं च विषजिद्धितम् ।

स०-चक्रगे-मुखप्राप्ते, लाला भवति । जिह्वोष्ठयोर्जाड्य भ-
वति, ऊषादयश्च स्युः । रसाज्ञत्वं-जिह्वा रसं न चेतयति इत्यर्थः ।
हन्वो-स्तम्भश्च स्यात् । तत्र सेव्याद्यै-पूर्वोक्ते, गण्डूषा हिताः ।
सर्वं च-अन्यदपि, यद्विषं जयति तद्वितम् ।

आ० २०-सविषाणभक्षणजान् रोगानाह-लालेति । ला-
ला-श्लेष्मन्तनुस्त्रावः । जिह्वोष्ठयोर्जाड्य-स्तम्भः । मुखे
चिमिचिमार्थन-सर्वत्र मुखे सर्षपलिप्तस्येव दुःखम् । दन्त-
हर्षो-दन्तरोगविशेषः ।

लालादीनामौषधमाह-सेव्याद्यैरिति । सेव्याद्यै-पूर्वोक्ते ।
सर्वं विषजित्-विषतन्त्रोक्तं प्रतिसारणप्रलेपादिकम् ।

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः ॥ २२ ॥

रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ।

बिन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां, पक्काशयगते पुनः ॥ २३ ॥

अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्थते ।

तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसङ्कयः ॥ २४ ॥

तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम् ।

सिन्दुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः ॥ २५ ॥

तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्गुजम् ।

नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ॥ २६ ॥

स०-विषाणे आमाशय प्राप्ते स्वेदादयः स्युः । अक्षिहृद-
ययो रोधन-स्तम्भः । बिन्दुभिः-नानावर्णैः, अङ्गानामाचय-
समन्ताच्चयनम् । पक्काशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति, मूत्रयति,
अतिसार्थते, तन्द्रादयश्च भवन्ति । तयो-आमपक्काशयगत-
योर्विषयो, वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे
कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु योजयेत् । तत्र मदनफलाला-
वुकुम्भीकोशातकीफलैर्मयुक्तैर्निष्पावाम्बुयुक्तैर्वमनम् । वान्तस्य
स्नेहयित्वा विरेचनम् । पक्काशयगते त्ववमितस्यैव नीलिनीफल-
युक्तेन घृतेन विरेचनमेव ।

१ 'क्षारेण-' ख घ झ । २ 'ना चिकित्सामाह' क ग ज ।

३ 'जाड्यं मुखे चिमि' अ ग टीका । ४ 'न वेत्ति' ड ।

५ 'म्भ' । ऊषा चिमि' क ख घ झ ज । ६ 'यने' झ ।

७ 'सर्व-विषतन्त्रोक्त' क ग ज । ८ 'हृदयस्य' ठ ड । ९ 'फ-

लैर्दधिमधु' ट । १० 'तस्य' ठ ड ।

आ० २०-सविषाक्षामाशयप्राप्तिजान् रोगानाह-आमा-
शयगत इति । चक्षुर्हृदयरोधन-नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रति-
बन्ध । बिन्दुभिरङ्गानामाचय-जलबिन्दुकाकारस्फोटव्या-
साङ्गत्वम् ।

सविषाक्षैपकाशयप्राप्तिजान् रोगानाह-पकाशयगत इति ।
पाण्डुत्व-शुक्लत्वम् । उदर-उदराख्यो रोग ।

आमपकाशयविकारयोरौषधमाह-तयोरिति । वान्तवि-
रिक्तस्येति क्रमाद्योज्यम् । आमाशयविकारेषु वान्तस्य । प-
काशयविकारेषु विरिक्तस्य । हरिद्रादीनि नावनादिषु योज-
येत् । हरिद्रे-हरिद्राद्वय निशा दार्वी च । कटभी-गिरिक-
र्णका । सिन्दुवारितो-निर्गुण्डी । निष्पावो-वल्ल । बाष्पि-
का-हिङ्गुपत्री । शतपर्विका-वचा । कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम् ।
अवल्लुजो-बाकूची । आहार विनापि प्रयुक्तस्य विषस्य
शान्त्यर्थमय योग स्यादिति “विषशान्तये” इत्युक्तम् ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ ८)-“ईश्वराणां वसुमता विशेषेण तु
भूभुजा प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयासो भवन्ति । तत
स्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विष प्रयच्छन्ति,
स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ता सौभाग्यलोभेन । तस्माद्राजा
कुलीन स्निग्धमासमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्ष दक्षिण
निभृत शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनमनहङ्कृतमकोपनमसा
हसिक वाक्यार्थावबोधकुशल निष्णातमष्टाङ्गे यथान्नायमा-
युर्वेदे सुविहितयोगक्षेम सन्निहितागदादियोग सात्म्यज्ञ च
प्राणाचार्य परिगृहीत । तमर्थमानार्भ्या यथान्नाय सम्प्र-
दायानतिक्रमेण कौलेऽनुकाल गुरुमिव शिष्य पितरमिव
पुत्र पूजयेत् । प्रतिकूलमपि च तद्वच सांस्मृतमिति मन्ये-
त । न हि भद्रोऽपि गर्जपतिर्निर्दुःख श्लाघनीयो जनस्य ।
तस्मात्तदायत्तमाहारविहार प्रति चार्त्तमनं कुर्यात् । उपात्त-
मपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति । अपि
च बहुपरिग्रहा नरपतय । सन्ति चाशुकारिण शूलसङ्घ्या-
सादय । प्रतिक्षण प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो, विशेषेण
राजान । ते हि प्रमादपरिगता दुःखासहिष्णव स्वयमध्य-

१ ‘शयजान्’ क ज । २ ‘स्फोटेन व्या’ ख घ झ । ३ ‘त्रस्य
प’ क ग ज । ४ ‘षेणेह भू’ ग । ५ ‘भूमिभुजा’ क ज ।
६ ‘भ्योऽमित्रा’ ख घ झ । ७ ‘तप्रयोगात्’ ख घ झ इन्दु ।
८ ‘यस्तु’ क ग ज । ९ ‘कुलीनो हि-अदुष्टबीजक्षेत्रतया नाकार्येण
प्रवर्तते । कुलमन्त्रायुर्वेदाव्याधि कुलम् ।’ ‘स्निग्ध-स्नेहेन मित्र
भावेन राजा सह व्यवस्थित’ इति ढहण । १० ‘परिग्रह परिजने
पत्न्या स्वीकारमूलयो ।’ इति मेदिनी । ११ ‘गृहीयात्’ स स ।
१२ ‘भ्या यथाकाल गुरु’ स द्र । १३ ‘काले गुरु’ क ग ज ।
१४ साम्प्रत-युक्तम् । १५ ‘तमित्येव’ क ग ज । ‘त मतमिति
प्रतिमन्येत’ स द्र । १६ ‘मतङ्गजो नि’ क ग ज । १७ ‘हार
विहार चात्म’ क ग ज । १८ ‘चात्मान’ स द्र । १९ ‘स्वयमधि’
स.स । २० ‘णवश्च’ ख घ झ स द्र ।

अ० १७

पथ्यरुचय सन्निहिताहितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च । तस्मा-
द्विषजो राजा राजगृहासंज्ञे सन्निवेशन कारयेत् । तथा
हि स सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरोपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवति ।
स सम्यक्सम्पन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमश्यादिषु प्रागुप-
नीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणे पुर स्थितो राजान
हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत् । भुञ्जानस्य चास्य दुन्दुभीनग-
दप्रलिप्तान् वादयेत् । दन्तकाष्ठप्रयुक्ते तु विषे कूर्चैकविशर-
णमौषधगन्धो रूक्षता जिह्वादन्तोष्ठमासशोफश्च । तत्र
प्रच्छाय धातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूणे सक्षौद्रैः सस-
च्छदकत्वेन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । दाडिमकरमर्दकभ-
व्याघ्रातककोलबदररसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम् । अनेन जिह्वा-
निर्लेखनकवलगण्डूपा व्याख्याता । अञ्जनप्रयुक्तेऽर्ध्रूपदेह-
दाहरागवेदना दृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्ध्य च । तत्र सर्पि-
ष्पानं योज्यम् । श्रुतेन पयसा सप्तकृत्व पिप्पलीर्भावयेत् ।
ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विपकं नेत्रतर्पणम् । कपित्थमेषशृङ्गीभ-
ल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्यासेन चाञ्जनम् । बृहतीशिरीषवी-
जप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् । तच्च
स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनम् । नस्यधूमप्रयुक्ते शिरोरुक्-
फास्त्राव खेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च । तत्राति-
विषाश्वेताकाकमाचीमद्यन्तिकाकलक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने
च विदध्यात् । मद्यन्तिका-मल्लिका । अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दा-
हस्वेदपाकस्फोटावदरणानि । तत्र शीताम्बुपरिषिक्तस्य चन्द-
नतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोमवल्लीश्वेतापन्नकालीयकै-
रनुलेपनम् । वेणुपत्रिका-बाष्पिका । एतान्येव च सकपि-
त्थरसगोमूत्राणि पानम् । गिरिकर्णिकाश्वेतामूलप्रियङ्गुसा-
रिवामधुकसर्पसुगन्धाभृगैर्वाहमूलानि शैलुकाथपिष्टानि प्रले-
प । अनेनोद्वर्तनोद्धर्पणपरिषेकानुलेपनभूषणयानशय्यास्तर-
णवस्त्रकवचपादुकोपानत्पादपीठा व्याख्याता । विशेषतस्त्वा-
भरणकृते विकारेऽश्वगन्धापामार्गकिणिहीखदिरशिरीषकटै-
र्गोपित्तसंयुक्तैः प्रदेह । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगन्धा-
कल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाकानां पक्-
जाम्बवैप्रकाशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटलाकसेरुक्रो-
ध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरशिरीषकटैर्गोपित्तप्रयुक्तैः सर्व-
गात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्यजने व्याख्याते । शिरोऽभ्यङ्ग-
प्रयुक्ते वेदनाग्रन्थिजन्म केशच्यवनं च । तत्र श्यामापालि-

१ ‘हितहित’ स स । २ ‘सन्न एव स’ ख घ । ३ ‘स्थित’
क ज । ४ ‘नस्यास्य च दु’ क ग ज स मू । ५ ‘आत्रात’ ग.स.
मू । ६ उपदेहो-दूषिका । ७ ‘वरुण’ ग । ८ ‘क्फस्त्राव’ क ग
ज । ९ ‘कालेय’ स द्र । कालीयक-पीतचन्दनम् । १० ‘सृगो-
वारुक्तकमूलानि’ स स । ११ यान-रयादि । १२ ‘चरयथा’
ख घ झ स मू । १३ ‘तश्चाम’ क ग ज । १४ ‘सर्पगन्धा’
क ज । १५ ‘न्धात्रकल्को’ स स । १६ ‘वसदशाना’ क ग.
ज । १७ ‘शिरोवेद’ स स ।

न्दीतन्दुलीयकचूर्णघृतक्षेपिते सुभाविता कृष्णा मृदुप्लेप । गोमयमालतीमूषिकपर्णन्यतमरस कटको वाङ्गारयूयो वा । श्लेष्मातकत्वक्पाटलाशिरीषमयूकहरिद्राद्वयैरजाक्षीरालोडितैः परिषेक । अनेन शिरस्नानस्नपनोदककङ्कतकस्रगुणीपा व्याख्याता । कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाका श्रोत्रवैगुण्य च । तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्त कर्णपूरणम्, सोम-वल्कलरसो वा सुशीत । मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य श्यावता पद्मकण्टकाश्च भवन्त्यभ्यङ्गजाश्च विकारा । तत्र मधुकपय-स्याबन्धुजीवफलीपुनर्नवाचन्दनैः सघृतैर्लेपो मधुसर्पिषो पान च । मृषिपुष्पाघ्राणात् शिरोनासाव्यथा साशुनेत्रता गन्धाज्ञान च । तत्रानन्तरोक्तो विधिर्बाष्पोदितश्चेति । भवति चात्र । 'फलमूलच्छदादीना दद्यात्प्रक्षालनोदकम् । भाजन-व्यञ्जनानां च तथा कुर्यादतन्द्रित ॥ घ्रेयाणि प्रापयित्वा तु स्पृश्यान् सस्पृश्य तानपि । प्रतीवाप ततो दत्वा प्रती-क्ष्यैवैकनाडिकाम् ॥ ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च । आहारमुपयुञ्जीत यथावद्रसुधाधिप ॥ मन्द तीक्ष्ण-विषाभ्यासे विषमुत्तीर्यते भृशम् । तस्मात्तीक्ष्णविष हस्ते वल्लीयात्कुशलो भिषक् ॥ विषसन्धारण धन्य रक्षोघ्न प्रीति-वर्द्धनम् । अपि च । सापिधानघटीमूटफलकस्थापितौपधम् । प्रागुदीच्योर्दिशोर्गुप्त भैषज्यागारमिष्यते ॥ घट्यादीनि-मृत्त-णकाष्टमयानि । उच्चैः प्रशस्तदिग्देश बहुवातायन महत् । महानस सुसमृष्ट विश्वास्यजनसेवितम् ॥ सद्वा स्थाधि-ष्ठितद्वार कक्ष्यावत्सवितानकम् । सुघोतदृढकुम्भादि परिशु-द्धजलेन्धनम् ॥ स्वकर्मकुशला दक्षा सूदास्तत्राप्रमादिन । क्लृप्तकेशनखा पिश्या राज्ञ क्लृप्तेरसङ्गता ॥ तेषामधिपतिर्विप्र-कुलज सुपरीक्षित । सविभक्तश्च भक्तश्च शुचिवैद्यवशा-नुग ॥ सविभक्त-उदासीन । सर्वेऽपि भूभृदासन्ना शस्ता सततमीदृशा । मिथो विग्रहसंज्ञातरहिता भूभृते हिता ॥ तान् वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात् । भूभृदेहो-पकरणसरक्षणसमुद्यत ॥ अथाभ्यमित्र व्रजतो जिगीषोवैद्य सुसज्जोषधशस्त्रयन्त्र । तुङ्गध्वजारयातनिवासभूमिर्युद्धागत योधजन चिकित्सेत् ॥ पन्थानमुदक छाया भक्त यवसमि-

१ 'वितकृष्णमृ' ख घ झ म मू । 'वितया कृष्णमृदा प्र' स स । २ 'रसो वाङ्ग' स स । ३ 'स्नानोदक' स स । ४ कङ्क-तक-गजदन्तादिकृत बहुदन्त केशमार्जनम् । ५ 'बहुपत्रा' ग ज । ६ 'द्रुगुडयुक्त' ग । ७ 'प्रतिपू' स द्र । ८ 'सर्पिणी' क ग ज स स । ९ 'प्रतीक्षेतैक' ग । १० 'भ्यासाद्विष' स स । 'षाभ्या-शाद्विष' स मू । ११ 'मुक्षीयते' स द्र । १२ 'मूषाफ' क ग ज स मू । १३ 'मेषजागा' क ग ज स स । १४ 'नि पुनर्मुदत्तण' क ग ज । १५ 'कक्षाव' ख घ झ । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादि' इत्यमर । १६ 'कृत्तके' स मू । १७ 'शतश ईदृशा' क ग ज । १८ 'मन्वानर' क ज । १९ 'मिन्य' स मू ।

न्धनम् । दूषयन्त्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छोद्येत च । प्रस्थान-वा निवेश वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् । भूवारितृणकाष्टाश्म-मार्गान् मार्गवनस्पतीन् ॥ विषेणोपहता भूमि क्वचिद्गवेव लक्ष्यते । प्रस्नानतृणगुल्मादिर्मृतकीटसरीसृपा ॥ विशीर्यन्ते खुरनखा दाहकण्डूरुजान्विता । उर्दिर्मूर्च्छा ज्वरो मोह शिरोदुःख च जायते ॥ तत्र सोभाञ्जनान्मूल वल्ली सोममु-शीरकम् । मातुलुङ्गरस हिङ्गु पाययेद्विमात्रया ॥ वल्ली-प्रियङ्गु । मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मासानि रुविराणि च । सर्वगन्धैः समायोज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥ सोम-राजी सुनन्दाख्या सरला गन्धनाकुलीम् । चारटी त्राय-माणा च प्रोक्षयेत्तेन ता भुवम् ॥ सुनन्दाख्या-गोरोचना । चारटी-पद्मचारिणी । सविप विरस तोय कवोष्ण राजि-भिश्चितम् । फेनिल गुरु विच्छिन्न खगेरनभिनन्दितम् ॥ मृता-कुलितमस्य च स्पर्शात्तच्छोफकण्डुमत् । ओदन साधित-स्तेन भुक्तमात्रो विदह्यते ॥ विदग्ध पच्यते कृच्छ्रात्पक्रो मूर्च्छाज्वरप्रद । दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकवर्तुरलोहितम् ॥ तत्र शिङ्गादिमगद भूमिदोषोदित पिबेत् । अजशृङ्गी विशा-लाख्या विषघ्नीमुत्तमारणीम् ॥ फणिजक प्रतिविषा दग्ध्वा तद्गुप्स गालयेत् । बहुशो गालित तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपे-त् ॥ कलकयित्वा प्रतीवाप सरला रजनीद्वयम् । एलामु-दीच्य मज्जिष्ठां सुनन्दा बाकुचीमपि ॥ पात्यन्ते विन्दवस्त-स्माद्यत्र तन्निर्विषीभवेत् । पाटलापारिभद्राश्चकर्णश्यामाक-शिर्शुकान् ॥ कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविषेऽभ्यसि । शीते घर्मा हिमश्रोणे मारुतो विषसयुत ॥ अममूर्च्छादि-कारी च शिङ्गादिस्तत्र चेष्ट्यते । देवदारुनतानन्तामधुका-ञ्जनगौरिकम् ॥ वज्रकन्द लता रोध्र विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णि-तम् । वृक्षाप्रेषु पताकासु दूष्येपु सुमहत्सु च ॥ सर्वतश्चूर्ण-सम्पर्कान्निर्विषो जायतेऽनिल । विकृता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते ॥ निर्गन्धमतिगन्ध वा तत्पुष्प हृच्छिरो-रुजम् । कुर्यात्, फलपलाशादि कण्डूपाकातिसारकृत् ॥ भूमि-मुद्दिश्य यत्प्रोक्त तत्सर्वं तत्र शैत्यते । न च कन्यामविदिता सस्पृशेदपरीक्षिताम् ॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुशला-खलु मानवा । आजन्मविषसयोगात्कन्या विषमयी कृता ॥ स्पर्शाच्छासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणम् । तद्विस्तकेश-

१ 'स्मात्तान् विद्या' स स । २ 'श्मछायामार्ग' झ । 'श्ममार्गो-न्मार्ग' स स । ३ 'दिमृत' ख घ स द्र । ४ 'वल्लीसोम' ख घ झ । 'सोमवल्लीसु' स द्र । ५ 'सुनन्दा-राखा' इतीन्दु । ६ 'स्पर्शाद्गुरु शोफ' स द्र । ७ 'सरल' ख ग घ झ स स । ८ 'त्रिविप' क ग ज । ९ 'शम्याक' स द्र । १० 'शिशुजान्' ग । 'सि-त्र कान्' स स । ११ 'कन्दलतारोध्र' क ग ज । १२ दूय-वस्त्रगृहम् । १३ 'च महत्सु च' क ग ज । १४ 'निर्गन्धे रतिगन्धैर्वा पुष्पैः कुर्याच्छिरोरुजम्' क ज । १५ 'चेष्ट्यते' स स । १६ 'तद्वस्त्रके' क ग ज । 'तन्मस्तकस्य सरपशान्मलायेते पुष्पपल्लवौ' म मू ।

संस्पर्शान्मलायते पुष्पपल्लवे ॥ शय्याया मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभि
स्नानवारिणि । जन्तुभिर्जियते ज्ञात्वा तामेव दूरतस्त्यजेत् ॥
नाप्रोक्षित नाविदित भिषजा नानवेक्षितम् । नाप्राणित च
सूदाद्यै किञ्चिदाहारयेन्नृप ॥ अन्य सर्वार्थसिद्धाख्य पौष्म-
रक्षोविषापहम् । पर चक्षुष्यमायुष्य शत्रुघ्न वक्ष्यतेऽज्जनम् ॥
अथ शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि पुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिर श्रव
णरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योग-
मुपगते भगवत्योषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिन्धुस्रोत समुत्थ
स्निग्ध सप्रभ गन्धवर्णच्छेदैर्नलोत्पलाभमज्जनमाहरेत् ।
तस्याष्टौ भागा , कनकरजतोदुम्बराणामेकैको भाग , तत्सर्व
मूषाया प्रक्षिप्य, बलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय, खदिर-
कंदरधवस्यन्दनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत् । ततश्चा-
र्यावलोकितेश्वरमार्यतारा ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रादित्यसोमवरुण-
वैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाजधन्वन्तरिसुश्रुतभयसुकन्या-
स्कन्दच्यवनचैतयानन्याश्च यथाविध्युक्तदेवता सुमनोऽक्ष-
तलाजास्वस्तिकसंयावनिस्तुषयवसस्कृतगुडघृतमिश्रपायसैर-
र्चयित्वा, वृद्धवैद्यब्राह्मणाश्च शुक्लवाससो महतीभिर्दक्षिणाभि
पूजयित्वा, तस्मिन्नष्टौ तदज्जन ध्मात ध्मातमावर्त्य पृथक्पृथ-
ङ्भिषेचयेत् । गोशकृद्रसमूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यस-
र्वगन्धाम्बुशर्करोदकेक्षुरसेषु, तथा हरीतक्यामलकबिभीतक-
काश्मर्यमृद्रीकाशृङ्गाटककसेरुकोत्पलनलिनसौगन्धिकमृणा-
लिकाकाथेषु, तथा लावकपिञ्जलैणशशहरिणकुलीररसेषु,
तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमज्जिष्ठानन्ता-
गैरिककुङ्कुमोदकेषु । कालानुसार्य-शैलेयम् । तत शुक्ले
वाससि बद्ध्वा द्वादशरात्रमान्तरिक्षेऽम्भसि वासयेत् ।
ततश्छायाया विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रती-
वाप पुनरपि बलिमङ्गलपूर्वकमहतवासमा कन्यया इपदि
पेपयित्वा सुवर्णरजततान्नाशङ्कुशैलद्विर्दरदनगवलवैद्यैर्यस्फ-
टिकमेपशृङ्गयसनसारान्यतमघटितायामज्जनिकायां निधाप-
येत् । गवल-माहिष शृङ्गम् । अथ पुरनपि पूर्ववत्कृतस्व-
स्ययन सावित्रेण कर्मणाऽथर्वविद्विजन्मना विधिवत् तद-
भिसस्कुर्यात् । ततो गजस्कन्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्रचामर-
वालव्यजनैरनुगत तथा शङ्खदुन्दुभिस्वनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च
वेदवादमिश्रै पुण्याहघोषै कृतपुष्पोपहार वैद्यगृहान्नायकगृ-
हमनुप्रवेशयेत् । अनन्तर च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वा-

१ 'वस्त्रैर्यूका' क ख ग घ झ ञ । २ 'वारिभि' क ञ ।
'वारिणा' ग स मू । ३ 'दप्याहरेन्नृप' स स । ४ 'नृपम्' स मू ।
५ 'पापर' स झ । ६ 'च्छदै' स स । ७ 'कदम्ब' क ञ ।
८ 'किर्तेश्वर्यताराब्रह्म' क ग ञ । ९ 'भारद्वाज' ख घ झ ।
१० 'स्कन्धच्य' ख घ झ । ११ 'न्याश्च' ख घ झ स झ ।
१२ 'विधमुक्तादेवता' क ग ञ । १३ 'श्च वासोभिर्महती' क
ग ञ । १४ 'तदाऽज्जन' ख घ झ । १५ 'क महद्वाससा' क
ग ञ, स, मू । १६ 'ददन्तग' क, ग ञ । १७ 'शृङ्गास' ग, स मू ।

येषु सिद्धेनाज्जनेन यथोक्तानामेवाज्जनभाजनद्रव्याणामन्यत-
मया शलाकया गोब्राह्मणपूजापूर्वक शुचि सनियमो भूत्वा
धारिणीमिमा विद्यामधीयान पूर्वमक्षि दक्षिणमज्येत् ।
नमश्चक्षु परिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धा-
य । तद्यथा अचक्षु प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विशोध्य
स्वाहा । तत पर तामेव धारिणीमनुसस्तरन् सायप्रात
प्रत्यहमेतत्परम पवित्रमारोग्यकरं मूर्जस्कर सर्वविघ्नहरमज्ज-
नमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाभ्युद्यतस्य प्राक्प्रकटिपतम् । त-
स्मादेतद्राज्ञा राजमहामात्राणा च महीं विजिगीषमानाना
ब्राह्मणाना च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानाना
प्रसन्नमना भिषक् प्रकल्पयेदिति । भवन्ति चात्र । अथ
योगा प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिकृता शिवा । यान् सेवमानो
नृपति शत्रुभ्यो नैति वञ्चनम् ॥ बिल्वाढकीयवक्षारपाटला-
बाष्पिकोषणा । श्रीपर्णीशैलकीयुक्ता निष्काथ प्रोक्षण
परम् ॥ आढकी-सौराष्ट्री । सविष प्रोक्षित तेन सद्यो भवति
निर्विषम् । यवसेन्धनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनम् ॥ कवचा-
भरणच्छत्रवालव्यजनवेश्म च । शेलुपाटल्यतिविषाशिग्रु-
गोपीपुनर्नवम् ॥ समङ्गावृक्षमूलत्वक्कृपिथैर्वृषशोणितम् ।
सहदन्तशठ तद्वत्प्रोक्षण विषनाशनम् ॥ शोणित-कुङ्कुमम् ।
लाक्षाप्रियङ्गुमज्जिष्ठासमङ्गालहरेणुका । सयष्ट्याह्वा मधुयुता
बभ्रुपित्तेन कल्कितम् ॥ निर्विघ्नोविषाणस्था सप्तरात्र मही-
तले । तत कृत्वा मणि हेष्टा बद्ध हस्तेन धारयेत् ॥ ससृष्ट
सविष तेन सद्यो भवति निर्विषम् । बभ्रु-नकुल । मनो-
ह्वालशमीपुष्पत्वङ्निशाश्वेतसर्षपा ॥ कपित्थकुष्ठमज्जिष्ठा-
पित्तेन श्लक्ष्णकल्कितम् । शुनो गो कपिलायाश्च सोम्या-
ख्योऽय वरोऽगद ॥ विषजित्परम कार्या मणिरत्र च पूर्व-
वत् । मूषिकाऽज्जहा वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥ हरेणु-

१ 'सिद्धेनाज्जनेन' क ञ । २ 'नामज' क ग ञ । ३ 'वार
णामिमा'मादवीत । पूर्व' ग । ४ अस्याग्रे 'पूत' इत्यधिक सङ्ग-
हद्वये । किन्तु 'शुचि' इत्यनेन गतायतात् तद्विस्तम् । ५ 'पूर्व-
मज्येदक्षिण चक्षुस्ततो वामम् । तद्यथा । अचक्षु प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षु
र्विज्ञानचक्षुर्विशोध्य (न 'ग') चक्षु परिशोधनराजाय तथा
गतायाहते सम्यक् सम्बुद्धाय स्वाहा । तत 'क ग ञ । ६ 'त ।
अत्र मन्त्र । नम' स स । ७ 'धारणाम' क ख ग घ ञ ।
८ 'त्पर प' क ग ञ । ९ 'रमोजस्कर' क ग ञ । १० 'प्रयोगा
वक्ष्य' क ग ञ । ११ 'वञ्चनम्' झ ञ स मू । 'पञ्चताम्' स
स । १२ 'टलीवाहिको' स झ । 'ला वासिको गण ।' ग ।
१३ 'शात्मलीयु' स मू । १४ 'युक्तो' ग झ । १५ 'आढकी-
तुवरी' इतीन्दु । १६ 'विश्वमूल' ग । 'विषमूल' स मू ।
१७ 'पित्थ' क ग ञ । १८ 'कटिपता' ख ग घ झ । १९ 'नि-
खाता गोवि' ग । २० 'रत्न च' क ग ञ स म । २१ 'अजरहा
मूषिकयोर्लक्षणमुशनसा प्रोक्तम्- "कन्द श्वेत सपिटिको भेदे
चाज्जनसन्निभ । गन्धलेपनपानेस्तु विष जरयते नृणाम् ॥ दद्यान्ना
विषपीताना ये चान्ये विषमोहिता । विष जरयते तेषा तस्मादज-
रहा स्मृता ॥ मूषिका लोमशा कृष्णा भवेत्साऽपि च तदुणा ।"
इति । इति गूढपदभङ्गद्वयौ ।

मासीमज्जिहारजनीमधुक मधु । अक्षत्वक् सुरस लाक्षा
श्वपित्त पूर्ववन्मणि ॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च
लेपिता । श्रुत्वा दृष्ट्वा तमात्राय सद्यो भवति निर्विष ॥
श्यूषण पञ्चलवण मज्जिष्ठा रजनीद्वयम् । सूक्ष्मैला त्रिवृता
पत्र विडङ्गानीन्द्रवारुणीम् ॥ मधुक चेति सक्षौद्र गोविपाणे
निधापयेत् । तस्मादुष्णाखुना मात्रा प्राग्भक्ता योजयेत्तथा ॥
विष भुक्त जरा याति निर्विषेऽपि न दोषकृत् । जतुसर्जर-
सोशीरसर्षपापत्रवालकै ॥ सैवेष्टारुणरपुरै कुसुमैरर्जुनस्य
च । धूपो वासगृहे हन्ति विष स्थावरजङ्गमम् ॥ न तत्र
कीटा सविषा नोन्दुरा न सरीसृपा । न कृत्या कार्मणा
द्याश्च धूपोऽय यत्र दह्यते ॥ शिखिपिच्छ बलाकास्थि सर्प
पाश्र्वन्दन घृतम् । धूपो विपन्न शयनवसनासनगेहग ॥
विशालाव्योषमज्जिष्ठाश्रीलवणपञ्चकम् । द्विनिशापत्रवेष्टैला-
त्रिवृच्चूर्ण समाक्षिकम् ॥ पूर्वोक्त श्यूषणादि च स्नानीयेऽम्भ-
सि योजयेत् । काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्चेतापामार्गसर्वपै ॥
सदध्याज्य कृतो युक्तै कामातानाकुलीर्यकै । कल्को वा
चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलै ॥ मूवैलवालसुरसानाकुली-
तन्दुलीर्यकै । काथ सर्वोदकायेषु काकमाचीयुतैर्हित ॥
रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलैक वहन् । विषैर्न बाध्यते
स्याच्च नारीनरनृपप्रिय ॥ चूर्णैर्हरिद्रामज्जिष्ठाकिणिहीर्कण-
निम्बजै । दिग्ध निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतम ॥
नस्यपानाज्जनालेपैर्युक्त्यात्सजीवनोदिकान् । अगदान् विष
जैर्धस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥ अगदान्-विषतत्रोक्तान् ।
पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेश्चुरसै सह ॥ विरेचन शिरामोक्ष
प्राप्त विस्त्रावण यदि ॥ हृदयावरण कार्य प्रागेवामित्रमध्य-
ग । पिबेद्धृतमजेयाख्यममृतं वाऽप्यभुक्तवान् ॥ अजेया-
मृते-विषतत्रोक्ते । सर्पि क्षौद्र दधि क्षीरमन्तत शीतल
जलम् ॥ अन्तर्त-अन्ते सर्वाभावे, अत एव पूर्वेषु पूर्वा-
भावे परमिति लभ्यते । सितामधुकपालिन्दीकल्कवन्मा
समिष्यते ॥ गोधाहरिणबभ्रूणा सकणाशुण्ठि पौषतम् ।

१ 'विषम्' क अ.म.स. । २ 'भक्त' क स.द्व. । ३ 'मबिल्वा
रुणकरयवै' क ग.अ. । ४ 'कृत्याका' क ग.अ.म.स. ।
५ अस्याग्रे 'गोशृङ्गे निहित योज्य स्नानीयेऽम्भसि भूपते ।'
इत्यधिक सटीकसङ्ग्रहे । ६ 'यो वचार्क' इतीन्दुसम्मत पाठ ।
'यो वचार्क' ग. । ७ 'ममाचीना' स.मू. । 'कतकाना' स.स. ।
८ 'लीयवे' ख.घ.अ. । 'लीद्वयै' अ.स.स. । ९ 'कार्येषु' स.स. ।
१० 'लकान् वहन्' स.द्व. । ११ 'किण' क ग.अ. । १२ 'ना-
मवान्' स.स. । १३ 'भुक्तस्य' स.स. । १४ अस्याग्रे 'द्विनि
शापत्रवेष्टैलात्रिवृच्चूर्ण समाक्षिकम् ।' इति श्लोकार्थं पूर्वोक्तमप्यत्र
सङ्ग्रहद्वयेऽधिकम् । १५ 'प्रागेव हितमिच्छता' क ग.अ.स.मू. ।
१६ 'भ्यत' स.स. । १७ 'चाप्य' ख.घ.अ.स.मू. । १८ 'त-
पूर्वाभावे' ख.घ.अ. । १९ 'पूर्वपूर्वा' क. । २० 'लभ्यम्' क
ग.अ. । २१ 'पावतम्' क.अ. ।

सनागर स्नातिविष शिखिन ससितोपलम् ॥ सुशीता
सघृताश्चैषा यथास्व कटिपता रसा । इत्थ विषगरादिभ्यो
रक्षेद्देवो नैरेश्वरम् । स्यात्तदुच्छेद उच्छेद प्रजाना सर्वक-
र्मणाम् ॥ आज्ञावैर्यक्षमात्यागा मानुषत्वेऽप्यमानुषा ।
यद्राज कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसार्वभौमीन्द्रियै ॥ यत्र साक्षा-
नृपस्तत्र विज्ञात प्रविशेद्विषकु । न सम्मतोऽप्यनुचित
यानस्थानासन भजेत् ॥ उचित पुरतो राजस्तिष्ठेद्वाक्य च
नाक्षिपेत् । अहीनकाल राजार्य, स्वार्थ प्रियहितै सह ॥
देशे काले परार्थ च वदेद्वर्मार्थसहितम् । नानुशिष्यादष्ट-
च्छन्त महदेतद्धि साहसम् ॥ नाचरेदहितेनैन मूलोच्छेदकर
हि तत् । अनुकूल हित वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथ ॥ उदारै
सान्त्वयन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया । तूष्णी वा प्रतिवाक्ये
स्याद्वर्जयेद्वैष्यसङ्गतम् ॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालेशोऽपि
तु भाववित् । अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरी-
तताम् ॥ निवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्पि । न
यायान्न चिर तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयो ॥ स्वल्पेऽपि दर्शये-
त्तुष्टिलामेऽनुद्धतमानस । मिथ कथनमन्येन कौलीन द्वन्द्व-
वादिताम् ॥ वस्त्रादि राज्ञे सदृश राजलीला च वर्जयेत् । दत्त
यत्तु नृपेणैव तद्द्वार्य तुष्टिवृद्धये ॥ हसितव्ये स्मित कुर्यात्प्र
भोरेवानुवृत्ति । उच्यमानेऽवलम्बेत परमर्मणि मूकताम् ॥
स्वमर्मणि तु बाधिर्य धैर्यमाधुर्यसौष्टवंम् । अत्यायासेन
नात्मान कुर्यादतिसमुच्छ्रितम् ॥ पातो यथा हि दुःखाय
नोच्छ्राय सुखकृत्तथा । आसन्नसेवा नृपते क्रीडा शस्त्राहि-
पावकै ॥ कौशलेनातिमहता विनीतै सा निरुच्यते । प्राप्य
दुष्प्रापमैश्वर्य बहुमान च भूपते ॥ यथोपयुज्जीत चिर तथा
स्यादप्रमादवान् । विठ्ठ्यात्परित शय्या रक्षामन्त्राभिर्मन्त्रि-
तान् ॥ रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिम् । रक्षा-
शक्ति तथोच्छीर्षे सयवाङ्कुरयावकाम् ॥ सदूर्वं पूर्णकलश
सपुष्पफलपलवम् । उपहार च सन्ध्याया भुक्त्वा चान्ते
निशासु च ॥ एतत्स्वस्त्ययन कर्म कर्तव्य शुचिना शुचे ।
आयुष्य पौष्टिक भूतविषकर्मणपाप्मजित् ॥ सङ्क्षेप एष
विपपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधि पुनरुत्तरेषु ।
आलोच्य सम्यगखिल मतिपूर्वकारी युज्जीत तत्परिकल्प्य
विकारचिह्नम् ॥ इति विषगररक्षोरक्षणायोपदेश भजति

१ 'खिन' क ग.अ. । २ 'श्वैव' क.ग. । ३ 'जनेश्वरम्' क.
ग.अ. । ४ 'गान्मानु' क ख.ग.घ.अ. । ५ 'नुष । यद्राजा
क' क ग.अ. । ६ 'वतद्रितै' क.अ. । ७ 'चिते' स.स. ।
८ 'सुभाव' क.अ. । 'स्वभाव' ग. । ९ 'राज्ञा' स.म. । १० 'घ-
वान्' स.स. । ११ 'कौलीनेना' क.ग. । १२ 'निरुच्यते' ख.
घ.अ.स.मू. । 'डवरुच्यते' अ. । १३ 'भुज्जीत' स.द्व. । १४ 'भिर-
क्षिताम्' ख.घ.अ. । १५ 'ताम्' क.ग. । १६ 'भूमिम' क.ग.अ. ।
१७ 'तान् शुचीन्' अ. । १८ 'शुचि' क.ग. । १९ 'रे तु'
स.स. । २० 'लोक्य' क.अ.स.मू. । २१ 'रिविकल्प्य' स.स. ।

नरपतियो नित्यमेवाग्रमत्त । निजपररिपुवृन्दैरप्रभृष्यो महा-
त्मा स जनयति जनाना क्षेमयोगौ चिराय ॥” इति ।

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा ।
सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशोधनम् ॥२७॥
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ।

स०-विषभुक्ताय पुसे ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले सूक्ष्म-
अतिश्लक्ष्ण ताम्रचूर्णं समाक्षिप्य दद्यात् । किम्भूतम्^१ हृदि-
शोधनं, -हृदयशुद्धये इत्यर्थः । विषभुक्तायेति ‘आहिताभ्या-
दित्वात्’ परनिपातः । काल इत्युपलक्षणम् । देशसात्म्याभ्या-
दीन् व्यपेक्षेत्यर्थः । शुद्धे हृदि-स्खलिने ज्ञाते, ततः-अनन्तरं,
हेमचूर्णस्य शाणं-कर्षचतुर्थांशं, दापयेत् ।

आ० २०-कृतपूर्वोक्तोपचारस्य विषशेषशङ्कानिवृत्त्यर्थमु-
पचारमाह-विषभुक्तायेति । शुद्धायेति पुनरपि कृतवमन
विरेचनाय । काले-औषधकाले, ससर्जनक्रमानन्तरमित्य-
र्थः । हृदिशोधनं-हृदयस्थितविषनिर्हरणं, ताम्रचूर्णं प्रयोज-
येत् । ततः शुद्धे हृदि-ताम्रचूर्णप्रयोगात् हृदयशुद्धौ सत्या-
म्, शाणं-कर्षचतुर्थांशम्, हेमचूर्णमद्यात् ।

हेमि दत्ते सति, यो गुणः स्यात्तमाह—
न सज्जते हेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ॥ २८ ॥
जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ।

स०-हेमः पिबतीति-हेमपः, तस्याङ्गे विषः न सज्जते ।
कथम्^२ पद्मपत्रे जलमिव । तस्य च हेमपस्य विस्तीर्णमायु-
र्जायते । एष विधिर्गरेऽपि स्मृतः, यो विष उक्तः । सज्जत
इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् ।

आ० २०-सुवर्णप्रयोगफलमाह-न सज्जत इति । हेम
पिबतीति-हेमपः, तस्याङ्गे विषः न सज्जते-सज्जं न गच्छति,
विपुलं चायुर्जायते । सज्जत इति पाठे सङ्गार्थकषञ्जैरात्म-
नेपदत्वं चिन्त्यम् ।

विषोक्तविधिं गरेऽप्यतिदिशति-गरेऽप्येष इति । गर-
कृत्रिमं विषम् । “गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः” इति
न्यायात् गरे विषविधेरप्रासत्वादतिदेशः ।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम् ॥ २९ ॥

स०-विरुद्धं चाहारं विषगरोपमं विद्यात् । विषगरवद्विरु-
द्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे
(सू. अ. ९)-“विस्फोटगुल्ममदविद्रविमेहयक्ष्मतेजोबलस्मृति-
मतीन्द्रियचित्तनाशम् । कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमसृपित्तमष्टौ
गदाश्च महतो विषवच्च मृत्युम् ॥” इति ।

१ ‘त्मा जनयति जनतायाः क्षेत्रं’ स. स. । २ ‘ऊर्ध्वमधश्च’ ठ. ।
‘ऊर्ध्वमधश्च’ शु. ड. । ३ ‘काले-पूर्वाह्णे सू.’ ट. । ४ ‘समधु’ ड. ।
५ ‘हृदय शोधयेदित्यर्थः’ ठ. । ६ ‘जलं यथा न सज्जते’ ट. ।
७ ‘द्याद्विरविषोपमम्’ अ. आ. । ८ ‘गरविषोपमं’ ट. । ९ ‘दशो-
फमदविद्रविगुल्मयक्ष्मं’ स. ड. । १० ‘नाशान्’ स. ड. ।

आ० २०-अथ विरोधादन्नपानरक्षा । विरुद्धान्नस्य दोष-
हेतुत्वमाह-विरुद्धमपीति । विरुद्ध-संयोगादिविरोधवत् ।
कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य विषवत्सद्यो नाशकत्वात् कस्यचिद्भ्रव-
त्कालान्तरनाशकत्वाद्भोगजनकत्वाच्चोपमानद्वयमुक्तम् । उक्तं
च सङ्ग्रहे (सू. अ. ९)-“विस्फोटगुल्ममदविद्रविशोफय-
क्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशान् । कुर्याद्विरुद्धमशनं
ज्वरमसृपित्तमष्टौ गदाश्च महतो विषवच्च मृत्युम् ॥” इति ।
विरोधश्च सप्तधा, -संयोगसंस्कारमात्रादेशकालावस्थास्वभा-
वभेदात् । संयोगस्त्रिधा, -बलवद्गुणानां साम्यात् वैषम्यात्
साम्यवैषम्याभ्यां च । एव नव भेदाः । ते च सोदाहरणा
सङ्ग्रहे दर्शिताः (सू. अ. ९)-“बलिना मिथो गुणानां
विपमतया समतयाऽप्युभयथाऽपि । संस्कारादिवशादपि
भवति निसर्गादपि विरोधः ॥ क्षीरं कुलत्थे पनसेन
मत्स्यैस्तप्तं दधि क्षोद्रघृते समाशे । वार्यूपरे रात्रिषु सक्तवश्च
तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च ॥” इति । ते च वक्ष्यमाणेषु
स्वबुद्ध्या विवेचनीयाः ।

तदेव विरुद्धभोजनमाह—

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरुद्धकैः ।

विरुध्यते सह विसैर्मूलकेन गुडेन वा ॥ ३० ॥

विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः ।

स०-आमिषं-मांसं, आनूपं-महामृगवारिचरवारिशयाख्यं,
माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते । आनूपेष्वपि मध्ये विशे-
षात्-अतिशयेन, पयसा सह मत्स्या विरुध्यन्ते । यतो मत्स्य-
क्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महाभिष्यन्दिनी, शीतोष्णयोगाच्च
परस्परविरुद्धे । मत्स्येष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा
सहात्यन्तविरुद्धः । स पुनः शकली लोहिताक्षः सर्वतो लोहित-
राजिः प्रायो भूमौ चरति, सोऽप्यभिष्यन्दितमत्वात्सुतरा
विरुद्धः । एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी योक्तान् विस्फोटा-
दीन् करोति । कालान्तरेण च चिकित्सा विना प्राणानपि
हरति । कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी । यथा-
“उपोदकाऽतिसाराय” इति ।

आ० २०-तन्नानूपमासस्य माषादिभिर्विरोधमाह-आनू-
पमामिषमिति । विरुद्धक-अङ्कुरितं धान्यम् । माषादिवि-
केनापि विरोधो ज्ञेयः । यदाह खारणादि-“गुडमाषतिल-
क्षीरविरुद्धविसमूलकैः । ग्राम्यान्नपौदमासं निर्विकेनापि वि-
रुध्यते ॥” इति । विरोधश्चैकधमभ्यवहारे, न तु क्रमेण ।

१ ‘विरुद्धम्’ क. ज. । २ ‘शनत्वा’ ख. घ. झ. । ३ ‘मुपात्त-
म्’ क. ग. ज. । ४ ‘योगात् पर’ ड. । ५ ‘त्यन्त’ ट. । ६ ‘सकुलीरो’
ठ. । ‘सकुली’ ड. । ७ ‘विना हन्ति’ ट. । ८ ‘नपहरति’ ट. ।
९ ‘तथाऽऽनूपस्य’ ख. घ. । ‘तथाऽऽमिषस्य’ झ. । १० ‘साना-
मेके’ ख. घ. झ. ।

यदाह सुश्रुत (यदुक्त सङ्ग्रहे सू अ ९, चरके च सू अ २६।८६)—“ग्राम्यान्पौदकपिशितानि मधुगुडतिलपयो मापमूलकविसैविषरूढकैश्च नैकैर्धमद्यात् ।” इति । उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोर्विशेषाद्विरोधः । ततोऽपि पयश्चिलीचिमयो । विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्व फलं तथा ॥ ३१ ॥ तद्वत्कुलत्थवरककुङ्कुवल्लमकुष्टकाः ।

स०—अम्ल द्रव्य पयसा सह सर्व विरुद्धम् । सर्वग्रहण द्रवाद्रवग्रहणार्थम् । द्रव—काजिकादि, अद्रव—चुक्रिकादिकमित्यर्थः । अन्यथा पयसो द्रवसमानजातीयत्वात् काजिकायेव द्रवद्रव्य विरुध्येत, न चुक्रिकादिकंमपि । ननु, तृतीययैव सहाय्यो लब्ध एव । यथा—“वाराह श्वाविधा नाद्यात्” इत्यत्र । तैत कि सहशब्देन । सत्यमेतत् । सहग्रहण तु नियमार्थम् । सहैक-ध्यमम्लेनोपैयुज्यमान विरुद्धम् । यदा त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसङ्गव्यञ्जनकरणार्थं पयः सस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति । तथा, दक्षिणीरादिना घृत पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात् । पूर्वस्याऽपि सहशब्दस्यैव-प्रायमेव प्रयोजनमभ्युद्यमिति । अपि च, क्षीरे भुक्ते उत्तर कालमप्यम्ल न भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम् । तथा चोक्त सङ्ग्रहे (सू अ)—“सर्व चाम्ल *पयसा सहैकध्य तदुत्तर वा विरुद्धम्” इति । फल तथेति । फल—अक्षोडादि च, पयसा सह विरुद्धम् । सर्वशब्द सर्वत्र न सम्बन्धनीय, यतो न सर्व फल पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम् । अपि तु किञ्चिदेव । तथा च मुनि परिसख्ययैवाऽपठत् (च सू अ २६।८६)—“तथाऽऽम्रात्रातककुचकरमर्दमोचदन्तशठवदरकोशाभ्रभ्य-जाम्बवकपित्थतिन्तिडीकैर्पालेवताक्षोडपनसनारिकेरदाडिमामल-कान्येव प्रकाराणि चान्यानि” इति । तस्मान्न सर्व फल पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम्, किन्तु मुन्युक्तमेव । तद्वदिति फलवत्, कुलत्थादयः पयसा सह विरुद्धाः । वरको—व्रीहिभेद, “वरको-दालक” इति प्रागुक्ते (ह सू अ ६।९) । वल्लमकुष्टकौ—

१ अत्र ‘यदाह सुश्रुत’ इति पाठ सर्वेषु हेमाद्रिटीकापुस्तके घूपलब्धोऽप्युक्त एव, “ग्राम्यान्पौदकादे” सुश्रुतेऽदृष्टत्वात् सङ्ग्रहचरकयोर्दृष्टत्वाच्च । सुश्रुतपाठस्तु (सू अ २०।१३)—“न विरुद्धधान्यैवसामधुपयोगुडमापैर्वा ग्राम्यान्पौदकपिशितादीन्यभ्यव हरेत् ।” इति । २ ‘विसैविरुद्धधान्यैश्च’ स द्व स च । ३ ‘नैक-धाद्यात्’ स च । ४ ‘त्यच्चणक’ आ । ५ ‘दिकम् ।’ ट । ६ ‘तत् किं’ ट । ७ ‘नोपयुक्त’ ट । ८ ‘शाकव्य’ ट । ‘कसश्’ ठ ड । ९ आपत्ति—प्राप्ति । १० ‘त् । सवत्र सहशब्दस्यैव प्रयोजनं ज्ञेयम् ।’ ट । ११ ‘नमूहम् ।’ ट । १२ ‘उत्तरे काले-ऽप्य’ इति कचित् । *१३ ‘पयसैकध्य विरुद्धम् । तत् उत्तर’स द्व । १४ ‘सर्वशब्दो न फले सम्बन्ध्य । यत् सवमेव फल न विरु-द्धम् । किन्तु किञ्चिदेव’ ड । १५ ‘तथाऽम्लाम्रातकमातुलुङ्गनिजुच’ स च । १६ ‘तित्तिञ्जक’ ट ठ । १७ ‘पारावता’ स च ।

शिम्वीवान्यविशेषौ । उपलक्षण चेदम् । ‘माषनिष्पावावपि’ हि विरुद्धौ पयसा सहेति सङ्ग्रहे (सू अ ९) कथितम् ।

आ० २०—अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह—विरुद्धमम्लमिति । सर्वमम्ल—द्रवमद्रव च, पयसा सह विरुद्धम् । सहभावोऽत्र पयस उत्तरमपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ ९)—“सर्व चाम्ल *पयसैकध्य तत् उत्तर वा विरुद्धम् ।” इति । तथा, सर्व फल—अम्लमनम्ल च । तद्वत्कुलत्थादयः । वरको—व्रीहिभेद । कुङ्कु—प्रियङ्गु । वल्ल—निष्पाव । मकुष्ट—कलायभेद । सुश्रुतस्त्वाह (सू अ २०।८)—“वल्लीफलैकवककरीराम्लफलवणकुलत्थपिण्याक-दधितैलानूपौदकविरोहिर्गुणशाकाजाविकमासमद्यजाम्बव-चिलीचिममत्स्यगोधवराहमापाश्च नैकध्यमशीयात् पयसो ऽन्ते वा ।” इति ।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्यजेत् ॥ ३२ ॥

स०—भक्षयित्वेति । हरितक मूलककुठेरादि भुज्ज्वा पयस्य जेत, न पुन शाक मूलकादि स्निग्धस्निग्ध शाकसायनेन साधित भुक्त्वा क्षीर न भक्षयेत् । एतस्मादेव च ज्ञापकात् मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम्, हरितकत्वं शाकत्वं च । तथा च मूलकादीना यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत्, ततो “हरितक मूलकादि भक्षयित्वा” इति तच्चक्रनावक्ष्यत् । तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं शाकत्वं च ज्ञेयम् । लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोगो य उक्त (ह चि अ १।४।५)—“साधये-च्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम् ।” इति । स न विरुद्ध, अग्न्यादिसम्पर्काद्रव्यान्तरत्वापत्तेः ।

आ० २०—पयोहरितकयोर्विरोधमाह—भक्षयित्वेति । ह-रितकाख्य शाक भक्षयित्वा पयो न पेयम् । कस्य शाकस्य हरितकसंज्ञा? इत्यपेक्षायामाह—मूलकादि, मूलकादारभ्य शाकवर्गोक्त हरितकसंज्ञमित्यर्थः ।

*वाराहं श्वाविधा नाद्याद्वा पृषतकुङ्कुटौ ।

आममासानि पित्तेन, माषसूपेन मूलकम् ॥ ३३ ॥

अवि कुसुम्भशाकेन, विसैः सह विरुद्धकम् ।

मापसूपगुडक्षीरद्व्याज्यैर्लाकुचं फलम् ॥ ३४ ॥

फल कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ।

कणोषणाभ्या मधुना काकमाची गुडेन वा ॥ ३५ ॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा ।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषिता निशाम् ३६

१ ‘सङ्ग्रहे “माषनिष्पावा” अप्युक्ता ।’ ट । २ ‘पयोविरो’ क ज । ३ ‘लछत्राककवक’ क ख घ झ । ‘लछत्राककेन्मुक’ अ । ‘कवक—छत्रकम्’ इति उल्लेखः । ४ ‘हिपिष्टशुष्क’ स सु । ५ ‘हरि-त्कन्दमूल’ क ज । ६ ‘लक कु’ ठ ट । ७ ‘मूलफलादि’ ट, ठ । ८ ‘हि’ ट । ९ ‘न्तरोत्पत्ते’ ट । ‘न्तरत्वोत्पत्ते’ ठ । *१० ‘वरा’ क ज । ११ ‘च’ आ ख प झ । १२ ‘कपोतासु’ अ ठ । ‘नाद्यात्ता’ क ज । ‘कामात्तासु’ आ हे । कामात्—लोभात् । ता—काकमाचीम् । १३ ‘निशि’ ख घ, झ ।

स०—श्वाविद्या—से ग्रामासेन सह, वाराह मास नाद्यात् । अग्रेऽपि नाद्यादिति क्रियायोगो यावत्त्यजेदिति क्रियान्तरम् । पृषतकुटुयै दद्या सह नाद्यात् । आमानी—अपक्रानि मासानि पितेन सह । मापसूपेन सह मूलकम् । अवि—मेप, कुसुम्भ-शाकेन सह । विरूढक—अङ्कुरितवान्य, विसै सह । माषसूपा-दीनामन्यतमेन सह लकुचफलम् । कदल्या फल तकेण सह, दद्या वा, तालफलेन वा । कणोषणाभ्या सह काकमाचीम्, केवलेन माक्षिकेण सह काकमाचीम्, गुडेन वा सह काक-माचीम्, मत्स्या पच्यन्ते यस्मिन् भाण्डे तत्र वा सिद्धा काक-माचीम्, नाद्यात् । नागरस्य वा पचने—शुण्ठीपाकभाण्डे सिद्धा काकमाचीम्, तथाऽन्यत्र वा भाजने ययारुचिसिद्धा कामात्ता-काकमाचीं, रात्रिमुषिता—पर्युषिता, नाद्यात् ।

आ० २०—^१वाराहश्वाविधोर्विरोधमाह—^२वाराहमिति । श्वावित्—सूचीसदृशरोमा ।

दधिपृषतयोर्दधिकुटुयोश्च विरोधमाह—दध्नेति ।

पित्तममासयोर्विरोधमाह—आममासानीति । आममां-सानि—अपक्रमासानि ।

माषसूपमूलकयोर्विरोधमाह—माषसूपेनेति ।

अविकुसुम्भशाकयोर्विरोधमाह—अविमिति ।

विसैङ्कुरितधान्ययोर्विरोधमाह—विसैरिति ।

लकुचफलस्य माषसूपादिभिर्विरोधमाह—माषसूपेत्यादि । आज्य—घृतम् । “फल तथा” इति क्षीरेण सह विरोधे सिद्धे पुन क्षीरग्रहण प्राक्पश्चाद्वा विरोधार्थम् । तथा च सुश्रुत (सू अ २०।१३)—“लकुचफलं दद्या पयसा माषसूपेन प्राक्पश्चाद्वा पयसा सह वा विरुद्धम् ।” इति ।

कदलीफलस्य तक्रादिभिर्विरोधमाह—फल कदल्या इति ।

काकमाच्या कणादिभिर्विरोधमाह—कणोषणाभ्यामिति । पिप्पलीमरिचाभ्या मिलिताभ्याम्, कणोषणाभ्यामिति समा-सकरणात् । छन्दोनुरोधात्समास इति चेत् न । “पिप्पली-मरिचाभ्या मधुना गुडेन वा काकमाचीम् ।” इति सङ्ग्रहेऽपि (सू अ. ९) । गुडमधुभ्या पृथक्, समासाकरणात् ।

पात्रविशेषसंस्कारात्काकमाच्या विरोधमाह—सिद्धा वेति । मत्स्या पच्यन्ते यस्मिन् पात्रे तत्—मत्स्यपचनम् । नागरस्य पचने—शुण्ठीपचने ।

काकमाच्या पर्युषितत्वाद्विरोधमाह—सिद्धामन्यत्र वेति । कामात्ता—काकमाची । अन्यत्र वा पात्र इति पात्रविशेषनि-वृत्त्यर्थम्, यत्र कापि पात्रे सिद्धा सती पर्युषिता विरु-द्धेत्यर्थः ।

१ ‘शुण्ठीभाण्डे’ ठ ड । २ ‘कामाची’ ट । ‘कपोता’ ठ । ३ ‘विसविरूढकयो’ ख घ झ । ४ ‘माषादिलकुचयोर्विरोधमाह’ क ग ज । ५ ‘न वा प्राक्पयस पयसोऽन्ते वा ।’ स सु । ६ ‘श्वात् पय’ क, ग, ज ।

मत्स्यनिस्तलनस्नेहे साधिता पिप्पलीस्यजेत् । कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे ॥ ३७ ॥

स०—मत्स्या निस्तल्यन्ते—भृज्यन्ते, येन स्नेहेन स—मत्स्य-निस्तलनस्नेह, तत्र साविता पिप्पलीस्यजेत्, विरुद्धत्वात् । नाद्यादिति प्रकृतेऽपि त्यजेदिति वचन न केवल नाद्यात्, लेपादिकमपि न कुर्यादिति प्रतिपादनार्थम् । उत्तरत्रापि त्यजे-दित्यस्यानुत्तावेतदेव तात्पर्यम् । कास्यपात्रे दशरात्रमुषितं सर्पिरस्यजेत् । दशाहादर्वागविरुद्धमेव । अरुष्करे—भल्लातकवि-षये, उष्ण—अन्नपानादिक त्यजेत् । तथा, “पेय नोष्णोपचारेण” इत्यनेन मद्यसोष्ण निषिद्धम् । तथा, “उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्त चोष्णै” इति माक्षिकस्य । तथा, दध्नो—“नैवाद्यानिशि नैवोष्ण वसन्तोष्ण” इत्यादिभि । तस्मान्मधुमद्यैविभल्लातके-ष्वप्युष्ण विरुद्धमित्यत्राचार्यो युक्त्या प्रत्यपादयत् । सङ्ग्रहे तु स्पष्ट कृत्वोक्तम् (सू अ ९)—“मद्यमधुदविभल्लातकेषु चोष्णम् ।” इति ।

आ० २०—स्नेहविशेषसंस्कारात्पिप्पल्या विरोधमाह—मत्स्यनिस्तलनेति । मत्स्या निस्तल्यन्ते—भृज्यन्ते, येन स्नेहेन स—मत्स्यनिस्तलन ।

पात्रकालविशेषसंस्कारात्सर्पिषो विरोधमाह—कास्ये दशा-हमिति । कास्ये—कास्यपात्रे । दशाह—दशाहोरात्रान् ।

उष्णारुष्करयोर्विरोधमाह—उष्ण त्विति । उष्णस्पर्श द्रव्य भल्लातके प्रयुज्यमान विरुद्धम् ।

भासो विरुध्यते शूल्य कम्पिल्लस्तक्रसाधितः ।

स०—भास—पक्षिविशेष शूल्यो विरुध्यते, शूले सस्कृतो भास कृतपक्षिर्विरुध्यत इत्यर्थः । शूल्य इति “शूलोखाद्यत्” इति यत् । कम्पिल्लस्तक्रसाधितो विरुध्यते । सङ्ग्रहे चातोऽवि-कमप्युक्तम् । यथा (सू अ ९)—“सौवीरेण तिलशङ्कुली । क्षीरेण लवणम् । नवनीतेन शाकम् । नवपुराणमामपंक चैरु-ध्यम् । तथा सलिलावगाह सहसोष्णाभितप्तस्य त्वर्द्धप-घाताय तृष्णीतिद्वये च । तथैव पय पान रक्तपित्ताय । शरीरे-णाऽऽयस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा । वाचा त्वायस्तस्य स्वरसादाय ।” इति ।

आ० २०—भासस्य शूलसंस्काराद्विरोधमाह—भास इति । भास—प्रसहपक्षिविशेष । शूल्य—शूलप्रोतोऽङ्गीरेषु पक्ष ।

१ ‘स्नेहसाधिता’ अ आ स घ झ । २ ‘त्वरुष्करै’ अ क घ ङ ज ठ । ३ ‘दधिष्यत्युष्ण’ ठ । ४ ‘भृज्यन्ते’ क ग घ झ व । ५ ‘भल्लातके’ क ज । ६ शूल्यविधान यथा—“हिङ्गुदके परिक्षिप्त शूले निष्पीडित तत । सिक्त्वा सिक्त्वाऽम्बुधाराभिर्विधूमे-ऽग्नौ प्रतापयेत् ॥ फलाम्नेनापि यत् पक्व शूल्य तत् सौरभा-न्वितम् ।” इति सु टी उट्टहण । ७ “शूलात्पाके” ट ठ । ८ ‘न मूलशा’ स मू । ९ ‘क च नेकमैरुध्यमद्यात् ।’ स द्र । १० ‘गृष्ट्योरुप’ स द्र । ११ ‘ष्णाभिप्रवृ’ स स । १२ ‘संस्कर-णादि’ ख घ, झ । १३ ‘क्षारविपक्ष’ क ग ।

कम्पिलस्य तक्रसंस्काराद्विरोधमाह-कम्पिल इति । कम्पिलो-विरेचनद्रव्यविशेषो रोचनिकाख्य ।

ऐकध्यं पायससुराकृशराः परिवर्जयेत् ॥ ३८ ॥

स०-ऐकध्य-एकत्र, पायससुराकृशरास्त्यजेत् । ऐकध्यमिति “एकाद्वो ध्यमुञ्” इति ध्यमुञ् ।

आ० २०-पायसादीनां मिथ सयोगाद्विरोधमाह-ऐकध्यमिति । ऐकध्य-एकत्र सयोज्य । पायस-क्षैरेयी । कृशरा-तिलतन्दुलमाषकृता पेया ।

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिंशः ।

एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥ ३९ ॥

स०-मध्वादीनि समाशानि-तुल्यप्रमाणानि, मिथो विरुध्यन्ते । कथम् ? द्वे वा, त्रीणि वा, एकत्र वा सर्वाणि । यथा-मधुसर्पिषी, मधुवसे, मधुतैले, मधुसर्पिर्वसा, मधुसर्पिर्वसा-तैलानि, इत्येवमौदीनि । ननु, यद्येवविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे (ह चि अ ३।१२८)-“कुडव च पृथग्घृतात् । तैलात्सर्पिष्वलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥” इति तैलघृतमधूना तुल्याशाना प्रयोगः ? ब्रूम । केवलाना मध्वादीना समाशानामुपयोगो विरुद्ध, न तु द्रव्यान्तरसंयुक्तानाम् । अपि तु द्रव्यान्तरसंयुक्ताना तेषां सयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरसयोगादिवशाद्विरुद्ध एव ।

आ० २०-मध्वादीना मिथ संयुक्तानां मानतो विरोधमाह-मधुसर्पिरिति । द्विशस्त्रिंश इत्युपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोऽपि ज्ञेयम् । उक्तं ह्यन्यत्र-“मधुसर्पिर्वसातैलपानीयाना मानविरुद्धाना द्वित्रिचतु पञ्चधामिलिताना षड्विंशतिर्विरुद्धप्रकारा भवन्ति ॥” इति ।

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।

मधुपुष्करबीजं च, मधुमैरेयशार्करम् ॥ ४० ॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो, हारिद्रः कटुतैलवान् ।

१ ‘क्षैरेयम्’ क ग । २ ‘मादि ।’ ठ । ३ ‘पचेद्वृतात्’ ठ । ४ ‘सयोगेन । तेषां’ ठ । ५ ‘त्तिर्निर्दिष्टा’ ट । ६ ‘विरोध एव’ ठ । ७ ‘मानाद्विरो’ झ । ८ षड्विंशति प्रकारा यथा-मधुसर्पिषी । १। मधुवसे । २। मधुतैले । ३। मधुपानीये । ४। सर्पिर्वसे । ५। सर्पिस्तैले । ६। सर्पिष्पानीये । ७। वसातैले । ८। वसापानीये । ९। तैलपानीये । १०। इति द्वाभ्यां दश । मधुसर्पिर्वसा । १। मधुसर्पिस्तैलानि । २। मधुसर्पि पानीयानि । ३। मधुवसातैलानि । ४। मधुवसापानीयानि । ५। मधुतैलपानीयानि । ६। सर्पिर्वसातैलानि । ७। सर्पिर्वसापानीयानि । ८। सर्पिस्तैलपानीयानि । ९। वसातैलपानीयानि । १०। इति त्रिभिर्दश । मधुसर्पिर्वसातैलानि । १। मधुसर्पिर्वसापानीयानि । २। मधुसर्पिस्तैलपानीयानि । ३। मधुवसातैलपानीयानि । ४। सर्पिर्वसातैलपानीयानि । ५। इति चतुर्भिः पञ्च । मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि । १। इति पञ्चभिरेक । एव च षड्विंशति । ९ ‘शार्करा’ अ आ क, ग, ञ ठ ।

स०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानेन विरुध्यन्ते । तृतीयार्थे तसिप्रत्यय । अपिशब्दान्न केवल समाश इत्यर्थः । मधु-माक्षिक, पुष्करबीजं चैकध्य विरुध्यते । तथा, मधु-माद्वीकं, मैरेयं-खर्जूरसव, शार्करं-शर्करया कृत मद्य, एतदेकत्रोपयुक्त विरुध्यते । क्षैरेय-पायसो, मन्थानुपानो विरुद्ध । मन्थोऽनुपान यस्य स एवम् । क्षैरेय इति “क्षीराद्धञ्” इति ढञ् । हारिद्र-कुप्रसव शाकविशेषः । सर्पच्छत्रानुकारी पीताभास, कटुतैलवान्-सर्षपतैलभृष्टो, विरुद्ध ।

आ० २०-मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानाद्विरोधमाह-भिन्नांशे इति । अपिशब्दात्समाशे च ।

मधुपुष्करबीजयोर्विरोधमाह-मध्विति । मधु-माक्षिकम् । पुष्करबीज-पद्मबीजम् ।

मध्वादीना विरोधमाह-मधुमैरेयेति । मधु-क्षौद्रम्, ‘माद्वीकम्’ इत्यरुणदत्त । मैरेयो-‘धान्यासव’ इति चन्द्रनन्दन, ‘खर्जूरसव’ इत्यरुणदत्त इन्दुश्च । ‘मैरेयो-धातुकीपुष्पगुडधात्र्यक्षसहित’ इति माधवकार । ‘आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने । सन्धानं तद्विज्ञानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् ॥’ इति जेजटो ब्रह्मदेवश्च । ‘पैष्टीगुडासवमधुभिः पैष्टीमध्वासवगुडैर्वा त्रियोनि-मैरेयै’ इति डल्हण । सर्वमेतत्प्रमाणम्, सर्वेषामासत्वात् शङ्खमार्गस्यापि विरोधस्य परिहरणीयत्वाच्च । शार्करं-शर्कराकृत मद्यम् । अत्र चकारमनुवर्त्य पञ्चोत्तरिकाशाकमनुक्तमपि समुच्चयेयम्, चतुर्णां सयोगस्य विरुद्धत्वात् । तथा च चरक (सू अ २६।८६)-“पञ्चोत्तरिकाशाक शार्करो मैरेयो मधु च सहोपयुक्त विरुद्धं वातं चातिकोपयति ॥” इति । सङ्ग्रहेऽप्येवमेवोक्तम् । पञ्चोत्तरिकाशाक-कुसुम्भशाकम् ।

क्षैरेयस्य मन्थानुपानाद्विरोधमाह-मन्थानुपान इति । द्रवालोडिता सक्तवो-मन्थाः । क्षैरेय-पायसः ।

हारिद्रकटुतैलयोर्विरोधमाह-हारिद्र इति । हारिद्र-पीतवर्णशुक्राकविशेषः कन्द । कटुतैलवान्-सर्षपतैलभृष्ट । उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता ॥ ४१ ॥

स०-उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय । तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र । अर्थो-निमित्तम्, तस्मै इदं-तदर्थम्, तदर्थमेव-तादर्थ्यम् । तेनातीसारकारणमित्ययमर्थो जायते ।

आ० २०-उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाह-उपोदकेति ।

बलाका वारुणीयुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते ।

भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्यसून् ॥ ४२ ॥

१ ‘तसि ।’ ट । २ ‘माक्षिकम्’ ख घ झ । ३ ‘मैरेय-सुरासवयोरेकसिन् भाजने सन्धानम्’ इति डल्हण (सु सू अ १९।१८ टी) । ४ ‘नस्य विरोधस्यापि प’ ञ । ५ ‘धस्यापरि’ क । ६ ‘शार्करोद्धत’ ग । ७ ‘चातिप्रकोप’ ख, घ झ ।

स०-बलाका-पक्षिजाति, वारुण्या-प्रसन्नया युक्ता, विरुद्धा । कुल्माषै -नातिस्विन्नमुद्रादिभिश्च सह विरुध्यते । सैव-बलाका, वराहवसया भृष्टा संघ -तत्क्षणादेव, प्राणान् मारयति ।

आ० २०-बलाकाया वारुणीयोगात् कुल्माषयोगाच्च विरोधमाह-बलाकेति । अर्द्धस्विन्ना मुद्रादय-कुल्माषा ।

बलाकाया वराहवसया भर्जनाद्विरोधमाह-भृष्टेति ।

तद्वृत्तित्तिरिपत्राख्यगोधालावकपिञ्जलाः ।

ऐरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः ॥ ४३ ॥

स०-तित्तिर्यादय ऐरण्डेनाग्निना सिद्धा, तत्तैलेन-ऐरण्ड-तैलेन, विमूर्च्छिता-बहुशो भृष्टा, तद्वत्-बलाकावत् सद्यो जीवितहरा । पत्राख्यो-मयूर ।

आ० २०-तित्तिर्यादीना संस्कारविशेषाद्विरोधमाह-तद्वदिति । पत्राख्यो-मयूर । कपिञ्जलो-गौरतित्तिरि । ऐरण्डेन-ऐरण्डकाष्ठोत्थेन । तत्तैलेन-ऐरण्डतैलेन । विमूर्च्छिता-भृष्टा । तद्वत्-बलाकावत्, सद्यो घ्नन्ति ।

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।

हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम् ॥ ४४ ॥

स०-हारीतस्य-पक्षिविशेषस्य, मांस हारिद्रशूलके प्रोत-आसक्त, च तत्पाचित च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति ।

आ० २०-हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह-हारीतमांसमिति । हारीत-प्रतुदपक्षिविशेष । हारिद्रशूलक-दारुहरिकाष्ठकृत शूलम् । हरिद्रावह्निना-दारुहरिद्राकाष्ठमग्निना ।

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम् ।

स०-तदेव-हारीतमांस, भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम् । भस्म च पांशुश्च भस्मपांशु, -भूतिरेणू, ताभ्यां परिध्वस्त-धूसरितम् । सिद्धसारे चोक्तम्-“न जातु कटुतैलेन भृष्टमद्यादुपोदकम् । प्रियङ्गुकल्कदिग्धाङ्ग पायसं न समाचरेत् ॥” इति ।

आ० २०-हारीतमांसस्य भस्मादिसयोगाद्विरोधमाह-भस्मेति । भस्मना पांशुना वा परिध्वस्त-सद्यो विलुलितम्, मैथुयुक्तं तदेव-हारीतमांस, सद्यो जीवितं व्यापादयतीत्यर्थः ।

द्रव्याणामानन्त्यात् प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसङ्ग्रहं कर्तुमशक्यं, इति तत्सङ्ग्रहार्थं व्यापि लक्षणमाह-

यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्रेश्य न हरेत्तत्समासतः ॥ ४५ ॥
विरुद्धम्

स०-यत्किञ्चित्-अन्नपानमौषध वा, दोषमुत्क्रेश्य-स्वस्थानात्सञ्चल्य, न हरेत्-बहिर्न निष्कासयेत्, तत् समासत-सक्षेपतो विरुद्धम् ।

१ ‘सद्योजीवितहरा’ ड । २ ‘हारिद्रव’ ख घ । ३ ‘ना सिद्ध स’ ट । ४ ‘भृष्टमद्यात्कपोतकम्’ ट, । ५ ‘मध्वक्त’ ख घ, झ । ६ ‘दयति’ ख घ झ ।

अ० १८

आ० २०-अनुक्तविरोधसङ्ग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह-यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्द्रव्यं दोषमुत्क्रेशयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धम् । समासत-सङ्क्षेपात् । विस्तरस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः । शोधनमप्युत्क्रेशयति परं निर्हरति, शमनमपि न निर्हरति परं नोत्क्रेशयति, इति न तयोर्विरुद्धत्वम् ।

शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।

स०-शुद्धिरत्रेष्टा । अत्र-विरुद्धाहारकृते विकारे, शुद्धि-वमनविरेकादिरूपा, इष्टा-श्रेष्ठा । कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः । शमो वेति । न केवलं शुद्धिरिष्टा, शमश्चेष्टः । कै ? तेषां वैरोधिकोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां, विरोधिभि-प्रतिपक्ष-भूतैरोषधैः ।

आ० २०-अथ विरुद्धान्नपानजानां व्याधीनां प्रतीकारः । तत्र उत्पन्नानां प्रतीकारमाह-शुद्धिरिति । शुद्धि-वमनविरचनादिका । अत्र-विरुद्धान्नजेषु व्याधिषु । ये तु शुद्धिं नाहन्ति तेषां शम-शमन, प्रतीकार इष्टः । कै ? तद्विरोधिभिः, -तस्य-विरुद्धान्नस्य, विरोधिभि-प्रतिपक्षभूतैराहारविहारैषधैः ।

न च शोथनशमनरूप एवोपक्रमोऽत्रेत्याह-

द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः ॥ ४६ ॥

स०-तैरेव-वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः, पूर्व-प्रथम, या शरीरस्याभिसंस्कृतिः, सा च विरुद्धाहारकृते विकारे प्रशस्तेति । यथा, -माक्षिकहरीतक्यादिना पित्तश्लेष्महरणौषधेन सन्ततशीलनादभिसंस्कृते देहे पित्तश्लेष्मकर विरुद्धमुपयुक्तं सद्रिकर्तुमशक्तम् । एतदुक्तं भवति, -विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दार्व्यं ग्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं नालम् ।

आ० २०-अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतु प्रतीकारमाह-द्रव्यैस्तैरेवेति । तैरेव-विरुद्धान्नविरोधिभिरेव । पूर्व-विरुद्धान्नसेवनत्प्राक् । अभिसंस्कृति-तद्गुणभावितत्वम् । तै-विरुद्धान्नैरेव शरीरस्याभिसंस्कृतिरिति व्याख्याने “सात्म्यमल्पं च भोजनम्” इति बक्ष्यमाणेन सात्म्येन पौनरुक्त्यम् ।

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम् ।

विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम् ४७

स०-व्यायामो विद्यते येषामिति “अर्शआदित्वात्” अच् । वयःस्था-तरुणा । बलेन शालितु-श्लाघितुं शीलं येषां ते-बलशालिनः । स्निग्धा-स्निग्धगृण्याहारसात्म्या । व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै-न रोगोत्पत्तये । एव स्निग्धादीनां

१ ‘विस्तरस्तु’ ग घ । २ ‘सयोगभेदै’ क ज । ३ ‘त्रिहरि-णाचारोग्यानुवृत्ति’ ट । ४ ‘विरोधिकुपितदो’ ट । ५ ‘विरुद्ध-प्रतिपक्ष’ ड । ६ ‘हारे प्रश’ ड । ७ ‘विरुद्ध मुक्त स’ ड । ८ ‘व्यायामिस्निग्ध’ हेमाद्रिः ।

प्रत्येक सम्बन्ध कार्य । केचित् “व्यायामि” इति पठन्ति । तथा, विरुद्धमप्यत्र यदभ्यासात् सात्म्य-सात्मीभूत, तथा, अल्प-अल्पमात्रया च यद्भोजन, तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम् ।

आ० २०-व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह-व्यायामी-ति । व्यायामिनो-व्यायामनित्या । स्त्रिधा.-स्नेहभावितशरीरा । वयःस्था-तरुणा । बलशालिन-सहजबलयुक्ता । सहात्मना भूत-सात्म्यम्, आत्मन सहायभूतमनुकूल सुखा-बहमित्यर्थः । तच्च द्विविध,-कृत्रिममकृत्रिम च । तत्र यदभ्यासेन क्रियते तत्-कृत्रिमम् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ ९)-“अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते ।” इति । अकृत्रिम तु द्विविध,-निरुपाधिक सोपाधिक च । तत्र दोषादिनिरपेक्ष-निरुपाधिकम्, तद्दोषसात्माप्यम् । यदाह चरक-“उपशेरते यदौचित्याद्दोषसात्म्यं तदुच्यते ।” इति । दोषादिसापेक्ष-सोपाधिकम् । तत्र दोषादिविपरीतगुणत्व-उपाधि । यदाह खारणादि-“दोषप्रकृतिदेशतुर्व्याधीना स्वगुणैः पृथक् । विपरीतगुणैः सात्म्यं तुल्यं चासात्म्यमुच्यते ॥” इति । असात्म्यं तु-यथायथ सात्म्यविपरीतम् । तत्तु कृत्रिम चिरपरित्यागेन क्रियते । सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्व-उपाधि । सात्मासात्माप्ये एव निरुपाधिके पथ्यापथ्ये उच्येते । सोपाधिके त्वौषधानौषधे । तत्र विरुद्धभोजनस्य निरुपाधिकासात्म्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन वा सात्म्यत्वे सति न पीडाकरत्वम् । निरुपाधिकसोपाधिककृत्रिमाणामुत्तरोत्तरं बलवत्त्वात् । किमत्र प्रमाणम् ? इति चेत्, निरुपाधिकात्सोपाधिकं बलीय इत्यत्र तावत्सङ्ग्रहवचनं प्रमाणम् (सू अ ९)-“दोषादिवैपरीत्येन हरेते रोगिणा रुजम् । ऐक्यं दधिदुग्धादियोजनां न विरुध्यते ॥” इति । ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तं ऋतुसन्धिक्रमः । तत्र हि पूर्वर्तुचर्याया उत्तर्तुसम्बन्धात्सोपाधिकमसात्म्यत्वम् । पूर्वर्तुशीलनाच्च कृत्रिमसात्म्यत्वम् । उत्तर्तुचर्यायास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं सात्म्यत्वम् । पूर्वर्तावशीलनाच्च कृत्रिममसात्म्यत्वम् । तत्र कृत्रिमाभ्यासात्मासात्माभ्या सोपाधिकयोः सात्म्यसात्म्ययोर्बाध मत्वा तन्निवृत्त्यर्थं ऋतुसन्धिक्रम उक्तः । देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसात्मानामुत्तरोत्तरं बलवत्, उत्तरोत्तरमेवान्तरङ्गत्वात् । अल्प-हीनमात्रम् । ननु, अल्पमप्यल्पां पीडा करोत्येव ।

१ ‘भव’ ख घ झ । २ ‘तदेकसा’ ग । ३ ‘त्यादेकसात्म्य’ ग । ४ ‘त्वनुपाधि’ ज । ५ ‘गुण सा’ ख घ झ । ६ ‘वाऽसात्म्य’ ख घ झ । ७ ‘यथाकथ’ ख घ झ । ८ ‘तत्र’ ख घ झ । ९ ‘हरन्ती’ क झ न स मू । १० ‘ग्धादेयोजना’ क ग ज । ११ ‘रत्र स’ ख घ झ । ‘रतुचर्यास’ ज । १२ ‘सात्म्यरूपत्वम्’ क ग ज । १३ ‘भ्या सोपाधिकयोर्बाध’ ख घ झ । १४ ‘अल्पमिति हीन’ क ग ज । १५ ‘अल्पमात्रमल्पा’ क ज । ‘अल्पमात्रमप्य’ ग ।

तत्कथं न पीडायै ? सत्यम् । करोत्येव । किन्त्वसावल्पत्वेनानभिच्यक्तत्वादसद्गुणचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । असङ्गदुपयुज्यमाने तु तस्मिन्नभिच्यज्यत एव ।

अथ यद्यपथ्यमपि सात्म्यता प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा ? कथं च त्याज्यम् ? कथं च पथ्यं भोज्यम् ? इत्याह—

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पादपादेन वा त्यजेत् । निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम् ॥ ४८ ॥

स०-अपथ्य-अहितमन्नं पानं वा यल्लङ्घनं लघ्वनजागरण-स्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत् पादेन-चतुर्थीशेन त्यजेत्, अहितफलत्वात् । तद्धि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुर्देके दोषाय सम्पद्यते, न गुणाय । यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा

१ असौ-पीडा । २ ‘अथ पथ्यापथ्ययोः सेवने त्यागे च विधिमाह’ ट । ३ ‘योज्यम्’ ट । ४ ‘स्त-शीलितं सत् पा’ ट । ५ ‘दर्कदोषा’ ट । उर्देके-परिणामे । ६ अस्याग्रे ‘यदि तु तदपथ्यं अभ्यस्तं तथा सात्मीभूतं यस्मिंश्चतुर्थीशेनापि त्यक्तुं न शक्यते, तदा पादपादेन त्यजेत् । केचिदन्यथा व्याख्यानयन्ति,-किमपथ्यमभ्यस्तं पादेन त्यजेदप्यथा पादपादेन ? केवलं भिन्नमन्यनिरपेक्षम् ? आहोस्विदन्यापेक्षम् ? अत आह-एकद्वित्र्यन्तरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरहोभिः समस्तपथ्यनिवर्तनोपचिह्नितैरन्तरीकृत्य-व्यवधानमुत्पाद्य, तदपथ्यं पादेन त्यजेत् पादपादेन वा,-अथवा । पथ्यमप्येकद्वित्रिभिरहोभिः समस्तपथ्योपयोगिनिवर्तनोपचिह्नितैरन्तरीकृत्य पादेन पादपादेन वा क्रमेण निषेवेत-शीलयेत् । अयमर्थः,-अहितस्य सात्म्यस्यैकं भागं त्यक्त्वा त्रिषु शेषेष्वहितभागेषु एकमनुचितस्य हितस्य भागं प्रक्षिपेत् । ततो द्वितीयेऽहिं सवमेवापथ्यं भुञ्जीत । एवमपथ्यमेकान्तरितं भवति । तृतीयचतुर्थयोः पुनरहोरपथ्यभागत्रयं पथ्यैकभागसम्मिश्रं भुञ्जीत । पञ्चमेऽहिं सर्वमपथ्यम् । एव द्वन्तरमपथ्यं भवति । षष्ठसप्तमाष्टमेषु दिनेषु अपथ्यभागत्रयं पथ्यभागसम्मिश्रं सेव्यम् । नवमेऽहिं सवमपथ्यम् । एव त्र्यन्तरीकृतमपथ्यं भवति । तथा, अपथ्यस्य भागं एकोऽपचितं स एव पथ्यस्य प्रक्षिप्तं, एवमेवापथ्यस्य द्वितीयो भागस्त्याज्यो नवभिर्दिनैः, पथ्यस्यापि द्वितीयो भागः सेव्यः । तथा, अयैर्नवभिर्दिनैः पूर्ववदपथ्यस्य त्रयो भागास्त्याज्या पथ्यस्य चाहार्याः । तथा, चतुर्थो भागोऽपथ्यस्यान्यैर्नवभिर्दिनैस्त्याज्यं पथ्यभागाश्चत्वारः सेव्याः । एव षट्त्रिंशतिदिनैस्त्यागोपादाने भवति । द्वितीयपक्षस्तु-अन्येऽन्यथा व्याख्यानं कुर्वन्ति,-प्रथमेऽहिं पादमेकमपथ्यात् त्यक्त्वा पथ्यात्तमेव पादं दत्वा तदेकमहरास्ते । ततो द्वितीयमहं सवमपथ्यमुपयोज्यम् । एवमेकान्तरितं भवति । ततस्तृतीयेऽहिं पादद्वयमपथ्यात् पादद्वयं पथ्यान्निषेव्यम् । ततश्चतुर्थमहं पञ्चमं च सवमपथ्यं भुक्त्वा गमनीयम् । एव द्वन्तरितं भवति । पुनः षष्ठेऽहिं पादमेकमपथ्यात् त्रीन् पादान् पथ्याङ्गुञ्जीत । ततः सप्तमाष्टमनवमसङ्ख्यातानि सवमपथ्यम् । एव न्यन्तरितं भवति । ततो दशममहं सर्वं पथ्यम् । तृतीयं पक्षं-केचिदेव व्याख्यानं कुर्वन्ति,-अहितस्य सात्म्यस्यैकं भागं त्यक्त्वा त्रिषु वै श्रे-

सात्मीभूत यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमानेन शरीरबाधा शङ्क्यते वहिमान्धाद्वा, तदा पादपादेन-षोडशांशेन वा त्यजेत् । इति वाशब्दार्थः । तेन तुल्य वर्तते-तद्वत्, -तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा, हित निषेवेत-शीलयेत् । कथमेतद्वयमप्यपथ्यपथ्यरूप त्याज्य निषेव्य च ? इत्याह-एकेत्यादि । एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृतम् । एकद्वित्रिभिरञ्चकालैर्व्यवधानं कृत्वा [यथा भवति तथा] अपथ्य पादेन पादपादेन वा त्यजेत् । तद्वत् हित सेवेत । एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वाद्वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्वक्तृशाल्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य योज्यम् । एवमञ्चकालमेकमतिवाहयेत् । एव पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति । पथ्य चानुचितं निषेवितं भवति । ततो द्वितीयेऽञ्चकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम् । एवमेकेनाञ्चकालेनापथ्यपादोऽन्तरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात् पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात् पादद्वयमुपयुज्य, ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं भोज्यं पञ्चमे च । एवमञ्चकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम् । तत षष्ठेऽञ्चकाले पादमुचितादपथ्यात् पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा, सप्तमाष्टमनवमाञ्चकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एवमञ्चकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम् । ततो दशमेऽञ्चकाले सर्वं पथ्यं सेर्वनीयम् । एव पादपादेनाप्ययमेव क्रमः । स्पष्टार्थं च दिक्प्रदर्श्यते । यथा-यवकादे षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छाल्यादे पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य भोज्यम् । एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति । द्वितीयेऽञ्चकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम् । एवमेके(नाञ्चकाले)नापथ्यषोडशांशोऽन्तरीकृतः । ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात् पादपादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात् पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य सेव्यम् । ततश्चतुर्थे पञ्चमे

षेवहितभागेषु मध्ये एकमनुचितस्य पथ्यस्य भागं प्रक्षिपेत् । स तावदभ्यसनीयो यावत्सात्मीभूतः । एवमहितस्यैकान्तरत्वं हितस्य च त्र्यन्तरत्वं भवति । यस्मादहितपादोऽप्येकस्त्यज्यते हितस्यापि त्रीन् भागास्त्यक्तैकं पादं प्रक्षिप्यते । एव चान्तरे द्वौ द्वौ भागावहितहितयोस्त्यक्त्वा द्वौ द्वौ मिश्रयितव्यौ । तौ तावदभ्यस्यौ यावत्सात्मीभूतौ । एव त्र्यन्तरे त्रीन् भागानहितस्योचितस्य त्यक्त्वा हितस्य त्रयोऽनुचितस्य भागा एकसिन्नहितभागे प्रक्षेप्या । ते तावदभ्यस्या यावत्सात्मीभूता । अनन्तरं हितमेव चतुर्भागे सेव्यम् । मुनिनाऽप्युक्तम्-“तस्मादहितमभ्यस्तं क्रमेण परिहारयेत् । पथ्यं चानुचितं वाऽपि क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ अपथ्यपादं क्षपयन् पथ्यपादमपि क्षिपेत् । पश्चाद्विश्रितिरात्राद्वा पादपादमतः परम् ॥” इति ।^१ इति ८ पुस्तकेऽधिको विचारार्हश्च पाठः ।

१ ‘वा’ ट । २ [ ] इति ड पुस्तक एव । ३ ‘ति क्रियाविशेषण क्रियाविशेषणत्वाच्च नपु’ ट । ४ ‘कृत्वो’ ट.ठ. । ५ ‘यो-ज्य’ ट.ड. । ६ ‘सेव्यम्’ ड ।

चाञ्चकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एव कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम् । तत षष्ठेऽञ्चकालेऽनुचितात्पथ्यात् पादपादत्रयमुचितादपथ्यात् पादपादास्त्रयोदशेति भोज्यम् । तत सप्तमाष्टमनवमाञ्चकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम् । एव कालत्रयेणान्तरीकृतम् । ततो दशमेऽञ्चकाले पथ्यादनुचितात् पादपादाश्चत्वारः, अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम् । तत एकादशेऽञ्चकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम् । तत एकेनाञ्चकालेनान्तरीकृतम् । एवमञ्चकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्योज्यम्, यावत्पथ्यस्य षोडशपादा सेव्यतया सम्पद्यन्ते ।

आ० २०-विरुद्धमपि सात्मीयं न बाध्यते, किं पुनरविरुद्धम् ? अतः सात्मीकरणमाह । तत्र सात्मीकरणे क्रममाह-पादेनेति । अभ्यस्त-अभ्यासात्सात्मीयता यात, यदपथ्यं तत् पादेन-चतुर्थांशेन, पादपादेन-षोडशांशेन वा त्यजेत् । तद्वत्-अपथ्यवत्, हित-पथ्यं, निषेवेत-यावताऽंशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांशेन पथ्यं भजेत्, नित्यसेव्यस्याहारशरीरार्थेदपथ्येन न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः । कथं त्यजेत् ? एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति, -एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरीकृत-विजातीयभोजनेन व्यवहितम् । एतदुक्तं भवति, -यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽह्न्यपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्यैकः । द्वितीयेऽह्नि चत्वारोऽप्यपथ्यस्य । तृतीये प्रथमवत् । इत्येकान्तरीकरणम् । चतुर्थेऽह्नि द्वौ पादावपथ्यस्य, द्वौ पथ्यस्य । पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत् । सप्तमे चतुर्थवत् । इति चान्तरीकरणम् । अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः । नवमदशमेकादशेषु सप्तमवत् । द्वादशेऽष्टमवत् । इति त्र्यन्तरीकरणम् । त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य । चतुर्दशे द्वादशवत् । पञ्चदशे त्रयोदशवत् । इति पुनरेकान्तरीकरणम् । चान्तरत्र्यन्तरीकरणं पुनर्नास्ति, चतुर्णामपि पादानां पूर्णत्वात् । षोडशांशपक्षे त्वेकद्वित्र्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः । तत एकमेकान्तरीकरणम् । एव त्रिषष्ट्या दिवसैः षोडशांशं पूर्यन्ते । अत्र यद्यपि व्यवधायकविशेषो नोक्तः, तथाऽपि पूर्वस्मिन्नन्तरे यद्यवधेयः, तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं ज्ञेयम् । एवमपथ्यत्यागे पथ्यसेवायां च क्रम आहतो भवेत् । यदि त्वपथ्यमेव वा सर्वत्र व्यवधायकं क्रियते, तदा न क्रम आहतो भवेत् । क्रमश्चात्र प्रधानम् । अन्तरं च दिनैरेव, न भोजनकाले । उक्तं च तन्नान्तरे-“अपथ्यं सात्मीयमप्यञ्च चेष्टां वा पादशस्त्यजेत् । भजेच्च पादशं पथ्यमेकद्वित्रिदिनान्तरम् ॥” इति । चतुर्भागां षोडशभागयोरधरोत्तरकल्पनानिषेधपरत्वात् पञ्चषट्सप्तभागादिकल्पनानां न निषेधः । अतस्ता अप्यवस्थानुसारतः स्वयमूढा । यद्यप्यत्र वाक्ये भट्टारकहरिश्च-

१ ‘गत’ ख घ झ । २ ‘कृतं यथा भवति’ ख घ झ । ३ ‘पथ्यपाद’ क ज । ४ ‘एकान्त’ क ज । ५ ‘शांशेन’ क. । ६ ‘एव ह्यप’ झ । ७ ‘मेव पथ्यमेव वा’ ग । ८ ‘चतुर्थभाग’ क.ज. । ९ ‘स्या’ अनु’ क ग ज. । १० ‘यदप्य’ क.ग.ज. ।

न्दादिभिर्बहव पक्षा दर्शिता, तथाप्ययमेव पक्षो ज्याया नित्यस्माभिर्दर्शित । ज्यायस्त्व त्वस्य वाक्यस्यार्जवेनैव प्रतीयमानत्वात् चतुर्दशाहर्तुसन्धिकरणेनाचार्यस्याभिप्रेतत्वाच्च ।

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ता पीडायै न भवन्ति, पथ्यगुणाश्च सर्वर्षिता स्थिरता प्राप्नुवन्ति । इत्यत आह—

अपथ्यमपि हि त्यक्त शीलितं पथ्यमेव वा ।

सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा ४९

स०—हि—यस्मात्, सहसा—क्रममिममनालोच्य, अन्यथा उक्तविध्यतिक्रमेण, अपथ्यमपि त्यक्त सात्म्यविकाराय जायते । पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यविकाराय जायते । सात्म्या-सात्म्याभ्यां विकार—सात्म्यासात्म्यविकार, तस्मै “कृपि सम्पद्यमाने” इति चतुर्थी ।

आ० २०—अक्रमेण सात्म्यीकरणे दोषमाह—अपथ्यमपीति । हि—यस्मात्, अन्यथा—उक्तक्रमादन्त्येन प्रकारेण, त्यक्तमपथ्यमपि, शीलितं पथ्यमपि, सहसा विकाराय—विकारकारणाय जायते । कुत ? सात्म्यासात्म्यम्,—यत अपथ्य हि सात्म्यम्, पथ्य ह्यसात्म्यम्, अतस्तयोरक्रमेण त्यजनभजने रोगाय भवत इत्यर्थः ।

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय स्यातामिति दर्शयति—

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ५० ॥

स०—दोषा—अपथ्याभ्यासजा, क्रमेण—पूर्वोक्तेन, अपचिता—क्षयं नीता, गुणाश्च—पथ्योपयोगजा, क्रमेण—पूर्वोक्तेनैव, उपचिता—वृद्धिं नीता सन्त, पुरुषाणां यथासङ्ख्यामपुनर्भावं यान्ति दोषा । गुणाश्चाप्रकम्प्या—स्थिरा भवन्ति ।

आ० २०—क्रमेण सात्म्यीकरणे गुणमाह—क्रमेणेति । सन्तो यान्त्यपुनर्भावमिति । गुणो द्विविधः,—दोषापचयो गुणोपचयश्च । तत्र क्रमेण—सात्म्यीकरणक्रमेण, दोषा अपचीयन्ते गुणाश्चोपचीयन्ते । तत्र दोषा क्रमापचिता सन्तोऽपुनर्भावं यान्ति,—यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते तथा नश्यन्तीत्यर्थः । गुणास्तु क्रमेणोपचिता सन्तोऽप्रकम्प्या भवन्ति,—यथा पुनर्न क्षीयन्ते तथा वर्द्धन्त इत्यर्थः ।

साम्प्रतमहिताहारसेवनं सदां लाज्यमिति संद्युक्तिं दर्शयति—अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम् ।

अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

स०—दोषाणामहितै—आहारादिभिः, दूषणं कर्तुं विद्वान्—षण्डितो, नार्हति—न युज्यते । किम्भूतानाम् ? अत्यन्त—अति-

१ ‘क्षा सद’ क ज । २ ‘सात्म्य विकार’ अ हेमाद्रिः ।

३ ‘अन्यथैव’ ट ठ । ४ ‘यथोक्तं’ ग । ५ ‘कारण’ क । ‘करण’ ग । ६ ‘पथ्यमसात्म्यम्’ क ग ज । ७ ‘नामुवन्ति पुन’ आ क ज ठ । ८ ‘ते’ ठ । ९ ‘क्रमेणेति’ ख.घ.झ । १० ‘क्रमेणैव’ ख.घ.झ । ११ ‘युक्ति’ ड. ।

शयेन, सन्निधान—निकटत्व, येषां दोषाणां त एव तेषाम् । तथा, दूषणात्मना—दूषणस्वभावानाम् ।

आ० २०—अपथ्यस्य सात्म्यीकरणं निषेधति—अत्यन्तेति । यद्यपि सात्म्यीभूतमपथ्यं दोषान्न दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सात्म्यीभवति तावन्तं कालं दूषयत्येव । दूषणं च दोषाणामल्पमपि विद्वान्—आत्महितज्ञं पुमान्, अहितैः—विरुद्धैः कारणभूतैः, कर्तुं नार्हति । कथम् ? भूयो—पुनः, ते हि दोषा प्रागेव दूषणात्मानो—दूषकत्वस्वभावा अत्यन्तसन्निधानाश्च,—दूष्यस्य—शरीरस्यात्यन्तं सन्निहिताः । तस्माच्छरीररक्षता विरुद्धं न सात्म्यीकर्तव्यम् ।

एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह—

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः ।

शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः ॥ ५२ ॥

स०—आहार—अन्नपानसेवा । शयन—स्वप्न । अब्रह्मचर्य—स्त्रीणां सेवा । आहारादीनां द्वन्द्वः । एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते । किमिव कै ? आगारं—गृहमिव, धारणैः—स्तम्भैर्यथा ।

आ० २०—अविधिसेवनैर्नादिभ्योऽन्नपानं रक्षेदित्याह—आहारेति । आहार—अन्नपानसेवा, शयन—निद्रा, अब्रह्मचर्य—सम्भोग, तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते । धारणैः—स्तम्भैरागारमिव । युक्ति—शास्त्रोक्तप्रकारः । धारणं च—अन्नपानसुखपरिणामद्वारेण ।

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

स०—तत्र—तेषु त्रिषु मध्यात्, आहारो वर्णित—ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोश्च । तत्र तत्र च—शास्त्रभागे ज्वरचिकित्सादौ च, वक्ष्यते ।

आ० २०—तत्राहारमतिदेशेनाह—आहार इति । तत्राहार, तत्र तत्र—ऋतुचर्यादौ वर्णितः । वक्ष्यते च—मात्राश्रित्यादौ ।

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्वैव विधिं वक्तुकाम आह—

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ॥ ५३ ॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ।

स०—निद्रायत्त—निद्राधीनम् । सुख—आरोग्यम् । दुःखं—रोगः । तथा, पुष्ट्यादि च । जीवितं न च जीवितमिति सम्बन्धः । अजीवितेन—मरणेन योगो भवतीत्यर्थः ।

आ० २०—अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा । तत्र निद्रां स्तौति—निद्रायत्तमिति । निद्रायत्त—निद्राधीनम् । वृषता—शुक्रवृद्धिः । क्लीबता—शुक्रक्षयः । न चेति नवो जीवितेन सम्बन्धः, अजीवितं मरणमित्यर्थः ।

१ ‘दोषं न दू’ क ग ज । २ ‘निषेधितैः’ ख.घ.ङ.झ । ३ ‘ना-देभ्यो’ ग । ४ ‘पाने’ घ । ५ ‘लक्ष्यते’ क ज । ६ ‘तत्र—आहारशयनाब्रह्मचर्यमध्ये तत्र—द्रवान्न’ ड । ७ ‘शास्त्रकारो’ वक्ष्यति’ ठ । ८ ‘यदावुपवर्णित’ क.ग.ज. । ९ ‘रोगजातम्’ ट. ।

साम्प्रत दुष्टनिद्रा निर्दिशति—

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ॥ ५४ ॥
सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा ।

स०—अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च निषेविता निद्रा सुख-आरोग्यलक्षणम्, आयुश्च-जीवितम्, ते सुखायुषी पराकुर्यात्-नाशयेत् । केव^१ अपरा कालरात्रिरिव ।

आ० र०—एकस्या निद्राया परस्परविरुद्धसुखदुःखादि-हेतुत्वायोगादौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह—अकाल इति । अकाले सेविता-मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसङ्गात्सेविता-अति-योगरूपा, न च सेविता-हीनयोगरूपा, निषेविता-निय-तत्वेन सेविता सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा । तत्र परा-चतुर्थी निद्रा, सुखायुषी कुर्यात् । अपरा-त्रिविधौ असम्यग्योगरूपा, कालरात्रिरिव-सहस्रप्रवृत्तमहाकालीव, सु-खायुषी हन्यादित्यर्थः । सुखायुषोराद्यन्तयोर्ग्रहणात् पाणि-निप्रत्याहारवत् सुखपुष्टिबलवृषताज्ञानजीवितानि गृह्यन्ते । “कालस्वभावामयचित्तदेहखेदै कफागन्तुतमोभवा च । निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्माऽन्तगा व्याधिनिमित्त-मन्या ॥” इति सङ्ग्रहोक्तानां (सू अ ९) सप्तानां चतसृ-ष्वेवान्तर्भावः ।

अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह—

रात्रौ जागरणं रूक्षं, स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ ५५ ॥
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ।

स०—अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ । तेन रात्रा-वपि जागरणं रूक्षम्, दिवा त्वाम्रेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहित-बलत्वात् । तथा, प्रस्वपनं दिवाऽपि स्निग्धम्, रात्रौ तु सौम्ये कालेऽतिशयेन स्निग्धमित्यवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षम्, दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते । व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् । एव दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनम्, रात्रौ तु रूक्षमिति । न चैतद्युज्यते । यदि जागरणं सदा रूक्षं नाभविष्यत्, तत्कथमिदमुपपत्स्यते^२ “बहुमेदं कफा स्त्र्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्ते कण्ठरोगी च नैव जातु निशा-स्वपि ॥” इति । एषा ह्यपतर्पणमेव हितम् । यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम् । तस्मादेतैरपतर्पणस्वभाव जागरणमेव सेव्यम् । तथा, “ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः । दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ मुक्त्वा तु भाष्ययाना-ध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयै क्लान्तान् श्वासहिष्माति-

सारिण ॥ वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृदशूलपीडितान् । अजीर्ण-भिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि ॥” तैदेतेषां सन्तर्पणा र्हेत्वात्सन्तर्पणमेव हितम् । यच्च सन्तर्पणं तदवश्यं स्निग्धम् । तस्मादेते सन्तर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम् । एव च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । प्रस्वपनजागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम् । यथा,—रूक्षं द्रव्यं गुग्गुलुवादि कफमेदं प्रभृतीन् सौम्यान् भावान् क्षपयति, तैथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयदृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते । तथा, प्रस्वपनादर्वाक् कफमेदं प्रभृतीनां सौम्यानां भावानां स्वहेतोरुत्पादस्तथा नोपलभ्यते, यथा प्रस्वपनादनन्तरम् । तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युप-चर्यते । प्रचल इवाचरतीति क्यङन्ताञ्छिष्टा । आसीनस्य-उपविष्टस्य, प्रचलायित-अवघूर्णित, -आसीनप्रचलायितम्, न तु प्रस्वपनं सर्वसर्विकया । येन स्नेहनहेतुः स्यात् । रूक्षकार्य-करणादरूक्षम् । अनभिष्यन्दि तु विशेषेण । आसीनप्रचलायितं पुनरीहग्रूपमित्यर्थः ।

आ० र०—चतुर्विधायां स्वरूपमाह—रात्राविति । रात्रौ जागरणं—कालेऽप्यशयन, हीनयोगाख्यम् । तद्रूक्ष-वातव्याधि-हेतुः । दिवा प्रस्वपनं—अकाले शयनम् । तच्च कालेऽतिसु-स्यातियोगाख्यम्, अकाले सुप्तस्य मिथ्यायोगाख्यम्, तदुभय-मपि स्निग्ध-कफपित्तव्याधिहेतुः । आसीनप्रचलायित-काले शयनं, सम्यग्योगाख्यम् । तज्ज्ञासीनप्रचलायितस्य भवति । स हि सुखोपविष्टं शयनं यदैव चल इवाचरितुमारभते, तदैव स्वपिति । न त्वनुदीर्णा निद्रामुदीरयति, नाप्युदीर्णा धार-यति । तच्च न रूक्षम्, नापि स्निग्धम् । उक्तं च खारणा-दिना—“इन्द्रियातिश्रमाद्रूक्षो वातलो जागरो निशि । तदा-लस्यादिवास्वप्नं स्निग्धं पित्तकफोत्थवण ॥ आसीनप्रचलं स्वप्नो निरभिष्यन्दिबृहणः ।” इति । प्रचलायित इति प्रच-लप्रातिपदिकात्कण्डवादिगन्तादादिकर्मणि निष्ठायां रूपम् । अन्ये त्वासीनप्रचलायितशब्देनोपविष्टस्यैव शयनमाहुः । ते च दिवेत्यनुवर्त्य दिवैव तत्कार्यमित्याहुः । यदाह मेढ— “स्वप्नकामो दिवा काममुपविष्टः शयीत वा । प्रसीर्णाङ्गस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रवर्तते ॥” इति ।

यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः, तर्हि कदाचिदपि न कार्यं^३ इत्याह—

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ॥ ५६ ॥
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ।
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः ॥ ५७ ॥

१ ‘गण्डतृदशूलनिपीडि’ ट । २ ‘एतेषां’ ड । ३ ‘तथैवैतत्’ ट । ४ ‘तु स्वप्नं सर्वम्’ ड । ५ ‘तच्चाकाले’ ख. घ. झ । ‘तच्च काले सुप्तस्यातियोगाख्यम्, असुप्त’ क. ग. घ. ६ ‘इ’ सन् यदैव’ ख. घ. झ । ७ ‘लस्वप्नो’ क. ख. घ. झ. ८ ‘वातच’ ठ. ९ ‘मुक्त्वा-ऽतिभाष्य’ स. स. इन्दु ।

१ ‘परा कुर्या’ इति हेमाद्रिमतेनात्र परिच्छेदः । २ ‘धाऽपि’ ग । ३ ‘प्रवृत्ता’ क. ग. अ. । ४ ‘पाप्मात्मिका’ क. ग. झ. स. मू. । ‘पाप्मात्मकव्या’ ज. । ५ ‘अपिशब्दमध्याहार्यं व्याख्यातव्यम्’ ड. । ६ ‘अपिशब्दं विना रा’ ड । ७ ‘मित्यथ स्यात्’ ड । ८ ‘ना-यमर्थो युक्त’ ड । ९ ‘मुपादेक्ष्यत्’ ट. । १० ‘वातच’ ठ. । ११ ‘कश्चितान्’ ड ।

क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिष्मातिसारिणः ।
वृद्धवालावलक्ष्णीक्षतवृद्धशूलपीडितान् ॥ ५८ ॥
अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि ।
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ५९

स०-ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हित । यतस्तस्मिन् काले पवन-
चयो भवति । आदानस्य च परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं भवति । रात्रयश्च
निद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा भवन्ति । दिवास्वप्नश्च सन्तर्पक ।
ग्रीष्मादपरस्मिन् काले कफपित्तकर । सोऽचिन्त्यत्वाद्धेतु-
प्रभावस्य । भाष्यादिक्लान्तादीन् मुक्त्वा-वर्जयित्वा । तेनैतदुक्तं
भवति, -ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषा हित एव । यान-
अश्वादि । क्षत-खड्गादिच्छिन्न । अभिहतो-लगुटादिना ।
दिवास्वप्नोचिता-शीलितदिवास्वप्ना । तत्र भाष्यादिक्लान्तानां
पवनकोपात् स्वप्नोऽनुज्ञात । श्वासहिष्मादीनां वेगविस्मरणार्थम् ।
वृद्धादीनां यथायथ सन्तर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च ।
अजीर्णनां दिवास्वप्नोचितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवा-
स्वप्नोऽनुमतस्तन्नकृता । तथा चोक्तम्-“उचितो हि दिवास्वप्नो
येषां नित्यं शरीरिणाम् । वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपता
दिवा ॥” इति । ननु, अजीर्णनां दिवास्वप्नो न युक्तः, दिवा-
स्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात् । कफवृद्ध्या चाग्निमान्द्यम् । अग्नि-
मान्द्यादजीर्णाक्षयापाक इत्ययुक्तस्तेषां दिवास्वप्नः । अत्रोच्यते ।
दिवास्वप्नेनाजीर्णनां धातुसाम्यं भवति । धातुसाम्ये च सति
स्वस्थानस्थितैर्दोषैरनुपहतो बहिः पचनक्षमो भवति । कफस्तु वृ-
द्धोऽपि नैतेषामग्निमान्द्यं विधत्ते । अपि त्वङ्गानां पुष्टिमादधाति ।
अत एवानन्तरमेवोवाच शास्त्रकार-“धातुसाम्यं तथा ह्येषां
श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति ॥” इति ।

आ० २०-दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति-ग्रीष्म इति ।
ग्रीष्मे वायुचयादीनां सङ्घावात् दिवास्वप्नो हितः । आदान-
ग्रहणं शिशिरदिनादारभ्य प्रतिदिनवृद्ध्याऽतिशयितस्य रौक्ष्य-
स्य रात्र्यल्पभावस्य च प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा वायुचय-
वत्तयोरपि ग्रीष्ममात्रहेतुकयोः प्राप्तिः । तत्र दिवास्वप्नः
स्निग्धत्वाद्वायुचयं रौक्ष्यं च हन्ति, मात्रापूर्णाद्रात्र्यल्पत्व-
कृतं हीनयोगं च । ननु, वातघ्नोऽपि दिवास्वप्नः कफपित्तकर-
त्वादहितः । वक्ष्यति हि (ह सू अ १३।१६)-“प्रयोग-
शमयेद्यार्धिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु
शमयेद्यो न कोपयेत् ॥” इति । अत आह-अन्यस्मिन्नि-
त्यादि । हि-यस्मात्, स-दिवास्वप्नो, ग्रीष्मादन्यस्मिन्नृतौ
भाष्यक्लान्तादीन् मुक्त्वा कफपित्तकरः । न च ग्रीष्मे, न च
भाष्यक्लान्तादीनाम् । तत्र ग्रीष्मे कालस्वभावात् । उक्तं च
चरकेण (सू अ २१।४४)-“ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवा-
स्वप्नात्प्रकुप्यतः । श्लेष्मपित्ते दिवास्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्य-

ते ॥” इति । भाष्यक्लान्तादीनां तु कुतः ? इत्याह-धा-
त्वित्यादि । हि-यस्मात्, एषा-भाष्यक्लान्तादीनाम्, तथा-
तेन प्रकारेण, धातुसाम्यं भवति । समीभूतः श्लेष्मा शिरः क-
रचरणादीन्यङ्गानि पुष्णाति । धातवो-धातादयो रसादयश्च ।
धातुसाम्यहेतुत्वाच्च कफपित्तकरत्वम् । कफपित्तवृद्धे साम्या-
र्थत्वाच्च विकारारम्भकदोषहेतुत्वम् । भाष्य-वाग्व्यापारः ।
यान-अश्वादिनां गमनम् । अध्वा-पैङ्गवा गमनम् । मद्य-म-
द्यपानम् । स्त्री-सम्भोगः । भार-शिरःस्कन्धादिभिर्गुरु-
वस्तुवहनम् । कर्म-कायव्यापारः । क्षत-क्षतकासी । अ-
भिहतः-शस्त्रप्रहारादिपीडितः । दिवास्वप्नोचितः-सात्मी-
भूतदिवास्वप्नः । अयं च दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः ।
यदाह सुश्रुतः (शा अ ४।३८)-“प्रतिषिद्धेष्वपि बाल-
वृद्ध” इत्यादि यावत् “मुहूर्तमात्रं स्वपनम्” इति ।

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ।

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ॥ ६० ॥

स०-तथा, बहुमेदः श्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलिनश्च ग्री-
ष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः । विषार्तः कण्ठरोगी च रात्रिष्वपि
कदाचिदपि न स्वप्यात् ।

आ० २०-दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति-बहु-
मेद इति । बहुमेदः प्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि भाष्यक्लान्तादित्वेऽपि
न दिवा स्वप्युः ।

रात्रिस्वप्नस्य सम्यग्योगत्वमपवदति-विषार्त इति । जातु-
कदाचित् ।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः ।

शिरोरुक्षोफहृत्सासस्त्रोतोरौधाग्निमन्दताः ॥ ६१ ॥

स०-अकाले शयन-स्वप्नः, अकालशयनम्, तस्मादकाल-
शयनात् मोहादयः स्युः । तैमित्य-गात्राणां निरुत्साहत्वम् ।

आ० २०-अथासम्यग्योगजा रोगाः । तत्र मिथ्यायो-
गातियोगजान् रोगानाह-अकालशयनादिति । अकालशय-
नात्-द्विविधात्प्रागुक्तात् । तैमित्य-आर्द्रपेटावनद्धाङ्गत्वम् ।
सङ्ग्रहे (सू अ ९)-“कण्डूस्कोठपिटिकाः कासतन्द्वाग-
लामयाः । हृत्लीमकार्द्धावभेदशोफारोचकगौरवम् ॥ विषवे-
गप्रवृत्तिश्च भवेदहितनिद्रया ॥” इति ।

अत्र च का चिकित्सा^१ इत्याह-

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम् ।

१ ‘न कुप्यत इ’ क अ । ‘न कुत’ ग । २ ‘पञ्चाम् ।’ ख
घ झ । ३ ‘स च’ क ग अ । ४ ‘मुहूर्तं दिवास्व’ स सु ।
मुहूर्तं-घटिकाद्वयम् । ५ ‘स्वप्नम्’ ख ग घ । ६ ‘पि सात्मीयेऽपि
न’ ख घ झ । ७ ‘यन-द्विविधमुक्तं प्राक् ।’ ख घ झ । ८ ‘चर्माव’
ख घ झ । ९ ‘कण्डूरको’ ख घ झ । ‘कण्डूरकोठ’ स झ ।
१० ‘हृत्लीमकशिरोजाड्यस्तैमित्यगुरुगात्रता । ज्वरभ्रममतिभ्रशस्त्रो-
तोरौधाग्निमन्दता ॥ शोफारोचकहृत्सासपीनसार्द्धावभेदका ।’ इति
सङ्ग्रहद्वये पाठः । ११ ‘दहनि नि’ ख घ झ ।

१ ‘क्षीणक्षुत्तृदशूलनिपीडितान्’ अ आ ट स मू । २ ‘अ-
जीर्णाभि’ ख घ अ । ३ ‘स्मिन् काले’ ट ड । ४ ‘दिवास्वप्नशी-
लिन’ ट । ५ ‘करत्वादहितः । न तु ग्रीष्मे’ ख घ झ ।

योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥ ६२ ॥

नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवयं शोकभीकृधः ।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसङ्ख्यात् ६३

स०-तत्र-तेष्वकालस्वप्नेषु रोगेषु, उपवासाद्यौपव योजयेत् । निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रि काल । तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू अ ९)-“लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥” इति । अतिनिद्राया सत्या तीक्ष्णानि वमनाञ्जनस्यानि योजयेत्, लङ्घनादि च । एभिरेव च-तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो भवति । श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात् ।

आ० २०-अकालशयनजनानामौषधमाह-तत्रेति ।

अतियोगस्यौषधमाह-योजयेदिति । स द्विविधः, -वेगो-क्षीरणजो निद्राधिक्यजश्च । तत्राद्य उक्तो रोगानुत्पादनीये, इह द्वितीय । तस्य हेतुरुक्त सङ्ग्रहे (सू अ ९)-“अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतास्यावृणुते कफ । तत स्रोत सु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम् ॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमालस्यादतिनिद्रता ।” इति । लङ्घन-द्वादशविधम् । वमननावनयोस्तु ग्रहणमतिशयार्थम् । व्यवय-सम्भोगम् ।

हीनयोगस्य हेतुमाह-एभिरेवेति । स द्विविधः, -निद्रा-विधारणजो निद्राविनाशजश्च । तत्राद्य उक्तो रोगानुत्पादनीये, इह द्वितीय । एभिः-अतिनिद्रौषधैः । श्लेष्मातिसङ्ख्यादिति हेतुकथनमन्येषामपि श्लेष्मक्षपणाना निद्रानाश-हेतुत्वस्यापनार्थम् ।

सम्प्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे-

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः ।

जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा रोगाश्च वातजाः ६४

स०-निद्रानाशादङ्गमर्दादयो वातोत्थाश्च रोगा स्युः ।

आ० २०-निद्रानाशजान् रोगानाह-निद्रानाशादिति । जाड्य-ज्ञानभ्रंश । अपक्ति-आहारस्याविपाकः । वातजा रोगा-आक्षेपकादयः ।

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः ।

असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ॥ ६५ ॥

स०-यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक् सेवितायाश्चाऽनन्तरोक्ता गुणदोषा । अत-अस्माद्धेतो, कालानति-

१ ‘निद्रावेगधारणजो निद्राहानिजश्च’ क ग ज । २ ‘एभिरेव-अ’ क ज । ३ ‘जाड्य’ क ख घ झ ठ । ४ अस्याग्रे “कफोऽल्पो वायुनोद्धूतो धमनी सन्निरुध्य तु । कुर्यात्सज्ञापहा तन्द्रा दारुणा मोहकारिणीम् ॥ उन्मीलितविनिर्मुग्धे परिवर्तिततारके । भवतस्तत्र नयने स्मृते लुलितपक्ष्मणी ॥ अर्ध-त्रिरात्रात्सा साध्या न सा साध्या ततः परम् ।” ‘तन्द्रालक्षणाह-कफोऽल्प इत्यादि’ इति सटीक क ज पुस्तकयोरधिक पाठ । ५ ‘असात्म्यजागरा’ अ.आ ठ. हेमाद्रि । ६ ‘असा तपूर्वोक्तगुणदोषाद्धेतो’ ड ।

क्रमेण सात्म्यतो-यामद्वय त्रय वा, निशि निद्रा भजेत् । असात्म्याज्जागरादर्धेन प्रातः स्वप्यात् । अभुक्तवान्-अभुक्ते सति । असात्म्यग्रहणेनैतत् द्योतयति, -न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणकालादर्धेन दिवास्वप्न इष्यते, किं तर्हि ? यो यावन्त कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्त काल निशि जाग्रया-त्तावतोऽर्धेनासौ प्रातः स्वप्यात् । केचिद्धि स्वल्पनिद्रा स्वभावतो भवन्ति ।

आ० २०-असम्यग्योग निषिध्य सम्यग्योग विधत्ते-यथाकालमिति । निद्रा रात्रौ सेवेत, न दिवा । रात्रावपि यथाकाल-प्रवृत्तिकालानतिक्रमेण, यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स तस्मिन्नेव सेवेतेत्यर्थः । सात्म्यतः-याम-द्वययामत्रयादिसात्म्यानुरोधेन ।

रात्रावनिद्रितस्य दिवा स्वप्न विधत्ते-असात्म्येति । प्रातः-पूर्वाह्णे स्वप्यात् । अभुक्तवान्-अकृतभोजन । असात्म्यरात्रिजागरणकालादैर्द्वैकालम् । सात्म्यश्चेद्रात्रिजागरस्तदा प्रातः-नैव स्वप्यात् । अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनितदोषनिवर्तकनिद्रापरासकालोपलक्षणम् । अत एवाह खारणादि-“असुप्ताना तथा रात्रौ तन्मात्रं स्वपनं दिवा ।” इति । भेडोऽपि-“रात्रौ स्वप्यान्नं यामांस्त्रीस्तांस्वप्याद्विदिवा नर । एतदप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन ॥” इति ।

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ।

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ ६६ ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता ।

मनोऽनुकूला विषयाः काम निद्रासुखप्रदाः ॥ ६७ ॥

ब्रह्मचर्यरतेर्ग्रास्यसुखनिःस्पृहचेतसः ।

निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ॥ ६८ ॥

स०-यो मन्दनिद्र स क्षीरादीन् शीलयेत् । कान्ताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः । कान्ताबाहुलताश्लेषग्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुः, न तु ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम् । अत एवानन्तरमाह-“ब्रह्मचर्यरतेर्निद्रा स्व कालं नातिवर्तते ।” इति । ब्रह्मचर्यरतस्याप्यनुरागतो मैथुनाभिलाषो निद्रा नाशयेदित्याह-ग्राम्यसुखे निःस्पृह चेतो यस्य स तस्य । तथा, सन्तोषतृप्तस्य ।

आ० २०-अथ सम्यग्योगहेतुः । स त्रिविधः, -जवन्यमध्यमोत्तमभेदात् । तत्र जवन्यमाह-शीलयेदिति । मन्दा-मूढा स्वकालानभिज्ञा, निद्रा यस्य स-मन्दनिद्र । रसान्-मासरसान् । मूर्द्धतर्पणं-मूर्द्धतैलम् । कर्णतर्पणं-कर्णपूरणम् । अक्षितर्पणं-प्रसिद्धम् ।

१ ‘निशि’ ‘प्रातः’ इति द्वौ शब्दौ ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्येते । २ ‘असात्म्याज्जाग्री’ ख घ झ । ३ ‘दर्धम् ।’ क ज । ४ ‘न्मात्रस्व’ ख घ झ । ५ ‘त्र यो मात्रा ता स्वप्याद्धि दिवा’ ख घ झ । ६ ‘हण श्लेष’ ट ठ । ७ ‘प्यनुरागतो’ ठ । ‘प्यन्तरा मै’ ट ।

मध्यममाह-कान्तेति । निर्वृति-सुखम् । कृतकृत्यता-पूर्णमनोरथत्वम् । विषया-शब्दादयः । काम-अत्यन्तम् ।

उत्तममाह-ब्रह्मचर्यरतेरिति । ब्रह्मचर्यरते-ब्रह्मचर्यासक्तस्य । ग्राम्यसुख-सम्भोग, तत्र नि स्पृह-ततो निवृत्त, चेतो यस्य । सन्तोषवृत्तस्य-यथा लाभतुष्टस्य । स्व काल नातिवर्तते-उचित एव काले आयातीत्यर्थः ।

यदा तु ग्राम्यधमेण विना न रति, अपत्यार्थिता वा, तदा तदधिकारार्थमुच्यते—

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम् ।
अप्रियामप्रियाचारा दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ॥ ६९ ॥
अतिस्थूलकृशा सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम् ।
वर्णिनीमन्ययोनि च गुरुदेवनृपालयम् ॥ ७० ॥
चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वराम्बुचतुष्पथम् ।
पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम् ॥ ७१ ॥
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्रान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः ।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् ॥ ७२ ॥

स०-ग्राम्यधर्मे-स्त्रीपुसयोगविषये, अनुत्ताना स्त्रिय त्यजेत्, उत्ताना भजेदित्यर्थः । तथा, रजस्वलत्वादियुता त्यजेत् । दुष्ट-व्याधिमलादिभिः, सङ्कीर्ण-सङ्कट च, मेहन-योनिर्यस्यास्ताम् । तथा, वर्णिनी-ब्रह्मचारिणीम् । अन्ययोनि-अजामहिष्यादि च त्यजेत् । गुर्वित्यादि । ग्राम्यधर्मे निर्वर्तने सति गुरुदेवनृपाल-यास्त्यजेत् । तथा, चैत्यादीस्त्यजेत् । तेषु स्त्रिय न सङ्गच्छे-दित्यर्थः । चैत्यादीना पर्याया दिनचर्यायामुक्ता । आयतन-दुष्टाना निग्रहस्थानम् । पर्वाणि-रविसङ्क्रान्त्यादीनि त्यजेत्, तेषु काम न सेवेतेत्यर्थः । तथा, अनङ्ग-अङ्ग-जघनम्, नाङ्ग-अनङ्गमङ्गसदृश जघनकार्यनिर्वर्तनयोग्य मुखादिकमुच्यते । दाक्षिणात्या हि मुखेन तत् कुर्वन्ति, तन्निषिध्यते । दिवस च त्यजेत्, दिने रतं न कुर्वतेत्यर्थः । मूर्ध्वक्षोऽभिघात च त्यजेत् । तथा, अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः । अत्याशित-अतिमुहित । अधृति-दुर्मना । अन्यवेगार्त-पुरीषादि-वेगादुर । ननु, क्षुद्रान् क्षुद्रवेगार्त उच्यते । ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्रानित्यनेन^१ सत्यमेतत् । अतिशयार्थं त्वेतत् । यथा क्षुद्रवेगार्त स्त्रिय गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते, न तथाऽन्यवेगार्त इति ।

आ० २०-अथाविधिसम्भोगादाहाररक्षा । तत्र सम्भो-गनिषिद्धान्याह-ग्राम्येत्यादि । ग्राम्यधर्मे-सम्भोगे, अनुत्ता-नत्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेत् । अप्रियां-अनभीष्टाम् । अ-प्रियाचारा-अनिष्टाचरणाम् । दुष्टमेहनां-दोषदूषितयो-निम् । सङ्कीर्णमेहनां-सङ्कुचितयोनिम् । अतिस्थूलामतिकृशां च । सूता-असम्पूर्णाध्वर्द्धमासप्रसूतिम् । अन्ययोषित-पर-

१ 'षिताम्' आ क अ ठ । २ सङ्कट-सङ्कुचितम् । ३ 'श-नानिग्रह' ट । ४ 'दीन्' ठ । ५ 'मुखे रति कु' ट । ६ 'तृ-प्त' ड । 'अतिभुक्त' इति कचित् । ७ मुहित-तृप्त । ८ 'गाद-रक्षा' क अ । 'गादन्नरक्षा' ग । ९ अव्यर्द्धमास-सार्द्धमास ।

स्त्रियम् । वर्णिनी-ब्रह्मचारिणीम् । अन्ययोनि-विजातीयाम-जामहिष्यादिम् । गुर्वालयादींश्च त्यजेत् । चैत्यादयो दिन-चर्याया व्याख्याता । अम्बु-जलाशय । आयतन-वधस्था-नम् । पर्वाणि-पुण्यकाला । अनङ्ग-हस्तमुखादि । दिवस-अपर्वण्यपि । शिरस्ताडन हृदयताडन च-मुष्ट्यादिना । दिन-चर्याया सामान्यतो निषिद्धस्यापि देवाल्यादेः पुनर्निषेधः सम्भोगे दोषभूयस्त्वख्यापनार्थः ।

अत्याशितादे सम्भोग निषेधति-अत्याशित इति । अ-त्याशित-अतितृप्त । अधृति-अहृष्ट । क्षुद्रान्-क्षुधित । दुःस्थिताङ्ग-विषमस्थितगात्र । पिपासित-तृषित । अन्य-वेगार्त-शुक्रेतरवेगपीडित । क्षुत्तृषोर्वेगत्वेऽपि पृथग्रहण-मल्पयोरपि तयोर्निषेधार्थम् ।

सम्प्रति ऋतुविशेषेषु निधुवन नियमयति—

सेवेत कामतः काम तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
व्यह्राद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः ॥ ७३ ॥

स०-तृप्तो-वाजीकरणे सञ्जातसन्तर्पण सन्, कामतो-यथेच्छया, हिमे-हेमन्ततौ शिशिरे च, काम-यथेच्छ, सेवेत । वाजीकृतामिति सम्पदादित्वात्किप् । तृप्त इति कोऽधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क । अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । वसन्ते शरदि च व्यह्रात्-व्यहमतिक्रम्य, मैथुन निषेवेत । वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् काम भजेत् ।

आ० २०-ऋतुवशात्सम्भोग विधत्ते-सेवेतेति । हिमे-हेमन्तशिशिरयोः । काम-सम्भोगम् । कामत-स्वेच्छया । वसन्ते शरदि च व्यह्रात्-व्यहमन्तर कृत्वा । वृष्टिनिदाघयोः पक्षात्-पक्षमन्तर कृत्वा । "सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये" इति पञ्चमी । वाजीकृता तृप्त इति सर्वत्र सम्बध्यते । वा-जीकृता-वाजीकरणानाम् । "करणे सुहितार्थानाम्" इति षष्ठी । अयं च विधिरुत्तमबलापेक्षः । हीनबलानां तूक्तो भेदेन (सू अ ७)-"ऋतावृतौ यथाकाल मैथुनं तु समाचरेत् । वर्षासु नवरात्रात्तु दशरात्राच्छरद्यपि ॥ पञ्चाहा-च्छीतसमये सप्ताहाच्छिशिरे तथा । पक्षाद्वसन्ते, ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् ॥ निर्दाघे पश्चिमे मासि मैथुनं न समाचरेत् ।" इति ।

अमरुमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षर्याः ।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ७४ ॥

स०-अन्यथा-उक्ताद्विधेरन्येन प्रकारेण, स्त्रिय गच्छतो भ्रमादयः स्युः । अपर्वणि-अकाले मरण-अपर्वमरणम् ।

आ० २०-उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-अमेति । ऊरु-

१ 'अवृत्त' झ । २ 'करैर्हिमे' क । 'कृतैर्हिमे' ठ । ३ 'व्यह्रा' हेमाद्रि, स द्र । ४ 'पक्षाद्वृष्टिनि' अ आ हे । ५ 'ततर्पण' ट ड । ६ 'च' क ग अ । ७ 'निदाघपश्चिमे' अ । ८ 'चैव वर्जयेत्' मे स । ९ 'बल्यं' क्षय इति क ग अ पुस्तकेष्वन्यसिन् स्थले पाठ । १० 'स्याद्विशेषेणातिमैथुनात्' स द्र । ११ 'उक्ताद्विधानादन्यप्र' ट । 'उक्तविधेरतिक्रमेण' ड ।

दौर्बल्य-संविथशैथिल्यम् । बलादीना क्षय । अपर्वमरण-
अकालमृत्यु । अन्यथा स्त्रिय गच्छत-उक्तप्रकारादन्येन
प्रकारेण सम्भोग भजत । उक्त च रसायुर्वेदे-“विपरीत-
रत्नप्राप्त्या लिङ्गे दाह प्रजायते । कार्यं च सर्वगात्रेषु, तत्प्र-
तीकार उच्यते ॥ प्रत्यग्वस्ति निबध्यैव लिङ्गाचूषणमाचरेत् ।
क्षरणे तस्य सजाते स्नापयेच्छीतलाम्बुना ॥ कोलनिर्यास-
मादाय पाययेत् सशर्करम् । शास्त्रमलीदूर्वयोर्मूलरस पाय-
समाशयेत् ॥” इति ।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रियशोबलैः ।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥ ७५ ॥

स०-स्त्रीषु सयता-स्त्री सम्यक् सेवमाना, स्मृत्यादि-
भिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति ।

आ० २०-विध्याचरणे फलमाह-स्मृतीति । स्त्रीषु संयता-
विधिना स्त्री सेवमाना, स्मृत्यादिभिरधिका मन्दजरसश्च
भवन्ति । इन्द्रिय-शुक्रम् । मन्दजरस-चिरस्थायियौवना ।

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य-

शीताम्बुदुग्धरसयूपसुराप्रसन्नाः ।

सेवेत चानु शयनं विरतौ रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम ॥ ७६ ॥

स०-रतान्ते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत । खण्डखाद्य-
खण्डकृत कणिकेत्यादि(१) । रसो-मासरस । चानुशयनमिति ।
अनु-पश्चाच्च, स्वप्न सेवेत । तस्य-स्त्रीनादिसेविन शरीरस्य,
एव-अस्मिन्कृते, धाम-तेजो, भूय आगच्छति । त्मो जौ
वसन्ततिलक गुरुकद्वय च । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ ९)-
“स्नानाङ्गरागव्यजनेन्दुपादैर्यूषासवक्षीररसान् रसालाम् । भक्ष्यान्
सिताब्धान् सलिल सुशीत सेवेत निद्रा च रतान्ततान्त ॥” इति ।

आ० २०-सम्भोगावसाने सेव्यानाह-स्नानेति । हिमा-
निल-शिशिरमारुत । खण्डखाद्य-शर्कराप्रचुर भक्ष्यम् ।
शीताम्बु-शीतोदकम् । रसो-मासरस । प्रसन्ना-अच्छ-
सुरा । शयन-निद्रा । एतानि रतस्य विरतौ, अनु-समन-
न्तरमेव सेवेत । एव कृते, तस्य-रतक्षीणतेजस, वपुषो
धाम-शारीर तेज, पुनरप्याशु-शीघ्रम्, एति-प्रामोति ।

१ ‘संविथदौर्बल्यम्’ क ग ज । २ ‘प्रत्यग्वस्ति निबध्यैव लिङ्गा-
चूषणमानयेत्’ अ । ३ ‘लिङ्गाचू’ ग । ४ ‘मावहेत्’ ख घ झ ।
५ ‘रसपायस’ क झ । ६ ‘सयुताः’ क ख घ झ अ । ७ ‘स्त्रिय-
मुक्तविधिना सेव’ ड । ८ ‘सयुता’ ख घ झ । ९ ‘स्त्रिय’ क ग
अ । १० ‘खण्डाढ्यताकरणेत्यादि’ ट । ‘खण्डाच्छभकेणिके’
ठ । ‘खण्डात् स्मृतम्’ ड । ११ ‘अनुशयन-पश्चाच्छयनम्’ ड ।
१२ ‘स्नानादिभिः’ श’ ट । १३ ‘दमासासव’ स झ । १४ ‘सेव्य-
माह’ क अ । १५ ‘न्तर से’ क ग अ । १६ अस्याग्रे ‘ननु, अस्य
विधेरसम्भव एव । तथा हि-रात्रावेव रतमुक्तम् । रात्रौ च स्नानभोज-
नादिभिरजीर्णादिदोषः स्यात् । सत्यम् । अधिकशुक्रधातूनां दिवारति-
कृतामय विधिरुक्त । अथवा श्रीष्मे साय स्नानभोजन सम्भाव्यत
एव, इति न दोष ।’ इति क.अ. पुस्तकयोरधिक. पाठः ।

अ० १९

एतच्च सर्वं पूर्वोक्तं हिताहितं वैद्य एव वेत्ति । तस्माद्वैद्यस्य
सर्वथा शरीरं राज्ञा निवेद्यमिति दर्शयन्नाह-

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ

भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेद्य ।

भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः

स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः ॥ ७७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसहितायां सूत्रस्थानेऽत्र

रक्षा नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स०-भिषजि शरीररक्षणं निरनुबन्ध-निर्विकल्पमाधाय,
पृथ्वीशो बहुकालमात्मीयश्रेष्ठफलभोगवान् भवति । तथा,
तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च, त एवम्, विपुला-
विस्तीर्णा, तेज स्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य स एवविधः ।
कीदृशे भिषजि? श्रुत-शास्त्रावबोध, चरित-आचार, ताभ्या
समृद्धे-सम्पूर्णैः । तथा, क्रियाचतुरे । तथा, कृपालौ । वसु-
मुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ य ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थानेऽत्ररक्षा-

ध्यायः सप्तमः समाप्तः ॥ ७ ॥

आ० २०-अध्यायार्थमुपसंहरति-श्रुतेति । उक्तप्रकारा-
न्तरिक्षाद्वारेण देहरक्षा भिषजि निवेद्य, भूमिपालश्चिरायुर्भ-
वति । कीदृशे भिषजि? श्रुतचरितसमृद्धे-शास्त्रशौचोक्ता-
नुष्ठानसम्पन्ने, कर्मदक्षे-उपचारकुशले, दयालौ-कारुणिके ।
निरनुबन्ध-नि शङ्कम् । तेज-कान्ति । स्वास्थ्य-आरोग्यम् ।
कीर्ति-यशः । प्रभाव-प्रताप । स्वकुशलफलभोगी-स्वोपा-
र्जितपुण्यफलोपभोगक्षमः । चिरायु-दीर्घायुः । सङ्ग्रहे तु
(सू अ ९)-“मनःशरीरस्थितिमात्रमेव व्यवसायं सेवेत ।
न तु तत्परं स्यादिति । भवति चात्र । विश्रब्धहृदो रहसि
तत्कामस्वरूपं पुमान् । समस्थिताङ्गः सुरभिर्मुक्तमूत्रादिर-
व्यथ ॥ नानाशितो नात्यशितो वृष्याणां तर्पितरूपहम् ।
नारीं नारीगुणैर्युक्ता सहपूर्वगुणां व्रजेत् ॥ [स्त्रीससर्गाद्धि
सद्य स्यात् क्लीबता बलिनामपि । एव चाप्याय्यते शीघ्रं
तेषां शुक्रं च धाम च ॥] इष्टायुरोज शुक्राणां क्षय मेढ्रा-
श्रयान् गदान् । वायो कोपमधर्मं च मूढं प्रामोक्ष्यतोऽन्य-
था ॥ उत्तानो वेगरोधी च वृद्धिमेहाश्मशर्कराः । तिमिरा-

१ ‘शास्त्रावबोध’ ट ड । २ ‘शास्त्रानुष्ठान’ ख घ झ ।
३ ‘व सेवेव्यवाय न’ क ग अ स मू । ४ ‘च’ ख घ झ स.मू. ।
५ ‘विशुद्ध’ घ । ६ ‘सम्यक्स्थि’ क ग अ । ७ [ ] एत-
च्चिह्नान्तर्गतं सङ्ग्रहश्लोको हेमाद्रिटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
८ ‘वा’ सं.द्र. ।

दिग्दोषत्पत्तिर्मूर्द्धाद्याहननौद्रुवम् ॥ न चार्वाक् षोडशाद्वर्षात्
सप्तते परतो न च । आयुष्कामो नर स्त्रीभिः सयोग
कैर्तुमर्हति ॥ अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातु स्त्रिय व्रजन् ।
उपतप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ शुष्कं रुक्षं यथा
काष्ठं जन्तुजग्धं विजजरम् । स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्ध
स्त्रिय व्रजन् ॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसारादपि
सारभूतम् । जितात्मना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः सन्त-
तिरप्युदारा ॥ अप्रमत्तो भजेद्भावास्तदात्मसुखसज्जकान् ।
सुखोदकैर्षु सज्जेत देहस्यैतदलं हितम् ॥ प्रज्ञापराधोऽसा-
त्म्यार्थसयोगः कालवैकृतम् । हितेऽपि रतमाहारे योजय-
न्त्यामयैर्नरम् ॥ नापथ्यसेविनः सद्यः प्रबाधन्ते तदा मलाः ।
प्रकोपं प्रतिविघ्नन्ति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्द्यौः ॥ न च सर्वोऽपचा-
रोऽपि सर्वदा सर्वदोषैर्कृत् । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्य-
दोषाणि नैव च ॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूषि
च । व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु ॥ गच्छत्य-
पथ्यतमता तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम् । त एव च पुनर्दोषा हेतु-
भिर्बहुभिश्चिता ॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुवर्तिनः ।
सर्वे समं प्रकुपिता प्राण्याहपमपि कारणम् ॥ प्राणायतनमा-
श्रित्य गम्भीरा सर्वमार्गगाः । देहे हितोचिते ते स्युश्चिराद-
प्याशुकारिणः ॥ अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते । दो-
षाश्चैषा क्षययान्ति कर्मवातातपादिभिः ॥ अथ बहूनामेकरो-
गोर्लपति । भिन्नाहारवयः सात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् । एको
विकृतवाग्वादियुगपत्सेवनाद्बुद्धः ॥ वातादीनां तु विकृतिर्वि-
कृताद्बुद्धाचारतः । भौमान्तरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते ॥
सम्भवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदायिकात् । दुष्टो वायुरभि-
ष्यन्दी क्षिप्तितोऽप्युष्णशीतलः ॥ कुण्डली भैरवरवः पुरुषोऽ-
नार्तवो बली । अन्योन्यव्याहतगतिः पाशुबाष्पविषान्वितः ॥
रसवर्णादिविकृतमपक्रान्तविहङ्गमम् । निन्दितप्रभवः तोय-
मुपक्षीर्णजलेशयम् ॥ मक्षिकामूषिकव्यालबहूत्पातप्रदूषितः ।
देशोऽपथ्यान्नबहुलो नष्टधर्ममहौषधिः ॥ कालश्च विपरी-
तातिहीनलिङ्गो यथायथम् । एते दुष्परिहारवाद्दहितायो
त्तरोत्तरम् ॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे ।

१ 'त्पत्ति' मू' ग घ स मू । २ 'नाद्रुतम्' ग । ३ 'न
चोन षो' क ग ज स स । 'न चर्ते षो' स मू । ४ 'गन्तुम'
घ म सं । ५ 'स्त्रियो' ख घ झ इन्दु । ६ काजल-स्वरूपानी
धम् । ७ 'शुष्करुक्ष' क ग ज । ८ 'वृद्धा स्त्रिय' इति क ग ज
पुस्तकेषुपलब्धोऽप्युक्तः पाठः, "वयोवर्णवृद्धा" इत्यनेन पुन-
रुक्तत्वात् । ९ 'अप्रमत्तो' क ग ज । १० 'तथा' ज ।
११ 'प्रतिवध्नन्ति' क ग ज स मू । १२ 'यथा' ख घ झ ।
१३ 'सर्वोपचारो' दोषहृत् क ग ज स मू । 'सर्वोपचारो' इन्दु ।
१४ 'नुबन्धिनः' स द्र । १५ 'प्रकुप्यन्ति' क ग ज स मू ।
१६ 'त्पत्तिमाह' ज स मू । १७ 'कृतग्रहचा' क ग ज ।
१८ 'जलाशयम्' क ग ज स द्र । १९ 'ताश्चोत्त' ज इन्दु ।

कर्म पञ्चविधं तेषां योज्यं तद्वदसायनम् ॥ शस्यते देहवृ-
त्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः । ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररति-
शमः ॥ सद्धर्मः सत्कथा पूजा देवर्षीणां जितात्मनाम् । देशा-
नामविपन्नानां साधूनां च निपेवणम् ॥ दैवव्यपाश्रयः चेष्ट-
कर्म जीवितरक्षणम् । हेमन्तादिषु कुर्वीत स्वस्वं चाका-
लिकेष्वपि ॥ विधिं तच्छीलनं यस्याच्छीतादिद्वन्द्वकारितम् ।
ऋतुचर्या हि शीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया ॥ अत एव च
चर्यायां हेमन्तशिशिरौ समौ । अथाकालमृत्युः । सर्वप्रा-
णभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते । दैवे पुरुषकारे च स्थित-
ह्यस्य बलाबलम् ॥ अन्यजन्मकृतं कर्म दैवः पौरुषमै-
हिकम् । विद्यात्ते कर्मणि त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्नम् ॥ तयो-
रुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च । नियतस्यायुषो हेतुर्वि-
परीतस्य चावरा ॥ मध्या मध्यस्य, मिश्रस्य सङ्कीर्णा, शृणु
चापरम् । दैवः पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥ तथा दैवेन
बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम् । दृष्ट्वा यदेकं मन्यन्ते नियत-
मानमायुषः ॥ कर्म किञ्चित् कचित्काले विपाकनियत-
महत् । किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥ एव च
द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः । उपदिष्टस्तत्तत्रैव हिता-
हितविधिक्रमः ॥ एकोत्तरमृत्युशतं भ्रुवते वेदवादिनः ।
तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥ श्रेयो-
जिरादियागेन औनृत्यस्य तथा च तैः । दैर्घ्यश्रवससोमाद्यै-
र्विहितैस्त्वात्मनो वधः ॥ आयुष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तत्रेष्ट्या
मित्रविन्दया । सर्वस्मादेव चात्मानं गोपायेदीदृशी स्मृतिः ॥
तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् । विषमापरिहारेण
जायते नियतायुषाम् ॥ ध्रुवः रोगित्वमन्येषां मृत्युर्वै त्व-
पर्वणि । अंकाण्डे शस्त्रघाताद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा ॥ उद्गा-
न्तचण्डमातङ्गतुरङ्गादिसमागमम् । अरातिदुष्टवैतादिसाह-
साहितभोजनम् ॥ वर्जयेदिति नैः ब्रूयुर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ।
दैवव्यपाश्रयैर्दीर्घं रसायनविधिं विना ॥ न वा तेऽपि यथा
काममायुषः स्थितिमाप्नुयुः । अहिंसिहगजादिभ्यो विदुषा न

१ 'वृद्धिश्च' स स । २ 'एवर्तुचर्या' क ग ज स मू ।
३ 'शिशिरे समे' ख घ झ स स । ४ 'मृत्युमाह' स मू ।
५ 'यस्य' क ख ज । 'तस्य' ग स स । ६ 'त्रेधोत्तममध्या' क
ग ज । ७ 'धस्यास्य सुख' क ग ज । ८ 'चापरा' स द्र ।
९ 'व्यप' क ग ज । १० 'पाके' क स मू । ११ 'किञ्चित् क' स द्र ।
१२ 'नाचिरा' ग । 'नादिना च या' स स ।
१३ भातृव्यस्य-रिपो । १४ 'त स्वात्मनो' ज स मू । 'तश्चा-
त्मनो' स स । १५ 'स्तथेष्ट्या' स द्र । १६ 'श्रुति' क ज ।
१७ सौगतानां-बौद्धदर्शनस्थितानाम् । १८ अन्येषां-अनिय-
तायुषाम् । १९ 'व च पव' घ । अपवणि-अकाले । २० 'अकाले
श' क ग ज । २१ 'वाग्वादि' स द्र । 'वातादिः सा' क ग
ज । २२ 'ते' ज । २३ 'यादेश्च' क ग ज । २४ 'विधीस्तथा'
ज स स । 'धि न वा' स मू ।

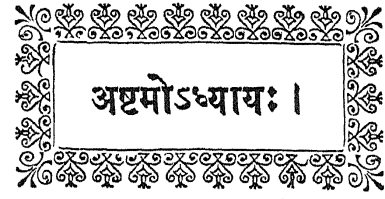
भय भवेत् ॥ मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या मारणरक्षणम् ।
आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनम् ॥ मन्त्रदेवतया-
ऽऽहूता नाचक्षीरन् महाहय । विषसुसप्रबुद्धस्था भावा-
भावौ तदायुष । सन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत् ।
उपेक्षया न मरण जीवित वा चिकित्सया ॥ प्रत्यह नृसह-
स्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिघ्नत । साधुवृत्तस्य चातुल्या न
भवेदायुष स्थिति ॥ नायुधैर्द्विषमिन्द्राद्या नौषधैरार्तं
मश्चिनौ । उपक्रमेरन्न भवेदकालमरण यदि ॥ घटानामाम-
पकाना पालनापरिपालनै । चिराल्पकालवर्तित्व चित्रस्थाना
च दृश्यते । ईत्यत्यन्तप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वागमैरपि । दृष्टे
ऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत् कथं बुध ॥ गुणवद्विपगादीना
सम्भवे सम्भवेत्तु य । मृत्युस्त कालज प्राहुरितर तद्वि-
पर्यये ॥ यथा रथो बाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयम् ।
यायादात्मवतामायुस्तथाऽन्येषा विपर्यय ॥ शुचितैलदशो
दीपः कीटवाताद्यपीडित । दीप्तिमान् वर्तते सम्यक् यथैव
स्नेहसङ्ख्यात् ॥ स एवातो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये ।
हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवम् ॥ सर्वमन्यत् परि-
त्यज्य शरीर पालयेद्दत्त । तदभावे हि भावाना सर्वाभाव
शरीरिणाम् ॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा । स्व-
शरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ आहारकल्पना-
हेतून् स्वभावादीन् विशेषतः । समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहो
द्याहारसम्भव ॥ भीलज्जायन्नणालोभहर्षशोकवशगत । न
जातु धारयेद्देगास्तद्धि सर्वापदा पदम् ॥ हितमभ्यस्यत
पुसो नाकाले कालदष्टया । सञ्जायते परामर्शो बलोत्साहे-
न्द्रिर्यायुषाम् ॥ अहितानि च सन्त्यज्य दोषमप्यामुयाद्यदि ।
तथाऽप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥ यच्च रोग-
समुत्थान न शक्यमिह केनचित् । परिहर्तुं न तत्प्राप्य
शोचितव्य मनीषिणा ॥ हिताहारविहाराणा सदाचारनिपे-
त्रिणाम् । लोकद्वैतव्यपेक्षाणा जीवितं ह्यमृतायते ॥ गृह-
ग्राभ्यसुखे वश्यं क्लेशाना हतसत्पथ । मूढो जीवत्यनर्थाय
दुर्गतिं परिवृहयन् ॥ विदुषाऽन्त शरीरस्थान्नित्यं सन्निहिता-
नरीन् । जित्वा वर्ज्यानि वर्ज्यानि चिर जीवितुमिच्छता ॥
तदात्वे चानुबन्धे वा तस्मात् कर्माशुभोदयम् । स्मरन्नात्रेय-
वचसो न धीमान् कर्तुमर्हति ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

अन्नरक्षाप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ७ ॥

१ ‘द्वय भा’ क ग ज. । २ ‘वाऽतुल्या’ ख ग घ झ । ‘बाहु-
ल्यान्न भ’ क ज. । ३ ‘इत्यन्यत्र प्र’ क ग ज. । ४ ‘पुन’ घ ।
५ ‘मृत्यु त’ स स. । ६ ‘येवत.’ घ । ७ ‘यथा’ ज. ।
‘तथा’ स स. । ८ ‘न्द्रियौजसाम्’ क ग ज. । ९ ‘तान्यपि स’
स स. । १० ‘रिवर्तु’ स स. । ११ ‘यमपे’ ज. ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अन्नरक्षान्यायादनन्तरं मात्राशितीयाध्यायारम्भो युक्तः ।
यतो विषादिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्रातिमात्राभ्यवहृत
जीवितोपेक्षायां सम्पद्यते । मात्राभ्यवहृत प्राणिना प्राणाय ।—

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहचरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—अथेत्यानन्तर्यं । यथा,—“अयाऽतो धर्मजिज्ञासा ।”
इत्यत्र मीमांसाया वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । अत इति प्रस्तुताभिर्सम्बन्धे । अशन-अशितम् ।
भावे निष्ठा । मात्रयाऽशित-मात्राशितम्, तस्मै हितो मात्रा-
शितीयः । शेष पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

आ० र०—मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—
अथेति । यत् पूर्वोऽध्याये “आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च
वक्ष्यते ।” इत्युक्तम् (ह सू अ ७।५३) । स चासाधा-
रणो यथास्व वक्तव्यः । असाधारणार्थमयमध्यायः । अत
एव मात्राशितीयः । मात्राशब्देन सम्यग्योगो लक्ष्यते । स
चासम्यग्योगस्य त्यागात्सम्भवति । स पुन सप्तधा,—
सङ्कीर्णाशनं, विरुद्धाशनं, अमात्राशनं, अजीर्णाशनं, सम-
शनं, अध्यशनं, विषमाशनं चेति । तत्र निषिद्धानां गृहे
निषिद्धैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्-सङ्कीर्णा-
शनम् । तच्च “शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम् ।”
इत्याद्युक्तम् (ह सू अ २।४३) । विरुद्धाशनम्-अहिता-
शनम् । तच्च “विरुद्धमपि चाहारः” इत्याद्युक्तम् (ह सू
अ ७।२९) । अमात्राशनादीन्यत्रोच्यन्ते । मात्रावदपि यन्न
जीर्यति तत्-अजीर्णाशनम् । समशनादीन्यत्रैव लक्षयिष्यति ।
मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूण्यपि ॥ १ ॥

स०—सर्वकाल-स्वस्थ आतुरो वा, मात्राशी स्यात्-परि-
मिताशी भवेत् । कुतो हेतोः ? हि-यस्मात्, मात्राऽग्नेः प्रवर्तिका
स्वव्यापारे । अभिप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः । तथा चोक्तम्—

१ ‘तीयो युक्त’ ठ । २ ‘त्राभुक्त मरणाय । मात्राभुक्त तु
प्राणत्राणाय ।’ ड । ३ ‘तोच्छेदाय’ ट । ४ अयं मात्राशितीया-
ध्यायश्चरके सू० ५।२७ अध्याययो वि० २ अध्याये चि० १५
अध्याये सि० १२ अध्याये च, सुश्रुते सू० ४६ अध्याये उ०
५६।६४ अध्याययोश्च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० १०।११ अध्याययो-
श्चास्ति वर्णितः । ५ ‘इति वेदा’ ट ठ. । ६ ‘इत्यनन्तर्यं ।’ ड ।
७ ‘सम्बन्धि’ ट ठ. । ८ ‘एवाय मा’ झ. । ९ ‘त्यागे स’
क ग ज. । १० ‘वाऽन्न’ क, ग, ज. । ११ ‘यत्’ ग. ।

“अग्निमूल बल पुसा बलमूल हि जीवितम् ।” इति । तस्मा-
न्मात्राया प्राधान्यम् । अस्माच्च कारणान्मात्राया प्राधान्य
यतो मात्रा द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरुण्यपि लघूनि च । तत्र गुरुणि-
पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षुमाषानूपमासादीनि । लघूनि-दिव्योदक-
रक्तशालिषष्टिकमुद्रलावकपिजल्लेणशशशम्बरादीनि ।

आ० २०-तत्र मात्रा विधत्ते-मात्राशीति । मात्रामश्ना
तीति मात्राशी । यद्यपि मात्राविशिष्टान्नपानस्यैव कर्मत्वम्,
तथापि प्राधान्यार्थं मात्राया कर्मत्वव्यपदेश । किमर्थं
मात्राशी स्यात् ? हि-यस्मात्, मात्रा अग्ने प्रवर्तिका-
पचन्तमग्निं प्रवर्तयति, पाचयतीत्यर्थः ।

ननु, द्रव्याण्यग्निमिन्धनत्वात्प्रवर्तयन्ति, न मात्रेत्यत
आह-मात्रामिति ।

ननु, गुरुणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न
पुनर्लघूनीत्यत आह-गुरुण्यपीति ।

तत्र गुरुणा का मात्रा ? का(च) लघूनाम् ? इत्याह—

गुरुणामर्धसौहित्य लघूना नातिवृत्तता ।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति ॥ २ ॥

स०-गुरुणा द्रव्याणामर्धसौहित्य-अर्धवृत्ति । लघूना नाति-
वृत्तता-नातिवृत्ति, किं तर्हि ? सौहित्यमात्रम् । एतन्मात्रा-
प्रमाणं निर्दिष्टम् । मात्रा-ह्रस्वा मध्या बृहती च, तस्या
प्रमाण-मात्राप्रमाणम् । तत्र मात्रा-परिमाणं मानम्, तस्यास्तु
प्रमाण-उन्मानम् । एव चात्र मात्राशब्दस्यापौनस्यत्वं । हि-
यस्मात्, यावत् परिमाणमभ्यवहतं सुख-अविकृतिं कृत्वा,
जीर्यति-परिणमति ।

आ० २०-ननु, गुरुभिर्लघुभिर्वा वृत्तिरेवोत्पद्यते, न तेषां
विशेष इत्यत आह-गुरुणामिति । यावताऽऽहारराशिना
वृत्तिरुत्पद्यते तावतोऽर्धं भुज्यत इति-अर्धसौहित्यम् । ताव-
न्मात्रमेव-नातिवृत्तता ।

ननु, एव चेन्मात्राया अव्यवस्थितत्वं प्राप्नोतीत्यत आह-
मात्रेत्यादि । मात्राप्रमाण-मात्रालक्षणम्, यावत्सुखं जीर्यति
तावन्मात्राशब्दवाच्यमित्यर्थः । उक्तं च खारणादिना-
“यदभ्यवहतं सम्यग्यथाकालं जरा व्रजेत् । प्रकृत्यविकृतिं
कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः ॥” इति । तस्माद्गुरुणामर्ध-
सौहित्यं सुखं जीर्यति, लघूना नातिवृत्ततेति नाव्यवस्था ।

एतद्विपर्ययेण हीनमात्रमतिमात्रं च भोजनं वर्ज्यम्, दोष-
दर्शनात् । तथा चाह—

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे ।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते ॥ ३ ॥

स०-हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय, नोपचयाय, न
चौजसे । सर्वेषां वातरोगाणां हेतुता-कारणतां याति ।

१ ‘यावद्विजीर्यति’ इत्यरुणदत्तसम्मतं पाठः । २ ‘क्लमेव’
ट. । ३ ‘तत्तत्परि’ ट. ड. । ‘तत्तावत्’ ठ. । ४ ‘माणमेवमभ्य’ ट. ।
५ ‘विकृतिमकृत्वा’ ड. । ६ ‘परिणाममेति’ ड. । ७ ‘गच्छति’ ट. ।

आ० २०-अथ अमात्राशने दोषा । तच्च द्विविधम्,—
हीनमात्रमतिमात्रं च । तत्र हीनमात्रजान् दोषानाह-
भोजनमिति । बल-शक्ति । उपचय-पुष्टि । ओज-कान्ति ।
अतिमात्रं पुनः सर्वानांशु दोषान् प्रकोपयेत् ।

स०-अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव प्रकोपयति ।

आ० २०-अतिमात्रजान् दोषानाह-अतिमात्रमिति ।

प्रकुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकाख्यं विसूचिकाख्यं वा
व्याधि यथा कुर्वन्ति, तथा दर्शयति—

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ॥ ४ ॥
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्यं कुर्वते ।

विष्टम्भयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विसूचिकाम् ॥ ५ ॥
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः ।

स०-तेनापकेनाग्नेन-आहारेण, दुष्टेन वाताद्या हि-यस्मात्,
पीड्यमाना-विबध्यमाना रुद्धमार्गत्वात्, अत एव युगपत्-
एककालं सर्व एव, कोपितास्तदेव-दुष्टमन्नमाविश्य-आश्रित्या
लसकं कुर्वते । किं कुर्वते ? विष्टम्भयन्त, तदेव दुष्टमन्नं
स्रोतं सु रुन्धाना । तथा, अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैव-अनुचिते
देशे काले (च), च्यावयन्त-ऊर्ध्वमवस्थं निष्काशयन्त ।
अजितात्मन-असयतचेतसः पुंसो विसूचिका कुर्वते ।

आ० २०-अथ प्रसङ्गादतिमात्रप्रकुपितदोषजानां रोगाणां
निदानचिकित्सिते कथयति । तत्र विसूचिकालसकयोः सम्प्रा-
प्तिमाह-पीड्यमाना इति । पीड्यमाना सन्तो युगपत्को-
पिता-स्रोतोरोधात् परस्परसङ्घट्टनेन त्रयोऽप्येकदेव कोप-
नीताः । केन ? तेन, अतिमात्रेणाग्नेन । अतिमात्रत्वादेवामेन-
पाककालातिक्रमेऽप्यपकेन, अत एव दुष्टेन-विकृतेन, तदे-
वाविश्य-तथाविद्यमेवान्नमधिष्ठाय, एवभूतास्तदेवान्नं विष्ट-
म्भयन्तोऽलसकं कुर्वते । च्यावयन्त पुनर्विसूचिकाम् ।
काभ्यां च्यावयन्त ? अधरोत्तरमार्गाभ्याम् । सहसैव-
वेगेन । अजितात्मग्रहणमन्नलोलुपस्यैवालसकाद्युत्पत्तिरिति
ज्ञापनार्थम् । उक्तं च सुश्रुतेन (उ अ ५६।५)—“न तां
परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्त्माजितात्मानो
लभन्ते कलुषाशयाः ॥” इति ॥

एतदेव सविस्तरमाह—

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते ॥ ६ ॥
आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ।

स०-ऊर्ध्व-मुखेनाहारो न प्रयाति, न चाधस्तात्-गुदेन
प्रयाति, न चाहारं पच्यते, आमाशये-“नाभिस्तनान्तर-
जन्तोरांमाशय इति स्मृतः ।” तस्मिन्, अलसीभूत इवालसी-
भूत । यथा, अकर्मशील पुरुषोऽलस इत्युच्यते, तथाऽय-
माहारोऽलसीभूतस्तिष्ठति । तेन हेतुना स रोगोऽलसकः स्मृतः ।

१ ‘सम्पीड्यमाना वाताद्या’ ख घ झ । २ ‘मात्राकुपि’
ख घ झ । ३ ‘सम्पीड्य’ ख घ झ । ४ ‘स्तदन्न’ ख घ झ ।
५ ‘न्तेऽशनलोलुपा’ क, ग, ज, ।

आ० २०-अलसक निर्वक्ति-प्रयातीति । यस्मादस्मिन् व्याधावाहार आमाशयेऽलसीभूत, तस्मादसावलसयतीत्यलसक । अलसत्व-निष्क्रियत्वम् । तदेव प्रयातीत्यादिना स्पष्टीकृतम् ।

विस्सूचिकायां निर्वचनमाह—

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाद्यादिभृशकोपतः ॥ ७ ॥

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विस्सूचिका ।

स०-वाद्यादीना त्रयाणामत्यन्तप्रकोपात् नानाप्रकारैर्वेदनोद्भेदै-पीडोत्पादै, यस्माद्गात्राणि सूचीभिरिव विध्यति, तस्माद्विस्सूचिकेत्युच्यते । विविधाना विकाराणा सूचिका-विस्सूचिकेत्युच्यते ।

आ० २०-विस्सूचिकां निर्वक्ति-विविधैरिति । विविध-सूचीतुल्यत्वाद्विस्सूचिका । तदेव “विविधै” इत्यादिना स्पष्टीकृतम् ।

तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोऽनिलात् ॥ ८ ॥

पित्ताज्वरातिसारान्तर्दाहत्प्रलयादयः ।

कफाच्छर्द्यङ्गुगुरुतावाक्सङ्गोष्ठीवनादयः ॥ ९ ॥

स०-वातादिकात् शूलादयो भवन्ति । आदिशब्देनान्नोद्भेदनमुखशोषादिपरिग्रह । पित्ताद्वृद्धात् ज्वराद्या स्युः । प्रलयो-मूर्च्छाप्राय । आदिशब्देन मदादिपरिग्रह । कफादिकात् छर्द्यादयो भवन्ति । आदिशब्देन क्ष्वत्वादीना ग्रहणम् ।

आ० २०-विस्सूचिकालक्षणमाह-तत्रेति । तत्र-विस्सूचिकायाम् । अनिलात् शूलादयो भवन्ति । पित्तात् ज्वरादयः । कफात् छर्द्यादयः । अन्तर्दाह-कोष्ठदाह । प्रलयो-मूर्च्छा । अङ्गग्रहण सर्वाङ्गगौरवार्थम् । वाक्सङ्गो-वाच स्खलनम् । ओष्ठी-श्लेष्मनि संरणम् । अनिलादिग्रहणमनिलादिकृतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम् । अत एवादिशब्द प्रयुक्तः । शूलदिग्रहण तु मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम् । एतेन त्रैविध्यशङ्काऽप्यपास्ता । सुश्रुतोऽपि मूर्च्छादीन्यभेदेनाह (उ अ ५६६)-“मूर्च्छातिसारौ वमथु पिपासा शूलभ्रमोद्भेदन-जृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्या शिरसश्च भेदः ॥” इति ।

विशेषादुर्बलस्याल्पवहेर्वैगविधारिणः ।

पीडितं मारुतेनाज्ञं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ॥ १० ॥

अलसं क्षोभितं दोषैः शैत्यत्वेनैव संस्थितम् ।

शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान् ॥ ११ ॥

सोऽलसः

१ ‘विषूचि’ अ क.ख घ झ ञ.ट. । ‘विशूचि’ आ ठ ड । २ ‘यास्तु नि’ ठ । ३ ‘प्रकाराणा’ ड. । ४ ‘सूचिकातु’ ख घ झ । ५ ‘तुल्यविद्धत्वा’ ञ । ६ ‘क्ष्वत्वासादीना’ ट । ७ ‘वाचा’ ग. । ‘वाक्स्व’ घ । ८ ‘निरसनम्’ ख घ झ । ९ ‘स्तरोगप्रा’ क ञ । १० ‘मूर्च्छाऽङ्गसादो घ’ क ग ञ । ११ ‘रुजा च’ ख घ झ । १२ ‘स प्रभेद’ ख घ.झ । १३ ‘शैत्यत्वेनैव’ हेमाद्रि ।

स०-दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादज्ञ पीडितम्, अन्तरा-आमाशयमध्य एव, श्लेष्मणा रुद्ध-अलसीभूतम्, तथा दोषैः क्षोभित-आकुलितम्, अत एवातिपीडाकारित्वाच्छैत्य-रूपतयैव स्थितम्, तीव्रान्-दु सहान्, शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते । छर्द्यतीसारान्-वा हि विस्सूचिकोक्ता । सोऽलससज्ञो रोग । दुर्बलो ह्यनुपचितवातु, स न कदाचिद्दाहार सोढु शक्तः । अल्पामिश्राहार न सम्यक् जरयति । यतो वेगधारण-शीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गग पित्तरुफावपि विमार्गगौ कुरुते, इत्येतद्विशेषेण निर्देशः ।

आ० २०-अलसकलक्षणमाह-विशेषादिति । यत्राज्ञ छर्द्यतीसारवर्जितान् शूलादीन् विस्सूचिकोक्तान् कुरुते, स व्याधिरलसक । कीदृशमन्नम्? मारुतेन पीडितम्, -अलससञ्चारेण वायुनाऽऽक्रान्तम्, आक्रान्तत्वादूर्ध्वमधो वा अनिर्गच्छदेव अन्तरा-मध्य एव, श्लेष्मणा रुद्ध-निषिद्धनिर्गमम्, अत एवालसं-निष्क्रियतां गतम्, ततो दोषै-वातपित्तकफै, क्षोभित-सञ्चालितम्, अत एव शैत्यत्वेनैव संस्थित-शैत्यमिव बाधमानम् । किं सर्वेषामविशेषेण? नेत्याह-विशेषादित्यादि । दुर्बलत्वादिविशिष्टस्य विशेषेणालस इत्यर्थः ।

दण्डकालसक लिलक्षयिषुराह—

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धाः ।

यान्तस्तिर्यक्तनुं सर्वा दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत् ॥ १२ ॥

स०-चेर्यर्थः । अतिशयेन दुष्टा दोषा, तथा दुष्टामेन बद्धानि-पूर्णानि, सानि-स्रोतासि, यैस्ते दुष्टामबद्धा, तथा तिर्यग्गच्छन्त, तनु सर्वा-शरीरं सकल, दण्डवद्यदि स्तम्भयन्ति-प्रसारणाकुर्ध्वनरहित कुर्वन्ति, तदा दण्डकालसको नाम रोगो भवति । त-दण्डकालसक, त्यजेत्-नोपक्रमेत् । यत आशुकारिणम्, -आशु-शीघ्र स्वकर्म मारण करोतीत्याशुकारी, क्षिप्र हन्तीत्यर्थः ।

आ० २०-दण्डकालसक लक्षयति-अत्यर्थेति । र्येद्यलसके दोषा सर्वा तनु दण्डवत्स्तम्भयन्ति, तमलसक दण्डकालसकसंज्ञमाशुकारिण त्यजेत् । कीदृशा दोषा? अत्यर्थ-दुष्टा, -अतिमात्राभिसेवनेन अतिदुष्टा । दुष्टामबद्धा, -चिरसंज्ञयात् दुष्टेनामेन-कारणभूतेन, बद्धानि-पूरितानि, खानि-स्रोतासि, यैस्ते तथा । तिर्यग्गच्छन्त-मार्गावरोधात्तिर्येङ्गार्गेण प्रसरन्त ।

१ ‘तथा व्यवस्थित’ ट । ‘त एव’ ठ. । २ ‘भ्या युक्ता विपू-चिका । उक्तछर्द्यतीसारवर्जित सोऽलसरोग’ ट । ३ ‘दावाधा’ ट । ४ ‘द्वमार्गम्’ क.ग.ञ. । ५ ‘श्वविशेषाणामित्यर्थ’ ख.घ. । ‘श्वविशेषाणामित्यर्थ’ झ । ६ ‘चेत्-यदि’ ड । ७ ‘गता’ ट । ८ ‘अनादिर’ ट । ९ ‘स्व कर्म मरण’ ट । १० ‘यत्रालसके’ ग.ञ. । ११ ‘नशीलनेन’ ख.घ.झ. । १२ ‘चिर’ ख.घ. । १३ ‘अयदु’ क.ग.ञ. । १४ ‘करण’ क.ग. । १५ ‘निर्गच्छन्त’ ग. । अत्र ‘तिर्यग्यान्तः’ इति पदभावश्यकम्, किन्त्वेकसिन्नापि पुस्तके नोपलब्धम् । १६ ‘मार्गरो’ क.ग.ञ. ।

सम्प्रत्यामविप निदिशति—

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम् ॥ १३ ॥

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम् ।

विपरुषाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः ॥ १४ ॥

स०—विरुद्ध—प्रायुक्तम्, “विरुद्धमम्ल” (ह सू अ ७।३१) इत्यादिना । “विद्याध्यशन” (ह सू अ ८।३४) इत्यादिना—अध्यशनम् । अजीर्णं च—त्रिविधं वक्ष्यति । एतानि शीलितु शील यस्य तस्य पुंसो य, आमदोषो विषलक्षण—लालादिलक्षणयुक्तो, महाघोरो—अतिकष्टो विषाख्यो यो भवति, त न चिकित्सेत् । कुत ? विषरूपत्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । विषसदृश-स्वरूपत्वाद्विषे शीतोपक्रमो युक्त, आमे चोष्णोपक्रमो युक्त, इति विरुद्धोपक्रमत्वम् ।

आ० र०—आमविष लक्षयति—विरुद्धेति । विरुद्धाश-नादिशीलिन पुरुषस्योत्पन्नमामदोष—अजीर्णं व्याधि वर्जयेत् । विरुद्ध—पयोमत्स्यादि । अध्यशन—वक्ष्यमाणम् । अजीर्णं—अजीर्णाशनम् । कीदृशमामदोषम् ? विषलक्षण,—देहव्यापिविषैतुल्यलक्षणम् । महाघोर—तीव्रपीडाकरम् । विष-संज्ञक—विषाख्यम् । आमोपपदैवेय संज्ञा । उक्तं च चरकेण (वि. अ २।१५)—“विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिन पुनरामदोषमामविषमाचक्षते” इति । कुतो वर्जयेत् ? विपरुषाशुकारित्वात्,—विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च । ननु, विषमपि साध्य दृष्टम् । तत्कुतोऽस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वम् ? इत्यत आह—विरुद्धोपक्रमत्वतः,—हेतुविपरीतव्याधिविपरीत योरुपचारयोर्विरोधात् । हेतुर्ह्यत्रामसंज्ञय, तत्राग्नेय उपचारः । व्याधस्तु विषरूप, तत्र सौम्य उपचार इति विरोधः ।

अलसकोपक्रम निर्दिदिक्षुरिदमाह—

अथाममलसीभूत साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।

पीत्वा सोम्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ १५ ॥

स्वेदनं फलवर्ति च मलवातानुलोमनीम् ।

नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ १६ ॥

स०—अथेत्यानन्तर्ये । पूर्वोक्त साध्यासाध्यमवगम्यानन्तर-माम साध्यमदुष्ट सन्त त्वरित—द्राक्, आर्तुर उल्लिखेत्—उद्धमे-दित्यर्थः । किविधमामम् ? अलसीभूतम्,—अलसलक्षणं तां गतम् । कथमुल्लिखेत् ? इत्याह—पीत्वेत्यादि । जलमुष्ण पीत्वा वैचालवणमदनफलमुक्त, वमेदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं स्वेदनं योजयेत् । तथा—“विपाच्य मूत्राम्लमधूनि दन्तीपिण्डीतकृष्णा-

विडधूमकुष्ठै । वर्ति कराङ्गुलिभ्या घृताक्ता गुदे रज्जानाहरी विदध्यात् ॥” इत्यादि फलवर्ति च मलवातानुलोमनी योजयेत् । तत्रामदोषे दोषवशादङ्गानि च नाम्यमानानि—सङ्कोच्यमानानि सन्ति, अत्यर्थं स्विन्नानि वस्त्रादिना वेष्टयेत् ।

आ० र०—उक्तानामामदोषाणा चिकित्सामाह—अथेति । अथशब्दश्चिकित्सारम्भे मङ्गलार्थः । आम—आमदोषम्, उल्लिखेत्—वमेत्, अलसीभूतम् । यै स्वयं न प्रवर्तते बलात्प्रवर्तमानोऽपि मन्द मन्द वा प्रवर्तते, सोऽलस । आमदो(वि)पोऽपि तथाभूत । स ह्यलसकेनैव(नेव) प्रवर्तते । विसूच्या तु मन्द मन्द प्रवर्तते । स द्विविधोऽप्युल्लेखनीय । उक्तं हि खारणादिना—“विसूच्यलसकौ वाम्यो पिप्पलीलवणाम्भसा ।” इति । साध्यग्रहणमिह नियमार्थम्, साध्यमेव न त्वसाध्यमपि । दृश्यते हि निदानेऽसाध्यत्वेनोक्ताना मासग्रन्थ्यादीना चिकित्सिते चिकित्सो-पदेशः । आमदोषस्त्वसाध्य, असाध्य एवेत्यर्थः । किं कृत्वो-ल्लिखेत् ? सोम्रापटुफलमुष्ण वारि पीत्वा । उग्रा—वचा । पटु—सैन्धवम् । फल—मदनफलम् । ततो—वमनानन्तर, स्वेदनं योजयेत् फलवर्ति च । कस्या वर्ते फलवर्तिसंज्ञा ? इत्यपेक्षायामाह—मलवातानुलोमनीम् । विषमूत्राधोवाताना प्रवर्तिनी वर्ति—फलवर्तिरित्यर्थः । स्वेदफलवर्तिद्वयव्याप्युक्तानि खारणादिना—“शूले तु स्तिमिते सामे स्वेद शस्तो मुहुर्मुहुः । रूक्षोष्णै कटुकै पाशुकरीपसिकतादिभिः ॥ पिप्पल्योऽगारधूमश्च मदन सर्पपास्त्रिवृत् । हेमक्षीरी वचा किण्व कुष्ठ दन्ती यवाग्रज ॥ समूत्रलवणाभ्यक्ता फलव-र्तिरिय हिता । संस्वेद्यालसके शूलविबन्धानाहनाशिनी ॥” इति । यद्यामदोषेणाङ्गानि नाम्यन्ते—सङ्कोच्यन्ते, तदा तान्यतिस्विन्नानि कृत्वा वस्त्रादिभिर्वेष्टयेत् ।

विसूच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दाहः प्रशस्यते ।

तदहश्चोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ॥ १७ ॥

स०—विसूच्या—पूर्वोक्तलक्षणायाम्, अतिवृद्धाया सत्यां पा-ण्यो—खुरिकयो, अथ शलाकादिना दाहः प्रशस्यते । तदह—विसूचिकारम्भदिवस एव, एन—विसूचिकारोवन्त, उपवास्य—लङ्घयित्वा, विरिक्तवत्—पेयादिक्रमेणोपाचरेत् । सुश्रुते (१) चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू अ ११)—“सूत्रार्थविरिक्तस्य गात्रायामेतिदारणे । भ्रष्टातकमधूर्च्छिर्जीर्णपिण्याकनागरैः ॥ घृततैल पचेत् साम्लै-स्तच्च खलीघ्नमुत्तमम् ॥ त्वक्पत्ररान्नागुरुशिशुमुकुष्ठैर्मलप्रपिष्टैः स-

१ ‘दिश्यावक्त्रेत्यादिल’ ट । २ ‘र्णात्रज’ ख घ झ । ३ ‘विषल’ ख घ झ । ४ ‘पदा चय’ ख घ झ । ५ ‘हेतुरत्रा’ क.ग.ज । ६ ‘सश्रय’ ख घ झ । ७ ‘मलदोषानु’ अ । ८ अस्याग्ने “मदन पिप्पली कुष्ठ वचा गौराश्व सर्पपा । गुडक्षारसमायुक्ता फलवर्ति प्रशस्यते ॥” इति आ पुस्तकेऽधिक श्लोकः । ९ ‘तुरमुल्लि’ ठ ड । १० ‘णमुपगतम्’ ट । ११ ‘वचासैन्धवलवण’ ट ।

१ ‘रज्जानाह’ ड । २ ‘निदध्यात्’ ट ड । ३ ‘यत्स्वतो न’ क.ज । ‘य स्वतो न’ ग । य—आमदोषः । ४ ‘मन्द यो प्र’ ग । ‘मन्द प्र’ ख झ । ५ ‘हण नि’ ख घ झ । ६ ‘ध्यम्’ क.ग.ज । ७ ‘स्त्वसाध्य एवे’ क.ज. । ८ ‘मता’ क.ग.ज । ९ ‘हमोक्षिणी’ ख घ झ । १० ‘विषूच्या’ अ.क.ख. घ झ ज.ट । ‘विषूच्या’ आ.ग.ठ ड. । ११ ‘विषूचिकादिवसं च’ ठ ड । १२ ‘कार्त’ ट । १३ ‘प्रच्छ’ ट.ठ ड । १४ ‘घृशिशुभि’ ट. । १५ ‘रम्लै सुपिष्टै’ ट.ठ ड ।

वचाशताहै । उद्वर्तन खल्लिविसूचिकाघ्न तैल विपक्व च तदर्थ-
कारि ॥ शिरीषनक्ताहफणिजबीजत्रायन्यपामार्गफलानि वर्ति ।
बैस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाघ्नी प्रलेपनस्याजनधूमयोगै ॥” इति ।

आ० २०-विसूच्या विशेषमाह-विसूच्यामिति । अति-
वृद्धाया-पूर्वोक्तेन प्रकारेण अशान्ताया, विसूच्यां पाण्यो-
दाह प्रशस्यते । प्रशब्द प्रकर्षार्थः । सर्वेष्वामदोषेषु
पाण्योदाह शस्यते, विसूच्या तु प्रकर्षेण । यदाह सुश्रुत
(उ अ ५६।१२)-“साध्यासु पाण्योर्देहन प्रशस्तम्
प्रिप्रतापो वमन च तीक्ष्णम् ।” इति । साध्यास्विति बहु-
वचनात् विसूचिकालसकविलम्बिकाना ग्रहणम् । उक्त च
वज्रसेनेन-“विलम्बिकालसकयोर्विसूच्युक्त क्रियाक्रमः ।”
इति । पाणिदाहश्च पिप्पल्यादिभिः । यदाह भेद-“विसू-
च्यामतिवृद्धाया पाणिदेशे च दाहयेत् । पिप्पल्या वाऽप्य-
रण्या वा शस्त्रेणातापितेन वा ॥” इति ।

निवृत्तामदोषस्य चिकित्सामाह-तदहश्चेति । यस्मिन्न-
हनि आमदोषो निवृत्तः, तदहरेनमुपवास्य विरिक्तवत्-पेया-
दिक्रमेणोपाचरेत् । चकारात् पूर्वार्ण्यहान्युपवास्य । तथा
च खारणादि-“आमाशयविशुध्यर्थमथैनमुपवासयेत् । जीर्णे
विरिक्तवृत्ति स्याद्या प्रोक्ता मण्डपूर्विका ॥” इति । वम-
नाद्युपक्रमान्ते पथ्यमानेन प्रकृतपरार्मशिना तच्छब्देन आम-
दोषनिवृत्तिदिनमेव परामर्ष्टुं युक्तम्, न पुनरुपत्तिदिनम् ।

अजीर्णिनो भेषज निषेधति—

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम् ॥ १८ ॥
निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसाऽऽतुरम् ।

स०-अजीर्णी-अजीर्णवान्, तीव्रशूलोऽपि सन् शूलहर
मौषध न पिबेत् । वमनकरमुष्णोदक च प्रागुपदिष्टमेव पिबे-
दित्यर्थः । शूलघ्नमित्युपलक्षणार्थम् । छर्द्यतीसारघ्नमपि विसू-
चिकाया न पिबेत् । यत आमेन सन्नो-मन्दीभूतोऽग्निर्दोषौ-
षधाशनं पक्तुं न समर्थः । एतेषा च-दोषौषधाशनानां, त्रयाणा
सम्बन्धी यो विभ्रमो-व्यापत्तिः, सहसा-कालमनपेक्ष्यैव, आतुरं
हन्यात् । न केवलमिदं गुणाय सम्पद्यते, प्रत्युत दोष करो-
तीति सूचनार्थमपि चेति कृतम् ।

आ० २०-आमदोषिण शमनौषध निषेधति-तीव्रार्ति-
रिति । अपिशब्द उभयत्र सम्बध्यते । तीव्रार्तिरपि-किपु-
नर्मन्दार्तिरनर्तिर्वा । शूलघ्नमपि-किपुनर्दीपनपाचनादिकम् ।
कृतः ? यत आमेनाग्नेन सन्नो-मन्दीभूतो, अग्निर्दोषादीनि पक्तुं

१ ‘चिकाघ्नु’ ट ड. । २ ‘विपाच्य’ ट । ३ ‘वृद्धत्वापूर्वो’ ख ग
घ झ । ४ ‘पाणिदाह’ ख ग झ. । ५ ‘दोषनिवृत्ति’ क ग ज ।
६ ‘ण्यपि दिनान्यु’ झ । ७ अस्याग्रे ‘विरिक्तस्य क्रिया साम्या
मण्डपेयादिपूर्विका ।’ इति ग पुस्तकेऽधिक पाठः । ८ ‘मर्षिणा’
क ज । ९ ‘युज्यते’ क ग ज. । १० ‘व्यापत्ति’ इति हेमाद्रि
सम्मत पाठ इति प्रतिभाति । ११ ‘आमेन सन्नो’ ख.घ.झ. ।

नाल-न समर्थः । दोष-आमान्नक्षोभित कफादि । औषध-
तन्निवृत्त्यर्थं प्रयुक्त पाचनादि । अशन-तद्वेतुभूतमामान्नम् ।

न केवलमौषधादर्थानवासि, अपि तु अनर्थावासिरपीत्या-
ह-निहन्यादिति । एतेषां-दोषादीनाम्, व्यापत्ति-पाकाभाव-
जनितसन्नोभ, आतुर सहसा हन्यात् । अपि चेति प्रत्युतार्थे,
रोगशमनार्थमौषध रोग न शमयति प्रत्युत वर्धयतीत्यर्थः ।

कदा औषध युज्यते ? इत्याह—

जीर्णाशने तु भैषज्यं युज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥ १९ ॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च ।

स०-जीर्णमशन यस्य तस्मिन्नौषधं युज्याद्वैद्य । कीदृशि ?
स्तब्ध-अचल, गुरुदरं-बोष्ठो, यस्य तस्मिन् । किमर्थमौषध
युज्यात् ? इत्याह-दोषेत्यादि । गतार्थम् ।

आ० २०-अवस्थाविशेषे औषधमाह-जीर्णाशन इति ।
आमदोषिणो यदा जीर्णमन्नं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ ११)-“सद्यः संम्यग्विशुद्धस्य शाम्यन्ति
तदुपद्रवाः । शूले निरन्नकोष्ठोऽग्निः कोष्णाभिश्चूर्णिता पिबेत् ॥
हिङ्गुप्रतिविषाग्योषसौवर्चलवचाभया । अथवा पिप्प-
लीर्मूलनिवृत्तादारुसैन्धवम् ॥ शुण्ठीक्षुक्षीरलवणपिप्प-
लीमरिचानि च । पाठाम्लवेतसक्षारयवानीपौष्कराणि च ॥
द्विरुत्तर हिङ्गुवचाभिकुष्ठसुवर्चिकाक्षारविडाजमोदम् । शूलो-
दरानाहविसूचिकाशोहद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ सुस्ता-
जमोदपूतीकवचाशुण्ठ्यग्निधान्यकैः । सवालकशठीबिल्वै
काथ तृदशूलवान् पिबेत् ॥ रास्नाकदफलषड्ग्रन्थावृहती-
द्वयजोङ्गकैः । गुग्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखाम्बुदैः ॥ कुर्या-
च्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनम् । सरुगानद्वमुदरमल-
पिष्टे प्रलेपयेत् ॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । य-
वचूर्णश्च सक्षारतक्र कोष्ठार्तिजित्परम् ॥ योजयेत्सैन्धवान्तैश्च
वातविष्णून्सङ्ग्रहे । द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुक्करचित्रकैः ॥
सशुक्तसैन्धवैस्त्रैल पक्कमभ्यजने हितम् । सुच्छर्दितविरि-
क्तस्य गात्रायामे सुदारुणे ॥ भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्या-
कनागैः । शृङ्गेतैल पचेत्साम्लैस्तच्च खलीघ्नमुत्तमम् ॥ त्वक्प-
त्ररास्नागुरुशिमुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वा । उद्वर्तन
खल्लिविसूचिकाघ्न तैल विपक्व च तदर्थकारि ॥ य इयाव-
दन्तौष्ठनखोऽल्पसज्ञ छर्द्यर्दितोऽन्तर्गतताम्रनेत्र । क्षामस्वर
स्निग्धसमस्तसन्धिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ व्योष कर-

१ ‘आमक्षो’ क ग ज । २ ‘भूतमन्नम्’ क ग ज । ३ ‘ति,
अनर्था’ ख घ झ । ४ ‘तक्षोभ’ क ग ज । ५ ‘नाशयति’ क
ग ज । ६ ‘औषध विधत्ते’ ख घ झ । ७ ‘जीर्णाहारत्व तदा’
ख घ झ । ८ ‘सामस्य शु’ क ग ज । ९ ‘कोष्ठेऽग्नि’ स ड ।
१० ‘मूल’ क ख घ झ ज स स । ११ ‘ठीत्वक्’ झ । १२ ‘वा’
स स । १३ ‘वर्तिर्विष्णून्’ क ख घ झ ज. । ‘तत्र वि’ स मू ।
१४ ‘मेऽतिदारुणे’ सं ड. । १५ ‘घृत’ क ग ज । १६ ‘तोऽभ्य-
न्तरयातनेत्र’ ज.स.मू. । १७ ‘सर्वविमुक्तसन्धि’ क.ग.ज.स.मू. ।

अस्य फल हरिद्रा मूल समावाप्य च मातुलुङ्ग्या । छाया-
विशुष्का गुटिका कृतास्ता हन्युर्विसूची नयनाञ्जनेन ॥ शिरी-
पनकाह्मणिज्जीवजत्रायन्त्यपामार्गफैलानि घर्ति । बस्तस्य
मूत्रेण विसूचिकाग्री प्रलेपवृमाञ्जननस्ययोगै ॥ यामैश्चतु-
र्भिर्द्राभ्या च भोज्यमैषज्ययो समे । पाकोऽग्नौ युक्तयो-
द्रांश्च तु तीक्ष्णे, मन्दे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषध तस्मा-
न्मन्दाग्नेरवचारयेत् । पूर्वाह्ने भोजन सात्म्य लघु दीपन-
वृहणम् ॥ प्रातराशौ त्वजीर्णैऽपि सायमाशौ न दुष्यति ।
अजीर्णं सायमाशौ तु प्रातराशौ हि दुष्यति ॥ दिवा प्रबु-
ध्यतेऽर्केण हृदय पुण्डरीकवत् । तस्मिन्विबुद्धे स्रोतासि
स्फुटत्व यान्ति सर्वश ॥ व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षिप्त
त्वाच्च चेतसः । न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्लिन्नेष्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धेष्विव
पयः स्वन्यत् समिश्रित पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने सवृ-
त्तेष्वयनेषु च । यान्ति कोष्ठे परिक्लेद सवृत्ते देहधातवः ॥
क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वस्सिक्तं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयः स्व-
न्यत् पर्यस्तसेष्विवार्पितम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णैऽग्रे नान्य-
ज्जुजीत भोजनम् । उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथो-
चितः ॥ लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ।
प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगग्राम प्रजायते ॥ नृणामंशनलुब्धानां
विशेषेण विसूचिका ॥ दोषोपनद्ध यदि लीनमाम पित्तो-
ल्लेखस्यावृणुयाच्च वद्विम् । जायेत दुष्टा तु ततो बुभुक्षा सौ
मन्दर्बुद्धीन् विषवन्निहन्ति ॥” इति ।

कीदृशमौषध योज्यमित्याह—

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात् ॥ २० ॥
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् ।

स०—तुरवधारणे । यस्मादपतर्पणादेवामजानां विकाराणां-
आलस्यजाड्याभिमन्यादीनाम्, शान्ति—उपशमो, भवति ।
तस्मादपतर्पणं योजयेत् । वक्ष्यति हि (ह सू अ १४।१०)—
“मेहामदोषातिस्निग्ध” इत्यारभ्य यावत् “लङ्घयेन्नित्यम्”
इति । तस्मादपतर्पणं समीक्ष्य—देशकालाभ्यादीन् पर्यालोच्य,
त्रिप्रकारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यं प्रयोजयेत् ।

आ० २०—उक्तानुक्तमदोषसङ्ग्रहार्थं सामान्यचिकित्सा-
माह—शान्तिरिति । आमविकाराणां—सर्वेषामजीर्णाञ्जनां
व्याधीनाम् । अपतर्पणात्—लङ्घनात् ।

१ ‘हरिद्रा’ क ग अ । २ ‘हरिद्रे’ स द । ३ ‘पंकता हि’ अ ।
‘फलैश्च’ स स । ४ ‘च’ सं द । ५ ‘विचाराच्च’ स द । ६ ‘मल-
न्तेन न’ स स । ७ ‘नेष्वथ । परिक्लेद यान्ति कोष्ठे स’ ख घ झ ।
८ ‘सर्वधातवः’ स द । ९ ‘पयोऽतप्तमिवा’ ग । ‘स्तप्तमिवा’ अ ।
१० ‘मन्त्रेषु लु’ क ग अ । ११ ‘लीनमन्न’ स द । १२ ‘ल्लेख स्या-
द्वृणु’ क ग अ । १३ ‘या’ स द । १४ ‘बुद्धि विष’ क ग अ ।
१५ ‘प्रकल्पयेत्’ अ । १६ ‘टणार्थ’ क, अ ।

अपतर्पणं विभजति—त्रिविधमिति । समीक्ष्य—बलादिक
सम्पगृह्यत्वा ।

सम्प्रत्येतदेव यथायोग्यमाह—

तत्रालेपे लङ्घनं पथ्यं, मध्ये लङ्घनपाचनम् ॥ २१ ॥
प्रभूते शोधनं, तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान् ।

स०—तत्र—तेषु त्रिषु मध्ये, अल्पे दोषे, लङ्घनं—उपवासाख्य,
पथ्यम् । तेन ह्यनलानिलगृह्याऽल्पो दोषः शीघ्रं सशोध्य
जीयते । मध्ये दोषे लङ्घनपाचनं च पथ्यम् । अग्निं पचति,
तस्य पचतो ये विबन्धहेतवः, ताभिषिध्य पाटैव पक्तरादधत्
पैचेति प्रयुङ्क्त इव तत् पाचयतीति पाचनमुच्यते । हेतुमणि-
जन्तात्पचेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । यदुपयुक्तमन्नपानौषधम
पक्वानां सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः ।
प्रभूते शोचनं पथ्यम् । शोधनं तु कायाद्विर्दोषान्तरयति ।
वक्ष्यति हि (ह सू अ १४।५)—“यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा
शोधनं तु तत् ।” इत्यादि । कुतः प्रभूत आमदोषे शोधनं
हितम्? इत्याह—तद्धीत्यादि । हि—यस्मात्, तत्—शोधनम्, मूला-
न्मलाशययेत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू अ ११)—बहुदोषाणां
पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् । न ह्यस्त्राविते पल्वलोदकोधे
शाल्यादिपुष्टिर्भवति ।” इति ।

आ० २०—विभागं स्पष्टीकरोति—तत्रेति । लङ्घनमत्रो-
पवासः । लङ्घनपाचनं—उपवासयुक्तं पाचनौषधपानम् ।
प्रभूते—बहुतरे । शोधनं—वमनादि । हि—यस्मात्, तत्—
शोधनम्, मूलादुन्मूलयेत्—सर्मूलानुच्छिन्नात् । मल-
बलमूलं च विकारे प्रभूतत्वम् ।

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात् ॥ २२ ॥
चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम् ।
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युज्याद्याधिविपर्ययम् २३

स०—यथा सन्तर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्ययाच्चिकि-
त्स्यते, एवमन्यानपि ज्वरादीन् विकारान् स्वनिदानविपर्यया-
च्चिकित्सेत् । सन्तर्पणोत्थोऽपतर्पणेन, शीतोत्थ उष्णेन, इत्यादि ।
यदि त्वेवमुपक्रम्यमाणो व्याधिरनुबध्येत—तेनोपशमं न गच्छेत्,
ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा व्याधिविपर्ययं युज्यात् । किम्भूतम्? २
यथायथं, यद्यस्य ज्वरादिव्याधेर्भैषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुज्यी-
तेत्यर्थः । यथा, (सङ्ग्रहे सू अ १२)—“मुस्तापर्पटकं ज्वरे,
रजनी यवान्नं प्रमेहे” इति ।

आ० २०—तुल्यन्यायप्रसङ्गादन्येषामपि व्याधीनां चिकि-
त्सामाह—एवमिति । एव—आमविकारवत् । अन्यान्—ज्वरा-

१ ‘विबन्धादयो भवन्ति’ इति कचित् । २ ‘टवमादधान’ ठ ।
३ ‘पचति’ ट ठ ड । ४ ‘प्रयुक्त’ ठ ड । ५ ‘पुनरपसेचन’
ट ठ ड । ६ ‘समूलमुच्छि’ क, ग, अ, । ७ ‘बध्यते’ ट ।
८ ‘रजनी प्र’ ट, ठ ।

दीन् । यथा, आमविकारा सन्तर्पणोत्थास्तद्विपरीतेनाप-
तर्पणेन चिकित्स्यन्ते, तथा, अन्येऽपि विकारा स्वनिदा-
नविपर्ययाच्चिकित्सा ।

आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविपर्ययादनुपशमे
चिकित्सामाह-अनुबन्धे त्विति । यदि हेतुविपर्यये क्रियमा-
णेऽप्यनुबन्धो-अनुवर्तनं व्याधे, तदा हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा
भिषक् व्याधिविपर्ययं भेषज्यं यथायथं युज्यात् । हेतुवि-
परीतादिस्वरूपमुक्तं सङ्ग्रहे (सू अ १२ “तत्र हेतुवि-
परीत” इत्यारभ्य यावत् “विपरीतमर्थं करोति” इति ।) ।

न च हेतुव्याधिविपर्यययोरेव चिकित्सायामुपयोग इति
दर्शयन्नाह—

तदर्थकारि वा, पक्के दोषे त्विद्वे च पावके ।

हितमभ्यञ्जनस्नेहपानवस्त्रादि युक्तितः ॥ २४ ॥

स०-तत्-निदानव्याधिविपर्ययैसाध्य, अर्थ-रोगोपशम
लक्षण, कर्तुं शील यस्य तत्-तदर्थकारि । तद्वा युज्यात् । यथा
(सङ्ग्रहे सू अ १२)-“मदात्यये मद्यपानम्, अतिसारे
विरेचनम्” इति । वाशब्द समुच्चयार्थः । इति त्रिविधमौषध
निर्दिश्याऽऽमचिकित्सामेवांनुसरन्नाह-पक्व इति । पक्के दोषे-
निरामे, दीप्ते पावके च । निरामत्वे दीप्ताभित्वे च र्समुचित-
मेव हितमभ्यञ्जनादिकम् । युक्तितो-मात्रया, यथाऽग्निसादादि
न भवतीति ।

आ० २०-पक्वदोषाणामामविकाराणां चिकित्सामाह-पक्के
दोषे इति । उक्तेनोपक्रमेण पक्के दोषे दीप्ते चाग्नौ सत्यामदो-
षिणामभ्यञ्जनादि हितम् । आदिशब्दाद्रसायनवाजीकरणादि ।

अजीर्णं लक्षयितुमाह—

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः ।

सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥ २५ ॥

स०-अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याजीर्णकरणप्राधान्यादग्रे नि-
र्देशः । कफात्सकाशादजीर्णमामसज्ञकं भवति । तत्र-आमा-
ख्येऽजीर्णे, अक्षिकूपयोर्गण्डयोश्च शोफो भवति । सद्योभुक्त-
वदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः । प्रसेक-प्रसक्तं निष्ठीवनम् ।
उत्क्लेशो-दोषाणां स्थानाच्चलनम् । गौरव-गात्राणाम् ।

आ० २०-महान्तमामदोषमुक्त्वा क्षुद्रमाह । तत्र
कफजमाह-अजीर्णमिति । आमं-आमसज्ञम् । तत्र-आमे,
अक्षिण गण्डे च शोफः । जाल्यपेक्षमेकवचनम् । मद्यो-

भुक्त इवोद्गार-चिरभुक्तस्यापि सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ
उद्गारः । उत्क्लेशो-वमनोन्मुखत्वं भवति ।

विष्टब्धमनिलाच्छूलविवन्धाध्मानसादकृत् ।

स०-अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति । तच्च शूलवदिकृत् ।

आ० २०-अनिलजमाह-विष्टब्धमिति । विष्टब्ध-विष्ट-
ब्धसज्ञम् । साद-कार्याक्षमत्वम् ।

पित्ताद्विदग्धं तृणमोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत् ॥ २६ ॥

स०-पित्ताद्विदग्धं नामाजीर्णमुत्पद्यते । तच्च तृणदियुक्तम् ।

आ० २०-पित्तजमाह-पित्ताद्विदग्धमिति । विदग्ध-
विदग्धाख्यम् ।

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह—

लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं भृशम् ।

विदग्धे वमनं, यद्वा यथावस्थ हितं भवेत् ॥ २७ ॥

स०-तुरवधारणे । आमाख्येऽजीर्णे लङ्घनमेव कार्यम्, न
वमनविरेचनादि । विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम् । भृशशब्दे-
नैतत् द्योतयति, पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वल्यर्थमिति ।
विदग्धे-विदग्धवनाश्रयजीर्णे, वमनं कार्यम् । यद्वा लङ्घनस्वेदन-
वमनानां यथावस्थ-यथादोषोद्रेकं, हितं भवेत्तदेव कार्यम् ।
आमाजीर्णेऽपि स्वेदनवमने, विदग्धेऽपि लङ्घनस्वेदने, इति ।

आ० २०-आमादीनां चिकित्सामाह-लङ्घनमित्यादि ।
भृशमिति त्रिष्वपि योज्यम् । लङ्घनादिविर्भागस्त्वतिशयार्थः ।
यदाह खारणादि-“विष्टब्धे स्वेदनं वल्यो लवणोष्णान्धु
शस्यते । विदग्धे वमनं शस्तमुपवासो विरेचनम् ॥” इति ।
यद्वा-अथवा । यथावस्थ हितं-यस्याजीर्णस्य यस्यामव-
स्थायां यद्वित, तस्य तस्यामवस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः ।
विभागनियमस्तु बाहुल्याभिप्रायेण ।

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका ।

कफवातानुबद्धाऽऽमलिङ्गा तत्समसाधना ॥ २८ ॥

स०-गरीयस-प्रभूतात्, अजीर्णादेव विलम्बिका स्यात् ।
कीदृशात्^१ लीनात्-अल्यर्थं स्रोतः सु श्लिष्टलात् । लीनादिति
लीङ् श्लेषण इत्यस्य क्तप्रत्यये स्वादय ओदित इत्योदितश्चेति
निष्ठानलम् । सा च श्लेष्मवायुभ्यामनुबद्धा-युक्ता भवति ।
आमं नाम यदजीर्णं तत्सदृशलक्षणा । यथा-“शोफोऽक्षि-
गण्डयोः । सद्यो भुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम् ॥” इति ।
तेन-आमेन, सम-तुल्य, साधन-चिकित्सा, यस्याः सैवम् ।
“लङ्घनं कार्यमामे” इति ।

आ० २०-विलम्बिकालक्षणमाह-गरीयस इति । विल-
म्बिकानामाजीर्णं भवेत् । कस्मात् ? लीनादामादेव, आ-

१ ‘वैषै कृतास्त’ ख घ झ । २ ‘यदि तु हे’ ख घ झ ।
३ ‘अनिवर्तन’ ख घ झ । ४ ‘वृद्धे च’ अ आ । ‘त्वृद्धे तु पा’
क अ । ५ ‘यथासाध्य’ ठ । ६ ‘मेवाह’ ड । ७ ‘दीप्ते चाग्नौ’
दीप्ता’ ड । ८ ‘समुदित’ ट । ९ ‘यथाऽश्ववसा’ ट ड ।
१० ‘वृद्धे’ क.ग.अ । ११ ‘विणोऽभ्य’ क.ग.अ. । १२ ‘र्णलक्ष-
णमाह’ ड. । १३ ‘कफाद्यदजीर्णं तदाम’ ड. । १४ ‘वस्वावत्’ ट ।

१ ‘त्वशङ्का’ क.ग.अ. । २ ‘दाहकृत्’ अ.आ.क.ख.घ.झ.
ज. । ३ ‘भजेत्’ अ.आ.क.ख.ड.ज. । ४ ‘तु पवार्ये’ ड. ।
५ ‘आमेऽपि’ ड. । ६ ‘भागोऽतिशयार्थम्’ क.ग.अ. । ७ ‘नु-
विद्धा’ सं.ड. ।

मशब्द आमाद्यजीर्णसामान्यवचन, तस्योत्पन्नस्य नि शेष-
मनिवर्तनाह्नीनत्वम् । एव पुन पुनर्लीनत्वाद्गरीयस्त्वम् ।
पुन पुनरुपादो दुष्टबुभुक्षाया भोजनात् । सा तूक्ता सङ्ग्रहे
(सू अ ११)-“दोषोपनद्ध” इत्यादि (श्लो १९
टी) । एवकारेणैव द्योतयति,-विसूच्यलसकावप्यजीर्णाद्भव-
त, किन्तु तावन्यतोऽपि सद्योऽतिमात्रभोजनादे । विल-
म्बिका त्वजीर्णादेवेति । यदाह सुश्रुत (उ अ ५६।३)-“अ-
जीर्णमाम विष्टब्ध विदग्ध च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ
तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥” इति । सा च कफवातानु-
बद्धा । तदनुबन्धेन दीर्घकालविलम्बनात् विलम्बिकेत्युच्यते ।
गरीयस्त्वात् पतनयोग्यमप्याम कफवातानुबद्धत्वाद्बोर्ध्व
नाप्यध पतति, लीनमेव चिरमवतिष्ठते इत्यर्थः । तथा च
सुश्रुत (उ अ ५६।९)-“दुष्ट हि भुक्त कफमारुताभ्या
प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यंस्य । विलम्बिका ता च विवर्जनीया-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥” इति । कफवातानुबद्ध-
त्वादेवमितरेष्वपि पित्तारब्धत्व विदग्धत्व च लक्ष्यते ।
अन्येन ह्यारब्धमन्येनानुबध्यते । पित्त च विदग्धादेव प्रव-
र्तते । तथा च भेड (चि अ ११)-“यदा भुक्त विदग्ध
च नोर्ध्व नाध प्रवर्तते ॥ ता विलम्बी विगर्हन्ति विषकल्पा
विसूचिकाम् ॥” इति । विषकल्पामिति पित्तोल्बणत्व
द्योत्यते । विसूचिकामिति विसूचिकाविशेष्यत्वेन सान्निपा-
तिकत्वम् । आमलिङ्गा-अजीर्णतुल्यलक्षणा, विशेषानुपादा-
नात् त्रयाणीमप्यामादीना लिङ्गैर्युक्ता । तथा च खार-
णादि-“एतान्युक्तानि लिङ्गानि त्वामाजीर्णे विनिर्दिशेत् ।”
इति । एतानि-अजीर्णत्रयसम्बन्धीनि । आमात्-अजीर्णा-
दन्नात् जातमजीर्ण-आमाजीर्णम्,-विलम्बिका, न तु कफ-
जमामम् । “यथाक्रमेण वातादि सन्निपातात्मक वदेत् ।”
इति तेनैव सान्निपातिकस्योक्तत्वात् । तत्समसाधना,-तेषा-
त्रयाणामजीर्णानां, सम-साधारण, साधन-चिकित्सित,
यस्या सा तथा । तथा च खारणादि-“आमे त्वामप्रशमन
विमाने द्विविध मतम् ।” इति । विमाने-विमानस्थाने,
द्विविध-विसूच्यलसकभेदेन । वङ्गसेनोऽपि-“विलम्बिका-
लसकयोर्विसूच्युक्त क्रियाक्रमः ।” इति । यत्तु सुश्रुतेन
विवर्जनीयत्वमुक्त तत्प्रत्याख्यायोपचरणीयत्व (त्वात्) न
त्वनुपक्रमत्वात् । अत एव “विलम्बिका ता भृशदुश्चिकि-
त्स्याम्” इति माधवकर (मा नि अग्निमान्धादौ
श्लो २१) पठति । इय च विलम्बिका चरकाचार्येणाङ्ग-

विषसङ्गयोक्ता (चि अ १५।३९)-“अभोजनादजीर्णा-
तिभोजनाद्विषमाशनात् । असात्म्यगुरुशीतातिरुक्षसदुष्ट-
भोजनात् ॥ विरेकवमनस्नेहविभ्रमाभ्याधिकर्षणात् । देश-
कालतुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ दुप्यत्यग्नि स दुष्टोऽन्न
न तत् पचति लघ्वपि । अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां
च तत् ॥ तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भैः सदनं क्लमः । शिरो
रुक्शोर्ध्वमूर्च्छाश्च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ॥ जृम्भाऽङ्गमर्दस्तृष्णा च
ज्वर च्छर्दि प्रवाहणम् । अरोचकाविपाकौ च घोरमन्न-
विष च तत् ॥ पित्तेन सह ससृष्ट दाहतृष्णामुखामयान् ।
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजाश्चापरान् गदान् ॥ यक्ष्मपीनस-
मेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् । करोति वातससृष्ट वात-
जाश्चामयान् बहून् ॥ मूत्ररोगाश्च मूत्रस्थ कुक्षिरोगान् शक्नु-
द्वतम् । रसादिभिश्च ससृष्ट कुर्याद्भोगान् रसादिजान् ॥”
इति । यत्तूक्त जेज्जटेन ‘इय विलम्बिका तन्नान्तरे दण्डका
लसकसङ्गयोक्ता’ इति । तदसत् । भेडादिवचनपर्यालोच-
नया विलम्बिकाया विदग्धमूलत्वात् । दण्डकालसकस्याल-
सकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात् । आमाद्यजीर्णलक्षणाधीन-
लक्षणत्वाद्विलम्बिकाया इहाभिधानम् ।

जीर्णेऽप्याहारे कदाचिदाहारसारो रसोऽजीर्णं स्यात् ।
तल्लक्षणार्थमाह—

अश्रद्धा हृद्यथा शुद्धेऽप्युद्गारे रसशेषतः ।
शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा ॥ २९ ॥
स्वप्यादजीर्णं, सञ्जातबुभुक्षोऽद्यान्मितं लघु ।

स०-रसशेषे अश्रद्धा-अज्ञानभिलाष । हृद्यथा-हृदयशूलं
गौरव च । शुद्धेऽप्युद्गारे-अन्नसम्बन्धिनि । तेनाजीर्णार्थं
नैतरभूत एवायं रसशेषः । अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसम्य-
क्परिपाक इत्यर्थः । तच्चिकित्सामाह-शयीतेत्यादि । अत्र-
रसशेषे, किञ्चिदेव-स्तोकमात्रमेव स्वप्यात्, नाजीर्णं इव
प्रभूतम् । सर्वश्चाजीर्णं, अनाशितो दिवा शयीत, आलाघवात् ।
यदा चोत्पन्नश्चुत् स्यात्तदा स्तोकं लघु चाद्यात् । आशं कृतो
येन स-आशितः । न आशितो-अनाशितः, अभुक्तवानित्यर्थः ।
ननु, “अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्” इत्यनेनैव वाक्येनाजीर्णना
दिवास्वप्नोऽनुज्ञात एव । तत्किं पुनरुक्तेन^१ ब्रूमः । विशेषार्थं
वाक्यमिदम्,-“अभुक्तो दिवा स्वप्यादजीर्णः” इति । तत्र तु सा-
मान्यम्, अशितानाशितचिन्तान् कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः ।

१ ‘करीनात्’ ख घ झ । २ ‘शुष्कत्वं’ क ग ज । ‘दुष्टत्वं’
ख घ झ । ३ ‘भ्रमोऽङ्गं च सीदति । शिरसो रुक् च मूर्च्छां
च’ स च । ४ ‘शोषम्’ ग ज । ५ ‘ससृज्यमानं पित्तेन
दा’ स च । ६ ‘त्यस्य पित्तं’ क ज । ७ ‘सङ्गतं’ स च । ८ ‘दिपर्वा-
लोचनेन’ क ग ज । ९ ‘क्षणमाह’ ड । १० ‘श्रानशितो’
अ.आ.ख घ झ । ११ ‘अन्नद्वेष’ ट । ‘अनभि’ ड । १२ ‘न्तर
एवा’ ड । १३ ‘अन्नरसस्य’ ट । १४ ‘रसादुधि’ ड । १५ ‘अ-
नशितो’ ट । १६ ‘न्यमुदितम्’ ट ।

१ ‘जैतत्’ ख घ झ । २ ‘कालानुवर्तनात्’ क ग ज ।
३ ‘पतने योग्य’ ख घ झ । ४ ‘बन्धत्वा’ ख घ झ । ५ ‘यस्याम्’
ग ज । ६ ‘ता भृशदुश्चिकित्सामा’ स सु । ७ ‘देव पित्ता’
क ग ज । ८ ‘ग्वजत्व’ क ज । ९ ‘यथा भुक्त विदग्ध च
नाधो नोर्ध्वं प्र’ क ग ज । १० ‘णामामादीना’ क ग ज ।
११ ‘क्त्वस्यो’ ग । ‘कस्यैवोक्त’ क ज ।

आ० २०-रसशेष लक्षयति-अश्रद्धेति । अश्रद्धा-भोजनानभिलाष । ननु, एतदामादिष्वप्यस्ति, तत आह-शुद्धेऽप्युद्गारे इति । तेषु पुनर्दुष्ट उद्गार । रसस्य शेषो-रसशेष । रसशब्देन रसहेतुभूताहारराशिर्लक्ष्यते । न हि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम् । स ह्यपक्व एव रसशब्देनोच्यते, पक्वस्तु रुधिरशब्देन । दुष्टत्वादजीर्णत्वमिति चेत् न, तस्यामत्वात् । वक्ष्यति हि (ह सू अ १३।२५)-“ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् । दुष्टमामाशयगत रसमाम प्रचक्षते ॥” इति ।

रसशेषस्यौषधमाह-शयीतेति । किञ्चिदेव-मुहूर्तमेव । ननु, मुहूर्तमनुमानत सिद्धमेव । मैवम् । अजीर्णिनामधिक दिवास्वप्न विधास्यति । स्वप्नविधिश्चाय प्राधान्यात् । उष्णा-म्बुपानाद्यपि कार्यम् । यदाह खारणादि-“रसशेषे हित स्वप्नो घर्मांस्तु लघुभोजनम् ।” इति ।

अजीर्णिनो दिवास्वप्न विधत्ते-सर्वश्चेति । अनाशितो-अभुक्तवान् । सर्वग्रहण प्रकृतविसूचिकाद्यजीर्णसङ्ग्रहार्थम् । “मुक्त्वा तु भाष्य” इत्यादिना प्राप्ते दिवास्वप्ने पुनर्विधानं यथेष्टस्वपनार्थम् ।

अजीर्णिनो भोजन विधत्ते-सज्जातबुभुक्ष इति । सज्जातबुभुक्षो-अभ्युदीर्णाभिलाष । मितग्रहण लघूनामपि गुरुक्ताधसौहित्यप्राप्त्यर्थम् ।

साम्प्रतमजीर्णलक्षण सामान्येन ब्रूते—

विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता ॥ ३० ॥
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः ।

स०-विबन्धो-मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षण । अतिप्रवृत्ति-तयोरेव । ग्लानि-शरीरस्य म्लानता । मारुतमूढता-वातस्य प्रतिलोमता । विष्टम्भ-कुक्षेराध्मानम् । गौरव-गुरुगात्रत्वम् । भ्रमो-मोह । एतत्सामान्यमजीर्णलक्षणम् । उक्तं च-“सीदत्यङ्गं भ्रमो मोह कोष्ठे मुह्यति मारुत । सर्वेषामप्यजीर्णानामविसवादि लक्षणम् ॥” इति ।

आ० २०-उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसङ्ग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्षणमाह-विबन्ध इति । विबन्धो-मलानामप्रवृत्ति । मारुतमूढता-वायोर्विमार्गगति । विष्टम्भो-विशेषेण स्तम्भो गात्राणाम् ।

साम्प्रतमजीर्णस्यान्यान्यपि कारणान्याह—

न चातिमात्रमेवात्रमामदोषाय केवलम् ॥ ३१ ॥
द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरुक्षहिमाशुचि ।
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं चान्नं न जीर्यति ॥ ३२ ॥

१ ‘तत्राह’ क ग अ. । २ ‘भूत आहा’ ग अ. । ३ ‘जीर्णमिति’ क ख घ झ ञ । ४ ‘तं मानत’ क ग अ. । ५ ‘अनशितो’ क ख ग झ ञ । ६ ‘अप्रकृत’ क । ‘प्रक्रान्तवि’ ग अ. । ७ ‘उदीर्णो’ क.ग.अ. । ८ ‘सामान्यम्’ ठ । ९ ‘तशूलता’ आ ।

उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः ।

स०-अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय, किं तर्हि? द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति । द्विष्ट-अप्रियम् । विष्टम्भ-कुक्षेराध्मानकारि । हिम-अतिशीतम् । अशुचि-उच्छिष्ट केशादिदूषितं च, एतच्चाचिन्त्यप्रभावत्वादामदोषहेतु । विदाहि-प्रागुक्तम् । शुष्क-अद्रवप्रायम् । अत्यम्बुप्लुत-अतिजलेन प्लावितम् । च समुच्चये । न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति, यावत् शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति । शोक-इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम् । क्रोधो-रोष । क्षुत्-बुभुक्षा । आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रह ।

आ० २०-अजीर्णाशेन लक्षयति-न चेति । न केवलमतिमात्रमेवात्रमामदोषाय । किं तर्हि? द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यति, आसदोषाय भवति । द्विष्ट-अप्रियम् । विष्टम्भ-वातावरोधकारि । दग्ध-अतिपक्वम् । आम-अपक्वम् । अशुचि-मलिनम् । शुष्क-नीरसम् । अत्यम्बुप्लुत-अत्यम्बुपानात् । शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तम् । क्षुत्-बुभुक्षा, तदुपतप्तत्वं-कालातिक्रमात् । आदिशब्दादुद्वेगादयः ।

सम्प्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह—

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम् ॥ ३३ ॥
विद्याध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम् ।
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम् ॥ ३४ ॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा ।

स०-पथ्य-शाल्यादि । अपथ्य-यवकादि । तन्मिश्र-एकीकृत्य, भुक्तं समशनं मतम्, अस्मिन्वैद्यकतन्त्रे । विद्या-दित्यादि । भुक्तस्य-अभ्यवहृतस्योपरि यदन्यद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात् । ननु, एव प्रातराशे कृते य सायमाशं, तस्याध्यशनत्वं प्रसज्येत । अध्यशनं च विवर्ज्यमेव । यतोऽनन्तरमेव पठिष्यति-“त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा” इत्यादि । वैद्यकतन्त्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः । भगवान् व्यासोऽप्यवोचत्-“साय-प्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितम् ।” इति । तस्मादध्यशनस्यैव तदसमीचीनं लक्षणम् । अत्र सन्नक्षमहे । प्राग्भुक्तस्योपरि समनन्तरमेव बह्वावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनम्, नान्यत् । अत एव सुश्रुतो ब्रूते (सू अ ४६।४९१)-“प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत् ।” इति । तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते य सायमाशं स न परिहार्यं, अपि तु कार्यं एव, गुणावहत्वात् । एतदेव प्रतिपादयितुं सङ्ग्रहेऽध्य-गीष्ट (सू अ ११)-“प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति । अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥ दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् । तस्मिन्निबुद्धे सोतासि

१ ‘च क्रोधशोकभयादिभिः ।’ अ. । २ ‘क्षुधादिभिः ।’ आ ख घ झ ञ ठ । ३ ‘एतत्प्रभावादाम’ ड. । ४ ‘यावता शो’ ठ । ५ ‘शनमाह’ ख.घ.झ । ६ ‘त्वविभक्ते’ स.सु ।

स्फुटल यान्ति सर्वश ॥ व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च
चेतस । न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातव ॥ अक्लि-
न्नेष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति । अविदग्धेष्विव पयः स्वन्य-
त्सम्मिश्रित पयः ॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने सगृतेष्वयनेषु च ।
परिक्लेद यान्ति कोष्ठे सगृते देहधातव ॥ क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु
तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति । विदग्धेषु पयः स्वन्यत् पयस्तप्तेष्विवापि
तम् ॥ नैशे तस्मादजीर्णेश्चेन्नान्यद्बुद्धीत भोजनम् १” इति ।
अधिशब्दोऽत्रोपरिशब्दार्थः । यथा—‘प्रासादमविरोहति’ इति ।
अकाले बहु चाल्प वा भुक्त त्वशन विषमाशनसज्ञ विद्यात् । क
पुनरकालो भोजनस्य २ इति चेत्, ब्रूम । “प्रसृष्टे विष्मन्त्रे”
(श्लो ५५) इत्यादिनाऽऽहारकाल वक्ष्यति । तद्वैपरीत्येनाकालो
वेद्यः । त्रीण्यप्येतानि—समशनाध्यशनविषमाशनानि, मृत्यु वा
सृजन्ति—जनयन्ति, घोरान् व्याधीन्—गुल्मादीन् वा ।

आ० २०—समशन लक्षयति—मिश्रमिति । पथ्य-शा-
ह्यादि, अपथ्य-यवकादि, तद्वय मिश्रीकृत्य भुक्त-समश-
नाख्यम् । यत्तु केवलमपथ्य तद्विरुद्धाख्यम् ।

अध्यशन लक्षयति—विद्यादिति । भुक्तस्योपरि पुनर्भो-
जन-अध्यशनाख्यम् । भुक्तस्य—प्रागभ्यवहृतस्यान्नस्य पाका-
भावादाभावाय एव स्थितस्य, उपरि—ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते
यत्तत्—भुक्तस्योपरि भोजनम्, पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः । तथा
च चरक (चि अ १५।२३३)—“पूर्वान्नशेषे तु पुनर्भुक्तम-
ध्यशन मतम् १” इति । सुश्रुतोऽपि (सू अ ४६।५०८)—
“अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते १” इति । कथम् १
भूयो—बाहुल्येन । अनेन कचिदन्नशेषे भुक्तमपि नाध्यशनम् ।
यथा (सङ्ग्रहे सू अ ११)—“प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि साय-
माशो न दुष्यति १” इति । तथा, अत्यग्नौ (हृदये चि
अ १०।८४)—“मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोजनान्यस्योर्पकल्प-
येत् १” इति । ननु, एतदप्रासकालाशनत्वाद्विषमाशना-
दभिन्नम् । मैवम् । जीर्णे पूर्वान्नशेषे यदप्रासकाल तद्विषमा-
शनम्, अध्यशन त्वजीर्णे इति भेदः । ननु, “प्रसृष्टे विष्मन्त्रे”
(श्लो. ५५) इत्यादिना जीर्णान्नत्वस्यैव कालत्व वक्ष्यति ।
तत्कथमप्रासकालत्वम् १ मैवम् । यो हि यदा प्रत्यह भुङ्क्ते
स तस्य भोजनकालः । प्रसृष्टविष्मन्त्रत्वादिकं तु तस्यैव
विशेषणम् । तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालत्वार्थम् । तस्मात् प्रसृ-
ष्टविष्मन्त्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भोजन-कालभोजनम् ।
प्रासेऽपि स्वकाले पूर्वान्नस्याजीर्णत्वादनुत्पन्नेषु प्रसृष्टविष्म-
न्त्रत्वादिषु भोजन-अध्यशनम् । पूर्वान्नस्य जीर्णत्वादुत्पन्नेष्वपि
तेष्वप्रासे स्वकाले भोजन-विषमाशनम् । अवश्यं चैतद-

१ ‘विकासान्न’ ट. । २ ‘शब्द उपरिपर्याय’ ट. । ३ ‘भुक्त
पूर्वान्नशेषे तु पुनरध्य’ स च । ४ ‘तेन’ ख घ झ । ५ ‘भोज्य
तस्यो’ क ग ज. । ६ ‘पहारयेत्’ स ह । ७ ‘शन विषमाशना’
ख घ झ । ८ ‘स्यैतस्य का’ क ग, ज. । ९ ‘स्वकाल’ ख ।
१० ‘नेष्वपि तेषु प्रसृ’ क, ग, ज. ।

भ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा हि (ह सू अ १६।१८)—“ह्य-
स्तने जीर्णे एवान्ने स्नेहोऽच्छु शुद्धये बहु । शमनं शुद्ध-
तोऽन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥” इति कालभेदो न स्यात् ।

विषमाशन लक्षयति—अकाल इति । अकाले भुक्त विष-
माशनम् । तद्विविधम्,—अप्रासकालमतीतकाल च । अमा-
त्राशनमप्यकाले भुक्त विषमाशनमेवेत्याह—बहु चाल्प
वेति । तस्मात् काले यदमात्रया भुज्यते तदमात्राशनम् ।
यच्चाकाले मात्रया अमात्रया वा तद्विषमाशनम् ।

समशनादीनां दोषमाह—त्रीणीति । एतानि—समशन-
विषमाशनाध्यशनानि, अनियतायुषा मृत्यु, नियतायुषा
घोरान् व्याधीन् सृजन्ति ।

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः ३५
पङ्कसं मधुरप्राय नातिद्रुतविलम्बितम् ।

स्नात. शुद्धान् विविक्तस्थो धोतपादकराननः ॥ ३६ ॥
तर्पयित्वा पितृन् देवानतिथीन् बालकान् गुरुन् ।
प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोऽपि प्रतिपन्नपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम् ।
इष्टमिष्टैः सहाश्रीयाच्छुचिभक्तजनाहतम् ॥ ३८ ॥

स०—काले—वक्ष्यमाणे । तन्मना—भोजनगतचित्तः । शु-
द्धान्—बुभुक्षितः । विविक्तस्थः—एकान्तस्थितः । तथा, प्रक्षालित-
चरणहस्तमुखः । अनिन्दन्—भोजनमगर्हमाणः । अब्रुवन्—
अभाषमाणः । इष्ट-मनोरुचित भोजनम् । तथा, द्रव-द्रव-
प्रायम् । इष्टे—प्रियैः, सहाश्रीयात् । ‘शुद्धान्’ इत्यत्र प्रशसाया
मतुप्, उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः । तेन किञ्चिदपि यदा दुष्टबुभुक्षा
स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः । दुष्टबुभुक्षाया लक्षणम् (सङ्ग्रहे सू
अ ११)—“दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोद्धतस्यावृणुयान्न
वह्निम् । जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धीन् विषव-
ज्जिहन्ति ॥” इति । किम्भूतं भोजनम् १ सात्म्यम् । तच्च सात्म्य
द्विधा,—एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखावहम्, अन्यच्च जन्मन
प्रभृति सहात्मनाऽभ्यस्तं सुखावहं च । एतदेवैकं सात्म्य
मुच्यते । तथा, शुचि—अनुच्छिष्ट केशाद्यनुपहतं च । हित-
पथ्यम् । स्निग्धं च तदुष्णं च—स्निग्धोष्णम् । तथा, लघु-
लघुप्रायम्, न तु लघ्वेव । अत एवेदमुपपन्नम् “पङ्कसं मधुर-
प्रायम्” इति । मधुररसो हि गुरुः । तथा च वक्ष्यति (ह सू
अ १०।३८)—“पटो कषायस्तस्माच्च मधुरं परमं गुरु १”
इति । तद्यदि लघ्वेव स्यात् (तर्हि) मधुरप्रायमिति न घटते ।
तस्मात्लघुप्रायमिति व्याख्येयम् । कथमयात् १ तदाह—नातिद्रुत-
विलम्बितम् । किं कृत्वा १ पित्रादीस्तर्पयित्वा । तथा, तिर-
श्चोऽपि—अश्ववृषादीन्, प्रतिपन्नपरिग्रहान्—कृतस्वीकारान्, प्र-
त्यवेक्ष्य—तदाहारचिन्तां कृत्वेत्यर्थः । तथा, आत्मानं समीक्ष्य-
यथा ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः सन् पर्या-
लोच्यः । खरनादेनोक्तम्—“अतिद्रुताशीं खाहारगुणदोषान्न

१ ‘रुचियुत’ ट. । २ ‘बुद्धिं वि’ ट. ।

विन्दति । उन्मुह्यत्यल्पमश्राति च्छर्दयेद्वाऽनवस्थित ॥ विलम्बित तु भुञ्जानो न तृप्तिमविगच्छति । खादन् बहुपि शीतलाद्याति भोज्यमह्वयताम् ॥ जल्पतो हसतश्चापि भुञ्जानस्यान्यचेतस । त एव दोषा मन्तव्या ये विलम्बितभोजने ॥” इत्यादि ।

आ० २०- अथ भोजनसम्यग्योग । तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह-काले सात्म्यमिति । काले-“प्रसृष्टे विष्मूत्रे” (श्लो ५५) इत्यादिना वक्ष्यमाणे । शुचि-निर्मलम् । सात्म्यमिति हितस्याप्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्त्यर्थम्, हितमित्यहितस्याभ्याससात्म्यस्य । तन्मना-भोजनैकदत्तचित्त । मधुरप्राय-पङ्कसवेऽप्यधिकमधुररसम् । नातिद्रुतविलम्बितमिति क्रियाविशेषणम् । विविक्तस्थो-विजनस्थ । पित्रादीस्तर्पयित्वा । प्रतिपन्नपरिग्रहान्-पौल्यत्वेन स्वीकृतान् । तिरश्चोऽपि-किं पुनर्मेनुष्यान् । प्रत्यवेक्ष्य-तेषामार्हारचिन्ता विधाय । आत्मान समीक्ष्य-प्रकृति विचार्य । अनिन्दन्-भोज्यमकुत्सयन् । अश्रुवन्-कृतमौन । द्रव-द्रवबहुलम् । इष्ट-प्रियम् । इष्टै सह-प्रियजनै सह । शुचिभक्तजनाहृत-शुचयो-बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ता, भक्ता-अनुरक्ता, ये जनास्तैराहृत-आनीतम् ।

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः ।

शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

स०-तृणादिजुष्ट भोजन त्यजेत् । आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रह । तथा, भूय उष्णीकृतम् । तथा, शाकबहुलम् । तथा, अवरान्न-माषादि, तद्भूयिष्ठम् । तथा, अत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत् ।

आ० २०-तृणजुष्टादिभोजनमपवदति-भोजनमिति । तत्रानिन्दन्निति ग्रहणात् तृणकेशमक्षिकादिजुष्टस्य निन्दितस्यापि प्राप्ति, उष्णग्रहणात् पुनरुष्णीकृतात्युष्णयो, इष्टग्रहणात् शाकसूपबहुलस्य, पङ्कसग्रहणात् अतिलवणस्य ।

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्ताममूलकम् ।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम् ॥ ४० ॥

माषनिष्पावशालूकंबिसपिष्टविरूढकम् ।

शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत् ४१

स०-तथा, किलाटादीन् शीलयेत्-नाभ्यसेत्, न कादाचित्कोऽभ्यवहार एषा निषिध्यते । मुनिना तु (च सू अ. ५।७)-“नाभ्यसेद्गौरवात्” इति यथा हेतुरप्यन्यस्त, तथेह नोक्त, अयुक्तत्वात् । तथा हि-एषामनभ्यवहारे यदि गुस्त्वमेव हेतु स्यात् । ततो गुड्यवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याणां शीलनमयुक्तं स्यात् । तस्मादेषामशीलनेऽन्यदपि कारणं चिन्त्यम्, न

तु गुस्त्वमात्रमेव । यथा-किलाटकूचीकयोर्दोषलत्व, दध्नस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा सोतोलेप, सोतोलेपत्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम्, क्षारस्य पुस्त्वहानिकृत्वम्, शुक्तस्य दृष्टिहन्तृत्वादि । तस्मा देषामपथ्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः ।

आ० २०-सात्म्यत्वादिप्रसक्त किलाटाद्यभ्यासमपवदति-किलाटेति । आममिति मूलकस्य विशेषणम्, कृशादीन्यामिषस्य । न शीलयेत्-न नित्यं भजेत् । यदा तत्सेवनं विना स्यात्तु-मशक्ति, यदा वा तत्साध्यरोगोत्पत्ति, तदा भजेदित्यर्थः ।

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम् ।

सुनिषण्णकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकम् ॥ ४२ ॥

पथ्यामलकमृद्रीकापटोलीमुद्रशर्कराः ।

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम् ॥ ४३ ॥

स०-शाल्यादीन् शीलयेत् ।

आ० २०-सात्म्यादीन्युदाहरति-शीलयेदिति । जाङ्गल-हरिणादिमासम् । पथ्या-हरीतकी । मृद्रीका-द्राक्षा ।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ।

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत् ॥ ४४ ॥

स०-मधुसर्पिर्भ्यां सह त्रिफला च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत् । न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत् । यच्च द्रव्यं स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्युत्तुर्चर्याविध्याद्युक्तमन्नपानादिकम् । तथा, रोगोच्छेदकरं यत्-किराततित्क्तादिद्रव्यम्, तच्च शीलयेत् ।

आ० २०-प्रसङ्गान्नित्यसेव्यमौषधमाह-त्रिफलामिति । निशि-स्वप्नकाले । नेत्रबलाय-चक्षुरिन्द्रियदाढ्याय । यच्च-औषध रसायनादिक, स्वास्थ्यमनुवर्तयति रोगोत्पत्तिबीजचोच्छिनत्ति तदपि यथाकालं भजेत् । उक्तं च चरकेण (सू अ. ५।१०)-“तच्च नित्यं प्रयुज्यते स्वास्थ्यं येनानुवर्तते । अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥” इति ।

विसेक्षुमोचचोचाप्रमोदकोत्कारिकादिकम् ।

अद्याद्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः ॥ ४५ ॥

विपरीतमतश्चान्ते मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ।

स०-विसादिद्रव्यं गुर्वादिगुणयुक्तं पुर-पूर्वमद्यात् । मोदको-लङ्गुक । उत्कारिका-लण्यसिका । अत-अस्माच्च, विपरीत-लघुरूक्षकटुतीक्ष्णसरप्रायम्, अन्ते भोजनस्य सेवेत । मध्ये चाम्ललवणोत्कटम् । खरनादे चोक्तम्-“कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरोऽग्रे हि गुरुर्विष्टभ्यजीर्यति ॥” इति । तदेतदुक्तमुभयमपि देशसात्म्यादिवशात् प्रमाणयितव्यम् ।

आ० २०-भोज्यक्रममाह-विसेति । गुर्वादिगुणं विसादिभोज्यद्रव्यं पुर-पूर्वमद्यात् । मोच-कदलीफलम् । चोच-नारिकेलफलं पनसं वा । मोदको-लङ्गुक । उत्का-

१ ‘तत्त्व याति’ ट । २ ‘भक्तम्’ ठ । ३ ‘पाल्यमानत्वेन’ क ग ज । ४ ‘हार वि’ क ज । ५ ‘घृत’ क ग ज । ६ ‘बाह्यान्त शौ’ ख घ झ । ७ ‘शाकबहुलस्य सूपबहुलस्य च, प’ ख घ झ । ८ ‘रसुक्ताम्लम्’ अ । ‘रसुक्ताम’ आ क । ९ ‘कतिलपिष्ट’ आ । १० ‘न तु का’ ट ।

१ ‘हननत्वादि’ ठ । २ ‘षामेवापथ्य’ ट । ३ ‘यदा तु सेवनं’ क ग ज । ४ ‘र्याद्यु’ ट । ‘र्याविध्यादिषु तु युक्त’ ठ । ५ ‘देतु-’ ड । ६ ‘रो ह्यग्रे गु’ ठ । ७ ‘तद्देश’ ठ ड ।

रिका-पूपलिका । आदिशब्दादिर्ण्डरिकादयः । अतो विपरीत-लघ्वादिगुण पृष्टिकौदनादिकम्, अन्ते अद्यात् । अम्ल लवणोक्त-शुक्तादिक, मध्येऽद्यात् । यत्तूक्त खारणादिना-“कटु लवणमम्ल वा पूर्वमाहारमाहरेत् । आहारो मधुरोऽप्ये हि गुरुर्विष्टम्भ जीर्यति ॥” इति । तन्मन्दाग्निविषयम् । तज्ज्ञानस्य दीपनपूर्वकत्वात् । तथा चोक्त सङ्ग्रहे (सू अ १०)-“यथाग्निसात्म्यं तु प्राग्द्रव्यमुपशुष्कं वाऽक्षीयात् । प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च । मध्येऽम्ललवणम् । अन्ते रूक्षद्रवमितररसयुक्तं च । तत्र मन्दाग्ने द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदप्युपयुक्तं सम्यक् पार्कमुपैति ॥” इति ।

अन्नेन कुक्षेर्द्रावशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ ४६ ॥

आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।

स०-कुक्षे-जठरस्य, अन्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत् । पानेन-जलादिना, एकमश प्रपूरयेत् । चतुर्थमश पवनादीनामाश्रयमवशेषयेत्-न त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत् । अत्र त्वशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते, न त्वङ्गुलमानादिना । सुश्रुते चाभिहितम् (सू अ ४६।४७८)-“प्रक्षालयेदद्विारास्य भुज्जानश्च मुहुर्मुहुः । विशुद्धे रसने ह्यस्मिन् रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥” इति । [रसना विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसनम्, तस्मिन् रसने विशुद्धे रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥]

आ० र०-अन्नपानयोर्विभागमाह-अन्नेनेति । कुक्षि-उदरम्, चतुर्धा विभज्य द्वावशावन्नेन-अद्वेणे पूरयेत् । तृतीयमश पानेन-द्रवेण पूरयेत् । चतुर्थमश पवनादिसुखे-सञ्चारार्थमवशेषयेत्-न केनापि पूरयेत् । एतदेव च सौहित्यमानम् । अत एवार्धसौहित्यं नातिवृत्तं च ज्ञेयम् । अनुपानं हिमं चारि यवगोधूमयोर्हितम् ॥ ४७ ॥ दधि मद्ये विषे क्षौद्रे, कोष्णे पिष्टमयेषु तु । शाकमुद्रादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाजिकम् ॥ ४८ ॥ सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं, स्थूलानां तु मधूदकम् । शोषे मांसरसो, मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके ॥ ४९ ॥

१ ‘दिण्डुरीका’ ग । २ ‘कपित्थादिकाकोदुम्बरादिकम्’ ख घ झ । ३ ‘कटुक लवण चाम्ल पू’ क ग ज । ४ ‘रो ह्यधे गु’ ख घ झ । ५ ‘वमुष्णसु’ ग ज । ६ ‘चाक्षी’ ख ग घ झ ज । ७ ‘रूक्ष द्र’ स ड । ८ ‘न्यदुप’ स ड । ‘न्यदभ्युप’ ख घ झ । ९ ‘कमुपयाति’ क ग ज । ‘कमेति’ स ड । १० चन्द्रनन्दनस्तु ‘न सवविषयोऽयं नियमः । किं तर्हि ? केषुचित् । तथा च अन्य-‘मन्दाग्निबलयोग्येषु नृपेश्वरसुखात्मसु । योज्यं क्रमोऽयं सततं न वाऽनलबलेषु च ॥’ इत्याह । ११ ‘कलने’ ट ठ । ‘कल्पनयैव’ ड । १२ ‘विशदे’ ड । ‘विशुद्धरसेन तस्यै रो’ इति मुद्रितसुश्रुतस्य पाठोऽशुद्ध एव । १३ [ ] इति पाठ ट ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । १४ ‘कुक्षि’ ख घ झ । १५ ‘खप्रचा’ क ग ज । १६ ‘हित्यमति’ ख घ झ । १७ ‘ताऽपि ज्ञे’ ग ज । १८ ‘च’ अ क ख घ झ ज । १९ ‘च’ अ । २० ‘मांसेष्वल्पे’ अ ख घ झ चन्द्र ।

व्याख्याषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः ।

क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथाऽमृतम् ॥ ५० ॥

स०-यवगोधूमयोर्भुक्तयोरनु-पश्चात्, पानं शीतं जलं हितम् । तथा, दधि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं जलमनुपाने हितम् । पिष्टमयेषु कोष्णे जलं हितम् । शाकमुद्रादिविकृतौ च मस्तुवादिकमनुपानं हितम् । कृशानां पुसा सुरा पुष्ट्यर्थं हिता । स्थूलानां पुनः कर्शनाय मधूदकं हितम् । शोषे-क्षये, मांसरसो हितः, पुष्टिकारित्वात् । मांसे भुक्ते मद्यमनुपानं हितम् । स्वल्पे च पावके मद्यमेवानुपानं हितम् । व्याख्यादिभिः क्षीणे-क्षपिते, पयो-दुग्ध, पथ्य-हितम् । इह (हितमिति) प्रकृतेऽपि पथ्यग्रहणं पथ्यतरत्वज्ञापनार्थम् । यथाऽमृतमित्यनेनैतत् प्रतिपादयति, यथाऽमृतं बलवर्णौजः कान्त्यायुरादिजनकं तथेदमपीत्यर्थः ।

आ० र०-अथानुपानम् । तेन ह्यसम्यग्योगोऽपि सम्यग्योगता याति । यदाह खारणादि-“कामं दोषवदप्यन्नममात्रं वा निपेक्षितम् । अल्पदोषमदोषं वाऽप्यनुपानेन जीर्यति ॥” इति । अनु-पश्चात्पीयत इत्यनुपानम् । एतच्च बाहुल्याभिप्रायेण । तद्धि मध्येऽप्यादावपि पीयते । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।४३७)-“तदादौ कर्शयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् । पश्चात्पीतं बृहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥” इति । तथा, (सु सू अ ४६।४२८)-“निरामयानां चैतत्तु भुक्तमध्ये प्रशस्यते ।” इति च । कस्तर्हि पानानुपानयोर्भेदः ? उच्यते । यदनियतकालं रुचिवशात्पीयते तत्-पानम्, यन्नियतकालं विधिवशात्पीयते तत्-अनुपानम् । तत्रादावनुपानविभागः । तत्र यवादिषु शीतोदकमाह-अनुपानं हिममिति ।

पिष्टमयेषु ईषदुष्णोदकमाह-कोष्णमिति । यत्तु सुश्रुतेनोक्तम् (सू अ ४६।४२३)-“शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः । दधिपायसमद्यार्तिविषजुष्टे तथैव च ॥” इति । तद्विदाहिपिष्टान्नविषयम् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ १०)-“तच्छीतं दधिमद्ययवगोधूममैद्यविषेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्वीष्मयोश्च ।” इति ।

शाकादिषु मस्तुवाद्याह-शाकेति । शाकं-पाठादि, मुद्रादि-सूप्यम्, तस्य (तयो) विकृति-वटकादिका । विकृति-ग्रहणं रसाद्यन्यत्वं एव मस्तुवादिप्राप्त्यर्थम् । अविकृते तु सूपादौ सुश्रुतेनोक्तम् (सू अ ४६।४२५)-“पयो मांसरसो वाऽपि शाकमुद्रादिभोजने ।” इति । मस्तुवादिषु यस्य यत्साध्यमिष्टं वा तस्य तद्योज्यमिति । एकस्यैव तत्कार्यक-

१ ‘भारस्त्री’ क ज । २ ‘तेनासम्यग्योगो हि स’ क ग ज । ३ ‘मद्ये आदावन्तेऽपि’ क ग ज । ४ ‘कर्शयेत्’ क ग घ ज । ५-६ ‘चित्रं तु’ ‘प्रकीर्तितम्’ स सु । ७ ‘मद्येषु’ ख घ झ । ‘मद्यविशेषेषु’ स ड । ८ ‘शालिमुद्रादिभोजिनाम्’ स सु । ९ ‘ज्यम् ।’ ख घ झ ।

रत्वात् न मिश्रीकृत्यप्रयोग । अत एव वृथगुक्त सङ्ग्रहे (सू अ १०) — “धान्याम्लमस्तु तत्र वा शाकावरौत्रेषु ।” इति ।

कृशाना सुरामाह-सुरेति । कृशाना शीतोदकाद्युचितेष्वन्त्रेषु सुरैवानुपानम्, अनवकाशत्वात् । पुष्ट्यर्थ-न तु रोगनिवृत्त्यर्थम् । यस्तु कृशो रोगार्त, तस्य रोगानुरूपमनुपानं प्रयोज्यम् ।

स्थूलानां मधूदकमाह-स्थूलानां त्विति । मधुमिश्रमुदक-मधूदकम् । शेष पूर्ववत् ।

शोषे मासरसमाह-शोष इति । शोषे-शुष्यति ढेहे । यदाह खारणादि — “कृशक्षीणामयोन्मुक्तपुष्टिवर्णबलार्थिनाम् । मद्यस्त्रीश्रमनित्याना शुष्यता च रसो हित ॥” इति ।

मासाशिना मन्दाग्नीना च मद्यमाह-मद्यमिति । तच्च मद्योचितानामेव । यदाह सुश्रुत (सू अ ४६।४२६) — “मद्यमद्योचिताना तु सर्वमासेषु पूजितम् । अमद्यपानामुदकफलाम्लं वा प्रशस्यते ॥” इति ।

व्याध्यादिक्षीणादीना क्षीरमाह-व्याध्यौपधेति । लङ्घन-उपवास । कर्म-चेष्टा ।

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ।

अनुपानं समासेन, सर्वदा तत्प्रशस्यते ॥ ५१ ॥

स०-अन्नस्य-भक्तवटकादे, यद्विपरीत गुणैस्तदनुपानं सदा प्रशस्यते । यथा, -स्निग्धस्य रुक्षम्, रुक्षस्य स्निग्धम्, शीतस्योष्णम्, उष्णस्य शीतम्, मधुरस्याम्लम्, अम्लस्य मधुरमित्यादि । ननु, एवमुरीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरेयादेर्वा तक्रुचुकादीनामम्लानामनुपानं प्राप्तमित्याह-गुणैरित्यादि । विपरीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा हितम् ।

आ० र०-अनुक्तानुपानविभागोपायमाह-विपरीतमिति । यत्-द्रव्य, यस्यान्नस्य गुणैः कृत्वा विपरीतं न च तेन सह विरुद्धम्, तत्तदन्नस्यानुपानम् । समासेन-सामान्येन, विशेषतस्तु सात्त्यादिपर्यालोचनया स्वयमूह्यम् ।

अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह-सर्वदेति । तत्-अनुपानम् ।

अनुपानस्य किं कर्म ? इत्याह—

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम् ।

अन्नसङ्घातशैथिल्यविक्रित्तिजरणानि च ॥ ५२ ॥

स०-अनुपानमूर्जादीन् करोति । ऊर्जा-मनःप्रहर्ष । तृप्ति-ग्रीणनशरीरेन्द्रियस्य, क्षामताविपरीतोऽन्नगुणः । तथा, व्याप्ति-द्रवस्य हि गमनम्, न कठिनस्य । दृढाङ्गता-स्थिरशरीरत्वम् । तथा, अन्नसङ्घातस्य शैथिल्यम् । विक्रित्ति-विक्लेदनम् । जरण-परिणामः । एतानि च करोति ।

१ ‘मिश्रितकृतप्र’ ख घ झ । २ ‘स्पष्टमुक्त’ ख घ झ । ३ ‘वरा-न्नभोजनेषु’ क ग ज । ४ ‘पानप्राप्तिरित्याह’ ड । ५ ‘विरुध्येत, तत्तस्यानु’ ख घ झ । ६ ‘क्षामताविपरीतगुण’ ट । ७ ‘हितं च ग’ ट ।

आ० र०-अनुपानस्य फलमाह-अनुपानमिति । ऊर्जा-बलम् । तृप्ति-सौहित्यम् । व्याप्ति-अन्नस्य सर्वस्रोतानुसरणम् । अन्नसङ्घातशैथिल्यादीनि च । शैथिल्य-काठिन्यनिवृत्तिः । विक्रित्ति-शुष्कत्वनिवृत्तिः । जरण-पाकः ।

एवगुणमप्यूर्ध्वजत्रुणादिषु न हितमित्याह—

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासोरक्षतपीनसे ।

गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम् ॥ ५३ ॥

स०-ऊर्ध्वजत्रुण-ऊर्ध्वजत्रु, तस्मिन् ये गदास्तेषु तत्-अनुपानं, न हितम् । तथा, श्वासादिषु न हितम् । गीत-भाष्ययोः प्ररुषेण सङ्घातस्येन सम्बन्धः, तस्मिन् । तथा, स्वरभेदे-स्वरसादे न तद्धितम् । ऊर्ध्वजत्रुगदादीना ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयसुरः कण्ठस्थितमाहारजः स्नेहमासाद्यभिष्यन्दाभि-सादच्छर्वादीनामयान् विदध्यात् ।

आ० र०-ऊर्ध्वजत्रुगदादावनुपानं निषेधति-नोर्ध्व-त्यादि । वक्षस्कन्धयोः सन्धी-जत्रुणी, तयोरूर्ध्व-ऊर्ध्व-जत्रु, -कण्ठादिकपालान्तम्, तत्र ये गदास्ते-ऊर्ध्वजत्रुगदा । कासोत्पत्तेः प्रागपि निषेधार्थं सुरक्षतग्रहणम् । गीतभाष्ययोः प्रसङ्गो-गौयनाध्ययनाद्यभ्यासः ।

सम्प्रति येषां पानमेव न शस्यते, तानाह—

प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणातुराः ।

पानं त्यजेयुः

स०-प्रक्लिन्नो देहो येषां आमविसर्पाद्यार्तानां ते पानं त्यजेयुः । मेहादीनामातुरशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धः । मेहो रोगाद्या-तुरा पान-द्रवरूपं त्यजेयुः, न केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम् । खरनादे चोक्तम्—“मेही ग्रीही व्रणी कुष्ठी पाण्डुर्जठरपीनसी । शोषातिसारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ नोर्वाङ्ग-पवनविष्टे वाग्व्यायामहते न च । क्षतोरसि श्वाराकाराहिर्का-वम्यर्दिते न च ॥ निरञ्जे चोर्ध्वरोगे च न पेयं वारि शीत-लम् ॥” इति ।

आ० र०-प्रक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधति-प्रक्लि-न्नेति । प्रक्लिन्नदेह-क्लेशबहुलशरीरः । मेहादिभिरातुराः ।

सर्वंश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत् ॥ ५४ ॥

पीत्वा, भुक्त्वाऽऽतपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम् ।

स०-चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टोऽत्र । सर्वोऽपि पुरुष-स्वस्थो रोगी च, पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादीस्त्यजेत् । तथा, आत-

१ ‘स्रोतस्वनु’ क ग ज । २ ‘ऊर्ध्वजत्रुणि ये’ ड । ३ ‘त्रुवि-कारादीना’ ट । ४ ‘कक्षस्क’ क ग ज । ५ ‘गीताध्यय’ क ग ज । ६ ‘कर्दमवि’ ट । ७ ‘दीना रोगातुर’ ठ । ८ ‘कावान्त्यदितादिते’ ट । ९ ‘देय’ ट । १० इदमरणदत्तव्या-ख्यानमयुक्तमेव, सङ्ग्रहविरुद्धत्वात् । तथा च सङ्ग्रहे (सू अ १०) — “पीत्वा च माप्यगेयावस्वप्नां शीलयेत् यान्गव-वाहनाभ्यातपाश्च मुक्तवान् वर्जयेत् ।” इति ।

पादीन् पञ्च त्यजेत् । त्यजेदित्यत्राप्यनुवृत्त्या योज्यम् । यान-
रथादि । हवन-तरणम् । वाहन-अश्वादि ।

आ० २०-पानानन्तर भाष्यादि निषेधति-सर्वश्रेति ।
सर्व-निषिद्धपानोऽनिषिद्धपानो वा, निषिद्धपानस्यापि प्रमा-
दादवस्थादिवशाद्वा पानप्रसक्ति ।

भोजनानन्तरमातपादि निषेधनि-भुक्त्वाऽऽतपमिति ।
यान-पञ्चा गमनम् । वाहन-अश्वादिभि । हवन-प्रतर-
णम् । गमन तु पदशतादूर्ध्व निषिद्धम् । यदाह सुश्रुत
(सू अ ४६।४८६)-“तत पदशत गत्वा वामपार्श्वेन
सविशेत् ।” इति ।

“काले सात्म्यम्” (श्लो ३५) इत्युक्तम् । भोजनस्य तु
क काल ? इत्याह—

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
विशुद्धे चोद्वारे क्षुद्रुपगमने वातेऽनुसरति ।
तथाऽग्नावुद्रिके विशदकरणे देहे च सुलघौ
प्रयुज्जीताहार विधिनियमितं, कालः स हि मतः ५५
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया सूत्रस्थाने मात्राशि-
तीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स०-आहार विधिना-पूर्वोक्तेन “काले सात्म्यं शुचि
हितम्” इत्यादिना नियमितं प्रयुज्जीत, -अश्रीयादित्यर्थः । कदा ?
मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति । न तु किञ्चिदेव त्यक्त इति
प्रशब्देन व्योतयति । तथा, हृदये सुष्ठु विमले-रसशेषकृत-
गौरवादिरहिते । तथा, दोषे-वातादौ, स्वपथगे-स्वमार्गगे,
अजीर्णे ह्याहारेऽन्नशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न
लभेरन्, सुजीर्णे तु स्वस्थानस्था स्युः । उद्वारे च विशुद्धे-
चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, स्रोतोमुखेषु च विशुद्धेष्वित्यर्थः ।
क्षुद्रुपगमने-उपगताया क्षुधि । वातेऽनुसरति-अनुलोम ग-
च्छति । तथा, अग्नौ-कायाम्नौ, उद्रिके-पाकक्षमे । तथा, देहे
पैट्ठिन्द्रिये सुष्ठु लघौ च । कालः स हि मतः । हिशब्द एवार्थः ।
स एव कालो भोजनस्य ईष्टः, न लतोऽप्यूर्ध्वम् । स ह्यति-
कालः, तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । तथा चोक्तं
तन्त्रान्तरे-“अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहृतेऽनले । कृच्छ्राद्वि-
पच्यते भुक्तं द्वितीयं न च काङ्क्षति ॥ कुक्षावाध्मानमाटोप-
सादाश्च कुरुतेऽविकम् ।” इति । तस्मात्पूर्वोक्ते काले भोजन-
मयादिति । यमौ न्यौ त सस्याद्रसरविविरामा धीरललितौ ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने मात्राशित्तीयो
याध्यायोऽष्टमः समाप्तः ॥ ८ ॥

१ ‘शतपद’ क ग ज । २ ‘मित’ ख घ ङ । ३ ‘बुद्धिन्द्रिये’
ङ । ४ ‘हित’ ङ । ५ ‘तस्मादुक्तं यत्र काले भोजनं वरम् ।’
ङ । ६ ‘न्दर्याख्या’ ट ।

आ० २०-भोजनकालमाह-प्रसृष्टे विण्मूत्र इति । प्रसृ-
ष्टे-प्रवृत्ते । सुविमले-अतिप्रसन्ने । स्वपथगे-स्वमार्गगा-
मिनि । विशुद्धे-माधुर्यादिरहिते । क्षुद्रुपगमने-बुभुक्षो-
त्पत्तौ । अनुसरति-अनुकूलं प्रवर्तमाने । ‘दोषे स्वपथगे’
इत्यनेनैव वातानुलोम्ये लब्धे ‘वातेऽनुसरति’ इति वाता-
नुलोम्यस्य प्राधान्यार्थम् । उद्रिके-अतिदीप्ते । विशदकरणे-
निर्मलेन्द्रिये । सुलघौ-लघीयसि । विधि-शास्त्रोक्तो
नियमः, तेन नियमित-निषिद्धकामचारम् । ननु, यो यदा
भुङ्क्ते स तस्य भोजनकालः । किमनेन ? इत्यत आह-कालः
इत्यादि । हि-यस्मात्, स-तथाविधं प्रसृष्टविण्मूत्रत्वा-
दिविशिष्टो, भोजनकालो मत आचार्याणाम्, न केवलः ।
तस्मात् प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भुञ्जीत । इति
भोजनप्रक्रिया । सङ्ग्रहे तु (सू अ १०)-“विधिविहित-
मन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमायतनमायुषो ब्रुवते । तदायत्तानि
ह्योजसेजोधात्विन्द्रियबलपुष्टितुष्टिप्रतिभारोग्यादीनि । तदि-
न्धना चान्तरमे स्थितिः, अग्निमूलं च देहधारणमिति । अथा-
त्मवान् स्वभावसयोगसस्कारमात्रादेशकालोपयोगव्यवस्था
सप्ताहारकल्पनाविशेषाणां स्वास्थास्वास्थ्यफलानां हेतु-
भूता समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येत । तत्र स्वभावतो-दिव्यो-
दकरक्तशालिषष्टिकमुद्रैणलावादयो लघवः, क्षीरेक्षुव्रीहि-
माषानूपामिषादयो गुरव इति । ते खल्वपि संयोगादिवि-
शेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते । तत्र संयोगो नाम-द्वयोर्बहूना
वा सहतीभावः । स विशेषमारभते यत्रैकैकशो द्रव्याणि ।
सस्कारस्तु-तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालभावनाभा-
जनादिभिरुपजन्त्यते । मात्रा पुनः-पिण्डपरिमाणतः
समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः । देशो-द्रव्यस्यो-
पयोक्तुश्चोत्पत्त्यवस्थाने । तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्वं
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्य । कालस्तु-ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णा-
जीर्णलक्षणश्च । अजीर्णे हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्त-
रेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु । जीर्णे तु
स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्ये सृष्टेषु वातमूत्रपुरीषवेगेषु
विशुद्धेऽप्युद्गारहृदयस्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेऽग्ना-
वुदीर्णे जाताया बुभुक्षायामभ्यवहृतमन्नमप्रदूषयद्दोषानायु-
र्बलवर्णानभिवर्धयति । केवलमयमेव कालो भोजनस्य । अती-
तकालं पुनस्तद्वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते । कर्षयत्यन्नसिद्धिं

१ ‘मार्गगे’ क ग ज । २ ‘इत्येतावतैव ० सिद्धे’ क ग ज ।
३ ‘यत्तदा’ स मू । ‘यदा’ स स । ४ ‘चाग्ने’ क ग ज । ‘चान्त-
राग्ने’ झ स स । ५ ‘वा द्रव्याणां स’ स स । ६ ‘यत्रैकशो नैक
दोषाणि द्र’ क ग ज स मू । ७ ‘अजीर्णे’ ग स मू । ‘अजीर्णेऽपि पू’
स स । ८ ‘णतौ र’ क ग ज । ९ ‘णोपयुज्य’ क ज । ‘णोपसृ’
स स । ‘रेण ससृ’ स मू । १० ‘लोम्यात्सृष्टेषु’ क ग ज स मू ।
‘लोम्यादुत्सृ’ स स । ११ ‘क्षुध्यभ्य’ क ज । १२ ‘काले’
ख, घ ङ । १३ ‘च्छ्रादिव प’ क ग ज । १४ ‘कर्षय’ क ग, ज, ।

चं पुनरुपहन्ति । उपयोगव्यवस्था-नास्त्रातो न दिग्वासा नैकैवस्त्रधैकं न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादर्वाऽग्रमग्रये न गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नाभ्यागतेभ्यो न श्रवैय श्रपचेभ्य । प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितोपाश्रितानपि तिरश्च परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तं स्रग्वी विभूषितं सुगन्धिरार्द्रपाणिपादं सुविशुद्धवदनोऽभिमतसहाय केशमक्षिकाद्यंजुष्टमनिन्द्यमनिन्दन्ननिन्दितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितांगं नातिप्रगे नातिसायं नाकाशे नातपे नान्धकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदेशिनी न पात्रे भिन्ने नासवृते न मलिने न भावदूषिते न चासनस्थिते न हस्तस्थे न हस्ते । प्राङ्मुखं सुमना शुचिभक्ताक्षुधितानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात् । न पर्युषितमन्यत्र मासोपदर्शं शुष्कशाकफलभक्ष्येभ्य । नाशेषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्य । अपि च । स्निग्धं लघूष्णमविलम्बितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मना समीक्ष्य सम्यगात्मानम् । स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निमौर्द्व्यमुदीरयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातूर्जं विकुर्वते, क्षिप्रं जीर्यन्त्यनिलमनुलोमयन्ति । तथा, स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति शरीरमपचिनोति जरसं, बलमभिवर्धयति, वर्णप्रसादंमभिनिर्वर्तयति । लघु च पुन स्त्रभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानर्ह्यथ परिणाममेति, विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणम् । विलम्बितं तु भुञ्जानो न तृप्तिमभिगच्छति बहु च भुङ्क्ते शीतीभवति चान्नजातं विषमपौकं च भवति । अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्सेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च । समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सारमिदमसात्म्यमिति वा नित्यमग्रमत्तं प्रत्यवेक्षेत । तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवति, अतस्तदौ-

चित्यादुपशेत इत्येके । सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशतुर्दोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति । ते ह्युपशयमात्रमङ्गीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते । तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यम् । सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधम् । तत्र सर्वरसप्रवरम्, एकरसमवरम्, मध्यमं तु मध्यमेव । तेषु प्रवरसमदोषस्योपदिशन्ति । इतरेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादपादेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक् । तत्र यदाहारजातं समान् धातून्नुवर्तयति, विषमाश्च समीकरोति, तत्समासतो हितम् । विपरीतमहितम् । तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत् परिहरेच्च । भुञ्जानस्तु पेयायूपरसाम्लव्यजनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् । परिशुष्कप्रदिग्धान्युष्णं च पयः सौवर्णेषु । खलकद्वारकाम्बलिकान् काशेषु । रागखाण्डवसंस्कान् वज्रवैडूर्यविचित्रेषु । घृतमायसे । पयः सुशीतं ताग्रमये । पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फटिककाचमयेषु । ओदनं च विस्तीर्णं मनोरमे विमलेऽन्यतमे स्थाले । अन्यथा हि वर्णगन्धरसान्यत्वादहितं स्यात् । अपि च । दक्षिणपार्श्वं भक्ष्यं स्थापयेत्, सव्ये पेयं लेह्यं मुखोद्धर्षणपिण्डी च, मध्ये भोज्यमिति । यथाग्निसात्म्यं तु प्राग्द्रवमुपशुष्कं वाऽश्नीयात् । प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च, मध्येऽम्ललवणम्, अन्ते रूक्षं द्रवमितररसयुक्तं च । तत्र मन्दाग्नेर्द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोऽन्यदप्युपयुक्तं सम्यक्पार्कमेति । अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठम्, सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुणयोगाच्च । तच्छीतं दधिमधुगोधूमैर्यवपिष्टमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्रीष्मयोश्च । उष्णं पिष्टमयेष्वन्येषु च दुर्जरेषु हेमन्तशिशिरयोश्च, द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत । क्षीरं शालिषष्टिकयोस्तथोपवासाध्वभाष्यस्त्रीव्यायामैकस्त्रिजालवृद्धेषु । मासरसं शोषादिषु । वाते त्वम्लानि च । पित्ते शर्करोदकम् । त्रिफलोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि, प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु । मस्त्वेव वा दक्षिं कूर्चिकाकिलाटयोश्च । मद्यं मासेषु फलाम्लमम्बु वा, आसवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् । विशेषतस्तु मध्वासवान् ग्राम्येषु, तीक्ष्णान् फलासवान्

१ 'न' ग । २ 'नैकवासा न मलिनवासा' क ग ज । ३ 'धृगरन्नमलिन' ख झ । ४ 'त्वान्नम' ग । 'त्वग्रमन्नम' स स । ५ वयासि-पक्षिण । ६ 'तिरश्चोऽपि स्वपरि' स स । ७ 'स्रग्वीभू' क घ ञ । 'स्रग्वी भू' ग । ८ 'शुचि शुद्ध' क ग ज । ९ 'द्यनुपजु' स स । १० 'मनिन्दन्ननिन्दित' क ग ज । 'मनिन्द्यमनिन्दित' ख घ झ । ११ 'विहिता' क ग ज । १२ 'म नातिकाले ना' क ग ज । १३ 'नोन्नमय्य तर्जनी न' क ग ज । १४ 'ने भावदूषिते वा न' स द्र । १५ 'पहत' क ग ज । १६ 'दशभक्ष्येभ्य' स द्र । १७ 'अन्तर्धातु' क ग ज । १८ 'त्राविकु' क ज । 'त्रवीकु' ख घ झ । १९ 'जरयन्त्य' स स । 'यन्ति मलमनु' ग । २० 'दनम' ग । २१ 'व्यथमान' स द्र । 'नत्यर्थं प' ग । २२ 'शीत' ग ज । २३ 'पाचक' ख घ झ । २४ 'वसदन' ख घ झ । २५ 'त्यमसा' क घ । २६ 'भवत्यभ्यस्त तदौ' स स ।

१ 'मध्यरस मध्यम् । तत्र प्र' क ग ज । २ 'शन्तीति' स द्र । ३ 'पादशो विव' ख घ झ । ४ 'पादाशेन' स द्र । ५ 'वा त्यजेदि' क ग ज । ६ 'यथारुचिभू' क ग ज । ७ 'रसालाव्य' ख घ झ । 'रसान् व्य' सं द्र । ८ 'गधात्युष्ण' ग ज । 'गधानत्युष्ण' स द्र । ९ 'सदृशान्' ग घ झ ञ । १० 'यच्चि' क ग घ ञ । ११ 'रमे स्था' घ स द्र । १२ स्थाले-भोजनपात्रविशेषे, 'ताट' 'थाली' इति च ख्याते । 'स्थाने' ग स द्र । १३ 'न्यदुप' स द्र । १४ 'कमुपैति' क ग ज । १५ 'पाने तु' स स । १६ 'ममद्यविशेषेषु' स द्र । १७ 'हेमन्ते च' घ स द्र । १८ 'म-कान्तवा' स द्र ।

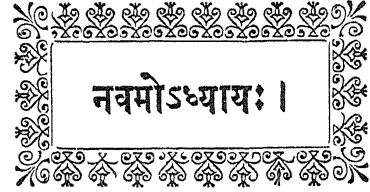
वन्येषु, न्यग्रोधादिफलासवान् विष्किरेषु, अर्कशेलुशिरीषक
पित्थासवान् विलेशयेषु दिग्धहतेषु च, अम्लफलासवान्
प्रसहेषु, कासेक्षुपद्मबीजशृङ्गाटकसेरुकमृद्वीकामदिरासवान्
क्षौद्रयुक्त वा शीतमुदकमुदक्षिद्रा महामृगेश्वौदकेषु च,
सुरा प्रतुदेषु । वज्र्यं तूर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकहिमा
स्वरभेदोर क्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च । तेषां हि प्रदूष्या-
माशयमुर कण्ठस्थितमाहारज स्नेहमासाद्य तदभिष्यन्दा
मिसादच्छर्द्यादीनामयान् विदध्यात् । तेषां-निषिद्धानुपाना-
नाम् । तत पाणिगतमन्नमन्येनापनीय दन्तान्तरस्थ च
शनैः शोधनेनै लेपगन्धस्नेहापनोदमाचान्तोऽङ्गुल्यग्रगलि
ताम्बुपरिषिक्तनेत्रस्ताम्बूलादिकृतवदनवैशद्यो धूमपानादिह-
तोर्ध्वकफवेग पदशतमात्र गत्वा वामपार्श्वेन सविशेत् ।
द्रवोत्तरभोजनस्तु सुखशय्या नातिसेवेत । आहारपरिणा
मकरा पुनरिमे भावा । तद्यथा,—ऊष्मा वायु क्कंद स्नेह
काल समयोगश्च । तत्रोष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्कंद
शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, काल सर्वव-
पुर्णसिमिभिर्निर्वर्तयति, समयोगस्त्वेषां परिणामधातुसाम्य-
कर सम्पद्यते । समयोगस्य पुन कारणान्युचितो हितश्च
देहसत्कारोऽभ्यवहारश्चेष्टा शयन सौमनस्य च । परिणामत-
त्स्वाहारगुणा शरीरजगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धा ।
विरुद्धास्तु विहिताश्च विरोधिभिर्विहन्त्यु शरीरमिति । भव
न्ति चात्र । औकुलभ्योषपृथुकान् सुपिष्टकृततन्दुलान् । न
जातु भुक्तवानद्यान्मात्रयाऽद्यात्सुकाङ्क्षित ॥ शाकावरान्नकद-
म्बकषायलवणोत्कटम् । त्यजेदेकरसासात्म्य गुरु शुष्क च भो-
जनम् ॥ वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वदोषप्रकोपणम् । अत्यभि-
ष्यन्दि विष्टग्निं विदाहि हिर्मरूक्षणम् ॥ त्यागाद्विषमहेतूना
समानां चोपसेवनात् । विषमा नानुबध्नन्ति जायन्ते धातव
समा ॥ मन्दानलबलारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु । योज्य
क्रमोऽय सतत नावश्यमितरेषु तु ॥ करोति रूक्ष बलवर्ण-
माश त्वग्रूक्षता वातशकृन्निरोधम् । स्निग्ध त्वतिश्लेष्मचय-
प्रसेकहृद्गौरवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥ अत्युष्णमन्नं मददाहृ-
ष्णाबलप्रणाशभ्रमरक्तपित्तम् । शीत तु कौसांरुचिवर्द्धिर्नाश-
हृल्लासविष्टम्भनरोमहर्षान् । अतिस्थिर मूत्रशैकृद्विबन्धमत्-
सिमव्यासिमशीघ्रपक्तिम् । अतिद्रव पीनसमेहकासस्यन्दा-

१ 'काखदि' स स । २ 'नै शनै शोधनेन विशोध्य ले'
स स । ३ 'न विशोध्य विधाय ले' स मू । ४ 'लितोदवि
न्दुपरि' क ग ज । ५ 'क्तनयनस्ता' क ग ज । ६ 'स्तु शय्या'
स द । ७ 'पुनरूष्मा' क ख ग घ ङ स मू । ८ 'पाचयति'
स मू । ९ 'योगश्च तेषां' क ग ज । १० 'षामन्नप' स स ।
११ 'कुक्कूलभ्राष्टृ' क ज । 'कुक्कूलभृष्टृ' ख घ ङ । 'कुक्कूल
भृष्टृ' स मू । 'अनाकुलत्मा पृ' ग । १२ 'गुरु रू' स स ।
१३ 'सादार' ख घ ङ स द । १४ 'हिसादह' स स ।
१५ 'कृन्निरोधम' क ज ।

न् करोत्यग्निबलं च हन्ति ॥ अतिमधुरमनलं शमनं भुक्तम-
सात्म्यं न पुष्टये वपुषः । अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णाल्मल
जरा साक्षात् ॥ इति विधिमवलम्ब्य योऽन्नपानं बलमिव
विग्रहवत्सदोपयुक्ते । तनुमपि तनुजा रुजामनोप्य व्रजति
नरः स समाशतस्य पारम् ॥" इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

मात्राशीतिप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशं प्रायोपयोगवान्निर्दिष्टं, तस्य
चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा । सम्प्रति द्रव्यरसवीर्यविपाकादयो
वाच्याः । अन्नपानं हि रसवीर्यविपाकादीन् परीक्ष्योपयोक्तव्यम्,
नान्यथा । तस्मान्मात्राशीतीत्याद्यादादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय
आरभ्यते—

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः । आदिशब्देन रसवीर्यादि-
परिग्रहः । द्रव्यादीनां विज्ञान-अवगमः, तस्मै हितः । शेष
पूर्ववत् ।

आ० र०—द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते-अथेति । यत् पूर्वैश्चतुर्भिर्ध्यायैराहार उक्तः । स
चानन्तविशेषत्वात् तावता ज्ञातुमशक्यः, अतोऽशेषसङ्ग्रहार्थं
द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावा सामान्यतो वाच्याः । ते
चास्मिन्नध्याये । अत एवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः ।

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः, प्राधान्यात् । प्राधान्यं
च स्वयमेव ग्रन्थकृत् प्रतिपादयन्नाह—

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं, ते हि तदाश्रयाः ।

स०—रसादीनामिति निर्वाणेषु षष्ठी । रसवीर्यादीनां मध्ये
द्रव्यमेव प्रधानम् । कुत ? ते-रसादयो, हि-यस्मात्, तदा
श्रया-तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम् । अत एव केवलं
रसादयो नोपलभ्यन्ते । तस्मात् द्रव्यं प्रधानम् ।

आ० र०—तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह-द्रव्यमेवेति । रसा
दिभ्यो द्रव्यमेव प्रधानम् । हि-यस्मात्, ते-रसादयः, तदा-

१ 'लसदन' क ज । २ 'पभुक्ते' क ज । ३ अनाप्य-अल-
ब्वा । ४ 'कादि प' ठ । ५ इदं द्रव्यादिविज्ञानं चरके सू० २६
अध्याये, सुश्रुते सू० ४०।४१ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० १७
अध्याये चास्ति वर्णितम् । ६ 'एवैष द्र' क ग ज । ७ 'तेवल'
ट ठ ।

अथा-द्रव्याधिष्ठाना । एतेनैव रसाद्याश्रयो द्रव्यमित्युक्तं भवति । प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने तात्पर्यार्थम् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ १७)-“यस्माद् दृष्टो यव स्वादुर्गुरुप्यनिलप्रदः । दीपन शीतमप्याज्य वसोष्णाऽप्यग्निसादिनी ॥ कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मुद्गो, मापस्तु पित्तलः । स्वादुपाकोऽपि, चैयकृत्स्निग्धोष्ण गुरु फाणितम् ॥ रसे स्वादौ यथा चैतत्तथाऽन्येष्वपि दृश्यते । वातलः कफपित्तघ्नमल्लभेऽप्याक्षकीफलम् ॥ कुरुते दधिगुर्वेव वह्निर्पालेवत न तु । कपित्थ दाडिम चाम्ल ग्राहि, नामलकीफलम् ॥ कषाया ग्राहिणी ग्रीता धातकी, न हरीतकी । अप्रधाना पृथक् तस्माद्रसाद्या सश्रितास्तु ते ॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये, द्रव्य श्रेष्ठमतो मतम् ।” इति ।

पञ्चभूतात्मकं तच्च

स०-तुरवधारणे । यत्तदोश्च नित्याभिसम्बन्धात् यदित्येतदनुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते । तेनायमर्थः, -यत् रसादीनामाश्रयभूतं कार्यं द्रव्य-हरीतक्यादि स्थावर, छागादि वा जङ्गम, तत् पञ्चभूतात्मकम्, न तु यत्कारणं द्रव्यमाकाशादि । तस्य हि पञ्चभूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात् । ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतम्, इदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न पार्येत, सर्वस्य पञ्चमहाभूतात्मकत्वात् । न च यत्कारणं तैत्कदाचित् कार्यं स्यात् । तस्मात् कार्यद्रव्यस्यैव पञ्चमहाभूतात्मकत्वम्, न कारणद्रव्यस्याऽऽकाशादेः । मुनिस्तु (च सू अ १।४७)-“खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसङ्ग्रहः ।” इति नवधा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत । यथा (चरके सू अ १।५०)-“यत्राश्रिता कर्मगुणा कारणं समवायि यत् । तद्रव्यम्” इति । अग्यार्थः, -यत्र कर्म-परिस्पन्दलक्षणं सयोगविधोगकारणम्, समवेतश्च गुण-यत्र शब्दादयो गुर्वादयो वा बुद्धिर्वा परादयो वा समवेता, यच्च कारणं समवायि, तद्रव्यमुच्यते । समवायीति । यत्कारणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणम् । यथा, -तन्तव पटस्य । एतानि कर्मगुणाश्रयित्वसमवायिकारणत्वानि यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते, तथाऽपि यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं कल्प्यम् । तद्यथा, -मनसः कर्मगुणाश्रयित्वेन, वाय्वादीनां तु कर्मगुणाश्रयित्वेन समवायिकारणत्वेन च । ननु, आकाशादीनि कारणद्रव्याणीति कथमुक्तम् ? यावताऽऽकाशस्य द्रव्यत्वमेव नास्तीति केचित् । तान्ब्रूमहे । जलधेरिव प्रत्यक्षेणैवास्य नीलरूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम् । तथा, कवयोऽपि नीलत्वमेवास्य वर्णयन्ति । यथा कर्णाटस्य-“विपुलपुलिना हृद्या नद्यो वहन्त्यतिनिर्मला कमल-

सुभगो वायुर्ग्राणं विलम्बति मासलः । नवजलधरच्छायावासा-दिवाचिरनिर्गतो वहति शशमृशीलस्निग्धे नभस्यवदातताम् ॥” इति । तथा च बाणस्य-“धौताशनि नभसि” इति । तदेतद्दूषयन्ति । तथा हि, -दूरात् भ्रान्तिमात्रेणैव नीलरूपत्वमस्योपलभ्यते । यथा-गिरेर्विविवर्णस्यापि दूरानीलत्वप्रतीतिः । यैस्त्ववीना वर्णनं तत्सादृश्यलेशेन निष्प्रमाणमेव सम्भाव्यते । तथा च तेजसः शुक्लत्ववर्णयन्ति । न च शुक्लत्वमेतस्योपपद्यते, निराकारत्वात् । तस्मान्नीलरूपत्वमाकाशस्यानुपपन्नम् । अपि च, यथाकाशस्य नीलरूपता स्यात्, तदा नीलरूपं भवेन्नभः । न च स्यात्स्निग्धनीलरूपत्वं नभसः । ननु, दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपवत्त्वमुपपन्नम् । यथा, -पुरुषः शरादेर्ऋजुतादिदृष्टुरेकं चक्षुर्निमील्यापरं चोन्मील्य तामुपलभते, न तु नयनयुगलेन । तद्वत्सन्निकृष्टे गगनरूपस्यानौदानम्, विप्रकृष्टे तु ग्रहणं स्यादिति । न चैतद्युक्तम् । यतो रूपवत्त्वेऽभ्युपगम्यमाने स्पर्शवत्त्वमस्य प्रसज्येत, रूपस्य स्पर्शेन नित्यसम्बन्धात् । स्पर्शवत्त्वे च सत्याकाशत्वमेव न स्यात् । अतो न रूपवद्भोमः । अन्ये त्वेव मन्यन्ते । पवनवदाकाशस्यावस्थाऽस्तु । यथा किल पवनं स्पर्शवान्, न च तस्मिन् रूपं सम्भवति । तथैवाकाशो रूपवान्, न च स्पर्शवानिति । तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलपनम् । ततो यत्र रूपं तत्रावश्यं स्पर्शः, न तु यत्र स्पर्शस्तत्रावश्यं रूपम् । तस्मान्न नभो रूपवन्न च सत् (स्पर्शवत्) । अत्रोच्यते । परमार्थदर्शिभिर्यदुपादायोत्पत्तिः कथ्यते, तदस्ति । यथा, -पृथिव्यादि । उक्तं च-“अक्षरात् खं ततो वायुस्तस्मात्तेजस्ततो जलम् । उदकात् पृथिवी जाता भूतानामेष सम्भवः ॥” इति । तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति । अपि च, आकाशमुपादाय गतिवृद्धिप्रसवादि विशेषोपलब्धेरुपादायस्तित्वम् । यथा, -रूपोपलब्धिविशेषसम्भवानुमितं चक्षुः । अपि च, आकाशाभावे ह्येकैघनत्वं जगत् स्यात् । तथा, शब्दाख्यस्य गुणस्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽस्त्याकाशमिति । ननु, वीर्योर्द्रव्यत्वं नास्ति, तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावात् । स्पर्शोपलब्धेरुपादायस्तित्वमुच्यते इति चेत् तदपि नै, यतोऽधुनैवोक्तं खाद्यायुरिति । गगनस्य च स्पर्शाभावात् वायोरप्यस्पर्शवत्त्वम्, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य । नैतदस्ति । कार्यस्योभयैवात्मकत्वदर्शनात् । कारणगुणपूर्वकं कार्यं दृष्टमकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम् । तत्र कारणगुणपूर्वकं तावद्यथा, -तन्तुश्चेत्तैर्वपूर्वकं पटे श्वेतत्वं दृष्टम् । अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम्, यथा-हरिद्राक्षारसयोगाद्रक्तता । तस्मादस्पर्शादाकाशादुपपन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान् । ननु, एवमप्यग्निजलपृथिवी-

१ ‘धौतासिताभे न’ ट । २ ‘तदसत्’ ट । ३ ‘तथाऽद्वि’ ट ।

४ ‘विवर्ण’ ठ । ५ ‘यत्तु कवीना च व’ ट । ६ ‘तस्मान्न नीलरूपत्वं नभसः । ननु’ ठ । ७ ‘अनादान-अग्रहणम् । ८ ‘वा तु पुस्याकाशविहायसी’ इत्यमरः । ९ ‘पाठेयो’ ठ । १० ‘हेकाघनेकत्वं जगतो न स्यात् ।’ ट । ११ ‘वायुर्नास्त्वैव’ ठ । १२ ‘न युज्यते, अधु’ ठ । १३ ‘भययादर्श’ ट । १४ ‘तत्पूर्वकत्वं कार्यं पटे’ ट ।

१ ‘ष्णा वाऽप्यदीपनी’ ख घ झ । २ ‘चलक’ ग स झ । ३ ‘रसः स्वादुर्यथा’ झ झ । ४ ‘मप्यक्ष’ ख घ झ । ५ ‘पारेवत’ क.ग.अ । ‘पारावत’ स स । ६ ‘साम्ल’ स स । ७ ‘तज्जातु क्वचित्’ ठ । ८ ‘विभाग’ ट । ९ ‘एवमेतानि च क’ इति क्वचित् ।

एवमपि स्पर्शविशेषसम्भवात् अग्न्यादिसमवाय एव वायुर्व्यव-
हियते न तु तद्व्यतिरिक्तो वायुरस्ति । अत्रोच्यते । सत्यमनला-
दीनामपि स्पर्शोऽस्ति, किन्तु विलक्षण एवासौ । तथा हि,—
तेजस स्पर्शो रूपैकार्थसमवायी । अपा स्पर्शो रूपरसाभ्या
समवेत । पृथिव्या स्पर्शो रूपरसगन्धसमवेत । यस्तु वायो
स्पर्श, स पत्रचलनशाखाभजनादिकर्मसमवायी । स नैषा
मग्न्यादीना दृष्टाना नाप्यदृष्टानामात्मदिकालादीनाम् । गुणाश्च
सर्वे द्रव्याश्रया दृष्टा, रूपादय इव पटादिषु । तस्माद्वायोर्विशिष्ट-
स्पर्शवत्त्वादस्तित्वमनुमीयते । तथा, पवनस्य तत्कर्मोपदेशाद-
स्तित्वम् । यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते, तदस्ति । यथा,—
कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् (ह सू अ १२।४९)—
“सप्तव्यासव्यधस्वाप” इत्यादि । तस्मादस्ति वायुर्द्रव्यमिति ।
अग्निर्द्रव्य नास्ति, इन्धनव्यतिरेकेणानुपलब्धे । अत्रोच्यते ।
तत्त्वदर्शिभिरग्नेर्द्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशादस्तित्वम् । तथा चेहैव
वक्ष्यति (श्लो ८)—“आग्नेय दाहभावरूपप्रकाशपचनात्म-
कम् ।” इति । ननु, युक्तश्चतुर्णां पृथिव्यापतेजोवायूना भूताना
सावयवत्वात् द्रव्येषू-कर्षापकर्षसन्निवेश, क्वचिद्रव्ये कस्यचि-
द्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवानामुत्कर्षापकर्षसद्भावात् ।
आकाशस्य तु निरवयवत्वात्सूक्ष्मत्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसन्नि-
वेशो न युक्तः । युक्तमाह भवान् । किन्तु सावयवानामेव
द्रव्याणां येऽवयवा क्वचित्पाषाणादौ सहैतास्तथाऽवतिष्ठन्ते ।
यथा तत्र द्रव्ये काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति । तत्र चाकाशमप-
कृष्यते । अनिबिडावयवे तु सन्निवेशे आकाशः प्रकृष्यते ।
तदेवमनया युक्त्याऽऽकाशस्यापि न्यूनाधिकर्भाव उपपन्नः ।

आ० २०—द्रव्यभेदानाह—पञ्चभूतात्मकमिति । पञ्च
सङ्ख्याकानि भूतान्येव आत्मानो यस्य तत्तथा, पार्थिववि-
भेदात् पञ्चधेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् भूतश-
ब्देन भौतिकमुच्यते । द्रव्यमित्यनुवर्तते ।

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वाऽऽरब्धं तद्रव्यमित्याह—

क्षमामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

स०—पृथ्वीमाधारीकृतोत्पद्यते । एव पृथिव्याख्येन भूतेना
ऽऽधारत्वेनोपकृत्य तेन तदारब्धं द्रव्यमित्युच्यते ।

आ० २०—द्रव्योत्पत्तिमाह—तत्त्विति । तत्—द्रव्यम्,
क्षमा—पृथिवीम्, अधिष्ठाय जायते, मृदमिव घटः, उपादान-
कारणं पृथ्वीत्यर्थः ।

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः ।

तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च

१ ‘वात् तस्मादग्न्या’ ठ । २ ‘रूपे कार्यसमवायी । अपा
स्पर्शरूपरसा कार्यसमवाया । पृथिव्या स्पर्शरूपरसगन्धा कार्य-
समवेता । यस्तु’ ट । ३ ‘र्णभूताना’ ट ठ । ४ ‘सत्यम् ।’
ड । ५ ‘णामवयवा’ ड । ६ ‘दौ तथा सहता, यथा तत्र काठि’
ड । ७ ‘इत्याऽवति’ ठ । ८ ‘येन’ ट ठ । ९ ‘तद्रव्ये’ ट ।
१० ‘भावो युक्तः’ ड । ११ ‘भूतान्यात्मानो’ क, ग, ज, ।
१२ ‘पञ्चत्वमित्यर्थः’ क, ग, ज, ।

स०—तथा, अम्बु—सलिल, योनि—कारण, यस्य तदम्बु-
योनि द्रव्यम् । एव जल नाम महाभूतं रसवत्त्वाद्योनिताथोपकृत्य
तेन तदारब्धमित्युच्यते । [मुनिनाऽप्युक्तम् (च सू अ
१।६३)—“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमाप क्षितिस्तथा । निर्वृत्तौ
च विशेषे च प्रत्यया खादयन्नय ॥” इति । अमीषा द्रव्या-
दीनामाश्रयकर्मणोर्भेदश्चिन्त्यः ।] तथा, अग्निपवननभसा स
मवायात्—अपृथग्भावात्, तस्य—द्रव्यस्य, निर्वृत्ति—निष्पत्ति ।
तथा, तस्य द्रव्यस्य यो विशेष—इदमन्यदिदमन्यद्रव्यमित्येवरूपो
नानास्वभावः, सोऽप्यग्निपवननभसा समवायात् । एवमग्नि-
पवननभोभिः समवायिकारणत्वेनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमि-
त्युच्यते । एवं च सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकम्, पञ्चभि-
र्महाभूतैरारब्धत्वात् ।

आ० २०—अम्बु—उदक, योनि—विपरिणामकारण यस्य
तदम्बुयोनि । यथा,—घटे निष्पाद्ये मृदं पिण्डीभावादौ ।
अग्न्यादीनां सम्बन्धात् तन्निर्वृत्ति—सम्पूर्णावयवत्वम्, काठि-
न्यक्रियावकाशादिदानेन । विशेष—परस्परम्, सोऽपि तत
एव । यथा,—पिण्डीभूताया मृदो मणिककरकशरावादिभेदः ।

ननु, यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्कथमुच्यते पार्थिवमिदं
द्रव्यमिदमाप्यमित्याह—

व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

स०—यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतम्, तेन तस्य व्यप-
देश—सज्ञा भवति । यथा,—पृथिव्याऽधिकयोत्पादितं द्रव्यं पार्थि-
वम् । एवमाप्य तैजस च वेद्यम् । तदेव सर्वं द्रव्यं पञ्चभूता-
त्मकं स्थितम् ।

आ० २०—सर्वेषां पञ्चभूतात्मकत्वादभेदे प्राप्ते भेदहेतु-
माह—व्यपदेश इति । व्यपदेश—इदं पार्थिवमिदमाप्य-
मित्यादि भेदेन व्यवहारः । स भूयसा—अधिकेन भूतेन,
यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यपदेशः ।

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात् ।

स०—तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवात् कारणाद्रव्यं नैकरस—अपि
त्वनेकरसम् । एव द्रव्यवद्रसस्यापि भूतसङ्घातसम्भवत्वम् । अतः
एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलम्भः । तथा च,
द्राक्षाऽक्षौक्षीरेक्षुक्षौद्रगोक्षुरादौ द्रव्ये सत्यपि माधुर्येऽपरोऽपर
आस्वाद उपलभ्यते । एवमम्लानामपि मातुलुङ्गधान्याम्लाना-
दीनां द्रव्याणां नानास्वादोपलम्भः । एव लवणादीनामपि
वेद्यम् । अपि चैषां द्राक्षादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनु-
मीयमानं भूयसा रसेनान्यरसाभिभव कृत्वा व्यपदिश्यते इदं
मधुरमिदमम्लान्यतमम्, महाभूतवत् । यथा,—सर्वं द्रव्यं
पञ्चमहाभूतात्मकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूताभिभव कृत्वा

१ ‘द्रव्यवत्त्वा’ ट । २ [ ] इति पाठः, ट ड पुस्तकयोर्नोपल-
भ्यते । ३ ‘रेव द्रव्य’ ट । ४ ‘ण्डीकृता’ क, ग, ज, । ५ मणिक—
कुम्भ । करक—कमण्डलु । ६ ‘देशश्च’ आ, क, ज, । ७ ‘तन्नै-
कभूतजं द्रव्यं’ आ ।

यथा तेन व्यपदिश्यते पाथिवमिदमाप्यमिदमिति । ननु, द्रव्य-
निर्णये प्रकृते पाञ्चभौतिक यदेव द्रव्य प्रतिज्ञात तदेव “तस्मात्”
इत्यादिना निगमग्रन्थेनातिवाहयितुं युक्तम्, न पुनरप्रस्तुतम-
नेकरसत्वम् । तस्मादत्रैव ग्रन्थं कर्तुं न्याय्य — “तस्मान्नैकभू-
तज द्रव्य भूतसङ्घातसम्भवात् ।” इति । अत्रोच्यते । षण्णा-
मपि रसानां योनिरुदकम् । ततश्चैकस्यैव महाभूतस्योदकसङ्घस्य
रसकारणत्व प्राप्तं नान्येषाम्, नीरसत्वात् । इति कृत्वा न भूत-
सङ्घातसम्भवत्व रसस्य । इत्येवविवादाशङ्कामपनिनीषुर्भूतसङ्घा-
तसम्भवत्व रसस्य चैकैकैव प्रयत्नेन “तस्मान्नैकरस द्रव्य भूतस-
ङ्घातसम्भवात् ।” इति जगाद । मुनिश्चात एव रसस्य भूतसङ्घा-
तसम्भवत्व स्पष्टं कृत्वोवाच । यथा (च सू अ १।६३) —
“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमाप क्षितिस्तथा । निर्गुणो च
विशेषे च प्रत्ययाः खाद्यस्त्रय ॥” इति । एव भूतसङ्घातो
रसानां द्रव्याश्रितानामपि सम्भवकारणम् । एतच्च रसमेदीये
सविस्तरं कैयटिष्याम ।

आ० २०—सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह—तस्मादिति ।
तस्मात्—सर्वभूतारब्धत्वात् सर्वमपि द्रव्यं नेकरस—अनेक-
रसम्, सर्वधर्ममित्यर्थः । रसशब्दोऽत्र धर्ममात्रोपलक्षणः ।
सर्वभूतारब्धत्वेऽप्येकरसत्वे को दोषः ? इत्याशङ्क्याह—भूत-
सङ्घातसम्भवोदिति । रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः ।
वक्ष्यति हि (ह सू अ १०।१) —“द्वयोल्बणं क्रमाद्भू-
तैर्मधुरादिरसोद्भवः ।” इति । सति च कारणे कार्येणा-
वश्यं भाव्यम् ।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः ॥ ३ ॥
अव्यक्तोऽनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽपि चेष्ट्यते ।

स०—यतः सर्वद्रव्यमनेकरसम् । ततः—तस्मात्कारणात्, एक-
दोषा रोगा ज्वरादयो न भवन्ति, अपि लनेकदोषा, त्रिदोषा
इत्यर्थः । अत्रापि “व्यपदेशस्तु भूयसा” इत्यध्याहार्यम् ।
तेन त्रिदोषात्मकेऽपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एव पित्तज्वर
श्लेष्मज्वर इत्येवरूपो व्यपदेश उपपन्नः । ननु, यदि सर्वो ज्वर
सन्निपातज, तत्किमिति वक्ष्यति ? अयं सन्निपातज्वर इति ।
ब्रूमहे । समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य यत्र दोषा वर्तन्ते स
सन्निपातज्वर इति तन्त्रकृता पुरस्ताद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

अथ को रसोऽनुरसो वेत्याह—तत्रेत्यादि । तत्र—तस्मिन्
द्रव्ये, यो व्यक्तः—स्फुट उपलभ्यते, स रसः स्मृतस्तन्त्रकृद्भिः ।
यश्चाव्यक्तो—अस्फुटप्रतिभासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते, सोऽनु-
रसः । हीनार्थोऽत्रानुशब्दः, अल्पो रस इत्यर्थः । न चैताव-

देवानुरसलक्षणमित्याह—किञ्चिदित्यादि । मुखक्षिप्तस्य हरीतक्या-
देर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदन्ते व्यक्तोऽप्युपलभ्यते य-
सोऽप्यनुरस इष्यते, मुनिभिरिति वाक्यशेषः । अन्ते इत्य-
नेनैतद्बोध्यति,—अन्ते—अवसाने, न त्वादावापातमात्रे न च
मध्ये । तयोर्हि रसस्यैवोपलम्भः । अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थवैत-
त्वात् स्फुटोऽपि किञ्चिद्य उपलभ्यते सोऽप्यनुरस इत्यर्थः ।

आ० २०—तुल्यन्यायत्वप्रसङ्गात् सर्वेषां रोगाणां सर्व-
दोषजत्वमाह—नैकदोषा इति । रोगा नैकदोषा—सर्वेऽपि
रोगा सर्वदोषोद्भवाः । कुत ? तत एव हेतोः,—रोगाणामपि
भूतसङ्घातसम्भवात् । भूतसङ्घातस्य तु त्रिषु दोषेषु विभ-
क्तत्वात् । यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ २०) —“वायुवाक्काश-
धातुभ्यां वायुः, आग्नेयः पित्तम्, अम्भः पृथिवीभ्यां श्लेष्मा ।”
इति । भूतसङ्घातं विना न दोषसङ्घातः, तं विना न रोगो-
त्पत्तिरिति, अतः सर्वे रोगास्त्रिदोषजाः । केचित्तु सर्वद्र-
व्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदोषसामान्यात् सर्वदोषकोपनत्वम्,
ततो रोगा नैकदोषा इति व्याचक्षते । तदसत् । सामान्य-
वद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात् । सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न,
दोषघ्नद्रव्यभेदाभावप्रसङ्गात् । वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोज-
कमिति चेत् न, सर्वदोषकोपनत्वनियमव्याघातात् । सर्वदोष-
कोपनानां नियम इति चेत् न, ज्येष्ठदोषकोपनद्रव्याभावप्रस-
ङ्गात् । बाहुल्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैक-
शमनद्विशमनैककोपनद्रव्याभावप्रसङ्गात् । सिद्धान्तेऽपि
सर्वेषां सर्वधर्मत्वस्वीकाराच्च दोषघ्नादिविभाग इति चेत् न,
तस्य तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात् । तथा च वक्ष्यति
(श्लो २२) —“किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ।
गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ॥” इत्यादि । तस्मा-
त्पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् ।

सर्वेषां सर्वधर्मत्वाद्विशेषे प्राप्ते तन्निरासार्थं धर्मतार-
तम्यमाह—तत्र व्यक्त इति । तत्र—द्रव्ये, कश्चिद्धर्मः सद्यो
व्यक्तः कश्चिदव्यक्तः कश्चिदीषद्यक्तः कश्चिदन्ते व्यक्तः ।
तेष्वर्थाद्यो रसाख्यः, इतरे त्रयोऽनुरसाख्याः ।

ननु, मधुरादयो रसा गुर्वादiguणयुक्ता कथं वक्तुं पार्यन्ते ।
यतो मधुरादयो^१ रसा गुणा गुर्वादयश्च गुणाः । न च गुणानां
मधुरादीनां गुर्वादiguणाधारत्वमुपपन्नम् । तथा च वैशेषिका—
“निर्गुणा गुणाः” इति । तस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये ॥ ४ ॥
रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ।

स०—पृथिव्यादौ—पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये, रसाश्रये

१ ‘न्येन वक्तुं यु’ ड । २ ‘म्भवे का’ ट । ३ ‘प्रपञ्चवि-
ष्याम’ ट । ‘व्याख्यास्याम’ ठ । ४ ‘रम्भकत्वात्’ ख घ झ ।
५ ‘वात्’ ख झ । ६ ‘भवितव्यम्’ क ग ज । ७ ‘दोषा
इत्यर्थः’ ठ ड । ८ ‘वातज्वरोऽयं पित्ताधिके पित्तज्वरोऽयं
श्लेष्माधिके श्लेष्मज्वरोऽयं इत्येव’ ट । ९ ‘देशो युक्त’ ड ।
१० ‘सत्यम्’ ड ।

१ ‘मुखे क्षि’ ट । २ ‘नैव त’ ठ । ३ ‘यैत्वम्’ प’ ठ ।
४ ‘काशाभ्या’ क ग ज । ५ ‘नेष व्य’ ख घ । ६ ‘द्विकोप’
क ग ज । ७ ‘विशेषप्राप्तौ त’ ख घ झ । ८ ‘तत्राद्यो’ ख घ झ ।
९ ‘क्ता इति कथं वक्तुं पार्यते’ ट । १० ‘यो गुणा’ ट ।
११ ‘प्रक्षे’ ड । पर्यनुयोगे—खण्डनार्थप्रक्षे ।

गुर्वादयो गुणा परमार्थत आश्रिता, न तु रसेषु मधुरादिषु । यस्तु रसेषु व्यपदिश्यन्ते तत् साहचर्योपचारत । सह चरतीति सहचर, तस्य भाव साहचर्यम् । यस्मिन्नेव गुंदादो द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नापि गुरुगुण आश्रित, इति मधुररसपुङ्गु-णयो सहचरभाव । साहचर्येण-तुल्याश्रयत्वेनोपचार साह-चर्योपचार, तस्मात्साहचर्योपचारतो, गुर्वादयो गुणा रसेषु-मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते । यथा,-गुरुर्मधुरो रसो लघुरम्ल इत्यादि । न पुन परमार्थतो रसेषु गुर्वादय सन्ति । अस्ति च साहचर्येण व्यपदेश । यथा-घृतसहचरेण घृतस्येनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते ।

आ० २०-गुर्वादीना रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते परिहारमाह-गुर्वादय इति । गुर्वादयो गुणा द्रव्य एव, न रसेषु । यस्तु मधुरो गुरु, अम्लो लघुरित्यादि व्यपदेश, स साहचर्योपचारत । एकस्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थान-साह-चर्यम् । साहचर्यसंघ कुत ? इत्याह-रसाश्रय इति । द्रव्य हि गुर्वादीनामिव रसानामप्याश्रय । अत एकाश्रयत्वा-त्साहचर्यम्, तेन उपचार-अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयी-भावस्यारोप । ननु, किमेतत् साहचर्येति द्रव्य नाम ? इत्यत आह-पृथिव्यादाविति । पृथिव्यादिशब्दाभिलभ्य द्रव्यमित्यर्थः ।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम् ॥ ५ ॥
पार्थिव गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम् ।

स०-तत्र-तेषु पार्थिवादिषु पञ्चसु द्रव्येषु मध्ये, पार्थिव द्रव्यं गुर्वादिगुणोत्कटम् । उल्बणशब्देनैतत् द्योतयति,-पार्थिवे द्रव्येऽन्येऽपि गुणा सन्ति, सर्वद्रव्याणां पञ्चभौतिकत्वात् । गुर्वादयस्तत्रोत्कटा । एवमाप्यादिषु सर्वं योज्यम् । तथा, गौरवाद्यावह-गुरुत्वादिकृदित्यर्थः ।

आ० २०-अथ द्रव्यभेदान् लक्षयति । तत्र पार्थिव लक्षयति-तत्र द्रव्यमिति । गुर्वादिगुणोत्कट गौरवादिकर च पार्थिव द्रव्यम् । सङ्घात-काठिन्यम् । उपचय-स्थौल्यम् । गुणशब्दोऽत्र धर्मवाची । उल्बणग्रहण सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् । द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम् ॥ ६ ॥
आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृत् ।

स०-आप्य द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बण स्नेहनादिकृत् ।

आ० २०-आप्य लक्षयति-द्रवशीतेति । द्रवादिगुणो-त्कट स्नेहनादिकर च द्रव्यमाप्यम् । द्रवसान्द्रयो परस्परविप-रीतयोरप्यार्द्रत्वसामान्यादाप्यत्वम् । विष्यन्द-स्रोत खाव । प्रह्लाद-तृप्ति ।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम् ॥ ७ ॥

आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम् ।

स०-आग्नेय द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कट दाहादिकरम् ।

१ 'पृथिव्यादौ' ट । २ 'स्मिन्नेव' ट । ३ 'चर्योपचारेण' ट । ४ 'हचारिणा' ट । ५ 'शब्दो धर्म' ख घ झ । ६ 'न्द्रगुणोल्ब' अ क ज ।

आ० २०-आग्नेय लक्षयति-रूक्षतीक्ष्णेति । रूक्षादि-गुणोत्कट दाहादिकर च द्रव्यमाग्नेयम् । भा-कान्ति । वर्णो-गौरादि । प्रकाश-आलोक । पचन-पाक । तदा-त्मकत्व कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ।

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोल्बणम् ॥ ८ ॥

रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारैर्गलानिकारकम् ।

स०-वायव्य द्रव्यं रूक्षादिगुणोल्बण रौक्ष्यलाघवादिकरम् ।

आ० २०-वायव्य लक्षयति-वायव्यमिति । रूक्षादिगु-णोत्कट रौक्ष्यादिकर च द्रव्यं वायव्यम् । विचारो-विविधा चेष्टा ।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम् ॥ ९ ॥

सौषिर्यलाघवकरम् ।

स०-नाभस द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बण सौषिर्यादिकरम् ।

आ० २०-नाभस लक्षयति-नाभसमिति । सूक्ष्मादि-गुणोत्कट सौषिर्यादिकर च द्रव्यं नाभसम् । सौषिर्य-सरन्ध्रत्वम् ।

जगत्येवमनौषधम् ।

न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः ॥ १० ॥

स०-एव-अनेन पञ्चमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन द्रव्याणां, जगति-भुवनेऽस्मिन्, अनौषधभूत न किञ्चिद् द्रव्यं नस्ति,-अपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्स्मिन्नापास्वादिक तदाश्रय,-चिकित्सितम् । वशान्नानार्थयोगयोः,-अर्थश्च योगश्च-अर्थयोगौ, अर्थ-प्रयोजनम्, योगो-युक्ति, यथा,-अनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोगस्य विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति, नानाविधौ यावर्थयोगौ तयोर्वशात्-सामर्थ्यात्, सर्वमपि द्रव्यं मौषधम्, रोगप्रतीकारहेतुत्वात् ।

आ० २०-द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह-जगतीति । एव-उं केन प्रकारेण, तस्य तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगत्वात् जगति न किञ्चिद्द्रव्यमनौषधं विद्यते-सर्वमेव द्रव्यमौषधम् । कुत ? नानार्थयोगयोर्वशात्,-अर्थ-प्रयोजनम्, योगो-योजना, नानाविधयर्थयोगौ-नानार्थयोगौ, तयोः । एतदुक्तं भवति,-यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते तदेवान्यस्मिन्नुपयुज्यते । यदेकेन योगेन नोपयुज्यते तदेवान्येनोपयुज्यते । यथा,-अत्यन्ता-नुपयुक्तोऽपि खरमेर्षादिर्विडूंसो बिन्दुश श्वासकासादौ, अत्यन्तापथ्योऽपि माष ईण्डुरीकृत सनवनीतोऽर्दितादौ ।

अथ किं द्रव्यं किम्भूतोत्कटं भवति ? इत्याह-

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम् ।

अधोगासि च भूयिष्ठ भूमितोयगुणाधिकम् ॥ ११ ॥

१ 'त्मक का' क ग ज । २ 'भेदात्' झ । ३ 'रग्लपनात्म-कम्' अ । ४ 'वायवीय' ख घ झ । ५ 'सौषिर्य' अ क ठ । ६ 'उत्कट' ख घ झ । ७ 'योगात्' ख ग घ झ । ८ 'वतते' क ग ज । ९ 'युक्ता आपश्च वि' ख घ झ । १० 'पाजवि' ग । ११ 'उस श्वास' क ग ज । १२ 'ईण्डुरी' क ग ज । 'ण्डुरा' ख झ ।

स०-ऊर्ध्वं गच्छतीति-ऊर्ध्वगमम् । खप्रकरणे “गमेरप्यु पसङ्ख्यानम्” इति ख । प्रायो-बाहुल्येन, ऊर्ध्वगमं द्रव्यमभि पवनाविक भवति । यथा,-मदनफलादि । बाहुल्य (प्रायो) ग्रहणात् अग्निसमीरणोत्कटैस्याप्यवोगामित्वं दृष्टम् । यथा,-हरी तक्ष्यादे, अचिन्यप्रभावत्वात् । यथा,-सर्पस्य विषमयत्वेऽपि तत्फणामणेर्विषघ्नत्वम् । भूयिष्ठ-प्रायेण, भूमितोयोल्वणं द्रव्यमवोगामि भवति । यथा,-त्रिवृतादि । यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्वाधोदोपहरणं तदिह ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तमपि व्यामिश्रभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामिश्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः ।

आ० र०-औषधद्वैविध्यं पञ्चविधे द्रव्ये विभजति । द्रव्यमूर्ध्वगममिति । द्विविधमौषधम्,-शोषनं शमनं च । शोषनं द्विविधम्,-ऊर्ध्वगममधोगमं च । तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वगमम्, भूमितोयगुणमधोगमम् । पारिशेष्यादाकाशोत्कटं शमनम् । तथा च सुश्रुत (सू अ ४१.६)-“आकाशगुणभूयिष्ठं शमनम्” इति । गमन-गम । ऊर्ध्वगमोऽस्यास्तीति ऊर्ध्वगमम् । प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्यभिचारार्थम् । यथा,-चित्रकवदग्निपवनोत्कटाया अपि दन्त्या विरेचनत्वम्, मृद्वीकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधुकस्य वमनत्वम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ १७)-“व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागम् । शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक् । तत्सङ्करे च यतो बाहुल्येन । तत्सङ्करे-गुणसङ्करे, यतो बाहुल्येन-येषां गुणानां बाहुल्यं तैर्निर्णयः । तथा, अनिलात्मकं ग्राहि । अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं लेखनम् । भूयुदकात्मकं बृहणम् ।” इति ।

इति द्रव्यम्

स०-इति-परिसमाप्तौ, द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं तन्निष्पन्नमित्यर्थः ।

आ० र०-प्रकरणार्थमुपसहरति-इति द्रव्यमिति । इति-परिसमाप्तौ ।

एव द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्दिष्टं युक्ता इत्याह-

रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते ।

स०-बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्र-अनन्तरेऽध्याये, रसान् भेदै-त्रिषष्टिसङ्ख्यावच्छिन्नैः, उपदेक्ष्यते तत्रकृत् ।

१ सङ्ग्रहे त्वस्योपपत्तिरप्युक्ता (सू अ १७)-“तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोवभागिकम् । तयोहि लाघवात्, ऊर्ध्वगतिवाचांश्च, पवनत्वाच्च मारुतस्य । भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागिकम् । तयोहि गौरवात्, निम्नगत्वाच्च तोयस्य ।” इति । २ ‘तथा कचिदग्नि’ ट । ‘तथा चाग्नि’ ठ । ३ ‘टमप्य’ ‘मि टु’ ‘क्यादि’ ट । ४ ‘भावादि-त्वात्’ ड । ५ ‘सर्पे वि’ ठ । ६ ‘मि च व्या’ ट । ‘मि मिश्रीभू’ ठ । ७ ‘भागम्’ स घ झ । ८ ‘तोगमम्’ क ग ज । ९ ‘ल्येन व्य-पदेशः । तथा’ स मू । ‘ल्येन कार्यकृतत्वं भवति यदेवाधिकं तदेव तत्कार्यकरमिति व्यपदेशः । तथा’ स स । १० ‘काकाशात्मक’ क ग ज । ११ ‘वक्तु’ ड । १२ ‘रसो भेदै’ हेमाद्रिः ।

आ० र०-क्रमप्राप्तस्य रसस्थानभिवाने हेतुमाह-रसो भेदैरिति । उत्तरत्र-उत्तरस्मिन्नध्याये, उपदेक्ष्यते-वक्ष्यते, यतोऽसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुभेदत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायकरणमित्यर्थः ।

अयं वीर्यस्य विपाकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चर्चा प्रस्ताति-वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरुं स्निग्धं हिमं मृदु ॥ १२ ॥ लघुं रूक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा ।

स०-द्रव्यमुक्तम् । वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान् द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते । तत्-तस्मात्, एव-अनेन प्रकारेण, वीर्यमष्टधा-अष्टप्रकारं, गुर्वादिर्वादिना मतम् ।

आ० र०-अथ वीर्यम् । तत्र परमतं दर्शयति-वीर्यं पुनरिति । एके-खारणादिप्रभृतयः, गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति । एव च तदष्टधा सम्मतम् । सुश्रुतस्तु गुरुलघुं विहाय विशदपिच्छिलो पठति (सू अ ४०.५)-“केचिदष्टविधमाहुः,-उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदुं तीक्ष्णं चेति ।” इति ।

चरकाचार्यः पुनरेव वक्ति-

चरकस्त्वाह वीर्यं तत् क्रियते येन या क्रिया ॥ १३ ॥ नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा ।

स०-येन-स्वभावेन, या क्रिया क्रियते-यत्कर्म निष्पाद्यते, तद्वीर्यम् । तदेव यावत् किञ्चिद्गुणजातं द्रव्यं स्थितं तत्सर्वं वीर्यमेव । सर्वं वीर्यं करोतीत्यत एवाह-नावीर्यमित्यादि । यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्करोति-न काञ्चिदप्यर्थक्रिया निष्पादयति, प्रतिनियतशक्तिपरिष्कृत्वात् सर्वभावानाम् । अत एवाह-सर्वेत्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता-वीर्येण जनिता । ततो यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्कुरुते ।

आ० र०-चरकमतं दर्शयति-चरकस्त्वाहेति । येन क्रियते तत्-वीर्यम्, द्रव्यकर्तृके कर्मणि करणभूतमित्यर्थः । कतिविधं तत्? इत्यपेक्षायामाह-या क्रियेति । या क्रिया येन क्रियते तस्या तद्वीर्यम्, यावत् क्रियास्तावन्त्येव वीर्याणीत्यर्थः । कुत? इत्याह-नावीर्यमिति । अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुरुते-वीर्यं विना कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः । कुत? इत्याह-सर्वा वीर्यकृता हि सा । हि-यस्मात्, सा-क्रिया, सर्वाऽपि वीर्यकृता ।

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते ॥ १४ ॥ समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु ।

व्यवहाराय मुख्यत्वाद्ब्रह्मग्रहणादपि ॥ १५ ॥

स०-यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्येन तेन कारणेन गुर्वादिष्वे-

१ ‘तदाह’ ट । २ ‘दिता म’ ठ ड । ३ ‘वीर्यं व’ क ग ज । ४ ‘वीर्यं तु क्रि’ आ परक । ‘तद्येन या क्रियते क्रिया’ ठ । ५ ‘न तत्’ ट ड । ६ ‘व्यक्तात्’ ठ ड । ७ ‘वन्ति वी’ क ख घ झ । ८ ‘इत्यत आह’ क ग ज । ९ ‘सारत्वाच्छक्त्यु-त्कर्षविवर्तनात्’ अ हेमाद्रिः ।

वाष्ठासु वीर्याख्या अन्वर्थेति-अनुगतार्थेति, भण्यते । एवकारोऽवधारणार्थः । गुर्वादिष्वेव वीर्यसज्ञा न तु रसविपाकप्रभावेषु [मन्दसान्द्रादिषु वा] । किम्भूतेषु गुर्वादिषु^१ समग्रेत्यादि । समग्राश्च ते गुणाश्च, तेषु सारा-चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव । तथा च, जाठराग्निसंयोगेनापि न मधुरादिरसवत् स्वभावमेते जहति । सर्वे सुस्थिर इति घञि सारशब्दः । तथा, अन्येभ्यो मन्दसान्द्रादिभ्यो गुणेभ्यो रसादिभ्यो वा गुर्वादय शक्त्युत्कर्षविवर्तिनः । शक्ते-सामर्थ्यस्य, उत्कर्ष-आधिक्यम्, विशेषेण वर्तते-विवर्त, विशेषेण भवनम्, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्त, स विद्यते येषां त एवम् । किञ्च, गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय-व्यवहारार्थम्, मुख्यत्वात्-अन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादय प्रवानभूता इत्यर्थः । तथा च, (श्लो० ४)-“गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादो रसाश्रये ।” इत्युक्तम्, न मधुरादयो गुणा इति । तस्मात् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहार-मुख्यत्व रसादिभ्यः । तथा, बह्वग्रहणात्-बहुग्रहणादग्रहणाच्च, बहवो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति । तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणं दृष्टम् । यथा, वातादिदोषगुणनिरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणम्, न रसादीनाम् । तथा च, “तत्र रूक्षो लघु” इत्याचार्योऽपठद्वाग्वदिलक्षणे (हू सू अ १।११) । एव गुर्वादीनामेवाग्रग्रहणात् गुर्वादिष्वेव वीर्याख्याऽन्वर्था-अनुगतार्थेति भण्यते ।

आ० २०-ननु, एव रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसङ्ग इत्याह-गुर्वादिष्विति । तेन-चरकेण, गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते । कुत^२ अन्वर्थेति कृत्वा । इतिशब्दो हेतौ । यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसज्ञाऽन्वर्था स्यात् ।

अन्वर्थत्वमेव दर्शयति-समग्रेत्यादि । करणं हि वीर्यम् । करणं च साधकतमम् । साधकतमत्वं च गुर्वादीनामेव । कुत^३ समग्रगुणसारत्वात् । समग्रेषु गुणेषु मध्ये स्थिर (सार)त्वात्-चिरस्थायित्वात्, शक्त्युत्कर्षविवर्तनात्-उत्कृष्टशक्तित्वात्, व्यवहाराय मुख्यत्वात्-लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन व्यवहियमाणत्वात्, बह्वग्रहणात्-बहुगुणगणनायां प्रथमग्रहणात् । विपाकेऽपि स्थिरत्वस्य, प्रभावेऽपि शक्त्युत्कर्षस्य, मृदुकठिनादावपि व्यवहारमुख्यत्वस्य, रसेष्वपि बह्वग्रहणस्य दर्शनात् चतुर्णामुपादानम् ।

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा ।

विवक्ष्यते रसाद्येषु, वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः ॥ १६ ॥

स०-अत-अस्माच्च कारणकदम्बकात्, विपरीतत्वात्-वैपरीत्येन स्थितत्वात्, न रसादयो वीर्यम् । तथा हि, -रसस्य

सारत्वं नास्ति, जाठरानलसंयोगवशेन रसान्तरोत्पत्तेः । गुर्वादीनां तु जाठराग्निसंयोगवशेनापि नान्यथाभावः । तथा च न रसस्य शक्त्युत्कर्षविवर्तित्वम्, -यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम् । व्यवहाराय यथा गुर्वादेर्मुख्यत्वं यथा च बह्वग्रहणं तथा प्रागदर्शितम् । प्रभावः-सर्वातिशायी द्रव्यस्वभावः, तस्य च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसज्ञा पूर्वोक्ताद्धेतोर्न प्रवर्तते । एव विपाककर्मणोरपि विन्यम् । तस्मात् रसाद्येषु सम्भवत्यपि-विद्यमानाऽपि, असद्रूपेव सा वीर्यसज्ञा न विवक्ष्यते-नोररीक्रियते । आदौ भव-आद्यः । दिगादित्वाद्यत् । रस आद्यो येषां-प्रभावादीनां, त एव तेषु । वीर्यमित्यादि । हिशब्दो यस्मादर्थः । यत एव सा-वीर्यसज्ञा, सम्भवत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान् विवक्ष्यते, अतो गुर्वादय एव वीर्यम्, न रसादयः ।

आ० २०-एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति-अतश्चेति । सा-वीर्याख्या, रसादिषु सम्भवत्यपि-विद्यमानापि, न विवक्ष्यते, अनुदरा कन्येतिवत् । क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि वीर्यत्वे रसादयो वीर्यत्वेन न व्यवहियन्त इत्यर्थः । कुत^४ अतो-हेतुचतुष्टयात्, विपरीतत्वात् ।

सिद्धमर्थमपनुदति-वीर्यमिति । हि-स्फुटम्, अतः-कारणात्, गुर्वादय एव वीर्यम् । गुर्वादीनामष्टानां योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः ।

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षते

स०-अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्विप्रकारं वीर्यमाचक्षते । एवकारोऽवधारणार्थः । द्विधैव वीर्यम्, नाष्टधेति ।

आ० २०-पूर्वमतापरितोषान्मतान्तरं दर्शयति-उष्णं शीतमिति । अन्ये-सुश्रुतादयः, उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते-वदन्ति ।

अपि च ।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥ १७ ॥

व्यक्ताव्यक्तं जैगदिव नातिक्रामति जातुचित् ।

स०-अपि चेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये । तेऽपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः । तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह-नानात्मकमपीत्यादि । नानास्वभावमपि द्रव्य-स्थावरजङ्गमाद्य चेतनाचेतनम्, अग्नीषोमौ महाबलौ-उत्कृष्टशक्ती, न जातु कदाचिदतिक्रामति-नोल्लङ्घ्य वर्तते । अवश्यं हि द्रव्यं किञ्चिदग्नेयं किञ्चित्सौम्यम्, अतः किञ्चिद्द्रव्यमुष्णवीर्यं किञ्चिच्छीतवीर्यम् । तथा च मुनि (च. सू अ २६।८४)-“न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यर्चयिष्यात् । उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं शीतोष्णत्वात् विरुद्धवीर्यम्, विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय ।” इति । अत्र दृष्टान्तमाह-व्यक्ताव्यक्तमित्यादि । व्यक्तं चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तम्, नानात्मकमपि जगत्-त्रैलोक्यं कर्तुं यथा व्यक्तं चाव्यक्तं

१ ‘ततया गु’ ट । २ ‘मे वज’ ठ ड । ३ ‘भ्यो रसादिभ्यो वा गुणेभ्यो गुर्वा’ ठ ड । ४ ‘वतन’ ट । ५ ‘मग्रम’ ट । ६ ‘सारो बले स्थिराशे च मज्जि पुसि जले घने । न्याय्ये ङीव त्रिषु वरे’ इति मेदिनी । ७ ‘णत्वस्य’ क ग ज ।

१ सारत्व-स्थिराशत्वम् । २ ‘जठ’ ट ड । ३ ‘यथा विश्वना’ हेमाद्रिः । ‘जगदिद’ आ क ज । ४ ‘युक्तिमाह’ ड । ५-६ ‘मत्स्या ० वहार्या’ ठ । ६ ‘वहरेत्’ स च ।

च नातिक्रामति, तथा द्रव्यमग्नीषोमावित्यर्थः । व्यक्त-स्थूलम्, दृश्यमित्यर्थः । साङ्ख्यानां तु महदादि-व्यक्तम्, अव्यक्त-प्रधान पुरुषश्च ।

आ० २०-उक्तमतस्योपपत्तिमाह-अपि चेति, नाना-त्मकमिति । न केवलं मतमात्रमिदम्, युक्तं चेद् पूर्वस्मा-न्मनात्, इत्यपि चेत्स्यार्थः । नानात्मकमपि-पृथिव्याद्यनेक-कारणमपि, द्रव्यमग्नीषोमौ जातुचित्-कदाचिदपि, नाति-क्रामति-तयोर्वशे वर्तते, किञ्चिदाग्नेयत्वादुष्णं किञ्चित्सौ-म्यत्वाच्छीतमिति द्विवैव गतिरित्यर्थः । कुत ? यत्तसौ महा-बलौ । अत एव सर्वान् गुणान् गुर्वादयोऽभिभवन्ति । गुर्वादीनप्युष्णशीतौ । अत्र दृष्टान्तमाह-यथा विश्वं कर्तुं व्यक्ताव्यक्ताख्यभेदद्वयं नातिक्रामति ।

तत्रोष्णं भ्रमतृङ्गलानिस्वेददाहाशुपाकिताः ॥ १८ ॥

शमं च वातकफयोः करोति, शिशिरं पुनः ।

ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः ॥ १९ ॥

स०-तत्र-तयोरुष्णशीतयोर्मध्ये, उष्ण-उष्णवीर्यं, भ्रमा-दीन् करोति । आशुपाकिता-शीघ्रपाकिलम् । शिशिरं पुन-शीतवीर्यं तु, ह्लादनादीन् करोति ।

आ० २०-उष्णं लक्षयति-तत्रेति । यद्गमादिकं करोति तदुष्णवीर्यम् । आशुपाकिता-शीघ्रपाकः ।

शीतं लक्षयति-शिशिरमिति, ह्लादनमिति । यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यम् । ह्लादन-निर्वृत्तिः । जीवन-मूर्च्छापनयनादिभिः प्राणधारणम् । स्तम्भ-स्वेदापनयनम् । रक्तपित्तयोः प्रसाद-निर्मलत्वम् ।

वीर्यादनन्तरं विपाकं लक्षयति-

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥ २० ॥

स०-जाठरेण-औदर्येण, अग्निना योगात्-संश्लेषात्, यत् रसानां परिणामान्ते-जरणनिष्ठाकाले, रसान्तर-रसविशेषः, उदेति-उत्पद्यते, स विपाक इति स्मृतो-मुनिभिः कथितः ।

आ० २०-अथ विपाकः । तत्र विपाकं लक्षयति-जाठ-रेणेति । रसानां-रसवता द्रव्याणां, जाठराग्निना सयो गात् यद्रसान्तरमुत्पद्यते स विपाकः । “आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।” (ह. शा. अ. ३।५७) इत्याद्युक्तानां मधुराम्लकटुपाकानां व्यावृत्त्यर्थमाह-परिणामान्ते, -आहारपरिणामान्ते । ते तु परिणामाभ्यामेव उत्पद्यन्ते, इति तेषां रसत्वमेव ।

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।

तिक्तोष्णकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥ २१ ॥

स०-स्वादु-मधुरो गुडादि, पटु-लवणं सैन्धवादि, म-धुर [यथा भवति तथा] कृत्वा पच्यते रस इति सम्बन्धः ।

मधुरमिति क्रियाविशेषणत्वाच्चपुनःकलिङ्गम् । स्वादुः स्वादुविपा-को, लवणोऽपि स्वादुविपाक इत्यर्थः । अम्लो रसो-द्विकारि-कादि, अम्लं पच्यते-अम्लविपाको भवति । तिक्तोष्णकषायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति । प्रायशोग्रहणं पूर्वत्रापि योजनी-यम् । तेन त्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यते इत्युपपन्नम् । तथा चोक्तम् (ह. सू. अ. ६।१०)-“स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो ब्रीहिः” इति । तथा, हरीतक्या भूयस्त्वेन यः कषायो रसः, स मधुर-मेव पच्यते । तथा, कटुको रसः शुण्ठ्यार्द्रकपिप्पल्यादिस्थो मधुरं पच्यते । तथा चोक्तम् (ह. सू. अ. ६।१५३)-“कषाया मधुरा पाके” इति । तथा (ह. सू. अ. ६।१६३)-“नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् । रुच्यं लघुं स्वादुपाकम्” इति, “तद्वदार्द्रकम्” इति । तथा (ह. सू. अ. ६।१६१)-“श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा” इत्यारभ्य यावत् “स्वादुपाका” इति । अत्र केचिदाहुः, -तिक्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तक-र्तृत्वमापद्यत इति । तदेतदसत् । शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्तं-हर्तृत्वात् । वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते । वक्ष्यति हि (श्लो. २५)-“रसविपाकस्तौ वीर्यम्” इति ।

आ० २०-विपाकत्रैविध्यमाह-स्वादुरिति । स्वादुः पटु-श्च-मधुरो लवणश्च, मधुरं पच्यते, -पको मधुरत्वयातीत्यर्थः । मधुरमिति क्रियाविशेषणम् । पच्यत इति कर्मकर्तव्यत्वेन-पदम् । एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते । तिक्तादीनां त्रयाणां कटुको विपाकः । मधुररसस्यापि ब्रीहैर्विपाकेऽम्लत्वात्, लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात्, अम्लतिक्तोष्-णानामपि दाडिमपटोलपिप्पलीनां मधुरत्वात्, कषायस्यापि कुलथस्याम्लविपाकत्वात्, प्रायश इत्युक्तम्, मतान्तरं सङ्ग्रहार्थं च । तत्र द्वौ विपाकाविति सुश्रुतः (सू. अ. ४०।११)-“द्रव्येषु पच्यमानेषु येऽप्यम्बुपृथिवीगुणाः निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर इत्यर्थः ॥ तेजोऽनिलाका-शगुणा पच्यमानेषु येषु तु निवर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक इत्यर्थः ॥” इति । पराशरस्तु तिक्तकषाययोर्मधुर-विपाकमाह (स. सू. अ. १७)-“पाकास्त्रयो रसानाम-म्लोऽम्लं पच्यते कटुः कटुकम् । चत्वारोऽन्ये मधुरः, ससृष्टरसास्तु ससृष्टम् ॥ कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्षः । तेषां पित्तविघाते तिक्तकषायौ कथं भवतः ॥” इति । षोढा पाकस्तु सङ्ग्रहे निरस्तः (सू. अ. १७)-“यथारसं जगुः पाकान् षट् केचित्तदसाम्प्रतम् । यत्स्वादुर्वीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमम् ॥ याति तैलं च कटुता कटुकाऽपि न पिप्पली । यथारसत्वे पाकानां न स्यादेव विपर्ययः ॥” इति ।

१ ‘सर्वं’ ठ । २ ‘तत्कर्तृत्वायोगात्’ ट । ३ ‘याति ।’ ख घ झ । ४ ‘मधुरस्यापि’ क ग ज । ५ ‘उच्यते’ स सु । ६ ‘ससृष्टा रसा’ क ग ज । ‘मङ्गीर्णरसास्तु सङ्कीर्णम्’ स स । ७ ‘विपाक’ ग ज । ८ ‘देष वि’ क.ग.ज. ।

१ ‘द्रव्येव’ क ग ज । २ ‘मूर्च्छापनयनात्’ क ग ज । ३ ‘सवृत्तत्वात्’ ङ । ४ [ ] इति पाठो ङ. पुस्तक एव ।
अ० २२

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम् ।
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ॥ २२ ॥
गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।

स०-रसै - जिह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैः, विपाककालोप-
लभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवति-असौ, तुल्य-
फल, -तुल्यं-सदृश, फल यस्य स तुल्यफल । ऐन्द्रुक्त भ-
वति, -अभ्यवहतस्य मधुररसस्य जाठराग्निसयोगवशात् यत्
रसान्तर फलतया निष्पन्न तत् रसै सदृशफलम् । फलग्रहणे-
नैतत्प्रतिपादयति, -फलोपममेव दृष्ट्यादिलक्षणं कार्यसदृशम्, न
तु कुसुमोपम देहाह्लादनादिलक्षणं कार्यमिति । एवमम्लादीना
मपि व्याख्येयम् । तत्रेत्यादि । तत्र-तेषु रसवीर्यविपाकादिषु
मध्ये, द्रव्य किञ्चिच्छुभाशुभ-सदसत्कर्म, रसेन कुरुते । यथा, -
मधु मधुरकषायरसत्वेन पित्तं शमयति । किञ्चिद्विपाकेन ।
यथा, - तदेव मधु कटुविपाकतया कफं हन्ति । किञ्चन द्रव्य
गुणान्तरेण, - अन्योन्यगुणविकृतत्वात् रसविपाकतो य स गुणा
न्तरो गुर्वादि, तेन । यथा, - अम्लं काजिक कफं शमयति
रौक्ष्यात् । किञ्चन वीर्येण । यथा (सङ्ग्रहे सू अ १७) -
“कषायतिक्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, न तु पित्तमुष्णवीर्य-
त्वात् ।” किञ्चन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते ।
यथा, - अम्लोष्णा सुरा क्षीरं वर्धयति ।

आ० र०-त्रयाणां पाकानां लक्षणमाह-रसैरिति ।
असौ-त्रिविधो विपाकः, यथास्व रसै-मधुराम्लकटुकैः,
तुल्यफल-तुल्यकार्यो ज्ञेयः । मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा
मधुरं पाकोलक्षणीयम् । एवमम्लस्याम्लं, कटुकस्य कटुकम् ।

द्रव्यादीनां पृथक् प्रयोजकत्वमाह-तत्र द्रव्यमिति ।
गुणान्तरेण-रसाद्व्यतिरिक्तेन गुर्वादीनां गुणेन । एतदेव
रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति । तेन “पलाण्डुस्तर्दुर्गैर्न्यून”
(ह सू अ ६।११२) इत्यादिप्रयोगा उपपन्ना । प्रभा-
वेण-आत्मनैव । द्रव्यस्यात्मा-प्रभावः । तथा च सुश्रुत
(सू अ ४०।१४) - “तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्येण
सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति च ॥”
इति । शुभ-दोषशमनं कर्म, अशुभ-दोषकोपनम् । किञ्चि-
दपरं किञ्चनेति त्रयं कर्तृकर्मविशेषणम् । यदा बहूनि
द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा-कर्तृविशेषणम्, यदै-
कमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा-कर्मविशेषणम् । एतच्चो-
दाहृतं सङ्ग्रहे (सू अ १७) - “तत्र यन्मधुरं रसविपा-
कयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चाप्यम्लं तथोरुष्णवीर्यं च, यद्वा
कटुकं, तेषां यथास्व रसादिभ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपैः^१

नशमनत्वं च विद्यात् । तद्यथा-क्षीरमदिरामरिचादीनाम् ।
रसादिसङ्करेण त्वन्यथात्वम् । यथा-मधु मधुरं श्लेष्माणं
शमयति कटुविपाकितया, सकषायत्वादौक्ष्याच्च वातं जन-
यति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा, यवोऽपि । आनूपौदकपि-
शितं शीतमपि पित्तं करोति, उष्णवीर्यत्वात् । तथा तैलं
कटुविपाकितया च विपाकत एव बद्धविण्मूत्रम् । अम्लं
काजिकं कफं जयति, तीक्ष्णोष्णत्वात् । कपित्थं तु रौक्ष्या-
त्कफं, पित्तं च शीतवीर्यत्वात् । आमलकं पित्तं शीतवीर्य-
त्वात् स्वादुपाकितया च, कफं रौक्ष्याह्लाघवाच्च, शैत्यरौ-
क्ष्याह्लाघवैस्तु न वातम् । लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं
जयति, लाघवात् कफम् । कटुकाऽपि शुष्णो स्नेहौष्ण्यस्वा-
दुपाकतया वातं जयति, पिप्पली च, लशुनोऽपि स्नेहौष्ण्य-
गौरवैः, पलाण्डुश्च । स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्मा-
णम्, वृद्धं च मूलकं स्वादुपाकतया । तिक्तां पित्तं जयति ।
तिक्ता अपि व्याघ्रीविशत्यार्कवारुण्य उष्णवीर्यत्वात् पित्तं
जनयन्ति । कषायतिक्तं महत् पञ्चमूलं वातं जयति, न
तु पित्तम्, उष्णवीर्यत्वात् । कषायां कुलत्थाश्चाम्लपाकतया
च । इत्येतन्निर्देशनमात्रमुक्तम् ।” इति ।

नर्तुं, यत्र द्रव्याश्रितानां रसादीनां विरोधः, तत्रैषां कार्यनि-
ष्पत्तौ समशक्तित्वं न वा^२ इत्याशङ्कानिर्गुत्यर्थमाह—

यद्यद्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते ॥ २३ ॥

अभिभूयेतरास्तत्कारणत्वं प्रपद्यते ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाऽल्पं हि जीयते ॥ २४ ॥

स०-रसादीनां-रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये, यत्-रसा-
दिवस्तु, -रसो वा वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा, बलवत्त्वेन
-बलिष्ठतया, द्रव्ये वर्तते-अवतिष्ठते, तत्-वस्तुजातम्, इत-
रान्-अबलिष्ठान्, अभिभूय-विफलीकृत्य, कारणत्वं प्रपद्यते,-
कर्मकरणे कारणतामासादयतीत्यर्थः । अतः इदमाह-विरुद्धे-
त्यादि । हि-यस्मात्, विरुद्धगुणसंयोगे-सहतीभावे सति,
यदल्पं वस्तु तत् भूयसा-बलवता, जीयते-अभिभूयते । गुण-
शब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते, न पारिभाषिका गुर्वादयोऽप्रकृ-
तत्वात् । विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणसमवेतद्रव्यसंयोग
इति बाध्यम्, न विरुद्धगुणसंयोग इति । न हि गुणानां संयोगो
वक्तुं युज्यते, किं तर्हि^३ द्रव्याणाम् । तथा च मुनि (च वि
अ १।२८) - “संयोगस्तु द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां सहतीभावः ।”
इति । विरोधश्च द्विविधः, -स्वरूपतः कार्यतश्च । स्वरूपवि-
रोधो यथा, -गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च । कार्यतो यथा, -वायौ
जेतव्ये रूक्षोष्णद्रव्यसंयोगोपयोगः । अत्र हि यो गुणानां विरोधः,

१ ‘व्हाविषयकैः’ ट । २ ‘अयमथ’ ड । ३ ‘सदृशम्’ ठ ड ।
४ ‘क्षणका’ ट ठ । ५ ‘क्षणका’ ठ । ६ ‘अन्यो गुणो विकृत’ ड ।
७ ‘धोऽपि वि’ क ग ज । ८ ‘द्रुणाभ्यून’ ग ज । ९ ‘इति प्र’
क ग ज । १० ‘दोषान्’ क ग ज । ११ ‘वा’ स सु ।
१२ ‘रसेभ्यः’ स स । १३ ‘पनत्तं श’ ख घ झ । ‘पनोपश’ ग ज ।

१ ‘सङ्करे त्व’ ख घ झ । २ ‘रूक्षोष्ण’ ख घ झ स ड ।
३ ‘तु’ क ग ज स स । ४ ‘ष्ण्यात्त्वा’ क ग ज । ५ ‘पाकैर्वात’
क्षपयति’ स ड । ६ या । (‘स्निग्धानि’ स स) तिक्तानि
व्याघ्री० काँगुरुण्युष्ण’ ख घ झ स ड । ७ ‘विशालार्क’ ख घ ।
८ ‘नु गुरुणां म्लमधुरादिगुणानां रसा’ ठ ड । ९ ‘वेद्यम्’ ड ।

स कार्येण । तत्र यदल्प वस्तुजात तत् भूयसा वस्तुजातेनाभिभूयते । तत्र यथा,—क्षीर शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकत्वेद्गौरवादिभिः सहायबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं करोति, न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम् ।

आ० २०—सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह—यद्यदिति । बलवत्त्वेन—बलाधिक्येन । बलं च द्विविधं,—कृत्रिममकृत्रिमं च । मात्राधिक्येन सहायसम्पत्त्या च कृत—कृत्रिमम्, स्वाभाविक—अकृत्रिमम् ।

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासम्भवः परस्परं साम्यम्, तत्र कस्य कार्यकारणत्वम् ? इत्याह—

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तौन्यपोहति ।

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥ २५ ॥

स०—रस—मधुरादिषड्विधम्, विपाकं कर्ता अपोहति—कार्यकरणे कुण्ठयति । यथा,—मधुरो मधुनि रसं कटुना विपाकेनाभिभूयते, अत एव पवनशमनाख्यं कार्यं मधुररसहेतुकं न करोति, अपि तु वातप्रकोपनाख्यं कटुविपाकहेतुकमेव करोति । तौ—रसविपाकौ, वीर्यं कर्तृभूतमपोहति । यथा,—महिषाभिषे स्थितौ मधुररसविपाकाबुष्णवीर्याख्यं कर्तृ अभिभवति, अत एव तन्मासं पित्तादिदूषणम्, अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वात् पित्तशमकमेव स्यात् । प्रभावस्तु त्रीण्यपि रसादीनि विजयते । यथा,—अम्लरसविपाकोष्णवीर्या सुरा क्षीरं जनयति । बलसाम्ये इति—ईदृशम्, रसादीनां नैसर्गिकं बलं,—स्वाभाविकी शक्तिः । एतदुक्तं भवति,—रसं समबलमपि विपाकोऽपोहति, रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं स्वभावादपोहति, एतानि च समबलान्यपि प्रभावोऽपोहतीति ।

आ० २०—तत्र स्वाभाविकं बलमाह—रसमिति । तौ—रसविपाकौ । तानि—रसविपाकवीर्याणि । अपोहति—जयति । बलसाम्ये—कृत्रिमबलतुल्यत्वे, यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वं तुल्यसहायत्वं च तत्र रसाद्विपाको बली, मात्रासहायवैषम्ये तु यो मात्राधिकः सहायाधिको वा स बलीत्यर्थः । एव वीर्यादिष्वपि वैच्यम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ १७)—विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्या कार्यसाधने । नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः । एकरूपा विरूपा वा द्रव्यसमधिशेरते ॥ माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमन्दता । सह वृत्त्या स्थिता क्षीरे न त्वानूपौदकमिषे ॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयो । स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥ रसं विद्यान्निपातेन तेनाविवसनेन च । वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥ मधुरस्कन्धनिर्दिष्टवृत्ततैलगुडादिषु । गुणाऽऽस्वाद्वादिभेदेन रसषट्कं न

युज्यते ॥ अस्तु भेदादसंज्ञात्वमक्यं वाऽऽस्वादलक्षणात् । भूतोत्कर्षापकर्षणभेदो योऽस्तेन कैलप्यते ॥ सङ्कीर्णत्वात् फले चासा तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते । गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥ सङ्ख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः । दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥ न च तद्वाडिमाद्येषु पडेवातो रसाः स्मृताः । आनन्देकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतन्त्रणम् ॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमन्तोऽन्यथा गुणाः । पटुसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणां द्वादश ते गुणाः ॥” इति ।

ननु, द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथास्वरूपाण्येवावगच्छामः । प्रभावंस्तु न ज्ञायते कीदृशं कर्म ? इत्यत आह—
रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।

स०—द्रयोर्द्रव्ययो रसादीनां—रसवीर्यविपाकानां साम्ये सति, यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुते, अन्यत्पुनरन्यद्विशिष्टं कर्म, तत् प्रभावजं—प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम् । अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणाजिज्ञीयत इत्यर्थः । ननु, प्रभावः क उच्यते ? इति चेत् ब्रूमः । रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयी द्रव्यस्य स्वभावो यः, स प्रभावः । उक्तं च—“रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवानलम् । द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्तितः ॥” इति ।

आ० २०—अथ प्रभावः । प्रभावः लक्षयति—रसादिसाम्य इति । द्रयोर्द्रव्ययो रसादिसाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते, तत्प्रभावजम् । तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः, स प्रभाव इत्यर्थः ।

अत्र निदर्शनार्थमाह—

दन्ती रसाद्यैस्तुल्याऽपि चित्रकस्य विरेचनी ॥ २६ ॥
मधुकस्य च मृद्वीका, घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।

स०—चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्याऽपि दन्ती रसादिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी, न चित्रकः, चित्रकत्वात् । मधुकस्य च मृद्वीका तुल्याऽपि रसादिभ्योऽतिशायिद्रव्यस्वभावयोगात् मृद्वीका विरेचनी, न मधुकम् । घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्यमपि घृतं दीपनम्, न पुनः क्षीरम् । अन्ये प्रभावलक्षणमन्यथाऽऽह—प्रतिवस्तुं स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतलादिप्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्य स प्रभावः ।

१ ‘स्तु स्वल्पाद’ कञ् । २ ‘वा स्वादुल’ क ख ग घ ङ ज स मू । ३ ‘योऽल्प प्रक’ गञ् । ४ ‘कथ्यते’ ख घ ङ । ५ ‘लेनासौ’ क ग ज । ६ ‘परसा’सङ् । पटुसामर्थ्य—उत्कृष्टशक्तिः । ७ ‘णा एवतरे गु’ ख ग घ ङ म ङ । ८ ‘वस्वरूपं तु न ज्ञायते, तस्य कीदृश’ ट । ‘वस्य यादृशं कर्म तदाह’ ङ । ९ ‘कीर्त्यते’ इति कचित् । १० ‘सत्येकस्य’ क ग ज । ११ ‘न तु चित्रकः । मधु’ ट । १२ ‘अन्ये त्वेव प्रभावलक्षणं प्रतिपन्ना प्रति’ ट ठ । १३ ‘स्तुसंज्ञा’ ट । १४ ‘धर्मस्त्वनल्पप्रत्यय’ ट । ‘धर्मस्त्वलादि’ ङ ।

१ ‘स्तान् व्यपो’ इत्यशुद्धं पाठः । २ ‘मिपोत्थितौ’ ठ । ३ ‘बलीयान्’ क ग ज । ४ ‘द्रष्टव्यम्’ क ग ज । ५ ‘गुणा स्वा’ क ख ग घ ङ स मू ।

तच्चान्तरे चोक्तम्—“वस्तुना यं स्वसज्ञाया प्रवृत्तौ कारणे स्मृतं । त्वैतलादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति स स्मृतः ॥” इति । एव च दन्तीत्वाद्दन्त्या विरेचनकारित्व प्रभाव, चित्रकस्य चित्रकत्वादिविरेचनकारित्व प्रभाव, एव मृद्वीकात्वान्मृद्वीकाया विरेचनकारित्व प्रभाव, इत्यादि सकलपदार्थेषु बोध्यम् ।

आ० २०—प्रभावमुदाहरति—दन्तीति । रसादय उक्ता श्ररकेण (सू अ २६।७०)—“कटुक कटुक पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः । तद्वदन्ती प्रभावान्तु विरेचयति” सा नरम् ॥” इति । मधुकमृद्वीकयो क्षीरघृतयोश्च मधुररसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येऽपि मृद्वीकैव विरेचनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम् । सङ्गहे त्वन्यदप्युदाहृतम् (सू अ १७)—“कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैकफवातजित् । लघुनो वातकफकृन्तु तैरेव यद्रुणैः ॥ मिथो विरुद्धान् वातादीन् लोहिताद्या जयन्ति यत् । कुर्वन्ति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृम्भितम् ॥ शिरीषादि विष हन्ति स्वप्नाद्य तद्विवृद्धये । मणिमन्त्रौषधीना च यत्कर्म विविधात्मकम् ॥ शल्याकर्षणपुञ्जन्मरक्षायुधवशादिकम् । दर्शनाद्यैरपि विष यन्नियच्छति चागदं ॥ विरेचयति यद्रुण्यमाशु शुक्र करोति वा । ऊर्ध्वाधोभागिक यच्च द्रव्यं यच्छमनादिकम् ॥ मार्त्रादि प्राप्य तैस्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम् । तैश्च प्रभावज सर्वमतोऽचिन्त्य स उच्यते ॥ रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म द्रव्य विपाकेन च यद्विदध्यात् । सद्योऽन्यथा तत् कुस्ते प्रभावाद्देतोरतस्तस्य न गोचरोऽस्ति ॥” इति ।

सामान्यविशेषाभ्यां यत् सकल व्याप्तम्, अतो ग्रन्थकार इदमाह—

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां, पुनश्च तत् ॥२७॥ विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।

स०—इति—प्रकारे, अनेन प्रकारेण द्रव्यरसवीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातम्, न विशेषेण । यैरेव महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धा, तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम् । अतः सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनामुक्तम् ।

साम्प्रतः विशिष्ट कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह—पुनश्च तदिति । तत्—सामान्योक्त कर्म द्रव्यरसादीनां सम्बन्धि, पुनर्भिद्यते—विशिष्यते । केन? इत्याह—विचित्रेत्यादि । विचित्राश्च ते प्रत्ययाश्च विचित्रप्रत्यया, नानाकारसन्निवेशविशेषयुक्तानि म-

हाभूतानि, प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रेरितो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः । विचित्रप्रत्ययारब्धं च तद्रव्यं च, तस्य भेदो—विशेष, तेन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन, तत्—सामान्योक्त कर्म द्रव्यादीनां, भिद्यते—नानात्वेन सम्पद्यते । द्रव्याश्रितत्वादमादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते । ननु, सर्वमपि देशकालादिवशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम्, परस्परवैलक्षण्याद्द्रव्याणाम् । परस्परवैलक्षण्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कारणम् । यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसवीर्यविपाकादिभिन्नमुत्पद्यते, तथा प्रतिभासते च । तत्किञ्च? “विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते ।” इति । अत्राचक्ष्महे । सत्यमेतत्, किन्तु विशिष्टद्रव्यस्य सङ्गहार्थं विचित्रप्रत्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम् । यस्य भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्त कर्म तद्विद्यते । यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूतान्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारम्भकाण्यपराणि, तद्रव्यं विचित्रप्रत्ययारब्धम् । तदेव द्रव्याणां द्वैविध्यम् । यत् कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधौ रसादय आरब्धा, तैरेव तथाविवर्तमानाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्याण्यारब्धानि । तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते । तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात् कुर्वते । यथा,—क्षीरेक्षुशर्करादीनि । कानिचित्पुनस्तदाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्रव्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि, तैरारब्धानि तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि । एतदुक्तं भवति,—रसादीनामारम्भकाण्यन्यानि द्रव्यस्य चारम्भकाण्यन्याभूतानि महाभूतानि, नोभयत्रैकरूपाणीति । तानि च यथायथं रसाद्यनुगुणं कर्म न कुर्वन्ति, भिन्नत्वाद्देतुभावस्य । तथा हि,—रसादीनामारम्भेऽन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ इति । यथा,—मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि । एतानि हि यथारसं न वीर्यविपाककर्म कुर्वन्ति, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि बहून्पि तेषां रसोपदेशेन कर्म निर्देष्टुं शक्यते । अत एव हेतोर्षण्णा रसानां यो गुणनिर्देशः, तस्य सार्थकत्वम् । रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां द्रव्याणां समानरूपाणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन शक्यते । यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मोपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते ।

आ० २०—अध्यायार्थमुपसहरति—इति सामान्यतः इति । द्रव्यादीनां प्रभावान्तानाम् ।

सामान्योक्त कर्मापवदति—पुनश्च तदिति । तत्—सामान्योक्त कर्म, भिद्यते—विशिष्यते, अन्यथा क्रियत इत्यर्थः । केन? विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन, विचित्रा—परस्परवैलक्षणाः, प्रत्यया—कारणभूता महाभूतसङ्घाता, तैरारब्ध

१ ‘यच्च सज्ञाया प्र’ ट । २ ‘स्मृतम्’ ट ड । ३ ‘तत्तुल्याद्य धवोध्य’ ट । ‘तत्त्वलाद्यर्थबोध्य’ ड । ४ ‘एव सवत्र । सामान्य’ ड । ५ ‘ति मानवम्’ स च । ६ ‘षाब्’ क अ । ७ ‘विषादिघ्न स्व’ क ख ग घ ङ अ स मू । ८ ‘षधादीनां य’ क ग अ । ९ ‘युष्यव’ ग । ‘युधीव’ स ड । १० ‘दम्’ क ग अ । ११ ‘यद्वम’ स ड । १२ ‘त्रादीन् प्रा’ क ग अ । १३ ‘तद्वच्च’ क अ । १४ ‘तत्तत्’ क ग अ । १५ ‘स्तत्र न’ क ग अ स ड । १६ ‘द्रव्यमारब्धम्’ ट ।

१ ‘तत्किमुक्तम्?’ ट । २ ‘यत्तत्कर्म रसाद्यनुगुणं न’ ट । ३ ‘देशे रसकर्म’ ट ड । ४ ‘षण्णामपि र’ ड । ५ ‘योऽनुगुण’ ट । ६ ‘मुखेन न शक्यते’ ड । ७ ‘स्पर वि’ क ग अ ।

यद्द्रव्य तस्य भेदो-द्रव्यान्तरविशिष्टत्वम्, तेन । पार्थिवद्यवा
न्तरसामान्यभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् पुनस्तदित्युक्तम् । एतदुक्तं
भवति, - कचिद्द्रव्ये यादृगेव भूतसङ्घातो द्रव्यस्यारम्भकः,
तादृगेव रसादीनाम् । तत्समानप्रत्ययारब्धम्, तत्सामान्य
गुणान्नातिक्रामति । कचिदन्याद्भूतसङ्घातो द्रव्यस्यार-
म्भकोऽन्यादृग्प्रसस्यान्यादृक् गुणस्येत्यादि, तद्विचित्रप्रत्यया-
रब्धम्, तत्सामान्यगुणानतिक्रामति । तदर्थं द्रवद्रव्यान्त्र-
स्वरूपविज्ञानीयार्थाधारम्भ ।

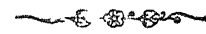
एतदुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह—

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिह्वातकृद्यवः ॥ २८ ॥
उष्णामत्स्याः पयः शीतं कटुः सिहो न शूकरः २८^१
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने द्रव्यादि-
विज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स०-स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च गोधूमो मधुररसोप-
दिष्ट वातजित्त्व यत् कर्म तत् करोति, समानप्रत्ययारब्धत्वात् ।
यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तश्च मधुररसोपदिष्ट यद्वातजित्त्व
कर्म तन्न करोति, अपि तु वातकृत्वमेव करोति, विचित्र-
प्रत्ययारब्धत्वात् । मत्स्य स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न
मधुररसोपदिष्ट शीतवीर्यं, किं तर्हि^१ उष्णवीर्यं, विचित्र-
प्रत्ययारब्धत्वात् । क्षीरं च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुर-
रसोपदिष्ट शीतवीर्यम्, समानप्रत्ययारब्धत्वात् । स्वादुरसयुक्तो
गुरुगुणयुक्तश्च सिंहो न यथारस मधुरविपाकः, किं तर्हि^२
कटुको विपाके, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् । शूकरो मधुररस-
युक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारस मधुरविपाक एव, समानप्रत्यया-
रब्धत्वात् । एव यानि समानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां
रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवन्ति । तथा च मुनि (च सू
अ २६।४८)—“शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाक्यो ।
तयोरम्लं यदुष्णं च र्थञ्चोक्तं कटुकं तयो ॥ तेषां रसोपदेशेन
निर्दिष्टो गुणसङ्ग्रहः । वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते ॥
यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ । एवमादीनि
चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥” इति । बाहुल्येन च रसादि-
समानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणीति चेत्तसि कृत्वाऽऽचार्योऽवो-
चत् । यथा (श्लो ४)—“गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ
रसाश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः ॥” इति ।
अत एव च बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि,
अतो रसोपदेशव्याप्त्या तानि निर्देष्टुं शक्यन्ते, नान्यथा ।

विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कृतिप्रधान्येव द्रव्याणि, तानि
तिद्रव्यमेवोपदिश्यन्ते । मुनिनाऽऽययमथा युतयवोक्तः । यथा
(च सू अ २६।५१)—“मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात्कषाय
तिक्तमेव च । यथा महत्पत्रमूलं यथा चानूपमाभिषम् ॥ लवणं
सेन्वयं नोष्णमम्लमासलं यथा । अर्कागुरुगुह्वरीनां तित्कानां
चोष्णमुच्यते ॥ किञ्चिदम्लं रसं ग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।
यथा कपित्थं सङ्ग्राहि भेदि चामलकं यथा ॥ पिप्पलीनागरं
वृष्यं कटुं चातृष्यमुच्यते । कषायं स्तम्भनं शीतं सोऽभयं याया
मतोऽन्यथा ॥ तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।” इति ।
ये च रससयोगा वक्ष्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधु-
राम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैर्मिथं कल्पनीयाः, न तु विचित्र-
प्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैः । यस्मात्तेषां न
यथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यन्ते, विचित्र-
प्रत्ययारब्धत्वात् । [अतो रसोपदेशव्याप्त्या तैर्द्रव्येस्ते रस-
सयोगा कल्पयितुं न युज्यन्ते ।] अयं रससयोगभेद एव-
गुणोऽयमेवगुणः, एवगुणत्वाच्चाभिमन्विषये योज्य एतस्मिन्विषये
चायमिति निर्देष्टुं न शक्यते, अनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात् । न हि
विचित्रप्रत्ययारब्धैर्यै रससयोगा क्रियन्ते, तेषां स्वरूपं कर्तुं
मप्यवधारयितुं शक्यते । अपि च, समानप्रत्ययारब्धैर्यै
सयोगा कल्प्यन्ते, तेषां सयोगिना वीर्यतो यो विरोधः
शीतोष्णलक्षणः, स न दोषायः । ये तु विचित्रप्रत्ययारब्धैः
सयोगा कल्प्यन्ते, तेषां सयोगिना यः शीतोष्णलक्षणो विरोधः,
स दोषायेति वेद्यम् । अन्यथा रसालापानकादीनामनेकद्रव्य-
कृतानामनभ्यवहार एव प्राप्नुयात् । तथा, त्रयस्त्रिंशद्द्वर्गा ये
वक्ष्यमाणास्तेषु यदयोगिकं तज्ज्ञात्वा यौगिकं तन्नुक्तमपि युज्या-
दिति यद्वक्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यम्, न
विचित्रप्रत्ययारब्धम् । तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्चयस्य
कर्तुंमशक्यत्वात् । तस्मादित्यादि । यत एव विचित्रप्रत्ययारब्ध-
विचित्ररूपम्, तस्माद्रसोपदेशेन न तत्सर्वं द्रव्यमादिशेत्, अपि
तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव द्रव्यं रसोपदेशेन निर्दिशेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने द्रव्यादिविज्ञा-
नीयाध्यायो नवमः समाप्तः ॥ ९ ॥

आ० २०-द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति । यवगो-
मयोर्मत्स्यपयसो सिंहशूकरयोश्च स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्य-
त्वेऽपि यवमत्स्यसिंहानां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् वातल-
प्रभावत्वोष्णवीर्यत्वकटुविपाकित्वात् स्वादुत्वगुरुत्वविपरी-

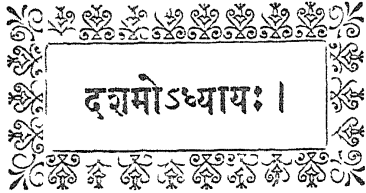
१ 'न्तराद्विशि' क ग ज । २ 'भेदानां' क ग ज । ३ 'रब्ध-
त्वात्सामा' इति ग पुस्तकेऽन्यश्च पाठः । ४ 'ग्रसादिष्वन्या'
ख घ झ । ५ 'रब्धत्वात्सामा' ग ज । ६ 'यारम्भ' ख घ झ ।
७ 'दिष्टशीत' ट ठ । ८ 'यद्द्रव्यं क' स च । ९ 'निर्देश्यो'
स.च. । १० 'पदेशतः' ड । ११ 'तन्निर्देश्य' ट ।

१ 'याऽञ्जानूप' स च । २ 'चौष्ण्यमु' ठ । ३ 'दम्ल
हि सङ्ग्राहि' स च । ४ 'यास्वन्यथा मत' ट । ५ [ ] इति
पाठः ठ ट पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ 'मेवगुणत्वा' ट ड ।
७ 'त्वाद्वाऽमु' ठ । ८ 'यमवया' ठ.ड. । ९ 'कल्प्यास्तेषां' ट. ।
१० 'पाकत्वा' क ग ज. ।

तानि । नोऽप्यप्यश्रूराणां तु समानप्रत्ययारब्धत्वात्
वातघ्नप्रभावत्वशीतवीर्यं वपुर्विगतित्राणि स्वादुत्वगुरुत्व-
योरविपरीतानि । वातजिस्ववातकृत्वाभ्यां तत्कारणभूतौ
प्रभावो लक्ष्येते ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

द्रव्यादीनां प्रकरणं सामर्थ्येन निरूपितम् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

पूर्वस्मिन्नध्याये (श्लो १२)—“रमान् भेदरत्नोपदेक्ष्यते”
इत्युक्तम्, अतस्तान् रसभेदान् वक्तुं रसभेदीयाध्यायं ब्रूते—
अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—रसानां भेदो रसभेदः, तस्मै हितो रसभेदीयः,
तमध्यायं व्याख्यास्यामः—कथयिष्यामः । “रसमर्थो रसः”
इति मुनिः (च सू अ १।६३) । तथा, अब्योनिः, अपामेव
रसवत्त्वात् । तथा च मुनिः (च सू अ २।५।१३)—“आपो
हि रसवत्” इति । अपा चात्र्यक्तरसत्वात् प्रतिव्यक्त्यन्या-
दृशेऽन्यादृशो रसानां महाभूतवैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते ।
तथा च, मधुररसाविष्टिना क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्य-
क्त्यन्यदृशोऽन्यादृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते, न त्वेकरूपः ।
एवमम्लानामारनालकोलांम्लीकादीनामपि प्रतिव्यमनेकरूप
आस्वादविशेष उपलभ्यते, न त्वेक एव ।

आ० र०—रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—
अथेति । यतः पूर्वध्याये (श्लो १२)—“रसो भेदरत्नोपदेक्ष्यते”
इत्युक्तम् । अत एवायं रसभेदीयः ।

पूर्वं च प्रत्यपादि ‘षडेव रसाः’ इति । तानेव लक्षयति—
क्षमाम्भोग्रिक्षमाम्भुतेजःखवायव्यनिलगोनिलैः ।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः ॥ १ ॥

स०—पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्रव्याल्पणै—अधिकैः, क्रमात्-
परिपाठ्या, यथासङ्ख्यामित्यर्थः, मधुरादीनां षण्णां रसानां-
सुद्भवो—अभिनिवृत्तिर्भवति । द्वयमुल्बणं येषु भूतषु तानि
द्वयोल्बणानि, तैर्द्रव्याल्पणैः । द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च द्रव्यव-
द्रसस्यापि पाञ्चभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति । कतमत् पुनर्भूत-
द्रव्यं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारम्भकं स्यादिति यथासङ्ख्येन

दर्शयन्नाह—क्षमाम्भ इत्यादि । भूमेजलाभ्यामभिराम्या मधुरः,
क्षमाभिराम्यमम्लः, अम्लमभिराम्यलवणः, खवायुभ्यां तिक्तकः,
अग्निवायुभ्यां कटुकः, क्षमानिलाभ्यां कषायः । ननु, यथा
भूमितोयाधिक्यान्मधुरः, एवमम्बुवायुविक्रयादन्यो भूम्याका-
शाधिक्रयादन्य इत्येवमादिविकल्पैरसङ्ख्येयसंप्रसङ्गः प्राप्नोति ।
अत्रोच्यते । स्वभावाददोषः । एषा भूम्याकाशादीनामीदृश-
स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि भूम्यादीनि
रमान्तरात्पादनसमर्थानि भवन्ति, न सर्वेणेति ।

आ० र०—तत्र रसानामुत्पत्तिमाह—क्षमाम्भोऽग्नीति ।
पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथि-
वीभ्यामम्लस्य, उदकतेजोभ्यां लवणस्य, वायवाकाशाभ्यां
तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटुकस्य, वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य ।

ननु, स्वल्पेण विनाऽनुक्तो रसविशेषः कथं ज्ञायताम् ? इति
तद्वक्षणाथमाह—

तेषां विद्याद्रसं स्वादुं यो वैक्रममुलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥ २ ॥

प्रियः पिपीलिकादीनाम्

स०—तेषां—रसानां मध्ये, यः आस्वाद्यमानो वैक्रममुलि-
म्पति—मुखोपदेहं जनयति, तथा देहस्य ह्लादन—आश्वासकः,
तथाऽक्षाणां—इन्द्रियाणां, प्रसादन—प्रसन्नत्वकृत्, तथा पिपी-
लिकादीनां प्रियः, तं मधुरं जानीयात् । पिपीलिकादीनां प्रियः
एतन्नैतद्दर्शयति,—प्रमेहादिषु मूत्रैस्त्वगादौ पिपीलिकोपसर्पणात्
माधुर्यानुमानं कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते । आस्वाद्यमानं
हैत्युत्तरत्रापि योज्यम् ।

आ० र०—अथ रसलक्षणम् । तत्र मधुरं लक्षयति—
तेषामिति । उपलिम्पति—पिच्छिलादिगुणसाहचर्यात् । देहस्य
ह्लादन—प्रियतमत्वात्सर्वशरीरार्पणायनः । अक्षप्रसादन—
इन्द्रियवैमल्यकरः । आदिशब्दान्मक्षिकादयः ।

अम्लः क्षालयते मुखम् ।

हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ॥ ३ ॥

स०—अम्लो रस आसाद्यमानो मुखं क्षालयते—स्नाययति ।
तथा, रोमदन्तानां हर्षण—“हृषु अलीके” अलीककारी, उद्वे-
जक इत्यर्थः । तथा, अक्षिभ्रुवनिकोचनः, अक्षिणी च भ्रुवौ
चाक्षिभ्रुवम्, अचतुरादिसूत्रे निपातितम् ।

आ० र०—अम्लं लक्षयति—अम्लं इति । क्षालयते—
प्रक्षालयते । रोमहर्षण—रोमाञ्चकृत् । दन्तहर्षणो—दन्तकार्या-
क्षमत्वकृत् । अक्षिभ्रुवनिकोचन—अक्ष्णोर्भ्रुवोश्च सङ्कोचकः ।
लवणं स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।

स०—लवणो रसो मुखं स्यन्दयति । तथा, कपोलयोर्गले

१ ‘पाकत्वा’ क ग ज । २ ‘तस्मै द्रस’ ट । ३ अयं रसभे-
दीयश्चरके सू० २६ अध्याये वि० ८ अध्याये च, सुश्रुते सू० ४२
अध्याये उ० ६३ अध्याये च, जथाज्ञसङ्ग्रहे सू० १७।१८ अध्या-
ययोश्चास्ति वर्णनः । ४ ‘शो रमाना’ ट । ५ ‘शो मधुर’ ट ठ ।

१ ‘वक्रमुपलिम्पति’ अ आ हेमाद्रि ट । २ ‘मूत्रगन्धोदयेऽपि’
ठ । ‘मूत्रत्वगादयो यदा पिपीलिकादिवासास्तदा माधुर्यानुमानेन
मधुमेहत्वं ज्ञेयम्’ उ । ३ ‘इति सवत्र यो’ ड । ४ ‘लपुणादिसा’
ख घ झ । ५ ‘रीराय’ ख घ झ । ६ ‘व्दात्पदपादय’ ख घ झ ।
७ ‘स्नाययते’ अ ।

करोति कफपितासं मूढवातानुलोमनः ।
सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्चैथित्य तिमिरं भ्रमम् ११
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ।

स०-अम्लो रसोऽग्निदीप्तिवृत्तादियुत । तथा, कफपितासं करोति । मूढ-अननुलोमग, वातमनुलोमयतीति-मूढ-वातानुलोमन । स-अम्लो रसो, अतिसेवितो देहशैथिल्य तिमिरादीश्च कुर्यात् ।

आ० १०-अम्लस्य कर्माण्याह-अम्ल इति । हृद्यो-हृदयप्रिय । रोचनो-जिह्वाया ।

अत्युपयुक्तस्याम्लस्य कर्माण्याह-सोऽत्यभ्यस्त इति । पाण्डुत्व-पाण्डुरोग ।

लवणः स्तम्भसङ्घातवन्धविध्मापनोऽग्निकृत् ॥ १२ ॥
स्नेहन. स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत् ।
सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलति पलित वलिम् ॥ १३ ॥
तृट्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्वलम् ।

स०-लवणो रसः स्तम्भादिप्रिध्मापनो बहिःकृत्वादियुतश्च । सोऽत्यभ्यस्तो वातरक्षादीन् जनयेत् । वल-प्राण क्षपयेत् ।

आ० १०-लवणस्य कर्माण्याह-लवण इति । स्तम्भादीनां विध्मापनो-नाशन । स्तम्भो-निष्क्रियत्वम् । सङ्घात-काठिन्यम् । बन्ध-स्रोतरोध । छेदो-विलम्बिमासादे । भेद-पक्वशोफादे ।

अत्युपयुक्तस्य लवणस्य कर्माण्याह-सोऽतियुक्त इति । अस्रपवन-वातशोणितम् । खलतिपलिते-कपालरोगौ । वलि-शैथिल्यकृतत्वक्सङ्कोच । विषजनन-विषातिवृद्धिजननम् ।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिः कृमिर्तृड्विषम् ॥ १४ ॥
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेशदाहपित्तकफान् जयेत् ।
क्लेशमेदोवसामज्जशक्नुमूत्रोपशोषणः ॥ १५ ॥
लघुर्मेध्यो हिमो रुक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः ।
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात्करोति सः ॥ १६ ॥

स०-तिक्तो रसः स्वयं मुखस्यारोचनशील अरुच्यादीन् जयेत् । अरुचि-आहारद्रव्यविषयेऽनभिलाष । स च क्लेशादीनामुपशोषण । तथा, लघ्वादियुक्त । सोऽतिसेवितो धातुक्षयादीन् करोति ।

आ० १०-तिक्तस्य कर्माण्याह-तिक्तः स्वयमिति । स्वयमरोचिष्णु-स्वयं न रोचते । अन्यस्य त्वरुचि जयेत्, कृम्यादीश्च । क्लेशादीनामुपशोषण । स्तन्यविशोधन-स्तन्यदुष्टिहर । कण्ठविशोधन-कण्ठरोधहर ।

अत्युपयुक्तस्य तिक्तस्य कर्माण्याह-धातुक्षयमिति । चलव्याधीन्-वातव्याधीन् ।

१ 'लोमनम्' ख घ झ ञ ठ । २ 'अतिप्रयु' ख घ झ । ३ 'वलयमा' ख घ झ । ४ 'वृद्धि' । ख घ झ । ५ 'धातुक्षय चलव्याधी' हेमाद्रि । ६ 'पुरुषन्या' ट ड ।

कटुर्गलामयोदृक्कुष्ठालसकशोफजित् ।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेशोपशोषणः ॥ १७ ॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽस्रस्य शोषणः ।
छिनत्ति बन्धान् स्रोतासि विवृणोति कफापहः १८
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ।
मूर्च्छामाकुञ्चन कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ॥ १९ ॥

स०-कटुर्गलामयादीन् जयति । व्रणस्यावसादनो-रोहण । स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च । अन्न शोषयति-विदहति । अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति बन्धान् । स्रोतासि विवृणोति-प्रसारयति । कफघ्नश्च । सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति ।

आ० १०-कटुस्य कर्माण्याह-कटुरिति । उदृक्स्त्रिधा । स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे-"उदृक् उक्तो वक्षोऽभिष्यन्दोऽन्यै शीतवेपथुः । शीताम्बुस्पर्शज शोफो रागकण्डूयुत परै ॥" इति । अलसक-आमविकार । व्रणावसादन-व्रणोत्सेध-हर । स्नेहादीनामुपशोषण । शोषण-नाशन, अन्नस्यादनीयत्वं नाशयतीत्यर्थः । छिनत्ति बन्धान्-सन्धीन् । स्रोतासि विवृणोति-प्रसारयति ।

अत्युपयुक्तस्य कटुस्य कर्माण्याह-कुरुते सोऽतियोगेनेति । शुक्रबलयो क्षय । आकुञ्चन-शिरादिसङ्कोच ।

कपायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेशमेदोविशोषणः ॥ २० ॥
आमसस्तम्भनो ग्राही रुक्षोऽर्ति त्वक्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृदुजः २१
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतरोधमलग्रहान् ।

स०-कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादियुतोऽतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च । सोऽत्युपयुक्तो विष्टम्भादीन् करोति ।

आ० १०-कषायस्य कर्माण्याह-कषाय इति । अस्रविशोधनो-रक्तदुष्टिहर । पीडनो-व्रणानामाचूषण । आमसस्तम्भन-आमदोषाणां पाकप्रतिबन्धकर । ग्राही-स्तम्भन । अतित्वक्प्रसादन-त्वचमतिनिर्मला करोति ।

अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्माण्याह-करोतीति । पौरुषभ्रंश-शुक्रहानिः ।

अथ मधुरादिस्कन्धानिर्दिशति-

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरुषकम् ॥ २२ ॥

१ 'हाषण' ख घ झ । २ 'ति वेगेन' आ । ३ 'रोपण' ट । ४ 'षण बन्धान् छिनत्ति' ट । 'षण पश्चाच्छि' ट । ५ 'व्रणोत्सेधहर' क । ६ 'यति' क ख ग झ ञ । ७ 'रादे स' क ग ञ । ८ अतिशब्दो रुक्षेण सम्बन्धनीय, अतिशयेन रुक्ष इत्यर्थः, सङ्ग्रहे (सू अ १८)-"बध्नाति वर्चोऽतिरुक्ष ।" इत्युक्तत्वात् "तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ।" इत्याचार्येणाप्यत्रैव (श्लो ३७) वक्ष्यमाणत्वाच्च । अत एवास्मारणदत्तस्य हेमाद्रेश्च व्याख्यानमयुक्तम् । ९ 'तोबन्धम' अ । १० 'धगलप्र' क ञ ।

अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ।

मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ॥ २३ ॥

मधूकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम् ।

क्षीरशुक्ला तुंगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे ॥ २४ ॥

क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।

सू०-हेम-काञ्चनम् । राजादन-चापप्रियम् । बलात्रय-बलाऽतिबला नागबलेति । मेदा महामेदेति-मेदाद्वयम् । चतस्रः पर्णिन्य इति शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च । मधूक-मधूकपुष्पम् । मधुक-मधुयष्टी । बिम्बी-गो-ल्हा । श्रावणीयुग-श्रावणी महाश्रावणी च । क्षीरिणी-काञ्चनक्षीरी । काश्मरी-गम्भारी । सहे-महासहा, क्षुद्रसहा च । आदिशब्देन तृणपञ्चमूलमेदोमज्जतैलमधुरदाडिमपुष्करवी-जशृङ्गाटकाश्वगन्धाश्वदद्रामृणालकशेरुकसिञ्चितिकाखर्जूरीतालम-स्तकादीनि गृह्यन्ते ।

आ० २०-अथ रसस्कन्धा । तत्र मधुरस्कन्धमाह-घृतहेमगुडेति । हेम-सुवर्णम् । अभीरु-शतावरी । वीरा-काकोली । राजादन-चार । बलात्रय-बलाऽतिबला नागबला च । मेदे-महामेदाऽरिमेदा च । चतस्रः पर्णिन्य-शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च । श्रावणीयुग-श्रावणी महा-श्रावणी च । श्रावणी-मुण्डी । क्षीरशुक्ला-क्षीरविदारी । तुंगाक्षीरी-वशरोचना । क्षीरिण्यौ-क्षीरकाकोली दुग्धिका च । काश्मरी-गम्भारी । सहे-तरणीद्वयम् । आदिशब्दात् “खर्जू-रतैलमेदोमज्जसिञ्चितिकापियालखर्जूरीतालमस्तकतामलकीम धूलिकाऽऽमगुसाच्छत्रातिच्छत्रैर्गन्धगन्धाश्वद-द्रामृणालिकापुष्करवीजशृङ्गाटकसेरुकप्रपौण्डरीककतकानि तृणपञ्चमूल च” सङ्ग्रहोक्तानि (सू अ १८) ।

इदानीमम्लस्कन्धमाह-

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम् ॥ २५ ॥

दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।

आम्रमात्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ २६ ॥

सू०-धात्रीफलं-आमलकम् । रजत-रौप्यम् । चुक्र-शुक्रम् । उपलक्षण चेदम् । सङ्ग्रहोक्तान्यन्यान्यपि कोशाम्ल-कुचकुवल्कोलबदरैरावतप्राचीनामलकमस्तुवान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि ।

आ० २०-अम्लस्कन्धमाह-अम्ल इति । अम्लिका-चिञ्चा । रजत-रूप्यम् । चुक्र-शुक्रम् । सङ्ग्रहे तु (सू

१ ‘तवक्षीरी’ आ ठ । २ ‘कपिप्रियम्’ ट । ३ ‘कपिप्रिय’ क ग । ४ ‘मेदा महामेदा च ।’ ख घ झ । ५ ‘तवक्षीरी’ क ग, ज । ६ ‘रीनारिकेलता’ क ग, ज । ७ ‘त्रार्थप्रोक्त’ ख घ झ । ‘त्राक्षगन्धा’ क ग, ज । ८ अस्याग्रे ‘वृक्षाम्लकोल-कुचकोशाम्लतकधन्वनम् । मस्तुधान्याम्लमद्यानि जम्बीर तिलकण्टकम् ॥’ इति आ, क, पुस्तकयोरधिक श्लोक ।

अ० २३

अ १८)-“कोशाम्लवृक्षाम्लकुवल्कोलकुचपालेवतदन्तशठध-वधन्वनकोलबदरैरावतप्राचीनामलकतिलकण्टकमस्तुधान्या-म्लमद्यानि ।” इति ।

लवणस्कन्धमाह-

वर सौवर्चलं कृष्ण बिडं सामुद्रमौद्गिदम् ।

रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः ॥ २७ ॥

सू०-वर-सैन्धवम्, लवणश्रेष्ठत्वात् । क्षार-खर्जिनादि ।

आ० २०-लवणस्कन्धमाह-वर सौवर्चलमिति । वर-सैन्धवम् । कृष्ण-कृष्णलवणम् । शीस-धातुभेद ।

तिक्तस्कन्धमाह-

तिक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोक्षीरचन्दनम् ।

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥ २८ ॥

नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वादरूपकम् ।

पाठापामार्गकास्यायोगुडूचीधन्वयासकम् ॥ २९ ॥

पञ्चमूलं महद्वायुं विशालाऽतिविषा वचा ।

सू०-नक्तमाल-करञ्ज । कास्य-लोहभेद । अयो-लोहम् ।

आ० २०-तिक्तस्कन्धमाह-तिक्त पटोलीति । वत्सक-कुटज । नक्तमाल-करञ्ज । द्विरजनी-हरिद्राद्वयम् । कास्यायसी-धातुविशेषौ । धन्वयासको-दुरालभा । मह-पञ्चमूल-विद्यादि । व्याघ्र्यौ-क्षुद्रा बृहती च । विशाला-इन्द्रवारुणी । सङ्ग्रहे तु (सू अ १८)-“नलदकृतमालसु षवीज्योतिष्मतीवरुणाजशृङ्गीत्रायमाणाकटुकाकिराततिक्तक-रवीरविकटुतार्ककाकमाचीवैजयन्तीवेतससप्तपर्णसुमन सो-मवल्कमदनफलानि पटोलादिश्च शाकवर्गः ।” इति ।

कटुस्कन्धमाह-

कटुको हिङ्गुर्मरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम् ॥ ३० ॥

कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुक्करम् ।

सू०-पित्त मूत्र छागादीनाम् । उपलक्षण चेदम् । अन्यानि च सङ्ग्रहोक्तानि मन शिलासर्षपकुष्ठदीनि बोध्यानि ।

आ० २०-कटुस्कन्धमाह-कटुको हिङ्गुविति । कृमिजित्-विडङ्गम् । “कुठेरशिगुसुरस” (ह सू अ ६।१०६) इत्यादिवर्गोक्ता-कुठेराद्या हरितका । मासाशिना प्रसिद्धो मृगाद्यवर्धवभेद-पित्तम् । अरुक्करो-भल्लातक । सङ्ग्रहे तु (सू अ १८)-“तेजोवतीहस्तिपिप्पलीमूलकसर्षपल-शुनपलाण्डुकरञ्जमन शिलाऽऽलदेवदारुकुष्ठैलासुरसचोरकरे-णुका ॥” इति ।

कषायस्कन्धमाह-

वर्गः कषायः पथ्याऽक्षं शिरीषः खदिरो मधु ॥ ३१ ॥

१ ‘कोशाम्लवृ’ क ग, ज । २ ‘क्षाराश्च’ अ आ क ख घ ङ । ३ ‘तुमेदौ’ क ग, ज । ४ ‘मरिच’ आ क, ख झ ज । ५ ‘क्कर’ आ । ६ ‘यव-पि’ क ग, ज । ७ ‘पथ्याऽक्ष’ आ घ झ ।

कदम्बोदुम्बर मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम् ।

वाल कपित्थ खर्जूर विसपन्नोत्पलादि च ॥ ३२ ॥

स०-आदिशब्देन प्रियङ्गुरोध्रकट्वङ्गादीनि गृह्यन्ते ।

आ० २०-कषायस्कन्धमाह-वर्गं कषाय इति । पथ्या-हरीतकी । अक्षो-विभीतक । मुक्ता-मुक्ताफलम् । प्रवाल-विद्रुमम् । बालमिति कपित्थखर्जूरयोर्विशेषणम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ १८)-“प्रियङ्गुनन्तारोध्रकट्वङ्गकटुफलधवधन्वन-धात्रीफलधातकीपुष्पपद्मापद्मकनागकेसरकुमुदतुङ्गतिन्दुकज-म्बाप्रप्लक्षवटविकङ्कतजम्बात्रास्थ्यश्चथमोचरससमङ्गासो-मवलकसैसर्पणस्यन्दनासनसल्लकीशालतालपियालैलवालुक परिपेलवजिङ्गिणीवदरीकदरारिमेदकाशकसेरुवशाश्मन्तका-शोकशिशापलाशशमीशणशङ्खनाभिमेघशृङ्गीवरुणस्फूर्जक-सर्जभूर्जाञ्जुनाजर्कणवरणकमृणालप्रभृतीनि ।” इति । मधुर-रक्तयोक्त आदिशब्दोऽम्लादिस्कन्धेऽप्यनुवर्तते, तेनानुक्ता-न्यपि स्वयमूहानि ।

इदानीमेषा गुणनिरूपण करोति-

मधुर श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते ।

मुद्गाद्रोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ॥ ३३ ॥

स०-प्रायेण मधुर द्रव्यं कफकृद्भवति, शाल्यादीन् पुराणान् वर्जयित्वा । प्रायोग्रहण तैलमकुष्ठौदौ व्यभिचारदर्शनात् । एव-मुत्तरत्रापि प्रायोग्रहणस्य प्रयोजनं वेद्यम् ।

आ० २०-अथ सामान्योक्तसकर्मपवादः । तत्र मधु-रैरसस्याह-मधुर श्लेष्मलमिति । जीर्णशाल्यादिभ्य ऋते-विना, मधुर श्लेष्मलम् । जीर्णादिति शाल्यादीनां चतुर्णां विशेषणम् । जीर्णात्-सर्वसरोषितात् । सिता-शर्करा । प्रायोग्रहणात् जीर्णशाल्यादीनां व्यभिचारोदाहरणत्वम् । तैलादीनामप्यश्लेष्मलत्वात् । एवमम्लादिवपि वाच्यम् ।

प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकाहते ।

स०-अम्ल द्रव्यं प्रायः पित्तकृत्, दाडिमामलके हित्वा ।

आ० २०-अम्लस्यापवादमाह-प्रायोऽम्लमिति ।

अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ ३४ ॥

स०-लवणं द्रव्यं प्रायश्चक्षुषोऽपथ्यम्, सैन्धवं वर्जयित्वा ।

आ० २०-लवणस्यापवादमाह-अपथ्यं लवणमिति ।

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।

ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ ३५ ॥

स०-तिक्तं द्रव्यं कटु च प्रायेणावृष्यं वातकृच्च, गुडूच्यादीन् हित्वा ।

आ० २०-तिक्तकटुकयोरपवादमाह-तिक्तं कटु चेति । अमृतापटोलीभ्यां विना तिक्तमवृष्यं वातल च । तद्वत् शुण्ठ्यादीन् विना कटुकम् । अमृता-गुडूची । कृष्णा-पिप्पली । रसोनो-लशुनः ।

१ ‘लानि च’ आ ख घ झ । २ ‘सदापर्णे’ क ज । ३ ‘नाज-करोणवारुणक’ क ग ज । ४ ‘ष्टादीनां’ ठ । ५ ‘एव प्रायोग्रहण सर्वत्र व्याख्येयम्’ उ । ६ ‘रस्याह’ ख घ झ । ७ ‘वर्षोषि’ क ज ।

कषायं प्रायशः शीत स्तम्भनं चाभयां विना ।

स०-कषाय द्रव्यं प्रायेण शीतवीर्यं स्तम्भनं च भवति, हरीतकी वर्जयित्वा ।

आ० २०-कषायस्यापवादमाह-कषायमिति । अभया-हरीतकी ।

रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३६ ॥

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः ।

तिक्तः कटुः कषायश्च रुक्षा बद्धमलास्तथा ॥ ३७ ॥

पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मूत्रमाहताः ।

पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३८ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकैः ।

स०-कट्वम्ललवणा रसा यथोत्तरमुष्णवीर्या । कटुरुष्ण, अम्ल उष्णतर, लवण उष्णतम । एवमुत्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम् । तिक्तादयश्च तद्वदेव यथोत्तरं शीतवीर्या । तेन तिक्तं शीत-वीर्यं, कषायं शीतवीर्यतरं, मधुरं शीतवीर्यतमं इति स्थितम् । तिक्तकटुकषाया रुक्षा विष्टम्भकृताश्च । तथेति यथोत्तरमि-त्यर्थः । पट्वादयः स्निग्धा नि सारितविष्मूत्रवाताश्च । तैथेत्यत्रापि वर्तते । अर्थात् लवणात्कषायो गुरुरन, कषायान्मधुरं परमं गुरु, -अतिशयेन गुरुरित्यर्थः । अम्लो लघु, तस्मात्-अम्ला-त्, कटुर्लघुतर, तस्माच्च-कटो, तिक्तो लघुतमः ।

आ० २०-अथ रसानां गुणतारतम्यम् । तत्र वीर्यता-रतम्यमाह-रसा इति । कटुको रस उष्णवीर्यं, ततोऽम्लः, ततोऽपि लवणः । तिक्तो रस शीतवीर्यः, ततः कषायः, ततोऽपि मधुरः । तद्वदेवेति वीर्येण यथोत्तरं च । तिक्तो रुक्षो बद्धमलश्च, ततः कटुः, ततोऽपि कषायः । लवणः स्निग्धः सृष्टमलश्च, ततोऽम्लः, ततोऽपि मधुरः । लवणो गुरुः, ततः कषायः, ततोऽपि मधुरः । अम्लो लघुः, ततः कटुः, ततोऽपि तिक्तकः । अत्रापि प्रायः इत्यनुवर्तते । तेना-म्लस्याप्यामलकस्य शीतवीर्यत्वमित्यादि स्वयमूहम् । अत एव ‘मधुराम्ललवणा स्निग्धा गुरवश्च, कटुतिक्तकषाया रुक्षा लघवश्च ।’ इति (सू अ ४२।६) सुश्रुतोक्तम-म्लस्य गुरुत्वं कषायस्य लघुत्वमप्युपपन्नम् ।

१ ‘चाभयामृते’ ठ । २ ‘विना ।’ उ । ३ अस्याये “ल-वणादम्लमधुरौ कार्यौ स्याता यथाक्रमम् । वायोर्निरनुब-न्धस्य पाकशान्तिप्रवृत्तये (‘प्रसक्तये’ अ) ॥ प्राक्तिको मधुरः पश्चात् कषायोऽन्ते विधीयते । तै पित्तं शममभ्येति पक्काच्छीकृतपिण्डितम् ॥ कटुः प्राक् तिक्तकः पश्चात् (‘कटुकः प्राक् ततस्तिक्तः’ आ) कषायोऽन्ते विधीयते । तैः श्लेष्मा शममभ्येति पक्का (‘कोऽ’ आ) च्छीकृतपिण्डितः ॥” इति अ आ पुस्तकयोरधिकः पाठः । ४ ‘तत्र व्याख्येयम्’ ड । ५ ‘तथा इति यथोत्तरम्’ उ । ६ ‘रसा इत्यादिश्लोकत्रयेण ।’ क ज । ७ ‘स्याम क ज ।

इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पना च विभज-
नाह—

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ॥ ३९ ॥
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते ।

स०—वक्ष्यमाणया रीत्या रसानां संयोगाः सप्तपञ्चाशद्विभ-
ज्यन्ते इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । कल्पना पुनरेषा
त्रिषष्टिधा विभज्यते । कथं कृत्वा कल्पना विभज्यते? यथास्थू-
लम्,—स्थूलानतिक्रमेण व्यकरसास्वादानुरूपतया, न पुनर्यथा-
सूक्ष्मम् । तथा हि,—रसानुरसकल्पनया तरतमयोगप्रशाच्च
रसानां कल्पना क्रियमाणाऽऽनन्त्यमुपैति । तस्माद्यथास्थूल
रसानां कल्पना त्रिषष्टिधा विभज्यते । तथा, यौगिकत्वेन—शरी-
रोपयोग्यत्वेन ।

आ० र०—रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते—
संयोगा इति । रसानां संयोगाः सप्तपञ्चाशद्वन्ति, कल्पना
तु त्रिषष्टिधा भवति, तदुभयमपि विभज्यते—विभागेन
वक्ष्यते । कथम्? यथास्थूलम्, सूक्ष्माणां संयोगानां रसा-
नुरसभेदेनानन्तत्वात् । केन हेतुना विभज्यते? यौगिक-
त्वेन । यतस्तदुभयं यौगिकम्,—स्नेहविचारणादिषूपयोगि,
अतो विभज्यते ।

इदानीं रससंयोगानां सङ्ख्यानं विभक्तुकाम आह—

एकैकहीनास्तान् पञ्चदश यान्ति रसा द्विके ॥ ४० ॥
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक एककम् ।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत् ॥ ४१ ॥
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते ।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः ॥ ४२ ॥

स०—द्विके—द्विपरिमाणे रसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे,
पञ्च रसा—मधुराम्ललवणतिक्तकटुका, तान्—रसान्, पञ्च—अ-
म्ललवणतिक्तकटुकषायाख्यान्, यान्ति—संयुज्यन्ते । किम्भू-
तान्? एकैकहीनान्,—एकैकेन हीना—विनाकृता, एकैकहीना,
तान् । येनैकेन युक्तौस्तद्वियुक्तानित्यर्थः । अत्र च पञ्चानां
रसानां पर्यायेण प्रत्येकमेकैकहीनैतावशात् कर्मत्वेन कर्तृत्वेन
च सम्बन्धो वेद्यः । अत एव “चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ” इति

१ ‘धारेण’ ठ. । २ ‘रससंयोगरसकल्प’ क अ । ‘रससङ्ख्यानान्’
ग । ३ ‘पटु’ क अ । ४ ‘एकैकहीनास्तान् पञ्च पञ्च यान्ति’
इत्यरुणदत्तसम्मत पाठः, अस्माच्चोपरिनिर्दिष्टो हेमाद्रिपठितपाठः
सुष्ठुतरः । ५ ‘हीनास्ते ष’ अ क अ । ६ अस्याग्रे “स्वादुर्द्विकेषु
पञ्चाम्लश्चतुरो लवणश्चयम् । द्वौ तिक्तः, कटुश्चैकः याति पञ्च-
दशेति तु ॥” इति ख घ ङ पुस्तकेष्वधिकः श्लोकः । ७ ‘चतुष्के
तु दश’ अ आ हेमाद्रिः । ८ ‘द्राभ्या द्राभ्या रसाभ्या संयोग—
द्विक’ इति चन्द्रः । ९ ‘द्वे परि’ ड । १० ‘आनन्तर्येणैकैकेन’
ट । ११ ‘युक्तास्त’ ड । १२ ‘हीनानां तावद्यावत् कर्म’ ट ।
‘हीनानां च शक्तिमत्त्वेनैककर्तृ’ ठ. ।

यद्वक्ष्यति तदुपपन्नम् । एव मधुरोऽम्लो लवणा-
दीन्, लवणस्तिकादीन्, तिक्तः कटुकषायौ, कटुः कषाय-
यातीति स्थितम् । द्विक इति द्वौ परिमाणमस्य संयोगस्य ।
सङ्ख्यायां सङ्ख्यादिपरिमाणानुवृत्ते परिमाणार्थं सङ्ख्यायां
अतिशदन्तायां कनिति कन् । एव त्रिकादिष्वपि वक्ष्यमाणेषु
लक्षणं योज्यम् । द्विरसद्रव्यसंयोगे पञ्चदश भेदा भवन्ति ।
यथा,—मधुरोऽम्लः याति । १ । मधुरो लवणम् । २ । मधुर-
स्तिकम् । ३ । मधुरः कटुकम् । ४ । मधुरः कषायम् । ५ ।
अम्लो लवणः याति । ६ । अम्लस्तिकम् । ७ । अम्लः कटुकम्
। ८ । अम्लः कषायम् । ९ । लवणस्तिकम् । १० । लवण-
कटुकम् । ११ । लवणः कषायम् । १२ । तिक्तः कटुकम्
। १३ । तिक्तः कषायम् । १४ । कटुः कषायमिति । १५ ।
अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव, न गम्यत्वम्, आदौ स्थितत्वात् ।
कषायस्य गम्यत्वमेव, न गन्तृत्वम्, अन्यत्वात् । एवं द्विरस-
संयोगे पञ्चदश । त्रिके—त्रिरसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे,
स्वादु—मधुरो, दश संयोगान् याति । यथा,—मधुराम्ललवणा-
। १ । मधुराम्लतिक्तका । २ । मधुराम्लकटुका । ३ । मधु-
राम्लकषाया । ४ । स एव मधुरोऽम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयु-
क्तस्तिकादिभिस्त्रिभिः क्रमेणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति । मधुर-
लवणतिक्तका । ५ । मधुरलवणकटुका । ६ । मधुरलवणक-
षाया । ७ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्तः कटुक-
षायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति । मधुरतिक्तकटुका
। ८ । मधुरतिक्तकषाया । ९ । स एव तिक्तत्यागेन तत्स्थाने
कटुकान्वितः एक संयोगः याति । मधुरकटुकषाया । १० । एव
मधुरो दश संयोगान् याति । अम्ल इत्यादि । त्रिक इति वर्त-
ते । अम्लः षट् संयोगान् याति । यथा,—अम्ललवणतिक्तका
। १ । अम्ललवणकटुका । २ । अम्ललवणकषाया । ३ ।
स एवाम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वितः कटुकषायाभ्यां
क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति । अम्लतिक्तकटुका । ४ । अ-
म्लतिक्तकषाया । ५ । एव तिक्तत्यागेनैक संयोगः याति । अ-
म्लकटुकषाया । ६ । इत्यम्ल षट् । त्रीन् पटुरिति । लवण-
स्तिकयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति ।
लवणतिक्तकटुका । १ । लवणतिक्तकषाया । २ । स एव
तिक्तत्यागेनैकं याति । लवणकटुकषाया । ३ । एव लवणस्त्रीन्
संयोगान् याति । तिक्त एकमेव संयोगं याति । तिक्तकटुक-
षाया । १ । एव त्रिकसंयोगे विंशतिः । चतुष्केष्वित्यादि ।
चतुष्करसंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति । तत्र मधुर-
साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति । यथा,—मधुराम्लल-
वणतिक्ता । १ । मधुराम्ललवणकटुका । २ । मधुराम्ललव-
णकषाया । ३ । मधुराम्लतिक्तकटुका । ४ । मधुराम्लतिक्त-
कषाया । ५ । मधुराम्लकटुकषाया । ६ । स एव मधुरोऽ-

१ ‘द्विपरि’ ट । २ ‘एव त्रिकादिसमास’ ड । ३ ‘दिषु व’
ठ । ४ ‘मू, हीनत्वयोगाभावात्’ ठ. ड. । ५ ‘तिर्भेदा’ ट. ।

मल्ल्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् सयोगान् याति । मधुर-
लवणतिक्तकटुका । ७ । मधुरलवणतिक्तकषाया । ८ । मधु-
रलवणकटुकषाया । ९ । स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्ता
न्वित एक सयोग याति । मधुरतिक्तकटुकषाया । १० । एव
चतुष्केषु मधुरो दश सयोगान् याति । चतुरोऽम्ल इत्यादि ।
चतुष्क इति वर्तते । अम्ल सलवणस्तिक्तादिभिस्त्रीन् सयोगान्
याति । यथा,—अम्ललवणतिक्तकटुका । १ । अम्ललवणतिक्त-
कषाया । २ । अम्ललवणकटुककषाया । ३ । स एव लवण-
त्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एक सयोग याति । अम्लतिक्त-
कटुककषाया । ४ । एव चतुष्केष्वम्लश्चतुर सयोगान् याति ।
पटु सकृदिति पटु—लवण, सकृत्—एक भेद, याति । यथा,—
लवणतिक्तकटुकषाया । १ । एव चतुष्केषु पञ्चदश सयोग
भेदा । पञ्चकेष्वेकमेवाम्ल इति । पञ्चकेष्वम्लो रस एकमेव
सयोग सेवते । यथा,—अम्ललवणतिक्तकटुकषाया । १ ।
मधुर पञ्च सेवते इति । मधुरो रस पञ्च सयोगान् सेवते ।
यथा,—अम्लत्यागात् मधुरलवणतिक्तकटुकषाया । १ । लव-
णत्यागात् मधुराम्लतिक्तकटुकषाया । २ । तिक्तत्यागात् मधु-
राम्ललवणकटुकषाया । ३ । कटुत्यागात् मधुराम्ललवण-
तिक्तकषाया । ४ । कषायत्यागात् मधुराम्ललवणतिक्तकटुका
। ५ । एवमेकीकृता षट्पञ्चाशत् सयोगा भवन्ति । द्रव्यमि-
त्यादि । एक षड्स द्रव्यमिति सप्तपञ्चाशत् । षडसा पृथ-
ग्भूता मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषाया इति । शर्कराकाजिक-
सौवर्चलकिराततिक्तमरीचखदिरादीना यथाक्रम मधुरादयो रसा
आस्वाद्यन्ते । एवमेते त्रिषष्टिसङ्ख्या । पद्येन च सुखस्मृत्यै
रसभेदान् शृणुष्व मे । मधुरोऽम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च
॥ १ ॥ कषायेण पृथक् सार्धमम्लस्तु लवणेन च । तिक्तेन
कटुना सार्ध कषायेण पृथक् सह ॥ २ ॥ पटुस्तिक्तेन कटुना
कषायेण पृथक् सह । तिक्तस्तु कटुना सार्ध कषायेण पृथक्
तथा ॥ ३ ॥ कटुकस्तु कषायेण द्विसयोग इति स्मृता । दश
पञ्च च भेदास्ते सङ्ख्याता, विंशतित्रिके ॥ ४ ॥ मधुराम्लौ तु
पटुना तिक्तेन कटुना तथा । कषायेण तथा सार्ध तथा स्वादु-
पटु पृथक् ॥ ५ ॥ तिक्तेन कटुकेनापि कषायेण तथा सह ।
स्वादुतिकौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह ॥ ६ ॥ स्वादूषणौ
कषायेण स्वादोरेव दश त्रिके । भेदा स्युरम्ललवणौ तिक्तेन
कटुना पृथक् ॥ ७ ॥ कषायेण तथा सार्धमम्लतिकौ पृथक्
सह । कटुकेन कषायेण तथाऽम्लकटुकौ सह ॥ ८ ॥ कषाये-
णेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके । पटुतिकौ तु कटुना
कषायेण पृथक् सह ॥ ९ ॥ पटूषणौ कषायेण भेदा इति पटो
स्त्रय । तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैव सकृत्स्मृतः ॥ १० ॥
त्रिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पञ्च च । स्वाद्वम्ललवणौ

सार्ध तिक्तेन कटुकेन च ॥ ११ ॥ पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ
सतिक्तौ । कटुकेन तु सम्पृक्तौ कषायेण पृथक् तथा ॥ १२ ॥
स्वाद्वम्लकटुना सार्ध कषायेणेति षट् स्मृता । सप्तमश्चात्र
मधुरलवणोषणतिक्तौ ॥ १३ ॥ भेदोऽष्टमो मत स्वादूकटु
तिक्तकषायकै । नवमस्त्वत्र मधुरपटूषणकषायकै ॥ १४ ॥
दशमोऽत्र भवेत्स्वादुतिकोषणकषायकै । दश भेदा भवन्त्येव
मधुरेण चतुष्कके ॥ १५ ॥ कटुतिक्ताम्ललवणैर्भेद एकश्चतु-
ष्कके । द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकै स्मृतः ॥ १६ ॥ तृती-
योऽत्र भवेदम्लपटुतिक्तकषायकै । चतुर्थोऽत्र भवेदम्लतिको-
षणकषायकै ॥ १७ ॥ एवमम्लेन भेदा स्युश्चलारोऽत्र चतु-
ष्कके । पटुनैकोऽत्र लवणतिकोषणकषायकै ॥ १८ ॥ एव
पञ्चदश ख्याताश्चतुष्करससङ्ख्या । षट् भेदान् पञ्चके प्राहुस्ता
न् वक्ष्यामि विभागश ॥ १९ ॥ एको भेदोऽम्ललवणतिकोष-
णकषायकै । द्वितीय स्वादुलवणतिकोषणकषायकै ॥ २० ॥
तृतीयस्त्वम्लमधुरतिकोषणकषायकै । चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटूष-
णकषायकै ॥ २१ ॥ पञ्चमस्त्वम्लमधुरपटुतिक्तकषायकै । षष्ठो
भेदोऽम्लमधुरलवणोषणतिक्तके ॥ २२ ॥ षट् भेदा इति
निर्दिष्टा पञ्चके प्रविभागश । भेद स्वाद्वम्ललवणतिकोषणक-
षायकै ॥ २३ ॥ एक एव षड्सेन, पृथक्त्वेन तु षट् स्मृता ।
स्वादुरम्लोऽथ लवणस्तिक्ताश्च कटुकस्तथा ॥ २४ ॥ कषाय इति
भेदा स्यु सर्वतोऽत्र त्रिषष्टिधा । क्षीर सुरा विड निर्म्वश्चव्य
पद्म रसाश्रयम् ॥ २५ ॥ द्रव्य स्वादुरसादीना षण्णा विद्धि
यथाक्रमम् । द्रव्य द्रव्यान्तरेणैव योजयेद्विरसादिषु ॥ २६ ॥
धात्रीफल शर्करया लवणेनार्द्रक तथा । एवमादीनि द्रव्याणि
योजयेद्विषयुत्तम ॥ २७ ॥ कानिचित् द्विरसादीनि द्रव्याणि
स्यु स्वभावतः । यथैष षड्स कृष्णो, यथा पञ्चरसाऽभया
॥ २८ ॥ मद्य पञ्चरस यद्वत्तिलो यद्वच्चतूरस । एरण्डतेल
त्रिरस, माक्षिक द्विरस यथा ॥ २९ ॥ वृतमेक स्वादुरस मधु
रादिविभागतः । दिङ्मात्रादुदितादेव शेषमूढ मनीषिणा ॥ ३० ॥

आ० २०—सयोगान् विभजति—एकैकहीना इति । द्विके
क्रियमाणे रसा एकैकहीना कार्या । ते च तान्—सयोगान्,
पञ्चदश यान्ति । त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दश सयोगान् याति,
अम्ल षट्, लवणस्त्रीन्, तिक्त एकम् । चतुष्के क्रियमाणे
स्वादुर्दश, अम्लश्चतुर, लवण एकम् । पञ्चके क्रियमाणे
अम्ल एक संयोग सेवते—भजति, मधुर पञ्च । षट्के क्रियमाणे
षडास्वादु द्रव्यमेक भेद सेवते । तद्यथा,—मधुराम्लौ । १।
मधुरलवणौ । २। मधुरतिकौ । ३। मधुरकटुकौ । ४। मधुरक-
षायौ । ५। अम्ललवणौ । ६। अम्लतिकौ । ७। अम्लकटुकौ । ८।
अम्लकषायौ । ९। लवणतिकौ । १०। लवणकटुकौ । ११। लवण-
कषायौ । १२। तिक्तकटुकौ । १३। तिक्तकषायौ । १४। कटु-

१ 'द्रव्यनुव' ट । २ 'व भेद याति । अ' ठ । ३ 'तिक्तश्च'
ट । ४ 'दास्तु' ठ । ५ 'स्वादु पटु पृ' ट । ६ 'कटुना
वाऽपि' ट । ७ 'वण सा' ड ।

१ 'धुरो ल' ठ । २ 'दु क' ठ । ३ 'धुर प' ठ ।
४ 'योऽपि' ट । 'यस्तु' ड । ५ 'म्ब चव्य' ट । 'म्बश्चव्या'
ठ । 'म्ब चव्या' ड ।

कषायौ १५। मधुराम्ललवणा १६। मधुराम्लतिक्ता १७।
मधुराम्लकटुका १८। मधुराम्लकषाया १९। मधुरलवण-
तिक्ता २०। मधुरलवणकटुका २१। मधुरलवणकषाया २२।
मधुरतिक्तकटुका २३। मधुरतिक्तकषाया २४। मधुरकटु-
कषाया २५। अम्ललवणतिक्ता २६। अम्ललवणकटुका २७।
अम्ललवणकषाया २८। अम्लतिक्तकटुका २९। अम्लतिक्त-
कषाया ३०। अम्लकटुकषाया ३१। लवणतिक्तकटुका ३२।
लवणतिक्तकषाया ३३। लवणकटुकषाया ३४। तिक्तकटु-
कषाया ३५। मधुराम्ललवणतिक्ता ३६। मधुराम्ललवणक-
टुका ३७। मधुराम्ललवणकषाया ३८। मधुराम्लतिक्तक-
टुका ३९। मधुराम्लतिक्तकषाया ४०। मधुराम्लकटुक-
षाया ४१। मधुरलवणतिक्तकटुका ४२। मधुरलवणतिक्त-
कषाया ४३। मधुरलवणकटुकषाया ४४। मधुरतिक्तकटु-
कषाया ४५। अम्ललवणतिक्तकटुका ४६। अम्ललवण
तिक्तकषाया ४७। अम्ललवणकटुकषाया ४८। अम्लतिक्त-
कटुकषाया ४९। लवणतिक्तकटुकषाया ५०। अम्ललवण-
तिकोषणकषाया ५१। मधुराम्ललवणतिक्तकटुका ५२।
मधुराम्ललवणतिक्तकषाया ५३। मधुराम्ललवणकटुकषाया
५४। मधुराम्लतिक्तकटुकषाया ५५। मधुरलवणतिक्तकटु-
कषाया ५६। एक द्रव्य षडास्वाद-मधुराम्ललवणतिक्तकटु-
कषाया ५७।

ननु, एतावन्तश्चेद्रसभेदा, तत्कथमुक्तम्? “षड्सा”
इति, अत आह-असयुक्ताश्चेति । मिश्रास्तु सप्तपञ्चाशत् ।

सम्प्रति “एकैकहीनान्” इत्यादिना ग्रन्थेन ये रसाना भेदा
शास्त्रकृतोक्ता, तानेव सङ्क्षेपेण प्रकटयितुमाह—

षट् पञ्चकाः, षट् च पृथग्रसाः स्यु-

श्चतुर्विकौ पञ्चदशप्रकारौ ।

भेदास्त्रिका विशतिरेकमेव

द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः ॥ ४३ ॥

स०-पञ्चकरसाना सयोगा षट्सङ्ख्या, “पञ्चकेष्वेकमे
वाम्लो मधुर पञ्च सेवते” इति । षट् च पृथग्रसा, “असयु-
क्ताश्च षड्सा” इति । चतुरित्यादि । चतुष्कभेद पञ्चदशप्र-
कार, द्विकभेदश्च पञ्चदशप्रकार । “चतुष्केषु दश स्वादुश्चतु-
रोऽम्ल पटु सकृत् ।” एव पञ्चदश प्रकारा । “एकैकहीना
स्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।” इति वचनात् [च] ।
भेदा इत्यादि । त्रिका-त्रिभेदभिन्ना भेदा विंशति । “त्रिके
स्वादुर्दशाम्ल षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम् ।” इति विंशति ।
एकमेव द्रव्य षडास्वादम् । इति-ईत्थम्, रसाना भेदास्त्रि-
षष्टि, -यथास्थूल चैषा त्रिषष्टिधा कल्पना व्याख्याता । उप
जातिवृत्तम् ।

१ ‘पेणाह’ ट । २ ‘कर्षयि’ ड । ३ ‘ष्को मे’ ट ठ ड ।
४ ‘इयम्’ ठ ड ।

आ० २०-सङ्ख्याया कल्पना विभजति-षट् पञ्चका इति ।
पञ्चका-पञ्चरसयोगभेदा षट्, पृथग्रसभेदा षट्, चतु-
ष्का पञ्चदश, द्विकाश्च पञ्चदश, त्रिका विशति, षडास्वाद
द्रव्यमेको भेद, इत्येव त्रिषष्टि कल्पनाभेदा ।

सम्प्रति यथासूक्ष्म प्रदर्शयितुमाह—

ते रसानुरसतो रसभेदा-

स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।

सम्भवन्ति गणना समतीता

दोषभेषजवशादुपयोज्याः ॥ ४४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने रसभे-
दीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स०-ते रसभेदा-त्रिषष्टिरूपा, रसतो-रसवशेन, तथाऽ
नुरसतो-अनुरसवशेन, तथा तारतम्यपरिकल्पनया-अथ मधु
रोऽय मधुरतरोऽय मधुरतम इत्येवरूपा या तथा च, गणना
समतीता-सङ्ख्यामतिक्रान्ता सम्भवन्ति । दोषेत्यादि । दो-
षा-वातादयो, भेषजानि-हरीतक्यादीनि, दोषाश्च भेषजानि
च दोषभेषजानि, तेषा वशो-अनुरोध सामर्थ्य वा, तस्मादे-
तुभूताद्रसभेदा उपयोज्या, न दोषमनपेक्ष्य भेषज वाऽनपेक्ष्य ।
एवमेवोपयोज्या इत्यर्थ । तथा च मुनि (च सू अ २६।
२३)-“क्वचिदेको रस कल्प्य संयुक्ताश्च रसा क्वचित् ।
दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥” इति । दोष
भेषजवशादित्युपलक्षणार्थम् । देशादिवशादपि दोषादीन् वीक्ष्य
रसभेदा उपयोज्या । यथा,-पवने जेतव्ये मधुराम्लौ मधुरा
म्ललवणा वेति । स्वागता रनभगेर्गुरुकान्ता इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने रसभेदीया-

ध्यायो दशम समाप्त ॥ १० ॥

आ० २०-उक्तभेदानामवान्तरभेदैरानन्त्य दर्शयति-ते
रसानुरसत इति । ते-रसभेदा, रसानुरसकल्पनया तार-
तम्यकल्पनया च गणना समतीता. सम्भवन्ति । यथा,-
मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुरस्य रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचि-
दम्लस्य रसत्वे, मधुरस्यानुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि । तथा,
मधुरस्य मधुरतरत्व मधुरतमत्व चेत्यादि तारतम्यम् ।

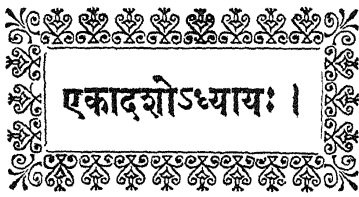
सर्वेषा रसभेदाना यौगिकत्व दर्शयति-दोषभेषजवशा-
दिति । दोषवशाद्भेषजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उपयोज्या -
औपयोगिका भवन्ति । दोषवशाद्यथा,-केवलवायावाम्ल,
पित्तयुक्ते अम्लतिक्तौ, श्लेष्मयुक्ते अम्लकटुकावित्यादि ।

१ ‘गजभेदा’ घ झ । २ ‘मधुरोऽम्लोलवणो वा मधु’ द ।
३ ‘भेदेनान’ ख घ झ ।

भेषजवशाद्यथा, - विरेचनमौषधमेकरसत्वादहृद्य द्विरसत्रि-
सादि कार्यम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ १८) - “रस खल्वाप्य
प्रागव्यक्तश्च । स षडृतुकत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूना-
तिरिक्तविशेषेण ससृष्टो विषम विदग्ध षोढा पृथग्विप-
रिणमते मधुरादिभेदेन । अथ य शिशिरपवनधरणि-
धरविविधवनगहननदीतडागपल्वलोदपानकमलकुमुदकुव-
याकीर्णोरस्य स्थिरस्निग्धभूमिभूरिहरिततृणोऽतिदूरविस्तृत-
प्रतानप्रवालोपसञ्चलन्नपादप सस्यसरीसृपखगबहुल श्लेष्म-
पित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिल श्लीपदगलरोगापचीज्वराद्याम
योर्पेद्रुतजनपद, सोऽनूपो मधुररसयोनि । यस्तु विष-
मविपुलसिकतास्थलबहुलोऽतिदूरावगाढविरससलिल कठि-
नक्लेशसहारोगशरीरदीर्घायु प्रायो जनपदोऽनूपविपरीतश्च, स
जाङ्गल कटुकरसयोनि । उभयलक्षणमिश्रीभावात्साधारण,
अत एव चानूपसाधारणो जाङ्गलसाधारणश्चेति विकल्प ।
तयोराद्यो लवणाम्लयोर्येति, इतरश्चेतरयो ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

रसभेदप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

रसभेदीयादनन्तर दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते । यतो
“दोषभेषजवशादुपयोज्या” इत्युक्तम्, अत ईदृक्स्वरूपास्ते
दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोऽयमुच्यते—
अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-दोषा आदयो येषां ते-दोषादय, तेषां विज्ञान-प्रा-
कृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणावगम, तस्मै हितो य, तमध्याय
व्याख्यास्याम । आदिशब्देन धातवो मलाश्च सङ्गृह्यन्ते ।
तत्स्वरूपावगमेन च त एव दोषा सम्यग्ज्ञाता भवन्ति ।
धातूनां मलानां च दोषाधारभूतत्वात् ।

१ ‘गुणैरुनातिरिक्तैः ससृ’ स स । ‘गुणानां न्यूनाधिकवि-
कगञ् । २ ‘ससृष्टविषमविदग्ध’ क गञ् । ३ ‘मत्स्यसरी’
क गञ् । ४ ‘पहत’ ख घ झ । ५ ‘नि । अत एव’ ख घ झ
स झ । ‘नि । अत एवोभय (‘या’ कञ्) साधारण्यादनूप’
क गञ् । ६ ‘विकल्प’ स स । ७ इतर-जाङ्गलसाधारण,
इतरयो-तिक्तकषाययो । ८ अयं दोषादिविज्ञानीयश्चरके सू०
१२।१७।१८।२० अध्यायेषु, सुश्रुते सू० १५ अध्याये, अष्टा-
ङ्गसङ्ग्रहे सू० १९ अध्याये चास्ति वर्णित । ९ ‘प्रेणोपगम’
ठ । १० ‘रूपोपग’ ठ ।

आ० र०-हेतुस्कन्धानन्तर लक्षणस्कन्धमारभते । तत्र
दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ।
दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य । दोषदृश्यवैषम्यं च रोग-
लक्षणम् । वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनम् । अत एवादौ
साम्यज्ञानम् ।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

स०-दोषा-वातादय, धातवो-रसादय, मला-मूत्रा-
दय, ते देहस्य मूलमिव मूलम् । यथा, - वृक्षस्य स्कन्धशाखा
दियुक्तस्य मूल प्रधानम्, तदारब्धत्वात् । तथा, - देहस्य दोष
धातुमला ।

आ० र०-तत्र साम्यफलमाह-दोषधातुमला इति ।
दोषा-वातादय । धातवो-रसादय । मला-पुरीषादय ।
मूल-कारणम् । सदा-सर्वासु जन्माद्यवस्थासु । समा इति
प्रकरणाल्लभ्यते ।

त चलः ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥ १ ॥

सम्यग्गत्या च धातूनामक्षणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यविकृतः, पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥ २ ॥

क्षुत्तृडरुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः ॥ ३ ॥

स०-त च-देह, चलो-वायु, उत्साहादिभिरनुगृह्णाति-उप-
कुरुते । उत्साह-सर्वचेष्टासूयोग, उच्छ्वास-ऊर्ध्वं श्वसनश्वास-
मुक्ति, निश्वास-श्वासस्य शरीरान्तं प्रवेशनम्, चेष्टन-चेष्टा
वाक्कायमनोव्यापार, वेगानां प्रवर्तन-वातविष्णुमूत्रादीनां बहि-
निरसनम्, एतैश्च मारुतो देहमनुगृह्णाति । पित्तं पक्त्यादिभि-
रनुगृह्णाति । पक्ति-पाक । ऊष्मा-औष्ण्यम् । दर्शन-दृष्टि ।
मेधा-बुद्धिविशेष । धी-प्रज्ञा । शौर्य-पौरुषम् । तनुमार्दव-
शरीरमृदुत्वम् । श्लेष्मा स्थिरत्वादिभिरनुगृह्णाति । क्षमा-
क्षान्ति ।

आ० र०-वायो साम्यं लक्षयति-त चल इति । तं-देहम् ।
चलो-वायु । उत्साह-अध्यवसाय । उच्छ्वास-श्वास-
निर्गम । निश्वास-श्वासप्रवेश । चेष्टा-गमनादिक्रिया ।
वेगप्रवर्तन-विष्णुमूत्रादिप्रवृत्ति । धातूनां सम्यग्गति-
मार्गेणाद्रुतविलम्बितसञ्चार । अक्षणा पाटव-इन्द्रियाणां
विषयग्रहणसामर्थ्यम् । अनुगृह्णाति-उपकरोति । अवि-
कृत-सम ।

पित्तस्य साम्यं लक्षयति-पित्तमिति । पक्ति-पाक ।
ऊष्मा-औष्ण्यम् । दर्शन-चक्षुषज्ञानम् । क्षुत्-बुभुक्षा ।
तृट्-पिपासा । रुचि-प्रीति । प्रभा-क्षान्ति । मेधा-ज्ञान-
धारणम् । धी-ज्ञानम् । शौर्य-बलम् । तनुत्व-अस्थू-
लत्वम् । मार्दव-सौकुमार्यम् ।

१ ‘दिज्ञाना’ क गञ् । २ ‘उच्छ्वासन’ ट । ३ ‘नि सारणम्’
ड । ४ ‘शरीरस्थिर’ ट । ५ ‘चक्षुर्ज्ञानम्’ कञ् । ‘चक्षुषा
ज्ञानम्’ ग.छ. ।

श्लेष्मण साम्यं लक्षयति-श्लेष्मेति । स्थिरत्व-दृढाङ्ग-
त्वम् । स्निग्धत्व-स्नेहाक्तत्वमिव । सन्धिबन्ध-सुश्लिष्टस-
न्धित्वम् । क्षमा-सहिष्णुत्वम् । आदिशब्दादलौल्यादयः ।
“तमनुगृह्णात्यविकृतः” इति वाक्यद्वयेऽनुवर्तते ।

इदानीं वातूनां कर्माण्याह—

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ।

गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्स्मृतम् ॥ ४ ॥

स०-प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्-क्रमेण श्रेष्ठानि
स्मृतानि, मुनिभिरिति शेषः । सङ्ग्रहोक्तानि मध्यमान्यपराणि
कर्माण्येषां सन्त्येव । यथा,—रसस्य तुष्टिरक्तपुष्ट्यादिकं कर्म,
रक्तस्य च वर्णप्रसादो मासपोषणम्, मासस्य बलमेदपुष्टौ च,
मेदस्य स्नेहदाढ्यास्थिपुष्टयश्च, अस्थनो मज्जपोषणम्, मज्जो
बलमस्थिपूरणं शुक्रपुष्टिश्च, शुक्रस्य हर्षो बलं च, एतैर्वीतवो
देहमनुगृह्णन्तीत्यर्थः । प्रीणनं-आप्यायनम् । रसो हि सम्यग्-
भ्यवहरत स्तोतासि प्रविश्येन्द्रियप्रसादमभिनिर्वर्तयन् मनसः
प्रीतिमादधाति । जीवनं-ओजोवृद्धिकरम्, रक्तकर्म । लेप-
उपदेहो, मासस्य कर्म । तदुपलिसान्यस्थीनि चेष्टा क्षमन्ते ।
स्नेहो-नेत्रादिषु स्निग्धता, मेदस्य कर्म । धारणं-ऊर्ध्वधारणम्,
अस्थिकर्म । पूरणं-स्नेहेनास्थाम्, मज्जं कर्म । शुक्रस्य गर्भो-
त्पत्तिः, श्रेष्ठं कर्मेति योज्यम् ।

आ० २०-धातूनां साम्यं लक्षयति-प्रीणनमिति ।
प्रीणनं-तृप्तिः, अविकृतस्य रसस्य श्रेष्ठं कर्म । जीवनं-प्राण-
धारणम्, रक्तस्य । लेपो-भित्तेर्मृत्तिकयेव, मासस्य । स्नेह-
स्निग्धत्वम्, मेदस्य । धारणं-अवलम्बनम्, अस्थः । पूरणं-
अस्थिपूरणम्, मज्जं । गर्भोत्पादं शुक्रस्य । श्रेष्ठं ग्रहणं-
दन्यान्यप्युत्तरधातुपुष्ट्यादीनि सन्तीति ज्ञापयति ।

इदानीं मलानां कर्माण्याह—

अवष्टम्भः पुरीषस्य, मूत्रस्य क्लेदवाहनम् ।

स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

स०-अवष्टम्भो-देहधारणशक्तिः, श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य स्मृ-
तम् । मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म, मूत्रं क्लेदं निर्वाहयति ।
स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म, क्लेदाभावे हि शोषः स्यात्,
मध्यमत्वक्स्नेहकचरोमधारणमपि ।

आ० २०-पुरीषस्य साम्यं लक्षयति-अवष्टम्भ इति ।
अवष्टम्भो-धारणम् ।

मूत्रस्य साम्यं लक्षयति-मूत्रस्येति । क्लेदवाहनं-क्लेदस्य
बहिर्निर्गमनम् ।

स्वेदस्य साम्यं लक्षयति-स्वेदस्येति । केशविधृति-रोम्णा-

१ ‘रसोऽन्नादिपरिणामतः स्रो’ ट । २ ‘सप्रवि’ ट ।

३ ‘णादुत्तरधातुपुष्ट्यादीन्यपराण्यपि स’ ख घ झ । ४ ‘केश-
विधृति’ आ हेमाद्रिः, चन्द्र । ५ ‘हि नैव देहः स्या’ ड ।
‘हि नैव देहस्य मध्य’ ठ । ६ ‘ध्यम त्व’ ट, ड । ७ ‘तद्गहि’ क
ग छ, ज, ।

मवलम्बनम् । “श्रेष्ठं कर्म” इति वाक्यत्रयेऽनुवर्तते । तेन
अनिलानलधारणवस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यन्यान्यपि कर्माणि
ज्ञेयानि ।

वृद्धस्तु कुरुतेऽनिलः ॥ ५ ॥

कार्श्यकाष्ण्योष्णकामत्वकम्पानाहशकृद्गहान् ।

बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ६ ॥

स०-वृद्धः पुनर्वायुं कार्श्यादीन् करोति । बलादीनां भ्रशेन
सम्बन्धः । बलस्य प्राणोपघातो भ्रशः । निद्रायास्तु नाशो भ्रशः ।

आ० २०-अथ वैषम्यज्ञानम् । तत्तु पञ्चधा । वक्ष्यति-
हि (ह नि अ ११२)-“निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्यु-
पशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृत-
म् ॥” इति । तत्रादौ रूपम्, तस्यान्तरङ्गत्वात् । पूर्वरूपं
तु रूपमेवाव्यक्तम् । वक्ष्यति हि (ह नि अ ११४)-“लि-
ङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाध्याधीना तद्यथायथम् । तदेव व्यक्ता
यात रूपमित्यभिधीयते ॥” इति । वैषम्यं च द्विधा,—वृद्धि-
क्षयभेदात् । तत्रादौ वृद्धिलक्षणम् । तत्र वायोराह-वृद्धः
इति । कार्श्यं-कृशत्वम् । काष्ण्यं-कृष्णवर्णत्वम् । उष्ण-
कामत्व-उष्णाभिलाषः । कम्पो-वेपथुः । आनाह-बद्धो-
दरता । शकृद्ग्रह-पुरीषरोधः । बलादीनां भ्रशो-नाशः ।
प्रलाप-असम्बद्धप्रलापः । भ्रम-चक्रारूढस्येव । दीनता-
र्मलानत्वम् ।

पीतविष्मूत्रनेत्रत्वक्शुचृद्दाहाल्पनिद्रताः ।

पित्तम्

स०-पीतस्य विडादिभिस्त्वगन्तैः सम्बन्धः, ततः क्षुदादि-
भिर्द्वन्द्वः, ततस्तलप्रत्ययः । पित्तं वृद्धं पीतविष्मूत्रादीन् करोति ।

आ० २०-पित्तस्याह-पीतविष्मूत्रेति । विष्मूत्रनेत्रत्वक्कां
पीतत्वम् । क्षुत्तृषाविह तीव्रे ज्ञेये, समयो साम्यलक्ष-
णत्वात् । दाह-सन्तापः । अल्पनिद्रता-निद्राल्पत्वम् ।

श्लेष्माऽग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम् ॥ ७ ॥

श्वेत्यशैत्यश्लथाङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः ।

स०-श्लेष्मा वृद्धोऽग्निसादादीन् करोति । श्वेत्यं-गात्रशु-
क्लता । शैत्यं-अज्ञानां शिशिरत्वम् ।

आ० २०-श्लेष्मण आह-श्लेष्मेति । अग्निसदन-अग्नि-
मान्द्यम् । प्रसेको-लालास्रावः । आलस्य-अनुत्साहः ।
गौरव-दुर्बहाङ्गत्वम् । श्वेत्य-शुक्लत्वम् । शैत्य-शीतस्पर्श-
त्वम् । श्लथाङ्गत्व-अवयवशैथिल्यम् । श्वासकासौ-रोगौ ।
अतिनिद्रता-निद्राधिक्यम् ।

रसोऽपि श्लेष्मवत्

स०-रसश्च श्लेष्मवत्, रसोऽपि वृद्धोऽग्निसादादीन् विद-
धातीत्यर्थः ।

१ ‘वृद्धश्च’ आ । २ ‘कामित्व’ अ आ क व ठ । ३ ‘लस्येति
प्रा’ ट ठ । ४ ‘तच्च’ ख घ झ । ५ ‘आनद्धो’ ख घ झ ।
६ ‘ग्लानि’ स घ झ । ७ ‘शीतत्वम्’ ड । ८ ‘करोति’ । ट, ड, ।

आ० २०-रसस्याह-रसोऽपीति । श्लेष्मवदग्निसादादीन् करोति । अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान् सूचयति । तेन रक्तपित्तवत्, मांसमेदसौ श्लेष्मवत् ।

रक्तं विसर्पण्णीहविद्रुधीन् ॥ ८ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः ।

व्यङ्गाग्निनाशसम्मोहरक्तत्वङ्नेत्रमूत्रताः ॥ ९ ॥

स०-रक्त वृद्ध विसर्पादीन् करोति । उपकुशो नाम दैन्तरो गजाति, उत्तरतन्त्रे (अ २१।२१) वक्ष्यमाणलक्षणा ।

आ० २०-रक्तस्याह-रक्तमिति । वीसर्पादयो व्यङ्गान्ता-रोगा । तत्रोपकुशो-दन्तमासजरोग । व्यङ्ग-क्षुद्ररोगविशेषः । सम्मोहो-मूर्च्छा । त्वङ्नेत्रमूत्राणां रक्तत्वम् ।

मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरुदरवृद्धिताः ।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

स०-मांस वृद्ध गण्डादीन् रोगान् करोति । गण्डशब्देन गण्डमाला गलगण्डश्च गृहीतौ, आद्यन्तलोपात् । इतरश्च गण्डो गण्डमासाद्यात् । गण्डश्चार्बुदं च ग्रन्थिश्च गण्डार्बुदग्रन्थय । गण्डौ च ऊरु चोदर च तेषां वृद्धिता । ततो द्वन्द्वः । ता करोति । वृद्धिता-वृद्धित्वम् । कण्ठादिष्वधिकं मांसं च कुरुते । आदिशब्देन तालुजिह्वादिपरिग्रहः ।

आ० २०-मासस्याह-मासमिति । गण्डादयो रोगा । गण्डो-गलगण्डादि । गण्डयोरुर्वोरुदरे च वृद्धता-स्थौल्यम् । कण्ठादिषु-कण्ठतालुजिह्वादिषु । अधिमांस-मांसस्योपरि मांसम् ।

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम् ॥ १० ॥

अल्पेऽपि चेष्टिते श्वासं स्फिकृस्तनोदरलम्बनम् ।

स०-मेदोऽपि वृद्ध गण्डादीन् कुरुते । तथाल्पेऽपि चेष्टिते श्रमं कुरुते, श्वासं च । तथा, स्फिको स्तनयोरुदरस्य च लम्बनं कुरुते ।

आ० २०-मेदस आह-तद्वदिति । तद्वत्-मांसवत् । तथा, अल्पेऽपि चेष्टिते श्रमश्चासौ । स्फिकादीनां लम्बनम् । स्फिकौ-कटिप्रोथौ ।

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च

स०-अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिदन्तांश्च कुरुते ।

आ० २०-अस्थ आह-अस्थीति । अध्यस्थि-अधिकमस्थि । अधिदन्ता-अधिका दन्ता ।

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ॥ ११ ॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूपि च ।

स०-मज्जा वृद्धो नेत्रयोरङ्गानां च गौरवं कुर्यात् । कुरुते इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम् । पर्वसु-अङ्गुल्यादिसन्धिषु,

अरुषि-पिटिकाविशेषान्, कुर्यात् । कीदृशानि^१ स्थूलमूलानि,-स्थूलानि मूलानि येषां तानि । तथा, कृच्छ्राणि-कृच्छ्रसाध्यानि ।

आ० २०-मज्जा आह-मज्जेति । अङ्गगौरवेणैवाक्ते नेत्रगौरवे नेत्रग्रहणमतिशयार्थम् । पर्वसु-सन्धिषु । स्थूलमूलानि-मूलप्रदेशे स्थूलानि । कृच्छ्राणि-कृच्छ्रसाध्यानि । अरुषि-त्रणान् ।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि ॥ १२ ॥

स०-शुक्र वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात्, शुक्राश्मरी च । अपिशब्दाद्वल्लेहाद्यपि ।

आ० २०-शुक्रस्याह-अतीति । अतिस्त्रीकामता-पुनर्पुनः स्त्रीसङ्गच्छा । शुक्राश्मरी-रोगः ।

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ।

स०-शकृत्-पुरीष, वृद्ध कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात् । कुर्यादिति सम्भावनायां लिङ् । आध्मान-आनाह । आटोप-अन्नकूजनादि । [गौरवं-गुरुत्वम्, वेदना च कुक्षौ ।]

आ० २०-शकृत् आह-कुक्षाविति । कुक्षो-उदरे, आध्मानादीनि^२ । आध्मान-वातेनोदरपूरणम् । आटोपो-गुडगुडाशब्दः । गौरवं-दुर्बलत्वम् । वेदना-शूलम् । शकृत्-पुरीषम् ।

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ॥ १३ ॥

स०-मूत्रं वृद्धं बस्तेर्निस्तोद-अतिव्यथा कुर्यात् । तथा कृतेऽपि मूत्रेऽकृतसंज्ञता-अकृताभासत्वमिव कुर्यात् ।

आ० २०-मूत्रस्याह-मूत्रमिति । बस्तिनिस्तोदो-बस्तिदेशे व्यथा । कृतमपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते ।

स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

स०-स्वेदो वृद्धोऽतिस्वेदादीन् कुर्यात् ।

आ० २०-स्वेदस्याह-स्वेद इति । अतिस्वेद-स्वेदाधिक्यम् । दौर्गन्ध्य-दुर्गन्धता । कण्डू-कैच्छू ।

एवं च लक्षयेत् ।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ॥ १४ ॥

स०-एव-अनेन प्रकारेण, दूषिकादीनपि मलान् लक्षयेत्-अनुमिर्नुयात् । दूषिका-अक्षिमलः । आदिशब्दात् घ्राणकर्णनासामलादीनां ग्रहणम् । कथं लक्षयेत्^३ इत्याह-बाहुल्येत्यादि । मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च । आदिग्रहणात्कण्डूक्लेदादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-दूषिकादीनाह-एवं चेति । दूषिका-नेत्रमलः । आदिशब्दात् कर्णमलादयः । एवमिति यथा । स्वाधिव्यस्त्राशयगौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते । आदिशब्दात् स्वाशयव्यथादयः ।

१ 'शब्दादन्यान' क ग छ ज । २ 'ग्निसादस' अ आ ख घ ङ झ । ३ 'दन्तरुजा, वक्ष्य' ठ । ४ 'वृद्धता' ख झ । ५ 'गण्डसामान्यात्' ट । ६ 'मांसम्' इति कचित् । ७ 'वृद्धता-वृद्धत्वम्' ट । ८ 'श्रमश्वासं च करोति' क ख ग छ ज ।

१ 'कीदृशि' ठ ड । २ 'कृच्छ्रा' क ख ग छ ज । ३ 'न सम्मोरोच्छा' ग । ४ [ ] इति ट पुस्तकेऽधिकं पाठः । ५ 'नि करोति' क ख ग छ ज । ६ 'बस्तेर्निस्तोद' आ ठ । ७ 'कण्डूयनम्' ग । ८ 'मियात्' ट ठ ड । ९ 'शब्देन' ट ।

वृद्धाना वातादीना लिङ्गान्यभिवाय, क्षीणाना वातादीना लिङ्गान्याह—

लिङ्गं क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य सादोऽल्पं भाषितेहितम् । संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्धयुक्तामयसम्भवः ॥ १५ ॥

स०—अनिले क्षीणे—स्वप्रमाणापचिते, वक्ष्यमाणानि लिङ्गानि । वायोस्तु सर्वक्षये देह एव न स्यात्, कैस्य तल्लिङ्गं स्यात् । किं पुनस्तल्लिङ्गम् ? इत्याह—अङ्गस्य साद—क्रिया स्वसामर्थ्यम् । ईहित—चेष्टितम्, कायिक कर्म । भाषित चेहित च भाषितेहितम्,—अल्पवचनताऽल्पचेष्टितत्व च स्यात् । तथा, संज्ञामोह—सविदोऽभाव । तथा, श्लेष्मवृद्धौ य उक्ता—अग्नि-सादप्रसेकादय, तेषामामयाना सम्भवो भवति ।

आ० १०—अथ क्षयलक्षणम् । तत्र वायोराह—लिङ्गमिति । अङ्गस्य साद—श्रान्तत्वमिव । भाषितेहितमल्पम् । भाषित—वाचिक कर्म । ईहित—कायिकम् । संज्ञा—बुद्धि, तस्या मोहो—विवेचनाक्षमत्वम् । श्लेष्मवृद्धयुक्तामया—अग्निसदनादय । पित्ते मन्दोऽनलः शीतं प्रभाहानिः

स०—लिङ्गं क्षीणे इत्यनुवर्तते । पित्ते क्षीणे^१ लिङ्गमेतत् । अग्निर्मन्द शीत कान्तिहानिश्च स्यात् ।

आ० १०—पित्तस्याह—पित्त इति । मन्दोऽनल—अग्नि-मान्द्यम् । शीत—हिमस्पर्शेनेव दुःखम् । प्रभाहानि—कान्तिनाश ।

कफे भ्रमः ।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्भवः श्लथसन्धिता ॥ १६ ॥

स०—कफे क्षीणे भ्रमो भवति । तथा, श्लेष्माशयानां शून्यत्वं भवति । श्लेष्माशया—उर शिर सन्ध्याया । [तथा, हृद्वादय स्यु । हृद्भव—हृदि कम्प इत्यर्थः ।]

आ० १०—कफस्याह—कफ इति । भ्रम—चक्रारूढस्येव । श्लेष्माशयाना—उर प्रभृतीनाम् । शून्यत्व—रिक्तत्वम् । हृद्-द्रव—अनुकम्पयेव पीडा हृदयस्य । श्लथसन्धिता—सन्धि-शैथिल्यम् ।

रसे रौक्ष्यं भ्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता ।

स०—रसे क्षीणे रौक्ष्यादय स्यु ।

आ० १०—रसस्याह—रस इति । रौक्ष्य—क्षेहाभावः । भ्रम—श्रान्तत्वम् । शोषो—मुखादीनाम् । ग्लानि—क्लमः । शब्दासहिष्णुता—शब्दश्रवणद्वेष ।

रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः ॥ १७ ॥

स०—रक्ते क्षीणेऽम्लाद्यभिलाषादय स्यु ।

आ० १०—रक्तस्याह—रक्त इति । अम्लशीतयोरभिलाष । शिराणां शैथिल्यम् । रूक्षता—शरीरस्य ।

१ 'अनिलस्य तु सर्वनाशे देहस्यैव नाशः स्यात्' ट । २ 'कस्य तु लिङ्गं' ठ । ३ 'सविदभाव' ड । ४ 'भाषित चेहित च भाषि' क ग छ ज । ५ 'नेऽग्निर्म' ट । ६ 'हृद्भव' ठ । ७ [ ] इति ट पुस्तकेऽधिक पाठ । ८ 'ता—श्रवण' क ख ग छ ज ।

अ० २४

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिकृशुष्कतासन्धिवेदनाः ।

स०—मांसे क्षीणेऽक्षग्लानि, गण्डयो स्फिकोश्च शुष्कत्वम्, सन्धीना वेदना स्यु, स्फुटन्तीव सन्धय इत्यर्थः ।

आ० १०—मासस्याह—मास इति । अक्षग्लानि—इन्द्रियदौर्बल्यम् । गण्डयो स्फिकोश्च शुष्कता । सन्धीना व्यथा । मेदसि स्वपनं कट्याः ग्रीहो वृद्धिः कृशाङ्गता ॥ १८ ॥

स०—मेदसि क्षीणे कट्याः स्वाप ग्रीहवृद्धिः कृशाङ्गत्व च ।

आ० १०—मेदस आह—मेदसीति । कट्या स्वपन—स्पर्शाङ्गत्वम् । ग्रीहो वृद्धिः । इतरेषामङ्गानां कार्यम् । अस्थन्यस्थितोद शंदन दन्तकेशनखादिषु ।

स०—अस्थि क्षीणेऽस्था तोदो भवति । शंदन—शात, पात इत्यर्थः । केषाम् ? दन्तादीनाम् ।

आ० १०—अस्थ आह—अस्थीति । अस्थितोद—अस्थानां व्यथा । दन्तादीनां शंदन—शात । आदिशब्दाद्रोमादय । अस्थानां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ॥ १९ ॥

स०—मज्जनि क्षीणेऽस्था सौषिर्यं भ्रमादिश्च ।

आ० १०—मज्ज आह—अस्थामिति । अस्था सौषिर्यं—सरन्ध्रत्वम् । भ्रम—चक्रारूढस्येव । तिमिरदर्शन—सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरूपत्वेनावभास ।

शुके चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा । तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मदं धूमायतीव च ॥ २० ॥

स०—शुके क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत, रक्तं वा । प्रसिच्येतेति कर्मकर्तरि । वृषणयोरानशयेन तोदो—व्यथा स्यात् । मेद—शिश्र, धूमायतीव च । धूमायतीति लोहितादेराकृतिगणत्वात् किप्, अकृत्सार्वधातुकेत्यादिना दीर्घः ।

आ० १०—शुक्रस्याह—शुक्र इति । शुक्रं सम्भोगे चिरात् प्रसिच्येत, शोणितमेव वा । प्रसिच्येत—क्षेवेत् । वृषणयो-रत्यर्थं वेदना । मेदू धूमायति । लोहितादिकषयन्तात् पर-स्मैपदम् ।

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ।

कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वं पीडयन् भृशम् २१

स०—पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति । अन्त्राणि वेष्टयन्निव शब्द जनयन् यात्यूर्ध्वम् । किं कुर्वन् ? हृत्पार्श्वं भृशं पीडयन् ।

आ० १०—पुरीषस्याह—पुरीष इति । अन्त्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः । कुक्षौ भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वं पीडयन्तूर्ध्वं याति ।

१ 'सदन' आ क ख ज ठ । २ 'सदन' ट ठ ड, क ख ग ज । ३ 'सौषिर्यं' ठ ड । ४ 'नाविरूढ' घ झ । ५ 'त्वेन भास' घ झ । ६ 'भवति' ट । ७ 'सयोगे' क ग ज । ८ 'नि सरत्' छ । ९ 'व्यथा' घ झ । १० 'कुक्षि' अ क ख घ झ ञ ठ । ११ 'कुक्षि' ठ ड, घ झ ।

मूत्रेऽल्पं मूत्रयेः कृच्छ्राद्विवर्णं सास्त्रमेव वा ।

स०-मूत्रे क्षीणेऽल्पं मूत्रयेत्, कृच्छ्राद्विवर्णं सरक्तमेव वा ।

आ० २०-मूत्रस्याह-मूत्र इति । अल्पं मूत्रं कृच्छ्रा-
न्मूत्रयेत् । तच्च विवर्णं-रक्तमिश्रवर्णाभं, रक्तमिश्रमेव वा ।
एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्यावर्त्यते । अत एव विवर्णशब्देन
तल्लभ्यते ।

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ॥ २२ ॥

स०-स्वेदे क्षीणे रोमणा च्युति-शात, रोमणा च स्तब्ध-
त्वम् । त्वच-चर्मण, स्फुटन-दरणम् ।

आ० २०-स्वेदस्याह-स्वेद इति । केषाचिद्रोमणा च्युति,
केषाचित् स्तब्धता । त्वच स्फुटन-विदारणम् ।

इदानीं प्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिङ्गमाह—

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ।

स्वमलायनसशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ॥ २३ ॥

स०-मलानामतिसूक्ष्माणां-सुखल्पानां दूषिकादीनाम्,
दु खेन बोद्धुं शक्यं-दुर्लक्ष्यम्, क्षयं लक्षयेत्-जानीयात् । के ?
मलानां स्थानानि-मलायनानि, स्थानि च तानि मलायनानि
च-स्वमलायनानि, तेषां सशोषतोदशून्यत्वलाघवानि-स्वमला-
यनसशोषतोदशून्यत्वलाघवानि, ते ।

आ० २०-दूषिकादीनामाह-मलानामिति । अतिसू-
क्ष्माणां-अल्पत्वात् । अतिसूक्ष्मत्वादेव दुर्लक्ष्यम् । मला-
यन-मलमार्गो नेत्रादि, तस्य सशोषादयः ।

एव व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ विविधाय समास-
तोऽभिधातुमिदमाह—

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयौ भिषक् ।

क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च ॥ २४ ॥

वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चाति विसर्गतः ।

स०-दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ जानीयात् । कथम् ?
यथास्वं दोषादीनां गुणैर्भ्यो विपरीता ये गुणास्तेषां गुणानां क्ष-
येण वर्धनेन च देहगतैर्दोषादीनां यथाक्रमं वृद्धिं क्षयं च
विद्यात् । यथा, वायोर्गुणा रूक्षलघुशीतादयः, तेषां विपरीता-
स्निग्धगुरुष्णादयः, तेषां स्निग्धादीनां देहे यदा क्षयो दृश्यते
तदा वायोर्बृद्धिं विद्यात् । यदा तु तेषां स्निग्धादीनां देहे वृद्धि-
र्दृश्यते तदा वायो क्षयो ज्ञेयः । एव खबुद्ध्या विकल्प्य मलानां
धातूनां च वाच्यम् । वृद्धिं मलानामित्यादि । न केवलं मलानां
पूर्वोक्तेन प्रकारेण वृद्धिक्षयौ ज्ञेयौ, यावदमुनाऽपि वक्ष्यमाणेन
लक्षणेन तेषां वृद्धिक्षयो ज्ञेयौ, [इति चशब्देन द्योतयति] ।
एव खबुद्ध्या विकल्प्य, मलानां सङ्गाच्च-बहिरनि सरणलक्ष-
णाच्च वृद्धिं विद्यात् । तेषामेव मलानामतिविसर्गात्-अतिप्रव-
र्तनात् क्षयं विद्यात् ।

आ० २०-निदानमाह-दोषादीनामिति । यथास्वं विप-
रीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन दोषादीनां वृद्धिं, वर्ध-
नेन क्षयं जानीयात् । तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वा-
ल्पत्वाभ्यां क्रमाद्भवतः । तत्र क्षयेणोत्पन्न विकार वायो-
र्बृद्धिरिति व्यवस्येत्, वर्धनेनोत्पन्न क्षय इति । एव पित्ता-
दिष्वपि । तथा, मलानामप्यतिसङ्गान्निदानादोषादीनां वृद्धिं
विद्यात्, अतिविसर्गात् क्षयम् । तत्रातिसङ्गो-यथाकाल-
मशोधनाद्वेगविधारणाद्विष्टम्भकाहारविहारशीलनाच्च । अति-
विसर्गो-अतिशोधनाद्वेगोदीरणात्सनाहारविहारसंवेचनाच्च ।
मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः ॥ २५ ॥

स०-द्वावपि मलानां वृद्धिक्षयो पीडाकरौ देहस्य । तत्रापि
य एषा क्षयः स वृद्धितोऽप्यतिशयेन पीडाकरः, अनौचित्यात् ।
देहिना हि प्रायेण मलक्षयोऽनुचितो-अनभ्यस्तः, वृद्धिस्तूचि-
तैवेति न तथा पीडा करोति ।

आ० २०-क्षयवृद्धौ पीडाकरत्वे तारतम्यमाह-मलो-
चितत्वादिति । दोषादीनां वृद्धिर्देहपीडनी । क्षयस्तु ततोऽपि
देहपीडनः । कुत ? मलोचितत्वात् । देहो हि मलसात्म्यः ।
सात्म्यं च बह्वपि नातिबाधते । वक्ष्यति(?)-"सात्म्यं ह्याशु बल-
धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।" इति । मलशब्देन दोषधातुम-
लानां ग्रहणम् । वक्ष्यति हि (ह सू अ १९।८६)-"विद्वल्ले-
ष्मपित्तादिर्मलोच्चयानां विक्षेपसहारकरः स यस्मात् ।" इति ।

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावः दर्शयति—

तत्रास्थनि स्थितो वायुः, पित्तं तु स्वेदरक्तयोः ।

श्लेष्मा शेषेषु, तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः ॥ २६ ॥

यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम् ।

अस्थिमारुतयोर्नैवं, प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात् ॥ २७ ॥

श्लेष्मणाऽनुगता तस्मात् सङ्ख्यस्तद्विपर्ययात् ।

वायुनाऽनुगतोऽस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान् ॥ २८ ॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमालङ्घनबृहणैः ।

स०-तत्र-तेषु वातादिषु मध्ये, अस्ति वायुः स्थितः-आ-
श्रितः । पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम् । श्लेष्मा शेषेषु-रसमा-
समेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु स्थितः । यतश्चैवमाश्रयाश्रयिभावो
दोषधातूनाम्, तेन हेतुना, आश्रयाश्रयिणा मिथः-परस्परं,
यदेकस्य-आश्रयस्य वर्धनं, तदन्यस्य-आश्रयिणोऽपि वर्धनम्,
यदाश्रयस्य क्षपणं तदाश्रयिणोऽपि क्षपणम् । ननु, एवमस्त्रो
वाताश्रयस्य यद्वर्धनं तदस्याश्रयिणो वातस्यापि वर्धनं, यदस्य
क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोतीत्यत आह-अस्थीत्यादि ।
अस्थिमारुतयोर्नैवं वर्धनक्षपणौषधम्, सम्भवतीत्यभ्याहार्यम् ।
हि-यस्मात्, प्रायो-बाहुल्येन, या वृद्धि-वर्धनं दोषधातूनाम्,

१ 'शुष्कात्पाना' ठ ड । २ 'अल्पानाम्' । सूक्ष्मं क ख ग ङ
अ । ३ 'यावदमुना स' ड । ४ 'द्विमुपलक्षयेत्' ट । ५ 'क्षयं विद्यात्' ट ।

१ 'मति' घ झ । २ 'रशीलनाच्च' घ झ । ३ 'मलाश-
यानां' घ झ । ४ 'तदाश्रयि' ट ठ । ५ 'तद्वातस्य वर्ध' ट ।
'तदप्याश्रयिणोऽपि व' ठ ।

सा नैर्पणात्-वृहणाद्भवति । प्रायोग्रहण वायुपरिहारार्थम् । सा च श्लेष्मणाऽनुगता-अनुबद्धा । यत एव या वृद्धि सा सन्तर्पणात्, तस्मादतोय एषा दोषादीना क्षय स प्रायो-भूयिष्ठम्, अपतर्पणात्-लङ्घनरूपाद्भवति । स च सङ्ख्यो वायुनाऽनुगत । एव यदस्त्रो वर्धनमाषधम्, तत् स्निग्धमधुरादि वृहणरूप वातस्य क्षपणम् । यच्च वातस्य वर्धनमौषधम्, तत् रुक्षतिक्तायपतर्पण लङ्घनरूपमस्त्र क्षपणम् । तदर्थमेतदुक्तम्-अस्माच्चेत्यादि । यत एव वृद्धे सन्तर्पणरूपत्व क्षयस्यापतर्पणरूपत्वम्, अतो वृद्धिक्षयसम्भवान् विकारान् दोषधातूना सम्बन्धिन क्रमाद्धनवृहणौ सावयेत्-उपक्रमेत् । कथम्? शीघ्रम्, चिरोत्थिता हि ते दुश्चिकित्सा स्यु । वृद्धयुत्थान् विकारान् लङ्घने, क्षयोत्थान् वृहणैरिति क्रमार्थः ।

आ० २०-दूष्याणां वृद्धिक्षयहेत्वादिविज्ञानार्थं दोष-दूष्ययोराश्रयाश्रयिभावमाह-तत्रेति । तत्र-तेषु दोषादिषु मध्ये । शेषेषु-रसमासमेदोजञ्जुक्रममूत्रपुरीषादिषु ।

आश्रयाश्रयिभावस्य फलमाह तेनेति । तेन-आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना । एषा-दोषादीनाम् । आश्रयाश्रयिणा-आधाराधेयभावेन स्थितानाम् । यदेकस्य वर्धनक्षपणौषध तदेवान्यस्य । कथम्? मिथ, -परस्परम् । यदाश्रयस्य तदाश्रयिण, यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः । वर्धन-वृद्धि-हेतु । क्षपण-क्षयहेतु । औषध-वैषम्यनिवर्तकम्, साम्य-हेतुरित्यर्थः ।

अपवादमाह-अस्थिमारुतयोरिति । अस्थिमारुतयोराश्रयाश्रयिभावेऽप्येव न ज्ञेयम् । यद्धि वायोवर्धन रुक्षादि, तदस्त्र क्षपणम् । यदस्त्रो वर्धन स्निग्धादि, तद्वायो क्षपणम् । अस्त्रो वृद्धौ लङ्घनमौषधम् । वायोवृद्धौ वृहणम् । अस्थिक्षये वृहणमौषधम्, वातक्षये लङ्घनमिति ।

अथोपशय विवक्षुश्चिकित्सामाह । चिकित्सैव हि प्रयुज्यमाना उपशय उच्यते । वक्ष्यति हि (ह नि. अ १।६)-“हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणामुपयोग सुखावहम् ॥ विद्यादुपशय व्याधे स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।” इति । चिकित्सा च द्विविधा, -वृहणलङ्घनभेदात् । तत्र वृहणलङ्घने विभजति-प्रायो वृद्धिरिति । वृद्धिजान् विकारान् लङ्घनेन साधयेत्, क्षयजान् वृहणेन । कुतोऽयं विभाग? हि-यस्मात्, वृद्धिस्तर्पणात्-वृहणाद्भवति । सा च श्लेष्मणाऽनुगता, -यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मा, पित्तादिवृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वेषु वृद्धिविकारेषु लङ्घनमौषधम्, हेतुविपरीतत्वात् श्लेष्मानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च । तथा, सङ्ख्यस्तद्विपर्ययात्-तपणविपर्ययालङ्घनाद्भवति । स च वायुनाऽनुगत, -यत्र यत्र क्षयस्तत्र तत्र वायु, कफादिक्षयेऽपि वायो-रनुगमोऽस्तीत्यर्थः । तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु वृहणमौषधम्, हेतुविपरीतत्वाद्वातानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च ।

ननु, एव वातवृद्धयुत्थान् विकारान् लङ्घनैस्तत्क्षयोत्थान् वृहणरिति स्यात् । अत इदमाह-

वायोरन्यत्र, तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः ॥ २९ ॥

स०-वायु हित्वा वृद्धयुत्थान् विकारान् लङ्घने, क्षयोत्थान् वृहणै सावयेत् । तज्जान्-वायुसम्भवान् विकारान्, पुनस्तैरेव-लङ्घनवृद्धेः रूक्मयोजितैरुपक्रमेत् । यथानिर्देशक्रमाद्विपरीत कम-उत्क्रम । यथा, -वातवृद्धयुत्थान् विकारान् वृहणै, तत्क्षयोत्थाश्च लङ्घनैरिति ।

आ० २०-एतच्च सर्वं वायोरन्यत्र । वायुवृद्धौ तर्पण न हेतु, न वा लङ्घनमौषधमित्यर्थः । तर्हि तत्र किम्? इत्यत आह-तज्जानिति । तज्जान्-वायुवृद्धिक्षयजान् । वृद्धिजान् वृहणेन साधयेत्, क्षयजान् लङ्घनेन, इत्युत्क्रमयोजना । वायुवृद्धिलङ्घनात्, क्षयो वृहणादित्यत एव ज्ञेयम् । प्रायो ग्रहणाद्यभिचारोऽपि । यथा (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“कफे लङ्घनसाध्येऽपि कतेरि ज्वरगुल्मयो । तुल्येऽपि देशे कालादौ लङ्घन न सम मतम् ॥” इति ।

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता, दोषोपक्रमणीये वक्ष्यमाणत्वात् । रसचिकित्सा च “रसोऽपि श्लेष्मवत्” इत्युक्तेर्नैह पुनर्निर्दिष्टा । अतो रक्तादीनां चिकित्सामाह-

विशेषाद्रक्तवृद्धयुत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः । मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ॥ ३० ॥ स्थौल्यकाश्यापचारेण मेदोजानस्थिसङ्ख्यात् । जातान् क्षीरघृतैस्तिकसंयुतबस्तिभिस्तथा ॥ ३१ ॥ विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया, विद्वक्ष्योद्भवान् । मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषद्वयादिभिः ॥ ३२ ॥ मूत्रवृद्धिक्षयोत्थाश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया । व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमधैः स्वेदक्षयोद्भवान् ॥ ३३ ॥

स०-वृद्धिक्षयोपक्रमे एव स्थितेऽपि विशेषेण रक्तवृद्धयुत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैरुपक्रमेत् । मांसवृद्धिजान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान्-मेदोजानिति मध्यमप-

- १ ‘सन्तर्प’ ट ठ ड । २ ‘सङ्ख्य’ ट । ३ ‘वातुस’ ट । ४ ‘वृद्धिहे’ क ख घ छ झ ञ । ५ ‘हेतुत्वा’ ख । ‘हेतुत्वा दिशा’ घ । ‘हेत्वादिशा’ झ । ६ ‘एतयोरा’ क ग ठ । ७ ‘अस्थि-वृद्धौ’ घ झ । ८ ‘वायुवृद्धौ’ घ झ । ९ ‘नमौषधमिति’ छ । १० ‘वृद्धिवृहणेन भवति’ क ग छ ञ ।

- १ ‘एव’ क घ झ ञ । २ ‘देशे काले च ल’ ग छ । ३ ‘समजसम्’ क ग ञ स मू । ४ ‘सयुक्तैर्ब’ अ आ । ५ अ स्यात्ते “मज्जशुक्रोद्भवान् रोगान् भोजनैः स्वादुतिक्तैः । वृद्धशुक्रं व्यवायाद्यैर्यच्चान्यच्छुक्रशोषिकम् ॥” इति छ. पुस्तकेऽधिक पाठ । अ आ क पुस्तकेषु तु “प्रत्यनीकौषध मज्जशुक्रवृद्धिक्षये हितम् ।” इत्यधिक । ६ ‘त्थास्तु’ आ क ख घ झ ञ ।

दलोपोऽत्र द्रष्टव्य । मेदोवृद्धिजान् विकारान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्त्या स्थौल्यचिकित्सया, मेद क्षयजान् काश्यापचारेणोपाचरेत् । अस्थिभयजान् क्षीरघृतैस्तिक्तसयुतै, बस्तिभिस्तथा—तथारूपैस्तिक्तमयुतेरित्यर्थ । ननु, यानि वात कृन्ति द्रव्याणि तान्यस्थिक्षयोद्ववविकाराणा वृद्धिकरणानीति तद्व्योपयोगोऽत्र न युक्त, तिक्तस्य वातकृतत्वात् । अत्रोच्यते । यद्व्यं न्निग्व शोषण खरत्वमुत्पादयति तदस्त्रो वर्धनं युक्तम्, खरखभौवत्वादस्त्राम् । न चैवविधमेक द्रव्यमस्ति, यत् न्निग्व शोषणं च । तस्मात् क्षीरघृतैस्तिक्तसयुतैर्बस्तिभिश्च तिक्तसयुतैश्चेत्युपदिष्टम् । क्षीरघृतस्य तिक्तयुक्तस्य खरखभावत्वात् । विद्वृद्धिजान्-पुरीषवृद्धिजान्, अतीसारचिकित्सया साधयेत् । विदक्षयोद्ववान् मेषाजमध्यादिभि साधयेत् । मेष-उरग्र, अज-च्छाग, तयोर्मध्य-अन्तराधि । कुलमाष-अर्धस्त्रिन्नो माषादिहिङ्गुघृतादिसंस्कृत । माषद्वय-माषो राजमाषश्च । आदिशब्देन काकाण्डोलात्मगुप्तादीना ग्रहणम् । मूत्रवृद्ध्युत्पान् मेदचिकित्सया, मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया, स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभि, साधयेत् ।

आ० २०-अथ केषाचिद्विशेष । तत्र रक्तवृद्धिजानाह-विशेषादिति । रक्तस्रुति-शिराव्यधादि ।

मासवृद्धिजानाह-मासवृद्धिभवानिति ।

मेदोजानाह-स्थौल्येति । मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण-द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन । मेद क्षयजान् काश्यापचारेण ।

अस्थिक्षयजानाह-अस्थिसङ्घायादिति । तथेति तिक्तसयुतै । तथा च खारणादि-“पञ्चकर्माणि सर्पीषि सत्तिका बस्तयस्तथा । पय ” इति । न चैव तिक्तसयुतैरिति बस्तीनामेव विशेषणं वक्तुं युक्तम्, “बस्तय क्षीरसर्पीषि तिक्तकोपहिताश्च ये ।” इति चरकवचनात् (सू अ २८।२४) ।

विद्वृद्धिजानाह-विद्वृद्धिजानिति । अतीसारचिकित्सया-अतीसारचिकित्सितेन ।

विदक्षयजानाह-विदक्षयोद्ववानिति । मेषाजयोर्मध्य-अन्तराधि । माषद्वय-माषो राजमाषश्च । आदिशब्दान्मत्स्यमासादय ।

मूत्रवृद्धिक्षयजानाह-मूत्रेति । मूत्रवृद्धिजान् प्रमेहचिकित्सया । मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया ।

स्वेदक्षयजानाह-व्यायामेति ।

स्वस्थानस्थस्य कायाग्रेरशा धातुषु संश्रिताः । तेषां सादातिदीप्तिभ्या धातुवृद्धिक्षयोद्ववः ॥ ३४ ॥ पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम् ।

स०-स्वस्थान कायाग्रे-पक्वामाशययोर्मध्यम् । यथा च

वक्ष्यति (ह सू अ १२।१०)-“पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।” इत्यादि यावत् “पाचकं नाम तत् स्मृतम् ।” इति । तत्र पक्वामाशयमध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थ, तस्यैवविधस्य कायाग्रे-जाठरानलस्य, अशा-भागा, धातुषु-रसादिषु संश्रिता । तेषां-अग्न्यशानाम्, सादेन-मान्द्येन, धातूना वृद्धयुद्ववः । तथा तेषामशानामतिदीप्त्या-अतितैक्ष्ण्यात्, धातुक्षयोद्ववः । पूर्वो-रसाख्यो, धातुवृद्धो भूत्वा पर-रसाख्य, धातुं वृद्धं कुर्यात् । पूर्वश्च क्षीणो धातु परं धातु तद्विध-क्षीणमेव कुर्यात् ।

आ० २०-धातुजानामुपक्रमान्तरमाह-स्वस्थानस्थस्येति । स्वस्थानस्थस्य-ग्रहणीस्थस्य । कायाग्रे-अन्नपक्व । अशा-क्षुद्राणि रूपान्तराणि । धातुषु-धात्वाशयेषु, सर्वधात्वग्नय इत्यर्थः । तेषां सादेन-मान्द्येन धातुवृद्धयुद्ववः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च । धातुवृद्धो मान्द्योपक्रम, धातुक्षये तैक्ष्ण्योपक्रम कार्य इत्यर्थः । तथा, पूर्वो धातुवृद्ध परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीण क्षीणम् । परधातोवृद्धौ पूर्वस्य क्षय कार्य, क्षये वृद्धिरित्यर्थः । इत्युपशयप्रकरणम् ।

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान् ॥ ३५ ॥ अधो द्वे, सप्त शिरसि, खानि स्वेदवहानि च ।

मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः ॥ ३६ ॥

स०-दोषा दुष्टा रसै-मधुरादिभिर्मिथ्यायोगातियोगसेवितैः कुपिता, धातून् दूषयन्ति । उभये-दोषा वानवश्च, मलान् दूषयन्ति । मला मलायनानि दूषयन्तीति सम्बन्धः । तथा च मुनि (च सू अ ७।४२)-“मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मन्त्राविकैर्मलैः ।” इति । कानि मलायनानि? इत्याह-अधो द्वे इत्यादि । अवो द्वे-गुदमेद्वारख्ये, सप्त शिरसि खानि-द्वे अक्षिणी द्वौ कर्णौ द्वौ नासापुटावास्य चेति, तथा स्वेदवहानि-रोमकूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि, मलायनानि स्युः । अतो-दूषणात्कारणात्, तेषु-मलायनेषु दुष्टेषु, यथास्वं गदा-रोगाः स्युः । यो यस्य स्त्रो-यथास्वम् ।

आ० २०-वृद्धिक्षयविकारसम्प्राप्तिमाह-दोषा दुष्टा इति । रसै-मधुरादिभि, दुष्टा दोषा-वातादयो, धातून्-रसादीन्, दूषयन्ति । रसग्रहणं वीर्यादीनामुपलक्षणम् । उभये-दोषा धातवश्च, मलान्-पुरीषादीन्, दूषयन्ति । ते मला मलायनानि-स्रोतासि, दूषयन्ति । कानि पुनस्तानि? अवो द्वे-गुह्यं गुदश्च । सप्त शिरसि-कर्णौ नेत्रे नासिके मुखं च । स्वेदवहानि खानि-रोमकूपा, तेषामसङ्ख्यत्वात्सङ्ख्यानुक्तिः । अतो-दुष्टेरनन्तरम्, तेषु-दुष्टेषु दोषधातुमलमलायनेषु, गदा स्युः । कथम्? यथास्वम्, स्वस्थानानतिक्रमेण । स्थानविभाग उक्तः सङ्ग्रहे (सू अ १९)-“वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र निदाने वातरोगिके । पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्वि-

१ ‘सयुक्तै’ ट । २ ‘भावाद’ ठ ड । ३ ‘किञ्चित्स्त्रिन्नो’ ट । ४ ‘तानि च ।’ स च ।

१ ‘तत्तु’ ट ठ । २ ‘चन’ ड । ३ ‘धातूना क्ष’ ट । ४ ‘वृद्धेरुद्वव’ क ख ग छ ज ।

स्फोटकमसूरिका ॥ रक्ते विसर्पं दाह च मासे मास्पाकको-
थनम् । सदाहान् मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदात्युद्धमन तृषम् ॥ अ-
स्त्रि दाह भृश मज्जि हारिद्रनखनेत्रताम् । पूति पीतावभास
च शुक्र शुक्रसमाश्रितम् ॥ शिरागत क्रोधनता प्रलाप स्नायुग
तृषम् । कोष्ठग मदृदाहान् व्यापिनोऽन्याश्च यक्ष्मणः ।
श्लेष्मा त्वचि स्थित कुर्यात्स्तम्भ श्वेतावभासताम् । पाण्ड्वा
मय शोणितगो माससंस्थोऽर्बुदापैची ॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभ-
गात्रता चातिगौरवम् । मेदोग स्थूलता मेहमस्त्रा स्तब्धत्व-
मस्थिग ॥ मज्जग शुक्लनेत्रत्व शुक्रस्थ शुक्रसञ्चयम् । विब-
न्ध गौरव चाति शिरास्थ स्तब्धगात्रताम् ॥ स्नायुग सन्धि-
क्षयस्त्व कोष्ठगो जठरोन्नतिम् । अरोचकाविपाकौ च तास्ताश्च
कफजान् गदान् ॥ विषमूत्रयो सौश्रययोस्तत्र तत्रोपदेश्यते ।
उपतापोपघातौ च स्वाश्रयेन्द्रियैर्गैर्मलैः ॥” इति ।

दोषधातुमलानां समविषमावस्था गदिता । ओजसस्तु
निरूपयन्नाह—

ओजस्तु तेजो धातूनां शुकान्तानां परं स्मृतम् ।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ ३७ ॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम् ।
यन्नाशे नियत नाशो यस्मिन्तिष्ठति तिष्ठति ॥ ३८ ॥
निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः ।

स०—रसादीनां धातूनां शुकान्तानां यत्पर-उत्कृष्ट, तेज-
स्तदोज स्मृतम्, [न तु शुक्रस्यैव मल ।] तथा, हृदयस्थ-
मपि व्यापि । सकलशरीरव्यापिनस्तस्य षड्विन्दुकस्य विशे-
षेण हृदय स्थानम् । तथा, देहस्य स्थितिदेहस्थितस्तस्या निब-
न्धन-जीविताधिष्ठानमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः, परशब्देनेतत्
द्योतयति,—अन्यदप्योजोऽस्ति न तद्धातूनां शुकान्तानां तेजः,
श्लेष्माख्यमिति । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू अ १९)—“तेजो
यत्सर्वधातूनामोजस्तत् परमुच्यते । मृदु सोमात्मक शुद्ध रक्त-
मीषत्सपीतकम् ॥” इत्यादि । यन्नाशे—यस्योजसोऽभावे,
नियत-निश्चित, प्राणिनो नाश-अभाव । यस्मिन्तिष्ठति तिष्ठ-
ति-विद्यमाने, तिष्ठति-प्राणिति, देहीति शेषः । यतो-यस्मात्,
भावा-पदार्थाः, निष्पद्यन्ते-जायन्ते । किम्भूता १ विविधा,—
अनेकप्रकाराः । तथा, देह संश्रयो येषां ते देहसंश्रयाः ।
लक्षणमोजसो मुनिनाऽभ्यधायि (च सू अ १७।७४)—
“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सपीतकम् । ओज शरीरे
सङ्ख्यातं तर्ज्जो ना विनश्यति ॥” इत्यादि ।

१ ‘मासावको’ ग स मू । ‘मासस्य को’ क । २ ‘स्वेदतृ-
धमन भृशम्’ क ख ग छ ज स मू । ३ ‘पची’ क ग छ ज
स द । ४ ‘शून्यत्व’ घ झ । ‘शूलत्व’ स स । ५ ‘स्वाश्र’
क ख ग ज । ६ ‘यगा मला’ स स । ७ [ ] इति पाठः,
ट पुस्तक एवोपलभ्यते । ८ ‘व्यापि, तस्य’ ठ । ९ ‘द्वमीषल्लो-
हितपी’ ट । ‘द्व रक्तमी’ स च । १० ‘त्राशान्नाशमृच्छति’ ट ।
‘शे नाशमृच्छति’ ड । ‘त्राशान्ना’ स च ।

आ० र०—अथौजोविज्ञानम्, तस्यापि मलत्वात् । वक्ष्यति
हि (ह शा अ ३।६३)—“कफ पित्त मला खेषु प्रस्वेदो
नखरोम च । स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो
मला ॥” इति । यत्तूक्तं सङ्ग्रहे (शा अ ६)—“शुक्रस्य
सार ओजः । अत्यन्तशुद्धतया चास्मिन् मलत्वाभावे ।
अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम् ॥” इति । तन्नर-
शरीरचरशुक्रविषयम् । यत्तु सम्भोगादङ्गनागर्भाशयगत-
मार्तवेनकैत्र लोलीभूत जीवाधिष्ठित शुक्र, तस्य पाकाद्रसा
दिवन्मलसारौ स्तः । तत्र मल ओजः, सारो गर्भः । वक्ष्यति
हि (ह शा अ ३।६२)—“रसाद्रक्तं ततो माम मासा-
न्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थो मज्जा ततः शुक्र शुक्राद्गर्भं
प्रजायते ॥” इति । मलत्व च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु
सारत्वमेवेति । अत एवाह चरक (सू अ ३०।९, सङ्ग्रहे च
सू अ १९)—“यत्सारमादौ गर्भस्य र्यच्च गर्भरसाद्रसः ।
सर्वतमान हृदय समविशति र्यत्पुरा ॥ र्यच्छरीररसस्नेहः
प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥” इति । न चैवमोजोनेकत्वं
वाच्यम् । यदेव हि शुक्रमलरूपमोजः, तदेव गर्भहृदयम-
नुप्रविष्टमष्टविन्दुप्रमाणमार्तवानुविद्धत्वादीषद्रक्तपीत जीवा-
नुविद्ध जीवशोणितमुच्यते । उक्तं च तन्नान्तरे—“प्राणा
श्रयस्योजसोऽष्टौ बिन्दवो हृदयाश्रिताः ॥” इति । तथा
चरकोऽपि (सू अ १७।७४)—“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं
रक्तमीषत्सपीतकम् । ओज शरीरे व्याख्यातं तन्नाशान्नि-
यते नर ॥” इति । तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादाप्या-
यितमर्धाजलिपरिमाणं सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते ।
यद्वक्ष्यति (ह शा अ ३।१८)—“दशमूलशिरा हृत्स्था-
स्ता सर्वं सर्वतो वपुः । रसात्मकं वह्न्योजस्तन्निबद्धं हि
चेष्टितम् ॥” इति । स्वारणादिरप्याह—“रसाधातो पर धाम
पच्यमानाऽप्रसीदति । सौम्यस्वभाव रक्ताग्रे यत्तदोज प्रकी-
र्तितम् ॥” इति । तदेव सर्वान् धातून्नुप्रविष्ट तेषां प्रभा-
वातिशयमादधानं तत्तेज उच्यते । यदाह सुश्रुत (सू
अ १५।२३)—“रसादीनां शुकान्तानां धातूनां यत्पर

१ ‘सारमोज’ ग छ स द । २ ‘च नास्मिन् मलभाव’ क ख,
ग छ ज । ३ ‘मलाभाव’ स द । ४ अस्याग्रे “स्वाग्निभिः पच्यमा-
नेषु मल षट्सु रसादिषु । न शुक्ले पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये
मला ॥ इति तन्नान्तरे ॥” इत्यधिक पाठो घ झ पुस्तकयोः ।
५ ‘कलोली’ घ झ । ‘कत्र कललीभूत’ ग छ । ६ ‘यत्तद्गर्भं’ स,
च । ७ ‘माश्रयति’ स द । ८ ‘देहिना’ क ख ग छ ज । ९ ‘य-
शरी’ क ख घ छ झ ज । ‘य शरीरे’ ग । १० ‘रस स्ने’ क ग
घ छ झ स स । ११ ‘प्राणो यत्र प्रतिष्ठित’ स स । १२ ‘श-
ङ्कयम्’ घ झ । १३ ‘सङ्ख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति’ स च ।
१४ ‘नाशमेति च तद्विना’ क ख ग छ ज । १५ ‘लिप्रमाण’
क ख ग छ ज । १६ रक्ताग्रे-रक्तोत्पत्ते प्राक् । १७ ‘अग्रे तदोज-
परिणी’ क ख छ ज । १८ ‘सर्वधातू’ क ख ग छ, ज ।

तेज, तदोजस्तद्वलमित्युच्यते ।” इति । तदेव पुनं पाका-
च्चाामीकरमिवापेतोपाधिमलमत्यन्तं शुक्रसार उच्यते । तस्मा-
च्छुक्रमलरूपं मूलभूतमेवोज इति स्थितम् । यत्तूक्तं चर-
केण (सू अ १७।११५)—“प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो
मल उच्यते । स चैवोज स्मृत काये” इति । तदोजो-
हेतुत्वात् श्लेष्मण ओजस्त्वम्, आयुर्वृतमितिवत् । एतेनैतदु-
पपन्नम्, “धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते ।
श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजशब्दः प्रकीर्तितः ॥” इति ।
ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्कथनं प्राधान्यव्यापनार्थम् । प्राधान्ये
हेतुमाह—ओजस्त्विति । ओज पुनः पर-प्रधानं स्मृतम् ।
तद्वि शुकान्तानां धातूनां परं तेज । शुकान्तानां ग्रहणं
सर्वधातुं प्राह्यर्थम् । तथा, हृदयस्थम् । न केवलं तत्स्थं
व्याप्यपि । देहस्थितिनिबन्धनम्,—देहस्य स्थितयो-नाना-
वस्था, तासां निबन्धन-कारणम् ।

कारणत्वमेव विवृणोति—यन्नाश इति ।

ओजः क्षीयेत कोपशुद्धयानशोकश्रमादिभिः ॥३९॥
बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुःच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये ॥४०॥
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र मेषजम् ।

स०—ओजः कोपादिभिः क्षीयेत । तत्क्षये—तस्योजसः क्षये,
बिभेति दुर्बल इत्यादिलक्षणम् । जीवनीयौषधाद्यास्तत्र मेषजम् ।
जीवनीयौषधानि—जीवन्यादीनि दश जीवनसजानि (ह सू अ
१५।८) तथाऽन्यानि यानि मधुराणि क्षीरादीनि द्रव्याणि ।
क्षीरस्य जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथक्पाठोऽतिशयार्थः,
अतिशयेनात्र क्षीरमौषधमिति । रसो—मासरसः । आदि (घ)—
ग्रहणेन काराण्डोलात्मगुप्ताघृतादिपरिग्रहः ।

आ० र०—क्षयहेतूनाह—ओजः क्षीयेतेति । क्षुत्-बु-
भुक्षा । ध्यान-चिन्ता । आदिशब्दात्—अमोघासकदुरु-
क्षभोजनादयः ।

ओजः क्षयं लक्षयति—बिभेतीति । बिभेति—त्रसति ।
दुर्बलो—हीनबलो भवति । अभीक्ष्णं—पुनः पुनरकस्मात् ।
ध्यायति—चिन्तयति । व्यथितेन्द्रियः—हृदयादिस्थानेषु व्यथा-
वान् । दुःच्छायो—मलिनकान्तिः । दुर्मना—गैतोःसाह ।
रूक्षो—निस्त्रेहः । क्षाम—कृशाङ्गः ।

क्षयौषधभेदज्ञा वृद्धिहेतूनाह—जीवनीयेति । जीवनीया—
जीवन्यादयः । रसो—मासरसः । आदि (घ)शब्देन शर्करादयः ।

ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥ ४१ ॥

स०—ओजोवृद्धौ सत्या देहस्य तुष्टि-प्रहर्षः, पुष्टि-
वृद्धिः, बल-सामर्थ्यम्, एषामुदयः—सम्यग्वृद्धिर्भवति ।

आ० र०—ओजोवृद्धिः लक्षयति—ओजोवृद्धाविति । तुष्टि-
सन्तोषः । पुष्टि-स्थायित्वम् । बलोदयः—शक्त्युत्कर्षः । ओजो-
वृद्धेस्तुष्ट्यादिहेतुत्वात् वातादिवृद्धिवृद्धिकारकारित्वम् । वृद्ध-
मपि यदा त्वोजो व्यापद्यते स्वस्थानाद्विस्त्रसते वा, तदा
वातादिवृद्धिकारकारित्वम् । तथा च सुश्रुत (सू अ
१५।३०)—“त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रसनक्षयाः ।”
इति । बल-ओजः ।

इदानीं सङ्क्षेपेण वृद्धिक्षयभेषजं कथयन्नाह—

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।

तत्तत्तज्जन् सप्तमंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् ॥४२॥

स०—यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि—नाभिनन्दति, यदप्यन्नं प्रार्थयेत,
तत्तदन्नं द्वेष्टि त्यजन्-परिहरन्, इष्टमन्नं समश्नन्-भक्षयन्,
दोषाणां सम्बन्धिनौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ—यौ यस्य दोषस्या-
त्मीयौ वृद्धिक्षयौ, तौ तौ जयेत् । ननु किमविशेषणैतत् प्रार्थि-
तमश्नन् दोषक्षयं जयेत्? नेत्याह—अविरोधि तु । तुरवधारणे ।
अविरोधेव । तत्तथाविधमन्नमश्नन् दोषाणां क्षयं जयेत्, न तु
विरोध्यन्नमश्नन् ।

आ० र०—वृद्धिक्षयौ ज्ञात्वा यदनुष्ठेयं तत्सङ्क्षेपेणाह—
यदन्नमिति । यद्यदन्नं द्वेष्टि तत्तत्तज्जन् तथा यद्यत्प्रार्थयेत
तत्तत्सप्तमंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत् । किं तत्सप्तमं?
नेत्याह—अविरोधि त्विति । यत्प्रार्थयेत तच्चेदविरोधि-अपथ्यं
न भवति, तत्सप्तमंश्चीयादित्यर्थः । तच्छब्देऽपि वीप्साकर-
णात् यच्छब्देऽपि वीप्सा ज्ञेया ।

ननु, द्वेष्ट्यान्नत्यागेनेष्टान्नभक्षणेन [च] कुतो हेतोर्दोषाणां
वृद्धिक्षयौ जयेत्? इत्याह—

कुर्वते हि रुचिः दोषा विपरीतसमानयोः ।

वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यर्बुवास्तु न ॥४३॥

स०—हि—यस्मात्, दोषा—वातादयो, विपरीतसमानयो
रुचिः कुर्वन्ति । किम्भूताः सन्तः? वृद्धा क्षीणाश्च, यथाक्रमम् ।
वृद्धा—प्रमाणाधिका सन्तः, स्वगुणेभ्यो यद्विपरीतगुणमन्नं
तेषां क्षपणहेतुः, तद्विषया रुचिः—प्रीतिमुत्पादयन्ति । भूयिष्ठ-
बाहुल्येन । क्षीणा—स्वप्रमाणापचिता सन्तो, यैस्त्वसमानगुण-

१ 'तत्त्वत्वोजस्तदेव बल' स सु । २ 'पुन पुन पा' घ झ ।
३ 'इत्युच्यते' घ झ । ४ 'मलभूत' क ख ग ज । ५ 'त्वा-
दोजस्त्वम्' ख ग घ झ ज । ६ 'नैतदप्युप' ग छ । 'नैव तदु-
प' झ । ७ 'तुव्यावृत्त्यर्थम्' क ख ज । 'तुव्यास्यधम्' ग ।
८ 'कारणमित्यर्थः' क ख ग ज । ९ 'विच्छायो' ठ ।
१० 'तत्क्षयात्' ड । ११ 'पृथग्भावोऽ' ठ ड । १२ 'आदि-
शब्देन' ड । १३ 'निरुत्साह' घ झ । १४ भङ्ग्या-मिषेण ।

१ 'तु' अ आ ठ । 'च' क ज । २ 'दया' हेमाद्रिः,
स सू । ३ 'जोवृद्धौ' ट । ४ 'प्राण' ट । ५ 'दा व्याप' क
ख ग छ ज । ६ 'सप्तमंश्च' क ज । ७ 'यौ, जयेत्' ट ।
८ 'षेण यत्प्रार्थितं तदश्नन् दोषाणां क्षय' ट । ९ 'न्न सम' ट ।
१० 'ननु, यदन्नं द्रष्टव्यं रोगी तत्तज्जन्, अन्यच्चाभिलषति
तदन्नक्षयं कुतो' ट ठ । ११ 'कुर्वन्ति हि' ठ अरुण ।
१२ 'बुधा न तत्' स स । १३ 'यत्तत्समा' ठ ।

माहारजात तेषां वर्धनहेतुः, तद्विषया प्रीतिमुत्पादयन्ति । यथा,—वातो वृद्धः स्निग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति । पित्तं वृद्धं शीतमधुररूक्षतिकृषायमन्नमभिलषति । श्लेष्मा वृद्धो रूक्षोष्ण-कटुतिकृषायमन्नमभिलषति । वातः क्षीणो रूक्षकषायाद्यन्न-मभिलषति । पित्तं क्षीणमम्ललवणकटुकमन्नमभिलषति । श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति । भूयिष्ठमित्यनेन प्रायिकत्वमस्या व्यवस्थाया दर्शयति । तेन दोषगतिवै-चित्र्यादन्यथाऽपि कचिद्भवति । यथा,—रुस्यचिन्नरस्य वातोऽपि क्षीणः स्निग्धमधुराद्यन्नमभिलषति, पित्तमपि वृद्धमम्ललवणा-द्यन्नमभिलषति, श्लेष्माऽपि वृद्धो मधुराम्लाद्यन्नमभिलषतीति^१ व्यभिचारात् । अत एवाबुधा—अपण्डिता, न लक्षयन्ति—न विदन्ति, यथा—किमयं दोषः क्षीणः उत वृद्धः इति ।

आ० २०—न च यथारूप्युपचारस्यानुचितत्वमाशङ्कनी-यमित्याह—कुर्वते हीति । हि—यस्मात्, वृद्धा दोषा विपरीते रुचिः कुर्वते, क्षीणा समाने । चकारावृद्धा दोषा समाने द्वेषः कुर्वते, क्षीणास्तु विपरीते, इत्यपि ज्ञेयम् । अयमर्थः,—यदा वायोवृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां रुचिस्तत्स-मानानां रूक्षादिगुणानां द्वेषः उत्पद्यते, अत इष्टसेवनाद्विष्ट-त्यागाद्वायोवृद्धिं जयेत् । यदा तु वायो क्षयस्तदा तत्समा-नानां रूक्षादिगुणानां रुचिस्तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां द्वेषः उत्पद्यते, अत इष्टसेवनाद्विष्टत्यागाद्वायो क्षयः जयेत् । एव पित्तादिष्वपि^२ । दोषशब्दो दोषधातुमलानामुपलक्ष-णम् । भूयिष्ठ—प्रायेण, कदाचिदन्यथाऽपि रुचिद्वेषौ भवतः । यथा वक्ष्यति (ह नि अ १६।३०) सामे वायौ—“कटु-रूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।” इति । एव सत्यप्ये-तादृशीं स्थितिमबुधा न लक्षयन्ति । एतेन बुद्धिमता भिषजा परीक्षायामुपचारः कार्यः । मन्दबुद्धीनां तु यथो-पदेशमित्युक्तं भवति । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ १५)—“य-थोक्तानुसरणमेव तु श्रेयो मन्दबुद्धे ।” इति ।

न चानेनैव लक्षणेन वृद्धा क्षीणाश्च दोषा लक्षणीया । किं तर्हि^३ अन्यदपि लक्षणमस्तीत्यह—

यथाबलं यथास्व च दोषा वृद्धा वितन्वते ।

रूपाणि, जहति क्षीणाः, समा. स्वं कर्म कुर्वते ४४

स०—यथाबलं—बलानतिक्रमेण, यथास्व च—यद्यदात्मीयं यथा, रूपाणि—गुणकर्मलक्षणानि, दोषा वृद्धा वितन्वते—विस्तारयन्ति । क्षीणाश्च बलानतिक्रमेण^४ यथास्व रूपाणि जहति—त्यजन्ति । यथा,—वायुवृद्धो रौक्ष्यशैत्यपाह्वयससव्यासादीनि विस्तार-

रयति । क्षीणस्तु वायु पूर्वोक्तानि रौक्ष्यादीनि जहाति, अत एव न व्यजयति ।

अयं समा दोषा किं विदधति^५ इत्याह—समा इत्यादि । यदा न वृद्धा न च क्षीणा—समा दोषा,—स्वप्रमाणम्या, तदा स्व कर्म—उत्साहोच्छासादिकं यथोक्तं कुर्वते । तल्लक्षणात्ते लक्ष-णीया । तदेव वृद्धक्षीणसमा दोषा वेद्या ।

आ० २०—उक्तयो रुचिद्वेषयोरुपपत्तिमाह—यथाबल-मिति । वृद्धा दोषा रूपाणि—रौक्ष्यादीनि, वितन्वते—विशेषणं प्रकटयन्ति । तान्येव क्षीणा जहति—न्यूनानि दर्शयन्ती-त्यर्थः । यथाबलं—वृद्धा अधिकानि, वृद्धतरा अधिकतराणि, वृद्धतमा अधिकतमानीत्यर्थः । एव क्षीणेष्वपि । यथास्व—वायु रौक्ष्यादीनि, पित्तमौष्ण्यादीनि, श्लेष्मा स्नेहादीनी-त्यर्थः । एतदुक्तं भवति,—शरीरे यो यो गुणोऽधिको भवति तस्य तस्य द्वेषः उत्पद्यते, यो यो हीनस्तस्य तस्य रुचिः । वायौ वृद्धे रूक्षादयः शरीरे अधिका भवन्ति, ततस्तेषां द्वेषः उत्पद्यते, क्षीणेऽत एव हीना, अतस्तेषां रुचिः । एव पित्तादिष्वपि ।

समेषु पुनर्दोषेष्वप्येवैवै रुचिद्वेषौ नोत्पद्येते इत्याह—समा स्वमिति । स्वशब्देन जातिवयोदेशकालानुरूपं शारीरं कर्मो-च्यते, न दोषकर्म । तस्य यथास्वमित्यनेनैव लब्धत्वात् । तस्माज्जात्यादिवशाद्यस्य यथा रुचिद्वेषौ तस्य तथेवानुवर्त-यन्ति समा दोषा, नान्यथा कुर्वन्तीत्यर्थः ।

क्षीणा दोषा क्षीणत्वादेवाकिञ्चित्करत्वात् कदाचित्पीडां नो-त्पादयन्त्येव, इति विचिन्त्यात्पमतयो वेद्या क्षीणदोषवर्धनार्थं कदाचिदनादरं कुर्युरित्याह—

य एव देहस्य समा विवृद्धौ

त एव दोषा विषमा वधाय ।

यस्मादतस्ते हितचर्ययैव

क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः ॥ ४५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दोषादि-

विज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

स०—य एव दोषा समा सन्तो देहस्य विवृद्धयै—वर्धनाय भवन्ति, त एव दोषा विषमा—स्वप्रमाणादधिका हीना वा

१ 'ति । तस्माद्विष्टग्रहणं कृतम् । अतः ट ठ । २ 'यम् । हि-य' क ख ग छ झ ञ । ३ 'नादनिष्ट' क झ । ४ 'वायुश्च' छ । ५ 'नादनिष्ट' क ग घ झ । ६ 'पि वाच्यम् । दो' घ झ । ७ 'कर्तव्य' घ झ । ८ 'बुद्धिना तु' ग घ झ । ९ 'हीना प्रोद्दि-न्ति' समा' स मू । १० 'ण तथा यथा' ट, ठ ड । ११ 'स्वरूपा' ठ ड ।

१ 'व निर्व्यजयति' ठ ड । २ 'यथाबलं वृद्धा—अधिका अ-धिकतरा अधिकतमा, वृद्धानि वृद्धतराणि, वृद्धतमानि । एव' क ख छ झ । ३ 'यो न्यूनो भवति तत्र तत्र रुचिरुत्पद्यते । वायौ' ख ग झ । ४ 'तस्मात् तेषां' घ झ । ५ 'स्वशब्देनैव' घ झ । ६ 'वृद्धेरपि' आ क ।

सन्तो, ववाय-देहविघाताय स्यु । यस्मादेव ततस्ते दोषा हितचर्ययैव क्षयात्-हीनत्वाद्रक्षणीया । कुत इव ? विवृद्धेरिव । यथा विवृद्धे-विशेषेण वर्धनात् रक्ष्यन्ते, तथा क्षयादपि रक्षणीया इति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने दोषादिविज्ञानीयाध्याय एकादश समाप्त ॥ ११ ॥

आ० २०-दोषवैषम्यानुपादने यत्न विधत्ते-य एव देहस्येति । हितचर्यया-पथ्याभ्यामाहारविहारभ्याम्, चर-तैर्गतिभक्षणार्थत्वात् । एवशब्देन हितचर्याया अयोग, अहितचर्यायाश्च योगो व्यवच्छिद्यते ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।
दोषादीना प्रकरण सामस्यन निरूपितम् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दोषादिविज्ञानीयादनन्तर दोषभेदीयाध्यायारम्भ । यतो दोषभेदमन्तरेण दोषविज्ञान सम्यङ्नोक्त स्यात् । पूर्वस्मिन् अध्याये बहुवक्तव्यत्वादोषभेदो नोक्त इत्याह—

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-दोषाणा भेदो-दोषभेद, स्थाननामविभागादिभि । तस्मै हितो दोषभेदीय । शेष पूर्ववत् ।

आ० २०-दोषभेदीयमध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति । यत पूर्वाध्याये दोषवैषम्यमुक्तम् । तच्च दोषभेदाद्बहुधा भिद्यते । दोषभेदज्ञानार्थमयमध्याय । अत एवायं दोषभेदीय । तज्ज्ञेदश्च स्थानकर्मावस्थाहेत्वाकृति साधनसयोगभेदाद्भवति । तत्र स्थानतो यथा,-पक्काशय-स्थोऽय वायु कटिस्थोऽयम् । कर्मतो यथा,-श्वासोच्छ्वासप्रवर्तकोऽयं विण्मूत्रप्रवर्तकोऽयम् । अवस्थातो यथा,-चितोऽयं प्रकुपितोऽयम् । हेतुतो यथा,-मिथ्यायोगप्रकुपितोऽयम्, अतियोगप्रकुपितोऽयम् । आकृतितो यथा,-क्षस-

१ 'सिश्वाध्याये' ट । २ 'भेदा नोक्ता इ' ट । ३ अयं दोषभेदीयश्चरके सू० ११।१७।१९।२०।२८ अव्यायेषु, शा० १ अव्याये, चि० २८ अध्याये च, सुश्रुते सू० २१।२४ अध्याययो, नि० १ अध्याये, उ० ६६ अव्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २०।२२ अध्याययोश्चास्ति वणित ।

लक्षणोऽयं व्यासलक्षणोऽयम् । साधनतो यथा,-स्निग्धो-पशयोऽयम्, उष्णोपशयोऽयम् । सयोगतो यथा,-पित्तयुक्तोऽयं श्लेष्मयुक्तोऽयमिति । एव पित्तादिष्वपि ।

पक्काशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिरूपशनेन्द्रियम् ।

स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्काधानं विशेषतः ॥ १ ॥

स०-पक्काशयादि वातस्य स्थानम् । तत्रापि षड्विधे स्थाने विशेषेण पक्काधानं^१ स्यात् । अत्र पक्काधीयते-स्थाप्यतेऽस्मिन्निति पक्काधानं, पक्काशय । अत एव वाते बस्तिरूपक्रम प्रधान उक्त, मूलापकर्षणात् । सकलशरीरव्यापित्वेऽप्येषामिदं विशेषेणोक्तम् । तथा च प्रागभ्यगीष्ट (ह सू अ १।७)-“ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्यो” इति । विचित्रगतिवाच्येषा वक्ष्यमाणप्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देश ।

आ० २०-तत्रादौ स्थानतो भेद । स्थानं द्विधा,-सामान्य विशिष्ट च । तत्रादौ सामान्यम् । तत्र वायो स्थानमाह-पक्काशयेति । पक्काशयो-नाभेरध पक्काशस्थानम् । कटी-श्रोणि । सक्थि-वह्णणाद्यङ्गुष्ठान्तम् । श्रोत्र-कर्ण । स्पर्शनेन्द्रिय-त्वक् । तत्र-तेषु स्थानेषु मध्ये, पक्काधान-पक्काशयो, विशेषतः स्थानम् ।

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।

इह स्पर्शनं च पित्तस्य, नाभिरत्र विशेषतः ॥ २ ॥

स०-पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि । लसीका-जलसदृशी । इह-चक्षु । स्पर्शन-त्वक् । ननु, स्पर्शनेन्द्रिय वायो स्थानमुद्दिष्टम् । तदेव कथं पित्तस्यापि स्यात् । ब्रूम । वातस्य पित्तादमे । वातसंखो ह्यग्नि, पित्तं च वह्निरिति वचनात् । तस्मादुभयोरप्येतद्युक्तं स्थानम् । विशेषतः इति । अत्र-एषु स्थानेषु मध्ये, पित्तस्य विशेषेण नाभि स्थानम् ।

आ० २०-पित्तस्याह-नाभिरिति । आमाशयो-नाभेरुर्ध्वमपक्काशस्थानम् । “लसीका-स्याद्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः” । इह-चक्षु । स्पर्शन-त्वक् । अत्र-एषु स्थानेषु मध्ये, नाभिर्विशेषतः स्थानम् ।

उरःकण्ठशिरःकृोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।

भेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य, सुतरामुरः ॥ ३ ॥

स०-कफस्योर प्रभृतीनि जिह्वान्तानि स्थानानि । सुतरा-सुष्ठु स्थानमुरो-वक्ष ।

आ० २०-कफस्याह-उर इति । उरो-वक्ष । कृोम-उदकवाहिस्रोतोमूलम्, हृदक्षिणतो मासग्रन्थि । पर्वाणि-सन्धय । घ्राण-नासा । एषु मध्ये उरो विशेषतः स्थानम् ।

अथ प्रत्येकमेतेषां दोषाणां विशिष्टस्थानाश्रयेण क्रियाभेदात् पञ्च पञ्च भेदानाह—

प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायुः

१ 'न, पक्' ठ । २ 'प्रागुक्तम्' ड । ३ 'संखोऽस्मि' ट । ४ 'पञ्चधा भेदमाह' ट ।

स०-वायुरेक एव चलनस्वभाव सन् प्राणादिभिः-प्राणो-दानव्यानसमानापानैः, भेदात्-विशेषात्, पञ्चात्मा-पञ्चस्वभाव । यथैकोऽपि देवदत्तो या या क्रिया करोति तदनुस्वा-मेव सज्ञा लावकपाचकादिका लभते, तद्वद्वातादयः ।

आ० २०-अथ विशिष्टस्थानं कर्म च, सामान्यकर्मण उत्साहादे पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् । तत्र वायोर्विशेषमाह-प्राणादिभेदादिति । प्राणादयः-प्राणोदानव्यानसमानापाना । पञ्चात्मा-पञ्चविशेषः ।

प्राणोऽत्र मूर्धगः ।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ॥ ४ ॥

घ्रीवनक्षवथूद्वारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत् ।

स०-अत्र-एषु मध्ये, प्राणो वायुर्मूर्धग-शिरसि स्थितः, उरः कण्ठ च चरति । तथा, बुद्ध्यादीनां धारकः । तथा, घ्रीवनादिक्रियः । घ्रीवन-मुखस्रावोद्वारः । घ्रीवनमिति “ष्टिवे-त्युटि ष्टिविसिष्योर्दावश्च” इति पृषोदरादिपाठादीर्घः ।

आ० २०-प्राणस्य स्थानकर्माण्याह-प्राणोऽत्रेति । प्राणस्य मूर्धोऽवस्थितिस्थानम् । उरः कण्ठश्च विचरणस्थानम् । बुद्ध्यादिधारणं घ्रीवनादिकरणं च कर्म । हृदय-मनोऽधि-ष्ठानम् । चित्त-मनः । इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि ।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलाश्चरेत् ॥ ५ ॥
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ।

स०-उदानस्य प्रवानमुर स्थानम्, नासादीश्च चरति । वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्न-कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः ।

आ० २०-उदानस्य स्थानकर्माण्याह-उरः स्थानमिति । उदानस्योरोऽवस्थितिस्थानम् । नासादि विचरणस्थानम् । वाक्प्रवृत्त्यादिक कर्म । प्रयत्न-उत्साहः । ऊर्जा-प्रीणनम् । व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ॥ ६ ॥ गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।

प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ७

स०-व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने-सर्वस्मिन्, शरीरे चरति । तथा, महाजवः-शीघ्रगतिः, प्राणाद्यपेक्षया । तथा, गत्यादिका क्रिया प्रायः सर्वदेहिना तस्मिन्-व्याने, प्रतिबद्धा-तदायत्ता । गति-चङ्क्रमणम् । अपक्षेपण-अङ्गस्या-धोनयनम् । उत्क्षेप-अङ्गस्योर्ध्वनयनम् । निमेष-अङ्गोर्नि-मीलनम् । उन्मेष-तयोर्विकासः । आदिग्रहणेन जृम्भणाच्चा-स्वादनविशोदनादिपरिग्रहः ।

आ० २०-व्यानस्याह-व्यान इति । व्यानस्य हृदय-मवस्थितिस्थानम् । सर्वशरीरं विचरणस्थानम् । गत्यादयः सकला क्रिया कर्म । अपक्षेपण-अङ्गस्याधोनयनम् ।

उत्क्षेपण-ऊर्ध्वनयनम् । तस्मिन्प्रतिबद्धा-तदेकनिष्पाद्या । महाजवः-प्राणादिभ्यो वेगवान् ।

समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ।

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ॥ ८ ॥

स०-समानो वायुरग्निसमीपस्थः । सामान्योक्तावपि प्राधा-न्यात्पाचकोऽग्निर्गृह्यते । अत एवाह-कोष्ठे चरति सर्वत इ-त्यादि । सर्वस्मिन् कोष्ठे चरति । स चात्र गृह्णाति-अपक्वमा-माशये धारयतीत्यर्थः । पचति-अग्निसन्धुक्षणाद्भूतकार इव । विवेचयति-सहतमन्नं पाकाय विभजते । मुञ्चति-शकृन्मूत्रादि-रूपमधः ।

आ० २०-समानस्याह-समान इति । समानस्याग्नि-समीपमवस्थितिस्थानम् । सर्वकोष्ठो विचरणस्थानम् । अन्नस्य ग्रहणं, गृहीत्वा पाचनं, पक्त्वा सारकिट्टिविवेचनं, विविच्य किट्टावमोचनं च कर्म । अग्निसमीप-अग्निस्था-नस्य ग्रहण्याख्यस्य अद्भ्यनवरुद्धोऽवकाशः ।

अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेढ्रोऽरुगोचरः ।

शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः ॥ ९ ॥

स०-अपानो वायुरपानं प्रावान्येनाश्रितः, श्रोण्यादिचरः, शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः । इति वातभेदा पञ्च ।

आ० २०-अपानस्याह-अपान इति । अपानस्यापानं-गुदमवस्थितिस्थानम् । श्रोण्यादि विचरणस्थानम् । शुक्रा-दिनिष्क्रमणं कर्म । वस्ति-मूत्राशयः । मेढ्र-मूत्रमार्गः । गोचरो-विचरणविषयः ।

पैश्च पित्तभेदानाह-

पित्तं पञ्चात्मकम्

स०-पाचकरञ्जकसावकालोचकभ्राजकभेदा पञ्च पित्तस्य ।

आ० २०-पित्तविशेषानाह-पित्तमिति । पाचकरञ्ज-साधकालोचकभ्राजकभेदात् पञ्चधा पित्तम् ।

तत्र पक्वामाशयमध्यगम् ।

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैजसगुणोदयात् ॥ १० ॥

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणाऽनलशब्दितम् ।

पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा ॥ ११ ॥

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम् ॥ १२ ॥

स०-तत्र-तेषु पञ्चसु मध्ये, पक्वामाशययोर्मध्यस्थं यत्पित्तं तथा पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि सति यत्तैजसगुणोदयात्-आग्नेयगुणो-त्कर्षात्, क्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्व-सञ्जातकाठिन्यम्, तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापारैर्वादिभिर-नुग्रहादुपकारार्तं यत् पाकदैहादिक्रियायाऽनलशब्दित-अग्नि-

१ 'रूपा तमेव' ट । २ लावक-कर्तृक । ३ 'स्थित्वा' ट । ४ 'द्धौ व्यवस्थिति' कञ् । ५ 'श्चरन्' ठ । ६ 'रो वसतिस्था' क ख ग छ ज । ७ 'प्रीणनम्' क ग छ ।

१ 'तेनैव ति' घ झ । २ 'किट्टमोचन' क ख ग छ ज । ३ 'सम्प्रति पित्त' ट । ४ 'कत्वमे' ट । ५ 'किट्टे' घ ङ झ । ६ 'त पाक' ट । ७ 'दाहकि' ट ।

शब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते । तच्चान्नं पचति । सार-
किष्टौ पृथग् विभजते-विभागीकरोति । किष्टशब्दस्य लोकाश्रय-
त्वाङ्गित्येति पुस्तकम् । तत्रस्थमेव-पक्वामाशयमध्यगमेव, शे-
षाणा-रज्जकादीनां धातुस्थानां च, अनुग्रह-उपकारं करोति ।
बलदानेन-सामर्थ्याधानेन, स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः ।

आ० २०-पाचकस्य स्थानकर्माण्याह-तत्रेति । पाचकस्य
पक्वामाशयमध्य-ग्रहण्याख्यं स्थानम् । अन्नस्य पचनं,
पक्त्वा सारकिष्टविभागो, रज्जकादिचतुष्टयानुग्रहश्च कर्म ।
कीदृशं तत्? यत्पञ्चभूतात्मकत्वे सत्यपि तेजोभूतगुणाधि-
क्यात्पक्वत्वम् । तथा, पाकादीनामग्निकार्याणां करणा-
दनलसङ्गयोक्तम् । एतेन पाचकापेक्षया अग्निपित्तयोरभेदः,
रज्जकाद्यपेक्षया भेद इति मैतद्वयं व्यवस्थापितम् । तत्रस्थ-
स्वस्थानस्थम् ।

आमाशयाश्रयं पित्तं रज्जकं रसरज्जनात् ।

स०-यत्त्वामाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रज्जनात्-
रागनिष्पादनात्, रज्जकमुच्यते ।

आ० २०-रज्जकस्याह-आमाशयाश्रयमिति । रज्जक-
स्यामाशयः स्थानम् । रसरज्जनं कर्म ।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात् ॥ १३ ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं

स०-यत्तु हृद्गतं-हृदयस्थं पित्तं तदुद्धादिभिः करण-
भूतैरभिप्रेतार्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणारूपेण साधनात् साधक-
मुच्यते । वर्तमानकाले या मनोर्थसंशयस्य निश्चयं कर्तुं
तदर्थोध्यवसायोपाकृता सा-बुद्धिः । बुद्धिविशेषो-मेधा ।

आ० २०-साधकस्याह-बुद्धीति । साधकस्य हृदय-
स्थानम् । बुद्ध्यादिद्वारेणाभीष्टार्थसाधनं कर्म । अभि-
मान-अहङ्कारः ।

रूपालोचनतः स्मृतम् ।

इक्षुस्थमालोचकं

स०-दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनात्(नत)-अन्तस्तारकयो-
स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वात्, आलोचकमुच्यते ।

आ० २०-आलोचकस्याह-रूपालोचनतः इति । आलो-
चकस्य इक्षु-दृष्टिः स्थानम् । रूपालोचनं कर्म ।

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः ॥ १४ ॥

स०-त्वचो भ्राजनात्-दीपनात्, भ्राजकं नाम पित्तम् ।
एतच्च पित्तमभ्यङ्गलेपपरिषेकादीन् पाचयति ।

आ० २०-भ्राजकस्याह-त्वक्स्थमिति । भ्राजकस्य त्वक्-
स्थानम् । त्वचो भ्राजनं-प्रकाशनं, कर्म । सङ्ग्रहे तु (सू
अ २०)-“तदभ्यङ्गपरिषेकालेपादीन् पाचयति” इत्युक्तम् ।
श्लेष्मा तु पञ्चधा

१ ‘कमित्युच्यते’ ट । २ ‘स्येत्यत्र’ ट । ३ ‘गतिद्वयं’ घ झ ।
४ ‘बाह्यस्य’ अ’ ट । ५ ‘तदध्यवसायारूढा’ ट । ६ ‘पित्तमु-
च्यते’ ट । ७ ‘श्लेष्माऽपि प’ क ख ज ।

स०-श्लेष्मा तु पञ्चधा, पञ्चप्रकारः ।

आ० २०-श्लेष्मविशेषानाह-श्लेष्मेति । अवलम्बक-
क्रेदकबोधकतर्पकश्लेषकभेदात् पञ्चधा श्लेष्मा ।

तदेव पञ्चप्रकारत्वमाह-

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः ।

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा ॥ १५ ॥

कफधान्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।

अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा

स०-स-श्लेष्मा, उरसि तिष्ठतीत्युरस्थः, त्रिकस्य-पृष्ठा-
धा(ध)राख्यस्य, स्ववीर्यतः-स्वप्रभावात्, यत्-यस्मात्, अव-
लम्बनं करोति-स्वकर्मणि तस्य सामर्थ्यमुत्पादयति । हृदय-
स्यान्नवीर्यात्-अन्नवीर्येणाभ्यवहतादन्नाद्रसरूपतापरिणतात् त-
द्वीर्येण-तद्वलेनावलम्बनं करोति । चेशब्दात् स्ववीर्येणापि
हृदयस्यावलम्बनं करोति । किन्त्वन्नवीर्यादतिशयेन यथाऽव-
लम्बनं हृदयस्य करोति न तथा स्ववीर्यतः । यतोऽन्नरसं पूर्वं
हृदि स्थितिं कृत्वा ततो व्यानविक्षिप्तं सर्वं शरीरं याति, तस्मा-
द्विशेषेण हृदयस्यान्नवीर्यादवलम्बनं युक्तम् । आगमोऽपि-
“हृदयं मनसः स्थानमोजसश्चिन्तितस्य च । मासपेशीचयो
रक्तपद्माकारमधोमुखम् ॥ योगिनो यत्र पश्यन्ति सम्यग्
ज्योतिः समाहिता । रसो यः स्वच्छतां यात स तत्रैवाव-
तिष्ठते ॥ ततो व्यानेन विक्षिप्तं कृत्स्नं देहं प्रपद्यते ॥” इति ।
तथा, तत्स्थ एव-उरस्थ एव, एष श्लेष्मा शेषाणां कफस्थाना-
नामम्बुकर्मणा-क्रेदकश्लेषादिलक्षणेन जलव्यापारेण, अवलम्बनं
करोति । अतः-अस्माद्यथोक्ताद्वेतो, अवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते ।

आ० २०-अवलम्बकस्य स्थानकर्माण्याह-उरस्थ इति ।
अवलम्बकस्य उरस्थानम् । त्रिकाद्यवलम्बनं कर्म । त्रिकस्य-
पृष्ठाधा(ध)रस्य, स्ववीर्यतः-आत्मप्रभावेण, अवलम्बनं
करोति । हृदयस्यान्नवीर्यात्, चकारात्स्ववीर्याच्च । हृद-
यावलम्बनेऽन्नवीर्यं सहकारि, “आत्मवीर्येण अन्नरससहि-
तेन” इति सुश्रुतवचनात् (सू अ २१।१४) । तत्स्थ
एव शेषाणां-कण्ठादीनाम्, कफधान्नां-कफस्थानानाम्,
अम्बुकर्मणा-जलव्यापारेण क्रेदनतर्पणपूरणादिना, अवल-
म्बनं करोति । केचित्तु बाहुग्रीवास्थित्रयसङ्घातं त्रिकमाहुः ।
तदसत् । त्रिकशब्दस्य पृष्ठवशाधर एव रूढत्वात् । रूढिस्तु
योगाद्वलीयसी । आसन्नत्वचाप्रयोजकम्, दैवीयसामपि
कफधान्नामवलम्बनोक्ते ।

यस्त्वामाशयसंस्थितः ॥ १६ ॥

क्रेदकः सोऽन्नसङ्घातक्रेदनात्

स०-यः पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः, स क्रेदक इत्यु-
च्यते । कुत? अन्नसङ्घातक्रेदनात्कारणात् ।

१ ‘त्रिकं पृष्ठाधरे त्रये’ ‘पृष्ठवशाधरे त्रिकम्’ इति मेदिनीविश्व-
प्रकाशौ, अमरश्च । २ ‘च समुच्ये, स्व’ ट । ३ ‘श्वित्तजस्य’ ट ।
४ ‘वशाधार’ क ख घ छ झ ज । ५ ‘दैवीयसा-सुदूराणाम् ।
‘दैवीयश्च दविष्ठ च सुदूरम्’ इत्यमरः । ६ ‘संश्रितः’ क ख ज ।

आ० २०-क्लेदकस्याह-यस्त्विति । क्लेदकस्यामाशय स्थानम् । अन्नसङ्घातक्लेदनं कर्म ।

रसबोधनात् ।

बोधको रसनास्थायी

स०-रसनास्थायी-जिह्वास्थो, बोधक इत्युच्यते, रस-बोधनात् कारणात् ।

आ० २०-बोधकस्याह-रसबोधनादिति । बोधकस्य रस-ना-जिह्वेन्द्रिय स्थानम् । रसबोधनं कर्म ।

शिरःसंस्थोऽक्षतर्पणात् ॥ १७ ॥

तर्पकः

स०-शिरःस्थस्तर्पक इत्युच्यते, अक्षतर्पणाद्धेतो ।

आ० २०-तर्पकस्याह-शिरःस्थ इति । तर्पकस्य शिर-स्थानम् । इन्द्रियतर्पणं कर्म ।

सन्धिसंश्लेषाच्छ्लेषकः सन्धिषु स्थितः ।

स०-सन्धिषु स्थितः श्लेषमा श्लेषक इत्युच्यते, सन्धि-संश्लेषात् कारणात् ।

आ० २०-श्लेषकस्याह-सन्धिसंश्लेषादिति । श्लेषकस्य सन्धयः स्थानम् । सन्धिसंश्लेषणं कर्म ।

एव दोषाणां स्थानान्युक्त्वोपसहरन्नाह—

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम् ॥ १८ ॥
व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

स०-प्रायेण-बाहुल्येन, दोषाणामविकृतात्मना-अप्रच्युत-स्वभावानाम्, इति-उक्तप्रकाराणि, स्थानानि व्यापिनामपि-सकलशरीरचराणामपि, जानीयात् । वैद्य इति शेषः । तथा, कर्माणि पृथक्पृथक्-प्रत्येकं कृत्वा, जानीयात् ।

आ० २०-प्रकरणार्थमुपसहरति-इति प्रायेणेति । प्राये-ण-बाहुल्येन, यद्यपि सर्वशरीरव्यापिनस्तथाऽप्येषु स्थाने-ष्वतिशयेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । अविकृतात्मना-अप्रच्युतस्व-भावानाम्, विकृतात्मनां तु न स्थाननियमः । इति स्थानकर्मप्रकरणम् ।

विकृतिरेषा वृद्धिः क्षयश्च । वृद्धिरपि द्विविधा, -चयप्रकोप-भेदेन । दोषादिविज्ञानीये सामान्येन वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम् । सम्प्रति चयप्रकोपरूपं वृद्धिनिदानं सङ्क्षेपेण सूचयन्नाह—

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् १९
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः ।

स०-उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः-प्रथमा-ध्यायोक्ता (श्लो ११) षड्वातगुणा, वायोश्च कुर्वन्ति, न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात् । त एव च रूक्षादयः शीतगुणो-

पहितास्तसदृशत्वाद्वायो कोपः कुर्वन्ति । उष्णेन युक्ता स्निग्धादयो गुणा वायो शमः कुर्वन्ति, विपरीतत्वात् ।

आ० २०-अथावस्था । सा च द्वेधा, -साम्यं वैषम्यं च । वैषम्यं द्वेधा, -क्षयो वृद्धिश्च । वृद्धिर्द्वेधा, -चयप्रकोपभेदेन । चयप्रकोपक्षयसाम्यभेदाच्चतस्रोऽवस्था । तत्र क्षयसाम्ये प्र-शमशब्देनोपात्ते, निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्यरूपत्वात् प्रशमहेतूनां प्रमादातिथेः पुनः क्षयरूपत्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमशब्दत्वाच्च । तत्र चया-दिनिदानम् । तत्र वायोराह-उष्णेनेति । उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायो सञ्चयः कुर्वन्ति, त एव शीतेन युक्ता कोपम् । उष्णेन युक्ता स्निग्धादयः शमः कुर्वन्ते ।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वन्ते ॥ २० ॥
उष्णेन कोपं, मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः ।

स०-एव पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणा-श्चयः कुर्वन्ति । त एव तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन सहिता कोपः कुर्वन्ति । मन्दादयो गुणा शीतगुणयुक्ता शमं कुर्वन्ति, विपरीतत्वात् ।

आ० २०-पित्तस्याह-शीतेनेति । शीतेन गुणेन युक्ता-स्तीक्ष्णाद्याः पित्तस्य चयः कुर्वन्ते, त एव उष्णेन युक्ता कोपम् । शीतेन युक्ता मन्दाद्याः शमः कुर्वन्ते ।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् २१
उष्णेन कोपं, तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम् ।

स०-शीतगुणोपहिता स्निग्धादयः कफस्य चयः कुर्वन्ते । उष्णेन युक्तास्त एव स्निग्धादयः कफस्य कोपं कुर्वन्ते । तेनैव-उष्णेन, युक्ता रूक्षादयः कफस्य च शमः कुर्वन्ति । कफस्य हि शीतगुणेन सदृशेनापि स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्थानत्वाच्चयः स्यात् । विपरीतेनोष्णेन विलयनात् कोपः । स एवोष्णो यदा रूक्षादियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वात् शमो भवति ।

अ० २०-कफस्याह-शीतेनेति । शीतेन युक्ता स्निग्धाद्याः कफस्य चयः कुर्वन्ते, त एवोष्णेन युक्ता कोपम् । तेन-उष्णेन सहिता रूक्षादयो गुणा शमः कुर्वन्ते ।

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह—

चयो वृद्धिः स्वधाद्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ॥ २२ ॥
विपरीतगुणेच्छा च

स०-स्वधाप्रीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स चय उच्यते । चित्तस्य दोषस्य लिङ्गमाह-प्रद्वेष इत्यादि । यदा हि वातश्चित्तो भवति तदा रूक्षादिषु तद्गुणसामान्येषु प्रद्वेषः स्यात् । तद्वि-परीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलषः स्यात् । एव कफपित्तयो-श्चित्तयोर्व्याख्येयम् । ननु, “प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु” इत्येकमेव

१ ‘सन्धिसंस्थित’ आ ठ. । २ ‘सन्धिसंस्थित’ ठ ड ।
३ ‘नान्यभिधायोप’ ट । ४ इदं श्लोकार्थमरणदत्तसम्मतम् ।
५ ‘थाऽप्यतिशयेनैषु तिष्ठ’ क, ख, छ, ज, ।

१ ‘ता सह’ ठ ड । २ ‘नोक्ते’ घ झ । ३ ‘महेतुत्वा’ ग घ छ झ । ४ ‘ते, उष्णेन कोपम्’ घ झ । ५ ‘दयः शम’ क ख छ ज । ६ ‘इदानीं चित्तं यल्लिङ्गं तदाह’ ट । ७ ‘णस-मानेषु’ ट, । ८ ‘यो जायते’ ट, । ९ ‘व्याख्या’ ठ, ड, ।

लक्षण दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम् । यदि वा “विपरीतगुणेच्छा च” इत्येतत् । किं द्वयोरुपादानेन ? अत्रोच्यते । कदाचिदचितोऽपि दोषो वाताख्यः स्वप्रमाणस्य क्षीणो वा यस्य स वातवृद्धिहेतुः रूक्षादीन् द्वेष्टि, अपि तु तानिच्छति, सात्म्यवशात् । यथा,—गर्भिणी स्त्री दोहदवशात् । तदेव व्यभिचारदर्शनात् “प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु” “विपरीतगुणेच्छा च” इति द्वयमपि कर्तव्यम् । तेन यदा तुल्यकालं पुरुषस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु प्रद्वेषो जायते, वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषः, तदा सम्यक् निश्चीयते वातस्योपचितिः, इति द्वयमप्येतदुक्तम् ।

आ० २०—अथ चयादिलक्षणम् । तत्र चयः लक्षयति—चयो वृद्धिरिति । दोषस्य वृद्धिः—चयः । सा च प्रथमः स्वधा-द्वयेव भवति । यावानेवाशयः सञ्चारवता दोषेण व्यास-स्तावानेव नि सञ्चारेण व्याप्यते, स च सहतिरूपत्वात् सञ्चयाख्यः । यदा सर्वे एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहे-तुषु—समानगुणेषु प्रद्वेषः उत्पद्यते, स प्रकोपप्रारम्भरूप-त्वात् प्रकोपाख्यः । ततः परस्याशयः प्रविशति तदा विपरी-तगुणेच्छा, चकारात्समानगुणेषु द्वेषश्च । स प्रसररूपत्वात् प्रसराख्यः ।

कोपस्तून्मार्गगामिता ।

लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः ॥ २३ ॥
स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः ।

स०—उन्मार्गगामिता—स्वस्थानं त्यक्त्वा दोषस्य यत् पुन-र्मार्गान्तरगमनम्, स कोपः इत्युच्यते । कोपस्य तु लिङ्गमाह—लिङ्गानां स्वेषां यथायथं दर्शन—उद्भवः । वातादीनां कुपितानां यानि लिङ्गानि दोषादिविज्ञानीयेऽभिहितानि वातव्याविनिदाने च वक्ष्यन्ते, तेषां लक्षणानामुपलब्धिः, [वैद्यनातुरेण च । यत्तत् कोपस्य लिङ्गम् । तथा, अस्वास्थ्य—उपित्सुरोगेच्छया सामान्येन देहमनोभिभूतत्वम् । तथा, रोगस्य—ज्वरादेः, सम्भवो—जन्म । ननु, “लिङ्गानां दर्शनं स्वेषाम्” “अस्वा-स्थ्यम्” “रोगसम्भवः” इति किं त्रितयमुद्दिष्टम् ? एकैकं नैव दोषकोपावगमादेकमेवोपदेष्टुं युक्तम् । नैवम् । व्यभिचार-दर्शनात् । तथा हि वक्ष्यति पाण्डुरोगचिकित्सिते (श्लो ४६)—“रूक्षशीतगुरुखादुव्यायामबलनिग्रहः । कफसम्मूर्च्छितो वायु-र्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥” इत्यारभ्य यावत् “पित्ते शाखा समाश्रिते ।” इति । तदेवमेष कामलाख्यो रोगः पित्तलिङ्ग-दर्शनादपि न पित्तस्य कोपमनुपयाति । अतः एव पित्तप्रकोप-करं भृशाम्लतीक्ष्णकटुकादि चिकित्सितमत्र निर्दिष्टम् । अस्वा-स्थ्यमित्येतदपि न दोषकोपस्य निश्चितं लिङ्गम् । तथा हि—मानसेनापि भयशोकादिनाऽस्वास्थ्यं हृद्यते । तथा, आगन्त-वोऽपि रोगा दोषकोपमन्तरेणैवोत्पद्यमाना दृश्यन्ते । तस्मा-

द्रोगसम्भवादपि दोषकोपोऽयमनिश्चितः । तदेव लक्षणत्रितये-नैवानेन दोषकोपो निश्चेतुं शक्यत इति त्रितयमप्येतदुक्तव्यम् ।

स्वस्थानस्थस्येत्यादि । स्वस्थान—यथोद्दिष्टं पक्वाशयादि । स्वस्थानावस्थितस्यैव वातादिदोषस्य या समता—स्वप्रमाणत्वम्, विकारस्य—रोगस्य, असम्भव—अनुत्पत्तिः, स शम उच्यते ।]

आ० २०—कोपः लक्षयति—कोपस्त्विति । उन्मार्गगामिता—स्वमार्गादन्येन मार्गेण गमनम्,—कोपः । तत्र यदा प्रथमं स्थानिनमभिभूय अन्यस्थानव्याप्तिस्तदा स्वेषां लिङ्गा-ना—रौक्ष्यादीनां दर्शनम्, स समन्तादन्यस्थानाश्रयणात् स्थानसश्रयाख्यः । ततो विकुर्वाणो ज्वरादिरूपेणाभिव्य-ज्यते तदा अस्वास्थ्य—प्रकृत्यन्यथात्वम्, स रोगरूपेणा-भिव्यक्तत्वात् व्यक्त्याख्यः । ततस्तमेव रोगमवस्थान्तराण्य-नुभवन्ननुब्रूयाति तदा रोगसम्भवः । सम्भव—दीर्घका-लानुवर्तनमिति यावत् । सोऽवस्थाभेदरूपत्वात् भेदाख्यः । एताश्च षडवस्थाः सुश्रुतेन स्पष्टमुक्ताः (सू. अ. २१।३६)—“सञ्चयः च प्रकोपः च प्रसरः स्थानसश्रयम् । व्यक्तौ भेदः च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्विषयः ॥” तत्प्र-योजनं च “सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गती । ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तरा ॥” इति ।

प्रशमः लक्षयति—स्वस्थानस्थस्येति । स्वस्थानस्थत्व-सम-त्वमविकृतत्व-चेति मिलितं प्रशमलक्षणम् । रसवर्णस्पर्शा-द्यन्यत्व—विकारः ।

[ईदानीं वातादीनां चयप्रकोपप्रशमा यस्मिन् काले जायन्ते तं दर्शयन्नाह—]

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ २४ ॥
वर्षादिषु तु पित्तस्य, श्लेष्मणः, शिशिरादिषु ।

स०—वातस्य ग्रीष्मादिषु त्रिषु यथासङ्ख्यं चयप्रकोपप्रशमा जायन्ते । ग्रीष्मे वायोश्चयः, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशम इति । एवमग्रेऽपि योज्यम् । वर्षादिष्वित्यादि । अत्रापि त्रिविवृति-वर्तते । वर्षाशरद्धेमन्तेषु त्रिषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा, शिशिरादिषु त्रिषु—शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु, श्लेष्मणश्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति ।

आ० २०—चयादीनां कालमाह—चयप्रकोपप्रशमा इति । वायोर्ग्रीष्मे चयः, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशमः । पित्तस्य तु वर्षासु चयः, शरदि प्रकोपः, हेमन्ते प्रशमः । श्लेष्मणः शिशिरे चयः, वसन्ते प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः ।

१ ‘गुणे द्वे’ ग घ झ । २ ‘कोपः’ ठ, ड, । ३ [ ] इति ट पुस्तक-
द्वयपाठः । ४ ‘च’ अ । ५ ‘त्रिषु कालेषु ग्रीष्मवर्षाशरत्सु चय-
प्रकोपप्रशमा भवन्ति । तथा वर्षादिषु वर्षाशर’ इति क्वचित् ।
६ ‘कफस्य’ घ झ ।

ननु, मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्त, यतस्तस्मिन्काले लघु रूक्षा ओषधयो भवन्ति । तथा, वर्षासु पित्तचयो न युक्त, जलानामोषधीना चाम्लपाकत्वात् । तथा, श्लेष्मण शिशिरे चयो न युक्त, तदा ह्याप ओषधयश्च स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीत । इति कोप एवोपपन्न । इत्यस्मिन् पर्यनु-योग इदमाह—

चीयते लघुरुक्षाभिरोषधीभिः समीरणः ॥ २५ ॥
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति ।
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम् ॥ २६ ॥
पित्तं याति चय कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ।
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः ॥ २७ ॥
तुल्येऽपि काले देहे च स्कन्नत्वाच्च प्रकुप्यति ।

स०—ग्रीष्मकाले वातो लघुरुक्षाभिरोषधीभिर्देहे चादान-कालेखाभाव्यात्तद्विधे—लघुरुक्षे, तद्विधो—लघुरुक्ष, समीरण इति समानगुणत्वात् पवनस्य कोप प्राप्त, स निषिध्यते “कालस्यौष्ण्यात्” इत्यनेन । एव पित्तस्य वर्षासु कोप, “न तु कालस्य शैत्यतः” इत्यनेन निषिध्यते ।

आ० २०—कालनियमे युक्तिमाह—चीयत इति । ग्रीष्म आहारस्य देहस्य च लघुरुक्षवे करोति । ताभ्या लघुरुक्षो वायुश्चीयते, न तु कुप्यति, उष्णेन प्रतिबद्धत्वात् । वर्षा-काल आहारस्याम्लविपाकत्व करोति । तेनाम्लविपाक पित्त चीयते, न तु कुप्यति, शीतेन प्रतिबद्धत्वात् । शिशिर आहारस्य देहस्य च स्निग्धशीतत्वे करोति । ताभ्यां स्निग्ध-शीत कफश्चीयते, न तु कुप्यति, शीतेन घृतवद्वनी-भूतत्वात् ।

इति कालस्वभावोऽयमाहारादिवशात्पुनः ॥ २८ ॥
चयादीन् यान्ति सद्योऽपि दोषाः कालेऽपि वा न तु ।

स०—इति—पूर्वाक्त, अय—वाग्वादिचयादि, कालस्य स्व-भाव । आहारादिवशात्—अन्नपानसामर्थ्यात्, पुनर्दोषा स द्योऽपि—तत्क्षणदेव कालमनपेक्ष्यैव, चयादीन्—चयप्रकोपप्रश-मान् यान्ति । तस्मादेव चाहारादिवशात् यथास्व चयादि-कालेऽपि वा दोषा न तु चयादीन् यान्ति । तस्मात् काला दाहारादीना प्राधान्यमित्यर्थ । आहारादीलत्रादिशब्देन रसा-यनवाजीकरणवमनविरेचनादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०—कालादाहारादीना बलवत्त्वमाह—इतीति । आदिशब्देन विहारो देशश्च । सद्योऽपि—स्वकाल विनाऽपि, यान्ति । स्वकालेऽपि न यान्ति ।

एव दोषाणा चयादीन् प्रदर्श्य, व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्य कोपज दर्शयितुमाह—

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ॥ २९ ॥
निवर्तते तु कुपितो मलोऽल्पाल्पं जलौघवत् ।

१ ‘विकुप्यति’ झ. । २ ‘लस्वभावात्’ ट । ३ ‘बलत्’ ख ज । ‘बलवत्तामा’ घ झ । ‘बलित्व’ छ. ।

स०—मल कुपित सहसा—शीघ्रमेव, आपादतलमस्तक व्याप्नोति,—पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमित्यर्थ । आट्मर्यादा-भिविध्योर्विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । निवर्तते पुनरल्पाल्प—स्तोक स्तोकमिति । जलौघवत्—यथा गिरिनद्यादीना जलपूर समवि-षम सहसेव व्याप्नोति, निवर्तते तु स्तोक स्तोकमिति ।

आ० २०—प्रकोपप्रशमयो. क्षिप्रचिरनिष्पाद्यत्वमाह—व्याप्नोतीति । सहसा—वेगेन । मलो—दोष । अल्पाल्प—चिरेण । जलौघवत्—नदीपूरवत् । स हि वेगेन वर्धते चिरेण ह्रसते ।

ननु, प्रतिरोग निदानलक्षणचिकित्सितमानन्याद्वक्तुमश-क्यम् । तच्चाविर्देन कश्चिदत्र तथा यन्न कुर्यादित्याशङ्क्याह—
नानारूपैरसङ्ख्येयेर्विकारैः कुपिता मलाः ॥ ३० ॥
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्वेत्ताकृतिसाधनम् ।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते ॥ ३१ ॥

स०—यत्तदोर्नित्यैसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते । यस्मा-ज्ञानारूपै—अनेकप्रकारै, असङ्ख्येयै—गणना समतीतै, वि-कारै—ज्वरादिभि, मला—वातपित्तश्लेष्माण, कुपितास्तनु-देह, तापयन्ति—तु खयन्ति । तस्मात्तद्वेत्ताकृतिसाधन शक्य नैकैकशो वक्तु—अयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिद लक्षणमि-दमस्य साधन—चिकित्सितमिति । अत सामान्यमुच्यते ।

आ० २०—अथ हेतु । तद्विशेषाणा नि शेष “निरूपयि-तुमशक्यत्वात्सामान्य वाच्यम् । तदेवाह—नानारूपैरिति । विकाराणामसङ्ख्यत्व प्रतिविकार च रूपाणाम् । अतस्तद्वे-त्तादि प्रकृतिविकार वक्तुमशक्यम्, साधारण तूच्यते ।

अत्रैव हेतुन्तरमाह—

दोषा एव हि सर्वेषा रोगाणामेककारणम् ।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः ॥ ३२ ॥
छायामत्येति नात्मीया यथा वा कृत्स्नमप्यहः ।
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते ॥ ३३ ॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा ।
विकारजात त्रीन्दोषान्

स०—सर्वेषा रोगाणा यस्माद्दोषा एवेककारणम् । एक—प्रधान च तत्कारण—निमित्तमेककारणम् । यदि वा सर्वेषा रोगाणा दोषा एक—तुल्य कारणम्, समान कारणमित्यर्थ । एवशब्दोऽवधार-णार्थ । दोषा एव कारणम्, नापर किञ्चिद्वस्तुजातम् । अत्र दृ-ष्टान्तमाह—यथेत्यादि । पक्षी—प्राचिकादि, यथा सर्वतः—समन्ता-त्, परिपतन्—भ्रमन्, सर्वमप्यह—सकलमपि दिवसम्, आत्मी-या छाया नात्येति—नातिक्रामति, तथा विना क्षणमप्यसौ नोप-लभ्यत इत्यर्थ । तथा, अन्यदपि निदर्शनमाह—यथा चेत्यादि ।

१ ‘घतामाह’ क ख ग ज । २ ‘दन् कश्चिदत्र कथ यत्न’ ट ।
३ ‘नित्याभिन’ ट । ४ ‘ज्वरै’ ठ ड । ५ ‘ख्यापयितु’ क ग
ज । ६ ‘ति । करणत्वे तृतीया । वि’ ग. । ७ ‘रणे’ ठ ड. ।
८ प्राचिका—श्येनखी ।

यथा वा कृत्स्न-निरवशेषम्, एतद्विकारजात-स्थावरजङ्गमादि-भेदभिन्न जरायुजाण्डजादिभेदभिन्न वा, विविध-नानाप्रकार, त्रीन् गुणान्-सत्त्वरजस्तम सज्ञान्, नातिवर्तते-नाख्येति, त्रिभि-रैतैर्विरहित न जातुचिद्भवतीत्यर्थः । तथा स्वधात्वित्यादि । धातवो-दोषवातुमला शरीरधारणसामान्यात्, तेषा वैषम्य-स्वलक्षणतोऽन्यथात्वम्, स्वधातुवैषम्य निमित्त यस्य तद्विकार जात त्रीन् दोषानातिक्रामति, त्रिदोषरहित न सम्भवतीत्यर्थः । धातुवैषम्य च प्रतिरोगमन्यादश्लान्नानाविधम् । यत्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते, तत्तस्य स्व-स्वीय भवति । येषां तु रोगाणां देवग्रहादि निमित्त न तेषु तथा दोषानुबन्ध, आगन्तुकलात् । आगन्तुकनिजयोर्ह्ययमेव भेदः, यदागन्तुकेषु प्रथम रोगो-द्भूति पश्चाद्दोषानुबन्ध, निजेषु प्राग्दोषानुबन्ध इति । ये तु व्याचक्षते, -स्वे च ते धातवश्च तेषा वैषम्यमिति । तेषा नायमर्थः प्रतिपादित स्यात् । स्वग्रहण चातिरिच्यते । यतः शरीरान्तरावस्थायिनो दोषा वातादयः शरीरान्तरे रोग जनयितुं नालम् । तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यान श्रेयः ।

आ० २०-तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः । तत्र युक्तिमाह-दोषा एवेति । दोषा एव कारणम्, दोषा कारणमेवेत्येवैकशब्दाभ्यामुच्यते । अत्रार्थे दृष्टान्तद्वयम्, -यथा पक्षी देशभेदेऽपि छायासम्बन्ध न त्यजति, तथा विकारो दोषसम्बन्धम् । यथा च महदादिपृथिव्यन्तः कार्यं गुणसम्बन्ध न त्यजति ।

किं दोषजमेव दोषसम्बन्ध न त्यजति ? नेत्याह-तैवेति । स्वधातुवैषम्यनिमित्तमिति यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वेनोक्तः स तस्य स्वधातुः, तस्य वैषम्य-क्षयो वृद्धिर्विकृत-त्वमुन्मार्गत्व वा, तन्निमित्तं यस्य तत्तथा । रसजादीनामपि दोषैर्विना नोत्पत्तिः ।

तेषां कोपे तु कारणम् ॥ ३४ ॥

अर्थरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम् ।

हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा ॥ ३५ ॥

स०-तेषां-वातादीनां, कोपे कारणम्, -असात्म्यै-अनुचिते, अर्थै-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यै, श्रोत्रलक्ष्मणरसनप्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगः, तथा काल-शीतोष्णवर्षालक्षणो दुष्टः, तथा कर्म-चैहिकमन्यजन्मज च, यद् दुष्कृत-अशुभम्, एतन्नयं तेषां दोषाणां कोपे हेतुः । तुशब्दः समुच्चये । न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपे कारणम्, यावदसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिरपि । एतच्च (तत्)-पूर्वोक्तं दोषकोपकारणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नमपि, पुन-भूय, त्रिधा-त्रिप्रकार, भिद्यते । कथम् ? हीनाति-मिथ्यायोगभेदेन ।

आ० २०-दोषकोपहेतुमाह-तेषामिति । स च त्रिविधः, -असात्म्यविषयसेवा दुष्कालो दुष्कर्म चेति । सोऽपि प्रत्येकं त्रिविधः, -हीनयोगोऽतियोगो मिथ्यायोगश्चेति ।

तानेव हीनातिमिथ्यायोगान् दर्शयन्नाह-

हीनोऽर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा ।

अतियोगोऽतिसंसर्गः, सूक्ष्मभासुरभैरवम् ॥ ३६ ॥

अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च ।

यदक्षणा वीक्ष्यते रूप मिथ्यायोगः सं दारुणः ॥ ३७ ॥

एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम् ।

विद्यात्

स०-अर्थेन-शब्दादिना, स्वेनेन्द्रियस्य-श्रोत्रादेः, अल्पो यः संयोगः स हीनः-हीनयोगः । नैव वेति । अथवा सर्व-सर्विक्रिया तेनार्थेन न संयोगः, सोऽपि हीनयोगः । तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योऽतिसंसर्गः-अतिसेवालक्षणः, स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः । तथा, सूक्ष्मभासुरभैरवमित्यादि यदक्षणा वीक्ष्यते-नयनेनालोक्यते, स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः । एवमनया दिशा सूक्ष्मभासुरभैरवम्, तथा अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च यदक्षणा रूपं वीक्ष्यते, स दारुणो मिथ्यायोगः, तिमिरादिहेतुत्वात् । एव-अनया चक्षुषोरीत्या, अन्यानपीन्द्रियार्थान् यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात् । यदाऽत्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणाद्यनिष्ठः शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते, तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन शब्दाख्येन मिथ्यायोगः । यदा पूतिविघ्नानिष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते, तदा घ्राणेन्द्रियस्य स्वेनायनेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः । यदा स्नानानुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामकमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियेण गृह्यते, तदा स्पर्शेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः । तथा, रसनेन्द्रियेण यो रसोऽपरिपाट्या युज्यते, तथाऽप्यथद्रव्यनिविष्टोऽपि यो रसो रसनेन्द्रियेण गृह्यते, स तस्य रसनेन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनार्थेन मिथ्यायोगः ।

आ० २०-तत्रासात्म्यविषयसेवायास्त्रैविध्यं लक्षयति-हीनोऽर्थेनेति । इन्द्रियस्य-चक्षुरादेः, स्वेनार्थेन-रूपादिना, अल्पः संयोगो नैव वा योगो-हीनयोगः, विषयोऽकण्ठाया अनिवृत्तिर्हीनत्वमित्यर्थः । उक्तकण्ठानिवृत्तावपि सेवन-अतियोगः । सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूत्यादिगन्धसेवा, अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिस्पर्शसेवा च, -मिथ्यायोगः । भासुर-अतिदीप्तम् । भैरव-भयङ्करम् । विप्रिय-द्विष्टम् ।

कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदात्रिधा मतः ॥ ३८ ॥

१ 'पु' दोषा' ठ । २ यथा दोषवैषम्येण जाता यावयो दोषसम्बन्ध न त्यजन्ति, तथा धातुवैषम्यजा अपि दोषसम्बन्ध न त्यजन्तीत्यर्थः । ३ 'तमपि यो' क.ग.घ झ ज. । ४ 'कोपका' इ. ।

१ 'गानाह' ठ । २ 'सुदारुण' अ.क.घ । ३ 'हीनो योग' ठ ट । ४ 'एवमिति स्वेन निर्दिष्टया रीत्या' ट. । ५ 'वर्षभेदा' ख.घ.झ.ज.स.इ. ।

स हीनो हीनशीतादिरतियोगोऽतिलक्षणः ।
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः ॥ ३९ ॥

स०-काल पुन शीतोष्णवर्षाभेदेन त्रिधा-त्रिप्रकारो मतो मुनीनाम् । तत्र हेमन्तशिशिरलक्षण-शीत । उष्णो-वसन्त ग्रीष्मलक्षण । प्रावृट्शरलक्षणो-वर्षाख्य । स च कालो हीन-शीतादिहीनयोगलक्षण । अतियोगोऽतिमात्रयोगलक्षण । विपरीत स्व-शीतोष्णवर्षाख्य, लक्षण यस्य-कालस्य, स विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोग । गुणगुणिनोरभेदोपचारात् काल एवमुच्यते । तत्र यथा,-हेमन्ते शीतस्याल्पत्व हीनो योग, तस्मिन्नेव हेमन्तेऽतिशैत्यमतियोग, तस्मिन्नेव हेमन्त औष्ण्य मिथ्यायोग । उपलक्षण चेदम् । एव शरद्वसन्तयोरपि यन्मन्दवर्षोष्णत्व स्वलक्षण तद्यदा हीनतर स्यात्, सोऽपि हीनयोग । एवमतियोगा(गमिथ्या)योगयोरपि योज्यम् ।

आ० २०-दुष्कालस्य त्रैविध्य लक्षयति-कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदादिति । शीतोष्णवर्षाभेदात्रिविधस्य कालस्य शीतादीनामल्पत्व-हीनयोग, आधिक्य-अतियोग, वैपरीत्य-मिथ्यायोग ।

कायवाक्चित्तमेदेन कर्मापि विभजेत्रिधा ।
कायादिकर्मणो हीना प्रवृत्तिर्हीनसज्ञकः ॥ ४० ॥
अतियोगोऽतिवृत्तिस्तु, वेगोदीरणधारणम् ।
विषमाङ्गक्रियारम्भपतनस्वलनादिकम् ॥ ४१ ॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च ।
कर्म प्राणातिपातादि दशधा यच्च निन्दितम् ॥ ४२ ॥
मिथ्यायोगः समस्तोऽसाविह वाऽमुत्र वा कृतम् ।

स०-यथा कालत्रिधा निरूपित, तथा कर्मापि कायवाक्चित्तमेदेन त्रिप्रकार विभजेत् । तत्र कायकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या प्रवृत्तिः स हीनसज्ञको योग । अतिप्रवृत्तिस्त्वतियोग । कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह-वेगोदीरणेत्यादि । “वेगोदीरणधारणम्” इत्यारभ्य यावत् “पतनस्वलनादिकम्” यदेतत् कायिक कर्म, तस्य कर्मण एवरूपस्य या प्रवृत्तिः स कायकर्मणो मिथ्यायोग । विषमाङ्गं क्रिया-कर्म, विषम आरम्भ-उभयलोकविरुद्ध, तथा, विषमपतनम्, विषमस्वलनम्, आदिशब्देन विषमगमनादीना ग्रहणम् । सामिभुक्तस्य-अर्धभुक्तस्य, यद्भाषण-जल्पनम्, एवरूपा या प्रवृत्तिः स वाक्कर्मणो मिथ्यायोग । रागद्वेषभयादि यदेतन्मानस कर्म, तस्य कर्मण एवरूपा या प्रवृत्तिः स चित्तकर्मणो मिथ्यायोग । तथा, दिनचर्याध्यायोक्त यत्प्राणातिपातादि दशधा-दशप्रकार, कर्म निन्दित-अशुभ निर्दिष्ट “हिसास्तेय” इत्यादिना ग्रन्थेन, तच्च यथायथ कायवाक्चित्तानां कर्मणा मिथ्यायोग । समस्तोऽसाविह वाऽमुत्र

वा कृत-अस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृत-आचरित, सर्वमेव मिथ्यायोग ।

आ० २०-दुष्कर्मणस्त्रैविध्य लक्षयति-कायवाक्चित्तमेदेनेति । कायिकवाचिकमानसभेदात्रिविधस्य कर्मण प्रवृत्तेरल्पत्व-हीनयोग, आधिक्य-अतियोग, वेगोदीरणारूपत्व-मिथ्यायोग । धारण-वेगधारणम् । विषमै-दुस्थितैरङ्गैः, क्रियाया-चेष्टाया आरम्भ । सामिभुक्तस्य भाषण-अर्द्धभोजने मौनत्याग । प्राणातिपातादि-हिसादि, “हिसास्तेयान्यथाकामम्” इत्यादिना दिनचर्यायामुक्तम् (श्लो २१) । इह-अस्मिन् जन्मनि । अमुत्र-प्रागजन्मनि । सद्गते तु (सू अ २२)-“त एतेऽतियोगादय सामान्यतोऽनुपशयलक्षणा । सर्वो वा प्रज्ञापराध एवाय यदेषामविवर्जनम् । अथ कर्मकाला पुन सम्यग्योगेनोपशयान्दूषिष्ठ स्वास्थ्यहेतव । तत्रापि रसवर्ज्या विपया यथायथमिन्द्रिय बाधन्तेऽनुगृह्णन्ति च । शेषा रसकर्मकालास्तु सर्व देहम् । अपि च । सर्वभावानां भावाभावौ नान्तरेण योगातियोगादीन् व्यवसेत् । सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषा नान्योन्यमनुबध्नन्तीषद्वाऽनुबध्नन्त्यबला वा, न तदाऽभिनिर्वर्तन्ते व्याधयश्चिराद्वाऽभिनिर्वर्तन्ते तनवो वा भवन्त्यसम्पूर्णलिङ्गा वा । विपर्ययेण तु विपरीता । तथाऽन्य प्रधान एव रोगोऽन्यस्य प्रधानस्य हेतुर्भवति । यथा,-ज्वरो रक्तपित्तस्य, रक्तपित्त वा ज्वरस्य, तौ श्वासस्य, प्लीहा जठरस्य, ते श्वयथो, अर्शांसि गुल्मोदरातीसारग्रहणीनाम्, प्रतिश्याय कासज्वरयो, तौ क्षयस्य, क्षय शोषस्य । एकश्चाप्यचारो निमित्तमेकस्य व्याधे, बहूना च तथा बहव । तद्वदेक लिङ्गम् । एवमेव प्रशमेऽभ्युपाय । तथा स एवान्यस्य प्रकोपे । तस्मात्तानवहित सम्यगागमादिभिः परीक्षेत । तत्रागमतो रोगमेकैकमेवप्रकोपणमेव-योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेववेदनमेवशब्दरूपगन्धस्पर्शरसमेवपूर्वरूपमेवमुपद्रवमेववृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदकमेवनामानम् । तस्मिन्निय प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिः । प्रत्यक्षतरूवातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविषमूत्रच्छादितादिकमन्नकूजनमज्जुत्यादिसन्धिस्फुटन^{११} देहे शकृद्रणादिगन्ध^{१२} शीतोष्णस्पर्श^{१३}भस्पर्शन^{१४}क्षणखर^{१५}स्पर्श

१ ‘विसर्ज’ क ख ग ज । २ ‘शेषास्तु’ सवदेहम्’ ग घ ।

३ ‘पात् ना’ स द्र । ४ ‘न्ते न वा भ’ क ख ग घ झ ञ ।

५ ‘तत्’ स द्र । ते-प्लीहाजठरे । ६ ‘णीदोषाणाम्’ क ख ग ज ।

७ ‘एवमेक प्र’ क ख ग ज । ८ ‘एकमेव’ घ झ । ८ ‘रन्यथा’

स द्र । ९ ‘ताधिक्यम्’ स द्र । १० ‘दिषु सन्विषु स्फु’ स स ।

११ ‘देहश’ घ झ स द्र । १२ ‘न्ध सुप्तशी’ स द्र । १३ ‘स्त-

म्भास्पन्द’ क ख ज । ‘स्तब्धत्वमस्पन्द’ घ झ । ‘स्तम्भसस्पन्द’

स द्र । १४ ‘रसस्प’ घ झ ।

१ ‘कार । तत्र’ ट ड । २ ‘वृडलक्ष’ ट । ३ ‘ऊष्मा मि’ ड । ४ ‘वर्षभेदा’ ख घ झ ञ । ५ ‘कर्मणा’ आ । ६ ‘सज्जिका’ ठ । ७ ‘वृत्तिश्च’ ठ । ८ ‘चामुत्र’ अ क ख घ झ ञ । ९ ‘विभज्यते’ ट । १० ‘चित्तकर्म’ ठ ।

च प्रकृतिविकृतियुक्तम् । आखरसं तु प्रश्नेन, तथा सुच्छ-
र्ददु च्छर्दव मृदुत्तरकोष्ठता स्वप्नदर्शनमभिप्राय जन्माम
यप्रवृत्तिर्नक्षत्र द्विष्टेषुखदु खानि च । तथा वय प्रत्यक्षेण
च । अनुमानतस्तु यूरापसर्पणेन शरीरवैरस्यम्, मक्षिको-
पसर्पणेन माधुर्यम्, तथाऽग्नि जरणशक्त्या, बल व्याया-
मशक्त्या, गूढलिङ्ग व्याधिमपुगयानुपशयत, दोषप्रमा-
णमपचारविशेषेण, आयुष क्षय रिष्टे, प्रकृतिसत्त्वसार-
सारस्यबलान्यनुशीलनेनेति । भवन्ति चात्र । ज्ञानबुद्धि-
प्रदीपेन यो नाविशति योगविन् । आतुरस्यान्तरात्मान
न स रोगाश्चिकित्सति ॥ द्वाविमौ व्याधितौ व्याविस्वरूप-
स्याप्रकाशकौ । तद्यथैको गुरुव्याधि सत्त्वदेहबलाश्रयात् ॥
लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिविस्वतोऽन्यथा । बाह्यवैय-
वमात्रेण तयोर्मुह्यति बालिश ॥ ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा विप
रीतमतोऽथवा । पथ्य विपर्यये युञ्जन् प्राणान् मुष्णाति
रोगिणाम् ॥ ज्ञानाशेन न हि ज्ञान कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्तते ।
बुभुक्षेत भिषक् तस्मात्तत्त्व तत्रानुशीलनात् ॥ अभियुक्तस्तु
सतत सर्वमालोच्य सर्वथा । न जातु स्वलति प्राज्ञो विष
मेऽपि क्रियापथे ॥ आगन्तुरन्वेति निज विकार निजस्त-
थाऽऽगन्तुमिति प्रवृद्धं । तत्रानुबन्ध प्रकृति च सम्यक्
ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥” इति ।

निदानमेतद्दोषाणां, कुपितास्तेन नैकधा ॥ ४३ ॥

कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु

स०-निदानमेतद्दोषाणां ‘कोपे’ इति वाक्यशेष । कुपिता-
स्तेन-निर्दानेन, नैकधा । किं तर्हि ? अनेकप्रकारेण, व्याधीन्
विविधान्-नानाप्रकारान् कुर्वन्ति । कुपिता दोषा इति वचन-
(विभक्ति) विपरिणामेन सम्बन्ध । क व्याधीन् कुर्वन्ति ? इ-
त्याह-शाखेत्यादि । शाखाश्च कोष्ठश्चास्थीनि च सन्धयश्च तेषु ।

आ० २०-दोषहेतुमुपसहरति-निदानमेतदिति ।

दोषहेतो रोगहेतुत्वमाह-कुपितास्तेनेति । तेन-निदा-
नेन । नैकधा विविधानिति हेत्वानन्यत्वात् कोपानन्यम् ।
तस्माद्रोगानन्यम् ।

दोषा एव कारणमित्युक्तम् । तन्निर्वाहार्थमाह-शाखाको-
ष्ठास्थिसन्धिष्विति । शाखादीनामाधारत्वम्, न कारणत्वम् ।

शाखेति किमुच्यते ? इत्याह—

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि^१ तत् ४४

१ ‘तिलक्षण द्वि’ ख ज । २ ‘क्षत्रद्वि’ स द्र । ३ ‘मानेन
तु’ क ख ग ज । ४ ‘रस्य वै’ स मू । ५ ‘न शरीरमाधु’ स.
स । ६ ‘रुर्व्या’ ख ज. । ७ ‘धित्ततो’ ख घ झ ञ स मू ।
‘धिरतो’ स स । ८ ‘वगममा’ क ख ग ज । ९ ‘तमयापि वा’
ख ज । ‘त ततोऽन्यथा’ घ झ । १० ‘द्धम्’ घ स मू । ११ ‘नि-
न्दितेन’ ड । १२ ‘नेकेन प्र’ ट । १३ ‘अनेकधा’ क ख झ
ज । १४ ‘हि सा’ हेमाद्रि ।

तदाश्रया मषव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः ।

बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः ॥ ४५ ॥

स०-शाखा रक्तादय षड्धातवस्त्वक् च । तद्बाह्यरोगा-
यन, -बाह्याना रोगाणामयन-स्थानम् । हिशब्दो यस्मादर्थः ।
यस्माद्बाह्याना रोगाणामयनम्, अतस्तदाश्रया मषव्यङ्गादयो रोगा
बहिर्भागा उच्यन्ते । आदिशब्देन विसर्पविद्रव्यादीना परिग्रह ।
दुर्नामेत्यादि । बहिर्भागाश्चेत्यत्र चशब्दो भिन्नकर्म, शोफादय
इत्यस्मादनन्तर द्रष्टव्य । दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा
इत्यर्थः ।

आ० २०-तत्र शाखां व्याचष्टे-शाखेति । रक्तादयो
धातवस्त्वक् च-शाखा । सा च बाह्यरोगायन, -बहिर्भागो
रोगाणाम् । ते च रोगा मषादय । मषव्यङ्गौ-क्षुद्ररोगेषु ।
गण्डालजी-मुखरोगेषु । बहिर्भागा इति दुर्नामादीना विशेष-
णमन्तर्भागनिवृत्त्यर्थम् ।

अन्तःकोष्ठो महास्रोत आमपक्काशयाश्रयः ।

तत्स्थाना. च्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः ॥ ४६ ॥

अन्तर्भागं च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि ।

स०-कोष्ठ कथ्यते अन्त, तथा महास्रोत, तथा आम-
पक्काशयाश्रय । तत्स्थाना -अन्तर्भागश्रया च्छर्द्यादयो रोगा ।
न केवलमेते एव छर्द्यादयोऽन्तर्भागश्रया यावच्छोफार्शोगुल्म-
वीसर्पविद्रव्यादीना अन्तर्भागत्व च । शोफादीना विद्रव्यन्ताना
समाहारद्वन्द्वनिर्देशेनैव सम्बन्ध ।

आ० २०-कोष्ठ व्याचष्टे-अन्त कोष्ठ इति । अन्त -
अन्तर्भागो रोगाणाम् । महास्रोतो-महाविवरम् । आमा-
शयो-यत्राममन्न तिष्ठति । पक्काशयो-यत्र पक्कम् । तत्स्था-
ना -कोष्ठाश्रिता । अन्तर्भागमिति शोफादीना विशेषण
बहिर्भागनिवृत्त्यर्थम् । समाहारद्वन्द्वदेकत्वनपुसकत्वे ।

इदानी मध्यम रोगमार्गं वक्ति—

शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थां च सन्धयः ॥ ४७ ॥

तन्निबद्धाः शिरास्त्रायुकण्डराद्याश्च मध्यमः ।

रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्ष्वधार्दिताः ॥ ४८ ॥

मूर्धादिरोगाः सन्ध्यास्थित्रिकशूलग्रहादयः ।

स०-शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः । अस्त्रा च
सन्धय इत्येव निर्देशेनेद बोधयति, -नात्र द्वयं विवक्षितमस्थीनि
च सन्धयश्चेति, किं तर्हि ? अस्त्रा सम्बन्धिन सन्धय इति ।
सन्धयो ह्यन्येऽपि सन्ति । तथा च वक्ष्यति (हृ शा अ
४।३८)—“मासास्थिस्त्रायुधमनीसिरासन्धिसमागम ।” इति ।
तन्निबद्धा, -तेषु-अस्थिसन्धिषु, निबद्धा, -सलग्ना इत्यर्थः ।

१ ‘मशव्य’ आ ख घ झ ञ । २ ‘रुमे’ ड । ३ ‘मशादय ।
मशव्यङ्गे’ घ झ । ‘मसादय । मस-व्य’ ग । ‘माषादय । माप’
ख ज । ४ ‘द्रव्यपि अन्तर्भागं च’ इति कचित् । ५ ‘तु’
अ आ हेमाद्रि । ६ ‘अस्थिषु’ ठ ड ।

शिरा स्नायव कण्डराश्च आदयो (आद्या) येषा धमनीकूर्चा-
दीना ते । चशब्दात् पूर्वोक्ताश्च । तत्र-मध्यमे रोगमार्गे, य-
क्ष्मादयो गदात्रिकशूलग्रहाद्यन्ता । मूर्धादीत्यत्रादिशब्देन हृद-
यवस्त्र्यादिपरिग्रहः । सन्ध्यस्थित्रिके शूलानि, सन्ध्यस्थित्रिके
ग्रहा इति योज्यम् । आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा
गृह्यन्ते । यक्ष्मणोऽत्र मर्मास्थिसन्ध्यधिष्ठानत्वात्पूर्वं निर्देशः ।
वक्ष्यति हि (ह नि अ ५।५)—“तैस्वीर्णोऽनिल पित्त रुफं
चोदीर्य सर्वतः । शरीरसन्धीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीड-
यन् ॥” इत्यादि ।

आ० २०-अस्थिसन्धीन् व्याचष्टे-शिरोहृदयेति । मर्मा-
णि मर्मनिबद्धा शिरादयश्च, अस्थिसन्ध्यः । ते च मध्यमो
रोगमार्गः । तदाश्रिता यक्ष्मादयः । यक्ष्मा-राजयक्ष्मा ।
पक्षवध-एकाङ्गरोगः । अर्दित-एकाग्रयामः, ग्रह-स्तब्ध-
त्वम्, सन्ध्यस्थित्रिकेष्वेव ।

इदानीं वायो कर्माण्याह—

स्त्रसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम् ॥ ४९ ॥

सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्तहर्षणतर्षणम् ।

कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषस्पन्दनवेष्टनम् ॥ ५० ॥

स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा ।
कर्माणि वायोः

स०-ससो-हन्वादिसन्धेर्भ्रशः । व्यसनं-व्यासो, विक्षेपण
मङ्गप्रत्यङ्गादेर्यथाऽऽक्षेपकादिषु । व्यध-ताडनमिव मुद्रारादिना ।
स्वाप-सुप्तिः, कर्मण्यचैतन्यम् । सदन-सादः, अज्ञाना क्रिया-
स्वसामर्थ्यम् । रुक्-सततः शूलम् । तोदो-विच्छिन्नः शूलम् ।
भेदन-भेदो, विदारणमिवाङ्गस्य । सङ्को-मूत्रपुरीषादे स्वाशये-
भ्योऽनि सारो वाक्सङ्गादयश्च । अज्ञाना-जङ्घोरप्रभृतीनां, भङ्ग
इव भङ्ग-चूर्णनमिव, अङ्गभङ्गः । सङ्कोचन-सङ्कोचः, शिरादी-
नाम् । वर्तन-वर्तः, पुरीषादीनां पिण्डीकरणम् । हर्षण-रोम्णा-
मूर्ध्नीभावः । तर्षण-तर्षः, तृट् । कम्प-अतिवेपनम् । स्पन्दन
हि-किञ्चिच्चलनम् । पारुष्य-परुषत्वम् । सौषिर्य-अस्त्राम् ।
शोष-शोषणम् । वेष्टन-ग्रथनमिवाङ्गस्य । स्तम्भो-बाहूरजङ्घा-
दीनां सङ्कुञ्चनाद्यभावः । कषायरसता-कषायरसास्वादत्वम् ।
वर्णः श्यावोऽरुणोऽपि वा-श्यावारुणौ वर्णवित्यर्थः । एतानि
वायो कर्माणि ।

आ० २०-अथाकृति । तत्र वातरोगाणां लक्षणमाह-
स्त्रसव्यासेति । स्त्रस-शैथिल्यम् । व्यास-असङ्कोचत्वम् ।
व्यध-सूचीविद्धस्येव व्यथा । स्वाप-स्पर्शज्ञानम् ।
साद-स्वकार्याक्षमत्वम् । रुक्-शूलम् । तोद-तोत्रे-
णेव व्यथा । भेदन-भिद्यमानस्येव व्यथा । सङ्ग-अव-
रोधः । अङ्ग-उन्मार्गगमनम्, अङ्गेर्गत्यर्थत्वात् । भङ्गो-

वक्रता । सङ्कोच-अप्रसार्यत्वम् । वर्त-पिण्डितत्वम् । हर्ष-
ण-कण्टकितत्वम् । तर्षण-पिपासा । कम्प-चलनम् । पा-
रुष्य-रुक्षत्वम् । सौषिर्य-सरन्ध्रत्वम् । शोष-शुष्कत्वम् ।
स्पन्दन-स्फुरणम् । वेष्टन-वलनम् । स्तम्भ-निष्क्रियत्वम् ।
कषायरसता-रसान्तरेऽपि कषायग्रहणम् । श्याव-कपिशः ।
अरुण-ईषद्रक्तः । स्त्रसादीनि कुपितवायो कर्माणि ।

अथ पित्तस्याह—

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः ॥ ५१ ॥

खेदः क्लेदः स्फुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः ।

कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः ॥ ५२ ॥

स०-दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि । सर्वाङ्गीणस्तापो-दाहः ।
रागो-लौहित्यम् । ऊष्मा-औष्ण्यम् । पाकिता-पाककर्तृत्वम्,
अजीर्णेषु व्रणेष्वने च । खेदन-खेदः । क्लेद-शोणितादि-
विकारः । स्फुति-स्त्रावः । कोथ-क्लेदस्यातिशयः, अविच्छिन्न
त्वम् । सदन-सादः । मूर्च्छन-भ्रमः । मदो-वक्ष्यमाणो रोग-
विशेषः । रसौ-आस्वादौ, कटुकाम्लौ । वर्णः पाण्डुरारुणाभ्या-
मन्य-शुक्ललोहितवर्णनिषेधेन तच्छेषानावर्णसम्भवः सूच्यते ।

आ० २०-पित्तरोगाणां लक्षणमाह-पित्तस्येति । दाह-
सन्तापः । रागो-रञ्जनम्, वर्णान्तरपदमर्देन स्ववर्णापा-
दनम् । ऊष्मा-उष्णत्वम् । पाकिता-पाचकत्वम् । खेदो-
धर्मः । क्लेदो-मलार्द्रत्वम् । स्फुति-स्त्रावः । कोथ-धूती-
भावः । सदन-सादः । मूर्च्छन-मोहः । मदो-मैद्यादि-
भिरिव मत्तता । कटुक-तिक्तो रसः, “कषायतिक्तमधुर
वातादिषु मुख क्रमात् ।” इति वचनात् ।

श्लेष्मकर्माण्याह—

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डूशीतत्वगौरवम् ।

बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापत्त्यतिनिद्रताः ॥ ५३ ॥

वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिताः ।

स०-कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि । स्नेह-स्निग्ध्यम् ।
काठिन्य-अमृदुत्वम् । कण्डू-खर्जूः । शीतत्व-शीतसद्भावः ।
गौरव-गुरुत्वम् । बन्ध-स्रोतसाम् । अस्थ्यादीनामुपलेपः । तै-
मित्य-गात्राणामपटुत्वम् । काये वर्णः शुक्लः । रसौ च मधुरपटू ।
चिरकारिता-कार्यादौ विश्रब्धत्वम् । ननु, वायोरमूर्तत्वाद्गर्भरस-
त्वोपलब्धिरनुपपन्ना । अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ । नैत-
दस्ति । न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशान्येव भवन्ति । तथा
चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्पत्तिर्दृष्टा । तस्मात् कारण-

१ ‘रसौ द्वौ कटुकश्चाम्लश्च मुखस्थौ भवेताम् । वर्णः शरीरे
पाण्डुरारुणवर्जितोऽन्यः सर्वो नीलपीतभेदभिन्न उपलभ्यते ।’ इति
चन्द्रः । २ ‘पक्त्वम्’ घञ् । ३ ‘कुथितत्वम्’ घञ् ।
४ ‘मदादि’ ख घ ञ् । ५ ‘तिक्तः, कषा’ घञ् । ६ चरके-
ऽपि (चि० अ० ८।५९)—“कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः
क्रमात् । वाताद्यैः” इति वचनम् । ७ ‘स्निग्धत्वम्’ ट् ।
८ ‘रसानामुप’ ट् ।

१ ‘ग्रहादय इ’ ट् । २ ‘त्रिकशूलादयः’ क ख ग ञ् ।

३ ‘ज्ञादिश्च’ ठ । ४ तोत्र-अङ्कुशः ।

अ० २६

सहशानि कार्याणीति प्रायिकमेतत्, अचिन्त्यत्वाच्च द्रव्य-
प्रभावस्य । वायो सकाशात् कषायरसता श्यावारुणवर्णोत्पत्ति-
श्चान्वयव्यतिरेकसिद्धा कथमिव निवार्यताम् । इत्येव दोषाणां
कर्माण्युपदिष्टानि । तद्विकाराश्च सङ्ग्रह उक्ता । तथा च
तद्वन्थ (१) (सू अ २०) — “अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशे च
पित्तजा । विंशति श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्मजा मता ॥ १ ॥
नखभेद पादशूल मुसिर्भ्रशो विपादिका । खुडो गुल्फग्रहो
जानुविश्लेषो जानुकुञ्चनम् ॥ २ ॥ पिण्डकोद्रेष्टन सादश्वोर्वो
स्तम्भश्च गृध्रसी । पाङ्गुल्य भ्रशशूल च गुदे स्तम्भस्तु मेहने ॥ ३ ॥
मुष्काक्षेप श्रोणिभेदो वङ्गणानाह एव च । उदावर्तोऽथ विड्
भेद पार्श्वपृष्ठत्रिकग्रहा ॥ ४ ॥ खञ्जवामनकुञ्जत्व हृद्रवोदर-
वेष्टकौ । हृन्मोहो वक्षनिस्तोद शोषोद्वातौ तथोरस ॥ ५ ॥
बाहुशोषो हनुग्रीवामन्यास्तम्भौष्ठभेदनम् । दन्तभेदोऽथ
शैथिल्य कण्ठोऽथ वाग्रह ॥ ६ ॥ कषायास्यत्वमूकत्वे
मुखशोषो रसाज्ञता । घ्राणानाहोऽज्ञता गन्धेऽशब्दोच्चैः श्रवण
तथा ॥ ७ ॥ बाधिर्य कर्णशूलं च वर्त्मस्तम्भनकुञ्चनम् ।
तिमिर चाक्षिशूल च भ्रूव्युदासोऽथ नेत्रयो ॥ ८ ॥ ललाट-
शङ्खभेदौ च केशभ्रूस्फुटन तथा । शिरोरुजाऽर्दितं जृम्भा
प्रलापो वेपथुर्भ्रम ॥ ९ ॥ एकाङ्गव्याधिरायाम पक्षार्धातोऽप-
तन्त्रक । दण्डक खप्रनाशश्च ग्लानि पुरुषरुक्षता ॥ १० ॥
विषादोऽथानवस्थानमरुणश्यामवर्णता । इत्यशीति समाख्याता
रोगा वातसमुद्भवा ॥ ११ ॥ अन्तर्दाहो विदाहश्च श्लेष्मो
द्वथुर्द्व । अत्यूष्मा चासदाहश्च स्वेदोऽत्यम्लकधूमकौ ॥ १२ ॥
रक्तक्लेदोऽङ्गगन्धश्च गात्रावयवशातनम् । र्वेज्यासदरण मास-
क्लेदश्चर्मदल तथा ॥ १३ ॥ रक्तविस्फोटक कोठ पित्तासृग्गत-
मण्डले । नीलिका कामला कर्कशा गात्रे हरितपीतता ॥ १४ ॥
पूतितित्कास्यता तृष्णा लोहगन्धास्यता तथा । जीवादानम-
तृप्तिश्च प्रवेशस्तमसस्तथा ॥ १५ ॥ गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको
हारिद्रताऽपि च । नखाक्षिमूत्रशकृता, चत्वारिंशत्तु पित्तजा
॥ १६ ॥ स्तैमित्य गौरव तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता । तन्द्राऽऽस्य-
स्त्रावमाधुर्ये प्रलेपो हृदयस्य च ॥ १७ ॥ साद कण्ठप्रलेपश्च
श्लेष्मोद्गिरणमेव च । मलाधिक्यमतिस्थौल्य धर्मनी प्रतिसञ्च-

१ सङ्ग्रहे वातजादिविकारा गद्यमयेन ग्रन्थेन वर्णिता ।
इह तु पद्यमयेन वर्णिता ये वर्तन्ते, सा सर्वाङ्गसुन्दराकारस्या-
ङ्गदत्तस्य कृतिरिति प्रतिभाति, “पद्येन च सुखस्मृत्यै रसमे
दान् शृणुष्व मे ।” इति तेनैव रसभेदीये (श्लो ४२ ई) स्पष्टमु-
क्तत्वात् । २ ‘शत्तु पि’ ट । ३ ‘नात्वजा’ ट ड । ४ ‘पार्श्वभेदत्रिक-
ग्रह’ ट । ५ ‘हृद्रोगोदरवेष्टनम्’ ड । ६ ‘वक्षोनिर्भेदनि-
स्तोदौ शो’ ट ड । ७ ‘शोषाघातौ’ ट । ‘वातोद्वातौ’ ड । ८ ‘क-
ण्ठध्वसो’ ट ड । ९ ‘शभ्रूस्फु’ ट । १० ‘घातापतत्रकौ’ ट ।
११ ‘पारुष्यरू’ ट ठ । १२ ‘ता’ ठ । १३ ‘पादश्चान्’ इति कचित् ।
१४ ‘त्वग्र्याहदरणे मासदरणे त्वग्र्याहकस्तथा ।’ ड । १५ ‘दस्त्व-
ग्राहकस्तथा’ ट । १६ ‘कक्षा’ ट ड । १७ ‘वमन प्रति’ ट, ड ।

यम् ॥ १८ ॥ उदरौ गलगण्डश्च शैथ्य श्वेतावभासता । वि-
ष्मूत्रनखनेत्राणां शुक्लता च कफामया ॥ १९ ॥ यथास्थूल वि-
काराणां चत्वारिंशमिदं शतम् । हृदादौ शूलवद्दाहो योऽन्त-
र्दाहः स कीर्तितः ॥ २० ॥ पाणिपादासर्मूलेषु सन्तापो विवि-
धस्तु यैः । स विदाह इति प्रोक्तो, दाहः प्रादेशिकस्तु यः ॥ २१ ॥
अश्रयन्निषेव निस्वेदः स श्लेष्मः परिकीर्तितः । ओषः सर्वाङ्गि-
कस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः ॥ २२ ॥ दवधुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र
ऊष्मा प्रवर्तते । मुखौष्ठतालुषु दैवश्चाग्लोद्गिरणमम्लकः ॥ २३ ॥
धूमायन शिरोघ्राणकण्ठतालुषु धूमकः । प्रमीलकस्तु स्तैमित्यं
गुरुताऽङ्गस्य गौरवम् ॥ २४ ॥ आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्वि-
षयाग्रहः । निद्रार्तस्येव तन्द्रा स्याच्छ्लेषा प्रथितनामका ॥ २५ ॥

आ० २०—श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह—श्लेष्मण इति ।
स्नेह—स्निग्धत्वम् । बन्ध—संश्लेषः । उपलेपो—लिप्तत्वम् ।
स्तैमित्य—आलस्यम् । शोफ—श्वयथुः । अपक्ति—अपाकः ।
चिरकारिता—चिरेण रोगवृद्धिः । सङ्ग्रहे तु (सू अ
२०) —“अथ कुपिता वातादयो नानाविधैर्विकारैः शरीर-
मुपैतापयन्ति । आविष्कृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराः,
चत्वारिंशत् पित्तस्य, विंशति श्लेष्मणः । तत्र वातविकाराः,
तद्यथा,—नखभेदो १। विपादिका २। पादशूलम् ३। पाद-
भ्रशः ४। सुंसपादता ५। वातखुडता ६। गुल्फग्रहः ७।
पिण्डकोद्रेष्टनम् ८। गृध्रसी ९। जानुभेदो १०। जानु-
विश्लेषः ११। ऊरुसादः १२। ऊरुस्तम्भः १३। पङ्गुत्वम्
१४। गुदभ्रशो १५। गुदार्तिः १६। वृषणाक्षेपो १७।
मेढ्रस्तम्भो १८। वङ्गणानाहः १९। श्रोणिभेदो २०। विड्-
भेदः २१। उदावर्तः २२। खञ्जत्वम् २३। कुञ्जत्वम् २४।
वामनत्वम् २५। त्रिकग्रहः २६। पृष्ठग्रहः २७। पार्श्ववर्म-
र्दनम् २८। उदरावेष्टो २९। हृन्मोहो ३०। हृद्रवो ३१।
वक्षोऽर्द्धर्षो ३२। वक्षोऽपरोधः ३३। वक्षस्तोदो ३४। बाहु-
शोषो ३५। ग्रीवास्तम्भो ३६। मन्यास्तम्भः ३७। कण्ठो-
ध्वसो ३८। हनुस्तम्भः ३९। तौल्वोष्ठभेदो ४०। दन्त-
भेदो ४१। दन्तहर्षो ४२। दन्तशैथिल्यम् ४३। मूकत्वम्
४४। वाक्सङ्गः ४५। प्रलापः ४६। कषायास्यता ४७।

१ ‘शदिद’ ड. । ‘द शतमिति ।’ ट ठ ड । २ ‘मूलादौ’ ट ठ
ड । ३ ‘य । अश्रयन्निषेव निस्वेदो विदाहः स निगद्यते । ओषः’
ठ ड । ४ ‘ऊषः’ ट ड. । ५ ‘दवः अम्लो’ ट ठ ड । ६ ‘पत-
पन्ति’ घ, ख स स । ७ ‘पादसुप्तता’ क ख ग, ज. । ८ ‘गुदार्तिः’
ख ज. । ९ ‘वृषणोत्क्षेपः’ स च । १० ‘स्तम्भनो’ ख ज. ।
११ ‘मर्दः’ स ड. । १२ ‘उर्द्धर्षो’ ख ज, स च । १३ ‘कण्ठध्व-
सो’ ख ज स मू. । १४ ‘हनुतोदः’ ग । ‘हनुताडनम्’ घ । ‘ह-
नुजाड्यम्’ छ । ‘हनुस्ताडः’ स च । १५ ‘ओष्ठभेदो’ क ग घ छ,
झ, स च । १६ ‘दो । दन्तशैथिल्यं’ क, ख ग घ झ ज, स, ड. ।

मुखशोषो । ४८। रसाज्ञत्वम् । ४९। घ्राणनाश । ५०। कर्ण-
शूलम् । ५१। अशब्दश्रुति । ५२। उच्चैःश्रुति । ५३। बाधि-
र्यम् । ५४। वर्त्मस्तम्भो । ५५। वर्त्मसङ्कोच । ५६। तिमि-
रम् । ५७। अक्षिशूलम् । ५८। अक्षिव्युदासो । ५९। भ्रूव्यु-
दास । ६०। शङ्खभेदो । ६१। ललाटभेद । ६२। शिरोरुक् । ६३।
केशभूमिस्फुटनम् । ६४। अर्दितम् । ६५। एकाङ्गरोग । ६६।
सर्वाङ्गरोग । ६७। आक्षेपको । ६८। दण्डक । ६९। अमो । ७०।
अमो । ७१। वेपथु । ७२। जृम्भा । ७३। ग्लानि । ७४।
विषादो । ७५। रौक्ष्यम् । ७६। पारुष्यम् । ७७। इयावारुणा-
वभासत्वम् । ७८। स्वप्न । ७९। अनवस्थितचित्तता च । ८०।
पित्तविकारा पुन-ओष । १। श्लोषो । २। दवो । ३। दवथु ।
४। विदाह । ५। अंसदाह । ६। त्वग्दाह । ७। अन्तर्दाह । ८।
धूमक । ९। अम्लक । १०। ऊष्माधिक्यम् । ११। अतिस्वेद ।
१२। अङ्गगन्ध । १३। अङ्गावयवसदनम् । १४। शोणित-
क्लेदो । १५। मासक्लेद । १६। त्वङ्मासदरणम् । १७। चर्मदर-
णम् । १८। रक्तकोठो । १९। रक्तविस्फोटो । २०। रक्तमण्ड-
लानि । २१। रक्तपित्तम् । २२। हरितत्वम् । २३। हारिद्रत्वम् ।
२४। नीलिका । २५। कक्ष्या । २६। कामला । २७। तिक्ता-
स्यता । २८। लोहितगन्धास्यता । २९। पूतिमुखत्वम् । ३०।
तृषाधिक्यम् । ३१। अतृप्ति । ३२। आस्यपाको । ३३। गलपाक ।
३४। अक्षिपाक । ३५। पायुपाको । ३६। मेदूपाको । ३७।
जीवादानम् । ३८। तम प्रवेशो । ३९। हरितहारिद्रनेत्रमू-
त्रशकृत्त्व च । ४०। श्लेष्मविकारास्तु-तृप्ति । १। तन्द्रा । २।
निद्राधिक्यम् । ३। सैमित्यम् । ४। गुरुगान्त्रता । ५। आलस्यम् ।
६। मुखमाधुर्यम् । ७। प्रसेक । ८। श्लेष्मोद्गिरणम् । ९। मला-
धिक्यम् । १०। बलासो । ११। हृदयोपलेप । १२। कण्ठ-
लेपो । १३। धमनीप्रतिचयो । १४। गलगण्ड । १५। अति-
स्थौल्यम् । १६। शीताभित्वम् । १७। उददं । १८। श्वेता-
वभासता । १९। श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्व च । २०। तत्र सर्वाङ्गी-
णस्तीव्रो-दाह । स्वेदारतिमान्-ओष । प्रादेशिक स्वेद-
रहितोऽभ्यर्चिषेव दाह-श्लोष । मुखौष्ठतालुषु दाहो-दव ।

१ 'म्' । गन्धाज्ञत्वम् । घ्रा' ग घ झ । २ 'म्' । उच्चै' छ ।
३ 'शिरोमेद' क ख ग छ ज । ४ 'ग' । पक्षवध । आक्षे' क ।
ख ग घ छ झ ज , स च । ५ 'दोऽतिप्रलापो । रौ' क ख ग घ झ
ज . । ६ 'णाभास' क ख ग छ ज स स । ७ 'स्थितता' घ झ ।
'स्थितत्व च' छ , स च । ८ अत्राशीतिवातविकारेषु मध्ये केषुचि-
त्पुस्तकेषु 'गन्धाज्ञत्वघ्राणनाशौ' 'एकाङ्गरोगपक्षवधौ' 'प्रलापाति-
प्रलापौ' इति प्राय एकार्थभिधायिनौ द्वौ द्वौ शब्दौ दृश्येते ।
तयोरेकैकं मुक्त्वा लिखितानेकपुस्तकसहायेन निश्चिता अशीतिर्वा-
तविकारा । दर्शिताश्च क्रमाद्वैस्ते सर्वे । एव पित्तकफविकारेष्वपि ।
९ 'दौर्गन्ध्यम्' छ । १० 'अवयवस' स झ . । 'अङ्गावदरणम्'
स च . । ११ 'दलनम्' क ग छ । १२ 'कक्षा' घ झ । 'कुक्षि'
छ . । १३ 'कण्ठोपलेपो' स झ . , स च । १४ 'नीचयो' ख . ज .

चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो-दवथु । पाणिपादासमूलेषु विविध
सन्तापो-विदाह । कोष्ठदाह-अन्तर्दाह , कोष्ठस्यान्तर्मा-
र्गसङ्गहात् । शिरोग्रीवाघ्राणकण्ठतालुषु धूमायन-धूमक ।
सान्तर्दाहहृदयशूलोऽम्लोद्गार-अम्लक । शोणितस्य कृष्ण-
तादौर्गन्ध्यतनुत्वानि-क्लेद । मासस्य तु कृष्णता दौर्गन्ध्य
च । बाह्यत्वक्सहति-चर्म । कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा-
तृप्ति । अन्ये पुनराहु , -अन्नानभिनन्दनात्तृप्तिरिव तृप्ति -
अरोचक । निद्रार्तस्येव विषयाग्रहण-तन्द्रा । सैमित्य तु-
प्रमीलक , ईत्यन्यै पठितम् । उपलेप इव-उपलेप । तद-
तिशय-प्रतिचय , -अतिपूरणम् । अग्रेरतिमन्दता-शैत्यम् ।
उर्रोऽभ्यन्त-उददं । केषाचिच्छीतवेपथु-उददं । अन्ये
पुनराहु -'शीतपानीयसस्पर्शाच्छीतकाले विशेषत । सरा-
गकण्डू शोफ स्यादुददं स कफोज्ज्व ॥' इति । महावि-
कारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते । क्षुद्रविकारा पुनर्यदेवा-
ङ्गमाविशन्ति तदुपपदमेव नाम लभन्ते । यथा, -नखश
ङ्खललाटभेदा स्वान्तर्दाहकण्ठहृदयोपलेपादयः । तेषा हि
तथैव स्वरूपमुपदिष्ट भवति ।" इति ।

दोषाणा कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमाह—

इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम् ॥ ५४ ॥

दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ।

व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नातान् प्रतिक्षणम् ५५

स०-इति-प्रकारे । दोषाणा लक्षण दोषलक्षण, -यथायथ
लिङ्गम् । इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, यदोषलक्षणमुक्तम्, तद्दर्शनाद्यै
सम्यगुपलक्षयेत्-जानीयात् । वैद्य इति शेष । दर्शनाद्यैरि-
त्यादि(च)शब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते । किम्भूतं दोषलक्षणं तत्^१
अशेषामयव्यापि, -अशेषाश्च त आमयाश्चाशेषामयास्तान्,
-सर्वाभयान्, साधु व्याप्नोतीति । किम्भूतो वैद्य^२ अवहितो, -
दत्तावधान । तथा, व्याध्यवस्थाविभागज्ञ, -व्याधेरवस्था -
कालकृता दशा , तासा विभाग-पृथक्त्वम्, यथा, -इयमस्य
व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेति । अवस्थाभेदाच्चोपक्रमभेद । तथा
हि, -एकस्यैव ज्वरस्य नवस्यान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्य । तदेव
विभागं यो जानाति स व्याध्यवस्थाविभागज्ञ । तथा, आतान्-
व्याधितान्, प्रतिक्षण-मुहूर्ते मुहूर्ते, पश्यन्-आलोकयन् ।

आ०२०-लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह-इत्य-

१ 'रादिष्विन्द्रि' घ छ झ । २ 'कोष्ठे दाह-अन्तर्दाह ।
शिरो' स झ । ३ 'गैत्वस' ख झ ज . । ४ 'लोद्गा' स झ ।
५ 'त्वादि-' क ख ग छ ज . । ६ 'चर्मकोथ' स स . । ७ 'न्दता
तृ' ख छ . ज स स . । 'न्दना तृ' घ झ स मू . । ८ 'इत्यन्येऽपि
पठन्ति ।' क ग छ ज . । 'इत्यन्ये न पठन्ति ।' ख । ९ 'नि-
चय' ख . ज . । १० 'उर्रोऽभि' स स . । ११ 'स्वमुपदे' क ख
ग छ ज . । १२ 'मुदिष्ट' क ख ज . । १३ 'नमश्चित्प्राह' ठ . ।
१४ 'प्रश्ने । कि' ट ।

शेषामयव्यापीति । दर्शनाद्यै—दर्शनस्पर्शनप्रश्नै । अवस्था विभागो यथा,—आमज्वरो जीर्णज्वर पच्यमानज्वर इति ।

किमिति पुन पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियते ? इत्याह—

अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी ।
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते ॥ ५६ ॥

स०—अभ्यासात्—मुहुर्मुहुश्चिकित्सितकर्मणि प्रवर्तनात्, दृष्टि—दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते, न केवल—केवल-चिकित्साशास्त्रावगमात् । किम्भूता दृष्टि ? कर्मणि सिद्धिस्ता प्रकाशयितुं शीलं यस्या सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी । अत्र दृष्टान्तमाह—रत्नादीत्यादि । आदिशब्देन सुवर्णरूप्यादीनां ग्रहणम् । तेषां यत्सदसज्ज्ञान—इदं शोभनमिदं न शोभनमित्यवगमः, तन्न शास्त्रादेव जायते । किं तर्हि ? अभ्यासाच्च । एवकारोऽवधारणार्थः । न शास्त्रावबोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति । किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोध-दर्शनाभ्यासाभ्यां सम्यग्जायते, तथैव चिकित्सा शास्त्रावबोधा-नित्यमातुरदर्शनाच्चावगम्यत इत्यर्थः ।

आ० २०—लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञानसहकारीत्याह—अभ्यासादिति ।

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वार्पराधजः ।
तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः ॥ ५७ ॥

स०—दृष्टश्चासावपचारश्च, तस्माज्जातो दृष्टापचारजः । अपचारो—व्याधिहेतुः । ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणाज्जातो दृष्टापचारजः । कश्चिदात्मकृतात्पूर्वार्पराधात्—अशुभकर्माख्याज्जात पूर्वार्पराधजः । अपर कश्चित्तत्सङ्कराद्भवति । तयो सङ्करस्तत्सङ्करो—मिश्रत्व, तस्मात् । न केवलात्पूर्वार्पराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधात्, अपि तु द्वयोः ससर्गाज्जात इत्यर्थः । एव—अनेन प्रकारेण, व्याधित्रिधा—त्रिप्रकारः, स्मृतः ।

आ० २०—व्याधेस्त्रैविध्यमाह—दृष्टापचारज इति । अपचारो—निदानम् । दृष्टकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टादृष्टकर्मजः, इति त्रिविधो व्याधिः ।

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह—

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः ॥ ५८ ॥

स०—यथानिदानं दोषोत्थ इति । यद्यस्य दोषस्य वातादे-र्लघुरुक्षादि निदानं, तेन कुपितादोषात् य उत्थितो व्याधिः स

१ 'भागशो' घ झ । २ 'साज्जायते' आ क । 'सात्केवलं दृष्टि' इत्यरणदत्तसम्मत पाठ इति प्रतिभाति । युक्तश्चायं पाठः, 'प्राप्यते' 'जायते' इति द्वयोः समानार्थकयोः क्रियापदयोरन्यतरस्य वृत्तत्वात् । ३ 'णहिरण्यादीनां' ट । ४ 'नित्यं नित्यमा' इति कचित् । ५ 'ज्ञाने स' घ झ । ६ 'पचारज' आ । ७ 'मत' अ । ८ 'इहैव लौ' ट । ९ 'व्याधिमेदानाह' घ झ । १० 'वा-दुत्थि' ट ।

दोषोत्थो ज्ञेयः । यो दृष्टापचारज उक्त इत्यर्थः । हेतुभि—वातादिनिदानैर्लघुरुक्षादिभिर्विना यो भवति स कर्मजः । यस्त्वल्पे निदाने सेविते महारम्भः स्यात्, स दोषकर्मजो रोगो ज्ञेयः । महानारम्भो यस्य स, पूर्वरूपरूपैर्बलवद्भिर्युक्त इत्यर्थः ।

आ० २०—त्रयाणां लक्षणमाह—यथानिदानमिति । यथानिदानं—स्वहेतुवतिक्रमेण, दोषोत्थो—दृष्टजः । हेतुभिर्विना जातः कर्मज—अदृष्टजः, पूर्वार्पराधजः । अल्पे हेतौ महारम्भ—तीव्रसरम्भो, दोषकर्मजः । दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य दोषजत्वम् । तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम् । वक्ष्यति हि (ह सू अ १।१७०)—“ते ज्वरा केवला-पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तरं मलैः” इति ।

अथ त्रिविधस्यापि व्याधेश्चिकित्सामाह—

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसङ्ख्यात् ।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम् ॥ ५९ ॥

स०—विपक्षशीलनात्पूर्व इति । पूर्व—पूर्वमुक्तो यः केवलदोषजो व्याधिः स, विपक्षशीलनात्—यद्योक्तविपक्षादिसेवनात्, क्षयं याति । कर्मजो रोगः कर्मसङ्ख्यात् क्षयं याति । उभयजन्मा—दोषकर्मोत्थो, दोषकर्मणोरुभयोरपि क्षयात् क्षयं याति ।

आ० २०—विपक्षशीलनात्—हेतुविपरीतशीलनात् । पूर्वो—दोषोत्थः । कर्मसङ्ख्यात्—भोगेन प्रायश्चित्तेन वा पापक्षयात् । विपक्षशीलनाद्युपशयाख्यं लक्षणम् ।

व्याधीनां त्रैविध्यमुक्त्वा द्वैविध्यमाह—

द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्याधयोऽन्याः पुनर्द्विधा ।

स०—स्वतन्त्रश्च परतन्त्रश्च स्वतन्त्रपरतन्त्रौ, तयोर्भावस्वतन्त्रपरतन्त्रत्वम्, तस्मादेतौ द्विधा व्याधयः । एके स्वतन्त्रा अन्ये परतन्त्रा इत्यर्थः । अन्ते भवा अन्याः, परतन्त्रा । ते पुन—भूयो, द्विधा ।

आ० २०—त्रयाणां पृथक् द्वैविध्यमाह—द्विधा स्वपरतन्त्रत्वादिति । तैत् स्वतन्त्रः परतन्त्रश्चेति । अन्या इति परतन्त्रस्य द्वैविध्यम् । तच्च पूर्वरूपमुपद्रवाश्चेति ।

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह—

पूर्वजाः पूर्वरूपाख्या, जाताः पश्चादुपद्रवाः ॥ ६० ॥

स०—पूर्वं जाता पूर्वजा । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति ड । पूर्वजा—पूर्वरूपसज्ञा रोगा । ये च पश्चाज्जाता गदास्ते व्याधीनामुपद्रवाः । इत्यन्या द्विधा ।

आ० २०—तौ च स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात् क्रमेण जायेते ।

अथ स्वतन्त्रान् लक्षयति—

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः ।

स०—जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ । जन्म—उत्पत्तिः ।

१ 'न-हेतु' क ख ग छ ज । २ 'दृष्टकर्मज' क ख ज । ३ 'पूर्वार्पचारज' क ग छ । ४ 'अल्पहेतौ' क घ झ । ५ 'क्षय-मेति' ट ठ । ६ 'क्षय स्वपरतन्त्रत्वादिकमाह' ट । ७ 'तत्र' ख, ग, छ, ज ।

उपशय-सुखानुबन्ध । यो य स्व स्व-यथास्वम् । यस्य ज्वरादेर्यावात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते । यथास्व जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतन्त्रा उच्यन्ते । चिकित्सागुरुलघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतन्त्रा-दिसंज्ञाकरणम् । स्वग्रहणाद्येऽन्यजन्मनि जायन्तेऽन्यस्य च व्याधेर्यत उपशय-सुखानुबन्धस्तै एतत्परिवारस्यापि, ते तु न स्वतन्त्रा । तथा चोक्तम्-“पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादाद्युत्पन्ने तत्परिवारा ये श्वासादय उत्पद्यन्ते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतन्त्रा । ज्वरादय एव तु मूलव्याधिरूपत्वात् स्वतन्त्रा उच्यन्ते ।” इति ।

आ० २०-यस्य स्वेन हेतुना जन्म, स्त्रौषधेनोपशम, स्पष्टं च लक्षणं, स स्वतन्त्र ।

विपरीतास्ततोऽन्ये तु

स०-तत-स्वतन्त्रेभ्यो रोगेभ्यो, येऽन्ये-परतन्त्रा पूर्व-रूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च, ते विपरीता, -विपरीतस्वरूपा, न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः ।

आ० २०-विपरीत-परतन्त्र ।

एव व्याधीना स्वतन्त्रपरतन्त्रत्व प्रतिपाद्य, दोषाणां प्रतिपादयन्नाह—

विद्यादेवं मलानपि ॥ ६१ ॥

स०-न केवल रोगान् स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदैर्विद्याद्वैद्य, यावन्मलान्-दोषानपि वातादीन्, एव-स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदैर्जानीयात् ।

आ० २०-व्याधिवदोषानपि स्वतन्त्रपरतन्त्रान्विद्यात् ।

तांलक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम् ।

स०-तान्-वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान्, प्रतिज्वरं-प्रतिविकारं, विकुर्वाणान्-विकृतिं-कोप गच्छतो, जानीयात् । वैद्य इति शेषः । कीदृक्^१ अवहितो-दत्तचित्तः ।

आ० २०-तांश्च प्रतिरोगं लक्षयेत् । कोऽत्र स्वतन्त्रं क परतन्त्रं इति ।

एव स्वतन्त्राणां व्याधीना यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम् । परतन्त्राणां तु व्याधीना क प्रशमोपायः^२ इत्याह—

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोऽशाम्यतस्तथा ॥ ६२ ॥

पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम् ।

स०-तेषां-परतन्त्राणां रोगाणामप्रधानानाम्, प्रधान-प्रशमे-स्वतन्त्रव्याधिप्रशमे, प्रशमो भवति, -न तु तेषां पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः । अशाम्यत-तथा शममगच्छत परतन्त्रान् व्याधीन् दोषान् वा, तथा-तेन प्रकारेण प्रधानचिकित्सा-

लक्षणेन, पश्चात्-प्रधानचिकित्सात् उत्तरकालं, चिकित्सेत् । अचिकित्समानो ह्यसाध्यता यायात् । तूर्णं वेति । उपद्रवश्च-द्वलवान् स्यात्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेत्, न पश्चात् ।

आ० २०-तेषां-परतन्त्राणां, स्वतन्त्रप्रशमे प्रशमः । तथा-स्वतन्त्रौषधेन, ये न शाम्यन्ति तान् पश्चात्स्त्रौषधेन चिकित्सेत् । यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं-प्रागेव, चिकित्सेत् ।

ननु, कुतोऽप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेत्^३ इत्याह—

व्याधिक्षिप्रशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः ॥ ६३ ॥

स०-हि-यस्मात्, व्याधिक्षिप्रशरीरस्य पुंसोऽतिशयेन पीडाकरः । प्रागुत्पन्नोऽपि रोगः पीडाकरः । उपद्रवस्तु पश्चात् जायमानो व्याधिक्षिप्रशरीरोत्पन्नत्वात्पीडाकरतरः । तदयमन्त्रार्थः, -परतन्त्रो व्याधिर्हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति । यस्तु परतन्त्रं पश्चादुत्पद्यमानोऽपि स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमेण शमनं याति तं पश्चादुपक्रमेत् । यस्तु बलवान् परतन्त्रस्तमादावेव चिकित्सेत्, अतिपीडाकरत्वात् ।

आ० २०-स हि स्वतन्त्रेण पीडितस्य नरस्य स्वतन्त्रादतिपीडकः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २२)-“सप्तविधाः खलुरोगा भवन्ति । सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः । ते तु पृथग्द्विविधाः । तत्र सहजा शुक्रार्तवदोषान्वया कुष्ठा-शोमेहादयः, पितृजा मातृजाश्च । गर्भजा जनन्यैपचारात्कौ-र्ज्यपाङ्गुल्यपैङ्गुल्यकिलासादयो, अन्नरसजा मातृदौहृदविमानजाश्च । जातजा स्वापचारात् सन्तर्पणजा अपतर्पणजाश्च । पीडाजा क्षतभङ्गप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शारीरमानसाश्च । कालजा शीतादिकृता ज्वरादयो, व्यापन्नजा असरक्षणजाश्च । प्रभावजा देवगुरुलङ्घनशापाथर्वणादिकृता, ज्वरादयः पिशाचादयश्च । स्वभावजा क्षुत्पिपासाजरादयः, कालजा अकालजाश्च । तत्र कालजा रक्षणकृता, अरक्षणजा अकालजा । त एते समासतः पुनर्द्विविधा भवन्ति, प्रत्युत्पन्नकर्मजा पूर्वकर्मजाश्च । तत्र रोगोत्पत्तिं प्रत्युत्पन्नकर्मयदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं बोद्धिश्चासोपदिष्टं प्रतिषिद्धानामनुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मान्तरातीतेन तु पूर्वम् । तत्पुनर्देवाख्यम्, उक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक् । तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजा । विपरीता दैवजन्मानः । अल्प-

१ ‘रीरस्योत्प’ ठ । २ ‘पीडकस्य’ ख.ज. । ३ ‘स स्वतन्त्रादपि पी’ क ख ग छ ज । ४ ‘पृथक् पृथग्द्वि’ ख.ज. । ५ ‘न्य-मिचा’ स.स. । ६ ‘कौर्ज्यपैङ्गु’ क ख ग छ ज स.स. । ७ ‘जा दौहृ’ स.द्व. । ८ ‘पीडाकृता’ घ झ स.द्व. । ९ ‘व्यापन्नर्तुजा अव्यापन्नर्तुजाश्च ।’ ग । १० ‘साज्वरा’ घ छ स.स. । ११ ‘ल-कृता ।’ ख ग ज । १२ ‘त्ति प्रति प्रत्यु’ स.स. । १३ ‘चो-द्विश्चा’ क छ स.द्व. । १४ ‘दिष्टविहितप्रति’ ग । ‘दिष्टानां विहितानां प्रति’ स.द्व. । १५ ‘छानेनानुष्ठानेन वा’ क. । १६ ‘तत्तु पुन’ सं.द्व. । १७ ‘तत्र दृष्ट’ क ग ।

१ ‘ब्देनोच्येते’ ट । २ ‘धेयं उत्पादकास्तेषां यत’ ट । ३ ‘तस्तत्परि’ ट । ४ ‘स्वेनोप’ घ झ । ५ ‘च लिङ्ग स’ घ झ । ६ ‘भ्योऽन्ये’ ट ड । ७ ‘वैद्य । कीदृ’ ट ड. । ८ ‘यथोपशयमेव’ ट. । ‘यथास्वजन्मोपशय’ ड. । ९ ‘त्सेत्पूर्वं वा’ घ. ।

निदाना महारुजश्चोभयात्मका । तत्र यथास्व प्रतिपक्षशी-
लनात् पूर्वेषा रोगाणामुपशम । सत्येव विपक्षशीलने
निर्दिष्टकर्मक्षयादैविकानाम् । दोषकर्मक्षयादन्येषाम् । अन्ये
पुनः प्रत्युत्पन्न कर्म परकृतमपि वणयन्ति । तच्च पराभि-
सस्कारमाचक्षते । एव चाहुः,—यदि स्वय कृतादेव कर्मण
कार्यनिवृत्ति स्यात्, न दृष्टपुरुषान्तरकृतात् । किमिति
विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधा-
सोषरोषौ प्रतिकर्तव्यचिन्ता वा प्रतिपद्यते । एवमेते
व्याधयो द्विविधा सन्तस्त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोषैवन्तो
भूयः सप्तविधा । सकलोऽपि चाय रोगसमूह प्रतीका
रवान् आयुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नियतहेतु-
कोऽप्यामय सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तार्थु सस्कारा-
परिक्षये सङ्गवेदनता प्रतिपद्यते । अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्व
एव प्रायशो भिन्नत्यकाण्डे । स्वयमपि च दैवान्निदानैरूप
तथा वा निवर्तमान षोडशगुणसमुदितक्रियोपालम्भादाशु-
तरमपरिक्लिष्टस्य वैऽपगच्छति । अनियतफलदायिनि तु
दैवे हिताभ्यासरतस्यावकाशमेव न लभते व्याधि । तस्मान्न
कस्याञ्चिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात् ।
त्रिविधाश्च पुनर्ग्याधयो मृदुमध्यातिमात्रभेदेन । तत्राल्प-
लक्षणा मृदुवो, मध्यलक्षणा मध्या, सम्पूर्णलक्षणास्त्व-
तिर्मात्रा । ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्धा प्रागु-
पदिष्टाः । सुबहुशोऽपि च भिद्यमाना व्याधयो निजाग-
न्मुता न व्यभिचरन्ति । तत्र निर्जोषिदोषोत्था । तेषु
पूर्व वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते, ततो व्यथाऽभिनिर्वर्तते ।
आह्यहेतुजास्त्वागन्तवः । तेषु व्यथा पूर्वमुपजायते, ततो
दोषवैषम्यम् । दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रूगनुबध्यते
प्रवर्द्धते च । एव च कृत्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबन्ध,
केवल पौर्वापर्यविशेषः । तस्मादेकाकारा एव रोगाः, तथा
रुक्सामान्यात् । असङ्ख्यभेदा वा प्रत्येक समुत्थानस्थानै-

संस्थानवर्णनामवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषात् । ते यथास्थूल
यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते । असङ्ख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेव रोगा-
नुपक्रम च विभजेत् ।” इति ।

ननु, येषा विकाराणां नामैग्राह चिकित्सा [च] नोक्ता । तेषां
नामाकुशलो वैद्य किं चिकित्सेन ? इत्याशङ्क्याह—

विकारनामाकुशलो न जिहीयात् कदाचन ।

न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ६४

स०—विकारा—रोगा, तेषां नामानि, तेष्वकुशलो वैद्यो न
जातुचिजिहीयात्—रोगसंज्ञानभिज्ञोऽहमिति लज्जा न कुर्यात्,
चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः । कुतो हेतो ? इत्याह—न हीत्यादि ।
यस्मात्सर्वविकाराणां नामतः—संज्ञातो, ध्रुवा—निश्चिता, स्थिति—
अवस्थान, नास्ति ।

आ० २०—शास्त्रेऽनुक्त स्वयमूहनीयमित्याह—विकारना-
मेति । यो विकारस्य वातजादित्वं जानाति, नाम न जानाति,
शास्त्रेऽनुक्तत्वात्सङ्कीर्णत्वाद्वा, स न जिहीयात्—लज्जा न
कुर्यात् । न हि नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा । वातजादि-
ज्ञानं हि चिकित्सायां प्रधानं कारणम् ।

ननु, कुतोऽशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थिति ? इत्या-
शङ्क्याह—

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।

स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून् ६५

तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।

बुद्धा हेतुविशेषाश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम् ॥ ६६ ॥

स०—यस्मात्स—एक एव, दोषो—वाताद्यन्यतम, समुत्थान-
विशेषतो—हेतुभेदात्, तथा स्थानान्तराणि—स्वस्थानं हित्वा
पराणि स्थानानि, प्राप्य—गत्वा, बहून्—अनन्तान्, विकारान्
कुरुते । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—“यो दोषः शरीरसन्धीनाविशति,
तेन जृम्भा ज्वरश्चोपजायते । यस्त्वामाशयमभ्युपैति, तेन
रोगो भवन्त्युरसि, अरोचकश्च । यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठ-
स्ततो ध्वसते स्वरश्चावसीदति । यः प्राणवहानि स्रोतास्यास्या-
दीनि उपैति, श्वासः प्रतिश्यायश्च तेनोपजायते ।” इति ।
विकारस्य—ज्वरादेः, प्रकृतयः—उपादानकारणानि वातादिदोषाः,
ता विकारप्रकृती—रोगहेतुविशेषान्, बुद्धा—ज्ञात्वा, तथाऽधि-
ष्ठानान्तराणि—स्थानविशेषाश्च, बुद्धा, तथा हेतुविशेषान्—
निदानभेदाश्च, बुद्धा—यथा किमयः कुपितः पवनो रूक्षेण
हेतुना लघुना शीतेन वेत्यादि ज्ञात्वा, शीघ्रमेवोपक्रममेत-
च्चिकित्सेत् । न तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत् ।

आ० २०—अथ साधनम् । साधनज्ञानं च लक्षणज्ञा-
नाधीनम् । तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह—स एवेति । स एव—

१ ‘सर्वेषां’ क ख ग.ज. । २ ‘नेऽनिष्टक’ स स । ३ ‘दुष्ट’
ग । ‘दृष्ट पु’ घ झ स मू । ४ ‘चित्तवा’ घ स स । ५ ‘पद्येत’
क छ । ६ ‘स्त्रिया’ ख ग.ज. । ७ ‘दोषविशेषतो भू’ क ख
अ स मू । ८ ‘युषः सस्कारपरि’ ग. । ९ ‘ये जातोऽपि वा सङ्ग’
स स । १० ‘भनक्त्यका’ घ झ.स मू. । ११ ‘नात्यल्प’ घ झ ।
१२ ‘क्षिप्य नशसुपग’ क.ख. । ‘क्षिप्यनाशसुपग’ छ अ । ‘क्षिप्य
वा’ घ । १३ ‘चाप’ स.झ. । १४ ‘दर्शन.’ क ख ग.छ.ज. ।
१५ ‘भ्रिमा’ स मू. । १६ ‘चतुर्विध’ स मू. इन्दु । १७ ‘निजास्तु
दोषोत्था’ इति सङ्ग्रहद्वयस्य. पाठोऽयुक्त एव, इन्द्रवरुणदत्तहेमा-
द्रिभिः ‘निजास्त्रिदोषोत्था.’ इत्यस्याङ्गीकृतत्वात् तुशब्दस्य स्वार-
स्याभावाच्च । १८ ‘प्रयैविशेष’ क ख ग.छ.ज. । ‘पयैवि’ घ स.झ. ।
१९ ‘क्षौरो’ ख.छ.ज. । २० ‘रोगा रुक्’ स.स. । २१ ‘न-
सस्था’ ग घ झ.ज. । २२ ‘नवर्ण’ ख.छ. ।

१ ‘नधर्मना’ स मू. । २ ‘त. यथा’ क.ग.छ.झ. । ३ ‘मग्र-
हण’ ट. । ४ ‘क्रम—चिकित्सा कुर्यात् । न’ इति कश्चित् ।

योऽन्यत्र लक्षितो, बहून् विकारान् कुरुते,—येऽन्यत्र न दृष्टा । तत्र द्वौ हेतू—समुत्थानविशेषात्कुपितत्वं स्थानान्तरप्राप्तिश्च । समुत्थानविशेष—अन्यत्रादृष्ट समुत्थानम् । तस्माद्विकारादि-त्रितयज्ञानपूर्वक उपक्रम कार्य । स च शीघ्रम्, अवस्था-न्तरोत्पत्तिभयात् । प्रकृति—स्वभावोऽसाधारण चिन्हम् ।

ननु, बुद्ध्यापि विकारप्रकृत्यादिकैमुपक्रम कुर्वन्त कदाचित्तिद्विमाश्रुवन्तो दृश्यन्ते भिषज कदाचिन्नेति । तदत्र “सशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तम् ? “शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम्” इत्याशङ्क्याह—

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृति वयः ।
सत्त्वं सात्त्व्यं तथाऽऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः ६७
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे ।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित् ६८

स०—दोषौषधनिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य—सम्यग्विलोक्य, यश्चिकित्सायां वर्तते—यज्ञं करोति, स—वैद्यो, न कदाचित् स्खलति—नापराधी स्यात् । दोषो—वातादि, औषध—हरीतक्यादि, तयोर्निरूपण—पर्यालोचनम्, तस्मिन् दोषौषधनिरूपणे । दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्नातिशयद्योतनार्थम्, न पुनरेषा द्वौ वा त्रीन् वा चतुरो वा पञ्च वा समीक्ष्य । किं तर्हि ? सर्वा-नेतान् समीक्ष्य,—सम्यगवबुध्येति । अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य ? नेत्याह—अवस्थाश्च पृथग्विधा । एषामेव दूष्यादीनामवस्था सूक्ष्मसूक्ष्मा—अतिशयेन सूक्ष्मा, ताश्च समीक्ष्य—यथावद्बुद्धेति ।

आ० २०—दूष्याद्येकादशज्ञाने सत्यव्यभिचार्युपक्रम इत्याह—दूष्यमिति । दूष्यो—धातुर्मलश्च । देशो—भूमिर्देहश्च । बल—सामर्थ्यम् । काल—पूर्वाह्णादि । अनलो—विषमादि । प्रकृति—वातप्रकृत्यादि । वयो—बाल्यादि । सत्त्व—मन । सात्त्व्य—देशसात्त्व्यादि । आहारो—मधुरादि । अवस्था—रूपेष्ववान्तर रूपम् । सूक्ष्मसूक्ष्मा—अतिसूक्ष्माः । एषा—रोगाणाम् । दोषौषधनिरूपणे—दोषस्यौषधस्य च विचारणे ।

न च दूष्याद्येव परीक्ष्यम् । किं तर्हि ? व्याधिरपि गुरु लघुत्वेन एव परीक्ष्य एवेत्याह—

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात् ।
दृश्यतेऽप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ॥ ६९ ॥

स०—गुरुश्चाल्पश्च गुर्वल्पौ, गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्प-व्याधी, तयोः संस्थान—आकृति । अपिशब्दो भिन्नक्रमे । तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते—विपरीतमपि लक्ष्यते । अपिशब्दात्कचित् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं यथातत्त्वं दृ-

श्यते क्वचिन्नेति व्याधिलक्षणस्य गमकत्वाभाव प्रसज्येत । तत-श्च “रोग निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयासिभिः ।” (हृ.सू. अ १।२२) इति दूष्येत । तस्मादपिशब्दोऽत्र गुर्वल्पसंस्थानस्य यथातत्त्वं दर्शनं क्वचिद्भवत्येवेति सूचनार्थं कृत । कुतो हेतो ? इत्याह—सत्त्वेत्यादि । सत्त्व—धैर्यम् । देहो—महदल्पस्थूलकृशादि । सत्त्व च देहश्च सत्त्वदेहो । बल चाबल च बलाबले । तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्धेतोर्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेऽवहितो भवेत् । अधिकसत्त्वे तथोत्कृष्टदेहबले च गुरु—महानपि व्याधिरूपोऽल्पसंस्थानो—हीनबल इव लक्ष्यते, सत्त्वदेहबलयोः उत्कृष्टत्वात् । तथा, हीन-सत्त्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव लक्ष्यते, हीन-सत्त्वदेहबलत्वात् । तस्माद(त)स्मिन्—व्याधिसंस्थानेऽथ, दत्ता-वधानेन भाव्यम् ।

आ० २०—तत्रापि सत्त्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमि-त्याह—गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमिति । संस्थान—लक्षणम् । अन्य-थाकार—गुरोरल्पत्वम्, अल्पस्यापि गुरुत्वम् ।

गुरुं लघुमिति व्याधि कल्पयस्तु भिषग्ब्रुवः ।
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते ॥ ७० ॥

स०—गुरु लघुमित्यादि । यश्च भिषग्ब्रुवै—कुत्सितो वैद्य, स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनात् गुरुं व्याधिं लघुमिति कल्पयन्—निश्चिन्वन्, अल्पदोषाकलनया—हीनमात्रदोषनिश्चयेन, पथ्ये विप्रतिपद्यते—चिकित्सिते मोहं गच्छति, गुरुव्याधावलपव्याधि-योग्य भेषजं ददाति । एव लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहु-दोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते, भिषग्ब्रुवत्त्वात् । अन्यत्रापि ब्रुवान्तस्य कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम् । यथाऽऽह मनु (अ ८। २०)—“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुव । धर्मप्र-वक्ता नृपतेर्न तु शूद्रं कथञ्चन ॥” इति । केचित् “भिषग्ब्रु-वम्” इति पेठु । भिषक्—वैद्यो, गुरु लघुमिति व्याधिं कल्प-यन् ब्रुव—निश्चित, पथ्ये विप्रतिपद्यते इति च व्याचक्षते ।

आ० २०—अनवहितत्वे दोषमाह—गुरु लघुमिति । अ-ल्पोऽयं दोष इत्यगणनया विप्रतिपद्यते—विपरीतं जानाति ।

यस्माच्चैवम्—

ततोऽल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ॥ ७१ ॥

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ।

क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति ॥ ७२ ॥

स०—ततोऽल्प—अल्पमात्रम्, अल्पवीर्यं वा—अनुत्कृष्टश-क्तिकं वा, भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजित—दत्त, संशोधनं रोगानुदी-रयेत्तरा—अतिशयेनोत्कृष्टयेत् । कुत ? अयोगतः,—हीनयोगात् ।

१ ‘ये वाऽन्यत्र’ ग । २ ‘न्यत्र दृ’ क ख छ । ३ ‘कत्रयमु’ ट । ४ ‘तदेव’ ट । ५ ‘सम्भवस्व’ ड । ६ ‘नू समी’ ठ ड । ७ ‘ति—स्ववर्त्मनि ना’ ट । ८ ‘चतुष्पञ्च वा’ ट.ड. । ९ ‘नू वीक्ष्य’ ट.ठ.ड । १० ‘वीक्ष्य’ ट.ड । ११ ‘यथात्व’ ठ ।

१ ‘ततोऽपि’ घ झ । २ ‘कलयस्तु’ आ. । ३ ‘वो—वैबाधम’, स’ ड । ४ ‘सकृद्व्याधि’ ट । ५ ‘निश्चित’ ट । ६ ‘वी तु’ कथ्यते ब्राह्म’ ट । ७ ‘वी स्यात्कथ्यते ब्राह्म’ ठ. । ८ ‘कलयन्’ ट । ९ ‘सादेवम्’ ट. । १० ‘वपुरस्यति’ अ हेमाद्रि ।

अयोगो हि- हीनयोग उच्यते । यथा,—पुत्रकार्याकरणादपुत्र इत्युच्यते । विपर्यये च—लघुव्याधौ, विपरीत शोथन तु प्रयोजितम्, कस्माद्विपरीतम्? अल्पवीर्यात्सशोधनात्, अतिमात्र सुत्कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनया, अतियोगेन प्रयोजितं न केवलं मलान् क्षिपुयात्—क्षपयेत्, यावद्वपुरस्यति—शरीरमपि हि स्यात् । अत्र च सशोधनं यत् दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्त तदयोगाति-योगाभ्यां रोगोत्केशं शरीरक्षपण [च] झटिति निर्वर्तयतीति^१ । खरनादेनाप्युक्तं च—“अल्पमुत्केशयेदोषं बहु प्राणानिहन्ति च । तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं विरेचनम् ॥” इति । तथा, ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं यद्दीयते भेषजं तत्रापि महारम्भेऽल्पमल्पवीर्यं चोषधं न देयम्, इत्यस्मादेव दृष्टान्ती-भूतादर्थादवगन्तव्यम् ।

आ० २०—विपर्ययज्ञाने दोषमाह—ततोऽल्पमिति । अयो-गत—हीनयोगेन । विपरीत—अतिमात्रमतिवीर्यं वा । विप-र्यये—लघुव्याधौ । वपुरप्यतिशयेन क्षयं नयेत्, न दोषानेव ।

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम् ॥ ७३ ॥

स०—यस्माच्चैव रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिः, अतः—अस्मा-द्धेतोः, सततमभियुक्तः—सदाऽऽयुर्वेदपाठावबोधो वानुष्ठानपरो वैद्यः, सर्व-दृष्ट्यादिवस्तुजातम्, आलोच्य सर्वथा—सर्वेण प्रकारेणाऽऽयुर्वेदानुसारिण्यां स्वबुद्ध्या तद्विषयसम्भारैः सम्भवया च तथा कर्माभ्यामतोऽपि निपुणं निरूप्य, तथा—तेन प्रकारेण दोष-दृष्ट्यदेशाद्यनुगुणेन, भैषज्यं युञ्जीत—भेषजं युञ्ज्यात् । यथा-ऽऽरोग्याय ध्रुव-येन प्रकारेणाऽऽरोग्यार्थमवश्यं स्यात् ।

आ० २०—अशेषविशेषपरीक्षायामत्यादरं कार्यं इत्याह—अतोऽभियुक्त इति ।

पूर्वमुक्तम् (श्लो ३२)—“दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणां-मेककारणम् ।” अतस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयविभेदेनाह—

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः ।

स०—वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ, वृद्धिक्षययोर्विभेदो वृद्धि-क्षयविभेदः, विविधो विशिष्टो भेदो—विभेदः, तस्माद्वृद्धिक्षयवि-भेदतः । अतः परं—अतोऽनन्तरम्, दोषा—वातादयो, वक्ष्यन्ते—भणिष्यन्ते ।

आ० २०—अथ सयोगः । तस्य त्रिषष्टिभेदाः । तानाह—वक्ष्यन्तेऽतः परमिति । दोषा—दोषभेदाः । विभेदः—तार-तम्यम्, तत्साम्यं नास्ति वृद्धौ क्षये चास्ति, वृद्धिक्षयैव-त्तारतम्यं च भेदे कारणम् ।

१ ‘पुत्र का’ ट ठ । २ ‘ति । उक्तं च’ ट ड । ३ ‘भवेत्’ ठ । ४ ‘चैतेषां रो’ ट । ५ ‘षात् सम्भवन्त्या’ ट । ‘षात् सम्भावन्त्या’ ठ । ‘षात् सम्भवन्त्या’ ड । ६ ‘योज्यम्’ ट ड । ७ ‘श्रोऽवभेदो’ ठ । ८ ‘भेदानाह’ ख ज । ९ ‘द—साम्यम्’ ख घ छ झ ञ । ‘द—असाम्यम्’ क । १० ‘म्ये चास्ति वृद्धौ क्षये नास्ति’ छ । ११ ‘वत्साम्यं च’ क ख ग छ झ ञ । १२ ‘भेद-त्वका’ ख । ‘भेदवत्का’ ज ।

पृथक् त्रीन् विद्धि

स०—पृथक्—व्यस्तान् स्वप्रमाणाधिकान्, त्रीन् दोषान्—रोगहेतून्, विद्धि—अवेहि । वातो वृद्धः । १ । पित्तं वृद्धम् । २ । श्लेष्मा वृद्धः । ३ । एव त्रयो दोषाः ।

आ० २०—तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश । तत्र पृथक् त्रीन् विद्धि । पृथक्—प्रत्येकं वृद्ध्या, “पञ्चविंशतिरित्येव वृद्धे” इत्युपसंहारात् । पारिशेष्यात् द्विशः साम्येन । यथा,—वायुर्वृद्धः पित्तकफौ समौ । १ । पित्तं वृद्धं वायुकफौ समौ । २ । कफो वृद्धो वायुपित्ते समौ । ३ ।

संसर्गभेदानुना वक्ति—

संसर्गस्त्रिधा, तत्र तु तान्नव ॥ ७४ ॥

स०—संसर्गस्त्रिधा—त्रिप्रकारः । तत्र—संसर्गे, नव दोषभेदान् स्वप्रमाणाधिकान्, “विद्धि” इत्येतदनुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेन सर्वत्र योज्यम् ।

आ० २०—संसर्गं त्रिधा विद्धि, वायुपित्ते वायुकफौ पित्त-कफौ इति । तत्र तान्—संयोगान्, नव विद्धि ।

कथं नव भेदान्? इत्याह—

त्रीनेव समया वृद्ध्या, षडेकस्यातिशयने ।

स०—समया वृद्ध्या—तुल्यया वृद्ध्या, त्रीनेव—अन्यून-धिकान्, संसर्गदोषभेदान् विद्धि । एको वातपित्ताभ्याम-धिकाभ्याम्, द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्याम्, तृतीयं पित्तश्लेष्माभ्यामधिकाभ्याम्, इति । संसर्गस्थयोर्दोषयोरेकस्य दो-षस्यातिशयने—अधिकतरया वृद्ध्या, षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि । अतिशयो—अतिशयनम् । अतिशयने “तमविष्टनौ” इति निपातनादीर्घः । दोषद्वयवृद्धेः क्षिण्यमानत्वादपरदोषचिन्ता नास्त्यत्र । वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । १ । पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरम् । २ । कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम् । ३ । पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरम् । ४ । कफो वृद्धो वातो वृद्धतरम् । ५ । वातो वृद्धः कफो वृद्धतरम् । ६ । एवं षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि ।

आ० २०—तत्र त्रीन् समया वृद्ध्या । यथा,—वायुपित्ते वृद्धे कफः समः । १ । वायुकफौ वृद्धौ पित्तः समम् । २ । पित्तकफौ वृद्धौ वायुः समः । ३ । एकस्यातिशयने षट् । यथा,—वायोः पित्तं वृद्धं कफः समः । १ । पित्ताद्वायुर्वृद्धः कफः समः । २ । कफाद्वायुर्वृद्धः पित्तः समम् । ३ । वायोः कफो वृद्धः पित्तः समम् । ४ । पित्तात्कफो वृद्धो वायुः समः । ५ । कफात्पित्तं वृद्धं वायुः समः । ६ । एव द्वादश ।

त्रयोदश समस्तेषु

स०—समस्तेषु—सन्निपतितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृद्धेषु, त्रयो-दश दोषभेदान् विद्धि ।

आ० २०—वृद्धेऽप्येव समस्तेषु त्रयोदश संयोगान् विद्धि ।

१ ‘प्रतिदोषं वृद्धिभेदानभिधाय सप्त’ ट । २ ‘संसर्गं त्रिधा’ अ हेमाद्रिः । ३ ‘न न्यूना’ ट । ४ ‘संसर्गो’ ड । ५ ‘दोषान्’ ट ठ ।

कथम्^१ इत्याह—

षड् द्व्येकातिशयेन तु ॥ ७५ ॥

स०—द्वौ चैकश्च द्वेके, तेषां द्वेकेषामतिशयो—अधिकत्वम्, तेन द्व्येकातिशयेन । ततो द्वयातिशयेन त्रयो भेदा, तथा दोषैकस्यातिशयेन त्रय, इति षट् भेदा । यथा,—कफो वृद्धो वातपित्तेऽधिक वृद्धे । १ । पित्त वृद्ध वातकफावतिवृद्धौ । २ । वातो वृद्ध पित्तकफावतिवृद्धौ । ३ । पित्तकफौ वृद्धौ वातोऽतिवृद्ध । ४ । वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम् । ५ । वातपित्ते वृद्धे कफोऽतिवृद्ध । ६ । इति षड्भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्धि ।

आ० २०—तत्रैकस्मात् द्वयोर्वृद्धयोस्त्रीन् । यथा,—वायोः पित्तकफौ वृद्धौ । १ । पित्तात्कफवायू । २ । कफाद्वायुपित्ते । ३ । द्वाभ्यामेकस्मिन् वृद्धे त्रीन् । यथा,—वायुपित्ताभ्यां कफो वृद्ध । १ । वायुकफाभ्यां पित्त वृद्धम् । २ । पित्तकफाभ्यां वायुवृद्ध । ३ ।

एकं तुल्याधिकैः

स०—तुल्य कृत्वा—समं कृत्वा, वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपातदोष-भेद विद्धि ।

आ० २०—तुल्याधिकैरेकम् । यथा,—वायुपित्तकफा वृद्धा । १ ।

षट् च तारतम्यविकल्पनात् ।

स०—तारतमयोर्भावस्तारतम्यम् । कस्य तारतम्यम्^२ प्रकृत-त्वात्सन्निपातस्थदोषाणाम् । तारतम्यस्य विकल्पन—भेद, तार-तम्यविकल्पनम्, तस्मात् । सन्निपातस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि । यथा,—वातो वृद्ध पित्त वृद्धतर कफो वृद्ध-तम । १ । वातो वृद्ध कफो वृद्धतर पित्त वृद्धतमम् । २ । पित्त वृद्ध कफो वृद्धतरो वातो वृद्धतम । ३ । पित्त वृद्ध वातो वृद्धतर कफो वृद्धतम । ४ । कफो वृद्धो वातो वृद्धतर पित्त वृद्धतमम् । ५ । कफो वृद्ध पित्त वृद्धतर वातो वृद्धतम । ६ । एतेषां च लक्षणं मुनिरध्यगीष्ट । तथा च तद्वन्थ (च चि अ ३।८८)—“सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि^३ । प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ भ्रम पिपासा दाहश्च गौरव शिरसोऽतिरुक् । वातपित्तोल्बणे विद्यालिङ्ग मन्द-कफे ज्वरे ॥ शैल्य कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुन्यथा । वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्ग पित्तावरे विदुः ॥ छर्दिं शैल्य मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना । मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्ग पित्तकफोल्बणे ॥ सन्ध्यस्थिशिरसः शूल प्रलापो गौरव भ्रमः । वातोल्बणे स्याद् व्युग्रे तृष्णा कण्ठार्स्यं शुष्कता ॥ रक्तविण्मूत्रता दाह स्वेदस्तृड्बलसङ्क्षयः । मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याद्विज्ञ पित्तगरीयसि ॥ आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः । कफो-ल्बण सन्निपात तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ समं दोषैस्त्रिभिर्वृद्धैः

सन्निपातस्य लक्षणम् । मुहुर्दाहो मुहुः शीत कर्णश्चेडनपार्श्व-रुक् ॥ मोहः छर्दिर्दिवा निद्रा रात्रौ जागरणं तथा । प्रतिश्या छर्दिरालस्य तन्द्रारुच्यभिमारदवम् ॥ हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माविके मतम् । हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ॥ हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताविके मतम् । शिरोरुवेपथुश्वास प्रलापः छर्द्यरोचकौ ॥ हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताविके मतम् । शीतक गौरव तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् ॥ हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माविके विदुः । वर्चोभेदोऽग्नि-दौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताविके मतम् । श्वास कास प्रतिश्यायो मुखशोषोऽति-पार्श्वरुक् ॥ कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताविके स्मृतम् ॥” इति ।

आ० २०—तारतम्यविकल्पनात् षट् । यथा,—वायुपित्तकफा वृद्धा वृद्धतरा वृद्धतमा । १ । एव वायुकफपित्तानि । २ । पित्तकफवायव । ३ । पित्तवायुकफा । ४ । कफवायुपित्तानि । ५ । कफपित्तवायव । ६ । एव त्रयोदश ।

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

स०—एवं—पूर्वोक्तेन प्रकारेण, पञ्चविंशतिसङ्ख्यापरिमाणान् वृद्धान् दोषभेदान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि ।

आ० २०—एव वृद्धौ पञ्चविंशति विद्धि ।

क्षीणैश्च तावतः ॥ ७६ ॥

स०—क्षीणैः—क्षयावस्थैर्दोषैः, तावत—तत्परिमाणान् पञ्च विंशतिसङ्ख्याकान् दोषभेदान् विद्धि । यथा,—वृद्धैः पृथक् त्रीन् दोषभेदान्, तथा क्षीणैः । “पृथक् त्रीन्” इत्यादिग्रन्थे वृद्धि-शब्दस्थाने क्षीणशब्दो निपात्य । तद्यथा,—वात क्षीण । १ । पित्त क्षीणम् । २ । कफ क्षीण । ३ । तदेव ससर्गं नव दोषभेदान् विद्धि । कथम्^४ त्रीनेव समक्षीणत्वेन,—क्षीणवात-पित्तससर्ग । १ । क्षीणपित्तकफससर्ग । २ । क्षीणवातकफ-ससर्ग । ३ । षडेकस्यातिशयने । अतिशयने—अन्यदोषा-पेक्षया क्षीणत्वातिरेके,—वात क्षीण पित्त क्षीणतरम् । १ । पित्त क्षीण वात क्षीणतर । २ । वात क्षीण कफ क्षीण-तर । ३ । कफ क्षीणो वात क्षीणतर । ४ । कफ क्षीण पित्त क्षीणतरम् । ५ । पित्त क्षीण कफ क्षीणतर । ६ । एव षट् दोषभेदान् विद्धि । त्रयोदश समस्तेषु—सन्निपातितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदास्त्रयोदश विद्धि । कथम्^५ षड् द्व्येकाति-शयेन तु । दोषद्वयस्यातिशयेन—अतिक्षीणत्वेन, तथा दोषैरु-स्यातिक्षीणत्वेन, पर्यायत षट् क्षीणसन्निपातदोषभेदान् विद्धि ।

१ अस्याग्रे “वातपित्तावरे लिङ्गं वेदितव्यं कफाधिके ।” इति ढ पुस्तकेऽधिक पाठ । २ ‘त्व दाह’ स च । ३ ‘मध्यवाते’ ढ ठ ड । ४ ‘विदुः’ स च । ५ ‘मतम्’ स च । ६ अस्याग्रे “रात्रौ जागरणं शीत दाह स्वेदोऽरतिर्भ्रमः । प्रतिश्यायोऽरुचि कासो निद्रा दुपलितता ॥ त्रिभिर्दोषैः प्रवृद्धैश्च सन्निपाताख्यो-दश ।” इति ढ पुस्तकेऽधिक पाठ । ७ ‘तिरित्येव’ अ क ख ग झ ञ ठ, स ङ । ८ ‘दोषान्’ ढ ।

१ ‘च’ अ ठ । २ ‘मुनिराह—स’ ढ ड । ३ ‘च’ ढ ठ ड ।

४ ‘स्यशोषता’ स च । ५ सममित्यादि सार्द्धं, श्लोको मुद्रितमटीक-चरकपुस्तके नोपलभ्यते ।

अ० २७

यथा,—वात क्षीण पित्तकफावतिक्षीणौ । १ । पित्त क्षीण वातकफावतिक्षीणौ । २ । कफ क्षीण पित्तवातावतिक्षीणौ । ३ । वातपित्ते क्षीणे कफोऽतिक्षीण । ४ । पित्तकफौ क्षीणौ वातोऽतिक्षीण । ५ । वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम् । ६ । एक तुल्यक्षीणैर्भेद विद्धि । १ । षट् च तारतम्यविकल्पनात्,—कफ क्षीण पित्त क्षीणतर वात क्षीणतम । १ । वात क्षीण कफ क्षीणतर पित्त क्षीणतमम् । २ । पित्त क्षीण कफ क्षीण तरो वात क्षीणतम । ३ । कफ क्षीणो वात क्षीणतर पित्त क्षीणतमम् । ४ । वात क्षीण पित्त क्षीणतर कफ क्षीणतम । ५ । पित्त क्षीण वात क्षीणतर कफ क्षीणतम । ६ । एव पञ्चविंशतिदोषभेदान् क्षीणैर्दोषैर्विद्धि ।

आ० २०—क्षीणैश्च तावतो विद्धि । वृद्धशब्दस्थाने क्षीण-शब्दप्रयोगात्ते ज्ञेयाः ।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

स०—ते—सन्निपातस्थदोषास्त्रय, षोढा भवन्ति । कथम् ? इत्याह—एकैकैत्यादि । वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमता क्षया । एकैकस्य—वातावन्यतमस्य, वृद्धिसमताक्षया एकैक वृद्धिसमताक्षया, तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयै षट् । यथा,—वातो वृद्ध पित्त सम कफ क्षीण । १ । पित्त वृद्ध वात सम कफ क्षीण । २ । कफो वृद्ध पित्त सम वात क्षीण । ३ । कफो वृद्धो वात सम पित्त क्षीणम् । ४ । वातो वृद्ध कफ सम पित्त क्षीणम् । ५ । पित्त वृद्ध कफ समो वात क्षीण । ६ । एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयै षट् ।

आ० २०—वृद्धिक्षयसाम्यै (वृद्धिसाम्यक्षयै) षट् । वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने वृद्धक्षीणसम(वृद्धसमक्षीण)प्रयोगात्ते ज्ञेया । तेषा लक्षणमुक्तं सङ्ग्रहे (सू अ २०)—“रोगावस्थासु युगपद्वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् । षट् हि दुर्बो धतर विकारैरिति दृश्यते ॥ प्रकृतिस्थ यदा पित्त वृद्धो वायु कफक्षये । स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ । गात्रदेशे तथा स्याता बलहानि परिश्रमौ ॥ प्रकृतिस्थ कफ क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली । कर्षत् कुर्यात्तदा शूल सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ प्रकृतिस्थ यदा वात पित्त वृद्ध कफक्षये । सरुणद्धि तदा दाह शूल चास्योपजायते ॥ प्रकृतिस्थ कफ वृद्ध पित्त वायुक्षये यदा । सन्निरुध्यात्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरव ज्वरम् ॥ प्रकृतिस्थ यदा वायु क्षीणे पित्ते कफोऽधिक । सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतक गौरव रुजम् ॥ शीतक—शीतपूर्वज्वरम् । प्रकृतिस्थ यदा पित्त वृद्ध श्लेष्माऽनिलक्षये । सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मन्दाश्लित्व शिरोग्रहम् ॥ निद्रातन्द्रोपलेपाश्च हृद्रोग गात्रगौरवम् ।

१ ‘दोषभेदैर्वि’ट ठ । २ ‘रोग्यवस्था’क ख ग ज । ३ ‘रैरुपदे-क्ष्यते’ स सं । ‘रिति दर्श्यते’ स मू । ४ ‘यत्रापसर्पति’ क ख ग छ ज । ५ ‘त्राव्यव’ ग । ६ ‘गात्रोदेशे’ स झ । ७ ‘रिक्षयौ’ ख छ झ ज । ८ ‘कुक्षौ कु’ ख ग घ छ झ ज । ९ ‘यु वृद्ध पित्तक्षये कफ ।’ झ स झ । १० ‘पूर्व ज्व’ घ ङ झ । ‘पूर्वक ज्व’ ग ।

धीवन पित्तकफयोर्नखादीना च पीतताम् ॥ ये दोषवृद्धि-क्षययोर्विकारा कीर्तिता पृथक् । शेषेष्वपि तु तानेव कल्पयेत्तद्यथायथम् ॥” इति ।

पुनश्च षट् ।

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययाऽपि ते ॥ ७७ ॥

स०—एकस्य क्षय एकक्षय, द्वन्द्वस्य वृद्धिर्द्वन्द्ववृद्धि, एक-क्षयसहिता द्वन्द्ववृद्धिरेकक्षयद्वन्द्ववृद्धि, तथा । किम्भूतया ? सविपर्ययया,—सह विपर्ययेण—वैपरीत्येन वर्तते या सैवम्, तथा । एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या पुनरेव षट् दोषभेदा । वात क्षीण पित्त-कफौ वृद्धौ । १ । पित्त क्षीण वातकफौ वृद्धौ । २ । कफ क्षीणो वातपित्ते वृद्धे । ३ । एवमेकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या त्रयो भेदा । सविपर्ययया च वृद्ध्या त्रयो दोषभेदा । द्वन्द्वक्षयैकदोषवृद्ध्या—द्वन्द्वक्षयसहितैकदोषवृद्धि, तथा । यथा,—वातपित्ते क्षीणे श्लेष्मा वृद्ध । १ । वातकफौ क्षीणौ पित्त वृद्धम् । २ । पित्त-कफौ क्षीणौ वातो वृद्ध । ३ । इति सविपर्ययया वृद्ध्या त्रयो दोषभेदा । एव सन्निपातभेदा द्विरूपया वृद्ध्या षडेते ज्ञेया ।

आ० २०—एकक्षयद्वन्द्ववृद्धिभ्या त्रय । यथा,—वायु क्षीण पित्तकफौ वृद्धौ । १ । पित्त क्षीण कफवायू वृद्धौ । २ । कफ क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे । ३ । द्विक्षयैकवृद्धिभ्या त्रय । यथा,—वायुपित्ते क्षीणे कफो वृद्ध । १ । पित्तकफौ क्षीणौ वायुवृद्ध । २ । कफवायू क्षीणौ पित्त वृद्धम् । ३ ।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

स०—एव भेदगणनया दोषाणा भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टा—उक्ता ।

आ० २०—एव द्विषष्टिर्भेदा ।

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम् ।

स०—त्रिषष्टीना पूरणो यो दोषभेद, स स्वास्थ्यकारण—आरोग्यहेतु, धातुसाम्यात् । अत्र हि स्वप्रमाणस्था वातपित्त-कफा । ये च दोषभेदा द्विषष्टि, ते च रोगकारणमित्यर्थादुक्तं भवति । अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्य कारणम् । त्रिषष्ट इति “तस्य पूरणे ङट्” इति ङट् ।

आ० २०—वायुपित्तकफा. समा इति त्रिषष्टो भेदः स्वा-स्थ्यकारणम् ।

अधुना रसादिभेदादानन्त्य दोषभेदाना दर्शयन्नाह—

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषा

दोषास्तु क्षयसमताविबृद्धिभेदैः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च यातान्

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने दोषभे-

दीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

—८३०—

१ ‘येत यथा’ क ग । ‘येच्च यथा’ छ । २ ‘फौ समवृद्धौ’ ट । ३ ‘ते समवृद्धे’ ट । ४ ‘ते समक्षीणे’ ट । ५ ‘फौ समौ क्षीणौ’ ट । ६ ‘यद्विद्व’ घ झ । ७ ‘वृद्ध्या त्र’ क ख ग छ ज । ८ ‘स्तथै-तान्’ अ आ ठ इ-डु । ९ ‘दोषाणां क्ष’ आ क ख ज स स ।

स०-न केवल द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानीयात् । आनन्त्य च गतान् विद्यात् । कथमानन्त्यम् ? इत्याह-एषा-दोषभेदानां, यथास्व-रसरक्तादिभिर्धातुभिः सयोगात्, तथैषा मेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चानन्त्य गतान् विद्यात् । तत्र दिङ्मात्र शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्श्यते । तत्र रसे वातपित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति, “पृथक् त्रीन् विद्धि” इत्यनुसारेण । ससर्गत्रिधा । “तत्र तु तान्” रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि । कथम् ? पूर्ववत् “त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशयेन ।” एव पूर्वोक्तन्यायेन रसमधिकृत्य ससर्गं योजयित्वा सन्निपातो योजनीयः । यथा, -त्रयोदश समस्तेषु । कथम् ? “षड्व्येकातिशयेन तु । एक तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात् ॥” इति समानं पूर्वेण, रसाख्यं स्थानं केवलमविकम् । “पञ्चविंशतिमित्येव वृद्धे क्षीणैश्च तावत् ।” रसमधिकृत्य भेदान् विद्धि । इत्येव रुधिरमासादिभिर्योज्यम् । एकैकोपक्रमेणेत्येव द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसादिभिः सप्तभिः सयोगात् चत्वारिंशता-न्येकचत्वारिंशदधिकानि स्युः । शकृदादिससर्गात् क्षीणतरक्षीण-तमादिभेदैर्वृद्धतरवृद्धतमादिभेदैश्च चिन्त्यमानां दोषा आनन्त्ययान्तीति । रसभेदे दोषभेदे चावगते वैद्यस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भवति । तथा च मुनि (च सू अ २६।२५)-“य स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् । न स मुहो-द्विकाराणां हेतुलिङ्गोपपत्तिषु ॥” इति । औजौगन्धदशभवा प्रहर्षिणी स्यात् ।

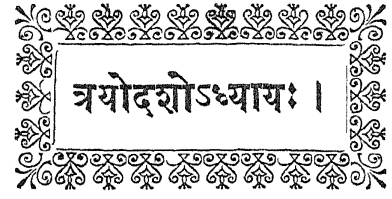
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गमुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने दोषभेदीया-ध्यायो द्वादश समाप्तः ॥ १२ ॥

आ० २०-एते भेदा रसादिभिर्द्वैत्यैः प्रत्येक ससर्गाद्भवो भवन्ति । तथा, एषा-दूष्याणां क्षयादिभेदैः ससर्गात्तोऽपि बहवः । तेषामेव तारतम्यजैर्भेदैः ससर्गात्तोऽपि बहवः । एवमानन्त्यं यातान् दोषानवहितमानसो जानीयात् । यथास्व-स्वेन लक्षणेन ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

दोषभेदप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १२ ॥

१ ‘दोषभेदान्’ ट । २ ‘न्य स्यात्’ इ’ ट । ३ ‘रसादिभिः स’ ठ । ४ ‘स्तथा तारतम्ययोगा’ ट । ५ ‘गंश्च त्रिधा’ ट । ६ ‘इत्याद्यधि’ ड । ७ ‘क्तेन न्या’ ठ । ८ ‘पाते यो’ ठ । ‘पातैर्यो’ ड । ९ ‘त क्षीणतमादिभेदैश्च चि’ ट । १० ‘न स्यात्’ ड । ११ ‘पशान्तिषु’ स च । १२ ‘भेदनैः सयोगैः स’ क ख ग घ झ ञ ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पूर्वेऽध्याये विद्वतान् दोषानां श्वेवोपक्रमेदित्युक्तम् । अतस्तमेवोपक्रमं दर्शयितुं दोषोपक्रमणीयमारिप्सुरिदमाह—

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-दोषाणामुपक्रमण-चिकित्सा, दोषोपक्रमणम् । तस्मै हितो दोषोपक्रमणीयः । शेषं पूर्ववद्योज्यम् ।

आ० २०-लक्षणस्कन्धानन्तरमौषधस्कन्धमारभते । तत्र दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति । दोषोपक्रमणस्यैव सर्वरोगौषधत्वात् । उपक्रमण-औषधम् ।

सर्वदोषेभ्यश्च प्रधानो वात इति तदुपक्रमं पूर्वमाह—

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु ।
स्वाद्वस्त्रलवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम् ॥ १ ॥
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम् ।
स्निग्धोष्णा वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता ॥२॥
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः ।
विशेषान्मेघपिशितरसतैलानुवासनम् ॥ ३ ॥

स०-वातस्योपक्रमः स्नेहः, श्रेष्ठत्वाच्च प्रागुपादानं स्नेहस्य । ततः स्वेदः । कृतज्ञेहस्वेदस्य च संशोधनम् । तच्च मृदु-न तीक्ष्णम्, तीक्ष्णस्य वार्तकोपहेतुत्वात् । तथा, स्वादादीनि भोज्यानि-भक्ष्याणि । अभ्यङ्गश्च मर्दनं चाभ्यङ्गमर्दनम् । मर्दन-पाण्यादिना । वेष्टन-शाटकादिना । त्रासन-खड्गव्यग्राग्रहस्तराजपुरुषदर्शनादिना । ननु, भीशोकादिभिर्मास्तस्य कोप उक्तः । वक्ष्यति हि (ह नि अ १।१५)-“क्रियातिथोगभीशोकः” इत्यादि । तत् कथं त्रासनं वायोरुपक्रमः ? उच्यते । भयं वातप्रकोपहेतुः, न तु त्रासनम् । त्रासनं हि सर्ववातविजैयि । तस्माद्वातोपशान्त्यर्थं त्रासनं युक्तम् । यथा, -उन्मादादिषु । तथा च वक्ष्यति वातोन्मादे (ह उ अ ६।२१)-“हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।” इत्यादि । तथा, सेकादि-रुपक्रमः । सेको-दशमूलकाद्यादिना । तथा, मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च वातस्योपक्रमः । तथा, स्निग्धोष्णा वस्तयो वातस्योपक्रमः । स्निग्धोष्णा इत्युक्त्या रुक्षशीतं वस्तिमत्र निराकरोति । तथा,

१ ‘क्तत्वात्तमेवो’ ड । २ ‘अयं दोषोपक्रमणीयश्चरके चि० ३० अव्याये, सुश्रुते उ० ६४ अव्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २।२।२३ अध्याययोश्चास्ति वर्णितः । ३ ‘दोषाणामुपक्रमाय हितः । वातस्य प्रधानत्वात्पूर्वं ग्रहणम् । कृतज्ञेहस्वेदस्य’ ड । ४ ‘णस्य सर्व’ घ झ । ५ ‘तप्रको’ ट । ६ ‘भक्षणीयानि’ ट, ड, । ७ ‘जयनम्’ ठ, ।

वस्तिनियमो-यथाविधि वस्तिदानम्, वातस्योपक्रम । अथवा वस्तिनियम -कर्मकालयोगाख्यत्रिपञ्चाशद्वस्तिसङ्ख्य “प्राक् स्नेह एक पञ्चान्ते” (ह सू अ १९।६३) इत्येवमादिना ग्रन्थेन यो दर्शित, स वातस्योपक्रम । तथा सुख शील्यतीति सुखशील । शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो ण. । तस्य भाव सुखशीलता, -सौख्यवृत्तित्वम् । तिलप्रियालाक्षोडादयोऽनेका योनयो येषां तेऽनेकयोनय स्नेहा, ते च वातस्योपक्रम इति योज्यम् । किम्भूता ? दीपनपाचनैर्द्रव्यै सिद्धा । विशेषेण पुष्टमासरसस्तैलमनुवासन च वातस्योपक्रम ।

आ० २०-तत्र वातौषधमाह-वातस्योपक्रम इति । स्नेह-शोधनादि (तैलादि) । स्वेद-तापादि । शोधन-वमनादि, तच्च मृदु-हीनयोगेन कृतम् । वेष्टन-चलितवस्त्रादिना समन्ताद्बन्धनम् । त्रासन-अकस्माद्भयोत्पादनम् । सेक-सेचनम् । वस्तयो-निरूहा । वस्तिनियम -अनुवासनम्, तस्य वस्तिना नियतत्वात् । सुखशीलता-सुखाभ्यास । स्नेहा-तैलादयः । तिलतैलातसीतैलगोघृतमहिषीघृतादिभेदात्-अनेकयोनय । दीपनै-चित्रकादिभिः । पाचनै-मुस्तादिभिः । सिद्धा-पक्का । स्नेहानां पुनर्वचन यथाकथञ्चिदपि वातघ्नत्वज्ञापनार्थम् । मेघ-मेदुरम्, यत् पिशित-मासम्, तस्य रसस्तिलतैलमनुवासन चेत्येतन्नय विशेषेणौषधम् ।

पित्तस्योपक्रम वक्ति—

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम् ।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च ॥ ४ ॥
सुगन्धिशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम् ।
कण्ठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः ॥ ५ ॥
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे ।
प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोऽनिलः ॥ ६ ॥
अयन्नर्णसुखं मित्र पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक् ।
छन्दानुवर्तिनो दारा प्रियाः शीलविभूषिताः ॥ ७ ॥
शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः ।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते ॥ ८ ॥
साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले ।
सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः ॥ ९ ॥

स०-उपक्रम ईत्यनुवर्तते । सर्पिष पानमित्यादि पित्तस्योपक्रम । तथा, हाराणा-मुक्तादाम्ना कण्ठेगुणसज्जाना वक्षसा धृति-धारणम् । तथा, मणीना-मरकतचन्द्रकान्तपद्मरागादीनाम् । तथा, कर्पूरादिभिः प्रतिक्षणमनुलेपनम् । तथा, प्रदोषादि पित्तस्योपक्रम इति वर्तते । प्रदोषो-रत्रिमुखम् ।

१ ‘वस्त्यनुष्ठानम्’ ट. । २ ‘चन्द्रव्यै’ ट. । ३ ‘तत्रितय’ घ झ । ४ ‘णमुख’ हेमाद्रि । ५ ‘कायमान’ इति हेमाद्रिपठितपाठ । युक्तश्चायं सङ्ग्रहसम्मतत्वात् । ६ ‘इति व’ ठ ड । ७ ‘कतपन्न’ ट. ठ ड । ८ ‘रजनीम्’ ट ।

सुवाया इद सौध, -धवलगृहम् । हारि-रम्यम्, गीत-गानम् । तथा, मित्रमयन्नर्णसुख-नै विद्यते यैत्रणा यस्मिन्स्थथाविध सुख यस्मिन्स्थथाविध मित्रम् । तथा, सन्दिग्धा-अव्यक्ता, मुग्धा-अप्रौढा, वाग्-वाणी, यस्य स एवविध पुत्र । दारा-कलत्राणि, वल्लभा-सुशीलाश्च । तथा, छन्दानुवर्तिन-चित्तानुगुणैरारिण । शीताम्बुधारा गर्भै-अभ्यन्तरे, येषां तथाविधानि गृहाणि । तथा, उद्यान-उपवनम् । तथा, दीर्घिका-गृह-पुष्करिण्य । तथा, सौम्या भावा पित्तस्योपक्रम । क स्थितस्य ? सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते यत् कायमान-तृणगृहम्, तस्मिन् । शोभन तीर्थ यस्य स एवम् । सुतीर्थ-श्वासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशय, तस्य समीपे सैकतम्, तस्मिन् । सिकता अस्मिन्देहे सन्तीति सैकतम्, “सिकताशर्कराभ्या च” इत्यण् । समूहार्थे ऋदु-निवार स्यात् । कीदृशे कायमाने ? साम्भोज-सपद्म, जल यस्मिन्तीरान्ते स एव साम्भोजजलतीरान्तो यस्मिन् कायमाने तस्मिन् । तथा, द्रुमै-वृक्षै, आकुले-व्याप्ते । विशेषेण तु पयो घृत विरेकश्चोपक्रम ।

आ० २०-पित्तस्यौषधमाह-पित्तस्य सर्पिष पानमिति । सुगन्धिशीतहृद्यानां द्रव्याणां-चन्दनादीनां ये गन्धास्तेषामुपसेवनम् । कण्ठेगुणानां-कण्ठावलम्बिना, हाराणां-मुक्तावलीनां, ये मणयस्तेषामुरसा धृति । उशीर-वीरणम् । प्रदोष-चन्द्र विनाऽपि । अयन्नणसुख-यत् मुखेन नियन्नण न करोति बुद्ध्या तु करोति । मुग्धा-मृदुला । उद्यानदीर्घिका-क्रीडावनवाप्य । सुतीर्थ-शोभनावतरणमार्ग, विपुल स्वच्छश्च य सलिलाशय, तस्य सैकते-सिकतामयप्रदेशे । साम्भोजजलतीरयोरन्त-सन्धि, यस्मिन्सैकते तत्तथा । कायमान-तृणादिरचितागारम् । सौम्या भावा-मन प्रसादना पदार्था, पय सर्पिर्विरेकश्चेति चतुष्टय विशेषादौषधम् ।

अधुना श्लेष्मण उपक्रममाह—

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम् ।
अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम् ॥ १० ॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः ।
अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम् ॥ ११ ॥

१ “अयन्नणै समानविषयवेषचरितैस्तत्सवोत्सवतरान्योन्यदर्शनै सुहृद्भिः सहासनम् ।” इत्युक्तं सङ्ग्रहे । २ ‘अविद्यमानयन्नणमन एव सुख मित्रम् ।’ ड । ३ यन्नणा-मर्यादा । ४ ‘णकार्यका’ ट । ५ मुखेन-तत्स्थया वाचा । ६ नियन्नण-मार्गदर्शन रक्षण वा । “यन्नण स्यान्नियमने बन्धने रक्षणेऽपि च ।” इति विश्वप्रकाश । ‘नियन्नणा’ घ झ । ७ ‘य-सुगमप्रवेशमार्ग’ घ । “तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरज सु च । अवतारपिञ्जुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ॥” इति मेदिनी । ८ ‘साम्भोजो ज’ क ख घ झ ञ । ९ ‘तीरान्त-तीरजलाशययो सन्धि’ घ झ ।

विशेषाद्वमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम् ।

धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च ॥ १२ ॥

स०-विधिना-शास्त्रोक्तेन, युक्तं तीक्ष्णं वमनविरेचनं कफस्योपक्रमम् । तथा, अन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम् । तथा, मद्यं पुराणम् । रतिप्रीतिः प्रजागरः, -रमण-रतिः, तस्याः प्रीतिः-सुखम् । तथा, प्रजागरः-अतिजागरणम् । तथा, अनेकरूपो व्यायामो-निःसुखधनुराकर्षणादिकः । विशेषेण तु वमनं यूषो माक्षिकः तथा मेदोघ्नं यदौषधं तच्च धूमादयश्च । तथा, निःसुखत्वं-सुखाभावो दुःखरूपत्वम्, वाग्देहमनःकर्मणो दुःखस्यानुष्ठानाद्यैदसुखमुत्पद्यते, तच्च श्लेष्मणो वृद्धस्य विकार-करणहेतोरुपशमात् सुखाय जायते ।

आ० र०-श्लेष्मणः औषधमाह-श्लेष्मणो विधिना युक्तमिति । विधिना युक्तं तीक्ष्णं शोधनम्, तीक्ष्णेन शोधनेन व्यापदोऽसम्भवात् । अत एव मृदुमध्यं वातपित्तयोः शोधनमुक्तम् । रतिप्रीतिः-सम्भोगे प्रीतिः, न तु रतिः । वमनाद्यष्टकं विशेषादौषधम् । सुखाय-सुखसाधनाय । धर्माय यन्निःसुखत्वं-दुःखानुभवः नाधर्माय, तस्य रोगहेतुत्वात् ।

इदानीं ससर्गोपक्रमं वक्ति—

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।

संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत् ॥ १३ ॥

स०-पृथक्-प्रत्येकं, दोषान्-वातादीन्, उद्दिश्य-आश्रित्य, य उपक्रमः कीर्तितः-उक्तः, ससर्गं सन्निपाते च त-उपक्रमः, यथास्वं विकल्पयेत्-प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य प्रयुजीतं । यथा,-वातपित्तससर्गं वातपित्तोपक्रमौ मिश्रौ, वातकफससर्गं वातकफोपक्रमौ, इत्यादि । एव सन्निपातेऽपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः ।

आ० र०-संसर्गसन्निपातभेदानामौषधमाह-उपक्रम इति । यथास्व-स्वमात्मीयं विशेषमनतिक्रम्य, विकल्पयेत् । यथा,-वातपित्तससर्गं वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन । तस्मिन्नेव वाताधिक्ये वातौषधमाधिक्येन, पित्ताधिक्ये पित्तौषधम्, एवमन्यत्रापि ।

ससर्गं भूयोऽप्युपक्रममाह—

ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।

मरुतो योगवाहित्वात्, कफपित्ते तु शारदः ॥ १४ ॥

स०-उपक्रम इत्यनुवर्तते । वातपित्तससर्गं ग्रीष्मर्तुचर्या-विहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः । यथा (ह सू अ ३।२७) —

१ 'तिप्र' ठ । २ 'तया प्र' ठ ड । ३ 'अन्नि सुख' ट । ४ 'मृदुमध्ययोर्वातपित्तशोधनयोरुक्तिः ।' घ झ । ५ 'ति रत्यां स' ख ग घ झ ज । ६ 'न धर्माय' ख ज । ७ 'स्य दुःखरो' ख अ । 'स्य रोगे हे' ग । ८ 'प्रकल्पयेत्' अ घ ठ । ९ 'रूप्योपक्रमो योज्यः ।' ट । १० 'जीतेत्ययः ।' ठ । ११ 'पथाधिक्यम्, पित्ताधिक्ये पित्तौषधाधिक्यम्, ए' घ झ । १२ 'इति व' ठ ।

“अतोऽस्मिन् पटुकद्वम्लव्यायामार्ककरास्त्यजेत् । भजेन्मधुर-मेवान्नम्” इत्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च । कफमारुतससर्गं वसन्तर्तुभवः “तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यै” (ह सू अ. ३।१९) इत्यादिरुपक्रमो योज्यः । प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम् । ननु, ग्रीष्मे-ऽत्यन्तशीतसेवोक्ता, वसन्ते च तीक्ष्णं वमननस्याद्युक्तम् । एतच्च द्वयमप्येकान्तेन पवनहेतुः । तत्कथमुक्तम् ? “ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते ।” इत्याशङ्क्याह-मरुतो योगवाहित्वात् । अत्रायं भावः,—यदा किल वायुः पित्तेन युज्यते तदा दाहादिकृत्, न च पित्ते समे सति दाहादिकं कर्तुं मरुत्समर्थः । अपि च ग्रीष्मे शीतमेव सेव्यं इति नाथं नियमः । किं तर्हि ? स्त्रिधाद्यपि । तस्मान्मरुत्पित्ते ग्रीष्म-विधिर्युक्तः । वसन्ते च कफयोगात् कफविकारकार्थेव भवति पवनः, योगवाहित्वात् । अतस्तीक्ष्णो वमननस्यादिन्याय एव । पित्तेन सह स्थितस्य वायो पित्तचिकित्सा, कफेन सह स्थितस्य वायो कफचिकित्सा, स्वभाववशादिति भावः । तथा च ग्रन्थ-“योगवाही” (पृ ९।२३) इत्यादि । कफपित्तससर्गं तु शारद-शरदुचर्याविहित उपक्रमः । ननु, सन्निपाते क उपक्रमः ? ब्रूमः । वर्षर्तुचर्याविहितः । प्रावृषि हि दोषत्रयकोपः उक्तः । अत एव तत्राह (ह सू अ ३।४४) —“भजेत्साधारणं सर्वम्” इत्यादि ।

आ० र०-संसर्गभेदानामौषधान्तरमाह-ग्रैष्म इति । मरुत्पित्ते ससृष्टे ग्रैष्म उपचारः कार्यः । कफमारुते वासन्तः । कफपित्ते शारदः । तत्र शारदस्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तो निर्देशः । ग्रैष्मस्य पित्तघ्नत्वाद्वासन्तस्य कफपित्तघ्नत्वादयुक्तः, तत्राह-मरुतो योगवाहित्वादिति । योग-सम्बन्धः, वहति-निर्वहति, द्वितीयस्यानुसरणेनेति-योगवाही । तेन पित्त-युक्तस्य वायो पित्तघ्नेनोपशान्तिः, कफयुक्तस्य कफघ्नेन । प्रायोग्रहणादनुचिताशस्य त्यागोऽपि ।

सम्प्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति—

चय एव जयेदोषं कुपितं त्वविरोधयन् ।

सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः ॥ १५ ॥

स०-चयकाल एव दोष-वातादिं, जयेत् । यथा छिन्न-मूलत्वान्न विकुर्वीत । न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थं एव-शब्दः । कथं जयेत् ? इत्याह-कुपितं दोषमविरोधयन् । सर्व-दोषकोपे तु बलवत्तरं दोषं जयेत् । कथम् ? शेषदोषाविरोधेन ।

आ० र०-औषधकालमाह-चय एवेति । चय एव दोषं जयेत्, न कोपं प्रतीक्षेत् । अथ कथञ्चिच्चयातिक्रमे कुपितं दोषं जयेत् । त पुनरविरोधयन् जयेत् । कुपितोऽपि

१ 'वायुहेतु' ड । २ 'विशुक्त' ट । ३ 'ति, योग' ठ ड । ४ 'अतो वासन्तस्ती' इति कचित् । ५ 'क्षणवम्' ट, ड । ६ 'क्तोऽति-देश' ब झ । ७ 'नुसारेणेति' क ख ग ज । ८ 'शत्या' घ झ । ९ 'तथा' ट । १० 'नार्थमेव' ट ड । ११ 'रूमकु' घ झ ।

द्विविधः,—प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविषमसमवेतश्च । तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्य रोगस्वरूपम्, द्वितीये विपरीतम् । यथा,—कफज्वरे कफविपरीतमुष्णत्वम् । तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपविरोधित्वाद्युष्णमौषध न कार्यम् । वक्ष्यति हि (ह चि अ १।१६)—“ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् ॥” इति । सर्वेषां युगपत्कोपे यो बलीयान् त जयेत्, शेषदोषमविरोधयन् । सङ्ग्रहकारस्त्वाह (सू अ २१)—“क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यत् स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊचे पराशरोऽप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषे भिषजितम् ॥ नेतृभङ्गेन दृष्टो हि सम सैन्यपराजयः । स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक् तावत् श्लेष्मणो वधम् ॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽन्नरुचि कुतः । तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ॥ असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषस्य निग्रहः । तस्मादादौ कफो जेयः कायद्वारार्गलो हि सः ॥ मध्यस्थायि यत् पित्तमाशुकरि च चिन्त्यते । अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ॥ अंधस्थायी च तदनु निग्राह्यः स्यात्समीरणः । अत एव च पित्तादि कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्मृतः ॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्विधीति तु । जयेज्वरेऽतिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते । विशश्च सैरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥ तस्य चानुबलं श्लेष्मा गौरवापत्तिजाड्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं र्यस्त्वहः सु तयो क्षये ॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजं ये क्रमः । कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ॥ यस्मादामाशयोऽक्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः । क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वांशये स्थितान् ॥ स्वांशयेषु प्रदुष्टानां स्थितैव ह्याशुकारिता । विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलम् ॥ भेषजं योजयेत्तत्र तैर्त्री कुर्यान्न तु क्रमम् ॥” इति ।

१ 'त्वान्नात्युष्णमौषधं का' घ झ । २ 'बली त' ख ज । ३ 'शेष दो' घ झ । ४ 'दोषभि' स द । ५ 'षविनिग्रह' क ख ग झ, ज स द । ६ 'कारीति चि' ख ज । ७ 'अध स्थायी' इति श्लोकार्थं घ झ पुस्तकयोः सङ्ग्रहद्वये च नोपलभ्यते । किन्त्वेतत् हेमाद्रिणेवारुणदत्तेनाप्यन्यत्र (सन्निपातज्वरचिकित्साटीकायां) सङ्गृहीतं दृश्यते । ८ 'रे तेजो वि' स द । ९ 'विशेषात्सार्यते पित्ता' क ग । १० 'सरण पि' स स । ११ 'य स्नेहस्य' ग । 'यात्स्वह' स म । 'येष्वह' सर्वाङ्गसुन्दरायाम् (ह चि अ १।१४६) । १२ 'जयक्रम' क ख ग ज । १३ 'स्वाशये' ख ज स झ । १४ 'स्वाशयेषु' क ख ज स स । 'स्वाशये तु' स मू । १५ 'तत्तत्' स स । 'तत्तु स्त्रीकुर्यान्न क्रमं भिषक्' सर्वाङ्ग । १६ तर्ती—तत्रवित्, भिषगित्यर्थः ।

कुतो हेतोरित्याह—

प्रयोगः शमयेद्वाधिमेकं योऽन्यमुदीरयेत् ।

नाऽसौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥१६॥

सू०—य प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्य व्याधिमुदीरयेत्—प्रकोपयेत्, नासौ विशुद्धो—न श्रेष्ठ इत्यर्थः । स तु विशुद्ध प्रयोगो, य शमयेद्वाधिं न कोपयेत् । तस्मादन्य व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत् ।

आ० र०—तत्राशुद्धप्रयोगो हेयः शुद्ध उपादेयः । तस्मात्तयोर्लक्षणमाह—प्रयोग इति । दोषाणां परस्परं न शमः, इत्युक्तं सङ्ग्रहे (सू अ २१)—“कुद्धं मलमलं जेतुं नाहपभावादुभावपि । दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येऽपि परस्परम् ॥ शीतैर्द्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता । दृष्टा मिथश्च दोषेषु नातोऽन्योन्यं जयन्ति ते ॥ आरम्भक विरोधेऽपि मिथो यद्वदुणत्रयम् । विश्वस्य दृष्टं युगपद्वाधेर्दोषत्रयं तथा ॥” इति ।

अथ कथं दोषा कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि यान्ति ? इत्याह—

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि ।

कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥१७॥

दोषा यान्ति

सू०—कोष्ठात्—उदरात्, शाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति । कुत ? इति हेतुचतुष्टयमाह—व्यायामादिभिः शाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति । तत्र व्यायामोपजातश्रमस्योर्ध्वं प्रपन्नं पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशिथिलं चलं च दोषं स्वास्पदात् च्यावयित्वा पर्याकुलं शाखादिषु क्षिपति । तथा, अभ्यासपादिसम्बन्धिनः ऊष्मणस्तैक्ष्ण्यात्,—तीक्ष्णेन ह्यूष्मणा विलायिता दोषास्तेनैव चोष्मणा विवृतेषु स्रोतोमुखेषु सत्सु शाखादीनि यान्ति । अहितेत्यादि । अहितेन च सेवितेन दोषा स्वप्रमाणादतिरिच्यमाना कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा निम्नोन्नतानीव शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यन्ते । अपि समुच्चये । द्रुतत्वादित्यादि । द्रुतत्वात्—शीघ्रवाहित्वात्, मारुतस्य च, कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति ।

आ० र०—अथ स्थानभेदोपक्रम उच्यते । तत्र दोषाणां स्थानान्तरप्राप्तिप्रकारमाह—व्यायामादिति । व्यायामादिभिः श्रुतिभिः कोष्ठस्था दोषा शाखाख्य बहिर्मागं यान्ति, मध्य वा अस्थिमर्माख्यम् ।

शाखादिभ्यः कथं दोषा कोष्ठं यान्ति ? इत्याह—

तथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात् ।

वृद्ध्याऽभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात् ॥१८॥

१ 'व्याधि योऽन्यमन्यमुदी' अ आ ख घ ङ झ ज ठ स द । २ 'न शाम्यन्ति प' क ख ग ज । 'न समेऽपि' स स । ३ 'तस्मिन्धाम्ल' ख ग घ झ । ४ 'स्थिसन्निधु या' ट ठ ड । ५ 'स्वात् स्थानात्' ड । ६ 'श्यादितापादि' ट ठ । ७ 'ऊष्मण'—अग्ने, तैक्ष्ण्यात्—प्रबलत्वात् इति च द ।

स०-स्रोतसा मुखानि, तेषां विशोधन-विवरणम्, तस्माद्दोषा कोष्ठं यान्ति । तथा, वृद्ध्यादिभिः । वृद्धि-स्वप्रभाणातिरेकः । वृद्धा हि दोषा स्वानि स्रोतास्यापूर्य कोष्ठं यान्ति । अभिष्यन्दनं च नाग्नितापादितीक्ष्णोष्णादिसंश्लेषादेव, अपि तु क्षीरदध्याद्यभिष्यन्दिभोजनादपि । एव पाकात्, -पाचनादिभिः पक्वा दोषा कचिदनासज्जन्त कोष्ठं यान्ति । किञ्च ? वायोश्च निग्रहात्, -चशब्दाच्च केवलं पूर्वभूयो हेतुभूयो यावद्वाय्व-प्रेरणेनाच्च, इति चार्थः ।

आ० २०-तथा शाखास्था अस्थिमर्मेस्था वा स्रोतो-मुखविशुद्ध्यादिभिः पञ्चभिर्हेतुभिः कोष्ठं यान्ति । अभिष्यन्दन-द्वयीभावः ।

कोष्ठस्था दोषा किं कुर्युः ? इत्याह—

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ।

स०-तत्रस्था-कोष्ठस्थाश्च दोषा विलम्बेरन्-न रोगानुत्पादयेयुः । यस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनाद्धेतौ प्रथमा, भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः । वृद्धोऽपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मार्गान्तरेण गतो हीनशक्तित्वाच्च रोगोत्पादनसमर्थो भवति ।

आ० २०-एव दोषा कोष्ठस्था किं कुर्युः ? इत्याह—तत्रस्थाश्चेति । यत्स्थानं प्राप्तास्तत्र विलम्बन्ते, यावत्स्थानान्तरगमने हेतुः न लभन्ते । लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानान्तरं यान्तीत्यर्थः ।

यद्येव किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वाच्च रोगान् कुर्युः ? इत्याह—

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥१९॥

स०-ते-दोषा, कालदेशोपध्यादेः समानगुणाद्बलं लब्ध्वा कुप्यन्ति, -विकारमुत्पादयन्तीत्यर्थः । कुत्र स्थाने ? इत्याह—अन्याश्रयेष्वपि, -कोष्ठाश्रया शाखास्थिमर्मेखपि, शाखामर्माश्रिता कोष्ठेष्वपीत्यर्थः । न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यन्तीति सूचनार्थोऽपि शब्दः ।

आ० २०-स्वस्थाने परस्थाने वा विलम्बमाना दोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यन्तीत्याह—ते कालादिबलमिति ।

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सासुपदिशन्नाह—

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु ।

कुर्याच्चिकित्साम्

स०-तत्र-तेषु वातादिषु, अन्यस्थानसंस्थेषु-अन्यस्य स्थान-मन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठन्तेऽन्यस्थानसंस्थास्तेषु, -परस्थानगतेषु, तदीया-स्थानिदोषसम्बन्धिनीमेव, चिकित्सा कुर्यात्, न स्वकीयाम् । तस्य-परस्थानदोषस्येय-तदीया, ताम् । किम्भूतेषु

१ 'वायो-विक्षेपसंहारकस्य, निग्रहात्-प्रशमात्' इति चन्द्रः ।

२ 'णाच्चेत्यर्थः' ठ ड । ३ 'अभि को' क ख ग ज । ४ 'न्तरगतो' ठ ड । ५ 'देशदूष्यप्रकृत्यपथ्या' इति कचित् । ६ 'न्ति-कोप-मुत्पादयन्ति । कुत्र' ठ ड । ७ 'नार्थमपि' ठ ड । ८ 'नगाना' ट ।

दोषेषु ? अबलेषु तु । तुरवधारणे, अबलेष्वेव न बलवत्सु । बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सा वक्ष्यति ।

आ० २०-आगन्तोर्दोषस्य हीनबलस्य स्थानिचिकित्सा कार्येत्याह-तत्रेति । तदीया-यस्य स्थाने कुपितस्तस्य चिकित्साम् ।

अत एवाह—

स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु ॥ २० ॥

स०-बलेन-आत्मीयया शक्त्या, अन्याभिभाविषु-अन्य-स्थानिदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेऽन्याभिभाविनः, स्थानि-दोष पराभूय तत्र ये सन्तिष्ठन्ते इत्यर्थः । तेषु स्वामेव चिकित्सा कुर्यात् ।

आ० २०-आगन्तोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह-स्वामेवेति ।

किमेष एव नियमः ? यदन्यस्थानगतेष्वबलेष्वगन्तुषु स्थानिदोषसम्बन्धिनी चिकित्सा कुर्यात् । बलवत्सु पुनरागन्तु-सम्बन्धिनी चिकित्सा कुर्यात् । अथ पक्षान्तरोऽपि कुत्रचित् कश्चिदस्ति ? इत्याह—

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनः प्रतिकृत्य वा ।

स०-स्थानिनः दोषं प्रतिकृत्य-यथास्य स्थानिदोष आगन्तु-दोषचिकित्सानिर्वर्तनाच्च विकारं कुर्यात्तथा तस्य प्रतीकारं कृत्वा, स्वैरेवोपक्रमैर्बलवन्तमागन्तुं दोषं शमयेत्-चिकित्सेत् । न केवलमन्यस्थानसंस्थेष्वगन्तुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्यात्, यावदागन्तुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः । अथासौ स्थानिदोष आगन्तुदोषेण बलवत्त्वादिभूयेत, ततोऽस्य विकार-करणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्वैर्वागन्तुं शमयेदिति वा-शब्दार्थः । अन्यस्थानसंस्थेष्विति बहुवचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वात् । अन्यथा द्वयोरेकस्य वाऽन्यस्थानस्थितत्वं सम्भवति, न त्रयाणाम् ।

आ० २०-आगन्तुस्थानिनोस्तुत्यबलयो क्रमेण चिकित्सा कार्येत्याह-आगन्तुमिति । स्थानिनः प्रतिकृत्यागन्तुं शमयेत् । अथवा, आगन्तुं प्रतिकृत्य स्थानिनः शमयेत् । प्रतिकृत्य-प्रतीकारं कृत्वा ।

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह—

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ॥२१॥
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम् ।

स०-तिर्यग्गता दोषा प्रायो-बाहुल्येन, आतुराश्चिरम्

१ 'तमामाह-' ट । २ 'निनश्चिकि' घ झ । ३ 'यीदित्यर्थः' ट ठ । ४ 'नी, बल' ड । ५ 'अथापरोऽपि पक्षः कुत्र' ट । ६ 'त कचिद्विद्यत इत्यत आह' इति कचित् । ७ अस्याये "साधारणं वा कुर्वीत क्रियामुभययोगिनीम् ।" इति श्रुतिस्तुकेऽधिकं पाठः । ८ 'यथाऽसौ स्था' इति कचित् । ९ 'स्य पूर्व प्रतीकारं कृत्वा पश्चात् स्वै' इति कचित् । १० 'त्वा पूर्व स्वै' ट । ११ 'रवलिन-मप्याग' ट । 'रवलिनमितमा' ठ । १२ 'स्वैव वाऽऽग' ड ।

क्लेशयन्ति-पीडयन्ति । तेषु-तिर्यग्गतेषु दोषेषु, वरया-शीघ्रमेव, क्रिया-चिकित्सा, न कुर्यात् । वैद्य इति शेष । कीदृशो वैद्य ? देहाग्निबलाभिज्ञ ।

आ० १०-प्राय इति, ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नाश्चेति । तिर्यग्गता-शोधनमार्गं परित्यज्य स्थिता, अन्तर्बहिर्वा शोधयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयन्ति । अतस्तेषु त्वरया न चिकित्सा कुर्यात्, -देहमग्निं बलं च विचार्य शनैः शनैः कुर्यादित्यर्थः ।

कथं तेषामुपक्रमं कार्यं ? इत्याह—

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत् ॥ २२ ॥
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नाश्च यथासन्नं विनिर्हरेत् ।

स०-तान्-तिर्यग्गतान् दोषान्, प्रयोगेण-शास्त्रविहितेन, शमयेत् । सुखं वेति यथा वा देहपीडा न भवति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेत्, “वृद्ध्याऽभिध्यन्दनात्” इत्यादिना । ज्ञात्वेत्यादि । कोष्ठगताश्चावगल्य यथासन्नं विनिर्हरेत्, -यो यं आसन्नो मार्गो गुदं मुखं घ्राणं वा, तेनैव यथासन्न-वमनविरेचनैर्नादिना निष्कासयेदित्यर्थः ।

आ० १०-तान्-तिर्यग्गतान् शमयेत् । अथवा सुख-अक्लेशेन, स्नेहस्वेदादिना-प्रयोगेण, कोष्ठमानयेत् । तत ऊर्ध्वमधो वा निर्हरेत् । अर्हत्त्वबहुत्वाभ्यां विकल्पव्यवस्थां विचार्य ।

सम्प्रति साममल्लिङ्गमाह—

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः ॥ २३ ॥

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लृप्ताः ।

लिङ्गं मलानां सामाना, निरामाणा विपर्ययः ॥ २४ ॥

स०-स्रोतसा रोध-स्रोतोरोध । बलस्य भ्रंशो-हानि, -बलभ्रंशः । गौरव-गुरुत्वम् । अनिलस्य-वायो, मूढता-सम्यगसञ्चारः । आलस्य-तन्द्रा । अपक्ति-आहारस्यापाकः । निष्ठीवो-मुखस्ताव । मलस्य-पुरीषादेः, सङ्ग-अप्रवृत्तिः । अरुचि-अन्नानभिलाषः । क्लृप्ता-मलानि । इत्येतत्सामानां मलानां-दोषाणाम्, लिङ्ग-लक्षणम् । निरामाणा विपर्यय-अस्माद्वैपरीत्यम् ।

आ० १०-अथ सामदोषोपक्रमः । तत्र सामलक्षणमाह-स्रोतोरोधेति ।

निरामलक्षणमाह-निरामाणामिति । विपर्यय-स्रोत शुद्ध्यादिरूपः ।

१ ‘यस्यासन्नो’ इति क्वचित् । २ ‘रेकादि’ ट । ३ ‘ना वा-प्र’ ख ख । ४ ‘अल्पबहुत्वादिक’ घ झ । ५ ‘कल्पाव’ ग । ६ ‘स्या वि’ क ग घ झ । ७ ‘लक्षणमाह’ ट । ८ ‘मूढता’ अ आ क ख ख ठ । ९ अस्याग्रे “विण्मूत्रनखदन्तत्वक्चक्षुषा पीतता भवेत् । रक्तत्वमथ कृष्णत्वं पृष्ठास्थिकटिसन्धिर्हृक् (‘सन्धिषु’ आ ख झ ख ।) ॥ शिरोरुक् जायते तीव्रा, निद्रा विरसता मुखे । क्वचिच्च श्वयथुर्गात्रे ज्वरातीसारहर्षणम् ॥” इति अ आ ख झ ख पुस्तकेष्वधिकौ श्लोकौ । १० ‘निरामाणा ल’ क ख ग ज ।

सम्प्रत्यामलिङ्गमाह—

ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम् ।

दुष्टमामाशयगतं रसमाम प्रचक्षते ॥ २५ ॥

स०-ऊष्मण-अग्ने, अल्पबलत्वेन-दैर्बल्येन, आद्य-प्रथम, धातु रस-रसाख्यम्, अपाचितमाम प्रचक्षते-वदन्ति । आचार्या इति शेषः । किम्भूत रसम् ? आमाशयगतम् । तथा, दुष्ट-वाताद्यनुशयितम् । रसप्रहर्षमनिलस्य निरासार्थम् । अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य इत्याशङ्क्यते । वातादीनामपि हि धारणा-धातुसंज्ञाऽस्त्येव ।

आ० १०-आमलक्षणमाह-ऊष्मण इति । ऊष्मणो-रसाग्नेः । धातु-न दोष मल वा । आद्य-न रक्तादिकम् । रस-न रसत्वात्प्रच्युत रक्तत्वमप्राप्तम् ।

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात् ।

कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम् ॥ २६ ॥

स०-अन्ये-अपरे आचार्या, दोषेभ्य एव-वातादिभ्यो, अतिदुष्टेभ्योऽन्योन्यमूर्च्छनात्-परस्परमिश्रीभावात्, आमस्य सम्भवः कथयन्ति । केभ्य कस्येव ? यथा कोद्रवेभ्यो विषस्य सम्भवः कथयन्ति । [तैथा दोषेभ्य आमस्य सम्भवम् ।]

आ० १०-मतान्तरेणामलक्षणमाह-अन्य इति । अन्यो-न्यमूर्च्छनात्-परस्परमेकैललीभावात् ।

आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः ।

सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवैः ॥ २७ ॥

स०-तेन-पूर्वोक्तलक्षणेन, आमेन सम्पृक्ता-संयुक्ता, दोषा दूष्याश्च-रसादयः । कीदृशा ? दूषिता, -तैरेव वातादिभिः । सहामेन सामा, इत्युपदिश्यन्ते-तत्र तत्र प्रदेशे तत्रे भण्यन्ते । ये च रोगा-ज्वरादयः, तदुद्भवा-वातादिदोषसमुत्था, तेना-

१ ‘ण पवनस्य’ ठ । २ ‘ताख्योऽप्याश’ ट । ३ [ ] इति पाठः ठ ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ४ ‘मेकीभा’ क ख ख । ५ अस्याग्रे “वायु सामो विबन्धाग्निसादस्तरभा-न्नकूजनैः । वेदनाशोफनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयन् ॥ १ ॥ विचरेद्युगपच्चापि गृह्णाति कुपितो भृशम् । स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति सूर्यमेघोदये निशि ॥ २ ॥ निरामो विशदो रूक्षो निर्विबन्धोऽटपवेदनः । विपरीतगुणैः शान्तिं स्निग्धैर्याति विशेषतः ॥ ३ ॥ दुर्गन्धि हरित श्याव पित्त-मम्ल घन गुरु । अम्लीकाकण्ठहृद्वाहकर साम विनिर्दि-शेत् ॥ ४ ॥ आताम्रपीतमत्युष्ण रसे कटुकमस्थिरम् । पक्कं विगन्धि विज्ञेय रुचिपक्ति (‘वह्नि’ घ झ) बलप्रदम् ॥ ५ ॥ आविलस्तन्तुल स्त्यान कण्ठदेशेऽवतिष्ठते । सामो बलासो दुर्गन्धि क्षुद्रद्वारविघातकृत् ॥ ६ ॥ फेनवान् पिण्डित-पाण्डुर्नि सारोऽगन्ध एव च । पक्कं स एव विज्ञेयश्छेद-वान् वक्त्रशुद्धिदः ॥ इति अ आ ख घ झ ख पुस्तकेष्वधिका सप्त श्लोकाः । ६ ‘तैर्वाता’ ट, ड । ७ ‘त्र देशे भ’ ड ।

मेन युक्ता सामा इत्युच्यन्ते । यथेहैव (हृ चि अ १।१८) — “अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।” इत्यादि वक्ष्यति । आमलक्षणं चैव पठन्ति — “द्रव गुर्वनेकवर्णं हेतु सर्वरोगाणां क्षिग्धं पिच्छिलमामं तन्तुमदनुबद्धशूलं दुर्गन्धि” इत्यादि । सामानां च वातादीनां सङ्गहे पृथग्लक्षणमुक्तम् । ते सङ्ग्रह-श्लोका यथा (सू अ २१) — “वायुरामान्वयं सार्तिराभ्मानं कृदसञ्चर । दुर्गन्धमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु ॥ आविल-स्तन्तुमास्त्यानं प्रलेपीं पिच्छिलं कफः । विपर्यये तु पक्त्वं तथा ताम्रं समेचकम् ॥ पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माऽच्छं पिण्डितोऽथवा । विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे ॥” इति ।

आ० २०—सामत्व व्याचष्टे—आमेनेति । सामैर्दोषैर्धा-तुभिर्मैलैश्च जनिता रोगा अपि सामा उच्यन्ते ।

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हार्यास्तादृशान् दर्शयति—सर्वदेहप्रविस्तृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत् । लीनान् धातुष्वनुत्क्रिष्टान् फलादामाद्रसानिव २८ आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।

स०—सामान् दोषान्—वातादीन्, सर्वस्मिन् देहे प्रवि-स्तृतान्—व्याप्ताशेषकायान्, धातुषु—रसाद्येषु, लीनान्—स्थिष्ठान्, अनुत्क्रिष्टान्—स्वस्थानादचलितान्, न निर्हरेत्—वमनादिभिर्न शोधयेत् । कुत ? दुर्निर्हरत्वतः—दुःखेन निर्हर्तुं शक्यत्वात् । ते हि निर्हियमाणा आश्रयस्य—शरीराख्यस्य, नाशाय स्युः । यावत्तु सर्वदेहप्रविस्तृता नै स्युः । यथा भुक्तानन्तरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च तैदा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हारी-ऽनुज्ञात एव ग्रन्थकृता । अत्र दृष्टान्तमाह—फलादित्यादि । आमात्—अपकात्, फलात्—आम्रादे, रसो निर्हियमाणो दुर्निर्ह-रत्वात् आश्रयस्य—फलस्य, यथा नाशाय भवति, एव दोषा अपि ।

आ० २०—सामेषु दोषेष्ववस्थाविशेषेण शोधनं निषे-धति—सर्वदेहप्रविस्तृतानिति । व्यासदेहान् धातुलीनान् अनुत्क्रिष्टान् सामान् न शोधयेत् । ते हि दुर्निर्हरत्वादा-श्रयस्य नाशाय स्युः ।

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यम् ? इत्याह—

पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान् ॥ २९ ॥ शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम् ।

स०—तान्—तथाविधान् दोषान्, पाचनैः—ज्वराद्यध्यायोक्तैः । दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणम्, मध्यदीपकत्वात् । अभिरीतिरुद्धि पाचनैः स्नेहैश्च तथा स्वेदैः परिष्कृतान्—परिकल्पितान् कृतसंस्कारान्, यथासन्नं यथाबलं च कृत्वा

यथोक्ते काले शोधनैर्द्रव्यैः शोधयेत् । यथासन्नमिति यस्य दोषस्य य आसन्नो मार्गस्तेनैव ^१ त निर्हरेत् । यथाबलमिति यस्य यावद्बलमातुरस्योत्तमं मध्यममवमं वा, तज्ज्ञात्वा तीक्ष्णेन मध्येन मृदुना वा शोधनेन शोधयेदित्यर्थः ।

आ० २०—तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह—पाचनैरिति । परिष्कृतान्—शोधनयोग्यतां नीतान् । तत्र पाचनैः पक्त्वम् । दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वम् । स्नेहैरुत्क्रि-ष्टत्वम् । स्वेदैः कोष्ठगतत्वम् ।

कस्य को मार्ग आसन्न ? इत्याह—

हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥ ३० ॥ घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पकाधानाहुदेन च ।

स०—वक्त्रेण द्रव्यं युक्तं—पीतं, आमाशयात् मलानांशु हन्ति । घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूत्थान् मलानांशु हन्ति । गुदेन युक्तं पकाधानात्—पकाशयात्, आशु मलान् हन्ति ।

आ० २०—यथासन्नत्वं व्याचष्टे—हन्त्याशु युक्तमिति । आमाशयात्—आमाशयमभिव्याप्य, पकाधानात्—पकाशय-मभिव्याप्य, ‘त्यबलोपे पञ्चमी’ । ऊर्ध्वजत्रूत्थान् जत्रु—स्कन्ध-सन्धिः, तस्योर्ध्वः, ऊर्ध्वजत्रुः ।

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति—

उत्क्रिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् बहतः स्वयम् ३१ धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः ।

स०—अध ऊर्ध्वं वोत्क्रिष्टानामान् स्वयं बहतो—यत्र विनैव प्रवृत्तान्, औषधैः—स्तम्भनैः, न धारयेत् । कुत ? इत्याह—हि—यस्मात्, ते—दोषा, विधृता रोगदा—ज्वरादिकारिणः ।

आ० २०—स्वयं प्रवृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह—उत्क्रिष्टानिति, धारयेदिति ।

तेषु तु यत्कार्यं तदाह—

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताग्निः ॥ ३२ ॥ विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयेन्निरहरेत् वा ।

स०—अतः—अस्माद्धेतोः, प्रवृत्तान् प्राक्—प्रारम्भकाले, दो-षान् हितभोजिन उपेक्षेत—सङ्ग्रहणेन न धारयेत् । विबद्धान्—ईषत्प्रवृत्तान्, तैस्तैः—यथोक्तैः, पाचनैः पाचयेत्—पाकं नयेत् । निर्हरेद्वा ।

आ० २०—स्वयं प्रवृत्तेषु सामेषूपेक्षैव भेषजमित्याह—प्रवृत्तानिति । प्राक्—प्रथमम्, यावन्न बलहालिः ।

स्वयं प्रवृत्तेषु सविबन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमि-त्याह—विबद्धानिति । पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था ।

१ ‘ङ्ग्रह एव पृ’ ट. । २ अस्याग्रे ‘वातादीनां सामनिरामा-णामष्टौ (सप्त) श्लोका “वायुं सामो” इत्यादयो ज्ञेयाः । “वायुं सामो” इत्यादयो मूलप्रतौ सन्ति ।’ इति ठ पुस्तके, ‘वायुं सामं इत्यादयो मूलप्रतौ सन्ति ।’ इति ड पुस्तके चाधिकं पाठः । ३ ‘न भवन्ति ।’ ट. । ४ ‘तथा’ ट. ।

१ ‘तान्’ ठ ड. । २ ‘स्नेहैः क्षिन्नत्वम्’ घ. झ. । ३ ‘दिदान-योग्याः ।’ ड. । ४ ‘पाचयेन्निरहरेत् वा ।’ स. झ. । ५ ‘रेतथा ।’ क ठ. । ६ ‘भोजनेन’ ट. । ‘भोजनस्य’ ड. । ७ ‘पाचयन् निर्हरेत् ।’ ड. । ८ ‘ततो निर्हरेत्तथा ।’ ट. ।

अथ क शोधनकाल २ इत्याह—

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् ॥३३॥
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनांशु निर्हरेत् ।

स०—क्रमात्—यथाक्रमम् । ग्रीष्मचित वायु श्रावणे निर्हरेत् । वर्षचित पित्त कार्तिके निर्हरेत् । हेमन्तशिशिरचित कफ चैत्रे निर्हरेत् । एते हि साधारणाः कालाः । अत एतेषु शोधन युक्तम् ।

आ० २०—अथौषधकाला । तत्रौषध द्विविध—शोधन शमन च । तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह—श्रावण इति । साधारणे—वृष्टिशीतोष्णतिशयरहिते, हेतुगर्भं चेद विशेषणम् ।

ननु, ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्ते २ इत्याह—
अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ॥ ३४ ॥
सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत् ।

स०—यतो ग्रीष्मादयोऽत्युष्णादियुक्ताः । [तेषां—अत्युष्ण-वर्षशीतानां ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां, साधारणे सन्धौ शीतोष्ण-वर्षसमभावे काले दोषान्—वातादीन्, दुष्टान्—विकृतान्, विशो-धयेत्—विनिर्हरेत् । सन्धौ हि साम्यम् ।] ततः शोधनं प्रति न ते कालाः । तथा हि—ग्रीष्मे तावदादानग्लानं खरतररवि-किरणतप्तपिपासाक्लृप्ताकुलमतिप्रविलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं भवति । औषधं पुनरतिखरदिवाकरकैरनिर्भरतापादुष्ण-तीक्ष्णतायातमतिरोगीयं सम्पद्यते । प्रागृषि घनघनौषसङ्घट्ट-सादिते सर्वतो जगत्प्रसन्नोऽग्निर्भवति । आदानदुर्बलं च शरीरं भवति । औषधयश्च जलजलप्लावितैर्मूला अल्पवीर्या सम्पद्यन्ते । भूवाष्पसयोगाच्चौषधीनां विदग्धत्वम् । अतोऽपथ्यता गता अयोगायैव । शीतकाले चातिशीतोपहतत्वाच्छरीरमतिवातवि-ष्टब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं भवति । शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावम-प्यौषधं शोधनायोपयुक्तं मन्दवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते इति । तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्णवर्षशीतत्वात् ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम्, न त्वातुरस्य, इति ।

१ अस्याग्निः “प्रावृद्धशरद्वसन्तेषु मासेष्वेतेषु शोधयेत् । सा-धारणेषु विधिना त्रिमासान्तरितान् मलान् ॥” इति आ-पुस्तकेऽधिक श्लोकः । २ ‘शरदि’ ठ । ३ ‘हिमचित’ ट । ४ ‘वसन्ते’ ठ ड । ५ ‘कालमाह ।’ क ज । ‘कालावाह ।’ ग । ६ अस्याग्नेः “त्रय साधारणास्तेषामन्तरे प्रावृषादयः । प्रावृद्धं शुचि-नभौ तेषु शरदूर्जसहौ स्मृतौ ॥ तपस्यो मधुमासश्च वसन्त-शोधनं प्रति । एतानृत्नं विकल्प्यैव दद्यात्सशोधनं भिषक् ॥” इति आ क ख ज. पुस्तकेऽधिक श्लोकौ । ७ [ ] एतच्चिह्ना-न्तर्गतं पाठं ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ८ ‘खरतरदि’ ट । ९ ‘करनिरन्तरता’ ट । १० ‘गायैव स्यात् ।’ ड । ११ ‘सि-स्यात् ।’ ठ । १२ ‘तमूला रूक्षा अ’ ट । ‘तबला अ’ ड । १३ ‘लेप्यति’ ट । १४ ‘तिलिगधगु’ ड । १५ ‘दोषल’ ट । १६ ‘स्य सशोधनमयुक्तम् ।’ ठ ।

आ० २०—सन्धिनियमेनासन्धौ शोधनं निषेधति—अत्युष्णवर्षशीता इति, सन्धाविति, स्वस्थवृत्तमिति । उष्ण-वृष्ट्यावृष्टिशीतयोः शीतोष्णयोश्चापगमोद्गमावस्था—सन्धिः ।

सशोधनसाध्यस्यायमेव सशोधनकाल २ नेत्याह—

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, व्याधौ व्याधिवशेन तु ॥ ३५ ॥

स०—स्वस्थावस्थमविकृत्याय सशोधनकाल उक्तः । व्याधौ त्वात्ययिके व्याध्यनुरोधेन संशोधनकालः ।

आ० २०—स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य—स्वस्थोपचाराभिप्रायेण । स्वस्थस्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम् ।

यदि हेमन्तादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः सशोधन-साध्यः सम्भवेत्, तदा कथं सशोधनं कार्यम् २ इत्याह—

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् ॥ ३६ ॥

स०—शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्वा—कृत्रिमं ऋतुगुणं यथा-यथं सम्पाद्य सशोधनादिलक्षणां क्रियां प्रयोजयेत् । कृत्रिम-गुणोपवानं च यथा,—हेमन्ते गर्भगृहादि, ग्रीष्मे धाराग्रहादीनि । क्रियाकालं न हापयेत्—नातिक्रामयेत्, आत्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात् ।

आ० २०—व्याधितस्य शोधनकालमाह—व्याधाविति, कृत्वेति, प्रयोजयेदिति । व्याधिवशेन—यदैव व्याधिरुपपद्यते तदैव । प्राप्ता—अवस्थावशात् प्राप्तावसराम् ।

सम्प्रलौषधकालान् दर्शयन्नाह—

युज्यादनन्तमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे ।
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्रं निशि चौषधम् ॥ ३७ ॥

स०—दशैते औषधस्य कालाः । अनन्तमौषधं तदुच्यते यदुपयुज्य परिणते तस्मिन् भुञ्जीत । अन्नादौ तदुच्यते यदुप-युज्य समनन्तरमाहारोपयोगो विधीयते । मध्य इति अन्नस्य-आहारस्य मध्ये यदौषधं भुज्यते । अन्ते—अवसाने । कवला-न्तर इति कवलयोः—ग्रासयोः, अन्तरे—मध्ये, न तु ग्रास-मिश्रितं कृत्वेत्यर्थः । ग्रासे ग्रास इति यद्ग्राससम्पृक्तं भुज्यते । मुहुरिति पुनः पुनर्भुक्तेऽभुक्ते वा यदौषधं भुज्यते । सान्नमिति सहाग्नेन—आहारेण यदौषधं भुज्यते । सामुद्रं तद्भण्यते यदा-हारस्य प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते, तेन हि समुद्रपुटयुगलसमेनौष-धद्वयेनाहारो मध्यक्रियते । समुद्र—सम्पुटकः । निशि तदुच्यते यच्छयनवेलायां भुज्यते ।

आ० २०—शमनौषधकालानाह—युज्यादिति, ग्रासे ग्रास इति । यत्राहारे जीर्णे भेषजे भेषजे जीर्णे आहारस्तत्—अन्नम्, अभक्तं नाम । यत्र गृहीते एवौषधे आहारस्तत्—अन्नादौ, प्राग्भक्तं नाम । यत्रार्धाहारे भेषजे पश्चाच्छेष आहारस्तत्—

१ ‘स्ववृत्तम्’ ट । ‘स्यावस्थाम्’ ठ ड । २ ‘समुत्पाद्य’ ट ।

३ ‘युज्यानन्तरं भोजनम् ।’ ड । ४ ‘हाराख्यस्य’ ट ठ ।

५ ‘गलेनौष’ ट । ‘गलोपमेनौ’ ठ । ६ ‘लमाह’ ख.घ.झ.ञ. ।

मध्ये, मध्येभक्त नाम । यत्र गृहीत एवाहारे भेषज तत्-
अन्ते, अधोभक्त नाम । यत्र प्रतिग्रास ग्रासासम्पृक्तमौषध
तत्-कवलान्तरे, ग्रासान्तर नाम । यत्र प्रतिग्रास ग्रासस-
म्पृक्तमौषध तत्-ग्रासे ग्रासे, संग्रास नाम । यत्र भुक्तस्या-
भुक्तस्य वा पुन पुनरौषध तत्-मुहुर्नाम । यत्र आहारेण
सह साधित मिश्रीकृत चौषध तत्-सान्न नाम । यत्रादौ
भेषजं ततोऽनन्तरमेवाहार ततोऽनन्तरमेव पुनर्भेषजं तत्-
सामुद्र नाम । सामुद्र-सम्पुट । यत्र रात्रौ स्वप्नकाले
भेषज तत्-निशि, नैश नाम । एवं दशौषधकाला ।

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयुज्यते तद्दर्श-
यति—

कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः ।
अन्नादौ विगुणेऽपाने, समाने मध्य इष्यते ॥ ३८ ॥
व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य, सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि ॥ ३९ ॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृश्वासकासिषु ।
योज्यं सभोज्यं भेषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके ॥ ४० ॥
कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्रं लघुभोजिनाम् ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ ४१ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दोषोपक्र-
मणीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सू०-कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषध योज्यम् । कयो ?
इत्याह-बलिनोरित्यादि । बलवति रोगे रोगिणि च तत्केवल-
मन्नादिरहितमौषध योज्यम् । तद्धि निरन्नमतिवीर्यं भवति ।
बलवाश्च यदि रोगी तदोपयुञ्जीत, न तु दुर्बले । दुर्बलस्य
लघुसहित न ग्लानिकर भवति । अन्नादाविति । अपाने वायौ
विगुणे-कुपिते सति, औषधं भुक्त्वा समनन्तरमेवाहार इष्यते
इत्यर्थः । समाने वायौ विगुणे मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते ।
व्याने वायौ विगुणे प्रातराशस्य-पूर्वाह्णभुक्तस्य, अन्ते-अवसाने,
भेषजमिष्यते । सायमित्यादि । उत्तरे-व्यानापेक्षया उदाने
मरुति, विगुणे सायमाशस्य-अपराह्णभुक्तस्य लन्ते भेषज-
मिष्यते । प्राणे मातरिश्वनि-वाते, प्रदुष्टे-विकृते, ग्रासग्रास-
न्तरयोर्भेषजमिष्यते । ग्रासस्य ग्रासान्तश्च तयो, तेन ग्रास-

सम्पृक्तमौषध ग्रासयोर्मध्ये भेषजमिति चावतिष्ठते । मुहुर्मुहु-
भुक्ते यदभुक्ते वा भेषज, तत्तु विषादिषु योज्यम् । अरोचके-
अरुचौ, सह भोज्यैर्भेषज्य योज्यम् । कीदृशैर्भोज्यै ? चित्रै-
अनेकविधैः । सामुद्र नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते तत्क-
म्पादिषु 'प्रशस्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । केषाम् ?
लघ्वन्नाशिनाम् । ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु शयनवेलायामौषध प्रश-
स्यत इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने दोषोपक्रम-
णीयाध्यायस्त्रयोदश समाप्तः ॥ १३ ॥

आ० र०-अनन्नस्य विषयमाह-कफोद्रेके गत इति ।
अहस्तृतीयो भाग-श्लेष्मकाल, तदर्ध-कफोद्रेक, तस्मिन्
गते-तदनन्तरमेव ।

प्राग्भक्तस्य विषयमाह-अन्नादाविति ।

मध्येभक्तस्य विषयमाह-समान इति ।

अधोभक्तस्य विषयमाह-व्यानेऽन्त इति । व्याने विगुणे
प्रातर्भोजनस्यान्ते भेषजम् । उत्तरे-उदाने, विगुणे साय
भोजनस्यान्ते ।

ग्रासग्रासान्तयोर्विषयमाह-ग्रासग्रासान्तयोरिति ।

मुहुरौषधस्य विषयमाह-मुहुर्मुहुरिति । [मुहुर्मुहुरिति
वीप्सया क्रियासङ्करस्त्विति, "न क्रियासङ्करो हितः ।"
(सङ्ग्रहे सू अ २३) इत्यस्य बाधः]

सान्नस्य विषयमाह-योज्यमिति ।

सामुद्रस्य विषयमाह-कम्पाक्षेपकहिध्मास्त्विति ।

नैशौषधस्य विषयमाह-ऊर्ध्वजत्रुविकारेष्विति । सङ्ग्रहे
तु एकादशौषधकाला उक्ता (सू अ २३)-"अन्तर्भक्तं
यत्पूर्वाह्णभुक्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते, तस्मिन् जीर्णे
पुनरपराह्णे भोजनम् । एतेन रात्रिर्व्याख्याता । तद्दीप्ताग्ने-
र्व्यानजेष्वाभयेषु ।" इति । तथा-"तत्राद्ये काले तृषित-
पीताम्बुरजीर्णा क्षुधित क्षामश्च भेषजं वर्जयेत् । शेषेषु
चाह्वयमसाल्पमतितीक्ष्णोष्णोऽग्रगन्ध भूरिमात्रं चेति ।
भवन्ति चात्र । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ निवृत्तोऽपि

१ 'यत्' क ग घ झ । २ 'यत्' क ख ग ज । ३ 'यत्' क
ख ग झ ज । ४ 'कफोद्रेके' आ । 'कफोद्रेके गतेऽनन्न' अ
हेमाद्रिः । ५ 'तन्निरन्न' ट । ६ 'अपानाख्ये' ट । ७ 'व्यानाख्ये'
ट । ८ 'साय भोजनस्यान्ते व्यानादुत्तरे उदाने वायौ विगुणे भेष'
ट । 'साय भुक्तस्यान्तस्यान्ते उत्तरे उदानाख्ये विकृते वायौ भेष'
ड । ९ 'प्राणाख्ये' ट ठ ।

१ 'विधियुक्तैः' ट । 'विधैर्युक्तम्' ठ । २ 'दिष्वेव । के'
ट । 'पु । के' ड । ३ 'यो योऽश' -क ग ज । 'तीयाश' -
ख । ४ [ ] इति पाठः क ख ग ज पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
५ 'निश्वयौष' क ख ग ज । ६ 'अन्तरभक्त' स मू । 'अन्त-
राभक्त' स स । ७ 'ण्डे भु' क ख घ झ । 'ण्डभक्ते' स मू । 'ण्डे
भक्ते' स स । ८ 'त्राद्यका' क ख ग घ झ ज । ९ 'पीतशीताम्बु'
स स । १० 'ति चात्र श्लोकः' स स । ११ 'तदनन्त' स ड ।

पुनर्याधि स्वल्पेनायाति हेतुना । देहे मार्गीकृते दोषे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ तस्मात्तनुबन्धीयात् प्रयोगेणानपायिना । सिद्धानामपि योगानां पूर्वेण दार्ढ्यमावहन् ॥ सातत्यास्वाद्भावाच्च पथ्य द्वेष्यस्वमागतम् । कल्पनाविधिभिस्तैस्ते प्रियस्वगमयेत्पुनः ॥ मनसोऽर्थानुकूल्येन तुष्टिरुर्जा रुचिर्बलम् । सुखोपभोगता च स्याद्ब्याधेश्चात् परिक्षयः ॥ लौल्यादोषक्षयाद्ब्याधेर्वैषम्येण च या रुचिः । तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनान्न प्रकल्पयेत् ॥ सप्ताहेन गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्याज्ञान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हितः ॥ गुणे त्वल्पेऽपि तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये । भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमर्पात्यं शुचिः ॥ शुद्भागम बहुगुण बहुकृत् प्रयोजितम् । अनन्यकार्योऽवहितस्त्वंमन्त्रिगुरुसम्मर्तः ॥ आस्त्रादित् परिचरै स्वयं चानुप्रयोजयेत् । उचितो यस्य यो देशस्तज्ज तस्यौषध हितम् ॥ देशेऽन्यत्रापि वसतस्तुल्यगुणजन्म वै । वीर्यवद्भावि तस्यैव स्वरसैरसकृलघुः ॥ रसगन्धादिसम्पन्न काले जीर्णे च ज्ञात्रया । एकाग्रमेनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ॥ भेषजमवचारयन् [प्रायः] प्रागेव तान्देवमातुरं परीक्षेत । कस्मिन्नयदेशे जातं सवृद्धो व्याधितो वा । तस्मिन् देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमेव विहारजातमेतावद्बलमेवविधः सर्वमेवविधः सात्म्यमिधः भैक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति । प्रायोग्रहणेन केन वा निदानविशेषेणास्य कुपितो दोषः । दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपहेतवः । तस्माद्यथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च ह्येवाऽपि दोषमेवमवगमयेत् । तद्यथा,—किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण, तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा, साहसेन वेगरोधेन वा, भयेन शोकेन वेति । ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रैयुज्यमानमाशु सिद्ध्ये संपद्यते । तत्र मधुराम्ललवणा रसा कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः । तदनन्तरं चोपलभेत मृदुमध्यातिमान्नविकल्पनया कथं निदानमासेवितम् । एकरूप-

१ 'धिरल्पे' स द्व । २ 'देहेदाविष्कृतैर्दोषैः' ग । ३ 'कृतैर्दोषैः' क ख अ । ४ 'नुकल्पेन' ग घ । ५ 'पयोगिता' क ख अ । 'पयोगिता' घ झ । ६ 'ब्याधिवैष' स द्व । ७ 'चारेण यो' क । ८ 'नाथ विक' स स । ९ 'युक्तिमन्या' घ । १० 'णे स्वल्पे' ख अ । 'णे चाल्ये तु ता' घ झ । 'णेऽल्पेऽपि तु ता' सं द्व । ११ 'ल्पान्वय' क ख अ । १२ 'शुचि' क ग झ स मू । १३ 'कार्ये विहितं त' ख अ । १४ 'स्तथा तन्मन्त्रिस' स स । १५ 'म्मतम्' क ख ग अ स मू । १६ 'च' क ख स द्व । १७ 'मनसो' क ख अ । १८ 'भेषजं त्वष्ट' क ख ग अ । १९ 'वदातुर' क घ झ । २० 'तमिदं वि' घ झ स द्व । २१ 'वसत्वं' क ख ग अ । २२ 'त्वमिदं सात्म्यं' घ झ । २३ 'शक्ति' क ख ग घ झ अ । २४ 'प्राग्रहणेन' स स । २५ 'वस्यैकस्या' क ख ग अ । २६ 'बुध्याऽपि' ख ग अ स मू । 'ध्वा भिषद्दोष' स स । २७ 'क्षमौषध' स सं । २८ 'प्रयुक्तमाशु' क ।

स्यापि हि हेतोर्मृदादिविभागेन पृथक् समवेतानां च दोषाणामशाशबलविकल्पविशेषात् व्याधेर्बलाबलविशेषः । तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिषु, अनेकरसेषु च भेषजेषु, दोषरसप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वव्यवस्येत् । न त्वेव सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं शक्यम् । तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत् । तथा, कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत् । प्रविशतो हि दोषः स्वकीयमेव स्थानमातङ्कायाधितिष्ठन् मूर्द्धादीन् वा दुस्तरो भवति । ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेषपर्येषितस्य । ततश्चैवमाकोचयेत् । कस्यायमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा । दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यप्रमाणविकल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति । सहसाऽतिबलानि संशोर्धनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि वा । तथाऽग्निक्षारशक्ककर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वा निपातयेत् । सशमनानि तु व्याधिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षिपितदेहे शीघ्रमन्यमावहन्ति, शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षर्यान्, अग्निबलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं च । अपि च । अतिस्थूलोऽतिकृशोऽतिदुर्बलो दुष्टमासशोणितस्थव्यावयोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुम्, किं पुनस्तथाविधो भेषजवेगम् । तस्मात्तादृशमविषादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरं गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदौषधैः, विशेषाद्बला । तां ह्यनवस्थितमृदुविकृत्वद्दया प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च । ततोऽपि विशेषेण शिशवः । तथा बलवति^{१६} बलवद्ब्याध्यातुरेऽल्पबलमल्पं वा भेषजमकिञ्चित्करं भूय एव दोषमुत्केश्य व्याधिमुदीरयेत् । योग्यमपि चौषधमेव परीक्षेत । इदमेवरसवीर्यविपाकमेवगुणमेवद्रव्यमेवकर्मैवप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्तौ चैवगृहीतमेवनिहितमेवविहितमेवनिषिद्धमेवमुपसस्कृतमेवंसयुक्तमेवयुक्तमनया मात्रयैर्वविधस्य पुरुषस्यैवविधे काले एतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा । अन्यदपि वा चैवविधः

१ 'हि विषमविकृतिसम' स द्व । २ 'ना पर' क ख ग घ झ अ । ३ 'वाऽन्यै' ख घ झ । ४ 'कल्पैर्वि' क ग अ । ५ 'स्वमेव' स द्व । ६ 'धन्यान्याग्ने' क । 'धनान्यौष' घ झ । ७ 'वाऽतिपात' स द्व । ८ 'यमयान्' घ झ । ९ 'शो दुर्ब' स द्व । १० 'दुर्बद्धमास' स द्व । ११ 'जमेववे' स द्व । १२ 'स्मादीह' क ग । १३ 'त्तरगु' क स द्व । १४ 'परायताश्च' स सं । १५ 'ततो बलोनशिशव' ख अ । 'ततो वि' घ झ । १६ 'ति व्याध्या' स स । १७ 'दोषानुक्ते' क ख ग अ । १८ 'नृतावेव' घ झ सं द्व । १९ 'वविहि' ख घ झ अ । २० 'मेवस' घ झ ।

भेषजमभूत्, तच्चानेनान्येन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् । सूक्ष्माणि हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसा-
त्म्यसर्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि । यान्यनालोचितानि
निहन्त्युरातुरम् । आलोच्यमानान्यपि तु विपुलबुद्धिमपि
चिकित्सकमाकुलीकुर्यु, किपुनरल्पबुद्धिम् । तस्मादभीक्ष्णश
शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन सस्कुर्वीत प्रज्ञाम् । अपि च ।
सन्ति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टा ।
तत्र प्रज्ञैव दोषादिगुरुलाघवेन सर्वगव्यवस्येदन्यतरनिष्ठा-
याम् । कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयति । स तु क्षण-
लवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्विधोक्त प्राक् । तत्र
शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्या ।
तेषामन्तरे शोधनार्थं साधारणा वसन्तप्रावृद्धशरदाख्यास्त्रयो
विकल्पन्ते । तत्र शोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसन्त ।
आषाढश्रावणौ प्रावृद्ध । कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । अपि
च । शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविध काल । तत्र शीतोष्ण
योर्वृष्टिशीतयोश्चान्तरेण साधारणौ वसन्तजलदात्ययौ ।
ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारम्भो वृष्टे प्रावृष्टिति विकल्प्यते ।
तेषु साधारणेष्वहं सु वमनादीना प्रवृत्तिः, निवृत्तिरितरेष्व-
योगातियोगभयात् । साधारणा हि मन्दशीतोष्णवर्षतया
सुखत्वात् भवन्त्यविकल्पकाः शरीरौषधानाम् । विपरीता-
स्वितरे । तथा हि—शीतकालेऽतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरी-
रमत्यर्थं शीतवातविष्टं धमतिस्तेष्वगुरुदोष भवति । तद्
नुप्राप्तं च भेषजं सशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपह-
तत्वान्मन्दवीर्यता गतमयोगाय जायते । शरीरं च वात
प्रायोपद्रवाय । तद्वद्वर्षास्वपि समन्तादतिघनेन घनसङ्घा-
तेनावतते नभस्युपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरैरेषु जलद-
पटलैर्लाघवनोर्ध्वमकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलब-
लमुद्रिक्तमलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति । औषधग्राम-
स्तु जलदोदरप्रतप्तप्रमुक्तधारावपातसम्भृताम्बुनिवहोप-
प्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमलपल्लवोपचितस्कन्ध-
शाख पुनरिव बालतामुपगतोऽल्पवीर्यो भवति । अपरि-
सस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्बुविपाकाभिः खगमृग-
सरीसृपादिशवधातुमूत्रपुरीषसंज्ञाभिरङ्घ्रिः सलिलसीकरा-

नुविद्धगिशिरपवनसम्पृक्तेन च धाराधरधारोष्मणा कोमल-
त्वादपरिणतस्यास्य सुतरा विदाहो जन्यते । तेनासावपथ्य-
तामुपगतो ध्रुवमयोगाय । प्रथमसङ्गृहीतमपि चौषधं तोय-
दतोयानुगतमारुतोपहते जगतीति । ग्रीष्मे पुनरादानोप-
हतत्वात् शरीरमुष्णरूक्षवातातपाध्मातमतिस्त्रिभ्रमतिशिथि-
लमतिप्रविलीनदोष भवति । भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनत-
रुणतरकरनिपातादुष्णतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते ।
शरीरं च पिपासाभ्रमक्लमोपद्रवाय । तस्मात्साधारणेष्वेव
तदन्तरालेषु वमनादीनि योजयेत्, न चेदात्ययिको व्याधिः ।
आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन सयो-
गसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोऽवचारयेत् ।
आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा । तद्यथा,—अस्यामव-
स्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा । न ह्यप्राप्तातीतका-
लमौषधं यौगिकं भवति ।” इति । औषधभेदाश्च सङ्गृहे
दर्शिताः (सू अ १२)—“द्विविधमौषधम्,—ऊर्जस्कर
रोगघ्नं च । उभयमपि चोभयात्मकम्, बाहुल्येन तु निर्देशः ।
तत्रोर्जस्करं द्विविधं,—रसायनं वाजीकरणं च । रोगघ्नमपि
द्विविधं,—रोगैरस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च । पुनश्च द्विविधं,—
द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधं,—भौममौद्भिदं जङ्गमं
चेति । तेषु वक्ष्यमाणं हेमादिलवणान्तं प्रायेण भौमम् ।
औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुदोषधिभेदेन चतुर्विधं
भवति । तत्र फलिनो वनस्पतिः । पुष्पफलवान् वानस्पत्यः ।
वल्ली गुल्मं च वीरुः । फलपाकान्ता ओषधिरिति । जङ्गमो-
द्भवः तु मधुघृतादि जङ्गमं द्रव्यमाहुः । अद्रव्यं पुन-
रुपवासानिलातपच्छायामर्जसत्त्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षण-
भर्त्सनस्वप्नजागरणसवाहनादि । तथा त्रिविधमौषधम्,—दै-
वव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपा-
श्रयं—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारैर्होमनियमप्रायश्चित्तोप-
वासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तिव्यपाश्रयं—आहारौष-

१ ‘तथा तेनानेन वा’ स.मू. । ‘तन्मानेन वा’ स.स. ।
२ ‘हारसाम्बन्ध’ म.झ. । ‘हारससा’ स.स. । ३ ‘प्राज्ञ एव’
स.झ. । ४ ‘म्यगव्यवस्ये’ क.स.झ. । ५ ‘भेषजयो’ क. । ‘चिकि-
त्सायो’ घ.झ. । ६ ‘मादधाति’ स.झ. । ७ ‘तत्र’ इत्यारभ्य
“शरत्” इत्यन्तं पाठं सटीकसङ्गृहे नोपलभ्यते । ८ ‘ति कल्प्य’
क.ख.ज. । ‘विकल्पयेत्’ ग. ९ ‘त्यर्थं शीत’ स.झ. । १० ‘एवमव-
दगुरु’ स.मू. । ११ ‘स्तब्धवदगुरु’ क.ग. । १२ ‘नुप्रयुक्त
च’ क. । १३ ‘करकिरणेषु’ क.ख.ग.ज. । १४ ‘जलपटलोत्प्ला’
स.स. । १५ ‘लघुवनो’ क. । १६ ‘नोदारकर्द’ ख.ग.ज. ।
१७ ‘बाललता’ ख.घ.झ.ज. ।

१ ‘धाराधरोष्म’ ग.स.मू. । ‘धाराधरोष्म’ स.स. । २ ‘तत-
श्चाप’ घ.झ. । ‘ततश्चासा’ स.झ. । ३ ‘ध तोयानु’ क.ख.ग.ज. ।
४ ‘धमानम्’ ख.ग.घ.झ.ज. । ५ ‘जघनतपनतर’ ख.ज. । ‘तप-
नतरतपनकर’ स.मू. । ‘तपनकरनि’ स.स. । ६ ‘णवीर्यता’ घ.झ. ।
७ ‘गाय कल्प’ क.ख.ग.ज. । ८ ‘धमेवावहि’ स.स. । ९ ‘तु कला’
कालसंज्ञा’ स.स. । १० ‘रोगप्रश’ क.ख.ग.घ.झ.ज. । ११ ‘स्पत-
य’ ख.ग.घ.झ.ज. । अमरेणाप्युक्तान्येतासां लक्षणानि । यथा—“वा-
नस्पत्यं फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः । ओषध्यः फलपाकान्ता ० ॥
लता प्रतानिनी वीरुद्रुक्मिन्युलप इत्यपि ।” इति । १२ अस्याग्रे ‘फ-
लवन्तोऽपुष्पा न्यग्रोधोदुम्बराश्चत्पल्लक्षादयः ।’ इति घ.झ. पुस्तकयो
‘फलिनः’ इति शब्दस्यार्थदर्शकोऽधिकः पाठः । ‘वीरुः’ इत्यस्याग्रे
‘शालिपर्णी पृश्निपर्णी विदारी चेति वीरुः ।’ इति चाधिकः पाठो घ.
झ. पुस्तकयोरेव । १३ ‘वल्लीगुल्मं वी’ घ.झ.स.झ. । १४ ‘न्ता त्वौष’
स.मू. । ‘न्ताश्चौषध्य इति ।’ स.स. । १५ ‘जममित्याहुः’ घ.झ. ।
१६ ‘त्रसान्त्वदान’ स.झ. । १७ ‘रयमने’ घ.झ. ।

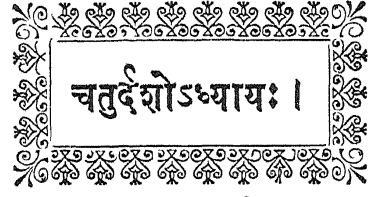
धयोजना । सत्त्वावजय पुन-अहितान्मनोनिग्रह । पुनरपि च त्रिविधम्,—अपकर्षण प्रकृतिविधान निदानत्यागश्च । ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधा,—बाह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षण-ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्षमकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः, आभ्यन्तर-वमनविरेचनादिभिः । प्रकृतिविधान-स-शमनम् । तत्र बाह्य-अभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यम्, आभ्यन्तर-यदर्न्तरमनुप्रविद्याविक्षोभयन् दोषान् शमयति । निदानत्यागो-यथादोष शीतोष्णाशनव्यायामादीना वर्जनं स्निग्धरुक्षीघनभयवहारश्च । तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुकमते, न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि । पुनरपि च त्रिविध-हेतु-विपरीत व्याविपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुविपरीत-गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णादि, तथेतरस्निग्धतरत् । व्याविपरीत-द्वौ मूलोपक्रमौ । तौ च-लङ्घनवृहणे स्नेहस्वेदौ पञ्चकर्माणि वमनादीनि धूमाजनादीनि च, तथा विम्लापनोपनाहपाटनादीनि । यच्च दोषशमनहेतुत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतो हित मुस्तर्पणं यथागूश्च । प्रमेहे रजनी यवाज्ज्वं । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनम् । उभयार्थकारि पुनर्देवव्यपाश्रयमौषधम् । तैद्यथा,—छर्द्या छर्दनम्, अतीसार-रेऽनुलोमनम्, मदास्ये मद्यपानम्, तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम्, पित्तेऽन्तर्निगूढे विमर्गगे वा स्वेद, कट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णाभ्य-वहारश्च बहिः प्रवर्तनाय स्वमार्गापादनाय च । श्लेष्मणि चा-न्तर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचार तत्पीडितस्योष्मणोऽन्त-वेशेन कैफविलोपनायेति । एवविधं ह्यविपरीतमेव सन्नेषज हेतुव्याधिपरीतार्थं करोति । अनौषध पुनर्द्विविध-बाधन-मनुबाधन च । तत्र सद्य प्राणहर बाधनम् । कालान्तरे-पानुबाधनमिति ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

दोषोपक्रमणीयस्तु सामस्येन निरूपित ॥ १३ ॥

१ ‘नादि’ क स द्र । २ ‘तादात्मनो’ घ झ । ‘तात्मनो’ ख ग ज । ३ ‘विधातो नि’ स स । ४ ‘भेदात्’ क ख ग ज । ५ ‘र पुनर्वम’ स द्र । ६ ‘विधात -’ स स । ७ ‘तद्राह्य’ स द्र । ८ ‘न्त प्रवि’ घ झ । ९ ‘सशम’ क ख ग ज । १० ‘क्षाशना-व्यव’ ख ज । ‘क्षाद्यभ्य’ घ झ । ११ ‘जमुपक्र’ क ख ग ज । १२ ‘मौ लङ्घ’ घ झ स स । १३ तौ-एको लङ्घनादिद्वितीयो विम्लापनादिरिति द्वौ । १४ ‘स्नेहस्वेदौ’ इति घ झ पुस्तकयोः सटीक-सङ्ग्रहे च नोपलभ्यते । १५ ‘नि सधूपवूमा’ स मू । ‘नि सधूम धूपाज’ स स । १६ ‘नि च ।’ क ख ग ज । १७ ‘तोऽमिहित’ स मू । १८ ‘स्ताप’ स द्र । १९ ‘यवाग्वश्च’ स द्र । २० ‘चेति’ घ झ । ‘चेत्यादि’ स द्र । २१ ‘तया’ ख ग ज स द्र । ‘यथा’ घ झ । २२ ‘रे विरेचन’ म स । २३ ‘न्तर्गूढे’ क ख ग घ झ ज । स मू । २४ ‘न्तर्गूढे’ घ झ । २५ ‘कफ विलापयति ।’ घ झ । ‘कफो विलयतामुपयाति ।’ स म । २६ ‘विलयना’ स मू । २७ ‘गीतमर्थ’ स द्र ।

दोषोपक्रमणीयादनन्तरं द्विविधोपक्रमणीयारम्भेऽयं सम्बन्धः । पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणीयेऽभिहितः । अत्र तूप-क्रमस्य विशेष उच्यते इत्याह—

अथानो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-द्विविधं-द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च द्विविधोपक्रमणम्, तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः । शेषः पूर्ववत् ।

आ० २०-द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-जानीते-अथेति । यत् पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम उक्तः । तस्येदानीं भेदा वाच्याः । तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ । अत एवायं द्विविधोपक्रमणीयः ।

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः, तन्त्रान्तरपठितानां चतुर्णा-मुपक्रमाणां त्रैवान्तर्भावात् । अत एव सहेतुकमुपदिशन्नाह—
उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः ।

स०-हि-यस्मात्, उपक्रमस्य-चिकित्सस्य, द्वित्वाद्देतो-रुपक्रमो द्विवैव मतः-इष्टः । एवमन्वोऽवधारणं कुर्वन् परमतं क्षिपति ।

आ० २०-उपक्रमभेदानाह-उपक्रमस्येति । उपक्रम-स्य-रोगस्य । द्वित्वात्-सामनिरामभेदेन ।

कथं द्विधा ? इत्याह—

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

वृहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायाबुदाहृतौ ।

वृहणं यद्बृहत्त्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥

देहस्य

स०-तत्र-तयोर्द्वयोरुपक्रमयोः, एकः सन्तर्पणरूप उपक्रमो, द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः । वृहणो लङ्घनश्च तयो-सन्तर्पणापतर्पणयोः, पर्यायौ तत्पर्यायाबुदाहृतौ । वृहणं तदु-च्यते यद्देहस्य बृहत्त्वाय भवति । लङ्घनं तदुच्यते यद्देहस्य लाघवाय-लाघवोत्पादनार्थं, भवति ।

आ० २०-वृहणलङ्घनयोर्लक्षणमाह-वृहणमिति । यद्दे-हस्य बृहत्त्वाय-स्थौलयाय, तद्बृहणम् । यल्लाघवाय-काश्याय, तल्लङ्घनम् ।

१ ‘णीयेऽय’ ट । २ ‘पूर्वं’ उपक्रम सामान्येनोक्तः । अत्र ‘ठ’ ड । ३ ‘मस्यो वि’ ठ । ४ अयं द्विविधोपक्रमणीयश्चरके सू० २१।२२।२३ अध्यायेषु, सुश्रुते सू० १५ अध्याये, चि० १ अध्याये (श्लो. ११-१३), उ० ३९ अध्याये (श्लो. १०२-१०५) च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २४ अध्याये चास्ति वर्णितः । ५ ‘द्विविधोपक्रमो’ अ ठ । ६ ‘य स्यात् ।’ ठ ड ।

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते ।

स०-तच्च तच्च ते,—सन्तर्पणापतर्पणे, भौमापमितरच्च भवत । भूमेरिदं भौमम् । अपामिदमापम् । भौमयुक्तमापं सन्तर्पणम् । इतरत्-भौमापेदन्त्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्पणम् । प्रायोप्रहणात्किञ्चिद्भौमापमप्यपतर्पणम् । यथा,—यैवक-मसूरमकुष्ठतण्डुलीयादि । तथा, अग्निपवनोत्कटस्य रुद्रकस्यापि शुष्णीपिप्पल्यादेः सन्तर्पणत्वम्, वृष्यत्वेन सन्तर्पणकार्यदर्शनात् ।

आ० १०-लङ्घनबृहणे उदाहरति-भवत इति । भौम-माप्य च द्रव्य बृहणम् । इतरत्-आग्नेय वायव्य नाभस च लङ्घनम् । इति विभागेन ते-द्वे भवत ।

अनुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य सन्तर्पणापतर्पणयोरेवान्तर्भाव दर्शयन्नाह—

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भन च यत् ॥ ३ ॥
भूतानां तदपि द्वैध्याद्वितयं नातिवर्तते ।

स०-स्नेहनादि यच्चतुर्विध कर्म, तदपि द्वितय-सन्तर्पणापतर्पणरूप, नातिवर्तते-नातिक्रामति । कुतो हेतोः ? इत्याह-भूतानां सन्तर्पणापतर्पणरूपात् द्वैध्यात्-द्विप्रकारकत्वात् ।

आ० १०-स्नेहादीनामुपक्रमाणां बृहणे, रूक्षादीनां च लङ्घनेऽन्तर्भावमाह-स्नेहनं रूक्षणमिति । भूतानां द्वैध्यात्-स्नेहनरूक्षणादिकद्रव्यकारणानां पृथिव्यादीनां बृहणलङ्घनरूपद्वैविध्याव्यभिचारात् ।

इदानीं प्रत्येक तयोर्भेदानाह—

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ४ ॥

स०-तत्र-तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोर्बृहणलङ्घनापरपर्याययोर्मध्ये, यल्लङ्घन-अपतर्पणम्, तत् द्विधा । कथम् ? इत्याह-शोधनं शमनं चेति । इति हेत्वर्थे, यत् शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः ।

आ० १०-लङ्घनभेदानाह-शोधनमिति ।

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह—

यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

निरूहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्रविद्युतिः ॥ ५ ॥

स०-यदौषव दोषान्-वातादीनन्त स्थितान्, बहिरीरयेत्-क्षिपेत्, तच्छोधनम् । तच्च पञ्चधा,—पञ्चविधम् । तदेव पञ्चविधत्वमाह-निरूह इत्यादि । निरूहो-वस्ति, तथा वमनम्, तथा कायविरेक शिरोविरेकश्च, तथाऽस्रविद्युति-रक्तस्रावश्च, इति पञ्चधा शोधनम् । सर्वशरीरस्य शिरःप्रभृतेरवोमलनिर्हरणं

यत् स कायविरेकशब्देनोच्यते । यत् केवलं शिरःसङ्गस्य शरीरावयवस्य प्राणेनोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः ।

आ० १०-शोधनस्य लक्षणं भेदाश्चाह-यदीरयेदिति, निरूह इति । यद्दोषान् बहिर्निष्कासयेत्तच्छोधनम् । तत्तु निरूहादिभेदात् पञ्चधा । कायरेको-विरेचनम् । शिरोरेको-नस्यम् ।

सम्प्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह—

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ६ ॥

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्वायामातपमास्ताः ।

स०-यदौषव दोषान्-वातादीन्, न शोधयति-नान्त स्थितान् बहिर्निष्कासयति, तथा समान्-स्वप्रमाणस्थान्, नोदीरयति-न चोत्केशयति, विषमान्-स्वप्रमाणादीनाधिकर्मावावस्थितान्, समीकरोति-स्वप्रमाणस्थान् विदधाति, तच्छमनमुच्यते । तच्च सप्तधा,—सप्तप्रकारम्, पाचनादिभेदेन । पाचयतीति पाचनम् । पचतोऽग्नेः पक्तुः शक्तिमविका यदुत्पादयति तद्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते । यथा,—लङ्घनं मुस्तादि वा । दीपनं यथा,—घृतादि । तन्त्रान्तरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम् । यथा,—“यदग्निकृत्पचेन्नाम दीपनं तद्यथा घृतम् । पाचनं तद्विपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लङ्घनम् ॥” इति । [क्षारपाणिना-ऽप्युक्तम्—“पाचनं पाचयेद्दोषान् सामान् शमनमेव तु । दीपनं ह्यग्निकृत्त्वाम कदाचित्पाचयेन्न वा ॥” इति ।] क्षुत्तृड्वाभ्यां क्षुत्तृष्णानिग्रहाविहं गृहीतौ ।

आ० १०-शमनस्य लक्षणं भेदाश्चाह-न शोधयतीति, पाचनमिति । यद्दोषान् न शोधयति-बहिर्निष्कासयति, समान्-अविकृतान्, नोदीरयति-न विकृतिं नयति, विषमान्-विकृतान्, समीकरोति-प्रकृतिं नयति, तच्छमनम् । तच्च पाचनादिभेदात् सप्तधा । क्षुत्-अन्नवर्जनम् । तृड्-उदकवर्जनम् ।

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तम् । तच्च वाते वातपित्ते च न सम्भवतीत्याह—

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ॥ ७ ॥

स०-तुशब्दो विशेषे । विशषरतु लङ्घनापेक्षया । शोधनं शमनं चेति द्विधा लङ्घनमुक्तम् । बृहणमपि शोधनं भवति । यथा,—दुग्धादिव्रव्यम्, शोधनस्वभावद्रव्यत्वात् । तेन तया-विधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य वा कोप आशङ्क्यते । यथा—लङ्घनेन शोधनद्रव्येण हरीतक्यादिना । ततो बृहणस्य

१ ‘भौमाप्यमि’ अ हेमाद्रि, ठ स मू । २ ‘प्य’ ट ठ ड । ३-४ ‘प्य’ ‘प्या’ ट ठ ड । ५ ‘झौममप्य’ ट । ६ ‘यम’ ठ ड । ७ ‘तन्दुली’ ट ट । ८ ‘देवृष्य’ ठ ड । ९ ‘नाच्च’ ठ । १० ‘यति’ ड । ११ ‘मैध्यात्’ ट । १२ ‘तु’ अ आ क झ. ठ स मू ।

१ ‘यत्तत् का’ ट । २ ‘शिरसः प्रा’ ड । ३ ‘स्य नावनेनो’ ठ । ४ ‘भेदं चाह’ क ग । ५ ‘ति यत्कुद्धान्’ ठ । ६ ‘बहि-करोति’ ट । ७ ‘भावस्थितान्’ ठ । ‘भावस्थान्’ ड । ८ ‘लक्षणम्’ ठ । ९ [ ] इति पाठ ट ठ ट पुस्तकेषु नोपलभ्यते । १० ‘न च द्वि’ ठ ड । ‘चेति तद्विधा’ ट । ११ ‘लङ्घनशोध’ ठ ।

विशेषार्थस्तुशब्द कृत । बृहण यच्छोधन तन्मरुत केवलस्य पित्तसहितस्य वा शमनम्, न तु लङ्घनशोधनवत्कोपनम् । एवकारोऽवधारणार्थः । बृहण शोधनरूप वातस्य पित्तगुक्तस्य वा शमनमेवेक्तम्, न कोपन जातुचिदित्यर्थः । लङ्घन तूभय रूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोपनमेव ।

आ० २०-शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावात्तयोश्च लङ्घनभेदत्वात् बृहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते, बृहण शमनमेवेत्याह-बृहण शमन त्विति । शुद्धस्य पित्तसंसृष्टस्य च वायोर्विषमस्य समीकरणाच्छमनम् ।

इदानीं बृहणानाह—

बृहयेद्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोर्कंर्शितान् ।
भाराध्वोरक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान् ॥ ८ ॥
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।

स०-कंर्शितशब्दस्य व्याध्यादिभिः प्रत्येक सम्बन्धः । व्याधिकंर्शितान् बृहयेत् । एवं शेषेष्वपि योज्यम् । भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येक सम्बन्धः । भारक्षीणान् बृहयेत् । एवं शेषेषु । रूक्षादीन् बृहयेत् । ग्रीष्मेऽपरानपि-अन्याननुक्तानपि बृहयेत् । [इत्थं च ग्रीष्मे सर्वानपि बृहयेत्,] अतितैरा तु व्याधिकंर्शितादीन् बृहयेत् ।

आ० २०-बृहणस्य विषयमाह-बृहयेदित्यादि । ग्रीष्मेऽपरानपि-स्वस्थानपि ।

कैर्बृहयेत् ? इत्याह—

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धवस्तिभिः ॥ ९ ॥
स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः ।

स०-मासादिभिर्बृहयेत्^१ वस्तिभिश्च । कथम्भूतैर्वस्तिभिः^२ मधुरस्निग्धैः, न तु रूक्षतीक्ष्णैः, तेषामपतर्पणस्वभावत्वात् । स्वप्नो-निद्रा । शय्यासुख-खट्वाजनितं शर्म । निर्वृति-चित्तस्यानोकुलत्वम् ।

आ० २०-बृहणान्याह-मांसक्षीरेत्यादि । मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः । शय्यासुख-निद्रा विना शयनेऽवस्थानम् । निर्वृति-सन्तोष । हर्षण-आनन्दः ।

लङ्घनीयानाह—

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः ॥ १० ॥
विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः ।
स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ॥ ११ ॥

१ 'शेषणार्थ' ठ ड । २ 'णार्थ' ट । ३ 'नमुक्तमेव, न' ठ । 'नमेव, न' ड । ४ 'कर्षितान्' आ क ख । ५ 'कर्षित' ड । ६ 'कर्षिता' ट ड । ७ 'एव सर्वत्र' ड । ८ 'भारादीना क्षीणशब्देनसम्बन्ध' । ठ ड । ९ [ ] इति पाठ ट ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । १० 'रा ग्रीष्मे व्याधि' ड । ११ 'कर्षिता' ट ठ ड । १२ 'त्' कै ? मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः, न' ठ ड । १३ 'भावात्' ट ड । १४ 'शय्यामेव स्थानम्' ख.ज. । 'शयनमेव स्था' घ. । 'शय्यावस्थानम्' झ. ।

स०-मेहादीनामिनिर्मत्वर्थीय । मेहिप्रभृतीन् लङ्घयेत् । शिशिरे पुनरपरानपि-अन्यानपि, इति व्याधिताना ग्रहणम् । स्वस्थाना तु शिशिरे हेमन्तविधिर्विशेषणोक्त एव । शिशिर-शब्द शीतमात्रोपलक्षणार्थः । तेन हेमन्तेऽपि लङ्घयेदित्यर्थः उपलभ्यते ।

आ० २०-लङ्घनस्य विषयमाह-मेहामदोषेत्यादि । आमदोष-अजीर्णम् ।

पूर्वमुक्त लङ्घन द्विधा, -शोधनं शमनं चेति । तत्र शोधन-विषय निरूपयन्नाह—

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
आमदोषज्वरच्छर्दिरेतीसारहृदामयैः ॥ १२ ॥

विवन्धगौरवोद्गारहृत्लासादिभिरातुरान् ।

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्व पाचनदीपनैः ॥ १३ ॥

एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।

क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान् मध्यबलैर्हृदान् ॥ १४ ॥

समीरणातपायासैः किमुतालपबलैर्नरान् ।

स०-लङ्घयेदिति वर्तते । तत्र-तेषु लङ्घनीयेषु मध्ये, सशो-धनाख्यैर्लङ्घनैः स्थौल्याद्यधिकान् तथा, आमदोषादिभिरार्तान् लङ्घयेत् । मध्येत्यादि । तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफानेभिरेव-आमदोषादिभिर्गदैरातुरान् प्रायः पूर्व पाचनदीपनैर्लङ्घनभेदैर्लङ्घयेत् । प्रायोग्रहणं देशकालाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वविषयल-ज्ञापनार्थम् । हीनस्थौल्यबलादिकास्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहै-बुभुक्षापिपासावेगविधारणाख्यैर्लङ्घनविशेषैर्लङ्घयेत् । दोषै-वातपित्तकफैर्मध्यबलैरार्तान्, तथा हृदान्-शक्तान्, समीरणादि-भिर्लङ्घयेत् । आयासो-व्यायामः । किमुत-किपुन ? अल्प-बलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लङ्घयेत् । सुतरा हीनबलैरार्तान् लङ्घयेदेवेत्यर्थः ।

आ० २०-लङ्घनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह-तत्र सशोधनैरिति । अधिकस्थौल्यादीन् लङ्घनीयान् सशो-धनैर्लङ्घयेत् ।

पाचनदीपनयोर्विषयमाह-आमदोषेति, विवन्धगौरवेति, मध्यस्थौल्यादिकानिति । आमदोषादिभिरार्तान् मध्यस्थौ-ल्यादिकान् पूर्व पाचनदीपनैर्लङ्घयेत्, पश्चाच्छोधनैः ।

क्षुत्तृषोर्विषयमाह-एभिरेवेति, क्षुत्तृष्णानिग्रहैरिति । एभिः-आमदोषादिभिः ।

व्यायामातपमारुतानां विषयमाह-दोषैस्त्वार्तानिति, समी-रणेति । मध्यबलैर्दोषैरार्तान् समीरणमदिभिर्लङ्घयेत् । किपुन-रल्पबलैर्दोषैरार्तान् ? सुतरा हीनबलैरार्तान् लङ्घयेदेवेत्यर्थः ।

१ 'गोक्तो भवत्येव' ट । २ 'यम्' ट ठ । ३ 'त्यर्थो लभ्यते' ट.ठ । 'त्यर्थ' । ड । ४ 'दोषैश्चार्तान्' क ग झ । 'दोषैरार्तान्' ड । ५ 'लैर्दोषैरा' ट । ६ 'न समीरणादिभिरेव लङ्घयेदित्यर्थ' इति कचित् । ७ 'न हृदान् नरान् स' झ ।

न बृहयेत् लङ्घनीयान्

स०-लङ्घनीयान्-लङ्घनार्हान् मेहामदोषादियुतान्, न बृहयेत् ।

आ० २०-लङ्घनीयेषु पुरुषेषु बृहणसाध्यरोगोत्पत्तो बृहणे प्राप्ते निषेधमाह-न बृहयेदिति ।

तर्हि बृहस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिर्लङ्घनसाध्यो जायते, तदा किं लङ्घनं कार्यमुत बृहणम्? इत्यत्र सशयः । इत्याह—

बृह्यांस्तु मृदु लङ्घयेत् ॥ १५ ॥

युक्त्या वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ।

स०-ये पुनर्बृह्यास्तान् लङ्घनमाध्यामयार्तान् मृदु कृत्वा लङ्घयेत्,—मृदुना लङ्घनप्रकारेणापतर्पयेदित्यर्थः । युक्त्या वा-प्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणव्यामिश्रलक्षणेन, देशकालादीना बलत-अनुरोधेन, तानुपाचरेत्-उपक्रमेत्, विनैव लङ्घनादित्यर्थः । आदिग्रहणेन सत्त्वसात्म्यादिग्रहणम् ।

आ० २०-बृहणीयेषु पुरुषेषु लङ्घनसाध्यरोगोत्पत्तो स्वरूप लङ्घनं कार्यमित्याह-बृह्यास्त्विति ।

देशादिवशेन त्वन्यथाऽप्युपाचरेदित्याह-युक्त्या वेति । तान्-लङ्घ्यान् बृह्यांश्च ।

बृहितलङ्घितयोः किं लक्षणम्? इत्याह—

बृहिते स्याद्वलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसङ्ख्यः ॥ १६ ॥

स०-बृहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात् । तथा, बृहणसाध्या य आमयास्तेषां सङ्ख्यो-विनाशः स्यात् ।

आ० २० अथ बृहितलङ्घितलक्षणम् । तत्र बृहितस्य लक्षणमाह-बृहिते स्यादिति ।

सम्प्रति लङ्घितलक्षणमाह—

विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ।

क्षुत्तृप्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता ॥ १७ ॥

व्याधिमादवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते ।

स०-विमलेन्द्रियतादिस्तन्द्रानाशश्चेत्यतो ग्रन्थो लङ्घितलक्षणम् । विमलेन्द्रियता-करणपाटवम् । क्षुत्तृप्सो सह-एक कालमुदयः । शुद्धहृदयेति । हृदयं चोद्गारश्च कण्ठश्च हृदयोद्गारकण्ठम्, शुद्धं च तद्द्वयोद्गारकण्ठं च, तस्य भावः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता । विमलेन्द्रियतादीनां पदानामसमस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां वा सर्वेषां च लङ्घितलक्षणत्वद्योतनार्थः । अन्यथैषामशेषाणामेव लक्षणानामुत्पत्तो लङ्घितलक्षणत्व भवेत्, न त्वेकस्य द्वयोर्बहुना चोत्पत्तो लङ्घितलक्षणत्वः स्यात् । मुनिरप्यनेनैव हेतुनाऽसमासेनैव

लक्षणं व्यधत् । यथा (च सू अ २२।३४)—“वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे । हृदयोद्गारकण्ठास्यक्षुद्धौ तन्द्राकृमे गते ॥ स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमादेश्य निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥” इति ।

आ० २०-लङ्घितस्य लक्षणमाह-विमलेन्द्रियतेति, क्षुत्तृप्सिति, व्याधिमादवमिति । सर्गो मलानां-मलप्रवृत्तिः ।

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते ॥ १८ ॥

अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन्, वक्ष्यन्ते ते च सौषधाः ।

स०-ते-बृहणलङ्घने, अनपेक्षितमात्रादिसेविते अतिस्थौल्यातिकाश्यादीन् कुरुतः । अनपेक्षिताश्च ते मात्रादयश्च-अनपेक्षितमात्रादयः, ते सेविते । मात्राद्यनपेक्षया कृते इत्यर्थः । ते च-अतिस्थौल्यातिकाश्यादयः, सौषधा-समेष्टया, वक्ष्यन्ते-पुरस्ताद्गणिष्यन्ते ।

आ० २०-अतिबृहितातिलङ्घितयोर्लक्षणमाह-अनपेक्षितेत्यादि, अतिस्थौल्येति । मात्रादेशकालादीनपेक्ष्यातिसेवितं बृहणमतिस्थौल्यादीन् कुरुते, लङ्घनं त्वतिकाश्यादीन् ।

के तेऽतिस्थौल्यादयोऽतिकाश्यादयश्च? इत्यत आह-वक्ष्यन्ते ते चेति ।

अथातिबृहितलङ्घितयोः किं लक्षणम्? इत्याह—

रूपं तैरेवं च ज्ञेयमतिबृहितलङ्घिते ॥ १९ ॥

स०-अतिबृहितश्चातिलङ्घितश्चेत्येकवद्भावः । अतिबृहितेऽतिलङ्घिते च तैरेव-अतिस्थौल्यादिभिः, तयाऽतिकाश्यादिभिश्च, रूपं-बृहणलङ्घनातिर्योगलक्षणं वेद्यम् । चशब्दः समुच्चये ।

आ० २०-अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात् कथं लक्षणत्वम्? इत्यत आह-रूपं तैरेवेति । यत्र कार्यैकसमधिगम्य कारणम्, तत्र कार्यमेव लक्षणमित्यर्थः ।

तानेवातिस्थौल्यादीनाह—

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोद्गारभगन्दरान् ।

काससञ्ज्ञासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान् ॥ २० ॥

स०-अतिबृहितमतिस्थौल्यादीन् कुरुते । ‘अतिबृहितं कुरुते’ इत्यनुपात्तेनापि प्रकृतत्वाद्भ्रं कर्तृपदेन क्रियापदेन च सम्बन्धः कार्यः । अत एव तदपेक्षयाऽतिस्थौल्यादीनां द्वितीया । अथवा योग्यतयैवानुपात्तेनापि सम्बन्धः क्रियादिना भवत्येव, सुकविलक्षणस्यैव स्थितत्वात् । तथा च भगवतो व्यासस्य—“यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मयुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धर्मात्येन सर्वस्य रुदुरेव स ॥” इति । अत्र हि छेदसेकालङ्करणक्रियापेक्षया निम्बादीनां द्वितीयाऽर्थसम्बन्धश्च ।

आ० २०-अतिस्थौल्यादीनाह-अतिस्थौल्यापचीति, काससञ्ज्ञासेति । अतिस्थौल्यादीन् ‘अतिबृहणं कुर्यात्’ इत्याध्याहारः ।

१ ‘त’, नैव लङ्घनेनेत्यर्थः १ ठ । ‘त’, तेनैव लङ्घनव्यतिरिक्तेन बृहणेन । आदि’ ड । २ ‘ग्रहणात्’ ठ ट । ३ ‘योर्लक्षणमाह’ ठ ड । ४ ‘बृहणेन ये साध्या आम’ ठ ड । * ५ ‘तलक्ष’ ग झ । ६ ‘नामकृतसमासानामेव समस्तानां’ ठ । असमस्तानां-अकृतसमासानाम् ।

अ० २९

१ ‘ना प्रवृत्ति’ ख घ ज । २ ‘व विज्ञेय’ अ ख ज ठ स मू । ३ ‘तिशययोग’ ट । ४ ‘त कर्तुं कु’ ट । ५ ‘त्र सम्बध्यते’ । अत एव’ ड । ६ ‘मात्याभ्यां म’ ट । ७ ‘ति । अतिबृ’ क ख ग घ ज ।

अथैषामतिस्थौल्यादीनामुपक्रममाह—

तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते ।

स०—तत्र—तेष्वतिस्थौल्यादिषु, मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्व-
अन्नपानोषधमिष्यते ।

आ० २०—अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह—तत्र मेदोनिल
श्लेष्मनाशनमिति ।

किं तत् ? इति ब्रूते—

कुलत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्रमधूदकम् ॥ २१ ॥

मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम् ।

मधुना त्रिफलां लिह्याद्बुद्धीमभयां घनम् ॥ २२ ॥

रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः ।

शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः ॥ २३ ॥

विडङ्ग नागरं क्षारः काललोहरजो मधु ।

यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ॥ २४ ॥

स०—कुलत्थादिक स्थूलायेष्यते । जूर्णं—तृणान्यविशेषो
दक्षिणापथे^१ जोन्वलक इति प्रसिद्ध । दण्डाहत—मथितम् ।
त्रिफलादीनामन्यतम मधुना लिह्यात् । तथा, रसाञ्जनादेश्च
प्रयोगोऽग्निमन्थरससहितो हितः, अतिस्थूलायेति प्रकृतेन यो-
ज्यम् । विडङ्गादियोग सर्वसमभागोऽतिस्थौल्यदोषजित् ।

आ० २०—कुलत्थेति, मस्तिवति । जूर्णो—यावनाल ।
मधूदक—मधुमिश्रमुदकम् । दण्डाहत—तक्रम् ।

त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह—मधुना त्रिफलामिति ।

रसाञ्जनादीश्चतुरं प्रयोगानाह—रसाञ्जनस्येति, शिला-
जतुप्रयोगश्चेति । साग्निमन्थरस इति चतुर्भिः सम्बध्यते ।
अग्निमन्थरस—तर्कारीस्वरस ।

विडङ्गादियोगमाह—विडङ्गमिति, यवामलकचूर्णमिति ।
क्षारो—यवक्षार । काललोहरजो—लोहचूर्णम् ।

व्योषकट्टीवराशिगुविडङ्गातिविषास्थिराः ।

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः ॥ २५ ॥

निशे बृहत्यौ हपुषा पाठा मूलं च केम्बुकात् ।

एषा चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशाशकम् ॥ २६ ॥

सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।

अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानन्यांश्च तद्विधान्
हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान् ।

बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम् ॥ २८ ॥

स०—व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशति परस्परसमभागानी-
त्येको भागः, तत्समो मधुनो द्वितीयो भागः, घृतस्य तृतीयः,

१ 'अतिवृद्धितस्थौ' ग । २ 'शिलाह्वस्य प्र' अ क ख ग घ ङ
अ स स । 'शिलाजतो प्र' स मू । ३ 'जोहलक' ट । 'जोत्रा-
लक' ठ । 'जोर्णालक' ड । ४ 'ति यो' ड । ५ 'भागेन' ड ।
६ 'तुरो योगा' क ख घ ङ । ७ 'मन्थ—तर्कारी, तत्स्वरस'
क ख घ ङ । ८ 'शाशिकम्' अ क ।

तेलस्य चतुर्थं, एषा सर्वेषां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवस-
क्तवः । तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादिकान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान् नि-
हन्ति । अन्याश्च तथाविधान् रोगान्—बृहणोत्थानित्यर्थः । तथा,
हृद्रोगादीन् निहन्ति । तथा, बुद्ध्यादिकरं सन्नस्य—मन्दस्या-
ग्नेर्दीपनं च ।

आ० २०—व्योषादियोगमाह—व्योषकट्टीति, हिङ्गुसौ-
वर्चलेति, निशे बृहत्याविति, एषामिति, सक्तुभिरिति,
अतिस्थौल्यादिकानिति, हृद्रोगकामलेति, बुद्धिमेधास्मृति-
करमिति । केम्बुकान्मूलम् । केम्बुक—स्वनामप्रसिद्धम् ।
षोडशगुणै—चूर्णापेक्षया । पीत—शीतोदकेन । सङ्गृहे तु
(सू अ २४)—“गुर्वादिर्वृद्धसलीनश्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रस ।
आम एव श्लथीकुर्वन् धातून् स्थौल्यमुपानयेत् ॥ अति-
स्थौल्यादतिक्षुत्तदैस्वेदश्चासातिनिद्रता । आयासाक्षमता
जाड्यमल्पायुर्बलवेगता ॥ दौर्गन्ध्यं गद्वदत्व च भवेन्मे-
दोऽतिपुष्टिता । स्रोतसु मेदोरुद्धेषु वायु कोष्ठे विशे-
षतः ॥ चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तपौ स्तस्ततोऽधिकम् । स्थूल
कोटरवद्वृद्धौ दहतोऽग्निरिलौ चैव तौ ॥ स्वेदवाहिशिरामू-
लं भवाद्विष्यन्दनादपि । मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेद-
भूरिता ॥ कोष्ठ एव विपकेऽस्य सरुद्धस्रोतसो रसे । सर्व-
त्रालब्धवृत्तित्वात् प्रायो मेदः प्रचीयते ॥ तच्छेषोऽपि रसोऽ
ल्पत्वाच्चा ल रक्तादिपुष्टये । तुल्येऽपि रक्तादिचये प्राक् चित
चीयतेतराम् ॥ मेदस्तेनासमत्वेन धातूनां विदधाति तत् ।
श्वासादीनचिरौचान्यान् ज्वरोदरभगन्दरान् ॥ मेहोरुस्तम्भ-
पिटिकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान् । अयथोपचयोऽसाहश्चलस्फि-
गुदरस्तन ॥ अतिस्थूलं स्मृतो योज्य तत्रान्नं मारुतापहम् ।
मदनं त्रिफलामुस्ताससाह्वारिष्टैस्सकम् ॥ सपाठारगवध पीत-
मतिबृहणरोगजित् । तद्वृद्धैस्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम् ॥
समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिम्बगोक्षुरम् । मदनादीनि चैलेप-
स्नानादिष्वपि योजयेत् ॥ हिङ्गुगोमेदकव्योषकुष्ठकौञ्चास्थि
गोक्षुरम् । एलावृषकषड्रन्थीखराश्वोपलमेदकम् ॥ तत्रेण
दधिमण्डेन पीतं कोलरसेन वा । मूत्रकृच्छ्रं कृमीन् मेहान्
स्थूलतां च व्यपोहति ॥ कृमिघ्नत्रिफलातैलसक्तुयूषणदी-

१ 'दिवद्ध' क । 'वृद्धिस' ग घ । २ 'धातुस्थौ' ख ।

३ 'दप्रस्वेदश्चासनि' अ ठ स द । ४ 'न्यगद्वदत्वे च' घ । 'न्य
हृद्रद' ख । ५ 'पुष्टित' आ क ग ङ ठ स द । 'पुष्टिता' घ ।

६ 'चितौ' ग । 'च तम्' स द । ७ 'लभावा' क ख घ ङ अ स स ।

८ 'दपूतिता' ग । ९ 'पोऽस्वरसो' स द । १० 'पि चास्तादि' क.
ग ङ । 'पि वाय्वादि' स द । ११ 'तूत्र वि' ख, अ ।

१२ 'चिराश्चान्या' क घ ङ । 'रायान्या' ग । १३ 'तच्चात्र'
ख घ, अ । १४ 'धमुस्तकम्' ग । 'धमस्तुकम्' स मू । १५ 'वा
लेप' ग घ । १६ 'वृषमष' स मू । 'वृक्षक' स स । १७ 'न्या-

क्षाराश्वोप' ग ङ । 'खराश्वोप' घ ।

प्यकै । लोहोदकाहुतो मन्थ शस्तो बृहणरोगिणाम् ॥
योज्य तथा यथाव्याधि स्वेदासृक्खावणाद्यपि ।” इति ।

साम्प्रतमतिलङ्घनोत्थान् रोगान् सौषधानाह—

अतिकाश्र्य भ्रमं कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः ।
स्नेहाग्निनिद्राहृक्श्रोत्रशुक्रौजःश्रुत्स्वरक्षयः ॥ २९ ॥
बस्तिहन्मूर्धजङ्घोरत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः ।
प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिपवास्थिभेदनम् ॥ ३० ॥
वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलङ्घनात् ।

सू०—अतिकाश्र्यादयोऽतिलङ्घनाजायन्ते । स्नेहादीना क्षयशब्देन समास, बस्त्यादीना च रुजाशब्देन । मूत्रग्रहाद्याश्चेत्याशब्देन नानाविधाना वातरोगाणा ग्रहणम् ।

आ० २०—अतिकाश्र्यादीनाह—अतिकाश्र्यमिति, स्नेहेति, बस्तीति, प्रलापेति, वर्चोमूत्रेति । स्नेहादीना नवाना क्षय । स्नेह—स्निग्धत्वम् । बस्त्यादीना सप्ताना रुजा ।

यद्यपि काश्र्याख्योऽय मंहान् दोष, तथाऽपि स्थौल्यमपेक्ष्य वैरे एवेति प्रतिपादयन्नाह—

काश्र्यमेव वरं स्थौल्यात्

सू०—अत्र चातिकाश्र्यमेव वरमतिस्थौल्यादिति वेद्यम्, न काश्र्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा । यस्मादतिस्थूलातिरुशावेव लङ्घन-बृहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ, न स्थूलकृशौ सामान्येन ।

आ० २०—स्थौल्यात् काश्र्यस्य सुखसाध्यत्वमाह—काश्र्यमेवेति ।

काश्र्यमेव स्थौल्यात् कुतो वरम्? इत्याह—

न हि स्थूलस्य भेषजम् ॥ ३१ ॥

बृहणं लङ्घनं वाऽलमतिमेदोभिवातजित् ।

सू०—यस्मात् स्थूलस्य भेषज बृहण नाल—न समर्थम्, न च लङ्घन समर्थम् । यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमेदोभिवातजित् । यन्मेद क्षपण तदग्निनाशकद्रातैहृच्च । स्थूलस्य हि बृहणेन मेदोऽतितरामुपचीयते, लङ्घनेन च मेद क्षपण भवति, किन्त्वग्निपवनावस्योपचीयते । यस्मात् बृहण—मासक्षीरादि, यच्च लङ्घन—कोद्रवश्यामाकादि, तत्पूर्वस्वादतो स्थूलस्य न भेषजम् ।

आ० २०—स्थौल्यस्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह—न हि स्थूलस्येति । बृहण लङ्घन वा न स्थूलस्य भेषजम् । यत-

१ ‘कृच्छ्रव’ क घ । २ ‘णान्यपि’ ख ज स द्र । ३ ‘धादीना’ ठ ड । ४ ‘म आस’ अ आ । ५ ‘पोर्ध्वानि’ ख ज । ६ ‘ति-श्छर्दि प’ स म । ‘च्छर्दि प’ अ आ घ झ ज । ७ ‘विण्मूत्रादिग्रहा’ इति कचित् । ८ ‘तिविल’ ट । ९ ‘विषवात’ ठ ड । १० ‘महादोष’ ठ ड । ११ ‘वरमेवे’ ट ठ । १२ ‘यस्माद-तिकृशातिस्थूलवेवोपक्रम्यौ । काश्र्यमेव’ ट ठ ड । १३ ‘व्यादर कुत ?’ ट । १४ ‘स्थौल्यस्य’ अ स मू । १५ ‘न नाल’ अ आ घ झ स द्र । १६ ‘तकृच्च’ । ट । ‘तजिच्च’ । ट । १७ ‘तस्मा’ ट । १८ ‘वा स्थूल’ क घ झ ।

स्तस्यातिमेदोभिवातजिह्वैर्षजमल—समर्थम् । लङ्घनमतिमेदो-जित् भवति, न त्वत्यग्निवातजित् । बृहणमत्यग्निवातजिह्ववति, न त्वतिमेदोजित् ।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति ॥ ३२ ॥
कशिमा स्थविमाऽत्यन्तविपरीतनिषेवणैः ।

सू०—यत्—यस्मात्, कशिमा मधुरस्निग्धवृत्तिभि सौख्येन—अनायासेन च, नश्यति—शाम्यति, तस्मात्कार्श्यं स्थौल्याद्वरम् । यतश्च स्थविमा—स्थूलत्व, अत्यन्तविपरीतनिषेवणे शाम्यति । अत्यन्त विपरीतानि च तानि निषेवणानि चाल्यन्तविपरीतनिषेवणानि तै, —तिक्करुटुकषायप्रायै रुक्षैरन्नपानौषधसेवनेरित्यर्थ । स्थूलकृशयोश्च यदि बृहणसाध्यस्तुल्यो व्याधि स्यात्, तर्हि स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तथा सुखेन न शाम्यति यथा कृशस्य । लङ्घनसाध्योऽपि विसूचिकादिर्यदि चैतयो स्यात्, सोऽपि कृशस्य शीघ्रमुपशम गच्छति । स्थूलस्य तु विरुद्धोपक्रमत्वात् दुखेन शाम्यति । तर्था हि—अत्र प्रधानोपक्रम स्वेद, स च तावन्न घटते । “न स्वेदयेदतिस्थूलम्” (ह सू. अ १७।२१) इति निषेधात् । अथेन लङ्घयति तदा (सङ्ग्रहे सू अ २४)—“स्रोत सु मेदोरुद्धेषु वायु कोष्ठे विशेषत । चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषो स्तस्ततोऽधिकम् । स्थूल कोटरवद्वद्धौ दहतोऽग्निलौ च तौ ॥” इत्यादि न्यायाद्वातसखेनाग्निना वनस्येवास्य महती व्यापदुत्पद्यते । अथ बृहणोपक्रम क्रियतेऽस्य तदाऽऽमदोषो वर्धेत । कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वाद्विसूचिकादि सुखेनोपक्रम्य । तस्मात्कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरम् । कशिमेति कृशशब्दात्पृश्वादिपाठादिमनिच्, रक्ततो हलादेरिति रेफादेश । स्थविमेति दृढादेराकृतिगणत्वादिमनिजिति कैचित् । तस्मिंश्च सति स्थूलदूरेति यणादिपरस्य लोप, ऋकारस्य च गुणः ।

आ० २०—काश्र्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेत्वन्तरमाह—मधु-

१ ‘षज नाल—असमर्थम्’ क ख झ ज । २ ‘जिह्ववति’ क ख घ ज । ३ ‘रस्नेहसौ’ अ । ४ ‘न विनश्यति’ अ क । ५ ‘ग्धातितृ’ ट । ६ सौख्येनेति हर्षसुखशय्यास्वप्नाचिन्ताप्रियपुत्र-मित्रदर्शनादिभिर्मन शरीरनिवृत्तिकरैर्भावैरित्यर्थ । तथा च चरक (सू अ २१।२९)—“स्वप्नो हर्ष सुखा शय्या मनसो निवृत्ति शम । चिन्ताव्यवायव्यायामविराम प्रियदर्शनम् ॥” इति । अत एव चारुणदत्तचन्द्रनन्दनाभ्या “सौख्येन—अनायासेन” इति यद्वाख्यान कृत तत्र युक्तम् । ७ ‘न नश्य’ ठ । ‘न विनश्य’ ड । ८ ‘अत्यन्तविपरीताना निषेवणान्यत्यन्त’ ट । ९ ‘वनै शाम्यतीत्यर्थ’ ठ ड । १० ‘तत स्थू’ ट । ११ ‘स स व्याधि’ ल’ ठ । १२ ‘स्य सुखेनोपशाम्यति ।’ इति कचित् । १३ ‘यथा’ ड । १४ ‘न यदि ल’ ट । १५ ‘तम्’ स द्र । १६ ‘खेनेवाग्नि’ ट । ‘खेन वनवह्निना’ इति कचित् । १७ ‘स्य हि आम’ ट । १८ ‘केचिदिति पठन्ति । त’ ठ ।

रेत्यादि, कृशमेत्यादि । मधुरस्निग्धानां सौहित्ये, तृप्त्य-
भ्यासार्थं बहुवचनम् । कृशिमा-कार्श्यम् । स्थविमा-स्थौ-
ल्यम् । स चात्यन्तविपरीतनिषेवणेन नश्यति । अत्यन्तविप-
रीतानि-अत्यम्लानिरुक्षादीनि, अतिदुःखं च ।

अथ कृशे कीदृश भेषज योज्यम् ? इत्याह—

योजयेद्बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥

स०-तत्र-कृशे, बृंहणं सर्वं पानान्नौषधं योज्यम् ।

आ० २०-कार्श्यस्यौषधमाह-योजयेदिति ।

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।

स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुण्यति ॥ ३४ ॥

स०-अचिन्तया-चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन, तथा
हर्षणेन-चित्ततुष्ट्या, तथा सन्तर्पणेन-आहारविशेषादिना बृह-
णेन, तथा स्वप्नप्रसङ्गात्-अतिनिद्रासेवनेन, कृशः पुण्यति-स-
र्वोपचित्वातु सम्पद्यते । क इव ? वराह इव, -शूकरो यथा ।
अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृशविषये स्वप्न एव प्रबान इति दर्श-
यितुं वराहो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो ग्रन्थकृता । तथा हि-वराहस्य
स्वप्नमन्तरेण न कश्चित्ताविद्योऽभ्यवहारदिरुपलभ्यते, यथा-
ऽसौ पुष्टोऽतिमेदुरो दृश्यते । अतिस्थूलातिकृशयोश्च लक्षणं
मुनिनाऽभ्यवायि (च सू अ २१।९)-“मेदोमासातिवृद्ध-
त्वाच्चलस्फिगुदरस्तन । अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल-
उच्यते ॥” तथा (च सू अ २१।१५)-“शुष्कस्फिगुदर-
ग्रीवो धमनीजालसन्तत । लगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा
नरो मतः ॥” इति ।

आ० २०-अचिन्तादिचतुष्टयं कार्श्यस्य प्रधानमौषधै-
मित्याह-अचिन्तयेति, स्वप्नप्रसङ्गाच्चेति । हर्षणेन-प्रियदर्श-
नादिना । सन्तर्पणेन-सौहित्येन । स्वप्नप्रसङ्गात्-निद्रा-
भ्यासात् ।

न हि माससमं किञ्चिदन्यदेहबृहत्त्वकृत् ।

मासादमासं मासेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः ॥ ३५ ॥

स०-मासेन सममपर देहबृहत्त्वकरं न च विद्यते । सर्ववृ-
हत्त्वकरेभ्यो मासमतिबृंहणमित्यर्थः । विशेषेण मासादमास-
देहबृहत्त्वकृत् । कुत ? इत्याह-मासेन सम्भृतत्वात्, -पुष्टत्वात् ।

आ० २०-कार्श्यस्य प्रधानतरमौषधमाह-न हीत्यादि ।

कार्श्यस्य प्रधानतममौषधमाह-मासादेत्यादि । मासा-
दाना-माससेविना मासम्, मासेन सम्भृतत्वात्-पुष्टत्वात्,
विशेषतो देहबृहत्त्वकृत् इत्यनुषङ्गः । सङ्गहे तु (सू अ
२४)-“अतिकाश्येन नायासवर्षशीतोष्णतृदक्षुध । तृप्ति-
व्याध्यौषधमदान् सहतेऽल्पबलवत् ॥ श्वासकासक्षयङ्गी-

हगुदमार्शोवह्निमन्दता । कृशः प्रायश्च बाधन्ते रक्तपि-
त्तानिलामया ॥ शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा शिरास्ततः ।
उच्यतेऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥ अश्वगन्धा-
विदार्याद्यो वृष्याश्चौषधयो हिताः । लङ्घनोत्थेषु रोगेषु
शेषेष्वप्युपकल्पयेत् ॥ यत्तदात्वे समर्थं स्याद्यच्चाभ्यासेन
पुष्टये । सद्यः क्षीणो यतः सद्योबृंहणेनोपचीयते ॥ चिर-
क्रमेण च क्षीणस्तदभ्यासेन तत्र च । बृंहणं देहमात्राग्निम-
लादीन् वीक्ष्य योजयेत् ॥ क्रमान्मासरसास्तेऽसाहकलाव-
णिकान् लघून् । वेसवारीकृतैस्तद्वजाङ्गलैश्च कृताकृतान् ॥
रसास्तथा च क्षीरादीस्तर्पणान्स्तर्पणान् पुनः । युड्यात्कृ-
शानां ज्वरिणां कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ॥ तृप्यतामूर्ध्व-
वातानां मूढमारुतवर्चसाम् । समकृष्णासितातेलक्षौद्राज्यो-
हि सतर्पण ॥ मन्थस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तुयोजितः ।
फाणितः सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाजिकम् ॥ तर्पणं
मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तहरं परम् । मन्थः खर्जूरमृद्रीकावृक्षा-
म्लालिकदाडिमैः ॥ परुषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णादिरोग-
जित् । स्वादुरम्लो जलकृतः सखेहो रूक्षः एव वा ॥ सद्यः
सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः ॥” इति ।

एव विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समासेनाह—

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।

यवगोधूममुभयोस्तर्पणयोग्याहितकल्पनम् ॥ ३६ ॥

स०-यद्गुरुं यच्चातर्पणं, तत्समासेन स्थूले हितं माक्षिक-
शालूनादि । एतद्धि रोग्यान्मेदः क्षपयति, गोरवाच्च शीघ्रं जरा-
न गच्छति । यदतो विपरीतं-लघु सन्तर्पणं च, तदतिकृशे हितं
शालिषष्ठिकैरेयं शलावकपिजलादिकम् । अतिकृशस्य ह्यग्निर्-
पि कृशो भवति । तस्माद्यदि तस्य गुर्वन्नपानौषधमुपयुज्यते,
ततोऽग्निसादोऽस्य जायते । तस्मादस्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते,
तद्भूयः कार्श्यायास्य स्यात् । तस्माल्लघु सन्तर्पणं च यत्तत्कृशाय
हितम् । गुरु चेत्यत्र चशब्दाल्लघु च यदपतर्पणं श्यामाककृ-
द्वादिकं, तथाऽन्यदपि यत्र गुरु न च लघु मेदोघ्न जागरव्य-

१ ‘श्च धावन्ति र’ स ड । २ ‘पित्तज्वरामया’ स मू । ३ ‘र्याया
वृ’ ख ग झ स ड । विदार्याद्य-विदार्यादिगणः । ४ ‘ण चेज्जी-
र्णस्त’ ख ज । ५ ‘स्तत्र दक’ ख ज । ‘स्तद्वद्’ घ । ६ ‘स्तत्र
जाङ्ग’ झ । ७ ‘पर्यन्’ ख घ ज । ‘पर्येत्’ झ । तर्पणान्-सकृन् ।
८ ‘समे कृष्णासितातेलक्षौद्राद्यैः (ज्यै)र्ध्वशतर्पणे ।’ स स ।
९ ‘द्वद्धृतसितामदिरा’ झ । १० ‘स्वादुरम्लश्च बलकृतः सखेहो रूक्ष
एव च ।’ क ख ग घ ज । ‘सस्वादुरम्लो बलकृतः एव च ।’
झ । ११ ‘स्ततो ग्राहित’ ख ज । ‘स्तद्योग्याहित’ क ग झ ।
१२ ‘रु तथाऽपत’ ड । १३ ‘स्थूलाय हि’ ट । १४ ‘रूक्षान्मेद-
करीयति’ ठ ड । १५ ‘कृशाय’ ट । १६ ‘यमासला’ ठ ड ।
१७ ‘रतिकृ’ ट । १८ ‘ततो यदि’ ठ ड । १९ ‘स्यात्’ ठ ड ।
२० ‘अथा’ ठ । २१ ‘लघु बृंहणमुप’ ट ठ ड । २२ ‘कार्श्य-
मेवास्यापद्यते ।’ इति कचित् ।

१ ‘सौहित्य-तृप्ति, अभ्या’ ग । २ ‘प्रहर्षेण’ घ झ । ३ ‘च
नरो व’ ठ, स च । ४ ‘वराहदृष्टान्तः । अतिस्थू’ ड । ५ ‘शलक्ष’
ड । ६ ‘स्य परमौ’ ख घ ज । ७ ‘धमाह’ क । ८ ‘त्वाद्वृहत्त्व-
कृत्’ ख । ‘त्वाद्विशिष्यते’ ठ । ९ ‘देहस्य वृ’ ठ । १० ‘कार्श्ये
प्र’ क ख घ ज ।

वायव्यायामन्वितादिक, तच्च स्थूले हितमिति गम्यते । उभयो-स्थूलकृशयोर्वगोधूम हितम् । किम्भूत यवगोधूमम् ? इत्याह-तद्योग्येत्यादि । तयो-स्थूलकृशयो, योग्या-उचिता, आहिता-कृता, कल्पना-सयोगसस्कारादिनोपयोगोऽपायो वा, यस्मिन् यवगोधूमे, तदेवम् । यवा स्थूले हिता, गोधूमा कृशे, इत्यर्थः । 'हितयोगे चतुर्था वक्तव्या' इत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले हितमित्यत्र न चतुर्थी । अन्येऽपि ह्येव प्रयोगा दृश्यन्ते । यथा रुद्रस्य (काव्यालङ्कारे अ ५।१४ टी)-"सामाजा धीमता हितम् ।" इति । तथाऽस्यैव (ह सू अ ६।२९)-"विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाग्नी दीपनी हिता । व्रणाक्षिरोगसशुद्धदुर्बल-स्नेहपायिनाम् ॥" इति ।

आ० २०-स्थौल्यकार्श्ययोः सङ्क्षेपादौषधमाह-गुरु चात-र्पणमित्यादि, यवगोधूममित्यादि । गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितम् । लघुत्वे सति यत्सन्तर्पणं तत्कृशे हितम् । यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमम् । तदुभयोः स्थूलकृशयोः क्रमेण हितम् । तच्च तदुचितकृतकल्पनम् । यथा,-स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्या, कृशे घृतक्षीरादिसिद्धा । सङ्ग्रहे तु (सू अ २४)-"स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्याऽपि स्याता तत्राप्यय विधि । सतैतव्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥ मात्रादियुक्ते सेवेत यस्तु लङ्घनवृहणे । समधास्वप्नि-देहोऽसौ सिंहसहननो भवेत् ॥ दृढेन्द्रियबलत्वाच्च न द्रव्यै-रभिभूयते ।" इति ।

ननु, अतीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनन्ता एवोप-क्रमा प्राप्ता । तत्कथमुक्तम् ? "उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्वि-वैवोपक्रमो मतः ।" इति । अत आह—

दोषगत्याऽतिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
उपक्रमा न ते द्वित्वाद्विज्ञा अपि गदा इव ॥ ३७ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भागभटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने द्विविधोप-
क्रमणीयो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स०-दोषाणा-पृथग्रूपाणा ससर्गसन्निपातौदितरतमभेदेना-
ऽऽनन्त्य याताना या गति, तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्षय-
लक्षणा या गति, तथा तिर्यगूर्वाधोलक्षणा या गति, तथा
शाखाकोष्ठास्थिमन्धिलक्षणा च या गति, तथा । अतिरिच्यन्ते
-बहवो भवन्त्युपक्रमा । कथम् ? इत्याह-ग्राहिभेद्यादिभेदतः,—
ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ, तावादी येषा-रोगानुरोधान्ना-

१ 'पि त्वेव' ट । 'न्येऽप्येव' ठ । २ साम-गीतिविशेषम्,
अजति-प्राप्नोति, इति सामाक्, तेन । सामवेदपाठकेन रुद्रटे
नेत्यर्थः । ३ 'तत व्या' स ड । 'तत तु व्याधितते स' क ।
'तत तु व्याधिवतो स' ख ज । 'तत तु व्याधिवते स' झ ।
४ 'समपह' क ख झ ज स ड । सिंहसहनन-सहसहस्रशरीर ।
५ 'मनन्तरू' ड । ६ 'न तु द्वि' ग स ड । ७ 'तादिभेदे' ड ।
८ 'या बहवो' ठ ट ।

नाविधानामुपक्रमाणा, ते ग्राहिभेद्यादयः, तेषा भेदो-विशेषो,
ग्राहिभेद्यादिभेदः, तस्मात् । यद्यप्यतिरिच्यन्ते-अनन्ता सम्प-
द्यन्ते, तथाऽपि द्वित्वात्-सन्तर्पणापतर्पणरूपात्, न तेऽतिरि-
च्यन्ते । सन्तर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्व वा वर्जयित्वा न तेषा-
मुपक्रमाणा रूपान्तर सम्भवतीत्यर्थः । कथमिव नातिरिच्यन्ते ?
इत्याह-भिज्ञा अपि गदा इव । यथा,-वातादिदोषवशान्नाना-
विधा अपि ज्वरादयो बृहणलङ्घनसाध्यत्व [सामत्व निरामत्व
वा] नातिवर्तन्ते, तथोपक्रमा अपीति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

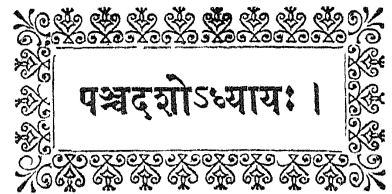
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने द्विविधोप-

क्रमणीयाध्यायश्चतुर्दश समाप्त ॥ १४ ॥

आ० २०-"स्नेहन रूक्षण कर्म" (श्लो ३) इत्यादिना
सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वेऽप्युपक्रमद्वयेऽन्तर्भाव उक्तः । इदानीं
तेषा पृथक्त्वमेव कुत ? इत्यत आह-दोषगतेति । दोष-
गत्या-दोषश(सं)रणत्वेन, यथा यथा दोषा भिद्यन्ते तथा
तथोपक्रमा भिद्यन्ते । यथा,-अतिप्रवृत्ते ग्राही, अप्रवृत्ते
भेदी, दाहे शीत, शीते उष्ण, इत्यादि । पृथक्त्वे हेतु-
श्चेत्पृथक्त्वमेवास्तु, नेत्याह-न ते द्वित्वादिति । द्वित्वाच्चा-
तिरिच्यन्ते-बृहणत्वं लङ्घनत्व वा सामान्यं न त्यजन्ति ।
यथा,-नानाविधा अपि गदा सामत्व निरामत्व वा ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

सुपक्रमप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ १४ ॥

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायादनन्तरं शोभनादिगणसङ्ग्रहाध्या-
यारम्भः । यतो दोषोपक्रमणीये द्विविधोपक्रमणीये च नाना-
विधा उपक्रमा अभिहिता, ते च मदनमधुनादिभेषजाश्रया,
अतस्तानि शोधनार्थमुपयोगीनि सर्वोपक्रमाधिकारीणि सन्निवृक्षु-
रध्यायमिममारेभे—

अथातः शोधनादिगणसङ्ग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ [ ] इति पाठ ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
२ 'पशरण्यत्वेन' ख ज ज । 'पकारणत्वेन' ग । ३ सरण-
गमनम् । ४ 'क्त्वहेतु' ग झ । ५ 'न तु द्वि' ख ग घ झ ज ।
६ 'च' ग झ । ७ 'उपक्रम' क ख घ । ८ 'नादुप' ठ ड ।
९ 'मारभते' ट । १० अयं शोधनादिगणसङ्ग्रहश्चरके सू० ४
अध्याये, सुश्रुते सू० ३७।३८।३९ अव्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
सू० १४।१५।१६ अव्यायेषु चास्ति वर्णितः ।

स०-शोवन-शोधनरूपो द्रव्यगण, आदियेपा त एवम् । आदिशब्देन वातहरादिगणपरिग्रह । तेषा सङ्ग्रहो यस्मिन्-ध्याये स शोधनादिगणसङ्ग्रहः, त शोधनादिगणसङ्ग्रहसंज्ञमध्याय व्याख्यास्याम । गण-समूह । विक्षिप्ताना पदार्थानामेकत्र राशीकरण-सङ्ग्रह । तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयित्वेन प्रावान्यात् पूर्वमुपन्यास ।

आ० २०-शोधनादिगणीयमध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति ।

शोधन चतुर्विधम्,—वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनद्रव्यभेदेन । तत्रापि वमनस्यौषवगण^१ तावत्पूर्वं वक्ति—

मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-

त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम् ।

विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः

कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ १ ॥

स०-मदन-रौठ । मधुक-मधुयष्टिका । लम्बा-तुम्बी दीर्घतिकाऽलाबुसज्ञा । निम्ब-पिचुमन्द । बिम्बी-गोह्वा, ओष्ठोपमफलसज्ञा । विशाला-इन्द्रवारुणी । त्रपुस-तित्कत्रपुस वेद्यम्, तस्य वमनयोग्यत्वात् । कुटज-वत्सकम् । मूर्वा-पीलुपर्णी । देवदाली-गौरागरी । कृमिघ्न-विडङ्गम् । विदुलो-जलवेतस । दहन-चित्रक । चित्रा-मूषिकपर्णी । कोशवत्यौ-धैण्डालिके, एका धामार्गवो द्वितीया राजकोशातकी । करञ्जो-नक्तमाल । कर्णा-कृष्णा । लवण-सैन्धवम् । वचा-गोलोमी । एला-त्रुटि । सर्षपो-रक्षोघ्न । एतानि मदनादीनि छर्दनानि-छर्दिकराणि । “वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मर्या य ।” अत्र च मदनविशालात्रपुसकुटजविडङ्गैलासर्षपाणा फलानि वमनकृन्ति । मधुकविदुलचित्रैकदन्तीवचाना तु मूलानि । रोध्रसुवर्णक्षीरीकम्पिष्ठाना त्वंच । शेषाणा फलपत्रपुष्पाणि वेदितव्यानीति ।

आ० २०-शोधनादिद्रव्यगणा । तत्र वमनगणमाह-मदनमधुकेत्यादि । मदनो-गेल । मधुरु-यष्टीमधु । लम्बा-कटुतुम्बी । निम्ब-पिचुमन्द । बिम्बी-कटुतुण्डिकेरी । विशाला-इन्द्रवारुणी । त्रपुस-कटुवालुकम् । कुटजो-वत्सक । मूर्वा-मधुरसा । देवदाली-जीमूतक । कृमिघ्न-विडङ्गम् । विदुलो-वेतस । दहन-चित्रक । चित्रा-चित्राण्डिका कटुपटोलफल पत्रक च । कोशवत्यौ-कटु

१ ‘जयत्वे’ ठ ड । २ ‘ण पूर्व’ ट ड । ३ ‘गालम्’ ट । ४ ‘वमने योग्यत्वम् ।’ ठ । ५ ‘घरङ्गरा’ ठ ड । ६ ‘वतीद्वय एका घण्टालिकी द्वि’ ड । ७ ‘घण्टलुका, ए’ ट । ८ ‘ण-पिप्पली’ ठ । ९ ‘चित्रादे’ ट । १० ‘त्वचो वम्या ।’ ट ठ । ‘त्वचो रेचना ।’ इति क्वचित् । ११ ‘ष्पाणीति ।’ ट । १२ ‘गाल’ ख ग ज । ‘गोलफल’ इति राजनिघण्टु । १३ ‘म्बा-तुम्बी ख ग ज । १४ ‘म्बी-तुण्डि’ ख ग ज । १५ ‘स-वालु’ क ख ग ज । १६ ‘चित्रा-चित्राण्डिका पटोलफलाकारफला, आरण्यक चण्डका इत्यर्थ । अन्ये द्रवन्तीमाहुः’ इति डल्हण । १७ ‘कटु’ इति ‘पत्रक च’ इति च क ख, ग, ज पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

कोशातकी राजकोशातकी च । करञ्जो-नक्तमाल । कर्णा-पिप्पली । लवण-सैन्धवम् । वचा-उग्रा । एला-त्रुटि । सर्षपो-रक्षोघ्न । छर्दनानीति^२ वमनानि । बहुवचन गुण-बहुत्वार्थम् । तेन वमनादिद्रव्याणा यस्य कस्यचित् त्रिकचतुष्कपञ्चकादे प्रयोजकत्वम् । उक्त च सुश्रुतेन (सू अ ३७।३४) —“समस्त वर्गमर्धं वा यथालाभमथापि वा । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥” इति । उपलक्षण चेदम् । अत एव सङ्ग्रहकारोऽधिकमधीते (सू अ १४) —“मदनजीमूतेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि । कुटजकरञ्जत्रपुससर्षपपिप्पलीविडङ्गैलाप्रत्यक्षपुष्पीहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुम्बरीप्रपुन्रटाना फलानि शारदानि च हस्तिपर्ण्या । कोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धानीपविदुलबिम्बीबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीसदापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगैर्वास्केन्द्रवारुणीसुषवीचतुरङ्गुलस्वादुकण्टकपाठापाटलीशार्ङ्गैष्टामधुकमूर्वासप्तपर्णसोमवल्कलीपिशिमुसमनस्सोमनस्यायवानीवृक्षीबपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहेक्षुकापैकतकपिप्पलीमूलचविका-नलदोशीरहीवेरमूलानि । शालमलीशालमल्लकाभद्रपण्यैरार्वेण्युपोर्दकौहालकधन्वनरसाञ्जनराजादनोपचित्रागोपशृङ्गाटिकापिच्छा । प्रियङ्गुपुष्पम् । तालीसपत्रम् । हरिद्राशृङ्गवेरकन्दो । मधूकदारुहरिद्रासारौ । तगरगुडूचीर्मधुफाणितक्षीरक्षारलवणानि चेति वमनोपयोगीनि ।” इति ।

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-

स्रक्शङ्खिनीनीलिनितित्वकानि ।

शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा

दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ २ ॥

स०-निकुम्भो-दन्ती । कुम्भ-त्रिमृत् । त्रिफला-वरा । गवाक्षी-विशाला, द्वितीयेन्द्रवारुणी । स्रक्-गुडा । शङ्खिनी-थैवातका । नीलिनी-नीलैपुष्पा, भारवाहीसज्ञा । तित्वको-रोध्र । शम्याक-कर्णिकार । कम्पिल्लको-रैजक । हेमदुग्धा-कनकक्षीरी । दुग्ध-क्षीरम् । मूत्र-प्रसिद्धम् । निकुम्भादीन्येतानि विरेचनानि । उपजातिवृत्तम् ।

१ ‘श्वेतसर्षप’ इति डल्हण । २ ‘ति बहु’ ग घ । ३ ‘स्तवर्ग’ ख ग घ ज । ४ ‘ङ्ग्रहेऽधिक’ ग । ५ ‘म्बरम्’ स ड । ६ ‘नि । हस्तिपर्णाकोवि’ क ख ग ज स मू । ७ ‘लवित्ववि’ स स । ८ ‘मृगे द्रवा’ स ड । ९ ‘रुइन्द्र’ क ख ग ज । १० ‘ङ्गुलीस्वा’ क । ‘ङ्गुलास्वा’ ख ज । ११ ‘शार्ङ्गैष्टा’ क घ स ड । १२ ‘क्षु सहाकाण्डेक्षुका’ घ ज । १३ ‘ण्डकालवृन्तपि’ स मू । ‘ण्डकाल-क्तपि’ स स । १४ ‘लकलम्बचवि’ ख ज । ‘लकदम्बच’ घ । १५ ‘शालमुलका’ ख ज । ‘शालुका’ ग । ‘लीशेलुका’ स स । १६ ‘वण्यावर्तक्युपो’ स स । १७ ‘दकोदा’ स ड । १८ ‘मधूकफा’ ख घ ज । १९ ‘क्षी-द्विती’ ड । २०-२१-२२ ‘यव तित्तामेद श्वेतबुध्नीत्येके’ इति, ‘नीलबुध्ना श्रीफलिकेत्यन्ये’ इति, ‘रोचनिक स्वनामख्यात’ इति च डल्हण । २३ ‘दीनि वि’ ड ।

आ० २०-विरेचनगणमाह-निकुम्भकुम्भेति । निकुम्भो-
दन्ती । कुम्भ-त्रिवृत् । त्रिफला-प्रसिद्धा । गवाक्षी-श्वेतपुष्पे-
न्द्रवारुणी । सुक्-सुही । शङ्खिनी-कालाञ्जनीसदृशा
श्वेतपुष्पा । नीलिनी-कालाञ्जनीका । तिल्वको-रोध्र ।
शम्याक-आरग्वध । कम्पिलो-रक्ताङ्ग । हेमदुग्धा-हेमा-
वती कङ्कुष्ठप्रकृति । सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू अ १४)
-“त्रिवृच्छ्यामादन्तीद्वन्तीशङ्खिनीससलाजगन्धाजशृङ्गीव-
चागवाक्षीछगलात्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह्रस्वपञ्चमूलवृ-
श्चीवपुनर्नवापलङ्कषावास्तुकशाकसालमूलानि । तिल्वकैरम्य
ककम्पिलकपाटलीत्वच । त्रिफलापीलुप्रियालंबकुलबदरक-
कन्धुकाश्मर्यपरुषकद्राक्षानीलिनीक्षीतर्नकक्षीरकोदकीर्यावि-
डङ्गपूगपञ्चाङ्गुलफलानि, चतुरङ्गुलफलपत्राणि । पूतीकैवक-
फलपत्राणि । महावृक्षसर्पणज्योतिष्मतीक्षीराणि । क्षीर-
मस्तुमद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति विरेचनोपयोगीनि । कोशा-
तकीदेवदालीससलाकारवेल्लिकास्त्रसा अर्कक्षीरमुष्णोदक
चेत्युभयात्मकानि ।” इति ।

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-

मधुकवचादशमूलदारुसालाः ।

यवमिशिकृतवेधनं कुलत्था

मधु लवणं त्रिवृता निरुहणानि ॥ ३ ॥

स०-मदन-मदनफलम् । कुटज-वत्सकत्वक् । कुष्ठ-गद-
नाम । दारु-देवदारु । साला-युक्तरसा । मिशि-शतपुष्पा ।
कृतवेधन-वामार्गव । कुलत्था-प्रसिद्धा । एतानि निरुहणा-
नि-निरुहणसाधनानि । “भवति जगति नौ तत परौ यौ नज-
सहितेर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा ।”

आ० २०-निरुहणगणमाह-मदनेत्यादि । कुष्ठ-पाकलम् ।
दशमूल-महैन्द्रस्त्रे पञ्चमूले । दारु-देवदारु । साला-प्रसि-
द्धा । यव-तीक्ष्णशूक । मिशि-शतपुष्पा । कृतवेधन-
कटुकोशातकी । कुलत्था-शिम्बीधान्यविशेष । मधु-मा-
क्षिकम् । सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू अ १४)-“वस्तिषु तु
तेषु तेष्ववस्थान्तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि, तान्यसङ्ख्ये-
यत्वाङ्गोपदिश्यन्ते । रसस्कन्धेभ्य एव यथादोष यथावस्थ
च विभजेत् । सर्वेषु प्रायो मदनकुटजजीमूतकेश्वाकुको-
शातकीद्वयत्रयसिद्धार्थकशताङ्गफलानि, बलादशमूलैरण्ड

१ ‘ग्धा-हिमा’ क ख ज । ‘सुवर्णक्षीरी-अनन्तासदृशपत्रा,
कङ्कुष्ठमिलपरे’ इति उल्हण । २ ‘षाशालमूलानि’ क ग । ‘षाशा-
कमूलानि’ ख घ ञ । ३ ‘कशम्याक’ घ । ४ ‘लकुलबद’
स ङ । ५ ‘क्षाशङ्खिनीक्षीर’ क ख घ ञ । ‘क्षाशङ्खिनीक्षीर’
ग । ६ ‘नकोद’ स ङ । ७ ‘कस्य त्व’ स स । ८ ‘तच्छदज्यो’
स स । ९ ‘काश्वदष्टार्कक्षी’ क ख ग प ज । ‘स्त्रसमर्क’ स म ।
१० ‘मिसि’ घ ठ ड । ११ ‘कुलत्थो’ अ । १२ ‘हण गण’
ग । १३ ‘बृह’ व । १४ ‘शूलक’ घ । १५ ‘न्यमेद’ ।
क ग । १६ ‘पु तु प्रायो’ स ङ ।

त्रिवृदचायष्ट्याह कुष्ठरास्त्रापुनर्नवाकंदतृणमूलानि, सरलदेव-
दारुहपुषाहिङ्गुराजनव्योषपत्रैलामृतायवकोलकुलत्था गुड-
लवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्त्रेहक्षीरक्षौद्राणि चेति ।” इति ।

वेलापामार्गव्योषदार्वासुराला

बीजं शैरीषं बार्हतं शैप्रवं च ।

सारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं

त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम् ॥ ४ ॥

स०-वेल्ल-विडङ्गम् । अपामार्ग-प्रत्यक्पुष्पी । व्योष-त्रि-
कटुकम् । दार्वा-पीतद्रु । सुराला-श्रेष्ठसर्जरस । शैरीष-शि-
रीषबीजम् । बार्हत-वृहतीबीजम् । शैप्रव-शिग्रुबीजम् । सारो
माधूको-मधूकपुष्पसार । सैन्धव-सिन्धूत्थम् । तार्क्ष्यशैल-
शुष्करसाजनम् । त्रुट्यो-सूक्ष्मैला स्थूलैला च । पृथ्वीका-हिङ्गु-
पत्री । एता-युत्तमाङ्ग शोधयन्ति, -मूर्धविरेचनानीत्यर्थः । “मौ
यौ पञ्चाश्वैश्वदेवीति नाम्ना ।”

आ० २०-नावनगणमाह-वेलापामार्गेति । सुराला-
श्रेष्ठ सर्जरस । शिरीषवृहतीशिग्रुणा बीजम् । मधुकस्य
सार । तार्क्ष्यशैल-रसाजनम् । त्रुट्यौ-एलाद्वयम् । पृथ्वी-
का-बाष्पिका । सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू अ १४)-“अपा-
मार्गविडङ्गमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाड्यजमोदावार्ताकपृ-
थ्वीकैलाहरेणुफलानि । तालीसतमालतर्कारीहरीतकवर्गप-
त्राणि । सर्षपफलपत्राणि । शिग्रुफलपत्रत्वच । हरिद्रा-
मूलकलशुननागरकन्दपत्राणि । अतिविषाकन्दा । कुष्ठव-
चाभार्ज्ज्वेताकिणिहीनागदन्तीज्योतिष्मतीगवाक्षीवयस्थावृ-
श्चिकालीविम्बीकरञ्जमूलानि । अर्कालर्कपुष्पमूलानि । रोध्र-
मदनससर्पणजिम्बपीलुबीजानि । मुरङ्गीमातुलङ्गीलवङ्गपु-
ष्पाणि । अगुरुसुरदारुसरलशैलुमीजिङ्गिण्यशंरसाजनहि-
ङ्गुलाक्षानिर्यासा । शैलतालमधूकदार्वासार । तेजस्विनी-
मेषशृङ्गीवराङ्गेडुदीवृहतीद्वयत्वच । राजादनमजा । क्षौद्रं
लवणमद्यानि, गवादिशकृन्मूत्रपित्तानि, एवविधानि चेन्द्रि-
योपशमनीयान्यन्यान्यपि । तथा स्त्रेहो क्षीर रक्त मास-
रसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि । मधुक-
पञ्चकमञ्जिष्ठासारिवामुस्तापुञ्जागनागकेशरैलवालुकसुवर्णत्व-
क्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पाशलकीशर्करादमन-

१ ‘कतृण’ ग स ङ । २ ‘लत्थन्वगुड’ घ । ‘लत्थगुट’
स ङ । ३ ‘वेल्हो-विडङ्ग’ ठ ड । ४ ‘धरस’ ठ । ५ ‘पुष्पर’
ट ड । ६ ‘त्रुटिद्वय स्थूलसूक्ष्मैलाभेदेन’ ठ ड । ७ ‘वृहत्सूक्ष्मैला
च’ ट । ८ ‘मुरङ्गी’ स स । ९ ‘म’ स ङ । १० ‘तमालशाल’
स ङ । ‘साल’ ग घ स स । ११ ‘यचोचत्व’ स स । १२ ‘क्षौद्र ल’
ख घ ञ । १३ ‘वणानि मद्या’ क ख घ ज स ङ । १४ ‘शमना-
यान्या’ क । ‘शमनाय भवन्त्ययानि । त’ ग । ‘शमनान्य’ स मू ।
‘शयान्य’ स म । १५ ‘स्त्रेह क्षी’ क ख ग घ ञ । १६ ‘ज्ञागकेश’
क ग स मू । १७ ‘रेलाया’ म म । १८ ‘मुपण’ घ । १९ ‘लपृ’
स ङ । २० ‘रामदन’ घ स ङ ।

कमरुवकन्यग्रोधोदुम्बराश्चत्थपुक्षरोध्रवक्पञ्चोपलानि सर्व-
गन्धद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि ।
अगुरुगुल्मशूलकीशैलेयकनलदहीवेरहरेणूशीरमुंस्तध्यामक
वराङ्गश्रीवेष्टकस्थौणेयकपरिपेलैवैलवालुककन्दुरैकसर्जरसय-
ष्ट्याहफलसारस्त्रेहमधूच्छिष्टबिस्वफलमज्जतिलयवमाषकुङ्कु-
मानि मेदोमज्जवसासपीषि च सैहिकधूमोपयोगीनि । शिरो
विरैकद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोह्रा हरिताल
चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ।” इति ।

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम् ।
वायु वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत् ॥ ५ ॥

स०-भद्रदारु-किलिमम् । नत-तगरम् । कुष्ठ-गद । दश-
मूल-द्विपञ्चमूलम् । बलाद्वय-बलाऽतिबला च । एतानि भद्र-
दारुदीनि, च-अपर, वक्ष्यमाणो वीरतरादिर्विदार्यादिश्च गणो
वायु नाशयति ।

आ० १०-वातघ्नगणमाह-भद्रदारु नतमिस्थादि । भद्र-
दारु-देवदारु । नत-तगरम् । वीरतरादिर्विदार्यादी-वक्ष्य-
माणौ गणौ । तयोर्गानि पुनरुक्तानि तानि द्विगुणं योज्यानि ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ. १४)-“भद्रदारुकुष्ठतगरैर्वरुणबलाति-
बलार्तगलकच्छुराबाह्लीककुबेराक्षिवत्सादन्यकालकैकिशुकक-
तकभाङ्गीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादिवक्ष्य-
माणगणो वीरतरादिर्वर्तुणाख्यवर्ज्यानि षट् पञ्चमूलानि चेति
वातशमनानि ।” इति ।

दूर्वाऽनन्ता निम्बवासाऽऽत्मगुप्ता
गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः ।
न्यग्रोधादिः पञ्चकादिः स्थिरे द्वे
पञ्च वन्यं सारिवादिश्च पित्तम् ॥ ६ ॥

स०-दूर्वा-शाद्वलम् । अनन्ता-यवासक । निम्ब-प्र-
सिद्ध । वासा-आटरुषक । आत्मगुप्ता-कपिकच्छू । गुन्द्रा-
पदएरक । अभीरु-शतावरी । शीतपाकी-शिखण्डिका काक-
णन्तिकाभेद । प्रियङ्गु-श्यामा । एष दूर्वादिर्गण, तथा वक्ष्य-
माणो न्यग्रोधादि पञ्चकादिश्च गण, तथा शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ,

१ ‘मुस्ताध्या’ स द्व । २ ‘लवचैल’ घ । ‘लवैलावा’ स स ।
३ ‘रुसर्ज’ घ न । ‘रुष्कस’ स म । ४ ‘वा’ क ख ग घ न ।
५ ‘णि च ती’ क ख ग । ६ ‘बलात्रयम्’ ग । ७ ‘शोधयेत्’
ख न । ८ ‘रु-द्रुकि’ इति कचित् । ९ ‘बला महाबला च’ ठ ड ।
१० ‘नि तथा वक्ष्य’ ट । ‘नि च-तयाऽपर’ ठ । ११ ‘गुणानि योज
नीयानि’ ग घ । १२ ‘गरवला’ क घ । १३ ‘रावृकीकुबे’ स.मू ।
‘राह्यादिनीकु’ स स । १४ ‘लकत’ स द्व । १५ ‘दिवीरतरा-
दिगणौ वक्ष्यमाणौ तृणा’ ग । ‘दिगणो’ घ स द्व । १६ ‘स्तृणव’
क ख न । ‘णादिव’ ग । १७ ‘न्द्रा-एरका’ ट ड । ‘न्द्रा-पट्टए’
ठ । ‘गुन्द्रा-गुलुञ्च’ चक्र । ‘गुन्द्रा-मृदुदर्भ’ धन्व नि ।

तथा पञ्च-जलजम्, व-य-कुटन्नटम्, तथा सारिवादिश्च गण,
एते पित्त नाशयन्ति । “स्ता तो गौ चेच्छालिनी वेदलोकै ।”

आ० १०-पित्तघ्नगणमाह-दूर्वेत्यादि । अनन्ता-दुराल
भा । गुन्द्रा-एरका । शीतपाकी-गुञ्जा । स्थिरे द्वे-शालिपर्णी
पृश्निपर्णी च । वन्य-क्षुद्रमुस्ता । न्यग्रोधादिपञ्चकादिसारिवा-
दयो-वक्ष्यमाणा गणा । अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि । स-
ङ्ग्रहे तु (सू अ. १४)-“दूर्वानन्तामोचरसमञ्जिष्ठापरिपेल-
वकालाकालीयककदलीकन्दलीपयस्यात्मगुप्तानारिकेलखजू
रद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीतपा
क्योदनपाकीतृणेशूल्याशुमतीद्वयारिष्टकाटरुषकेकटप्रियङ्गु-
धातकीधवधन्वनस्यन्दनखदिरकदरप्रियालतालशालसर्जति-
निशाधकण्ठगुन्द्रावानीरपञ्चापञ्चकपञ्चबीजमृणालकुमुदनलि-
नसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रशेवालकह्लारोत्पलकाकोल्युत्प-
लिकाशालूकशृङ्गाटुकसेरुकक्रौञ्चादनप्रभृतीनि^१ शीतवी-
र्याणि । सारिवादि पञ्चकादि पटोलादिन्यग्रोधादिर्दाहहरो
महाकषायरतृणपञ्चमूल चेति पित्तशमनानि ।” इति ।

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योऽसनादिकः ।

सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित् ॥ ७ ॥

स०-आरग्ववाद्यादयो गणा सप्तैते^२ बलास-श्लेष्माण
जयति ।

आ० १०-श्लेष्मघ्नगणमाह-आरग्वधादिरिति । एते सप्त
गणा वक्ष्यमाणा । अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि । सङ्ग्रहे
तु (सू अ. १४)-“शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारुरास्त्रे-
जुदीसातलासुमन काकादनीलाङ्गलिकाहस्तिकर्णमुञ्जातलाम-
ज्जकप्रभृतीन्यारग्वधादिरसनादिरर्कादि. सुरसादिर्मुष्कका
दिर्वत्सकादिर्मुस्तादि शीतघ्नो महाकषायो वलीकण्टकप-
ञ्चमूले चेति श्लेष्मप्रशमनानीति ।” इति ।

जीवन्ती काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्रमाषपर्ण्यौ च ।

ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः ८

स०-जीवन्त्यादिर्गणो जीवनीयसङ्ग । उदाहरणमात्र चेदम् ।
धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणगुणाना-
लोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षक्षोडविदारिकृन्दादिषु (ध्वपि) तदुणेषु जीव-
नायादित्वमवधारयितुं युक्तमिति । जीवन्ती-जीववर्द्धनी । का-
कोल्यौ द्वे-एका काकोली केवडीसज्ञा, अन्या क्षीरकाकोली
पयस्विनीसज्ञा । द्वे मेदे-एका मेदा मणिच्छिद्रासज्ञा, अन्या

१ ‘पर्णीद्वयम् ।’ क ख.न । २ ‘भद्र’ ख न । ३ ‘दारीबला’
क ग घ । ४ ‘णमूल्या’ ख ग न । ५ ‘पत्रोशीरवालकहीवेरोत्पल’
ग । ६ ‘नि, अन्यानि च शीत’ स स । ७ ‘ते श्लेष्मा’ ठ ड ।
८ ‘तीन्यन्यानि च रुक्षोष्णवीर्याण्यारग्व’ स स. । ९ ‘तत्रश्च
महा’ स द्व । १० ‘जीवक-कूर्चशीर्षक स्वनामख्यात’ इति
उत्तरहण । ११ ‘दिसावा’ ट. । १२ ‘दिग्धिवाधारयेत् ।’ ड. ।
१३ ‘कवडी’ ठ. ।

महामेदा वृक्षरुहासज्ञा । मुद्रपण्यादीना नामानि प्रागुक्तानीति ।
“अन्तान्तरादिगुरुभि सोदधिलै सप्तभिर्गणैर्गुरुणा । आर्यावे
नात्रायुजि ज षष्ठोऽय नलघुकौ वा ।”

आ० २०-अथ महाकषाया । तत्र जीवनीयगणमाह-
जीवन्तीत्यादि । सङ्ग्रहे तु (सू अ. १५)-“आनन्त्यादौ
षधानामामयाना चानन्ता एव कषाया । ये तु सुतरा-
मुपयोगवन्त प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञा ।
प्रत्येक दशकषायसंयोगात् पञ्चचत्वारिंशन्महाकषाया वक्ष्य-
न्ते । तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मन्दबुद्धीनाम् । बुद्धिमता तूदा-
हरणमात्रेदर्शनार्थम् । शक्य हि बुद्धिमद्भि स्वादुस्त्रिध
शीतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरे-
क्षुक्षौद्रद्राक्षाक्षोडविदारिकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीया-
दित्वमवधारयितुम् । यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मन्द
बुद्धेरिति । व्यस्ताश्च ते चत्वारि शतानि पञ्चाशदधि-
कानि तदभिधानान्येव । यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्या-
णीति द्रव्यसङ्कर कषायेषु, तथाऽपि न सज्ञाविरोधः । एक-
स्यापि बहुकार्यनिर्वर्तनात् । तत्र लवणवर्ज्या पञ्च रसा
कल्पनाया कषाया इत्युच्यन्ते, तद्योनित्वात् । लवणे तु
निर्यासादिकल्पनानामसम्भवः, पृथगुपयोगोपकाररहित
त्वाच्च नैरर्थक्यमिति । भवन्ति चात्र । जीवन्ती काकोल्या
द्वे मेदे मुद्रमाषपण्यौ च । ऋषभकजीवकमधुक चेति गणो
जीवनीयाख्य ॥ १ ॥ वाट्या बला पयस्या काकोल्यावृष-
भवाजिगन्धे च । क्षीरिणिराजक्षवके भारद्वाजी च बृहणी-
योऽयम् ॥ २ ॥ वाट्या-अतिबला । पयस्या-ऋष्यगन्धा,
विदारी क्षीरविदारी [वा] । क्षीरिणी-श्रीपर्णी । राजक्ष-
वक-दुग्धिका । भारद्वाजी-वनकार्पासी । हैमवती चिरि-
बिल्व मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च । चित्रककटुकातिविषा व-
र्गोऽय लेखनीयाख्य ॥ ३ ॥ हैमवती-श्वेतवचा । अकैरण्डौ
चित्रा चित्रकचिरिबिल्वशङ्खिनीसरला । हैमक्षीरी कटुका
वह्निमुखी भेदनीयानि ॥ ४ ॥ चित्रा-दन्ती । सरला-त्रि-
वृत् । वह्निमुखी-लाङ्गली । मधुमधुकपृश्निपर्णीकटुफलरो-
धप्रियङ्गुधातव्य । अम्बष्ठकी समज्ञा मोचरसश्चेति सन्धान-
नम् ॥ ५ ॥ अम्बष्ठकी-माचिका । हिङ्गुमरिचाम्लवेतसदी-
प्यकभल्लातकास्थिसंयोगात् । वर्ग सपञ्चकोलो निर्दिष्टो
दीपनीयोऽयम् ॥ ६ ॥ ऐन्द्रतिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्ता
स्थिरा बलाऽतिबला । इति बल्यो दशकोऽय हयगन्धा
रोहिणी ऋषभी ॥ ७ ॥ ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी । अतिरसा-

मूर्वा । ऋष्यप्रोक्ता-शतावरी । रोहिणी-श्रीपर्णी । ऋषभी-
कपिकच्छ । चन्दनतुङ्गपयस्यासितालतामधुकपञ्चकोशीरम् ।
वण्यो गणोऽयमुदितो मञ्जिष्ठासारिवासहित ॥ ८ ॥ तुङ्ग-
किञ्जल्कम् । सिता-श्वेतदूर्वा । लता-प्रियङ्गु । हसपदीबृहती-
द्रयमृद्वीकासारिवेक्षुमूलानि । कैडर्यमधुककृष्णा सविदार्य
कण्ठजननानि ॥ ९ ॥ कैडर्य -कटुफल । वृक्षाम्लबदरदाडि
मकुवलाम्रात्रातलकुचकरमर्दम् । हृद्य समातुल्लङ्ग विद्धि तथा
साम्लवेतस वर्गम् ॥ १० ॥ कुवल-कोलम् । नागरचवि-
काचित्रकविडङ्गमूर्वामृतावचासुस्ता । सहपिप्पलीपटोला
स्तुतिगोऽय गणं प्रथित ॥ ११ ॥ कुटजफलबिल्वचित्रक-
महौषधप्रतिविषावचाचविका । धन्वयवास पथ्या दारुह
रिद्रा गणोऽज्ञोऽय ॥ १२ ॥ खदिरामलकारुणरनिशाभया
सप्तपर्णकरवीरा । कुष्ठघ्राश्चतुरङ्गुलविडङ्गजानाग्रवालाश्व
॥ १३ ॥ नलदकृतमालचन्दनसर्पपघननिम्बकुटजमधुकानि ।
कण्डू दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निघ्नन्ति ॥ १४ ॥ नलद-
मांसी । कृतमाल -आरग्वध । अक्षीवमरिचकेम्बुरुविडङ्ग-
काण्डीरकिणिहिनिर्गुण्ड्य । घ्नन्ति कृमीन् श्वदष्टावृषाखुर्पण्य-
स्तथा न चिरात् ॥ १५ ॥ अक्षीव -शिग्रु । काण्डीर -उग्र-
काण्ड । मञ्जिष्ठाश्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिन्ध्र ।
सैलाचन्दनकतका ससिन्दुवारा विष घ्नन्ति ॥ १६ ॥
सुवहा-गन्धनाकुली । पालिन्दी-त्रिवृता । शालिकुशका
शषष्टिकवीरणदर्भेक्षुबालिकेक्षूणाम् । तद्रुद्रुद्रोक्तदयोर्मूल
मल स्तन्यजननाय ॥ १७ ॥ इक्षुबालिका-हस्त्रेक्षु । पाठा-
नागरसुरतरुघनामृतासारिवेन्द्रयवमूर्वा । कटुकाकिरात-
तित्त वर्गोऽय स्तन्यशुद्धिकर ॥ १८ ॥ मेदाकाकोलीद्रयवृ-
क्षरुहाजीवकर्षभकुलिङ्गा । शुक्रजननो गणोऽय सहजटिला-
शूर्पपर्णीभि ॥ १९ ॥ कुलिङ्गा-कर्कटशृङ्गी । जटिला-उच्चटा ।
कुष्ठैलवालुंरुक्कटफलकाण्डेषुसमुद्रफेनकोशीरै । वैसुकेदिव
क्षुरक शुक्र शुध्येत्सकदम्बनिर्यासै ॥ २० ॥ काण्डेषु -
कश । वैसुक -बुँके । इक्षुरक -कोकिलाक्ष । द्राक्षाका-
कोलीद्रयमधुपर्णीमधुर्जीवकविदार्य । स्नेहोपर्णी समेदा-
जीवन्तीशालिपर्णीका ॥ २१ ॥ सौभाजनकपुननववृश्चीव-
कुलत्थमाषबदराणि । स्वेदोर्पणानि विद्यात्सयवतिलाकोरुंबू
काणि ॥ २२ ॥ लौजाम्लबदरदाडिमयवषष्टिकमातुलुङ्गसे-

१ ‘यत्प्रतिबोधायमेव’ स मू । २ ‘मतामुदा’ क ख ग ज
स ड । ३ ‘त्रप्रद’ स स । ४ ‘क्षुद्राक्षा’ घ स ड । ५ ‘तैन
त्वात्’ ग । ६ ‘ज्या रसा’ क ख ग ज स ड । ७ ‘लवणस्य यतो
निर्या’ स स । ८ ‘ल्याविश्ववाजि’ स ड । ९ ‘विदारी क्षीरविदारी’
इति ग पुस्तके नास्ति । १० ‘नीयोऽयम्’ स स । ११ ‘स-
न्धान’ क ख ग ज स ड । १२ ‘ऋषभ’ स ड ।

अ० ३०

१ ‘तल्लिङ्ग’ स ड । २ ‘लुङ्गाम्लवेतस विद्धि वर्गमिमम् ॥’ स.
ड । ३ ‘ण प्रोक्त ॥’ क ख ज । ४ ‘जगण्डीर’ स स । ५ ‘पणा
तथा’ क ख ज । ‘खुकर्ण्य’ ग । ६ ‘न्द्रेत्कट’ घ ज । ७ ‘ननीय’
क । ८ ‘लासूर्यप’ क घ । ९ ‘लुकट’ ग स मू । १० ‘ण्डेक्षिवक्ष-
वधिफेन’ स ड । ११ ‘सवसुकेक्षुरकै’ ख ज । ‘सवासकेक्षुरकै’
ग । ‘वसुकेक्षुरकै’ घ स ड । १२ ‘वासक’ ग । १३ ‘अम्बु’
क । ‘वृष’ ख ग ज । ‘लूक’ घ । १४ उपगा -उपयोग्या ।
१५ ‘रूपगानि’ स स । १६ ‘वृक्षाम्ल’ क ख ग ज ।

व्यानि । जम्बवाग्रपल्लवानि च वमिनिग्रहणानि मृत्स्ना च ॥ २३ ॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचन्दनगुडूच्य । भूनिम्बघनपटोलीकुस्तुम्बर्यस्तृष घ्नन्ति ॥ २४ ॥ बृहतीद्वयवृक्षरुहापुष्करमूलाभयाकणाशृज्य । हिहमा निघ्नन्ति शठी दुरालभा बदरबीज च ॥ २५ ॥ श्यामाऽनन्ता पद्मा कद्वङ्ग पद्मकेशर रोध्रम् । धातकिङ्कुसुमसमज्ञा मोचरसाम्रास्थि विङ्ग्रहणम् ॥ २६ ॥ श्यामा-प्रियङ्गु । अनन्ता-धन्वया सक । पद्मा-पद्मचारिणी । जम्बूशलकिमबुक नीलोत्पल कच्छुरातिलैश्याह्वम् । भृष्टा च मृत् पयस्या सशाटमली विङ्ग्रिजनानि ॥ २७ ॥ कच्छुरा-धन्वयासक । श्याह्व - श्रीवेष्टक । जम्बवाग्रोदुम्बरवटकपीतनल्लक्षपिप्पलाशमन्तम् । भल्लातसोमबल्क मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥ कमलनलिनकुमुदमधुकसौगन्धिकधातकीलताकुसुमम् । मूत्र नयति विराग सोत्पलशतपत्रपुण्डरीक च ॥ २९ ॥ मधुकधातकीलताकुसुमेभ्योऽन्यानि पद्मानि । लता-प्रियङ्गु । कमल-त्रिवर्णम्, नलिन-रक्तम्, शतपत्र-नीलम्, पुण्डरीक-श्वेतम्, तानि दिवा विकसन्ति । कुमुद-श्वेतम्, उत्पल-नीलम्, ते च रात्रौ । सौगन्धिक सन्ध्यायाम् । वृक्षादनी श्वदद्गादैर्भोक्तवसुकवशिरकुशकाशा । मूत्र विरेचयेयुर्गुन्द्रा पाषाणभेदश्च ॥ ३० ॥ वशिर-करिपिप्पली । द्राक्षामलकपुनर्नववृश्चीवदुरालभाभयाकृष्णा । कास घ्नन्ति सशृङ्गी तामलकी कण्टकारी च ॥ ३१ ॥ चण्डाम्लवेतस शठीतामलकीसुरसहिङ्गुजीवन्य । पुष्करमूलैलागुरु वर्गोऽयश्वासशमनाय ॥ ३२ ॥ द्राक्षापीलुपरूषकमज्जिष्ठासारिवा मृतापाठा । त्रिफला चेति गणोऽय ज्वरसशमनाय निर्दिष्ट ॥ ३३ ॥ दाडिमफलपुपरूषकप्रियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि । श्रमनाशनानि विद्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि ॥ ३४ ॥ पद्मकलाजोशीर मधुकोत्पलसारिवासितोदीच्यम् । काशमर्थफल चन्दनमेष गणो दाहहर्ता प्रोक्त ॥ ३५ ॥ नतनागरागुरुवचाधान्यकभूतीकपिप्पलीव्याड्य । शीत शमयन्त्यचिराच्छयोनाक साग्निमन्थश्च ॥ ३६ ॥ भूतीक-कदत्तणम् । तिन्दुकपियालवीजकसप्तच्छदखदिरकदरबदराणि । अहिमारवाजिकर्णौ ककुभश्चोददर्शमनानि ॥ ३७ ॥ काकोल्येला सेव्य निदिग्धिके शालिपृश्निपण्यौ च । घ्नन्त्यङ्गमर्दमचिराच्चन्दनमधुकोरूबक च ॥ ३८ ॥ दीप्यकमरिचाजाजीगण्डीर साजगन्धमथ शूलम् । शमयति सपञ्चकोल, शोफ दशमूलमाध च ॥ ३९ ॥ ४० ॥ मधुमधुकलाजगैरिकफलनी-

१ 'णाय मृ' घ । २ 'धातुकि' ख घ ज स मू । ३ 'तिला श्या' क ख घ ज । ४ 'चान्ह' धन्व नि । ५ 'दमैक' ग घ स ङ । ६ 'ज्वरस्य श' स ङ । ७ 'हा विनिर्दिष्ट' घ । ८ 'कत्तृणम्' ग । ९ 'अरिमेदवा' स ङ । १० 'असिन् श्लोके शूल-शोफनाशनौ द्वौ महाकषायौ । ११ 'आय दशमूल-महल्लघु चेति द्वे पञ्चमूले । 'माढ्य च' स मू ।

मोचरसमृत्कपालानि । सस्थापयन्ति रुविर रुधिर च सशर्कर रोध्रम् ॥ ४१ ॥ मृत्कपाल-कर्परम् । रुविर-कुङ्कुमम् । शैलैलवालुकद्रफलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषम् । स्थापयति वेदनामथ सहैतुङ्गकदम्बविदुल च ॥ ४२ ॥ विदुलो-वेतस । कैडर्यहिङ्गुचोरकपलङ्कषाशोकरोहिणिवय स्था । पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च सज्ञादा ॥ ४३ ॥ पलङ्कपा-गुग्गुलु । अशोकरोहिणी-कटुका । वय स्था-हरीतकी । पूत्यरिमेदो-दुर्गन्धोऽहिमारक । जटिला-मासी । गोलोमी-दूर्वा । ऐन्द्री दूर्वाऽमोघा विष्वक्सेनाऽव्यथा शिवाऽरिष्टा । ब्राह्मी सवाट्यपुष्पी शतवीर्या स्थापयेद्गर्भम् ॥ ४४ ॥ अमोघा-पाटला । विष्वक्सेना-वाराही । अव्यथा-ब्रह्मचारिणी । शिवा-आमलकी । अरिष्टा-नागबला । वाट्यपुष्पी-अतिबला । शतवीर्या-शतावरी । अमृता पथ्या धात्री जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता । मण्डूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वय ॥ ४५ ॥ श्रेयसी-पाठा । युक्ता-रास्त्रा । इति नानाविधव्याधिविधातार्थमुदाहृता । योगा रोगातुरवशात् कल्पयेत्तान् यथायथम् ॥" इति ।

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाली-

वृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपण्यं ।

कण्डूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे

द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी ॥ ९ ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृहणो वातपित्ता ।

शोपगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः ॥ १० ॥

स०-विदारी-गृध्यकन्दा । पञ्चाङ्गुल-एण्ड । वृश्चिकाली-उष्ट्रधूर्मका मेषशृङ्गी वा । वृश्चीव-क्षुद्रवर्षाभू । देवाह्वय-सुरदार । [देवाद्वयेति पाठे एका सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाद्वयम् ।] शूर्पपण्यौ-मुद्रपर्णी माषपर्णी च । कण्डूकरी-कपिकच्छू । जीवनेत्यादि । "अभीरुवीराजीवन्तीजीव कर्षमकै स्मृतम् । जीवनाख्यम्" (ह सू अ ६।१७०) इति जीवनसज्ञ पञ्चमूलम् । बृहती कण्टकारिका शालिपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरकमिति ह्रस्वसज्ञ पञ्चमूलम् । गोपसुता-सारिवा । त्रिपादी-हसपादी कीटमारिकाख्या । एष विदार्यादिगणो बृहणो वातपित्तघ्न शोषादिहरश्च । उपजातिवृत्तम् ।

आ० २०-अथ विदार्यादिप्रभृतय । तत्र विदार्यादिग-

१ 'कैरारो' ग घ । २ 'खर्प' क ख ज । ३ 'सालेल' ग । 'शालेल' घ । ४ 'हतुङ्गविडङ्गवि' ग । 'हनिम्बक' घ । ५ 'देवाद्वय' अ है स मू । ६ 'द्वे पञ्चमूले लघुजीवनाख्ये कण्डूकरी गोप' क म मू । एतत्पाठानुसारेणैव ङ पुस्तके टीकाऽपि दृश्यते । ७ 'ङ्गसादोर्ध्व' ग । ८ 'ण्ड', तरुणो वा । ट । ९ 'मक । तृ' ट ङ । १० [ ] इति पाठ ट ठ ङ । पुस्तकेषु नापलभ्यते ।

णमाह-विदारीति । वृश्चिकाली-वृश्चिकपत्रा । वृश्चीव-पुन-
र्नवा । देवाद्वय-सहदेवा विश्वदेवा च । शूर्पपण्यौ-मुद्रप
णी माषपणी च । कण्डूकरी-कपिकच्छ । जीवन हस्व च
पञ्चमूल-प्रागुक्तम् । गोपसुता-सारिवा । त्रिपादी-हसपादी ।
अथ विदार्यादिगणो हृद्यत्वादिगुण । शोषो-राजयक्ष्मा ।
ऊर्ध्व-उदावर्त ।

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।

यष्टी परुषकं हन्ति दाहपित्तास्त्रतृड्ज्वरान् ॥ ११ ॥

स०-सारिवा-कृष्णवल्ली । उशीर-वीरतरु(रम्) । का-
श्मर्य-सर्वतोभद्रा । मधूको-गुडपुष्पक । शिशिरद्वय-एक
सितचन्दन मलयजसज्जन्यद्रक्तचन्दनसज्जम् । यष्टी-क्रीतक
सज्जम् । परुषक-मृदुफलम् । सारिवादिरय दाहादीन् हन्ति ।

आ० र०-सारिवादिगणमाह-सारिवेति । शिशिरद्वय-
श्वेतपीतचन्दने ।

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुगर्घ्यः

शृङ्गयमृता दश जीवनसंज्ञाः ।

स्तन्यकरा घ्नन्तीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः ॥ १२ ॥

स०-पद्मक-हेमपद्मम् । पुण्ड्र-प्रपौण्डरीकम् । वृद्धि-
महाश्रावणी । तुगा-तुगाक्षीरी । ऋद्धि-श्रावणी । शृङ्गी-कु-
लीरशृङ्गी । अमृता-छिन्नरुहा । दश जीवनसंज्ञा-जीवनत्यादि-
गणोक्ता । एते पद्मकादयः स्तन्यहेतवः, तथा वातपित्तं घ्नन्ति,
तथा प्रीणनादिगुणयुक्ता । “अष्टाभ्यो भाद्रौ योज्यावुपवित्रा ।”

आ० र०-पद्मकादिगणमाह-पद्मकपुण्ड्राविति । पुण्ड्र-
प्रपौण्डरीकम् । तुगा-वशरोचना । शृङ्गी-कर्कटशृङ्गी ।
अमृता-गुडूची । जीवनसंज्ञा दश-जीवनीयो गण । ईरणो-
वायु ।

परुषकं वरा द्राक्षा कटुफलं कतकात् फलम् ।

राजाहं दाडिमं शाकं तृणमूत्रामयवातजित् ॥ १३ ॥

स०-परुषको-मृदुफलो धन्वनच्छद । वरा-श्रेष्ठा ।
द्राक्षा-मधुफला । कटुफल-रोहिणी सोमवल्क । कतकफल-
वारिप्रसादनम् । राजाह-कर्णिकारम् । दाडिम-शुकेष्टम् ।
शाक-खरच्छदवृक्षविशेष । परुषकादिरेष तृडामयादिजित् ।

१ ‘वृश्चिकाली-कण्टकितमेषशृङ्गजुङ्गाकारफला पाठापत्रा ईष-
द्रोमशा श्वेतपुष्पपुच्छा दक्षिणावर्तवल्ली मेषशृङ्गीमेद, वृश्चिकया
कमन्ये’ इति डल्हण । २ ‘वाह्य’ क ख ग ज । ३ ‘णपणी’
ड । ४ ‘श्मर्य’ ट ठ ड । ५ ‘श्वेतचन्दनरक्तचन्दने’ ग ।
६ ‘पुण्ड्र-पुण्डरीकम्’ ट । ७ ‘पुण्ड्र-तिलक’ धन्व रा नि ।
८ ‘णनत्वादि’ ड । ९ ‘रीक’ ग घ । १० ‘शा-जीवनो गण’
क ख ज । ११ ‘शा-जीवनो दशज्ञो गण’ ग । १२ ‘बन्धन’
ठ ड । १३ ‘णी । क’ ट ड । १४ ‘क-वरदार’ ड ।

आ० र०-परुषादिगणमाह-परुषकमित्यादि । वरा-
त्रिफला । राजाह-राजादनम् । शाक-शाकवृक्षफलम् ।

अञ्जन फलिनी मासी पद्मोत्पलरसाञ्जनम् ।

सैलामधुकनागाहं विषान्तर्दाहपित्तनुत् ॥ १४ ॥

स०-अञ्जन द्विधा,-एक स्रोतोञ्जन यामुनसज्जमपर सौवीर
नेत्रभूषणाख्यम् । फलिनी-प्रियङ्गु । मासी-कृष्णजटा । पद्म-
पुष्करम् । उत्पल-शशिप्रियम् । रसाञ्जन-ताक्ष्यशैलम् । एला-
बहुला । मधुक-मधुयष्टी । नागाह-नागकेसरम् । एषोऽञ्जना-
दिर्विषादिजित् ।

आ० र०-अञ्जनादिगणमाह-अञ्जनमित्यादि । अञ्जन-
स्रोतोञ्जनम् । सैला-सूक्ष्मैला, सशब्द ईषद्वाची । नागाह-
नागकेसरम् ।

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं

मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम् ।

निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्

विषं वसिमरोचकं कामलाम् ॥ १५ ॥

स०-पटोलं-पाण्डुफलम् । कटुरोहिणी-कटुका । चन्दन-
गन्धसारम् । मधुस्रवो-मुरङ्गी । गुडूची-छिन्नरुहा । पाठा-
अम्बष्ठा । एतैर्द्रव्यैर्युक्तमेतत् पटोलादिक कफादीन् निहन्ति ।
“मात्रासमक नवमो लग्नान्तम् (मो लगोन्य)” (वृत्तरत्नाकरे
अ २।३२) ।

आ० र०-पटोलादिगणमाह-पटोलेत्यादि । मधुस्रवा-
मूर्वा ।

गुडूचीपद्मकारिष्टवैनकारक्तचन्दनम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निरुत् ॥ १६ ॥

स०-गुडूची-छिन्नोद्ग्रा । पद्मको-मरुद्भव । अरिष्टो-
निम्ब । वैनका-धान्यकम् । रक्तचन्दन-रक्तकाष्ठम् । एष
गुडूच्यादि पित्तादीन् हन्ति, [अग्निकरश्च] ।

आ० र०-गुडूच्यादिगणमाह-गुडूचीत्यादि । अरिष्टो-
निम्ब ।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिका-

निम्बामृतामधुरसास्रववृक्षपाठाः ।

भूनिम्बसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्म-

सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोण्टाः ॥ १७ ॥

आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान् ।

कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टघ्नविशोधनम् ॥ १८ ॥

१ ‘तजित्’ आ । ‘तहत्’ क । २ ‘सवा-मरुद्गी सुरङ्गी’
इति कचित् । ३ ‘धान्यका’ अ स मू । ‘धान्यक’ आ । ‘ध-
निका’ क ग ट । ४ ‘छिन्नरुहा’ ठ ड । ५ ‘धान्याक’ ठ ।
६ ‘च मेदोदरविशोधन’ इति ठ. पुस्तकानुसारी पाठ ।

स०-आरग्व-शम्याक । इन्द्रयवा-कलिङ्गका । पाटलि-वसन्तद्वी । काकतिका-शाङ्गेष्टा । निम्ब-पारिभद्रक । अमृता-गुडची । मधुरसा-मूर्वा । सुवृक्षो-विकङ्कत, [कण्ट कीवृक्ष कण्टकारिकेति प्रसिद्ध] । पाठा-अम्बष्टा । भूनिम्ब-कैरात । सैर्यक-सहचर । पटोल-कर्कशच्छदम् । करञ्जयुग्म-एक पूति करञ्जश्चिरिविल्वाख्योऽपरो नक्तमालाख्य । सप्तच्छद-अयुग्मच्छद । अग्नि-चित्रक । सुषवी-कारवी, पातीयर्वल्लीसज्ञा । फल-मदनफलम् । बाण-सहचर । घोण्टा-पूगविशेष । अयमारग्ववादिश्चर्छ्यावीन्निहन्ति । [मेदोदरान् विशो वयति-पराकरोति ।] वसन्ततिलकावृत्तम् ।

आ० २०-आरग्वधादिगणमाह-आरग्वधेत्यादि । काकतिका-करञ्जिका । सुवृक्षो-विकङ्कत । सैर्यक-सहचर । [सुषवी-कारवेल्लकम् । फल-मदनफलम् । बाणो-नील-सहचर ।] घोण्टा-बदरी ।

असनतिनिशभूर्जश्चेतवाहप्रकीर्याः

खदिरकदरभण्डीशिशिपामेषशृङ्गाः ।

त्रिहिमंतलपलाशा जोङ्गकः शाकशालौ

क्रमुकधवकलिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥ १९ ॥

असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठैकफकिमीन् ।

पाण्डुरोग प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥ २० ॥

स०-असन-पीतशालाख्य । तिनिश-स्यन्दनसज्ञ । भूर्जो-बहुपुटाख्य । श्वेतवाह-अर्जुन । प्रकीर्य-पूतिकरञ्ज । खदिरो-गायत्री । कदर-सदिराकृति श्वेतसार । भण्डी-शिरीष । शिशिपा-मण्डलपत्रिका । मेषशृङ्गी-अजशृङ्गी । त्रिहिम-चन्दनत्रयम्, मलयजरक्तचन्दनदारुहरिद्रा-भेदेन । तल-ताल । पलाश-किशुक । जोङ्गक-अगुरुसज्ञ । शाक-वरदारु । शालो-रसनिर्घासाख्य । क्रमुक-पूगम् । धव-शकटाख्य । कलिङ्गा-शक्यवा । छागकर्णो-बस्तकर्ण । अश्वकर्ण-कुशिक । अयमसनादि श्वित्रादीन् विजयते-शमयति । विजयत इति “विपराभ्या जे” इत्यात्मनेपदम् । तथा, मेदोदोष निवर्हति-पराकरोति । मालिनीवृत्तम् ।

१ [ ] इति पाठ ट ड पुस्तकयोर्नास्ति । २ ‘कङ्काव्ह इति’ ठ । ३ ‘किरातम्’ ठ ड । ४ ‘पर । सप्त’ ड । ५ ‘सप्तपर्ण-शास्त्रमलीसदृशपर्णो गजमदगन्धपुष्प । शरदिविकसनशील उच्चैर्वृक्ष, “सातवण” इति लोके ।’ डल्लहण । ६ ‘ल्ली । फ’ ट । ‘ल्ली अजशृङ्गी सज्ञा ।’ ठ । ७ [ ] इति ठ पुस्तक एवाधिक पाठ । ८ [ ] इति पाठ क ख ग अ पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ९ ‘शिशिपा’ ख स स । १० ‘मनतप’ स स । ११ ‘धवकबुककलि’ स स । १२ ‘ध्वमिकि’ ग । १३ ‘पीतसाराख्य’ ट । ‘प्रियशालक’ धन्व राज नि । १४ ‘जो-पत्रबहु’ ठ ।

आ० २०-असनादिगणमाह-असनेत्यादि । श्वेतवाह-अर्जुन । प्रकीर्य-पूतिकरञ्ज । कदर-श्वेतखदिर । भण्डी-शिरीष । त्रिहिम-चन्दनत्रयम् । तल-तालवृक्ष । जोङ्गक-अगुरु । क्रमुक-पूग । कलिङ्ग-इन्द्रयव ।

वरुणसैर्यकयुग्मशतावरी-

दहनमोरटबिल्वविषाणिकाः ।

द्विवृहतीद्विकरञ्जयाद्वयं

बहलपल्लवदर्भरुजाकराः ॥ २१ ॥

वरुणादिः कफं मेदो मन्दाशित्वं नियच्छति ।

आढ्यवातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम् २२

स०-वरुण-तैमाल । सैर्यकयुग्म-सहचरद्वयम्, एको रक्तपुष्प कुरवकाख्योऽन्य पीतपुष्प कुरण्टकाख्य । शतावरी-वरी । दहनो-वहि । मोरटो-मूर्वा । बिल्व-पूतिवात । विषाणिका-अजशृङ्गी । द्विवृहत्यौ-कण्टकारिकामहोटिकाख्ये । द्विकरञ्ज-करञ्जद्वयं प्रागुक्तम् । तर्कारी हरीतकी चेति-जयाद्वयम् । बहलपल्लव-शोभाजन । दर्भ-कुश । रुजाकरो-हिन्ताल । वरुणादिरय कफादीन् हन्ति । “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो” (उत्तरत्नाकरे अ ३।४९) ।

आ० २०-वरुणादिगणमाह-वरुणेत्यादि । मोरट-क्षीर-मूर्वा । विषाणिका-मेषशृङ्गी । जयाद्वय-तर्कारीद्वयम् । बहलपल्लव-शिशु । आढ्यवात-ऊरुस्तम्भम् । आन्तरगुल्म विद्रधि च ।

ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम् ।

सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्मभेदः कफापहम् ॥ २३ ॥

स०-ऊषको-वृषक, कल्लर इति प्रसिद्ध । तुत्थक-खर्पर किटिर्हापरसज्ञम् । हिङ्गु-रामठम् । कासीसद्वय-एकं पाशुवातुसज्ञमपर पुष्पकासीसाख्यम् । सैन्धव-माणिमन्थम् । शिलाजतु-शिलाजम् । ऊषकादिरय मूत्रकृच्छ्रादीन् हन्ति ।

आ० २०-ऊषकादिगणमाह-ऊषक इत्यादि । ऊषक-क्षारमृत्तिका । कृच्छ्र-मूत्रकृच्छ्रम् ।

वेल्लन्तरारणिकवृकवृषाश्मभेद-

गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः ।

वृक्षादनीलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः ॥ २४ ॥

१ ‘वर’ अ आ ग घ स ड । २ ‘अधोवात’ इति कचित् । ३ ‘गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन्’ इति सुश्रुतपाठ । ४ ‘रुमाल’ ठ । ५ ‘रटा’ ट, क ख ग अ । ६ ‘हती-वृहतीद्वयम्’ ठ ड । ७ ‘अयुग्म’ ट । ८ ‘मेहकफा’ ख ग अ । ९ ‘क-कारभर कि’ ठ ड । ‘क-कर्परिकातुत्थ “खपरिया” इति लोके, अन्ये मयूरप्रीवामाहु’ डल्लहण । १० ‘दिभापर’ ट । ११ ‘व-सिन्धूत्थम्’ ठ ड । १२ ‘ण्टकोत्कट’ आ क । १३ ‘गुन्थगु’ अ क । ‘गुन्थगु’ आ । ‘गुच्छगु’ ग ।

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः ॥ २५ ॥

स०-वेल्लन्तरो-वीरतर उशीराख्य । अरणिक-अग्नि-
मन्थ । बूरु-ईश्वरमल्लिका । वृष-आटरुषक । अश्मभेद-
पाषाणभेद । गोकण्टको-गोक्षुरक । इत्कटा-सूक्ष्मपत्रिका
दीर्घलोहितयष्टिका काण्टविशेष, 'इकडि' इति लोके । सहा-
चर-सहचर । बाणो-नीलपुष्प सैर्यक । काश-श्वेतचाम-
रक । वृक्षादनी-कामवृक्षक । नैलो-मृत्युपुष्पाख्य । कुश-
द्वय-स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम् । गुण्टो-वृत्ततृण, कुदगुण्ट
कापरसज । गुन्द्रा-पैदएरक । भल्लूक-ज्योनाक । मोरट-
क्षीरमोरट । कुरण्ट-सितिवारक । करम्भ-उत्तमारणि ।
पार्था-सुवर्चला । एष वीरतरादिर्वर्गो-गणो, वातजान् रोगान्
हन्ति । तथा, अश्मर्यादिहर । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

आ० २०-वीरतरादिगणमाह-वेल्लन्तरेत्यादि । अर-
णिक-तर्कारी । बूको-बकपुष्प । उँकट-इक्षु । वृक्षा-
दनी-वन्दाक । भल्लूक-टिण्डुक । करम्भा-उत्तमारणी ।
पार्था-आदित्यभक्ता ।

रोध्रशावरकरोध्रपलाशा

जिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ताः ।

कुत्सिताम्बकदलीगतशोकाः

सैलवालुपरिपेलवमोचाः ॥ २६ ॥

एष रोध्रादिको नाम मेदःकफहरो गणः ।
योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः ॥ २७ ॥

स०-रोध्र-तिल्वक । शावरको-द्वितीयरोध्र, अक्षि-
भेजपापरसज्ञ । कदम्बपलाशौ-प्रसिद्धौ । जिङ्गिणी-कृष्णशा-
ल्मली । सरल-देवदारु । कट्फल-कुँमुदा, रोहिणीभेद ।
युक्ता-रास्ना, गिरिकर्णिकेत्यन्ये । कुत्सिताम्ब-कदम्ब । कदली-
रम्भा । गतशोक-अशोक । एलवालु-ऐलैयम् । परिपेलव-
कुटन्नट गोपालदमनकाख्यम् । मोचा-शलकी । अय रोध्रादिको
गणो मेदःकफपहो योनिदोषघ्नश्च । तथा, स्तम्भी दोषाणां
शकृदादेश्च । तथा, वर्णाय हितो विषघ्नश्च । स्वागतावृत्तम् ।

आ० २०-रोध्रादिगणमाह-रोध्रेत्यादि । शावरकरोध्र-

१ 'रुजापह' आ स स, स सु । २ 'शेदण्ड' । ३ 'नलो-दूर्वाकाराङ्गुरोऽन्त शुपिर स्वनामख्यात' डरहण ।
४ 'गुन्यो' ट । ५ 'वृत्ततृण' ठ । 'वृत्तगुण' धन्व नि । ६ 'ए-
रका' ट ड । ७ 'इत्कट' ख ग घ ञ । 'उत्कट' धन्व रा
नि । ८ 'नी-कामवृक्ष' क ख ञ । ९ 'रम्भ' क ख ग ञ ।
१० 'कदम्बपलाशा' ग अरुण । ११ 'जिङ्गिणी' आ स
स, ठ ड । १२ 'को रोध्रोऽक्षिभेषजसज्ञ' पलाश-शटी । जि'
ट । १३-१४ 'कुमुदा' इति ट ड पुस्तकयो, 'मेद' इति ठ ड
पुस्तकयोश्च नोपलभ्यते । १५ 'शैलेयम्' ठ ड ।

श्वेतरोध्र । जिङ्गिणी-मोदकी । युक्ता-रास्ना । कुत्सिताम्ब-
कदम्ब । गतशोक-अशोक । परिपेलव-क्षुद्रमुस्ता ।
मोचा-शलकी ।

अर्कालर्को नागदन्ती विशल्या

भाङ्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या ।

प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या

श्वेतायुग्मं तापसाना च वृक्षः ॥ २८ ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः ।

कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाङ्गणशोधनः ॥ २९ ॥

स०-अर्क-सदापुष्पी । अलर्को-मन्दारकाख्य श्वेत-
कुसुम । नागदन्ती-पर्वपुष्पिका । विशल्या-लाङ्गली । भाङ्गी-
फज्जी । रास्ना-रस्या । वृश्चिकाली-उष्ट्रधूमक । प्रकीर्या-
करज । प्रत्यक्पुष्पी-अपामार्ग । पीततला-काकादनी ।
उदकीर्या-करज । श्वेतायुग्म-एका किणिहीसज्ञाऽन्या महा-
श्वेता पालिन्दीसज्ञा । तापसाना वृक्ष-ईडुदी । एषोऽर्कादिर्वर्ग
कफादिघ्नोऽतिशयेन व्रणशोधन । शालिनीवृत्तम् ।

आ० २०-अर्कादिगणमाह-अर्केत्यादि । अलर्को-मन्दा-
र । नागदन्ती-पर्वपुष्पी । विशल्या-लाङ्गली । प्रत्यक्पुष्पी-
अपामार्ग । पीततैला-ज्योतिष्मती । उदकीर्या-पूतिकरज ।
श्वेतायुग्म-किणिही कटभी च । तापसाना वृक्ष-ईडुदी ।

सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडङ्गं

खरबुंसवृषकर्णीकट्फल कासमर्दः ।

क्षवकसरसिभाङ्गीकौमुका काकमाची

कुलहलविषमुष्टीभूस्तृणो भूतकेशी ॥ ३० ॥

सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदः कृमिनिषूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥ ३१ ॥

स०-सुरसयुग-तुलसीद्वय गौरकृष्णभेदेन । फणिजो-मरीच-
क । कालमाला-कृष्णार्जक, कुठरकभेद । विडङ्ग-वेल्गम् । खर-
बुंसो-मरुबक । वृषकर्णी-मूषिककर्णी । कट्फल-सोमवल्कम् ।
कासमर्द-कासघ्न । क्षवक-क्षुद्रिवोवन । सरसी-तुम्बरप-

१ 'लव' क । २ 'को नाम कफ' अ ख ञ । ३ 'रसा'
ट । 'रसना' ठ । ४ प्रकीर्योदकीर्याशब्दाभ्या द्वौ करजभेदौ
प्राप्तौ । ५ 'ता कटभीसज्ञा' ट । ६ 'तापसवृक्ष' ठ ड, क ख.
ञ । ७ 'ईडुद' ट ठ ड, ग घ । ८ 'पीततैला-तेजस्विना' धन्व
रा नि । 'अलवणा-ज्योतिष्मती' वर्तुलपकरक्तफला पीततैला
'काकमर्दनिका' इति लोके प्रसिद्धा डरहण । ९ 'बुकवृष'
क स मू । १० 'फला कास' आ क ख ग घ ञ । ११ 'क-
सुरसि' अ आ ग सु । 'कस्वरसि' क । १२ 'कामुका'
अ घ स स । १३ फणिज्जखरबुंसो-मरुबकस्य श्वेतकृष्णौ भेदौ ।
१४ 'मरुबक' ड । मरीचकोऽयं मरुबकपर्याय, न तूषणपर्याय
मरिचम् । १५ 'खरमुखो' ठ ड । १६ 'क्षुद्रो' ट । 'क्षुन्निवो'
ड । १७ 'तुम्बप' ट ड ।

त्रिका । भाङ्गा-अङ्गारवली । कौमुका-रक्तमञ्जरी, अतिमुक्त इत्यन्ये । काकमाची-गुडफला । कुलहलो-भूरुदम्बकोऽलम्बु साख्य । विषमुष्टि-ककोटी, महानिम्ब इत्यन्ये । भूस्तृण-गुह्यबीजमतिच्छत्राख्यम् । भूतकेशी-मासी पुत्रजारी । सुरसा दिरेष गण श्लेष्मादिघ्न प्रतिश्यायादिहरो व्रणशुद्धिकृत् [च] । मालिनीवृत्तम् ।

आ० २०-सुरसादिगणमाह-सुरसेत्यादि । सुरसयुग-श्वेतकृष्णे तुलस्यौ । कणिजो-मरिचक । कालमाला-अर्जक । खरबुसो-मरुबक । वृषकर्णी-आखुकर्णी । क्षवक-क्षुतकारी । सरसी-कपित्थपर्णी । कौमुक-प्राची बल । कुलहलो-मुण्डी, भूस्तृणो-भूतिकतृणम् । भूतकेशी-निगुण्डी ।

मुष्ककस्तुग्वराद्वीपिपलाशधवशिशिपाः ।

गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोर्शःकफशुक्रजित् ॥ ३२ ॥

स०-मुष्कको-मोक्षक । लुङ्-गुडा उग्रकाण्ड । वरादीना प्रोक्तानि नामानि । मुष्ककादिरेष गुल्मादिजित् ।

आ० २०-मुष्ककादिगणमाह-मुष्ककेत्यादि । मुष्कको-मोक्षक । द्वीपी-चित्रक ।

वत्सकमूर्वाभाङ्गी-

कटुका मरीचं घुणप्रिया च गण्डीरम् ।

एला पाठाऽजाजी

कद्वङ्गफलजमोदसिद्धार्थवचाः ॥ ३३ ॥

जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति ।

चलकफमेदपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः ॥ ३४ ॥

स०-वत्सको-वनतिकक । मूर्वा-मधुरसा । मरिच-ऊषणम् । घुणप्रिया-अतिविषा । गण्डीर-लुही । एला-बालैला । पाठा-प्राचीना । अजाजी-जीरक । कद्वङ्गफल-अरलुकफलम् । केचित्तु कद्वङ्गफल-तिन्दुकीफलमित्याहुः । अजमोदो-दीप्यक । सिद्धार्थो-गौरसर्षप । अन्येषा नामान्युक्तानि । “गुर्वन्ताष्टगणा-भागाऽऽर्या पूर्वार्द्धसदृशशकलद्वितया । आयैरार्यागीति सङ्गीता सङ्गीतगीतसविधौ ॥” पशुगन्धा-अजगन्धा मर्करन्तराख्या । पञ्चकोलक-प्रागुक्तम् । वत्सकौदिरसौ वातादीन्निहन्ति । आर्या ।

१ ‘कौमुका’ ठ ड । २ ‘विषमुष्टि-केशमुष्टि’ राजनि ।

३ ‘पुत्रजारी’ ठ । ‘पुत्रजरा’ ड । ४ ‘मरुबक’ ग । ५ ‘खरबुको’ क ख ग ज । ६ ‘वृक्ष(क) कर्णी’ क ख घ ङ । ७ ‘क्षुतकारी’ क । ८ ‘सरसी’ क । ‘सुरसी’ घ । ९ ‘कौमुक’ घ । १० ‘मुष्टिकेति प्रसिद्ध’ डल्हण । ११ ‘शिशिपम्’ ग ।

‘शिशिपा’ घ स स । १२ ‘मोक्षाख्य’ ट । ‘मोक्ष’ क ख ज ।

१३ ‘क्-लुही’ उ’ट । १४ ‘हन्ति’ क ग । १५ ‘कद्वङ्ग-टिण्डुक, फल-राठमित्याहु’ ट । १६ ‘वचादीनामुक्तानि नामानि’ ट ।

१७ ‘गीतिगीता सङ्गीतगीतविधौ’ इति कचित् । १८ ‘शाकम्भ-राख्या’ ट । ‘मकञ्चराख्या’ ठ । ‘मकतराख्या’ ड ।

१९ ‘काद्याश्चलादीन् हन्ति’ ट ।

आ० २०-वत्सकादिगणमाह-वत्सकेत्यादि । घुणप्रिया-अतिविषा । गण्डीर-लुही । कद्वङ्ग-टिण्डुक । फल-मदनफलम् । पशुगन्धा-अजगन्धा । चलो-वायु ।

वचाजलददेवाहनागरातिविषाभयाः ।

हरिद्राद्वययष्ट्याहकलशीकुटजोद्भवाः ॥ ३५ ॥

वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।

मेदकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिवर्हणौ ॥ ३६ ॥

स०-वचा-गोलोमी । जलद-अम्बुवर । देवाह-किलि-मम् । नागर-विश्वम् । अतिविषा-भङ्गुरा । अभया-अमृता । हरिद्राद्वयं-एका पिण्डा, अपरा पचम्पचा दाहहरिद्रा । यष्ट्याह-क्लीति का । कलशी-पृश्निपर्णी । कुटजोद्भवा-इन्द्रयवा । एतौ वचादिहरिद्रादिगणावामातीसारघ्नौ मेदकफादिहरौ च ।

आ० २०-वचाहरिद्रादिगणावाह-वचेत्यादि, हरिद्राद्वयेत्यादि । कलशी-पृश्निपर्णी । कुटजोद्भव-इन्द्रयव । आढ्यपवन-ऊरुस्तम्भ ।

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्माः

पद्माद्रजो योजनवल्लयनन्ता ।

मानद्रुमो मोचरसः समङ्गा

पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः ॥ ३७ ॥

अम्बुष्ठा मधुकं नमस्करी

नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।

रोध्रं धातकिबिल्वपेशिके

कद्वङ्गः कमलोद्भवं रजः ॥ ३८ ॥

गणौ प्रियङ्गुवम्बुष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ ।

सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥ ३९ ॥

स०-प्रियङ्गु-श्यामा । पुष्पाञ्जनं-रीतिपुष्पम् । पुंमे-त्यत्रानुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेनाञ्जनमिति सम्बध्यते । तेनाञ्जनयुग्म-एक स्रोतोर्जनमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽवतिष्ठते । पद्मा-पद्मचारिणी । पद्मात्-कमलात्, रज-केसरम् । योजनवल्ली-मञ्जिष्ठा । अनन्ता-यवासक । मानद्रुम-शाल्मली । मोचरस-शाल्मलीनिर्यास । समङ्गा-नमस्करी रक्तमूलाख्या । पुन्नागं-तुङ्गो रक्तकेसराख्य । शीत-चन्दनम् । मदनीयहेतु-धातुकी ।

१ ‘टिण्डुक’ क ख ज । २ ‘रपाचनौ’ अ आ क ख घ ङ स मू । ३ ‘हरीतकी’ इति कचित् । ४ ‘ण्डा पचम्पचा दावी सञ्ज्ञाऽन्या’ ट । ५ ‘क्षीतकम्’ ट । ६ ‘सारद्रुमो’ क ख ज । ‘शालद्रुमो’ स स । ७ ‘पुन्नागशीत’ घ । ८ ‘प्रियङ्गु-गन्धप्रियङ्गु, तस्या पुष्पम् । अञ्जनयुग्म-अञ्जनद्वयम्’ इति चन्द्र । ‘प्रियङ्गु-विश्वक्सेनकान्ता’ चक्र । ९ ‘ष्पमित व्या-रयेयम्’ ट । १० ‘युग्म-अञ्जनयुग्म, श्रोतोर्ज सौवीराञ्जन च । प’ ड । ११ ‘जन यामुनसञ्ज्ञमन्यत्सौवीराख्य नेत्रभूषण-मञ्जमित्यर्थो’ ट । १२ ‘ग-रक्त’ ट ठ ड ।

उपजातिर्वृत्तम् । अम्बष्ठा-पाठा मयूरशिखाख्या । मधुर-
मधुयष्टिका । नमस्करी-समझा । नन्दीवृक्ष-प्ररोही । पलाश-
प्रसिद्ध । कच्छुरा-फणिहारी धन्वयवासकाख्य । बिल्वपे-
शिका-बिल्वमज्जा । कद्वज-स्योनाक । कमलोद्भव रज-पद्म-
रेणु । एतौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी गणा पक्वातीसारनाशनौ सन्धा-
नीयौ पित्ते हितौ व्रणरोपणौ च । 'म्सा जगौ शुद्धविराडित
मतम्' (वृत्तरत्नाकरे अ ३।२१) ।

आ० २०-प्रियङ्ग्वम्बष्ठादिगणावाह-प्रियङ्ग्वत्यादि,
अम्बष्ठेत्यादि । पुष्प-पुष्पाञ्जनम् । अञ्जनयुग्म-स्रोतोञ्जन र-
साञ्जनं च । पद्मा-भार्ङ्गी । पद्माद्रज-पद्मकेशरम् । योजन-
वल्ली-मञ्जिष्ठा । अनन्ता-दुरालभा । मानदुम-शालमैली-
वृक्ष, मोचरस-तन्निर्यास । समझा-लज्जिका । पुन्नाम-
पुन्नागम् । शीत-चन्दनम् । मदनीयहेतु-धातकी । अ-
म्बष्ठा-मयूरशिखा । नमस्करी-लज्जिका । बिल्वपेशिका-शु-
ष्कबिल्वपेशिका । सन्धानीयौ-भग्नसन्धानजनौ ।

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिका-

भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः ।

कुष्ठं शुटी हैमवती च योनि-

स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च ॥ ४० ॥

स०-मुस्ता-गाङ्गेयी । तिकाद्वय-एका कटुकाऽन्या कारु-
तिका । विषाख्या-शुक्लकन्दा । हैमवती-धेनवचा । एते
योन्यामयघ्ना स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च । "तौ जो गुरु चे-
द्भवतीन्द्रवज्रा ।"

आ० २०-मुस्तादिगणमाह-मुस्तेत्यादि । द्वितिका-क
टुका करञ्जिका च । हैमवती-धेनवचा ।

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोधयुग्मं

जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः ।

प्लक्षाम्रवज्जुलपियालपलाशनन्दी-

कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम् ॥ ४१ ॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः सङ्गाही भग्नसाधनः ।

मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिवर्हणः ॥ ४२ ॥

स०-न्यग्रोधो-वृष्ट । पिप्पल-अश्वत्थ । सदाफल-
उदुम्बर । जम्बूद्वय-एका राजजम्बूवृहत्फलाऽन्या ह्रस्वफला

काकजम्बू । अर्जुन-पार्थ । कपीतन-कपिचूडो वानीराख्य ।
सोमवल्क-ध्वेतसार खदिर । प्लक्ष-शङ्खी लैवाख्य । आम्र-
चूत । वज्जुलो-वेतस । पियालो-द्राक्षारसप्रिय खरस्कन्धा-
ख्य । नन्दी-जयवृक्ष । कोली-बदरी । विरला-तिन्दुकी ।
मधुक-यष्टी । मधूक-मधूकपुष्पम् । न्यग्रोधादिरय सङ्ग्रहणादि-
गुणयुक्त । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

आ० २०- न्यग्रोधादिगणमाह-न्यग्रोधेत्यादि । सदा-
फल-उदुम्बर । जम्बूद्वय-जम्बू राजजम्बूश्च । कपीतन-
आम्रातक । सोमवल्क-कट्फल । पियाल-चार । नन्दी-
नन्दीवृक्ष । कोली-बदरी । विरला-तिन्दुकी । भग्नसा-
धनो-भग्नसन्धानकृत् ।

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलनीमांसीजलध्यामकं

स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजानीरसाः ।

शुक्तिव्याघ्रनखोऽमराहमगुरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं
चण्डागुगुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम् ॥ ४३ ॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति ।

वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः ॥ ४४ ॥

स०-एलायुग्म-सूक्ष्मैला स्थूलैला च । तुरुष्क-कृत्रिमो
निर्यासविशेष । कुष्ठ-गद । फलिनी-गन्धप्रियङ्गु । मासी-
नलदम् । जल-हीबेरम् । ध्यामक-देवदग्धकम् । स्पृक्का-देवी ।
चोरको-ग्रन्थिपर्ण । चोच-लक् । पत्र-तमालपत्रम् । तगर-
वक्रम् । स्थौणेय-तैलपीतकम् । जातिरसो-बोल । शुक्ति-नख ।
व्याघ्रनख-समुद्रज । अमराह-देवदारु । अगुरु-प्रसिद्ध ।
श्रीवासक-चीडा श्रीवेष्टकाख्य । कुङ्कुम-बाहीकम् । चण्डा-
कोपना । गुग्गुलु-पुंर । देवधूप-सर्जरस । खपुर-कुन्दु-
रु । पुन्नागो-रक्तकेशर । नागाह्वय-नागकेशरम् । एलादि-
रय वातादीन् हन्ति । तथा, वर्णप्रसक्तवकृत् कण्डूदिहृच्च ।
"म्सौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगौ शार्दूलविक्रीडितम् ।"

आ० २०- एलादिगणमाह-एलायुग्मेत्यादि । तुरुष्क-
सिंहक । ध्यामक-रोहिणम् । चोरको-ग्रन्थिपर्ण । चोच-
त्वचम् । पत्र-पत्रकम् । जातिरसो-बोल । शुक्ति-नखम् ।
व्याघ्रनख-तद्देद । श्रीवासक-सरलनिर्यास । देवधूपो-
राल । खपुर-सल्लकीनिर्यास । नागाह्वय-नागकेशरम् ।

श्यामादन्तीद्रवन्तीक्रमुककुट्टरणा-

शङ्खिनीचर्मसाहा-

स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशेखरिरजनक-

चिञ्चनरोहाकरञ्जाः ।

१ 'अम्बष्ठा-एकैषिका मयू' ट । अस्मात्प्राक् 'अम्बष्ठा-एकैषिका
मयूरविदलाख्या पुस्तकान्तरे' इत्यपि पाठ ठ पुस्तके । २ 'नन्दी-
वृक्ष-काश्मरी, अन्ये गर्दभाण्डमाहु' डल्हणः । ३ 'शर' क ख
ग ङ । ४ 'सारदुम' क ख घ ङ । ५ 'रमली' क ख घ ङ ।
६ 'पुन्नाग-नागकेशरम्' । ग । ७ 'तौ जगौ गुरुश्चेद्भ' इति
क्वचित् । ८ चरके तु स्तन्यशोधनगणे 'किराततित्तककटुरोहिणी इति
तित्ताद्वयम् । ९ 'मजम्बू' अ ग स ड । १० 'वर्ण्य' अ आ
क । ११ 'योनिदोषनि' अ.आ.ख.ग.ङ.सु. । १२ 'वटवृक्ष' ट ।

१ 'कपीतनो-गन्धमुण्ड' चरु । २ 'क्ष-वटी' । ड ।
३ 'प्लक्षकाख्य पुस्तकान्तरे' । ठ । ४ 'न-पारीशपिप्पल'
घ । ५ 'मकस्पृ' ग स ड । ६ 'शुक्तिव्याघ्रनखौ सुराहम्'
आ स स । ७ 'श्रीवेष्टक' आ । 'श्रीवासक' घ । ८ 'वर्ण्य'
प्र' आ ख ङ । ९ 'गन्धपत्रम्' ट । १० 'प्रसिद्ध' ठ ड ।
११ 'रणीश' अ ख ।

वस्तान्त्री व्याधिघातो बहलवहुरस-
स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
श्यामाद्यो हन्ति गुल्म विषमरुचिकफौ
हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४५ ॥

स०-श्यामा-मालविका त्रिवृत् मसूरविदलाख्या । दन्ती-
मुकूलकश्चित्राख्य । द्रवन्ती-उन्दुरकर्णिका । क्रमुक-पट्टिका
रोध्र । कुठरणा-शुक्ला त्रिवृत् । शङ्खिनी-यवतिक्ता । चर्म-
साह्या-सातला, ब्राह्मीत्यन्ये । स्वर्णक्षीरी-कङ्कुष्ठम् । गवाक्षी-
गवादनी स्थाणुकणासज्ञा, इन्द्रवारुणीत्यन्ये । शिखरी-अपा
मार्ग । रजनक-कम्पिल्लक । छिन्नरोहा-अमृतवल्ली । करञ्ज-
कैडर्य । वस्तान्त्री-वृषगन्धा । व्याधिघात-कृतमाल । बहूलो-
बहुफल । बहुरस-इक्षु । तीक्ष्णवृक्षात्-पीलो, फलानि ।
श्यामादिरेष गुल्मादीन् हन्ति । [अत्र पिप्पल्यादि प्रसिद्ध-
त्वान्नोक्त ।] 'ध्रौ ध्रौ याश्च त्रय स्यु खरमुनितुरगै सग्वरा
स्याद्विरामै ।'

आ० २०-श्यामादिगणमाह-श्यामेत्यादि । श्यामा-
कृष्णमूला त्रिवृत् । द्रवन्ती-चीरितपत्रा दन्तीभेद ।
क्रमुक-पूग । कुठरणा-अर्हणमूला त्रिवृत् । चर्मसाह्या-
सप्तला । शिखरी-अपामार्ग । रजनक-कम्पिल्ल । छिन्न
रोहा-गुडूची । वस्तान्त्री-वृद्धदारु । व्याधिघात-आर-
ग्वध । बहल-शिग्रु । बहुरस-इक्षु । तीक्ष्णवृक्ष-
पीलु, तस्य फलानि ।

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः ।

युज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्याद्यौगिकम् ॥ ४६ ॥

स०-इति-एव प्रकारेण, त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या वर्गा कथिता ।
अत्र सङ्ख्योपादानमेषा प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्येऽप्येव
प्रकारा सन्ति, एते तु प्रधाना इत्यर्थः । सुखस्मरणार्थं च
सङ्ख्यावचनम् । एषु च त्रयस्त्रिंशत्सु वर्गेष्वलाभत-अलाभे
सति, तद्विध-रसवीर्यपाकेस्तुल्य, द्रव्यमन्यत्-अनुक्तमपि
युज्यात् । न केवलमेतैर्विधेयमित्याह-जह्याद्यौगिकम्, -
न केवलमेषु वर्गेषु तद्व्यालाभे यथालाभमन्यत्तद्विध द्रव्यं
युज्यात्, यावद्यौगिकं यत् द्रव्यं तच्च त्यजेत् । दोषरोगीय-
पेक्षया पुरुषस्यास्मिन् काले वयसि वा अयमेव गण प्रशस्तः,

१ 'बहुलबहु' क ग । २ 'हन्ति कुष्ठ' इति सङ्ग्रहमूलस्थ
पाठोऽशुद्धः, सर्वेषु हृदयपुस्तकेषु सटीकसङ्ग्रहे चानुपलब्धत्वात्
सुश्रुते 'गुल्मविषापह' इत्युक्तत्वादस्य गणस्य कुष्ठहन्तृत्वगुणो
त्तयभावाच्च । ३ 'प्रसिद्धा' । ड । ४ 'गुकासज्ञा' ट ।
५ 'बहलबहुरस' - ट । ६ [ ] इति पाठः ट पुस्तके नोप-
लभ्यते । ७ श्यामादिगणानन्दनरीयोऽस्य सङ्ग्रहस्यो गण ।
८ 'रुणा त्रि' क ख अ । ९ 'सङ्ख्यावचनमे' ड । १० 'न चेताव'
ठ । ११ 'वदत्र वि' ट ठ । १२ 'गातुराद्य' ट ठ । १३ 'वा
यो गण समस्त साध्यामयशमनायावचारयितु, युक्त । स
एकस्य द्रव्यस्यालाभे द्वयोर्बहूना वा, तत्प्रकारमेकमपर द्रव्य' ट ठ ।

तदा तत्समस्तगणद्रव्यालाभे तद्विधमेक द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा
द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्य एव, न समस्तद्रव्यापेक्षा कार्येति ।
तथा च सुश्रुत (सु अ ३८।८२)-"समीक्ष्य दोषभेदाश्च गणान्
भिन्नान् प्रयोजयेत् । पृथक्भिन्नान् समस्तान्श्च गणान् वा व्यस्त-
सहतान् ॥" इति । त्रयस्त्रिंशदिति "त्रेस्त्रयश्च" इति त्रयसादेशः ।
अयौगिकमिति अयोगाय प्रभवतीत्यर्थः । योगाद्यच्चेति ठञ् ।

आ० २०-उपसहरति-त्रयस्त्रिंशदिति ।

एते गणा न यावदुक्ता ग्राह्याः । किं तर्हि ? ऊहापोहयो-
ग्या, इत्याह-तेषु त्वलाभत इति । देशतः कालतो वा क-
स्यचिद्द्रव्यस्यालाभे तत्सदृशगुणमन्यत्-अनुक्तमपि यौगिकं
युज्यात् । उक्तमप्यौषधमयौगिकं जह्यात् । देशकालावस्था-
द्यपेक्षया उचित-यौगिकम्, अनुचित-अयौगिकम् । यथा-
लाभप्रयोगोऽपि सुश्रुतेनोक्त (सू अ ३७।३४)-"समस्त
वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा । प्रयुज्जीत भिषक्
प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥" इति ।

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्षया

कल्मषकाथस्नेहलेहादियुक्ताः ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्बहिर्वा

लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छ्रान् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने शोधनादिग-
णसङ्ग्रहो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

स०-एते-पूर्वोक्ता, वर्गा दोषदूष्यवयोबलादीन्यपेक्ष्य-
विकल्प्य, कल्मषादियुक्ता सुकृच्छ्रान् रोगान्-आमयान् घ्नन्ति ।
युक्ता इत्यत्रान्तर्भावित्वार्थो युजि । तत् कल्मषादिषु वैद्येन
योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते । आदिशब्देन फण्टशीतकषायादि-
परिग्रहः । कथमेते घ्नन्ति ? इति प्रकारं युक्त्याऽऽह-पान
इत्यादि । पाने-पानाद्युपयोगे सति । लेपाभ्यङ्गरिति बहुवचनेन
लेपाभ्यङ्गज्ञानादिभिश्चेति योज्यम् । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गमुन्दराख्याया सूत्रस्थाने शोधनादिगण

सङ्ग्रहाध्याय पञ्चदश समाप्तः ॥ १५ ॥

१ 'प्रयुज्यतेऽत एव' ट । 'प्रयोज्य' । एव न' ठ । २ 'श्व
मिश्रान्' स सु । ३ 'स्तास्तु ग' ट । 'स्तान् वा गण वा व्यस्त-
सहतम्' । स सु । ४ 'द्यवेक्ष्य' अ । ५ 'सने वा बहि'
स स । ६ 'सेकालेपैर्घ्न' अ । 'स्वदाभ्य' आ । ७ 'दिपु गु'
ट ठ ड । ८ 'पाने सति-पा' ट । ९ 'सतीत्य' । बहिर्वत्यादि ।
ले' ट । १० 'भिन्नन्तीति' ट ।

आ० २०-एते वर्गा सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह-एते वर्गा इति । दोषाद्यपेक्षया कल्पादीनामन्यतमेन कल्पेन, पानादीनामन्यतमेनान्त प्रयोगेण, लेपादीनामन्यतमेन बहि-प्रयोगेण वा, दु साध्यानपि रोगान् भ्रन्ति । अथात्र्यसङ्ग्रह सङ्ग्रहे (सू अ १३)-“श्रेष्ठमुदकमाश्रासनस्तम्भनकृदना-नाम् । १। वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम् । २। अग्निरामस्त-म्भशीतशूलोद्वेष्टकम्पप्रशमनानाम् । ३। स्नान सुरा च श्रम-हराणाम् । ४। क्षीर जीवनीयानाम् । ५। मास बृहणीया-नाम् । ६। रस [हर्षश्च] प्रीणनानाम् । ७। लवणमन्नद्र-व्यरुचिकराणाम् । ८। तिन्दुकमैन्नद्रव्यरुचिकराणाम् । ९। अम्ल हृद्यानाम् । १०। कुकुटो बल्यानाम् । ११। तैल वातश्ले-ष्मप्रशमनानाम् । १२। सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम् । १३। मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम् । १४। स्वेदो मार्दवकराणाम् । १५। व्यायाम स्थैर्यकराणाम् । १६। क्षार पुस्तोपघातिनाम् । १७। आम कपित्थमकण्ठ्यानाम् । १८। आविक सर्पिरहृद्या-नाम् । १९। मीहिष क्षीर स्वप्नजननानाम् । २०। मन्दक दधि अभिष्यन्दकराणाम् । २१। इक्षुर्मूत्रजननानाम् । २२। यवा. पुरीषजननानाम् । २३। जाम्बव वातजननानाम् । २४। कुल-त्था अम्लपित्तजननानाम् । २५। माषा शङ्कुल्योऽविक्षीर च श्लेष्मपित्तजननानाम् । २६। दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशमनानाम् । २७। उपवासो ज्वरहराणाम् । २८। वृषो रक्तपित्तप्रशमना-नाम् । २९। कण्टकारिका कासघ्नानाम् । ३०। लाक्षा सद्य क्ष-तघ्नानाम् । ३१। नागबलाभ्यास क्षयक्षतघ्नानाम् । ३२। पुष्कर-मूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलारुचिहराणाम् । ३३। अजापय शोषघ्नस्तन्यकररक्तसङ्ग्रहणप्रशमनानाम् । ३४। मृदृष्टलोष्टप्र-सादश्चर्दितृष्णातियोगप्रशमनानाम् । ३५। अरुक्करश्चित्रकमूल च शुष्कार्श प्रशमनानाम् । ३६। कुटजो रक्तार्श प्रशमनानाम् । ३७। लाक्षाश्चर्दिघ्नानाम् । ३८। यावशूक. स्वसनीयपाचनीयौ-शोघ्नानाम् । ३९। तक्राभ्यासोऽर्श श्वथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्र-शमनानाम् । ४०। कव्यान्मासाभ्यासोऽर्श शोषग्रहणीदोष-घ्नानाम् । ४१। मुस्त सङ्ग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम् । ४२। अतिविषां पाचनीयसङ्ग्रहणीयसर्वदोषहराणाम् । ४३। बिल्वं सङ्ग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानाम् । ४४। गन्धप्रियङ्गु

१ ‘कल्पनायो’ क ख ग ज । २ ‘इयाणा स’ क ख ज । ३ ‘म्। स्नान’ स द । ४ ‘ष्टकप्रश’ घ स द । ‘लोद्वेपनप्रश’ च द । ५ ‘गनीयानाम्’ घ । ‘रसस्तर्पणीयानाम्’ च द । ६ ‘म्। अम्ल’ घ । ७ ‘मन्नद्रव्यरुचि’ स स । ८ ‘कुकुटो’ घ । ९ ‘म्। स्वेदो मार्दव’ घ । १० ‘मीहिषक्षीर’ स द च द । ११ ‘म्। कुलत्थोऽस्त्राम्लपित्त’ ग । १२ ‘लत्थोऽस्त्रपित्त’ क । ‘लत्थोऽम्ल’ ख घ ज स स । १३ ‘पशोषणानाम्’ ग स द च मू । ‘श्लेष्मप्रशम’ स च । १४ ‘म्। तक्राभ्यासो’ क । १५ ‘यार्श-प्रशमनीयानाम्’ ख ज । १६ ‘न्मासरसाभ्या’ घ स च । १७ ‘वा दीपनीयपाच’ च द । १८ ‘दोषाघ्न’ क. ख ग. ज. ।

शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम् । ४५। उदीच्य निर्वापण-दीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणाम् । ४६। कट्वङ्ग सङ्ग्रहणीयदी-पनीयानाम् । ४७। कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसङ्ग्रहणीयोपशो-षणीयानाम् । ४८। उत्पलकुमुदकिञ्जल्कोऽनन्ता च सङ्ग्रह-णीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । ४९। काश्मर्यफलं रक्तसङ्ग्रहणी-यरक्तपित्तप्रशमनानाम् । ५०। पृश्निपर्णी रक्तसङ्ग्रहणीयदी-पनीयपाचनीयवातहरवृष्याणाम् । ५१। शालिपर्णी वृष्यस-र्वदोषहराणाम् । ५२। बला सङ्ग्रहणीयबल्यवातहराणाम् । ५३। पिप्पलीमूल दीपनीयपाचनीयानाहराणाम् । ५४। चित्र-कमूल दीपनीर्यगुदशोफशूलहराणाम् । ५५। गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम् । ५६। हरिद्रा प्रमेहहराणाम् । ५७। रक्तावसेको विद्रधिबीसर्पपिटिकागण्डमालामयहराणाम् । ५८। एरण्डतैलाभ्यासो वर्ध्मेगुल्मशूलहराणाम् । ५९। लज्जुनो गुल्मानिलहराणाम् । ६०। हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदी-पनीयानुलोमिरुवातकफप्रशमनीयानाम् । ६१। अम्लवेतसो मेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणाम् । ६२। उष्ट्री-क्षीरमुदरश्वयधुघ्नानाम् । ६३। अयोरज पाण्डुरोगघ्ना-नाम् । ६४। खदिर कुष्ठघ्नानाम् । ६५। विडङ्ग कृमिघ्ना-नाम् । ६६। रास्त्रा वातहराणाम् । ६७। एरण्डमूलं वृष्यवा-तहराणाम् । ६८। गुग्गुलुर्मेदोनिर्लेहराणाम् । ६९। अमृता सङ्ग्र-हणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनीयानाम् । ७०। मदनफल वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनाम् । ७१। त्रिवृत् सुखविरेचनानाम् । ७२। चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानाम् । ७३। खृक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम् । ७४। प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेच-नानाम् । ७५। त्रिफला तिमिरघ्नानाम् । ७६। त्रिफलागुग्गु-लुर्घ्नानाम् । ७७। शिरीषो विषघ्नानाम् । ७८। आमलक वय-स्थोपनानाम् । ७९। हरीतकी पथ्यानाम् । ८०। क्षीरघृता-भ्यासो रसायनानाम् । ८१। समधृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्यो-दावर्तहराणाम् । ८२। सङ्कल्पो नकरेश्व वृष्याणाम् । ८३। दौर्मनस्यमवृष्याणाम् । ८४। तैलगण्डूपाभ्यासो दन्तबलह-चिकराणाम् । ८५। चन्दनोदुम्बर दाहनिर्वापणालेपनानाम्

१ ‘पित्तपित्ताति’ क । ‘त्तातियोग’ स स च द । २ ‘टूङ्ग’ क. ख ज । ३ ‘नीयपाचनीयानाम्’ च द । ४ ‘त्तसङ्ग्रहणीदोषोपशो’ ग । ५ ‘षणानाम्’ क ख ग. ज स मू च द । ६ ‘लकमलकि’ क ख ग ज । ७ ‘दपन्नकि’ च द । ८ ‘यपाचनीयगुद’ स द स च । ९ ‘लापहरा’ क ख ज स द । ‘लापचीहरा’ ग । ‘आमया - अन्ये व्याधयो रक्तनिवर्हणयोग्या’ इतीन्द्र । १० ‘ल्मानिलशू’ स. द । ११ ‘मनानाम्’ क ख. ग ज स द च द । १२ ‘विडङ्ग’ स स । १३ ‘वृषणवात’ ख ग. ज । १४ ‘लश्लेष्महरा’ क ख ज । १५ ‘मनीयानाम्’ क ख ज । १६ ‘म्। खृक्’ क । १७ ‘चनीया-नाम्’ घ । १८ ‘म्। खृक्’ ग घ । १९ ‘म्। प्रत्यक्’ ख ज. । २० ‘पनीयानाम्’ क ख ज । २१ ‘प्राशनान्या’ क ख ग ज. । २२ ‘र निर्वा’ क ख ग घ ज. स मू. । २३ ‘पणले’ स. स. । ‘पणानाम्’ च. द. ।

१८६। रात्र्यागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम् । ८७। लामज-
कोशीरे दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानाम् । ८८। कुष्ठ वा-
तहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगिनाम् । ८९। मधुक चक्षुष्यवृष्यके
श्यकण्ठ्यवर्ण्यबल्यविरञ्जनीयरोपणीयानाम् । ९०। अजीर्णा-
शन ग्रहणीदूषणानाम् । ९१। विरुद्धवीर्याशन निन्दितव्याधि-
करणाम् । ९२। गुरुभोजन दुर्विपाकानाम् । ९३। अतिमात्रा-
शनमामदोषहेतूनाम् । ९४। यथाशयभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणा-
नाम् । ९५। यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानाम् । ९६। एका-
सनशनभोजनं सुखपरिणामकराणाम् । ९७। विषमाशनम-
ग्निवैषम्यकराणाम् । ९८। काले भोजनमारोग्यकराणाम् । ९९।
वेगोदीरणधारणमनारोग्यकराणाम् । १००। तृप्तिराहारगुणा-
नाम् । १०१। अनशनमायुषो हासकराणाम् । १०२। प्रमितां
शन गवेषुकान् च कर्षणीयानाम् । १०३। उद्दालकान् रुक्ष-
णीयानाम् । १०४। मद्य सौमनस्यजननानाम् । १०५। मद्या-
क्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् । १०६। स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोष-
कराणाम् । १०७। शुक्रवेगनिग्रह षण्ढ्यकराणाम् । १०८।
पौदाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानाम् । १०९। सूनादर्शनमन्ना-
श्रद्धाजननानाम् । ११०। मिथ्यायोगो व्याधिमुखानाम् । १११।
रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानाम् । ११२। ब्रह्मचर्यमायुष्या-
णाम् । ११३। परदारगर्भनमनायुष्याणाम् । ११४। अयथाप्रा-
णमारम्भ प्राणोपरोधिनाम् । ११५। विषादो रोगवर्द्धना-
नाम् । ११६। शोक शोषणानाम् । ११७। निर्वृति पुष्टिकरा-
णाम् । ११८। स्वप्नस्तन्नाकराणाम् । ११९। सर्वरसाभ्यासो
बलकराणाम् । १२०। एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतम-
दोषप्रकोपकराणाम् । १२१। गर्भशल्यमाहार्याणाम् । १२२।

१ 'लेपानाम्' क ख घ ञ । २ 'क्षुष्यके' ग घ । ३ 'ण्ड्य-
वर्णविर' क ग । 'ण्ड्यविवर्णवि' ख ञ । 'ण्ड्यवर्ण्यवि' स मू
स च । 'ण्ड्यबल्यवि' घ स स । ४ 'द्वीर्यसेवन' ग । 'द्वी-
र्घाशन' ख ञ । ५ निन्दितव्याधयो-वातव्याध्यादयोऽष्टौ महा-
रोगा । ६ 'जनानि सु' ग । 'एकाशनभोजन' च द्र । ७ 'सुख-
नाशकरा' स स । ८ 'कालमो' च द्र । ९ 'म्'। सुदर्शनमन्न
श्रद्धाजननानाम् । वेग' स द्र । 'म्'। तृप्ति' क । १० 'वेगधारण'
ख घ ञ स द्र । 'वेगसन्धारण' च द्र । ११ 'तान्नाशन' क ख
ञ । १२ 'कर्शनीया' घ स द्र । १३ 'षद्वाराणाम्' घ, स मू, चक्र ।
१४ 'पञ्चासु' ख ञ । १५ 'म्'। मिथ्या' घ । १६ 'पराघातन-
मन्ना' स च । 'परायतनमन्नमश्रद्धा' च मू । १७ 'म्'। ब्रह्मचर्य'
ख ञ । १८ 'म्'। परदार' क । १९ 'शुष्यकराणाम्' च द्र ।
२० 'मन गतायु' ख ञ । २१ 'थाबलमा' क ख ग ञ च द्र ।
२२ 'म्'। हर्ष प्रीणनानाम् । शोक' क ख ग ञ स द्र । २३ 'शो-
षवर्द्धनानाम्' ग । २४ 'म्'। आश्वासो बलकराणाम् । निर्वृ' स द्र ।
२५ 'म्'। पुष्टि स्वप्नकराणाम् । स्वप्न' क ख घ ञ स द्र । २६ 'म्'।
सौख्य निर्वृतिहेतूनाम् । मर्व' क ख ग घ ञ । २७ 'म्'। वृद्धो' क ।
'म्'। अशिरामस्तम्भशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानाम् । गर्भ' स द्र ।
२८ 'गर्भमाहार्या' ग । 'गर्भशल्यमहा' घ । 'गर्भशल्यमनाहा'
च द्र । २९ आहार्या -आकर्षणीया ।

अजीर्णमुद्गार्याणाम् । १२३। बालो मृदुभेषजाहार्याणाम् । १२४।
वृद्धो याप्याणाम् । १२५। गर्भिणी तीक्ष्णौषध्व्यायामर्वज-
नीयानाम् । १२६। सौमनस्य गर्भधारणानाम् । १२७। सन्नि-
पातो दुश्चिकित्सानाम् । १२८। आमविषमचिकित्सानाम् ।
१२९। ज्वरो रोगाणाम् । १३०। कुष्ठ दीर्घरोगाणाम् । १३१।
राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । १३२। प्रमेहोऽनुपज्ञिणाम् । १३३।
जलौकसोऽनुशखाणाम् । १३४। बस्तिर्यन्त्राणाम् । १३५। हिम-
वानौषधभूमीनाम् । १३६। सोमं ओषधीनाम् । १३७। मंस
भूमिरारोग्यदेशानाम् । १३८। आमूपभूमिरहितदेशानाम् ।
१३९। निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम् । १४०। अनिर्देशकारित्वं
रिष्टानाम् । १४१। भिषक् चिकित्साज्ञानाम् । १४२। सिद्धिवै-
द्यगुणानाम् । १४३। नास्तिको वर्ज्यानाम् । १४४। लोल्य क्लेशक-
राणाम् । १४५। आत्मवत्तोपकारिणाम् । १४६। शास्त्रसहितस्त-
र्क साधकानाम् । १४७। दृष्टकर्मता नि सशयकराणाम् । १४८।
असमर्थता भयकराणाम् । १४९। तद्विद्यसम्भाषा बुद्धिवर्द्ध-
नानाम् । १५०। आचार्य शास्त्राधिगमहेतूनाम् । १५१। आयुर्वे-
दोऽमृतानाम् । १५२। सदैवद्वेष प्राणत्यागहेतूनाम् । १५३। स-
द्वचनमनुष्ठेयानाम् । १५४। सर्वसन्नयास सुखानामिति । १५५।
तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्ठप्रसादत्काभ्यासरक्तावसेकैरण्डतैला-
भ्यासोऽष्टीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैक-
स्मात् समुदायाच्च निर्धारणम् । पुष्करमूलादीनां तु समुदा-
यादेवेति । भवति चात्र । अग्न्याणा शतमुद्दिष्ट पञ्चपञ्चाश-
दुत्तरम् । अलमेतद्विजानीयाद्धिताहितविनिश्चये ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

शुभ्यादिगणसङ्ग्रह सामस्येन निरूपितः ॥ १५ ॥

१ उद्गार्या -वम्या । २ 'षजाहाराणाम्' ख ञ । 'षजीया-
नाम्' च द्र । ३ 'धन्यवायव्या' स द्र । ४ 'वर्ज्यानाम्' क ख
ञ । ५ 'धारणकराणाम्' ख ञ । 'धारकाणाम्' च द्र । ६ 'म्'।
असौमनस्य दु खजननानाम् । सन्नि' स स । ७ 'ज्वर शीघ्रो' क,
ख घ ञ स द्र । ८ 'म्'। प्रमेहो' ग । ९ 'म्'। सोम' ग । १० 'सोम -
ओषधिराज पञ्चदशपर्वा' इति चक्र । ११ 'मरुद्भूमि' क ग ।
'महद्भूमि' ख ञ । १२ 'निदेश' ग । १३ 'रित्वमरि' स स ।
१४ 'म्'। तद्विद्य' ग । १५ 'सदैवसलापो बु' क । 'सद्विद्यसलापो
बु' ख ञ । 'सद्विद्यसम्भा' घ । १६ 'स्नाभिमर्षणानाम्' ग ।
१७ 'म्'। सद्वच' क ख ग घ ञ । १८ 'म्'। वायु प्राणसञ्चाप्रदा-
नहेतूनाम् । सर्व' स द्र । १९ लिखितमुद्रितेषु प्राय सर्वेष्वपि पुस्त-
केष्वस्या आचार्योक्तसङ्ख्यायाश्चतुष्पञ्चा न्यूनाधिका अग्न्या दृश्यन्ते ।
अतस्तोऽनेकलिखितपुस्तकसहायेनातिप्रयत्नेन निश्चिद्योपरिष्ठात् क्रमाङ्कै-
र्दृशिता । ये चाधिकास्ते सपुस्तकनामानोऽत्र प्रदर्श्यन्ते, -“१ 'सुद-
र्शनमन्न श्रद्धाजननानाम्' स द्र । २ 'हर्ष प्रीणनानाम्' क ख,
ग ञ स द्र । ३ 'आश्वासो बलकराणाम्' स द्र । ४ 'पुष्टि
स्वप्नकराणाम्' क ख घ ञ स द्र । ५ 'सौख्य निर्वृतिहेतूनाम्'
क ख ग घ ञ । ६ 'असौमनस्य दु खजननानाम्' स स ।” इति ।
२० 'अल्पमे' क ग स मू । २१ 'तविवक्षया' ग । २२ 'गण-
सङ्ग्रहण नाम सा०तम् ।' ग । 'गणस्य सङ्ग्रह नाम सा०तम् ।' घ ।

षोडशोऽध्यायः ।

शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायादनन्तरं स्नेहाध्यायारम्भः । यतः शोधनं स्नेहस्वेदावन्तरेण न सम्भवति । वक्ष्यति हि (ह सू अ १८।५९)—“स्नेहस्वेदावनभ्यस्य” इत्यादि । तस्मात्स्नेहस्वेदाध्याययोरारम्भो युक्त इत्याह—

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—स्नेहस्य—सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिः, त व्याख्यास्यामः । शेषः पूर्ववद्योज्यम् ।

आ० १०—स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । यतः पूर्वेऽध्याये भेषजान्युक्तानि । तेषां प्रयोगो वक्तव्यः । स च स्नेहनस्वेदनशोधनास्थापननावनधूमगण्डूषाश्चोतनतर्पणादिभेदादनेकधा । चिकित्साकलिकायां तु (श्लो. ६९-७०)—“प्राक् पाचनं स्नेहविधिस्ततश्च स्वेदस्ततः स्नाद्वमनं विरेकः । निरूहणान्वासनबस्तिकर्मं नस्य क्रमश्चेति भिषग्वराणाम् ॥ रास्नापटोलपिचुमन्दपयोभिरादौ शुण्ठ्यादरुषकफलत्रयवारिभिर्वा । पक्कामदोषवपुषस्तदनन्तरं हि स्नेहो हितः । सुरभिवासकैकट्फलानि ॥” इति । रास्नाकायादित्रयं शुण्ठीकायादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात् पाचनम् । तत्र स्नेहनमस्मिन्नध्याये । अत एवायं स्नेहविधिः ।

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो, विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

स०—गुर्वादिगुणयुक्तं यद्रव्यं तत् स्नेहनं भवति । विपरीतमतो यल्लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तद्विरूक्षणम् । प्रायोऽग्रहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यम् । तथा च,—लघ्वपि सार्षप तैलं छागं च दुग्धं तथा विष्किरप्रतुदमृगाख्यवर्गत्रयं स्नेहनं भवति । तथा, उष्णमपि मत्स्यमहिषमासं स्नेहनं भवति । एव रूक्षणेऽपि वेद्यम् । तथा च,—यवो गुरुशीतसरादिगुणयुक्तोऽपि विरूक्षणं, तथा राजमाषोऽपि स्नेहने प्रकृतेऽपि विरूक्षणोपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्यै सम्यक्प्रतिपादनार्थः ।

आ० १०—तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह—गुरुशीतेति ।

रूक्षणमाह—विपरीतमिति । तस्य स्नेहनपूर्वाङ्गत्वात् विपरीत-लघ्वादिगुणम् ।

१ अयं स्नेहविधिश्चरके सू० १३ अध्याये, सुश्रुते चि० ३१ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २५ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ ‘मुस्ताट’ ख ज । ३ ‘कषट्’ स चि क । ४ ‘पि, एव स्ने’ ठ ड । ५ ‘स्य प्रति’ ड । ‘स्य तारतम्यप्र’ इति क्वचित् । ६ ‘तस्मात्स्नेहनाहुर्वादिगुणात्’ घ ।

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ २ ॥

माधुर्यादविदाहिच्चाज्जन्माद्येव च शीलनात् ।

स०—स्नेहेषु—क्षीरानूपामिषादिषु मध्ये, सर्पिरादयश्चत्वारं स्नेहाः प्रकर्षेण वरैः । तत्रापि च—तेष्वपि चतुर्षु मध्ये, सर्पिरुत्तमम्, संस्कारस्यानुवर्तनात् । ननु, यदि संस्कारमनुवर्तते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्याभिसंस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टम् । यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यन्त्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनु-शब्दोऽत्र सहाय्ये, अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तेनायमर्थः,—सर्पिषो गुणा संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते, न तु तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणास्त्यजन्ति । अत्र चोदाहरणं यथा,—चन्दनाद्य तैलमिति । अतो द्रव्यगुणान्तरे-रनभिभूतगुणत्वात्सर्पिष इतरेषां च तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टम्, अनिष्टसम्पादनात् । तैलसाध्येषु तु विकारेषु तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम् । तद्धि न तथाऽनिष्टहेतुः । तस्मात् सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम्, संस्कारस्यानुवर्तनादिति न्यायात् न्याय्यमेव । माधुर्यादिहेतोश्च ।

आ० १०—स्नेहं नवरमाह—सर्पिरिति ।

स्नेहं नोत्तममाह—तत्रापीति । संस्कारस्यानुवर्तनात्—यथा शीतैः संस्कृतं शीतताम्, उष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजते इत्यादि । सङ्ग्रहे तु (सू अ २५)—“माधुर्यादविदाहिच्चाज्जन्माद्येव च शीलनात् ।” इति ।

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥ ३ ॥

स०—यो यः पूर्वो—यथापूर्वम्, यो यः उत्तरो—यथोत्तरम् । “यथासादृश्ये” इत्यव्ययीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्वः चापेक्ष्योत्तरः । तेन चतुर्णां स्नेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रयं एव स्नेहा वसामज्जसर्पिः सङ्गता यथापूर्वत्वेन सम्बन्ध्यन्ते, न तु तैलाख्ये स्नेहे, तस्य पूर्वत्वाभावात् । न ह्यन्योऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्ष्येषां पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् । तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसम्बन्धस्तैलस्य । [तर्था, चतुर्णां स्नेहानां त्रयं एव स्नेहा मज्जवसातैलाख्या यथोत्तरत्वेनाभिसम्बन्ध्यन्ते, न सर्पिः सङ्गकः स्नेहः, उत्तरत्वाभावात् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वो विद्यते, यदपेक्ष्यैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम् ।] तदेव यथापूर्वम्

१ श्लोकार्धमिदमरुणदत्तसम्मतम् । २ ‘रस्तैलान्ता स्ने’ ट ।

३ अस्याग्रे ‘आशु स्वकार्यकरणात्’ इत्यधिकं क्वचित् । ४ ‘पि च मध्ये’ ट । ‘पि मध्ये’ ठ ड । ५ ‘रद्रव्यमतु’ ट । ६ ‘दिसंस्कृत’ ड । ७ ‘विनाशं यान्त्यौ’ ठ ड । ८ ‘ण चन्द’ ट । ९ ‘मू, माधु’ ड । १० ‘हवर’ ग । ‘हनतर’ घ झ । ११ ‘स्नेहानामुत्त’ ग । ‘हनतम्’ घ झ । १२ ‘ख्योऽपि स्ने’ ट । १३ ‘पेक्ष्यैष’ ट । १४ [ ] इति पाठः ट, ठ, ड, पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषा सामान्येनोक्तम् । विशेषेण च—, वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतर, सर्पि पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरघ्ना इत्यादि । इतरौ—वातकफौ पित्तापेक्षया, तौ घ्नन्ति—पराकुर्वन्ती-तीतरघ्ना । यथोत्तरं त्रयं स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्ना । तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नी वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैल वातश्लेष्मघ्न-तममित्यवगन्तव्यम् । अन्ये त्वेव व्याचक्षते—श्लेष्मणि स्नेह-निषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते । अथवा द्रव्यान्तरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्यापीतरशब्देन ग्रहणमिति ।

आ० २०—सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारत-म्यमाह—पित्तघ्ना इति । तैलाद्वसा, ततो मज्जा, ततः सर्पि पित्तघ्नम् । सर्पिषो मज्जा, ततो वसा, ततश्चैल वातघ्न कफघ्न च । स्नेहनसाध्ये पित्तरोगेऽपि तैलस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्व-मुक्तम् । एवमन्यत्र ।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ।

स०—घृताद्गुरुण सकाशात्तैलं गुरु—गुरुतरमित्यर्थः । वसा तु तैलाद्गुरुत्वात् । ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः ।

आ० २०—सर्पिरादीनां गुरुत्वे तारतम्यमाह—घृतादिति । इदानीं यमकं स्नेहस्त्रिवृत स्नेहो महास्नेह इति च तत्र तत्रोच्यन्ते, न च ते ज्ञायन्त इत्याह—

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ४ ॥

स०—द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां—सर्पिर्वसाभ्यां सर्पिस्तैलाभ्यां सर्पिर्म-ज्जाभ्यामित्यादि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः । एव त्रिभि स्नेहैस्त्रिवृत, चतुर्भिर्महास्नेह, 'उच्यते' इति शेषः ।

आ० २०—यमकादिसञ्ज्ञायमाह—द्वाभ्यामिति । तै-गुरुत्वोक्तक्रमे । तेन घृततैलाभ्यां यमक, घृततैलवसाभि-स्त्रिवृत, सर्वैर्महान् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २५)—“स्नेहा-शया दधि क्षीर मासास्थिफलदारु च ।” इति ।

सम्प्रति स्नेहाच्चिरूपयति—

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
वृद्धबालाबलकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ॥ ५ ॥
वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ।
स्नेहाः

स०—स्वेद्यादयः स्नेहा—स्नेहाहर्हा । न ह्यस्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः । एवं योऽपि शोध्य सोऽपि पूर्वं स्नेहः । स्वेद्या—स्नेहाहर्हा । अर्हाथै कृत्यप्रत्ययोऽत्र ण्यः । एव संशोध्य—

१ 'मू' तेन पूर्वं पित्तघ्नी वसा मज्जा' ठ ड । २ 'मिति ।' ठ ड । ३ 'न्यज्ञानमा' घ झ । ४ 'ज्ञानार्थ' ख, ग, ज. । ५ 'घृता-दयो यथोत्तर गुरुव ।' ड. । ६ 'तरा ।' ठ । ७ 'कस्नेहस्त्रिवृत-स्नेहो' ठ. । ८ 'भ्यां यमको नाम्ना स्नेह । यथा,—सर्पिर्वसाभ्यां-त्यादि । एव' ड । ९ 'हाश्रया' ख, ग, ज. । १० 'हिन, स्वेद्यन्त इ' ठ. ।

शोधनार्हा, मद्यासक्ता स्त्र्यासक्ता व्यायामसक्ताश्च, तथा चिन्तका, तथा वृद्धा बाला अबला—अल्पबला कृशा रुक्षा क्षीणरुधिरा क्षीणशुक्राश्च, वातार्ता—वातपीडिता, स्यन्दादिषु प्रत्येकमिन् योज्य, स्यन्दिन—अक्षिरोगयुक्ता, तिमिरिणश्च, दारुणप्रतिबोधिना—कृच्छ्रोन्मीलिन, एते स्नेहाहर्हा ।

आ० २०—स्नेहनीयानाह—स्वेद्येत्यादि । स्वेद्य—कर्तव्य-स्वेद । संशोध्य—कर्तव्यशोधन । मद्यादिषु त्रिष्वसक्त । चिन्तक—चिन्तापर । स्यन्दो—नेत्रकोप । दारुणप्रतिबोध—कृच्छ्रोन्मीलन ।

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ॥ ६ ॥
ऊरुस्तम्भातिसाराऽऽमगलरोगगरोदरैः ।
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मत्तृणामद्यैश्च पीडिताः ॥ ७ ॥
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ।

स०—अतिमन्दाभ्यादयो न स्नेह्या । अतिशब्दो याव-दुर्बलेषु प्रत्येकं योज्य । तेनातिदुर्बला न स्नेह्या इत्यर्थः । अत एवाल्पबला स्नेह्या, न त्वतिदुर्बला, इति न पूर्वापरविरोधः । अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः । अतिस्थूलस्य चाग्निमेदसो-वृद्धिः । अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत् । ऊरु-स्तम्भादिभिर्यावन्मूर्च्छैश्च पीडिता न स्नेह्या । अपप्रसूता—सुतगर्भा, न स्नेह्येति लिङ्गवचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्वे एव न स्नेह्या ।

आ० २०—अस्नेहनीयानाह—न त्वतिमन्दाग्नीत्यादि । अबलस्य स्नेह्यत्वमतिदुर्बलस्यास्नेह्यत्वमित्यविरोधः । अपप्र-सूता—अयथावत्प्रसूता ।

साम्प्रत चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हित, तं दर्शयन्नाह—
तत्र धीस्मृतिमेधादिकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ॥ ८ ॥

स०—तत्र—तेषु स्नेहेषु मध्ये, धीस्मृत्याद्यभिलाषिणा घृतं शस्यते, यावदग्निकाङ्क्षिणाम् । अन्ये तु “मेधादिकाङ्क्षिणा” इति पठन्ति । आदिशब्देन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः ।

आ० २०—घृतस्य विषयमाह—तत्रैति । आदिशब्दात् घृतगुणोक्ता (ह. सू अ. ५।३७) अस्यादयः ।

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ।
तैलं लाघवदार्वार्थिकूरकोष्ठेषु वेहिषु ॥ ९ ॥

स०—तैलं ग्रन्थ्यादिरोगिषु शस्यते । लाघवदार्वार्थिषु कूरकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते ।

आ० २०—तैलस्य विषयमाह—ग्रन्थीत्यादि ।

१ 'था ये चि' ठ ड । २ 'ला इत्यर्थ । तथा कृशा' ड । ३ 'स्यन्दोऽमिष्यन्दोऽक्षिरोग' । तथा दारु' ड । ४ 'लितार्थचक्षुष इत्यर्थ', ए' ड । 'न्मीलना इत्यर्थ', ए' ठ । ५ 'न्मील' । ग घ । ६ 'स्मयेन च पी' ड. । ७ अस्याग्रे 'अत्र शोधनप्रसङ्गे तु स्नेहनं विना शोधनमिति यावत्' इति कचिदधिकं पाठः । ८ 'मेधाग्निका' आ अरुण स. द्र । ९ 'स्यते । आदिशब्देनाग्निका-ङ्क्षिणा स्वरायुर्वर्णादिकाङ्क्षिणा च ।' ड ।

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ॥ १० ॥
शेषौ

स०—वातादीना क्षीणधातुना प्रत्येक सम्बन्ध । वात-
क्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुष्वित्यादि, शेषौ—घृततैलाभ्या-
मुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जनौ, शस्येते । तथा रूक्षादिष्वपि,
एव क्लेशसहेषु । अत्यग्निषु—महाग्निषु बलवदग्निष्विति द्रष्टव्यम्,
अन्यथाऽत्यग्निषु स्नेहनिषेधात् पूर्वापरविरोध स्यात् । अथवा,
अत्यग्निष्वपि वसामज्जानावनुज्ञे, अपवादवाक्यत्वादस्येति
व्याख्येयम् । वातेनावृता पन्थान—छिद्राख्या, येषा तेषु
च शस्येते शेषौ ।

आ० २०—वसामज्जोर्विषयमाह—वातातपेत्यादि । वाता-
दिभि षड्भि क्षीणधातुषु । वातावृतपथो—मारुतावरुद्ध-
स्रोता । शेषौ—वसामज्जनौ ।

वसायास्त्वन्यदपि विशेषान्तरमाह—

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ।
तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्गर्जिरोरुजि ॥ ११ ॥

स०—तुर्विशेषे । च समुच्चये । रुजाशब्द प्रत्येक सम्ब-
ध्यते । सन्धिरुजास्त्रस्थिरुजास्त्रित्यादि । तथा दग्धरुज्याहत-
रुजि च, तथा भ्रष्टयोनिरुज्येव सम्बन्ध कार्य ।

आ० २०—वसाया विषयान्तरमाह—वसा त्वित्यादि ।
दग्ध—अग्निना । आहतो—दण्डादिना । भ्रष्टयोनि—स्थानच्यु-
तयोनि ।

[ईदानी कस्मिन्काले कस्य स्नेहस्योपयोग शस्त इति
दर्शयन्नाह—]

तैलं प्रावृषि, वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ।

स०—तैल प्रावृषि शस्यत इति सम्बन्ध । एवमुत्तरत्रापि
योजनीयम् । स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्वस्यैव स्नेहस्य प्रसङ्गे
नियमोऽयं क्रियते—, तैल प्रावृष्येव, वर्षान्ते एव सर्पिः, अन्यौ—
वसामज्जनौ, माधवे एवेति ।

आ० २०—स्नेहानां कालविभागमाह—तैलमित्यादि । प्रावृषि
तैलम् । वर्षान्ते—शरदि, सर्पि । माधवे—वसन्ते, शेषौ ।

मनु, वर्षासु तैलं वर्षान्ते सर्पिर्वसामज्जनौ माधवे इति
योऽयं नियमः, स किञ्चिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्त्रिदशपेक्ष्य ?
इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह—

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ ॥ १२ ॥

स०—साधारणे ऋतौ—श्रावणादौ, सशोधनात् पूर्व स्नेहनार्थं

स्नेह—सर्पिरादिश्वेतुष्प्रकारोऽपि शस्त । तथा, अहि—वासरे,
न निशि । तथा, विमले रवौ—जलदनीहारादिनाऽनाच्छादिते
खराशौ । स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगात् सर्व स्नेह सर्पि-
रादिश्वेतुष्प्रकारो गृह्यते ।

आ० २०—यो यस्मिन्नृतावुक्तः, स तस्मिन् साधारणभागे
विमले रवौ—निरग्रे दिवसे, शस्तः । साधारणे—श्रावणचैत्र-
कार्तिकेषु ।

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

स०—त्वराया सत्या—व्याधिक्रिया प्रति प्राप्ते काले स्नेह-
योग्यताया सत्याम्, शीते—हेमन्तक्षिशिराख्ये काले, तैल
सशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तम्, नान्य स्नेह । अपिशब्दान्न
केवल वर्षासु, अवर्षासु च शस्तमित्यर्थः ।

आ० २०—व्याधिवशादकालेऽपि स्नेहन कार्यमित्याह—
तैलमिति । त्वरायां—आत्ययिके कार्ये, शीतेऽपि स्नेहन कार्यम् ।
तच्च तैलेन ।

सर्वस्य स्नेहस्याह्युपयोगाद्वात्रावप्रयोग प्राप्त इत्याह—

धर्मेऽपि च घृतं निशि ।

स०—न केवल शरदि घृतं प्रयुज्जीत यावद्धर्मेऽपि घृतं नि-
शुपयुज्जीत ।

आ० २०—ग्रीष्मेऽपि घृतेन । तच्च निशि ।

निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ॥ १३ ॥

स०—न च धर्म एव निश्युपयुज्जीत, यावत्पित्ते कुपिते
तज्जे वा विकारे, तथा पवने कुपिते तजे वा विकारे स्नेहसाध्ये,
धर्मे घृतं निश्युपयुज्जीत, न दिवा न च तैलं वसामज्जनौ वा ।
तथा, पित्तवति—पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये
कुपिते तजे वा विकारे स्नेहसाध्ये, धर्मे घृतमेव निश्युपयुज्जीत ।
पित्ते पवन इत्येतत् दोषविकारोभयोपलक्षणार्थं वेद्यम् । पित्तव-
तीति भूम्नि मतुप् ।

आ० २०—पित्तादिषु दिवास्नेहनस्यापवादमाह—निश्येवेति ।

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ।

स०—अन्यथा—उक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण । यथा,—शीत-
काले निशि घृतोपयोगात् वातकफाद्वेतो रोगा भवेयु । तथा,
दिवा धर्मे काले तैलोपयोगात् पित्तत—पित्तात्, रोगा स्यु ।
वसामज्जोस्त्वनिश्चितस्वरूपत्वात् न तूष्णकाले नैपि शीतकाले
त्वराया सत्यामुपयोगस्तन्त्रकारेण दर्शितः । तथा चोक्तम्—
“यथासत्त्वं तु शैत्योष्णे वसामज्जोस्तु निर्दिशेत् ।” इति ।

आ० २०—दिवारात्रिनियमस्य त्यागे दोषमाह—निश्यन्य-
थेति । येषां दिवा स्नेहनमुक्तं, तेषां निशि करणे वातकफजा

१ 'धात्वादिषु शेषौ—वसा' ड । २ 'रूक्षेषु क्ले' ट । ३ 'ध्व-
ध्वेवम् । वसायास्त्व' ड । ४ 'स्नेहत्वनि' ट । ५ 'स्रोता-
ख्या' ठ । ६ 'पथेषु—मारुतावृतस्रोत सु ।' क ख ग ज ।
७ 'रूज्यादिषु च । तैल' ड । ८ [ ] इति पाठ ट ठ ड
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ९ 'इत्यर्थ' । ट । १० 'स्नेहार्थ' ट ।
११ 'तैलमित्यादि योऽय' ड ।

१ 'ह—तैलादिक श' ट ठ । २ 'निशायाम्' ट ।
३ 'नाऽस्यगिते ख' ट । ४ 'ते सूर्ये च, तेन खरा' ठ । 'ते सूर्ये च ।
त्वराया' ड । ५ 'तस्य सा' घ झ । ६ 'पि नि' ट । ७ 'पित्तजे
वा' ठ ड । ८ 'ध्ये घृत' ड । ९ 'वा अकाले, तै' ठ. ड ।
१० 'नातिशी' ड । ११ 'मत्यागे' घ झ ।

रोगा स्यु । येषां निशि स्नेहनमुक्त, तेषां दिवा करणे पित्तरोगा स्यु ।

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह—

युक्त्याऽवचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ॥१४॥
नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः ।

स०—युक्ति—योग उपायलक्षण । युक्त्या—मात्राकालक्रिया-भूमिदेहदोषस्वभावया, स्नेहं—सर्पिरादिकम्, अवचारयेत्—उप-युजीत । केन सह ? इत्याह—भक्ष्याद्यन्नेन । आदिशब्देन भोज्य-लेह्यपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम् । तथा, वस्तिभिर्नखे-नाभ्यञ्जनेन गण्डूपेण च स्नेहमवचारयेत् । मूर्द्धादीनां तर्पण-शब्देन प्रत्येक सम्बन्ध । तेन, मूर्द्धतर्पणेन—शिरोबस्त्याख्येन । तथा, कर्णतर्पणेन—कर्णपूरणाख्येन । तथा, अक्षितर्पणेन—तर्पण-पुटपाकविध्युक्तेन । भक्ष्य—शशाङ्ककिरणादि, तेन भक्ष्येण सह । आदिग्रहणादौदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते । तथा च मुनि (च सू अ. १३।२३) —“ओदनश्च विलेपी च रसो मास पयो दधि । यवागू सूपशौके च यूष काम्बलिक खल ॥ सक्तवस्तिपिष्टं च मद्य लेहास्तथैव च । भक्ष्यमभ्यञ्जन वस्ति-स्तथैवोत्तरवस्तय ॥” इति । वस्तिभिरिति बहुवर्चननिर्देशो वस्तित्रयग्रहणार्थः । तेन निरुहोऽन्वासन वस्तिरुत्तर इति ।

आ० २०—स्नेहदानप्रकारमाह—युक्त्येत्यादि । अवचार-येत्—दद्यात् । भक्ष्यादिभिरन्नैः सयोज्य बस्त्यादिर्प्रयोगेण च । रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः ॥ १५ ॥ स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः ।

स०—रसभेदैककत्वं च, ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेह-स्यावचार्यमाणस्य चतुःषष्टिर्विचारणा भवन्ति । रसभेदेन—“षट् पञ्चका षट् च पृथक्” (ह सू अ १०।४३) इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन त्रिषष्टिसङ्ख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य, तथैककत्वेन—असहायेन केवलेन स्नेहेन सैताऽस्य स्नेहस्य चतुःषष्टिर्विचारणा—स्नेहप्रयोगकल्पना । या एता भक्ष्याद्यन्नेन, तथा रसभेदेन मूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैर्^१ च । या एता क्रमात्—यथा-क्रम निर्दिष्टा, ता कल्पना स्नेहस्यान्याभिभूतत्वात् अन्येन—भक्ष्यादिना बहुना, तथा रसभेदेन सहोपर्युक्तस्याभिभूतत्वात्, तथाऽल्पत्वात्—अल्पोपयोगित्वात्, मूर्द्धाक्षितर्पणैर्^२ दौ हि पान इव प्रभूतस्यावचारयितुमशक्यत्वाच्च विचारणा स्मृताः । आयुर्वेद-कर्तृभिरिति शेषः ।

१ ‘भावाख्यया’ ट । २ ‘न-पुट’ ट ठ ड । ३ ‘शकौ च’ स च । ४ ‘अ लाजास्त’ ठ । ५ ‘स्तथा चोत्त’ स च । ६ ‘चनेन निरुहो’ ड । ७-८ ‘भक्तादि’ ‘दिक्त्रमेण च’ क ख ज । ९ ‘स्या-ज्जाभि’ स ज, चन्द्रनन्दन । १० ‘सतस्तस्य स्ने’ ट । ११ ‘न तथा एता’ ड । १२ ‘स्याज्जाभि’ ठ ड । १३ ‘अन्नेन रूक्षादिना व’ ड । १४ ‘युक्त्याऽभि’ ठ ड । १५ ‘णाद्यै केवलैरवचा’ ठ । ‘णाद्यै पानाद्यै केवलैरवचा’ ड । १६ ‘दस्य क’ ट ।

आ० २०—उक्तानां प्रकाराणां सङ्गमाह—रसभेदैकक-त्वाभ्यामिति । उक्तप्रकार स्नेहो विचारणासङ्गः । स च चतुःषष्टिधा । तत्र भक्ष्याद्यन्नेन युक्तोऽन्नस्य मधुरादिरसभे-दैस्त्रिषष्टिभेदत्वात्त्रिषष्टिधा । स चान्यैः सयोगद्रव्यैरभिभू-तत्वादल्पवीर्यं । बस्त्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेकधा । स चाल्पमात्रत्वादल्पवीर्यं । अल्पवीर्यत्वाद्विविधोऽपि विचा-रणासङ्गः, तच्छक्तेर्विचारणाविषयत्वात् ।

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा ॥ १६ ॥

स०—स्नेहस्याच्छस्य विचारणासङ्गत्वेन यथानिर्दिष्टो हेतुः । तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावात्—अविद्यमानत्वात्, योऽच्छपेय-स्नेह—केवल एव, न सयुक्त, नासौ विचारणा, केवलोपयो-गित्वाद्वहूपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । ननु, इह केवल स्नेहो न विचा-रणेत्युच्यते । प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बस्त्याद्युपयोगे विचारणेत्य-भ्यधायि । तदेतत्पूर्वापरव्याहृतमिव मन्यामहे । नैतदस्ति । अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः,—अच्छ केवलो य स्नेह पीयते सा विचारणा न भवति । मूर्द्धाक्षितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोग सा विचारणेति ।

आ० २०—अच्छपेयमाह—यथोक्तेति । यस्तु केवल-पीयते स उद्धृतशक्तिर्वैद्य विचारणासङ्गः । अच्छ—केवलः ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ।

स०—स—अच्छपेयाख्य, कल्प—प्रयोगः, स्नेहस्य श्रेष्ठ-प्रशंस्यतमः । कुत ? इत्याह—स्नेहकर्माशुसाधनात्,—स्नेहकर्मणा-तर्पणमार्दावादीनां शीघ्र सम्पादनात् ।

आ० २०—अच्छपेयस्य श्रेष्ठत्वमाह—स्नेहस्येति । कल्प-प्रयोग । स—अच्छपेयः ।

अनुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह—

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् १७
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम् ।
कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ॥१८॥

स०—द्वाभ्यां यामाभ्या—प्रहराभ्यां, या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता जाठरानलवशाज्जरा याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा, चतु-र्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा, अष्टाभिर्यामैर्या जीर्यति सोत्तमा मात्रा, क्रमात्—यथाक्रम, ता ह्रस्वमध्योत्तमा

१ ‘भक्ताद्य’ क ख ज । २ ‘वीर्याख्य’ ख, ज । ३ ‘रणवि’ व झ । ४ ‘छपेये’ आ, स, स । ‘च्छ. पेयो’ ठ । ५ ‘हस्य वि’ ठ, ड । ६ ‘त्वे यथा’ ठ । ‘त्वे यथानिर्दिष्टो हेतु-र्नास्ति । तस्य’ ड । ७ ‘व, नासौ’ ठ, ड । ८ ‘हस्योप’ ट, ड । ९ ‘सा च वि’ ड । १० ‘वलक्षणमा’ ख, ज । ११ ‘वल पी’ ख, ग, ज । १२ ‘क्तिमत्त्वेन न वि’ क ख ज । १३ ‘शस्तत’ ट । १४ ‘विध मा’ ट । १५ ‘भ्या प्रह’ ड । १६ ‘ह्रस्वमात्रा स्यात्, चतु’ ट ।

मात्रा । ताभ्यश्च-तिसृभ्यो मात्राभ्यो, हसीयसी-अतिशयेन ह्रस्वा मात्रा कल्पयेत् । वैद्य इति शेष । ह्रस्वमध्योत्तमा इति निदेशे “व्यापो” इत्यादिना ह्रस्व । ह्रस्वा मात्रा यामद्वय-जरणलक्षणा उक्ता, ततोऽप्यर्वाकालेन या जरा याति सा हसीयसीति । दोषादीन्-दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसत्त्व सात्म्यप्रकृती, वीक्ष्य-आकलय्य, प्राक्-पूर्वमेव, अज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये पूर्व हसीयसी कल्पयेत् । ततो ह्रस्वा ततो मध्यमा तत उत्तमा च प्रकल्पयेत् । एव मध्यममात्रा-विषये हसीयसी, ह्रस्वमात्राविषयेऽपि हसीयसी प्राक्कल्पयेत् । अन्यथा प्रत्यवायभय स्यात् । एवकारोऽवधारणे । तुशब्दो यथोत्तरमिति कमनिर्देशार्थः । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू अ २५)-“अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितसशयम् ।” इति । इय ह्रस्वा इय ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा इति हसीयसी । हसीयसी-त्यत्र ईयसुनि “स्थूलद्र” इत्यादिनां वलोप । अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्सङ्ख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ता । न चैतद्युज्यते । यतो जठरानलशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्य-माना अनर्थायैव । अतोऽस्माभिः पलद्वयादिसङ्ख्यावच्छिन्ना भोक्ता । मुनेरपि नैतन्मतम् । तद्वन्थो हि (च सू अ १३।२९)-“अहोरात्रमह कृत्स्नमर्द्धाह च प्रतीक्षते । प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरा प्रति ॥” इति ।

आ० २०-अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह-द्वाभ्यामित्यादि ।

अच्छपेयस्य चतुर्थी मात्रामाह-ताभ्य इति । दोषादीन् वीक्ष्य ताभ्योऽपि हसीयसी-यामपरिणामिनीं मात्रां, परि-कल्पयेत् ।

हसीयसीमेव प्रथम योजयेदित्याह-प्रागेव तु हसीयसी-मिति । तत्र हेतुरुक्त सङ्ग्रहे (सू अ २५)-“अज्ञात-कोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितसशयम् ।” इति । मात्राणां विषयश्रोक्तस्तत्रैव (सं. सू अ २५)-“तत्र दुर्बलमन्दा-ग्निबालवृद्धसुखात्मकैः । अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारका-सिभिः ॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते । चिरं च बल्या न रुजे व्यापन्नाऽपि प्रकल्पते ॥ मेहारु पिटिका-कुष्ठवातशोणितपीडितैः । मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सु-खेन सा ॥ न बलक्षपणी मन्दविभ्रशा शुद्धयेऽप्यलम् । महादेहानलबलक्षुत्तदक्लेशसहिष्णुभिः ॥ गुल्मोदावर्तवी-सर्पसर्पदशाभिपीडितैः । उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्र-मेव सा ॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेद्वाधीन् सुयोजिता ।” इति ।

१ ‘ताभ्यश्च ह’ ट । २ ‘स्वा क’ ठ ड । ३ ‘णा, ततो’ ठ ड । ४ ‘गच्छति’ ट । ५ ‘ये हसीयसी प्राक्कल्पयेत् । ततो ह्रस्वामनन्तर मध्यमामनन्तरमुत्तमाम् । एव’ ट । ६ ‘सी ब्रह्म क’ ठ । ‘सी ततो’ ड । ७ ‘मध्यामुत्तमा’ ड । ८ ‘याऽतिप्र’ ट । ९ ‘ष्टेषु ब’ ड । १० ‘ना हसादेश’ । ट । ११ ‘कोष्ठत्वज्ज’ स स । १२ ‘चिराच्च ब’ घ झ स द्र । १३ ‘विभ्रमा शु’ क ख ग, ज । १४ ‘तैर्मूत्रकृच्छ्रैश्च’ घ झ ।

अनुना शोधनशमनवृहणभेदात्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रा-लक्षणमधिकृत्याह-

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ।

स०-ह्यस्तनेऽन्ने-आहारे, जीर्ण एव-जीर्णमात्र एव न लब्धाभिलाषे सति, शुद्धये-शोधनार्थ, बहु-उत्तमया मात्रया, स्नेहोऽच्छ-केवल, पेयत्वेन शस्यते । सञ्जातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्यमर्कुर्याणस्तद्योग्यता चानु-त्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति । वमनमपि बुभुक्षितस्य न सम्पद्यते, कफापचिते पूर्वोक्ताच्च हेतोः । तस्माद्युक्तमुक्त ‘ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने’ इति ।

आ० २०-शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह-ह्यस्तन इति । जीर्ण एवान्ने-जरणसमनन्तरमेव, क्षुधितत्वस्य शमनकालत्वात् । शुद्धये-शुद्ध्यर्थम् । शुद्ध्यर्थत्वं च स्नेह-नद्वारेण, न साक्षात् । अत एवान्ना तादर्थ्यं चतुर्थी । शमन-वृहणौ तु स्वयं साधनत्वाच्छमनवृहणशब्दाभ्यामुक्तौ । स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तैव मात्रा । बहु-उत्तममात्र । सङ्ग्रहे तु (सू अ २५)-“वाते सलवण सर्पि पित्ते केवलमिष्यते । वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वि-तम् ॥” इति ।

शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ १९ ॥

स०-शमनो-यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेह, स क्षुद्रतो-जातबुभुक्षस्य शस्यते, जाताया बुभुक्षाया न जीर्णमात्र एवान्ने शोधन इव । शमनो हि स्नेहो यत्रतत्रस्थं दोषं कुपितं सर्वशरीरव्यापित्वाच्छमनरूपत्वात् [च] शमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ने स्नेहोऽयमबुभुक्षितस्यैवोपयुज्यते, तदानीं स्रोतसा कफाद्युपलेपानिवर्तनात् तत्सम्पृक्तं स स्नेहो न सर्वं शरीरं व्याप्नुते, अव्याप्नुवन् दोष न शमयेत् । तस्मात् क्षुद्रत एवायं शस्यते । स च मध्यममात्रया, अनन्न-केवल एव भक्ष्या-दिर्नोऽऽहारेण रहित, अच्छ एव पेय इत्यर्थः । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपीनदिनानन्तरं पथ्यं कार्यम् । पुन स्नेहप्रयोगः । पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम् । मध्यममात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिनो याममात्रेऽन्नाकाङ्क्षा भवति । तदा च स्नेहोपयोगे रात्र्यारम्भे रात्रियामार्द्धे गते वा रसैकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रयैव । ग्रन्थकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवानुजज्ञे । वक्ष्यति हि (श्लो २९)-“उपचारस्तु शमने कार्यं स्नेहे विरिक्तवत् ।”

१ ‘मात्रा’ ठ ड । २ ‘कुर्वन् तयो’ ठ । ३ ‘नुपपाद’ ठ ।

४ ‘एव-ज’ ग घ झ । ५ ‘एव ताद’ क ख ग झ ञ । ६ ‘प्रायो द’ ख ञ । ७ ‘रोगशमकारी स्ने’ ड । ८ ‘ष सर्वशरीरव्यापित्वाच्छम-यति’ ड । ९ ‘वाहारे स्ने’ ट । १० ‘मृत्तौ स’ ट । ११ ‘मुयाद’ ट । १२ ‘श्च त दो’ ट । १३ ‘एव । अत्र चो’ ड । १४ ‘नाविचा-रणाहारेण’ ठ । १५ ‘च्छ पेय’ ट । १६ ‘पानानन्तर’ ड । १७ ‘मात्रास्ने’ ट ड । १८ ‘नो न याम’ ठ । ‘नोऽर्द्धयाम’ ड । १९ ‘रसौदन’ ड । २० ‘रोऽपि श’ ट ।

इति । सुश्रुते चोक्तम् (चि अ ३१।३४)—“परिषिच्याद्वि-
रुष्णाभिर्जीर्णस्नेह ततो नरम् । यवागू पाययेदुष्णा सुक्लिन्नामल्प-
तण्डुलाम् ॥ पेयो यूषो रसो वा स्यादकृतः सौरभायुतः । कृतौ
वाऽल्पाल्पसपिक्कौ विलेपी वा विधीयते ॥” इति ।

आ० २०—शमनस्याच्छपेयस्य काल मात्रां चाह—शमन
इति । अनन्न—अन्नसम्बन्धरहित, यार्वदेप[न]जीर्यति तावन्न
भोक्तव्यमित्यर्थः ।

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः

स०—बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यै सह शस्यते । “रस इत्य-
विशेषोक्तौ ज्ञेयो मासभवो रसः ।” इति तन्त्रान्तरोक्त्या रस-
शब्देन मासरसोऽत्र बोद्धव्यः । आद्यशब्देन क्षीरखण्डादेर्द्रव-
रूपस्य ग्रहणम् । तथा, सह भक्तेन—ओदनादिना वर्तते इति
संभक्तश्च शस्यते । एष च स्नेहोऽल्पो—हसीयसीतोऽपि मात्रा
तोऽल्पः ।

आ० २०—बृंहणस्य काल मात्रा चाह—बृंहण इति ।
रसमद्याद्यैर्यथाहचि यथासात्म्य मिश्रित एष विचारणाख्यः ।
सभक्तो—भोजनस्यादौ मध्येऽन्ते वा पीतः । अल्प—अ-
ल्पमात्रः ।

हितैः स च ।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विषमद्यशीलिषु ॥ २० ॥

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ।

मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे क्रशेषु च ॥ २१ ॥

स०—स च—स्नेहो, बालादिषु हितः । बालादीनामितरेतर-
द्रव्यं । पिपासार्ता—तृट्पीडिता । स्नेहद्विषो—ये स्वर्भौवेनैव
स्नेहं द्विषन्ति । स्त्रीस्नेहयोर्नित्यशब्देन सम्बन्धः, स्त्रीनित्येषु स्नेह-
नित्येषु चेत्यर्थः । काले चोष्णे—ग्रीष्मादौ, क्रशेषु च नरेषु हितः ।

आ० २०—बृंहणस्य विषयमाह—हितः स चेति । स्नेह

१ ‘ष्णामहि’ ठ । ‘ष्णा कामं क्लिन्नाल्प’ स सु । २ ‘हेयौ
यूषरसौ वाऽपि सुगन्धी स्नेहवर्जितौ ।’ स सु । ३ ‘कृतो वा०
पिक्को’ ट । ४ ‘वाऽप्यल्प’ ठ । ‘वाऽत्यल्प’ स सु । ५ ‘यवागूवा’
स सु । ६ ‘वत्सेहो जी’ घ झ । ७ ‘वोक्तेर्ज्ञेयो’ ठ । ‘वोक्ते स्ने’
ड । ८ ‘आदिग्रहणाद्भक्ष्यसूपादीनां परिग्रहः । स च सभक्त—सह
भक्तेनात्रेन वर्तते । यद्यपि चात्रादिग्रहणादन्न मध्येऽन्तर्भूतः, तथाऽ-
प्युत्तरार्धे पुनः सभक्त इति निर्दिष्टम् । यथा यौ स्नेहावेतौ सशो-
धनशमनसन्नकौ प्राङ्निर्दिष्टौ न तौ सभक्तावुभावपि अन्नकाल-
स्याशासितस्यापि कर्तुं नावसरः, किमुत दिवा शमनस्यापि स्नेहस्य
मध्यमात्रोपयोजनात् । कृत्स्नेन दिवसेन जरणात् सायप्रातर्निरूपि-
तयोरन्नकालयोः कर्तुं नावसरः । तस्मादन्नतः सभक्तो भक्तशब्दे-
नात्रात्रकाल उपलक्षित इत्येषोऽर्थः ।” इति चन्द्र । ९ ‘सह
भक्तेन श’ ठ ड । १० ‘तो मात्रातो हसीयसीमात्राप्रमाणः ।’
ठ ड । ११ ‘हितश्च सः ।’ ठ ड । १२ ‘भावात् स्नेहान् द्वि’
ड । १३ ‘च नारीनरेषु च हि’ ट ।

द्विद्—स्नेहरोचकी । मद्यशीली—मद्यनित्यः । स्नेहनित्यः—
स्नेहशीली । सुखित—सुखी ।

स चोपयुक्तं किं करोति ? इत्याह—

प्राज्ञाध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ।

व्याधीञ्जयेद्वलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ॥ २२ ॥

स०—प्राक् च मध्य चोत्तर च प्राज्ञाध्योत्तरम् । प्राज्ञाध्यो-
त्तर भक्त यस्मिन्स्नेहे स एवम् । तेनायमर्थः,—भक्तस्यादावुप-
युक्तोऽसौ स्नेहोऽवोदेहजान् व्याधीन् जयेत्, मध्य उपयुक्तो
मध्यदेहजान्, भक्तस्योपर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम् ।
तथा, अङ्गानां—शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसङ्गणानां, बलं
कुर्यात् । इदं चोक्तम्—“मारुतेऽभ्यधिके सर्पिं सदा सलवणं
हितम् । केवलं त्वधिके पित्ते, कफे सञ्चूषणं तथा ॥” इति ।

आ० २०—बृंहणस्यैव प्रारम्भकादिभेदेन विषयमाह—
प्राज्ञाध्येति ।

वार्युष्णमच्छेऽनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ।

आस्योपलेपशुद्धौ च, तौवरारुष्करे न तु ॥ २३ ॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ॥ २४ ॥

स०—अच्छे—अच्छपेये, स्नेहे—उत्तममध्यमहृस्वमात्रोपयो-
जिते, अनु—पश्चात्, उष्णं वारि पिबेत् । किमर्थम् ? तत्सुख-
पक्तये,—तस्य—स्नेहस्य, सुखपक्ति—सुखेन पाकः, तदर्थम् । तथा,
आस्योपलेपशुद्धौ च—स्नेहलिप्तस्य मुखस्य शुद्धिनिमित्तं च ।
तौवरारुष्करे न तु—तुवरतैले भङ्गातकतैले चाच्छपेयेऽप्युष्णोदकं
न पिबेत्, तयोरत्युष्णवीर्यत्वादिति भावः । तुवरस्यायं विकारः
स्नेहस्तौर्वरः । तस्य विकार इत्यण् । एवमारुष्करं च । चिरपीते
च स्नेहे जीर्णाजीर्णं प्रति सशये सति भूयोऽप्युष्णं जलं पिबेत् ।
अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणम्, न वीप्सार्थम् । तेन—उष्णोदकपानेन,
उद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत् । ततश्च—जीर्णाजीर्णविशङ्कात्, अधि-
कमङ्गलाघव रुचिश्च स्नेहपायिनः स्यात् । सङ्ग्रहेऽन्यदप्युक्तम् (सू
अ २५) । यथा—“ततो गुरुप्रावरणो निर्वाते शयने स्थितः ।
जरणान्तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पवारिपः ॥ शिरोरुभ्रमनिष्ठी-
वमूर्च्छासार्दोरुचिक्लमै । जानीयाद्भेषजं जीर्यजीर्णं तच्छान्ति-
लाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः ।” इति ।

१ ‘क्रमं चाङ्गा’ ट । २ अस्याग्रे “मूर्च्छां दाहोऽरतिस्तृष्णा
जृम्भा मोहभ्रमकुमा । भवन्ति जीर्यति स्नेहे जीर्णः स्यात्तैः
शमं गतैः ॥” इति आ पुस्तकेऽधिकः श्लोकः । ३ ‘सुखपाका-
र्थम् ।’ ड । ४ ‘तस्यास्यशु’ ट ठ ड । ५ ‘च । तुवर’ ट ड ।
६ तौवरवर्णनं ग्रन्थस्यास्योत्तरतत्रे (अ ३९।८४) द्रष्टव्यम् ।
‘तुवरक—पश्चिमसमुद्रभूमिषु पलाशानुकारी वृक्ष’ इति वृहट् ।
७ ‘रेऽपि ।’ ट । ८ ‘भूय उष्ण’ ठ ड । ९ ततश्चेति उद्गारविशु-
द्धिनन्तरमित्यर्थः । ‘ततश्च—जीर्णाजीर्णविशङ्कात्’ इत्यरणदत्तेनु-
व्याख्यानं न समीचीनम् । १० ‘रणे नि’ ट । ११ ‘वातशयनस्थितः’
स.द्र. । १२ ‘च्छांदाहार’ ट.ठ. । १३ ‘दारतिक्ल’ ड.स.द्र. ।

आ० २०-अच्छपेयस्यानुपानमाह-वार्युष्णमिति ।

तुवरमल्लातकस्नेहयोरुष्णोदक निषेधति-तौवरारुक्करे न त्विति । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू अ २५)-“तौवरारुक्करे न तु । उष्णोपचार स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णैर्विरुध्यते ॥” इति ।

यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह-जीर्णा-जीर्णेति ।

तस्य फलमाह-तेनोद्गारविशुद्धिरिति । जीर्णाजीर्णलक्ष-णमुक्त सङ्ग्रहे (सू अ २५)-“ततो गुरुप्रावरणो निर्वृते शयने स्थित । जरणान्त प्रतीक्षेत नृष्यब्रुणालपवारिप ॥ शिरोरुग्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादोरुचिक्रमै । जानीयाद्देवज जी-र्यजीर्णं तैच्छान्तिलाघवात् ॥ अनुलोमानिलस्त्रास्थ्यक्षुत्-ष्णोद्गारशुद्धिभि ।” इति ।

मात्रामाह—

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ २५ ॥

स०-भोज्यो-भोजयितव्यो नरः । किं तत्^१ अन्नम् । किम्भूतम्^२ द्रवोष्णम् । अत्र चोभयथा समास, -द्रवेण-मुद्रयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम्, तथा केवलं द्रव च तदुष्ण च द्रवोष्ण विलेप्यादिक केवलमेव, इति । तथा, अनभिष्यन्दि-नै कफकृत् । तथा, नातिस्निग्ध-ईषत्स्निग्धमित्यर्थः । तथा, असङ्कर-असङ्कीर्णम्, अपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः । क पुरुष किं कुर्वन्नीदंशमन्नं मात्रया भोज्यः^३ इत्याह-श्व स्नेह पास्यन्-पातुमिच्छन् । तथा, तस्मिन्नेव दिने स्नेह पिबन् । तथा, पीत-वानपि य स्नेहम् । अपि समुच्चये । ननु, “मात्राशी सर्वकाल स्यात्” (ह सू अ ८११) इति प्रायुक्तमेव । तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणेन^४ ब्रूमः । मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः, ईहं त्वल्पार्थः । तेनायमर्थः, -यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकाल परिण-मति तावतोऽप्यन्नादनेन स्वल्प भोज्यमिति ।

आ० २०-स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह-भोज्योऽन्न-मिति । भोज्यो-भोजयितव्यः । मात्रया-अल्पमानेन । श्व पास्यन्-स्नेहपानात्पूर्वदिने । पिबन्-यावन्ति दिनानि स्नेह पिबति तावन्ति । पीतवान्-समाप्ते स्नेहपाने तावन्त्येव दिनानि । असङ्कर-नानाजातीयभक्ष्यादिसङ्कररहितम् ।

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।

न^५ वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ २६ ॥

१ ‘ष्णोपचार नि’ घ झ । २ ‘णोऽत्युष्णै’ क ख घ ञ । ३ ‘वातशयनस्थित’ स द्र । ४ ‘दारतिष्ठ’ स द्र । ५ ‘तद्वन्ति’ ग । ६ ‘ष्ण पेयादिक’ इति कचित् । ७ ‘अकफ’ ट ड । ८ ‘यव-अर्थादीषत्स्निग्धम् ।’ ट । ९ ‘दृगन्न’ ठ । १० ‘इहात्पात्पार्थ’ ट । ११ ‘बति । पीत’ क ग । १२ “व्यायामवेगसरोधशो-कवर्षहिमातपान् ।” स द्र ।

अ० ३२

प्रवातयानयानाध्वमाण्यात्यासनसंस्थितिः ।

नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ॥ २७ ॥

यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ।

स०-तथा, असौ स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचार्यादिगुणयुक्त स्यात् । उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं-शीलमस्य स एवम् । तथा, ब्रह्मचारी-ललनासङ्गरहित । क्षपाशय इति “अविकरणे शेते” इत्यच् । क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च निषेधः । स्नेह पिबति यावन्त्यहानि, तान्यपर तावत्सङ्ख्यानि स्नेहपानरहितान्यहानि यावत् व्यायामादीस्त्यजेत् ।

आ० २०-स्नेहनप्रयोगे विहारनियममाह-उष्णोदकोप-चारी स्यादिति । उपचार-स्नानपानादि । व्यायामादीस्त्य-जेत् । यानयान-अश्वदिना गमनम् । संस्थिति-ऊर्ध्वतयाऽ-वस्थानम् । नीचमत्युच्च वा उपधान-उच्छोर्पकम् ।

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ २८ ॥

स०-सर्वकर्मसु-वमनविरेचनादिषु, अय-“उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादिक, क्रमो-विविधित्वार्थः । यापनादिष्वह स्वप्ना-जीर्णवज्यो नाय विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् । व्याधि-क्षीणेषु च प्रायोऽयमेव विधिः । अत्राप्यतीसारादिष्वह स्वप्नादी-नामनुज्ञानात् प्रायोग्रहणम् ।

आ० २०-स्नेहोक्तमुष्णोदकोपचारादिनियम स्नेहनादिषु व्याधिक्षीणेषु चातिदिशति-सर्वकर्मस्त्विति ।

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

स०-तुर्व्यतिरेके । शमने स्नेहं तूयुक्ते उपचारो-भोजना-दिविधिः, विरिक्तवत् कार्यः, -यथा विरिक्तस्य पेयादिक्रमस्तथा तस्यापीत्यर्थः ।

आ० २०-शंभनस्नेहे विरिक्तोपचारमतिदिशति-उपचा-रस्त्विति । विरिक्तवत्-पेयादिक्रमेण^१ । उपचारो-भोजना-दिविधिः । सङ्ग्रहे तु स्नेहपानस्य पूर्वाङ्गमुक्तम् । (सू अ २५)-“स्नेहस्य पानात्पूर्वं^२ च दातव्यं मृदु भेषजम् । उक्ते-जन दुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥” इति ।

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तदिनं पिबेत् ॥ २९ ॥

सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्म्यी भवेत्परम् ।

स०-मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छ स्नेहं पिबेत् । कूर-कोष्ठे सप्ताहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणार्थविगम्यते ।

१ ‘व्याभ्यासन’ ख चन्द्र । ‘व्यात्यशन’ ड स मू । ‘त्याशन’ झ ञ । २ ‘चारी स्यात्’ ट । ३ ‘नि तावन्त्यन्यान्यपि स्नेहपानरहितानि व्या’ ट । ४ ‘ह्यान्यन्यान्यपि स्ने’ ठ । ५ ‘वा यदुप’ क ग घ झ । ६ ‘दिसेवन स्ने’ क ख ञ । ७ ‘हे उप’ ट ठ ड । ८ ‘रिक्ते पे’ ट । ९ ‘याऽत्रापी’ ट । १० ‘मने स्ने’ ग घ । ११ ‘ण । सङ्ग्र’ घ झ । १२ ‘च पातव्य’ क ख ञ । ‘च कर्तव्य’ ग । १३ ‘कोष्ठे ला’ क ख ञ । १४ ‘मव्ये कोष्ठे चत्वार्यहानीति । अथवा’ ड । १५ ‘दवगम्य’ ट ।

यथा,—चत्वार्यहानि पञ्च वा स्नेह पिबेदिति । यदि च [मृदु-
कोष्ठे] ग्रहेण सम्यक्स्निग्धलक्षण न स्यात् तदा चतुष्पञ्चरात्र-
मपि स्नेह पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रमपि पिबेदित्याह—
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदित्यादि । अथवा नैष नियम,
सम्यक्स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियम । अतः सप्ताहदप्यूर्ध्व-
मच्छ स्नेह पेयो यावत्स्निग्धलक्षण स्यात् । अतः पर स्नेह
सात्मीय भवेत् । सात्मीयभूते च स्नेहे यो दोष स सङ्ग्रहे कथितः ।
यथा (सू अ २५)—“सात्मीयभूतो हि कुरुते न मलानामु-
दीरणम् । अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽम्बोघोऽतियोजनात् ॥”
इति । यदि तु सप्ताहेनापि स्निग्धलक्षण नोत्पद्यते तदा दिनमेक
विश्रम्य पुन स्नेहो योज्य इति सदैवा ।

आ० १०—अच्छपेयस्य पानावधिमाह—ग्रहमित्यादि ।
मृदौ कोष्ठे त्रिदिनम्, क्रूरे सप्तदिनम्, यावद्वा स्निग्धलक्ष-
णोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च ।

अवध्यतिक्रमे दोषमाह—अत इति । सात्मीयभूतस्य
दोषत्वमुक्तं सङ्ग्रहे (सू अ २५)—“सात्मीयभूतो हि
कुरुते न मलानामुदीरणम् । अतियोगेन वा व्याधीन् यथाऽ-
म्बोघोऽतियोजनात् ॥ निर्हृत्य सेतु मृदुकोष्ठात् स्रवति
क्षपयन्मृदम् । स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपय-
स्तनुम् ॥” इति ।

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ॥ ३० ॥
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे, रुक्षे विपर्ययः ।

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्रगुदस्रवाः ॥ ३१ ॥

स०—सम्यक्स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादि क्लमान्त लक्षण
भवति । वर्च—शक्रत्, स्निग्ध तथाऽसह्यत—शियिलम् । रुक्षे—
अस्निग्धे, विपर्ययो—वैपरीत्यम् । अतिस्निग्धे तु—स्नेहस्यातियोज-
नात्, पाण्डुत्वादयो भवन्ति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येक
सम्बन्धः ।

आ० १०—सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह—वातानुलोम्यमिति ।
“मृदुस्निग्धाङ्गता लाघव विमलेन्द्रियता च” इत्यधिक
सङ्ग्रहे (सू अ २५) ।

अस्निग्धलक्षणमाह—रुक्ष इति । विपर्ययो—वातप्राति-
लोम्यादि ।

१ ‘हादूर्ध्व’ ट । २ ‘यथाऽम्बो ह्यति’ ट झ स मू । ‘याऽम्बो
वासति’ क ख ज । अम्बोघो—जलवेगः । ३ ‘स्निग्धलक्षणानुत्पत्ते
दिन’ ड । ४ ‘म्य तत स्ने’ ठ ड । ५ ‘भूते दोष उक्त सङ्ग्र’
क । ‘भूते दोषमाह—सात्मीयभूतो हीति । सम्यक्स्निग्ध’ ग ।
६ ‘विहृत्य’ घ झ स ड । ७ ‘पयेन्मृ’ ख ज । ८ ‘मृदुस्निग्धा-
ङ्गता ग्लानि’ स्नेहोद्वेगोऽथ (‘गोऽङ्ग’ अ ।) लाघवम् ।
विमलेन्द्रियता सम्यक्स्निग्धे रुक्षे विपर्ययः ॥’ अ आ स
ड । ९ ‘ण्डुत्वघ्रा’ घ झ । १० ‘समास ।’ ठ ड ।
११ ‘ताऽङ्गला’ क । ‘ता ग्लानि ला’ ग ।

अतिस्निग्धलक्षणमाह—अतिस्निग्ध इति । पाण्डुत्व-
पाण्डुरोगः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २५)—“गुददाहाराच्चिच्छ-
दिर्मूर्च्छातृष्णाप्रवाहिका । शुक्तोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहा-
तिसेवनात् ॥” इति ।

अमात्रयाऽहितो काले मिथ्याहारविहारतः ।

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ॥ ३२ ॥

कण्डूकुष्ठज्वरोत्केशशूलानाहभ्रमादिकान् ।

स०—अमात्र पीत स्नेह—सपिरादि, शोफादीन् करोति ।
आदिशब्देन बलक्षयजाड्यवाग्ग्रहादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते ।
अहितो—यो यस्य प्रतिषिद्ध स्नेहः । तथा, अकाले—ग्रीष्मादौ
पूर्वं प्रतिषिद्धे । तथा, मिथ्याहारतो—“द्रवोष्ण” इत्यादिविपर्य-
येण । तथा, मिथ्याविहारत—“उष्णोदकोपचारी स्यात्”
इत्यादिविपर्ययेण ।

आ० १०—मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह—अमात्रयेति । अहि-
त—अनुचितः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २५)—“जठरेन्द्रियदौर्ब-
ल्यजाड्यामस्तम्भवाग्ग्रहान् । तास्तान् स्वदोषहेतून्
पाण्डुर्दोषातिर्योगं जान् ॥” इति ।

शुतृष्णोल्लेखं न स्वेदरुक्षपानान्नभेषजम् ॥ ३३ ॥

तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवम् ।

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु ॥ ३४ ॥

यथास्व प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ।

स०—स्नेहव्यापदि—स्नेहविधिविभ्रशे सति, शुतृष्णादि साधन-
चिकित्सा । शुतृष्णानिग्रहा शुतृष्णाशब्देर्नात्रोक्तौ । उल्लेखन-
वमनम् । रुक्षशब्दस्य पानादिभिरितिभिर्योगः । तक्राणि चारिष्टा-
श्चेत्येव समासः । खलो—व्यञ्जनविशेषः प्रागुक्तः । उद्दाल-
शालिविशेषः । यथास्व—दोषानुगुणेन, प्रतिरोग—यद्यस्मिन्
रोगे स्वे स्वेऽध्याय उक्तं तत्, तदपि साधनम् ।

आ० १०—अतिस्निग्धमिथ्यास्निग्धयोश्चिकित्सितमाह—
शुतृष्णोल्लेखनेत्यादि । उल्लेखन—वमनम् । रुक्ष पानादित्र-
यम् । उद्दालो—वनकोद्रवः । प्रतिरोगं यथास्व च—यस्मिन्
रोगे यदुक्तं तदपि, कुर्यात् ।

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरुक्षणस्वभावत्वात् प्रसङ्गेन विरुक्षणस्य
सम्यक्कृतातिकृतलक्षणमाह—

विरुक्षणे लङ्घनवत्कृतातिकृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥

१ ‘शुक्तोद्गार’ क ग घ झ स मू । ‘स्निग्धोद्गार’ ख ज । शुक्तो-
द्गारो—विदग्धाम्लोद्गारः । २ ‘हृबलक्षयान्’ अ ख ज । ३ ‘पू-
र्वप्र’ ट । ४ ‘थ्यास्नेहस्य ल’ ख ज । ५ ‘म्भसम्भवान्’ आ ।
‘व्यस्तम्भवान्’ गदान् अ । ‘म्भसङ्ग्रहान्’ ख ज । ‘म्भजान्’
गदान् ग । ६ ‘योजनात्’ स ड । ७ ‘स्वन स्वेदो रुक्ष पा’ अ ।
८ ‘रिष्ट ख’ अ । ९ ‘द्रवा’ अ आ क स ड । १० ‘न प्रोक्तौ’ ट ।
११ ‘तक्र चारिष्टश्चे’ ट । १२ ‘रोगमिति यसि’ क ख ज ।

स०-विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथाऽत्यर्थोत्पन्ने च लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षण ज्ञेयम् । कृत चातिकृत च कृतातिकृते, तयोर्लक्षण कृतातिकृतलक्षणम् । कृतशब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । विरूक्षणायोगलक्षण तु स्नेहातियोगलक्षणेनैवोक्तम् । तत्र सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यलक्षण विमलेन्द्रियतादि तदेव सम्यग्विरूक्षणे कृते लक्षण बोध्यम् । तथा, अतिकृते विरूक्षणेऽतिलङ्घितस्य लक्षण कार्यादिकं वेद्यम् ।

आ० २०-स्नेहव्यापद्युक्तविरूक्षणस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणमाह-विरूक्षण इति । लङ्घनवत्-लङ्घनस्य सम्यग्योगे “विमलेन्द्रियता” इत्यादि, अतियोगे “अतिकाश्य” इत्यादि । कृत-सम्यग्योग । अतिकृत-अतियोग । सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २५)-“स्नेहेन पैत्तिकस्याभिर्यदा तीक्ष्णतरी-कृत । स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥ उदीरयेत्सोपसर्गा पिपासामस्य चाधिकाम् । सोऽसृस्त्यजेद्युदकं न पिबेदाशु शीतलम् ॥ शीतसेकावगाहाश्च तत्तृष्णापीडितो भजेत् । स्नेहाभिना दह्यमानं स्वविषेणैव पन्नग ॥ अजीर्णं बलवत्यां तु शीतैर्दिह्याच्छिरोमुखम् । छर्दयेत्तदशान्तौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः ॥ रुक्षान्मुल्लिखेद्भुक्त्वा तीक्ष्णश्यां तु कफानिले । समदोषश्च निशेष स्नेहमुष्णाग्नुनोद्धरेत् ॥ ततो दोषादिबलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रयेत् । न सर्पिः केवलं पित्तं देयं सामे विशेषतः ॥ सर्वं ह्यनुर्जदेहं हत्वा सज्ञां च मारयेत् ।” इति ।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् ।
स्निग्धहृद्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं, वमनं पुनः ॥ ३६ ॥
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्षेप्य तत्करैः ।

स०-स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च, त भुङ्क्ते यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् । धन्वोत्थरसो-जाङ्गलदेशमास-समुद्भूतो रसः, त भुञ्जान् स्वेदमाचरेत् । मासरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात् स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम् । उष्ण-उभयथा वीर्यतोऽभिसयोगाच्च । एवम्भूतं पुरुषं पूर्वं स्निग्धोऽनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् दिन-

१ ‘क्षणेऽयोग’ ट. । २ ‘अतिलङ्घिते यलक्षण कार्यादि तदेव विरूक्षणेऽतिकृते लक्षणं वेद्यम्’ ट. । ३ ‘त-सम्यक्’ क ख घ झ ञ । ४ ‘तीव्रत’ स ड. । ५ ‘जोन्वित’ घ झ । ६ ‘स्व बाधि’ स स । ७ ‘गाहान् वात’ घ झ स ड. । ८ ‘भवेत्’ ख ग ञ. । ९ ‘अजीर्णव’ घ स मू. । १० ‘वत्याशु शी’ क ख झ ञ. । ‘वत्यशौ शी’ ग । अजीर्णे स्नेहे, बलवत्यां पिपासायामिति सम्बन्धः । ११ ‘शान्ते च’ ख ञ । १२ तादृश्या-बलवत्यां पिपासायाम् । १३ ‘पूर्वो-क्ताश्च विधीश्चरेत्’ ख. ञ. । १४ ‘केवले’ ग । १५ ‘त्ते पेय’ स ड. । १६ ‘नुरुज देह’ क स मू. । ‘नुरुजदेह’ स स । १७ ‘चरन्’ क ख । १८ ‘स । मास’ ट. । १९ ‘वत्प्रग्रहण-मतियो’ ट. । २० ‘ष्ण-वीर्य’ ड. । २१ ‘चरेत् । दि’ ट. ठ. ।

त्रयं स्थितं सन् विरेकं कुर्यात् । वमनं पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुङ्क्ते तदैकौहमनेनेव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत् स्थितोऽन्यच्च दिन-द्वितीय-महः, कफमुत्क्षेप्य-स्थानात् प्रच्याव्य, स्थितो वमनं कुर्यात् । कैरुत्क्षेप्य^१ तत्करैः, -कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरैर्मत्स्यगुडादिभिः । तत्करैरिति कृजो हेत्वादिना हेतौ ट ।

आ० २०-स्निग्धस्य समनन्तरमेव स्वेदं कार्यं इत्याह-स्निग्धद्रवोष्णेति । स्निग्धं पुरुषोऽनन्तरमेव स्वेदमाचरेत् । स्वेदे च क्रियमाणे स्निग्धद्रवोष्णमग्नं जाङ्गलमासरसं च भुञ्जीत ।

स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रान्तस्य विरेचनं कार्यमित्याह-त्रयहमिति ।

स्निग्धस्यैव ब्रह्म विश्रान्तस्य वमनं कार्यमित्याह-वमनमिति । स्निग्ध एकाहं विश्रान्तो द्वितीये दिने कफकरैः कफमुत्क्षेप्य तृतीये वमनं कुर्यात् ।

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ॥ ३७ ॥
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्नं जायते ॥ ३८ ॥

स०-मांसलत्वादियुक्ता पुरुषा ये शोध्यत्वेन स्नेहयितुम-भीष्टा, तान् पूर्व-प्रथमं, रुक्षयेत् । ततो-रुक्षयित्वाऽनन्तरं, संस्नेह्य शोधयेत् । किमेव स्यात्^२ इत्याह-एव स्नेहव्यापन्नं जायते । मांसला-उपचितमासा । मेदुरा-मेदस्त्रिण ।

आ० २०-मांसलादीनां विरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह-मांसला इति । स्नेहोचिता-स्नेहसात्म्या ।

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यता गतः ।

स०-न केवलं स्नेहव्यापदेव न स्यात् । यावत् स्नेहोऽसात्म्यता गतः सन् मलान्-वातादीन् पुरीषादींश्च, ईरयितुं-प्रेरयितुं, अल-पर्याप्तः ।

आ० २०-पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह-अलमित्यादि । स्नेहोचितस्य स्नेहसात्म्यत्वादनुत्क्षेपनमित्यर्थः । अत एवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्वकत्वमुक्तम् । पाचनं हि रुक्षणमेव ।

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ ३९ ॥
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् ।

स०-बालादिषु तथा यः स्नेहविषये परिहारः-शीतोदकादिः, तमसहिष्णुषु-अक्षमेषु, सद्यः स्नेहाख्याननुद्वेगान्-अनुद्वेजकान्, एता(इमा)न्-वक्ष्यमाणान्, योगान् प्रयोजयेत् ।

१ ‘काह-एकमेवेलवधारणे । स्नेहद्रवो’ ड. । २ ‘केनोत्क्षेप’ ट. । ३ ‘क्षीरेक्षुगुडा’ ट. । ‘क्षीरगुडा’ ठ ड. । ४ ‘स एकाह’ क । ५ ‘पूर्वं स्ने’ ख. झ. ञ. । ‘स्नेहोचितस्य स्नेहाप’ ग. । ६ ‘स्निग्धस्य’ ग. घ. झ. । ७ ‘हपरिहार-शीतोदकादि, असहि’ ड. । ८ ‘षयः प’ ठ. । ९ परिहारः-त्यागः ।

आ० २०-बालादिषु सद्य स्नेहन कार्यमित्याह-बालेत्यादि । इमान्-वक्ष्यमाणान् । अनुद्वेगान्-सुखसेव्यान् ।

कास्तान्^१ इत्याह—

प्राज्यमांसरसास्तेषु, पेया वा स्नेहमर्जिता ॥ ४० ॥

तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः, कृशरा तथा ।

क्षीरपेया घृताढ्योष्णा, दध्नी वा सगुडः सरः ॥ ४१ ॥

पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ।

सप्तैते स्नेहनाः सद्यः, स्नेहाश्च लवणोल्बणाः ॥ ४२ ॥

स०-तेषु-बालादिषु, प्राज्यमांसरसा-प्रभूतमांसानि निष्काथ्य तद्रसा । तथा, स्नेहमर्जिता पेया । तथा, तिलचूर्ण-पललाख्य, सस्नेहफाणित-[स्नेहन-] सर्पिरादिना युक्त, फाणितेन-क्षौद्रगुडविकारविशेषेण च युक्त । तथा, कृशरा तथेति स्नेहफाणितयुक्तेत्यर्थः । तथा, क्षीरपेया-क्षैरेयी सर्पिष्मत्युष्णा च । [तथा,] दधिसरो वा सगुडः । [तथा,] पेया च पञ्चप्रसृता, 'द्वे पले-प्रसृत विदु' पञ्च प्रसृतानि यस्या सा पञ्चप्रसृता । केषा पुनस्तानि पञ्च प्रसृतानि^२ इति व्याचष्टे-स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैरिति । सर्पिस्तैल वसा मज्जेति चतुर्णां स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तण्डुलाश्च प्रसृतमेकमित्यर्थः । एते सप्त पूर्वोक्ता सद्य-क्षीर स्नेहना, -त्रिचतुरैरहोभिर्विनाऽपि स्नेहना, निष्परिहाराश्च ।^३ केवलमेत एव सद्य स्नेहना इत्याह-स्नेहाश्च लवणोल्बणा इति । स्नेहा-सर्पिरादयोऽपका एव । किं निशिष्टा^४ लवणोल्बणा-लवणाढ्या, सद्य स्नेहना इत्यर्थः ।

आ० २०-सद्य स्नेहानान् सप्त योगानाह-प्राज्यमांसरसा इति । प्राज्यमासा-प्रभूतमासा, अल्पोदकसिद्धा रसा इत्येक । तेषु-मांसरसेषु, सिद्धा स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीय । स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्ण इति तृतीय । ताभ्यामेव युक्ता कृशरेति चतुर्थः । उष्णा घृताढ्या^५ क्षीरसिद्धा पेयेति पञ्चम । गुडैः सहितो दधिसर इति षष्ठ । घृततैलवसामज्जतण्डुलैः प्रत्येक प्रसृतप्रमाणैः कृता पेयेति सप्तम ।

अष्टम सद्य स्नेहनमाह-स्नेहाश्चेति ।

१ 'जिता' आ ख । २ 'तिलचूर्ण' च सस्नेहफाणित कृ' अ आ स द्र । ३ 'स्नेहश्च० लवण' घ ड झ । ४ 'मांस निष्काथरसा' ट । ५ 'सा स्नेहमर्जिता पेया-पातव्या । तथा' ठ ड । ६ 'फाणित-क्षौद्रगुडकृतो भक्ष्यविशेष । तथा' ठ ड । ७ 'या स्नेहा कृशरा । सर्पिष्मत्युष्णा च क्षीरपेया-क्षैरेयी । दधि' ठ ड । ८ 'स्या पेयाया सा' ठ । ९ 'ति युक्त्याऽऽह-' ट । १० 'सर्पिस्तैल वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विध' इति वचनात् चत्वारि प्रसृतानि चतुर्णां स्नेहानाम्, तण्डुलानां च प्रसृतमेकम्, एव स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः पेया भवति । एते सप्त ठ ड । ११ 'किमेत एव सप्त' इत्याह-' ठ । १२ 'क्षीरपेयेति' घ, झ । १३ 'सगुडो दधि' घ, झ ।

कस्मात्त्वणसयोगात् स्नेहा अपका अपि सद्य स्नेहना^६ इत्याह-तैल्यभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।

स०-यस्मात्त्वणमभिष्यन्दि-स्रोतसा सावक, अरूक्षत्वादिगुणयुक्त च । सूक्ष्मं-सूक्ष्मस्रोतोगामि । 'व्यवायि-देहमखिल व्याप्य पाकाय कल्पते' ।

आ० २०-त्वणसयोगात् कथं सद्य स्नेहनत्वम्^७ इत्यत आह-तद्वीति । तत्-त्वणम् । हि-यस्मात् । विष्यन्दि-स्रोतोलीनमलोक्लेशनम् । अरूक्ष-स्नेहाविपरीतम् । सूक्ष्म-सूक्ष्मस्रोत सञ्चारि । उष्ण-स्नेहविलायनम् । व्यवायि-विचरणशीलम् । सद्गृहे तु (सू अ २५)-"प्रभूतमांस निष्काथान् जाङ्गलानूपजान् रसान् । स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूनातिसहताम् ॥ तिलकाम्बलिक भूरिस्नेह सर्पिष्मतीमपि । पेया सुखोष्णा क्षैरेयी पात्रे वा ससिताघृते ॥ सर्पिलवणयुक्त वा संघोदुग्ध तथा पथ । पायस माषमिश्र च बहुस्नेहसमायुतम् ॥ तैलशुण्ठीगुडैः सुरा जीर्णं मांसरसाशिन । स्नेह चैक सुराच्छेन दध्नी वा सगुड सरम् ॥ वसा वराहजा सर्पि पिप्पली लवण तिलान् । पिप्पली लवण स्नेहाश्चतुरो दधिमस्तुकम् ॥ दध्ना सिद्ध व्योषगर्भ धात्रीद्राक्षारसे घृतम् । यवकोलकुलथाम्बुक्षारक्षीरसुरादधि ॥ घृत च सिद्ध तुल्यांशं सद्य स्नेहनमुत्तमम् । सिद्धाश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफलारसैः ॥ योनिशुक्रामयहरान् सद्य स्नेहान् प्रयोजयेत् ।" इति ।

गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ॥ ४३ ॥

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ।

स०-कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सति गुडादि स्नेहनार्थं न प्रकल्पयेत्-न योजयेत् ।

आ० २०-कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहानि निषेधति-गुडानूपेति ।

तर्हि ते कथं स्नेहा^८ इत्याह—

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ॥ ४४ ॥

स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ।

स०-एतेषां-कुष्ठादीनां^९, त्रिफलादिभिर्विपाचितान्-सां वितान्, अविकारिण-अविकारकरान्, स्नेहान् योजयेत् । यथास्व-यथायोग्यम् । कुष्ठादीनां सम्बन्धी यो विकारस्तद्वताम्, तेन कुष्ठिना शोफिना मोहनामित्यर्थोऽवतिष्ठते ।

१ 'सादित्याह-' ट । २ 'तद्वि विष्यन्ध' अ हे चन्द्र स द्र । ३ 'सान्तु लव' ट । ४ 'गू वाऽति' ख ज स द्र । 'गू चाति' ग । ५ 'सद्य स्निग्ध त' स मू । संघोदुग्ध-अचिराद्दोहितम् । ६ तथा-ससिताघृते पात्रे । ७ 'उसुर जी' स मू । 'डरस जी' स, स । ८ 'वैक' स द्र । ९ 'हमनुत्त' ख ज । १० 'म्, यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनाभिहितैस्त्रिफला' ट ठ । ११ 'दिद्रव्यपान्नि' ड । १२ 'तु कुष्ठा' ट, ठ ।

आ० २०-कुष्ठादिपूचितानि स्नेहान्याह-त्रिफलेत्यादि । एतेषा-कुष्ठशोफप्रमेहाणाम् । अविकारिण इति हेतुगर्भ विशेषणम् ।

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४५ ॥

स०-आमयै-व्याधिभिः, क्षीणानां पुनः पुंसामग्निदेहसन्धु-
क्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाग्निदेहौ, सन्धु-
क्षणाश्च क्षमाश्च सन्धुक्षणक्षमा, तान् । यथासङ्ख्येनात्र
सम्बन्धः । अग्ने सन्धुक्षणा-उद्दीपका, देहस्य क्षमा-पुष्ट्या-
वर्हा । अत्र चायं भावः, -किल व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि
क्षीणो भवति । अतस्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहा [ते उप-
योज्याः । कुतः ? ते] वह्निमान्द्यमावहन्ति । अथवा वह्नि-
सन्धुक्षणा न पुष्ट्यावहा । न ते स्नेहा उपयोक्तुं युक्ताः । किं
तहि ? उभयकारिण एव योक्तुं युक्ता इति ।

आ० २०-व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहान्याह-क्षीणा-
नामिति । अग्निदेहयोः सन्धुक्षणे-संवर्द्धने क्षमान्, दीप-
नवृर्द्धनत्वात् ।

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः

प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।

हृदेन्द्रियो मन्दजर शतायुः

स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायाः सूत्रस्थाने स्नेह-
विधिर्नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स०-यः पुमान्नाभीक्षणेन स्नेहमुपसेवते, स दीप्तान्तराग्नि-
त्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । स द्वैद्यैरिति शेषः । उपजाति-
वृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायाः सर्वाङ्गसुन्दराख्यायाः सूत्रस्थाने स्नेहविध्य-

ध्यायः षोडशः समाप्तः ॥ १६ ॥

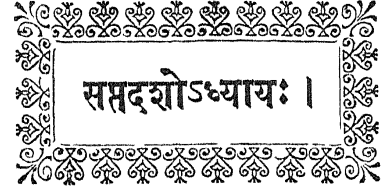
आ० २०-स्नेहशीलनस्य फलमाह-दीप्तान्तराग्निरिति ।
प्रत्यग्रधातु-नूतनधातुः ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

स्नेहनस्य प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १६ ॥

१ 'णानामामयै' क । २ 'यै-कुष्ठादिभिः क्षीणानामग्निपु-
ष्टिदान् देहपुष्टिप्रदाश्चाविकारकरान् स्नेहान्' ड । ३ 'ना पुसा'
ठ । ४ 'तद्दी' ठ । ५ 'हास्तान् ।' ट । ६ 'क्षीणोचितानि' क
ख अ । ७ 'णे-अतिवर्द्ध' ग । 'णे-अभिवर्द्ध' घ झ । ८ 'हणान् ।'
ग घ झ । ९ 'मानभीक्षणेन' ठ । १० 'हविधिप्र' ग । 'हपा-
नप्र' घ.झ. ।

शोचनप्रमत्तेन स्नेहोपयोगः । स्निग्धे च देहे दोषाणां मार्द-
वीकरणाय स्नेदस्य प्रसङ्गः । अतस्तत्परिज्ञानार्थोऽयमध्यायः
आरभ्यते—

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-अथात इति । स्वेदनं-स्नेदः, तस्य विधि-विधानं,
यत्र तं व्याख्यास्यामः । शेषः पूर्ववत् ।

आ० २०-क्रमप्राप्तं स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते-अथेति ।

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह—

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ।

स०-स्वेदश्चतुर्विधः, -तापादिभेदात् ।

आ० २०-स्वेदभेदानाह-स्नेद इति ।

तत्र तापादीनेव लक्षयितुमाचष्टे—

तापोऽग्नितापवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

स०-ताप-तापस्नेदः, अग्नितापेन वसनेन, तथा फालेन-
अयोमयेनाग्नितापेन, तथा [अग्नितापेन] हस्ततलेनापि । आदि-
ग्रहणाद्वालुकाघटिकाकास्यभाजनादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-तापस्य लक्षणमाह-ताप इति । अग्नितापै-
र्वस्त्रादिभिः क्रियते यः स्नेदः स तापः । आदिशब्दात्कास्य-
वालुकाघटिकासाक्षादग्रयः ।

उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्त्रैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतकपयःस्रुतैः ।

केवले पवने, श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु सात्वणाख्यैः पुनःपुनः ।

१ 'अयं स्वेदविधिश्चरके सू० १४ अध्याये, सुश्रुते चि० ३२
अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २६ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ 'स्वेदो
विधीयते यत्र स तमव्याय व्या' ड । ३ 'स्नेदः चतुर्विधमाह-' ड ।
४ चरके तु 'सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनम् । जेन्ताकोऽ-
श्मघनः कर्षू कुटी भू कुम्भिकैव च । कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति
त्रयोदश ।' इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽभिहितः । ५ 'सम्प्रति तापा-
भिधस्नेदलक्षणमाह-ताप इत्यादि । अग्नितापशब्दो वसनादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । आदि' ड । ६ 'स्तु सात्वणा' आ. ।
'सात्वलाख्यैः' क. । 'द्यैश्च सात्वलाख्यैः' ठ. ।

स०-उपनाहो-बन्धनम् । किं-सुराप्रकृति । शताह्वा-
शतपुष्पा । वान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातसीमाषादीनि
योग्यत्वाद्यान्युष्णवीर्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्या
नीति । समस्तग्रहण गन्धैरेव युज्यते । अत एव सङ्ग्रहेऽवदत्
(सू अ २६)-“सर्वगन्ध” इति । गन्धै-गन्धद्रव्यै कुष्ठा-
गुरुतगरसुरसादिभि । तथा, रास्नादिभि । किम्भूतै पूर्वोक्तै ?
उद्रिक्तलवणै-लवणाख्यै । तथा, स्नेहश्च चुक्र च तक्र च पयश्च,
तै भुतै-आलोडितै । चुक्र-अम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वादेव
ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयार्थम्, अतिशयेन माल्वैणाख्ये
स्नेदे तक्र प्रयोज्यमिति । केवले पवने वचादिभिरुपनाहस्वेद
कार्य । श्लेष्मससृष्टे पवने सुरसादिभि-सुरसयुगादिना गणेन
(ह सू अ १५।३०) । पित्तेन ससृष्टे पवने पद्मकाद्यै-
“पद्मकपुष्पै” (ह सू अ १५।१२) इत्यादिभि । पित्तेन
ससृष्टे पवन इत्यत्र किञ्चिदेव पित्तेन ससृष्टे पवने पद्मकादिभि-
रुपनाह कार्य इत्यवबोधम्, नाधिकेन पित्तेन युक्ते पवने,
नापि तुल्येन पित्तेन युक्ते पवन इति । एव ह्युक्तम् (ह सू
अ १३।१४)-“ग्रेष्म प्रायो मरुत्पित्ते” विधि कार्य ।
ग्रेष्मश्च विधि प्रायेण सर्व शीत । तत्र खेदो दूरोत्सारित
एव । तस्मात् किञ्चित्पित्तेन ससृष्टे पवने पद्मकाद्यैरुपनाह कार्य
इति वेद्यम् । एते च त्रय उपनाहा केवले वायौ तथा कफयुक्ते
पित्तयुक्ते च क्रमेण योज्याः । एते च साल्वणाभिधानाः खेदा
इत्याह-साल्वणाख्यैरिति । पुन पुनरिति असकृत् खेदयोजना
कार्यैत्यर्थः । निरपायो हि यथाऽय साल्वणापरसज्ञ उपनाहाख्य
खेदो न तथाऽपरे खेदा इति । उपनह्यते-बध्यते चर्मपटा-
दिना, इत्यन्वर्थ नामास्योपनाह इति । साल्वण इत्यस्य तन्त्रा-
न्तरप्रसिद्धं नाम । तथा च धन्वन्तरि (सु चि अ ४।१४)-
“काकोल्यादि सवातघ्न सर्वांम्लद्रव्यसयुत । सानूपमास सुस्विन्न सर्वस्नेहसमन्वित ॥
सुखोष्ण स्पृष्टलवण साल्वण परिकीर्तित । तेनोपनाह
कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥” इति । तद्व्याख्यान
च,-“काकोल्यादिर्गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसज्जित । वातघ्नो
भद्रदार्वादिवर्गोऽम्लो दाडिमादिक ॥ सर्वस्नेहश्चतु स्नेहो
लवण सैन्धवादिकम् । अम्लादिभिश्च सस्कार्य काकोल्या-
दित्रय त्रिभि ॥” इति । पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादि ।
स चोपनाहः पुन पुनः कार्य । उपनाहो-बन्धनम् ।

ससृष्टे पवने पद्मकादिर्वर्गेण सह कार्य । साल्वणाख्यै-
साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य येभ्य पद्मकादिभ्यस्तै ।
पद्मकादिभिर्युक्त उपनाह-साल्वणाख्य । उक्त च सुश्रु-
तेन (चि अ ४।१४)-“काकोल्यादि सवातघ्न सर्वा-
म्लद्रव्यसयुत । सानूपमास सुस्विन्न सर्वस्नेहसमन्वित ॥
सुखोष्ण स्पृष्टलवण साल्वण परिकीर्तित । तेनोपनाह
कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ॥” इति । तद्व्याख्यान
च,-“काकोल्यादिर्गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसज्जित । वातघ्नो
भद्रदार्वादिवर्गोऽम्लो दाडिमादिक ॥ सर्वस्नेहश्चतु स्नेहो
लवण सैन्धवादिकम् । अम्लादिभिश्च सस्कार्य काकोल्या-
दित्रय त्रिभि ॥” इति । पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादि ।
स चोपनाहः पुन पुनः कार्य । उपनाहो-बन्धनम् ।

बन्धात्मकश्चाय खेद इति बन्धात्मकस्वेदोपायभूतान् चर्म-
पट्टादीनाह-

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः ॥ ४ ॥

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।

बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

स०-चर्मपट्टैर्बद्ध-उपनद्धमङ्ग, रात्रौ दिवा मुञ्चेत् । किम्भूतै ?
स्निग्धोष्णवीर्यै, तथाऽपूतिभि-अदुर्गन्धै, सुपरिकर्मितत्वात् ।
अलाभे-चर्मपट्टानामभावे, वातजित्पत्रै-एरण्डजादिभि, तथा
कौशेयादिभि । कौशेय-राङ्गवादिवस्त्रविशेषम् । आविक-
कम्बलम् । [शाटक-वस्त्रखण्डम् ।] तैर्बद्ध रात्रौ दिवा मुञ्चेत् ।
दिवा तु बद्ध रात्रौ मोक्तव्यम् ।

आ० २०-बन्धनविधिमाह-स्निग्धोष्णवीर्यैरिति । अला-
भे-चर्मालाभे । वातजित्पत्राणि-एरण्डादिपत्राणि ।

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपासुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्ततैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

स०-ऊष्मा-बाष्प, तैदाख्य खेद उत्कारिकादिभि
प्रयोज्य । तत्र यवमाषैरण्डवीजातसीकुसुम्भवीजादिभि पिष्ट-
स्विन्नैर्लेप्यसिकाकृत्यै^{१३} खेदनोपाय सा उत्कारिका । लोष्टं-
मृत्पिण्ड । कपाल-कर्परम् । उपल-पाषाण । पासु-धूलि ।
तथा, पत्रभङ्गेन-छदसमूहेन । तथा, धान्येन । करीषो-गवादि-
शकृच्चूर्णः । सिकता-वालुका । तुषो-धान्यलक् । एतैरुत्कारि-
कादिभिस्तुषान्तैः खेदो विवातव्य । किम्भूतै ? अनेकोपाय
सन्ततैः, अनेके च त उपायाश्च, तैः सन्ततः-उष्णीकृता य

आ० २०-उपनाहस्य लक्षणमाह-उपनाह इत्यादि ।
वचादिभिर्य खेद क्रियते स उपनाह । किं-सुराका-
ञ्जिकाद्यध स्थितद्रव्यम् । गन्धै-कुष्ठादिगन्धद्रव्यै । एर-
ण्डजटा-एरण्डमूलम् । आमिष-मासम् । उद्रिक्तलवणै-
सैन्धवाद्युक्तै । स्नेहादिभि भुतै-आलोडितै । चुक्र-
सुक्तम् । पय-क्षीरम् । एष खेदः केवले पवने । एष
एष श्लेष्मससृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः । पित्तेन

१ ‘रात्रीजम्’ ड । २ ‘ति । धान्यै’ टठ । ३ ‘कुष्ठा-
मासीतग’ ड । ४ ‘रसुर’ ठड । ५ ‘याय ।’ ठ ।
६ ‘ल्वलाख्ये’ ट । ७ ‘इत्येव वो’ ठ । ८ ‘शाल्वलाख्यै’
ड । ९ ‘शाल्वल’ ड । १० ‘न्तरे प्र’ ट । ११ ‘नूपोद’
आ.ठ.ड. ।

१ ‘वर्गसहित. कार्य’ क ख ज । २ ‘शाल्वणा’ क ।
३ ‘नूपोदकमासस्तु सर्व’ स सु । ४ ‘शाल्वल’ ग. । ‘शाल्वण’
स सु. । ‘सोल्वण’ डल्हण. । ५ ‘ग्राह्यश्चाष्ट’ ग. । ६ ‘स्नेहा ल’
क । ७ तन्मते-सुश्रुतमते । ८ ‘द्र रात्रौ’ ड. । ९ ‘ट्टादीना’
ठ ड । १० ‘वा’ ट । ११ ‘ष्मा-उष्णवाष्प’ ठ. । १२ ‘ऊ-
ष्माख्य’ ट. । १३ ‘लेपिका’ ट. । १४ ‘खर्प’ ट. ।

उत्कारिकादयः, तै । कथं प्रयोज्य ? इत्याह—देशकालत ।
ल्यन्लोपे पञ्चमी चेयम् । तेन देशकालावपेक्ष्य । उपलक्षण
चेदम् । तेन दोषदूष्यादीर्नप्यपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्य । लोष्ट-
कपालपाषाणानभिमतान् सन्दर्शेन गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षया-
ऽम्भस्यम्ले धान्याम्ले शुक्तादौ वा निमज्जयेत् । तदुद्धूतवाष्पे
स्वेदं शयनस्थस्य कार्यम् । अथवा गवादिशकृताऽऽर्द्धेण पिण्डी-
कृतेनोष्णेन स्वेदं स च पिण्डस्वेदसङ्गः । स एव सङ्करस्वेद
उच्यते । अथवैरण्डादिद्रव्ययुक्तानि यवादीनि धान्यानि साम्ल-
कादीनि गृहीत्वा पिहितमुखायामुखाया सम्यगुपस्वेद्यं निर्वीते
गृहे शयनस्थे किलिजे प्रस्तार्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तर-
प्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिस्ववच्छन्नं स्वेदयेत् । अथवा पूर्वव-
त्स्वेद्यद्रव्याणि कुम्भ्यामुत्काथ्य तन्निकटोपविष्टो घनवस्त्रावृत
ऊष्माण गृहीयात् । एष सस्तरस्वेदः । एवमनेकोपायसन्ततत्वं
दोषदूष्याद्यपेक्षया निरूप्य स्वेदो योज्यः ।

आ० २०—ऊष्मस्वेदस्य लक्षणमाह—ऊष्मेति । उत्कारि-
कादिभिः सोष्माभिः कम्बलादिवेष्टितैर्यं स्वेदं क्रियते, स
ऊष्मस्वेदः । उत्कारिका—रोटिका । पत्रभङ्गेन—खण्डशः कृतैः
पत्रैः । धान्येन—गोधूमादिना । सङ्गहे तु (सू अ
२६)—“ऊष्मस्वेदं पुनरष्टधा भिद्यते,—पिण्डं सस्तरं नाडी
घनाश्मा कुम्भी कूपं कुटी जेन्ताकैश्चेति । तत्र कपालपा-
षाणलोष्ठलोहपिण्डान्निर्वर्णान् सन्दर्शेन गृहीत्वाऽम्भस्यम्ले
वा निमज्जयेत् । तैराद्र्याविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं
सरुजमङ्गं ग्रन्थिमद्वा स्वेदयेत् । पाशुसिकतागवादिर्करीष-
तुषधान्यबुसपुलाकैर्पल्लैर्वाऽम्लोत्कथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवा-
दिशकृताऽऽर्द्धेण पिण्डीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरीपा-
यसपिण्डैर्वा वातरोगिष्विति पिण्डस्वेदः । स एव च सङ्क-
राख्यः । यथाहस्वेद्यद्रव्याणि पिहितमुखायांमुखाया सम्य-
गुपस्वेद्यं निवातशरणशयनस्थे किलिजे प्रस्तार्याविककौशेयवा-
तहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिभिः सर्व-

च्छन्नं स्वेदयेदिति सस्तरस्वेदः । पूर्ववदेवोपस्वेद्योऽस्वामुखेऽ-
न्यामुखा नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसन्धायोप-
लिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शरेषिकावशदलकलि-
ज्जकरजपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घ-
याऽध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाह-
मूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विष्विर्वा
विनमितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृतेऽङ्गे बाष्पमुपहरेत् ।
बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुख
स्वेदयतीति नाडीस्वेदः । पुरुषायाममात्रमधिकं वा घन-
समं सुखं च शिलातल भूप्रदेशं वा वातहरदास्दीप्तेनाग्निना
सर्वतस्तापयित्वाऽग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिरभ्यगुक्ष्य यथो-
क्तप्रच्छदे सस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः । पूर्ववत्स्वेद्यद्र-
व्याणि कुम्भ्या समुत्काथ्याश्चिष्योपविष्टसिद्धूष्माण गृही-
यात् । भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासन शयनं वा नाति-
घनप्रच्छदं परितः प्रलम्बमानकुंथाकम्बलगोणिकं निधाय तत्र-
स्थस्योष्माण गृह्यत कुम्भ्यामग्निवर्णानयोर्गुडानुपलाश्च शनै-
र्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः । शयनस्याधो विस्तारद्विगुण-
खाते कूपे वातहरदास्करीषान्यतरैर्पूर्णदग्धे विगतधूमे
स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः । कुटीं नायुच्चवि-
स्तारा वृत्तामच्छिद्रासुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्या सर्व-
तो विधूर्तप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूर्धपरिवृता वि-
धाय तन्मध्ये च शय्या तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः ।”
इति । जेन्ताकस्वेदस्त्वशक्यत्वाच्च लिख्यते ।

१ ‘नपेक्ष्य’ ठ ड । २ ‘णादीन’ ड । ३ ‘निर्वर्णान्’ ठ ड ।
४ ‘त् । अयं तैरुद्धूतं स्वेदं श० स्य कुर्यात् ।’ ट । ५ ‘वा गोशकृ’
ट । ६ ‘ता पिण्डी’ ठ ड । ७ ‘निर्वीते’ ट । ८ ‘दे कौचवाजि’
ठ ट । ९ ‘दिष्वव’ ट । १० ‘दिभिर्वेष्टि’ क ख ज । ११ ‘ऊ-
ष्मास्वे’ स स । १२ ‘जयन्ता’ ग । १३ ‘कश्च ।’ क ख घ ज
स ड । १४ ‘त्र मृत्कपा’ स स । १५ ‘त् । एतै’ ख ज ।
१६ ‘यिष्ठमङ्गं सरुजं ग्र’ ग । १७ ‘दिपुरीष’ क ख ज स ड ।
‘दिपुरीषकरीष’ ग । १८ ‘कपिण्याकप’ ग । १९ ‘रामासपि’
स स । २० ‘रोगेष्वि’ स ड । २१ ‘च शङ्क’ क ख घ ज ।
२२ ‘यामूषाया’ ग । ‘या कुम्भ्या स’ स मू । २३ उखा—स्थाली ।
२४ ‘नकिलि’ स मू । २५ किलिज—कट, ‘चटई, तट्या’ इति
लोके । २६ ‘रच्छ’ ग । २७ ‘दे कुयकाविकाजिन’ स मू ।
२८ ‘दिष्वव’ क, ख, ग, घ, ज, स मू । २९ ‘वच्छिन्न’ क, ख, ज ।

१ ‘वदेशे स्वेद्यो मूषामुखेनान्यामूषा ना’ ग । २ ‘यो
मुखामुखे मुखेनान्यामुखा’ ख ज । ३ ‘खेनान्या’ क । ‘खेना-
धोमुखा’ स मू । ४ ‘नाटी मू’ क ख घ ज स मू । ५ ‘न्याया-
वलि’ स ड । ६ ‘व्यामो—बाहो सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम्’
इत्यमरः । ७ ‘विनिमित्तं’ क ख ग ज । ‘विनामि’ स, मू ।
८ ‘समं च क्षि’ स ड । ९ ‘कुम्भ्यासु’ स ड । १० ‘स्तद्वदू’
स ड । ११ ‘कुम्प्यकम्ब’ ख ज । ‘कुयकम्ब’ ग । १२ ‘गोण-
कान्निधा’ क ख घ ज । ‘गोणक’ ग । १३ अयोगुटान्—लोहगो-
लकान् । ‘गुटः स्याद्गोलके हस्तिपत्राहेक्षुविकारयोः ।’ इति मेदिनी ।
१४ ‘पूर्णं द’ क ख ग ज । १५ ‘मदीप्त’ क ख ग ज ।
१६ ‘परितप्ता वि’ घ । १७ ‘जयन्ता’ ग । १८ हेमाद्रिणाऽलिखितं
सङ्ग्रहोक्तश्चरकोक्तश्च जेन्ताकस्वेदो यथा (स सू अ २६, च सू
अ १४।४६)—“अयं जेन्ताकं चितीर्षुर्भूमिं परीक्षेत,—तत्र पूर्वस्या
दिश्युत्तरस्या वा गुणवति प्रशस्तभूमिभागे देशे कृष्णमृत्तिके सुव-
र्णवर्णमृत्तिके वा, परीवाप (‘वाह’ स मू ।) पुष्करिण्यादीनां
जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा, सुतीर्थे (‘सूपतीर्थे’
स च ।) समसुविभक्तभूमिभागे, सप्ताष्टौ वाऽरत्नीरपक्व (‘ली-
परिक’ स मू । ‘लीरपक्व’ स च ।) म्योदकात् प्राञ्जलमुदञ्जुख
वाऽभिमुखतीर्थं कूपागारं कारयेत् । उत्सेधविस्तारतः परमरत्नय
षोडश । समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमनेकवातायनम् । अस्य

अथ द्रवस्वेदमाह—

शिथुवारणकैरण्डकरञ्जसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥
शिरीषवासावशाकर्मालतीदीर्घवृन्ततः ।
पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मासैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।
स्नेहवद्भिः सुरांशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः ॥ ९ ॥
कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।
वाससाऽऽच्छादित गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् १०

स०—शिथ्वादिजै पत्रसमूहै, तथा वचाद्यै—वचादिगणोक्तै, तथा मासैरानूपजैर्जलजैश्च, दशमूलेन च पृथक्—व्यस्तद्वित्रादिभि, सहितैर्वा—समस्तैर्वा, यथामल स्नेहवद्भि—दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोष सुरांशुक्तवारिक्षीरादिसाधितै, कुम्भी—स्थाली, पूरयित्वा, अथवा गलन्तीर्गर्गरी—अनवरत धारया

कृदागारस्यान्त समन्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोच्छाया (‘रोत्सेषा’ स च ।) पिण्डिका कारयेदाकवाटात् । मध्ये चास्य कृदागारस्य किङ्कुमुक्त द्विपुरुष (‘चतुष्किङ्कुमान् पुरुष’ स च ।) प्रमाणमृन्मय कन्दुसंस्थान बहुपक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भ सापिधान कारयेत् । तच्च सादिराणामाश्वकर्णानां (‘र्णादीना’ स च ।) वा काष्ठानां पूरयित्वा दीपयेत् । स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमान्यवतप्त सर्वम् (‘तच्च केवलम्’ स च ।) शिना तदग्निगृह स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति । तत्रैन (‘न पुरुष वा’ स च ।) वातहराभ्यङ्गाभ्यक्त (‘राभ्यक्त’ स च ।) गात्रं वस्त्रा वच्छन्नं प्रवेशयेत् । प्रवेशयन्ननु (‘शयश्चैनमनु’ स च ।) शिष्यात्,—सौम्यं प्रविश्य कल्याणायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैना पिण्डिकामधिरुह्य (‘कामारुह्य’ स द्र ।) पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यथासुखं शयीथा । न च त्वया (‘त्वरया’ स द्र ।) स्वेदमूर्च्छां परीतेनापि (‘पि सता पि’ स च ।) पिण्डिकैषा विमोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात् । अश्रयमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छां परीततया सद्यः प्राणान् जह्या । तस्मात् पिण्डिकामेना न कथञ्चन मुञ्चेथा । त्वं यदा जानीया,—विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रभुतस्वेदपिच्छ सर्वस्रोतोविमुक्तं लुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति (‘दनमिति’ स च ।) ततः पिण्डिकानुसारेण (‘ततस्ता पिण्डिकामनुसरन्’ स च ।) द्वारं प्रपद्येथा । निष्क्रम्य च चक्षुषो परिपालनार्थमतिस्विन्नोऽपि (‘अतिस्विन्नोऽपि’ इति चरके नास्ति ।) न सहसा शीतोदकमनुप्रविशेथा । सम्यक्स्विन्नस्त्वपगतसन्तापकृमो (‘कसुपस्पृशेथा । अपगतसन्तापकृमस्तु सु’ स च ।) मुहूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयात् । इति जेन्ताकस्वेदः ।” इति ।

१ ‘रासुक्त’ अ आ क ख घ ङ ठ । २ ‘वस्त्रावच्छा’ घ । ३ ‘दिभि’ प’ ड । ४ ‘द्भि’—विद्यमानस्नेहै, अत्रापि यथालाभ—(यथामल)मिति सम्बध्यते । तेन यो यस्य दोषस्य योग्य स्नेहो घृताद्यन्यतम, तेन युक्तैस्तथा यथामल सुरा’ ट । ५ ‘रासुक्त’ ट ठ ड । ६ ‘त्वा तथा गलन्तीर्गर्गरीश्च वशादिमयीर्नाडीर्वा पूर’ ठ, ड ।

जलादिस्ववन्तीवारिवानिकासज्ञा वशादिमयी पूरयित्वा, रुजार्दित—पीडार्त, गात्र—अङ्ग, वाससाऽऽच्छादित तथा स्निग्धं सत् यथासुख—सुखस्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं सिञ्चेत् ।

आ० २०—द्रवस्वेदमाह—शिथुवारणकेत्यादि । वारणक—कण्टकिकरञ्ज । दीर्घवृन्त—टिण्डुरु । शिथ्वादीनां पत्रभङ्गै, वचाद्यै—उपनाहोक्ते, आनूपवारिजेर्मासे, दशमूलेन च, इति चतुर्भिर्वगे पृथक् सहितैर्वा दोषानुसारेण घृतादियुक्तै सुरादिसाधितै, गलन्ती कुम्भी—सुच्छिद्रा घटिका, नाडी—वशादिनलिका, पूरयित्वा रुजार्दित गात्रं स्निग्धं वस्त्राच्छादितं च कृत्वा ताभिः सिञ्चेत् । एषः परिषेकाख्यो द्रवस्वेदः ।

इति दोषपीडावशात् परिषेकस्वेदमाख्यायावगाहस्वेद द्रवभेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।

अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शः कृच्छ्रादिरुक्षु च ॥ ११ ॥

स०—तैरेव—पूर्वाक्तै, स्वेदद्रवै पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य—, प्रविश्य, आतुरो—रोगी तिष्ठेत् । कीदृशे दोषे ? इत्याह—सर्वाङ्गोऽनिले,—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ । तथा, अर्शं प्रभृतिरोगी—कष्टपीडासु । आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु च । कुण्डग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन कूपकुटीस्वेदौ च वेद्यौ । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ २६)—‘शयनस्याधोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यतरपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थ स्वेदयेदिति कूपस्वेदः । कुटी नात्युच्चविस्तारा घृतामच्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्या सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूहपरितृता विवाय तन्मध्यस्थितशय्यास्थ स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः । पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपद्ममुकुलोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ।” इति ।

आ० २०—द्रवस्वेदो द्विविधः,—परिषेकोऽवगाहश्च । तत्र परिषेकमुक्त्वाऽवगाहमाह—तैरेवेति । [तैरेव—पूर्वाक्तै स्वेदद्रवै पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य—प्रविश्य, रोगी तिष्ठेत् । कदेत्याह—सर्वशरीरव्यापिनि वायौ, तथा अर्शं प्रभृतिरोगी—डासु ।] कृच्छ्र—मूत्रकृच्छ्रम् । आदिशब्दादभ्यस्यार्नाह—हस्तपादपीडासु च । कुण्डग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन कूपकुटीस्वेदौ च वेद्यौ ।

१ ‘चिदुष्ण’ ट । २ ‘त स्निग्ध’ क ख ङ । ३ ‘द । अथावगाहस्य द्रवस्वेदमाह—’ क ख ग ङ । ४ ‘वै कुण्डं पूरितमव’ ट । ५ ‘अर्शं कृच्छ्रादिरुक्षु चावगाह्य तिष्ठेत् । आदि’ ट । ६ ‘क्षणम् । कटाहद्रोण्योरपि ग्रह ।’ ट । ७ ‘न द्रोणकूप’ ठ । ८ ‘षाद्यन्यतमपू’ ट । ‘षाद्यन्यतर’ ठ ड । ९ ‘स्तारवृत्ता’ ट ठ ड । १० ‘न्मयेस्थि’ ट ठ । ‘न्मध्ये च शय्या तत्रस्थ स्वे’ स द्र । ११ ‘श्च तोयार्द्रं स्वि’ स द्र । १२ [ ] इति पाठो ग पुस्तके नोपलभ्यते । १३ ‘नाहादय । कु’ ग ।

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।

स०-अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत् । किम्भूत १ अन्त स्नेहपानेन बहिःस्निग्धो जीर्णान्नश्च, -येन (यस्य) ह्यस्तनमन्न जीर्णम्, आमाजीर्णाद्याक्रान्तं नर वर्जयित्वा तेन स्वेदाहेन नरेण स्वेद आचरणीयम् ।

आ० २०-स्वेदविधिमाह-निवाते इति ।

कीदृश स्वेदमाचरेत् १ इत्याह—

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १२ ॥

स०-व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया ऋत्वपेक्षया च यथाविवमेव मध्यममुत्कृष्ट हीन वा स्वेदमाचरेत् ।

आ० २०-व्याध्यादिवशात् मध्यममात्रमुत्तममात्रमधममात्रम् ।

कफार्तो रूक्षणं रूक्षो, रूक्षः स्निग्धं कफानिले ।

स०-कफार्तं -कफप्रस्तो, रूक्ष सन्-अन्तर्बहिरस्निग्धो, रूक्षणं-न च स्निग्धं, स्वेदमाचरेत् । अपर श्लेष्मवाते रूक्ष-स्निग्ध-केनचिदंशेन रूक्ष केनचिदंशेन स्निग्धं, पर्यायेण वा रूक्षस्निग्ध, एवविध स्वेदमाचरेत् ।

आ० २०-कफे स्वेदविशेषमाह-कफे तमिति । रूक्षणै -रूक्षद्रव्यै, स्नेहहृत्तैः । त-स्वेदम् । रूक्ष -पुरुषो नान्तर्बहिः स्निग्ध ।

कफानिले विशेषमाह-रूक्ष स्निग्धमिति । रूक्ष -पुरुष । स्निग्ध-स्वेदम् ।

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

स०-आमाशय गत -आमाशयगत, पक्काशयमाश्रित -पक्काशयाश्रित, द्वितीया श्रितेति समास । वायावामाशयगते कफे च पक्काशयाश्रिते यथासङ्गो रूक्षपूर्वं स्नेहपूर्वं च स्वेदमाचरेत् । आमाशयगते वात आदौ रूक्ष स्वेद कार्य पश्चात्स्निग्ध । तथा, पक्काशयगते कफ आदौ स्निग्ध स्वेद, पश्चाद्द्रूक्ष इत्यर्थः । कुत एव नियमः १ इत्याह-स्थानानुरोधतः, -स्थानवशात् । वायुर्यत आमाशय आगन्तु, स्थानं च तत् श्लेष्मण, तद्वशात्तत्रादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्य, पश्चात् स्निग्ध इति । कफश्च पक्काशय आगन्तु, स्थानं च तद्वर्त्यो, अतः

१ 'निवाते' अ ज ठ ड । २ अस्याग्रे "आमाजीर्णाद्याक्रान्तेन तु नरेण पुरुषेणाजीर्णान्नैव स्वेद आचरणीयः ।" इति ठ पुस्तकेऽधिकम् । ३ 'या धात्वपेक्षया च यथाविध एव' ठ ड । ४ 'मध्य वा, वर-उत्कृष्ट वा, अवर-अल्प वा, स्वेद' ट । ५ 'कफे त रूक्षणै रूक्षो, रूक्षः स्निग्ध कफानिले ।' इति हेमाद्रिसम्मत पाठः । ६ 'दङ्गेन' ठ । ७ 'स्निग्ध, एव' ठ । ८ 'यो, तद्वशात् प्रथमं स्नि' ट ।

अ० ३३

पूर्वं स्निग्ध स्वेदो योज्य, पश्चाद्द्रूक्ष इति पूर्वोक्त एव न्यायो योज्य । तथा चोक्तम् (ह सू अ १३।२०)-“तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयाम्” इति । तथा (ह सू अ १३।२१)-“आगन्तु शमयेदोष स्थानिनः प्रतिकृत्य वा ।” इति । तस्मात्पूर्वं रूक्षेण स्थानिनः कफं प्रतिकृत्य पश्चादागन्तुकस्य वायो शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोज्यमिति । ननु, वायोरामाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो मरुत् लघ्वादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुमृदु-पिच्छिलादियुक्तः । अतः शम एवोपपन्न इति केचित् । एतच्चायुक्तम् । बलिनो ह्यन्याश्रयस्थस्यापि कोपो युक्तः । मार्गरोवाच्च वायोरामाशयेऽपि प्रकोपसम्भव इति । तथा च वक्ष्यति (ह चि अ ६।५७)-“प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ।” इति । तथा चोक्तम् (ह सू अ १३।१९)-“ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ।” इति ।

आ० २०-स्थानभेदेन विशेषमाह-आमेत्यादि, रूक्षपूर्वमिति । रूक्षपूर्वं-प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धम् । स्नेहपूर्वं-प्रथमं स्निग्धं ततो रूक्षम् । स्थानानुरोधतः-स्थानप्रतीकारपूर्वकमागन्तुप्रतीकारस्योक्तत्वात् ।

अल्पं वङ्गणयोः, स्वल्पं दृढमुष्कहृदये न वा ॥ १४ ॥

स०-वङ्गणयोरल्पमेवेति योज्यम् । दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चात्यल्पमेवेति । अथवा दृगादिषु स्वेद नाचरेदेव ।

आ० २०-अवयवभेदेन विशेषमाह-अल्पमिति । वङ्गणयोरल्प स्वेदमाचरेत् । दृगादिष्वल्पमेव, नैव वा । सङ्ग्रहे तु (सू अ २६)-“पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्या वाऽऽच्छाद्य चक्षुषी । शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः ॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयः स्पृशेत् ।” इति ।

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ १५ ॥

स०-शीतशूलयोः क्षये सज्जाते सति, अङ्गानां-पाणिपादादीनां च, मार्दवे-मृदुत्वे जाते सति, स्विन्नो नरः स्यात् । स च स्विन्नः शनैर्मृदितो-मृन्द मर्दिताङ्ग, स्नात-उष्णोदकेन, [ततः-] अनन्तर, स्नेहोक्त(स्नेह)विधिं-‘उष्णोदकोपचारी स्यात्’ इत्यादिकं, भजेत् ।

आ० २०-सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह-शीतशूलक्षय इति । शीतशूलयोर्निवृत्तावङ्गमार्दवे च स्विन्नः स्यात् ।

स्विन्नस्य कृत्यमाह-शनैरिति । शनैर्मृदितो-यथासुखं कृतमर्दनं । स्नेहविधि-स्नेहोक्तोक्ताहारविहारनियमम् ।

१ 'स्वेद पश्चा' ठ ड । २ 'दृत्वादि' ठ । ३ 'न्याशय' ट । ४ 'यो स्वेद' ख ज । ५ 'योस्तोक्त स्वेदमाचरेत्' ट । ६ 'ल्पम्' न वेति । अथ' ट । ७ 'षु स्वल्प (ल्पमपि) स्वे' ठ । ८ 'ष्वल्पमे' क । ९ 'श्च तोयाद्रौ स्वि' स.द्व । १० 'मन्दम' ठ.ड ।

इति स्वेदस्य सम्यगलक्षणमुक्त्वाऽतियोगलक्षणमाह—

पित्तास्रकोपतृणमूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।
सन्धिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च, तत्र स्तम्भनमौषधम् ।
विषक्षाराश्रयतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

स०—स्वेदस्यातियोगात् रक्तपित्तकोपादयो भवन्ति, छर्दिश्च ।
मूर्च्छा—मोह । स्वराङ्गयोः सद्नेन सम्बन्धः । भ्रम—अज्ञानम् ।
श्यावानि च रक्तानि च श्यावरक्तानि, तान्येवभूतानि यानि
मण्डलानि तेषां दर्शन—उपलम्भः । तत्र—स्वेदातियोगे, स्तम्भन-
वक्ष्यमाणमौषधं कार्यम् । तथा, विषाद्यातुरेष्वपि स्तम्भन-
मेवौषधं न्याय्यमित्यर्थः ।

आ० २०—अतिस्त्रिन्नलक्षणमाह—पित्तास्रकोपेति ।

अतिस्त्रिन्नस्यौषधमाह—तत्र स्तम्भनमिति ।

प्रसङ्गाद्विषादिष्वपि स्तम्भनमौषधमाह—विषेत्यादि । क्षारा-
श्यातुर—क्षाराग्निदग्धः । मोहातुरो—मूर्च्छावान् ।

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः, स्तम्भनमन्यथा ।
द्रवस्थिरसरस्त्रिगुणरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ॥ १८ ॥
स्वेदनं, स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ।
प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

स०—गुरु यद्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च, तद्वाहुल्येन स्वेदनं भवति ।
प्रायोऽग्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि गृह्यते । अन्यथा—अतो
वैपरीत्येन, स्तम्भनं भवति । द्रवादिगुणयुक्तं यत् तत् द्रव्यं
स्वेदनं भवति । तथा, श्लक्ष्णादियुक्तं तत् समासतः स्तम्भनं
भवति । अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशन्नाह—प्राय इत्यादि ।
प्रायः सङ्क्षेपेण तिक्तं कषायं मधुरं च स्तम्भनं भवति ।

आ० २०—स्वेदनद्रव्यमाह—स्वेदनमिति ।

स्तम्भनद्रव्यमाह—स्तम्भनमिति । अन्यथा—लघुमन्दशी-
तम्, तिक्तादिरसं च ।

स्तम्भितस्य लक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तमयसङ्ख्यात् ।

स०—बले लब्धे—जाते सति, यथोक्तानां रोगाणां च सङ्ख्यात्
स्तम्भितो नरः स्यात् ।

आ० २०—स्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भित इति । यथो-
क्ता.—पित्तास्रकोपादयो विषादयश्च ।

अतिस्तम्भितं सम्प्रति लक्षयति—

स्तम्भत्वकुस्त्रायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ २० ॥
पादौष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

१ 'त्र—तेषु, स्तम्भनमौषधं' ठ ड । २ 'ध योज्यम् । विषादी-
नामातुरे सम्बन्धः । विषाद्या' ट । ३ 'अयं द्रवाद्यन्तः श्लोकोऽरु-
णदत्तचन्द्रनन्दनसम्मतः । ४ 'रूक्षसूक्ष्मसरद्रवाणां सस्कारादिवशे-
नोभयरूपत्वम्' इतीन्दुः । ५ 'क्तं च द्रव्यं स' ट । ६ 'तं लक्ष' ड ।

स०—त्वक् च स्त्रायुश्च, तयोः सङ्कोचः । हृदयादीनां ग्रहेण
सम्बन्धः । ततः स्तम्भादीनां द्वन्द्वः । स्तम्भादिभिस्तथा श्यावै
पादादिभिरतिस्तम्भितं कथयेत् ।

आ० २०—अतिस्तम्भितलक्षणमाह—स्तम्भत्वगित्यादि ।
हृदयैवचोहनूनां ग्रहः ।

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदधिस्रोहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धगुदग्लानिकोर्धशोकभयार्दितान् ॥ २३ ॥

क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणी पुष्पिता सूतां, मृदु चात्ययिके गदे ॥ २४ ॥

स०—अतिस्थूलादीन् स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य स्वेदेन मेदो-
विलयनादत्यन्तं शरीरक्षोभः स्यात् । रूक्षादीनां कार्यमति-
शयेन भवेत् । 'मद्यविकारिणः' इत्यविशेषोक्तावपि पित्ताद्य-
न्येषां सङ्ग्रहः । पित्तमद्यविकारिणस्तु 'पित्तपीडितान्' इत्यनेनैव
सङ्गृहीताः । आढ्यरोगो—वातरक्तम् । अष्टदग्धगुदा—अतीसार-
क्षाराश्यादिभिः । ग्लान्यादीनामर्दितेन सम्बन्धः । क्षुदादीनां
मेहान्तानां द्वन्द्वः, ततो मत्वर्थीय इति । क्षुद्रतः स्वेदादत्यन्तं
देहग्लानिः । कामलापाण्डुमतो स्वेदेन पित्तं गृह्णा रोगवृद्धिः ।
यस्मादध्येष्यते (हृ नि अ १३।१) —“पित्तप्रधाना कुपिता”
इत्यादि । तथा, (हृ नि अ १३।१५) —“यः पाण्डुरोगी
सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ।” इत्यादि । मेहिनस्तु स्वेदगृह्णा
रोगवृद्धिः । गर्भिण्यां स्वेदेन गर्भव्यापत् । पुष्पितायां रक्ताति-
प्रवृत्तिः । सूतायां कार्यम् । मृदु चेति । यदैषामतिस्थूलादी-
नामाल्पयिको व्याधि—विसूचिकादि स्यात्, तदेते मृदु स्वेद-
यितव्या एव ।

आ० २०—स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधति—न स्वेदयेदिति ।

स्तम्भनीया—विषादयः । क्षत—उरक्षणी । क्षीण—क्षय-
रोगी । क्षाम—कृशः । शोषो—मुखशोषः । आढ्यरोगो—
वातरक्तम् । अष्टगुदो दग्धगुदश्च । पुष्पिता—ऋतुमती ।

आत्ययिके गदे अस्वेद्यानपि मृदु स्वेदयेत्, तथाऽप्यनु-
पशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह—मृदु चेति ।

१ 'हृदयग्रहो वाग्ग्रहो हनुग्रहश्च' क ख ज । २ 'यवा-
न्धनं' ग । ३ 'शोफाढ्य' आ क । ४ 'धरक्तक्षयान्वितान्'
ख ज । ५ 'यान्वितान्' घ । ६ 'दु वाऽत्य' क स स । 'दु
त्वात्य' च द्र । ७ 'ना च कार्यमिति । आढ्य' ठ ड । ८ 'न्तः
शरीरग्लानि' ट । ९ 'पित्तामिवृ' ट । १० 'द्धि' । पित्तप्रधानस्य
स्वेदाद्रोगवृद्धिः । गर्भि' ठ ड । ११ 'त्यन्तिको' ठ ड । १२ 'व्या' ।
ठ ड । १३ 'शोषादि' । ग घ । १४ 'येदित्याह—' क ।
१५ 'मृदु वाऽत्ययिके गदे इति' ग ।

श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानविवन्धिषु ।
स्वरभेदानिलव्याधिश्चेष्टामस्तम्भगौरवे ॥ २५ ॥
अङ्गमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे ।
महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्ठके ॥ २६ ॥
मूत्रकृच्छ्रावुदग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमाहते ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ २७ ॥

स०-श्वासादीना विबन्वान्ताना द्वन्द्व । श्वासादिमत्सु
यथास्व स्वेद कुर्यात्, -कचित्ताप कचिदुपनाह कचिदूष्माण
कचिद्वमिति । कथम् ? तेष्वौषधानि तदौषधानि, तेषा
विभागो-यथास्वमुपयोग, तेन, -तदौषधविभागेन स्वेद कुर्यात् ।
“खल्ली तीव्ररुजान्विता ।” इति (ह नि अ १५।५५)
वातव्याधौ वक्ष्यते, आयामवातकण्ठकौ च । आढ्यमाहृत -
ऊरुस्तम्भ ।

आ० २०-स्वेदसाध्यान् रोगानाह-श्वासकासेत्यादि ।
मुष्कयोर्महत्त्वे-वृद्धिरोगे । खल्यां-हस्तपादावमोटने । आ-
यामे-बाह्यायामादौ । सङ्ग्रहे तु (सू अ २६)-“स्वर-
भेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके । वेपथुश्चयथुस्वापस्तम्भ
जृम्भामगौरवे ॥ कर्णमन्याशिर कोष्ठजङ्घापादोरुक्षु च ।”
इति । स्त्रिन्नस्य कृत्यमुक्त सङ्ग्रहे (सू अ २६)-“स्त्रि-
न्नोऽन्न पथ्यमश्रीयाद्दोषरोगानुरोधत । तदह स्त्रिन्नसर्वाङ्गो
व्यायाम सुतरा त्यजेत् ॥” इति ।

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ।

स०-मेद कफाभ्या पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हित ।
अनाग्नेय इत्यग्नेर्द्वे, ततो नज्जसमास ।

आ० २०-अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह-स्वेद इति ।

कोऽसावनाग्नेय ? इत्याह-

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम् ॥ २८ ॥
उपनाहाहवक्रोर्ध्व भूरिपानं क्षुधाऽऽतपः ॥ २८ १/२ ॥

स०-निवातगृहादयोऽनाग्नेया स्वेदा । आयासो-व्या-
याम । गुरुप्रावरण-रत्नकादि । भय-रैङ्गहस्तराजपुरुषदर्शना-
दिना । उपनाहोऽप्यनाग्नेयं स्वेद, उपनाहस्य द्वैवि-यात् ।
तत्र “उपनाहो वचाकिण्व” इत्यादिराग्नेय, तत्र “तापोऽग्नि-

१ ‘साध्यरो’ क ख ज । २ ‘बाह्याया’ ख ज । ३ ‘म्भाङ्ग
ना’ आ ग स ड । ४ ‘य स्वेद ? तमाह-’ ट । ५ ‘क्रोधभूरि’
ख घ । ६ ‘पानक्षुदातपा.’ क । ७ अस्याग्ने “स्वेदयन्ति
दशैतानि नरमग्निगुणाहते ।” इति ख ड ज पुस्तकेष्वधिक
पाठ । ८ ‘ग्नेय स्वेद ।’ ट । ९ ‘खङ्गव्यग्रोऽग्रबहुराज’ ट ।
१० ‘य, स्वेदमध्ये उप’ ट ।

तप्तवसन” इत्यनुवृत्ते । अनाग्नेयस्तु-‘स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभि-
श्चर्मपटैः” इत्यादिक । आहव-समर । भूरिपान-बहु-
मद्यपानम् ।

आ० २०-अनाग्नेयस्वेदस्य भेदानाह-निवातमिति । निवा
तगृहादयो दश भेदा । उपनाहो-वचादिभिरनग्नेयैः
कृत । आहवो-युद्धम् । भूरिपान-बहुमद्यपानम् । स्वेदस्य
फलमुक्त सङ्ग्रहे (सू अ २६)-“अग्नेर्दीप्ति मार्दव
त्वक्प्रसाद भक्तश्रद्धा स्रोतसा निर्मलत्वम् । कुर्यात्स्वेदो
जाड्यतन्द्रापहारस्तब्धान् सन्धीश्चेष्टयत्याशु चास्य ॥” इति ।

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा

स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।

दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं

नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते ॥ २९ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने स्वेद-
विधिर्नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स०-ते दोषा सम्यक्-सुष्टु, शुद्धिभि-वमनविरेचन-
लक्षणाभि, निर्हिंयन्ते-निष्कास्यन्ते । के दोषा ? इत्याह-
स्नेहक्लिन्ना ये, तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च, तथा स्रोतोलीना,
तथा शाखास्थिषु च स्थिता । किम्भूता ? स्वेदद्रवीकृत्य
कोष्ठ नीता-उदर प्रापिता । शालिनीवृत्तम् ।

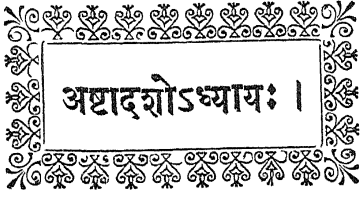
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गमुन्दराख्याया सूत्रस्थाने स्वेदविध्य
ध्याय सप्तदश समाप्त ॥ १७ ॥

आ० २०-स्वेदनस्य शोधनाङ्गत्वमाह-स्नेहक्लिन्ना इति ।
अस्थिशब्देन मध्यममार्गो लक्ष्यते । धातुगाना स्रोतोली-
नाना [च] पुनरुपादान स्वेदैकसाध्यत्वज्ञापनार्थम् । मार्ग-
त्रयकथनेन हि तेऽप्युक्ता ।

इति हेमाद्रिटीकायामाधुर्वेदरसायने ।

सस्वेदनप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ १७ ॥

१ ‘पानेन मद्यपानमभिप्रेतम् ।’ ट । २ ‘वाते गृहमि-
त्यादि ।’ ख ग ज । ३ ‘हव-सङ्ग्राम ।’ घ । ४ ‘चना-
दिभि’ ट । ५ ‘ध्यभागो ल’ घ । ६ ‘तुगतस्रो’ क ख ग ज ।
७ स्वेदविधिप्र’ ग । ‘स्वेदप्रकरण नाम सा’ घ ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

“शुद्धिर्निर्निहियन्ते” इत्युक्तम् । कास्ता शुद्धयः^२ इति शुद्ध्यर्थं वमनविरेचनाविकार —

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—अथात इत्यादि । वमन च विरेचन च, तयोर्विधि ।
शेष पूर्ववैद्याख्येयम् ।

आ० २०—क्रमप्राप्तं वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । वमनविरेचनयोर्लक्षणमुक्तं सङ्ग्रहे (सू अ. २७)—“दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेचनाख्यम्, उभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते । तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिकोशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदूकृतेऽन्तः शरीरे स्वेदोष्मणाऽऽर्द्रदासुवद्विष्यन्दिते स्थूलाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसङ्घातमौष्ण्यात् पुनर्विष्यन्दयन्ति । तैक्ष्ण्याद्विकृतिशक्त्याच्च विच्छिन्दयन्ति । स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसङ्घातः परिप्लवन् स्नेहाक्तभाजनस्थ इवोदकाञ्जलि-रसजैर्नुप्रवणभावादामाशयैर्मागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वाद्मूर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः । उभयतश्चोभयगुणत्वादुभयभागप्रभावाच्च ॥” इति ।

तत्र यथोद्देशतया निर्देश इति पूर्व वमनविधिमाचष्टे । अथवा विरेकात्पूर्वं वमनस्योपन्यासो युक्तः, हृतकफस्य हि सम्यग्विरेका भवन्ति । तथा चोक्तम् (चरके सि अ १।८)—“विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” इति । अतो वमनविधिमाह—

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।
तद्विरेचनं पित्ते

१ ‘चनमुच्यते’ ट । २ अयं वमनविरेचनविधिश्चरके सू० १५।१६ अध्याययोः सि० १।२।६ अव्यायेषु च, सुश्रुते चि० ३३। ३९ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २७ अध्याये चास्ति वर्णितः । ३ ‘वत्’ ठ ड । ४ ‘कापीन्यौष’ ग स ड । ५ ‘त्वाद्धमनी’ क ख ग ज । ६ ‘कृत्यान्त’ स मू । ७ ‘ष्यन्ने स्थू’ स मू । ‘ष्यण्णे स्थू’ स स । ८ ‘काषित्वा’ ग स ड । ९ ‘न्दन्ति’ क ख ग घ ञ स मू । १० ‘ष्यन्दवि’ घ । ‘ष्यण्णवि’ स स । ११ ‘परिप्लवन्’ ख ञ । ‘परिप्लव स्ने’ स ड । १२ ‘त्रणुस्रव’ स मू । ‘त्रनुप्रसरण’ स स । १३ ‘यमनुगम्य’ स स । १४ ‘तत्र वमनविधिमाह—’ ठ ड ।

स०—श्लेष्मणि वमनं कुर्यात्, संयोगे च कफाधिके^३ । तत्र च पित्तकफवान् वमनं कुर्यात् । यथा,—कफे कफाधिके वा संयोगे वमनं कुर्यात् तथैव पित्ते पित्ताधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति तद्वच्छब्दस्यार्थः ।

आ० २०—वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाह—
कफे विदध्यादिति । तद्वत्—पित्तोल्बणे वा संयोगे ।

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।

कुष्ठमेहापचीग्रन्थिस्थीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥

श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।

स०—विशेषेण पुनर्नवज्वरातिसारादीन् ऊर्ध्वरोगार्थन्तान् वामयेत् । [नवज्वरादीनां यक्ष्मान्तानां द्वन्द्व इति । एवं च कुष्ठादीनां कासान्तानां श्वासादीनामूर्ध्वरोगान्तानां च द्वन्द्वे इनी कार्यौ ।]

आ० २०—वमनस्य विशेषतो विषयमाह—विशेषेणेति, नवज्वरेति, कुष्ठमेहेति, श्वासेति । ऊर्ध्वरोगा—जत्रूर्ध्वरोगाः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)—“विषपीतदृष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णाञ्जविषूचिकालसकाविपाकारोचकार्बुदमेदोगदापसारपाण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधयः ॥” इत्यधिकाः । युक्तिश्च, (स सू अ २७)—“एते हि परं वमनेन नाशमुपयान्ति, सलिलापगमादनिष्पन्नशाल्यादिवत् ॥” इति ।

अवाग्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥

बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।

प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्त्रदत्तबस्तिहतस्वराः ।

मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्बलोऽत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥

उदावर्तभ्रमाष्टीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।

ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

स०—गर्भिण्यादयो वातरोगान्ता अवाग्या । अर्शासि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः । “अर्शादिभ्यश्च” इत्यच् । तत्र गर्भिण्या वमनाद्गर्भव्यापैर्द्रुर्भ्रशश्च (शाच्च) दारुणरोगस्य रक्तपित्तादेरुद्भूतिः । रूक्षस्य वायु वाग्धनुहस्तादीनां व्यापारायतीर्हत्वा हन्वादीनां ग्रहं कुर्यात् । क्षुधितस्य नित्यदुःखितस्य च वायुना क्षपितशरीरत्वादलक्ष्यः स्यात् । बालादीनामौषधबलाक्षमत्वात्

१ ‘तु । अत्र पूर्व वमनकथनं “विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” इति प्रतिपादनार्थम् । संयोगे’ ठ ड । ‘तु । तद्वदित्यादि । यथा—’ ट । २ ‘के वमनं कुर्यात् । पित्ते विरेचनं तद्वत् यथा—’ इति क्वचित् । ३ ‘धिकसंयोगे वा व’ ट । ४ ‘न्यरोगोर्ध्व’ आ । ५ [ ] इति पाठः ठ ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ ‘काविपा’ क ख ग ज । ७ ‘गमेनानि’ स मू । ‘गमनेनानि’ स स । ८ ‘णी’ रूक्षक्षुधिता नित्यदुःखिता ।’ ग । ९ ‘वातास्र’ अ ड । १० ‘वर्तभ्रमा’ आ । ११ ‘पत् । क्षुधितस्य च वा’ ठ ड ।

बलोपरोव स्यात् । हृद्रोगादीना हृदयोपरोध । प्रसक्तच्छर्दीनामुदानो वायुरक्षिप्य प्राणानपि हिंस्यात् । एवमेन्यत्रापि रोगोद्गमश्चिन्त्यः । [१ किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोऽवाम्या २ उत कस्याश्चिदवस्थाया वाम्या , इत्याह-] ऋत इत्यादि । विषाद्यभ्यवहारमन्तरेण । विषाद्यभ्यवहारे तु वाम्या एवैते ।

आ० १०-अवाम्यानाह-अवाम्या इति, बालेति, प्रसक्तेति, ऊर्ध्वेति, मूत्राघातीति, उदावर्तेति, ऋत इति । प्रसक्तवमथु-छर्द्यन्तरोधनात् । कृमिकोष्ठी-कृमिबहुलकोष्ठ । ऊर्ध्वं प्रवृत्तो वायुरेव च यस्य । हतस्तरादय उदावर्ता दयश्च । विषादिभ्य ऋते । विषपानादौ तु गर्भिण्यादयोऽपि वाम्या । विरुद्धाभ्यवहार-“आनूपमामिष माष” (ह सू अ ७।३०) इत्याद्युक्त । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रशाच्च दारुणरोगप्राप्ति स्यात् । सुकुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्ति । अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्तते, कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात् । रुक्षस्य वायुरङ्गग्रहणम् । रुक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वादलक्ष्य स्यात् । तथाऽतिदीप्ताग्नेरग्निबलेन । भाराध्वकर्मनित्ययानकृान्तानां प्रयासेन । क्षतस्य भूय क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्ति । क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधोऽन्त क्षतभय च । प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोरुर्दानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेत्, रक्तवाऽतिप्रवर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातादिप्रवृत्ति । सवृतकोष्ठस्य दुश्छर्द्यस्य चातिमात्रप्रवाहणादन्त कोष्ठे समुत्क्रिष्टैर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्यानि मरण वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोध । उदावर्तादिभिरार्तानामर्दितादिभिश्च यथार्थायथमार्थवृद्धिर्मेरण वा । कृमिकोष्ठस्यास्थापनेनाथ पूर्वमनिर्हते कृमिभिरतिबहुत्वादशेषानि सरणेन हृदयमतिकर्षद्भिच्छर्दिपोऽतिप्रवृत्ति स्यात् ।” इति ।

प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमान्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः, सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

स०-प्रसक्तवमथो पूर्वे-पूर्वस्थिता दुर्बलान्तैः एकादशातुरा ,

१ ‘द्रोगिप्रभृतीना’ ट । २ ‘मन्येष्वपि यथायोग रोगोद्गमश्चिन्त्य’ ढ । ३ [ ] इति पाठ ठ ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ४ ‘नुरोधात्’ क । ‘नुबन्धना’ घ । ५ ‘ख वा यस्य’ ग । ६ ‘योगादोषान्’ घ स.मू । ७ ‘हम् ।’ क ख घ ञ स मू । ८ ‘तदेहत्वा’ स स. । ९ ‘त्यपान’ क घ । ‘नित्याना चाया’ स मू । १० ‘ना चायासेन’ ग स.ढ । ११ ‘न उत्क्षि’ घ स.ढ । १२ ‘क्त चाति’ ख ग घ ञ स स । १३ ‘ध्वं वातातिप्र’ स स । १४ ‘श्छर्दि-तस्य वाति’ स स । १५ ‘त्विष्टेदोषे विस’ क ख ञ । १६ ‘था-स्वमा’ ग घ । १७ ‘यप्रवृ’ क सं.ढ । १८ ‘कृमिणको’ स.ढ. । १९ ‘हुत्वा’ क. । २० ‘न्ता , तथाऽऽमज्वरिणश्च ।’ ठ.ड ।

तथाऽऽमज्वरश्च । ते सर्वे धूमान्तैः कर्मभिः प्रायेण वर्ज्या , न केवल वमनेनैव । धूमग्रहण गण्डषादिकर्मण परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या निरुहा न वर्ज्या इति सूचनार्थम् । तथा, सद्योभुक्तस्य ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम् । तु-पुन , अजीर्णिन पुरुषा सर्वैरेव-वमनादिभिर्गण्डषादिभिश्च वर्ज्या । आमदोषभयात्तैर्वमनादयो न सेव्या इत्यर्थः । अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तते । सद्योऽजीर्णिना हि वमनमनुज्ञातमेव ।

आ० १०-प्रसङ्गाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेचनवस्तिनस्य धूमान्निषेधति-प्रसक्तवमथोरिति ।

अजीर्णिना सर्वाणि कर्माणि निषेधति-सर्वैरेवेति । सर्वे-विरेचनाद्यैर्गण्डषान्तैश्च । वमन तु विशेषतो विधानात् कर्तव्यम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“अजीर्णा तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैरामदोषभयात्, नवज्वरश्च दोषस्तम्भभयादिति ।” इति ।

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोर्दरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः ॥ ८ ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥

वार्तास्त्रमूर्ध्वगं रक्त मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वाम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

स०-विरेकेण साध्या-उपक्रम्या , गुल्मादयं शकृद्ग्रहपर्यन्ता । पक्काशये व्यथा पक्काशयव्यथा । वाम्याश्चेति च समुच्चये । ये च कुष्ठार्था ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्या ।

आ० १०-विरेचनस्य विशेषतो विषयमाह-विरेकसाध्या इति, जीर्णज्वरेति, विद्रधिरिति, योनीति, वातास्रमिति, वाम्याश्चेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २७)-“भगन्दराक्षिपाकक्षाराग्निदग्धशिर शूलोदावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयः ।” इत्यधिकम् । युक्तिश्च, (स सू अ २७)-“एते हि पर विरेचनेन नाशमुपयान्त्यन्यपनयनेनाग्निगृहतापवत् ।” इति ।

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाद्यधोगपित्तास्रक्षतपायवतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥

स०-तुरवधारणे । नवज्वरो नैव रेच्य । तस्य हि विरे-

१ ‘मिवर्ज्या’ ठ.ड । २ ‘ज्या’ । सद्यो’ ठ.ड । ३ ‘मनप्रयोज्यमेव’ ढ । ४ ‘विरेचन’ इति क ख ग ञ पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ५ ‘रस्य दो’ सं.ढ । ६ ‘दरच्छर्दिप्लीहानाहहली’ अ । ‘दरच्छर्दिप्लीहपाण्डुहली’ क । ७ ‘शुक्राश्रया’ क ख । ‘शुक्रगता रो’ ढ । ८ ‘तास्रगूर्ध्व’ ग । ९ ‘य । पक्का’ ठ.ड । १० ‘था वम’ ठ.ड. । ११ ‘चने वि’ ग घ । १२ ‘रेच्यो न’ अ.आ ख.ग.ञ.ठ. । १३ ‘व्याभिहतकू’ आ. ।

चनमर्पकान् दोषाननिर्हरन् वातकोपायैव स्यात् । यक्ष्मादीना लवण्यावशान्मृदुविरेच्यत्वमनुज्ञातमेव । यथा च पठिष्यति (ह चि अ ५११)—“बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निग्धस्य शोधनम् । ऊर्ध्वाधो यक्षिमण कुर्यात्सस्नेह यन्न कर्शनम् ॥” इति [यक्षमण] । तथा (ह चि अ ९१४)—“अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणि । प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे सम्प्रवतिनी ॥” इत्यादिनाऽतीसारस्यापि मृदुविरेचनमनुज्ञातम् । नैव नवज्वरस्य खल्पविरेच्यत्व कदाऽपि । अल्पाश्यादयः शोष्यन्ता न विरेच्याः । तत्राल्पाभिरबललाङ्घ्रजवेग न सहते । अधोगरक्तपित्तातिसारिणोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायो प्राणोपरोधकरी रुजा जनयेत् । सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवित हिंसात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासर्हनादुलोपरोध स्यात् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्यु । अति स्निग्धस्यातियोगाय स्यात् । शोषिण क्षीणवातुतया मलबलत्वम्, तदभावाद्देहविनाश स्यादिति ।

आ० २०—अविरेच्यानाह—न तु रेच्यं इति । क्षतपायु—क्षतगुद । सशल्य—अनुद्धतशल्य । आस्थापित—कृतनिरुह । शोषी—राजयक्ष्मी । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २७)—“तत्र नवज्वरस्याविपक्वान् दोषान् न निर्हरेत्, वातमेव च कोपयेत् । अतिसार्यधोगरक्तपित्तयोरतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरी रुजा जनयेत् । लङ्घितादयो भेषजवेग न सहेरन् । राजयक्ष्मातस्य क्षीणधातुतया मलबलत्वम्, तदभावाद्देहनाश स्यात् । मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायु प्राणोपरोधाय । अध्मातस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मान मरण वा जनयेत् । सशल्याभिहतयो क्षते वायुराश्रितो जीवित हिंसात् । अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्यु । गर्भिण्यादीना पूर्वोक्तो दोष स्यात् ।” इति । पूर्वोक्तो—वमनोक्त ।

१ ‘पक्वदोषान् नि’ ट । २ ‘तु’ यथा च’ ट । ३ ‘ति’ । तथाऽतीसारस्याप्यव्येप्यते—“अपि’ ट । ४ ‘दि’ नैव’ ट । ५ ‘दा-चिदपि’ ट । ६ ‘रिणा चाति’ ट । ‘रिणावति’ ठ । ७ ‘वृत्तिर्हन्त्यात्’ ट ड । ८ ‘प्राणापहारकारिणी रुक् स्यात् । स’ ठ । ‘प्राणापहारी रुक् स्यात् । स’ ड । ९ ‘त हन्यात्’ ठ ड । १० ‘हत्वाद्’ ट । ११ ‘धोद्धवा दो’ ट । १२ ‘नाहमूर्च्छा जनयेयु । अति’ ड । १३ ‘रेच्य इति’ ख ज । १४ ‘रेद्धा तानेव तु कोप’ स मू । १५ ‘धोरक्त’ ग घ स ड । १६ ‘पित्तावति’ क ख ग घ ज । १७ ‘दस्या ते गुद प्रा’ ख ज । ‘दस्य क्षते गु’ ग । १८ ‘लवत्वात्तद’ क । ‘लत्वात्तद’ ख ग घ ज । १९ ‘सप्य स’ ज । २० ‘वैक्तदो’ स ड ।

अथ साधारणे काले स्निग्धस्निग्धं यथाविधि । श्वोवम्यमुक्लिष्टकफ मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥ निशां सुप्त सुजीर्णां पूर्वाह्णे कृतमङ्गलम् । निरन्नमीषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥ वृद्धबालावलक्लीबभीरुन् रोगानुरोधतः । आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥ यथाविकारविहिता मधुसैन्धवसंयुताम् । कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥ “ब्रह्मदक्षाश्विरेन्द्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः । ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥ रसायनमिवर्षाणाममराणामिवामृतम् । सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥ ॐ नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैदूर्यप्रभराजाय । तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय । तद्यथा । ॐ भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा ॥” प्राङ्मुखं पाययेत् ।

स०—एतत् पूर्वोक्त रेच्यारेच्यत्वमवगम्यानन्तर साधारणे—श्रावणादौ काले, यथाविधि—स्नेहस्नेहाध्यायोदितेन क्रमेण, स्निग्धस्निग्ध पुरुष भैषज्यमात्रा प्राङ्मुख पाययेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कीदृशम् ? श्वोवम्य—प्रातर्वमनार्हम् । वम्यमिति “अर्हेकृत्य-तृचश्च” इत्यर्हार्थे पोरदुपधादिति यत् । उक्लिष्ट—स्थानाच्चलित, कफो यस्य तमुक्लिष्टकफम् । कै ? मत्स्यादिभिः । अन्तर्भावि-तण्यर्थोऽत्र । उक्लेशितकफमित्यर्थः । तथा, निशा सुप्तम् । “कालाचनो” इति द्वितीया । अत एव यथोचित सकलनिशा-स्वापोऽत्रोपलक्ष्यते । तथा, सुष्टु जीर्णमन्न—आहारो यस्य तम् । कदा पाययेत् ? पूर्वाह्णे—प्रातः काले । किम्भूतम् ? कृत मङ्गल-खल्ययनदि, यस्य तम् । मङ्गलमित्युपलक्षणार्थम्,—कृतदेव-द्विजाग्निगुरुद्वार्चनमपीति द्रष्टव्यम् । तथा, निरन्न—अकृताहारम् । आतुरवशाद्वा किञ्चित्स्निग्धम् । कथम् ? इत्याह—पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धेत्यादि । तथा, असौ वाम्यो वृद्धो वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीब—खेदासहिष्णुर्गो भवति, मीरुवा—कातरो भवति । तदा रोगानुरोधादाकण्ठ—अतिमात्र मद्यक्षीरादिक पाययेत् । तद-नन्तर भैषज्यमात्रा पाययेत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू अ २७)—“भीरुकृशबालवृद्धसुकुमारान्वा दोषानुरोधेनाकण्ठ पीतयूषेक्षुर-सक्षीरतक्रमासरसमद्यतुषोदकयवागूमण्डान्यतमम्” इति । कि-म्भूता मात्राम् ? यथाविकारविहिता,—रोगानुसारेण साविताम् । तथा, मधुसैन्धवार्भ्यां युताम् । किं कृत्वा ? कोष्ठ—मृदुमध्यक्रूरल

१ ‘मत्स्यमासति’ अ ख । ‘मासमाषति’ चन्द्र । २ ‘सुप्त च जी’ ख ज । ३ ‘पाययेन्मद्य’ आ अरुण । ४ ‘णा देवानाममृत यथा’ आ । ५ ‘वैदूर्य’ स मू । ६ ‘उये महा’ ख ग ज । ७ ‘उये भैषज्यसमु’ क स ड । ८ ‘था रात्रौ सु’ ड । ९ ‘पीतवृत्तम्’ ट ड । १० ‘न्या सहि-ताम्’ ट ।

क्षण, विभज्य-विचार्य । श्लेष्माधिक्येन मृदुत्व, श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्व, श्लेष्महीनत्वेन क्रूरत्व वमने कोष्ठस्य बोध्यम् । तथा चोक्तम् चरके (सि अ १।८) - “श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते ह्यदु खम्” इति । किम्भूता भैषज्यमात्रा^१ मन्त्राभिमन्त्रिताम् । तानेव मन्त्रानाह-ब्रह्मैवादिग्रन्थेन ।

आ० २०-वमनविधिमाह-अयेति । कृतस्नेहनादिक-मातुर प्राञ्जुख भैषज्यमात्रा पाययेदित्यन्वयः । श्लेष्ममध्य-मिति वमनदिनात्पूर्वदिने, उत्कृष्टकफम् । सम्यक्स्निग्ध चेन्निरन्नम् । ईषत्स्निग्ध चेत् पेयया पीतसर्पिषम् । वृद्धा-दिष्वन्यतमश्चे(म चे)द्रोगानुसारेण मद्यादिष्वन्यतममाकण्ठ पायितम् । ब्रह्मेत्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रिताम् । अयं चौपधपानविधिर्विशेषपरिहारेण सर्वेष्वौषधेषु ज्ञेयः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७) - “स्नातानुलिप्त स्निग्धमहतवासस देवताभिद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चिवन्त कृतहोमबलिमङ्गलप्राय-श्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसस्वर्तसोपधानोपाश्रयासनोप-विष्ट पीततक्रयूषतुषोदकयवागूमण्डान्यतम नक्षत्रतिथिकरण-मुहूर्तोदये प्रशस्ते ।” इति (इत्यधिकम्) ।

पीतो मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मनाः

स०-भैषज्यमात्रा पीत सन्नातुर मुहूर्तं तन्मना -वमि-गतचित्तं, अनुपालयेत्-प्रतीक्षेत ।

आ० २०-पानानन्तरं विधिमाह-पीते^१ मुहूर्तमिति । तन्मना -वमनैकचित्तं ।

जातहृत्तासप्रसेकश्छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाऽथवा ॥

गलताल्वहजन् वेगान् प्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्तयन् प्रवृत्ताश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

स०-तत -अनन्तरं, सञ्जातहृत्तासप्रसेकं सन् छर्दयेत् । हृत्तासो-हृदुपरोधः । प्रसेको-निष्ठीवनम् । कथं वमेत्^२ अङ्गु-लिभ्यां द्वाभ्याम् । ^{१४}येद्वा, कोमलेन सुवर्चलैरण्डादिजेन-नालेन

१ ‘रत्वमिति । भैष’ ट । ‘रत्वमिति मानं कोष्ठ’ इति कचित् । २ ‘मन्त्रैरभि’ ट । ३ ‘त्यादिना ।’ ट । ४ ‘स्निग्धं निर’ क ख ग ज । ‘स्निग्धश्चेति’ घ । ५ ‘यितान् ।’ ग घ । ६ ‘तमहोपधा’ म मू । ७ ‘क्रतुषो’ क ख ज । ८ ‘पीतं मु’ अ आ ख ज । ‘पीते मु’ क ग चन्द्र । ९ ‘पीतं सत्मातुरं मु’ ट । १० ‘पीतं मु’ ख ज । ‘पीत इति’ घ । ११ ‘प्रसेकं छर्दं’ ख ग ज । १२ ‘गान्नाप्र’ अ क ख ग घ ज । १३ ‘तयेत् ।’ अ आ क ख ग घ ज । १४ ‘रं जात’ ट । ‘सञ्जातहृदुपरोधं सञ्जातनिष्ठीवनश्च वमेत् । कथम् ? अ’ ट । १५ ‘अथवा’ ट ।

मृदुना वमेत् । कीदृशं^३ अनायस्त, -अनायासेनेत्यर्थः । अपरं गलताल्वपीडयन् । तथा, अप्रवृत्तान् वेगान् प्रवर्तयन् प्रवृत्ताश्च प्रवर्तयन् । जानुप्रमाणे पीठे स्थितः । च-अपर, अस्य-नरस्य, वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे ललाटं च धारयेत् । परिचारक इति शेषः । नाभिं च पीडयेत् । पृष्ठं च प्रतिलोमतं -असन्मार्गेण पीडयेत् ।

आ० २०-प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह-जातहृत्तासेत्यादि । अङ्गुलीभ्यां सहताभ्यां, मृदुना नालेन, प्रवृत्तान् सविबन्धान् प्रवर्तयन्, न त्वंप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्, छर्दयेदित्यन्वयः । अना-यस्त -आयासरहितः । पृष्ठं च प्रतिलोमतं -त्रिकादारभ्योर्ध्वं प्रपीडयेत् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७) - “स यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमान, रोम-हर्षेण^४ च स्थानेभ्यो विचलितं, कुक्ष्याध्मानेन^५ च कुक्षिम-नुसृतं, क्रमात् हृदयोपमर्दहृत्तासास्यसस्रवणैश्चोर्ध्वमभिमु-खीभूतम् । अथ समुपस्थापितानेकप्रतिग्रहो विवृतौष्ठता-लुकण्डो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीरयन् वमेत् । नात्युन्नतो नात्यवनतो न पार्श्वोन्नतो वा । तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठ-हृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शिरः कोष्ठपीडा । पार्श्वो-न्नतस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति ।” इति ।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

स०-कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते स्वादुशीतैर्द्रव्यै-र्वमेत् । स्निग्धाम्ललवणैर्वायुना युक्ते कफे वमेत् ।

आ० २०-दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह-कफ इत्यादि । इति-उक्तेन प्रकारेण ।

कियन्तं कालं वमेत्^६ इत्याह-

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

स०-यावत् पित्तस्य दर्शनं स्यात्, कफस्य वा छेद -अन्तः स्यात्, तावद्वमेत् ।

आ० २०-वमनावधिमाह-पित्तस्य दर्शनमिति ।

१ ‘कीदृशं’ ट । २ ‘थ’ । कथम् ? गलश्च तालु च, तदरु-जन्-न पीडयन् । तथा’ ट । ३ ‘नू अप्रेरयन्’ ट । ४ ‘नू प्रेर-येत् । प्रवृत्ताश्च वेगानुन्मनीभूतान् प्रव’ ट । ५ ‘ठे उपविष्ट ।’ ट । ६ ‘त -विलोममार्गेण’ ट । ७ ‘लेनाप्रवृत्तानविबन्धान् प्रवर्तयेत्, न’ क ख ज । ८ ‘त्वतिप्र’ य । ९ ‘त्तानतिप्र’ ग । १० ‘ण स्या’ क ख ज । ११ ‘नेभ्यः प्रवि’ स द्व । १२ ‘न कु’ क ख ग घ ज । १३ ‘पस्थिताने’ स द्व । १४ ‘ति-ग्रहो’ क ख ग ज । १५ ‘ष्ठकण्ठतालुको ना’ क । १६ ‘नत पार्श्वी’ क ख ग घ ज । स मू । १७ ‘श्वोपवृ’ स द्व । १८ ‘र -कण्ठपीडा’ क ख ज । १९ ‘व्यमाह’ क ख ज । २० ‘न कफान्तो वा ताव’ ट ।

हीनवेगः कणाधारीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत्पुनःपुनः

स०-हीनवेगो नर कणाधारीसिद्धार्थलवणोदकैरसकृद्वमेत् ।

आ० २०-हीनवेगस्यौषधमाह-हीनवेग इति । पिप्पल्यादिमिश्रमुदक पुन पुन पीत्वा वमेत् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“प्रभूतवमनासहिष्णुर्ग्रह ज्यह वा विश्रम्य, असात्म्यबीभत्सदुर्दर्शदुर्गन्धानि वमनानि विदध्यात् । विपरीतानि विरेचनानि ।” इति ।

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

स०-तत्र-तेषु सम्यग्योगातिरोगायोगेषु मध्यात्, वेगानामप्रवर्तनमसावयोग । सविबन्धा च या प्रवृत्ति सोऽप्ययोग । केवलस्य-दोषादिरहितस्यौषधस्य या प्रवृत्ति सोऽप्ययोग । तेन-अयोगेन, निष्ठीवादय स्युः ।

आ० २०-हीनयोगलक्षणमाह-तत्रेति ।

हीनयोगजान् रोगानाह-तेनेति । आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटालस्य शूलप्रतिश्यायरोमहर्षशोफादयः ।

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

(मैनःप्रसादः स्वास्थ्यं चावस्थानं च स्वयं भवेत् ।

वैपरीत्यमयोगानां न चातिमहती व्यथा ॥ १ ॥)

सम्यग्योगे

स०-सम्यग्योगे कफपित्तानिला क्रमेण निर्विबन्ध- नि-सङ्ग प्रवर्तन्ते ।

आ० २०-सम्यग्योगलक्षणमाह-निर्विबन्धमिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानम् । ततश्च स्वस्थता मन प्रसाद स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्य च ।” इति ।

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वसितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरा वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

स०-अतियोगे पुन फेनचन्द्रकरक्तवद्वसित-वमन भवति । फेनश्च चन्द्रकश्च रक्त च, तानि विद्यन्ते यस्य वसितस्य तदेवम् । तथा, क्षामतादयो भवन्ति । तम-तिमिरदर्शनं, दारुणाश्च वातरोगा । तथा मृत्युर्भवति, जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमात्-निष्कासात् ।

१ ‘षधान्तरमा’ घ । २ ‘नि तु वि’ स ङ । ३ ‘नयोगस्य ल’ क । ‘नस्य ल’ ख ञ । ४ ( ) टीकाकारैरव्याख्यातोऽप्ययसङ्ग्रहगद्यग्रन्थानुकारी युक्तश्च अ क ख ग ङ ञ पुस्तकेषुपुलभ्यते श्लोक । ५ ‘स्थ्य च अवस्थान स्वय’ क ख ग ङ ञ । ६ ‘य वाऽवस्थान’ ख ञ । ७ ‘स्थत्व म’ ग । ८ ‘चन्द्रिक’ क, ख, घ ञ ।

आ० २०-अतियोगलक्षणमाह-अतियोगे त्वित्यादि । फेनादियुक्त वसितम् । चन्द्रका -मयूरपिच्छेष्विव । तम-अज्ञानम् । भ्रम-चक्राधिरूढस्येव । जीवशोणित-ओज । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाशिर शून्यताहृदयधूमायनगात्रशूलसुसितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्सङ्ग्रहनुसहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसृजतानिद्राबलाग्निहानयो भवन्ति ।” इति ।

सम्यग्योगेन वसितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

स०-सम्यग्योगेन वसिते सति मुहूर्तमाश्वास्य-शीतमाता दिना, धूमत्रयस्य-स्निग्धमध्यतीक्ष्णख्यस्य, अन्यतम-एक, पाययेद्वैद्य । अथ-अनन्तर, स्नेहाचार-“उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादिक, आदिशेत् ।

आ० २०-सम्यग्वान्तस्योपचारमाह-सम्यग्योगेनेति । धूमत्रयस्य-स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“सुविशोधितपाणिपादमुख वूम पाययित्वा पुन रूपस्पृष्टोदक सम्मानितसुरभिताम्बूल निर्वीतागारशय्या स्थितम् ।” इति ।

ततः सायं प्रभाते वा भुज्जान् स्नातः सुखाम्बुना ।

भुज्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिक क्रमम् ॥ २८ ॥

स०-तत-ऊर्ध्व, साय-अपराह्णे, प्रभाते-पूर्वाह्णे वा, बुभुक्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्न भुज्जान पेयादिक क्रम भजेत् ।

आ० २०-सम्यग्वान्त पेयादिक्रमेण भुज्जीतेत्याह-तत सायमिति । दीप्ताग्निश्चेत्साय, मन्दाग्निश्चेत्परदिने प्रातः, पेयादिक क्रम भजेत्, -पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्न भुज्जीत ।

तमेव पेयादिक क्रममाह-

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥

स०-प्रधाना च मध्याचावरा च प्रधानमध्यावरा । प्रधानमध्यावराश्च ता शुद्धयश्च, ताभि शुद्धो नर क्रमेण-यथा-

१ ‘चन्द्रिका’ क ख घ ञ । २ ‘म पीत्वा’ क ख ग घ ञ । ३ ‘निवाता’ क स ङ । ४ ‘भुज्जानो रक्त’ इति श्लोकाद्वस्थाने “पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम् । भुज्जानोऽन्नमपेक्षेत पेयादिकमिम (‘कमसु’ ठ ।) क्रमम् (‘क्रमात्’ आ ।) ॥” इति सङ्ग्रहगद्यग्रन्थानुसारी चन्द्रनन्दनसम्मतश्च आ क ङ ठ पुस्तकेषुपुलभ्यते श्लोक । ५ अस्याग्रे ‘रक्तशाल्यन्नेन पेयादय कार्या इत्यय । किञ्च कृताकृतयूपरसादिभि पेयाद्यग्रेऽभिहितै सह रक्तशाल्योदनो भोज्य इति नियमार्थं भुज्जान इत्युक्तम् । अन्यथा मुनिवाक्यविरोधापत्ति ।’ इति ट पुस्तकेऽधिक पाठ ।

सङ्ख्य, पेया त्रीनन्नकालान् द्वावन्नकालावेकमन्नकाल भजेदिति । विलेप्यादिष्वप्येव योज्यम् । एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते । यथा,— प्रवानशुद्ध्या शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकस्मिन् दिने पेया भजेत् । द्वितीयेऽहन्येकमन्नकाल पेया द्वितीयमन्नकाल विलेपीम् । तृतीये वासरे द्वावन्नकालौ विलेपीमेव । चतुर्थे दिवसे अकृत-शुण्ठीलवणादिसंस्कृत यूष, कृत-शुण्ठीलवणादिसंस्कृत यूष च द्वावन्नकालौ भजेत्, पञ्चमेऽहि प्रथमेऽन्नकाले च । च^१ समुच्चये । त्रिष्वपि कालेष्वकृत कृत च यूष भजेत्, विभज्य तावद्भज्यते । एव कालत्रय कृताकृत रस विभज्य भोजयेत् । सप्तरात्रेण (सप्ताहात्) प्रकृतिभोजन क्रमेण सेवेत । एव यथास्व मध्यशुद्धिशुद्धस्यावरशुद्धिशुद्धस्य च योजना कार्या । मुनिस्त्वाह (च सू अ १५।१७) — “अथैन सायाह्ने परे वाऽहि सुखोदरपरिषिक्त पुराणाना लोहितशालितण्डुलाना खवक्लिञ्चा मण्डपूर्वा सुखोष्णा यवागू पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य । एव द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीना सुखिञ्चा विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणाम-ल्पस्नेहलवणा वा भोजयेत् । एव पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीना द्विप्रसृत सुखिञ्चमोदन-मुष्णोदकानुपान तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्रयूषेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लावक-पिञ्जलादीनामन्यतमस्य मासस्य रसेनौदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जान सप्ताहात् प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ।” इति । त्रीनिति “कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे” इति द्वितीया ।

आ० २०-पेयादिक्रममाह-पेयामिति । उत्तमशुद्ध्या शुद्ध पेयादिक त्रीन्नीन् अन्नकालान् भुञ्जीत । मध्यशुद्ध्या शुद्धो द्वौ द्वौ । अवरशुद्ध्या शुद्ध एकैकम् । अकृत-स्नेहादिभिरसंस्कृतो, यूष । कृतः-संस्कृत ।

१ अकृतकृतयूपयोर्लक्षण सुश्रुते उक्तम् (सू अ ४६।३७९) — “अस्नेहलवण सर्वमकृत कटुकैर्विना । विज्ञेय लवणस्नेहकटुकै सयुत कृतम् ॥” इति । कटुकै-शुण्ठ्यादिभि । २ ‘लेऽकृत यूष भजेत् । च आनन्तर्ये । द्वितीयेऽन्नकाले कृत-शुण्ठ्यादिसंस्कृत भजेत् । षष्ठे दिवसे द्वावप्यन्नकालौ कृत यूष भजेत् । सप्तमेऽहि द्वावप्यन्नकालौ मासरस भजेत् । अष्टमेऽहि प्रथममन्नकाल मासरस भजेत् । एव’ ट । ३ ‘क्लिञ्चाना म’ स च । ४ ‘क्ष्य च ।’ स च । ५ ‘शालितण्डुलाना’ स च । ६ ‘द्विप्रसृत’ ट, स च । ७ ‘स्विन्न चोद’ ट । ८ ‘मासरसे’ स च । ९ ‘सेन दक’ ट ठ । १० ‘प-भुञ्जा’ स च । ११ ‘सप्तरात्रेण प्र’ ट, स च । १२ अस्याग्ने के चित् रक्तशालिग्रहणमुपलक्षणम्, अन्यदपि लघुशालित्रीह्यादिक हित भोज्यमेवेत्याहु । प्रधानमध्यावरेति “डयापो सज्ञाछन्दसो” इति हस्व ।’ इति ट पुस्तकेऽधिक पाठ । १३ ‘दिकान् त्री’ घ । १४ ‘अकृत-स्नेहादिरहितम् । कृत-स्नेहादियुतम् ।’ क. ख. अ. ।

अ० ३४

अधुना पेयादिक्रमस्य फल वक्ति—

यथाऽणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

स०-यथा बाह्योऽग्निरणु-अल्प, तृणगोमयकाष्ठदलादिभि सन्धुक्ष्यमाण-उद्दीप्यमानो, महान् स्थिर-चिरकाल-स्थायी, सर्वपच-स्थूलसूक्ष्मगुरुलघुपाचक, क्रमेण भवति । तथैव-तेनैव प्रकारेण, शुद्धस्य नरस्य पेयादिभिरन्तराग्नि-औदर्योऽग्नि, महान् स्थिर सर्वपचश्च भवति । सर्वपच इति पचेरजन्तस्य सर्वशब्देन सह षष्ठीसमास । सरनादेऽप्युक्तम्-“विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादीनां क्रियाक्रम । त्रिशो, द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कनीयसि ॥” इति ।

आ० २०-पेयादिक्रमस्य फलमाह-यथाऽणुरिति ।

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

स०-जघन्य च मध्य च प्रवर च तस्मिन् वमने क्रमेण वेगाश्चत्वार षडष्टेष्टा । तन्नकृतामिति शेष । ते वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके क्रमेण भवन्ति । तथेति समुच्चये । न केवल वेगा मानम्, प्रस्थश्च द्विचतुर्गुणो मान स्यादिति तथाशब्दस्यार्थ । त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि ।

आ० २०-त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति ।

त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति । द्विगुणा-विंशति । त्रिगुणा-त्रिंशत् ।

त्रिविधस्य विरेकस्य तुलामानमाह-प्रस्थ इति । प्रस्थोऽन्न न द्वात्रिंशत्पल । “वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्द्धत्रयोदशपल प्रस्थमाहुर्मनीषिण ॥” इति वचनात् । एक प्रस्थो, द्वौ प्रस्थौ, चत्वार प्रस्था, इति त्रीणि मानानि ।

१ ‘स्य यत्फल भवति, तत्सदृष्टान्त वक्ति’ ट । २ ‘रन्तरग्नि.’ क ख घ ङ ठ स मू, स च । ३ ‘ह्यो वह्निर’ ट । ४ ‘अल्प’ ठ । ‘अत्पोऽपि गोमयादिभि’ ड । ५ ‘काष्ठादि’ ट । ‘काष्ठीलादि’ ठ । ६ ‘महत्वादिगुणयुक्तो भवति’ ड । ७ ‘स्थिर सर्वपचो भवति’ ठ । ८ ‘ति । तेनैव प्रकारेण पेयादिभि. शुद्धस्यौदर्यो’ ठ ड । ९ ‘ना त्रिकक्रम’ ठ ड । १० अस्मात्प्राक् ‘ननु, “प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध” इत्युक्तम् । अत्र न ज्ञायते का प्रधाना शुद्धि ? का मध्या ? काऽवरा ? इति । अतो द्वयोरपि वमनविरेचनयोर्वेगसङ्ख्याया मानत प्रवृत्तदोषदर्शनतश्च जघन्येत्यादिना शुद्धित्रयस्य लक्षणमुच्यते-’ इतीन्द्रोक्त युक्तमवतरणम् । ११ ‘ल विरेके दशैव वेगा द्वित्रिगुणा मान स्यात्, प्रस्थ’ ट । ‘ल वेगाना मानम्, प्र’ ठ ।

पित्तावसानं वमन विरेका-
दर्द्ध, कफान्त च विरेकमाहुः ।

स०-पित्तान्त वमन वदन्ति । विरेकादर्द्ध वमन कथयन्ति ।
विरेचनं कफान्तमाहुः ।

आ० २०-त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव
सम्यक्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति ।

त्रिविधस्य वमनस्य तुलामानमाह-विरेकादर्धमिति ।
अर्द्ध-अर्धप्रस्थ प्रस्थ प्रस्थद्वय चेति ।

त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यक्त्वमाह-
कफान्त चेति ।

द्वित्रान् सविज्ञानपनीय वेगान्
मेयं विरेके, वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

स०-द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । “सङ्ख्याऽव्यया” इति
बहुव्रीहि । “बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्” इति डच् वा समासान्त ।
सह विशा-पुरीषेण वर्तन्त इति सविज्ञा । द्वित्रान् वेगान्
सविज्ञानपनीय-गणनायामनुपैरुह्य, विरेके मेय-मातव्यम् ।
वमने पुन पीत यदौषध तदपनीय मेयम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

आ० २०-वेगमाने तुलामाने चापोह्यमानमाह-द्वित्रा-
मिति । वमने तु वमनार्थं यत्पीत तदपनीय मेयम् ।

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।
श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

स०-एन-नर वामित, भूय-पुनरपि, स्नेहस्वेदाभ्यामुप-
पादितमनन्तर सम्यग्विरेचयेत् । कदा^१ श्लेष्मण काल-
सत्रिभाग प्रहर, तस्मिन् गते सति । किं कृत्वा^२ कोष्ठ-
मृदुमध्यकूरलक्षण, ज्ञात्वा-अवगम्य ।

आ० २०-विरेचनविधिमाह-अथैनमिति । स्नेहस्वेदाभ्या
पुनरप्युपपादित-शोधनयोग्यता नीत, विरेचयेत्-विरेच
नौषधं दद्यात् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“न त्वकृतवमन-
मन्यत्रातिकूरकोष्ठात् । अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौष-
धमूर्ध्वं प्रवर्तते । उरसि वा रुद्धमवतिष्ठते । ततो नाल
विरेचनाय । सम्यग्विरेक्तस्यापि^३ चाधं सस्त श्लेष्मा ग्रहणीं
छादयित्वा गौरवमापादयति प्रवाहिका वा । न त्वेष दोषोऽ-
तिकूरकोष्ठस्य वायवात्मकत्वात् । श्लेष्मकालेऽप्यकृतवमनोक्तो
दोषः । शूलामानगौरवाणि^४ वा कृत्वा^५ क्षीणे श्लेष्मण्यपराह्णे
रात्रौ वा विरेचयेत् । तेनाज्ञावृत्तमपि तुल्यम् । छर्दिं च

पुनस्तज्जनयति । अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले च वमनं योज्यम्,
तथोर्ध्वं सुखेन निर्हरणात् ।” इति ।

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते ।

स०-यो बहुपित्त कोष्ठ स मृदुर्भवति । स च क्षीरेण
विरिच्यते । अपिशब्दादारग्वधादिभिरपि ।

आ० २०-मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह-बहुपित्त इति ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“इक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकैश-
रासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिः ।” इति ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छयामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

स०-प्रभूतमारुत क्रूर कोष्ठो भवति । स च कच्छेण-
कथञ्चिदपि, श्यामादिकैर्विरिच्यते । आदिशब्देन कङ्कुष्ठसुधादीना
ग्रहणम् । अपिशब्दादारग्वधादिभिर्न विरिच्यते ।

आ० २०-क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह-प्रभूतमारुत इति ।
आदिशब्दाद्विफलातिवर्कनीलिनीफलादयः । सङ्ग्रहे तु (सू.
अ २७)-“बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्य, स साधारण ।
ये च स्निग्धान्त्यच्छपानेन प्रायशस्त्रिंससपञ्चरात्रैरिति ।” इति ।

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः, कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

स०-कषायमधुरै-आरग्वधादिभिः, पित्ते विरेक । कटुकै
कफे विरेक । स्निग्धोष्णलवणे-एरण्डतैलादिभिर्वायौ
विरेक कार्य ।

आ० २०-दोषभेदेन विरेचनभेदमाह-कषायमधुरैरिति ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ २७)-“पीतमात्र एव चौषधे छर्दिं
विधाताय शीताम्बुना मुखमस्य सहसा सिञ्चेत् । ततश्चो-
ष्णोदकेन सोऽन्तर्मुखं विशोध्य, आर्द्रसुरभिर्मृन्मातुलज्ज-
जम्बीरसुमन सौगन्धिकादीनि हृद्यगन्धान्युपजिघ्रेत् ।
निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबन्धार्थमल्पमुष्णोदकमनुक-
ण्ठयस्तन्मना वेगान्न धारयन् ईरयमाणं स्वयं शय्यासने-
(त्रे)षु प्रतिग्राहेष्वशीतस्पृग्विरिच्यते । यथा च वमने स्वेद-
प्रसेकौषधकफपित्तानिला क्रमेण प्रवर्तन्ते । तथा विरेचने
वातमूत्रपुरीषपित्तकफा । पुनश्चान्ते वायु । दोषाणां हि
देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधनयोरिति ।” इति ।

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु, स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

स०-अप्रवृत्ति-मन्दा प्रवृत्ति । नञ् ईषदर्थे । विरेका-

१ ‘म्ययोगत्वमाह’ ख ज । २ ‘पारुढान् कृत्वा वि’ ट ।
३ ‘ने पुन पीत यदौषध तद’ ख ज । ४ ‘वाऽवरुद्ध’ घ स
इ । ५ ‘रेकाय’ स इ । ६ ‘पि वाऽध’ क ग । ७ ‘ध सृत्’
ख ज । ८ ‘ले त्वकृतवमनोक्तदोष’ स इ । ९ ‘पि च क्र’ क
ख, ग, घ, ज, स मू । १० ‘त्वा छर्दिक्षीणे’ स, इ, ।

१ ‘न निरत्र यो’ स स । २ ‘विरिच्यते’ ड । ३ ‘कृसर’
स स । ४ ‘सर्पिसौलमधूष्णो’ ख ज । ५ ‘कनील्यादय’ क ख,
ग ज । ६ ‘स्निग्धसप्तरात्रै’ क ख ग घ ज । ७ ‘कादिहृद्य’
स इ । ८ ‘नि पुष्पग’ ख ज । ९ ‘गन्वीन्यु’ ख ग ज । १० अ-
नुकण्ठयन्-पिबन् । ११ ‘श्च शय्यासने प्रतिग्राहेऽशीत’ स, इ, ।

प्रवृत्तावुष्णाम्बु पाययेद्वैद्य । अस्य चातुरस्य पाणितापेन जठर
स्वेदयेत् ।

आ० २०-विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह-अप्रवृत्ताविति ।

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः पिबेत् ॥
अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्व दशाहतः ।
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥
यौगिक सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम् ।

स०-तस्मिन्-विरेकस्य दिने, अल्प उत्थाने-स्तोकाया
प्रवृत्तौ सत्या, भुक्त्वाऽन्नमन्येद्यु-अन्यस्मिन् दिने पुनर्विरेचनौ
षध पिबेदातुर । स्नेहन-स्नेह । दृढ स्नेहकोष्ठो यस्य स दृढ-
स्नेहकोष्ठ । न दृढस्नेहकोष्ठोऽदृढस्नेहकोष्ठ । स भूयोऽपि स्नेह-
स्वेदैः सस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्व यौगिक विरेचन पिबेत् ।
[सम्यगालोच्य-] यथावचिरूप्य, पूर्वमनुक्रम-“भेषज्यमात्रा
मन्त्राभिमन्त्रिताम्” इत्यादिक, तथा “अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ।
उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।” इत्यादिक च,
स्मरन् पिबेदिति ।

आ० २०-उपायेनाप्यप्रवृत्तौ किं कृत्यम्^१ इत्यत आह-
उत्थान इति । उत्थाने-प्रवर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने
भुक्त्वा द्वितीयदिने पुनर्विरेचन पिबेत् । यस्तु निवृत्तस्नेह-
वान्न विरिच्यते स पुन स्निग्धस्त्रिदो दशाहादूर्ध्व विरेचन
पिबेत् । पूर्वमतिक्रम-प्रथमविरेचने सामग्रीवैकल्य, स्मरन्
सम्यगालोच्य यद्योग्य स्यात्तत्पुनर्देयम्, न प्रथममेव ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ. २७)-“हीभयलोभैश्च वेगाघातशीला
प्रायश्चस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति । तस्मादेते
वेगधारणात् प्रवृद्धवातत्वात् सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च । तान्
सुस्निग्धान् शोधयेत्, अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराद्वा-
रान् । अतश्चैषा सदातुरत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो
भवति ।” इति ।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिरुचिरुक्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥
कण्डूविदाहः पित्तिर्काः पीनसो वातविद्रहः ।
अयोगलक्षणम्

स०-अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम् ।

आ० २०-विरेचने हीनयोगलक्षणमाह-हृत्कुक्ष्यशुद्धि-

१ ‘वृत्तौ सत्यामुष्णा’ ट । २ ‘प्रवृत्त्युपाय’ क । ‘प्रवर्तकोपा’
ग । ३ ‘मनुक्रमम्’ अ आ. अरुण । ४ ‘स्निग्धहनि पु’ ट ।
५ ‘दृढस्नेह को’ ठ । ६ ‘स एवम् ।’ ट । ७ ‘पायतोऽप्य’
ख ज. । ८ ‘तदाह-’ क ख ज. । ९ ‘यमे वि’ घ । १० ‘नर्दा-
पयेत्, न’ ख ज. । ११ ‘णात् सुप्रवृत्तवा’ ग. । ‘रणप्रवृत्त’ स द. ।
१२ ‘निर्हरणविहारणान् ।’ क । निर्हारो-मलमूत्राद्युत्सर्ग ।
१३ ‘विहारान् ।’ क. ख ग घ. ज. । १४ ‘तत’ स स. । १५ ‘दा-
नुचरत्वादल्पादल्पो’ ख. ज. । १६ ‘का पी’ अ. ख. ग. घ. ज. ।

रिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २७) “आध्मानप्रसेकच्छर्दिभ्रम-
गौरवाभिसादतन्द्रास्तैमित्यमूत्रसङ्गा ।” इति (इत्यधिकम्) ।

योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

स०-यथोक्ताद्वैपरीत्ये-हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादिको(के), योगो-
योगलक्षणम् ।

आ० २०-सम्यग्योगलक्षणमाह-योग इति । वैपरीत्ये-
हृत्कुक्षिशुद्धिरुच्यादौ ।

विद्रूपित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्य वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः ।

स०-अतिविरिक्तस्य विद्रूपित्तकफवातेषु क्रमात्त्रि सृतेषु
जल सवेत् । किम्भूतम्^२ निःश्लेष्मपित्त, तथा श्वेतं किञ्चित्कृष्ण
सलोहित-ईषद्रक्त, अथवा मांसप्रक्षालनसदृशमथवा मेद शक-
लाभ सवेत् । तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनामयाश्च-क्षाम-
तादयो भवन्ति ।

आ० २०-अतियोगलक्षणमाह-विद्रूपित्तकफवातेष्विति ।
अतिवमनामया-क्षामतादय । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २७)-
“परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टन पिपीलिकासञ्चार इवाङ्गे ।” इति
(इत्यधिकम्) ।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥
धूमवज्ज्येन विधिना

स०-एन च-नर सम्यग्विरिक्त, वमनविहितेन विधिना
विधूमेनोपपादयेत् ।

आ० २०-सम्यग्विरिक्तस्य सम्यग्वान्तविधिमतिदिश-
ति-सम्यग्विरिक्तमिति ।

ततो वमितवानिष ।

क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

स०-तत-अनन्तर, क्रमेण-पूर्वोक्तेन, रक्तशाल्यन्नसहित-
पेयादीन्यन्नान्यश्चन् प्रकृतिभोजन भजेत् ।

आ० २०-पेयादिक्रमानन्तर प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण
कुर्यादित्याह-तत इति । क्रमेण-“पादेनापथ्यम्” इत्याद्यु-
क्तेन । वमितवानिवेति दृष्टान्तबलेन वमितेऽप्यय क्रमो ज्ञेयः ।

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतमेषजम् ॥ ४४ ॥

स०-पीतमेषजान् मन्दवह्न्यादीन् पञ्च लङ्घयेत् । अदृष्टं
जीर्णलिङ्गं पीतमेषजस्य यस्येति योज्यम् ।

१ ‘श्रमो’ आ । २ ‘त कृष्ण’ ठ. । ३ ‘सधावन’ ड. ।

४ ‘न्यश्वन्’ ट. ।

आ० २०-मन्दवह्नीयादिभि शोधनदिने उपवास कार्य इत्याह-मन्दवह्निमिति । असशुद्ध-हीनयोगिनम् । अक्षाम-शुद्धिकृतकार्श्यरहितम् । दोषदुर्बल-दोषवृद्ध्या क्षीणबलम् । अदृष्टजीर्णलिङ्ग-जीर्णौषधलक्षणरहितम् । तानि च (च सि अ ६।२२)-“अनुलोमोऽनिल स्वास्थ्य क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृति ॥ क्रमो दाहोऽङ्गसदन भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा । अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृति ॥” इत्यतो ज्ञेयानि ।

एव लङ्घिते यो गुणो भवति, तमाह—

स्नेहस्वेदौषधोत्केशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

स०-उत्केशश्च सङ्गाश्चोत्केशसङ्गा । स्नेहश्च स्वेदश्चौषध च तानि, तेषामुत्केशसङ्गा स्नेहस्वेदौषधोत्केशसङ्गा, तै । इति-एव लङ्घिते सति, मन्दाग्न्यादिर्न बाध्यते-न पीज्यते ।

आ० २०-लङ्घनस्य फलमाह-स्नेहस्वेदेति । स्नेहस्वेदौषधैर्जाता ये दोषोत्केशास्तेषां निर्हृतशेषाणां ये सङ्गा स्नेहस्तसा स्युः, तै ।

संशोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

स०-सशोधनादिभिर्यतोऽग्निर्मन्दता याति, अतो हेतोः पेयादिक्रममाचरेत् । सशोऽन-सम्यक्शुद्धि । अस्रविस्त्रावो-रक्तस्रुति । स्नेहयोजन-स्नेहोपयोग । ननु, शुद्ध्याऽग्निमान्यमिहोच्यते । वक्ष्यति च (श्लो ६०)-“बुद्धिप्रसाद” इत्यादिना “ज्वलनस्य दीप्तिं सशोऽन करोति” इति । तदिमे वचसी परस्पर व्याघाते । अत्रोच्यते । कालभेदाददोष । सशोधने क्रियमाणेऽग्निमान्य भवति । कृते च सशोधनेऽथ पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघातः ।

आ० २०-पेयादिक्रमे युक्तिमाह-सशोधनेति । स्नेहयोऽनं-शमनस्नेहप्रयोग । लङ्घन-उपवास ।

सुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥
पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणोदिक्रमो^{१५} हितः ।

स०-सुतौ-पित्तौ, अल्पौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य^{१६} त, तथा मद्यपो यो नरस्त मद्यप, तथा वातपैत्तिकं, एतास्त्रीनपि पेयां न पाययेत् । तेषां किं कार्यम्^{१७} इत्याह-तेषामित्यादि ।

१ ‘नयौगिकम्’ क.ख अ । २ ‘तृष्णोर्जा मनस्विता’ स च । ३ ‘ज्ञमर्दश्च अ’ स च । ४ ‘रज ।’ क ख अ । ५ ‘अरुचिर्व’ ग.घ. । ६ ‘लनैनं त्रै’ क.ख अ । ७ ‘च स्नेहस्वेदौषधानि, स्नेहस्वेदौषधानामुत्केश’ ट. । ८ ‘ज्ञास्ते तथाभूतास्तै ।’ ड । ९ ‘षधजाता’ क ख अ । १० ‘षा हत’ क.ख अ । ११ ‘सं-योगा’ ख घ अ । १२ ‘बुद्धे प्र’ ठ ड । १३ ‘क्षित्तित्र’ ट । १४ ‘णादि क्रमो’ अ आ । १५ ‘मो मत’ आ ग घ । १६ ‘स्य, तथा मद्यपो यो नरो वातपैत्तिको वा, यता’ ट.ठ. ।

प्रथमेऽन्नकाले लाजसक्त्यो द्वितीयेऽन्नकाले मासरसौदन^(१)मित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः ।

आ० २०-सुताल्पपित्तादिषु पेया निषेधति-सुताल्पपित्तेति ।

निषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्थो योज्य इत्याह-तेषामिति ।

ननु, विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात् पाको न प्रतीक्ष्यते^२ इत्याह—

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥
निर्हरेद्भ्रमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

स०-वमनमपक्वं सत् दोषान्निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान्निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाको न प्रतिपाल्यते ।

आ० २०-वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावधिमाह-अपक्वमिति । अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत् ।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

स०-दुर्बलो नरो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वयं-औषधमन्तरेण, यो विरिच्यते-भिद्यते, त-नरं, भेदनीयैर्भोज्यै-भक्ष्यैर्योजयेत् ।

आ० २०-दुर्बलत्वादिविशिष्टस्वाहारैरेव शोध्य इत्याह-दुर्बल इति । भेदनीयै-यवक्षारादिभि । सङ्ग्रहे तु (सू. अ २७)-“ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते । यदा, तदा छर्दयत सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गविपरीतं विरेचने (विरिच्यत) । पीते प्रस्कन्दिते दोषान्निर्हृत्य जरा गते ॥ वमिते चोषधे सम्यक् पाययेत् न तं पुनः । मन्दाग्निं बहुदोषं तु दृढस्नेहगुणाश्रयम् ॥ दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्रो भूय पाययेत् तम् ।” इति ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

वरं तदसकृत्पीतमन्यथा सशयावहम् ॥ ५० ॥

हरेद्बहुश्रलान् दोषानल्पानल्पान् पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान् ॥ ५१ ॥

स०-दुर्बलादयः पञ्च मृद्वल्प विरेचनौषधं पिबेयुः । किमित्याह-यस्मात् तत्-विरेचनौषधं, असकृत्-पुनः पुनः, पीतं

१ ‘स्त समुपाचरेत्’ ग. । २ ‘लो यो नरो’ ठ.ड. । ३ ‘च-नम् ।’ स.सू. । ४ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतौ श्लोकौ क.ख.घ पुस्तकेषु सङ्ग्रहद्वये च नोपलभ्येते । ५ ‘स्कन्दने दो’ ग.ड. चक । ‘प्रस्रसने दो’ चरक । ६ ‘दोषे न नि’ आ । ७ ‘धे-धीरं पाययेदातुर पुनः । दीप्ताग्निं व’ स च । ८ ‘च’ ग.ङ. । ९ ‘गुणं नरम् ।’ स च । १० ‘येत्तु तम्’ ग.ज. । ‘येत्पुनः’ स च । ११ ‘पीतं नान्यथा’ आ.क.घ.ज. ।

वरम्, न बहु । अन्यथा—बहु तीक्ष्ण चौषध पीत, सशया-
वह—प्राणसन्देहकारि । तथा, पुन पुन प्रयुक्तमौषध चलान्
बहून् दोषानल्पानल्पान् हरेत् । एव बलहानि विना दोषनिर्हार
कृत स्यात् । तुरववारणे । दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यैरल्पानेव
तान दोषान् सम्यक् शमयेत् ।

आ० २०—दुर्बलादीना पञ्चानां मृद्वल्प चौषध देयमि-
त्याह—दुर्बल इति । यद्यपि मृद्वल्प न शोधयेत् तथाऽपि तदे-
वासकृत्पेयम्, न तु बहुतीक्ष्णम्, जीवितसशयात् ।

बहुप्रचलितदोषस्यापि दुर्बलस्य शोधन मृद्वल्पमेवेत्याह—
हरेदिति ।

अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्याह—अल्पान्
सशमयेदिति ।

ननु, बहवो दोषा कस्मान्न शाम्यन्ते ? इत्याह—

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हताः ।

स०—हि—यस्मात्, ते—बहवो दोषा, अनिर्हताश्चिरमेव
आतुरं, क्लेशयन्ति । हन्युर्वा—अनिर्हता मारयेयु ।

आ० २०—बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह—क्लेशय-
न्तीति । सङ्ग्रहे तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणमुक्तम् (सू अ २७)—
“सुख क्षिप्र महावेगमसक्त यत्प्रवर्तते । नातिग्लानिकर नाति
हृदि पायौ च रुक्कमम् ॥ अन्तराशयग क्लिप्त कृत्स्न दोष निर-
स्यति । विरेचन निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ जला-
ग्निकोटैरस्पृष्ट देशकालगुणान्वितम् । नव मात्राधिक किञ्चित्
तुल्यवीर्यं सुभावितम् ॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्व याति
मेषजम् । अतो विपर्यये मन्द मन्दता च प्रपद्यते ॥ तीक्ष्णो
मध्ये मृदुर्व्याधि सर्वमध्याल्पलक्षण । बलापेक्ष हित तेषु
तीक्ष्ण मध्य मृदु क्रमात् ॥ अर्पवर्त्य मलान् द्रव्य सात्क्यी
भूत हि जीर्यति । वमन वा विरेको वा तस्मात्सात्क्य न यो-
जयेत् ॥ विभ्रशो विषवत्सम्यग्योगो यस्यामृतोपम । का-
लेऽवश्यं प्रयोज्य च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत् ॥” इति ।

मन्दाग्नि क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः ॥ ५२ ॥
सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवात च शोधयेत् ।

स०—मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च नर सह क्षारलवणाभ्या वर्तन्ते
यानि घृतानि तैर्यथासङ्ख्यमुद्दीपितानल विजितकफवात च
शोधयेत् ।

आ० २०—मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठयोः शोधने पूर्वाङ्गमाह—म-
न्दाग्निमिति ।

१ ‘हकरम् ।’ ट । २ ‘हन्युश्चैन’ स.मू. । ३ ‘रकालमातुर’
ट. । ४ ‘तावेत मा’ ट. । ५ ‘नापि ह’ स.द्र. । ६ ‘रूह वा’
क.अ.स.द्र. । ७ ‘त्यमात्रै. सु’ ख.अ. । ८ ‘तीव्रो म’ क.ग.घ. ।
९ ‘तीक्ष्णमध्यमृदुक्र’ क.ख.ग.घ.अ. । १० ‘प्रवृत्त्य म’ ख.अ. ।
‘प्रवृत्त्या म’ स.स. । ११ ‘रेक वा’ ग.घ.स.द्र. । १२ ‘योक्तव्य
त’ घ. । १३ ‘न योजयेत्’ क.ख.अ. ।

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ॥ ५३ ॥

दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।

तेभ्यो वास्ति पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

शकृच्चिह्नस्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभि फलवर्तिभिः ।

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥

स०—रूक्षादीना भैषज्यमविरेच्यैव—विरेचनमकृत्वैव, परि-
णमति । तेभ्यो—रूक्षादिभ्य, पूर्व वस्ति दद्यात् । अनन्तर
स्निग्ध—एरण्डतैलबिन्दुघृतादिक, विरेचन योजयेत् । अथवा
फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभि पुरीष किञ्चित्—अल्प, निर्हस्य—नि सार्थ,
स्निग्ध विरेचन दद्यात् । किमिति वस्तिना तीक्ष्णाभि फल-
वर्तिभिश्च किञ्चित्छकृच्चिह्नारः कियते ? इत्याह—प्रवृत्त हीत्यादि ।
यस्मान्मल प्रवृत्त सन्त किञ्चित्पतितं स्निग्धो विरेकै सुखं—
अकृच्छ्रेण निर्हरेत् ।

आ० २०—रूक्षादीनां पञ्चानां विरेचनमपि न विरेचय-
तीत्याह—रूक्षेति ।

ते कथं विरेक्या इत्यत आह—तेभ्य इति । वस्ति—निरूहम् ।

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः ।

कामलापाण्डुमेहार्तान्नातिस्निग्धान् विशोधयेत् ५६

स०—नातिशब्दोऽत्रेष्टवर्त्ये । “नातिशीतगुरुस्निग्ध” (ह सू
अ ६।६३) इत्यत्र यथा । विषाद्यार्तानीषत्स्निग्धान् विशोधयेत् ।

आ० २०—विषादिषु नवसु ईषत्स्निग्धस्य शोधनमित्याह—
विषाभिघातेति । अभिघात.—शस्त्रघातादि ।

सर्वान् स्नेहविरेकैश्च, रूक्षैस्तु स्नेहभाविताम् ।

स०—सर्वान्—ईषत्स्निग्धान् विषार्तादीनीषद्रूक्षान् वा, स्नेह-
विरेकै शोधयेत् । स्नेहभाविताश्च पुरुषान् रूक्षैर्विरेकै शोधयेत् ।

आ० २०—सर्वेषां विरेच्यानां स्नेहविरेचन देयमित्याह—
सर्वानिति ।

स्नेहभावितानां रूक्षं विरेचनमित्याह—रूक्षैस्त्विति ।

कर्मणा वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत, स्नेहमन्ते बलाय च ।

स०—वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽन्तरे—मध्ये मध्ये, पुनरपि—
भूय, स्नेहस्वेदौ प्रयुजीत । अन्ते च कर्मणा बलाय—शरीरस्य
बलाधानार्थ, स्नेह प्रयुजीत । तदयमर्थोऽत्र बोध्य,—आदौ
स्नेहस्वेदौ ततो वमन, पुन स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं, पुन स्नेहस्वेदौ
ततोऽनुवासन, पुन स्नेहस्वेदौ ततो निरूहणं, पुन. स्नेहस्वेदौ
ततोऽनुवासनमिति ।

१ ‘पुरो द’ ग.स.स. । २ ‘रेकस्तु सु’ ठ.ड. । ३ ‘नमविरे-
च्यैव जरा यातीत्याह—’ क.ख.अ. । ४ ‘विरेचयेत्’ अ.क.घ.अ. ।
५ ‘रूक्षैश्च स्ने’ आ.क.ड.अ. । ६ ‘षाद्यार्ता’ ट.ठ. । ७ ‘रू-
क्षविरेचनकै’ ट. । ८ ‘तदेष्टोऽर्थो’ ड. । ९ ‘पुन. स्नेहस्वेदौ
ततोऽनुवासन’ इति ट. पुस्तके नास्ति ।

आ० २०-प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यावित्याह-कर्मणामिति ।
सर्वकर्मान्ते पुन स्नेहन कार्यमित्याह-स्नेहमन्त इति ।
किमित्येव विधीयते ? इत्याह—

मलो हि देहादुत्क्रेश्य ह्रियते वाससो यथा ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्रिष्टः शोध्यते शोधनैर्मलः ।

स०-यतो देहादुत्क्रेश्य-पतनोन्मुख कृत्वा मलो विरेचना
दिभिह्रियते । कथमिव ? वाससो-वस्त्रायथा,-मर्दनिकाया वस्त्रं
मर्दयित्वा जलादिना मलो निह्रियत इति ।

आ० २०-स्नेहस्वेदानभ्यासे युक्तिमाह-मल इति ।
स्निग्धस्निग्धाद्रुद्धादिवोत्क्रिष्टो मलो ह्रियते ।

ननु, स्नेहस्वेदावन्तरेणापि कस्मान्मलं शोधनैर्न शोध्यते ?
इत्याह—

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥ ५९ १/२ ॥

स०-यो नर स्नेहस्वेदावनभ्यस्य-अशीलयित्वा, सशोवनं
कुर्यात्, तस्य शरीर दीर्यते । कथमिव ? आनामे-आनमने,
काष्ठ शुष्क यथा दीर्यत इति ।

आ० २०-स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषमाह-स्नेहस्वेदाविति ।

साम्प्रत सशुद्धे फलमाह—

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने वमनविरे-
चनविधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स०-सशोधनं सम्यक् क्रियमाणं बुद्धिप्रसादादीन् पञ्च
करोति । बुद्धिप्रसादो-धीपाटवम् । वयसो-यौवनादे, पाक-
परिणाम इति । उपजातिवृत्तम् ।

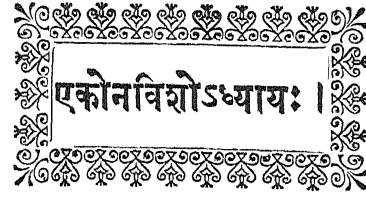
इति श्रीमृगाङ्गदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने वमनविरेचन-
विधिर्नामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

आ० २०-सम्यक् शोधनस्य फलमाह-बुद्धिप्रसादमिति ।
वयस पाक-जराम् ।

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

वाग्विद्वत्प्रकरणं सामरस्येन निरूपितम् ॥ १८ ॥

१ 'थोः'केश्य शो'अ आ ञ ठ, स च । 'थोः'केश्य ह्रियते' क ।
२ 'स्निग्धस्निग्धादिवोत्क्रिष्ट' क घ ञ । ३ 'ल सशो'ट । ४ 'ययेति' ।
ठ ड । ५ 'बुद्धे प्र' ड, स सु । ६ 'धातो. स्थि' ड ।
७ 'स्वस्वशोध' ग घ ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्त । बस्तिनाऽपि मलो निह्रियत
इति वमनविरेचनविधेरनन्तरं बस्तिविधेरुपदेशो युक्त इत्याह—
अथातो बस्तिविधिमाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-बस्तिना दीयत इति बस्ति, तस्य विधिः । शेष
पूर्ववद्वाक्येयम् ।

आ० २०-क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमाध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते-अथेति ।

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु सः ॥ १ ॥
निरुहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तरः

स०-वात उल्बण-अधिको, येषां दोषाणां तेषु बस्तिरिष्यते ।
आचार्यैरिति शेषः । तत्र वातपित्ते वातश्लेष्मण्यथवा केवले
वायौ बस्तिरिष्यते । उपक्रमाणां-चिकित्सितानां, सर्वेषां स-
बस्ति, अग्रणी-प्रधानतमः । स च त्रिप्रकारः । तदेव
त्रैविध्यमाह-निरुहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति । गुदादुत्तरेण
मार्गेण मेढ्रादिना दीयत इत्युत्तरबस्ति ।

आ० २०-बस्तेर्विषयमाह-वातोल्बणेष्विति । "बस्तिना
दीयते बस्ति वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्ति ।" इत्युक्तं सङ्ग्रहे
(सू अ २८) ।

बस्ते. सर्वोपक्रमश्रेष्ठत्वमाह-उपक्रमाणांमिति । सङ्ग्रहे तु
(सू अ २८)-"शीघ्रं सुखवृहणादिकारित्वाद्विकृतानिलो-
च्छेदित्वाच्च । सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणधा-
त्विन्द्रियेषु च स्त्रीषु चानिलोपसर्गादग्रजासु कृच्छ्रप्रजासु
चोपदिश्यते । तथाऽग्निबलवर्णमेधास्वरायु सुखप्रदो वयः स्था-
पनः पञ्चरुणभग्नस्तम्भसङ्कुचितानिलाध्मानशूलारोचकोदाव-
र्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ।" इति ।

बस्तिभेदानाह-त्रिविधस्त्विति । सङ्ग्रहे तु (सू अं.
२८)-"तत्रास्थापनं दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयो-
गादिनिवृत्तम् । तस्य भेदा, -उच्छेदनं शोधनं शमनं लेखनं

१ अयं बस्तिविधिश्चरके सि० १।२।३ अध्यायेषु, सुश्रुते चि०
३।५।३७।३८ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २८ अध्याये चास्ति
वर्णितः । २ 'धश्च स' अ आ क ग च । ३ 'णा-वातचि' ट ।
४ 'शीघ्रं वृह' स स । ५ 'वा' अ । ६ 'पञ्चरुणस्तम्भभग्नसङ्कु'
क.अ स स । ७ 'स्तम्भस' घ.स.मू । ८ 'ध्मातश्च' ग.घ.च ।

ग्रहण वाजीकरण पिच्छावस्तिर्माधुतैलिकमित्यादय । माधु-
तैलिकस्य पर्याया, -यापनो युक्तस्थो दोषहर सिद्धवस्ति-
रिति । तेषां नामभिरेव च स्वरूपमाख्यातम् । तद्वयं स्था-
पनादोषस्थापनाद्वा आस्थापनमित्युच्यते । शरीरैर्रोहणादो
पनिर्हरणादचिन्त्यप्रभावतया वाऽस्मिन्नूहासम्भवान्निरूह
इति । अनुवासनं यथाहौषवसिद्धं स्नेहार्थं स्नेह । स्नेह-
विधौ स चतुर्धाऽभिहित । तस्य भेदो मात्रावस्ति । स पेय-
स्नेहहस्वमात्रातुल्य, सेव्यं सदाऽत्र माधुतैलिकवत् । बाल-
वृद्धाध्वभारयानव्यायामचिन्तास्त्रीनिलस्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदु-
र्बलानिलभग्नाल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्य
सृष्टमलो दोषघ्नश्च । तथाऽपि तौ नाजीर्णं योज्यौ । न च दि-
वास्वप्नस्तयो सेव्य । र्यतश्चासौ अनुवसन्नपि न दुष्यति,
अनुवासनमपि वा दीयते, इत्यनुवासनम् । वासन-भोजनम् ।
उत्तरवस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छोर्धनो निरूहवदपि च के-
चिदाहु । स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्यु-
त्तरवस्ति ।” इति ।

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान् ।

वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

स०-तेनेत्यनेन निरूह परामृश्यते । कथमिति चेत् ?
ब्रूम । “अनास्थाप्यास्तु” इत्यधीते । तत्र के निरूह्या इत्यधि-
गते सति, अनिरूह्या पुनरिमे इति वक्तुं युज्यते । अपि च,
“आस्थाप्या एव चान्वास्या” इति पठति । के आस्थाप्या इति
नौविगम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत । तस्मात्तेनेत्यनेन
निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन-निरूहेण, गुल्मादीस्तथा जीर्ण-
ज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगाश्च साधयेत्-उपक्रमेत् । गुल्मा-
दीनां शूलान्तानां द्वन्द्वेनां कार्यौ । शुक्रादीनां ग्रहेण सम्बन्धः ।
शुक्रग्रहो-रेतोविबन्धः । अनिलग्रहो-वायोरसश्चरैः । मल-
ग्रहो-मूत्रविशोर्विबन्धः । रजोनाश-स्त्रिया पुष्पविनाशः ।

आ० २०-निरूहस्य विशेषतो विषयमाह-तेन साधये-
दिति । तेनेति निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वान्निरू-
हस्य परामर्शः, “आस्थाप्या एव च” इत्यनुवादाच्च । खुड-

वातरक्तम् । शुद्धातीसारो-निरामातीसारः । रजोनाश-
स्त्रीणां पुष्पनाशः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“हृदयकु-
क्षिपार्श्वग्रहपर्वामितापपाश्वर्योनिशूलाङ्गसुसिषोषकम्पगौरवा-
तिलाघवात्रकृज्जनशर्कराशुक्रार्तवस्तन्यनाशरजक्षयोन्मादरे-
तोदोषकृमिलकोष्ठविषमाग्निसशब्दानलपोग्रगन्धोत्थानाद-
यः ।” इति (इत्यधिकम्) ।

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगन्धः क्षतोरस्करो भृशः कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् संगुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

श्वासकासप्रसेकाशोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

स०-अतिस्त्रिगन्धः सप्तममासगर्भिण्यन्ता अनास्थाप्या-
अनिरूह्या । वमिमान्-प्रसक्तच्छर्दिः । बद्धादीनामुदरेण
सम्बन्धः । ततः इनिर्मलवीर्यः । शुद्धातिसारिण आस्थाप्या
इत्यनेनैवामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनं निय-
मार्थम्, तेनामातिसारिणो न कथञ्चिदास्थाप्या इति । तत्राति-
स्त्रिगन्धस्य दोषानुत्क्रेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत् । क्षतोर-
स्कृशयो क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो
दोषस्य सम्यगनिर्हरणाद्देहस्य क्षोभादतिपीडा कुर्यात् । प्रसक्त-
च्छर्दिषो दोषोत्क्रेशो निरूहमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोस्तु
रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वस्रोत-
स्तया विभ्रंशं कुर्यात् । श्वासादीनामुत्क्रिष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं
व्रजेत् । अर्शः प्रमृतीनां भृशतरमाध्मानं मृत्युर्वा स्यात् ।
अल्पाग्रयादीनां स्तम्भजाब्जादीनावहेत् । गर्भिण्याः पूर्वोक्ता
एव दोषाः ।

आ० २०-निरूह निषेधति-अनास्थाप्यास्त्विति । बद्धो-
दरादयः-उदरविशेषः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“तत्रा-
तिस्त्रिगन्धोत्क्रिष्टदोषयोर्दोषानुत्क्रेश्योदरं मूर्च्छां श्वयथुं वा
निरूहो जनयेत् । क्षतोरस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभव्यापन्नं
शरीरमाशु पीडयेत् । अनिरन्नस्य वक्ष्यते । कृतवमनविरेक-
योस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽ-
ग्निमवसाद्य श्लेष्मामयाय स्यात् । कृतनस्यस्यास्यविभ्रंशं भृ-
शविवृतोर्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात् । अनुवासनं तु दोषोत्क्रेश-

१ ‘क इत्या’ अ । २ ‘दोषास्था’ ग घ । ३ ‘ररोगहरणा’
क । ‘रदोषहरणा’ च । ‘रीरारोह’ अ स स । ४ रोहण-वर्ध-
नम् । ५ ‘या चास्ति’ स मू । ‘या यस्ति’ स स । ६ ‘नार्थं स्ने’
च स स । ७ ‘दा च मा’ स द्वा । ८ ‘यश्चा’ क अ । ‘यतश्च
सोऽन्नमनु’ स स । ९ ‘सरमपि’ स द्वा । १० ‘स्नेहानु’ क अ ।
‘स्नेहनेऽनुवासनवच्छोर्धने नि’ स मू । ११ ‘धन नि’ ग स स ।
‘धननि’ च । १२ ‘त्तर उत्त’ ग । १३ ‘न गम्यते’ ठ ।
१४ ‘ल्मादिमतस्तथा’ ट । १५ ‘र । रजो’ ठ ड । १६ ‘पु-
ष्पाघात’ ट ।

१ ‘मिकोष्ठ’ क ग अ । ‘मिणकोष्ठ’ च स द्वा । २ ‘बद्दाल्पो’
च । ‘बद्दाल्पाल्पो’ स द्वा । ३ ‘च्छिद्रदको’ अ क घ । ४ ‘न
निरूहाह्वा’ । ट । ५ ‘नेनामा’ ठ, ट । ६ ‘हक्षोभा’ ट ।
७ ‘क्षते क्षा’ ट ठ ड । ८ ‘स्यस्यास्यविभ्रंश वि’ स द्वा । ९ ‘वृत्त-
स्रो’ ट । ‘वृत्तश्रोत्रतया’ ठ ड । १० ‘विभ्रम’ ड । ११ ‘मु-
त्क्षिप्तदो’ ट । १२ ‘स्य वस्तिक्षोभ’ क न । १३ ‘पन्नश’ क, च,
अ स मू । ‘भमापन्न श’ स स । १४ ‘स्यस्य वि’ ग । १५ ‘श
विवृ’ क स, स । १६ ‘शम्’ स स ।

नम् । प्रसक्तच्छदिनिष्ठीविकाकासश्वासहिध्मातानां वायुनि-
रूहमूर्ध्व नयेत् । अंशसस्यावृतमार्गत्वाटनागच्छन् वस्ति
प्राणान् हिंसात् । स्नेह पुनर्शास्यभिष्यन्धाध्मानाय स्यात् ।
बद्धोदराद्याध्मातानां भृशतरमाध्मानान्मृत्यु । अलसकवि
पूचिकामातीसारातानां चामदोषात् । अरोचकाल्पाग्निगुद-
शोफकुष्ठमधुमेहातानां यथास्वमामयवृद्धि । गभिण्या पू
धोक्तो दोष ।” इति । पूर्वोक्तो-वमनोक्तः ।

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवहयः ॥ ६ ॥
रूक्षाः केवलवाताताः

स०-य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्या । आङ्पूर्वात्तिष्ठतेणि-
जन्तादनुपूर्वाच्च वसतेरर्हाथे ण्यत् । विशेषेणातिवहयादयो-
ऽनुवास्या ।

आ० २०-अनुवासनस्य विशेषतो विषयमाह-आस्था-
प्या इति । आस्थाप्या-गुल्मादयः ।

अतिवहयादिषु त्रिषु निरूहादनुवासनस्य प्राधान्यमाह-
विशेषादिति ।

नानुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

निरन्नप्लीहविड्मेदिगुरुकौष्ठकफोदराः ।

अभिष्यन्दिभृशस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान् ।

स०-त एव चेति येऽनास्थाप्या-अनिरूह्या, ते चापि
नानुवास्या । तथा, पाण्डुदयो नानुवासनार्हा । एतेषा हि
दोषानुक्लेश्य स्नेहबस्तिरुदर जनयेत् । निरन्नस्यानुवासनात्
स्नेहविपत्तिः । तथा चोक्त खरनादेन-“अभुक्तेदत्तस्य तथा
स्नेहबस्तिर्विपद्यते ।” इति । प्लीहादीनां स्तम्भजाड्यादीनावहेत् ।
कृमिकोष्ठस्यानुवासनादयः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरथवाऽतिबहुला
दोषापनि सरणेन हृदयमतिकर्षद्विच्छादं कुर्युः । आढ्य-
मारुतस्य सम्यग्दोषानिर्हरणादामयवृद्धिः । पीते विषे गरे च
नानुवास्या इति योज्यम् । अपची-उत्तरे (अ २९।२५)
वक्ष्यमाणा । श्लीपदीतीनि, गलगण्डवानिति मतुप् । अपच्यादयो
नानुवास्या इति । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ २८)-“अभुक्ते
रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम् । सरदूरगसूक्ष्मेवै क्षिप्रमूर्ध्व
प्रपद्यते ॥ तेन वायोर्यो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कायाभेराशु

नाशश्च विशेषादनिवर्तिना ॥ स्नेह सद्योऽसिताहाररुद्धे लामा-
शयेऽनिलम् । पक्कस्थ हन्ति पक्कस्थश्चयवते चान्नपाकत ॥
निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि । तावन्नमूर्च्छितौ तीक्ष्णा-
वधोऽन्नेन सहागतौ ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं सस्थितौ कोष्ठ एव
वा । समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम् ॥ भुक्तवाननु-
वास्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान् ।” इति ।

आ० २०-अनास्थाप्यादीनां पाण्डुवादीनां चानुवासन
निषेधति-नानुवास्या इति । अनास्थाप्या-अतिस्निग्धादयः ।
निरन्न-अकृताहार । विड्मेदी-शिथिलमल । गुरुकोष्ठ-आहारं
बिनाऽप्याहारपूर्णं इव कोष्ठो यस्य । अभिष्यन्दी-नेत्रकोपी ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमु-
क्ता पृथग्दोषाः । अपि च । अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनु-
वासनम् । सरदूरगसूक्ष्मेवै क्षिप्रमूर्ध्व प्रपद्यते ॥ तेन वायो
जंयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता । कायाभेराशु नाशस्तु विशे-
षादतिवर्तिना ॥ स्नेह सद्योऽसिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम् ।
पक्कस्थ हन्ति पक्कस्थश्चयवते चान्नपाकत ॥ निरूहश्च समी-
रश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि । तावन्नमूर्च्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन
सहागतौ ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं सस्थितौ कोष्ठ एव वा ।
समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम् ॥ भुक्तवाननुवा-
स्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान् । पाण्डुरोगातार्तादीनां दोषा-
नुक्लेश्य स्नेहबस्तिरुदर जनयेत् । प्रतिश्यायादिमता भूय एव
दोष विवर्धयेत् ।” इति ।

[निरूहान्वासनयोर्यन्त्रस्य लक्षणमाह-]

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णं गुलिकामुखम् ।

स०-तयो-निरूहान्वासनयोरनेत्रं भवति । नीयते-प्राप्यते
स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम् । नेत्रेति “दाम्रीशस” इति णे
भ्रून्प्रत्ययः । किम्भूत नेत्रम् ? हेमादीति । आदिशब्द प्रकारे ।
तेन रूप्यरीतिकाय कास्यत्रपुसीसादयो गृह्यन्ते । हेमादयश्च
ते धातवश्चेति कर्मधारयः । दारु-शिशिपादिकाष्ठम्, अस्थि-
गजादे, वेणु-वश, एतेषा द्वन्द्वः । एभ्यो जात तयो-
निरूहान्वासनयो, नेत्रं भवति । किम्भूतम् ? गोपुच्छाकारम्,
गोपुच्छ इवाकारो यस्य तत् । तथा, अच्छिद्र-निर्विवरम् ।
तथा, श्लक्ष्ण-कोमलम् । तथा, ऋजु-अवक्रम् । गुलिकासदृश-
मतीक्ष्णाप्र मुख यस्य तदेवम् ।

आ० २०-निरूहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह-तयोस्त्वि-
ति । गोपुच्छाकार-गोपुच्छवत् क्रमकृशं वृत्तं च । गुलिका-

१ ‘च्छर्वादीनां वा’ स ड । २ ‘त्, अनुवासनं च’ स स ।

३ ‘शस्यावृ’ ग च व । ४ ‘ध्मानान्तानां’ स स । ५ ‘सकातादीनां

चा’ स ड । ६ ‘कार्तादीनां य’ स ड । ७ ‘कोष्ठं कफोदरी’

ग । ८ ‘न्दिक्कश’ ड ज । ९ ‘रूहार्हा’ ट । १० ‘क्वतश्च

त’ ट । ‘क्वतश्च त’ ठ । ११ ‘दीत्यत्रेति’ ट । १२ ‘कोष्ठे

च प्र’ ट । *१३ ‘क्षमत्वात् क्षि’ ठ । ‘क्षम तत् क्षि’ ड ।

‘क्षमत्वे क्षि’ क । *१४ ‘तस्थाने ह्यति’ स, स ।

१ ‘वर्तनात्’ ट ठ ड स स । २ ‘क्व एवानु’ स मू । ३ ‘रू-
ह्यस्तु भु’ ट ठ ड स स । ४ ‘अभुक्तरि’ च । ५ ‘शश्च वि’
च स ड । ६ [ ] इति पाठः ट ठ ड । पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
७ ‘ततो द्व’ ट । ‘एव द्व’ ठ ड ।

मुख-गुलिकावदस्त्रिरहित मुख यस्य । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८) मणिशङ्खशृङ्गदन्तनलखदिरकदरतिनिशतिन्दुकादिदारुसारमेयमृज्वककेशम् ।” इति (इत्यधिकम्) ।

अथास्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽब्दे पञ्च, पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् १० सप्तमे सप्त, तान्यष्टौ द्वादशे, षोडशे नव । द्वादशैव परं विशाद्रीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥ वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत् ।

स०-षण्मासे बालेऽधिके वा अपूर्णवर्षे नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि । आतुराङ्गुलप्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येण चेत्येतदप्युक्तं गम्यते । वक्ष्यति हि (श्लो १२)—“स्वाङ्गुष्ठेन सम मूले स्थौल्येन” इति । आसप्तभ्य-सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य, षडङ्गुलानि प्रमाणम् । आडत्र मर्यादायाम्, नाभिविधौ । तेन षड्वर्षे बाले षडङ्गुलानि नेत्रम् । अन्यथा सप्तवर्षस्यापि षडेवेति प्राप्नोति । वक्ष्यति तु—“सप्तमे सप्त” इति । एव च पूर्वापर व्याहत स्यात् । तस्मा न्मर्यादायामाडित्यवेहि । सप्तमे वर्षे सप्ताङ्गुलानि । द्वादशे वत्सरे तानि-अङ्गुलान्यष्टौ नेत्रम् । द्वादशाना पूरण इति “तस्य पूरणे षट्” इति षट् । एव षोडश इत्यत्र । षोडशे सप्तवत्सरे नवाङ्गुलानि नेत्रम् । विशाद्वत्सरादूर्ध्वमेकविंशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम् । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः । विशातिशब्दात् पूर्णे षट् ति विंशतोऽडितीति तिलोपाद्विशशब्दः । वर्षान्तरेषु-अन्तरालस्थितेषु वर्षेषु नवमदशमादिषु, वीक्ष्य-पर्यालोच्य, नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्द्धयेत् । चशब्दो भिन्नक्रमः । न केवल वर्षान्तरेषु प्रमाणमभिवर्द्धयेत् । यावद्वयोबलादीनि च निरूप्य प्रमाणं वृद्धिं नयेत् ।

आ० २०-यत्रप्रमाणमाह-ऊनेऽब्द इति । प्रथमे वर्षे पञ्चाङ्गुल यंत्रम् । द्वितीयादिषु पञ्चसु षडङ्गुलम् । सप्तमे सप्ताङ्गुलम् । द्वादशेऽष्टाङ्गुलम् । षोडशे नवाङ्गुलम् । विशादिषु द्वादशाङ्गुलम् । वर्षान्तरेषु वयः प्रभृतीन् वीक्ष्य युक्त्या प्रमाणं वर्द्धयेत् । अष्टमे सपादसप्ताङ्गुल, नवमे सार्द्धसप्ताङ्गुलमित्यादि, स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

स०-स्थौल्येन-परिणाहेन, स्वाङ्गुष्ठेन तुल्य मूले नेत्रम् । तथा, अग्र-प्रान्त, तस्मिन् कनिष्ठयाऽङ्गुल्या समं नेत्रं स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम्—“वस्तिनेत्रमृजु श्लक्ष्णं सुवृत्तं गुलिकामुखम् । भवेद्गोपुच्छस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥ यौ त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् । द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद्गुल्याधारे यथा-

१ अस्ति-कोण । २ ‘न्तखदि’ क ज । ३ ‘मय मृद्वक’ ग । ४ ‘धौ । अन्यथा’ ठ ड । ५ ‘रणार्थे’ ट ठ । ६ ‘राला वच्छिन्नेषु’ इति क्वचित् । ७ ‘नेत्रम्’ ग । ८ ‘खारणादोऽप्यधि-जगे’ ट । ९ ‘नेत्र मृदु श्ल’ ट । १० ‘सद्वृत्त’ ठ । ११ ‘चतुर्भाग’ ट । १२ ‘यवान्त’ ठ ड ।

अ० ३५

न्तरे ॥ स्वाङ्गुष्ठरूपरीणाह मूल नेत्रस्य शस्यते । मध्य त्वना-मिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥ खेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्वादशाङ्गुलम् । कर्कन्धुप्रवह छिद्रं श्रेष्ठमन्यथावय ॥ विशाद्वादशपङ्चर्षे द्वादशाष्टषडङ्गुलम् । कर्कन्धुरुसतीनाग्रमुद्रछिद्र-वह स्मृतम् ॥” इत्यादि । मुनिरप्यवोचत् (च सि अ ३।६)—“षड्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् । स्यु-मुद्रकर्कन्धुरुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्यां पिहितानि चैव ॥ यथा-वयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्या मूलाग्रयो स्यु परिणाहवन्ति ॥” इति ।

आ० २०-यत्रस्थौल्यमाह-स्वाङ्गुष्ठेनेति । स्वाङ्गुष्ठेन-य-मुद्दिश्य यत्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन, तस्यैव कनिष्ठया, मूलेऽग्रे इत्युभयत्र योज्यम् । अङ्गुष्ठमूलवद्यत्रमूलं कनिष्ठाग्रवद्यत्राग्रस्थूलमित्यर्थः । मध्य त्वानुपूर्व्या स्थूलम् ।

अधुना छिद्रद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकमपि दर्शयन्नाह—

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्द्धार्द्धप्रवर्द्धितम् । त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥ मुद्र माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कन्धुकं क्रमात् ।

स०-वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्रभृति क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किम्भूतं छिद्रम्^१ अर्द्ध-सार्द्धमर्द्धार्द्धम् । तस्य-अङ्गुलसार्द्धार्द्धं तदर्द्धार्द्धम्, तेन प्रवर्द्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रम्, यावद्वर्षाणि षट् । सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलम्, यावदेकादश वर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्द्धमङ्गुलम्, यावत्षोडश वर्षाणि । षोडशवर्षस्य तु पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशे वर्षेऽङ्गुलद्वयम् । अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षस्य सार्द्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुल-त्रयम् । एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति कमो वेद्यः । परममित्यनेनैतद्वयमिति, -परम-उत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम् । मध्यमं तु^२ मूलच्छिद्रं “स्वाङ्गुष्ठेन” इत्यनेनोक्तम् । ऊनवर्षस्य त्वर्द्धाङ्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम् । अग्रे तु छिद्रं तद्वति यन्मुद्रादि वहति । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवाहि, यावत्षड्वर्षम् । सप्तवर्षस्य माषवाहि, यावदेकादशोऽब्दः । द्वादशवर्षस्य कलायवाहि, षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवाहि, एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहि, इति क्रमाद्वयं प्रमाणम् । ऊनवर्षस्य चै^३ न मुद्रवाहि कल्प्यम् । अग्रच्छिद्रप्रमाणं चैतत् “अग्रे कनिष्ठया” इत्यत्रापि सङ्गच्छत एव । दैर्घ्यप्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । “स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येन” इत्यनेन (इत्यत्र) छिद्रप्रमाणं स्वमर्त्या^४ भिषजा प्रकल्प्यम् । तथा, “त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं”

१ ‘मये तु’ ठ ड । २ ‘तुल्य कनिष्ठया’ ट । ३ ‘चापि’ स च । ४ ‘निष्ठिकया’ क घ ज । ५ ‘निष्ठिकाय’ क ज । ६ ‘त्व-नुपूर्वस्थ’ क ज । ७ ‘दश । द्वाद’ ट ठ ड । ८ ‘दशेऽङ्गु’ ट ठ ड । ९ ‘पुनरुपस्थ’ ट । १० ‘तु यत् तच्छिद्र’ ठ ड । ११ ‘वाहि, द्वाद’ ठ ड । १२ ‘इति यावद्वय’ ट । ‘इति । ऊन’ ठ ड । १३ ‘तु’ ठ । १४ ‘त्या सक्लिषजा क’ ट ।

इत्यत्र च म्यौल्यप्रमाण स्वधियैव निरूप्यम् । तत्रकृता तु ग्रन्थगौरवभयादुक्तप्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ।

आ० २०-यत्रच्छिद्रप्रमाणमाह-पूर्णेऽब्दे इति । षडङ्गुलस्य यत्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणम् । सप्ताङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलस्य द्व्यङ्गुलम् । नवाङ्गुलस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलम् । द्वादशाङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलम् । षडङ्गुलस्याग्रच्छिद्रं मुद्रवाहि । सप्ताङ्गुलस्य माषवाहि । अष्टाङ्गुलस्य कलायवाहि । नवाङ्गुलस्य क्लिन्नकलायवाहि । द्वादशाङ्गुलस्य ह्रस्वबदरवाहि । अङ्गुलमानं तु छिद्रस्य वृत्तपरिधौ ज्ञेयम् । “पञ्चाङ्गुलस्य मूलेऽर्द्धाङ्गुलम्, अग्रे वनमुद्रवाहि ।” इति सङ्ग्रहोक्तं (सू अ २८) ज्ञेयम् ।

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥
वर्त्याऽग्रे पिहितं, मूले यथास्वं द्व्यङ्गुलान्तरम् ।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

स०-मूले यन्च्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्रान्ते घटिता-सम्पादिता, कर्णिका-छत्राकारा गुदाविकान्तं प्रवेशरोधिनी, यस्मिन्स्तेदेवम् । तथा, वर्त्या-दशादिकृतया, प्रान्ते (अग्रे) पिहित-म्यगितम् । यथास्व-ऊनवर्षादिकस्य तदङ्गुलप्रमाणेन, द्व्यङ्गुलान्तरं कर्णिकायुगलमूलप्रदेशे नेत्रे विदधीत बस्तिपुटयोजनार्थम् ।

आ० २०-यत्रस्य प्रान्ते कर्णिकास्थापनमाह-मूलच्छिद्रप्रमाणेनेति । मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते परिकल्प्य तत्सीमारूपा कर्णिकां घटयेत् ।

यत्राग्रच्छिद्रं वर्त्या पिधेयमित्याह-वर्त्येति । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“कर्णिकान्तं प्रतिबद्धसूत्रान्तर्गृहीताग्रपिधानघनचैलवर्ति ।” इत्युक्तम् ।

यत्रमूलस्थकर्णिकाद्वयमध्ये द्व्यङ्गुलमन्तरं कार्यमित्याह-मूले यथास्वमिति । यथास्व-यमुद्दिश्य यत्र तदङ्गुले ।

अत एवाह—

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां बस्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रन्थितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

स०-तस्मिन्श्च कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां बस्तिं योजयेत् । आदिशब्देन गोहरिणवराहाणां ग्रहणम् । अजादीनामित्येव निर्देशेऽप्यविमहिषग्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्येजेभ्यो बस्तिभ्य एतद्वस्तेर्योग्यतरत्वप्रतिपादनार्थम् । किम्भूतं बस्तिम् ?

१ ‘न्तरे’ अ ज । २ ‘स्थानमा’ घ च । ३ ‘कल्पितसीमा’ ग । ४ ‘तत्समीपानुरूप’ क । ५ ‘न्तग्राहिता’ क । ६ ‘त्रययो’ आ क । ७ ‘त्र तु यो’ ज । ८ ‘गोजावि’ अ ग । ९ ‘नन्धसिर’ आ ग च । १० ‘ग्रन्थित’ ज । ११ ‘न वृषादीनां ग्र’ ट । १२ ‘न्यजातिभ्यो’ ठ ।

सुमृदितं, -सस्नेहं मुहुः सुष्ठु मृदितम् । तथा, दृढम् । तथा, कषायेण-हरीतक्यादिना, रक्तम् । तथा, छिद्रं च ग्रन्थिश्च गन्धश्च शिराश्च, ता निर्गता -न सन्ति, यस्य तन्निश्छिद्रग्रन्थि-गन्धशिरम् । तथा, तनु-न स्थूलम् । तथा, साधु-सम्यक्, सूत्रेण ग्रन्थित-बद्धम् । तथा, सुखेन-अकृच्छ्रेण, संस्थापनीय-मौषधं यत्र तदेवम् ।

आ० २०-कर्णिकाद्वये बस्तिबन्धनमाह-तत्रेति । आदिशब्देन गोहरिणवराहादयः । बस्ति-मूत्राधारचर्मपेशीम् । सुमृदितं-स्नेहमुद्राभ्याम् । कषायरक्त-कषायरसैर्द्रव्यैर्दृष्टरागम् । निश्छिद्रग्रन्थिगन्धशिर-छिद्रादिचतुष्टयरहितम् । तनु-सूक्ष्मम् । सूत्रेण साधु ग्रन्थित-बद्धा परिवर्त्य पुनर्बद्धम् । सुखसंस्थाप्यभेषज-यथोक्तप्रमाणमौषधमसङ्कोचेन यथा माति तथाप्रमाणम् ।

बस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

स०-बस्तेरभावे सति, अङ्गपादं वा-चरणाद्यवयवविशेषं वा, न्यसेत्-नेत्रे योजयेत् । अथवा, वस्त्रं घनं न्यसेत् ।

आ० २०-[तदलाभे चरितार्थतामाह-बस्त्यभाव इति] अङ्गपाद-ऊरुचर्म पादचर्म वा । वासो घन-स्वतो मधूच्छिष्टेन वा । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“न्युब्जं विवृतान्नं निनिवेश्य बस्तिं कर्णिकयोर्दन्ते सूत्रेण घनं समं च बद्ध्वा परिवर्त्य पुनश्चान्यद्वस्तिं मुखबन्धनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुप्तं निधापयेत् ।” इति ।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वृत्तसरे परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।

आसप्ततेरिदं मानं, दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

स०-निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कषायस्नेहसहितस्य प्रकुञ्च-पलप्रमाणम् । षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम् । वर्षात्परं प्रकुञ्चेन वृद्धिं प्रतिवत्सरे कार्या, यावत् षट्प्रसृता-द्वादश पलानि । तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्द्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो द्वादशवर्षस्यैव द्वादश पलानि । अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्राया वर्द्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि । अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृता-चतुर्विंशतिपलानि । ईद-एतत्, मान-प्रमाण, सप्ततिवर्षाणि यावत् । पर-सप्ततेरूर्ध्वं, दशैव प्रसृता मानम्, नाधिकम् ।

आ० २०-निरूहौषधमात्रामाह-निरूहमात्रेति । प्रथमे

१ ‘अस्थू’ ठ । २ ‘तत्तदे’ ठ ड । ३ ‘द्रवैर्द’ क । ४ ‘ग्रन्थित’ क च ज । ५ [ ] इति पाठः क घ च ज । पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ६ ‘न निवे’ घ स द्र । ७ ‘स्तिवि-बन्ध’ च । ८ ‘परि नि’ क ज । ९ ‘पधाया’ स द्र । १० ‘वत्स-रात्परम्’ अ । ११ ‘स्य च’ अ । १२ ‘सादूर्ध्वं तदनुसारेणैव पलादि’ ठ । १३ ‘क्रमेण या’ ट । १४ ‘इदमेव-ए’ ठ ड ।

वर्षे पलम् । तत आद्वादशात् पलवृद्धि । तत आष्टादशात् द्विपलवृद्धि । एवमष्टादशे वर्षे चतुर्विंशतिपलानि स्यु । तान्येवासप्ततितमात् । ततो विंशतिपलानि । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८) - “अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छन्ति ।” इति ।

एव सावत्सरिकादारभ्य यावद्वर्षशतिकस्तावन्निरुहमात्राम-
भिधाय, अनुवासनमात्रामविकृत्याह—

यथायथं निरुहस्य पादो मात्राऽनुवासने ।

स०—यथायथं—यथास्व वार्षिकस्यैकविंशतिवत्तरादेर्वा, निरु-
हस्य पाद-चतुर्भागमात्र, अनुवासने-अनुवासनविषये, मात्रा ।
यस्य पल निरुहस्तस्य कर्षप्रमाणमनुवासनमित्यर्थ । एव सर्वत्र
कल्प्यम् ।

आ० १०—अनुवासनौषधमात्रामाह—यथायथमिति । य-
थायथं—पले कर्ष, पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि । सङ्ग्रहे तु (सू
अ २८) - “यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके
प्रयोज्या ।” इति ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥२०॥

अनुवासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥२१॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपान द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥२३॥

सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

स०—आस्थाप्य—निरुहणार्हं, स्निग्ध, तथा स्विन्न, तथा
शुद्ध-ऊर्ध्वध, तथा भूयोऽपि लब्धबल, तथाऽनुवासनयोग्य,
विदित्वा पूर्वमेव निरुहानुवासयेत् । शीते—हेमन्तशिशिरयो-
र्ऋत्वो, तथा वसन्ते, दिवाऽनुवासयेत् । अन्यदा—शीताद्रुस-
न्ताच्चान्यस्मिन् ग्रीष्मप्रावृट्शरदारुख्ये ऋतौ, रात्रावनुवासयेत् ।
केचिदिति भिन्नक्रम, ततोऽन्यदेत्यतोऽनन्तर द्रष्टव्यम् । इति
केचित् “आहु” इति वाक्यशेष । वान्वन्तरास्तु सर्वथैव
रात्रावनुवासनं नेच्छन्ति । धन्वन्तरिर्मर्तमेवोररीकृत्य सङ्ग्रहे-
ऽधिजगे (सू अ २८) - “न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति^{१६} दोषोत्केशो
हि रात्रिज । स्नेहवीर्ययुत कुर्यादाध्मान गौरवज्वरम् ॥” इति ।

१ ‘द्वादश प’ क ग । २ ‘ष्टादश दि’ क ग ज । ३ ‘न्येव
सप्ततिपर्यन्तम् । त’ ग । ४ ‘भाग, अ’ ट । ५ ‘सर्व क’ ठ ड ।
६ ‘न्यथा’ अ आ घ । ७ ‘वा’ ग । ८ ‘निरुह’ ट ।
९ ‘दिवसेऽनु’ । १० ‘शीतवसन्तादन्यत्र ग्री’ ठ । ११ ‘न्यद्वीष्म’
ट । १२ ‘त, इति केचिदाचार्या । के’ ट । १३ ‘सर्वदैव’
ड । १४ ‘तमधिकृत्य’ ट । १५ ‘येत्स्नेह दो’ ट ठ ड । १६ ‘स्ति
स्नेहोत्केशे’ स ड । १७ ‘न विषमज्व’ ट ठ ड ।

तदेतद्देशान्तरादिवशात् प्रमाणयितव्यम् । किम्भूत नरम्^१
अभ्यक्तस्नात, पूर्वमभ्यक्त पश्चात्स्नात, तम् । पूर्वकालेति
समास । उचितात्पादहीन—येन यद्भोजनमभ्यस्त तस्माच्चतुर्थ-
भागहीनमशितम् । तथा, हित—लघुगुणयुक्तम् । तथा, किञ्चित्
स्निग्धरूक्षम् । तथा, सानुपान द्रवादि च । आदिशब्देन
द्रवोष्णमनभिष्यन्दीत्यादिविशिष्ट भुक्तवन्तमिति गमयति । उक्त
च सङ्ग्रहे (सू अ २८) - “अतिसिन्धाशिनो गुभयमार्ग-
ससर्गात् सप्तो मदमूर्च्छाभिसाद^२ सौदा^३ जनयति । रुक्षा-
शिनो विष्टम्भ बलवर्णहानि च । अल्पमात्रद्रवाशिनो विमृष्ट-
विण्मूत्रस्य चानावृतो न तदावरणा^४पदम् ।” इति । किम्भू-
तम्^५ कृतच^६क्रमण-विहितगमनमात्रम् । तथा, ल्यक्तमूत्र-
पुरीषम् । तथा, शयने—शयनाये, सुखावहे संविष्ट-स्थितम् ।
किम्भूते^७ नात्युच्छ्रिते, नात्युन्नते, न चोच्छीर्षे—न चोन्नत-
शिरोधरे । कथं संविष्टम्^८ वामपार्श्वत, वामपार्श्वेन । सङ्कोच्य
दक्षिणं सक्थि वामसंक्थ उपरीति वृद्धवैद्या । ततो—दक्षिण-
सक्थ, अपर—वाम सक्थि, प्रसार्य । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू
अ २८) - “शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे
वामपार्श्वेन प्राक्शिरसं सवेशयेत् ।” इति ।

आ० २०—निरुहस्यानुवासनमाह—आस्थाप्यमिति । कृत-
स्नेहनादिकमास्थाप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुवासयेत् ।

अनुवासनकालमाह—शीते वसन्ते चेति । शीते वसन्ते
ततोऽन्यदा च दिवाऽनुवासयेत् । केचित् ततोऽन्यदा रात्रौ,
इति वदन्ति । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८) - “अवेक्ष्य वा
दोषादीन् । अन्यथा हि स्नेहोक्तमयप्रादुर्भाव । धन्वन्त-
रीया पुन प्राहु । न रात्रौ प्रणयेद्वस्ति^{१६} दोषोत्केशो हि
रात्रिज । स्नेहवीर्ययुत कुर्यादाध्मान गौरवं ज्वरम् ॥ अहि
स्थानस्थिते दोषे बह्वौ चान्नरसान्विते । स्फुटस्रोतोमुख देहं
स्नेहो यत्परिसर्पति ॥ अल्पपित्तकफ रूक्ष भृश वातरुजा-
दितम् । भुक्त जीर्णाशन काम रात्रावप्यनुवासयेत् ॥ केव-
लानिलैः तपिषित त्वशुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनुवासयेदा-
त्ययिकत्वात् ।” इति ।

अनुवासनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह—अभ्यक्तस्नातमिति । उ-
चितात्—नित्यभोजनात्, पादहीनम् । अशित—भुक्तवन्तम् ।
द्रवादि—द्रवपूर्वम् । न चोच्छीर्षे—उच्छीर्षकं विना ।

१ ‘तदेतद्देशान्तरादिवशात्’ ट । २ ‘तात्—येन’ ट । ‘तात्—यद्भो’ ड ।
३ ‘सान्’ स ड । ४ ‘चान्नावृतो’ ठ । ५ ‘या, आपने शयनीये’
ठ ड । ६ ‘मक्थयुप’ ट ठ ड । ७ ‘वान्वन्त’ क घ ज स
मू । ‘वान्वन्तर्या’ च । ८ ‘रात्रौ वस्ति न दद्यात्तु दोषो’
स सु । ९ ‘येत्स्नेह दो’ क ग ज । १० ‘स्ति स्नेहोत्केशे’ स
ड । ११ ‘मुखे देहे स्ने’ क ग स सु । १२ ‘स्नेहो य परि’
ग घ । ‘स्नेहो य परि’ च स सु । १३ ‘निलनिपी’ स ड ।
१४ ‘तबल चाप्यनु’ स ड । १५ ‘त्वाद्भावे ।’ स ड । १६ ‘व्य-
तामा’ च । १७ ‘त द्रवा’ घ च ।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥
उच्छ्वास्य बस्तेर्वेदने बद्धे हस्तमकम्पयन् ।
पृष्ठवशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

स०-अस्य-एवभूतावस्थस्यातुरस्य, गुदे स्निग्धे घृतेन कृते नेत्र [स्निग्धप्रान्तं प्रणयेत् ।] बस्तेर्वेदनं उच्छ्वास्य-वात नि सार्य, बद्धे सति, नातिशीघ्रं, नातिविलम्बितं, नातिवेगेन, न च मन्दं कृत्वा, तथा पृष्ठवशाभिमुखमेकवारमेव नेत्रं प्रपीडयेत् । कथं प्रपीडयेत् ? हस्तमकम्पयन् । अतिद्रुतादिपीडनदोषा बस्तिव्यापत्सिद्धौ (हृ क. अ ५) वक्ष्यमाणा । सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत । कुतो हेतोः ? इत्याह-यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति ।

आ० २०-अनुवासने वैद्यकृत्यमाह-अथास्येति । अस्य-आतुरस्य, गुदे बस्तिमुच्छ्वास्य-मृदुकरस्पर्शेन विगतमारुतं कृत्वा, पृष्ठवशं प्रति-पृष्ठवशाश्रयेण, प्रणयेत् । तत-अनन्तरम्, औषधं प्रणयेत् । नातिद्रुतविलम्बितमिति पीडनारम्भविषयम् । नातिवेगं न वा मन्दमिति पीडनविषयम् । शेषे-औषधशेषे ।

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिजौ ।
तत्पाणिभ्यां तथा शय्या पादतश्च त्रिरक्षिषेत् २७
ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पाणिंके ।
आहन्यान्मुष्टिनाऽङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥
वेदनार्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।
योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत् २९

स०-दत्ते च बस्तिस्नेहे सति, उत्तानगात्रस्य तु तस्य स्फिजौ हस्तेनाहन्यात् । तथा-तेनैव प्रकारेण, तत्पाणिभ्यां स्फिजौ ताडयेत् । शय्या-खट्वा च, पादत-चरणदेशात्, त्रीन् वारावुत्क्षिपेत्, न तु मूर्धत । तत-शय्योत्क्षेपादनन्तरं, प्रसारितशरीरस्य दत्तगण्डुकस्य पाणिंके-पाणिं, मुष्ट्याऽऽहन्यात् । अङ्ग-शरीरं च, स्नेहेन-तैलादिना, अभ्यज्य मर्दयेत् । किमेव क्रियते ? इत्याह-अङ्गं वेदनार्तं-पीडातुर, इति-हेतोर्यस्मादाशु स्नेहो न निवर्तते । शीघ्रमपयाते च स्नेहे सत्यपर स्नेहो देयः । कस्मादेव विधीयते ? इत्याह-स्नेहं शरीराभ्यन्तरेऽतिष्ठन् नैव कार्यकृत्-न स्नेहेनैव समर्थ इत्यर्थः ।

आ० २०-दत्ते त्वौषधे वैद्य स्वपाणिना स्फिजौ ताडयेत्, तत आतुरपाणिभ्याम् । तत पादतः शय्यामुत्क्षि-

पेत् । तत पाणिं च मुष्टिनाऽऽहन्यात् । त्रिरिति पाणि-ताडनादिषु चतुर्विधं योज्यम् । ततो वेदनार्तमङ्गं मर्दयेत् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“वमनादधिकतरं कृतमङ्गलमशनाद्रहस्तमशङ्कनीयपरिवारनिवाते वेदमनि प्रतते शयने स्वास्तृते ईषदुर्ध्वतपाददेशे प्राक्षिर्षे सववेशयेत् । अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गससर्गास्नेहो मदमूर्च्छाश्लेसादह-स्त्रासान् जनयति । रुक्षाशिनो विष्टम्भबलवर्णहानि च । अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चानावृत्तो न तदा वर्णाद्यापदम् । चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरं कुर्यात् । यतश्च वामपार्श्वश्रयाणि वह्निग्रहणीगुदवलीमु-खानि । तानि तत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवन्ति । अतस्तौ दौषधमस्खलितं प्राप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति । सविष्टं चैनं मृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवामसक्थिमाकुञ्चिते तरतस्योपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् । पूर्वमेव तु वैद्यो वृत्त्यां सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादाङ्गुलिभ्यां कर्णिकार्यामुपरिष्टाक्षिणीव्याविवन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्वं-वदभिमन्त्रितं यथार्हं यथाहौषधविपकं सुखोष्णं बस्तौ स्नेह-मासिच्यवलीकोच्छ्वासं नि सारितवातबुद्धमौषधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिंशं बस्तिमुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणौ नेत्रमुपधाय क्षिपेत् । ततो वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानं वामहस्ताङ्गुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीतकर्णिक-मृज्वनुसुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि तदनुलोममवलम्बेत् । ततश्च वैद्यो बस्तिमुखं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुञ्चनेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैकग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति । अन्ये तु त्रिंशन्मात्रा पीडनकालमाहुः । न च बस्तौ दीयमाने क्षवकासहासजृम्भास्पन्दनान्याचरेत् । विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमाकृष्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत् । तथा पाण्य-ङ्गुलिपादतलपिण्डिकां सरुजं चाङ्गं स्नेहेन प्रतिलोमं वाक्शतमात्रं शनैर्मर्दयेत् ।” इति ।

वैद्यकृत्यस्य फलमाह-इति स्नेह इति । “समनुगच्छति च समन्तात्सिराः ।” इत्यधिकं सङ्ग्रहे (सू अ २८) ।

१ ‘पाणिंके च’ ग । २ ‘वृत्त्यां स्वसु’ घ च । ३ ‘परिचारेकं नि’ स स । ४ ‘त्रमित’ स स । ५ ‘रसं निवे’ क ग । ६ ‘वा’ स द । ७ ‘वृत्तावविण्मू’ क ग ज । ८ ‘चान्नावृत्तेन तदा’ क ज स मू । ९ ‘चान्नावृत्तो’ घ । १० ‘वृत्तेन तदावृत्ताया’ स स । ११ ‘णात्तया’ क ज । १२ ‘विहारानि’ च । १३ ‘स्त-थौषध’ क च ज स मू । १४ ‘लितमाप्नो’ च स द । १५ ‘तस्यैव चोपरि’ स द । १६ ‘व्याऽऽशुपि’ क च ज । १७ ‘या उप’ स द । १८ ‘पनिधा’ स द । १९ ‘मयन्नवल’ स स । २० ‘नैर्मृदु गृहीया’ ज । २१ ‘नैर्विगृहीया’ स मू । २२ ‘नैर्विष्ट’ स स । २३ ‘चासम’ स द ।

१ ‘स्निग्धं स्निग्धमुखं गुदे’ अ क ग ड । २ ‘ष प्रकुर्वीत’ क घ च ज । ३ ‘पीडितार’ क ग ज । ४ ‘च स्नेहे’ ड । ५ ‘रणोदेशात्’ ठ ड । ६ ‘प्रमायाते’ ट ठ ड । ७ ‘हनस’ ट ठ ड । ८ ‘तत्पाणिभ्या-आतुर’ ग ।

प्रमादाच्छीघ्रनिवृत्तौ पुनस्तदेवानुवासन कार्यमित्याह-
योज्य इति । शीघ्रनिवृत्ति-विना मलेन चेत् ।

दीप्ताग्नि त्वागतस्नेहं सायाहे भोजयेत् ।

स०-दीप्ताग्नि तु पुरुष निवृत्तस्नेह सन्त [सायाहे] लघु-
मात्रया स्वभावतश्च, आशयेत् ।

आ० २०-मन्दाग्निमनागतस्नेह च साय न भोजये-
द्वितीतरनियमेनाह-दीप्ताग्निमिति । सद्गृहे तु (सू अ
२८)-“नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि न च तमनु-
वासयेत् ।” इति ।

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥

अहोरात्रमुपेक्षेत, परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा बस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स०-स्नेहस्य त्रय प्रहरा परो निवृत्तिकाल । तत-
प्रहरत्रयात् परतो, रात्रिदिवमुपेक्षेत-न तैदाकृष्टौ यत्न कुर्यात् ।
परत-अहोरात्रात्, फलवर्तिभि-अर्शश्चिकित्सितोक्ताभि,
अथवा तीक्ष्णैर्बस्तिक्लोक्तैर्बस्तिभि स्नेहागमनार्थं यतेत ।

आ० २०-अनुवासनस्य निवृत्तिकालमाह-निवृत्ति
काल इति ।

निवृत्तिकालेऽप्यनिवृत्तौ किञ्चित्कालमुपेक्षामाह-तत इति ।
उपेक्षाकालेऽप्यनिवृत्तौ प्रतीकारमाह-परत इति ।
तीक्ष्णै-लवणारनालप्रायै ।

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेतैव हि ततोऽभ्युषितश्च निशा पिबेत् ॥ ३२ ॥
प्रातर्नागरधान्याम्भ. कोष्णं, केवलमेव वा ।

स०-अतिरौक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो यदि जाड्याग्निसादादि-
दोषाच्च विधत्ते, तैत उपेक्षेतैव-न तन्निष्कासने यतेतेत्यर्थः ।
अभ्युषितो रात्रि यदि स्नेहस्तत् परिणतत्वात् रसादिधातुसमता
गत प्रात-प्रभाते, शुण्ठीधान्यकाम्बु कदुष्ण पिबेत् । केवल-
मेव वा-नागरधान्यकरहित, कोष्ण जल पिबेत् ।

आ० २०-प्रतीकारस्यापवादमाह-अतिरौक्ष्यादिति ।

निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहशेषपाकार्थमौषधमाह-
अभ्युषित इति । केवलमेव वा-कोष्णमम्भ । सद्गृहे तु (सू
अ २८)-“सुखोषितं चैन तथा कृतवमनविरेचनास्थापना
न्यतम प्रातः शुण्ठीधान्यकाथमितरद्वोष्णमुदक स्नेहशेषजर-
णाय वातकफोपशान्तये च पाययेत् । ततोऽन्नकाले यथोक्त-

मन्त्रमश्रीयान् । न चानुवासित पेया पाययेत् । सा हि
सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यन्दयति ।” इति ।

अन्वासयेत्तृतीयेऽहि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान् ।

व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ३४

स०-तमातुर भूयस्तृतीये दिवसे पञ्चमे वाऽनुवासयेत् ।
अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यग्न्यपेक्षया सप्तरात्रेऽधिके न्यूने
वा त्रिरात्रे वा यथायोगमनुवासयेत् । अत-अस्मादेव हेतो,
अधिकपवनान् व्यायामशीलान् पटुतरदहनान् रूक्षाश्च पुरुषान्
प्रत्यहमनुवासयेत् ।

आ० २०-पुनरनुवासनस्य कालमाह-अन्वासयेदिति ।
स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा ।

उल्बणवातादीन् प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह-अत इति ।
अत-स्नेहपाकप्राधान्यात् ।

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरुहं शोधनं युज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

स०-इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, स्नेहैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा स्निग्धे
सति स्रोतोविशोधनार्थं निरुह शोधनं प्रयोजयेत् । अस्निग्धे
सति तनो-शरीरस्य, स्नेहनं प्रयोजयेत् । त्रयो वा
चत्वारो वा त्रिचतुरा । सङ्ख्यायाव्ययेति समास । चतुरोऽष्टप्र-
करणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानमित्यच् समासान्तः ।

आ २०-अनुवासनानन्तर निरुहमाह-इति स्नेहैरिति ।
स्नेहै-अनुवासनैः ।

निषिद्धानुवासनस्यानुवासनं विनैव निरुहमाह-अस्निग्ध
इति । स्नेहनं सन् य शोधनो निरुहस्त युज्यात् ।

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्ति प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

स०-अथ-अनुवासनादनन्तर, पञ्चमे तृतीये वा वासरे
मध्याह्ने किञ्चित्-मनाक्, आवृत्ते-अतिक्रान्ते, तथा बलिमङ्गले
विहिते सति, पुरुष कृताभ्यक्तस्वेदित ल्यक्तमल किञ्चिद्बुभुक्षित
तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीनि विदित्वा । आदिशब्देन
सात्म्यबलादिपरिग्रहः । इत्येव सर्वमैवगम्य वैद्यो वस्ति प्रक-

१ ‘स्नेह द्वि’ स स । २ ‘रात्रिदिवसमु’ ट । ३ ‘ततस्तदाकृष्टौ’
ठ ड । ४ ‘दोष न वि’ ठ ड । ५ ‘तदुपे’ ट । ६ ‘यं । व्युषितो’
ड । ७ ‘यं । ततो निशा-रात्रि, अभ्युषित, सुखोषित पुमान् यदि’
ट । ८ ‘रचोष्णोदक वा स्ने’ स.स ।

१ ‘अस्याग्ने “आध्मानसङ्कोचपुरीषबन्धक्षीणेन्द्रियत्वारु-
चिभङ्गशूला । पाङ्गुल्यशाखाश्रितवातभग्नबन्धाश्च (वाताश्च’
ड । १) साध्या ह्यनुवासनेन ॥” इति अ ड पुस्तकयोरधिक
श्लोकः । २ ‘अवेक्ष्य’ हे स मू । ३ ‘स्तद्वैद्यै’ ठ । ‘स्तद्विद्यैर्ब’
व.च.ज. । ४ ‘दीन् वि’ ट.ड. । ५ ‘मधिगल्य वै’ ट. ।

ल्पयेत् । ननु, “दूष्य देश” (ह सू अ १२।६७) इत्यादिना सर्वमुक्तमेवेतत् । तत्किमनेन ? इति । ब्रूम । निरूह-मपि सापाय पश्यतेतदाचार्येण पुनरुक्तम् । दूष्यदेशादि-महता यत्नेनालोचनीयमिति प्रतिपादनार्थम् । “निरूहमात्रा प्रथमे” इत्यादि च सर्वमत्रालोच्यम् । कथं प्रकल्पयेत् ? इत्याह-तद्विधै-वैद्यकशास्त्रज्ञैर्बहुभिः सह-सार्द्धम् ।

आ० २०-निरूहविधिमाह-पञ्चम इति । अन्यानु-वासनदिनात् तृतीये पञ्चमे वा । साधके-ज्योति शास्त्रोक्ते । शुभे-अशौचादिरहिते । अवेत्य-ज्ञात्वा । तद्विधै-वस्तिकु-शलै । सङ्गहे तु (सू अ २८)-“आर्यावलोकित नाथ-मार्या तारामात्मभुव धातारमश्विर्नाविन्द्रमात्रेय संसर्पान् काश्यपविदेहंपतिप्रभृतीन्निवेशादींश्च तन्नकारान् दीपगन्ध पुष्पफलबलिधूपैर्यज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वा, ओषधीर्वृ-द्धवैद्यान् द्विजातींश्च सपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौषधादिब-लेन यथार्हमुपकल्पयेद्वस्तिम् ।” इति ।

अथ निरूहकल्पनामाह—

काथयेद्विशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता बस्तेः पलमात्रं गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपद्मादिशेषं च युक्त्या

स०-द्रव्यस्य-वस्तिकल्पोक्तस्य, निरूहकल्पनार्थं विशतिप

१ ‘हमात्रया पश्यतेतदाचार्येण’ ठ । २ ‘भि साकम् ।’ ठ ड । ३ ‘अवेक्ष्य-’ क ग । ४ ‘तद्विधै-’ च अ । ५ ‘मार्य ता’ स मू । ‘मार्यता’ स स । ६ ‘नावि(वि)न्दुमा’ क च अ । ७ ‘सप्त-मुतीन् काशिविदे’ स मू । ८ ‘काश्यपिविदे’ घ च । ‘काशिराज वि’ स स । ९ ‘देहाधिपति’ क । ‘देह्यादिपति’ अ । १० ‘धीवृ-द्धवैद्ये’ स ड । ११ ‘तद्वैद्यस’ क ग अ । ‘तद्विद्यस’ घ । १२ ‘वातेऽनु कल्प’ आ ख ग ड चन्द्र । ‘वाते तु कल्प’ अ क च घ । १३ ‘विशतिपलानि काथयेत्-श्रपयेत्, द्रव्यस्य-दशमूला-देवस्तिकल्पनाय वक्ष्यमाणस्य । तथा, अष्टौ मदनफलानि काथयेत् । अष्टौ मदनफलानि पलमात्रं भवति । एवमेकविंशतिपलानि द्रव्यस्य षोडशगुणेनाम्भसाऽभ्यासिच्य तावत्काथयेत् । यावच्चतुर्भागावशि-ष्टतया स काथ पलानां चतुरशीतिः सम्पद्यते । ततस्तस्मात्काथात् स्नेहं चतुर्थांश-एकविंशतिपलानि, वाते-वातविषये, अनु-पश्चात्क-ल्पयेत् । पित्ते-पित्तविषये, ततः काथात् प्राङ्निर्दिष्टपरिमाणात् षष्ठांशस्नेह-चतुर्दशपलानि, कल्पयेत् । तथा, स्वस्थे-स्वस्थविषये, षष्ठांशमेव कल्पयेत् । कफे-कफविषये, ततः काथादष्टांश स्नेह-सार्धानि दशपलानि, कल्पयेत् । सर्वत्र चाष्टमांश कल्काद्भवति । यथा सर्वत्र-वाते तथा पित्ते स्वस्थवृत्ते कफे च, ततः काथादष्ट-मांश कल्कस्य देयः, -सार्धानि दशपलानि भवन्ति ।’ इति चन्द्र ।

लानि, तथाऽष्टौ फलानि-मदनफलानि, सामान्यपरिभाषया षोडशगुण जल दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषश्च ग्राह्य । तत-तस्मादेवकृतात्, काथाच्चतुर्थांश स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । द्वादशप्रसृतो हि निरूहः । तत्र स्नेहः षट्पलिक कल्पयेदित्यर्थः । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांश स्नेह-चतुष्पलिक, प्रकल्प-येदिति प्रकृतम् । कफेऽधिके अष्टमांश स्नेह-त्रिपलिक, प्रकल्प-येत् । ननु, स्वस्थस्य दोषचालन प्रतिषिद्धं तन्त्रान्तरीयै । तद्व-न्थो हि-“यो हि सञ्चालयेत्सुप्त वने सिंहं करादिभिः । स दोषा-श्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरेचनैः ॥” इति । तस्मात् स्वस्थ-वृत्ते निरूहकल्पना न युक्तेति । तदेतदसत् । यस्मात् प्राग्भि-हितम् (ह सू अ. ४।३५)-“शीतोद्भव दोषचयं वसन्ते विशो वयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले । घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजात्र जातु ॥” इति । तस्मादाचार्यवचनाज्ज्ञा-यते स्वस्थवृत्तेऽपि शुद्धिविधानं सम्मर्तमिति तन्त्रकृतं । तन्त्रा-न्तरीयं मतं त्वसदेव, शिष्टव्यवहारविरुद्धत्वात् । सर्वत्र-वाते पित्ते कफे स्वस्थे च, कल्कात्-पेष्यद्रव्यात्, अष्टम भाग-त्रीणि पलानि, कल्पयेत् । भवति वेत्यादि । यथा वा वस्तिरत्यच्छोऽ-तिसान्द्रो-अतिघनो [वा] न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः । पलमात्रं गुडस्य चेति^१ पलान्नाधिकोऽन इति ज्ञापनार्थं मात्रग्रह-णम् । मधुपद्मादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत् । तत्रेयं युक्तिः, -माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैन्धवस्य च कर्षं, आदिग्रहणात् क्वचिद्व्यवहारस्य कर्षं, तथा मासरससुरासवसुक्तक्षीरकाञ्जिका-नां ग्रहणम् ।

आ० २०-निरूहद्रव्याणां मात्रामाह-काथयेदिति । यत्र काथस्य विशतिपलानि तत्राष्टौ मदनफलानि इत्येवपरमे-तत्, न काथमानपरम्, प्रकुञ्जादिनिरूहेष्वसम्भवात् । का-थात्मकाश्चिरुहात् द्वादशप्रसृताच्चतुर्थांश-प्रसृतत्रयसंमित, स्नेहः कल्पयेत् । ततः काथात्तावन्तः काथमपनीय, ल्यबलोपे पञ्चमी । एव कल्कादष्टम-सार्धप्रसृतम् । गुडस्य पलमा-त्रम् । युक्त्या मधु प्रसृतद्रव्यसंमितम्, पटु-सैन्धव, अक्षसंमितम् । आदिशब्दान्मासरसक्षीरगोमूत्रकाञ्जिकम-दनफलानि । उक्तं हि सुश्रुतेन (चि अ ३८।३०)-“क्षौद्रं मूत्रं फलं क्षीरमग्नं मासरसं तथा । युक्त्या प्रदापयेद्धीमान् निरूहे कल्पनां त्वयि ॥” इति ।

१ अस्याग्रे ‘सर्वत्र च-वातपित्तकफेष्वधिकेषु स्वस्थवृत्ते च, अष्टम भाग-त्रीणि पलानि, कल्कस्य प्रकल्पयेदिति प्रकृतम् ।’ इति ट ठ ड पुस्तकेषु पूर्वमुद्रितपुस्तके चाधिकं पाठो दृश्यते । किन्त्व-युक्तं, अस्यैवाग्रे उक्तत्वात् । २ ‘तथथा-’ ट । ३ ‘गभ्य-धापि’ ट । ४ ‘तमेव तन्नकारस्य ।’ ट । ‘तमिति ।’ ड । ५ ‘व, सद्यव’ ट । ६ ‘न्द्रो वा घनो’ ठ ड । ७ ‘ति पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थं मात्रं’ ठ ड । ‘ति पित्ते तदधिकं नेति ज्ञा’ इति कचित् । ८ ‘रासुक्त’ ठ ड । ९ ‘मदनानि’ क ख घ च अ । १० ‘प्रकल्पये’ स सु ।

तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृतद्वयम्, मदन त्वेकम्, पारिशेष्यात्काथस्य प्रसृतचतुष्टयम्, एव द्वादशप्रसृतत्वम् । उक्तं हि सुश्रुतेन (चि अ. ३८।३७)—“दत्त्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्ष मधुन प्रसृतद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥ एकीभूते तत स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत् । सम्मूर्च्छिते कषाय तु चतुष्प्रसृतसम्मितम् ॥ वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् । एव प्रकल्पितो बस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥” इति । यत्तत्र कल्कस्य प्रसृतमानं तत् ‘भवति वा यथा नात्यच्छसान्द्रता बस्ते’ इत्यभिप्रायेण । यच्चावापस्य प्रसृतद्वयमानं तद्गुडपलकल्कत्रिपलयोगात् । इति वातेऽधिके । पित्ते तु स्नेहन्यूनता मधु-दुग्धाभ्यां पूरणीया । कफे तु मधुनैव । उक्तं हि वृन्देन (अ ७६।५)—“मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापेत क्रमात् । त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम् ॥ पित्ते चत्वारि चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम् । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरुहणम् ॥” इति ।

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥
प्रक्षिप्य बस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।
नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ४२
नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।
लवणं तद्वदम्लं च

स०—तत्—एतत्, सर्वमौषधमेकत—एकस्मिन् कृत्वा, भेषजपाकातिर्कान्तिपरिहारार्थमुष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तं, खजेन—दध्याहननकाष्ठेन, समाहृत—आलोडित, तथा “ब्रह्मदक्ष” इत्यादिना चाभिमन्त्रित, बस्तौ प्रक्षिप्य पायौ—गुदे, प्रणयेत् । नात्युष्ण, नातिशीतल, नातिस्निग्ध, न वा रूक्ष, नातितीक्ष्ण, न वा मृदु, नात्यच्छ, नातिसान्द्र—नातिघन, नोनमात्र, न चातिमात्र, नापटु—नालवण, नातिलवण, तद्वदम्ल चेति नानम्ल, नात्यम्लम् । अतिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः ।

आ० २०—मिलिताना निरुहद्रव्याणां संस्कारमाह—सर्वमिति । खजो—मैन्थनदण्ड । तद्वत्—नौनम्ल नात्यम्लम् । सद्गृहे तु (सू अ २८)—“तत्र बाष्पमात्रानुतापादौषधस्य विदाहो न भवति । खजप्रमथनैव काथस्ने-

हादयः सम्यक्संयुक्ता सम्यगेव योगमारभन्ते । अन्यथा पुन काथादीनामुल्बणोऽन्यतमोऽन्यतम यथास्व दोषमीरयेत् । अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापद् । साधनानि च सिद्धिपूत्तरकालमुपदेक्ष्यन्ते । अपि च । तिर्यक् प्रणीते हि न याति धारा गुदे व्रण स्याच्चलिते तु नेत्रे । दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्ति कण्ठं प्रधावेदतिपीडितस्तु ॥ स्तम्भ विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च तैसाम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् । स्निग्धोऽतिजाड्य, पवन तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगः क्षाम तु सान्द्र सुचिरेण चेति । दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्यात्तस्मात्सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥” इति ।

साम्प्रतमन्यमतमभिधत्ते—

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।
कर्षार्द्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥
सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

स०—तद्विदो—बस्तिविद, एव पठन्ति । यथा,—“मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्” इत्यादि ।

आ० २०—मतान्तरेण स्वस्थविषय मानमाह—वदन्त्यन्ये इति । अयं नवप्रसृतो निरुहः ।

सम्प्रति निरुहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह—
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥
आवपेत निरुहाणामेष संयोजने विधिः ।

स०—माक्षिकादि क्रमात् आवपेत—मर्दयित्वा मिश्रयेत् । कुण्डके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत् । एव स्नेहः, ततोऽनु कल्कः, ततः काथः, इति—अनेन, क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः । एव योजितानि द्रव्याणि समरसता यान्ति । समरसभावेन च निरुहस्य सम्यग्योगो भवति । निरुहाणां संयोजने—मिश्रणे, एष विधि—एतद्विधानम् ।

आ० २०—निरुहद्रव्याणां मेलनक्रममाह—माक्षिकमिति । अर्थात् काथानन्तरं क्षीराद्यावापाः ।

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरुहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥
कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत् ।

स०—निरुहे दत्तमात्रे सति उत्तानं सन् तन्मना—निरुहवेगे दत्तावधानं, तथा कृतोपधानं सन् तिष्ठेत् । समुद्धूतवेगश्चोत्कटकः सन् लजेत् ‘वेगं’ इति शेषः ।

१ ‘सम्प्रयु’ स द्र । २ ‘च’ स द्र । ३ ‘तत्राम्ल’ क ख । ज । ‘ततोऽम्लतीक्ष्णौ’ अ ग । ४ ‘मात्रोऽलव’ क ख । ५ ‘गक्षोभ तु’ स द्र । ६ ‘ण वेति’ च । ७ ‘वदन्त्यन्ये’ हेमाद्रि । ८ ‘योजने द्र’ ट । ९ ‘श्रोत्कटकः’ अ क ख । ‘श्रोत्कटकः’ ग । ‘श्रोत्कुटिकः’ स.स. । १० ‘श्रोत्कुटिक’ ट.ठ. ।

१ तत्र—सुश्रुतवचने । २ एक मदनफलम्, न त्वेक प्रसृतम् । ३ ‘सृति’ स सु । ४ ‘लकपल’ क घ च ज. । ५ ‘पन क’ अ । ६ ‘द् द्वादश’ क ख । ७ ‘गिणम्’ क ख । ८ ‘द्वे द्वे पञ्च’ क ख ग च ज । द्विपञ्च—दश । ९ ‘तुल्यम्’ क ख । १० ‘वाऽपि’ क ख ज वृ । ११ अतिक्रान्ति—उल्लङ्घनम् । १२ ‘दर्व्या, समा’ ट । १३ ‘मथन’ क ख च ज । १४ ‘नाम्ल’ क ख ज । १५ ‘मात्रादौष’ क ख । ‘व्यनात्तदौ’ ज. । १६ ‘नात्तु का’ स द्र. ।

आ० २०-दत्ते निरुहे रोगिण कृत्वा माह-उत्तान इति ।
उत्तानत्वं निरुहवीर्येण देहव्यासये ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम् ॥ ४७ ॥
तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं बस्तिमन्य प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥
विदद्यात्फलवर्ति वा स्वेदनोत्रासनादि च ।

स०-आगतौ-प्रत्यागमने, काल परमो मुहूर्त । अपर-
तस्मान्मुहूर्तादन्यो, विस्त्रेधागमनकालो मृत्यवे-मरणाय ।
तत्र-तस्मिन् मुहूर्तात्परमनागमने निरुहस्य, त्वरितमपर बस्ति-
निरुह, प्रपीडयेदिति सम्बन्ध । किम्भूत निरुहम्^१ आनुलो-
मिक-अनुलोमकरम् । स्नेह, तथा क्षारो-यवक्षारादि, तथा
मूत्र-गोमूत्र, अम्ल-काजिकादि, तै कल्पित-निरूपितम् ।
तथा, स्निग्ध तीक्ष्णमुष्ण च । स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्नि-
ग्धग्रहण निरुहस्य स्निग्धेतरत्वप्रतिपादनार्थम् । आनुलोमिक-
मिति “अध्यात्मादित्वात्” ठञ् । अथवा फलवर्ति विदद्यात् ।
फलेन-मदनफलेन युक्ता वति । सा चार्शश्चिकित्सिते (ह
चि अ ८।१३७) वक्ष्यमाणा । स्वेदनोत्रासनादि च । स्वेद-
न-स्वेद । उत्रासन-खड्गहस्तयोधदर्शनादिना कुपितनृपच्छ-
खड्गव्याघ्राग्रबाहुदर्शनाकुलकरणादि, कुर्यात् ।

आ० २०-निरुहनिवृत्तिकालमाह-आगताविति । मुह-
र्तो-घटिकाद्वयम् ।

अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह-तत्रानुलोमिकस्नेहेति । आनु-
लोमिकस्नेह-एरण्डतैलादि, श्यामादिसिद्धो वा ।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो बस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरुहता ।

स०-स्वयमेव-फलवर्त्याद्यायास विनाऽपि, निवृत्ते निरुहे
सति द्वितीयो बस्ति-निरुह, इष्यते । यत्रविशेषेण तु निरुहे
निवृत्ते सति नान्यं बस्तिं प्रपीडयेत्, इत्युक्तं भवति । तृती-
योऽपीत्यपि समुच्ये । एव चतुर्थोऽपीति । यावद्वेति । पञ्चमा-
दयोऽपि बस्तयो देया, यावत् सम्यङ्निरुहत्व स्यात् ।

आ० २०-स्वय निवृत्तावसम्यग्योगात्पुन पुनर्दानमाह-
स्वयमेवेति ।

कानि पुन सम्यङ्निरुहलिङ्गानि^२ इत्याह-

विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात्

स०-निरुहे विरिक्त इव योगादीन् विद्यात् । तत्र चोक्तम्-

१ ‘वेऽपर’ अरुण । २ ‘मिकस्नेह’ अ आ हेमाद्रि समू ।
३ ‘दि वा ।’ घ च । ४ ‘विद्रुश्रद्धाग’ ट । ५ ‘गमे नि’ ठ ।
६ ‘म्ल-तक्रका’ इति क्वचित् । ७ ‘स्निग्धयोगा’ ट ठ ड । ८ ‘रू-
हाणा स्नि’ ठ ड । ९ ‘स्निग्धत’ ड । १० ‘नानि च’ ठ ड ।
११ ‘रुहे नि’ ज । १२ ‘निरुहता’ आ । १३ ‘व-आयास’ ड ।

(ह सू अ १८।३८)-“हृत्कुक्ष्यशुद्धि” इत्यारभ्य यावत्
“भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामया ।” इति ।

आ० २०-सम्यग्योगादिलक्षणमाह-विरिक्तवदिति ।

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनुधन्वरसौदनम् ।

स०-योगे तु-निरुहस्य सम्यग्योगे सति, सुखोष्णजल-
स्नात सन्त भोजयेत् । किम्^३ धन्वरसौदनम्, वन्वरसो-जाङ्ग-
लरसश्चौदन च तद्धन्वरसौदनम् । किम्भूतम्^४ तनु-अधनम् ।
ननु, “यूषक्षीररसै कमात्” इति (श्लो ५६) वक्ष्यति । तत्क
थमिहेदमुपपद्यते^५ ब्रूम । वातविकारशमनार्थो हि निरुह
प्रायेणेष्यते । तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्य श्रेय । अप्रे च
दोषापेक्षया पथ्य विशेषेणोपदेक्ष्यते । अतो नात्र किञ्चिदनुप-
पन्नम् । ननु, दोषनिर्हरण वमनविरेकाभ्यामिवानेन क्रियते ।
तत्र च यथा पेयादिक्रमो युक्त, तथेहापि युक्त स्यात् । नैवम् ।
विरेकवमनाभ्या हि बद्धिस्थानमाच्छाद्यते, तेनाग्निमान्य भवति ।
निरुहस्तु नाभेरुर्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरण करोति, तेन तत्र
नाग्निमान्यापत्ति । तस्माच्चात्र पेयादिक्रम । अपि च, वात-
विकारविषयत्वाच्चात्र रसौदनप्रायमेव पथ्य युक्तम् ।

आ० २०-सम्यग्योगे स्नान भोजन चाह-योगे त्विति ।
तनुना-अच्छेन, धन्वरसेन-जाङ्गलरसेन, मिश्रमोदनम् ।

विकारा ये निरुहस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥
ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।

स०-प्रकर्षेण चलैर्दोषैर्ये विकारा भवन्ति, ते कोष्णसलिलै
स्नातस्य कृतभोजनस्य सत शम गच्छन्ति । अत एव तत्कार्य-
मिति भाव ।

आ० २०-स्नानभोजनयो फलमाह-विकारा इति ।
प्रचलै-स्वस्थानात्प्रच्युतै ।

अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥

स०-अथ-निरुहादनन्तरं, वातपीडित पुरुष सद्य एव-
तस्मिन्नेव दिने, अनुवासयेत् ।

आ० २०-वातादितस्य निरुहदिन एवानुवासनमाह-
अथेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ २८)-“तत पुनर्वातात्-
मातुर बृहणीयमन्य वा तद्विधमशितानन्तर साय वा पुन-
रल्पलघ्वशित यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैले-
नानुवासयेत् ।” इति ।

१ ‘तु योजयेत्’ क ख । २ ‘स्नान’ आ घ ज । ३ ‘नु-
द्रवम्’ ट । ४ ‘क्रम उक्त’ ठ ड । ५ ‘तेनाग्निमान्यानु-
पपत्ति’ ट । ६ ‘शिसादाप’ ठ ड । ७ ‘सेनौदनम्’ क ख ज ।
८ ‘निरुहस्य’ अ आ ग ड ।

सम्यग्धीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।

स०-तस्य-अनुवासनस्य, स्नेहपीतसेव सम्यग्योगादय स्यु । स्नेहपीतसेव स्नेहपीतवत्, षष्ठ्यन्ताद्वति । तत्र (ह सू अ १६।३०)-“वातानुलोम्य” इत्यादि “प्राणवक्रगुद-स्रवा” इत्यन्तं स्नेहपानस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणम् ।

आ० २०-अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह-स-म्यगिति ।

अन्यदप्यनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह—

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥
सानुलोमानिलः स्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।

स०-चशब्द पूर्वोक्त सम्यग्योगलक्षण समुच्चिनोति । कि-ञ्चित्-अल्पमात्रं, काल कोष्ठाभ्यन्तरे स्थित सन् सविद्ध सानुगुणपवनो निवर्तते-नि सरति^३, य स एवभूतश्च स्नेह, तत्सिद्धं-अभिमतकारि, अनुवासनम् । उक्त व्यस्तं समस्त चेद सिद्धानुवासनलक्षणम् ।

आ० २०-प्रयोगावृत्ति(स्नेहातिदेश)जन्य सम्यग्यो-गलक्षणमुक्त्वा सम्प्रति [अनुवासिते विशेष सम्यक्] योग-[लक्षण]माह-किञ्चित्कालमिति ।

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहबस्तीन् प्रकल्पयेत् ५४
पञ्च वा सप्त वा पित्ते, नवैकादश वाऽनिले ।

पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥

स०-स्नेहबस्तीन्-अनुवासनानि, एक त्रीन् वा श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । एवमग्रेऽपि चिन्त्यम् । पित्ते पञ्च स्नेहबस्तीनथवा सप्त दद्यात् । नव एकादश वा वायौ दद्यात् । तत पुनरप्ययुग्मान्-विषमानेव, स्नेहबस्तीन् दद्यात् । तत पुनरप्यास्थापन दद्यात् । अयुग्मवचन चेद बाहुल्येनाथ व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातोत्तरस्य तु युग्मा अपि देया एव । तथा चाधुनैवाभ्यधायि (श्लो ३४)-“अतोऽत्युल्बणमारुतान् । व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रुक्षाश्च प्रतिवासरम् ॥” इति ।

आ० २०-अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन सङ्ख्यानियम-माह-एक त्रीनिति ।

पुन पुनरावृत्तावयमेव सङ्ख्यानियम इत्याह-पुनस्तत इति । अयुग्मान्-विषमसङ्ख्यान् ।

१ ‘नैसम्य’ ट । २ ‘यस्य स’ आ ग ज । ३ ‘ति य स एव स्ने’ ठ । ‘ति स्नेह’ ड । ४ ‘गादिनिवृ’ ज । ५ ‘क्त्वा प्रतियोगमाह-’ क ख घ च ज । ६ ‘एव कफे स्नेहबस्तिमेक त्रीन् वा प्रयोजयेत् ।’ स ड । ७ ‘प्रयोजयेत्’ क ख ज । ८ ‘स विदध्यात् । अनिले नव एकादश वा स्नेहबस्तीन् दद्यात्’ ट । ९ ‘वातार्तस्य’ ट ड । १० ‘ह्याकान्’ ज ।

अ० ३६

तत्तदावृत्तिपूर्तौ मध्ये मध्ये निरुह कार्य इत्याह-पुन-रास्थापनमिति ।

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।

स०-कृतास्थापनस्य च पथ्य श्लेष्मपित्तपवनेषु यथासङ्ख्यां यूषादिभिः सहाजमुपयोक्तव्यम् ।

आ० २०-आवृत्तौ क्रियमाणायां दोषभेदेन प्रत्यह भोजनमाह-कफपित्तानिलेष्विति ।

वातघ्नौषधनिष्काथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्रम्लोष्णो रसान्वितः ।

स०-वस्ति-निरुह, [अनिले-वातविषये, वातघ्नौषधा-नि-दशमूलादीनि, तेषा निष्काथ त्रिवृतासैन्धवैर्युतः, तथा] स्निग्धो मधुराम्लोष्णरसयुक्त पवने हित ।

आ० २०-वाते निरुह प्रति विशेषमाह-वातघ्नौष-धेति । वातघ्नौषधं-भद्रदार्वादि । एक इति पुटापेक्षया, न तु प्रयोगापेक्षया ।

न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेश्वरसमाक्षिकौ ।

स०-पित्ते मधुरशिशिरौ सघृतदुग्धेश्वरसमधूदौ बस्ती हितौ ।

आ० २०-पित्ते निरुह प्रति विशेषमाह-न्यग्रोधादीति । द्वित्वं पूर्ववत् ।

आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५८ ॥

रुक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।

स०-तथा, आरग्वधेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्सकमूर्वेत्यादिक-षायाभ्या (ह सू अ १५ श्लो. १७ श्लो ३३) युक्ता रुक्षा माक्षिकगोमूत्राभ्या सहितास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तय कफे हिता ।

आ० २०-कफे निरुह प्रति विशेषमाह-आरग्वधा-दीति । त्रित्वं पूर्ववत् ।

त्रयस्ते सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ५९

स०-सन्निपातेऽपि त्रय एव बस्तयो हिता । यस्मात्ते दो-षान्-त्रीन्, क्रमेण पराकुर्वन्ति ।

आ० २०-संनिपाते त्रीण्येव पुटानीत्यत आह-त्रय-श्चेति । वातपित्ते^१ वातकफे पित्तकफे तु उक्तन्यायादेव द्वौ ।

१ ‘ये पुननिरुहण कार्यमित्याह-’ क ख ज । २ ‘म्लो-ष्णरसा’ आ क ख ग घ च ज स मू । ३ रसान्वित-मासरस-युक्त । ४ [ ] इति पाठ. ठ ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ ‘राम्ललवणयुक्त’ ट ठ ड । ६ ‘रुहण प्र’ क ख ज । ७ ‘दियुक्ता’ ड । ८ ‘त्रयश्च स’ आ ग घ च ज स ड । ९ ‘ससर्गं सन्नि’ ग घ ज । ‘समग्रे सन्नि’ च । १० ‘ते तूक्त-न्यायादेव द्वौ । वातकफे पित्तकफेऽप्युक्तन्यायादेव ।’ क.ख.ज. ।

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥

स०—अत एव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे भिषजो निरूह नेच्छन्ति । यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्निवर्तिता इति । चतुर्थो दोषो न विद्यते, य लक्ष्मीकृत्य भूयश्चतुर्थं पुटको दीयते ।

आ० १०—उक्तनियमस्य मतान्तरत्वमाह—त्रिभ्यः परमिति । अतः—यतः कमादोषान् गन्ति ।

ननु, रक्तं चतुर्थो दोषोऽस्तीत्यत आह—न हीति । रक्तस्य दूष्यत्वान्न दोषत्वम् ।

उत्क्लेशनं शुद्धिकर दोषाणां शमनं क्रमात् ।

त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

स०—अन्येऽपि वैद्यास्त्रिधैव बस्ति कल्पयेदिति जगदु । एक बस्ति दोषाणामुत्क्लेशनम्, अन्य द्वितीय बस्ति दोषाणां शुद्धिकरम्, अन्य तृतीय बस्ति दोषाणां शमनम् । क्रमादिति अनया युक्त्या त्रिविधो बस्तिरिति मन्यन्ते ।

आ० १०—त्रिभ्यो न्यूनताऽपि न कार्येति मतान्तरमाह—उत्क्लेशनमिति ।

[तत्र किं क्रियताम् ? इत्याह—]

दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।

स०—तैदत्र दोषभेषजदेशसाम्यादिवशात् सर्वमध्येतत् प्रमाणीकार्यम् ।

आ० १०—मतयोर्विषयव्यवस्थामाह—दोषौषधादीति । दोषाधिक्ये औषधमृदुत्वे बलाधिक्ये च पुटाधिक्यम्, विपर्यये न्यूनत्वमित्यर्थः ।

अथ सर्वमतानुग्राहि स्वमतमाह—

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

स०—सम्यङ्निरूढलक्षणमसम्भाव्य—असम्पाद्य, न निवर्तयेत्,—बस्तिदान कारयेदेव ।

आ० १०—स्वमतमाह—सम्यगिति । यावद्भिः सम्यग्योगस्तावन्ति पुटानि कुर्यादित्यर्थः ।

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् बस्तिविशेषानाह—

प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिशदीरिताः ॥ ६३ ॥

स०—प्राक्—पूर्व, एक स्नेहबस्ति । अन्ते—अवसाने, पञ्च

स्नेहा । तथा, निरूहा द्वादश सहानुवासना । इत्येव त्रिशद्व्यस्य “कर्म” इति गदिता ।

आ० १०—कर्मबस्त्याख्य प्रयोगमाह—प्राक्स्नेह इति । स्नेह—अनुवासन ।

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ।

षट् पञ्चवस्त्यन्तरिताः

स०—पञ्चदशै बस्त्य “काल” उच्यते । कथम् ? इत्याह—एक पूर्व स्नेह । तथा, अन्ते त्रय स्नेहा । तथा, षट् स्नेहा पञ्चभिर्बस्तिभिरन्तरिता इति ।

आ० १०—कालबस्त्याख्य प्रयोगमाह—काल इति । पञ्चवस्त्यन्तरिता षट् स्नेहा ।

योगोऽष्टौ बस्त्योऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाच्यन्तयोरुभौ ।

स०—“योग” अष्टौ बस्त्य । कथम् ? इत्याह—त्रयो निरूहा, त्रीणि चानुवासनानि, तथाऽऽद्यन्तयोर्द्वौ स्नेहबस्ती, इति ।

आ० १०—योगबस्त्याख्य प्रयोगमाह—योगोऽष्टाविति ।

स्नेहबस्ति निरूहं वा नैकमेवाति शीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ।

स०—स्नेहबस्तिमथवा निरूहमेकमेव केवलमतिशयेन न शीलयेत् । यत स्नेहादतिसेवितात् उत्क्लेशाग्निमान्धे जायेते । निरूहादतिसेवितात् पवनाद्भय जायेते ।

आ० १०—प्रयोगनियमे युक्तिमाह—स्नेहबस्तिमिति ।

प्रयोगातिक्रमे दोषमाह—उत्क्लेशाग्निवधाविति ।

तस्मान्निरूढः स्नेहः स्यान्निरूहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

स०—तस्मात्कारणात् निरूढो नर स्नेहनाहं स्यात् । अनुवासितश्च पुरुषो निरूहणार्हो भवेत् ।

आ० १०—प्रयोगान्तरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह—तस्मादिति ।

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

स०—एव—पूर्वोक्त्या, स्नेहशोधनयुक्त्या बस्तिकर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति ।

आ० १०—प्रयोगनियमस्य फलमाह—स्नेहशोधनयुक्त्यैव । स्निग्धस्य शोधन, शुद्धस्य स्नेहन, स्निग्धस्य पुनः शोधनमित्यादि—युक्तिः । सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)—“अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां यो निषेवते । विधिना ना यथोक्तेन स भवेर्दजरोऽरुज ॥ सहस्रायु श्रुतधरो वीत-

१ ‘नाचार्यचरकस्यातो बस्तिस्त्रिभ्यः पर मत. । न हि’ स ड । २ ‘तिता । च’ ट । ३ ‘षादीन्’ क ख ज । ४ ‘धैव क’ अ घ च । ५ ‘ति केचिदनया’ ठ ड । ६ [ ] इति पाठ ठ ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ७ ‘तत्र’ ठ । ८ ‘साम्यव’ ठ ड । ९ ‘व्ये वौष’ क । ‘व्ये चोष’ ग ज । १० ‘दलिङ्ग त्वस’ ठ । ‘दलिङ्गमस’ ड । ११ ‘देवेति ।’ ठ.ड. । १२ ‘योगान्’ ठ.ड. ।

१ ‘श सङ्ख्याया का’ ठ ड. । २ ‘यमुच्यते ? एक’ ड. । ३ ‘स्नेहबस्ति ।’ ट । ४ ‘योगे चाष्टौ’ ठ ड । ५ ‘यिसादो जा’ ठ ड । ६ ‘अतोऽस्मात्का’ ट ठ ड । ७ ‘ना वा य’ ग ज । ८ ‘दरुजोऽजर’ क.ज । ९ ‘श्रुतिधरो गतपाप्मा’ क.ज. ।

पाप्माऽमरप्रभ. । वाजिस्पदो नागबल. स्थिरबुद्धीन्द्रिया-
नलः ॥” इति ।

अधुना मात्रावस्ति लक्षयति—

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ६७ ॥
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेह

स०—ह्रस्वया—यामद्वयजरणलक्षणया, स्नेहपानमात्रया
समः—तुल्यो, योजित स्नेहो मात्रावस्तिः स स्मृत, सदैवैरिति
शेषः । अन्यैस्त्वन्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा—“षट्पला तु भवे-
ज्येष्ठा, त्रिपला मध्यमा भवेत् । कनीयस्यर्धपला त्रिधा
मात्राऽनुवासने ॥” इति ।

आ० २०—मात्रावस्त्याख्यमनुवासनमाह—ह्रस्वयेति ।
ह्रस्वया—यामद्वयपरिणामिन्या ।

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाश्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः ॥ ६८ ॥
घातभग्नाबलात्पात्रिर्नृपेश्वरसुखात्मभिः ।
दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

स०—स च—मात्रावस्ति, बालादिभिः सततमेव शीलयि-
तव्यः । स च शीलितो दोषापह, तथा निष्परीहार—अनिय-
न्त्रणो, बलाय हितो, निर्गतपुरीषादिक, सुखकारी च ।

आ० २०—मात्रावस्तेर्विषयमाह—शीलनीय इति । अध्वै-
दिष्वासक्त । चिन्तक—चिन्तावान् ।

मात्रावस्ते. फलमाह—दोषघ्न इति । सुखो—व्यापद्रहित ।

बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्वस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

स०—वस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थाल्लभ्यते । “नारीणा
योनिगर्भाशयेषु च” इत्युक्ते । द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि, द्वि-
त्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रास्थापनानि, तैः शुद्धा द्वि-
त्रास्थापनशुद्धा, तेभ्यो नरेभ्य स्त्रीभ्यश्चोत्तरवस्ति दद्यात् ।
पुमान्निषेकेकशेष । गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्ति ।

आ० २०—उत्तरवस्तेर्विशेषतो विषयमाह—वस्ताविति ।
वस्तौ—मूत्राशये, नराणाम् । नारीणां तु वस्तौ योनौ गर्भा-
शये च ।

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह—

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम् ।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

१ ‘वाजिस्पन्दो’ क ग च । ‘वाजिस्पधो’ घ । वाजिस्पदो—
अश्ववेग । ‘रहस्तरसी तु रय स्यद’ इत्यमरः । २ ‘स्नेह स
मात्रा’ ट । ३ ‘मात्रासञ्चो वस्ति स्मृ’ ठ ड । ४ ‘न्यैश्चान्य’
ठ । ५ ‘भाष्यस्त्री’ घ । ६ ‘नृपैश्वर्यसु’ ग । ७ ‘व्याघास’
क । ८ ‘पुन्या’ ङ । ९ ‘ण द्वितीयेन दी’ ट ।

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं शृङ्गं हेमादिसम्भवम् ।

कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

स०—तन्नेत्र—उत्तरवस्तिवन्त्रक, आतुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशा-
ङ्गुलम्, दैर्घ्येणेत्यर्थादेवं प्रतीयते । पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम् ।
स्त्रीणां हि वक्ष्यति (श्लो. ७९)—“नेत्र दशाङ्गुल मुद्रप्रवेश”
इति । तच्च वृत्त—वर्तुलम् । तथा, गोपुच्छाकृति । तथा, मूले
मध्ये चोत्पादितकर्णिकम् । तथा, सिद्धार्थक प्रविशत्यस्मिन्निति
सिद्धार्थकप्रवेश, तादृशमग्र—प्रान्तो, यस्य—नेत्रस्य, तत् सिद्धा-
र्थकप्रवेशाग्रम् । तथा, शृङ्ग—अतिकोमलम् । तथा, हेमादि-
जम् । आदिशब्देन धात्वादय प्रागुक्ता (श्लो ९ टी) गृह्यन्ते ।
तथा, कुन्दकरवीरजातीपुष्पवृन्तसदृश दृढ च । अश्वमार—
करवीरः ।

आ० २०—उत्तरवस्तेर्नेत्रमानमाह—आतुराङ्गुलमानेनेति ।

तस्य वस्तिर्दुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।

स०—तथा, तस्य—नेत्रस्य, वस्तिर्दुलघु, ‘योज्य.’ इति
शेषः । मात्रा शुक्ति—कर्षद्वयम्, ‘स्नेहस्य’ इति शेषः । विक-
ल्प्य वा—वयोबलदेहसत्त्वसात्म्यादिवशाच्चिकल्प्य वा, मात्रा
कार्येत्यर्थः ।

आ० २०—उत्तरवस्तौ वस्तिमाह—तस्येति ।

उत्तरवस्तेर्मात्रामाह—मात्रा शुक्तिरिति । शुक्ति—अर्ध-
पलम् । विकल्प्य—दोषाद्यपेक्षया न्यूनमधिक वा ।

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।

दृष्टे मेद्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्तोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेवनि ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं शुद्धवत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।

स०—अथेति मङ्गले । अस्य—रोगिणो निरुहवैकृतमङ्गलस्य ।
तथा, पूर्व स्नात पश्चादशित, तस्य । कथमशितस्य ? स्नेहव-
स्तिविधानतः । तृतीयार्थे तसि । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो
विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः । तथा, ऋजो—स्पष्टं स्थितस्य ।
तथा, सुखेनासीनस्य । क ? पीठे,—आसने । किम्भूते ? जानु-
तुल्ये । तथा, मृदौ—अकठिने च । तथा, शिश्रे प्रहृष्टे—स्तब्धे,
तथा ऋजौ,—स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति, शनैः—नैः खरया, सूक्ष्मां

१ ‘ल पुरु’ ड । २ ‘व मीयते’ ट ठ । ३ ‘मेवेति’ ठ.ड ।

४ ‘तथा वृ’ ट । ५ ‘कुन्दादिपुष्प’ ट. । ६ ‘नेत्रमाह—’ क.

घ च ज. । ७ ‘क्ति प्रकल्प्य’ ज । ८ ‘च’ ग च । ९ ‘तस्य—

उत्तरवस्ते’ इतीन्दुचन्द्रौ । १० ‘प्रकल्प्य’ ज । ११ ‘नुसीवनीम्’

स स. । ‘सेवनीम्’ क घ. । १२ ‘तेऽनुगते’ आ क ग च.ज.

स द. । १३ ‘ह इव कृ’ ट ठ ड. । १४ ‘स्नातस्य पश्चाङ्गुक्तस्य’

ठ ड. । १५ ‘न हेलया’ ठ.ड. ।

शलाका प्रणयेत्-प्रवेशयेत् । स्थूलाया तत्र क्षतकरणात् । प्रवेशयोगात् तथा-शलाकया, शुद्धे मेद्रे सति, अनुसेवनि-सेवनीमनुलक्षीकृत्य, आमेदान्त नेत्र प्रणयेत् । षडङ्गुल प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः । कथम् ? गुदवन्निष्क्रमम् । ततो-निष्क्रमस्थापनादनन्तर, पीडिते पुटके, स्नेहे चान्त प्रविष्टे सति, अनुवासनक्रमो हित -“पाणिना ताडयेत् स्फिजौ । तत्पाणिभ्या” इत्यादिक ।

आ० २०-उत्तरबस्तेर्विधिमाह-अथेति । तथा-शलाकया, शुद्धलोतसि मेद्रे सेवन्यनुसारेण नेत्र प्रणयेत् । ततः स्नेहे पीडितेऽनुगते च अनुवासनोक्त क्रम कार्यः । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २८)-“मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिणाहनामृजुम् ।” इत्यधिकम् ।

बस्तीननेन विधिना दद्यात्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥ अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

स०-त्रीन् चतुरो वा बस्तीननेन विधानेन दद्यात् । शेष [सर्वमेव]-विधिपरिहारादि सम्यग्दत्तव्यापदादिक, अस्य-उत्तरबस्ते, अनुवासनस्यैव निरूपयेत् । यदुक्त खरनादेन-“यथा-शेष प्रवेशान्त स्नेहसार्द्धपल नयेत् । प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् ॥ स चेदनुवसेत्तत्र स्यात्किमेव विशेषतः । मिषत्प्राग्वधागारधूमवत्सकसैन्धवै ॥ मूत्राम्लपिष्टैर्गुलिका सर्षपामाषसन्निभा । छायासु शुष्कास्ता शिश्रे दद्यात्सर्षपसन्निभा ॥ पूर्व, माषोपमा पश्चात्ताभि स्नेह समानयेत् । स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिः ॥” इति ।

आ० २०-उत्तरबस्त्यावृत्तौ सङ्ख्यामाह-बस्तीनिति । उत्तरबस्तावनुक्तमौषधकल्पनादिकमनुवासनवत्कार्यमित्याह-अनुवासनवदिति ।

एव पुरुषाणामुत्तरबस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति-

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्यात्यपावृत्ते ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।

योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ ७८ ॥

स०-ललनानामृतुकाल एवार्तवकाल -“ऋतुस्तु द्वादश निशा” (हृ शा अ १।२७) ईत्यादिनोक्त, तत्र ऋतौ योनि कर्ता उत्तरबस्तिस्वभाव स्नेह गृह्णाति । कुत ? अपावृत्ते, -अपावरणार्त कारणात् । अन्यदा तु सवृत्तत्वात् न स्नेहमादत्ते गर्भवत् । तस्माद्धेतोस्तदा-ऋतुकाले विदधीत, प्रकृतत्वादुत्तरबस्तिम् । अत्यये-आत्ययिके व्याधौ, अनृतावपि विद-

धीत । तमेवात्यय दर्शयति-योनीत्यादि । योनिविभ्रंश-उत्तरे (अ ३३।४०) वक्ष्यमाण, योनिर्गृह्यो-योनिरुजा, तेषु । तथा, योनिव्यापत्तौ । तथा, अमृग्दरे, -रक्तपित्त योनिमुखेनागच्छत स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते । एतेषु रोगेषूत्तरबस्तिमात्ययिकत्वादनृतावपि दद्यात् ।

आ० २०-स्त्रीणामुत्तरबस्तिकालमाह-स्त्रीणामिति । गृह्यात्यौषधमिति शेषः । अपावृत्ते-विवृतात्वात् । आत्ययिके तु व्याधावनृतावपि विदधीत ।

अथान्न तु नेत्रस्य प्रमाणमाह-

नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशं चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु, बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।

स०-दशाङ्गुलप्रमाणं दैर्घ्येण । तथा, मुद्र प्रविशत्यस्मिन्नि मुद्रप्रवेश तदिवाग्र [मुद्र] प्रवेशाग्रमिति वेद्यम्, अन्तलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेष पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृन्तोपमत्वं तत्र न युज्यते । यतो मूत्रस्रोत परिणाहमेतद्विधातव्यम् । पुरुषे स्त्रिया चैवप्रकारम् । यदुक्त मुनिना (च सि अ ९।५४)-“[पुष्पनेत्रं च हैम स्यात्सूक्ष्ममौत्तरबस्तिरुम् । जातीपुष्पस्य वृन्तेन सम गोपुच्छस्थितम् ॥ रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम्]” पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ॥ मूत्रस्रोत परीणाहं” इति । तच्चतुरङ्गुलं यावत् प्रवेश्यम् । चतुरङ्गुलाच्चोर्ध्वं कर्णिका कार्या । अधिकप्रवेशनिवारणार्थम्, न तु मेहननेत्र इव मध्यकर्णिकेति । अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात् । अत एव तत्प्रवेशप्रमाणमाह-चतुरङ्गुलमपत्यमार्गे योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्री गर्भग्रहणप्रसवादिप्रसङ्गात् सूच्यते । एवविधाया स्त्रियाश्चतुरङ्गुलं प्रवेशयितव्यमिति । मूत्रवर्त्मनि द्यङ्गुलं योज्यम् । या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायोग्या, अथवा या बाला-अग्रौढा, तस्या योनि-केवलं मूत्रस्येव मार्गः, तस्या नेत्रं द्यङ्गुलं प्रवेश्यम् । अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशोत्तासा मासक्षति स्यात् । केषु रोगेषु ? मूत्रकृच्छ्रविकारेषु । बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं प्रवेश्यम् ।

आ० २०-स्त्रीणां रोगभेदेन यत्रभेदं मार्गभेदं चाह-योनिविभ्रंशेति । योनिविभ्रंशादिषु दशाङ्गुलं मुद्रवाहिच्छिद्रं नेत्रं कृत्वा, अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं प्रवेशयेत् । मूत्रकृच्छ्रेषु तु मूत्रमार्गे द्यङ्गुलं प्रवेशयेत् । बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं मूत्रमार्गे प्रवेशयेत् । प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थसिद्धम् ।

१ ‘तु’ प्रवेशयोगात् ठ ड । २ ‘सीवनी’ ठ ड । ३ ‘ते निवृत्ते च’ क ष च । ४ ‘विधिना द’ ट । ५ ‘व दापयेत्’ ठ ड । ६ ‘स्याथ स्ने’ ठ ड । ७ ‘तु’ ट.ठ.ड । ८ ‘दन्तवसे’ ड । ९ ‘पावृता ।’ अ क.ज.स मू.स च । १० ‘इत्युक्त्वात् । तथा ऋतौ’ ठ.ड. । ११ ‘कत्री’ ठ.ड. । १२ ‘तु । अ’ ठ.ड. ।

१ ‘शूलरुजास्तु योज्य । त’ ठ ट । २ ‘भगरुजा’ ट । ३ ‘वृता-विवृता ।’ क अ । ४ ‘अथ तत्रे’ ट । ५ ‘प्रवेश्य’ ठ ड । ६ ‘णाह हि तदि’ ट ड । ७ ‘तु वनिताना’ ट । ८ ‘तत्र चतु’ ट । ९ ‘मध्ये क’ ट । १० ‘व नेत्रप्रवे’ ट. । ११ ‘योनिमात्रस्यैव केवल मार्गः’ ठ.ड. । १२ ‘ज्ञान्मास’ ठ. ।

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा, बालानां शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

स०-स्त्रीणामुत्तरबस्तौ स्नेहस्य प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा, -नो-
त्तमा कनिष्ठा वा । बालानां तु शुक्तिरेव मध्यमा मात्रा स्नेहस्य ।

आ० २०-स्त्रीणामुत्तरबस्तौ मात्रामाह-प्रकुञ्च इति ।

अधुनोत्तरबस्त्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया वदति—

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

बस्तींस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयन् ।

व्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनरुपहम् ॥ ८२ ॥

स०-उत्तानाया -न त्वासीनाया पार्श्वस्थिताया वा, श-
यानाया -न त्वासीनाया, तथोर्ध्वजान्वा, बस्तीन् त्रिचतुरा-
नहोरात्रात् योजयेत् । किं कृत्वा ? सक्थिनी सङ्कोच्य । अनु-
वासने त्वेक एव बस्तिरहोरात्रेण योज्य इत्यस्य भेदः । एव
व्यह बस्तिदानं कार्यम्, न त्वत्रानुवासनवत् व्यहे पञ्चमे वाऽह-
नीति । किं कुर्वन् ? स्नेहमात्रा यथास्वमर्धकषकषादिक्रमेण वर्द्ध-
यन् । व्यहमेव च विश्रम्य-त्रीणि दिनानि विलम्ब्य च, पुन -
पूर्वोक्तैर्नैव प्रकारेण, [व्यहं] प्रणिदध्यात्-कुर्यात् । एष एव
च न्यायो मेढ्रेऽपि योज्य, तज्जातीयत्वादस्यार्थस्य । अत एवा-
न्तेऽयमुपदिष्ट उभयसम्बन्धार्थम् ।

आ० २०-स्त्रीणामुत्तरबस्तिविधिमाह-उत्तानाया इति ।

स्त्रीणामुत्तरबस्तावावृत्तिक्रममाह-त्रिरात्रमिति । एव-प्र-
थमदिनवत्, बस्तीन् योजयेत् । स्नेहमात्रा च दिने दिने
वर्द्धयेत् । ततस्त्रिदिन विश्रम्य पुनस्त्रिदिन योजयेत् ।

युक्लोकमेवामुमर्थं सङ्क्षेपसङ्ग्रहार्थं पुनराह—

पक्षाद्विरेको वसिते ततः पक्षाच्चिरुहणम् ।

सद्यो निरुद्धश्चान्वासः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥ ८३ ॥

स०-उत्तमशुद्ध्या शुद्धे वसिते पक्षादनन्तर विरेकः कार्यः ।
यस्मात् प्रवरया शुद्ध्या शुद्धे सुवसिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात्
प्रकृतिभोजनापत्तिः । ततः सप्ताहेनैकान्तरानुवासनदानेन स्नि-
ग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततः -अनन्तर, पक्षात्प-
रतो निरुद्धः । यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ
स्नेहनार्थमनुवासनेनैकान्तरितेन स्निग्धस्य निरुद्धो^१ युज्यत इति
पक्षेणैव युक्तः । निरुद्धश्च सद्य एवानुवासः । तथा च प्राग-
भ्यधापि (श्लो ५२)—“अथ वातादित भूय सद्य एवानुवा-
सयेत् ।” इति । विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवासः । यतः
सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिः, ततः स्नेहनार्थमनुवासनं युक्तम् ।

आ० २०-वमनादीनामन्तरमाह-पक्षादिति । निरुद्धा-

नुवासनयोर्भोजनमेवान्तरम् । अनुवासननिरुहयोस्तु “प-
ञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे” इति (श्लो ३६) प्रागुक्तम् ।

ननु, दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावात् कथं
बस्तिर्दोषानेव निर्हरेत् न धातून् ? इत्येतच्चोद्य दृष्टान्तद्वारेण
परिजिहीर्षुरिदमाह—

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रवीकृतादेहाद्वस्तिर्निर्हरेत्ते मलान् ॥ ८४ ॥

स०-कुसुम्भकुङ्कुमादियुक्ताजलाद्यथा पटो-वासो, रागं हरेत्-
गृहीयात्, न कुसुम्भादिकम् । तथैव द्रवीकृतात् कायादोषधा-
तूनामेकलोलीभावेऽपि बस्तिर्दोषान्निर्हरेत्, न धातून् ।

आ० २०-शुद्धाशुद्धसम्पर्केऽप्यशुद्धमेव बस्तिर्निर्हरेदि-
त्याह-यथा कुसुम्भादियुतादिति । द्रवीकृतात्-स्नेहादि-
द्रावितदोषधातुमलात् ।

अनुना वायो स्वरूपं प्रथयन् बस्तिं श्लाघयन्नाह—

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

विट्श्लेष्मपित्तादिर्मलोच्चयानां

विक्षेपसंहारकैः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्वैस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्सा^२ इति प्रतिष्ठः

कृत्वा चिकित्साऽपि च बस्तिरेकैः ।

स०-सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखा, तासु गता -ततः
उत्पन्ना । एव कोष्ठो-महास्रोतः, तत्र गता -कोष्ठगता । तथा,
मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवा, तेषामङ्गं,
तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजा । तत्र मर्माणि-मर्मविभागे
(ह शा अ. ४) वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजत्रु गृह्यते, तत्र जाता
ऊर्ध्वाङ्गजा, -मुखरोगादयः, सर्वाङ्गजा -ज्वरादयः, अवयव-
जा -क्षित्रादयश्च, ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मनि-उत्पत्तौ,
वायोरपरं कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् ? परं, -अतिशयेन ।

१ ‘इति वक्तुमाह-’ ट । २ ‘केंऽशुद्ध’ क ज । ३ ‘न हि
क’ ग घ च । ४ ‘विण्मूत्रपि’ आ, स च । ५ ‘मलाचयानां’
अ क स ङ । ‘मलाशयानां’ आ ग घ च ज, स च ।
६-७ ‘करो हि वायु ।’ ‘द्वैस्ते सम भेषजमस्ति यस्मात् ।’
स ङ । ८ ‘त्सार्द्धमिति’ अ आ हेमाद्रि चन्द्र । ‘त्सार्द्ध-
मिति ब्रुवन्ति सर्वा चिकित्सामपि बस्तिरेके ।’ स. द.,
स. च । ९ ‘बस्तिरेके ।’ अ. आ. हेमाद्रि चन्द्र ।

१ ‘तु’ स स । २ ‘वर्द्धयेत्’ अ आ हे स ङ । ३ ‘व क्रमो
न्याय्यो मे’ ट । ४ ‘युक्तमेवामुमर्थं सङ्क्षेपेण सङ्ग्राह्यं पु’ ट ।
५ ‘रेचनस्य हि स’ ट । ६ ‘हो योज्य इ’ ट ।

किञ्चिन्मात्रेणानुबलभावेन पित्तश्लेष्माणवपि हेतु भवत एव । यथा,—पामाकण्ड्वादीनाम् । अवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहण प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा,—ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति । एतदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणा पञ्च विधय सकलमेवोत्तर च तत्र प्रधानम् । तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वाङ्गजा । ननु, कुतो हेतोर्मरुत एतेषु कारणलमित्याह—विडित्यादि । विद्व च श्लेष्मा च पित्त च विद्रुश्लेष्मपित्तानि, तान्यादिर्येषाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रह । एतेऽपि हि शरीरमलिनीकरणान्मला, तेषामुच्यता—सञ्चया, तेषां स वायुर्यस्माद्विक्षेपसहारकर—विक्षेपश्च सहारश्च विक्षेपसहारौ, तौ करोतीति । “कृजो हेतुताच्छील्य” इत्यादिना हेतौ ट । विक्षेपसहारकरणहेतुरित्यर्थः । तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते सहियते वा । तयोर्निष्क्रियत्वात् । तस्य च वायो प्रवृद्धस्य शमनार्थं बस्तिमन्तरेणापर मेषज नास्ति । स्नेहस्वेदादिक तु विद्यमानमपि न तथा समर्थम्, इत्यगण्यत्वात्तदविद्यमानमुच्यते । तस्मात्—दोषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कारणात्, बस्तिश्चिकित्सार्द्ध इति कथित । एकैश्चाचार्यैर्निरवशेषाऽपि चिकित्सा बस्तिं प्रदिष्ट । ननु, “चतुर्णां भिषजादीना” (च सू. अ. ९।५) इत्यादिलक्षणा चिकित्सा । तत्कथं तस्या भागकल्पना कर्तुं युज्यते ? न च सर्वा चिकित्सा बस्तिरिति वक्तुं शक्यते, शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मादेतदयुक्तमिवाभाति । अत्रोच्यते । वायुविकारा अशीतिरुक्ता । पित्तश्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ता । तत्र वातविकाराणां प्रधानोपक्रमो बस्ति, तस्माच्चिकित्सार्थो बस्ति कार्यद्वारेणोक्त । अथवा मारुत पित्तश्लेष्मविद्रुसहित बस्ति समूलमेवापकर्षतीत्युक्तत्वात् सर्वैव चिकित्सा कार्यद्वारेण बस्तिरेकैरुपदिष्ट । अन्यत्रापि चैवप्रायो निर्देश कृत एवाचार्यैः । तथा च मुनि (च चि. अ. २।१।१४०)—“यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पविनिवृत्तये । एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकत ॥” इति । ‘चिकित्सार्द्ध’ इत्ययं तु पाठो न युक्त एव । अर्द्धशब्दस्य हि सैमप्रविभाग एव नपुसकत्वम् । न चात्र समप्रविभागो गम्यते । तस्मान्नपुसकत्वमत्रान्याय्यम् ।

आ० १०—बस्ते सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह—शार्खो गता इति ।

१ ‘मात्रावनु’ ठ । २ ‘मादशैनादी’ ठ । ३ ‘त एव शरी’ ट । ४ ‘षामाचया’ ट । ५ ‘कैश्चिदाचार्यै’ ट ठ ड । ६ ‘स्ति रुक्त । तथाऽपि वायुविकारा अशीति, पित्त’ ड । ७ ‘धकत्वप्र’ ट । ८ ‘यानीहोक्तानि कर्माणि वि’ स च । ९ ‘सर्पाणा नि’ ठ स च । १० ‘पुस्यद्धोऽर्द्ध समेऽशके ।’ इत्यमरः । ११ ‘त्रायो-भ्यम्’ ड । १२ ‘ग्राशिता’ क. ज. ।

सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणम् । यस्मात् पित्तश्लेष्मणोरपि इतरमलवत् स एव क्षोभक । तस्य चातिवृद्धस्य बस्तिरेवौषधम् । तस्मादसौ चिकित्सार्द्धमुक्त, अप्रधानस्यापि पित्तादेः पृथक् चिकित्सा मन्वानैः । एके तु तेषांमन्वानाः कृत्स्नाऽपि चिकित्सा बस्तिरित्याहुः ।

तथा निजागन्तुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि ॥ ८७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने बस्तिवि-
धिर्नामैकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

स०—न केवल बस्ति, यावच्छिराव्यधोऽपि चिकित्सार्द्ध सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्ट । कुत ? निजेल्यादिना । निजा—वातादिसमुत्था, आगन्तवो—विषवह्यादिसमुत्था, निजाश्चागन्तवश्च ते च ते विकाराश्च निजागन्तुविकारा, तान्कर्तुं शील यस्य तन्निजागन्तुविकारकारि, तच्च तद्रक्त च निजागन्तुविकारकारिरक्त, तस्यौषधत्वेन । तत्र विसर्पविद्रुविप्रभृतिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्द्ध शिराव्यध उपदिष्ट । तथा, अपरेऽपि ये रोगा शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरप्युपक्रमैरनुपशान्ता, तेऽपि शिराव्यधसाध्या । अत एव सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गमुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने बस्तिविधि-
र्नामैकोनविंशोऽध्याय समाप्त ॥ १९ ॥

आ० १०—शिराव्यधोऽपि बस्तिरुच्य इत्याह—तथेति । निजानामागन्तूनां च यत्कारण रक्त तदौषधत्वात् शिराव्यधोऽपि बस्तिवत् ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

बस्तिकर्मप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ १९ ॥

१ ‘मन्वाना’ क. ज. । ‘मत्वा तै’ घ. च. । २ ‘तदामया-ना कृ’ क. घ. च. ज. । ३ ‘द्रव्यादिरो’ ट. । ४ ‘पक्रमणा’ ट. । ५ ‘पक्रान्ता ।’ ठ. ड. । ६ ‘पि तेन शिराव्यधेन ससाध्यन्त इति । अत’ ड. । ७ ‘उपदिष्ट इ’ ट. । ८ ‘शिरा’ ग. घ. ।

विंशोऽध्यायः ।

पञ्चक्रमोक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरुहानुक्त्वा नैस्य-
विधिमाह—

अथातो नैस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥१॥

स०—जत्रु-वैक्षोसयो सन्धि । जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु ।
मथूरव्यसकादिवात् समासः । तत्र विकारा ऊर्ध्वजत्रुविकारा,
तेष्वूर्ध्वजत्रुविकारेषु-शिरोरोगादिषु विषये, वमनशिराव्यधादयो-
ऽपीष्यन्त एव । विशेषेण तु नस्यमिष्यते । नासायां कियत
इति नस्यम् । नासिकाया “पद्म” इति नसादेशः । ननु,
किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणैष्टम् ? इत्याह—नासा
हीत्यादि । यस्मात् घ्राणं शिरसोद्वारम् । तेन द्वारेण श्रोत्रश-
ङ्गाटकप्राप्तमूर्ध्व नेत्रकण्ठादिशिरामुखानुप्रवेशेन, तत्-शिरो,
व्याप्य तान्-विकारान् हन्ति ।

आ० २०—नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ।

तत्र नस्यविषयमाह—ऊर्ध्वजत्रुविकारेष्विति । विशेषा-
दितिवचनादितरेष्वपि । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २९)—“ना-
सया प्रणीयमानमौषधं नस्य नावनं नैस्त कर्मैति च सज्ञां
लभते । नासा हि शिरसो द्वारम् । तत्र निषेचितमौषधं
स्रोतः शृङ्गाटकं प्राप्य, व्याप्य च मूर्ध्नि नेत्रश्रोत्रकण्ठादि-
शिरामुखानि च, मुञ्जादिपीकामिवासक्तमूर्ध्वजत्रुगता वैका-
रिकीमशेषामाशु दोषसहतिमुत्तमाङ्गादपकर्षति ।” इति ।

विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधाऽपि तत् ।

स०—तर्हि—नस्यं, विरेचनबृंहणशमनाख्यभेदेन त्रिधा स्यात् ।

१ ‘नस्य वक्ति-’ ट । २ अयं नस्यविधिश्चरके सि० १।२।९
अध्यायेषु, सुश्रुते चि० ४० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० २९
अध्याये चास्ति वर्णितः । ३ ‘वक्ष कक्षयो’ ट । ‘कण्ठोरसो’
इति कचित् । ४ ‘यां भव नस्यम् । “तत्र भव” इति यत् ।
“ना” ट । ५ ‘वैषैष्टव्यम्’ ट । ६ ‘शिरसो द्वा’ ट । ७ ‘नासाया
ध्रं’ सङ् । ८ ‘नासाकर्मै’ क अ । ‘नस्यकर्मै’ ग । ९ ‘तत्रा-
वसेचि’ सङ् । ‘निषेचित’ क घ च । १० ‘धा भवेत्’ अ ।
११ अस्याये “मर्शध्मानावपीडाख्यैस्त (‘ख्यात्त’ अ आ ड ।)-
एतुन. षड्विधं स्मृतम् ।” इति अ.आ.ड अ.पुस्तकेष्वधिक पाठः ।
१२ ‘तत्र न’ ट.ड. ।

आ० २०—[नस्यभेदानाह—विरेचनमिति ।] विरेचन
बृंहण शमन चेति त्रिविधं नस्यम् ।

तत्र पूर्वं विरेचनाख्यम्योपयोगमाह—

विरेचन शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये ॥ २ ॥

शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापसारपीनसे ।

स०—शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते । अपसारो यद्य-
प्यूर्ध्वजत्रुस्थितो न भवति, तथाऽपि विरेचननस्येन शाम्यतीति
तदुपादानम् । उपलक्षणं चेदम् । कर्कजेषु प्रसेकास्यवैरस्यग-
न्धाज्ञानादिष्वपि विरेचनमेव हितम् ।

आ० २०—तत्र विरेचनस्य विषयमाह—विरेचनमिति ।
जाड्य-शिरसः । स्यन्दो-नेत्रकोपः । सङ्ग्रहे तु (सू अ
२९)—“उपदेहकण्डूस्तम्भस्त्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेद-
गन्धाज्ञानार्बुददुकोठादिषु श्लेष्मजेषु” इति ।

बृंहणं वातजैः शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ ३ ॥

नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रोबोधेऽवबाहुके ।

स०—वातोद्भवशूलादिषु बृंहणं नस्यं हितम् । सूर्यावर्त-
शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रोबोध-कृच्छ्रोन्मीलनम् । अवबाहुको-
वातव्याधिविशेषः ।

आ० २०—बृंहणनस्यस्य विषयमाह—बृंहणमिति । सङ्ग्रहे
तु (सू अ २९)—“अर्धावभेदकृमिशिरारोगाक्षिसङ्को-
चस्पन्दनतिमिरदन्तकर्णशूलनादमन्यारोगापतानकनिद्राना-
शादिष्वनिलोत्थेषु” इति ।

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ॥ ४ ॥

स०—नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम् । नीलिकाव्यङ्गौ-
क्षुद्ररोगेषु (ह उ अ ३१।२८) वक्ष्यमाणौ । केशदोष-
केशशातः ।

आ० २०—शमननस्यस्य विषयमाह—शमनमिति । अक्षि-
राजय-चक्षुषिरेखाकारा शिराः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)—
“अकालवलीपलितखलतिदाहणकरक्तपित्तादिषु” इति ।

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ।

कल्ककाथादिभिश्चाद्यं मधुपद्मासवैरपि ॥ ५ ॥

स०—ये ये स्नेहा यथास्वं तैः किम्भूतैः ? यौगिकैः, योर्गाहैः
सर्षपतैलादिभिः, न तु घृतादिभिः । तथा, यथास्वं-मरीचशु-
ण्ठ्यादिभिः, प्रसाधितैः-सस्फुटैः । तथा, कल्ककाथस्वरसादि-

१ अस्याये “स्नेहेन तीक्ष्णैः सिद्धेन कल्ककाथादिभिश्च
तत् ।” इति सङ्ग्रहगद्यग्रन्थानुसारी अ ड पुस्तकयोरधिक पाठः ।
२ ‘फप्रकोपास्य’ इति कचित् । ३ ‘ननस्यमे’ ट । ४ ‘म्याज्ञ-
ताडुं’ क । ५ ‘क्षिरोगिषु’ आ क अ । ‘क्षिरोगजित्’ च ।
६ ‘रोगोक्तौ’ ट.ड. । ७ ‘तैः । यौ’ ट.ड. ।

मिश्र यथास्व-कफत्रैगिरिकर्णिकादिजै साधित, आद्य-विरेच-
नाख्य नस्य, भवति । न केवलमेतैर्यावन्माक्षिकादिभिश्च ।
आसवो-मद्यविशेष ।

आ० २०-विरेचननस्यस्य द्रव्याण्याह-यथास्वमिति ।
यथास्व-यो यस्योचित, स्नेह, तेन । यथास्व-यद्यस्योचित-
मौषध, तेन । साधितै स्नेहै कल्कै क्वाथैश्रूणादिभिश्च ।
आद्य-विरेचनम् । पटु-सैन्धवम् । सङ्ग्रेहे तु (सू अ
२९)-“तत्र भीरुस्त्रीकृशसुकुमारेषु स्नेह । गलरोगसञ्चि-
पातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिरस्पन्दनतिमिर-
कृच्छ्रविषाभिपन्नाभिर्भ्रूजसर्पदष्टविसृष्टेषु शेषा । तेष्वेव च
भ्रूयसि दोषे शीघ्रकारिणि च चूर्ण । स हि नासाया-
मावेगकरतरो भवति ।” इति ।

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ।
शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन वा ॥ ६ ॥

स०-बृंहण नस्य धन्वोत्थमांसोद्भवरसै स्यात् । तथा, अ-
सृजा-रक्तेन, धन्वोत्थेनैव । तथा, खपुरै-निर्यासविशेषै ।
अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तै स्नेहैरतीक्ष्णैर्बृंहणं भवति । शमन
नस्य पूर्वोक्तैरतीक्ष्णै स्नेहैर्वृतादिभिस्तथा मासरसादिभिर्योज-
येत् । तथा, क्षीरेण जलेन चेति । सुश्रुतस्तु स्पष्टतरमुवाच
(चि अ ४०।२२)-“तच्च नस्य देय वाताभिभूते शिरसि
दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणैर्कण्ठशूलकण्ठक्षेडतिमिरस्त्रोपघात
नासारोगैर्मुखशोषेष्वाकालजवलीपलितप्रार्दुर्भावे दारुणप्रबोधे
वातपैत्तिकेषु चान्येषु मुखरोगेषु वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेह-
नेति । शिरोविरेचनं श्लेष्मणाऽभिव्याप्तं ताडकण्ठशिरसा निद्रा-
भिभूतानां शिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदककृमिप्रतिश्यायाप-
स्सारैर्गन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजनुर्गतेषु कफजेषु विकारेषु शि-
रोविरेचनद्रव्यैस्तसिद्धेन वा स्नेहेनेति ।” तथा-“सम्यग्विज्ञेद्वे
शिरसि सर्पिर्नस्तो निषेचयेत् । अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभि

व्यन्दसर्पदष्टविसृष्टेभ्यो दद्यात्, शिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतम-
मवपिष्यावपीड्य च । चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं प्रध-
मेत् । शर्करेश्चुरसैक्षीरघृतमासरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणित-
पित्ते च विदध्यात् । कृशदुर्बलमीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् ।
श्रुता स्नेहा शिर शुद्ध्यै कल्कस्तेभ्यो यथा हित ॥” इति ।

आ० २०-बृहर्णनस्यस्य द्रव्याण्याह-बृहणमिति । असृ-
क्-रुधिरम् । खपुरो-निर्यासो मोचरसादि । अपिश-
ब्दात् बृहणद्रव्यसाधितस्नेहादिभिश्च ।

शमननस्यस्य द्रव्याण्याह-शमनमिति । पूर्वै-धन्वमा-
सरसादिभिः शमनौषधसाधितस्नेहादिभिश्च ।

अनुनाऽन्यानपि नस्यविशेषानाह-

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ।
कल्काद्यैरवपीडस्तु स तीक्ष्णैर्मूर्द्धरेचनः ॥ ७ ॥
ध्मानं विरेचनश्रूणो

स०-अत्र-एषु नस्यभेदेषु मध्ये, मर्शाख्य प्रतिमर्शाख्यश्चेति
स्नेहो द्विधा-भेदद्वयेन भवति । कथम्^१ मात्रया,-मात्राभेदेन,
न तु वस्तुभेदेन । कल्काद्यैरित्यादि । तुरवधारणे भिन्नकम ।
कल्काद्यैरेवावपीड, न स्नेहेनापि । स चावपीड, तीक्ष्णै-शु-
ण्ठ्यादिभिः कल्ककाथरसाद्यै, न मृदुभिः । मूर्द्धरेचन-शिरो
विरेचनाख्य नामान्तरमस्य । अतीक्ष्णैस्तु शमनसङ्गमेतद्विरे-
चन नस्यम् । पुन प्रकारान्तरमाह-ध्मानमित्यादि । चूर्णो-
मरीचादिभिः कृतो, नासया प्रणीयमानो विरेचनो-बहिर्दोषनि-
रसनो, ध्मान-प्रमानाख्य नस्य स्यात् ।

आ० २०-मर्शादीन् पञ्च नस्यभेदानाह-मर्शश्चेति । मर्श-
प्रतिमर्शौ-स्नेहस्य बहुत्वालपत्वकृतौ भेदौ । अवपीडशिरोवि-
रेचनौ-कल्कादिनस्यस्य मृदुत्वतीक्ष्णत्वकृतौ भेदौ । विरेचन-
चूर्णकृत नस्य ध्मान-प्रधमनाख्यम् । इति पञ्च ।

कथ पुनरसौ नासाया ध्मापयितव्य^२ इत्याह-

युड्यात्तं मुखवायुना ।

षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया ॥ ८ ॥

स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ।

स०-त-चूर्णं, मुखवायुना-कूर्त्काराख्येन, युड्यात्-प्रवेश-
येत् । कथम्^३ नाड्या, कारणभूतया । किम्भूतया^४ षडङ्गुल

१ ‘जै, आ’ ट । २ ‘न्धवादि’ ग घ च । ३ ‘भीतहीवकृ’
स स । ४ ‘व्यन्दस’ क स मू । ५ ‘शेषौ ।’ स मू । ६ ‘हि
निहितो नासाग्र आवेग’ स स । ७ ‘ण च जलेन च’ घ ।
८ ‘च’ अ आ ग ड च । ९ ‘सोत्थर’ ट । १० ‘तत्र वाता’
ट ठ ड । ११ ‘प्रशात’ ट । १२ ‘णकर्ण’ स सु । १३ ‘रोगा-
स्यशोषावबाहुकाकाल’ स सु । १४ ‘भावेदारुणप्रबोधेषु वा’
स सु । १५ ‘षु मुखरोगेष्वन्येषु च वा’ स सु । १६ ‘हेन
बृहणमेव नस्य देयम् । विरेचन तु कफाभि’ ट ठ ड । १७ ‘सक’
ट ठ ड । १८ ‘रसामरोचकशिरो’ स सु । १९ ‘शूलार्द्ध’ ट
ठ ड । २० ‘रघ्नाणाज्ञा’ ट ठ ड । २१ ‘गदेषु’ ट ठ ड ।
२२ ‘रेष्विति । तथा’ ट ठ ड । २३ ‘ग्विरिक्ते शि’ ट ठ ड ।
२४ ‘नस्य नि’ स सु । २५ ‘नियोजयेत्’ ठ । २६ ‘पीड तु
शिरसो वि’ ट ठ ड ।

१ ‘तममासाद्य । चेतो’ ठ ड । ‘तममासाद्यावपीडयेत् ।
चेतो’ ट । २ ‘सघृत’ ट ठ ड । ३ ‘च दद्यात्’ ट ठ ड । ४ ‘णस्य द्र’
क ज । ५ ‘मनस्य द्र’ क ग ज । ६ ‘मर्ष’ आ । ७ ‘स्तु
तीक्ष्णैर्मूर्द्धविरेचन’ अ क घ ज । ८ ‘चनेश्रूणै’ क ग ड ज ।
९ ‘धा-द्रौ भवत ।’ ट । १० ‘मेव । विरेचननस्यस्य प्रका’
ट । ११ ‘रोरेच’ ज । १२ ‘ध्मातव्य’ ट । १३ ‘भेषज्यग’
आ । १४ ‘त्कारेण’ ड ।

द्विमुखया, - षडङ्गुलानि यस्या सा षडङ्गुला, द्वे मुखे यस्या सा द्विमुखा, षडङ्गुला चासौ द्विमुखा च षडङ्गुलद्विमुखा, तथा । तथाविधया, तथा भेषजगर्भया-त्रिकटुक्रादिचूर्णभरितया । स हि-चूर्णो, भूरितर-बहुतर, दोष चूर्णत्वादपकर्षति, न तथा कल्ककायादयः । तस्माद्विरेचनारुयोऽयमित्यर्थः ।

आ० २०-प्रधमनस्य विधिमाह-युक्त्यादिति ।

प्रधमनस्य बहुदोषहरत्वे युक्तिमाह-स हीति । चूर्णं हि बहुद्रवग्राहित्वात् बहुदोषापकर्षणम् ।

अनुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह-

प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ॥ ९ ॥

यावत्पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ।

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ॥ १० ॥

बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

स०-प्रदेशिनी-अङ्गुष्ठसमीपजाऽङ्गुली, तस्या पर्वद्वय, तस्मात् । किम्भूतात् ? पूर्व मग्न पश्चात्समुद्धृतं, तस्मात् मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपर्वद्वयात् यावत्परिमाणं पतति, असौ बिन्दु, 'उच्यते' इति शेषः । ते-बिन्दवो, यथासङ्ख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा, अष्टौ मध्यमा मात्रा, षट् कनिष्ठा मात्रा । ता एव क्रमान्मात्रा बिन्दुद्वयेनोना कल्कस्वरसादेः । तेनाष्टौ बिन्दव उत्तमा मात्रा, षण्मध्यमा, चत्वार कनिष्ठा, इत्यवतिष्ठते । यावदिति यत्परिमाणमस्येति । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः ।

आ० २०-मर्शादिमानज्ञानार्थं बिन्दुमानमाह-प्रदेशिनीति । यावत्पतति तत्रान् बिन्दु, न प्रथमपतितं एव ।

मर्शस्य मात्रात्रयमाह-दशाष्टाविति । ते-बिन्दवः ।

अवपीडशिरोविरेचनयोर्मात्रात्रयमाह-ता एवेति । बिन्दुद्वयोना-अष्टषट्चतुर्बिन्दुकाः ।

अनुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह-

योजयेन्न तु नावनम् ।

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ॥ ११ ॥

भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामसुतासृजाम् ।

नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १२ ॥

शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथाऽनार्तवदुर्दिने ।

अन्यत्रात्ययिकाद्याधेः

स०-तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । अत्र "आहिताश्यादित्वात्" परनिपातः । तथा पातुमिच्छता नावन-नस्य, नैव योजयेत् । तोयादिपीतानां पातुमिच्छता च योजितं नस्य नासौस्यस्यन्दो-

१ 'लकस्वरसादयः' ट । २ 'हि द्रव' ग घ च प । ३ 'मर्शस्यो' आ । ४ 'मग्नत् पश्चात् समुद्धृतात् तर्ज' ट ठ ड । ५ 'ति स वि' ट ठ ड । ६ 'मध्या' ठ ड । ७ 'ज्ञापना' क ज । ८ 'तावत् वि' क घ अ प । ९ 'तमेव' घ च प । १० 'रोरेच' अ । ११ 'भुक्ताभ्यक्त' अ आ इ । १२ 'त' एषा हि योजि' ट । १३ 'सास्यन्दो' ट ।

अ० ३७

पदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात् । भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोता-स्यावृत्य छदिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । शिरोभ्यक्तस्य च शिरोक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भादितिशिरः कम्पान् । शिरःस्नातस्य स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्तिमितो दोषो जाड्यारुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्निसाद च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोवात् दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिऋण्विचर्चिकारोगान् । मूत्रितोच्चारितादिवेगार्तानां भृशतर वेगविधारणजान् विकारान् । सूतिकाया सुतरक्तदोषान् । श्वासकासिनोर्व्याधिविद्वद्धिम् । शुद्धानां कृतवमनविरेचनादीनां श्वासकासस्वरेन्द्रियहानि-शिरोगौरवकण्डूकृमिदोषान् । दत्तबस्तीनां विवृतस्रोतस्तयाऽतिव्याप्त्या श्वासकासादीनेव । तथा, अनार्तवदुर्दिने सहसैव शैल्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यलानुनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठरोगप्रतिश्यायारुषिका । एषु च नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनदोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्नेदशिरोविरेकवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगण्डूषादीनि यथास्व कुर्यात् । सङ्ग्रहे विशेष (सू अ २९)-"गर्भिण्याश्च भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छाद्विषमेदका स्युः । अपत्यं च व्यङ्गं विकलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्यात् । विशेषेण तु गर्भिणी रुक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः शृतं पयः पिबेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृतं हविः । वार्तह-रसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृहण-मन्नपानम् ।" इति । तोयपीतादिषु सदैव किं नस्यं न योज्यम् ? इत्याह-अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ नस्यं योज्यमेव ।

आ० २०-पीततोयादीनां नस्यं निषेधति-योजयेदिति । पातुमिच्छता-तोयादीन्येव । भुक्तभक्तो-भुक्तवान् । नवपीनस-अपक्वपीनस । वेगार्त-उत्पन्नविषमूत्रादिवेगः । अनार्तवदुर्दिने-अवार्षिकाभ्रे । आत्ययिकाद्याधेरन्यत्र निषेधः । सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)-"तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोष ऊर्ध्वस्रोतास्यावृत्य छदिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । स्नेहादिपीतपातुकामानामक्षिनासौस्यस्यन्दोपदेहतिमिरशिरोरोगान् । शिरःस्नातस्य शिरोक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भादितिशिरः कम्पान् । स्नातुकामस्य मूर्ध-स्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमग्निसाद च । मूत्रितोच्चारितादिवेगार्तानां भृशतर वेगविधारणजान् विकारान् । अभिहतस्य तीव्रतरा रुजम् । कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरेन्द्रियहानिशिरोरोगगौरवकण्डूकृमिदोषान् । [दत्तबस्तीनां विवृतस्रोतस्तयाऽतिव्याप्त्या श्वास-

१ 'ऊर्ध्व' ट ठ ड । २ 'शिरः स्नातस्य' इति क्वचित् । ३ 'मूर्ध-स्तैमित्यजाड्या' स.ड । ४ 'दीन्' ट ठ ड । ५ 'अकालदु' ट ठ ड । ६ 'नेऽपि स' ट । ७ 'चावेक्ष्य' ट । ८ 'च विक' ट ठ ड । ९ 'त' तत्र गर्भि' ट ठ ड । १० 'तद्वसि' ट । ११ 'ऊर्ध्वानि स्रो' घ प । १२ 'सास्यन्दो' क ग च ज । १३ 'रोगदान्' घ प । १४ 'लरोग' क ज । 'लपीन' ग । १५ 'रितयोर्भृशतर वेगधा' घ च प स ड । १६ 'शिरोगौ' क ज स ड । १७ [ ] इति पाठो घ.च.प. पुस्तकेषु सङ्ग्रहद्वये च नोपलभ्यते ।

कासादीनेव ।] गर्भिण्या भक्तद्वेपज्वरमूर्च्छावावभेदका
स्यु, अपत्य च व्यङ्ग विकलेन्द्रियमुन्मादापसारयुक्त वा ।
सूतियायाः सुतरक्तोक्तान् दोषान् । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतो-
रोधात् दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकण्डूविचर्चिका । श्वास-
कासिनोर्वातव्याधिवृद्धिः । अकालदुर्दिने सहसैव शैत्या-
च्छिरोरुग्वेपथुसैमित्यतालुनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठरोग-
प्रतिश्यायारुणिका । तेषु यथास्वमायतन दोषोद्रेकं चापेक्ष्य
स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडभूमगण्डूपादीनाचरे
त् । विशेषेण तु गर्भिणी रुक्षे नैस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोली-
कपिकच्छुभि शृत पयः पिबेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदा
भिर्वा । आभिरेव च शृत हविः । वातहरसिद्धश्च स्नेह
शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृहणमन्नपानम् ।
भुक्तभक्तादिष्वपि चात्यधिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ।” इति ।

साम्प्रत यत्र काले यत्र च दोषे नस्य प्रयोज्य तद्दर्शनार्थमाह-

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

प्रातः श्लेष्मणि, मध्याह्ने पित्ते, सायंनिशोश्चले ।
स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ॥ १४ ॥
शीते मध्यदिने, ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ।
वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके ॥ १५ ॥
मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने ।
एकाहान्तरमन्यत्र

स०-कारणे कार्योपचारात्कफरोग श्लेष्मशब्देनोक्तः ।
[एवं पित्तादावपि ।] श्लेष्मरोगेषु प्रातर्नस्य प्रयोजयेत् । पित्त-
रोगेषु मध्याह्ने । वातरोगेष्वपराह्णे रात्रौ च । सङ्ग्रहे विशेष
(सू अ २९)-“लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटकटायनकथनकृ-
च्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु
रात्रौ” इति । स्वस्थत्वादि । तुरवारणे । स्वस्थवृत्ते शरदि वसन्ते
च पूर्वाह्ने एव नस्य योज्यम् । शीते-हेमन्तशिशिरलक्षणे,
मध्याह्ने । ग्रीष्मे सायं-अपराह्णे । वर्षासु सातपे-दृश्यमानरवौ
वासरे प्रयोजयेत् । अधुना दोषापेक्षया नैस्यकालनियममाह-
वातेत्यादि । वाताभिभूतमूर्च्छादिषु स्वरभ्रशान्तेषु सायंप्रात-
पूर्वाह्णापराह्णयोः, [दिनेदिने-] प्रतिदिनं च, नैकाहान्तरितम् ।
अन्यत्र-वाताभिभूतमूर्च्छादिभ्योऽन्यस्मिन् रोगे, एकाहान्तरम् ।

आ० २०-नस्यकालमाह-अथेति । चले-वायौ । सङ्ग्र-
हे तु (सू अ. २९)-“लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटक

टायनकथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णादितशिरोरोग-
श्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ ।” इति । स्वस्थवृत्ते ऋतुभेदेन
पूर्वाह्णादिषु । सातपे-वर्षासु यदैवातपस्तदैव । सङ्ग्रहे तु
(सू अ. २९)-“पञ्चकर्माण्याचरतो बस्तिकर्मोत्तरकाल-
मेव ।” इति । वाताभिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः
सायं च । अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे दोषकाले ।

सप्ताहं च तदाचरेत् ॥ १६ ॥

स०-सप्ताहं च नस्यमाचरेत्, सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न
विदध्यात् ।

आ० २०-नस्यावृत्तेरवधिमाह-सप्ताहमिति । तत्-न-
स्यम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)-“अनेन विधिना पञ्च
सप्त नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगात् ।” इति ।

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नैस्यं देयं तथाऽऽह-

स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य प्राकृतावश्यकस्य च ।

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ १७ ॥

अथोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते ॥ १८ ॥

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाड्या पिचुनाऽथवा ॥ १९ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।

शनैश्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः ॥ २० ॥

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ।

स०-पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्निग्धमुत्तमाङ्ग-शिरो, यस्य तस्य ।
तथा, प्राक्-पूर्वं, कृतमावश्यक-अवश्यकरणीयमुच्चारमूर्त्रोत्सर्ग-
दन्तधावनादिक, येन स प्राक्कृतावश्यक, तस्य । तथा, निवा-
तस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतः, भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् ।
अथेत्यादि । अथ-अनन्तरम्, उत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो
हस्तचरणे प्रसारिते, तथा किञ्चिदुन्नतचरणस्य किञ्चिच्छिरसि
नामिते सति, नासापुटमेकं पिधाय-स्थगयित्वा, पर्यायेण-न तु
युगपत्, भैषज्यं निषेचयेत् । कीदृशम् ? उष्णाम्बुतप्तं, उष्णोद-
कोष्णीकृतम् । केन परिषेचयेत् ? प्रणाड्या, अथवा पिचुना-
कार्पासादिमयेन । दत्ते नस्ये सति पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि
मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाललाटादिपरिग्रहः । सुश्रुते चाभ्य-
धायि (चि अ. ४०।२५)-“वस्त्रावच्छादितनेत्राय वामहस्त-
प्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासिकाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन
स्नेहमुष्णाम्बुप्रतप्तं रजतसुवर्णताम्रमणिमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतम-

१ ‘नोरतिवृ’ ग । ‘वातवृ’ घ च प । ‘नोर्व्याधि’ स ड ।
२ ‘म्भकुष्ठरो’ क ज । ३ ‘चावेक्ष्य’ क प । ‘च वीक्ष्य’ ज ।
४ ‘दीनि यथास्व कुर्यात्’ क ग ज । ५ ‘नस्त’ क घ च प ।
६ ‘एभि’ ग घ च प स ड । ७ ‘तप्तसि’ क ग ज । ८ ‘सि-
द्धवस्तौ’ ज । ९ ‘एव च’ स मू । १० ‘नादार्दित’ ट, ठ, ड ।
११ ‘योज्यम्’ ट । १२ ‘नस्यस्य काल नियमयति-’ ट ।

१ ‘यनकृ’ क, ज । २ ‘श्वासोन्नि’ क ग, घ च प । ३ ‘ध्यादि-
त्यर्थः’ । ट । ४ ‘गाढा’ । स ड । ५ ‘स्य दातव्यं तमाह-’ ट ।
६ ‘प्रणाड्या’ क, च घ प, ट ठ ड । ‘प्रणाड्या पि’ अ चन्द्र ।
७ ‘रुच्छिद्य’ इ क घ च प । ८ ‘रप्तावदन्त’ ट । ९ ‘त्रस्यस्य’
ट । १० ‘स्य भूयो’ ड । ११ ‘शिन्योन्ना’ ट, ड । १२ ‘म्बुना
प्र’ स, सु । १३ ‘जतादिशुक्ती’ ट, ठ ड ।

स्थर्मनवच्छिन्नधारमासिञ्चेत् ।” इति । शनैरित्यादि । ततो-म-
र्दनानन्तर, शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् । (सङ्ग्रहे तु
सू अ २९)-“अनभ्यवहरन् । कफसहितमभ्यवहतमग्निम-
वसादयेदोष च सर्वदयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वा शिरा
भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते । पुन पुनश्चैन स्वेदयेत् ।” एव-अनेन
क्रमेण, आमेषजक्षयात् कुर्यात् । (प्रायः सङ्ग्रहोक्तोऽयमग्नि-
मो ग्रन्थ -) न तु नस्यमात्रा सकृदेव प्रक्षेप्तव्या । हीनमात्र
चौषध न देयम् । तद्धि दोषानुत्क्रेश्यानिर्हरन् गौरवारुचिकासप्रसे-
कपीनसच्छर्दिकण्ठरोगान् कुर्यात् । अधिकमतिरोगदोषान् कु-
र्यात् । सकृदेव सर्व दत्तमुच्छिन्ध्यमान शिरोरोगप्रतिश्यायघ्ना-
णक्लेदानुच्छ्वासोपरोध च कुर्यात् । अत्युष्ण दाहपाकज्वररक्ता-
गम [शिरोरुदृष्टिदौर्बल्य] मूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीत हीनदो-
षानेव । अत्युन्नतशिरस सम्यगप्रतिपद्यमानं तानेव हीनदो-
षान् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्च्छाजाड्य [कण्डूदाह]-
ज्वरान् । सङ्कुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवदोषोत्क्रेश [वे-
दना स्तम्भ वा] कुर्यात् ।

आ० २०-नस्यविधिमाह-स्निग्धस्त्रिजेति । आवश्य-
क-दन्तधावनादि । पर्यायेण-न युगपन्नासापुटद्वये । प्रणा-
ड्या-प्रणालिकया । उच्छिद्य-नासया श्वासमूर्ध्व नीत्वा,
उभयो पार्श्वयोर्निष्ठीवेत् यावद्भेषजक्षयः ।

नस्ये पुटसङ्ख्यामाह-एवमिति ।

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन वा मूर्च्छा स्यात्
तदा किं कार्यम् ? इत्याह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत्परिहरन् शिरः ॥२१॥

स०-मूर्च्छाया सत्या शीतजलेन मूर्द्धवर्जं सिञ्चेत् । सङ्ग्रहे-
ऽप्युक्तम् (सू अ २९)-“न च नस्ये निषिध्यमाने कोपहास-
व्याहाररूपन्दनोच्छिन्दनान्याचरेत् । तर्था हि शिरोरुक्प्रति-
श्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यङ्गितिलकालकमुखदूषिकाणा स-
म्भवः ।” इति ।

आ० २०-नस्यमूर्च्छायां प्रतीकारमाह-मूर्च्छायामिति ।
स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्यादोषाद्यपेक्षया ।

१ ‘मप्यच्छिन्न’ ठ ड २ ‘धार सि’ ट ठ ड । ३ ‘स्निग्ध’
ट ठ क ग घ ण । ‘उच्छिद्य-ऊर्ध्व भेषज्य नीत्वा, निष्ठीवेत् । दक्षि-
णनासापुटप्रणीतौपध वामपार्श्वेण निष्ठीवेत्, वामनासापुटप्रणीतमौ-
पध दक्षिणपार्श्वेण निष्ठीवेत् ।’ इति चन्द्र । ४ ‘च्छिद्यनशिरो’
ठ । ‘मुत्सिहनशि’ ड । ‘मुत्सेहनशि’ स ड । ५ ‘ण नासा-
पुटैक पिधाय पुट’ ग । ६ ‘नलिकया’ क ग ज । ७ ‘न सजात-
मूर्च्छाया प्रतीकारमाह-’ ठ ड । ८ ‘मूर्द्धाङ्ग वर्जयित्वा सि’ ट ।
९ ‘स्ने दीयमाने’ ट ठ । १० ‘च्छिद्यना’ ट स स । ‘छिद्यना-
द्याच’ ठ । ११ ‘था ह्येव शि’ ट.ठ. । १२ ‘नस्ये मू’ क ग.ज. ।
१३ ‘ह रेचननस्यान्ते’ अ.आ.इ.क.ज. ।

स०-विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहमनु-
षेचयेत् । तन्त्रान्तरे (सङ्ग्रहे) चोक्तम् । (सू अ २९)-
“अथ नस्याहं नरमव्याहतवेग धौतान्तर्बहिर्मुखं स्ववस्थितशि-
रसं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतस स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमु-
त्तानशीर्षमीषदुन्नतपाद प्रसारितचरण च जत्रूर्ध्व पाणितापेन
पुन पुन स्वेदयेत् ।” इति ।

आ० २०-विरेचननस्यानन्तर तीक्ष्णत्वदोषपरिहारार्थं
स्नेहं नस्यमङ्गत्वेनाह-स्नेहमिति ।

नस्यान्ते वाक्शत तिष्ठेदुत्तानः

स०-नस्यावसाने वाक्शतं-मात्राशतमुत्तानो निद्वामसेव-
मानस्तिष्ठेत् ।

आ० २०-निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह-नस्यान्त इति ।
वाक्शत-शतगुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्त कालम् ।

धारयेत्ततः ॥२२॥

धूमं पीत्वा कवोष्णाम्बुकवलान् कण्ठशुद्ध्ये ।

स०-ततो-वाक्शतावस्थानादनन्तरम्, ईषदुष्णजलकव-
लान् धारयेत् । किमर्थम् ? कण्ठशुद्ध्ये उत्क्रिष्टदोषशान्तये च ।
किं कृत्वा ? धूम-विरेचनाद्यन्यतम, यथायोगं पीत्वा, ततोऽस्य
स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् ।

आ० २०-उत्तानशयनानन्तर धूमगण्डूपावाह-धारये-
दिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)-“अथ नस्याहं नरमव्या-
हतवेग धौतान्तर्बहिर्मुखं नातिक्षुब्धित प्रायोगिकधूमपा-
नविशुद्धस्रोतसम् । ततः कनकरजतताम्राद्यन्यतमशुक्ति-
स्थित प्रदेयौषधभिर्भाग वामहस्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य
नयनप्रच्छादनं चतुर्गुणं वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय
प्रदेशिन्यनामिकाभ्या चैकैक नासापुट पर्यायेण पिधयेत-
रस्मिन् नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रणाड्या पिचुना वाऽन-
वच्छिन्नधारमासिञ्चेत् । न च हीनाधिक सकृदेव सर्वम-
त्युष्णशीतमत्युन्नतवनतशिरसे सङ्कुचितगात्रावयवाय देय-
म् । तत्र हीन दोषमुत्क्रेश्यानिर्हरद्वौरवारुचिकासप्रसेकपी-
नसच्छर्दिकण्ठरोगान् कुर्यात् । अधिकमतिरोगदोषान् ।
सकृदेव सर्व दत्तमुत्सेहनशिरोरोगप्रतिश्यायघ्नाणक्लेदानु-
च्छ्वासोपरोध च । अत्युष्ण दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरुदृ-
ष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीत हीनदोषान् । अत्यु-
न्नतशिरसोऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव । अत्य-
वनतशिरसोऽतिदूरगमनात् मूर्च्छाजाड्यकण्डूदाहज्वरान् ।
सङ्कुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरव्याप्नुवदोषोत्क्रेश वेदना स्तम्भ

१ ‘हमुपपेच’ ठ ड । २ ‘ख स्निग्धस्त्रिजशि’ स ड । ३ ‘तक-
रच’ स.ड. । ४ ‘नस्यस्या’ क । ५ ‘हननस्य’ घ.च.प. । ६ ‘शत-
मात्रमुत्ता’ ट ठ ड । ७ ‘रपर्याप्तका’ क ग । ८ ‘मन्याह’ घ.च. ।
९ ‘क्तिस्य प्र’ क ज । १० ‘सिन्नपि’ क घ.ज.प. । ११ ‘प्रणाल्या’
स.स. । १२ ‘श्य न निर्हेरेत् । गौर’ स.ड. । १३ ‘सर्वमु’ घ.च.प. ।

वा । न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पन्दनो
च्छिन्नान्याचरेत् । तथा हि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासति-
मिरखलतिपलितव्यङ्गतिलकालकमुखदूषिकाणा सम्भव । अ-
नभ्यवहरश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौपध निष्ठीवेत् । सकफ हि
तद्भ्यवहृतमग्निमवसादयेदेष च सर्वर्द्धयेत् । एकपार्श्व-
निष्ठीवने न सर्वा शिरा भेपजेन सम्यग्व्याप्यन्ते । पुन पु-
नश्चैन स्वेदयेत् । अथास्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेदतिद्ववपान
च वर्जयेत् ।” इति ।

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् २३

स०-सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादय स्यु । सङ्ग्रहे
चोक्तम् (सू अ २९)-“सम्यक्स्निग्धे मूर्ध्नि विरिक्ते वा सु-
खोच्छ्वासनि श्वासक्षवयुस्वप्नप्रबोधाशिरोवदनेन्द्रियविशुद्ध्यो भ-
वन्ति, यथोक्तव्याध्युपशमश्च ।” इति ।

आ० २०-स्नेहर्जनस्यस्य सम्यग्योगमाह-सम्यक्स्निग्ध
इति । स्वप्नबोधौ सुखेन ।

रुक्षेऽक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता ।

स०-रुक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता स्यात् । तथा, नासाया-
मास्ये च शोषो मूर्द्धशून्यता च स्यात् ।

आ० २०-स्नेहर्जनस्यस्य हीनयोगमाह-रुक्ष इति ।

स्निग्धेऽति कण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

स०-अतिस्निग्धे कण्डूदय स्यु ।

आ० २०-स्नेहर्जनस्यातियोगमाह-स्निग्ध इति ।

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्रस्वरविशुद्ध्यः ।

स०-सुविरिक्ते-सम्यग्विरिक्ते, अक्षिलघुतादय स्यु ।

आ० २०-विरिचननस्यस्य सम्यग्योगमाह-सुविरिक्तइति ।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः, क्षामताऽतिविरिचिते ॥ २५ ॥

स०-दुर्विरिक्ते गदोद्रेको-रोगस्याधिक्यम् । अतिविरिचिते
क्षामता-कृशता स्यात् ।

आ० २०-विरिचननस्यस्य हीनयोगमाह-दुर्विरिक्त इति ।

विरिचननस्यस्यातियोगमाह-क्षामतेति ।

अधुना प्रतिमर्शस्य विषय सूचयितुमाह-

**प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु ।
प्रयोज्योऽकालवर्षेऽपि**

१ ‘स्ये दीयमाने को’ क ज । २ ‘च्छिन्नमाना’ क.ज. ।
‘च्छिदना’ घ स मू । ‘च्छिदना’ स स । ३ ‘प्रबोधाक्षपाटवा-
नि स्यु’ । ट ठ । ४ ‘हनस्य स’ क.ग.ज. । ५ ‘मूर्ध्नि शू’ ट ।
६ ‘हनस्य ही’ क.ग.ज. । ७ ‘कण्डूगुरुता’ अ घ । ८ ‘हन-
स्याति’ क.ग.ज. । ९ ‘चनस्य स’ क. । १० ‘चनस्यायोग’
ग. । ‘चनस्य ही’ अ । ११ ‘चनस्याति’ ज. । १२ ‘मर्ष’ आ. ।

स०-प्रतिमर्श क्षतक्षामादिषु प्रयोज्य । अकालवर्षेऽपि
कार्य ।

आ० २०-प्रतिमर्शस्य विषयमाह-प्रतिमर्श इति । अ-
कालवर्षेऽपि-अनातर्वदुर्दिनेऽपि । सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)-
“तृष्णासुखशोपभीरुपु” इत्यधिकम् ।

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽवलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्द्धनि ।

उत्कृष्टोत्कृष्टदोषे च, हीनमात्रतया हि सः ॥ २७ ॥

स०-दुष्टपीनसे तु न प्रयोज्य । दुष्टपीनसो-नासारोगेषु
(ह उ अ १९१९) वक्ष्यमाण । तथा मद्यपीते, तयाऽव-
लश्रोत्रे-रुद्धश्रवणमार्गे, तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्द्धा यस्य तस्मिन्
कृमिपीडितशिरसि, तथोत्कृष्टो-वृद्धि गत, तथोत्कृष्ट-प्रचलो,
दोषो यस्य तस्मिन्, प्रतिमर्शो न योज्य । केन प्रकारेण
(कारणेन) न योज्य ? इत्याह-हीनेत्यादि । हि-यस्मात्,
एषा स-प्रतिमर्श, हीनमात्रतया, हीना मात्रा यस्य स हीन-
मात्र, तस्य भावो हीनमात्रता, तथा । य(अ)स्मादसौ न यु-
ज्यते । एषा ह्युदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोत्कृष्ट एव भवति
न शम ।

आ० २०-दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्श निषेधति-न त्विष्ट
इति । अवलश्रोत्रे-शब्दश्रवणासमर्थे । उत्कृष्टदोषे उत्कृष्ट-
दोषे च, हि-यस्मात्, हीनमानतया युक्त. स दोषनिर्हरणा-
समर्थत्वादेतेषु न योज्य इत्यर्थः ।

निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमरेतसाम् ।

शिरोभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्नावाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

स०-असौ-प्रतिमर्शो, द्विविन्दुको निशादीना पञ्चदशाना
कालानामन्ते प्रयोज्य ।

आ० २०-प्रतिमर्शस्य पञ्चदश कालानाह-निशाहरिति ।
अह स्वप्नो-दिवास्वप्न । श्रमो-व्यायाम । प्रस्नावो-मूत्रम् ।
द्विविन्दुको-विन्दुद्वयमात्र । सङ्ग्रहे तु (सू अ. २९)-“वि-
न्दुर्वा येन चोत्कृष्टो नानुत्कृष्टस्य जायते । निष्ठयते यत्र
वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते ॥” इति ।

पञ्चसु स्रोतसा शुद्धिः, कृमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु, ततो दन्तदार्व्यं मरुच्छमः ।

स०-तत्र निशाहर्भुक्तवान्ताह स्वप्नाख्येषु पञ्चसु कालेषु
प्रतिमर्शे प्रयुक्ते स्रोतसा शुद्धिर्भवति । क्रमात्-क्रमेणैव पठि-

१ ‘हीनमानतया’ घ च अ प हे । २ ‘ज्य’ कुत ? हीनमात्र’
ट । ३ ‘त स’ ठ । ४ ‘या न योज्य’ । एषा’ ड । ५ ‘सौ
प्रयुज्यते’ इति कचित् । ६ ‘षा चोदी’ ट । ७ ‘सादिषु प्रतिम-
र्शनिषेधमाह-’ ग । ‘सादीना प्र’ घ च प । ८ ‘मात्रतया’ क. ।
९ ‘वोत्कृष्टो’ क.च.ज. । १० ‘णैव प’ ठ ।

तेषु । अध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामन्ते प्रतिमर्शं दत्ते सति क्लमस्य नाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । मनःप्रसादशिरोलाघवेऽपि भवति । एव शिरोभ्यङ्गनादिषु पञ्चस्वन्ते प्रतिमर्शे योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात् । ततः—अनन्तरं, दन्तकाष्ठहासयोरन्ते यथासङ्ख्येन द्विजटत्वपवनशमश्च स्यात् ।

आ० २०—उक्तकालानां फलमाह—पञ्चस्व-निशान्तादिषु, श्लोतशुद्धिः । त्रिषु—अध्वश्रमरेतोन्तेषु, क्लमनाशः । पञ्चस्व—शिरोभ्यङ्गनादिषु, दृढबलम् । दन्तधावनान्ते दन्तदाढ्यम् । हास्यान्ते वातोपशमः ।

अधुना नस्यस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे नियमं कुर्वन्नाह—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥
न चोनाष्टादशे धूमः, कवलो नोनपञ्चमे ।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

स०—ऊनसप्तवर्षे नस्य न योज्यम् । तथा, अतिक्रान्ताशीतिवर्षे च नस्य न प्रयोज्यम् । अपूर्णाष्टादशवर्षे धूमो न प्रयोज्यः । कवलोऽपूर्णपञ्चवत्सरे न प्रयोज्यः । ऊनदशमवर्षे शुद्धिर्वमनविरैकादिका, न प्रयोज्या । तथा, अतीतसप्ततिवर्षे च शुद्धिर्न योज्या ।

आ० २०—वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषेधति—न नस्यमिति ।

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥
न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापङ्ग्यो मर्शवद्भयम् ।

स०—प्रतिमर्शं पुनर्बस्तिरिव शस्तो—हित । कथम् ? आजन्ममरणं, जन्ममरणे अवधि कृत्वा, प्रतिमर्शो हित इत्यर्थः । स च—प्रतिमर्शो, नित्योपसेवनात्—सन्ततमभ्यस्यमानो, मर्श इव गुणान्—सुखोन्मत्तासादीन् कुर्यात् । अत्र च—प्रतिमर्शं, यन्त्रणा—“उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादिका, नास्ति । न च व्यापङ्ग्य—“अक्षिस्तब्धता शोषः” इत्यादिभ्यो, भयं मर्श इव—मर्शवत् नास्तीति । मर्श इव मर्शवत्, सप्तम्यन्ताद्वति ।

आ० २०—प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह—आजन्मेति ।
तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्क्षेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

स०—तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन नस्यार्थं श्रेष्ठं भवति । कुतो हेतोः ? मूर्ध्नि कफस्थानत्वात् । न त्वपरे ज्ञेहा । तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ।

आ० २०—नित्यनस्ये तैलमेवोचितमित्याह—तैलमेवेति ।

१ ‘श्लोतसा शु’ क ग. अ. । २ ‘म करोति—’ ट । ३ ‘लो न्यूनप’ च । ४ ‘पत्तिभ्य’ ट, ठ, ड । ५ ‘नस्यार्थं’ घ. च. प. ।

सङ्ग्रहे तु (सू अ २९)—“आशुक्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता । मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ॥ को मर्शं सपरीहार सापदं च भजेत्ततः । अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ॥ अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ।” इति ।

आशुक्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥
मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यदि ।
को मर्शं सपरीहार सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥
अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ।
अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

स०—आशुकारिगुणयुक्तो मर्शः, चिरकारी तु प्रतिमर्शः । गुणोत्कर्षलघुयुक्तो मर्शो गुणपकृष्टतान्वितस्तु प्रतिमर्श इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शं प्रतिमर्शं च विशेषगुणो न स्यात्, ततो मर्शं सपरीहारं सव्यापदं च को भजेत् ? न कश्चिद्भजेदित्यर्थः । मर्शप्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविचाराख्यौ ज्ञेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् । तथा, कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसायनमुपयुज्यते, यच्च वातातपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते, ते च द्वे अपि तथैव सविशेषे निर्दिशेत् । तथा, अन्वास—अनुवासनं, तथा मात्रावस्तिश्च, तावप्येव शीघ्रकारिचिरकारित्वादिगुणैर्विनिर्दिशेत् ।

इदानीं नस्यमणुतैलं निर्दिदिशुराह—

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वकृसेव्यगोपीहिमं
दार्वात्त्वङ्माधुकप्लवागुरुवरीपुण्ड्राहविल्वोत्पलम् ।
धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरः पत्रत्रुटिरेणुकां
किञ्जल्कं कमलाद्वलां शतगुणे दिव्येऽम्भसि काथयेत्
तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पंचेत सलिलेन दशैव वारान् ।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशनस्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

स०—जीवन्त्यादीनि द्रव्याणि दिव्ये जले काथयेत् । गोपी—सारिवा । क्लव—गोपालदमनाख्यम् । पुण्ड्राह—प्रपौण्डरीकम् । धावन्यौ—कण्टकारिकामहोष्टिकाख्ये । सुरभिः—सल्लकी । स्थिरे—शालीपर्णापृश्निपण्यौ । कृमिहरः—विडङ्गम् । अत्र तैलसमानि

१ ‘गुणोत्कृष्टापकृष्टता’ अ क ग. च । ‘गुणोत्कृष्टापकर्षता’ घ ज प । ‘गुणोत्कृष्टावकृष्टता’ स स । ‘त्कर्षापकर्षता’ आ. ।
२ ‘च वदेत्ततः’ च. इन्दु चन्द्र । ३ ‘व च नि’ क स स. ।
४ आशुक्चिरादित्यादि सार्धद्वौ श्लोकावरुणदत्तसम्मतौ । ५ ‘शेषो न’ ट । ६ अस्मात्प्राक् “पटोलमुद्रवार्ताकहस्त्रमूलकजाङ्गलैः । रसैः शालियवानद्यान्नस्यकर्मणि षड्विधे ॥ १ ॥ उच्चैर्भाषणमायासमजीर्णासाल्म्यभोजनम् । दत्तमस्यो नरः क्रोधयानादींश्च विवर्जयेत् ॥ २ ॥” इति ड. अ. पुस्तकयोर्द्वौ श्लोकावधिकावुपलभ्येते । ७ ‘पंचेत स’ इति कचित् ।

गृहण स्नेहनो मृदुरिति, शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च ।” इति । “तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च ।” इत्यन्यद्दे-
दत्रयम् ।

स्निग्धादीनां विषयमाह-वात इति । क्रमेणेति शेषः ।

न रक्तपित्तार्तिविरिकोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ।

मत्स्यमद्यदधिकीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

स०-रक्तपित्तार्त्यादिषु धूमो नावचारणीयः । ननु, वाते वातकफे कफे च धूमस्यानुज्ञातत्वात् पित्तातौ प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि प्रतिषेधेन ? धूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तातौ सत्या कश्चिद्विषयपाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं योजयेत्, तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा वातश्लेष्मप्रकृते पित्तातौ पित्तप्रकृतेर्वा वातश्लेष्मातौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम् । अशिशब्दो मत्स्यादिषु विषान्तेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासम्भव पानं मँद्यादेः, भोजनं च मत्स्यादेः, अशनशब्देनोच्यते । चतुर्विधेऽप्याहारे अशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः । यथा (ह सू अ ८।१) -“मात्राशी सर्वकालं स्यात्” इति । केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति ।

आ० २०-पित्तातौ दीना धूमं निषेधति-न पित्तरक्तार्तेति ।

रक्तपित्तान्ध्यवाधिर्यतृणमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

स०-मूर्च्छा-ज्ञाननाशः । मोह-चित्तनाशः, ‘मुह वैचित्ये’ इति पाठात् । आन्ध्यवाधिर्यग्रहणमुत्तमाङ्गारोगोपलक्षणार्थम् । तेन सङ्ग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । धूमोऽकाले-पूर्वोक्ते रक्तपित्तार्त्यादौ, पीतो रक्तपित्तादीन् कुर्यात् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले-क्षुतादौ, अतिशयेन पीतो वा रक्तादिकृत् ।

आ० २०-धूमस्याकालपानेऽतिपाने च दोषमाह-रक्तपित्तान्ध्येति ।

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

स०-तत्र-रक्तपित्ताद्यातौ, विधि-उपक्रमो यथास्व सर्पि-पाननस्यालेपपरिषेकादि, शीतो हितः ।

१ ‘न पित्तरक्तार्ति’ अ आ क चन्द्र । ‘न पित्तरक्तार्ति’ ग च ष हेमाद्रिः । २ ‘य’ । अत्र वाते वातकफे कफे इत्यनेन पित्तप्रतिषेधे सिद्धे पुनः पित्तग्रहणं वातश्लेष्मप्रकृतेर्वातपित्तातौ यद्वा पित्तप्रकृतेर्वातश्लेष्मातौ धूमप्रतिषेधार्थमिति । अशिशब्दोऽङ् । ३ ‘स्योक्तत्वात्’ इति कञ्चित् । ४ ‘किं तर्हि प्र’ ठ । ५ ‘षक् भ्रान्त्या’ ठ । ६ ‘श्लेष्मव्याधिर्युद्धतौ धू’ ट । ७ ‘मद्यादि, भोजनं मत्स्यादि, अ’ ट । ८ ‘त्स्यादिषु, अ’ ठ । ९ ‘रक्तपित्तातौ’ क अ । १० ‘ज्ञाननाशः’ ठ ङ । ११ ‘रक्तादिकृत्’ ठ ङ ।

आ० २०-उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह-तत्र शीत इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३०) -“एषा हि अमज्जरशिरोभिता-पेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनच्छर्दिमूर्च्छारक्तपित्तार्ति-तानि मृत्यु वा धूमो जनयेत्, अतिमात्रश्चान्येषामपि । तत्र वातकफान्यतरससृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्व सर्पिष्क-पायपाननस्यास्यलेपाञ्जनपरिषेकान् स्निग्धरूक्षशीतान् प्रयु-ज्जीत । एतेन सर्वधूमोपघातप्रतीकारा व्याख्याता । विशेष-रतु सर्वस्रोतोभिगते धूमे तीव्रतरा वेदना भवन्त्यूषाध्मा-ननेत्ररोगश्चासकासपीनसाङ्गस्वरसादाग्लका । तत्र घृतक्षी-रेशुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनम् । कटुतिक्तैरपि च नस्यगण्डूपा ।” इति ।

इदानीं त्रयाणां धूमानां कालं पृथक् पृथक् दर्शयन्नाह-

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

ह्रासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम् ।

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ।

स०-क्षुतादीनामष्टानामन्ते मृदु-स्नेहनाख्य, धूमं पिबेत् । एषु-क्षुतादिषु कालेषु, निशाहारनावनान्तेषु च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्य एव मध्यमं, “मध्यान्म” इति मप्रत्ययः । विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामन्ते पिबेत् । नावननस्यशब्दयो-रेकार्थयोरिहोपादानाच्चस्यक्रमेण धूमं पिबेदिति ग्रन्थकृता प्रति-पादितम् । तेन स्निग्धनस्यान्ते स्निग्ध-मृद्वपरपर्यायं, धूमं पिबेत् । आचार्योपदेशाच्च क्षुताद्यन्तेषु च स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्यनस्यान्ते मध्यमं धूमं पिबेत् । कालेष्विति वचनाच्च क्षुता-न्तादिषु च मध्यमं धूमं पिबेत् । एव तीक्ष्णनस्यान्ते विरेचनं धूमं पिबेत् । इति त्रिषु सम्बन्धः । तीक्ष्णशब्दोऽत्र विरेचनपर्यायः ।

आ० २०-स्निग्धधूमस्याष्टौ कालानाह-क्षुतजृम्भितेति ।

मध्यधूमस्यैकादश कालानाह-कालेष्विति ।

तीक्ष्णधूमस्य पञ्च कालानाह-निद्रेति ।

साम्प्रतमत्र नेत्रस्वरूपमाह-

बस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदजु ॥ ७ ॥

भूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

स०-बस्तो नेत्रं बस्तिनेत्रम्, बस्तिनेत्रेण समं-तुल्यं, द्रव्यं-धातुदावस्थिवेणुजं, यस्य-धूमनेत्रस्य, तद्वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूम-

१ ‘नयति, अ’ क अ.स.द्व । २ ‘नस्याले’ क । ‘नस्यले’ च. । ‘नस्यास्याले’ स.द्व । ३ ‘कानस्त्रि’ घ च प । ४ ‘कारो व्या-ख्यात’ क अ । ५ ‘तोगते धूमे भव’ स.स. । ६ ‘वत्यू’ क ग. घ अ प स मू. । ७ ‘त्यूष्माध्मापनने’ क अ । ८ ‘त्रराग’ ग.घ.प.स. मू. । ९ ‘थगाह’ ङ । १० ‘कर्मणाम्’ अ. । ११ ‘हास्यस्य’ अ इ क ग अ.प । १२ ‘ति बहुवच’ ट । १३ ‘क्षुतादीनामष्टाना-मन्ता’ ठ । १४ ‘तु’ तीक्ष्ण’ ठ ङ. । १५ ‘मूलेऽग्रे’ अ.आ.क. ।

नेत्र शिल्पिना कारयेद्विपक् । किम्भूत नेत्रम् ? त्रय कोशा - पर्वणि, यस्य तत् त्रिकोशम् । तथा, ऋजु-अवकम् । तथा, मूल चाग्र च तस्मिन् यथासङ्ख्यमङ्गुष्ठबदरास्थिप्रवेशम् । मूले-ऽङ्गुष्ठप्रवेशमग्रे कोलास्थिप्रवेशमित्यर्थः । अङ्गुष्ठश्च कोलास्थि चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्प्रविशत्यस्मिन्निति “पदरुजविशन्ति” इति घञ् ।

आ० २०-धूमनेत्रमाह-बस्तिनेत्रेति । बस्तिनेत्रसम द्रव्य-हेमादिघटितम् । त्रिकोश-यथापूर्व्याऽनुप्रविभज्य त्रि काण्डम् ।

इदानीं तीक्ष्णादिकस्य त्रिविधस्य धूमस्य दैर्घ्येण नेत्र-प्रमाणमाह-

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥
अङ्गुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

स०-यथासङ्ख्या दैर्घ्येण तीक्ष्णस्य त्रीण्यष्टकानि-चतुर्विंशतिरङ्गुलानि, स्यु । स्नेहने च धूमे चत्वार्यष्टकानि-द्वात्रिंशदङ्गुलानि, स्यु । मध्यमे च धूमे पञ्चाष्टकानि-चत्वारिंशदङ्गुलानि, स्यु । पर्वानेकत्व सूक्ष्मत्व दैर्घ्यं च नेत्रस्येह कृतम् । एव हि नयनकर्णादीनां न बाधको धूमः स्यादिति । तथा च मुनि (च सू अ ५।४८)-“दूराद्विनिर्गतं पर्वच्छित्तो नाडीतनूकृतः । नेन्द्रिय बाधते धूमः ” इति ।

आ० २०-तीक्ष्णादिभेदेन धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह-तीक्ष्णस्नेहनमध्येष्विति । धूमपाङ्गुलानि चतुर्विंशतिस्तीक्ष्ण-नेत्रम्, द्वात्रिंशत्स्निग्धनेत्रम्, चत्वारिंशन्मध्यनेत्रम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३०)-“एव हि धूमो दूरात्प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्नबाधको भवति ।” इति । तथा (स सू अ. ३०)-“कासघ्ने वामने च दशाङ्गुलम् । व्रणधूपनार्थमष्टाङ्गुलम् । कलायूपरिमण्डल कुल्लर्थवाहिस्रोत इति । कासघ्नादिषु तु नेत्राभावे नलवशैर ण्डादीनामन्यतमां नाडी योजयेत् ।” इति ।

कीदृशं सन् धूमं पीवेत् ? इत्याह-

ऋजूपविष्टस्तंचेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥
पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

स०-ऋजु-स्पष्ट, उपविष्ट-आसीनः । तथा, तंचेता-धूम-पानगतचित्तः । तथा, प्रसारितमुखः । तथा, नेत्रगतदृष्टिरित्यपि द्रष्टव्यम् । कथं पिबेत् ? त्रिपर्ययम् । आक्षेपविसर्गौ-आपानः, त्रिभिरापानैः-पर्ययः । तथा, च्छिद्रमेकैकं पिधाय, प्रकृतत्वान्नासिकया एव । तदेवविधं सन् नासिकया पिबेत् । एकैकमिति

१ ‘न वरुम्’ ट । २ ‘म्’ अङ्गु’ ट । ३ ‘पूर्वानु’ क.ग च अ प । ४ ‘शत्यङ्गु’ ठ ड । ५ ‘वमने’ घ च प स द्व. । ६ ‘नार्थेऽष्टा’ सं द्व । ७ ‘ङ्गुल षडङ्गुल वा । परिम’ क.ग अ । ८ ‘त्यस्रोत’ ग घ च प । ९ ‘वे देवनल’ क.अ स मू । १० ‘स्तच्चित्तो वि’ अ. । ११ ‘सर्गादानैः-पर्यय’ ट ।

“एकं बहुग्रीहिवत्” इति द्वित्वसुब्लोपौ । तेनायमर्थः, -एकं नासापुटं पिवायापरेण नासापुटेनाकृष्य धूमं पिबेत् । अपरं नासापुटं पिवायं तदपरेणाकृष्य तथैव पिबेदित्यर्थः ।

आ० २०-धूमपानविधिमाह-ऋजूपविष्ट इति । त्रिपर्य-य-त्रिपरिवर्तम् । वामं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् दक्षिणं पिधाय धामेन पिबेदित्येकं परिवर्तं । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३०)-“प्राकृतोच्छ्वासनिश्वासो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः ।” इति ।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोरोगते ॥ १० ॥
उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण, विपरीतं तु कण्ठगे ।

स०-नासागते शिरोरोगे वा दोष उत्क्लिष्टे-स्वस्थानाच्चलिते सति, प्राक्-पूर्व, नासिकया पिबेत् । अनुक्लिष्टे दोष उत्क्लेश-नार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत्, पश्चान्नासिकया । कण्ठगे तु ‘दोष उत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेणेति विपरीतत्वम् ।

आ० २०-दोषस्थानावस्थाभेदेन धूमपाने विशेषमाह-प्राक् पिबेदिति । घ्राणशिरोरोगे दोषे स्वयमुत्क्लिष्टे शोध-नार्थं यो धूमस्तं पूर्व नासिकया पिबेत्, पश्चाद्वक्त्रेण । तस्मिन्नेवानुक्लिष्टे उत्क्लेशनार्थं यो धूमस्तं पूर्व वक्त्रेण पिबेत्, पश्चान्नासिकया । कण्ठगे तुत्क्लिष्टे प्राग्वक्त्रेण, पश्चान्नासिकया । अनुक्लिष्टे प्राङ्नासिकया, पश्चाद्वक्त्रेण ।

मुखेनैवोद्वमेद्धूमं

स०-नासयाऽऽस्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेत् ।

आ० २०-धूमोद्वमने नियममाह-मुखेनैवेति ।

ननु, घ्राणेनैव कस्मान्न मुच्यते ? इत्याह-

नासया दृष्टिविघातकृत् ॥ ११ ॥

स०-घ्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविघातं तिमिरादिना करोति । तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत् ।

आ० २०-नासोद्वमने दोषमाह-नासयेति ।

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिभिस्त्रिभिः ।

स०-आक्षेपमोक्षे-आदानविसर्गौ, त्रिभिस्त्रिभिः वा-रान् धूमं पातव्यः । त्रिरिति “द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” इति सुच् ।

आ० २०-धूमपानावधिमाह-आक्षेपमोक्षैरिति । त्रिभिस्त्रिभिरिति त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षाः ।

अहः पिबेत्सकृत् स्निग्धं, द्विमध्यं, शोधनं परम् ॥
त्रिश्चतुर्वा

स०-अहः सकृत्-एकवारं, स्निग्धं धूमं पिबेत् । मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राप्यनुवर्तते । तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वाराश्चतुरो वा दिवसस्य पिबेत् । अह इति “कृत्वोऽर्थ-प्रयोगे कालेऽधिकरणे” इति षष्ठी ।

१ ‘य इतरेणाक्षिप्य तथैवोत्सृजेदित्यर्थः’ ट ठ ड । २ ‘अवि-निवि’ क.ग । ३ ‘ये नासाशिरो’ आ । ४ ‘दोषे दोषोत्क्लेशे’ ट । ५ ‘मस्त्रीर्त्तुस्त्रिभिः’ आ.क.च. ।

आ० २०-स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह-अह इति । अह सकृत्-अहोरात्रमध्ये एकवार, स्निग्ध पिबेत् । द्विवार मध्यम् । त्रिवार चतुर्वार वा तीक्ष्णम् ।

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलु ।
मुस्तस्थौण्यशैलेयनलदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥
वराङ्गकौन्तीमधुकविल्वमज्जैलवालुकम् ।
श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम् ॥ १४ ॥
शलकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरुकस्तिलाः ।
स्नेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् १५

स०-तत्र-तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यात्, मृदौ-प्रायोगिकारख्ये धूमे, द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि । प्लवो-गोपालमदनक । स्नेह इति । फलाना-आक्षोडनारिकेलादीना स्नेह, तथा साराणा-खदिरासनादीना च स्नेह । मधुमदनयोरेकयोनित्वाद्दुक्तस्योपयोगो मद-नस्यात्र विरुद्ध इति केचित् । तच्चायुक्तम् । द्रव्यान्तरत्वान्मदनस्य । पिण्याकादिवत्तिलादे । घृत चात्र गव्यमेव ग्राह्यम्, मुख्यत्वात् । उक्त हि (ह सू. अ. ५।४२)-“गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे” इति ।

आ० २०-स्निग्धधूमस्य द्रव्याण्याह-मृदाविति । नलद-मांसी । वराङ्ग-त्वचम् । ध्यामक-कदवृणम् । मदन-मधुच्छिष्टम् । कुन्दुरुक-शलकीनिर्यासः । फलानां स्नेह-एरण्डतैलादिः । साराणां स्नेह-देवदारुतैलादिः ।

शमने शलकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥ १६ ॥
यष्टीमधु सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।

गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

स०-शमने धूमे शलक्यादीनि गन्धद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि ।

आ० २०-मध्यमधूमस्य द्रव्याण्याह-शमन इति । सिता-शर्करा । सुवर्णत्वक्-आरग्वध । रक्तयष्टिका-मज्जिष्ठा ।

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा ॥ १७ ॥
दशमूलमनोह्रालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम् ।
गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्द्धविरेचनः ॥ १८ ॥

स०-तीक्ष्णे-विरेचनाख्ये धूमे, ज्योतिष्मत्यादीनि, गन्ध-द्रव्याणि, तीक्ष्णानि-कुष्ठतगरादीनि, गणश्च-शोधनादिगणसङ्ग्रहोक्तो “वेलापामार्गः” (ह. सू. अ. १५।४) इत्यादिको, मूर्द्ध-विरेचन ।

आ० २०-तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याण्याह-तीक्ष्ण इति । अल-

१ ‘मृदोस्तत्र’ अ इ क । २ ‘त्वात् दृष्टस्यो’ ठ । ‘त्वादुष्णस्यो’ ट ड । ३ ‘मृदोरिति’ क । ४ ‘त्वक्’ क ज । ५ ‘मृदालला’ आ.क.ठ । ६ ‘ष्मतीत्यादीनि गन्धद्रव्याणि च ती’ ट ।

अ० ३८

हरितालम् । श्वेता-किणिही । तीक्ष्णानि गन्धद्रव्याणि-कङ्को-लादीनि । मूर्द्धविरेचनो गण-“वेलापामार्गः” इत्यादिः ।

सम्प्रति धूमवतिविधानमाह-

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम् ।
पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत् ॥ १९ ॥
वर्तिरङ्गुष्ठकस्थूला यवमध्या यथा भवेत् ।
छायाशुष्कां विगर्भा तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम् ॥ २० ॥
धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निष्ठुष्टां प्रयोजयेत् ।

स०-रात्रिदिव सलिले उषिता दैव्येण द्वादशाङ्गुलामि-षीका-दर्भतुली, पञ्चकृत्व-पञ्चवारान्, धूमौषधैः पिष्टैः प्रकर्षेण लेपयेत् । यथाऽङ्गुष्ठकस्थूला यवमध्या वर्ति स्यात् । एत-दाकृतिविधानं च त्रिविधेऽपि नेत्रके वर्ते सुखप्रवेशार्थम् । तामिषीका (ता वर्ति) छायाया विशुष्का विगतगर्भा (विग-र्भा)-अपनीतेषीका, तथा स्नेहेन-घृतादिना यथास्वमभ्यक्ता, तथा, धूमनेत्रस्य यदङ्गुष्ठप्रमाणं छिद्रं तत्रार्पिता, तथाऽग्निष्ठुष्टा-अङ्गारप्रदीप्ता, पातु-पानार्थं, प्रयोजयेत् ।

आ० २०-धूमपानार्थं धूमवर्तिमाह-जले स्थितामिति । इषीका-काशशलकाकम् । धूमौषधै-यथोक्तैरगुर्वादिभिः पञ्च-भिर्लेपैरङ्गुष्ठस्थूला यवमध्या यथा भवेत्तथा विशोष्य विशोष्य प्रलेपयेत् ।

धूमवर्त्या धूमपानप्रकारमाह-छायाशुष्कामिति । विग-र्भा-अपनीतेषीकाम् । यथायथ-मृदुमध्यतीक्ष्णैः स्नेहैरभ्य-क्तम् । सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३०)-“इषीकामभ्य नवाङ्गुलं लेपयेत् । प्रतिलेपं चाक्षमात्रं लेपद्रव्यम् ।” इत्युक्तम् ।

अनुनाऽपरमपि धूमप्रकारमाह-

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥ २१ ॥
अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥ २१ ॥

स०-शरावयो सम्पुटो-युग्म, तस्य छिद्रे नाडी दशाङ्गुला-मष्टाङ्गुलप्रमाणा वा निक्षिप्य कासी धूममापिबेत् । तदयम-त्रार्थः, -अपगतधूमखदिरबदरादिदारुस्थिराङ्गारप्रकरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिका वा न्यस्य मध्यवृत्तच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टाङ्गुला दशाङ्गुला वा निवेश्य कासवान्-कासी, वक्त्रेण-मुखेन, धूमं सपिबेदिति ।

आ० २०-कासिना धूमपाने विशेषमाह-शरावसम्पु-टेति । शरावसम्पुट-सङ्ग्रहोक्त (सू. अ. ३०)-“कासघ्न

१ ‘रेव प’ आ ज । २ ‘ष्टवत्स्थूला’ आ ग ड, ट । ३ ‘दर्भमूल प’ ट । ४ ‘के वर्तिसुख’ ठ । ‘के सुख’ ड । ५ ‘यत्तदङ्गु’ ठ ड । ६ ‘का-शला’ ग । ७ ‘भवेदेव छायाया विशोष्य प्रले’ क ज । ८ ‘खदिरबदरदारुनिर्धूमदीप्तस्थिराङ्गारपूर्णं शरावे कासहरचूर्णं सस्नेहा (‘स्नेह’ क ।) गुलिका वा प्रक्षि-प्यान्त्येन मध्यवृत्तच्छिद्रशरावेण’ क.ज. ।

तु चूर्णं गुलिका वा निर्धूमदीप्तस्थिराङ्गारपूर्णं सुसंस्थिते शरावे
प्रक्षिप्यान्त्येनै बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय” इति ।

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।
कर्णास्याक्षिस्त्रावकण्डूर्तिजाड्य
तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥२२३॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने धूमपान-
विधिर्नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

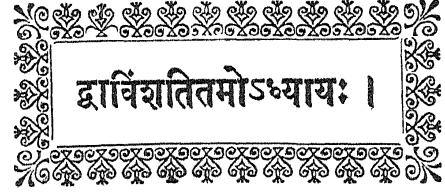
स०-कासादयो धूमप न स्पृशन्ति । धूमपातुरेते न सम्भ-
वन्तीति भाव । तत्र पूतिर्गन्ध -आस्यनासयो । पाण्डुता-
मुखस्य । केशदोषा -सितपिञ्जलादय । कर्णौ चास्य चाक्षिणी
च कर्णास्याक्षि, स्त्रावश्च कण्डूश्चार्तिश्च जाड्य च स्त्रावकण्डूर्ति-
जाड्यम्, कर्णादिषु प्रत्येक स्त्रावादिचतुष्टय योज्यमिति ।
शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने धूमपानवि-
धिर्नामैकविंशतितमोऽध्याय समाप्त ॥२१॥

आ० २०-धूमशीलनस्य फलमाह-कास इति । सङ्ग्रहे
तु (सू अ.-३०)-“धूमो हि शिरोक्षिकर्णशूलामिष्यन्द-
गौरवाद्धावभेदैकपीनसकासश्चासास्यवैरस्यप्रसेकैस्त्रयपूति-
घ्राणमुखैर्हृन्मागलरोगदन्तशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहर्कु-
मिपक्षवधक्षवथुनाशबाहुल्यातिनिद्राक्रथनैर्दिजवूर्ध्वगतवा-
तकफव्याधिर्षु प्रशमनाय प्रयुज्यते । तथा शिर कपालेन्द्रि-
यमनोबृंहणप्रसादनाय च । शीतद्रव्यनिवृत्तोऽपि त्वक्षिसयो-
गादुष्णतया पित्तरक्तैर्विरुद्धः ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।
धूमपानप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ २१ ॥

१ ‘वा खदिरवदरदारुनिधू’ ग । २ ‘न वृत्त’ ग च । ‘न
मूर्ध्नि प्रवृत्त’ स स । ३ बुध्न -तलम् । ४ ‘अस्याग्रे “हृत्कण्ठे-
न्द्रियसशुद्धिर्लोघव शिरसः शमः । यथेरिताना दोषाणां
सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥” इति अ आ इ क ज पुस्तकेष्वधिक
सङ्ग्रहश्लोक । ५ ‘दकास्यवै’ घ च. ज प । ६ ‘कपूति’ ग घ
च ज प । ७ ‘खगल’ क च ज । ‘खरोग’ घ प । ८ ‘कुमि-
कण्डूपाण्डुत्वकेशदोषक्षवथु’ स द्र । ९ ‘हुल्यतन्द्राति’ स द्र ।
१० ‘नातिज’ स मू । ११ ‘धिप्रशमाय’ स द्र । १२ ‘तोऽप्यक्षि’
स.स. । १३ ‘रक्ते विरुध्यते । इ’ क ज. ।

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

इदानीं धूमपानादनन्तरं गण्डूषविधिरेव युक्त । तदर्थमाह-

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-गण्डूषादयो विधीयन्तेऽस्मिन्निति गण्डूषादिविधि ।
आदिशब्देन कवलादिपरिग्रह ।

आ० २०-गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानी-
ते-अथेति । गण्डूषादीनि-गण्डूषकवलप्रतिसारणमुखालेप-
मूर्द्धतैलकर्णपूरणानि ।

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।
रोपणश्च

स०-स्निग्धादिभेदेन चत्वार प्रकारा-भेदा, यस्य स
चतुष्प्रकारो गण्डूषो भवति ।

आ० २०-गण्डूषभेदानाह-चतुष्प्रकार इति ।

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

अन्यो व्रणघ्नः

स०-तत्र-तेषु गण्डूषेषु मध्ये, यथासङ्ख्या पवनपित्तश्लेष्मसु
त्रय स्निग्धादयो गण्डूषा योज्याः । तत्र वाते स्निग्धो गण्डूषः,
पित्ते शमनः, कफे शोधन इत्यर्थः । अन्यो-रोपणाख्यो,
व्रणघ्नो-व्रणसाधन उपयुज्यते ।

आ० २०-गण्डूषाणां भेदेन विषयमाह-त्रयस्तत्रेति ।
अन्यो-रोपणः । व्रणघ्नो-मुखरोगघ्नः ।

इदानीमेषा लक्षणानि वक्तुमाह-

स्निग्धोऽत्र स्वादुम्लपटुसाधितैः ।

स्नेहैः

स०-अत्र-एषु गण्डूषेषु मध्ये, स्निग्धो मधुरादिसाधितैः
स्नेहैर्भवति ।

आ० २०-स्निग्धस्य द्रव्याण्याह-स्निग्धोऽत्रेति ।

संशमनस्तिककषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

१ ‘नी द्वाविंशाध्यायभणनप्रस्तावो गण्डूषादिविधानप्रदर्श-
नार्थमित्याह-’ ट । २ अयं गण्डूषादिविधिश्चरके सू० ५ अ-
ध्याये, सुश्रुते चि० ४० अध्याये उ० १८ अध्याये च, अष्टाङ्ग-
सङ्ग्रहे सू० ३१ अध्याये चास्ति वर्णितः । ३ ‘स्निग्धः, पि’ ड ।
४ ‘णशोध’ ठ ट. । ५ ‘णा दोषभे’ क.ज. । ६ ‘वक्ति-’ ट. ।

स०-शमनस्तिक्तादिभिरौषधैः-पटोलारिष्टजम्बवाग्रमधुरु-
क्ताथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात् ।

आ० २०-शमनस्य द्रव्याण्याह-सशमन इति ।
शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूषणैः

स०-शोधनो गण्डूषस्तिक्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भवति ।

आ० २०-शोधनस्य द्रव्याण्याह-शोधन इति ।

रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकैः

स०-रोपणस्तु गण्डूष कषायतिक्तकैः स्यात् ।

आ० २०-रोपणस्य द्रव्याण्याह-रोपण पुनरिति ।

ननु, द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह—

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

स०-तत्र-तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये, स्नेहादिक कल्कै-
र्यथास्व युक्तं विपक्वं वा, यथास्पर्शं-शीतमुष्णं वा, प्रयोजयेत् ।

आ० २०-गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह-तत्रेति । स्नेहादीनि
नव योग्यतानुसारेण यथास्व कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा
शीतान्युष्णानि वा प्रयोजयेत् । उक्तं च सङ्ग्रहे (सू अ
३१) —“तत्र स्वाद्वम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो वा
नात्युष्णः स्नेहो मासरसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहिकं ।
तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजम्बवाग्रमालतीपल्लवोत्पल-
मधुकक्ताथसितोदकक्षौद्रक्षीरेश्वरसघृतादिभिः शमनं । कट्व-
म्ललवणोष्णैः शिरोविरेचैनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमू-
त्रान्यतमर्कल्लिकतालोडितैः शोधनः ।” इति ।

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे

स०-दन्तहर्षादौ कवोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलक-
ल्कोदकं हितम् ।

आ० २०-दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह-दन्तहर्ष इति ।

नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

स०-गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितं ।

आ० २०-स्वस्थे गण्डूषमाह-नित्यमिति ।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्घार्यं पयोऽथवा ।

स०-ऊषादियुक्ते पाके क्षते चागन्तुजे, तथा विषे क्षारा-
ग्निभ्यां दग्धे च, सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा ।

आ० २०-ऊषादाहमुखपार्कादौ गण्डूषमाह-ऊषादाहा-
न्वित इति । ऊषा-क्षारेणेव । दाहः-अग्निनेव । पाकादयो
मुख एव ।

वैशद्यं जनयत्याशु सन्दधाति मुखे व्रणान् ॥ ७ ॥

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

स०-माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं-अपैच्छित्यं, जन-
यति, मुखव्रणाश्च सन्दधाति । तथा, दाह तृष्णां च प्रशमयति ।

आ० २०-मुखपैच्छित्यादौ गण्डूषमाह-वैशद्यमिति ।

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

स०-धान्याम्लं गण्डूषं उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं
दौर्गन्ध्यं चापनयति ।

आ० २०-मुखवैरस्यादौ गण्डूषमाह-धान्याम्लमिति ।

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

स०-तदेव-काजिकं, अलवणं शीतं परं-अतिशयेन, आ-
स्यशोषहरम् ।

आ० २०-मुखशोषे गण्डूषमाह-तदेवेति । तत्-धा-
न्याम्लम् । अर्थात् पूर्वं च लवणोष्णम् ।

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

स०-क्षारेण-स्वर्जिकादिना, युक्तं जलं कफस्य चयमाशु
भिनत्ति ।

आ० २०-श्लेष्मसञ्चये गण्डूषमाह-आश्विति । क्षारा-
म्बु-क्षारगालनोदकम् ।

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्रलाघवम् ।

स०-कोष्णपानीयगण्डूषैर्वदनलाघवं सम्पद्यते ।

आ० २०-मुखगौरवे गण्डूषमाह-सुखोष्णोदकगण्डू-
षैरिति ।

निवाते सातपे खिन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत् ।

स०-वातरहिते रविकैरालोके स्थाने । स्कन्धौ च कन्धरा
च स्कन्धकन्धरम् । पूर्वं खिन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्धकन्धरं यस्य
स एवम् । तथा गण्डूषमपिबन्, तथा किञ्चिदुन्नतं मुखं यस्य
स एवविधं सन्, गण्डूषं धारयेत् ।

१ ‘कादिषु ग’ क.अ. । २ ‘त्यास्ये स’ अ.आ.इ.ग.घ.ङ.ज.
प.स.ढ. । ३ ‘मुखव्रणान्’ अ.इ.स.म्. । ४ ‘आस्यवै’ क.अ. ।
५ ‘पूर्वोक्तं ल’ क. । ६ ‘गालितोद’ क.अ. । ७ ‘कलालोके’ ठ.ड. ।
८ ‘ने । पूर्वं खिन्ने पश्चान्मृदिते स्कन्धकन्धरे यस्य’ ठ.ड. ।

१ ‘रित्याह-’ ट. । २ ‘सुक्त’ अ.आ.इ.ग.घ.प. । ३ ‘चनद्र’
स.ढ. । ४ ‘कल्केनालो’ क. । *५ ‘ते वाऽऽगन्तु’ अ.इ.,ट. ।
६ ‘विषक्षारा’ अ.घ. ।

आ० २०-गण्डूषविधिमाह-निवात इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३१)-“सुखोपविष्टस्नानना स्निग्धमृदितगल-कपोलललाटदेशो वरमध्यावरा क्रमाद्वक्त्रार्धभागत्रिभाग-चतुर्भागपूरणी द्रवमात्रा कल्क वा कोलप्रमाणम् । कवले तु पर्यायेण कपोलौ कण्ठ च सञ्चारयेत् । अयमेव कवल-गण्डूषयोर्विशेष । पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेत् । एवमु-त्क्रिष्टकफो वक्त्रं प्रतिपद्यते ।” इति ।

कियन्त कालम् ? इत्याह—

कफपूर्णास्यता यावत्स्रवद्घ्राणाक्षताऽथवा ॥११॥

स०-कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्य यस्य सै कफपूर्णमास्य, तस्य भावः कफपूर्णमास्यता, -कफपूर्णमुखता, यावद्भवेत् । अथवा स्रवत् घ्राणाक्षि यस्य स स्रवद्घ्राणाक्ष, “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो” इति षच् । तस्य भावः स्रवद्घ्राणाक्षता यावत्स्यात्, तावद्गण्डूषान् धारयेत् । एव गण्डूषा पञ्च सप्त वा धारयितव्या, यावत्स्वास्थ्यं स्यात् ।

आ० २०-गण्डूषधारणाविधिमाह-कफपूर्णमास्यतेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३१)-भेषजस्यानुपहतिः कफेन । एवं त्रीन् पञ्च सप्त वा गण्डूषान् धारयेत् । यावद्वा सम्यग्धूमपीतलिङ्गोत्पत्तिः । तस्य स्वास्थ्येन योगः, जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोपलेपैरयोगः, मुखशोषपाककुमारुचिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत् । तेषां यथास्व प्रति-कुर्वीत ।” इति ।

असञ्चार्यो मुखे पूर्णं गण्डूषः, कवलोऽन्यथा ।

स०-मुखे पूर्णं सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स्यात् स गण्डूष उच्यते । अन्यथा-मुखेऽपूर्णं सति यः सञ्चारयितुं शक्यते, स कवल उच्यते ।

आ० २०-गण्डूषकवलयोर्भेदमाह-असञ्चार्य इति । अ-पूर्णं-किञ्चिद्दूने, सङ्ग्रहे तथैवोक्तत्वात् । कवलोऽन्यथा-कपोलौ कण्ठ च सञ्चार्य ।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेककण्ठामयवक्रशोषाः ।

हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च

साध्या विशेषात्कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

स०-मन्यावीना रोगेण सम्बन्धः । प्रसेकावीना द्रन्द्र । आमयशब्दस्य कण्ठेन सम्बन्धो विविधकण्ठरोगसूचनार्थः । मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन साध्या -विकित्स्या ।

आ० २०-कवलस्य विषयमाह-मन्याशिर इति ।

१ ‘स एवम्, तस्य’ ट । २ ‘यस्मिन् स’ ट ठ । ३ ‘स्या-दिति’ ट ठ । ४ ‘जस्य वाऽनु’ स ड । ५ ‘द्राऽस्य स’ ग । ६ ‘मुखेऽपूर्णं’ हेमाद्रि । ७ ‘था-य स’ ड । ८ ‘ल इति’ ड । ९ ‘सञ्चारी’ क.ज. । ‘सञ्चार्यते’ ग ।

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम् ॥१३॥

स०-कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात् । कल्को-जलादिपिष्ट । माक्षिकादिना यैद्वीक्रियते द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं तु-प्रथितमेव ।

आ० २०-प्रतिसारणमाह-कल्क इति । रसक्रिया-अवलेहः ।

युञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः ।

स०-तत्-प्रतिसारणं, लेष्मरोगेषु गण्डूषोक्तैरौषधैर्वैर्योज्यम् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधनगण्डूषोक्तैरौषधै-रिति वेद्यम् ।

आ० २०-प्रतिसारणस्य विषयं द्रव्याणि चाह-युञ्ज्या-दिति । गण्डूषविहितै-शोधनगण्डूषोक्तैः । प्रतिसारणं-अङ्गुल्या वर्षणम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३१)-“तदभि-ष्यन्दाधिमन्थगलशुण्डिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यम् । अति-प्रसारणादूर्ध्वाशोषदाहकेदशोफादयो भवन्ति ।” इति ।

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च

स०-मुखालेपस्त्रिप्रकारः, दोषघ्नो विषघ्नो वर्णकरश्च ।

आ० २०-मुखालेपभेदानाह-मुखालेप इति । दोषघ्नो विषघ्नो वर्णश्चेति त्रिधा ।

सः ॥ १४ ॥

उष्णो वातकफे शस्तः, शेषेष्वत्यर्थशीतलः ।

स०-स च-मुखालेपो, वातलेष्मण्युष्णो हितः । शेषेषु-पित्तं विषे [वर्णे] च, अतिशयेन^१ शिशिरो हितः ।

आ० २०-वातघ्नकफघ्नावुष्णौ कार्यावित्याह-स इति ।

पित्तघ्नविषघ्नवर्ण्यौ शीता कार्या इत्याह-शेषेष्विति ।

स च त्रिप्रमाणः । कथम् ? इत्याह—

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलोज्जतिः ॥ १५ ॥

स०-चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलोज्जतिः । उज्जति-उत्सेधः ।

१ ‘चूर्णं त्रिविधं’ अ अरुण । २ ‘यत् युक्तं द्रव्यं’ ठ.ड. । ३ ‘चूर्णं -शुष्क एव पिष्ट ।’ इति चन्द्रः । ४ अस्यामे “व्याधेर-पचय पुष्टिवैशद्य वक्रलाघवम् । इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥ १ ॥ हीनाज्जाड्य (‘नात् ध्मान’ आ इ ।) कफोक्लेशावरसज्ञानमेव च । अतियोगान्मुखे पाकः शोषत-ष्णारुचिक्रमा ॥ २ ॥” इति आ इ ड. पुस्तकेष्वधिकौ सुश्रुतश्लोकौ । ५ ‘शुण्डिका’ क अ स स. । ६ ‘रणदोषा शोष’ च अ । ७ ‘षाण्डोषदाहकेदशोषादयो’ स स । ८ ‘मुखालेप’ आ.ज. । ९ दोषघ्नो-वातपित्तकफघ्नः । १० ‘त्रिविधः’ क ज । ११ ‘वातकफ इति व्यस्ते समस्ते चेति विज्ञेय । तेन वातकफे उष्णः, वाते कफे चासृष्टेऽत्युष्ण एव ।’ इति चन्द्रः । १२ ‘ते वातपित्ते च, अति’ ट ठ.ड. । १३ ‘न शीतो हि’ ठ.ड. ।

आ० २०-हीनमध्योत्तमभेदेन मुखालेपप्रमाणमाह-
त्रिप्रमाण इति ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य, शुष्को दूषयति च्छविम् ।
तमार्द्रयित्वाऽपनयेत्तदन्तेऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥ १६ ॥

स०-तस्य-मुखालेपस्य, अशुष्कस्य स्थिति । शुष्कस्तु मुखालेपश्चर्वित्वच, दूषयति । त-मुखालेप, आर्द्रयित्वा-तीमयित्वा, अपसारयेत् । तस्यान्ते-तस्मिन्नपनीते, अभ्यङ्गं कुर्यात् ।

आ० २०-मुखालेपावधिमाह-अशुष्कस्येति ।

मुखालेपापनयनमाह-तमार्द्रयित्वेति ।

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याभ्यातपशुकुक्षुधः ।

स०-मुखालेपी च दिवास्वप्नादि वर्जयेत् । अह स्वप्नादि-
सेवनात् कण्ठत्वक्शोषपीनसदृशपघातादिभय स्यात् ।

आ० २०-मुखालेपवर्ज्याभ्याह-विवर्जयेदिति । शुक्-
शोक ।

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दैत्तनस्ये हनुग्रहे ॥ १७ ॥
अरोचके जागरिते

स०-पीनसादौ मुखालेपो न योज्य ।

आ० २०-पीनसादौ मुखालेप निषेधति-न योज्य इति ।

सं तु हन्ति सुयोजितः ।

अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः ॥ १८ ॥

स०-स च-मुखालेप, सुयोजितो-विधिना सेवित, अका-
लपलितदीन् पराकरोति ।

आ० २०-मुखालेपस्य फलमाह-स त्विति । नीलिका-
लिङ्गनाशोपद्रव ।

कोलमज्जा वृषान्मूलं शावरं गौरसर्षपाः ।
सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वात्त्वङ्गनिस्तुषा यवाः १९
दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः ।

कुमुदोत्पलकह्वारदूर्वामधुकचन्दनम् ॥ २० ॥

कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम् ।

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरु ॥ २१ ॥

इत्यर्द्धाद्धौदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ।

स०-कोलमज्जादयोऽर्द्धश्लोकोक्ता षट् मुखालेपा षट्सु
हेमन्तादिषु ऋतुषु स्मृता । मुनीन्द्रैरिति शेष । तत्र बदरम-
ज्जादयो हेमन्ते, व्याघ्रादय शिशिरे, दर्भमूलादयो वसन्ते,
कुमुदादयो ग्रीष्मे, कालीयकादय प्रावृषि, तालीसादय
शरदि, इति ।

आ० २०-वर्णस्य मुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याभ्याह-

१ 'मुखलेप' अ । २ 'ण्डूपीनस' ठ ड । ३ 'दैत्ते नस्ये'
अ.आ. । ४ 'स च ह' घ । ५ 'दीनपाक' ट । ६ 'पा इत्येव
घ' ट । ७ 'र्णस्य' ग घ.च.प ।

कोलमज्जेति । शावर-लोघ्रम् । तन्दुला-शालीनाम् ।
कालीयक-पीतचन्दनम् ।

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ॥ २२ ॥

वदनं चापरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ।

स०-मुखालेपाभ्यासवता नराणां दर्शन-दृष्टि, दृढं स्यात् ।
मुखं च विकसितमिव तथा कोमल पद्मत्तुल्य च भवति-जायते ।

आ० २०-वर्णस्य मुखालेपशीलनस्य फलमाह-मुखाले-
पनशीलानामिति ।

अभ्यङ्गसेकपिचवो बस्तिश्चेति चतुर्विधम् ॥ २३ ॥
मूर्द्धतैलम्

स०-अभ्यङ्गादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैल स्यात् ।

आ० २०-मूर्द्धतैलभेदानाह-अभ्यङ्गेति ।

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ।

स०-तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । अभ्यङ्गात् सेको बहु-
गुण, ततोऽपि पिचु, तस्मादपि बस्ति, इति क्रमेण ।

आ० २०-अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह-बहुगुणमिति ।

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ॥ २४ ॥

स०-तत्र-तेषु मध्ये, रौक्ष्यादीष्वभ्यङ्गं प्रयोज्य ।

आ० २०-अभ्यङ्गस्य विषयमाह-तत्राभ्यङ्ग इति ।

अरुणिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ।

परिषेकः

स०-अरुणिकादिषु परिषेक ।

आ० २०-सेकस्य विषयमाह-अरुणिकेति ।

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ॥ २५ ॥
नेत्रस्तम्भे च

स०-केशशातादिषु पिचु प्रयोक्तव्यः ।

आ० २०-पिचोर्विषयमाह-पिचुरिति । शातः-सद-
नम् । धूपन-धूमोद्गम इव । पिचु-स्नेहार्द्रपिचुधारणम् ।

बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागरे ।

नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ॥ २६ ॥

स०-बस्ति पुन प्रसुप्त्यादौ योज्य ।

आ० २०-बस्तेर्विषयमाह-बस्तिरिति । प्रसुप्ति-स्पर्शा-
ज्ञानम् । जागरो-निद्रानाश । दारुणे-तीव्रे ।

१ 'लेपनसेविना न' ट । २ 'मुख रम्य वि' ठ.ड । ३ 'च
जाय' ठ ड । ४ 'चतुर्विध मूर्द्धतैलम्' ट । ५ 'रुक्षकण्डू'
च अ । ६ 'मध्यात्' ट ठ ड । ७ 'ङ्ग कार्य' ट ठ ड ।
८ 'च' अ.आ. । ९ 'मोद्गार इव' क.अ. । १० 'तीक्ष्णे' ग.घ.प. ।

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
 शुद्धाकस्त्रिदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ॥ २७ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम् ।
 आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥ २८ ॥
 चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकल्केन लेपयेत् ।
 ततो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वं केशभुवो यावदङ्गुलम्

स०-तस्य-शिरोबस्तेर्विधानमुच्यते । निषण्णस्य-उपविष्टस्य नरस्य । क ? पीठे जानुतुल्ये, तथा मृदौ-अकठिने । किम्भूतस्य नरस्य ? शुद्धो-वमनादिना, अक्त-तैलादिना, स्त्रि-स्नेदेन, देहो यस्य तस्य शुद्धाकस्त्रिदेहस्य । कदा ? दिनान्ते, -अपराह्णे विभावया वा । चर्मपट्टं-गव्य माहिष वा, तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं, तथा शिरस्तुल्यं, तथाऽऽकर्ण-कर्ण यावत्, बन्धनस्थान यस्य, तदेवविध चर्मपट्टं चैलवेणिकया सयम्य माषकल्केन लेपयेत् । कदा ? ललाटे वस्त्रवेष्टिते । सङ्ग्रहे तूक्तम् (सू अ ३१)-“अथ शुद्धतनो साय रात्रौ वा निवातस्थस्य स्वभ्यक्तस्त्रिदेहस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्ते श्लक्ष्ण त्र्यङ्गुल माषपिष्टेन सुसूक्ष्मेण सद्य सुखाम्बुना मृदितेनोभयतः प्रदिग्ध वस्त्रपट्टं बन्नीयात् । ततस्तस्योपरि सन्धार्यं बस्तिमाकर्णं बस्तिमूलं च दृढमवलीक सम चैलवेणिकया बद्ध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा यथाव्याधि दोषदूष्यहित सिद्धमन्यतम स्नेह सुखोष्णमासेचयेत् ।” इति । तत एव कृते सति व्याधिवशेन पक्व स्नेह कोष्णमुपरिच्छिद्रेणावसेचयेत् । केशभूमेरुपरिः श्लक्ष्ण त्र्यङ्गुल यावत् ।

आ० २०-शिरोबस्तिविधिमाह-विधिस्तस्येति । लला-
 श्लक्ष्ण देन केशरहितः । प्रदेश, तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते । आकर्ण-
 कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः, आबन्धनस्थान-यावति प्रदेशे बस्तेर्बन्धन तावन्त प्रदेश वेष्टयेत् । शिरःसम-
 शिरःपरिविधमित्यर्थः । वेष्टनवस्त्रमप्युभयतो माषकल्केन लेपयेत् । उक्त हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३१)-“केशान्ते श्लक्ष्ण त्र्यङ्गुल सुसूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्य सुखाम्बुमृदितेनोभयतः प्रदिग्ध वस्त्रपट्टं बन्नीयात् ।” इति ।

स च स्नेहः कियत्कालं धार्यः इत्याह-

धारयेच्च तम् ।

आवक्रनासिकौक्लेदाद्दशाष्टौ षट् चलादिषु ॥ ३० ॥
 मात्रासहस्राण्यरुजे त्वेकं

स०-त च-स्नेह, यावद्वक्रनासिकासुति स्यात्तावद्धारयेत् ।

१ ‘न कठि’ ठ.ड. । २ ‘का स्वभ्य’ स.ड. । ३ ‘स्य जानु-
 समसोपा’ स.स. । ४ ‘म्बु’ स.ड. । ५ ‘य बस्तिमूल’ ट.ठ.ड. ।
 ‘य बस्ति बस्तिमू’ स.मू. । ६ ‘ष्टयेत्, आ’ क.ज. । ७ ‘त् ।
 ऊर्ध्वं शि’ ग.घ.प. । ८ ‘बङ्गुल’ क.ज. । ९ ‘म्बुना स्नेदितोभ-
 यतः’ क.ज. । १० ‘सिकाक्लेदात्’ आ.च. ।

चल आदिर्येषां ते चलादयः, तेषु यथासङ्ख्या दशाष्टौ षट्
 मात्रासहस्राणि यावत्स्नेह धारयेत् । वाते दश मात्रासहस्राणि,
 पित्तेऽष्टौ मात्रासहस्राणि, कफे षण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः । अरुजे
 तु-स्वस्थवृत्ते, एक मात्रासहस्र धारयेत् ।

आ० २०-बस्तिधारणाविधिमाह-धारयेदिति । अरुजे
 त्वेक मात्रासहस्रम् । मात्रामानं क्लेदासम्भवे । क्लेदे त्वर्वा-
 गपि निवर्तते ।

स्कन्धादि मर्दयेत् ।

मुक्तस्नेहस्य

स०-मुक्तस्नेहस्य-अपनीतशिरोबस्ते, स्कन्धशिरोप्रीवादि
 मर्दयेत् । स्नेहबस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते । तत “उष्णोद-
 कोपचारी स्यात्” इत्यादिकमाचरेत् । तत्र ह्यवोचत् (ह सू अ.
 १६।२८)-“सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः” इति ।

आ० २०-बस्त्यन्ते कृत्यमाह-स्कन्धादीति ।

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ३१ ॥

स०-तस्य च-स्नेहबस्ते, परमः सेक सप्त दिनानि ।
 तस्मात्प्राणि पञ्च सप्त वाऽहानि कार्यं शिरोबस्तिरित्यवतिष्ठते ।

आ० २०-बस्त्यावृत्त्यविधिमाह-परममिति । सङ्ग्रहे तु
 (सू अ. ३१)-“उष्णाम्बुना स्नात च यथार्हं भोजयेत् ।
 स्नेहोक्त चास्याचारमादिशेत् । एव त्रीणि पञ्च सप्त वा
 दिनानि योजयेदिति ।” तथा (सं सू. अ. ३१)-“सा-
 पाश्रय पीठ, साय रात्रिर्वा काल, वेदनोपशमो वाऽव-
 धि ।” इति ।

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।

रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥ ३२ ॥

स०-कर्णे पूरणं धारयेत् । किं कुर्वन् ? कर्णमूलं विमर्द-
 यन् । कियन्तं कालम् ? यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् । स्वस्थ-
 वृत्ते तु मात्राशतं यावद्विभृयात् ।

आ० २०-कर्णपूरणे विधिं मानं चाह-धारयेदिति ।

अथ मात्राया किं प्रमाणम् ? इत्याह-

यावत्पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ३३ ॥

स०-दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तुं यावत् दक्षिणं जानुमण्डलं
 पर्येति-परिवर्तते । दक्षिणशब्दोऽत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन
 द्वयोरपि युज्यते । कियत्कालेन ? इत्याह-निमेषोन्मेषमात्रेण
 समं, न तु विश्रम्य । सा मात्रा स्मृतेति । मुनिभिरिति शेषः ।

१ ‘दिर्यथो. पित्तकफयोस्ते च’ ट. । २ ‘सेचनम्’ आ च
 अरुण. । ३ ‘परम सेवन सप्त’ इति क्वचित् । ४ ‘सप्तात्रिपञ्च’
 ठ.ड. । ५ ‘स्नानं च’ ग.घ.च.प. । ६ ‘मर्दयेत्’ अ.आ.ग.च.
 ज.चन्द्र. । ७ ‘षमात्रेण स’ ज. अरुण. ।

आ० २०-मात्रालक्षणमाह-यावदिति ।

कंचसदनसितत्वपिञ्जरेत्वं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति, जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्द्धबलं च मूर्द्धतैलम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने गण्डूषा-
दिविधिर्नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

स०-कचाना सदनादिभिः सम्बन्धः । परिफुटन-कचा-
नामेव, प्रकृतत्वात् । शिरसो मरुदामयाश्च हन्ति । इन्द्रि-
याणां-चक्षुरादीनां, प्रसादं जनयति । तथा, स्वरदिबलं च
मूर्द्धतैलं जनयति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीका-
या सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने गण्डूषादिविधिर्नाम
द्वाविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

आ० २०-मूर्द्धतैलशीलनस्य फलमाह-कचसदनेति ।

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

गण्डूषादिप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायारम्भो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावालोच्चैनरोगप्रति-
षेधार्थमाह—

अथात आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २)

स०-आश्रोतनं चाञ्जनं च, तयोर्विधिर्यस्मिन्नध्याये स
एवम् । शेषं पूर्ववत् ।

आ० २०-आश्रोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रति-
जानीते-अथेति ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्रोतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूधर्षाश्रुदाहंरागनिवर्हणम् ॥ १ ॥

१ 'कचशदनं' घ च प. । 'कचशतनं' स द. । २ 'रत्नपरि'
आ ज.प. । ३ 'चनाश्रोतनादिविधानप्रदर्शनार्थं' ट. । ४ अयमा-
श्रोतनाञ्जनविधिश्चरके चि० २६ अध्याये, सुश्रुते उ० १८ अध्याये,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३२ अध्याये चास्ति वर्णितः । ५ 'स तम्' ।
ठ.ड. । ६ 'हरोग' अ. ।

स०-सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्रोतन-परि-
षेको, हितम् । यतस्तदाश्रोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं स्यात् ।
सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ ३२)—"अव्यक्तेष्वेव रुजादिषु तुल्य-
गुणं पक्ष्मपरिहारेणैवाश्रोतनेनैवाक्षिकोशालेपनम् । तच्च बिडालक-
सञ्जम् ।" इति ।

आ० २०-आश्रोतनस्य विषयमाह-सर्वेषामिति । सङ्ग्रहे
तु (सू अ ३२)—"नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुधर्ष-
रुग्दाहतोदभेदेपाकशोफकण्डूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेवगुणमेव प-
क्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनम् । तच्च पुनर्बिडालसञ्जम् ।
तयोरकालो रात्रिः । कालस्तु सर्वमहर्षेदनोपतिर्वा ।" इति ।

उष्णं वाते, कफे कोष्णं, तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

स०-तत्-आश्रोतनं, मरुत्युष्णं, कफे किञ्चिदुष्णं, रक्ते
पित्ते च शीतं, हितम् ।

आ० २०-आश्रोतनस्य दोषभेदेनोष्णत्वादि विधत्ते ।
उष्णमिति ।

सम्प्रत्याश्रोतनस्य विधिमाह—

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम् ॥ २ ॥

शुक्तौ प्रलम्बयाऽन्येन पिचुवर्त्या कनीनिके ।

दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥

ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन, कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीयमुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

स०-निवातस्थानस्थितस्यातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिनो-
न्मील्य लोचनमपाङ्गदेशे भाजनं निधाय, अन्येन-दक्षिणक-
रेण, पिचुवर्त्या शुक्त्या प्रलम्बया दश द्वादश वा बिन्दून्
द्व्यङ्गुलात्-नातिनिकटान्नातिदूरात्, कनीनिकेऽवसेचयेत् । ततः
इति अनन्तरं, कोमलेन वल्लखण्डेन प्रमृज्य-शोधयित्वा,
अन्येन-शोधनात्, चैलेन कोष्णजलमुतेनाक्षि मृदु स्वेदयेत्-
नातिशयेन । कयोर्दोषयोः ? वातकफयोः, न तु पित्तरक्तयो-
रित्यर्थः ।

आ० २०-आश्रोतनविधिमाह-निवातस्थस्येति । अन्ये-
न-दक्षिणेन हस्तेन । शुक्तौ प्रलम्बया-शुक्तिस्थद्रवनिम-
गार्द्धया । कनीनिके-नासासलग्ननेत्रान्ते । द्व्यङ्गुलात्-नेत्र-
वर्त्यप्रयोर्द्व्यङ्गुलमन्तरं कृत्वा । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३२)—"ए-
वमस्य न बिन्दुपातेनाक्षिताडनाद्वागादयो जायन्ते ।" इति ।

आश्रोतनानन्तरं कृत्यमाह-ततः प्रमृज्येति । प्रमार्जनं
सर्वत्र । कफवातयोस्त्वन्येन चैलेन स्वेदनं च ।

१ 'ष्वेवगुणमेव पक्ष्म' स द. । २ 'णाक्षिको' स द. । ३ 'च
पुनर्बिडा' स द. । ४ 'दशोफ' क.घ च प. । ५ 'विधानमा'
ठ.ड. । ६ 'क्षिणेन क' ट. । ७ 'मनासत्रबिन्दु' स मू. ।
'मस्य वि' क.ग.ज. ।

अत्युष्णतीक्ष्णं रुप्रागद्विनाशयाक्षिसेचनम् ।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदना ॥ ५ ॥
कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥

स०-अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं वाऽऽश्रोतनं रुज्ज-रोगाय, रागाय-लोहितिन्ने, दृग्विनाशाय च स्यात् । अतिशीतं त्वक्षिसेचनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोद-सूच्येव व्यथ । स्तम्भ-अक्ष्णं स्तम्भनमिव । वेदना-शूलम् । कषायवर्त्मत्वं कुरुते । घर्षो-वर्त्मनो परस्पर संश्लेष । बहु-अतिमात्र, आश्रोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते । अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारवृद्धिं कुरुते । अपरिस्तुतमक्षिसेचनं संरम्भ-नेत्रक्षोभ, विधत्ते ॥

आ० १०-अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्रोतनस्य दोषमाह-अत्युष्णतीक्ष्णमिति ।

अतिशीतस्य दोषमाह-अतिशीतं त्विति ।

अतिमात्रस्य दोषमाह-कषायवर्त्मतामिति । कषायवर्त्मतां-रुक्षवर्त्मत्वम् ।

अत्यल्पस्य दोषमाह-विकारवृद्धिमिति ।

नेत्रादपरिस्तुतस्य दोषमाह-संरम्भमिति । संरम्भ-शोफादिप्रादुर्भावम् ।

कया युक्त्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपनयति ? इत्याह—

गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान् ॥ ७ ॥

स०-सन्ध्यादीनां द्वन्द्व । ततः स्रोतशब्देन षष्ठीसमासः । सन्धिशब्देनेहाक्षिकोशसम्बन्धिनः सन्धयो गृह्यन्ते । तेन-अक्षिकोशसन्धिस्रोतांसि शिरास्रोतांसि घ्राणस्रोतांसि मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान् मलानपवर्तयते ।

आ० १०-आश्रोतनस्य फलमाह-गत्वेति । नेत्रे न्यस्तमौषधं सन्ध्यादीन् गत्वा जत्रूर्ध्वगान् रोगान् हन्ति ।

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥
मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षिणं प्रयोज्यं घनदूषिके ।
आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥

स०-अथ-आश्रोतनादनन्तरं, अञ्जनं प्रयोक्तव्यम् । कीदृशस्यातुरस्य ? शुद्धा तनुर्यस्य स, तस्य । मले नेत्रमात्राश्रये-न लघिकशरीरव्यापिनि । तथा, पक्वलिङ्गे । पक्वलिङ्गता कथं वेद्या ? इति विशेषणद्वारेणाह-अल्पशोफेनातिकण्डूपापैच्छिल्येन च लक्षिते-अवगते, पक्वलिङ्गे सति । कीदृशेऽक्षिणं ? मन्दा-अल्पा, घर्षाश्रुरागा यस्य तस्मिन् । तथा, घना

दूषिका-नेत्रमलो, यस्मिन्नयने तस्मिन् । एतदपि पक्वलिङ्गमेव । पित्तेन कफेन रक्तेन चातुरे, मारुतेन चातुरे विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम् ।

आ० १०-अञ्जनस्य विषयमाह-अथाञ्जनमिति । शोफाल्पत्वाद्युपलक्षिते पक्वलिङ्गणे सति, तथा घर्षाद्यल्पत्वे दूषिकाघनत्वे च ।

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनम्

स०-अञ्जनं च लेखनादिभेदेन त्रिधा । लिख्यते-शब्देणेव, शुक्रार्मादीनीति लेखनम् । रोप्यते-सरोह्यते, अभिव्यन्दादीनीति रोपणम् । प्रसाद्यते-निर्मलीक्रियते, अनेनेति प्रसादनम् । दृष्टे प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम् । सङ्ग्रहे यत् स्नेहनमञ्जनं कथितं तदिह रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवान्तर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्तम् ।

आ० १०-अञ्जनस्य भेदानाह-लेखनमिति । सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३२)-“न दोषवेगोदये, न चानिर्हृतदोषे । तत्र हि दोषोत्क्षेपेन रागादिवृद्धिः शुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्च ।” इति ।

लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ॥ १० ॥

स०-तत्र-तेषु त्रिष्वञ्जनेषु मध्यात्, लेखनमञ्जनं कषायादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम् ।

आ० १०-लेखनस्य द्रव्याण्याह-लेखनमिति ।

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

स०-रोपणमञ्जनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन-कषायद्रव्यैः सन्नेहै रोपणमञ्जनं वेद्यम् ।

आ० १०-रोपणस्य द्रव्याण्याह-रोपणमिति ।

स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।

तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने तत्प्रसादनम् ॥ ११ ॥

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ।

स०-स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनमञ्जनं भवति । प्रसादनमेव स्वादुशीतद्रव्यैश्चूर्णं तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानं प्रत्यञ्जनसंज्ञा लभते ।

आ० १०-दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याण्याह-स्वादुशीतैरिति ।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ १२ ॥

प्रशस्ता, लेखने ताम्री, रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च, सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १३ ॥

१ ‘का यस्मि’ ठ.ड । २ ‘तेनातुरे’ ठ.ड । ३ ‘फाद्यल्पत्वल’ ग.घ.च.प । ४ ‘न वाऽनि’ ग.ज । ५ ‘क्लेदादिना रा’ क.ज । ६ ‘अक्षिपाक’ स.स । ७ ‘यं सङ्ग्रहोक्तस्य । ते’ ट. । ८ आ. पुस्तके समुपलब्धोऽयं श्लोकोऽरुणदत्तसम्मतः । ९ ‘अनसन्त’ ठ.ड. ।

१ ‘जे रागाय दृग्वि’ ठ.ड । २ ‘मात्रोत्तर’ ठ.ड । ३ ‘नेत्रप्र’ ट.ठ । ४ ‘शिराघ्रा’ च.अ.रुण । ५ ‘ध्वजान्’ क.ज. । ६ ‘फार्तिकण्डू’ अ.आ.इ.ग.च.ज.प. ।

स०-दशाङ्गुला राजमाषस्थूला शलाका प्रशस्ता । मन्वे तनु । तथा, मुकुलाकारे आनने-मुखे द्वेऽपि, यस्या सा मुकुलानना । लेखनाञ्जने ताम्री शलाका प्रशस्ता । रोपणे च काललोहोत्था(लोहजा)-कृष्णशस्त्रोद्भवा । अङ्गुली च-हस्तावय-वविशेषो, रोपण एव शस्त । एव प्रसादनेऽञ्जने सुवर्णोत्था-कनकोद्भवा, रजतोद्भवा च शलाका प्रशस्ता ।

आ० २०-शलाकामाह-दशाङ्गुलेति ।

लेखने शलाकामाह-लेखने ताम्रीति ।

रोपणे शलाकामाह-रोपण इति ।

प्रसादने शलाकामाह-सुवर्णोत्थेति ।

अञ्जनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात् । कथम्^१ इत्याह—

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मन्वे लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

स०-पिण्डादिभेदेन त्रिप्रकाराऽञ्जनकल्पना स्यात् । पिण्डा-दयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोज्या । गुरौ दोषे पिण्ड प्र-योज्यो, मध्ये दोषे रसक्रिया, लघौ दोषे चूर्ण इत्यर्थः ।

आ० २०-अञ्जनकल्पनाभेदानाह-पिण्ड इति । पिण्डो-गुटिका । रसक्रिया-अवलेह ।

कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह-गुराविति ।

हरेणुमात्रा पिण्डस्य वेल्लमात्रा रसक्रिया ।
तीक्ष्णस्य, द्विगुणं तस्य मृदुः

स०-तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्र प्रमाण कथ-यन्ति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तत् द्विगुण प्रमाण-द्विहरेणु-मात्रं, वदन्ति । रसक्रियाया विडङ्गप्रमाणमाहुः । [मृदुद्रव्य-कृताया रसक्रियाया द्विवेल्लमात्रम् ।]

आ० २०-तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रिययोर्मात्रमाह-हरे-णुमात्रेति । हरेणु-रेणुका । वेल्ल-विडङ्गम् ।

मृद्वोः पिण्डरसक्रिययोर्मात्रमाह-द्विगुणमिति^{१३} । मृदु-न-मृदुद्रव्यकृतस्य । तस्य-पिण्डरसक्रियारूपस्याञ्जनस्य । द्विगुण प्रमाण-पिण्डस्य हरेणुद्वय, रसक्रियाया वेल्लद्वयम् ।

१ 'खने तु ताम्री' ट । २ 'शस्यते' ट । ३ 'तु' ट । ४ 'ने सुव' ठ ट । ५ 'गुरुमध्यलघौ' ग च ज प । ६ 'ता' इ । ७ 'नरचना' ठ ट । ८ 'पिण्डादीन् बहु० प्रयोजयेत्' ट । ९ अस्मात्प्राक् एतत्पाठान्तरीभूतौ "पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्र-व्यकृतस्य च । हरेणुमात्र द्विगुण प्रमाण कथयन्त्यपि ॥ १ ॥ रसक्रियायामप्येव विडङ्गफलमात्रकम् । शलाका द्विगुणा तीक्ष्णे चूर्णे च त्रिगुणा मृदौ ॥ २ ॥" इति आ पुस्तकेऽधिकौ श्लोकौ । १० 'मात्र पि' घ । 'मात्र पिण्डस्तु वे' इ । 'पिण्डो हरेणुमात्रस्तु वे' ज । ११ 'वल्ल' अ आ । १२ 'मृदोश्चूर्णा-ञ्जनस्य च' ड । १३ 'ति । तस्य हरेणु' क घ च प । 'ति । तस्य पिण्डस्य हरे' ज ।

अ० ३९

चूर्णितस्य च ॥ १५ ॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य, तिस्रस्तदितरस्य च ।

स०-चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणा शलाका, मृदौ त्रिगुणा शला-कामभिदु । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—“लेखनमञ्जन ताम्ररजत-कास्याद्यन्यतमेपु धार्यम् । रोपण सुवर्णवटशङ्खान्यतमेपु । प्रसादन स्फटिकलक्षचन्दनान्यतमेपु धार्यम् । एव ह्यञ्जनम-व्यापन्नगुण भवति । वैतेर्धर्षणार्थं शिला निम्नमन्याऽनुद्धारिणी पञ्चाङ्गुलायता त्र्यङ्गुलविस्तारा ।” इति ।

आ० २०-तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह-चूर्णितस्येति ।

मृदोश्चूर्णस्य मात्रामाह-तिस्र इति ।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः ॥ १६ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुता ।

प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यञ्जेऽर्केऽतोऽञ्जयेत्सदा १७

स०-निशि-रात्रौ, अञ्जन न प्रयोज्यम् । तथा, स्वप्ने-स्वप्न-काले, अञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा, मध्यदिनेऽञ्जन न प्रयोज्यम् । न च म्लाने लोचनेऽञ्जन प्रयोज्यम् । केन (काभि) म्लाने^२ उष्णाभिर्दधितिभिः । यस्मादेषु कालेष्वञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धि नीता, तथाऽन्यस्थानगतत्वादुत्पीडिता, तथा द्रुता-कालस्योष्णलाद्विलय गता, अक्षिरोगाय स्युः । तस्मादेषु कालेष्वञ्जनं न प्रयोज्यम् । प्रातरित्यादि । यत पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषाः । तस्मात् पूर्वाह्नेऽपरह्ने च तच्छान्त्यै-तस्याक्षिरो-गस्योपशमाय, विगताभ्रे रवौ सदैव नेत्रेऽञ्जयेत् ।

आ० २०-अञ्जनस्य कालद्वयमाह-निशीति । रात्रौ निद्रया वर्द्धिता दोषा अक्षिरोगाय स्युः, अतः प्रातरञ्ज-येत् । मध्याह्ने पानान्नाभ्यामुत्पीडिता. सूर्यरश्मिभिर्द्वी-कृता अक्षिरोगीय स्युः, अतः सायमञ्जयेत् ।

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १८ ॥

स०-अन्ये त्वाचार्या एव वदन्ति । यत् तीक्ष्णमञ्जन दिवा न प्रयोज्यम् । कुत^३ यस्माच्चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति । किम्भूत^४ विरेकदुर्बलम्, तीक्ष्णाञ्जनेन विरेचितत्वात् । तस्मा-द्विषे तीक्ष्णमञ्जन न प्रयोज्यम् ।

आ० २०-तीक्ष्णाञ्जनस्य दिवा निषेधमाह-वदन्तीति ।

निषेधे युक्तिमाह-विरेकदुर्बलमिति ।

१ 'ख. स्युरित' घ । २ 'तु' अ ग च प । ३ 'वर्तिषर्ष' ट । ४ 'णार्था शि' ड । ५ 'स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्ण' अ आ हेमाद्रि चन्द्र । ६ 'रात्रौ स्वप्नकाले मध्यदिने उष्णा-दिभिर्दधितिभिर्म्लाने लोचने चाञ्जन न प्रयोज्यम् । यस्मा' ट । ७ 'स्वपनका' ट । ८ 'स्युरिति' ठ ट । ९ 'लमाह' ग. घ च प । १० 'गायात सा' क.ज. । ११ 'व मन्यन्ते । ती' ट । १२ 'कस्मादित्याह-य' ट ।

अत एवाह—

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।
शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥१९॥

स०—यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिता, तथा कालस्य-रात्र्या-
ख्यस्य, सौम्यत्वेन तर्पिता दृष्टि पुन स्तैर्यं प्राप्नोति, तीक्ष्णा-
ञ्जनक्षोभिताऽपि । कीदृग्दृष्टि १ आग्नेयी, -अभ्युत्कटभूतसम्भवा,
तथा शीतसात्म्या । तस्माद्रात्रावञ्जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति
“सर्वत्राग्निकलिभ्या ढग्बक्तव्य” इति ढक् । शीत सात्म्य
यस्या, पैत्तिकज्वरस्येव ।

आ० २०—तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह-स्वप्नेनेति ।
दृष्टिस्तावदाग्नेयत्वात्सन्तापपीडिता । अत एव शीतसात्म्या ।
सा च तीक्ष्णाञ्जनेनातिसन्तप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन
च गतसन्तापा पुनः स्थिरता लभते ।

तदेतदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह—

अत्युद्रिके बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।
काममह्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिणं प्रयोजयेत् २०

स०—अत्युत्कृष्टे कफे, अथवा लेखनार्हे-शुक्रार्मादौ, रोगे
दिनेऽपि नात्युष्णे तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत् । काम-अनुमतमे-
तत् । कालस्यालौण्यादञ्जनस्य तैक्ष्ण्याच्चातियोगेन दृष्ट्युपघात
स्यात् ।

आ० २०—कफोद्रेके लेखनसाध्ये च रोगे दिवाऽपि
तीक्ष्णं योज्यमित्याह-अत्युद्रिक इति ।

अत एवाह—

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।
उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २१ ॥

स०—अश्मन-पाषाणात्, शैलस्योत्पत्ति । तस्मादेव
चाश्मनं श्लक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता । उपघातोऽपि-कुण्ठत्वा-
दिक, तेनैव-पाषाणेन, न केवलं तैक्ष्ण्यम् । तथा-तेनैवाश्म-
शस्त्रन्यायेन, नेत्रस्य तेजस-अग्नेरश्मस्थानीयाज्जन्म । रविस-
ज्ञात्तेजस सकाशात्तीक्ष्णता-दर्शनपटुत्वम् । अत्युष्णेन तु तेन
तस्योपघातः । तस्मात् यदन्ये वर्दन्ति सामान्येनैव दिवाऽञ्जनं
न प्रयोज्यमिति, तदसदेव ।

आ० २०—तैर्जसस्य तेजसहकृतस्य च नेत्रस्य क्रथ
तेजसोपघातः ? इत्यत आह-अश्मन इति ।

१ 'तितप्ता' क अ । २ 'त्रौ स्वापेन' क । ३ 'कमेवेति' ट ।
४ 'त्युत्किष्टे' ट । ५ 'नेऽप्यनत्युष्णे' ठ । 'नेऽप्यनुष्णे' ड ।
६ 'शस्त्रोत्प' ट । 'शस्त्रोत्पत्ति' । अपर शस्त्रस्य कुण्ठत्वे सति
पाषाणेनैव तीक्ष्णता । अपर लोहस्य पाषाणेनैवोपघातः । एव
नेत्रस्य' ड । ७ 'तेनाश्म' ट । ८ 'गदन्ति' ठ ड । ९ 'तेजस
ते' क अ ।

अपि च—

न रात्रावपि शीतेऽति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ।
दोषमस्त्रावयेत्स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकारि तत् ॥२२॥

स०—रात्रावपि नेत्रे कफाविक्रयेनातिशीते-कण्डूपैच्छित्त्या
द्यनुमिते, तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोज्यम् । यतो निशि तीक्ष्णम-
ञ्जनमुपयुक्तं कालस्य सौम्यत्वात् दोष-स्त्रावणयोग्य, अस्त्रावयेत् ।
अञ्जनं स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकृत् स्यात्, न तु शमकारि ।
तस्मात् “शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरता लभते पुनः ।”
इत्येतदप्यसत् । तस्मात् पूर्वोक्तमेवानवयमिति ।

आ० २०—रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णाञ्जनं निषेधति-न
रात्राविति ।

शीतप्रयोगे दोषमाह-दोषमिति ।

नाञ्जयेद्भीतवसितविरिकाशितवेगिते ।
कुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २३ ॥
अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।
अजीर्णेऽश्व्यर्कसन्तप्ते दिवाऽसुप्ते पिपासिते ॥ २४ ॥

स०—भीतादीनामक्षिणी वैद्यो नाञ्जयेत् । अशितोऽत्र सद्यो-
भुक्तो वेद्यः । सद्योभुक्तस्य नरस्य नयने नाञ्जयेदित्यर्थः । ता-
न्ते-सूक्ष्मभासुरादिदर्शनादभिघाताद्वा ग्लाने, अक्षिणी यस्य स,
तस्मिन् । अदृष्टेऽर्के, जलदच्छन्नत्वात् । तथा, शिरःस्नातादिषु ।

आ० २०—भीतादीनामञ्जनं निषेधति-नाञ्जयेदिति ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ ३२)—“एष्वञ्जनादूष्मोर्ध्वगं संर-
म्भाश्रुवेदनाविलवोषारागदूषिकानिस्तोदकच्छ्रोन्मीलनश्चय-
शुश्रुक्तिमिरादीन् जनयेत् ।” इति । तान्त-उष्णादिना
ग्लानमक्षि ।

साम्प्रत यादृशमञ्जनं न प्रयोज्यं तादृशं दर्शयति—

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्वच्छघनकर्कशम् ।
अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २५ ॥

स०—अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्धनान्तैः सम्बन्धः । अत्य-
र्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तस्मिन्मित्रानुवृत्तिकृतेन सम्ब-
न्धेन योज्यः । अतितीक्ष्णादिगुणमञ्जनं न प्रयोजयेत् । तन्त्रा-
न्तरे चाञ्जनविधिरुक्त—“सुखोपविष्टस्यातुरस्य सुखोपविष्टो वैद्यो
वामाङ्गुष्ठेनोत्तरं वर्तमोर्क्षिप्य कृष्णभागस्याध कनीनिकादपाङ्ग
यावदञ्जनं नयेत् ।” इति ।

आ० २०—अतितीक्ष्णादि नवविधमञ्जनं निषेधति-
अतितीक्ष्णेति ।

१ 'दोषं न स्त्रा' अ ग । २ 'स्त्रावयत्' आ इ घ प ।
३ 'स्तम्भकण्डू' अ ग घ । ४ 'वयत्' ट । ५ 'ज्यादीन्
कुर्यात्, न' ट । ६ 'दिवास्त्रमे पि' ग घ च प । ७ 'स एव
त' ट । ८ 'एषामञ्ज' क ग ज । ९ 'नयति' क अ । १० 'म्र-
तमप्रयोज्यमञ्जनमाह-' ड । ११ 'अत्यर्थ' च ।

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २६ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा, न चोन्मेषनिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २७ ॥

स०-अथ-एवमञ्जनस्वरूपमवेत्य, नेत्रेऽञ्जिते सति दृष्टिगो-
लकमनुन्मीलयन् मध्ये शनैः शनैः सञ्चारयेत् । किञ्चित् वर्त्मनी
चालयेत् । एव तीक्ष्णाञ्जन नेत्रं व्याप्नोति-अनुप्रविशति । न च
सहसा-विन्यतिक्रमेण, उन्मेषनिमेषणं कुर्यात् । चशब्दोऽव-
धारणे, नैव समाचरेदित्यर्थः । वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न
समाचरेत् । वाशब्दोऽवधारणे, क्षालनं च नैव कुर्यात् ।

आ० २०-अञ्जनानन्तरं कृत्यमाह-अथेति । अञ्जिते
नेत्रे दृष्टिमनुन्मीलयन् अन्तरेव समन्ततः सञ्चारयेत् ।
वर्त्मनी च किञ्चिच्चालयेत् ।

उक्तकृत्यस्य फलमाह-एवमञ्जनमिति । मृदु शनैर्ग्या-
प्नोतीत्यर्थलभ्यम् ।

अञ्जितनेत्रस्योन्मेषादि निषेधति-न चेति ।

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।

व्याधिदोषतुर्योग्याभिरङ्घ्रिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २८ ॥

स०-अपेत-अपगत, औषधसंरम्भो-मेषजक्षोभो, यस्मा-
न्नेत्रात्तदेवम् । यतोऽपेतौषधसंरम्भमत एव निर्वृत-अपेतदु-
स्मानुबन्धि, यदा लोचनं स्यात्, तदा व्याध्यादियोग्यैर्जलैः
प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधि-अभिष्यन्दादि, दोषो-वातादि,
ऋतु-वसन्तादि ।

आ० २०-क्षालनकालमाह-अपेतौषधसंरम्भमिति ।

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।

ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २९ ॥

स०-ततो-नयनप्रक्षालनादनन्तरं, दक्षिणाङ्गुष्ठेन सवस्त्रेण
वामं नयनमूर्ध्ववर्त्मनि सम्यगादाय शोध्यनीयम् । वामेनाङ्गुष्ठेन
सवाससा, इतरेत्-दक्षिण, ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यम् ।

आ० २०-क्षालनानन्तरं शोधनमाह-दक्षिणाङ्गुष्ठके-
नेति । सवस्त्रेण दक्षिणाङ्गुष्ठेन वामं सशोध्यम्, वामेन
दक्षिणम् ।

किमिति शोध्यम् ? इत्याह-

वर्त्मप्राप्तोऽञ्जनादोषो रोगान् कुर्यादतोऽन्यथा ।

स०-अतोऽन्यथा-अशोध्यमाने, वर्त्मनि प्राप्तं च तदञ्जनं

१ 'मवेक्ष्य' ट । 'मधिकृत्य' ठ ट । २ 'त' कथम् ? वर्त्मनी
चालयन् । एवमञ्जन' ठ ट । ३ 'रे च सञ्चार' ग. च । 'रेव सञ्चार'
घ प । ४ 'तदा व्याधिरभिष्यन्दादिदोषो वातादि ऋतुवसन्तादि-
रेतद्योग्यैर्जलैः प्रक्षालयेत्' ड । ५ 'क्षिणेनाङ्गु' ट । ६ 'प्राप्ता-
ञ्जना' अरुण । ७ 'र्यात्ततो' आ घ । ८ 'मानाञ्जनात्,
व' ठ. ट. । ९ 'प्राप्तो दोषो रो' ड ।

च वर्त्मप्राप्ताञ्जनं, तस्मात् दोषो रोगान् कुर्यात् । तस्मात्त-
च्छोध्यं नयनम् ।

आ० २०-क्षालनशोधनाकरणे दोषमाह-वर्त्मप्राप्त इति ।
कण्डूजाड्येऽञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः ॥ ३० ॥

स०-कण्डूश्च जाड्यं चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् सति
तीक्ष्णाञ्जनं योजयेत् । अथवा तीक्ष्णं धूमं योजयेत् ।

आ० २०-अञ्जनासम्यगयोगजयो कण्डूजाड्ययो प्रती-
कारमाह-कण्डूजाड्य इति ।

तीक्ष्णाञ्जनौभितप्ते तु चूर्णं प्रत्यञ्जनं हिमम् ॥ ३० ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थान आश्वोतना-
ञ्जनविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

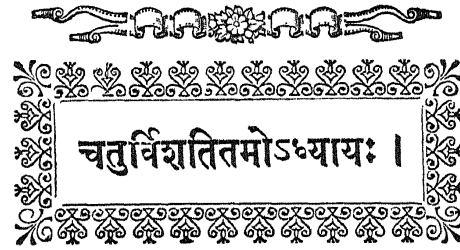
स०-पुनस्तीक्ष्णेनाञ्जनेनाभितप्ते लोचने चूर्णं प्रत्यञ्जन-
पूर्वकं, हितमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने आश्वोतना-
ञ्जनविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

आ० २०-तीक्ष्णाञ्जनातियोगे प्रतीकारमाह-तीक्ष्णा-
ञ्जनौभितप्ते त्विति । प्रत्यञ्जनमित्यस्याञ्जनस्य संज्ञा ।

इति हेमाद्रिटीकायामार्यवेदरसायने ।

सेकाञ्जनप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २३ ॥

अस्मादनन्तरं चतुर्विंशाध्यायारम्भः । आश्वोतनाञ्जनाभ्या-
मिहा प्रायो नयनस्य दौर्बल्यम् । अतस्तर्पणादेरुपयोगो युक्तः
इत्याह-

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ, तयोर्विधिः,
तम् । शेषः पूर्ववत् ।

१ 'यद्वा' ठ ट । २ 'अनस्यास' क प । ३ 'नातियोगे तु'
ग । 'नातितप्ते' क प । ४ 'हितम्' अ आ ग घ ण अरुण ।
५ 'नदौर्ब' ठ ट । ६ अयं तर्पणपुटपाकविधिः सुश्रुते उ० १८
अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३३ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके
तु न वर्णितः ।

आ० २०-तर्पणपुटपाकविधिमाध्याय व्याख्यातु प्रति-
जानीते-अथेति ।

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेऽभिधातिते ।
वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥
कृच्छ्रोन्मीलशिरार्हर्षशिरोत्पाततमोर्जुनैः ।
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥
आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसरम्भदूषिके ।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ॥ ३ ॥
काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

स०-चक्षुषि म्लायति सति, तथा स्तब्धादिगुणे तर्पण
कार्यम् । तथा, शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम् । आविल-अस्पष्ट,
ईक्षण-दर्शन, यस्य तदेवम् । शीर्णपक्ष्म च तदाविलेक्षण च,
तत्तस्मिन् । तथा कृच्छ्रोन्मीलादयः-अक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते ।
कृच्छ्रोन्मीलश्च शिरार्हर्षश्च शिरोत्पातश्च तमश्चार्जुनश्च, तैरा-
तुरे । तथा स्यन्दश्च मन्थश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रक
च, तैरातुरे । [तथा, नस्यानर्हे । यतो वक्ष्यति (लो
२१)-“तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।” इति ।]
तथा, शान्ता-शम गता, रागाश्रुशूलसरम्भदूषिका यस्य
नयने तस्मिन् । कीदृशि स्थाने ? निवाते,-विगतानिले । उप-
लक्षणं चेदम् । विगतातपरजोग्रमादिक इत्यपि द्रष्टव्यम् । की-
दृशयोर्मस्तकदेहयो ? शुद्धयो,-यथायोग वमनविरेचननस्यै
कृतशुद्धोरित्यर्थः । कीदृशि काले ? साधारणे,-वसन्तादिके ।
कदा ? सायं प्रातर्वा, दोषदूष्याद्यपेक्षया । कीदृशस्यातुरस्य ?
उत्तानशायिन इति शयनस्थस्योत्तानस्थेत्यर्थः ।

आ० २०-तर्पणस्य विषय देश काल चाह-नयन
इति । ताम्यति-अवलोकनासमर्थे । जिह्वे-वक्त्रे । आवि-
लेक्षणे-अस्पष्टदर्शने । कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिर्व्याधिभि-
रातुरे निवृत्तरागादिपञ्चके नेत्रे तर्पणं योज्यम् । तच्च निवाते
देशे नस्यादौ कृते प्रातः सायं वा योज्यम् ।

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ॥ ४ ॥
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ॥ ५ ॥
नक्तान्धवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ।
आपक्ष्माग्रात्

स०-यवैर्मिश्रा माषा यवमाषा, तै कृता या सा यवमाष-

१ ‘चोत्तान’ अ आ इ ग घ च ज ठ । २ ‘म्लायति’ ट ठ ड ।
३ ‘कृच्छ्रोन्मीलादिभिः शुक्रकान्तै-अक्षिरोगे वक्ष्यमाणैरैतै रोगै
पीडिते । तथा शमितरागाश्रुशूलसरम्भदूषिके नयने । कीदृ’ ड ।
४ [ ] इति पाठः ट ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ ‘दूष्यदे-
शापे’ ट । ६ ‘स्य ? शयने उत्तानस्थस्य ।’ ठ ड । ७ ‘लापि-
तम्’ अ ग ज । ८ ‘तैर्यवमिश्रैर्मामैः प्रकृता’ ठ ड ।

मयी, ताम् । तादृशी पाली नेत्रकोशाद्बहिः उभयपार्श्वयो
समा-अनिम्नोन्नता कृत्वा, यथायोग दोषदूष्याद्यनुरोधात् पक्व
घृत निमीलिते-अनुन्मिषिते लोचने क्षिपेत् । अथ पाल्या
उच्छ्रायमाह-द्व्यङ्गुलोच्चा, -द्व्यङ्गुलोच्छ्रायवतीम् । तथा दृढा-
निबिडाम्, यथा स्नेहो न सवेत् । कीदृश सर्पि ? तस्मिन् जलेन
प्रक्षर्णेन विलायित-द्रवीकृतम् । नक्तान्धेत्यादि । रात्र्यन्या
दिषु वसा यथास्वौष प्रसिद्धा तथैव विलायितामावपेत् । कथम् ?
आपक्ष्माग्रात्,-पक्ष्माग्राणि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरादिमाव-
पेदिति ।

आ० २०-तर्पणविधिमाह-उत्तानशायिन इति । तप्ता
म्बुप्रविलायित-उष्णाम्बुकुम्भीबाष्पेण द्रवीकृतम् । नक्तान्-
न्धादिषु तु सर्पिं स्थाने वसामावपेत् । आपक्ष्माग्रात्-
पक्ष्माग्रमज्जनं यावत् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३३)-“अथ
दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे कृत-
नीलपीतान्यतरजवनिके वेश्मनि जीर्णभुक्तस्य सुखशयनग-
तस्योत्तानस्य सुसृजितमापपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्द्व्यङ्गु-
लोच्छ्रायावाधौ परिमण्डलावसर्गबाधौ समावपरिस्त्राविणौ
कृत्वा, तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथाहौषध-
विपक्व क्षीरं सर्पिर्मण्डं वा^१ सेचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षि-
पक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च ।” इति ।

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥
मंत्रा विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ।
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च, दश मन्थे, दशानिले ।
पित्ते^१ षट्, स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

स०-अथ-घृताद्यावपनादनन्तर, शनैः शनैरुन्मीलनं विदध-
तस्तस्य-आतुरस्य, मात्रा-पूर्वोक्ता, विगणयेत् । तत्र-तस्मिन्
वर्त्मदिके व्याधौ सर्पिषि क्षिप्ते, शतसङ्ख्यादीर्मात्रा विगणयेत्
क्रमेण । तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम्, सन्धिरोगे त्रीणि शतानि,
सितरोगे पञ्च शतानि, असितरोगे सप्त शतानि, दृष्टिरोगेऽष्टौ
शतानि, धारयेदिति क्रमार्थः । यथासङ्ख्येन मन्थारूपेण रोगे

१ ‘भयो पार्श्वे’ ट । २ ‘योग्य’ ट । ३ ‘स्नेवेदित्यथ ।’ ट ।
४ ‘तप्तेनाम्बुना प्र’ ट । ५ ‘त’ । अथ-स्नेहप्रक्षेपादनन्तर, आप-
क्ष्मा’ ट ठ ट । ६ ‘ण प्रविलीनं कृ’ क ज । ७ ‘र्णभक्त’ ग घ
स ड । ८ ‘सम्बन्धौ’ क ज । ९ ‘प्रविलापितं नि’ क ज । १० ‘या-
स्वौष’ स मू । ११ ‘वाऽवसे’ स ड । १२ ‘मात्रा’ अ ग घ ङ च
ज । १३ ‘मन्थेऽनिले दश’ अ आ इ ग घ च ज प । १४ पित्ते
पडित्यत्र-‘पित्ते षट् शतानि, स्वस्थवृत्ते कफे च प्रत्येकं पञ्च शतानि,
धारयेत् ।” इति व्याख्यानं युक्तम्, सङ्ग्रहसम्मतत्वात् । तथाच
तद्वन्थ (स सू अ ३३)-“पित्ते षट् शतानि, कफे पञ्च स्वस्थकर्मणि
च ।” इति । अरुणदत्तहेमाद्रिच द्रनन्दनानां तु व्याख्यानं चिन्त्यम् ।
१५ ‘य’ । मन्था’ ड । १६ ‘ख्येऽक्षिरोगे’ ट ।

दश शतानि, वातरोगे दशैव शतानि, पित्तरोगे षट् शतानि, स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि, कफे पञ्च शतानि, वारयेत् ।

आ० २०-तर्पणधारणावधिमाह-अयेति । वर्मरोगे एकशतम्, सन्धिरोगे त्रीणि शतानि, सितरोगे पञ्च, असितरोगे सप्त, दृष्टिरोगेऽष्टौ, तथा मन्थे दश, वाते दश, पित्ते स्वस्थवृत्ते च षट्, बलासे पञ्च, धारयेत् ।

कृत्वाऽपाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ।
पिबेच्च धूमं, नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम् ॥ ९ ॥

स०-[तत -]यथोक्तमात्रावारणादनन्तर, अपाङ्गदेशे पाल्या द्वार कृत्वा स्नेह भाजने निक्षिपेत् । ततः सक्तुपिण्ड्याऽक्षिकोश प्रैमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये धूमं च पिबेत्, न केवलं तर्पणं कुर्यात् । प्रक्षालितनेत्रं चैनं मात्रयाऽऽमयादिवशेन भोजयेत् । तथा, नभो न पश्येद्भास्वरं रूपं च । उपलक्षणं चेदम् । आर्तपाथपि भास्वरं न पश्येत् ।

आ० २०-तर्पणानन्तरं कृत्यमाह-कृत्वाऽपाङ्ग इति ।

इत्थं प्रतिदिनं वायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे ।
स्वस्थे च छान्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ॥ १० ॥

स०-इत्थं-अनेन क्रमेण, पवने प्रत्यहं तर्पणं दद्यात् । पित्ते पुनरेकान्तरं तर्पणं दद्यात् । कफे स्वस्थे च द्विदिनान्तरं योजयेत् । इति-एव, यावन्नयनस्य तृप्तिः स्यात्तावत्तर्पणं योज्यम् ।

आ० २०-वातादिभेदेन तर्पणावृत्तिमाह-इत्थमिति ।

आवृत्त्यवधिमाह-आतृप्तेरिति ।

तृप्तस्य किं लक्षणम् ? इत्याह—

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते, विपर्ययोऽतृप्तेऽति तृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥

स०-प्रकाशक्षमत्वादिकं सम्यक्त्वस्य लक्षणम् । प्रकाशक्षमता-प्रभाभास्वरदिरूपसदृशत्वम् । अतृप्ते-अजाताया तृप्तौ, विपर्ययः-प्रकाशक्षमतादिकः । अति तृप्ते सति कफोद्भवा कण्डूपैच्छिल्यादिका रुजः स्युः ।

आ० २०-तृप्तलक्षणमाह-प्रकाशक्षमतेति ।

अतृप्तलक्षणमाह-विपर्यय इति ।

अति तृप्तलक्षणमाह-तृप्तेऽतीति ।

स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
तर्पणानन्तरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥
पुटपाकं प्रयुज्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।

स०-स्नेहपीता दृष्टिः क्लान्ता तनुरिव यतोऽवसीदति,

१ 'नि, तथा स्वस्थवृत्ते च, कफे' ठ ड । २ 'भास्वरम्' अ च ज । ३ 'प्रैमृज्य' ठ ड । ४ 'तपमपि' ट ठ । ५ 'नान्तरितं च यो' ठ ड । ६ 'स्नेहं तृप्तेऽति श्ले' आ इ ग घ च ज प । ७ 'क तृप्तस्य-सम्यक्त्वपित्तस्य ल' ठ ड । ८ 'दिसह' ट, ठ ड । ९ 'केषु च य' अ । 'केष्वेषु य' ठ ।

तस्मात्कारणात् तर्पणादनन्तरं पुटपाकं प्रयुज्जीत । कीदृशम् ? दृशोर्बलं दृग्बलं, तस्याधानं-प्रबन्धेन तृप्तिः, तत्करोतीति दृग्बलाधानकारिणम् । हेतौ द्वितीया, दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुज्जीतेत्यर्थः । पूर्वोक्तेष्वेव-तर्पणोक्तेष्वामयेषु ।

आ० २०-पुटपाकस्य विषयमाह-स्नेहपीतेति । स्नेहपीता-पीतस्नेहा । पूर्वोक्तेषु यक्ष्मसु-रोगेषु ।

स वाते स्नेहनः, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥
दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

स०-स च-पुटपाको, वाते स्नेहनो हितः । कफसहिते मारुते लेखनो हितः । दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः ।

आ० २०-पुटपाकस्य त्रैविध्यं सविषयमाह-स वात इति ।

इदानीमेषा पुटपाकानां कल्पनामाह—

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिषैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

स०-भूशया-बिलेशया भेकगोधाद्या, प्रसहा-गोखरादयः, आनूपा-महामृगवारिचरवारिशया, तेषां मेदोमज्जवसामिषाणि, ते । तथा, जीवनीयै-जीवन्तीकाकोल्यादिभिश्च, क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः ।

आ० २०-स्नेहनस्य द्रव्याण्याह-भूशयेति । भूशया-बिलेशया ।

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

स्रोतो जशङ्गफेनालैर्लेखनं मस्तुकलिकतैः ।

स०-मृगा-हरिणाद्या, पक्षिणो-लावाद्या, तेषां यकृन्मांसानि, तैः । तथा, मुक्तादिभिर्मस्तुकलिकतैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः । प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहने पुटपाकं उपयुक्तत्वात् जाङ्गला एव मृगपक्षिणोऽत्र ग्राह्याः ।

आ० २०-लेखनस्य द्रव्याण्याह-मृगपक्षीति । पक्षिणो-विष्किरप्रतुदा ।

मृगपक्षियकृन्मज्जवसान्द्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

स०-मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मज्जवसान्द्रहृदयामिषाणि, तैः । तथा, मधुरै-मधुरवर्णोक्तैः, घृतान्वितैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः । अत्र स्तन्यं स्त्रिया एव ।

आ० २०-प्रसादनस्य द्रव्याण्याह-मृगपक्षियकृदिति । मधुरै-जीवनीयैः ।

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह—

बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मासभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥

उरुबूकवटाम्भोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

१ 'न-दृष्टिबलसन्धानं, त' ड । २ 'केषु-त' ठ ड । ३ 'ने प्रसादने च पु' ट । ४ 'त्रै, स्निग्धादिषु' अ.आ.इ.ग.च.ज.ठ.प. ।

पचेत्प्रदीप्तैरश्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।
नेत्रे तर्पणवद्युज्यात्

स०—मास च भेषजकल्कश्च तयो पृथक् पलमात्र पिण्ड-
मेरण्डादिपत्रैर्वैष्टयित्वा कृष्णमृत्तिकया लिप्तं वृद्धवैद्यव्यवहारात्
व्यङ्गुलोत्सेध मृत्तिकालेप कृत्वा क्रमेण धवादीन्धनैः प्रदीप-
नम्, लेखने वटपत्रैर्वैष्टन धन्वैनेन्वनेन प्रदीपनम्, प्रसादने
जलजपत्रैर्वैष्टन गोमयेन्वनेन प्रदीपनम्, इति क्रमार्थः ।
अश्याभं—अग्निवर्णं सत्, पक्वं ज्ञात्वा, अपनीतपत्र विधाय,
वाससा निष्पीड्य, तद्रसं नयने तर्पणमिव युज्यात् ।

आ० २०—पुटपाकस्य साधनमाह—बिल्वमात्रमिति ।
मासपिण्डमौषधपिण्डं च पृथक् बिल्वमात्रमेकीकृतं स्नेह-
नादिष्वेरण्डादिपत्रैः क्रमाद्वैष्टितं कुशमुक्षसूत्रान्यतमेन बद्धं
ततो व्यङ्गुलोत्सेधेन मृत्तिसं धवादीन्धनैः पचेत् । सङ्ग्रहे
तु (सू अ ३३)—“धवधन्वनमधूकन्यग्रोधकाश्मर्य-
राजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा
गोमहिषयो पचेत् ।” इति ।

पुटपाकविधिमाह—अश्याभमिति । तं पिण्डमग्निवर्ण-
त्वेन पक्वं ज्ञात्वा निष्पीड्य रसं तर्पणवद्युज्यात् ।

शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥१९॥

लेखनस्नेहनान्त्येषु

स०—लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र लेखने शतं
मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते । अन्त्ये—प्रसादने, त्रीणि
शतानि धारयेत् ।

आ० २०—पुटपाकधारणावधिमाह—शतमिति । अन्त्य-
प्रसादनम् ।

कोष्णौ पूर्वौ, हिमोऽपरः ।

स०—पूर्वौ—स्नेहनलेखनौ, कोष्णौ योज्यौ । हिमोऽपर-
प्रसादनाख्यः ।

आ० २०—पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह—कोष्णाविति ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव

स०—तयो—आद्ययोः पुटपाकयोः, अन्ते धूमपः स्यात् ।
क्षेत्रितकफोपशान्त्यै, न तु प्रसादनान्ते, इत्येवशब्दार्थः ।

आ० २०—लेखनस्नेहनयोरेनन्तरकृत्यमाह—धूमप इति ।

योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

स०—तत्र च—तेषु पुटपाकेषु, योगास्तर्पणं इव स्युः ।
तृप्तिवदिति सप्तम्यन्ताद्वति । योगा इति बहुवचननिर्देशात्
सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यन्ते ।

आ० २०—पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—योगा इति ।

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

स०—तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् । नस्यानर्हा—
“योजयेन्न तु नावनम् ।” इत्याद्युक्ता ।

आ० २०—निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधति—
तर्पणमिति ।

यावन्त्यहानि युक्तीत द्विस्ततो हितभाग्भवेत् ॥२१॥
मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्धाक्षो निवसेन्नृशाम् ॥२१॥

स०—यावन्त्यहानि—यावन्मात्राणि दिनानि, तर्पणपुटपाकौ
कुर्वीत ततो द्विगुणानि दिनानि हितसेवी स्यात् । कृततर्पण-
पुटपाकौ मालत्यादिपुष्पैर्वद्धाक्षं सन् विभावरी वसेत् । मा-
लती—सुमना । मल्लिका—गन्धवार्षिका ।

आ० २०—तर्पणपुटपाकयोराचारमाह—यावन्तीति । सङ्ग्र-
हे तु (सू अ ३३)—“तथा पक्वातिसारेऽपि पुटपाक-
स्यायमेव विधिरिति । भवति चात्र । सेकेऽक्षने तर्पणे च
पुटपाके च ये गदा । जायन्ते विधिविद्वशाद्यथास्व तान्
प्रसाधयेत् ॥” इति ।

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं

कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च

तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता
यामग्राङ्गहृदयसंहिताया सूत्रस्थाने तर्पणपुटपा-
कविधिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स०—सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय—चक्षुः सामर्थ्याय, नस्या-
दिभिर्यत्नं कुर्यात् । दृष्टिश्चेति च हेतौ । यतो दृष्टिर्यदि न
स्यात्ततो जगद्विविधमपि तमोमय—अन्धकाररूप, एकरूप—एक-
लक्षण, सम्पद्यत इति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामग्राङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने तर्पणपुटपाक-
विधिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

आ० २०—नेत्ररक्षणे यत्नं कार्यं इत्याह—सर्वात्मनेति ।
दृष्टिश्चेति चक्षुःश्रेयार्थः ।

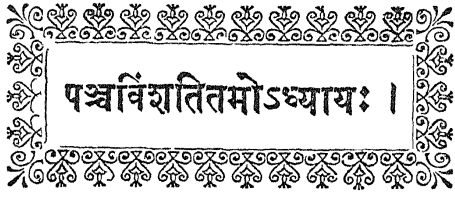
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

दृष्टतर्पणप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २४ ॥

१ ‘क् पृथक् पल’ ट । २ ‘त्वा मृत्ति’ ठ ड । ३ ‘न्वनकाष्ठे
प्र’ इति कचित् । ४ ‘श्याभमिति अ’ ट । ५ ‘कृत्य स्ने’ क ज ।
६ ‘बध्वा ब्र’ क, ज । ७ ‘दलान्य’ क, ज । ८ ‘र ते कृत्य’ क, ज ।

१ ‘त्रिशि’ अ इ घ च । २ ‘त तावन्त्यहानि तद्विगुणानि च
दि’ ट ठ ड । ३ ‘च यो गद । जायते० स्व त प्रसा’ अ, क
ग, ज । ४ ‘जायेरन्’ स, द्र ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथेदानीं पञ्चविंशत्यायारम्भो यन्त्रविधानप्रदर्शनार्थः ।
यतो बस्तिनस्याज्जनक्षारादीनि यन्त्राश्रयाण्येवेत्याह—

**अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।**

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—यन्त्रस्य विविर्यन्त्रविवि । शेष पूर्ववत् । अशौभगन्द-
रादिषु निरुजेऽङ्गे यम्यते—नियम्यते शस्त्रक्षारामिकर्मैति यन्त्रम् ।

आ० २०—यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-
अथेति ।

एतदेव स्पष्टयन्नाह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रवाधिनाम् ।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने ॥ १ ॥
अशौभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराश्रियोजने ।
शेषाङ्गपरिरक्षाया तथा बस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥
घटिकालावुशङ्कं च जाम्बवौष्टादिकानि च ।

स०—अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि—शस्त्रवेणुपाषाणा-
दिरूपाणि, विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशन्ते, तेषामाहरणे-
औक्रष्टु, योऽभ्युपायस्तद्यन्त्रम् । ‘उच्यते’ इति शेषः । तथा,
अशौभगन्दरनाडीव्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य—निर्ह-
जस्याङ्गस्य, परिरक्षाया—रक्षानिमित्तम्, स्वस्थस्याङ्गस्य शस्त्राद्या-
बाधानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तथा, बस्तिनस्यादिकर्मणि य उपाय-
स्तच्च यन्त्रम् । तथा घटिकादि च यन्त्रं पवनाकर्षणाय रक्ता-
द्याकर्षणाय च । जाम्बवौष्टसन्दशादीनि च यन्त्राणि ।

आ० २०—यन्त्रलक्षणमाह—नानाविधानामिति । शल्या-
हरणे य उपायः, यश्चाशौ प्रभृतिदर्शने, यश्च शस्त्रादिच्छे-
द्यसमीपाङ्गरक्षणे, यश्च बस्त्यादिप्रणयने, यश्च घटिकादि
राचूषणादौ, तद्यन्त्रम् । एवविध उपायविशेषो यन्त्रमित्यर्थः ।

यन्त्राणां किं रूपं किं [च] कार्यं स्यात् ? इत्याह—

**अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः ॥ ३ ॥
विकल्प्य कल्पयेद्बुद्ध्या**

स०—रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि । अनेकानि—

१ अयं यन्त्रविधिः सुश्रुते सू० ७ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
सू० ३४ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः । २ ‘षु
शस्त्रादिनियोजने निरुजाङ्गरक्षणाय निय’ ट । ३ ‘कमिति’ ठ ड ।
४ ‘शविबाधि’ अ आ । ५ ‘आकृष्टौ’ ट । ६ ‘रुजाङ्ग’ ट ।
७ ‘सुस्थस्या’ ट । ८ ‘च पितुनाकर्षणाय रक्ता’ ठ.ड. ।

विचित्राणि, रूपकार्याणि तेषां तानि यन्त्राणि नानाप्रकाराणि ।
तत्र रूप—रुद्धमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम् । कार्य—अस्थ्यादिलग्न-
ल्यहरणादिकम् । यतश्चैव यन्त्राणां नानाविधत्वम्, अतस्तानि
बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधात् कल्पयेत् ।

आ० २०—यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वात् बुद्ध्या कल्प्यत्व-
माह—अनेकरूपकार्याणीति ।

ननु, यन्त्राणां दिङ्मात्रेऽप्यनभिज्ञं कथमिव कल्पनां कर्तुं
पारयेत् ? इत्याह—

यथास्थूलं तु वक्ष्यते ।

स०—यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम् । “यथा सादृश्ये”
इत्यव्ययीभावः । यथास्थूलयन्त्ररूपेण व्युत्पन्नमिति शेषाणा-
मपि यन्त्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भवेदिति भावः ।

आ० २०—निदर्शनार्थं कांश्चिद्यन्त्रविशेषान् वक्तुमाह—
यथास्थूलमिति । स्वस्तिकसन्दशतालनाडीशलाकानुयन्त्रमे-
दात् षोढा यन्त्राणि ।

अथ यन्त्राण्याह—

तुल्यानि कङ्कसिहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम् ॥ ४ ॥
मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च ।
अष्टादशाङ्गुलामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥
मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।
विद्यात्स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्कुशैर्नतानि च ॥ ६ ॥
तैर्दद्वैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

स०—येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद्यन्त्राणां मुखं वेद्यम् ।
कङ्कादीनां पक्षिमृगाणां मुखैस्तुल्यानि यन्त्राणां मुखानि कुर्यात् ।
आदिशब्देन गृध्रहसहरिणादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकानि । च
एवार्थं, तानि यन्त्राणि तन्नामान्येव । यथा,—रुद्धमुखः सिंहमुखः-
मित्यादि । अष्टादशाङ्गुलेत्यादि, स्वस्तिकाख्यानि यन्त्राणि
विद्यात् । कीदृशानि ? अष्टादशाङ्गुलदैर्घ्याणि, भूरिशो—बाहु-
ल्येन, आयसानि—शस्त्रमयानि । दन्तादिमयानामपि क्वचिद्-
शानात् भूरिश इत्युक्तम् । तथा, कण्ठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि ।
कीदृशैः कीलकैः ? मसूराकारा पर्यन्ता येषां तैः । यत्र प्रदेशे
यन्त्राणां हस्तग्रहस्तत्र तन्मूलम् । तत्राङ्गुलवन्नतानि—परि-
णतानि । तैः—कङ्कमुखादिभिः, अस्थिसंलग्नशल्यस्य—काण्ड-
फलादेः, आहरणं—आकर्षणमिष्यते ।

आ० २०—तत्र स्वस्तिकान्याह—तुल्यानीति । तत्स-
ंज्ञकानि—कङ्कमुखसिंहमुखादिनामानि । आयामो—दैर्घ्यम् ।
भूरिश इति वचनात् दार्वादिक्कृतान्यपि । कण्ठे—मुखाका-
रसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने । मूले—धारणस्थाने ।

१ ‘नि यानि ना’ ठ । २ ‘णि नानाकार्यकराणि । त’ ट । ३ ‘अ-
स्थिलग्न’ ट । ४ ‘कल्पनमा’ क ग अ । ५ ‘भवत्येवेति’ ठ । ६ ‘शस्त्रि-
भानि’ ड. । ७ ‘मुखतुल्या’ ट. । ८ ‘ग्रहरि’ ट. । ९ ‘नि । तै’ ठ. ।

स्वस्तिकानां कार्यमाह-तैद्वैरिति ।

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्शिरास्त्रायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

स०-कीलेन-मसूराकारपर्यन्तेन, बद्ध तथा विमुक्तमग्र-मुख, ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ भवत । कीदृशौ ? षोडशाङ्गुलप्रमाणौ । कोपयोग एतयो स्यात् ? इत्याह-त्वगित्यादि । त्वगादीना द्वन्द्व । त्वक्शिरास्त्रायुपिशितलग्न च तच्छल्य च, तस्यापकर्षणे-आहरणे, तावुपयुज्येते ।

आ० २०-सन्दंशाश्चत्वार । तत्र कीलबद्धाग्रकील-मुक्ताग्रौ सन्दंशावाह-कीलबद्धविमुक्ताग्राविति ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

स०-षोडशाङ्गुलसन्दंशद्वयादन्य सन्दंश [षडङ्गुलप्रमाण] सूक्ष्मशल्याना-नासारोमादीना, हरणे-आकर्षणे, तथा, उपपक्ष्मणा वर्त्मादिभवाना हरणे युज्येते ।

आ० २०-षडङ्गुल सन्दंशमाह-षडङ्गुल इति । उपपक्ष्मणा-नेत्रेष्ववान्तरपक्ष्मणाम् ।

मुँचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा ।

गम्भीरव्रणमासानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥

स०-सौ च मुँचुण्डीसज्ञा । किम्भूता मुँचुण्डी ? सूक्ष्मा दन्ता यस्या सा सूक्ष्मदन्ता, तथा, ऋजु-अवक्रा, न च सन्दंशवद्वक्रा द्विबाहुरित्यर्थ । तथा, मूले-हस्तग्रहणस्थाने, रुचक-अङ्गुलीयरूप, भूषण यस्या सा रुचकभूषणा । रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थ । गम्भीरश्चासौ व्रणश्च गम्भीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि-तस्याभिमास, एतद्विषय आहरणे । अर्मणश्च शेषितस्य छिन्नशेषस्याहरणे मुँचुण्डी ।

आ० २०-मुचुण्ड्याख्य सन्दंशमाह-मुँचुण्डीति । सूक्ष्मदन्ता-सूक्ष्माग्रा । ऋजु-अवक्रा । रुचकभूषणा-मूले मुद्रिकावद्धा । गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि, यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यर्माणि, तेषां हरणे ।

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतौलवत् द्येकतौलके ।

तौल्यन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी ॥ १० ॥

स०-द्वे तौल्यन्त्रे भवत । किप्रमाणे ? द्वादशाङ्गुले । स्थानमाह-मत्स्यतौलवत् मीनगलतौलवत्, द्वितौलक-एक द्वयो पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशम्, अपरमेकतालक-एकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेव । ते द्वे तौल्यन्त्रे भवत । कर्णेत्यादि । कर्णनाडी-शल्यमपहरत-कर्णनाडीशल्यापहारिणी ।

१ 'कर्षणे' अरुण । २ अय 'सन्दंश षडङ्गुल दीर्घो विमुक्ताग्र एव' इति चन्द्र । ३ 'सूक्ष्माणां श' ठ । ४ 'मुचुण्डी' क घ प । 'मुचुण्डी' आ च ठ । 'मुचुण्डी' ग ज । ५ 'सा च मुचुण्डीसज्ञा' ठ । ६ 'सानि, तयाऽर्मसन्धिमास' ट । 'सातिस्तस्यामभिमास' ठ । ७ 'तालु' अ आ इ ट ठ । ८ 'पकर्षणी' आ । 'पहारणे' अ । ९ 'क-द्वयो' ठ ।

आ० २०-तौल्यन्त्रद्वयमाह-द्वे द्वादशाङ्गुल इति । मत्स्य-तालु-मत्स्यगलताल ।

नाडीयन्त्राणि सुपिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयाना च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोनुरोधतः ॥ १२ ॥

स०-नाडीयन्त्राणि वस्तिनेत्रादिवत् सुपिराणि स्यु । एकं चानेकं चैकानेकं मुखं येषाम् । तानि च कानिचिदेकमुखानि-एकद्वाराणि, कानिचिदनेकमुखानि-अनेकद्वाराणि । एतत्कर्माचष्टे-स्रोत इत्यादि । तानि च कर्णादिस्रोतोगतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा, कण्ठादिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने-दर्शननिमित्तं, विदधीत । तथा, क्रियाणां-शस्त्रक्षाराग्नि-प्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वायम् । तथा, विषदिग्वा-ज्ञादीनामाचूषणाय विदधीत । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां-नाडी-यन्त्राणां, विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च, तानि स्रोतोवशात् भवन्ति । यथा,-अनुवासनोत्तरवस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम् ।

आ० २०-नाडीयन्त्राण्याह-नाडीयन्त्राणीति । विस्तारो-विवरस्य । परीणाह-स्थौल्यं यन्त्रस्य ।

दशाङ्गुलाऽर्धनाहाऽन्तःकण्ठशल्यावल्लोकिनी ।
नाडी

स०-कण्ठे शल्य कण्ठशल्यम् । कण्ठाभ्यन्तरशल्यवल्लो-कनार्थं दशाङ्गुला नाडी । अर्धनाहा-पञ्चाङ्गुलपरिणार्हा ।

आ० २०-कण्ठान्त शल्यावल्लोकिनी नाडीमाह-दशाङ्गुलेति । अर्धनाहा-पञ्चाङ्गुलस्थौल्या ।

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सङ्ग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य, द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

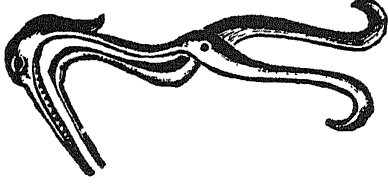
स०-पञ्चमुखानि छिद्राणि यस्या सा । चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य सङ्ग्रहे-सङ्ग्रहणनिमित्तमिदं यन्त्रम् । चत्वार कर्णा यस्य वारङ्गस्येति समास । तत्र शरादिदण्डप्रवेश शिखाकार कीलको वारङ्ग उच्यते । द्विकर्णस्य वारङ्गस्य त्रिच्छिद्रा नाडी स्यात् । त्रीणि छिद्राणि यस्या सा त्रिच्छिद्रा । छिद्रशब्दस्यो-पलक्षणार्थत्वात् त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तस्य वारङ्गस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारङ्गप्रमाणत-तदनुसारेण नाडी-प्रमाणं ज्ञेयम् ।

आ० २०-चतुष्कर्णवारङ्गसङ्ग्रहणी नाडीमाह-नाडीति । पञ्चमुखच्छिद्रा-मुखे छिद्रपञ्चकयुता ।

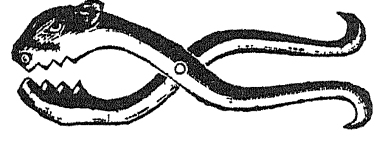
१ 'गल' क ज । २ 'तु' आ ग घ च ज प । ३ 'ना नाडीरो' ट । ४ 'तोनुरोधात्' ट । ५ 'छिद्रस्य' क ज । ६ 'त्य तद्यन्त्रस्य' क घ । ७ 'वल्लोकिने' इति कचित् । ८-९ 'हानाडी ।' 'सा च पञ्च' ठ । १० 'स्य सङ्ग्रहाय त्रि' इति कचित् ।

अष्टाङ्गहृदये यन्त्रविध्यध्यायोक्तानि ४८ अष्टचत्वारिंशत् यन्त्राणि ।

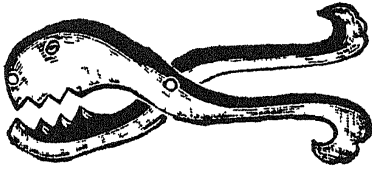
१ कङ्कमुखम् ।

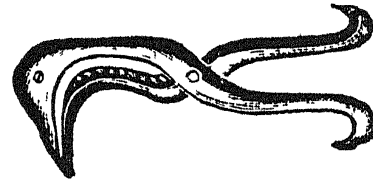
२ सिंहमुखम् ।

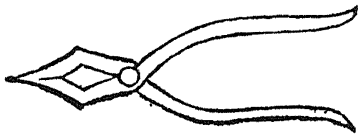
३ ऋक्षमुखम् ।

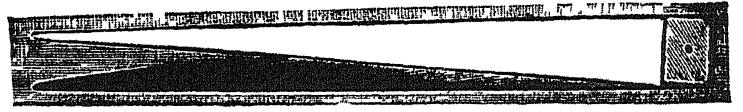
४ काकमुखम् ।

५ कीलबद्धः संदंशः ।

६ विमुक्ताग्रः संदंशः ।

७ षडङ्गुलः संदंशः ।

८ मुचुण्डी ।

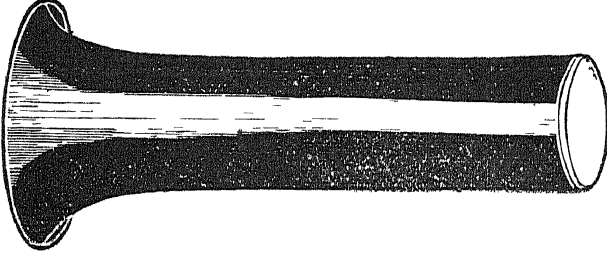
९ एकतालम् ।

१० द्वितालकम् ।

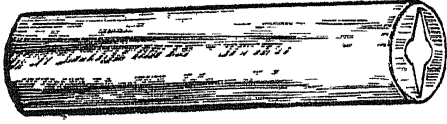
११ कण्ठान्तःशल्यवलोक्नी नाडी ।

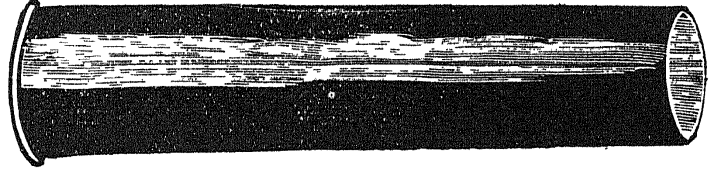
१२ चतुष्कर्णवारङ्गसङ्ग्रहणी नाडी ।

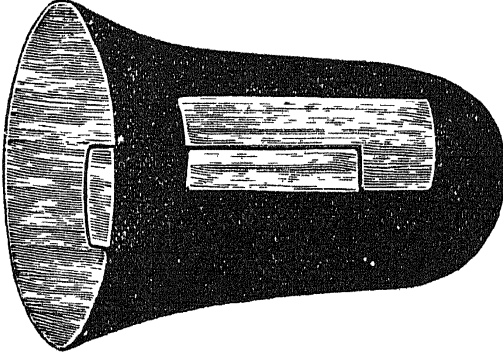
१३ द्विकर्णवारङ्गसङ्ग्रहणी नाडी ।

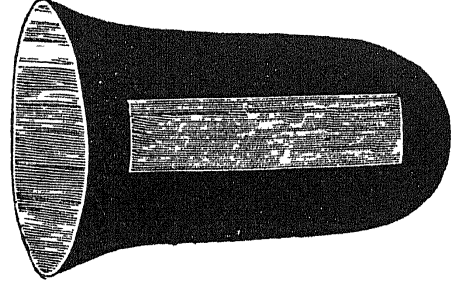
१४ शल्यनिर्घातिनी नाडी ।

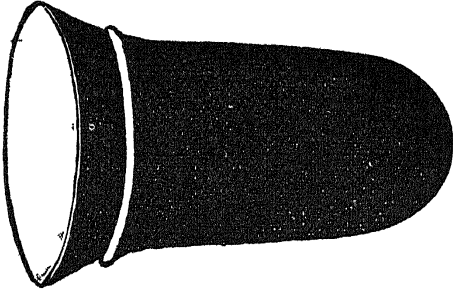
१५ अशोयन्त्रम् (द्विच्छिद्रम्) ।

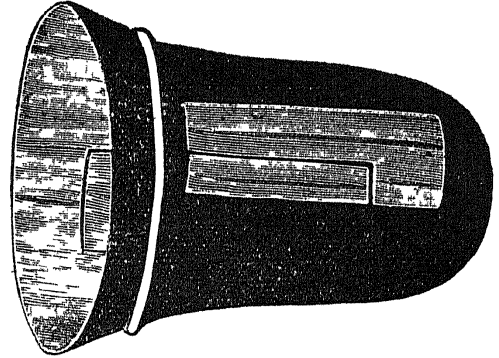
१६ अशोयन्त्रम् (एकच्छिद्रम्) ।

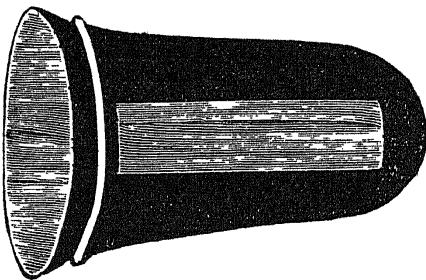
१७ अशोयन्त्रम् (शस्याख्यम्) ।

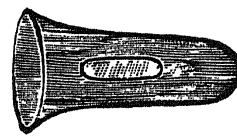
१८ भगन्दरयन्त्रम् (द्विच्छिद्रम्) ।

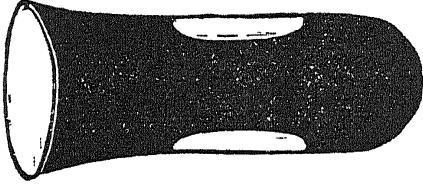
१९ भगन्दरयन्त्रम् (एकच्छिद्रम्) ।

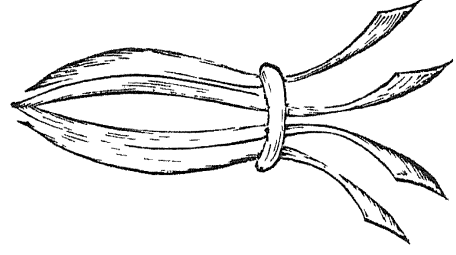
२० घ्राणाशोर्बुदयन्त्रम् ।

२१ अङ्गुलित्राणकम् ।

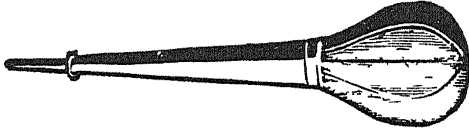

२२ योनित्रणेक्षणं यन्त्रम् ।

२३ नाडीत्रणाभ्यञ्जनं यन्त्रम् ।

२४ नाडीत्रणक्षालनं यन्त्रम् ।

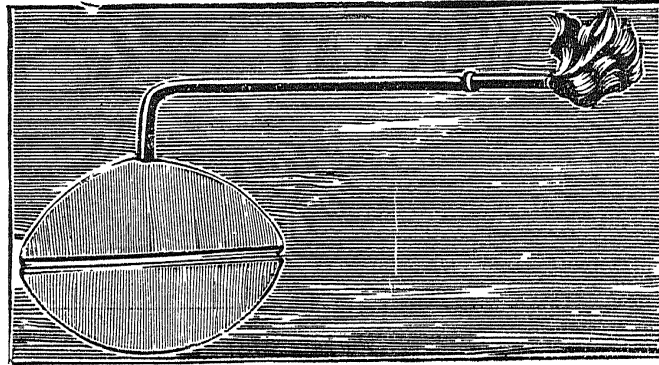
२५ जलोदरयन्त्रम् ।

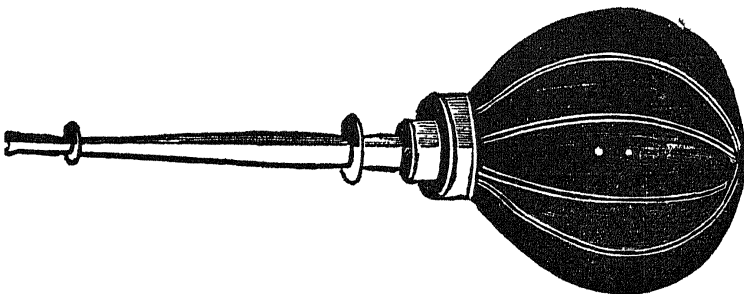
२६ धूमयन्त्रम् ।

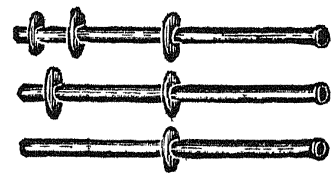
२७ धूमयन्त्रम् (शरावसम्पुटम्) ।

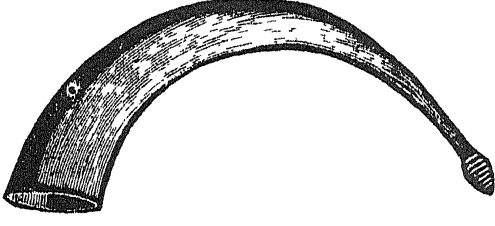
२८ बस्तियन्त्रम् ।

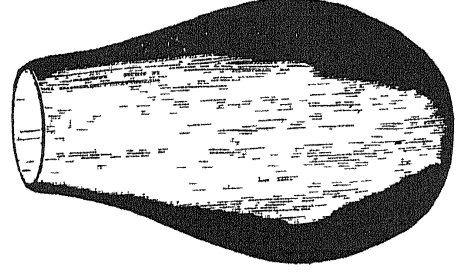
२९ पुष्पनेत्रम् ।

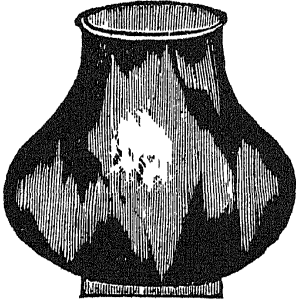
३० शृङ्गयन्त्रम् ।

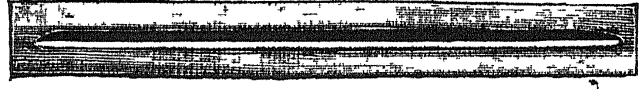
३१ अलावुयन्त्रम् ।

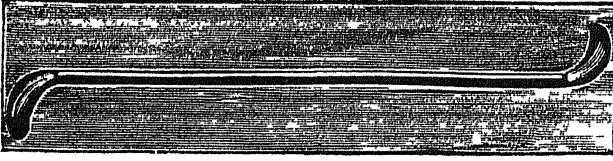
३२ घटीयन्त्रम् ।

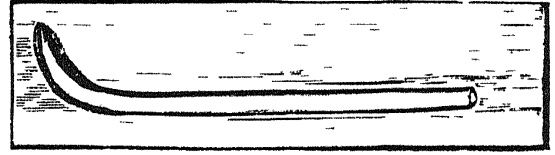
३३ एषणी (गण्डूपदमुखा)

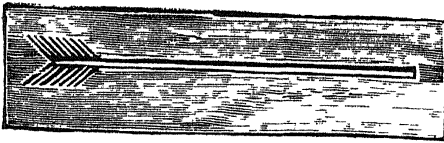
३४ शल्यहारिणी ।

३५ व्यूहनशङ्कुः ।

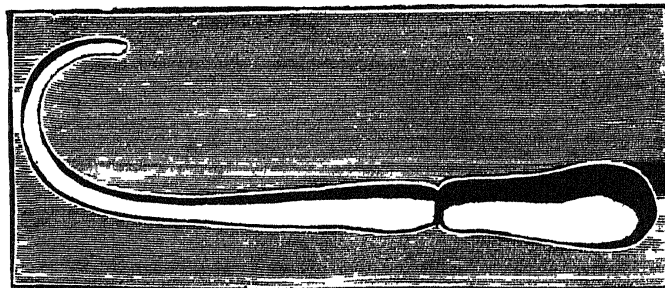
३६ चालनशङ्कुः ।

३७ आहरणशङ्कुः ।

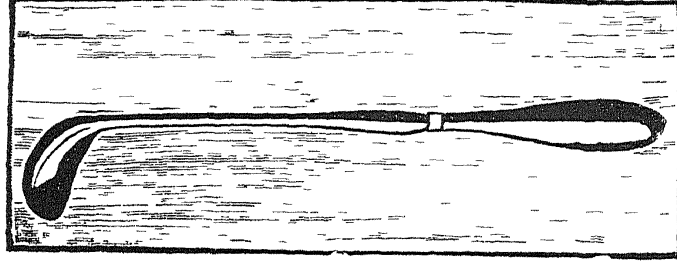

३८ गर्भशङ्कुः ।

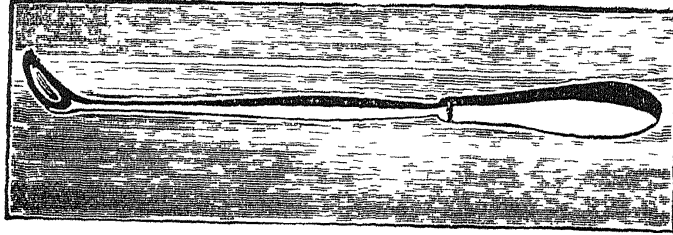

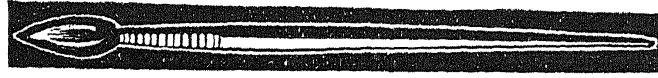
३९ अश्मर्याहरणम् ।

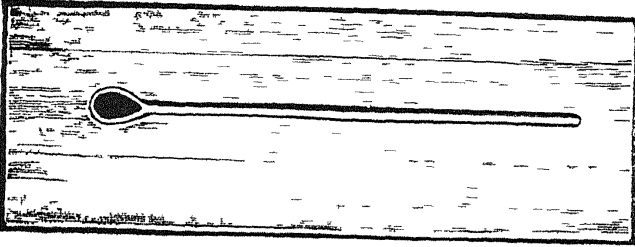
४० दन्तपातनयन्त्रम् ।

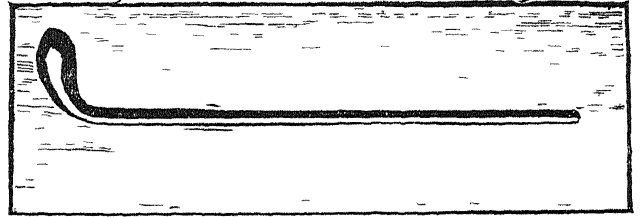
४१ प्रमार्जनी शलाका ।

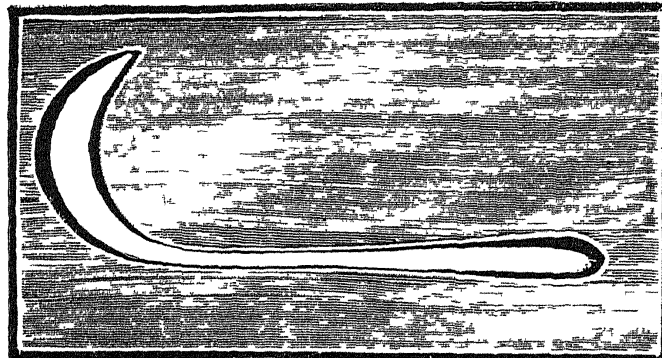
४२ कर्णशोधनम् ।

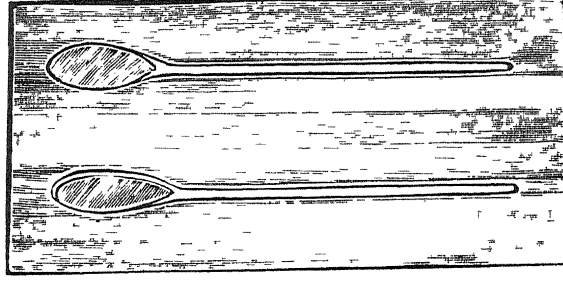
४३ जाम्बवौष्ठम् ।

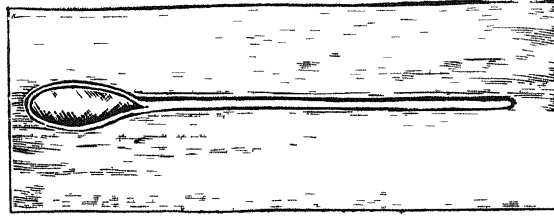
४४ अन्नवृद्धिदाहार्थं शलाका ।

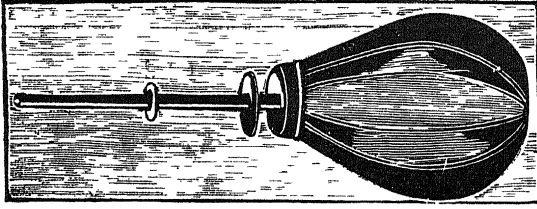
४५ नासाशोर्बुददाहार्थं शलाका ।

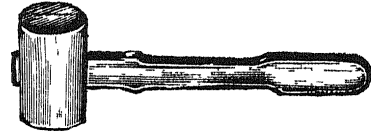
४६ दर्व्याख्या शलाका ।

४७ उत्तरवस्तिः ।

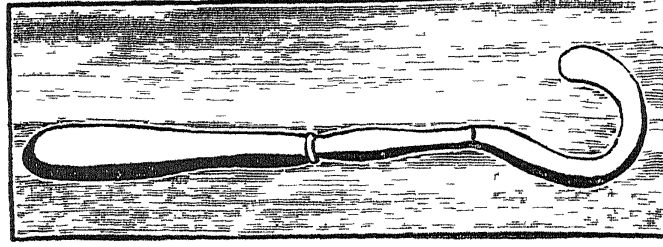
४८ मुद्ररः ।

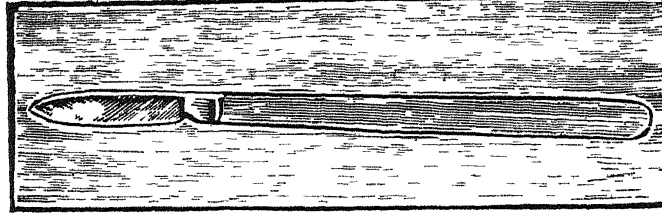
इति यन्त्रचित्राणि ४८ अष्टचत्वारिंशत् ।

अष्टाङ्गहृदये शस्त्रविध्यध्यायोक्तानि २६ षड्विंशतिः शस्त्राणि,
शस्त्रकोशश्च ।

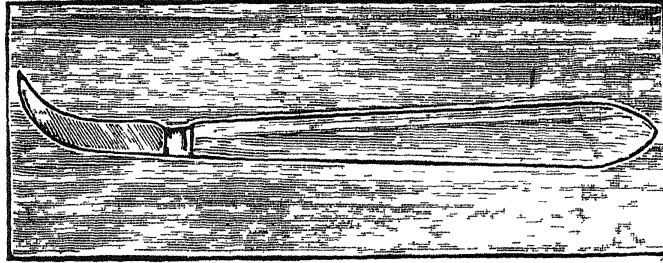
१ मण्डलाग्रम् ।

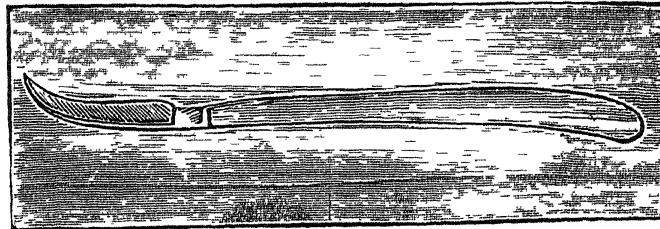
२ वृद्धिपत्रम् (ऋज्वग्रम्) ।

वृद्धिपत्रम् (नताग्रदीर्घवक्रम्) ।

वृद्धिपत्रम् (नताग्रह्रस्ववक्रम्) ।

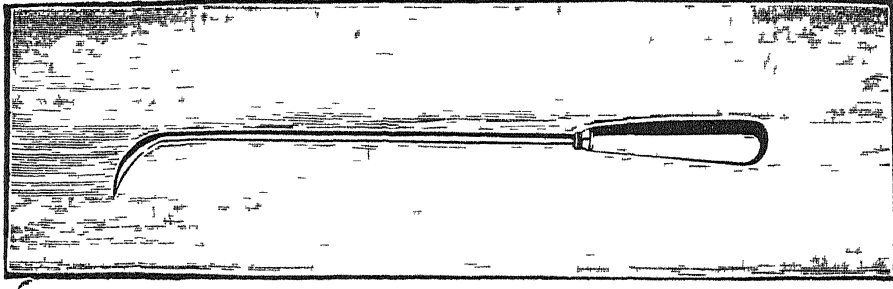
३ उत्पलपत्रम् ।

४ अध्यर्धधारम् ।

५ सर्पास्यम् ।

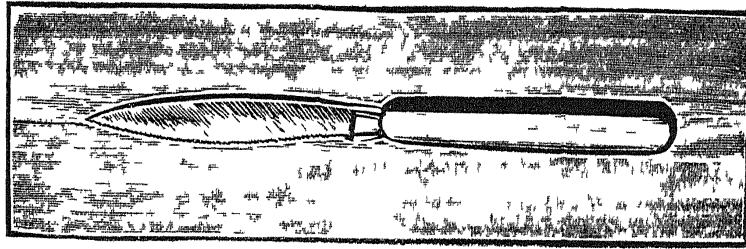
६ एषणी (अन्वेषणार्था) ।

एषणी (भेदनार्था) ।

७ वेतसपत्रम् ।

८ शरारिमुखम् ।

९ त्रिकूर्चकम् ।

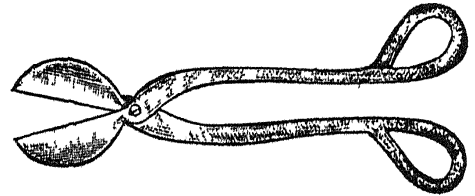
१० कुशपत्रम् ।

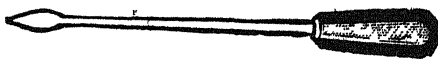
११ आटामुखम् ।

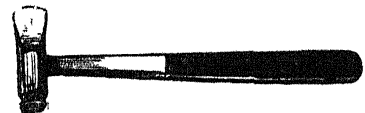
१२ अन्तर्मुखम् ।

१३ व्रीहिमुखम् ।

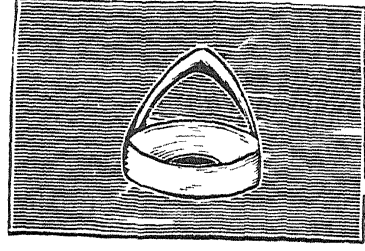
१४ कुठारी ।

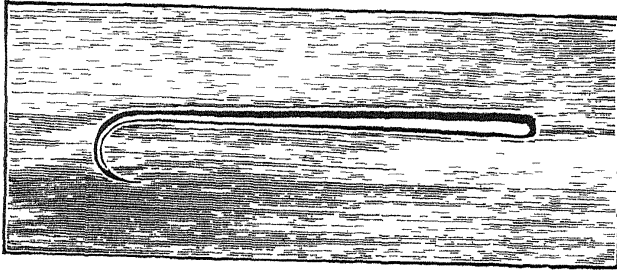
१५ शलाका ।

१६ अङ्गुलिशस्त्रम् ।

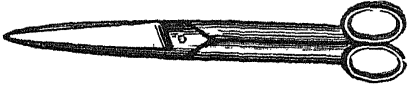
१७ वडिशम् ।

१८ करपत्रम् ।

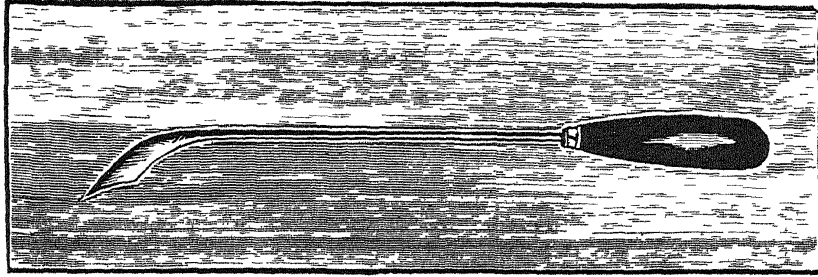
१९ कर्तारि ।

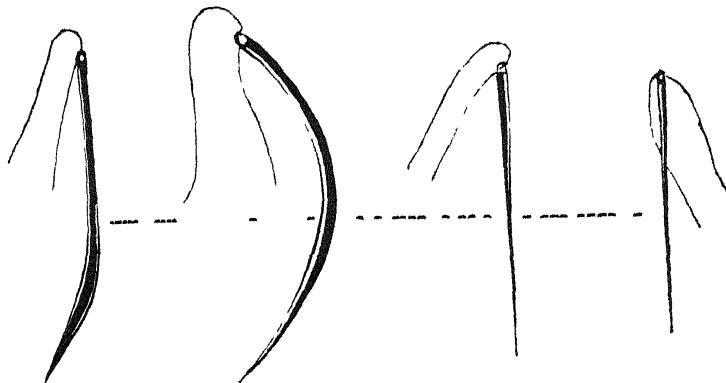
२० नखशस्त्रम् ।

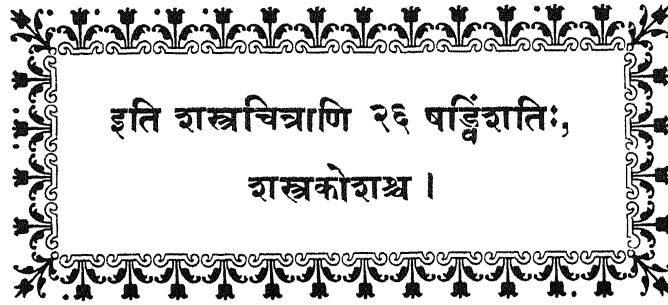
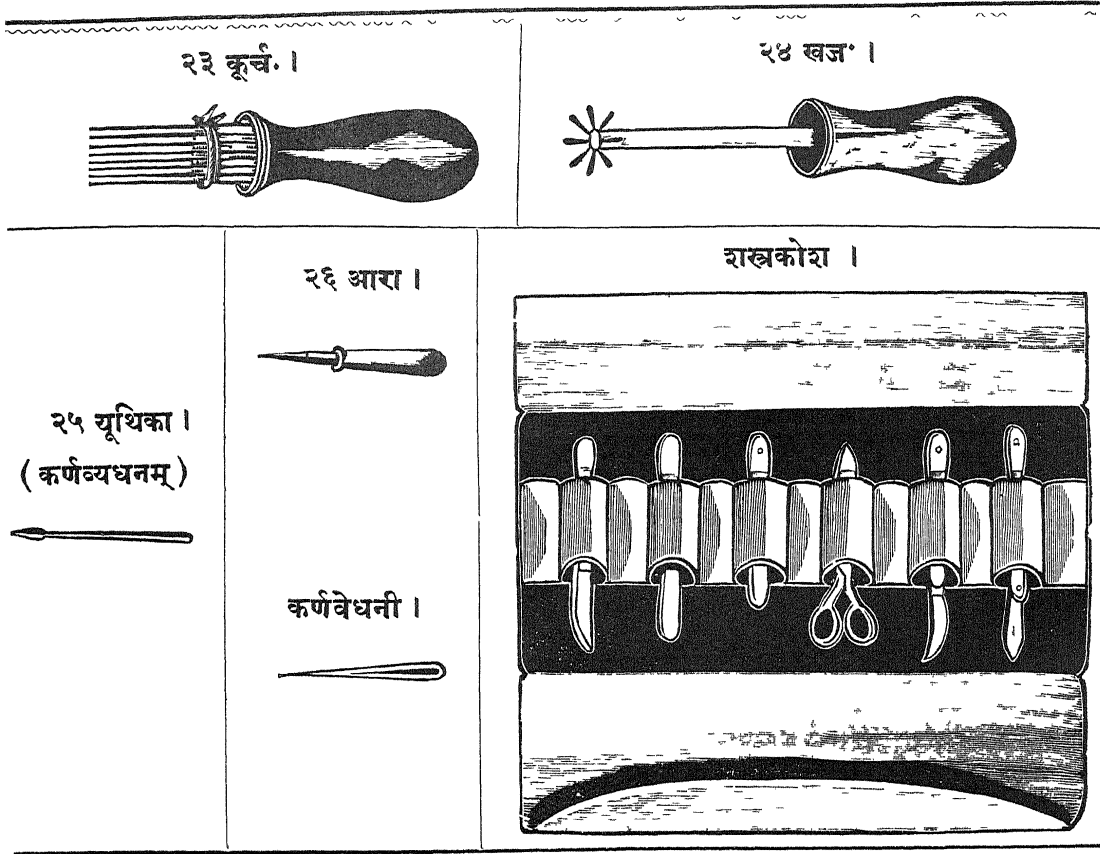

२१ दन्तलेखनम् ।

२२ सूच्य ।

द्विकर्णसङ्ग्रहणी नाडीमाह-द्विकर्णस्येति । तत्प्रमाणत-
सङ्ग्राहप्रमाणेन । एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम् ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥
नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

स०-तथा, कर्णश्च संस्थान चानाहश्च दैर्घ्यं च तान्येवम् ।
वारङ्गस्य कर्णसंस्थानानाहदैर्घ्याणि, तेषामनुरोधस्तस्मात्, एव-
प्रकारा अन्या अपि नाडी शल्यानि शरीरान्तर्गतानि द्रष्टुं
कारयेत् ।

आ० २०-अन्योन्यानि नाडीयन्त्राण्याह-वारङ्गकर्णेति ।
संस्थान-आकृतिः । आनाह-स्थौल्यम् ।

पञ्चकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥
चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।

स०-मूर्ध्नि-मूर्ध्वभागे, पञ्चकर्णिकया-जलजकर्णिकया, स-
दृशी । कियत्प्रमाणा^१ द्वादशाङ्गुला । तथा, चतुर्थ-चतु-
र्भाग, सुषिरो यस्या सा, त्र्यङ्गुलसुषिरेति यावत् । सा नाडी
शल्यनिर्घातिनी मता । मुनीनामिति शेषः ।

आ० २०-शल्यनिर्घातिनीं नाडीमाह-पञ्चकर्णिकयेति ।
चतुर्थसुषिरा-त्र्यङ्गुलदीर्घविवरा ।

अशौयन्त्र लैक्षयितुमाह-

अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥
नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ।
द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥
मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।
अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

स०-अर्शसा सम्बन्धि यन्त्रक गोस्तनाकृति चतुरङ्गुलं
मानतो दैर्घ्येण स्यात् । यन्त्रकमित्याकर्षकं स्यात् । नाहे-परि-
णाहे, पञ्चाङ्गुलम् । यत्पञ्चाङ्गुलदीर्घेण सूत्रेण वेष्ट्यते, तत्प्रमाण
स्थौल्यमित्यर्थः । एतत् पुंसामेव पञ्चाङ्गुलं नाहे स्यात् । स्त्रीणां
तु परिणाहे षडङ्गुलं यन्त्रकं स्यात्, स्वभावत एव तासां गुदस्य
महत्त्वात् । व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्र-उभयपार्श्वच्छिद्रं यन्त्रम् ।
कर्मणि-शस्त्रक्षाराद्यवचारणे, एकच्छिद्रं यन्त्रम् । अस्य यन्त्रस्य
मध्ये त्र्यङ्गुलं छिद्रम् । अङ्गुष्ठमध्यतुल्यविस्तारः, तथा तदूर्ध्व-
तोऽर्धाङ्गुलोच्छ्रिता उद्वृत्ता कर्णिका यस्य तदेवम् ।

आ० २०-अशौयन्त्राख्यां नाडीमाह-अर्शसामिति ।
चतुरङ्गुलं दैर्घ्यं । परिणाहे तु पुंसां पञ्चाङ्गुलं, स्त्रीणां षड-
ङ्गुलम् । व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रम्, क्षारादियोजने तु शेषा-

ङ्गपरिरक्षायामेकच्छिद्रम् । द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोश्छि-
द्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वे । तच्च त्र्यङ्गुलदैर्घ्यमङ्गुलोद-
रविस्तारं मध्ये कार्यम् । छिद्रादूर्ध्वभागे मूलेऽर्धाङ्गुलोच्छ्रिताया
बहिःकुञ्चिताग्रा कर्णिका कार्या ।

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम् ।

स०-शम्याख्य-शमीसङ्ग, तृतीय यन्त्रक तादृग्-गोस्त-
नाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयन्त्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेष-
माह-अच्छिद्रमित्यादि^१ । अच्छिद्र-छिद्ररहितम्, यन्त्रे छिद्रं
न विधेयमित्यर्थः । इदं च यन्त्रमर्शः प्रपीडनं स्यात् ।

आ० २०-तृतीयमर्शः प्रपीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह-शम्या-
ख्यमिति । तादृक्-गोस्तनाकारादिलक्षणम् । अच्छिद्रं-पार्श्व-
च्छिद्ररहितम् ।

सर्वथाऽपनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥

स०-सर्वथा भगन्दरे-भगन्दरयन्त्रे, ओष्ठमपनयेत् ।
कुतः प्रभृति^२ छिद्रादूर्ध्वम्, उपरिष्ठादर्धाङ्गुलमपकर्षयेदित्यर्थः ।
कर्णिका तु कार्यैव^(३) ।

आ० २०-भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह-सर्वथेति ।
अशौयन्त्रमेवापनीतौष्ठं भगन्दरयन्त्रम् । मुखच्छिद्रस्य पार्श्व-
भाग ओष्ठः ।

घ्राणार्बुदांशसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया ।
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥

स०-घ्राणार्बुदे घ्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणाङ्गुल-
द्वयप्रमाणा । तथा, प्रदेशिनीतुल्य परीणाहो यस्या सैवम् ।
सा च भगन्दरयन्त्रतुल्या स्यात्, अपनीतौष्ठेत्यर्थः ।

आ० २०-घ्राणार्शोर्बुदयन्त्राख्यां नाडीमाह-घ्राणार्बुदेति ।

अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्क्षं वा चतुरङ्गुलम् ।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्रविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥

स०-अङ्गुलित्राणकाख्यं यन्त्रं दन्तमयं काष्ठमयं वा चतुरङ्गु-
लप्रमाणमर्शसा यन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात् । तच्च
वक्रस्य विवृतौ-प्रसारणे, सुखम् । यतो वक्रप्रसारणे अङ्गुलेर्द-
न्तेभ्यो रक्षणार्थमङ्गुलित्राणकमिति नाम ।

आ० २०-अङ्गुलित्राणाख्यं नाडीयन्त्रमाह-अङ्गुलित्रा-
णकमिति । वक्रविवृतौ-वक्रविकाशनार्थं, प्रवेशितामङ्गुलीं
रक्षतीत्यङ्गुलित्राणकम् ।

१ 'ह्यमानतः' कञ् । २ 'तथा, वारङ्गकर्णस्य स० वारङ्गकर्णे'
ठ । ३ 'न्यान्वपि ना' ग.घ.च. । ४ 'कर्कटिकया' टठ । ५ 'द-
र्शयि' ट । ६ 'तु' घञ. । ७ 'नाकार कार्यम् । यन्त्रकमिति
शल्ये कप्रत्ययः । चतु' ट. । ८ 'पार्श्वे द्विच्छिद्र' ट. ।

१ 'दि । अत्र यन्त्रे' ट. । २ 'एव च' ठ. । ३ 'कर्षेदि' ट. ।
४ वृक्षस्येदं वार्क्षम् । ५ 'तच्च वक्रविवृतौ-सदृशतयातुरस्य
मुखव्यादाननिमित्तं, सुख-सुखकरं स्यात्' इति वाग्भटादयः कौमु-
द्याम् । ६ 'णार्थत्वादङ्गु' ठ ।

योनित्रणक्षेपं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम् ।
मुद्राबद्धं चतुर्भिस्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥
चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ।

स०-योनित्रणमीक्षतेऽनेनेति तत् योनित्रणक्षेप यन्त्रकम् ।
मध्ये-मध्यभागे, सुषिरम् । तथा, दैर्घ्येण षोडशाङ्गुलम् । तथा
मुद्रिकया-ऊर्मिकयाऽसञ्चारिण्या, बद्ध-युक्तम् । तथा, चत्वारो
(रि) भित्ता (तानि)-पत्राणि, यस्य तच्चतुर्भित्तम् । तथा,
जलजमुकुलसदृशमुखम् । तथा, चतस्र शलाका यत्र तत्
चतुःशलाकम् । तथा, तत्-यन्त्र, मूल आक्रान्त-मूलशलाका-
क्रमणात् मुखे विकसेत्-प्रसरेत् ।

आ० २०-योनित्रणक्षेपणाख्यां नाडीमाह-योनित्रणक्षेप-
मिति । चतुर्भित्त-चतुःशकलम् ।

यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥
वस्ति यन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।
अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥

स०-यन्त्रे द्वे षडङ्गुले भवत । किमर्थम् ? नाडीव्रणाभ्यङ्ग-
क्षालनाय, -अभ्यङ्गश्च क्षालन चाभ्यङ्गक्षालने तदर्थं, उपयु-
ज्यते । आकरण-आकृत्, सम्पदादित्वात् किप् । पूर्वविहितस्य
वस्ति यन्त्रस्येव आकृत्-आकारो, ययोस्ते वस्ति यन्त्राकृती, -वृत्ते
गोपुच्छाकारे । तथा, यथासङ्ख्य मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे-मूलेऽ-
ङ्गुष्ठतुल्यच्छिद्रे, मुखे कलायर्तुल्यच्छिद्रे । अग्रतोऽकर्णिके-
कर्णिकारहिते, इति वस्ति यन्त्राद्विशेष । मूले तु कर्णिके द्वेऽपि
पुटकयोजनार्थं कार्य एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले-मूलदेशे, निबद्ध-
योजित, मृदु चर्म-वस्तिपुटकाकार, ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी ।

आ० २०-नाडीव्रणाभ्यङ्गननाडीव्रणक्षालनाख्य नाडी-
द्वयमाह-यन्त्र इति । मूलेऽङ्गुष्ठप्रवेशच्छिद्रे, अग्रे कलाय-
प्रवेशच्छिद्रे । अग्रतोऽकर्णिके-अग्रे कर्णिकारहिते । वस्ति-
यन्त्राकृतीति नाडीविशेषणम्, यन्त्रविशेषणत्वे तु नुम्प्रसङ्गः ।
द्विद्वारा नलिका पिच्छनलिकां वोदकोदरे ।

स०-उदकोदरे जलस्रावणार्थं नलिका द्विद्वारा-उभयमुखी,
स्यात् । अथवा, पिच्छनलिका-मयूरपिच्छजेल्यर्थः ।

१ 'अस्य यन्त्रस्य कल्पनाया चत्वारि खण्डानि तथा कार्याणि
यथा मुद्रिकया बद्धानि मिलितानि च पद्ममुकुलाकारमुखा, अन्तर-
सुषिरा, षडङ्गुलपरिणाहवती च नाडी स्यात् । ततस्तन्मध्ये प्रत्येक
खण्डसम्यक् चतस्र शलाका आमुखात् सन्निवेश्य शलाकानां मध्य-
भागे तथा बध्नीयात् यथा शलाकामूलपीडनेन यन्त्रस्य मुख विक-
सेत् ।' वा. कौ । २ 'तुर्भिन्नम्' अ इ च अ । 'तुष्कोणम्'
आ । ३ 'नेन त' ठ । ४ 'त्ता-शकलानि य' ट । 'भित्त
शकलखण्डे वा' इत्यमर । ५ 'क्षणा ना' क । 'नेक्षिणी ना'
अ । ६ 'भिन्न-' क अ । ७ 'पू। वस्ति' ठ । ८ 'कृति -'
ट । ९ 'ती-वस्ति यन्त्राकारे वृ' ठ । १० 'यसमच्छि' ठ ।
११ 'का वा दको' अ. इ. ग. घ. च. ज. प. ।

आ० २०-जलोदरयन्त्राख्या नाडीमाह-द्विद्वारेति ।
नलिका-वेणवादिनाडी । पिच्छनलिका-पक्षिपिच्छनाडी ।
धूमवस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥

स०-धूमादियन्त्राणि यथास्य धूमपानाद्यध्यायेषूक्तानि ।
आ० २०-धूमयन्त्राद्या नाड्य उक्ता इत्याह-धूमव-
स्त्यादीति ।

त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।
अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥

स०-शृङ्ग त्र्यङ्गुलमुखम् । दुष्टवातविषरक्तौम्बुदुष्टस्तन्या-
देशूषणे-चूषणनिमित्त, अष्टादशाङ्गुल स्यात् । अष्टादशेति
"द्यष्टर्ने" इत्यादिनाऽऽकारादेशः । तथा, अग्रे-प्रान्ते, सर्ष-
पप्रमाणच्छिद्रम् । य प्रदेशशूषणाय शरीरे 'योज्यते तदग्रम् ।
तथा, सुष्ठु नद्ध-सम्यग्बद्धम् । चूचुकस्य-स्त्रीकुचाप्रसवेव,
आकृति-आकारो, यस्य तदेवम् ।

आ० २०-शृङ्गाख्या नाडीमाह-त्र्यङ्गुलास्यमिति । चूष-
णे-रक्तौष्माकर्षणे, अष्टादशाङ्गुल-अष्टाङ्गुल दशाङ्गुल वा ।
सङ्गहे तु द्वादशाङ्गुलमप्युक्तम् (सू अ ३४)-"शृङ्ग
तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टादशद्वादशाङ्गुलायतम्" इति ।

स्याद्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।
चतुर्मुखङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तहृत् ॥ २७ ॥

स०-अलाबु-तुम्ब, द्वादशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात् । परि-
णाहेऽष्टादशाङ्गुल । चत्वारि वा त्रीणि वाऽङ्गुलानि यस्य तच्च-
तुर्मुखङ्गुलम्, तत्तादृश वृत्त-वर्तुल, आस्य-मुख, यस्य स
एवम् । तथा, अन्त-मध्ये, दीप्तो-ज्वलित, पिचुर्भूर्जादि-
गर्भ इत्यर्थः । स ईदृशो दुष्टकफरक्तहर स्यात् ।

आ० २०-तुम्बाख्या नाडीमाह-स्याद्वादशेति । चतु-
रङ्गुलास्यस्यङ्गुलास्यो वा । अन्तर्दीप्त-प्रदीप्ततृणसृष्टपिचुना ।

तद्वद्वटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।

स०-तद्वत्-तेनालाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहंदि, तुल्यकार्या-
कारा च, घटी स्यात् । सा च गुल्मस्य विलय उन्नमने च
हिता, न केवल कफरक्तहृदिति चार्थः ।

आ० २०-घटिकाख्या नाडीमाह-तद्वद्वटीति । तद्वत्-
अलाबुसदृशी । गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने च । चकारात्
श्लेष्मरक्तावचूषणे च ।

१ 'का-वशनाडी' क । 'का-वशादि' ज । २ 'का-पिच्छ' क.
अ । ३ 'त्तार्बुददु' ट । ४ 'न सङ्ख्याया' इ' ठ । ५ 'योज्य,
तत्तदग्रम्' ड । ६ 'कुचमुखाकारस्ये' ट । 'चाग्रस्य, आ' ठ ।
७ 'त्तावपक' क अ । ८ 'तुम्बम्' ठ ड । ९ 'हा, तुल्यकार्या
च' ट । १० 'तुल्याकारा' ड । ११ 'लयन' ठ, ड । १२ 'च-
शब्दार्थः' ट ।

शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च ॥२८॥
यथायोगप्रमाणानि

स०-शलाकासंज्ञानि यन्त्राणि विविधकर्माणि विविधा-
काराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः ।

आ० २०-शलाकायन्त्राण्याह-शलाकाख्यानीति ।

तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डपदमुखे

स०-तेषां मध्ये उभे गण्डपदतुल्यास्य एषणकर्मणी ।

आ० २०-एषण्यौ शलाके आह-तेषामिति । एषणं-
अवलोकनम् ।

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले ।

स०-तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणीं शलाकायन्त्रे भवतः ।
किम्भूते ? मसूरेत्यादि । मसूरदलमिव वक्त्रं ययोस्ते, मसूरदल-
मुखे द्वे शलाकेऽष्टाङ्गुले नवाङ्गुले वा स्याताम् ।

आ० २०-शल्यहारिण्यौ शलाके आह-स्रोतोभ्य इति ।

शङ्खवः षट्

स०-शङ्खवः षट् स्युः ।

आ० २०-शङ्खाख्याः शलाका गणयति-शङ्खव इति ।

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ ॥ ३० ॥

व्यूहनेऽहिफणावक्रौ

स०-तेषां मध्ये द्वौ षोडशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलौ भवतः ।
व्यूहने-व्यूहनकर्मणि, सर्पफणामुखौ ।

आ० २०-व्यूहनौ शङ्ख आह-उभाविति । व्यूहनं-प्रसू-
तमांसादीनां यथास्थानं विन्यासः ।

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

स०-द्वौ शङ्ख दशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलौ भवतः । चालने
कार्णवज इव मुखं ययोस्तौ शरपुङ्खास्यौ भवतः ।

आ० २०-चालनौ शङ्ख आह-द्वाविति । शरपुङ्खं-शर-
कर्तरी ।

१ 'तु' अ.आ.ग.च.प. । २ 'कर्मणि' अ.आ.घ.ज. । ३ 'णी'
अन्ये द्वे श' ट. । ४ 'ङ्गुलौ द्वादशाङ्गुलौ वा भ' ठ.ड. । ५ 'फ-
दासु' ठ. । 'पभोगसु' ड. । ६ 'व्यूहन-ऊर्ध्वीकरणं छिन्नोत्तु-
ण्डितस्योद्धरणार्थं, वारङ्गेणानुसरणमित्येके' इति डडहण. । 'चूर्णिता-
श्मर्यादीनां सङ्ग्रहणम्' इति हाराणचन्द्र. । 'त्रणौष्ठयोः सन्निहितीक-
रणम्' इति गणनाथ. । ७ 'न-यथा' क.घ.च.ज.प. । ८ 'ण्डपुङ्ख-
वत्सु' ट. । ९ 'शरपुङ्ख-शरगुणसन्धानस्थानम्' इति डडहण. ।

आहार्ये बडिशकृती ॥ ३१ ॥

स०-आहार्ये-आकर्षणे, बडिशकारौ ।

आ० २०-आहरणौ शङ्ख आह-आहार्ये बडिशकृतीति ।
बडिश-मत्स्यवेधनम् ।

षट्शङ्खनाख्याय गर्भशङ्खमाह-

नतोऽग्रे शङ्खना तुल्यो गर्भशङ्खरिति स्मृतः ।

अष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३२ ॥

स०-नतोऽग्रे-अग्रभागे, तथा शङ्खना समं-कीलका-
कार, अष्टाङ्गुलदीर्घं स गर्भशङ्खरिति स्मृतः, 'मुनिभिः' इति
शेषः । तेनै-गर्भशङ्खना, मूढगर्भ-अनि सरन्तः, हरेत् ।

आ० २०-सप्तमं गर्भशङ्खमाह-नतोऽग्र इति । नतो-
वक्त्रं । शङ्खना तुल्य-कीलकाकारः ।

अश्मर्याहरणं सर्पफणावर्द्धक्रमप्रतः ।

स०-अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्त्रं स्यात् । सर्पफणा-
ख्यमेव चैतद्यन्त्रम् ।

आ० २०-अश्मर्याहरणं शलाकायन्त्रमाह-अश्मर्याहर-
णमिति ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

स०-शरपुङ्खमुखाख्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं दन्तपातनं स्यात् ।
अनेन हि दन्ताश्चलन्तः पात्यन्ते कृम्यादिभक्षिता वा ।

आ० २०-दन्तपातनं शलाकायन्त्रमाह-शरपुङ्खमुखमिति ।

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

स०-प्रमार्जने-क्षालने क्षारक्लेदादे, षट् शलाका स्युः ।
किम्भूता ? कार्पासेन विहितमुष्णीष-शिरोवेष्टनमिव, यासां
तौस्तथोक्ताः ।

आ० २०-प्रमार्जनीं शलाका गणयति-कार्पासविहि-
तोष्णीषा इति । उष्णीष-शिरोवेष्टनम् ।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

स०-पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशाङ्गुले द्वे भवतः । आस-
न्नार्थे दशाङ्गुला, दूरार्थे द्वादशाङ्गुलेत्यर्थः ।

आ० २०-पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह-पायाविति ।

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे, द्वे कर्णेऽष्टनवाङ्गुले ।

स०-घ्राणे षट्सप्ताङ्गुले द्वे भवतः । 'आसन्नदूरार्थे' इत्य-
त्राप्यनुवर्तते । तथैव कर्णेऽष्टनवाङ्गुले भवतः ।

१ 'अतो मा' ठ. । २ 'म-अष्टा' ट ठ ड. । ३ 'न-शङ्ख' ट ठ. ।
४ 'रणे स' अ इ.घ.अरुण. । ५ 'द्वक्रम' अ आ इ.ग.च.ज.प.,
स मू. । ६ 'वक्त्र' ठ. । 'वक्त्र-कुटिलम्' इति चन्द्र. । ७ 'रणश'
ग.च.प. । ८ 'ताश्च' ठ. । ९ 'तनश' ग.घ.च.प. । १० 'ता-
कार्पासविहितोष्णीषाः' ठ. । ११ 'नीयश' क.अ. ।

आ० २०-घ्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह-द्वे षडिति ।
कर्णप्रमार्जन्यौ शलाके आह-द्वे कर्ण इति ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

स०-कर्णशोधनाख्य यन्त्रम् । अश्वत्थपत्रस्येव प्रान्तो
यस्य तत्तथा । तथा, सुवसेवानन यस्य तदेवम् ।

आ० २०-कर्णशोधन शलाकायन्त्रमाह-कर्णशोधनमिति ।
द्रवस्य मलस्यापनयन-मार्जनम्, कठिनस्य-शोधनम् ।

शलाकाजाम्बवौष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।
युज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

स०-शलाकाश्च जाम्बवौष्ठानि च तेषां पृथक् त्रय क्षारे-
क्षारपातने, [अग्नौ-] अग्निदाहकरणे च, युज्यात् । किम्भूतानां
शलाकाजाम्बवौष्ठानाम्^१ स्थूलाणुदीर्घाणां, स्थूलाश्चाणवश्च दी-
र्घाश्च, तेषाम् । तत्र शलाकास्तिस्रो जाम्बवौष्ठानि च त्रीणि,
क्षारे तथा दौहने, एव द्वादशैतानि शलाकाख्यानि यन्त्राणीति ।

आ० २०-क्षाराग्निप्रयोगार्थं तिस्रः शलाकास्त्रीणि च
जाम्बवौष्ठान्याह-शलाकाजाम्बवौष्ठानामिति । स्थूलं च स्थूला
च अणुश्च अणु च दीर्घं च दीर्घं च तानि स्थूलाणुदीर्घाणीत्येक
शेषेण निर्देशः । अणु-सूक्ष्म ह्रस्व च । तेन स्थूलदीर्घं
सूक्ष्मह्रस्व मध्य चेति त्रिविधं शलाकायन्त्रं जाम्बवौष्ठं च ।
जम्बूफलवदोष्ठो यस्य तजाम्बवौष्ठम्, शलाकाविशेष एव ।
सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू अ ३४)-“क्षाराग्निर्मार्थं जाम्ब-
वौष्ठानि द्वादशदशाष्टाङ्गुलानि क्रमात् अष्टाङ्गुलाष्टाङ्गुलं फ-
लानि । शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्या ।” इति ।

शलाकामन्त्रवर्धनि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम् ।

स०-अन्त्रवर्धनि-अन्त्रवृद्धौ, शलाका युज्यात् । कीदृशी^२
मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दण्डो यस्यास्ताम् । तथा, मूले-मूलभागे,
अर्धेन्दुसन्निभा-अर्धचन्द्राकाराम् ।

आ० २०-अन्त्रवृद्धौ दाहार्थं शलाकामाह-शलाका-
मिति । मूले-ग्रहणस्थाने । मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां-अर्धच-
न्द्राकृति शलाकां विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दण्ड कार्यः ।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

स०-बदरास्थिखण्डसमं मुखं यस्या सा कोलास्थिदल-
तुल्यास्या । सा नासाशोर्बुदेषु च दाहं करोति ।

आ० २०-नासाशोर्बुददाहार्थं शलाकामाह-कोलास्थि-
दलेति ।

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

१ ‘द्रवमलं नमलस्यापनयनं शो’ क ज । २ ‘कीदृशा श’
ट । ३ ‘दहने’ ट.ठ.ड । ४ ‘शेषनि’ क ज । ५ ‘लप्रमाणफ’
क ज । ६ ‘कनिष्ठाम’ आ ।

स०-क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा अष्टाङ्गुला
स्यु । कीदृश्य^१ कनीनी च मध्यमा चानामी च, तासां
नखा, तेषां मान-प्रमाण, तेनै समै-तुल्यै, मुखैरुप-
लक्षिता स्यु ।

आ० २०-द्व्याख्यास्तिस्रः शलाका आह-अष्टाङ्गुला इति ।

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेदूशुद्ध्यञ्जनादिषु ।

स०-मेदूदिषु विषयेषु-उत्तरबस्त्यादिषु, स्वस्व-यथास्व,
यन्त्राणि गदितानि । आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः ।

आ० २०-मेदूशोधनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याह-
स्वस्वमुक्तानीति ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्चममुद्राः ॥ ३९ ॥

वैभ्रात्रजिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च, तत्क्रियाः ४०

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ॥ ४० ॥

स०-अयस्कान्तादीन्यणुयन्त्राणि, स्वल्पयन्त्रकार्यकरणात् ।
तेषां क्रियास्तत्क्रिया-निर्घातनादिका, बुद्ध्या निपुणमालोच्य
प्रविभजेत्, निर्घातनादिकर्माणि प्रविभज्य युज्यादित्यर्थः ।

आ० २०-अनुयन्त्राण्याह-अनुयन्त्राणीति । अयस्का-
न्तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि । सङ्ग्रहे तु (सू अ.
३४)-“एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥” इति ।

अनुयन्त्रकर्माणि स्वयमूह्यानीत्यत आह-तत्क्रिया इति ।

तान्येव यन्त्राणां कर्माण्याह-

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

व्यावर्तनजुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

स०-निर्घातनादि यन्त्रस्य कर्म । निर्घातनं-ताडनं परिपात-
नम्, उन्मथनं-आलोढनं उन्मूलनम्, एवमन्यदपि चिन्त्यम् ।
च समुच्चये, तेन प्रक्षालनादीनि समुच्चीयन्ते ।

आ० २०-यन्त्रकर्माण्याह-निर्घातनेति । सङ्ग्रहे तु (सू.
अ ३४)-“विवरणविकर्षणैर्व्यथनैषणदारणप्रक्षालनप्रधमना-
ञ्जनप्रमार्जनानि” इति नवाधिकानीति चतुर्विंशतिः ।

१ ‘परिमाण’ ड । २ ‘न मानेन स’ ट । ३ ‘अणुय’ ठ.
अरुण । ४ ‘वध्यत्र’ आ ज ठ प । ‘वर्ध्नात्र’ इ घ च । ५ ‘ला-
श्चशास्त्रा’ इति चन्द्रनन्दनसम्मतं पाठः, सटीकसङ्ग्रहानुमतश्च ।
६ ‘दीन्येकोनविंशत्यनुय’ इति कचित् । ७ ‘णि कल्पयेत्, स्व’ ट ।
८ ‘अयस्कान्त-पाषाणविशेष’, आकर्षकद्रावकचुम्बकभ्रामकमेदा-
च्चतुर्विधः । इति डल्हणः । ९-१० ‘न-परि’ ‘न-उन्मू’ ठ ।
११ ‘मार्गि गणयति-’ ग घ च प । १२ ‘णविच्छिन्नेक्षणदा’
क ग घ च प । ‘णवच्छिन्नेक्षणदा’ ज । ‘णव्यञ्जनैष’ स.मू. ।
१३ ‘तिर्भवन्तीति’ ग.प. ।

विर्वर्तते साध्ववगाहते च
ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
यन्नेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥ ४२३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने यन्त्रविधि-
नाम पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स०-विर्वर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यन्त्रेषु मध्ये कङ्कमुख
श्रेष्ठमिति । यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकारि-अधिक्रियते इति ।
वसन्ततिलकोपजाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने यन्त्रविधि-
नाम पञ्चविंशोऽध्याय समाप्त ॥ २५ ॥

आ० २०-यन्त्रेषु कङ्कमुखस्य प्राधान्यमाह-विर्वर्तते
इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३४)-“हस्वदीर्घस्थूलतनु-
वक्रविषमप्राङ्गप्राहिशिथिलतेत्यष्टौ यन्त्रदोषा ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।
यन्त्रकर्मप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २५ ॥

अथेदानीं षड्विंशाध्यायारम्भः शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थं ।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साङ्गरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-शस्त्रस्य विधिः शस्त्रविधिः । शेषः पूर्ववत् ।
आ० २०-शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ।
षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥

१ 'निर्वर्तते' घ. सुश्रुत । २ 'व्यधिकारि' आ इ स मू ।
३ 'यन्त्रप्रकरणं नाम सा' घ प । ४ अयं शस्त्रविधिः सुश्रुते सू०
८।१३ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३४।३५ अध्याययोश्चास्ति
वर्णितः, चरके तु न वर्णितः । ५ हृदये सङ्ग्रहे च वाग्भटोक्तानि
षड्विंशतिशस्त्रान्तर्गतानि सर्पवक्रशलाकाकर्तरीकूर्चखजकर्णव्यधनानि
षट्शस्त्राणि सुश्रुते नोक्तानि ।

सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥
समाहितमुखाग्राणि नीलाभोजच्छवीनि च ।
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥
स्वोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।
प्रायो द्वित्राणि, युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥
१ (मण्डलाग्रं वृद्धिपत्रमुत्पलैर्ध्वर्द्धधारके ।
संपैषर्ण्यौ वेतसाख्यं शरार्यासन्निकूर्चके ॥ १ ॥
कुंशास्यं साटवदनमन्तर्वक्रार्धचन्द्रके (कम्) ।
व्रीहिमुखं कुठारी च शलाकाङ्गुलिशस्त्रके ॥ २ ॥
वैदिशं कर्पत्राख्यं कर्तरी नखशस्त्रकम् ।
दन्तलेखनकं सूच्यः कूर्चो नाम खजाह्वयम् ॥ ३ ॥
औरा चतुर्विधाकारा तथा स्यात्कर्णवेधनी (नम्) ॥

स०-बाहुल्येन शस्त्राणि षडङ्गुलानि भवन्ति । तथा षड्विं-
शतिसङ्ख्यानि, तथा सुकर्मारै-कर्मकुशलैर्नरैः, यथाविधि
[घटितानि]-सम्यङ्निष्पादितानि, तथा रोमवाहीनि-लोम-
शातनसमर्थानि, तथा सुरूपाणि-शोभनाकाराणि, तथा सुधा-
राणि-शोभनधाराणि, तथा सुखेन गृह्यन्ते-सुग्रहाणि च,
कारयेत् । क० अयसि । कीदृशे ? सुष्ठु ध्मात सुध्मात, तथा
सुतीक्ष्णं स्वावर्तितं च यदय-शस्त्रं, तस्मिन् । कीदृशानि
शस्त्राणि ? अकरालानि-सुदर्शनानि । तथा, समाहितं-सुष्ठु
कृतं, मुखाग्र-फलं, येषां तानि समाहितमुखाग्राणि । तथा,
नीलोत्पलद्युतीनि । तथा, नामानुगतं रूपं येषां तानि-अन्व-
र्थनामानीत्यर्थः । तथा, सर्वकालं सन्निहितानि-समीपस्थानि ।
तथा, ख च तदुन्मानं च स्वोन्मान-आत्मीयं प्रमाणं,
तस्मात्सर्कार्धार्धं, तस्य चतुर्थांश-अष्टभागं, फलं येषां
तान्येवम् । अपि चेति समुच्चये । एवविधानि शस्त्राण्येकैकशः
स्थानविशेषात् द्वित्राणि प्रयुञ्जीत । एकैकश इति “एकं बहु-
व्रीहिवत्” इति द्विलसुब्लोपौ, ततः शस्त्रप्रत्ययः ।

१ 'स्वमानार्ध' इति ठ. पुस्तकानुसारी पाठ । २ ( )
एतच्चिह्नान्तर्गतोऽयं पाठ इड अ पुस्तकेषुपलब्धः । ३ 'कु-
शास्या साटवदना छन्नवक्रा' इड । ४ 'नि षड्विंशतिस-
ङ्ख्यानि भवन्ति । तथा सु' ठ । ५ 'म्यकृतानि' ठ । ६ 'कि-
म्भूते?' ठ । ७ 'तीक्ष्ण' इति क्वचित् । ८ 'किलक्षणानि' ठ ।
९ 'अ येषां' ट. ठ । १० 'तान्येवम् । त' ट । ११ 'तन्मानं
च स्वमानं' ठ । १२ 'दर्धचतुर्थांशोऽस्याष्ट' ट । १३ अस्याग्रे
'अङ्गुलषट्स्य सप्तमाशद्वयसहितं यवदशकम्, तत्परिमाणं' इति
क्वचिन्मुद्रितपाठो दृश्यते, किन्तु ट ठ ड सङ्घेषु त्रिष्वपि लिखि-
तपुस्तकेष्वस्याभावत्वात् “अष्टभाग” इति स्वोक्तस्यार्थस्य विरोध-
भावत्वाच्च सोऽयुक्तः । १४ 'शेषेण द्वि' ठ ।

आ० २०-शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह-षड्विंशतिरिति । सुकर्मारै-उत्तमलोहकारै । रोमवाहीनि-रोमच्छेदीनि । अकरालानि-आर्जववन्ति । अयसि-लोहे घटितानि, तृतीयार्थे सप्तमी । समाहित-सम्यग्घटित, सुखाग्र-फल, येषां तानि । स्त्रोन्मानस्य-अङ्गुलषट्कस्य, अर्धचतुर्थांशं -अध्युष्टो भागः, -सप्तमांशद्वयसहित यैवदशकम्, तत्परिमाण फल येषां तानि । एकैकशो द्वित्राणि-प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा, कारयेत् ।

षड्विंशतेरुपयोगमाह-युजीतेति ।

मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति । लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥

स०-तेषां शस्त्राणां मध्ये मण्डलाग्रं नाम शस्त्रम् । कीदृक् ? फलोद्देशे तर्जन्या अन्तर्नखस्तर्जन्यन्तर्नख, तस्यैवाकृतिर्यस्य तदेवम् । कैतथोज्यम् ? इत्याह-लेखने छेदने च पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते ।

आ० २०-मण्डलाग्रं शस्त्रमाह-मण्डलाग्रमिति । शुण्डिका-गलशुण्डिका ।

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने । ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥ नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्वचक्रं यथाश्रयम् ।

स०-वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्तमेव । कीदृक् ? ऋजु-सष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रम्, तदुन्नते शोफे स्यात् । गम्भीरे तु शोफे तत्-वृद्धिपत्रमन्यथा । कथमन्यथा ? इत्याह-नतेत्यादि । पृष्ठतः-पृष्ठदेशे, नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति ।

आ० २०-वृद्धिपत्रमाह-वृद्धिपत्रमिति । उन्नते गम्भीरे च शोफे ऋज्वग्रम् । अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम् । स्थानवशेन दीर्घमुखं ह्रस्वमुखं च ।

उत्पलाध्यर्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा ॥ ७ ॥

१ 'स्त्रोन्मानात्-आत्मीयादूर्ध्वमानाद्वैध्यात्, अर्धांशफलानि च-तुर्थांशफलानि वा' इति चन्द्र । इन्दुस्तु हेमाद्रिवत् 'सार्धत्रि-भागफलानि' इति व्याख्यातवान् । २ 'श-शम्बाध्युष्टो' कञ् । ३ अध्युष्ट-सार्धतृतीय । ४ षड्यवा-एकमङ्गुलम्, एव षडङ्गुलानां षट्त्रिंशतिर्यवाः स्युः । तेषां सार्धतृतीयोऽंशः सप्तमांशद्वयसहिता दश यवा एव (१०३) भवन्ति । ५ 'फलं ते' घ । ६ 'म् । फले' ठ । ७ 'गादिषु' ठ । ८ 'रे तु ततोऽन्यथा' आ । ९ अरुणदत्तस्तु 'दीर्घह्रस्वचक्रे यथाश्रयम्' इति पठित्वा, उत्पलाध्यर्धधाराख्ययोर्योजयति । १० 'यथाश्रयम्' अ.ङ्.चन्द्र । 'यथाक्रमम्' आ । 'यथाश्रयम्' इ । ११ 'वृद्धिनामौषधवृक्षस्य पत्रसदृशफलकत्वात् वृद्धिपत्राख्यम्' इति वाग्भटार्थकौमुद्याम् ।

स०-[यथाश्रय-यथाश्रय, दीर्घवक्त्रं ह्रस्ववक्त्रं च युज्यात् ।] उत्पलं चाध्यर्धधारं च, ते आख्ये ययोस्तु उत्पलाध्यर्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्वचक्रे भवत । उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्धधारं तु ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः । ते भेदने छेदने च योज्ये । तथेति समुच्चये, पाटने च योज्य इत्यर्थः ।

आ० २०-उत्पलपत्रमध्यर्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह-उत्पलेति । एते स्वनामानुगतत्वरूपे ।

सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ।

स०-सर्पवक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं घ्राणार्शश्छेदने कर्णार्शश्छेदने च योज्यम् । तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं भवति ।

आ० २०-सर्पवक्त्रमाह-सर्पास्यमिति ।

गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषणी ॥ ८ ॥

स०-एषणी नाम शस्त्रं गतेर्त्रणानामन्वेषणे योज्यम् । कीदृशी ? श्लक्ष्णा-कोमलस्पर्शा । तथा, गण्डूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गण्डूपदमुखा ।

आ० २०-अन्वेषणार्थमेषणीमाह-गतेरिति । गते-नाडीत्रणस्य ।

द्वितीयामेषणीमाह-

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टा ।

स०-अपरैषणी भेदनार्थे सूचीमुखा स्यात् । तथा, मूले निविष्ट-कृत, ख-छिद्र, यस्याः सा मूलनिविष्टा ।

आ० २०-भेदनार्थमेषणीमाह-भेदनार्थं इति । भेदनत्वं क्षाराक्तसूत्रप्रवेशनेन ।

वेतसं व्यधने

स०-वेतस-वेतसपत्राकारं शस्त्रं, षडङ्गुलं पूर्वोक्तफलम् । तच्च व्यधने योज्यम् ।

आ० २०-वेतसशस्त्रमाह-वेतसमिति ।

स्त्राव्ये *शरार्यास्यत्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

स०-शरारि-आख्याख्यः पक्षिविशेषः । शरार्यास्यं नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्त्राव्ये योज्यम् ।

आ० २०-शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाह-स्त्राव्य इति । स्त्राव्ये-प्रच्छानेन रक्तस्रुतौ । भावे कृत्यप्रत्ययः । शरारि-पक्षिविशेषः ।

१ [ ] इति पाठः ट. पुस्तके नोपलभ्यते । २ 'ते नामा' ग घ च प । ३ 'नार्थामे' घ च । *४ अरुणदत्तस्तु 'शरार्यास्यत्रिकूर्चके' इत्यत्र 'कुशाटावदने' इत्यत्र च क्रमेण 'शरार्यास्य' इति 'कुशाटा' इति च पृथक्पदमेकैकं च शस्त्रं यन्मन्यते तदसत्, सङ्ग्रहसुश्रुतादिविरुद्धत्वात् । ५ 'शरारा-दीर्घचक्षुः पक्षिविशेषः ।' वा.कौ. ।

कुशाटावदने स्नाव्ये द्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

स०-कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्नाव्ये योज्यम् । तयो-
शरारिकुशाटयो, फलं द्यङ्गुलप्रमाणं स्यात् ।

आ० २०-कुशपत्रमाटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह-कुशा-
टेति । आटा-पक्षिविशेषः ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥
अर्धचन्द्राननं चैतत्

स०-अन्तर्मुखं नाम शस्त्रं तद्वत्-कुशाटातुल्यम् । तस्य-
अन्तर्मुखस्य, फलं सार्धमङ्गुलं स्यात् । तथा-कुशाटातुल्यमेत-
दपि, अर्धचन्द्रास्यसज्ञं शस्त्रम् । च समुच्चये भिन्नकमे ।

आ० २०-अन्तर्मुखमाह-तद्वदिति । तद्वत्-स्नाव्ये ।

तथाऽध्यर्धङ्गुलं फले ।

व्रीहिवक्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे ॥ ११ ॥

स०-व्रीहिवक्रमप्यध्यर्धङ्गुलं फले स्यात् । तच्च शिराव्यध-
उदरव्यधे च योज्यम् ।

आ० २०-व्रीहिमुखमाह-तथेति ।

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्थां स्थितां शिराम् १२

स०-कुठारी नाम शस्त्रं पृथु-विस्तीर्णसंस्थानदण्डा । तथा,
गोदन्तसदृशमर्धङ्गुलमाननं यस्यां सैवम् । तथा-कुठारिकया,
ऊर्ध्वदण्डया सत्यां शिरामश्चासुपरि स्थिता विध्येत् ।

आ० २०-कुठारीमाह-पृथुरिति ।

कुठार्यां कार्यमाह-तथेति ।

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विध्येत्

स०-ताम्रमयी शलाका द्विमुखी स्यात् । सा च मुखे
कुरुवकाकृति-रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा स्यात् । तथा-
शलाकया, लिङ्गनाश-कफोत्थपटलसज्ञं, विध्येत् ।

आ० २०-शलाकामाह-ताम्रीति । कुरुवक-कुरण्टकमु-
कुलम् ।

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

१ 'टी' सु । २ 'आटी-जलवर्धनीनाम पक्षिविशेषः' इति
उल्लेखः । ३ अरुणदत्तस्त्वत्र 'तथा' इति पदस्य सम्बन्धं कृत्वा,
अन्तर्मुखशस्त्रादर्थचन्द्राननं शस्त्रं भिन्नमिति यत्प्रतिपादयति तत्स-
ङ्गहादिविरुद्धत्वादयुक्तमेव । ४ 'फलमध्यर्ध' ट । ५ 'ल्यमपि' ट ।
६ 'वा' ट । ७ 'द्विमुखा' आ इ घ च ठ, चन्द्र । ८ 'कुरुवका'
आ ग ट ठ । ९ अङ्गुलिशस्त्रं सङ्ग्रहसुश्रुतयोर्मुद्रिकाशस्त्रमिति नाम्ना
पठ्यते ।

तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् ।

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदेन ॥ १५ ॥

स०-अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीदृशम् ? मुद्रिकया-ऊर्मि-
कया, निर्गत-निष्कान्तं, मुखं यस्य तन्मुद्रिकानिर्गतमुखम् ।
फले तु-तस्मिन्मुखे, अर्धङ्गुलदीर्घम् । योगत-संस्थानेन,
वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा तुल्यम् । कियत्प्रमाणाऽस्य मुद्रिका
कार्या ? इत्याह-तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम् । तथा,
सूत्रेण बद्ध-सूत्रबद्धम्, सूत्रेण बद्धा मणिवन्धे योज्यमित्यर्थः ।
गलस्रोतोरोगाणां छेदने भेदेन च तद्योज्यम् ।

आ० २०-अङ्गुलिशस्त्रकमाह-कुर्यादिति । मुद्रिकानि-
र्गतमुख-कण्ठस्थमुद्रिकम् । योगत-स्थानरोगयोग्यतानु-
सारेण विकल्प्य ।

ग्रहणे शुण्डिकामार्गदेर्बर्द्धिशं सुनताननम् ।

स०-बर्द्धिश नाम शस्त्रं शुण्डिकामार्गदेर्ग्रहणे योज्यम् ।
आदिशब्देन प्रतिजिह्विकादेर्ग्रहणम् । कीदृशं तत् ? सुनत-
अङ्गुलशवदानत, आनन-मुखं, यस्य तदेवम् ।

आ० २०-बर्द्धिशमाह-ग्रहण इति ।

छेदेऽस्थां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥
विस्तारे द्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम् ।

स०-करपत्र नाम शस्त्रं खरधारं, तथा दशाङ्गुलं दैर्घ्येण,
द्यङ्गुलं विस्तीरेण, सूक्ष्मा दन्ता यस्य तत्सूक्ष्मदन्तम् । तथा,
त्सर-मुष्टि, बन्धन-ग्रहणम्, शोभने त्सरुबन्धने यस्य तत्
सुत्सरुबन्धनम् । अभिधानकोशे यद्यपि 'त्सर-असिमुष्टि'
इत्यभ्युपगम्य, तथाऽपि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वात् मुष्टा-
वप्युपपन्नमेव ।

आ० २०-करपत्रमाह-छेदेऽस्थामिति । सुष्ठु त्सरुब-
न्धनं ग्रहणार्थं यस्य ।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

स०-कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्नायुवादिच्छेदे योज्यम् ।

१ 'णार्पितसु' अ आ इ ज । २ 'योगत-शस्त्रकर्मयोग्यत-
याऽऽकृत्या' इति चन्द्र । ३ 'स्य प्रदेशिनी तस्याग्रपर्वप्रमाण' ट ।
'स्य प्रदेशिनी तस्याग्र' ठ । ४ 'णार्पित' ठ । ५ 'दनादिषु च'
ठ । ६ 'च योज्यम्' ट । ७ 'कल्प' । ग घ च प । ८ 'बर्द्धिशः
सुनतानन' आ इ घ च प । 'बर्द्धिश मत्स्यवेधनम्' इत्यमरः ।
९ 'करवत् पत्रं यस्य तत् करपत्रम्, अङ्गुलीभिराचितं यथाऽऽकारो
भवति तद्वत् यत् कण्ठकैराचितं तत् करपत्रमुच्यते, करपत्रं करात्
ख्यातम् ।' वा कौ । १० 'स्तारे, सू' ठ । ११ 'त्सरं खड्गा-
दिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । १२ 'रुमुष्टि' क.ज ।

आ० २०-कर्तरीमाह-स्नायुसूत्रकचच्छेद इति ।
वक्रजुधरं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।
सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदमेदप्रच्छानलेखने ॥ १८ ॥

स०-नखशस्त्र-नखच्छेदक, प्रसिद्धम् । तच्च वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम् । तस्यैक मुख वक्रमन्यदङ्गु-स्पष्टम् । तथा, नवाङ्गुल-नवाङ्गुलप्रमाणम्, न तु षडङ्गुलम् । एतच्च सूक्ष्म-शल्यस्य-कण्टकादेरुद्धरणादौ नखच्छेदने मेदने [प्रच्छाने लेखने] च योज्यम् ।

आ० २०-नखशस्त्रमाह-वक्रजुधरमिति । नवाङ्गुल-न तु षडङ्गुलम् । नखच्छेदनक-प्रसिद्धम् । वक्रजुधर-एकस्मिन्मुखे वक्रा धारा, अन्यस्मिन् ऋजु ।

अधुना दन्तलेखनशस्त्रमाह—

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः ।
दन्तलेखनकं तेन शोधयेदन्तशर्कराम् ॥ १९ ॥

स०-एकधार-एकस्मिन् प्रदेशे [धारा यस्य तदेवम् ।] तथा, चतुष्कोणम् । तथा, एकत-एकस्मिन्देशे प्रबद्धा आकृतिर्यस्य तत् । दन्तलेखनकं नाम शस्त्रम् । तेन दन्तशर्करा शोधयेत् ।

आ० २०-दन्तलेखनमाह-एकधारमिति । प्रबद्धवत्-वेष्टितवत्, आकृतिर्यस्य तत् प्रबद्धाकृति ।

अधुना सूचीशस्त्रमाह—

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

स०-अत्र-एषु शस्त्रेषु मध्ये, सीवने-सीवनविषये, तिस्रः सूच्य स्युः । किम्भूता^१ वृत्ता-वर्तुला, पाशे गूढास्तथा दृढा, सारत्वात् ।

आ० २०-सूचीत्रयमाह-वृत्ता इति । पाशे-छिद्रस्थाने, गूढा दृढाश्च ।

आसां च प्रत्येक सस्थानविशेषेण विशेषोपयोगमाह—

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्रा त्र्यङ्गुलमायता ॥ २० ॥

स०-मांसलानां-बहुमांसानां, शरीरदेशानां त्र्यस्रा मुखे सूची स्यात् । सङ्ग्रहेऽप्यवोचत् (सू अ ३४)-“त्र्यस्रात्रा” इति । त्र्यस्रेति चिन्त्यम् । तथा, त्र्यङ्गुलमायता-त्र्यङ्गुलदीर्घा । वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्तमेव सामान्यलक्षणेन ।

आ० २०-तत्र त्र्यङ्गुलां सूचीमाह-मांसलानामिति ।

१ ‘प्रच्छन्नले’ अ आ ग ङ च । २ ‘तदेव श्लोक मुख वक्र-मन्यस्पष्टम्’ ट । ३ ‘प्रवृद्धा’ अ ट ठ । ‘प्रवृद्धा-वर्द्धनशीला’ वा कौ । ४ दन्तलेखनकं शस्त्रं मुश्रुते दन्तशङ्कुरिति नाम्ना पठ्यते । ५ ‘शर्करा’ ट ठ । ६ त्र्यस्रा-त्रिकोणा । ७ ‘हे चोवाच’ ट । ८ ‘ल दीर्घैत्यर्थः ।’ ट ।

अल्पमांसस्थिसन्धिस्यत्रणानां द्यङ्गुलायता ।

स०-अल्पमांसानां त्रणानां सन्धिस्यत्रिणानां च द्यङ्गुल-मायता-दीर्घा । वृत्तमुखत्वं चास्या सामान्येनोक्तम् ।

आ० २०-द्यङ्गुला सूचीमाह-अल्पमांसेति ।

तृतीयामाह—

ग्रीहिवक्रा धनुर्वक्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥
सा सार्धद्यङ्गुला

स०-ग्रीहिमुखा, चापवत् कुटिला, दैर्घ्येण द्वेऽङ्गुले सार्धे स्यात् । सा च पक्वाशय आमाशये मर्मसु च त्रणानां सीवने योज्या ।

आ० २०-सार्धद्यङ्गुलां सूचीमाह-ग्रीहिवक्रेति ।

अधुना कूर्च लिलक्षशिपुराह—

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥
स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशतेषु कुट्टने ।

स०-ता-सूच्य, सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुरङ्गुला कूर्च इत्युच्यते । किम्भूता^२ वृत्त एकस्मिन् पीठे सन्धिता । तथा, सप्तसङ्ख्या अष्टौ वा । तथा, शोभन बन्धनं यासां ता सुबन्धना । अत एवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसङ्गं शसन्ति । तथा चार्श-श्चिकित्सिते जगाद (ह चि अ ८१९)-“अर्शोभ्यो जलजशस्त्रसूचीकूर्चैः” इत्यादि । स च-सुबद्धसप्ताष्टसूचीक कूर्चो, नीलिकादिषु च कुट्टनविषये योज्य । उपलक्षणार्थत्वा-च्चास्य(सौ) श्वित्रेन्द्रजालादिष्वपि योज्य ।

आ० २०-कूर्चमाह-सर्ववृत्ता इति । सर्ववृत्ता-पाश-रहिता, ता-सूच्य, वृत्त एकस्मिन् पीठे निष्ठाता ।

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥
पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ।

स०-अष्टाभिः कण्टकैः खज उच्यते । कीदृशे ? अर्धाङ्गुल-प्रमाणं मुखं येषां तैः, तथा वर्तुलैः । तेन-खजेन, हस्ताभ्यां विलोच्यमानेन, नासिकातोऽस्रं हरेत् ।

आ० २०-खजमाह-अर्धाङ्गुलमुखैरिति ।

व्यधनं कर्णपालीनां यूथिकां मुकुलाननम् ॥ २४ ॥

स०-कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं स्यात् । कीदृशी^३ मुकुलानना ।

१ ‘सर्वा वृत्ता’ अ अ । २ ‘शातनकु’ अ । ३ ‘सर्वा एव व’ ठ । ४ ‘सादावपि’ ट । ‘दिषु च यो’ ठ । ५ ‘तैः’, अर्धाङ्गुलप्र-माणमुखैर्वर्तुलैश्च । ठ । ६ ‘काया रक्त ह’ ट । ७ ‘व्यधने’ का मुकुलानना’ अ इ अरुणः । ८ अत्रारुणदत्तचन्द्रौ तु कर्णव्यध-नमिति सङ्ग्रहोक्तं नाम त्यक्त्वा यूथिकेति यन्मन्येते, तच्चिन्त्यम् । ‘गणिका यूथिकाऽम्बुष्ठा’ इत्यमरः । ‘जुह्वं’ इति प्रसिद्धा ।

आ० २०-कर्णव्यधनमाह-व्यधनमिति ।

आराऽर्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः ।
चतुरस्रा, तथा विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥
कर्णपालीं च बहलाम्

स०-अर्धाङ्गुलप्रमाण वृत्त आस्य-मुख, यस्या साऽर्धाङ्गुल-
वृत्तास्या । तथा, स एव-अर्धाङ्गुलप्रमाण, प्रवेशो यस्या सा
तत्प्रवेशा । तथोर्ध्वत इति वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठात् तथैव-अर्धा-
ङ्गुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात् । सा आरानाम शस्त्रम् । तथा-
आरया, शोफ विध्येत् । कदा ? पक्वामसंशये, -किमयं पक्व
शोफ उताम इति सन्देहे । बहला च कर्णपाली तथा विध्येत् ।

आ० २०-आरामाह-आरेति । तत्प्रवेशा-अर्धाङ्गुलप्र-
वेशा । ऊर्ध्वत-वृत्तान्मुखादूर्ध्वं, चतुरस्रा । पक्वामसंशये-
पक्वत्वामत्वसन्देहे । बहला-धनाम् ।

बहलायाश्च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

स०-बहलाया -अतिमासलाया कर्णपाल्याश्च, सूची
शस्यते, -न केवलमारा । कीदृशी सूची ? त्रिभाग -प्रान्त-
भागात् सुषिरो यस्या सैवम् । तथा, त्र्यङ्गुला-दैर्घ्येण । सा च
कर्णवेधनी स्यात् ।

आ० २०-बहलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह-बहला-
याश्चेति ।

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि, तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥
अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यौगिकम् ।

स०-जलौक प्रभृतयोऽनुशस्त्राणि रक्तसौवकार्यकारणात् ।
तानि चालौहानि-लोहवर्जितानि । आदिशब्देनायस्कान्तशाक-
शेफालिकादिखरपत्रादीना ग्रहणम् । एव चोक्तेन न्यायेनान्या-
न्यपि यन्त्रादीनि विकल्पयेत् । आदिशब्देन शस्त्राणा ग्रहणम् ।
उपयोगं च यौगिक-साधुतर, बुद्ध्या निरूपयेत् ।

आ० २०-अनुशस्त्राण्याह-जलौक इति ।

उक्तेभ्यः शस्त्रयन्त्रेभ्योऽन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्पनीया-
स्याह-तान्येवमिति । तानि-शस्त्रानुशस्त्राणि, यन्त्रादीनि-
यन्त्रानुयन्त्राणि, तेषां योग्यमुपयोगं च, विकल्पयेत् ।

उत्पाद्यपाट्यसीवैष्यलेख्यप्रच्छानकुट्टनम् ॥ २८ ॥
छेद्यं भेद्यं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

स०-उत्पाद्यादीनि तत्क्रिया, -तेपा-षड्विंशतिशस्त्राणा,
क्रिया -कर्माणि, तत्क्रिया । [तानि षड्विंशतिशस्त्राणि सङ्ग्रहो-
क्तानि (सू अ ३४)-“तद्यथा-दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिप-
त्रोत्पलपत्राध्यर्धवारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्रकरपत्रकुशपत्राटामुखा-
न्तर्मुखशरारिमुखत्रिकूर्चकुठारिकात्रीहिमुखशलाकावेतसपत्रारा-
कर्णव्यवनसूचीसूचीकूर्चखजैषणीबडिशनखशस्त्राणि ।” इति ।]
उत्पाद्यं-उद्धार्यम्, तत्र नखशस्त्रं प्रयोज्यम् । पाटने वृद्धि-
पत्रादि । सीवने सूच्य । लेखने मण्डलाग्रादि । प्रच्छाने नख-
शस्त्रादि । कुट्टने कूर्च । छेदने उत्पलपत्रादि । भेदने एषणी
सूचीमुखा । व्यवने वेतसादि । मन्थने खज । ग्रहे सन्दश ।
दाहे शलाकादिरिति ।

आ० २०-शस्त्रकार्याणि गणयति-उत्पाद्येति । उत्पा-
द्य-उत्पादनम्, भावे यत्प्रत्यय । एव पाट्यादिषु । सीव्य-
सीवनम् ।

[शस्त्रदोषानाह-

कुण्ठखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥
शस्त्राणां खरधारत्वमग्रौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।

स०-सष्टम् ।]

आ० २०-शस्त्रदोषानाह-कुण्ठखण्डेति । ते च दोषा
अन्यत्र करपत्रात् ।

अधुना शस्त्राणा ग्रहणविधिं दर्शयति-

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे ॥ ३० ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृहीयात्सुसमाहितः ।

विस्त्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठकेन च ॥ ३१ ॥

तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे ।

मूलेष्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्यतोऽपरम् ॥ ३२ ॥

स०-छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्मिलितैः शस्त्रं वृ-
न्तफलान्तरे-वृन्तफलमध्यभागे, गृहीयात् । कीदृक् ? सुसमा-
हित, -तद्रतमना । विस्त्रावणकार्याणि शरार्यास्यादीनि शस्त्राणि
वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां गृहीयात् । गृहीयादित्यनुवर्तते ।
तलशब्देन पाणितलमुच्यते, आदिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या ।
तलेन प्रच्छन्न वृन्ताग्रं यस्य तत् व्रीहिमुखं मुखे गृहीयात् ।
शेष शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृहीयात् । सुकरस्य भावः सौकर्यम् ।
यथा सुकरा पाटनादिक्रा क्रिया स्यात्तर्थाऽऽददीतेत्यर्थः ।

आ० २०-शस्त्रधारणविधिमाह-छेदभेदनेति । छेदना-

१ [ ] इति पाठः । ट ठ ड पुस्तकेषु नोपलभ्यते । २ ‘ध’,
ऊर्ध्वनयनम्’ ठ । ३ ‘ख न यो’ ट । ४ ‘प्रच्छन्ने’ ट ।
५ ‘खकर्माणि’ घ.प । ६ ‘सेव्य-’ ग घ च ज प । ७ [ ]
इति पाठः ट ठ ड सङ्गेषु त्रिष्वपि लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते,
अत एव नाय श्लोकोऽप्यरुणदत्तसम्मतः । ८ ‘गार्थेषु क्रि’ अ. ।
‘गार्थे नु क्रि’ इति क्वचित् । ९ ‘जुष्टे श’ ट.ठ. । १० ‘सुख
पाटनादिक्रि’ ट. । ११ ‘था विद्धीते’ ठ ।

१ ‘तस्या एव च शस्यते’ आ । २ ‘ल्या सूची’ ठ ।
३ ‘श्रुतीन्यनु’ ठ । ४ ‘अशस्त्राण्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्तीत्यनुश-
स्त्राणि’ इतीन्दु । ‘हीनशस्त्राणि शस्त्रसङ्ग्रहानि वा’ इति डल्हण ।
५ ‘स्त्रावादिका’ इति क्वचित् । ६ ‘णादेव ।’ ट । ७ ‘तान्यलौ’
ठ । ८ ‘कल्पनीयानी’ क ज । ९ ‘असेव्यै’ आ.ग घ च.प ।
१० ‘प्रच्छन्नकु’ अ.आ.ज. ।

दिकर्मणि वृन्तफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितै शस्त्र गृही-
यात् । विस्त्रावणे तु तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां वृन्ताग्रे गृहीयात् ।
व्रीहिसुखं तु पाणितलेन वृन्ताग्रं प्रच्छाद्य सुखे ग्राह्यम् ।
आहरणे तु शस्त्रं मूले ग्राह्यम् । पाशस्योपरि मध्ये लघु-
सन्दशं कर्तरी च । शेषेषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रिया-
सौकर्यं तत्र ग्राह्यम् ।

शस्त्रकोशमाचष्टे—

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः ।
क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥ ३३ ॥
विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तर्रोर्णास्थशस्त्रकः ।
शलाकापिहितास्थश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः ॥ ३४ ॥

स०—नवाङ्गुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात् । तथा, सुघु घनो-
निविडः । तथा, द्वादशाङ्गुलप्रमाणो दैर्घ्येण । तथा, क्षौमादिजः ।
तथा, विन्यस्त—कृत, पाशो यस्य स विन्यस्तपाशः । तथा,
सुघु स्यूतः । तथा, सान्तराणि—सव्यवधानानि, ऊर्णास्थानि
शस्त्राणि यस्मिन् स सान्तर्रोर्णास्थशस्त्रकः । तथा, शलाकया
पिहित—स्थगित, आस्य यस्य स एवम् । तथा, शोभनः सञ्चयो
यस्य स सुसञ्चयः, नापितभाण्डिकावत् । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—
“निशानी तु शस्त्राणां श्लक्ष्णा शिलिका माषमुद्रप्रभा” इत्यादि ।

आ० र०—शस्त्रस्थापनार्थं शस्त्रकोशमाह—स्यादिति ।
सङ्गृहे तु (सू. अ. ३४)—“हस्त एव चात्र प्रधानतम-
स्तदधीनत्वाद्यन्नशस्त्राणाम् । तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शर-
शाल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकेन मांसच्छेदने, तैलेन पाटनभेदन-
शिराव्यधन्नायुच्छेदनेषु च प्रयुज्यते । धारा पुनर्भेदनानां
मांसूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्त्रावणानां च
कैशिकी, छेदनानामर्धकैशिकी । निशानी तु तेषां श्लक्ष्णा
शिलिका माषमुद्रप्रभा । धारासंस्थापनं च शाल्मलीफल-
कम् । अथ योग्या । न चाधिकृतशस्त्रेऽप्यकृतयोग्यः,
योग्या—अभ्यासः, सुबहुशो वाऽप्यदृष्टकर्मां शस्त्रकर्मणि
प्रवर्तते, शिरास्त्रायुर्मर्मादिव्यासत्वाद्देहस्य । तस्मात् सरोम-
चर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपङ्कपूर्णदृतिवस्तिवभ्रमासपेशिको-
त्पलनालादिषु यथार्हमाहरणादियोग्या कुर्यात् । तथा घट-
पाश्वत्तोतैस्सम्भोभिः परिपूर्णं नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्याम् ।

१ ‘वणानि तु’ क.व. । ‘वण तु’ च । २ निशानी—धारा-
तैक्ष्ण्यार्थं धर्षणशिला । ३ ‘शिला मा’ ट । ४ ‘दनेषु तै’ स.स. ।
५ ‘दनेषु शि’ च स.स. । ‘मेदेषु शि’ घ.प. । ६ ‘नश्छेद’ ग.घ.
च प.स.स. । ७ मासूरी—मसूरदलधारातन्वी । ८ कैशिकी—
केशप्रमाणा । ९ ‘छेद०की’ इति घ.च.प. पुस्तकेषु सङ्ग्रहद्वये च
नोपलभ्यते । १० ‘निशातनी’ स.स. । ११ ‘सुश्लक्ष्णा’ स.स. ।
१२ ‘शिला मा’ स.स. । १३ ‘न वाऽधि’ ग.घ.ज.प. । १४ पु-
ष्पफल—कृष्माण्ड । १५ ‘स्रोतस्यलाबुमुखादिषु च नेत्रप्रणिधान-
वस्तित्रणवस्तिपीडन’ इति सुश्रुते पाठः ।

मृदुमांसखण्डेष्वग्निक्षारावचरणयोग्याम् । पुस्तमयपुरषाङ्ग-
प्रत्यङ्गेषु बन्धनयोग्याम् । अपि च । युक्तकारी भिषग्बुभूषु-
पुरुष सम्पूर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं निष्कृष्टात्रम-
वहन्त्यामापगायां सुज्वलज्ववेष्टितं पञ्जरस्थमप्रकाशे देशे
कोथयेत् । तं सम्यक्प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणु-
कूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैरवष्टुष्य त्वगादीन् सर्वानेव वा
ह्याभ्यन्तरानङ्गसिरास्त्राद्यादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन
चक्षुषा च लक्षयेत् । इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च
यत् । समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ॥” इति ।

सुकुमारबालानामसविस्त्रावणार्थं जलौकसो निर्दिदिक्षुराह—

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावायं योजयेत् ।

स०—सुखिनां—सुखोचितानां, रक्तस्त्रावणार्थं जलौकसो
योजयेत् ।

आ० र०—जलौकसा विषयमाह—जलौकसस्त्विति ।

ताश्च द्विप्रकाराः,—सविषा निर्विषाश्च । तत्र सविषाणां सापा-
यत्वात्ता एव तावन्नक्षयति—

दुष्टाम्बुमत्स्यमेकादिशवकोथमलोद्भवाः ॥ ३५ ॥

रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः ।

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥

सविषा वर्जयेत्

स०—दुष्टाम्बुद्भवाश्च जलौकसः सविषा इति वर्जयेत् । तथा
मत्स्यमेकसर्पादिशवकोथोद्भवाः, तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये
मला—मूत्रपुरीषादयः, तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत् ।
सविषाणां लक्षणमाह—रक्ता इत्यादि । यौवलोमशो यास्ता
सविषा यतः, ततो वर्जयेत्—ता न योजयेत् ।

आ० र०—वर्ज्यां जलौकस आह—दुष्टाम्बु-
नि मत्स्यादिशवकोथमलेषु च जाताः ।

१ ‘षक् नूतन पुर’ क.ग.ज. । २ ‘डितमनि’ क.ग.ज. ।

३ ‘कृष्टदृष्टात्रमावह’ स.स. । ४ ‘ज्वलकलवे’ ग. । ५ ‘रस्य

सप्र’ ग.च. । ६ ‘कृत्वा शरवे’ क.ग.ज. । ७ ‘मारावला’ ट ।

८ अत्र सुश्रुते विशेष उक्तः । यथा (सू. अ. १३)—“जल-

मासा आयुरिति जलयुका, जलमासामोक इति जलौकसः । तासां

यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि, तेषु महाशरीरा बलवत्यः शी-

घ्रपाथिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । अथ जलौकोवसे-

कसाध्यव्याधितमुपवेश्य सवेद्यं वा, विरुक्ष्य चास्य तमवकाशं

मृदोमयचूर्णैर्यथैव स्यात् । गृहीताश्च ता सर्षपरजनीकल्कोद-

कप्रदिग्धगात्री सलिलसरकमध्ये मुहूर्तस्थिता विगतकुमा शाल्वा

तामी रोग ग्राहयेत् ॥” इति । सरक—पात्रम् । ९ सुखिनामित्युप-

लक्षणत्वेन सुश्रुतोक्तानां सङ्ग्रहोक्तानां च नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदु-

र्बलनारीसुकुमारणा ग्रहणम् । १० ‘क्तविस्त्रा’ ट । ११ ‘वत्कथ-

यति’ ट । १२ ‘कादिशव’ आ.क.ठ. । १३ ‘या लोमशास्ता’

ट. । १४ ‘शान्तास्ता’ इति कन्नित् । १५ ‘कोथे म’ क.व. ।

ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्त्रनुत्कार्यं तत्र

स०-ताभिर्हि योजिताभि कण्डूपादयः स्युः । उपलक्षण चेदम् । दाहशोषमूर्च्छादयोऽपि स्युः । [तत्र-] तासु मोहा- योजितासु, विषादिजित् कार्यम् ।

आ० २०-वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह-ताभिरिति ।

वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह-विषपित्तास्त्रनुदिति ।

शुद्धाम्बुजाः पुनः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ।

कषायपृष्ठास्तन्वङ्गयः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥

स०-जलौकस इत्यनुवर्तते । शुद्धजलोद्भवा (शुद्धा-म्बुजा)-सौगन्धिकोत्पलकमलविपुलसलिलशैवालजा जलौ-कसो, निर्विषा स्युः । आसां च लक्षणमाह-शैवलेत्यादि । शैवलमिव श्यावा, तथा वृत्ता, तथा नीलोर्ध्वराजय, तथा कषाय-न्यग्रोधादिवल्कलसहशवर्ण, पृष्ठ यासा ता एवम्, तथा तनुशरीरा किञ्चित्पीतवर्णजठराश्च निर्विषा वेद्या ।

आ० २०-ग्राह्या जलौकस आह-शुद्धाम्बुसम्भवा इति ।

ता अप्यसम्यग्वमनात् प्रततं च निपातनात् ।

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥

स०-निर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवल सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपिशब्द । रक्तमत्तत्वे हेतु-द्वयमाह-असम्यग्वमनात्, दुष्टरक्तस्येति शेष । प्रततं च लागनात्, दुष्टरक्तवासित्वेन रक्तमत्ता इत्युक्ता । ताश्च कथं लक्ष्यन्ते ? इत्याह-सीदन्तीरित्यादि । जल (सलिल) प्राप्य-तोयपूर्णभाण्डमासाद्य, सीदन्ती-न तथा चेष्टमाना, इति ज्ञात्वा त्यजेत् ।

आ० २०-ग्राह्यास्वपि मत्ता वर्ज्या इत्याह-ता इति । प्रततं निपातनात्-अविश्रमय्य प्रयोगात् । सीदन्ती-श्रममत्यजन्ती । रक्तमत्ता इति-रक्तमत्तत्वाद्धेतो ।

अथेतारा निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि परिश्रुताः ।

अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४० ॥

लागयेद्धृतमृत्स्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः ।

पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाश्छादयेन्मृदुवाससा ॥ ४१ ॥

स०-अथ-परीक्षातोऽनन्तर, इतरा लागयेत् । किम्भूता ? हरिद्राकल्कयुक्तजले परिश्रुता, काञ्जिके कालशेये वा परिश्रुता, पुनश्च जले समाश्वासिता-साम्यभूते जले प्लवनाहं सोत्साहा

सती, योजयेत् । अलगन्ती कथं लागयेत् ? इत्याह-वृतेत्यादि । वृतादिपातनैस्ता योजयेत् । पातनशब्द प्रत्येक योज्य । शस्त्रेणाङ्गे रक्त मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च पिबन्ती सूक्ष्मवाससाऽऽच्छादयेत् । एव हि तासां मक्षिका-यनुपद्रवात् सम्यग्योजना स्यात् । अथ किमेता पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायते ? इत्यत्र विशेषणद्वारेण हेतुमाह-उन्नतस्कन्धा इति । उन्नत स्कन्धो यासा ता एवम् । उन्नतस्कन्धत्वेन तासां पानं ज्ञायत इत्यर्थः ।

आ० २०-जलौकसां प्रयोगमाह-अथेतारा इति । इत-रा-अवर्ज्याः । अवन्तिसोमे-काञ्जिके । वृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य शस्त्रेण वा प्रच्छेद्य लागयेत् ।

ननु, शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेकलोलीभूतत्वात् शुद्धरक्ताकर्षणा-जलौका दोषाय स्यादित्याह-

सम्पृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राजलौका दुष्टशोणितम् ।

आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

(गुल्माशौविद्रधीन् कुष्ठवातरक्तगलामयान् ।

नेत्ररुग्विषवीसर्पान् शमयन्ति जलौकसः ॥ १ ॥)

स०-दुष्टशुद्धास्त्रान्मिलितादपि जलौका दुष्टरक्तमेव पूर्व-मादत्ते, न शुद्ध देहधातुस्थम्, इति दृष्टान्तेन दर्शयति-हंस इ-त्यादि । हंसो यथा क्षीरजलान्मिश्रितात् प्राग्दुग्धमादत्ते न तु जलम्, तथा जलौका प्रागशुद्ध रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्याय्यमेतत् ।

आ० २०-दुष्टशुद्धसम्पर्के जलौका प्रथमं दुष्टं पिबती-त्याह-सम्पृक्तादिति ।

दंशस्य तोदे कण्डूनां वा मोक्षयेत्

स०-दंशस्य तोदे सति कण्डूनां सत्या वा मोक्षयेत्, शुद्ध-रक्तरक्षार्थमतियोगभयाच्च । तामित्येकवचननिर्देशादेकैकां मोक्ष-येत्, न तु सर्वा सकृदेवेति गमयति । अथ पानलौल्यादश न त्यजेत्ततो हरिद्राचूर्णं लवणचूर्णं वा वदने दत्त्वा मोक्षयेत् ।

आ० २०-जलौकसा मोक्षणकालमाह-दंशस्येति ।

वामयेच्च ताम् ।

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरूषिताम् ॥ ४३ ॥

स०-मोक्षिता च जलौकस वामयेत् । वमनविधानमाह-पटुत्यादि । सैन्धवयुतेन तैलेन रूषितायां तथा सूक्ष्मेण तण्डुलकण्डनेन रूषिता-अवकीर्णा, वामयेत् । तण्डुलशब्द-स्यात्र लोपो ज्ञेयस्तन्त्रयुक्त्या ।

१ योजना-चित्तिकाग्र्यम् । २ 'एव चोन्नत' ट । ३ 'च्छाद्य ला'

क ज प । ४ 'द्वस्याक' ट । ५ 'संसृष्टाहु' ठ ड । ६ ( ) इति अ.इ.उ.अ पुस्तकेषूपलब्ध श्लोक ।

७ 'इति हंसो दुग्धमिव' ड । ८ 'वा परिमो' ठ ड । ९ 'ता ।

० ना ० ता ।' अ आ इ हेमाद्रि । १० 'रूक्षि' अ.व.ज.

प., ठ.ड. । रूषिता-चर्चिताम् ।

१ 'स्त्रजित्' ग घ प । २ 'म्बुसम्भवा' अ इ हेमाद्रि चन्द्र ।

३ 'वा ज्ञेया' ठ । ४ 'सीदन्ति स' अ ज प । ५ 'ताश्च ता

स्युः' ठ । ६ 'काञ्जिके कालशेये वा' ठ अरुण । ७ 'ग-

येत्पलम्' ठ । ८ कालशेय-तक्रम् । ९ 'ह्रीं सती' ट. ।

आ० २०-मोक्षितानां कृत्यमाह-वामयेदिति । कण्डन-
तुष ।

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं ता न पातयेत् ।

स०-ता -कृतवमना जलौकसो, रक्तमदाद्रक्षन् पुन सप्ताह
न योजयेत् ।

आ० २०-सप्ताहादूर्वाक् जलौकसां पुनःप्रयोग निषेध-
ति-रक्षन्ति ।

पूर्ववत् पटुता दार्ढ्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम् ॥४४॥

स०-जलौकसा सम्यग्वान्ते सति पूर्ववत्-अलागिताना-
मिव, पटुतादि भवति ।

आ० २०-जलौकसा सम्यग्वमनलक्षणमाह-पूर्ववदिति ।

क्लमोऽतियोगान्मृत्युर्वा

स०-अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात् ।

आ० २०-अतिवान्ते लक्षणमाह-क्लम इति ।

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ।

स०-दुर्वान्ते सति स्तब्धता मदश्च स्यात् ।

आ० २०-दुर्वान्ते लक्षणमाह-दुर्वान्त इति ।

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि ४५
लालादिकोथनाशार्थं, सविषाः स्युस्तदन्वयात् ।

स०-ताश्चान्यस्मिन्नन्यस्मिन् घटे त्र्येहात् पञ्चाहाद्वा
स्थाप्या । किम्भूते ? मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि, तद्युक्त
इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत्-मृत्स्ना, “सन्नौ प्रशसायाम्” इति
स्मप्रत्ययः । अनेकभाजनस्थापने कोऽर्थः ? इत्याह-लालादि-
कोथनाशार्थम् । आदिशब्देन मूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम् । लाला-
दीनां-जलौक सम्बन्धिना, कोथ-कुथितत्वं क्लिष्टता, तन्ना-
शायः । तदन्वयात्-लालादियोगात्, ता सविषा स्युः ।

आ० २०-जलौकसा पालनविधिमाह-अन्यत्रान्यत्रेति ।

अशुद्धौ स्त्रावयेदंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः ॥ ४६ ॥

स०-अशुद्धौ-अशुद्धलिङ्गानुमिते रक्ते सति, दशान् हरि-
द्रादिभि स्त्रावयेत् ।

आ० २०-दशापरिस्त्रावे स्त्रावणौषधमाह-अशुद्धाविति ।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः ।

स०-अनन्तरं शतधौतघृतसम्पृक्ता पिचवो ‘योज्या’ इति
शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायः, बहुकृत्वो धौतमित्यर्थः । तथा,
शीतला लेपा-यष्टीचन्दनोशीरादिजा, योज्या । दशस्थित-
चलितरक्तप्रसादनायेति भावः ।

१ ‘द्वत्त भ’ ट । ‘द्वता भ’ ठ ड । २ ‘त्र्यह पञ्चाह वा स्या’
ट । ३ ‘प्या । मृत्स्नापृक्तजल्युक्ते । अनेक’ ड । ४ ‘त्स्नायु-
क्ताम्बुगर्भिणि’ ठ । ५ ‘षादिपरिग्रह’ ट । ६ ‘र बहुकृत्वा
धौत’ ड । ७ ‘धौतेनेत्यर्थ’ ट ।

आ० २०-दशस्त्रावानन्तरं कृत्यमाह-शतधौतेति ।

दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः ॥ ४७ ॥

स०-दुष्टरक्तस्यापगमनात्-नि सरणात्, सद्यो-द्रागेव, री-
गपीडाशान्तिर्भवति । उपलक्षणं चेदम् । श्वयथुशैथिल्य-
दाहशमोऽपि हि भवत्येव ।

आ० २०-स्त्रावफलमाह-दुष्टरक्तापगमनादिति ।

अशुद्धं चलितं स्थानातिस्थितं रक्तं व्रणाशये ।

व्यम्लीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तस्त्रावयेत्पुनः ॥ ४८ ॥

स०-अशुद्ध रक्तं स्वाशयाच्चलितं व्रणस्थाने स्थितं पर्यु-
षितं सत् व्यम्लीभवेद्यतः, तस्मात् तत्-रक्तं, भूय स्त्रावयेत् ।

आ० २०-द्वितीयेऽहि पुन स्त्रावमाह-अशुद्धमिति ।
अम्लीभवेत्-पाकोन्मुख भवेत् ।

युञ्ज्यान्नालबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ।

तासामनलसंयोगात्

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सति, अलबुघटिका न लाग-
येत् । तासां-अलबूना घटिकानां च, अग्निसंयोगात् पित्त-
रक्तकोपोपपत्तेरिति भावः ।

आ० २०-अलबुघटिकयोरविषयमाह-युञ्ज्यान्नेति ।

युञ्ज्यात्तु कफवायुना ॥ ४९ ॥

स०-तास्तु कफवातेन दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् ।

आ० २०-अलबुघटिकयोरविषयमाह-युञ्ज्यात्त्विति ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ।

स्कन्नत्वात्

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृङ्गेण नाकर्षेत् । स्कन्नत्वात्-
स्थानत्वाद्धेतोः । शृङ्गस्य चाग्निसंयोगाभावेन कफविलयने
सामर्थ्याभावात् ।

आ० २०-शृङ्गस्याविषयमाह-कफेन दुष्टमिति ।

वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ॥ ५० ॥

स०-वातपित्ताभ्यां दुष्टं रुधिरं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

आ० २०-शृङ्गस्य विषयमाह-वातपित्ताभ्यामिति ।

गात्रं बद्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।

स्त्रायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ५१

अधोदेशप्रविस्तृतैः पदैरुपरिगासिभिः ।

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमार्चरन् ॥ ५२ ॥

१ ‘रागादिशम स्यात्’ ट । २ ‘अम्ली’ अ आ हेमादि ।

३ ‘त व्यम्लीभूतं त्र’ ठ । ४ ‘त शल्यरूपं भवेत् । तस्मा-
त्तत्’ ठ ड । ५ ‘युञ्ज्याच्च’ अ ग ज । ६ ‘शृङ्गेणाति नि’ ग ।
‘शृङ्गेणाभिनि’ प । ७ ‘यनसा’ ट । ८ ‘चरेत्’ अ, आ इ ग,
घ अ, ठ, प ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ।
हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः ॥ ५३ ॥

स०-गात्र रज्जा पट्टेन वा दृढ सम बद्धोपरि प्रच्छनीय-
प्रदेशस्य, तथा स्नाय्वादि परिहरन्, प्रच्छान कुर्यात् । कथम् ?
अधोदेशात्प्रविसृतै -प्रवृत्तै, पदैरुपरिगामिभि -ऊर्ध्वप्रसारिभि ।
किम्भूतै पदै १ न गाढै -न खरै, न घनै -न निरन्तरै, न
च तिर्यग्भि -तिरश्चीनै । तथा, पदे पद नाचरन्-पदस्योपरि
पदमकुर्वन्नित्यर्थ । एकदेशस्थित रक्त प्रच्छानेनाकर्षेत् ।
ग्रथित ग्रन्थ्यर्बुदादिषु रक्त जलौकाभिर्परिहरेत् । सुप्त-निश्चेतन
सत् स्थाने प्रसुप्त्यादिविकारि, शृङ्गादिभिर्हरेत् । व्यापि-सर्व-
शरीरस्य, लोहित शिराव्यधैराकर्षेत् ।

आ० २०-प्रच्छानविधिमाह-गात्रमिति । पदै -शस्त्र-
कृतै । अधोदेशात्प्रविसृतै -अधस्तादाकृष्टशस्त्रैरधोदेशमारभ्यो-
र्ध्वमूर्ध्व क्रियमाणै ।

प्रच्छानस्य विषयमाह-प्रच्छानेनेति ।

जलौकसां विषयमाह-ग्रथितमिति । ग्रथित-ग्रन्थीभूतम् ।

शृङ्गालाबुधटिकानां विषयमाह-शृङ्गादिभिरिति । सुप्त-
अज्ञातस्पर्शम् ।

शिराव्यधस्य विषयमाह-व्यापीति । व्यापि-सर्वदेहस्थम् ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

स०-पिण्डिते रक्ते प्रच्छान वा स्यात् ।

आ० २०-प्रच्छानस्य विषयान्तरमाह-प्रच्छानमिति ।
पिण्डिते-घने ।

अवगाढे जलौकसः ।

स०-अवगाढे रक्ते जलौकस स्यु ।

आ० २०-जलौकसां विषयान्तरमाह-अवगाढ इति ।
अवगाढे-गम्भीरे ।

त्वक्स्थेऽलाबुधटीशृङ्गम्

स०-त्वक्स्थे-उत्ताने रक्ते, अलाबुधटीशृङ्गाणि स्यु ।

आ० २०-अलाब्वादीनां विषयान्तरमाह-त्वक्स्थ इति ।

शिरैव व्यापकेऽसृजि ॥ ५४ ॥

स०-सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव भवति । शिराया मत-
विकल्पो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थ ।

आ० २०-शिराव्यधस्य नियतत्वमाह-शिरैवेति ।

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोलाबुभिः क्रमात् ।

१ 'ग्रन्थित' अ ग घ प । २ 'ऊर्ध्व प्र' ठ । ३ 'प्रच्छन्नेना'
ड । ४ 'भिर्हरेत्' ट । ५ 'ग्रन्थित' ग घ प । ६ 'प्रच्छन्न' ड ।
७ 'क्रमात्-यथासङ्ख्येन, वातधाम रक्त शृङ्गेण, पित्तधाम
जलौकाभिः, श्लेष्मधामालाबुना, निहरेत् ।' इति चन्द्र ।

स०-अथवा वातादिस्थानस्थित रक्त यथाक्रम शृङ्गादिभि-
र्हरेत् ।

आ० २०-शृङ्गादीनां विषयान्तराण्याह-वातादिधामेति ।

स्रतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ॥ ५५ ॥

सतोदकंण्डूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शस्त्रवि-
धिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

—९४९—

स०-सुतरक्तस्य नरस्य शीतलै प्रलेपादिभिस्तोदकण्डूयुत
शोफो वातकोपात् स्यात् । त-तादृश शोफ, घृतेनोष्णेन
सेचयेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीका-
या सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने शस्त्रविधिर्नाम
षड्विंशोऽध्यायः समाप्त ॥ २६ ॥

—९५०—

आ० २०-सुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाह-
स्रतासृज इति ।

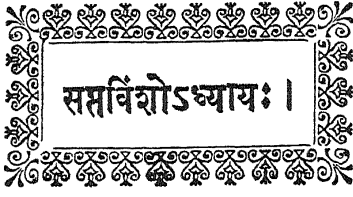
उक्तदोषे प्रतीकारमाह-तमिति । सङ्गृहे तु (सू अ
३५) -“सर्वासा च पर प्रमाणमष्टादशाङ्गुलानि । तत्र
चतुष्पञ्चषडङ्गुला नृषु योजयेत् । गजवाजिष्वपरा । तौसु
सुकुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रिय ।
विपरीता पुमासोऽर्द्धचन्द्राकृतिर्पुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु
विरोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्या । स्त्रियो
विपरीतेषु । जलौकसैस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपङ्क-
गर्भे नवे घटे स्थापयेत् । शृङ्गाटककसेस्कशालूकशैवाल-
मृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीत स्वच्छ च तोय-
मन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् । लालादिकोथपरिहारार्थमेव
च त्र्यहात्र्यर्हात् पूर्वमन्नपानमपनीयान्यद्दद्यात् । पञ्चाहाच्च
तद्विध एव घटान्तरे ताः सञ्चारयेत् ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

शस्त्रप्रकरण नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ २६ ॥

—९५१—

१ 'कण्डूशोफ' अ आ इ ग घ ञ । २ 'सिञ्चेदिति' ट ।
३ 'ताः सृजु' क ग घ ञ प स मू । ४ 'पुरोविभागाश्च' क । 'पु-
रोविभागा वृत्ताश्च' ग । ५ 'सञ्चार्य' घ प । ६ 'मेव च० हा-
दूर्ध्व पूर्व' स स ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अनन्तरातीतेऽध्याये शृङ्गादीन् लोहितावसेचनोपायानुक्त्वा 'प्रच्छानेनैकदेशस्थ' इत्यादिवाक्येन तेषां विषयो दर्शितः । सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो युक्त इत्याह—

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—सरत्वाभी रक्तमिति सिरा, तासां व्यध, तस्य विधि, तमध्यायं व्याख्यास्यामः । शेष पूर्ववत् ।

आ० २०—शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३६)—“बहवो हि रक्तावसेचनोपायाः प्रागभिहिताः । तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु शिराव्यध प्रधानम् । अमुना हि ते समूला शोषमायान्ति केदारसेतुभेदेन शाक्यादय इव । तथा च । शिराव्यधश्चिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् । शल्यतन्त्रे स्मृतो यद्वदस्ति कायचिकित्सिते ॥ यथा रक्तमभिष्टानं विकाराणां विकारिणाम् । अन्यन्न हि तथा दूष्य कर्मेदं प्रथमं ततः ॥ तन्नाम्बु शरीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रञ्जितं रक्तमाहुः ।” इति ।

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।

पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रभवः शुद्धं, तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

स०—लोहितं मधुरं गुण (रस), तथा ईषलवण, किञ्चिच्छब्द ईषदर्थे, तर्थाऽशीतोष्ण—नजीषदर्थे, ईषच्छीतमीषदुष्ण, तथाऽसंहत—द्रव, शुद्धं स्यात् । सम्प्रति वर्णितं शुद्धलोहितलक्षणमाह—पद्मेत्यादि । इन्द्रगोप—मृगनक्षत्रोत्पन्न कीटकविशेष । हेम—कनकम् । अवि—मेष । अविशशयो—लोहितशब्देन रक्ताविना सम्बन्धः । पद्मादीनां द्वन्द्वः । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितमिव लोहित—रक्तवर्णं, यद्वक्तं तच्छुद्धं ।

१ 'चनायोपा' ठ ड । २ 'प्रच्छन्नेनै' ठ ड । ३ 'अयं सिराव्यधविधिश्चरके सू० २४ अध्याये, सुश्रुते सू० १४ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३६ अध्याये चास्ति वर्णितः । ४ 'वोऽपि' र' क.ज । ५ 'केदारसेतु—जलावष्टम्भिनी क्षेत्रमर्यादा । ६ 'तत्र च' ग घ प । ७ 'तथा' क.ज. । ८ 'अन्यं न हि' घ प । ९ 'हाररससा' क । १० 'प्रवदेच्छुद्धं' अ ग घ प । ११ 'धुरादिगुण' ट ठ.ड. । १२ 'था, ईषच्छीत' ठ.ड. । १३ 'वर्णितं शु' ठ. । १४ 'प—कीटवि' ट.ठ.ड. ।

स्यात् । तच्च तनो—शरीरस्य, प्रभव—उत्पत्तिहेतुः । तेनैव—रक्तेन, तनो स्थिति—प्रबन्धाविच्छेदलक्षणा । अनेकदृष्टान्तोपादानं च शुद्धरक्तस्यानेकवर्णदर्शनात् ।

आ० २०—शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—मधुरमिति । असंहत—द्रवम् । हेमा—मज्जिष्ठा ।

शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वमाह—तनोरिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३६)—“तथा दूष्यम् । दोषमिति केचित् । उभयात्मकमन्ये । तच्चैवविधमेव विधिवदाहारविहारभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषा योनिः ।” इति ।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते

स०—तच्च—रक्तं, बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते । पित्तलै—क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः । श्लेष्मलै—माषतिलादिभिः । तथा पुराकृताद्वैदादपि, शरत्कालस्वभावात् कदाचिद्वातलैरपि दूष्यत इति प्रायोग्रहणम् ।

आ० २०—रक्तस्य दुष्टिकारणमाह—तत्पित्तश्लेष्मलैरिति ।

कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोरोगमदतृडलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकट्वम्लोद्विरणभ्रमान् ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ।

स०—ततो—दूषणात्कारणात्, विसर्पादीन् भ्रमान्तान् कुरुते । तथा, शीतोष्णादिभिः सम्यक्चिकित्सिता साध्या अपि रोगा ये न सिध्यन्ति, ते च रक्तप्रकोपजाः । न केवलं विसर्पादयः, इति चार्थः । आदिशब्देन स्तम्भस्वेदनादिपरिग्रहः ।

आ० २०—दुष्टरक्तस्य कार्यमाह—कुरुते इति ।

दुष्टरक्तकार्यस्य सामान्यलक्षणमाह—शीतोष्णेति । चकारद्वयकरणादुक्तेष्वनुक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयम् ।

तेषु सावयितुं रक्तमुद्रिकं व्यधयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

स०—तथा, तेषु—विसर्पादिषु रोगेषु, उल्बणं रक्तं सावयितुं सिरा व्यधयेत् । अदन्तत्वाच्च वृद्धेरभावः ।

आ० २०—दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह—तेष्विति ।

न तून्षोऽशीतोष्णसप्तत्यब्दक्षुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

१ 'न शरीरस्य प्रबन्धाविच्छेदलक्षणा स्थितिः ।' ठ ड. । २ 'दानेन च० दर्शनम्' ट । ३ 'हेमा—मज्जिष्ठा' इति पाठो ग घ प पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ 'था दोषम् । दूष्यमिति' स.स. । ५ 'भ्या विशुद्धं' ग । ६ 'त दूष्य' ट.ठ.ड. । ७ 'न्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ।' इति चरके पाठः । ८ 'भिरुपक्रान्तास' ट. । ९ 'न न्यून' ग. ।

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ७ ॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।
नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्गाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्भदात् ।

स०-ऊनषोडशवर्षादीनां तु सिरा न व्यधयेत् । स्नेहपीते-
पीतस्नेह इत्यर्थः, आहिताग्नादित्वात् परनिपातः । तथा,
पञ्चसु-वमनादिषु, कर्मसु विहितेषु सप्तसु, सिरा न व्यधयेत् ।
तथा, अयन्त्रिता-अबद्धा, सिरा न व्यधयेत् । तथा, न तिर्यक्,
न चानुत्थिता, नातिशीते, नात्युष्णे, नातिवाते, न च मेघो-
दये, सिरा व्यधयेत् । आत्ययिकात्-रोहिणीविषादिकात्,
अन्यत्र न व्यधयेत् । आत्ययिके तु रोगे शीतोष्णवृष्टीनां
यथायथ प्रतीकार विधाय सिरा मोक्षयेदेव ।

आ० २०-ऊनषोडशाब्दादीनां शिराव्यध निषेधति-न
तूनेति । पञ्चसु कर्मसु-वमनविरेचननिरुहानुवासननस्येषु ।
वमनादौ स्नेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षोभ(भा)निवृत्तिस्ताव-
न्निषेधः । अयन्त्रिता-अकृतवक्ष्यमाणयन्त्रणाम् । तिर्यक्-
तिर्यग्गताम् । अनुत्थिता-अप्रकटाम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ
३६)-“तत्र स्नेहपीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न
स्त्वन्त्यतिस्रवन्ति वा । सम्यक्स्निग्धस्त्रिभ्रस्य पुनर्द्रवी-
भृता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टा सम्यक् प्रच्यवन्ते । न
त्वेव निषेधो विषसंस्मृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु ।” इति ।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ॥ ९ ॥
अपाङ्ग्यामुपनास्यां वा

स०-शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां सिरा मोक्षयेत् । ललाटे
भवा-ललाट्या, शरीरावयवाद्यत्, एवमग्रेऽपि । अपाङ्गे भवा-
अपाङ्ग्या, नासिकासमीपे भवा-उपनास्या, वा ।

आ० २०-शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्यां शिरा आह-
शिरोनेत्रविकारेष्विति । ललाटे भवा ललाट्या । “शरी-
रावयवाद्यत्” इति यत् । एवमपाङ्ग्या उपनास्या. [च] ।
उपनास्या-कनीतिकाभवा. (?) ।

कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

स०-कर्णामयेषु कर्णजा-कर्णसमीपभवा, सिरा विध्येत् ।

आ० २०-कर्णरोगेषु शिरा आह-कर्णरोगेष्विति ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम्

स०-नासामयेषु नासाग्रे स्थिता विध्येत् ।

आ० २०-नासारोगेषु शिरा आह-नासारोगेष्विति ।

नासाललाटयोः ॥ १० ॥

१ ‘नुच्छिन्ताम्’ ग । २ ‘षु लाला’ अ घ ञ प । ३ ‘व्या
मोक्षयेत्सिरा । अपाङ्ग्या उपनास्या वा’ ग घ प । ४ ‘वा
नासिकासमीपे भवा वा’ ठ ड । ५ ‘वेध्या शिरामाह’ क ग
घ । ६ ‘व्या’ क, ञ । ७ ‘ङ्ग्यामुपनास्या वा । उप’ क, ञ ।

पीनसे

स०-पीनसे-प्रतिश्याये, नासाललाटमध्यस्था सिरा विध्येत् ।

आ० २०-पीनसे शिरा आह-नासाललाटयोरिति ।

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः ।

स०-मुखरोगेषु जिह्वादिगा सिरा विध्येत् ।

आ० २०-मुखरोगेषु शिरा आह-मुखरोगेष्विति ।

जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

स०-जत्रूर्ध्व-वक्षोसयोः सन्ध्यूर्ध्व, ये ग्रन्थयस्तेषु ग्रीवा-
द्याश्रिता सिरा विध्येत् ।

आ० २०-जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु शिरा आह-जत्रूर्ध्वग्रन्थिष्विति ।

उरोपाङ्गललाटस्था उन्मादे

स०-उन्मादे उरस्था अपाङ्गस्था ललाटाश्रिताश्च विध्येत् ।

आ० २०-उन्मादे शिरा आह-उरोपाङ्गललाटस्था इति ।

ऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

स०-अपस्मारे तु हनुसन्धौ स्थिता सिरा विध्येत् ।
समस्ते-सर्वस्मिन्, वा हनौ सिरा विध्येत् । भ्रूमध्यगामिनी-
भ्रूमध्यस्था, सिरा वाऽपस्मृतौ विध्येदिति वाशब्दोऽत्रानु-
वर्त्ये योज्यः ।

आ० २०-अपस्मारे शिरा आह-अपस्मृताविति ।

उक्तेषु शिरोरोगादिषु सामान्यतः शिरा आह-समस्ते वेति ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

स०-विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्था कक्षास्था स्तनान्तर-
स्थाश्च सिरा विध्येत् ।

आ० २०-विद्रधिपार्श्वशूलयोः शिरा आह-विद्रधाविति ।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये

स०-तृतीयके ज्वरेऽसयोर्मध्ये-स्कन्धसन्धौ स्थितां सिरा,
विध्येत् ।

आ० २०-तृतीयकज्वरे शिरा आह-तृतीयक इति ।

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

स०-चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधोगता-अन्यतरपार्श्वश्रया,
सिरा विध्येत् ।

आ० २०-चतुर्थकज्वरे शिरा आह-स्कन्धस्याध इति ।

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो ह्यङ्गुले स्थिताम् ।

१ ‘कदाचिन्नासास्था कदाचिन्नललाटस्था कदाचिदुभयस्थामपि’
इति चन्द्रः । २ ‘टयो स्थिता सि’ ठ ड । ३ ‘जत्रूर्ध्वं अ’ आ
इ ञ । ४ ‘स्थामुन्मादे’ अ । ५ ‘शिरा० नीः ।’ अ इ ग
घ ञ प । ६ ‘ध्यसस्था’ ट । ७ ‘श्वसस्था’ ट । ८ ‘रे स्कन्ध-
योर्मध्ये-अससन्धौ स्थि’ ट । ९ ‘रेऽससन्धौ स्थि’ ठ ड । १० ‘तां
सिरां’ ठ, ड ।

स०-प्रवाहिकाया शूलयुक्ताया श्रोणित-कट्या, बङ्गुले स्थिता सिरा विध्येत् ।

आ० २०-सशूलप्रवाहिकाया शिरा आह-प्रवाहिका यामिति ।

शुक्रमेद्रामये मेद्रे

स०-शुक्ररोगे मेद्ररोगे च मेद्रस्थिता सिरा विध्येत् ।

आ० २०-शुक्ररोगे मेद्ररोगे च शिरा आह-शुक्रमेद्रामय इति ।

ऊरुगां गलगण्डयोः ॥ १४ ॥

स०-गलगण्डयोश्चोभयोरुर्हस्था सिरा विध्येत् ।

आ० २०-गलगण्डमालयो शिरा आह-ऊरुगामिति । द्विवचनसामर्थ्यात् गण्डमालाग्रहणम् ।

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

स०-गृध्रस्या जानुनोऽधस्ताच्चतुरङ्गुल ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरङ्गुले स्थिता सिरा विध्येत् ।

आ० २०-गृध्रस्या शिरा आह-गृध्रस्यामिति ।

इन्द्रबस्तेरधोऽपच्यां बङ्गुले

स०-अपचीसन्ने रोगे इन्द्रबस्तेरधो बङ्गुले सिरां विध्येत् । इन्द्रबस्ति-जङ्घान्तरे वक्ष्यमाण (हृ शा अ ४।५) ।

आ० २०-अपच्या शिरा आह-इन्द्रबस्तेरिति । इन्द्रबस्ति-जङ्घामध्ये मर्मम् ।

चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सैकथ्यतौ, तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

स०-सैकथ्यपीडाया गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले सिरा विध्येत् । क्रोष्टुकशीर्षाख्ये वातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत् ।

आ० २०-सैकथ्यशूले क्रोष्टुकशीर्षके च शिरा आह-चतुरङ्गुल इति ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्टके ॥ १६ ॥

चिप्पे च बङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

स०-पाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरि बङ्गुले विध्येत् । खुड-वातरक्तम् ।

आ० २०-पाददाहादिषु षट्सु शिरा आह-पाददाह इति । हर्षे-पादहर्षे । चिप्पे-नखरोगे । क्षिप्र-अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्ये मर्मम् । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३६)-“एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु वार्मबाहावभ्यन्तरेतो बाहु मध्ये ग्रीहोदरे । एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृदाख्ये । तथा कासश्वासयोरप्यादिशन्ति ।” इति ।

१ ‘स्थिता सि’ ट । २ ‘चीनास्त्रि रो’ ठ.ड । ३ ‘गे जङ्घा-न्तरे वक्ष्यमाणस्येन्द्र’ ड । ४ ‘सन्ध्यतौ’ इति कचित् । ५ ‘स-न्धिपी’ ठ.ड । ६ ‘मभागाभ्य’ स.स. । ‘मबाहाभ्य’ स.मू । ७ ‘न्तरे बाहु’ क.ग.ज. ।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम्

स०-विश्वाच्या गृध्रसीप्रोक्ता सिरा विध्येत् । “गृध्रस्या जानुनोऽधस्तात्” इति ।

आ० २०-विश्वाच्यां शिरा आह-गृध्रस्यामिवेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३६)-“बाहुशोषावबाहुकयोर-प्येके ।” इति ।

यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने यथासन्ने देशेऽन्यां व्यधयेत् सिराम् ।

स०-यथोक्ताना सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरा व्यधयेत् ।

आ० २०-यथोक्तशिराणामदर्शने तदासन्ना शिरा वैध्या इत्याह-यथोक्तानामिति ।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

स०-अथेत्यानन्तर्ये । स्निग्धा तनुर्यस्य स स्निग्धतनु । तथा, सज्जानि-प्रगुणानि, [सर्वाणि] उपकरणानि-वर्द्धवण्डपटो-दकलेहगैरिकादीनि, यस्य स सज्जसर्वोपकरण । तथा, बली-पुष्ट । तथा, कृतं स्वस्त्ययन-बलिमङ्गलहोमादिक, यस्य स कृतस्वस्त्ययन । तथा, स्निग्धरसयुक्तेनाग्नेन प्रतिभोजितः । तथा, अग्नितापश्चातपश्च, ताभ्या स्निग्ध । तथा, जानुर्तुल्ये उच्चासने, संस्थित-समुपविष्ट । तथा, मृदुना-सूक्ष्मेण, वस्त्रपट्टेनात्तो-गृहीतो बद्ध, केशान्तो यस्य स एवम् । तथा, जानुनो स्थापितौ कूर्परौ येन स एवम् । तथा, मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्या मन्येऽतिशयेन पीडयेत् । तथा, दन्तप्रपीडनौ

१ ‘भ्रस्यामिव सि’ ट. । २ ‘अदर्शने-अदृश्यत्वे, अति-प्रवृद्धेन व्याधिनाऽऽतुरस्य त्वराया समुपजातायाम्’ इत्यधिक पदार्थचन्द्रिकायाम् । सङ्ग्रहेऽपि ‘अदृश्यमानासु त्वेतास्वतिवृद्धस्य व्याधेरन्यव्याध्युक्तानामपि यथासन्न व्यध ।’ इति । ३ ‘ने शिरान्तरमाह’ घ प । ४ ‘ह प्रपीड’ अ आ घ ज । ५ ‘ष्टये-न्नरः’ इ ग ज प । ६ ‘प्य तस्या’ अ इ ज । ७ ‘वर्ज्याना’ अ ग घ । ८ ‘स्त्रखण्डप’ ट । ९ ‘वमनादीना कर्मणाम-ज्ञत्वेन पूर्वं पश्चाद्वा यद्भोजन भुज्यते तत् प्रतिभोजनशब्दवाच्यम्’ इति चन्द्र । १० ‘तुल्यमुच्चमासन तत्र सं’ ट. । ११ ‘ना-चाच’ ठ.ड. ।

दीन्याचरेत् । एन चातुर पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यन्त्रयेत् ।
कथम् ? ग्रीवाया वस्त्रं परिक्षिप्य, तथाऽन्त-म ये, वाम-
तर्जनी न्यस्य । सिराणा यन्त्रण एष विधि-एतद्विधानम् ।
किम्भूतानाम् ? अन्तर्मुखवर्ज्यानाम् ।

आ० २०-शिराव्यधविधिमाह-अथेति । अल्प स्निग्ध
रसान्न-स्निग्धरसान्नप्रति । “सुप्रतिना मात्रार्थे” इत्यव्य-
यीभाव । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३६)-“व्याविबलसात्म्या-
द्यपेक्ष्य स्निग्ध जाङ्गलरस यवागू वा पाययित्वा मुहूर्त-
मात्रमाश्वासित पूर्वाह्नेऽपराह्णे वा ।” इति ।

कण्ठोर्ध्वशिराणा यन्त्रणमाह-मृदुपट्टात्तकेशान्त इति ।
पट्टो-वैखल्यण्डम् । पृष्ठत स्थितो नर वस्त्रमावेष्टयन्-वस्त्र-
वलनं कुर्वन् । कन्धरायां परिक्षिप्य-कन्धरा वेष्टयित्वा ।
वामतर्जनी-यन्त्रकर्तुं । अन्तर्मुखवर्ज्याना-मुखान्तर्गतशि-
रावर्जितानाम् ।

ततो मध्यमयाऽङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।
ताडयेत्

स०-ततो-यन्त्रणादनन्तर, वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया वाम-
पाणिजया मध्यमयाऽङ्गुल्या ताडयेत् ।

आ० २०-शिरोत्थापनविधिमाह-तत इति ।

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाद्वाऽङ्गुष्ठपीडनैः ॥ २३ ॥
कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।
फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां, तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥
ताडयन् पीडयन् चैनां

स०-स्पर्शेन तथाऽङ्गुष्ठपीडनैर्वोत्थिता ज्ञात्वा, ऊर्ध्वदण्ड-
सिराया मध्ये न्यस्य फलोद्देशे सुनिष्कम्प वामहस्तगृहीतया
कुठार्या सिरा लक्षयेत् । तद्वच्च मोक्षयेत् । यथैव लक्षयेत्तथै-
वेत्यर्थः । ग्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन्-व्यथयन्, तथाऽङ्गुष्ठादिना
पीडयन्, एना-कुठारिकाविषयजा सिरा, विव्येत् । ननु,
कुठारिकाविषये कथं ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगः ? यत् ‘अपवादविषय
परिहृत्योत्सर्गं प्रवर्तते’ इति न्यायात् ग्रीहिवक्त्रस्यैव सामान्येन
प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथा चाह (ह सू अ २६।११)-
“ग्रीहिवक्त्रं प्रयोज्य च तत्सिरोदरयोर्व्ये ।” इति । कुठार्या
पुनर्विशेषोऽभिहितः (ह सू अ २६।१२)-“तयोर्ध्वदण्डया
विध्येदुपर्यस्त्रा स्थिता शिराम् ।” इति । तस्मादयुक्तमेतत् । अ-

त्रोच्यते ज्ञापकम् । कुठारिकाविषये ग्रीहिवक्त्रस्य प्रयोगो न्याय्य
एव । यदयमाचार्यो वक्ष्यति (लो ३३)-“मासले निक्षिपे-
द्देशे ग्रीह्यास्य ग्रीहिमात्रकम् ।” इति । अनेन हि वचनेन
ग्रन्थकार इदं प्रत्यपादयत्, बहुमासे शरीरावयवे ग्रीहिमुखं
ग्रीहिमात्रं निक्षिप्यम्, अन्यत्र त्वंशयानुरोधेन ग्रीहिवक्त्रस्य
प्रयोगः कार्यः इति । अनेनैवाभिप्रायेण शास्त्रकृता “प्रमाण-
परिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि सशये मात्रं वक्तव्यं” इत्यनेन
मात्रं कृतं । अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा “ग्रीहिप्रमाणं ग्रीह्यास्य
मासले निक्षिपेद्यथे ।” इति पाठं कुर्यात् । तस्माद्युक्तो ग्रीहि-
मुखस्य कुठारिकाविषये प्रयोग इति ।

आ० २०-शिरालक्षीकरणविधिमाह-उत्थितामिति । उ-
त्थिता-स्पन्दमाना, स्पर्शेन ज्ञात्वा । गम्भीरा त्वङ्गुष्ठपी-
डनेन ज्ञात्वा । फलोद्देशे वामेन हस्तेन सुनिष्कम्पं गृही-
तया कुठार्या मध्ये लक्षयेत् ।

शिरामोक्षणविधिमाह-तद्वदिति । एनां-कुठारिकां, अङ्गु-
ष्ठगृहीतया मध्यमाङ्गुल्या ताडयन्, अङ्गुष्ठोदरेण वा पीड-
यन्, शिरां मोक्षयेत् ।

विध्येद्ग्रीहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥

स०-अग्रे-अग्रदेशे, नासिकामङ्गुष्ठेनोन्नमय्य, उपनासिका-
नासिकासन्नदेशस्था सिरा, विव्येत् ।

आ० २०-उपनासिकाया व्यधनमाह-विध्येदिति ।

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ।

स०-आभिमुख्येनोन्नता-उपरि तालुद्देशे नीता, तथा विशे-
षेण दन्तैर्दष्टा-विदष्टा, अग्रे जिह्वा-अग्रजिह्वा, येनासावभ्यु-
न्नतविदष्टाग्रजिह्वा, तस्याव-प्रकृतत्वाजिह्वाया एवाधस्तात्,
तदाश्रया-जिह्वाधस्था सिरा, विव्येत् । तदित्यनेन जिह्वाव
परामुद्रयते । जिह्वाव आश्रयो यस्या सिराया, ताम् ।

आ० २०-जिह्वाध शिराव्यधनमाह-अभ्युन्नतेति ।

यन्त्रयेत्स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिराव्यधे ॥ २६ ॥

स०-ग्रीवाश्रितानां सिराणा व्यधो-ग्रीवाश्रितसिराव्यध,
तस्मिन् स्तनयोरूर्ध्वं यन्त्रयेत्-वाससा वेष्टयेत् ।

आ० २०-ग्रीवाशिराणा यन्त्रणमाह-यन्त्रयेदिति ।

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।

कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्ग्रीहोर्ध्वपट्टके ॥ २७ ॥

स०-पाषाणगर्भौ हस्तौ यस्य, तस्य नरस्य भुजे जानुस्थे-
जानुपृष्ठस्थिते, प्रसृते-प्रसारिते । ‘भुजे’ इत्येकवचनमतन्त्रम्,
द्रावपि हि भुजौ गृह्येते । कुक्षेरारभ्य यावद्ग्रीव तावन्मृदिते-

१ ‘वस्त्रमा’ ठ ड । २ ‘वर्जानाम्’ ठ । ३ ‘रावेव’ क ज ।
४ ‘यवेक्ष्य’ स स । ५ ‘वस्त्रादिख’ ग घ ष । ६ ‘वर्जाना’
घ ष । ७ ‘ध्यमाङ्गु’ ट ठ ड । ८ ‘स्थान’ क ज । ९ ‘स्पर्शा-
ङ्गुष्ठपीडनै’ अ घ । १० ‘पीडयन् चैना’ हेमाद्रि, चन्द्र ।
‘पीडयेच्चैना’ अ घ ज । ११ ‘स्पर्शनेन वाऽङ्गु’ ट । १२ ‘विध्यन्’
ठ ड । १३ ‘डयेत्’ ट । १४ ‘त्सर्गा’ प्रवर्तन्ते’ ट ।
उत्सर्ग-मामान्यो विधिः । १५ ‘क्रस्य च सा’ ट ।

१ ‘त्वाश्रया’ ट । २ ‘णमाह’ क.ज । ३ ‘देश नी’ ठ ड ।
४ ‘नुष्वेव स्थि’ ट ।

मलिते । कस्मिन्^१ ग्रीवाश्रितसिराव्यधौ^२ ऽङ्गे । तथा बद्ध ऊर्ध्व
पट्टको यस्मिन्^३ विधेत् । प्रकृतत्वात् सिराम् ।

आ० २०-भुजशिराणा यन्नणमाह-पाषाणगर्भहस्तस्येति ।
विधेद्वस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।
बद्धा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणम् ॥ २८ ॥
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ।

स०-हस्तसिरा विधेत् । कथम्^४ बाहावनाकुञ्चितकूर्परे,-
अनाकुञ्चित-प्रसारित, कूर्परो यस्य बाहोस्तस्मिन् । तथा, सुखो-
पविष्टस्य-सुखासीनस्य । तथा, मुष्टिं बद्धा । किम्भूतम्^५ अङ्गुष्ठेन
गर्भिण-अङ्गुष्ठगर्भिणम् । गूढाङ्गुष्ठ मुष्टिं बद्धेत्यर्थः । तथा, वेध्य
स्थानादुपरि चतुरङ्गुलपरिमाणे स्थाने पट्टिका बद्धा विधेत् ।

आ० २०-हस्तशिराणा यन्नणविधिमाह-विधेदिति ।
विधेदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् २९

स०-बाहुभ्यामालम्बमानस्य-अवलम्ब्य वस्तु भुजाभ्या-
मासजत, पार्श्वयोः सिरा विधेत् ।

आ० २०-पार्श्वशिराणा यन्नणमाह-विधेदिति ।

प्रहृष्टे मेहने

स०-प्रहृष्टे-स्तब्धे, मेहने तदाश्रिता सिरा विधेत् ।

आ० २०-मेहदूशिराणा यन्नणमाह-प्रहृष्ट इति ।

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

स०-जानुन्यकुञ्चिते-स्पष्टे स्थिते सति, जङ्घायां सिरा
विधेत् ।

आ० २०-जङ्घाशिराणा यन्नणमाह-जङ्घाशिरामिति ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥

गाढं कराभ्यामागुल्फ चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥

बद्धा विधेत्सिराम्

स०-सुखं कृत्वा भूम्यादिदेशे स्थिते पादे सति पादसिरा
विधेत् । तथा जानुसन्धेरधस्तादागुल्फ-गुल्फ यावत्, कराभ्यां
गाढं कृत्वा पीडिते सति, तस्य चरणस्योपरि-उपरिष्ठात्,
द्वितीये चरणे ईषत्सङ्कुचिते, तथा आरूढे-तर्कलिते सति, ततो
हस्तवत्-वेध्यस्थानादुपरि चतुरङ्गुले पट्टिका बद्धा सिरा विधेत् ।

आ० २०-पादशिराणां यन्नणमाह-पादे विधिः । हस्त-
वद्वेध्यप्रदेशादूर्ध्वं चतुरङ्गुले पट्टिका बद्धा ।

इत्थमनुकेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित् ॥ ३२ ॥

स०-इत्थ-अनेन प्रकारेण यन्त्रालक्षणोद्देशेन, अनुक्तमपि
यन्त्र तत्तद्देशमाहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु शरीरा-
वयवेषु खवुद्ध्या तत्तद्यन्त्रं यथायोगं कल्पयेत्, उपायज्ञो वैद्य ।

आ० २०-अनुक्तशिराणा यन्नणमाह-इत्थमिति ।

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्य व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्धमस्त्रामुपरि सिरां विधेयं कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

स०-मांसले शरीरावयवे व्रीहिमुखं शस्त्रं व्रीहिप्रमाणं
निक्षिपेत् । अस्त्रामुपरि कुठारिका यवार्धमात्रा निक्षिपेत् ।
किं कुर्वन्^६ सिरा विधेयम् ।

आ० २०-व्रीहिमुखस्य निखननमाह-मांसल इति ।

कुठारिकाया निखननमाह-यवार्धमिति ।

सम्यग्विद्धा स्रवेद्धारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ।

स०-सम्यग्विद्धे सति(द्धा सती) धारा स्रवेत् । यन्त्रे च
मुक्ते सति न स्रवेत् ।

आ० २०-सम्यग्विद्धालक्षणमाह-सम्यग्विद्ध इति ।

अल्पकालं वहत्यल्पं, दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ।

स०-अल्पं विद्धा सती सिरा स्तोकं कालं वहति । दुर्विद्धा-
असम्यग्विद्धा सती, सिरा तैलयुक्तैश्चूर्णनैः स्रवेत् । अतिविद्धा तु
सिरा सशब्दं स्रवेत् । दुःखेन-कृच्छ्रेण धार्यते ।

आ० २०-दुर्विद्धालक्षणमाह-अल्पकालमिति । तैल-
चूर्णनैः-तैलक्षारसेचने ।

अतिविद्धालक्षणमाह-सशब्दमिति ।

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातिवृत्तयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्यास्रुतिहेतवः ।

स०-भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्रवणहेतवः । भी-भयम् ।
मूर्च्छा-मोहस्तमसीव प्रवेशः । यन्त्रशैथिल्य-अगाढं कृत्वा
यन्त्रपीडनम् । तथा, कुण्ठ-भग्नं शस्त्रम् । तथा, अतिवृत्ति-
अतिसौहित्यम् । क्षामत्व-निर्वलता । वेगिता-सज्जातवेगत्वम् ।
अस्वेद-स्वेदायोगः । यतश्चैते रविरेस्यास्रुतिहेतवस्ततो रक्त-
स्रुतावेते परिहार्याः ।

आ० २०-रक्तावरोधकारणान्याह-भीमूर्च्छेति । वेगि-
ता-सूत्रितत्वादि । अस्वेदो-असम्यक्स्वेदः ।

१ 'गर्भिणीम्' अ ग घ ञ । २ 'म्' बद्धा-यन्नयित्वा ।
तथा, बाहा' ठ ड । ३ 'पट्ट' ब' ठ ड । ४ 'आलम्ब्य' ट ।
५ 'शिले' ठ । 'लेङ्गे' ड । ६ 'द्वाया' ड । ७ 'तु भूस्थिते'
अ इ । ८ 'उच्चलिते' ट । ९ कलिते-आक्रान्ते ।

१ 'विधेत्' इ ग घ प ञ । २ 'कुठारया' आ ञ । ३ 'स-
म्यग्विद्धे स्रवेद्धारा' आ इ ग घ प ञ । ४ 'च' ग घ प ञ ।
५ 'धारा' ट ठ ड । ६ 'चूर्णिते' अ इ चन्द्र । ७ 'दुःखं च कृ'
ट, ठ ड । ८ 'लतुपारासेचने' घ प । ९ 'धिरासु' ठ ट ।

असम्यगस्ते स्रवति वेद्यव्योषनिशानतैः ॥ ३६ ॥
सागारधूमलवणतैर्दिह्याच्छिरामुखम् ।

स०-असम्यगस्ते स्रवति वेद्यादिभिः सिरावदनं दिह्यात्-
प्रलेपयेत् ।

आ० २०-सम्यक्स्त्रावार्थमौषधमाह-असम्यगस्त इति ।
सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

स०-सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते सिरामुखं कोष्णाभ्यां तैललवणाभ्यां
दिह्यात् ।

आ० २०-सम्यक्स्त्रावनिर्वाहार्थमौषधमाह-सम्यक्प्रवृत्त
इति । दिह्यादित्यनुषज्यते ।

अग्रे स्रवति दुष्टासं कुसुम्भादिव पीतिका ।

स०-यथा रागपीतिकामिश्रीभूतात् कुसुम्भादग्रे-पूर्वं, पीतिका
स्रवति, एवं दुष्टादुष्टरक्तदेकलोलीभूतात् पूर्वं दुष्टमस्रं स्रवति ।

आ० २०-स्वभावाद्दुष्टासमेवाग्रे शिरा स्रवन्तीत्याह-
अग्र इति ।

अग्रग्रहणात् पश्चाददुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवतीत्याशङ्क्येद-
माह—

सम्यक्स्त्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

स०-यथावत्प्रसृत्य स्वयं-यत्नेन विना, यत् तिष्ठेत्-न
स्रवेत्, शुद्धं तदिति नाहरेत्-न स्रावयेत्, जीवितहेतुत्वात् ।

आ० २०-सम्यक्स्त्रुत्वा यत्स्वयं स्थितं रक्तं तच्छुद्धत्वा-
न्नाहरेदित्याह-सम्यक्स्त्रुवेति ।

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।

स्त्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युह्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

स०-मूर्च्छायां सत्या यन्त्रं विमुच्य व्यजनैर्वीजिते-समाश्वस्ते
मरे सति, पुनरस्रं स्रावयेत् । पुनर्मूर्च्छति त्वातुरेऽशुद्धमपि
रक्तं तस्मिन्नहनि न स्रावयेत् । कदा तर्हि स्रावयेत् ? इत्याह-
अपरेद्युः, अन्यस्मिन् दिने, त्र्यहेऽपि वा-तृतीये वाऽहि,
स्रावयेत् ।

आ० २०-मूर्च्छायां प्रतीकारमाह-यन्त्रमिति ।

पुनर्मूर्च्छायामपरदिनादौ स्रावयेदित्याह-स्रावयेदिति ।

वाताच्छ्रयावारुणं रूक्षं वेगस्त्राव्यरुच्छफेनिलम् ।

स०-वातात् श्रयावादिलक्षणं रक्तं स्यात् ।

आ० २०-वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-वातादिति ।

पित्तात् पीतासितं विस्त्रमस्कन्द्यौष्ण्यात्संचन्द्रिकम्

१ 'वा' इ ग घ ष । २ 'दुष्ट रक्त स्र' ट । ३ 'अपरस्मिन्' ठ ।

*४ 'चन्द्रिकम्' इ प, ड । ५ अस्याग्रे एतत्पाठान्तरीभूतोऽयं
'वातिक' शोणितं शीघ्रं भूमिं पिबति चावृतम् । मक्षि-
काणामकान्तं च रक्तं भवति पैत्तिकम् ॥ श्लैष्मिकं मक्षि-
काक्रान्तं शुष्यत्यपि न चेणयत् (१) ।' इति आ पुस्तकेऽधिकं
सार्धश्लोकः ।

स०-पित्तात् पीतादिलक्षणमस्रं स्यात् । अस्कन्दि-अस्या-
नम्, उष्णत्वात् । संचन्द्रिकं च ।

आ० २०-पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-पित्तादिति ।
औष्ण्यादस्कन्दि-घनीभावरहितम् ।

कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत्पिच्छिलं घनम् ।

स०-कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात् ।

आ० २०-कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-कफादिति । घन-
स्नावरहितम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

स०-संसर्गाद्दोषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात् ।

आ० २०-द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-संसृष्टलिङ्गमिति ।

त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

स०-त्रिदोषरक्तं मलिनं-कलुषं, आविलं-घनं च । एतच्च
दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं मन्तव्यम् । न चैतावदेव
त्रिदोषलक्षणं मन्तव्यम् ।

आ० २०-त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-त्रिदोषमिति ।
मलिनं-नीलम् । आविलं-कलुषम् । सङ्गहे तु (सू अ
३६)-"कषायरसं लोहगन्धिं शीतं च रक्तं वातात् ।
गृहधूमाञ्जनोदककृष्णहरितं मत्स्यगन्धिं कटुत्वान्मक्षि-
कानिष्ठं गोमूत्राभं च पित्तात् । कोविदारपुष्पगैरिकोदक-
पाण्डुं शीतं रुन्दिं व्रणद्वारा वसादिलवणरसं वसागन्धिं च
कफात् । कैस्यनीलं दुर्गन्धिं च सन्निपातात् ।" इति ।

अशुद्धौ बलिनोऽप्यसं न प्रस्थात्स्रावयेत्परम् ।

अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्धारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

स०-अशुद्धमस्रं बलिनोऽपि-किं पुनरबलिनं, प्रस्थात्
परं-अधिकं, न स्रावयेत् । [किंसात् ? इत्याह-] अतिस्रावे हि
रक्तस्य, मृत्युर्भवेत् । अथवा वातरोगाश्च कृच्छ्रा स्युः ।

आ० २०-स्रावप्रमाणमाह-अशुद्धाविति । अशुद्धौ-
किं पुनः शुद्धौ । बलिनोऽपि-किं पुनरबलस्य । प्रस्थोऽत्र
सार्द्धत्रयोदशपलः ।

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम् ।

स०-तत्र-रक्तातिस्रुतौ, अभ्यङ्गादीनि भेषजम् ।

आ० २०-अतिस्रावे भेषजमाह-तत्रेति ।

स्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।

१ 'दोषसंसर्गात् स्र' ठ ड । २ 'षायानुरस' स स ।

३ 'दकापाण्डु' घ प स स । ४ 'दि अम्ललवण' क व ।
५ 'कसनी' स ड । ६ 'अशुद्ध' आ ज अरुण । ७ 'बलस्य',
तदपि प्र' ठ ड । ८ [ ] इति ठ ड पुस्तकयोर्नास्ति । ९ 'र-
क्तातिस्रावे मरणं कृच्छ्रा वातरोगा वा भवन्ति ।' ठ, ड ।

स०-सुते रक्ते सति यत्र शनैविमुच्यै-मन्द मन्दमपनीय, सिरामुख शीतोदकेन प्रक्षाल्य, तैलहोतेनाक्त सद्गन्वनीयम् ।

आ० र०-सुतरक्तस्थानन्तरं कृत्यमाह-सुत इति । श्रोत-वस्त्रखण्डम् ।

अंशुद्धं स्नावयेद्भूयः सायमह्यपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥
स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्रा भृशदूषितम् ।

स०-अशुद्ध-वातादिदुष्टरुविरलक्षणेन दुष्ट ज्ञात्वा, भूय-पुन, स्नावयेत् । कदा^१ साय-अपराह्णे, तस्मिन्नेव दिने । अथवा, अपरेऽह्नि-द्वितीये दिने । अथवा स्नेहेनोपस्कृतो-भाविता, देहो यस्य तथाविधस्य भृशदूषित-अतिशयेन दुष्ट रक्त, पक्षादूर्ध्वं पुन स्नावयेत् । एवमशुद्ध रक्त यथायोग सायमह्यपरे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्नावयेत् ततोऽपि कमिति रक्तसुतो कर्म । प्रस्थपरिमाणं च तन्त्रान्तरे गदितम्-“वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरपि । सार्द्धत्रयोदशपल प्रस्थमाहुर्मनीषिण ॥” इति ।

आ० र०-[प्रथमस्नावेणासम्यक् शुद्धौ] पुन स्नावका-लमाह-अशुद्धमिति । भृशदूषितं तु पुन स्नेहयित्वा पक्षात् स्नावयेत् ।

किञ्चिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्नावयेत्^२ इति सशया पनोदार्थमिदमाह-

किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्त्रे नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥
सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्त्रुतिमाचरेत् ।

स०-यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टरक्ते नैव रोगो-दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिः, अतिवर्तते-क्रियापथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासा-दयति । अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम् । नास्य दुष्टरक्तस्या-तिस्त्रुतिमाचरेत्, प्राणायतनत्वात् । सुश्रुतोऽप्यध्यगीष्ट^(३)-“सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद्विचक्षणं । न चातिप्रसृतं कुर्या-च्छेषं सशमनैर्जयेत् ॥” इति ।

आ० र०-दुष्टेऽप्यनेनैव क्रमेण स्त्रुति कार्या । न त्वतिस्त्रुतिरित्याह-किञ्चिद्धीति । अतिवर्तते-बाधते ।

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया काचित्त्र कार्या^४ इत्याह-

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषम्

स०-सुतशेषं दुष्टरक्तं शृङ्गमुम्बघटिकादिभिर्हरेत्, न तु सिरया ।

१ ‘च्य-न सहसाऽपनीय’ ट । २ ‘श्रोताक्त’ ट । ३ ‘अशुद्धौ’ चन्द्र । ४ ‘धिर लक्षयित्वा, भू’ ड । ५ ‘पुन पुन’ ट । ६ ‘कर्म’ ट । क्रम-विधि । ७ [ ] इति पाठ क अ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ८ ‘स्नावणादस’ ग । ९ ‘न च दु’ ठ । १० ‘भिरपहरेत्’ ठ, ड ।

आ० र०-शिराव्यधेऽतिस्त्रुतिशङ्काया शृङ्गादिभिर्हरेदि-त्याह-हरेदिति ।

प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणे ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

स०-अथवा शीतोपचारेण, पित्तास्रक्रियाया, शुद्ध्या-वमनविरेचनादिरूपया, विशोषणेन-लङ्घनरूपेण, तदुष्ट रक्त प्रसादयेत्-कलुषतां परित्यज्य तस्य प्रसन्नत्वंमुपपादयेत् । न तु केवलं सुतशेषं रुधिरं शीतोपचारेण (चारादिना) प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्त-अप्रगृह्य दुष्ट रुधिर, एवमेव-अनेनेव शीतो-पचारादिना, प्रसादं नयेत् । न तु तन्निर्हरणे सिराव्यधादिना यतनीयम्, अनुद्रिक्त-उद्वेगाभावात् स्नावायोग्यम् ।

आ० र०-शृङ्गादिभिरप्यतिस्त्रुतिशङ्काया शमयेदित्याह-प्रसादमिति । पित्तास्रक्रिया-रक्तपित्तचिकित्सा ।

अकृतशिराव्यधस्याप्येतदेव रक्तप्रसादनमित्याह-दुष्ट रक्त-मिति । अनुद्रिक्त-उद्वेगाभावात् स्नावायोग्यम् ।

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत्क्रियाम् ।

स०-रक्ते त्वतिष्ठति-स्थितिमलभमाने, त्वैरितमेव स्तम्भनी क्रिया-वक्ष्यमाणा, कुर्यात्, रक्तस्य प्राणायतनत्वात् ।

आ० र०-अतिस्त्रावे स्तम्भनमाह-रक्ते त्विति ।

तदेव स्तम्भनमाह-

रोधप्रियङ्गुपक्ष्मापयश्चाह्वगैरिकैः ॥ ४८ ॥

मृत्कपालाञ्जनक्षौममषीक्षीरित्वगङ्गुरैः ।

विचूर्णयेद्गणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा सिरां विध्येद्यधात्तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

स०-रोधप्रियङ्गु सिरात्रणमुखं विचूर्णयेत् । पद्मकादिहिम-शीतकषाय, पिबेत् । तामेव-प्राग्विद्धा, सिरा तस्मात्-प्राग्व्यवादनन्तरं, अव्यवहितं विध्येत् । अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाऽभिर्नोपतप्तया शलाकया दहेत् ।

आ० र०-स्तम्भनविशेषमाह-रोधप्रियङ्गु इति । मृत्क-पाल-खर्परम् । क्षौममषी-वस्त्रभस्म । विचूर्णयेत्-चूर्णं विकिरेत् । पद्मकादिहिम-पद्मकादिगणस्य शीतकषायम् । सङ्गृहे तु (सू अ ३६)-“अतिष्ठति तु रक्ते सिरामुखं सधातुं चूर्णैरवचूर्ण्यङ्गुल्यग्रेण पीडयेत् । शाल्मल्युपोदर्का-पिच्छा वा त्रणमुखे दत्त्वा गाढं बद्धीयात् । मधूच्छिष्टप्रलिसं वा पट्टकम् । शीताम्बुर्नां वा सिञ्चेत् । शीतमग्नुरकषा-

१ ‘तामपसृज्य’ ट ठ । २ ‘त्वमापा’ ट । ३ ‘येनेन स्त’ ठ ड । ४ ‘अतिष्ठति स्त्रावे’ ज । ५ ‘च’ घ । ६ ‘श्रितापत’ ट । ७ ‘तु पूर्वोक्तैश्चूर्ण’ स ड । ८ ‘कापिण्ड पिच्छा’ ग । ९ ‘त्वाऽवगाढ’ ज । १० ‘नाऽवसि’ स स ।

यान्नपानसेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वा स्कन्दनायोपचरेत् । पद्म-
कादिकाथ शर्करामधुमधुर क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणजोरभ्र-
महिषवराहाणामन्यतमस्य वा सिरा विष्ठा रुधिरमाम
वृत्तमृष्ट वा पान दद्यात् । तेनैव वा दर्भपादमृदितेनानु-
वासयेत् । स्निग्धैश्च यूपरसैर्भोजयेत् । सर्वथा चानवति-
ष्ठमाने पाचनाय क्षार दद्यात् । न च क्षणमप्युपेक्षेत ।
क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसङ्गह्य मूर्च्छासंज्ञानाशदिर क-
म्पभ्रममन्यास्तम्भापतानकहनुभ्रशहिध्मापाण्डुत्वबाधिर्यधा-
तुक्षयाक्षेपकादीन् करोति, मरण वा । प्राणा प्राणभृता
रक्त तत्क्षयात्क्षीयतेऽनल । वर्द्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या बृह-
णमाचरेत् ॥ दुर्व्यधातिव्यधकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यवदोषा-
द्यापदो या स्युस्ता यथास्व साधयेदिति ।” इति ।

रक्तस्य स्त्रावणादनन्तर यदिधेय तदाह—

उन्मार्गगा यन्ननिपीडनेन

स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिर प्रपन्ना-

स्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

स०—यन्ननिपीडनेनोन्मार्गगा—स्वमार्गमुल्लङ्घ्य मार्गान्तर-
समाश्रयणेनोत्पथ प्रतिपन्ना । किम्भूता दोषा १ प्रदुष्टा,—
तथाविध रक्त प्राप्ता । ते पुनर्यावत्स्वाश्रय न प्रतिपद्यन्ते
तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात्—हितावाहारविहारौ भजेत् ।
“भजो णिव” इति णिव । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

आ० २०—सुतरक्तस्य पथ्यनियमकालावधिमाह—उन्मा-
र्गगा इति ।

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासु-

गग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥ ५२ ॥

स०—रक्ते स्त्रावितेऽन्नपान नात्युष्णशीत हितम् । अत्युष्ण
ह्यन्नपान रक्त प्रदूषयेत् । अतिशीत त्वग्नि सादयेत् । तथा,
लघु—स्वभावतो मात्रासंस्कारादिना वा, तथा दीपनीयम् ।
कुत एवमन्नपान हितम् १ इत्याह—यस्मात्तस्मिन् काले शरीर-
मनवस्थित—चलितवृत्ति, रक्त यस्य शरीरस्य तदेवभूत भवति ।
तच्चासृक् शरीरस्याधारो, रक्तस्य च पित्त, पित्त च वह्नि ।
तथा च वक्ष्यति (ह शा अ ३।९०)—“पित्त वह्नि” इति ।

१ ‘पानै’ सेक’ क ग घ ञ प स मू । २ ‘पगृह्य’ ग व प ।
३ ‘प्राण’ क । ४ ‘ते नर ।’ ग । ५ ‘रक्तस्त्रावाद’ ठ ड ।
६ ‘तास्त्रमग्नि’ अ ग घ । ७ ‘शेषेण च र’ ज चरक । *८ ‘र-
क्षणीय’ अ घ ट । ९ ‘मात्रादिना च, दीपनीय—संस्कारादिना ।
कुत’ ठ.ड । १० तथा—तद्वत्, स्वभावतो मात्रादिना वेल्यथ ।

तस्माद्विशेषात्—महता यत्नेन, वह्निनात्युष्णशीतादिनाऽऽहार-
विहारेण रक्षितव्यः ।

आ० २०—पथ्यमाह—नात्युष्णशीतमिति ।

उक्ते पथ्ये युक्तिमाह—तदा शरीरमिति । इति—अतो हेतो ।

कृतसिराव्यवस्य पुरुषस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गगामिना दोषाणा
स्वस्थानप्रतिपत्तो कालो नावगम्यते, न च निर्हृतदुष्टरक्त पुरुषो
लक्षण विना ज्ञायते, इति द्वयस्यापि परिज्ञानार्थमाह—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहतपक्तुवेगम् ।

सुखान्वित पुष्टिबलोपपन्न

विशुद्धरक्त पुरुष वदन्ति ॥ ५३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शिराव्यध-
विधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

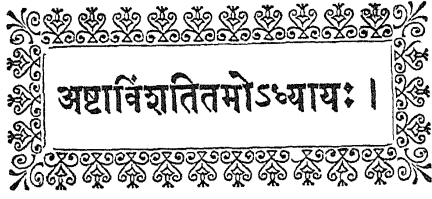
स०—वर्णेश्वेन्द्रियाणि च वर्णेन्द्रियाणि, प्रसन्नानि वर्णे-
न्द्रियाणि यस्य त प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथा, इन्द्रियार्थान्—
शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान्, इच्छन्त—अभिलषन्तम् । तथा,
पक्तुवेग—सामर्थ्यम्, अव्याहत—अनभिभूत, पक्तुवेगो यस्य
तमव्याहतपक्तुवेगम् । तथा, सुखान्वित—आरोग्ययुक्त प्रकृति-
मापन्नम् । तथा, पुष्टिबलाभ्या युक्तम् । एवमिव विशुद्धरक्त
पुरुष वदन्ति, इति शरीरस्य लक्षणमुक्तम् । “मधुर लवण” इत्या-
दिना तु रक्तस्यैव विशुद्धलक्षणमभिहितमिति । उपजातिवृत्तम् ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया सूत्रस्थाने शिराव्यधविधि-
र्नाम सप्तविंशोऽध्याय समाप्त ॥ २७ ॥

आ० २०—विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह—प्रसन्नवर्णेति । पक्ता-
अग्नि । वेगो—विण्मूत्रादिप्रवृत्ति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

शिराव्यधप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ २७ ॥

१ अस्याग्रे “रक्तजा व्यङ्गकुष्ठाद्या कण्ठास्याक्षिशिरोगदा ।
पलितारूपिकाबाधा शाम्यन्त्येते शिराव्यधात् ॥ १ ॥ निर्व्या-
धिनीलोत्पलपत्रनेत्र सुव्यक्तमूलासितबद्धकेशम् । चन्द्रोपम
पद्मसुगन्धि वक्र भवेल्ललाटे तु शिराव्यधेन ॥ २ ॥” इति
इ.ड.ज.पुस्तकेष्वधिको श्लोकौ । २ ‘प्रसन्नवर्ण’ प्रसन्नेन्द्रिय च ।
इन्द्रि’ ड । ३ ‘व्यादिभावानभिप्र’ ट. । ४ ‘मू’, अविनष्टपचन-
वेगम्, आरोग्ययुक्तम्, पुष्टि’ ड. ।

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ।

शिराव्यवधिरेतन्तर शल्याहरणविधिरारभ्यते । यत सिराव्यवधिध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सकलकायव्यापिन सिराव्यवध्यायेन निर्हरणमुक्तम् । इदानीं प्रादेशिकस्य लोहादे शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षण निर्हरणोपायादिश्चास्मिन्न ध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यत इत्याह—

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

स०—वक्रादिभेदभिन्ना शल्याना पञ्चप्रकारा गति —गमनम् । कदाचिच्छल्यानि वक्र कृत्वा, तिर्यग्वा, ऊर्ध्व वा, अधो वा, गच्छन्ति, कदाचिदुज्ज्वला । एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वावोभेद-गमनाच्छल्याना पञ्चधा गति ।

आ० २०—शल्यहरणविधिमध्याय व्याख्यातु प्रतिजा-नीते—अथेति ।

शल्यगतिभेदानाह—वक्रजिविति । सङ्ग्रहे तु (सू अ. ३७)—“त्रिविधा गति शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च । सा पुन प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विविधा ।” इति ।

सशल्यं कथ वेद्यम्^१ इत्याह—

ध्यामं शोफरुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत्पिटिकोपचितं व्रणम् ।

मृदुमांसं च जानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

स०—एवमिव व्रणमन्त शल्यं जानीयात् । समासत—सङ्क्षेपेण । ध्याम—इयामवर्णम् । तथा, शोफरुजावन्तम् । तथा, मुहु शोणित स्रवन्तम् । तथा, अभ्युद्गत—आभिमुख्येनोच्छ्रित-मुन्नतम् । तथा, बुद्बुदेन तुल्य वर्तते बुद्बुदवत् । तथा, पिटिकैरुपचित—व्याप्तम् । तथा, मृदुमांस—कोमलमांसम् ।

आ० २०—अन्त शल्यस्य लक्षणमाह—ध्याममिति ।

१ अयं शल्याहरणविधिं सुश्रुते सू० २६।२७ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३७ अध्याये चास्ति वर्णित, चरके तु न वर्णित । २ ‘त्वा गच्छन्ति । कदाचित् सरल तिर्यक् ऊर्ध्वमधो वा गच्छन्ति । एव पञ्चप्रकारा गति ।’ ड । ३ ‘गता शल्या’ ट । ४ ‘अभ्युद्गत’ घ अ प, ट ठ । ५ ‘मांस विजा’ अ ठ । ६ ‘ल्य विजा’ ट । ७ ‘नोत्थित’ ट, ड, ।

इति सामान्येनान्त स्थितस्य शल्यस्य लक्षणमभिवाय, त्वगादिगतस्य विशेषमाह—

विशेषात्स्वगते शल्ये विवर्णः कठिनायतः ।

शोफो भवति

स०—विशेषेण पुनस्त्वगते शल्ये शोफो विवर्णस्तथा कठिनो दीर्घश्च स्यात् ।

आ० २०—त्वगतशल्यस्य लक्षणमाह—विशेषादिति । विशेषादिति वचनात् सामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयम् ।

मांसस्थे चोष शोफो विवर्द्धते ॥ ३ ॥

पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति ।

स०—मांसगते शल्ये चोष स्यात् । ‘सर्वाङ्गीणस्तीव्रोऽरति-मान् दाहश्चोष उच्यते’ इत्याहु । तथा शोफो विवर्द्धते । तथा, पीडनस्याक्षमत्व पाकश्च, शल्यमार्गश्च रोह न याति ।

आ० २०—मांसगतस्य लक्षणमाह—मांसस्थ इति । चोष—आचूषणेनेव व्यथा ।

पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवच्छ्रयं विना ॥ ४ ॥

स०—पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्य लक्षणम्, ‘शोथ वर्जयित्वा । मांसावयवविशेषो दीर्घतन्त्वाकृतिः पेशीत्युच्यते ।

आ० २०—पेशीगतस्य लक्षणमाह—पेश्यन्तरगत इति ।

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः ।

स्नायुगे दुर्हर चैतत्

स०—स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपाद्या स्यु । आक्षेप—आकर्षणम् । संरम्भ—क्षोभ । स्तम्भ—स्तब्धता । वेदना—शूलम् । एतच्च—स्नायुगं शल्यं, दुर्खेन हर्तुं शक्यते ।

आ० २०—स्नायुगतस्य लक्षणमाह—आक्षेप इति । एत-त्—स्नायुगतमन्येभ्यो दुर्हर च ।

सिराभ्मानं सिराश्रिते ॥ ५ ॥

स०—सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाह स्यात् ।

आ० २०—शिरागतस्य लक्षणमाह—शिराभ्मानमिति । शिराभ्मान—शिराणां वायुपूर्णत्वम् ।

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसा स्रोतसि स्थिते ।

स०—स्रोतोगते शल्ये स्रोतसा स्वकर्मगुणयोर्हानि स्यात् । यथा,—कण्ठस्रोत स्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य निरोधो जायते ।

१ ‘णमुक्त्वा त्व’ ट । २ ‘डनेऽक्षम’ आ ग । ३ ‘डनेऽ-स्या’ ट । ४ ‘यथोर्विना’ ग घ अ प ठ । ५ ‘श्रयं व’ ट । ६ ‘स्नाव’ प ट । ७ ‘न निर्हर्तु’ ट । ८ ‘स्नावग’ क घ अ प । ९ ‘रापूर्ण’ क अ । १० ‘स्वकर्मगुणहानिरिति रसादिवहाना स्रोतसा रसादिवहन कर्म, गुणा पुनरेषा वातादिवहानामरुणपी-तसितरक्तादयो वर्णा, तेषा हानिरित्यर्थ ।’ इति डल्हण । ११ ‘कण्ठस्थे श’ ठ, ड, । १२ ‘धोऽवाक्त्व चेति योज्यम् । धम-नीस्थे’ ड, ।

गुणोऽपि यस्तस्याप्रदुष्टत्वादिलक्षण सोऽप्यस्य हीयत इति ।
एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानिर्व्याख्या ।

आ० २०-स्रोतोगतस्य लक्षणमाह-स्वकर्मगुणहानिरिति । स्वकर्म-प्राणादीनां यथावद्वहनम् । स्वगुणो-मार्दवादि ।

धमनीस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत् ॥ ६ ॥
निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृत्तासः साङ्गवेदनः ।

स०-धमनीस्थे शल्ये वायुर्लोहित सफेन प्रेरयेत् । तथा सशब्दो मरुन्निर्याति, हृत्तासश्चाज्जपीडायुक्तः स्यात् ।

आ० २०-धमनीगतस्य लक्षणमाह-धमनीस्थ इति ।

सैद्धर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता ॥ ७ ॥

स०-अस्थिसन्धिप्राप्ते शल्ये बलवान् सैद्धर्ष-क्षोभः स्यात् । तथा, अस्थिपूर्णता च जायते ।

आ० २०-अस्थिसन्धिगतस्य लक्षणमाह-सैद्धर्ष इति ।
बलवान् सैद्धर्ष-दुःसहसङ्घटनम् ।

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः

स०-अस्थिस्थे शल्ये, अनेकाकारा (नैकरूपा)-नाना-विधा, रुजो-भग्नरुग्णमृदितपीडितावनुचप्राया स्युः, शोफश्च ।

आ० २०-अस्थिगतस्य लक्षणमाह-नैकरूपा इति ।

तद्वच्च सन्धिगे ।

चेष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

स०-सन्धिगते शल्ये तद्वदेव-अस्थिस्थशल्येन तुल्य लक्षणम् । तथा, सन्धिस्थशल्यक्रान्तावर्यवस्य चेष्टानिवृत्ति-व्यापारोपरमश्च भवति । पूर्वमस्थिसन्धिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम् । अगुना शरीरसन्धिगतशल्यस्य लक्षणम् । अन्यो हि शरीरसन्धि । तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति (हृ. नि. अ. ५।५)-“शरीरसन्धीनाविश्य” इति ।

आ० २०-सन्धिगतस्य लक्षणमाह-तद्वदिति ।

आटोपः कोष्ठसंश्रिते ॥ ८ ॥

आनाहोऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं च व्रणानने ।

स०-कोष्ठसंश्रिते-उदराश्रिते शल्ये, आटोप-क्षोभः, तथाऽऽनाहो-जठराभानम्, तथा व्रणमुखेऽन्नशक्नुमूत्रदर्शनं च स्यात् ।

आ० २०-कोष्ठगतस्य लक्षणमाह-आटोप इति ।

१ ‘रयन्’ अ ग ड प । २ ‘सहर्षो’ अ इ ज ठ, सु ।
३ ‘सहर्ष’ ट ठ ड, क ज । ‘सहर्ष-आकुलत्वम्’ इतीन्दु ।
‘सहर्ष इति मारुतोपद्रवो रोमाञ्चप्रायो वेदनाविशेष । सहर्ष सङ्घटनमित्यन्ये ।’ इति डल्हण । ४ ‘स्थिश-यतेव जा’ ठ ड ।
५ ‘नानाकारा-’ ट । ६ ‘तापोनुन्न’ ट । ७ ‘यवान्तरस्येव ।
तथा चेष्टया-व्यापारस्य, निवृत्ति-उपरमः, स्यात् । पू’ ट ।
८ ‘णमधुना तूक्त शरा’ ठ । ९ ‘कोष्ठमुदरमाश्रिते’ ट ।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्वोपलक्षणैः ॥ ९ ॥

स०-मर्मस्थ शल्यं मर्मविद्वोपलक्षणैर्विद्यात्-जानीयात् । मर्मविद्वस्य च लक्षणं सङ्ग्रहे कथितम् । यथा (शा. अ. ७)-“देहप्रसृतिर्गुस्ता सम्मोहः शीतकामिता । स्वेदो मूर्च्छा वमिश्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणम् ॥” इति ।

आ० २०-मर्मगतस्य लक्षणमाह-विद्यादिति । उपलक्षण-लक्षणम् । तच्च “विद्वेऽजस्रमसृक्स्त्रावो” इत्यादिना शारीरके (हृ. शा. अ. ४।४७) वक्ष्यते ।

यथास्वं च परिस्त्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत् ।

स०-न केवलं सामान्यलक्षणेन-व्यामादिना, तथा लगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन, लगादिस्थ शल्यं लक्षयेत् । यावत् यथास्व परिस्त्रावैस्तथाऽनुरूपैर्विभावयेत् ।

आ० २०-त्वग्गतादीनां स्त्रावतो लक्षणमाह-यथास्वमिति । यथास्वमिति यत्र यदाश्रितं द्रव तत्र तत्स्त्रवति । यथा, -त्वग्गते लसीका, शिरादिगते रक्तम्, अस्थिगते मज्जा, इत्यादि ।

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत् ॥ १० ॥

स०-तत्-प्राङ्निदिष्टं शल्यं, रुह्यते-रोहं याति । किम्भूतानां पुसाम्^१ वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम् । रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित्, तच्च न युक्तम् । यतः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति । न कर्तृस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम् । रुह्यश्च कर्तृस्थक्रियः । तस्मात् रोहतीति रुद् । रुडिवाचरतीति क्यङन्तोऽयम् । रूढाभासो ह्ययम्, न तु सम्यग्रूढः । तथा च वक्ष्यति-“दोषकोप” इत्यादि । तस्मादस्य रूढाभासत्वादेवैव व्युत्पत्तिर्युक्ता ।

आ० २०-अन्तःशैत्योऽपि स्वगुणेनैव रूढो व्रणो भवतीत्याह-रुह्यत इति । रुह्यते स्वयमेव । कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । तत्-शल्यम् । शैत्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते, तस्यैव रोपणार्हत्वात् ।

दोषकोपाभिघातादिक्षोभाद्भूयोऽपि बाधते ।

स०-यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वात् भूयोऽपि बाधते । प्राकृतवायमपि पुनरपि पीडा जनयति । कुतो हेतोः^२ इत्याह-दोषकोपश्चाभिघातश्च, तावादी येषां वावनलङ्घनादीनां ते एवं, ते क्षोभ-सरम्भः, तस्मात् । दोषकोपक्षोभात् अभिघातादि-क्षोभात् बाधते ।

१ ‘कामता’ आ ठ ड । २ ‘तत्र’ क ग ज । ३ ‘यथायथं प’ अ । ४ ‘या विशेषलक्षणेन-त्वगादिस्थशल्यलक्षणेन’ ट । ५ ‘यायथमि’ ज । ६ ‘केषाम्’ व० हाना पुसामिति । ७ ‘ठ ड । ७ ‘तच्चायु’ ठ । ८ ‘डन्ताया रूढा’ ट । ९ ‘शल्येऽपि’ क । ‘शल्येऽप्यस्य गुणेनैव रूढो भव’ अ । १० ‘रूढत्र’ घ प । ११ ‘शल्ये शल्यक्षत’ क । ‘शल्ये शल्ये क्षत’ ज । १२ ‘तस्यारो’ ग ।

आ० २०-अन्त शल्य रुद्धमपि पुनर्बाधत इत्याह-
दोषकोपेति ।

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यता प्राप्ते सति शल्य-
परिज्ञानार्थमिदमाह—

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ॥ १२ ॥

स०-तत्र-तेषु त्वदृष्टादिषु शल्येषु मध्ये, त्वदृष्ट यत्र प्रदेशे
स्यात् तत्र-तत्स्थाने, अभ्यङ्गादिभिलौहित्यशूलदाहक्षोभा स्यु ।
यत्र वा स्थाने घृत स्यान् योजित विलीयते तत्स्थान शल्य-
वत्-सशल्य वदेत् । यद्वा लेप-चन्दनादिना दत्तो, यत्राश्वेव
शुष्यति, तत्स्थान-त्वग्देश, शल्यवज्जानीयात् ।

आ० २०-अथ नष्टशल्यज्ञानोपाय । तत्र त्वङ्नष्टस्यो-
पायमाह-त्वङ्नष्ट इति ।

मांसप्रणष्टं संशुद्धा कर्शनाच्छुथता गतम् ।

क्षोभाद्रागादिभिः शल्य लक्षयेत्

स०-मांसप्रणष्ट-मासेनादृश्यता प्राप्त, संशुद्धा-वमन-
विरेचनादिकया, यत्कर्शन-कृशत्व कृत, तस्मात् शुथता शिथि-
लत्व प्राप्त, क्षोभात्-अनेकप्रकाराद्वेदनारूपात्, तथा रागादि-
भिर्लक्षयेत् ।

आ० २०-मांसनष्टस्योपायमाह-मांसप्रणष्टमिति । शो-
धनेन कर्शने जाते शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्यत्र रागाद्
यस्तत्र शल्यम् ।

तद्वदेव च ॥ १३ ॥

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

स०-तद्वदिति तेन-मांसप्रणष्टेन, तुल्य वर्तते । यथा,-
शुद्धा कर्शनात् शल्यता गत क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षयेदिति ।

आ० २०-पेश्यादिषु त्रिषु नष्टस्योपायमाह-तद्वदेवेति ।

अस्थिषु लक्षयेत् ।

अस्थामभ्यङ्गनस्वेदवन्धपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

स०-अस्थिषु नष्ट शल्यमस्थामभ्यङ्गनादिभिर्लक्षयेत् ।

आ० २०-अस्थिनष्टस्योपायमाह-अस्थिष्विति । 'क्षोभा-
द्रागादिभिः' इत्यनुवर्तते ।

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथाऽस्थिवत् ।

१ 'यत्र वाऽऽज्य' अ अरुण । २ 'आशुष्यति प्रलेपो वा'
ड । ३ 'अथवा' ट । ४ 'ल्यस्य ज्ञा' ग । ५ 'पायमाह । त'
क ज । ६ 'कर्षणाच्छु' अ इ । ७ 'यच्च कर्षण कृत' ठ ट ।
८ 'कर्षणे' ग ज । ९ 'भाद्रागा' घ ष । १० 'तु' ड ठ ।
११ 'कर्षणात् श्रयता प्राप्त गत' ठ ट । १२ 'अस्थिनष्ट' ट ठ ट ।

स०-सन्धिनष्ट शल्यमस्थिनष्टशल्यवलक्षयेत् ।

आ० २०-सन्धिनष्टस्योपायमाह-प्रसारणाकुञ्चनत इति ।
अस्थिवत्-अभ्यङ्गनादिभिश्च ।

नष्टे स्नायुशिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ १६ ॥

स०-स्नायुशिरास्रोतोधमनीषु नष्टे शल्ये, असमे पथि-
विषमे मार्गे, रथमारोप्य रोगिण-शल्यवन्त, शीघ्रं नयेत्-
आश्वेव देशान्तरं प्रापयेत् । किम्भूतं रथम् ? खण्ड चक्र यस्य
स खण्डचक्र, तम् । ततस्तस्य-रथस्य, संरम्भात्-क्षोभात्,
शल्यमादिशेत्-लक्षयेत् ।

आ० २०-स्नायवादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह-नष्ट इति ।
असमे पथि-उच्चनीचे मार्गे ।

मर्मनष्टं पृथङ्कोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ।

स०-मर्मनष्ट शल्यं पृथक् नाभिहितम् । कुत ? तेषां-म-
र्मणा, मांसादिरेव प्राङ्निर्दिष्टो यत् सश्रयो, न तु पृथङ्मर्माणि
विद्यन्ते । [तथा च सङ्ग्रहे (सू अ ३७)-“मर्मप्रणष्टेऽप्यन-
न्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ।” इति ।]

आ० २०-मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह-मर्मनष्ट
मिति । तेषां-मर्मणा, मांसादिगतत्वात्-मांसादिनष्टकथने
नैवोक्तत्वात् ।

एव विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्टशल्य
देश लक्षयितुमाह-

सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्या क्रियया सरुक् ॥

स०-सामान्येन-सामान्यलक्षणेन, क्षोभिण्या क्रियया-
संरम्भोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन, यत् सरुक्
स्थानं तत् सशल्यं जानीयात् ।

आ० २०-नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह-सामान्येनेति ।

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः ।

अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत् ॥ १८ ॥

स०-वृत्त-वर्तुलम् । पृथु-पार्श्वपरपार्श्वभ्यां यत्परिच्छि-
द्यते । चतुष्कोण-चतुरस्रम् । त्रिपुट-त्र्यस्रम् । समासत-
सङ्क्षेपेण । अदृश्यस्य-अनुपलब्धस्य, शल्यस्य संस्थान-आकृतिं,
व्रणाकृत्या-व्रणसंस्थानेन, विभावयेत्-विद्यात् ।

आ० २०-अदृश्यस्य शल्यस्याकृतिव्रणाकृत्या ज्ञेयेत्याह-
वृत्तमिति । वृत्त-कोणरहितम् । पृथु-द्विकोणम् । त्रिपुट-
त्रिकोणम् । संस्थान-आकृतिः ।

१ 'धवल' ड । २ [ ] इति पाठ ट ठ ट पुस्तकेषु
नोपलभ्यते । ३ 'धे त्वनन्य' स स । ४ 'णा प्राणा' ट ट ।
५ 'पार्श्वभ्या' ठ ।

अधुनैषामाकर्षणोपाय निरूपयन्नाह—

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

स०-तेषा-अदृश्याना शल्यानाम् । आकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोम-शरीरान्त प्रवेशविपर्यय । अनुलोम-शरीरान्त प्रवेशानुगत ।

आ० २०-शल्याहरणोपायभेदाना(वा)ह-तेषामिति । यत्र प्रतिकूलमाहरण स प्रतिलोम, यत्रानुकूल सोऽनुलोमः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणविषयमाह—

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

स०-तयो-प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्यय, तस्माद्विपर्ययात् अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्, -प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनुलोम पराचीनमानयेदित्यर्थः ।

आ० २०-तयोर्विषयमाह-अर्वाचीनपराचीन इति । अर्वाचीन-अधोगतम्, तद्विपर्ययादूर्ध्व निर्हरेत् । पराचीन-ऊर्ध्वगतम्, तद्विपर्ययादधो निर्हरेत् । ऊर्ध्व निर्हरण-प्रतिलोमम्, अधः-अनुलोमम् । उक्तं च सङ्गहे (सू अ ३७)-“प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनुलोमं पराचीनम् ।” इति ।

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् ।

स०-तिर्यग्गत शल्य यतो-यस्माद्देहदेशात्, छित्त्वा-विच्छेद्य, सुखाहार्यं सम्पद्यते-सुखेनाहर्तुं शक्यते, तत-तस्माद्देहदेशात्, छित्त्वोद्धरेत् । छित्त्वेष्वत्र यद्यपि कर्म किञ्चिन्न निर्दिष्टं, तथाऽपि त्वङ्मासादीना योग्यत्वात्तेषामेव कर्मत्व बोध्यम् । मांसादीनि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः ।

आ० २०-तिर्यग्गत त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विषय इत्याह-सुखाहार्यमिति । तिर्यग्गत येनोपायेन सुखाहार्यं तेन हरेत् । प्रवेशपार्श्वान्येन पार्श्वेन यदा सुखाहार्यं तदा छित्त्वा-शस्त्रेण द्वारं कृत्वा, हरेत् ।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावङ्गणपार्श्वगम् ॥ २० ॥

प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।

स०-शल्यमुरोगतमुर स्थं कक्षास्थं वङ्गणस्थं पार्श्वस्थं च न निर्घात्य-न निर्घातनीयम् । तथा प्रतिलोम-नानुलोमगतं, तथाऽनुत्तुण्डं वारिबुद्धवन्नोन्नतं, तथा छेद्यं शैल्यं, तथा पृथुमुख-विस्तीर्णानन, च न निर्घात्यम् ।

आ० २०-उरोगतादिषु शल्येषु निर्घातन निषेधति-

१ ‘रीरस्थान्त’ ट ठ ड । २ ‘नुग’ । ट ठ । ३ ‘त्र लोम-प्रति’ ग.घ.प । ४ ‘प्रवेशमार्गेणैवाहरण-प्रतिलोम, तद्विपरीत च-अनुलोमम् ।’ इति डल्हण । ५ ‘अवाचीन’ ग.घ.प.स.मू । ६ ‘देहात्’ ट.ठ.ड । ७ लुपू (लुपृ)-छेदने । ८ ‘लोम त’ ठ.ड । ९ ‘बाह्ये’ लु’ ट.ठ । १० ‘त्य न निर्घात्य-अहार्यम् । तथा’ ठ. । ११ ‘घातनीयम्’ ट. ।

अ० ४३

शल्यमिति । प्रतिलोम-ऊर्ध्वगतम् । अनुत्तुण्ड-अदृश्यमुखम् । छेद्य-छेदनाहम् ।

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह—

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ २१ ॥

स०-विशल्य हन्तीति विशल्यघ्नम् । तावज्जीवति यावत्सशल्य । शल्यापाये तु म्रियते तन्नाहरेदेव । विशल्यस्य तस्य प्राणहरणत्वात् । एतत्स्वरूप मर्मविभागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते । नष्ट वेति वाशब्दश्चार्थः । नष्ट-अदृश्यता प्राप्त च, यन्निरुपद्रव-तन्निमित्तरोगरहित, नाहरेत्, प्रत्येवायभयात् ।

आ० २०-अनाहरणीय शल्यमाह-नैवाहरेदिति । विशल्यघ्न-“उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र हि ।” (ह शा अ ४।५५) इत्युक्तेषु मर्मसु स्थितम् ।

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैव

स०-करप्राप्य-हस्तप्राप्य शल्य, करेणैवाहरेत्-नापरेण कङ्कमुखादिना ।

आ० २०-हस्ताहार्यं शल्यमाह-अथेति ।

इतरत्पुनः ।

दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटकाननैः ॥ २२ ॥

स०-इतरत्-अकरप्राप्य तु शल्य, दृश्यं सिंहमुखादिभिर्मन्त्रैराहरेत् ।

आ० २०-सिंहमुखादिस्वस्तिकयन्त्राहार्यं शल्यमाह-इतरदिति । इतरत्-करेणाप्राप्यम् ।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्गृहीतुं शक्यते यतः ।

कङ्कभृङ्गाहकुररशरीरावायसाननैः ॥ २३ ॥

स०-अदृश्य पुन शल्य व्रणसंस्थानादाकलय्य कङ्कमुखादिभिर्गृहीतुं शक्यते यतस्तत्सहरेत् । यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्तदोपलम्भः ।

आ० २०-कङ्कमुखादिस्वस्तिकयन्त्राहार्यं शल्यमाह-अदृश्यमिति । ‘इतरत्’ इत्यनुवर्तते ।

सन्दंशाभ्यां त्वगादिस्थम्

स०-त्वगादिस्थ शल्य सन्दंशाभ्या निर्हरेत् । आदि-ग्रहणान्मासादीना ग्रहणम् ।

आ० २०-सन्दंशाहार्यं शल्यमाह-सन्दंशाभ्यामिति । त्वगादीनि-त्वक्शिरास्त्रायुपिशितानि ।

तालाभ्यां सुषिरं हरेत् ।

स०-सुषिरं यच्छल्यं त्वगादिस्थं तत्तालयन्त्राभ्यां हरेत्, -न सन्दंशाभ्याम् ।

१ ‘गहारित्वात्’ ट. । २ ‘त्यपाय’ ट.ठ. । ३ ‘नित्य सम्बन्धात्ततो लाम’ । ट. । ४ ‘सुषिरं’ प. । ५ ‘तालय’ ड ।

आ० २०-तालयन्नाहार्यं शल्यमाह-तालाभ्यामिति ।
सुषिर-सरन्ध्रम् ।

सुषिरस्थं तु नलकैः

स०-सुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैः-नाडीयन्त्रैः, आकर्षेत् ।

आ० २०-नाडीयन्नाहार्यं शल्यमाह-सुषिरस्थं त्विति ।

शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ २४ ॥

स०-शेषं शल्यं शेषैर्यन्त्रैर्यथायोगमाहरेत् ।

आ० २०-शेषयन्नाहार्यं शल्यमाह-शेषं शेषैरिति ।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।

कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्ध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥

स०-शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य-मासादीन् छित्त्वा, ततः अनन्तरं, अपनीतरक्तं व्रणं विधाय, सर्पिषा स्वेदयित्वा, वस्त्रपट्टादिना सर्पिर्मधु बद्ध्वा, आचारिक-स्नेहविधुक्तं “उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादिकं, आदिशेत्-कथयेत् ।

आ० २०-यन्त्रेणाहर्तुमशक्यस्य शल्यस्योपायमाह-शस्त्रेण वेति । विशस्य-विदार्य । निर्लोहितं-सुतरक्तम् । आचारिक-आहारादिनियमम् । [“भोजनं तु यथासात्म्य” (ह सू अ २१।३४) इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तम् ।]

शिरास्त्रायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ।

स०-शिरास्त्रायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा-शिथिलीकृत्य, आहरेत् ।

आ० २०-शिरास्त्रायुविलग्नस्योपायमाह-शिरास्त्रायुविलग्नमिति ।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम् ।

यथामार्गं दुराकर्षम्

स०-हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्य स्थानान्तरगतं ज्ञात्वा, यथायथं-यथास्व विशिष्टयन्त्रैः, शल्यं निर्हरेत् ।

आ० २०-हृदयलग्नस्य शल्यस्योपायमाह-हृदय इति । यथायथं-स्थानानुरूपेण यन्त्रेण । यथामार्गं-मार्गानुरूपेण शोधनेन । दुराकर्षं-हृदयादाकृष्टमशक्यम् ।

अन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

स०-अन्यतोऽपि-अन्यदेशस्थमपि शल्यं, दुराकर्षं-दुःखे नाकृष्टं शक्यते, तत् स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत्, यथा हृत्स्थं

१ ‘माचरेत्’ इति ड पुस्तकानुसारी पाठ । २ ‘विशस्येति यन्त्रपवेशनिरोधकं प्रदेशं शस्त्रेण छित्त्वा’ इति चक्र । ३ ‘आचारिक-शस्त्रकर्मविधौ वक्ष्यमाणम्’ इतीन्द्र । ४ ‘आचरेत्-भजेत्’ ड । ५ ‘हारविहारादि’ घ प । ६ ‘स्त्राववि’ आ प ट । ७ ‘च’ अ. ड । ८ ‘ते स्वमार्गेण हरेत्’ ट ।

शल्यं स्थानान्तरं प्राप्तं निर्हर्षम् । तथा, यथामार्गं-मार्गानतिक्रमेण, अन्यदेशस्थमपि शल्यमाकर्षणीयम् ।

आ० २०-हृदयोपायमन्यत्रातिदिशति-अन्यतोऽपीति ।

अस्थिदष्टे नरं पङ्क्त्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

स०-अस्थिदष्टे-अस्ति विदष्टे स्पृष्टे सति शल्ये, नरं बलवन्तं पङ्क्त्या पीडयित्वा-आक्रम्य, तच्छल्यं विनिर्हरेत् । ‘अस्थिनष्टे’ इति वा पाठः ।

आ० २०-अस्थिलग्नस्योपायमाह-अस्थिदष्ट इति ।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

स०-इत्यशक्ये-अनेनापि प्रकारेणाकृष्टमशक्ये शल्ये, किङ्करै-भृत्यैः, महाबलैः सुगृहीतस्य-सुध्रुववृद्धस्य नरस्य, शल्यं कङ्कमुखादिना निर्हरेत् ।

आ० २०-पूर्वोपायाशक्यस्योपायान्तरमाह-इत्यशक्य इति । सुगृहीतस्य-सशल्येऽङ्गे सम्यग्धृतस्य ।

तथाऽप्यशक्ये वारङ्गं वकीकृत्य धनुर्ज्यया ।

सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्या वाजिनः कशयाऽथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यम्

स०-तथाप्यशक्ये-एवमपि शल्यं आहर्तुमशक्ये, वारङ्गं-शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं, वकीकृत्य-कुटिलतां प्राप्य, ततो धनुर्ज्यया-स्त्रावादिमय्यां, सुबद्धं कृत्वा, अनन्तरं, वाजिन-अश्वस्य, वक्रकटके बध्नीयाद्वैद्यः । किम्भूत^१ सुसमाहितः, तद्गतमना । किम्भूतस्य वाजिनः^२ सुसंयतस्य, सुध्रु-शोभनं कृत्वा, बद्धस्य । कथं सुसंयतस्य^३ पञ्चाङ्ग्या, पञ्चानामङ्गानां-चतुर्णां पादानां मुखसहितानां, समाहारं पञ्चाङ्गी, बन्धविशेषः, तथा पञ्चाङ्ग्या, बद्धस्य । अनन्तरं वाजिनं कशया-चर्मयष्ट्या, इति-एव, ताडयेत्, यथा स वाजी मूर्धानं-मुन्नमयन्-उत्क्षिपन्^४, वेगेन-बलेनाऽऽक्रान्त्या, शल्यमुद्धरेत् ।

आ० २०-एवमप्यशक्यस्योपायमाह-तथाऽप्यशक्य इति । वारङ्गं-शस्त्र(ल्य)मस्तके शिखाकारोऽवयवः । पञ्चाङ्गी-चतुर्षु चरणेषु मुखे च बन्धविशेषः । त-वाजिनम् । इति शब्दस्त-र्थार्थः । शिर उत्क्षिप्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत् ।

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

१ ‘प्राप्तमाहार्यम्’ ट । २ ‘अस्थिनष्टे’ अ । ३ ‘अस्थिस्थं न परं’ आ । ४ ‘अस्थिदष्टे’ घ प । ५ ‘अस्थिलग्नं नरं’ ज. । ६ ‘अस्थिविदष्ट-अस्थिद्वयमध्यगतम्, विदष्टमिव विदष्टम्, इतीन्द्र । ७ ‘विदष्टमिति अत्यासक्तम्’ इति डल्हण । ८ ‘अस्त्रा वि’ ट । ९ ‘इत्यपि पाठः’ ठ । १० ‘स्थिमग्नं’ घ प । ११ ‘मयेद्यथा’ अ ग ज । १२ ‘ल्यमाहर्तुं’ ठ ड । १३ ‘वारङ्गं-शल्यवृन्तम्’ इति चन्द्र । १४ ‘प्राप्य’ ठ ड । १५ ‘य्या, अतिसु’ ठ ड । १६ ‘उत्क्षिपयन्’ ठ । १७ ‘वारङ्ग-’ घ प । १८ ‘यार्थः’ । क.ज. ।

स०-अथवा एव-अनेन प्रकारेण, वारङ्ग वकता नीत्वा धनुर्ज्या सुबद्ध सम्पाद्य सुसमाहितो भिषक्, वृक्षस्य शाखा-मानमग्न्य धनुर्ज्यैर्वै तस्या तत् बन्नीयाच्छल्याकर्षणार्थम् । अत्र च या शाखा किङ्करहस्तादिविमुक्तमात्रैवोर्ध्वमुन्नम्यमाना शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया ।

आ० २०-पूर्वोपायासम्भवे उपायान्तरमाह-एव वेति ।

बद्धा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

स०-दुर्बल-तनु, वारङ्ग यस्य शल्यस्य तच्छल्य कुशाभि-वंशदिकम्बिकाभिः, बद्धा शल्यमाकर्षेत् ।

आ० २०-दुर्बलवारङ्गस्योपायमाह-बद्धेति । कुशाभि-कम्बिकाभिः ।

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तितः ।

स०-श्वयथुना ग्रस्त-आच्छादित, वारङ्गं यस्य शल्यस्य तच्छल्यमाहरेत् । कथम् ? युक्तितः, -यथा युज्यते तथा, शोफ-मुत्पीड्य-ऊर्ध्वं पीडयित्वा ।

आ० २०-शोफग्रस्तवारङ्गस्योपायमाह-श्वयथुग्रस्तवारङ्ग-मिति । शोफोत्पीडनेन वारङ्गमुद्राव्य ।

मुद्राराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

स०-उत्तुण्डितं शल्य-बुद्धद्वदभिमुखीभूत, नाड्या निर्घाल्य-चालयित्वा, हरेत् । किम्भूतया ? मुद्रारेणाहतया । मुद्राग्रहण-मुपलक्षणार्थम्, पाषाणादिभिरप्याहतयोत्तुण्डितं हरेदिति वेद्यम् ।

आ० २०-उत्तुण्डितस्योपायमाह-मुद्राराहतयेति । तेनै-न वा-नाडी विना मुद्रारेणैव, निर्घाल्य ।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तुं यत् ।

स०-तैरेव च-मुद्रादिभिराहतैः, अमागैरुत्तुण्डित-अमा-गोत्तुण्डितं, मार्गमानयेत्-मार्गं प्रापयेत् ।

आ० २०-अमार्गोत्तुण्डितस्योपायमाह-नयेदिति । तैत्तु शल्य मार्गं नयेत्-मार्गनयनपूर्वकमाहरेत्, निर्घालनेनैव ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

स०-कर्णं कर्णौ कर्णा वा विद्यन्ते येषां ते कर्णिनः, -मैल्लादयः, तेषां कर्णं मृदित्वा-भङ्क्त्वा, शल्यं निर्हरेत् । अथवा नाड्यास्येन-नाडीमुखेन, निगृह्य निर्हरेत् । “नाडी पञ्चमुखच्छिद्रा” (ह सू अ २४।१३) इत्येवमादिग्रन्थ-निर्दिष्टैर्नाडीयन्त्रैर्निर्हरेदित्यर्थः ।

आ० २०-कर्णयुक्तस्योपायमाह-मृदित्वेति । निर्गम-प्रतिबन्धकं शल्यावयव. कर्णाकारत्वात्-कर्णः, तं मृदित्वा-

सङ्कोदनेन शिथिलीकृत्य, अथवा नाड्यास्येन-नाडीयन्त्रमु-खेन, निगृह्य-निष्पीडनेनैकीकृत्य ।

अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ।

स०-अयस्कान्तेन-लोहाकर्षकमणिविशेषेण, निष्कर्णं शल्यं तथा विवृतमुखं ऋजु-स्पष्टं कृत्वाऽवस्थितं निर्हरेत् ।

आ० २०-निष्कर्णस्योपायमाह-अयस्कान्तेनेति । अय-स्कान्तो-लोहाकर्षक पाषाण । विवृतास्यमृजुस्थितमिति निष्कर्णस्य विशेषणम् ।

पक्काशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ३४ ॥

स०-पक्काशयस्थितं शल्यं विरेचनेन विशेषेण निर्हरेत् ।

आ० २०-पक्काशयगतस्योपायमाह-पक्काशयगतमिति ।

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ।

स०-दुष्टवातादीनि चूषणैर्निर्हरेत् । चूषणैरिति बहुवचन-निर्देशाच्छृङ्गादिभिरिति बोध्यम् ।

आ० २०-दुष्टवातादीनामुपायमाह-दुष्टवातेति । चूष-णै-शृङ्गादिभिः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥
बिसेनात्ते ततः शल्ये बिसं सूत्रं समं हरेत् ।

स०-कण्ठस्रोतस्ये शल्ये सूत्र-कार्पासादिज, बिसेन कण्ठे प्रवेशयेत्-बिससलमं सूत्रं कृत्वा शल्यनिर्हरणाय प्रवेशये-दित्यर्थः । आत्ते-गृहीते, शल्ये बिससलमे, अनन्तरं शल्यं बिससूत्रं सम-तुल्यकाल, आहरेत् ।

आ० २०-कण्ठगतस्योपायमाह-कण्ठस्रोतोगत इति । बिसेन-मृणालेन, आत्ते-गृहीते ।

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम्
आनयेज्जातुषं कण्ठात्

स०-जातुषे शल्ये कण्ठस्रोतं प्रविष्टे तत् जातुषं शल्यं कण्ठादानयेत् । कथम् ? इत्याह-शलाका कण्ठे क्षिप्वा । कथम् ? नाड्या-नाडीयन्त्रेण प्रक्षिप्य कण्ठादापरिहारार्थम् । कीदृशी शलाकाम् ? अद्भिः स्थिरीकृता, निर्वापणद्वारेण । तां तैथाविधा शलाका कृत्वा नाड्यैव जातुषं शल्यं कण्ठादानयेत्-आकर्षयेत् । जातुषमित्यत्र “त्रपुजतुनो षुक्” इत्यण् षुगागमश्च ।

आ० २०-जातुषस्योपायमाह-नाड्याऽग्नितापितामिति । अग्नितापिता शलाकां नाड्या कण्ठे क्षिप्वा ततोऽस्थिरी-कृता-अपां पानेन स्थिरीकृता, शल्यसलमा कृत्वा जातुष-लाक्षामयं शल्यं, कण्ठादानयेत् ।

जतुदिग्धामजातुषम् ।

स०-अजातुष-दारुवेण्वादिमयं शल्यं, कण्ठस्रोतःस्थितं

१ ‘न्त’-चुम्बकपाषाण’ ग । २ ‘र्षणपा’ ष प । ३ ‘ल्य-हर’ ठ ड । ४ ‘तथाभूता श’ ठ.ड. । ५ ‘दिग्धम’ इ ज चन्द्र ।

१ ‘यद्वा’ ठ ड । २ ‘व बद्ध त’ ठ । ‘ज्यया बद्ध त’ ड । ३ ‘ङ्करैहस्तादिमु’ ट । ‘ङ्करविमुक्तमात्रैव समुन्न’ ड. । ४ ‘तेनैव वा नये’ अ आ हेमाद्रि । ५ ‘च’ अ ग । ६ ‘तच्छल्य’ क ग.ज । ७ भङ्ग -बाणविशेष, ‘भाला’ इति वा प्रसिद्धः ।

जतुदिग्धा-लाक्षालिप्ता, शलाकाममितापिता नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववच्छल्यमाहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्षणार्थम्, सिक्वादिदिग्धामपि । यथा शलाकया हर्तुं युज्यते तथा कृत्वेति बोध्यम् ।

आ० २०-भजातुषस्योपायमाह-जतुदिग्धामिति । जतुदिग्धां-लाक्षालिप्तां शलाका, पूर्ववच्छल्यसलमा कृत्वा जातुषादन्यच्छल्यमाहरेत् ।

केशोन्दुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत् ॥ ३७ ॥ सहसा सूत्रबद्धेन वमतः

स०-कण्टक-मत्स्यादिज, माससङ्गेन भुक्त कण्ठस्रोतसि स्थित, द्रवै-पानीयादिभि सह, पीतेन केशोन्दुकेनाक्षिपेत् । केशाना समूह-केशोन्दुकम्, तेन । किम्भूतेन केशोन्दुकेन ^२ सूत्रबद्धेन, दीर्घसूत्रप्रथितेन । वमत-वमनमाचरत, कण्टक मेकदेशसक्तसूत्र सहसैवाक्षिपेत् । एव च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवै केशोन्दुकं पातव्यमित्यवतिष्ठते ।

आ० २०-मत्स्यादिकण्टकस्योपायमाह-केशोन्दुकेनेति । सूत्रबद्धेन केशोन्दुकेन-केशपुञ्जेन, द्रवैः सह पीतेन वमतः सहसा कण्टकमाहरेत् ।

तेन चैतरत् ।

स०-तेन-कण्टकेन, इतरत्-केशोन्दुकं, प्रमादपीतमाहरेत् । क्षतकण्ठश्च त्रिफला मधुघृतसितोपेतामनुकण्ठं लिह्यात् । सुश्रुते चोक्तम् (सू अ २७।१९)-“अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कण्ठासक्तमवेक्ष्य ^३केशोन्दुकं हृदैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहित पार्ययेदाकण्ठात् पूर्णकोष्ठं च वामयेत् । वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा लाक्षिपेत् । मृदुना वा दन्तधावन-कूर्चकैर्नापहरेत् प्रणुदेद्वाऽन्तः ।” इति ।

आ० २०-केशोन्दुकस्योपायमाह-तेनेति । तेन-कण्टकेन द्रवै सह पीतेन, इतरत्-केशोन्दुकम्, आहरेत् ।

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत् ॥ ३८ ॥

स०-मुखनासागत शल्य मुखनासाभ्यामाहर्तुमशक्यं-आकण्ठं यन्न शक्यते, तत्परतो नुदेत् । प्रकृतत्वान्मुखात् परतो नासायाश्च परतः । तस्माद्येन केनचिदुपायेन कोष्ठं नयेदिति गम्यते ।

आ० २०-ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह-अशक्यमिति । परतो नुदेत्-कोष्ठं नयेत् ।

१-२ ‘य’ ‘स’ ठ ड । ३ ‘केशोन्दुकेन’ आ क ड च ठ । ४ ‘केशाण्डुकेन’ ग । ५ ‘केशाण्डकेन’ ड । ६ ‘कण्ठस्य कण्ठस्रो’ ठ ड । ७ ‘केशोण्डुक’ ठ सु क अ । ८ ‘केशाण्डक’ ड । ९ ‘केशाण्डुक’ ग । १० ‘मादाल्पीत’ ट । ११ ‘तिर्यक्स्थितमपेक्ष्य’ ट.ठ । १२ ‘हृददीर्घसूत्र’ ट.ठ । १३ ‘ययेद्रामयेच । वम’ ट ठ । १४ ‘अ कण्टकशल्यै’ ट. । १५ ‘अ कण्ठशल्यै’ ठ । १६ ‘क्त सूत्र’ ट.ठ । १७ ‘नाहरेत् प्रणुदेद्वा ।’ ट ठ । १८ ‘माकण्डुमशक्य-आहर्तुं यन्न’ ट.ठ. । १९ ‘शक्य त’ ड । २० ‘नासिकाया’ ठ.ड ।

अप्पानस्कन्धघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ।

स०-ग्रास शल्यमिव-ग्रासशल्यं, कण्ठासक्तमन्तःकोष्ठाख्यं नयेत् । कथम् ^२ अपा पान-अप्पानं, तेन । तथा स्कन्धघातेन, स्कन्धस्य मुष्ट्यादिना हनन-स्कन्धघातः ।

आ० २०-ग्रासशल्यस्योपायमाह-अप्पानस्कन्धघाताभ्यामिति । अप्पान-उदकपानम् ।

सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ३९ ॥

स०-अक्षिणी च ब्रणश्च, तत्र शल्यानि-अक्षिब्रणशल्यानि, सूक्ष्माणि च तान्यक्षिब्रणशल्यानि च-सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानि, तानि क्षौमादिभिर्निर्हरेत् । योग्यतावशात् कदाचित् क्षौमेन-कौशेयेन, कदाचिर्द्वालेन, कदाचिजलेन च, निर्हरेत् ।

आ० २०-सूक्ष्माणामक्षिगतानां ब्रणगतानां चोपायमाह-सूक्ष्माक्षिब्रणशल्यानीति ।

नवीतडागादिपतितस्याकस्मात् यस्य नरस्य जलमन्तरे प्रविशेत् । तच्च तोय शल्यवदन्तःस्थितं निर्हार्यमिति तदुपायदर्शयितुमाह-

अपां पूर्णं विधुनुयादवाकिशरसमायतम् ।

वामयेच्चामुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥ ४० ॥

स०-अपा पूर्णं नरं विधुनुयात् । किम्भूतम् ^२ अवाकिशरसम्, अवाक्-अध, शिरो-मूर्धा, यस्य तम् । तथा आयत-दीर्घं कृत्वा, तथैव तं नरं वामयेद्वै । अथवा, आमुखं-मुखं यावत्, भस्मराशौ निखनेत्-न्यसेत् । तथोक्तम्-“उदकपूर्णस्यै चक्राधारोपणेनोदकनि सारं कार्यं ।” इति ।

आ० २०-सर्वाङ्गात्तस्योदकशल्यस्योपायमाह-अपा पूर्णमिति । विधुनुयात्-कम्पयेत्, वामयेच्च वमनद्रव्यैः । अथवा मुखपर्यन्तं भस्मराशौ निखनेत् ।

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वाऽऽचूषयेत् वा ॥ ४१ ॥

स०-कर्णेऽम्बुना पूर्णं सति तैलवारिणी क्षिपेत् । किं कृत्वा ^२ हस्तेन मथित्वा-करेण विलोच्य । तथाऽधोमुखं कर्णं हन्यात् । वा-अथवा, चूषयेत् नाड्या वा शृङ्गादिभिः ।

आ० २०-कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह-कर्णेऽम्बुपूर्णं हति । आचूषयेत्-शृङ्गादिभिः ।

१ ‘ग्रासाच्छल्य’ ठ ड । २ ‘कण्ठे सक्त’ ठ. । ३ ‘कण्ठे चासक्त’ ड । ४ ‘अम्भ पा’ क अ । ५ बाल-केश । ६ ‘रस्यावश्यं जल’ ट । ७ ‘शल्यमन्त’ ठ ड । ८ ‘शैयन्नाह’ ड । ९ ‘वामयेद्वाऽऽमुखं’ अ आ इ ष सु. । १० ‘वामयेद्वाऽऽमुखं’ ग । ११ ‘वामयेद्वाऽऽमुखं’ अ प । १२ ‘र धूनयेत्’ ठ ड । १३ ‘थाऽनन्तरं वा’ ठ.ड. । १४ ‘क्तजलपूर्णं’ ठ ड । १५ ‘स च नाड्या वदनेनो’ ड । १६ ‘गताम्भ श’ क अ । १७ ‘येत्तदा’ अ । १८ ‘त च’ प । १९ ‘त शृङ्गा’ ट. । २० ‘येत् वा शृ’ अ. । २१ ‘येत् च शृ’ प ।

कीटे स्रोतोगते कर्ण पूरयेत्लवणाम्बुना ।

सुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ४२ ॥

स०-कीटे-पिपीलिकाशतपद्यादौ, स्रोत स्थिते (स्रोतोगते)-तोदगौरवमेदादिभिरनुमिते, कर्ण लवणाम्बुना पूरयेत् । अथवा सुक्तेन पूरयेत् । किम्भूतेन^१ सुखोष्णेन^२ । मृते पुनस्तस्मिन् कीटे क्लेदहरो विधि कार्य ।

आ० २०-कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह-कीटे स्रोतो-गत इति । लवणाम्बुना-लवणयुक्तेनाम्बुना ।

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ।

ऋष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते ॥ ४३ ॥

स०-जातुषादिशल्य देहजेनोष्मणा चिरस्थित प्रायशो विलीयते ।

आ० २०-जातुषादिशल्य देहोष्मणैव विलीयत इत्याह-जातुषमिति । विलीयते-विनश्यति ।

मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तवालोपलानि न ।

विषाणवेष्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ॥ ४४ ॥

प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी ।

स०-मृद्रेणुदार्वादिशल्य देहोष्मणा न विलीयते । उपल-शब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् । विषाणादिशल्यं प्रायो देहजेनोष्मणा चिरादपि न विलीयते । अपि तु निर्भुज्यते-पृथग्भवति । चिरादपि न पच्यते कुत^३ इत्याह-तद्धीत्यादि । हि-यस्मात्, तत्-विषाणादिशल्य, शीघ्रमेव पलासृजी पचति । अतो मासरक्तपाकादेहजेन चोष्मणा प्रायो निर्भुज्यते ।

आ० २०-मृदादिशल्य देहोष्मणा न विलीयत इत्याह-मृद्रेण्विति ।

विषाणादिशल्य चिरादपि न विलीयत इत्याह-विषाणेति । एतेन मृदादिशल्य चिराद्विलीयत इत्युक्तं भवति । विषाणवेष्वोरुभयत्रोपादानं विलयनाविलयनदर्शनार्थम् ।

विलयनाभावे हेतुमाह-प्राय इति । निर्भुज्यते-वक्त्री-भवति । तत्-अविलयनं शल्यम्, कुटिलीभावकृतेन क्षोभेण यो मासरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति, न तु विलीयत इत्यर्थः । प्रायोऽग्रहणात् सूचितं हेतुं विनाऽप्य-विलयनं दर्शयति ।

शल्ये मांसावगाढे चेत्स देशो न विदह्यते ॥ ४५ ॥

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणबृंहणैः ।

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः ॥ ४६ ॥

१ 'सुक्तेन' घ । २ 'ववेदनादि' ट ठ । ३ 'तथा लवणाम्बुनाऽपि सुखोष्णेन पूरयेत्' इति चन्द्र । ४ 'लादि न' ठ । ५ 'त' तत्-' ठ । 'त' यतो विषा' ड । ६ विषाण-शृङ्गम् । ७ 'ग्रहण सू' घ प । 'ग्रहण सुचिर हे' ग । ८ 'दर्शयेत्' घ प । ९ 'हे च स' अ ग घ । १० 'कशनवृ' प, स ड ।

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ।

स०-मासावगाढे-मासान्तर्निगूढे शल्ये सति, यदि स देशो न विदह्यते-न पच्यते, यत्र तत् तिष्ठति शल्यम् । ततस्तं मर्दनेन स्वेदनेन वा, कदाचित् शुद्ध्या-वमनादिकया, कदाचित्कर्षणेन, कदाचिद्बृंहणेन, कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन, कदाचित्तीक्ष्णान्नपानेन, तीक्ष्णशब्दस्य हि प्रत्येक सम्बन्धः, कदाचिद्घनशस्त्रपदाङ्कनैः, शस्त्रस्य पदानि-शस्त्रपदानि, घनानि-सहितानि, च तानि शस्त्रपदानि च, तेषामङ्कन-लक्षण, तैः । मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वैर्वा यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाचयित्वा ततः पाटनैषणभेदनैर्हरेत् ।

आ० २०-विदाहोपायमाह-शल्ये मासावगाढ इति ।

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ॥ ४७ ॥

तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शल्याहरणविधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

स०-शल्यानि-धातुविषाणवेष्वदिजानि, प्रदेशा-स्वच्छा-सादय, यन्त्राणि-स्वस्तिकादीनि, तेषां बहुरूपतामवेक्ष्य-नानाकारतां ज्ञात्वा, तैस्तैरुपायै-उक्तानुकैर्विज्ञानसाधनकारणैः, मतिमान्-भिषक्, शल्यं जानीयात् तथाऽऽकर्षेदिति । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ ३७)-“त्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु । अल्पे शोफे च तापे च नि शल्यमिति निर्दिशेत् ।” इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शल्याहरण-

विधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २८ ॥

आ० २०-अनुक्तशल्यसङ्ग्रहार्थमुपायमाह-शल्यप्रदेश-यन्त्राणामिति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

शल्योद्धतिप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २८ ॥

१ 'गपीडनै' सं ड । २ 'अ तु ति' ड । ३ 'स्त मर्दनादि-भिरेकेन द्वा' ड । ४ 'दिमि पूर्व' ट । ५ 'वी शल्य' ठ । ६ 'म पाच' ड । ७ 'ततो हरेत्' ठ । ८ 'क् जानीयात्' तथा शल्य कर्षेत् । ठ ड । ९ 'ष्णुता' आ, ट ड । १० 'न्दर्या-ख्या' ट । ११ 'शल्येऽनुक्तग्रहार्थ' ग । 'शल्येऽनुकूलसङ्ग्र' घ प । १२ 'शल्योद्धति' ग घ, प ।

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

१ 'धयमतीते' ग.घ.प । २ 'नपाकाख्या' ड. । ३ 'क्
चाम' अ इ ठ हेमाद्रि । ४ 'स्फुटतीव-ताम्यत इव' इति
चन्द्र । ५ 'ताडनघट्ट' ड । ६ 'अतिदाह' ड । ७ 'सपच्य-
माने घृत० विलीयते' ट । ८ 'त्वग्वर्णविप' ग.घ.ज.प । ९ 'र-
जितश' घ.प. । १० 'ति वृद्धि' ग.घ.प ।

पकेऽल्पवेगता म्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।
नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥
स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्ताविवाग्भसः ।

स०-पके सति, अल्पवेगता भवति, न तु सरम्भ ।
तथा, म्लानि-म्लानत्वम् । तथा, पाण्डुत्व वलीना चोद्भव ।
तथा, अन्तेषु-पर्यन्तेषु, नामो-निम्नत्वम्, मध्य उन्नति ।
नामोऽन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतित्व लब्धमेव, उन्नतिग्रहण
वतिशयार्थम्, तेनोत्तुण्डित्व गम्यते । तथा, कण्डूदिमृदुत्वं
स्यात् । तथा, स्पृष्टे तस्मिन् सति पूयस्य सञ्चारो भवति,
बस्तेरन्त स्थितस्य यथाऽम्भस सञ्चार ।

आ० २०-पक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह-पक्व इति ।
अल्पवेगता-उपद्रवाल्पत्वम् । कण्डूशोफादयो लक्षणानि ।
उपद्रवास्तु-अङ्गमर्दादय ।

शूलं नर्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ६
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।

स०-वात विना शूल न भवति । पित्तमन्तरेण दाहो न
स्यात् । कफोदयाद्विना शोफो न स्यात् । शोफ कफादिति
वक्तव्य उदयग्रहण विशेषद्योतनार्थम् । रक्तादते-रक्त विना,
रागस्य लौहित्यस्य सम्भवो न । तेन कफाधिकैः सवैदोषैः
शोणितसहितैः श्वयथुपाक स्यादिति गम्यते ।

आ० २०-रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह-शूलमिति ।
पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वगदोषभक्षितः ॥ ७ ॥
बलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

स०-पाके चातिवृत्ते-अतिक्रान्ते, सुषिरोऽन्तस्थ शोफदेश
सम्पद्यते । तथा, तनु-तन्वी, त्वक् यस्मिन् स तनुत्वक् ।
तथा, दोषभक्षित-पूयवार्त्त, दोषशब्देनेह पूय उच्यते, तेन
भक्षितत्वात् सुषिरत्व तनुत्वक्त्व चास्य । तथा, बलीभिराचितो-
व्याप्त । तथा, श्यामवर्ण । तथा, शीर्यमाणतनूरुह-पतद्रोमा ।

आ० २०-अतिपक्वस्य शोफस्य लक्षणमाह-पाक इति ।
अतिवृत्ते-प्रमाणमतिक्रान्ते । सुषिर-शून्योदर । तनु-
त्वक्-विरलत्वक् । दोषभक्षित-पूयभक्षितमांसादि ।
तनूरुह-रोम ।

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥
पक्कलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

स०-यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते,

१ 'ल्पवेदना' इ । 'ऽल्पा वेदना' अ । २ 'ग्लानि' अ इ । ३ 'ल्पवेदना भ' ट । ४ 'न्नतिमत्वम् । तथा, क' ड ।
५ 'अनिल वि' ट । ६ 'फादिभि' ठ ड । ७ 'श्याम.' अ ठ ।
८ 'न्तस्तुच्छ शो' ट ठ । 'न्तस्तुच्छ स प्रदेश' ड ।
९ 'त-दोष' ट । १० 'नू, तेन' ड ।

तथाऽपि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते । कफजेष्विति
बहुवचननिर्देशात् देहदेशबहुत्वाद्येषु देहदेशेष्वसौ कफो जायते,
तेषु कफजेषु शोफेषु गम्भीर-दुर्लक्ष्यमतिशयेनान्तर्निगूढत्वात्,
असृक् पाकमेति । अत एव पक्कलिङ्ग-पक्कलक्षणं, अस्पृष्ट-
दुर्लक्ष्य, स्यात् । तथा, यत्र शीतगुणयोगात्, शीतश्वासौ
शोफश्च शीतशोफ, तस्य भाव शीतशोफता । तथा, त्वक्स-
मानवर्णत्वम् । तथा, रुज स्तोकत्वम् । तथा, घनस्पर्शत्व-
निविडस्पर्शता स्यात्, अश्मवत्-हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्य
स्पर्श उपलभ्यते । त-तथाभूत श्वयथुपाक, रक्तपाकमित्येवं
प्राज्ञो-धीमान्, ब्रूयात्-न तु शोफ पक्कमिति कथयेत् । कथम् ?
मुक्तसंशय, -शोणित पक्क नात्र शोफ इत्येव वदेदित्यर्थ ।

आ० २०-रक्तपाकस्य लक्षणमाह-कफजेष्विति । गम्भीर
यदसृक् तत् पाकमेति, न मांसम् । तैत-तस्मात्, उक्त
पक्कलिङ्ग स्पष्ट नोत्पद्यते । तेन यत्र शीतशोफत्वादि, त
रक्तपाक ब्रूयात् ।

अल्पसत्त्वेऽबले बाले पाकाद्वाऽत्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

स०-स्तोके सत्त्वे सति, तथा दुर्बले, तथा बाले, एतेषु
जाते श्वयथौ, तथा पाकाद्वाऽत्यर्थमुद्धते-अतिक्रान्ते च श्वयथौ,
दारण कार्यम्, व्रणप्रतिषेधोद्दिष्टारणद्वयै (ह उ अ
२५।३७) । यथा-"गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविद्र ।
क्षारौषवानि क्षाराश्च पक्कशोफविदारणम् ॥" इति । न केवल-
मल्पसत्त्व इत्यादिके श्वयथौ दारण कार्यम्, यावत् चशब्दात्
मर्मसन्ध्यादिस्थिते च श्वयथौ दारण कार्यम्, न पाटन शस्त्रेण ।
अन्यत्रेति दारणविषयानिर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटन कार्यम् ।

आ० २०-अथ पाटनम् । तत्र दारणपाटनयोर्विषय
भेदमाह-अल्पसत्त्व इति । सत्त्व-मानसं बलम् । पाके
चात्यर्थमुद्धते-अतिपक्के, शोफे मर्मसन्ध्यादिष्वनवचार्य-
शस्त्रेष्वङ्गेषु स्थिते च, दारणम् । अन्यत्र पाटनम् । दारण-
क्षारादिना द्वारकरणम् । पाटन-शस्त्रेण ।

आमच्छेदे सिरास्त्रायुव्यापदोऽसृगतिस्तुतिः ॥ ११ ॥
रुजोऽतिवृद्धिर्दरुणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

स०-आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरास्त्रायुव्यापदो
भवन्ति । तथा, असृजोऽतिस्त्राव स्यात् । तथा, रुजाया
विवृद्धि । तथा, दारुण विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

आ० २०-अपक्वस्य दारणपाटने निषेधति-आमच्छेद
इति । शिरानाशादिदोषादामो न छेद्य इत्यर्थ ।

१ 'षु देशे' ट ठ । २ 'र पाक दु' ट ठ ड । ३ 'स्पृष्ट पा' ट ठ ड । ४ 'तुल्यस्पर्शवत्' उ' ड । ५ 'तत्तस्मात्' क ग अ ।
६ 'नोदेति' क अ । ७ 'पाकादत्य' इ । 'पाके चात्यर्थ' आ.
हेमाद्रि । ८ 'रुजोऽतिवृद्धि' ठ ड । ९ 'दारुण-त्वगादीनाम-
वदारणम्' इति चन्द्र ।

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्त्राव्यसृग्गामिषम् ॥१२॥
विचृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।

स०-अन्त -अन्तरे, तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीनि दहति ।
क कमिव ? अनलस्तृणोलपमिव ।

आ० २०-पक्वस्याच्छेदने दोषमाह-तिष्ठन्निति । तृणो-
लप-तृणगुल्मम् ।

यश्छिन्नस्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते ॥ १३ ॥
श्वपचाविर्वै विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

स०-य -पुरुष (वैद्य), अज्ञानात्-मोहात्, आम-
अपक्व, छिन्नति । यश्च पक्वमुपेक्षते-न पाटयति । तौ-नरौ, श्व-
पचतुल्यौ वेद्यौ, आतुरव्यापादनात् । तद्व्यापादनं तु कुतो वि-
धत् ? इत्याह-अनिश्चितकारिणौ, -असमीक्ष्यविवायिनौ यत ।

आ० २०-आमपक्वक्षणानभिज्ञं निन्दति-यश्छिन्नतीति ।

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

स०-शस्त्रकर्मण प्राक्-पूर्व, आतुरमिष्टमन्न-यद्गणेऽपथ्य-
मपि, तद्द्वलाधानार्थं भोजयेत् । तथा, यो वेदनाक्षम-शस्त्र-
व्यथामसहिष्णु, तमातुर मद्योचित तीक्ष्ण-तीव्रमद, मद्य
पाययेत् । एव सति यत्स्यात्तदाह-न मूर्च्छत्यन्नसंयोगादित्यादि ।
यतोऽन्नोपयोगात्तु मुह्यति । पर तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तं सन् शस्त्र-
न्यस्तमङ्गे, न बुध्यते-न चेतयते, तत्कदर्थनया न क्लिश्यत इत्यर्थः ।

आ० २०-शस्त्रकर्मण पूर्व भोजनमाह-प्राक्शस्त्रक-
र्मण इति ।

तीक्ष्णमद्यपानमाह-पानपमिति । यो वेदनाक्षम-शस्त्र
व्यथां सोढुमर्शको मद्यप, तस्य मद्यपानम् । ईतरस्य भोज-
नमेव ।

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।

स०-अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते । मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्त
वर्जयित्वेष्टभोजन मद्यपान च कारयितव्यम् ।

आ० २०-मूढगर्भादौ भोजनमद्यपाने निषेधति-
अन्यत्रेति ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ १६ ॥
संमुखो यन्नयित्वाऽऽशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन् ।
अनुलोमं सुनिश्चितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥
सकृदेवाहरेत्तच्च

१ 'तृणोलुप' अ ट । 'तृणोच्चय' ग । 'तृणोपल' घ अ
ठ । २ 'अथवाऽन्तरे' ठ ड । ३ 'व जानीयात्ताव' अ ।
४ 'द्वाव' इ । ५ 'ज्ञमति ति' क अ । ६ 'ण श्रेष्ठ' अ इ अ.
प । ७ 'त' यतोऽन्नो' ड । ८ 'नाक्रम्यत' ट ठ । ९ 'क्त' ।
मद्यपस्य म' क अ । १० 'अन्यस्य' घ । ११ 'रणो वैद्य' आ.
अ ठ । १२ 'संमुख' इ अ ।

स०-अथशब्देन मङ्गलवाचिना सङ्ग्रहोक्तमर्थं सूचयति ।
यथा (सू अ ३८)-"सुमुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्म-
रत्नार्चितविप्र प्रणतेष्टदेवत" इत्यादि । आहृत-ढौकित समीपा-
नीत, उपकरणं-तत्कालयोग्य यन्त्रशस्त्राग्निजाम्बवौष्टपिचुष्टोत-
स्नेहमधुकल्कादिक, यस्य तम्, आतुर प्राङ्मुख-पूर्वाभिमुख,
वैद्यं संमुख-प्रत्यङ्मुखो, यन्नयित्वा शस्त्रमाशु-न विलम्बित,
न्यस्येत्-निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन्-मर्मसिरासन्ध्यादीन् परि-
हरन् । तथा, अनुलोम कृत्वा-न प्रातिलोम्येन । किम्भूत श-
स्त्रम् ? सुनिश्चित-अतितीक्ष्णम् । तच्च शस्त्रमापूयदर्शनात् न्य-
सेत्, -न लघिकम् । तत् किं तत्रैव स्थाप्यम् ? तच्च सकृदेव-न
बहून् वारान्, आहरेत्-आकषेत् ।

आ० २०-शस्त्रकर्मविधिमाह-अथेति । सङ्ग्रहे तु (सू
अ ३८)-"अथोपहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराग्निजाम्बवौष्टपिचुष्टोतैप-
त्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकर्षायलेपकल्कसेकोदकुम्भशीतोष्णोद-
ककटाहव्यजनादिब्रणोपयोगिसर्वोपकरणमास्तुतशयनीयमुप-
स्थितस्थिरस्नेहबलवदवलम्बकपुरुषमिष्टेऽहनि" मुहूर्ते च द-
ध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्र प्रणतेष्टदेवत भुक्तवन्तमातुर
प्राङ्मुखमुपवेश्य सवेश्य वा यन्नयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म-
शिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिधमनी परिहरन् अनुलोम शस्त्र निद-
ध्यात् ।" इति ।

निखातशस्त्रस्याहरणविधिमाह-सकृदेवेति । सकृत्-एक-
वारमाहरेत्, नान्तराऽन्तरा मुञ्चेदित्यर्थः ।

पाके तु सुमहत्यपि ।

पाटयेत् द्वाङ्गुलं सम्यग्द्वाङ्गुलम्यङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥

एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥

आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

स०-पाके तु सुमहत्यपि पाटयेत् । द्वाङ्गुल-द्वाङ्गुलपरिमाण
व्रण, सम्यक् कुर्यात्, -नाधिकम् । द्वाङ्गुलेत्यादि । अङ्गुलद्वय-
मथवाऽङ्गुलत्रयमन्तरीकृत्य पुनरन्य व्रण कुर्यात्, -न त्वासन्नम् ।
तथा, एषिण्या सम्यगेषित्वा-गवेषयित्वा, परित-समन्तात्,
सुनिरूपित-सुपर्यालोचितम् । न केवलमेषिण्या, यावदङ्गुल्या,
नालेन-पद्मोत्पलादिजेन, वालैर्वा-वराहादिसम्बन्धिभि, अ-
न्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् । तच्च प्रदेशं दर्शयितु-
माह-यत इत्यादि । यतो यस्मिन् प्रदेशे गता-दूरयाता, गति-
नाडी, जानीयात् तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । यत्र यत्र श्वयशु-
प्रदेशे, उत्सङ्ग-उन्नति, विद्यात् तत्र तत्र प्रदेशे व्रणं कुर्यात् ।

१ 'अथेति माङ्गल्ये । समीपा' ड । २ 'य पुन स' ठ.ड. ।
३ 'तसूत्र' क अ । 'लोषसूत्र' ग । 'तपट्टसू' घ प । ४ 'षाया-
लेप' क प स ड । ५ 'नि शुभे मु' घ । ६ 'यतो यतो गतिं'
'यतो दोषगतिं' सुश्रुत । ७ 'दुत्सङ्ग' अरुण । ८ 'लप्रमाण' ट ।

किम्भूत व्रणम्^१ सुष्ठु विभक्तो पार्श्वपरपार्श्वदिविभागौ यस्य त तथाविधम् । तथा, निराशयम्,—न विद्यत आशय—पूयादे-
र्दोषस्य स्थान, यस्य तथाभूत निराशय कुर्यात् । तथा,
आयत—दीर्घम्, तथा विशाल—विस्तीर्ण, कुर्यात् । एव कृते
सति दोष—पूयाख्यो, न तिष्ठति—न स्थिति लभते ।

आ० २०—पाटनप्रमाणमाह—पाके त्विति । बहुषु पाट-
नेषु ब्रज्जुल त्र्यङ्गुल वाऽन्तर कार्यम् ।

पाटनस्थानमाह—एषित्वेति । एषिण्यादिविभाग उक्त
सङ्ग्रहे (सू अ ३८)—“विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्यै-
षित्वा नातिविवृते गम्भीरे मासले चैषिण्या । विपरीते
करीरादिनालेन । अतिसंवृते शूकरवालेन ।” इति । देश—
शरीरावयव । आशयो—व्रणसंस्थानम् । गति—नाडीव्रण ।
उत्सङ्ग—पूयस्खलनस्थानम् । विभक्तो—मासादिलेशरहित ।
आशय—उत्सङ्ग ।

शौर्यमाशुक्रियो तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ॥ २१ ॥
असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

स०—वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यं—पाटनादौ^१ वीर्यं, शस्यते ।
तथा, आशुक्रिया—चतुरहस्तता । तथा, तीक्ष्णशस्त्रता । तथा,
स्वेदश्च वेपथुश्च, न विद्यमानौ तौ यस्य स एवम्, स्वेदाभाव
कम्पाभावश्चेत्यर्थः । तथा, असम्मोह—तत्कालोचितकार्यकरणे
सम्यक्प्रवृत्तिः । ननु, “शौर्यं वैद्यस्य शस्यते” इत्युक्त्यैव स्वेद-
कम्पाभाव प्रत्यपादि । तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव सम्भ-
वत, न शूरस्य । इत्यनर्थक “अस्वेदवेपथू” इति । अत्राचक्ष्महे ।
सत्यमेवैतौ भीरुगुणौ, किन्तुष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद्वा यस्य
स्वेदवेपथू भवत, तत्परिहारार्थमेतदुक्तम् । सस्वेदस्य हि
वैद्यस्य शस्त्रकर्मकर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा सम्पद्यते,
तद्वत्सकम्पस्यापि । तस्मात्तत्परिहारो युक्तः ।

आ० २०—पाटने वैद्यगतसामग्रीमाह—शौर्यमिति ।

तिर्यक्छिन्ध्याललाटभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ २२ ॥
कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवङ्गणे ।

स०—ललाटादिदेशेषु तिर्यक् छेद कार्यः । दन्तवेष्टको-
दन्तपिण्डिका दन्ताधार उच्यते ।

आ० २०—ललाटादौ तिर्यक्पाटनमाह—तिर्यगिति ।

अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्त्रायुविपाटनम् ॥ २३ ॥

स०—अन्यत्र प्रदेशे तिर्यक् छेदनात् सिराणा स्त्रायूना च
व्यापत्तिः स्यात् ।

आ० २०—प्रदेशान्तरे तिर्यक्पाटन निषेधति—अन्यत्रेति ।

शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।
आश्वस्य परितोऽङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः ॥ २४ ॥

१ ‘न स्थान ल’ ठ । २ ‘या शस्त्रतैक्षण्यम्’ सुश्रुत ।
३ ‘तीक्ष्णशस्त्र’ अ इ ज । ४ ‘वैर्य’ ठ । ५ ‘तीक्ष्ण शस्त्रम्’
ठ ड । ६ ‘ति । शौर्यत्वादेव सिद्धे पुन स्वेदवेपथुग्रहणमुष्ण-
कालवशात्’ ड ।

अ० ४४

क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।

गुग्गुल्वगुसिद्धार्थहिङ्गुसर्जरसान्वितैः ॥ २५ ॥

धूपयेत्पटुषड्ग्रन्थानिम्बपत्रैर्धृतप्लुतैः ।

तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं मेषजेन च ॥ २६ ॥

दिग्धां वर्ति ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।

घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवलिकां ततः ॥ २७ ॥

निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम् ।

पार्श्वे सव्येऽपसव्ये वा नाधस्ताच्चैव चोपरि ॥ २८ ॥

स०—शस्त्रेऽवचारिते—न्यस्ते सति, वाग्भिः—तत्कालोचिता-
भिर्मबुराभि ‘स्वस्थो जातोऽसि’ इत्येवप्रायाभि, तथा शीता-
म्भोभि—परिषेकादिभि, आतुरमाश्वस्य, अनन्तर व्रण परित—
समन्तात्, अङ्गुल्या परिपीड्य—पूयादिदोष निर्हार्य, अनन्तर
कषायेण—मधुयष्ट्यादिसाधितेन, क्षालयित्वा, तत प्लोतेन—
कार्पासादिजवस्त्रखण्डेन, जलमपनीय—पानीयार्द्रता निर्हस्य,
अनन्तर व्रण गुग्गुल्यादिभिर्निम्बपत्रान्तैर्धूपयेत् । किम्भूतैः^१
घृतप्लुतैः । घृतग्रहणाद्बहुघृतैरिति द्योतयति । सङ्ग्रहे चोक्तम्
(सू अ ३८)—“गुग्गुल्वदिभिरेव शयनासनादि द्विरहो
धूपयेत् ।” इति । तत—अनन्तर, वर्ति—कार्पासादिमयी,
व्रणान्तर्दद्यात्—प्रवेशयेत्, वैद्य । किम्भूताम्^२ दिग्धाम् ।
कैः^३ तिलकल्काज्यमधुभिः, वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धा, पित्तव्रणे
घृतदिग्धा, कफव्रणे मधुदिग्धाम् । केचित्तु सर्वैरेव तैर्युगप-
दिग्धामित्याहुः । न च केवल तिलादिभिः, यावत् यथास्व—
यत् यस्य दोषस्य स्व मेषज, तेन च दिग्धाम् । तैरेव—तिल-
कल्कादिभिः, व्रणान्त प्रविष्टा ता—वर्ति, आच्छादयेत्—स्थगयेत् ।
ऊर्ध्वं—तदुपरिष्ठात्, घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत् । सङ्ग्रहे
चोक्तम् (सू अ ३८)—“नातिमृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजना-
न्तेऽम्भसा दक्षिणाङ्गुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य” इति । ततो—
व्रणान्त प्रविष्टवर्तिच्छादनादनन्तर, कवलिका—बहुवस्त्रखण्डपुट-
निर्वर्तिता, निधाय—सस्थाप्य, पट्टेन—निविडवस्त्रखण्डेन, प्रकृत-
त्वात् व्रण बध्नीयात् । कथम्^४ युक्त्या—दोषकालानुगुणया ।
अत एव सङ्ग्रहे जगाद (सू अ ३८)—“वातलेष्मोर्द्ध्वा-
स्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्गणान् । सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ता-
भिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रतताया यष्टीमनुकसर्पिषो-
ष्णेन व्रण सिञ्चेत् । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा^५ प्रोक्षयन् परित
उपचरेत् ।” इति । कथं बध्नीयात्^६ सुसमाहितं कृत्वा—नाव-
हेलया, वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वा । अधस्तात् न बध्नीयात्,
नैव चोपरि—ऊर्ध्वं, बध्नीयात् ।

१ ‘तम्’ अ हेमाद्रि । २ ‘हित’ आ ज । ३ ‘त’ । षतैश्च
द्रव्यैर्बहुघृतैः । ४ ‘रेव शयन धूप’ ट ठ । ५ ‘च्छादयेत्’ ट ठ
ड । ६ ‘कवलिका—व्रणकल्कादिषाच्छादनद्रव्यम्, सा चौषधस्वरस-
नि सरणनिवारणार्थं भक्षोक्तपलाशोदुम्बरादीना त्वक्पत्रादिकृता’ इति
उल्हण । ७ ‘विशिष्टवस्त्र’ ट । ८ ‘झ्रवं द्रणम् । १० तजम् ॥ तयो-
क्ताया शस्त्र’ ठ.ड. । ९ ‘म्भादापो’ ट. । १० ‘प्रोक्षन्’ ड.स.म् ।

आ० २०-पाटनानन्तरं कर्तव्यमाह-शस्त्र इति । सर्ज-
रसो-राल । षड्रन्था-वचा । यथास्व [भेषजेन]-यस्मिन्
व्रणे यद्वेषजमुक्त तेन । चशब्द समुच्चये । दिग्धा-
लिङ्गाम् । तै-वर्तिलेपौषधै । त-व्रणम् । ऊर्ध्व-पूर्वले-
पस्य, घृताक्तसकुलेप । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३८)-“ना-
तिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्तेऽम्भसा दक्षिणाङ्गुलीभि
सुमृद्वैत” इति । कवलिका-वस्त्रखण्डमयी पालीम् । पट्टे
न-वनवस्त्रखण्डेन । सुसमाहित-सुष्ठु सन्निविष्ट यथा भवति
तथा । पार्श्वे बध्नीयात्-ग्रन्थि दद्यात् । सङ्ग्रहे तु (सू
अ ३८)-“वातश्लेष्मोद्भवास्तत्र द्विस्त्रिंशं वेष्टयेद्भणान् ।
सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्तभिघातजान् ॥ शस्त्रक्षतरुजाया
तु प्रतताया यष्टिमवुकसर्पिषोष्णेन व्रण सिञ्चेत् ॥” इति ।

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सँविकेशिकाः ।

धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

स०-तथा शुचय सूक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टा, तथा कव-
लिका सँविकेशिकाश्च व्रणे हिता । किम्भूता १ धूपिता,
तथा मृदव, तथा श्लक्ष्णा, तथा बलीरहिता ।

आ० २०-पट्टकवलिकाविकेशिकानां विशेषमाह-शुचि-
सूक्ष्मदृढा इति । विकेशिका-सूत्रवर्ति ।

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये ।

बलि चोपहरेत्तेभ्यः

स०-अनन्तर [तस्य-] रोगिण कृतशस्त्रकर्मणो, व्रणे
रक्षा कुर्यात् । किमर्थम् १ रक्षोनिषिद्धये-पिशिताशनराक्षसादि-
निषेधाय । तेभ्यश्च-रक्षोभ्यो, बलिमुपहरेत्-दद्यात् ।

आ० २०-रक्षामाह-कुर्वीतेति । सङ्ग्रहे तु (सू अ.
३८)-“उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयेत् । परितो
यौवकार्यपणसपर्यादिभिरस्य रक्षा कुर्यात् ॥” इति ।

बलिमाह-बलि चेति ।

सदा मूर्ध्ना च धारयेत् ॥ ३० ॥

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।

वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

स०-सर्वकाल चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत् । ता एवाह-लक्ष्मी-
मित्यादि । लक्ष्मी-पद्मचारिणीम् । गुहा-पृश्निपर्णीम् । अति-
गुहा-शालिपर्णीम् । जटिला-मासीम् । ब्रह्मचारिणी-ब्रह्मयष्टि-
काम् । वचा-उग्रगन्धाम् । छत्रा-शतपुष्पाम् । अतिच्छत्रा-
विषाणिकाम् ।

१ ‘कृत्यमाह’ क अ । २ ‘राला’ क ग अ । ३ ‘लेपि-
ताम्’ क अ । ४ ‘घृताक्तै सक्तुभिर्लिम्पेत्’ क अ । ५ ‘सुवि’
आ इ । ६ ‘दृढा-बलिन’ प ट । ७ ‘दृढा हिता । त’ ठ ड ।
८ ‘र सम्यग्रक्षा’ ग । ९ ‘निवृत्तये’ इ । १० ‘दिविनिवृत्तये’
ट । ११ ‘प्रोक्षन् प’ स मू । ‘प्रोक्षयन् परितो विकीर्य पर्ण’ स
स । १२ ‘याचकार्यपर्ण’ क अ स मू । १३ ‘णैसर्षपादि’ क ।
‘णैश्वर्यादि’ स, द, । १४ ‘मूर्ध्नाध्या’ अ इ ।

आ० २०-औषधीविधारणमाह-सदेति । लक्ष्मी-शमी-
म् । गुहातिगुहे-शालिपर्णीपृश्निपर्णौ । जटिला-मासीम् ।
ब्रह्मचारिणी-ब्राह्मीम् । छत्रातिच्छत्रे-शतपुष्पाद्वयम् ।

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचार समादिशेत् ।

स०-तत-अनन्तर, तस्य-व्रणिन, आचारमादिशेत् ।
कतमम् १ स्नेहदिनेहोक्तम्, स्नेहस्य दिन स्नेहदिन, स्नेहपानो-
पलक्षितमह, तत्रेहा-वेष्टा, तस्यामुक्तं-स्नेहपानविर्ज्युपदिष्ट
“उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादिकम् ।

आ० २०-आहारविहारनियममाह-तत इति । स्नेह-
दिनेहोक्त-स्नेहविधिदिनचर्योक्तम् ।

दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरागरुशोफपूयकृत् ॥ ३२ ॥

स०-दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरादिकृत् । तस्मात् व्रणिनाऽह-
स्वप्नो न सेव्य ।

आ० २०-दिवास्वप्न विशेषतो निषेधति-दिवास्वप्न इति ।

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्युते ।

शुके व्यवयजान् दोषानसंसर्गोऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

(व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् १)

स०-स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनै पूर्व स्वस्थानाच्चलित
पश्चात्सुत तस्मिन्चलितस्युते शुके सत्यसंसर्गोऽपि-तासामसम्ब-
न्धेऽपि मैथुनमन्तरेणापि, व्यवयजान्-मैथुनोत्थान्, दोषा-
नवाप्नुयात् । तस्मात् स्त्रीस्मरणसंस्पर्शदर्शनानि वर्ज्यानीत्यर्थ ।

आ० २०-स्त्रीसङ्ग विशेषतो निषेधति-स्त्रीणामिति ।

भोजनं च यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।

मसूरमुद्रतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥

बालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम् ।

कारवेलुककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ॥ ३५ ॥

सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम् ॥ ३६ ॥

भुज्जानो जाङ्गलैर्मसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।

स०-भोजन यथासात्म्यं-यद्यस्य सात्म्यं यवादि, तथा
जीवन्त्यादिशाक च, तथा सैन्धवादिक, पुराणशालिभक्त
स्निग्ध-सस्नेह, तथाऽल्प, जाङ्गलैर्मसै सह भुज्जान उष्णोदको-
त्तरं यथाभवति, एव व्रणी शीघ्रं व्रणमपोहति ।

आ० २०-भोजनमाह-भोजनमिति । कटुकाफल-कटु-
रोहिणीफलम् ।

१-२ ‘ब्रह्मचारिणी-मुण्डितिका, पत्तङ्गकाष्ठमित्यपरे’ ‘छत्राति-
च्छत्रे-द्रोणपुष्पीद्वयम्’ इति बलहण । ३ ‘स्नेहविधानोक्त’ आ. अ ।
४ ‘ध्युदिष्ट’ ट । ‘युक्त’ ड । ५ ‘हपानवि’ ग घ प । ६ ( )
अ आ इ ज पुस्तकेषूपलब्धोऽयं श्लोक सुश्रुतेऽपि पठ्यते । ७ ‘सर-
णादि न कार्यम् ।’ ठ ड । ८ ‘सम्भोग’ क. अ । ९ ‘तु’ अ आ
इ ग. घ. प. । १० ‘मुष्ण द्रवोत्तरम्’ अ इ. ग. घ. ज. सु ।

भोजनविशेषमाह-जीर्णशालयोदनमिति ।

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥३७॥

अजीर्णात्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥

स०-मात्रया काले भुक्त पथ्यं सुखेन जरा याति । तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु न कश्चित् कार्यम् । यतोऽजीर्णात् वातादीनां बलवान् विभ्रम-क्षोभः स्यात् । [तत -] तस्मात्क्षोभात्, शोफादीन् प्राप्नुयात् ।

आ० २०-विषमाशनं समशनं च निषेधति-अशितमिति ।

अध्यशनं निषेधति-अजीर्णं इति ।

नवं धान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसमजाङ्गलम् ।

क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥

यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्वर्णिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥

स०-नवधान्यादि त्यजेत् । यतोऽयं नवधान्यादिवर्गोऽत्राग्निं सर्वान् दोषान् करोति । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ ३८)-“नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिम्बीशीताम्बुमद्येक्षुक्षीर-पिष्टतिलविकृतिशुष्कशार्कपिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानू-पामिषाणि वर्जयेत् ।” इति । शीतल-शीताम्बवादि ।

आ० २०-नवधान्यादिवर्गमाह-नव धान्यमिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३८)-“नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिम्बीशीताम्बुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशार्कपिशितहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानू-पामिषाणि वर्जयेत् ।” इति ।

नवधान्यादेरत्यपथ्यत्वमाह-वर्ग इति ।

मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्ब्रणम् ।

स०-मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं द्राक् ब्रणं व्यापादयेत् । तस्मात् मद्यमीदृशं वर्ज्यम्, नापरम् । तथा च तन्त्रान्तरे-“सन्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमर्कशम् । तनुं यत्सुखपेयं च मार्द्वीकेषु तदुत्तमम् ॥” इत्युक्तम् । तस्मात् मार्द्वीकादिप्रायं रोध्रासवादिकं वा यन्मद्यं तत्साम्यत्वात्किञ्चित् पेयमेव ।

आ० २०-मद्यस्य ततोऽपथ्यत्वमाह-मद्यमिति ।

वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥

न तु देन्न च कण्डूयैश्चेष्टमानश्च पालयेत् ।

स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन्मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं ब्रणमपोहति ।

१ ‘अजीर्णे त्व’ आ क ग घ ण । ‘र्णादनि’ स ढ । ‘र्णात् पवनादीनां’ सुश्रुत । २ ‘जास्त्रावदा’ सुश्रुत । ३ ‘मांसं त्व-जा’ अ घ । ४ ‘गिनां स’ इ ग ङ ञ प । ५ ‘न्यविष्टम्भिमाष’ ठ ड । ६ ‘कपिण्याकह’ ट ठ, ग, । ७ ‘तशाकाम्ल’ स स, । ८ ‘त-देव तु सुख पेय’ ठ ड । ९ ‘बालो’ इ प स स । १० ‘येच्छ-यान. परिपाल’ ग, ङ, प, सु, । ११ ‘सिद्धवृद्ध’ अ, ञ, ।

स०-वालोशीरैश्चैनं ब्रणं वीजयेत् । न चैनं परिघट्टयेत् । तथा न व्यययेत् । नापि कण्डूयेत् । [चेष्टमान-क्रियासु] व्या-पारं कुर्वन्, ब्रणं पालयेत्-रक्षेत् । तथा स्निग्धादीनां कथाश्चि-त्प्रिया आकर्षयन् रोगमुक्तये विहितशोऽह्नाय ब्रणमपोहति ।

आ० २०-ब्रणशुश्रूषणमाह-वालोशीरैश्चेति । वालै-चामरैः । उशीरैः-वीरणव्यजनैः ।

तृतीयेऽहि पुनः कुर्याद्ब्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

प्रक्षालनादि, दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा ।

तीव्रव्यथो विप्रथितश्चिरात्सरोहति ब्रणः ॥ ४४ ॥

स०-तृतीये च दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म पूर्ववत्-पूर्वेण ब्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु दिवसे प्रक्षाल-नादि नाचरेत् । किमित्याह-तथेत्यादि । तथा-तेन प्रकारेण, ब्रणस्तीव्रव्यथं सम्पद्यते । तथा, विप्रथित-स प्रदेशो बहुभि-र्ग्रन्थिभिर्युक्तः स्यात् । तथा, ब्रणश्चिरात्-चिरेण कालेन, सरो-हति-सरोह याति रुद्धं सम्पद्यते ।

आ० २०-तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकमाह-तृतीयेऽह्नीति ।

द्वितीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधति-दिवस इति ।

निषेधातिक्रमे दोषमाह-तथेति । विप्रथितो-विषम-संस्थानः ।

स्निग्धां रूक्षां श्लथ्यां गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम् ।
ब्रणे न दद्यात्कल्कं वा

स०-ब्रणे-ब्रणाख्ये आ वारे, स्निग्धादिगुणयुक्ता विकेशिका-ब्रणान्तं प्रवेशयोग्या वर्ति, न दद्यात् । श्लथ्या-शिथिलाम्, गा-ढा-निबिडाम्, दुर्न्यस्ता-विषमन्यस्ताम् । अत्र चातिशब्दोऽर्थ-वशाद्गम्यमानो बोध्यः । अत एव सङ्ग्रहे स्पष्टं कृत्वाच (सू अ ३८)-[“अतिस्निग्धरूक्षमति-श्लथ्यमतिगाढम् ।] अतिस्नेहा-त्क्लेदः ।” इति । कल्कं वा-कल्कमप्यतिस्निग्धादिगुणयुक्तं ब्रणे न योजयेत् । पिष्टमौषधं द्रवाद्भुतं कल्कं इत्युच्यते (ह क अ ६।१०) ।

आ० २०-स्निग्धादिविकेशिका कल्कं च निषेधति-स्निग्धमिति ।

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्ता विवेशिका कल्कं वा न दद्यात्^१ इत्याह-

स्नेहात्क्लेदो विवर्द्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्रौक्ष्याहरणं शोणितागमः ।

श्लथ्यातिगाढदुर्न्यासैर्ब्रणवर्त्मावधर्षणम् ॥ ४६ ॥

स०-यतोऽतिस्नेहात् क्लेदवृद्धिः । अतिरूक्षत्वाच्च मांस-च्छेदोऽतिव्यथा च, तर्थां विदारणं रक्तसावश्च । श्लथ्यादिगुण-युक्तेन च ब्रणमार्गस्यावधर्षणं स्यात् ।

१ ‘ब्रणिन’ ट ठ, । २ ‘शो वेगेन ब्र’ ठ । ३ ‘साक् शटिल-जसाऽह्नाय द्राव्याद्बु सपदि द्रुते’ इत्यमर । ४ ‘ण कर्म’ ट, । ५ ‘श्चि-रकालेन सरोह या’ ठ ड, । ६ ‘दिविधिमाह’ क ञ, । ७ ‘च’ अ आ इ, ग घ ण, । ८ ‘दुर्न्यस्तैर्ब्र’ ग । ९ ‘यत स्ने’ ठ ड । १० ‘या हरणं रक्तस्य प्रवृत्तिः स्यात्’ ट, । ११ ‘युक्ताया च’ ठ, ड, ।

आ० २०-निषेवातिक्रमे दोषमाह-स्नेहादिति । रौक्ष्य-
चत्वारो दोषा ।

विकेशिका व्रणे कस्माद्दीयते ? इत्याह—

सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥४७॥

स०-विकेशिका व्रणान्तरे स्थिता पूयादियुक्तं व्रणं विशो-
येत् । अतोऽसौ योज्या । कीदृशं व्रणम् ? पूतियुक्तमासम्, सो-
त्सङ्ग-उन्नतम्, पूयादिभक्षितमासादिप्रदेशं शून्यो देहस्य ग-
तिरुच्यते, [सगतिं-] गतियुक्तम्, पूयश्चासौ गर्भश्च, स विद्यते
यस्य स पूयगर्भी त च ।

आ० २०-विकेशिकाया गुणमाह-सपूतिमासमिति ।

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

स०-व्यम्ल-विदग्ध पक्वापक्क व्रण, पक्कमित्यज्ञानात् पाटि-
तम् । तथाविधं श्वयथु पाचनैरन्नपानैस्तथाविधैश्चोपनाहै-सौ-
वर्णकृष्णादिकल्पितैः, उपाचरेत् । न च सर्वैरेवाविशेषेण पाच-
नैरुपाचरेदित्याह-नातीत्यादि । व्रणातिविरोधीनि यानि श्वयथु-
पाचनानि-अम्लकटुकतीक्ष्णोष्णलवणप्रायाणि द्रव्याणि तथैवप्रा-
याणि भोजनानि, न तैरुपाचरेत् । अपि तु किञ्चिदेव व्रणविरो-
धीनि यानि तैरुचितैरुपक्रमेदिति बोध्यम्, नातिशब्दप्रयोगात् ।

आ० २०-अपक्वपाटने चिकित्सामाह-व्यम्लं त्विति ।
व्यम्ल-विदग्धम्, तत्र हि रक्तं विगताम्लरसं भवति । इति
पाटनविधिः ।

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ।
मेदोजालिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥
शिरोक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्गेद्रूपायूदरादिषु ॥ ५० ॥
गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च ।

स०-सद्योव्रणानभिघातजान् विवृतान्-विस्तीर्णमुखान्,
सद्य-तत्क्षणादेव, सीव्येत् । सङ्कुचितवदनास्तु ते न सीव्या ।
अभिघाताजन्म येषां तानेवम् । सद्योव्रणानिति सद्योग्रहण-
मभिघातजेष्वपि चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति ।
मेदोजान् ग्रन्थीन् लिखितान्-शस्त्रलिखितान्, सूच्या सीव्येत् ।
कर्णयोश्च ह्रस्वाः पालीलिखिता सीव्येत् । शिरोक्षिप्रभृतिषु
प्रदेशेषु प्रभूतमासेष्वचलेषु च स्थितान् व्रणान् सीव्येत् ।

१ 'व्रणं शोधयते शीघ्रं' स द्र । २ 'न्तरस्थि' ट । 'न्त-
स्थि' ठ । ३ 'यतस्तस्माद्व्रणेऽसौ' ट । ४ 'पूयो गर्भे यस्यास्यसौ
पूयगर्भी' इति चन्द्र । ५ 'विशोधिभिः' आ इ ज । ६ 'व्यम्ल-
मपक्कं व्र' ट । ७ 'साल्वणाख्यैर्वचाकि' ट । 'साल्वलकि' ड ।
८ 'शेषात्तैरु' इति कचित् । ९ 'तैरुपक्क' ट । १० 'आमपा' क
ज । ११ 'न्यानालिख्य सू' ड । १२ 'स्थिरेषु तान् व्र' ठ ।
स्थानेषु व्र' ड ।

आ० २०-अथ सीवनविधिः । तत्र सीवनस्य धिषय-
माह-सद्य इति । सद्य-व्रणोत्पत्तिदिने । सद्योव्रणान्-
शोफपाकादिपूर्वरूपरहितान् । तेषामभिघातजत्वात् व्यभि-
चारेऽपि तदुपादानं दोषससर्गव्युदासार्थम् । लिखितान्-
लेखनोद्धृतमेदसः । कर्णपालीश्च लिखिता-लेखनोद्धृत-
हस्तत्वहेतुदुष्टावयवा । शिरःप्रभृतयो ये गम्भीरा मासला
अचलाश्च प्रदेशास्तेषु स्थितान् व्रणान् ।

न तु वङ्गणकक्षादावल्पमांसे चले व्रणान् ॥ ५१ ॥
वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान् क्षारविषाग्निजान् ।

स०-वङ्गणादिस्थितानां व्रणानां गम्भीरादिप्रदेशात्सीवनं
प्राप्तं तन्निषिध्यते । मासलेषु स्थिरेषु च व्रणान् सीव्येदित्युक्त्यै-
वाल्पमांसे चले स्थाने व्रणान् सीव्येदित्यर्थे लब्धे, अल्पमांसाश्च-
लाश्च व्रणान् न सीव्येदिति वचनमतिशयार्थम् । जातुचिदभिघात-
जान् विवृतानप्येवविधान् व्रणान् न सीव्येदिति गमयति । तथा,
वायुं निर्वहन्ति-निश्वासन्ति, तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत् ।
तथा शल्य गर्भे येषां तान् शल्यगर्भान्, तथा क्षारविषाग्निभ्यो
जातान् व्रणान् न सीव्येत् ।

आ० २०-सीवनविषयमाह-न त्विति । वायुनिर्वा-
हिण-वायुनिर्गमद्वारभूतान् ।

सीवनान्तपूर्वं यत्क्रियते तद्वर्णयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥
प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।
सन्ध्यस्थि च स्थिते रक्ते स्नात्वा सूत्रेण वल्कलैः ५३
सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ।

स०-स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय-निरस्य, तथा शुष्करक्तं
तृणानि रोमानि चापास्य, तथा शस्त्रादिना प्रकर्षेण^१ लम्बि व्रणे
यद्विद्यते मांसं तत् स्वनिवेशने-आत्मीये स्थाने, निवेश्य-
संस्थाप्य, तथा सन्ध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य, स्थिते रक्ते-
असवद्रूपत्वं प्राप्ते सति, व्रणं सीव्येत् । केन ? स्नात्वादिना,
तथा वल्कलैः । वल्कलानि-शैशाश्मन्तकादिलगुद्गवानि, तैः ।
कथं सीव्येत् ? न दूरे-न विप्रकृष्टे, न चासन्ने-नातिनिकटे,
नाल्पं व्रणाशं न च बहु गृह्णन् ।

आ० २०-सीवनस्य विधिमाह-सीव्येदिति । चल-
यदस्थि शुष्कं च यदसृक् तदपनीय, तृणानि रोमानि च ।
सन्धिगतमस्थि च स्वनिवेशने निवेश्य । स्थिते-स्नात्वा-
निवृत्ते । वल्कले विशेष उक्तः सङ्ग्रहे (सू अ ३८)-“श-

१ 'न' । सद्योव्रणानामभि' क ज । २ 'घाताव्यभि' क ।
३ 'मांसचले' अ ज । 'मांसचलान् व्र' इ । ४ 'निर्वाहिण' स स । ५ 'मांसस्थाश्च' ट । ६ 'वायुनिश्वासान् शल्यगर्भान्
तथा क्षार' ड । ७ 'च' आ घ ज । ८ 'सन्ध्यस्थ्यवस्थिते' इ
घ । ९ 'संज्ञा' अ । १० 'गृह्णन् स्वल्प' इ । ११ 'ण विलम्बि
व्रणात् य' ट । १२ 'शास्त्रमल्यङ्गम्' ड । १३ 'टे गृह्णन्नाल्प' ट ।
१४ 'वल्कलवि' क, घ, ज, प ।

णाश्मन्तकमूर्वातसीना वा वत्कलै ।” इति । तथा (स
सू अ ३८)—“सीवनविकल्पास्तु समासेन चत्वार ।
गोष्फणिका तुल्यसेवनी वेल्लितक^१ राजग्रन्थिवन्धनमिति । तेषा
नामभिरेवाकृतिविभाग , प्रहारवशाच्चोपयोग ।” इति ।
सौन्त्वयित्वा ततश्चार्त व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥
अञ्जनक्षौमजमषीफलिलीशलकीफलैः ।
सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्वन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

स०—तत—तस्मात्सीवनादनन्तरं, आतुर सान्त्वयित्वा—
समाश्वास्य शीताम्बुस्पर्शव्यजनादिभि , अनन्तरमुक्तैर्लिप्ते व्रणे
सति । कै^२ अञ्जनादिभि । किम्भूतै^३ मधुघृताभ्यां द्रुतै—आ-
लोडितै । पूर्ववद्वन्धादि युञ्ज्यात्,—तृतीयान्ताद्वति , पूर्वोद्दिष्टेन
कर्मणा तुल्य कषायक्षालनादि कवलिकादिक च योज्यमित्यर्थ ।

आ० २०—सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह—सौन्त्वयित्वेति । अ
ञ्जन—स्रोतोञ्जनम् । फलिनी—प्रियङ्गु । पूर्ववत्—पादनवत् ।
व्रणो निःशोणितोऽष्टौ यः किञ्चिदेवावलिल्य तम् ।
सञ्जातरुधिरं सीव्येत्सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

स०—अविद्यमानशोणितौ ओष्ठौ—पाश्र्वा, यस्य तमेवभूत व्रण
किञ्चिदेव—ईषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिल्य, त सञ्जातरुधिरं सन्त
सीव्येत्, न त्वेवमेव । यस्मादस्य—व्रणस्य, सन्धानं शोणितमेव ।

आ० २०—शुष्कं व्रणमार्द्रं कृत्वा सीव्येत्याह—व्रण इति ।
नि शोणितं ओष्ठौ—व्यधनीयप्रदेशौ, यस्य स तथा । इति
सीवनविधि ।

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।
आविकाजिनकौशेयमुष्णं, क्षौमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥
शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासस्त्रायुवल्कजम् ।
ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदकफाधिके ॥ ५८ ॥
भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।

स०—बन्धत व्रण एभिरिति बन्धनानि,—आविकाजिना-
दीनि, तेषु—व्रणेषु, देशकालसात्म्यादीन् वीक्ष्य—निरूप्य, यथा-
योगमाविकाद्यन्यतम युञ्ज्यात् । तेषां च बन्धनानां स्वरूप-
माह—आविकेत्यादि । अविरैवाविक, तस्येदमाविकम् । “अवे
क” इति क, “तस्येदम्” इत्यण् । अजिन—चर्म । कोशा-
त्सम्भूत—कौशेयम् । “कोशाद्वज्” इति ढञ् । आविकादिक
बन्धनत्रयमुष्ण—उष्णवीर्यम् । क्षौमं तु बन्धनं शीतल—शीत-
वीर्यम् । तूलसन्तानादिजं शीतोष्ण—उभयस्वभावम् । तूलं—

१ ‘गोष्फणिका’ कञ् । २ ‘तुल्यसेवनी’ कञ् स भू । ‘तु-
ल्यसीवनवेल्लितकरजग्रन्थि’ स सः । ३ ‘क ग्रन्थि’ कञ् । ४ ‘सा-
न्त्वयि’ अ ग ज प । ‘शान्तयि’ इ । ५ ‘तद्रुतै’ अ ङ । ‘त-
द्रुतै’ आ इ ग ज ठ । ६ ‘भ्या द्रुतै’ ट ठ । ७ ‘देव वि-
लिल्य’ आ ठ । ८ ‘ण विलिल्य’ ट । ‘ण चालिल्य’ ङ ।
९ ‘ख्य तत स’ ठ ङ । १० ‘णितो ओष्ठौ व्यधनीयप्रदेशौ य’
घ प । ११ ‘स्त्रायवल्क’ आ, ग, ज, प ठ ।

शाल्मल्यादिज, तस्य सन्तान—सन्तति सूत्ररूपता, तेन निष्पा-
दितम् । मेदकफाधिके व्रणे ताम्रादीनि बन्धनार्थं युञ्ज्यात् ।
भङ्गे—अस्थिभङ्गे । न केवलं ताम्रादीनि मेदकफाधिके व्रणे
युञ्ज्यात्, यावच्चैशब्दात्तानि भङ्गेऽपि युञ्ज्यात् । न च केवलं
भङ्गे ताम्रादीनि युञ्ज्यात्, यावत्फलकादि च युञ्ज्यात् । कुशा-
शब्देन वशादिकम्बिकोच्यते ।

आ० २०—अथ बन्धनविधि । तत्र बन्धनस्य साध-
नान्याह—बन्धनानीति । सन्तान—तन्तु । फलक—काष्ठप-
ट्टिका । कुशा—वेणुदलम् ।

अधुना बन्धप्रकाराग्निर्दिशति—

खनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥
कोशस्वस्तिकमुत्तोल्लीचीनदामानुवेल्लितम् ।
खट्वाविवन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गगोष्फणाः ॥ ६० ॥
यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।
(विदध्यात्तेषु तेष्वेव कोशमङ्गुलिपर्वसु ।
स्वस्तिकं कर्णकक्षादिस्तनेषूक्तं च सन्धिषु ॥ १ ॥
मुत्तोल्ली मेदग्रीवादौ युञ्ज्याच्चीनमपाङ्गयोः ।
सम्बाधेऽङ्गे तथा दाम, शाखास्त्रेवानुवेल्लितम् ॥ २ ॥
खट्वां गण्डे हनौ शङ्गे, विबन्धं पृष्ठकोदरे ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेदग्रे स्थगिकामन्त्रवृद्धिषु ॥ ३ ॥
वितानं पृथुलाङ्गादौ तथा शिरसि चेरयेत् ।
विलम्बिनि तथोत्सङ्गं, नासौष्ठचिबुकादिषु ॥ ४ ॥
गोष्फणं सन्धिषु तथा, यमकं यमिके व्रणे ।
वृत्तेऽङ्गे मण्डलाख्यं च, पञ्चाङ्गीं चोर्ध्वजत्रुषु ॥ ५ ॥
यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्तं तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

१ ‘च ताम्रादीनि भ’ ट । २ बन्धलक्षणानि यथा—“पूरयि-
त्वौषधीर्वन्धं क्रियते कोशकाकृति । कोशकाख्यं स विज्ञेयो वैद्यै-
र्वन्धे न वर्जितं ॥ दामाकृतिं चतुष्पादा दामाख्यं, स्वस्तिकं पुन ।
स्वस्तिकाकृतिमासीव्यं पश्चादावेष्ट्य बध्यते ॥ अनुवेल्लितं तद्विद्यात्,
मुत्तोल्लीक्षणं शृणु । बह्वङ्गिर्मुट्टिकाकारो जालवद्धुरन्ध्रक ॥ मुत्तो-
लीबन्ध एष स्यात्सन्तानन्तरमतं शृणु । गोतुण्डिका चालनी च ता-
मेवाहुर्भिषग्वरा ॥ मण्डलं वेष्टनाकारं विदध्यान्मण्डलाख्यके । मे-
षजादिभिरापूर्थं स्थगिका पट्टकेन च ॥ बन्धते मण्डलाकारो यमल-
व्रणयोस्तु स । बन्धं यमकनामानं भिषजो वर्णयन्ति तम् ॥ खट्वा तु
बहुपादा स्याद्धा (ची) राभिर्वहुभिर्वृता । चीनबन्धं विजानीयाच्ची-
(चा) राभिर्वहुभिर्वृतम् ॥ विबन्धो विविधो बन्धः स च षड्विध-
कायुत । ज्ञेयो वितानसङ्गस्तु वितानाकारसयुतः ॥ पापाणुगुडकोत्क्षे-
पकारिणी गोष्फणा विदुः । तदाकृतिं भिषक्कुर्याद्गोष्फणा, पञ्चकम्बि-
भिः ॥ पञ्चाङ्गी तु वृता कुर्याद्वन्धनाय चिकित्सकः ।” इति ङ-
लहण । ३ वाग्भटोक्तोऽयमुत्सङ्गबन्धं मुञ्चते नोक्तः । ४ ‘गोष्फणा’
अ, इ । ‘गोष्फणा’ अ, ठ, । ५ ( ) आ, पुस्तकस्थोऽयं पाठः ।
६ ‘सन्निविष्टः’ ग प ।

स०-स्व च तत्राम च खनाम, तेनानुगत-अनुबद्ध, आकार-संस्थानविशेषो, येषां ते पञ्चदश बन्धा वक्ष्यमाणा । तुशब्दोऽवधारणार्थः । अर्थात् पञ्चदशैवेति^१, न न्यूना । कोशादयः पञ्चाङ्गयन्ता । तेषां-बन्धानां मध्ये, यो-बन्धविशेषो, यत्र-यस्मिन्देशे, सुनिविष्टो भवेत्, त-बन्ध कोशादिक, तत्र-तस्मिन्देशे, योजयेत् । तत्र कोशोऽङ्गुलीपर्वसु चर्मादिकृत । स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक्षिकपोलकणेषु । मुत्तली ग्रीवामेढ्यो । चीनमपाङ्गयो । दाम सम्बाधेऽङ्गे वङ्गणादौ । अनुवेल्लित शाखासु । खट्वा हनुसन्धिगण्डेषु । विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु । स्थगिकाऽङ्गुष्ठाङ्गुलीमेढान्त्रमूत्रवृद्धिषु । वितान मूर्द्धादौ पृथुलेऽङ्गे । उत्सङ्गमङ्गविशेषे लम्बिनि बाह्यादौ । गोष्फण नासौष्ठविबुक्संविधुषु । यमक यमलव्रणयो । मण्डल वृत्तेऽङ्गे । पञ्चाङ्गी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या ।

आ० २०-बन्धानाह-स्वनामानुगताकारा इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३८)-“तत्र कोशमङ्गुलिपर्वसु विदध्यात् । दाम सम्बाधेऽङ्गे । उत्सङ्ग विलम्बिनि । स्वस्तिक सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक्षिकपोलकणेषु । अनुवेल्लित शाखासु । मुत्तली ग्रीवामेढ्यो । मण्डल वृत्तेऽङ्गे । स्थगिकामङ्गुष्ठाङ्गुलीमेढान्त्रमूत्रवृद्धिषु । यमक यमलव्रणयो । खट्वा हनु शङ्खगण्डेषु । चीनमपाङ्गयो । विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु । वितान मूर्द्धादौ पृथुलेऽङ्गे । गोष्फण नासौष्ठविबुक्संविधुषु । पञ्चाङ्गी जत्रूर्ध्वमिति । न तु व्रणस्योपरि कुर्याद् ग्रन्थि न चाबाधकरो यथा स्यात् । बन्धस्तिवष्टोऽनिले दुष्टे दृष्टे भग्ने व्रणेषु च । तत्रान्ययोर्द्विधा बन्ध सव्यदक्षिणभेदतः ॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसमत्वतः । कफवाते वनो गाढः पित्तरक्ते तनुं श्लथः ॥ वातपित्ते समो बन्ध कफपित्तव्रणेषु च ।” इति ।

सम्प्रत्येषां बन्धानां गाढशिथिलदिबन्धत्व देशाद्यनुरोधादिरूपयति—

बध्नीयाद्गाढमूर्खस्फिकक्षावङ्गणमूर्धसु ।
शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥
समं मेहनमुष्के च, नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।
बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवे समम् ॥ ६३ ॥
गाढमेव समस्थाने, भृशं गाढं तदाशये ।
शीते वसन्तेऽपि च तौ मोक्षणीयौ त्र्यहात्र्यहात् ६४
पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः ।
समस्थाने श्लथो, नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥

१ ‘थ’ । पञ्च’ ठ ड । २ ‘ति नोना’ ट । ३ ‘स्तिक स्तना० क्षिकर्णे’ ठ ड । ४ ‘ङ्गे’ । अ’ ड । ५ ‘मेढमूत्र’ ट ठ ट । ६ ‘सम्बाधेऽङ्गे’ अ । ७ ‘रकुक्ष्यक्षि’ स.स । ८ ‘द्वान्त्रमूत्र’ ग । ९ ‘सन्धिषु’ क । १० ‘न वावा’ ग । ११ ‘पित्ते रक्ते’ घ प । १२ ‘तनुश्लथ’ क ग घ ञ स मू । १३ ‘तदाशये’ अ आ ग घ । १४ ‘न्ते च तथा मो’ अ इ ग.घ.ञ प । १५ ‘क्षयेत्तौ श्य’ अ.इ. । ‘क्षणीयत्त्यहा’ ग ।

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ।

स०-ऊरुस्फिकादिषु देशेषु गाढ बन्ध बध्नीयात्, न तु श्लथम् । शाखावदनादिषु सम बन्ध बध्नीयात् । चशब्दान्मेहने मुष्कयोश्च सममेव । नेत्रे-नयने, तथाऽस्थिसन्धिषु शिथिल बन्ध बध्नीयात् । शिथिलस्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्ट, तत्र स्थाने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ सम कृत्वा बध्नीयात्, न गाढ न शिथिलम् । समस्थाने समो बन्ध उपदिष्ट, तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बध्नीयात् । भृशमित्यादि । तदित्यनेन गाढाशय परामृश्यते । गाढबन्धोद्विष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृश-सुतरा, गाढ बध्नीयात् । तो-वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ, शीते-हेमन्तशिशिराख्ये काले, वसन्ते च, त्र्यहात्र्यहात्-त्रिदिन त्रिदिनमन्तरीकृत्य, मोक्षणीयौ-मोक्षणाहौ भवतः । पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोर्गाढबन्धस्थाने समो बन्धो मतः, न शिथिल । समस्थाने यत्र समो बन्ध उपदिष्ट शाखावदनादौ, तत्रस्थयोः पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोः शिथिलो बन्ध कार्यः । शिथिलस्य बन्धस्याशये यत्र शिथिलो बन्ध कार्य इत्युक्त, तत्र नैव बन्ध कार्य इति । एवकारोऽवधारणार्थं कृत । तयो-पित्तरक्तोत्थयोः, सायंप्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चान्यदोषोत्थव्रणस्यापि सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ।

आ० २०-प्रदेशविशेषेण बन्धविशेषमाह-बध्नीयादिति । ऊर्वादिषु गाढम् । शाखादिषु समम् । नेत्रादौ श्लथम् । त्र्यहान्तर्मोक्षणं सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वतुषु प्राप्तस्यैकाहान्तरमोक्षणस्य ऋतुविशेषेऽपवादः ।

न तु बन्धेन विना व्रणो धार्य इत्याह—

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टीभवेच्चिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ६७

स०-अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो-व्यथित, तथा-ऽऽदिशब्दात् रजोधूमादिभिश्च व्यथित, अदुष्टोऽपि दुष्टीभवति । अत्र च-व्रणे, बन्धमन्तरेण व्रणग्रं स्नेह उपयोजितो भेषजं चोपयोजितं चिरं न तिष्ठेत् । बन्धं च विना सम्यगुपचर्यमाणोऽपि व्रणं कष्टेन शुद्धिं याति । रूढिं च कृच्छ्रेण याति । रूढोऽपि सन् विवर्णतां याति, न शरीरवर्णताम् । ईशबन्धनादोषा ।

आ० २०-बन्धाकरणे दोषमाह-अबद्ध इति । स्नेहश्च भेषजं चेति द्वन्द्वः । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३८)-“स्नेहश्चात्र न चिरं तिष्ठति । भेषजमचिराच्छुष्यति ।” इति ।

इदानीं बन्धनाहुणानाह—

बद्धस्तु चूर्णितो भग्ने विश्लिष्टः पाटितोऽपि वा ।

छिन्नस्त्रायुसरोऽप्याशु सुखं संरोहति व्रणः ॥ ६८ ॥

१ ‘यत्र स्थाने’ ड । २ ‘तत्रस्थौ वात’ ट । ३ ‘मोक्षाहौ’ ड. । ४ ‘क्षस्य’ ग घ प । ५ ‘भिरादिशब्देन रजो’ ड. । ६ ‘व्रणो वा योजितश्चिरं’ ठ.ट. । ७ ‘पृतेऽव’ ड. ।

उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।

उद्धृतौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥६९॥

समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति ।

स०-तुरवधारणे । वद्ध एव व्रणो बन्धमाहात्म्यात्, चूर्णित-अस्थिसमाश्रितो व्रण, तथा भग्न-अस्थिसमाश्रित एव व्रण, तथा विच्छिष्ट-सन्धिस्थानादन्यस्थानगतो व्रणो नेत्रादिस्थ, तथा पाटित-सर्वदेशस्थितोऽपि, तथा छिन्न-ज्ञायुसिरोऽप्याशु व्रण सुख सम्यग्रोहति । तथोत्थानशयना-द्यासु सर्वास्वीहासु-चेष्टासु, न पीड्यते-न व्यथते । ऊर्ध्वं वृत्तौ-वर्तुलौ, ओष्ठौ यस्य स उद्धृतौष्ठः, न सम । तथा, समुत्सन्न-समन्तार्द्धचतून्तरूपो यो व्रणो न सम । तथा, विषम-उद्धृतौष्ठसमुत्सन्नाभ्या व्यतिरिक्तो विषमसंस्थान । तथा, कठिनो-यो व्रणो न मृदु । तथा, अतिरुक् च यो व्रण । स सर्व उद्धृतौष्ठादि पञ्चप्रकारोऽपि बन्धमाहात्म्यात् अशुभरूपता हिला व्रण [समो मृदुररुक् च भवति, तथा] शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति । ननु, उद्धृतौष्ठसमुत्सन्नावपि विषमकठिनशब्देनैव- (ब्दाभ्यामेव) ग्रहीष्येते, किमेताभ्यामुपात्ताभ्याम् ? अस्ये-वैतत् । किन्त्वनयो पृथङ्निर्देशेनातिदुश्चिकित्सितरत्न गमयति ।

आ० २०-बन्धकरणे गुणमाह-बद्धस्त्विति । उद्धृत-ऊर्ध्वं चलित, ओष्ठ-ग्रन्थो, यस्य । समुत्सन्नो-विबुद्ध-मास । विषम-कच्चिदुच्च कच्चिद्वीच । स त्रिविधोऽपि समो भवति । तत्तद्दोषत्यागात् कठिनो मृदुर्भवति । अति-रुक् रुजाहीनो भवति । अशुद्ध शुध्यति । अरुहो रोहति ।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।

स०-स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गिणा, तथाऽल्प-मासाना-अनुपचितपल्लाना, अत एव हेतो, तथा रौक्ष्यादनु-परोहता-रूढिमगच्छता, औषध-कल्कस्नेहादिषु यदुपयुज्यते, तत् पत्रैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः प्रच्छाद्य-स्थगितव्यम् । यथादोष-दोषानतिक्रमेण, यथर्तु-कृत्वानतिक्रमेण च, तद्वशा-द्यथायोगम् । यथा-वातव्रणे शीततौ स्निग्धोष्णैः पत्रैः, पित्त-व्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः, कफव्रणे उष्णकाले रुक्षोष्णप्रायै । एव च प्रावृषि काले मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किम्भूतैः पत्रैः ? अजीर्णानि-अजर्जराणि, तरुणानि-प्रत्यग्राणि, अच्छि-

१ 'पीडयेत्' अ घ । २ 'उद्धृतौष्ठ' घ अ । ३ 'तो पिष्ट-व्रण' ट । ४ 'संस्थानादन्यतो गतो' ट । ५ 'न्यथा गतो' ठ ड । ६ 'तथोत्पाटि' ड । ७ 'न बाध्यते' ट । ८ 'दुत्सन्न उन्नतो यो' ठ । ९ 'ज्ञाभ्या कठिनविषमौ तेनैव गृही' ठ ड । १० 'न्ध-नक' क ग अ । ११ 'उद्धृत' क अ । 'ऊर्ध्वत' घ । १२ 'अ-जीर्णतरु' स स । १३ 'तामिति रोहमग' ड । १४ 'त्रैरपरि क्षी' ट ठ । १५ 'तौ सति स्नि' ठ ड । १६ 'व साधारणेऽपि का' ट ठ ।

द्राणि-छिद्ररहितानि, तेरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः । तथा, समन्तात्-सर्वतः, सुष्ठु निवेशितैः । तथा, धौतै-जलादिना निर्मलीकृतैः । तथा, अकर्कशै-अकठिनैः ।

आ० २०-व्रणविशेषे लेपस्य पत्राच्छादनमाह-स्थिराणा-मिति । यथादोष-शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः । एव यथर्तुं । अजीर्णतरुणै-वृद्धत्वबालत्वरहितैः । क्षीरिण-अश्वत्थादयः । कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥ कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः । बन्धनीया न मांस्पाके गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥ शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः ।

स०-कुष्ठादीनां ये व्रणास्ते न बन्धनीया । तथा, उन्दु-रुविषे या कर्णिका-कोठरूपा, ताश्च न बन्धनीया । तथा, क्षारदग्धा ये व्रणास्तथा विषदग्धा ये व्रणास्ते च न बन्धनीया । तथा, मांस्पाके व्रणास्तथा दारुणे च गुदपाके-न गुदपाकमात्रे, व्रणास्ते च न बन्धनीया । मांसाक इति "मांसस्य पचि गुद्वजो" इत्यलोप । तथा, शीर्यमाणा-शदनावस्था भज-माना, तथा सरुग्दाहा, तथा शोफावस्था-अनेकावस्था भजन्तोऽपि ये शोफावस्थावस्थिता, तथा विसर्पिणो-विसर्पा-वस्थास्थिता, ते च न बन्धनीया ।

आ० २०-व्रणविशेषे बन्धन निषेधति-कुष्ठिनामिति । ते च कुष्ठादिव्रणास्त्रयोदश । तत्र मधुमेहिना पिटिका । उन्दु-रुविषे कर्णिका-मूषकविषोऽथपञ्चकर्णिकाकारमांसवृद्धयः । विसर्पिण-इतस्ततो व्रणा ।

इदानीं सकृमीणां व्रणानां चिकित्सामाह-

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन् ॥ ७४ ॥

ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफासंस्रवान् ।

सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥

सप्तपर्णकरार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः ॥ ७६ ॥

प्रच्छाद्य मांसपेक्षया वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।

स०-अरक्षया-अपालनेन, यस्मिन् व्रणे मक्षिका कृमीन्-निक्षिपेत् । ते-तत्रस्था कृमयो, व्रण भक्षयन्तो रुजादीन् कुर्वन्ति । तत्र-सकृमौ व्रणे, सुरसादिर्गण धावनपूरणे-तन्निमित्त, प्रयुञ्जीत । धावन च पूरण च तस्मिन् । तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितो-पिष्टा, लेपो हितः । तथा, क्षाराम्बुना सेको

१ 'मांसपाके न बन्धीयात्' ('बद्धव्या' स द्र ।) गु' अ आ । ग स द्र । 'न मांस्पाके च बन्धीयाद्बुद्ध' व । २ 'बन्धीयात्' ड । ३ 'यथा विषदग्धाश्च व्रणा न' ठ ड । ४ 'के व्रणा' ठ ड । ५ 'शीर्यमाणान् सल्लदाहान् शोफावस्थान् विसर्पिणश्च व्रणान् न बन्धीयात्' ठ ड । ६ 'च व्रणा' ग घ प । ७ 'स्निग्धोष्णैः' अ अ । ८ 'लिकता लेप' आ म । ९ 'अरक्षणेन यस्मि' ट । १० 'त्र-तस्मिन् व्र' ट । ११ 'गणो धावने पूरणे च योज्य' । ठ ड । १२ 'लिकत पिष्टलेपो' इति क्वचित् ।

हित । अथवा मासपेक्षया व्रण प्रच्छाद्य-पिधाय, तान्-कृमीन्, आशु निर्हरेत् ।

आ० २०-व्रणे कृमिप्रतीकारमाह-अरक्षयेति^१ । सुरसा-दिगणस्य कायेन धावन, चूर्णेन पूरणम् । राजादन-राजाह । मासपेक्षया-मासगर्भया पेक्षया । तान्-मांसलोभात् पेक्षी-प्रविष्टान् कृमीन् ।

न चैनं त्वरमाणोऽन्तः सदोषमुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥
सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।

स०-न चैन-व्रणमन्त सदोष त्वरमाणो वैद्य उपरोहयेत् । कस्मात्^२ इत्याह-स इत्यादि । यतो-यस्मात्, स-अन्त-स्थितदोषो व्रणो, रूढोऽपि भूय-पुन, स्तोकेनाप्यपचारेण विकृतिं याति ।

आ० २०-अशुद्धस्य रोपण निषेधति-न चैनमिति ।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ॥ ७८ ॥
हैर्ष क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।
आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान् षट् सप्त वा विधिः ७९

स०-रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत् । [स्थैर्यं यावत् हर्षादीन् वर्जयेत् ।] अय-अजीर्णव्यायामव्यवायादिपरिवर्जन-लक्षणो, विधि षट् सप्त वा मासान् आदरेण-यत्नवता, अनु वर्त्य-अनुष्ठातव्य ।

आ० २०-रूढव्रणस्य सप्तमासावधि नियममाह-रूढ इति । आदिशब्दार्त्तं क्रोधशोकभयादय ।

उत्पद्यमानासु च तासु तासु

वार्तासु दोषादिबलानुसारी ।

तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-

दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शस्त्रकर्म-
विधिर्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

स०-यथा, -मक्षिकाभि कृमिनिक्षेपात् कृमिप्रावत्ये जाते चिकित्सा विहिता । तथा, अन्यास्वपि तासु तासु वार्तासु-

१ 'व्रणमाच्छा' ट । २ 'ति । व्रणे कृमीणामौषधमाह-सुरसादि-मिति । सुर' ग । ३ हेमाद्रिचन्द्रनन्दनाभ्यामपठितमिदं श्लोकार्थं स-ङ्ग्रहद्वयेऽपि नोपलभ्यते । ४ 'वाऽपि' आ इ ष प । ५ [ ] इति पाठ ट ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ 'ण-अजीर्णव्यायामव्यवायादि-परिवर्जनलक्षणं प्रयत्नै, रक्षयेत् ।' ठ ड । ७ 'वधिनि' क ग ज । ८ 'त् शोक' क ज । ९ 'पि व्रणावस्थासु उत्पद्यमानासु उत्त-रतन्त्रोक्त व्रणभङ्गचिकित्सादिना विस्तरत आलोचयन् प्रयतो नियतात्मा समाहित साधनानो वैद्यश्चिकित्सां कुर्यात् । वातादि-दोषाणा विचारं कुर्वन् वैद्य । कैश्चिकित्सेदित्याह-तैस्तैरुत्तरतन्त्र-कथितैर्दोषनिग्रहसमर्थैरतीवश्रेष्ठैरुपायैः साधनैरिति ।' ठ.ड ।

अवस्थास्वनिदिष्टस्वरूपाभिवानासु, उत्पद्यमानासु-जायमानासु, तैस्तै-उक्तानुक्तै, उपायै-साधने, चिकित्सेद्वैद्य । किम्भूतो वैद्य^१ दोषादिबलानुसारी, -दोषादीनां बल दोषादिबलम्, आदिशब्दादेशकालादयो गृह्यन्ते, तदनुसरत्येवविद्यो यो वैद्य स । तथा, प्रयतो-यत्नपर । तथा, उत्तरे-उत्तरतन्त्रे व्रणभङ्ग-विधाने, उक्त-निर्दिष्ट, विस्तरमालोचयन्-निरूपयन्, न तु यदृच्छयेति भाव । इन्द्रपञ्चावृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधि-
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २९ ॥

आ० २०-अनुक्तं स्वयम्भूनीयमित्याह-उत्पद्यमानास्वि-
ति । वार्तासु-अवस्थासु । उत्तरोक्त-उत्तरस्थानोक्तम् ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

शस्त्रकर्मप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अतोऽनन्तरं क्षाराग्निकर्मविविधारभ्यते । यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते, तथैव क्षारा-ग्निभ्यामित्याह-

अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २॥)

स०-क्षारश्चाग्निश्च क्षाराग्नी, तयो कर्म क्षाराग्निकर्म, तस्य विधि । शेष पूर्ववत् । क्षारस्य बाह्याभ्यन्तरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यास ।

आ० २०-क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा-
नीते-अथेति ।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारैः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेदादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च ।

अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

स०-सर्वाणि च तानि शस्त्राण्यनुशस्त्राणि च तान्येवम्, ते-
षां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षार श्रेष्ठो ज्यायान् । कुतोऽस्य श्रे-

१ अयं क्षाराग्निकर्मविधिः सुश्रुते सू० ११.१२ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे सू० ३९।४० अध्याययोश्चास्ति वाणित, चरके तु न वर्णित । २ 'न्तरप्रयोगेण च पू' ट । ३ क्षारस्य "क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षार" इति सुश्रुते निरुक्तिरुक्ता । ४ 'सिद्धिं न यात्सु' आ.ष.प । ५ 'स्त्राणुश' ट । ६ 'यानिति । यत्' ट ।

छता^१ इत्याह-यत्-यस्मात्, बहूनि छेद्यभेदादीनि कर्माण्यसौ करोति । आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रह । विषमेष्वपि-देहदेशेषु । दुःखावचार्यशस्त्रेषु-नासाशोर्बुदादिषु, दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रेषु तेषु । अपिशब्दात् समेष्वपि देहदेशेषु युज्यते । तेन च-शस्त्रेण च, सिद्धिमयात्सु-असिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु । किम्भूतेषु^२ अतिकृच्छ्रेषु-अतिदुःखसाध्येषु दुष्टव्रणादिषु । चशब्दादन्येष्वपि रोगेष्वसौ क्षारो युज्यते-योग्यं सम्पद्यते, ततोऽपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः । यच्चैति । यस्माच्च क्षारः पानविषयेऽपि युज्यते शरीरान्तस्थितरोगशान्त्यै । अपिशब्दाद्वाह्येऽपि बाह्यस्थितरोगशान्त्यै लेपे स युज्यते ।

आ० २०-तत्रादौ क्षारकमेविधि । तत्र क्षारप्रशसा-माह-सर्वशस्त्रानुशस्त्राणामिति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३९)-“क्षारो हि नानोषधिसमवायनिर्वृते सर्वशस्त्राधिष्ठान, कटुकलवणरसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनपाचनोऽवदारणो विलयनशोर्धनो रोपणकृम्याममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठ, छेदनभेदनपाटनलेखनकरणात् । यत्तत्सम्बाधावकाशजेषु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासाशोर्बुदादिषु शस्त्रेण चासिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते । स द्विधा बाह्यान्तःपरिमार्जनभेदेन ।” इति ।

अधुना क्षारस्य पेयलेपविषयविभागदर्शयति—

स पेयोऽशोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।

स०-स-क्षारः, अर्शसु विषये पेयः । तथाऽग्निसादे, तथाऽश्मर्या, गुल्मादिषु च । आदिग्रहणादानाहशूलादिषु च ।

आ० २०-अन्तःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति । सङ्ग्रहे तु (सू अ ३९)-“स यथास्वमेवोपदेक्ष्यते ।” इति । योज्यः साक्षान्मषश्चित्रबाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥ भगन्दरार्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।

स०-स क्षारो योज्यः साक्षात्-लेपनेन, मषादिषु । आदिग्रहणात् चर्मकीलवर्त्मिलकादिपरिग्रहः ।

आ० २०-बहिःपरिमार्जनस्य विषयमाह-योज्य इति । न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चलेऽबले ॥ ४ ॥ ज्वरेऽतिसारे हन्मूर्धरोगे पाण्ड्वामयेऽरुचौ । तिसिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥ भीरुगर्भिण्या तु मतीप्रोद्धतफलयोनिषु । अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिमर्मसु ॥ ६ ॥ तरुणास्थिसिरास्त्रायुसेवनीगलनाभिषु ।

१ ‘सिद्धि न यात्सु’ ट । २ ‘नामौषधस’ स स । ३ ‘क्ष्णो-ष्णो द’ स स । ४ ‘नो विदा’ ज स स । ५ ‘धनारोपण’ ग । ६ ‘यतश्च स’ स द । ७ ‘द्विविधो वा’ स स । ८ ‘स्वयमे’ ग घ । ९ ‘रापचीग्र’ अ आ इ.ज । १० ‘बलेऽबले’ इत्यशुद्धः पाठः । ११ ‘गात्रजे’ आ ।

अ० ४५

देशेऽल्पमासे वृषणमेदूखोतोतनखान्तरे ॥ ७ ॥ वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।

स०-पानलेपनभेदेन द्विविधोऽपि क्षारः पित्तादौ न योक्तव्यः । चले-वाते । अबले-प्राणहीने । [ज्वरे, अतिसारे, हृद्रोगे, मूर्धरोगे, पाण्ड्वामये-पाण्डुरोगे, अरुचौ-अरोचके, कृतसंशुद्धौ-कृतवमनविरेके, श्वयथौ सर्वगात्रगे-सर्वाङ्गे शूने, तथा भीरौ, गर्भिण्याम्, ऋतुमत्याम्,] प्रोद्धतफलयोनि-वक्ष्यमाणा उत्तरतन्त्रे गुह्यरोगविज्ञाने । प्रकर्षणोद्धतफल-रजोरूप, यस्या योने सा प्रोद्धतफलयोनि । रज एव फलगर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । प्रोद्धतफलयोनेर्लक्षणमुक्तम्, यथा (ह उ अ ३३.३३)-“वेगोदावर्तनाद्योनि प्रपीडयति मासत । सा फेनिल रजः कृच्छ्रादुदावृत्त विमुञ्चति ॥ इयं व्यापदुदावृत्ता” इत्यादि । तथा शिशौ-बाले, वृद्धे-गतवयसि । तथा वमन्यादिषु शरीरदेशेषु, देशेऽल्पमासे-खल्पपिशिते । तथा, वृषणादिषु शरीरदेशेषु । तथा, अक्ष्णो-नेत्रयो, वर्त्म-रोगवर्जयित्वाऽन्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः । वर्त्मरोगे तु क्षारो योज्य एव । शीतवर्षोष्णा इति हेमन्तशिशिरप्रावृद्धीष्मा, दुर्दिन-मेघाद्याकुलदिवसम्, एषु क्षारो न योज्यः ।

आ० २०-द्वयोरपि क्षारयोर्निषेधमाह-न त्विति । चले-वाते । अबले-दुर्बले । प्रोद्धता-संस्थानविपर्ययप्राप्ता, फलयोनि-गर्भाशयो, यस्या सा तथा । तरुणास्थि-नासाद्यस्थिः ।

अधुना क्षारक्रियामाह—

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।

इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाग्नितिल्वकान् ।

सार्द्रान्समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् १०

१ ‘वृषणे मेदे’ अ आ । २ ‘शक्ति पराक्रम प्राणो’ इत्यमरः । ३ [ ] इति पाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ “उद्धृत्तापवृत्तफलोनय” इति सुश्रुतपाठे “उद्धृत्तापवृत्तशब्दौ फलयोनिभ्या सह प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र फल-अण्डम्, योनि-गर्भाशयः, उद्धृत्तफल-स्थानादूर्ध्वगताण्ड, अपवृत्तफल-स्थानात् स्रस्ताण्ड, उद्धृत्तयोनि-स्थानादूर्ध्वगतयोनि, अपवृत्तयोनि-स्थानात् स्रस्तयोनि । अन्ये तु फलयोनिशब्देन समुदितेन गर्भाशयमाचक्षते । तत्रायमय, उद्धृत्तफलयोनि-स्थानादूर्ध्वगतगर्भाशया, अपवृत्तफलयोनि-स्थानात्स्रस्तगर्भाशयेत्यर्थः । अपरे तु फलशब्द रजसि वर्तयन्ति । कुत ? गर्भस्य फलसाधनत्वात् । तेन यस्य योने सकाशात् फल-रजः, उद्धृत्त-ऊर्ध्वगत, अपवृत्त-अधोगत, सा उद्धृत्तापवृत्तफलयोनि ।” इति उल्हण्णव्याख्या । ‘केचित्तु फलशब्देनेहात्र ग्राहयन्त्युपचारात्, गङ्गाया घोष इतिवत्’ इति हाराण-चन्द्र । ५ ‘स फे’ ठ । ६ ‘मेघव्याकुल दि’ ट ।

कोशातकीश्चतस्रश्च शूकं नालं यवस्य च ।
 निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
 ततस्तिलानां कुंतलैर्दग्ध्वाऽग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
 कृत्वा सुधाश्मना भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
 मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
 गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।
 यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् १४
 गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेल्लौह्यां विघट्टयन् ।
 पच्यमाने ततस्तस्मिन्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
 शुक्तीः क्षीरपकं शङ्खनाभीश्चायसभाजने ।
 कृत्वाऽग्निवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥
 निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
 श्लक्ष्णं शकृदक्षशिखिगृध्रकङ्कपोतजम् ॥ १७ ॥
 चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ।
 परितः सुतरां चातो दर्व्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥
 सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्धैर्लेहवद्भनः ।
 अवतार्य तदा शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥
 स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो

स०-कालमुष्कको-मोक्ष । अश्वकर्ण-कुशिक । महा
 वृक्ष-लुही । आस्फोतो-गिरिकणिका । वृक्षको-नन्दीवृक्ष ।
 इन्द्रवृक्ष-कुटज । पूतीक-पूतीकरज । नक्तमाल-करज ।
 अश्वमार-करवीर । कालमुष्ककादीन् मूलादिसहितान् खण्ड
 खण्ड कल्पितान्-परश्चादिना छिन्नान् । तथा कोशातकीश्चतस्रो,
 यवस्य च शूक नाल-यवस्य शूको नालोऽवयवो भवति, ताश्च
 निवाते देशे शिलातले-शिलापृष्ठे, पृथक् मुष्ककादीन्निचयी-
 कृत्य, मुष्ककचये च सुधाश्मानि-सुधाशर्करा, प्रक्षिप्य दीप-
 येत्-ज्वालेत् । कै ? तिलानां कुंतलै-कौण्डे । सुधाश्मानि
 चेति नपुसकत्वं चिन्त्यम् । पृथग्दीपने चैषामचिन्त्यप्रभावः ।
 एव तानि दग्ध्वाऽनन्तरमग्नौ विगते सुधाश्मना भस्म द्रोण
 पृथक्कृत्वा-व्यस्तं सस्थाप्य, इतरभस्मन-शम्याकादिर्द्रव्यभस्मनो,
 द्रोणमादाय-गृहीत्वा । किम्भूत द्रोणम् ? मुष्कक उत्तर-
 अधिको, यस्य तमादाय, जलमूत्रयो प्रत्येकमर्धभारेण तत्-
 भस्म, गालयेत् । कथं गालयेत् ? महता-विस्तीर्णेन, वाससा ।
 कियन्त कालम् ? यावत् क्षारनिष्यन्द-क्षारस्त्राव, पिच्छिल
 रक्ताच्छस्तथा तीक्ष्णो जात-सम्पन्न, तदा-तस्मिन्काले, तं-क्षा-
 रनिष्यन्द, गृहीत्वा लौह्या स्नेहपाकविधिना पचेत् । किं कुर्वन् ?

१ 'शूकनाल' आ ग घ प । २ 'कुन्तालै' घ । 'कुतिलै'
 अ ठ । ३ 'ण चेतरे' ग प । ४ 'नाभीश्चा' ग । ५ 'क्षारा-
 च्छे' ड प । ६ 'यदा तिष्ठे' इ अ । ७ 'तत' अ इ ष ठ ।
 ८ 'शीते' आ ठ । ९ 'कुन्तलै' ट । 'कुन्तालै-पलालै का'
 इति क्वचित् । १० 'तिलकाण्डै' ठ । ११ 'द्रव्यात्, द्रो' ट ।

दर्व्या-खैजकसज्ञया, विघट्टयन्-आलोडयन् । तत-अनन्तर,
 तस्मिन्-क्षारनिष्यन्दे, पच्यमाने ता-प्राक् स्थापिता सुधा-
 भस्मशर्करा, [यौ मुष्ककमध्ये प्रक्षिप्य दत्ता,] तथा शुक्ती-
 प्राणिविशेषास्थीनि, तथा क्षीरपक-प्रलेपक (?) खैटिकासज्ञम्,
 तथा शङ्खनाभीश्चाग्निवर्णान् कृत्वा, क्षारोत्थे-क्षारनिष्यन्दे,
 कुडवोन्मिते-पलाष्ठपरिमाणे कथितक्षारोत्थे, आयसभाजने-
 तीक्ष्णलोहपात्रगते, बहुश-बहुन् वारान्, निर्वाप्य-शीतीकृत्य,
 तेनैव-क्षारनिष्यन्देन, दृषदि पिष्ट्वा तस्मिन्पच्यमाने क्षार-
 निष्यन्दे, प्रतीवाप विनिक्षिपेत् । द्रवद्रव्ये द्रव्यान्तरं श्लक्ष्णपिष्ट
 दीयते स प्रतीवाप उच्यते । न च केवलमेष एव प्रतीवापत्वेन
 क्षेप्तव्यो यावत् दक्षादीनामपि शकृत् श्लक्ष्ण कृत्वा विनिक्षिपेत् ।
 दक्ष-कुक्कुट । [शिखी-मयूर । गृध्र-श्येन । कङ्कपोतकौ-
 पक्षिणौ ।] तथा चतुष्पदा-गवादीना, तथा पक्षिणा पित्त,
 तथा हरितालमनोह्वालवणानि च [अल-हरितालम् । मनोह्वा-
 मन शिला । लवण-सैन्धवादि । एतानि] श्लक्ष्णानि कृत्वा
 प्रतीवाप विनिक्षिपेत् । अत-प्रतीवापादनन्तर, परित-
 समन्तात्, दर्व्यां तमवघट्टयेत् । सबाष्पैरित्यादि । यदा-यस्मिन्
 काले, स क्षारनिष्यन्द सबाष्पै-सोष्मभि, बुद्धुदैर्धनो लेह
 इवोत्तिष्ठेत्-उद्गच्छेत्, यदा [सैन्ध्रतया पच्यमान सन्
 लेहतुल्यो] दर्वीप्रलेपी स्यादित्यर्थः । तदा-तस्मिन् काले,
 अयोमये-लोहभाण्डे, स्थितो यवराशौ स्थाप्य । किं कृत्वा ?
 अवतार्य चुलीत, तथा शीत सन् । अयं मध्यम क्षारः ।

आ० र०-बहि परिमार्जनस्य दहनविधिमाह-कालमु-
 ष्ककेति । सङ्ग्रहे तु (सू. अ ३९)-"अथ बहि परि-
 मार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च । तस्य पाकविधिः ।
 शरदि शुचिरुपोषित शुक्लवासा प्रशस्तेऽहनि प्रशस्तैर्प्रदे-
 शजातं मर्ध्यवयसमनुपहत महान्तं कालमुष्ककं सुरार्पण-
 लसुमनोक्षतादिभिश्चतुर्दिश बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्य-
 च्यैनमधिवासयेत् । देवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसन्तीह ये
 श्रिता । गन्तुमर्हन्त्यसकुद्धास्त्यक्त्वेन वा सर्मपयन् ॥ भेष-
 जार्थे ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमम् । वृक्षं न लोभात्
 क्रोधाद् ब्राह्मणार्थं विशेषतः ॥ इति । अथापरेद्युस्तत्र यद्य-
 द्रुतं वैकृतं वा किञ्चिन्न पश्येत् ततो युगमात्रमारूढे सवि-

१ 'कुण्डलसज्ञया' इति क्वचित् । २ [ ] एतच्चिन्हान्तर्गता
 पाठा ट ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्यन्ते । ३ 'क-वराटिकासज्ञम्' ट ।
 'क्षीरपाको-जलशुक्ति' इति डल्हण । ४ खटिका-'खड्ग' 'खरी'
 इति च प्रसिद्धा । ५ "दिगुणं योजयेदार्द्रं कुडवादि तथा द्रवम् ।"
 (ह. क. अ. ६. २३) इत्युक्त्या कुडवशब्देन पलाष्ठपरिमितं
 एव क्षारद्रवो ग्राह्यः । ६ 'हि प्रमार्ज' क. अ. । ७-८ 'स्तदेश'
 'व्यमवय' स. द. । ९ 'पलसु' क. अ. स. मू. । १० 'दद्याद्वा प्र' घ. प.
 'लि कृत्वा' स. स. । ११ 'सर्मपयेत्' क. अ. । 'सर्मपयम्' स. मू. ।
 'वासमवययम्' स. स. । १२ 'जार्थ' क. स. द. ।

तरि ब्राह्मणान् वाचयित्वा त पादप पूर्वाग्रमुत्तराग्र वा पातयेत् । एव च पारिभद्रकादिषु ।” इति । कालमुष्कक - कृष्णो मोक्षक । महावृक्ष-स्तुही । आस्फोट-कोविदार । वृक्षक-कुटज । इन्द्रवृक्ष-अर्जुन । परिकल्पितान्-ठिन्नान् । चतस्र कोशातकी-क्ष्वेडो धामार्गव पटोली देव-दाली च । निचयीकृत्य-पुञ्जीकृत्य । पृथक्-प्रत्येकम् । तेषु पुञ्जेषु मध्ये य कालमुष्ककपुञ्जस्तत्र सुधाश्मानि प्रक्षिपेत् । सुधा-प्रासादादिधवलीकरण द्रव्यम्, तैत् येभ्यो दग्धेभ्यो जायते तानि सुधाश्मानि । तत सर्वान् पुञ्जान् तिलाना कुतलैर्दीपयेत् । समूलनाल. शुष्कतिल-कुतलम् । दीपन-वह्निना प्रज्वालनम् ।

गालनविधिमाह-दग्ध्वेति । दग्ध्वा-भस्मीकृत्य । अग्नौ विगते-शान्ते सति । सुधाश्मना भस्म पृथक्कृत्वा, इतर-द्रव्यभस्मनो द्रोण, मुष्ककभस्मना उत्तर-सपादता नीत-म्, -शम्याकादीना समाना चत्वार आढका, मुष्ककस्यैक आढक इत्यर्थः । जलस्यार्धभारो मूत्रस्यार्धभार इत्युभयोर्भारे-णालोढ्य महता वक्षेण गालयेत् । पुन पुनस्तेनैव परिस्त्रावेणा-लोढ्य यावत्पिच्छिलो रक्तोऽच्छस्तीक्ष्णश्च परिस्त्रावो भवति ।

पाकविधिमाह-तदा चेति । तदा तं क्षारनिष्यन्द गृहीत्वा, क्षार पक्त्वा(?) लौह्यां-लोहपात्रे, पचेत् । ता-या मुष्ककभस्मन पृथक् कृता । क्षीरपक-खटिका । शङ्खना-भि-शङ्खस्यावर्त । बहुश-बहुन् वारान्, त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापणानीत्यर्थः । पेषणस्य क्षारोदकस्य मानोक्त्या पेष्यमानमनुक्तमपि कल्प्यम् । दक्षादीना पक्षिणा शकृत्-पुरीषम् । चतुष्पदा पक्षिणा च पित्तम् । अल-हरितालम् । दक्ष्णादिविष्टादिक श्लक्ष्ण चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत् । अत-आवापा-नन्तर, सुतरां परितो दूर्ध्वास्यवद्वयेत् । लेहवद्धन-लेह इव सान्द्र । अयोमये-लोहपात्रे, विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्य । अय मध्यम क्षार, मृदुतीक्ष्णयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥
तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ।
स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
तालपत्री बिडं चेति, सप्तरात्रात्पर तु सः ।
योज्यः

स०-मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य-तस्मिन्निष्यन्दे प्रक्षिप्यैव, अपनयेत्-विसर्जयेत्, न तु पिष्ट्वा विनिक्षिपेत् । तीक्ष्णे क्षारे पूर्ववत्-मध्यमक्षारतुल्य, प्रतिवापन-निर्वाप्य पिष्ट्वा

विनिक्षिपेदिति । न चैतावदेवात्र प्रतिवापनमित्याह-तथेत्यादि । लाङ्गलिकादीनि बिडपर्यन्तानि च तत्र प्रतिवाप विनिक्षिपेत् । सप्तरात्रात् पर-अनन्तर, स-क्षारो, योज्य ।

आ० २०-मृदुतीक्ष्णक्षारयोर्विशेषमाह-न त्विति । मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्वम् । आवापे तु विशेष । निर्वाप्याप-नयेत्, न तु पिष्ट्वा क्षिपेत् । निर्वापणद्रवमेव क्षिपेदित्यर्थः । दक्षविष्टादिक च क्षिपेत् । तीक्ष्णेऽपि सर्व मध्यमवत् । लाङ्ग-लिकाद्यावापोऽधिक । पूतीकपल्लवा-करजपत्राणि । ताल-पत्री-मुशली । स-त्रिविधोऽपि क्षार, सप्तरात्रात्पर योज्य । सप्तरात्र यवराशौ स्थाप्य इत्यर्थः ।

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा तद्विषय निर्दिदिक्षुराह-

तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥
मध्येष्वेवैव मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।

बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥

स०-तीक्ष्ण क्षारो वातश्लेष्ममेद समुत्थेष्वर्बुदादिषु योज्य । महत्स्वेव योज्य, मध्येषु, क्षारान्तरविधानात् । आदिग्रहणा-दन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वय क्षारो योज्य । मध्येष्वेवेति । एष्वेव-अनिलकफमेदोजेषु विकारेष्वर्बुदादिषु, मध्येषु-नोक्तु-ष्टेषु नापि हीनेषु, मध्य क्षारो योज्य । अन्य इति । अन्यो-मृदु क्षार, पित्तरक्तसमुत्थेष्वर्बु-सु योज्यो, न तीक्ष्णमध्यौ क्षारौ । बलार्थमित्यादि । क्षीणपानीये-घनीभूते क्षारे, बलार्थ-बलाधानार्थ, पुन-भूय, क्षाराम्बु-क्षारविधिस्रुत जलम्, आवपेत्-दद्यात् ।

आ० २०-क्षारत्रये विषयत्रयमाह-तीक्ष्ण इति । तत्र कफवातमेदोजेषु क्षारसाध्येषु तीक्ष्णेषु तीक्ष्णो योज्य । ते(ए)ष्वेव मध्येषु मध्यम । पित्तास्रजन्मसु क्षारसाध्येषु अन्यो-मृदु । तथा, गुदजन्मसु-अर्शसु, कफवातजेष्वपि । क्षीणपानीये क्षारेऽन्यत् क्षाराम्बु निक्षिपेत् ।

अबुना क्षारगुणानाह-

नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरूक् २४
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत् ।
आचूषन्निव संरम्भाद्वात्रमापीडयन्निव ॥ २५ ॥
सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशम्यति ॥ २६ ॥

स०-[क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति ।] शीघ्र

१ 'णानर्चयित्वा' ग । २ 'णान् स्वस्ति वाच' अ । ३ 'तदश्मभ्यो' यत इति ता' क अ । ४ 'कुन्त' क घ अ । ५ 'त्यक्त्वा' क ग अ । ६ 'बहुवा' ग अ । ७ 'दक्षवि' ग घ प । ८ 'आवपनान' क अ । ९ 'बिडं च सप्त' आ । १० 'वाप्यापसारयेत्, न तु' ट, ठ ।

१ 'चेतदेवा' ट । २ 'मध्येष्वेव च मध्यो' अ.इ.घ.ङ । 'मध्येष्वेषु च मध्यो' ग । ३ 'तास्रगुद' आ इ । ४ 'रोऽ-निलश्ले' ट. । ५ 'गेष्वेव क्षा' ट. । ६ 'त्रयस्य विषयमाह' क अ । ७ 'सु कफ' क ग अ । ८ 'तीक्ष्णो मृदु' आ क ग घ.ज.ठ. । ९ [ ] इति पाठ ट ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

गच्छति-आशु व्याप्नोतीति शीघ्रग । शिखरी-उपरिष्ठात्पि-
टिकावान् । सुखेन-काञ्जिकादिना, निर्वाप्यते-शीतीक्रियते, इति
सुखनिर्वाप्य । विष्यन्दोऽस्यास्तीति विष्यन्दी-सुतिमान्, न
विष्यन्दी-न सुतिमान् । न चातिरुक्-न चार्तिमान् । नाति-
तीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुण क्षार । सङ्ग्रहे चास्य
दशैव दोषा गदिता । तद्यथा (सू अ ३९)-“अत्युष्णोऽति-
शीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छिलोऽतिविसर्पी
हीनौषधो हीनपाकश्चेति ।” इति । शस्त्रस्य यत्कर्म-छेदन-
पाटनलेखनादिक, तथा तेजसो-वहेरपि, यत्कर्म-व्याधुपशम-
लक्षण, तत्करोति । अधुना खन्तरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणा-
न्निर्दिशति-आचूषन्निवेत्यादि । सरम्भात्-क्षोभात्, गात्रमा-
चूषन्निव, तथाऽऽपीडयन्निव, तथा सर्वत-सर्वस्मिन्, अनु-
सरन्-गच्छन्, दोषान्-तृप्साध्यान्, मूलत उन्मूलयति-
उद्धरति । तथा, कर्म-स्वीय दाहादिक, कृत्वा गतरुज-पुरु-
षस्य, स्वयमेव-यत्न विनैव, उपशाम्यति ।

आ० २०-क्षारगुणानाह-नातितीक्ष्णमृदुरिति । शीघ्रग -
शीघ्रव्यापी । सित-श्वेत । शिखर-विरसस्थस्य द्रव्यस्योपरि
पिण्डिका, तद्वान्-शिखरी । सुखेन निर्वाप्य-शीतता नेय ।
न विष्यन्दी-छेद नोत्पादयति । यच्छस्त्रेणाग्निना च कार्यं
तत् क्षार करोति । आचूषन्-अन्तर्गत समाकर्षन् । आपी-
डयन्-सङ्कोचयन् । सरम्भात्-वेगेन । सङ्ग्रहे तु (सू अ
३९)-“दश क्षारगुणा दशैव च दोषा । तद्यथा, अत्यु-
ष्णोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुरतितनुरतिघनोऽतिपिच्छि-
लोऽतिविसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति ।” इति ।

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।
क्षारं शलाकया दत्त्वा श्लोतंप्रावृतदेहया ॥ २७ ॥
मात्राशतमुपेक्षेत

स०-क्षारसाध्ये व्याधावशोर्बुदादौ छेदादौ [छिन्ने-द्विधा-
कृते, लिखिते-शस्त्रेण विष्टुष्टे, स्नाविते-प्रच्छाद्य निर्हृत
शोणिते,] कर्मणि कृते क्षारो योज्यो, नाकृते छेदादौ, इति
क्षारस्य विषयो दर्शित । क्षार शलाकया दत्त्वा मात्राशतमुपे-
क्षेत, न काञ्जिकादिना निर्वापण कार्यमित्यर्थ । किम्भूतया शला-
कया^१ श्लोतेन-चैलखण्डेन, प्रावृत-स्थगितो, देह-विप्रहो यस्या ।

आ० २०-अथ क्षारप्रयोगविधिः । तत्र सङ्ग्रहे (सू
अ ३९)-“तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकाद्वर्त्य-

अलिकघृतमधुशुक्तेतुषोदकमस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनास-
नादीनि । अथ क्षाराहंस्योपविष्टस्य सविष्टस्य वा परिचार-
कोपगृहीतस्य” इति । क्षारप्रयोगमाह-क्षारसाध्य इति ।

तत्रार्शःस्वावृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

स०-तत्र क्षारसाध्येवर्शं सु क्षारपातन कृत्वा मात्राशत
यावत्तावद्धस्तेन यन्त्रमावृतानन-छादितमुख, कुर्यात् ।

आ० २०-अर्शं सु विशेषमाह-तत्रार्शं स्विति । हस्ते
नावृतानन-पाणिना मुखं पिहितम् ।

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाऽऽच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।
पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो, घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

स०-क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य-कुटिलीकृत्य,
तत क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना-कार्पासादिमयेन, कृष्णभाग-
तारकप्रदेशं, आच्छाद्य क्षार विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रतनु
क्षारलेपो देय, न गुदांश्च स्निग्धं घन । पद्मपत्रमिव तनुरिति
“उपमानानि सामान्यवचनै” इति समास । घ्राणार्बुदेषु च
पद्मपत्रतनु क्षारलेपो योज्य ।

आ० २०-वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति ।
वर्त्मनी निर्भुज्य-उद्धृता नीत्वा, पिचुना कृष्णभागमाच्छाद्य
वर्त्मरोगेषु क्षार विनिक्षिपेत् ।

कथं तत्र लेपो देय ? इत्याह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुर्न्मयाग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधायः पञ्चाशत्

स०-प्रत्यादित्य-रविसम्मुखं, निषण्णस्य-सस्थितस्य । तथा,
अग्रे नासिका-अग्रनासिका, तामुन्नम्य-उत्क्षिप्य । कियन्त
काल लेपो धार्य ? इत्याह । मात्रा पञ्चाशद्विधाय । वर्त्मसु
चाल्पतरा मात्रा, स्थानस्य सुकुमारत्वात् ।

आ० २०-घ्राणार्बुदेषु विशेषमाह-घ्राणार्बुदेष्विति ।
अग्रनासिका-नासाग्रम् ।

तद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

स०-कर्णजेऽर्शसि तद्वत्-तेन घ्राणार्बुदेन तुल्यम्, स एव
पद्मपत्रतनु क्षारलेपस्ता एव पञ्चाशन्मात्रा धार्य ।

आ० २०-कर्णांशं सु विशेषमाह-तद्वदर्शसीति । तद्वत्-
नासांशुदवत् ।

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।

सुदृग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकाञ्जिकैः ॥ ३१ ॥

१ ‘टिकोत्थानम् । सु’ ठ । २ ‘दुरतिघनोऽतिपिच्छिलं कृच्छ्रं
निर्वाप्यो विसर्पी’ ट । ३ ‘लो विस’ स द्र क । ४ ‘मै-तत्सा
ध्यव्या’ इति क्वचित् । ५ ‘ति । तथा’ ट ठ । ६ ‘य कृत्वा’ ट ठ ।
७ ‘पिटिका’ क घ ञ प । ८ ‘त रसमाकर्षयन्’ घ प । ९ ‘रस्य
गु’ स द्र । १० ‘तप्लावित’ अ इ ञ । ११ [ ] इति पाठ
ट ठ पुस्तकयोऽनोपलभ्यते । १२ ‘परिग्रहो’ ठ ।

१ ‘लिकाघृ’ स द्र । २ ‘क्तसुखोदक’ ग । ३ ‘सुक्षीरो’
स द्र । ४ ‘शीतोपदे’ स मू । ५ ‘वाऽऽसपरिचारकगृ’ स द्र ।
६ ‘मुखे पि’ क घ ञ प । ७ ‘तु’ आ इ ष ठ । ८ ‘न्नस्याग्र’ इ
घ ञ प । ९ ‘धार्य’ अ ठ । ‘धार्या’ इ ट । १० ‘नाशु प’ अ ।

निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ३२

स०-अनु-पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालादनन्तरं,
क्षार प्रमार्जनेन-चैलादिना, परिभृज्य-शोधयित्वा, सुदग्धं
क्षारस्थानमर्शोर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य-सम्यग्दाहलक्षणेन ज्ञात्वा,
तत्-क्षारदग्ध स्थान, घृतमधुलेपित कृत्वा पय प्रभृतिभिर्निर्वा-
पयेत्-शीतीकुर्यात् । तत-अनन्तरं, स्वादुशीतैर्द्रव्यै-मधु-
यष्टिकादिभि, साज्यै-सघृतै, लेपयेत् । अभिष्यन्दीनि-
सुतिरूपश्लेष्मकारीणि, भोज्यानि-अन्नपानानि माषदध्यादीनि,
भोज्यानि-भक्षयितव्यानि । किमर्थम् ? क्लेदनाय-क्षारदग्ध
स्थानविशरण्याय । यत् क्षारदग्धं क्लिन्नं सच्छीर्यते ।

आ० २०-क्षारप्रयोगानन्तरं कृत्यमाह-क्षारमिति । सु-
दग्धमवगम्य-सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा, पयोमस्वादिभि सिञ्चेत् ।
पयोमस्तुकाजिकाना विकल्पः ।

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।
धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
तिलकल्कः समधुको घृताको व्रणरोपणः ।

स०-यदि च क्षारदग्धमभिष्यन्दिभिरपि भोज्यैरुपयुक्तै
स्थिरमूलत्वात्-दृढमूलत्वात्, तद्गोगाधिष्ठानं न शीर्यते, ततो
धान्याम्लस्य बीज-अवयवविशेष, तेन तथा मधुकतिलाभ्या
चालेपयेत् । तिलकल्को मधुयष्टियुक्तो घृतान्वितो व्रणस्य रोपणः ।

आ० २०-सुदग्धेऽप्यशीर्णे कृत्यमाह-यदि चेति ।
धान्याम्लबीज-धान्याम्लतलस्थं द्रव्यम् । सङ्गहे तु (सू
अ ३९)-“सुवर्णक्षीरियुक्तैर्वा त्रिवृद्विडङ्गसौरवद्भिर्वा तिलै-
रालेपयेत् । मालतीवृषाङ्गोदनिम्बास्फोटपटोलीकरवीरपत्र
कैथो वा व्रणप्रक्षालनम् । एषामेव च कल्ककाये सिद्ध
सर्पिलैल वा रोपणम् । नागपुष्पमज्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु
वा यथाव्याधिदोष च व्रणवदुपक्रमेत् ।” इति ।

पक्वजम्बवसितं सन्नं सम्यग्दग्धम्

स०-पक्वजम्बूफलवदसित-कृष्ण, तथा सन्न-निम्नं, सम्य
ग्दग्ध स्थान विद्यात् ।

आ० २०-सुदग्धलक्षणमाह-पक्वजम्बवसितमिति । पक्व-
जम्बूफलवदसित-श्यामम् । सन्न-निम्नम् ।

विपर्यये ॥ ३४ ॥

ताम्रतातोदकण्ड्याद्यैर्दुर्दग्धम्

स०-विपर्यये-पक्वजम्बवसितादिलक्षणविपर्यये, तथा ताम्र-

तातोदकण्ड्याद्यै, आदिग्रहणात् शोफविस्फोटादिभि, दुर्दग्धं
स्थान विद्यात् ।

आ० २०-दुर्दग्धलक्षणमाह-विपर्यय इति । विपर्यये-
ताम्रादिवर्णत्वं उत्सन्नत्वे च, ताम्रताद्यैश्च ।

तं पुनर्देहेत् ।

स०-त-तथाभूतं ज्ञात्वा, पुनर्देहेत्-भूयस्तत्र क्षारं पात-
येत्, दाहाय ।

आ० २०-दुर्दग्धे पुनर्दाहमाह-तं पुनरिति ।

अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥

स०-अतिदग्धे सति रक्तं स्रवेत् । तथा, मूर्च्छादयो
जायन्ते । आदिग्रहणाद्विषर्पशोफविस्फोटादयोऽपि ।

आ० २०-अतिदग्धलक्षणमाह-अतिदग्ध इति ।

गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।

पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शीतनाद्भुवम् ॥ ३६ ॥

स०-गुदेऽतिदग्धे विशेषेण विण्मूत्रयो संरोधः, तथा तयो-
रेवातिप्रवर्तनं कदाचिद्भवति । विशेषग्रहणात् पूर्वोक्ता रक्त-
स्रावादयोऽपि । तथा, पुंस्त्वोपघातः-शुक्रक्षयात्कान्तागमना-
सामर्थ्यम् । अथवा, गुदस्य शीतनात्-विदारणात्, निश्चयेन
मृत्युर्भवेत् ।

आ० २०-गुदातिदग्धलक्षणमाह-गुद इति ।

नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।

भवेच्च विषयाज्ञानम्

स०-नासाया क्षारातिदग्धाया नासिकावंशस्य दरणाकुञ्चने
उद्भवत । तथा, विषयाज्ञानं-गन्धस्यावेदनं च भवेत् ।

आ० २०-नासातिदग्धलक्षणमाह-नासायामिति ।

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥

स०-तद्वत्-तेन क्षारातिदग्धनासिकाविषयाज्ञानेन तुल्य,
क्षारातिदग्धेषु श्रोत्रादिकेषु-श्रोत्रचक्षूरसनेषु स्थानेषु, विषया-
ज्ञानं स्यात् ।

आ० २०-श्रोत्राद्यतिदग्धलक्षणमाह-तद्वदिति । तद्वत्-
नासावत् । वक्षस्थाने तत्तद्वयवो ज्ञेयः ।

विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लोपो मधु घृतं तिलाः ।

वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

१ 'क्रियामाह' घ प । २ 'भिर्मोज्यै' ठ । ३ 'तलस्थित
काजिकद्रव्यम्' घ प । ४ 'म्लजल' अ । ५ 'सारिवाभिर्वा'
क । 'सारिवावद्भि' अ । 'सारिवाद्भि' स मू । ६ 'क्लोनि'
स स । ७ 'काथेन व्रण' स स । ८ 'व्रणे प्र' स मू । ९ 'ज
म्बूनिभ स' आ ।

१ 'ग्ध जानीयात्' ट । २ 'तत्पुन' क घ अ प । ३ 'शा-
तन ध्रुवम्' अ । 'सदना' आ अ ठ प । 'सदन ध्रुवम्' ड ।

(विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युतुल्यः

क्षारो भवेदल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो

रोगान्निहन्त्यादचिरेण घोरान् ॥ १ ॥)

स०-तस्मिन्नतिक्षारदग्धे विशेषेणाम्लै -काजिकादिभिः, सेको हित । मधुघृततिलैश्च लेप इष्ट । तथा सर्वे च शिशिरा क्रिया वातपित्तहरा चेष्टा । सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू अ ३९)-“पाययेतातियोगेऽत्र त शीघ्र सघृत दधि । सगुड वा दधिसर तैल वा ससितोपलम् ॥” इति । अम्ल इत्यादि । तस्माद्धेतो क्षारदग्धमम्लै -काजिकादिभिः, निर्वापयेत्तराम् । यस्मादम्ल शीत स्पर्शेन । तेन च-अम्लेन, क्षार उपसहितो-युक्त, आश्वेव कटुकलवणभूयिष्ठता त्यक्त्वा स्वादुतां याति । तराग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देशसात्म्यानुरोधात् कदाचित् क्षीरादिभिरपीति गमयति । इति क्षारविधिः ।

आ० २०-अतिर्दग्धे प्रतीकारमाह-विशेषादिति । विशेषग्रहणात् पूर्वोक्तवन्निर्वापणम् । उक्त च सङ्ग्रहे (सू अ ३९)-“तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणै पुन पुन-निर्वापयेत् । अतश्च दाह्यमतिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति ।” इति । तथा (स. सू अ ३९)-“ज्वरातिसारतृष्णोह-मूर्च्छाहृद्वेदनार्तिभिः । कुक्ष दहत्यग्निरिव शरीरं क्षारवि-अम ॥ पाययेतातियोगेऽत्र त शीघ्र सघृत दधि । सगुड वा दधिसर तैल वा ससितोपलम् ॥ धात्रीफलकपित्था-म्लदाडिमस्वरसे घृतम् । द्विगुणे साधित पानसेकै क्षारा-तिरुघरम् ॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकात् । आ-ज्राच्च मातुलुङ्गाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत् ॥ ततोऽतिवृत्तक्ष-राय दद्यान्मात्रा यथाबलम् । क्षारो निवर्तते तेन प्रसाद-त्वक् च गच्छति ॥ शोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यान्तःशिशिरो-विधिः ।” इति । इति क्षारविधिः ।

अग्निकर्मविधिमाह—

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसम्भवात् ।

मेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धाना प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

स०-क्षारादप्यग्ने प्रशस्यतरत्वम् । कुत ? तेन-अग्निना, दग्धाना रोगाणामर्श प्रभृतीनामसम्भवात् । भूयोऽग्निदग्धो रोग प्ररोह न याति, मूलाहुन्मूलनादित्यर्थः । मेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शान्तास्तेषां वह्निना साधनात् ज्वलनो ज्यायान् ।

१ ( ) अ पुस्तके समुपलब्धोऽयं श्लोकः सुश्रुतेऽपि पठ्यते ।
२ ‘त्युक्त्व’ क्षारो भवत्यल्प’ स सु । ३ ‘लालेपश्चेष्ट’ ट ठ ।
४ ‘येदतियोगे तु त’ ट । ५ ‘ऽतस्त’ स. द्र । ६ ‘दग्धप्र’ क ज ।
‘दग्धस्य प्र’ ग । ७ ‘वोक्तैरेव निर्वापणै’ क ग ज । ८ ‘तिवृत्त’
ग घ ज प । ९ ‘णमसकृ’ क ग ज । १० ‘कान्’ घ प स स ।
११ ‘रसे’ क. ग ज । १२ ‘तो निवृत्त’ क. ग. ज. स मू ।
१३ ‘तु’ ग. स द्र ।

आ० २०-अथाग्निकर्मविधिः । तत्राग्निप्रशसामाह-अ-ग्निरिति ।

त्वचि मांसे सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

स०-स-अग्निदाह, लगादिषु युज्यते ।

आ० २०-अग्निभेदा(दाह्या)न्यङ्गान्याह-त्वचीति ।

मषाङ्गलानिमूर्धार्तिमन्थकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

स०-तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाह कार्यो वर्त्यादिभिः । वर्ति-पिचुवर्ति । आदिग्रहणादन्येष्वपि क्षुद्ररोगाभ्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्य । शरादिभिरित्यादिग्रहणादन्यैरपि देशान्तर-प्रसिद्धैस्त्वग्दाह कार्यः ।

आ० २०-त्वग्दाहविषयमाह-मषेति । सङ्ग्रहे तु (सू. अ ४०)-“सरुक्स्तब्धप्रम्लायदङ्गाभिष्यन्दाधिमन्थशिरो-भ्रूशङ्खललाटरुजादिषु यथास्वमभिष्यन्दादिषु तु भ्रूशङ्ख-ललाटदेशेषु ।” इति ।

त्वग्दाहसाधनान्याह-वर्तिगोदन्तेति । वर्ति-गुग्गुलवा-दिकृता । गोदन्तो-गवा दन्तः । सूर्यकान्तः-स्फटिकः । आदिशब्दात् पिप्पल्यजाशकृच्छलाकादयः ।

अशोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टवणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुक्लेहजाम्बवौष्ठगुडादिभिः ।

स०-अर्श प्रभृतिषु रोगेषु मधुक्लेहादिभिर्मांसदाह कार्यः । आदिग्रहणेनार्बुदगण्डमालादयो गृह्यन्ते । तत्र कदाचिन्मधुना, कदाचित्पृथक्सेहै, कदाचिजाम्बवौष्ठेन, जाम्बवौष्ठ-शलाका-विशेषो यन्त्रविधावुक्त (ह सू अ २५।२६) येन क्षारो दीयते, कदाचिद्रुडेन, कदाचिदेवप्रायेणान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन ।

आ० २०-मांसदाहविषयमाह-अर्श इति । आदिशब्दा-दर्बुदगण्डमालाश्लीपदाश्रुवृक्षवगाढपूयलसीकण्ठादयः ।

मांसदाहसाधनान्याह-मधुक्लेहेति । आदिशब्दात् सूची-शलाकामधूच्छिष्टताम्रायोरुप्यकास्यादयः ।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्स्त्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्तैरेव

स०-श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादिदाह कार्यः । तैरेव-मधुक्लेहा-दिभिः ।

आ० २०-सिरादिदाहविषयमाह-श्लिष्टवर्त्मनीति । आदिश-ब्दाच्छिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिच्छेददन्तनाड्युपपक्षमकलगणादयः ।

सिरादाहसाधनान्याह-तैरेवेति । तै-मांसदाहोक्तैः ।

न दहेत्क्षारंवारितान् ।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ४४

स०-क्षारवारितान् न दहेत् । न केवलं येषु क्षारो वारि-

१ ‘योज्यते’ आ चन्द्र । २ ‘भेदान् षडाह’ क घ ज प ।

३ ‘म्लानाङ्गा’ स. स. । ४ ‘स्त्रावे नी’ आ ज ठ. । ५ ‘रवर्जि-तान्’ ड ज ठ ।

तस्तान् न दहेत्, यावदन्त शैल्य तथाऽन्तर्लोहित येषा तान्, तथा भिन्न-शस्त्रादिना, कोष्ठ-शरीरमध्ये, येषा तान्, तथा भूरिभिर्गैरार्तान् [च न दहेत्] ।

आ० २०-अग्निदाह निषेधति-न दहेदिति । अन्त श-
ल्यान् अन्तरसृजश्च । सङ्ग्रहे तु (सू अ ४०)-“उष्णे
च काले आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छि-
लमन्नमशितवतोऽग्निकर्म कुर्यात् ।” इति । तथा (स सू
अ ४०)-“अथ दाहार्हमातुर कृतस्वस्त्ययनमुपहतसर्वोप-
करण प्राक्शिर सविष्टमासावलम्बित कृत्वा वैद्यो निर्धूमवृ-
हत्स्थिरदीप्तैखादिरवाद्राद्यङ्गारैर्योघटनप्रकारेण भस्मानिला-
ध्मातैर्व्यजनेन चोर्ध्वानिर्गच्छज्वालतयाऽऽपादितापाद्यमान-
भासुराग्निवर्णैर्जाम्बवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशात् बल्यार्ध-
चन्द्रस्वस्तिकाद्यापदविन्दुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितो-
पहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्रासयन् दहेदासम्यग्दाहलि-
ङ्गोत्पत्ते । उच्छूनसुषिरप्रलूनदन्तनाडीसंजन्तुदुष्टव्रणेषु तु
स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत् ।” इति ।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

स०-सुदग्ध-अग्निना रोगाधिष्ठान ज्ञात्वा, घृतमधु-भ्याम-
भ्यक्त कृत्वा, स्निग्धशीतैः-मधुयष्टिशालिमूलादिभिः, प्रलेपयेत् ।

आ० २०-दाहानन्तर कृत्यमाह-सुदग्धमिति ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥४५॥
पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

स०-तस्येत्यनेन सुदग्ध स्थान परामृश्यते । तस्य-सुदग्धस्य
स्थानस्य, लिङ्ग-लक्षण, स्थिते रक्ते-दह्यमानावस्थाप्रवृत्तासृजि
निवृत्ते सति, शब्दवत्-बुद्बुदशब्दवत्, तत्स्थान भवेत् । तथा,
लसिकान्वितम् । लसिका-कुशशस्त्रादिविक्षते प्रथम या दृश्यते
जललवाकृति । तथा, पक्वतालफलसदृशम्, कदाचित्कपोतसदृ-
शम् । सुखेन रोहति-सुरोहम् । तथा, नातिवेदन-न तीव्ररुक् ।

आ० २०-सुदग्धलक्षणमाह-तस्येति । ताल-तालफ-
लकम् । कपोत-पक्षी । सङ्ग्रहे तु (सू अ ४०)-“स-
शब्दं दहनं दुर्गन्धित्वं त्वक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे । कपोतव-
र्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसङ्कुचितव्रणता च मांसदग्धे ।
कृष्णोन्नतव्रणत्व स्थिते च रक्ते लसीकासृति शिरादग्धे ।
कृष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च ।” इति ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

स०-दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्य सर्व लक्षणं
बोध्यम् ।

१ ‘शल्यान् तथाऽन्तर्लोहितान्, तथा भि’ ट । २ ‘माष्ठावित् कृ’
ग । ३ ‘सशिखादिवाद’ ग । ४ ‘सखदिरवदरा’ स ड । ५ ‘नेनो-
र्ध्वो’ क ग अ । ६ ‘न बोध्वनि’ घ स मू । ७ ‘कल्पेन मुहु’ स स ।
८ ‘गदहनलि’ क । ९ ‘प्रदेशल’ घ प । १० ‘सङ्कुतदु’ घ प ।
११ ‘घमधुगुडैः’ स स । १२ ‘सुदग्धे कृ’ ग । १३ ‘वृत्तेऽसृजि’ ट ।
१४ ‘का-सा शस्त्रादिभिरिव क्षते’ ट । १५ ‘नातितीव्र’ ठ ।
१६ ‘बददह’ क अ । १७ ‘बदवेदन’ ग । १८ ‘दुर्गन्ध त्व’ ग, अ प ।
१९ ‘गन्ध त्व’ क । २० ‘क्ते लसी’ घ प, स, मू ।

आ० २०-दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह-प्रमाददग्धवदिति ।
न च लक्षणमन्तरेणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं मेदा-
न्तरदर्शनार्थं वाऽऽह-

चतुर्धा तत्तु तुच्छेन सह

स०-तत्-प्रमाददग्ध, चतुष्प्रकारम् । कथम् ? तुच्छेन-
तुच्छदग्धलक्षणेन, सह । अविमृश्यदग्ध हि कदाचित् सम्य-
ग्दग्धलक्षण, कदाचिदुर्दग्धलक्षण, कदाचिदतिदग्धलक्षण, कदा-
चिच्च तुच्छदग्धलक्षण स्यात् ।

आ० २०-प्रमाददग्धमेदानाह-चतुर्थेति । तुच्छ दुर्द-
ग्धमतिदग्धं सुदग्ध चेति चतुर्धा ।

तुच्छस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

स०-तुच्छस्य-तुच्छदग्धस्य लक्षणमिति कार्ये कारणोपचा-
रादेवमुक्तम् । त्वगित्यादि । त्वग्विवर्णा सत्यत्यर्थमुप्यते-रुज्य-
ते, न च स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुच्छदग्धस्थानस्य लक्षणम् ।
यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्ट तत्तुच्छदग्धमित्युच्यते ।

आ० २०-तुच्छलक्षणमाह-तुच्छस्येति ।

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

स०-यत्र प्रदेशे स्फोटानांमुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा ऊषा-
रुजा, जायते, तदुर्दग्ध रोगाधिष्ठान विधात् ।

आ० २०-दुर्दग्धलक्षणमाह-सस्फोटदाहतीव्रोषमिति ।
ऊषा-सर्षपलिसस्येव व्यथा ।

अतिदाहतः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

सिरादिनाशस्तृणमूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।

स०-अतिदाहाक्षेगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः ।
[सङ्कोच-सिरादीनाम् । धूपन-धूमायनम् । वेदना-रुजा ।
सिरादीनां नाशो-व्यापत् । व्रणगाम्भीर्य-गम्भीरव्रणता ।
मृत्यु-मरण च ।] सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव “तस्य लिङ्गं स्थिते
रक्ते” (श्लो ४५) इत्यादिना । तस्मात्तत्पुनर्न निर्दिष्टम् ।

आ० २०-अतिदग्धलक्षणमाह-अतिदाहत इति । धूप-
न-धूमायनम् । सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् (श्लो ४५) ।
सङ्ग्रहे तु (सू अ ४०)-“स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति । स
हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाहूरमनुप्रविशतीति ।” इति ।

अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह-

तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च शेषजम् ॥ ४९ ॥

स्यानेऽस्ने वेदनाऽत्यर्थं विलीने मन्दता रुज ।

स०-तुच्छदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम् । तथा, उष्णं

१ ‘तच्च’ अ क अ । ‘तत्र’ आ ठ । २ ‘तुत्थेन’ ‘तुत्थस्य’ घ ।
३ ‘कारणे कार्योपचा’ ट । ४ ‘तुत्थ-स्तोकदाह’ इतीन्दु । ५ ‘ना
समु’ ट । ६ ‘शतृणम्’ अ ठ । ७ ‘दाहतो रोगा’ ट । ८ [ ]
इति पाठ ट ठ । पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ९ ‘तुत्थस्या’ घ स स ।

भेषज-औषधम् । रक्तस्य विलयनार्थमेतत् । यतस्तुच्छदग्धे-
ऽवश्यं स्थानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह-स्थानेऽस्य
इत्यादि । लोहिते स्थाने सत्यतिशयेन रुग्भवति । विलीने
रक्ते पीडाया मन्दता-मन्दत्व भवति । अतस्तुच्छदग्धेऽग्नि-
प्रतपनं योज्यम् ।

आ० २०-तुच्छस्यौषधमाह-तुच्छस्येति । सङ्ग्रहे तु
(सू अ ४०)-“स्थाने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्कामति
यतो बहि । वेदना वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ॥ उष्ण
निष्कामयत् कुर्याद्दूष्माणं मन्दतां रुज ॥” इति ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युज्यादादौ ततो हिमम् ॥५०॥

स०-दुर्दग्धे शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधम् । तत्रादौ-प्रथम,
हिमं भेषजं युज्यात् ।

आ० २०-दुर्दग्धस्यौषधमाह-दुर्दग्ध इति ।

सम्यग्दग्धे त्वक्षीरिप्लवचन्दनगैरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिक्त्रिया ॥५१॥

स०-सम्यग्दग्धे त्वक्षीर्यादिभिलेपयत् । किम्भूतै २ सा-
ज्यामृतै-घृतगुडचीयुक्तै । आदावित्यत्रापि योज्यम् । आदौ
तैर्लेपयेत्, उर्ध्व-अनन्तरं, पित्तविद्रधिवत् क्रिया कार्येति शेषः ।

आ० २०-सम्यग्दग्धौषधमाह-सम्यग्दग्ध इति । आज्ये-
नामृतया च सह वर्तन्ते इति साज्यामृतान्यौषधानि ।

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।

स०-अतिदग्धे द्रुत-शीघ्रमेव, सर्व-बहिरन्तश्च भेषजं,
पित्तविसर्प इव कुर्यात् ।

आ० २०-अतिदग्धस्यौषधमाह-अतिदग्ध इति । द्रुत-
शीघ्रम् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

(शैलक्षाराग्नयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम् ।

अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान् सम्यगवचारयेत् ॥१॥)

स०-स्नेहदग्धेऽतितरा रुक्षं योजयेत् । [भृशतरं रुक्षं
आत्र भेषजं तत्र तु योजयेत् । तुशब्दान्न केवलं] भृशतर-
ग्रहणाच्च बाहुल्येन रुक्षं [प्रलेपादि तत्र योजयेत् किन्तु]

१ ‘मार्दव’ ट । २ ‘न कार्यम्’ । ट । ३ ‘त्रापि प्र’ ट ।

४ ‘तुगाक्षीरि’ अ आ इ क घ ञ । ५ ‘याम्’ अ ठ । ‘या’ इ ।

६ ( ) अ आ ञ पुस्तकेषूपलब्धोऽयं श्लोकः सङ्ग्रहेऽपि पठ्यते ।

७ ‘स्मात्तत्सम्य’ आ । ८ [ ] इति पाठौ ट ठ पुस्तकयोर्नोपलभ्येते ।

देहदेशादिसात्म्यवशात्क्षिग्धमपि यथावस्थं यथायोगं योजयेत् ।

आ० २०-स्नेहदग्धस्यौषधमाह-स्नेहदग्ध इति । भृश-
तर-अत्यर्थम् । तुशब्दान्न केवलं भृशतरं रुक्षं प्रलेपादि,
किन्तु पूर्वोक्तमपि यथावस्थं योजयेत् ।

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

स०-वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्त्वादिदं स्थानं समा-
प्यते-निष्पाद्यते । किम्भूतं स्थानम् २ रहस्यवत्, रहस्य-अत्यर्थं
गुह्यरूपं, तद्यस्यास्ति तद्रहस्यवत् । कस्य स्थानम् २ हृदयस्य ।
हृदयशब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते, यथा-सत्यभामा भामेति ।

आ० २०-सूत्रस्थानमुपसहरति-समाप्यते इति ।

कुत एतत्स्थानं रहस्यवत् २ इत्याह—

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥५३॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने क्षाराग्निकर्म-
विधिर्नाम त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

स०-यस्मादत्र-स्थाने, अर्थाः सूत्रिता-सूचिता । कि-
म्भूता २ सूक्ष्मा, -तीक्ष्णतरमति-समधिगम्या । यतस्ते एवार्थाः
सर्वस्मिन्सूत्रे प्रतन्यन्ते-विस्तार्यन्ते । तस्मादिदं स्थानं तन्त्र-
सम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने क्षाराग्निकर्मविधि-
र्नाम त्रिशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३० ॥

आ० २०-[कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह-अत्रार्था इति ।]

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

क्षाराग्निकर्मजाध्यायः सामस्येन निरूपितः ॥ ३० ॥

१ ‘यावयो योज’ ठ । ‘यावत् यो’ इति कञित् । २ ‘अर्थगुह्य’
ट ठ । ३ ‘सूचिता’ आ ड ञ ठ । ४ ‘यत नवसहस्रं
नवशताधिकं चेति सूत्रितम् । सव’ ट । ‘यत सव’ ठ ।
५ [ ] इति पाठः क. घ. ञ. प. पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
६ ‘कर्मप्रकरणं तम्’ ग. ञ. ।

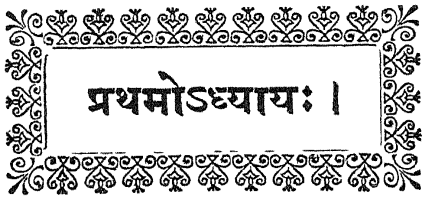

श्रीमद्वाग्भटविरचिते अष्टाङ्गहृदये शारीरस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्यया
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ सूत्रस्थानादनन्तरं शारीरस्थानमि-
दमारभ्यते । तत्रायं सम्बन्धः, पूर्वस्मिन्स्थाने कायादीन्यष्टा-
वङ्गानि चिकित्साधारभूतानि सकलतन्त्रसारभूतानि सूत्रितानि
“कायबाल” (ह सू अ १।५) इत्यादिना ग्रन्थेन । कायश्च
निजागन्तूना व्याधीनामधिष्ठानम् । तस्य च कायस्य चतुर्वर्गसा-
धनस्य पालनार्थं हेतुलिङ्गौषधस्कन्धमेवेन त्रिस्कन्धोऽयं ग्रन्थो
ग्रन्थकृता प्रणीतः । ततश्च शरीरस्य प्रथमं सूत्रितत्वात्प्राधान्याच्च
प्राक् सूत्रस्थानमनन्तरं शारीरस्थानमिदमारभ्यत इत्याह—

अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

शरीरमविकृत्य कृतो ग्रन्थः शरीरः । गर्भस्यावक्रान्ति-
अवक्रमण सम्प्राप्तिः, यथाऽगर्भो गर्भता सम्पद्यते इत्यर्थः ।
गर्भावक्रान्तिर्विद्यते यस्मिन् अध्याय इति मत्वर्थे कप्रत्ययः । तस्य
“अध्यायानुवाकयोर्लुक्” इति लृक् । अथादिशब्दानामर्था आ-
युष्कामीयाध्याये (ह सू अ १) व्याख्याता एव ।

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदिनः ।

गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

शुक्र-अन्त्यो धातुः । ऋतौ भवमार्तवम्, स्त्रीणां यदपत्य-
मार्गात् शुद्धमीषत्कृष्ण विगन्धं च वायुप्रेरितं लोहितं प्रवर्तते

१ अस्य शारीरस्थानस्य हेमाद्रिप्रणीताऽऽयुर्वेदरसायनाख्या-
टीका प्रथमैरनेकविधैरप्यथावधि नोपलभ्यते । २ ‘त्सासारभू’ ड ड ।
‘त्सासाधनभू’ ण । ३ ‘श्च कायस्य’ इति कचिद् । ४ ‘स्थानादन’
ट ड.ण. । ५ इयं गर्भावक्रान्तिश्चरके शा० २।३।४।८ अध्यायेषु,
सुश्रुते शा० २।३।४।१० अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा० १।२।३
अध्यायेषु चास्ति वर्णिता । ६ ‘तोऽयं ग्र’ ड. । ७ ‘कर्मफलनोदि’ इ. ।

अ० ४६

तदार्तवमुच्यते । शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवम्, पिण्डे पित्रो
सम्बन्धि गर्भबीजम्, तस्मिन् शुक्रार्तवे, शुद्धे-वातादिभिर-
दूषितेऽधिष्ठानभूते, सत्त्वो-जीव, गर्भः सम्पद्यते । किल नासौ
गर्भः, अथ च गर्भतामासादयति । कीदृशं सत्त्वः १ स्वकर्म-
त्यादि । कर्माणि-पूर्वजन्माजितानि शुभाशुभानि, खानि च
तानि कर्माणि च स्वकर्माणि । क्लेशयन्ति-लोकां दुःखय-
न्तीति, क्लेशाः । ते च-अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ।
अतथावस्तुनि तथेति (“अनिह्यशुचिदुःखानात्मसु नित्य-
शुचिसुखात्म”) ख्याति-अविद्या । दृग्दर्शनशक्तयोरेकार्त्तता-
अस्मिता । सुखानुशयी-रागः । दुःखानुशयी-द्वेषः । स्वरस-
वाही विदुषोऽपि तथा रूढ-अभिनिवेशः ” (पात यो सू
२।५-६-७-८-९) । स्वकर्माणि च क्लेशाश्च स्वकर्मक्लेशाः,
तैश्चोदित-प्रेरितो गर्भः सम्पद्यते, न तु कर्मक्लेशवियुक्तः । अतः
एव वीतरागाणां जन्मासम्भवः, कर्मक्लेशरहितत्वात् । तथा
चोक्तम्-“चित्तमेव हि ससारि रागादिक्लेशदूषितम् । तदेव
तैर्विनिर्मुक्तं मुक्तमित्यभिधीयते ॥” इति । अथ किं शुद्धे
शुक्रार्तवे एव स्वकर्मक्लेशचोदित एव गर्भः सम्पद्यतेऽथवा-
ऽन्यदपि किञ्चिदपेक्षते २ इत्याह-युक्तिवशादिति । योजनं-
युक्तिः, उपादेयस्यार्थस्येति कर्तव्यतासाधनोपायार्थम् । युक्ते-
र्वश-सामर्थ्यं प्रभावो, युक्तिवशः । ततः शुद्धे शुक्रार्तवे
स्वकर्मक्लेशचोदित एव स सत्त्वो गर्भः सम्पद्यते, नान्यथा ।

१ ‘पिण्डसम्बन्धि’ ड ड । २ ‘र्भ’, सत्वगर्भमासा’ ट ।
३ ‘जितशुभा’ ट । ४ ‘कास्तापयन्ती’ ट । ५ एषा पञ्चविधानां क्ले-
शानां लक्षणादिविस्तारं सर्वदर्शनसङ्ग्रहे द्रष्टव्यः । ६ ‘तमेव-’पात.
यो सू । ७ ‘स्वस्य रसेन सस्कारमात्रेण वहतीति स्वरसवाही-
स्वाभाविकः, न त्वागन्तुकः । तादृशश्च भयविशेषरूपः क्लेश-अहं
कदापि मा भुवमिति न किं तु सदा भूयासमेव-इत्याकारकोऽपि
दुष इव विदुषोऽपि रूढ-प्रसिद्धः ।’ इति दर्शनाद्भूरे । ८ ‘क्लेशा-
दिभिरयुक्तः’ ट । ‘क्लेशावि’ ड ड । ९ ‘मुक्त इत्य’ ड ड ।
‘भवान्त इति कथ्यते ॥’ ण । १० ‘तैवे स्व’ ण । ११ ‘न्यत् कि’
ड.ड.ण. । १२ ‘युक्तौ वशः’ ड.ड. । १३ ‘शनोदि’ ड.ड. ।

कथम् ? इत्याह—युक्तिवशादग्निरिवारणौ । तथा हि,—मध्यमन्थ-
नमैधकादिसामग्रीमन्तरेणारणावग्निर्यथा न जायते, तथा गर्भो-
ऽपि यथोक्तसामग्रीवैकल्यात् न भवति । सकलसामग्रीसङ्गावत
एव भवतीति भावः ।

तदेव गर्भस्य सम्पत्तिमभिधाय यथा तस्य कुक्षौ वृद्धि
स्यात्तथा वक्ति—

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।

मातुश्चाहाररसजैः क्रमात्कुक्षौ विवर्द्धते ॥ २ ॥

बीजात्मकै—गर्भजैरायुस्वभावै शुक्रार्तवरूपता परिणतै ।
कै ? महाभूतै,—आकाशादिभि सत्वरजस्तमोमयै, “तत्र सत्व
बहुलमाकाशम्, रजोबहुलो वायुः, सत्वरजोबहुलोऽग्निः, सत्वत-
मोबहुला आपः, तमोबहुला पृथ्वी चेति ।” (सु शा अ १।२०)
इत्येवरूपै । स—गर्भः, कुक्षौ विवर्द्धते—विशेषेण वृद्धिं याति ।
किम्भूतै ? सूक्ष्मै,—अतीन्द्रियैर्योगिदृश्यै । तथा, सत्व—चेतोऽनु
गच्छन्तीति सत्वानुगानि, तै । यत्र सत्व तिष्ठति तत्रावश्य ता-
न्यपि तिष्ठन्ति, सत्वानुशायित्वात्तेषाम् । तथा चोक्तम् (चरके
शा अ २।३७)—“अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न
वियुक्तपूर्वं ।” इत्यादि । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः । [न केवल
महाभूतैर्हेतुभूतैर्गर्भो विवर्द्धते यावन्मातुश्चाहाररसजैरित्यतो
वक्ष्यमाणाद्धेतोरपि वर्द्धत इत्यर्थः । मातुरित्यादि । मातु
सम्बन्धिभिराहाररसजैश्च कुक्षौ विवर्द्धते । चशब्दोऽत्रानुक्त-
समुच्चयार्थः ।] न केवल पूर्वोक्ताद्यथानिर्दिष्टाद्धेतोर्गर्भं कुक्षौ
विवर्द्धते, यावदनिर्दिष्टादपि मातुः सौमनस्यादे कललार्बुद-
पेद्याद्यवस्थाभावेन विशेषतो वृद्धिं यातीति । कथं विवर्द्धते ?
इत्याह—क्रमात्,—न क्षणित्येव । ननु, “मातुश्चाहाररसजैः” इति
कथमुक्तम् ? यतै पञ्चभूतात्मक एवाहाररसः । न च यदात्म
कोऽसौ स तस्यैव जन्मकारण भवितुमर्हति, अव्यतिरिक्तत्वात् ।
तस्मादेवमयं व्याख्यातव्यः,—आहाररसे जातैराहाररसजैः सप्त-
म्यन्तादुपपदाज्जनेर्द्धः । मातुराहाररसात्मना परिणतैरिति ।

ननु, सत्व कुक्षौ प्रविष्टो गर्भस्य वर्द्धने हेतुरुक्तः, न चास्य
प्रवेश उपलभ्यते, इत्याह—

तेजो यथाऽर्करदमीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

न केवल दृश्यत्वाद्दृश्यत्वाभ्यां वस्तुसङ्गावासङ्गावौ व्यवस्था-

१ ‘कथं यथा ?’ ट । ‘क कथयेत् ?’ ड ड । २ ‘गौ ।
यथा,—म’ ट । ‘गौ । मध्य’ ड ड । ३ ‘मन्थानसयोगवशादीदृ-
क्सामग्रीसामर्थ्यादग्निरारणौ जायते’ ट । ‘मथकसयोगादीदृक्साम-
र्थ्यादग्निरारणौ जायते’ ड ड । ‘मन्थानादि’ ण । ४ ‘झावाद्भव’
ण । ५ ‘जननपुस्व’ ट । ६ ‘पत परि’ ट । ७ ‘रजस्तमोव’ ड ड ।
‘तमोरजोव’ ट ण । ८ ‘श्वीति ।’ एव’ ट ण । ९ ‘करूप’ स च ।
१० [ ] इति पाठ ड ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ११ ‘तौवर्द्ध’ ट ण ।
१२ ‘यावता’ ट, ड, ड, ण । १३ ‘गर्भतामामोतीत्युक्तम्, न’ ट ण ।

प्येते, येनादृश्यत्वात्सत्त्वस्य कुक्षौ प्रवेशासम्भवः । किन्तहि ?
तत्कार्यान्यानुपपत्त्याऽपि वस्तुसङ्गावौ व्यवस्थाप्यत एव ।
तथा च,—यथाऽर्करदमीनां सम्बन्धि तेजः स्फटिकेन—सूर्यका-
न्ताख्येन, तिरस्कृत—व्यवहित, स्फटिकस्याधस्तात् स्थितमिन्धन
गच्छत्—व्रजत्, न दृश्यते । अथ च तेजः कार्यमिन्धन गत
[दृश्यते नान्यसम्बन्धि कार्यम् । तदेव तेजः कार्यान्यानुपपत्त्या
तेजस इन्धनगमनः], तथा तत्र तस्य सङ्गावोऽप्येवविगम्यते ।
एव सत्त्वो गर्भाशयं गच्छन्—व्रजन्, न दृश्यत एव । वस्तुप्रभा-
वाद्गच्छति च । सत्वशब्द उपलक्षणार्थः, महाभूतान्यपि तद-
न्तर्गतानि न दृश्यन्त एव, अथ च कार्येणोपलभ्यन्त एव ।
तदेव सत्वानुयायिभिर्महाभूतैर्गर्भं कुक्षौ विवर्द्धते, न तु केवलै
सत्वानधिष्ठितैः । चेतोवक्रान्त्या हि क्रमात्कललादिना वस्तुजात
विद्वद्धिविमलतामापद्यते, नान्यथा मृतशरीरवत् ।

ननु, सत्वो भूतानुग एकरूप एव । तत्कथमनेकजात्याकृत्या
नरतुरगोरगजगवयादिमत्याऽऽलिङ्गित सम्पद्यते ? इत्यस्मिन्
पर्यनुयोग इदमाह—

कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावता ।

नानायोन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ४ ॥

कारण—हेतुः, अवश्यमनुविदधतीति कारणानुविधायीनि ।
आवश्यकं णिनि । कारणस्वभावानि कार्याणि भवन्ति सर्वा
प्येव, तस्माद्धेतो कार्याणां तत्स्वभावता । स्वभावशब्द
सदृशार्थः । तच्छब्देन कारणं परामृश्यते, तस्य—कारणस्य
स्वभावता, तत्सादृश्यम् । तस्मात्कार्यकारणसादृश्याद्धेतो सत्वो-
महाभूतानुग एकरूप एव, अनेकरूपं नानायोन्याकृती—जोति-
बिम्बविशेषान्, धत्ते—धारयति । कथमिव ? द्रुतलोहवत् ।
यथा रूप्यादिवस्तुजातमग्निना द्रुतरूपता गतमेकरूपमेव
सिक्थ्यादिकल्पिताया नानारूपाया मनुष्याद्याकृतौ तन्निषिक्तं
ता तामाकृतिं यथाकल्पिता धत्ते, एव स सत्वो नानायोनौ
गच्छति, ता ता यथास्वमाकृतिं धारयति ।

तथा—

अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये क्लीबः

अत एव च—पूर्वोक्तात्कार्यकारणसादृश्याद्धेतो, शुक्रस्य—
पुरेतसो, बाहुल्यात्—बहुत्वात्, सामर्थ्यलभ्याच्च स्त्रीरेतोरजो-
ल्पत्वात् पुमान् जायते न स्त्री, तथाविधस्य कारणस्याभावात् ।

१ ‘पत्तावपि’ ड ड । २ ‘च, अर्क’ ट ड ड ण । ३ [ ] इति
पाठो ड ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ४ ‘न त्वन्यसम्बन्धि कार्यं च ।’
ण । ५ ‘प्यवग’ ड ड । ६ ‘च्छन् न दृ’ ट ड ड । ७ ‘वृद्धिं विपुलता’
ट ड ड । ८ ‘सादृश्ये’ ड ड । ९ ‘तत्साम्यम्’ ट । १० ‘ताग्रग
एव’ ड ड । ११ ‘पामवस्था विधत्ते । किवत् ?’ दु’ ट । १२ ‘प्रति’
ण । १३ ‘सिशुकादि’ ण । १४ ‘तौ निषि’ ड, ड । *१५ ‘ल-
भ्यत्वाच्च’ ट, ।

[“तथा, अत एव-पूर्वोक्ताकार्यकारणसादृश्यात् स्त्रीरेतसो”-रक्तस्य, बाहुल्यात्-बहुत्वात्, सामर्थ्यलभ्याच्च पुरेतोत्पत्त्यात् स्त्री जायते न पुमान्, तथाविधस्य कारणस्याभावात् ।] पुरेतो हि बलवत्, अल्प स्त्रीरजोऽभिभूय पुगर्भस्य कारणता याति । यदा तु स्त्रीरजसो बलवत्त्वमल्पत्व च पुरेतस, तदाऽल्प तु पुरेतोऽभिभूय स्त्रीरज स्यात्स्य गर्भस्य कारणतामापद्यते । यदा तु शुक्रार्तवयो साम्य-तुल्यत्व भवति, तदा न स्त्री न पुमान् जायते, अपि तु लिङ्गद्वयालिङ्गित क्लीब-वर्णो, जायते । एव पितु सम्बन्धितं शुक्र स्त्रीरक्तमिश्रित गर्भकारणम् । न केवल पितृसम्बन्धेन मातुर्वा । दासुवाहिना तूक्तम्-“स्त्रीपुसयोस्तु सयोगे यद्यादौ विसृजेत्पुमान् । शुक्र, तत पुमान् वीरो जायते बलवान् दृढ ॥ अथ चेद्वनिता पूर्वं विसृजेद्रक्तसंयुतम् । ततो रूपान्विता कन्या जायते दृढसर्हता ॥” इति । अत एव च पुगर्भा केचित्किञ्चिन्मातृसदृशा दृश्यन्ते, स्त्रीगर्भाश्च केचित्किञ्चित्पितृसदृशा दृश्यन्ते । ननु, “रसाद्रक्त ततो मास मासान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थो मज्जा तत शुक्र शुक्राद्रर्भ प्रजायते ॥” (ह शा अ ३।६२) इत्यविशिष्य निर्दिष्टम्, न तु पुशुक्राद्रर्भ प्रजायत इत्येव निर्दिष्टम् । उभयोरपि च स्त्रीपुसयोरवश्य सप्तधातुकत्वमभ्युपगन्तव्यम्, न पुंस एव । तदेव तरुणीना कुसुमशराक्रान्तमानसाना तथाविधेन पुरुष-सयोगेन विना केवलात् स्मृतिसंस्पर्शदर्शनाच्चलितप्रसृत[रक्त]-रेतसा किमिति गर्भो न जायते ? शुक्रार्तव हि गर्भकारणम् । तच्च सन्निहितमेवेति केचित् । तान् ब्रूमहे । पुशुक्राभावात् । पुशुक्र हि स्त्रीरेतोरक्तयुक्त गर्भकारणम् । न च तदत्रास्ति । तदभावाद्गर्भस्यानुत्पत्ति । तथा सङ्ग्रहेऽप्यध्यगीष्ट (शा अ १)-“योषितोऽपि स्रवन्त्येव शुक्र पुस समागमे । गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते ॥” इति ।

साम्प्रत यथाऽनेकगर्भत्व तुल्यकाल स्यात्तथा प्रतिपादयितुमाह—

शुक्रार्तवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।

वातेन यथास्वं शुक्रार्तवे बहुशो भिन्ने-बहुधा कृते सति, बह्वपत्यता भवति । यथास्वमिमे यदा शुक्रमाधिक्येन वर्तमान वातेन बहुधा भिद्यते तदा पुगर्भानेकत्वम्, यदा तु स्त्रीरज आधिक्येन वर्तमान वायुना बहुधा भिद्यते तदा स्त्रीगर्भानेकत्वम्, इति बह्वपत्यता भवति । सूकरसारमेयादिजातिषु लनेनैव हेतुना सदाऽनेकापत्यता ।

१ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ ड ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । “ ” एतच्चिह्नान्तर्गतस्तु ट, पुस्तके च । २ ‘रेतोरक्त’ ण । ३ ‘द्वयलि’ ड ड.ण । ४ ‘लिङ्गी क्ली’ ड । ५ ‘व । दासु’ ड ड । ६ ‘वीरो’ ट । ७ ‘पाथिका क’ ट । ८ ‘सहिता’ ट । ‘हति’ ड ड । ९ ‘विशेष नि’ ट । १० ‘नाऽपि के’ ट । ११ ‘स्रवन्त्येव’ स स । १२ ‘स्र, इति बह्वपत्यता भवति । एवमातवाधिक्ये बोध्यम् । शूकर’ ट. ।

ननु, कथं वियोनयो विकृताकाराश्च गर्भा स्यु ? इत्याह—

वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतेर्मलैः ॥ ६ ॥

वियोनयश्च विकृताकाराश्च वियोनिविकृताकारा, ते तथा-विधा गर्भा जायन्ते । कथम् ? इत्याह-विकृतेर्मलैः । वातादिभिर्दुर्गन्धैर्नमार्गगामिभि ।

**मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति श्यहम् ।
वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥**

स्त्रीणा मासि मासि-प्रतिमास, रजो-रक्त, श्यह स्रवति-त्रीणि दिनानि प्रवर्तते । ननु, “शुद्धे शुक्रार्तवे” इति पूर्वं शुक्र मेवोद्दिष्टम्, ततस्तस्यैव निर्देशो न्याय्य इति शुक्रमानुपूर्वीप्राप्त-मुद्धृत्य कस्माद्रक्त निर्दिष्टम् ? उच्यते । बहुवक्तव्यत्वात् । रक्ते हि बहुवक्तव्यमस्ति, अतस्तदेव प्राग्वक्तुं युक्तम् । श्यहमिति “कालाध्वनो” इति द्वितीया । किम्भूत रज ? रसाज्जात-रसजम् । ननु, रक्त रसजमेव । वक्ष्यति हि (ह शा अ ३।६२)-“रसाद्रक्त ततो मास” इत्यादि । तत्किमर्थं रसज-मित्युक्तम् ? ब्रूमहे । रसात्-आहाररसात् परिणमतो जात रसजमित्यत्र निर्दिष्टम्, न तु रसधातो, इत्यचोद्यमेतत् । कुत प्रभृति तद्रज प्रवर्तते ? इत्याह-वत्सरादित्यादि । द्वादशा-द्वर्षादूर्ध्व-अनन्तर, स्रवति । पञ्चाशतो वर्षादूर्ध्व-परेण, क्षयं याति । द्वादशाना पूरण वर्षमिति “तस्य पूरणे ङट्” इति ङट् । द्वादशादिति प्रायिकमेतत्, एकादशवार्षिकाणामपि स्त्रीणा रक्तप्रवृत्तिदर्शनात् । पञ्चाशत क्षयमित्यत्राप्येवमेव चिन्त्यम् ।

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुत सूते

पूर्णानि षोडशवर्षाणि यस्या. सा, एवविधा स्त्री पूर्णविशेन नरेण सङ्गता-मिथुनता याता सती, गर्भाशयादिषु शुद्धेषु वीर्य-वन्त-सामर्थ्ययुक्त, पुत्र सूते-जनयति । प्रायिक चैतत्, अ-र्वागपि सायुगर्भदर्शनात् । अत एवायमेव तन्त्रकारोऽन्यथा सङ्ग्रहे जगाद (शा अ १)-“षोडशवर्षाया पञ्चविंशतिवर्ष पुत्रार्थं प्रयतेत ।” इति । विशते पूरण इति ङटिति “विंशते” इति तिलोपे विंशशब्द । पूर्णो विशो यस्येति पूर्णविंश । गर्भ-स्याशयो गर्भाशय, तस्मिन् । शुद्धे-निर्मले, वातादिभिरदुष्टे । तथा, मार्गे-प्रकृतत्वादपत्यमार्गे, वातादिभिरदुष्टे । तथा, रक्ते-स्त्रीरजसि, शुद्धे । तथा, शुक्ले-पुबीजे, शुद्धे । तथा, अनिले शुद्धे-पित्तादिभिरनावृते । तथा, हृदि शुद्धे-दोषानधिष्ठितेऽसन्तसे ।

ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।

रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥

१ ‘रसपरि’ ड.ड । २ ‘षाया प’ ट ड ड ण । ३ सुश्रुते तु (शा अ १०।५४)-“ऊनषोडशवर्षायामप्राप्त पञ्चविंशतिम् । यथाधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थ स विपद्यते ॥ जातो वा न चिर जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।” इत्युक्तम् ।

तत - पूर्वोक्ताद्वय परिमाणात्, न्यूनाब्दयो - हीनवर्षयो स्त्रीपुरुषयो पञ्चदशाष्टादशवर्षयो, रोगी भवति । रोगीत्यतिशय इनिर्मलर्थाय । तथोत्पन्नोऽल्पायुरध्वन्यश्च - अप्रशस्तो, गर्भो भवति । न भवत्येव वा ।

ननु, दम्पत्यो शुक्रार्तवसयोगेऽपि सति क्वचिद्गर्भसम्भूतिर्न दृश्यते । तत्कथमेतत् ? इत्याशङ्कोदमाह -

वातादिकुणपग्रन्थिपूयक्षीणमलाह्वयम् । बीजासमर्थं रेतोऽस्त्रम्

आदिशब्देन पित्तश्लेष्मणो परिग्रहः । वातादयश्च कुणप च ग्रन्थिश्च पूयश्च क्षीण च मल चेति द्वन्द्वः । एत आह्वय - सज्ञा, यस्य रेतोऽस्त्रस्य तदेवम् । आह्वयशब्दः प्रत्येक वातादिषु योज्यः । रेतश्चास्त्र च रेतोऽस्त्र वाताद्याह्वयम् । वातसंज्ञं शुक्र वातशुक्रम् । एव पित्तशुक्र कफशुक्रम् । कुणपगन्धित्वात्कुणप नाम शुक्र कुणपशुक्रम्, तद्रक्तेन दुष्टेन भवति । एव ग्रन्थिशुक्र पूयशुक्र क्षीणशुक्रम् । मलाह्वय तु द्विवा, - मूत्रपुरीषभेदात् । मूत्रसदृशं शुक्र मूत्रशुक्रम् । एव पुरीषशुक्रम् । आर्तवमपि शुक्रवद्दोषदूषितमबीजमेव । तस्य लिङ्गं नाम च शुक्रवद्वेद्यम् । यथा, - वातार्तव पित्तार्तवमित्यादि, यावत्पुरीषार्तवमिति । साध्यासाध्यविभागश्च तद्वदेव । शुक्रार्तवदोषेषु च चिकित्सामपि तुल्या ब्रूते । यत्र तु विशेष द्रक्ष्यति, तत्र विशेषमभिधास्यति । यथा (श्लो १५) - "पिबेद्ग्रन्थ्यार्तवे पाठा" इत्यादि ।

खलिङ्गैर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

रक्तेन कुणपं, श्लेष्मवाताभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां, क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ ११ ॥

खानि च तानि लिङ्गानि - लक्षणानि च, खलिङ्गानि, - यथास्त्र वातादीनां रूपाणि । यथा, - रूक्षश्यावारुणादीनि वायो, विस्मगन्ध्यौष्ण्यादीनि पित्तस्य, स्निग्धपाण्डुपिच्छलादीनि कफस्य, तै खलिङ्गैर्वातादिदोषजं वदेत् - जानीयात्, वैद्य इति शेषः । रक्तेन दुष्टेन कुणप - कुणपगन्धित्वात्कुणपसंज्ञं, अन्वर्थं रेतोऽस्त्रं भवति । एव ग्रन्थ्यादीनामप्यन्वर्थसंज्ञता बोध्या । श्लेष्मवाताभ्यां दुष्टाभ्यां ग्रन्थिसन्निभं - ग्रन्थ्याकारम् । पूयाभं - पूयसदृशम्, रक्तपित्ताभ्यां रेतोऽस्त्रं पूयाह्वयं भवति । क्षीणं नाम रेतोऽस्त्रं मारुतपित्ततो भवति, मारुतपित्ताभ्यां दुष्टाभ्यां दुष्टं तद्दूषणात् क्षीणता नीतमित्यर्थः ।

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविद्रुमम् ।

पूर्वोक्तानीमानि वातादिशुक्रार्तवानि क्षीणशुक्रार्तवान्तानि कृच्छ्राण्येतानि कृच्छ्राणि । असाध्यं त्विति । मूत्रं च विद्रुमं च मूत्रविशौ, तयोरिव प्रभा यस्य तदेवम् । रेतोऽस्त्रमुभयमपि मलसंज्ञम् । त्रिदोष - त्रिदोषदुष्टम् । असाध्यं - साधयितुमशक्यम् ।

१ 'वर्षीययो' ड ड । २ 'शङ्कायामाह' ट । ३ 'प्रजासमर्थ' अ इ ण । ४ 'वज्जेयम्' ट । ५ 'ना स्त्र' ट । ६ 'वस्तिग' ड ड । ७ 'भ्या रेतोऽस्त्रं दुष्टं क्षी' ट । ८ 'शुक्राणि क्षीणशुक्रान्तानि' ट.ड.ड. । ९ 'क्यत्वात्' ड.ड. ।

इदानीमुपक्रममाह -

कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्त्रौषधम्

स्त्र - आत्मीय, च तदौषधं च स्त्रौषधम्, वाताद्यौषधमित्यर्थः । तेन वायो कुपितस्य यदौषधं - प्रशमोपायं स्निग्धोष्णाम्लवणादि, पित्तस्य मधुरशीतकषायादि, श्लेष्मण कटुरूक्षकषायादि, तत्तस्य भेषजमित्यवतिष्ठते । विशेषतस्तु - "वातजे शुक्रदोषे वसुकसैन्धवफलाम्लसिद्धं यवक्षारप्रतीवाप सर्पिष्पानम्, बिल्वविदारीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम्, मधुभद्रदारुसिद्धं तैलमनुवासनम्, क्षीरकुलीररससिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च । पैत्तिके काण्डेक्षुश्चद्वष्ट्रागुडचूकाथसिद्धं मूर्वांमधुकप्रतीवाप सर्पिष्पानम्, त्रिगुञ्जं सघृतो विरेकः, पयस्याश्रीपणीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम्, मधुकमुद्गपणीसिद्धं तैलमनुवाशनमुत्तरबस्तिश्च । श्लेष्मिके पाषाणभेदाश्मन्तकामलकृक्काथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवाप सर्पिष्पानम्, मदनफलकषायो वमनम्, दन्तीविडङ्गचूर्णस्तैललीढो विरेकः, राजवृक्षमदनफलकषायप्रगाढमास्थापनम्, मधुकपिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरबस्तिश्च । वातजे पुष्पदोषे भागीर्भद्रदारुसिद्धं सर्पिष्पानम्, काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरम्, मधुकशृगालविज्ञाकल्कः पयः सर्पिः सहितः प्रियङ्गुतिलकल्कः वा योनौ धारयेत्, सरलमुद्गपणीकषायं प्रक्षालनम् । पित्तजे काकोलीद्वयविदारीमूलकाथमुत्पलपञ्चककाथमधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथं वा सशर्करं पिबेत्, श्वेतचन्दनकाथं वा सक्षौद्रम् ।" इत्यादिकं सङ्गृह्यत् (शा अ. १) बोध्यम् ।

इदानीं कुणपचिकित्सामाह -

कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ।

पाययेत्सर्पिरथवा विपक्रमसनादिभिः ॥ १३ ॥

कुणपाह्वये तु रेतसि धातक्यादिद्रव्यसाधितं घृतं पाययेत्, वैद्य इति शेषः । अथवा, असनादिभिः - असनादिगुणोद्दिष्टैर्भेषजैः (ह. सू. अ. १५।१९) विपक्रमं घृतं पाययेत् । ननु, कुणप इति सामान्योक्तावपि कथं रेतसीति विशेषो लभ्यते । ब्रूमः । रेतः प्रकरणात् । अपि च कुणपास्त्रस्य पुरस्तादुपक्रमं वक्ष्यति (श्लो १६) - "पेयं कुणपपूयास्त्रे" इति । तस्मादेतत्सं एवेह ग्रहणं युक्तम् । पुनर्ग्रहणमत्र वातादिदुष्टे रेतस्योक्ता क्रिया कुर्यादिति द्योतयति ।

साम्प्रतः ग्रन्थिसंज्ञे रेतस्युपक्रमं ब्रूते -

पलाशभस्मादमभिदा ग्रन्थ्याभे

पलाशस्य भस्म पलाशभस्म । अश्मभित् - पाषाणभेदः ।

१ 'वातिके शु' स ड । २ 'वे यवस्तुक्सेन्धवकटूष्णाम्लवणक्षार' ट । ३ 'वे सुक्तसै' स मू । ४ 'वीसिद्ध' स ड । ५ 'लमुत्तर' स ड । ६ 'जे आर्तवदोषे' ट ड ड स मू । ७ 'गीमधुकभद्र' स स । ८ 'षायै प्र' ड ड । ९ 'धातु' इ ड । १० 'शेष उपल' ट । ११ 'संग्रहणमेव यु' ट । १२ 'क्रिया न कु' ट । १३ 'क्रिया तु कु' ड ।

पलाशभस्म चाश्मभिच्च, तेन विपक्व घृत ग्रन्थ्यामे-ग्रन्थि-
नाम्नि रेतसि, पाययेत् ।

पूयरेतसि ।

परुषकवटादिभ्याम्

पूयाख्ये रेतसि परुषकवटादिभ्या विपक्व घृत पाययेत् ।
परुषकश्च वटश्च परुषकवटो, तावादी ययोर्गणयोस्तौ परुष
कवटादी, ताभ्याम् । “परुषक वरा द्राक्षा” (ह सू अ
१५।१३) इति परुषकादि । तथा, “न्यग्रोधपिप्पल”
(ह. सू. अ १५।४९) इति वटादि ।

क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

क्षीणे-क्षीणत्वात् क्षीणाहये रेतसि, शुक्रकरी क्रिया । कार्येति
शेष । शुक्रलमतिशयेन सेव्यमित्यर्थः ।

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिङ्गुसेव्यादि(ग्नि)साधितम् ।
पिबेत्

संशुद्ध-कृतवमनविरचन, विट्प्रभे-विण्मलसदृशे रेतसि,
आतुरो घृत पिबेत् । किम्भूतम्^१ हिङ्गुसेव्यादिसाधितम् ।
अत्रादिशब्दो व्यवस्थावाची । तेन सङ्ग्रहोक्तस्य (शा. अ १)-
“हिङ्गुशीर[चित्रकैरथवा]चित्रक[वितुन्नक]प्रियङ्गु[हिङ्गु]समङ्गामृ-
णालसिद्धमेलाचोचचूर्णप्रतीवापम् ।” इत्यस्य पाठस्य सूचना
भवति । हिङ्गुसेव्याग्निसाधितमित्यर्थे पेठु । ननु, “असाध्य
तु त्रिदोष मूत्रविट्प्रभम् ।” (श्लो १२) इत्युवाच तन्नकृत् ।
तत्किमित्यस्य चिकित्सोपदिष्टा^२ ब्रूम । किञ्चित्साध्यताऽप्यस्या-
स्तीति प्रतिपादयितुं चिकित्सा उपदिदेश शास्त्रकार । अत
एव मूत्रप्रभस्यासाध्यत्वाच्चिकित्सा नोपादिशत् । मूत्रप्रभार्तव-
विट्प्रभार्तवयोरप्यसाध्यत्वादेवोपक्रम नाभ्यधात् ।

वाताद्यार्तवेषु “स्त्रौषध कुर्यात्” (श्लो १२) इत्युक्तम् ।
कुणपग्रन्थ्याद्यार्तवेषु विशेषेण चिकित्सा वक्ष्यति—

ग्रन्थ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजं जलम् ॥ १५ ॥

ग्रन्थ्यार्तवे-ग्रन्थिनाम्र्यार्तवे स्त्रीरजसि, जल पिबेत् ।

१ अस्याग्रे “स्निग्ध वान्त विरिक्त च निरुद्धमनुवा-
सितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरबस्तिभिः ॥ १ ॥”
इति सौश्रुत श्लोक कचिदधिको दृश्यते । किन्तु नासौ लिखि-
तपुस्तकेषु केषुचिदप्युपलभ्यते, नाप्यरुणदत्तेन व्याख्यात, अतो
न ग्रन्थकारप्रणीत । २ “हिङ्गुसेव्याग्निसाधितम्” इति युक्त
पाठ, “विट्प्रभे पाययेत्सिद्ध चित्रकोशीरहिङ्गुभिः ।” इति सुश्रुते
(शा अ २।१०), “मूत्रपूरीषरेतसि हिङ्गुशीरचित्रकैः” इति
सङ्ग्रहे (शा अ १) चोक्तत्वात् । ३ ‘रेक’ ड ड । ४ विट्प्रभ
इत्यस्य ‘पुरीषमूत्रसदृशे’ इत्यर्थो युक्त, ‘विट्प्रभे-मूत्रपुरीषप्रकाशे
रेतसि । विट्प्रभेनेनात्र पुरीष मूत्र च गृह्यते, मलमूत्रमात्रवाचक-
त्वाद्दिशब्दस्य ।’ इति (सु शा अ २।१० टी) डल्हणोक्त
त्वात् “मूत्रपुरीषरेतसि वायुनाऽतिविकृते हिङ्गुशीरचित्रकैः” इति
सङ्ग्रहोक्तत्वाच्च । अरुणदत्तव्याख्यानं तु चिन्त्यम् । ५ ‘सिद्ध त्व
गेला’ ण । ६ ‘पर. पाठ ।’ ट ।

किम्भूतम्^१ पाठादिजातम् । पाठा-प्राचीना । व्योष-त्रिकटु-
कम् । वृक्षक-कुटज ।

पेयं कुणपपूयास्त्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।

गुह्यारोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरबस्तिकम् ॥ १६ ॥

कुणपाख्ये रजसि पूयाख्ये चापि चन्दनं पेयम् । अत्र ‘द्रवा-
नुक्तौ जलं देयम्’ (ह क अ ६।२३) इति परिभाषया
जलेन पातव्यमिति बोध्यम् । क्षीणार्तव इह चिकित्सितं नोक्तम्,
तच्च स्वविद्योह्यम् । यथा क्षीणरेतसि शुक्रकरी क्रिया कार्ये-
त्युक्तम्, तथा क्षीणे रक्ते रक्तकरी क्रिया कार्येति । न च
केवलमेतत्पूर्वोक्तमेव चिकित्सितं कार्यम्, यावदुद्वारोगप्रतिषेधे
यद्वक्ष्यते-भणियते, तदपि सर्वं साधनं यथायोगं वमनादि
योनौ पिचुकधारणादिकं च कार्यम् । किम्भूतम्^२ सोत्तर-
बस्तिकम् । सहोत्तरबस्तिना वर्तते इति सोत्तरबस्तिकम् ।
उत्तरबस्तिरपि तत्र कार्यं इत्यर्थः । सोत्तरबस्तिकमिति “तेन
सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहि, “शेषाद्विभाषा” इति कप्,
‘वोपसर्जनस्य’ इति सभाव । उत्तरबस्तिरपि तत्रोपधमित्यर्थः ।

बीजासमर्थं रेतोस्रमभिधाय साम्प्रतं शुद्धं यच्छुक्रार्तवं
बीजसमर्थं तल्लक्षणार्थमाह—

शुक्रं शुक्रं गुरु स्निग्धं मधुरं बहलं बहु ।

घृतमाक्षिकतैलाभं सद्रर्भाय

शुद्धे शुक्रार्तव इति पूर्वं शुक्रस्योपदेशात्प्राधान्याच्च शुक्रस्य
पूर्वमुपन्यासः । “तत्राहाररसस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जान-
मनुप्राप्तस्य सारं शुक्रसंज्ञा लभते । तच्च क्षीरं इव सर्पिरि-
क्षुरसं इव गुडं शरीरे शुक्रधरा कैलामाश्रित्य सर्वाङ्गव्यापि-
तया स्थितम् । विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु । हर्षोदीरितं तु
सङ्घट्टनेन हृदयावेशात् पिण्डीभूतमङ्गादङ्गात्प्रवर्तते (सङ्ग्रहे
शा अ १) ।” तच्च शुक्लादिगुणयुक्तं शुक्रम् । तथा, घृताभ
माक्षिकाभ तैलाभ वा सद्रर्भाय-शोभनगर्भार्थं, भवति । तत्र
घृताभेन गौरवर्णत्वं गर्भस्य, माक्षिकाभेन श्यामवर्णत्वं, तैला-
भेन कृष्णवर्णत्वं, भवति ।

आर्तवं पुनः ॥ १७ ॥

लाक्षारसशशास्त्राभं धौतं यच्च विरज्यते ।

“रक्तमेव स्त्रीणां मीसि मासि गर्भकोष्ठमनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्त-
मानमार्तवमाचक्षते । अतिप्रसङ्गेनानृतौ वा प्रवर्तमानं तदेवा-
सर्गदरादिसंज्ञा लभते” (स शा अ. १) । यदार्तवं लाक्षा-

१ ‘क्षक-वृटि ।’ ट ड ड । २ ‘वाऽपि’ ण । ३ ‘धिया ग्रा-
ह्यम्’ ट ण । ‘धियाऽप्युह्यम्’ ड । ४ ‘क्षणमाह’ ट ड ड ।
५ ‘शुद्ध शुक्र गु’ ड । ६ ‘तत्र ह्याहा’ ट । ७ ‘कला समा’ ट.
ड ड । ८ ‘श्रित्यासुत स’ स स । ९ ‘शेषेण म’ ड ड । १० ‘मासे
मासे’ स ड । ११ ‘वमित्याहु ।’ स ड । १२ ‘गदर प्रदर व्यापद
च रक्तयोनि संज्ञा’ स ड ।

रसाम-अलक्तकरसदृशम्, तथा शशरुविरसदृशम्, तथा यच्च वौत सद्भिरज्यते-वच्चादिलैश्च वौत सल्लहिल्य जहातीत्यर्थः । तदीदृशमार्तव तु सद्भर्माय सम्पद्यते ।

शुद्धशुक्रार्तवलक्षणमुक्त्वा, इदानीं गर्भसम्भवात्पूर्वमिति कर्तव्यतामाह—

शुद्धशुक्रार्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ॥१८॥

स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धं शीलितवस्तिकम् ।

शुक्र चार्तव च शुक्रार्तवे, शुद्धे शुक्रार्तवे यस्य मिथुनस्य तच्छुद्धशुक्रार्तवम्, -स्त्रीपुरुषयुगल, समुपाचरेदिति सम्बन्धः । तथा, स्वस्थ-अरोग, रोगलेशेनाप्यनाकान्तम् । तथा, मिथ-परस्पर, संरक्त-अनुरागयुक्तमन्योन्यदर्शनेनैव कुमुमचापाविष्टमेवविधम् । स्नेहैः पुंसवनैः-यथाभिमतगर्भग्रहणप्रभावैः फलसर्पिर्महाकल्याणकादिभिः, स्निग्धम् । तथा, शुद्ध-कृतवमन-विरेचनम् । तथा शीलितवस्तिकम्, शीलित-अभ्यासेनानुष्ठिता, वस्तयो येन-मिथुनेन, तच्छीलितवस्तिकम् । न सकृदेवानुष्ठितवस्तिकमित्यर्थः ।

एव दम्पत्योस्तुत्यामिति कर्तव्यतामभिधाय, इदानीमनयो पृथग्वक्ति—

नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधैः संस्कृतैः ॥ १९ ॥

विशेषात्-विशेषेणातिशयेन, नर क्षीरैर्वृत्तैश्च समुपाचरेदिति सम्बन्धः । विशेषादित्यनेनैतत् द्योतयति । विशेषेण नर क्षीराज्ये समुपाचरेत्, न पुनर्नारीमपि तेनैव समुपाचरेदिति । किम्भूतं ? मधुरौषधसंस्कृतैः मधुराणि-मधुरप्रायाणमधुरप्रभावानि च तान्यौषधानि-जीवनीयादीनि, [च] तेर्मधुरौषधैः, संस्कृतैः-सिद्धैः ।

नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ।

नारीं तैलेन माषैश्च समुपाचरेत् । चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः । पित्तलैश्च समुपाचरेदित्यर्थः । पित्तलानि हि रक्तवृद्धिहेतवः । उक्तं हि (ह सू अ ११।२६) -“आश्रयाश्रयिणा मिथः । यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् ॥” इति । एव च तैलपित्तकृत्वादेवोपन्यस्तम् । विशेषादित्यत्राप्यनुवर्तते । क्षीराज्येभ्योऽपि विशेषेण नारी तैलादिभिः समुपाचरेदित्यर्थः । पुरुषस्य तु रजसोऽभावात्तद्वृद्धिहेतवस्तैलादयो नोपयुज्यन्त एव ।

पूर्वोक्तसकलसामग्रीयुक्तादपि मिथुनं द्विशिष्टकालमन्तरेण गर्भस्यासम्भव इति स्त्रीमधिकृत्य तद्गर्भग्रहणयोग्य काल दर्शयितुमाह—

क्षौमप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ २० ॥

स्वस्ताक्षिकुक्षि पुस्कामा विद्यादुतमतीं स्त्रियम् ।

कार्श्यहेतु विना क्षौम, तथा प्रसन्न-निर्मल, वदन-मुख,

१ ‘लघ्न स’ ट ड ड । २ ‘युग्म’ ड । ३ ‘न तुष्ट मत्सरा-नाविष्टमानसम् ।’ ट । ४ ‘प्रकारैर्महा’ ट । ‘प्रभावैर्महा’ ड ड । ५ ‘श्रुपक्रम वक्ति’ ट । ६ ‘धसाधितैः’ अ ड । ७ ‘दैरि-त्यर्थः ।’ ट । ८ ‘भ्यो विशेषे तैलेन स’ ट । ९ ‘पपद्यन्त’ ट । १० ‘नारिकमिष्ट’ ड.ड. ११ ‘क्षामा प्र’ अ.ड. १२ ‘क्षामा’ ड.ड. ।

यस्या सेवभूता, ताम् । श्रोणिश्च पयोधरौ च श्रोणिपयोधरम्, स्फुरत्-कम्पमान, श्रोणिपयोधर यस्या सा, ताम् । श्रोणि-कटि । स्नेहै-च(ग)लिते, इवाक्षिणी कुक्षिश्च यस्या सा, ताम् । तथा, पुसि काम-अभिलाषो, यस्या सा, ताम् । एवविधा स्त्रियमृतुमती-ऋतुयुक्ता, विद्यात् । तस्या स गर्भग्रहणकाल इत्यर्थः । पुस्कामामिति “सपुस्काना सो वक्तव्य” इति मकारस्य सकारादेशाद्भवाभावः ।

“सर्वं च हेतुमद्भूयात्” इत्यागमः, अत आह—

पञ्चं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा, तथा ॥ २१ ॥

ऋतावतीते योनिः, सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ।

यथा दिवा प्रफुल्लपद्ममनन्तरं दिवसातिक्रान्तौ सङ्कोचमायाति-मुकुलभाव प्राप्नोति, तत्स्वभावत्वात्तस्य । तथा-ते-नेव प्रकारेण, ऋतावतीते-अतिक्रान्ते द्वादशरात्रस्वभावे, योनिः सङ्कोचमायाते । सा च-योनिः, [अत -] सङ्कुचितत्वात्, शुक्रं न प्रतीच्छतीति ।

वितृतावितृतामुखत्व हि योनेर्गर्भग्रहणाग्रहणहेतुः । तच्च वायो क्रियावत् कालसहायस्यायतमित्याह—

मासेनोपचित रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ॥ २२ ॥

ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योन्योर्मुखाज्जुदेत् ।

मासेन यदुपचितमाहाररसतो वृद्धिं प्राप्तं रक्तं तत्पुनर्मासेनोपचितं रक्तमृतौ वायुर्योन्योर्मुखाज्जुदेत्-प्रेरयेत् । त्वधो लिङ् । तदा योनिमुखं विवृतं सम्पद्यते । कनं नुदत् ? धमनीभ्या-स्रोतावशेषाभ्याम् । किम्भूतं रक्तम् ? ईषत्कृष्णं, तथा विगन्ध-विस्मग्नवराहतम् । प्रकृतित्थप्रेरकपवनसम्पर्कादीवत्कृष्णता, न तु कुपितसमारणप्ररणसंश्लेषवशादवात्यन्तं कृष्णता । नापि पित्तेन तथाभूतं युक्तम्, येन त्वस्मगन्धि स्यात् । नापि श्लेष्मणा तथाभूतं युक्तम्, येन तद्वर्णयुक्तं स्यात् । तस्माच्छुद्धं विशिष्टं काले योनिमुखात्प्रवर्तमानं रक्तमार्तवसंज्ञं लभत । तदेव चान्यदा योनिमुखात्प्रवर्तमानमसृग्दरसंज्ञामासादयति ।

शुद्धं च रक्तं पुष्पसंज्ञम्, गर्भाख्यस्य फलस्य भविष्यतोऽभिव्यञ्जकत्वात् । अत एवाह—

ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणभ्यायिनी ज्यहम् ॥ २३ ॥

मृजालङ्कारराहता दम्भेसस्तरशायिनी ।

क्षेरेय यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ॥ २४ ॥

१ ‘यस्यास्ताम्’ ट ण । २ ‘सस्त इवा’ ट ड ड । ‘सस्त-सन्निवन्धेभ्यः शिथिलीभूतम्’ इतीन्दु । ३ ‘गमादाह’ ड ड । ४ ‘योनिः स्याच्छुक्र’ स स । ५ ‘नान्त’ अ ड स मू । ६ ‘भा-वात्तस्य’ ड ड ण । ७ योनि-गर्भाशयः । ८ ‘हणे हे’ ड ड । ‘हणनं च वायो’ ट । ९ ‘लमाहात्म्यस्या’ ड ड । १० ‘मुखं नयेत्’ सुश्रुत । ११ ‘तथा यो’ ड.ड. । १२ ‘शादत्यन्त’ ट.ड.ड. । १३ ‘कशनम्’ इ ण ।

पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।

पुष्पेक्षणात्-पुष्पस्य दर्शनादेवानन्तर, स्त्री त्र्यह-त्रीणि दिनानि, कल्याण-शुभ, अवश्य ध्यायति-चिन्तयतीति कल्याण-ध्यायिनी स्यात् । आवश्यके णिनि । तथा, मृजा-ज्ञानक्रिया, अलङ्कार-कटकादि पुष्पादिर्वा, अलङ्कियते-भूष्यते शरीर-मेभिरिति कृत्वा, एव गन्धमाल्यास्याप्यलङ्कारत्वम् । तथा च वक्ष्यति (ह चि अ ५।८२)-“गन्धमाल्यादिका भूषाम्” इति । मृजालङ्काराभ्या रहिता-वजिता । तथा दर्भाणा सस्तर-शय्या, तत्र शेते सा दर्भसस्तरशायिनी । “व्रते” इति णिनि । तथा, क्षैरेय-क्षीरसिद्ध, यावक-यवान्नविशेष, पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत-भक्षयेत् । कियन्मात्रम् ? स्तोक-अल्पमात्रम् । तत्क्षैरेयमुपयुक्त कीदृश स्यात् ? इत्याह-“कोष्ठशोवनकर्षणमिति । शोवन च कर्षण च शोवनकर्षणम् । कोष्ठस्य शोधनकर्षणमिति षष्ठीसमास । शरीरस्य महास्रोतो मध्यमो भाग आमपकस्या शय कोष्ठशब्दवाच्य । स एव गर्भाविष्टानम्, अतस्तस्यैव शोधनम् । तथा, तदज्ञाना कर्षणमिति व्याख्येयम् । न पुन कोष्ठस्य शोधनमन्येषा चाज्ञाना कर्षणम् । तथा हि-त्रिवृता-दिना विरिच्यते, नैवमनेन यावकेन । वस्तुस्वाभाव्यात् कोष्ठ-शोधनकर्षणमात्रमेव कियते । क्षैरेयमिति “क्षीराङ्गम्” इति ढञ् । याव एव यावक इति “यावादिभ्य कन्” इति कन् । तथा, ब्रह्मचारिणी-त्यक्तव्यवाया, स्यात् ।

चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः २५
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत्पुरः पतिम् ।

तत-त्र्यहार्द्ध, चतुर्थे वासरे स्नाता, तथा शुक्लानि माल्यान्यम्बराणि च यस्या सैवम्, तथा शुचि-अन्तर्हृद्विश्व पवित्रा सती, पुर-पूर्व, पति पश्येत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ. १)-चतुर्थे त्वहन्युद्वातिता शीतसलिलस्नाताऽनुलिप्ताऽलङ्कृता शुक्लमाल्याम्बरा कृतमङ्गलस्वस्त्ययनेव विवमेव भर्तार पश्येदनन्यमना । तदा हि यादृश पश्यति चिन्तयति वा तादृशमेव प्रसूत इति ।” इति ।

तत्किं त्र्यहमेव ऋतु, अत्रैव पुष्पदर्शनात् । अथोत्तरकाल-मपि ? इत्याशङ्क्याह-

ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः २६

१ ‘देव दर्शनानन्तर’ ण । २ ‘गन्धस्या’ ट ड ढ । ३ ‘या त्र्यह क्षै’ ट । ४ ‘कोष्ठेयादि’ ड ढ ण । ५ ‘रमहानिष्ठो मन्व्य’ ड ड । ६ ‘यथा’ ड ढ ण । ७ ‘तुर्थेऽह’ ट स ड । ८ ‘विधाम’ ड ड । ९ ‘तथा हि’ ट ड ढ ण । १० ‘यादृशमेव प० तादृश प्र’ स ड । ११ अत्रार्थे सुश्रुतेन (शा अ ३।६)-“ऋतुस्तु द्वादशरात्र भवति दृष्टार्तव ।” इत्युक्तम् । व्याख्यात च ढल्हणेन ‘द्वादशरात्रमिति षोडशदिनेषु मध्ये, आद्य दिनत्रयमन्तिम च षोडश योनिसङ्कोचदिन न गणनीयम् ।’ इति । अत्राप्येवमेव व्याख्यान युक्तम्, “षोडश-तुर्निशा. स्त्रीणाम्” इत्यादि स्मृते । १२ ‘स्तिस्रश्च नि’ इति क्वचित् ।

एकादशी च, युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ।

पुष्पदर्शनात्प्रभृति यावद्वादशरात्रयस्तावदतुर्योषित, न पुनत्र्यहमेव, यत्र पुष्प प्रवर्तते, इति ऋतुशब्देन दर्शयति । अत्र-अस्मिन् द्वादशनिशाववावर्तुकाले, या पूर्वास्तिस्रो निशा, यासु प्राय पुष्प प्रवर्तते, ता निन्द्या-गर्ह्या सङ्ग्रह । न तत्र सन्मति स्त्रिय सङ्गच्छेत् । अत एवात्र ब्रह्मचारित्वोप-देश । तथा, एकादशी निशा निन्द्या-अप्रशस्ता । चशब्दो-ऽत्रानुक्तायास्त्रयोदश्या समुच्चयार्थ । त्रयोदश्या हि मिथुनी-भावे न पुंसं कस्योत्पत्तिरिति केचिदाहु । युग्मासु-चतुर्थषष्ठाष्ट-मदशमद्वादशलक्षणासु निशासु, सङ्गमे पुत्र स्यात्, अचिन्त्य-त्वाद्दुर्भावस्य । तासु हि रात्रिष्वार्तवमल्पीभवति । अन्यासु-अयुग्मासु निशासु पञ्चमीसप्तमीनवमीषु, कन्या जायते । तदा हि शुक्रमल्पीभवति, पूर्वोक्तादेतो । यदि पुनराहारादिवशात् शुक्रस्याधिकत्वमयुग्मासु, युग्मासु चार्तवपूर्णता स्यात्, तदा पुमान् स्यात्कृतिर्दुर्बलो हीनाङ्गो वा जायते, स्त्री च पुरुषाकृति-र्दुर्बला हीनाङ्गा वा । एकादशीत्रयोदश्यासु न पुंसं कमिति । तदेव दम्पती पुगर्भमिच्छन्तौ युग्मासु निशासु पुसवनादिक कर्माचरेताम्, स्त्रीगर्भमिच्छन्तौ लयुग्मासु रात्रिषु ।

उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ॥२७॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्जितम् ।

अथेत्यानन्तैर्ये मङ्गलसूचको निर्दिष्ट । अत एवायमत्रार्थ-ऋतुकालादनन्तर मङ्गलपूर्विका सर्वाभिमा वक्ष्यमाणामिति-कर्तव्यता कुर्यादिति । उपाध्याय-पुरोहितोऽथर्ववेदवित्, पुत्रीय-पुत्राय हित, विविमित्य कुर्वीत । कथम् ? विविदत्-न यथाकथञ्चित् । विविददिति प्रशसाया मनुष्य । क्रियाविशेष-ण चैतत्, तेन प्रशस्त वेदोक्तमन्यूनातिरिक्तविधानं यथा

१ ‘ऽन्यत्र क’ अ ढ । २ ‘इति तु श’ ट ण । ३ ‘शामिध-तुंकाले’ ट । ४ ‘ऋतौ पुष्पदर्शने प्रशस्तकाल-ऋतुकाल । आर्तवदर्शन च शरदाष्टृतुसाधन्यात् ऋतुशब्देनोच्यते । यथा ऋता-वुप्तानि बीजानि प्ररोहन्ति, तथा आर्तवदर्शनाद्दुर्तौ शुक्ररूप बीज-मुप्तमिति ऋतुसाधर्म्यम् ।’ इति चक्र । ५ ‘न्या-अग्राह्या’ ट । ६ ‘स्त्रिया सङ्गच्छते’ ड ढ ण । ७ ‘सकोप्त’ ट । ८ ‘तु षष्ठा’ ड ढ ण । ९ ‘त्वाद्देतु’ ट ढ ण । १० ‘सु-युग्माभ्य-सकाशात्, पञ्च’ ट ढ ण । ११ ‘सु च न्यूनता’ ण. स ड । ‘सु च न न्यूनता’ ट । ‘सु चार्तवान्यूनता’ ड । १२ अ-स्याग्रे ‘उक्त हि-स्त्रिया शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्पुमान् पुसोऽधिके भवेत् । तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थं वृष्य स्निग्ध च सेवयेत् ॥’ इति ट. पुस्तकेऽधिक पाठ । १३ ‘कमेवेति’ ण । १४ ‘पुसादि कर्मा’ ड ड । १५ ‘न्तर मङ्गलवाचको’ ट । १६ पुत्रीयविधान चरके (शा अ. ८।१०), ढल्हणटीकाया (सु शा अ २।२७) च द्र-ष्टव्यम् । १७ ‘मिष्टि कु’ ट. । ‘मिष्ट कु’ ण. ।

भवति तथाविधं कुर्वीतेत्यवतिष्ठते । ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्येव विधिं कुर्वीत । शूद्राया पुननमस्कारपराया -नमस्कारप्रधानाया, यथोक्तं सर्वं विधिं मन्त्रवर्जितं कुर्यात् । पुत्रीयमिति “पुत्राच्छ च” इति च्छ ।

अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यं च कामतः ॥ २८ ॥

एव-यथोक्तविध्यनुष्ठाने, दम्पत्योर्य संयोगो-मिथुनीभावः, स न वन्ध्यः स्यात् । अपि तु सफलो गर्भसम्भवहेतुर्भवेदित्यर्थः । न केवलं दम्पत्यो संयोग एव निष्फलो न भवेत्, अपत्यं च कामतः -यथाभिमतं पुगर्भरूपं स्त्रीगर्भरूपं वा, स्यात् ।

अत एवाह—

सन्तो ह्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः संज्ञति रहः ।

रहः शब्देन ग्राम्यवचसाऽत्र ग्राम्यधर्मं सूचयति । हि-यस्मात्, सन्त -सावव, अपत्यार्थं-अपत्यजननाय, दम्पत्यो -स्त्रीपुरुषयोः, रह -एकान्ते, विशिष्टकालोचितं विशिष्टसंयोग-सङ्गतिमाहुः, न ग्राम्यसुखलिप्सायै ।

न चापत्यमात्रायेत्याह—

दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥ २९ ॥

दुरापत्यं स्त्रीगर्भं पुगर्भो वा, महत्यपि गोत्रे जात-उत्कृष्टेऽपि कुल उत्पन्न, अङ्गारकार्यकरणसामर्थ्यात्समस्तकुलविनाशहेतुत्वात्कुलाङ्गार इत्युच्यते ।

इच्छेतां यादृशं पुत्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।

चिन्तयेता जनपदास्तदाचारपरिच्छदौ ॥ ३० ॥

तौ-दम्पती, यादृशं पुत्रमिच्छेता-कामयेता, तद्रूपचरितान् रूप-वर्णसंस्थानप्रमाणाकृत्यादि । तथा चरित-श्रद्धाश्रुत-सत्यार्जवाच्यशयदानदयादाक्षिण्यस्वभावादि । तस्य-मनीषितस्य, सदृशे रूपचरिते येषां तान् जनपदान् चिन्तयेता-ध्यायेताम् । पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रोपलक्षणार्थोऽत्र । तथा हि दुहितरमपि कश्चिदिच्छेत् । किम्भूतौ तौ पितरौ^१ तदाचारपरिच्छदौ । आचरण-आचारः, कुलानुरूपस्य देशानुरूपस्य चेति कर्तव्यतालक्षणस्य कर्मणोऽनुष्ठानम् । परिच्छदो-मनुजगवाश्वधनधान्यवस्त्रालङ्काररत्नरथायुधगृहोद्यानवीणापणवगायनशय्यास्तरणादि । आचारश्च परिच्छदश्चाचारपरिच्छदौ । तदित्यनेनाभिलषितापत्यं परामृश्यते । तस्यैवाचारपरिच्छदौ ययोस्तौ दम्पती इच्छा-सदृशरूपचरितान् जनपदान् ध्यायेताम् ।

१ ‘विधिं कु’ ट । २ ‘यस्यैव वि’ ण । ३ ‘घानेन द’ ट ।

४ ‘एव’ ट । ५ ‘सङ्गत’ ङ ण । ६ ‘न वाऽप’ ट । ७ ‘ङ्गा-रं गोत्रे’ अ ङ । ८ ‘यादृशं च पुत्रमाशासीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिन्तयेति स्त्री वाच्या ।’ इति सङ्ग्रहे (सू अ १), “या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधं स्वेति वाच्या ।” इति चरके (शा अ ८।१४) च स्त्रिया एव कर्तृत्वम्, हृदयसुष्ठुतयोस्तु दम्पत्योरिति विशेषः । ९ ‘रत्नायुधार्थगृहवीणा’ ट ।

कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ।
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्तिकाज्ञया ॥ ३१ ॥
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ।
तैलमाषोत्तराहारा तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

कर्मान्ते च-पुत्रीयविध्यनुष्ठानावसाने च, पुमान् स्त्रीतः प्राक्-पूर्व, शय्यामारोहेत्-आक्रमेत् । किम्भूत^२ सर्पिःक्षीर-शाल्योदनाशितः, -सर्पिर्मिश्रक्षीरशाल्योदनेनाशितो-भोजितः । कथमारोहेत्^३ दक्षिणेन पादेन, मौहूर्तिकाज्ञया-ज्योतिः शास्त्र-विदादिष्ट । स्त्री तु वामेन पादेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः शय्या-मारोहेत्, मौहूर्तिकाज्ञयेति योज्यम् । तुरवधारणे, उभयत्रापि । पुमान् दक्षिणेनैव पादेन प्रागेव, स्त्री पश्चादेव वामेनैव पादेन पुंसो दक्षिणपार्श्वत एव, शय्यामारोहेत्, नान्यथा कृत्वेति । “पु-मान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः” इत्युक्तम् । स्त्रियास्तु तत्कालोचितमाहारं निरूपयन्नाह-तलेत्यादि । तैलं च माषश्च, ताभ्यामुत्तर-अविक्र, आहारो यस्या सैवम् । उत्तरशब्दोऽत्र तैल-माषौ पित्तलौ रक्तवृद्धिहेतौ तथाऽत्यन्तं सेवितव्यौ, न पुनस्तथा शुक्रवृद्धिकर्माण्यन्यान्यपि क्षीरादीनि द्रव्याणीति प्रतिपादयति । तत्र च मन्त्रं वक्ष्यमाणं प्रयोजयेत्-पठेत् ।

तमेव मन्त्रमाह—

ॐ अहिरसि आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वां
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति ।
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाऽश्विनौ ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीर ददतु मे सुतम् ॥ ३३ ॥

आहिरसीत्यादि [^१ वीर ददतु मे सुतमित्यन्तं मन्त्रं पठेत् ।]

सौन्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं^३ संविशेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ॥ ३४ ॥

ततो-मन्त्रपाठादनन्तरं, परस्परं सौन्त्वयित्वा-प्रियवचना-दिना प्रीतिमुत्पाद्य, संविशेता-मिथुनीभावः गच्छेताम् । कि-म्भूतौ^४ मुदा-हर्षेण, अन्वितौ-युतौ । तत्र च संवेशने योषि-दुत्ताना तच्चित्ता चावयवैः सुसंस्थितैस्तिष्ठेत् ।

किमेवमिति भवति^५ इत्याह—

तथा हि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमौस्थितैः ।

हि-यस्मात्, तथा-तेन प्रकारेण, सा बीजं गृह्णाति, दोषै-

१ ‘च’ ङ । २ ‘दिष्टकाले’ ट । ३ ‘तू तावदत्यन्तं’ ट । ‘हेतु-तया’ ङ ण । ४ ‘राणि क्षीरा’ ट । ५ ‘अहि’ अ ङ, चरक । ६ ‘सि सर्व’ अ ङ । ७ ‘ता वाग्दधातु’ चरक । ८ ‘त्वा’ स. द्व. चरक । ९ ‘भवेदिति’ इ ण, चरक । १० ‘गौ पुत्र वीर द-धातु मे ।’ चरक । ११ [ ] इति पाठ ङ ङ ण पुस्तकेषु नोपलभ्यते । १२ ‘सान्त्वयि’ अ ङ । १३ ‘सवसेता’ ण.ङ.ढ. स.मू. चरक. । १४ ‘सवसेने’ ङ. । १५ ‘माश्रितैः’ ण. ।

वानादिभिः, स्वस्थानावस्थितैः सद्भिः । सद्ब्रह्मे तूक्तम् (शा अ १)—“न चासावधस्तिष्ठेत् । तथा हि स्त्रीचेष्ट पुमान् जायते पुचेष्टा वा स्त्री । न च न्युब्जा पार्श्वगता वा सेवेत । न्युब्जाया वातो बलवान् स योनिं पीडयति । दक्षिणपार्श्वगाया श्लेष्मा पीडितश्च्युतोऽपि दधाति गर्भाशयम् । वामपार्श्वगायास्त-द्रपित विदहति रक्तशुके । तस्मादुत्ताना बीजं गृह्णीयात् ।” इति ।

लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य सद्ब्रह्मः ॥ ३५ ॥

तृप्तिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्नाननुबन्धनम् ।

हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृङ्गलानिलोमहर्षणम् ॥ ३६ ॥

सद्य-तत्क्षणात्, गर्भो यस्या सैवम्, तस्या सद्योगर्भाया लक्षण बीजस्य-गर्भाख्यस्य, योन्या-करणभूतया, सद्ब्रह्म-सम्प्रग्रहणम् । तथा, तृप्तिरिव तृप्ति, गुरुत्वं स्फुरणं च कुक्षे-र्भवति । तथा, शुक्र चास्त्र च-शुक्रास्त्रे, अनुबन्धन-प्रवर्तनम्, नानुबन्धन-अननुबन्धनम्, शुक्रार्स्त्रयोरप्रवर्तन-शुक्रास्नाननुबन्धनम्, -शुक्रास्त्रयोर्निमुखादिवमन बहिरनि सरणम्, अत्र च योन्या गृहीतबीजत्वं हेतु । तथा, हृदयस्पन्दनादयः पञ्च सद्योगर्भाया लक्षणानि भवन्ति । लोमहर्षणं हर्षवशाद्भवति । तथा च सद्ब्रह्मे (शा अ २)—“प्रहर्षो हृत्तासः” इत्यादि ।

इदानीं गर्भस्थावस्था. प्रदर्शयितुमाह—

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कललीभवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्व व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

सप्ताहाद्वर्गागर्भगोलक श्लेष्मपिण्डीभूतो भवेत् । सप्ताहा-दनन्तरं यावन्मासस्तावदव्यक्ताकृतिः कललीभवेत् । अत्र कललीभूते यावत्स्त्रीपुरुषाद्युत्पत्तिर्लक्षणा व्यक्तिर्न भवति ताव-द्व्यक्तेः प्राक् प्रथमे मासि पुसवनानि प्रयोजयेत् ।

ननु, “शुद्धे शुक्रार्त्वे सत्वं स्वकर्मक्लेशचोदित । गर्भं सम्प-द्यते” (श्लो १) इत्युक्तम् । तत्र यदि प्राकृतेन कर्मणा स्त्रीगर्भं कुक्षिमाक्षिर्भूतदा पुरुषप्रयत्ने सत्यपि पुगर्भं कर्तुं न शक्यते । तस्मात्पुसर्वनमनर्थकमेवेत्याशङ्क्याह—

१ ‘वस्यै स’ ट । २ असौ-पुरुष । ३ ‘ब्जाया’ ट. ड ड स ड । ४ ‘श्रुत पि’ स स । ५ ‘योन्या’ अ इ ड । ६ ‘स्रयोर्योनि’ ण । ७ ‘दबहिर्नि स’ ट. । ८ ‘सद्योगृहीतग’ ट । ९ ‘या हेतवो भ’ ट ण । ‘भाय हेतवो भ’ ड ड । १० ‘ण च हर्षाद्’ ट । ११ ‘भस्त्रोटक श्लेष्मापिण्डी भ’ ट । ‘भस्त्रोटक श्लेष्मपिण्डीभूतो’ ड ड । १२ ‘कलल-सिङ्घाणप्रख्यम्’ इति डल्लहण । ‘गृहीतकाठिन्यम्’ इतीन्दु । चरके त्वेव पठ्यते (शा अ ४।९)—“प्रथमे मासि सम्मूर्च्छित सर्वधातुकलनीकृत खेद-भूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्भूताज्ञावयवः ।” इति । १३ ‘ली-भावे या’ ट । १४ ‘तिल्लक्षणाव्यक्ति’ ड ड । १५ ‘शनोदित’ ट ड । १६ ‘प्राक्तेन’ ट । ‘प्राक्चितेन’ ड ड । १७ ‘भं कर्तुमा’ ट. ण । १८ ‘सस्त तदा’ ड. ड । १९ ‘वन जातम’ ट ।

अ० ४७

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।

हि-यस्मात्, पुरुषकारो बलवान् दुर्बल दैवमतिवर्तते-अतिक्रम्य वर्तते । अपिशब्दात् पुरुषकारमपि दुर्बलं दिष्टं बलीयोऽतिक्रम्य वर्तते इति प्रतिपादयति । अत एव प्राकृतेन कर्मणा बलीयसाऽऽक्षिप्तस्य स्त्रीगर्भस्य पुसवनादिदानेन पौरुषेण कर्मणा शतशोऽपि प्रयोजितेन न कथञ्चित्पुगर्भता कर्तुं पार्यत इति । उक्तं च (चरके वि अ ३।३६)—“दैव पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चेततरत्कर्मं प्रकृष्टेनोपहन्यते ॥” इति । अत्र पुसर्वनादि सम्यक् प्रयोजितं सिद्ध्यसिद्ध्यनुमीयमानं प्राकृतस्य कर्मणो हीनबलत्वं प्रबलत्वमवगमयति ।

अधुना पुसर्वनादिप्रयोगमाह—

पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाऽथवाऽऽयसम् ॥ ३८ ॥

कृत्वाऽश्विर्वर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।

पुष्ये-पुष्यनक्षत्रयुक्ते काले, पुरुषक-पुत्तलक, हेमादिकृत-मश्विर्वर्णं कृत्वा सुध्माततया, ततः क्षीरे निर्वाप्य-निवेश्य, तस्य-क्षीरस्य, अञ्जलिं-पलचतुष्टयाख्यं, पिबेत् । पुरुषकमिति पुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे “इवे प्रतिकृतौ” इति कन् । हैममिति हेमो विकारायैऽण् “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । राजतमिति “प्राणि-रजतादिभ्योऽण्” इत्यण् । आयसमिति “तस्येदम्” इत्यण् ।

गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ ३९ ॥

पिबेत्पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।

गौरदण्डादीश्चतुरो द्रव्यविशेषान् पिबेत् । किम्भूतान्^१ जले पिष्टान्-कल्कीकृतान् । कथं कृत्वा^२ एकद्वित्रिसमस्तशः । एकादिषु प्रत्येकं शस्त्रप्रत्ययार्थयोगः । तेनैकमेकं कृत्वा, द्वौ द्वौ कृत्वा, त्रीन्त्रीन्कृत्वा, चतुरश्चतुरं कृत्वा, एतान् पिबेदित्यर्थो-ऽवतिष्ठते । कदा प्राश्यम्^३ पुष्ये-पुष्ययुक्ते काले ।

क्षीरेण श्वेतवृहतीमूलं नासापुटे खयम् ॥ ४० ॥

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहितृवाञ्छया ।

शुक्रपुष्पकण्टकारिकाया मूलक्षीरेण कल्कीकृतं खय-स्त्री, दक्षिणे नासापुटे पुत्रार्थं-पुत्रसम्पत्तये, सिञ्चेत् । दुहितृ-वाञ्छया-सुताकाम्यया, वामे नासापुटे सिञ्चेत् ।

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१ ॥

नासयाऽऽस्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा ।

ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरूपयोजयेत् ॥ ४२ ॥

पयसा-क्षीरेण, लक्ष्मणामूलं कल्कीकृतं पीतं पुत्रोत्पादप्रदं

१ ‘प्राक्चितेन’ ड ड । २ ‘तश्च प्र’ ट । ३ ‘गन्तु’ ड ड । ४ ‘विशिष्टे’ स च । ५ ‘वनदानादि’ ड ड । ६ ‘प्राक्चितस्य’ ड ड । ७ ‘वनप्र’ ड ड ण । ८ ‘ध्मापयित्वा, त’ ट । ९ ‘प्य-शीतीकृत्य, त’ इति कचित् । १० ‘वटशुङ्गा’ इ ण । ‘वटशुङ्गा’ इति कचित् । ११ ‘लक्ष्मणालक्षणं तु-‘पुत्रकाकाररक्ताल्पविन्दु-भिर्लोच्छिदच्छदा । लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् ॥” इति डल्लहणः ।

पुत्रस्थितिप्रदं च भवति । कथं पीतम् ? नासयाऽऽस्येन वा, - कदाचिन्नासिकया कदाचिदास्येन । यस्या पुत्रो नोत्पद्यते, तथोत्पन्नो वा स्थिति न लभते-चिरं न जीवति, तथैव पातव्यमित्यर्थः । वटंशुङ्गाष्टकं तथा-तेनैव प्रकारेण नासया आस्येन वा पीतं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदं भवति । न्यग्रोवस्य प्रथमोद्भिन्नं प्ररोहो-वटंशुङ्ग, तस्याष्टकमिति । प्रभावस्याचिन्त्यत्वादेतत्सङ्ख्यावच्छिन्नत्वम् । जीवनीया या ओषधयो-जीवन्तीकाको-ल्याद्या दश, या शोबनादिगणसङ्ग्रहोक्ता (हृ सू अ १५।८), ता बाह्यान्तरुपयोजयेत् । तत्र क्षानोद्वर्तनादिना बाह्य उपयोग, आहारपानादिनाऽन्तरुपयोगः ।

**उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ४३ ॥**

उपचार-उपचरणम् । प्रिया-इष्टा, हिता-पथ्या, आहारविहारः, तैः प्रियहितैर्य उपचारो भर्त्रा-पत्या कृतो, भृत्यैश्च य एवभूतः कृतः, स गर्भधृक्-तदनुष्ठानार्हः स्थितिं दधातीत्यर्थः । एना च स्त्रिय नवनीतादिभिर्नृपासात्म्यं सदोपाचरेत् ।

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।

अकालजागरणं कठिनोत्कण्ठकासनम् ॥ ४४ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।

उपवासोऽध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥ ४५ ॥

रक्तं निर्वसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमासिषम् ।

उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ४६ ॥

तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्येन्निघ्नयेत वा ॥ ४७ ॥

गर्भिणी स्त्री अतिव्यवायादीनुत्तानशयनान्तास्यजेत् । न केवलमेतान् अन्यद्यच्चाहारविहारविस्तृजातं स्त्रियो-बहुशः प्रसूतास्तत्कालव्यापारनिपुणा वा या काश्चन स्त्रियो, नेच्छन्ति तदपि वर्जयेत् । तथा रक्तस्रुतिं, शुद्धिं च-वमनविरेचनरूपा, वर्जयेत् । बस्ति-अनुवासनं, अष्टम मासं मर्यादीकृत्य वर्जयेत् । अष्टमे तु मासे बस्तिं प्रयोजयेदेवेत्यर्थः । एभि-वर्ज्यैर्वस्तुभिरासेव्यमानैः, गर्भं आम-असम्पूर्णं, सवेत्-पतेत्, कुक्षौ वा शुष्येत्, म्रियेत वा-मृत्यु वा गर्भं प्राप्नुयात् ।

१ 'टशुङ्गा' ट । 'टशुङ्गा' ड ण । 'शुङ्ग-प्रथमोद्भिन्नं पत्राङ्कुरम्' इतीन्दु । २ 'धमथ' ट ड ढ ण । ३ 'नप्र' ट ड ढ । ४ 'ल्यादि-दश शो' ट । ५ 'वाय व्यायाम भा' इ । ६ 'स्वमकठि' इ ण । ७ 'कटुका' अ । 'नोत्कुट' इ । ८ 'सादिती' ट । ९ 'वि-वसन' ट । १० 'एव गर्भ' ण । ११ 'न यावच्चा' ड ढ । 'न यद्याहार' ण । १२ 'त्यजेत्' ण । १३ बस्ति-आस्थापनमनु-वासनं वा, इत्यर्थो युक्तः, "मासान् सप्त च गर्भिणी । अनास्थाप्या" इति हृदये (सू अ १९।५), "केवलं त्वष्टम मासमुपादायास्था-पनमनुवासनं वा ।" इति सङ्ग्रहे (शा. अ २) चोक्तत्वात् । १४ 'मे मासि न' ण ।

वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।

पित्तलैः खलति पिङ्गः, श्वित्रा पाण्डुः कफात्मभिः ४८

वातलैश्चाहारैर्मात्रा सेवितैः कुब्जोऽन्यो जडो वामनो वा गर्भो भवति । पित्तलैराहारैर्मात्रा सेवितैः खलति-खल्वाटः, पिङ्गो वा स्यात् । कफकृद्भिराहारैर्मात्रा सेवितैः श्वित्रवान् पाण्डुर्वा स्यात् ।

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।

अस्याश्च-गर्भिण्या, ये व्याधयो जायन्ते, तान् व्याधीन् मृदुसुखैरौषधैस्तथाऽतीक्ष्णैर्जयेत् । मृदूनि च तानि सुखानि च-मृदुसुखानि । मृदूनि-अकर्कशानि वीर्यादिभिर्नोत्कृष्टसामर्थ्यानि सु-कुमारोचितानि । सुखानि-सुखोपभोग्यानि, प्रियाणीति यावत् । ननु, मृदूनि परिहृयातीक्ष्णानि चेति निर्देष्टव्यम् । किमुभयोरु-पादानेन ? यतो मृदूनि-अकर्कशानि, अतीक्ष्णान्यपि-अकर्क-शानि, ईत्यनर्थान्तरत्वेतयोः । अत्रोच्यते । मृदूनि-अकर्क-शानि शर्करादीनि, उत्कृष्टशक्तीनि मरिचादीनि-अतीक्ष्णानि, तीक्ष्णानि पुनस्तीक्ष्णगुणयुक्तानि राजिकादीनि दोषोत्कृष्टशक्तराणि भेषजानि भवन्ति, इति द्वयोरुपादानं युक्तम् । तन्त्रान्तरे (सङ्ग्रहे) त्वेवमुक्तम् (शा अ २)-"इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरालयिके पुनः । तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रिय यत्नेन पाल-येत् ॥" इति । यच्च व्यवायादि गर्भिण्या परिहार्यत्वेन निर्दिष्टम्, तथा "व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।" इति । तद-स्मिन् काले विशेषेणेति द्रष्टव्यम्, न तथाऽन्यदा । तथा चान्य-दाऽतिव्यवायादिसेवनान्न तथा प्रत्यवायभयम्, तथा तीक्ष्णौष-धप्रयोगाच्च । अत एव "तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं बस्तिमामासतोऽष्टमात् ।" इत्येतत्पृथङ्निर्दिश्यति व्यवायादिपरिहार्यगणमध्ये ।

प्रथमे मासव्यक्तलिङ्गं कललावस्थो गर्भो भवेत् । द्वितीये तु मासि गर्भं कीदृशं स्यात् ? इत्याह-

द्वितीये मासि कललाद्धनः पेश्यथवाऽर्बुदम् ॥ ४९ ॥

पुष्पीक्रीबाः क्रमात्तेभ्यः

द्वितीये मासि कललाद्धनं पेश्यथवाऽर्बुदं गर्भं स्यादिति योज्यम् । तेभ्यो-घनादिरूपेभ्यः, क्रमात्-परिपाक्या, पुष्पी-क्रीबा सम्पद्यन्ते । घनात् पुमान् । पेश्या स्त्री । अर्बुदात् क्रीबा-षण्डो, न स्त्री न पुमानिति ।

तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।

क्षामता गरिमा कुक्षौर्मूर्च्छा च्छर्दिरोचकः ॥ ५० ॥

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।

अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ५१ ॥

१ 'मृदून्यतीक्ष्णानि चे (वे) ति' ट ट ढ । २ 'योपा' ण । ३ 'क्षानि-अ' ड ढ । ४ 'इत्यर्थैकत्वमे' ड ढ । ५ 'शानि उत्कृ' ड ढ ण । ६ 'तूक्तम्' ण । ७ 'दिष्टमिति' इति कचिद् । ८ 'लिङ्गकल' ड ढ ण । ९ 'पेशीत' ड ढ ण । १० 'अर्बुदत' ड.ढ. । ११ 'कुक्षौ मू' इति कचिद् ।

पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।

तत्र-व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्यात्, व्यक्तो निर्धार्यते । व्यक्तस्य गर्भस्य वक्ष्यमाण लक्षण क्षामतेत्यादिकम् । गरिमेति गुरोर्भाव इति “पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा” इतीमनिच्, “प्रियस्थिर” इत्यादिना गरादेश । विदाहोऽन्ये इति । अन्ये आचार्या विदाहो देहे भवतीत्याहु । नानाप्रकाराश्च श्रद्धा-पथ्यापथ्य-विषया अभिलाषा, व्यक्तस्य गर्भस्य लक्षणम् । सङ्ग्रहे तूक्तम् (शा अ २)-“तस्याश्च रजोवाहिना स्रोतसा वर्त्मान्यु-परुध्यन्ते गर्भेण । तस्मात्तत् परमार्तव न दृश्यते । ततस्त-दध प्रतिहतमर्परमपर चोपचीयमानमपरेत्याहु ।” इति ।

गर्भिण्याश्च श्रद्धासूतपन्नासु किमपथ्य तस्यै देय न वा ? इत्येवं सदेहे तैद्युदासार्थमाह—

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ५२ ॥
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविर्माननम् ।

हि-यस्मात्, अस्य-गर्भस्य, यद्धृदय-चेतनाधिष्ठान, तन्मा-तृजम् । तथा चोक्तम् (ह शा अ ३।४)-“सृष्ट्र मातृज रक्त” इत्यादि । तच्च-गर्भहृदय, मातृहृदयेन सम्बद्ध-संयुक्त, भ-वति । ततश्च गर्भिणीहृदयेन सन्तप्तेन गर्भहृदयमपि सन्तप्यते । परस्परं हृदयस्य सम्बद्धत्वात् । अत एव च गर्भिणी द्विहृदया दौर्हृदिनीत्युच्यते । अत एव च परायत्तहृदयत्वात्तत्काले स्वस्व-भावोचितमभिलाष विहाय नानाभिलाषो जायते । यतश्चैवं तेन कारणेन गर्भिण्या श्रद्धाविमानन-अभिलाषाप्रतिपूरण, नेष्टम् ।

तदर्थमाह—

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ५३ ॥

तस्यै-गर्भिण्यै, हितेन-पथ्येन, युक्तमहित-अपथ्यमपि विदाहिविष्टम्भ्यादि पूर्वनिषिद्ध यत्तदपि, देयम् । अपिशब्देन किमु तस्यै प्रार्थ्यमानायै हित देयमिति गमयति । कि मात्राम-नपेक्ष्यैवाहित देयम् ? नेत्याह । अल्पक-अतिशयेनाल्पम् ।

ननु, यद्यहित तत्कस्मादीयते ? इत्याह—

श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।

यदि चिरकालोषित कुक्षौ गर्भस्तदा तस्य गर्भस्य विकृति-वैरूप्य भवेत्, श्रद्धाविमाननचिन्तानिदानकुपितसमीरत्वात् । तैथाऽचिरोषितो गर्भस्तदा तस्य गर्भस्य च्युति-विनाशो भवेत्, अत एव श्रद्धाविमाननचिन्तानिदानकुपितपवनत्वाद्धेतो । लब्धदौर्हृदा तु वीर्यवन्त चिरायुषं च सुत सूते ।

१ ‘होऽन्ने’ इ । २ ‘हो भव’ ड ड ण । ३ ‘नानाका’ ट ड ण । ४ ‘षयेष्मि’ ड ड । ५ ‘पर चापर’ ण । ६ ‘न’ इत्ये’ ट ड ड । ७ ‘तन्निरासार्थ’ ड ड । ८ ‘विधारणम्’ अ ड ण । ९ ‘द्धावमा’ इ । १० ‘दौर्हृदिनी’ ट ण । ‘द्विहृदिनी’ ड ड । ११ ‘यत्तत् दे’ ड ड ण । १२ ‘द्धाभिघा’ अ ड । १३ ‘ननात् चि’ ट । १४ ‘अथा’ ण । १५ ‘व्यदोहदा’ ड ड ण ।

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ५४ ॥

मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।

सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ ५५ ॥

अस्य-गर्भस्य, तृतीये मासि गात्रपञ्चक व्यक्तीभवति,-अव्यक्तरूप व्यक्त तदानी सम्पद्यत इत्यर्थ । तदेव पैञ्चाङ्गमाह-मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू इति । सर्वेषां सूक्ष्माणां चाज्ञाना चेतनाविष्ठानाना जन्म-उत्पत्ति, अन्यत्र जन्मोत्तरकालजे-भ्यो दन्तादिभ्य । तथा, सममेव-तुल्यकालमेव, मूर्द्धाद्यै सुखदुःखयोर्ज्ञानं भवति,-तदानी सुखसविहु खसविच्च गर्भस्य जायत इत्यर्थ । च समुच्ये । हिर्यस्मादर्थे ।

अत्र मात्राऽभ्यवहताभ्यामन्नपानाभ्या कथं गर्भो वर्द्धते ? इत्याह—

गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ।

यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ ५६ ॥

एकैव नाडी गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदये निबध्यते-अह ष्वशात्संस्थित्यते । यया-नाड्या, स-गर्भ, पुष्टिमाप्नोति-आवहति । क इव ? केदार इव कुल्यया,-लघुनद्या जल वहन्त्या केदारस्थ शील्यादिर्यथाऽस्मिन्वर्द्धते, तथैव मातृहृदया-श्रितया नाड्या मात्राऽभ्यवहतादाहाराजाठराग्निना पच्यमा-नात् प्रसादाख्येन रसेन । यस्मात् “व्यक्तीभवदङ्गप्रत्यङ्गस्य [अस्य] नाभ्या प्रतिबद्धा नाडी, नाड्यामर्परा, तस्या मातृहृदयम् । ततो मातृहृदयादाहाररससारो धमनीभि स्य-न्दमानोऽपरासुपैति । ततः क्रमाभौ च । ततश्च स पुनर्गर्भस्यै पक्काशये [स्व] कायाग्निना पच्यमान प्रसादबाहुल्याद्धात्वादि-पुष्टिकर सम्पद्यते । तथा रोमकूपैरुपस्नेह एव प्रविशति । (स्नेहो रस एव च पयोभूत । अजातस्य) साक्षादन्नपानान-नुप्रवेशात् रसस्यै वा समलत्वाभावात् (अमलत्वाच्च रसस्य) गर्भस्य स्थूलमूत्रपुरीषाद्यसम्भव ।” (स शा अ २) ।

चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां, चेतनायाश्च पञ्चमे ।

गर्भस्थेऽनुवर्तते । चतुर्थे मासि गर्भस्य सर्वेषामङ्गानां सू-क्ष्मलादव्यक्तरूपाणा व्यक्तता भवति । चेतनाया पुनर्मनोद्वि-तीयनामिकाया अव्यक्तरूपाया पञ्चमे मासि व्यक्तता जायते ।

षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ॥ ५७ ॥

१ ‘तु’ इ ड । २ ‘द्वैर्विज्ञान सु’ अ ड । ३ ‘पञ्चकमा’ ट । ४ ‘षा पञ्चाङ्गाना स्थूलसूक्ष्मादीना चे’ ट ड ड । ५ ‘व्यक्ति’ ट । ६ ‘स्य नाभौ जा’ ड ड । ७ ‘या पुष्टिमाप्नोति’ ट । ८ ‘कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्’ इत्यमर । ९ ‘पुनाड्या ज’ ण । १० ‘शालिर्यथा वर्द्धते’ ट । ११ ‘रा, अपरस्या’ ट ण । १२ ‘र-सो ध’ स ड । १३ ‘नो गर्भसु’ ट ड ड ण । १४ ‘नाभौ । त’ ट । १५ ‘स्य काया’ ट । ‘भेकाया’ ड ड । १६ ‘स्य च समलत्वात्’ ड ड । ‘स्य कफमलत्वात्’ ण । १७ ‘लमलास’ स.ड. ।

षष्ठे मास्यव्यक्तरूपाणां स्नायवादीनां व्यक्तता जायते ।

सर्वैः सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।

सप्तमे मासि सर्वै - सकलै, भावै - वस्तुभि, सर्वाङ्गसम्पूर्णो गर्भं पुष्यति - पोष याति । अङ्गसम्पूर्णं पुष्यतीत्येतावतैव प्रकृतार्थावगते सर्वग्रहणमधिकार्यद्योतनाय । तेन सवेण जन्म-जीवनलक्षणेनार्थेनाङ्गैश्च सम्पूर्णो भवतीत्यवतिष्ठते । अकाल प्रसवत्वात् न तथा गर्भस्य जन्मजीवनलक्षणो योऽसावर्थः सोऽप्यस्मिन् भवतीति ज्ञाप्यते । तथा चास्मिन् मासि गर्भो जातो जीवति, किन्त्वकालप्रसवत्वाच्च तथा दीर्घजीवितत्वादिकं स्यात् । वक्ष्यति हि (श्लो ६६) - “कालं सूतेरत परम्” इति । अमुमेव च न्याय चेतसि विवायाष्टमे मास्योज स्वरूपनिगदनप्रस्तावे “जातो न जीवति शिशु” इति वक्ष्यति (श्लो ६३) । अन्यथाऽकालप्रसवत्वादेवास्मिन् गर्भस्य जीवनं न सम्भाव्यत एव । “जातो न जीवति” इत्येतद्वाक्यमनर्थकमिव स्यात् । तस्मात्सप्तमे मासि जातो जीवतीति सुप्रतिपादितमेतत् ।

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

कण्डू विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ५८

गर्भेणोत्पीडिता - ऊर्ध्वं पीडिता, दोषा - वातादयः, तस्मिन् काले हृदयमाश्रिता गर्भिण्या कण्डू विदाह [च] कुर्वन्ति । तथा, किक्किसानि कुर्वन्ति । ऊरुस्तनोदरे वलिविशेषा रेखाकारास्तकाले प्रायो ये जायन्ते ते - किक्किससज्ञा । कैश्चित् “शुकैरिव पूर्णता - किक्किसानि” इति व्याख्यायि । पाणिपादा समूलेषु विविध सन्तापो - विदाह उच्यते ।

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्बुमधुरौषधैः ।

सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ५९ ॥

चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।

श्रेष्ठया वैणहरिणशशशोणितयुक्तया ॥ ६० ॥

अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।

पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैः सेचयेत्पुनः ॥ ६१ ॥

दार्वामधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।

तत्र - तेषु कण्डूदिषु, उपशमार्थं नवनीतं हितम्, अन्तर्बहिःशोषयोगितया । कीर्दशम्^१ कोलाम्बुना मधुरौषधै - द्राक्षादिभिश्च कल्कीकृतै, सिद्ध - पक्कम् । तथा, तत्र भोजनं हितम् । किम्भूतम्^२ अल्प पटु - लवण, स्नेहश्च यत्र तदेवम् । तथा, लघु - मात्रास्वभावाभ्याम् । तथा, स्वादु - मधुरम् । तथा, चन्दनोशीरयोर्य कल्क - पिष्टो जलेनालोडित, तेनोस्तनोदरं लिम्पेत् । श्रेष्ठया वा - त्रिफलया वा, ऊरुस्तनोदरं लिम्पेत् । किम्भूतया^३ एणादिरुधिरपिष्टया । तथा, अश्वघ्नपत्रसिद्धेन

तैलेनाभ्यज्य - अभ्यर्क्तमङ्ग कृत्वा, अनन्तर पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैर्मर्दयेत् । अश्वघ्न - करवीर । सेचयेत्पुन - परिषेकं च कुर्यात् । दार्वामधुकतोयेन - दारुहरिद्रामधुयष्टिकाभ्यां कथितेन जलेन, मृजा - शुद्धि स्नानादिका, शीलयेत् । सङ्ग्रहे तूक्तम् (शा अ. ३) - “परिषेकं पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । कण्डूयनं वर्जयेत् त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थम् । स्नानोद्वर्तेन च शीलयेत् । मधुरं चाहारैर्मल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं भुञ्जीत ।” इति ।

इदानीमष्टमे मासि गर्भस्वरूपं तत्रेति कर्तव्यता चाचष्टे -

ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ६२ ॥

तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।

शिशुरोजोनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ॥ ६३ ॥

ओज - सर्ववातूनां तेज कर्तुं, मातापुत्रौ कर्मभूतौ, सञ्चरति । माता च पुत्रश्चेति द्वन्द्वः । “आनङ्कृतो द्वन्द्वे” इत्यानङ्गदेशः । कथं सञ्चरति ? मुहुर्मुहुः । क्रमात् - क्रमेण, कदाचिद्गर्भिणीमोजः सञ्चरति कदाचित्पुत्रमिति । एव [तेन -] कदाचित्केनौजः सञ्चरणेन, तौ - मातापुत्रौ, म्लानमुदितौ स्याताम् । तथा पूर्वनिरूपितया गर्भगर्भिण्युभयसम्बद्धया नाङ्घ्र्योभयत्र सञ्चरत्तदोज उभयसम्बद्ध यदा गर्भं सञ्चरति तदा गर्भो मुदितो - हृषितो, भवेदोज सम्पत्त्या, गर्भिणी च म्लाना भवेत् । यदा च तदोजो गर्भिणीं सञ्चरति तदा तयैवोज - सम्पत्त्या गर्भिणी मुदिता भवेत्, शिशुर्म्लानो भवेदोज - सम्पत्त्यभावात् । [तत्र -] तस्मिन् काले, शिशु - बालो, जात - उत्पन्नो, न जीवति । कुत ? ओजोनवस्थानात् । ओज - सस्तदानीं शिशोवनवस्थितत्वात्, - अचिरकालप्ररूढत्वादोजसः । गर्भिण्या तु न सर्वसंचिरकालमनवस्थितमोजः, यथा गर्भे । तस्मान्न तस्या निरोजस्त्वम् । अत एवाह - नारीसंशयिता भवेत्, - कदाचिज्जीवति कदाचिन्न जीवतीति संशयितार्थः ।

क्षीरपेया च पेयाऽत्र सघृताऽन्वासनं घृतम् ।

मधुरैः साधितं शुद्धै पुराणशकृतस्तथा ॥ ६४ ॥

शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।

शताढाकल्कितो बस्तिः सतैलघृतसैन्धवः ॥ ६५ ॥

अत्र - अष्टमे मासि, क्षीरसकृता पेया पातव्या । किम्भूता^४ सघृता । तथा, अन्वासनं घृतं शस्यते । कीदृक्^५ मधुरै - द्राक्षादिभिः, साधित - पक्कम् । तथा - तेनैव प्रकारेण, पुराणश-

१ ‘क कृत्वाऽङ्गमनन्त’ ड ड ण । २ ‘न, तथा मृ’ ट ण ।

३ ‘रमल्पस्नेह’ ट ड ड ण । ४ ‘तौ स्यातामत्र न’ अ ड ।

‘तौ स्याता जातो न’ इ ण । ५ ‘सम्बन्धि’ ट । ६ ‘सर्वस-

र्विकयाऽनव’ ट ड ड । ७ ‘हितम्’ अ इ ड । ‘घृतम्’ इत्यस-

णदत्तसम्मत पाठश्चिन्त्य, वातविजये तैलस्य श्रेष्ठतमत्वात् “मधु-

कादिमधुरौषधसिद्धेन च तैलेनानुवासयेत् ।” इति, “पयोमधु-

रकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् ।” इति, सङ्ग्रहे (शा अ. ३)

सुश्रुते (शा. अ. १०।४) चोक्तत्वाच्च ।

१ ‘तीलनेनैव’ ट ण । २ ‘गति स’ ड ण । ३ ‘सवाचु’

ट ण । ४ ‘लप्रभव’ ट । ‘लत्वा’ ड ड । ५ ‘सवादे’ ट ड ड ।

६ ‘रेषाका’ ड । ७ ‘शमनार्थ’ ड.ड.ड । ८ ‘किम्भूतम्’ ट ।

कृत शुद्ध्यर्थ, बस्ति-निरुह, प्रशस्यते-युज्यते । तत्र च बस्तौ क कषाय १ क कल्क १ इत्याह-शुष्कमूलकेति । शुष्कमूलकादीना कषायेण, तथा शताह्वाकल्कित, तथा सह तैलेन घृतेन सैन्धवेन च ।

तस्मिन्स्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।

एक च तदहश्चैकाहम् । “राजाह सखिभ्यष्टच” इति टच् । “अहष्टखोरेव” इति टिलोप । एकाहेन यातोऽतिक्रान्तोऽन्तरितोऽष्टमो मास-एकाहयात, [तस्मिन्] तस्मिन्-अष्टमे मासि, पुनरेकदिवसातिक्रान्तेऽप्यत पर सूते-प्रसवस्य, कालो यावद्वर्षम् । अपिशब्दाद्याते त्वष्टमे मास्यत परं सूते काल इति गम्यते । अष्टमान्मासादनन्तरं नवमदशमैकादशद्वादश-मौसान् यावत् । एषु मासेषु गर्भो जातो दीर्घायुश्चादियुक्तो जीवति ।

वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ६६ ॥

वर्षादित्यानन्तर्ये पञ्चमी । वर्षात्-द्वादशमासादनन्तर, गर्भं कुक्षौ वातेन धारितो-हृदनिष्क्रमणो, विकारकारी भवेत्-विकारमवश्यं करोति । गर्भस्य सन्निवेशोऽपि सङ्ग्रहे प्रोक्त, यथा (शा. अ. २)-“गर्भस्तु मातृपृष्ठाभिमुखो ललाटे कृताञ्जलि संकुचिताङ्गो गर्भकोष्ठे दक्षिण पार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान्, वामं स्त्री, मध्यं नपुंसकम् । तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपत्या स्वपिति प्रीतिबुद्ध्या प्रीतिबुध्यते ।” इति ।

शस्तश्च नवमे मासि त्रिंशो मांसरसौदनः ।

बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्त चानुवासनम् ॥ ६७ ॥

नवमे मासि त्रिंशो मासरसयुक्त ओदन शस्तो-हित । अथवा, पेया बहुस्नेहा शस्तेति लिङ्गविपरिणामेन सम्बन्ध । पूर्वोक्तमनुवासन-“घृत मधुरै साधित” इत्यादि, तच्च शस्तम् ।

तत एव पिचुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।

वातघ्नपत्रं भङ्गात्मः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ६८ ॥

तत एव-अन्वासनघृतात्, पिचु-नक्तकं, अस्या-गर्भिण्या, योनौ नित्य-सदा, निधापयेत्-तत्र स्थापयेत्, वातविजयार्थम् । पवनेनानाक्रान्तयोनिर्हि सुख गर्भं सूते । तथा, वातघ्नाना द्रव्याणा पत्राणि, तेषा भङ्ग-समूह, तेन कथितमम्भ शीत कृत्वा स्नानेऽन्वह-अहरह, गर्भिण्यै हितम् । अन्वहमित्यनश्चेति टच् ।

निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।

१ ‘तस्मिन्स्वेका’ अ ट । २ ‘काल’ अ ट ट । ३ ‘मा-साम्तं या’ ट ट । ४ ‘भवति’ ट ट । ५ ‘र्षादनन्तर’ ट ट । ६ ‘रुद्धो निष्क्रमणात्, वि’ ट ट । ७ ‘गर्भश्च मा’ ट ट ट । ८ ‘मातृकुक्ष्यभि’ ट ट ‘मातु पृ’ स ट । ९ ‘सङ्कोचि’ ट ट । १० ‘स्वपिताया’ ट । ११ ‘प्रबु’ स ट । १२ ‘सिग्धमास’ अ ट, ट । १३ ‘प्रसूते’ ट ट ट । १४ पत्रभङ्ग-खण्डश कृतानि सङ्कुण्णानि वा पत्राणि ।

निःस्नेहाङ्गा गर्भिणी न वासयेत्, अपि तु स्नेहाङ्गी स्थापयेत् । नि शेषेण निरस्त स्नेहो यस्मादज्ञातदेव नि स्नेहमङ्ग यस्या सा नि स्नेहाङ्गी, ताम् । अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यपिति ङीप् । कुत कालादारभ्य १ नवमान्मासात्प्रभृति । यद्यपि कालोऽत्र न निर्दिष्ट, तथाऽपि नवमान्मासादारभ्य सामर्थ्या-द्यावन्मुक्तगर्भशल्या स्यात्, तावन्नि स्नेहाङ्गी गर्भिणी न स्थापये-दिति लभ्यते । स्नेहाङ्गधारण च तस्या कुपितवायोर्नित्य सन्निहितत्वात् ।

इदानी गर्भिण्या यैर्लक्षणैरव्यभिचारिभि पुत्रदुहितृनपुंसक यमकप्रसवोऽनुमीयते, तान्याह—

प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्व तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ६९ ॥

पुत्रामदौर्हदप्रश्नरता पुंस्त्वप्रदर्शिनी ।

उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७० ॥

पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।

नृत्यवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ७१ ॥

प्राक्-पूर्व, दक्षिणे स्तने स्तन्य-क्षीर, यस्या प्रादुर्भवति सा पुत्र सूत इति सम्बन्ध । तथा, पूर्व तत्पार्श्वचेष्टिनी । तच्छब्देन दक्षिणपार्श्व परामृश्यते । तेन-दक्षिणेन पार्श्वेन, चेष्टित-गमर्नस्वपनादिक, यस्या सा-तत्पार्श्वचेष्टिनी, पुत्रं सूत इति सर्वत्र योज्यम् । तथा गच्छन्त्या पूर्व दक्षिणपादोक्षेप, हस्तकरणीये च पूर्व दक्षिणेन पाणिना चैष्टते, इति तत्पार्श्व-चेष्टा बोध्या । पुत्रामेत्यादि । पुल्लिङ्गोपलक्षित नाम-पुत्राम, दौर्हद च प्रश्नश्च दौर्हदप्रश्नौ । पुत्राम्नोर्दौर्हदप्रश्नयो रता-अभियुक्ता, पुत्राम्नि दौर्हदे रता । दौर्हदकाले योऽमिलोष-विशेषो गर्भिण्यां स दौर्हदशब्दवाच्य । तथा, पुत्राम्नि प्रश्ने-ऽभिरता-पुन पुन पुत्रामप्रश्न करोति । तथा, पुत्रामधेयान् स्वपान्-पुरुषगजवाजिवराहादीन् आम्रदाडिमाशोऽरुक्ष्वादीन् वा, द्रष्टु शील यस्या सैवम् । तथा, उन्नते दक्षिणे गर्भ-कोष्ठाख्ये कुक्षौ । तथा, गर्भे-गर्भसंस्थाने, परिमण्डले-वर्तुले सति, पुत्र सूते । अन्यथा-पुत्रप्रसवसूचकादेनोर्वैपरीत्ये च, कन्या सूते । यथा-प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्येत्यादि पुत्रप्रसवसूचक लक्षणम्, अतोऽन्यथा प्राग्वास्तनस्तन्येत्यादि लक्षण गर्भिण्या कन्याप्रसवसूचकम् । न केवलं पुत्रप्रसवलक्षणाद्विपर्ययेण कन्यां सूते, यावत् या चेच्छति नृसङ्गतिम् । या च-गर्भिणी पुरुषेण सह सङ्गतिमिच्छति-कामयते, सा कन्या सूते । तथा या च नृत्यादिप्रिया सा कन्या सूते ।

१ ‘नि स्नेहाङ्गी-अस्नेह’ ट । २ ‘त्रा ता गर्भिणी’ गर्भप्रसव-काल यावत् न’ ण । ३ ‘नि शेष नि’ ट । ४ ‘नश्चसना’ ट । ५ ‘सम्बन्ध’ ट ण । ६ ‘चेष्टा तत्पा’ ट ट ट । ७ ‘श्री’ ताभ्या युक्ता । पुत्राम्नि’ ट । ८ ‘यो विलासो ग’ ट । ९ ‘लाषो ग’ ट ट । १० ‘ण्या सोऽपि दौ’ ट ट ट । ११ ‘गर्भस्था’ ण । १२ ‘जनयति’ ट ट ।

इदानीं पण्डप्रसवलक्षणमाह—

क्लीबं तत्सङ्करे, तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।

तदित्यनेनात्र पुत्रप्रसूतिलक्षणं दुहितृप्रसूतिलक्षणं च द्वय-
मपि परामृश्यते । द्वयस्यैतस्य लक्षणस्य सङ्करे-सङ्कीर्णलक्षण-
तायां, क्लीब-नपुसक गर्भ, सूते । तत्र-तस्मिन् क्लीबे गर्भे
कुक्षिस्थिते, कुक्षेमध्यं समुन्नतं भवति ।

यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ७२

यमौ द्वौ गर्भौ, गर्भिणी सूते । कथमिति तल्लक्षणार्थमाह—
पार्श्वद्वयोन्नामात्, -पार्श्वद्वयोत्सेधात् । अत एव कुक्षौ-उदरे,
द्रोण्यामिव स्थिते । द्रोणी-मध्यनिम्ना, कुक्षिरपि पार्श्वद्वयो-
न्त्या मध्यनिम्ना भवति ।

**प्राक् चैव नवमान्मासात् सा सूतिगृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥ ७३ ॥**

सा-गर्भिणी, सूतिगृह-सूतिकागार, नवमान्मासात्पूर्वमेवा-
श्रयेत् । कुत्र देशे कृतम् ? इत्याह-देशे प्रशस्ते, -प्राक्प्रवण
उदक्प्रवणे वा, वास्तुविद्याविद्धि परीक्ष्य कल्पितम् । कीदृशम् ?
सम्भारैः सम्पन्नं, -सकलैरुपकरणैर्युक्तम् । तथा, साधकेऽहनि-
शुभैपुनश्चरे दिवसे सति ।

तत्रोदीक्षेत सा सूति सूतिकापरिवारिता ।

तत्र-सूतिकागृहे, स्थिता सूतिमुदीक्षेत, -अहमत्र प्रसविष्य
इति चेतसि निधाय सा-गर्भिणी, तत्रासीतेत्यर्थः । किम्भूता ?
सूतिकापरिवारिता, -अनेकवारप्रसवानुभूततत्कालोचितव्यवहार-
कुशलाभि स्त्रीभिः परिवारिता । सङ्ग्रहे तूक्तम् (शा अ ३)-
“बहुश प्रसूताभिरनुरक्ताभिरविषादिनीभिरविसवादिनीभि
क्लेशसहाभिः परिवृता स्वस्वयनपराऽनुलोमनैराहारविहारैर-
नुलोमितवातमूत्रपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षेत । स्वल्पेऽपि च
विण्मूत्रविबन्धे फलवता प्रयोजयेत् ।” इति ।

इदानीमासन्नप्रसवाया लक्षणमाह—

अद्यश्वःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ ७४ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।

वेदनोरुदरकटीपृष्ठद्विस्तवङ्गणे ॥ ७५ ॥

योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्त्रवणानि च ।

अद्य वा श्वो वा आसन्न प्रसव, तस्मिन् आसन्न (अद्यश्व)-
प्रसवे ग्लान्यादयो भवेयुः, गर्भिण्या इति सम्बन्धः । ग्लानि-
हर्षक्षयः । तथा, कुक्षी चाक्षिणी च कुक्ष्यक्षि, तस्य श्लथता-

१ ‘क्षौ द्रो’ ट ड ढ । २ ‘मध्ये नि’ ट । ३ ‘त सूतिकागृह’
अ ढ । ४ ‘सूतिकागृ’ ढ । ५ ‘मनश्च’ ट । ‘भपुण्यन’ इति
क्वचित् । ६ ‘भि क्लेश’ ड ड ण । ‘षादामि क्लेश’ स ढ ।
७ ‘प्रणिदद्यात्’ स ढ । ८ ‘आसन्नप्रसवे’ इत्यरणदत्तसम्मत
पाठः । ९ ‘सन्नप्रसव, तस्मिन् प्रसवे’ ट ड ढ ।

शियिलत्वं, स्वस्थानाच्चलित्वमिव । तथा, क्लम-उपताप ।
तथा, अधोगुरुत्वादीनि भवन्ति । तथा, ऊर्वादिषु वेदना-
पीडा भवति । तथा, योनिभेदादयः स्युः ।

आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ७६ ॥

अत-अस्माद्योनिभेदादे, अनु-पश्चात्, आवीना-गर्भनिष्क-
मणकालशूलविशेषाणां, जन्म-उत्पादः । तत-अनन्तर, गर्भो-
दकस्रुति-तत्कालं योनितो जलस्रावः, स्रावमात्रं स गर्भो-
दकस्रुतिः ।

अथोपस्थितगर्भा तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।

**हस्तस्थपुत्रामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ७७
पाययेत्सघृता पेयां**

अथ-गर्भोदकस्रुतेरनन्तर, ता-गर्भिणी, उपस्थितगर्भा-
अभिमुखीभूतगर्भामाविजन्मोदकस्रावादिना ज्ञात्वा, सघृता पेया
पाययेत् । किम्भूताम् ? कृतकौतुकमङ्गलाम् । विशिष्टकाल एव
यो रक्षाबन्धो बाह्यादौ बध्यते स कौतुकवाच्यः । कौतुकाख्य
मङ्गल कौतुकमङ्गलम् । कृत कौतुकमङ्गलं यस्या, ताम् । तथा,
हस्तस्थ पुत्राम-दाडिमादि, फलं यस्या, ताम् । तथा, सघृ-
त-अक्ता-अभ्यक्ताम् । तथा, उष्णाम्बुसेचिताम् । इत्यस्यानन्तर
“पाययेत्पेया” इति पौष्टेनोष्णाम्बुसेचनादनन्तरं पेयापानं
कार्यमिति बोधयति ।

तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ ७८ ॥

अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।

तनौ-मृदुनि, भूशयने स्थिता मृद्नीयात्, -न खट्वादिशर्यने
स्थिताम् । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (शा अ ३)-“सुरैर्क्तार्षभ
चर्मप्रच्छदे मृदुनि भूशयने शयाना” इत्यादि । कुतोऽङ्गा-
त्प्रमृतिविशेषेण मृद्नीयात् ? नाभेरध, -नोर्ध्वं नाभे । किम्भूता
ताम् ? आभुग्नसक्थिम्, आसमन्ताद्भुग्न-कुटिले, सक्थिनी
यस्या साऽऽभुग्नसक्थिः, ता तथाविधा मृद्नीयात् । तथा,
पुनः पुनरभ्यक्ताङ्गी वातकोपभयात् । तथा, जृम्भो चङ्क्रमं च
ता कारयेत् । जृम्भो-जृम्भणम् । चङ्क्रम-चङ्क्रमणं द्रुतगमनम् ।

किमेवमनुष्ठिते सति भवति ? इत्याह—

गर्भः प्रयास्यवागेवं, तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ ७९ ॥

आविद्वय जडर गर्भो बस्तेरुपरि तिष्ठति ।

एव-अनयेतिकर्तव्यतयाऽनुष्ठितया, गर्भोऽवाक् प्रयाति-

१ ‘तमिव’ ड ड ण । २ ‘स्वक्तामुष्णाम्बु’ इत्यरणदत्तसम्मत
पाठः । ३ ‘गर्भा मानवगर्भोदक’ ड ड । ४ ‘कशब्दवा’ इति
क्वचित् । ५ ‘समौ करकदाडिमो’ इत्यमरोक्तत्वात्पुलिङ्गो दाडिमः ।
६ ‘अभ्यक्ता-स्वभ्य’ ट । ७ ‘पठन्नुष्णा’ ण । ८ ‘यनस्थि’
ड ड ण । ९ ‘रक्तर्ष’ ड ड ण । ‘रक्तवृषभ’ ट । १० ‘भू-
मिश’ स ढ । ११ ‘कुञ्चिते’ ण । १२ ‘मणम्’ ड ड ।

ऊर्ध्वाद्वो गच्छति, हृत्स्थान परित्यज्यावोऽवस्थिति करोती-
त्यर्थः । सङ्ग्रहे तूक्तम् (शा अ ३)—“दद्यात् कुष्ठलाङ्गलि-
कीवचाचव्यचित्रकचिरिविवचूर्णमुपाध्रातु मुहुर्मुहुः । तथा
भूर्जपत्रशिंशुपासर्जरसानामन्यतमधूममन्तरान्तरा च । पार्श्व-
पृष्ठकटीसक्थिदेशान् कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या विमृ-
द्नीयात् । एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ।” इति । मुसलेनोल्खल
धान्यपूर्णमाहननीय गर्भस्यावाक्स्थितय इति केचिदाहुः । तद-
युक्तम् । यतो गर्भिण्यास्तावद्यायामवर्जनं सततमुपदिष्टम् ।
विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वेधातुदोषाया सुकुमारौया
नार्या, मुसलव्यायामप्रेरितो हि वायुः प्राणान् हिंस्यादिति ।
विमर्दानादिक्रिया च गर्भिण्यास्तावत्कारयेत् यावद्गर्भनिष्क्रमण
न भवति । अथ मातृहृदयान्मुक्तो गर्भः केन लक्षणेन ज्ञायते ?
इत्याह—तल्लिङ्गमित्यादि । तदित्यनेन गर्भः परामृश्यते । तस्य-
गर्भस्य, लिङ्ग-लक्षण, तल्लिङ्गम् । गर्भस्यैतल्लिङ्गं यद्धृद्विमोक्षतो-
हृदयमोचनादनन्तरं स गर्भो जठरमाविश्य बस्तेरुपरि तिष्ठति ।

आव्योऽभित्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८० ॥

आव्य—प्रसवकालशूलविशेषा, यस्मादेना-गर्भिणी, अभि-
त्वरयन्ति, अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् । तत—तस्मात्, एना-
गर्भिणी, खट्वामारोपयेत्—आरोहयेत् ।

अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसारयेत् ।

अथ—खट्वारोहणादनन्तरं खट्वास्थितौया गर्भे सम्पीडिते-
समन्तात्पीडिते, वायुना योनिमुखाक्रान्ततया, अस्या गर्भिण्या
योनिं प्रसारयेत्—अभ्यङ्गादिद्वीनेन विक्रासयेत् ।

मृदु पूर्वं प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१ ॥

तत सा-गर्भिणी, गर्भं मृदु कृत्वा पूर्वं प्रवाहेत, यावद्यो-
निमुखे नागतो गर्भः । गर्भं योनिद्वारमागतं तु ज्ञात्वा बाढ-
भृशं प्रवाहेत, आप्रसवात्—प्रसव यावत् । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे
(शा. अ ३)—“शने शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्ठा, निर्गमे बाढ गर्भस्य
योनिमुखप्रतिपत्तौ बाढतरमाप्रसवादिति ।” इति । आज्ञार्थादा-
वचन इत्याह कर्मप्रवचनीयत्वे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी ।

हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।

ता-गर्भिणी, अनन्तर [मुहुः] हर्षयेत्—सुमनसं मुहुः
कारयेत् । केन ? पुत्रजन्मशब्देन,—प्रसूता प्रसूताऽसि सुभगे

वन्य पुत्रमित्येवरूपेणासकृत् स्त्रीभिरुच्चारितेन, तथा जलेन
शीतलेन, तथाऽनिलेन । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा. अ ३)—“एना
ब्रूयाच्च सुभगे शनैः शनैः प्रवाहयस्व शोभनस्ते मुखवर्णं पुत्र
जनयिष्यसीति । तथाऽन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्त्रमिमं जपेत् ।
‘क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः । सगर्भा त्वा सदा
पातु वैशद्यं चादधात्विति ॥ प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा
शुभानने । कार्तिकेयद्युति पुत्रं कार्तिकेयाभिरर्क्षितम् ॥’ इति ।
तथा, ‘इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैः श्रवाश्च
तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ इदममृतमपा समुद्धृतं वै तव
लघु गर्भमिमं प्रसुञ्चतु स्त्रिः । तदनलपवनाकं वामवास्ते सह
लवणाम्बुवरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥’ इति । अथापरा स्त्री गर्भि-
णीमनुशिष्यात् । अनागताया वेदनाया मा प्रवाहिष्ठा । अका-
लप्रवाहणं हि विष्णूनादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च ।
गर्भस्य श्वासकासशोफकुञ्जतादिकैरत्वात् ।” इति ।

अथ किं हर्षाद्युत्पादनेन स्यात् ? इत्याह—

प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥ ८२ ॥

तथा—तेन प्रकारेण हर्षादिजननेन, प्राणा सूते क्लेशा-
अधय, तत्कृतानि दुःखानि, तैरवसादिता—ग्लानिं नीती, ^१
गर्भिण्या प्रत्यायान्ति—पुनर्नवीभवन्ति ।

धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्जुकैः ।

हिरण्यपुष्पीमूलं च पाणिपादेन धारयेत् ॥ ८३ ॥

सुवर्चलां विशल्यां वा जराय्वपतनेऽपि च ।

कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाहोरेना विकम्पयेत् ॥ ८४ ॥

कटीमाकोटयेत्पाण्यां स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।

तालुकण्ठं स्पृशेद्रेण्या मूर्ध्नि दद्यात्सुहीपयः ॥ ८५ ॥

भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्वपैः ॥

पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८६ ॥

कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।

यूषेण वा कुलत्थानां ^२बाल्वजेनासवेन वा ॥ ८७ ॥

गर्भस्य सङ्गे—सक्तौ, योनिं कृष्णसर्पनिर्मोकेन धूपयेत्—धूपन
योनौ कुर्यात् । धूपयेदिति “गुपूधूप” इत्यादिना आयप्रत्ययः,
ततो विधौ लिङ् । तथा, हिरण्यपुष्पीमूलं पाणिना पादेन च सा
गर्भिणी धारयेत् । अथवा, सुवर्चला विशल्या वा धारयेत् ।

१ ‘परिहृत्वापो’ ड ड । २ ‘यो बस्तिनिकटो भवतीत्यर्थः’ ट ।
३ ‘कुष्ठैलाङ्गलीवचा’ स ड । ४ ‘मुपप्रातः मुहुर्मुहुरपजिघ्रेत् ।
तथा’ ट ड ड । ५ ‘पान्यतरधू’ ड ड । ६ ‘सान्यतम’ स ड ।
७ ‘राशयाया ना’ ण । ८ ‘म् । यद्धृ’ ट ण । ९ ‘आव्यो हि त्वर’
अ इ ड । १० ‘अतित्व’ ट । ११ ‘साधयेत्’ ड ड ण स स ।
‘सादयेत्’ ट । ‘प्रसाधन-गर्भनिष्क्रमणयोग्यताकारणम्’ इतीन्दु ।
१२ ‘ताया ग’ ट ड ड । १३ ‘दिना वि’ ट । १४ ‘प्रवाहेथा’
ट.ड.ण. । ‘प्रवाहयेथा’ ड । १५ ‘तौ चार्हमाप्र’ ड ड ।

१ ‘रूपेण सुखी’ ड ड । २ ‘स्व सुप्रसन्नस्ते’ स ड । ३ ‘ति ।
अन्या’ स ड । ४ ‘पान्तु’ ट, स च । ५ ‘वा द’ ण । ‘वा
दधात्वपि’ स ड । ‘च दिशन्तु ते’ स च । ६ ‘क्षिता ॥ इहा’ ट ।
७ ‘तथा पराऽनुशि’ स ड । ८ ‘वाहित हि’ ड ड । ९ ‘दिका-
रित्वात्’ स ड । १० ‘सूतिक्ले’ ट । ११ ‘आवय’ ट ड ।
१२ ‘ता, प्र’ ण । १३ ‘थोत्क्षिप्य’ अ ड । *१४ ‘ता’ ण,
ड ड । १५ ‘योनिधूपं च लेपनम्’ अ ड । *१६ ‘बिल्व’ ण,
ट । ‘पुसि भूम्नि तु बल्वजा’ इत्यमरः । १७ ‘पाणिपा’ ट.ड.ड. ।

एतत्-गर्भसङ्कोक्त जरायो-अपराख्यस्य, अपतने-अनिष्क्रान्ता कार्य-विवातव्यम् । न केवल गर्भसङ्कोक्त कार्य यावद्देना-अपतितजरायु, बाह्योर्द्वयोक्तक्षिप्य विकम्पयेत्-विधुनीत । सङ्ग्रहे तूक्तम् (शा अ ३)-“न चेदपरा पतति ततो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्वलवदुत्पीड्यान्वेन पृष्ठत उपसङ्गृह्य विधुनुयात् ।” इति । तथा, पाष्ण्या कटीमाकोटयेदिति पुन-पुन कट्या पाष्णिघात कुर्यादित्यर्थ । तथा, स्फिजौ युतौ सुष्ठु निपीडयेत् । तथा, वेण्या-केशरचनाविशेषाख्यया, तालुकण्ठ स्पृशेत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ ३)-“वेण्याऽङ्गुल्या वा केशवेष्टितया वा तालुकण्ठ परामृशेत् ।” इति । तथा, मूर्ध्नि-मस्तके, लुहीपय-सुधादुग्धं, दद्यात् । तथा भूर्जादिभिर्द्रव्यै पृथक्-प्रत्येक, अथवा द्वाभ्या कृत्वा, समस्तैर्वा, योन्यां लेपनं यूपन च कार्यमिति शेष । कुष्ठतालीसपत्रयो कटक वा सुरामण्डेन-सुराभागेनोपरिस्थितेन, ता पाययेत् । अथवा, कुलत्थाना यूषेण-क्राथेन, पाययेत् । बाल्वजेनासवेन वा । बाल्वज वारिणा आसुर्यं रात्रौ धारितं तच्छीतकषायो बाल्वज आसव उच्यते । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ. ३)-“भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं धूपयेत् । भूर्जगुग्गुल्मा वा । शालिमूलसिद्धेन वा सर्पिषा योनिमभ्यज्य कटुकालाबुजालिनीनिम्बसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् । अनभ्यक्ता वा कटुतलमिश्रै कल्कीकृतैर्वा तैलाक्षैरालिम्पेत् । गुडनागरकल्केन वा । तदेव वा भक्षयेत् । लाङ्गलीमूलकल्केन वा पाणिपादमुदरं च लिम्पेत् ।” इति । तथोक्तम् (स शा अ ३)-“कुष्ठैलाकल्कं वा सुरया पाययेत् । अर्कालककषायं वा सुरोन्मिश्रम् । कुष्ठलाङ्गलिकीमूलकल्कं वा मद्यमूत्रान्यतरेण । [वत्सकादिचूर्णं वा मद्येन] शतपुष्पाकुष्ठैर्मदनहिङ्गुसिद्धस्य च तैलस्य पित्तु ग्राहयेत् ।” इति ।

शताह्वासर्षपाज्जीशिमुतीक्ष्णकचित्रकैः ।

सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ ८८ ॥

तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाऽप्यनुवासनम् ।

शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ८९ ॥

निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।

तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ९०

शताह्वादिभिर्द्रव्यै सार्षप तैल मूत्रे क्षीरे चोभयस्मिन् सिद्ध-पक्व, अनुवासनं हितम् । क^२ पायौ-गुदे । अथवा योन्या-गर्भनिष्क्रमणद्वारे । तथा, शताह्वादिभिर्द्रव्यै कल्कितो निरूहो-

१ ‘पाष्णि पातयेदि’ ड ड ण । २ ‘नयेदि’ ट । ३ ‘या च कण्ठतालु प’ स ड । ४ ‘योन्या’ ट । ५ ‘गुदेनोपरिस्थितेन पा’ ड ड ण । ६ ‘ल धान्यराशौ धा’ ट । ७ ‘कैश्च कुक्ष्यादि धूप’ ट । ८ ‘येत् । गुडनागरकल्केन वा लिम्पेत् । तदे’ ट.ड.ड.ण । ९ ‘पाणिमुदरं चालि’ स ड । १० ‘वा सुरामिश्रम्’ ट । ‘वा प्रजातासुरो’ स स । ११ ‘वृलीकल्क’ ड ड. । १२ ‘घृतग-रसिद्ध’ ड.ड. । १३ ‘बा ह्यनु’ अ ड ।

बस्तिकल्पोक्तो यौगिक, सह स्नेहेन लवणेन च वर्तमान, आशु-शीघ्रमेव, अपरा-जरायुसंज्ञा, पातयति । यस्मात्तत्सङ्गेऽनिलो हेतु-वायु कारणम् । तज्जयात्-वातजयात्, सा-अपरा, निर्याति-कुक्षितो बहिर्निष्क्रामति । पवनविजये च बस्ति प्रधानम् । तथा चोक्तम् (ह सू अ १९।१)-“वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।” इत्यादि । सङ्ग्रहे तु गर्भिण्या आस्था-पनेऽनुवासने च सन्निवेशविशेष उक्तः । यथा (शा अ ३)-“गर्भिणी तु न्युब्जामास्थापयेदनुवासयेच्च । तथाऽस्या विवृत-मार्गतया सम्यगौषधमनुप्रविशति ।” इति ।

कुशला पाणिनाऽक्तेन हरेत्कृत्तनखेन वा ।

अथवा कुशला-तद्यापारनिपुणा योषित्, पाणिनां सर्पिषा-ऽभ्यक्तेन ता हरेत् । किम्भूतेन पाणिना^१ कृत्तनखेन, कृत्ता-कल्पिता शस्त्रेण, नखा यस्य तेन, तथाविधेन पाणिना नाला-नुसारत आकर्षेत् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ ३)-“[उमा] शाल्मलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयित्वा विधुनुयात् ।” इति ।

मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥

गर्भश्चापरा च गर्भापरम्, मुक्तगर्भापरं यथा योन्या, ता योनिं तैलेन मर्दयेत् । अङ्ग-शरीरं च, मर्दयेत् ।

मक्कलाख्ये शिरोबस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।

सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥

धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।

मक्कलाख्ये रोग उत्पन्ने शिरोबस्तिकोष्ठशूललक्षणे सति यव-क्षार सूक्ष्मचूर्णितं घृतेनायवोष्णजलेन ता सूता पाययेत् । धान्याम्बु वा ता पाययेत् । किम्भूतम्^२ गुडव्योषत्रिजातकर-जोन्वितम् । गुड इति सामान्योक्तावपि पुराणोऽत्र गुडो ग्राह्यः, पथ्यत्वात् । मक्कलाख्यो-रोगः । शिरोबस्तिकोष्ठशूल इति लाघ-वेन तन्त्रकृताऽस्य लक्षणमुक्तम् ।

अथ बालोपचारेण बालं योषिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥

अथ बाल-जातमात्रमेव, उपाचरेत्-उपपादयेत् । का^१ योषित्, बहुकृत्व प्रसूता, न पुमान् । केन^२ बालोपचारेण, बालोपचरणीयोक्तेनाहारविहारदिना ।

सूतिका क्षुद्रती तैलाद्वृताद्वा महतीं पिबेत् ।

पञ्चकोलकिनी मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ९४ ॥

वातघ्नौषधतोयं वा, तथा वायुर्न कुप्यति ।

विशुध्यति च दुष्टासं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ॥ ९५ ॥

सूतिका क्षुद्रती-बुभुक्षिता सती, तैलादथवा घृतात्ममहतीं मात्रां पिबेत् । किम्भूताम्^१ पञ्चकोलकं विद्यते यस्या मात्रा-यास्ता पञ्चकोलकिनीम् । सूक्ष्मचूर्णीकृतपञ्चकोलकयुक्ता ता

१ ‘वा’ ड ड ण । २ ‘येदा ।’ स.ड. । ३ ‘स्या अनिवृत्’ ट । ‘स्या अविहत्’ ण. । ४ ‘नाऽभ्य’ ट.ड. । ५ ‘यथा’ इ., ट.ड. ।

मात्रा पिबेदित्यर्थः । अष्टाभिर्यामैर्या जरा गच्छति सा स्नेह-
मात्रा महती । अनु चोष्ण गुडोदकं पिबेदिति योज्यम् ।
वातहरद्रव्यकाथ वा पश्चात्पिबेत् । तथा-एव कृते सति, वायुर्न
कुप्यति-न कोप याति शून्य कोष्ठं प्राप्य । दुष्ट रक्तं च विशु-
ध्यति । अय-एष, कमो द्विरात्र त्रिरात्र वा यथायोगं कार्यम् ।

**स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥**

स्नेहपानायोग्या तु स्त्री-या स्नेहं नार्हति सा, नि स्नेह-स्नेह
विना, अमुमेव-पूर्वोक्तं विधिं, भजेत् । पीतवत्याश्च तस्या जठर
यमकाक्त-तैलघृताभ्यामभ्यक्तं, विवेष्टयेद्वाससेति शेषः । पीत-
वत्या इत्यविशेषनिर्देशः कदाचित् स्नेहायोग्या स्नेह पीतवती,
स्नेहायोग्या तूष्ण गुडोदकं पीतवती, अथवा वातघ्नौषधतोय
पीतवती, इति सामान्येन यो निर्देशस्तस्यार्थः ।

**जीर्णे स्नाता पिबेत्पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
व्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गोक्तौषधैः साधिता ॥ ९७ ॥
हिता यवागूः स्नेहाद्या सात्म्यतः पयसाऽथवा ।
सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥**

स्नेहे जीर्णे कवोष्णगुडोदके वातघ्नौषधतोये वा, अनन्तर
स्नाता सती पूर्वोक्तौषधसाधिता-पञ्चकोलकृता, पेया पिबेत् ।
व्यहादूर्ध्व-अनन्तर, विदार्यादिवर्गोक्तौषधैः सिद्धा यवागू-पेया,
स्नेहाद्या हिता । अथवा सात्म्यत-सात्म्यवशात्, पयसा-क्षी-
रेण साधिता, यवागूर्हिता । सप्तरात्रात्पर-अनन्तर, क्रमशो-न
सहसा, तस्यै बृंहणं हितम् । बृंहणं च जीवनीयवृहणीयमधुर-
वर्गसिद्धैरभ्यङ्गोद्वर्तेनपरिषेकावगाहनैर्हृद्यैश्चात्रपानैर्विधातव्यम् ।

द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।

द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते-अपरिसमाप्ते, पिशित-मास, नोपयो-
जयेत्-नाभ्यवहारयेत्, स्कन्दुदिद्वादशप्रहाभिर्षण्णपरिहारार्थम् ।
मासभोजनेन हि कदाचित्तैरभिषङ्गो भवेत्, तेषां मासादत्वात् ।

**यत्नेनोपचरेत्सूतां, दुःसाध्यो हि तदामयः ॥ ९९ ॥
गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनैः ।**

सूता स्त्री यत्नेन-तात्पर्येण, उपचरेत्-उपक्रमेत् । कुतो
हेतोः ^१ इत्याह-हि-यस्मात्, तस्या आमयो-रोगो, दुःसाध्य-
कृच्छ्रेणोपक्रम्यः । किमिति कृच्छ्रसाध्यः ^२ इत्याह-गर्भेत्यादि ।
वृद्धिश्च प्रसवश्च वृद्धिप्रसवौ, गर्भस्य वृद्धिप्रसवौ च रूक् च
क्लेदास्रस्रुतिश्च पीडनं च गर्भवृद्धिप्रसवरुक्क्लेदास्रस्रुतिपीडनानि,
तैर्हेतुभूतैस्तदामयो दुःसाध्यः । रुक्-प्रवाहवेदना ।

१ 'अयमेव क्र' ण । २ 'चास्या.' इ । 'वाऽस्या' अ ढ ।
३ 'नैव योज' इ । ४ 'भिष्वङ्ग' ट ड.ड. । ५ 'भिष्वङ्गो' ड ।
६ 'रुक्क्लेदाश्च अस्र' ड ड ।

अ० ४८

**एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ॥ १०० ॥
गतसूताभिधाना स्यात्पुनरार्तवदर्शनात् ॥ १०० ॥**

**इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां द्वितीये शारीरस्थाने
गर्भावक्रान्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥**

एवं-अनेन प्रकारेण, सार्धं मासमुपस्कृता क्रमेण मुक्ताहार-
विहारयन्त्रणा स्यात् । अध्यर्धमासात्परेण गतसूताभिधाना-
व्यपेतप्रसूतिव्यपदेशा, पुनरार्तवदर्शनाद्भवेत् । सङ्ग्रहे तूक्तम्
(शा अ २)-"जरायुणा मुखे छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मागर्गनिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥" इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीये शारीरस्थाने गर्भा-
वक्रान्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

गर्भावक्रान्तिशारीरादनन्तरं गर्भव्यापदं शारीरमारभ्यते ।
गर्भस्य व्यापत्प्रतीकारविज्ञानार्थमाह-

**अथातो गर्भव्यापदं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साङ्गरात्रेयादयो महर्षयः ।**

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

गर्भस्य व्यापत् गर्भव्यापत्, सा विद्यते यस्मिन्निति छ,
तस्य "अध्यायानुवाकयोर्लुक्" इति लुक् । यद्यपि चात्र गर्भ-
व्यापदश्चिकित्साऽप्युक्ता न केवलं व्यापत्, तथाऽपि बाहुल्या-
दिदमुक्तमिति वेद्यम् । अथादीनां पूर्ववद्याख्या ।

**गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽथ वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले बाह्यान्तःस्निग्धशीतलम् ॥ १ ॥
सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवल्कलकाज्यलेपितान् ।
धारयेद्योनिबस्तिभ्यामार्द्राद्रान् पिचुनककान् ॥ २ ॥**

गर्भिण्या परिहार्याणां-आहारविहाराणां पूर्वोक्तानामतिव्य-
वायादीनां, सेवनेन पुष्पे दृष्टे, अथवा रोगतः पुष्पे दृष्टे, रोगस्य
च स्वभावापथ्यसर्षपशाकमन्दकदध्यादेराहारान्मात्रादेशकाला-

१ 'न्दर्याख्या' ट । २ 'पञ्छारो' ट । ३ इय गर्भव्यापत्
चरके शा० २ । ८ अध्याययो, सुश्रुते शा० १० अध्याये, चि०
१५ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा० ४ अध्याये चास्ति वर्णिता ।
४ 'बोध्यम्' ट । ५ 'तोऽपि वा' अ.इ.ण । ६ 'येद्वस्तियो-
निभ्या' अ इ.ड. ।

दिवशाद्वा सम्भव, गर्भाख्यफलहेतुत्वाद्रक्त पुष्पमुच्यते, तस्मिन् दृष्टे-चक्षुर्गोचर प्राप्ते, अथवा शूले दृष्टे-प्रश्नादिनोपलब्धे सति, दृशिरत्रोपलब्धिवचनं, बाह्यान्त स्निग्धशीतल सार्धन-अन्न पानप्रदेहपरिषेकादि, कार्यम् । बहि-ज्ञानावगाहादौ, अन्तश्च-भोजनानुपानादावित्यर्थः । रोगत इति तृतीयार्ये तसि । तथा, स्त्री योनिवस्तिभ्या पिचुनक्तकान् धारयेत् । किम्भूतान्^१ सेव्यादिभिर्लेपितान् । सेव्य-उशीरम् । अम्भोज-पद्मम् । हिम-चन्दनम् । क्षीर विद्यते येषां ते क्षीरिणो वृक्षा-पिप्पलादयः, येषां शस्त्रादिच्छिन्नानां क्षीर दृश्यते । वल्क-वल्कलम् । सेव्य चाम्भोज च हिम च क्षीरिवल्क च, तेषां कल्कश्चाज्य च, तैर्लेपितान् । तथा च किम्भूतान्^२ आर्द्रार्द्रान्-अतिशयेनार्द्राकृतान् । पिचुशब्देन विकेशिकासदृश कार्पासैर्मयः । नक्तक-चैलखण्ड ।

शतधौतघृताकां स्त्री तदम्भस्यवगाहयेत् ।
ससिताक्षौद्रकुमुदकमलोत्पलकेसरम् ॥ ३ ॥
लिह्यात् क्षीरघृतं खादेच्छृङ्गाटककसेरुकम् ।
पिबेत्कान्ताज्जशालूकबालोदुम्बरवत्पयः ॥ ४ ॥
शृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेक्षुभिः ।
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ॥ ५ ॥
रसैर्वा जाङ्गलैः

शतशब्दो बहुवारपर्यायः, न सङ्ख्यावाचीत्यर्थः । तथा च सङ्ग्रहेऽधीतम् (शा अ ४)-“सहस्रधौतसर्पिषाऽधोनाभे सर्वतः प्रदिह्यात्” इति । शतधौतेनै-बहुधा प्रक्षालितेन घृतेन, अक्ता-अभ्यक्ता, स्त्री तदम्भस्यवगाहयेत्-तत्र ता निमज्जन कारयेत् । तदित्यनेन हि सेव्यादिद्रव्यपरामर्शः । स्त्रीमिति वामश-सोरितीयङ्गिकल्पात्पूर्वरूपम् । तथा क्षीर घृतं च लिह्यात् । किम्भूतम्^१ ससितेत्यादि । सह सितया तथा क्षौद्रेण तथा कुमुद कमलोत्पलानां केसरेण-किञ्चलकेन सहितम् । अन्ये तु^२ क्षीरा हृत क्षीरोद्भव घृतं क्षीरघृतमिति व्याचक्षते । तथा, खादेच्छृङ्गाटक कसेरुक च । तथा, पय-क्षीर, पिबेत् । किम्भूतम्^३ कान्तेत्यादि । कान्ता-गन्धप्रियङ्गु । अप्सु जात-अब्जम्, कमलादि । शालूक-उत्पलमूलम् । बालमुदुम्बर-अपक्वमुदुम्बरफलम् । कान्ता चाब्ज च शालूक च बालोदुम्बर च तानि विद्यन्ते यस्य पयसस्तदेवम्, तैः शत क्षीर पिबेदित्यर्थः । यैर्हि तत्पयः शत तानि तत्रावश्य विद्यन्ते । क्षीरश्रपणविधि-श्चातीसारचिकित्सोक्तः (हृ चि अ ९।३९)-“पयस्युत्काथ्य

मुस्तानां विशति” इत्याद्यनुसारेणात्र कल्प्यः । तन्त्रान्तरे त्वेवमुक्तम्-“द्रव्यादष्टगुण क्षीर क्षीरातोय चतुर्गुणम् । क्षीरा-वशेषः कर्तव्यः क्षीरपाके त्रय विधिः ॥” इति । अन्ये तु कान्तादिद्रव्याणां चूर्णेन युक्त कल्केन वा युक्त पयः पिबेदित्याहुः । पयसा रक्तशाल्यन्नं समधुशर्करं सुशीतं भुञ्जीत । किम्भूतेन क्षीरेण^४ शाल्यादिभिः शृतेन-सिद्धेन । देशसात्म्या-द्यनुरोधाज्जाङ्गलैर्वा रसैः शाल्यन्नमद्यात् ।

शुद्धिर्वर्जं चास्त्रोक्तमाचरेत् ।

शुद्धिं वर्जयित्वा, अस्त्रोक्त-रक्तपित्ताभिहित, यत्साधनं तद्वाह्यान्तराचरेत्-सेवेत । अस्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाद्वाद्रक्तपित्तं गम्यते । असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ॥ ६ ॥ आमाम्बये च

असम्पूर्णान्नयो मासा यस्या गर्भिण्या सैवम् । तस्या पुष्प-दर्शने सति गर्भं प्रायो न तिष्ठति, असञ्जातसारज्जात् । तस्मात् प्रत्याख्याय-प्रत्याख्यानं कृत्वा, प्रसाधयेत्-प्रकर्षेण यत्नेन साधयेत् । आमाम्बये च । अत्रापि प्रत्याख्याय प्रसाधयेदित्यनुवर्तते । आमामनुगते रक्तदर्शने सम्पूर्णत्रिचतुरादिमासाया अपि सञ्जातसारोऽपि गर्भे सति विरुद्धोपक्रमत्वात् प्रत्याख्याय साधनं कारयेत् । तथा हि, -रुक्षतीक्ष्णोष्णकटुप्रायमामन्नं गर्भिण्या विरुद्धम्, शीतस्निग्धप्रायं चामस्य ।

एवमप्यामरक्तोर्द्वयोर्द्विरुद्धं तदुपदेष्टुमाह-

तत्रेष्टं शीतं रुक्षोपसंहितम् ।

उपवासो घनोशीरगुडच्यरलुधान्यकाः ॥ ७ ॥
दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषाबलाः ।
कथिताः सलिले पानं तृणधान्यानि भोजनम् ॥ ८ ॥
मुद्रादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ।

तत्र-आमाम्बये सामताया सत्या, शीतं यदन्नपानादि, तत्सर्वं बाह्यतोऽन्तश्च हितम् । शीतं रक्तस्य पथ्यं, आमस्य विरुद्धत्वादपथ्यं, इत्याशङ्क्याह-रुक्षोपसंहितम्, -रुक्षेण-तिक्त-कषायादिना, युक्तम् । तथा, देशसत्त्वाद्यनुरोधादुपवासो हितः, न केवलं शीतं रुक्षोपसंहितम् । तथा घनादयो द्रव्यविशेषाः सलिले कथिताः पानं हितम् । घनो-मुस्तः । अरलु-स्योनाकः । तथा, तृणधान्यानि-नीवारकोद्रवश्यामाकादीनि, भोजन-आहार, तत्र-आमाम्बये, हितम् । कैः सह^१ मुद्रादियूषैः । आदि-प्रहणेन मकुष्ठमसूरादयः शिम्बीधान्यविशेषाः पित्तलेष्महरा गृह्यन्ते । सामतायामेवोत्पन्नायामयमुपक्रमः । आमे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् । पूर्वस्मिन्निव पूर्ववत् । सप्तम्यन्ताद्वति । यथा

१ न, शिशिर-शीतलम्, बाह्या० धनं कार्यम्' ड.ड. ।
२ 'येन छिन्नान्' ट.ड.ण. । ३ 'सम्भव' । ट. । ४ 'य, सङ्ख्यावाचीत्यन्ये' । ड.ड.ण. । ५ 'सहस्रधौत सर्पि-यदनेकशोऽधौ विलाप्य शीतोदके प्रक्षिप्य स्थानीक्रियते' इतीन्दुः । ६ 'धौतेन स' स.ड. । ७ 'न-शतवारम्' ट. । ८ 'म्भसि-सेव्या-दिद्रव्याम्भसि, अव' ट. । ९ 'हितं क्षीरं घृतं च लिह्यात् । अन्ये' ट. । १० 'क्षीराद्धत' ड.ड. । ११ 'ति मन्यन्ते' । ड.ड.ण. ।

१ 'शेष कर्तव्य' ड. । २ 'वाऽस्त्रो' अ.ड. । ३ 'पाद्रक्त' ण. । ४ 'तु' ड.ड. । ५ 'क्तयोर्द' ट. । ६ 'न्यादिभो' इ.ण. । ७ 'पाने हिता' । ट. । ८ 'मुस्ता' ट. । ९ 'नि-श्यामा' ट.ड.ड. । १० 'केन सह' ट.ड.ड.ण.त. । ११ 'दिशब्देन' ट. । १२ 'वत् । गर्भिण्या' ड.ड. ।

प्रथम रक्तदर्शने स्निग्धशीतलादि हित, तथाऽत्रापि पूर्वनिदिष्ट
स्निग्धादि हितमित्यर्थः । स्निग्धशीतानि बाह्यान्तरुपयोज्यानि ।
गर्भे निपतिते तीक्ष्ण मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ९ ॥
गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणाय च ।
लघुना पञ्चमूलेन रूक्षां पेयां ततः पिबेत् ॥ १० ॥
पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ।
बिल्वादिपञ्चककाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ॥ ११ ॥
मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।
लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ॥ १२ ॥

गभिण्या एवमासेवमानाया अप्यदृष्टवशाद्गर्भे निपतिते-
नि शेषेण पतिते सति, तीक्ष्ण-कर्कश, मद्य सामर्थ्येन पिबेत्, -
बहु पिबेदित्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह-गर्भकोष्ठेत्यादि । गर्भ-
कोष्ठविशुद्ध्यर्थमते-पीडाया, विस्मृत्यर्थं च । ततो-मद्यपेरि-
णामादनन्तर, रूक्षा पेया पिबेत् । किम्भूताम् ? लघुना पञ्च-
मूलेन-बृहत्यादिना (हू सू अ ६।१६८), कृताम् । अम-
द्यपा तु या स्त्री सा गर्भे निपतिते पेया पिबेत्, न तु मद्यम् ।
क साधिताम् ? कल्के । कि सम्बन्धिनि ? पाञ्चकौलिके, -पञ्च
कोलस्याय पाञ्चकौलिक, तस्मिन् । पञ्चकोलक कल्कीकृत्य तत्र
पेया साधितामित्यर्थः । तथा, बिल्वादिपञ्चककाथे-महत्पञ्च-
मूलरूपाये (हू सू अ ६।१६७), साधिता पेया पिबेदिति
योज्यम् । कै. साधिताम् ? तिलोद्दालकतण्डुलैः । उद्दालको-
ब्रीहिविशेषः । मासैस्तुल्यानि दिनानि-माससङ्ख्या वासरा ।
यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि गर्भे निपतिते सति, एव-
पूर्वोक्तेन प्रकारेण, पेयादि क्रम कार्यः । किम्भूत ? लघुरस्नेह-
लवण । न विद्येते स्नेहलवणे यस्य । तथा, दीपनीयै-अग्नि-
द्विर्गिरिचित्रकादिभिर्द्रव्यैर्युत । स -तथाविध, तत्र क्रमो हितः ।
किमर्थम् ?

दोषधातुपरिक्लेशोषार्थं विधिरित्ययम् ।

दोषौ-पित्तकफावत्र गृह्येते । वातस्य क्लेशसम्भवात् । दोषौ
च धातवश्च, तेषां परिक्लेश, तस्य शोषार्थ-शोषणाय, अयं
विविरिति ।

स्नेहान्नबस्त्यश्चोर्ध्वं बल्यदीपनजीवनाः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्व-अतो दोषधातुपरिक्लेशोषादनन्तर, स्नेहान्नबस्त्यो
हिता । स्नेहश्चतुर्विध पानादौ हितः । तथा, अन्न स्निग्ध-
न रूक्ष, हितम् । बस्त्योऽपि स्निग्धा एव-न रूक्षा हिता, -
वातकोपभयात् । किम्भूता स्नेहान्नबस्त्य ? बल्यदीपनजीवना ।
बल्या-बलाय हिता । दीपना-वहे सन्धुक्ष्णकृत । तथा,
जीवना-ओजोवृद्धिकरा ।

१ 'शीत हित, तथाऽत्रापि हित' ण त. । २ 'य' । गभिण्या'
ट । ३ 'हि स.' ड अरुण । ४ 'परिपानाद' ण त. । ५ 'सा
पेया' ट ड ड । ६ 'केन सा' ट । ७ 'युक्त' ट. । ८ 'क्लेश-
सम्भवाभावात्' ट. । ९ 'अरूक्ष' ण त ।

इदानीमुपविष्टकनागोदरयोर्गर्भयोर्हेतुलिङ्गौषवानि विज्ञान-
यितुमाह-

सज्जातसारो महति गर्भे योनिपरिस्त्रवात् ।

वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १४ ॥

उपविष्टकमाहुस्तं, वर्द्धते तेन नोदरम् ।

सज्जात सारो-बल, यस्यासौ सज्जातसारो-बलवान् गर्भः,
तस्मिन् । तथा, महति-प्रवृद्धे सति । गर्भिण्या परिहार्यापरि-
हाराद्योऽसौ योने परिस्त्रव-परिस्त्रवण, तस्मात् । परिस्त्रव इति
च सामान्येन निर्देशात् कदाचिद्रक्तरूप कदाचिदन्यादृशोऽपि
गैर्भास्त्रवति । परिस्त्रवाच्च कारणात् वृद्धिमप्राप्नुवन्-अगच्छन्,
कोष्ठ एव-गर्भावार एव, तिष्ठति गर्भः । यतो योनिपरिस्त्रवा-
त्कारणात् वायु कुपित पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भस्य रसवहां
नाडी प्रतिपीड्यावतिष्ठते । ततो नाड्या दोषैः कुल्यायामिव
तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नाया रसस्यासम्यग्बहनाद्वाहीरोधाद्वृद्ध-
भावो गर्भस्य । किम्भूत कोष्ठे तिष्ठति ? सस्फुर । स्फुरण-
स्फुर । अज्जिवौ भयादीनामुपसङ्ख्यानमित्यच् । गाढकुटा-
दिभ्यो ञिण्डिदिति ङित्वाहुणाभावः । सह स्फुरेण-चलनेन,
वर्तते इति सस्फुर । एतावन्मात्रविशेषावस्थ कोष्ठे तिष्ठति ।
त-तथाविध गर्भः, उपविष्टकसज्जमाहुः । 'मुनय' इति शेषः ।
तेन-तथाभूतेन गर्भेण कोष्ठस्थितेन, तस्या उदरं न वर्द्धते-न
वृद्धिं याति, गर्भस्यैवावृद्धे । न हि यस्यस्य वृद्धौ वर्द्धते तद्वृद्धौ
तस्य वृद्धिः स्यात् । तथा हि, -चन्द्रवृद्धावेव समुद्रवेलाया
वृद्धिः । उपविष्टकावस्थश्च गर्भो न वर्द्धते । अतस्तत्कारणा-
भावादुदरस्याप्यवृद्धिः ।

एवमुपविष्टकमुक्त्वा नागोदराख्यं वक्तुमाह-

शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५ ॥

वाते क्रुद्धे क्रुशः शुष्येद्रभो नागोदरं तु तैम् ।

उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १६ ॥

शोकोपवासरूक्षाद्यै-गर्भगर्भिण्यपचयकारिभिः पवनप्रकोप-
कारिभिर्हेतुभिः, वाते क्रुद्धे-कुपिते, अथवा गर्भगर्भिण्योरुपच-
यप्रदेराहारविहारैरुपचितयोर्गर्भगर्भिण्योरपि कदाचिदित्यर्थः रक्त-
स्रुतिकारणान्यासेवेत स्त्री, तदानीं तस्या योन्यतिस्रवो जायते ।
तस्माद्योन्यतिस्रवात्कारणादपि पवने कुपिते, क्रुशो गर्भः सम्प-
द्यते । शुष्येदित्यत्र चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । न केवलं क्रुशो
भवति शुष्येच्चेत्यर्थः । त-तथाभूत गर्भः, नागोदरसर्जकं केषाचि-
न्मते चोपशुष्ककसर्जकं विद्यात् । अत्र-नागोदरसर्जके गर्भेऽन्त-
स्थिते, उदरं वृद्धमपि-महदपि सत्, हीयते-हानिं याति । स्फुरण
च चिरात्-चिरेण भवति । उपविष्टके तु केवलमवृद्धिर्न तु हानिः ।

१ 'विभणिपुराह' ट । २ 'निदिष्ट' कदा' ट ड ड ण त ।

३ 'गर्भ' स्त्र' ट ड ड । ४ 'कोष्ठे स्थि' ड ड ण त । ५ 'तत्' अ.
इ ड ण । ६ 'तत्-' ण त । ७ 'ज्ञकमिति के' ट । ८ 'ज्ञकमिति'
अत्र' ट ड ड ण त । ९ 'ज्ञगर्भ' ड ड ण ।

तयोर्बृहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।

घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भाश्च खादयेत् ॥ १७ ॥

तैरेव च सुभिक्षायाः क्षोभणं यानवाहनैः ।

तयो—उपविष्टकनागोदराख्ययोगर्भयो, घृतक्षीररसैस्तृप्ति-
गर्भिण्या कैर्येति शेष । किम्भूतैस्तै १ बृहणवातघ्नमधुरद्रव्य-
संस्कृतै—सिद्धैः । बृहणानि च तानि वातघ्नानि च मधुराणि
च, एवभूतानि यानि द्रव्याणि द्राक्षाशर्करादीनि, न तु व्यस्तानि
बृहणानि वातघ्नानि मधुराणि च । तत्र केवल बृहणानि—प्रिय-
ङ्गुप्रभृतीनि, न तु वातघ्नानि । वातघ्नानि च बृहणानि, न तु मधु-
ररसानि, यथा—नागरादीनि । मधुराणि न वातघ्नानि नापि बृह-
णानि, यथा—तण्डुलीयमसूरादीनि । तदेतैर्व्यस्तगुणैर्द्रव्यै संस्कृ-
तेन घृतादिना तृप्तिर्न कार्या, किं तर्हि १ समस्तबृहणादिगुणयु-
क्तैर्द्रव्यै संस्कृतैरिति बोध्यम् । तथा च सङ्ग्रहेऽविजगे (शा अ
४)—‘तयोर्जावनीयबृहणीयमधुरौषधसिद्धाना सर्पिषामुपयोग ।’
इत्यादि । तथा, तद्र्भेपुष्टये ता गर्भिणीमामगर्भाश्च खादयेत्,
वैद्य इति शेष । आमगर्भान् खादन्त्या कदाचिद्गर्भिण्या जुगुप्सा
स्यात्, अतो गर्भगर्भिण्योर्द्वयोरपि व्यापदो भवेयुरिति प्यन्तोऽत्र
खादिर्निर्दिष्ट । वैद्यो हि ता तथा युक्त्या खादयेत्, ययाऽसौ
न जुगुप्सेत् । आमगर्भा अपरिपूर्णगर्भा उच्यन्ते । तथा, तैरेव—
बृहणादिद्रव्यसंस्कृतैर्घृतक्षीररसैरामगर्भैश्च, सुभिक्षाया—तृप्ति
प्राप्ताया, क्षोभणं कार्यम् । कै १ यानै—रथादिभि, वाहनै—
गजतुरगादिभि । तत्रारोप्य ता गर्भिणी वेगेन नयेदित्यर्थ ।

अथ लीनाख्यस्य गर्भस्य चिकित्सामाह—

लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशवर्हिजाः ॥ १८ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।

बालबिल्वं तिलान्माषान्सकूँश्च पयसा पिबेत् ॥ १९ ॥

समेद्यमांसं मधु वा कट्यभ्यङ्गं च शीलयेत् ।

अस्योपविष्टकनागोदराभ्यामेव हेतुलक्षणयोरुक्तत्वात् यदेव
निस्फुरणत्वादि विशेषान्तर तदेवेह तन्त्रकृतोक्तम् । सङ्ग्रहे
तु पपाठ (शा अ. ४)—‘यस्या पुनर्वातोपसृष्टस्रोतसो लीनो
गर्भ प्रसृतो न स्पन्दते त लीनमित्याहु ।’ इति । तत्र
लीनाख्ये गर्भे सति गर्भिण्या श्येनादिजा रसा बहुघृता देया ।
आदिशब्देन (उपलक्षणत्वेन) [सङ्ग्रहोक्ताना] तित्तिरिक्-
कुटादीना ग्रहणम् । तथा, माषमूलकजा रसा बहुघृता देया ।
तथा, सात्म्यादिवशात् बालबिल्वादीन् समस्तानैकथ कृत्वा
क्षीरेण पिबेत् । तथा सह मेदुरमासेन मार्द्विक वा पिबेत् ।
कट्या चाभ्यङ्गं शीलयेत्—अभ्यसेत् ।

१ ‘सुतसाया’ टण । ‘सुभिक्षाया इति सुबुभिक्षाया’ इति
चक्र । २ ‘कुर्यादिति’ ड ड । ३ ‘योर्व्यापदो भवेरन्निति’ ड ड ।
४ ‘केन?’ ड ड ण त । ५ ‘स्रोतसि’ स ड । ६ ‘दीन् क्षीरेण’
ट ड ड । ७ ‘कट्याश्चाभ्य’ ट ।

हर्षयेत्सततं चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ २० ॥

सतत—मुहुर्मुहुश्च, एना—गर्भिणीमुपविष्टकनागोदरलीनाख्य-
गर्भोदरस्था, हर्षयेत्—मुदिता कुर्यात् । एव—अनयेतिकर्तव्यतया
कृतया, गर्भं प्रवर्द्धते—वृद्धि याति ।

पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत, नैव वा ।

अन्यथा—अन्येन प्रकारेण पूर्वोक्तविपर्ययेण रूक्षात्मना
सेवितेन मातुराहाररसेनाल्पेन, पुष्ट—चेतनामात्रावशेष एव,
वत्सरसन्दोहै कृच्छ्राज्जायेत—कष्टेन योनितो निष्कामेत् । नैव
वेति । अथवा यावज्जीव गर्भिण्या कुक्षावेवावसीदेत् न ततो
निष्कामेत् कुक्षावेवावतिष्ठेत् ।

उदावर्त तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरां जयेत् ॥ २१ ॥
योग्यैश्च बस्तिभिर्हन्यात्सगर्भा स हि गर्भिणीम् ।

गर्भिण्या यद्युदावर्ताख्यो व्याधि स्यात्, त स्नेहै—चतुर्भिर्गन्धा-
योग्यौषधसाधितै २ पानादिना सेवितै, आशुतरा—अतिस्वरित,
जयेत् । तथा, योग्यै—तत्कालोचितै, बस्तिभि—अनुवासनै,
जयेत् । ननु, गर्भिण्या वर्ज्येषु “बस्तिमामासतोऽष्टमात्” इति
प्रागुक्तम् (ह शा अ १।४७) । तत्कथमिह सामान्येनानु-
वासन तन्त्रकृद्दुपादिशत १ इत्याह—हन्यादित्यादि । स यस्मादु-
दावर्तो गर्भेण सह गर्भिणी हन्यात्, अतस्तमाशुतरा जयेत् ।

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ॥ २२ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धं ध्मातं भृशव्यथम् ।

गर्भास्पन्दो भ्रमतृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ २३ ॥

अरतिः स्रस्तेनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।

दोषाणा—वातादीना, उपचय—प्रवृद्धत्वम्, अतिशयेन दोषो-
पचयोऽतिदोषोपचय, तस्माद्धतो, अन्त—उदरमध्ये, गर्भे
मृते सति, अपथ्यै—स्वभावमात्राकालादिविरुद्धस्वभावैर्वा, अन्त
मृते, अथवा दैवात् (दैवत)—अन्यजन्मार्जितशुभाशुभकर्म-
वशात्, अन्तर्मृते गर्भे सति, गर्भिण्या उदर शीत—ऊष्म-
रहित, भवति । तथा, स्तब्ध—निश्चल, भवति । तथा, ध्मात—
हतिर्विद्वातपूरितम् । तथा, भृशव्यथ—अतिवेदन, भवति । तथा,
गर्भास्पन्दो—गर्भस्यास्फुरण, भ्रमस्तृष्णा च भवति । तथा,
कृच्छ्रार्त—कृच्छ्रेण, गर्भिण्या उच्छ्वसन—ऊर्ध्वश्वसनम् । तथा,
क्लमो—ग्लानि । तथा, अरति—स्थानासनशयनादिष्वनवस्थितत्व
चेतस । तथा, स्रस्ते च ते नेत्रे च, तयोर्भावं स्रस्तेनेत्रत्वम्,
स्रस्ते—स्थानाच्युते इव । तथा, आवीना—आसन्नप्रसवकालज
शूलविशेषाणा, असमुद्भव—अनुत्पाद ।

१ ‘कामति नैव वेत्यवतिष्ठते’ ड.ड । २ ‘तैरादरात् पा’
ट । ‘तैरादरात् से’ ड ड । ३ ‘दुपदिशति?’ ट । ‘पादिशत्’
ण । ४ ‘न्तर्जठर’ इ । ५ ‘स्तब्धाध्मात’ अ इ ड । ६ ‘व-
च्छ्वासपू’ ड ड ण त । ७ ‘न्दो भ्रम’ ट ड ड । ८ ‘त—न
मुखेन, ग’ ट । ९ ‘आधीना’ ड.ण त ।

तस्याः कोष्णाम्बुसिकायाः पिष्टा योनि प्रलेपयेत् ॥
 गुडं किण्वं सलवण तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
 घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्यतसिपिच्छया ॥ २५ ॥
 मन्त्रैर्योगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेतपतेत् ।
 अथापृच्छयेत्श्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६ ॥
 हस्तमभ्यज्य योनि च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
 हस्तेन शक्यं तेनैव

तस्या -अन्तर्मृतगर्भाया, ईषदुष्णजलसिकाया योनिं प्रलेप-
 येत्-प्रदेहयेत् । गुडादिक पिष्टा सामर्थ्याद्गुडादिकेनैव लेपयेदिति
 योज्यम् । तथाऽन्तः पूरयेत्, शाल्मल्यतसिपिच्छयेति सम्बन्ध-
 नीयम् । योने प्रकृतत्वात्तस्या अन्त -अभ्यन्तरं, अन्तर्बहिश्च ।
 कीदृश्या पिच्छया ? घृतेन कल्कीकृतया, -पिष्टया । एव योने-
 र्मुहुर्मुहुर्भ्यन्तरं पूरयित्वाऽनन्तरं मूढगर्भपातनार्थं मन्त्रान्
 सिद्धान् प्रयोजयेत् । तथा, जरायूक्ता -जरौघवपतने कथिता,
 तांश्च योगान् प्रयोजयेत् । मन्त्रै -सङ्ग्रहोक्तै (शा. अ. ३)-
 “क्षितिर्जलं” इत्यादिभि, अथर्ववेदोक्तैश्च मन्त्रैर्जरायो. पात
 नार्थमुक्तै । एवमनुष्ठीयमानेऽपि मूढगर्भो यदि न पतति, अथ-
 अनन्तरं, ईश्वर-नृपं, आपृच्छय-तैदाज्ञा गृहीत्वा, त-मूढ-
 गर्भं, आशु गर्भिण्या आहरेत्-आकर्षेत् । कथम् ? हस्तमभ्य-
 ज्य-लेपयित्वा, तथा योनिमभ्यज्य । केन ? साज्येत्यादि ।
 शाल्मल्या पिच्छा शाल्मलिपिच्छा-निर्यास, सहाज्येन वर्तते
 इति साज्या, साज्या शासौ शाल्मलिपिच्छा च तथा, हस्त
 योनिं चाभ्यज्य यत्नेन गर्भमाहरेत् । हस्तेन शक्यमाक्रष्टु तेनै-
 व-हस्तेन साज्यशाल्मलिपिच्छाकेन, तं-गर्भं, समाकर्षेत् ।

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ २७ ॥
 आज्छनोत्पीडसम्पीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।
 आनुलोम्य समाकर्षेद्योनि प्रत्यार्जवागतम् ॥ २८ ॥

गात्रं च गर्भस्य विषमं कृत्वा स्थित-अयथामार्गेण स्थित,
 आज्छनादिभिरानुलोम्य-स्पष्टत्वं प्राप्ते गात्रे सति, योन्यभिमु-
 खमार्जवेन-ऋजुमार्गेणागतं सन्तं, आहरेत् । आज्छनेन-आ-
 यामेन दीर्घतया स्थापनेन, तथोत्पीडनेन-ऊर्ध्वं पीडनेन, तथा
 समन्तात्पीडनेन, तथा विक्षेपेण-विशेषप्रेरणेन, तथा उत्कर्षेण
 क्षेपण-उत्क्षेपण तेन, आदिग्रहणादेवप्राथम्यैरन्यैरपि खबुद्धिपरि-
 कल्पितै, स्पष्टत्वं प्राप्ते सति ।

इदानीं शस्त्रोपायसाध्या मूढगर्भचिकित्सामाह—

हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुञ्ज प्रपद्यते ।
 पादेन योनिमेकेन भुञ्जोऽन्येन गुदं च यः ॥ २९ ॥
 विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।

हस्तेन पादेन शिरसा, अनुत्यकाल-कदाचिद्धस्तेन कदाचि-

१ ‘पृष्ठेश्वर’ अ । ‘अथ पृष्ठेश्वर’ ड । २ ‘दिश्वेत्येवेहि’
 ट । ३ ‘रायुप’ ड ड । ४ ‘अयवाऽथर्व’ ण त । ५ ‘तत
 आज्ञा’ ट ण त । ६ ‘षमस्थि’ अ इ ड त । ७ ‘आनुलोम्ये स’
 अ.इ.ड.ण.त । ८ ‘लोम्ये-’ ट.ण.त. । ९ ‘न, आदि’ ट ड.ड ।

त्पादेन कदाचिच्छिरसा, योनि प्रति भुञ्ज -कुटिल, प्रपद्यते-
 आयाति, य स एको विष्कम्भो नाम मूढगर्भ । तथा,
 पादेनैकेन योनि तथा द्वितीयपादेन गुद-पायु, भुञ्ज सन् यो
 मूढगर्भं प्रपद्यते, सोऽपरो विष्कम्भ । तौ-एतौ द्वौ, विष्कम्भौ
 नाम मूढौ-मूढगर्भौ, शस्त्रदारणमर्हतः । हस्तेनाक्रष्टुमशक्य-
 त्वात्तयो शस्त्रदारण कार्यमित्यर्थः ।

अत एवाह—

मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ३० ॥

मण्डल चाङ्गुलिश्च मण्डलाङ्गुली । मण्डलशब्देन मण्डलाग्र
 शस्त्रमुपलक्ष्यते, अङ्गुलिशब्देन चाङ्गुलिशस्त्रम् । ते नामनी
 ययो शस्त्रयोस्ते मण्डलाङ्गुलिशस्त्रे शस्त्रविध्यध्यायोक्ते (ह सू
 अ २६।५-१३), ताभ्या मण्डलाङ्गुलिशस्त्राभ्या [तत्र-]
 तयोर्विष्कम्भाख्ययोर्मूढगर्भयो, कर्म प्रशस्यते । ताभ्या श-
 स्त्राभ्या दारणमेतयो कार्यमित्यर्थः ।

वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववचारयेत् ।

वृद्धिपत्रसज्ञं शस्त्रं यस्मात्तीक्ष्णाग्रमतस्तद्योनौ नावचारयेत्-
 तेन तत्र विदारणं न विधेयम्, प्रत्यवायभयात् ।

दारणं च यथा विधेयं तथाऽऽह—

पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ३१ ॥
 कक्षोरस्तालुचिबुंकरप्रदेशेऽन्यतमे ततः ।
 समालम्ब्य दृढं कर्षेत्कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ३२ ॥
 अभिन्नशिरसं त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।

पूर्वं शिरं सम्बन्धीनि कपालानि विशोधयेत् । किं कृत्वा ?
 शस्त्रेण दारयित्वा, -छित्त्वा । एव शिरं कपालानि शोधयित्वा-
 गर्भिणीकोष्ठबाह्यानि कृत्वा, तत -अनन्तरं, कक्षोरस्तालुचिबु-
 कप्रदेशेऽन्यतमे-तद्विषये, समालम्ब्य-तं गर्भं गृहीत्वा, दृढ
 कृत्वा आकर्षेत् । केन ? गर्भशङ्कुना । क ? कुशलं, -अभ्य-
 स्तकर्मा वैद्य । अभिन्नशिरस-अविदारितोत्तमाङ्गं पुनर्गर्भं,
 अक्षिकूटयोस्तथा गण्डयोस्तद्विषयेऽन्यतमे प्रदेशे-कदाचिदक्षि-
 कूटप्रदेशे कदाचिद्गण्डप्रदेशे, समालम्ब्य तं गर्भं दृढं गर्भश-
 ङ्कुना गृहीत्वा कर्षेत् ।

बाहुं छित्त्वाऽसक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ३३ ॥
 विदार्य कोष्ठमन्त्राणि बहिर्वा सन्निरस्य च ।

असाभ्या सक्तोऽसक्तः, तस्य बाहुं छित्त्वाऽऽकर्षणं कुर्यात् ।
 वामेनासेन सक्तस्य वाम बाहुं दक्षिणेनासेन सक्तस्य दक्षिण
 बाहुं छित्त्वेत्यर्थः । वातेनाध्मात-दृतिवत्पूरितं, उदर यस्य मूढ-
 गर्भस्याऽसौ वाताध्मातोदर, तस्य तु कोष्ठ-आमपक्वाशयाश्रय,
 विदार्य-पाटयित्वा, अन्त्राणि च बहिः सम्यङ्निरस्य-बाह्यात
 प्रक्षिप्य, आकर्षेत् ।

१ ‘त्यपाय’ ड ड ण त । २ ‘ण यत्र यथा’ ण त. । ३ ‘बुके
 प्र’ ण. । ४ ‘ल.-स्वभ्य’ ट । ५ ‘शयप्राय’ ड ड. ।

कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ३४ ॥

कटीसक्तस्येति तृतीया समास । कट्या सक्तस्य-ककुब्जला
लीनस्य, तद्वच्चेति तेन-वाताभ्यातोदरेण, तुल्य कर्म दारणात्मक
कृत्वा, तत्कपालानि तस्या-कट्या, कपालानि-खण्डानि,
विदारयेत् ।

इति विशेषेण गर्भस्याकर्षणमुक्त्वा, सामान्येन मूढगर्भचि-
कित्सामाह—

यद्यद्यायुवशादङ्गं सज्जेद्गर्भस्य खण्डशः ।

तत्तच्छिञ्चत्वाऽऽहरेत्सम्यग्प्रक्षेत्रीं च यत्नतः ॥ ३५ ॥

यद्यदङ्ग मूढगर्भस्य चायुवशात् सज्जेत्-सञ्छिष्येत्, तत्तदङ्ग
खण्डशो-लैवश, छिन्ना-दारयित्वा, सम्यग्गाहरेत् । किलैकै-
वेलया सकलगर्भशरीरच्छेदनादन्तस्थितमूढगर्भाया नार्या अपि
बलवच्छन्ननिपातनाद्विधात सम्भाव्यत इति खण्डश इत्युक्तम् ।
अत एवाह-रक्षेदित्यादि । नारी च यत्नेन-तात्पर्य कृत्वा, रक्षेत् ।
यथा नार्या अङ्ग किञ्चिदपि न छिद्यते तथा विधेयमित्यर्थः ।

गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।

तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ३६ ॥

यस्माद्गर्भस्य चित्रा-नानारूपा, गति-अवस्थिति, विगुण-
प्रकुपित, प्रभञ्जन करोति, तस्माद्योऽनल्पमति-महाबुद्धि-
वैद्य, स तत्र-तस्या गतौ, अवस्थापेक्षमाचरेत्, -मूढगर्भ
प्रत्यनुक्तमप्यवस्थित कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।

सहात्मना, न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ३७ ॥

जीवन्त गर्भं गर्भिण्यन्तर्मृतगर्भलक्षणानभिज्ञो वैद्याभिमानो
य स त गर्भं न दारयेत् । कुतो हेतोः ? इत्याह-यस्मात्स
मातरं मारयेत् । कथम् ? सहात्मना, -मातरमात्मानं च, स
छिन्नो गर्भो व्यापादयेदित्यर्थः । न चास्तजीवितो-गर्भिण्या अ-
न्तर्मृतो गर्भः, क्षणमपि-मुहूर्तमात्रमपि, उपेक्ष्य । अपि तु
तस्य द्रौगेव प्रतिक्रिया कुर्यात् ।

इदानीमुपेक्ष्या मूढगर्भां स्त्रियमाह—

योनिस्वरणभ्रंशमकलुश्वासपीडिताम् ।

पूत्युद्गारां हिमाङ्गीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ३८ ॥

योने स्वरण-संवृतयोनित्वम्, तथा तस्या एव योनेर्भ्रंश-
स्वस्थानाच्चयवनम्, तथा मकलु-शिरोबस्तिकोष्ठशूललक्षण प्रा-
गुक्तो व्याधिः, तैर्योनिसवरणादिभिः पीडिताम् । तथा, पूत्युद्ग-
राम् । तथा, हिमाङ्गीम् । एवविधा मूढगर्भां त्यजेत्-नोपक्रमेत् ।

१ 'खण्डान्' ट । २ 'हरन्सम्य' अ ढ । ३ 'नैकश' ट ।
४ 'कहेल्' ट ढ ढ त । ५ 'घाता सम्भाव्यन्त' ढ ढ त । ६ 'उपेक्षेत'
ढ.ढ.ण.त । ७ 'प्रागेव' ढ ढ । ८ 'मकलु' इ । 'मकलु' ढ ।
'मकलु' ण । ९ 'योनिस्व' ट । 'योने संवृत्तिं स्व' ढ.ढ ।

अथापतन्तीमपरा पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ।

एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ ३९ ॥

दद्याद्भ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।

योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूल चास्याः प्रशाम्यति ॥ ४० ॥

अथ-मूढगर्भाहरणादनन्तर, अपरा-जरायुसज्ञा, अपतन्ती-
अनिष्कामन्ती, पूर्ववत्पातयेत् । पूर्वेण तुल्य-पूर्ववत्, पूर्वोक्तेना-
परापातनोक्तविधिना "हिरण्यपुष्पीमूलं च" (हृ शा अ
१।८३) इत्यादिनेत्यर्थः । एव-अनन्तरोक्तेन विधिना, निर्हृत
शल्य-गर्भजरायुसज्ञ, यस्यास्ता तु स्त्रियमुष्णेन जलेन सिञ्चेत् ।
तत-ज्ञानादनन्तर, अभ्यक्तशरीरायै स्त्रिये योनौ स्नेहपिचुं
दद्यात् । तेन-स्नेहपिचुना, अस्या-योषित, योनिर्मृदुर्भवेत् ।
शूल-रुजा च, प्रशाम्यति ।

दीप्यकातिविषारास्त्राहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।

चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा काथं वा (तां) पाययेत्ततः ॥ ४१ ॥

कटुकातिविषापाठाशाकत्वग्धिङ्गुतेजिनीः ।

तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥

त्रिरात्रमेवं, सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

सायं पिबेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥ ४३ ॥

शिरीषककुम्भकाथपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥ ४४ ॥

तत-ज्ञानाभ्यङ्गादनन्तर, दीप्यकादेशूर्णं स्नेहेन-घृतादिना
प्रकृत्यादिवशात् यथायोग्येन, ता-स्त्रिय, पाययेत् । कल्क वा-
दीप्यकादेर्जलेन पिष्ट्वा, स्नेहेन ता पाययेत् । काथ वा दीप्यका-
देस्ता पाययेत् । तथा, कटुकादीनि तद्वत् ता स्त्रिय पाययेत् ।
एतानि द्रव्याणि चूर्णाकृत्य स्नेहेन कल्कीकृत्य काथीकृत्य वा पाय-
येत् । शाक-खरच्छदम् । त्वक्-त्वचम् । तेजिनी-तेजोवती ।
किमर्थं पाययेत् ? दोषस्यन्दार्थम् । दोषस्य-रक्तादेः, स्यन्द-स-
वण, तदर्थं पाययेत् । तथा, वेदनाया-पीडाया, उपशान्त्यर्थं
च । त्रिरात्रमेव मूढगर्भकर्षणदिनात्प्रभृति कार्यम् । तत-त्रिरा-
त्रादनन्तर, सा मूढगर्भा, सप्ताहं स्नेहमेव पिबेत्, न तु रुक्षौष-
धम्, इत्येवकारोऽवधारणार्थो द्योतयति । साय-दिनान्ते, अरि-
ष्ट-पूर्वोक्तलक्षण, पिबेत् । तथा, शोभनं कृत्वा कृत-निष्पादित,
आसव-मद्यविशेष, तथा शिरीषककुम्भकाथान् पिचून्-विके-
शिकाप्रायान् कार्पासादिमयान्, योनौ विनिक्षिपेत् । उपद्रवा ज्व-
रादयश्चान्ये ये भवेयुः, तान्-उपद्रवान्, यथास्वमुपाचरेत्, -
यस्य ज्वरादेर्य आत्मीय उपक्रम, तेन तमुपक्रमेदित्यर्थः ।

एतच्च पूर्वोक्तमासेव्य, अनन्तर यत्कर्तव्यं मूढगर्भायाः स्त्रि-
यास्तदाह—

पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।

रसो दशाहं च पर लघुपथ्याल्पभोजना ॥ ४५ ॥

१ 'क्तदेहायै' ट । २ 'तेजनी' अ इ ढ, स स । ३ 'तेजनी-
तेजवती' ढ ढ.ण । ४ 'मेव चूर्णमूढ' ट ढ.ढ. । ५ 'काथकृतान्' ट ।

स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ४६

पय—क्षीर, अनन्तर तस्यै दशाह भोजने हितम् । किम्भूतम्^१
वातहरै—रान्नादिभिर्द्रव्यै, सिद्ध-शृतम् । दशाहादनन्तर द्वि-
तीय च दशाह रसो भोजने हित । पर-अतो दिनविशतेरन-
न्तर, सा-स्त्री, लघुपथ्याल्पभोजना सती, तथा स्वेदाभ्यङ्गपरा-
तत्प्रवाना सती, स्नेहान्-बलातैलादिकान्, भजेत् । ऊर्ध्व-अ-
नन्तर चतुर्भ्यो मासेभ्यः पञ्चममासात्प्रभृति, सा-निष्कान्तमूढ-
गर्भा स्त्री, क्रमेण-न तु सहसा, सुखानि-अन्नपानाहारविहार-
रूपाणि, भजेत् ।

अथ बलातैल निरूपयति—

बलामूलकषायस्य भागाः षट् पयसस्तथा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥ ४७ ॥
निष्काथभागो भागश्च तैलस्य तु चतुर्दशः ।
द्विमेदादारुमज्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥ ४८ ॥
सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्षभसैन्धवैः ।
कालानुसार्यैशैलेयवचागुरुपुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायष्टीवरारसैः ।
शताह्वाशूर्पपण्यैलात्वकपत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ५० ॥
पक्वं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
सूतिकाबालमर्मास्थिहृतक्षीणेषु पूजितम् ॥ ५१ ॥
ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमूत्राघातान्नवृद्धिजित् ।
धन्वन्तरेरभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥

बलाया मूलानि, तेषा कषाय—काथ, तस्य भागा षट् ।
तैलैकभागापेक्षयैतद्विधम् । पयसस्तथा—क्षीरस्य षडेव भागा ।
यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकत—एकत्र कथिताना निष्का-
थभाग । यवादीना तैलसमो निष्काथभाग एक इत्यर्थः । एव
त्रयोदश भागा भवन्ति । तैलस्य तु चतुर्दशो भाग । चतुर्दशाना
पूरण “तस्य पूरणे ङ्ग” इति ङ्ग । एतदेव स्पष्टीक्रियते
शिष्यहितार्थम् । तत्र यदा षोडशपलानि तैलस्य श्रपयितव्यानि
तदा बलामूलपलानि चतुर्विंशतिर्भवन्ति, जलपलशतानि त्रीणि
चतुरशीत्यविकानि, ततश्चतुर्थांशेन षण्णवति काथपलानि ।
क्षीरपलानि षण्णवति । यवादीना पलानि चत्वारि, पानीयप-
लानि चतु षष्टि, षोडशपलानि कषायस्य । द्विमेदादीनि द्रव्याणि
प्रत्येकमर्धकर्मप्रमाणानि रक्तिकया पञ्चमभागसहितया सवान-
कयाऽविकानीति । कालानुसार्यै—उत्पलसारिवा । क्षीरशुक्ला-
क्षीरविदारी । वरा—त्रिफला । रसो—बोल । योऽयं यवकोल-
कुलत्थदशमूलैरेको भाग परिकल्पित, तत्र यवकोलकुलत्थानां

त्रयोऽशा दशमूलस्य दशाशा इति व्याख्येयम् । “कल्पयेत्सह
शान्भागान् प्रमाण यत्र नोदितम् ।” (ह क. अ ६।२४)
इति वचनात् । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ ४)—“यवकोलकुल-
त्थदशमूलकषायस्य भाग” इति । ये तु यवकोलकुलत्थाना
त्रयोऽशा दशमूलस्य चतुर्थोऽश इति भागोऽयं कल्प्य इत्याहुः,
ते तु पौर्वापर्यं न पर्यालोचयन्त्येव । यत “कल्पयेत्” इत्यादि-
कया परिभाषया द्रव्याणामेषा समाशत्व नियमितमेव । पृथक्
षष्ठ्याऽत्र यो निर्देशः स छन्दोतुरोधादेव बोध्यः । तथा चाने-
नैव तन्त्रकृता सङ्ग्रहे समस्तान्येवैतानि द्रव्याणि निर्दिष्टानि ।
अपि च, दशमूलस्याविक्रयेन वातरोगहन्तृत्व यथाऽस्य तैलस्य,
न तथा यवादिभिरिति सर्वथा पूर्वं व्याख्यान श्रेयः । मृद्वग्निनेति
मृदुशब्दोऽग्निविशेषणाय प्रयुक्तः । किल खरतरदहनसम्पर्कात्
क्षीरबाहुल्येनास्य तैलस्य झटिति पाकातिक्रान्तताऽपि किञ्चित्स-
म्भाव्यते । एतच्च तैलमशेषवातरोगहन्तृ । तथा, सूतिकादिषु
प्रशस्तम् । तथा, ज्वरौदितजित् । तथा, भगवतो धन्वन्तरेरभि-
मतम्, अतिशयगुणवत्त्वात् । तथा, योनिरोग क्षयं चापहन्ति ।

वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वोद्धरेच्छिशुम् ॥ ५३ ॥

विपन्नाया—मृताया गर्भिण्या, यदि कुक्षिः प्रस्पन्दते—अ-
त्यन्त चलति । क प्रदेशे^२ वस्तिद्वारे,—तत्समीपे । कदा^३ जन्म-
काले,—गर्भप्रसवोन्मुखे काले । तदा कुशलो वैद्यः शीघ्रं [तत—]
कुक्षिप्रस्पन्दनादनन्तर, पाटयित्वा शिशु—बाल, उद्धरेत् ।

मधुकं शाकबीजं च पयस्या सुरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ ५४ ॥
वृक्षादनी पयस्या च लता सोत्पलसारिवा ।
अनन्ता सारिवा रान्ना पत्रा च मधुयष्टिका ॥ ५५ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशुङ्गत्वचा घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिशुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं सिंता ।
ससैतान् पयसा योगानर्द्धश्लोकसमापनान् ॥ ५७ ॥
क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।

मधुकादिद्रव्योपलक्षितान् सप्त योगान् क्रमात्—यथाक्रमनिर्दि-
ष्टानतिक्रमेण, सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति तद्रक्षार्थं तान् योजयेत् ।
कीदृशान् योगान्^४ अर्द्धश्लोकेन समापन—समाप्ति, येषा तान-
र्द्धश्लोकसमापनान् । अश्मन्तको—यमलपत्रक । ताम्रवल्ली—राम-
तरुणी, मज्जिष्ठेलेके । लता—गन्धप्रियङ्गु, गौरसारिवेल्यन्ये ।

१ ‘अभ्यान्मासा’ ट । २ ‘नाहाररू’ ट ड ड । ३ ‘च’ इ । ४ ‘सार्यशै’
अ त । ‘सारीशै’ ड । ५ ‘स्थिक्षत’ ण त । ६ ‘शिष्याणा हि’
ण त । ७ द्विमेदादीनामेकत्रिंशद्द्रव्याणां चत्वारि पलानात्यथ ।
८ ‘कालानुसार्य—उशीरम्’ इतीन्दु । ९ ‘सारी—उ’ ट. ड ड ।

१ ‘पर्यमपर्या’ ड ड । २ ‘शेषादिह प्र’ ट । ३ ‘हरम्’ ड ड ।
४ ‘रादीन् हन्ति ।’ ट । ५ ‘स्याऽमर’ इ । ६ ‘ता चोत्प’
ण त स.स । ७ ‘द्याऽथ म’ अ इ त । ‘द्याहम’ ड ।
‘पञ्चक म’ ण । ८ ‘श्मर्य क्षी’ ण त । ९ ‘रिशृङ्ग’ ड स.स ।
१० ‘बला’ स स । ११ ‘दिष्टेन क’ ट ।

उत्पलसारिवा-कृष्णसारिवा । क्षीरिणा-न्यग्रोधादीना, शुद्धा, तथा
तेषामेव त्वक् चेति द्वन्द्व । “द्वन्द्वानुदषहान्तात्” इति टच् ।

कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेधुनिदिग्धिकात् ॥५८॥

मूलैः शृतं प्रयुज्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।

नवमे सारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥

योजयेद्दशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्यया ।

अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ ६० ॥

कपित्थादीना समाहारद्वन्द्वः । कपित्थादेर्द्रव्यान्मूलैः शृतं
क्षीरमष्टमे मासि प्रयुज्जीत । नवमे मासि सारिवादिभिः सिद्धं
क्षीरं प्रयुज्जीत । दशमे मासि काकोल्यादिसिद्धं क्षीरमथवा
यष्ट्यादिभिः सिद्धं योजयेत् ।

अवस्थितं लोहितमङ्गनाया

वातेन गर्भं ब्रुवतेऽनभिज्ञाः ।

गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः

स्रुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥

गर्भं जडा भूतहृतं वदन्ति

मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।

ओजोशनत्वादथवाऽव्यवस्थै-

र्भूतैरुपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया द्वितीये शारीरस्थाने

गर्भव्यापन्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

लोहित वातेन हेतुनाऽवस्थित-कुक्षौ पवननेन रुद्धं, गर्भं ब्रु-
वतेऽनभिज्ञा । नञत्र पर्युदासे, अभिज्ञसदृशा इत्यर्थः । कुत-
स्तेषा भ्रान्तिः^१ इति तद्वीजमाह-गर्भाकृतित्वादिति । गर्भस्या
कृति-संस्थानमुन्नत्यादिकम्, तथा “हृत्सादौर्हृद” (हृ नि.
अ ११।५१) इत्यादि रक्तगुल्मनिदानोक्तं लक्षणं, वातरुद्धलो-
हितावस्थितौ गर्भस्थितौ चोभयत्र समानम् । अतोऽल्पबुद्धि-
त्वादवस्थितं लोहितं गर्भं ब्रुवते । कटुकोष्णादिभिः-अवस्थित-
लोहितस्रुतिहेतुभिः, स्रुते केवल एव रक्ते-गर्भरहिते, जडा-
निर्बुद्धयो, भूतहृतमिति गर्भं वदन्ति । पुनः शब्द शिरसः कम्प
कृत्वा तेषामसम्भाव्याङ्गीकारेण सर्वजनप्रथितेन जडत्वं सहेतुकं
प्रतिपादयति । अत एवाह-यतो, यस्मात्, मूर्ते-शरीरस्य,
हरणं तै-भूतैः, न दृष्टं-न क्वचिदुपलब्धम्, अत-असम्भा-
व्यवस्तुप्रतिज्ञानात्, तेषां जडत्वमित्यर्थः । ननु, एतदपि कथं

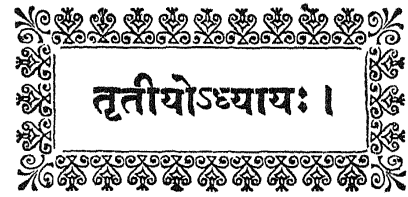
१ ‘शृङ्गा’ ट । २ ‘विधजै’ अ ट ण त । ३ ‘त्थादिद्रव्यमूलै’
ट । ४ ‘क्षौ रुद्ध’ ड ड । ५ ‘दिका, त’ ट ट ण त । ६ ‘ङ्गीक-
रणेन सकलजन’ ट ।

मुच्यते^२ इत्याह-ओजोशनत्वात् । यस्मात्ते भूता ओजोशना-
ओजोभक्षणमर्यादा । अथवा कदाचित्ते-भूता उल्लङ्घितमर्यादा
स्युः । तै-तथाभूतैः, अव्यवस्थै-अव्यवस्थावस्थितैः, भूतैर्गर्भस्य
माता नोपेक्ष्येत, अपि तु हियेतैव । तथा हि-यथा गर्भमातो-
पचितशरीरा न तथा गर्भ इति । उपजातीन्द्रवज्राख्ये वृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीये शारीरस्थाने गर्भ-

व्यापन्नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

गर्भव्यापदोऽनन्तरमङ्गविभाग उच्यते । अङ्गप्रत्यङ्गविज्ञाने हि
सति सम्यग्गर्भस्याहरणादिकं कर्तुं शक्यते, नान्यथा । इतीदमाह-

अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

अङ्गस्य-शरीरस्य, विभागो-विभजनं, अङ्गप्रत्यङ्गादिना पृथ-
करण-अङ्गविभागः । अथेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तान्येवाङ्गानि विभक्तुकाम आह-

शिरोऽन्तराधिद्वौ बाहू सक्थिनीति समासतः ।

षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥

षडङ्ग-षडवयवं, अङ्ग-शरीरम् । तान्येव षडङ्गान्याह-
शिरः, तथाऽन्तराधिः, तथा द्वौ बाहू-वामदक्षिणौ, तथा स-
क्थिनी द्वे-वामदक्षिणे, इति-एव, समासत-सङ्क्षेपेण, षडङ्गम् ।
विस्तरेण पुनरनेकावयवम् । अन्तराधिशब्देन शिरोबाहुसक्थि-
र्वर्जं सर्वो मध्यभाग उच्यते । आधीयन्ते-निबध्यन्ते यथायथ
शरीरस्यान्तः स्थाप्यन्ते प्राकृतेन कर्मणा शिरःप्रभृतयः पञ्चा-
वयवा यस्मिन् सोऽन्तराधिः । तस्य-षडवयवस्याङ्गस्य, अक्षि-
हृदयादिकं प्रत्यङ्गम् । आदिशब्देन कर्णनैसापाणिपादादिपरि-
ग्रहः । अवयवमवयवं प्रति योऽवयवः, तत्प्रत्यङ्गमुच्यते ।

१ ‘तेजो’ ड ट ण त । २ ‘अयमङ्गविभागश्चरके सू० २८
अध्याये वि० ५।६।८ अध्यायेषु शा० ७ अध्याये चि० १५
अध्याये च, सुश्रुते सू० १४ अध्याये शा० ४।५।७।८।९ अध्या-
येषु च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा० ५।६।८ अध्यायेषु सू० १८ अध्याये
चास्ति वर्णितः । ३ ‘क्थिनी च स’ अ इ ट ण त । ४ ‘वर्ज’ ट ।
‘वर्ज्य’ ड ड । ५ ‘ते । अन्तराधि’ ट । ६ ‘नाभिपा’ ण त ।

शरीर व्योमवाय्वादिपञ्चमहाभूतात्मक चेतनादीनामधिष्ठा-
नम् । अतस्तमेव प्रत्येक महाभूतगुणमाह—

**शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाहुणाः ।
खानिलाग्न्यम्भुवाम्**

शब्दादयः पञ्च गुणा क्रमात्—क्रमेण, खादीना पञ्चाना
भवन्ति । ख चानिलाश्चाग्निश्चापश्च भूश्च खानिलाग्न्यम्भुव,
तासाम् । तत्र शब्दः खस्य—आकाशस्य गुणः, सुषिरेऽतिरिक्त-
स्पर्शादिगुणचतुष्टयायोगित्वेन शब्दमात्रस्यैवोपलम्भात् । स्पर्शो
वायो । रूपमग्नेः । रसोऽपा-पानीयस्य । गन्धो भूमे ।
एतेषां गुणानां खाद्याश्रितत्वात्तेषां गुणा इत्युच्यन्ते ।

किमेकैक एवाकाशस्यैव वाय्वादीनां यथोक्तो गुणः ? उता-
न्येऽपि सन्ति ? इत्याह—

एकगुणवृद्ध्यन्वयः परे ॥ २ ॥

एकेन गुणेन वृद्धिः, तथाऽन्वयः—सम्बन्धः । परे—वाय्वादौ
महाभूते । अथवा, एकस्य गुणस्य वृद्धिः, तथाऽन्वयः—अनु-
गमस्तद्भावित्वं पर इति । चतुर्णां महाभूतानां परत्वोक्तिर्भाक्त्व-
माकाशापेक्षया । तेन वाय्वादौ महाभूते एकगुणवृद्ध्यन्वयः ।
आकाशस्त्वेकगुण एव । तस्य परत्वासम्भवान्न तस्यैकगुणवृद्ध्य-
न्वयः । आकाशात्परे—अनन्तरे महाभूते वाय्वाख्ये, एकगुण-
वृद्ध्यन्वयेन द्विगुणत्वात् शब्दस्पर्शगुणत्वम् । ततः परे महा-
भूतेऽग्न्याख्ये, एकगुणवृद्ध्यन्वयेन त्रिगुणत्वात् शब्दस्पर्शरूप-
गुणत्वम् । ततः परे—जलाख्ये महाभूते, एकगुणवृद्ध्यन्वयेन
चतुर्गुणत्वात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वम् । ततः परे—पृथिव्याख्ये
महाभूते, एकगुणवृद्ध्यन्वयेन पञ्चगुणत्वात् शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धगुणत्वम् । एव पञ्चानां खादीनामेकैकगुणवृद्ध्यैकद्वित्रिचतु-
पञ्चगुणत्वं बोध्यम् ।

इदानीं यथाक्रमनिर्दिष्टेभ्यो भूतेभ्यो ये भावा भवन्ति,
तान् दर्शयति—

**तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ।
वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वहर्द्वग्रूपपक्तयः ॥ ३ ॥**

आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।

[तत्र—] तेषु पञ्चसु महाभूतेषु मध्ये, अस्मिन् देहे—मनुष्यादौ
स्थूलतया परिणते, नान्यस्मिन्नतीन्द्रिये भूतादौ । खात्—आका-
शात् सत्वबहुलात्, खानि—छिद्राणि, 'भवन्ति' इति शेषः ।
एव श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठान—श्रोत्रम् । तथा, शब्दो—बोधः । तथा,
विविक्तता—शून्यता रिक्तता, खादेव छिद्रविशेषः । यद्यपि छि-
द्रादिषु सर्वभूतानामेव व्यापारः, तथाऽप्याकाशस्यैवात्र विशिष्टं
कारणत्वम् । यथा—घटादौ मृदण्डचक्रसलिलसूत्रादिकारणस-

मुदायनिष्पन्नेऽपि मृद एव विशिष्टकारणत्वम् । अत एवासौ मृ-
न्मय एवोच्यते । एव सर्वेषु वक्ष्यमाणेषु वातादिजेषु स्पर्शादिषु
बोध्यम् । वातात्—अनिलाद्रजोबहुलात्, स्पर्शादयो भवन्ति ।
स्पर्श—स्पर्शनम् । त्वगिहं स्पर्शनेन्द्रियाधिष्ठानम् । तथा,
उच्छ्वास—प्राणाख्यः । वह्ने सत्वरजोबहुलाद्गुणादयो भवन्ति ।
हृक्—दृष्टिः, चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानम् । तथा, रूपाख्यो गुणः ।
पक्ति—पाकः । उपलक्षणं चेदम् । तेजः पित्तोष्णमेधावर्णशौर्या-
दयोऽपि वहरेव वेद्याः । अग्न्यः सत्त्वतमोबहुलाभ्यो जाता
आप्या जिह्वादयो भवन्ति । जिह्वाशब्देनात्र जिह्वाया विशिष्ट
एकदेशो रसनेन्द्रियाधिष्ठानं विवक्षितं, न सर्वैव जिह्वा ।
तथा, रसाख्यो गुणः । तथा, क्लेदाख्यो भावः । उपलक्षणं
चेदम् । स्वेदस्नेहमूत्रादयोऽप्याप्या एव । घ्राणादि पार्थिव
भवति । घ्राण—नासाया विशिष्ट एकदेशो घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानम् ।
गन्धो गुणः । तथा, अस्थिर्भावः । एतानि सर्वाणि पृथिव्या-
ख्यात्तमोबहुलान्महाभूताज्जातानि ।

देहेऽस्मिन् किं मातृजम् ? किं पितृजम् ? इत्याह—

मृद्वत्र मातृजं रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

पैतृकं तु स्थिरं शुक्रधर्मन्यस्थिकवादिकम् ।

चैतनं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ५ ॥

अत्र—अस्मिन् देहे, अनेकसामग्रीकेऽपि यन्मृदु वस्तु
तन्मातृजम् । मातुराविर्क्येन कारणभाव इत्यर्थः । मातृजमिति
“पञ्चम्यामजातौ” इति जनेर्दः । किं पुनस्तन्मृदु ? इत्याह—रक्ते-
त्यादि । आदिशब्देन नाभिहृदययकृच्छीहामाशयादीनां ग्रह-
णम् । ननु, गुदस्य मांसप्रायत्वान्मांसग्रहणेनैव सिद्धं ग्रहणम् ।
तत् किं गुदग्रहणेन ? ब्रूमः । मांसस्य आप्यस्यानिश्चयात् पृथ-
गुपादानं कृतम् । तथा च वक्ष्यति (हृ. शा. अ. ४।४५) —“मा-
ंसमर्मे गुदोऽन्येषाम्” इति । यद्वस्तु स्थिरं तत् पैतृक—पितृजम् ।
किं तत् ? इत्याह—शुक्रादिकम् । आदिशब्देन शिरास्त्रायुरोमा-
दीनां ग्रहणम् । पैतृकमिति “पितृर्यच्च” इति ठक् । “इसुसु-
क्तान्तात्क” इति कादेशः । चेतना—आत्मैव, प्राकृतशुभाशुभ-
कर्मबीजक्षेत्रमित्यर्थः । ततो जातं चैतनम् । किं तत् ? इत्याह—
चित्तमित्यादि । चित्त—इन्द्रियसारथिः । तथा, अक्षाणि—श्रोत्रा-
दीनि । ननु, चैतनान्यक्षाणीत्येतत्पूर्वापरव्याहृतमिव मन्यमानहे ।
यतः पूर्वमुक्तम् (श्लो. ३) —“खात्खानि देहेऽस्मिन्” इति ।
तत्कथमिह चैतनान्यक्षाणीत्युच्यन्ते ? ब्रूमः । नात्र तत्र वाऽव-
धारणं कृतम् । यथा चैतनान्येवाक्षाणि खादेव खानीति । तस्मा-
दाकाशं चेतना च द्वयमप्यक्षाणां कारणमित्यवेहि । तथा, ना-
नयोनिषु—गजाजवाजिर्बस्तशशशम्बरप्रभृतिषु, यज्जन्म—सम्भ-

१ 'क भूत' ड ड । २ 'लाग्न्यम्भुभूवेक' इ । ३ 'न्ति ।
तेन शब्द' ड ड ण त । ४ 'श्वान्बु च भूश्च खानिलाग्न्यम्भुव',
तासु । तत्र' ट । ५ 'वृद्ध्याऽन्वय' अ ड । ६ 'क्तिक्रम आका'
ड ड, ण । ७ 'कवृ' ट ण त ।

१ 'वाच्यम्' ट । २ 'ह वहि स्प' ट । ३ 'तम्' ट ।
४ 'स्थि. ए' ट. ड ड ण त । ५ 'आत्मज चि' इ ण त । ६ 'धि-
क्यकारण' ट. । ७ 'ज्ञावरो' ट त । ८ 'म्, आत्मजमेव कि' ट ।
९ 'साङ्गतानि चे' ट ड ड । १० 'जिपशुसारससारङ्गशम्ब' ट त ।
'वस्तशशखरप्र' ड. । ११ 'जनन सम्भवति तद' ट ।

व, तदपि चैतनम् । उपलक्षण चेदम् । कामक्रोधलोभमर्षहर्ष धर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नाहङ्कारसुखदुःखायु खर-
प्रिशोषादयोऽपि हि चैतना एव ।

सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ।

सात्म्य त्रिविधम्, व्याविसात्म्य देशसात्म्य देहसात्म्य च ।
तत्रेह व्याविसात्म्य न गृह्यते । यतो देहस्य सम्भवतः सम्भू-
तमात्रस्य चेत्यविचारणा प्रसूता, कुत किं सम्भवति ? इति ।
अतो व्याधिर्वैदेहाप्रस्तावान्नोपयुज्यते । [तस्मादेशसात्म्य देह-
सात्म्यं च गृह्यते । देहस्य हि सम्भवतः सम्भूतमात्रस्य च
मात्राहारविहारादि यदपथ्यमप्यतिशयेन शीलितं तदप्यस्य
देहस्योचितता गच्छत्सुखानुबन्धत्वेन सात्म्यमुच्यते ।] तस्मादेश-
सात्म्यं देहसात्म्यं च ग्रहीतुं युक्तम् । सात्म्याज्जात-सात्म्यजम् ।
किं तत् ? आयुः, जीवितम् । तथा, आरोग्य-वातुसात्म्यम् ।
तथा, अनालस्य-सर्वचेष्टासूयोगः, उत्साहः । तथा, प्रभा-
कान्तिः । तथा, बल-शक्तिः । उपलक्षणं चेदम् । अलोलुप-
त्वेन्द्रियप्रसादस्वरवर्णवीर्यौजसम्पत्प्रहर्षाद्यपि हि सात्म्यजमेव ।

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोलता ॥ ६ ॥

रसात्-आहाररसात् परिणताज्जात रसजम् । किं तत् ?
जन्म, सम्भवः । कस्य ? वपुषः, सकलस्य शरीरस्य । तथा,
वृत्ति-वर्तनं, जीवितानुबन्धः । रसः हि विना जीवितस्याप्य-
भावः । तथा, वृद्धि-आयामविस्तराभ्यां यथासंस्थानस्य गरी-
रस्याधिक्यम् । तथा, अलोलता-अलौल्यम् । अलोलता रस-
जेति लिङ्गविपरिणामे सति सम्बन्धः । उदाहरणमात्रं चेदम् ।
उत्साहपुष्टितृप्तयोऽपि हि रसजा एव ।

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानकुहम्भमत्सरम् ॥ ७ ॥

तामसं भयमज्ञानं निद्राऽऽलस्यं विषादिता ।

सत्त्वजः शौचादिकम् । शौच-वाक्कायमर्नसा शुद्धिः, सत्य-
वैक्याद्यभिधायित्वं वाक्शुद्धिः, मृज्जलीदिना क्षालनादि शास्त्रो-
दित-कायिक शौचम् । मानसं तु शौच-जगद्वन्दुता कर्षणा
शुद्धसन्तानत्वमास्तिक्यादि । शौचमिति “इगन्ताच्च लघुपूर्वात्”
इत्यण् । आस्तिक्यमिति अस्ति परलोक इति मतिरस्येत्या-
स्तिकः । “अस्ति नास्ति” इत्यादिना ठक् । आस्तिकस्य भावः
अस्तिक्यम् । ब्राह्मणादिलात् ष्यञ् । तथा, शुक्ले धर्मे-

१ ‘यमदह’ ट । २ ‘चायु’ अ ढ । ३ ‘त्रस्येव वि’ ट ।

४ ‘धिवर्तेहा’ ट । ५ [ ] इति पाठः ड ढ पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

६ ‘स्य चेह गृ’ ट त । ७ ‘स्य मा’ ण । ८ ‘देहोचि’ ट । ९ ‘वी-

र्यतेज’ ट । १० ‘प्रभव’ ट । ११ ‘रसेन विना’ ट । १२ ‘णा

मेन स’ ट । १३ ‘सरा’ इति कचित् । १४ ‘मन सशुद्धि’ ट ।

‘यमानसी शु’ ढ ढ । १५ ‘वाग्भाषित्व’ ट । १६ ‘लादिक्षा’

ट ढ ढ । १७ ‘स्ति दिष्टे मति’ ढ ढ ण त । १८ ‘आस्तिक्य-

अस्तिभावः श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु’ इति शाङ्करभाष्यम् ।

निर्व्याजे, रुचि-भक्तिः । मति-प्रज्ञा । उपलक्षणं चेदम् ।
कृतज्ञतादाक्षिण्यव्यवसायशौर्यगाम्भीर्यस्मृतिमेधादयोऽपि हि
सात्त्विका एव । राजसानि बहुभाषित्वादीनि । उपलक्षणं चेदम् ।
शौर्यदुरुपचारतालोलुपत्वहर्षकामादयोऽपि राजसा एव । ताम-
सानि भयादीनि । उपलक्षणं चेदम् । प्रमादशोकादीन्यपि ताम-
सान्येव । तत्र सत्त्व-मनः, तस्योपप्लवो रजस्तमश्चेति । सुश्रुते
(सङ्ग्रहे) चोक्तम् (सू अ २०)-“वाग्वाकाशवातुभ्यां वायुः,
आग्नेयः पित्तम्, अम्भः पृथिवीभ्यां श्लेष्मा ।” इति । आयुर्वे-
दावतारे तूक्तम्-“शीतोष्णशमवृद्ध्याऽऽप्य न पित्तं द्रुतताम्र-
वत् । करकाम्भः कफो भौमो नानिलानलसहत् ॥ (१)” इति ।

अधुना देहाश्रितसर्वभावोपसंहारं कुर्वन् प्रधानो यो भावो
देहस्य, तस्य प्राधान्यं दर्शयन्निदमाह-

इति भूतमयो देहः

सर्वेभ्यो देहाश्रितभावेभ्यो महाभूतानामेव प्राधान्यम्,
तन्मयत्वादेहस्य सर्वभावावारभूतस्य ।

इत्येवमनेन ग्रन्थेन देहस्य भूतमयत्वमभिधाय, इदानीं
देहस्य प्रतिभागशो निरूपयन्नाह-

तत्र सप्त त्वचोऽसृजः ॥ ८ ॥

पच्यमानात्प्रजायन्ते क्षीरात्सन्तानिका इव ।

तत्र-तस्मिन् महाभूतमये देहे, असृजो-रक्तात् सप्तलघुत्वा
दनसमर्थेन वातूष्मणा पच्यमानात्, सप्त लघ्वः प्रकर्षेण जायन्ते ।
कुनः का इव ? यथा क्षीरात् पच्यमानाच्छीतीभूतात्तदुपरि
घनभागस्वभावाः सन्तानिका-जालिका, जायन्ते तद्वदसृजः
पच्यमानात्सप्त लघ्वो भवन्ति । तत्र “भासिनी लोहिनी
श्वेती ताम्रा त्वग्वेदिनी तथा । स्रोद्रोहिणी मासधरा सप्तमी
परिकीर्तिता ॥ १ ॥ व्रीहेरष्टादशाशाऽऽद्या द्वितीया षोडशाशि-
का । द्वादशाशा तृतीया तु चतुर्थ्यष्टाशमात्रिका ॥ २ ॥ पञ्चमी
पञ्चमाशा तु षष्ठी व्रीहिप्रमाणिका । व्रीहद्वयप्रमाणा तु सप्तमी
भिषजा मता ॥ ३ ॥ सादिच्छायापञ्चकस्य भासिन्याधारता
गता । मन्यन्ते षट् लघ्वः केचित्तासा बाह्योदकाश्रया ॥ ४ ॥
द्वितीयाऽसृग्धरा सिन्धुभिन्नाधारा तृतीयका । चतुर्थी सर्वकु-
ष्ठानामधिष्ठानत्वमागता ॥ ५ ॥ विद्रव्यलज्यधिष्ठाना पञ्चमी
रोगकारिणी । पञ्चत्रयस्या च्छिन्नाया ताम्यत्यन्वं तमो
विशेत् ॥ ६ ॥ यामविष्टाय जायन्ते स्थूलमूलानि पर्वसु ।
अरुषि कृष्णरक्तानि दुश्चिकित्स्यतमानि च ॥ ७ ॥” इति ।

इदानीं कला आह-

धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः संस्वमूष्मणा ॥ ९ ॥

श्लेष्मस्त्रायवपराच्छन्नः कलाख्यः काष्ठसारवत् ।

ताः सप्त

१ ‘भागानशेषानिरू’ ट । २ श्लेष्मेषु सप्तसु मन्ये प्रथमेन
सार्वत्रितयेन सुश्रुतमतः, द्वितीयेन च चरकमतः, सङ्गृहीतं कुशलेन
टीकाकारेण । ३ ‘लोहिता’ इति सुश्रुते । ४ ‘ता व्यक्तान्ना वेदि’ ट ।

५ ‘स्रोद्रोहिनी’ ढ, ढ । ६ केचित्-चरकसङ्ग्रहादयः ।

वातूना-रसादीना, आशया-आधारा जलाशयवत्तेषाम-
न्तराण्यन्तरालानि, तेषु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदो धात्वाशयान्त-
रक्लेदः । स विपक्व कलाख्य उच्यते-कलासज्ञा लभते । केन
विपक्व ? स्वस्वमूष्मणा, -आत्मीयेनात्मीयेन वह्निना । यथा-
रसधात्वाशयान्तरस्थ क्लेदो रसधातूष्मणा विपक्वः कलैका
भवति । यावच्छुक्रधात्वाशयान्तरस्थ शुक्रधातूष्मणा विपक्वः
सप्तमी कला भवति । कीदृशो विपक्व ? श्लेष्मणा स्नाय्वाऽपरया
च-जराध्वाख्यया, छन्न-छादितः । “वा दान्तशान्त” इत्यादौ
छेदेष्वन्तात् छन्नशब्दो निपातितः । किंवत् ? काष्ठसारवत् ।
यथा काष्ठस्य सारं, तथाऽयं वातसारशेषोऽल्पत्वात्कलासज्ञः ।
धात्वाशयान्तरमर्यादा सप्त कलाः । तत्र-“आद्या मासधरा
यस्या धमन्य स्नायव सिरा । स्रोतासि च प्ररोहन्ति
प्रतानैर्व्यापिभिः कला ॥ १ ॥ द्वितीयाऽसृजधराऽस्या तु मा-
सान्त शोणित स्थितम् । विशेषतः सिरास्त्रीहृद्यकृत्सु क्षतज
क्षतात् ॥ २ ॥ मासात्प्रवर्तते क्षीर क्षीरवृक्षादिव क्षतात् ।
मेदोधरा तृतीयाऽत्र मेदोऽस्त्रामुदरे स्थितम् ॥ ३ ॥ भवत्य
गुणु मज्जाऽन्त स्थूलास्थिष्वथ मूर्द्धनि । मस्तुलङ्गकपालान्त
श्चतुर्थी तु कफाश्रया ॥ ४ ॥ तत्स्थ कफो द्रव्यति सन्धी
नस्त्रा शरीरजान् । पञ्चम्यासा विडाधारा साऽऽमपकाशयाश्रया
॥ ५ ॥ उन्दुकस्थ विभजते मल, पित्तधरा पुनः । षष्ठी
पकाशयान्तस्था वह्नयविष्टानभावात् ॥ ६ ॥ पकाशयोन्मुख
कृत्वा बलात्पित्तस्य तेजसा । शोषयन्ती पंचल्यन्न तदेव च
विमुञ्चति ॥ ७ ॥ दोषदुष्टाऽथ दौर्बल्यादाममेव निरस्यति ।
लभते ग्रहणीसज्ञामस्याश्चामिबल बलम् ॥ ८ ॥ शरीर वारय-
त्यमिबलोपष्टम्भवृहिता । अन्त्या कला शुक्रधरा मूत्रमार्गमुपा-
श्रिता ॥ ९ ॥ द्रव्यडुले दक्षिणे पार्श्वे बस्तिद्वारस्य चाप्यधः ।
शरीरं व्याप्य सकल सा शुक्र वर्तयत्यपि ॥ १० ॥” इति ।

कलाख्य भावमाख्याय, आधाराख्यान् भावानाह—

सप्त चाधारा रक्तस्याद्यः क्रमात् परे ॥ १० ॥
कफामपित्तपकानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ।
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपकाशयान्तरे ॥ ११ ॥

न केवलं कला सप्त यावदाधारा अपि सप्त । रक्तादीना
मस्मिन् देहे सम्भवन्तीति वाक्यशेषः । रक्तस्याद्यो-रसोऽख्यो
धातुः, परे-अन्ये ये धातवः षट्, ते क्रमात्-यथाक्रमं, कर्फा-

१ ‘सार’ शे’ ट । २ ‘यकृत क्ष’ ट । ३ ‘दोऽस्यासु’ ट ।
‘दोऽस्तरुद’ ट ट । ‘दोऽसुम्’ ण त । ४ ‘भवेदणु’ ट । ५ अस्त्रा-
मणुषु मेदः, स्थूलास्थिषु मज्जेति सम्बन्धः । ६ ‘तुर्थ्यामकफा’
ड.ड । ७ ‘अन्यन्या वि’ ड ड । ‘अन्यस्यां वि’ ण । ८ ‘सा च प’
ट । ‘रा नाम प’ ट ट । ९ ‘तत्रैकस्थ’ ड ड. । १० ‘पचेत्पक्व
त’ ट ड ड त । ११ ‘घाऽऽशु दौ’ ड ड त । १२ ‘व विमुञ्चति’
ण त । १३ ‘स्याध. क्र’ इ. । १४ एतदरुणदत्तव्याख्यानमयुक्तं
मेव । चन्द्रनन्दनस्तु ‘सप्त चाधारा-आशया, अस्मिन् देहे
भवन्ति रक्तादीनाम् । तत्र रक्तस्याद्य-प्रकाधारः । परे-अन्ये ये

दीनामाधारा स्मृता-उक्ता । आमस्यान्नस्य य आधार सो-
ऽन्नामशब्देनोक्तः । तथा पक्वस्यान्नस्य-पुरीषता प्राप्तस्य, य
आधारः स पक्वशब्देनोच्यते । गर्भाशयो-गर्भावारो, य
सोऽष्टमः, स्त्रीणामेव देहे सम्भवति न पुंसाम् । कः शरीरदेशे
स्त्रीणां सम्भवति ? इत्याह-पित्तपकाशयान्तर इति । पक्वशब्दे-
नेह पक्वान्नमुच्यते । पित्तं च पक्वं च पित्तपक्वे, तयोराशयौ-
आधारौ, पित्तपकाशययोरन्तर-मध्यं, पित्तपकाशयान्तरम् ।
तस्मिन् गर्भस्याशयः ।

कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोम फुफ्फुसम् ।
यकृत्प्लीहोन्दुकं वृक्कौ नाभिडिम्भान्नवस्तयः ॥ १२ ॥

एषु-रक्ताद्याधारेषु, कोष्ठाङ्गानि-उदरावयवा हृदयादीनि,
स्थितानि-आश्रितानि । तत्र-“कैफरक्तप्रसादात्स्याद्धृदय स्थान-
मोजसः । चेतनानुगभावानां परम चिन्तितस्य च ॥ १ ॥
मासपेशीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखम् । तस्य दक्षिणतः क्लोम
यकृत्फुफ्फुसमास्थितम् ॥ २ ॥ समानवायुप्रभाताद्रक्तादेहोष्म
पाचितात् । किञ्चिदुच्छिन्नरूपस्तु जायते क्लोमसंज्ञकः ॥ ३ ॥
तत्तुल्यहेतुजे प्लीहयकृती भिषजा मते । रक्तकिट्टादुन्दुकं स्यात्फु-
फ्फुसो रक्तफेनजः ॥ ४ ॥ मेदोसृजः पच्यमानात् स्याता वृक्कौ
प्रसादजौ । नाभिः सर्वशिराणां स्यादाधारः, शकृतः पुनः ॥ ५ ॥
डिम्भः स्याद्रक्तमासस्य प्रसादादन्नसम्भवः । सार्वत्रिव्यामम-
न्त्राणि पुरुषाणां तु तानि च ॥ ६ ॥ स्त्रीणां त्रिव्याममात्राणि,
बस्तिर्मूत्रस्य चाशयः ।” इति । सङ्ग्रहे चोक्तम् (शा अ ५)-
“कफरक्तवर्हिस्त्रोतसा महाभूतानां च प्रसादादिन्द्रियाणि ।
तेष्वपि नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमण्डलम्, तत्पित्तजम् ।
असृजः कृष्णमण्डलम्, तन्मातृजम् । मध्ये दृष्टिमण्डलम्,
तदुभयात्मकम् । पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्यानि पञ्च मण्ड-
लानि । तत्सन्धयश्चत्वारो द्वौ चापाङ्गकनीनयोरिति [ते षट्]
षट् [च] पटलानि । द्वे वर्त्मनी । बाह्यं चाश्रितमन्यम्भसी,
द्वितीयं मासः, तृतीयं मेदः, चतुर्थमस्थिः, तेषां बहलता दृष्टे
पञ्चमाशेन । बन्धनगुणैस्तु चत्वारः सिराकण्डरामेदः कर्फा-
त्मकाः । श्लेष्मा तु परं सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं प्राक् । नेत्रा-
श्रितं तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना योगाच्छस्त्रमिवाश्मना कर्मण्य
भवति । अतियोगादुपहन्यते । तच्च वैद्युतवद्वज्रवामुखवन्नाम्भो
मध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेजस्त्वं न जहाति ।” इति ।

आधारा, ते क्रमात्-यथाक्रमं, कफादीनां स्मृता-उक्ता ।
कफाधारः, आमाधारः, पित्ताधारः, पक्वाधारो, वाय्वाधारो, मूत्रा-
धारश्चेति सप्त । इति व्याख्यानयति, युक्तं चैतत् ।

१ ‘वदेनेहोच्य’ ट । २ ‘फुफ्फुस’ अ ड । ‘फुफ्फुसे’ इ ।
३ ‘श्लेष्मरक्त’ ट । ४ ‘दुच्छिन्नरु’ ट ड ड । ५ ‘संज्ञित’
ण त । ६ ‘दुण्डुक’ ट । ७ ‘डिम्ब’ ण त । ८ ‘व्यामो बाह्यो
सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।’ इत्यमरः । ९ ‘ममात्राणि’ ण.त ।
१० ‘वाहिना स्रो’ स ड । ११ ‘णाश्चत्वा’ ड.ड ण.त ।
१२ ‘कलात्मका’ ट ड ड ण.त । १३ ‘तु तु ते’ स ड. ।

अधुना यानि विशेषेण जीवितस्य स्थानानि-देहावयवा,
तान्याह—

दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।

कण्ठोऽस्त्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥१३॥

शिरश्च रसन च शिरोरसनम् । रसन-जिह्वा । बन्धतेऽने
नेति बन्धनम् । शिरोरसनस्य बन्धनं शिरोरसनबन्धनम् ।
शिरोरसनबन्धनादीनि दश जीवितस्य स्थानानि । एतेषु स्थानेषु
विशेषेण जीवित-शरीरेन्द्रियसत्वात्मसयोगलक्षण, अवतिष्ठते ।

जालानि कण्डराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।

षट् कूर्चाः सप्त सैवन्वो मेढ्रजिह्वाशिरोगताः ॥१४॥

शस्त्रेण ता परिहरेच्चतस्रो मासरज्जवः ।

चतुर्दशास्थिसङ्घाताः, सीमन्ता द्विगुणानव ॥ १५ ॥

अस्त्रां शतानि षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह ।

जालानीव जालानि शरीरे षोडश आदिशेत् । कण्डराश्च
पृथगेव षोडश आदिशेत्-ब्रूयात् । आचार्य इति शेष । तथा,
षट् कूर्चा अङ्गे स्युः । तथा सैवन्वो सप्तसङ्ख्या मेढ्रादिस्थिता ।
ता शस्त्रेण परिहरेत्, प्रत्यवायभयात् । न तासु शस्त्र पातये
दित्यर्थः । तत्र-“शिरास्त्राद्यवस्थितिपिशितैश्चत्वारि मणिबन्धने ।
एकत्रैकत्र गुल्फे च जालान्येव तु षोडश ॥ १ ॥ हस्तयोर्द्वे
पादयोर्द्वे ग्रीवाभागेऽथ पृष्ठतः । प्रत्येकं तु चतस्रः स्युः कण्डरा
इति षोडश ॥ २ ॥ करयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवाया मेहने तथा ।
एकैकमिति षट् कूर्चा, सैवन्वो सप्त कीर्तिता ॥ ३ ॥ एका
मेढ्रेऽथ जिह्वाया भवेयुः पञ्च मूर्द्धनि । पृष्ठवशे ह्युभयत-
श्चतस्रो मासरज्जवः ॥ ४ ॥ बाह्वे द्वे अन्तरे द्वे च, गुल्फे
जानुनि वङ्गणे । त्रिके शिरसि कक्षाया कूर्परे मणिबन्धने
॥ ५ ॥ अस्त्रा भवेयुः सङ्घाता अमी अत्र चतुर्दश । सीमन्ता
पञ्च मूर्ध्नि स्युर्गुल्फादिष्वस्थिसङ्घवत् ॥ ६ ॥ अस्त्रा शतानि
षष्टिश्च त्रीणि दन्तनखैः सह । पञ्च पादनखा सक्थि प्रत्यङ्गुल्य-
स्थिकत्रयम् ॥ ७ ॥ एव पञ्चदशैतानि शैलाका पञ्च तु स्मृता ।
एकस्तप्रतिबन्धश्च जङ्घाया कूर्चगुल्फके ॥ ८ ॥ द्वे द्वे इति
षडेव स्युः पाष्णावूरौ च जानुनि । एकैकमित्येकसक्थि पञ्च-
त्रिशत्तथाऽपरे ॥ ९ ॥ भुजयो सक्थितुल्यानि भेदा एषा तु
नामत । पाणि स्यात्पादवत्तत्र हस्तमूलं च पार्श्विवत् ॥ १० ॥
मणिबन्धो गुल्फतुल्यः कूर्चतुल्यो द्वयेऽपि च^{१३} । प्रकोष्ठौ जङ्घया

१ ‘गुद’ अ इ ङ ण त । २ ‘सैवन्वो’ अ ङ त । ‘सैवि-
न्वो’ इ । ३ ‘शस्त्रेणैता’ ण त । ४ द्विगुणा नव-अष्टादशे-
त्यर्थः । सुश्रुते तु चतुर्दशैव सीमन्ता उक्ता । यथा (शा अ
५।१७)-“चतुर्दशैव सीमन्ता, ते चास्थिसङ्घातवद्गुणीया ।”
इति । ५ ‘षष्ठीनि त्रि’ अ ङ ण, ट । ६ ‘श ब्रू’ ङ ङ ण त ।
७ ‘सैवन्वो’ ङ ण त । ‘सैविन्वो’ ङ । ८ ‘लपाय’ ङ ङ ण त ।
९ ‘एकैकत्र तु गु’ ङ । १० ‘त्वत्र’ इति क्वचित् । ११ ‘सकला
प’ ङ ङ । १२ ‘भेद ए’ ङ ङ । १३ ‘हि’ ङ ङ ।

तुल्यौ जानुवत्कूर्परो भवेत् ॥ ११ ॥ ऊरुवद्बाहुपृष्ठं स्यादन्त-
रावौ तु पशुंका । चतुर्विंशतिरेतेषु स्थालकान्यर्बुदानि च
॥ १२ ॥ तावन्ति पृष्ठे त्रिशत्स्युरुरस्यष्टौ त्रिके भगे । एकैक-
स्यादक्षकयोरसयोस्तत्फलाख्ययो ॥ १३ ॥ नितम्बे तु भवेता-
द्वे शतमेतत्सविंशति । गण्डयोः कर्णयोर्द्वे द्वे शङ्खयोश्चाथ
तालुनि ॥ १४ ॥ तथा जनुष्येकमेक ग्रीवाया तु त्रयोदश । कण्ठ-
नाड्या तु चत्वारि हनुबन्धे द्वयं भवेत् ॥ १५ ॥ द्वात्रिंशदेव
दन्ता स्युस्तत्सङ्ख्योल्लखलानि च । त्रीणि प्राणेषु शिरसि
शतमूर्ध्वमिति स्मृतम् ॥ १६ ॥ शाखान्तराध्यूर्ध्वभेदादेव
षष्टिशतत्रयम् । कपालं रुचकं चैव तरुणं वलयं तथा ॥ १७ ॥
नलकं पञ्चधेति स्युर्नितम्बे गण्डजानुनि । तालुमध्ये शिर-
स्यस्य कपालाख्यानि निर्दिशेत् ॥ १८ ॥ दशानां रुचकाख्या-
स्युर्ग्राणे कर्णेऽक्षिकोशके । तरुणानि पृष्ठपार्श्वे चरणे वलयानि तु
॥ १९ ॥ शेषाणि नलकाख्यानि नामाख्याताकृतीनि च ।” इति ।

**धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह, सन्धीनां च शतद्वयम् १६
दशोत्तरं**

धन्वन्तरिसंज्ञं पुनस्तन्त्रकृदस्त्रा शतानि त्रीण्येवाह, नाधि-
कानि । तथैव, अस्थिसन्धीनां शतद्वयं दशोत्तरं धन्वन्तरिराहेति
योज्यम् । “सङ्ख्यायन्ते सन्धयोऽत्र चतस्रोऽङ्गुल्यं पदे ।
चतसृष्वङ्गुलीषु स्युः प्रत्येकं त्रयं एव तु ॥ १ ॥ द्वावङ्गुष्ठे वङ्गणे
स्यादेको गुल्फेऽथ जानुनि । सक्थ्येकस्मिन् सप्तदश तावन्तोऽपि
द्वितीयके ॥ २ ॥ भुजयो सक्थितुल्यानि अन्तराधौ त्विमे-
मता । त्रयं कटीकपालेषु विंशतिश्चतुरस्रता ॥ ३ ॥ पृष्ठे
तद्वत्पार्श्वयोश्च, उरस्यष्टौ तथोर्ध्वतः । शिरोधरायामष्ट स्युः
कण्ठनाड्या त्रयं स्मृता ॥ ४ ॥ हृदयक्लोमयकृता नाडीष्वष्टा-
दश स्मृता । द्वात्रिंशदन्तमूलेषु एकैके प्राणकौकले ॥ ५ ॥
मूर्ध्नि च, द्वौ कर्णशङ्खे गण्डनेत्रे च वर्त्मनि । हनुसन्धौ च
विज्ञेयौ द्वौ भ्रुवोश्चोपरि स्मृतौ ॥ ६ ॥ पञ्च मूर्द्धकपालेषु ऊर्ध्व-
मेव त्र्यशीतिका । सञ्ज्ञेयैतेऽष्टधा ज्ञेया मणिबन्धेऽर्थं जानुनि
॥ ७ ॥ गुल्फेऽङ्गुलौ कोरसङ्घा द्विजमूलेषु वङ्गणे । कक्षार्था
चोल्लखलाख्या असपीठे गुदे भगे ॥ ८ ॥ नितम्बे चैव सामुद्रा
ग्रीवाया पृष्ठवशके । प्रतरा, स्युर्मूर्द्धकटीकपाले तु त्र्यशीवना
॥ ९ ॥ हनुभये काकतुण्डा, कण्ठस्य यकृतस्तथा । हृदयक्लोम
नेत्राणां नाड्या मण्डलनामका ॥ १० ॥ श्रोत्रशृङ्गादकाख्येषु
शङ्खावर्ता इति स्मृता ।” इति ।

अथात्रेयमतं ब्रूते—

सहस्रे द्वे निजगादात्रिनन्दनः ।

अत्रिनन्दनो द्वे सहस्रे सन्धीनां निजगाद-प्रोवाच । स हि

१ ‘पार्श्वका’ ट ङ ङ, इन्दु । २ ‘षष्ठ्या श’ ण । ३ ‘या
सन्धी’ ङ ङ ण । ४ ‘लयो यदि’ ट ङ ङ ण त । ५ ‘स्यष्टावयो’
ट ण त । ६ ‘कालके’ ट ङ ङ । ७ ‘सञ्ज्ञेयैते’ ङ ङ । ‘सञ्ज्ञया
त्वष्ट’ ण । ‘सन्धयस्त्वष्ट’ इति क्वचित् । ८ ‘च’ ङ ङ । ९ ‘पा-
लेषु तु सी’ ण त ।

स्नायुपेशीसिराश्रितैः सन्धिभिः सह गणयति । एतच्च बाहुल्ये-
नोक्तम् । तथा हि-नवसु स्नायुशतेषु नवशतानि सन्धीनाम्,
पञ्चसु पेशीशतेषु पञ्चशतानि, सप्तसु सिराशतेषु सप्तशतानि,
इत्येकविंशतिशतानि प्रायेण प्राप्नुवन्तीति मन्यामहे ।

स्नायूनां नवशती

स्नायूनामस्मिन् देहे नवशती । नवानां शतानां समाहारो
नवशती, “द्विगो” इति ङीप्, नवशतानीत्यर्थः । तत्र “पदे पञ्च
स्युरङ्गुल्यः प्रत्यङ्गुलि तु तानि षट् । त्रिशदेव, दश दश कूचे
पादतले तथा ॥ १ ॥ गुल्फे चेति, त्रिशदेव जङ्घाया, दश
जानुनि । चत्वारिंशत्स्युरुरौ च, वङ्गणे दश, सक्थिनि ॥ २ ॥
सार्धं शत, द्वितीयेऽपि तद्वद्बाह्वोश्च सक्थिवत् । शाखास्वेव
षट्शतानि, कट्या द्वे विंशती स्मृते ॥ ३ ॥ विंशतिर्मुष्कयो-
र्मैद्वबस्यन्त्रेषु च कीर्तिता । अशीति पृष्ठभागे स्युः, पार्श्वयो
षष्टिरक्षयो ॥ ४ ॥ चत्वार्युरस्यष्टदश, अष्टावस्युगे स्मृता ।
मध्ये शतद्वयं त्रिशद्वे द्वे मन्यावटौ स्मृते ॥ ५ ॥ नेत्रौष्ठ-
तालुनि तथा, ग्रीवाया त्रिशदीरिता । जत्रुणि त्रीणि, चत्वारि
हन्वो पञ्च तु कीर्तिता ॥ ६ ॥ जिह्वाया, दन्तमासेषु द्वादशै-
वाथ मूर्ध्नि षट् । एव शतानि स्नायूनां नवैतेषु विनिर्दिशेत्
॥ ७ ॥ आमपक्वाशयान्त्रेषु वस्तौ च सुषिराणि तु । प्रतान-
वन्ति शाखासु महास्नावानि कण्डरा ॥ ८ ॥ वृत्तानि, पार्श्व
पृष्ठोर शिरसि स्युः पृथूनि च । सिरादिभ्योऽप्यस्थितोऽपि रक्षे
स्नावानि यत्नतः ॥ ९ ॥” इति । तथा चोक्तम् (सुश्रुते शा
अ ५।३५)-“न ह्यस्थीनि तथा हि स्युर्न पेश्यो न च सन्धयः ।
व्यापादितौ अपि सिरा यथा स्नायूनि देहिनाम् ॥ स्नायूनि यो
वेति सम्यग्बाह्याभ्यन्तराणि च । स गूढं शल्यमाहर्तुं
देहान्च्छक्नोति देहिनः ॥” इति ।

पञ्च पुंसां पेशीशतानि तुं ॥ १७ ॥

अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसर्माश्रिताः ।

“पेश्यः सम्प्रति भण्यन्ते पञ्चाङ्गुल्योऽथ तासु ता । प्रत्येक
तिस्र इत्येव ता पञ्चदश कीर्तिता ॥ १ ॥ दंश पादतले गुल्फे
तथा पादस्य चोपरि । कूर्चे तु (च) विंशतिः स्यात्तु जङ्घाया,
पञ्च जानुनि ॥ २ ॥ ऊरौ विंशतिरित्येव शतं सक्थ्येकतो भवेत् ।
शतं द्वितीयेऽपि तथा, सक्थिवङ्गजयोर्मता ॥ ३ ॥ चत्वार्येव
शतानि स्युः शाखास्वेकैव मेहने । सीवन्या च, वृषणयोर्द्वे,
स्फिजोस्तु दश स्मृता ॥ ४ ॥ तिस्रो गुदे, वस्तिमूर्ध्नि द्वे, चत-

१ ‘स्नायोर्नव’ ण । २ ‘पादे’ टडढत । ३ ‘नव तेषु
तु नि’ टडढत । ४ ‘नवैवेषु’ ण । ५ ‘तु’ डढ । ६ ‘नि न
वा पेश्यो न सिरा न च० तास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् ॥
य स्नायूः प्रविजानाति बाह्याभ्यन्तरा स्तथा । स० देहिनाम् ।
स सु । ६ ‘स मूढ’ ट । ‘स वृढ’ ढ । ७ ‘च’ ण । ८ ‘मा-
श्रया’ अइढ । ९ ‘सङ्ग्रहे तु (शा अ ५)-“दश दश
प्रपदे पादतले गुल्फे च । तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्निविष्टा ।”
इत्युक्तम् । सुश्रुतेऽप्येवमेव ।

सस्तु कोष्ठगा । नाभ्यामेकाऽथ, हृद्येका, स्यादेकाऽऽमाशयेऽपि,
षट् ॥ ५ ॥ यकृत्प्लीहोन्दुकेषु, स्युश्चतस्रः पृष्ठतो, दश । पार्श्व-
योर्वक्षसि दश, चतस्रश्चाक्षकासयो ॥ ६ ॥ इत्यन्तराधौ षष्टिः,
स्युर्ग्रीवाया दश, गण्डयो । अष्टौ, हनुप्रदेशेऽष्टावेकैका काकले
तथा ॥ ७ ॥ जिह्वाया मूर्ध्नि गलके, द्वे ललाटेऽथ तालुनि
(द्वे द्वे तालुललाटयोः) । द्वे औष्ठयोः, कर्णयोर्द्वे, नासाया द्वे
च कीर्तिते ॥ ८ ॥ पुरुषाणां भवेदेतत्पेशीनां शतपञ्चकम् ।
दशाधिका स्युः स्तनयोर्दश योनौ च योषिताम् ॥ ९ ॥
प्रत्येक स्तनयो पञ्च, तासां वृद्धिस्तु यौवने । योन्यन्तराश्रिते
द्वे तु द्वे च वृत्ते मुखाश्रिते ॥ १० ॥ गर्भमार्गाश्रयास्तिस्रो यत्र
गर्भोऽवतिष्ठते । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्रयावर्ता जायते स्त्रिया
॥ ११ ॥ तस्यास्तृतीय आवर्ते रोहिर्तस्याकृतिर्भवेत् । गर्भ-
शय्याऽथ तिस्रश्च भवेयुः सम्प्रवेशिका ॥ १२ ॥ शुक्रस्य
चार्तवस्यैव पेशीस्तन्त्रविदो विदुः ।” इति । (सङ्ग्रहे चोक्तम् शा
अ ५)-“एताभिर्हि शरीरे तनुबहलस्थूलाणुवकवृत्तह्रस्वदीर्घ-
स्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः सन्ध्यस्थिसिरास्नावानि प्रच्छादितानि ।
सिरावर्मनीनां चाणुशो विभज्यमानानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि
नव च शतानि षट्पञ्चांशानि भवन्ति । ताभिरेदं शरीरं गवा-
क्षितं पिनद्धमाततं च । तावन्ति च केशश्मश्रुलोमानि । तासां
हि मुखानि तत्प्रतिबद्धानि । अतस्तानि ताभिराप्याय्यन्ते ।
तैश्च तां स्वेदमभिवहन्ति । तथाऽभ्यङ्गालेपादिवीर्यं त्वचि
विपक्वमन्तर्नयन्ति । स्पर्शं च गृह्णन्ति । स्रोतासि पुनरसङ्ख्ये-
यान्येव ।” इति । अन्ये ब्राह्मण-“शरीरे रोम्णा द्वासप्तति
कोट्यो भवन्ति ।” इति ।

इदानीं सिरा सङ्ख्यातुमाह-

दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वे सर्वतो वपुः ॥१८॥
रसात्मकं वह्न्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ।

हृदि तिष्ठन्तीति हृत्स्था, दश मूलसिरा । यतोऽन्यासा
सिराणां सर्वासां मूलभूतत्वेनैवेता स्थिता, ततः प्रधानभूता

१ सङ्ग्रहे तु (शा अ ५)-“पृष्ठे पञ्चोर्ध्वसन्निविष्टा, तिस्रो-
ऽसकाक्षकोपरितः ।” इत्युक्तम् । २ सुश्रुते तु (शा. अ. ५।३७)-
“पञ्चोदरे, पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टा पञ्च पञ्च दीर्घा, षट् पार्श्वयोः,
अक्षकासौ प्रति समन्तात् सप्त” इत्ययथा कृत्वा अन्तराधौ ‘षट्-
षष्टि’ इति “ग्रीवाया चतस्रः, द्वे नेत्रयोः, गण्डयोश्चतस्रः, ललाटे
चतस्रः” इति च कृत्वा ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वं ‘चतुस्त्रिंशत्’ इति चोक्तम् ।
अत्र सङ्ग्रहे चान्तराधौ ‘षष्टि’ ग्रीवा प्रत्यूर्ध्वं च ‘चत्वारिंशत्’
इति वर्णितम् । ३ ‘द्वे नेत्रयोः’ डढ । ४ ‘मार्गाश्रितास्ति’ डढ ।
५ ‘ते तु या’ डढ । ६ सुश्रुते चोक्तम् (शा अ ५।४४)-“यथा
रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्सस्यानां तथारूपा गर्भशय्या
विदुर्बुधा ॥” इति । ७ ‘गुपृथुवृ’ सङ्ग्रह, सङ्ग्रह । ८ ‘मनीमुखानां
त्वणु’ सङ्ग्रह । ९ ‘चानेकशो’ ट । १० ‘आशतानि’ टडढ ।
‘आशतानि’ स च । ११ ‘भ्यङ्गाले’ टडढ. १२ ‘कोट्य’ ड.ढ.णत ।

इत्यर्थः । हृत्स्था - हृदयसम्बद्धा । ता सर्व वपु - सकल देह, ओजो वहन्ति - प्रापयन्ति । कथम् ? सर्वतः, - सर्वदिक्म् । वपु-रोजो वहन्तीति वहेद्विकर्मकत्वात् वपुरोजश्च कर्म । किम्भूत मोज ? रसात्मक, - रसस्वभावम्, आहारात्सारकिट्टतया परिण-तात् सारम् । तन्निबद्ध हि चेष्टितम् । तासु - दशसु सिरासु, निबद्ध - निश्चयेन स्थित, चेष्टित - वाक्कायमनोव्यापार । हिशब्दो यस्मादथे । यस्मात्तन्निबद्ध चेष्टितमतस्ता मूलसिराः ।

इदानीं संस्थानमासा निदिशति—

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ॥१९॥

भिद्यन्ते तास्ततः सप्तशतान्यासां भवन्ति तु ।

स्थूल मूल यासां ता एवम् । सुष्ठु सूक्ष्ममग्र-प्रान्तो यासा ता एवम् । स्थूलमूलत्वेन तासा व्यानवायुविक्षिप्तो रस शीघ्र-मेव चान्त प्रविशति । सूक्ष्मप्रान्तत्वेन रोमराज्यामप्यन्त प्रविश्य तेषा रोम्णा वृद्धिहेतु सम्पद्यते । ततश्चास्मिन् देहे स्थूलमूला सुसूक्ष्माग्रा पत्ररेखाप्रतानवत् भिद्यन्ते-अनेकधा सम्पद्यन्ते । यथा, वृक्षस्य पलाशरेखाना प्रेताना - समूहा, स्थूलमूला सुसूक्ष्माग्रा अनेकधा जायन्ते तैथैवैता सिरा स्थूल-मूला सूक्ष्माग्रा अनेकधा सम्पद्यन्ते नानारूपा यतः, ततः - तस्मा द्देतो, पलाशरेखाप्रतानवदनेकधा गमनोदासा सिराणा सप्त शतानि भवन्ति । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः, सप्तैव शतानि ।

तत्रैकैकं च शाखायां शतं, तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥
सिरां जालन्धरां नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ।

तासामेकैकस्मिन् सक्थि शतम् । तस्मिन्-सिराशते, सिरा जालन्धरा नाम-या जालानि वारयति ता, न विधेत् । तिस्रश्चेति । याश्चान्यास्तिस्र सिरा अभ्यन्तराश्रिता - अन्त-र्मुखा, ता अपि न वेध्या इति चशब्दार्थः । एव सक्थ्या श्रिते सिराशते चतस्र सिरा न वेध्या । द्वितीयेऽपि सक्थि चतस्र एव । सक्थिवद्वाहोरपि । एव चतुर्षु सिराशतेषु शाखा-स्वाश्रितेषु षोडश सिरा न वेध्या ।

षोडशद्विगुणाः श्रोण्यां, तासां द्वे द्वे तु वङ्गणे ॥२१॥
द्वे द्वे कटीकतरुणे शस्त्रेणाष्टौ स्पृशेन्न ताः ।

षट्त्रिंशच्छतमन्तरावौ । तत्र षोडशद्विगुणा श्रोण्या-द्वा त्रिंशच्छ्रोण्यवयवाश्रिता सिरा । तासा मध्ये द्वे द्वे तु वङ्गणे-द्वयोर्वङ्गणयोः प्रत्येक द्वे सिरे । द्वे द्वे कटीकतरुणे-द्वयोः कटी-कतरुणयोः प्रत्येक द्वे सिरे । एव श्रोण्याश्रिता अष्टौ सिरा शस्त्रेण न स्पृशेत् ।

पार्श्वयोः षोडशैकैकामूर्ध्वगां वर्जयेत्तयोः ॥ २२ ॥

१ 'मेवान्त' टड.ड । २ प्रताना - कुटिला सूक्ष्मतन्त्रव । ३ 'तथैव ता' ट । 'तथैता' डड । ४ 'नायासां' ड.ड । ५ 'कैकत्र शा' इ. । ६ 'येत्सिराम्' अ. ।

पार्श्वयोः षोडश सिरा । तासामेकैकामूर्ध्वगा पार्श्वसन्नि-सज्ञा प्रत्येक वर्जयेत् ।

द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ।

द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ न शस्त्रेण परामृशेत् ॥२३॥

द्वादशद्विगुणा पृष्ठे-चतुर्विंशति सिरा पृष्ठमाश्रिता । तासा पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः - पृष्ठवंशमुभयतः, द्वे द्वे तत्रोर्ध्वगामिन्यौ । एवं चतस्र शस्त्रेण न परामृशेत् ।

पृष्ठवज्जठरे तासां मेहनस्योपरि स्थिते ।

रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥

पृष्ठवज्जठरे-पृष्ठेन तुल्या सिरा उदरे, तत्सङ्ख्या चतुर्विंशति रित्यर्थः । तासा-उदराश्रिताना शिराणा मध्यात्, मेहनस्य-मेदस्योपरि स्थिते, रोमराजीमुभयतः - उभयपार्श्वयोः, द्वे द्वे सिरे । एव चतस्र सिरा । ता शस्त्रेण न परामृशेत् ।

चत्वारिंशदुरस्यासां चतुर्दश न वेधयेत् ।

स्तनरोहिततन्मूलहृदये तु पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥

अपस्तम्भाख्ययोरेकां तथाऽपालापयोरपि ।

चत्वारिंशदुरसि सिरा । तासा मैथ्यात् चतुर्दश सिरा न वेधयेत् । ता एव दर्शयति-स्तनरोहितेत्यादि । तयो - स्तनयो-र्मूले तन्मूले । तत्र स्तनरोहितयोः, तथा स्तनमूलयोः, तथा हृदये, पृथक्-प्रत्येक, द्वय-द्वे द्वे सिरे, न विधेत् । अप-स्तम्भाख्ययोः प्रत्येकमेका सिराम्, तथाऽपालापयोः प्रत्येक-मेका सिरा न विधेत् ।

ग्रीवायां पृष्ठवत्तासां नीले मन्ये कृकाटिके ॥ २६ ॥
विधुरे मातृकाश्चाष्टौ षोडशेति परित्यजेत् ।

ग्रीवाया पृष्ठवत् सिराणा सङ्ख्या-चतुर्विंशति सिरा । तासा सिराणा मध्याग्रीले द्वे, मन्ये द्वे, कृकाटिके द्वे, विधुरे द्वे, अष्टौ च मातृका - मातृकाख्यानि मर्माणि, इति-एव, षोडश परित्यजेत्-न शस्त्र तासु पातयेत् ।

हन्वोः षोडश, तासां द्वे सन्धिबन्धनकर्मणी ॥२७॥

हन्वोर्द्वयोः षोडश सिरा सश्रिता । तासा सिराणा मध्याद्वे सिरे परित्यजेत् । किकर्मणी ते आह ? सन्धिबन्धनकर्मणी । बध्यतेऽनेनेति बन्धनम् । सन्धेर्बन्धनं सन्धिबन्धनम् । अर्था-द्वनुसम्बन्धिनः सन्धेर्बन्धन कर्म-क्रिया, ययो सिरयोस्ते सन्धिबन्धनकर्मणी सिरे ।

जिह्वाया हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।

द्वे च वाचःप्रवर्तिन्यौ

जिह्वाया हनुवत् सिरासङ्ख्या-षोडशैव सिरा । तासा मध्यात् जिह्वाया अधो ये द्वे स्थिते रसबोधने-याभ्या रसो ज्ञायते मधु-

१ 'पार्श्वयो' इ ण त । २ 'न स्पृशेत्' डड । ३ 'मध्ये' डड ण.त । ४ स्तनरोहित - स्तनरक्तभाग । ५ 'द्वौता-प' ड ।

रादिरसंबोधिन्त्यौ, द्वे च वाच प्रवर्तिन्यौ ये सिरिरे, एव चतस्रो जिह्वाश्रिता सिरा परित्यजेत् ।

नासायां चतुरुत्तरा ॥ २८ ॥

विशतिर्गन्धवेदिन्यौ तासामेकां च तालुगाम् ।

नासाया चतुरुत्तरा विशति सिराणाम्, एव चतुर्विंशति सिरा नासाश्रिता । तासा मध्याद्वे गन्धवेदिन्यौ-गन्ध वेदितु शील ययोस्ते गन्धवेदिन्यौ सिरिरे, तथैका तालुगा सिराम्, एव नामाश्रिता सिरास्तिष्ठ परित्यजेत् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयोर्निमेषोन्मेषकर्मणी ॥ २९ ॥

द्वे द्वे, अपाङ्गयोर्द्वे च तासां षडिति वर्जयेत् ।

षट्पञ्चाशन्नयनयो सिरा । तासा मध्यान्निमेषोन्मेषकर्मणी । निमेषोन्मेषौ-निमीलनोन्मीलने, कर्मणी ययोस्ते निमेषोन्मेषकर्मणी सिरिरे द्वे द्वे प्रत्येकम्, तथाऽपाङ्गयोर्द्वे सिरिरे, एव षट् सिरा वर्जयेत्-तत्र शस्त्र न पातयेत् ।

नासानेत्राश्रिताः षष्टिर्ललाटे, स्थपनीश्रिताम् ॥ ३० ॥

तत्रैकां, द्वे तथाऽऽवर्तौ, चतस्रश्च कचान्तगाः ।

सप्तैवं वर्जयेत्तासाम्

नासानेत्रगता या सिरा उक्ता । तासा मध्याललाटे षष्टि सिरा भवन्ति । तत्र-तासा मध्यात्, स्थपनीश्रिता-स्थपनीनाम मर्मविशेषस्तत्रस्था, एका सिरा न विध्येत् । द्वे तथाऽऽवर्तौ-मर्मणी, तयोरावर्तयो स्थिते द्वे सिरिरे न विध्येत् । चतस्रश्च कचान्तगा-केशान्तस्था सिरा, न विध्येत् । एव सप्त सिरा ललाटे वर्जयेत् ।

कर्णयोः षोडशात्र तु ॥ ३१ ॥

द्वे शब्दबोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिताः ।

द्वे शङ्खसन्धिगे तासाम्

कर्णयोर्द्वयो षोडश सिरा । अत्र तु-अस्मिन् षोडशसङ्ख्ये सिरिरे, द्वे शब्दबोधने-याभ्या शब्दो बुध्यते-ज्ञायते ते, वर्जयेत् । शङ्खौ सिरास्ता एव कर्णाश्रिता । तासा मध्याद्वे सिरिरे शङ्खसन्धिगे-शङ्खसन्ध्याश्रिते, वर्जयेत् ।

मूर्ध्नि द्वादश तत्र तु ॥ ३२ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।

मूर्ध्नि विषये द्वादश सिरा । तत्र तु-तासु द्वादशसु सिरासु मध्येऽष्टौ सिरा शस्त्रेण वर्जयेत् । ता एवाह-एकैकामिति । एव प्रत्येकमुत्क्षेपयोर्द्वयोरेकैका, सीमन्तेषु पञ्चस्वैकैका, अधिपतावेकैका, इत्यष्टौ ।

इत्यवेध्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिताः सिराः ॥ ३३ ॥

इति-समाप्तौ प्रकारे वा । अवेध्यसिराविभागविज्ञानार्थ-तन्निमित्तं, प्रत्यङ्गं-शिरस्यन्तराधौ बाह्यादिषु, या सिरास्ता

वर्णिता-उक्ता, ता वर्णयितु समाप्ता इति, अथवाऽनेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन वर्णिता ।

अवेध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽग्नानवतिस्तथा ।

सङ्कीर्णा ग्रथिताः क्षुद्रा वक्राः सन्धिषु चाश्रिताः ॥ ३४ ॥

तत्र-तासु सिरासु मध्ये, कात्स्न्येन-साकल्येन, अग्नानवति-सिरा अवेध्या वर्णिता । देहे-शरीरे । न केवलमेता एवावेध्या, यावत्सङ्कीर्णादयश्चेति तथाशब्दस्यार्थः । सङ्कीर्णा-परस्पर निबद्धा । ग्रथिता इव-ग्रथिता । क्षुद्रा-अल्पा सूक्ष्मा न महत्य । वक्रा-कुटिला । तथा सन्धिषु-अस्थिसन्धिषु, या आश्रितास्ता अपि न वेध्या ।

तासां शतानां सप्तानां पादोऽस्त्रं वहते पृथक् ।

वातपित्तकफैर्जुष्टं शुद्धं चैवं स्थिता मलाः ॥ ३५ ॥

शरीरमनुगृह्णन्ति पीडयन्त्यन्यथा पुनः ।

तासा सिराणा सम्बन्धीनि यानि सप्तशतानि, तेषा पाद-पञ्चसप्तत्यधिक शत, अस्त्रं वहते, अस्मिन् देहे । किम्भूत तद्वत्कम् ? वातपित्तकफैर्जुष्टं-सेवित, शुद्ध च-तैरनाक्रान्तमैजुष्टं कृत्वा । पृथक्-प्रत्येकं कृत्वा, पादोऽस्त्रं वहते । एव वातजुष्टं रक्त सिराशत पञ्चसप्तत्यधिकं वहते । पित्तजुष्टं पञ्चसप्तत्यधिकं शतं, तथा कफजुष्टं पञ्चसप्तत्यधिकं शत, तथा शुद्ध रक्त पञ्चसप्तत्यधिकं शत वहते । एव-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, मला-स्थिता-शरीरमनुगृह्णन्ति-वर्तयन्ति । अन्यथा पुन-व्यत्ययेन स्थिता, पीडयन्ति-विकारेण योजयन्ति ।

किलक्षणा सिरा वातादिजुष्टमस्रं वहन्ति ? इत्याह-

तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात्सिराः ३६ प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते

तत्र-तासु सिरासु मध्ये, श्यावारुणा वर्णेन या सिरास्ता वातास्र-वातरक्त, वहन्ते । तथा सूक्ष्मा । तथा पूर्णरिक्ता-वायोश्चलत्वात् क्षणात्पूर्णा क्षणाद्रिक्ता-शून्या एव । तथा प्रस्पन्दिन्य । किल स्पन्दनं सर्वासा विद्यते, प्रकर्षेण तु वातरक्तवाहिनीनामिति प्रशब्देन व्योच्यते ।

पित्तशोणितम् ।

स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः

सिरा पित्तशोणित वहन्ते । किविधा ? स्पर्शोष्णाः-स्पर्शो-नोष्णा, न शीता । तथा, शीघ्रवाहिन्य । तथा, नीलपीता वर्णेन ।

कफं पुनः ॥ ३७ ॥

गौर्यः स्निग्धाः स्थिराः शीताः

कफ पुनर्गौर्यो वहन्ते । तथा स्निग्धादिविशेषणा । कफमिति कफशोणितम्, शोणितशब्दलोपात् । स्निग्धा-स्निग्ध-च्छाया । तथा, स्थिरा-न तु चैपला । तथा, शीता स्पर्शेन ।

संसृष्टं लिङ्गसङ्करे ।

१ 'तद्वधिरम्' ड ड त । २ 'मदुष्ट' ट ड ड । ३ 'चला' ड.ड ण.त. ।

लिङ्गसङ्करे-यथा निर्दिष्टस्य लक्षणस्य सङ्कीर्णत्वे, ससृष्ट-
कफवातजुष्ट वातपित्तजुष्ट कफपित्तजुष्ट त्रिभिरपि दोषैर्जुष्ट,
रक्त सिरा वहन्ति-सकल शरीर प्रापयन्ति ।

गूढाः समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धशोणितम्॥

गूढा-अन्तर्गता, तथा सम कृत्वा स्थिता-समस्थिता,
तथा स्निग्धा-स्निग्धच्छाया, रोहिण्य-सिरापरसंज्ञा लोहिता-
भासा वा प्रसरणशीला वा, शुद्धशोणित देहेऽस्मिन् वहन्ति ।

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुर्दश ।

ताभिः परिवृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ ३९ ॥

ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।

धमन्यो नाभिसम्बद्धा विंशतिश्चतुर्दश-चतुर्विंशतिर-
त्यर्थः । ताभि-धमनीभिः, नाभि परिवृता-परिवेष्टिता ।
कथम्? चक्रनाभिरिवारकैः, यथा रथाङ्गस्य मध्यमभागो ना
भिश्चोर्ध्वमधोऽरकैः परिव्रियते तद्वन्नाभि-शरीरमध्यभागो,
धमनीभिः । ध्मानाद्धमन्य स्रोतोविशेषा उच्यन्ते । ताभि-
धमनीभिः, अयं देह ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् चानुगृह्यते-रसादिप्रापण
कर्मणा ता कायस्यानुग्रहं कुर्वन्ति । ताभिरयं देह आप्यायते,
आराम इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभिः । सङ्ग्रहे
चोक्तम् (शा. अ ६)-“तासां खलु धमनीनां मध्याद्दश
धमन्य ऊर्ध्वं प्रसृता दशाध प्रसृतास्तिर्यक् चतस्रः । ताभिर्य-
थास्त्रमङ्गावयवा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् समाश्रिता धार्यन्ते आप्या-
यन्ते च । तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्ना प्रत्येकं त्रिधा
जायन्ते । एव तस्त्रिंशत् । त्रिंशतो मध्याद्वे द्वे वातपित्तकफ-
रक्तस्रस्रान् वहतः । एव दश । द्वे द्वे शब्दरूपरसगन्धान् गृ-
हीतः । एवमष्टाभिः शब्दरूपरसगन्धा गृह्यन्ते । द्वाभ्या
द्वाभ्या भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यते च । एवमष्टौ ।
द्वे चांशुः वहतः । तथैव द्वे स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं नरस्य
शुक्रम् । अधोगमा पक्काशयस्थौ दश त्रिधा जायन्ते । एव ता
अपि त्रिंशत् । तत्राद्या पूर्ववद्दश द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तस्रस्रान्
वहतः । द्वे वहतोऽङ्गमन्त्राश्रयेण, द्वे तोयं द्वे मूत्रम् । द्वे शुक्रं
वहतो द्वे च मुञ्चतः । त एव नारीणामार्तवं वहतः । द्वे वर्चो-
निरसंन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । एव द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्य-
स्तिरश्चीना स्वेदमभिर्वर्द्धयन्ति । तिर्यग्गामिन्यस्तु चतस्रो भि-
द्यमाना सुबहुधा भवन्ति ।” इति ।

१ ‘गूढानाम-अ’ ड ड । २ ‘संज्ञा शुद्ध शो’ ड ड ।
३ ‘वृता’ इति क्वचित् । ४ ‘वृता-परिवेष्टिता’ ट । ५ ‘वाच्य
आरकै’ ट ड ड । ६ ‘ना दशोर्ध्वं प्रसृता दशाधश्चतस्रस्तिर्यक्
ततस्तस्त्रिंशत् वा धार्यन्ते’ स ड । ७ ‘न्ते । ततस्त्रिंशतो मध्ये द्वे’
स ड । ८ ‘त । अष्टाभिः’ स ड । ९ ‘च । द्वे’ स ड ।
१० ‘चात्र व’ ट ड ड । ११ ‘स्या एव त्रिधा जायन्ते । तत्र द
शाद्या पूर्ववत् । द्वे वह’ स ड । १२ ‘न मात्राश्रयेण’ ड ड स
स । १३ ‘सने स्थू’ ट ड ड त । १४ ‘भितर्पय’ त स ड ।

इदानीं स्त्रीपुरुषाणां दृश्यानि स्रोतासि निरूपयितुमाह—

स्रोतासि नासिके कर्णौ नेत्रे पाय्वास्यमेहनम् ॥ ४० ॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।

स्रोतासि पुसा नव, -द्वौ नासापुटौ, द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, पायु -
गुदम्, आस्य-मुखम्, मेहन-मूत्रनिष्क्रमणद्वारम् । स्त्रीणामे-
तानि तथाऽन्यानि त्रीणि, -द्वौ स्तनौ, तथैको रक्तपथो-रक्तमार्गः,
प्रतिमासं रयतो योनौ रक्तं प्रवर्तते । तदेव स्त्रीणां त्रीणि स्रो-
तासि पुभ्योऽविकानि ।

एवं स्रोतासि दृश्यान्विधाय शरीरे यान्यदृश्यानि
स्रोतासि तान्याह—

जीवितायतनान्यन्तः स्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
प्राणधातुमलाम्भोजवाहीनि

अन्त-शरीरौभ्यन्तरे, त्रयोदश स्रोतासि वेदन्ति । ‘आ-
चार्या’ इति शेषः । तानि च स्रोतासि जीवितायतनानि-विशेषे
षेण जीवितस्याधिष्ठानानि । किम्भूतानि? प्राणधातुमलाम्भोज
वाहीनि । प्राणाख्यं वातं वहन्ति यानि तानि-प्राणवाहीनि ।
धातुवाहीनि-रसादिधातून् यानि वहन्ति । मलवाहीनि-मूत्र
शकृत्स्वेदान् यानि वहन्ति । तथा, अम्भोजवाहीनि-उदकवा
हीनि । तथा, अन्नवाहीनि-अन्नमभ्यवहृतं यानि वहन्ति ।
एव त्रयोदश । सङ्ग्रहे चोक्तम् (शा अ ६)-“तत्र प्राण-
वाहिना हृदयं मूलं महास्रोतश्च । तानि क्षयरौक्ष्यपिपासाक्षु-
ब्धायामवेगविदारणादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतिमृष्टं प्रतिबद्धं कुपि-
तमलपल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसनं कुर्वन्ति । तत्र
श्वासवत्साधनम् । उदकवाहिना तालु मूलं क्लोमं च । तान्याम-
भयातिपांनोष्णशुष्काभ्रतृङ्गिग्रहादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतिमृष्टा
मुखशोषः कर्णक्षेडनं तमोदर्शनं च । तत्र तृष्णोक्तमौषधम् ।
अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपार्श्वं च । तेषां दुष्टौ सर्वं मा-
त्राशितीयोक्तमवगच्छेत् । रसवाहिना हृदयं मूलं दश धम-
न्यश्च । रक्तवाहिना यकृत् स्त्रीहा च । मासवाहिना स्नावान्
त्वक् च । मेदोवाहिना वृक्कौ मासश्च । अस्थिवाहिना जघनं
मेदश्च । मज्जावाहिना पर्वण्यस्थीनि च । शुक्रवाहिना स्तनौ
मुष्कौ मज्जा च । मूत्रवाहिना बस्तिर्वह्णौ च । शकृद्वाहिना
पक्काशयः स्थूलान्त्रं च । स्वेदवाहिना मेदो रोमकूपाश्च । स्रोत-
सामेव विशेषाः सिरा धमन्यः । उपरे त्वन्यत्नमिच्छन्ति
सिराधमनीस्रोतसाम् । सरणात् सिरा । ध्मानाद्धमन्यः ।

१-२ ‘तो रक्त’ ‘व त्रीणि’ ट ड ड । ३ ‘रीरस्याभ्य’ ण त ।
४ ‘गद’ ड ड । ५ ‘नि वातुक्षय’ स स । ६ ‘क्षयक्षु’ ट ड ण त ।
७ ‘बद्धमल्प’ स स । ८ ‘सनम् । तत्र’ स ड । ९ ‘पानशु’
ट ड ड ण त । १० ‘न्नकषायतृणिग्र’ स स । ‘न्नतृणिग्र’
स मू । ११ ‘मनुग’ ट ड ड । ‘तीयमनुग’ ण । ‘तीयमव’
त । १२ ‘नि धमन्यश्च त्वक् च ।’ ट ण त । ‘नि धमन्यश्च ।’
ड ड । १३ ‘अन्ये’ स ड । १४ ‘मू । केवल’ स ड ।

स्त्रवणात्स्रोतासि । केवल परस्परसन्निकर्षात् सदृशकर्मत्वात् सौ क्षम्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते । अन्ये पुनरेवमाचक्षते । स्रोतासि सिरा धमन्यो रसायन्यो बाहिन्यो नाड्यपन्थानोऽयनानि मार्गा शरीरच्छिद्राणि स्रवतास्रवृतानि स्थानान्याश्रया क्षया निकेताश्चेति शरीरे धात्वकाशाना लक्ष्यालक्ष्याणा पर्यायेण नामानीति ।” इति ।

अहितसेवनात् ।

तानि दुष्टानि रोगाय, विशुद्धानि सुखाय च ॥४२॥

अहितानामाहारविहारादीनां सेवनात्-शीलनात्, तानि-स्रोतासि, दुष्टानि रोगाय सम्पद्यन्ते । तेषां विज्ञानार्थं दोषादिविज्ञानीयोक्तमवगच्छेत् । विशुद्धानि-अदुष्टानि स्रोतासि, सुखाय-आरोग्याय, सम्पद्यन्ते ।

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥४३॥

स्रो धातु स्वधातु, -यो यो यस्य यस्य स्रोतस आधारस्याधेयत्वेन स्थितो धातु, तेन तेन स्वधातुना सम-समानो, वर्णो येषां स्रोतसा तानि स्वधातुसमवर्णानि । यथा, -रसधातु-तुल्यवर्णानि रसबाहिस्रोतासि, यावच्छुक्रधातुसदृशवर्णानि शुक्रबाहिस्रोतासि । तथा, सर्वस्रोतसा मध्ये कानिचिद्द्वृतानि-वर्तुलानि, कानिचित्स्थूलानि, कानिचिदणूनि-सूक्ष्माणि स्रोतासि । तथा, आकृत्या-सस्थानेन, दीर्घाणि सर्वाण्येव । तथा, प्रतान-सदृशानि-पत्ररेखातुल्यानि । पत्ररेखातुल्यरूपत्वेन शाखा-प्रशाखतयाऽनेकधा दूरं प्रविस्तृतानीति गमयति ।

यतश्चाहिताहारविहारसेवनं स्रोतोर्दुष्टिकारणम्, अतस्तानि तदुष्टिकारणानि वक्ति—

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसा स प्रदूषकः ॥ ४४ ॥

आहार-पानाशनादिलक्षण, दोषगुणै-वातपित्तश्लेष्मगुणै रौक्ष्यादिभि, य सम-तुल्य समानगुण, स स्रोतसा प्रदूषक । विहारोऽपि-यो वाग्देहमनश्चेष्टालक्षण, सोऽपि दोषगुणै समानगुणो यथायथ स्रोतसा प्रदूषक । यश्चाहारस्तथा विहारो धातुभि-रसादिभि, विगुणो-विरुद्धगुणो रससमानगुणैर्विपरीतगुण, स यथायथमेव स्रोतसा प्रदूषक ।

स्रोतसा दुष्टि कथं ज्ञायते ? इत्याह—

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।

विमार्गतो वा गमनं स्रोतसा दुष्टिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

१ ‘त्वाच्च’ ट ड ढ ण त । २ ‘अपरे पुनराहु । स्रो’ स ड । ३ ‘स्रवृतानि’ ट ण त । ४ ‘या निके’ ट ड ड । ५ ‘क्षयो गेहे कृत्पान्तेऽपचये रुजि’ इति हैम । ६ ‘तत्साधनार्थ’ ण त । ७ ‘स्रोतामि कानि’ ट ड ड । ८ ‘दुष्टे कारणम्, अतस्तदुष्टका’ ट । ९ ‘गुणैरसमानगुणो विप’ ण त । १० ‘स्रोतो दुष्ट कथ’ ड ढ ण त । ११ ‘दुष्टलक्षण कथ’ ट । १२ ‘दुष्टल’ अ इ त ।

अतिशयेन प्रवृत्ति, यथा-मूत्रबाहिस्रोतसा प्रमेहवद्बहु मूत्रता । सङ्ग-अप्रवृत्ति, किञ्चिद्वा प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रवत् । शक् द्वाहिना स्रोतसामतीसारवत्पुरीषातिसरण-अतिप्रवृत्ति । सङ्ग-स्तोक स्तोक कृत्वा पुरीषस्य प्रवृत्ति, अथवा सर्वसविकयोदा वर्तवत्पुरीषस्याप्रवृत्ति । एव मूत्रबाहिस्रोतसा मूत्रातिप्रवृत्त्य-प्रवृत्ती तत्स्रोतोदुष्टलक्षणम् । तथैव पुरीषबाहिना पुरीषाति-प्रवृत्त्यप्रवृत्ती पुरीषबाहिस्रोतोदुष्टलक्षणम् । एवमन्येषामपि स्रोतसा यथायथ वस्तुबाहिना यथास्व वस्त्वतिप्रवृत्त्यप्रवृत्ती तेषां दुष्टलक्षणम् । अथवा सिराणां-स्रोतसा, ग्रन्थय-कुटिलभावत्व, दुष्टलक्षणम् । विमार्गतो वेति । अथवा स्व मार्गमुज्झित्वा मार्गान्तरासादनं स्रोतसा दुष्टलक्षणम् ।

विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्रविस्तृतानि च ।

द्वाराणि स्रोतसा देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥

विसाना-मृणालानां, यथा सूक्ष्माणि द्वाराणि-छिद्राणि, दूरं प्रविस्तृतानि-सकल विस गतानि, तथैव स्रोतसा द्वाराणि-मुखानि, सूक्ष्माणि देहे दूरं प्रविस्तृतानि-कृत्स्न देह प्रकर्षेण गतानि । यै-द्वारैश्छिद्रै, देहे-शरीरे, अभ्यवहृतस्याहारस्य कायाग्निना पच्यमानस्य प्रसादभावो य समुद्भवति स रस, प्रसादाख्य उपचीयते-वृद्धि नीयते ।

व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाध्मानवमिज्वराः ।

प्रलापशूलविण्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।

उद्धृत्य शल्य यत्नेन सद्यः क्षतविधानतः ॥ ४८ ॥

स्रोतसा तु व्यधे-ताडने सति, मोहादयो भवन्ति । मोहादीनामितरेतरद्वन्द्वं प्रलापादीनां च । विण्मूत्रयो ‘रोधेन सम्बन्ध । अथवा मरणमेव भवति । अत-अस्माज्जीवित-सशयाद्धेतो, वैद्य प्रत्याख्याय-“अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु” (हृ वि अ ११।४४) इत्याद्युक्त्वा, शल्यमुद्धृत्य-बहिर्निष्कास्य, प्रसाधयेत् । कथम् ? यत्नेन-नावहेलया । केन प्रसाधयेत् ? सद्यः क्षतविधानतः-सद्योन्नतप्रतिषेधोक्तविधिना ।

अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।

दोषधातुमलादीनामूष्मेत्यात्रेयशासनम् ॥ ४९ ॥

तुरवधारणे । अनेकविधस्याहारस्याभ्यवहृतस्य पित्तमेव पक्ता । किम्भूत पित्तम् ? पाचकाख्यं पुरेरितं, -पूर्वं दोषभेदीये-ऽध्याय उक्तम् । यथा (हृ सू अ १२।१०)-“पक्तामाशयमध्यगम्” इत्यारभ्य यावत् “पाचकं नाम तत्स्मृतम् ।”

१ ‘सर्वथोदा’ ण । २ ‘दुष्टस्य लक्ष’ ट ड ढ ण त । ३ ‘मार्गं त्यक्त्वा मार्गान्तरासरणं स्रो’ ट । ४ ‘नि दूर’ ड ड । ५ ‘रोधन-विवन्ध ।’ ड ड । ६ अस्याग्रे “वामपार्श्वान्निशितं नाभे किञ्चित्सूर्यस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्मध्ये-ऽग्निर्व्यवस्थितं ॥ जरायुमात्रप्रच्छन्नं काचकोशस्थदीपवत् ।” इति सार्द्धं श्लोकोऽधिकं क्वचित् । ७ ‘उदीरितम्’ ट ।

इति । तदीदृशं पित्तमाहारं पाचयतीति धन्वन्तरिमतम् । दोष-
धात्विति । आत्रयस्य-अत्रिपुत्रस्य, शासन-आज्ञा, इति-एव,
दोषादीनामूष्माऽग्निरिति । दोषा-वातादयः, धातवो-रसा-
दयः, मला-मूत्रपुरीषस्वेदा, आदिशब्देन दूषिकादयः ।
तेषां दोषादीनां सम्बन्धी ऊष्मा-अग्निः, यः स एवाग्नस्य
पक्ता, न तु पित्तं पाचकाख्यमिति ।

तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।

सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥

आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये ।

स्थिता पक्काशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ॥ ५१ ॥

तस्य-अग्नेर्जाठरस्य, अधिष्ठान-आधारो, यत्रासौ शारीरो
ऽग्निस्तिष्ठति, साऽन्नस्य ग्रहणात् तत्सज्ञा ग्रहणीति मता ।
आमाशयस्यो विशिष्टो धमनीविशेष इत्यर्थः । सैव ग्रहणी
धन्वन्तरिमते कला पित्तधरा नाम कथ्यते । यत एव ग्रहण्यग्ने-
राधारभूता, तथाऽन्नग्रहणात्तत्सज्ञा, अतः आयुरादिपुष्टये 'सम्प-
द्यते' इति वाक्यशेषः । भूतधात्वोरग्नौ सम्बन्धः । आयु-
रादीनां द्वन्द्वः । आयु-शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसयोगविशेषः ।
आरोग्य-धातुसाम्यम् । वीर्य-शक्तिः, कर्मणि सामर्थ्यम् ।
ओज-आहारस्य परप्रसादजं सर्वधात्वाप्यायकं यद्वस्तुजातं
तदुच्यते । पुष्टिशब्द एषा प्रत्येकं योज्यः, आयु-पुष्टये आरोग्य-
पुष्टये वीर्यपुष्टये ओजपुष्टये पञ्चमहाभूताग्निपुष्टये धात्वग्नि-
पुष्टये चेति पिण्डार्थः । पक्काशयस्य द्वा पक्काशयद्वारा, तस्या
स्थिता । सा हि-ग्रहणी, भुक्तस्य सहसा पक्काशयान्तं प्रवेशरो-
धिनी । सा चार्गलेव-यथा द्वारि कपाटमार्गरोधेऽर्गला स्थिता,
तथा भुक्तं ह्यभ्यवहृतं कण्ठनाडीलुठितं कायस्य महानिघ्नदेशं
कोष्ठाख्यमवतीर्णं ग्रहणी गृहीत्वाऽवतिष्ठते । अनन्तरं जाठरेणा-
ऽग्निना विपकं शनैः पक्काशये मुञ्चति । अत एवोच्यते-'स्थिता
पक्काशयद्वारि भुक्तमार्गार्गलेव सा ।' इति ।

पक्काशयद्वारादयुरादयः पुष्यन्ति, नापकादित्याह—

भुक्तमामाशये रुद्धा सा विपाच्य नयत्यधः ।

बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥

भुक्त-अभ्यवहृतमन्नं, आमाशये-आमाशयस्थाने यत्राममन्नं
तत्र, सा-ग्रहणी, रुद्धा-अवष्टभ्य, अधो नयति । किं कृत्वा ?
विपाच्य-विविधैः प्रकारैः पाचयित्वा । बलवतीति । बलवती
भुक्तं विपाच्य अधो नयति । अबला पुनः सती सा आममेव-अपक्व-
मेव विमुञ्चति । ननु, जाठराग्निरन्नं ग्रहणीस्थं पचति, न ग्रहणी ।
ततश्च कथमुक्तम् ? "सा विपाच्य नयत्यधः" इति । अत्रोच्यते ।
अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्युज्यत एवैतद्वक्तुम् ।
ग्रहणी ह्यग्नेराधारः । तथा च प्रागुक्तम् (श्लो ५०)—"कला
पित्तधराह्वया" इति । पित्तं च वह्निः । तथा चाधुनैव वक्ष्यति

(श्लो. ९०)—"पित्तं वह्निः" इत्यादि । तदेव वह्न्याधारा या
कला साऽन्नग्रहणाद्ग्रहणीत्युच्यते । ततश्चागारतया ग्रहणीमा-
श्रित्याग्निं पात्रकरणसमर्थो भवति, नाधारमन्तरेण केवल एव ।
तदेवमश्याधारस्य ग्रहण्याख्यस्य पाकनिर्वर्तनं प्रति कर्तृत्वं युक्त-
मेवेति । अतः "सा विपाच्य नयत्यधः" इत्येतदुपपन्नमेव ।

अग्निग्रहण्योराधाराधेयभावतयाऽवस्थानात् परस्परबलाधा-
नेनोपकार्योपकारकभावः सम्भाव्यत इत्याह—

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबलः ।

दूषितेऽन्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥ ५३ ॥

हि यस्मादर्थे । यस्माद्ग्रहण्या यद्वल-सामर्थ्यं, तस्य हेतु-
रग्निः । अग्नितो ग्रहण्या बलमुपपद्यते । स चाप्यग्निर्ग्रहणीबलः,
ग्रहणीबलं यस्याग्नेः स एवम् । अपिशब्दान्न केवलमग्नि-
र्ग्रहण्या बलम्, ग्रहण्यप्यग्नेर्वलम् । अतो हेतोर्दूषितेऽग्नौ दुष्टा
ग्रहणी रोगकारिणी सम्पद्यते । एव चार्थाद् ग्रहण्यामपि दुष्टा-
यामग्निर्दूष्यति । दुष्टश्च सोऽपि रोगकारी सम्पद्यते । एवं या
पित्तधरा कला साऽदुष्टा सत्यायुरादीनां पुष्टये भवतीत्युक्तम् ।
अन्नग्रहणाद्ग्रहण्या एवरूपता ।

तच्चान्नं विपक्वमेव देहधालादिपोषणम्, नापक्वम् । तस्य
चान्नपाकस्य हेतुरग्निः, अत आह—

यदन्नं देहधात्वौजोबलवर्णादिपोषणम् ।

तत्राग्निर्हेतुराहारान्नं ह्यपक्वादिसादयः ॥ ५४ ॥

यदन्नं-आहारो, देहधात्वादिपोषणं भवति, तत्राग्निर्हेतुः ।
कुत ? इत्याह-न हीत्यादि । हि-यस्मात्, अपक्वादाहारादस-
रविरादयो न सम्भवन्ति । अतो देहधात्वादिपोषणे सर्वत्राग्नि-
कारणम्, पाकक्रियानिर्वर्तनात् । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्याम-
वगम्यते, अन्नं देहधात्वादिहेतुरग्निप्रभावादेव, तस्मादग्नि-
पाककारणम्, पक्वमन्नं देहादिपोषणम् । इति परस्परकारण-
लमनयोः ।

"न ह्यपक्वादिसादयः" इत्युक्तम् । अतः पाकस्यैवेति कर्तव्यतां
निरूपयन्नाह—

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहृतम् ।

द्रवैर्विभिन्नसङ्घातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ ५५ ॥

सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।

औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ५६

काले-"प्रसृष्टे विष्मूत्रे" (ह सू अ. ८।५५) इत्यादिना
ग्रन्थेन प्राद्विरूपिते । अन्नमभ्यवहृतं कोष्ठ-हृदयाद्यङ्गनिबन्धनं
स्थानं, प्राणाख्येन वायुनाऽऽहृतं-आनीतम् । "घ्रीवनक्षवथू-
द्गारः" (ह सू अ. १२।५) इत्यादिनैव प्राणानिलाहृतत्वे

लब्धे पुनरुक्त स्पष्टार्थम् । तच्च द्वै-द्रव्यगुणोपलक्षितैस्तोय-
व्यञ्जनमद्यक्षीरादिभिः, विभिन्नसङ्घातं-अपनीतपिण्डतभावम् ।
तथा, स्नेहेन-घृतादिना, मृदुत्व प्रापितम् । तथा, आमाशय-
स्थितमग्निं पचति । “नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति
स्मृतः ।” इति व्याख्यात आमाशयस्तन्त्रान्तरे (चरके वि
अ २।२३) । किम्भूतोऽग्निः १ ओदर्यो-जठरभव । तथा
समानाख्येन वायुना सन्धुक्षित-उद्दीपित । कालग्रहणस्योप-
लक्षणार्थत्वान्मात्रादिसहायेन जाठराग्निना समानोद्दीपितेन पक्व-
मन्नं देहधात्वादपोषणम् । ननु, औदर्योऽग्निरदृश्यत्वात् ज्ञायते
कथं पचति ? अतस्तदर्थं बाह्यं दृष्टान्तं निरूपयितुं ग्रन्थकृदाह-
यथेत्यादि । यथा बाह्योऽग्निः स्थालीस्थं तोयतण्डुलं पचति ।
तोयं च तण्डुलाश्च तोयतण्डुलम्, द्वन्द्वैकवद्भावः । तथैवासावौ-
दर्योऽग्निः सन्धुक्षितः समानेनामाशयस्थितं चतुर्विधमन्न-अ-
शितपीतलीढखादितभेदभिन्नं, प्राणानिलाहृतं पचति । ननु,
दोषभेदीयेऽध्याये पूर्वमुक्तम् (ह सू अ १२।४)-“प्राणोऽत्र
मूर्धगः ।” इत्यारभ्य यावत् “निश्वासान्नप्रवेशकृत् ।” इति ।
अन्नस्य प्रवेश-आहरणं, करोतीत्यन्नप्रवेशकृत् । प्राणानिला-
हृतमित्यनेनैवाप्ययमर्थः प्रत्यपादि । तत्किमेतेन ? अत्रोच्यते ।
अन्नप्रवेशकृदित्यनेनान्नप्रवेशकरणमात्रमुक्तम्, न तु कोष्ठ-
प्रापणमिति । प्राणस्य हि वायोर्मूर्धाश्रितस्योरो यावत्संचारः
उक्तः, न ततोऽधः । एवमन्नप्रवेशकरणं तावत्प्राप्तं यावदुरः,
न कोष्ठमिति । कोष्ठं प्राणानिलाहृतमित्यनेन तु कोष्ठप्रापणा-
ख्योऽर्थविशेष उक्तः । इति द्वयमप्येतद्वक्तुं युक्तम् । [ननु,]
‘सन्धुक्षितः समानेन’ इति च न वाच्यम् । यतः प्राणमुक्तम्
(ह सू अ १२।८)-“समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति
सर्वतः ।” इति । एव जाठरेणाग्निना सहचरः समानो वायुः
सन्धुक्षयतीत्यर्थोऽवतिष्ठते । तस्मात् “सन्धुक्षितः समानेन”
इत्यनेन नार्थः । उच्यते । अर्थविशेषसंमेलनार्थमेतदुक्तम् ।
तथा हि-“समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः । अन्नं
गृह्णाति पचति” इति समानस्यैव पाकक्रिया प्रति वह्निसन्धु-
क्षणद्वारेण कर्तृत्वमुक्तम्, नाग्ने । इह पुनः सन्धुक्षितः समा-
नेनाग्निं पचाति, न समानो वायुः, इत्यपौनरुक्त्यमेव । यद्यपि
चैकप्रत्ययजनितं न किञ्चिदस्ति, तथाऽप्यन्नपाकक्रिया प्रत्यभे-
रेव कर्तृत्वम्, न समानादेः । समानादयो ह्युपकारका एव ।
अतो युक्तमिदं ‘अग्निं पचति’ इति ।

तस्यान्नस्येदानीमग्निसमीपस्थस्य या अवस्थास्ता कथं न
पुनस्तमेव पाकं निर्दिशति—

आदौ षड्समप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।

फेनीभूतं कफं, यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ५७ ॥

पित्तमामाशयात्कुर्याद्व्यवमानं, च्युतं पुनः ।

अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुं मारुतम् ॥ ५८ ॥

१ ‘वगणो’ ट त । २ ‘ठरे भ’ ट ड ड । ३ ‘नाय’ ट ।

४ ‘सम्प्राप्त्यर्थ’ ण । ५ ‘त्यपुनरुक्तमेव’ ण । ६ ‘यत्यतस्त’ ट ।

*७ ‘फेनीभूत’ इ ड ण त ड ।

आदौ-प्रथमं, षड्समपि, अपिशब्दाद्वित्रादिरसमपि, अन्न-
अभ्यवहृतमशितपीतादिकं, तत्पच्यमानं मधुरीभूत-अमधुर
मधुरं सम्पन्नं सत्, कफमीरयेत् । किम्भूतं कफम् ? फेनीभूतम् ।
पानीयादेरपि पच्यमानस्य प्रथमं फेनोत्पत्तिदर्शनादेवमुक्तम् ।
विदाहादिति । ततः-प्रथमावस्थातो माधुर्यप्रायाया अनन्तरं,
मध्यमावस्थां प्राप्य जाठरेण वह्निना पक्वं षड्समप्यन्नमभ्य-
वहृतमम्लतां यात-अनम्लमम्लं सम्पन्नं, पित्तं विदध्यात् ।
कस्मात्पुनरम्लता याति ? इत्याह-विदाहात् । विरुद्धो विषमो वा
दाहो-विदाहः । ततो विदाहाद्वेतोरम्लता यातम् । किम्भूत-
मन्नम् ? आमाशयाव्यवमानं, -नामाशयस्थितमेव । च्युतं
पुन-तत आमाशयात्पक्वाशयं प्राप्तं, जाठराग्निना पक्वं शोषि-
तमन्नं, तथा पिण्डितं-तदानीं पिण्डं सञ्जातं सहितं सम्पन्नं,
तथा कटुकं जातं, अन्या(न्या) तृतीयामवस्थां प्राप्य मारुतं
कुर्यादिति योज्यम् । एतच्च सर्वं स्वभावसिद्धं स्वसवेद्यप्राप्तं
कार्यानुमेयं च । अत एव रसषट्केऽपि यद्व्याणा विपाकत्रै-
विध्यं मधुराम्लकटुकलक्षणमुक्तं, तदनया रीत्योपपन्नतरं भवति ।
तथा हि-षड्सस्याप्यन्नस्य जाठराग्निना पच्यमानस्य रसत्र-
योपलक्षितेन मधुराम्लकटुकस्वभावेनावस्थात्रयेण परिणामो
भवति । अथ (ननु,) अन्नमित्यत्र कस्मात् “अदो जग्धि-
र्यसिक्किति” इति जग्ध्यादेशो न भवति ? । ब्रूमः । अन्नं
इति निपातनात् “बहुलं छन्दसि” इति बहुलवचनाद्वा जग्ध्या-
देशाभावः । ननु, विदाहादम्लता गतमिति सामान्येनोक्तम-
युक्तमिवाभाति । यतो द्राक्षेक्षुशर्करादीनामविदाहित्वं श्रूयते ।
अपि च विदाहादीनि च वर्जयेदिति तन्त्रकार (ह सू अ.
८।३२) पठति । अनया च रीत्या अविदाहिद्रव्याभाव एव
स्यात् । तस्मात्सामान्येन विदाहित्वमभ्युपगम्यमानमन्यार्थ-
मिव मन्यामहे । उच्यते । विदाहस्य द्वैविध्याददोषः । इह
हि द्विविधो विदाहः प्रथितो दोषस्थानकृतो द्रव्यकृतश्च ।
तत्र हि दोषस्थानकृतस्य ग्रहणम् । [ननु,] आमाशयाव्युत-
मग्निना पक्वमिति कथमुक्तम् ? यतः पक्वाशयस्थस्याग्निना
पाकोऽनुपपन्नः । दूरव्यवधानो ह्यग्निरामाशयस्थः । तस्मात्प-
क्वाशयस्थस्यान्नस्यैव पक्वत्वमनुपपन्नम् । अत्रोच्यते । पक्वाशयेऽ-
प्यास्तं पाकं, तन्त्रकारवचनात् । तथा हि प्राग्बलवधाव-
भ्यधात् (ह सू अ ११।३४)-“यथा वा स्नेहपक्तिः
स्यादतोऽत्युत्पन्नमारुतान् । व्यायामनित्यान् वीक्षाम्नीन्” इत्यादि ।
तदेव पक्वाशयस्थस्याप्यनुवासनस्य स्नेहपाकोऽभिहितः । तथा
पक्वाशयेऽप्यग्निना पक्वस्य पुनः पाको युक्तः एव । तन्त्रान्तरेषु
मासादीनामपि विद्वेददर्शनादन्यत्रापि पाकोऽनुज्ञातः एव ।

१ ‘धुररस स’ ण त । २ ‘त्यत्तेर्दर्श’ ट । ३ ‘स्याया मा’
इति कचिद् । ४ ‘तत् आ’ ट ण । ५ ‘पिण्ड’ ण । ६ ‘जात-
मन्न, अ’ ट । ७ ‘स्वयवे’ ट । ‘स्वय स’ ट । ८ ‘न्येनावि’
ट ड ड त । ९ ‘व्यमिह म’ ड ड । ‘न्यार्थमेव’ ण । १० ‘स्य
न पक्त्वमुप’ ण त । ११ ‘दाहान्त’ ड ड । १२ ‘नुभूत’ ण ।

जाठरस्याग्ने कर्माभिधाय, इदानीमन्येषामप्यग्नीना कर्माभिधातुमाह—

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ॥

भूमेरय भौम । आप्य इति चिन्त्यम् । आग्नेय इति “अग्नेर्देह” इति ढक् । वायव्य इति “साऽस्य देवता” इत्यर्थे “वाय्वृतुपिनुषसो यत्” इति यत् । तदत्रोपम्यर्थो बोध्य, वायव्य इव वायव्य इति । के पुनस्ते ? इत्याह—पञ्चोष्माण इति । किम्भूता ^१ सनाभसा । सह नाभस्तेनोष्मणा पञ्चोष्माण—पञ्चाग्नय । भौम ऊष्मा यावन्नाभस ऊष्मेति । तदेतेऽग्नय पञ्चाहारगुणान् अनु—पश्चात्, पचन्ति । कुतोऽनु ^२ प्रकृतत्वादौदार्याग्निनिर्वर्तितादन्नपाकात् । किम्भूतानाहारगुणान् ^३ स्वान्स्वान् पार्थिवादीन् । यो यस्य महाभूतोष्मण पार्थिवादेरात्मीयो गुण, त गुण स एव पार्थिवाद्यूष्मा पचति ।

अनया चोक्त्या आहार शरीरगताना भावाना समान-गुणाना गुणद्वारेण वर्द्धनहेतु, विपरीतगुणाना च क्षयहेतु, इति प्रतिपादयति—

यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्वा भूतगुणान् पृथक् ।

ते च—गुणा, पञ्चमहाभूताश्रिता । यथास्व ये येषा महाभूतानामात्मीया गुणा, ते यथास्वमात्मायेन वह्निना पक्वा आत्मीयानेव देहस्थान् महाभूतगुणान् पुष्णन्ति । कथं पुष्णन्ति ? इत्याह—पृथक्,—प्रत्येक कृत्वा, नैक सर्वे, न सर्वानेक ।

तामेव प्रत्येक भूतगुणपुष्टि पञ्चोष्मपक्वाहारगुणकृता स्पष्टी-कुर्वन्नाह—

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

पार्थिवा महाभूतगुणा पार्थिवानेव महाभूतगुणान् देह-गान् पुष्णन्ति—वृद्धिं नयन्ति । शेषा—पार्थिवगुणेभ्यो येऽन्ये महाभूतगुणा आप्यास्तैजसा वायव्या नाभसाश्च, ते शेषान्—पार्थिवगुणव्यतिरिक्तानां प्यादिमहाभूतगुणान्, पुष्णन्ति—आप्या-ययन्ति । गुणाना च निरावाराणामसम्भवात् सहावारेण पृथिव्यादिना महाभूतेन सह पक्वा एते महाभूतगुणास्तथाविधानेव महाभूतगुणान् पुष्णन्तीति सामर्थ्यलभ्योऽर्थः । अत्र चोदयन्ति । ननु, पृथिव्यादिमहाभूतचतुष्टयव्यतिरिक्तस्योद्देशमात्रलादाकाशस्य सत्तैव दुर्घटा । कुत पुनस्तस्योष्मण सम्भव ? इति । अत्रोच्यते । आकाशस्य सत्ता तावत् द्रव्यनिर्णयप्रस्तावे प्राक् (ह. सू. अ. १११) प्रतिपादितैव । तथा नासिकाश्रोत्रास्यादिषु सुषिरेषु स्थानेषु स्थित ऊष्मा दाहपाकादीन् कुर्वन् नाभस ऊष्मेत्युपचर्यते । इत्यौपचारिक ऊष्माऽप्यस्योपपन्न एव । एव पञ्च भौतिका अग्नय एते, एक उदरामि, सप्त च धातुमयो वक्ष्य-माणा, इति त्रयोदशाग्नय । ननु, पार्थिवाद्यूष्मभि पक्षस्य

पुनर्धातूष्मभि पाककाले वातूनामपि पाञ्चभौतिकत्वात्तत्रापि पार्थिवाद्यूष्मभाव । तैश्च पार्थिवाद्यूष्मभि पुन पाक, इत्य-वमष्टादश प्राप्नुवन्ति । सत्यमेवतत् । किन्तु त एव पञ्चो-ष्माण पार्थिवादय स्थानान्तरप्राप्ता धातूष्माण इति व्यपदेश-मासादयन्ति । यथा—उदक स्थानान्तरगत लसीकादिव्यपदेश लभते । तथा चोक्तम्—“तच्छरीरगत लसीकादिव्यपदेश प्राप्नोति ।” इति । अन्ये त्वेवमाहु—“एते त्रयोदशाग्नय, तथा सप्तसु सिराशतेषु सप्ताग्निशतानि, पञ्चसु मासपेशी-शतेषु च पञ्चाग्निशतानि ।” इति । एव पञ्चमहाभूतात्मकादा-हाराद्यथास्वमग्निना पक्वादस आहारसारः । तत्रस्थैर्महाभूत गुणैर्देहगा महाभूतगुणा रसधात्वाश्रिता यथास्वमभिवर्द्धन्ते ।

किट्टं सारंश्च तत्पक्वमन्नं सम्भवति द्विधा ।

तदन्न पक्व द्विधा सम्भवति—द्विप्रकारं जायते, किट्टरूपप्र-साररूपतया ।

किट्टमपि यदेतदन्नस्य पक्षस्य, तदप्यच्छानच्छभेदेन द्वि-धेत्याह—

तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्धनं शकृत् ॥ ६१ ॥

तत्र—तयोरच्छानच्छभेदमिन्नयो किट्टयोर्मध्यात्, यदच्छ-मन्नस्य किट्टं तन्मूत्रं विद्यात् । यद् घन—सहत, अन्नस्य किट्टं तत् शकृत्—पुरीष, जानीयात् ।

सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।

सार पुन—प्रसादाख्यो भागो, भूय सप्तभिरग्निभि पच्यते । उदरामिना पञ्चभिश्च भूताग्निभि पूर्वं पक्व सन् पश्चात्सारिभूतो धातूष्मभि पच्यत इति प्रतिपादनार्थं भूयो ग्रहणम् । कथं पच्यते ? यथास्व,—यस्य सारस्य रसादिसप्त-धातुस्थस्य योऽग्नि स आत्मीय, तेन तेन स स सार पच्यत इत्यर्थः । रसधातुस्थ सारो रसधालमिना पच्यत इति भावः । चतुर्विधोऽप्याहारोऽभ्यवहतो जठराग्निना भूतसहायेन पक्व किट्टसारता याति । ततो य सार प्रसादाख्य स पूर्वं हृदय याति । ततो हृदयान्त स्थेन व्यानेन विक्षिप्तस्तत्स्थाभिः सिरा-भिर्दशभिर्मूलभूताभिः कृत्स्न शरीरमुद्यमानो रसधातुना सहै-कता प्राप्तो रसधालाशयस्थेन वह्निना भूताग्निसहायेन पच्य-मानो रक्तधातुसारतया परिणमति । रक्तधातुसारतया परिणतो मासधातुसारतया परिणमति । यावत्स एवाहाररस क्रमेण गर्भतया परिणमतीति ।

अमुमर्थं द्योतयितुमुवाच—

रसाद्रक्तं ततो मासं मासान्मेदस्ततोऽस्थि च ॥ ६२ ॥

अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भं प्रजायते ।

रसात्—वातुरसादाहाररसेन सहैकतामापन्नात्, रक्तं प्रजा-यते—स धातुरसस्तथाभूतो रक्ततया सम्पद्यते । तावद्यावत्स

१ ‘पुष्णन्ति’ अ ढ । २ ‘ते—पञ्चगुणा’ ट । ३ ‘व गुणान्’ ट ढ ढ । ४ ‘न् स्पष्ट कुर्वन्ति पु’ ट ढ ढ । ५ ‘यिन्वेभ्यो गु’ ढ ढ । ६ ‘भौता अ’ ण.त. ।

१ ‘रस्तथा पक्व’ इ । २ ‘धो ह्याहा’ ढ ढ । ३ ‘उक्तमेवार्थ’ ढ.ढ. । ४ ‘मेदोऽस्थि मेदस’ इ.ण.त । ५ ‘प्रसादज.’ स.च. ।

एव गर्भत्वेनेति योज्यम् । अत्र चोदयन्ति । ननु, यद्याहार रसो व्यानविक्षिप्तो रसधातुना सहैकता परिणमन् क्रमेण रक्तादीन् भावान् गर्भावसानान् परिणमति । तर्हि कथमुक्तं “सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्व पच्यतेऽग्निभिः ।” इति^१ अत्रोच्यते । कार्ये कारणोपचारादेतदुक्तमित्यवेहि । सारकार्येषु रसरक्तादिषु सप्तभिर्धातुभिः पच्यमानेषु “सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्व पच्यतेऽग्निभिः ।” इत्युक्तम् । तस्माद्रसादिधातव एव साराख्यान्मूलकारणादुत्थिता परमार्थेन पच्यन्त इति बोध्यम् । ननु, यदि क्रमेणाहाररसाद्रसो रसाद्रक्त रक्तान्मासमित्यादिक्रम आश्रीयते, तत्कथमुक्तं (श्लो ६८)—“व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।” इति^२ अत्र हि युगपदिति च निर्दिश्यते । युगपत्—एककाल, व्यानेन रसो देहे विक्षिप्यते । विक्षिप्ताच्च रसात् सर्वधातुत्पत्तिरिति प्रत्यज्ञायि । इह च रसरक्तमासादिक्रमेणाहाररसाद्धानुनिष्पत्तिरित्युच्यते । तदेतत् परस्पर विरुद्धमिव लक्ष्यते । ब्रूम । युगपच्छब्दोऽत्र शीघ्रकर्मार्थः । तथा चोवाच साङ्ख्ये (सा. का. ३०)—“युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्ति क्रमश्च तस्य निर्दिष्टा ।” इति । अस्यार्थः—मनोबुद्ध्यहङ्कारास्त्रयश्च श्रोत्रादीना मध्यादन्यतम इत्येवं चतुष्टयमेतत् । अस्य च वृत्तिर्युगपच्चिर्दिष्टा क्रमेण च । तत्र युगपद्वृत्तिरुत्पलपत्रशतसूचीभेदनन्यायेन । क्रमेण च वृत्तिर्यथा,—चक्षुरादि रूपादिक पश्यति, मनस्तत्र संशेते, बुद्धिर्निश्चिनोति, अह करोमीत्यहङ्कार उच्यमयति । तद्वदत्रापि युगपत्क्रमेण च विक्षेपो न विरुद्धः । अस्त्वेतत् । रसधातुरित्येतत्कथमुक्तम्^३ यतो रसाख्यो धातुस्तेन न विक्षिप्यते, किन्तर्हि^४ आहाररसः । अत एव धातुशब्दोपादानमनर्थकम् । ब्रूम । धातुशब्द आधाराभिधेयत्वेनेहोपात्तो रसस्य देहधारणत्व दर्शयितुम् । सर्वेषां हि धातूना यदेहधारणस्वभावत्व तदाहाररसाप्यायितानामेषाम्, न त्वनाप्यायितानाम् । अतः स आहाररसो धातूनामाधार—उद्भवस्थानम् । यथा,—लोके हेमादीना य आधार प्रतिनियतो विशिष्टा सृत् स धातुसंज्ञया भण्यते । इयं सृष्टमधातुरिय रजतधातुरिति । एवमाहाररसो व्यानेन विक्षिप्यते, न रसाख्यो

धातुः, इति स्थितमेतत् । किञ्च, आहाररसादेककाल सप्तधातुस्रोतः सु प्रवेशिताद्रसरक्तादयो धातव उत्पद्यन्ते, इति यद्येष एककालधातुपोषणपक्ष आश्रीयते, तदानीमिदं विरुध्य-

१ ‘रसाद्रक्त प्रसादजमिति रसात् पाकेन जायते य प्रसादाशस्तस्माद्रक्त जायते, एव रक्तात् पाकेन जायते य प्रसादाशस्तस्माच्च मास जायत इत्यादि व्याख्येयम् । जनिश्चाय पोषण एव वर्तते नापूर्वोत्पादे । यतो रक्तादयो गर्भात् प्रभृत्येवोत्पन्ना रसादिभि पोष्यन्ते । अन्ये तु “गर्भप्रसादजम्” इति पठित्वा गर्भप्रसादजमिति समस्तपदेन ओज आचक्षते । अस्मिन् पक्षे प्रसादजशब्दस्य न सर्वत्रान्वयः । ननु, “पुष्यन्ति ह्याहाररसात्” इत्यादिना चरके (सू. अ. २८।३) रसेन रसपोषणमुक्तम्, अत्र तु रसाद्रक्तमित्यादिना रसेन रक्तपोषणमुच्यत इति विरोधः । नैवम् । एक एवायमाहाररसो द्विप्रस्थान पोष्यपोषकभेदेन । तत्रान्नपानादुत्पन्नो रस पोषक, रक्तादिवत् स्थायी य स पोष्य, तस्येव हृदय स्थानमुक्तम् । [पोषकाहाररसस्य तु धमन्य एव स्थानम्] अत एव पोष्यस्थायिरसव्यवच्छेदार्थमाहारेति रसविशेषणमुक्तं चरकेण । यत्तु रसाद्रक्तमित्यादिवचनं तद्रसत्वेनाभेदविवक्षया रस परित्यज्य रक्तमेव पठितं, न तु पोष्यस्य रसाख्यधातोरभावादिति । न चैवमष्टधातुक्तव शरीरस्येति वाच्यम् । यत् स्थायिरसभागपोषकरसभागयो स्थानभेदाग्निभेदाद्यभावादेकत्वमेवेति सप्तधातुक्रमेव शरीरमुच्यत इति । अत्र च रसाद्रक्ताद्युत्पादे केचिदिदं वदन्ति,—यद्रसोऽक्षिप्यमानः सर्वात्मना रक्तता याति, रक्तं च मासतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामेनोत्तरोत्तरधातुत्पादः । यथा—सर्वात्मना क्षीरादधि भवति, दध्नी नवनीत, नवनीतादृत, घृताच्च घृतमण्ड, इत्येक पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं ग्राहयति, तत्र रक्तस्थानसम्बन्धाद्रक्तसादृश्यं रक्तव्यपदेशं चानुभवति, रक्तं च रक्तसमानेन स्तोकेनाशेनास्रं पोषयति । ततो रक्तमाग्राह्यं मासमाग्राहयति, तत्रापि माससमानेनाशेन मासपोषणं करोति, माससादृश्यं मासशब्दाभिधेयता चानुभवति, एवमुत्तरोत्तरधातून् रस एवाग्राहयति । यथा—केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्ना केदारीमाग्राहयतीति द्वितीय पक्षः । एतदेवोक्तं हारीते यत्,—“रसः सप्ताहद्वर्गं परिवर्तमानः श्वेतकपोतहरितहारिद्रपक्वकिशुकालक्तकरसप्रत्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरिवर्तीर्द्धर्णपरिवर्तमानः पित्तोष्णोपरागाच्छोणितत्वमापद्यते ।” इति । सुश्रुतेऽपि (सू. अ. १४।११)—“तत्रैषा धातूना” इत्यादिना, तथा “स खलु त्रीणि त्रीणि” (सु. सू. अ. १४।१४) इत्यादिना रसेनैव रक्तादिधातुपोषणमनेन न्यायेनोक्तम्, किंवा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गैः स्थायिरसरुधिरमासादीन् रसरुधिरादिसमानाशेन तर्पयति, तत्र यं प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको भागस्तच्छीघ्रं पुष्पाति, यस्तु विदूरधातुस्तस्य सूक्ष्मविदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एव भिन्नैरपि मार्गैर्धातुपोषणं भवति । तेन रक्तपोषणकालादुत्तरकालं मासपोषको रसभागो मासं पोषयति, तथा मासपोषणकालादुत्तरकालं मेदपोषको रसभागो मेदं पोषयतीत्यादि । तेन रसाद्रक्तमित्यादिवचनस्यायमर्थो यत्—रसपुष्टिकालादुत्तरकालं रक्तं प्रवर्तते, रक्तपुष्टिकालादुत्तरकालं मासं प्रव-

१ ‘ता प्राप्ता परिणामक्रमेण’ इति क्वचित् । २ ‘चतुष्टयस्य दृष्टे प्रतिविषयाध्यवसाये युगपद्वृत्तिः, बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुषि युगपत्—एककाल, रूपं पश्यन्ति स्थाणुरयमिति । बुद्ध्यहङ्कारमनोजिह्वा युगपद्रसं गृह्णन्ति । बुद्ध्यहङ्कारमनोप्राणानि युगपद्रन्ध्रं गृह्णन्ति । तथा त्वक्श्रोत्रेऽपि । किञ्च तस्येति चतुष्टयस्य, क्रमश्च वृत्तिर्भवति । यथा—कश्चित् पथि गच्छन् दूरादेव दृष्ट्वा स्थाणुरयं पुरुषो वेति सशये सति तत्रोपरूढं तल्लिङ्गं पश्यति शङ्कानि वा, ततस्तस्य मनसा सङ्कल्पिते सशये व्यवच्छेदभूता बुद्धिर्भवति स्थाणुरयमिति, अतोऽहङ्कारश्च निश्चयार्थं स्थाणुरेवेत्येव बुद्ध्यहङ्कारमनश्चक्षुषा क्रमशो वृत्तिर्दृष्टा । यथा रूपे तथा शब्दादिष्वपि बोद्धव्या ।’ इति गौडपादभाष्यम् । ३ ‘समेति’ उ उ त । ४ ‘आकरा’ ‘माकर’ ‘आकर’ उ उ त । ५ ‘यता वि’ उ उ त ।

ते-“पूर्वा धातु परं कुर्याद्बुद्ध क्षीणश्च तद्विधम् ।” (ह सू अ ११।३५) इति । यत सर्वे धातव आहाररसेन युगप

तत इत्यादि । असिस्तु पक्षे-“विण्मूत्रमाहारमल सार प्रागिरितो रस । स तु व्यानेन नि(वि)क्षिप्त सर्वान् धातून् प्रतर्पयेत् ॥” इत्यादिबचन मुख्यार्थमेव घटते । तेन यथा खले उपचिताना कपो ताना भिन्नदिग्गामिना स्वीयस्वीयमार्गेणैव गच्छता गम्यदेशस्य प्रत्यासन्नत्वविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्र चिरेण वा गमन भवति तद्वत् । इति क्षीरदधिन्यायकेदारीकुल्यान्यायखलेकपोतन्यायात्रिधा धातु पोषणक्रम । तत्र एतेषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासेनैव देहस्य नीरसत्व स्यात्, मासोपवासाच्च शुक्रमय शरीर स्यादित्यु- पेक्षणीय एव प्रथम पक्ष । केदारीकुल्यान्यायपक्षे तु रसाद्रक्तादि- पोषण मुख्यार्थतया भवति, यदपि रक्तादेर्मासादिपोषण तदपि रसादेव रक्तादिधर्मतया रक्तादिव्यपदेशभाजो भवतीति व्युत्पादित मेव, यत्तु रसस्य सर्वधातुपोषकत्वमुक्तम्, तदपि रक्तादिपोषकतया तथा हृदयस्थस्थायिरसस्य कृत्स्नदेहव्यापकतया वोपपन्नम् । एव चर- केऽप्युक्तम् (चि अ १५।३३)-“व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितक- र्मणा । युगपत् सर्वतोऽजस्र देहे विक्षिप्यते सदा ॥” इत्यादि, तदप्युक्तन्यायादेवोपपन्नम् । यदपि मासादिना समानेन मासादेरेव पोषण तदपि धात्वाप्लावनन्यायेन गच्छताऽपि रसेन तद्भातुसमानेना शेन तद्भातुपोषणादुपपन्नम् । वृष्य तु प्रभावात् । यथा खलेकपोत- न्यायेन विदूरमपि शुक्र प्रभावाच्छीघ्र याति, तथाऽत्रापि शीघ्रमेव वृष्योत्पन्नो रसो रक्तादिधातून् शीघ्रमाप्लावयतीति सुघटम् । एवमनया दिशाऽप्यत्र दूषणमुद्धार्यम् । तेनाय पक्षस्तावत् साधु । खलेकपोत- पक्षेऽपि यथा रसाद्रक्तमित्यादि गौणतया भवति, तद्विशितमेव । यत्तु चरके-“रक्त विबद्धमार्गत्वान्मासादीन् न प्रपद्यते ।” इत्युक्तम्, तत् कृत्स्नदेहचारिशोणिताभिप्रायेण, न तु पोषकरक्ताभिप्रायेणेति व्यव- स्थाप्यते । यत्तु “एकैकस्मिन् धातौ त्रीणि त्रीणि” इत्यादिना धाताववस्थानकाल उक्त, स पूर्वपूर्वरक्तादिधातुलङ्घनकालो विदूरगा- मिरसस्येति व्यवस्थाप्यते । एवमनयो पक्षयोर्महाजनपरिगृहीत- योगतिरुपदर्शिता । स्वरसस्त्वसाक केदारीकुल्यान्याये । यच्चन्यै खलेकपोतन्यायस्वीकारेण चरके सन्ततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्व युक्त- मित्याद्युक्त तत्र बुद्ध्यामहे । सन्ततज्वरस्य द्वादशाश्रयत्व दोषमहिम्ना कृत्स्नदेहव्यापकतया “यथा धातुस्तथा मूत्र पुरीष चानिलादय ।” (च चि अ ३।५५) इत्यादिनोक्तम् । दोषाणा च कुपिताना सम्प्राप्तिविशेषात् किमगम्यमस्ति देहे, येन तावद्रसमेव पर सर्व- धात्वादिव्यापक सवधातुदूषणेऽपेक्षन्त इति” इति शिवदास ।

अन्नरसादेव सकलधातुपोषणे तन्त्रान्तरीयमन सङ्गहे उक्तम् । यथा (शा अ ६)-“अन्ये तु वर्णयन्ति,-अभ्यवहृतमात्रस्याहारस्य कण्ठनाडीप्रकुठितस्य महानिम्नमवतीर्णस्य यो य एवाश कायाग्नि- नाऽवलीढ पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसादाख्यो रसलेशोऽभिति- र्वृत्तिसमनन्तर सम समस्तधातुषु सञ्चितासञ्चतै प्रविष्टतो विवृतमु- खेष्वसन्नेषु स्रोत सु भूयान् प्रथमतर चान्वेति, पर्यायेणतरेष्वपि । एवमन्नरस एव साक्षात्सर्वधातून् केनचिदेव कालभेदेन पुष्पाति । न पुनर्धातवो धात्वन्तरता स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्य त इति ।” इति ।

व्यानविक्षिप्तेन स्वे स्वे स्रोतस्यवतिष्ठमाना स्वातन्त्र्येणाहारर- साप्यायिता पुष्यन्ति, अनाप्यायिता क्षय यान्ति । तदेव कथ पूर्वस्य धातोर्वृद्धौ परस्य वृद्धि पूर्वस्य धातो क्षये परस्य क्षय स्यात् ? न हि कदाचिद्वृद्धते मन्त्रे तृप्ते चैत्र सुहित स्यात्, अतृप्ते वैऽसुहित स्यात् । तथा स्थूलस्य मेद एवोप- चीयत इति दृष्टम् । न च सम कृत्वा सप्तसु धातुस्रोत सु विनिक्षिप्ते रसे मेदसोऽधिका वृद्धि कथञ्चिदुपपद्यते । क्रमप- रिणामपक्षे तु स्थूलस्याहाररसो रसधातुतया परिणमति । रस- धातु रक्ततया, रक्तधातुर्मासतया, मासधातुर्मेदस्तया परिण- मति । मेदस आहारपूर्णस्य स आहाररसो मेदस्त्व प्राप्त पुन प्रतिस्त्रोतोऽन्यायेन मासस्य विशेषवती वृद्धि करोति, अनन्तर रक्तस्य, अनन्तर रसस्य । पुनश्च रसधातुरतिपूर्णे रक्तस्य वृद्धि विधत्ते, रक्तधातुर्मासस्य, मासधातुर्मेदस्य, इत्येवमतिस्थूलस्य मेदोवद्रसादयो मासावसाना अप्युपचीयन्ते । अस्थ्यादय- श्चास्थ्यादिस्रोतसा मेदसाऽऽवृत्तत्वान्न तथोपचीयन्ते । तस्मादा- हाररसेन मेदोभावेन परिणमता उदरपरिपूर्णाभिनवमृत्कुम्भज- ललवस्यन्दनन्यायेनास्थ्यादयो धातव केवलमाप्याय्यन्ते, न तु तथोपचीयन्ते । तथा च मुनि (च सू अ २१।४)- “स्थूलस्य मेद एवोपचीयते, न तथेतरे धातव ।” इति । अस्य ह्ययमर्थः,-मेदसो येऽन्येऽस्थ्यादय शुक्रावसानास्ते न तथोपचीयन्ते, न पुन पूर्वं रसादयो धातव स्थूलस्य नोप- चीयन्त इति । अत एवाह मुनि (च सू अ २१।९)- “मेदोमासातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तन । अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥” इति । अपि च, यदि क्रमपरिणाम- पक्षो नोररीक्रियेत तदानी गर्भस्य शुक्रधातुसारोत्पन्नस्य रसा- दयो मजावसाना धातवो न स्युः । कारणानुविधायीनि हि कार्याणि भवन्तीत्युक्तम् । क्रमपरिणामपक्षे पुन शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया परिणतत्वात् स शुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमस्तथारूप एव परिणमति । कारणानुरूपत्वात्कार्याणाम् । तथा च बीजकारणे वैटध्वप्ररोहादो सकलानर्थवश्य तत्पदार्थ- जातानि तथारूपाण्यव्यक्तरूपतया तान्यवतिष्ठन्ते । यानि कार्य- रूपतया परिणमन्ति, सर्वाण्यभिव्यक्ति यान्ति कार्ये दृश्यन्ते । ननु, क्रमपरिणामपक्षे धातोर्धात्वन्तरोत्पत्तावाश्रीयमाणाया यो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति । तस्य तस्य धातो- र्धात्वन्तरभावेन परिणतत्वादभाव प्राप्नोति पूर्वस्य पूर्वस्य । ततश्च शुक्रप्रसादस्यैव देहे सङ्गाव स्यात्, न रसादीना धातू- नाम् । तथा चैवमार्हारविनिवृत्तावपि स्त्रीगमनसामर्थ्य स्यात्, शुक्रस्य विद्यमानत्वात् । अत्रोच्यत । अनवच्छिन्नप्रवाहसन्ता-

१ ‘चिचथा मै’ ड ड त । २ सुहित-तृप्त । ३ ‘चासु’ त ।

४ ‘आहारपूर्णं स’ ट । ‘आधाररसो मेद प्राप्त’ ड ड । ‘आधारे- ऽतिपूर्णं स’ त । ५ ‘तस्य हे अतिमात्र मेदस्विनो मेद’ स च ।

६ ‘रणस्वरू’ ड ड । ७ ‘वटधानकादौ’ ड ड त । ८ ‘न्यदृश्य- पदा’ इति कञ्चित् । ९ ‘रस्य वि’ त । १० ‘निकृताव’ ट ।

नक्रमेणाशशिकतया धातूना धात्वन्तरभावापत्तिः, न तुल्य-
कालसर्ववयवरूपत्तिः । इति कृत्वा यो यो धातुर्धात्वन्तर-
भावेन देहे परिणमति न तस्य तस्य धातो पूर्वस्याभाव-
प्राप्नोति, सर्ववयवैरपरिणतत्वात् । तदेव सर्वथा क्रमपरिणाम-
पक्ष एवाश्रयितुं न्याय्यः । तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहेऽप्यधीतम्
(शा अ. ६)—“तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्व सप्तसु
धात्वभिषु क्रमात्पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव
प्राप्तरक्तादिसङ्गः कालवदस्खलितप्रयाणो देहमूर्जयन्” इत्यादि ।
तथा चैरकसहिताया दृढबलोऽप्याह (चि अ १५।१४)—
“रसाद्रक्तं ततो मास मासान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थो मज्जा
ततः शुक्रं शुक्राद्र्भ्रं प्रसादजः ॥ इत्युक्तवन्तमाचार्यः शिष्यस्त्वि-
दमचोदयत् । रसाद्रक्तं विसदृशात्कथं देहेऽभिजायते ॥ रसस्य
न च रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् । रसाद्रक्तात् स्थिर मासः
कथं तज्जायते नृणाम् ॥ रसाद्रक्तात्तथा मासान्मेदसं श्वेतता
कथम् । श्लेष्माभ्यां मासमेदोऽयं खरत्व कथमस्थिषु ॥ खरेष्व-
स्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा । मज्जश्च परिणामेन
यदि शुक्रं प्रैजायते ॥ कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
अथ प्रसादान्मज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥ छिद्रं न दृश्यते-
ऽस्त्रा च तन्नि सरति वा कथम् । एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरु-
प्राहेदमुत्तरम् ॥ तेजो रसानां सर्वेषामम्बुजानां यदुच्यते ।
पित्तोर्ध्वेण स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥ वाय्वभिर्तेजसां
युक्तं रक्तं मासत्वमृच्छति । श्लेष्माणं च समाश्रित्य मासं ज्ञेहा-
भिसयुतम् ॥ स्थिरतां प्राप्य शौक्ल्यं च मेदो देहेऽभिजायते ।
पृथिव्यश्चनिलादीनां सङ्घातं श्लेष्मणा वृतं ॥ खरत्वं प्रकरो-
त्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् । करोति तत्र सौषिर्यमस्त्रा-
मध्ये समीरणं ॥ मेदसां तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्जश्च यः स्नेहः शुक्रं सज्जायते ततः ॥ वाय्वाकाशादि-
भिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु । येन स्रवति तच्छुक्रं नवा-
त्कुम्भादिवोदकम् ॥ स्रोतोभिः स्यन्दते देहात्समन्ताच्छुक्र-
वाहिभिः । हर्षेणोदीरितं रागात्सङ्कल्पाच्च मनोभवात् ॥ [विलीनं
घृतवद्वायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।] बस्तौ सम्भृत्य निर्याति
स्थलान्निम्नमिवोदकम् ॥” इति । तथा चरकमुनिरपि साक्षादधिजगे-
(चि अ ८।३७)—“स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना ।”
इति । तथा (च. सू अ २८।३)—“धातवो हि धात्वाहारा-

प्रकृतिमनुवर्तन्ते ।” इति । नम्रजिदप्याह—“तत्राहाररसात्पूर्वं
रसधातुविवदते । रक्तधातु रसाच्च रक्ताख्यानमासमेव च ॥
मेदोधातुस्ततो मामादस्थ्याख्यो मेदमस्तथा । मज्जधातुस्ततो-
ऽस्थ्याख्यानमज्जं शुक्राख्य एव च ॥ शुक्रात्परं च गर्भस्य स-
म्भवः परिकीर्तितः ।” इति । तस्मात्क्रमपरिणामपक्ष एव युक्तः ।

एव रसादीनां धातूनां प्रसादं दर्शयित्वा, किं यथाक्रमं
दर्शयितुमाह—

कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोमश्च ॥ ६३ ॥
स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ।

कफादयो धातूनां क्रमेण मलाः । रसस्य कफो मलः । रक्तस्य
पित्तं मलः । खेषु नासिकाविवरादिषु यो मलोऽन्तः सम्भवति
स मासस्य मलः । यः शरीरे प्रस्वेदो-रोमभ्यः सलिलसम्भवः,
स मेदसो मलः । नखा रोमाणि चास्त्रा मलः । मज्जं स्नेहो मलः ।
स्नेहः केषा सम्बन्धी^१ नेत्रयोस्त्वचो विशः-पुरीषस्य, च । यत्त-
दोजः-सर्वधातूनां तेजः शरीरसम्भवः, स शुक्रस्य मलः ।

न केवलमाहारस्य प्रसादकिं तया द्वैविध्यम्, यावद्धातूनाम-
प्याहाररसाप्यायितानां प्रसादकिं तया द्वैविध्यमिति दर्शयन्नाह—

प्रसादकिं धातूनां पाकादेवं द्विधैर्छतः ॥ ६४ ॥

धातूनां-रसादीनां, एवं-अनेन प्रकारेण यथादर्शितेन
पाकादभ्याहितात्, प्रसादकिं द्विधा कृच्छतः-द्वैविध्यं व्रजतः ।
किंशब्दस्यात्र पुस्त्वलोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति बोध्यम्, अर्ध-
चोदिषु लपाठ एवास्य ।

परस्परमुपसंस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ।

धातूनां स्नेहः-सारो धातुस्नेहः । आहाररसस्य धात्वात्मना
परिणमतो यथायथं धात्वभिषु पच्यमानस्य क्षीरस्येव शृतस्य
सारः-तथापाकवशाद्धातूनां यथोत्तरं यथारूपं स्नेहो जायते,
तस्य धातुस्नेहस्य परम्परा-आहाररसाप्यायिता याऽव्युच्छिन्न-
प्रबन्धप्रवृत्ततया विशिष्टैव यथोत्तरं धातुस्नेहोत्कर्षक्रमपरिणतिः,
सा धातुस्नेहपरम्परा, परस्परमुपसंस्तम्भात्-उपसंश्लेषात्,
जायते । अत एव शोणितप्रभृतीनां धातूनामुत्तरोत्तरं गौरवं-
यथोत्तरं स्नेहोत्कर्षः ।

इदानीं परिणतिकालमाहारस्य निरूपयन्नाह—

केचिदाहुरहोरात्रात्पडहादपरे, परे ॥ ६५ ॥

मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।

केचिदाचार्या, अहोरात्रात्-रात्रिदिनेन, अन्नं शुक्रत्वयाती-
त्याहुः । कैः^१ पाकक्रमादिभिः । पाकस्य जाठराग्निना भूताग्नि-
भिर्घातव्यभिः रसरक्तादिपरिपाक्यैवप्रकारं क्रमः, स आदि-
र्येषा-वीर्यप्रभावादीनां, तैः । अपरे-अन्ये आचार्या, षडहात्-

१ ‘या धातुत्पत्तिः’ ड ड । २ ‘भावोत्पत्तिः’ इति क्वचित् ।
३ ‘तबलप्रमाणो’ स ड । ४ ‘मूर्जयित्वा’ स ड । ५ ‘दारकः’
ड ड । ६ ‘च रजोऽस्ति’ स च । ७ ‘प्रवर्तते ॥ सर्वदेहगतः ।
अथापि मध्ये मज्जं’ स च । ८ ‘वैषा मनुजानां’ स च । ९
‘ष्मणा सरो’ ट । १० ‘सा रक्तमूष्मणा चाभिसयुतम् । स्थिरता’
स च । ११ ‘स वाय्वभिः’ ण । १२ ‘दसस्तानि’ स च ।
१३ ‘ज्जस्तु य’ स च । १४ ‘तेन’ स च । १५ ‘णोच्चालत’
ड ड । १६ [ ] इति पाठो लिखितमुद्रितेषु केषुचिदप्यरुणदत्त-
टीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

१ ‘रक्तं धातुरसा’ इति क्वचित् । २ ‘मलः’ इ ण ल. अरुणः
स स । ३ ‘कारन्धादि’ ट । ४ ‘म्भा धातु’ स च । ५ ‘यित-
तया’ ण । ६ ‘मासात्प्रयाति’ स ड । ७ ‘मादिति’ स मू ।

षड्विदिनैः, अन्नपाकक्रमादिभिः शुक्रत्वयातीति वदन्ति । परे-
अन्ये, लाहुः,—अहोरात्रात्प्रभृति मासं परं प्रमाणाविवर्तनस्य
रसादिपाकक्रमादिना परिणमतं शुक्रत्वगमने, न तत् ऊर्ध्वं
कदाचिदपि । तथा च पराशरोऽष्टरात्रेणात्र परिणमच्छुक्रत्व
यानीति सैज्जिरते । तथा च तद्वन्थ—“आहारोऽद्यतनो यश्च श्रो-
रसत्वं स गच्छति । शोणितत्वं तृतीयेऽहि, चतुर्थे मासतामपि ॥
मेदस्त्वं पञ्चमे, षष्ठे अस्थित्वं, सप्तमे व्रजेत् । मज्जता, शुक्रता-
मेति दिवसे लघ्वमे नृणाम् ॥ तस्माद्धि पथ्यापथ्याभ्यामाहाराभ्या-
नृणा ध्रुवम् । सप्तरात्रेण शुध्यन्ति प्रदुष्यन्ति च धातवः ॥” इति ।

अथैतदन्न रसादिभावेन परिणमच्छुक्रत्व याति । किञ्चिच्छिन्नं
कृत्वाऽर्थं कालवदनवरतं कृत्वा पाकक्रमेण ? अत आह—

सैन्तता भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥ ६६ ॥

भोज्याश्च ते धातवश्च भोज्यधातवः । भोज्यशब्देनेह यस्य
धातोर्य आहारस्तस्य सर्वस्य ग्रहणम् । उक्तं हि (च सू
अ २८१३)—“धातवो हि धात्वाहाराः ।” इति । एतदुक्तं
भवति,—यस्य धातोर्यस्मादुत्पत्तिः स तस्याहार इति । भोज्य-
धातूनां परिवृत्तिः—परिवर्तनं भ्रमणं गतिः, सा चक्रवत्सन्तता-
अव्युच्छिन्नप्रबन्धस्वरूपा, आहाररसेनाप्यायितत्वात् ।

एव पूर्वोक्तेन कालावधिना वृष्याद्यपि यद्वस्तुजातं तदपि
शुक्रत्वयातीत्याशङ्क्यामिदमाह—

वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।

वृष्याणि क्षीररसमधुकमाषकूष्माण्डहंसादिपक्ष्यण्डप्रायाणि ।
तथा, आदिग्रहणाद्विषगरप्रशमनमूढगर्भजरायुनिष्क्रमणक्रिया-
प्रायाणि । सद्यः—तत्क्षणादेव, सुसूक्ष्मं दुर्लक्ष्यं तथाविधं प्रभाव-
मासार्थं तानि परिणमन्ति शुक्रबलादि कुर्वते^१ नापरिणमन्ति ।

प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मान्यदपि भेषजम् ॥ ६७ ॥

वृष्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तमन्यदपि भेषज-चूर्णगुटिकादि दीर्घना-
दिक्रिय, अहोरात्रेण प्रायः स्व स्व कर्म करोति । प्रायोग्रहणं
किञ्चिद्वेषजमहोरात्रादप्यूर्ध्वं किञ्चित्ततोऽप्यर्वाक्^२ वीर्यादिवशात्
कर्म करोतीति द्योतनार्थम् ।

आहाररसो रसधातुना सहैकतामापन्नो रसरक्तादिभावेन
परिणमति यावच्छुक्रप्रसादो गर्भत्वेनेत्युक्तम् । तत्कथं कदाचि-
देकदेशे रोगकृद्भिरमासाद्येकदेशवृद्धिक्षयविकारैर्कृत्वाद्भवति ?
इति सशयापनोदार्थमिदमाह—

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगत्पसर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥

१ ‘स परोऽधि’ ट । ‘मासप्रमा’ ड ड । २ ‘विस्तस्य’ ण ।
३ ‘सज्जगाद’ ण । ४ ‘यथा कालवशाद’ ण । ५ ‘सन्तत्या’
स च । ६ ‘प्रभावात्’ स मू । ७ ‘शुक्रं प्रकु’ ट । ८ ‘य-
तेन शुक्रं ते न परि’ ण । ९ ‘पनक्रियामहो’ ट ड ड ण त ।
१० ‘देशरो’ ट ड ड । ११ ‘देशे वृ० कृद्’ इति कचित् ।

विक्षिप्यमाणं खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।

तस्मिन्विकारं कुरुते खे वर्षमिष तोयदः ॥ ६९ ॥

आहाररसो जठराग्निना पक्वः प्रसादो धात्वाकारत्वाद्वातु-
वाह्यो यस्माद्व्यानेन सदा सर्वतः—सर्वस्मिन् देहे, विक्षिप्यते—
विशेषेण प्रेर्यते । सर्वत इत्याद्यादित्वात्तसि । किम्भूतेन ?
विक्षेप—प्रेरणमेव, उचित-योग्य, कर्म यस्य, तेन विक्षेपो
चितकर्मणा । कथं विक्षिप्यते ? युगपत्—एककालम्, तथाऽ-
जस्र—अनवरतम् । स—रसधातुराहाररसप्रसादाख्यो, व्यानेन
विक्षिप्यमाणं खवैगुण्यात्—स्रोतोदुष्टे, यत्र प्रदेशे स्वरूप-
प्रच्युतोऽपि सज्जति—सक्तं सम्पद्यते, तस्मिन् प्रदेशे देहस्य
विकारं कुरुते, न सर्वत्र । एतदेव दृष्टान्तद्वारेण स्पष्टयति ।
खे वर्षमित्यादि । यथा खे—वियति, तोयदो—मेघो, वातवशात्
विक्षिप्यते वर्ष—वृष्टिं, क्वचिदेव देशे कुरुते, न सर्वत्र । खस्य
वैगुण्यं खवैगुण्यमिति षष्ठीसमासः । “पूरणगुण” इत्यादिना
चात्र यथा समासनिषेधो न भवति, तथा “शिरोर्तीन्द्रिय-
दौर्बल्य” (ह सू अ ४१९) इत्यत्र प्रतिपादितमेव । तस्मिन्
विकारं कुरुत इत्यत्रात्मनेपदं न प्राप्नोति, रसस्य कर्त्रभिप्राया-
भावात् । न हि तस्य चित्रमुत्पद्यत इति करोतीति प्राप्नोति ।
ब्रूमः । औपचारिकोऽत्र कर्त्रभिप्रायः कल्प्यः । अनेनैव न्यायेन
‘व्रीहीनातपः शोषयति’ इत्याद्यप्युपपन्नम् । व्यानो रसधातु-
यत्र नयति तत्र विकारं, इति तावद्रसस्य विक्षेपः ।

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

एवमिति दोषप्रकोपकमातिदेशार्थम् । यथा रसः विक्षिप्य-
माणं खवैगुण्याद्यत्र सज्जति तस्मिन् विकारं कुरुते । एवं—अनेन
न्यायेन, दोषाणामपि—वातादीनां व्यानेन विक्षिप्यमाणानां,
एकदेशप्रकोपणं—विकारकरणं, स्यात् । अत एव सिध्मदद्भुश्च
यथायथेकदेशे जायते । एव क्षेप्याणां स्वभावस्थानामप्यस्वात-
न्त्र्याद्विकारकारित्वं भवति ।

अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मेति परिभाषितम् ॥ ७० ॥

भूतमेव भौतिकम् । विनयादिभ्यश्च । अन्नं च भौतिकं
च वातवश्चात्र भौतिकधातवः, तेषामभिरन्नभौतिकधात्वग्निरिति,
तस्य कर्म अन्नभौतिकधात्वग्निकर्म । इति प्रकारः । इति—पूर्वो-
क्तेन प्रकारेण, अन्नभौतिकधात्वग्निकर्मं परिभाषितं—उक्तं
निश्चयीकृतम् । तत्र “अन्नं कालेऽभ्यवहृत” (श्लो ५५)
इत्यादिना “कटु मारुतम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन । तथा, अन्नं
सारकित्तया यत्परिणमति तदेतज्जाठराग्ने कर्म । “भौमाप्या-
मेय” (श्लो ५९) इत्यारभ्य “शेषा शेषाश्च देहगान्”
इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन यन्निर्दिष्टं तद्भावात् कर्म । “सारस्तु सप्त-
भिर्भूयो” (श्लो ६२) इत्यारभ्य “प्रसादकिञ्चैवात्तूना”
इत्येवमन्तेन यन्निर्दिष्टं तद्भावात् कर्म ।

१ ‘त्वाकर’ त । २ ‘हारप्र’ ड ड ण त । ३ ‘पात्प्रच्यु’
ट ण त । ४ ‘पत ।’ ड ड त । ५ ‘रे, एव पूर्वो’ ट ण त ।
६ ‘तदेव जाठ’ ट ड ड ।

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्कणामधिको मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ॥ ७१ ॥

तस्मात्त विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।

पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ॥ ७२ ॥

सर्वेषां पक्कणा मध्ये योऽन्नस्य पक्ता-पाचको जाठराग्निः, सोऽधिको मत-बलीयानभिप्रेत । तन्नकृतमिति शेष । कुत श्रेष्ठ^१ इत्याह-तन्मूला इत्यादि । स जाठरानलो, मूल-प्रधान, येषा-भूताभ्यादीना, ते यस्मात्तन्मूला । मूलमिव मूलम् । यथा, वृक्षादीना प्रधानमवयवो मूल, सर्वेषां हि तदवयवानां जन्मादिषु तत्कारणम्, तेन विना तेषां जन्माद्यसम्भवात् । यस्माच्चैव मूल-सर्वावयवेभ्यः प्रधानमवयव । तस्मात्ते-भूतधात्वग्रयः, तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मका, -वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ, तस्य-जाठराग्ने, वृद्धिक्षयौ-चयापचयौ, ताभ्यां वृद्धिक्षयौ तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयौ, तावात्मा-स्वभावो, येषां ते तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मका । एतदुक्तं भवति, -जाठरानलवृद्ध्या परेषामग्नीना वृद्धिः, तत्क्षयेण तेषां क्षयः । तस्मात्त-पाचकमग्निः, विधिवत्-प्रशस्तेन विधानेन, युक्तै-योजितैः, अन्नपानेन्धनैर्हितैः-पथैः, पालयेत् । अन्नपानान्येवेन्धनानि, तैः । कथं पालयेत्^२ प्रयत-यत्नवान् नावहेलया । हि-यस्मात्, तस्य-अन्नस्य पक्त्तुः, स्थितौ-सद्भावे, आयुर्वलस्थितिः-तत्स्थितावायुरवतिष्ठते बलं च । तथा चोक्तम् (सद्भावे चि. अ. १२)-“अग्निमूलं बलं पुसा बलमूलं हि जीवितम् ।” इति ।

जाठराग्निमधुना चतुर्विधं वक्ति-

समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।

पित्ताभिर्मूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते ७३

समाने वायौ स्थानस्थे-स्वाशयस्थिते सति, समोऽग्निर्भवति । विमार्गगे-मार्गमुज्झित्वोत्पथप्रवृत्ते समाने सति, विषमोऽग्निर्भवति । पित्तेनाभिर्मूर्च्छिते-एकलोलीभूते समाने, तीक्ष्णोऽग्निर्भवति । अस्मिन्-समाने, कफपीडिते-श्लेष्माभिभूते, मन्दोऽग्निर्भवति ।

समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।

एव-समादिभेदेन, चतुर्विधोऽग्निर्भवति ।

इदानीमस्य चतुर्विधस्याग्नेर्लक्षणं वक्ति-

यः पचेत्सम्यगेवान्नं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ॥ ७४ ॥

विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यग्वाऽपि चिरात्पचेत् ।

तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगपि भोजनम् ॥ ७५ ॥

मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ।

कृत्वाऽऽस्यशोषाटोपान्नकूजनाध्मानगौरवम् ॥ ७६ ॥

१ 'जठ' ड ण त । २ 'धानाव' ण । ३ 'तेनैत' ट । ४ 'समस्तु सः' अरुण । ५ 'स्यगेवाशु सम्यगेव चि' अ । ६ 'प-भुक्त' इति कचिद् । ७ अस्याग्ने "ज्ञान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरजीवत्यनामय । रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्माद्विरुध्यते ('रूप्यते' इ) ॥" इति अ. इ. पुस्तकयोरधिकं सद्भाहश्लोकः ।

अ० ५१

वह्निरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यो वह्निः सम्यक्-यथाविधि, भुक्तमन्नं सम्यगेव पचेत्, स सम एव भवति, इति तुशब्दोऽवधारयति । अन्नमिति प्रकृतम् । योऽसम्यगपि-देशकालमात्राविविधप्रष्टमपि, अन्नं भुक्तमाशु पचेत्, सम्यग्वाऽन्नं भुक्तं चिरात्पचेत्, स विषमः । योऽसम्यगप्यन्नं भुक्तं द्राक् पचेत्, स तीक्ष्णः । यस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तमास्यशोषादीन् कृत्वा चिरात्पचेत्, स मन्दः । आटोप-क्षोभः । मन्देऽग्नौ च सभक्तमेवौषधं प्रायेणोपयोक्तुं युज्यते । तथा च सद्भाहे पपाठ (सू. अ. ११)-"यामैश्वर्यमुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यमेप-ज्ययोः समे । पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक् च तीक्ष्णे, मन्दे पुनश्चिरात् ॥ सभक्तमौषधं तस्मान्मन्दाग्नेरवचारयेत् ।" इति ।

एवमग्निमुक्त्वा, अभ्यायतलाद्वलस्य बलत्रैविध्यं दर्शयति-

सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।

सह जायत इति सहजम्, कालाज्जातं कालजम्, युक्तिभिरुपजातं युक्तिजम्, इति देहबलं-शरीरबलं, त्रिधा ।

तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥

वयस्कृतमृत्युत्थं च कालजं, युक्तिजं पुनः ।

विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥

तत्र-तेषु बलेषु मध्ये, सत्त्वरजस्तमसमुत्थं शरीरोद्भूतं च यद्वलं तत्प्राकृतं-स्वाभाविकम् । सत्त्वशब्देन गुणत्रयमुपलक्ष्यते । शरीर-त्वग्रक्तादिसारमयं यद्वस्तुजातं तत् । वयो-बाल्ययौवनादि, तेन कृतं वयस्कृतम्, -वयोनुसारेण निष्पादितम्, ऋतुभ्यो-हेमन्तादिभ्य उद्भूतमृत्युत्थम्, एतदुभयमपि कालजं बलम् । वयस्कृतमित्यत्र "अतः कृकभिः" इत्यनेन सः । युक्तिजं पुनर्वलं, -विहरण-विहारो वाङ्मनश्चेष्टालक्षणाऽनेकप्रकारः, आहार-पूर्वमुक्तः, ताभ्यां विहाराहाराभ्यां जनितं विहाराहारजनितं यद्वलं तद्युक्तिजम् । युक्ति-योग इति कर्तव्यता, ततो जातं युक्तिजम् । तथा, ऊर्जस्करास्त्विमे योगा- "तद्यथा, -बलवत्पुरुषे देशे जन्म [तद्विधे च काले] सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्रगुणशरीराहारसत्त्वसम्पत्तयश्च" (स. शा. अ. ८) । तथा ये योगा रसायनवाजीकरणोक्ता, तेभ्यो जातमूर्जस्करयोगजं यद्वलं तदपि युक्तिजम् ।

सम्प्रति देशत्रैविध्यं दर्शयति-

देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।

आनूपो विपरीतोऽस्मात्समः साधारणः स्मृतः ७९

स्तोकजलवृक्षशैलाकान्तं स्वल्परोगदो जाङ्गलो देशः शुद्धस्तो-तस्तथा । तथा च-मरुदेशोद्भवा अल्परोगाश्चिरजीविनश्च दृश्यन्ते । अस्मात्-जाङ्गलात्, विपरीतो-बहुदक्तरुगिरिसमधिष्ठितो बहुरोगदश्च, आनूपः । समस्तु देशो यो नात्यम्बुवृक्षपर्वतो, न चात्यल्पवारितरुगिरिः, स साधारणो मध्यस्थरोगारोग्यः ।

१ 'पमुक्त' ट. । २ 'तु' ट ण. । ३ 'यदेतद्' ट. ड. । ४ 'रुषदे' ट. । ५ 'ति त्रिविधं देशद' ड. । ६ 'रजीवि' ट. ।

एव भूमिलक्षण देशमुक्त्वा मज्जादीना परिमाणार्थमाह—
मज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ।
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिवर्द्धितम् ॥ ८० ॥

मज्जादिद्रव्य जलावसान, अस्मिन्-पौरुषे देहे, एकैकाञ्जलि वर्द्धितम् । तेन मज्ज एकोऽञ्जलि, द्वौ मेदस, यावज्जलस्य देहाश्रितस्य दशाञ्जलय ।

पृथक् स्वप्रसृतं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ।
द्रावज्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥ ८१ ॥

ओजोमस्तिष्कशुक्राणां देहगानां पृथक्-प्रत्येक, स्वप्रसृत प्रमाणम् । स्त्रिया स्तन्यस्य द्रावज्जली, रजसो-रक्तस्यार्तवस्य चत्वारोऽञ्जलय । स्नेन मानेनाञ्जलिप्रसृताविह हस्तैस्संस्थान-विशेषवाच्यौ गृह्येते, न तु चतुष्पलद्विपलपरिमाणौ मानवाच्यौ, स्वशब्दप्रयोगात् । प्रसृतशब्दे तु मानवाचिनि गृह्यमाणे स्वशब्दोऽनर्थक एवेह स्यात् । ननु, यथा मज्जादीना समत्वाधिक्यहानयो विद्यन्ते, तथा पवनस्यापि । तथा च प्रागभ्य धायि (ह. सू. अ. ११११)-“उत्साहोच्छ्वासनिश्वास” इत्यादि । तथा (ह. सू. अ. १११५)-“वृद्धस्तु कुरुतेऽनिल । कार्य” इत्यादि । तथा (ह. सू. अ. १११५)-“लिङ्ग क्षीणेऽनिलेऽङ्गस्य” इत्यादि । तस्माद्वायोरपि प्रमाण वाच्य स्यात् । तत्कथमिह नोक्तम् ? अत्रोच्यते । पवनस्यामूर्तत्वात्प्रमाण वक्तुमयुक्तम् । तथा चै चरक (१)-“न मानोन्मानता वायोरूपत्वानु युज्यते ।” इति । तस्माल्लिङ्गैरेव समत्वाधिक्यहानयोऽनिलस्य वक्तु युक्ता ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयावतः ॥ ८२ ॥

समधातो-समप्रकृते, एतन्मानं विद्यात्, नैकैदोषाधिकप्रकृतीना द्विदोषाधिकप्रकृतीना वा । तेषां ह्यत एव यथोक्तादञ्जलिप्रमाणादिकाद्यथायथ मज्जादीना वृद्धिक्षयौ विद्यात् ।

अधुना यदुक्तमायुष्कामीयाध्याये (ह. सू. अ. ११९)-“शु-
क्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणैव विषक्रिमे । तैश्च तिस्रः प्रकृतयः”
इत्यादि सूत्रस्यैव विवरणमाह—

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु ।
यः स्यादोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः संस्रधोदिता ॥ ८३ ॥

शुक्र चासृक् चेत्यादिद्वन्द्व । गर्भिणी-सम्पद्यमाना गर्भ-
माता, तस्या भोज्यचेष्टे-आहारविहारौ, एतेषु योऽधिको
दोषो-वातादि, तेन प्रकृति संस्रधा-सप्तप्रकारा, [उदिता-]
अभिहिता, सूत्रस्थाने (अ. १११०) । य इति जातावेक-
वचनम् । तेन यो दोषो, यौ दोषौ, ये दोषाः, इत्यर्थोऽवति-

ष्ठते । एकदोषद्विदोषत्रिदोषप्रकृतिषु यथासङ्ख्यमेको दोषो द्वा
दोषौ त्रयो दोषा अधिका इत्यर्थः । ननु, समधातोर्वातादीना
समत्वात् कथमिवाधिक्यं स्यात् ? नृम । समधातोरपि समाना
त्रयाणामपि दोषाणां तस्मिन् काले स्वप्रमाणतो यथास्व तुल्ये-
नाधिक्यं भवतीति युक्तं तत्राप्याधिक्यम् । यदि वा दोषोऽ-
धिक इति बाहुल्येनोक्तम् । तेन षट्स्वेव प्रकृतिषु दोषाधिक-
भावः, न तु समधाताविति वेद्यम् ।

अधुना वातस्य प्राधान्यं षडभि कारणैः प्रदर्श्य वातप्रकृति
प्रागभिधत्ते—

विभुत्वादाशुकारित्वाद्बलित्वादप्यन्यकोपनात् ।

स्वातन्याद्बहुरोगत्वादोषाणां प्रबलोऽनिलः ॥ ८४ ॥

विभुत्वात्-व्यापित्वात् । तथा, आशुकारित्वात् । तथा,
बलित्वात्, यथा हि वायुर्व्याप्याशुकारी बली च, न तथा
पित्तश्लेष्माणौ । तथा, अन्यकोपनात्, स्वजातीयापेक्षयाऽन्यो-
पित्तश्लेष्माणौ, अनेन यथा कोप्येते, न ताभ्यां तथाऽयम् । तथा,
स्वातन्यात्-प्रेरकत्वात्, तथा हि नासावन्त्येन प्रेर्यतेऽतः स्वत-
न्त्रोऽसौ । तथा, बहुरोगत्वात् । तथा चोक्तम्-“अशीतिर्वातजा
रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजा । विंशति श्लेष्मजाश्च” इति । एवं
त्रयाणां दोषाणां मध्येऽनिलः प्रबल-प्रधानम् ।

प्रायोऽत एव पवनाभ्युषिता मनुष्या

दोषात्मकाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः ।

शीतद्विषश्चलधृतिस्मृतिबुद्धिचेष्टा-

सौहार्ददृष्टिगतयोऽतिबहुप्रलापाः ॥ ८५ ॥

अल्पवित्तबलजीवितनिद्राः

सन्नसक्तचलजर्जरवाचः ।

नास्तिका बहुभुजः सविलासा

गीतहासमृगयाकलिलोलाः ॥ ८६ ॥

मधुराम्लपटूष्णसात्म्यकाङ्क्षाः

कृशदीर्घाकृतयः सशब्दर्याताः ।

न दृढा न जितेन्द्रिया न चार्या

न च कान्तादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥

नेत्राणि चैषां खरधूसराणि

वृत्तान्यचारुणि मृतोपमानि ।

उन्मीलितानीव भवन्ति सुप्ते

शैलकुमांस्ते गगनं च यान्ति ॥ ८८ ॥

अधन्या मत्सराध्माताः स्तेनाः प्रोद्धपिण्डकाः ।

श्वशृगालोष्ट्रगृध्राखुकाकानूकाश्च वातिकाः ॥ ८९ ॥

१ 'माणमा' ट. । २ 'स्तस्थस' ट. । ३-४ 'माणोन्मान'
'तून्मान' ट. । ५ 'च दारक' ट. । 'च दारक' ड. । ६ 'इद
मान' ट. । ७ 'नैतदनेक' ण त. । ८ 'च' ण । ९ 'सप्तधा
स्मृता' इ. । १० 'मानग' ण ।

१ 'कता भ' ट. । २ 'वातेन' ण त. । ३ 'शचु पि' ड. ।
४ 'एषा त्र' ट. । ५ 'प्रवर -' ट. । ६ 'व्यपित्त' अ ण ।
७ 'सक्तफजी' अ इ. । ८ 'याना' अ. । ९ 'वैषां' इ त. ।
१० 'प्रोद्धत्तपि' अ. ।

प्रायोग्रहणं क्वचिद्व्यभिचारार्थम् । अत एव—अस्मादेव
कारणात्, पवनाध्युषिता—वायुनाऽधिष्ठिता, मनुष्या प्राय
एवरूपा भवन्ति । कारणानुविधायित्वात् कार्याणाम् । दोषा-
त्मका—न तु गुणस्वभावा, न शुभस्वभावा भवन्ति । शुका-
र्तेवरूपावस्थामारभ्याजीवित पवनाध्युषिता मानवा स्फुटित-
धूसरकेशगात्रा । स्फुटितानि धूसराणि च केशगात्राणि येषा
त एवम् । तथा, शीतं द्विषन्तीति शीतद्विष, उष्णाभिलाषि-
त्वात् । तथा, चला धृत्यादयो गत्यन्ता येषां ते तथोक्ता । तथा,
अतिशयेन बहु प्रलापं—सम्भाषण, येषां त एवम् । वसन्त
तिलकावृत्तम् । अल्पा वित्तादयो निद्रान्ता येषां त एवम् ।
तथा, सन्ना सक्ता चला जर्जरा वाक् येषां त एवम् । केषाञ्चि-
त्सन्ना—अवसाद नीता, केषाञ्चित्सक्ता—भाषणे विलम्ब्य विलम्ब्य
प्रवृत्ता, केषाञ्चिच्चला, केषाञ्चिजर्जरा—भिन्नकास्यस्वनसदृशी
वागिति । तथा, नास्ति परलोक इत्येव मतिर्येषां ते नास्तिका ।
“अस्ति नास्ति दिष्टमिति” इति ठक् । तथा, बहुभुज—अनल्पा-
शना । तथा, सविलासा—सलीला । तथा, गीतहासादिलोला—
तत्प्रिया । स्वागतावृत्तम् । तथा, मधुराम्लपदूष्णसात्म्या मधुरा-
द्यभिलाषिणश्च । कृशाश्च ते दीर्घाकृतयश्च, ते कृशदीर्घाकारा ।
तथा, सशब्द यात—गमन, येषां ते सशब्दयाता । न दृढा—न
दृढशरीरा । न जितेन्द्रिया । न चार्या—असन्त । कान्ताना—
स्त्रीणां, न च दयिता.—[न] अभिमता । न च बहुप्रजा—अपि
तु खलपसन्ततय । “या(र्या)वन्त (न्त) शेष(ष) पूर्वसाम्यादौ-
पच्छन्दसिक वदन्ति सन्त ।” एषा च—वातप्रकृतीनां, नेत्राणि
खराणि—परुषाणि, तथा धूसराणि—पासुनेवावकीर्णानि, वृत्तानि—
वर्तुलानि, अचारुणि, मृतोपमानि च, तथा सुप्ते—खप्ते, उन्मी-
लितानीव—उद्धाटितानीव, भवन्ति । ते—वातप्रकृतय, खप्ते
सति शैलद्रुमान् गगनं च गच्छन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् । ते च,
अध्वन्या—अभ्व्या, मत्सरेणाध्माता—द्वेषपूर्णा । तथा, स्ते-
ना—चौरा । प्रोद्धपिण्डिका—जङ्घाया पश्चिमाङ्गात् प्रक-
र्षेणोन्नता पिण्डिका येषां त एवम् । अनूक—स्वभाव, स्वरूप-
चेष्टानुकरणम् । श्वादीनामिवानूक येषां—वातिकानां, त एवम् ।
वातिका इति भूम्नि मत्वर्थीयष्टक्, वातभूयिष्ठा इत्यर्थः ।

अधुना पित्तप्रकृतिलक्षणं प्रस्तौति—

पित्तं वह्निर्वह्निजं वा यदस्मा-

त्पित्तोद्विक्तस्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षः ।

गौरोष्णाङ्गस्ताम्रहस्ताङ्गिवक्रः

शूरो मानी पिङ्गकेशोऽल्परोमा ॥ ९० ॥

१ ‘स्यात आर’ ड । ‘स्था आर’ त । २ ‘प—असकृद्वाप’
ट । ३ ‘पित्ता’ ट ड । ४ ‘भ्व्य प्रवृ’ ड.ण त । ५ ‘स्यध्वनिस’
ट । ६ ‘स्ति दिष्टे मति’ ट ड.ण त । ७ ‘पर्यन्ते र्यां तथैव शेषमौ-
पच्छन्दसिक सुधीभिरुक्तम् ।” इति वृत्तरत्नाकरे (अ० २।१३) ।
८ ‘स्वरूप’ ट ड । ९ ‘स्त्रीवृ’ अ. ।

दयितमाल्यविलेपनमण्डनः

सुचरितः शुचिराश्रितवत्सलः ।

विभवसाहसबुद्धिबलान्वितो

भवति भीषु गतिर्द्विषतामपि ॥ ९१ ॥

मेधावी प्रशिथिलसन्धिवन्धमांसो

नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकामः ।

आवासः पलिततरङ्गनीलिकाना

भुङ्क्तेऽन्नं मधुरकषायतिकशीतम् ॥ ९२ ॥

धर्मद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-

भूर्युच्चारक्रोधपानाशनेर्ष्यः ।

सुप्तः पश्येत्कर्णिकारान्पलाशान्

दिग्दाहोल्काविद्युदकानलांश्च ॥ ९३ ॥

तनूनि पिङ्गानि चलानि चैषां

तन्वल्पपक्ष्माणि हिमप्रियाणि ।

क्रोधेन मद्येन रवेश्च भासा

रागं व्रजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥

मध्यायुषो मध्यबलाः पण्डिताः क्लेशभीरवः ।

व्याघ्रक्षकपिमार्जारैर्यक्षानूकाश्च पैत्तिकाः ॥ ९५ ॥

धन्वन्तरिमतेन पित्तमेव वह्नि, पाकादिकर्मकरणात् । अथवा
वह्निज—वहेर्जात, अग्न्याधारत्वात् । यदस्मात्—यतश्चैवमतो
हेतो, पित्ताधिक पुरुषस्तीव्रतृष्णाबुभुक्षो भवति । तथाविधा-
त्कारणादुत्पन्नत्वात् अन्धात् रसधातुश्च तस्य द्रागेव शुष्यतीति
भावः । तथा, गौर उष्णाङ्गश्च । तथा, ताम्रवर्णं हस्ताङ्गिवक्र
यस्य स एवम् । तथा, शूरो मानी च । तथा, कपिलकेशोऽल्प-
रोमा च । शालिनीवृत्तम् । दयितानि माल्यादीनि यस्य स
एवम् । तथा, सुचरित—शोभनचेष्टित । तथा, शुचि—
कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलिनैरसस्पृष्ट । आश्रिताना वत्सल—
प्रियकृत्, विभवदियुक्तश्च । तथा, भीषु—भयेषु, द्विषतामपि
गतिं शरण्यत्वाद्भवति । अपिशब्दात्सुहृदा मध्यस्थाना किमु
स गतिर्न भवति ? इति द्योतयति । द्रुतविलम्बित वृत्तम् ।
मेधावीति प्रशसार्ये “अस्मायामेधास्रजो विनि” इति विनि ।
सन्धिवन्धाश्च मासानि च, तानि प्रशिथिलानि यस्य स एवम् ।
तथा, स्त्रीणामनभीष्ट । अल्पौ शुक्रकामौ यस्य स एवम् ।
पलितादीनामावास—तान्यस्य बहूनि सन्तीत्यर्थः । स च
मधुराद्यन्नं भुङ्क्ते । प्रहर्षिणीवृत्तम् । धर्मद्वेषीति “बहुलमा-
भीक्ष्ये” णिनि । स्विद्यतीति स्वेदन । पूतिगन्धो यस्य स
पूतिगन्धि । “गन्धस्येदुत्पूति” इत्यादिना इदादेशः । भूरयः—

१ ‘वैषा’ इ । २ ‘रवृकानु’ भा प्र । ३ ‘तु. ततो जात
किट्ठरूपतयाऽसृज किट्ठ पित्तम् । य’ ण त । ‘तु. किट्ठरूपतया
जातमसृजो मल पित्तम् । य’ इति कचित् । ४ ‘केश. स्वल्प’
ट । ५ ‘ससृष्ट’ ट । ६ गति—रक्षणकृत् । ७ ‘ण्यवान् भव’
इति कचित् । ८ ‘गतिर्भ’ ड. ।

प्रभूता, उच्चारदयो यस्य स एवम् । स च पैत्तिकं सुप्तं सन् कर्णिकारादीन् पश्येत् । शालिनीवृत्तम् । एषा च-पैत्तिकानां, विलोचनानि तनुवादिगुणयुक्तानि भवन्ति । तानि च क्रोधाद्यैर्द्रागेव लौहित्यं यान्ति । उपजातिवृत्तम् । ते च पैत्तिका मध्या-युष्मादियुक्ता भवन्ति । व्याघ्रादीनामिवानूकं येषां त एवम् ।

अथ श्लेष्मप्रकृतिलक्षणार्थमाह—

श्लेष्मा सोमः श्लेष्मलस्तेन सौम्यो

गूढस्निग्धश्चिह्नसन्ध्यस्थिमांसः ।

क्षुत्तृदुःखक्लेशघर्मैरततो

बुद्ध्या युक्तः सात्विकः सत्यसन्धः ॥ ९६ ॥

प्रियङ्गुदूर्वाशरकाण्डशस्त्र-

गोरोचनापद्मसुवर्णवर्णः ।

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षा

महाललाटो घननीलकेशः ॥ ९७ ॥

मृद्वङ्गः समसुविभक्तचारुदेहो

बह्वोजोरतिरसशुक्रपुत्रभृत्यः ।

धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु

प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च वैरम् ॥ ९८ ॥

समद्विरदेन्द्रतुल्ययौतो

जलदाम्भोधिमृद्वङ्गसिंहघोषः ।

स्मृतिमानभियोगवान् विनीतो

न च बाल्येऽप्यतिरोदनो न लोलः ॥ ९९ ॥

तिक्तं कषायं कटुकोष्णरूक्ष-

मल्पं स भुङ्क्ते बलवांस्तथाऽपि ।

रक्तान्तसुस्निग्धविशालदीर्घ-

सुव्यक्तशुक्लासितपक्ष्मलाक्षः ॥ १०० ॥

अल्पव्याहारक्रोधपानाशनैहः

प्राज्यायुर्वित्तो दीर्घदर्शी वदान्यः ।

श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-

नायौ निद्रालुर्दीर्घसूत्रः कृतज्ञः ॥ १०१ ॥

ऋजुर्विपश्चित्सुभगः सुलज्जो

भक्तो गुरुणां स्थिरसौहृदश्च ।

स्वप्ने सपद्मान्सविहङ्गमालां-

स्तोयाशयान् पश्यति तोयदांश्च ॥ १०२ ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणतार्क्ष्यहंसगजाधिपैः ।

श्लेष्मप्रकृतयस्तुल्यास्तथा सिंहाश्वगोवृषैः ॥ १०३ ॥

१ 'रुवर्मा' ण त । २ 'यानो' इ । ३ 'क्षशङ्खघो' भा प्र । ४ 'नेर्घ' इ । ५ 'युर्वित्तो' अ चन्द्र । ६ 'लक्ष्य' इति कचित् । ७ 'सूत्री' अ इ स मू । ८ 'सलज्जो' अ.इ.त.स. द्र. । ९ 'सौहृदय' स स ।

यस्माच्छ्लेष्मा सोमः, तेन हेतुना श्लेष्मलो नरः सौम्यो भवति । कारणानुविधायित्वात्कार्याणाम् । सोम इव सौम्यः, शाखादित्वाद्यन् । तथा, गूढस्निग्धश्चिह्नानि सन्ध्यस्थिमांसानि यस्य स एवम् । तथा, क्षुद्रादिभिरतत-अक्षोभितो भवति । तथा, बुद्ध्याऽन्वितः प्रशस्तसत्वश्च । तथा, सत्यः सन्दधाति-प्रतिजानीते, इति सत्यसन्धः । "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ् । शालिनीवृत्तम् । प्रियङ्गवादितुल्येन वर्णेन एकैकेन युक्तः । कश्चित्प्रियङ्गुसमानवर्णः कश्चिद्दूर्वासदृशवर्णः कश्चिच्छरैस्तम्ब-सदृशवर्णः कश्चिच्छत्रतुल्यवर्णः कश्चिद्गोरोचनातुल्यवर्णः कश्चित्पद्मसुवर्णवर्णः, कश्चित्सुवर्णसदृशवर्णः । तथा, प्रलम्बबाहुः-दीर्घभुजः । तथा, विस्तीर्णपीनवक्षा । तथा, महल्ललाट-अलिकः, यस्य स तथा । तथा, घननीलकेशः । उपजाति-वृत्तम् । मृद्वङ्गः-कोमलावयवः । समः सुष्ठु विभक्तो-विभक्ता-वयवः, चारुदेहो यस्य स एवम् । बहवस्तेजोरतिरसादयो यस्य स एवम् । तथा, धर्मस्वभावः । निष्ठुरः न कदाचिद्वदति । प्रच्छन्नं-गूढं कृत्वा, वैरं दृढं चिरं वहति-न तु शिथिलयति । प्रहर्षिणीवृत्तम् । समदस्य द्विरदेन्द्रस्य तुल्यं यौत-गमनः, यस्य स एवम् । तथा, जलदादिसदृशशब्दः । तथा, प्रशस्तस्मृतिः शोभनाभियोगी विनयी च भवति । बाल्येऽपि-बाल्येऽपि, नातिरोदनो न च लोलपः । औपच्छन्दसिकः वृत्तम् । स चात्र तित्तादिरसयुक्तं बलक्षेपकं भुङ्क्ते, तथाऽल्पमपि भुङ्क्ते, तथाऽपि स्वभावाद्बली भवति । रक्तावन्तौ ययोस्ते रक्तान्ते, तथा सुस्निग्धे विशाले दीर्घे च, तथा सुव्यक्तौ शुक्लासितौ ययोस्ते सुव्यक्तशुक्लासिते, तथा पक्ष्मले, एवंभूते अक्षिणी यस्य स एवम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । अल्पा व्याहारादयो यस्य स एवम् । [*व्याहारो-भाषणम् । पान-पानीयादि । अशन-भोजनम् । ईहा-कायिका चेष्टा ।] प्राज्ये-प्रभूते, आयुर्वित्ते यस्य स एवम् । दीर्घदर्शी-भावि कार्यं पश्यति, इदं कुर्वत इदमवश्यं सम्पद्यत इति । वदान्यो-वल्गुभाषी दाता च । श्राद्धो-दानादौ श्रद्धावान् । गम्भीरो-महाचित्तः । स्थूललक्षो-भूरिदाता । क्षमावान्-क्षान्तियुक्तः । आर्यः-सज्जनः । निद्रालुः-बहुनिद्रः । दीर्घसूत्र-चिरकारी । कृतः जानातीति कृतज्ञः । वैश्वदेवीवृत्तम् । ऋजुः-अकुटिलचित्तः । विपश्चित्-पण्डितः । सुभगो-जनप्रियः । सुष्ठु लज्जत इति सुलज्जः । गुरुणा-पित्रादीनां, भक्त-सेवकः । तथा, स्थिर-दृढं, सौहृद-मैत्री, यस्य स एवम् । स्वप्ने तोयाशयान्-तडागादीन्, सजलजान् पक्षिपङ्क्तियुक्ताश्च पश्यति, तोयदाश्च पश्यति ।

१ 'रकाण्डस' ड । २ 'लाटफलक' ट । ३ 'यान-' ट ।

४ 'बालभावेऽपि' ट । ५ 'दि सु' ट त । ६ [ ] इति पाठो ण त पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ७ 'प्राज्य-प्रभूत, आयु-जीवित, चारित्र्य च यस्य' इति चन्द्र । ८ 'यस्य प्रसादादाकारे क्रोधशो-कभयादिका । अवस्था नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥' इतीन्दुचन्द्रौ । ९ 'लक्ष्यो-' ट । 'अल्प दातु न शक्नोति स्थूल-लक्षः स उच्यते ।' इतीन्दु । १० 'सूत्री-चिरकालकार्यकारी' ट ।

उपजातिवृत्तम् । ब्रह्मादिभिः श्लेष्मप्रकृतयः समानाः, सिंहादि-
भिश्च । [*ताक्ष्यो-गरुड । गजाधिप-ऐरावत ।]

एव पृथग्वातादिप्रकृतीस्त्रिस्तोऽभिधाय द्वन्द्वसर्वदोषप्रकृति-
लक्षणाभिधित्सयेदमाह—

प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदये ।

द्वयात्-ससर्गात्, उद्भूतास्तिस्रः प्रकृतयः, सर्वोत्था-सर्व-
दोषोद्भूता, एका प्रकृतिः, एव प्रकृतयो द्वयसर्वोत्थाश्चतस्रः ।
गुणशब्दोऽत्र वर्मवचनो लिङ्गवचनो वा । द्वन्द्वशब्देन दोषद्वय
सर्वशब्देन च दोषत्रयं लक्ष्यते । द्वन्द्वं च सर्वं च द्वन्द्वसर्वं,
तेषां गुणा-दोषद्वयदोषत्रयाणां धर्मा लिङ्गानि वा, तेषामु-
दय-प्रादुर्भावो, द्वन्द्वसर्वगुणोदयः, तस्मिन् द्वन्द्वसर्वगुणोदये
सति, द्वयसर्वोत्था प्रकृतीर्वदेत्-आदिशेत् । द्वयं च सर्वं च
द्वयसर्वं, तेभ्य उत्थ-उत्थान, यासां ता । एव द्वन्द्वदोष-
गुणोदये द्वन्द्वोत्था प्रकृतीर्वदेत्, सर्वदोषगुणोदये सर्वोत्था
प्रकृतिं वदेत् । उत्थ इत्युत्पूर्वातिष्ठते “सुपि स्थ” इति
योगविभागात्क । “उद-स्थास्तम्भो पूर्वस्य” इति पूर्वसव-
र्णदेशः । “अत्राद्यान्त्रयो नित्यातुरा दोषानुशयितैशरीरत्वात् ।
विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तेषु हि गुणमिश्रविकारकारिषु क्षुत्पि-
पासादिष्विवारोग्यव्यपदेशः” (स शा अ ८) ।

एवं वातादिप्रकृतीर्निर्दिश्य, सत्त्वादिप्रकृतीर्निर्दिदिक्षुराह—

शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत् ॥१०४॥

चशब्दो भिन्नक्रमे, गुणमयीश्चैत्यत्र द्रष्टव्यम् । एव-वाता-
दिप्रकृतिवत्, पृथग्द्वन्द्वसर्वोत्था शौचास्तिक्यादिभिः सत्त्वादि-
गुणैः (श्लो. ७) सप्त सत्त्वादिगुणमयीश्च प्रकृतीर्वदेत् । आदि-
ग्रहणात् शुक्लधर्मरुच्यादिभिः सत्त्वादीनां गुणैर्यथायथ सत्त्वा-
दिप्रकृतीर्वातादिप्रकृतयः परस्परमनुसन्धन्ते, सत्त्वादिप्रकृतयश्च
वातादिप्रकृतीरनुसन्धन्ते । एव वातादिप्रकृतयः सप्त, सत्त्वा-
दिप्रकृतयोऽपि सप्तैव । जातिकुलदेशकालवयोबलप्रैत्यात्मसम्भ-
र्याश्च सप्तैव । तथा हि-दृश्यन्ते पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते ते
भावविशेषा परस्परविलक्षणां सत्त्वाद्यसङ्ख्येयभेदांश्चेति रूपा-
स्वरचरितानुकर्णमप्यनूकशब्दवाच्यमसङ्ख्यभेदः भवति । सत्त्वा-
द्यावेशस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्यते । तस्मादेवमानुष-
तिर्यक्प्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवानूक पुरुषस्या-
न्वीक्षेत । यस्माच्छरीरं सत्त्वादीननुसन्धते, सत्त्वादयोऽपि श-
रीरम् । प्रकृतिविभागश्चायं तदनुरूपचिकित्साप्रवृत्तये वैद्यस्योप-
युज्यते । तत्राद्यान्त्रयो नित्यातुरा, दोषानुशयितैशरीरत्वात् ।
विशेषतश्च द्वन्द्वप्रकृतयः । तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषो-
पक्रमणीयोक्तेन तानुपाचरेत् । समधातुप्रकृतिस्तु सर्वरसेन

रात्म्येनोपचरणीयः । तथा च मुनिः (च सू अ. ७।४१)—
“समसर्वरसः सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ।” इति ।

एवं वातादिप्रकृती सत्त्वादिप्रकृतीश्च परस्परानुरोधिनीर्नि-
र्दिश्य, वयोज्ञानार्थमाह—

**वयस्त्वाषोडशादालं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।
वृद्धिरासप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ १०५ ॥**

कालकृता शरीरावस्था-वयः । तच्च त्रिधा, बालमध्यवृ-
द्धमेदेन । वयः पुनराषोडशाद्वर्षात्-षोडश वर्षं यावत्,
बालम् । तदपि त्रिविधम्,—क्षीरक्षीराशान्नैवृत्त्या । तत्र-बाले
वयसि, धातूना-रसादीनां, इन्द्रियाणां-चक्षुरादीनां, तथा
सर्वधात्वाप्यायकस्य-ओजसो, वृद्धिः । श्लेष्माधिक्याच्च बालस्य
क्षेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति । आसप्तते-
र्मध्यं वयः । आढत्र मर्यादायाम्, नाभिविधौ । ततश्चैकोनस-
प्ततिं यावन्मध्यं वयः । तदपि त्रिविधम्,—यौवनं सम्पूर्णत्वम्
परिहृतिश्च । तस्मिन् पित्तोद्रेकः, तेन दीप्ताग्निता प्रज्ञापरि-
पाको व्यवसायश्चेति भवति । तत्रात्रिंशतो यौवनम्, आचत्वा-
रिंशतं सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवचनविज्ञानप्रश्रयगु-
णसम्पूर्णत्वम्, अतः परमपरिहृतिः । तत्रेत्यादि । [तत्र—]
तस्मिन्मध्ये वयसि, धात्वादीनामवृद्धि-अवर्धनं, भवति । परं
क्षयः । पर-एकोनसप्ततेराजीवितं यावत्, धात्विन्द्रियौजसा
क्रमेण क्षयः, तथा बलवीर्यपौरुषवचनस्मरणविज्ञानप्रश्रयगुणानां
च । तथा, “वलीपलितकाशश्वासाग्निसादादिभिरभिभूयमानं
जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टं सीदति । तस्मिन्मास्तोद्रेकः, तेन श्लेष्मा-
सारमाससन्ध्यस्थिता त्वक्पारुष्यमवनाम कायस्य वेपथुः श्लेष्म-
सिङ्घानकोदीरणं धातुक्षयश्च” (स शा. अ. ८) । इति ।

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्द्धं वपुः पात्रं सुखायुषोः ।

न च यद्युक्तमुद्रिकैरष्टाभिर्निन्दितैर्निजैः ॥ १०६ ॥

अरोमशासितस्थूलदीर्घत्वैः सविपर्ययैः ।

स्वस्व-आत्मीयमात्मीय, हस्तत्रयं सार्द्धं प्रमाणतो यद्वपु-
शरीरं, तत्सुखायुषो पात्रं-भाजनम् । एवंभूतमपि यत्-वपुः,
उद्रिकै-अधिकैर्निमित्तैः, निन्दितै-अप्रशस्तैः, निजै-सहजैः,
अष्टाभिर्न युक्तम् । कैः ? अरोमशादिभिः । तेनारोमशं यद्वपु-
स्तत्सुखायुषोर्न पात्रम् । तथा, यदतिरोमशं तच्च सुखायुषोर्न
पात्रम् । असितादिष्वप्येव योज्यम् । एवमीषद्रोमादियुक्तं यत्पु-
नर्हस्तत्रयं सार्द्धं तत्सुखायुषो पात्रम् ।

१ ‘निश्चित्य व’ ट । २ ‘देनेत्याह । व’ ट ण त । ३ ‘त्रस्य
वृ’ ट ण त । ४ ‘प्रज्ञाधिक्यपरिपाकौ’ स द्व । ५ ‘कोऽध्यव’ ट ।
६ ‘परं क्षय-सप्ततेः प्रभृत्याजीवितं वृद्धं वयः, तत्र वयसि धा-
त्वादीनां क्रमेण क्षयः । बालमध्ययोर्वयसोः श्रवणात्तृतीयमप्येतद-
नुक्तमर्थादुक्तं भवति ।’ इति चन्द्रनन्दनः । ७ ‘लीखलतिका’ स
द्व । ८ ‘श्लथसार’ स.स. । ९-१० ‘वेद्यम्’ ‘यद्वपुर्ह’ ट ।

१ ‘तत्रा’ स.द्व. । २ आद्यास्त्रय-वातजा पित्तजा श्लेष्मजा
च । ३ ‘तत्प्रकृतिर्त्वा’ स द्व । ४ ‘प्रकृत्या’ ट.ण त । ५ ‘याच्च
स’ त. । ६ ‘णा । वातादिसत्त्वा’ ट. । ७ ‘भेदवशा’ ट ।
८ ‘णशब्दैर्वाच्य’ ट । ९ ‘तद्वि’ ट ण त. । १० ‘रेदेव’ ट ।

सुस्निग्धा सृदवः सूक्ष्मा नैर्कमूलाः स्थिराः कचाः ॥
ललाटमुन्नतं श्लिष्टशङ्खमर्धेन्दुसन्निभम् ।
कर्णौ नीचोन्नतौ पश्चान्महान्तौ श्लिष्टमांसलौ ॥१०८॥
नेत्रे व्यक्तासितसिते सुबद्धघनपक्ष्मणी ।
उन्नताग्रा महोच्छ्वासा पीनर्जुनांसिका समा ॥१०९॥
ओष्ठौ रक्तावनुद्धतौ, महत्त्वौ नोल्बणे हनू ।
महदास्यं, घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्ष्णाः सिताः समाः
जिह्वा रक्ताऽऽयता तन्वी, मांसल चिबुकं महत् ।
ग्रीवा ह्रस्वा घना वृत्ता, स्कन्धावुन्नतपीवरौ ॥१११॥
उदरं दक्षिणावर्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥ ११२ ॥
दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्पाणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
गूढवंशं बृहत्पृष्ठं, निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥ ११३ ॥
धीरः स्वरोऽनुनादी च, वर्णः स्निग्धः स्थिरप्रभः ।

केशा सुस्निग्धादिगुणयुक्ता 'श्रेष्ठा' इत्यनुक्तमप्यर्थाद्भ्रम्यते ।
तथा चैवगुणविशिष्टैरेतैर्युक्तं वपु सुखायुषो पात्र भवति । एव
ललाटादिष्वपि चिन्त्यम् ।

ललाटमुन्नत-ऊर्ध्व गतम् । तथा, श्लिष्टौ-अनुल्बणौ, शङ्खौ
यस्मिन्स्तदेवम् । तथा, अर्धेन्दुसन्निभ-अर्धचन्द्राकारम् ।

कर्णौ नीचोन्नतौ, अधो नीचौ-ह्रस्वौ, ऊर्ध्वमुन्नतौ । पश्चा-
न्महान्तौ-विस्तीर्णौ । तथा, श्लिष्टौ च तौ मांसलौ च, श्लिष्टौ-
रम्यौ, मांसलौ-उपचितमांसौ ।

नेत्रे व्यक्तौ-स्फुटौ, असितसितौ वर्णौ ययोस्त एवम् । कृष्णो
भाग कृष्ण एव, शुक्ल शुक्ल एव, न वर्णान्तरव्याप्तिरेव । तथा,
सुबद्धे-सुसन्निवनी, घने-सहते, पक्ष्मणी ययोस्त एवम् ।

नासिका-प्राणम् । उन्नतमग्र यस्या सैवम् । तथा, महानु-
च्छ्वासो यस्या सैवम् । तथा, पीना-अशियिला । तथा,
ऋजु-अवक्रा । तथा, समा-अनिन्नोन्नता ।

ओष्ठौ रक्तौ । तथा, अनुद्धतौ-बहिरनिर्गतौ ।
द्वे हनू र्महत्त्वौ । नोल्बणे-नोन्नते । हनुशब्दस्य स्त्रीत्व-
मत्र चिन्त्यम् ।

आस्य-मुखम्, महत् ।

दन्ता-द्विजाः । घना-अविरलाः । श्लक्ष्णा-कोमल
स्पर्शा । स्निग्धा-स्निग्धरुचयः । सिता-शुक्ला । समा-स
मपङ्क्तयः ।

१ 'नैर्कमूला-पृथङ्मूला, स्थिरा-दृढा' इति चन्द्र ।
२ 'बद्धे घ' अ.इ.त । ३ 'महत्पृष्ठ' अ.इ.ड । ४ 'श्लिष्टौ-लीनौ
नोन्नतौ' इति चन्द्र । ५ 'श्लिष्टमांसलौ-लीनोपचितमांसौ' इति
चन्द्र । ६ 'व्यामिश्रौ' ड.ण.त । ७ 'पीना-पीवरा' इति चन्द्र ।
८ 'महत्त्वौ-विस्तीर्णौ' इति चन्द्र । ९ 'हनुर्बृहद्विलासिन्या सूनावजे
गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे 'तत्परा हनु' इति मेदिन्यम-
राभ्या युक्तमेवात्र स्त्रीत्वम् । १० 'गन्धान्तयः' ट.ड. ।

जिह्वा-रसना, रक्ता । तथा, आयता-दीर्घा । तथा,
तन्वी-न स्थूला ।

चिबुक मांसल महत् ।

ग्रीवा-शिरोधरा, ह्रस्वा-अदीर्घा, घना-निविडा, वृत्ता-
वर्तुला च ।

स्कन्धौ-असौ । उन्नतौ च तौ पीवरौ च ।

दक्षिण आवर्तौ यस्या नामे सा दक्षिणावर्ता । दक्षिणा-
वर्ता गूढा-निम्ना [च], नाभिर्यस्य तद्दक्षिणावर्तगूढनाभि जैठ-
रम् । तथा, समुन्नत-सम्यगुन्नत श्रेष्ठत्वेनोन्नतम् ।

तनवो रक्ता उन्नता नखा यस्य तदेवभूत पाणिपाद प्रति-
ष्ठित-प्रशस्त, भवति । तथा, स्निग्ध-स्निग्धच्छायम् । तथा,
आताम्र च तन्मांसल च, आताम्रमांसलम् । समन्तात्ताम्र-
आताम्रम् । मांसल-उपचितमांसम् । तथा, दीर्घा-आयता,
अच्छिद्रा-परस्पर सश्लिष्टाः, अङ्गुलयो यस्य तदेवम् । तथा,
महत्-विस्तीर्णम् ।

तथा, गूढ-अदृश्यो, वशो यस्य तदेवविव पृष्ठ प्रशस्तम् ।
तथा, बृहत्-विस्तीर्णम् ।

सन्धयो निगूढा-अन्तर्गता, दृढा-अनुटनशीला ।

धीर-अकृपण । खर-शब्द । अनुनादी-घण्टादिवदनु-
रणनन्यायेन ।

वर्ण स्निग्ध-अरुक्ष । स्थिरा प्रभा-कान्ति, यस्य स
एव प्रशस्तः ।

स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमविकारि विपत्स्वपि ॥ ११४ ॥

सैत्त्व स्वभावाज्जात स्वभावजम्, अनाहार्यं प्राकृतमबाह्यहे-
तुज न मद्यादिहेतुजम् । स्थिर-अहार्यम् । अत एव विपत्स्व-
प्यविकारि-अक्षोभि । अपिशब्दात् किमुत सम्पत्सु न स्यादेव-
विध सत्त्व स्वभावजमहार्यं च ? ।

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।

आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभम् ॥ ११५ ॥

क्षेत्रमिव क्षेत्रम्, शोभन क्षेत्र सुक्षेत्रम् । वपुः-शरीरम् ।
तस्य यथावत्प्रशस्त प्रमाणलक्षणं "स्व स्व हस्तत्रय सार्द्धं" इत्यादि-
ग्रन्थोक्तम् । तथा, तदवयवानां ललाटादीनां यथावत्प्रशस्त गुणल-
क्षणं "ललाटमुन्नत" (श्लो १०८) इत्यादिग्रन्थोक्तम् । तथा, प्र-
शस्त सत्त्वलक्षणं "स्वभावजं स्थिर" इत्यादिग्रन्थोक्तम् । उत्तरोत्तर
सुक्षेत्रं यस्मिन् वपुषि तदुत्तरोत्तरसुक्षेत्रं प्रशस्तलक्षणभूमिकं वपु
शुभमित्यत्र योज्यम् । एतदुक्तं भवति, यथोक्तं प्रमाणं सुक्षेत्रं
वपु शुभम्, ततोऽपि यथोक्तलक्षणललाटावयव सुक्षेत्रं वपु
शुभतरम्, ततोऽपि यथोक्तसत्त्वलक्षणगुण सुक्षेत्रं वपु शुभतम-

१ 'वा-कन्धरा' ड । २ 'उदरम्' ट. । ३ सत्त्व-मन ।

४ 'मू-प्राक्' ट.ड । ५ 'स्थिर-न चलम्' इति चन्द्र । ६ 'त्र
गर्भात्प्रभृति नी' स.ड । ७ 'मू. तत्र शरीरस्य यथा' ण.त. ।
८ 'क्तलला' ट.ड.ण.त ।

म्, इत्युत्तरोत्तरसुक्षेत्रशब्दस्यार्थः । तथा, गर्भादिनीरुजम् । गर्भं आदियेषा-बालयौवनादीना वयौवस्थाविशेषाणा, त एवम् । गर्भादयो नीरुजा यस्य-वपुषः, तद्गर्भादिनीरुजं वपुः शुभम् । आयामेत्यादि । आयामो-दैर्घ्यम्, ज्ञान-लौकिको व्यवहारलेशः, विज्ञान-विशिष्टं ज्ञानं शास्त्राभ्यासादिसमुत्थितं परमार्थावबोध-पर्यन्तम्, तैर्यद्वपुः शनैर्वर्द्धमान-वृद्धिमाप्नुवन्न सहसा, तच्छुभम् ।

इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।

आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥११६॥

इति-एव प्रकारेण यथोक्तेन । सर्वगुणरूपेते-युक्ते, शरीरे शरदा-समाना, शतमायु-जीवितम्, तथैश्वर्यं, तथेष्टा-शुभा ये केचिद्भावास्ते, तत्र तथाभूते देहे सर्वे प्रतिष्ठिता-व्यवस्थिता वर्षशतानुबन्धिनः ।

एव वपुषः प्रशस्तलक्षणमुक्त्वा बलप्रमाणज्ञानार्थमाह-

त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तान्येद्याण्यष्टौ यथोत्तरम् ।

बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ॥११७॥

सारैरुपेतः सर्वैः स्यात्पर गौरवसंयुतः ।

सर्वारम्भेषु चाशावान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः ॥११८॥

त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तानि देहिना साराणि यथोत्तरमेद्याणि-उत्तरोत्तरश्रेष्ठानि, अष्टाशुक्तानि । तेन त्वग्रक्तमासमेदोस्थिमज्ज-शुक्रसत्त्वानीति बोध्यम् । “एव वर्षशतमायुः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति च पुनर्न कर्मविशेषादूनाविक्रवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् ।” (सं. शा. अ. ८) इति । किमर्थं साराण्युक्तानि ? बलप्रमाणज्ञानार्थम् । तथा च देहमात्रदर्शनादेव भिषङ् [न] मुह्येत्, -अयमुपचयेन महाशरीरत्वाद्वलवान्, अयं कृशत्वादल्पशरीरत्वादल्पबलः, इति । तच्चोभयमप्यन्यथा दृष्टं गजसिंहे । सर्वै-अष्टभिरेतैः, सारैर्युक्तं परं-अतिशयेन, गौरवेण संयुतं स्यात् । सर्वेत्यादि । सर्वारम्भेषु-अशेषचिकीर्षितकार्येषु, आशावान् स्यात् । अस्मात्कर्तव्यात् कृतादिदमिदं सम्पद्यत इत्याशाशब्दार्थः । तथा, सहिष्णुः-सहनशीलः । अत एव शारीरमानसैर्दुःखैर्नासावभिभूयत इति यावत् । तथा, सन्मतिः-सुधी । तथा, स्थिरः-कर्तव्येषु स्थिरबुद्धिः । मुनिना च लक्षणमुक्तम् (च. वि. अ. ८।१४-७-११)-“तद्यथा । त्वग्रक्तमासमेदोऽस्थिमज्जशुक्रसत्त्वानि । तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदु-प्रसन्नसूक्ष्माल्पगम्भीरसुकुमारलोमी सप्रमेव च त्वक् त्वक्सारणाम् । सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्य-

प्रहर्षान्यायुष्यानि^१ त्वरमाचष्टे ॥ कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणि-पादतलनखललाटमेहन स्निग्ध रक्त श्रीमद्भाजिष्णुं रक्तसार-णाम् । सा सारता सुखमुदग्रता मेधा मनस्वित्वं सौकुमार्यमन-तिबलमक्लेशसहिष्णुता चाचष्टे ॥ शङ्खललाटकृत्काटिकाक्षिगण्ड-हनुग्रीवास्कन्धोदरवक्षःकक्षापाणिपादसन्धयः स्थिरगुरुमासोप-चिता मांससारणाम् । सा सारता क्षमा धृतिमलौघ्य वित्त-विद्या सुखमार्जवमारोग्य बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे ॥ वर्णस्वर-नेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपूरीषेषु विशेषेण स्नेहो मेदः सारा-णाम् । सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोपभोगप्रदानां त्वार्जव सुकुमारो-पचारता चाचष्टे ॥ पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजैर्बुधैर्विबुधैश्चिरं पर्व-स्थूला स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिसाराः । ते महोत्साहा क्रिया-वन्तः क्लेशसह्यं सारस्थिरशरीरा भवन्त्यायुष्मन्तश्च ॥ तन्वजा बलवन्तश्च स्निग्धवर्णस्वरा स्थूलदीर्घवृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसन्मानभाजनाश्च सदा भवन्ति ॥ सौम्या सौम्यप्रेक्षिण क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुला स्निग्धवृत्तसारसमसह्यशिरदशना प्रसन्नस्नि-ग्धवर्णस्वरा आजिष्णवो महास्फिजश्च शुरुसाराः । ते स्त्रीप्रि-योपभोगा बलवन्तः सुखाभोग्यवित्तैश्वर्यसमाना फलभाजश्च भवन्ति ॥ स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञा प्राज्ञा शुचयो महोत्साहा दक्षा धीरा समरविक्रान्तैर्योधिनस्त्यक्तविषादा स्खलस्थितगतिगम्भीरबुद्धिचेष्टा कैल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्व-साराः । तेषां खलक्षणेरेव गुणा व्याख्याता ॥ तत्र सव सारैरुपेता पुरुषा भवन्त्यतिबला परमगौरवयुक्ता क्लेशसहा सर्वारम्भेष्व्वात्मनि जातप्रत्यया कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिर-समाहितशरीरा सुसमाहितगतयः सौनुनैर्दस्निग्धगम्भीरम-हास्वरा सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसन्मानभाजो मन्दजरसो मन्द-विकारा प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णपत्याश्चिरजीविनश्च भवन्ति ॥

१ ‘युष्कानि परं व्याचष्टे । त्वग्रोमदन्तकर्ण’ ट । ‘युष्कानित्वर’ स च । ‘युष्यत्व चाच’ च मू । २ ‘निवर’ त । ३ ‘स्निग्धरक्त’ ट ड स च । ४ ‘ष्णु मुखमिति र’ ट ड । ५ ‘ता मुख’ ट ड । ६ ‘मेधात्व’ ट ड । ७ ‘ष्णु त्वमुष्णासहित्वा चा’ स च । ८ ‘व्याचष्टे’ ट । ९ ‘न्धोरुक्क्षावह्णपाणि’ ट ट । ‘न्धोर कक्षवक्ष पा’ स च । १० ‘रशुभमा’ ट ड । ११ ‘दष्टौष्ठ’ ड । १२ ‘शेषतः’ स च । १३ ‘विविधैश्च’ ड । १४ ‘प्रसादना’ ट । १५ ‘नाभ्यार्ज’ ण त । ‘नान्यार्ज’ स च । १६ ‘जानूरुजत्रु’ ट ण । १७ ‘त्रुव-क्ष शि’ ड । १८ ‘स्थूलास्थि’ ट ड ण त । १९ ‘हा स्थिर’ ट ड । २० ‘सम्मानभाजश्च भ’ स च । २१ ‘प्रेक्षणा क्षी’ ट । २२ ‘ख-रिद’ च मू । २३ ‘प्रिया प्रियोप’ त च मू । ‘प्रिया भोगाद्वल’ ट । २४ ‘सुखारोग्यवित्तैश्वर्यसन्मानभाजनाश्च’ ट ड । ‘सुखैश्वर्या-रोग्यवित्तसम्मानापत्यभाजश्च’ स च । २५ ‘न्तल्यात्तविजयिन’ ट । २६ ‘सुव्यवस्थिता ग० द्विचेतसः क’ च मू । २७ ‘कल्प-नाभि’ ड । २८ ‘प्रत्याशा’ ण त । २९ ‘सान्तर्नाद’ ट ड । ३० ‘दगम्भी’ ट ड ण त । ३१ ‘श्च प्रायो भ’ स च ।

१ ‘वपुः प्र’ ण त । २ ‘न्यग्राण्य’ इ ड ण त चन्द्र । ३ ‘सुमति’ अ, ट ड । ४ ‘मग्राणि’ ण त । ५ ‘ष्टान्युक्तानि’ ड ण त । ६ ‘न स्वकर्म’ ट । ७ ‘देव भि’ ट ड । ‘देव हि मि’ त । ८ ‘तयोभयमन्यथा’ ड । ९ ‘रवसं’ ट ड । १० ‘लो-मशप्रमेव च त्वक्सा’ ट ड ण त ।

अतो विपरीतास्त्वसारा ॥” इति । सङ्ग्रहे च प्रमाणमप्युक्तम् । यथा (शा अ ८)—“खाडुलै पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ ब्यङ्गुलायते । तिस्रोऽन्या क्रमेणोत्तरोत्तर पञ्चमभागहीनास्तत्र खहीना वा । चतुरङ्गुलायता पृथक्प्रपदपादतलपाण्य षट्पञ्चचतुरङ्गुलविस्तृता । चतुर्दशैवायामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन । तथा गुल्फौ जङ्घामध्य च । चतुरङ्गुलोत्सेध पाद । अष्टादशायामा जङ्घा षोडश परिणाहेन । चतुरङ्गुल जानु षोडशाङ्गुलपरिणाहम् । ऊरू त्रिंशत्परिणाहावष्टादशायामौ । वृषणौ षडायामौ परिणाहेन चाष्टाङ्गुलौ । मेढ्र षडङ्गुलायामोऽर्धपञ्चपरिणाह । षोडशविस्तारा कटी पञ्चाशत्परिणाहा । दशाङ्गुल बस्तिशिर । द्वादशाङ्गुलमुदरम् । दशविस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे । द्वादशोत्सेधं त्रिकम् । अष्टादशोत्सेधं पृष्ठम् । द्वादशक स्तनान्तरम् । ब्यङ्गुलै स्तनपर्यन्त । चतुर्विंशत्यङ्गुलविशाल द्वादशोत्सेधमुर । ब्यङ्गुल हृदयम् । अष्टकौ स्कन्धौ कक्षे च । षट्कावसौ । षोडशकौ प्रबाहू । पञ्चदशकौ प्रपाणी । दशाङ्गुलौ पाणी । तत्रापि पञ्चाङ्गुला मध्यमाङ्गुलि । ततोऽर्वाङ्गुलहीने प्रदेशिन्यनासिके । सार्धव्यङ्गुलौ कनिष्ठिकाङ्गुलौ । चतुस्त्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननम् । पञ्चाङ्गुलमास्यम् । चतुरङ्गुल पृथक् चिबुकौष्ठनासादृश्यन्तरकर्णललाटेम् । शङ्खगण्डाश्चतुरङ्गुला । त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्यादा । ब्यङ्गुलायतमङ्गुलोदरविस्तृत नेत्रम् । तत्र शृङ्गात्तृतीयांशं कृष्ण । कृष्णाञ्जवमाशा मसूरदलमात्रा दृष्टि । षडङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशत्परिणाह शिर इति । सर्वं पुन शरीरमङ्गुलानि चतुरैशीति । तदायामविस्तारसम सममुच्यते । तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टम् । तथा ज्ञातानुलिप्तमपादौर्नुपूर्व्यां शुष्यद्वरम् । अनिष्टं हीनमधिक वा यथोक्तप्रमाणादिति ।” इति ।

१ ‘गुल्फे जङ्घामध्ये च’ ट ड । २ ‘जङ्घा ऊरुश्च । चतुरङ्गुल जानु । त्रिंशदङ्गुलपरिणाह ऊरु । षडायामौ मुष्कमेढ्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । षो’ ण त स द्र । ३ ‘मू । चतुर्विंशतिविस्तार द्वादशायामे पार्श्वैर्द्वादशोत्सेधं पृष्ठम् । द्वा’ ड । ४ ‘ल स्तनपर्यन्तम्’ ट ड स स स च । ५ ‘अष्टावसौ’ ट ड । ६ ‘द्वादशा’ स द्र । ७ ‘तत एकाङ्गु’ ण । ८ ‘मू । चिबुकौष्ठनासादृश्यन्तरकर्णललाटशङ्खगण्डाश्चतुरङ्गुला ।’ ट ड । ९ ‘टम् । त्रि’ स द्र । १० ‘स्तारौ नासापुटौ । द्र’ ट ड ण त । ११ ‘शृङ्गवृत्ती’ स मू । १२ ‘याश कृष्णम्’ स स । १३ ‘सुष्ठुतेन सम योऽत्र मानविरोध सोऽत्राङ्गुलिमानमेदाच्छमयितव्य । तत्र हि (सु सू अ ३५।१२)—“सर्विंशमङ्गुलिशत” पुरुषमानमुक्तम् । तेन तत्राङ्गुलिमानमेवाल्प ज्ञेयम् ।’ इति चक्र । १४ ‘धमनिष्ट हीनमधिक वा । ..... तथा ज्ञातानुलिप्तमथ प्रसूतानुपूर्व्यां शुष्यदिष्ट शरीरमिति ।’ स.द्र. । १५ ‘सत्त्वापा’ ड । १६ ‘पादपू’ ट । १७ ‘पूर्व शु’ ण ।

सत्त्वादिप्रकृतीनां तिसृणां कथं सुखदुःखानुभवः स्यात् ? इत्याह—

अनुत्सेकमदन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्त्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ ११९ ॥

अनुत्सेकं कृत्वा-अभिमानं हित्वा, सत्त्ववान् पुरुषः सुखं सेवते-अनुभवति । तथा, अदन्यं-कार्पण्यं हित्वा, दुःखं सेवते-अनुभवति । तप्यमानस्त्विति । त्वर्यतिरेके भिन्नक्रमे । राजसः पुनः पुरुषः तप्यमानोऽहमेवास्मान् प्रकृष्टेनानन्यसाधारणेन सुखेन सुखीत्येव सुखं सेवते । अहङ्काराकान्तमानसोऽहमेवेदं दुःखं सोढुं शक्त इत्येव राजसो नरो दुःखमनुभवति । तामसः पुनः पुरुषो नैव सुखं सेवते, न दुःखम्, अत्यन्तमूढत्वात् । नासौ सुखेन सुखी, न च दुःखेन दुःखी, प्राप्तवृत्तीयावस्थो यथा पुरुषः । एवं द्वन्द्वप्रकृतिरपि सुखं न सेवते, नापि दुःखम्, अत्यन्तमूढत्वात् । समसत्त्वादिप्रकृतिस्त्वनुत्सिक्तोऽदीनः सन् सुखदुःखे सेवते ।

इदानीं प्रधानफलदायि यत्प्रधानं प्रशस्तं लक्षणं वपुषः, तदर्थं यिमुमाह—

दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥ १२० ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां द्वितीये शारीरस्थाने-
नेऽङ्गविभागो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दान-धनादित्यागः, तच्छील्यति-अभ्यस्यति दानशीलः । “शीलिकासि” इत्यादिना ण । दया-दीनेष्वभ्युपपत्तिः । मैत्री-सर्वसत्त्वानामात्मभावनम् । न केवलं पूर्वोक्तं (श्लो १०६)—“स्वस्वहस्तत्रयं” इत्यादि “वर्द्धमानं शनैः” इत्येतत्पर्यन्तं यलक्षणं, तच्छरीरस्वायुर्वृद्ध्यादिहेतुः । यावदयं दानशीलादिगणौ मैत्र्यवसानं पुण्यायुर्वृद्धिकृत् । दानादयश्च यथासम्भवं केचित्पुण्यकृतं, केचिदायुर्वृद्धिकृतं, केचिदुभयकृतं । अन्येभ्यश्च महापुरुषलक्षणेभ्योऽस्यैव गणस्य ज्यायस्त्वप्रतिपादयता शास्त्रकृताऽध्यायावसाने ग्रन्थस्यास्य निर्देशः कृत इति । इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां द्वितीये शारीरस्थानेऽङ्गविभागो नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

१ ‘स्तभ्यमान’ अ. ङ. ण चन्द्र. स. स. । २ ‘न्य-अकार्पण्यं च कृत्वा’ ड । ३ ‘ब्रह्मणि चरण-ब्रह्मचर्यं, ब्रह्मसेवाऽयं स्त्रीनिवृत्तिः ।’ इति चन्द्र । ४ ‘दिको ग’ ड । ५ पुण्यमायुर्विशेषणम् । पुण्यं च तदायुश्च, तस्य वृद्धिं करोतीति । पुण्य-सुकृतं गुणवत् सुन्दरं च ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अङ्गविभागादनन्तरं मर्मविभागं शारीरं प्रारभ्यते । मर्मं गामद्वाश्रितत्वात् । यतो मर्माण्यङ्गप्रत्यङ्गसमाश्रितानि, अतस्तत्रैव व्याख्यातुं युक्तानि, बहुवक्तव्यत्वात्पृथगुच्यन्ते । तस्मादस्यैवाध्यायस्यारम्भो युक्त इत्याह—

अथातो मर्मविभागं शारीरं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

म्रियतेऽस्मिन्नङ्ग उपहत इति मर्मं । विभजन-विभाग, मर्मणा विभागो मर्मविभागः । सोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति मर्मविभागः । अर्शआदित्वाद् च । शारीरस्थानप्रतिबद्धत्वाच्च शारीरः । शेष पूर्ववत् ।

सुखग्रहणार्थं च पूर्वं मर्मणां सङ्ख्यां वक्तुमाह—

सप्तोत्तरं मर्मशतम्

सप्तोत्तराणि—अधिकानि, यस्मिन्-शते, तदेवम् ।

तेषामेकादशादिशेत् ।

पृथक्सर्वश्रोतथा बाह्योस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ १ ॥

पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिशच सप्त च ।

तेषां-मर्मणां मध्ये, पृथक्-प्रत्येकं कृत्वा, सर्वश्रोत्रयोर्बाह्योश्च द्वयोरेकादशादिशेत्, एव चतुश्चत्वारिंशन्मर्माणि शाखासु विद्यात् । कोष्ठे-जठरे, त्रीणि मर्माणि । उरसि-वक्षसि, नव-सङ्ख्यानि । पृष्ठे चतुर्दश । जत्रोर्ध्वं-जत्रुण उपरिष्ठात्, त्रिश-तथा सप्त, एव सप्तत्रिंशदित्यर्थः । जत्रोरिति पुंस्त्वमत्र चिन्त्यम् । अथवा 'अनित्यमागमशासनम्' इत्यत्र नुम न कृतम् ।

इदानीमेषां मर्मणामापादतलान्मस्तकयावद्विशिष्टदेशसमार्श्वेण विशिष्टज्ञानतराणि विशिष्टकर्माणि मर्माणि दर्शयितुमाह—

मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् ॥ २ ॥

तलहन्नाम रुजया तत्र विद्वस्य पञ्चता ।

पादतलस्य मध्ये-मध्यप्रदेशे, मध्यमाङ्गुलिमभितो-मध्यमाङ्गुले पादसम्बन्धिन्या आभिमुख्येन, यत्पादतल-पादपृष्ठं, तत्र तलहन्नाम मर्माहुः, पूर्वाचार्या इति शेषः । मध्यमाङ्गुलिमिति "अभित [परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि] इति]

१ 'भागाख्यः शारीरं प्रक्रम्यते' डणत । २ 'त्रैवाख्या' ड. । ३ अयं मर्मविभागश्चरके शा० ७ अध्याये चि० २६ अध्याये सि० ९ अध्याये च, सुश्रुते शा० ६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा० ७ अध्याये चास्ति वर्णितः । ४ 'शरीर' टड. । ५ 'ह्या कानि' ड. । ६ 'श्रयाणा वि' ण. । ७ 'कययितु' ड. । ८ 'लम-ध्यप्र' ट. ।

अ० ५२

शब्दप्रयोगे द्वितीया । तत्र-तस्मिन्, विद्वस्य-जाहृतस्य, पञ्चता-मरण, भवति । कया ? रुजया, -वेदनया ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिश्च, तयोर्मध्य-अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थित, क्षिप्रं नाम मर्मं । तद्विद्वमाक्षेपमारण-आक्षेपकारण्येन वातव्याधिना मारयति ।

तस्योर्ध्वं द्यङ्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।

तस्योर्ध्वं-तस्य क्षिप्राख्यस्य मर्मण उपरिष्ठात्, द्यङ्गुले-द्यङ्गुल विमुच्य, कूर्चो नाम मर्मं । तद्विद्वं पादस्य भ्रमणकम्पं च करोति ।

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरःशोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥

गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरो नाम मर्मं । तद्विद्वं शोफरुजाकरम् ।

जङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्यकृत् ।

जङ्घाचरणयोः सन्धौ-सन्धिप्रदेशे, गुल्फो नाम मर्मं । तद्विद्वं रुक् च स्तम्भश्च मान्यं च, तानि करोति । स्तम्भ-स्तम्भत्वमिवाङ्गस्य ।

जङ्घान्तरे त्विन्द्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ५ ॥

जङ्घान्तरे-जङ्घामध्ये पाणिप्रभृतिद्वादशभिरङ्गुले, इन्द्रवस्तिर्नाम मर्मं । तद्विद्वं रक्तक्षयान्मारयति, नान्यथा । तस्माद्रक्तस्तम्भने यतितव्यमिति प्रतिपादनाथमसृजक्षयादिति हेतुरप्यन्यस्तः । एष एव न्यायोऽन्यत्राप्यनुमर्त्य । तेन यत्र यद्वैतुः मारणादिकं कर्म व्यधे रयित, तत्र तद्विक्रियाया यतितव्यमिति ।

जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।

जङ्घोर्वोः सङ्गमे-सन्धौ, जानुनाम मर्मं । तत्र-जानुनि विद्वे, पुरुषो म्रियत एव । अयं जीवति ततोऽस्य जीवतः पुंसः खञ्जता स्यादिति । अर्थात् प्रायेण मरणं पुरुषस्येति बोधयति ।

जानुनरुह्यङ्गुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोफकृत् ॥ ६ ॥

जानुन-जानुसन्धे, ऋङ्गुलादूर्ध्वमाणीनाम मर्मं । तद्विद्वं मूरुस्तम्भशोफकर्म ।

उर्वरुममध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्रसङ्ख्यात् ।

उर्वो नाम मर्मं ऊरुमध्ये । तद्वेधात्-तदभिधातात्, सक्थि-शोष-ऊरुकार्श्यम् । सक्थिशोषोऽस्रसङ्ख्यात् स्यात्, नान्यथा व्यधे सत्यपि ।

१ 'रुमशाण्यकृत्' 'रुमजाण्यकृत्' अ । 'रुमखाण्यकृत्' ट । अत्र "तत्र रुजः स्तम्भपादता खञ्जता वा ।" इति सुश्रुते, "तत्र रुक् स्तम्भसक्थिता जडता वा ।" इति सङ्ग्रहमूले, "तत्र रुक् स्तम्भसक्थिता पण्डता वा ।" इति सटीकसङ्ग्रहे चोक्तम् । २ 'श्च खाण्य च' ट । ३ 'ध्ये, इन्द्र' ट.ड. । ४ 'नार्थाऽस्र' ड. । ५ 'विद्वे' ट.ड. ।

ऊरुमूले लोहिताक्षं हन्ति पक्षमसृक्क्षयात् ॥ ७ ॥

ऊरुमूले^३-उर्यास्तूर्ध्वं वङ्गणसन्धेरधस्तालोहिताक्ष नाम मर्म । तद्विद्ध पक्ष हन्यसृक्क्षयात्, व्यधे सत्यपि ।

मुष्कवङ्गणयोर्मध्ये विटपं षण्ढताकरम् ।

मुष्कवङ्गणयोर्मध्ये विटप नाम मर्म । तद्विद्ध पुस षण्ढ-
ताकर-निरपत्यताकरम् ।

इति सक्श्रोस्तथा बाहोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ८ ॥

कूर्पर जानुवत्कौण्य तयोर्विटपवत्पुनः ।

कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ९ ॥

इति-एवमनेन प्रकारेण, सक्श्रोर्द्वयोः प्रत्येकमेकादश मर्माणि भवन्ति । तथा बाहो-तेनैव प्रकारेण बाहो, तलहृदादीन्ये-
कादश मर्माणि भवन्ति । अथ किञ्चिन्मात्रमत्र विशेषमाह-
मणीत्यादि । अत्र-बाहुमर्मसु, गुल्फेन तुल्यो मणिबन्ध, सज्ञा
मात्रमेद, जानुतुल्य कूर्परम् । तयो-मणिबन्धकूर्परस्थयोर्बाहु-
मर्मणो, विद्धयोः कौण्य-पाणिपाण्यङ्गुलीकुब्जत्वम् । विटपेत्यादि ।
कक्षा चाक्षश्च कक्षाक्षौ, तयोर्मध्ये विटपेन तुल्य कक्षाधृक् सज्ञा
मर्म । तत्र विद्धे सति कुणित्वं-बाहुपाण्यङ्गुलिकुब्जता, जायते ।

इति शाखासु मर्माणि चतुश्चत्वारिंशदुक्त्वा, अन्तराधौ
कथयति—

स्थूलान्नबद्धः सद्योघ्नो विद्धातवमनो गुदः ।

स्थूलान्नसूक्ष्मान्नभेदात् द्विधाऽन्नम् । तत्र स्थूलान्नबद्धो
गुदो नाम मर्मविशेष । स च विद्धातौ-वातवर्चसी, वमति-
उद्गिरति, इति विद्धातवमन । बाहुलकात्कर्तुरे ल्युट् । स^१ गुद
सद्य-तत्क्षणादेव, हन्ति । सद्योघ्न इति “अमनुष्यकर्तृके च” इति
ठक् । गुदशब्दस्यात्र पुस्त्व चिन्त्यम्, न चार्धर्चादिष्वयमस्ति ।

अधुना बस्याख्यमाह—

मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिरल्पास्त्रमांसगः ॥ १० ॥

एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसून् ।

ऋतेऽश्मरीवणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥ ११ ॥

मूत्रस्त्राव्येकतो भिन्ने व्रणो रोहेच्च यत्नतः ।

मूत्रस्याशय आधारो मूत्राशयो-यत्र मूत्र तिष्ठति, स धनु-
र्वक्र-चापवत् कुटिल । अनेनास्य सस्थानमुक्तम् । स च
बस्तिनाम मर्मविशेष । अस्र च मास चास्रमासे, अत्पे अस्र-
मासे गच्छति । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति ड । तत्रस्थो न

१ ‘ताख्य’ ड ण त ट स सू । २ ‘ऊरुमूले’ त । ३ ‘ले-
वङ्ग’ ट ड । ४ ‘त’, अन्यथा व्यधे’ इति कचित् । ५ ‘विटपि’
अ चन्द्र । ६ षण्ढता-स्त्रीगमनासामर्थ्यम् । ७ ‘इति शब्द परि-
समाप्तौ, सक्श्रोर्वावन्ति मर्माणि भवन्ति तानि परिसमाप्तानि ।’ इति
चन्द्र । ८ ‘गुल्फतुल्यो’ ट ड । ९ ‘प्रबाहु’ ड ण । १० ‘स
शसू तत्क्ष’ ड । ११ ‘य.’ चन्द्र । १२ ‘तेना’ ण त ।

बहुरक्तमासप्रदेश इत्यर्थः । तथा, एकमधोवदन यस्यासावेका-
धोवदन । कट्या मध्य इति स्थाननिर्देशः । कट्या मध्यप्रदे-
शोऽसाववतिष्ठते । स विद्ध सद्य-तत्क्षणादेव, असून्-प्राणान्,
निहन्ति । ऋतेऽश्मरीवणात्-अश्मर्याहरणार्थं यो व्रण क्रियते
तत्र व्रण वर्जयित्वा । तत्रापि-अश्मरीव्रणे, उभयत-उभयपार्श्व-
तैश्च, स विद्धस्तदाऽसौ सद्योऽसूचिहन्ति । तस्मिन् बस्तावेक-
[त-एक]पार्श्वतो, भिन्ने-विद्धे सति, मूत्रस्त्रावी व्रण स्यात् ।
स च यत्नत-आदरेणोपक्रान्तो, रोहति नान्यथा ।

देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ॥ १२ ॥

नाभिः, सोऽपि हि सद्योघ्नो

आम च पक्व चामपक्वे, स्थान च स्थान च स्थाने, आम-
पक्वयोः स्थाने आमपक्वस्थाने, देहश्चामपक्वस्थाने च देहामप-
क्वस्थानानि, तेषां मध्ये । तत्रेकत्वाद्देहस्य देहमध्यप्रदेशे, तयोभ-
योरामर्षकाशययोर्मध्ये-अन्तराले, नाभिर्नाम मर्म । स सर्वासा
सिराणा-सकलशरीरगाना, आश्रय-आधार । सोऽपि हि सद्यो-
घ्न । अपि समुच्चये । हिर्यसादर्यं । न केवल गुदवस्ती सद्योघ्नौ
यावन्नाभिरपि विद्धः सद्योघ्न । नाभिःशब्दस्य पुस्त्व चिन्त्यम् ।

द्वारमामाशयस्य च ।

सत्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥ १३ ॥

हृदय नाम यन्मर्म तदपि सद्योघ्नम् । तच्चाामाशयस्य द्वार-
मुखम् । तेन हि द्वारेणान्नपानमामाशये प्रविशति । तच्च सत्वा-
दीना-सत्वरजस्तमसा, तथा विज्ञानस्य-इन्द्रियाणां चार्थपञ्च-
कस्य, तथाऽऽत्मन-चेतस, धाम-स्थानम् । तच्च स्तनोर-
कोष्ठमध्यगम् । स्तनौ चोरश्च कोष्ठश्च स्तनोर कोष्ठं, तस्य मध्यं,
तत्र गच्छति-स्थितिं बध्नाति, कोष्ठवक्षसो स्तनयोश्च मध्ये
स्थितमित्यर्थः ।

स्तनरोहितमूलाख्ये द्यङ्गुले स्तनयोर्वेदेत् ।

ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ॥ १४ ॥

स्तनरोहित च मूल च प्रकृतत्वात्स्तनस्यैव, ते । स्तनरोहि-
तस्तनमूले आख्ये-सङ्गे, ययोस्ते स्तनरोहितमूलाख्ये द्वे मर्मणी
वेदेत् । क प्रदेशे^१ स्तनयो । क्रमादिति वक्ष्यमाणमिहापि
सम्बध्यते । तेन स्तनयोर्द्वयं द्यङ्गुले स्तनरोहिते । स्तनयोरधो
द्यङ्गुले स्तनमूले । तयो-स्तनरोहितस्तनमूलाख्ययोर्मर्मणोर्वि-
द्धयो, पुरुषोऽस्रकफापूर्णकोष्ठ क्रमात्-यथाक्रम, नश्येत् । तेन
स्तनरोहिते विद्धे सत्यसृजा पूर्णकोष्ठो नरो नश्येत्, स्तनमूले
विद्धे कफेन पूर्णकोष्ठो नश्येत् ।

१ ‘शस्य’ ण त । २ ‘योऽधिब्रण’ ड । ३ ‘तश्चैव’ वि
ट ड । ४ ‘पक्वयो’ ड ण त । ५ ‘नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्य-
क्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रिया कस्तूरिका-
मदे ॥’ इति मेदिनी । प्रतीके-अवयवे । ६ ‘शय प्र’ ट.ड. ।
७ ‘धोऽस्रकफा’ इ । ८ ‘पोऽस्रकफा’ ट.ड.ण.त. ।

अपस्तम्भावुर पार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ।
रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति ॥१५॥

उरसः पार्श्वे द्वे नाड्यावपस्तम्भाख्ये मर्मणी । अनिलवा-
हिनी-वातवहे । अत्र मर्मद्वये विद्धे रक्तेन पूर्णकोष्ठं श्वास
कासाभ्यां विपद्यते ।

पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
अधोऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यातेन पूयताम् ।

पृष्ठवशस्य तथोरसः, अनयोर्मध्ये-अन्तराले, तयोरेव च-
पृष्ठोरसो, ये पार्श्वे, तयोरुपरिभागयोरसकूटयोरधः, अपाला
पाख्ये द्वे मर्मणी विद्यात् । तयोर्विद्यो रक्तेन कोष्ठे पूर्णे, पूयता
यातेन-गतेन, लोहितेन नश्येत् । यावद्रक्तं पूयता न यात
तावज्जीवति । न तु रक्तकोष्ठपूरणमात्रादेव म्रियत इति भावः ।

इदानीं पृष्ठे वक्ति—

पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रति स्थिते ॥१७॥
वशाश्रिते स्फिजोरूर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्ह्यनरूपो विनश्यति ॥ १८ ॥

पृष्ठवशस्य पार्श्वयोः-उभयतः, प्रतिश्रोणीकर्णौ स्थिते । वशा-
श्रिते-वशप्रतिबद्धे, स्फिजोरूर्ध्वं-उपरिष्ठात्, द्वेऽस्थिनी कटीकत-
रुणे-एतत्सङ्गे द्वे मर्मणी, स्मृते-उक्ते । तत्र-तस्मिन्मर्मद्वये विद्धे,
रक्तक्षयात्पाण्डुर्ह्यनरूपो-विगतकान्तिं सन्, नरो विनश्यति ।

पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ १९ ॥
चेष्टाहानिरधःकाये स्पर्शाज्ञानं च तद्वधात् ।

पृष्ठवशस्योभयोः कटिपार्श्वयोः सन्धी जघनस्य बहिर्भागे-
नान्तः, तौ कुकुन्दरौ निम्नाकारौ सन्धिर्मर्मणी । तद्वधात्-तयो-
र्व्यधात्, अधः शरीरे चेष्टाहानि-गमनाकुञ्चनप्रसारणादावध का-
योऽशक्तं सम्पद्यत इत्यर्थः । तथा, स्पर्शाज्ञान-स्पर्शसवित्तिर्भव-
ति । पृष्ठवंशमुभयतः इति “उभयवर्तसो” इत्यादिना द्वितीया ।

पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥ २० ॥
आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ।
अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं ततः ॥ २१ ॥

पार्श्वान्तरे-पार्श्वमध्ये, निबद्धौ-प्रतिबद्धौ लग्नौ, पार्श्वान्तर-
निबद्धौ यौ, तथा श्रोणिकर्णयोरुपरि-उपरिष्ठात्, मूत्रादीनां य आ-

१ ‘रक्तस्य पू’ ड ण त चन्द्र । २ ‘पूर्णं तेन पू’ ण त ।
३ ‘प्रतिष्ठितौ’ अ इ ड । ‘कर्णप्रतिष्ठिते’ इति कचित् । ४ ‘पाण्डु-
विगत’ ट ड त । ५ ‘वशस्युभ’ अ । ६ ‘शयाच्छा’ इ ट ण त
चन्द्र, स मू स सु । ७ सुष्ठुते तु (शा अ ६।२६)-“तत्राध-
कायशोपो दौर्बल्याच्च मरणम् ।” इति पठ्यते । ८ ‘निबद्धौ-लग्नौ,
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ यौ’ ट ड ।

शया-आधारा बस्त्यादयः, तेषां छादनौ, नितम्बौ-नितम्बसङ्गौ
मर्मविशेषौ । तौ च तरुणास्थिगौ-तरुणसङ्गेऽस्मिन् स्थितावित्यर्थः ।
अत्र-अस्मिन्मर्मद्वये विद्धे सति, अधः काये शोफो भवति ।
तथा, दौर्बल्यं प्रकृतत्वादधः शरीर एव । दौर्बल्यं-अल्पबलत्वं
स्वव्यापाराक्षमत्वम् । ततो-दौर्बल्यादनन्तरं, मरणं भवति ।

पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयोः ।
तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ॥२२॥
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसम्भवः ।

पार्श्वयोरन्तर-मध्ये, तत्र निबद्धौ-सन्धिगौ, सन्धी मर्म-
विशेषौ पार्श्वसन्धी इति निर्दिष्टौ । ततश्चैकस्मिन् पार्श्वान्तरे एक
सन्धिर्द्वितीयस्मिन् पार्श्वान्तरे द्वितीयः सन्धिः । कः स्थितौ
कथम्? जघनस्य पार्श्वे जघनपार्श्वे, तयोर्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च ।
एवमेकस्मिन् जघनपार्श्वमध्ये एक सन्धिर्द्वितीयस्मिन् द्वितीय
स्थित इति । तयोर्व्यधात् पुंसो रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तर-
सम्भव-अपरशरीरोत्पत्तिः, मरणमित्यर्थः ।

स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रये सिरे ॥ २३ ॥
बृहत्सौ, तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसङ्घात् ।

स्तनयोर्मूलं स्तनमूलम्, तस्यार्जवे भागे-स्पर्श उद्देशे, पृष्ठव-
शाश्रये सिरे-पृष्ठवशस्योभयपार्श्वप्रतिबद्धे सिरे, बृहत्सौ-एतत्सङ्गे
मर्मणी । तत्र-मर्मद्वये, विद्धस्य मरणं भवति रक्तसङ्घात्,
नान्यथा ।

बाहुमूलाभिसम्बद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः ॥ २४ ॥
अंसयोः फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधात् ।

बाहोर्मूले बाहुमूले, यत्र बाहु प्रतिष्ठितौ । मूले हि प्रतिष्ठा,
वृक्षमूलवत् । पृष्ठवशस्य पार्श्वद्वये बाहुमूलयोरभिमुख्येन सम्ब-
द्धे-सन्धिगौ । के ते? असयोः फलके । असमासनिर्देशश्च
न्दोऽनुरोवात् । फलकस्य च नपुंसकत्वं लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्येति ।
असफलकाख्ये द्वे मर्मणी । तयोर्व्यधात् बाहुस्वापशोषौ भवतः ।
स्वाप इव स्वापः, यथा सुप्तस्य निश्चेतनमज्ञं भवति तथा बाहु
असफलके विद्धे भवतः ।

ग्रीवामुभयतः स्नात्री ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे ॥ २५ ॥
स्कन्धांसपीठसम्बन्धावसौ बाहुक्रियाहरौ ।

ग्रीवाया उभयोः पार्श्वयोः स्नात्री द्वे असावुच्येते । कः स्थितौ?
ग्रीवाबाहुशिरोन्तरे । ग्रीवायास्तथा बाहो शिरसश्च मध्ये-

१ ‘रुणास्थिस्थिता’ ट ड । २ ‘या दौर्बल्य-अ’ ट ड । ३ ‘म-
ध्यौ जघनपार्श्वयोः । निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तौ तिर्यगूर्ध्वं तयो’
चन्द्र । ४ ‘यो तौ पा’ ट ड । ५ ‘तौ? ज’ ट । ६ ‘पार्श्वे,
जघनपार्श्वयोर्म’ ण त । ७ ‘इति सङ्गे’ ट ड । ८ ‘शोफौ’ अ
चन्द्र । ९ ‘व्यधे’ इ चन्द्र, ट ड । १० ‘मूल हि’ ट ड त ।
११ ‘पार्श्वयोर्व्यधौ’ ट ड । १२ ‘उबन्धार्थावसौ’ अ. चन्द्र ।
‘उबन्धार्थावसौ’ इ । ‘उसम्बन्धावसौ’ ड ।

तेषामन्तराले स्थिता । किं प्रयोजनौ ? स्कन्धेऽद्यादि । अस्यो पीठ इव पीठे,—प्रतिष्ठाने, यत्रासौ तिष्ठत । स्कन्धा चासपीठे च, तेषा सम्बन्ध—प्रयोजन, ययोस्तावेवासा विद्धो बाह्वो क्रिया—आकुञ्चनपमारणदिका, ता हरत, ता बाहुक्रियाहरो ।

कण्ठनाडीमुभयतः सिरा हनुसमाश्रिता ॥ २६ ॥
चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ।
स्वरप्रणाशवकृत्य रसाज्ञान च तद्वधे ॥ २७ ॥

कण्ठनाड्या पार्श्वयोर्द्वयो सिरा याश्चतस्रो हन्वो समाश्रिता, तासु मध्ये द्वे सिरे नीले नाम द्वे मर्मणी, मन्ये नाम द्वे मर्मणी स्मृते, तत्रकृद्भिरिति शेष । तासा व्यधस्तद्वध, तस्मिन् तद्वधे स्वरप्रणाशादयो जायन्ते । स्वरस्य प्रणाशः स्वरप्रणाश,—स्वरहानि । अथवा वैकृत्यम्, तच्च प्रकृतत्वात्स्वरस्यैव, स्वरभावान्यथात्वमित्यर्थः । रसाज्ञान—रसानवबोधः ।

कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वा नासागताः सिराः ।
पृथक् चतस्रस्ताः सद्यो घ्नन्त्यसून्मातृकाद्वयाः ॥ २८ ॥

कण्ठनाड्या उभयपार्श्वयो सिरा जिह्वागतास्तथा नासागता पृथक्—प्रत्येक, एस्मिन् पार्श्वे चतस्र द्वितीये पार्श्वे चतस्र । ता मातृकाद्वया—मातृकासज्ञा, विद्धा सद्योऽसून् घ्नन्ति । एतानि मातृकाख्यानि सिरामर्माणि ।

कृकाटिके शिरोग्रीवासन्धौ, तत्र चलं शिरः ।

शिरश्च ग्रीवा च, तयोः सन्धाने यौ सन्धी पार्श्वद्वये कृकाटिकाख्ये ते द्वे मर्मणी । तत्र—तस्मिन्मर्मद्वये विद्धे, चल—सकम्प, शिरो भवति ।

अधस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ॥ २९ ॥

अधस्तात्कर्णयो—कर्णपृष्ठयोरधो, निम्ने—नोन्नते, विधुराख्ये द्वे मर्मणी । ते च विद्धे सती श्रुति—शब्दश्रवण, हरत, श्रुतिहारिणी ।

फणानुभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुगौ ।

अन्तर्गलस्थितौ वेधाद्गन्धविज्ञानहारिणौ ॥ ३० ॥

फणौ नाम मर्मविशेषौ घ्राणमार्गसोभयो पार्श्वयो श्रोत्रपथानुगौ—श्रोत्रमार्गप्राप्तौ । अन्तर्गलस्थितौ—गलाभ्यन्तरे स्थितौ । फणाद्विषयस्थानरूपमनयो फणाविति नाम । तौ वेधाद्गन्धविज्ञान—गन्धोपलब्धि, तद्वद्वतस्तौ गन्धविज्ञानहारिणौ ।

नेत्रयोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरधः ।

तथोपरि भ्रुवोर्निष्ठावावर्तावान्ध्यमेषु तु ॥ ३१ ॥

नेत्रयोर्द्वयोर्बाह्यत—बहिर्भागे, भ्रुवोः पुच्छान्तयो—अवसानयो, अध, अपाङ्गौ नाम मर्मविशेषौ प्रसिद्धाविव । तथोप-

रिति तेनैवापाङ्गोद्दिष्टेन न्यायेन भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपरि निष्ठावावर्तसज्ञौ । एषु तु—अपाङ्गावर्ताख्येषु चतुर्षु, विद्धस्य नरस्यान्य भवति ।

अनुकर्ण ललाटान्ते शङ्खौ सद्योविनाशनौ ।

अत्रापि भ्रुवो पुच्छान्तयोरुपरि ललाटावसानेऽनुकर्ण—कर्णसमीपे, शङ्खौ मर्मविशेषौ । तौ विद्धो पुरुषस्य सद्योविनाशनौ भवत ।

केशान्ते शङ्खयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ, स्थपनी पुनः ॥ ३२ ॥

भ्रुवोर्मध्ये, त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ।

स्वयं वा पतिते पाकात्सद्यो नश्यति तूद्धृते ॥ ३३ ॥

केशावसाने शङ्खयोरूर्ध्व—उपरि, उत्क्षेपौ मर्मणी । स्थपनी पुनर्मर्म भ्रुवोर्मध्ये । त्रयेऽप्यत्र—अस्मिन् मर्मत्रये द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनी एवभूते, विद्धे पुरुषोऽनुद्धृते शल्ये जीवेत् । कालान्तरेण पाकात्—पाकेन हेतुना, स्वयं वा पतिते शल्ये सति,—न तूद्धरणहेतुना, जीवेत् पुरुष । सद्य इत्यादि । उद्धृते तु शल्ये सद्य एव नरो नश्यति, वायुकोपादिति भावः ।

जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसङ्गमे ।

तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां, तेषु मर्मसु ॥ ३४ ॥

विद्धः शृङ्गाटकाख्येषु सद्यस्यजति जीवितम् ।

जिह्वा चाक्षिणी च नासिका च श्रोत्रे च तदेवम् । तस्य खानि, तेषा चतुष्टय—चत्वारि स्रोतसि, तेषा सङ्गमे—सन्निपात, तस्मिन्तालुनि—यत्र जिह्वादीना तर्पणानि स्रोतसि सन्निपत्यावतिष्ठन्ते, जिह्वादिस्रोतसा चत्वार्यास्यानि शृङ्गाटकाख्यानि । तेषु मर्मसु विद्ध पुरुष सद्यस्यजति जीवित—विद्धमात्र एव प्राणैर्वियुज्यते ।

कर्णाले सन्धयः पञ्च सीमन्तास्तिर्यगूर्ध्वगाः ॥ ३५ ॥

भ्रमोन्मादमनोनाशैस्तेषु विद्धेषु नश्यति ।

शिर सम्बन्धिन पञ्च सन्धयः । पञ्चाना कपालखण्डानां संश्लेषा ये शिरस्यवतिष्ठन्ते तिर्यगूर्ध्वगा, त एव सीमन्ताख्या मर्मविशेषा । तेषु—सीमन्ताख्येषु, विद्धेषु भ्रमेण तथोन्मादेन तथा मनोनाशेन—चित्तविस्मृत्या च, नश्यति ।

आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं सिरासन्धिसमागमः ॥ ३६ ॥

रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ।

मस्तकस्याभ्यन्तरतो य स्थित, तथोर्ध्व—प्रकृतत्वान्मस्तकस्यैवोपरि, सिरासन्धिसमागम—सिरासन्धीना सन्निपातो, रोमावर्तलक्षणः सोऽधिपो नाम मर्मविशेषः । मर्मणामधिपो यथार्थनामा, तदायत्तानि हि सर्वाणि मर्माणीत्यर्थः । सोऽधिपो विद्धो नरस्य सद्योऽसून् हरति—पुरुष मारयतीत्यर्थः ।

१ 'णाख्या' ट. २ 'णाशो वै' अरुण । ३ 'कृत्यरसाज्ञाना-
नित' अ. इ. ड. चन्द्र । ४ 'सन्धी' इ. ड. । ५ 'सन्धौ यौ' ट. ड. ।

१ 'अमुष्मिन्' ट. । २ 'मनीत्येव' ट. । ३ 'णादीनि' ट. ड. ।

४ 'पालस' इ. ड. त. चन्द्र । ५ 'ना ये संश्लेषार्था शि' ट. ड. ।

६ 'चित्तासृ' ड. । ७ 'अन्तरे म' ड. ।

इति सप्तोत्तरस्य मर्मशतस्य लक्षणान्युक्त्वा, सामान्येन यन्मर्मलक्षणं तदाख्यातुमाह—

विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रुक् च मर्मं तत् ॥३७॥

यत्र—यस्मिन् देहदेशे, विषम स्पन्दनं—स्फुरण, तन्मर्म । यत्र च देहदेशे पीडिते सति रुक् च विषमा भवति, तच्च मर्म । अत्रापि विषममिति सम्बध्यते । विषम च विषमा च विषमम्, “नपुसकमनपुसकेनेकवच्च” इति नपुसकशेष । तदेव मर्मलक्षणं द्विगुणं मन्तव्यम्,—रुक्चिन्मर्मणः सिरामर्मादिकस्य विषम स्पन्दनं प्रायो लक्षणम्, मासास्थिजानीयस्य मर्मणः पीडनात् प्रायः पीडोत्पत्तिर्लक्षणमिति । सद्गृहे च मर्मविद्वस्य लक्षणमुक्तम् । यथा (शा अ १७)—“देहप्रगुप्तिगुप्तिरुता सम्मोहशीतकौमिता । स्वेदो मूर्च्छा वमिश्वासो मर्मविद्वस्य लक्षणम् ॥” इति । मरणकारित्वान्मर्म, मरणसदृशदुःखदयित्वाद्वा ।

इदानीं मर्मणां सुप्रमेद लक्षणं षट्प्रकारमाह—

मांसास्थिस्नायुधमनीसिरासन्धिसमागमः ।

स्यान्मर्मैति च तेनात्र सुतरां जीवितं स्थितम् ॥३८॥

मासादीनां सन्ध्यन्तानां स्वेजालपेक्षो यः समागमः—सञ्जिपातः, स मर्मार्थः, तन्मर्मैति तस्यैव नाम । तदेव मासपेशीसमागमो मासमर्म, अस्त्रा समागमोऽस्थिमर्म, स्नायूनां समागमः स्नायुमर्म, धमनीनां समागमो धमनीमर्म, सिराणां समागमः सिरामर्म, सन्धीनां समागमः सन्धिमर्मैति । यतो मासादीनां यः समागमः स एव मर्मैत्युच्यते, तेन हेतुना, अत्र सुतरां जीवितं स्थितं—प्राणा व्यवस्थिता ।

ननु, यदि मासादीनां समागमो मर्मैत्यभिधीयते, तदानीं मनेकसङ्ख्याकानि मर्माणि शरीरे सम्भाव्येरन् । मासपेश्यादिभावानामनेकसङ्ख्याश्रयत्वात् । तथा च,—मासपेशीशतानि पञ्च पुसासुक्तानि स्त्रीणां तु विंशत्यधिकानि (हृ शा अ ३।१७) । एवमस्थ्यादीर्न्यग्यनेकान्युक्तानि । ततश्च मर्मणामसङ्ख्येयत्वं प्राप्नोति । एवं च “सप्तोत्तर मर्मशतम्” (श्लो. १) इति विरुध्यत इत्याह—

बाहुल्येन तु निर्देशः षोडशं मर्मकल्पना ।

प्राणायतनसामान्यादैक्यं वा मर्मणां मृतम् ॥ ३९ ॥

सप्तोत्तरमेव मर्मणां शतमित्येवं न । किं तर्हि ? पूर्वोक्तेन न्यायेन बहूनि मर्माणि । “सप्तोत्तर मर्मशतम्” इत्यत्र तु यो निर्देशः स बाहुल्येन—भूयसा, येषां मर्मणां मर्मत्वेन प्रसिद्धिस्तद्विषय एव । एव—अनेन प्रकारेण मासास्थ्यादीनां समागमो मर्मैति, मर्मणां षोडा—षड्विधा, कल्पना भवति । कल्पनाशब्देनैतत्प्रति-

१ ‘न्याख्यस्य’ ट ड । २ ‘देहे प्र’ ट । ३ ‘कामता’ ड ण त । ४ ‘णा मासादिप्र’ इति कचित् । ५ ‘सजा’ इति कचित् । ६ ‘ख्य इति च तस्यै’ ड । ७ ‘मर्मैत्युच्यते’ ड । ८ ‘न्यने’ ण त । ९ ‘मृतम्’ इण त । १० ‘त्येकान्तत’ ड, त । त्येकान्तिकम् । ण ।

पादयति,—तदेव मनुष्यस्य प्रसिद्धितो जीवितधामत्वेन मर्मणां कल्पना—निरूपणा । प्राणेत्यादि । अथवा न मर्मणां षोडा कल्पना । किं तर्हि ? प्राणायतनसामान्यात्—जीवितस्याविष्टानमित्येव लक्षणात्, एतत्—एकत्वं, मर्मणां मत—न षट्त्वम् । एवमेकैव मर्मकल्पना । एव सङ्ख्येयवित्तरकोशल मर्मसु दशितम् ।

मासादीनां सन्ध्यन्तानां यथास्य प्रतियोगितानि मर्माणि सङ्ख्यायाऽभिग्रातुमाह—

मासजानि दशेन्द्राख्यतलहस्तनरोहिताः ।

जट्वयोरिन्द्राख्ये द्वे मर्मणी, बाहोर्द्वे एव, तलहृदाख्यानि चत्वारि—पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति, स्तनरोहिते द्वे—प्रत्येकं स्तने एकम्, एव दश मासजानि ।

शङ्खौ कटीकतरुणे नितम्बावंसयोः फले ॥ ४० ॥

अस्थन्यष्टौ

अस्थन्यष्टौ मर्माणि । शङ्खौ द्वे मर्मणी, कटीकतरुणे द्वे, नितम्बा द्वे, अवंसो फले द्वे, इत्येवमष्टौ मर्माणि ।

स्नायुमर्माणि त्रयोविंशतिराणयः ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपा सबस्तयः ॥ ४१ ॥

स्नायुमर्माणि त्रयोविंशति । कथम् ? आणयश्चत्वारि—प्रत्येकमूर्ध्मध्ये एकैकं बाहो प्रत्येकमेकैकम्, एव चत्वार्याणयः । कूर्चाख्यानि चत्वारि—हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे । कूर्चशिरः सङ्गानि चत्वारि—पादयोर्द्वे हस्तयोर्द्वे इति चत्वारि । अपाङ्गाख्ये द्वे—“नेत्रयोर्बाह्वयः” (श्लो ३१) इत्यादिना निर्दिष्टे द्वे । क्षिप्रख्यानि चत्वारि—“अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थक्षिप्र” (श्लो ३) इति, तच्च पादद्वये द्विविधं हस्तद्वये च । उत्क्षेपो द्वौ—“केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपा” (श्लो ३२) इति । अमाख्ये द्वे—“स्कन्धासपीठसम्बन्धावसा” (श्लो २६) इति । बस्तिरेको—“मूत्राशयो” (श्लो १०) इत्यादिनोक्त । एव स्नायुमर्माणि त्रयोविंशति ।

गुदापस्तम्भविधुरशृङ्गाटानि नवादिशेत् ।

मर्माणि धमनीस्थानि

गुदः—स्थूलान्नवद्वय एक । अपस्तम्भाख्ये द्वे—“अपस्तम्भा-वुरपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ।” (श्लो १५) इति, विधुराख्ये द्वे—“अवस्तात्कर्णयोर्निम्ने विधुरे” (श्लो. २९) इति । शृङ्गाटकाख्यानि चत्वारि—“जिह्वाक्षिनासिका” (श्लो. ३४) इत्यादिनोक्तानि । एवं धमनीस्थाने—वमन्याश्रितानि, नव मर्माणि ।

सप्तत्रिंशत्सिराश्रयाः ॥ ४२ ॥

बृहत्पौ मातृका नीले मन्ये कक्षाधरौ फणौ ।

विटपे हृदयं नाभिः पार्श्वसन्धी *स्तनाधरे ॥ ४३ ॥

अपालापौ स्थपन्युर्व्यश्चतस्रो लोहितानि च ।

१ ‘रि—तानि पा’ ण त । २ ‘स्नायुम’ अ । ३ ‘स्नायुम’ ड । ४ ‘ठवन्धार्यवसौ’ ट ड । ५ ‘गुदोऽप’ अ, त चन्द्र ।

*६ ‘स्तनान्तरे’ इ. ड. ट । स्तनाधरे—स्तनमूले ।

सिराश्रया मर्मविशेषा सप्तत्रिंशत् । कथम् ? इत्याह—बृहत्या-
वित्यादि । बृहत्या द्वे—“स्तनमूलार्जवे भागे” (श्लो २३)
इत्यादिनोक्ते । मातृकाख्यानि—“कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वाना-
सागता ” (श्लो २८) इत्यादिनोक्तान्यष्टौ । नीलाख्ये द्वे
सिरे मन्त्याख्ये [च] द्वे—“कण्ठनाडीमुभयतः सिराहनुसमा-
श्रिता । चतस्रः ” (श्लो २६) इत्यादिनोक्तानि । कक्षाधरौ
द्वौ—यथोक्तम् (श्लो ९) “कक्षाक्षमध्ये कक्षाधरौ” इत्यादि ।
फणौ द्वौ—“फणानुभयतो” (श्लो ३०) इत्यादिना कृतल
क्षणौ । विटपे द्वे—“मुष्कवह्णयोर्मध्ये” (श्लो ८) प्रत्येक
सक्थ्येकम्, द्वितीयेऽप्येवम् । हृदयमेकमेव, तस्य लक्षणम्
(श्लो १३)—“द्वारमामाशयस्य च” इत्यादि । नाभिरेक एव,
तल्लक्षणम् (श्लो १२)—“देहामपक्स्थानानां” इत्यादि ।
पार्श्वसन्धी द्वौ—“पार्श्वान्तरनिबद्धौ च” (श्लो २२) इत्यादि-
नोक्तौ । *स्तनावरे—स्तनयोरधो, द्वे । अपालापो द्वावेव—“पृष्ठ-
वंशोरसो ” (श्लो १६) इत्यादिनोक्तौ । स्थपनी एकैव,
तल्लक्षणम् (श्लो ३३)—“भ्रुवोर्मध्ये” इति । उर्व्यश्चतस्रः—
ऊर्वोर्द्वयोर्द्वे बाह्वोश्च, “उर्व्यूरुमध्ये” (श्लो ७) इति तस्या
लक्षणम्, “इति सक्थोस्तथा बाह्वो ” (श्लो ८) इति चाति-
देशः । लोहितानीति लोहिताक्षनामानि चत्वारि, “ऊरुमूले
लोहिताक्षः” “सक्थिवद्बाह्वो ” (श्लो ७-८) इति तल्लक्षणम् ।

सम्प्रति सन्धिर्मर्माण्याह—

सन्धौ विंशतिरावर्तौ मणिबन्धौ कुकुन्दरौ ॥ ४४ ॥
सीमन्ताः कूर्परौ गुल्फौ कृकाट्यौ जानुनी पतिः ।

सन्धौ विंशतिर्मर्माणि । आवर्ताख्ये द्वे, तयोर्लक्षणम् (श्लो
३१)—“तयोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तौ” इति । मणिबन्धौ द्वौ, तल्ल-
क्षणम् (श्लो ८)—“मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत्” इति । कुकु-
न्दरौ द्वौ, तल्लक्षणम् (श्लो. १९)—“जघनस्य बहिर्भागे ममणी
तौ कुकुन्दरौ ।” इति । सीमन्ताख्यानि पञ्च, तल्लक्षणम् (श्लो
३५)—“कपालसन्धयः पञ्च सीमन्ताः ” इति । कूर्परौ द्वौ,
तल्लक्षणम् (श्लो ९)—“कूर्परः जानुवत्” इति । कूर्परशब्द
उभयलिङ्गः । गुल्फौ द्वे मर्मणी, तयोर्लक्षणम् (श्लो ५)—“ज-
ङ्घाचरणयोः सन्धौ गुल्फः ” इति । कृकाट्यौ द्वे, तल्लक्षणम्
(श्लो २९)—“कृकाटिके शिरोग्रीवासन्धी” इति । जानुनी
द्वे, तयोर्लक्षणम् (श्लो ६)—“जङ्घोर्वोः सङ्गमे जानुः ” इति ।
पति—अधिपतिर्मर्मणाम्, तच्चैकम्, तल्लक्षणम् (श्लो ३६)—
“अन्तरो मस्तकस्योर्ध्वः” इत्यादिनोक्तम् । एव सप्तोत्तर मर्मशतं
मासादिपरिकल्पनया कल्पितम् ।

मांसमर्मं गुदोऽन्येषां, स्नात्रि कक्षाधरौ तथा ॥ ४५ ॥
विटपौ विधुराख्ये च, शृङ्गाटानि सिरासु तु ।

१ ‘ताख्य’ ट ड । २ ‘तयोर्लक्ष’ ट ड । ३ ‘द्वौ, कूर्परशब्द’
ट ड । ४ ‘द्वौ-बाह्वो, कूर्परशब्द’ ण त । ५ ‘अन्तरे म’ ट ड ।
५ अन्येषां—सुश्रुतसङ्ग्रहादीनाम् । ६ ‘स्नात्रि’ इति कचित् ।

अपस्तम्भावपाङ्गौ च, धमनीस्थं न तैः स्मृतम् ॥ ४६ ॥

अन्येषामाचार्याणां मतेन गुदो मांसमर्म—न धमनीमर्म ।
स्नात्रीत्यादि । तेषामेव मतेन कक्षाधरो स्नावाश्रितौ न तु सिरा-
धरौ । विटपौ विधुराख्ये च स्नावाश्रितौ । पूर्वमतेन तु
विटपौ सिराश्रितौ, विधुरे च धमन्याश्रिते । शृङ्गाटकानि चत्वारि-
र्यपि सिराख्येव, तुरवधारणे, न तु धमनीस्थानि, अपस्तम्भौ
तथाऽपाङ्गौ च । एतद्धमनीस्थमन्यैराचार्यैर्न स्मृतम्, अपि
तु स्नावा[द्या]श्रितमभिहितम् ।

इदानीं मासादिजाना मर्मणो व्यधलक्षणमाह—

विद्धेऽजस्रमसृक्स्नावो मांसधावनवत्तनुः ।
पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञानं मरणं चाशु मासजे ॥ ४७ ॥

मासजे ममणि विद्धे सति, [अजस्र—] अनवरत, असृक्स्ना-
वो भवति । मांसधावनवत्—मांसधानोदकेन तुल्य । तथा,
तनु—अच्छो भवति, न बहल । पाण्डुत्व—पीताम्व शरीर-
स्य । इन्द्रियै—चक्षुरादिभिः, स्वविषयाज्ञान—अनवबोधः । मरण
चाशु—शीघ्र, भवति । तदेवमिन्द्रबल्यादिमांसजमर्मव्यधे निर-
न्तरस्नावादिसर्वलिङ्गदर्शनानुमानेन मरणमनुमीयमानं बुद्ध्या
वैद्य प्रत्याख्यार्यं चिकित्सा प्रयोजयेत् । नियतायुषा कचि-
न्मरणस्य व्यभिचारादिति ।

मज्जान्वितोऽच्छो विच्छिन्नः
स्नावो रुक् चास्थिमर्मणि ।

अस्थिमर्मणि—शङ्खादिके, विद्धे मज्जान्वित स्नावः, तथाऽ-
च्छो—न घन, विच्छिन्नो—न मांसमर्मव्यध इव निरन्तरो,
भवति । रुक्चेत्यनेनात्यन्त पीडा भवतीति प्रतिपादयति ।
रुक्मात्रस्य सर्वमर्मस्वपि सङ्गावात् ।

आयामाक्षेपकस्तम्भाः स्नावजेऽभ्यर्धिकं रुजा ॥ ४८ ॥
यानस्थानासनाशक्तिर्वैकल्यमथवाऽन्तकः ।

स्नावजे—कूर्वा(आण्या)दिके मर्मणि, विद्धे आयामादयो भव-
न्ति । आक्षेपक—आक्षेप, स्तम्भो—यथास्वमङ्गानाम्, अतिरुजा
च । तथा, यानस्थानासनाशक्ति—यातु स्थातुमासितु चासाम-
र्थ्यम् । वैकल्यं चाङ्गानाम् । अथवाऽन्तको—मरण, भवति ।

१ तै—सुश्रुतसङ्ग्रहादिभिः, धमनीस्थानि मर्मणि नोक्तानीत्यर्थः ।
हृदयोक्तानि धमनीमर्मणि तैर्यथायथ मांसस्नावसिरामर्मस्वेव सन्नि-
वेशितानि । तानि च (सु शा अ ६।४, स शा अ ७)—
“एकादश मांसमर्माणि, एकचत्वारिंशत्सिरामर्माणि, सप्तविंशति
स्नायुमर्माणि, अष्टावस्थिमर्माणि, विंशति सन्धिर्मर्माणि च ।”
इति कृत्वा सप्तोत्तरमेव मर्मशतं पञ्चविधेष्वेव मांससिरास्नावास्थि-
सन्धिषु निर्दिष्टम् । इह तु पट्टिष्वेषु सधमनीषु तेष्विति विशेषः ।
२ ‘णा वेधे ल’ ट ड । ३ ‘वाऽऽशु’ इ । ४ ‘तावभासत्वं’
ट ड । ५ ‘दिके मासजे मर्म’ ट ट । ‘दिजमा’ ण त । ६ ‘य प्र-
त्याख्यानं कृत्वा, चि’ ट । ७ ‘णव्य’ ट ड । ८ ‘स्नायुगे’ इ ।
९ ‘धिका रुज’ अ । ‘क रुज’ ड.ण.त । १० ‘स्नायुजे’ ट ड ।

रक्तं सशब्दफेनोष्णं धमनीस्थे विचेतसः ॥ ४९ ॥

धमनीस्थे—[गुदा]पस्तम्भादौ मर्मणि, विद्धे सति विचेत-
सो—मूर्च्छितस्य सतो, रक्तं सवेत् । कीदृशम् ? सशब्दफेनो-
ष्णम् । सशब्दस्यात्र प्रत्येकं सम्बन्धः ।

सिरामर्मव्यधे सान्द्रमजस्रं बहसृक् सवेत् ।

तत्क्षयात्तृद्भ्रमादिभिरन्तको—जीवितनाशः ॥ ५० ॥

सिरामर्मणो—बृहत्यादेर्व्यधे सति, असृक् सान्द्र—घन,
अजस्र—निरन्तरं, बहु—प्रभूत, सवेत् । तत्क्षयात्—तस्यासृज
क्षयात्, तृद्भ्रमादिभिरन्तको—जीवितनाशः ।

वस्तु शूकैरिवाकीर्णं रुढे च कुणिखजता ।

बलचेष्टाक्षयः शोषः पर्वशोफश्च सन्धिजे ॥ ५१ ॥

सन्धिजे मर्मणि—आवर्तादौ, विद्धे वस्तु शूकैरिवाकीर्णं भवति ।
वस्तुशब्देनाधिष्ठानं विद्धदेश उच्यते । तच्छूकै—शालियवादिस-
म्बन्धिभिः किशोरभिः, व्याप्तमिव भवति । रुढे च सति तस्मि-
न्मर्मव्यधे कुणिता खजता वा भवति । तथा बलचेष्टयोः क्षयः,
तथा शोषोऽङ्गस्य, पर्वसु शोफ—श्वयथुश्च, सन्धिजे भवति ।

इदानीमेषामेव मर्मणा व्यधे जीवितनाशे कालं नियमयति—

नाभिश्चाधिपापानहच्छृङ्गाटकवस्तयः ।

अष्टौ च मातृकाः सद्यो निघ्नन्त्येकान्नविंशतिः ॥ ५२ ॥

सप्ताहः परमस्तेषां कालः कालस्य कर्षणे ।

नाभिश्चादीनि मर्मण्येकान्नविंशतिः सद्यो घ्नन्ति । नाभि-
रेक, शङ्खौ द्वौ, अधिप एक, अपानोऽप्येक, हृदेकम्,
शृङ्गाटकानि चत्वारि, बस्तिरेक, अष्टौ मातृकाः, एकात्रविं-
शतिरेतानि सद्यः प्राणहराणि । तेषां—मर्मणा, कालस्य—मृत्योः,
कर्षणे—आकर्षणे, सप्ताहः परमः कालः—प्रकृष्टोऽवधिः । एका-
त्रविंशतिरिति न विंशतिरिति सुप्सुपेति समासः, तत एकेन
न विंशतिरिति तृतीयेति योगविभागात्समासः, तत “एकादि-
श्चैकस्य” इत्यादिना नञ् प्रकृतिभावः एकस्यादुगागमश्च, ऊना-
र्थेऽत्र नञ्, एकोनविंशतिरित्यर्थः ।

त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पार्श्वसन्धयः ॥ ५३ ॥

कटीतरुणसीमन्तस्तनमूलेन्द्रबस्तयः ।

क्षिप्रापालापबृहतीनितम्बस्तनरोहिताः ॥ ५४ ॥

कालान्तरप्राणहरा मासमासार्द्धजीविताः ।

त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भादयः कालान्तरप्राणहराः । मास मा-
सार्द्धं वा जीवितं येषु विद्धेति मासमासार्द्धजीविताः, मासेन
प्राणान् हरन्ति मासाद्धेन वेल्यर्थः । सङ्ग्रहे तैत्तम् (शा अ
७) —“सौम्यामेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यन्तरः कालः ।” इति ।
त्रयस्त्रिंशदिति “त्रेस्त्रय” इति त्रयसादेशः । तत्र, अपस्तम्भौ

१ “किशोरः सस्यशूकः स्यात्” इत्यमरः । २ “कोनविं” अ
इ ङ ण त ट । ३ “परमः” इ चन्द्र, ट ङ । ४ “का”, एवमेकोन
ट, ङ । ५ “न ऊना विं” ट ण त । ६ “चोक्तः” ण, त, ।

द्वौ, तलहन्ति चत्वारि, पार्श्वसन्धी द्वौ, कटीकतरुणे द्वे, सीम-
न्ता पञ्च, स्तनमूले द्वे, इन्द्रस्तयश्चत्वारो—जङ्घामध्ययोर्द्वे
बाहुमध्ययोर्द्वे, क्षिप्राणि चत्वारि—हस्तयोर्द्वे पादयोर्द्वे, अपालाप-
बृहतीनितम्बस्तनरोहिताः प्रत्येकं द्वौ द्वाविति ।

उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि, तत्र हि ॥ ५५ ॥

वायुर्मांसवसामज्जमस्तुलुङ्गानि शोषयन् ।

शल्यपापाये विनिर्गच्छन् श्वासात्कासाच्च हन्त्यसून् ॥

उत्क्षेपो द्वौ स्थपन्येका, इत्येतानि त्रीणि विशल्यघ्नानि ।
कोऽत्र हेतुः ? इत्याह—तत्र हीत्यादि । हि—यस्मात्, तत्र—व्यधे,
शल्यपापाये वायुर्विनिर्गच्छन्—निर्यान्, मासादीन् शोषयन् श्वास-
कासाभ्यां प्राणान् हन्ति । तत्र च हेतौ शतृप्रत्ययः । निर्ग-
मेन हि हेतुना मासादीनां शोषणं भवति ।

फणावपाङ्गौ विधुरे नीले मन्ये कृकाटिके ।

अंसांसफलकावर्तविटपोर्विकुन्दराः ॥ ५७ ॥

सजानुलोहितौ क्षाणिकक्षाधृक् कूर्चकूर्पराः ।

वैकल्यमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुर्वते ॥ ५८ ॥

हरन्ति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघाततः ।

फणादीनि विटपान्तानि प्रत्येकं द्वौ द्वौ, उर्व्यश्चतस्रः,
कुकुन्दरौ द्वौ, ज्ञानुनी द्वे, लोहितौ क्षाणिकक्षाधृक् कूर्चकूर्पराः,
कूर्चकूर्परा द्वौ, इत्येव चत्वारि चत्वारिंशच्च चतुश्चत्वारिंशन्म-
र्माणि वैकल्यमङ्गस्य कुर्वते । कदाचित्स्वभिघातात् तान्यपि—
चतुश्चत्वारिंशत्, प्राणान् हरन्ति ।

अष्टौ कूर्चशिरोगुल्फमणिबन्धा रुजाकराः ॥ ५९ ॥

अष्टौ कूर्चादयो मर्मविशेषा रुजाकराः । “अग्निवायुसोमगुणबा-
हुल्यात् । अग्निवायू हि विशेषेण शूलकरौ । सोमस्तु प्राणावलम्ब-
कः (स शा अ ७) ।” इति नैतानि प्राणहन्तृणि । तत्र कूर्चशि-
रासि हस्तपादेषु चत्वारि, गुल्फौ द्वौ, मणिबन्धा द्वौ, इत्यष्टौ ।

इदानीं मर्मणां यथायथं प्रमाणमभिधातुमाह—

तेषां विटपकक्षाधृगुर्व्यः कूर्चशिरासि च ।

द्वादशाङ्गुलमानानि

तेषां—मर्मणां मध्ये, विटपादीनि द्वादश मर्मण्यङ्गुलमा-
नानि—अङ्गुलप्रमाणानि ।

द्वाङ्गुले मणिबन्धने ॥ ६० ॥

गुल्फौ च स्तनमूले च

मणिबन्धने—मणिबन्धौ, द्वाङ्गुलप्रमाणौ । गुल्फौ स्तनमूले च
द्वाङ्गुले प्रत्येकम् । एकश्चशब्दः समुच्चयार्थो द्वितीयः पादपूरणे ।

त्र्यङ्गुलं जानुकूर्परम् ।

त्र्यङ्गुलप्रमाणौ जानू कूर्परौ च ।

१ ‘तु’ इ । २ ‘विधुरौ’ इ ङ ण त । ३ ‘ताख्याणि’ ट । ४ ‘जानू
द्वौ’ ट ङ । ५ ‘ताख्यानि’ ट ङ । ६ ‘वैकल्य’—पङ्खादिलक्षणं इति
चन्द्र । ७ ‘रुजाकरौ’ स ङ । ८ ‘प्राणानवलम्बत इत्युक्तम् ।’ स.
ङ् । ९ ‘गुर्वीकूर्च’ अ । १० ‘त्र्यङ्गुलौ जानुकूर्परौ’ इति कचित् ।

अपानवस्तिहृन्नाभिनीला. सीमन्तमातृकाः ॥ ६१ ॥
कूर्चशृङ्गाटमन्याश्च त्रिशदेकेन वर्जिताः ।
आत्मपाणितलोन्मानाः

अपानवस्त्यादयस्त्रिशदेकेन वर्जिता - एकोनत्रिशत्, आत्म-
पाणितलोन्माना - खहस्ततलपरिमाणा ।

शेषाण्यर्द्धाङ्गुलं वदेत् ॥ ६२ ॥

पञ्चाशत्षट् च मर्माणि, तिलव्रीहिसमान्यपि ।

इष्टानि मर्माण्यन्येषाम्

शेषाणि षट्पञ्चाशन्मर्माणि स्वेनाङ्गुलपरिमाणेनार्द्धाङ्गुलप्र-
माणान्यादिशेत् । अन्येषा तन्त्रकृता तिलप्रमाणानि व्रीहिप्र-
माणानि वा मर्माणीष्टानि-अभिमतानि । “परमतमप्रतिपिद्ध-
मनुमतमेव” इत्यस्यापि ग्रन्थकृत एतदेव मतमिति बोध्यम् ।

इदानीं यथा मर्माभिधाते मरण सम्पद्यते तथा दर्शयति—

चतुर्द्धाकाः सिरास्तु याः ॥ ६३ ॥

तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

तत्क्षताक्षतजात्यर्थं प्रवृत्तेर्धातुसङ्ख्ये ॥ ६४ ॥

वृद्धश्चलो रुजस्तीव्राः प्रतनोति समीरयन् ।

तेजस्तदुद्धृतं धत्ते तृष्णाशोषमदभ्रमान् ॥ ६५ ॥

स्विन्नस्त्रस्तश्रुतनुं हरत्येन ततोऽन्तकः ।

या सिरश्चतुर्द्धा उक्ता - प्राद्विदिष्टा वातपित्तकफजुष्टशु-
द्धरक्तवाहिन्य सप्तसङ्ख्या, कृत्स्न-अशेष, शरीरं तर्पयन्ति-
प्रीणयन्ति, ता मर्माण्याश्रिता - गता प्राप्ता । तत्क्षतादित्या
दि । यत एव सर्वा सिरा मर्माणि प्राप्ता, तत कारणात्-म-
र्माश्रयलक्षणात्, तत्क्षतात्-तेषा मर्मणा क्षतं तत्क्षत, तस्मा-
न्मर्मक्षतात्कारणात्, क्षतजस्य-रक्तस्य, अतिप्रवृत्ति । तस्मा-
त्क्षतजात्यर्थं प्रवृत्ते कारणात्, यो धातुसङ्ख्ये - परम्पराक्रमयातो
मासादिधात्वपचय, तस्मिन् धातुसङ्ख्ये सति यो वृद्धश्चलो-वायु,
स तीव्रा - अत्यन्तदुःखदायिनी, रुज - शूलविशेषान्, प्रतनो-
ति-करोति । किं कुर्वन् ? तेज - पित्त, समीरयन्-उदीरयन्
वृद्धि नयन्, तत्-तेज, उद्धृत-बृंहत्सम्पन्न, तृष्णादीन् धत्ते-
करोति । तत - अनन्तर तृष्णादिभ्य, एन-पुरुष मर्मवृद्ध, अ-
न्तको हरति । किम्भूतम् ? स्विन्ना स्त्रस्ता श्रुता तनुर्यस्य तम् ।
तद्यमर्थ, -मर्माभिधाते रक्तवाहिनीना सिराणा मुखविकासो
जायते । तद्विकासजीविताविष्टानस्यासृजोऽत्यर्थं यो नि स्तिर्या-
वत्तस्य क्षय, तत्क्षयाच्च जीवितनाश, आश्रयाभावात् ।

अधुना मर्माभिधाते चिकित्सामाह—

वर्द्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्यभिहते द्रुतम् ॥ ६६ ॥

१ ‘नीलासी’ अ इ । २ ‘धातेन मरण भवति तथा’ ट ड ।
३ ‘त्यर्थं प्रवृत्तिर्धा’ इ । ४ ‘त-व्रण, त’ ट ड । ५ ‘वृत्तिकार’
ण.त । ६ ‘चयकृत्, त’ ट ड । ७ ‘ति वृद्धश्चलो वायुस्तीव्रा’ ट ड ।
८ ‘उदीरयन्, त’ ट ड । ९ ‘वृद्धिसम्पन्न’ इति क्वचित् । १० ‘वा-
तेन र’ ण.त. । ११ ‘हिनीसिरामुख’ ड । १२ ‘वाऽतिसृ’ ट.ड. ।

छेदनात्सन्धिदेशस्य सङ्कुचन्ति सिरा ह्यतः ।

जीवितं प्राणिनां तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥ ६७ ॥

मर्मण्यभिहते सति, गात्र-शरीर, आश्रयेव छेदयेत् । कुत ?
सन्धित, -सन्धिप्रदेशात् । हि-यस्मात् सन्धिदेशस्य छेदनात्सि-
रा सङ्कुचन्ति-सञ्चतमुरा भवन्ति । वर्द्धयेदिति वर्द्धछेदनादावि-
ति चोरादिक । अत -सिरासङ्कोचात्कारणात्, रक्त न बहिनि -
सरति । तत्र रक्ते तिष्ठति-बहिरवहति राति, जीवित तिष्ठति ।

तदनेन प्रकारेण मर्माभिघातक्षतान्मरणम्, न त्वंमर्माभि-
घातक्षतात् । अत इदमाह—

सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।

प्राणघातिनि जीवेत् कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥ ६८ ॥

असमग्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्रुते ।

तस्मात्क्षारविषाद्यादीन् यत्नान्मर्मसु वर्जयेत् ॥ ६९ ॥

यतो मर्माभिघातक्षतात् प्राणी म्रियते, नान्यथा क्षतमा-
त्रात् । अत -अस्मात्कारणात्, सुष्ठु कृत्वा विशेषेण क्षतोऽपि-
परशतैर्विद्वोऽपि, अमर्मणि विद्वो जीवेत्, न तु मर्मणि विद्वो
जीवेत् । किम्भूते ? प्राणघातिनि । द्विविध हि मर्म-प्राणघाल्ये
कमपर वैकल्यकरम् । तत्र प्राणघातिनि मर्मणि कुशाग्रेणापि
विद्वो न जीवति । अथ पुण्यवाञ्छितयुश्च प्राणघातिन्यपि म-
र्मणि विद्वो वयगुणेनासमग्रस्य-अमकलस्य, मर्मणोऽभिघा-
ताच्च कश्चिद्विद्वो जीवेत्, सोऽपि वैकल्यमश्रुते-विकलता
प्राप्य जीवतीत्यर्थ । वैद्यशब्द प्रावान्याद्व्यादिपादत्रयमुपल-
क्षयति । वैद्यगुणेन-पादत्रयसम्पत्त्येत्यर्थ । यतश्चैवं मर्माभि-
घातं सापाय प्राणोपरोधकृत्, तस्मात्कारणात् मर्मसु क्षारा-
दीन् यत्नात्-तात्पर्येण, वर्जयेत्-परिहरेत् । अश्र्यादीनप्रादि-
शब्देन भलातकरसरूपिकच्छुशुकादीना ग्रहणम् ।

मर्माभिघातः स्वरूपोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।

रोगा मर्माश्रयास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥ ७० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

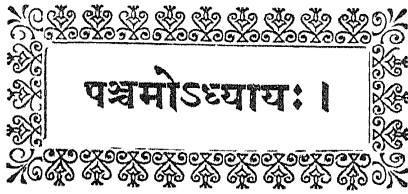
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया द्वितीये शारीरस्थाने

मर्मविभागो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

एव मर्माभिघातो रक्ष्य । यस्मान्मर्माभिघात सुष्ठुतिशयेमा-
त्पोऽपि प्रायशो-बाहुल्येन, बाधतेतरा-अतिशयेन पीडयति ।
न केवल मर्माभिघातो बाधते यावद्रोगा अपि मर्माश्रयास्तद्वद्वा-
धन्ते । यत्नतोऽपि-आदरेणापि, प्रक्रान्ता -उपक्रान्ता, इति ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीये शारीरस्थाने मर्म-
विभागो नाम चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ ४ ॥

१ ‘आशु छे’ ण त । २ ‘त्वसमग्राभिघातात्’ ड । ३ ‘तः
स्वरूपोऽपि प्रा’ ट ड । ‘त सोऽपायः’ ण । ४ ‘दीनित्यादि’ इति
क्वचित् । ५ ‘मर्माश्रितास्त’ अ. । ६ ‘तोऽतिबाधतेतराम्, अपि
तु रोगा’ ट.ड. ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

मर्मविभागादनन्तरं विकृतिविज्ञानीय शारीरमारभ्यते । यतो मर्मविभागे मर्मशब्द उपात्तः, मरणकारित्वान्मर्मैत्युच्यते, विकृतेरनन्तरं च मरणं दृश्यते, इत्ययमुच्यते—

अथातो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः । इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

प्रकृति—स्वभावः, प्रकृते—स्वभावात्, प्रच्युति—विकृतिः, तस्या विज्ञान—अवबोधः, स विद्यते यस्मिन्निति “मतौ छ सूक्तसाग्नौ” इति छ, “अध्यायानुवाकयोर्लुक्” इति तस्य पाक्षिकत्वाच्च लुक्, विकृतिविज्ञानीयः, तः शारीरं व्याख्यास्यामः । शेषं पूर्ववत् । विकृतिः पुनरत्र रिष्टमेव विज्ञेयम् ।

अत एवाह—

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।

यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥

(आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः सम्प्रयोजिताः ।

भवन्ति भिषजां भूत्यै कृतज्ञ इव भूभुजि ॥ १ ॥

क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिवाधमे ।

अयं शो देहसन्देहं स्वार्थहानि च यच्छति ॥ २ ॥

तर्हीदानीं गतासूनां लक्षणं सम्प्रचक्षते ।

विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टा रिष्टसंज्ञया ॥ ३ ॥)

यथा फलस्य भाविनो—भविष्यतः पुष्पम्, अग्नेर्भाविनो धूमः, वर्षस्य भाविनो जलदोदयः, तथा—तेनैव दृष्टान्तेन, मृत्योर्भविष्यतो रिष्टं लिङ्गं—गमकं, ध्रुवं—निश्चितम् । ध्रुवशब्दनिर्देशादिदं द्योतयति,—रिष्टच्छायानुकारि तदाभासरूपं मृत्योर्न लिङ्गमिति ।

अत एवाह—

अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।

न विद्यते पूर्वं रिष्टं यस्य मरणस्य तदरिष्टं तथाविधं मरणं नास्ति । तथा, दृष्टं रिष्टं यस्य जीवितस्य तदेवंभूतं जीवितमपि नास्ति । यत्तु पुष्पादर्शनेऽपि वटवृक्षादौ फलसद्भावो दृश्यते, तत्तु कचिदेव न सर्वत्र, इति नायं दोषोऽत्र चिन्त्यः ।

१ अयं विकृतिविज्ञानीयश्चरके ३० १।२।३।४।५।६।७।८।९।

१०।११।१२ अध्यायेषु, सुश्रुते सू० २८।३०।३१।३२।३३ अध्या-

येषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा० ९।१०।११ अध्यायेषु चास्ति वर्णितः ।

२ ‘प्रकृतेरन्यथात्वं स्वभावप्रच्युति—’ ण त. । ३ ( ) अ. ट.

पुस्तकयोः समुपलब्धा इमे श्लोकाः । ४ ‘आयासाद्देह’ ट. ।

५ ‘तर्हीदानीं’ ट. । ६ विकृतिरिति श्लोकार्थं ट. पुस्तके नोपलभ्यते ।

७ ‘यत्पुष्पा’ ट. ड. ।

अ० ५३

ननु, “दृष्टरिष्टं जीवितं नास्ति” इत्ययुक्तमेतत्, व्यभिचारात् । तथा च वक्ष्यति (श्लो १२८)—“यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति । संशयप्राप्तमात्रेण जीवितं तस्य मन्यते ॥” इत्याह—

अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ २ ॥

परमार्थेन यद्विष्टत्वेन न च निश्चयीकृतं, तस्मिन्नरिष्टे रिष्टविज्ञानं—रिष्टत्वावगमः । न च रिष्टेऽपि रिष्टविज्ञानं केषाञ्चिद्भवति । कुतो हेतोः ? इत्याह—अनैपुणात् । निपुणस्य भावो नैपुणम् । “हायनान्तयुवादिभ्योऽण्” इत्यण् । न नैपुणमनैपुणं तस्मात्—मिथ्याज्ञानादित्यर्थः । तदेव यदभ्रान्तरिष्टं तदव्यभिचारित्वान्मरणं निश्चितं सूचयति । यदन्यद्विष्टच्छायानुकारि “यं नरं सहसा रोगो” इत्यादिलक्षणं तद्भ्रान्तमेव । यथा—अधूमे बाष्पादौ धूम इति ज्ञानम् । न च तस्मान्मिथ्याज्ञानादभ्युपलब्धिर्निश्चिता भवति । तस्माद्युक्तमुक्तं “अरिष्टं नास्ति मरणं” इत्यादि । मुनिरप्याह (१) (सङ्ग्रहेऽप्युक्तम्, शा अ. १०)—“अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् । अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥” इति । सुश्रुतस्तु पठति (सू अ २८।५)—“ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः । रसायनतर्पणोदानतत्परैर्वा निवार्यते ॥” इति ।

कृष्णात्रेयस्तु द्विधा रिष्टमिच्छतीति तन्मतमाविष्कुर्वन्नाह—

केचित्तु तद्विधेत्याहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।

केचिदाचार्यास्तत्—रिष्टं, द्विधा वदन्ति । कथम् ? इत्याह—स्थायीत्यादि । तृतीयार्थे तसि । स्थाय्यस्थायिविभेदेन द्विप्रकारम् ।

तत्रास्थायिरिष्टभेदं दर्शयन्नाह—

दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ ३ ॥

सं दोषाणां शमे शाम्येत्यस्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।

अपिशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमः । रिष्टाभासश्च दोषाणां बाहुल्यात्समुद्भवेत् । दोषाणां शमे—दोषाणां शान्तौ सत्या, स—रिष्टाभासः, शाम्येत्—न तु मरणाय सम्पद्यते । स्थायि तु रिष्टमवश्यं मृत्यवे—मरणाय, जायते । ननु, “अरिष्टं नास्ति मरणं” इत्ययुक्तमिवाभाति । रिष्टमन्तरेणाप्यकालमृत्यो राजचौराभ्युदकादिभिर्दर्शनात् । अत्र सङ्क्षमहे । कालमृत्योरेव रिष्टपूर्वकत्वात् । तथा च वक्ष्यति (श्लो १४)—“सर्वे ते कालचोदिताः ।” तथा च (श्लो ६१)—“वशगा समवर्तिनः ।” इति । समवर्ती हि कालमृत्योरेव ।

किं तद्विष्टम् ? इत्याह—

रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ ४ ॥

१ ‘शयं प्रा’ ट. ण. त. । २ ‘अनैपुणात्—अपरीक्षकत्वात्’ इति चन्द्रः । ३ ‘ज्ञानं, तन्मिथ्याज्ञानम् । न’ ड. । ४ ‘तु’ स सु. । ५ ‘तपोजप्यत’ स सु. । ६ ‘तद्दोषाणां’ अ सं. द्व. । ७ ‘मे—शान्तौ’ ट. ड. । ‘मे—दोषशान्तौ’ त. ।

अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ ५ ॥

रूप-गौरादिवर्णविशेष, गौरं श्याम कृष्णो गौरश्याम कृष्णश्याम इति देहप्रकृतिवर्णा । तद्देवास्तु पद्मगौरादयः । “नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लार्दयस्तु विकृतयः” (स शा अ ९) । तथा, चक्षुषा यद्वाह्य वस्तुजात सस्थानादि तदपि रूपम् । इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि । स्वर-शब्द, प्रतिपुरुष विशिष्टो रव । छाया-वर्णप्रभाश्रया वक्ष्यमाणलक्षणा । प्रतिच्छाया-प्रतिबिम्बम् । क्रिया-देहवाङ्मनोव्यापार । तत्र वाचनल्लव-नाद्यनेकरूपो व्यायामो नृत्यस्थानकादि-कायिको व्यापार । गीताध्ययनादि-वाचिको व्यापार । रागद्वेषभयेर्ष्यादि-मान-स । आदिशब्दोऽन्येषामपि शरीरगतानां भावानां ग्रहणार्थम् । रूप चेन्द्रियाणि च स्वरश्च च्छाया च प्रतिच्छाया च क्रियाद-यश्च, तेषु रूपादिषु भावेषु, तथाऽन्येष्वपि प्राकृतेषु भावेषु, अनिमित्ततः-अकस्मान्निमित्तमन्तरेणैव, या विकृति सा (तत्) समासेन रिष्टमिति लक्षयेत्-जानीयात् । प्रकृतौ भवा-प्रा-कृता । यथा वातप्रकृतौ चलघृतिस्मृत्यादयः । तदेव रूपादिषु भावेषु क्रियादिपर्यन्तेष्वन्येषु च प्राकृतेषु भावेषु या विकृति-स्वभावप्रच्युति, सा (तत्) सङ्क्षेपेण रिष्टम् । विस्तरतस्त्व-नेकधा वक्ष्यमाणम् ।

केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।

केशाश्च रोमाणि च तत् केशरोम, यस्य निरभ्यङ्ग-अभ्यङ्गरहित, अभ्यक्तमिवेक्ष्यते-दृश्यते, स कालंचोदित इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि । एतद्रूपविकृतेरुदाहरणम् ।

इन्द्रियाणामधिष्ठानस्य विकृति-इन्द्रियविकृति, इत्याह-

यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ ६ ॥

जिह्वे विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तविनतभ्रुणी ।

उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥ ७ ॥

कपोताभे अलाताभे स्रुते लुलितपक्ष्मणी ।

नेत्रशब्देन नेत्राधिष्ठानमिष्टम्, नेन्द्रियम् । यस्य चले लोच-नेऽत्यर्थ-अतिशयेनेतश्चेतश्च परिभ्रमत । तथा, यस्य नेत्रे स्तब्धे-निश्चले । तथा, यस्यान्तर्गते-अन्तः प्रविष्टे । तथा, यस्य निर्गते-बहिर्याते । तथा, यस्य जिह्वे-कुटिले । तथा, यस्य विस्तृते-विस्तार गते । तथा, यस्य नेत्रे सङ्क्षिप्ते-सङ्कुचिते । तथा, सङ्क्षिप्ते विशेषेण नते भ्रुवौ ययोस्ते सङ्क्षिप्तविनतभ्रुणी ।

१ ‘गौरो गौरश्याम कृष्ण इति । तद्देवास्तु पद्मगौरादयः । देहप्रकृतिवर्णास्तु नील० दय । तथा’ ट ड ण त । २ ‘श्यावता’ ट ड । ३ ‘रूपव्यायामोपत्तिस्था’ ट ड । ४ ‘षलोभभयेत्यादि’ ट ड । ५ ‘रजाना’ ट । ‘रगाना’ ड । ६ ‘भावजातानां ग्रहणार्थ’ ट ड । ७ ‘सैनैव रि’ ट ड । ८ ‘वातादिप्र’ ण त । ९ ‘लनोदि’ ट ड । १० ‘ले नेत्रे-अति’ ड ।

तथा, उद्भ्रान्तदर्शने-विभ्रान्तदृष्टिनी । तथा, हीनदर्शने-अल्प-दर्शने नष्टदृष्टिनी वा । तथा, नकुलोपमे-नकुललोचनाभे । समुदायेषु हि प्रवृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति नकुल शब्दोऽत्र नकुललोचनविषयो वेद्यः । यथा च नागानन्दनाटके (अ १।१७)-“चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्ष स्थल स्पर्धते” इति । अत्र हि हरिवक्षसा वक्ष स्पर्धते इत्ययमर्थो वेद्यः । अथवा नकुललोचने उपमा ययोस्ते नकुलोपमे, इत्यत्र उत्तरपदलोपी समासः । एव कपोताभे । तथा, अलाताभे-उल्मुकसदृशे । तथा, स्रुते-निनिमित्तमश्रुः परिस्रवतः । तथा, लुलिते-वातोद्धत इव पक्ष्मणी ययोस्ते लुलितपक्ष्मणी ।

नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥ ८ ॥

उच्छ्रूना स्फुटिता म्लाना

तथा, यस्य नासिका निर्निमित्तमत्यर्थ-अतिशयेन, विवृता । अथवा, संवृता-सङ्कुचिता । तथा, पिटिकाचिता-पिटिका-भिर्व्याप्ता । तथा, उच्छ्रूना-ऊर्ध्वं श्वयथुनाऽऽकान्ता । तथा, स्फुटिता म्लाना च ।

यस्यौष्ठो यात्यधोऽधरः ।

ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्षजम्बूनिभावुभौ ॥ ९ ॥

यस्यौष्ठो-दन्तच्छद, अधरः-अनुत्तर, अधो याति । द्वितीय-उपरिष्ठाद्भवो यो दन्तच्छद, स ऊर्ध्वं याति । तथा, यस्य च पक्षजम्बूफलैनीलौ द्वावोष्ठौ भवतः ।

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।
सहसैव पतेयुर्वा

तथा, यस्य दन्ताः सशर्करा-शर्कराभिराचिता, तथा श्यावास्तथा ताम्राश्च वर्णतः, तथा पुष्पिता-सज्जातपुष्पा, तथा पङ्किता-सज्जातपङ्का कर्दमोपलिप्ता इव, तथा सहसैव-सैगिलेव, यस्य वा द्विजा पतेयु-भ्रंशेयुः ।

जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ १० ॥

शूना शुष्का गुरुः श्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।

तथा, यस्य जिह्वा-जिह्वेन्द्रियाधिष्ठान, जिह्वा-कुटिला, तथा विसर्पिणी-कारण विना विशेषेण सर्पति तच्छिला, तथा शूना-निमित्त विनाऽपि [श्वयथुयुक्ता], तथा शुष्का गुरुश्च, तथा श्यावा, तथा लिप्ता, तथा सुप्ता-सुप्तवत्सुप्ता रसाज्ञा-नाद्विचेतनेत्यर्थः, तथा सकण्टका-कण्टकाचितेव ।

शिरः शिरोधरा वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ ११ ॥

हनू वा पिण्डमास्यस्य शक्नुवन्ति न यस्य च ।

यस्य पुस शिरोधरा-ग्रीवा, शिरो वोढु न शक्नोति ।

१ ‘अत्रापि ह’ ट । २ ‘मध्यमपद’ इति कचित् । ३ ‘लनिभौ द्वा’ ट । ४ ‘झटिले’ ट । ५ ‘सुप्तेव सु’ ट ड ।

तथा, यस्य पृष्ठं वा आत्मनो भार-पृष्ठस्य^१ बोद्धव्येनोपयारूढं
ग्रीवादिकं धारयितुं, न शक्नोति । यस्य वा पुंसो हनू भक्त-
पिण्ड-कवल, आस्यस्थं बोद्धुं न शक्नुत । एव शिरोधरादीनि
त्रीण्यङ्गानि स्वमात्मीयं कायं यस्य बोद्धुं न शक्नुवन्ति, स
कालंचोदित इति योज्यम् ।

यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यति लघूनि वा ॥ १२ ॥

यस्यानिमित्त-कारणं विना, अङ्गान्यतिगुरुणि कदाचिदति-
लघूनि वा भवन्ति ।

विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।

तथा, यस्य विषदोषमन्तरेण खेभ्य-छिद्रेभ्यो, रक्तं
प्रवर्तते-आयाति ।

उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिःसृतौ ॥ १३ ॥

अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्

यस्य मेहन-लिङ्गं, उत्सिक्त-ऊर्ध्वं गतम् । तथा, वृषणावति-
निःसृतौ-प्रलम्बौ । अतोऽन्यथा वा-उक्तप्रकाराद्विपरीत प्रकारो
यः सोऽन्यथा, यथा-वृषणावुत्सिक्तावतिनिःसृतं मेहनमिति ।

सर्वे ते कालंचोदिताः ।

“केशरोम निरभ्यङ्गं” (श्लो ६) इत्यारभ्य यावत् “अतोऽ-
न्यथा वा” इत्येतत्पर्यन्तग्रन्थोक्तं लक्षणं येषां जातं ते पुरुषा
सर्वे कालेन-मृत्युना, चोदिता-अन्तर्केनात्मसात्कृता इत्यर्थः ।
ननु, अत्र कालनियमो न कर्तुं कियता कालेन मृत्युर्भवति
मासेनार्धमासेन वा ? इति सन्देहोऽत्र युक्तमेतत् । अत्र ब्रूम ।
अनिर्दिष्टकालानां सवत्सरोऽवधिरिति व्यवस्था वेद्या । तथा
चाह (श्लो २४)-“वर्षान्तं तस्य जीवितम्” तथा (श्लो
२५)-“सोऽपि वर्षं न जीवति” इत्यादिवचनार्थास्ति वर्षादूर्ध्वं
जातरिष्टस्य जीवितमिति निश्चयः ।

यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा ॥ १४ ॥
ललाटे बस्तिशीर्षे वा षण्मासान्नं स जीवति ।

यस्य-पुंसः स्वस्थस्य निर्निमित्तमेव, ललाटे बस्तेर्वा शिरसि,
अपूर्वा-अभिनवा न तु प्रागवस्थिता, सिरालेखा-सिरारा-
जयो, दृश्यन्ते । अथवा बालेन्द्राकृतयो-वक्त्रा, स पुमान्
षण्मासान्नं जीवति ।

पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ १५ ॥

प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितम् ।

तथा, यस्य पुंसः प्लवमानस्य-जले स्नानं कुर्वत, शरीरे
पद्मिनीपत्रवत्-पद्मिनीपत्रस्थिततोयवत्, तोयं प्लवते-अन-

वस्थितस्थिति भवति, तस्यापि षण्मासां न जीवितम् । पद्मि-
नीपत्रवदिति सप्तम्यर्थे वतिर्न षष्ठ्यर्थे, शरीर इति सप्तम्या
निर्दिष्टत्वात् । तथा चोक्तं भाष्यकृता-“उपमाने यः सशयः
स उपमेयाद्व्यवर्तते ।” इति ।

हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ १६ ॥
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।

यस्य सिरा हरिताभा रोमकूपाश्च संवृता स्युः, स नरोऽ-
म्लाभिलाषी सन् पित्तेन मृत्युं प्राप्नोति ।

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ १७ ॥
सस्नेहः, मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम् ॥

यस्य पुरुषस्य गोमयचूर्णसदृशं चूर्णं सस्नेहं मूर्ध्नि मुखे
वा भवेत्, तथा मूर्ध्नि धूमो यस्य वा भवति, तस्य मासान्तं
जीवितं स्यात् ।

मूर्ध्नि भुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ॥ १८ ॥
मृत्युं स्वस्थस्य षड्मात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ।

सीमन्तानामावर्तका-मण्डलानि, सीमन्तावर्तका, शिरसि
भुवोर्वा नवा-अपूर्वा, स्वस्थस्य षड्मात्रान्मृत्युं कुर्वन्ति ।
आतुरस्य पुनस्त्रिरात्रात् कुर्वन्ति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां सूच-
यन्तीत्यर्थः, न तु विषवन्मारणे तेषां कर्तृत्वम् । तर्हि सूच-
यन्तीत्येतदेव कस्माच्च कृतम् ? ब्रूम । यदोत्पद्यन्ते सीम-
न्तावर्तकास्तदा निश्चितं स्थायिं रिष्टं समुत्पन्नमित्यवगन्तव्यमिति
प्रतिपादनार्थं कुर्वन्तीत्युक्तम् ।

जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ १९ ॥
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।

तथा, यस्य जिह्वा श्यावा भवति, तथा मुखं पूति-दुर्गन्धिः,
तथा सव्य-वाममक्षि, निमज्जति-अन्तं प्रविशति, तथा यस्य
खगा-पक्षिणश्च, मूर्ध्नि लीयन्ते-श्लिष्यन्ति, तं परिवर्जयेत् ।
वैद्य इति शेषः ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ २० ॥
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।

यस्य स्नातानुलिप्तस्य-पूर्वं स्नातं पश्चादनुलिप्तस्य, आर्द्रेषु
सर्वगात्रेषु पूर्वं-आदौ, भृशमुर शुष्यति-अतिशयेन वक्षः
शोषमायाति, सोऽर्धमास-पक्षं, न जीवति । ननु, “आर्द्रेषु
सर्वगात्रेषु” इति न वक्तव्यम्, पुनरुक्तत्वात् । तथा हि-“पूर्वं
शुष्यत्युरो भृशम्” इत्युक्ते “आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु” इत्यर्थाद्-
भ्यत एव । अन्यथा पूर्वग्रहणमनर्थकं स्यात् । मैवम् । अत्र
हि भृशग्रहणात् पूर्वमुरो भृशं शुष्यति, न पुनरन्यान्यपि
गात्राणि न शुष्यन्तीत्यायाति । न चैतदिष्टं शास्त्रकृतम् । अतः

१ ‘बोद्धव्यत्वे’ ड त. । ‘बोद्धव्यत्वे’ ट ण. । २ ‘लनोदि’ त ।
३ ‘लनोदि’ इ ण.त. । ४ ‘षा पुरुषाणां जा’ ट ड । ५ ‘नोदि’
ड । ६ ‘त इयता’ ट.ड. । ७ ‘हृदयु’ ट ड. । ८ ‘नास्त्येव’
ट ड । ९ ‘ण्मास तस्य’ अ.चन्द्र, स.स. । ‘ण्मासांस्त’ इ. ।
‘ण्मासास्तस्य’ ट ण. ।

१ ‘सान् जी’ ट । ‘सा जी’ ड । २ ‘निर्देशात्’ ट ड ।
३ ‘पित्तान्मरण-मृ’ ड । ४ ‘यस्य चूर्ण’ ण । ५ ‘वा यस्य’
स्युः सी’ अ. । ६ ‘च’ अ.इ. चन्द्र । ७ ‘एवात्र’ अ’ ट.ड. ।

एव “आद्रेषु” इत्याह । तदयमर्थोऽत्राभिप्रेत-यथैवोरसो मृश शोषः, तथैव शोषाणामङ्गानां भृशार्द्रता स्यादिति, एतच्च प्रतिपादयितुं “आद्रेषु” इत्युक्तम् । सर्वगात्रेष्वार्द्रेषु सत्सु पूर्वसुरो मृश शुष्यतीत्येतदार्थैर्यम् । आश्चर्यत्वाद्विष्टम् ।

अकस्माद्युगपद्गात्रे वर्णो प्राकृतवैकृतौ ॥ २१ ॥
तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।

तत्र प्राकृतो वर्णो-गौरादि प्रागुक्त, वैकृतस्तु वर्णो-नीलादि, तौ प्राकृतवैकृतौ वर्णौ यस्य निमित्तमन्तरेणापि तुल्यकाल देहे भवत, तौ मृत्यवे । तथैवोपचयग्लान्यादय परस्पर प्रतिपक्षभूता युगपद्यस्योत्पद्यन्ते तस्य मृत्यवे । आदिशब्देन शैलौष्ण्यादीनि गृह्यन्ते ।

यस्य स्फुटेयुरङ्गुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ २२ ॥
क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।

ह्रस्वो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ २३ ॥

यस्य आकृष्टा अङ्गुल्यो न स्फुटेयु-न त्रुटेयु, स न जीवति । यस्य क्षवादिष्वपूर्वो ध्वनि-अलौकिक शब्द, स्यात् स न जीवति । यस्योच्छ्वासोऽतिह्रस्वोऽतिदीर्घो वा भवेत्, अथवोच्छ्वास पूतिगन्धि सुरभिर्वा यस्य, स न जीवति ।

आधुतानाधुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।

मलवस्त्रव्रणौदौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

तथा, आधुतानाधुते-स्नातान्नाते, काये यस्य मानुषमतिक्रान्त-अतिमानुष, गन्ध-सुरभिरसुरभिर्वा, भवति । यस्य मलवस्त्रव्रणौदौ वाऽतिमानुषो गन्ध स्यात्, वर्षान्तं तस्य जीवित-तत्क्षणादारभ्य तावदसाववस्थितजीवितो यावद्वर्षम् । तदन्ते-वत्सरान्ते, मृत्युभाक् जायत इत्यर्थः ।

भजन्तेऽस्यङ्गसौरस्याद्यं यूकामक्षिकादयः ।

त्यजन्ति वाऽतिवैरस्यात्सोऽपि वर्षं न जीवति ॥ २५ ॥

शोभनस्य रसस्य भाव सौरस्यम्, अङ्गस्य सौरस्यमङ्गसौरस्यम्, अतिशयेनाङ्गसौरस्याद्वेतोर्यूकामक्षिकादयो य भजन्ते, अथवा यमतिवैरस्यात्यजन्ति, सोऽपि वर्षं न जीवति ।

सततोष्मसु गात्रेषु शैल्यं यस्योपलक्ष्यते ।

शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ २६ ॥

तथा, यस्य सततोष्मसु-सदोष्णेषु, गात्रेषु-अवयवेषु, भृश शैल्यमुपलक्ष्यते-उपलभ्यते, शीतेषु वा गात्रेषु भृशमौष्ण्यं यस्योपलभ्यते, भृशशब्दस्यात्र हि विषयद्वयेऽपि सम्बन्धः । यस्याहेतुक-निर्निमित्तं, अङ्गेष्वतिस्वेदः, तथा स्वेदविषयो य स्तम्भ, सोऽपि यस्य स्यात्, सोऽपि वर्षं न जीवतीति योज्यम् ।

यो जातशीतपिटिकः शीताङ्गो वा विदह्यते ।

उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ २७ ॥

१ ‘षाणा गात्राणा भृ’ ट.ड । २ ‘श्चर्यत्वादि’ ट.ड ।

३ ‘णाद्ये वा’ अ.ड.,ट. । ४ ‘भोऽस्यहे’ त. । ५ ‘ब्दस्य वि’

ड. । ६ ‘त्त-स्वेद’ ड. । ७ ‘वाऽति द’ अ. । ‘वाऽपि द’ इ. ।

जाता शीता पिटिका यस्य स जातशीतपिटिकः, -कफोद्भूतपिटिकाकान्तदेहो, यो विदह्यते-विदाहमनुभवति, शीताङ्गं सन् यो वा विदह्यते, तथोष्णद्वेषि य पुरुष शीतार्तं सन्, स प्रेताधिपगोचर-स मृत्युनाऽऽत्मसात्क्रियत इत्यर्थः ।

उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।

भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २८ ॥

उरसि यम्योष्मा-औष्ण्य भवेत्, जठरे-उदरे चातिशो-ल्यम्, पुरीषं भिन्नं तृष्णा च भवति, स प्रेततुल्य, प्रात-मरणत्वादिति भावः ।

मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वाऽप्यसु निमज्जति ।

निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ २९ ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं वा अप्सु निमज्जति-ब्रुति, यस्य वा निष्ठ्यूत-निष्ठीवनं, अनेकवर्णं भवति, असौ मासेन नश्यति ।

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।

अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत्स्थितम् ॥ ३० ॥

तेजस्यतेजस्तद्वच्च शुक्रं कृष्णमसच्च सत् ।

अनेत्ररोगश्चन्द्रं च बहुरूपमलाञ्छनम् ॥ ३१ ॥

जाग्रदृक्षांसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।

रूपं व्याकृतिं तत्तच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ ३२ ॥

मरणाभिमुखं पुरुषो विपर्यासकारिभिर्दोषैरघनादि घनादिरूपं मर्न्यते, घनादि^१ वाऽघनादि मन्यते, तद्विपर्ययेण । अत एवोपमार्थमिवशब्दं प्रायुङ्क्त । अघनो घनं सम्पन्नो घनीभूतः । चित्रप्रत्ययान्तस्यास्य “च्वौ” इतीत्वम् । घनीभूतं मिवान्तरिक्षं मन्तरिक्षमिव घनं मेदिनीधर्ममन्तरिक्षमूर्ध्वस्थं यत्तदधस्थं पातालस्थमिव पश्यति, स नश्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

चशब्दो भिन्नक्रम इवशब्दश्च । अमूर्तं च वातादिकं मूर्तमिव-रूपवन्तमिव, पश्यति । मूर्तं च बह्व्यादिकममूर्तमिव स्थितं य पश्यति स नश्यति । मेडोऽप्यधीते (इ अ ७)-“यस्य दर्शनमायाति वायुरम्बरगोचरः । वह्निर्नायाति दीप्तोऽपि तस्यैव क्षयमादिशेत् ॥” इति ।

तथा, तेजस्वि-यद्वस्त्वभ्यादिक भास्वर, तदतेजो-निस्तेजो, य पश्यति । तेजस्वीति “अस्मायामेधा” इत्यादिना विनिः । तद्वच्चेति तेजस्यतेजोदर्शनेन तुल्यं-तद्वत्, शुक्रं कृष्णं य पश्यति, असच्च यद्वस्तु तत्सत् य पश्यति स नश्यति ।

१ ‘ङ्ग शीतो वा वि’ ट.ड. । २ ‘त्वमवशीकृत’ ट.ड. ।

३ ‘वाऽति’ अ. । ४ ‘वाऽति’ ट.ट. । ५ ‘चाप्सु’ स.ड. ।

६ ‘वाऽमू’ इ.ड.चन्द्र.स.ड. । ७ ‘जस्यते’ अ.इ.ड.,ट.चन्द्र. ।

८ ‘रोगी चन्द्र’ अरुण । ९ ‘तद्वच्च’ ड.ण.सं.ड. । १० ‘न्यते,’

तद्वि’ ट.ड. । ११ ‘दि त्वघ’ इति कचित् । १२ ‘तमन्त’ ट.ण

त. । १३ ‘ति मारुतोऽम्बरगोचरः । अग्निर्नायाति वा दीप्तस्तस्यापि

क्षय’ भे.स. । १४ ‘स्यापि क्षय’ ड. ।

नेत्रेषु रोगो नेत्ररोग, स विद्यते यस्य नैव सोऽनेत्ररोगी, तिमिरादिकमन्तरेण बहुरूप चन्द्र पश्यति-बहून् शशाङ्काना-
लोक्यत इत्यर्थः । यो वा अलाञ्छन-अकलङ्क, चन्द्र पश्यति
स नश्यति । एषु च घनीभूतमित्यादिषु विशिष्टेषु वस्तुविपर्या-
यदर्शनमात्रलक्षणस्यैकस्मिन्नेवोदाहरणत्वेन रिष्टे दर्शयितुं युक्ते
यदनेकरिष्टप्रदर्शनं तत्रैवार्थं वेद्यम् ।

आसन्नमरणो नरो जाग्रदेव यथास्वरूपाणि रक्ष पिशाचादीनि
यः पश्यति, न विपर्ययवस्तुरूपाणि । यतस्तदानीं तैरेव स
उपास्यते । तथा च वक्ष्यति (श्लो १३०)-“यमदूतपिशा-
चाद्यैर्यत्परासुरपास्यते ।” इति । रक्षासीति बहुवचननिर्देशो बहु-
राक्षसदर्शने सुतरामस्य रिष्टस्य परिपूर्णत्वमिति द्योतयितुम् ।
एकस्मिन्नपि हि राक्षसे दृष्टे रिष्टं भवत्येव । जातौ वा बहुवचनम् ।
अन्याश्च तद्विधान्-राक्षसादिप्रकारान्, य पश्यति । तथा,
विकृतौ-द्रष्टुं दु शक्या, आकृतिर्यस्य-रूपस्य, तद्रूपं व्याकृति,
रक्ष पिशाचादिव्यतिरिक्तं तत्तत्-अनेक, य पश्यति स नश्यति ।

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।

ध्रुवमाकाशगङ्गां वा स न पश्यति तां समाम् ॥ ३३ ॥

यो नरोऽरुन्धतीं सप्तर्षीणां समीपस्थां न पश्यति, स तां समा
न पश्यति-स तस्य सवत्सरस्यान्तरे म्रियत इत्यर्थः । सप्तर्षीणां
समीपस्थामित्येवमरुन्धत्या विशेषणं सप्तर्षिसमीपेऽरुन्धत्या स्थिति-
र्भवतीति वेदयति । तथा चान्यै सामान्येनैवोक्तम् । यथा-
“अरुन्धतीं ध्रुवं चैव सोमच्छाया महापथम् । यो न पश्येन्न
पश्येत्स नरः सवत्सरात्परम् ॥” इति । तथा, यो ध्रुवं न पश्यति,
तथा आकाशगङ्गां यो न पश्यति, स तां समा न पश्यति ।

इदानीं श्रोत्रेन्द्रियस्य विकृतिमाचिख्यासुराह-

मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।

शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥ ३४ ॥

निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो ध्रुक्^१ध्रुकास्वनम् ।

तद्बद्धन्धरसस्पर्शान् मन्यते यो विपर्ययात् ॥ ३५ ॥

सर्वशो वा न यो, यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।

विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः ३६

यः पांसुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥ ३७ ॥

जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ।

मेघादिजान् वेणुपर्यन्तान् शब्दांस्तथाऽन्याश्च शब्दास्तथा-
रूपान्महतो यः पुरुषोऽसत्-परैरनुपलभ्यमानान्, शृणोति,
तथा मेघादिजांस्तथाऽन्याश्च यः शब्दान् सतो-विद्यमानान्,
न शृणोति, तेषां मरणमादिशेदिति वक्ष्यमाणस्य वचनविपरि-
णामेनात्र सम्बन्धः कार्यः ।

१ ‘नैवासावनेत्र’ ट । २ ‘ध्रु विप’ ट.ड. । ३ प्रपञ्चार्थ-
स्पष्टीकरणार्थम् । ४ ‘सन्ने मरणे न’ ट.ड. । ५ ‘ता-दुष्टा द्र’
ट । ६ ‘तद्वत्-’ ट.त । ७ ‘त्यनेनारुन्धत्या विशेषणेन स’ ट ।
* ८ ‘ध्रुक्’ ण. त । ९ ‘यो भस्मनेव० योऽङ्गघात’ इ. ।

यो ध्रुक्^१ध्रुकाशब्द कर्णावर्जुलीभिर्निष्पीड्य न शृणुयात् ।
तेर्मेघादिजैः शब्दैस्तुल्य-तद्वत् । यथा-मेघादिजान् शब्दान्
योऽसत् शृणोति सतश्च न शृणोति, तद्वद्यो गन्धरसस्पर्शान्
विपर्ययात्-वैपरीत्येन मन्यते, न यथावस्तु जानाति । तत्र
गन्धविपर्ययो यथा-सुगन्धि दुर्गन्ध मन्यते । रसविपर्ययो
यथा-मधुरमम्लमम्लं मधुरमित्यादि । स्पर्शविपर्ययो यथा-
मृदुस्पर्श खरस्पर्श मन्यते । सर्वसविकया गन्धादीन् वा योऽपि
न मन्यते, सोऽपि नश्यति । तत्कालनिर्वैणस्य दीपस्य यो गन्ध
न जिघ्रति-घ्राणेन्द्रियेण नानुभवति । विधिना-शास्त्रप्रयुक्तेन,
प्रयुक्ता रसा यस्य दोषाय-रोगाय, अविधिना-शास्त्रविधि-
व्यतिक्रमेण, प्रयुक्ता स्वास्थ्याय स्युः । तथा, यः पांसुना-
रजसेव, कीर्णाङ्गो-धूलिधूसरितशरीरः । यश्चाङ्गे घात-हर्ति, न
वेत्ति । तपस्तीव्रमन्तरेण-उग्र तपो विना, यः पुरुषोऽतीन्द्रिय-
इन्द्रियेभ्योऽतिक्रान्तं वेत्ति, इन्द्रियाणामगोचरं स्वर्गादि वेत्ति,
तथा योगं वा विधिपूर्वकमन्तरेण योऽतीन्द्रिय जानाति ।
तेषां-पूर्वोक्तानां सर्वेषां, मरणमादिशेत् । योग-चित्तवृत्तिनि-
रोधः, विधिपूर्वको यथाशास्त्रं सम्यगुपदेशः । तथा, अन्योऽपि
योगो-रसायनादि । युज्यत इति योगो-विधिविशेषः । शास्त्रो-
दिष्टरसायनाज्जनादिनाऽपि ह्यतीन्द्रिय दृश्यते दूरव्यवहितादि ।

अधुना खरविकृतिमाह-

हीनो दीनः खरोऽव्यक्तो यस्य स्याद्बद्धोऽपि वा ३८
सहसा यो विमुह्येद्वा विवक्षुर्न स जीवति ।

यस्य पुरुषस्य खर-शब्दो, निमित्तमन्तरेण हीनोऽथवा
दीनो-दैन्ययुक्तो, भवति । अव्यक्त-अस्फुटो, यस्य स्यात् ।
गद्गदो-घर्घरो, वा यस्य भवति । यो वा विवक्षु-वक्षुमिच्छन्,
कारणमन्तरेण विमुह्येत्-वक्तुं न शक्नोति, स न जीवति ।

खरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ ३९ ॥

रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ।

खरस्य-शब्दस्य, दौर्बल्यं दृष्ट्वा बलवर्णयोश्च हानिमयुक्त्या
दृष्ट्वा मरणमादिशेत् । चशब्दः समुच्चये । रोगवृद्धिमयुक्त्या च
दृष्ट्वा नरस्य मरणमादिशेत् । अयुक्त्या-निर्निमित्तमेवेत्यर्थः ।

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ ४० ॥

श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ।

स्वभावखरादपगतं अष्ट-अपस्वरं^{१२}, हीनस्वरं कृत्वा, यो
नरोऽहं मरिष्यामि मरिष्यामीत्येवमात्मनो मरणं भाषते

१ ‘ङ्कुल्या नि’ ण. त । २ ‘ते’ । शीतमुष्ण स्निग्ध रुक्षमिति
विपर्ययेण मन्यते । सर्वं ण. त । ३ ‘वापण’ ड । ४ ‘स्त्वव्यति’ ट. ।
‘स्त्वव्यति’ ड. । ५ ‘अवधू’ ट. । ६ ‘त-शस्त्रप्रहारहर्ति’ ट. ।
७ ‘न्त वेत्ति, तथा’ ड. त. । ८ ‘ण पातजलिशास्त्रोपदेशविधिना,
तथाऽन्येनापि योगावस्थादृष्टेन विधिना योऽ’ ट. । ९ ‘दिविनाऽपि’
ण. त । १० ‘वा’ स. स. । ११ ‘वाऽस्य’ ण । ‘तस्य’ चन्द्र ।
१२ ‘र-दीन’ ट. । ‘र कृत्वा’ ड. । १३ ‘भ्यामीत्येव’ ट.ड. ।

परं स, त तथाभूत दूरादेव वर्जयेत्-वैद्यो न चिकित्सेत् । तथा, अस्य शब्दस्य-अह मरिष्यामीत्येवभूतस्य, यो नर श्रोता, तमपि वैद्यो दूरतो वर्जयेत् ।

स्वराश्रय रिष्टमुक्त्वा छायाश्रय रिष्टमभिधित्सुराह—

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभयाऽपि वा ॥ ४१ ॥
छाया विवर्तते यस्य स्वप्नेऽपि प्रेत एव सः ।

संस्थान-प्रतिपुरुष विलक्षण समविषम रूपम्, आकृतिरित्यर्थः । तत्र यदि शरीरस्य सम संस्थान भवति, छाया लस्य विषमा दृश्यते, तदा रिष्टम् । तथा, यदि शरीरस्य विषम संस्थान छाया तु समा भवति, तदा रिष्टम् । तथा, यदि दीर्घ-प्रमाणस्य सतो ह्रस्वा छाया भवति ह्रस्वप्रमाणस्य वा दीर्घा भवति, तदपि रिष्टम् । एव संस्थानेन प्रमाणेन च छायाविवर्ति-र्वेद्या । तथा, यस्य नाभसी छाया आग्नेया छाया या वर्णतो दृश्यते सा वर्णविवृतिः । एव पृथिव्यादिमयीषु ठायामु वर्ण-विवृतिर्योज्या । तथा, यस्य यथाभूता प्रभा साऽन्यथाभूता भवति सा प्रभाविवृतिः । एव संस्थानाद्यन्यतमेन यस्य छाया विवर्तते-अन्यथाभूताऽन्यथा सम्पद्यते, स्वप्नेऽपि स पुमान् प्रेत एव, किं पुनर्जाग्रदवस्थाया न प्रेत ? इति एवकारेण रिष्ट-स्यास्याव्यभिचारित्वं सूचयति^१ । उत्पन्नश्चेन्नरस्य छायाया अन्यथाभावः, तदानीं पुरुषो यमसात्सम्पन्नो मन्तव्य इत्यर्थः ।

अस्याश्च छायाया द्वैरूप्यं दर्शयितुमाह—

आतपादर्शतोयादौ या संस्थानप्रमाणतः ॥ ४२ ॥
छायाऽङ्गात्सम्भवत्युक्ता प्रतिच्छायेति सा पुनः ।
वर्णप्रभाश्रया या तु सा छायाैव शरीरगा ॥ ४३ ॥

या शरीरादातपादर्शतोयघृतादौ शरीरसंस्थानप्रमाणानुरूपं सम्भवति प्रतिबिम्बकरूपा, सा प्रतिच्छायेत्युच्यते । तस्या हि न वर्णप्रभे आश्रयः । यस्या पुनर्वर्णप्रभे आश्रयश्छायाया, सा शरीरगैव-शरीरस्यैव, छाया । न प्रतिच्छायावच्छरीराद-न्यत्रातपादर्शतोयादौ कुत्रचिदपयाति प्रतिबिम्बकरूपतया ।

भवेद्यस्य प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्नाऽविकाऽऽकुला ।
विशिरा द्विशिरा जिह्वा विकृता यदि वाऽन्यथा ४४
तं समाप्तायुषं विद्यान्न चेद्दृश्यनिमित्तजा ।
प्रतिच्छायामयी यस्य न चाक्षणीक्ष्येत कन्यका ॥ ४५ ॥

यस्य पुंसः प्रतिच्छाया छिन्ना-द्विधा, दृश्यते । अथवा भिन्ना-किञ्चित्सच्छिद्रेव यस्य दृश्यते । तथा, यस्याविका दृश्यते-न यथा प्रमाणा । यस्य वा आकुला-चलस्वरूपा अनिश्चितप्रतिबिम्बा, भवति । तथा, यस्य विशिरा-शिरोरहिता । तथा, यस्य द्विशिरा ।

१ 'रस्पर तथा' ट.ण । २ 'रत परिव' ट.ड । ३ 'विकृति' ट. । ४ 'वृत्तिं विद्यात्' ण त. । ५ 'ता चान्य' ट.ड । ६ 'ति' न तु सुप्तस्य नर' ट । 'ति' । त्पन्नस्य नर' ट । ७ 'याया मन्य' ड । ८ 'भिन्ना-विदारितेव' इति चन्द्र । ९ 'स्त्रित्खण्डिता य' ड. ।

तथा, यस्य जिह्वा-कुटिला । विकृतेति उक्तप्रकारादन्यथा-अन्येन प्रकारेण, यस्य विकृता दृश्यते आतपादर्शतोयादौ, त-पूर्वोक्तं च सर्वमेव, समाप्तायुष-क्षीणजीवितं, विद्यात् । न चेदि-त्यादि । लक्षयितुं प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः शक्य-लक्ष्यम् । शक्यार्थे कृत्य । लक्ष्यं च तन्निमित्तं च, तस्मात्तथाविधान्निमित्ताद्विकृता जाता [प्रति] छाया यदि न भवति तदा रिष्टम्, नान्यथा ।

प्रतिच्छायामयी कन्यका-प्रतिबिम्बकुमारिकेति या लोके प्रसिद्धा, साऽक्षिण-नेत्रे, यस्य नेक्ष्येत-नोपलभ्येत, त समाप्ता-युषं विद्यात् ।

इदानीं यस्य महाभूतस्य यौदशी छाया स्यात्, ता कथयितुमाह—

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मलाऽऽनीला सस्नेहा सप्रमेव च ॥ ४६ ॥
वाताद्रजोऽरुणा श्यावा भस्वरूपा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ४७ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा तोयजा सुखा ।
स्थिरा स्निग्धा घना शुद्धा श्यामा श्वेता च पार्थिवी ॥

खादीना महाभूतानां पञ्चानां पञ्च छाया भवन्ति । ननु, खादी-ना पञ्चत्वाच्छायानां पञ्चत्वमर्थाल्लब्धमेव । तर्हि पञ्चग्रहणेन^१ अस्त्येवैतत् । किन्तु यथा यादिभ्यः पञ्चभ्यो द्रव्यमेक भूतोत्कर्षापकर्षभेदाच्चासङ्ख्येयं द्रव्यम्, तथा छायानामप्येकत्वं भूतोत्कर्षापकर्षभेदाच्चासङ्ख्येयत्वमाशङ्क्येत, तदाशङ्कानिर्मुक्त्यर्थं पञ्चग्रह-णम् । पञ्चैव छाया भवन्ति, नोनाधि ना इति । किम्भूनाश्छाया^२ विविधलक्षणा, -विविध लक्षणं वक्ष्यमाणं यासां ता एवम् ।

आकाशजा छाया निर्मला-शुद्धा । तथा, आनीला-ईषनीला, इत्याकारप्रश्लेषोऽत्र वेद्यः । “शुद्धवैदूर्यविमला” हि “तोयजा” (श्लो ४८) इति वक्ष्यति । तथा, किञ्चित्स्निग्धा । सप्रमे-त्यनेन शोभनत्वमुक्तम् । एतदेव स्फुटयितुमिवशब्दं तन्मृकत् प्रायुङ्क्त । अन्यथा छायाप्रभयोर्भिन्नविषयत्वादानुपपन्नमेतद्वाक्यं स्यात् । भेदश्चानयोरधुनैव वक्ष्यति (श्लो ५१) ।

वाताद्रजोऽरुणादियुक्ता छाया भवति ।

१ 'विकृता-अन्यथाकारा, यदि वाऽन्यथा-उक्तप्रकारेणान्यथा हस्त्यश्वगोगवादितुल्याकारा' इति चन्द्र । २ 'या' निनिमित्तमेव या दृश्यते । त. । ३ 'कस्य० कीदृशी' इति कचित् । ४ 'जा हि सा ।' अ । 'ग्धा चाम्भसी मता ।' स च । ५ 'सुखा' इति पद पार्थिव्या सह सम्बन्धनीयम्, सङ्गृहे (शा अ ९)-“युवो रुचिराभा घना” इत्युक्तत्वात् तोयजायामस्यानुक्तत्वाच्च । ६ 'मर्थलब्ध' ट.ड । ७ 'निर्मला-मलरहिता, नीला-नीलवर्णा, सस्नेहा-न रुक्षा, सप्रमेव-कान्तियुक्ता । छाया रजोयुक्तेव-धूलिलिप्तेव, अरुणा-लोहिताभा, श्यावा-श्यामवर्णा, भस्मेव रुक्षा, हतप्रभा-निष्प्रभा नष्टकान्तिः । विशुद्धरक्ता-हुताशरक्ता तप्तसुवर्णवदक्ता, दीप्ताभा-दीप्तवर्णा, दर्शनप्रिया-दृष्टिसुखा । सुखा-आरोग्यदा । स्थिरा-अचला, स्निग्धा-स्निग्धवर्णा, घना-स्फुटोपलक्ष्या, शुद्धा-निर्मला ।' इति चन्द्र ।

आग्नेयी विशुद्धरक्तवर्णा, क्षीमाभा, तथा दर्शन प्रिय यस्या
सैवविधा, भवति ।

तोयजा छाया निर्मलवैदूर्यविमला, सुष्ठु स्निग्धा, सुखा-सुखावहा ।
पाथिवी छाया स्थिरादिगुणयुक्ता । ननु च, अग्निजलभुवा
स्वय वर्णादियोगादाग्नेय्यादिकानां तद्वर्णकैलमुपपन्नम् । नभो
मारुतयोस्तु स्वय वर्णाद्ययोगात्कथं तच्छायाणां वर्णादियोगो
युज्येत ? इति केचित् । तान् ब्रूमहे । अचिन्त्यत्वाद्देतुफ-
लस्यादोषः । तथा हि, -मधुरादयो रसा कालादमूर्ताद्भवन्तो
दृश्यन्ते यथा, तथा तच्छाये अप्येते भविष्यतः । तत्र यस्य
नरस्य कर्मादिसहाय नभश्छायासुत्पादयति तस्य नाभसीति
युज्यत एव । एव वायव्यामपि वाच्यम् ।

इदानीमासा छायाणां गुणनिर्देशमाह—

वायवी रोगमरणक्लेशायान्याः सुखोदयाः ।

वायवी छाया रोगाद्यर्थं जायते । अन्या—शेषाश्चतस्रः,
छाया सुखोदया—सुखावहा ।

प्रभोक्ता तैजसी सर्वा, सा तु सप्तविधा स्मृता ॥४९॥
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ।

प्रभा सर्वा—सप्तप्रकाराऽपि, तैजसी—आग्नेयी, उक्ता—तन्त्र-
कृद्धि स्मृता । तदेव सप्तविधत्वमाह—रक्तेत्यादि ।

तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ।
ताः शुभा, मलिना रूक्षाः सङ्क्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ।

तासां—पूर्वोक्तानां प्रभाणां मध्यात्, या प्रभा विकासि-
न्य—प्रसृता इव, तथा स्निग्धा विमलार्थं स्युः, ता शुभा—
कल्याणकारिण्य । याश्च मलिनादिगुणयुक्तास्ता अशुभोदया—
अमाङ्गल्यकारिण्य ।

छायाप्रभयोरन्यत्वं प्रदर्शयितुं लक्षणमाह—

वर्णमाक्रामति छायां प्रभा वर्णप्रकाशिनी ॥ ५१ ॥

छाया रक्तादिवर्णमाक्रामति—परिभूयावतिष्ठते । प्रभा तु
वर्णप्रकाशिनी—वर्णप्रकाशयितुं शीलमस्या सा वर्णप्रकाशिनी ।
तथेदमपि छायाप्रभयोरन्यत्वे लक्षणमाह—

आसन्ने लक्ष्यते छाया विकृष्टे भा प्रकाशते ।

निकटे छाया लक्ष्यते । प्रभा पुनर्विकृष्टे—दूरप्रदेशे, प्रका-
शते—दूरादवभासत इत्यर्थः । यथा—पाषाणादिपरिपूर्णानामपि
पर्वतादिप्रदेशानां दूराद्विलक्षणैव कान्तिं प्रकाशते ।

एवं छायाप्रभयोरन्यत्वं प्रदर्श्य तयोरेव व्याप्तिं प्रदर्शयति—

१ 'कथनमुप' ड. । २ 'स्य सा नाभसीति युज्यते । एव'
ट ड । ३ 'वायव्या' इ.ण.त.ट.ड.चन्द्र । ४ 'न्याश्छाया'
ट.ड.ण. । ५ 'श्यामा' इ.ण.त. । ६ 'सधात्व' ड.ण.त. ।
७ 'आसुखोदया.' अ.इ.ड.ण.त.चन्द्र । ८ 'श्च स्पष्टा स्यु'
ट.ड. । ९ 'या भास्तु व' स.च. । १० 'र्णविका' इ. ।
११ 'ते । यथा' ण.त. ।

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ॥५२॥
नृणां शुभाशुभोत्पत्ति काले छायासमाश्रयाः ।

कश्चिदपि पुरुषश्छायारहितः प्रभाहीनश्च नास्ति । विशे-
षास्तु नृणां शुभाशुभोत्पत्ति काले विशिष्टे चिह्नयन्ति—व्यञ्जयन्ती-
त्यर्थः । किम्भूता विशेषा ? छायासमाश्रया—छायाश्रिता ।

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ५३ ॥
हीयते बलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु ।

योऽल्पाशी बहुविष्मूत्रो बह्वशी चाल्पमूत्रविट् ॥५४॥

यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घश्चसिति चेष्टते ।

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निःश्वस्य परिताम्यति ॥५५॥

ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।

शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ॥५६॥

यो ललाटात्सुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।

उत्थाप्यमानः सम्मुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥५७॥

उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ।

शयनासनकुड्यादेर्योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५८ ॥

अहास्यहासी सम्मुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ।

उत्तरौष्ठं परिलिहन् फूत्कारांश्च करोति य ॥ ५९ ॥

यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ।

भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ ६० ॥

वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ।

निकषन्—घर्षयन्निव, य पादौ च्युतांस—सस्तास सन्,
भूमौ परिसर्पति । तथा, ये वक्ष्यमाणाश्च ते सर्वे समवर्तिनो
वशगा इति योज्यम्, अन्तर्दीपकालङ्कारत्वादस्य ।

तथा, योऽन्नमश्नन्—भक्त भक्षयन्, बलान्नित्यं हीयते ।
किम्भूतमन्नम् ? हित—पथ्यम् । बहु—भूरि । योऽल्पाशी बहु-
विष्मूत्रो यश्च बह्वशी—बह्वश्नाति, नित्यमल्पविष्मूत्रश्च । यश्चा
(यो वाऽ)ल्पाशी कफेनार्तो—पीडितो, दीर्घश्चसिति—बहुश्वास
मुञ्चति । तथा, चेष्टते—परिलुठति । तथा, यो दीर्घमुच्छ्वस्य—बह्वर्ध
श्वास मुक्त्वा, अनन्तरं ह्रस्वं निःश्वस्य—अल्प श्वास प्रत्या-
वृत्यान्तं कृत्वा, परिताम्यति—दुःखायते । यश्च ह्रस्वं प्रश्व-
सिति । व्याविद्ध—विषमं कृत्वा, नाडीभिः स्पन्दते भृश—अति-
शयेन स्फुरति । य प्रपाणिकौ—पाण्यो पश्चाद्भागस्थितावव-

१ 'माश्रिता.' चन्द्र, ट. । 'छायाप्रभाश्रया' इति सुयुक्त
श्ररकोक्त पाठः । २ 'न्ति—बोतय' ड । ३ 'वाऽल्प' अ. ।
४ 'व्यादौ यो' ण स मू । 'देयं सदैव' अ । ५ 'हस्तुद्ग-
रांश्च' स मू । 'हस्तुत्का' चन्द्र । 'लिह्यादुत्का' स सु. ।
'उत्कारान्—उद्गारानित्यर्थः ।' इति ड.लृण । ६ 'च' इ. ।
७ 'न्तकाल' ण त. । ८ 'त्यावृत्यमन्तं कृ' ट. । त्यावृत्तिमन्तं कृ'
ड । प्रवृत्यावृत्यमन्तं' ण त. । ९ 'ह्रस्वं प्रश्वसिति—स्वल्प वायु
प्रमुञ्चति' इति चन्द्र. । १० 'प्रपाणिकौ—मणिबन्धादूर्ध्वं कूर्परप-
र्यन्तौ' इति चक्र ।

यवविशेषौ, अञ्चयित्वा-सङ्कोच्य, कृच्छ्रेण शिरो-मूर्वान्, विक्षिपते । यो ललाटात्-अलिकात्, सुतस्वेद सन् शिथिलसन्धिबन्धो भवति । य उत्थाप्यमानो बली दुर्बलो वा सम्मुह्येत्-मोहमुपैति । य उत्तान एव-जातुचित्पार्श्वे न, स्वपिति । यश्च पादौ विकरोति-विकृतिं नयति । य शयनादेर-सत्-अविद्यमानमेव वस्तु, ग्रहीतुमिच्छति । य अहास्ये-हास्य-विषयाभावेऽपि, अभीक्ष्ण हसन् सम्मुह्यन् दशनच्छदौ लेढि-जिह्वया परिमृशति । यश्चोत्तरौष्ठ परिलिहन् फूत्कारान्-ना नाविधान् शब्दान्, करोति । य-नर, छायाऽभिभवति-अभि भवति । कीदृशी ? कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा । ये च भिषगादिद्विष । एते सर्वे समवर्तिनो वशगा विज्ञेया । सम वर्तते रागद्वेषौ हित्वा समवर्ती, -यम । सर्व एवेत्येतत् “निकषन्निव य पादौ” इत्यत आरभ्य यावत् “भिषग्भेषजपा नाजगुरुमित्रद्विषश्च ये ।” इत्येतत्पर्यन्तस्य ग्रन्थस्य सम्बन्धार्थम् ।

(ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलम् ॥ ६१ ॥

उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ।)

[पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरादिष्विति मात्रया ।

यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वरपुरःसरः ॥ १ ॥]

(यस्य ग्रीवादिकं शीतलं सत् स्विद्यति-स्वेदयुक्तं भवति, अपर प्रदेशश्चोष्ण, तस्य शरण-रक्षणं, देवता नान्यत् ।)

योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुःच्छायो दुर्मनाः सदा ॥ ६२ ॥

बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ॥ ६३ ॥

प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।

य पुमानणुज्योति-स्तोकदृक्, केचित्स्वल्पतेजा इत्याहु । तथा, अनेकाग्रो-व्याकुलचेता । दुःच्छायो-विवर्णच्छायो निन्दितकान्तिर्वा । दुर्मनाः सदा-सततमेव शोकाक्रान्तमानस । तथा, यस्य पुंसो बलि प्रणीत-तन्नामोद्दिश्य प्रदत्त, बलिभृतो-बलिभुजो वायसादयो, नोपभुञ्जते-न खादन्ति, स यम-क्षयं प्राप्नोतीति सम्बन्धः । बलिभृत इत्यतिशयार्थम् । किल काका अपि नादन्ति किं पुनरन्ये ? इत्यर्थः ।

१ ‘त्वा कृ’ ङ ण त. । २ ‘विक्षिपते-भ्रामयति’ इति चन्द्र. । ३ ‘व-न जातुचित्पार्श्वेण, स्व’ ङ । ४ ‘नासनादेरविद्य’ ट. । ५ ‘वा । भिषगादिद्विषश्च ये नरास्ते सम’ ट ङ ण त. । ६ ( ) ग्रीवाललाटेत्यादिदेवतेत्यन्तं श्लोक सटीक ट ङ. त सङ्क्षेपवर्ण-दत्तटीकापुस्तकेषु चन्द्रनन्दनटीकापुस्तके च नोपलभ्यते । अ इ ण पुस्तकेषु तु टीकारहितो मूल एवोपलभ्यते । अतो नाथ हृदयटीका कारसम्मतः । किन्तु सङ्ग्रहे तट्टीकाकारसम्मत एवायम् । ७ [ ] श्लोकोऽयं अ इ पुस्तकयोरुपलब्धः । ८ ‘ज्वरोक्तान्यति’ स च । ९ ‘बलिभुजो’ ङ स द्र. । १० ‘अणुज्योति-‘स्वरूपाग्निः’ इति चन्द्रचक्रौ, ‘स्वरूपप्रकाशः’ इतीन्दुः । ११ ‘चिदतुल्यतेजा’ ट. ङ. । १२ क्षय-गृहम् (पृ. ३९३ टी. ५) ।

तथा, यो नरो निर्निमित्तं मेधादिजननरसायनादिकारणमन्तरेण मेधादीन् प्राप्नोति । अतो वा-मेधादिभ्यो, अंशं प्राप्नोति । सोऽन्त-कगृहं प्राप्नोति । श्रीरत्र वन राज्य वा । उपचय-शरीरपुष्टिः । गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ६४ ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः पण्मासान्नं स जीवति ।

यस्य नरस्य गुणमयी-सत्त्वादिमयी, प्रकृतिर्दोषमयी-वाता-दिमयी, स्वस्थस्यातुरस्य वाऽन्यथात्वं याति-स्वभावं हित्वा, स पण्मासान्नं जीवति ।

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ॥ ६५ ॥

षडेतानि निवर्तन्ते षडभिर्मासैर्मरिष्यतः ।

षडभिर्मासैर्मरिष्यतो नरस्य भक्त्यादीनि षट् अहेतुक-कारणमन्तरेण, निवर्तन्ते । अहेतुकमिति निवर्तनक्रियाविशेष-णम् । षडिति नियमार्थम् । यदा षडपि निवर्तन्ते नैकैः, तदा रिष्टमित्यर्थः ।

मत्तवद्वतिवाक्कम्पमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ ६६ ॥

मासेन मरिष्यतो मत्तवत्-मैत्तस्येव, गैतिवाक्कम्पमोहा भवन्ति ।

नश्यत्यजानन् षडहात्केशलुञ्चनवेदनाम् ।

न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयादते ॥ ६७ ॥

कञ्चोत्पाटनपीडामविन्दन् षडहात्रयति । यस्याहारः कण्ठा-मयं विना कण्ठं न याति, स च षडहान्तरे म्रियते ।

प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।

यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ ६८ ॥

प्रेष्या-भृत्या, यस्य प्रतीपता-वैपरीत्यं, यान्ति, स नश्यति । यश्च प्रेताकारं उपलक्ष्यते सोऽपि न जीवति । यस्य नरस्य नित्यं-सततं, निद्रा भवति, यस्य नैव वा-न कदाचि-निद्रा भवति, सोऽपि न जीवति ।

वक्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।

चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ॥ ६९ ॥

यस्य नरस्याश्रूणा-अश्रुस्रोतसां, मुखं (वक्त्रं)-द्वारं, आपूर्यते स न जीवति । यस्य चरणौ भृश-अत्यर्थं, निर्निमित्तं स्विद्यतः स न जीवति । चक्षुरित्यादि । यमराज्यं यात्यतो नयनमाकुलत्वं याति ।

१ ‘दिसज्जन’ ङ । २ ‘गुणागुणमयी’ चन्द्र । ३ ‘भक्ति-देवादिध्वाराधनम् । शील-चरित्रम् । स्मृति-आक्रान्तस्य वस्तुन स्मरणम् । त्यागो-दानशीलता । बुद्धि-मेधा । बल-शरीरसामर्थ्यम् ॥ मत्तस्यैव गतिस्खलनं वाक्स्खलनम् ।’ इति चन्द्र । ४ ‘स्वित्’ अरुणः । ५ ‘यस्यातुरस्य प्रेष्या-परिचारकाः, प्रती-प्रतां-प्रातिकूल्यं यान्ति-गच्छन्ति, तस्य प्रेताकृतिरुदीर्यते-प्रेत-सदृशत्वं भण्यते ।’ इति चन्द्र । ‘प्रेताकृति-प्रेतजातीयः, उदी-र्यते-उच्यते’ इतीन्दुः । ६ ‘नित्या-स्थिराऽहोरात्रं भवेत्, नैव वा-सर्वसर्विकयाऽहि रात्रौ वा न भवेत्’ इति चन्द्रः । ७ ‘स न’ ण. त. । ८ ‘राष्ट्र’ इ. ङ. स. मू. स. सु. ।

यैः पुरा रमते भावैरतिस्तेन जीवति ।

यैर्भावै - पदार्थै, पुरा-पूर्व, रमते-सुखायते, तै पदार्थैर्न रतिर्भवति यस्य, स न जीवति ।

सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षणः ॥ ७० ॥

निवर्तते वा सहसा, सहसा स विनश्यति ।

यस्य पुसो विकारो-ज्वरादि, सहसा-कारण विना, सर्वलक्षण-सकललिङ्गोपेतो, जायते । अथवा तादृशो विकार सहसा-शीघ्रमेव, निवर्तते-नश्यति । स-पुरुष, सहसा-अचिरादेव, विनश्यति ।

अधुना प्रतिरोग रिष्ट वक्तु सर्वव्याधिप्रै गानस्य ज्वरस्यैव तावद्विज्ञेति लिलक्षयिषुराह—

ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ॥ ७१ ॥

सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ।

अक्षाम सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ७२ ॥

संशुष्ककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।

बलमासविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३ ॥

ज्वरो बलवानित्यादिलक्षण क्षीणादिलक्षण पुरुष हन्ति । बलवान्-हेत्वादिभिर्बलवद्भिर्युत । गम्भीर-अशेषधात्वन्तर्गत । दीर्घरात्रिको-दीर्घकालानुबन्धी, अन्ये तु रात्रिजागरकारीत्याहु । दीर्घा हि जाग्रतो रात्रि । तथा चोक्तम्-“दीर्घश्रान्तस्य योजनम् ।” इति । तथा, प्रलापादियुक्त । कीदृशमातुरम्^१ क्षीण-धातुक्षययुक्तम् । तथा, अक्षाम-सबलम्, ग्लानो न भवत्यथ च सक्तवचन, तमक्षाम सक्तवचनम् । तथा, रक्तेन हृदयशूलान्वित हन्तीति योज्यम् ।

यश्च ज्वर संशुष्ककास पूर्वाह्णेऽथवाऽपराह्णे भवेत्स द्विविधोऽपि हन्ति ।

तथा य श्लेष्मकाससमन्वितो ज्वरो बलमासविहीनस्य पुस स्यात्, स त निहन्ति । इति रिष्टत्रयमेतत् । ननु च, “हेतुभिर्बलिभिर्युक्तो बहुभिर्बहुलक्षण । ज्वर प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशन ॥” (च चि अ ३।४९) इत्येष ज्वरस्य रिष्टप्रकार कस्मान्नोक्त^२ उच्यते । उक्तप्राय एवाय बलवानिति वचनात् ।

रक्तपित्तविकृतिलक्षण रिष्टमधिकृत्याह—

रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ।

ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ ७४ ॥

रोमकूपप्रविस्तृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ।

१ ‘भावै -रूपादिभि’ इति चन्द्र । २ ‘धिप्राधान्यस्य’ ड । ३ ‘कृतिलिङ्ग लि’ ड । ४ ‘संशुष्क’ ण स मू । ५ ‘गम्भीर -सवधातुष्वन्तर्गतत्वादूलक्षण’ इति चन्द्र । ६ ‘जाग्रतो’ ण त । ७ ‘प्रलाप -बहसम्बद्धभाषणम्’ इति चन्द्र । ८ ‘सक्तवचन-अपरिस्फुटभाषणम्’ इति चन्द्र । ९ ‘चसम्’ ट ड ।

वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चाति भूरि च ॥ ७५ ॥

वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ।

रक्तपित्तमीदृग्रूप कर्तृभूत नर हन्ति । कीदृक्^१ भृश-अत्यर्थ, रक्त-लोहितम् । तथा, अतिकृष्णम् । भृशशब्दो हि द्वयोरपि युज्यते । तथा, इन्द्रधनुष्प्रभ-नानावर्णमित्यर्थ । किलेदृशे रक्तपित्ते रसमेदोमज्जादिमिश्रस्य रक्तस्य स्ववर्णानानावर्णत्व सम्पद्यते । यच्च रक्तपित्त कर्तृभूत ताम्रहारिद्रहरित रक्त च रूप दृश्यमानाकाश वा प्रदर्शयेत्, तन्निहन्ति । यच्च रक्तपित्तं विनाऽपि वर्णं रोमकूपेभ्य समस्तेभ्य प्ररुषेण विस्तृत-यात प्रवृत्तम्, तच्च निहन्ति । तथा, कण्ठे मुखे हृदये च तुल्यकाल सजत्-सञ्छिद्यत् सानुषङ्गम्, तच्च हन्ति । वाससोऽरञ्जनमिति वासस अरञ्जनमित्यकारप्रलेषोऽत्र बोध्य । वस्त्रस्य हि जीव-शोणित शुद्धशोणितरूपत्वान्न रञ्जकम् । अतस्तेन रक्तं वैश्वं सम-नन्तरं प्रक्षालित शुद्ध सम्पद्यते, न रागयुक्तम् । तथा ह्यस्मिन् व्याधौ रक्तपिताभ्या परस्परमविर्भागापन्नत्वाद्वस्त्रस्य रञ्जन प्राप्तम् । रक्तेन हि पित्तसहितेन वस्त्रं रज्यते, न च तद्वद्वैत शुद्ध सम्पद्यते । तथा चोक्तम् (ह क अ ३।३४)-“शुक्ल-वा भावित वस्त्रमावान कोष्णवारिणा । प्रक्षालित विवर्णं स्यात्पित्ते, शुद्ध तु शोणिते ॥” इति । तथा, पूति-दुर्गन्धि, तद्वि धातून्-पक्वेदयति, उपक्लिन्नाना धातूनामत्यर्थं दुष्टता, इति निहन्त्येव । तथा, [अति] वेगवत्-वेगेन निर्गत्य रुद्ध पुनर्वेगेन प्रवर्तत इति । तथा, भूरि-प्रभूतम् । एवविध च रक्तपित्तं निहन्ति । वृद्ध-उद्विक्त रक्तपित्तं सत्, पाण्ड्वादियुत नर हन्ति ।

कासश्वासौ ज्वरच्छर्दितातृष्णातीसारशोफिनम् ॥ ७६ ॥

कासश्वासौ ज्वरादिपञ्चविधोपद्रवोपेत निहत इति वचन-विपरिणामेन सम्बन्ध ।

यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ।

यक्ष्मा-राजयक्ष्मा, पार्श्वरुजादियुत नर हन्ति ।

छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥ ७७ ॥

सास्त्रविद्रूपयस्कासश्वासवत्यनुषङ्गिणी ।

छर्दिर्हन्ति, । कीदृक्^२ वेगवती, -महता वेगेन प्रवर्तमाना । तथा, मूत्रशकृतोरिव गन्धो यस्या सा, “उपमानाच्च” इति

१ ‘वाससो रञ्जन-वस्त्ररागकृत्’ इति चन्द्र । २ ‘त्यर्थं लो’ ट ड ण त । ३ ‘श्रक्त’ ट ड । ४ ‘मान वा’ ट ण त । ५ ‘जात’ ण । ६ ‘सजत्-सम्यक् साद गच्छत्’ इति चन्द्र । ७ ‘षङ्ग रोमानुगम्, त’ ट ड । ८ ‘वासस इत्यादि वा’ ड ण त । ९ ‘कारेण प्रलेषो बोद्धव्य ।’ ड । १० ‘वस्त्रम्’ ट.ड । ११ ‘भागोपपन्न’ ट । १२ ‘नैतद्वै’ ण । १३ ‘शुद्ध वा’ ड ण.त. । १४ ‘पित्तं शु० णितम् ।’ ट ड ण त । १५ ‘तून् क्ते’ ट । १६ ‘ष्ट्व चेति’ ण । १७ ‘वृद्ध-गतवयस, कर्मभूतम् ।’ इतीन्दुचन्द्रौ । १८ ‘च्छर्द्यङ्गता’ अ ण । १९ ‘न्धोऽस्या इत्यु-पमानार्थे(चे)तीदादेश ।’ ट ड.ण त. ।

गन्धस्येदादेश । तथा, सचन्द्रिका-जलतैलविन्दुसंस्थाना चन्द्रिकोच्यते । तथा, सहास्रेण वर्तते विद्र सासविद्र । सासविद्र च पूयश्च रुक् च कासश्च श्वासश्च, ते विद्यन्ते यस्यां सैवम् । तथा, अनुषङ्गिणी-दीर्घकालानुवर्तिनी ।

तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ॥ ७८ ॥

तृष्णेदश नर हन्ति । कीदृशम् ? अपररोगेण क्षपित-रुषितम् । बहिर्जिह्व-बाह्यतो जिह्वा नि सारयन्तम् । तथा, विचेतनम् । एतत्समुदित रिष्टलक्षणम् ।

मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ।

मदात्ययोऽतिशीयेन शीतपीडित क्षीण तैलप्रभमुख च नर हन्ति ।

अर्शासि पाणिपद्माभिगुदमुष्कांस्यशोफिनम् ॥ ७९ ॥

हृत्पाश्चाद्भ्रूज्जाछर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।

अर्शासि पाण्यादिशोफयुत हृद्भ्रूजाद्यातुर नर घ्नन्ति, इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । हृदादीना रुजा सम्बन्धः । हृत्पाश्चाद्भ्रूज्जा च छर्दिश्च पायुपाकश्च ज्वरश्च तैरातुर-पीडितम् ।

अतीसारविकृतिमाह—

अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥ ८० ॥

तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ।

मस्तुलुङ्गमषीपूयवेसवाराम्बुमाक्षिकैः ॥ ८१ ॥

अतिरक्तासितस्निग्धपूयच्छघनवेदनः ।

कर्बुरः प्रस्रवन् धातून् निष्पुरीषोऽथवाऽतिविद्र ८२ तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमाश्चन्द्रकैर्युतः ।

शीर्णपायुवलि मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥ ८३ ॥

स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयन् ।

सतृश्वासज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ ८४ ॥

अतीसारो यकृत्पिण्डादिभिर्माक्षिकान्तस्तुल्यो हन्ति । मेचको-नीलवर्णः । अतिरक्तासितस्निग्धपूयच्छासौ घनवेदनश्च, इति कर्मधारयः । कर्बुरो-नानावर्णः । कस्मात्पुनरेकवर्णः ? यस्माद्धातून्-रक्तमासादीन् स्रवति, अत एवाह-धातून् प्रस्रवन् । लक्षणेऽत्र शत्रुप्रलयः, धातुप्रस्रवणेन हि हेतुना नानावर्णत्व लक्ष्यते । तथा, निष्पुरीष-पुरीषरहितः । अथवा, अतिविद्र-बहुपुरीषः । तथा, तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमाश्चन्द्रकैर्युतश्च । ईदृशोऽतीसारो वक्ष्यमाण नरं हन्ति । शीर्णो गुदवलयो यस्य तम् । [तथा,] मुक्तो नालो-नालक इव, यस्य

त मुक्तनालः, मुक्तबन्धनमित्यर्थः । तथा, पर्वास्थिशूलो विद्यते यस्य तम् । तथा, स्रस्तपायु-स्थानाद्युतगुदम् । तथा, बलेन क्षीणम् । पुनः प्रकृतत्वादतीसारो विशिष्यते । अन्नमेवापक्वमुपवेशयन् सह तृडादिभिः सप्तभिरुपद्रवैर्युक्तं पूर्वोक्तविशेषणमातुरं हन्ति ।

अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ।

अश्मरी शूनवृषणादियुक्त नरं हन्ति ।

मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणम् ॥ ८५ ॥

मेह-प्रमेहः, तृडाद्युपद्रवयुक्त नर हन्ति ।

पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनासगुदमूर्द्धगाः ।

पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहिणम् ॥ ८६ ॥

सर्वं च मांससङ्कोथदाहतृष्णामदज्वरैः ।

विसर्पमर्मसंरोधहिभ्याश्वासभ्रमक्लमैः ॥ ८७ ॥

पिटिका मर्मादिगा अथवा पर्वदिस्था मन्दोत्साह प्रमेहातुरं घ्नन्ति । सर्वं च नरं मांससङ्कोथादिभिः क्लमान्तैर्युक्त पिटिका घ्नन्ति ।

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।

सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिभ्याभ्रमानरुजान्वितः ॥ ८८ ॥

कासपीनसहृत्साश्वासातीसारशोफवान् ।

गुल्मः पृथुपरीणाहो यावच्छोफवान् हन्ति नरम् ।

इदानीमुदरव्याधिनिमित्तं रिष्टमाह—

विण्मूत्रसद्ब्रह्मश्वासशोफहिभ्याज्वरभ्रमैः ॥ ८९ ॥

मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥ ९० ॥

विरेचनं हतानाहमानहान्त पुनः पुनः ।

विण्मूत्रादिभिरतीसारान्तरुपद्रवैर्हेतुभूतैर्जठरं च कर्तृभूतमातुरं हन्ति । कीदृशम् ? दुर्बलं-हीनबलम् । तथा, शूने अक्षिणी यस्य तम् । “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो” इति षच् । [तथा] कुटिल उपस्थो-बस्तिमेद्वृषणादिरूपो, यस्य तम् । तथा, उपक्लिन्ने देहलचौ यस्य तम् । [तथा,] विरेचनेन हतं आनाहो यस्य तमपि मुहुर्मुहुरानह्यन्तम् ।

पाण्डुरोगरिष्टमाह—

पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥ ९१ ॥

पाण्डुरोगः श्वयथुयुत पीताक्षिनखदर्शनमातुरं हन्ति ।

१ ‘जिह्वमचे’ ड । २ ‘तसम्’ इ । ३ ‘तृष्णा हन्ति’ ट ड । ४ ‘रोगक्ष’ ट ड ण त । ५ ‘कादिशो’ ड । ६ ‘हृदयादी’ ट ण त । ७ ‘मुक्तनाल’ ड ण त । ‘मुक्तनाड’ चन्द्र । *८ ‘शयेत्’ चन्द्र, ट । ९ ‘नरेव वर्ण’ ट । १० ‘र्ण’ ? इत्याह—’ ड । ११ ‘मुक्तनालस्तालक इव यस्य त मुक्तनाल’ ट, ड, ण त ।

१ ‘मुक्तनाल-स्रस्तगुदबन्धम्’ इतीन्दु । ‘मुक्तनाड-स्रस्तग्रहणीबन्धम्’ इति चन्द्र । २ ‘शूलौ विद्येते’ ड । ३ ‘सारी’ ट, ड ण त । ४ ‘मांसकोथो-मांसकृद’ इति चन्द्र । ५ ‘मूर्द्धजा’ अ चन्द्र । ‘मूर्द्धगा’ स स । ६ ‘स्थाश्च म’ इ । ७ ‘क्लोच’ इति कचित् । ८ ‘न्ति’ हृदयस्य प्राधान्यत्वात्पृथगग्रहण मर्माणाम् । सर्वं ट । ९ ‘नहता’ इति कचित् ।

शोफरिष्ट ब्रूते—

तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाभमानातिसारवान् ।
अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥ ९२ ॥
नारीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ।
राजीचितः स्रवंदछर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥ ९३ ॥

तन्द्रादियुक्त शोफोऽनेकैरुपद्रवै—ज्वरश्वासादिभिः, युत पादतः प्रसृतो नरः हन्ति । मुखात्प्रसृत शोफः पूर्वोक्तविशेषणयुक्तो नारी हन्ति । कुक्षिगुह्यात्प्रसृत उभावपि—स्त्रीपुंसौ, हन्ति । तथा, राजीचितो—यथास्व दोषवर्णाभी रेखाभिर्व्याप्त, तथा स्रवन्—यथादोष सुतिं कुर्वन्, छर्द्यादियुतं पुरुषः हन्ति ।

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ९४ ॥

ज्वरातिसारौ स्वतन्त्रस्य शोफस्यान्ते—अवसाने, जायेते । अथवा श्वयथुस्तयो—ज्वरातिसारयोः, क्षये जायते । एव ज्वरातिसारशोफा यस्य शरीरिणो जायन्ते, तस्य तेऽन्ताय—मृत्यवे, जायन्ते । दुर्बलस्य विशेषेणान्ताय, शीघ्रकारित्वात् ।

श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डके ।
सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९५ ॥

श्वयथु पादस्थो यस्य पिण्डके च परिस्रस्ते—स्थानाच्युते, सक्थिनी च सीदत—सादं गच्छत, त—तादृश नरं, वैद्यो वर्जयेत् ।

आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शृण्यतः ।
शृण्येते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥ ९६ ॥

मुखं हस्तचरणं च यस्यैते विशेषेण शृण्यत, देहं विना वा यस्य शृण्येते, स आतुरो मासेन पञ्चता—पञ्चमहाभूत-समत्वं, याति ।

विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रमास्यशोफहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥ ९७ ॥

विसर्पः कासादिमान् हन्ति ।

कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ९८ ॥

कुष्ठं च कर्तुं विशीर्यमाणाङ्गादियुक्तं नरं हन्ति । विशीर्य-माणाङ्गं—कोथवच्छरीरम् ।

वायुः सुप्तत्वचं भुञ्जं कम्पशोफरुजातुरम् ।

वायुः सुप्तत्वगादियुक्तं नरं हन्ति ।

वातास्रं मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥ ९९ ॥
शिरोग्रहास्रश्चाससङ्कोचस्फोटकोथवत् ।

वातास्र-वातरक्त, मोहादियुतं हन्ति ।

शिरोरोगास्रश्चासमोहविड्भेदतृद्भ्रमैः ॥ १०० ॥
घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

शिरोरोगेति । सर्वे च ते आमयाश्च ते [शिरोरोगादिभिः] क्षीणस्वरादिकं नरं घ्नन्ति ।

वातव्याधिरपस्मारी कुप्री रक्त्युदरी क्षयी ॥ १०१ ॥
गुल्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत्

वातास्रयो व्याधिर्यस्य स नरः, तथाऽपस्मारवान् कुष्ठवान् रक्तपित्ती जठरी क्षयवान् गुल्मवान् प्रमेही च, तान्—एतान् पुरुषान्, क्षीणान्सतोऽल्पेऽपि विकारे सति वर्जयेत् ।

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ १०२ ॥
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।

बलमांसयोरत्यन्तं क्षयः, रोगस्य वृद्धिः, तथाऽरोचकः, एते यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते—उपलभ्यन्ते, स त्रीन् पक्षान्—सार्धं मासः, न जीवति ।

वाताघ्नीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥ १०३ ॥
तृष्णया तु परीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वाताघ्नीलाऽत्यन्तं प्रवृद्धा हृदि तिष्ठन्ती दारुणा—अतिरुक्षरी, तृषायुक्तस्य पुंसः शीघ्रमेव जीवितहारिणी भवति ।

शैथिल्यं पिण्डके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्वताम् ॥
क्षीणस्यैयम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वायुः पिण्डके शैथिल्यं नीत्वा, तथा नासां जिह्वता—कुटिलता नीत्वा, तथा क्षीणस्य नरस्य मन्ये वा अयम्य—आयास-मयित्वा, द्राग् जीवितं मुष्णाति ।

नाभीगुदान्तरं गत्वा वङ्गणौ वा समाश्रयन् ॥ १०५ ॥
गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।

मलान् बस्तिशिरो नाभिं विबद्ध्य जनयन् रुजम् १०६
कुर्वन् वङ्गणयोः शूलं तृष्णा भिन्नपुरीषताम् ।
श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवङ्गणम् ॥ १०७ ॥

वायुर्नाभीगुदयोरन्तरं—मध्यं, गत्वा वङ्गणौ वा समाश्रयन् जीवितं मुष्णाति ।

बली वा पवनं पायुहृदये च गृहीत्वा—अवष्टभ्य, क्षीण-देहस्य पुंसः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वायुर्मलान् विबद्ध्य—सन्निरुद्ध्य, बस्तिशिरो नाभिं च विबद्ध्य रुजं जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वायुर्वङ्गणयोः शूलं तथा तृष्णा कुर्वन् भिन्नपुरीषतां च

१ 'पादौ च' स मू । २ 'शृण्यति' अ । ३ 'शृण्यन्ते' स मू । ४ 'रणे च' ड । ५ 'शृण्यन्ति' ट ण त । ६ 'शृण्यन्ते' ट ण त । ७ 'शोषह' इ ण त । ८ 'भङ्ग' अ इ ण त ।

१ वातास्रमित्यादिसार्धश्लोकस्य टीका ड ण । पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । २ 'तु' इ ण । ३ 'स्यायस्य' अ । ४ 'आयस्य—आयास-यित्वा' ट ड । ५ 'वङ्गणौ' अ, स, ड । ६ 'क्षीणाङ्गस्य' ड ।

विदध्याश्वासं जनयन् गुदं वह्णौ च गृहीत्वा सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

वितस्य पेशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।

स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् १०८

मारुतः पेशुकानां-पार्श्विका, अग्राणि-प्रान्तानि, वितस्य-प्रसार्य, तथोर-वक्षो, गृहीत्वा स्तिमितस्य-आर्द्रता गतस्य सखेदस्य निश्चलस्य वा, तथा आतताक्षस्य-प्रसारितनेत्रस्य, सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ १०९ ॥

सहसा-झटिलेव, ज्वरसन्ताप, तथा तृष्णा मूर्च्छा बलक्षयः सन्धिविश्लेषश्च, इत्येतन्मुमूर्षो-सद्यो मरिष्यतो, जायते ।

गोसर्गे वदनाद्यस्य खेदः प्रच्यवते भृशम् ।

लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ११० ॥

गोसर्गे-गवा मोक्षकाले प्रत्यूषसि, लेपज्वरेण-श्लेष्मज्वरेणोपतप्तस्य यस्य वदनात् खेदः प्रच्यवते, तस्य दुर्लभं जीवितम् । दुर्लभमिति “ईषद् सुषु” इत्यादिना खल् । “न सुदुर्भ्या” इति नुन्निषेधः । ननु, रिष्टानां निश्चितानामिहाभिधानप्रस्तावात् किमिदमनिश्चितमुक्तं दुर्लभमिति? मैवम् । एकान्तिक एवार्थोऽयं हि दुर्लभशब्दः । तथा च वाल्मीकिना जगदे-“पुत्रवीक्षस्व पितरं सुहृष्टं च कुरु प्रियम् । दुर्लभं जीवितं ह्यस्य पुन पुत्रो भविष्यति ॥” इति । तस्मादुर्लभशब्दस्य नास्ति जीवितमित्येष निश्चित एवार्थः प्रसिद्धः ।

प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।

उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति ॥ १११ ॥

मसूरिका-मसूरसंस्थाना पिटिका, प्रवालगुटिकासदृशा यस्य शरीरं उत्पद्य शीघ्रं विनश्यन्ति, स नरो द्रागेव विनश्यति ।

मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।

अन्तर्वक्त्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ११२

मसूरविदलाकारा, तथा प्रवालसदृशा, तथाऽन्त-मध्ये, वक्त्रं-मुखं, येषां ते, तथा किणाभा, एते चतुष्प्रकारा अपि विस्फोटा देहस्य नाशनाः ।

कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।

सन्नासश्चोष्णताऽङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ ११३ ॥

यस्याक्ष्णो कामला-पीताभासत्वं भवति, मुखं पूर्णं-स्वाभा-

१ ‘पार्श्विका’ अ इ ण त । २ ‘पार्श्विका’ ट ड । ३ ‘कानामग्राणि’ ट ड ण त । ४ ‘स्य, तथा’ ट ड । ५ ‘इहालभ्य एव जीविते “दुर्लभं” इत्युक्तम् । यथा-“सर्वथाऽलभ्ये दुर्लभम्” इति । अन्ये तु दुर्लभभाषया अनियतं मरणे रिष्टमिति ब्रुवते ।’ इति चक्रः । ६ ‘सुदुष्ट’ ट । ‘सुदुष्ट’ ड । ७ ‘पुत्र भ’ ड ण त ।

विकम्, शङ्खयोर्मुक्तमांसत्वम्, सन्नासः, उष्णता चाङ्गे भवति, तमातुरं वर्जयेत्-अयं परिहृतये न चिकित्सेत् ।

अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयम् ।

अकस्मात्-कारणं विना, त्वक्समाश्रयं विघृष्टं यस्यानुधावच्च लक्ष्यते तमपि वैद्यो वर्जयेत् ।

[चैन्दनोशीरमदिराकुणपध्वाङ्गगन्धयः ।

शैवालकुक्कुटशिखाकुङ्कुमालमपीप्रभाः ॥ १ ॥

अन्तर्दाहा निरुष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ।]

यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ ११४ ॥

कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ।

अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ॥ ११५ ॥

रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान्वर्जयेद्ब्रह्मणः ।

यो व्रणो वातजो लिङ्गानुमितः शूलाय न भवति, पित्तजो न दाहाय, कफजश्च न पूयाय, मर्मजश्च न पीडायै । तथा, यो व्रणोऽचूर्णश्चूर्णकीर्णाभ-चूर्णव्याप्त इव दृश्यते । तथा, यस्मिन् व्रणे कारणं विना-अकस्मात्, रूपं शक्तिध्वजादीनां दृश्यते । आदिशब्देन शैल्यतोमरादिपरिग्रहः । तान् सर्वान् व्रणान् वर्जयेत् ।

विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ॥ ११६ ॥

विण्मूत्रमारुता येन नि सरन्ति कृमिजुष्टश्च यः, तं च भगन्दरं वर्जयेत् । कृमिणमिति “पामादित्वात्” (‘लोमादिपा-मादिपिच्छादिभ्यः शनेलच ।’) नप्रत्ययः ।

घट्टयन् जानुना जानु पादाबुधम्य पातयन् ।

योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ ११७ ॥

यश्चातुरो जानुना जानु घट्टयन्, तथा पादाबुधम्य-उत्क्षिप्य, पातयन्-सङ्क्षिपन्, मुहुर्मुहुरात्मीयं वक्त्रं-मुखं, अपास्यति-कारणं विनाऽन्यत्र नयति, स न जीवति ।

दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि च ।

भूमि काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ ११८ ॥

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ।

मुहुर्हसन् मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हन्ति यः ॥ ११९ ॥

मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ।

यश्चातुरो हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः, तथा शुष्ककासी, तथा ज्वरी, स इदमिदं कुर्वन्न जीवति । किं तत्? इत्याह-दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि, तथा तैरेव-दन्तैः, केशाश्छिन्दन्, तथा

१ ‘मांसता-मांसशैथिल्यम्’ इति कचित् । २ विघृष्ट-सद्यो-व्रणमेदः । ३ [ ] इति सार्धं श्लोकः अ इ ण पुस्तकेषु सङ्ग्रहे चोपलभ्यते । ४ ‘खानक्तमाल’ इ । ‘खाकुन्दशालिमयप्रभा’ ण । ५ शक्ति-कासूनामकं शङ्खमेदः । ‘कासूनामर्थयो शक्ति’ इत्यमरः । ६ ‘शूलतो’ ट । ७ ‘दिसङ्ग्रह’ ड । ८ ‘वा’ अ इ स.ड. । ९ ‘च’ अ. ।

तृणानि छिन्दन्, तथा भुव काष्ठेन विलिखन्, लोष्टमपरलो-
ष्टेन ताडयन्, मुहु -पुन पुनर्हसन्, तथा मुहु क्ष्वेडन्-शब्द
कुर्वन्, मुहु शय्या पादेन यो हन्ति, तथा छिद्राणि-अप-
राधान्, विमृशन्-घोषयन् । केचिद्याचक्षते, -छिद्राणि-नासि-
कादीनि, विमृशन्-सस्पृशन्, इति ।

मृत्यवे सहसाऽऽर्तस्य तिलकव्यङ्गविप्लवः ॥ १२० ॥
मुखे, दन्तनखे पुष्पं, जठरे विविधाः सिराः ।

आर्तस्य-आतुरस्य, सहसा जातो मुखे-वदने, तिलकव्य-
ङ्गविप्लवो मृत्यवे-मरणाय । तथा, दन्ताश्च नखाश्च दन्तनख,
तस्मिन् दन्तनखे, सहसा पुष्प जातमातुरस्य मृत्यवे । तथा,
जठरे सहसा विविधा -नानाविधा वणेन सस्थानेन च, सिरा
जाता आर्तस्य मृत्यवे-मरण सूचयन्तीत्यर्थः ।

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्कणम् ॥ १२१ ॥
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।

ऊर्ध्वश्वासादिमन्तमातुर सुमतिर्वर्जयेत्-न चिकित्सेत् ।

विकारा यस्य वर्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥ १२२ ॥
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।

विकारा -ज्वरादयः, यस्यातुरस्याकस्माद्वर्धन्ते । प्रकृति -
स्वभावः, परिहीयते । यथा, -शूर कातर स्यात्, दाता वा
तृष्णावान्, इत्यादि । अथवा, प्रकृति -वातादि, तेन वात-
प्रकृति पित्तप्रकृतिर्भवेत्, इत्यादि । तस्य सहसा-शीघ्रमेव,
जीवित मृत्युर्हरति ।

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम् ॥ १२३ ॥
यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

यमातुरमुद्दिश्य भिषग्यतमान औषध सम्पादयितु न
शक्नोति, तस्य दुर्लभ जीवितम् ।

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ॥ १२४ ॥
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।

यस्यातुरस्यौषध विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधानेन चोपयुक्तं
न सिध्यति, तस्य चिकित्सितं नास्ति ।

भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ १२५ ॥
अकस्माद्वर्णगन्धादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ।

यस्यौषधे-कषायघृतलेहादौ, तथाऽन्ने-भक्तसूपादिके, वा
कल्प्यमाने विपर्यय -अन्यथासम्पत्तिर्वर्णगन्धरूपादेः, अकस्मा-
त्-निमित्तं विनाऽपि भवेत्, स स्वस्थोऽपि न जीवति ।

निवाते सेन्धनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ १२६ ॥
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।

अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १२७ ॥

यस्य चातुरस्य गृहे निवात इन्वनसहित ज्योति -अश्या-
दिरूप शाम्यति, तस्य दुर्लभ जीवितम् ।

यस्य चातुरस्य गृहेऽमत्राणि-भाजनानि, अतिमात्रं-अत्य-
न्तं भिद्यन्ते, अथवा पतन्ति, तस्य दुर्लभ जीवितम् ।

यं नर सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।

संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १२८ ॥

यं नर दुर्बल संशयप्राप्त सन्त सहसा-झटिलेव, रोगो
मुञ्चति तस्य नरस्यात्रेयो जीवितं संशयप्राप्तं मन्यते-प्रतिपद्यते ।

कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रव मरणं भिषक् ।

गतासोर्बन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥ १२९ ॥

गतासोर्बन्धुमित्राणि तेषाम्, प्रकृतत्वाद्गतासुसम्बन्धि मरण
दुःश्रव पृष्टोऽपि वैद्यो न कथयेत्, किमुतापृष्ट ^१ तथा हि-
वैद्योक्ताहु श्रवमरणशब्दश्रवणात् सन्ताप उत्पद्यते तत्सुहृदाम् ।
एव च भिषजः परोपतापकरणं पापेन योग स्यात् । न
च त-गतासु, चिकित्सितुं वैद्य इच्छेत् । तथाविधातुरचिकि-
त्सनाद्धि वैद्यस्यायशः संयोग स्यात् । गतासोरिति भाविनि
भूतवदुपचाराद्भविष्यति को वैद्यः । यथा-“वृष्टो देव सम्पन्ना
शालयः” इति ।

चिकित्सानैफल्याच्च तं नोपक्रमेदिति प्रतिपादयन्नाह-

यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ।

घ्नद्भिरोषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ १३० ॥

यमदूतपिशाचरक्ष प्रभृतिभिः, यत्-यस्मात्, परासुं -
गतासु, उपास्यते-सेव्यते । किम्भूतै ^२ औषधानां-रसाय-
नादीनां, वीर्याणि-शक्ती, घ्नद्भि-यथायथ व्याधिप्रशमनसा-
मर्थ्यमन्यथा कुर्वद्भिः । तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।

इदानीं रिष्टज्ञानादरस्य हेतुमाह-

आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठितम् ।

रिष्टज्ञानादतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ १३१ ॥

१ ‘दिरूपशा’ ट ड । २ ‘शय प्रा’ ण स मू । ३ ‘प्राप्त-
मात्र सह’ ड । ४ ‘ज्ञगिले’ ण त । ५ ‘संशयप्राप्तमात्रेय
इत्यादौ, अनियतारिष्टतया आत्रेयस्यात्र मरणं प्रति सन्देह इति
ब्रूते । तच्च न, रिष्टस्य मरणाव्यभिचारित्वमाचार्येण प्रयत्नेनोक्तम्,
व्युत्पादितं चास्माभिः । किञ्च न च वीतसंशयस्यात्रेयस्य संश-
योऽस्ति । तेन शिष्यव्युत्पत्त्यर्थमयमाचार्यः संशयं दर्शयति, तथा
निर्णयं करोति । यथा (च चि अ ६.५३) -“दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं
सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।” इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा
निर्णयं दर्शितवान् । तथेहापि दुर्बलस्य सहसा रोगमुक्तौ रिष्टं
वा स्यात्, सर्वथा सन्तर्पणाव्याधिक्षयो वा स्यात्, इति सन्देहः ।
रिष्टपक्षे तु मरणम् ।” इति चक्रः । ६ ‘येनैव पृ’ ण । ७ ‘श्रव
मरणं पृ’ ट ण त । ८ ‘मुत वाऽपृ’ त । ९ ‘रणान्यायेनाग.’
ण । १० ‘सुरुपा’ ट ड ण ।

१ ‘चित्तु व्याच’ ट ड । २ ‘वाऽन’ इति कञ्चित् । ३ ‘सव-
तयितु’ स.च । ४ ‘विधिना चो’ ट । ५ ‘च’ स मू ।

यत्-यस्मात्, आयुजे-आयुर्वेदविदि वेद्ये, आयुवेदफल सकल प्रतिष्ठितम् । तस्माद्विज्ञानादतो भिषग्भवेत् । आयुर्वेदस्य ह्येतत्फलम्, -यदायुष परिज्ञान परिपालन च । तच्चोभय रिष्ट-ज्ञानाज्जायते, तस्मादत्रादर कार्य ।

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद्दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ १३२ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां द्वितीये शारीरस्थाने वि-
कृतिविज्ञानीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आयुश्च पुण्य चोभय च, प्रकृतत्वादायु पुण्ययोरुभयोस्ते-
षामायु पुण्योभयाना क्षय आयु पुण्योभयक्षय, तस्मादायु
पुण्योभयक्षयात् मरण प्राणिना-शरीरिणा, दृष्ट-उपलब्ध,
मुनीन्द्रै । तत्रै सर्वोपकरणसम्पन्नानामपि सम्यग्वाह्यमानरथव-
दुपभोगवशेन यथोचितप्रमाणायु क्षयाद्यन्मरण जायते, तदा
यु क्षयादिति बोध्यम् । ज्योति शास्त्रविद्विर्जातकपरिकल्पितनि-
यतायुषामन्येषा च यदाहाराद्यभावेन मरण, तत्पुण्यक्षयादो-
ध्यम् । यत्रायु क्षयो यथावलक्षितो दृश्यते, तथैव च पुण्य-
क्षय, तदुभयक्षयान्मरण बोध्यम् । न चैतदेव हेतुत्रयमायु पु-
ण्योभयक्षयलक्षणं शरीरिणा मरणे कारणम् । किन्तर्हि ? अन्य
दपि विद्यत इत्याह-तयोरित्यादि । ननु, आयु पुण्योभयक्ष-
यात्मकं लक्षणत्रितय प्रकृतम् । ततश्च तेषामिति निर्देश
प्राप्त । नैतदेवम् । इह ह्यायु पुण्ययोरेव परामर्श सर्वनाम्ना
युक्तो न तु तृतीयस्य हेतो, तदात्मकत्वादुभयस्य । अत 'त-
योरप्यक्षयात्' इति युक्तो द्वयोर्निर्देश । तयो-आयु पुण्ययो,
अहानितोऽपि मरण दृष्टम् । यस्मादीर्घायुषोपेताना तथा पुण्यव-
त्त्वलक्षण यत्सर्वोपकरणत्व तत्सम्पन्नानामसेव्योद्भूतम् । विषम-
चण्डमातङ्गतुङ्गगोमहिषदुर्गन्धवेगश्वभ्रप्रपातकेसरीसरीसृपादि-
सेवन, न तत्परिहरन्त्येवं शील येषा ते विषमापरिहारिण, तेषा
यन्मरण तद्विषमापरिहरणाद्भवति । यद्यप्यायु क्षयादेव सर्व
मरणम्, तथाऽपि पुण्यक्षयविषमापरिहरणाभ्यामायु क्षयस्यैव
कारणभूतत्वादेवमुक्तम् । तदेव विद्यमानायुषे तथा सर्वोप-
करणसम्पन्नत्वे विषममपरिहरता यन्मरण तद्विषमापरिहारिणा
बोध्यम् । बाह्यबाह्यकदोषादिकारणरथविनाशसदृशमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीये शारीरस्थाने विकृति
विज्ञानीयो नाम पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

१ 'आयुर्वेदफल सकल रिष्टज्ञाने प्र' ड । २ 'पुण्योस्ते' ण त ।
३ 'त्र पूर्वोक्तोप' ट ड । ४ 'कल्पननि' ट ड । ५ 'यक्षयस्य' ट त ।
६ 'क्तो निर्दे' ट । ७ 'शुरूपे' ट । ८ 'पुण्यवन्धल' ट । ९ 'व्यो
द्भान्तचण्ड' त । १० 'रणमा' ण, त । ११ 'भूत, तदे' ण ।

षष्ठोऽध्यायः ।

विकृतिविज्ञानीयाध्यायादनन्तरं दूतादिविज्ञानीयाध्यायार-
म्भेऽय सम्बन्ध । उक्तमायु प्रमाण स्वस्थानुराणा रूपेन्द्रिय-
स्वरच्छायादिविकृतिलक्षणै प्रतिनियतविशिष्टव्याधिलक्षणैरपि ।
अय पुनरध्यायो दूताद्याश्रयै शुभाशुभनिमित्तै शुभाशुभ सूच-
यितुमारभ्यते-

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दूत-स्त्रीपुरुषादिर्य आतुरेण प्रेष्यते स कथ्यते । दूत
आदिर्येषा ते दूतादय । आदिप्रहणाद्वैद्यस्य गृहान्निर्गच्छत
पथि गच्छतो यावदातुरगृहे प्रवेश, प्रविष्टस्यापि यानि शुभा-
शुभसूचकानि निमित्तानि दृश्यन्ते श्रूयन्ते च, तेषा परिग्रह ।
दूतादीनां विज्ञान दूतादिविज्ञानम् । यथैते दूतादय शुभा
एतेऽशुभा इति विशिष्ट-निश्चित, ज्ञान-अवबोध, परिच्छेद
इत्यर्थ । तस्मै हितो दूतादिविज्ञानीय । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

पाखण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।

त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ १ ॥

पाखण्ड-षण्णवतिभेदभिन्नो ब्राह्मविशेष । आश्रमा-
ब्रह्मचारिगृहस्थभिक्षुवैखानसमेदेन चत्वार । वर्णा-ब्राह्मण-
क्षत्रियविद्वद्दाक्षलार । ते च प्रतिलोमानुलोमतो बहव ।
तेषा पाखण्डादीना ये सवर्णा-समानवर्णास्तुल्यजातयो, दूतास्ते
च कर्मसिद्धये-कर्मसिद्धयर्थ भवन्ति, कर्मसिद्धिं सूचयन्तीत्यर्थ ।
यथा-पाखण्डस्य पाखण्डो दूत, ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारी, गृह-
स्थस्य गृहस्थो, वानप्रस्थस्य वानप्रस्थो, भिक्षोर्भिक्षु, यावच्छू-
द्रस्य शूद्र शुभ इति । त एव-पाखण्डादयो, विपरीता-वि-
जातीया सवर्णा ये न भवन्ति ते, कर्मविपत्तये-चिकित्सा-
नैष्फलयाय भवन्ति, चिकित्सानैष्फल्य सूचयन्तीत्यर्थ ।

दीनं भीतं द्रुतं त्रस्तं रूक्षामङ्गलवादिनम् ।

शस्त्रिणं दण्डिनं षण्डं मुण्डश्मश्रुजटाधरम् ॥ २ ॥

१ 'तुरयो रू' ट । २ अय दूतादिविज्ञानीयश्चरके ३० ५।१२
अध्याययो, सुश्रुते सु० २९ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शा०
१२ अध्याये चास्ति वर्णित । ३ 'रस्य गृहप्र' ट । ४ 'न्तेऽनु-
भूयन्ते च' ट । ५ 'वा' ण । ६ 'सपक्षा' स सु । ७ 'व्रतवि'
ट ण त । ८ वैखानस-वानप्रस्थ । ९ 'भवन्ति' इति ट ण त.
पुस्तकेषु नोपलभ्यते । १० 'यथा-परिव्राजकस्य परिव्राजको
दूत, ० हस्यो, भिक्षो' ट ण त । ११ 'खण्डं' अ । १२ 'मुण्ड
श्मश्रु' अ.त.प. । 'मुण्डश्मश्रु ज' इ ।

अमङ्गलाह्वयं क्रूरकर्माणं मलिनं स्त्रियम् ।
अनेकं व्याधितं व्यङ्गं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३ ॥
तैलपङ्काद्वितं जीर्णविवर्णाद्रैकवाससम् ।
खरोष्ट्रमहिषारूढं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ॥ ४ ॥
नानुगच्छेद्भिषग्दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ।

सवर्णमपि दूतं दीनभीतादिविशेषणविशिष्टं यावत्काष्ठलोष्टादि-
मर्दिनं भिषग् दृष्ट्वा नानुगच्छेच्चिकित्सानैष्कल्यादिति । रुक्ष-
वादिन-परुषभाषिणम् । अमङ्गलवादिन-मरिष्यत्यसौ पतिष्यति
न जीवतीत्याद्यमङ्गलवादी, तम् । तथा, षण्ड-नपुसकम् ।
तथा, मुण्ड-कृतैवपन, श्मश्रु-मुखव्यञ्जन, यस्य स एवम् ।
मुण्डश्मश्रुश्चासौ जटाधरश्च तम् । तथा, अमङ्गल-अकल्याण,
आह्वयो-नाम, यस्य तम् । व्यङ्ग-हीनाङ्गम् । तैलपङ्काभ्याम-
द्वित-दिग्धम् । तथा, जीर्णादिकं वासो यस्य तम् । तथा,
दूरादाह्वयन्त-आकारयन्त, नानुयायात् ।

अशस्तचिन्तावचने नग्ने छिन्दति भिन्दति ॥ ५ ॥
जुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते^३ तथा ॥ ६ ॥
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ।

चिन्ता च वचनं च चिन्तावर्चने, अशस्ते चिन्तावचने
यस्येति मत्वर्थे बहुव्रीहि । वैद्येऽशस्तचिन्ता कुर्वति, अशस्त-
वचनं चोच्चारयति । मनुष्याणां मुमूर्षता-आसन्नमृत्यूना,
सम्बन्धिनो दूता आयान्ति । मुमूर्षतामिति “आशङ्कयामुप-
सङ्ख्यानम् (या सन् वक्तव्य)” इति सन् । “म्रियतेर्लङ्लि
डोश्च” इति नियमादात्मनेपदाभावः । तथा च किम्भूते^२
नग्ने-विवस्त्रे, छिन्दति भिन्दति किञ्चित् । तथा, पावक-अग्नि जु-
ह्वाने, पितृभ्यश्च पिण्डान् निर्वपति-अनुप्रयच्छति, यावदप्रयते-
अशुचौ । मनुष्याणामित्युपलक्षणम्, रुयादयोऽपीह गृह्यन्त एव ।

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥ ७ ॥
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।

विकारेण-ज्वरादिना, सामान्य-तुल्यो, गुणो यस्यासौ
विकारसामान्यगुणः, तस्मिंस्तथाविधे, देशे काले वा दूतम-
भ्यागत-सम्मुखमागच्छन्त, दृष्ट्वा भिषक्तमातुर-दूतस्य प्रेषक,
नोपाचरेत् । यथा, -कफजे ज्वरादावामये घृतोदकादिद्रवसमीपे
देशेऽनूपे वा काले वा प्रत्युषस्यागतो दूतोऽशुभः । पित्तामये
बह्यादिना सन्तप्ते देशे काले मध्याह्ने दूतोऽशुभः । वातरोगे
परुषरूक्षसिकतापाषाणशर्करादिविशिष्टे देशे काले सायाह्ने
दूतोऽशुभः । विपरीतस्तु शुभः । छर्दिमेहातीसारादिषु
सेतुभङ्गोऽशुभः । एष्वेव सेतुबन्धः शुभः ।

स्पृशन्तो नाभिनास्यकेशरोमनखद्विजान् ॥ ८ ॥

१ ‘लोहादि’ अ । २ ‘तपरिवापन’ ट ड । ३ ‘तेऽथवा’
इ । ४ ‘ने, तेऽशस्ते यस्ये’ ड । ५ ‘पित्तरोगे’ ट । ६ ‘सा-
क्षिके’ अ ।

गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥ ९ ॥
मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
रज्जूपानतुलापाशमन्यद्वा भग्नविच्युतम् ॥ १० ॥
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।

तदित्यनेन वैद्यः परामृश्यते । तस्य पूर्वदर्शन-प्रथमदर्शन,
तस्मिन् सति तत्काल एव, मरिष्यता-आसन्नमरणानां, सम्ब-
न्धिनो दूता नाभ्यादि स्पृशन्तो व्याहरन्ति । “लक्षणहेत्वो
क्रियाया” इति हेतावत्र शतप्रत्ययः । नाभ्यादिस्पर्शनं हि मुमू-
र्षुदूतव्याहरणस्य हेतुः । मुमूर्षोर्वैद्य दूता इति प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ।
अनामिकाऽङ्गुलि-कनीयसीनिकटस्थिता । दशा-वस्त्रवर्ति ।
उपानत-चर्मपादुका । तुला-मानविशेषः । न केवलं नाभ्यादि
स्पृशन्तोऽपरमपि च भग्नविच्युतं च स्पृशन्त इति योज्यम् ।
तथाऽर्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पर्ववासरे ॥ ११ ॥
षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ।
भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्रापैत्र्यनैर्ऋते ॥ १२ ॥

नाभ्यादिकमस्पृशन्तोऽप्यर्धरात्रादिष्वगच्छन्तो मरिष्यतां
दूता व्याहरन्ति । अर्धरात्र इति “अहं सर्वैकदेश” इत्यत्र
चकारादच् समासान्तः । आगच्छन्त इत्यत्रापि योज्यम् । पैत्र्य-
नैर्ऋत इति मघामूलारख्ये नक्षत्रे । आदिशब्देनोत्पातदर्शनकृ-
ष्णचतुर्दश्यादयो गृह्यन्ते । सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (शा अ १२)-“म-
ध्याह्ने भयसन्ध्यार्धरात्रचतुर्थीषष्ठीनवमीर्पर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पा-
तदर्शनभरणीकृत्तिकार्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभः ।” इति ।

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।

पश्येन्निसित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ १३ ॥

यस्मिन् दूते आतुरसंश्रय-आतुरपतिबद्ध, वाक्यं ब्रुवति
सत्यशुभं निमित्तं भिषक् पश्येत् । त-दूतमातुरचिकित्सार्थ-
मागत, नानुव्रजेत् ।

किं तदशुभं निमित्तम्^२ इत्याह-

तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।

छिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥ १४ ॥

रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।

स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदपि तादृशम् १५

तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।

दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १६ ॥

तद्यथाशब्दोऽशुभनिमित्तसं दर्शनसम्बन्धार्थः । विकल-
अङ्गहीनः काणकुण्ठादिकः । प्रेतो-मृत एव । प्रेतालङ्कारो-
यो मृतस्यानुलेपनवस्त्रादिनाऽलङ्कारो विधीयते । छिन्न-रज्ज्वा-

१ ‘ङ्गुलि’ अ । २ ‘विद्युतम्’ अ ड । ३ ‘न-तत्प्रथ’ ण.
त । ४ ‘पञ्चमीदि’ ट ड ण त । ५ ‘च’ अ ण त । ६ ‘लक्रूरो’
अ ण । ७ ‘कुब्जादि’ त । ‘कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयो’ इति मेदिनी ।

दिक् । दग्ध-वस्त्रादिकम् । विनष्ट वी-घटभाजनादिकम् । तद्वादीनि-छिन्नदग्धविनष्टवाचकानि, वचासि-वचनानि, श्रोत्रेण श्रूयन्ते । रसो वा कटुकस्तीव्र इत्यनेन रसावार द्रव्यमनाहारप्रतिबद्धमुपलक्ष्यते । रसो हि रसनेन्द्रियग्राह्य एव । तस्मात् कटुकरसाधिष्ठित द्रव्य मरिचादि कटुकरसशब्देनेह गृह्यते । लोकेऽपि रसेन द्रव्य व्यपदिश्यत एव । यथा-इदं मधुर द्रव्यमिदमम्लमिति । तदेवमुत्कटकटुकरसाधिष्ठित द्रव्यं यदा चक्षुषा गृह्यते वैद्येन, तदा न शुभम् । तीव्रग्रहणादतीव्रस्य कुठेरकादेर्निरासः । गन्धश्च कौण्डो-महान् दुर्गन्धोऽतिशयेन, तत्काल एव घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते, स्पर्शो वा विस्तीर्णं क्रूर-अतिदुःसहः, तत्काल एवाभ्यादिसम्बन्धी स्पर्शनेन्द्रियेण गृह्यते, सोऽशुभः । यद्वेति । अथवाऽपरमपि यत्तादृश-विकलाद्यशुभनिमित्तसदृशमनिर्दिष्टमपि रक्तकरवीरकुसुमादिकं, तत्सर्वं वाक्यमभित-आतुराश्रयाद्वाक्यादग्रे, अथवा वाक्य-काले-आतुराश्रयवाक्यमध्ये विकलाद्यशुभनिमित्तं तदानीमप्य-शुभसूचकत्वात् तस्मिन् काले, दूतमभ्यागत-आभिमुख्येन तत्कालमेवागत, दृष्ट्वा येनासौ प्रेषितो दूतस्तमातुर नोपाचरेत् ।

अथान्यदप्यशुभ निमित्तमाह—

हाहाक्रन्दितमुत्कुष्टमाकुष्टं स्खलनं क्षुतम् ।
वस्त्रातपत्रपादत्रयसनं व्यसनीक्षणम् ॥ १७ ॥
चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपासुभिः ॥ १८ ॥
पथःच्छेदोऽहिमार्जारगोधासरठवानरैः ।
दीप्तां प्रति दिशं वाचः क्रूराणां मृगपक्षिणाम् ॥ १९ ॥
कृष्णधान्यगुडोदश्विलुवणासवचर्मणाम् ।
सर्षपाणां वसातैलनृणपङ्केन्धनस्य च ॥ २० ॥
ह्रीबक्रूरश्वपाकानां जालवागुरयोरपि ।
छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥ २१ ॥
निःसारस्य व्यवयस्य कार्पासादेररेरपि ।
शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥ २२ ॥
न्युञ्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।

हाहाक्रन्दितमित्यादिकमशोभनमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । हाहेति क्रन्दित-रुदित क्रणन हाहाक्रन्दितम् । तथा, उत्कुष्ट-उच्चै कृत्वा कुष्ट, आकुष्ट-आक्रोशः । स्खलन-पतनं, वैद्यस्या-ऽन्यस्य वा । क्षुत-छिन्ना । वस्त्रादीना-वैद्यस्य सम्बन्धिना, व्यसन-विनाशः । व्यसनिना-आपद्रुतानां, ईक्षण-आलोकनं, न शोभनमिति सर्वत्र योज्यम् ।

चैत्यादीनां निमज्जन-पतनं ब्रुवनं च । तथा, हत इत्येव-रूपाणामनिष्टानां-अमङ्गलानां, प्रवादा-उच्चैश्चरितानि वा

क्यानि । दूषणं भस्मपासुभि-वैद्यस्यैव पथि गच्छतो भस्मना पासुना वा विकिरणमशोभनम्, कर्मसिद्धिभावादातुरस्यापि मरणसूचकत्वात् । एवमन्यत्राप्युभयोरशोभनत्वं योज्यम् ।

पथःच्छेद इति मार्गस्य छेदः । कै ? सर्पमार्जारादिभिः । सरठ-सर्पसदृशी रक्तवर्णादिमुखी प्राणिजातिश्चक्रलण्ड इत्य-परपर्यायः ।

यस्या दिशि सूर्यं स्थितं सा दीप्ता भण्यते । तथा चोक्तम्—
“अङ्गारिण्यर्कनिर्मुक्ता, दीप्ता यस्या दिवाकरः । प्रधूमितैष्य-
त्सूर्या वै, शान्ता पञ्चेतरा दिशः ॥” इति । दीप्ता दिशः प्रति या वाचो-वाप्य, क्रूराणां-कव्यभुजा, मृगाणां-द्वीपिशृ-
गालादीनां, पक्षिणां-गृध्रदयेनादीनां, ता अशोभना इति लिङ्ग-
विपरिणामेन सम्बन्धः ।

कृष्णधान्यादीनां यद्दर्शनं वैद्यस्य पथि गच्छत आतुरगृहे प्रविशतो वा तदशोभनम्, अशुभसूचकत्वात् । उदधित्-तक्रम् । सर्षपो-रक्ताभासः । क्रूरो-निष्ठुरवादी । श्वपाक-चाण्डालः । जाल-आनायः । वागुरा-मृगबन्धनी । पूति-दुर्गन्धिः । दुर्दर्शन-करालाकृतिः । निःसारस्य-व्यपेतसारस्य वस्तुनः । व्यवयस्य-मैथुनस्य । कार्पासादेरित्यादिशब्देन कार्पासबुससी-
सादेर्दूतचिन्तानिर्दिष्टस्य (श्लो ९) ग्रहणम् । कार्पासादे-
पदार्थस्य दर्शनं पथि गच्छत आतुरगृहे प्रविशतो वाऽशोभ-
नम् । अरेर्दर्शनमशोभनम् । प्रकृतत्वाद्वैद्यस्यात्मशत्रुदर्शनम् ।
तथा, शयनादीनामुत्तानानां-ऊर्ध्वमुखस्थितपादानां दर्शनम्,
तथेतरेषां-पात्रादीनां घटशरावोदञ्चनादीनामधोमुखानां, दर्श-
नमशोभनम् ।

पुंसंज्ञाः पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः २३
प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो, नैवं श्वजम्बुकाः ।

पुंसंज्ञा-पुनामान, पक्षिणो-वर्तकादयो, वामस्थिताः प्रश-
स्ताः । स्त्रीनामानो-बलाकासारिकादयो, दक्षिणस्थिता शुभाः ।

प्रदक्षिणमिति वामादक्षिणं गच्छन्तं खगमृगा शुभाः ।
खगा-काकपारावतादयः । मृगा-हरिणैणादयः ।

यान्तो नैवं श्वजम्बुका, -किन्तर्हि ? दक्षिणाद्वामं गच्छन्तं
शुभा इत्यर्थः ।

अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः

अयुग्मा-पञ्चसप्ता पि(दयो), मृगा शुभाः ।

शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥

चाषभासभरद्वाजनकुलच्छागबर्हिणः ।

चाषादयो मयूरान्ता नित्यं दर्शने-वामतो दक्षिणतो
वा, शस्ताः ।

अशुभं सर्वथोलूकबिडालसरठेक्षणम् ॥ २५ ॥

सर्वथा-सर्वेण प्रकारेण वामतो दक्षिणतो वा युग्मानाम-

१ वा-‘अप्रघट’ ण त । २ ‘व्यमुष’ ट ड । ३ ‘कुणप
पूतिगन्धौ श्वेऽपि च’ इति मेदिनी । ४ ‘गन्धश्च तत्का’ ट ।
५ ‘र्णकू’ ण । ६ ‘ल एवा’ ट ड । ७ ‘च’ अ इ ।

१ ‘कै ? मार्जा’ ट ड । २ ‘र्णा द्विमुखी’ ड. ण त. ।
३ ‘व्यपगत’ ण ।

युग्माना वा, उल्लादीना दर्शनमशुभम् । कीर्तने तु प्रशस्ता इत्येके ।

प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।

न दर्शने न विरुते, वानरर्क्षावतोऽन्यथा ॥ २६ ॥

कोलादयः कीर्तने प्रशस्ता । दर्शने विरुते [च] न प्रशस्ता । कोल-सूकर ।

वानरश्च ऋक्षश्च तौ दर्शने विरुते [च] शस्तौ । अत-
उक्तन्यायात्, अन्यथा-विपरीतौ, प्रशस्तौ । कीर्तनं तयोर-
प्रशस्तमित्यर्थः ।

धनुरैन्द्रं च लालाटमशुभं, शुभमन्यतः ।

अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥ २७ ॥

ऐन्द्रं धनुरालाट-अभिमुख, अशुभम् । अन्यत-पुरं स्थितं सम्मुखं वर्जयित्वा तिर्यक् पृष्ठतो वा स्थितं, शुभम् । लालाट-मिति भवार्थे अण् । लालाटशब्देनेह लालाटसमीपो देशो लक्ष्यते, सम्मुखमित्यर्थः । पात्राण्यग्निपूर्णान्यशोभनानि । तथा भिन्नानि-भग्नानि । तथा, विशिखानि-अन्तःशून्यानि । न शुभानीति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ।

वैद्यस्यातुरगृहप्रवेशे शुभाशुभसूचकानि निमित्तान्याह-

दध्यक्षतादि निर्गच्छद्वक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।

वैद्यो मरिष्यतां वैश्वं प्रविशन्नेव पश्यति ॥ २८ ॥

आदिशब्देनेष्टुनिष्पावादिपरिग्रहः । दध्यक्षतावादी (ता आदयो) यस्य मङ्गलस्य तदेवम् । वैद्यः प्रविशन्नेव-तत्काल एव, आतुरगृहादध्यक्षतादि-यद्वक्ष्यमाणं, तन्निर्गच्छत्-निःसरत्, मरिष्यता-आसन्नमरणानां, पश्यति ।

दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्तमतोऽन्यथा ।

करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतैस्तमुपाचरेत् ॥ २९ ॥

एव-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, दूताद्यसाधु-अशुभं पूर्वनिर्दिष्टं, दृष्ट्वा आर्त-आतुरं, त्यजेत्-न चिकित्सेत् । आदिशब्देन शकुनादेर्ग्रहणम् । अतोऽन्यथेति दूतादि शुभं दृष्ट्वा, त-आतुरं, वैद्यो यत्नेन समुपाचरेत् । किम्भूतः ? करुणया शुद्ध-निर्मलं, सन्तान-चेतो, यस्य स एवभूतः सन् ।

अथ तदेव दध्यक्षताद्याह-

दध्यक्षतेष्टुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।

यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ ३० ॥

दूर्वाद्रीमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।

रत्नेभ्योऽपूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ ३१ ॥

नरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।

१ 'जाहको गात्रसङ्कोची मण्डली च बुधैः स्मृतः ।' इति हलायुधः । २ 'त-तिर्यक् पृष्ठतो वा शुभम् ।' ट । ३ 'त समु' इति । ४ 'वर्धमान-शरावः । अन्ये तु विशिष्टमेव दर्पणं मङ्गल्यार्थं चषकं वा वर्धमानमाचक्षते ।' इति डल्हणः । 'अन्ये त्वङ्का-रोपितं कुमारं कुमारी वा वर्धमानमाहुः ।' इति चक्रः । 'वर्धमान-अलङ्कारविशेषः ।' इतीन्दुः ।

अ० ५५

शुक्लानां सुमनोवालचामराम्बरवाजिनाम् ॥ ३२ ॥

शङ्खसाधुद्विजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च ।

भूमेः समुद्रतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ॥ ३३ ॥

मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।

नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रिया अपि ३४

जीवजीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।

हंसानां शतपत्राणां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥ ३५ ॥

रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ।

गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ॥ ३६ ॥

गोपतेरनुकूलस्य स्वनस्तद्वद्वामपि ।

मृगपक्षिनराणां च शोभिना शोभना गिरः ॥ ३७ ॥

छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिःस्वनाः ॥ ३८ ॥

वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।

पथि वैश्वप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ ३९ ॥

दध्यक्षतादीनां दर्शनं 'पथि वैश्वप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अक्षता-यवा, अखण्डितास्तण्डुला इत्यन्ये, धान्यमेवाखण्डितमक्षतशब्दवाच्यमित्यपरः । यावक-अलक्तकः । मृङ्गार-कनकालुकाः । आर्द्रमत्स्या, आर्द्रमांसम् । आर्द्रग्रहणमत्र शुष्कपरिहारार्थम् । भैक्ष-मोदकादि । पद्मरागादिक-रत्नम् । इमो-हस्ती । नरस्येति शौर्यत्यागप्रज्ञाराजसत्कारादिभिर्वर्धमान-प्रतिदिनमुपचयं गतं, तथाविधस्य पुँसस्य दर्शनं शुभम् । शुक्लानां सुमनःप्रभृतीनां दर्शनं शुभम् । बालचामर-केशप्रकीर्णकम् । वाजी-तुरङ्गः । उष्णीष-शिरोवेष्टनम् । मनोज्ञस्य-हृदयहारिणोऽन्नपानस्य । शकटस्य-रथस्य, नृभि-नरैः, पूर्णस्य-सम्भृतस्य । धेन्वा इत्यादि । स्त्रिया अपीत्यपिशब्दः समुच्चये । यथा धेन्वा सवत्साया दर्शनमेवं वडवाया स्त्रियाश्च सवत्साया-सापल्याया इति । रुचको-वर्णः, आभरणविशेषः । सिद्धार्थो-गौरसर्पः । गन्ध-सुष्ठु सुरभिः । वर्णः सुष्ठु शुक्ल-सितः । रसो मधुरः । गोपते-वृषभस्य, अनुकूलस्य-अकुपितस्य, स्वनं-शब्दः । तद्वत्-गोपतिना तुल्यो, गवामप्यनुकूलानां शब्द इत्यर्थः । तथा, शोभिना-प्रशस्तानां मृगादीनां, प्रशस्ता गिरः । विद्यादारोग्यलक्षणमिति योज्यम् । मृगपक्षिनरा ह्यशोभिनाऽपि शृगालोलूकपुँलकसचाण्डालादयः सन्ति, तद्व्यवच्छेदनार्थं शोभिनामिति विशेषणम् । शोभिनामपि मृगादीनां क्षामरोगार्ताभिहतानामशोभना वाच्यं स्युः, तत्त्यागार्थं शोभना इति विशेषणम् । छत्रादीनामुत्क्षेपण-उत्थापनम् । पताका-वैज-

१ 'नुलोमस्य' इ । २ 'भक्ष्य' ट । ३ 'पुस द' ट ।

४ 'लयाख्य' ट । ५ 'स्य स्वन' ट । ६ 'न-नं प्रतिकूलस्य कुपितस्य शब्द' ट ण त । ७ 'पुष्कस' ड । 'पुष्पस' ण त । ८ 'नां कुमरो' ड । ९ 'उपस्थाप' ण त ।

यन्ती । अभिष्टुति - प्रयाणकाले जनेन स्तुतिर्जयजयेत्यादिशब्दपूर्वाऽभिमुखमुच्चारिता । तथा, भेर्यादीनां शब्दा, पुण्या हनि खना - प्रशस्तशब्दा आरोग्याय, न त्वप्रशस्तानि खना प्रेतपटहादिजा । वेदाध्ययनस्य-वेदपाठस्य, ये शब्दास्ते च शुभा । प्रदक्षिण - अनुकूलो, वायु सुख - सुखावह । पथि वैश्वप्रवेशे चैतदारोग्यलक्षणं विद्यात् ।

इत्युक्तं दूतशकुनं

इत्येवमथे परिसमाप्तो वा । दूत - स्त्रीपुरुषादि, इत्यादि प्राणुकम् । तथा, चेतनाचेतनरूपं शुभाशुभसूचको दूतवर्जितो लोकप्रसिद्ध - शकुन उक्तः । यथा (श्लो १७) - “हाहाकन्दित” इत्यादि । इति - एव, उक्त - अभिहितम् ।

स्वप्नानूर्ध्वं प्रचक्षते ।

अतो दूतशकुनादूर्ध्व - अनन्तर, स्वप्नान् प्रचक्षते - सम्यग् भणिष्यति, तन्त्रकार इति शेषः । स्वप्नलक्षणमष्टाङ्गसङ्ग्रहे कथितम् । यथा (सू अ ९) - “सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतयदा । विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥” इति । तथा (स सू अ ९) - “श्लेष्मावृतेषु स्रोतसु श्रमादुपरतेषु च । इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्राऽऽविशति देहिनम् ॥” इति निद्रालक्षणम् ।

स्वप्ने मद्यं सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ॥ ४० ॥
स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ।

यो मर्त्य - पुरुष, स्वप्ने - स्वप्नावस्थाया, प्रेतै सह मद्यं पिबन् शुना कृष्यते - आक्रम्यते, स मृत्युना ज्वररूपेण शीघ्र - अचिरात् कतिपयैरेव दिवसै, नीयते, लोकान्तरमिति शेषः ।

रक्तमाल्यवपुर्वेखो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ॥ ४१ ॥
सोऽस्रपित्तेन

रक्तमाल्यो रक्तवपु रक्तवस्त्रश्च यो मर्त्यो हसन् स्त्रिया स्वप्ने ह्रियते - आकृष्यत आक्रम्यते, सोऽस्रपित्तेन मृत्युना शीघ्र नीयते ।

महिषश्चवराहोऽग्रदर्शकः ।

यः प्रयाति दिशं याम्यां मरणं तस्य यक्ष्मणा ॥ ४२ ॥

यो महिषादिभिः करणभूतैर्याम्या दक्षिणा दिश, स्वप्ने प्रयाति, तस्य यक्ष्मणा मरणं भवति ।

लता कण्टकिनी वंशस्तालो वा हृदि जायते ।

यस्य तस्याशु गुल्मेन

मर्त्य इति प्रथमान्तोऽपीहार्थवशात् षष्ठ्यन्तं सम्बध्यते । यस्य मर्त्यस्य स्वप्ने कण्टकयुक्ता लता हृदये जायते, वंशो वा - अथवा तालः, तस्य शीघ्रं गुल्मेन मरणं भवेत् । सङ्ग्रहे त्वेवमुक्तम् (शा अ १२) - “यस्य कण्टकिनी लता वंश-

स्तालो वा हृदि जायते स गुल्मेन । यस्य तु शिरसि स शिरोरोगेण शस्त्रेण वा शिरःच्छेदनेन ॥” इति ।

यस्य वह्निमनर्चिषम् ॥ ४३ ॥

जुह्वतो घृतसिक्तस्य नम्रस्योरसि जायते ।

पद्मं स नश्येत्कुष्ठेन

यस्य मर्त्यस्य नम्रस्याज्याभ्यक्तस्य वह्निमनर्चिष - ज्वालारहित, जुह्वत उरसि पद्मं स्वप्ने जायते, स नर कुष्ठेन नश्येत् ।

चण्डालैः सह यः पिबेत् ॥ ४४ ॥

स्नेहं बहुविधं स्वप्ने स प्रमेहेण नश्यति ।

चण्डालै सह बहुविध - अनेकप्रकार, स्नेह - घृततैलादिक, यो मर्त्य स्वप्ने पिबेत्, स प्रमेहेण नश्यति । स्वप्ने प्रकृतेऽपि पुनः स्वप्नग्रहणं कृतं स्पष्टार्थम् ।

उन्मादेन जले मज्जेद्यो नृत्यन् राक्षसैः सह ॥ ४५ ॥

उन्मादेन स नश्यति, यो राक्षसै सह नृत्यन् जले मज्जेत् ।

अपस्मारेण यो मर्त्यो नृत्यन् प्रेतेन नीयते ।

स मर्त्योऽपस्मारेण नश्यति, यो नृत्यन् प्रेतेन स्वप्ने नीयते ।

यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः ॥ ४६ ॥

यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्तते मुखे ।

यस्य नरस्य स्वप्ने खरादिभिर्मानं भवति, स मृत्योर्मुखाभ्यन्तरे वर्तते, अत्यासन्नविनाशलात् ।

अपूपशङ्कुलीर्जग्ध्वा विबुद्धस्तद्विधं वमन् ॥ ४७ ॥
न जीवति

अपूपान् शङ्कुलीर्वा जग्ध्वा - भक्षयित्वैव स्वप्ने दृष्ट्वा, विबुद्धः सन् तद्विध - अपूपशङ्कुलिप्रायमेव, वमेत् - उद्गिरेत्, स न जीवति ।

अक्षिरोगाय सूर्येन्दुग्रहणेक्षणम् ।

सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणदर्शनमक्षिरोगाय ।

सूर्याचन्द्रमसोः पातदर्शनं दृष्ट्विनाशनम् ॥ ४८ ॥

स्वप्ने सूर्याचन्द्रमसोः पतनदर्शनं मर्त्यस्य दृष्ट्विनाशनम् । सूर्याचन्द्रमसोरिति “देवताद्वन्द्वे च” इत्यानङ्गदेशः ।

मूर्ध्नि वंशलतादीनां सम्भवो वयसा तथा ।

निलयो मुण्डता काकगृध्राद्यैः परिवारणम् ॥ ४९ ॥

तथा प्रेतपिशाचस्त्रीद्रविडान्ध्रगवाशनैः ।

सङ्गो वेत्रलतावंशतृणकण्टकसङ्कटे ॥ ५० ॥

श्वभ्रश्मशानशयनं पतनं पासुभस्मनोः ।

मज्जनं जलपङ्कादौ शीघ्रेण स्रोतसा हृतिः ॥ ५१ ॥

नृत्नवादित्रगीतानि रक्तस्रग्बन्धधारणम् ।

वयोङ्गवृद्धिरभ्यङ्गो विवाहः श्मश्रुकर्म च ॥ ५२ ॥

१ ‘सिन्ध्या-श’ ट ड त । २ ‘प्रचक्षते’ इ ण । ‘प्रवक्षते’ त । ३ ‘हिनाम्’ ट ड । ४ ‘ना तूर्ण’ ण त । ५ ‘कक्षरीरो’ र’ ट । ६ ‘यस्य तु शिरसि लता वंशो वा जायते मर्त्यस्य स शिरो’ ट ड ण त ।

पक्वान्नस्नेहमद्याशः प्रच्छर्दनविरेचने ।
 हिरण्यलोहयोर्लाभः कलिबन्धपराजयौ ॥ ५३ ॥
 उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।
 हर्षो भृशं प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ५४ ॥
 प्रदीपग्रहनक्षत्रदन्तदैवतचक्षुषाम् ।
 पतनं वा विनाशो वा, भेदनं पर्वतस्य च ॥ ५५ ॥
 कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ।
 चितान्धकारसम्बाधे जनन्यां च प्रवेशनम् ॥ ५६ ॥
 पातः प्रासादशैलादेर्मत्स्येन ग्रसनं तथा ।
 काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ५७
 रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते ।

जातु नेष्यते इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । वशलतादीनां मूर्ध्नि-शिरसि, सम्भवो-जन्म, जातु नेष्यते । एवमग्रेऽपि योज्यम् । तथा, वयसा-पक्षिणा, मूर्ध्नि निलयो-निलयनम् । तथा, मुण्डता-कृतमुण्डनत्वम् । काकाद्यै परिवारण-परिवृतत्वम् । न केवलं काकाद्यै, प्रेताद्यैश्चेति तथाशब्दस्यार्थः । गवाशना-गोमासभक्षा, तैः । वेत्रादिसङ्कटे-संवृते, सङ्ग-द्वारालाभः, तत्रैव नि सारमपश्यत । श्वप्रे श्मशाने च शयन-स्वपनम् । पैसौ भस्मनि च पतनम् । जलपङ्कादिके मज्जन-वृण्डनम् । आदिशब्देन कूपकलुषोदकादि गृह्यते । स्रोतसा शीघ्रेण हति-हरणम् । नृत्यं च वादित्रं च गीतं च तानि । तथा, स्रक् च वस्त्रं च स्रग्वस्त्रे, रक्ते च ते स्रग्वस्त्रे च, तयोर्धारणम् । वयश्चाङ्गं च, तयोर्वृद्धिः । अभ्यङ्ग-अभ्यञ्जनम् । विवाह-परिणयः । श्मश्रुकर्म-मुखव्यञ्जनमुण्डनम् । पक्वान्न-मण्डकादि, स्नेह-तैलादि, मद्य-सीध्वादि, तेषामाशो-भक्षणम् । प्रच्छर्दन-वमि । विरेचनं-विरेकः । हिरण्यस्य-रुक्मादे, लोहस्य च लाभः । सङ्गृहे तूक्तम् (शा अ १२)-“लभते वा हिरण्यलोहलवण” इति । कलि-अनर्थः । बन्धो-बन्धनम् । पराजय-पैरिभवः । उपानद्युगस्य नाशः । पादस्य चर्मणश्च प्रकर्षेण पतनम् । भृश-अतिशयेन, हर्षः । पितृभिः प्रकुपितैरवभर्त्सनं-सन्तर्जनम् । प्रदीपादीनां पतनमथवा विनाशः । पर्वतस्य च भेदनम् । कानने-वने, रक्तपुष्पे प्रवेशनमिति सम्बन्धः । पापकर्मणा-पापिना, निवेशने-गृहे, प्रवेशनम् । चिन्तायामन्धकारसम्बाधे-तमसङ्कटे, जनन्या-मातरि, च प्रवेशनम् । प्रासादात् पर्वताद्वा पात-पतनम्, आदिशब्देन वृक्षगृहादेर्ग्रहणम् । मत्स्येन ग्रसनं-निगरणम् । कषायेण रक्तं वस्त्रं-काषायम्, तद्विद्यते येषामितीति । तेषां काषायिणा-काषायवस्त्रावृतानां, तथा असौम्यानां-दुर्दर्शानां,

१ ‘चनम्’ अ इ ण त । २ ‘वा’ अ इ । ३ ‘पासोर्भस्मनश्च प’ ट ड । ४ ‘बुड’ ट ड । ५ ‘सै-श्मश्रुमुण्ड’ ड । ६ ‘चोक्तम्’ ड । ७ ‘पराम’ ड । ८ ‘न-आक्रोशनम्’ ड । ९ ‘कर्मिणां’ ट । १० ‘वृक्षाच्च गृ’ ड त । ११ ‘दर्शिनां’ ट ।

तथा नग्नानां-विवस्त्राणां, तथा दण्डधारिणां-दण्डिनां, तथा रक्तनयनानां कृष्णवर्णानां च नृणां जातु-कदाचित्, न दर्शनमिष्यते, स्वप्नेऽशुभहेतुत्वात् ।

कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेशनखस्तनी ॥ ५८ ॥
 विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ।

एवविधा स्त्री स्वप्ने कालनिशा-तद्विधा, मता । कृष्णा-कृष्णवर्णा । तथा, पापमाननमाचारश्च यस्या सा । तथा, दीर्घा केशा नखा स्तनौ च यस्या सैवम् । “स्नात्ताचोपसर्जनात्” इति ङीप् । माल्यं च वसनं च माल्यवसनम् । विगतो रागो यस्य माल्यवसनस्य तदेवभूतं माल्यवसनं यस्या सैवम् ।

मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसा प्रबलैर्मलैः ॥ ५९ ॥

दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।

अरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ६० ॥

मन-चेतो, वहन्ति यानि विशेषेण हृदाश्रितानि स्रोतासि तानि मनोवहानि, तेषां मनोवहानां प्रबलै-अतिबलवद्भिः, मलै-मलिनीकरणस्वभावैर्वातपित्तश्लेष्मभिः, पूर्णत्वात् दारुणा-घोरा अप्रशस्ता, स्वप्ना दृश्यन्ते-अनुभूयन्ते । यै-स्वप्नैर्दृष्टैः, रोगी-आतुरः, पञ्चता याति-मरणं प्राप्नोति, तथा-स्वभावत्वाद्देषा स्वप्नानाम् । अरोग इत्यादि । स्वस्थो नरः सशय-जीवितसदेहः, प्राप्य कश्चिदेव-बहूनां मध्यात्पुण्यवाञ्छितयतायुरेव, विमुच्यते, मरणादिति शेषः ।

स्वप्नमेदानिदानीमाह-

दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ।

भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधो मतः ॥ ६१ ॥

च समुच्चये । इति प्रकारे । दृष्टादिना प्रकारेण स्वप्नः सप्तविधो मतः, सप्त स्वप्ना इत्यर्थः । दृष्टः स उच्यते, यश्च-क्षुषा जाग्रदवस्थायां किञ्चिद्वस्तुजातं दृष्ट्वा तदानीं सुप्तावस्थायां तादृशं वस्तुजातं सवित्तिरूपतयाऽनुभूयते । १ । यश्च शब्दमात्रेण वस्तुजातं श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते तदानीं सुप्तावस्थायां तादृक्सवित्तिरूपतयाऽनुभूयते, स श्रुतः उच्यते । २ । यस्तु जाग्रदवस्थायां यथायथमिन्द्रियैरनुभूयते सुप्तावस्थायां तादृगन्तं सवित्तिरूपतयाऽनुभूयते, सोऽनुभूतः उच्यते । ३ । यस्मिन् दृष्टे श्रुतेऽनुभूते वा यत्पूर्वं जाग्रदवस्थायां वस्तुजातं मनसाऽभ्यर्थ्यते तथैव च सुप्तावस्थायामन्तः सवित्तिरूपतयाऽनुभूयते, स प्रार्थितः उच्यते । ४ । यस्तु षड्भिः प्रत्यक्षानुमानादिभिर्न दृष्टो नापि श्रुतो नाप्यनुभूतो दृष्टश्रुतानुभूतत्वाभावादत एव न प्रार्थितः, अपि तु केवलं मनसा यथेच्छमुपेक्ष्य

१ ‘पा निराचारा’ स च । २ ‘विविधो रा’ ड । ३ ‘गत्वा’ स च । ४ ‘गत्वाद्वात’ ड । ५ ‘युश्च वि’ ड । ६ ‘विधस्मृत’ इ, ट । ७ ‘स्वप्नाव’ ड । ८ ‘व स्वप्न ष’ ड । ९ ‘भूताद्भावा’ ट, ण त ।

यत्किञ्चनरूपमि कल्पनाभिस्तामिस्तामि कल्पितो जाग्रदवस्थाया वस्तुजातोऽन्त सवित्तावुपाकूढ, तदानी सुप्तावस्थाया तादृगनुभूयते, स कल्पित उच्यते । ५ । यश्च दृष्टश्रुतादिभ्यः स्वप्नेभ्योऽन्यो विलक्षणस्वप्नो यथा दृश्यते सुप्तावस्थायामुत्तरकाल तथैव तत्स्वप्नदर्शिना नरेण तन्मुखावगततदर्थैरन्यैरपि प्रत्यक्षतो दृश्यते, स भाविक । ६ । दोषजः स स्वप्न-यो वातजः पित्तजः कफजो वा यथायथ दोषगुणानुरूपोऽन्त सवित्तावुभूयत इति । ७ ।

**तेष्वाद्या निष्फलाः पञ्च यथास्वप्रकृतिर्दिवा ।
विस्मृतो दीर्घह्रस्वोऽपि**

तेषु स्वप्नेषु मध्याये पञ्चाद्या -आदौ पठिता दृष्टादयः, ते निष्फला -न ते यथानुरूपं फलं शुभमशुभं वा ददति । यथास्वप्रकृति -यथादोषजो, यः स्वप्न सोऽपि निष्फल -नासौ यथानुरूपं शुभाशुभलक्षणं फलं ददाति । वातप्रकृतेर्वातप्रकृत्यनुरूपतः स्वप्नो यावद्द्वन्द्वप्रकृतेर्द्वन्द्वप्रकृत्यनुरूपतः सन्निपातरूपतो वाँऽफलः । तथा दिवा दृष्टो यः स्वप्न, तथा विस्मृतः, तथाऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा यः स्वप्न, स पञ्चविधव्यतिरिक्तोऽप्यफलः ।

पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ॥ ६२ ॥

दृष्टः करोति तुच्छं च

पूर्वरात्रे दृष्टः स्वप्नश्चिरात्-चिरेण कालेन^१, फलं तुच्छ-अल्पं, न यथापरिभाषितं, विदधाति । केचित्त्वाहुः, -चेति विकल्पार्थं, चिरेण कालेन तुच्छं वेत्यर्थः । पूर्वरात्र इति “अहं सर्वैकदेश” इति समासान्तः ।

गोसर्गे तदहर्महत् ।

निद्रया वाँऽनुपहतः प्रतीपैर्वचनैस्तथा ॥ ६३ ॥

गोसर्गे-गवा मोक्षकाले, यो दृष्टः स्वप्नः स तदह-तस्मिन्नेवाहनि, फलं महत्करोतीति योज्यम् । तदहर्नित्यं शब्दः सप्तम्यर्थवृत्तिरव्ययः । शुभः स्वप्नो दृष्टो रात्रिशेषे निद्रया वा यद्यनुपहतो-यस्मिन्स्वप्ने दृष्टेऽनन्तरं न सुष्यते, स स्वप्नो महत् फलं करोति । अन्यथा स्वल्पम् । प्रतीपै-अननुकूलैर्वचनैश्च, अनुपहत-अनभ्याहतः, शुभः स्वप्नो दृष्टो महत् फलं करोति ।

एव शुभं स्वप्नं प्रत्युक्त्वाऽशुभं स्वप्नं प्रत्याह-

याति पापोऽल्पफलतां दानहोमजपादिभिः ।

१ ‘स्तामि क’ टण । २ ‘सुषुप्ता’ ड । ३ ‘स्वप्नं प्रत्यक्षवृत्तिस्तुखावगतस्तदर्थै’ ड । ४ ‘वा स्वस्वलक्षणानु’ ड । ५ ‘दोषाणामनु’ ण । ६ ‘थास्व प्र’ अ इ त स सु । ७ ‘स्वो वा’ अ । ‘स्वोऽपि’ इ । ८ ‘शुभाशुभ’ टण त । ९ ‘रूपं स० रूपो वा’ टड । ‘रूपतोऽफलः’ ण । १० ‘वा दिवा’ ड । ११ ‘वा’ अ । १२ ‘न स्वकीयं फ’ ड । १३ ‘थाभाषितं ददाति’ ट । १४ ‘चानु’ अ इ ड त । १५ ‘स्वप्नो यतोऽनिद्रया निद्रया चानु’ ड । १६ ‘स सम्पूर्णफल’ ड । १७ ‘पोऽप्यफल’ इ ।

पाप-अशुभं स्वप्नं, अल्पफलता याति । कै १ दानादिभिः । आदिग्रहणात् ध्याननियमादयो गृह्यन्ते ।

**अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ ६४ ॥
पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं भवेत् ।**

अकल्याणमपि-अशुभसूचकत्वादशुभं [अपि], स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव-तस्मिन्नेवावसरेऽशुभस्वप्नदर्शनसमनन्तरे काले, सौम्यकरं शुभसूचकत्वाच्छुभं स्वप्नं यः पश्येत्तस्य जन्तोस्तस्य वा स्वप्नस्य शुभमेव-कल्याणरूपमेव, फलं भवेत्, न पूर्वदृष्टमशुभमित्येव शब्दार्थः । अपिशब्दात् कल्याणं स्वप्नं दृष्ट्वा यस्तत्रैव वा स्वप्नमध्ये सुप्तोऽशुभं च स्वप्नं पश्येत्, तस्याशुभमेव फलं भवेत्, न पूर्वदृष्टं शुभमिति बोध्यम् । ननु, एव सति स्वप्नानामनिश्चितफलत्वं प्राप्नोति । ततश्च “स्वप्ने मयः सह प्रेतै” (श्लो ४०) इत्यादिना यदुक्तं तदन्यथाऽपि स्यात् । यतोऽशुभलक्षणोऽप्येव दानादिभिश्चान्यथा सम्पद्यते । ततश्चानिश्चितफलत्वान्मरणं प्रति नासौ निश्चितो हेतुः । एवमन्येऽपि ये स्वप्ना प्रतिनियता रक्तपित्तादीना व्याधीना हेतवो निर्दिष्टाः, तेऽपि तथैव बोद्धव्याः । अत्राचक्ष्महे । निश्चितानिश्चितफलस्वभावत्वात् स्वप्नानामदोषः । तथा हि-केचित्स्वप्ना निश्चितफलस्वभावा निर्दिष्टा । यथा-“स्वप्ने मयः सह प्रेतै” इत्यादयः । केचिदनिश्चितफलस्वभावाः । यथा-“मूर्ध्नि वशलतादीना” (श्लो ४९) इत्यारभ्य यावत् “रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शनं जातु नेष्यते” इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन ये निर्दिष्टाः । तत्र ये निश्चितफलस्वभावास्तेषां न कश्चिदप्यन्यथा कर्तुं पार्यते । प्राक्तनस्य कर्मणस्तथैरूपस्य बलवत्त्वात् । ये त्वनिश्चितफलस्वभावाः “मूर्ध्नि वशलतादीना” इत्यादयः । तेषां स्वप्नान्तरदर्शनादिभिरन्यथा सद्भावः सम्भाव्यत इति ।

“पश्येत्सौम्यं” इत्युक्तम् । अतस्तानेव सौम्यान् स्वप्नान् दर्शयितुमाह-

**देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ६५
साधून् यशस्विनो वह्निमिन्द्रं स्वच्छान् जलाशयान् ।
कन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ६६
नराशन दीप्ततनुं समन्ताद्भूधिरोक्षितम् ।**

यः पश्येत्सुभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ॥ ६७ ॥

शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ।

शैलप्रासादसफलवृक्षसिहनरद्विपान् ॥ ६८ ॥

आरोहेद्गोश्वयानं च, तरेन्नदं ददोदधीन् ।

१ ‘व स्व’ ड । २ ‘ध्येऽशु’ टड । ३ ‘थाफलरूप’ ट । ४ ‘थाऽपि स’ ड । ५ इन्द्र-प्रज्वलितम् । ६ ‘कन्या’ अ इ ण त स मू । ७ रुधिरोक्षितं नराशन-रक्तसिक्तं राक्षसम् । ८ ‘तनु’ ण । ९ ‘क्षित’ ण स मू । १० ‘दमहोद’ ण त । ११ हृद-अगाधजलजलाशयः । १२ नदहृदोदधीन् अस्वच्छानपीत्यर्थः । यदुक्तं सुश्रुते (सू अ २९।७९)-“नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् । तरेत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥” इति ।

पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतम् ॥ ६९ ॥
सम्बाधानिःसृतिर्देवैः पितृभिश्चाभिनन्दनम् ।
रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चैवमर्दनम् ॥ ७० ॥
यस्य स्यादायुरारोग्यं विंशं बहु च सोऽश्रुते ।

कुमारका-बालका । विष-वत्सनाभादि । आमिष-मासम् ।
सुमनस-पुष्पाणि । शुक्लशब्दो वस्त्रमित्यत्रापि सम्बध्यते,
अर्थवशाच्चास्य नपुसकत्वमेकत्वं च बोध्यम् । देवादीन् य
पश्येत्, यो वा छत्रादीन् लभते, यश्च शैलादीन् समारोहेत्,
यश्च नदादीन्स्वरेत्, यस्य वा पूर्वोत्तरगमनादिक स्यात्, स पुरुष
आयुरादीन्श्रुते-प्राप्नोति ।

“आरोग्यमश्रुते” इत्युक्तम् । अतस्तदेवारोग्य लक्षणितुमाह-
मङ्गलाचारसम्पन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः ॥ ७१ ॥
श्रद्धानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसङ्ग्रहः ।
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ ७२ ॥
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ।

“प्रशस्ताचरण नित्यमप्रशस्तविसर्जनम् । एतद्धि मङ्गल
प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥” आचरण-आचार सङ्कृतानु-
ष्ठानम् । मङ्गलाचाराभ्या सम्पन्नो-युक्त । क ? परिवार ।
तथा, आतुरः । श्रद्धान-अवश्य मे व्याविर्यमनेन भेषजेन
नश्यतीत्येव मन्यमानः । तथा च, परिवारोऽनुकूल-दक्षिण ।
तथा, प्रभूतस्य द्रव्यस्य सङ्ग्रह-सङ्ग्रहणम् । तथा, सत्त्वलक्ष-

१ ‘मृतिम्’ स मू । ‘मृति’ स स । २ ‘सङ्कटाक्षि’
अ । सम्बाध-सङ्कटम् । ३ ‘चापम’ अ । ४ ‘त स बहुशो-
ऽश्रुते’ अ स द्व । ५ ‘नाभ. ।’ ण त । ६ ‘भि सत्यद’ ड ।
७ ‘रय नश्य’ ट । ‘धिनश्य’ ड । ८ ‘ल-भक्तियुक्त ।’ ड ।

णयो सयोगो, वैद्यादिषु भक्ति, चिकित्साया-उपक्रमे, अनि-
र्वेद-सोत्साहता, तत्-एतत्, आरोग्यलक्षणम् ।

कस्मादिदं स्थानं शारीरमुच्यते ? इत्यस्य निरुक्तिमाह-
इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ॥ ७३ ॥
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ७३ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया द्वितीये शारीरस्थाने
दूतादिविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति-परिसमाप्तौ । अत्र-अस्मिन्स्थाने, यतो-यस्मात्,
शरीरस्य जन्म सम्यक्-अविपरीत गर्भावकान्त्यादिभिश्चतु-
र्भिरध्यायै प्रसक्तानुप्रसक्तिकया, उदाहृतम् । मरण-विकृति-
विज्ञानीयाख्येन तथा दूतादिविज्ञानीयाख्येन च । तत-
शरीरस्य जन्ममरणोदाहरणोत् कारणात्, इदं स्थानं शारीरमु-
च्यते । यद्यपि सर्व आयुर्वेदाख्यो ग्रन्थ शरीरमधिकृत्य प्रवृ-
त्त, तथाऽपीदं स्थानं साक्षाजन्ममरणचिन्तनाच्छरीरस्य
प्राधान्येन शरीर स्थानमुच्यत इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया द्वितीये शारीरस्थाने दूता-
दिविज्ञानीयो नाम षष्ठोऽध्याय समाप्तः ॥ ६ ॥

१ ‘योग’, वैद्यादिभि षट्पृभिः (?) भेदैश्चिकित्सायामुपक-
ल्पन सङ्ग्रह स्यात्, तदारोग्य’ ड । २ ‘णात् इ’ ण. ।
३ ‘चिन्तासु शरी’ ड. ।

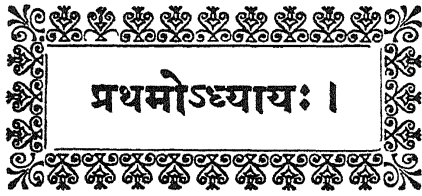

श्रीमद्वाग्भटविरचिते अष्टाङ्गहृदये निदानस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्यया,
श्रीहेमाद्रिप्रणीतया आयुर्वेदरसायनाह्वया टीकया च
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सू०-श्रीगणेशाय नमः । अर्थं शारीरस्थानादनन्तरं निदानस्थानारम्भः । अस्य चार्यं सम्बन्धः । हेतुलिङ्गौषधस्कन्ध-लक्षणोऽयमायुर्वेदः प्रणीतः । तानि च हेतुलिङ्गौषधानि सूत्रस्थाने सूचितानि । शरीरलक्षणं चाधारं समुत्पाद्य तानि विस्तारेणोपदेष्टुं शक्यन्ते । तस्माच्छारीरस्थानं पूर्वमारब्धवान् । ननु, एव सल्लौषधस्कन्ध एव प्राक् प्राधान्यादुपदेष्टुं न्याय्यः । नैवम् । हेतुलिङ्गाभ्यां ह्यर्थाय परीक्ष्यानन्तरं यथायोगमामय-प्रशमनार्थमौषधं दातुमुचितम् । तस्माद्धेतुलिङ्गयोरेवोपादानं प्रागुक्तम्, न त्वौषधस्य, इति चिकित्सितस्थानात् प्रागिदमेव स्थानमुपदेष्टुं युक्तम् । तथा चोक्तं मुनिना (च सू अ २०।२४)-“रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।” इति । तस्मादौषधाद्धेतुलिङ्गयोरेवामयं प्रति प्राधान्यम् । अतो निदानस्थानारम्भः । तत्र च पूर्वं सर्वरोगनिदानं मेवारब्धुं युक्तम्, प्राधान्यात् । प्राधान्यं च सर्वरोगकारणनिर्देशात् । तथा हि वातादय एव प्रकुपिता सर्वरोगकारणम् । वक्ष्यति हि (श्लो १२)-“सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला ।” इति । तेषां च प्रकोपकारणमस्मिन्निर्दिश्यत इत्याह-

अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सू०-अथातः इत्यादि । सर्वे च ते रोगाश्च सर्वरोगाः, तेषां

१ ‘यं निदा’ ङ ण थ द । २ ‘युक्तः’ ङ थ । ३ ‘मयपरीक्षान’ ट ड । ४ ‘नमार’ ड । ५ ‘वातपित्तकफा कुपि’ य । ६ इदं सर्वरोगनिदानं चरके नि० १ अध्याये, सुश्रुते सू० ३५ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।

निदानं सर्वरोगनिदानम् । शेषमायुष्कामीयाध्यायव्याख्येयम् । इतीत्यादिशब्दानामपि पूर्ववद्व्याख्या ।

आ० २०-श्री । शुभमस्तु । ओ नमो गणेशाय ।
श्रीवैद्यनाथाय नमः ॥

अथ हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

अङ्गं कायचि[किंत्सा]ख्यं सामस्येन निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ ज्वरप्रकरणम् । तत्र ज्वरोत्पत्तिः । सा चेति-
हासरूपेण निरूपिता सङ्ग्रहे (नि अ १)-“[पुरा] कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वन्द्वा जितलोभेश्रमकृमालैस्य-
भया निर्णपरिग्रहा पुरुषा बभूवुः । तेषां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायादचिन्त्यरसवीर्यादिसमुद्धानि सस्यान्यौषधयश्चासन् । ते तानि जितेन्द्रियत्वात् काले मात्रया चोपयुज्जानां सत्यार्जवानृशस्यादिगुणयोगाच्च सुरसदृशतेजोरूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसहनैनां सत्त्वसारसम्पन्ना दीर्घायुषो नीरुजश्च बभूवुः । अश्रयति तु कृतयुगे युगस्वर्भावक्रमेण परिहीयमानसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरेषु च धर्मातिक्रमात् पुरुषेष्ववश्यभाविनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन्निर्ण-
सर्वरोगाणां सामान्यतः सम्भवः । निरपेक्षा-निराशा-
रूक्षा-निःश्रेयाः । ज्वरस्तु स्थाणुशापात् प्राचेतसंतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्तद्विनाशार्थं पूर्वजन्मावमानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परिरक्षितवत् ^१कोपमतिचिरकालसम्भृतो व्रतान्ते रोषाग्नि

१ ‘इह कृ’ स स । २ ‘भक्तोऽथ’ स.द्व । ३ ‘लस्या निष्प्रतिग्र’ फ । ४ ‘निष्परिग्रहा-स्वच्छन्दचारिणः’ इतीन्दु । ५ ‘ते-जसो रू’ स.द्व । ६ सहनन-शरीरम् । ७ ‘ननसत्त्व’ स.द्व । ८ ‘भावात् क्र’ स.द्व । ९ ‘उपेक्षिता-अविहितप्रतिक्रिया’ इतीन्दु । १० ‘स्थाणू रुद्र उमापति’ इत्यमरः । ११ ‘सत्त्वमुपाग’ स.स । १२ ‘मुपादाय तस्य’ फ. । १३ ‘क्रोधम’ स.द्व । १४ ‘कालात्सम्भृतो व्रततीवरोषा’ फ. ।

किङ्कररूपेण किल पिण्डितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रि-
शिरोक्षिबाहुपाद पिङ्गललोचनो दह्री शङ्खकर्णो कृष्णतनु-
रुत्तमाङ्गान्निश्चर । स देवीविनिर्मितया सह भद्रकाल्या
प्रतिरोमकूपमभिनि सृतैर्विविधविकृताकृतिभिरनन्तैर्भयानक
वाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगान्तकैराम्भोदसह
स्नानिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परिवृत कल
कलौरवेण महाभूतसम्प्लवकारिणा विधाय दानववधमश्व-
मेधाध्वरविध्वंस च प्राक्षलिर्विज्ञापयामास शिवम् । शिवी-
भूतोऽसि देवदेव देवैः पितामहप्रभृतिभिः जगतः पित्रा
च धात्राऽभिष्टूयमानः सम्प्रत्यहं किं करवाणीति । त
शैली सकोधमादिदेश । यस्माद्विदशैरप्यर्जय मत्क्रोधव्रत-
विघ्नचिकीर्षु दैत्यसैन्यं दक्षो दक्षहव्यं च त्वया जीर्ण-
मतो जगतोऽस्य सस्यावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भव-
तु । त्वहि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमो
मयतया महामोहः प्राग्जन्ममरणमतो विस्मरयिताऽपचा-
रान्तरेषु चोन्मायमानत्वात् सन्तापात्मा द्वयेष्वपि भ्रुवो
ज्वरो भवेति । सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभि
सर्वतोऽनुभुवि विचरति । तद्यथा,—पाकलो गजेषु, अभितापो
वाजिषु, अलर्कं कुकुरेषु, ईन्द्रमदो जलजेषु, ज्योतिरोषधीषु,
चूर्णको धान्येषु, अप्सु नीलिका, भूर्मावृषर, भर्तुषेषु
ज्वर, इति । तत्सहजाश्वरोचकाङ्गमर्दशिरोव्यथाभ्रमक्लम-
ग्लानितृष्णासन्तापादय । तत्सन्तापाच्च रक्तपित्तम् ।
तत्रैव च यज्ञे क्रोधं भयाभिभूतानां परितो विद्रवता लङ्घ-
नप्लवनद्यैर्देहविक्षोभैर्गुणमविद्रधिद्विजठरादयो हवि प्रा-
शान्मेहकुष्ठार्शो शोफातिसारादयो र्भयत्रासशोकाशुचिसरप-
शैरुन्मादापस्मारग्रहादयो रोहिण्यतिसङ्गाच्छेषदुहित्रसम्भो
गर्कृताच्च प्रजापतिक्रोधात् नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मा तत्सहो
द्भवाश्च कासश्वासादयः । सोऽपि हि न विना ज्वरेणानुबध्ना-
तीति सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवैच्यश्च ।^१
इति । रोगलक्षणं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथात इति ।

तत्र रोगाणां सामान्यं निदानं विभक्तिषु स्तावद्रोगाणामेव
पर्यायान् वदति । रोगपर्यायश्रवणेन हि शिष्याणां तत्र तत्र
शास्त्रप्रदेशेषु संमोहो न भवति—

१ 'करकालाम्भो' स स । २ 'परित' स मू । 'परीत'
स सं । ३ 'लारावे' स द्र । ४ 'ध्वसाङ्गा च' स मू । 'ध्व-
सन च' स स । ५ 'त्रा च स्तूय' फ । ६ शैली—शिव ।
७ 'ली क्रो' स द्र । ८ 'जय्य क्रोधव्रत मम विघ्न' फ । 'जग्धो
मम क्रोधो व्रत' स मू । ९ 'न्य च दक्षश्च दक्षहव्यं त्व' स मू ।
१० 'न्मनो विस्मा' स द्र । ११ 'चोष्ममयत्वा' स मू । १२ 'तो
वि' फ । १३ 'इन्द्रियमदो' फ । १४ 'चूर्णिका धा' फ ।
१५ 'वृष' स मू । १६ 'मनुष्येषु' स स । १७ 'क्रोधाङ्गया-
द्भूतानां' फ । १८ 'भयोत्रास' स द्र । १९ 'कृतप्रजा' फ ।
२० 'वाच्यो वा ।' स.स. । २१ 'सन्देहो' द. ।

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।

यक्ष्मातङ्गदाबाधा शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥ १ ॥

स०—रोगादयः शब्दाः पर्यायवाचिनः—एकार्था इत्यर्थः ।
ननु च, एषा रोगादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थमेदोऽपि
दृश्यते । यथा,—रुजतीति रोगः, दुःखस्य कर्तृत्वाद्दुःखाभि-
धायकः । पाप्मेति किल सर्वे रोगाः पापस्य कर्मणः फलमिति
कृत्वा पाप्मेत्युच्यते । “ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तः” (च
चि अ ३।४) । प्राधान्यं चास्य दुरुपक्रमत्वादिति सहलाच ।
अत एव सर्वकायमनसन्तापकत्वं ज्वरस्याहुः । तथा, “ज्या
वयोहानौ” इत्यस्य वातोरौणादिके वरप्रत्यये सति ज्वर-
शब्दस्यार्थान्तरत्वमप्यापतति । विविधमाधि—दुःख, आदधाति
शरीरे मनसि चेति—व्याधिः । विकारो बुद्धीन्द्रियमनशरीराणां
विकृति—अन्यथात्व, जनयतीत्यर्थः । दुःखमित्यनेनोपतापक-
त्वमनुभवगमयति । आमय इत्यस्यार्थः—किलाऽऽसमुत्था
सर्वे व्याधयः । प्रायेण हि लोकोऽस्त्रिल एव लौक्यादेशकाला
पथ्यातिमात्राशी भवति । तस्य चावश्यमामसम्भवाद्बाहुल्येना-
मसमुत्था व्याधयः । बाहुल्यं चाङ्गीकृत्य शब्दप्रवृत्तिः । यक्ष्मेव
यक्ष्मा, यथा—“यक्ष्मा रोगसमूहानाम्” (च सू अ २५।
३९, स सू अ १३) इत्युक्तः । एव सर्वोऽपि रोगो रोग-
समूह इत्यनेन द्योतयति । तथा च, सर्वो विकार उत्पद्यमा-
नोऽनेकैर्व्याधिलक्षणभूतैश्च युक्तः उत्पद्यते । यथा,—ज्वरस्याल-
स्यारोचकादयः । आतङ्क इति “तकिं कृच्छ्रजीवने” इत्यस्य
धातोराङ्पूर्वस्य रूपम् । रोगोपतत्त्वाद्धि स्त्रीपानभोजनादिभ्यो
निर्वृत्ता कृच्छ्रेण जीवन्ति । गद इव गदोऽनेककारणजन्य-
त्वात् । यथा हि गदोऽनेककारणजस्तथा गदोऽपीति गदशब्द-
स्यार्थः । आबाध इति आसमन्तात् कायमनसोर्बाधन—पीडे-
त्यर्थः । एव प्रवृत्तिनिमित्तं प्रत्यर्थमेददर्शनात् कथमुक्तं पर्याय-
वाचिनः ? इति । अत्राचक्ष्महे । एवमेवैतत् । किन्तु पीडाका-
रित्वसामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुरीकृत्य पर्यायवाचिनः इत्युक्तम् ।

आ० २०—पर्यायकथनद्वारेण रोगलक्षणमाह—रोग इति ।

रुजतीति रोग इत्यादिव्युत्पत्त्या रोगादिशब्दैर्योऽर्थोऽभि-
धीयते स रोगः ।

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

स०—निदानादयः सम्प्राप्त्यन्ता रोगाणां विज्ञानं पञ्चधा
स्मृतम्, मुनीन्द्रैरिति शेषः । निदानादिविज्ञानेन सर्वे रोगा
विशेषेण बुध्यन्त इत्यर्थः । उपशयस्तथेति यथा निदानादयो

१ 'रभूतत्वं ज्ञापयति' ड । २ 'इत्येव चो' ड । 'इत्येतद् चो-
थ' । ३ 'तैर्व्याधिभिरुत्प' ण । ४ 'क्त समुत्प' ट । ५ 'त्वा-
द्विस्त्रि पान० वृत्तो कृ० वति' ड । ६ 'गदन गदो' ट । 'गदो
भ्रातरि विष्णोः स्यादामये, चायुधे गदा ।' इति विश्वमेदिन्यौ ।
७ 'हि गदोऽने' ट । 'हि रोगोऽने' ण थ द । ८ 'रित्वात् सा' ट.
ण द. । ९ 'सर्वरोगविशेषोऽवबुध्यत इ' ड थ. ।

रोगाणां विज्ञानं तथोपशयोऽपीति तत्तुल्यकक्षता द्योतयितुं तथाशब्दं तत्रकृत् प्रयुक्तवान् । एवम्प्रसिद्धेऽत्र चकार मपि । इति-परिसमाप्तौ, एतावदेव रोगाणां विज्ञानम् । निदानं द्विधा, -रोगाणामासन्नं विप्रकृष्टं च । तत्रासन्नं यथा-वातादयः प्रकुपिता । विप्रकृष्टं कारणं यथा-वातादिचयप्रकोपकरमाहार-विहारादि । तत्र निदानं-कटुकाम्लदध्यादिकं ज्वरस्य । पूर्वरूपं यथा-ज्वरस्यैवालस्यादयः । रूपं यथा-“आगमापगमक्षोभमृ-दुतावेदनोष्मणाम् । वैषम्यं तत्रतत्राङ्गे तास्ता स्युर्वेदना-श्चला ॥” (ह नि अ २।१०) इत्यादि । उपशयो यथा-ज्वरं स्नेहमर्दनादिनोपशाम्यन्तमुपलभ्य स तस्योपशय इत्यु-च्यते । सम्प्रप्तिस्तु-“यथादुष्टेन” (श्लो ८) इत्यादिलक्षणा । विनिश्चितज्ञानकारणत्वाद्विज्ञानम्, कारणे कार्योपचारात् । निदा-नादीनामसमासनिर्देशं एकैकस्यापि प्राधान्यमिति द्योतनाय । एवमेकैकस्योपलब्धिकारणत्वं भवति । उपचारादेव सङ्ख्यायां लब्धायां पञ्चधेत्युक्तं नियमार्थम् । पञ्चधैवैतानि तत्त्वतो नान्ये रोगावर्बाधहेतवः सन्तीत्यर्थः ।

आ० २०-रोगलक्षणस्य भेदानाह-निदानमिति । वि-ज्ञानं-लक्षणम् ।

निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः

स०-निमित्तादिभिः षड्भिः पर्यायैर्निदानमाहुः-वदन्ति, मुनय इति शेषः । तत्र तत्र शास्त्रप्रदेशे निदानमेतैः पर्यायै-र्वैद्यमित्यर्थः ।

आ० २०-पर्यायकथनद्वारेण निदानलक्षणमाह-निमि-त्तेति । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)-“तत्र निदानं वाय्वादि-प्रकोपः । तस्य पुनरहिताहारविहारसेवा ॥” इति ।

प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥ ३ ॥

उत्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

स०-येन-आलस्यारुच्यादिना, उत्पित्सु-उडुभूषु, आ-मयो-ज्वरादि, लक्ष्यते-ज्ञायते, तत्प्राग्रूपम् । दोषविशेषेण-वातादिना, अनधिष्ठित-अनासादितो, ‘व्यक्तरूपेण’ इत्यत्रा-नुक्तमपि गम्यमानत्वादुक्तं बोध्यम् । तथा हि-वातादिदोषे-णानधिष्ठितत्वाद्वाधेरुत्पित्सुतैव न घटते, व्याधिकारणाभावात् । न हि वातादीन् विमुच्य व्याधेः प्रायेणान्यतः सम्भवः सम्भाव्यते । वक्ष्यति हि (श्लो १२)-“सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मला ॥” इति । तस्माद्दोषविशेषानधिष्ठितत्वं सुत्पित्सुरामयस्य यदुच्यते, तद्व्यक्तरूपदोषापेक्षमवगन्तव्यम् ।

१ ‘ति तुल्य’ ट.ण.द. । २ ‘प्राग्रूपम्’ ड.थ. । ३ ‘उपादाना-देव’ ड.थ. । ४ ‘धैव, न त्वन्ये’ ड. । ‘धैतानि, न त्वन्ये’ थ. । ‘तानि, न त्वेतदन्ये’ ण. । ५ ‘रोगाणां बहवो हेतवः सम्भव-न्तीत्यर्थः’ ड.थ. । ६ ‘बोधे हे’ ट. । ७ ‘यैर्बोद्धव्यमि’ ड.थ. । ८ ‘बोद्धव्यम्’ ड.थ. ।

अ० ५६

आ० २०-अथ पूर्व[रूप]लक्षणमाह-प्राग्रूपमित्यादि । उत्पित्सुरामयो येन लक्ष्यते तत्प्राग्रूपम् । उत्पित्सु-उत्प-तितुकाम । रोगो हि राजेव बहुपरिवारः । तस्य केचिदग्रे केचित्सह केचित्पश्चाद्गजन्ति । ते च पूर्वरूपरूपोपद्रव-संज्ञाः । तत्र पूर्वरूपेण ज्वराद्यन्यतम उत्पित्सु इति ज्ञाय-ते, न तु वातज्वराद्यन्यतम इति, अत आह-दोषविशेषे-णानधिष्ठित इति । यत्तुक्तं रुचिनिश्चये (ज्व नि श्लो. ६)-“सामान्यतो, विशेषान्तु जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः, कफान्नान्नभिनन्दनम् ॥” इति । तत्स-म्भावनाज्ञानं न प्रमाज्ञानमित्युपेक्षितं पूर्वं ।

अत एवाह-

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधाधीनां तद्यथायथम् ॥ ४ ॥

स०-तदित्यनेन प्राग्रूपं परामृश्यते । तत्-प्राग्रूपं, उत्पित्सूनां ज्वरादीनामल्पत्वात्-अनासादितबलत्वात्, अव्यक्तं लिङ्ग-अस्पष्टं लक्षणम् । यथायथं-यद्यस्य व्याधेर्ज्वराद्यन्यतमस्यात्मी-यमात्मीयम् । तच्च प्राग्रूपं त्रिधा दृश्यते, -किञ्चिच्छारीरं किञ्चि-न्मानसं किञ्चिच्छारीरमानसं च । तत्र शारीरं यथा-ज्वरस्या-लस्यास्यवैरसगात्रगौरवजृम्भासाक्षाकुलाक्षितेऽप्येवं प्रायम् । मानसं च-अरतिर्हि तोषदेशेष्वक्षान्तिरित्येव प्रायम् । किञ्चिच्छारीरमा-नसं यथा-“प्रीतिरम्लपट्टषणे । द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु” (ह नि अ. २।८) इत्येव प्रायम्, शारीरमानसदोषजनितत्वात् ।

आ० २०-प्राग्रूपस्य सामान्यरूपत्वमाह-लिङ्गमव्यक्त-मिति । अव्यक्तं-विशेषज्ञानहीनम् । अल्पत्वात्-विशेष-लक्षणसाधनापरिपूर्णत्वात् । किं व्याधिमात्रस्य ? न । यथा-यथं व्याधिविशेषस्य ज्वरादेः । यत्तु क्वचित्पूर्वरूपमुक्त्वा सा-मान्यरूपमुच्यते तद्विशेषरूपमेव । प्रतिविशेषं वक्तव्यम् । एकत्रोच्यते ।

इदानीं रूपं लक्षयितुमाह-

तदेव व्यक्तां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ५ ॥

स०-तदेव-प्राग्रूपं, व्यक्तां यातं-व्यक्तदोषाधिष्ठितं सत्, रूपमित्यभिधीयते । तदेवेत्येवशब्देनैतत् द्योतयति, -यदेव शारीरं प्राग्रूपं पूर्वोपवर्णितं तदेवेह गृहीतव्यम्, स्थायित्वात् । तद्व्यामयानुबन्धि । मानसं शारीरमानसं चास्थायित्वान्न गृहीतव्यम् । तद्विद्वयमप्युत्पन्नव्याधिसमनन्तरं प्रायेण नश्य-तीति तद्व्यक्तता न याति । अतः शारीरमेवोत्पित्सुव्याधिप्राग्रूप-मिह परीक्ष्य युक्तम् । संस्थानादयः षट् रूपस्य पर्यायाः

१ ‘कफादन्नाश्चिर्भवेत् ।’ मा.नि. । २ ‘यस्य यस्य व्या’ थ. । ३ ‘अतश्च’ ट.द. । ४ ‘वाऽस्या’ ड.थ. । ‘स च मनसोऽस्या’ ण. । ५ ‘प्युत्पित्सुव्या’ ट.ण.थ.द. । ६ ‘व्याक्तिं नायाति’ ड.थ. । ७ ‘ह तदा प’ ट.ड.ण.द. । ८ ‘रामशार्थ’ ण.द. ।

इत्यर्थः । ईमे च पर्यायाः प्राग्रूपस्यापि योज्याः । यथा-पूर्व-
संस्थान पूर्वव्यञ्जन पूर्वलिङ्गमित्यादि ।

आ० २०-रूपलक्षणमाह-तदेव व्यक्ततामिति । तत्र पूर्व-
पक्ष्यक्ततादोषविशेषेण निर्धारकत्वम् । रूपादयः सप्त पर्यायाः ।

हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥ ६ ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

स०-उपयुज्यत इत्युपयोग-सेवनम् । सुखमावहति-
उत्पादयतीति सुखावहः, -देहस्य सुखं करोतीत्यर्थः । य उप-
योगः सुखावहस्तमुपशयं विद्यात्-जानीयात्, मुनीन्द्र इति
शेषः । केषामुपयोगः ? औषधान्नविहाराणाम् । औषध-हरीत-
क्यादि । अन्न-रक्तशाल्यादि । विहारो-वाग्देहमनोनिर्वर्तित
श्रेष्ठविशेषो व्यायामव्यवायजागरैणाध्ययनगीतभाषणध्यानवा-
रणादिरूपः । औषधं चान्नं च विहारश्चौषधान्नविहारा, तेषां
मौषधान्नविहाराणाम् । तेषां किम्भूतानाम् ? हेतुव्याधिविपर्य-
स्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । हेतुव्याधिविपर्यस्तानां विपर्यस्तार्थ-
कारिणां च । विपर्यस्ता-विपरीता, हेतुव्याधोर्विपर्यस्ताः ।
हेतुश्च व्याधिश्च हेतुव्याधी, तयोर्विपर्यस्ता हेतुव्याधिविपर्य-
स्ता, -निदानरोगयोर्विपरीता । तथा विपर्यस्तानामर्थो विपर्य-
स्तार्थः, तं कुर्वन्तीति विपर्यस्तार्थकारिणः । हेतुव्याधिविपर्य-
स्ताश्च विपर्यस्तार्थकारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थका-
रिणः, तेषाम् । केषां विपर्यस्तानामर्थं कुर्वन्ति ? अत्र प्रकृत-
त्वाद्धेतुव्याधिविपर्यस्तानाम् । तदयमर्थः-हेतुव्याध्योरविपरीता
अपि हेतुरूपा इव भासमाना व्याधिरूपा इव भासमाना हेतु-
व्याधिविपर्यस्तानामर्थं व्याध्युपशमलक्षणं कुर्वन्ति । यथा
हेतुविपरीतैर्व्याधिविपरीतैश्चौषधान्नविहारैर्व्याध्युपशमं क्रियते
प्रतिपक्षत्वात्, तथा विपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः । सङ्गहे तु
जगाद (सू अ. १२)-“उभयार्थकारिः पुनर्द्वैव्यपाश्र्वभूः ।
तथा छर्द्या छर्दनमित्यादि । एवमिव ह्यविपरीतमेव सत् भेषजं
विपरीतमर्थं करोति ।” इति । तत्र हेतुविपरीता औषधान्न-

विहारा यथा-गुरुस्निग्धशीतजे व्याधौ लघुरुक्षोष्णमौषधमन्न-
वा । तथा, सन्तर्पणोत्थेऽपतर्पणम्, अपतर्पणोत्थे सन्तर्पणम्,
जागरणोत्थे व्याधौ स्वापः, स्वापोत्थे जागरणम्, व्यायामोत्थे
आसना, इत्यादि । तथा, व्याधिविपर्यस्ता औषधान्नविहारा यथा-
वातजे ज्वरे सर्पिः पानमौषधम् । तस्मिन्नेव ज्वरेऽन्नं पेया ।
विहारश्च तस्मिन्नेव ज्वरे देहमनोव्यापारोपरमः । तथा, पाच-
नसाध्ये ज्वरे दोषानपेक्षमौषधं मुस्तापर्पटकम् । अन्न रक्त-
शाल्यादि । प्रमेहे रजनी यवान्न च । तथा च वक्ष्यति (ह
चि अ. १।७२)-“रक्ताद्या शालयो जीर्णा षष्टिकाश्च ज्वरे
हिताः ।” इत्यादि । विहारश्च यथा (ह चि अ. १।१७१)-“ज्व-
रकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयेर्हरेत् ।” इति । तथा मुनि-
रप्यवोचत् (च चि अ. ३।३१९)-“ज्वरकालं च वेगं च
चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः । तस्यैष्टैश्च विचित्रैश्च विषयैर्नाश-
येत्स्मृतिम् ॥” इति । विपर्यस्तार्थकारिणश्च द्वेधा भवन्ति,-
व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणो हेतुविपर्यस्तार्थकारिणश्च । तत्र व्या-
धिविपर्यस्तार्थकारिणो यथा-छर्दिर्व्याधौ तदर्थकायौषधं मद-
नादि । अन्नं च तदुपसृष्टं शाल्यादि । अथवा यदह्यमसा-
त्म्यमपरिशुष्कं गुरुं च । विहारोऽङ्गुल्युत्पलनालादिना तदुद्व-
मनम् । यथा चातिसारे विरेचनम् । वमनेन विरेचनेन च
छर्द्यतीसारयोर्गृद्धिरेव कर्तुं युक्ता, तद्धेतुकत्वात्तस्य । इह च
शमनकरणाद्विपर्यस्तार्थकारित्वम् । हेतुविपर्यस्तार्थकारिणश्च
यथा-मद्योत्थे व्याधौ मद्यमेवोपयुक्तं व्याधिं शमयत्यौषधत्वेन ।
एवमन्नविहारावप्युक्तौ । मद्येन मदात्ययस्य गृद्धिरेव कर्तुं युक्ता,
तद्धेतुकत्वात्तस्य । इह तु शमनकरणाद्विपर्यस्तार्थकारित्वम् ।
एतदेव च तदर्थकारीति वदन्ति । तच्च मात्राशित्तीये (ह
सू अ. ८।२४) व्याख्यातमेव । हि-यस्मात्, स-उपशयो,
व्याधे-आमयस्य, सात्म्यमिति स्मृतं । मुनीन्द्रैरिति वाक्य-
शेषः । एव व्याधिगुणविपरीतो य आहारो विहारश्च प्रायेण
निदानविपरीतः स व्याधिसात्म्यम् । मुनिस्त्ववोचत् (च
सू अ. ६।५०)-“देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ॥” इति ।

आ० २०-उपशयलक्षणमाह-हेतुव्याधीति । हेतुवि-
पर्यस्ता-शीतादिजे व्याधानुष्णादयः । व्याधिविपर्यस्ता-
स्तम्भादिरूपे व्याधौ स्वेदादयः । विपर्यस्तार्थकारिण-पित्तेऽ-
न्तर्निगूढे विमार्गगे वा स्वेद इत्यादयः । स्वेदो हि पित्तस्य
न विपर्यस्तः, अर्थं तु विपर्यस्तस्य करोति पित्तशमनाख्यम् ।
एवं त्रिविधस्यौषधस्य अन्नस्य विहारस्य चोपयोगो य सु-
खावहः, तमुपशयं विद्यात् । तस्य पर्यायो व्याधिसात्म्यम् ।

१ ‘अत एवमेव पर्यायः’ ण द । २ ‘घात्, सु’ ट ङ ण द ।
३ ‘रणध्यानादि’ ङ थ । ४ ‘रश्च, तेषाम् । किम्भू’ ङ थ ।
५ ‘नाम् ? हेतुश्च व्याधिश्च’ य । ‘नाम् ? हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च
ते विपर्यस्तार्थकारिणश्च’ ङ । ६ ‘ता ये औषधान्नविहारास्ते तथा’
ट द । ‘ता औषधान्नविहाराणां तथा’ ण । ७ आयुर्वेददीपिका-
मधुकोशात्तद्वर्णनकारैस्त्वत्र हेतुविपर्यस्ता, व्याधिविपर्यस्ता, हेतु-
व्याधिविपर्यस्ता, हेतुविपर्यस्तार्थकारिणः, व्याधिविपर्यस्तार्थकारिणः,
हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारिणश्चेति षट् प्रकारा सोदाहरणा वर्णिता ।
८ ‘र्यस्तमर्थः’ ङ । ९ ‘न्ति ? प्र’ ङ थ । १० ‘तदाऽय’ ट ।
११ ‘इवाऽऽभा’ ट य द । १२ ‘यमौषधम् ।’ स द । ‘यम् ।
स्वसने स्वसनं छर्दने छर्दिरिति । एव’ ङ थ । १३ ‘व मे’ ट ण
द । १४ ‘ज हेतुव्याधिविप’ स द । १५ ‘रीतार्थः’ ङ थ ।

१ ‘था-कफजे’ ङ । ‘था-पित्तजे’ य । २ ‘व कफजे ज्व’
ट ङ । ३ ‘व्याधेस्तद’ थ । ४ ‘था वाऽति’ ट । ५ ‘हार-
विहार प्रा’ ङ थ । ६ ‘त सात्म्यमे’ ङ ण थ द । ‘अदनीय-
आद्यम् । आद्यग्रहणेनौषधाहारयोर्ग्रहणम्’ इति चक्र ।

उपशयलक्षणकथनप्रस्तावादनुपशयोऽपि लक्ष्यं इत्याह—
विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ७ ॥

स०—अतो यथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयाख्यात् यो विपरीत-
लक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोग-सेवनमसुखावह, सोऽनु-
पशय उच्यते । स एव व्याधेरसात्म्यमित्यभिसंज्ञित-आभि-
मुख्येन सङ्केतित ।

आ० र०—अनुपशयलक्षणमाह—विपरीतोऽनुपशय इति ।
उपशयलक्षण[त्]विपरीतो—दुःखावह । तस्य पर्यायो व्या-
ध्यसात्म्यम् । अनुपशयस्य पृथगुद्देशो न कृत, उपशयान्त-
र्भावात् । इत्थं सुखमन्यथा दुःखमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या
ह्युपशय एव निर्धार्यते । सङ्ग्रहे तु देशकालोपयोगो ह्यु(ऽप्यु)
क्त (नि अ १)—“एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ।” इति ।

निदानप्राप्तरूपोपशयानुक्त्वा, सम्प्रति सम्प्राप्ति लक्षयि-
तुमाह—

यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ ८ ॥

स०—येन प्रकारेण दुष्ट-कुपितो, वाताद्यन्यतमो दोषो-
यथादुष्ट, तेन यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता—देहम-
नुधावता सन्निवेशविशेषेण गच्छता, प्रत्यामय वा निर्वृत्ति-
निष्पत्तिरुद्भव इति यावत्, निर्दिष्टा सा सम्प्राप्ति । सा च
जातिरागतिश्च कथ्यते । यथा ज्वरस्य—“मलास्तत्र” (ह
नि. अ २।३) इत्यादिलक्षणलक्षिता । तत्र मलानामामा-
शयप्रवेशनेन, तथाऽऽमानुगमनेन, तथा स्रोतोरोधेन, तथा
पक्तिस्थानाज्ज्वलननिरसनेन, तथा तेनैव जाठरेण वह्निना
तेषामभिसर्पणेन, तथा सकलदेहतापेन, गात्र चात्युष्ण कुर्वता,
एवविधया सम्प्राप्त्या ज्वरोऽयमिति निश्चीयते । एव रक्त-
पित्तादिष्वपि चिन्त्या सम्प्राप्ति ।

आ० र०—सम्प्राप्ति लक्षणमाह—यथा दुष्टेनेति । यथा-
येन प्रकारेण निर्वृत्ति, असौ प्रकार सम्प्राप्ति । स च
प्रकारो दुष्टत्वेन [स]चलितत्वेन च । रूपहानिर्वा रूपवृद्धिर्वा
रूपान्तर वेत्यादि दुष्टत्वप्रकार । सञ्चलितत्वेन वा वेगेन
वा मार्गान्तरेण वा गतिरित्यादि सञ्चलितत्वप्रकार ।
सम्प्राप्ते पर्यायौ जातिरागतिश्च ।

सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥९॥
दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् १०

१ ‘क्षयत इ’ ड थ । २ ‘य इत्युच्य’ ट ण । ३ ‘सात्म्याभि’
ट । ४ ‘त्तिनिर्दिष्टा’ ड थ । ‘त्ति-उद्भू’ ण द । ५ ‘सरणे’ ट द ।
‘भिसारणे’ ण । ६ ‘अत्रैव-निदानस्थाने, इतिशब्द प्रकाराथ’
इति चन्द्र ।

हेत्वादिकात्कार्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ।
नक्तंदिनर्तुभुक्ताशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ ११ ॥

स०—सा च-सम्प्राप्ति, सङ्ख्यादिविशेषेण भिद्यते,—सङ्ख्या
च विकल्पश्च प्राधान्य च बल च कालश्च त एवम्, तेषां
विशेष सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेष, तस्मात्सा सम्प्रा-
प्तिर्बहुधा सम्पद्यते ।

तत्र सङ्ख्याविशेषो यथा—[अत्रैव-]इहैव, वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा,
इति । एवमन्यत्र पञ्च कासा, पञ्च श्वासा, अष्टौ गुल्मा,
इत्येवमादयः सङ्ख्याविशेषा सम्प्राप्तिभेदा ।

दोषाणां—वातादीना, समवेतानां—एकस्मिन् व्याधौ सङ्घटिता-
ना, या अशांशकल्पनै—भागेन भागेन कार्यानुमेयेन निरूपणा,
स विकल्प । अशांशश्चाशांशौ, ताभ्यां कल्पना—अनेकविधो
विशेष । यथा—अस्मिन् व्याधौ वात कुपित कदाचिदेकेन
गुणेनाधिकेन रूक्षेण कदाचिद्विषुना कदाचिच्छीतेन कदाचि-
द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽधिकैर्दुष्यति । एव पित्त कट्वम्लादिना कुपित
कदाचिदेकेन गुणेन तीक्ष्णेन कदाचिदुष्णेन कदाचिद्वाभ्यां
बहुभिर्वाऽधिकैर्दुष्यति । एव कफेऽपि निरूप्यम् । तदेवरूपो
यो निश्चय स विकल्प इति । यतश्चैव तत सर्वेषु रोगेषु
तुल्या कोपनप्रकारा न भवन्ति । तथा हि—रूक्षादयो गुणा
वातस्य सदा कोपका, किन्तु कदाचित् कस्यचिद्विषुस्य प्रकु-
ष्टत्वं कोपने कस्यचिन्न्यूनत्वमिति । अत एव हेतोर्गदानन्त्य
चिकित्सानन्त्य च । दोषाणामिति बहुवचनोपादानादेव सम-
वेतानामित्यर्थे लब्धे समवेतग्रहण पृथग्द्वन्द्वसमस्तानामपि
चाशांशकल्पना विकल्प उच्यत इति प्रतिपादनार्थम् ।

स्वातन्त्र्यं च पारतन्त्र्यं च, ताभ्यां व्याधे प्राधान्यमा-
दिशेत्—जानीयात् । तत्र स्वतन्त्रस्य व्याधे प्राधान्यम्, यथा-
स्वनिर्दिष्टोपक्रमसाध्यत्वात् । अस्वतन्त्रस्य व्याधेरप्राधान्यम्,
प्रधानव्याध्युपक्रमेण प्रायस्तस्याप्युपक्रम्यत्वात् । यद्यपि प्राधा-
न्यविशेषादसौ सम्प्राप्तिर्भिद्यत इत्युक्तम्, तथाऽप्यप्राधान्य-
विशेषादप्यसौ सम्प्राप्तिर्भिद्यत इत्यर्थादुक्तं च भवत्येव । प्राधा-
न्याप्राधान्ययो परस्पर सापेक्षत्वात् । तथा हि—अप्राधान्यं
प्राधान्यमपेक्ष्य वक्तुं युज्यते, अप्राधान्यं चापेक्ष्य प्राधान्यमिति ।

कृत्स्नस्य भाव कात्स्न्यम् । कात्स्न्यं चावयवाश्च कात्स्न्याव-
यवा । हेत्वादीनां कात्स्न्यावयवा हेत्वादिकात्स्न्यावयवा । आ-
दिशब्देन प्राप्तादयो गृह्यन्ते । बल चाबलं च बलाबले व्याधे
सम्बन्धिनी, तयोर्विशेषण—विशिष्टता, बलाबलविशेषणम् । तद्य-
थासङ्ख्येन हेत्वादिकात्स्न्यावयवैरादिशेत् । तत्र प्रतिरोग यन्नि-

१ ‘शेषावथा’ ण द । २ ‘सहिता’ ड । ३ ‘ना—भागेन कार्या’
ट ड थ । ४ ‘पण स’ ट । ५ ‘कफोऽपि निरूप्य । एव’ ट ।
६ ‘ल्या प्रकोपप्र’ ट । ‘ल्याख्या कोपप्र’ थ । ७ ‘अतो हे’
ट ण द । ८ ‘चाश’ ट ड थ द । ९ “प्राधान्य—मुख्यभाव” इति
चन्द्र । १० ‘धाऽप्रा’ ट । ११ ‘इत्युक्तार्था’ ड.थ. ।

दानत्वेनोपदिष्ट, तत्किं कार्त्तर्येनास्य व्याधेरुत्पादकमुतावयवेन^१ एव प्राग्रूपमपि । तथा लक्षणमपि किं समस्तमस्य व्याधेर्लक्ष्यत उतावयवेन^२ उपशयोऽप्यस्य व्याधेः सन्तर्पणापत्पर्यणरूप, स किं कार्त्तर्येन सुखानुबन्धं करोत्युतावयवेन^३ तत्र कार्त्तर्येन यथा-रक्तशाल्यादिमासघृतक्षीरदधिवसामज्जतैलादिना । अवयवेन तु-रक्तशाल्यादिमासाद्यन्यतमेन चैकैकेन । तथाऽपत्पर्यणरूपोऽपि यवश्यामाकगवेधुककोरदृषनीवारतक्रारनालादि, स किं कार्त्तर्येन सुखानुबन्धं करोत्युतावयवेन यवादिनैकैकेन^४ एवमन्यदपि चिन्त्यम् । यथा च ज्वरस्य-आमाशय प्रविश्य किं कार्त्तर्येनाथाशेन^५ तथाऽऽममनुगम्य किं कार्त्तर्येनाथाशेन^६ इत्यादि । तदेवभूतैर्मलैरयज्वरो निर्वर्तित इत्येव बलाबलविशेषणमादिशेदिति ।

नक्त च दिन च ऋतुश्च भुक्त च, तानि नक्तदिनर्तुभुक्तानि । तेषामशा-अवयवा, नक्तदिनर्तुभुक्ताशा । व्याधेः कालो व्याधिकाल । यथामल-यथादोषम् । यो यस्य दोषस्यात्मीय कालस्त नक्तदिनर्तुभुक्ताशैर्व्याधिकालमादिशेत् । यथा-श्लेष्मज्वरस्य रात्रिमुखे पूर्वोक्ते वा वसन्ते ऋतावाहारे च भुक्तमात्रे बललाभो भवति । एवं मारुतपित्तयोरपि बललाभो निरूप्य ।

आ० २०-सम्प्राप्तिभेदानाह-सङ्ख्याविकल्पेति । अष्टौ ज्वरा इत्युक्तेर्जा(र्ज्ञा)यते ज्वरस्यायमसाधारण उत्पत्तिप्रकारः, येनाष्टधैवोत्पद्यत इति । तस्य प्रकारस्य शब्दान्तराप्रतिपाद्यत्वात् सङ्ख्याशब्देनोक्तिः । द्वन्द्वजे सन्निपातजे वा व्याधौ व्याधितारतम्यविकल्पः । यत्रैक प्रकार स्वतन्त्र व्याधिमुत्पादयस्तत्परतन्त्रमप्युत्पादयति तत्प्राधान्यम् । अत्रोत्पत्तिप्रकारे हेत्वादिसामग्र्यनुरूप व्याधेर्दुः सहत्व तद्वलम् । अबलग्रहणमनुपशयवत् । यत्रोत्पत्तिप्रकारे स्वदोषकाले व्याधिवृद्धिः स कालः ।

इति प्रोक्तो निदानार्थः

स०-इतिशब्द प्रकारे, अनेन सङ्क्षेपाख्येन प्रकारेण यथा-निर्दिष्टेन, निदानार्थो-निदानाभिधेय, समासत [प्रोक्त -] प्रकर्षेणोक्तो, न तु व्यासत ।

आ० २०-निदानार्थमुपसंहरति-इति प्रोक्त इति ।

अत एवाह-

तं व्यासेनोपदेक्ष्यति ।

१ 'ल्येनोताशे' ण । २ 'एतदेव स्पष्टीकृत खरनादेन-व्याधीनामृतहोरात्रनियमाङ्गोजनस्य च । विशेषो विद्यते यस्तु कालाक्षेप स उच्यते ॥ वसन्ते श्लेष्मजा रोगा शरत्काले तु पित्तजा । वर्षासु वातजा रोगा प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ निशान्ते दिवसान्ते च बलिनो वातजा गदा । अह क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजा ॥ श्लेष्मजा भुक्तमात्रेऽङ्गे लक्ष्यन्ते बलिनो मला ।' इति । ३ 'इति शब्द समासौ' इति तोडरः । ४ 'स व्या' इ ट हेमाद्रिः । ५ 'पदेक्ष्यते' ड. हेमाद्रिः, तोडरः । 'पदिश्यते' इ.थ. ।

स०-य एव निदानार्थं समासेन प्रोक्त, तमेव व्यासेनोपदेक्ष्यति-तन्त्रकृदभिधास्यति ।

आ० २०-नियमार्थं विस्तरं वक्तुं प्रतिजानीते-स व्यासेनोपदेक्ष्यत इति । व्यासेन-विस्तरेण, उपदेक्ष्यते-वक्ष्यति(ते), ग्रन्थकार (रेण) । प्रतिरोगमिति शेषः ।

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥ १२ ॥ तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।

स०-सर्वेषामपि रोगाणां कुपिता मला-कुद्धा वातपित्तकफा, निदान-हेतु । तदित्यनेन वातादयः परामृश्यन्ते । तस्य-वातादिप्रकोपस्य, निदानं विविध-नानाप्रकार, अहितसेवन-अहितानुष्ठान, प्रोक्तम् ।

आ० २०-कञ्चिदंशमिहैव वक्ति-सर्वेषामेवेति । मला-दोषाः ।

किं तत्^१ इत्याह-

अहितं त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥ १३ ॥

स०-त्रयाणां-कालार्थकर्मणा, त्रिविधो-हीनमिथ्यातिमात्रलक्षणो, योगोऽहितमिति प्राक्-सूत्रस्थाने, उदाहृत-उक्त । यथा (ह सू अ १२।३५)-"अथैरसात्म्यैः सयोगः कालकर्म च दुष्कृतम् ।" इत्यादि ।

आ० २०-[त्रिविधः]-हीनमिथ्यातिमात्रभेदेन । त्रयाणां-कालार्थकर्मणाम् । प्राक्-दोषभेदीयाध्याये ।

इदानीं वातादीनामक्षपानविहारसहितं कोपकारणमाह-

तिक्तोषणकषायाल्परूक्षप्रमितभोजनैः ।

धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥ १४ ॥

क्रियातियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ।

ग्रीष्माहोरात्रिभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥ १५ ॥

स०-तिक्तौदिभिः समीरणं कुप्यति । ननु, अल्पप्रमितभोजनशब्दयोः पर्यायशब्दत्वाद्भयोःरुपादानमयुक्तम् । नैत-

१ 'स एव' य. । २ 'पदिश्यते' ट.ड.थ. । ३ 'हितस्त्रिवि' इ.फ.चन्द्र. । ४ 'तत्तत्त्रयाणां' ट. । ५ 'दीना सर्वेषामौषधाहारवि' थ. । ६ 'रमहि' ण थ.द. । ७ "तिक्तानि-निम्बवासकबाकुचिका-पर्पटिकादीनि । ऊषणानि-कटूनि कालशाकतिलशाकवेतसप्रभृतीनि । कषायाणि-राजमाषजम्बूफलामतिन्दुकमलोत्पलकुसुमदन्दादीनि । अल्पानि-लघूनि शामकादीनि । रूक्षाणि-चणककालमसूरादीनि । प्रमितभोजन-प्रमिताशनम्, प्राप्तसङ्ग्रहकालात् यदतिक्रान्तकालधान्यं सङ्गृह्यते तत्प्रमिताशनम् । तथा चागम-'धान्यं शिलाकासम्पन्नं ज्ञेयं नत्प्रमिताशनम् । अतीतकालम्' इति । यद्वा, अल्पादयो भोजनेन सम्बध्यन्ते । अल्पभोजन-हीनभोजनम् । रूक्षभोजन-अस्निग्धभोजनम् । प्रमितभोजन-अतिक्रान्तकालमित्यर्थः । व्यायामो-बलवद्विग्रहादि ।' इति चन्द्रः ।

दस्ति । भिन्नार्थत्वादनयो । तथा हि—अल्पभोजन हीनभोजन-
मुच्यते । प्रमितभोजन तु तदुच्यते यदतिक्रान्तवेल भुक्तम् ।
तथा चागम—“धान्य पुलाकनिष्पन्न ज्ञेयं तत्प्रमिताशनम् ।
अतीतकाल यद्भुक्त” इत्यादि । धारणोदीरणे—वातवेगादीनाम् ।
क्रियातियोगो—वमनविरेचनास्थापनादिक्रियाणामतिसेवनम् ।
ननु, आस्थापनेन च वायो कोपोऽनुपपन्न । तथा हि—“वाते
बस्तिरिष्यते” (ह सू अ १९।१) इत्युक्तम् । नैवम् ।
आस्थापनातियोगो हि पित्तश्लेष्मादीना धातूनामपचयकृत् ।
तदपचयाच्च वायो कोप । तथा चोक्तम्—“वायोर्धातुक्षयात्
कोपो मार्गस्यावरणेन च ।” इति । तस्माद्युक्तो वायोरास्था-
पनातियोगेन कोप । तन्न कृताऽप्युक्तम् (ह सू अ १९।६५)—
“क्लेहबस्तिं निरूह वा नैकमेवातिशीलयेत् । उक्लेशाग्निवधौ
क्लेहाग्निरुहान्मरुतो भयम् ॥” इति । ग्रीष्मान्त इत्यन्तशब्द-
समीपवचनो वेद्यं । तेन ग्रीष्मसमीपे वर्षाख्ये काले प्रकोप
इति युज्यते । अन्यथा “चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु
त्रिषु ।” (ह सू अ १२।२४) इत्येतद्व्याह्रन्येत ।

आ० २०—तित्कादिभिः समीरणं कुप्यति । प्रमित-
चिरकालनिहित, अजीर्णमित्यर्थः । ग्रीष्मादीनामन्ते—वर्षा-
पराह्णपररात्रपरकालविदाहसञ्चितम् । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)—
“विष्टिभिर्विरुद्धकट्टणधान्यकलायचणककरीरतुम्बका-
लिङ्गचिर्मिष्टविसशालूकजाम्बवतिन्दुकशुष्कतृषिताशनक्षुधि-
ताम्बुपानासूक्ष्मप्रवातबलवद्युद्धं निग्रहातिखरचापकर्षणात्यु-
च्चविषमलङ्घनधावनसैरिष्टतरणाभिघातदम्यगोवाजिगजलि-
ग्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेपभ्रमणचालनगाढोच्छादन-
पराघातनादिसाहसोत्कण्ठादिभिरतिसेवितैः ।” इत्यधिकम् ।

पित्तं कट्फलतीक्ष्णोष्णपटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्धविदाहसमयेषु च ॥ १६ ॥

स०—पित्तं कट्ठादिभिः कुप्यति । अर्धरात्रे पित्तस्य काल-
स्वभावात्कोपः ।

आ० २०—कट्ठादिभिः पित्तं प्रकुप्यति । विदाहसमय-
आहारस्य विदग्धावस्था । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)—“क्षार-
रशुक्लशण्डाकीमद्यमूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलैर्लथमाषनि-

१ ‘त्वादेतयो’ ड थ । २ ‘पुनरनि’ ट । ‘पुलाकैनि’ ण ।
‘पुलाकस्तुच्छधान्ये स्यात्’ इति मेदिनी । ३ ‘य तु प्र’ ड थ ।
४ ‘बोध्य’ ड । ‘वाच्य’ थ । ५ ‘द्वविग्रहादिख’ फ । ६ ‘स-
लिलतर’ स ड । ७ ‘दोत्सादनपरघा’ फ । ८ ‘धर्मेनिदाघस’
फ । ९ “कटूनि—शुण्ठीमरिचकुठेरकादीनि । अम्लानि—जम्बीरकर-
मर्दकपरूषकप्रभृतीनि । तीक्ष्णानि—हिङ्गुराजिकादीनि । उष्णानि—स्व-
भाववीर्याभ्यामग्निमाषादीनि । पटूनि—लवणानि रोमकसामुद्रविडसौ-
वर्चलादीनि । क्रोध—कोप । विदाहीनि—मत्स्यकुलत्थसर्पपशका-
दीनि । विदाहसमये—अन्नस्य पच्यमानावस्थासमये ।” इति चन्द्र ।
१० ‘लथामात्रा’ फ ।

ष्पावतिलाञ्जलद्राकुठेरकादिवर्गामात्रातकाम्लीकापीलुभल्ला-
तकास्थिलाङ्गलिकामरिचातपाग्निरजोधूमक्रोधेर्ध्याजीर्णमैथु-
नोपगमादिभिः ।” इत्यधिकम् ।

स्वादम्ललवणस्निग्धगुर्वभिष्यन्दिशीतलैः ।

आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ॥ १७ ॥

प्रच्छर्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।

पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा

स०—स्वादादिभिः रुफं कुप्यति ।

आ० २०—स्वादादिभिः श्लेष्मा प्रकुप्यति । आस्या—आ-
सना । स्वप्नसुख—शय्यासुखम् । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)—
“मोचखर्जूरभयनालिकेरनिशाम्बुपानात्यम्बुपानभुक्तमात्र-
कालातिस्वप्नकायवाङ्मनोव्यापारानारम्भानुपधानशयनाव-
शयायहर्षच्छर्दिविघातादिभिः ।” इत्यधिकम् ।

द्वन्द्वं तु सङ्करात् ॥ १८ ॥

स०—द्वन्द्व—द्वय, वातपित्ते वातकफौ पित्तकफाविति ।
सङ्करात्—मिश्रीभावात्तित्कादीना, कुप्यति । एतदुक्तं भवति,—
येन तित्कादिर्वातहेतु सेवित कट्फलदिश्व पित्तहेतु, तस्य
वातपित्ते प्रकुप्यत । एव शेषैर्योग्यम् ।

आ० २०—वातादिकोपनसङ्करात्—द्वयोर्द्वयोर्योगात्, द्वन्द्वं
प्रकुप्यति ।

मिश्रीभावात्समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।

सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥ १९ ॥

व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशकाममूलकैः ।

पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशासिषैः ॥ २० ॥

दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथाऽन्नपरिर्वर्तनात् ।

ऋतोर्दुष्टात्पुरोवाताद्ग्राहवेशाद्विषाद्गरात् ॥ २१ ॥

दुष्टान्नात् पर्वताश्लेषाद्ग्राहैर्जन्मर्क्षपीडनात् ।

मिथ्यायोगाच्च विविधात्पापानां च निषेवणात् ॥ २२ ॥

स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।

स०—समस्ताना—तित्कादीना, मिश्रीभावात् सन्निपात

१ ‘नक्रद्वरकु’ स स । २ ‘गाम्रात्रा’ स मू । ३ ‘गमनादि’
स स । ४ ‘अतिस्वप्न’ इति कचित् । ५ “स्वादूनि—मधुराणि
द्राक्षाखर्जूरशर्कराखण्डप्रभृतीनि । अम्लानि—किलाटकूचिकाप्रभृति-
दध्यादिविकृतानि । लवणानि—सैन्धवविडसौवर्चलादीनि । स्नि-
ग्धानि—दुग्धादीनि । गुरुणि—मादिषादिमासदधिदुग्धकृशराप्रभृ-
तीनि । शीतलानि—अतिशीतानि स्वभाववीर्याभ्या छायाज्योत्स्नामहि-
षीदुग्धघृतप्रभृतीनि । आसन—आस्या निरीहत्व एकत्रावस्थानम् ।
स्वप्नसुख—अतिशयनोत्पन्न सुखम् । अतिबृहणानि—सक्तप्रभृतीनि ।”
इति चन्द्र । ६ ‘मात्राका’ फ । ७ ‘षयोश्च’ ड थ । ८ ‘व-
र्त्तत’ इ द । ‘रिवृत्तित’ इति कचित् । ९ ‘ष्टामात्’ इ द,
हेमाद्रि, तोडर ।

कुप्यति । तथेति समुच्चये । सङ्कीर्णाशनादिभिश्च सन्निपात कुप्यति । आदिशब्देन पर्युषितक्लिन्नादिभोजनादयो गृह्यन्ते । सङ्कीर्णाशनादीना लक्षण प्रागुक्तम् । दोषत्रयकरैस्तैरिति पूर्वोक्तैर्मन्दकद्विफाणितयवक्रपाटलव्रीहिसर्षपशाकादिभि । तथेति न केवलमेतै, अन्नपरिवर्तनादिभिश्चेति तथाशब्दस्यार्थः ।

आ० २०-सर्वेषा मिश्रीभावात् सङ्कीर्णाशनादिभिश्च सन्निपात प्रकुप्यति । सङ्कीर्णाशन-अपाङ्गैः सह भोजनम्, समशन च । अजीर्णभोजन-अजीर्णहेतुद्विष्टविष्टभ्यादि भोजनम् । अन्नपरिवर्तनात्-क्रीतान्नभोजनादसात्म्यभोजनाच्च । दुष्टामात्-दोषदुष्टापकान्नरसात् । पर्वताश्लेषात्-पर्वतासन्नवननिवासात् । मिथ्योपचारत-प्रसूतानाम् । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)-“मन्दकदधियावकसर्षपलकुचामफला-सात्स्यौषधिगन्धाघ्राणानातर्वदुर्दिनरसायनस्नेहस्वेदविरेचना-दिमिथ्यायोनेभ्य पूर्वकृताना पापाना च कर्मणा परिणामात् ।” इत्यधिकम् ।

प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ २३ ॥
रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वन्ते ॥ २३ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया तृतीये निदानस्थाने
सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स०-प्रत्यामयमिति-अनेन प्रकारेण, क्रुद्धा-कुपिता, दोषा आशु-द्रागेव, देहे विकुर्वन्ते-शरीरे विकार जनयन्ति । किं कृत्वा ? रसायनी-नाडी, प्रपद्य-प्राप्य । किम्भूता ? रोगस्याधिष्ठानानि-स्थानानि रसरुचिरादीनि, तानि गन्तु शील

१ “सङ्कीर्णाशनेन-पथ्यापथ्यदुष्टमलिनाशनेन । अजीर्णाशनेन-सत्यजीणे भोजनेन । विषमाशनेन-अप्राप्तातीतकालहीनमात्रातिमात्रेण भोजनेन । विरुद्धाशनेन-मत्स्यामलकपथ्य प्रभृतीनामशनेन । अध्यशनेन-भुक्तस्योपरिभोजनेन । व्यापन्न मद्य-नष्टवर्णगन्ध क्लिन्न दुर्गन्धप्रायम् । तद्वत्पानीयमपि व्यापन्नम् । पिण्याक-खल । मृत्-मृत्तिका । पूलामिष-दुर्गन्धि मासम् । शुष्कामिष-वज्ररमा-सम् । कृशामिष-क्षीणधातु स्नायुभूयिष्ठमस्थिशेष मासम् । तथा, अन्नपरिवर्तत-सात्म्यान्नत्यागात् । ऋतो-वसन्तादे, दुष्टात्-हीनमिथ्यातियोगयुक्तात् । ग्रहावेशात्-ग्रहाणा देवदैत्यगन्धर्वादीनामावेशात् । गरात्-कृत्रिमविषात् । विषात्-जङ्गमविषात् । दुष्टात्-विषोपहतान्नाभ्यवहारात् । पर्वताश्लेषात्-पर्वतसङ्घटे निवसनात् । ग्रहै-सूर्यादिभि, जन्मक्षपीडनात्-जन्मनक्षत्रताडनात् । तथा, विविधान्मिथ्यायोगात्-रसायनस्नेहस्वेदविरेचनादीनामनेकधासम्यगुपचारात् । च-अपरम् । पापाना-हिंसास्तेयादिकाना, निषेवणात्-करणात् । स्त्रीणा-नारीणा, प्रसववैषम्यात्-प्रसूतिक्लेशात्, तथा मिथ्योपचारत-असम्यगुपचारात् ।” इति चन्द्र । २ ‘दिभ्यश्चे’ ट । ३ “दुष्टामात्-दुष्टाद्रसधातोरसम्यक् पक्तात्” इति तोडर । ४ ‘ति-उक्तेन प्र’ ड य ।

यासा ता रोगाधिष्ठानगामिन्य, तास्तथाविधा नाडी प्राप्य विकृतिभाजो दोषा सम्पद्यन्त इत्यर्थः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने सर्वरोग-निदान नाम प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ १ ॥

आ० २०-सम्प्राप्तिमाह-प्रतिरोगमिति । रोगाधिष्ठान-गामिनी-रोगोत्पत्तिस्थानानि गता । रसायनी-नाडी । सङ्ग्रहे तु (नि अ १)-“आधानजन्मनिधनप्रत्यर-विपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरूपत्र क्लेशाय मरणाय वा ॥ जन्मनक्षत्राङ्गण्यमानेषु नवकेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनि-जन्मविपत्करप्रत्यरनिधनसञ्ज्ञानि । जन्मै(जन्मै)व द्वितीयतृतीयमानवकस्थ-आधानम् । ज्वरस्तु जात षडात्रादश्विनीषु निवर्तते । भरणीषु तु पञ्चाहात्, सप्ताहात् कृत्तिकासु च ॥ त्रिसप्तत्रात्रादश्विनी, रोहिण्यामष्टरात्रत । एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयो ॥ पञ्चाहान्मृत्युराद्राया त्रिपक्षे सप्तयोऽथवा । पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशद्वा ब्रह्मात्सप्ताहतोऽथवा । पुष्ये श्लेषासु मरण चिरेणापि, मघासु तु ॥ अवश्य स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् । फल्गुन्यो पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमेऽह्येकविंशे वा ज्वर सौम्यत्वमृच्छति । हस्तेन, सप्तमे शान्तिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातो दशाहादथवा त्रिभि । पक्षैर्मृत्यु विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽहनि न चेच्छान्तिर्मेतरे मृत्युस्तत परम् । ज्येष्ठाया पञ्चमे मृत्युरुर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ॥ स्वास्थ्य दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहेऽथवा गते । पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासत ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् । [ज्वरस्तु श्रवणे याति शान्तिमेकादशाहत ॥] एन्द्रेऽष्टाहानिष्टासु दशाहाद्वारुणेषु तु । षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्प्रशमो, रेवतीषु तु । चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह ‘शौनकः ॥’ इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

सर्वरोगनिदानं च कथितं च समाप्तम् ॥ १ ॥

१ “आधान नक्षत्र-येन व्याधितो गर्भे सम्भूत, जन्मनक्षत्र-येन प्रजात, निधन-जन्मत सप्तमम्, प्रत्यर-पञ्चमम्, विपत्कर-तृतीयम् ।” इतीन्दु । अरुणदत्तस्तु “आधान-जन्मक्षीदशम नक्षत्रम् ।” इत्याह । २ “प्रत्यर्याख्य” इति विजयरक्षितसम्मत पाठ । ३ ‘च’ स मू । ४ ‘तु’ स स । ५ ‘त्रि. स’ स ड फ । ६ ‘पुष्याहे’ फ स मू । ७ ‘यो षष्ठे, परयो’ फ । ८ ‘योश्च दि’ स स । ९ ‘मे द्वेक’ स मू । १० ‘हस्तेऽहनि स’ स मू । ११ ‘मे च तथाऽ-शान्ति’ फ । १२ ‘ले तु त्रिस’ स स । १३ ‘त्रि स’ फ स मू । १४ ‘आज्येष्टा’ स ड । १५ ‘सु द्वादशाद्वा’ स ड । १६ ‘सु त्रिस’ स.स. । १७ ‘च’ स ड. । १८ ‘हारित.’ स.मू. ‘गौतम.’ स.स. ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

स०—सर्वरोगनिदानादनन्तरं ज्वरनिदानारम्भेऽयं सम्बन्धः ।
उक्तं सर्वरोगनिदानम् । अतोऽनन्तरमवश्यं कस्यचिद्विशिष्टस्य
रोगस्य निदानं वक्तुमुचितम् । रोगेषु च ज्वरः प्रधानः । तथा
च मुनिः (च सू अ २५।४०)—“ज्वरो रोगाणाम् ।” इति ।
स्वयमेव चास्य प्राधान्यं तन्त्रकृत् प्रतिपादयिष्यतीति ज्वरनि-
दानमेवारब्धुं युक्तम् ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—अथादिशब्दानां पूर्ववद्व्याख्या ।

आ० २०—अथ ज्वरनिदानं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति ।

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः ।

क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।

विविधैर्नामभिः कूरो नानायोनिषु वर्तते ॥ २ ॥

स०—रोगाणां पती रोगपतिः—सर्वरोगप्रधानः । पाप्मा—
पापस्वभावः । तथा, मृत्युः—सर्वप्राणिनां हि मरणेनासावेव
योजयति यथा, न तथाऽन्ये रोगाः । सर्वधात्वाप्यायकं यदो-
जस्तदशनं भोजनं यस्येत्योजोशनः । अन्तको—मरणहेतुसामान्य-
न्यात् । क्रोधो—भगवतो महेश्वरस्य दक्षापमानितस्य लोकाधि-
दिधक्षोर्ललाटान्निर्गतः । अत एवाह—दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वन-
यनोद्भव इति । जन्मान्तयोर्मोहमय इति ज्वरस्य सन्तापात्म-
कत्वं लिङ्गम्, जन्मान्तयोश्च क्वचित्सन्तापानुपलब्धेर्मोहमय
इत्युक्तम्, मोहस्वभावादेवान्यजन्मजं कर्म प्राणी न स्मरति ।
यश्चापचारजः—तथैवाविधादहारविहारादुद्भूतः, स सन्ताप-
स्वभावः, स च कूरो—दुश्चिकित्स्यः । नानायोनिषु—हस्त्यैश्वर्यगोप-
क्ष्यादिषु च, विविधैर्नामभिर्वर्तते । [यथा—“पाकैस्तद्व्येभा-

नामभितापो ह्येषु च । गवां गोकर्णकश्चैव पक्षिणा मकर-
स्तथा ॥ वान्तादानामलर्कं स्यादब्जेष्विन्द्रमदं स्मृतम् । ओष-
धीषु तथा ज्योतिश्चर्णको वान्यजातिषु ॥ जलेषु नीलिका भूमा
चूषो नृणां ज्वरो मतः । ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते
तु तम् ॥ शेषा सर्वे विपद्यन्ते तिर्यग्योन्यो ज्वरादिताः । कर्मणा
लभते जन्तुर्देवत्वमायुषादपि ॥ पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्य-
मभिपद्यते । तस्मात्स देवभावाच्च सहते मानवो ज्वरम्’ (सु
उ अ ३९।११) ॥” इति ।] यथा—दन्तिशरीरे पाकलो नाम
ज्वरः, अश्वशरीरेऽभितापकः, गोशरीरे गोकर्णकः, पक्षिशरीरे
मकरः, श्वशरीरेऽलर्कः, [मत्स्येष्विन्द्रमदः, ओषधीषु ज्योतिः,
वान्येषु चूर्णकः,] अप्सु नीलिका, [भूमाचूषः,] मानुषेषु
ज्वरः, इति । ननु, यदि रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः, तर्ह्यपचारज इति
कथमुक्तम् ? ब्रूमः । पूर्वं कृतयुगे ललाटजलोचनादुत्पन्नो ज्वरः ।
त्रेतायुगे तु सम्प्राप्ते परिग्रहदोषाद्वर्त्मस्य पादोऽन्तर्हित इत्यपचा-
रेणासौ प्रथमं प्राणिषूद्भूतोऽपचारज इत्युच्यते । कलियुगेऽप्य-
न्नपानौषधाद्यपचारेण जात इत्यपचारज उच्यते, इति न
किञ्चिदत्रायुक्तम् ।

आ० २०—ज्वरप्रभावमाह—ज्वरो रोगपतिरित्यादि । ओ-
जोऽशन—आहारो, यस्य [इति] ओजोशनः । दुष्कृतस्यान्त-
करोति भोगेनेत्यन्तकः । जन्मकाले अन्तकाले[चा]ऽयं
मोहमयो—मूर्च्छात्मकः ।

स चापचारजो ज्वरः किमेको वाऽनेकविधः ? इत्याह—

स जायतेऽष्टधा दोषैः पृथङ्निधैः समागतैः ।

आगन्तुश्च

स०—स—सन्तापलक्षणो ज्वरः, अष्टधा—अष्टप्रकारः, सम्प-
द्यते । कथम् ? पृथग्दोषैः—वातपित्तकफैः, तथा मिश्रैः—द्राभ्या
द्राभ्याम्, तथा समागतैः—सन्निपतितैस्त्रिभिः, तथाऽऽगन्तुका-
रणजनितो ज्वरः, एव पृथग्दोषैस्त्रयो मिश्रैस्त्रयः सन्निपतितैरेक
आगन्तुश्चैक इत्यष्टौ ।

आ० २०—ज्वरभेदानाह—स जायत इति । पृथग्दोषैस्त्रयः,
द्विशो मिश्रैस्त्रयः, समागतैरेकः, आगन्तुरेकः, इत्यष्टधा ।

१ ‘धानम्’ ड ण द । २ इदं ज्वरनिदानं चरके नि० १ अध्याये,
सुश्रुते उ० ३९ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १।२ अध्याये
यथोक्तास्ति वर्णितम् । ३ ‘त्युस्तेजो’ चन्द्र । ४ ‘गिनो हि’ ड ।
५ ‘नाभावेन योऽन्यो रोगः’ ड थ । ६ ‘था ज्वरो, न’ थ ।
७ ‘यत्तदो’ ड थ । ८ ‘मर’ ट थ । ९ ‘वन्महे’ ट ड थ ।
१० ‘लाटनिर्ग’ थ । ११ ‘योरर्कवत्सन्ता’ ण द । १२ ‘लब्धौ
मो’ थ । १३ ‘थाविविधा’ ट ण द थ । १४ ‘दाहारादु’ ड थ ।
१५ ‘स्त्यश्वाविगो’ थ । १६ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतां श्लोकां य
पुस्तके नोपलभ्यन्ते । १७ ‘कलस्तु यथे’ ट । ‘पाकलः स तु
नागानामभितापस्तु वाजिनाम् । गवामीश्वरसञ्ज्ञश्च मानवानां ज्वरो
मतः ॥ अजादीनां प्रलापाख्यं करभेष्वलसो भवेत् । जले च-
(ष्वि)न्द्रमदो नाम क्षारोऽश्मस्वनिलो नगो ॥ ऋते” इति चन्द्रः ।

१ ‘शुनादीना’ ट । २ ‘भूमौ चूषो’ ट । ३ ‘विषहते—सोऽ-
हं शनोति’ इति डट्ठण । ४ ‘तैर्यग्योना ज्व’ स सु । ‘ग्योनौ
ज्व’ ट । ५ ‘ते यस्मादेव’ स सु । ६ ‘मनुवर्तते’ तस्मात्ते
देवभावेन सहन्ते मानुषा ज्व’ स सु । ७ ‘रे खोरक’ ण द । ‘रे
खोरक’ थ । ८ [ ] इति पाठः ट ड ण थ द पुस्तकेषु
नोपलभ्यते । ९ “खरेषु खोरकः, गोष्ठीश्वरः, उष्ट्रेष्वलसकः,
व्याडेष्वाक्षिकः, प्रलापकोऽजादिषु, सरीसृपेषु कष्णीषः, हारिद्रको
महिषेषु, मृगारोगो मृगेषु, पक्षिष्ववतापः, पतङ्गेषु [पक्षपातः,]
गुल्मेषु गुच्छकः, माल्येषु पर्वकः, ऋषभको नलिनीषु, लल कोद्र-
वेषु, मधुकः शाकेषु” इत्यधिकं हस्त्यायुर्वेदे (महारोगस्थाने अ ९) ।
१० ‘इत्युक्तम्’ ब्रू’ थ । ११ ‘गे च सजाते प’ थ ।

सम्प्राप्तिमस्याधुना वक्ति—

मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ॥ ३ ॥

आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ।

स्रोतांसि पक्तिस्थानाञ्च निरस्य ज्वलनं बहिः ॥ ४ ॥

सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ।

कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयन्ति ते ॥ ५ ॥

स०—तत्रेति निर्धारणे, तेष्वष्टसु ज्वरेषु मध्ये निजानां ज्वराणामुत्पत्तिर्निर्धार्यते । मला—वातादयः, स्वैः स्वैः प्रदूषणैः—कोपनैः, दुष्टा—कुपिता, ज्वरं निर्वर्तयन्ति—उत्पादयन्ति । तत्र यथा—वातस्तिक्तादिभिः, पित्तकटुकादिभिः, कफस्त्राग्नादिभिः, एव ससर्गैः सन्निपाते च चिन्त्यम् । आगन्तुना च केनचित् प्रकुपिता दोषा ज्वरं निर्वर्तयन्ति । यद्यपि चागन्तुज्वरस्तद्वेतुक, तथाऽपि तत्रापि वातादय एव हेतवः । न हि वातादीन् विमुच्य व्याधौ समुद्भवः कथमपि सम्भाव्यते । एतावास्तु विशेषः,—दोषजे व्याधौ पूर्वं वातादयः कुप्यन्ति पश्चात्कायस्य पीडा भवति । आगन्तुके तु व्याधौ पूर्वं शरीरस्य त्रया भवति पश्चाद्वातादिकोप इति । कयाऽऽनुपूर्व्या ज्वरं निर्वर्तयन्ति ? इत्याह—आमाशयमित्यादि । आमाशयं प्रविश्य—नाभिस्रान्तरे स्थित्वा, तथाऽऽम—पूर्वोक्तलक्षणलक्षित, अनुगम्य तेन चामेनानुगता स्रोतांसि—रसादिवाहीनि, पिधाय—छादयित्वा, तथा ज्वलनं पक्तिस्थानाद्बहिर्निरस्य—निष्कास्य । पक्तिग्रहणमत्र जाठराग्नेर्नि सन्देहेन ग्रहणार्थम्, अन्यथा त्रयोदशानामग्नीनां मध्यात् कतमं ज्वलनं स्थानाद्बहिर्निरस्येति सन्दिह्येत । तेन च—निरस्तवह्निना, सह—एकलोलीभूता, सकलं वपुः—रभिसर्पन्तस्तपन्तो गात्रमत्युष्णं कुर्वन्तो ज्वरं निर्वर्तयन्ति । अत्युष्णग्रहणेनैव प्रतिपादयति,—अत्युष्णगात्रत्वेनैव ज्वरसम्भवः, नोष्णगात्रमात्रेण । तथा च निरामयस्यापि हि प्राणिनो जीवतो गात्रमुष्णं भवत्येव । ननु, वायुकृते ज्वरे वायोर्योगवाहित्वात् पित्तकृतेऽपि ज्वरे पित्तस्य बहिना समानगुणत्वात् सन्तापोपलब्धिर्युक्ता । श्लेष्मज्वरे तु श्लेष्मणो वह्निप्रतिपक्षत्वात् कथमिव सन्तापकत्वं युक्तम् ? इति केचित् । अत्रोच्यते । स्वभावादुपपन्नमेतत् । ज्वरस्य ह्ययमचिन्त्य स्वभावः, येनावश्यं सन्तापमुत्पादयति । एव वातस्यामूर्तिमत्त्वेऽपि गुल्मादिषु श्यावारुणत्वोपलब्धिः । तस्माद्वाधाधीनामेव स्वभावविशेषाभ्यास्यमेवेदम् ।

आ० २०—ज्वरसम्प्राप्तिमाह—मलास्तत्रेति । आममनुगम्य—आमेन रसेनैकीभूय, पक्तिस्थानात्—ग्रहण्याः, सह तेन—ज्वलनेन, तपन्तः—सन्तापयन्तः, ते—मला एव, प्रारम्भकाः ।

स्रोतोविबन्धात्प्रायेण ततः स्वेदो न जायते ।

स०—यत एव स्रोतपिधानं तत एव हेतोः स्वेदो न

जायते । प्रायोग्रहणात् क्वचित्पित्तज्वरादौ स्वेदो जायत एवेत्यर्थः । तथा चानन्तरमेव तत्रकृदधीते (श्लो २०)—“स्वेदो निश्वासवैगन्ध्य” इत्यादि ।

आ० २०—स्वेदाभावे युक्तिमाह—स्रोतोविबन्धात्प्रायेणेति । प्रायेणेति पित्तज्वरादौ स्वेददर्शनात् ।

पूर्वरूपलक्षयितुमाह—

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥

आस्यवैरस्यमरुचिजृम्भा सास्त्राकुलक्षिता ।

अङ्गमर्दोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता ॥ ७ ॥

रोमहर्षो विनमनं पिण्डकोद्वेष्टनं क्लमः ।

हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपदूषणे ॥ ८ ॥

द्वेषः स्वादुषु भक्ष्येषु तथा बालेषु तृड्भृशम् ।

शब्दाग्निशीतवाताम्बुच्छायोष्णेष्वनिमित्ततः ॥ ९ ॥
इच्छा द्वेषश्च

स०—तस्य—ज्वरस्य, प्राग्रूपम् । आलस्य—वाङ्मनःकायकर्मस्वनुद्यमः । सुश्रुते चोक्तम् । यथा (शा अ ४।५२)—“सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखद्वेषेणलोलता । शक्तस्य चाप्यनुत्साहकर्मण्यालस्यमुच्यते ॥” इति । अरति—एकत्रानवस्थितिश्चेतसः । तथा, अङ्गगुरुत्वम् । आस्यवैरस्य—वक्त्रविरसता । अरुचि—अन्नाभिलाषाभावः । जृम्भा—जृम्भणम् । सहाक्षेण वर्तते इति सास्त्रे, आकुले अक्षिणी यस्य स एवम्, तस्य भावः सास्त्राकुलक्षिता । अङ्गमर्द—अङ्गभङ्गः । अविपाक—अन्नस्याविपक्तिः । अल्पप्राणता—स्तोकबलत्वम् । तथा, बहुनिद्रता । “लतलोर्गुणवचनस्य पुवद्भावो वक्तव्यः” इत्यत्र पुवद्भावः । रोमहर्षो—रोमाश्च । विनमन—अज्ञाना विनामः । पिण्डकोद्वेष्टन—उद्वेष्टः । क्लमो—म्लानि । हितस्य—गुरुपित्रादेः, उपदेशास्तेषु, अक्षान्ति—असहनत्वम्, तदुपदिष्टं न क्षमते । प्रीतिरित्यादि । अम्लादिषु द्रव्येषु प्रीति—भक्तिः । स्वादुषु भक्ष्येषु—मधुरेषु द्रव्येषु, द्वेषो भवति । तथा, बालेषु—शिशुषु सकललोकवल्लभेष्वपि, ज्वरस्वभावाद्वेषो भवति । तथा, तृड्भृश—तृष्णाऽलस्यम् । शब्दादिष्वनिमित्ततः—कारणं विना, सज्वरस्य प्रीत्यप्रीती जायेते । कदाचिदप्रियमपि शब्दं न द्वेष्टि, कदाचित् प्रियमपि वेणुवीणादिजनितं द्वेष्टि । एव शीतार्तोऽपि कदाचिदग्निं द्वेष्टि, कदाचिदशीतार्तोऽप्यग्निमभिलषति । एव शीतादिष्वपि योज्यम् । एव प्राग्रूप—अव्यक्तलिङ्गम् ।

आ० २०—ज्वरप्राग्रूपमाह—तस्य प्राग्रूपमिति । आकुल—स्वव्यापारेष्वस्थिरम् । अविपाक—आहारस्य । प्राणो—बलम् । विनमन—गात्रशैथिल्यम् । शब्दादिष्वनिमित्ततः—कारणं विना, सज्वरस्य प्रीत्यप्रीती जायेते । कदाचिदप्रियमपि शब्दं न द्वेष्टि, कदाचित् प्रियमपि वेणुवीणादिजनितं द्वेष्टि । एव शीतार्तोऽपि कदाचिदग्निं द्वेष्टि, कदाचिदशीतार्तोऽप्यग्निमभिलषति । एव शीतादिष्वपि योज्यम् । एव प्राग्रूप—अव्यक्तलिङ्गम् ।

१ ‘त्रमाशुष्कं ज्व’ फ. । २ ‘व्याधिस’ ड थ । ३ ‘रीरे व्य’ ड थ । ४ “स्रोतांसि—रसस्वेदवाहीनि” इति चन्द्रतोडरौ । ५ ‘राशेरस’ ड थ । ६ ‘मध्ये क’ ड थ । ७ ‘व वेद’ ड थ । ८ ‘क्त्वमुक्तम्’ ड थ. । ‘करणं यु’ ण द । ९ ‘ह्येवम’ ट ।

१ ‘लाक्षता’ ण द फ, ट । २ ‘तेऽप्युक्तम्’ सुख’ ड थ । ३ ‘द्वेषोऽतिलो’ ड । ‘द्वेषो न लो’ थ । ४ ‘कर्मस्त्राल’ स सु । ५ “अङ्गमर्द—अज्ञानं मृद्यन्त इव वेष्टयन्त इव” इति चन्द्र । ६ ‘अवि’ ड थ. । ७ ‘हितस्योपदेशेषु, असहनत्व—हितोपदिष्ट’ ड थ. ।

तदनु ज्वरस्य व्यक्तता भवेत् ।

स०-एतस्य चानु (तदनु)-प्राग्रूपाणा पश्चात्, ज्वरस्य व्यक्तता-स्फुटता भवेत्, स्पष्टलिङ्गोत्पत्ति । वातज्वरोऽय पित्तज्वरोऽय श्लेष्मज्वरोऽय ससर्गजोऽय सन्निपातजोऽय-मिति व्यक्तीभवति ।

आ० २०-पूर्वरूपानन्तर रूपोत्पत्तिरित्याह-तदनु ज्वर-स्येति । पूर्वरूपोक्तप्रतीकारे कृते न भवतीत्येवमर्थः ।

आगमापगमक्षोभमृदुतावेदनोष्मणाम् ॥ १० ॥

वैषम्यं तत्रतत्राङ्गे तास्ताः स्युर्वेदनाश्रलाः ।

पादयोः सुसता स्तम्भः पिण्डिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ ११ ॥

विश्लेष इव सन्धीनां साद ऊर्वोः कटीग्रहः ।

पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरम् ॥ १२ ॥

छिद्यन्त इव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः ।

हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः ॥ १३ ॥

स्कन्धयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः ।

अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृम्भणं कर्णयोः स्वनः ॥ १४ ॥

निस्तोदः शङ्खयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता ।

कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्तनम् ॥ १५ ॥

रूक्षारुणत्वगास्याक्षिन्खमूत्रपुरीषता ।

प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ १६ ॥

कण्ठौष्ठशोषस्तट्टः शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता ।

हर्षो रोमाङ्गदन्तेषु वैपथुः क्ष्वथोर्ग्रहः ॥ १७ ॥

भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ।

स०-आगमादीना वैषम्यमनिलज्वरे लिङ्गमिति योज्यम् । ज्वरस्यागम-सन्तापारम्भ, तस्य वैषम्य-शिरःप्रमृतीनाम-ज्ञाना न युगपत्सन्ताप, अपि तु कदाचिदस्य शिरसि पूर्वमा-गच्छति कदाचिदस्यो पादयोर्वेति । अपगमो-ज्वरस्य मोक्ष, तस्य वैषम्य-कदाचिदस्य पूर्व पादयोः सन्तापमोक्ष कदाचि-त्रिके कदाचिच्छिरसि सन्तापस्य मुक्तिरिति । तथा, क्षोभमृदु-तयोर्वैषम्य-कदाचित्तीव्र सन्ताप कदाचिन्मृदुरिति । वेदना ज्वरस्य तास्ता, तासा वैषम्य-न युगपत्सर्वाङ्गीणो वेदनोप-लम्भ, अपि तु क्वचित् कदाचित् कस्मिंश्चिदङ्ग इति । तथा, ज्वरस्य य ऊष्मा-सन्ताप, तस्यापि वैषम्यात् कदाचिच्छिर-स्यस्य सन्ताप उपलभ्यते कदाचित् पादाद्यन्यतमेऽङ्गे । तत्रत-त्राङ्गे-बाहुशिरःप्रमृती, तास्ता वेदना-पादयोः सुसताया वक्ष्य-माणा, चला-अनवस्थिता स्यु, वायोश्चलरूपत्वात् । ता एवाह-पादयोरित्यादि । पादयोः सुप्ति-निश्चेतनत्वम्, नयक्ष-

१ 'व्यक्तलि' ड य । २ 'वैषम्य-अनेकरूपत्वम् । वैपथु-कम्प । क्ष्वथोर्ग्रह-अप्रवृत्ति' इति चन्द्रतोडरौ । ३ 'कुम्भ' इ स स । ४ 'भिद्यन्त' स स । ५ 'पु श्वयथु' ण द । ६ 'लजे ज्व' ड य । ७ 'गमो भवति क' ण । ८ 'चिदस्य पा' य । ९ 'योश्चे-ति' ण । १० 'रस सन्ता' ड.य. । ११ 'मू, क्षता' ड य. ।

अ० ५७

तादिकमपि न चेतयेता तावित्यर्थः । स्तम्भ-स्तब्धता, तयो-रेव । पिण्डिकोद्वेष्टन-उद्वेष्ट । श्रम-खेद । सन्धीना वि-च्छेदनमिव । ऊर्वो साद-स्वक्रियायामसमर्थत्वम् । कट्या ग्रह-स्तम्भ इव । पृष्ठं क्षोदमिव-सञ्छुण्णतामिव, आप्नोति, सञ्छु-ण्णसस्यादिवत् । निष्पीड्यत इवोदर-पिण्याकादिवत् । छिद्यन्त इवास्थीनि-करपत्रादिना कौष्ठादिवत् । अतिशयेन पार्श्वगान्य-स्थीनि छिद्यन्त इव । तथा, हृदयस्य ग्रहणम् । वक्षस-उरस, प्राजनेनेव-प्रतोदनेव, तोदो-व्ययनम् । स्कन्धयोर्मथन-अर-णेरिव । बाह्वोर्भेदो-विदारणमिव । असयो पीडन-तैलादिपी-डनकाष्ठैरिव । हन्वोर्भक्षणेऽसामर्थ्यम् । तथा, जृम्भणादीनि स्यु । विरसास्यता-अव्यक्तसत्त्व, मुखस्य भवति, येन मधुरा-द्यन्यतम रस न निश्चिनोति । अथवा कषायरसत्त्व वक्रस्य । मलानां-मूत्रपुरीषादीना, अप्रवर्तन-अविसर्ग । रूक्षत्वमरुणत्व च त्वगादीना भवति, रोगस्वभावात् । तथा, प्रसेकादय स्यु । अय, अरोचकाश्रद्धयो को विशेष ? ब्रूम । अरोचकेन वक्रस्थ मपि न भुङ्के । अश्रद्धया तु केवल नाभिलषति मुखस्थ तु भक्ष-यत्येवेति विशेष । विषादिता-विषण्णत्व दुःखितत्वम् । रोमा-दीना हर्षो, वैपथवादयश्च वातज्वरे स्यु ।

आ० २०-वातज्वरलक्षणमाह-आगमापगमेति । आ-गम-उत्पत्ति, अपगमो-विनाश, क्षोभ-आधिक्यम्, मृदुता-न्यूनत्वम्, वेदना-बुद्धि, ऊष्मा-वह्नि, एषां वैष-म्यम् । तत्रागमादिचतुष्टयस्य देशकालयोरनियम । बुद्धे-र्आन्त्या । ऊष्मणो बुभुक्षा (क्षया) । वेदना-व्यथा । चला-भूत्वा भूत्वा विनश्यन्ति । यत्र यत्र यासा यासा सम्भावना, तत्र तत्र तास्ता । तदेव प्रपञ्चयत्युत्तरग्रन्थेन । सुसता-स्पर्शाज्ञानम् । स्तम्भ-सर्वाङ्गेषु । साद-स्वकार्या-क्षमत्वम् । क्षोदो-विशीर्णावयवत्वम् । ग्रह-अवरोध । तोदो-निखननव्यथा । प्राजनेन-तोत्रेण । असयो-स्कन्ध-बाहुसन्ध्यो । अरोचको-जिह्वेन्द्रियाप्रवृत्ति । श्रद्धा-मन-प्रवृत्ति । शुष्कौ-श्लेष्मरहितौ । विषादिता-ग्लानि । रोम-हर्ष-ऊर्ध्वरोमता । अङ्गहर्ष-त्वच कण्टकितत्वम् । दन्त-हर्षो-दन्तरोगेषूक्त । भ्रमो-भ्रमणमिवाङ्गस्य ।

अथ पित्तज्वरलक्षणार्थमाह-

युगपद्वाप्तिरङ्गानां प्रलापः कटुवक्रता ॥ १८ ॥

नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ।

विद्रुंसः पित्तवमनं रक्तप्रीवनमम्लकः ॥ १९ ॥

रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।

स्वेदो निःश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ २० ॥

स०-पित्तज्वरे युगपत्-तुल्यकाल, अज्ञाना व्याप्ति-शिर-

१ 'तयेत्' ड य । २ 'काष्ठव' ड । ३ 'व-तोदनेनेव' ड । ४ 'मुखेऽस्य' ड द । ५ 'षो, व्यथवा' ण. । *६ 'त्वगादिषु-पूर्वोक्तेषु त्वगास्याक्षिन्खमूत्रपुरीषेषु । चकारोऽनुक्तसमुच्चयाय ।' इति तोडर ।

प्रभृतीन्यङ्गानि सन्तापेनेककाल व्याप्यन्ते । न तु वातज्वर इवागमादीना वैषम्यमिति व्याप्तिग्रहणेन द्योतयति । प्रलाप - असम्बद्धवचनस्योक्ति । कटुवक्रता-कटुकरसत्वमास्ये । तथा, नासायामास्ये च पाक । तथा, शीतेच्छादयोऽत्र भवन्ति । मण्डलाकारा निर्मुखा पिटिका कोठा इत्युच्यन्ते । ननु, दोषा-स्त्रयोऽपि ज्वर निवर्तयन्तीत्युक्तम् । पित्तज्वरे च पित्तेन युक्तस्य कायाग्नेर्भूयो वृद्ध्या भाव्यम्, नाग्निमान्द्येन, “वृद्धि समाने सर्वेषा” (ह सू अ १११४) इति वचनात् । एव चाग्निमा-न्याभावात् ज्वरस्य सम्भवेऽप्युपपत्तिरयुक्ता । नैवम् । स्वस्था-नाच्चालनेनाग्नेर्मान्यापत्ते । स्थानवशौद्राऽन्यथात्वस्योपि क्रिया-सामर्थ्यं दृष्टम् । तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहे (१) (चरके) शोषनिदाने वक्ष्यति (च नि अ ६१५) - “योऽश [तस्य] शरीरसन्धी नाविशति तेन [अस्य] जृम्भा ज्वरश्चोपजायते ।” इत्यादि । तस्मात्स एवाग्नि कचिदेव देशे पक्तु शक्तो भवति, न सर्वत्र । उष्णगुणेन तु पित्तेन युक्त पक्ता भवत्येवोष्णतर । अत एव सन्तापादीर्नधिकतरान् करोतीति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् ।

आ० २०-पित्तज्वरलक्षणमाह-युगपद्वासिरिति । नासा-पाको-नासारोगेषु । आस्यपाको-मुखरोगेषु । मूर्च्छामदौ-मदात्ययनिदानोक्तौ । रक्तकोठो-रक्तवर्णानि मण्डलानि ।

कफज्वरलक्षणमाह-

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ २१ ॥
हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तम्भः श्वैत्य त्वंगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिटिकास्तन्द्रोददः कफोद्भवे ॥ २२ ॥

स०-सर्वज्वरेऽरुचिर्भवत्येव, अतिशयेन तु कफजे । तथा, जाड्यादयः स्युः । त्वगादिष्वित्यादिशब्द आस्याक्षिन्खादीना ग्रहणाय । [त्वंगादिषु श्वैत्य-श्वेतता । अङ्गेषु-शिर पाण्यादिषु, शीतपिटिका-श्लेष्मपिटिका । निद्रार्तस्येव विषयाग्रहण-तन्द्रा ।] उददस्य लक्षण तन्त्रान्तर उक्तम्-“शीतपानीयस-स्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः । श्वयथु शिशिरार्तानामुददं कफ-सम्भव ॥” इति ।

आ० २०-कफज्वरलक्षणमाह-विशेषादरुचिरिति । विशे-षादरुचि-अत्यरुचिः । जाड्यं-आलस्यम् । अल्पवेगता-सौम्यत्व ज्वरस्य । हृल्लेप-श्लेष्मलिसहृदयत्वम् । हृल्लासो-हृदयात्सलवणश्लेष्मनिर्गमः । शीतपिटिका-शीतसहिता पिटिका । उददः-उरोभिस्पन्दनम् ।

१ ‘क्ति । कटुकर’ ट ण थ द । २ ‘दयो भ’ य । ३ ‘शादन्य’ ट ण । ४ ‘स्याप्यग्रे क्ति’ इति कचित् । ५ ‘त्येवात्युष्ण’ य । ६ ‘नतितरा क’ ड । ‘नपि सुतरा क’ य । ७ [ ] इति पाठ ट ण द पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ८ ‘उददः-शीतवेपथु ।” इति चन्द्रतोडरौ ।

एव त्रयाणा दोषाणा पृथक् लिङ्गान्यभिधाय सामान्यलि-ङ्गान्यधुना कथयति-

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।

स०-काल-पूर्वाह्नादिको वर्षादिको वा यो वातादे, तस्मिन् काले, यथास्व-यथायय वातादिज्वराणामप्रवृत्ताना, प्रवृत्ति-उत्पत्ति, उत्पन्नानामाधिक्य वा स्यात्, तदा वातादिज्वरोऽय-मित्यवबुध्यते ।

आ० २०-उक्तानां ज्वराणां कालसम्प्राप्तिमाह-काले यथास्वमिति । प्रवृत्ति-उत्पत्ति ।

इदानी सामान्येनान्यदपि लिङ्गद्वयमाह-

निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ।

स०-निदानानि च तान्युक्तानि च, -तिक्तोषणादीनि वाता-दिज्वरकारणानि, तैरनुपशयो यस्मिन् ज्वरे स एवम् । रोग-वृद्ध्या हि रोगिणो दुःखावहत्वम् । ननु, निदानानुपशय इत्ये-तावदस्तु । किमुक्तग्रहणेन ? उच्यते । उक्तग्रहणं स्वनिदानग्र-हणार्थम् । उक्तग्रहणमन्तरेण यानिकानिचिन्निदानानि रक्तपि-तश्वासादीना, तेषामनुपशय इत्येव प्राप्नुयात् । उक्तशब्दोच्चार-णसामर्थ्यात्तु यान्येव वातज्वर उक्तानि तान्येव तत्र ज्वरे गृह्यन्ते, नेतराणि । एव पित्तकफादिज्वरादिषु । तस्मादुक्तग्रहणं कर्तव्यम् । विपरीतोपशायितेति । उपशेतेऽवश्यमित्युपशायि, विपरीतैरुपशायि-विपरीतोपशायि, तस्य भावो विपरीतोपशा-यिता, -सुखानुबन्धिव आरोग्यलक्षणा । कस्माद्विपरीतै ? प्रकृत-त्वानिदानस्यैव । एव ज्वरनिदानप्रतिपक्षभूतै सर्वेषा ज्वराणा-मुपशय सुखानुबन्धो विपरीतोपशायितेति बोध्यम् । ननु, “निदानोक्तानुपशय” इतीदमेवास्तु, कि “विपरीतोपशायिता” इत्यनेन ? यस्य हि निदानोक्तानुपशय, तस्यावश्य विपरीतो-पशायितया भाव्यम् । नैवम् । अनैकान्तिकत्वात् । तथा हि, -अतीसारादिषु निदानोक्तानुपशय उपलभ्यते । न च सामाव-स्थाया विपरीत सङ्गाद्युपशेते । अपि च, मद्योत्थाना विकाराणा मद्यमेव प्रसावकमित्युक्तम् । न चैव “विपरीतोपशायिता” इति घटते । तस्माद्व्यायुमुभयोरुपादानम् । एवं हि लक्षणं सम्यगुक्तं भवति ।

१ ‘मित्युच्यते’ ड । २ ‘निदानत्वेनोक्तानि यथा-वातज्वरे तिक्तादीनि, पित्तज्वरे कटुकादीनि, कफज्वरे मधुरादीनि, तैर्निदा-नोक्तैरनुपशयोऽसुखानुबन्धित्वं भवति । एतेन निदानोक्तै स्वैरौषधाहारविहारैस्तत्र ज्वरस्यातिवृद्धिर्विपरीतैश्च सेवितै शान्तिर्भ-वतीत्यर्थः ।” इति चन्द्र । ३ ‘त्र गृ’ ड थ । ४ ‘बन्ध आ’ ट ड ण द । ५ ‘क्षण ।’ ट ण द । ६ ‘कस्यचिद्’ ट ड थ । ७ ‘बोद्धव्यम्’ ड थ । ८ ‘चास्यामावस्था’ ड । ९ ‘ज्वाह्यमिति । अ’ ड थ । ‘ह्युपशायिता ।’ इति कचित् । १० ‘प्रबाध’ ट, ड, ण । ११ ‘यय द्वयोर’ ड थ ।

आ० २०-उक्तानां ज्वराणा उपशममाह-निदानोक्ता
नुपशय इति । निदानोक्तानि-दोषकोपनानि । विपरीतानि-
दोषशमनानि । उपशायिता-उपशय ।

यथास्वं लिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजः

स०-यद्यत्स्व यथास्व, यानि यस्य ज्वरस्य स्वानि लिङ्गानि
वातज्वरस्य पित्तज्वरस्य श्लेष्मज्वरस्य वा, तेषां संसर्गे लिङ्ग-
संसर्ग, -ससृष्टलिङ्गत्व, तस्मिन्सति संसर्गजो ज्वरो वेद्य ।
अत्रापि “काले यथास्व” इत्यादि सर्व लक्षण बोध्यम् ।

आ० २०-संसर्गजानां ज्वराणां लक्षणमाह-यथास्वमि
ति । अपि चेति वक्ष्यमाणविशेषणेना(पैर)पि लक्षणैः संस-
र्गजा ज्ञेया ।

न चैतावदेव संसर्गलक्षणमित्याह-

अपि च ॥२३॥

शिरोर्तिमूर्च्छावमिदाहमोह-

कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदा ।

उन्निद्रतातृडभ्रमरोमहर्षा

जृम्भातिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ २४ ॥

स०-चलात्सपित्तात्-वातपित्तसंसर्गजे, शिरोर्त्यादयः स्युः ।
कण्ठास्ययोः शोषेण सम्बन्धः । वातज्वरे शिरोर्त्यादीनि प्रायो
दृष्टानि, कानिचित्तु पित्तज्वरे दृष्टानि, तानि च वातपित्तज्वरे
दृश्यन्ते । तथा, अन्यान्यप्यधिकान्यत्र वातपित्तज्वरे दृश्यन्ते,
यानि न केवले वातज्वरे नापि पित्तज्वरे दृष्टानि । एवमन्ययो
संसर्गज्वरयोर्योज्यम् । उपजातिवृत्तम् ।

आ० २०-वातपित्तज्वरलक्षणमाह-शिरोर्तिमिति । पर्व-
णि-सन्धयः । अतिवाक्त्वं-प्रलाप । यद्यपि मूर्च्छया मोहस्य
गतार्थत्वम्, तथाऽपि कदाचिन्मूर्च्छा कदाचिन्मोह इत्य-
पौनरुक्त्यम् । मोहो हि वैचिन्मयात्रम् । विकृतिविषमसम-
वेतवातपित्तज्वरज्ञानार्थम् । तल्लिङ्गसंसर्गविशेषस्यापि शि-
रोर्तिधर्मस्य पृथगुक्तिः । प्रकृतिसमसमवेतवातपित्तज्वरज्ञाने
तल्लिङ्गसंसर्गस्योपयोगः । वक्ष्यमाणेष्वप्येवम् ।

इदानीं कफानिलसंसर्गलक्षणमाह-

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्

पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।

१ ‘थास्वलि’ स मू । २ “लिङ्गसंसर्गे-लक्षणमिष्टीभावे सति,
यथास्व-यथायथ, संसर्गजो-द्विदोषोत्थो, ज्वरो विज्ञेयः ।” इति
चन्द्रतोडरौ । “अपि चेति समुच्चये, तेन वक्ष्यमाणैरपि लक्षणैः
संसर्गजा ज्वरा ज्ञेया । उन्निद्रता-जागरण निद्रानाश ।
विबन्ध-स्रोतोरोधः ।” इति तोडरः । “तापहानि-ज्वरसन्ताप-
स्याल्पता” इति चन्द्रः । ३ ‘संसर्गलिङ्गता-ससृ’ ड थ । ४ ‘सर्गे
शि’ ड । ‘तज्वरसंसर्गे शि’ थ । ५ ‘या तान्य’ य, । ६ ‘क्षणा-
याह’ ड । ‘गज्वर लक्षयति’ य ।

शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः

श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ २५ ॥

स०-तापहान्यादि श्लेष्मवातकृतस्य ज्वरस्य लिङ्गम् ।
तापहानि-तापाभावः । विबन्धो-मूत्रपुरीषादीनामप्रवृत्तिः ।
स्वागतावृत्तम् ।

आ० २०-वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह-तापहान्यरुचीति ।
हानि-अल्पत्व ज्वरस्य । विबन्धो-मलरोधः ।

अधुना कफपित्तसंसर्गज्वरं लक्षयति-

शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था

तृष्णाकासश्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।

मोहस्तन्द्रालिततिकास्यता च

ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ २६ ॥

स०-शीतादीनामव्यवस्था-अनियमः । तथा, तृष्णाप्रवृ-
त्त्यादिकं च श्लेष्मपित्तज्वरस्य रूपं ज्ञेयं-वेद्यम् । शालिनीवृ-
त्तम् । अथ, द्विदोषजानां ज्वराणां किमागमापगमवैषम्यादीनां
क्रमेणोत्पत्तिः ? युगपत्सर्वशरीरप्राप्त्या वा ? इत्यत्र सशयः ।
तत्र संसर्गजैत्वादेककालं द्वयोरपि पक्षयोः सम्भवो युक्तः ।
किन्वेतयोः पक्षयोर्विरोधाद्युगपदसम्भव इति । अत्रोच्यते ।
यदि संसर्गजे ज्वरे बलवान् वायुः स्यात् तदा आगमापगमवै-
षम्यादिना क्रमेण, अथ पित्तस्य बलीयस्त्व तदा युगपत्सर्वश-
रीरव्याप्तिक्रमेण ज्वरो भवति । समौ यदा द्वावपि भवतः,
तदाऽपि यस्य देशकालादिना बललाभस्तदा तस्यैवोत्पत्तिक्रमेण
ज्वरो भवति । सन्निपाते तु युगपदेव शरीरव्याप्तिः ।

आ० २०-पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणमाह-शीतस्तम्भेति । शी-
तदाहयोः स्तम्भस्वेदयोश्चाप्यव्यवस्था, शीतेन दाहोऽपनी-
यते दाहेन शीतमित्यादि ।

अथ सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह-

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।

तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ २७ ॥

सदा वा नैव वा निद्रा महस्वेदोऽति नैव वा ।

गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥

सौश्रुणी कलुषे रक्ते भुग्ने लुलितपक्ष्मणी ।

अक्षिणी पिण्डकापार्श्वमूर्द्धपर्वस्थिरङ्गभ्रमः ॥ २९ ॥

सस्वनौ सरुजौ कणौ कण्ठः शूकैरिवाक्षितः ।

परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुः सस्ताङ्गसन्धिता ॥ ३० ॥

१ ‘दीनाम् । स्वा’ ट थ । ‘षाणाम् । स्वा’ ण द । २ ‘ष्णा
कास श्ले’ द तो स द्र । ३ ‘गज एक्’ ड । ‘गजे ज्वरे एक्’ थ ।
४ ‘ण । समौ’ ड ण थ द । ५ ‘महान् स्वे’ ण चन्द्र । ‘मुहु स्वे’
स स । ६ ‘ससृते क’ स स । ७ ‘रुक् भ्रमः’ स मू । ८ ‘गुरुस्व’
इ ण द फ चन्द्र स द्र । “गुरुव सस्ताङ्गसन्धयो भवन्ति ।”
इति चन्द्रः । “गुर्वङ्गता सस्ताङ्गसन्धिता च भवति ।” इतीन्द्रः ।

रक्तपित्तकफघ्नीवो लोलनं शिरसोऽतिरुक् ।
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥३१॥
हृद्यथा मलसंसङ्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ।
स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥३२॥
दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।

स०-सर्वेभ्यो जातो वातपित्तकफसमुत्थ -सर्वज, सर्वैर्लक्षणैर्युतो भवति । यथा, -अत्र च-सन्निपातज्वरे, दाहो मुहुर्मुहुः, तद्रत्-दाहवत् पुन पुन, शीत भवति । अहनि महती निद्रा । रात्रौ तु जागरणम् । सदा वा-दिवसे निशि च, नैव वेति द्वयोरपि नक्तदिवसयोर्निद्रा न भवति । तथा, बहुखेदोऽतिशयेन नैव वा खेद । तथा, गीतादिकाया विकृताया ईहा या-चेष्टाया, प्रवर्तनम् । तथा, नयने सांख्ये भवत । तथा, कलुषे रक्ते तथा कुटिले । तथा, लुलिते पक्ष्मणी ययोस्त एवम् । तथा, पिण्डिकादिस्फ । भ्रमो-मोह । कणो सशब्दौ सरुजौ-सपीडौ, च । कण्ठ शूलै-किंशारभिरिव, व्याप्त । जिह्वा परिदग्धा, तथा खरा-अमृदु, तथा गुरु । तथा, सस्ताङ्गसन्धि-त्वम् । रक्तादिघ्नीवनम् । मूर्ध्नो लोलन-चलनम् । तथा, अतिरुक् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् । नैव वेत्यत्रापि योज्यम् । तथा, हृदि पीडा । मलानां-मूत्रपुरीषादीनां, [संसङ्ग -] अप्रवृत्ति । अल्पशो वा प्रवृत्तिरतिशयेनाथवा । तथा, स्निग्धास्यतादि भवति ।

आ० २०-सन्निपातज्वरलक्षणमाह-सर्वजो लक्षणै सर्वै रिति । सर्वै-वातपित्तकफज्वरोक्तै ।

तल्लिङ्गसर्गविशेषण पृथगाह-दाहोऽत्र चेति । अतिमहान् स्वेद, नैव वा स्वेद । भुम्ने-कुटिले । पिण्डिकादिपञ्चकै र्मुक् । सन्धीनामङ्गत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमतिशयार्थम् । शिरसो लोलन-सव्यापसव्यगमनम् । मण्डलानां-कफकुष्ठानां दर्शनम् । हृदये व्यथा । मलानामल्पप्रवृत्ति, अतिप्रवृत्तिर्वा ।

अथास्य सन्निपातस्य नामद्वयमाह-

सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् ॥ ३३ ॥

१ 'तिवृद्ध' इ फ.तो स द् । २ 'ससर्ग' इ ण द फ चन्द्र स मू । ३ 'तथा' ट ण द । ४ 'तजे ज्व' थ । ५ 'साश्रुणी' ट । ६ 'भ्रौऽतिलो' थ । ७ सुश्रुते तु (उ अ ३९।४२)- "निद्रोपेतमभिन्यास क्षीणमेन हृतौजसम् । सन्न्यस्तगात्र सन्न्यास विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे ॥" इति विशेष । ८ "त-ज्वर, सन्निपात ब्रूयात्, तथाऽभिन्यास, तथा हृतौजसम् । तस्यैते पर्याया सन्निपातज्वरस्य नामानि । यदुक्तम्-"निद्रोपेतमभिन्यास क्षीण विद्यात् हृतौजसम् ।" इति । अथवा वातादिधिक सन्निपात, पिताधिकोऽभिन्यास, कफाधिको हृतौजा, इति ।" इति तोडर । *९ 'हृतौ' चन्द्र स मू, ट । १० अस्याग्रे "वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः प्रपीडितम् । व्यययित्वाच्च सूक्ष्मत्वाद्बहिर्मागं प्रवर्तते ॥ तेन हारिद्रनेत्रत्व सन्निपातोद्भवे ज्वरे ।" इति इ. तो पुस्तक-

स०-त सन्निपातमभिन्यास हृतौजस च ब्रूयात् । तत्र- "ओजस्तु तेजो वातूना" (ह सू अ ११।३७) इत्याद्योजो-लक्षणम् । हृतौजो येन स हृतौजा, त हृतौजसम् ।

आ० २०-सन्निपातज्वरस्य नामान्याह-सन्निपातमभिन्यासमिति । तानि च त्रीणि । वाताधिक सन्निपात, कफाधिकोऽभिन्यास, पिताधिको हृतौजा, इति केचित् । तद्युदासार्थमिदमुक्तम् । वङ्गसेने (ज्वराधिकारे श्लो ४८४-५०४)-"निद्रोपेतमभिन्यास क्षिप्र विद्यात्तौजसम् । आचितामाशयकफे सन्निपातज्वरे दृढे ॥ शान्तेऽप्यवश्य तस्याशु तन्द्रा समुपजायते । अतिद्रवरसक्षीरदिवा-स्वप्ननिषेवणात् ॥ दुर्बलस्याल्पवातस्य जन्तो श्लेष्मा प्रकुप्यति । वायुमार्गं समावृत्य धमनीरनुसृत्य स ॥ तन्द्रा सुधोरा जनयेत्तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् । उन्मीलितविनिर्भुम्ने परिवर्तिततारके ॥ भवतस्तस्य नयने लुलिते चलपक्ष्मणी । विवृत्ताननदन्तौष्ठ मुहुरुत्तानशायिनं ॥ पिच्छिलोच्छिन्नतन्तुश्च कण्ठाच्छ्लेष्माऽस्य गच्छति । कण्ठमौर्गो-परोधश्च वैकृत चोपजायते ॥ सोऽर्वाक् त्रिरात्रात्साध्य स्यादसाध्यस्तु तत परम् । त्रयं प्रकुपिता दोषा उर-स्रोतोनुगा भृशम् ॥ आमा विबद्धा ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगता । जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं महादृढम् ॥ प्रध्वस्तगात्र श्वसिति न चेष्टा काञ्चिदीहते । न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्था रूपदर्शने ॥ न च गन्धरसस्पर्शशब्दाश्चाप्यवबुध्यते । शिरो लोलयतेऽभीक्ष्णमाहार नाभिनन्दति ॥ कूजते तुद्यते चैव प्रतिपत्तिश्च हीयते । कल प्रभाषतेऽत्रापि किञ्चित्सन्दिग्धवाक् चिरात् ॥ न वा प्रभाषते किञ्चिदभिन्यास स उच्यते । प्रत्याख्येय स भूयिष्ठ कश्चिदेवान्न सिध्यति ॥" इति । प्रज्ञा-बुद्धि ।

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षण ।

असाध्यः

स०-[ननु,] दोषे विबद्ध इत्येकवचनमयुक्तम् । दो

योरधिक सार्धश्लोक । 'सन्निपातज्वरे हारिद्रनेत्रत्वे युक्तिमाह-वायु नेत्यादि । कफरुद्धेन-श्लेष्मावृतेन, वायुना अन्त-स्वस्थाने एव, प्रपीडित-प्रदापित, व्यययित्वात् तथा सूक्ष्मत्वात् स्रोत प्रवेशित्वात् पित्त बहिर्मागं प्रपद्यते । तेन कारणेन हारिद्रनेत्रत्व-पीतनयनत्व, सन्निपातोद्भवे-सन्निपातजे, ज्वरे जायते । हारिद्रनेत्रत्वमित्युपलक्षणम्, तेन त्वगास्यनखमूत्रमलेष्वपि पीतता ।" इति तोडरटीका च ।

१ 'क्षीण' फ । २ 'अभिद्रव' वङ्गसेन । ३ 'न्द्रा घोरा जनयति तस्या' फ । ४ 'निवृत्ता' वङ्ग । 'वृत्तोत्तानद' फ । ५ 'नम् ।' वङ्ग । ६ 'कण्ठे श्लेष्मा' वङ्ग । ७ 'मार्गविरो' वङ्ग । ८ 'रात्र सा' वङ्ग । ९ 'यश्च कु' वङ्ग । १० 'नोनुगा ।' वङ्ग । ११ 'स ज्वर नृणाम्' वङ्ग । १२ 'प्रस्तवगात्ररुत्वाग्मी नष्टचेष्टो न काङ्क्षते ।' वङ्ग । १३ 'ब्दान् प्राप्याथ बु' वङ्ग । १४ 'लो-ठय' वङ्ग । १५ 'ते किञ्चिदभिन्यास स उच्यते ।' वङ्ग ।

षाणा ह्यत्र च बहुत्वाद्वहुवचन न्याय्यं स्यात् । अत्रोच्यते । जाल-
भिप्रायाददोष । जालाख्यायामेकस्य बहुत्वसिद्धेदाप इत्युक्ते
बहुत्व गम्यते । यथा-निष्पन्नो यव इति । तस्मादोषे विबद्ध
इति युक्तम् । नष्टेऽग्नाविल्यसत् । सर्वज्वरेष्वेव ह्यग्निनाशस्य प्रा-
गभिवानात् । तस्मादयुक्तमेतदुच्यते । न । विशेषाभिप्रायात् ।
काम सर्वज्वरेष्वग्निनाश उक्त । अस्मिन् सांनिपातिके विशेषे-
णाग्निनाश इत्यभिप्रायः । दोषे-वातपित्तकफमूत्रपुरीषादिके,
विबद्धे-अप्रवृत्तिशीले, अग्नौ नष्टे सति, सर्वसम्पूर्णलक्षण
संनिपातोऽसाध्य-सावयितुमशक्यः ।

आ० २०-असाध्यसंनिपातज्वरलक्षणमाह-दोषे विबद्धे
इति । विबद्धे-पच्यमानाद्यवस्थामगच्छति । नष्टे-उष्णोदक
मप्यपचति ।

सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥

स०-अन्यथा-असम्पूर्णलक्षणत्वेन, स-ज्वर, कृच्छ्रो
भवेत् वैकल्यदो वा भवेत् ।

आ० २०-कृच्छ्रसाध्यसंनिपातज्वरलक्षणमाह-अन्यथा
कृच्छ्र इति । अन्यथा-साध्यलक्षणविपर्यये । वाशब्दात्
कश्चिद्वैकल्यमदत्वाऽपि निवर्तते । अत एव यस्य रोगस्य
यावन्ति लक्षणान्युच्यन्ते तावद्भिः समुदितैर्निश्चीयत इति
न ज्ञातव्यम् । किन्तु यावद्भिरसाधारण्यं तावद्भिरैवेति ।
लक्षणान्तरोक्तिस्तु सुखसाध्यादिभेदज्ञानार्थम् ।

किमेष एव संनिपातज्वरप्रकारः सम्भवति ? उतान्योऽपि
सम्भवति ? इत्याह-

अन्यच्च संनिपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् ।
त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ २५ ॥
तद्वद्वातकफौ शीतं, दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।

स०-अन्यशब्दार्थोऽन्यदित्ययं निपातः । अपरोऽयं संनि-
पातोत्थो ज्वरः । यत्र संनिपाते पित्तं वातकफाभ्यां पृथक्-
भिन्नं, स्थितं सत् त्वच्यथवा कदाचित् कोष्ठे दाहं करोति ।
कथम् ? पुरोऽनु वा, पूर्व पश्चाद्वा । अथवेति स्थानविशेषाभि-
धायिपदसमीपे श्रूयमाणं स्थानविशेषे विकल्पं करोति । पुरोऽ-
नुवेत्यत्र कालविशेषाभिधायिपदसमीपे श्रूयमाणं काल-
विकल्पं करोति । तत्र चायं विशेषः-त्वचि स्थितं बहिरविक्रं दाहं करोति,
अन्तरल्पम् । कोष्ठे तु स्थितमन्तरविक्रं, बहिः स्वल्पमिति ।
तदित्यनेन पित्तं परामृश्यते । [तद्वत्-] पित्तेन तुल्यम् ।

- १ 'णा तु व० न्याय्यमेव' ड थ । २ 'कस्मिन् व' ड ।
३ 'हुत्वे सिद्धे दोष' ट थ । ४ 'त्यसामान्यम्' ड । ५ 'कफाख्ये
मू' ट ण । ६ 'णश्चेत् स' ण । ७ 'वैकल्यद-कायवाङ्मनसा
स्वकर्महानिकारी' इति चन्द्रतोडरौ । ८ 'दोऽसौ वा' ड ।
९ 'ज्वरः सम्भ' ट ण द । १० 'अन्यश्च' इ ण द चन्द्रः स मू ।
११ 'व्दार्येऽ' ड थ । १२ 'त्र तयोर्वि' ड । 'त्र द्वयोर्वि' य ।
१३ 'हिस्त्वल्प' य । १४ 'तद्वदि' ड ण थ द ।

यथा, -पित्तं पृथक् स्थितं त्वचि कोष्ठेऽथवा दाहं करोति पुरोऽनु
वा, तथैव वातकफौ त्वचि कोष्ठेऽथवा पुरोऽनु वा शीतं विद-
धात, इति द्विविधोऽयं संनिपातः । तयो-शीतादिदाहाद्यो
संनिपातयोर्मध्ये, यो दाहादि संनिपातः स दुस्तर-कृच्छ्र-
साध्य इत्यर्थः । केचित्तु शीतादि शीतातो दाहादिर्दाहार्त इति
द्विधा (चतुर्धा) संनिपातं समगिरन् ।

आ० २०-अमिश्रीभूतदोषजसंनिपातज्वरमाह-अन्यचेति ।
स चतुर्धा, -त्वगतपित्तकोष्ठगतवातकफज, त्वगतवातकफ-
कोष्ठगतपित्तजश्चेति द्वौ, पित्तकार्यपूर्वको वातकफकार्यपूर्वको-
श्चेति । तौ पृथक्द्विवेति । तयोर्मध्ये दाहादि पित्तकार्यपूर्वको
दुस्तरः । तत्रापि कोष्ठगतपित्तकार्यपूर्वक इति ज्ञेयम् ।

ननु, अस्मिन् शीतादौ दाहादौ च ज्वरे को विशेषः ? इत्याह-
शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते ॥ ३६ ॥
शीते शान्तेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ।

स०-शीतादौ तत्र-तस्मिन् संनिपाते, पित्तेन कर्त्रा कफे
स्यन्दिते-सौविते, शोषिते च ग्रीष्म इव खरदिनकरकरतापेन
हिम ईव, तथा शीते शान्ते चार्थादाह उपजायते । अम्लका-
दयश्च चत्वारः स्युः । पित्तेनेति कर्तरि तृतीया । अत एव च
बलवत्त्वेन प्राधान्यात् कफं सावयति शोषयति चेति । अम्लो-
द्विरण-अम्लकः ।

आ० २०-शीतादिसंनिपातज्वरलक्षणमाह-शीतादौ तत्रे-
ति । स्यन्दितो-घनीभावः त्याजितः । पश्चाच्छोषितः ।

दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राष्टीववमिक्रमाः ॥ ३७ ॥

स०-दाह आदिर्यस्मिन् स दाहादि । शीतावसान इत्य-
र्थाद्गम्यते । दाहादौ च संनिपातेऽस्य दाहस्यान्ते-अवसाने,
तन्द्रादयो भवन्ति । दाहकारिपित्तस्यन्दितेनैव कफेन शमिते
पित्ते कफोद्रेकादेव कफजास्तन्द्रादयो भवन्ति ।

आ० २०-दाहादिसंनिपातज्वरलक्षणमाह-दाहादौ पुन-
रिति । अत्र कफेन पित्ते प्रशमिते इति ज्ञेयम् ।

आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः ।

चतुर्धा

स०-आगन्तुज्वरश्चतुर्धा भवति, अभिघातजोऽभिषङ्गजो-
ऽभिशापजोऽभिचारजश्च ।

- १ 'त्रिधा' ट । २ 'समुद्भिरन्ते' ड । 'सद्भिरन्ते' य ।
३ 'द्राविते' ण थ द । ४ 'इवात्यर्थशीते' ट । 'इव शीते' ड ।
५ 'तथाविधे कफे सति शीते शाते च सति तदन्तेऽम्लकादयो
जायन्ते । अभिघात-अभिहननं शस्त्रलोष्टमुष्टिलगुडादिभिः ।
अभिषङ्ग-कामादीनां भूतानां च सम्बन्धः । शापो-ब्राह्मणगुरु-
वृद्धसिद्धानामनिष्टाभिषेपनम् । अभिचार-सर्पपादिहोमः ॥' इति
तोडरः । 'अभिचार-यन्त्रमन्त्रादिभिरवपीडनम्' इति उल्हणः,
'मन्त्रादिभिर्मारणप्रयोगः' इति वाचस्पतिः । ६ 'न्द्राष्टेव' इ स स ।
'न्द्राम्बेदव' स मू ।

१ 'मान्मोहोऽ' स स । २ 'अम - उद्विग्नचित्ता अमण वा' इति तोडर । ३ 'भीनिद्रा' हेमाद्रि । ४ 'कामोद्ग' ट ण । ५ 'स्वाप' ट । ६ 'कोपे तु पि' इ. चन्द्र तो । 'क्रोधे तु पि' फ स स । 'तु-पुन , कोपे-कोपजे ज्वरे, पित्तस्य कोपो भवति ।' इति चन्द्र । 'कोपे तु-कोपजे क्रोधजे ज्वरे, पित्तस्य कोप ।' इति तोडर । ७ 'वातस्य' ट । 'मसत' ड य । ८ 'पेडपि पित्तं ब्रूयादपित्तस्यापि' ड य । ९ 'वसाध्यत' इ । १० 'तत्कथय' ट । 'तद्गमय' थ ।

तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ ४४ ॥
पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ।
सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ ४५ ॥

स०-अभिचारिकैर्मन्त्रै-अथर्ववेदाद्युपदिष्टै, हूयमानस्य पुंस, यन्नामोद्देशेन हवि प्रक्षेपः स हूयमान उच्यते, अभिचारमधिकृत्य प्रणीत इति “प्राग्वहतेष्ठक” इति ठक् । हूयमानस्य पुंस प्रथम चेतस्तप्यते-सदु ख जायते । तत -अनन्तर, देह -शरीर, तप्यते-सज्जर सम्पद्यते । तत -अनन्तर, विस्फोटतृड्भ्रमैर्दाहमूर्च्छायुतैर्ग्रस्तस्य-आक्रान्तस्य, प्रत्यहं ज्वरो वर्द्धते-ज्वरस्याविक्रय भवति । तेनैव स्फोटा एव विस्फोटा भण्यन्ते ।

आ० २०-अभिचारजस्य विशेषमाह-तत्राभिचारिकैरिति ।
इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

स०-इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण निज सप्तप्रकार आगन्तुश्चेति, अष्टप्रकारो ज्वरो दृष्ट, मुनीन्द्रैरिति शेष ।

आ० २०-अष्टविधज्वरलक्षणमुपसहरति-इति ज्वर इति ।

समासाद्विविधस्तु सः ।

शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्बहिराश्रयः ४६
प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ।

स०-तुर्विशेषे । समासात्-सङ्क्षेपात्, तु-पुन, स -ज्वरो, द्विविध । तदेव द्वैविध्यमाह-शारीरो मानस इत्येक द्विरुम् । सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वितीयम् । अन्तराश्रयो बहिराश्रय इति तृतीयम् । प्राकृतो वैकृत इति चतुर्थम् । साध्योऽसाध्य इति पञ्चमम् । सामो निराम इति षष्ठम् । इति द्वैविध्यमेषा द्विकानाम् ।

आ० २०-अष्टानां ज्वराणां प्रत्येकं द्वैविध्यषट्कमाह-समासादिति । समासात्-सङ्क्षेपात् । विस्तरादनन्तभेदत्वम् ।

सम्प्रत्येतानेव ज्वरान् व्याचष्टे—

पूर्वं शरीरे शरीरे तापो, मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

स०-शरीरे ज्वरे प्रथम शरीरे तापो भवति, पश्चान्मनसीति पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्गम्यते । एव मानसे ज्वरे पूर्व मनसि तापो-दु खम्, पश्चाद्देहे ताप -पीडाविशेषो जायते ।

आ० २०-शरीरस्य लक्षणमाह-पूर्वं शरीरे इति । पूर्वग्रहणात् पश्चान्मनसि तापः ।

मानसलक्षणमाह-मनसि मानस इति । पूर्व मनसि पश्चाच्छरीरे तापः ।

इदानीं सौम्यतीक्ष्णौ व्याचष्टे—

पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ।

स०-पवने श्लेष्मयुते योगवाहित्वाद्धेतो शीत भवेत् । तस्माद्वातश्लेष्मज्वर सौम्य इति बोध्यम् । श्लेष्मा हि “सोम” इति प्रागुक्तम् (ह शा अ ३।९६) ।

आ० २०-सौम्यस्य लक्षणमाह-पवने योगवाहित्वादिति । योगवाही-सम्बन्धनिर्वाहक, येन युज्यते तद्वृणमेव पुष्णाति ।

तीक्ष्णमिदानीं वक्ति—

दाहः पित्तयुते, मिश्रं मिश्रे

स०-दाह पित्तसम्बन्धे पवने योगवाहित्वाद्धेतुः । इत्येव मिश्रे-पित्तश्लेष्मयुते पवने, योगवाहित्वाच्च पवनस्य मिश्र-दाह-शीत भवेत्, मुहुर्दाहो मुहु शीतमिति । तदयं सौम्यतीक्ष्णव्यामिश्रस्तृतीयो ज्वर इति वेद्यम् । सौम्यस्तीक्ष्ण इति द्वैविध्यकथनं तु समासादिति मन्तव्यम् । योग वहति तच्छीलो योगवाही, येन येन युक्तो भवति तस्य तस्य स्वभाव भजत इत्यर्थः । एव च सति स्वयं नोष्णो न च शीतो वायुरित्यभ्युपगतम् । तदेवमिह योगवाहित्वात् कफेन युक्ते वायौ शीत भवेदित्युक्तम्, असौ वायु शीत करोतीत्यर्थः । पित्तयुक्तेऽस्मिन् दाहो भवेत्, असौ दाह करोतीति । एव स्वयं नोष्णो न शीत इत्यवतिष्ठते । “तत्र रूक्षो लघु शीत” इत्यत्र च शीत इत्युच्यते । तदिमे वचसी परस्परं व्याजघ्नाते । नैवम् । “तत्र रूक्षो लघु शीत सर सूक्ष्मश्चलोऽनिलः” (ह सू अ १।११) इत्यत्रैवायमर्थस्तथा व्याख्यातो यथा न पूर्वापरव्याहतत्वं भवेत् । तेनेह पुनर्न प्रतन्यते ।

आ० २०-तीक्ष्णलक्षणमाह-दाह पित्तयुत इति । पवने योगवाहित्वादित्यनुवर्तते । मिश्रे-श्लेष्मयुते पित्तयुते च । मिश्र-शीत दाहश्च । तीक्ष्णस्यैवायं भेदः, पृथक्त्वे द्वित्वहानेः । दाहस्य दु सहत्वात् न सौम्यभेदः ।

इदानीमन्तराश्रयस्य लक्षणमाह—

अन्तःसंश्रये पुनः ॥ ४८ ॥

ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरन्तः क्षोभो मलग्रहः ।

स०-अन्तराश्रये तु ज्वरेऽधिकं कृत्वाऽन्तर्विकारा स्युः, न बहिरेव । तर्था, क्षोभ -तीव्रदाहत्वम् । मलानां-मूत्रपुरीषादीनां, ग्रहो-विबन्धः ।

आ० २०-अन्तराश्रयलक्षणमाह-अन्तःसंश्रय इति । विकारा -यथास्वमुक्तानि लक्षणानि । क्षोभ -तीव्रत्वम् ।

बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ ४९ ॥

स०-बहिर्वेगे तु बहिरेव तापः, न अन्तरे । अपिचेत्यन्तः-क्षोभमलग्रहावप्यत्र न स्त इति समुच्चिनोति । तत्र च बहिर्वेगेऽत एव सुसाध्यता-सुखसाध्यत्वम्, भवति । अन्तराश्रये तु दु साध्यतेत्यर्थादुक्तं भवति ।

आ० २०-बहिराश्रयलक्षणमाह-बहिरेवेति । बहिरेव तापो-नान्तः । सुसाध्यता-सुखसाध्यत्वम् ।

१ ‘रित्युप’ ण य । २ ‘भवतीति ।’ य । ३ “अन्तः-कोष्ठे” इतीन्दुचन्द्रौ । “अन्तरेव क्षोभ -तीव्रारुहः” इति चन्द्र । “किं-भूतो मलग्रहः ? अन्तरेव क्षोभ -तीव्रारुहः, यस्मात् स अन्तः-क्षोभः ।” इति तोडर । ४ ‘यः, अन्तः क्षो’ ट ।

१ ‘पुरुषस्य’ ड य । २ ‘तनुत्वच’ ड । ३ ‘व्यदर्शयितुमा’ य ।

सम्प्रति प्राकृतवेकृतौ लक्षयति—

वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥

स०-वर्षादिषु त्रिषु ऋतुषु यथाक्रमं वाताद्यैस्त्रिभिदाष्वेयौ ज्वरो जायते स प्राकृतः । वर्षासु वातज्वरः प्राकृतः, शरदि पित्तज्वरो, वसन्ते कफज्वरः, इति परिभाष्यते । अत एव वातप्रकृतेर्वातेन यो ज्वरः, पित्तप्रकृते पित्तेन, श्लेष्मप्रकृते श्लेष्मेणेति, स प्रकृतिभवात्वेन प्राकृत इत्युच्यते । वैकृतोऽन्य इति । यो ज्वरो वर्षादिभ्यः ऋतुभ्योऽन्यत्र काले जातो वर्षादिष्वपि वा न यथाक्रमं वातार्थेर्जनितः, स यथोक्तप्राकृतलक्षणान्न्यः, स वैकृत उच्यते । स च दुःसाध्यः—कृच्छ्रसाध्यः । प्राकृतस्तु सुसाध्य इत्यर्थाद्भ्रम्यते । प्रायः इत्यादि । प्रायो—बाहुल्येन, प्राकृतोऽपि यो ज्वरोऽनिलाज्जायते सोऽपि दुःसाध्यः । प्रायोग्रहणेनैतद् द्योतयति । कदाचिदैवानुकूलत्वात्सुसाध्य एव भवति । ननु, वर्षाशरद्वसन्तेषु प्राकृतोऽपि ज्वरो यथा विकृतिविज्ञानीये कथितस्तथाऽसाध्य एव । “ज्वरो निहन्ति बलान्” (हृ शा अ ५।७१) इत्यादि । तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव दृश्यते । नैवम् । अनयोर्वैचसो सामान्यविशेषरूपत्वात् । तथा चेह सामान्येनोक्तम्, विकृतिविज्ञानीये तु विशेषेणेति । एतदेव च स्फुटीकर्तुं वक्ष्यति (श्लो० ५३)—“विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः” इति ।

आ० २०-प्राकृतलक्षणमाह-वर्षाशरद्वसन्तेष्विति । वर्षासु वातज, शरदि पित्तज, वसन्ते कफज, प्राकृतो ज्ञेयः ।

वैकृतलक्षणमाह-वैकृतोऽन्य इति । अथ ऋतुना दोषेण वा शरदि वातज, वर्षासु कफज, इत्यादि वैकृतो दुःसाध्यो

१ “उक्तादन्यो वैकृतो दुःसाध्यो भवति । य एतेषु ऋतुषु क्रमेण नोत्पद्यते । यथा-वर्षासु पित्तजः श्लेष्मजो वा, शरदि वातजः कफजो वा, वसन्ते वातजः पित्तजो वा । एवमन्येष्वपि ऋतुषु स एव ज्वरो वैकृतः ।” इति चन्द्र । २ ‘ष्मणा, स’ ट । ३ ‘अर्थात् सुखसाध्यः प्राकृत इति । यदुक्तम् (च चि अ ३।४१)—“प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।” इत्यादि । अत्र वाग्भटेन वातजस्य प्राकृतत्वप्रणयनं यत्कृतं तदन्ये नानुमन्यन्ते, दुःसाध्यत्वेन वैकृताभिन्नत्वात् । जतूऋणेनाप्यसौ न पठितः । यदाह—“वसन्तशरदो प्राकृतोऽन्यत्र वैकृतः ।” इति । अत्रोच्यते । न प्राकृतत्वं सुखसाध्यत्वख्यापनपरा सज्ञा, किन्तु कुम्भकारादिवधौ गिकत्यम् । यतो यथर्तुकुपितो दोषः प्रकृतिरुच्यते, तत उद्भूतः प्राकृतः । तेन प्राकृतत्वेऽपि दोषस्वभावाद्वातिकस्य दुःखसाध्यत्वं वैकृतवदिति । दुःखसाध्यत्वेन वैकृतसाधर्म्यात्तु चरकजतूकर्णाभ्यामनोक्तं, न तु प्राकृतत्वाभावादित्यभिप्रायो वाग्भटस्येति । अन्यरोगेषु प्राकृतत्वेन दुःसाध्यत्वम्, ज्वरस्य तु व्याधिप्रभावात् सुखसाध्यत्वम् । तत्रान्तरं हि (सङ्ग्रहे सू अ ७)—“ज्वरे तु यथर्तुदोषत्वप्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥” इति इति विजयरक्षितः । ४ ‘व वा भ’ ट ।

ज्ञेयः । प्राकृतश्चानिलाज्जातः । प्रायोग्रहणात् कश्चित् सुसाध्योऽपि । “एकमार्गक्रियारम्भव्यतिवृत्तेर्महात्ययात् ।” इत्यधिकं सङ्ग्रहे (नि० अ० २) । एकमार्गं एकक्रियाकारम्भश्च रोगः सुखसाध्यः । वातजे त्वेषा व्यतिवृत्ति—विपर्ययः । बहिर्मागोऽयं लङ्घनसाध्योऽयं सौम्योऽयमित्युपचर्यमाणोऽपि वातजोऽन्तर्मागत्वं बृहणसाध्यत्वं तीक्ष्णत्वं चोपैति । वातस्यानवस्थितत्वात् । महाश्रालय—अतिक्रमः, यदौषधकालमपि न प्रतीक्षते । वातस्याशुकारित्वात् ।

सम्प्रति वर्षासु प्राकृतस्य ज्वरस्य स्वरूपं निरूपयति—

वर्षासु मासतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

कुर्यात् पित्तं च शरदि तस्य चानुबलं कफः ॥ ५१ ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशानाद्भयम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ५२ ॥

स०-प्रातृषि पवन [दुष्ट -] कुपितः, पित्तश्लेष्मयुतो ज्वरः कुर्यात् । प्रातृषि प्राकृतो ज्वरो वातप्रधानः पित्तश्लेष्माणौ त्वनुबलत्वेन वातस्य स्थितौ, न तु सन्निपात इव स्वयं ज्वरकारकवित्यर्थः ।

साम्प्रतः शरदि प्राकृतस्य ज्वरस्य दोषबलावलं लक्षयति—पित्तं चेत्यादि । पित्तशरदि [दुष्ट] प्राकृतः ज्वरः कुर्यादित्यनुवर्तते । प्रातृद्रवितस्य पित्तस्य तदा कोपसंज्ञात्वात् । तस्य च पित्तस्यानुबल—अनुबन्धि बलं, कफः । अनुबलमिवानुबलम् । यथा,—कस्यचित् स्वतन्त्रस्य राज्ञो गजतुरगरथपुरुषादिबलवतो वैरिभिः सह युध्यमानस्य पश्चादन्वद्वलं तच्छक्तेरनुबृहणार्थमागच्छति, एव स्वतन्त्रस्य पित्तस्य ज्वरः कुर्वतो बलोपबृहणं शरदि कफं करोति । तत्प्रकृत्येति तच्छब्देन वर्षाशरदुद्भूतौ मासज्वरपित्तज्वरौ परामृश्येते । तयोः प्रकृतिस्तत्प्रकृतिः, तथा तत्प्रकृत्या,—तत्स्वभावेन, तत्र—प्राकृते ज्वरे, अनशानात्—लङ्घनात्, भयं न भवति इति शेषः । विसर्गाच्च वर्षाशरदुपलक्षितो हि कालो विसर्गः सौम्यस्वभावः, अस्माच्च कारणात्—

१ ‘बलं कफः’ इति चन्द्रः तो स द्र स च मा नि । “अनुबल—असम्पूर्णबलः ।” इति तोडरः । २ ‘सम्भवा’ टण द । ३ तत्प्रकृत्येति श्लोकार्थस्येदमरुणदत्तव्याख्यानमयुक्तं प्रतिभाति । चन्द्रनन्दनस्तत्र समीचीनं व्याचष्टे । तद्यथा—“तत्र—शरदि पैत्तिके ज्वरे, अनशानात्—लङ्घनात्, भयं न भवति । केन कारणेन ? तत्प्रकृत्या, तयोः—पित्तकफज्वरयोः, लङ्घनसाध्यत्वेन, तथा विसर्गाच्च—कालस्य विसर्गाख्यभावात् । तत्र लङ्घनात् प्रत्यवायशङ्का नोत्पद्यते, ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्त्यात् पित्तश्लेष्मणोर्लङ्घनसाध्यत्वाच्च । उक्तं च—‘कफपित्ते द्रवत्वाच्च सहते लङ्घनं महत् । आमक्षयादूष्मपि वायुर्न सहते क्षणम् ॥’ इति ।” “तत्र—शरदि पैत्तिके ज्वरे । तयोः—पित्तश्लेष्मणोः, प्रकृत्या—स्वभावेन ।” इति तोडरोऽपि । ४ “तत्प्रकृत्या विसर्गस्य, इति पाठान्तरे तत्प्रकृत्या—कफपित्तप्रकृत्या, विसर्गस्य च प्रकृत्येति योज्यम् ।” इति विजयः । ‘प्रकृत्यैव विसर्गस्य’ इति चरकपाठः । ५ ‘भावात्’ ट । ६ ‘तस्मा’ ट.ण.य.द. ।

स्मिन्काले ज्वर उत्पन्ने लङ्घनात् प्रत्यवार्यशङ्का तथा न भवति, यथाऽन्यस्मिन् काले ज्वर आदानकालस्वभावाद्वातपित्तानुबल-
लाञ्छानशनाद्भयं भवतीत्यर्थः ।

वसन्तकाले कफो दुष्टो ज्वरं कुर्यादिति वर्तते । तच्च कफमनु वातपित्तं भवेत्, वातपित्ते तस्यानुबले भवत इत्यर्थः । ननु, अत्र साक्षात्कफस्य कर्तृत्वमुच्यते । कफश्च सौम्यस्व-
भावः । तस्मादत्र नानशनाद्भयमिति । तच्चायुक्तम् । तथाहि-
वर्षाशरदो श्लेष्मानुबलत्वं कालश्च विसर्गाख्य इति कारणद्वय-
संज्ञावाद्वातपचयो न सम्भाव्यत एव । वसन्ते तु कालस्याग्ने-
यत्वाद्वातपित्तानुबलत्वाच्चावश्यभावी धात्वपचय एव । तस्माद्वस-
न्तेऽनशनाद्भयं शङ्क्यते । केचित्तु ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् क-
फोत्थत्वाच्चात्रापि किञ्चिन्मात्रमनशनाद्भयं नाशङ्क्यत एवेत्याहुः ।

आ० २०-विरुद्धाविरुद्धोपक्रमज्ञानार्थं प्राकृतानां सम्प्रा-
प्तिरुच्यते । तत्र वातजस्य-वर्षासु मारुत इति । पित्तजस्य-
पित्तं च शरदीति । कफजस्य-कफो वसन्त इति । “तत्प्रकृत्या
विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् ।” इति पित्तजस्याविरुद्धोपक्र-
मत्वमुक्तम् । तयो-पित्तकफयो, प्रकृति-लङ्घनसाध्यत्वम् ।
विसर्ग-कालबलवर्धनत्वम् । वर्षासु त्वरुपं बलं दोषश्च बृह-
णसाध्यः । ज्वरं पित्तश्लेष्माणौ च लङ्घनसाध्याविति विरुद्धो-
पक्रमत्वम् । वसन्तेऽनुक्षीयमाणेऽपि मध्यमं बलं, वातस्य
चाप्राधान्यं, प्रधानयोः कफज्वरयोः पित्तस्य च लङ्घनसाध्य-
त्वमित्यविरुद्धोपक्रमत्वमेव ।

अथ साध्यासाध्यज्वरलक्षणार्थमाह—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

स०-बलवत्सु नरेषु यौवनादिसम्पत्त्या तथाऽल्पदोषेषु यो
ज्वरो जायते, उपद्रवेण-कासादिना रहितः, स साध्य-साध-
यितुं शक्यः ।

आ० २०-साध्यलक्षणमाह-बलवत्स्वल्पदोषेष्विति । दोषो-
दुष्टनाम (१) । उपद्रवा रुक्विनिश्चये दर्शिता (मा नि ज्व
श्लो ६६ टी.)-“श्वासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारवि-
द्भ्रहा । हिक्का कासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥” इति ।
सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः ॥ ५३ ॥

स०-सर्वथेति यादृशस्यातुरस्य यादृशो ज्वरोऽसाध्यो भवति

१ ‘यसकाशात् भयं न’ य । ‘शङ्का न’ ट ण द । २ ‘लस्वा-
भाव्याद्वा’ ङ ण थ द । ३ ‘पित्तोत्पन्नत्वा’ ट ङ । ४ ‘सन्ते का’
ङ ण द । ५ ‘ति युक्तम् । तथा’ ङ थ । ६ ‘श्लेष्माणोऽनु’ ट ।
७ ‘सम्भवा’ ट ण द । ८ ‘हेतुश्चात्र वसन्तस्यादानमव्यत्वेनाग्नेय-
रुक्षत्वाद्वातपित्तप्रकोपकत्वम् । यदुक्तं चरके (नि अ ३।४५)-
‘आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।’ इति । अत्र कफपित्त-
प्रकृत्या लङ्घनं युक्तमेव । किन्वादानमध्यत्वेन निर्भयं तत्र कार्यम् ।
अत एव ‘तत्र नानशनाद्भयम्’ इत्येतस्मात् पूर्वमेव पठितम्,
अन्यथा सर्वशेषे पठितं स्यात् ।” इति मधुकोशे ।

तादृशो, विकृतिविज्ञानीये शरीरे (अ ५।७१)-“ज्वरो
निहन्ति बलवान्” इत्यादिना ग्रन्थेन प्राक्-पूर्वमुक्तः ।

आ० २०-असाध्यलक्षणमाह-सर्वथेति । विकृतिज्ञा-
नेऽध्याये । प्राक्-शरीरे स्थाने । सर्वथेत्यसाध्यविशेषणम्,
अनुपक्रम इत्यर्थः । याप्यदु साध्ययोस्तु लक्षणं स्वयमप्यु-
ह्यम् । उदाहृतो यथा (ह शा अ ५।७१)-“ज्वरो निहन्ति
बलवान् गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापभ्रमश्वास क्षीण
शून हतानलम् । अक्षाम सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥
सशुष्ककासः पूर्वाह्ने योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् । बलमासवि-
हीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥” इति । वृन्दे तु (ज्वरावि-
कारे श्लो १८७)-“स्वेदो ललाटे हिमवान्नरस्य शीतादित-
स्यैति सुपिच्छिलैश्च । कण्ठस्थितो यस्य न याति वक्षो नून
यमस्यैति गृहं स मर्त्यः ॥ मृत्युश्च तस्मिन्बहुपिच्छिलत्वाच्छी-
तस्य जन्तो परितः सरत्वात् ।” इति ।

अबुना सामनिरामौ ज्वरौ लक्षयति—

ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ।

न प्रवृत्तिर्न विद्ध जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ५४ ॥

स०-ज्वरस्योपद्रवा-प्रलापभ्रमादयः, तेषां तीक्ष्णत्व-
तीव्रता । तथा, बहुमूत्रत्वम् । तथा, न प्रवृत्ति-न पुरीषस्य
प्रवर्तनम् । विद्रूपप्रवृत्तावपि हि प्रवृत्तिशब्दः प्रसिद्धः । यथा-
ऽनन्तरमबुनैवाधीतम् (श्लो ३२)-“प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽपि
वा ।” इति । अथ चेद्विद्रूपं प्रवर्तते सा न जीर्णा-पक्का न
भवति । तथा, न क्षुत्-न बुभुक्षा । ईयमशेषा लिङ्गसहितं
सामज्वराकृति-सामज्वरस्य लक्षणम् । सहामेन वर्तते यो
ज्वरः स सामज्वरः, तस्याकृतिः । “ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन”
(ह सू. अ १३।२५) इत्याद्यामलक्षणम् ।

आ० २०-सामज्वरलक्षणमाह-ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमिति ।
न प्रवृत्तिर्विज्ञः । प्रवर्तमानाऽपि विद्धं न जीर्णा-न पक्का ।

सम्प्रति पच्यमानज्वरस्य लक्षणमाह—

ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।

मलप्रवृत्तिरुत्क्रेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५५ ॥

स०-अतिशयेन ज्वरवेगस्तृष्णादयश्चेति पच्यमानज्वरस्य
लक्षणम् । पच्यमानज्वरस्य च द्विकेष्वनिर्दिष्टस्यापीह कथंनम-
ता(मामा)न्तरीयकत्वात् । तथा हि-यावत्पच्यमानावस्था न
भवति तावत्कथं निरामावस्था स्यात्^२ तस्माद्युक्तं पच्यमा-
नज्वरस्य निर्देशः ।

आ० २०-अथ पच्यमानज्वरलक्षणमाह-ज्वरवेगोऽधिक
इति । पच्यमानस्य पक्कान्तर्भावाच्च द्वैविध्यहानिः ।

१ ‘रक्षेत्को ह’ फ । २ ‘स्यैव सु’ फ । ३ ‘लत्वम्’ फ ।
४ ‘वक्षान्नून’ फ । ५ ‘इहाशे’ थ । ६ ‘नस्य ज्व’ ङ ण ।
७ ‘धिकस्तृष्णा’ फ स च मा नि । ८ ‘ज्वरवेगोऽधिकं कृत्वा
भवति । तृष्णा-पिपासा, चाधिका । उत्क्रेशो-दोषस्य च्युति ।”
इति चन्द्रतोडरौ । ९ ‘ष्टत्वादपीह कथनेनाना(मा)न्तरीय’ थ ।
१० ‘थन तान्त’ द । ‘थन नान्तरी’ ङ ण ।

इदानीं निरामज्वरलक्षणमाह—

जीर्णताऽऽमविपर्यासात्सप्तरात्रं च लङ्घनात् ।

स०—आमशब्देनात्र सामज्वरलक्षणमुपलक्ष्यते । तेन सामज्वरोक्तलक्षणविपर्यासात् ज्वरस्य जीर्णता वेद्येति बोध्यम् । यथा—ज्वरोपद्रवमृदुत्व ग्लानिरल्पमूत्रता पक्कविदप्रवृत्ति क्षुदुपगमनमिति, एवरूपो विपर्यास । तथा, “ज्वरवेगोऽविक” इत्यादिपच्यमानज्वराकृतेश्च विपर्यामात् जीर्णता—पक्ता, लक्षयितव्या । तथा हि—पच्यमानतायामपि सामता सम्भाव्यत एव । तथा, सप्तरात्रं च लङ्घनात् । सप्तरात्रमिति सप्ताना रात्रीणां समाहार इत्यच् समासान्त, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनायमर्थः,—सप्तरात्रीर्लङ्घयित्वा—अतिवाह्य, ततोऽनन्तरं य कालोऽष्टमदिनादिस्तदा ज्वरस्य जीर्णता—निरामतेति । तथा च मुनि (च चि अ ३।२७२)—“सप्ताहेन तु पच्यन्ते सप्तधा तु गता मला । निरामश्चाप्यत प्रोक्तो ज्वर प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥” इति । ननु, एवमिति सप्तरात्रातिप्रवृत्तिरेव निरामज्वरलिङ्गमस्तु, “जीर्णताऽऽमविपर्यासात्” इत्यनेन नार्थः । अस्यैवेति । किन्तु सन्निपातज्वरे बहुना कालेन मलपाको भवति । तस्मात्तलक्षणार्थं “जीर्णताऽऽमविपर्यासात्” इत्यप्युक्तम् । यद्येव “जीर्णताऽऽमविपर्यासात्” इत्यस्तु, किं “सप्तरात्रं च लङ्घनात्” इत्यनेन ? अपि च त्रिदोषजे ज्वरे सप्तरात्रातिर्कमलक्षणं लिङ्गं नोपयुज्यते । तत्र ह्येव पठ्यते (श्लो० ६१)—“वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश” इत्यारभ्य यावत् “शुद्धशुद्धौ ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्तते ॥” इति । तस्मात् “सप्तरात्रं च लङ्घनात्” इत्यवाच्यम् । अत्रोच्यते । अल्पदोषो यो ज्वरस्तस्यामविपर्यासात् सप्ताहादवर्गापि जीर्णतोच्यते । यस्तु बहुदोषो ज्वरस्तस्य तु कृतसप्तलङ्घनस्य जीर्णतोच्यते । इति लक्षणद्वयेन प्रत्यपादि । अत एव च तत्र पथ्यमनुजज्ञे । वक्ष्यति हि (हृ चि अ १।३८)—“इत्ययं षडहो नैवो बल दोष च रक्षता । ततः पक्षेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य” इत्यादि । तस्मादेतयोर्लक्षणयोर्द्वयोरप्युपादानं न्याय्यमिति स्थितम् । खरनादेनैवैव मवादि—“न” च नि सप्ततैवेह निरामज्वरकारणम् । चिरादपि हि पच्यन्ते सन्निपातज्वरे मला ॥ सप्तरात्रातिप्रवृत्तिश्च क्षामतादि च लक्षणम् । तस्मात्तदुभयं दृष्ट्वा निरामज्वरमादिशेत् ॥” इति । जीर्णं पक्कं पुराणं इति पर्याया ।

आ० २०—निरामज्वरलक्षणमाह—जीर्णतेति । आमविपर्यासात्—ज्वरोपद्रवमृदुत्वादे । सप्तरात्रं लङ्घनादिति मध्यदोषविषयम् । बहुदोषाल्पदोषयोस्ततः परं पूर्वं च दर्शनात् ।

१ ‘णद्वयं लभ्यते’ ड । २ ‘तेनास्याम’ ड थ । ३ ‘ज्वरल’ ट । ४ ‘त्यादे प’ ट । ५ ‘हि’ ड स च । ६ ‘सर्वधा’ स च । ७ ‘इत्युक्तम्’ ण । ८ ‘क्रमामल’ ड थ । ९ ‘शुद्धो ज्वर’ ण द । १० ‘तु सप्ताहालङ्घनात् जी’ थ । ११ ‘तत्राप्यधम’ थ । १२ ‘त्रेयो’ ण थ द । १३ ‘दे त्वेव’ ट ण द । ‘देनोक्तम्’ ड । १४ ‘नव वा सप्त चैव’ ट ।

ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥५६॥
प्रायशः सन्निपातेन भूयसां तूपदिश्यते ।
सन्ततः सततोऽन्येषु स्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ५७ ॥

स०—पञ्चप्रकारो ज्वरो वक्ष्यमाणः सन्ततादिभिर्भेदैः प्रोक्तो, ‘मुनीन्द्रैः’ इति शेषः । कुत ? मैलेत्यादि । मलो—वातादि । काल—पूर्वाह्नादि । बलं च बलं च बलमित्येकशेषः, बलं चाबलं च बलाबलम्, काले बलाबलं कालबलाबलम्, सप्तमीति योगविभागात् समासः, मलानां कालबलाबलं मलकालबलाबलम्, तस्मात् । द्विबलशब्दोऽत्र निर्दिष्टो द्विविधसम्बन्धार्थः । कोऽसौ द्विविधः सम्बन्धः ? इति चेत् ब्रूमः । ज्वरः पञ्चविधः कथितो मलकालबलात् तथा मलकालबलाबलात् । तदयमत्रार्थः,—सन्ततो ज्वरो मलकालबलादुक्तः । तथा चानन्तरमेव सन्ततलक्षणं वक्ष्यति (श्लो० ५८—५९)—“मला बलिनो गुरवः स्वब्धाः सन्ततः निष्प्रतिद्वेन्द्रा ज्वरं कुर्युः ।” इति । तस्माद्बलवन्त एव दोषाः सन्ततः ज्वरं कुर्वन्ति । विषमज्वराश्चत्वारो मलकालबलाबलाद्भवन्ति । तथा च विषमज्वरलक्षणेषुऽनुनैवाध्यक्ष्यते (श्लो० ६४)—“अल्पोऽपि दोषो दृष्ट्यादर्लेष्वाऽन्यतमतो बलम् । सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक् ॥” इति । तस्माच्चतुष्प्रकारोऽपि विषमज्वरो मलकालबलाबलाद्भवति । खरनादेनाप्युक्तम्—“बलिभिः सर्वैर्गैः सामैः रसस्रोतो विसारिभिः । निष्प्रत्यनीकैर्दोषैः सन्ततो जायते ज्वरः ॥” इत्यादि । तथा तत्रैव विषमज्वरे गदितम्—“व्याविक्लिष्टस्य” इत्यारभ्य यावत् “बलाबलविशेषस्तु दोषाणां सम्प्रवर्तते ।” इति । तथा तत्रैव चोक्तम्—“भुङ्ग्युक्तमयं यथाकालं बीजं काले प्रसूयते । तथा कालक्रमादोषः काले ज्वरकरो भवेत् ॥” इति । प्रायशः इत्यादि । बाहुल्येनायं सन्ततादिज्वरः सन्निपाताद्भवति । [ननु,] अत्र सन्निपातेनेत्यसावु । न ह्यन्यकश्चित्सन्ततादिव्यतिरिक्तो ज्वरोऽस्ति यमेकदोषजः द्विदोषजः वा परिकल्पयेदिति, तस्मादसदेतत् । उच्यते । समर्यादया दोषगत्या ये सन्ततादयो ज्वरा उत्पद्यन्ते, त एकादोषजोऽयं उपपद्यन्ते । ये पुनर्विषमसम्प्राप्तिमुत्पन्नाः सन्ततादयस्ते सन्निपातेन । इति प्रायशः सन्निपातेनेति न्याय्यमेतत् । ननु, एवमिति वातिकोऽयं पैतिकोऽयं श्लेष्मिकोऽयमयं द्वान्द्विक इति

१ ‘प्रायः स सन्नि’ च तो स स । ‘स—पञ्चविधो ज्वरः’ इतीन्दुचन्द्रतोडरा । २ ‘सा व्यप’ स मू । ‘सा त्वप’ स स । ३ ‘मलकालयोर्बलाबलं मलकालबलाबलम्, तस्मात् । मलानां दुष्टानां वातादीनां, बलवत्त्वादबलत्वाच्च । तथा, ज्वरकारणदोषकोपो यस्य काले निमित्तमायाति, तस्यापि बलवत्त्वादबलवत्त्वाच्च । अथवा, मलानां कालो मलकालः,—नक्तदिनर्तुभुक्ताशलक्षणः, बलं चाबलं च बलाबलम्, मलकालस्य बलाबलं मलकालबलाबलम्,—दोषवृद्धिक्षयहेतुकम्, तस्मात् ।” इति चन्द्र । ४ ‘लबलादु’ ट ण द । ५ ‘द्वन्द्वं ज्व’ ट । ६ ‘कालाबलाद्’ य । ७ ‘क्षणमधु’ ड थ । ८ ‘खारणादिना’ ट । ९ ‘अभ्युक्त’ ड । ‘अभ्युक्त’ ण य द । १० ‘जा, ये पु’ थ ।

कथं व्यपदेशः ? इत्याह—भूयसेति । सन्निपातोद्भवेऽप्यस्मिन् सन्ततादौ भूयान्—अधिको दोषः, तद्दोषोपलक्षिता सज्ञामासादयतीत्यर्थः, वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयमित्यादि । तुरवधारणे, भूयसैव दोषेण व्यपदेशो नान्येनापि । ततश्चैव सन्निपातोऽथ सन्ततादिज्वर इति स्थितम् । अत एव तन्त्रान्तर एव जगाद—“सन्ततो मारुतात्प्रायः पित्तात् प्रायस्तृतीयकः । अन्येष्वथ कफात्प्रायः सन्निपाताच्चतुर्थकः ॥ सन्निपातकृतत्वान्तु दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः ।” इति । तथा च—“पृष्ठेऽनिलकफोद्भूतः श्लेष्मपित्तोद्भवश्चिके । शिरस्यनिलसम्भूतो गृह्णातीह तृतीयकः ॥ चतुर्थकस्तु श्लेष्मोऽथ प्रतिगृह्णाति जङ्घयोः । वातिकः शिरसोऽभ्येति द्विधैवायं स्वभावतः ॥ प्रस्कन्धतस्तु विज्ञेयो विपरीतश्चतुर्थकः ।” इति ।

अथ तदेव पञ्चविधत्वमाह—सन्ततः सततोऽन्येष्वस्तृतीयकचतुर्थकाविति । ननु, पञ्चविधो ज्वर इत्यनुपपन्नम्, षष्ठ्यश्चतुर्थकविपर्ययस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र ब्रूमः । चतुर्थकान्तर्गतत्वाददोषः । ग्रीहोदरे यकृदुदरवत् । तथा हि—अष्टावुदराणीति, ग्रीहोदरे च यथा यकृदुदरस्यान्तर्भावादष्टधात्वम्, एव ज्वरे चतुर्थक एव चतुर्थकविपर्ययस्यान्तर्भावात् पञ्चधात्वमेव ज्वरस्य साधु ।

आ० २०—उक्तानां ज्वराणां पृथक् पञ्चविधत्वमाह—ज्वरपञ्चविध इति । मलकालबलात् सन्ततः, सततादयस्त्वबलात् । अबल—हीनबलम् । तत्र यथोत्तरं ज्ञेयम् । प्रायशो ग्रहणादनियमोऽपि तेन च सन्निपातेन । वातज्वरादिव्यपदेशस्तु वातादिभूयस्त्वात् ।

अथ महारम्भत्वेन प्राधान्यात् सन्ततसम्प्राप्तिमेव लक्षयति—धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसा व्यापिनो मलाः । तापयन्तस्तनुं सर्वा तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ॥ ५८ ॥ बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः । सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम् ॥ ५९ ॥

स०—मला ज्वरं कुर्युः—उत्पादयेयुः । कीदृशा ? धालादि-स्रोतसा व्यापिनः । धातवश्च मूत्रं च शकृच्च तानि वहन्ति नित्यं यानि स्रोतांसि तेषाम् । मला इत्यनेनैतद्द्वयोतयति । यदैव वातादयो मलिनीकरणस्वभावाः स्युस्तदा सन्ततः ज्वरं कुर्युः, न तु दोषरूपा धातुरूपा वा । तथा, सर्वा—अशेषा, तनुं तापयन्तः—सन्तापादिना पीडयन्तः, न पुनः सन्तापमात्रमुत्पादयन्तः । तथा, तुल्यैः—समानैः, दूष्यादिभिर्वर्द्धिताः—वृद्धिनीताः । आदिशब्देन देशर्तुप्रकृतयो गृह्यन्ते । दूष्या—रसादिधातवः । ते च त्रयाणामपि दोषाणां यथायथं तुल्यत्वाद्बर्द्धनहेतवः । देशर्तुप्रकृतयस्तु तुल्यकालं मलैः सर्वैरुत्प्लुता अपि भवन्ति । प्रायेणैकैकस्य मलस्य चैकैको देशो वा ऋतुर्वा प्रकृतिर्वा तुल्या

भवति । अतः “तुल्यदूष्यादिवर्द्धिता” इत्युक्तम् । तथा च, धन्वदेशो वातस्यैव वृद्धिहेतुः, तुल्यत्वात्, कफस्य त्वतुल्यत्वात्क्षपणहेतुः । आनुपस्तुल्यत्वात् कफस्य वृद्धिहेतुः, वातस्य त्वसमानत्वात्क्षपणहेतुः । ऋतावप्येव चिन्त्यम् । प्रकृतिस्त्रयाणां दोषाणां तुल्यकालं वृद्धिहेतुर्न सम्भवति, विषमदोषजनितत्वात् । ये त्वेवमवोचन्,—समाख्या प्रकृतिस्तुल्यत्वादेशा मलानामत्र ज्वरे वर्द्धनहेतुरिति । तेऽपि मैव वोचन्ते(वचन्ति)ति वचनीयाः । यतो रोगजननोन्मुखानां दोषाणां नासौ वृद्धिहेतुः, आरोग्यलक्षणत्वात् । किम्भूता दोषा ? बलिनः, प्रतिपक्षैरखण्डितशक्तित्वात् । तथा गुरवः, सामत्वात् । स्तब्धा—निश्चला, ऊर्ध्वमवस्थानि सरणात् । विशेषेण रसाश्रिताः । विशेषग्रहणं मलानां सर्वधात्वाश्रितत्वं द्योतयति । सकलधातुसमाश्रिता अपि भवन्ति । अतिशयेन रसाख्यं धातुमाश्रित्यैते सन्ततं कुर्युः । तथा, निष्प्रतिद्वन्द्वा—प्रत्यनीकरहिताः । कीदृशः ज्वरम् ? सुष्ठु दुःखेन—कृच्छ्रेण, सोढुं शक्यत इति सुदुःसहम् ।

आ० २०—सन्ततज्वरलक्षणमाह—धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोत-सामिति । दूष्यादयो—दूष्यदेशकालप्रकृत्यादयः । “ज्वरे तुल्य-तुदोषत्व प्रमेहे तुल्यदूष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्य-त्वहेतवः ॥” (स सू अ ७) इति तत् ऋतुविषयम्, न पूर्वाह्लादिविषयम् । गुरवो—निबिडावयवाः । स्तब्धा—स्थिराः । रसाश्रिता—रसस्रोतसो व्यापिनः । सन्ततं नाम ज्वरम् । सन्तत—अविच्छेदेन, कुर्युरित्यावृत्त्या व्याख्येयम् । निष्प्रतिद्वन्द्वा—प्रतिपक्षैर्देशकालादिभिरनभिभूताः ।

मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः । सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश वासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ ६१ ॥ इत्यग्निवेशस्य मतः, हारीतस्य पुनः स्मृतिः । द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ ६२ ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च । शुद्ध्यं शुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ६३ ॥

स०—ज्वरस्योष्मा—अनलधर्मः सकलवस्तुक्षपणस्वभावः, स कदाचित्प्राग्भूताददृष्टवशादस्मिन् ज्वरे धातुमलयोरेकलोलीभूतयोर्मल—वातविडादिक, क्षपयेत् । तथा भूताददृष्टसामर्थ्याद्धातून्वा—रसादीन्, क्षपयेत् । शीघ्र—आश्वेव, न तु चिरेण कालेन । अत्र च मलक्षपणोद्यतोऽयं ज्वरोष्मा न वातक्षपणो-

१ ‘रुतप्रा’ ‘पित्तप्रा’ ‘कफप्रा’ यतो । २ ‘स्कन्धनस्तु’ ट । ‘स्कन्दनस्तु’ ङ ण थ द । ३ ‘तद्भ्रमय’ ङ थ । ४ ‘मलद्वयस्य चै’ ट । ‘मलद्वयस्य वैकै’ ण द । ५ ‘ऋतुर्वा तुल्यो भ’ ङ थ ।

१ ‘तिस्तु त्रया’ ट । २ ‘येऽप्येव’ ट ण द । ३ ‘बलिन—प्रकृष्टशक्तियुक्ता, चिरकालं सञ्चिता । गुरवो—दुःसहा दुर्धरा ।” इति चन्द्रतोडरौ । ४ ‘मलान् ज्व’ तो स स । ५ ‘क्षपयस्तत’ स स । ६ ‘दा विमोक्षाय वधाय वा ।’ तोडर । ७ ‘शुद्ध्यो-ज्वर’ हेमाद्रिः । ८ ‘भूतत्वाद’ ट । ९ ‘वातादिक’ ण द । ‘वातादिवि’ थ ।

द्यत इति निरामलक्षणेन विज्ञायते । तत्र चैतन्निरामलक्षणम्—
‘अम्रोवस्रोतस्त्व सप्राणत्वमङ्गलाघव वातानुलोमनत्व वाग्देह-
मनश्चेष्टास्त्रनालस्यमग्निदीप्तत्व विशदास्यत्व मूत्रपुरीषादिमलप्र-
वर्तनत्व शुद्धपगमो निर्गलानिता’ इत्येव किञ्चिदुत्पद्यमानमुपलभ्य
निश्चीयते ज्वरोष्मणो मलक्षणणोद्यतत्वम् । एतल्लक्षणविपर्ययेण
दोषोपक्रमणीयोक्तेन (ह सू अ १३।२३)—“स्रोतोरोध”
इत्यादिना सामलक्षणमवगम्य निश्चीयते, यथाऽयं ज्वरोष्मा
वातुक्षणोद्यत इति ।

स इत्यनुवर्तते । तत—तस्मान्मलधातुक्षणणात् कारणात्,
रसादीना—धातुमूत्रशक्नुषाणां द्वादशानामप्येकलोलीभूतानां,
सर्वाकार—नि शेष कृत्वा, शुद्ध्या—ज्वरोष्मणा निष्पादितया निर्मे-
लतया, वातपित्तकफैर्भूयिष्ठैरेकैकश उत्पन्न स सन्ततो ज्वर
प्रायो मोक्षायै—ज्वरमुक्तये, मर्यादा—अवधिं, सप्त दश द्वादश
वासराननुयाति—अनुवर्तते । वासरानिति “अत्यन्तसंयोगे”
द्वितीया । सर्व आकारो यस्मिन् शोधने तत्सर्वाकार—नि शेष-
रूपम् । “क्रियाविशेषणानां नपुसकत्व द्वितीया च” इति द्वितीया ।
क्रमात्—यथाक्रमम्, तेन वातभूयिष्ठ सन्ततो ज्वर सप्त
वासरान्, पित्तभूयिष्ठो दश वासरान्, कफभूयिष्ठो द्वादश
वासरान्, इत्यवतिष्ठते । तथा, रसादीना—एकलोलीभूतानां केवल
ज्वरोष्मक्षणमात्रमनुभवता, अशुद्ध्या—समलतया, एषामेष
ज्वरोष्मा वातपित्तकफैरेकैकश उत्पन्न प्रायो वधाय मर्यादा
सप्त दश द्वादश वासराननुयाति । प्रायो—बाहुल्येन, एषा मर्यादा ।
कदाचिच्च वातज्वरादिरुक्तेभ्य सप्तादि वासरेभ्योऽधिकानि दि-
नान्यनुवृत्त्य मोक्षाय वधाय वा भवति, कदाचित् न्यूनान्य-
पीति । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—“पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवस-
द्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वाऽऽशु ज्वरोष्मणा धातु-
मलपाकात् ॥” इति । इत्यग्निवेशस्य मत—ज्ञानम् । हारीतस्य
पुनरेव स्मृति—स्मरणम्, नित्यत्वादायुवेदस्य । द्विगुणा
सप्तमी—चतुर्दशदिनानि यावद्वातज्वर सन्तत, पित्तज्वरो
द्विगुणा नवमी—अष्टादशदिनानि, कफज्वरो द्विगुणैकादशी—द्वा-
विंशतिर्दिवसा । “एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ।”
इति “सर्वाकार रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ।”
इत्यत्राप्यनुवर्तनीयम् । त्रयश्च ते दोषाश्च त्रिदोषा, तेषां
मर्यादा—अवधि, त्रिदोषमर्यादा । द्वयमपि चैतत् तन्त्रकृद्वच
प्रमाणम्, तथादृष्टत्वात् ।

इदानीं यथापरिभाषितात् द्विविधादपि मर्यादाप्रकारादधिकतर
काल यथाऽस्य ज्वरस्यानुवृत्तिर्भवति तथा दर्शयितुमाह—शुद्ध-

१ ‘तत्रैव तन्निष्पन्नम्, यथा—’ ट । ‘तत्र तन्नि’ ण द । ‘तत्र
निरामलक्षणमवगम्य निश्चीयते । तद्यथा—’ ड थ । २ ‘लेतत् कि’
ड थ । ३ ‘य—रोगसु’ ड थ । ४ ‘कत्र लो’ ड थ । ५ ‘तथैव,
ए’ ट । ६ ‘एषामेव ज्व’ ण द । ७ ‘नुप्रवृत्त्या मो’ ण द । ८ ‘त
तन्मूना’ ड । ‘तृ तथारूपाणीति’ थ । ९ ‘सान्’ ट ण थ द ।
‘सानि’ ड ।

शुद्धाविति । शुद्धिसहिता अशुद्धि शुद्ध्यशुद्धि । शारुपार्थिवा-
दित्वात्समास । तस्या सत्या ज्वर सन्तताख्यो दीर्घमपि
कालमनुवर्तते—अनुवर्तते । कदाचिद्रसाख्यो वातुर्मलरहितो
ज्वरोष्मणा क्षपितमलो भवति, कदाचिद्रक्ताद्यन्यतम, कदा-
चिद्रक्ताद्य सर्वे न रस, कदाचिद्रक्ताद्य सर्वे किञ्चिन्मल-
रहिता न रसस्तथाभूत, कदाचित्किञ्चिन्मलरहितो रक्ताद्यन्य-
तम, एवप्रकारा शुद्धिसहिता अशुद्धिरुच्यते । तस्या सत्या
सन्तताख्यो ज्वरो दीर्घकालमनुवर्तते ।

आ० २०—सन्ततस्यावधिमाह—मल ज्वरोष्मेति । स च
द्विविध,—मोक्षावधिर्वधायविश्वेति । तत्र यदा ज्वरोष्मा
रसादीना—दूष्याणां, सर्वाकार—सर्वथा, शुद्ध्या—हेतुभूतया,
मल क्षपयेत्, तदा मोक्ष । यदा तु रसादीनां सर्वाकारम-
शुद्ध्या धातु क्षपयेत्, तदा वध । यदा तु न सर्वाकार
शुद्धिरशुद्धिर्वा तदा शुध्यशुध्योर्ज्वर काल दीर्घमप्यनुवर्तत
इति । ततो—ज्वरोत्पत्तेरनन्तरम् । सप्तम्यादिद्वैगुण्य पूर्वतिथि
द्वैगुण्यमाक्षिपति, चतुर्दशाष्टादशद्वाविंशतिवासरानित्यर्थ ।
क्षपणीयात्पत्त्वबहुत्वकृतोऽयमवधिभेद रोगस्वभावकृतो वा,
अग्निवेशहारीतयोर्मतभेदस्थित्या कृत ।

एव सन्ततस्य लक्षणमाख्याय सततकादीनां विषमज्वरस-
ज्ञानिमित्त सामान्येन लक्षणमाह—

कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ६४
सविपक्षो ज्वर कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।

स०—ईदृशानां पुसामल्पोऽपि—हीनबलोऽपि, अपिशब्दा-
न्महाबलोऽपि, दोषो—वाताद्यन्यतमो, ज्वर विषमसज्ञ कुर्यात् ।
किं कृत्वा ? दूष्यादेरन्यतमतो बल लब्धा । आदिशब्दो देश-
त्वोर्ग्रहणाय । अन्यतमग्रहण चोपलक्षणार्थम् । तेन कदाचिदू-
ष्यादेरेकस्मादसादे कदाचिद्वाभ्यां रसरक्ताद्यन्यतमाभ्यां कदा-
चिदूष्यदेशाभ्यां कदाचिदूष्यदेशर्तुभ्यो बल लब्ध्वेति योज्यम् ।
किम्भूतो दोष ? सविपक्ष,—सह विपक्षेण—प्रत्यनीकेन दूष्याद्य-
न्यतमेन, वर्तते सविपक्ष । तथा च किम्भूत ? क्षयश्च
वृद्धिश्च, ते भजते—सेवते, क्षयवृद्धिभाक् । सन्ततो हि ज्वरो
निःप्रत्यनीक इति सन्ततादस्य भेद । मिथ्याहारादिसेविना
मित्यत्रादिशब्देन विहारौषधादिपरिग्रह ।

आ० २०—विषमाख्यस्य सन्ततादिचतुष्टयस्य सामान्य-
लक्षणमाह—कृशानामिति । कृशत्वादित्रयस्याष्टाऽपि हेतु-
त्वम् । अन्यतमत—न तु सन्ततवत्सर्वेभ्यो दूष्यादिभ्य ।
दोष इति क्षयवृद्धिभाक् ।

दोषः प्रवर्तते तेषां खे काले ज्वरयन् बली ॥ ६५ ॥
निवर्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ।

स०—तेषां—कृशादीनां, दोषो—वाताद्यन्यतम, खे काले—

१ ‘मैले रहि’ ड ण थ द । २ ‘ज्वराणां स’ ट । ३ ‘स्वकाले’
इ फ ।

यो यस्यात्मीय कालो वृद्धिहेतुर्वयोहोरात्रिभुक्तलक्षणस्तस्मिन् स्वे काले, दोष प्रवर्तते,— स्वीय कर्म दर्शयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् ? ज्वरयन्-सन्तापमुत्पादयन् । कीदृशो दोष ? बली-बलवान् सन् प्रवर्तते । पुनश्चैष-विषमज्वरारम्भी दोष सत-तकादेरुत्पादको, निवर्तते-स्वव्यापाराद्विरमति । किम्भूत ? प्रत्यनीकस्य बल प्रत्यनीकबल, तेनाबल । एतदुक्तं भवति,— यद्यसौ दोषो दृष्ट्यादीना सपक्षाणामन्यतमस्माद्बल लभते तदा असौ स्वव्यापारे प्रवर्तते । यदा तु तस्य विपक्षा भवन्ति तदा तेषां विपक्षाणामन्यतमस्य बलेनास्य दोषस्य बल हीयते । तदानीं च प्रत्यनीकबलाबलत्वादसौ दोषो निवर्तते, वटादिवी जवत् । यथा,—वटादिवीज जलादिसामग्रीतो बलमासाद्य विशिष्टे काले रोहति—अङ्कुरादिकमुद्भावयति ततो जलादिविर हाङ्गमावेवावतिष्ठते, न तु स्वकार्यमुद्भावयति, तथैवैषोऽपि विषमज्वरस्य कर्ता दोष स्वपक्षतो दृष्ट्यादेर्बल लब्ध्वा स्वव्या-पारं कुरुते । यदा तु विपक्षबलेनासौ प्रतिहतशक्तिस्तदा स्व-व्यापारं न कुरुते, देह एव निलीय तिष्ठति ।

आ० २०—यथोक्तमर्थं विवृणोति—दोष इति । तेषां-विष-माणां, प्रत्यनीकस्य-प्रतिपक्षस्य, बलेन अबल-अपगतबल ।

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ॥६६॥
लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः ।

स०—दोषे-विषमज्वरकारिणि, क्षीणे सति, सततकादि-ज्वर सूक्ष्मो भूत्वा रसादिष्वेव धातुषु लीयते—लय याति । कथं पुनरेतदवगम्यते ? यैदसौ लीनो न पुनर्विनष्ट एव, इत्यत्र हेतुमाह—लीनत्वादित्यादि । स तु लीनो ज्वरो लीनत्वात् कार्-श्यादीन् करोति । अत एवासौ न विनष्ट एवेत्युच्यते । यत कार्श्याद्युद्गम उपलभ्यते । निरन्वयविनष्टाद्धि तद्धेतुकार्श्याद्यनु-पलब्धरेव । तस्माल्लीनो दोषो विषमज्वरेषु भवतीति स्थितम् ।

आ० २०—विषमज्वरस्य सन्ततनिवृत्तिर्नास्तीत्याह—क्षीणे दोष इति । रसग्रहणं सन्ततस्यापि मध्यमे लीनत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । अनेनैवाभिप्रायेण रुग्निनिश्चये (मा नि ज्व श्लो ३२)—“धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।” इत्यु-पक्रम्य “सन्ततं रसरक्तस्थः” इत्युक्तम् । आदधाति—करोति । चतुर्थकात्परं विषमासम्भवे सङ्ग्रहे युक्तिरुक्ता (नि अ २)—“अतिलीनोऽतिमन्दत्वाद्भवत्यहि न पञ्चमे ।” इति ।

ननु, तुल्येऽपि वातादिदोषप्रकोपे सन्ततज्वर एवाशु सकलकायव्याप्तिः, सततकादिषु तु चिरेण विच्छिद्य भवतीत्यत्र

युक्तिः का ? इत्याह—

आसन्नविवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनाम् ॥६७॥

आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते ।

सन्ततः सततस्तेन, विपरीतो विपर्ययात् ॥ ६८ ॥

विषमो विषमारम्भक्रियाकालोऽनुपद्भवान् ।

स०—आसन्नं विवृतं चास्य—मुख, येषां रसवाहिनां स्रोतसां तान्येवम् । तेषां भाव आसन्नविवृतास्यत्वम् । तस्याद्वेतोस्तत्र प्रविष्टेन दोषेण शीघ्रं सर्वस्य वपुषः—शरीरस्य, व्याप्तिर्जायते । तेन—कारणेन दोषेणाशु सर्वशरीरव्याप्तिलक्षणेन, सन्तनाख्यो ज्वर सततो—निरन्तरो, भवति । विपरीतं प्रकृतत्वात्मन्तत्वेन विषमो—विषमसङ्गः, सततादिज्वरो विपरीतो भवति—न निरन्तरं ज्वरयति । कस्माद्विपरीतः ? विपर्ययात् । एतदुक्तं भवति,—शू-लान्यासन्नानि विवृतास्यानि च रसवाहीनि स्रोतामि । दूरतराणि सवृतास्यानि सूक्ष्मतराणि च रक्तवाहीनि । तैर्दोषश्चिरेण तथा असाकत्येन कायं व्याप्नुवन् विच्छिन्नकालं ज्वरं करोति । अत एवाह (श्लो ७०)—“अहोरात्रस्य स द्वि स्यात्” इत्यादि । ततो दूरतराणि सवृततरास्यानि च मासवाहीनि स्रोतामि । तानि चिरतरेण प्राप्नोति दोषः । न चैतैः स्रोतोभिः साकत्येन युगपदेहमनुव्याप्नोति । अतोऽनेन कारणेनासावन्यस्मिन् दिने ज्वरं निवर्तयत्यन्येद्युः सङ्गम् । तेनासौ सततादपि विप्रकृष्टो भवति । ततोऽपि सूक्ष्मतराणि सवृततरमुखानि च मेदोवहानि । तानि चिरतरेण दोषः प्राप्नोति । न च तैरशेषदेहं व्याप्नोति । अतोऽसावनेन कारणेन यथाक्रममन्यदिनमेकं हिला तृतीयेऽहि तृतीयको भवति । ततोऽप्यनेनैव विप्रकृष्टतमेन क्रमेण दिनद्वयं हिला चतुर्थको भवति । एव चतुर्थकविपर्ययश्च । सङ्ग्रहेऽप्या-ख्यत् (नि अ २)—“सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेषं भूयिष्ठं भेषजेऽपि च । क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरः ॥” इति ।

अधुना विषमज्वरस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—विषम इति । विषमो—विषमसङ्गो ज्वरो, विषमारम्भक्रियाकालो भवति । आरम्भश्च क्रिया च कालश्च आरम्भक्रियाकालः । विषमा आरम्भक्रियाकाला यस्य स एवम् । तत्र विषम आरम्भो यथा,—कश्चित्पूर्वं मूर्धानमारम्भागच्छति, कश्चित्पृष्ठम्, कश्चि-जङ्घाभ्यामिति । विषमक्रियो यथा,—कश्चिच्छीतकृत्, कश्चिद्वाह-कृदिति । विषमकालश्च यथा,—कश्चित्पूर्वाह्ने समागच्छति, कश्चि-न्मध्याह्ने, कश्चिदपराह्ने, कश्चिर्निशीथे, इति । तथा, अनु-पद्भवान्—दीर्घकालानुबन्धी ।

१ ‘ज्वरदो’ इति कचित् । २ ‘तु ते त’ ट । ३ ‘ग्रीणा व’ ट थ । ४ ‘जाड्य-जडता देहे, वाक्कायमनश्चेष्टार्थानामसामर्थ्यम् । आदिग्रहणात् कण्डूकोठपिटिकाश्चयथुपाण्डुतारुचयो गृह्यन्ते ।” इति चन्द्र । ५ ‘तत्रासौ’ ड । ‘अथासौ’ थ । ६ ‘सोऽन्तलीनो’ ड थ । ७ ‘तर’ फ । ८ ‘एव याऽऽशु’ य । ९ ‘तीत्यर्थं । सा च का युक्तिः ?’ थ ।

१ “विपरीतो—छिन्नसन्तापादिसततादिश्चतुर्विधो, विपर्ययाद्भवति ।” इति चन्द्र । २ ‘ज्वरं कुर्वन्न’ ट । ‘ज्वरयति’ ड । ३ ‘देहं मनुव्या’ ण द । ४ ‘न्यदिन’ ड द । ५ ‘च’ ट । ‘वा’ ण द । ‘तु’ थ । ६ ‘ष सततादीन् करोत्यतः ।’ ट ड ण थ द । ७ ‘द्वामि’ य । ८ ‘क्रिया य’ ट ण थ । ९ ‘निशीति’ ट थ ।

आ० २०-सन्ततादीना सन्ततत्वादौ युक्तिमाह-आस-
न्नविवृतास्यत्वादिति । आसन्नमामाशयम् । आमाशयस्थो हि
दोषो ज्वर करोति । आसन्नत्वादाशुप्राप्ति । विवृतास्यत्वाद-
सवलितप्रवेश । आ स्रोतस्यादामाशय याती
त्यखण्डितत्व सन्ततस्य । सतते त्वामाशयरक्तस्रोतसो याता-
याते रसस्रोतसा खण्डितत्वम् । एवमुत्तरेपूतरोत्तर खण्डि-
तत्वम् । विपरीत -खण्डित । विपर्ययात्-दूरसवृतास्यत्वात् ।
विषमारम्भ -कदाचिच्छीतपूर्वं कदाचिद्वाहपूर्वं, कदाचि-
च्छिरसः कदाचित्पादत । विषमक्रिय -कदाचिल्लङ्घनसाध्य
कदाचिद्बृहणसाध्य । विषमकाल -कदाचित्पूर्वाह्णे कदाचिद-
पराह्णे । अनुषङ्गवान्-उपचर्यमाणोऽपि बहूनि दिनान्यवति-
ष्ठते । सङ्ग्रहे तु विस्तरेण युक्तिरुक्ता (नि अ २)-“सूक्ष्म-
सूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्प-
श्रिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेष भूयिष्ठ भेषजेऽपि च । क्र-
मोऽयं तेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वर ॥ विषमो विषमार-
म्भक्रियाकालोऽनुषङ्गवान् । यथोत्तर मन्दगतिर्मन्दशक्तिर्यथा
यथा ॥ कालेनाप्नोति सदृशान् स रसादींस्तथा तथा । दोषो
ज्वरयति क्रुद्धशिराच्चिरतरेण च ॥ भूमौ स्थित जलैः सित
कालमेव प्रतीक्षते । अङ्कुराय यथा बीज दोषबीज रुजे तथा ॥
वेगं कृत्वा विषं यद्वदाशये लीयतेऽबलम् । कुप्यत्यासबल
भूय काले दोषविषं तथा ॥ एव ज्वरा प्रवर्तन्ते विषमा
सन्ततादयः ।” इति ।

दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम् ॥६९॥
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्

स०-प्रायो-बाहुल्येन, रक्ताश्रयो दोषः सततं ज्वरं विद-
धाति । प्रायोग्रहणात् रसाद्याश्रयत्वमस्य सूचयति । तस्मा-
त्सर्वो ज्वरः सर्वधातुव्यापी । भूयास्तु धातुर्व्यपदिश्यते । अतः
एव सन्तते पपाठः (श्लो ५९)-“विशेषेण रसाश्रिता ।”
इति । तस्माद्विशेषेण रक्ताश्रयः सततं इत्यवेहि । स -सततं,
अहोरात्रस्य मध्ये द्विः स्यात्-द्वौ कालावनुवर्तते । अहर्द्युक्ता
रात्रिरहोरात्र । “अहं सवैकदेश” इत्यादिना अच् समासान्तः ।
“रात्राह्वाहा पुंसि” इति पुस्त्वम् । द्वौ वारौ द्विः । “द्वित्रि-
चतुर्भ्यं सुच्” इति सुच् । अत्र च नायं नियमः, यदह्येकवारं
रात्रावैकवारमिति, किं तर्हि? कदाचिदह्येव वारद्वयं, कदा-
चिद्रात्रावेव वारद्वयं, कदाचिद्वयोरपि वारद्वयमिति प्रतीहि ।

आ० २०-सततलक्षणमाह-दोषो रक्ताश्रय इति ।

सकृदन्येद्युराश्रितः ।

तस्मिन्मांसवहा नाडीः

स०-सकृदन्येद्युः ‘अहोरात्रस्य’ इत्यनुवर्तते । अहोरात्रस्य
मध्येऽयमन्येद्युर्नाम विषमज्वरः सकृत्-एकवारं भवेत् ।

१ ‘वा’ स मू । २ ‘अस्मिन्मा’ हेमाद्रिः । ३ ‘नामा वि’
ण.द. ।

कदाचिदह्येकवारमुत्पद्यते, कदाचिद्रात्राविति । तस्मिन्-
अन्येद्युर्ज्वरे, सर्वधातुव्याप्योऽपि दोषो विशेषेण मांसवहा
नाडीराश्रितः ।

आ० २०-अन्येद्युर्लक्षणमाह-सकृदिति । सकृत्-एक-
वारम् । आश्रितो दोषः । अस्मिन्-अन्येद्यौ ।

मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ७० ॥

ग्राही पित्तानिलान्मूर्धस्त्रिकस्य कफपित्ततः ।

सपृष्ठस्यानिलकफात्सं चैकाहान्तरं स्मृतः ॥ ७१ ॥

स०-तृतीयके मेदोवहा नाडीर्विशेषेण दोषः आश्रित इति
योज्यम् । मेदोवहा नाडीराश्रित्य दोषस्तृतीयकः कुसुत इत्यर्थः ।
स च त्रिविधः, -पित्तवातादविकृतात् कफपित्तात् वातकफाच्च ।
तत्र ग्राही मूर्धं-शिरसः, पित्तानिलास्तृतीयको भवति, मूर्ध्नि
वेदनास्तास्ता जनयतीत्यर्थः । यश्च कफपित्तादुत्पद्यते स त्रिकस्य
ग्राही-त्रिके पीडामुत्पादयति । यश्चानिलकफाज्जायते स पृष्ठ
सहितस्य त्रिकस्य ग्राही-पृष्ठे त्रिके च पीडा जनयति । एव
मयः त्रिप्रकारस्वभावः । स च तृतीयकः एकाहान्तर इति
स्मृतो, ‘मुनिभिः’ इति शेषः । एकेनाहान्तर-व्यवधानं,
यस्य स एवम् । एकस्मिन्नहनि तिरोभूय पुनरुदेतीत्यर्थः ।

आ० २०-तृतीयकलक्षणमाह-मेदोनाडीरिति । स च
त्रिविधः, -पित्तानिलजो मूर्धं प्रवर्तते, कफपित्तजस्त्रिकत्वात्,
वातकफजः पृष्ठात् । त्रिविधोऽप्येकाहान्तरः ।

चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थान्यतमस्थिते ।

मज्जास्थ एवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत् ॥ ७२ ॥

द्विधा कफेन जंघाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात् ।

स०-मेदश्च मज्जा चास्थि च मेदोमज्जास्थानि, तेषामन्य-
तमस्मिन् स्थिते दोषे कदाचिन्मेदसि स्थिते दोषे कदाचिन्म-
ज्जनि कदाचिदस्थनि स्थिते दोषे चतुर्थको ज्वरो जायते । एक
दिनं ज्वरयित्वा बृहन् विमुच्य पुनर्ज्वरयति स चतुर्थको वेद्यः ।
मज्जास्थ एवेत्यपरे-अन्ये पुनराचार्या एव स्मरन्ति, चतुर्थको
ज्वरो मज्जास्थ एव दोषे जायते । स पुनश्चतुर्थकः प्रभावः
द्विधा-द्विप्रकारः, दर्शयेत् । कफेनाविकेन यो जायते स पूर्व-
प्रथमः, जङ्घाभ्यां ततोऽन्येभ्योऽङ्गेभ्यः । अनिलाद्यो भवति स
पूर्वं शिरसो जायतेऽनन्तरमङ्गान्तरंभ्यः ।

आ० २०-चतुर्थकलक्षणमाह-चतुर्थक इति । स च
द्विविधः, -कफजो जङ्घाभ्यां पूर्व प्रभावः दर्शयेत्, वातजः
शिरसः ।

१ ‘न्येद्यौ ज्वरे’ ड थ । ‘द्युष्के ज्वरे’ ण द । २ ‘स वैका’
इ । ३ ‘एव स त्रि’ ण द । ४ ‘प्रभाव-रूपा शक्ति’ इति
तोडरः । ५ ‘भ्यां प्रथमं शि’ स द्व ।

अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ७३ ॥
त्रिधा, ब्रह्म ज्वरयति दिनमेकं तु मुञ्चति ।

स०-अस्थि च मज्जा चास्थिमज्जनौ, अस्थिमज्जोरुभय-
द्वय, तत्र गतो यो मलो वाताद्यन्यतमस्तस्मिन्, चतुर्थकवि-
पर्यय -तद्विपरीतलक्षणो विषमज्वरो, भवति । स च त्रिधा-त्रि-
प्रकार, सन्निपातोद्धवत्वेऽपि कदाचिद्वातेनाविकेनाऽथवा
पित्तेन श्लेष्मणा वा । तमेव च लक्षयितुमाह-ब्रह्ममिति । द्वि-
वातुस्थितदोषोत्पन्नत्वात् द्वे दिने ज्वरयित्वा दिनमेकं विमुच्य
पुनर्ब्रह्म ज्वरयति स चतुर्थकविपर्यय । अनेनैव लक्षणेन चतुर्थ-
कस्यापि लक्षणमुक्तं भवति । स एकमहो ज्वरयित्वा ब्रह्म
विमुच्य पुनर्ज्वरयति । द्वे अह्नी समाहृते द्वयह । “राजाह -
सखिभ्यष्टृच” इति टच् । “अहष्टखोरेव” इति टिलोप ।

आ० २०-चतुर्थकविपर्ययलक्षणमाह-अस्थिमज्जोभयगते
इति । उभयग्रहणमन्यतरव्यावृत्त्यर्थम् । विपर्ययलक्षणेन
चतुर्थकलक्षणमप्युक्तम्, -एक दिन ज्वरयति ब्रह्म मुञ्चतीति ।
त्र्यहादिति चतुर्थकत्वनिर्वाहार्थम् । चतुर्थेऽह्नि भवश्चतुर्थक ।
अयं च त्र्यहेण स्वरूप निष्पाद्य पुनरारभते । एव जन्मदि-
नाच्चतुर्थेऽह्नि पुनर्जन्म भवति । अस्य चतुर्थकेऽन्तर्भावात् न
पञ्चत्वहानि । विपर्यये मेदसोऽकथनात् चतुर्थके कथन पूर्व-
पक्षमात्रम् । तृतीयकेन हि तद्वरुद्धम् । चतुर्थकश्च तृतीय-
काङ्गभीरधातुचारी । उक्तं च सङ्ग्रहे (नि अ २)-“गम्भीर-
धातुचारित्वासन्निपातेन सम्भवात् । तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां
दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थक ॥” इति । तुल्योच्छ्रायत्वेऽपि कफा-
निलाभ्या द्वैविध्य कार्यक्रमाभिप्रायम् । अत एव तत्र
पूर्वमित्युक्तम् ।

इदानीमेषा विषमज्वराणामिमं शेषभूत ग्रन्थमाह-
बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना ॥ ७४ ॥
ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा ।
दोषदूष्यत्वं होरात्रप्रभृतीनां बलाज्वरः ॥ ७५ ॥
मनसो विषयाणां च कालं तं तं प्रपद्यते ।

१ “अस्थिमज्जोभयगते-कदाचिदस्थिगते दोषे जायते, कदा-
चिन्मज्जगते, कदाचिदुभयगते-मज्जाश्चो स्थिते, इति त्रिधा-
त्रिप्रकारो जायते । ब्रह्म-दिनद्वय निरन्तरमेव ।” इति चन्द्रतोडरौ ।
तोडरस्तु ‘त्रिधा’ इति पदमेव व्याख्यायानन्तरं “न्यहात्” इत्यपि
पाठान्तरीयं तत्स्थानीयं पदं “न्यहात्-तृतीयाद्विषादनन्तरम्”
इति व्याख्याति । २ ‘चातुर्थिक’ इति सू । ३ ‘न्यहात् ब्रह्म’
हेमाद्रिः सू पराशरः । ४ ‘क विमु’ फ चन्द्र । ५ “तदा
तदा-तस्मिन् तस्मिन् काले । तथा मनसो बलाबलेन, तथा क-
र्मणो-दैवाख्यस्य बलाबलेन” इति चन्द्रतोडरौ । “मनोबलेन यथा,
-सत(न्त)ज्वरो गुणोद्रेकात् प्रहृष्टमनोबलस्तदा सततकादीनामन्यत-
मत्वं प्राप्नोति ।” इति तोडरः । ६ श्लोकोऽयमरुणदत्तस्यैव सम्मतो
न हेमाद्रिचन्द्रतोडराणाम् ।

स०-बलं चाबलं च बलाबलं, -मामर्थासामर्थ्यम्, आ-
सन्नैव्याधिकारणानां दोषाणां-वातादीनां, तदा तदा बलाबलेन
ज्वरः स्यात् । किम्भूतेन^१ अन्नचेष्टादिजन्मना । अद्यत
इत्यन्न, -रक्तशाल्यादि । अन्नग्रहणमुपलक्षणार्थम्, मासंरसाद्यपि
हि पानं गृह्यते । चेष्टयत इति चेष्टा, -कायवाङ्मनोव्यापारो,
विहार इत्यर्थः । अन्नं च चेष्टा चान्नचेष्टे, ते आदी येषां काल-
दूष्यादीनां त एवम्, तेभ्यो जन्म यस्य बलाबलस्य, तेनान्न-
चेष्टाद्युत्पन्नेन सततकादिज्वरो भवेत् । मनसस्तद्वत् । तद्वदि-
त्यनेन दोषाणां बलाबलमतिदिश्यते । यथा दोषाणां शारीराणां
बलाबलेन सततकादिज्वरः स्यात्, तथा मनसोऽपि दोषाणां
बलाबलेन ज्वरः स्यात् । चशब्दात् कर्मणोऽपि^२ पूर्वोक्तस्य
बलाबलेन सततकादिज्वरः स्यादिति । कस्य सम्बन्धिन
कर्मणः^३ प्रकृतत्वान्मनस एव । तदेव कर्मणो व्यापारस्य
चित्तस्यार्थस्य बलाबलेन तद्वशाज्ज्वरोऽसौ भवेत् । अन्ये
त्वाचक्षते, -कर्मण-पुराकृतस्य बलाबलेन, पुराकृतकर्मव-
शादिति । यत्तदोर्निर्त्याभिसम्बन्धाद्यदत्रानुक्तमपि लभ्यते ।
तेनायं सम्बन्धः, -यदा यदाऽन्नचेष्टादिजन्म दोषाणां बलाबल
स्यात्, तथा मनसो दोषाणां बलाबलं स्यात्, तथा कर्मण
पूर्वकृतस्य बलाबलं स्यात्, तदा तदा सततकादिज्वरः
स्यादिति । अपिच दोषाणां वातादीनां बलेन, तथा दूष्याणां
रसादीनां तथा ऋतूनां शिशिरादीनां तथाऽहोरात्रस्य तथा
प्रकृतीनां बलेन, मनसो बलेन, तथा विषयाणां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां बलेन, ज्वरस्तं तं-विशिष्टं, कालं प्रपद्यते । तेन
कदाचित् सततकोऽन्येद्युस्तृतीयकश्चतुर्थको वा भवति । तथा
कदाचित् चतुर्थको भूत्वा तृतीयकोऽन्येद्युः सततको वा भवेत् ।
सङ्ग्रहे च रसादिधातुस्थज्वरलक्षणमुक्तम् । यथा (नि अ २)-
“उत्केशो गौरव दैन्यं भङ्गोऽज्ञाना विजृम्भणम् । अरोचको
वमि साद सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे ॥ १ ॥ रक्तनिष्ठीवन

१ ‘सन्नं व्या’ ण द । २ ‘कारणं दो’ ड थ । ३ ‘पि प्राक्त-
नस्य’ य । ४ ‘नित्यस्य’ ट ण । ५ चन्द्रनन्दनतोडरमौ तु
रसादिसप्तधातुगतज्वरलक्षणार्थं “उत्केश” इत्यादि सार्धषट् श्लोका
हृदयस्था इति मत्वा तद्व्याख्यानं कुरुत । तत्र चन्द्रनन्दनस्येत्यम्-
“उत्केश इत्यादि । सर्वस्मिन्-वातादिसमुत्थे ज्वरे विषमे, रसाधातुगे
सति उत्केशादयो भवन्ति । वमि-छर्दि । साद-अनुत्साह ॥
रक्तनिष्ठीवनमित्यादि । रक्तसंश्रिते-रक्तस्थे, सर्वस्मिन् रक्तनिष्ठी-
वनादयो भवन्ति । रक्तानां उष्णानां-सन्तप्तानां पिटिकानां,
उद्गम-उद्भव ॥ वृडित्यादि । मासस्थे सर्वस्मिन् ज्वरे वृडादयो
भवन्ति । वृट्-पिपासा । ग्लानि-हृषक्षय । सृष्टवर्चस्त्व-सृष्ट-
पुरीषत्वम् । अन्तःशरीरे दाहः । गात्राणां विक्षेपण-गात्रविक्षेप ॥
मेदसि स्थिते स्वेद इत्यादि । मेदसि स्थिते ज्वरे स्वेदादयो भवन्ति ।
स्वगन्धस्य-आत्मीयस्य गन्धस्य, असहिष्णुता-असहत्वम् ॥ अस्थिस्थे
त्वस्थिमेदनं दोषप्रवृत्तिरित्यादि । अस्थिस्थे ज्वरे अस्थिमेदादयो
भवन्ति । अस्थिमेदनं-अस्थिविदारणम् । दोषप्रवृत्तिरुर्ध्वाध-मुख-
पायुद्वारेण दोषाणां प्रवृत्तिः । कूजन-अव्यक्तशब्दकरणम् ॥ अन्त-

तृष्णा रक्तोष्णपिटिनेद्रम । दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७ ॥ तृद् ग्लानि सुष्टवर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तम । दाहान्ध गात्रविक्षेपो मासस्थे, मेदसि स्थिते ॥ ८ ॥ स्वेदोऽति-
तृष्णा वमन स्वगन्धस्यासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरुचिरस्थिस्थे
त्वस्थिभेदनम् ॥ ९ ॥ दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाध श्वासोऽज्ञाक्षेपकूज-
नम् । अन्तर्दाहो बहि शैत्य श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥ १० ॥
तमसो दर्शन मर्मच्छेदन स्तब्धमेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च
जायते शुक्रसश्रये ॥ ११ ॥ उत्तरोत्तरदु साध्या पञ्चात्रान्त्यौ तु
वर्जयेत् । प्रलिम्पन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ १२ ॥
मन्दज्वरप्रलेपस्तु सशीत स्यात्प्रलेपक । नित्य मन्दज्वरो
रक्षै शून कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ १३ ॥ स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो
भवेद्वातबलासक । हरिद्राभेकवर्णाभस्तर्द्वर्णैः प्रमेदति ॥ १४ ॥
स वे हरिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तक स्मृतैः । कफवातौ समौ
यस्य हीनपित्तस्य देहिन ॥ १५ ॥ तीक्ष्णो वा यदि वा मन्दो
जायते रात्रिको ज्वर । दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशो-
षिते ॥ १६ ॥ शरीरे नियत वाताज्वर स्यात्पूर्वरत्रिक ।
आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥ १७ ॥ तदाऽर्द्ध
शीतल देहे त्वर्द्ध चोष्ण प्रजायते । काये पित्त यदा दुष्ट
श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित ॥ १८ ॥ उष्णत्व तेन देहस्य शीतत्वं
करपादयो ।” इति । खारणादिना तु शुक्रस्थ एव दोषे वर्ज्यता
प्रत्यपादि । तथा च तद्ग्रन्थ-“शुक्रस्थे शुक्रविण्मोक्ष श्वसन्
प्राणान् विमोक्षयति ।” इति ।

आ० र०-अनुक्तज्वरभेदसङ्ग्रहमाह-बलाबलेनेति ।
आदिशब्दादेशकालो । कर्मण-पापस्य । तदा तदा-तद्वत् ।
यदा यदा-यद्वदोषवत्, मन कर्मणां बलमबल वा । कारण-

दाह इत्यादि । मज्जगे ज्वरे अन्तर्दाहादयो भवन्ति । अन्त शरीरे
दाह, बहि शरीरे शीतता च ॥ तमसो दर्शनमित्यादि । शुक्रसश्रये-
शुक्रस्थे ज्वरे, तमसो दर्शनादिक भवति । तमसो दर्शन-तम-
प्रवेशनम् । स्तब्धमेदता-स्तब्धलिङ्गत्वम् ॥ उत्तरोत्तरेत्यादि । अत्र-
एतेषु मध्ये, पञ्च ज्वरा उत्तरोत्तर दु साध्या-कृच्छ्रसाध्या ।
रसगो दु साध्य, ततोऽपि रक्तग, एव सवत्र । अन्त्यौ पुन-
मज्जशुक्रगतौ ज्वरौ, वर्जयेत्-न चिकित्सेत् ॥” इति । तोडरव्या-
रयाने त्वय विशेष, -“उत्केशो-वमनोन्मुखत्वमेव । भङ्गोऽज्ञाना-
भङ्गानि मोच्यन्त इव मज्जन्त इव । साद-स्वकार्याक्षमत्वम् ॥
रागो-लोहितत्वमङ्गे । मदो-वैकल्यम् ॥ ग्लानि-अपचय । तम-
अन्धकारप्रविष्टस्येव । दोग्ध-दुर्गन्धता गात्रे । गात्रविक्षेपो-ह-
स्तादिचालनम् ॥ मर्मच्छेदन-हृदयभेदनम् ।” इति ।

१ ‘सश्रिते’ चन्द्र स द्र । २ ‘साङ्गक्षे’ स स । ३ ‘क्ष
शीत कृ’ ट ण ढ तो स द्र । ४ ‘ण गच्छति’ ट ण ढ । ५ ‘सती’
मा नि । ६ ‘यस्तु मे’ इ तो । ७ अस्याग्रे “दाहप्रलापारतितृद्-
स्वेदौत्सुक्यप्रजागै । हतविद्वतीत्रेगाभ्यामसाध्या धातुपाक्ययम् ॥”
इति इ पुस्तकेऽधिक श्लोक । ८ ‘देह’ ण तो । ९ ‘खरनादे तु’
उ । १० ‘विमुञ्चति’ ड य ।

व्यौ^(१) च आनन्त्यात् कार्यवैचित्र्यानन्त्यमित्यर्थः । तच्च दर्शि-
तया दिशा बुद्धिमद्भिर्गम्यम् । सङ्ग्रहे तु (लि अ २)-“उ-
त्केशो गौरव दैन्य भङ्गोऽज्ञाना विजृम्भणम् । अरोचको वमि
साद सर्वस्मिन् रसगो ज्वरे ॥ रक्तनिष्ठीवन तृष्णा रक्तोष्णपि-
टिकोद्वम । दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसश्रिते ॥ तृद् ग्लानि
सुष्टवर्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तम । दौगन्ध गात्रविक्षेपो
मासस्थे, मेदसि स्थिते ॥ स्वेदोऽतितृष्णा वमन स्वगन्ध-
स्यासहिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरुचिरस्थिस्थे त्वस्थिभेदनम् ॥
दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाध श्वासो विक्षेपकूजनम् । अन्तर्दाहो बहि
शैत्य श्वासो हिध्मा च मज्जगे ॥ तमसो दर्शन मर्मच्छेदन
स्तब्धमेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसश्रये ॥ उत्तरो-
त्तरदु साध्या पञ्चात्रान्त्यौ तु विवर्जयेत् ।” इति । एते रसगा-
दिभेदा सर्वेषां ज्वराणाम्, सर्वस्मिन्निति वचनात् । सन्त-
तादीनां रसगादिनियमस्त्वारम्भाभिप्रायः । रुचिनिश्रये तु
(मा नि ज्व श्लो ४०)-“नित्य मन्दज्वरो रक्षै शून-
कष्टेन सिध्यति । स्तब्धाङ्ग श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासक ॥
प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च । मन्दज्वरविलेपी च
सशीत स्यात्प्रलेपक ॥ विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यव-
स्थिते । तेनार्ध शीतल देहमर्धमुष्ण च जायते ॥ काये दुष्ट
यदा पित्त श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थित । तेनोष्णत्व शरीरस्य
शीतत्वं हस्तपादयो ॥ काये श्लेष्मा यदा दुष्ट पित्त चान्ते
व्यवस्थितम् । शीतत्व तेन गात्रस्य उष्णत्व हस्तपादयो ॥
आमाशयस्य पित्त च मध्य वाऽथ प्रवर्तते । त्वक्स्थौ पित्त-
समीरौ द्वौ बाह्यसस्थानमाश्रितौ ॥ तेनान्तर्दाहसम्प्राप्तिर्बाह्ये
भवति शीतता । त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो
ज्वरे ॥ तयो प्रशान्तयो पित्तमन्ते दाह करोति च । करो-
त्यादौ तथा पित्त त्वक्स्थ दाहमतीव च ॥ तस्मिन् प्रशान्ते
त्वितरौ कुरुत शीतमन्तत ।” इति । (मधुकोशे ज्व-
श्लो ४७)-कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिन । प्रायो
रात्रौ ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य च ॥” इति ।

धातून् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ७६ ॥
ततो नरः श्वसन् खिद्यन् कूजनं वमति चेष्टते ।
त्रेपते प्रलपत्युष्णे, शीतैश्चाङ्गैर्हतप्रभः ॥ ७७ ॥
विसृजो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्षते ।
सदोषशब्दं च शकृद्रवं सृजति वेगवत् ॥ ७८ ॥

स०-दोषो-वाताद्यन्यतमो, धातून्-रसादीन्, प्रक्षोभयन्-
चण्डपवनोद्धूतमहाजलाशयानिव कुर्वन्, ज्वरमोक्षकाले विली-

१ ‘श्वासोऽज्ञाक्षे’ स मू । ‘श्वासोऽज्ञाक्षे’ स स । २ ‘आत्रान्त्यौ
तु वर्ज’ स द्र । ३ ‘शूनकस्तेन सीदति ।’ मा नि । ४ ‘घो नरो
वातबलासकी’ मा नि । ५ ‘मैणागौ’ फ । ६ ‘देहे चार्ध चोष्ण
प्रजा’ मा नि । ७ ‘गात्राणामुष्ण’ मा नि । ८ ‘आमाशयस्य’
इत्यादिसार्द्धश्लोको माधवनिदाने नोपलभ्यते । ९ ‘नोद्धत’ ण ढ ।
‘नोद्धतान् महा’ य ।

यते । विलीयमानदोषवशात् नर श्वसन्, तथा खिद्यन्-रोम-
कूपेभ्यो जल स्रवन्, तथा कूजन्-अव्यक्त शब्द कुर्वन्, वमति-
छर्दयति, तथा चेष्टते-भूमिशय्यादौ परिलुण्ठति, वेपते-कम्पते
लतेव चलति, प्रलपति-असम्बद्ध ब्रूते, तथा हतप्रभो-नष्टका-
न्ति, उष्णै शीतैश्चाज्ञैस्तुल्यकालमुपलक्षितो भवति । चश-
ब्दोऽत्र तुल्यकालार्थः । तुल्यकाल तस्य कानिचिदुष्णान्यज्ञानि
कानिचिच्छीतानि । विगता सज्ञा यस्यासौ विसृज्य, तथा ज्वर-
वेगार्तं सक्नोष इव वीक्षते-सरोष इवालोकन करोति, तथा
शकृत्-पुरीष, विमुञ्चति । किम्भूत शकृत् ? दोषश्च शब्दश्च
दोषशब्दौ, सह ताभ्या वर्तते सदोषशब्दम् । दोषशब्देनेहामो
विवक्षित, साम सखन चेत्पर्यं । तथा, द्रव-अकठिनम् । तथा
वेगोऽस्यास्तीति वेगवत्, इति सवेग कृत्वा शकृत्सृजति ।

आ० २०-ज्वरमोक्षलक्षणमाह-धातूनि । प्रक्षोभयन्-
चालयन् । चेष्टते-सव्यापसव्येन । उष्णै शीतैश्च-कानिचि
दुष्णानि कानिचिच्छीतानि । सदोष सशब्द च । दोष-आम-
पित्त श्लेष्मा वा । वेगवत्-वेगैर्युक्त, पुनरित्यर्थः ।

इति ज्वरमोक्षकाललक्षणमुक्त्वा विगतज्वरलक्षणमभिवि-
त्सुराह—

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ७९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया तृतीये निदानस्थाने
ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स०-तस्य विगतज्वरस्य नरस्यैतानि लक्षणानि । यथा-
देहो लघुर्भवति-न तु गौत्रे गौरवम् । तथा, व्यपगता-नष्टा,
क्लममोहतापा यस्यासौ व्यपगतक्लममोहतापस्तदा स सम्पद्यते ।
तथा, अस्य मुखे-वदने, पाकः । करणाना-चक्षुरादीना,
सौष्ठवं-पाटव, जायते । तथा, अव्यथत्वादयोऽस्य भवन्ति ।
प्रकृत्या योग प्रकृतियोग, -स्वभावेन सम्बन्धः । प्रकृतियोगो
यस्यास्ति मनसस्तत् प्रकृतियोगि । याहृग्यस्य चित्तं पूर्वं रजोब-
हुल तमोबहुल वा आसीत् तर्हि तस्य सम्पद्यत इत्यर्थः ।
तथा, अन्नलिप्सा-अन्नाभिलाषः । सङ्ग्रहे च नक्षत्रसमाश्रय-
णेन च साध्यासाध्यज्वरलक्षणमुक्तम् । यथा (नि अ. १)-
“आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे । नक्षत्रे व्याधिरुपपन्न

१ “वमति-पित्तश्लेष्मादीन् छर्दयति” इति चन्द्रतोडरौ । २ “क्ल-
लमुक्त्वा० क्षणमाह” ट । ३ “क्लमो-ग्लानिः दुर्बलत्वम् । मोहो-
विचेतनता । ताप-औष्ण्यम् । अव्यथत्व-स्वास्थ्येन योगः । क्षव-
छिक्का ।” इति चन्द्रः । “मूर्ध्नि-शिरसि, कण्डू-कण्डूयन, व्या-
धिमहिम्ना ।” इति तोडरः । ४ “गात्रगौ” ट.ड. । ५ “दृगस्य” ड. ।

क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादध्विनीषु निव-
र्तते । भरणीषु तु पञ्चाहात्सप्ताहात्कृतिकासु च ॥ त्रिसप्त-
रात्रादयवा रोहिण्यामष्टरात्रतः । एकादशाद्वा दिवसान्मृगे
पण्णवरात्रयः ॥ पञ्चाहान्मृत्युराद्राया त्रिपक्षे सशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविं-
शाद्वा ब्रह्मात्सप्ताहतोऽथवा । पुष्ये श्लेषासु मरण चिरेणाऽपि
मघासु च ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न
चेत् । फल्गुन्यो पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमेऽह्नयेक-
विंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति । हस्तेन सप्तमे शान्तिश्चि-
त्रायामष्टमेऽथवा ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽहनि न
चेच्छान्तिमेतरे मृत्युस्ततः परम् । ज्येष्ठाया पञ्चमे मृत्युरुर्ध्वं
वा द्वादशासुखम् ॥ स्वास्थ्यं दशाहान्मूलेन त्रिसप्ताहेऽथवा
गते । पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिर-
थवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् । [ज्वरस्तु श्रवणे याति शान्ति-
मेकादशाहतः ॥] औज्येष्ठाहादनिष्ठासु दशाहाद्वारुणेषु तु ।
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु च ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्
प्रशमो, रेवतीषु च । चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हरितः ॥”
इति । ज्वर इत्युपलक्षणम् । प्रायः सर्वे व्याधिरनया
दिशाऽनुसृत्य बोध्यः क्षिप्रचिरमोक्षाय जीवितान्ताय वा ।
आधान-जन्मैर्क्षाद्दशम नक्षत्रम् । विपत्कर-तृतीया तारा ।
प्रत्यरं-पञ्चमी । निधनसज्ञा-सप्तमी तारा स्मृतेति । अथ, किं
नक्षत्रसमाश्रयणेन ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागोऽङ्गीक्रियतामुत
यथानिदानं कुपितदोषलक्षणेन ? ब्रूमः । उभयथाऽपि । यतो
नक्षत्रं त्रिविधमपि प्राक्तनैस्य कर्मणो देवाख्यस्य शुभरूपस्या-
शुभरूपस्य शुभाशुभरूपस्य च सौम्यकूरमध्यस्वर्मावसूचकम् ।
तत्र सौम्येन नक्षत्रेण शुभं, कूरेणाशुभं, मध्यस्वभावेन च
शुभाशुभम् । एतदुक्तं भवति, -पुरातनकर्मवशान्नक्षत्रेण ज्वर
उत्पद्यते, ऐहिककर्मवशान्मिथ्याहारसेवनाख्याद्यथानिदानं वा-

१ ‘च’ स मू । २ ‘तु’ स स । ३ ‘त्रि’ स’ ट ण द फ स ड ।
४ ‘त्रयो’ फ स ड । ५ ‘रो याति’ ट । ६ ‘पुष्याले’ फ स मू ।
७ ‘तु’ फ स ड । ८ ‘हान् चैन्मृत’ ड स मू । ९ ‘यो षष्ठे
परयो’ फ । १० ‘योश्च दि’ स स । ११ ‘मे चैक’ ट ण थ द ।
‘मे द्वेक’ स मू । १२ ‘हस्तेऽहनि स’ ट ण द स मू । १३ ‘मे
भवेत्’ ट ण द । १४ ‘मृत्युर्विशा’ ट ड ण थ द फ । १५ ‘खाया’
थ । १६ ‘मे च तथाऽशान्ति’ फ । १७ ‘ले तु त्रिस’ स स ।
१८ ‘त्रि’ स’ ण फ स मू । १९ ‘हे तथा ग’ ट ड । २० ‘ये-
न्द्रेऽष्टाहा’ फ । २१ ‘सु द्वादशाद्वा’ स ड । २२ ‘तु’ फ स ड ।
२३ ‘सु त्रिस’ स स । २४ ‘तु’ ड थ फ । २५ ‘गौतम’ स स
इन्दु । ‘शौनक’ फ । २६ ‘सर्वे व्याधयोऽनया दिशाऽनुसर्तुं
बोध्या’ ट । २७ ‘नुसर्तव्य क्षि’ थ । २८ ‘न्मतो यद्’ ट ड ण द ।
२९ ‘यते उत’ थ । ३० ‘नकर्म’ ड । ३१ ‘भावतया । उक्त
च । तत्र’ थ ।

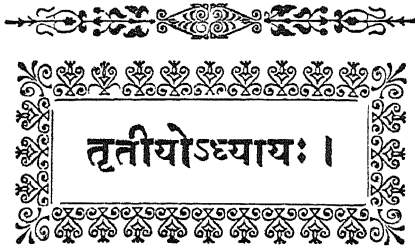
तादिकुपितदोषलक्षणेन च । तदनयोबलाबलेन ज्वरस्य साध्या-
साध्यविभागो व्यवस्थाप्य । प्रत्यपादि च मुनिभिः । यथा
(च वि अ ३) — “कदाचित्कर्मणो बलवत्त्वं कदाचित्पुरुषका-
रस्य” इत्युभयथा ज्वरस्य साध्यासाध्यविभागो न्याय्य ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां तृतीये निदानस्थाने ज्वर-
निदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

आ० २०—ज्वरमुक्तलक्षणमाह—देह इति । करणानि—इ-
न्द्रियाणि । मनः प्रकृतियोगि—प्रकृतिस्थम् ।

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

ज्वरनिदानं द्वितीयं समासे (सामस्त्ये) न निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

ज्वरनिदानादनन्तरं रक्तपित्तनिदानमारभ्यते । यतो ज्वर ऊ-
ष्मणा विना न सम्भवति, पित्तं च विना न कदाचिद्बुद्ध्या । तस्मा-
ज्वरनिदानादूर्ध्वं रक्तपित्तनिदानमिदानीमारब्धुं युक्तमित्याह—
अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साङ्गुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—व्याख्याऽस्य पूर्ववत् ।

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तथुक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥
कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥

स०—भृशशब्दस्योष्णादिभिर्विदाह्यन्तैः सम्बन्धः । आदि-
शब्देनात्र क्षारादयो गृह्यन्ते । भृशोष्णादिभिरन्नैः पित्तलैरतिसे-
वितैर्द्रव-द्रवस्वभावं, यत् पित्तं तत् कुपित-दुष्ट, तथा रक्तं
कुपितं, तैरेवातिसेवितैः । अतिसेवनं चोभयथा भवति,—चिर-
कालमभ्यवहृतैस्तथाऽतिमात्राभ्यवहृतैः । न केवलमेतैर्यावत्
कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैः । तदित्यनेन भृशोष्णादीनि परामृश्यन्ते ।
तैर्युक्तैः—मिश्रितैः कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैरतिसेवितैः कुपितं पित्तं
तथा रक्तं च भवति । ते—द्वे अपि रक्तपित्ते, मूर्च्छिते—मिश्रता
गते, मिथ—परस्परं, तुल्यरूपत्व-समवर्णत्व, आगम्य—प्राप्य,
सर्वा तनु—देह, व्याप्नुतौ—व्यश्रुवाते । ननु, भृशोष्णादीना

पित्तलत्वाव्यभिचारात् किमर्थं पित्तलैरित्युक्तम् ? ब्रूम । दाडि-
मामलकसैन्धवेष्वम्ललवणादिषु व्यभिचारात् । तथाहि—दाडि-
मामलकसैन्धवान्यम्ललवणान्यपि पित्तं न कुर्वते । अपि च न
केवलं भृशोष्णादियुक्तं कुपितं पित्तं रक्तं च । यावदन्यैरपि पित्त-
लेरभृशोष्णादिस्वभावैर्ब्रीहिप्रभृतिभिरतिसेवितैः कुपितं पित्तं
चेति प्रतिपादनार्थं पित्तलैरित्युक्तम् । ननु, एव सति पित्तलैरि-
त्येव निर्देशं कर्तुं युक्तं उभयानुग्रहार्थं । तथा च भृशोष्णा-
दीनि तथाऽन्यान्यप्यभृशोष्णादीनि ब्रीहिप्रभृतीन्येव गृहीतानि
भवन्ति । अस्त्येवैतत् । किन्तु पित्तलत्वसामान्याद्गृहीतानामपि
भृशोष्णादीनामुपादानं कर्तुमतिशयद्योतनार्थम् । यथा भृशो-
ष्णादीन्यतिशयेन पित्तं रक्तं च कोपयन्ति, न तथाऽन्यानि
ब्रीहिप्रभृतीनि । अत एव कोद्रवोद्दालकौ शीतवीर्यावपि भृशो-
ष्णादिद्रव्ययुतौ पित्तस्य कर्तारौ भवतः । भृशोष्णादीनामति-
पित्तत्वात् । ननु, पित्तस्य द्रवमिति विशेषणमयुक्तम्, व्य-
भिचाराभावात् । तथा च तन्त्रकृजगौ (ह सू अ १।११) —
“पित्तं सन्नेहस्तीक्ष्णोष्णं लघुं विस्त्रं सरं द्रवम् ।” इति । अत्रो-
च्यते । पित्तमद्रवमप्यस्ति । कथं ज्ञायते ? ग्रन्थकारवचनात् ।
तथा चोवाच तन्त्रकृत् (ह सू अ १२।१०) — “पित्तं पञ्चा-
त्मकं तैत्र पक्वमाशयमध्यगम् । पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तैज-
सगुणोदयात् ॥ त्यक्तद्रवत्वम् ” इत्यादि । तस्मात् यद्रवरूपं पित्तं
तद्भृशोष्णादिभिः कुपितं रक्तपित्ते कारणम्, न पुनर्यत् त्यक्त-
द्रवत्व-कठिनता प्राप्त, इति प्रतिपादयितुं द्रवग्रहणम् ।

आ० २०—अथ रक्तपित्तप्रकरणम् । तत्र निदानमाह—भृशो-
ष्णेत्यादि । भृशोष्णाद(द्य)न्यविदाहित्वं च मिलितं कारणम् ।
कोद्रवा—कोरदूषा, उद्दालका—वन्धा, तेषां तथुक्तानां—
विदाहियुक्तानां, कारणत्वम् । “कोद्रव हन्यसृक्पित्तं करो-
त्येव विदाहिभिः ।” इति वचनात् । अन्नैरित्यदनेन हेतुत्वम्,
न बहिर्लेपादिना । पूर्वं पित्तलैः कुपितं पञ्चाद्भृशोष्णाभिर्वेदि-
तम् । द्रवग्रहणं पाचकपित्तनिवृत्त्यर्थम् ।

सम्प्राप्तिमाह—ते मिथ इति । ते—पित्तरक्ते । तुल्यरूपत्व-
रक्तवर्णत्व तुल्यगुणात् कदाचिद्धरितादिवर्णत्वमपि ।

ननु, यदि तुल्यरूपत्वं पित्तरक्ते प्राप्ते, तत्कथमीदृशो निर्देशो
उपपद्यते ? “अधोगं यापयेद्रक्तं” (ह वि अ. २।२)
इति । एवमादौ हि रक्तस्य पित्तसहितस्यैव निर्देशो युक्तो
“रक्तपित्तमधोगं यापयेत्” इति । एवमाशङ्क्याह—

पित्तं रक्तस्य विर्कृतैः संसर्गाद्दूषणादपि ।
गन्धवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

स०—पित्तं रक्तेन व्यपदिश्यते । यस्मात् पित्तं रक्तस्य
विकृति—विकारो, रक्तादुत्पन्नमित्यर्थः । तथा चोक्तम् (ह शा.
अ ३।६३) — “कफं पित्तं मूलां खेषु प्रखेदो नखरोम च ।

१ ‘वेद्य’ ट । २ इदं रक्तपित्तकासनिदानं चरके नि० २ अध्याये
चि० ४।११।१८ अध्यायेषु च, मुद्रिते उ० ४।५।५२ अध्याययो,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ३ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ ‘सवर्ण’ थ ।

१ ‘तमित्यति’ ड । ‘तमितिभृशतावो’ थ । २ ‘था प्रोवा’
ड थ । ३ ‘तत्तु’ ट.ड.थ द । ४ ‘विकृति.’ फ.तो । *५ ‘मूल’
ड.ण.थ.द फ. ।

क्षेत्रोऽक्षित्वग्विशामोजो धातूना कमशो मला ॥” इति । तथा, ससर्गात्-अन्योन्यमिश्रीभावात् । तथा, दूषणादपि-यस्माद्रक्त पित्तेनाश्वेव दूष्यते, तथा रक्तदूषणै पित्तमपि दूष्यते, तात्स्थ्यात् । तथा च ग्रन्थ (ह सू अ ११।२७)-“यदे-कस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम् ।” इति । अन्ये तु धातवो न तथा दूष्यन्ते यथा पित्तम् । तथा चोक्तम् (ह सू अ ११।२६)-“तत्रास्थनि स्थितो वायु पित्त तु खेदरक्तयो ।” इति । तथा, गन्धवर्णानुवृत्तेश्च । गन्धश्च वर्णश्च गन्धवर्णौ, तयोरनुवृत्ति-अनुकरण गन्धवर्णानुवृत्ति । कस्य गन्धवर्णौ ? प्रकृतत्वाद्रक्तस्य यादृशौ गन्धवर्णौ तादृशावपि पित्तस्य । एव च रक्तेनै तत् व्यपदिश्यते । तस्मात् “अवोग यापयेद्रक्त” इत्यादिनिर्देशो युक्त एव ।

आ० २०-रक्तपित्तस्य रक्तत्वे वाच्ये हेतुमाह-पित्त रक्त-स्येति । रक्तस्य कार्यं दूषण च रक्तेन संस्पृष्ट सदृश चेति चतु-ष्टय हेतु । “कफ पित्त *मैला खेषु” (ह शा अ ३।६३) इति रक्तमलत्वात्कार्यत्वम् । योगरूढिरियम् । योगस्य पित्तेऽपि तुल्यत्वात् ।

ननु, रक्तस्य शरीरे स्वाभाविक प्रमाणमुक्तमष्टावेवाजल्य । प्रकोपमापन्न त्वादकादिसङ्ख्यातमपि दृश्यते । तत्कथमेतत् ? इत्याह—

प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत् ।

स०-असृज स्थानात् तत्-पित्तमूच्छित रक्त, प्रभवति-प्रकर्षेण भवति वर्धते । तस्माद्बहुत्वमस्य युक्तमेव । किं तद-सृज स्थानम् ? यतस्तत्प्रभवतीत्याह—प्लीहतो यकृतश्चेति ।

आ० २०-रक्तोद्गमस्थानमाह-प्रभवतीति । रक्तस्थाने-प्लीहयकृती ।

अथास्य पूर्वरूपाण्याह—

शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ४ ॥

छर्दिश्छर्दितवैभर्त्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ।

लोहलोहितमत्स्यामगन्धास्यत्वं स्वरक्षयः ॥ ५ ॥

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ।

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम् ॥ ६ ॥

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ।

स०-शिरोगुरुत्वादिकमस्मिन्-रक्तपित्ते, भविष्यति सति भ-वति । छर्दिते-वमिते, वैभर्त्स्य-जुगुप्सा । स्वप्ने-स्वप्नावस्थाया, तद्वर्णदर्शित्व-रक्तवर्णाकार पश्यति ।

आ० २०-प्राग्रूपमाह-शिरोगुरुत्वमिति । छर्दितवैभर्त्स्य-जुगुप्सा । आस्ये लोहादीनां गन्ध । तद्वर्णो-रक्तहारिद्रादि ।

१ ‘नेत्रविद्वत्तु च खेहो धा’ ड थ । २ ‘क्तेनैतत्’ ट ।

३ “असृज स्थानात्-रक्तवाहिनोतोभ्य, प्रभवति-प्रवर्तते । तथा, प्लीहतो यकृतश्च प्रभवति । नयनादिषु-नयनत्वङ्मात्रपुरीषनखेषु ।” इति चन्द्रतोडरो । “अविवेचन-अव्यक्ति ।” इति तोडर ।

तच्च रक्तपित्त त्रिविधमूर्ध्वगमवोगमुभयमार्गं च । तत्रो-र्ध्वगमाह—

ऊर्ध्व नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढूयोनिगुदैरधः ॥ ७ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ।

स०-ऊर्ध्वग रक्तपित्त कुपित नासादिभि सप्तभिर्द्वारै प्रव-र्तते । अवोग रक्तपित्त कुपित मेढूयोनिगुदैस्त्रिभिर्द्वारै प्रवर्तते । प्राण्यङ्गाना द्वन्द्व एकवदित्यस्य प्रायिकलाद्बहुवचनमत्र न दुष्टम् । तथा रोमकूपै समस्तै । चशब्दान्नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढूयोनिगुदै-रुभयमार्गमुभयमार्गाभ्या तत्-रक्तपित्त, प्रवर्तते ।

आ० २०-रूपमाह-ऊर्ध्वमिति । कस्यचिदूर्ध्व, कस्यचि-दधः, कस्यचिद्रोमकूपै, कस्यचित्समस्तैर्मार्गै, प्रवर्तते ।

ऊर्ध्व साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनम् ॥ ८ ॥

बह्वौषधं च, पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ।

अनुबन्धी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ ९ ॥

कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः ।

किमु तित्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः १०

स०-ऊर्ध्व-ऊर्ध्वग रक्तपित्त, साध्यम् । यस्मात्कारणात् कफादविकाज्जायते । तच्च विरेचनसाधनम् । साध्यतेऽनेनेति साधन, -चिकित्सितम् । तच्च-ऊर्ध्वग रक्तपित्त, बह्वौषधम् । बहु औषध यस्य तद्बह्वौषध, -अनेकसाधनम्, मधुरकषायतिकद्रव्य साध्यत्वात् । अपिच, यस्माद्विरेक पित्तस्य वरौषधम् । तथा चोक्तम् (च सू अ २५।४०)-“विरेचनं पित्तहराणाम् ।” इति । यैश्च [तत्र-] तस्मिन्मूर्ध्वगे रक्तपित्ताख्ये व्याधौ, कफो-ऽनुबन्धी । तस्य-अनुबन्धिन कफस्य, विरेचन शुद्धिकृत्-शोधन करोति । अतो हेतोर्ध्वग रक्तपित्त साध्यम् । कषायाः-स्वरसकल्कशृतशीतफण्टाख्या, ते स्वादवोऽपि हिता, व्याधिप्रतिपक्षत्वात् । न तु दोषप्रतिपक्षताद्वारेण, दोषसमानत्वात्तेषाम् । अथवा केचन मकुष्ठतण्डुलीयादिसम्बन्धिनो व्याधिप्रतिपक्षास्तथा रुक्षत्वादोषप्रतिपक्षा इति श्लेष्म-णोऽपि हिताः । अपिशब्दात्तित्कार्दयोऽपि । विशुद्धो-बाताद्य दूषित, श्लेष्मा यस्य स तस्य । किमु-किपुन, तित्ता कषा-याश्च ये स्वरसादयस्तेऽप्यस्य-ऊर्ध्वगस्य रक्तपित्ताख्यस्य व्याधे-रथवा तद्वतो नरस्य विशुद्धश्लेष्मणो, हिता । व्याधिप्रतिपक्ष-त्वादोषप्रतिपक्षत्वाच्च ये निसर्गात्-स्वभावात्, कफान्ना ।

आ० २०-ऊर्ध्वगस्य साध्यत्वमाह-ऊर्ध्व साध्यमिति ।

१ “समस्तै -नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढूयोनिगुदै सकलै ॥ अनुबन्धी-ससर्गरूपो न तुल्यलक्षणावेदक । स्वादवोऽपि-मधुरा अपि, अस्य विशुद्धश्लेष्मणोऽपि पुरुषस्य कफादविपरीता अपि हिता-पथ्या । विशुद्ध-केवल. श्लेष्मा ।” इति तोडर । “विशुद्धो-विरेचनेन हतः ।” इति चन्द्र । २ ‘मार्गं तत्-’ ड ण । ३ ‘यश्च यस्य’ ट । ‘यथा यस्यिन् रक्त’ ड ण द । ‘यच्चास्मिन् रक्त’ य । ४ ‘दय ।’ ड ण थ.द. । ५ ‘णो न हि’ ड द ।

कफजत्व विरेच्यत्व शमनबाहुल्य च साध्यत्वे हेतु ।

विरेच्यत्वस्य हेतुत्वे युक्तिमाह—पित्तस्येति । पित्तमुत्पादक, कफोऽनुबन्धी—निर्वाहक ।

बह्वौषधत्व दर्शयति—कषाया इति ।

अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दनसाधनम् ।

अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधम् ॥ ११ ॥

अनुबन्धी चलो यश्च शान्तयेऽपि न तस्य तत् ।

कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ॥ १२ ॥

स०—अधो याप्य—अधोग रक्तपित्त याप्यम् । कस्मात्^१ य-
स्माच्चलात्—वार्तादधिकात्, 'उत्पद्यते' इत्यध्याहार्यम् । तच्च—
अधोग रक्तपित्त, प्रच्छर्दनसाधनम् । प्रच्छर्दन—वमन, सावन-
चिकित्सित, यस्य तदेवम् । तथा, अल्पमौषध—चिकित्सित, यस्य
तदल्पौषधम्, नोर्ध्वगरक्तपित्तवद्वह्वौषधम् । कथम्^२ इत्याह—
यस्मादयं रोग पित्तप्रधान । पित्ते च वमनं न वरौषधं—श्रेष्ठ
मौषधं न भवति । कफे हि वमनं प्रधानमुक्तम् । अल्पौषधत्वे
द्वितीय हेतुमाह—कषायाश्चेत्यादि । तस्य—अधोगस्य रक्तपित्तस्य,
मधुरा एव केवलं कषाया हिता—पथ्या, न तिक्ता कषायाश्च,
तेषां वातकोपकारणत्वात् । तथा, अस्य चलो—वायु, योऽनु-
बन्धी—अनुबलत्वेन स्थित, तस्यापि वायोर्न तत्—वमन, शा-
न्तये—शान्त्यर्थम् ।

आ० २०—अधोगस्य याप्यत्वमाह—अधो याप्यमिति ।

कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनम् ।

अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ १३ ॥

न हि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिलोमं गम् ।

शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ।

संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितम् ॥ १५ ॥

स०—उभयायन—मार्गद्वयप्रपन्न, कफमारुतसंसृष्टमसाध्य-
साधयितुमशक्यम् ।

असाध्यत्वे हेतुद्वयमाह—अशक्यप्रातिलोम्यत्वादित्यादि । अनु-
लोमविपरीत—प्रतिलोम, तस्य भावः प्रातिलोम्यम् । अशक्य-
कर्तुर्मशक्य प्रातिलोम्यस्य रक्तस्य तदशक्यप्रातिलोम्यम् । तस्य
भावोऽशक्यप्रातिलोम्यत्वम् । तस्मादुभयायन रक्तपित्तमसाध्य-
म् । अभावादौषधस्य च,—एतद्योग्यौषधासम्पत्तेश्चैतदसाध्यम् ।

ननु, कथमेवमुच्यते^३ इत्याह—न हीत्यादि । हि—यस्मात्,
तदस्य संशोधनं प्रतिलोमं न किञ्चिदस्ति । यच्च प्रतिलोमं
संशोधनं तद्रक्तपित्ते भिषग्जित—औषधम् । तच्च तथाभूतमौ-

१ 'तादुत्प' ण थ द । २ 'तथाऽधो' ण थ द । ३ 'षधम्' ।
कफे' ङ ण थ द । ४ 'मनम्' ण द फ । 'मकम्' इ चन्द्र तो ।
५ 'द्वये प्र' ट । 'द्वयमाप' ङ । ६ 'ध्यम्' । उभयायनस्यासाध्य'
ण द । ७ 'क्य—प्रतिकर्तु' ट । ८ 'मयोग्य प्रा' ण द । ९ 'तस्य'
ट ङ । १० 'मन न' ण थ ।

षधं न सम्भवति यत्तत्र संशमनार्थं दीयते । यद्यधोमार्गापे-
क्षया दीयते तदानीमूर्ध्वभागप्रवृत्त रक्तं प्रवृद्धं सम्पद्यते ।
अथोर्ध्वमार्गापेक्षया विरेचनमुपयुज्यते तदाऽधोग रक्तपित्तं
वर्द्धते । एवमस्य प्रतिलोमगमौषधं शोवनं न सम्भवति ।
तस्मादौषधस्याभावः । भिषग्जितमिति भिषक्शब्दात् कण्ड्वादि-
यगन्तान्निष्ठा इदं च । स्वभावाच्चायं भेषजवाची ।

ननु, उभयायनस्य रक्तपित्तस्य संशोधनरूपमौषधं मा-
भवतु । शमनरूपं त्वौषधमस्य शमाय भविष्यतीति "अभावा-
दौषधस्य च" इत्युक्तमुदितम्, इत्याशङ्क्याह—एवमेवेत्यादि ।
यथा शोवनमस्य—उभयायनस्य, शमनाय न सम्भवति तथा
शमनमपि यदौषधं तदप्येतस्य शमनं न सम्भवति ।

कुतो हेतो^४ इत्याह—संसृष्टेष्वित्यादि । हि—यस्मात्, संसृ-
ष्टेषु त्रिषु दोषेषु यत्सर्वजिच्छमनं तद्वितम् । तच्च सन्तर्पणा-
पतर्पणरूपत्वाद्विविधम् । तत्र यदि सन्तर्पणं बृहणं शमनमवो-
मार्गप्रवृत्तरक्तपित्तदोषापेक्षया मारुतशान्त्यर्थमुपयुज्यते तदा
तच्छान्तिं कुर्वतो रक्तपित्तविकारकरणस्य श्लेष्मणो बृहद्वये सम्प-
द्यते । अथापतर्पणमूर्ध्वभागप्रवृत्तदोषापेक्षया कफशान्त्यर्थमुप-
युज्यते तदानीं तस्य शान्तिं कुर्वतोऽधोगरक्तपित्तस्य कारणं वायु-
प्रकोपयेत् । न चोभयात्मकमेकं नृसिहरूपवत् शमनमस्ति यत्प्र-
योजितमुभयायनस्य शमनाय स्यात् । तस्मादुभयायनमसाध्यम् ।

आ० २०—ऊर्ध्वधोगस्य असाध्यत्वमाह—कफमारुतस-
ंसृष्टमिति ।

तत्र दोषानुगमनं सिरास इव लक्षयेत् ।

स०—तत्र—तस्मिन् रक्तपित्ते, दोषानुगमनं—वातपित्तश्लेष्मणा-
मनुबन्ध, सिरास इव—सिराव्यधविध्युक्तम् (ह सू. अ. २. ७. ४०)—
"वाताच्छयावारुणं रूक्ष" इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन लक्षणेन लक्षितं,
लक्षयेत् ।

आ० २०—अनुबोधिदोषज्ञानोपायमाह—तत्रेति । सिरास
इव—सिराव्यधदर्शितेन लक्षणेन ।

उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकम् ॥ १६ ॥

आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति ।

स०—उपद्रवाश्च विकृतिज्ञानतो लक्षयेदिति योज्यम् । विकृ-
तिज्ञानशब्देन विकृतिविज्ञानीय (ह शा. अ. ५) उपलक्ष्यते ।

तेषु च—उपद्रवेषु मध्ये, यः कासारुख्य उपद्रवः स आशु-
कारी—क्षिप्रं मारयति, यतोऽतस्तमेव रक्तपित्तनिदानानन्तरं
प्रकर्षेण निदानप्राप्तादिभिर्वक्ष्यति—भणिष्यति, तन्त्रकृतम् ।

आ० २०—विकृतिविज्ञानीयोक्तमसाध्यलक्षणं स्मारयति—
उपद्रवाश्चेति । (ह. शा. अ. ५. ७. ४)—"रक्तपित्तं भृशं रक्त-
कृष्णमिन्द्रधनुःप्रभम् । तान्नहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्श-

१ 'तद्रक्तस' ट. । २ "एवमेव—शोधनवमनवत्" इति तोडर ।
३ 'षु दोषे' थ । ४ 'स स एवा' स मू । ५ 'प्रवक्ष्यते'
इ ण द. फ चन्द्र । 'प्रवक्ष्यते' स मू तो । 'प्रवक्ष्यते' स स ।

येत् ॥ रोमकूपप्रविस्तृत कण्ठास्यहृदये सजत् । वाससोऽरञ्जन
पूति वेगवच्चाति भूरि च ॥ वृद्ध पाण्डुज्वरच्छर्दिंकासशोफाति-
सारिणम् ॥” इति । रुग्निनिश्चये तु (मा नि रक्त श्लो ११)-
“दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमथुमर्दा पाण्डुतादाहमूर्च्छा भुक्ते
घोरो विदाहस्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा । तृष्णा
कण्ठप्रभेद शिरसि च तपन पूतिनिष्ठीवनत्व भक्तद्वेषाविपाकौ
विक्रैतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गात् ॥ मासप्रक्षालनाभ कथि
तमिव च यत् कर्दमाम्भोनिभ वा मेद पूर्यास्वकल्प यकृदिव
यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् । यत्कृष्ण यच्च नील भृशमति-
कुणप यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्त सुरपतिधनुषा यच्च
तुल्यं विभाति ॥” इति । कुणप-शवगन्धि यत् । इति रक्त-
पित्तनिदानम् ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ १७ ॥

स०-पृथग्दोषैश्चक्षतेनैक क्षयेनैक इति कासा पञ्चैव
स्मृता । ननु, यदि पञ्चैव कासास्तत्कथं भणियति ? (हृ चि
अ ३।१)-“केवलानिलज कास स्नेहैरादावुपाचरेत् ।” इति ।
न ह्यन्यदोषयुक्तो वातिक कासोऽभिहित । अपि तु त्रिभिरपि
दोषैः पृथगेवोक्ता कासा । तथा, (हृ चि अ ३।२५)-
“पित्तकासे तु सकफे वमन सर्पिषा हितम् ।” तथा, (हृ चि
अ ३।२७)-“पित्तकासे तनुकफे त्रिवृता मधुरैर्युताम् । युज्या
द्विरेकाय युता घनश्लेष्मणि तित्कैः ॥” इत्यादि । तथा, अस्मि-
न्नेवाध्यायेऽध्येष्यते (श्लो ३७)-“साभ्या दोषैः पृथक् त्रय ।
मिश्रा याप्या द्रव्यात्” इति । तदेतत्पूर्वापरव्याहृतमिव । अत्रो-
च्यते । कासा पञ्चैव वक्ष्यमाणया सम्प्राप्त्या जायन्ते, वर्तुस्वा-
भाव्यात् । अनन्तरं वातिककासे कदाचिदाहारविहारवशात्
पित्तेनानुबन्ध कदाचित् श्लेष्मणा जायते । पित्तकासे तथैवा
हारविहारवशात् कदाचिद्वातेनानुबन्ध कदाचिच्छ्लेष्मणेति ।
कफकासेऽपि तद्वदाहारविहारवशात् वातेनानुबन्ध कदाचि-
त्पित्तेन । इति न किञ्चिदत्रैर्पूर्वापरव्याहृतम् ।

आ० २०-अथ कासप्रकरणम् । तत्र कासभेदानाह-पञ्च
कासा इति ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे

स०-सर्व एव कासा उपेक्षिता-चिकित्सा विना, क्षयाय
सम्पद्यन्ते, उत्तरोत्तरक्रियावस्थाकर्षणात् । क्षयजोऽप्युपेक्षित
क्षयायैवेति बोध्यम् ।

आ० २०-पञ्चानां क्षयहेतुत्वमाह-क्षयायेति ।

१ ‘दास्तन्द्रिता’ स सु । २ ‘कोष्ठस्य भेद’ मा नि । ‘क-
ण्ठस्य भेद’ स सु । ३ ‘विरतिरपि रते रक्त’ स सु । ४ ‘सर्गा’
स सु । मा नि । ५ ‘कुथित’ मा नि । ६ ‘यास्थिकल्प’ फ ।
७ ‘तु त्रिभिरेव दो’ ट । ‘तु तत्रिभि’ ड । ‘तु तत्र त्रि’ ण ।
८ ‘सुखभावात्’ ट । ९ ‘त्र तत्पूर्वा’ थ । १० “उपेक्षिता -
अनुपक्रान्ता, क्षयाय-मरणाय राजयक्ष्मणे वा” इति चन्द्र ।

वलिर्नश्चोत्तरोत्तरम् ।

स०-उत्तरोत्तर चैते कासा वलिन ।

आ० २०-पञ्चानामुत्तरोत्तरं दु साध्यत्वमाह-वलिनश्चेति ।

तेषां कासानां पूर्वरूपमाह-

तेषां भविष्यता रूपं कण्ठे कण्ठररोचकः ॥ १८ ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वम्

स०-तेषां-कासानां, भविष्यता-उपित्सूना, गले कण्ठ -
खर्ज, तथाऽरोचक, तथा शूकपूर्णसदृशकण्ठत्व च भवति ।

आ० २०-पूर्वरूपमाह-तेषामिति । सङ्ग्रहे तु (नि अ
३)-“अस्वास्थ्य हृदयस्य च ।” इत्यधिकम् ।

अधुना सर्वकासानां सम्प्राप्तिं दर्शयति-

तत्राधो विहतोऽनिलः ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसृजन् ॥ १९ ॥

शिरःस्रोतांसि सम्पूर्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।

क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥ २० ॥

प्रवर्तते स वक्त्रेण भिन्नकास्योपमध्वनिः ।

स०-तत्र-तेषु कासेषु, अनिलोऽध-अवस्तात्, विहतो-
विशेषणाल्यर्थं हत, ऊर्ध्वं प्रवृत्तोऽनन्तरं क्रमेणोरो-हृदय, प्राप्य
तस्मिन्-उरसि, संसृजन्-अभिष्वजमान, तथा कण्ठेऽपि संस-
जन्, अनन्तरं शिरस्रोतांसि सम्पूर्य-मस्तकशिरा आध्माप्य,
तत-अनन्तरम्, अङ्गानि-सर्वानवयवान्, उत्क्षिपन्निव-ऊर्ध्वं
प्रेरयन्निव, तथाऽक्षिणी क्षिपन्निव-बहिरिव शरीरात्प्रेरयन्, तथा
पृष्ठमुरश्च पार्श्वे च पीडयन्, स-वायु, वक्त्रेण प्रवर्तते । किम्भूत ?
भिन्नकास्योपमध्वनि, भिन्न-भग्न, यत् कास्य तत्तुल्यशब्द ।

आ० २०-सम्प्राप्तिमाह-तत्राध इति । सङ्ग्रहे तु (नि अ ३)
-“कषायविज्जलासात्म्यकट्वर्लमधुरोषणै । रुक्षशीतगुरुस्नि-
ग्धक्लेदिपर्युषिताशनै ॥ धारणोदीरणायासराज्यह स्वप्नजागरै ।
अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभि ॥ क्रुद्ध प्रतिहतोऽपाने
यदाऽपानं प्रवर्तते । ऊर्ध्वं रसस्य स स्थाने तिष्ठन्धुरसि पी-
डयते ॥ उदानेन संसृजस्तत्र कण्ठे चानुप्रपूर्य च । वाहिनीर्गल-
मूर्धस्थास्ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ॥ क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुर पार्श्वे
च पीडयन् । विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकास्योपमध्वनि ॥ य-
स्मात्तस्मात्स वर्णौजोबलमासक्षयावह ।” इति ।

१ ‘नश्च यथोक्त’ ण द । २ ‘संसृजन्-अभिष्वज्ज कुर्वन्’ इति
तोडर । ३ ‘त्यन्त ह’ ड । ४ ‘भिषज्जमा’ ट । ५ “विज्जल -
क्षिपन्निच्छलप्रायो गुणविशेषः” इतीन्दु । ६ ‘म्ललवणोष’ स स ।
७ ‘स्निग्धोक्लेदि’ स स । ८ ‘प्रपद्यते’ स द्र । ९ ‘स्वस्थाने’
फ स.मू । १० ‘तिष्ठानुरूपपद्यते’ स मू । ११ ‘सहैकत्र’ फ ।

ननु, कथमेकरूपाया काससम्प्राप्तौ सत्यामनेकरूपता कास रूग्ध्वनीना जायते ? इत्याह—

हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरहस ॥ २१ ॥
यद्गुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।

स०—हेतुभेदात्—निदानविशेषात्, काससम्प्राप्तौ वर्तमानस्य वायो प्रतीघातभेद—प्रत्याहारविशेष । किम्भूतस्य वायो ? सरहसो—वेगवत् । यत्—यस्मात्, तत—तस्मात्, गुजाशब्दयो—शूलध्वन्यो, वैषम्य—न समता, कासानां जायते । अन्यादृशौ रक्ताशब्दौ वातकासे, अन्यादृशावन्येषु कासेषु ।

आ० २०—सम्प्राप्त्यैक्येऽपि कासभेदे युक्तिमाह—हेतुभेदादिति । यद्यपि पञ्चानां कासानां वायुरेव समवायिकारणम्, तथाऽपि निमित्तकारणानां पित्तादीनां भेदाद्वायो प्रतीयते भेदः । पित्तेन कफेन उरक्षतेन धातुजक्षयसङ्कुचितैः त्र्योतोभिर्योऽन्यथा प्रतिहन्यते प्रतिघातभेदात् । शूलभेदशब्दभेदश्च कासानां भेदकः । यत्—यस्मात् ।

अधुना वातकासस्य निदानादिनिर्देशार्थमाह—

कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरः कण्ठवक्रताम् ॥ २२ ॥
हृत्पाश्वोरः शिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्क कासं च महावेगरुजास्वनम् ॥ २३ ॥
सोऽङ्गहर्षो कफ शुष्क कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।

स०—वातलैर्वातः कुपितः शुष्कोरः कण्ठवक्रतां हृत्पाश्वोरः शिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् करोति । तथा, अतिवेगपीडाशब्दयुतः शुष्कः च कासः करोति । वातलैरिति निदेशेऽत्यर्थं वातलैः कुपितो वायुरिति बोध्यम् । वातिके कासेऽन्येष्वपि हि कासेष्वपि वातलैः कुपितस्य वातस्यानुज्ञाऽस्त्येव । कुपितवातमन्तरेण हि कासानां जन्मासम्भवः । कोपस्तु कोपकारणैर्विना यथायथं दोषाणां न जायते । तस्मादत्रातिवातलैः कुपित इति बोध्यम् । तथा, स—वायुः, अङ्गहर्षयति । तथा, कफः शुष्कः कृच्छ्रान्मुक्त्वाऽल्पतां व्रजेत् ।

आ० २०—वातकासलक्षणमाह—कुपित इति । कषायविज्जलादिषु यानि वातलानि, तैः कुपितैः । अन्येव पित्तकासे पित्तलैः, श्लेष्मकासे श्लेष्मलैरिति ज्ञेयम् । क्षोभ—शरीरसञ्चलनम् । स—शुष्ककासः । अङ्गहर्षो—अङ्गानि कण्ठकितानि कुर्वन् ।

पित्तात्पीताक्षिकफता तिकास्यत्वं उवरो भ्रमः ॥ २४ ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ २५ ॥

१ 'प्रत्याहननविशेषः' इति चन्द्रः । २ 'वायु' ण द स स । ३ 'शुष्ककास' हेमाद्रि चन्द्र स स । ४ 'ता करोति' हृदादिशूलं तथा' ट ड ण थ द । ५ 'त्यन्ववा' ट । ६ 'त्राप्यति' ड । ७ 'को मद' फ. चन्द्र स स । ८ 'प्रतत—निरन्तरम् । कासवेगेन—कासस्यातिशयेन ।' इति तोडरः ।

स०—पित्तात्—पित्तकासात्, पीताक्षिकफनादिक जायते । ज्योतीषि—तारका, तेषां दर्शनमिव ।

आ० २०—पित्तकासलक्षणमाह—पित्तादिति ।

कफादुरोऽल्परुद्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदन पीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ २६ ॥
रोमहर्षो घनस्निग्धश्चेतश्लेष्मप्रवर्तनम् ।

स०—कफात्—कफकासात्, उरोऽल्परुगित्यादि जायते । पित्तले कुपितात् पित्तात्, तथा श्लेष्मलैः कुपितात् कफात्, इत्यनिदिष्टमपि पित्तकफकासयोर्निर्दिष्टं बोध्यम् ।

आ० २०—कफकासलक्षणमाह—कफादिति ।

इदानीं क्षतकासस्य निदानादि निरूपयति—

युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ २७ ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफ तेन सशोणितम् ॥ २८ ॥
पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहु ।
घ्रीवेत्कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ २९ ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ३० ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ ३१ ॥
क्षीणस्य सासृङ्गव्रतं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।

स०—युद्ध—बाहुयुद्ध, आद्य येषां—साहसानां कठिनधनुराकर्षणादीनां, तैः साहसैरयथाबलं—शक्त्यतिक्रमेण, सेवितैः—आचरितैः, उरस्यन्तः—मध्ये, क्षते सति वायुः पित्तेनानुगतः कासः करोति । तैस्तैरिति सर्वनाम्ना दुःशकः हस्यश्वादिसाधनतथोच्चभाषणं गुरुभारोद्यमनं वेगवच्चर्दीषु प्रतिस्त्रोतस्तरणादिकमुरक्षतोत्पादनं गृह्यते । पित्तानुगतमात्रेण च वायोरतिकोपप्रतिपादयति । अत एवाह—बलीति । पित्तानुगतत्वेनैव स रक्तदूषणकासः कुर्वन् वायुं, तेन—कासेन, कफः सशोणितरक्तयुतः, तथा पीतः कुथित—पूतिगन्धिः, बहु च घ्रीवेत् । तथा, कुपितवायुवशात् कफः बहु श्यावः शुष्कः ग्रथित—पिण्डितः, च

१ "पीतशब्दः प्रत्येकमक्षिकफयोः सम्बध्यते ।" इति चन्द्रः ।

२ "मूर्द्धहृदय—शिरोहृदयम् । स्तिमित—जड स्तब्धम् । गुरु—भारिकम् । कण्ठास्यलेपः—कण्ठस्य—गलस्य, तथा आस्यस्य—मुखस्य, लेपः—श्लेष्मलिप्ता ।" इति तोडरः । "आद्यशब्देनातिव्यवायभारावगजाश्चमहिषादिनिग्रहादेरयथाबलारम्भाख्यस्य साहसस्य परिग्रहः । पक्ता—अग्निः ।" इति चन्द्रतोडरौ । "क्रमात्—कालपरिपाकेन ।" इति चन्द्रः । ३ 'कण्ठास्यलेप' तोडरः । ४ 'श्याम' फ । ५ 'पक्तिर्बल' स स । ६ 'युद्धमत्र । युद्धमाद्य' ट ड थ । ७ 'नदीप्रति' ट ड । ८ 'क्षत्युत्पा' ट ड । ९ 'रपि कोप' ड ण द । १० 'यु कफ' ड ण थ द । ११ 'मुहु' ड ण थ द ।

छीवेत् । तथा, कण्ठेन रुजता-ग्रलवता, तथोरसा विभिन्ने-
नेव-द्विधेव विदीर्णेन, तथा सूचीभिरिव तीक्ष्णामिच्छुमानेन
शूलिना-रुजायुक्तेन, च वक्षसोपलक्षित पर्वभेदादिमान् पुरुष,
तथा पारावत इवाकूजन्-अव्यक्त शब्द कुर्वन् । तथाऽस्य-
कासिन, क्रमेण वीर्यादि हीयते । क्षीणस्य चास्य सासृङ्मूत्रता
स्यात् पृष्ठकटीग्रहश्चेति ।

आ० २०-क्षतकासलक्षणमाह-युद्धाद्यैरिति । तेन-का
सेन, हेतौ तृतीया, कण्ठेनोरसेति करणे । भेदतोदश्लान्यु
रस । तत-सोपद्रवाकासात् । क्षीणस्य-वीर्यादिहीनस्य ।

इदानी क्षयकासलक्षणे निरूपयति—

वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ ३२ ॥
कुर्वन्ति यक्ष्मायतनै कासं छीवेत्कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्त्रं हरितलोहितम् ॥ ३३ ॥
लुच्येत इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥ ३४ ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दशननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवन्ति च ॥ ३५ ॥

स०-राजयक्ष्मिणो-राजयक्ष्मवतो नरस्य, वायु प्रवानो-
बली, येषां ते वायुप्रधाना । तथा, कुपिता-कुद्धा । के ते ?
धातवो-धातादयः, कासं कुर्वन्ति । कैः कुपिता ? यक्ष्मा-
यनै-यक्ष्मनिदानोक्तै साहसादिभि । तत-अनन्तर, पूति-
पूयोपम पीतं विस्त्र तथा हरितलोहितं छीवेत् । तथा, पार्श्वे
लुच्येते इव-स्थानात्प्रच्याव्येते इव । हृदयं च पततीव-भ्रश्य-
तीव । तथा, अस्य-क्षयजकासिन, अकस्मात्-निमित्तमन्त
रेणापि, उष्णशीतेच्छा भवति । कदाचिच्छीतातोऽपि नोष्ण-
मभिलषति, कदाचिदत्युष्णकान्तोऽपि न शीतमभिलषति ।
तथा, बह्वाशित्वार्दयं स्यु । तत-अनन्तर, सर्वाणि क्षयरूपाणि
-पीनसश्वासादीनि, अस्याविर्भवन्ति ।

आ० २०-क्षयकासलक्षणमाह-वायुप्रधाना इति । य-
क्ष्मायतनै-राजयक्ष्मनिदानै कुपिता । लुच्येते-निष्पीड्या-
पनीयेते ।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिना, तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ३६
सिध्येतामपि *सानाध्यात्

स०-इत्येष-एवमादिरूप, क्षयज कास क्षीणानां देहना-
शन । बलिना-अक्षीणानां, याप्यो वा देहनाशनो वेति

१ 'स्य तस्य' ण द । २ 'क्षणानि नि' ट । ३ 'लुच्येत' ण द
फ स ड । ४ 'श्रीमत्-कान्तिमत्, दशननेत्रता-दन्तलोचनता ।'
इति चन्द्रतोडरौ । 'दृशन' इ ण द स ड । ५ 'रेण, उ' ण द ।
६ 'तौ नो' ट । ७ 'न्तो न' ट । ८ 'दयश्च स्यु' ड थ ।
*९ 'सामर्थ्यात्' स मू, ड । १० 'इत्येवमेव क्ष' ण द ।
११ "देहनाशन-शरीरघ्न, असाध्य इत्यर्थः ।" इति तोडर ।

वाशब्दस्यार्थः । तद्वत्-क्षयजकासवत् । क्षतज कास क्षीणानां
देहनाशनो बलवता याप्यो वा देहनाशनो वा भवति । अभि-
नवौ तु तौ-नवोत्थितौ पुन क्षयक्षतजकासौ, बलिना सिध्ये-
तामपि, न केवलमसाध्याप्यावित्यपिशब्देन द्योत्यते । कुत
सिध्येताम् ? सानाध्यात्-चतुष्पात्सम्पत्तेरित्यर्थः ।

आ० २०-अथ कासानां साध्यादिभेदा । तत्र क्षयका-
सस्य-क्षीणानामिति । क्षीणानामसाध्यः । बलिना याप्योऽ
साध्यो वा ।

क्षतकासस्य-तद्वत् क्षतज इति । तद्वत्-क्षयकासवत् ।
क्षयक्षतकासयो-अभिनवाविति । सानाध्यात्-भिषगा-
दिगुणसम्पत्ते । अपिशब्दात् कदाचित् न सिध्येताम् ।

इदानीं शेषाणामपि कासानां साध्याप्यविभागं निरूपयति—

साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ।

मिश्रा याप्या द्रयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ ३७ ॥

स०-पृथग्दोषै-वातपित्तश्लेष्मभि, ये जातास्त्रय कासास्ते
साध्या । ये पुनरुत्तरकालमाहारविहारादिना मिश्रा-मिश्रल
क्षणा सम्पन्ना, ते याप्या । किं सर्व एव मिश्रदोषोत्पन्ना
याप्या ? नेत्याह-द्रयात्, दोषद्वयात्, ये मिश्रा सम्पन्नास्ते
याप्या । न पुनर्दोषत्रयाद्ये मिश्रलक्षणास्तेऽपि याप्या इति
द्रव्यग्रहणात् प्रतिपादयति । सर्वे-कासा ये साध्या उक्ता पृथ-
ग्दोषजास्तेऽपि, जरसा-जरया हेतुभूतया, स्थविरस्योत्पन्ना
याप्या । वृद्धो हि निष्कास एव याप्यानाम् । तथा चोवाच
सङ्ग्रहे (सू अ १३)-"वृद्धो याप्यानाम् ।" इति ।

आ० २०-वातकासादित्रयस्य साध्यतामाह-साध्या इति ।

द्विदोषाणाम्-मिश्रा याप्या द्रयादिति । द्विदोषत्व च प-
श्चादनुबन्धना दोषेण, द्विदोषजकासानुक्ते ।

सर्वेषां कासानाम्-सर्वे इति । याप्यत्व स्थविरस्य पुरुषस्य,
जरसा जनिता ये कासास्ते याप्या । आहारविहारजनितास्तु
साध्या । "कासश्चासौ ज्वरच्छर्दिनृणातीसारशोफिनम् ।"
इति विकृतौ (हृ शा अ ५।७६) ।

कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ।

भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ॥ ३८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया तृतीये निदानस्थाने रक्त-
पित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स०-[यस्मात्-] यत कारणात्, कासादुपेक्षया सहकारि-
कारणभूतया श्वासादयो रोगा भवन्ति, तस्मात् तं-कास, त्वर-

१ 'शब्दार्थ' ट । २ 'म्पत्ताविल' ट । 'म्पत्त्येत्' ण द ।
३ 'मिलितल' ण द । ४ 'मिश्रास्ते' ड । ५ 'वृद्धस्य कासो याप्य' ।
तथा' ड, थ ।

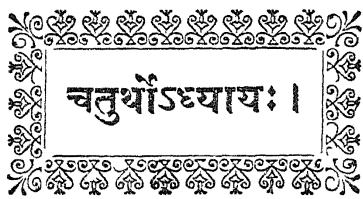
या-शीघ्रमेव, जयेत् । आदिशब्देनात्र पीनसादयो यक्ष्मनि-
दानोक्ता दृश्यन्त इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने रक्तपित्त
कासनिदान नाम तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

आ० २०-कासस्यानुपेक्षणीयत्वमाह-कासादिति । इति
कासनिदानम् ।

[इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

निदान रक्तपित्तादि सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥]

चतुर्थोऽध्यायः ।

स०-कासनिदानादनन्तरं श्वासनिदानारम्भेऽयं सम्बन्धः ।
कासादुपेक्षया श्वासो भवति । तथाऽनन्तरमुक्तम् (ह नि
अ ३।३८)-“कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दि” इत्यादि । तस्माच्छ्वा-
सनिदानारम्भो युक्तः । श्वासेन तु सहैकीकृत्य हिम्नाया
कथने युक्त्या तत्रकृत् कारणं वक्ष्यति (श्लो १८)-“श्वासै-
कहेतुप्राग्रूप” इत्यादिना ।

अथातः श्वासहिम्नानिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-पूर्ववदेतद्व्याख्येयम् ।

अथ श्वासस्य निदानानि लक्षयति—

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः ।

आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥

रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमाभ्युना ।

स०-कासाधिक्येन श्वासो जायते, इत्येतदस्य प्रधानं निदा-
नम् । तथा, पूर्वैर्वा-सर्वरोगनिदानोक्ते, वातादिदोषकोपनै-
तिकोषणादिभिः । न केवलमेतैर्यावदामातिसारादिभिः । आमा-
तिसारेण वमथुना विषेण पाण्डुरोगेण ज्वरेण च ।

१ ‘रक्तपित्तस्य कासस्य निदानं सुनिरूपितम् ।’ इत्यन्योऽपि युक्त
पाठः । २ इदं श्वासहिम्नानिदानं चरके चि० १७ अध्याये, सुश्रुते
उ० ५०।५१ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ४ अध्याये चास्ति
वर्णितम् । ३ ‘वद्धा’ ङ ण द । ४ ‘नादि ल’ ट थ । ५ ‘दभ्येति ।
एतदस्य प्र’ ट । ‘दन्त्यप्र’ ण द । ६ ‘वातेनोर्ध्वं नीतेनामरसेन,
तथाऽतिसारेण, तथा वमथुना-छर्द्या, तथा विषेण-स्यावरजसमेन,
तथा रजोधूमानिलैः श्वासो भवेत्, -रजसा-मुखनासाप्रविष्टधूया,
तथैव धूमेन, तथैव अनिलेन-वायुना, तथा मर्मघातात्-गुदनाभि-
हृदयादिर्मर्मपीडनात्” इति तोडर । ७ ‘ण क्षयेण च’ ट.द. ।

आ० २०-अथ श्वासप्रकरणम् । तत्र हेतूनाह-कासवृ-
द्धेति । पूर्वै-सर्वरोगनिदानोक्ते । रजो-धूलि ।

क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ॥ २ ॥

स०-श्वास क्षुद्रकादित्वेन पञ्चविधो भवेत् ।

आ० २०-श्वासभेदानाह-क्षुद्रक इति ।

अथुना श्वासस्य पञ्चविधस्यापि सम्प्राप्तिमाह—

कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ।

प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ॥ ३ ॥

उरस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ।

स०-कफोपरुद्ध-स्थगित, गमनं-मार्गो, यस्य स एवम् ।
तथा, विष्वगास्थित-समन्ताद्देह व्याप्य स्थित, श्वास कुरुते ।
किं कुर्वन्? प्राणाश्चोदकं चाक्ष च, तानि बोद्धुं शीलं येषां
तानि स्रोतांसि दूषयन्-दुष्टानि विदधत् । यतो दुष्ट-कुपित ।
तथा, उरसि तिष्ठतीत्युरस्थः । किम्भूत श्वासम्? आमाश-
यसमुद्भवम् । आमाशयात् समुद्भवो-जन्म, यस्य तमामा-
शयसमुद्भवम् । शास्त्रकारश्चैव विवा सम्प्राप्तिं दर्शयन् यदौषव
वातजित् पाचनदीपनं तदत्र शस्तमिति द्योतयति । एव सर्व-
रोगाणामपि सम्प्राप्त्यनुरूपमौषव रोगोपशान्त्यै इति वेद्यम् ।
पवनो विष्वगास्थित इत्यनेनैवोरस्थत्वे लब्धे उरस्थग्रहण
प्रकर्षार्थम्, अतिशयेनोरस्थित श्वासं करोतीत्यर्थः ।

आ० २०-श्वाससम्प्राप्तिमाह-कफोपरुद्धगमन इति ।
विष्वक्-सर्वत, स्वमार्गं हित्वाऽपि ।

प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूल प्राणविलोमता ॥ ४ ॥

आनाहः शङ्खभेदश्च

स०-तस्य पञ्चविधस्यापि श्वासस्य पूर्वरूपं हृच्छूलादिक
शङ्खभेदावसानम् ।

आ० २०-श्वासपूर्वरूपमाह-प्राग्रूपमिति । विलोमता-
विपरीतता ।

तत्रायासातिभोजनैः ।

प्रेरितः प्रेरयेत् क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत् ॥ ५ ॥

स०-तत्र-पञ्चसु श्वासेषु मध्ये, मरुत्-पवन, आयासा-
तिभोजनैः क्षुद्राख्य श्वासं करोति । आयासो-व्यायामादिरूप,
तेन तथाऽतिभोजनेन प्रेरित-प्रकर्षेणैरित उन्मार्गगामीकृत,
कोपित इत्यर्थः । किम्भूत श्वासम्? स्वयं संशमनं-चिकित्सा
विना किञ्चित्कालातिवाहनेन शाम्यतीत्यर्थः, अचिरकाला-
वस्थापितत्वात् । स्वयं संशमनादल्पबलत्वाच्च क्षुद्रसज्ञोऽयम् ।

आ० २०-क्षुद्रकलक्षणमाह-तत्रेति । क्षुद्र-क्षुद्रकश्चा-
सम् । स्वय-औषधं विनैव ।

१ ‘दिभेदेन’ ट । ‘दि, तेन प’ ण द. ।

अथ तमक लक्षयति—

प्रतिलोमं सिरा गच्छद्बुदीर्यं पवनः कफम् ।
परिगृह्य शिरोग्रीवमुरः पार्श्वं च पीडयन् ॥ ६ ॥
कासं घुर्घुरकं मोहमरुचि पीनसं तृषम् ।
करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनम् ॥ ७ ॥
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठयूतान्ते क्षणं सुखी ।
कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ।
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन खिद्यता भृशमर्तिमान् ।
विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी काङ्क्षत्युष्णं सवेपथुः ॥ ९ ॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते ।
स याप्यस्तमकः, साध्यो नवो वा बलिनो भवेत् १०

स०—पवन प्रतिलोम—विपर्यय कृत्वा, शिरा—स्रोतासि, गच्छन् श्वास करोति । तथा कफमुदीर्य—ऊर्ध्वं प्रेर्य, तथा शिरो ग्रीवा च परिगृह्य—समन्ताद्गृहीत्वा, तथोर पार्श्वं च पीडयन्—निर्मन्थयन्, कासादीन् श्वास च तीव्रवेग तथा प्राणोपतापिन करोति । प्राणाख्यो वायुरुपतप्यते येन तच्छी-लत्वादसौ प्राणोपतापी श्वासै । तस्य—तमकस्य, वेगेन—बलेन, पुरुष प्रताम्येत्—दु खी सम्पद्यते, श्लेष्मणा रुद्धमार्गत्वात् । अत एवाह—निष्ठयूतान्ते क्षण सुखीति । स च तमकश्वासी शयान—शय्यामासीन, कृच्छ्रात्—दु खेन, श्वसिति—श्वास मुञ्चति । निषण्ण—उपविष्ट सन्, स्वास्थ्यमृच्छति—नीरुक्त्व प्राप्नोति । उच्छ्रितेऽक्षिणी यस्य स उच्छ्रिताक्ष, “बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो” इति षच् । उच्छ्रिताक्ष—ऊर्ध्वदृक् । ललाटेन खिद्यता—स्वेद-युक्तेनोपलक्षित । भृश—अतिशयेन, अर्तिमान्—पीडवान् । तथा, विशुष्कमास्य यस्य स एवम् । मुहु—पुन पुन, श्वासो यस्य स मुहु श्वासी । उष्ण काङ्क्षति—अभिलषति । तथा, सवेपथु—कम्पवान् । स च तमको मेघादिभि पृथक् तथा श्लेष्मलै—गुडादिभि, वर्द्धते—वृद्धिं याति । मेघशब्देनात्रोभय गृह्यते, मेघोज्जमन वर्षण च । तेन मेघोज्जमनेन वर्द्धते तदुपलक्षितेन कालेन वर्षाख्येन च वर्द्धते । एव शीतशब्देनापि द्वय गृह्यते,—शीतलक्षण कालो हेमन्तशिशिराख्य, शीतगुणयुक्त औषधा-हारविहारादि, तेनोभयेनापि विवर्द्धते । स तमक श्वासो याप्यो—नासौ सुखसाध्य, कृच्छ्रासाध्यो वा दुर्बलस्य पुस । स एवाभिनवोत्पन्नो बलवत् पुस साध्यो वा भवेत् । सम्भाव-नाया लिङ्, साध्यत्वेन सम्भाव्यत इत्यर्थ ।

आ० २०—तमकलक्षणमाह—प्रतिलोममिति । शिरोग्रीवं परिगृह्य—स्तम्भयित्वा । प्राणा—इन्द्रियाणि श्वासस्य । उच्छ्रिताक्ष—ऊर्ध्वनेत्र । ललाटेनार्तिमान्, अक्षणा काणवत्तृतीया ।

१ ‘सि रुन्धान. श्वा’ ड. । ‘सि रुधा श्वा’ ण द. । २ “अथवा प्राणा असव उच्यन्ते बल वा । निष्ठयूतान्ते—श्लेष्मसङ्घातविमुक्त्य-वसाने, क्षण—मुहूर्तमात्र, सुखी—स्वस्थ, स्यात् ।” इति चन्द्रतोडरौ । “प्रताम्येत्—दु खी सम्पद्येत तमसि प्रविशेत् ।” इति तोडर ।

अ० ६०

मेघादिभिश्चतुर्भि, श्लेष्मलत्वेऽपि पृथक् ग्रहणमतिशयार्थम् । नवत्वे बलित्वेऽपि साध्य । वाशब्दात्सोऽपि कदाचिद्याप्य । ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः ।

स०—स एव—तमकाख्यो ज्वरमूर्च्छायुतो यदा भवति, शीतैश्चोषधाहारविहारै शाम्येत्—शम याति न तमकवत् वर्द्धते, तदा स च प्रतमक उच्यते । अयं च तमकस्यैव भेद इति षट्त्वं श्वासाना नाशङ्काम् ।

आ० २०—तमकविशेषप्रतमकलक्षणमाह—ज्वरमूर्च्छायुत इति ।

अथ छिन्न लक्षयति—

छिन्नाच्छ्रसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः ॥ ११ ॥
सखेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ।
अधोदग्बिभ्रुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ १२ ॥
शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।

स०—छिन्नाख्याच्छ्रसात् विच्छिन्न कृत्वा नर श्वसिति—न निरन्तरम् । मर्मच्छेदतुल्यया रुजयाऽर्दित । तथा, सह खेदमूर्च्छाभ्या वर्तते सखेदमूर्च्छ । तथा, आध्मानवान् । दाहश्च निरोधश्च दाहनिरोधौ, बस्तौ दाहनिरोधौ बस्तिदाह-निरोधौ, तौ विद्येते यस्य स एवम् । अध—अधस्तात्, दृक्—दृष्टि, यस्य स एवम् । तथा, विभ्रुते—एकत्रानवस्थिते, अक्षिणी यस्य स एवम् । तथा, मुह्यन्—मोह गच्छन् । तथा, रक्त-मेक लोचन यस्य स एवम् । तथा, शुष्कास्य सैन दीन प्रलपन् । तथा, नष्टकान्तिर्विचेताश्च ।

आ० २०—छिन्नश्वासलक्षणमाह—छिन्नाच्छ्रसितीति । मर्मच्छे-दतुल्या रुजा । निरोधो—मूत्राप्रवृत्ति । विभ्रुताक्ष—साश्रुनेत्र ।

अधुना महदाख्य श्वास लक्षयति—

महता महता दीनो नादेन श्वसिति क्रथन् ॥ १३ ॥
उद्ध्वयमानः संरब्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ।
प्रणष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रान्तनयनाननः ॥ १४ ॥
वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चां विशीर्णवाक् ।

१ “सानाह—ऊर्ध्वाधोवातरोधयुक्त । दीनो—दैन्ययुक्त ।” इति चन्द्रतोडरो । “विभ्रुताक्ष—चलचक्षु, अश्रुपूर्णनेत्रश्च । विचे-तन—उद्विग्नचित्त । क्रथन्—नासयाऽद्भुत शब्द कुर्वन् । दीन—छान्तचित्त । उद्ध्वयमान—उत्पाद्यमान, आन्दोल्यमान । सरब्ध—सक्रुद्ध, सवेग । मत्तर्षभ इव—मेदोयुक्तो मत्तवृषभ इव । अनिश—अनवरतम् । स्वरविशेषज्ञानार्थमुपमा । विभ्रान्ते—चलिते, नयने—नेत्रे, आनन—मुख, च यस्य स एवम् । वक्ष—उर, समाक्षिपन्—श्वास-वशादाकर्षन् । विशीर्णा—विनष्टा, वाक् यस्य स एवम् ।” इति तोडर । २ ‘छिन्नश्वासात्’ ट । ३ ‘आनाहवान्’ ट.थ. । ४ ‘सदीन’ ड.ण.थ.द । ५ ‘महतो’ ण.द. हेमाद्रितोडरौ ।

शुष्ककण्ठो मुहुर्मुहान् कर्णशङ्खशिरोतिरुक् ॥ १५ ॥

स०-महता श्वासेनार्तं पुरुषो महता नादेन-शब्देन, श्वसिति यावत्कर्णशङ्खशिरोतिरुगिति । कथन्-कणन् । उद्धू-यमान-उत्कम्प्यमान । सरब्धः-सद्भुभित । ज्ञान-तत्त्वा-वबोध । विज्ञान-कर्मसु कोशलम् ।

आ० २०-महाश्वासलक्षणमाह-महतो महतेति । महत्-श्वासात् । महता-नादेन । कथन्-कूजन् । उद्धूयमान-आन्दोल्यमान । सरब्ध-कृत्वै(क्षुब्धै)व । विभ्रान्त-अस्थिरम् । विशीर्णा-विशकलिता ।

अथोर्ध्वलक्षणार्थमाह-

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।

श्लेष्मावृतमुखस्रोताः कुद्गगन्धवहार्दितः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रान्तमक्षिणी परितः क्षिपन् ।

मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक् ॥ १७ ॥

स०-ऊर्ध्वाख्याच्छ्वासात् दीर्घमूर्ध्वं श्वसिति । ऊर्ध्वं श्वास मुक्त्वा पुनरधो निश्वासवन्नै त श्वास प्रत्याहरति । यथा, -अन्येषु श्वासेषु नर ऊर्ध्वं दीर्घं श्वास मुक्त्वा पुनरध प्रत्याहरति-पुनरन्तः प्रवेशयितुं शक्नोति, नैवमस्मिन्नूर्ध्वं श्वास इत्यर्थः । किम्भूतो नैरोऽत्र स्यात् ? इत्याह-श्लेष्मेत्यादि । श्लेष्मणाऽऽवृतानि मुखानि येषां तान्येवम्, श्लेष्मावृतमुखानि स्रोतासि यस्य स एवम् । तथा, कुद्गगन्धवहेन-कुपितमरुता, अर्दित-पीडित । तथा, ऊर्ध्वा दृग्-दृष्टि, यस्य स ऊर्ध्वदृक् । तथा, अक्षिणी परितः-समन्तात्, क्षिपन् भ्रान्त कृत्वा वीक्षते । तथा, मर्मसु छिद्यमानेष्विव परिदेवी-दुःखार्त, सम्पद्यते । तथा, निरुद्धवाक्-अन्तः प्रविष्टवागित्यर्थः ।

आ० २०-ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह-दीर्घमूर्ध्वमिति । ऊर्ध्वात्-ऊर्ध्वश्वासात् । गन्धवहो-वायु । परिदेवी-रोदनवान् ।

एते सिञ्चेयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

इति श्वासनिदानम् ।

स०-एते-तमकादयः श्वासा, अव्यक्ता-अस्फुटरूपा, सिञ्चेयुश्चित्स्थमाना । व्यक्ता-स्फुटलक्षणा, पुनर्ध्रुव-निश्चित, प्राणहरा स्युः ।

आ० २०-छिन्नादीनां श्वासानां साध्यत्वमसाध्यत्वं चाह-एते सिञ्चेयुरिति । अव्यक्ता-तमकाद्भिन्नत्वेन अनिर्धारिता । “कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिर्तृष्णातीसारशोफिनम् ।” इति विकृतौ (ह. शा. अ. ५।७६) । इति श्वासनिदानम् ।

अथ हिध्मास्वरूपं लक्षयति-

१ ‘कर्मकौ’ ण द । २ ‘शत्यम्’ ङ ण थ द । ३ ‘न्नश्वा’ ङ ण थ द । ४ ‘नर स्या’ ङ ण थ द । ५ ‘ऊर्ध्वं दृ’ ण थ । ६ ‘मानेषु प’ ङ ण थ द । ७ “अव्यक्ता-अस्पष्टा प्राग्रूपे वर्तमाना सन्त, अपरिपूर्णतत्वाद्स्फुटा सन्त ।” इति तोडर । ८ ‘दर्शय’ ट ।

अथ हिध्मानिदानम् ।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ १८ ॥

हिध्माः

स०-एकशब्दस्तुल्यार्थः । श्वासानां तुल्या हेत्वादयो यासां हिध्माना, ता श्वासैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसंश्रया । श्वासानां हेतु-“कासवृद्ध्या भवेच्छ्वास” (श्लो १) इत्यादिग्रन्थेन प्रतिपादित, स एव हिध्माना हेतु । श्वासानां प्राग्रूप-“हृत्पार्श्वशूल” (श्लो. ४) इत्यादि, तदेव हिध्मानाम् । तथा, श्वासा पञ्च, हिध्मा अपि पञ्च । श्वासानां प्रकृति-आसन्न कारणम्, -“कफोपरुद्धगमन” (श्लो ३) इत्यादिविशेषणविशिष्ट पवन, तादृश एव वातो हिध्माना प्रकृति । श्वासानां सश्रय-आश्रय, यमधिष्ठाय सम्भवन्ति श्वासा । यथा, -“आमाशयसमुद्भवम्” (श्लो ४) इति, स एव हिध्मानाम् । प्रायिकत्वे वाऽस्य बोध्यम् । जनुर्मूलादप्युत्पत्तेः क्षुद्राया । तदेव श्वासानां तुल्या हेत्वादयो हिध्मानाम् ।

आ० २०-अथ हिध्माप्रकरणम् । तत्र हिध्मायां श्वास-तुल्यत्वमाह-श्वासैकहेत्विति । एका-तुल्या । प्रकृति-सम्प्राप्तिः । सश्रय-स्थानम् ।

भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ।

गम्भीरा च

स०-भक्तोद्भवाया पञ्च हिध्मा । इतिशब्दो व्यवच्छेदे, च समुच्चये । एव गम्भीरा चेत्यत्रापि ।

आ० २०-पञ्चानां हिध्मानां नामान्याह-भक्तोद्भवेति ।

भक्तोद्भवा लक्षयितुमाह-

मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ १९ ॥

रुक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः ।

करोति हिध्मामरुजां मन्दशब्दां क्षवानुगाम् ॥ २० ॥

शमं सात्स्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ।

स०-तत्र-तासु हिध्मासु मध्ये, अन्नजा हिध्मामेवप्रकारा मरुत् करोति । किम्भूतो मरुत् ? अन्नपानैः प्रपीडितो-बाधित । किम्भूतैः ? रुक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैः, सामर्थ्यादभ्यवहृतैः । तथा, खरया-क्रममनपेक्ष्य, अयुक्त्या-यथेच्छया, वा सेवितैः । किम्भूता हिध्माम् ? अरुजा-पीडया रहिताम् । तथा, मन्दशब्दा-मन्दवेगाम् । तथा, क्षवेन-क्षुल्या, अनुगता-अनुबद्धाम् । न केवल-

१ ‘श्रया ॥ हिध्मा’ द फ । २ ‘त्व चास्य’ ट । ‘त्व वाच्यम्’ ।

ये तु [हृत्पार्श्व]शूलादय उत्पद्यन्ते प्रायः श्वासानाम्, त एव हिध्मानाम् । अत एव श्वासेन तुल्या हे’ थ । ३ ‘लादित्युत्पत्ते’ ङ ण द ।

४ ‘ध्मा इति । च शब्दो’ थ । ५ ‘दे समु’ ट थ । ‘व्यवधान-च्छेदसमु’ ङ ण द । ६ ‘त्वरया-वैपरीत्येन । अयुक्त्या-अयोगेन, सेवितै-अभ्यवहृतै । प्रपीडित-कुपित ।’ इति तोडर । ७ ‘न-पेक्षया, अ’ ट । ८ ‘या से’ ट । ‘या च से’ ङ.ण.द. ।

मेवलक्षणोपेता या साऽन्नजा, या च सात्म्येनान्नपानेन शम याति साऽप्यन्नजैव । अत्र चान्नपानैरिति हेतुनिदेश । अरुजा मन्दशब्दा क्षवानुगामिति लक्षणनिर्देश । शम सात्म्यान्नपाने-नेत्युपशयनिर्देश ।

आ० २०-भक्तोद्गवालक्षणमाह-मरुत्तत्रेति । त्वरया-वेगेन सेवितै । [अयुक्तिसेवितै-]अयुक्तिर्यथा भवत्येव से-वितै, अनेन सहेद सेव्यमस्मादनन्तरमिदं सेव्यमित्यादिका-युक्ति । रुक्षादिभिश्च सेवितै-युक्त्याऽपि त्वरा विनाऽपि । क्षवानुगा-क्षुतयुक्तम् ।

अथ क्षुद्राख्या लक्षयितुमाह-

आयासात्पवनः क्षुद्रः क्षुद्रा हिम्मां प्रवर्तयेत् ॥ २१ ॥

जन्तुमूलप्रविश्रुतामल्पवेगा मृदुं च सा ।

वृद्धिमायास्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ॥ २२ ॥

स०-आयासात्-व्यायामात्, पवनं स्वल्पात् प्रकोपात् क्षुद्र-अल्प, क्षुद्रा हिम्मा प्रवर्तयेत्-विदध्यात् । किम्भूताम् ? जन्तु-मूलात् प्रकर्षेण विस्त्रुता-जाताम् । अत एव क्षुद्रत्वादल्पवेगाम्, तथा मृदु-नातिरुजाकरीम् । सा चायास्यत-आयासं कुर्वतो, वृद्धिं याति । भुक्तमात्रे च-सद्यो भुक्ते, मार्दव-मृदुत्व, याति ।

आ० २०-क्षुद्रालक्षणमाह-आयासादिति । जन्तुमूल-कण्ठोरसो सन्धिः ।

अधुना यमला व्याचष्टे-

चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्तते ।

परिणामोन्मुखे वृद्धि परिणामे च गच्छति ॥ २३ ॥

कम्पयन्ती शिरोग्रीवामाध्मातस्यातितृष्यतः ।

प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविधुतिजृम्भिणः ॥ २४ ॥

यमला वेगिनी हिम्मा परिणामवती च सा ।

स०-चिरेण कालेन, आहारे परिणामोन्मुखे-प्रत्यासन्नपरि-णामे, तथा परिणामे चाहारस्य, या वृद्धि गच्छति, यमलैश्च वेगै-न केवलै, या प्रवर्तते सा यमलवेगप्रवर्तनात्-यमलाख्या हिम्मा । किं कुर्वती सा प्रवर्तते ? शिरश्च ग्रीवा च कम्पयन्ती । किम्भूतस्य नरस्य ? आध्मातस्य तथाऽतितृष्यत-तृडार्तस्य, तथा प्रलापादिमत । सैव च यमला वेगिनी, सैव परिणामवती, इत्येव सज्ञात्रयमस्या बोध्यम् ।

आ० २०-यमलालक्षणमाह-चिरेणेति । यमलैर्वेगै-द्वौ वेगौ निरन्तरौ कृत्वा पुनश्चिरेण द्वौ पुनश्चिरेण द्वाविति, प्रव-र्तते । पच्यमाने आहारे वर्द्धते । यमलादीनि त्रीणि नामानि ।

१ 'न. कुद्ध क्षु' इ फ चन्द्र तोडर स ड । 'कुद्ध-स्व-ल्पप्रकोप । क्षुद्रा-स्वल्पप्रकोपाम् ।' इति चन्द्र । 'कुद्ध-कु-पित ।' इति तोडर । 'क्षुद्रवातो यदा कोष्ठात्' इति चरके (चि अ १७३१) पाठ । २ 'मादिना, प' थ । ३ 'स्वल्प' ट । ४ 'विस्त्रुता-निगता' इति चन्द्रतोडरौ । ५ 'प्रवृत्ताम्' इति कचिद । ६ 'रो ग्रीवामा' द स.स. । ७ 'क्षुतजृ' फ. । ८ 'खे सत्या' ड, ग, थ, द. ।

महाहिम्मा व्याचिख्यासुराह-

स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य सौख्यविभुतचक्षुषः ॥ २५ ॥

स्तम्भयन्ती तनु वाचं स्मृति संज्ञां च मुष्णती ।

रुन्धती मार्गमन्नस्य कुर्वती मर्मघट्टनम् ॥ २६ ॥

पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिम्मा प्रवर्तते ।

महामूला महाशब्दा महावेगा महाबला ॥ २७ ॥

स०-स्तब्ध भ्रूयुग्म शङ्खयुग्म च यस्य तस्य तथाविधस्य पुरुषस्य महाहिम्मा प्रवर्तते । तथा, सास्त्रे विभुते-चले, चक्षुषी यस्य तस्य, तथेदमिदं कुर्वाणा प्रवर्तते । तनु-देह, स्तम्भय-न्ती-निश्चलं कुर्वती, तथा वाचं स्तम्भयन्ती-मूकत्वं च कुर्वाणा, स्मृतिं सज्ञा च मुष्णती-स्मृतिसंज्ञयोरपहरणं विदधती, तथा-ऽन्नस्य-चतुर्विधस्यापि, मार्गं रुन्धती, तथा मर्मणा-हृदया-दीना, घट्टनं-चालनं, कुर्वती, तथा पृष्ठतो नमनं तथा शोषं शरीरस्य कुर्वती, महाहिम्मा प्रवर्तते इति योज्यम् । तथा, महत् मूलं-उत्पत्ता कारण, यस्या सा महामूला । तथा, महा-शब्दा महावेगा महाबला चेय भवति । एतैश्च विशेषणैरस्या शीघ्रप्राणहारित्वं व्योक्तम् ।

आ० २०-महतीलक्षणमाह-ध्वस्तभ्रूशङ्खयुग्मस्येति ।

अथ गम्भीरा लक्षयति-

पक्काशयाद्रा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्तते ।

तद्रूपा सा मुहुः कुर्याजृम्भामङ्गप्रसारणम् ॥ २८ ॥

गम्भीरेणानुनादेन गम्भीरा

स०-पक्काशयात्-नाभेरधस्तात्, अथवा नाभे-नाभि-देशात्, या प्रवर्तते, सा पूर्ववदिति महाहिम्मावत् । यथा, महाहिम्मा "स्तब्धभ्रूशङ्खयुग्मस्य" (श्लो २५) इत्यादिविशेष-णविशिष्टा प्रवर्तते तथैवेयं तथाभूतस्य पुरुषस्येत्यर्थः । तथा, तद्रूपा-तस्या महाहिम्माया सदृश रूप-लक्षण, यस्या सा तद्रूपा । महाहिम्मातोऽस्या इदमधिकं लक्षणम्, -मुहुर्मुहुर्जृम्भा तर्था मुहुर्मुहुर्जृम्भप्रसारणं कुर्यात् । गम्भीरेणानुनादेनेति । अनु-नाद-अनुरणनम्, घण्टादीनामिव । गम्भीरेणानुनादेन हेतुना गम्भीराख्येयम् ।

आ० २०

१ 'ध्वस्तभ्रू' इ ड ण थ द फ तोडर, स.स. । 'ध्वस्त-लु-लित' इति तोडर । 'स्तब्धशङ्खच्युतभ्रुव.' इति चरकपाठ । २ 'साश्रुवि' इ फ च तो । ३ "सज्ञा-चेतना" इति चन्द्र । "घट्टन-व्यथन" इति तोडर । "महत्-वृद्ध दुरुस्तेषु मूल यस्या" इति चन्द्रतोडरौ । "पृष्ठतो नमन-वक्षसो बहिर्नि सारणम् । महा-मूला-आमाशये प्रथमोत्पत्तिर्यस्या, तत्र बहुव्यापारवतीत्यर्थः ।" इतीन्दु । "महामूलेति महाबलगम्भीराश्रयदोषमूला ।" इति चक्र । ४ 'ध्वस्त भ्रू' ड थ । 'ध्वस्तभ्रूयुग्माद्य यस्य तस्य नरस्य महा' ण. द । ५ 'त्व वाच. कु' ट ड ण.द । ६ 'ध्वस्तभ्रू' ण थ.द. । ७ 'विशेषात् प्र' थ. । ८ 'स्येत्यादि' ट. । ९ 'जृम्भण त' ट. । १० 'थाऽङ्गप्र' ट.ण.द. ।

हि रोहिण्यामतिसक्तस्य चन्द्रस्य श्वशुर दक्षमनृतवादेन वञ्च-
यतोऽपमानितदुहितृस्नेहवशादुद्धूतक्रोधात् प्रजापतेर्दक्षतै राज-
यक्ष्माऽभवदिति श्रूयते । तस्माद्राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मेत्युच्यते
षष्ठीसमासव्युत्पत्त्या । यच्च-यस्माच्च, राजा च यक्ष्मा च-
राजा च रोगाणा मध्ये अनेकरोगानीकपरिवृतत्वेन यक्ष्मा च,
ततो राजा चासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्माऽभिमतो मुनीनामिति
शेषः । तथा देहश्लैष्मिण्यक्षय इत्युच्यते । अनेन चास्य व्याधे
बहुकालस्थायित्वं द्योतयति । किलाय व्याधिर्बहुतरं कालमव-
तिष्ठते न च शान्तिं गच्छति । यावद्देहः क्षीयते, औषधान्यपि
क्षीयन्ते, न पुनरयं व्याधिः, इति देहौषधक्षयकृते क्षयः
इत्युच्यते । तत्सम्भवाच्च स । तदित्यनेन देहौषधक्षयः प्रत्यव-
सृज्यते । स सम्भवो-जन्म, यस्यासौ तत्सम्भवः, तस्मादपि क्षयः
इत्युच्यते । एवमन्योऽपि यो व्याधिर्देहौषधक्षयकारि, सोऽपि
क्षयाख्यस्य व्याधेः सम्भवः-कारणम्, तस्माज्जायत इत्यर्थः ।
रसादीनां शोषणात् शोष इति भण्यते । रोगेत्यादि । बहुषु
रोगेषु मध्ये रोगत्वेनैव एव भ्रंजते, तस्माद्रोगराडित्युच्यते ।

आ० २०-नामनिर्वचनमाह-नक्षत्राणामिति । राज्ञ-
चन्द्रस्य, यक्ष्मा-रोगो, राजयक्ष्मा । अथवा, रोगाणां राजा
यक्ष्मा चेति राजयक्ष्मा । देहमौषधं च क्षिणोतीति क्षयः ।
अथवा, शुक्रादिक्रियात् सम्भवतीति क्षयः, कार्यकारणयो-
रभेदोपचारात् । रसादयो धातवः शुष्कन्यनेनेति शोषः ।
[राज] वदोगेषु राजत इति रोगराट् ।

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसङ्घयः ।

अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ ४ ॥

स०-साहस-कायेन वाचा वाऽयथाबलमारम्भः । वेगः
सरोधो-वातविष्मूत्रादीनामुन्मुखीभूतानां वारणम् । शुक्रं च
ओजश्च स्नेहश्च तेषां सङ्घयो-विनाशः । अत्र स्नेहशब्देन
देहस्नेहो ग्राह्यः, देहशब्दलोपः कृत्वाऽयं निर्दिष्टः । तथा च
मुनिः (च चि अ ८१२)-“देहस्नेहपरिक्षयात्” इति ।
तथा, अन्नपानयोर्यथाशास्त्रं यो विधिस्तस्य त्यागो-अन्यथा-
सेवनमन्यथाऽन्यवहारः । तस्य-राजयक्ष्मणः, चत्वारः साह-
सादयो हेतवः । पाठादेव चतुःसङ्ख्यात्वे लब्धे चतुर्ग्रहणं
नियमार्थम् । यद्यपि साहसादय एते प्रत्येकमनेकप्रकारतया
भिन्नाः, तथाऽपि साहसादिचतुष्टयं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ।

१ ‘क्रोधे प्रजापतौ दक्षे क्षयोऽस्याम्’ ट । २ ‘पते क्षयोऽस्याम्’
थ । ३ ‘त. क्षयोऽम्’ ड । ४ वर्णितेयं कथा चरके (चि अ ८१२)
सविस्तरम् । ५ ‘क्ष्मा इत्युच्यते मुनिभिरिति’ ण द. । ६ ‘तयोर्यं
क्ष’ ट । ७ ‘तत्सम्भवात्-धातुक्षयहेतुत्वात्’ इति चन्द्रः ।
८ ‘यकर, सो’ ड ण द. । ९ ‘राजते’ इति कचित् । १० ‘सा-
हस-अतिमात्रं युद्धादि कर्म यत् कायवाङ्मनोभिः कृतम्’ इति
चन्द्रः, “बलवद्विग्रहादि युद्धादिकमनेकधा कायवाङ्मनोभिः कृतम्”
इति तोडरः, “अविचार्यात्मशक्तिं सेवितमतिमात्रं युद्धादि” इतीन्द्रः ।

आ० २०-हेतुचतुष्टयमाह-साहसमिति । ओज-शुक्र-
मलः । स्नेहो-मज्जमलः ।

तैर्याऽस्मिन् राजयक्ष्माख्ये साहसजे वेगसरोधजे शुक्रौज स्ने-
हसङ्घयजेऽन्नपानविधित्यागजे वा चतुर्विधेऽपि विशेषेण पवनो
हेतुः । अत एवाह-

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य *सर्वतः ।

शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ५ ॥

मुखानि स्रोतसां रुद्धा तथैवातिविवृत्य वा ।

*सर्पन्मूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्दान् ॥ ६ ॥

स०-तै-साहसादिभिः, उदीर्णोऽनिल इदमिदं कुर्वन् यथास्व
गदान् जनयेत् । उदीर्ण-उल्लवणं पित्तश्लेष्मभ्यामधिकं ।
अत एव पित्तमुदीर्य-स्वस्थानाच्छ्रावयित्वा, तथा कफं सर्वत-
सर्वस्मात् उदीर्य, तथा शरीरसन्धीन्-दशाविकशतद्वयसङ्ख्या-
तान् आत्रेयमतेन तु द्विसहस्रसङ्ख्यातान्, आविश्य-तेषामन्त-
प्रवेशं कृत्वा, ताश्च-सन्धीन्, प्रपीडयन्-प्रकर्षेण मर्दयन्निव,
तथा सिरा अपि सकलशरीरगा प्रपीडयन्, तथाऽन्येषां स्रोतसां
मुखानि-द्वाराणि रुद्धा, तथैव तानि वा अतिविवृत्य-प्रसार्य
स्रोतोमुखानि । सर्पन्नित्यादि । ऊर्ध्वं सर्पन् वायुः पीनसादीन्
व्याधीन् जनयेत्, अधो सर्पन् विड्भ्रशं विड्भ्रशोषं वा कुर्यात्,
तिर्यक् सर्पन् पार्श्वरुजं वा कुर्यात्, इति यथास्वशब्दस्यार्थः ।

आ० २०-सम्प्राप्तिमाह-तैरिति । तै-हेतुभिः । सर्वतः
आविश्य-सूक्ष्मेष्ववयवेषु प्रविश्य । तान्-सन्धीन् । प्रपी-
डयन्-सङ्कोचयन् । स्रोतसा-प्राणादिवाहिनां त्रयोदशानां,
मुखानि-द्वाराणि, रुद्धाऽतिविवृत्य वा । तथैव-येनैव प्रकारे-
णातिसवृत्तत्वं तेनैवातिविवृतत्वं । प्रकारश्च-कफपित्ताभ्यां
सह सञ्चारः । तौ हि कदाचिद्वात रुन्धाते, कदाचित्तेन नि-
सार्येते । यथास्व-ऊर्ध्वं सप्त पीनसादीन्, अधो द्वौ विड्भ्र-
तिसारौ, तिर्यक् त्रीन् छदिपार्श्वशूलज्वरान् । यद्यपि छर्दि को-
ष्ठगे, सन्धिगे ज्वरः, तथाऽपि तिर्यग्गतिविशेषत्वाद्विरोधः ।

*रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षयः ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ७ ॥

स्थाल्यमन्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।

मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ ८ ॥

१ ‘यथा तस्मि’ ड ण द. । ‘यथाऽस्मिन् तद्राज’ थ । २ ‘इ-
त्याह-’ ण । ३ ‘उदीर्य-स्वस्थानादूर्ध्वं प्रेरयित्वा । सर्वत-
ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् । अतिविवृत्य-अतिविकाश्यः । सर्पन्-गच्छन् ।
रूप-चिह्नम् । पादास्यशोफ-चरणयोर्मुखे च श्वयथुः । वैभक्त्य-
दर्शन-भयानकदर्शनम् । घणित्व-जुगुप्सा लोलुपता ।” इति
चन्द्रतोडरौ । “पतङ्ग-शलभः । कृकलास-शरडः । श्वापदा-
व्याघ्रादयः । पक्षिण-मयूरादयः ।” इति तोडरः । “पतङ्ग-
अग्निः ।” इतीन्द्रः । ४ ‘वा कदाचिदति’ द. । ५ ‘साधान् वा
जन’ ड. ण. थ. द. । ६ ‘ज विदध्यात्’ ट. ।

हृत्लासश्छर्दिरुचिरश्चतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा *पादास्यशोफोऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥९॥
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभत्स्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता *वृणित्वं मूर्द्धगुण्ठनम् ॥ १० ॥
नखकेशातिवृद्धिश्च, स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतङ्गकृकलासाहिकपिश्वापदर्पक्षिभिः ॥ ११ ॥
केशास्थितुषभसादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ॥ १२ ॥
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।

स०-तस्य-राजयक्ष्मण, भविष्यत उत्पित्तो, रूप-अग्र-
रूपं, प्रतिश्यायादि । वहे सदन-पाकासामर्थ्यम् । देहस्य
सादो-निर्वलता । स्थात्यमन्त्रात्रपानादीनां शुद्धानामप्यशुचिद-
र्शनमिति तदानीं पुरुषस्य मिथ्याज्ञान जायत इत्यर्थः । पाण्योर-
वेक्षा-भूयसा स्वपाणी पश्यति । बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा-किय-
त्प्रमाणौ मे बाहू इति ज्ञातुमिच्छति । काये-शरीरे शोभनेऽपि,
वैभत्स्यदर्शनमिति मिथ्याज्ञानं तदानीं रोगस्वभावादस्योत्पद्यते ।
मूर्ध-मस्तकस्य, गुण्ठन-वस्त्रादीनां सञ्छादनम् । स्वप्ने च
तस्य यक्ष्मिण पतङ्गादिभिर्भिवो भवेत्-पतङ्गाद्यै परा-
भूयते । पतङ्ग-कीटभेदः । तथा, केशादिराशिष्वधिरोहणं
तथा शून्यग्रामदेशादीनां दर्शनं स्वप्ने भवेत् ।

आ० २०-पूर्वरूपमाह-रूप भविष्यत इति । भृश क्षव-
नासारोगेषु । सदन-स्वकार्याक्षमत्वम् । स्थाली-यन्त्रात्र
पच्यते । अमन्त्र-यन्त्रात्र भुज्यते । पाण्योरवेक्षा-कीटशौ मे
पाणी इति जिज्ञासा । वैभत्स्यदर्शनं-सुन्दरेष्वसुन्दरत्व-
बुद्धिः । वृणित्व-सकृपत्वम् । पतङ्गाभिभवादयो ज्वलद्वृक्ष-
दर्शनान्ता [स्वप्ने भवन्ति] ।

प्राग्रूपमुक्त्वा सम्प्रत्येकादशरूपमविकृत्याह-

पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्वं, विड्भ्रशसंशोषावधः, छर्दिश्च कोष्ठगे ।
तिर्यकस्थे पार्श्वरुग्दोषे, सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ १४ ॥
रूपाण्येकादशैतानि जायन्ते राजयक्ष्मिणः ।

स०-असौ च मूर्द्धा च स्वरश्च तेषां रुजोऽसमूर्द्धस्वर-
रुजः । पीनसश्च श्वासश्चासमूर्द्धस्वररुजश्च ता, तथा अरुचिः,
इत्यूर्ध्व-ऊर्ध्वस्थिते दोषे, भवति । अर्धचरेषु पृथगुपन्यास
प्राधान्यख्यापनार्थः । यथा, -अस्मिन् व्याधावतिभयावहोऽरु-
च्याख्य उपद्रवो न तथा पीनसादय इति । अधस्थिते

दोषे विश-पुरीषस्य, भ्रशसशोषौ विड्भ्रशसशोषौ भवेत ।
“विड्भ्रशो-भिन्नवर्चस्त्व, विद्रशोषो-बद्धविकृता ।” एतयोश्च
परस्परं विरुद्धत्वात् तुल्यकालं सम्भव । तस्मात्कदाचिद्विड्भ्रश
कदाचिद्विद्रशोषो भवति । छादेस्तु कोष्ठस्थिते दोषे स्यात् ।
तिर्यकस्थे दोषे पार्श्वरुक् भवति । सन्धिगे ज्वरो भवति । एतानि
पीनसादीन्येकादश रूपाणि शोषिणो उत्पद्यन्ते । मुनिस्त्वेवमवो-
चत् (च चि अ ८।२३)-“प्रतिश्याय ज्वर कासमङ्गमर्द
शिरोरुजम् । श्वास विड्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ॥ कुरुते
चाससन्तापमेकादश” इत्यादि ।

आ० २०-रूपमाह-पीनसेति । स्कन्धरुक् मूर्द्धरुक् स्वर-
रुक् चेति त्रीणि । विड्भ्रशसशोषयोर्वैकल्पिकत्वादेकादश-
त्वम् । वङ्गसेने तु (राजयक्ष्माधिकारे श्लो ९) “भक्तद्वेषो
ज्वर श्वास कास शोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे
राजयक्ष्मणि ॥” इति ।

तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोद्धंसमुरोरुजम् ॥ १५ ॥
जृम्भाङ्गमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः ।

स०-तेषां-एकादशमङ्ग्यानां पीनसादीनां पूर्वोत्पन्नानां,
कण्ठोद्धंसादीन् पश्चादुत्थितान् सप्तोपद्रवान् जानीयात् । “व्या-
धेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविधाती च स
हुपद्रव उच्यते ॥” इत्युपद्रवलक्षणम् ।

आ० २०-उपद्रवानाह-तेषामिति । उद्धंसो-वैकल्यम् ।
तेषामिति रूपप्राधान्यार्थम्, न स्वतन्त्रे पीनसादावमी उप-
द्रवाः ।

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ॥ १६ ॥
कण्ठोद्धंसः स्वरभ्रंशः

स०-तत्र-तस्मिन् राजयक्ष्माख्ये व्याधौ, वातादधिकात्
शिरःशूलादयः स्युः ।

आ० २०-वातजस्य रूपमाह-तत्र वातादिति । असस्य
पृथग्वचनमतिशयार्थम् ।

पित्तात्पादांसपाणिषु ।

दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः १७

स०-पित्तादधिकात् पादादिषु दाहः स्यात् । तथा, अती-
सारोऽस्य *सृग् ।

आ० २०-पित्तजस्य रूपमाह-पित्तादिति ।

१ ‘सस’ ट थ । २ ‘अत्राध’ स्रोतसा रोधात् विद्रशोषः,
विवृतत्वात् विड्भ्रशः । तेन सङ्ख्यायामनयोरन्यतरस्याग्रहणम्,
युगपदसम्भवात् ।” इति चन्द्र । ३ ‘द्वत्वम् । विड्भ्रशसशोषयो
परस्परं विरुद्धता तुल्यकालासम्भवात् । त’ ड थ । ‘द्वत्वम् । ए’
ण द । ४ ‘स्पर’ तुल्यकालासम्भवात् कदा’ ण द । ५ ‘ण,’
प्रपद्य’ ड ण थ.द । ६ ‘निश्चैव’ ट । ७ ‘करोति’ स च ।
८ ‘धातित्वादुपद्रव इति स्मृतः ॥’ ड थ । ९ ‘त्र पीनसादिषु
मध्ये त’ थ. । १० ‘दास्यपा’ स.स. । *११ ‘भवन्ति’ ट.ण.द. ।

१ ‘पत्रिभि’ ण द । २ ‘कस्यावगु’ ट. । ३ ‘ना च्छाद’ ड थ ।
४ ‘मदर्शनादीनि स्व’ ट । ५ ‘विद्रसंस’ द स स । ६ ‘दिस्तु
को’ फ स द्र । ७ ‘मूर्ध्नि स्थिते’ थ । ८ ‘रुचे’ पृ’ ट ण द. ।
९ ‘वहेऽरु’ ट. ।

कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्च्छाङ्गौरवम् ।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥१८॥

स०-कफादिकादरोचकादयो दश स्युः ।

आ० २०-कफजस्य रूपमाह-कफादिति ।

यक्षिणो मासा(अन्ना)द्यभ्यवहारतोऽपि धातुक्षयो जायते,
न धातुपुष्टिः, इत्यत्र युक्तिमाह—

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातून्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तास्तानुपद्रवान् ।

कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥२०॥

पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।

प्रायोऽस्मान्मलतां यात नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

‘उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥

स०-दोषै-वातपित्तकफैः, कफोल्बणत्वात् स्रोतोद्वारेषु रुद्धेषु-पिहितेषु सत्सु, रस स्वस्थान एव विदह्यमानो-न सम्यग्रक्ता प्राप्नुवन्, तास्तान्-अनेकान् कण्ठोद्धसादीन्, उपद्रवान् कुर्यात् । किम्भूतैर्दोषैः ? कफोल्बणै-श्लेष्माधिकैः । अत एव कफाविकलात् सहोपलेपेन श्लेष्मलेपेन सह वर्तन्ते सोपलेपा, तैस्तथाविधैर्दोषैस्तदानीं मन्दानलत्वं क्रियते । तेनैव च मन्दानलत्वेन हेतुना धातून्मसु-रसाद्यग्निषु, अल्प केषु-अतिशयेनाल्पेषु । एवमनेककारणसंज्ञावाद्रस स्वस्थान एव विदह्यमान-पित्तकारिणी मध्यमा पाकावस्थामनुभवन् सम्यक् पाकमगच्छन्, यथोचितान् विकारास्तास्तान् कुर्वन्, मासादीन्-मांसप्रभृतिकान् धातून्, अगच्छन्-अप्राप्नुवन्, विदह्यमानतया रक्तामापन्नैः, तदसृक् चोर्ध्वं प्रधावति-ऊर्ध्वं प्रसर्पति, केवलं निष्ठीवनसहितं वा । तस्मात् क्षयिणो न तन्मासादिधातुपुष्टये ।

किन्नास्मादपि हेतोः स रसो न धातुपुष्टये । [यत्-] यस्मात्, [अन्न] पच्यते-अन्नं सारकित्त्वं नीयते, अन्नपक्त्रैव-जाठराग्निना, कोष्ठ एव-आमपकाशयाख्ये । उभयत्रैवकारोऽवधारणे । कोष्ठ एव-न धातुषु, जाठराग्निनैव-न धातुभिः,

१ ‘स्वरभेदो’ इ फ तोडर । २ ‘मांसभवहतोऽपि (?) यथा धातुक्षयो न जायते न’ ण द । ३ ‘पि रक्तादिक्षयो जायते सोऽतिशयेन जायते न’ ड । ‘पि रसातिशयो जा’ थ । ४ ‘सो-पलेपै-मलावगुण्ठितैः, अपक्त्रैः । स्वस्थाने-आमाशय एव ।’ इति तोडर । ५ ‘उपस्तब्धः’ स मू फ तोडर । ‘अवस्तब्धः’ स स । ६ ‘म्यग्विभक्त’ ण द । ७ ‘अतश्चक’ ट । ८ ‘लल-क्षणत्व’ ड ण थ द । ९ ‘तेन म’ ट ण द । १० ‘सम्भवा’ ण द । ११ ‘मांसमेद प्रभृतीन्’ ट.ड थ. । १२ ‘पचमान’ ण.द. । ‘ज, अतस्तद’ ड । १३ ‘अन्नसार किन्तु कित्त्वं’ ड थ. । १४ ‘त्रस्य प’ ट.ड.थ. ।

इति । यत एव ततोऽस्मात्-प्राद्विरुपिताद्धेतुकदम्बकात्, प्रायो मलता-आधिक्येन मूत्रपुरीषता, प्राप्तमन्नं नैव धातुपुष्टयेऽल-समर्थम् । धातुपुष्टिग्रहणेनैतत्सूचयति, -अभिनव-मृत्कुम्भजललवस्यन्दनन्यायेन सूक्ष्मस्रोतोनुप्रवेशितया सोऽन्न-रसो धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव, अन्यथा वर्षगणानुबन्धि जीवित क्षयिणो न सम्भाव्येत । तस्माद्धातुस्थितिमात्रं भवति न तु धातुपोषणमिति स्थितम् ।

रसै-उभयरूपोऽन्नरसो धातुरसो वा, अस्य-क्षयिण, निकटस्य रक्तधातोर्न पुष्टये, मांसधातोर्विप्रकृष्टस्य तु कुत एव स्यात् ? एव न सम्भाव्यत इत्यपिशब्दार्थः ।

ननु, यथेव तत्कथमन्येभ्यो धातुभ्यो विशेषेण धारणस्वभावेभ्यो विना क्षयी जीवेत् ? इत्याशङ्क्याह-उपस्तब्ध इति । स-क्षयी, शकृता-पुरीषेण, केवलमुपस्तब्ध-कृतावष्टम्भो, वर्तते-प्राणिति, पूर्वोक्तन्यायेन किञ्चिदाहाररसाप्यायितैर्धातुभिर्वारणस्वभावैर्धूर्तमात्रं । ननु, “विदह्यमान-स्वस्थाने रसस्तास्तानुपद्रवान् । कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥” इत्यनेन रक्तस्य सत्ता प्रदिपादिता । “रसोऽप्यस्य न रक्ताय” इत्यनेन क्षयिणो रक्तस्याभावः प्रत्यपादि । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः । यत “असृक् चोर्ध्वं प्रधावति” इत्यनेन न तद्धातुरूपतां प्राप्तमुक्तम् । किन्तर्हि ? रसस्य विदह्यमानतया स्वस्थानस्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छतो रक्तोद्धूतिरुक्ता । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र वाक्ये “रसोऽप्यस्य न रक्ताय” इत्युवाच । अनेन हि रसो धातुरूपाय रक्ताय शोषिणो न सम्पद्यत इति प्रत्यपादि ।

आ० २०-त्रयाणां सामान्यं रूपमाह-दोषैरिति । उप-लेपो-मलावगुण्ठनम् । विदह्यमान-पवनपक्त्रैः, धातून्मणामल्पत्वात् । स्वस्थान एव-न रक्तादिस्थानेषु, स्रोतोमुखरो-धात् । तास्तान्-रसवृद्ध्युक्तान् सामदोषोक्ताश्च । कोष्ठ एव-न स्रोतोन्तरेषु । अन्नपक्त्रैव-न भूतधात्वग्निभिः ।

अथास्य क्षयिण साध्यासाध्यता निरूपयति—

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याधौषधबलाक्षमम् ।

वर्जयेत्

स०-क्षयिण बलमासाभ्यां क्षीणं लिङ्गेषु-पीनसादिषु, अल्पेष्वपि सत्सु-न सर्वेषूपत्नेषु, वर्जयेत्-नोपक्रमेत् । किम्भू-तम् ? व्याधौषधबलाक्षमम् । व्याधौषधयोर्बलं व्याधौषधबलं, तस्याक्षमम् । क्षयाख्यस्य व्याधेर्यद्वलं तथाऽस्य शमनोपाय-स्यौषधस्य यद्वलं तत्राक्षम-असह, यतस्ततो वर्जयेदित्यर्थः ।

१ ‘न्दनेन न्या’ थ. । २ ‘सस्तावदुभ’ ट. । ३ ‘वा रसस्ता-वत्, अ’ ण द । ४ ‘भावाभ्यां रक्तमासाभ्यां विना’ ट । ५ ‘केवलं वर्तते-कानिचिद्दिनानि जीवति, न रक्ताद्युपस्तब्धः, इति केवलशब्देनावधारयति ।’ इति तोडर- । ६ ‘तगात्र’ ड. । ७ ‘न च रसो [न] रक्तधातुरूपतां प्राप्तं उक्तं । कि’ ण द. । ८ ‘स्थानस्थि’ ड.ण.द. । ९ ‘पि-सर्वेष्वनुत्पत्नेषु’ ण.द. ।

आ० २०-असाध्यलक्षणमाह-लिङ्गेष्विति । क्षीण-क्षय रोगिणम् । व्याधिबल-दाहादिवेगम् । औषधबल-वमनादिवेगम् । न क्षमते-न सहते । “यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तलघ्व-सतापिनम् ।” इति विकृतौ (हृ शा अ ५।७७) ।

साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ २३ ॥

इति राजयक्ष्मनिदानम् ।

स०-अ(त)तोऽन्यथा-विपरीतलक्षण राजयक्ष्मिण बल-मासाभ्यामक्षीणमत एव व्याधौषधबलक्षम, सर्वेष्वपि-पीन-सादिषु लिङ्गेष्वपि सत्सु, साधयेदेवं । किपुनर्दित्रादिष्वेषु साधयेदित्यपिशब्दार्थः ।

आ० २०-साध्यलक्षणमाह-साधयेदेवेति । ततोऽन्यथा-व्याधौषधबल क्षमते चेत् । इति राजयक्ष्मनिदानम् ।

अथास्य व्याधेरुपद्रवभूतानामादिशब्दगृहीताना पञ्चाना स्वर-भेदादीना रोगाणा निदानान्याह—

अथ स्वरभेदनिदानम् ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ।

स्वरभेदो भवेत्

स०-दोषै -पृथग्वातपित्तकफै, समस्तै -सन्निपतितै, तथा क्षयात्, तथा षष्ठ स्वरभेदो मेदसा, स्यात् ।

आ० २०....

तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ २४ ॥

शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ।

स०-तत्र-तेषु षट्सु स्वरभेदेषु मध्ये, वातात्स्वरभेदे सति क्षामादिमान् स्वर स्यात् । तथा, शूकपूर्णसदृशगलत्व स्निग्धो-ष्णोपशयश्च भवति ।

आ० २० .

पित्तात्तालुगले दाहः शोष उक्तावसूयनम् ॥ २५ ॥

स०-पित्तात् स्वरभेदे सति तालुनि गले च दाहः, तथा शोष, प्रकृतत्वात्तालुगलयोरेव । तथा, उक्तावसूयन-वाक्यविषये-ऽसंहनम्, पित्तस्वरभेदी वाक्य वक्तुमसमर्थ इत्यर्थः ।

आ० २० ...

लिम्पन्निव कफात्कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ।

खरो विबद्धः

१ ‘देव’ इ ण द चन्द्र स मू । २ अस्याग्रे “क्षीणमांसबल जह्यात्पूर्वलिङ्गेरुपद्रुतम् । प्रत्याख्याय नर चाशु द्रव्यवन्त-मुपाचरेत् ॥” इति इ पुस्तकेऽधिक श्लोकः । ३ ‘अन्यथाऽतो वि’ ड थ । ‘अन्यथा ततो वि’ ण द । ४ ‘ज्ञेषु स’ ड ण थ द । ५ ‘रसादा’ ट ड ण थ द । ६ ‘दस’ इ । ७ ‘रसादो’ स स । ८ “क्षामो-निकटैरश्राव्य । रूक्ष -कर्णकणेर । चल -उच्चार्यवर्ण-त्यागी ।” इति तोडर । ९ ‘प्रस्तुत’ ट । १० “उक्तावसूयन-अपरि-पूर्णवचनता” इतीन्दु । ११ ‘इत्वम्’ ड, ण, द । १२ ‘भेदे वा’ द ।

स०-कफात्स्वरभेदे कण्ठ लिम्पन्निव-उपलेपमिव गलस्य कुर्वन्, खुरखुरायते-प्रकृतत्वात् कण्ठस्यैव खुरखुरमित्यव्यक्त शब्द करोति । तथा, सर्वेभ्य स्वरभेदेभ्योऽय मन्द खरो-नोच्चै श्रूयते । तथा, विबद्धो-वदतो मध्ये स्खलनरूपः ।

आ० २०

सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः

स०-सर्वै -त्रिभिर्दोषे समुदितै, सर्वलिङ्ग -त्रिदोषलक्षणः, स्वरभेदो भवति ।

आ० २०. ..

क्षयात्कषेत् ॥ २६ ॥

धूमायतीव चात्यर्थम्

स०-क्षयात् स्वरभेद कषेत्-हिस्यात्, कण्ठमर्मघटनादि-त्यर्थः । अनुक्तमपि प्रकृतत्वात् कण्ठमिति लभ्यते । तथा, क्षयस्वरभेदी धूमायतीवातिशयेन । अत्यर्थशब्देन पित्तस्व-रभेदेऽपि धूमायन भवतीति गमयति । धूमायतीति धूम-नि सरणमिव नासिकादिदेशेऽनुभवति ।

आ० २०. ....

मेदसा श्लेष्मलक्षणः ।

कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्च

स०-मेदसा स्वरभेद श्लेष्मस्वरभेदलक्षण । तथा, कृच्छ्रे ण-कथञ्चित्, लक्ष्याणि-ज्ञेयानि, अक्षराणि यत्र स एवम् । एतदेव कृच्छ्रलक्ष्याक्षरत्व कफस्वरभेदादधिकम् ।

आ० २०.

अत्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ॥ २७ ॥

इति स्वरभेदनिदानम् ।

स०-सर्वैर्दोषैर्य स्वरभेद, तथाऽन्ते पठितत्वान्मेद स्वर-भेद -अन्त्य, त च वर्जयेत् । चतुरस्तन्यान् साधयेदित्यर्थ-दवगम्यते ।

आ० २०

अथारोचकनिदानम् ।

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंश्रयैः ।

सन्निपातेन मनसः सन्तापेन च पञ्चमः ॥ २८ ॥

स०-जिह्वा च हृदय च जिह्वाहृदयम्, तत्संश्रय -आश्र-यो, येषा तैस्तत्रस्यै पृथग्वातपित्तकफैररोचक स्यात् । तथा, सन्निपातेनार्थाजिह्वाहृदयसंश्रितेनारोचक स्यादिति योज्यम् ।

१ ‘खुरामि’ ट ड ण द । ‘खुरखुरामि’ य । २ “कषेत्-वि-दद्यात्” इति चन्द्र । “कर्मपदानुक्तत्वात् धूमायतीव-कण्ठता-त्वादि धूममिवाचरति, सधूममिव निर्गच्छतीव वेदनयाऽनुभूयते ।” इति तोडर । ३ ‘त-विद्ध स्यात्’ ट ड ण द । ४ ‘त, अनु’ ड ण थ, द । ५ ‘शेषु च भ’ ड थ । ६ ‘थाद्भ्यम्’ ट, । ७ ‘संश्रितैः’ तोडर । ८ ‘नात्रार्था’ ण, द ।

कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्च्छाङ्गौरवम् ।
प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ॥१८॥

स०-कफादिकादरोचकादयो दश स्युः ।

आ० २०-कफजस्य रूपमाह-कफादिति ।

यक्षिणो मासा(अन्ना)द्यभ्यवहारतोऽपि धातुक्षयो जायते,
न धातुपुष्टिः, इत्यत्र युक्तिमाह—

दोषैर्मन्दानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ।

स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातून्मस्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तास्तानुपद्रवान् ।

कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥२०॥

पच्यते कोष्ठ एवान्नमन्नपक्त्रैव चास्य यत् ।

प्रायोऽस्मान्मलतां यात नैवालं धातुपुष्टये ॥ २१ ॥

रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुत एव तु ।

‘उपस्तब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ २२ ॥

स०-दोषै-वातपित्तकफैः, कफोल्बणत्वात् स्रोतोद्वारेषु रुद्धेषु-पिहितेषु सत्सु, रस स्वस्थान एव विदह्यमानो-न सम्यग्रक्ता प्राप्नुवन्, तास्तान्-अनेकान् कण्ठोद्धसादीन्, उपद्रवान् कुर्यात् । किम्भूतैर्दोषैः ? कफोल्बणै-श्लेष्माधिकैः । अत एव कफादिकत्वात् सहोपलेपेन श्लेष्मलेपेन सह वर्तन्ते सोपलेपा, तैस्तथाविधैर्दोषैस्तदानीं मन्दानलत्वं क्रियते । तेनैव च मन्दानलत्वेन हेतुना धातून्मसु-रसाद्यग्निषु, अल्प केषु-अतिशयेनाल्पेषु । एवमनेककारणसंज्ञावाद्रस स्वस्थान एव विदह्यमान-पित्तकारिणी मध्यमा पाकावस्थामनुभवन् सम्यक् पाकमगच्छन्, यथोचितान् विकारास्तास्तान् कुर्वन्, मासादीन्-मांसप्रभृतिकान् धातून्, अगच्छन्-अप्राप्नुवन्, विदह्यमानतया रक्तामापन्नैः, तदसृक् चोर्ध्वं प्रधावति-ऊर्ध्वं प्रसर्पति, केवलं निष्ठीवनसहितं वा । तस्मात् क्षयिणो न तन्मासादिधातुपुष्टये ।

किन्नास्मादपि हेतोः स रसो न धातुपुष्टये । [यत्-] यस्मात्, [अन्न] पच्यते-अन्नं सारकित्वं नीयते, अन्नपक्त्रैव-जाठराग्निना, कोष्ठ एव-आमपकाशयाख्ये । उभयत्रैवकारोऽवधारणे । कोष्ठ एव-न धातुषु, जाठराग्निनैव-न धातुभिः,

१ ‘स्वरभेदो’ इ फ तोडर । २ ‘मांसभवहतोऽपि (?) यथा धातुक्षयो न जायते न’ ण द । ३ ‘पि रक्तादिक्षयो जायते सोऽतिशयेन जायते न’ ड । ‘पि रसातिशयो जा’ थ । ४ ‘सो-पलेपै-मलावगुण्ठितैः, अपक्त्रैः । स्वस्थाने-आमाशय एव ।’ इति तोडर । ५ ‘उपस्तब्धः’ स मू फ तोडर । ‘अवपुष्टः’ स स । ६ ‘म्यग्विभक्त’ ण द । ७ ‘अतश्चक’ ट । ८ ‘लल-क्षणत्व’ ड ण थ द । ९ ‘तेन म’ ट ण द । १० ‘सम्भवा’ ण द । ११ ‘मांसमेद प्रभृतीन्’ ट.ड थ. । १२ ‘पचमान’ ण.द. । ‘ज, अतस्तद’ ड । १३ ‘अन्नसार किन्तु कित्त्व’ ड थ. । १४ ‘त्रस्य प’ ट.ड.थ. ।

इति । यत एव ततोऽस्मात्-प्राद्विरुपिताद्धेतुकदम्बकात्, प्रायो मलता-आधिक्येन मूत्रपुरीषता, प्राप्तमन्नं नैव धातुपुष्टयेऽल-समर्थम् । धातुपुष्टिग्रहणेनैतत्सूचयति, -अभिनव-मृत्कुम्भजललवस्यन्दनन्यायेन सूक्ष्मस्रोतोनुप्रवेशितया सोऽन्न-रसो धात्वाप्यायनमात्रं करोत्येव, अन्यथा वर्षगणानुबन्धि जीवित क्षयिणो न सम्भाव्येत । तस्माद्धातुस्थितिमात्रं भवति न तु धातुपोषणमिति स्थितम् ।

रसै-उभयरूपोऽन्नरसो धातुरसो वा, अस्य-क्षयिण, निकटस्य रक्तधातोर्न पुष्टये, मांसधातोर्विकृष्टस्य तु कुत एव स्यात् ? एव न सम्भाव्यत इत्यपिशब्दार्थः ।

ननु, यथेव तत्कथमन्येभ्यो धातुभ्यो विशेषेण धारणस्वभावेभ्यो विना क्षयी जीवेत् ? इत्याशङ्क्याह-उपस्तब्ध इति । स-क्षयी, शकृता-पुरीषेण, केवलमुपस्तब्ध-कृतावष्टम्भो, वर्तते-प्राणिति, पूर्वोक्तन्यायेन किञ्चिदाहाररसाप्यायितैर्धातुभिर्वारणस्वभावैर्धूर्तमात्रं । ननु, “विदह्यमान-स्वस्थाने रसस्तास्तानुपद्रवान् । कुर्यादगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥” इत्यनेन रक्तस्य सत्ता प्रदिपादिता । “रसोऽप्यस्य न रक्ताय” इत्यनेन क्षयिणो रक्तस्याभावः प्रत्यपादि । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । नानयोर्वाक्ययोः परस्परं विरोधः । यत “असृक् चोर्ध्वं प्रधावति” इत्यनेन न तद्धातुरूपतां प्राप्तमुक्तम् । किन्तर्हि ? रसस्य विदह्यमानतया स्वस्थानस्थितस्य रक्तधात्वाशयमगच्छतो रक्तोद्धूतिरुक्ता । अनेनैवाभिप्रायेणोत्तरत्र वाक्ये “रसोऽप्यस्य न रक्ताय” इत्युवाच । अनेन हि रसो धातुरूपाय रक्ताय शोषिणो न सम्पद्यत इति प्रत्यपादि ।

आ० २०-त्रयाणां सामान्यं रूपमाह-दोषैरिति । उप-लेपो-मलावगुण्ठनम् । विदह्यमान-पवनपक्त्रैः, धातून्मणामल्पत्वात् । स्वस्थान एव-न रक्तादिस्थानेषु, स्रोतोमुखरो-धात् । तास्तान्-रसवृद्ध्युक्तान् सामदोषोक्ताश्च । कोष्ठ एव-न स्रोतोन्तरेषु । अन्नपक्त्रैव-न भूतधात्वग्निभिः ।

अथास्य क्षयिण साध्यासाध्यता निरूपयति—

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याधौषधबलाक्षमम् ।

वर्जयेत्

स०-क्षयिण बलमासाभ्यां क्षीणं लिङ्गेषु-पीनसादिषु, अल्पेष्वपि सत्सु-न सर्वेषूपत्नेषु, वर्जयेत्-नोपक्रमेत् । किम्भू-तम् ? व्याधौषधबलाक्षमम् । व्याधौषधयोर्बलं व्याधौषधबलं, तस्याक्षमम् । क्षयाख्यस्य व्याधेर्यद्वलं तथाऽस्य शमनोपाय-स्यौषधस्य यद्वलं तत्राक्षम-असह, यतस्ततो वर्जयेदित्यर्थः ।

१ ‘न्दनेन न्या’ थ. । २ ‘सस्तावदुभ’ ट. । ३ ‘वा रसस्ता-वत्, अ’ ण द । ४ ‘भावाभ्यां रक्तमासाभ्यां विना’ ट । ५ ‘केवलं वर्तते-कानिचिद्दिनानि जीवति, न रक्ताद्युपपुष्टः, इति केवलशब्देनावधारयति ।’ इति तोडर- । ६ ‘तगात्र’ ड. । ७ ‘न च रसो [न] रक्तधातुरूपतां प्राप्तं उक्तं । कि’ ण द. । ८ ‘स्थानस्थि’ ड.ण.द. । ९ ‘पि-सर्वेष्वनुत्पत्नेषु’ ण.द. ।

सर्वलिङ्गा मलैः सवे रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

स०-सर्वलिङ्गा छर्दिं सर्वमेल-वातपित्तकफै सन्निपतितै^१, भवेत् । न केवलं त्रिभिर्दोषैः सर्वलिङ्गा, या च रिष्टोक्ता-विकृति-विज्ञानीयाध्याये (हृ शा अ ५।७७)-“छर्दिर्वेगवती” इत्यादिना ग्रन्थेनोक्ता, साऽपि सर्वलिङ्गा-दोषत्रयलक्षणोपेता, तां त्यजेत्-न चिकित्सेत् । न तु रिष्टोक्ता या छर्दिस्तां त्यजेदिति व्याख्येयम्, तस्या रिष्टत्वेनैवासाध्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ।

आ० २०

पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ३६ ॥
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ।

स०-पूत्यादिभिस्तप्त चित्ते-उपतप्ते मनसि, तथा तैरेव पूत्यादिभिः क्लिष्टे-पीडिते, हृदि या जायते छर्दिं सा द्विष्टार्थयोगजा छर्दिरुच्यते । आदि-प्रकारे, यथा-आकृतिगणेषु ।

आ० २०

ननु, कृम्यादिजान्यन्यानि छर्दाणि सम्भवन्त्येव । तेषां लक्षणं कस्मान्नोक्तम्^२ इत्याह—

वातादीनेव विमृशेत्कृमितृष्णामदौहृदे ॥ ३७ ॥
शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात् कृमिजा वदेत् ।
कृमिहृद्रोगलिङ्गैश्च

इति छर्दिनिदानम् ।

स०-कारणे कार्योपचारात् कृम्यादिर्शब्दैरेव छर्दय उच्यन्ते । कृमितृष्णामगर्भिणीदौहृदजे छर्दिषु वातादीनेव यथायथ स्खलक्षणैर्विमृशेत्-विचारयेत्लक्षयेत् । न हि वातादीनन्तरेणेता छर्दय कथञ्चिदपि सम्भवन्ति । अत एवैवकारोऽवधारणार्थोऽत्र व्यासि । एव कृमिजा कदाचिद्वायुच्छर्दिलक्षणोपेतामथवा पित्तच्छर्दिलक्षणोपेता कफच्छर्दिलक्षणोपेता वा यथायथ लक्षयेत् । एव तृष्णामदौहृदच्छर्दिषु वातादीन् विमृशेत् ।

विशेषेण शूलवेपथुहृल्लासैः कृमिजा वदेत् । कृमिहृद्रोगलक्षणैश्च-अनन्तरमेव वक्ष्यमाणैः, कृमिजा वदेत् ।

आ० २०

अधुना हृद्रोगं लिलक्षयिषुराह—

अथ हृद्रोगनिदानम् ।

स्मृताः पञ्च तु हृद्रुदाः ॥ ३८ ॥

१ ‘तैरिति भावः । न’ ड । २ ‘पूति गन्धेन, अमेध्य रसेन, अशुचि रूपेण, द्विष्ट-तैर्विनाऽप्यप्रिय, एतेषां दर्शनश्रवणादिभिः-दर्शनश्रवणाप्राणभक्षणस्पर्शनचिन्तनादिभिः । द्विष्टार्थयोगजा-अनभिप्रेतविषयसयोगजा ॥ अथ कृमितृष्णामाजीर्णदौहृदजासु छर्दिषु दोषानुबन्धमाह-वातादीनेवेत्यादि । दाहदो-गर्भिण्या द्वितीयादिमासेषु जायते ।’ इति तोडर । ३ ‘उत्तप्ते’ ट । ४ ‘शब्देनैव’ ड ण थ द । ५ ‘धास्व लक्ष’ ट । ६ ‘ग लक्षयितुमाह-’ ड ण थ द ।

तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।

स०-हृद्रुदाः पञ्च स्मृताः, तैश्च कृद्भिरिति शेषः । [तेषां-हृद्रोगाणां, गुल्मनिदानोक्तै-वक्ष्यमाणैः, समुत्थानै-कारणैः, सम्भव-उत्पत्तिः ।]

आ० २०-अथ हृद्रोगप्रकरणम् । तत्र हृद्रोगभेदानाह-स्मृता इति । वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिभिः । सङ्ग्रहे तु (नि अ ५)-“तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैश्च सम्भवः ।” इति । समुत्थानै-हेतुभिः ।

वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ ३९ ॥

भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ।

अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ ४० ॥
वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।

स०-वातेन हृद्रोगेऽत्यर्थं हृदयं शूल्यते । अत्यर्थशब्देनेदं गमयति, अन्येष्वपि हृद्रोगेषु हृदयं शूल्यतेऽतिशयेन तु वातजे हृद्रोगे इति । तथा, तुद्यते-प्राजनेनेव । शूल-सन्तता पीडा । तोदो-विच्छिन्नोऽतिशयेन रुगुद्भवः । तथा, हृदयं स्फुटतीत्यादिक्रियादियुतं भवति । तथा, शून्यता द्रवत्वं च, प्रकृतत्वाद्बुद्धयस्यैव स्यादिति बोध्यम् ।

आ० २०-वातजलक्षणमाह-वातेनेति । शूल्यते-पीडनेनेव । तुद्यते-निस्वनेनेव । स्फुटति-विशीर्यतेति । भिद्यते-विदारणेनेव । शून्यता द्रवः, अकस्माद्दीनताशोकादीनि [च] नव हृदयस्य ।

पित्तातृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः कृमः^३ ४१
छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ।

स०-पित्तात्-पित्तेन, तृष्णादयः स्युः ।

आ० २०-पित्तजलक्षणमाह-पित्तादिति ।

श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिक साश्मगर्भवत् ॥ ४२ ॥
कासाग्निसादनिष्टीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ।

स०-श्लेष्मणा हृद्रोगे हृदयं स्तब्धं, तथा भारिक-गुरु,

१ इदं श्लोकार्थं चन्द्रनन्दनतोडरमल्लयोः सम्मतम्, न हेमाश्व-रुणदत्तयोः, तत्तद्गीकाभावाभावात् । २ ‘नै समुद्भवः’ स मू फ । ३ ‘पृथक् दोषैस्त्रयः, सर्वैरेकः, कृमिज एकः, एव पञ्च ।’ इति चन्द्र । ४ ‘शास्त्रकृ’ ड । ५ [ ] इति पाठः ट ड ण थ द सङ्घेषु लिखितपुस्तकेषु केषुचिदपि नोपलभ्यते । ६ ‘शूल्यते-पीड्यते । स्फुटतीव-भज्यत इव । भिद्यते-विदार्यत इव । शुष्यति-शोषमायाति । स्तब्ध-आपूरितम् । शून्यता-अज्ञान, द्रवति-गच्छति, इति शून्यता-द्रव-ज्ञानरहितम् । दीनता-दैन्यम्, शोको भयं च भवति । वेष्टन-भूमौ परिलुण्ठनम् ।’ इति तोडर । ७ ‘शून्यताद्रवम्’ तोडर । ८ ‘यायु’ ट । ९ ‘स्य तमक’ ण द । १० ‘भारिकसाश्म’ स स । “भारि-गुरु । कसगर्भवदश्मगर्भवच्च ।” इतीन्द्र ।

भवति । कथम् ? साश्मगर्भवत्-विद्यमानाश्मगर्भवत् । तथा,
कासादयः स्युः ।

आ० २०-कफजलक्षणमाह-श्लेष्मणेति ।

सर्वलिङ्गस्त्रिभिर्दोषैः

स०-सर्वलिङ्गो हृद्रोगस्त्रिभिर्दोषैः स्यात् ।

आ० २०-त्रिदोषजलक्षणमाह-सर्वलिङ्गमिति ।

कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ ४३ ॥

तमःप्रवेशो हृत्तासः शोषः कण्डूः कफस्तुतिः ।

हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ ४४ ॥

चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

इति हृद्रोगनिदानम् ।

स०-कृमिभिश्च हृद्रोगे श्यावाक्षिताद्याः स्युः । अत्र-कृमि-
हृद्रोगे, हृदयं क्रकचेनेव-करपत्रेणेव, [प्रतत-] सन्ततं,
दार्यते । त-कृमिहृद्रोगाख्यमामय, घोर-अतिदुःसह, शीघ्र-
कारिण-आशुविघातकारिण, शीघ्र-आश्वेव, चिकित्सेत् । महा-
मर्मेणो हृदयस्य कृमिभिर्भक्षणत् ।

आ० २०-कृमिजलक्षणमाह-कृमिभिरिति । वङ्गसेने
(हृदयरोगाधिकारे श्लो १-४)-“अत्युष्णगुर्वम्लकषाय-
तिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । सञ्चिन्तनैर्वेगविधारणैश्च
हृदामयं पञ्चविधं प्रदिष्टं ॥ दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयं गता । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥”
इति हृद्रोगनिदानम् ।

उक्ता हृद्रोगा । शीघ्रकारित्वसामान्यात् तृष्णाऽन्तर व्या-
ख्यायते—

अथ तृष्णानिदानम् ।

वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ ४५ ॥
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च

स०-वातादिभिः पञ्च तृष्णाः स्युः । षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च ।
उपादानादेव षट्सङ्ख्याया लब्धत्वात् षष्ठीत्येतद्वचनं नियमार्थम् ।
आमोद्भवाद्या या वक्ष्यमाणास्तृष्णास्ताः सर्वास्तृष्णानां षट्त्वं
नातिक्रामन्ति, वातपित्तजत्वात् । प्रायेण तासामाखेवान्तर्भावः ।

आ० २०-अथ तृष्णानिदानम् । तत्र तृष्णाभेदानाह-
वातादिति ।

वातपित्ते तु कारणम् ।

सर्वासु

स०-सर्वासु-पूर्वोक्तासु वक्ष्यमाणासु च तृष्णासु, वात-

१ ‘त-अन्तर्विद्यमानाश्मसदृशम्’ ट । २ ‘लिङ्गं त्रिभिः’
हे तो स मू । “सर्वलिङ्ग-सर्वलक्षणं हृदयं भवति” इति तोडर ।
३ “शीघ्रकारिण-यममिव मारकस्वभावः विघातकारिणम् । उप-
सर्गात्-अन्यरोगाभिषङ्गात्, ज्वरादि रोगदीर्घकालानुबन्धात् । अथवा,
उपसर्गादिति रोगात् । उपसर्गशब्दः सामान्येन रोगमात्रेऽपि वर्तते ।”
इति तोडर । ४ ‘हृद्रोगः स्यात् । कृ’ ड.थ । ‘हृद्रोगे हृदयं’ ग.द. ।

पित्ते कारणम् ।

आ० २०-वातपित्तहेतुकत्वमाह-वातपित्ते त्विति ।

ते एव वातपित्ते हेतुः । कुत एवम् ? इत्याह—

तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ ४६ ॥

सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ।

स०-हि-यस्मात्, सौम्यस्य शरीरगतस्य वातो-श्लेष्मणो
रसादेर्वातो, आहारविहारादिना यत्प्रशोषणं तस्मात्, तयो-
वातपित्तयोः, प्रकोपो ‘जायते’ इत्यध्याहार्यम् । किम्भूत-
प्रकोपः ? सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापतृड्दाहमोहकृत् ।

आ० २०-उक्ते युक्तिमाह-तत्प्रकोपो हीति । हि-यस्मात्,
तयो-वातपित्तयोः प्रकोपः, सर्वस्मिन् देहे भ्रमादीन् करोति ।
सौम्यान् धातून् प्रशोष्य तस्मात् । ताभ्यां विना न तृष्णो-
त्पत्तिः । भ्रमादीनां ग्रहणं तृष्णोपद्रवत्वज्ञापनार्थम् ।

सौम्यधातुप्रशोषणपूर्वकं तृष्णानां यतो जन्म, तस्मादिदमाह-
जिह्वामूलगलक्लोर्मतालुतोयवहाः सिराः ॥ ४७ ॥
संशोष्य तृष्णा जायन्ते

स०-जिह्वादिसिरा संशोष्य तृष्णा संमुत्पद्यन्ते ।

आ० २०-तृष्णासम्प्राप्तिमाह-जिह्वामूलगलेति ।

तासां सामान्यलक्षणम् ।

मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ ४८ ॥

कण्ठौष्ठजिह्वाकैर्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ।

प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्द्रहोकास्तथाऽऽमयाः ॥ ४९ ॥

स०-मुखशोषादिकं तृड्द्रहोक्तामयपर्यन्तं निर्दिष्टं तासां-
तृष्णानां, सामान्यलक्षणम् । तृड्द्रहोक्ता-रोगानुत्पादनीयोक्ता
(ह सू अ ४।१०) शोषाङ्गमादवाधिर्योदयः ।

आ० २०-सामान्यरूपमाह-तासामिति । तृड्द्रहोक्ता-
“शोषाङ्गसादवाधिर्यसम्भोहभ्रमहृद्दा । तृष्णायाः निग्रहात्”
(ह सू अ ४।१०) इत्युक्ता ।

मारुतात् क्षामता दैन्यं शङ्खतोदः शिरोभ्रमः ।

गन्धान्नानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ ५० ॥

शीताम्बुपानाद्विद्विधश्च

स०-वातातृष्णायाः क्षामतायाः स्युः ।

आ० २०-वातजलक्षणमाह-मारुतादिति ।

पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्रान्ता ।

रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ ५१ ॥

१ ‘हेतुः’ ट । २ ‘सौम्यधातु-श्लेष्मा रसो वा, तस्य प्रकर्षेण
शोषणात् ॥ जिह्वामूल-रसनानालम् । गल-कण्ठ । डोम-फुफ्फु-
सम् ॥ कार्कश्यं-पारुष्यम् ॥ क्षामता-कृशत्वम् । दैन्यं-चित्तहान्ति-
त्वम् ॥ प्रततं-सन्ततं निरन्तरम् ॥” इति तोडर । ३ ‘स्य रसा’ ट ड ।
४ ‘ना जायते ज’ य । ५ ‘सम्पद्य’ ड थ । ‘मुपपद्य’ ट ।
६ ‘रस्य श्रु’ इ तो । ७ ‘क्षय’ इ ण द तो । ८ ‘ता दैन्या-
दय’ ट । ‘तादय’ ड ।

स०-पित्तातृष्णाया मूर्च्छादयो भवन्ति ।

आ० २०-पित्तजालक्षणमाह-पित्तादिनि । प्रतत शोष मुखे, पित्तं (?) ।

कफतृष्णामाह—

कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतम् ।
स्रोतःसु स कफस्तेन पङ्कवच्छोष्यते ततः ॥ ५२ ॥
शुकैरिवाचितः कण्ठो निद्रा मधुरवक्रता ।
आध्मानं शिरसो जाड्यं सैमित्यच्छर्द्यरोचकाः ५३
आलस्यमविपाकश्च

स०-कफ कुपितो जलवाहिषु स्रोत सु यदा मारुत रुणद्धि तदा स च कफस्तेन-मरुता, पङ्क इव शोष्यते । तत-तस्मिन् कफे शुष्के सति, कण्ठ शुकैरिवाचितो-व्याप्त, म्यात् । तथा, निद्रादयश्च स्युः ।

आ० २०-कफजालक्षणमाह-कफो रुणद्धीति । कफस्य सा-
क्षादेतत्त्वाभावात् तद्वरोधक पितेन वातेन शुष्क-वमुक्तम् ।
ततः-शुष्ककफात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।

स०-सर्वै-सन्निपतितै, सर्वलिङ्गा तृष्णा स्यात् ।

आ० २०-सन्निपातजालक्षणमाह-सर्वै स्यादिति ।

आमोद्भवा च, भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ ५४ ॥
उष्णक्लान्तस्य सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् ।
ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं या कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ ५५ ॥
या च पानातिपानोत्था, तीक्ष्णाग्ने स्नेहजा च या ।
स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥ ५६ ॥

स०-आमोद्भवा च तृष्णा भक्तस्याहारस्य सरोधात् स्यात् ।
सा च वातपित्तजा ।

उष्णेन क्लान्तस्य नरस्य सहसा-झटिलेव, शीत जलं सेव-
मानस्योष्मा रुद्ध कोष्ठ गतो या तृष-तृष्णा, कुर्यात् सा पित्तजैव
तृष्णा, न त्वन्या बोध्या ।

या च तृद्र पानस्य-मद्यपानस्य, अतिपानोद्भवा साऽपि
पित्तजैव ।

या च तीक्ष्णाग्ने पुरुषस्य स्नेहजा तृद्र साऽपि पित्तजैव ।

स्निग्धादिगुणयुक्तेन भोजनेन या तृद्र स्यात् सा कफ-
सम्भवा वेद्या ।

आ० २०-तृष्णान्तराणामन्तर्भावमाह-आमोद्भवा चेति,
आमजाया सन्निपातजायामन्तर्भावः । भक्तस्य सरोधात्

१ 'कफातृष्णा' ड ण य । २ 'रुणद्धि-आवृणोति ।' इति तोडर ।
३ 'यदा' 'तदा' इत्येतन्नास्ति ड ण य द पुस्तकेषु । ४ 'या आमो-
द्भवा-आमाजीर्णजा, सा सन्निपातलक्षणा भवति । भक्तस्य सरो-
धात्-निरसनात् उपवासात्, वातपित्तजा-वातपित्तलक्षणा, भवति ।'
इति चन्द्रतोडरौ । ५ 'क्ष्णाग्निस्ने' हे । ६ इदमरुणदत्तव्याख्या-
नमयुक्तमिव प्रतिभाति । ७ 'यावत्ती' ट । ८ 'बोध्या' ट ।

पित्तजेति, उपवासजाया वातपित्तजायाम् । उष्णक्लान्तस्य
सहसा शीताम्भो भजतस्तृषम् । ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं या
कुर्यात्पित्तजैव सेति, उष्णपीडितस्य सहसा बहिः शीताम्बु-
सेचनाजाताया पित्तजाया पित्तजायाम् । या च पानाति
पानोत्थेति, मद्यातिपानजायाश्च । तीक्ष्णाग्निस्नेहजा च येति,
तीक्ष्णाग्निपीतस्नेहजायाश्च । स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफो-
द्भवेति, स्निग्धादिभोजनजाया कफजायाम् ।

तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ।

स०-रसक्षयोक्तेन लक्षणेन-"रसे रौक्ष्यं श्रम" (ह सू अ ११।
१७) इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन लक्षणेन, क्षयात्मिका तृष्णा बोध्या ।

आ० २० रसक्षयजालक्षणमाह तृष्णेति । रसक्षयोक्तेन-"रसे
रौक्ष्यं श्रम शोपो ग्लानि शब्दासहिष्णुता (ह सू अ ११) ।"
"वेपथुर्वेष्टन मोह श्वाभरोधोऽल्पनिद्रता ।" (?) इत्युक्तेन ।

शोषमेहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ ५७ ॥

या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ५७३
इति तृष्णानिदानम् ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भागवदविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया तृतीये शरीरस्थाने
राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स०-शोषमेहज्वराद्यन्यतमदीर्घरोगोपसर्गात्-दीर्घकालानुब-
न्धात्, या तृष्णा स्यात् सोपसर्गात्मिका स्मृता, मुनीन्द्रैरिति शेषः ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने राजयक्ष्मा-
दिनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

आ० २०-उपसर्गजालक्षणमाह-शोषमेहेति । शोषो-
राजयक्ष्मा । मेह-प्रमेह । आदिशब्दात् कासश्वासोरक्षतो-
द्रादयः । अन्य-एषामन्यतमो यो दीर्घो रोगः, तेनोप-
सर्ग-अभिभूतत्वं, तस्मात् । असाध्यलक्षणं विकृतिविज्ञाने
(ह शा अ ५।७८)-"तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिह्वं
विचेतनम् ।" इति । वज्रसेने (तृषाधिकारे श्लो १)-"अ-
यश्चमाभ्या बलसङ्ख्याद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च । पित्तं
सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् । बाष्पाव-
रोधात्कफसंवृतेऽग्रा तृष्णा बलासेन भवेत्तथा तु । सर्वास्वति-
प्रसक्ता रोगकृशाना वमिप्रसक्तानाम् । घोरोपद्रवयुक्ता तृष्णा
मरणाय विज्ञेया ॥" इति । इति तृष्णानिदानम् ।

[इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

निदानं राजयक्ष्मादि सामर्थ्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥]

१ 'श्रम' ड ण द, फ । २ 'षमोह' ण द चन्द्र स मू ।
३ 'तीव्रा-तोडुमशक्या । उपसर्गात्मिका-उपसर्गरूपा ।' इति
चन्द्रतोडरौ । ४ 'षमोहाद्यपरदी' ट ण द । 'षमोह' ड थ ।

षष्ठोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मनिदानादनन्तरं मदात्ययनिदानारम्भः । यतो यथा राजयक्ष्मा दोषत्रयजस्तथा मदात्ययोऽपि । वक्ष्यति हि तत्र (श्लो १४) - “सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ।” इति । तस्मान्मदात्ययनिदानमुच्यत इत्याह—

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—पूर्वव्याख्या ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्मांशं व्यवस्थाशुकरं लघु ।

विकीर्णेषु विशदं मध्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥

स०—तीक्ष्णोष्णादिगुण मध्यम् । अस्मात्—मद्यात्, ओजसो विपर्ययो—वैपरीत्यम्, यथा—मन्दशीतस्निग्धसान्द्रमधुरस्थिरचिरकृद्गुरुश्लक्ष्णपिच्छिलत्वम् ।

आ० २०

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ।

जीवितान्ताय जायन्ते विषे तत्कर्षवृत्तितः ॥ २ ॥

स०—एत एव तीक्ष्णादयो दश गुणा विषेऽप्युक्ताः । चित्त-मुपप्लावितुं शीलं येषां ते चित्तोपप्लाविनः, -चित्तविभ्रमकारिणः । न केवलं मद्य इत्यपिशब्दार्थः । ननु, यदि त एव तीक्ष्णादयो गुणा विषे, त एव मद्ये, तत्कथं विषस्था एव तीक्ष्णादयो मारयन्ति न मद्यस्था ? इत्यत्र युक्तिमाह—जीवितान्तायेत्यादि । विषस्थास्तीक्ष्णादयो ये गुणास्ते मारणाय सम्पद्यन्ते, उत्कर्ष-वृत्तितः—उत्कर्षवर्तनात् ।

आ० २०. ..

कथं कृत्वा मद्यं चेतो विकारं नयति ? इत्याह—

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ।

१ इदं मदात्ययमदमूर्च्छायसत्र्यासनिदानं चरके सू० २४ अध्याये चि० २४ अध्याये च, सुश्रुते उ० ४६।४७ अध्याययोः, अष्टाङ्ग-सङ्ग्रहे नि० ६ अध्याये चास्ति वर्णितम् । २ “मदेन मदाद्वा अत्ययो मदात्ययः । प्रथममेव मद्यगुणानाह—तीक्ष्णोष्णादि । तीक्ष्णा-दिभिर्दशभिर्गुणैर्मद्यं युक्तं स्मृतम् । ननु, तीक्ष्णादयो [ये] मद्य-गुणास्ते च विषेऽपि सन्ति, तर्हि मद्यं विषवदनुपसेव्यं प्रसज्येत, अत आह—तीक्ष्णादय इत्यादि । तुरवधारणे । अहो ये विषे स्थितास्ते जीवितान्ताय जायन्ते । कस्मादित्याह—उत्कर्षवृत्तितः ।” इति तोडरः । ३ ‘क्ष्मांशव्य’ ण द स मू । ४ ‘काशि’ इति क्वचित् । ५ ‘शब्द-स्यार्थ’ ड । ६ ‘स्वास्तीक्ष्णा’ ण द । ७ ‘ह—मद्यं हृदयमोजस-स्थानं द्रव्यप्रभावादाविश्यं तीक्ष्णा’ ट ।

दशभिर्दशं सङ्गोभ्यं चेतो नयति विक्रियाम् ॥ ३ ॥
आद्ये मदे

स०—तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्मन्दादीनोजसं सम्बन्धिनो गुणान् सङ्गोभ्यं—समन्तादुद्धृतामापाद्य, चेतो विक्रिया—विकारं नयति, आद्ये मदे । ननु, तीक्ष्णादिभिर्मन्दादीनित्येतावदेवास्तु, किं दशं भिर्दशेत्यनेन ? पाठादेव हि दशसङ्ख्याऽवगमिष्यते । अस्येतत् । किन्तु सर्वैरेव तीक्ष्णादिभिः सर्वानपि मन्दादीन् सङ्गोभ्यं चेतो विक्रिया मद्यं नयति, न तु कियद्विरपि तीक्ष्णादिभिः कियत् एव मन्दादीन्, इति प्रतिपादनाय सङ्ख्याग्रहणम् । उत्कर्षतारतुम्यत-स्त्वस्येव विशेषः, तेन सर्वत्र मदे नैव तुल्यं क्षोभ इति वेद्यम् । आद्ये च मदे यथास्व प्रबोधजनके पुमान् स्थितो मद्यपानात्ता-दात्विकं सुखं समधिगच्छतीत्यनुक्तमपि सम्भाव्यते । तथा च मुनिः (च वि अ २४।६४) - “पञ्चस्वर्गेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे । यूना वा स्थविराणा वा तस्या नास्त्युपमा भुवि ॥” इति ।

आ० २० ..

द्वितीये तु प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यङ्घ्रिमुच्यते ॥ ४ ॥

स०—अनन्तरं द्वितीये तु मदे स्थितः—प्राप्तः, स्वार्थैर्दुष्टैस्तैर्विकल्पैर्हतः—पुरुषार्थोद्विग्नः, अत एव मूढः—कार्यकार्या-नभिज्ञः, सुखमित्यङ्घ्रिमुच्यते—सुखमिति ज्ञानेन प्रथममदोत्प-न्नेन तदानीमपिमुच्यते—अधिकं कृत्वा तेन सुखेन परित्य-ज्यते । तार्दात्विकमार्थं सुखं नानुभवति, ओजसो विह्वलत्वात् । अन्ये त्वाहुः—अवमुच्यते—निश्चिनोति सुखमेतदित्यभिज्ञि-वि-शते । किम्भूते मदे स्थितं ? प्रमादायतने, प्रमादाना—साह-सानामिहामुत्र चाशुभहेतूनां, [आयतने—] स्थाने ।

आ० २०..

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव व्यालो न किञ्चिन्नाचरेज्जडः ॥ ५ ॥

स०—मध्यमोत्तमयोः—द्वितीयतृतीययोः, सन्धिं प्राप्य—अ-नन्तरं लब्ध्वा, पुरुषो राजसतामसो न किञ्चिदशुभं नाचरेत्—अपि

१ “सङ्गोभ्यं—समन्तादुद्धृत्य निरस्य पराभूय । आद्ये—प्रथमे, मदे—मद्यवेगे ।” इति चन्द्रतोडरौ । २ ‘अस्तु चैत’ ट । ३ ‘सर्वै-स्तीक्ष्णा’ ङ ण थ द । ४ ‘बोध्यम्’ ट । ५ ‘प्रक्रोमज्ज’ ङ ण थ द । ६ ‘दात्मिक’ ट । ‘सादात्मनिक’ ण थ द । ७ ‘सुखम्’ ङ ण थ द । ८ ‘तस्य ज्ञा’ ट ङ थ स च । ९ ‘च’ इ.ण.द. च.तो.स.सू. । ‘स’ इति क्वचित् । १० ‘अस्मिन्’ इ.ण.द. । ‘अस्मिन्मद्ये’ ङ । ‘धिसुखते’ स.सू. । ‘स्वसुखते’ स.स. । ‘स्वसुखते’ ‘स्व-मिति—असुखस्थाने सुखं मन्यते ।’ इति तोडरः । ११ ‘श्रीकृष्णः’ ण द । ‘श्वेतिनष्ट’ थ । १२ ‘नी विमु’ ङ.ण.थ.द. । १३ ‘वेज-तेन सु’ ङ ण थ द । १४ ‘दात्मिकमाद्यं सुखं वत्सुखं’ ङ । १५ ‘य-तत्सुखं’ थ । १६ ‘सुखं मे भवेद्दि’ ट । १७ ‘त—प्राप्तः’ ङ ण थ द । १८ ‘न किं किं वाऽऽच’ ण.द. ।

कृताहारैर्महाशने क्षिण्य मत्वयुक्तैर्वयोयुक्तर्मद्योचितस्तदन्वये - मद्यपकुलप्रसूतै, मेदोविकै कफाविकै खल्पवातपित्तैर्दृढाग्निभि - अपकारसहिष्णुभि, मद्य पेयम्, नातो विपर्यस्ते, इत्यन्यतन्त्रकारकथिताया युक्तेरत्रैवान्तर्भावोऽनेन तन्त्रकृता कृत ।

आ० २०

विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति च ॥ १३ ॥

स०-यथानिर्दिष्टाद्वैपरीत्येन, यथा-अबलिनो यावददृढा-ग्रय इति । तथा, विश्रब्धा - अमृतमिवेद स्पृहणीय सुरेभ्य पेपीयतेऽस्माभिरिति तद्गतमनसो विश्रब्धा, तथा कुपिता - क्रुद्धा, ये तेऽतिमाद्यन्ति । मद्येनेत्यादि । अम्लरूक्षेण च मद्येन पीतेन सर्वे एवातिमाद्यन्ति । अत्र चाल्यम्लेनेति वेद्यम्, मद्यस्य सर्वस्यैवाम्लप्रायत्वात् । रूक्षेण-न त्वीषत्स्निग्धेन । तथा, साजीर्णे-सशब्द ईषदर्थे ईषदजीर्णे, तस्मिन्नेव मद्ये पीतेऽतिमाद्यन्ति । तथा, अतिबहुना पीतेन मद्येनातिमाद्यन्ति ।

आ० २०

वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदालययाः ।
सर्वेऽपि सर्वैर्जायन्ते व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ १४ ॥

स०-वातादिभि पृथक्स्थितैर्दोषै सन्निपातेन चेति चत्वारो मदालयया वस्तुस्वभावाज्जायन्ते, नोनाधिका । सर्वेऽपि मदालयया सर्वैरपि दोषैर्जायन्ते । भूयसा-बाहुल्येन तु, व्यपदेश-सज्ञा भवति, अयं वातमदालययो यावत् सन्निपातमदालययोऽयमिति ।

आ० २०

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदयव्यथा ।
विद्वमेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरोऽरुचिः १५
शिर पार्श्वास्थिरुक्कम्पो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ।
उरोविबन्धस्तिमिर कासः श्वासः प्रजागरः ॥ १६ ॥
स्वेदोऽतिमात्रं विष्टम्भं श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ।
प्रलापश्छर्दिहृत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनम् ॥ १७ ॥

स०-तेषां-मदालयानां, सामान्यं लक्षणं-अविभागेन [चिह्नम्], प्रमोहादिदुःस्वप्नदर्शनपर्यन्तम् ।

आ० २०

विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च सह भाषते ॥ १८ ॥

१ 'अपाकसहिष्णुभिरत्यग्निभि' ण द । 'अपचारनीता(?)'ग्निभि' ट । २ 'नापि च' ण द चन्द्रतोडरौ । ३ अतिशब्दोऽम्लरूक्षेण सह सम्बन्धनीय । ४ 'भ्योऽपि पीय' ट । ५ 'नस्का वि' ण थ द । ६ 'बोध्यम्' ण थ । ७ 'दये व्य' ण द चन्द्र स मू । ८ 'रुक् स्तम्भो म' तोडर । ९ ण प्रमो' ण थ द । १० 'भ्रमति-दे-शादेशान्तरं व्रजति । उत्पतति-नभो याति ।" इति चन्द्रतोडरौ ।

स०-वातेन मदालयये जागरादिकं प्रेतै सह भाषत इति पर्यन्तं स्यात् ।

आ० २०

पित्तादाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृडभ्रमाः ।
देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ १९ ॥

स०-पित्तेन मदालयये दाहादिकं रक्तनेत्रकपोलतापर्यन्तं स्यात् ।

आ० २०

श्लेष्मणा छर्दिहृत्क्षालनिद्रोर्दार्ढ्यगौरवम् ।

स०-श्लेष्मणा मदालयये छर्द्यादिकमङ्गौरवपर्यन्तं स्यात् ।

आ० २०....

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वम्

स०-सर्वजे मदालयये सर्वलिङ्गत्वं भवति ।

आ० २०...

सम्प्रति ध्वंसकविक्षयौ लक्षयति—

मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ २० ॥

सहसाऽनुचितं वाऽन्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ।

भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ २१ ॥

स०-उचितं मद्यं मुक्त्वा-चिरं कालं परित्यज्य, यं पुरुषस्तदेव सहसा-अतिमात्रया पिबेत्, अथवाऽन्यद्यन्मद्यं यदनुचितं-असात्म्यं मद्यं, तत्सहसा-अतिमात्रं पिबेत्, तस्य-पुरुषस्य, ध्वंसकविक्षयौ व्याधीं मारुताद्भवेतां-जायेयाताम् । किम्भूतौ ? कष्टौ, -कृच्छ्राध्यौ । दुर्बलस्य पुनः पुनस्तौ विशेषेण भवेताम् ।

ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कण्ठशोषोऽतिनिद्रता ।

शब्दासहत्वं तन्द्रा च

स०-ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवाद्यं स्युः ।

आ० २० ..

विक्षयेऽङ्गशिरोतिरुक् ॥ २२ ॥

हृत्कण्ठरोगः संमोहः कासस्तृष्णा वमिर्ज्वरः ।

स०-विक्षये अङ्गशिरोतिरुगाद्या स्युः ।

आ० २०. ....

निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकत् ॥ २३ ॥
विकारैः स्पृश्यते जातु न स शरीरमानसैः ।

इति मदालयनिदानम् ।

स०-शरीरमानसानां रोगाणां मद्यं कारणमिति कृत्वा यं पुमान् जितात्मा मद्येभ्यो निवृत्तो बुद्धिपूर्वकत्-विमृश्यकारी, स कदाचिच्छरीरैर्मनसैर्वा विकारैर्न स्पृश्यते-नाक्रम्यते । इति मदालयः ।

१ 'भ्रमणश्छ' इ । २ 'चान्य' इ ण द स द्र । ३ 'विद्वक्ष' इ स च । ४ 'कण्ठरोध' ण द स स । "हृद्रोगं कण्ठरोगश्च" इति चन्द्रतोडरौ । ५ "संमोह-इन्द्रियमनोमोह ॥ निवृत्तो-गृहीतनियमः ।" इति तोडर । ६ 'विशिष्टकारी' ण द ।

आ० २०

अथ मद्यवचेतोविहितिकारणसामान्यान्मदादीन् लक्षयति—
रंजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ २४ ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्त्रोतोरोधसमुद्भवा ।
मदमूर्च्छासन्ध्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ २५ ॥

स०—रज प्रधानस्य मोहप्रधानस्य तथाऽपथ्याहारपरस्य त्रयो गदा स्युः—जोयेरन् । किम्भूता ? रसश्चासृक् च चेतना च, ता वहन्ति यानि स्त्रोतांसि, तेषां रोधः समुद्भवो—हेतुः, येषां ते रसासृक्चेतनावाहिस्त्रोतोरोधसमुद्भवा । मदमूर्च्छासन्ध्यासा—एतत्सज्ञा । ते च यथोत्तरबलोत्तराः । यो य उत्तरो यथोत्तरम्, बलस्योत्तर—उत्कर्षः, यथोत्तर बलोत्तर येषां त एवम् । मदान्मूर्च्छासन्ध्यासा यथादपि सन्ध्यासा इत्यर्थः ।

आ० २० रज पर—दुर्लभं लिप्सु । मोहपरो—दुर्बोधबुभुक्षु । रसरक्तप्राणवाहिना त्रयाणामन्तःस्त्रोतसा रोधः—असम्पगवहनम् । हेतुत्रयेऽधिष्ठानत्रयेऽपि यथोत्तराधिक्यं ज्ञेयम्, बलाधिक्यान्यथाऽनुपपत्तेः ।

अथ मद लक्षयति—

अथ मदननिदानम् ।

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।

स०—अत्र—एषु मदादिषु मध्ये, मदः सप्तधा,—पृथग्दोषैः सन्निपातेन रक्तेन मद्येन विषेण च ।

आ० २०—मदस्य भेदानाह—मदोऽत्रेति । दोषैस्त्रयो भेदाः ।

सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलः स्खलितचेष्टितः ॥ २६ ॥

रुक्षइयावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ।

स०—वातोद्भवे मदे सति पुमान् सक्तानल्पद्रुताभाषणादिलक्षणो भवेत् ।

आ० २०—वातजलक्षणमाह—सक्तानल्पेति । चल—सकम्पम् । स्खलित—सप्रतिबन्धम् ।

पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ २७ ॥

स०—पित्तेन क्रोधनादिलक्षणः ।

आ० २०—पित्तजलक्षणमाह—पित्तेनेति ।

स्वल्पसम्बद्धवाक्पाण्डुः कफाद्व्यानपरोऽलसः ।

स०—कफात् स्वल्पसम्बद्धवागादिलक्षणः ।

आ० २०—कफजलक्षणमाह—स्वल्पसम्बद्धवागिति ।

१ “रज परस्य—रजोगुणपरस्य ‘राजस बहुभाषित्व मानकुहम्भ-मत्सरम् ।’ (ह शा अ ३।७) इत्यत्रोक्तस्य । तथा, मोहपरस्य—अज्ञानाविष्टस्य । स्वल्पा—निकटैरश्रान्या, सम्बद्धा सलगा, वाक्—वाणी, यस्य स स्वल्पसम्बद्धवाक् । ध्यानपर—चिन्तनपर । अलस—अनुत्साहः ।” इति तोडर । “स्वल्पसम्बद्धवाक्—स्वल्पोक्तिर्गद्गदोक्तिश्च पुरुषः स्यात् ।” इति चन्द्र । २ ‘जायन्ते’ थः । ३ ‘वातकृते’ ण, द । ४ ‘स्वल्पास’ इ स स ।

सर्वात्मा सन्निपातेन

स०—सर्वात्मा—सर्वदोषलक्षणः, सन्निपातेन ।

आ० २०—सर्वजलक्षणमाह—सर्वात्मेति ।

रक्तात्स्तब्धाङ्गदृष्टिता ॥ २८ ॥

पित्तलिङ्गं च

स०—रक्तात्—रक्तमदात्, स्तब्धाङ्गत्वं स्तब्धदृष्टिता तथा पित्तमदलिङ्गं च स्यात् ।

आ० २०—रक्तजलक्षणमाह—रक्तादिति ।

मद्येन विकृतेहास्त्राङ्गता ।

स०—मद्येन मदे विकृता चेष्टा तथा स्त्रस्य विकृतत्वमङ्गस्य च ।

आ० २०—मद्यजलक्षणमाह—मद्येनेति ।

विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः ॥

स०—विषे—विषोत्थे मदे, कम्पोऽतिनिद्रा च स्यात् । स च—विषमदः, सर्वेभ्योऽधिकः ।

आ० २०—विषजलक्षणमाह—विषे कम्प इति ।

लक्ष्येल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ।

इति मदननिदानम् ।

स०—शोणिताद्युत्थेषु मदेषु वातादीन् लक्ष्येत्—जानीयात् । कुत ? लक्षणोत्कर्षात्—स्खललक्षणोत्कर्षेण ।

आ० २०—अदोषजेष्वपि दोषानुबन्धमाह—लक्ष्येदिति । नात्र यथासङ्गम् । किन्तु यथासम्भवम् ।

अथ मूर्च्छाय लक्षयति—

अथ मूर्च्छायनिदानम् ।

अरुणं कृष्णनीलं वा खं पश्यन्प्रविशोत्तमः ॥ ३० ॥

शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्धमः ।

कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके ३१

स०—मारुतोद्भवे मूर्च्छाये अरुणादन्यतमवर्णमाकाशं पश्यन् पुमास्तमः प्रविशेत्—मूढावस्था प्राप्नोति । शीघ्रं च प्रतिबुध्येत—सज्ञा लभेत् । हृत्पीडावेपथुर्धमयुतस्तथा कार्श्यादि च स्यात् ।

आ० २०—मूर्च्छायस्य तु दोषजा एव चत्वारो भेदाः । तत्र वातजलक्षणमाह—अरुणमिति । तमः प्रविशेत्—अज्ञानव्याप्तो भवेत् । प्रतिबुध्येत—तमसो निर्गच्छेत् ।

पित्तेन रक्तं घीतं वा नभः पश्यन् विशोत्तमः ।

विबुध्येत च सखेदो दाहदृतापपीडितः ॥ ३२ ॥

भिन्नविणीलपीताभो रक्तपीताकुलेक्षणः ।

१ “स्तब्धाङ्गदृष्टिता—सशोफाङ्गं सशोफदृष्टिश्च जायते ॥ विकृता—कुत्सिता, ईहा—चेष्टा कायवाङ्मनोलक्षणा ।” इति तोडर । “विकृत-शब्द इहादिषु सम्बध्यते ।” इति चन्द्र । २ ‘विषात्कम्पो’ ण, द स. स. । ३ ‘कश्च स.’ फ. स स. चन्द्र । ४ ‘रुणच्छाये’ ण द ।

स०-पित्तेन मूर्च्छाये रक्त पीतं वा नभ पश्यस्तम पुमान् विशेत्-मूढावस्था प्राप्नुयात् । सह स्वेदेन विबुध्येत-संज्ञा लभते । तथा दाहादिपीडितस्तथा मित्रविडादिक ।

आ० २०-पित्तजलक्षणमाह-पित्तेनेति । दाह-अग्नि-
नेव दुःखम् । ताप-सूर्येणेव ।

कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ ३३ ॥
तमश्चिराच्च बुध्येत सहलासः प्रसेकवान् ।
गुरुभिः स्तिमितैरङ्गैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ ३४ ॥

स०-कफेन मूर्च्छाये मेघाभमाकाश पश्यस्तम आविशेत्,
चिरेण च बुध्येत-संज्ञा लभते । हलासादिमान्, तथाऽऽद्रेण
चर्मणाऽवनद्धो-वेष्टित इव ।

आ० २०-कफजलक्षणमाह-कफेनेति । स्तिमितैः-आर्द्रैः ।
आर्द्रचर्मावनद्धवत्-[अ]यथाबुद्धि जनयद्भिः ।

सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मार इवापरः ।
पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ३५ ॥

इति मूर्च्छायनिदानम् ।

स०-त्रिभिर्दोषैर्मूर्च्छाय सर्वाकार सोऽपरोऽपस्मार इवा-
शु-शीघ्रमेव, पुरुष निश्चेष्ट पातयति । विना बीभत्सचेष्टितै -अप-
सारोत्थानि निन्द्यानि चेष्टितानि वर्जयित्वा, अन्यत्सर्व समानम् ।

आ० २०-सर्वजलक्षणमाह-सर्वाकृतिरिति । रुग्निनिश्चये
(मा नि मूर्च्छा श्लो १)-“क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहार-
सेविन । वेगाघातादभिघाताद्धीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥ करणा-
यत्तनेषूग्रा बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च । निविशन्ते यदा दोषास्तदा
मूर्च्छन्ति मानवा ॥ द्रवस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिसृज्यति ।
गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययो ॥ त एव तस्मात्ताभ्यां
तु मोहौ स्यातां यथेरितौ । स्तब्धाद्गृह्णित्वस्त्वसृजा गूढोश्वासश्च
मूर्च्छित ॥ मद्येन विलपच्छेते नष्टविभ्रान्तमानस । गात्राणि
विक्षिपन्भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ वेपथुस्त्वमृणा. स्यु-
स्तमश्च विषमूर्च्छिते । वेदितव्यं तीव्रतर यथास्वं विषलक्षणे ॥
मूर्च्छा पित्ततम प्राया रज पित्तानिलाङ्गम । तमोवातकफा-
त्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥ योऽनायास श्रमो देहे प्रभू-
तश्वासवर्जित । क्लम स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधक ॥
हृत्पीडा जृम्भण ग्लानि सञ्जादौर्बल्यमेव च । मूर्च्छानां
पूर्वरूपाणि यथास्व च विभावयेत् ॥ पृथिव्यापस्तमोरूप

१ ‘निश्चेष्ट-निश्चल करचरणस्पन्दनरहित, पातयति-लुण्ठयति ।
क इव ? महारम्भत्वेऽपरो-द्वितीयः, अपसार इव । बीभत्सचेष्टितै -
फेनकम्पादिभिः ॥ सन्नयसति-मोहयति, इति सन्नयास ।” इति
तोडर । “विना बीभत्सचेष्टितै -अपसारोदितानि भयानकानि
चेष्टितानि वर्जयित्वा” इति चन्द्र । २ ‘ना बीभत्सचे’ तोडर ।
३ ‘यित्वेत्यर्थः ।’ ण थ द । ४ ‘मूढो’ फ । ५ ‘प्रवृद्ध आ’ इति
सुश्रुतवाचस्पतिसम्मत पाठ । ६-७ ‘सर्वासा पू’ ‘ता’ मा नि. ।

अ० ६२

रक्तगन्धस्तदन्वय । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि-
मानवा ॥” इति ।

इदानीं सन्नयास लक्षयितुमाह—

अथ सन्नयासनिदानम् ।

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशाम्यन्ति, सन्नयासो नौषधैर्विना ॥ ३६ ॥

स०-मदाश्च मूर्च्छायाश्च मदमूर्च्छाया, कृतवेगेषु दोषेषु
सत्सु स्वयमेव-औषध विनाऽपि, शाम्यन्ति ।

सन्नयास पुनरौषधैर्विना न शान्तिमेति ।

आ० २०-मदमूर्च्छयोरौषधाभेदान्मदभेदा अपि मूर्च्छाभे-
दत्वेनोक्ता । मदादीनामौषध विना निवृत्तिमाह-दोषेष्विति ।

सन्नयासस्यौषधैकनिवर्त्यत्वमाह-सन्नयास इति ।

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
सन्नयासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ ३७ ॥
कुर्वन्ति, तेन पुरुषः कौष्ठीभूतो मृतोपमः ।
म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेच्चिकित्सा न प्रयुज्यते ॥ ३८ ॥

स०-वाक् च देहश्च मनश्च, तेषां चेष्टा-यथास्वलक्षणा,
आक्षिप्य मला-वातपित्तकफा, सन्निपतिता सन्त-त्रय
एककार्योद्यता, सन्नयास कुर्वन्ति । किम्भूता ? अतिबला-
स्तथा प्राणायतनसंश्रया, -विशेषेण हृदयाश्रया । तेन-सन्नया-
सेन, पुरुष कौष्ठीभूत-स्थानुकुञ्जकल्प, तथा मृतोपम-
तत्सदृशो भूत्वा, अनन्तर शीघ्र म्रियेत । यदि शीघ्र चिकित्सा
न प्रयुज्यते । म्रियेत इति सम्भावनाया लिङ् ।

आ० २०-सन्नयासस्य सम्प्राप्तिमाह-वाग्देहमनसामिति ।
सन्नयासलक्षणमाह-तेनेति ।

शीघ्र चिकित्सनाजीवेत्, इत्यत्रैवोदाहरणार्थमाह—

अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघ इवातटे ।
सन्नयासे विनिमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् ॥ ३९ ॥

इति सन्नयासनिदानम् ।

स०-अगाधे-अतलस्पर्शे, सलिलौघे, तथा ग्राहबहुले-
मकरादिप्राणहरप्राणिभूयसि, तथाऽतटे-अरोधसि । तथा
तस्मिन्निमज्जन्तं नरमाशु-शीघ्र, निवर्तयेत्-तस्मादुद्धरेत्, एव
सन्नयासेऽपि निमज्जन्तं नरमाशु निवर्तयेत् । अनेनोदाहरणेन
मदा(हा)त्यर्थत्वमस्य व्याधे प्रदर्शयन् स्वल्पकालहापनमप्यत्र
व्याधौ न कार्यमिति द्योतयति ।

आ० २०-सन्नयासस्वरया चिकित्स इत्याह-अगाध
इति । इति मदादिनिदानम् ।

१ ‘गन्धे तद’ फ । २ ‘काष्ठभू’ इण द च तो स स ।
३ ‘योदिता’ ण थ द । ४ ‘अभिन्ध्यासे च म’ ण द ।
५ ‘अनल्पे’ ट थ । ‘अनल्पेऽस्तोके’ ण द । ६ ‘यनिदानं प्रदर्श्य
त्रयस्य समाधिं (?) प्र’ ण द । ‘यत्रयस्य व्याधिं प्र’ थ. ।

इदानीं मदात्ययनिदानत्वात्म्यस्य मध्येनैवोपसहार कुर्वन्नाह—
मैदमानरोषतोषप्रभृतिभिरभिर्निजैः परिष्वङ्गः ।
युक्तायुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मध्येन ॥ ४० ॥

स०—युक्तिवियुक्तेन मध्येन मदादिभिर्निजैः—सहजातैः, [अ-
रिभिः—] शत्रुभिर्दृष्टादृष्टविनाशकारिभिः, परिष्वङ्ग—अतिसंश्लेषो,
भवति । न केवलं मध्येन मदाद्यतिसंज्ञं, यावद्युक्तायुक्तं सम-
तुल्यं, सम्पद्यते । युक्तमनुष्ठेयम्, अयुक्तमननुष्ठेयम्, तदुभय-
समं जायते, कार्यकार्यं न जानातीत्यर्थः । यतश्चैव ततो मद्य-
पाने युक्तेर्गरीयस्त्वम् । युक्तिश्च प्रागेव दर्शिता । “आर्याद्वि-
तीयदलभवलक्ष्म प्रतिनियतमवगम्य । उभयत्राप्युपगीतिं वद-
न्ति यत्यशकैर्गदितैः ॥”

आ० २०. . .

पुनरपि युक्तिं प्रदर्शयन्नाह—

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम्
॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया तृतीये निदानस्थाने म-
दात्ययादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

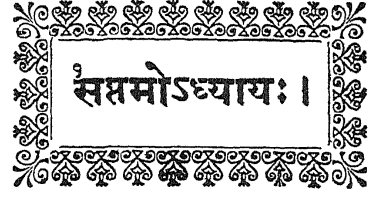
स०—बलकालादीन् प्रविभज्य—बुद्ध्या विभृज्य, तदनुरूप-
तद्योग्यं, यदि पिबति ततोऽमृतं पिबति । मद्यव्याजेनामृत-
मास्वादयतीत्यर्थः । आर्या ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने मदात्य-
यादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

आ० २०

[इति हेमाद्रिटीकायामार्यवैदरसायने ।
मदात्ययनिदानं च सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥]

१ ‘त्वादस्य मद्य’ ण थ द । २ ‘मद—वैकल्यम् । मान—
अभिमान । रोष—क्रोध । तोष—तुष्टिः ॥ सहाया—सहचरा ॥’
इति तोडर । “युक्त्वा—वक्ष्यमाणया बलकालादिरूपया, वियुक्त-
रहितं, तेन ॥ ततः—तस्माद्युक्तियुक्ताद्युक्तमद्यपानात् ॥” इति चन्द्र ।
३ ‘तिसयोग’ ङ ण थ द । ४ ‘समान’ ट । ‘म ज्ञाय’ ङ ।
५ ‘कार्ये न’ ट । ६ ‘गीतिनियतं नियतासकैर्गदिता ॥’ ण द ।

सप्तमोऽध्यायः ।

मदात्ययनिदानादनन्तरमशौनिदानारम्भो युक्तः । यत्
“अरिभिर्निजैः परिष्वङ्ग” (ह नि अ ६।४०) इत्युक्तम्,
अशौंसि च रिपुसदृशानीति वक्ष्यति, तस्मादशौनिदानं प्रक्रम्यते ।

अथातोऽशौसां निर्दानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—व्याख्या पूर्ववत् ।

अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विशंसन्ति यत् ।

अशौंसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः ॥ १ ॥

दोषास्त्वद्भासमेदांसि सन्दूष्य विविधाकृतीन् ।

मासाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यशौंसि तान् जगुः ॥ २ ॥

स०—अनेन सर्वेषामप्यशौसा गुदमेढादिजाना सामान्येन
सम्प्राप्त्याकृती निरूपयति । दोषा—वातादयः, त्वद्भासमेदांसि
दूषयित्वाऽपानादौ यन्मासाङ्कुरान् कुर्वन्ति तानशौंसि जगुः,
तन्नाकृत इति शेषः । आदिशब्देन कर्णनासादीनां ग्रहणम् ।
किम्भूतान् मासाङ्कुरान् विविधाकृतीन्—नानासंस्थानान् ।

सहजन्मोत्तरोत्थानभेदाद्वेधा समासतः ।

शुष्कस्त्राविविभेदाच्च

स०—तानि च समासतः—सङ्क्षेपतो, द्वेधा—द्विप्रकाराणि ।
कथम्? इत्याह—सहेत्यादि । सह जन्मना, सहजन्म चोत्तर-
च सहजन्मोत्तरे, तयोस्तथान सहजन्मोत्तरोत्थानं, तेन भेदो-
विशेषः, तस्मात् । कानिचिच्छरीरेण सह जातानि कानिचि-

१ सप्तमाध्यायादारभ्यानिदानस्थानसमाप्तेर्हेमाद्रिटीका नोपल-
भ्यते । २ ‘म्यते । दोषा इत्यादि । अनेन’ ङ ण थ द । ३ ‘अशौंसि’
सं मू । ४ इदमशौनिदानं चरके चि० १४ अध्याये, सुश्रुते नि० २
अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ७ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ५ श्लो-
कोऽयं चन्द्रनन्दनतोडरमल्लयोः सम्मतः, नारुणदत्तस्य, तत्तटीकाभा-
वाभावात् । “अशौसा निर्वचनमाह—अरिवदित्यादि । तस्मात् कार-
णात्, अशौंसि इति नाम्ना उच्यन्ते—भण्यन्ते, तस्मात् कस्मात् ?
यत्—यस्मात्कारणात्, मांसकीलका—मासाङ्कुरा कर्तारः, अरिवत्-
शत्रुवत्, प्राणिनो—जीविनः कर्मभूतान्, गुदमार्गनिरोधतः—पायु-
द्वारावरणाद्धेतोः, विशंसन्ति—मारयन्ति हिंसन्ति, अतस्तान्यरिवद्वि-
शसनादर्शास्त्युच्यन्ते । अरिवत् सृणन्ति—हिंसन्ति, इत्यशौंसि, इति
पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । विविधाकृतीन्—बहुप्रकारान् बहुपद्वान्
नानावर्णांश्च ॥” इति तोडर । “विशंसन्ति—व्यथयन्ति ॥” इति चन्द्र ।

जन्मोत्तरभावीनि । तथा, शुष्कस्राविविभेदाच्च द्वेधा,—कानि-
चिच्छुष्काणि कानिचित्सावीणि ।

“अपानादौ” इत्युक्तम् । अथ तदेव गुदापरपर्याय लक्षयति—

गुदः स्थूलान्नसंश्रयः ॥ ३ ॥

अर्धपञ्चाङ्गुलस्तस्मिन्निष्ठोऽध्यर्धङ्गुलाः स्थिताः ।

वलयः, प्रवाहिणी तासामन्तर्मध्ये विसर्जनी ॥ ४ ॥

बाह्या संवरणी तस्या गुदौष्ठो बहिरङ्गुले ।

यवाध्यर्धः प्रमाणेन रोमाण्यत्र ततः परम् ॥ ५ ॥

स०—स्थूलान्न संश्रय—आश्रयो, यस्य स एवविधो गुदः ।
स्थूलं यदन्नं तत्र प्रतिबद्धं इत्यर्थः । किंप्रमाणोऽसौ ? अर्ध-
पञ्चाङ्गुलः । अर्धेनोनानि पञ्च—अर्धपञ्च । शाकपार्थिवदित्वा-
त्समासः । अर्धपञ्च अङ्गुलानि यस्य सोऽर्धपञ्चाङ्गुलः,—सार्ध-
चतुरङ्गुलपरिमाणः । तस्मिन्—गुदे, तिष्ठो वलयः—त्रिसङ्ख्या
स्थिता । किंपरिमाणा ? अध्यर्धङ्गुलाः, अधिकमर्धमङ्गुल
प्रत्येकं परिमाणं यासां ता एवम् । अथ तासां—तिसृणां, अर्था-
नुगतानि नामान्याह—तत्र मूलप्रवाहणादन्तः—अन्तरे स्थिता
वली, प्रवाहिणीति कथ्यते । मध्ये—मध्यस्थिता वली, मलस्य
प्रवहतो बहिर्विसर्जनात् विसर्जनीति भण्यते । गुदस्य बाह्ये
स्थिता मलस्य संवरणात् संवरणीत्युच्यते । तस्या—संवरणी-
संज्ञाया वले, अङ्गुले—तत्परिमाणे, बहिः—बाह्ये, गुदौष्ठः स्थितः ।
प्रमाणेन—परिमाणतो, गुदौष्ठो यवाध्यर्ध—सार्धयवप्रमाणः ।
ततो—गुदौष्ठात्, परं—परतो बहिः, रोमाण्यत्र—गुदे, जायन्ते ।

तत्र हेतुः सहोत्थानां वलीबीजोपतप्तता ।

अर्शसां, बीजतस्मिन्नु मातापित्रपचारतः ॥ ६ ॥

दैवाच्च, ताभ्यां कोपो हि सन्निपातस्य तान्यतः ।

असाध्यान्वेवमाख्याताः सर्वे रोगाः कुलोद्भवाः ७

स०—तत्रेति निर्वाणने, सहजोत्तरकालभाविष्वर्शे सु मध्ये,
सहोत्थानामर्शसा हेतुः वलीबीजोपतप्तता । वल्या—सम्बन्धि
बीज—शुक्रार्तवाशो, यस्मात्सा वली उत्पद्यते । उपतप्तस्य
भावः उपतप्तता,—अशोविकारकरणसमर्थैर्वातपित्तकफैः पीडितं,
वलीबीजस्योपतप्ततोच्यते । सा च बीजोपतप्ति—बीजोपतापो,
मातापित्रपचारतः । माता च पिता च मातापितरौ, तयोर-
पचार—अपराध आहारविहारादिकृतः, तस्मात् । तथा दैवात्—

तथाविधात् प्राक्तादशुभकर्मणो, बीजोपतप्तिः । ताभ्यां—माता-
पित्रपचारदैवाभ्यां, यस्मात्सन्निपातस्य कोपः, तस्मात्तानि—
अर्शसि, असाध्यानि । एव—अनेन प्रकारेण, प्राणिना सर्वे
रोगाः कुलोद्भवा आख्याताः । बीजोपतप्तत्वादसाध्या इत्यर्थः ।

सहजानि विशेषेण रूक्षदुर्दर्शनानि च ।

अन्तर्मुखानि पाण्डूनि दारुणोपद्रवाणि च ॥ ८ ॥

स०—सहजान्यर्शसि विशेषेण रूक्षादिगुणयुतानि भवन्ति ।
विशेषेणेत्यनेनैतद् द्योतयति,—उत्तरजातान्यप्येवभूतानि भव-
न्तीति ।

षोढाऽन्यानि पृथग्दोषसंसर्गनिचयास्ततः ।

स०—अन्यानि—उत्तरजातान्यर्शसि, षट्प्रकाराणि । पृथग्दो-
षैर्वातपित्तकफैश्चोणि, तथा ससर्गैकैक, तथा निचयेन [एक] तथा
रक्तेन [एक], इति षट्त्वम् । षोढाशब्दः पृषोदरादिः ।

शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वक्षपित्ततः ॥ ९ ॥

स०—“शुष्कस्राविविभेदाच्च द्विधा” (श्लो ३) इत्युक्तम् ।
तत्र शुष्काणि प्रायेण वातकफाभ्यां व्यस्तसमस्ताभ्याम् । यानि
त्वाद्राणि तान्यक्षपित्ततः, तथैव व्यस्तसमस्ताभ्यां भवन्ति ।

दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते ।

अग्नौ, मलेऽतिनिचिते, पुनश्चातिव्यवायतः ॥ १० ॥

यानसङ्कोभविषमकठिनोत्कटकासनात् ।

बस्तिनेत्राश्मलोष्ठोर्वीतलचैलादिघट्टनात् ॥ ११ ॥

भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात् ।

वातमूत्रशङ्खद्वेगधारणात्तदुदीरणात् ॥ १२ ॥

ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः ।

कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्यो, योषितां पुनः ॥ १३ ॥

आमगर्भप्रपतनाद्भ्रूवृद्धिप्रपीडनात् ।

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम् ॥ १४ ॥

पायोर्वलीर्षु तं धत्ते तास्वभिष्यणमूर्तिषु ।

जायन्तेऽर्शसि

स०—प्राक्—पूर्वं सर्वरोगविदाने, दोषप्रकोपहेतुः [उक्तो—]
दर्शितः । तेन—दोषप्रकोपकारणेन, बहौ सादिते—मन्दत्वं
गमिते । अग्निमान्द्योदाहारः सम्यक्पाकमगच्छन् भूयसा मल-

१ “शुष्काणि—स्रावरहितानि । सावीणि—रुधिरस्रावीणि ॥ सव-
रणात्—मलवेगरोधात् । गुदौष्ठो—गुदबाह्यावयवः ।” इति तोडरः ।

२ ‘तस्यां’ इति । ‘तस्या—संवरण्या’ इति तोडरः । ३ ‘ध्यर्धप्र’

इति ण द चन्द्रः । ४ ‘यस्यासौ अर्ध’ ण द थ । ५ ‘ल परि’ ङ ण

थ द । ६ ‘अथासा’ ङ ण थ द । ७ ‘मध्ये प्र’ ङ ण थ द ।

८ ‘तस्या—स० ज्ञाया वली’ ङ । ९ ‘घोऽध्यर्धो यव—सा’ ट ण द ।

१० ‘र्ध—प्रमाणेन सा’ ङ थ । ११ ‘सार्धयव—अर्धमङ्गुलम्’

१२ ‘तस्मिन्’ च तो । ‘उपतप्ति—दोषैर्दूषणम्’ इति चन्द्रतोडरौ ।

१३ ‘ज वलीबीज—’ ङ, ण, थ द । १४ ‘पीडित’ ङ, ण, थ द ।

१ ‘न पूर्वोक्तेन प्रा’ ट । ‘न मार्गेण प्रा’ ण थ । २ ‘व्याख्या’
ङ थ । ३ ‘रूक्षदुर्दर्शनानि—परुषविकारालानि । अन्तर्मुखानि—आभ्य-
न्तरवदनानि, अबहिर्मुखानि । दारुणोपद्रवाणि,—दारुणैः—कष्टसाध्यैः,
उपद्रवैः—वातविण्मूत्रसङ्गादिभिः, सहितानि ।” इति तोडरः । “यान-
सङ्कोभात्—उद्भ्रान्तयानोष्ट्रादियानगमनात् । घट्टनात्—सङ्घर्षात्, गुद-
क्षणनात् । विषमाम्यश्चेष्टाभ्यः—कायादिकृताभ्यः ।” इति चन्द्रः ।
४ ‘नेन चो’ ङ ण थ द । ५ ‘पायोवली’ इति ण द । ६ ‘षु संघत्ते’
च. तो । ७ ‘न्याच्चाहा’ ङ, थ, । ‘मिसादित्वाच्चाहा’ ण, थ, ।

त्वेनैव सम्पद्यते । तत इदमाह-मलेऽतिनिचिते । मले-पुरीषाख्ये, अतिनिचिते-प्रवृद्धे मामाङ्कुरजननयोग्ये, वायुरपानाख्यप्रायो सम्बन्धिनीषु बलीषु, त मल निचित यत्ते । तद्देशमलव्यतिसम्पर्कात्ता बलयोऽभिष्यणमूर्तयः प्रक्लिन्नदेहा सम्पद्यन्ते । तासु चाभिष्यणमूर्तिष्वर्शासि जायन्ते । इत्युत्तरकालजानामर्शसा सम्प्राप्तिः । तथा च केन वायुः कुपितो मलं धत्ते ? इत्याह-पुनश्चातिव्यवायत इत्यादि । पुनरिति निर्देशात् पूर्वोक्तं न हेतुना वायुः कुपितः, तथाऽतिव्यवायादिभिः कुपित इति गमयति । वस्त्रादीनां घटनेन सम्बन्धः । प्रततातिप्रवाहणेन दोषादिवेगानां प्रवर्तनम् । वातमूत्रशर्कृद्वेगानां तूदीरणमिहोक्तमिति प्रवाहणोदीरणयोर्द्वयोरुपादानम् । ज्वरादिभिः कर्षणादिति योज्यम् । विषमाभ्यश्च चेष्टाभ्य इति साहसादिविषमाचरणादिकाभ्यः । योषिता पुनरिति पुनः शब्देन पूर्वोक्तैर्भ्यः प्रकारेभ्यः प्रकारान्तरसामगर्भप्रपतनादिकं गृह्यते । ईदृशैरपरैरप्यनिर्दिष्टैरिह तत्प्रकोपहेतुभिर्वायुः कुपित इति योज्यम् ।

तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्निता ॥ १५ ॥

विष्टम्भः सक्थिसदनं पिण्डकोद्वेष्टनं भ्रमः ।
सादोऽङ्गे नेत्रयोः शोफः शकृद्वेदोऽथवा ग्रहः १६
मारुतः प्रचुरो मूढः प्रायो नाभेरधश्चरन् ।
सरुक् सपरिकर्तश्च कृच्छ्राग्निर्गच्छति खनन् ॥ १७ ॥
अन्त्रकूजनमाटोपः क्षामतोद्गारभूरिता ।
प्रभूतं मूत्रमल्पा विडंश्रद्धा धूमकोऽम्लकः ॥ १८ ॥
शिरःपृष्ठोरसां शूलमालस्यं भिन्नवर्णता ।
तन्न्द्रेन्द्रियाणां दौर्बल्यं क्रोधो दुःखोपचारता ॥ १९ ॥
आशङ्का ग्रहणीदोषपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।

स०-तेषामर्शसा पूर्वलक्षणं तत्पूर्वलक्षणं मन्दवह्नितेत्यादिकं शकृद्वेदप्रहपर्यन्तम् । अत्र च पूर्वलक्षणमध्ये “शकृद्वेदोऽथवा ग्रहः” इति निर्दिष्टम्, कस्यचित्पुरुषस्योत्पित्तुष्वर्शः सु भिन्नवर्चस्त्वकस्यचिद्बद्धवर्चस्त्वमित्यथवाशब्दस्यार्थः । मारुत इति सामर्थ्यादपानाख्यः, प्रायो-भूयिष्ठ कृत्वा, नाभेरधश्चरन्-गच्छन्, प्रचुरो

भवति । तथा, मूढो-मूढ इव मूढं क्रियामात्मीयौ हित्वेव वर्तमानः । तथा, सरुक्-सशूलः । तथा, सह परिकर्तेन वर्तते सपरिकर्तः । छिन्दन्निव कृच्छ्राग्निर्गच्छति, खनन्-शब्दायमानः । तथा, अन्त्रकूजनादिकं भवति । तथा च ग्रहणीदोषादिष्वशङ्का भवति ।

एतान्येव विवर्द्धन्ते जातेषु हतनामसु ॥ २० ॥

स०-एतान्येव-ग्रहणीदोषादीनि, हतनामसु-अर्शः सु, जातेषु विवर्द्धन्ते-वृद्धिमाप्नुवन्ति ।

निवर्तमानोऽपानो हि तैरधोमार्गरोधतः ।

क्षोभयन्ननिलानन्यान् सर्वेन्द्रियशरीरगान् ॥ २१ ॥

तथा मूत्रशकृत्पित्तकफान् धातून् च साशयान् ।

मृदात्याग्निं ततः सर्वो भवति प्रायशोऽर्शसः ॥ २२ ॥

कृशो भृशं हतोत्साहो दीनः क्षामोऽतिनिष्ठः ।

असारो विगतच्छायो जन्तुजुष्ट इव द्रुमः ॥ २३ ॥

कृत्स्नैरुपद्रवैर्ग्रस्तो यथोक्तैर्मर्मपीडनैः ।

तथा कासपिपासास्यवैरस्यश्वासपीनसैः ॥ २४ ॥

कृमाङ्गभङ्गवमथुक्षवथुश्वयथुज्वरैः ।

क्लेशबाधिर्यतैर्मिर्यशर्कराश्मरिपीडितः ॥ २५ ॥

क्षामभिन्नस्वरो ध्यायन्मुहुः शीवन्नरोचकी ।

सर्वपर्वास्थिहृन्नाभिपायुवङ्कणशूलवान् ॥ २६ ॥

गुदेन स्रवता पिच्छा पुलकोदकसन्निभाम् ।

विवर्द्धमुक्तं शुष्कार्द्रं पक्कामं चान्तराऽन्तरा ॥ २७ ॥

पाण्डु पीतं हरिद्रक्तं पिच्छिलं चोपवेश्यते ।

स०-तै-अशोभिः, अधोमार्गरोधादपानो निवर्तमान ऊर्ध्वं प्रवृत्तः सर्वा(अन्या)ननिलान्-समानोदानव्यानप्राणान्, सर्वेन्द्रियशरीरगान् प्रत्याहरणरूपतया क्षोभयन्-संरम्भान् कुर्वन्, तथा मूत्रादीन्, तथा धातून्-रसादींश्च, साशयान्-सहाधारैर्न वर्तमानान्, क्षोभयन्नग्निं मृदाति-मन्दीकरोति । तत-अग्निमार्दवादिकात् कारणात्, प्रायेणार्शसो-दुर्नामवान्, कृशादिकं स्यात् । अर्शस इत्यत्र “अर्शादित्वात्” अच् । विगतच्छायो द्रुमो जन्तु-

१ ‘अत’ ट । २ ‘पायुसम्ब’ ट । ३ ‘इशे मलाति’ ट । ४ ‘च तेन वायुः कुपितो बलवान् इत्या’ ड ण.थ.द । ५ ‘दोषवे’ थ । ‘षादिप्र’ ड ण.द । ६ ‘कृतामुदी’ ट थ. । ‘गानामुदी’ ड । ७ ‘दिभिः पादाच’ ड थ । ‘विषादाच’ ट.द । ८ ‘पूर्वकेभ्य’ ट.ड.ण.थ.द । ९ ‘धैरिपि त’ ड.ण.द । १० ‘विशेषेण स्तम्भो-विष्टम्भः, अज्ञाना जडिमा । अथवा, अन्नस्य विष्टम्भ-आहारो विष्टम्भ आमाशय एवावतिष्ठते । मूढो-विमार्गगतिः, मार्गरोधात् क्रियासमर्थः । अश्रद्धा-अज्ञानभिनन्दनम् । तन्द्रा-तन्द्रा । दुःखो-पचारता-स्वजनसेवकादिभिर्दुःखेन सेव्यते, अथवा रोगी दुःखेनोपचर्यते” इति तोडर । ११ ‘भूतमूत्रताऽरूपा’ इ.ण । *१२ ‘शकृद्वेदप्रहपर्यन्तम्’ इति ‘ग्रहणीदोषादीनि’ इति चारुणदत्तव्याख्यानमयुक्तम् । १३ ‘भूयो भूयिष्ठत्वात्, ना’ ण.थ.द. ।

१ ‘द क्षयात्मता हित्वा व’ ड । २ ‘या क्ष(क्रिया)यात्मता हि’ ट.ण.द । ३ ‘एतान्येव-मन्दवह्नितादीनि रूपाणि । जातेषु-उत्पन्नेषु । विवर्द्धन्ते-व्यक्ततराणि भवन्ति । हतोत्साहो-निरुत्साहः । दीन-क्लान्तचित्तः । क्षाम-क्रियास्वसमर्थः । अतिनिष्ठ-अतिनष्टकान्तिः । असार-साररहितः, ‘त्वग्रक्तादीनि सर्वान्तान्य-ग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।’ (ह.शा.अ.३.१.१७) इत्युक्तानि साराणि । जन्तुजुष्ट-कृमिभिर्भक्षितः । पुलकोदकसन्निभा-अप्राप्तपाकधान्य-मण्डोदकसदृशीम् ।” इति तोडर । “विवर्द्ध-वृद्धम् । विमुक्त-शिथिलम् ।” इति चन्द्र । ४ ‘व च व’ चन्द्र । ५ ‘वृद्धिं प्राप्नु’ ट । ६ ‘धाच्चापा’ ण.द. । ७ ‘ण प्रव’ ड.ण.थ.द. । ८ ‘मन्द क’ ण.द. । ९ ‘सिमन्दादि’ ड.थ. ।

जुष्ट पत्रौघविरहाद्यथा छाया रहित, तथैवार्शस शोभारहित इति श्लेषोपमालङ्कार । तथेति न केवल पूर्वोक्तैरुपद्रवैर्ग्रस्त, अपि तु कासादिभिरपील्यर्थ । क्लैव्येत्यादि । अश्मरिपीडित इत्यत्र “डघापो” इत्यादिना बहुलवचनाद्भ्रस्व । अथवा, “अश्मनि पीडित” इति पाठ । क्षामो भिन्नश्च स्वरो यस्य स एवम् । तथा ध्यायन्-चिन्ताव्याप्त । तथा, निष्ठीवनादिभिर्युत । तथा, गुदेन पिच्छा पुलकोदकसन्निभा स्रवता विबद्धादिकमुपवेक्ष्यते । अप्राप्तपाक धान्य पुलकशब्दवाच्यम् । आगम-“धान्य पुलकोऽनिष्पन्नम्” इति । अथवा, पुलक-कुत्सित धान्यम्, तस्योदकेन तुल्याम् । अन्ये तु यवगोधूमादिस्वेदं पुलकोदकमित्याहुः, तेन तुल्याम् । विबद्धमुक्तमिति कदाचिदुदाहृत कदाचिदनुदुत भवति ।

वाताश्लेष्मा लक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा बह्वनिला. शुष्काश्चिमिचिमान्विताः ॥२८॥
म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विषमाः परुषाः खराः ।
मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः २९
बिम्बीककन्धुखर्जूरकार्पासीफलसन्निभाः ।
केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः ॥३०॥
शिरःपार्श्वसकट्यरुवङ्कणाभ्यधिकव्यथाः ।
क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहरोचकप्रदाः ॥ ३१ ॥
कासश्वासान्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ।
तैरातौ ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ॥ ३२ ॥
रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेक्ष्यते ।
कृष्णत्वङ्मलविण्मूत्रनेत्रवक्रश्च जायते ॥ ३३ ॥
गुल्मग्रीहोदराष्टीलासम्भवस्तत एव च ।

स०—वाताधिका गुदजा शुष्कादिगुणयुक्ता । विषमा—विषमसंस्थाना ऊर्ध्वाधस्तिर्यगादिदुःस्थिता । परुषा—शाकपत्रादितुल्यस्पर्शा । मिथो विसदृशा—परस्परमर्तुल्यसन्निवेशा । वक्रा—धनुष्कोट्यादिवत् । तथा, तीक्ष्णा—दर्भाङ्कुरवत् । विस्फुटितं—केसरादिवत्, आनन येषां त एवम् । बिम्ब्याद्यनेकोपमानोपादान तेषां विचित्ररूपदर्शनार्थम् । शिरादिष्वधिकव्यथा । तथा, क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहरोचकप्रदा । तथा, कासादिकृत । तैरातौ—पीडितौ, ग्रथितादिकमुपवेक्ष्यते । कृष्णत्वगादिश्च स्यात् । तत एव च गुदाङ्कुरेभ्यो गुल्मादिसम्भव ।

१ ‘पत्रादिवि’ ट. । ‘रहितत्वाद्य’ ड. ५ । २ ‘दज पु’ ड । ३ ‘दावर्त’ ड. ५ । ‘दाहत’ ण. ६ । ४ ‘चिद्रव म’ ड. ७. थ. ६ । ५ “चिमिचिमान्विता—सर्षपलितवेदनाविशेषयुक्ता । म्लाना—चिपिटिका अनुपचिता । श्यावारुणा—सुनीलश्वेतारक्ता । स्तब्धा—कीलवत्, काठिन्यात् । खरा—कठिना पाषाणादिसमस्पर्शा कर्कोटिकाफलवत् । हृद्रवो—हृद्रोग । एते गुल्मादयो वाताश्लेष्मासुपद्रवाः ।” इति तोडर । ६ ‘हृद्रवारो’ इ. तो । ७ ‘दिस’ ट. । ८ ‘तुल्या. । व’ ड. ७. थ. ६ ।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ॥ ३४ ॥
तन्वस्त्रस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लथः ।
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्रसन्निभाः ॥ ३५ ॥
दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूर्च्छारुचिमोहदाः ।
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ॥ ३६ ॥
यवमध्या हरितीर्तहारिद्रत्वङ्मलखादयः ।

स०—पित्ताश्लेष्मा नीलमुखा इत्यादि लक्षण हारिद्रत्वङ्मलखादय इतिपर्यन्तम् । तनु—अच्छ, अस्त्र—रक्त, निल्य स्रवन्ति, इति “आभीक्ष्ण्ये” णिनि । तथा, तनवो—न घना, श्लेष्मगुदाङ्कुरवत् । मृदव—शिरीषपुष्पादिवत् । श्लथः—स्त्रिभ्रमासादिवत् । शुकजिह्वेत्यादि बहुपमात्वं पूर्ववत् सस्थानवर्णवैचित्र्यार्थम् । द्रवादीनां वर्चसा सम्बन्ध । यवमध्या—यवमध्यसंस्थाना । हरितो—दूर्वावर्णा, पीता हारिद्राश्च लगादयो येषां त एवम् । आदिशब्देन नयनविण्मूत्रादयो गृह्यन्ते ।

श्लेष्मोल्वणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ३७

उच्छूनोपचिताः स्निग्धाः

स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ।

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः

कण्ठ्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ॥ ३८ ॥

करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ।

वङ्कणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्तिनः ॥ ३९ ॥

सकासश्वासहृत्तासप्रसेकारुचिपीनसाः ।

मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ॥ ४० ॥

क्लैव्याग्निमार्दवच्छर्दिशमप्रायविकारदाः ।

वर्साभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ।

स०—श्लेष्माश्लेष्मा महामूलादिक लक्षण पाण्डुस्निग्धत्वगाद्यन्तम् । बह्वनिला इत्यनेन पित्तोत्तरा इत्यनेन श्लेष्मोल्बणा इत्यनेन च निर्देशेन सर्वेषामेवाश्लेष्मा त्रिदोषजत्व द्योतयति । तेन सर्वाण्यर्शांसि त्रिदोषजानि, भूयसा तु व्यपदेश इति वेद्यम् ।

संसृष्टलिङ्गाः संसर्गात्

स०—संसर्गाद्गुदाङ्कुरा संसृष्टलिङ्गा—संसृष्टरूपा, स्युः ।

१ “विस्त्रा—विस्त्रगन्था आमगन्धिन । सोष्माण—ऊष्मवन्तः । उच्छूनोपचिता,—उच्छूना—दैर्घ्येणोद्भूता. श्वयथुमन्तो वा, उपचिता—पीवरा परिणाहेन स्थूला वा । पायुवस्तिनाभिविकर्तिन—तच्छेदिन । पायुवस्तिनाभिविकर्षिण इति पाठे एषु पायुवस्तिनाभिविकर्षणवत् पीडाकारिण । आमप्राया—आमबहुला अतीसारग्रहण्यादयः । न स्रवन्ति रक्तादिकमिति शेषः ।” इति तोडर । “हरिद्राभङ्गवर्ण—हरितीर्तम् । हरिद्रासम—हारिद्रम् ।” इति चन्द्र । २ ‘त्पीता हा’ द । ३ ‘येषु’ ड । ४ ‘साभा. स’ ण. ६ । ५ ‘षामर्श’ ट. ६ । ‘मेषामर्श’ थ ।

निचयात्सर्वलक्षणाः ॥४२॥

स०-निचयात्-सन्निपातात्, सर्वलक्षणा-दोषत्रयलक्षण-युता ।

रक्तोल्बणा गुदेकीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥ ४३ ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुप्रतिपीडिताः ।

स्वन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ ४४ ॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥ ४५ ॥

स०-रक्तोल्बणा-रक्ताधिका, गुदेकीला पित्तसाकृल्या-लक्षणेन, समन्विता इत्यादिक कलुषेन्द्रिय इति यावदेषा लक्षण बोध्यम् । गुदाङ्कुरा इति प्रकृतेऽपि गुदेकीला इत्युक्त वैचित्र्या र्थम् । ते च गुदेकीला अतिदुष्टमुष्णं च सहसा-अचिन्ति तमेव शूलादिलिङ्गै, रक्तं स्वन्ति, गाढविद्रुप्रतिपीडिता सन्ति । तस्य-रक्तस्य, अतिप्रवृत्तितो भेकाभो भवति । चोऽवधारणे, तस्यैव रक्तस्यातिप्रवर्तनान्मण्डूकाम स्यात्, न कारणान्तरे णेत्यर्थः । शोणितक्षयसम्भवैर्दुःखै-रोगै, पीड्यते । “रक्तेऽ-म्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरूक्षता ।” (ह सू अ ११।१७) इति रक्तक्षयजा उक्ता । तथा, हीनवर्णबलोत्साहादि स्यात् ।

मुद्रकोद्रवजूर्णाहकरीरचणकादिभिः ।

रुक्षैः सङ्गाहिभिर्वायुः स्वे स्थाने कुपितो बली ॥४६॥

अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ।

पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ॥ ४७ ॥

तेन तीव्रा रजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ।

आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनम् ॥ ४८ ॥

बस्तौ च सुतरां शूलं गण्डश्वयथुसम्भवः ।

पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः ॥ ४९ ॥

हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसङ्गप्रवाहिकाः ।

बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ ५० ॥

मनोविकारस्तृष्णास्त्रपित्तगुल्मोदरादयः ।

ते ते च वातजा रोगा जायन्ते भृशदारुणाः ॥५१॥

दुर्नाम्नार्मित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।

१ “गाढविद्रुप्रतिपीडिता-गाढया विशा प्रतिपीडिता कठिन-पुरीषयन्त्रिता । मेकाभो-मण्डूकसदृश प्रावृषेण्यमेकाभ पीत-च्छवि । हतौजा-हतशक्ति । कलुषेन्द्रियो-दुर्वलेन्द्रियो व्याकुल-सर्वेन्द्रियो वा । कोद्रव-श्यामाक । जूर्णाहो-जोन्हलक । करीर-करीरवृक्षफलम्, ‘करीरमाध्मानकर’ (ह सू अ ६।८२) इत्युक्तत्वा-त् । इति-एवलक्षणलक्षितो रोग, उदावर्तौनाम दुर्नाम्ना-अर्शसा, परम-उत्कृष्ट, उपद्रव स्यात्-प्रधान उपद्रवो जायते ।” इति तोडर । २ ‘हतौ’ तो । ३ ‘दित क’ थ । ४ ‘सा-झटिति तमेव शू’ ड । ‘सा-त्तमिगिति तमेकमुलादि’ (?) ण द । ५ ‘रणात्तस्यै’ ड ण द । ६ ‘स्वस्थाने’ इ ण द तो.स.मू । ७ ‘तीव्ररु’ स द ।

वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ ५२ ॥

स०-आदिशब्देन मसूरादीना ग्रहणम् । मुद्रादिमी रुक्षै सङ्गाहिभिर्वायु-अपानाख्य, स्वे स्थाने-बस्त्यादिलक्षणे, कुपि-तोऽत एव बलवान्, स्वस्थाने कुपितो बली स्यात् । बली पवनो वातादिसङ्ग [दारुण] कुर्वीत । किं कृत्वा? अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः । किं कुर्वन्? अध पुरीषं प्रशोषयन् । तेन-वातविण्मूत्रसङ्गेन हेतुना, तेन वा-तयाविधेन वायुकोपेन, तीव्रा-दारुणा, पीडा कोष्ठादिगा भवेत् । तथा, आध्मानादय स्यु परिकर्तनं च । बस्तौ चेति चशब्दो भिन्नक्रम, शूल चेत्यर्थः । गण्डयो श्वयथुर्गण्डश्वयथु, तस्य सम्भव । पवनस्य-प्रकृतत्वादपानाख्यस्य, ऊर्ध्वगामित्वं स्यात् । तत-ऊर्ध्वगमनात्, छर्द्यादय स्यु । ते ते च वातजा रोगा-अनेके नखभेदादयो, भृशदारुणा-अतिशयेन दुःखावहा, जायन्ते । दुर्नाम्नामिति-एव पूर्वोक्तेन प्रकारेण, अय उदावर्त परमो-महान्, उपद्रव स्मृतो मुनीन्द्रैरिति शेषः । वातेत्यादि । वातेनाभिभूतो-व्याप्त, कोष्ठो येषा त एव तेषा [तै-] दुर्नामभिर्विनाऽपि, स-उदा-वर्तो जायते, न केवल तैः, इत्यपिशब्दार्थः ।

अधुना साध्यासाध्यविभागमेषामाह—

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरे बलौ ।

स्थितानि तान्यसाध्यानि, याप्यन्तेऽग्निबलौदिभिः ॥

स०-सहजान्यर्शांसि, तथा त्रिदोषजानि यथोत्तरकालजा-न्यपि, आभ्यन्तरे बलौ यानि स्थितान्येकदोषजानि तान्य-प्यसाध्यानि । बलिशब्द पुञ्जीलिङ्ग । अर्शसामसाध्याना कि कार्यम्? इत्याह-याप्यन्त इत्यादि । अग्निबलमादि येषा त एवम्, तैर्याप्यन्ते । अग्निबलेऽक्षीण आयुषि च पादस-म्पदि चेत्यर्थः ।

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥५४॥

स०-द्वन्द्वजानि-सङ्करोत्पन्नानि, यानि च द्वितीयाया बलौ श्रितानि, तानि कृच्छ्रसाध्यान्याहुः, मुनय इति शेषः । तथा परिसंवत्सराणि च कृच्छ्रसाध्यानि । परिगतानि संवत्सर परि-संवत्सराणि, प्रादिसमास, वर्षातिक्रान्तानीत्यर्थः ।

बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।

अर्शोसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥५५॥

स०-बाह्याया बलौ जातानि यानि तथैकदोषोल्बणानि च तथा न चिरोत्पतितानि-संवत्सरादवर्गाजानि, तानि च सुख-साध्यानि ।

१ ‘न महामसू’ ड ण थ द । २ ‘स्वस्थाने’ ट । ३ ‘तिदु’ ट । ४ “आदिशब्देन देहबलद्रव्यप्रयोगदैवसाहुण्यादयो गृह्यन्ते ।” इति तोडर । ५ ‘नि यानि’ ड ण थ.द. ।

मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्व

स०-मेढ्रभगनासाकर्णादिषु चार्शासि वक्ष्यन्ते । यथास्व-
स्त्रीये स्त्रीयेऽध्याये गुह्यरोगविज्ञाने नासारोगविज्ञाने कर्णरोग-
विज्ञानादौ चेति ।

नाभिजानि तु ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ५६ ॥

स०-नाभिजानि तु-नाभौ जातानि पुनर्गण्डूपदास्यरू-
पाणि, गण्डूपदाना-किञ्चुलुकानामास्य तदिव रूपं येषां तान्ये-
वम् । तथा पिच्छिलानि-पिच्छावन्ति, तथा मृदूनि च भवन्ति ।

चर्मकीलान्याह—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ।

कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ ५७ ॥

स०-व्यानाख्यो वायुः श्लेष्माणं गृहीत्वाऽर्शं करोति । क^१
त्वचो बहि-बाह्यप्रदेशे । किम्भूतम्^२ कीलोपमं तथा स्थिर
खरं च । तं च-गुदाङ्कुर, चर्मकीलं विदुः, मुनय इति शेषः ।

वातेन तोदः पारुष्यं, पित्तादसितरक्तता ।

श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ ५८ ॥

स०-तत्र वातेनाधिकेन तोदपारुष्ये भवतः । पित्ताद-
सितरक्तता भवति । श्लेष्मणा तस्य-चर्मकीलस्य, स्निग्धतादिक
स्यात् । ग्रथितत्वं-ग्रन्थिसदृशत्वम् । सवर्णता-प्राकृतशरीर-
तुल्यवर्णता ।

अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुदं बद्धा कुर्युर्बद्धगुदोदरम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने-

ऽर्शसां निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स०-अर्शसा प्रशमे-शान्तौ, मतिमान् शीघ्रं यत्नं कुर्वीत ।
किमिति चेत्^१ तदाह-तानीत्यादि । यस्मात्तानि-अर्शासि,
गुदं बद्धा-निरुद्धं, बद्धगुदोदरं शीघ्रं कुर्युरिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-

काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थानेऽर्शसा

निदानं नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

१ 'स्त्रीयेष्वध्यायेषु गु' ण थ द. । २ "पिच्छिलानि-चिक-
णानि । मृदूनि-कोमलानि ॥ त्वचो बहि-गुदौष्ठदेश एव, नान्यत्र ।
तु इति अहो ।" इति तोडर । ३ 'नि मृदू' ङ ण थ द. । ४ 'सुमति'
ट ण द. । ५ 'चेत्याह' ट. । 'चेत्तदित्याह' ण ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अर्शोनिदानादनन्तरमतिसारग्रहणीरोगनिदानारम्भः । यतो
वक्ष्यति (ह वि अ ८१९४)-“अर्शोतिसारग्रहणीवि-
कारा प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।” इति । तस्मादतिसा-
रग्रहणीरोगनिदानं प्रक्रम्यत इत्याह—

अथातोऽतीसारग्रहणीदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-पूर्वव्याख्या ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।

अतीसारः

स०-दोषैर्व्यस्तै-पृथग्वातपित्तकफैः, समस्तै-सन्निपातेन,
तथा भयात् शोकाच्चेति षड्विधोऽतीसारः ।

स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरुद्धकैः ।

मर्चैरुक्षातिमात्राच्चैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ २ ॥

कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ।

विस्त्रसयत्यधोऽब्धातुं हत्वा तेनैव चानलम् ॥ ३ ॥

व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ।

प्रकल्पतेऽतिसाराय

स०-स च सुतरामत्यम्बुपानात् जायते । कृशशुष्कामिषा-
दिभिस्तथा तद्विधै-वातप्रकोपहेतुभिरिहानुक्तैरपि, अनिल
कुपितोऽब्धातुं शरीरगतमधो विस्त्रसयति-अधस्तात्प्रयति । स्नेह-
विभ्रम-स्नेहव्यापत्तिः । तेनैव-अब्धातुना, अनल-जठराग्नि,
हृत्वा-मन्दत्वं नीत्वा, तथा कोष्ठं व्यापद्य-शून्यतां कोष्ठस्य
कारयित्वा, अनुशकृत्-शकृत् समीपे, न तु सर्वं कोष्ठम् ।
पुरीषं च तेनैव धातुना द्रवतां नयन्-प्रापयन् । अतीसाराय
कल्पते-सम्पद्यते । अनिल इति योज्यम् ।

लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ४ ॥

तोदो हृद्दकोष्ठेषु गात्रसादो मलप्रहः ।

आध्मानमविपाकश्च

स०-तस्य-अतीसारस्य, भाविनो-भविष्यतो लक्षणं, तोदो
हृदादिषु गात्रसादादि च ।

१ इदमतीसारग्रहणीदोषनिदानं चरके चि० १५।१९ अध्याययोः,
सुश्रुते उ० ४० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ८ अध्याये चास्ति
निरूपितम् । २ 'णीरोगानि' इ ण द स.मू. । ३ "अब्धातु-उदका
ख्यम् । अनु-पच्छात्, शकृत्कोष्ठं व्यापद्य ।" इति चन्द्र । ४ 'कृश'
मि' ङ थ । ५ 'भ्रमात्-स्नेहव्यापत्ते' । ङ. । ६ 'कुत्समी' ङ थ ।

तत्र वातेन विड्जलेम् ॥ ५ ॥

अल्पाल्पं शब्दशूलाख्यं विबद्धमुपवेक्ष्यते ।
रुक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥
तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्तिकम् ।
शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ ७ ॥

स०—[तत्र—] तेषु षडतीसारेषु, वातेनातीसारे विड्जला-
दिक शुष्कमुखादिको नर उपवेक्ष्यते । किं कुर्वन् ? विनिष्टनन् ।
कोऽर्थ ? नि कुर्वन् ।

पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभम् ।
सरक्तमतिदुर्गन्धं तृणमूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ ८ ॥
सर्शलं पायुसन्तापपाकवान्

स०—पित्तेन तृडादिमात्रं पीतादिकमुपवेक्ष्यते ।

श्लेष्मणा घनम् ।

पिच्छिलं तन्तुमच्छेत स्निग्धमामं कफान्वितम् ॥ ९ ॥
अभीक्ष्णं गुरु दुर्गन्धं विबद्धमनुबद्धरुक् ।
निद्रालुरलसोऽन्नद्विडलपाल्पं संप्रवाहिकम् ॥ १० ॥
सरोमहर्षः सोत्केशो गुरुवस्तिगुदोदरः ।
कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च

स०—श्लेष्मणा घनादिगुणं नर उपवेक्ष्यते । निद्रालुस्तथाऽल-
सोऽन्नद्वेषी च स्तोक स्तोक सह प्रवाहिकया वर्तते संप्रवाहिक
चोपवेक्ष्यते । तथा, सरोमहर्षादिक स्यात् । तथा, कृतेऽप्य-
कृतसंज्ञश्च—कृतेऽपि पुरीषोत्सर्गोऽकृतसंज्ञ कृतपुरीषोत्सर्ग इति
सवेदना न भवति ।

सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

स०—सर्वात्मा—सन्निपातेन, सर्वदोषलिङ्ग ।

भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रावयेच्छकृत् ।
वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं प्लवम् ॥ १२ ॥
वातपित्तसमं लिङ्गैराहुः ।

स०—भयेन चित्ते क्षोभिते सति पित्तसहितो वायु शकृ
द्रावयेत् । ततोऽनन्तरमतिसार्येत, क्षिप्रादिगुणयुक्तं लिङ्गैर्वात-
पित्ततुल्यम् ।

१ 'विज्जल' स इ । "विज्जल—हिन्नोदकप्रायम् ।" इतीन्दु ।

२ विड्जल—किण्वोदकप्रायम् । विनिष्टनन्—निष्ठानिका प्रवाहिका
कुर्वन् । दुर्गन्ध—क्षिण्णगन्धम् । विबद्ध—कठिनप्राय स्वल्पप्रवृत्तिर्वा ।
अनुबद्धा—लम्बा, रुक्—वेदना, यस्य तत् अनुबद्धरुक् । संप्रवाहिक-
सनिष्ठानिकम् ।" इति चन्द्र । ३ 'विनष्टवाक्' इति क्वचित् ।
४ 'तेष्वती' ङ ण थ द । ५ 'नि कुथ' ङ थ द । ६ 'न उपवे-
क्ष्यते ।' ट । ७ 'हवत्' 'कवत्' ण द । ८ 'शूल पा' स स ।
९ 'स्तिगुरुदर' ण द स मू । १० 'दिकमुप' ङ ण थ द । 'दिगु-
णमनुबद्धरुगन्त निद्राल्वादिविशेषणोऽल्पादिगुण च नर' इति क्वचित् ।
११ 'या सप्र' ङ ण द ।

तद्वच्च शोकतः ।

स०—तद्वच्च—भयेन तुल्यलिङ्ग, शोकादतिसार्यते ।

अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ १३ ॥
सासृङ्गिरसः

स०—अतीसार षोढा भवन् द्विप्रकार सङ्क्षेपेण । एक-
सामो द्वितीयो निरामक । तथा, एक सरक्तो द्वितीयो निरस ।

तत्राद्ये गौरवादप्सु मज्जति ।

शकृदुर्गन्धमाटोपविष्टम्भार्तिप्रसेकिनः ॥ १४ ॥

स०—तत्र—तस्मिन्, आद्ये—सामेऽतीसारे, गौरवादप्सु पतितं
पुरीष मज्जति—बुडति, दुर्गन्ध च स्यात् । आटोपादियुतस्य पुस ।

विपरीतो निरामस्तु

स०—निरामस्त्वतीसारोऽतो विपरीत—अप्सु प्लवति, आटो-
पादिरहितस्य पुस ।

कफात्पकोऽपि मज्जति ।

स०—कफात्पुन स्वभावगुरुत्वात् पकोऽपि मज्जति ।

अथ ग्रहणीरोग लक्षयति—

अतीसारेषु यो नातिथलवान् ग्रहणीगदः ॥ १५ ॥

तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ।

स०—अतीसारेषु योऽतिथलवान् भवति तस्य ग्रहणीगदो
भवेदिति ग्रहण्या निदानम् । अन्यस्य—अनतिसारिण, अग्निविध्व-
सकरै—वह्निमान्यहेतुभिरन्नपानै, शीलितैर्ग्रहणीरोग स्यात् ।

अतीसारग्रहणीरोगयो समानाभासत्वात् को विशेष ?
इत्याह—

सामं शकृन्निरामं वा जीर्णं येनातिसार्यते ॥ १६ ॥

सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ।

स०—साम पुरीषमथवा निराम जीर्ण आहारे सति येन-
व्याधिना, अतिसार्यते—अत्यर्थं बहिनि सार्यते, स व्याधिरती-
सार । अतिसरणाद्धेतो । अतिसरणशब्दनिर्देशेन चास्यान्व-
र्थत्व द्योतितम् । तदेवमतिसरणादतीसार इत्युच्यते । ननु, एव
सति यदा ग्रहणीदोषेऽप्यतिसरणं कथञ्चित्स्यात्तदा तस्याप्यती-
सारत्व स्यादित्याशङ्क्याह—आशुकारीत्यादि । प्रभावप्रधानोऽयं
निर्देशः । हेतौ प्रथमा । स्वभावेनाशुकारित्वादतीसारो ग्रहणी-
दोषादन्य इत्यर्थः । ग्रहणीदोषो हि नाशुकारी, किन्तर्हि ? चिर-
कृत् । तथा चाह (श्लो १८)—“चिरकृद्ग्रहणीदोषः” इति ।

१ 'द्वेधा' ण द, च स स । २ 'सामाती' ण द । ३ 'बुड' ट ।

४ 'त्वाच्च प' ण द । ५ "अतीसारेषु जातेषु सत्सु वज्यां(ज्यै)वर्जने
सेव्या(व्य)सेवने च यो नातिथलवान् तस्य ग्रहणीगद स्यात् ।
आशुकारी—सवमाशु करोति व्यापादयति, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ।"
इति चन्द्र । ६ 'शेनैवास' ण द । ७ 'दि । भाव' ट ।

अथ ग्रहणीदोषस्य स्वरूपं वर्णयन्तीसाराङ्ग्यो मेदमाह—

सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ १७ ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरं कृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवेशयेत् ॥ १८ ॥

स०—ग्रहणीदोषोऽजीर्णेऽन्ने सामं कदाचित्सान्नं, कदाचि-
जीर्णेऽन्ने पक्वं तथा नैव वा । अकस्मात्—कदाचिन्निमित्तमन्तरे-
णापि, मुहुर्मुहु—पुन पुनर्बद्ध, कदाचिन्निमित्तं विना मुहु शिथिल,
सञ्चयादुपवेशयेदिति योज्यम् । अयं तु ग्रहणीदोषश्चिरकृत् ।

स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।

स०—स—ग्रहणीदोषः, पृथग्दोषैः—वातपित्तकफैः, सन्नि-
पातेन चेति चतुष्प्रकारो जायते ।

प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः ॥ १९ ॥
प्रसेको वक्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः ।
आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्नकूजनम् ॥ २० ॥

स०—तस्य—ग्रहणीदोषस्य, प्राग्रूपं सदनं चिरात्पचनादि च ।

सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ।
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ॥ २१ ॥

स०—चतुर्विधस्यास्य ग्रहणीदोषस्य सामान्यं लक्षणं कार्श्यं
दिकम् ।

तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पाश्वोरुवङ्गणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विषूचिका ॥ २२ ॥
रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मान भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते २३
वातहृद्रोगगुल्मार्शः स्त्रीहपाण्डुत्वशङ्कितः ।
चिराद्दुःखं द्रव्यं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ २४ ॥
पुनःपुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ।

स०—तत्र—तेषु चतुर्षु गदेषु मध्ये, वातात्तालुशोषादि स्यात् ।

पित्तेन नीलपीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ॥ २५ ॥
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारचितुर्दितः ।

१ ‘षस्वरू’ ट ण द । २ ‘चिरकृत्—चिरकालेन व्यापादयति ।
सञ्चयात्—सञ्चितैर्दोषैः ॥ सदनं—अन्नसाद । कर्णक्ष्वेड—कर्णयोर्म-
हान् स्वन । अन्नकूजनं—अन्नाणामव्यक्तशब्दकरणम् ॥ तमक—
तम प्रवेशः ॥ रसेषु सर्वेषु—मधुरादिषु, गृद्धि—अभिलाष ।” इति
चन्द्र । “तमक—श्वासमेद तम प्रवेशो वा । तिमिर—नेत्ररोगो
मन्ददृष्टिः । परिकर्तिका—गुदे कर्तनवत् पीडा, अन्नच्छेदो वा ।
जीर्णे जीर्यति—च ‘अन्ने’ इति शेषः ।” इति तोडर । “द्रव्यं शुष्क-
कदाचिद्द्रव्यं कदाचिच्छुष्कम्” इति विजयवाचस्पती । ३ ‘णेऽप्यन्ने’
ण द । ४ ‘वाऽतिसार्यते । अ’ ट । ५ ‘स्याम्यस्य’ थ । ६ ‘नील
पी’ इ स.इ. । ‘पीतनीलाभ’ ण. द. ।

स०—पित्तेन पीताभं सन् तथा पूत्यम्लोद्गाराद्यदितो^१ नील-
वर्णादिकं वर्चं सृजति ।

श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिरोचकः ॥ २६ ॥
आस्योपदेहं निष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ।
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ २७ ॥
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ २८ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यम्

स०—श्लेष्मणा दुःख—कृच्छ्रेण, अन्नं पच्यते । छर्दिदि च
स्यात् । तथा, हृदयं स्त्यानं—पिण्डितमिव, मन्यते । जठरं निश्चलं
गुरु च । उद्गारश्च दुष्टमधुर स्यात् । सदनं शरीरस्य । स्त्रीष्व-
हर्षणादि च स्यात् ।

सर्वजे सर्वसङ्करः ।

स०—सर्वजे—सन्निपातजे, सर्वेषां लक्षणानां सङ्गरो—मिश्रत्वं,
भवति ।

विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः ॥ २९ ॥
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः

स०—अङ्गस्य विभागे च ये विषमाद्या—विषमतीक्ष्णमन्दा,
त्रयोऽग्नय उक्तास्तेऽपि ग्रहणीदोषा स्युः । ननु, एव सति सप्त
ग्रहणीदोषा इति प्राप्नोति । मैवम् । मुख्या सम्प्राप्तिपूर्वक-
रूपनिर्देशादियुक्ताश्चत्वार एव ग्रहणीदोषाः । ये तु विषमाद्या
त्रयस्ते ग्रहणीरोगाभासा इति बोध्यम् ।

समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ।

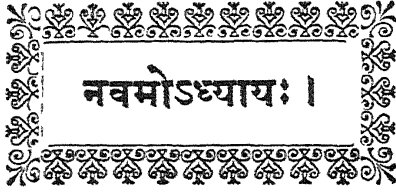
स०—समं पुनरग्निं स्वास्थ्यस्य—आरोग्यस्य, कारणम् ।

वातव्याध्यदमरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शासि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ३० ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थानेऽती-
सारग्रहणीदोषनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स०—वातव्याध्यादयोऽष्टौ महारोगाः सुदुस्तरा—विषमा ।
तस्मात्तेषु यत्नं कार्यं इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थानेऽतिसार-
ग्रहणीदोषनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

१ ‘पीतवर्णा’ ट । २ ‘हमाधुर्यकासष्टीवनपी’ इ तो, स च,
मा नि । ३ ‘हृल्लासो—दोषोत्प्रेषः ॥ सुदुस्तरा—दुर्जया, कस्यचित्
सिध्यन्तीत्यर्थः ।” इति चन्द्र । ४ ‘वैरूप्ये’ ट. ण. द. ।

नवमोऽध्यायः ।

अनीसारग्रहणीरोगनिदानादनन्तरं मूत्राघातनिदानमेकसम्बन्धनत्वादुच्यत इत्याह—

अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

बस्तिबस्तिशिरोमेदूकटीवृषणपायवः ।

एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥ १ ॥

स०—बस्त्यादीनां द्वन्द्वः । बस्त्यादयः एकसम्बन्धनाः प्रोक्ताः । एकसम्बन्धनं—ग्रन्थनं, येषां त एवम् । तदेवैकसम्बन्धनत्वेनैव प्रकटयति—गुदेत्यादि । गुदास्थिविवरमाश्रयो येषां त एवम्, तत्राश्रिता इत्यर्थः ।

ननु, अत्र मूत्राश्रिता दोषा अवश्यं बस्तिं प्राप्य विकुर्वन्ते । बस्तेश्चाधोमुखत्वान्मूत्राघातप्रवेशो बस्तिमुखेन न सम्भाव्यते, तस्मान्मूत्राघातानुत्पत्तिरेव, इत्याशङ्काह—

अधोमुखोऽपि बस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरामुखैः ।

पार्श्वेभ्यः पूर्यते सूक्ष्मैः स्यन्दमानैरनारतम् ॥ २ ॥

यैस्तैरेव प्रविश्यैर्न दोषाः कुर्वन्ति विशतिम् ।

मूत्राघातान् प्रमेहांश्च कृच्छ्रान्मर्मसमाश्रयान् ॥ ३ ॥

स०—हिर्यन्मादर्थं । अपिश्च हेत्वभ्युपगमे । यद्यप्यधोमुखो बस्तिस्तथाऽपि जलमध्यस्थिताधोमुखनवमृत्कुम्भवत् । हि—यस्मात्, पार्श्वेभ्यो मूत्रवाहिसिरामुखैः—स्रोतोद्वारैः, सूक्ष्मैः प्रकृतत्वान्मूत्रं स्यन्दमानैः—स्रवद्भिः, अनारतं—अनवरतं, यैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्बस्तिं पूर्यते तैरेव मूत्रस्रोतोद्वारैर्दोषा एन—बस्तिं, प्रविश्य विशतिं मूत्राघातान् कुर्वन्ति तावतश्च प्रमेहान् । किम्भूतान् ? बस्त्याख्यमर्मसमाश्रयान् । हेतौ द्वितीया । मर्मसमाश्रितत्वात् कृच्छ्रान्—कृच्छ्रसाध्यान् ।

बस्तिवङ्गणमेद्वार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।

मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे

१ “अथ—अनन्तरं, अतः—कारणात्, यतः स्थूलमलस्यातीसारा—(पुरीषा)ख्यस्य व्याधय उक्ता । अथाच्छस्य मूत्राख्यस्य मलस्योच्यन्तेऽध्यायद्वयेन । मूत्रस्याघाता मूत्राघाता—मूत्रकृच्छ्रादयः । एकसम्बन्धना—तुल्यग्रन्थनबन्धना परस्पराधाराः ।” इति तोडर । २ “इदं मूत्राघातमूत्रकृच्छ्राश्मरीनिदानं चरके चि० २६ अध्याये सि० ९ अध्याये च, सुश्रुते नि० ३ अध्याये उ० ५८।५९ अध्याययोश्च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ९ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ ‘त्वतेषां’ ण द । ४ ‘मध्येस्मि’ ङ ण द । ५ ‘मूत्रे स्म’ थ द ।

स०—अत्र चत्वारो मूत्राघाता वातपित्तकफसन्निपातात्मकाः । तत्र वातजे कृच्छ्रे—मूत्राघाते, बस्त्याद्यर्तियुक्तं पुमानल्पाल्पं कृत्वा मुहुर्मुहुर्मूत्रयेत् ।

पैत्ते पीतं सदाहृक् ॥ ४ ॥

रक्तं वा

स०—पैत्ते कृच्छ्रे पुमान् मूत्रं पीतं सदाहृक्मूत्रयेत्, अथवा रक्तम् ।

कफजे बस्तिमेदूगौरवशोफवान् ।

सपिच्छं सविबन्धं च

स०—कफजे कृच्छ्रे बस्तिमेदूगौरवशोफयुक्तं सन् सपिच्छं सविबन्धं च—रुद्धा रुद्धा, मूत्रं मूत्रयेत् ।

सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ५ ॥

स०—सर्वैः—त्रिभिर्दोषैः सन्निपतितैर्जाते कृच्छ्रे, सर्वात्मक—दोषत्रयलक्षणलिङ्गित, मूत्रं मूत्रयेत् ।

इदानीमश्मरीं लक्षयति—

यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयेत् ।

मूत्रं सपिच्छं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ६ ॥

सञ्जायतेऽश्मरी घोरा पित्ताद्गोरिव रोचना ।

श्लेष्माश्रया च सर्वा स्यात्

स०—यदा—यस्मिन् काले, वायुः कुपितो बस्तेर्मुखमावृत्य—रुद्धा, परिशोषयेन्मूत्रं केवलं कदाचित्सपित्तं कदाचित्सकफमथवा सशुक्रं मूत्रं तदा सञ्जायतेऽश्मरी । क्रमात्—यथोत्तरम्, घोरा मूत्राश्मरी, घोरतरा पित्ताश्मरी, घोरतमा श्लेष्माश्मरी, ततोऽपि घोरा शुक्राश्मरी, इति क्रमशब्दस्यार्थः । वायुना पित्तं सशोष्य गोर्यथा रोचना सञ्जायते तथाऽश्मरीति । सर्वा चाश्मरी श्लेष्माश्रया । श्लेष्मा आश्रय—आधारो, यस्याः सैवम् । कफमाश्रित्य सर्वाऽश्मरी स्यादित्यर्थः ।

अथास्याः पूर्वलक्षणम् ७

बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक् ।

मूत्रं च बस्तगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः ॥ ८ ॥

स०—अथ—अनन्तरं, अस्याः पूर्वलक्षणं—प्राग्रूपं, बस्त्याध्मानादि ।

सामान्यलिङ्गं रुद्धनाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु ।

१ ‘कृच्छ्रात् मु’ ण थ द । २ ‘क्त सपि’ ण थ द ।

३ “घोरा—तीव्रा दुस्तरा ॥ तदासन्नदेशेषु—बस्तिशिरोमुखमेद्वार्दिषु । परितः—समन्तात् ।” इति चन्द्रतोडरौ । ४ ‘रा वाताश्मरी’ ङ ण द । ‘रा मूत्रवाताश्मरी’ थ । ५ ‘क्रमाच्छब्द’ ट, । ६ ‘त्रे बस्त-सगन्ध’ ण द तो ।

विशीर्णधार मूत्रं स्यात्तया मार्गनिरोधने ॥ ९ ॥
तद्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ।
तत्सङ्क्षोभात्क्षते सास्त्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् ॥ १० ॥

स०-सामान्य लक्षण नाभ्यादिषु रुग्भवति । तया-अ-
श्मर्या, मार्गनिरोधे सति मूत्रं विशीर्णधार-विच्छिन्नधार, भवेत् ।
तद्यपायात्-अश्मर्यपगमात्, नर सुखं-अकृच्छ्रेण, मेहेत्-
मूत्र मुचेत् । कीदृशम्? अच्छ-अकलुषम्, गोमेदकोपमम्,
गोमेदको-रत्नविशेष, उपमा यस्य तदेवम् । तस्या सङ्क्षो-
भस्तत्सङ्क्षोभो-हस्त्यश्वा[रोहणा]दिनाऽनेकवेदनाप्रादुर्भाव, त-
स्मात्तत्सङ्क्षोभाद्यत्क्षत भवति तस्मिन्क्षते सति सास्त्र-सलोहित,
मेहेत् । आयासात्-अध्वादिकृतात् श्रमात्, अतिरुग्भवेत् ।

तत्र वाताद्गुशार्त्यार्तो दन्तान् खादति वेपते ।
मृद्राति मेहनं नाभि पीडयत्यनिशं कणन् ॥ ११ ॥
सानिलं मुञ्चति शकृन्मुहुर्मेहति बिन्दुशः ।
इयावा रुक्षाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ १२ ॥

स०-तत्र-तास्त्रश्मरीषु मध्ये, वाताद्याऽश्मरी तस्यामुत्प-
न्नाया सत्या पुमान् भृशार्त्यार्त-अत्यन्त पीडया पीडितो,
दन्तान् खादति । तथा, वेपते-कम्पते । मेहन-मेद, मृद्रा
ति-मलयति । नाभि च हस्ताभ्या पीडयति । किं कुर्वन्?
अनिश-अनवरत, कणन्-नानाविधदु खोद्भावक शब्द विद-
धत् । तथा, सहानिलेन-वातसहितं, शकृन्मुञ्चति । तथा,
मुहुर्मेहति-मूत्र पुन पुन सृजति । बिन्दुशो-बिन्दु बिन्दु
कृत्वा । अस्य च-नरस्य, अश्मरी इयावा वर्णत, तथा रुक्षा
कण्टकैश्चितेव-व्याप्ता, भवेत् ।

पित्तेन दह्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।
भल्लातकास्थिसस्थाना रक्ता पीताऽसिताऽश्मरी ॥ १३ ॥

स०-पित्तेन याऽश्मरी तया बस्तिर्दह्यते । पच्यमान इव
ऊष्मवान्-सन्तापयुक्तो भवति । सा चाश्मरी भल्लातकास्थि-
सस्थाना-तदाकारा स्यात् । तथा, वर्णतो रक्ता पीता तथाऽ-
सिता-कृष्णच्छाया ।

बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।
अश्मरी महती श्लक्ष्णा मधुवर्णाऽथवा सिता ॥ १४ ॥

स०-श्लेष्मणा जातायामश्मर्या बस्तिर्निस्तुद्यत इव शीतलो

१ 'तथा मा' ण द । २ 'मार्गो-मूत्रस्रोत । गोमेदकोपम-
लोहितमणिसदृशम् ॥ दन्तान् खादति-खदखदायते । मृद्राति-
धर्वयति । सानिल-सवातशब्द, शकृत्-पुरीष, मुञ्चति-सृजति,
मूत्रप्रवृत्त्यर्थं कृतात् कुन्थनात् ॥ मधुवर्णा-ईषत्पिङ्गा ।' इति तोडर ।
'गोमेदक-अङ्गोलकम् ।' इतीन्दु । ३ 'तथा, अ' ट ड ण थ द ।
४ 'त्-तदप' ड ण द । 'त्-तदपगमात् अश्म' थ । ५ 'च्छ-
निर्मलम्' ट चन्द्र । ६ 'द्रुश चातो' मा.नि । ७ 'वाऽरुणाऽ'
मा नि । ८ 'श्चिता-व्या' थ । ९ 'रक्तपीता' ण द ट ।
१० 'या श्लेष्मणा जायते तयाऽश्मर्या व' ण द ।

गुरुश्च स्यात् । अश्मरी च महती-स्थूला वातपित्तोत्थाभ्या
सकाशात् । तथा, श्लक्ष्णा-कोमला । मधुवर्णा-माक्षिकाभा ।
अथवा, सिता-शुक्ला ।

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भूयसा ।
आश्रयोपचयात्प्रहणाहरणे सुखाः ॥ १५ ॥

स०-एता-तिष्ठोऽश्मर्यो, बालानामेव भवन्ति । तथा
च तन्त्रान्तरे (सुश्रुते नि अ ३।११)-"तिष्ठोऽश्मर्यो दिवा-
स्वप्नेशीलनाध्यशनशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वौद्दालानामेव भव-
न्ति ।" इति । तेषां च बालानां जातास्ता भूयसा प्रहणाहरणे
सुखा । प्रहण-बडिशदिना, आहरण-शस्त्रादिना, तस्मिन्
सुखा-सुखोपाया । अत्रैव हेतुमाह-आश्रयेत्यादि । आश्रय-
आधार, उपचयो-वृद्धि, तयोरुपस्थ, तस्मादेतोर्बालाना-
मश्मर्या आश्रयोऽल्पो भवति, यत्रासावश्मरी जायते । अत
एव चाश्रयानुसारेणोपचयोऽप्यश्मर्या बालानामल्पो भवति ।
अतस्ता प्रहणाहरणे सुखा । महता तु यथोक्तहेलभावाद्प्र-
हणाहरणे ता दुःखावहा ।

शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
स्थानाच्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥ १६ ॥
शोषयत्युपसङ्गुह्य शुक्रं तच्छुष्कमश्मरी ।
बस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वमुष्कश्चयथुकारिणी ॥ १७ ॥
तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ।
पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्

स०-तुरवधारणे । महतामेव शुक्राश्मरी जायते, न बाला-
नाम्, तथाविधस्य तेषां शुक्रस्याभावात् । कुतो जायते?
शुक्रधारणात्-हर्षाद्युदीरणात्स्थानच्युतस्य शुक्रस्य धारणात् ।
अत एवाह-स्थानादित्यादि । यस्मात्स्थानाच्युत-परिभ्रष्ट, बहि-
रमुक्त-अत्यक्त, तदानीं वायुर्मुष्कयो-वृषणयो, अन्तरे-मध्ये,
शोषयति । किं कृत्वा? उपसङ्गुह्य, -शुक्रं सर्वतो गृहीत्वा ।
तच्च शुष्कं सदश्मरीति भण्यते । सा च बस्तिरुगादिकारिणी ।
तस्यामुत्पन्नमात्राया-न चिरकालोत्पन्नाया, पीडिते-हस्तादि-
नाऽभिभूते, अस्मिन्नवकाशे-शुक्राश्मरीस्थाने, शुक्रमेति-भाग-
च्छति, तथा विलीयते च, इति चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो बोध्य ।
विशेषेण लीयते-तत्रैव सुष्ठु श्लिष्यते, कठिनत्वात् ।

अश्मर्येव च शर्करा ॥ १८ ॥

अणुशो वायुना भिन्ना सा त्वस्मिन्ननुलोमगे ।
निरिति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ॥ १९ ॥

स०-अश्मर्येव च पवनेनाणुशो भिन्ना सती शर्करा स्यात्,

१ "आश्रय-आधारो बस्ति । उपचयो-वृद्धिर्मासस्य ।
पति-निरिति । विलीयते-विलय गच्छति ।" इति चन्द्रतोडरौ ।
२ 'असमशनाध्य० अधगुरुम० त्वादिशेषेण बालानां भ' स सु ।
३ 'लानां भ' ण थ द । ४ 'तत्रैव' ण थ द । ५ 'स्थानाच्युत'
ट । ६ 'हस्तादिना' इति लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

न तु तस्या अन्यदुपादानकारणमित्यर्थः । सा-शर्करा, अस्मिन्-पवने, अनुलोमगे-अनुलोम कृत्वा स्थिते सति, मूत्रेण सह निरेति-बहिर्निष्कामति । प्रतिलोमे वायौ सा शर्करा विबध्यते-न तु बहिर्निष्कामति । अश्मरी त्वनुलोमोऽपि मरुति न निरेति-मूत्रेण सह न निष्कामति, इत्यनयोर्भेदः । अश्मरीणा भल्लातकादिसंस्थाननिर्देशस्तदनुसारेणाहरणार्थं बस्त्यवयवविपाटनमुपयुज्यते । श्यावादिवर्णनिर्देशश्च बहिर्निष्कान्तानां श्यावादिवर्णनिर्देशनेन वातादीननुमाय तत्कृतानां व्रणानां चिकित्सार्थमुपयुज्यते । ननु च, संस्थानेनैव वाताद्यनुमान-मश्मरीव्रणस्य भविष्यतीति वर्णनिर्देशोऽनर्थकः । मैवम् । संस्थानं प्रायिकमिति केचिन्मन्यन्ते, तस्माद्वर्णनिर्देशोऽपि वाच्यः । प्रायिकत्वे च तद्वयोरुपादानं लिङ्गम् ।

अथ वातवस्त्यादीनाह—

मूत्रसन्धारिणः कुर्याद्दुग्धा बस्तेर्मुखं मरुत् ।
मूत्रसङ्गं रुजं कण्डूं कदाचिच्च स्वधामतः ॥ २० ॥
प्रच्याव्य बस्तिमुद्धतं गर्भाभं स्थूलविधुतम् ।
करोति तत्र रुग्दाहस्पन्दनोद्वेष्टनानि च ॥ २१ ॥
बिन्दुशश्च प्रवर्तते मूत्रं बस्तौ तु पीडिते ।
धारया द्विविधोऽप्येष वातबस्तिरिति स्मृतः ॥ २२ ॥
दुस्तरौ दुस्तरतरो द्वितीयः प्रबलानिलः ।

स०-मूत्रसन्धारिणं पुरुषस्य बस्ते-मूत्राधारस्य, मुखं-द्वार, रुद्धा मारुतो मूत्रसङ्गं कुर्याद्दुग्धं कण्डू च । स वातबस्तिर्मूत्राघातविशेषः । कदाचित्-अदृष्टवशात्, वायुस्त बस्तिं स्वधामत-स्वस्थानात्, प्रच्याव्य-च्यावयित्वा, उद्धतं-ऊर्ध्व-मुख, गर्भाभ-गर्भसदृश, स्थूल-स्वप्रमाणात् प्रवृद्ध, तथा विधुत-चञ्चल, करोति । चशब्दान्न केवल बस्तिभ्रंशमेव विधुतं करोति, यावत्तत्र रुगादीनपि । मूत्रं च बिन्दुश-बिन्दुबिन्दु प्रवर्तते । बस्तौ च पीडिते-हस्तादिना, मूत्रं धारया-अविच्छिन्न, प्रवर्तते । एष द्विविधो वातबस्तिरिति नाम्ना स्मृतः । स च प्रथमो दुस्तरौ-दुःखेन कृच्छ्रेण तरितुं शक्यते । द्वितीयो वातबस्तिर्दुस्तरतरो यतः प्रबलानिलः । अत एव चात्र प्रबलानिलत्वान्मूत्रस्य बिन्दुशः प्रवर्तनम् ।

शकृन्मार्गस्य बस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥ २३ ॥
अष्टीलाभं घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् ।

१ 'रा, वातेऽनु' ट ण द । २ 'नमप्यश्म' थ । ३ 'च द्वयो' ट । ४ 'मूत्रसङ्गमाह-मूत्रेत्यादि । मूत्रसन्धारिण-मूत्रवेगरोधिन, रुद्धा-पिधाय आच्छाद्य आवृत्य, मूत्रसङ्गं नाम मूत्राघातं कुर्यात् । मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोश्चायमेव भेदः, -मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयित-मीषद्विबन्ध, मूत्राघाते तु विबन्धो बलवान्, इति भेदः । वातबस्तिमाह-कदाचिदिति । तत्र-बस्तौ । स्पन्दन-कम्पनम् । द्विविधोऽपि-द्विप्रकारोऽपि, वातबस्तिरिति-एव, स्मृत-उक्तः ।' इति तोडरः । ५ 'बिन्दुबिन्दु' प्र' य ।

वाताष्टीलेति साऽऽध्मानविण्मूत्रानिलसङ्गकृत् २४

स०-शकृन्मार्गस्य-गुदस्य, बस्तेश्चान्तर-मध्यं, वायुराश्रितं सन् ग्रन्थिमष्टीलाभं घनमचलमुन्नतं करोति । सा वाताष्टीलेऽयुच्यते । सा चाध्मानादिकृत् ।

विगुणः कुण्डलीभूतो बस्तौ तीव्रव्यथोऽनिलः ।

आविध्यं मूत्रं भ्रमति सस्तम्भोद्वेष्टेगौरवः ॥ २५ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा विमुञ्चति शकृत्सृजन् ।

वातकुण्डलिकेत्येषा

स०-विगुण-कुपितो न त्वनुलोमग, तथा दोषदेशादि-सहकारिकारणवशात् कुण्डलाकारगति, तथा तीव्रव्यथ, कार्यकारणोपचारादेवमुक्त, तथा सह स्तम्भेन-स्तब्धतया, तथोद्वेष्टेन गौरवेण च वर्तते । स एवंभूतो वायुर्मूत्रमाविध्य-क्षोभयित्वा बस्तौ भ्रमति । अथवा न मूत्रमाविध्य भ्रमति । किम्भूतस्तर्हि ? शकृत्-पुरीष, सृजन्-विसर्गं कुर्वन्, मूत्रमल्पाल्प-स्तोक स्तोक कृत्वा, विमुञ्चति । एवरूपा वातकुण्डलिकोच्यते ।

मूत्रं तु विधृतं चिरम् ॥ २६ ॥

न निरेति विबद्धं वा मूत्रातीतं तदल्परुक् ।

स०-मूत्रं तु चिरं विधृतं न निरेति-न प्रवर्तते । अथवा पवनवशाद्विबद्धं निर्गच्छत्यल्परुक् तन्मूत्रातीतं कथ्यते ।

विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ॥ २७ ॥

नाभेरधस्तादुदरं मूत्रमापूरयेत्तदा ।

कुर्यात्तीव्ररुगाध्मानमपक्तिं मलसङ्ग्रहम् ॥ २८ ॥

तन्मूत्रजठरम्

स०-विधारणात्-मूत्रवेगस्य रोधात्, प्रतिहतं मूत्रं कर्तुं भूत वातेनोदावर्तितं यदा नाभेरधस्तादुदरं कर्मभूतमापूरयेत् तदा तीव्ररुगादिकं कुर्यात्, तन्मूत्रजठरमित्युच्यते ।

छिद्रवैगुण्येनानिलेन वा ।

आक्षिप्तमल्पं मूत्रं तद्वस्तौ नालेऽथवा मणौ ॥ २९ ॥

स्थित्वा स्रवेच्छनैः पश्चात्सरुजं वाऽथं नीरुजम् ।

मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशोफसः ॥ ३० ॥

१ 'आविध्य' इ च स मू । 'आविध्य-प्रविध्य' इति चन्द्रः । २ 'आविध्य-प्रविध्य आवृत्य । सस्तम्भो-बस्तिकाठिन्यम् । उद्वेष्ट-पीडनम् । उदावर्तित-ऊर्ध्वं नीतम् ॥ छिद्रवैगुण्येन-मूत्रवाहिस्रोतो-द्वारावरणेन । आक्षिप्त-रुद्धं सत् । किम्भूतो मूत्रोत्सङ्गः ? सविच्छिन्न-छित्त्वा छित्त्वा भवति, वायोश्चलत्वेन ।' इति तोडरः । 'नाले-मेढ्रोत्तसि । मणौ-मेढ्राग्रप्रदेशे । यद्यपि 'नाले' इत्यनेनैव मणेरपि ग्रहणं सञ्जातं, तथाऽपि मणेरुपादानं मणावत्यन्तमूत्रोत्सङ्ग-प्रतिपादनार्थम् ।' इति डल्हणः । ३ 'पित पुरीषादीनां नानुलोमन' थ । ४ 'त बस्तौ कु' थ । ५ 'विध्य-' ट । ६ 'ति । अथवा मूत्रमाविध्य भ्र' ट । 'ति । कि' ण द । ७ 'किन्तर्हि' ट थ । ८ 'वेगस्य धारणात् प्रति' ण थ द । ९ 'मूत्रस्य बस्तौ' ण द । १० 'थवाऽरु' इ, चन्द्रः । ११ 'छिन्नत' इ । 'छिन्नतच्छेष' तो ।

स०-छिद्रवैगुण्येन-मूत्रद्वारदोषेण, अनिलेन वा तथाभू-
तेन, यदाक्षिप्तं मूत्रमल्प-किञ्चिच्छेषं मूत्रं, तद्वस्तौ स्थितम-
थवा नाले मणिकन्दे वा स्थितम् । तत्र स्थित्वा पश्चात्-
अनन्तरं, शनै-मन्दमन्दकृत्वा, सरुजमथवा नीरुज सवेत् ।
पुसं किम्भूतस्य^१ विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफसः । तदिति प्रकृतं
मूत्रं परामृश्यते, तस्य-मुक्तमूत्रस्य, शेषस्तच्छेषं, विच्छिन्न
श्वासौ तच्छेषश्च विच्छिन्नतच्छेषं, तेन गुरुशेफो-गुरु मेढ्रं,
यस्य स विच्छिन्नतच्छेषगुरुशेफा, तस्य विच्छिन्नतच्छेषगुरुशे-
फसः । सै एवविधं सन् मूत्रोत्सङ्ग उच्यते ।

अन्तर्बस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
अश्मरीतुल्यरुक् ग्रन्थिमूत्रग्रन्थिः स उच्यते ॥३१॥

स०-बस्तेमुखस्य मध्ये ग्रन्थिर्वृत्तो-वर्तुल, तथा स्थिरोऽ-
ल्पश्च सहसा-झटिलेव, भवेत् । अश्मरीतुल्यरुग् ग्रन्थिः स
मूत्रग्रन्थिरुच्यते ।

मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम् ।
स्थानाच्च्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ॥३२॥
भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ।

स०-सज्जातमूत्रस्य पुसं स्त्रियं गच्छतो मूत्रयतो-मूत्र
कुर्वत, स्थानाच्च्युतं शुक्रं वायुनोद्धत-ध्मातं, भस्मोदकेन प्रती-
काशं-तुल्यं, प्राक् मूत्रितात् पश्चाद्वा यत् प्रवर्तते शुक्रं तन्मू-
त्रशुक्रमुच्यते ।

रुक्षदुर्बलयोर्वातादुर्दावर्तं शक्यदा ॥ ३३ ॥

मूत्रस्रोतोऽनुपयैति संसृष्टं शक्यता तदा ।

मूत्रं विट्^२ तुल्यगन्धं स्याद्विद्विघातं तमादिशेत् ३४

स०-रुक्षदुर्बलयो पुसोर्वातादुर्दावर्त-पीडित, शक्यदा
मूत्रस्रोतोऽनुपयैति-मूत्रस्रोतोऽभित आगच्छति, तदा शक्यता
संसृष्टं मूत्रं पुरीषसदृशगन्धं स्यात्, तं विद्विघातमित्यादिशेत् ।

पित्तं व्यायामतीक्ष्णोष्णभोजनाध्वातपादिभिः ।

प्रवृद्धं वायुना क्षिप्तं बस्त्युपस्थार्तिदाहवत् ॥ ३५ ॥

मूत्रं प्रवर्तयेत्पीतं सरक्तं रक्तमेव वा ।

उष्णं पुनःपुनः कृच्छ्रादुष्णवातं वदन्ति तम् ॥३६॥

स०-पित्तं कर्तुं व्यायामादिभिः प्रवृद्धं तथा वातेन क्षिप्तं

बस्त्युपस्थार्तिदाहयुक्तं मूत्रं कर्मभूतं प्रवर्तयेत् । किम्भूतम्^३
पीतं तथा सह रक्तेन सरक्तं रक्तमेव वा केवलं तथोष्णं मुहु-
र्मुहुः कृच्छ्रेण मूत्रयेत्, त उष्णवातं वदन्ति ।

रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।

मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेता तदाह्वयम् ॥ ३७ ॥

स०-रुक्षस्य पुसस्तथा क्लान्तदेहस्य-ग्लानशरीरस्य, बस्ति-
स्थौ पित्तमारुतौ सरुग्दाहं मूत्रस्य क्षयं जनयेता-उत्पादयेताम् ।
तदाह्वयं-मूत्रक्षयसङ्गम्, मूत्रक्षयमित्यर्थः ।

पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येतेऽनिलेन चेत् ।

कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं श्वेतं घनं सृजेत् ॥३८॥

सदाहं रोचनाशङ्कचूर्णवर्णं भवेच्च तत् ।

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ ३९ ॥

स०-पित्तमथवा कफो व्यस्तोऽनिलेन संहन्येते-समन्ता-
त्पीज्यत आक्रम्यते । अथवा द्वावपि-ससर्गरूपौ, तेन हन्येते
यदि, तदा कृच्छ्रेण मूत्रं पीतादिनैकैकेन वर्णेन श्वेतान्तेन युक्तं
घनं सदाहं सृजेत्-सृजेत् । तच्च शुष्कं कालान्तरेण रोचनाश-
ङ्कचूर्णवर्णं भवेत्, कदाचिद्रोचनाचूर्णवर्णं कदाचिच्छङ्कचूर्णवर्णं
कदाचित्पीतादिसमस्तवर्णं वा स्यात्, त मूत्रसादं वदन्ति ।

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।

निदानलक्षणैरुर्ध्वं वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने मू-
त्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

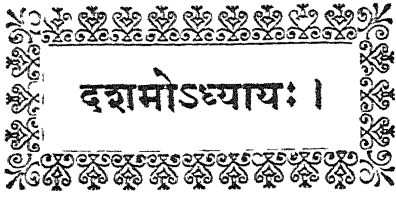
स०-इति-एव, विस्तरेण मूत्राप्रवृत्ति-अप्रवर्तनं, ततो
जाता रोगा, निदानानि च लक्षणानि च, तैः प्रकर्षणोक्ता ।
ऊर्ध्वमित्यतोऽध्यायादनन्तरं तुल्यस्थानसङ्ख्यादित्वात् मूत्राति-
प्रवृत्तिजा-प्रमेहाख्या, रोगा वक्ष्यन्ते-वदिष्यन्ते । अनेनास्य
ग्रन्थकृता युक्त्या सम्बन्धोऽभिहित इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने मूत्राघा-
तनिदानं नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

१ 'मूत्रस्याल्प' टण थ द । २ 'वा स्थित मणौ वा स्थि' ट ।
३ 'य एवविधं स मू' ट । ४ 'दावृत्त' इ चन्द्र । "उदावृत्त-ऊर्ध्व-
प्रवृद्ध" इति चन्द्र । ५ "उदावर्त-ऊर्ध्वं परिवृत्त(द्ध) ऊर्ध्वं गत
सत्, यदा मूत्रस्रोतो-मूत्रवहस्रोतोविवर, अनुपयैति-उपपद्यते प्रा-
प्नोति । विट् तुल्यगन्धमित्यत्र वाशब्दो द्रष्टव्यः ।" इति तोडर ।
"क्षिप्त-प्रेरितम्" इति चन्द्रतोडरौ । ६ 'दावृत्त-पिण्डित' ट द ।
'र्त-पिण्डित' थ । ७ 'तेनाक्षिप्त' ट,ण,थ,द. ।

१ "सहन्येते-स्त्यानीक्रियते । तत्र तन्मूत्रं रोचनाम-पिण्डं
पित्तेन, कफेन शङ्खचूर्णम, समस्तवर्णं सन्निपातात् ।" इति तोडर ।
२ 'त्रावसादजा.' स.मू. । ३ 'जा रोगा' टण थ,द. ।

दशमोऽध्यायः ।

अश्मरीनिदानादनन्तरं प्रमेहनिदानमारभ्यते—

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गवसूत्रे ॥ २ ॥)

प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दश, पित्ततः ।

षट्, चत्वारोऽनिलात्

स०—प्रमेहा विंशतिर्भवन्ति । तत्र—विंशतिप्रमेहेषु, दश श्लेष्मत प्रमेहा, षट् पित्ततः, चत्वारो वातात् ।

तेषां मेदोमूत्रकफावहम् ॥ १ ॥

अन्नपानक्रियाजातं यत्प्रायस्तत्प्रवर्तकम् ।

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुपिच्छिलशीतलम् ॥ २ ॥

नवधान्यसुरानूपमासेक्षुगुडगोरसम् ।

एकस्थानासनरतिः शयनं विधिबर्जितम् ॥ ३ ॥

स०—तेषां—प्रमेहाणां, मेदोमूत्रकफकरं यदन्नपानक्रिया-
जातं प्रायो—बाहुल्येन, तत्प्रवर्तक—उत्पादकम् । जातशब्द
प्रकारे । क्रिया—चेष्टा शय्यासननिद्रालस्यादिकैः कफकरी । तदे-
वान्नादि दर्शयितुमाह—स्वाद्वम्लेत्यादि । एकस्थानासने रति—
प्रीति । शयन—स्वप्नो, विधिबर्जित—अयथोक्तम् (ह सू अ
७।५४)—“अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता । सुखा-
शुषी पराकुर्यात्कालरात्रिनिवापरा ॥” इत्यादि ।

बस्तिमाश्रित्य कुरुते प्रमेहान् दूषितः कफः ।

दूषयित्वा वैपुःक्रेदस्वेदमेदोरसामिषम् ॥ ४ ॥

स०—कफ प्रमेहकारणैर्दूषितो बस्तिमाश्रित्य प्रमेहान्
कुरुते । किं कृत्वा ? वपुरादीन् दूषयित्वा ।

कफजप्रमेहाणां सम्प्राप्तिमुक्त्वा पित्तप्रमेहसम्प्राप्तिमाह—

पित्तं रक्तमपि क्षीणे कफादौ मूत्रसश्रयम् ।

स०—पित्तं कर्तुं रक्त मूत्रसश्रयं दूषयित्वा प्रमेहान् कुरुते ।
अपिशब्दाद्वपुरादींश्च । कदा ? कफादौ,—सौम्ये धातौ,
क्षीणे सति ।

१ इदं प्रमेहनिदानं चरके सू० १७ अध्याये नि० ४ अध्याये
चि० ६ अध्याये च, सुश्रुते नि० ६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १०
अध्याये चास्ति वर्णितम् । २ ‘शतौ प्र’ ण द. । ३ ‘दि कफ’
ण य द. । ‘का । कफकारि तत्तदेव निदर्श’ ड । ४ ‘तद्विधाना’
ण द. । ५ ‘वपुःक्रेद—शरीरजक्रेद ॥ किम्भूत पित्तम् ? मूत्र-
सश्रय, मूत्रावस्थितम् ॥’ इति तोडर । ६ ‘दोवसा’ इ तो ।
७ ‘सश्रयान् धातून् दू’ थ. । ८ ‘सौम्यधा’ ड ।

धातून् बस्तिमुपानीय तत्क्षयेऽपि च मारुतः ॥ ५ ॥

स०—मारुतश्च दूषितो धातून्—वातप्रमेहसम्पादनयोग्यान्,
बस्तिमुपानीय—समन्तान्मूत्राधारसमीपं नीत्वा, तत्क्षयेऽपि च
प्रमेहान् कुरुते । तेषां—धातूनां, क्षयस्तस्मिन् सति । न केवलं
धातून् बस्तिमुपानीय यावदध क्षरणत्वादिना तेषामपि स्वयं
कृत्वेत्यपि चेत्स्यार्थः ।

अथ साध्यासाध्यविभागमाह—

साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहास्तेनैव तद्भवाः ।

समासमक्रियतया महात्ययतयाऽपि च ॥ ६ ॥

स०—स—श्लेष्मादि, भवो—जन्म, येषां ते तद्भवा कफादि-
समुत्था, तेनैव—विशिष्टेन सम्प्राप्तिविशेषेण, साध्ययाप्यपरि-
त्याज्या स्युः । तथा च,—कफप्रमेहा वपुरादिदूषणमात्रोत्थि-
तत्वात् साध्या, पित्तप्रमेहाणां सौम्यधातुक्षये वपुरादे रक्तस्य
च दूषणेन समुत्थानायाप्यत्वम्, वातप्रमेहास्तु सर्वधातुक्षयो-
द्भूतत्वाद्साध्या । अन्यदपि हेतुन्तरं साध्ययाप्यासाध्यत्वे
वक्ति—समेत्यादि । सम चासम च समासमे,—समानासमाने, स-
मासमे क्रिये ययोस्तावेवम्, तयोर्भावः समासमक्रियता, तथा ।
तथा, महात्ययतया । महाश्वासावत्ययो—विनाशः शरीरविघट-
नरूपो महात्ययः, तस्य भावो महात्ययता, तथा । तत्र कफस्य
तथा शरीरक्रेदादेः प्रमेहदूष्यसाध्यतर्पणरूपयैक्यैव क्रियया
साध्यत्वात् कफप्रमेहा साध्या । पित्तस्य शीतमधुरादिरूपा
क्रिया प्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादिका दूष्यप्रतिपक्षत्वादौपयिकीति
तस्मात्ते पित्तप्रमेहा याप्या । वातप्रमेहाणां रूक्षतीक्ष्णादि तु
पथ्यम् । वातस्य स्निग्धमधुरादिकं सन्तर्पणरूपं पथ्यम् । तदेव
विरुद्धक्रियत्वाद्वातप्रमेहा असाध्या । अपिचेति समुच्चये ।

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

स०—तेषां—प्रमेहाणां, सामान्यलक्षणं प्रभूतमूत्रताऽऽविल-
मूत्रता च ।

१ “तत्क्षये—पित्तकफक्षये सति, धातून्—रसादीन्, अथवा धा-
तून्—वसामज्जौजोरसाख्यान्, शरीरस्य परं सारभूतं बस्ति—मूत्रा-
शयं प्रति, उपानीय—नीत्वा आकृष्य, प्रमेहान् कुरुते । तेभ्य—
कफपित्तवातेभ्यो, भवो—जन्म, येषां ते तद्भवा प्रमेहा, तेनैव
क्रमेण साध्ययाप्यपरित्याज्या भवन्ति ।” इति तोडर । “तेनैव—
प्रायुक्तेन हेतुना” इति चन्द्र । “महात्ययत्वादिति मज्जादिगम्भीर-
धात्वपकर्षकत्वेन बहुव्यापत्तिकरत्वात्, आशुकारित्वादिति शान्तिः ।”
इति श्रीकण्ठ । २ ‘चेत्यर्थ’ ट ड ण द. । ‘पिशब्दस्या’ थ ।
३ अपिचेति शब्दादसमक्रियता च वातप्रमेहेषु समुचीयते । तथा
च सङ्ग्रहे (नि.अ १०)—“वातजा पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययतया
विरुद्धोपक्रमत्वाच्च ।” इति । ४ ‘तदादि’ ण द. । ५ ‘घटनामहाकू’
ड ण द. । ‘विघ्ननाकू’ थ । ६ ‘ताकुल’ ड ण द, थ ।

ननु, दोषस्य-कफादे, दूष्यस्य च-वपु क्लेदादे, तुल्यत्वात् कथं प्रतिदोष प्रमेहानेकत्व स्यात् ? इत्याह—

दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥ ७ ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ।

स०-दोषदूष्याविशेषेऽपि-समानत्वेऽपि सति, तत्संयोग-विशेषतो मेहेषु भेद-अनेकत्व कल्प्यते । तयो-दोषदूष्ययो, संयोग-संश्लेष, तत्संयोग, तस्य विशेष-प्राकृत-कर्मवशाद्भेदो, दोषदूष्ययो संयोगानेकत्वमित्यर्थः । तस्मान्मूत्रस्य यो वर्णादिभेदो-वर्णगन्धरसस्पर्शादिविशेष, तेन भेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते-निरूप्यते ।

अयोदकमेहादीन् लक्षयति—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ॥ ८ ॥

मेहत्युदकमेहेन किञ्चिच्चाविलपिच्छिलम् ।

स०-उदकमेहेनाच्छादिगुणयुक्त मेहति । किञ्चिच्चाविलपिच्छिलमिति ईर्षत्स्वच्छमूत्रादाविल पिच्छिल च भवति ।

इक्षो रसमिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः ॥ ९ ॥

स०-इक्षोर्मेहादिक्षुरससदृशं मेहति । अत्यर्थं मधुर चेती-क्षुरसाद्विशेषमाह ।

सान्द्रीभवेत्पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ।

स०-सान्द्रमेहेन यन्मेहति तत्पर्युषित-रात्रिस्थितं, घनी-भवेत् ।

सुरामेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ १० ॥

स०-सुरामेही सुरातुल्यं मेहति । तच्च मूत्रं पर्युषितमेवो-परिभागेऽच्छमध-अधस्तात्, घनं भवेत् ।

संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवर्द्धहलं सितम् ।

स०-पिष्टेन-पिष्टमेहेन, संहृष्टरोमा सन् पिष्टवत्-पिष्टस-दृश, वर्द्धहलं शुक्लं च मेहति ।

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ ११ ॥

स०-शुक्रमेही शुक्राभ शुक्रमिश्रं वा प्रमेहति ।

*मूर्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मेलान् ।

१ 'स्य' तु-क' ड ण थ द । २ "मूत्रवर्णादीना-श्वेतपीतकृष्ण-श्यावरक्ताना पञ्चाना वर्णाना रसस्पर्शगन्धाना च, भेदो मूत्रवर्णा-दिभेद ॥ आविल-मलिनमाकुलम् । पिच्छिल-अविशदम् ॥ मूर्ताणू-दृश्यान् । अणून्-सूक्ष्मान् । सिकतारूपिण-कठिणान् सङ्गतान् ।" इति तोडर । "शुक्राभमिति सर्वमेव मूत्रं शुक्रतुल्यम् । शुक्रमिश्रं वेति शुक्राभशुक्रमिश्रम् । वास्तवशुक्रमिश्रत्वे तु कफजस्याप्यसाध्यत्व स्यात् । मलानिति बहुवचनं दोषाणामवयवबहुत्वात्, जाल्याख्या-यामेकस्मिन् बहुवचनमिति वाप्यचन्द्र ।" इति श्रीकण्ठ । ३ 'प्राक्-चित्त' ड ण थ द । ४ 'एतत्स' ट । 'भदच्छ' ण द । ५ 'घनीभ' ड ण थ द । ६ 'द्वहुल' ण द च तो, ट थ । *७ 'मूत्राणू' इ ण द, ट ड । 'मूत्रेऽणू' इति कचित् ।

स०-सिकतामेही *मूर्ताणून्-सङ्गतान् सूक्ष्माश्च, मलान् सि-कतासदृशान् मेहति । मलानिति बहुवचनं जातौ, कफाख्यो ह्येक एव मलोऽत्र गृह्यते ।

शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ १२ ॥

स०-शीतमेही सुष्ठु बहुशो मधुरमतिशीतलं च मेहति ।

शनैःशनैः शनैर्मेही मन्दमन्दं प्रमेहति ।

स०-शनैर्मेही शनैः शनैर्मेहतीत्युद्देशे मन्दमन्दमिति निर्देश इत्यपि पौनरुक्त्यम् ।

लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

स०-लालामेहेन लालातन्तुयुतं विच्छिलं च मूत्रं प्रमे-हति । इति कफप्रमेहा दश ।

पित्तजानाह—

गन्धवर्णरसरूपशैः क्षारेण क्षारतोयवत् ।

स०-क्षारतोयमिव गन्धवर्णरसरूपशैः क्षारमेहेन मेहति ।

नीलमेहेन नीलाभं

स०-नीलमेहेन नीलाभं गन्धादिभिर्मेहति ।

कालमेही मषीनिभम् ॥ १४ ॥

स०-कालमेही मषीसदृशं मूत्रं मेहति ।

हारिद्रमेही कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ।

स०-हारिद्रमेही हरिद्रासदृशं कटुकं दहत्-दहदिव, मूत्रं मेहति ।

विस्त्रं माज्जिष्ठमेहेन मज्जिष्ठासलिलोपमम् ॥ १५ ॥

स०-माज्जिष्ठमेही मज्जिष्ठाजलसदृशं विस्त्रं च मेहति ।

विस्त्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ।

स०-रक्तमेहेन विस्त्रादिकं मेहति ।

अधुना वातजान् वक्ति—

वसामेही वसामिश्रं वसां वा मूत्रयेन्मुहुः ॥ १६ ॥

स०-वसामेही वसामिश्रं वसां वा पुन पुनर्मूत्रयेत् ।

मैज्जानं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही मुहुर्मुहुः ।

स०-मज्जमेही मैज्जानं मज्जमिश्रं वा पुन पुनर्मेहति ।

हस्ती मत्त इवाजस्त्रं मूत्रं वेगविवर्जितम् ॥ १७ ॥

१ 'सुव' ड ण थ द । २ "शनैः शनै-छित्वा छित्वा । मन्द-मन्द-अल्पमल्पं कृत्वा । नीलाभ-चापक्षप्रतिमम् ॥ दहत्-दाहं कुर्वत् । दहन्निति पाठे दाहमनुभवन् पुरुष ॥ मज्जान-शुद्धाम् ।" इति तोडर । ३ 'त्युपदेशे' ड । ४ 'निर्दिशत्य' ण, द, । ५ 'मज्जाभं' इ । ६ 'मज्जाभ' ड, थ द ।

सलसीक विवद्ध च हस्तिमेही प्रमेहति ।

स०-हस्तिमेही मत्तगज इवानवरतं वेगरहित लसीकया सह विवद्ध च मूत्र प्रमेहति ।

मधुमेही मधुसमम्

स०-मधुमेही मधुसम प्रमेहति ।

जायते स किल द्विधा ॥ १८ ॥

कृद्धे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ।

स०-स तु-मधुमेहो, वायौ धातुक्षयात्कुपिते सति, अथवा दोषावृतपथे मरुति, किल द्विधा जायते । अत्र च केचिदेवाचार्या द्विधा आहु । बहुवस्त्वेकमेव धातुक्षयवातकोपजमाहु, न तु मार्गावृतवातकोपजमिति सूचनार्थं किलशब्द । वायोस्तु द्विधा कोप । तथा चोक्तम्-“वायोर्धातुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन च ।” इति ।

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥
क्षीणः क्षणात्क्षणात् पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ।

स०-स -वायु, आवृतमार्गो लिङ्गानि-वातावरकदोषलक्षणानि वातशोणितनिदानोक्तानि, अनिमित्त-अकस्मात्, प्रदर्शयेत् चलस्वभावत्वाद्वायो । अत एव च क्षणात्क्षीणो-बस्तेरपूरणादिक । क्षणाच्च पूर्णो-मूत्राशयपूरणात्पूर्णो, न तु रिक्त । अत एव दोषावृतमार्गावृतकोपजत्वादसौ कृच्छ्रसाध्यता भजते, न तु धातुक्षयवातकोपजवदत्यन्तासाध्यताम् ।

कालेनोपेक्षिताः सर्वे यद्यान्ति मधुमेहताम् ॥ २० ॥
मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २१ ॥

स०-यत्-यस्मात्, सर्वे मेहा कालेनोपेक्षिता सन्तो मधुमेहता यान्ति । यच्च-यस्माच्च, सर्वेषु मेहेषु मधुर मध्विव-मधुसदृश, मेहति । तनो-शरीरस्य, च स्वभावादेव माधुर्यम् (यात्) । अत-अस्मात्कारणसन्दोहात्, सर्वेऽपि मधुमेहसङ्गा ।

अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्रा कासः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ २२ ॥

स०-कफजाना मेहानामविपाकादय उपद्रवा प्रजायन्ते ।

बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।
दाहस्तृष्णाऽम्लको मूर्च्छा विड्मेदः पित्तजन्मनाम् ॥ २३ ॥

स०-पित्तजन्मना बस्यादितोदादयो जायन्ते ।

वातिकानामुदावर्तकम्पद्महृद्ब्रह्मलोलताः ।

१ ‘मेहे म’ ण द. मा ति । २ ‘येऽपि वा’ ण । ३ ‘च’ थ । ४ ‘मुष्कावदरण-वृषणविदारणमिव विड्मेद-अतीसार ॥ कम्पो-वेपथुः । लोलता-सर्वाङ्गपाने लौल्यम् ।’ इति तोडर । “लौल्य-विषयगृद्धि” इतीन्दुः । ५ ‘दि[तोदादयो]दाहादयोऽपि जा’ ण द. । ६ ‘कपठहृ’ च. ।

शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥ २४ ॥

स०-वातिकानामुदावर्तादय स्यु ।

प्रमेहिणा च पिटिका शराविकाद्या प्रायेण भवन्ति, इति ता एवाह—

शराविका कच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।
मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २५ ॥
विद्रधिश्चेति पिटिकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।
सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २६ ॥

स०-शराविकादयो दश पिटिका प्रमेहाणामुपेक्षया जायन्ते । सन्धिमर्मसु मांसलेषु च-बहुमासेषु स्थानेषु ।

अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शरावमानसंस्थाना पिटिका श्याच्छराविका ॥ २७ ॥

स०-शराविकैसङ्गा पिटिकाऽन्तोन्नतत्वादिगुणयुक्ता भवति । तथा शरावस्येव मान-प्रमाण, संस्थान-आकारश्च, यस्या सैवम् ।

अवगाढार्तिनिस्तोदा मर्हावस्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिटिका कच्छपी मता ॥ २८ ॥

स०-अर्ति-पीडा । निस्तोदो-विच्छिन्न व्यथनम् । अवगाढार्तिनिस्तोदौ यस्या सैवम् । तथा, महान् वस्तुपरिग्रह-शरीरावयवविशेष आश्रयो, यस्या सैवम् । तथा, श्लक्ष्णा कच्छप-पृष्ठतुल्या च कच्छपीसङ्गा पिटिका मता । तच्चक्रनामिति शेष ।

स्तब्धा सिराजालवती स्निग्धस्त्रावा मर्हाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ २९ ॥

स०-स्तब्धादिगुणयुक्ता जालिनीसङ्गा ।

अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वा जठरेऽपि वा ।
महती पिटिका नीला विनता विनता स्मृता ॥ ३० ॥

स०-अवगाढरुजादियुक्ता पिटिका महती तथा नीला-नीलवर्णा, विनता च । सा च विनतासङ्गा पृष्ठे जठरे वा स्यात् ।

दहति त्वचमुत्थाने भृशं कष्टा विसर्पिणी ।
रक्तकृष्णाऽतितृस्फोटदाहमोहज्वराऽलजी ॥ ३१ ॥

स०-अलजीसङ्गा उत्थाने सति त्वच दहति । अतिदुःसहा विसर्पणशीला तथा रक्तकृष्णाऽतितृडादियुक्ता च ।

१ “उन्निद्रता-निद्रानाशः । शोषो-गलतालुमुखशोष । अन्तोन्नता-उन्नतौष्ठा । महाशया-महामोगा पृथुतराधिष्ठाना । विनता-नम्रा गभीरा ।” इति तोडर । “महावस्तुपरिग्रहा-[महा]मूलत्वेनोत्पन्ना ।” इति चन्द्रतोडरौ । “विनता-विशेषेण कुटिला ।” इति चन्द्र । २ ‘णी च वि’ तो । ३ ‘काख्या पि’ ण द । ४ ‘हावास्तु’ स.च । ५ ‘दौ-अन्तर्गतव्यथानिस्तोदौ, य’ थ. । ६ ‘महाशया’ इ ण । ७ ‘ता-न तुन्नता ।’ इति कच्चि । ८ ‘रेऽपि स्या’ ण द. ।

मानसंस्थानयोस्तुल्या मसूरेण मसूरिका ।

स०-मसूरिकासज्ञा मसूरेण प्रमाणाकृतिभ्या तुल्या ।

सर्षपामानसंस्थाना क्षिप्रपाका महारुजा ॥ ३२ ॥

सर्षपी सर्षपातुल्यपिटिकापरिवारिता ।

स०-सर्षपीसज्ञा सर्षपतुल्यप्रमाणाकारा तथा क्षिप्रपाका महारुजा च । तथा सर्षपसदृशीभिः पिटिकाभिः परिवारिता च ।

पुत्रिणी महती भूरिसुसूक्ष्मपिटिकाचिता ॥ ३३ ॥

स०-पुत्रिणीसज्ञा प्रमाणेनापरपिटिकापेक्षया महती । तथा भूरिभिः सुसूक्ष्माभिः पिटिकाभिरावृता च ।

विदारीकन्दवहृत्ता कठिना च विदारिका ।

स०-विदारिकासज्ञा शृगालिकाकन्द इव वर्तुला कठिना च स्यात् ।

विद्रधिर्वक्ष्यतेऽन्यत्र

स०-विद्रधिरन्यत्रेत्यतोऽध्यायादन्यस्मिन्नन्तराध्याये वक्ष्यते-भण्यते ।

तत्राद्यं पिटिकात्रयम् ॥ ३४ ॥

पुत्रिणी च विदारी च दुःसहा बहुमेदसः ।

स०-तत्र-तासु पिटिकासु मध्ये, आद्य-शराविकाकच्छ-पिकाजालिनीत्येतत्, पिटिकात्रयं तथा पुत्रिणी विदारिका चेति पञ्च दुःसहा, कृच्छ्रसाध्यत्वात् । यतो बहुमेदस एता सम्भवन्ति ।

सह्याः पित्तोल्बणास्त्वन्याः सम्भवन्त्यल्पमेदसः ३५

स०-अन्या-एताभ्योऽपरास्तु, पित्तोल्बणाश्चतस्रः (श्व ता) सह्या-सोढु शक्या, सुखसाध्यत्वात् । ताश्चाल्पमेदस सम्भवन्ति ।

तासु मेहवशाच्च स्यादोषोद्रेको यथायथम् ।

स०-तासु-पिटिकासु, मेहानुरोधादोषोद्रेको यथायथ-यथास्व स्यात् । वातमेहजासु वाताधिक्यं पित्तमेहजासु पित्ताधिक्यं कफमेहजासु कफाधिक्यम् । उद्रेकशब्देनैतद्व्योतयति, -त्रिदोषजा सर्वा एवैता इति ।

प्रमेहेण विनाऽप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्च नोपलक्ष्यन्ते यावद्भस्तुपरिग्रहः ॥ ३६ ॥

स०-एता-पूर्वोक्ता पिटिका, प्रमेहेण विनाऽपि-अप्र-

१ 'सर्षपा' इ.द । २ 'र्षपास' ण थ द । ३ 'महती-महाभोगा महास्थूला ॥ अन्या-पञ्च पिटिका विनतालजीमसूरिकासर्षपिकाविद्रधिनामाना ।" इति तोडर । "अन्या-शेषा पञ्च पिटिका ।" इति चन्द्र । ४ 'कावृता' इ च । 'कान्विता' ण द । ५ 'सिन्नुत्तरा' ण थ.द । ६ 'वद्वास्तु' स.च.मा.नि. । 'वास्तु-स्थानम्' इति चक्र ।

अ० ६४

मेहिणोऽपि पुसो, दुष्टमेदसो जायन्ते । जाता अपि तास्तथा-विधस्य नरस्य तावन्न लक्ष्यन्ते-यथायथ लक्षणं नोत्पद्यते, यावत्-यथास्व, पृष्ठोदरादि वस्त्वासामाधारत्वेन तन्त्रकृता यत्परिभाषितं तन्न परिगृहीतम् । एव चिरेण कालेनोत्पन्ना अपि ज्ञायन्त इत्यर्थः ।

हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितम् ।

यो मूत्रयेन्न त मेहं रक्तपित्तं तु तद्विदुः ॥ ३७ ॥

स०-मेहस्य यत् प्राग्रूपं तेन वर्जितं हारिद्रवर्णं रक्तं वा यो मूत्रयेत् त मेहं न विदुः, किन्तर्हि ? तत् रक्तपित्तमित्याहुः ।

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलत्वमङ्गे

शय्यासनस्वप्नसुखाभिषङ्गः ।

हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोर्पेदेहो

घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ३८ ॥

शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो

माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।

भविष्यतो मेहगणस्य रूपं

मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ ३९ ॥

स०-एतद्भविष्यतो-भाविनो, मेहगणस्य-विंशतिसङ्ख्यस्य, स्वेद इत्यादि रूपम् । न केवलमेतत् प्राग्रूपं यावत्पिपीलिका मूत्रेऽभिधावन्ति । मधुररसप्रियत्वात्तेषाम् । मुनिस्त्वन्न नख-वृद्धिं न जगाद (?) ।

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं

मधूपमं स्याद्विविधो विचारः ।

सम्पूरणाद्वा कफसम्भवः स्यात्

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मको वा ॥ ४० ॥

स०-मधूपम-माक्षिकतुल्य, मधुरं तथा सह पिच्छया-शालमलीनिर्यासतुल्यया, वर्तत इति सपिच्छम् । एवमेव प्रमेहं दृष्ट्वा तदानीं द्विविधो विचारः स्यात् । सम्पूरणात्कारणात् किमयं कफसम्भवो मेहोऽपतर्पणसाध्यः ? उत क्षीणेषु

१ 'मेहेणापि' ण । २ 'लेन चोत्प' ट । ३ 'च' इ स सू । 'तु त विदु' ण द स स. । ४ 'नस्थानसुखाभिलाष' ण द । 'सुखं रतिश्च' स च । ५ "अभिषङ्ग-आसक्ति रति प्रीतिरिति यावत् ।" इति तोडर । "उपदेहो-मलाधिक्यात् प्रलेप । घनाङ्गता-स्थूलशरीरत्वम् ।" इति चन्द्रतोडरौ । ६ 'गदस्य' स च । ७ अस्याग्रे "यद्यपि निदानानन्तरं पूर्वरूपं वक्तव्यं भवति, तथाऽपि निदानलक्षणानन्तरमत्र पूर्वरूपम् । निदानलिङ्गयोश्चिकित्साङ्गत्वप्रतिपादनार्थं त्वनयो पूर्वमभिधानम् । अथवा, अवश्यवक्तव्यानां कामचारमभिधानम् । एवमन्यत्रापि व्यतिक्रमे द्रष्टव्यम् ।" इति मधुकोशभाष्ये (अर्शोनिदाने श्लो ३१ टी) । तस्मादत्राप्येवमेव चिन्त्यम् । इति ट पुस्तकेऽधिकं पाठः । ८ 'सन्तर्पणा' इ तो स च. । ९ 'णाच्छ्लेष्मसमुद्भव' स.स. । १० 'यांसेन तु' ट ।

दोषैर्बु-कफादिदोषक्षयात्, सन्तर्पणसाध्योऽनिलात्मक स्यात् ?
इति सन्देहो मन्दबुद्धे । तीक्ष्णमतिस्तु कफमेहान् वातमे-
हश्च लिङ्गान्तरैः सम्यग्वेत्त्येव ।

अधुना यदुक्त साध्ययाप्यपरित्याज्या कफादिसम्भवा इत्य-
स्यापवादमाह—

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः

क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः ।

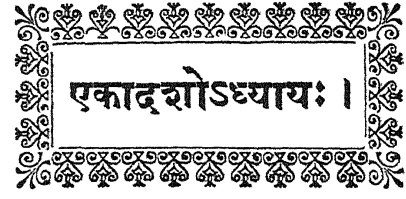
साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने
प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

स०—सह पूर्वस्यै—“स्वेदोऽङ्गगन्ध” (श्लो ३८) इत्यादि-
भिर्वर्तन्तेऽनवरत कृत्वाऽनुबध्यन्ते ये ते सपूर्वरूपा असाध्या ।
सर्वेषां पूर्वरूपाव्यभिचारेऽपि विशेषण साकल्यप्रापणार्थम् । सर्वे
पूर्वरूपे सह ये वर्तन्ते ते कफमेहा पित्तमेहाश्चासाध्या, साध-
यितुमशक्यत्वात् । उपलक्षणं चेदम्,—अपरेऽपि हि रोगा सपूर्व-
रूपा प्रायेणासाध्या एव । तथा क्रमेण कफानुपूर्व्या ये वातकृता
मेहास्तेऽसाध्या । ननु, वातकृता मेहा असाध्या इति प्रागुक्त-
मेव, तत्किमनेन ग्रन्थेन ? इति । ब्रूम । अक्रमेण प्रथममेव
ये वातोत्पन्नास्ते त्याज्या इति पूर्वमुक्तम् । इह तु क्रमेण प्रथम
कफप्रमेहास्ततः पित्तप्रमेहास्ततः कालेन त एव ये वातप्रमेहा
सम्पन्नास्ते पूर्व कफप्रमेहत्वात्साधयितुमपि शक्यन्त इत्याशङ्काया
क्रमेण ये वातकृतास्तेऽसाध्या इत्युक्तम् । पित्तकृतास्त्वसपूर्वरूपा
अपि याप्या असमक्रियत्वादिति प्राङ्निर्दिष्टम् । तेषां यदि मेदो
नातिदुष्टं भवेत्तदा तेऽपि याप्या सन्त साध्या भवन्ति ।
मेदो नातिदुष्टमिलनेनैतज्ज्ञापयति,—सर्वमेहेषु मेदोदुष्टिरवश्य-
भाविनीति । मेहिनो राजयक्ष्मिणश्च केशनखातिवृद्धिं किट्वा-
हुल्याद्भवति, रोगस्वभावादित्यन्ये । वृत्तान्युपजातिसंज्ञानि ।

इति श्रीमृगङ्गदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने प्रमेह-
निदानं नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥१०॥

१ ‘बु-कदाचिदोष’ ट थ । २ ‘सन्दिहीत मन्दबुद्धि’ । ट ।
३ ‘श्र’ ण.द । ४ ‘त्वऽतिव’ ड.द । ‘त्वा निव’ ण ।
५ ‘सपूर्वै पू’ ड. । ‘सह पूर्वै पू’ ण.द. । ६ “सर्वपूर्वरूपानु-
बन्धे यद्यपि सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम् । इह त्वसमस्तपूर्वरूपानु-
बन्धेऽप्यसाध्यत्व भवतीति विशेषवचनाल्लभ्यते । तथा क्रमेण च ये
वातकृतास्ते पूर्वरूपरहिता अप्यसाध्या ।” इति चक्र । ७ ‘स्तेऽ-
प्येव क’ ण.द । ‘स्ते पूर्वमेव क’ ड. । ८ ‘यितु श’ ड.ण.द ।
९ ‘तास्तु सपू’ ड.ण.थ.द ।

एकादशोऽध्यायः ।

प्रमेहनिदानादनन्तरं विद्रधिनिदानारम्भः, यतोऽनन्तरेऽध्याये
पिट्टिकालक्षणावसरे “विद्रधिविर्वक्ष्यते” (श्लो. ३४) इत्युक्तम् ।
अतस्तमेव विद्रधिं लक्षयितुमस्याध्यायस्य प्रसङ्ग इत्याह—

अथातो विद्रधिचिद्विगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साङ्गरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

भुक्तैः पर्युषितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ।
जिह्वेशय्याविचेष्टाभिस्तैश्चासृक्प्रदूषणैः ॥ १ ॥

दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिर्स्नाय्वसृक्कण्डराश्रयः ।
यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारुजः ॥ २ ॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षोढा स विद्रधिः ।

स०—पर्युषितादिभिर्भुक्तैः, तथा जिह्वेशय्याविचेष्टाभिः, विवि-
धाश्चेष्टा विचेष्टा, शय्या च विचेष्टाश्च शय्याविचेष्टा, जिह्वाश्च
ता शय्याविचेष्टाश्च, ताभिः । जिह्वा कुटिला वक्त्रा इति पर्याया ।
तथा तैस्तैः—तत्रतत्रासृक्प्रदूषणैश्च निर्दिष्टैः, यः शोफो जायते
दुष्टत्वगाद्याश्रयो बहिः—बहिर्भागे, अन्तः—अन्तर्भागे वा, स शी-
घ्रविदाहिलाच्छोफ षोढा—षट्प्रकारो, विद्रधिः स्मृतः—अभि-
हितः । शोफशब्दः पृषोदरादित्वात्साधु । त्वक् च मांस च
मेदश्च अस्थि च स्नायुश्चासृक् च कण्डरा च, ता एवम् । “सु-
महान् स्नायुसङ्घातः कण्डरेल्यभिधीयते ।” दुष्टा—दोषैर्दूषिता,
त्वङ्मांसादय आधारा यस्य स दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्नाय्वसृक्कण्ड-
राश्रयः । तथा, महामूलस्तथा महारुजः, अनेनास्य दुरुपक्रम-
त्वमुक्तम् । तथा, वृत्तः स्यात्, अथवा आयतो—न वर्तुलं,
इत्यनेनास्य सस्थानमुक्तम् ।

षोढेत्युक्तम् । अथ तदेव षोढात्वं प्रतिपादयितुमाह—

दोषैः पृथक्समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ ३ ॥

स०—पृथग्दोषैः—वातपित्तकफैस्त्रयः, समुदितैः—सन्निपातेन
चैकः, तथा शोणितेन—दोषाधिष्ठितेन, क्षतेन—शस्त्रादिघाता-
दिना, चेति ।

१ इह विद्रधिचिद्विगुल्मनिदानं चरके सू० १७।१८ अध्याययो
नि० ३ अध्याये नि० ५ अध्याये च, सुश्रुते नि० १।१।१२ अध्यायेषु
उ० ४२ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० ११ अध्याये चास्ति
वर्णितम् । २ “भुक्तैः—अभ्यासीकृतैः । जिह्वेशय्याविचेष्टाभिः—भक्ष-
खट्वासु शयनासनादिव्यापारैः । दुष्ट—असुखकारी ।” इति तोडर ।
“जिह्वेशय्या—उच्चनीचशय्याभिर्विरुद्धचेष्टाभिश्च ।” इति चन्द्र ।
३ “दुष्टत्वङ्मांस” इ तोडर । ४ “स्नायुसङ्घातः” सङ्घातः । ५ “लक्ष्य,
पतेना” ण.द । “ल, अने” थ. ।

षड्विभ्यापि शोफस्य विद्रव्याख्यस्यान्तर्बहीरुपतया द्विधा-
लमित्याह—

बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गे दारुणो ग्रथितोन्नतः ।
आन्तरो दारुणतरो गम्भीरो गुल्मवद्धनः ॥ ४ ॥
वल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ।

स०—अत्र—अनयोर्बाह्याभ्यन्तरभेदभिन्नयोर्विद्रव्योर्मध्यात्,
बाह्यो विद्रथिस्तत्रतत्र—नाभ्यादावङ्गे, जायते । तथा, दारुणो
ग्रथितोन्नत । ग्रथित इव ग्रथित । उन्नत—उत्तुण्डित ।
शोफस्य स्वभावोन्नतत्वादुन्नतग्रहणमतिशयार्थम् । आन्तरो
दारुणतर । तथा, गम्भीर—अन्तर्निगूढ । तथा, गुल्मव-
द्धनो—गुल्मेन तुल्य । तथा, समुच्छ्रायी—उन्नतो वल्मीक-
शिखरवत् । तथा, शीघ्रघाती—बाह्यविद्रथित शीघ्रव्यापादक ।
अग्निशस्त्रवत्—अग्निशस्त्राभ्या तुल्य ।

नाभिवस्तिरुक्तीहृक्कोमहृत्कुक्षिवङ्गणे ॥ ५ ॥
स्याद्वृक्कयोरपाने चै

स०—नाभ्याद्यन्यतमे देशे चार्थं स्यात् ।

वातात्तत्रातितीव्ररुक् ।

इयावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ ६ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहस्पन्दसर्पणशब्दवान् ।

स०—तत्र—तेषु विद्रथिषु मध्ये, वातात्तीव्ररुगादि शब्द-
वानित्येतदन्तर्लक्षणं स्यात् ।

रक्तताम्रासितः पित्तात्तृणमोहज्वरदाहवान् ॥ ७ ॥
क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च

स०—पित्ताद्रक्तताम्रासितादिक क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्चेत्यन्तर्ल-
क्षणं स्यात् ।

पाण्डुः कण्डूयुतः कफात् ।

सोत्क्लेशशीतकस्तम्भजृम्भारोचकगौरवः ॥ ८ ॥
चिरोत्थानविपाकश्च

स०—कफात् पाण्डु—वर्णेन । तथा, कण्डूयुत इत्यादिचिरो-
त्थानविपाकश्चेत्यन्तर्लक्षणं स्यात् ।

सङ्कीर्णः सन्निपाततः ।

स०—सन्निपातजो विद्रथिः सङ्कीर्णो—वातादिदोषव्याप्तिभ्र-
लक्षणः ।

१ “गम्भीर—अन्तर्निगूढो यत्र निश्चयं कर्तुं न शक्यते ।
समुच्छ्रायी—समुन्नद्धः समन्तादुन्नतः ॥ कोम—वृक्कादूर्ध्वं पिपासा-
स्थानम् । वृक्कौ—मांसपिण्डद्वयरूपौ ॥ स्पन्द—स्फुरणम् । सर्पण-
शीघ्रगतिः । शीतक—शीतज्वरः ।” इति तोडरः । २ “र—मूढ”
ण.द । “रः—गूढ” थ. । ३ “वा” ण द तो स.स । ४ अत्र
“चित्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रथिर्वातसम्भवः ।” इति माधवगृहीत
सुश्रुतपाठः । ५ “नप्रपाक” इति मा.नि. । “नविदाहश्च” स.द. ।
“विदाहः—पाकामिमुखत्वम् ।” इति नु. । ६ “विदाहश्च” ट.थ.द. ।

सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्बाह्याभ्यन्तरलक्षणम् ॥ ९ ॥

स०—अत्र—विद्रथौ, पूर्वोक्ताद्वारुणाद्वा(णदा)रुणतरत्वादिलक्ष-
णात्—सामर्थ्यात्, बाह्याभ्यन्तरलक्षणं विभजेत्—बाह्यस्य विद्रथे
स्तथाऽऽभ्यन्तरस्य च लक्षणं वदेत् ।

कृष्णस्फोटानृतं श्यावस्तीव्रदाहरजाज्वरः ।

पित्तलिङ्गोऽसृज्जा बाह्यः स्त्रीणामेव तथाऽऽन्तरः १०

स०—रक्तेन विद्रथि कृष्णस्फोटैरावृत—चितो, श्यावस्तीव्र-
दाहरजाज्वर । तथा पित्तलिङ्गो—“रक्तताम्रासितः” (श्लो ७)
इत्यादिलक्षणः । स च बाह्यो—बाह्य एव नान्तरो नराणाम्,
वस्तुस्वाभाव्यात् । आन्तरो यो विद्रथिरसृजा जायते, स
स्त्रीणामेव—न नराणाम्, वस्तुस्वाभाव्यात् ।

अथ क्षतविद्रथि लक्षयति—

शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।

क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ११ ॥

पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रथि भूर्युपद्रवम् ।

स०—शस्त्रलोष्टाद्यैर्योऽभिघातस्तेन हेतुना य क्षतोष्मा, अथ-
वाऽभिघातमन्तरेणापि त्रणाद्युद्भवात् क्षते जाते सत्यपथ्यकारिण
पुंसो य क्षतोष्मा—अग्निः, स वायुना विक्षिप्तः पित्तमीरयन्—
कोपयन् । किम्भूतं पित्तम् ? सरक्तम् । तथा, पित्तासृग्भ्यामु-
त्पन्नयोर्विद्रथोर्यल्लक्षणं तत्समानलक्षणं विद्रथि कुर्यात् । तथा,
भूर्युपद्रवम् । इयानेव चास्य विशेषः, पित्तासृग्विद्रथ्यो सकाशात् ।

तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ १२ ॥

स०—तेषु—विद्रथिषु, उपद्रवविशेषोऽधिष्ठानविशेषाद्भवति ।

तमेवोपद्रवभेदं दर्शयति—

नाभ्यां हिध्मा, भवेद्वस्तौ मूत्रं कृच्छ्रेण पूति च ।

श्वासो यकृति, रोधस्तु प्लीहयुच्छ्वासस्य, टट् पुनः १३

गलग्रहश्च क्लोमि, स्यात्सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।

प्रमोहस्तमकः कासो हृदये घट्टनं व्यथा ॥ १४ ॥

कुक्षिपार्श्वान्तरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ।

सक्थनोर्ग्रहो वङ्गणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ १५ ॥

पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनम् ।

स०—नाभ्यां जाते विद्रथौ हिध्मा विशेषेण भवेत् । वस्तौ
जाते मूत्रं पूति कृच्छ्रेण च भवेत् । यकृति जाते श्वासः स्यात् ।

१ “यथा,—वातजे विद्रथौ बाह्यलक्षणं तदा वातजो विद्रथि-
र्बाह्यः । यदा वातजविद्रथौ आन्तरलक्षणं तदा वातजविद्रथिरान्तरः ।
एवमितरेष्वपि पित्तजकफजसन्निपातजेष्वपि ज्ञेयम् ॥ उच्छ्वासस्य—
ऊर्ध्वश्वासस्य । गलग्रह—कण्ठावरोधः । सर्वाङ्गप्रग्रह—सर्वस्या-
ङ्गस्य प्रकर्षेण ग्रहो—निश्चलत्वं प्रत्यङ्गव्यथा ।” इति तोडरः । “स
च [रक्तविद्रथिः] बाह्य आभ्यन्तरो वा स्त्रीणामेव भवति, न तु
पुरुषाणाम् ।” इति चन्द्रतोडरेन्दवः । “तमक—तम प्रवेशः ।
घट्टन—चलनम् ।” इति चन्द्रतोडरौ । २ “क्षणासा” ण.द. ।
३ “सुखभावात्” ट. । ४ “वेत्” ण.द. । ५ “दयोद्ध” स.द. ।

ह्रीहि जात उच्छ्वासस्य रोव । ह्रीन्नि जाते गलग्रह इव गलग्रहो व्याधिविशेष स्यात्तृष्णा च । हृदि जाते सर्वस्याङ्गस्य प्रकर्षेण ग्रह स्यात् । तथा, प्रमोहादयः स्युः । तमक-श्वासविशेष । हृदये घट्टन व्यथा च । कुक्षौ जाते सति कुक्षिपार्श्वयोरन्तरं स-योश्च पीडा भवति, तथा कुक्षावाटोपसम्भवः । वृक्कणयोर्जाते सक्थोर्ग्रहो निश्चल इव सक्थिनी जायेते । वृक्कणयोर्जाते कट्या पृष्ठस्य च ग्रहः, पीडा च पार्श्वयोः स्यात् । पायौ-गुदे जाते, पवनस्य-अपानाख्यस्य वायो, निरोधः स्यात् ।

आमपक्वविद्रग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ १६ ॥

स०-तेषां-विद्रघीना, आमत्व पक्वत्व विद्रग्धत्व-पाकाति-क्रान्तत्व, शोफवदादिशेत् । शोफानामिव शोफवत्, षष्ठ्यन्ताद्वति । तत्र शोफस्य शस्त्रकर्मविधौ (ह सू अ २१।२)-“शोफोऽल्पो-ऽल्पोष्मरूक्” इत्यादिना ग्रन्थेनामादिलक्षणमुक्तम्, तथैव विद्र-धिषु बोध्यम् ।

नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवन्त्यधरे गुदात् ।
गुदास्यान्नाभिजो

स०-नाभेरूर्ध्वं-ऊर्ध्वप्रदेशेषूपपन्ना, पक्वा सन्तो मुखात्-आस्यात्, स्राव स्रवन्ति । नाभेरधरे-अधस्तात्, पक्वा सन्तो गुदात् स्राव स्रवन्ति । नाभिजः पुनर्विद्रधिरुत्पन्नो गुदास्यात्-उभयतः, स्राव स्रवति । गुदं चास्य च गुदास्यम्, तस्मात् ।

विद्यादोषं क्लेदाच्च विद्रघौ ॥ १७ ॥

यथास्वं व्रणवत्

स०-विद्रघौ व्रण इव यथास्वं वातादिदोषं क्लेदाद्विद्यात् । व्रण-प्रतिषेधोक्त्या रीत्या (ह उ अ २५।६) मस्तुमासपुलाकाम्बु-ल्यतन्वत्पसत्त्यादिकया वातिक विद्रधिं विद्यात् । मूत्रकिशुक-भस्मांमुतेलाम्मोष्णबहुसुतेत्यादिकया च पैत्तिक विद्रधिं विद्यात् । बहुश्वेतघनसुत्यादिकया च कफज विद्रधिं विद्यात् । चशब्दान्न केवलपूर्वोक्तात् “वातात्तत्रातितीव्ररूक्” (श्लो ६) इत्यादेर्वातादि-लक्षणाद्वातादिदोषविद्रधिं जानीयात्, क्लेदाच्चेत्यर्थः । व्रणवदिति सप्तम्यन्ताद्वति, विद्रधाविति सप्तम्यन्तनिर्देशात् । तथा चोक्तं भाष्ये-“उपमाने यः सशयः स उपमेयाद्वाच्यवर्तते” इति ।

अथैषा साध्यासाध्यविभागार्थमाह—

तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ।

पक्वो हृन्नाभिर्वास्तिस्थो भिन्नोऽन्तर्बहिरेव वा ॥ १८ ॥

पक्वश्चान्तः स्रवन् वक्तात् क्षीणस्योपद्रवान्वितः ।

१ ‘सर्वाङ्ग’ ण थ द । २ ‘उभाम्या नाभि’ चन्द्रः स मू । ३ “क्लेदात्-कोथात्” इतीन्दु, “-पूयसावात्” इति चन्द्र । “तत्र-तेषु विद्रधिषु मध्ये । हृन्नाभिर्वास्तिस्थः केवलवातादिजोऽपि यः सोऽपि वर्ज्यः, मर्मजत्वात् । अथवा पक्वोऽन्तर्बहिरेव वा भिन्नः पूयादिस्रावी सोऽपि विवर्ज्यः । तथा, अन्तः-आन्तरः, पक्वो हृन्नाभिर्वास्तिस्थोऽन्य-त्रापि जातो वक्तात्-मुखात्, यः स्रवेत् सोऽपि विवर्ज्यः । तथा, क्षीणस्यातुरस्योत्पन्नः सोऽपि विवर्ज्यः । तथा, उपद्रवान्वितः सोऽपि विवर्ज्यः ।” इति तोडरः । ४ ‘सुलङ्गपु’ ट. थ. । ‘सुलिङ्गपु’ ण. द. ।

स०-सन्निपातजो यो विद्रधिः स विवर्ज्योऽसाध्यत्वात् । तथा, पक्वोऽन्तर्बहिरेव वा भिन्नोऽन्तः-अन्तर्भिन्नो, बाह्यो-बहि-र्भिन्नो, हृन्नाभिर्वास्तिस्थो वर्ज्यः एव । पक्वश्चान्तरो हृदादिभ्योऽ-न्यत्रापि जातो वक्त्रेण स्रवन् क्षीणस्योपद्रवै-हिष्मादिभिः, युक्तो वर्ज्यः एव ।

इदानीं स्तनविद्रधियोंषितो यथा स्यात् तथा वक्ति—

एवमेव स्तनसिरा विवृताः प्राप्य योषिताम् ॥ १९ ॥

सूतानां गर्भिणीनां वा सम्भवेच्छ्रयथुर्धनः ।

स्तने सदुग्धेऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ २० ॥

नाडीनां सूक्ष्मवक्रत्वात्कन्यानां न स जायते ।

इति विद्रधिनिदानम् ।

स०-[एवमेव-] यथैव विद्रध्याख्यः श्रयथुविशेषो भुक्तैः पर्युषितादिभिस्तैश्चासृक्प्रदूषणैर्दुष्टत्वञ्चासमेदोस्थिर्लान्ध्रसृक्-ण्डराश्रयः, तथैव सूतानां गर्भिणीनां वा स्त्रीणां स्तने सदुग्धेऽ-थवाऽदुग्धे स्तनसिरा विवृता प्राप्य-आक्रम्य, बाह्यविद्रधि-लक्षण-“बाह्योऽत्र तत्रतत्राङ्गे” (श्लो ४) इत्यादिलक्षणो धनो-निबिडो, यः श्रयथुः सम्भवेत् स स्तनविद्रधिसङ्गः । नाडीनां-स्तनसिराणां, सूक्ष्मवक्रत्वात् स कन्यानां न जायते ।

अथ श्रयथुसामान्यादिदानीं वृद्धि-वर्ध्मापरनामानां व्याधिः, वक्तुमुपक्रमते—

अथ वृद्धिनिदानम् ।

कुब्धो रूद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ २१ ॥

मुष्कौ वृहणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ।

प्रपीड्य धमनीवृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ २२ ॥

स०-वायुः प्रकुपितो वृद्धिं करोति । किं धातुक्षयात् कुपितः^१ नेत्याह-रूद्धगतिः । रूद्धा गतिर्यस्येति रूद्धगतिः, आवृतमार्गः इत्यर्थः । किम्भूतः^२ शोफशूलकरः । तथा, चरन्-देशादेशान्तरं गच्छन् । वृहणतः-ततो देशात्, मुष्कौ-वृषणौ, यथा प्राप्य तथा फलकोशाभिवाहिनीं सिरां प्रकर्षेण पीड-यित्वा । कस्य वृद्धिं करोति^३ इत्याह-फलकोशयोः, -वृषणयोः ।

अधुनाऽस्य व्याधेः सङ्ख्या कुर्वन्नाह—

दोषासमेदोमूत्रान्नैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ।

मूत्रान्नजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ॥ २३ ॥

१ ‘व दिधा भि’ ण थ द । २ ‘षितो य’ ट । ३ ‘ना तु न जा’ ण. द. स. इ. । ४ ‘स्वावास्’ ट । ५ ‘द्धोऽनूर्ध्वगति’ तो मा नि । ६ “वृद्धिशब्देन कुरण्डो भण्यते । [अनूर्ध्वगतिरिति पाठे] अन्य-व्याख्यानं यथा, -अनूर्ध्वगति-अधोगतिः, वायु-पवनो, मुष्कौ-वृषणौ, चरन्-गच्छन्, वृहणतो-मेढ्रजङ्घासन्धेः सकाशात्, फल-कोशाभिवाहिनीरिति फलं च कोशश्च फलकोशौ, तद्वद्वा धमनी प्रपीड्य-सदूष्य, वृद्धिं करोति । फलकोशयोरिति द्विवचनमुपलक्षणम्, तेनैकफलकोशेऽपि वृद्धिर्दृश्यते । अयं वृद्धिशब्दः पुलिङ्गः । सङ्ख्येय-निर्देशादेव सङ्ख्यासिद्धौ सत्यां सप्तपेति वचनं सप्ताधिकसङ्ख्यानिरा-

स०-पृथग्वातपित्तकफैर्दोषैस्तथाऽस्त्रेण मेदसा मूत्रेण च तथाऽऽस्त्रेण च, एव दोषास्त्रमेदोमूत्रास्त्रे स वृद्ध्याख्यो गद सप्तधा-सप्तप्रकारो, मत । न केवल [वात]वृद्ध्याख्यो यो गद स एवानिलजो यावन्मूत्रान्त्रजावपि यौ वृद्ध्याख्यौ गदौ तावप्यनिलजौ । ननु, एव पृथग्निर्देशो मूत्रान्त्रजयो कर्तुं न युक्तोऽनिलजत्वात्, इत्याह-हेतुभेदस्तु केवलम् । सत्यम् । मूत्रान्त्रजावप्यनिलाज्जायेते । किन्तु कारणभेदान्मूत्रान्त्रजाविति निर्दिष्टौ । यतो मूत्रान्त्रेऽधिष्ठाय वायुर्मूत्रान्त्रजौ गदौ वृद्ध्याख्यौ करोति । एव तौ परमार्थतो वातजावपि मूत्रान्त्रजावुच्येते, तथारूपाद्धेतुभूतादुत्पन्नत्वात् । एतच्चोपलक्षणमात्रम् । मेदोरक्तजावपि वृद्धिगदौ दोषजावेव, कफपित्ताभ्या दूष्यसङ्गके मेदोरक्तेऽधिष्ठाय कृतत्वात् । तस्मान्मेदोरक्तहेतुवशान्मेदोरक्तजाविति सङ्गया तावुक्तौ । एवमन्येऽप्येवंरूपा व्यावयो बोध्या ।

वातपूर्णवृत्तिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ।

स०-तत्र वाताद्वृद्धिर्वातेन पूरिता या दृति -भस्त्रा, तस्या इव स्पर्शो यस्य स एवभूतो भवति । तथा, रूक्ष । तथा, अहेतु -निमित्तं विना, रुक्-पीडा, यस्मिन् स एवम् ।

पक्रोदुम्बरसङ्काशः पित्तादाहोष्मपाकवान् ॥ २४ ॥

स०-पित्ताद्वृद्धिः पक्रोदुम्बरफलतुल्यो दाहादिमाश्च स्यात् ।

कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान् कठिनोऽल्परुक्

स०-कफाद्वृद्धिः शीतादियुक्त स्यात् ।

कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तः ॥ २५ ॥

स०-रक्ताद्वृद्धिः कृष्णस्फोटैश्चित् पित्तवृद्धिलिङ्गश्च । पित्तवृद्धिलिङ्गानीव लिङ्गानि यस्य स एवम् । सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिनोत्तरपदलोपी समास ।

कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ।

स०-मेदसा वृद्धिः कफवदिति कार्ये कारणोपचारात्कफकार्यो रोग कफ उक्त । विशेषमत्राह-मृदुस्तालफलोपम इति ।

मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ॥ २६ ॥

अम्भोभिः पूर्णवृत्तिवत्क्षोभं याति सरुद्धुः ।

सार्धम् । तेन इन्द्रजवृद्धेरधिकाया निरास । असम्भवस्तु तस्या व्याधिप्रभावात् । मूत्रान्त्रवृद्धोर्वातवृद्धन्तर्भावात् न्यूनसङ्ख्यानिरासश्च । अनयोर्वातजत्वेऽपि निमित्तचिकित्साभेदात् पृथग्भिधानम् । निमित्तभेदनिर्वन्धन एव व्याधिभेद इति । यदुक्तम् (सु सू अ २४।८)-‘दोषदूष्यससर्गादायतनानां च विशेषान्निमित्ततश्चैषा व्याधीना भेदः’ इति ।” इति तोडर ।

१ ‘वा’ ट । २ ‘बुभाडुक्तौ’ थ । ३ ‘वाच्या’ ट । ४ ‘कृष्ण स्फो’ च तो । ५ ‘कृष्ण -मधीवर्ण’ इति चन्द्रतोडरौ । ६ ‘तालफलोपम -तत्तुल्य पकतालफलवन्नीलवर्तुल’ इति तोडर । ६ ‘पमाह’ ड ।

मूत्रकृच्छ्रमधस्ताच्च वलयं फलकोशयोः ॥ २७ ॥

स०-मूत्रजो वृद्धिर्मूत्रधारणशीलस्य जलपूर्णभस्त्रेव स्यात् । स तु-मूत्रजो वृद्धिः, गच्छतो-व्रजत, क्षोभ याति सरुक् मृदुश्च स्यात् । तथा, मूत्रकृच्छ्र स्यात् । फलकोशयोरधस्ताच्च वलय-कैटक, स्यात् ।

वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।

धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥ २८ ॥

क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ।

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ॥ २९ ॥

कुर्याद्ब्रह्मणसन्धस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ।

उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-

माध्मानरुक्स्तम्भवती स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति

प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ ३० ॥

अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः ॥ ३१ ॥

इति वृद्धिनिदानम् ।

स०-वातकोप्याहारादिभिरन्यैश्च पूर्वोक्तैः क्षोभणैः-कोपनैः, क्षुभित-कुपितो, यदाऽल्पस्यान्त्रस्यावयव-एकदेश, त स्वनिवेशात्-स्वस्थानात्, विगुणीकृत्याधो नयेत् तदा पवनो ब्रह्मणसन्धस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं कुर्यात् । उपेक्ष्यमाणस्येत्यादि । उपेक्ष्यमाणस्य-अचिकित्स्यमानस्य वृद्ध्याख्यगदस्य, स पूर्वनिर्दिष्टो वायुर्मुष्कयोर्वृद्धि-वर्द्धन, कुर्यात् । किम्भूताम्? आध्मानरुक्स्तम्भवतीम् । तथा, प्रपीडितो बाह्यादन्तः स्वनवान्-सशब्द, प्रयाति । मुक्त-अप्रपीडित, प्रध्मापयन् पुनरेति-आगच्छति । उपजातिवृत्तिम् । अय-एवमलक्षण, अन्त्रवृद्धिरसाध्यो न पुन सर्व एवेत्यशब्देन द्योतयति । किमस्य लक्षणम्? इत्याह-वातवृद्धिसमाकृतिः, -“वातपूर्णवृत्तिस्पर्श” (श्लो २४) इत्यादिलक्षणलक्षित ।

वृद्ध्याख्यस्य व्याघेरनन्तर शोफसामान्यात् गुल्मस्यावसर, इति त लक्षयितुमाह-

अथ गुल्मनिदानम् ।

*रूक्षकृष्णारुणसिरातन्तुजालगंवाक्षितः ।

१ ‘चालयन्’ मा नि । २ ‘भस्त्रोपम स्या’ ण द । ३ ‘कङ्कण’ ण द । ४ ‘द्विगुणीकृत्य’ श्रीकण्ठवाचस्पती । ५ “विगुणीकृत्य-विशिष्टीकृत्य सङ्कोचेन द्विगुणीकृत्य । उपेक्ष्यमाणस्य-अचिकित्सित-पुरुषस्य । च-अन्यत् । प्रपीडित-करप्रपीडित सन् । प्रध्मापयन्-आपूरयन् उच्छ्रययन् सन्, पुनर्मुष्कावेव यति-आगच्छति । पुन किमिशिष्टोऽन्त्रवृद्धिः? रूक्षेत्यादि । रूक्षा-नि खेहा, कृष्णा-कृष्णवर्णा, अरुणा-लोहिता, या सिरा, तासां तन्तुजालै-तन्तुसमूहैः, गवाक्षितो-व्याप्त, स्यात् ।” इति तोडर । ६ ‘त, द्विगुणी’ ण । ७ ‘वर्ध्याख्य’ ट ण द । *८ अरुणदत्तेन ‘रूक्षकृष्ण’ इत्यादिश्लोकार्थस्य गुल्मेन सम्बन्ध प्रतिपादित । किन्तु, इदं श्लोका-

गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ ३२ ॥
आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।

स०-सर्वगुल्मानां सामान्यलक्षणं *रूक्षकृष्णेत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टम् । गवाक्षितो-निरन्तरमाक्रान्त । गुल्मोऽष्टधेति सङ्ख्या-रूपा सम्प्राप्ति । तदेवाष्टधात्व प्रतिपादयितुमाह-पृथग्दोषै-वातपित्तकफैः, त्रय । तथा, संसृष्टै-ससर्गेण, त्रय । निचय गतै-सन्निपातेन, एक । तथा, अष्टमो नारीणां चार्तवस्य दोषेण-दुष्टतया, स्यात् ।

ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्मभिः ॥ ३३ ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाऽम्बु बुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनु चान्नानि लङ्घनप्लवर्णादिकम् ॥ ३४ ॥
सर्वते देहसङ्कोभि छादिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णामुदीर्णान्वा वातादीन् विमुञ्चति ॥ ३५ ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाऽऽशु चिदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥ ३६ ॥
वातोल्बणास्तस्य मलाः पृथक् कुड्वा द्विशोऽथवा ।
सर्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोनुशायिनः ॥ ३७ ॥
ऊर्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्वते शूलपूर्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्सृज्य ग्रन्थिरूपिणम् ॥ ३८ ॥

स०-“ज्वरच्छर्दि” इत्यादि यावत् “भजते स्यन्दनानि वा” इति निदानम् । अतिसाराद्यैरित्यादिशब्देन ग्रहण्यादयो गृह्यन्ते,

धैर्मन्त्रवृद्धिना सम्बन्धनीयम्, युक्ततरत्वात् चन्द्रतोडरेन्दुभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।

१ “आर्तवस्य दोषेणेति किम् ? तत्राह [क्षारपाणि]-“स्त्रीणां मार्तवजो गुल्मो न पुसामुपजायते । अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुसा च जायते ॥” इति । गुल्म इति लतादिपिहितस्थानविशेषे गुल्मव्यपदेश, तत्सादृश्यात्सञ्चितपरिपिण्डितदोषेऽपि गुल्मसङ्केत्याहुः । बुभुक्षितं सन्-आहाराभिलाषी सन्, भोजनादौ शीत-हिम, अम्बु-उदक, पिबति । सेवेत-भजेत । शूलपूर्वक-शूलपूर्वं कृत्वा शूलमुपजनयन्त, इत्यनेन शूलनिदानं सूचितम् । ‘वातोद्भव वस्तिगतं वदन्ति पित्तोद्भव चापि वदन्ति नाभौ । हृत्पार्श्वकक्षोदरसन्निविष्ट कफोद्भव सर्वं भवतु सर्वैः ॥’ इति । स्पर्शोपलभ्य-करस्पर्शेन विज्ञायते । उन्नत-उत्सृज्य-तम् ॥” इति तोडर । “वातोल्बणा-वातप्रधाना । महास्रोत-उदरशरीरस्य मध्यभागः ।” इति चन्द्रतोडरौ । सङ्ग्रहे तु (नि अ ११)-“शूलमुपजनयन्तो गुल्ममभिनिर्वर्तयन्ति । यतश्च तस्मिन् शूलव्यय इव व्यथते तीव्रवेदनार्थं कृच्छ्रोच्छ्वासस्तत्साङ्गूलमित्युच्यते ॥” इति विशेषः । २ ‘न्तराक्रा’ ट । ३ ‘चाम्बु’ इण । ४ आदि-शब्देन व्याधयानयानादि सङ्ग्रहोक्तं ग्राह्यम् । ५ ‘मुञ्चतं’ तो ।

वमनाद्यैरित्यत्र च विरेचनास्थापनादयः । ज्वरादिभिर्व्याधि-भिर्वमनादिभिश्च कर्षितो यो वातलान्यन्नानि भुङ्क्ते । अथवा, बुभुक्षितो-भोजनं विनैव, शीत-अपक्वमम्बु, यं पिबति । तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू अ ६)-“अनवस्थितदोषाभेर्व्या-विक्षीणबलस्य च । नाल्पमप्याममुदकं हितं, तद्धि त्रिदोष-कृत् ॥” इति । अनु चान्नानि-भोजनादनन्तरं, लङ्घनादिकं यत्कर्म देहसङ्कोभि-शरीरसरम्भोत्पादकं, तत्सेवते । छादिं वा योऽनुदीर्णो-अनुत्किष्टा, समुदीरयेत्-समन्ताद्भूय नयेत् । उदी-र्णान् वातादीन्-वातमूत्रपुरीषादीनागतान्, न विमुञ्चति । तथा यः कश्चन स्नेहस्वेदावनभ्यस्य-पुनः पुनरुक्त्वा, शोधनं-वमनवि-रेचनादि, निषेवते । अथवा, शुद्ध-कृतवमनविरेचनं, आशु-समनन्तरमेव, विदाहीन्यन्नपानानि भजते-सन्तापनान्यन्नपानानि भुङ्क्ते । पच्यमानान्यन्नपानानि यानि विदाहावस्थां प्राप्ता-न्यामाशय एव चिरमवतिष्ठन्ते तानि विदाहीन्युच्यन्ते । अथवा, कृतवमनविरेचनोऽनन्तरमेव स्यन्दनानि-सुतिरूपश्लेष्मकारिण्यन्नपानानि, भजते । तस्य मला-वातादयो, गुल्मसङ्गं व्याधिं कुर्वते । कीदृशा वातोल्बणा-वातकारणा । न हि पवनका-रणमन्तरेण श्लेष्मपित्तरक्तानां सघट्टना घटते । तस्मात् पित्ता-दीनामुत्पत्तिकारणानां वातस्य च पित्तादिगुल्मेषु गुल्मनिष्पा-दनं प्रति तुल्यकक्षतामनेन विशेषणेन प्रतिपादयत्याचार्यः । यदि पुनरुल्बण-अधिक, इति व्याख्यायते । तदानीं पित्तगु-ल्मेऽप्यधिकत्वं वातस्येति वातगुल्मपित्तगुल्मादीनां विषयवि-भागो न स्यात् । तस्माद्वातकारणत्वं वातोल्बणा इत्यनेन विव-क्षितमिति वेद्यम् । किम्भूता दोषा कुड्वा-कुपिता । कथम् ? पृथक्-प्रत्येकं कृत्वा । अथवा, द्विशो-द्वौ द्वौ कुड्वा, ससर्गस्था इत्यर्थः । सर्वे वा-समस्ता रक्तयुक्ता वेति । वाशब्दं समु-च्ये, रक्तयुक्ताश्चेत्यर्थः । तथा च खरनादेऽभिहितम्-“वायुः, कुड्वा कफ रक्तं पित्तं चादाय पिण्डितम् । गुल्मं कुर्यात्” इत्यादि यावत् “रक्तपित्तकफा वातपिण्डिता गुल्म उच्यते ।” इति । तथा महास्रोतोनुशायिनः । महास्रोत-आमपकाशय-स्थानं, तदनुशेरते ये ते महास्रोतोनुशायिनः । किं कृत्वा गुल्मं निष्पादयन्ति ? इत्याह-ऊर्ध्वाध इत्यादि । ऊर्ध्वाधोमार्गमा-वृत्य-आपूर्य, अनेनास्य सम्प्राप्तिरुक्ता । शूलं पूर्वं यस्मिन् स एवं तं शूलपूर्वकम्, -पूर्वं शूलं कृत्वा पश्चाद्दोषा गुल्मं कुर्वन्ति, अनेनास्य प्राप्नोषुमुक्तम् । तथा स्पर्शोपलभ्य-अश्मादिसह-शम्, तथा उत्सृज्य-ऊर्ध्वं गतम् । तथा ग्रन्थिरूपिण-ग्रन्थ्या-कारम्, इत्यनेनास्य सस्थानमुक्तम् ।

१ ‘कर्षितो’ ट ण थ द । २ ‘चानान्त’ ट ण थ द । ३ ‘दि-गुल्मनि’ ट । ४ ‘ल्यकुक्षिता’ ण थ द । ५ ‘नीं वातगुल्मे’ ट ण थ द । ६ ‘खारणादे’ ट थ । ७ ‘वाऽऽदाय’ ण द । ८ ‘फाद्वातपिण्डिताङ्गुलम्’ ट ण द ।

अधुना वातगुल्म लक्षयति—

कैशनात्कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात्काठिन्यमागतः ॥३९॥
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ।
पिण्डितत्वादमूर्तोऽपि मूर्तत्वमिव संश्रितः ॥ ४० ॥
गुल्म इत्युच्यते बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसंश्रयः ।

स०—कैशनात्—धातुक्षयात्, वायुर्दुष्ट कदाचित् कफवि-
ट्पित्तैः कृतेन मार्गस्यावरणेन—रोधेन, कोष्ठे—आमपक्वाशयाख्ये,
कृताश्रयो—गृहीतास्पद, तथा रौक्ष्यात्कारणात् काठिन्यमाग-
त—पिण्डितत्व प्राप्त, स्वाश्रये—पक्वाशयस्थाने, दुष्ट स्वतन्त्र,
पराश्रये—आमाशयस्थाने, दुष्ट परतन्त्र पित्तकफयोरायत्,
पिण्डितत्वात्कारणात् स्पर्शोपलभ्य. सन्, अमूर्तोऽपि—अकठि-
नोऽपि, मूर्तत्वमिव—काठिन्यमिव, संश्रित—सम्पन्नो, गुल्म
इत्यभिधीयते, तन्त्रकृद्भिरिति शेष । बस्तिनाभिहृत्पार्श्वसं-
श्रय, बस्त्यादि संश्रय—आधारो, यस्य स एवम् ।

वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहाभ्रकूजनम् ॥ ४१ ॥
व्यधः सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ।
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः काश्यं विषमवह्निता ॥४२॥
रुक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ।
अनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथः ॥ ४३ ॥
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ।

स०—वाताद्गुल्मे सति मन्याशूलादयो भवन्ति । तथा,
चलत्वाच्च वायोर्गुल्मोऽनिरूपितसंस्थानस्थानवृद्धिक्षयव्यथ स्यात् ।
अनिरूपिता संस्थानादयो यस्य स एवम् । संस्थान—आकार ।
स्थान—आश्रय । तथा, पिपीलिकाभिर्व्याप्त—चित इव, गुल्म
स्फुरति तुद्यते च । तुद्यत इति कर्मकर्तरि ।

पित्तादाहोऽम्लको मूर्च्छाविड्भेदस्वेदतृड्ज्वराः ४४
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ।
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ॥ ४५ ॥

स०—पित्ताद्गुल्मे दाहादयः स्युः । तथा त्वङ्गखादिषु हारि-
द्रो वर्णः स्यात् । गुल्मश्च स्पर्शनं न सहते—स्पर्शनासह,
स्यात् । तथा, दूयते—उपतप्यते, दीप्यते—ज्वलतीव । सोष्मा
च स्यात् । स च स्वस्थान—गुल्माश्रितमास्पद, दहतीव—तप्ताय-
पिण्ड इव । दूयत इति “दूङ् परितपे” दिवादि ।

कफात्स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ।
पीनसालस्यहृत्पार्श्वसंश्रयः शूलः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ।
गुल्मोऽवगाढः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्परुक् ।

१ “गुल्मशब्देन किमभिधीयते ? इत्याह—कैशनादित्यादि ।
एतेन विशेषणेन बस्तिनाभिहृदयानि द्वे पार्श्वे चेति पञ्च गुल्म-
स्थानानि ॥ वातगुल्मलक्षणमाह—वातान्मन्येत्यादि । अनिरूपिता—
अनिश्चिता अनिर्धारिता. ।” इति तोडर. । २ ‘कर्षणात्’ ट.ण.थ.द ।

स०—कफाद्गुल्मे सति स्तैमित्यादयः स्युः । गुल्मोऽवगाढा-
दियुक्तः स्यात् ।

स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ॥४७॥
प्रायः

स०—ते च गुल्मा स्वदोषस्थानधामानो दोषस्य—वातादे,
स्थान—पक्वाशयादि स्वमात्मीयमात्मीय, दोषस्थान तद्धाम-
स्थान, येषां—वातपित्तकफगुल्मानां, ते प्रायो—बाहुल्येन, स्वदो-
षस्थानधामानः । तथा स्वे स्वे काले—आत्मीये वयोहोरात्रि-
भुक्तानामन्तर्मध्यादिलक्षणे, यथासङ्ख्यं वातपित्तकफगुल्मा
रुक्करा—शूलकरा, भवन्ति ।

त्रयस्तु द्रव्धोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ।

स०—द्रव्धोत्था—संसर्गजा गुल्मान्नय, संसृष्टलक्षणा स्युः ।
सर्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ॥ ४८ ॥
सोऽसाध्यो

स०—सर्वजस्त्रिदोषजो गुल्मस्तीव्ररुग्दाहः । स चासाध्यः ।

रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।

स०—रक्तगुल्म पुन स्त्रिया एव प्रजायते ।

अत्रैवोपपत्तिमाह—

ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ॥४९॥
सेवेते वातलानि स्त्री कुद्धस्तस्याः समीरणः ।
निरुणद्ध्यार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ॥ ५० ॥
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ।
हृत्पार्श्वदौहृदस्तन्यदर्शनक्षामतादिकम् ॥ ५१ ॥

स०—ऋतौ—आर्तवकाले, नवप्रसूता वा योनिरोगिणी वा स्त्री
वातलान्यन्नपानानि यदि सेवेते तस्या—स्त्रिया, समीरण—
पवन, कुपितो योन्या प्रतिमास यदवस्थितमार्तवं तदुपहै-
णद्धि । तत्—आर्तव, कुक्षिं करोति, गर्भलिङ्गमाविष्करोति—
प्रकटयति । गर्भलिङ्गमिव लिङ्गं यत्येति “सप्तम्युपमानपूर्वस्य”
इति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । अथ तदेव गर्भलिङ्गमाह—हृत्पार्श्व-
सेत्यादि । मुनिस्तु रक्तगुल्मे (च नि अ ३।१४)—“पादयो-
श्चयथुर्भवति ।” इत्युच्ये । आदिशब्देन मूर्च्छादीनां ग्रहणम् ।

क्रमेण वायुसंसर्गात्पित्तयोनिनया च तत् ।
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ॥५२॥
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ।
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये ॥ ५३ ॥
योन्याश्च स्त्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ।

१ ‘स्वकाले’ थ द । २ ‘सेवेत—भजेत । आर्तव—ऋतुसम्बन्धि
रजः । कुक्षिं करोति—कुक्षिमभिनिर्वर्तयति, उदरमभिवर्धयति ।”
इति तोडर । ३ ‘रन्ध्यकुक्षिं’ थ । ४ ‘रन्ध्यकुक्षिं’ थ.द. ।
‘तोदस्पन्दनवे’ इति कृत्तित् ।

स०-क्रमेण-अनन्तर, वायुससर्गात्-मरुत्संश्लेषात्, तथा पित्तयोनितायां च-पित्तस्य कारणत्वेन, तच्छोणित वातपित्तो-त्थगुल्मजानुपद्रवान् कुरुते रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीन् । अनया च भङ्ग्या वातपित्तगुल्मयोरुपद्रवा अप्युक्ता भवन्ति । गर्भाशये इत्यादि । गुल्मश्च गर्भाशये सुतरा शूल करोति । किम्भूते? दुष्टस्यासृज आश्रये-आधारभूते । योन्याश्च स्त्रावादीन् कुरुते ।

गर्भलक्षणद्रक्तगुल्मस्य विलक्षण लक्षणमाह-

न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ॥ ५४ ॥
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित्स्पन्दते चिरात् ।
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ॥ ५५ ॥

स०-न च गर्भ इवाङ्गै-पाण्यादिभिरवयवै, स्फुरति-नि-स्पन्दते गुल्मोऽङ्गाभावात्, अपि तु शूलवान् । स एव-गुल्म, पिण्डीभूत कदाचित्चिरेणास्या स्पन्दते-न गर्भवच्छीघ्रम् । तथा, गर्भेऽन्त स्थिते कुक्षिरस्या वर्द्धते । गुल्मे त्वन्त स्थिते स एव वर्द्धते गुल्मो, न कुक्षि । इति गर्भरक्तगुल्मयोर्लक्षणभेद ।

अथ गुल्मविद्रध्योर्लक्षणभेद कथयति-

खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ।
पाकं चिरेण भजते नैव वा, विद्रधिः पुनः ॥ ५६ ॥
पच्यते शीघ्रमत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वतः ।
अतः शीघ्रविदाहित्वाद्बिद्रधिः सोऽभिधीयते ॥ ५७ ॥

स०-सर्वो गुल्म खदोष संश्रयो यस्य स एवम् । येन येन दोषेण वाताद्यन्यतमेनाथवा द्वन्द्वस्वरूपेण सन्निपातेना-न्येन वा गुल्मो जायते स दोषस्तस्य गुल्मस्याश्रय । तदेवं वातगुल्मस्य वात एवाश्रयो, न तस्य पित्तादयः । पित्तादिकृ-तानां त एवाश्रया, न पवन आश्रय । एव खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति । तेन-खदोषसंश्रयाख्येन कारणेन, गुल्म-श्चिरेण कालेन पाकं भजते । एतच्च पित्तगुल्मः प्रति प्रायेण तथैकीयमतेनोक्तम् । अत एवाह-नैव वेति । अथवा गुल्म पाकं न भजत एव । विद्रधिस्तु शीघ्र-अचिरेणैव कालेन, पाकं भजते, अत्यर्थं दुष्टरक्ताश्रयत्वात् । अतः शीघ्रविदाहित्वात् कारणादसौ विद्रधिरभिधीयते । तथा चागम (सुश्रुते नि अ. ९।३२)-“मासशोणितं भूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः । मा-सशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छति ॥” इति । तथा प्रायेण वातात्मकः सर्वो गुल्मो जायते । वात एवामूर्तोऽपि मूर्तलमिव सन्नितो गुल्म इत्युच्यते । अत एव वातस्यैव सर्वगुल्मकारण प्रति प्राधान्यम् । तस्माद्गुल्मस्य पाकानुपपत्तिः ।

अथ गुल्मस्य बाह्याभ्यन्तरलक्षणमाह-

गुल्मेऽन्तराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदनाः ।
अग्निर्वर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्तनम् ॥ ५८ ॥
अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठाङ्गेषु तु नातिरुक् ।
वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकम् ॥ ५९ ॥
इति गुल्मनिदानम् ।

स०-गुल्मेऽन्तराश्रये-आभ्यन्तरे, बस्त्यादिवेदनादयः स्युः । तथा, अग्न्यादिभ्रंशो-विनाशो, वेगानां च प्रवर्तनं न भवति । अतः-अस्माद्बाह्ये, विपर्ययो-वैपरीत्यम् । यथा, अग्न्यादिभ्रंशा-भावो वेगानां च प्रवर्तनं भवति । तथा, बस्तिहृदयादिषु कोष्ठा-ङ्गेष्वतिरुद्धं भवति । यथाऽन्तरे तथाऽवकाशस्य गुल्मप्रदेशस्य वैवर्ण्यं-शरीरादन्यवर्णत्वम् । बहि-बाह्यभागे, उन्नतत्वमधिकं भवति ।

गुल्मानामानाहभूयिष्ठत्वादानाहलक्षणमाह-

साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशम् ।
ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ ६० ॥

स०-ऊर्ध्वाधोवातरोधेन कारणभूतेनोदरे भृशमाध्मानं यत् तमानाहं प्रचक्षते, मुनय इति शेषः । किम्भूतम्? साटोप-सशब्दम्, तथाऽत्युग्रा रुक्-पीडा, यत्र तदेवम् । सुश्रुतेन प्रत्याध्मानस्यापि लक्षणमभ्यधायि (नि अ. १।८९)-“विमु-क्तापार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् । प्रत्याध्मानं विजानीयात् कफव्याकुलितानिलम् ॥” इति ।

घनोऽष्टीलोपमो ग्रन्थिरष्टीलोर्ध्वं समुन्नतः ।
आनाहलिङ्गस्तिर्यक् प्रत्यष्टीला तदाकृतिः ॥ ६१ ॥

स०-[घनो-]निबिडो, यो ग्रन्थिरष्टीलोपमीयते तथोर्ध्वं समुन्नत-नाधस्तात्, स ग्रन्थिरानाहलिङ्गोऽष्टीला भण्यते । तिर्यक् च (पुनः) यो ग्रन्थि-नोर्ध्वं समुन्नत, तदाकृतिः-अष्टीलासदृशः, स ग्रन्थिः प्रत्यष्टीलोच्यते ।

तूनीप्रतून्यौ लक्षयति-

पक्काशयाहुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयान् ।
तूनी, प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ ६२ ॥

स०-गुदचोपस्थं च गुदोपस्थम् । पक्काशयात्-ततो देशात्, वायुस्तीव्ररुजः सन् गुदोपस्थं प्रयान्-गच्छन्, तूनीत्युच्यते । स एव-वायुः, अतो विपर्यये-गुदोपस्थात्पक्काशयः गच्छन्, तीव्ररुजः सन् प्रतूनीति गद्यते ।

१ ‘द-तत्संश्लेषे’ थ । २ ‘तस्याकरत्वे’ थ । ३ ‘कुक्षि-उदरम् ॥ शीघ्रविदाहित्वात्-आशुपाकित्वात् ॥’ इति तोडर । ४ ‘तवाहुत्वात्’ स.सु. । ५ ‘लमकर’ ण.द. । ६ ‘हुल्मे पा’ ण.द. ।

१ ‘हृत्पार्श्वे’ तो । २ ‘अग्निभ्रंशो-अग्निमान्धम् । वर्ण-भ्रंशो-गात्रवैवर्ण्यम् । बलभ्रंशो-निर्वलत्वम् ॥’ इति तोडर । ‘ऊर्ध्वाधोवातरोधेन-मार्गावरणेन ॥’ इति चन्द्रतोडरौ । ३ ‘शो-अभावः ।’ ण । ४ ‘तथा’ ण.थ.द. । ५ ‘स्तिर्यक् च’ इ । ६ ‘तूनीत्युच्यते ।’ ट. ।

उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-

तृक्षमत्वान्नविकूजनानि ।

आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-

मासंनगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदान-
स्थाने विद्वधिवृद्धिगुल्मनिदानं नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स०-उद्गारबाहुल्यादीन्यासन्नगुल्मस्य चिह्न-प्राग्रूप, वदन्ति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां तृतीये निदानस्थाने
विद्वधिवृद्धिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽ-
ध्याय समाप्त ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथोदरनिदानमारभ्यते । यतोऽनन्तरेऽध्याय आनाह
लक्षणमुक्तम् । उदरं च कुक्षिमानह्य दोषा कुर्वते । तस्माद-
तोऽनन्तरमुदरनिदानमुच्यते इत्याह—

अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ।

अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायन्ते मलसञ्चयात् ॥ १ ॥

स०-सर्वेऽपि-ज्वरातीसारादयो, रोगा मन्देऽग्नौ सति
जायन्ते, अतिशयेन पुनरुदराणि । अन्येभ्यश्चोदरहेतुभ्यो
मन्दाम्निव प्रधानमुदराणां कारणमिति मन्देऽग्नौविलनेन
प्रागुद्दिष्टेन द्योतयति । अजीर्णादित्यादि । चतुर्विवादजीर्णात्-
आमविष्टब्धविदग्धरसशेषाख्यात्, तथा मलिनैश्चान्नै-पूतिपर्यु-
षितसङ्कीर्णदिलक्षणे, तथा मलसञ्चयात्-चिरकालसम्भूता-
दोषाणां प्रचयात्, उदराणि जायन्ते ।

१ 'पक्वशक्ति' तो. । २ 'आसन्नगुल्मस्य-नरस्य प्राग्रूपाव-
स्थाया, चिह्न-लक्षणम् ।' इति चन्द्रतोडरौ । 'अपक्तिशक्ति-
अन्नाविपाकोऽग्निसादश्च ।' इति चन्द्र । ३ 'कुर्वन्ति ।' ण थ द ।
४ इदमुदरनिदानं चरके चि० १३ अध्याये, सुश्रुते नि० ७ अध्याये,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १२ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ५ 'मलसञ्चयात्-
चिरकालनिभूतादोषसञ्चयात्, अथवा मला-दोषा पुरीषादयश्च,
तेषामतिवृद्धत्वात् ।' इति तोडर । ६ 'सम्भूता' ट. थ. ।

अ० ६५

अधुना सम्प्राप्तिविशेषमाह—

ऊर्ध्वाधो धातवो रुद्धा वाहिनीरम्बुवाहिनीः ।
प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससन्धिगाः २
आध्माप्य कुक्षिमुदरम्

स०-अम्बुवाहिनीर्वाहिनी-जलवाहिनी स्रोतासि, ऊर्ध्वाधो
रुद्धा धातवो-वातादयः, उदरं कुर्युः । कीदृशा ? त्वक् च मांस
च त्वङ्मासे, तयो सन्धि-अन्तर, तत्र गच्छन्तीति त्वङ्मांस-
सन्धिगा, तत्रस्था इत्यर्थः । किं कृत्वा ? कुक्षिमाध्माप्य-आ-
नह्य । तथा, प्राणश्चाग्निश्चापानश्च तान् प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य-
दूषयित्वा । प्रकृत्या मन्दोऽग्निः पुनर्वातादिभिः सन्दूषितो
जठरं कुरोतीत्यर्थः ।

अष्टधा तच्च भिद्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ॥ ३ ॥

स०-तच्च-उदर, अष्टधा स्यात् । पृथग्दोषै-वातपित्तक-
फैर्ब्रूय, समस्तै-सन्निपातेन चैक, ग्रीहोदर बद्धोदर क्षतोदर
जलोदरमिति [च चत्वार, एवमष्टौ] । वातादिकृतान्यपि
ग्रीहाद्युदराणि ग्रीहादिनिमित्तसंज्ञयोक्तानि । यथा, वृद्ध्याख्यो
रोगः । सज्ञाविशेषश्च चिकित्साविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ।

तेनार्ताः शुष्कताल्बोष्ठाः शूनपादकरोदराः ।

नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रभातकुक्षयः ॥ ४ ॥

स्युः प्रेतैरूपाः पुरुषाः

स०-तेन-उदरेण, आर्ता-पीडिता पुरुषा, शुष्कताल्बोष्ठा
शूनपादादयो नष्टचेष्टादिका कृशादयश्च स्युः ।

भाविनस्तस्य लक्षणम् ।

क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदोहं च पच्यते ॥ ५ ॥

जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ।

क्षीयते बलतः शश्वच्छसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ ६ ॥

वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किञ्चिच्छोफश्च पादयोः ।

रुग्बस्तिसन्धौ ततता लघ्वल्पाभोजनैरपि ॥ ७ ॥

राजीजन्म वलीनाशो जठरे

१ 'कुक्षि-उदरम् । अत्र प्राणाग्न्यपानानित्यत्र पुनरग्निदूषणा-
भिधानेन मन्दस्याग्ने पुनर्दोषकृतं सुतरा मान्य बोधयति । तथा
दोषसञ्चयगतेनापि वायुना प्राणापानयोर्दूषणं न विरुद्धम्, यतो
वायुना वाय्वन्तरदुष्टि क्रियत एवेति ॥ प्रेतैरूपा-मृतप्राया ॥
विश-पुरीषस्य, वृद्धि-अतिसरण, भवति । वा-अथवा, अप्रवृत्ति-
पुरीषस्य विबन्धो जायते ।' इति तोडर । 'विश-शकृतो, वृद्धि-
जायते । अप्रवृत्तिश्च-विबन्ध पुरीषस्य, भवति ।' इति चन्द्र ।
२ 'अत्रोदरस्यो रोगोऽप्युदरशब्देनोच्यते । उक्तं च-'तात्स्थित
द्धर्मताभ्यां च तत्समीपतयाऽपि च । तत्साहचर्याच्छब्दानां वृत्तिरेषा
चतुर्विधा ॥' इति ।' इति वाचस्पति । ३ 'वाहिलो' ण द. ।
४ विदधाती' ण. द. । ५ 'ह विप' च. तो. । ६ 'तिर्वा' तो. ।

स०-तस्य भाविनो-भविष्यतो, लक्षण क्षुत्ताशादिक स्यात् ।
तथा, बस्तिमन्धौ रुक्-शूलम् । तथा, लघुभोजनैरल्पभोजनैर-
भोजनैरपि च बस्तिमन्धौ ततता-विस्तीर्णता, आध्माततेत्यर्थः ।
तथा, राजीना जन्म-सम्भवो, वलीना च नाशो जठरे स्यात् ।

जठरेषु तु ।

सर्वेषु तन्द्रा सदनं मलसङ्गोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

दाहः श्वयथुराध्मानमन्ते सलिलसम्भवः ।

स०-जठरेषु-जठराख्येषु, सर्वेषु तु रोगेषु तन्द्रा-आलस्य,
तथा सदन देहस्य भवति । तथा, मलस्य सङ्ग-पुरीषस्याप्र-
वृत्तिः । तथा, अल्पाग्नित्वम् । तथा, दाहः श्वयथुराध्मान च ।
अन्ते-अवसाने, सलिलसम्भवः ।

अतोयमुदरं किलक्षणम्^१ इत्याह—

सर्वं त्वतोयमरुणमंशोफं नातिभारिकम् ॥ ९ ॥

गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ।

नाभिमन्त्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ १० ॥

मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवह्णवेदनाः ।

सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विद्वद्धा मूत्रमल्पकम् ॥ ११ ॥

नातिमन्दोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखम् ।

स०-सर्वमुदरमतोय-जलोदरतामप्राप्त, वर्णतोऽरुण, तथाऽ-
शोफ-शोफेनानाक्रान्त, तथा नातिभारिक-नातिशयेन गुरु,
तथा सिराजालै-सिरासमूहैर्जालाकृतिभिः, गवाक्षित-निरन्त-
रमाक्रान्त, सदा-सर्वकाल, गुडगुडायते-गुडगुड ईदृशमव्यक्त
शब्दमाचरति । तथा, मारुतो नाभिं विष्टभ्य-स्तब्धता नीत्वा,
तथाऽत्र च विष्टभ्य, वेगं कृत्वा-हृत्कटीनाभिपायुवह्णवेदना
इत्येवरूपमात्मीय सरम्भ प्रदर्शयन्तर, प्रणश्यति । तथा, स-
शब्दो वायुरन्तर्निश्चरेत्-निर्याति । तथा विद्वद्धा, तथा मूत्र-
मतिशयेनाल्प स्यात् । तथा किञ्चिन्मन्दोऽग्निः, तथा लौल्य-
गृद्धिः, न च विरसं मुखं स्यात् । यत्र तदतोयसम्भव वेद्यम् ।
अस्माच्च विपरीतलक्षणं सामर्थ्यात् सतोयम् ।

तत्र वातोदरे शोफः पाणिंपान्मुष्ककुक्षिषु ॥ १२ ॥

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ।

शुष्ककासोऽङ्गमर्दोऽधोगुरुता मलसङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिहासवत् ।

१ 'धु-प्रतदाख्येषु च सर्वेषु रो' ण द । २ 'रीषाप्र' ण थ द ।
३ 'अल्पवह्नि' ट । ४ 'अशोफ-किञ्चिच्छोफम् । सदा गुड-
गुडायते-सर्वकालं मेघवदव्यक्तेन शब्देन युक्तं भवति । प्रणश्यति-
नोपलभ्यते ।" इति चन्द्रतोडरी । "लौल्यं च-अन्ने लोछुपत्व
भवति ।" इति तोडर । ५ 'दना' इ द । 'दन' स स ।
६ 'हृद्वन्धो' स.मू. । 'हृद्वन्धा' स स । ७ 'यते-ई' ट ण थ द ।
८ 'द्वन्ध' ट. । ९ 'णिपन्मु' स मू ।

सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ॥ १४ ॥

आध्मातद्वतिवच्छब्दमार्हतं प्रकरोति च ।

वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः ॥ १५ ॥

स०-तत्र-तेषूदरेषु मध्ये, वातोदरे शोफ पाण्यादिषु,
तथा कुक्ष्यादिषु रुक् पर्वभेदनं तथा शुष्ककासादयः स्युः ।
अकस्मात्-निमित्तं विना, उदरं वृद्धिहासयुतं स्यात्, तथा
सतोदभेदः, तथा तनुकृष्णसिराभिस्त-व्याप्तम्, आहतं च
तदुदरमाध्मातैर्भस्त्रेव शब्दं करोति । अत्र च-वातोदरे,
वायु सरुक्शब्दः सर्वतोगतिश्च सन् विचरेत्-भ्रमति ।

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृद कटुकास्यता ।

भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ १६ ॥

पीतताम्रसिरानद्धं सखेद सोष्म दह्यते ।

धूमार्पयति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १७ ॥

स०-पित्तोदरे ज्वरादयः स्युः । तथा, त्वगादौ पीतत्वं
भवति । जठरं हरितवर्णं तथा पीतताम्राभिः सिराभिर्नद्ध-युक्तं,
सखेदं सोष्मं च स्यात्, दह्यते-तप्यते च । तथा, धूमार्पयति ।
तथा, मृदु-अकठिनः, स्पर्शो यस्य तदेवम् । तथा, क्षिप्रपाकं
स्यात् । प्रदूयते-उपतप्यते च ।

श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापः श्वयथुगौरवम् ।

निद्रोत्कृशैरुचिश्वासकासशुक्लत्वगादिता ॥ १८ ॥

उदरं स्तिमितं श्लेष्मं शुक्लराजीततं महत् ।

चिराभिवृद्धिः कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम् ॥ १९ ॥

स०-श्लेष्मोदरेऽङ्गसादादयः स्युः । तथोदरं स्तिमितं-
निश्चलम्, तथा श्लेष्म-कोमलस्पर्शम्, तथा शुक्लराजीभि-
स्त-व्याप्तम्, तथा बृहत्, तथा चिराभिवृद्धिः कठिनं च, तथा
शीतस्पर्शम्, तथा गुरु, तथा स्थिरं-न तु चलम् ।

अधुना सन्निपातोदरं लक्षयितुमाह—

त्रिदोषकोपनैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः ।

गरेदूषीविषोद्यैश्च सरक्ताः सञ्चिता मलाः ॥ २० ॥

१ 'तनु कृष्ण' "तनु-कृष्णम्" इति तोडर । २ 'तनुभि-
स्वल्पाभिः, कृष्णाभिः सिराभिश्च, तत-व्याप्तम् । आहत-हस्ता-
दिना ताडितं सत् ॥ हरित-पीतवर्णम् ।" इति चन्द्र । "हरित-
नीलवर्णम् ॥ स्त्रीदत्तैश्च-वशीकरणार्थं प्रयुक्तैः, रजोमलै-आर्तव-
पाण्याद्यङ्गमलैः । स्त्रीग्रहणं विवेकरहितजनोपलक्षणार्थम् । गर-सयो-
गजं विषं कृत्रिमं विषम् । दूषीविष-विषमेवाश्याद्यपहतं यदप्रभाव
वा तदूषीविषमुच्यते । आद्यशब्देन दुष्टान्धसविषमाल्यतृणासृग्ल-
हिकादयः ।" इति तोडर । ३ 'तद्वति' ट । ४ 'यते' ण.द. ।
५ 'पश्च' इ.च । ६ 'क्लेशोऽरुचि' श्वास कास शु' मा नि. ।
७ 'दिता' स.मू. । ८ 'स्निग्ध' इ.ण.द.च तो स.द्व. स सु ।
'स्निग्ध-सखेदम् ।" इति तोडर ।

कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितम् ।
कुर्युस्त्रिलिङ्गमुदरं शीघ्रपाक सुदारुणम् ॥ २१ ॥
बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने ।

स०-मला-वातादयः, सरका सञ्चितास्त्रिलिङ्ग-त्रिदोषलक्षण, तथा शोषादियुतं, तथा शीघ्रपाक, तथा सुदारुण-मुदरं कुर्युः । किम्भूतैः सञ्चिता ? त्रिदोषकोपनैः-सङ्कीर्णादि-भोजनैः, तैस्तैः-सर्वरोगनिदानोक्तैः, तथा स्त्रिया दत्तै रजो मलैः-कार्मणापरपर्यायैर्वशीकरणैः, तथा गरेण दूषीविषाद्यैश्च । आदिशब्देन विरुद्धाभ्यवहारादेर्ग्रहणम् । अनेनास्य हेतुविशेष-कथनम् । कीदृशा दोषा ? कोष्ठं प्राप्य-आश्रित्य, विकुर्वाणा-विक्रिया यता । तच्च-जठर, सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने बाधते । इत्यनेनास्य विशेषलक्षणं कथितम् ।

ग्रीहोदरादीन्यधुना लक्षयति—

अस्याशितस्य सङ्क्षोभाद्यानयानादिचेष्टितैः ॥ २२ ॥
अतिव्यवायकर्मध्वंमनव्याधिकर्शनैः ।

वामपार्श्वश्रितः ग्रीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते ॥ २३ ॥
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत् ।

सोऽग्रीलेवातिकठिनः प्राक् ततः कूर्मपृष्ठवत् ॥ २४ ॥
क्रमेण वर्द्धमानश्च कुक्ष्यावुदरमावहेत् ।

श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुज्वरैः ॥ २५ ॥
पाण्डुत्वमूर्च्छाछर्दीभिर्दाहमोहैश्च संयुतम् ।

अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत् ॥ २६ ॥

स०-अतितृप्तस्य नरस्य यानगमनादिचेष्टितैर्य सङ्क्षोभस्त-स्मात्, तथाऽतिव्यवायादिभिः कर्शनैः ग्रीहा स्थानात्-स्वाश-यात्, च्युतो विवर्द्धते-विशेषेण वृद्धिं गच्छति । किम्भूत ग्रीहा ? वामपार्श्वश्रितः । अथवा रसादिभ्यो धातुभ्यः शोणितं विवृ-द्ध-वृद्धिहेतुभिरधिकं कृत्वा वृद्धिं प्राप्नोति, अनन्तरं तं-ग्रीहान् स्वस्थानाच्च्युतमच्युतं वा, विशेषेण वर्द्धयेत्-स्वप्रमाणादाधिक्यं जनयेत् । स-ग्रीहा, अग्रीलेवातिकठिनः प्राग्भूत्वा, ततः-अ-नन्तरं, कच्छपपृष्ठाकृतिः क्रमेण-न सहस्रैव, वर्द्धमान-आधिक्यं गच्छन्, कुक्षौ-स्त्रीये स्थाने, उदरं विदध्यात् । कीदृशम् ? श्वासादिभिर्दाहमोहपर्यन्तैः संयुतम् । तथा, अरुणाभ-अरुणवर्णम्, अथवा विवर्णं-अनिश्चितवर्णम्, तथा नीलहा-रिद्रराजिमत् एवंविधा राजयो विद्यन्ते यस्मिन्स्तदेवम् ।

१ “शोष-कण्ठतालुमुखशोष । तच्च-उदर, शीतवाताभ्रदर्शने सति, अथवा दर्शनैः कृत्वा, सुतरां-अतिशयेन, बाधते-पीडा करोति ॥ सङ्क्षोभाद्-उच्छलनात् । अतिकर्म-अतिकायादिविरुद्धचेष्टा । अति-वमन-अति प्रच्छर्दनम् ।” इति तोडर । “अग्रीला-दीपो लोहमयो ग्रन्थिलोहकारेषु प्रसिद्धः ।” इति चक्र । २ ‘दर्शनैः’ इण । ३ ‘दाशनादे’ ध । ४ ‘यान्त’ टण द । ५ ‘क्षणकथनम्’ ण द । ६ ‘अशितस्यातिस’ स च । ७ ‘प्राकृत’ ण द । ‘प्रोज्ञत’ स द । ८ ‘त्वक्छर्दिमूर्च्छातिदाह’ स मू । ‘छर्त्तिछर्दिदाह’ ण द । ९ ‘दिक’ ट । १० ‘प्रापित’ इति कचिद् । ११ ‘भिर्माह’ ण थ द ।

उदावर्तं रजानाहैर्मोहतुद्गहनज्वरैः ।

गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ २७ ॥

स०-तत्र-ग्रीहोदरे, पृथग्लक्षणलक्षितान्मलान्-वाता-दीन्, क्रमेणोदावर्तादिना विद्यात् । तत्रोदावर्तरजानाहैर्वात विद्यात् । मोहतुद्गहनज्वरैः पित्तं विद्यात् । गौरवारुचिका-ठिन्यैः कफ विद्यात् ।

अथ यकृद्वक्षयति—

ग्रीहवदक्षिणात्पार्श्वार्वात् कुर्याद्यकृदपि च्युतम् ।

स०-यथा पूर्वोक्तैर्हेतुभिः ग्रीहा वामपार्श्वार्वाच्च्युतो विवर्द्धते-विवृद्धो भूत्वाऽनन्तरमुदरमावहेत्, तद्वद्यकृदपि दक्षिणात् पार्श्वार्वाच्च्युतं सवर्द्धते-वृद्धं सदुदरं कुरुते । अथवा शोणितं स्वहेतुतो विवृद्धं यकृद्विवर्द्धयेत्, तच्च विवृद्धमुदरमावहेत् । इति ग्रीहोदरयकृदुदरयोः सादृश्यम् ।

अथ बद्धोदरं लक्षयति—

पक्ष्मवालैः सद्धान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ॥ २८ ॥

दुर्नामभिर्बद्धावतैरन्यैर्वाऽन्त्रोपलोपिभिः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा करोति कुपितोऽनिलः ॥ २९ ॥

अपानो जठरं तेन स्युर्दाहज्वरतृदक्षवाः ।

कासश्वासोरुसदनं शिरोहन्नाभिपायुरुक् ॥ ३० ॥

मलसङ्गोऽरुचिश्छर्दिहृदरं मूढमारुतम् ।

स्थिरं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ ३१ ॥

नामेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ।

स०-पक्ष्माणि च वालाश्च पक्ष्मवाला, तैरेन सह भुक्तैर्बद्धायने गुदे सत्यपानो वायुर्विगुण-कुपितो, जठरं कुरुति । बद्धमयन-द्वारं पुरीषानिलवाहि, यस्य तदेवंविधे गुदे । तथा दुर्नामभिर्गुदे बद्धायने, तथोदावर्तैर्बद्धायने, तथाऽन्यैर्वाऽन्त्रो-पलोपिभिः-उपदेहिभिर्द्वयोर्दैनमाषोमादिभिः, गुदे बद्धायने, अपानो जठरं करोति । किं कृत्वा ? वर्चं पित्तकफान् रुद्धा-आवृत्त्य, तद्वद्धोदरमुच्यते । तेन-बद्धोदरेण, दाहज्वरतृदक्षवाः स्युः । तथा, कासश्वासावुरुसदनं शिरोहन्नाभिपायुरुक् स्यात् । तथा, मलानां-मूत्रपुरीषादीनां, सङ्ग-अप्रवर्तनम् । अरुचिस्तथा छर्दि स्यात् । तथोदरं मूढमारुतं भवेत् । मूढो-बहिरनि सर-णरूपो, मारुतो यस्मिन्स्तदेवम् । मूढमारुतस्य सामान्यलक्षणे-नेव गृहीतत्वात्पुनर्ग्रहणमतिशयार्थम् । तथा, स्थिरं-अचलम् । तथा, नीलारुणसिराराजिभिर्नद्ध-व्याप्तम्, अथवाऽराजि स्यात् ।

१ ‘रुगाना’ इ च स मू । २ ‘त’ तथा वा शो’ ण थ द । ३ ‘उदावर्तैः-शङ्खमूवादीनां सम्बन्धिभिः ।’ इति चन्द्रतोडर । ‘अत्र-गुदनाडी, उपलिप्यन्तीति अत्रोपलोपिनि तैरत्रोपलोपिभिः, अत्रै-पिच्छिलैः उपदेहिभिर्माषातसीशाका(कशा)लकादिभिः । क्षव-क्षुति ।’ इति तोडर । ४ ‘रक्षैर्वा’ तो स द । ५ ‘दक्षुधाः (त)’ ण थ द । ६ ‘दे बद्धायने । त’ थ । ७ ‘दकमा’ ट. ण थ द ।

तच्चोदर प्रायो नामेपरिष्ठाद्रोपुच्छाकृति जायते । यथायथोर्ध्वं तथातथा सूक्ष्ममिलयं । अनेनास्य सस्थानमुक्तम् ।

अधुना छिद्रोदर लक्षयति—

अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चैर्दुर्कैरत्यशनेन वा ॥ ३२ ॥
भिद्यते पच्यते वाऽन्त्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन्बहिः ।
आम एव गुदादेति ततोऽल्पोऽल्पं सविड्सं ॥ ३३ ॥
तुल्यः कुणपगन्धेन पिच्छिलः पीतलोहितः ।
शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ ३४ ॥
वर्द्धयेत्तदधो नाभेराशु चैति जलात्मताम् ।
उद्विक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ ३५ ॥
छिद्रोदरमिदं प्राहुः परित्वावीति चापरे ।

स०—अस्थितृणकण्टकपाषाणधातुशृङ्गदावादिशल्यैः सान्नै—सहभोजनेन भुक्तैः । अथवा, अत्यशनेन—अतिमात्रभोजनेन, यदाऽन्त्रं भिद्यते—सच्छिद्रं सम्पद्यते, अथवा पच्यते—पाकं याति । तच्छिद्रैश्च—अन्त्रच्छिद्रैर्भेदोत्पन्नैः, पाकतो वा, बहिराम एव—अपरिपक्व एव, सविड्सं स्रवन्तृणालमेव गुदादेति—आयाति । तुल्य—सदृशः, कुणपगन्धेन—शवगन्धेन । तथा पिच्छिलः, पीतलोहितश्च वर्णेन । शेषश्च रसो—यो गुदान्नागच्छति, स जठरमापूर्य—पूरयित्वा, घोर—कष्टतरः, जठराख्यं व्याधिं कुर्यात् । तत्—उदरः, अथो नाभेर्वर्द्धयेत्—वृद्धिं गच्छेत् । वर्धिश्रुतिरिति । तथा, आशु—शीघ्रमेव जलात्मता—जलोदरत्वमेति, उद्विक्त-दोषरूपं च । उद्विक्त—अधिकः, दोषाणां—वातपित्तकफानां, रूप—आकृतिः, यस्य तदेवम् । तथा, श्वासतृड्भ्रमैर्व्याप्तमिदं—मुदरं छिद्रोदरं प्राहुराचार्या । अपरे त्वाचार्या परित्वावीत्याहुः ।

अथोदकोदरदर्शनार्थमाह—

प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाम्बुपायिनः ॥ ३६ ॥
अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
रूढाऽम्बुमार्गानिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ ।
ततः स्यादुदरं तृष्णागुदस्तुतिरुज्जान्वितम् ॥ ३८ ॥
कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततम् ।
तोयपूर्णदतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ ३९ ॥
दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत् ।

१ 'तयोद' थ । अथोद' ण द । २ 'सैनैश्च भुक्तै' ण द स स ।
३ 'चेत्—यदि, भुक्तै—भक्षितैः, चेदप्यर्थे । अल्पाल्प—स्तोक स्तोकम् । सविड्सं—शकृता सह । शेषो रस—यो गुदान्ना निर्गतः । छिद्रोदर—क्षतो-दरम् ॥ सहसा—न चिरादेव शीघ्रमेव । रूढा—स्वगयित्वा ।" इति तोडर । ४ 'चान्न' इ ण द स द्र । ५ 'ल्पाल्प' इ ण द स मू ।
६ 'वर्द्धयेतां' इ ण द च तो स द्र । "वर्द्धयेतां—वृद्धिं गच्छति" इति चन्द्र । "—वृद्धिमेति" इति तोडर । ७ 'इज्ज्वरै' तो ।
८ 'यदा तु भि' ण थ द । ९ 'ल्पाल्प गु' ण थ द । १० 'स्तु' थ ।
११ 'जायते' इति कचित् । १२ 'रान्वितम्' ण । 'राचितम्' द ।
'रावृत्तम्' तो । "आवृत्त—व्याप्तम्" इति तोडर ।

स०—प्रवृत्त—आरब्धः, स्नेहपानादि येन स प्रवृत्तस्नेहपा-नादि । आदिग्रहणाद्व्यमनादिकं कर्म पञ्चविधं गृह्यते । तस्य तथा-भूतस्य सहसाऽऽमाम्बुपायिनः—सहसैवापकपानीयपस्य, तथा मन्दाग्ने—नष्टवहे, तथा क्षीणस्य—विशिष्टव्याध्याकान्ततया धाल-पचयवत्, तथाऽतिकृशस्य—अनशनादिना क्षीणमेदोमासस्य, एवविषयः पुरुषस्यात्यम्बुपानादम्बुमार्गान्—तोयवाहीनि स्रोता-सि, रूढाऽनिलः कफश्च । किम्भूतः ? जलमूर्च्छितः—तोयमि-श्रितः । तावुभौ वातकफौ जलमूर्च्छितानावुदराश्रितौ तदेवाम्बु तत्स्थानात्—उदकस्थानात् क्लोमतो, वर्द्धयेताम् । तत—अन-न्तरं, उदरं स्यात् । तृष्णादियुतः, तथा कामादियुतः, तथा नानावर्णाभि—अनेकवर्णाभिः सिराभिः, ततं—व्याप्तम् । तोये-त्यादि । शब्दस्य प्रक्षोभ—सरम्भः शब्दप्रक्षोभः, वेपथु—कम्पः, स्पर्शश्च शब्दप्रक्षोभश्च वेपथुश्च त एवम्, तोयेन पूर्णा तोयपूर्णा, सा चासौ दतिश्च तोयपूर्णदति, तोयपूर्णदतिवत् स्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथवो यस्मिन्नुदरे ततोयपूर्णदतिस्पर्शशब्द-प्रक्षोभवेपथुः, दकोदर—जलोदरः, स्यात् । तच्च महत्—अन्येभ्य उदरेभ्यो विस्तीर्णम्, तथा स्निग्धं, तथा स्थिर—अचलम्, आवृत्तनाभि तत्, आसमन्ताद्वृत्ता—वर्तुला, नाभिर्यस्य तदेवम् ।

अधुना जठरेऽप्यवसाने यथा जलसम्भवः स्यात्तथाऽऽह—
उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः ॥ ४० ॥
पाकाद्रवा द्रवीकुर्युः सन्धिस्रोतोमुखान्यपि ।
स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥ ४१ ॥
तदेवोदकमाप्याय्य पिच्छ्रं कुर्यात्तदा भवेत् ।
गुरुदरं स्थिरं वृत्तमाहतं च न शब्दवत् ॥ ४२ ॥
मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्या स्पृष्टं च सर्पति ।
तदनूदकजन्मासिन्कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिकम् ॥ ४३ ॥
सिरान्तर्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणम् ।

स०—उपेक्षया—अचिकित्सनात्, सर्वेषूदरेषु दोषा—वात-पित्तकफाः, स्वस्थानतः—आत्मीयात् स्थानात्, च्युता—स्थाना-न्तरं गता, तथा पाकाद्धेतोस्ते दोषा द्रवा अधिकं द्रवीकुर्युः स-न्धिस्रोतोमुखान्यपि । सन्धयश्च स्रोतोमुखानि च सन्धिस्रोतोमु-खानि—द्वाराणि । न केवलं स्वयं दोषा द्रवत्वं गता, यावत्सन्धिस्रो-तोमुखान्यपि द्रवीकुर्युः, इत्यपिशब्दार्थः । स्वेदश्च बाह्यस्रोतःसु स-वृतेषु विहतो—निरुद्धः, तिर्यगास्थितः—तिर्यक् प्रवृत्तश्च, तदेवोदकं प्राक् कुक्षौ वृद्धिं गतमाप्याय्य—वृद्धिं गमयित्वा, पिच्छ्रा कुर्यात् । तदा भवेद्गुरुदरं स्थिर—अचलं, वृत्तं—वर्तुलं, च । तथाऽऽहतं च पाण्यादिना न शब्दवत्—न शब्दयुक्तम्, तथा मृदु—अकठि-

१ 'येनासौ प्र' ण थ द । २ 'स्य नरस्य स' ट । ३ 'जल-पूरितादुदरात्तदेवाम्बु जठराश्रितं तस्या' ण थ द । ४ 'र्णा—ध्माता, तो' थ । ५ 'द्रवात् द्र' इ च तो । ६ 'किं विशिष्टात् पाकात् ? द्रवात्,—द्रवस्वभावात् । द्रवीकुर्युः—उपछेदयेयुः ।" इति चन्द्र-तोडरौ । "पिच्छ्रा कुर्यात्—चिकणभावः विदध्यात् ।" इति तोडर ।
७ 'विका' स.मू । ८ 'क द्रवा द्रवी' ट. थ. ।

नम्, तथा व्यपेता राज्यो यस्मात् तद्व्यपेतराजीक स्यात् । नाभ्या च स्पृष्ट सत् सर्पति-प्रसारि सम्पद्यते । तदनु-ततोऽनन्तरम्, अस्मिन्-उदराख्ये व्याधौ, उदकजन्म-जलसम्भव । तत-अनन्तर, अधिक कृत्वा कुक्षिवृद्धिर्भवेत् । तथा, सिरान्तर्धान-सिराणामदर्शनम् । किमेतदेव लक्षणम्? नेत्याह-उदकजठरोक्त च लक्षणम् । न केवल यदनुनैवोक्त लक्षणम्, यावज्जलोदरोक्त चेति चशब्दस्यार्थः ।

इदानीमुदराणां सुखसाध्यत्वाभावात् कृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वे वेदयति—

वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरम् ॥ ४४ ॥
कृच्छ्रं यथोत्तरम्

स०-वाताद्युद्भवमुदर यथोत्तर कृच्छ्रम् । तेन वातोदरात् पित्तोदर यावदुदकोदरमैत्यर्थं कृच्छ्रम्, कृच्छ्रसाध्यत्वात् ।

पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः ।

स०-पक्षापेक्षया ये द्वे अपरे-बद्धक्षतोदरे, ते प्रायः पक्षात्पर-अनन्तर, हतो-मारयत । प्रायोग्रहणात्-कदाचिन्नियतायुष्युत्पन्ने नैव मारयत ।

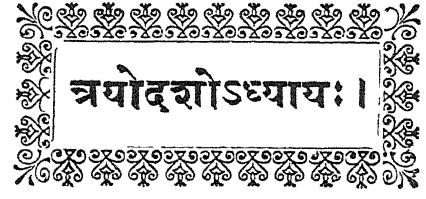
सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितम् ॥ ४५ ॥

स०-फिलोपेक्षया सर्वेषूदरेष्वन्ते सलिलसम्भव इत्युक्तम् । सर्वं च जठर जातोदक यद्वातादिसमुत्थं कृच्छ्रमुक्तं तदपि हन्येव । अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तनीयम् । कदाचिज्जातोदकमपि न मारयति, अपि तु यापयत्येव । तथा, रिष्टोक्तोपद्रवान्वित-रिष्टाध्यायोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं “जठर हन्ति दुर्बलम् । शूनाक्ष कुटिलोपस्थ” (ह शा अ ५।९०) इत्यादिभिश्च, तदपि हन्ति ।

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने
उदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

स०-जन्मनैव-जात्यैव स्वभावेनैव, उदर सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्, व्याधिसंभावात् । प्रायोग्रहणात्किञ्चिदुदरं कृच्छ्रमेव भवति, न कृच्छ्रतमम् । अत एवाह-बलिन इत्यादि । बलिनो-बलवत्, तदुदरमुत्थितं नैवं सत् अजातोदकं सत्, यत्नसाध्यमिति । इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां तृतीये निदानस्थाने उदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

उदरनिदानादनन्तर पाण्डुरोगफविसर्पनिदानमारभ्यते । यतो यथैवोदर दोषसङ्घातज तथैतेऽपि, इत्याह—

अथातः पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ।

तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥ १ ॥

धमनीर्दश सम्प्राप्य व्यामुवत्सकलां तनुम् ।

श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥ २ ॥

त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ।

पाण्डुहारिद्रहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥ ३ ॥

यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगः

स०-यत्र मला-वातादयः, पित्तप्रधाना यथोक्तैः-सर्वरोगनिदानाद्युक्तैः, कोपनैः कुपिता-क्रुद्धा, पाण्डुरोगहेतवः । कथम्? इत्याह-तत्रेत्यादि । [तत्र-] तेषु तथाभूतेषु सत्सु, वातेन बलिना-बलवता, क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितमनन्तर तत्पित्तं धमनीर्दश-हृदि स्थिता, सम्प्राप्य-आश्रित्य, सकला तनु व्यामुवत्-अश्रुवानम् । सकलशब्दोपादानं मूत्रपुरीषादीनामपि ग्रहणार्थम् । अत एवाख्यास्यति (श्लो ९)-“कृष्णरुक्षारुण-सिरानखविण्मूत्रनेत्रता ।” इति । तथा श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्य । किम्भूतं पित्तम्? लज्जासयोरन्तर-मध्यमाश्रितम् । तत्-पित्तं, त्वचि वर्णान् पृथग्विधान्-नानाप्रकारान्, पाण्डुहारिद्रहरितान् कुरुते । तेषु-वर्णेषु मध्ये, यतो-यस्मात् अतिशयेन पाण्डुत्वमधिकमत-अस्मात्, स रोगः पाण्डुरित्युक्त-संज्ञितः । ननु, ‘पित्तप्रधाना’ इति कथमुक्तम्? यावता (यतो) वायोर्बलीयस्त्वात् ‘वातप्रधाना’ इति वक्तुं युक्तं स्यात् । बलीयस्त्वं चानन्तरमेव प्रतिपादितं ‘तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं’ इति । असदेतत् । यतो नात्र बलीयस्त्वाबलीयस्त्वकृते प्राधान्याप्राधान्ये विवक्षिते । किन्तर्हि? पाण्डुरोगकरणं प्रति कर्तृत्वाकर्तृत्वे । पित्तस्य च पाण्डुरोगकरणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वम्, अतः ‘पित्तप्रधाना’ इति युक्तमुक्तम् । ननु, यदि त्रयो दोषा

१ “उदरे हि समुद्भूते पाण्ड्वादय उपद्रवा जायन्ते तदर्थमस्याध्यायस्यारम्भः ।” इति चन्द्र । २ “यथोदर कृच्छ्रमेव सङ्घातः पित्तं । यथोत्तर कृच्छ्रं दोषत्रयसङ्घातः । ३ इदं पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं चरके सू० १८ अध्याये चि० १६।२१ अध्याययोश्च, सुश्रुते नि० १० अध्याये चि० २३ अध्याये उ० ४४ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १३ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ४ ‘कल वपुः’ स मू । ५ ‘हृदाभिता’ ण दः ।

१ ‘यस्य त’ टः । २ ‘यथोक्त’ ण दः । ३ ‘मत्यन्तं कृ’ टः । ४ ‘पक्षापे’ ट ण थ दः । ५ ‘रयेत्’ टः । ६ ‘नाक्षि कु’ थ चन्द्र । ७ “जन्मनैव-उत्पत्तिमात्रेणैव ।” इति तोडर । ८ ‘नवमजा’ ट थ ।

पाण्डुरोगहेतवः, कथं तद्दि वक्ष्यति? (श्लो ७)-“स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ।” इति । उच्यते । सर्वं पाण्डुरोगसिद्धिदोषज एव । किन्तु हेतुविशेषैर्यो रूपमेदस्तेन पञ्चात्मक शोफवत्, इति न किञ्चिदत्रायुक्तम् ।

तेन गौरवम् ।

धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ४ ॥

ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लेन्द्रियः ।

मृद्यमानैरिवाङ्गैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ ५ ॥

शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः घ्रीवनोऽल्पवाक् ।

अन्नद्विद् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ ६ ॥

सन्नसंक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी भ्रमी ।

स०-तेन-पाण्डुरोगेण, धातूनां-रसरुधिरादीनां, गौरव शैथिल्यं च स्यात् । तथा, ओजसो गुणक्षयो-मायुर्य(मन्द) शैत्यादीनामोजोगुणानां (ह नि अ ६।१) विनाशः । तत एव-ओजोगुणक्षयात्, पाण्ड्वामयी नरोऽल्परक्तमेदस्कः । अल्पे रक्तमेदसी यस्य स एवम् । तथा, नि सारो-दुर्बलः स्यात् । तथा श्लेन्द्रियः । [श्लयानि-] शिथिलानि, इन्द्रियाणि-वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि, यस्य स श्लेन्द्रियः । तथा, इन्द्रियशब्देन बुद्धीन्द्रियाणां चक्षुरादीनामधिष्ठानान्युपलक्ष्यन्ते । ननु, पित्तप्रधाना कुपिता इति पित्तवृद्धिरुक्ता । पित्तवृद्ध्या च रक्तवृद्ध्या भवितव्यम् । तत्कथमुक्तमल्परक्तमेति? अत्रोच्यते । दोषाणामन्योन्यदूषणात् दूष्यस्य च दोषैर्दूषितत्वात् प्रसादपरम्परयाऽपुष्टौ सत्या किट्वाहुल्यात् पित्त[स्य]धिक्यम्, न रक्तस्य प्रसादात्मकस्य, इति पित्ताधिक्यमल्परक्तता चेत्युपपन्नम् । तथा, अङ्गै-अवयवै, मृद्यमानैरिवासौ नर उपलक्षितः, तथा हृदयेन द्रवता च । तथा, शूनावक्षिकूटौ यस्य स एवम् । तथा, सदन-अङ्गसाद्वान् । तथा, कोपनादिकः स्यात् ।

स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ ७ ॥

स०-स-पाण्डुरोगः, पञ्चधा स्यात् । कथम्? इत्याह-पृथग्दोषैः सन्निर्पातेन मृद्भक्षणाच्च । ननु, मृत्तिकादनात् पृथग् पाण्डुरोगो न वाच्यः, पृथग्वातादिदोषजे पाण्डुरोगेऽन्तर्भूतत्वात् । मृदा हि वातादिप्रकोपो विधीयते तिकोषणादिभिरिव ।

१ ‘न्तु दोषहेतु’ ट । २ ‘गौरव-शरीरजडता । शैथिल्य-शिथिलता स्यात् सङ्घातभेदो भवेत् स्वरूपाद्धानि स्यादित्यर्थः । गुणा-मन्दादयो दश । ततो-धातुषु क्षीणेषु शिथिलेषु ओजसि क्षीणगुणे च सति, अल्परक्तत्वादियुगो ना-पुरुषः, स्यात् । इन्द्रियाणि-कर्मेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि च । वा-अथवा, हृदयेन-हृदा, द्रवता-क्षुब्धेन सकोपेन सता, युक्तश्च स्यात् ।” इति तोडर । ३ ‘रः शिथिलेन्द्रियः’ इति कचित् । ४ ‘वा’ तो । ५ ‘कूट-वक्षः’ ण द स स । ६ ‘न सदनो’ ण । ‘न स्वेदनो’ द । ७ ‘सक्थी’ तो । ८ ‘ओज क्ष’ ट ण थ द । ९ ‘यस्यासौ श्ल’ ण द । १० ‘दीन्यधि’ ट । ‘दीना स्वधि’ थ । ११ ‘निपतितैर्मृ’ थ ।

वातादिप्रकोपश्च पाण्डुरोगकृत् । तस्मात्पृथग्मृदो न युक्तो निर्दशः । अत्र ब्रूमः । मृदोऽन्ये ये वातादिप्रकोपहेतवः पाण्डुरोगसम्पादने सम्भावनायोग्याः, ते पाण्डुरोगसम्पाद्य हेतुस्वरूपसत्तया विनिवर्तन्ते । मृत्तिका तु तीक्ष्णैः सशोवनैर्विना पाण्डुरोगं यावत्कायेऽवतिष्ठते । इत्यर्थं वातादिप्रकोपहेतुभ्योऽन्येभ्यो मृदः पाण्डुरोगं प्रति विशेषः । तस्मान्मृदा पृथक् पाण्डुरोगो वक्तुं न्याय्यः ।

प्राग्रूपमस्य हृदयस्पन्दनं रुक्षता त्वचि ।

अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ ८ ॥

सादः भ्रमो

स०-अस्य पाण्डुरोगस्य हृदयस्पन्दनादि प्राग्रूपम् ।

अनिलात्तत्र गात्ररुक्तोदकम्पनम् ।

कृष्णरुक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ ९ ॥

शोफानाहास्यचैरस्यविदूशोषाः पार्श्वमूर्धरुक् ।

स०-तत्र-तेषु पाण्डुरोगेषु मध्ये, वातात्पाण्डुरोगे गात्ररुगादयः स्युः ।

पित्ताद्वरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ १० ॥

तृद्वेदमूर्च्छाशीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्रता ।

वर्चोभेदोऽम्लको दाहः

स०-पित्ताद्वरितपीताभसिरादित्व(लादि) स्यात् ।

कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ ११ ॥

तन्द्रा लवणवक्रत्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।

कासश्छर्दिश्च

स०-कफाच्छुक्लसिरादिता[दि] स्यात् ।

निचयान्मिश्रलिङ्गोऽतिदुःसहः ॥ १२ ॥

स०-निचयात्-सन्निपातात्, मिश्रलिङ्गः पाण्डुरोगसोऽतिदुःसहो-घोरतमः ।

मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ।

दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥ १३ ॥

स्रोतास्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्भुक्ता च पूर्ववत् ।

पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ १४ ॥

पुरीषं कृमिमन्मुञ्चेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ।

स०-मृद्भक्षिता कषायरसा वातः दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् । ऊषरा-सक्षारमृत्तिका, पित्तं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् । मधुरा मृत्तिका कफं दूषयित्वा पाण्डुरोगं कुर्यात् । तथा, रसादींश्च धातून् दूषयित्वा रौक्ष्याच्च हेतोर्भुक्तं विरुक्ष्य चेति । यतः स्वभावत एव मृत्तिका रुक्षा । तस्माद्भुक्तं विरुक्ष्यति । स्रोतासि चापूर्य रुद्धाऽपक्वैव सती पाण्डुरोगं पूर्ववत्

१ ‘च’ ण थ द । २ ‘ये विद्यते’ ट । ३ ‘सादन्य पृ’ ण द ।

४ ‘त्वं हर्षो रोग्या स्व’ इ । ५ ‘रुक्षयति’ ट थ ।

पित्तप्रधाना कुपिता इत्यादिना न्यायेन कुर्यात् । मृत्तिकायां गुरुत्वात् पाकाभावः । अथवा अशब्दोऽन्वेषार्थः । अलोमिका एवमेति यथा । तेन किञ्चित्पक्वेति गम्यते । ततः—तेन पाण्डुरोगेण, शूननाभ्यादिकं सैन् कृम्यादियुतं पुरीषं मुञ्चेत् ।

अथ प्रतिज्ञावाक्येऽनुक्तामपि कामला तुल्यहेत्वादिकत्वात् प्रदर्शयन्नाह—

यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम् ॥१५॥

कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृङ्गांसमावहेत् ।

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्रशकृत्तया ॥ १६ ॥

दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेन्द्रियः ।

स०—यो नरः पाण्डुरोगी सन् पित्तलं—मरिचकाजिकादिद्रव्यमत्यर्थं, सेवेत—उपयुक्ते, तस्य—पाण्डुरोगिण, पित्तं कर्तुं कामलामावहेत् । कीदृशीम्^१ कोष्ठशाखाश्रयाम् । कोष्ठो—महा-स्रोतः, शाखा—रक्तादयस्त्वक् च, ईति तदुभयमाश्रयो यस्यास्ताम्, किं कृत्वा^२ रक्तमासं च दग्ध्वा । कथम्^३ हारिद्रनेत्र-मूत्रत्वङ्नखवक्रशकृत्तया । तदा च पुरीषो दाहादिमान् मण्डूक-च्छायो दुर्बलेन्द्रियश्च स्यात् । दुर्बलानि—स्वविषयेऽप्यशक्तानि, इन्द्रियाणि यस्य स एवम् ।

किं पाण्डुरोगिण एव पित्तलान्यासेवमानस्य कामला भवेत्, उतापाण्डुरोगिणोऽपि^४ इत्याह—

भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च ॥१७॥

स०—पाण्डुरोगमन्तरेणापि पित्ताधिकस्य नरस्य पित्तलान्यासेवमानस्यासौ कोष्ठशाखाश्रया कामला स्यात्, न केवलं पाण्डुरोगिण ।

उपेक्षया च शोफाद्या सा कृच्छ्रा कुम्भकामला ।

स०—उपेक्षया—चिकित्सा विना, सैव—कामला, यदा शोफाद्या—श्वयर्थबहुला, स्यात्तदा कुम्भकामलेत्युच्यते । कृच्छ्रा—कृच्छ्रसाध्या ।

हलीमक लक्षयति—

हरितश्यावपीतत्वं पाण्डुरोगे यदा भवेत् ॥ १८ ॥

१ 'या दुष्पाकत्वा' ट । २ 'वा नञ् अत्रे' ण द । ३ 'स कृ' थ । ४ 'कामिला' स.स । ५ 'किम्भूत पित्तम्' कोष्ठशाखाश्रयम् । अथवा कोष्ठशाखाश्रयामिति पाठे किम्भूता कामलाम्^१ कोष्ठशाखाश्रयामिति । एका कामला कोष्ठश्रया द्वितीया शाखाश्रयेति । ततोऽनन्तरं तथा—कामलाया, हारिद्रनेत्रत्वङ्नखवक्रशकृन्नर स्यात् । कोष्ठश्रयाया कामलाया कालान्तरेण कृच्छ्रसाध्यत्वमाह—उपेक्षयेत्यादि । कुम्भ—कोष्ठ, अन्तः सुषिरसाधर्म्यात् । तद्भूता कामला कुम्भकामला, कोष्ठश्रयेत्यर्थः । इति तोडर । ६ 'श्रय' ण द तो स स । ७ 'कीदृशीम्' कोष्ठशाखाश्रयम् ण द । ८ 'इत्येव त' ट । 'इत्युभ' ण.द. । ९ 'येऽश' ट.ण द । १० 'शुबा-हुत्या स्या' ट ।

वातपित्ताङ्गमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ।

तन्द्राबलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकम् ॥ १९ ॥

अलसं चेति शंसन्ति

स०—पाण्डुरोगे सति यदा हरितश्यावपीतता भ्रमादयश्च वातपित्तास्त्यु, अतश्च तं हलीमकं शंसन्ति, मुनय इति शेषः । तं च हलीमकं, लोढरं तथाऽलसं^१ चाचक्षते ।

तेषां पूर्वमुपद्रवाः ।

शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ २० ॥

इति पाण्डुरोगनिदानम् ।

स०—तेषां—पाण्डुरोगप्रकाराणां, पूर्वमुपद्रवा यतः शोफप्रधाना कथिता । अतः—अस्माद्धेतो, पाण्डुरोगनिदानादनन्तरं शोफ एव भण्यते, न विसर्पः । शोफ प्रधान—प्रथमो, येषां त एव कथिता । क्व^२ इहैव । यथोक्तम् (श्लो ६)—“शूनाक्षिकूट” इत्यादि । तथा (श्लो १४)—“शूननाभिपादास्यमेहन” इति ।

अथ शोफनिदानम् ।

पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ।

नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्स्वङ्गांससंश्रयम् ॥ २१ ॥

उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ।

सर्वं

स०—बहिर्भूता सिरा बहिःसिरा,—बाह्या सिरा । वायुः पित्तरक्तकफान् कर्मभूतान् बहिःसिरा कर्मभूतान् नीत्वोत्सेधं कुर्यात् । नयतोर्द्विकर्मकत्वात् पित्तादयो बहिःसिराश्च कर्म । यथा,—अजा नयति ग्राममिति । तेनायमर्थोऽवतिष्ठते—बहिःसिरासु पित्तादीनीत्वेति । किम्भूतो वायु^१ दुष्टः सन्,—कोपनैः कुपितः । किम्भूतमुत्सेधम्^२ लक् च मासं च लब्धासे, ते स-श्रय—आश्रयो, यस्य तम् । तैर्हि^३ हिशब्दोऽवधारणे । तैरेव—बहिःसिरा प्राप्ते पित्तरक्तकफै, रुद्धगति । अत एव संहतं—स-मन्ताद्धतं निश्चलमिव सम्पन्नं, उत्सेधम् । यतश्चैव वातपित्तकफै शोफं सञ्जायते, तस्मात्सर्वं शोफं निचयात्—दोषत्रयात्, आहुः ।

ननु, एवं सतीदं विरुध्यते “दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैः” इति । अत आह—

हेतुविशेषैस्तु रूपमेदान्नवात्मकम् ॥ २२ ॥

दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ।

स०—तुशब्दो विशेषार्थः । यद्यपि सर्वेन्द्रिदोषजः शोफस्तथाऽपि हेतुविशेषैर्यो रूपमेदस्तस्मान्नवात्मकं शोफमाहुः । तथा हि—योऽयं सन्निपातः शोफहेतुरेष कदाचित्समः कृत्वा

१ 'स चेति लक्ष्यन्ते' ण.य.द. । २ 'पूर्व—विकृतिविज्ञानीये-ध्याये । यथा (ह.शा.अ. ५.१९१)—“पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ।” इति ग्रन्थेन । उत्सेध—उच्छ्राय औन्नत्यम् ।” इति तोडर । ३ 'स्मात्कथितादे' थ. । ४ 'ता नाडीनीं' ट.द. । ५ 'तैर्हि द्वि' ण.द. । ६ 'तमेवम्' ट. । ७ 'सम्पद्यते' ण.द. ।

कुप्यति कदाचिद्विषम कृ वैकदोषद्विदोषैर्द्विद्विस्वरूपतया । एव च हेतुविशेषैर्लक्षणभेदस्तस्मान्नवप्रकारत्वं शोफस्य न्याय्यमेव । लक्षणभेदश्चैषा स्पष्ट एव । तथा चाभिघातादेतोश्च यथावदन्यलक्षण विषादेतोरन्यलक्षण तद्वत् पृथग्वातादेश्च यथैवदन्यत् द्वन्द्वजे चान्यत् सन्निपातजे चान्यदिति । एव लक्षणविशेषान्नवात्मकमाहु । उपलक्षण चेदम्, चिकित्साविशेषादपि हि नवात्मक एव शोफ ।

द्विधा वा निजमागन्तुं सर्वाङ्गैकाङ्गं च तम् ॥२३॥
पृथुञ्जतप्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः ।

स०-अथवा निजागन्तुमेदेन द्विधा श्वयथुमाहु । तथा, त-शोफ, सर्वाङ्ग-सर्वशरीरज, एकाङ्ग-एकावयवज च, इति पुनर्द्विप्रकारमाहु । पृथुञ्जतश्च प्रथितश्च तेषां भावः पृथुञ्जत-प्रथितता, तथा विशेषास्तेस्त्रिधा-त्रिप्रकार, शोफ विदुः । विदुरिति “विद ज्ञाने” इत्यस्मादुसादेशः । पृथुत्वेन-विस्तीर्णं कृतत्वेन विशेषेण, तथोन्नतत्वेन विशेषेण, तथा प्रथितस्वरूपत्वेन विशेषेणेति योज्यम् ।

सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः ॥ २४ ॥
व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतम् ।
अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलम् ॥ २५ ॥
लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकाम्बु स्वप्नजागरम् ।
मृद्राम्यमासवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनम् ॥ २६ ॥
पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि वा ।
श्वासकासातिसाराशौजठरप्रदरज्वराः ॥ २७ ॥
विषूच्यलसकच्छर्दिर्गर्भवीसर्पपाण्डवः ।
अन्ये च मिथ्योपक्रान्तास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः २८
ऊर्ध्वं शोफमधो बस्तौ मध्ये कुर्वन्ति मध्यगाः ।
सर्वाङ्गगाः सर्वगतं प्रत्यङ्गेषु तदाश्रयाः ॥ २९ ॥

स०-वक्ष्यमाणो गुर्वम्लस्निग्धादिको वर्गः [शोफानां-] श्वयथूना निजानामागन्तूना च, सामान्यहेतु-उत्पत्तौ कारणम् । दोषजानां श्वयथूना पुनरतिशयेन हेतुः, न तथाऽऽगन्तूनाम्, इति विशेषशब्देन द्योतयति । व्याधिकर्मोपवासादिभिर्क्षीणस्य, व्याधिना-ज्वरादिना क्षीणस्य, तथा कर्मणा-पञ्च-

१ ‘षत्रिदोषस्व’ ट । ‘षस्व’ ण द । २ ‘वातजश्च’ ट द । ‘वातजैश्च’ थ । ३ ‘था ह्यन्य’ ण द । ४ ‘उन्नत-बल्मीकवत् समुच्छ्रयी । विशेषा-भेदा ॥ अजीर्णे सति अध्वादिना जाते श्रमे च सति मैथुनम् । इत्युक्तनिदानस्य सम्प्राप्तिपूर्वक प्रयोजनमाह-तैर्दोषा इत्यादि । तै-हेतुभिर्व्याधिकर्मोपवासादिभिः, दुष्टा इत्यनुवर्तते । तदाश्रया-प्रत्यङ्गाश्रया ।” इति तोडर । ५ ‘तत्वेन प्रथितविशेषेण स्वरूपत्वेनेति’ ट । ‘तसद्रूपेण वि’ थ । ६ ‘द्रवम्’ तो । ‘द्रव-जलप्राय भोजनम्’ इति तोडर । ७ ‘थान्न च’ इति कचित् । ८ ‘पाण्डुता’ इ ण, द. । ९ ‘त्पत्तिका’ थ. ।

विधेन वमनविरेचननिरूहानुवासननस्याख्येन, तथोपवासेन, आदिग्रहणादन्येन च मार्गादिना क्षीणस्य, द्रुतं कृत्वा-सहसैव, गुर्वादिकं भजत । अथेति समुच्चये । व्याध्यादिक्षीणलक्षणेभ्यः सकाशादन्यस्य स्वस्थादेरप्यतिमात्र-मात्रामतिक्रम्य, भजतो दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफ कुर्वन्ति, प्रकृतत्वाद्दक्षस ऊर्ध्वम् । बस्तौ स्थिता अधः शोफ कुर्वन्ति । मध्ये स्थिता दोषा मध्ये शोफ कुर्वन्ति । ग्राम्याणां-चटककुटुम्बिना, मास ग्राम्यमासम् । वल्लूर-शुष्कमासम् । स्वप्नोऽत्राह स्वप्नो जागरश्च रात्रिजागरो बोध्यः । यानेन-तुरगादिना, क्षोभिणा-शरीरसरम्मजनकेन । तथा, श्वासादयः पाण्डुरपर्यन्ता रोगा ग्राम्यान्तेन । तथा, अन्येऽपि-श्वासकासादिव्यतिरिक्ता रोगा, मिथ्योपक्रान्ता-मिथ्योपचरिता अयथाशास्त्रमुपक्रान्ता, शोफहेतवः । तैरपि दोषा वक्षसि स्थिता ऊर्ध्वं शोफ कुर्वन्ति । बस्तौ स्थिता अधो, मध्यगा मध्ये, सर्वाङ्गगा सर्वगत, प्रत्यङ्गेषु तदाश्रया, दोषा शोफ कुर्वन्ति ।

तत्पूर्वरूपं द्रवथुः सिरायामोऽङ्गगौरवम् ।

स०-तस्य-श्वयथो, पूर्वरूप तत्पूर्वरूपम् । द्रवथु-चक्षुरादिषु यस्तीव्र ऊर्ध्वं स भण्यते । यदुक्तम्-“द्रवथुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्रमूष्मप्रवर्तनम् ।” इति । तथा, सिरायामो-यत्र प्रदेशे श्वयथुर्दृढभुषुस्तत्र सिराणा दैर्घ्यमिव । तथा, अङ्गगौरव स्यात् । वाताच्छोफश्चर्लो रूक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥३०॥ सङ्कोचस्पन्दहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् । क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ ३१ ॥ स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् । त्वक् च सर्षपलितेव तस्मिन्निमिचिमायते ॥ ३२ ॥

स०-वाताच्छोफश्चर्लादिलक्षणः ।

पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताभ्ररोर्मकृत् ।

शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः ॥ ३३ ॥

सत्तृडदाहज्वरस्वेददक्लेदमदभ्रमः ।

शीताभिलाषी विड्भेदी गन्धी स्पर्शासहो मृदुः ३४

स०-पित्ताच्छोफ पीतरक्तासिताभासादिलक्षणः । स च मध्ये-मध्यप्रदेशे, प्राक्-पूर्वं, जायते । प्राग्ग्रहण पश्चात्सकलेऽपि देहदेशे स्यादिति द्योतयति ।

१ ‘क्षीणेभ्य’ ण द । २ ‘ता सङ्केदा सन्त ऊ’ ट । ‘ता सङ्केदा अन्त शोफमूर्ध्वं कु’ ण द । ३ ‘शोफान्’ ण द । ४ ‘ष्मा भासते । तथा, सि’ ण द । ‘ण्यते । तथा’ थ । ५ ‘त्र ऊष्मा प्रवर्तते’ तो वाच । ६ ‘चल-अनियतरूप । तनु-तनुत्वक् ॥ गन्धी-गन्धयुक्त ।” इति तोडर । ७ ‘वातेनोत्थो शोफ’ ण द । ८ ‘रोमवान्’ स. मू. । ९ ‘तनो.’ स स. । १० ‘देहे स्या’ ण. द. ।

कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ।
स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्यान्नो निद्राच्छर्द्यग्निसाद
कृत् ॥ ३५ ॥

आक्रान्तो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ।
स्रवेन्नासृक् चिरात्पिच्छा कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥ ३६ ॥
स्पर्शोष्णकाङ्क्षी च कफात्

स०-कफाच्छोफ कण्डूयुतादिलक्षण स्यात् । तथा, आ-
क्रान्त-पीडित सन्, वातिक इव नोन्नमेत् । तथा, कृच्छ्रे
शमजन्मनी यस्य स एवम् । तथा, निशाबलो-रात्रावधिक
इत्यर्थः । तथा, कुशशस्त्रादिभिविक्षत स शोफो न रक्त स्रवेत् ।
किन्तर्हि? चिरेण पिच्छा-लसीकापरपर्याया, स्रवेत् । तथा,
स्पर्शामिलाषी उष्णामिलाषी च स्यात् ।

यथास्वं द्वन्द्वजास्त्रयः ।

सङ्कराद्वेतुलिङ्गानाम्

स०-हेतवश्च लिङ्गानि च, तेषां सङ्करात्-सङ्कीर्णत्वेन, य-
थास्वं द्वन्द्वजास्त्रय शोफा, स्युरिति शेषः ।

निचयान्निचयात्मकः ॥ ३७ ॥

स०-निचयात्मको-दोषत्रयज शोफो, निचयात्-हेतुलिङ्ग-
निचयात्, स्यात् ।

अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।
हिमैरानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः ॥ ३८ ॥
रसैश्शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्रयथुः स्याद्विसर्पवान् ।
भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ ३९ ॥

स०-तथा, शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिर्न शोफ सोऽभि-
घातेन, वेद्य इति शेषः । तैर्ना, हिमेनानिलेनैतयोदध्यनिलेन-
सागरजेन वायुना, तथा रसैश्शूकैश्च भल्लातकपिकच्छुजैः संस्पर्-
शाच्छ्रयथुर्विसर्पवान् भवेत् । स च भृशोष्मा लोहिताभासश्च
बाहुल्येन च पित्तलक्षण स्यात् । पित्तशोफस्य लक्षणं पित्तशो-
फलक्षणम्, पित्तशोफलक्षणमिव लक्षणं यस्य स पित्तलक्षणः ।
सप्तम्युपमानपूर्वस्येति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ।

विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् ।
दंष्ट्रादन्तनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ ४० ॥
विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्कृतात् ।

१ 'च्छ्रेण श' ट । २ 'आदिशब्देन काष्ठलोष्टपाषाणादयः ।
छेदो-द्विधाकरणमङ्गस्य, भेदो-विदारणम्, क्षत-व्रण, आदिशब्देन
पीडनस्पर्शनप्रहारबन्धनकण्टकादीनि । भल्लातकै रसै-पुष्परसै ।
कपिकच्छु-आत्मगुप्ता शूकशिम्वि, तस्या शूकै-किशारकै ॥
आपात-निपातनम् । अविषप्राणिना-मनुष्यादीनाम् । अपिशब्दात्
सविषप्राणिनामपि । सङ्कर-ससर्गः ।" इति तोडर । ३ 'हिमा
नलो' तो । 'हिमेन-तुषारेण, अनलेन-अग्निना ।" इति तोडर ।
४ 'तथा हिमो वाऽ(म वा)निलश्चोदध्यनिलश्च, तैर्हिमेना' थ ।
५ 'न च त' थ द । ६-७ 'खाघाता' 'स्त्रभारणात्' ण, द ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ ४१ ॥
मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहुरुजाकरः ।

स०-विषज शोफ सविषाणा प्राणिनामङ्गे परिसर्पणात्-
गमनात्, तथा तेषामेव मूत्रणात् । तथा, दंष्ट्रादन्तनखानामा-
पातात् अविषप्राणिनामपि शोफ स्यात् । अपिशब्दान्न केवल
सविषप्राणिनाम् । तथा, विण्मूत्रशुक्रोपहत-तैस्पर्शाद्विषितमप्र-
शस्तम् । विण्मूत्रशुक्रोपहत च तन्मलवच्च विण्मूत्रशुक्रोपहनमल-
वत्, तथाविधं च तद्वन्न च, तस्य सङ्कर-ससर्गः, तस्मादपि
शोफ स्यात् । तथा विषवृक्षाणामनिलस्तस्य संस्पर्शात्, गरयोग-
स्यावचूर्णन-अवध्वसन, तस्माच्च मृदादिगुणयुक्तं श्वयथु स्यात् ।

नवोऽनुपद्रवः शोफ साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ॥ ४२ ॥
इति शोफनिदानम् ।

स०-नव-अचिरोत्पन्न, तथाऽनुपद्रव-उपद्रवरहित, शोफ
साध्यः । असाध्यः पुरा-विकृतिविज्ञानीये, ईरित-अभिहितः ।
यथोक्तम् (हृ शा अ ५।९२)-'अनेकोपद्रवयुत पादाभ्यां प्रसृतो
नरम् । नारी शोफो मुखाद्धन्नि कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥' इति ।

श्वयथुवहोषेर्दूष्यैश्च यतो विसर्पो भवति, अतस्तन्निदानं
प्रक्रम्यते-

अथ विसर्पनिदानम् ।

स्याद्विसर्पोऽभिघातान्तैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत् ।

स०-विसर्पः सर्व एव शोफवत् । दोषे-पृथग्वातपित्तक-
कैर्दूष्यैः समस्तैस्तथाऽभिघातात्, एवमभिघातान्तैर्दोषैः शोफव-
द्विसर्पसम्भवः । दूष्यैरपि शोफवत् । एव "पित्तरक्तकफान्
वायुः" (श्लो २१) इत्यादिरपि ग्रन्थोऽत्र योज्यः ।

त्र्यधिष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यान्तरुभयाश्रयात् ॥ ४३ ॥
यथोत्तरं च दुःसाध्याः ।

स०-त च-विसर्पः, त्र्यधिष्ठानं प्राहुः, आत्रेयादय इति
शेषः । [कस्मात्?] बाह्यान्तरुभयाश्रयात्-पूर्वार्जितकर्मवशात्
कदाचिद्बाह्याश्रयो विसर्पो जायते, बाह्य आश्रयो यस्य स तथा,
एव कदाचिदन्तराश्रयः, कदाचिदुभयाश्रयः, [तस्मात्] । ते च
बाह्यान्तरुभयाश्रया विसर्पा यथोत्तरं दुःसाध्याः । दुःखेन साध्यन्त
इति दुःसाध्याः ।

तत्र दोषा यथायथम् ।

प्रकोपणैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः ॥ ४४ ॥
देहे शीघ्रं विसर्पन्ति तेऽन्तरन्तःस्थिता बहिः ।
बहिःस्था द्वितये द्विस्थाः

स०-तस्मिन् विसर्पे यथायथं प्रकोपणैः-तिक्तोषणादिभिः,

१ "अवलम्बी-अयोगमनशीलः । शीघ्रो-व्यापादनशीलः, अ-
थवा शीघ्र-शीघ्रोत्पत्तिः ।" इति तोडर । २ 'तत्तत्स्य' ण ।
'तस्य स्य' थ । ३ 'तान्तोत्पन्नैर्दो' ण । ४ 'पूर्वजात' थ ।
५ 'तेन वा' ण द, । ६ 'पणोत्पन्नै' ण, थ द ।

प्रकुपिता विशेषेण पुनविदाहिभिरत्यर्थं कृत्वा प्रकुपिता देहे शीघ्र-आश्वेव, विसर्पन्ति । तेऽन्तःस्थिता अन्तर्विसर्पन्ति । बहिःस्था दोषा बहिविसर्पन्ति । द्वितयेऽन्तर्बहीरूपे, द्विस्था-उभयस्था सन्तो, विसर्पन्ति ।

विद्यात्तत्रान्तराश्रयम् ॥ ४५ ॥

मर्मोपेतापात्सम्मोहादयनानां विघट्टनात् ।

तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमं च प्रवर्तनात् ॥ ४६ ॥

आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विपर्ययात् ।

स०-तत्र-तेषु त्रिषु विसर्पेषु मध्ये, अन्तराश्रय विसर्प मर्मोपेतापादिभिर्विद्यात् । मर्मणा-हृदयादीना, उपतापो-दुःख, तस्मात् । तथा, सम्मोहात्-मूर्च्छोद्भवात् । अयनाना-कर्ण-नासादीना, विघट्टनात्-विशेषेण चलनादतिशयेन परिस्फुरणा-दित्यर्थः । तथा, तृष्णाया अतियोगात् । तथा वेगाना-नाना रूपाणा वेदनाना, विषम कृत्वा-विच्छिद्य विच्छिद्य कृत्वा, प्रवर्तनात् । आशु च-शीघ्रमेव, अग्निबलभ्रंशात्-विनाशात् । अतो [विपर्ययात्-पूर्वोक्तान्तर्विसर्प] लक्षणविपर्ययात्, बाह्य-बाह्याश्रय, विसर्प विद्यात् ।

तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ॥ ४७ ॥

शोफस्फुरणनिस्तोदमेदायामार्तिहर्षवान् ।

स०-[तत्र-] तेषु विसर्पेषु मध्ये, वातायो विसर्प स वातज्वरतुल्यव्यथ स्यात् शोफादियुतश्च ।

पित्ताद्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ४८ ॥

स०-पित्ताद्विसर्पो द्रुतगति-शीघ्रव्यापी, तथा पित्तज्वर-लिङ्गोऽतिलोहितश्च स्यात् । पित्तज्वरलिङ्गानीव लिङ्गानि यस्य, इति सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ।

कफात्कण्डूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ।

स०-कफाद्विसर्प कण्डूमान् स्निग्ध कफज्वरतुल्यरुक् च । वातादिज्वरलक्षण यथोक्तम् (ह नि अ २।११)-"वैषम्य तत्रतत्राङ्गे तास्ता स्युर्वेदनाश्चला ।" इत्यादि ।

खदोषलिङ्गैश्चीयन्ते सर्वे स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ४९ ॥

ते पक्वभिन्नाः खं खं च विभ्रति व्रणलक्षणम् ।

स०-सर्वे च विसर्पा उपेक्षिता-उपक्रमरहिता, स्फोटै-श्चीयन्ते-व्याप्यन्ते । किम्भूते ^१ खदोषलिङ्गै-यथायथ खदोष-लक्षणैः । ते च पक्वभिन्ना खंखं-आत्मीयमात्मीय दोष(पञ्च), व्रणलक्षण विभ्रति-धारयन्ति । पूर्वं पक्वा पश्चाद्भिन्ना पक्व-

१ 'त्वा कु' ण द । २ 'पघातात्' तो । ३ "सम्मोहात्-अज्ञा नात् । भलाना (वेगाना)-मूत्रपुरीषादीनाम्, विषमात्-असम्यक्, प्रवर्तनात्-बहिर्निर्गमात् । अत-पूर्वोक्तात्, विपर्ययात्-अन्तर्विसर्प-लिङ्गादिपरीतभावेन ।" इति तोडर । ४ 'विषमाच्च' तो । ५ 'च्छोपद्रवा' ण थ द । ६ 'ण तद्रल' थ । ७ 'यदोषव्रण' ण द । 'यमात्मीयदोषव्रण' थ ।

भिन्ना, "पूर्वकाल" इत्यादिना समासः । "तत्र मारुतात् । श्याव कृष्णोऽरुण" (ह उ. अ २।५।५) इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्ट व्रणलक्षणम् । "पित्तेन क्षिप्रज" इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टम् । एव कफादिलक्षणमपि बोध्यम् ।

अधुना द्वन्द्वज लक्षयति—

वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ॥ ५० ॥

अस्थिमेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ।

करोति सर्वमङ्गं च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ॥ ५१ ॥

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः ।

शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते ५२

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतं च सः ।

मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ ५३ ॥

व्यथेताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत् ।

हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ॥ ५४ ॥

क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ।

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भवाम् ॥ ५५ ॥

दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।

स०-वातपित्ताद्विसर्पो ज्वरादिभिर्युत सकलमङ्गं च दीप्ता-ङ्गारावकीर्णवत्-ज्वलिताङ्गारव्याप्तसदृशं करोति । य य च शरीरदेशं विसर्पो विसर्पति-प्रसरति, स स प्रदेशं शान्ताङ्गार-वदसितो नीलो रक्तो वा भवेत् । तथा, स-विसर्पो, द्रोगे-वाग्निदग्ध इव स्फोटैश्चीयते-व्याप्यते । स च विसर्प शीघ्र-गत्वात्-तत्त्वभाववशात्, मर्मानुसारी द्रुत-त्वरितं कृत्वा, स्यात् । तत एव च वातोऽतिबलो-बलीयान्, अङ्ग-शरीर, व्यथेत-पीडयेत् । संज्ञा-सविद, हरेत्-नाशयेत्, निद्रा च हरेत् । श्वासमीरयेत्-कुर्यात्, तथा हिध्मा च । स-विसर्पो, ना-पुरुष, ईदृशीमवस्था गत-प्राप्त, चेतोनवस्थैलक्षणया-अरत्या, ग्रस्त-अभिभूतो, न क्वचिद्भूमिशय्यासनादिषु शर्म-सुख, लभते । अरतिग्रस्त इति हेतौ प्रथमा, अरतिग्रस्तत्वादि-त्यर्थः । एव क्वचिदपि सुखालाभाद्भूम्यादिषु चेष्टमान-परि-लुठन्, तत क्लिष्टो-मनसा कायेन च, मनोदेहश्रमोद्भवाम्-तदुत्था, निद्रामश्रुते । किम्भूत ^२ दुष्प्रबोध, -दुःखेन प्रबोधो-निद्रापगमो, यस्य स एवम् । एष चाभ्याख्यो विसर्प उच्यते ।

कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ॥ ५६ ॥

रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्त्रावमांसगम् ।

दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ॥ ५७ ॥

१ "तत-क्रमाच्छनैः शन । अथवा दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रामिति निद्रा-मरणरूपा प्राप्नोतीत्यर्थः ।" इति तोडर । २ 'न स्वत' वाच । "स्वत-आत्मनैव" इति वाचस्पति । ३ 'स्थानल' ण.द.तो ।

ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्ताना तीव्ररुज्वराम् ।
श्वासकासातिसारास्यशोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ ५८ ॥
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गमङ्गाग्निसदनैर्युताम् ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ ५९ ॥

स०—कफेन पवनो रुद्धस्तमेव—कफ, बहुधा भित्वा ग्रन्थीना माला कुरुते । रक्त च वृद्धरक्तस्य नरस्य दूषयित्वा ग्रन्थीना माला कुरुते । किम्भूत रक्तम्^१ त्वक्सिराल्नावमासगम् । किम्भूताना ग्रन्थीनाम्^२ दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरखभावाना तथा रक्तवर्णानाम् । किम्भूताम्, मालाम्^३ तीव्ररुज्वराम् । तीव्रौ रुज्वरौ यस्यास्ताम् तथा श्वासादिभिर्युताम् । इत्ययं—अनन्तरो-क्तो, ग्रन्थिवीसर्प उच्यते । कफवातकोपजश्चाय वेद्य ।

कफपित्ताज्वरः स्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजः ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ ६० ॥
मूर्च्छाग्निरानिर्भेदोऽस्त्रां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ ६१ ॥
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
पिटकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ ६२ ॥
मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ६३
पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पृष्टस्त्रायुसिरागणः ।
शवगन्धिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ॥ ६४ ॥

स०—कफपित्तात् कर्दमाख्यो जायते । तत्र ज्वरादयः स्युः । स च—विसर्प, प्रायेण—बाहुल्येन, आमाशये—नाभिस्तनान्तर-मध्ये, एकदेशं गृह्णन्—आक्रामन्, अनन्तरं देहं सर्पति—व्याप्नोति । न चातिरुक् स्यात् । तथा, पिटकैरवकीर्णो—व्याप्त, स्यात् । किम्भूतैः^४ अतिपीतलोहितपाण्डुरैः । तथा, मेचकाभादिक स्यात् । मेचको—मयूरकण्ठसदृशो वर्णः । त—तादृशं, विसर्पं कर्दमाख्य—कर्दमसदृशं, उशन्ति, मुनय इति शेषः ।

१ “आमोपवेशन—आमस्य वर्चसस्त्यजनम् । लेप—स्रोतसां स्निग्धादिना लेप इव लेपः । एकदेश—अवयव विसर्पति, कफपित्तयो-रामाशयस्थानत्वात् प्रायेणामाशये भवेन्नैकदेशव्यापी भवतीत्यर्थः । तथा न चातिरुक्—अतिव्यथको न भवति । मेचकाभो—नीलकृष्ण-कपिलवर्णः । असितस्निग्ध—कृष्णस्निग्धप्रायः । मलिनो—ध्यामल मलदिग्धः । गुरु—भारिकः । गम्भीरपाक—अन्तर्निगूढपाकः अन्तः पाकः । स्पृष्टो—इस्तादिनाऽऽक्रान्तो, अवदीर्यते—भेदयति । क्लिन्नं सन्—आर्द्रं सन् ।” इति तोडरः । २ ‘सितस्निग्ध’ इ. तो । ३ ‘रस’ ट. । ४ ‘रचन्द्रकस’ ण.द. ।

सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वैतिसर्पणः ।

स०—सर्वैस्त्रिभिर्दोषैर्जातः सर्वज—सन्निपातोद्भवो, वीसर्पः सर्वैर्लक्षणैरुपलक्षितः । स च सर्वान् धातून्तिशयेन सर्पति सर्व-धात्वतिसर्पणः स्यात् ।

बाह्यहेतोः क्षेप्तात्कुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ ६५ ॥
विसर्पं मारुतं कुर्यात् कुलत्थसदृशैश्चितम् ।
स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितम् ६६

स०—मारुतो—वातः, क्षेप्ताद्बाह्यकारणात् कुद्धः सन् विसर्पं कुर्यात् । किं कुर्वन्^१ पित्तं सह रक्तेन प्रेरयन् । तथा, स्फोटैः—पिटकैः, चित—व्याप्तम् । किम्भूतैः^२ कुलत्थसदृशैः । तथा, शोफादिभिराढ्य—अतिशयेन युतम् । तथा, श्यावलोहित—वर्णेन ।

पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवाः ।
असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रान्तमर्मकाः ॥ ६७ ॥
शीर्णस्त्रायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगन्धयः ॥ ६८ ॥
इति विसर्पनिदानम् ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने
पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स०—पृथग्दोषैः—वातपित्तकफैः केवलैः, त्रयो विसर्पा साधयितुं शक्याः । द्वन्द्वजाश्चानुपद्रवा—कासवैवर्ण्यज्वरादि-भिरुपद्रवैः (ह. शा. अ. ५।९७) रहिताः, त्रयः साध्याः । क्षतसर्वोत्थौ द्वौ विसर्पावसाध्यौ, तथास्वभावत्वात् । सर्वे विसर्पाश्चाक्रान्तमर्मका—अभिभूतमर्मकाश्च, असाध्याः । तथा, शीर्णानि स्त्रायुसिरामांसानि यैस्तेऽप्यसाध्याः । तथा, प्रक्लिन्ना—अतिशयेन क्लिन्नाः, तथा शवगन्धयः—कुणपगन्धतुल्याः, ये तेऽप्यसाध्याः । शवस्येव गन्धो येषामिति “उपमानाच्च” इति गन्धस्येदादेशः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां तृतीये निदानस्थाने
पाण्डुरोगशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयो-
दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

१ “सर्वधात्वतिसर्पण—सर्वधातुव्यापी । बाह्यहेतोः—बाह्यनिमित्तात् शब्दादिभिः कृतात्, क्षतात्—व्रणात् ॥ प्रक्लिन्ना—प्रकर्षेण क्लिन्ना पूतिदुर्गन्धाः ।” इति तोडरः । २ ‘स्वभिस’ इ. तो.स.द. । ३ ‘द्राह्यात्का’ ट.थ. । ४ ‘भावात्’ ट.ण. ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

विसर्पनिदानादनन्तरं तुल्यहेत्वादित्वात्कुष्ठनिदानमारभ्यते-

अथातः कुष्ठश्चित्रकृमिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥२॥)

मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ।

साधुनिन्दावधान्यैस्वहरणैश्च सेवितैः ॥ १ ॥

पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैर्वरिता मलाः ।

शिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वगलसीकासृगामिषम् ॥ २ ॥

दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तस्ततो बहिः ।

त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टा कुष्ठमुशन्ति तत् ॥ ३ ॥

स०-मिथ्याहारादिना तथा साधुनिन्दावधादिभिः पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः सेवितैः-अनुष्ठितैः, प्राक्तनेर्वा-अन्यजन्माचरितैः । सेवितग्रहणेन सातत्यानुष्ठानं द्योतयति । तेन कदाचित्कर्णं त्वमेध न कुष्ठहेतुरिति गम्यते । तैस्तथाभूतैः कर्मभिर्मिथ्याहारादिना च ईरता-दुष्टा, मला-वातपित्तकफा, शिरास्तिर्यग्गामिनी प्रपद्य-आश्रित्य, त्वगलसीकासृगामिषं दूषयन्ति । तदेव च त्वगादिकं शिथिलीकृत्य ततः-अनन्तरं, बहिर्निश्चरन्तो-बाह्यदेशे प्रसरन्तः, त्वचो [यत्] वैवर्ण्यं कुर्वन्ति तत्कुष्ठमुशन्ति, मुनय इति शेषः ।

कुतोऽस्य रोगस्य कुष्ठमिति सङ्गा ? इत्याह-

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुण्णाति तद्वपुः ।

प्रपद्य धातून्व्याप्यान्तः सर्वान् संक्लेद्य चावहेत् ॥ ४ ॥

सखेदक्लेदसङ्कोथान् कृमीन् सूक्ष्मान् सुदारुणान् ।

१ 'हेतुत्वात्कु' ण द । 'हेतुत्वादित्वा' थ । २ इदं कुष्ठश्चित्रकृमिनिदानं चरके नि० ५ अध्याये वि० ७ अध्याये चि० ७ अध्याये च, सुश्रुते नि० ५ अध्याये चि० ९ अध्याये उ० ५४ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १४ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ "मिथ्याविहारेण-हिंसास्तेयादिकेन कायवाङ्मानसेन प्राण्युपधातपरुषवचनानिष्ठवर्तिना । विरोधिना-पयोमत्स्यादिना । सद्यः सेवितैः-इहलोककृतैः । वा-अथवा । प्राक्तनैः-पूर्वजन्मना सम्भूतैः रभ्यासेनानुष्ठितैर्वा । साधूना-सुकृतिनाम्, निन्दा-अपभाषणम् । अथवा साधुवधः । अन्यस्वहरण-परद्रव्यापहारः । आद्यशब्दादाचार्यगुरुपितृमातृप्रभृतिपरुषवचनादयः ॥ कुण्णाति-कुत्सितं करोति । अथ कुष्ठश्चेतकुष्ठयोर्भेदमाह-प्रपद्येत्यादि । सर्वान्-समग्रान् । धातून्-रसादीन् । संक्लेद्य-आर्द्रतां नीत्वा । सङ्कोथ-पूतीभावः । सूक्ष्मान्-अणून् ।" इति तोडरः । ४ 'नैः प्रेरि' इण द स मू । ५ 'यन्तः श्ल' तो.स स । ६ 'णमे' ट ण.थ द. । ७ 'मिषाणि' थ. ।

लोमत्वक्स्नायुधमनीतरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ ५ ॥
भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतम् ।

स०-यस्माद्धेतोरुपेक्षित-अनुपक्रान्तं सत्, कालेन सर्वं वपुः-शरीरं, कुण्णाति तस्मात्तत् कुष्ठमित्युच्यते । तच्च कुष्ठं धातून् सर्वान् प्रपद्य-प्राप्य, अनन्तरमन्तर्व्याप्य-प्रकृतत्वात्तेषां-मेवान्तरं व्याप्य, तथा सर्वान्स्थानेषु धातून् संक्लेद्य-क्लेदयित्वा, कृमीनावहेत्-कुर्यात् । किम्भूतान् ? खेदादिभिर्बुद्ध्युत्तान् । तथा, सूक्ष्मान् । तथा, सुदारुणान्-दुश्चिकित्सान् । यैः-कृमिभिः, तत्कुष्ठं लोमादीन् भक्षयेत् । श्वित्रस्येदग्रूपता न विद्यते या कुष्ठस्योक्ता । अस्माच्च कारणाच्छ्वित्रं कुष्ठबाह्यमुदाहृतम्, कुष्ठाद्बाह्यं लगतमात्रमेवोक्तमित्यर्थः ।

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथङ्निधैः समागतैः ॥ ६ ॥

स०-कुष्ठानि सप्तधा-सप्तप्रकाराणि । कथम् ? इत्याह-पृथक्-वातपित्तकफैः । तैरेव च मिश्रैः-वातपित्ताभ्यां वातकफाभ्यां पित्तकफाभ्याम् । तैरेव दोषैः समागतैः-सन्निपतितैः ।

ननु, एव सत्येकदोषजं द्विदोषजं कुष्ठम्, न सर्वं त्रिदोषजं स्यात्, इत्याशङ्क्याह-

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ।

स०-सर्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषेषु-सन्निपातजेष्वपि, अधिकत्वेन व्यपदेशः । सन्निपातस्य समविषमात्मकत्वात् ।

अत आह-

वातेन कुष्ठं कापालं, पित्तादौदुम्बरं, कफात् ॥ ७ ॥

मण्डलाख्यं विचर्ची च, ऋक्षाख्यं वातपित्तजम् ।

चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥ ८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः, श्लेष्मपित्ताद्दृशतारुणी ।

पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ९ ॥

सर्वैः स्यात्काकणं

स०-[वातेन-] वातोलबणेन सन्निपातेन, कापालं नाम कुष्ठं भवति । पित्तात्-पित्ताधिकात्सन्निपातात्, औदुम्बरं नाम कुष्ठं जायते । कफात्-कफाधिकात्सन्निपातात्, मण्डलाख्यं कुष्ठं जायते । तथा विचर्ची च, कफादेवेति चार्थः । ऋक्षाख्यं कुष्ठं वातपित्तजं-वातपित्तोलबणात्सन्निपाताज्जातम् । एवमग्रेऽपि योज्यम् । चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिका वातश्लेष्मोद्भवाः । श्लेष्मपित्तात् दृशतारुणी द्वे कुष्ठे । न केवलं दृशतारुश्च श्लेष्मपित्तात्, यावत्पुण्डरीकं तथा विस्फोट-

१ "क्रमात्-कालक्रमात् । अस्माच्च-कुष्ठात्सकाशात् । बाह्य-अन्यादृशं क्लेदकृम्याद्यभावो त्वग्रोगत्वे कुष्ठादन्यत् कुष्ठं मुनिभिः श्वेतमुदाहृतं-प्रोक्तम् ।" इति तोडरः । २ 'थक् द्वन्द्वे स' इ मा नि । ३ 'तैर्मिश्रैः' ट । ४ 'ऋक्षाक्ष' इ । 'ऋक्षाख्य' स.स. । ५ 'ऋक्षाख्य' थ. ।

स्तथा पामा तथा चर्मदल जायते । सर्वै - त्रिभिरेव समैदोषै ,
काकण नाम कुष्ठमुत्पद्यते । एवमेतान्यष्टादश कुष्ठानि भवन्ति ।

पूर्व त्रिकं दद्दु सकाकणम् ।

पुण्डरीकैर्क्षजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ १० ॥

स०-पूर्व त्रिक-कापालोदुम्बरमण्डलाख्य, तथा दद्दु
काकण पुण्डरीकमृक्षजिह्व चेति महाकुष्ठानि सप्त स्यु ।

अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शखेदास्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोद कोठोन्नतिः श्रमः ११
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानामपि रूक्षत्व निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् १२
रोमहर्षोऽसृजः काण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ।

स०-अतिश्लक्ष्णादिक कुष्ठलक्षणमग्रज-प्राग्रूपमित्यर्थः ।

अधुनैतेषा लक्षणान्याह—

कृष्णारुणकैपालाभ रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ १३ ॥

विस्तृतासमपर्यन्त हृषितैर्लोमभिश्चितम् ।

तोदाढ्यमल्पकण्डूक कापाल शीघ्रसर्पि च ॥ १४ ॥

स०-कृष्णारुणकपालाभमित्यादिक कापालस्य लक्षणम् ।

पक्रोदुम्बरताम्रत्वग्रोम गौरसिरांचितम् ।

बैहलं बैहलक्लेदरक्तं दाहरुजाधिकम् ॥ १५ ॥

आशूथानावदरणकृमि विद्यादुदुम्बरम् ।

स०-पक्रोदुम्बरताम्रेत्यादिकमौदुम्बरस्य लक्षणम् ।

स्थिरं सैत्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगम् ॥ १६ ॥

अन्योन्यसक्तमुत्सन्न बहुकण्डूस्तुतिक्रिमि ।

श्लक्ष्णपीताभपर्यन्तं मण्डल परिमण्डलम् ॥ १७ ॥

१ 'दद्दु सकाकणा' इ तो । २ 'कर्ण्य' ण द । 'कश्च' स स ।
३ "महत्त्व चैषा [सप्ताना] शीघ्रमुत्तरोत्तरधात्ववगाहनबहुलदोष-
जन्यत्वात् तथा क्रियाभूयस्त्वयोगाच्च ॥ अतिश्लक्ष्ण - अतिमसृण ॥
कपालाभ-खर्पराम तद्रूपम् । सुप्त-विचेतनम् । तनु-ननुत्वक् ।
विस्तृतानि-विस्तीणानि, असमानि-ह्रस्वदीर्घाणि पर्यन्तानि, अथवा,
असमानि-विषमाणि दुश्चिकित्सानि, पर्यन्तानि यस्य तत् । हृषितै -
हृषितै । बहुल-घनम् । बहुले-प्रभूते, क्लेदरक्ते-आर्द्रभावशोणिते,
यस्मिन् तत् बहुलक्लेदरक्तम् । अवदरण-भेद ॥ स्थिर-अचल
कठिनम् । सैत्यान-धीन सान्द्र सदल वा । अनाशुग-मन्दगति ।
उच्छून-उत्सेधवत् । पर्यन्ता.-अवसाना । परिमण्डल-वर्तुलम् ।"
इति तोडर । "अतिश्लक्ष्णता-अतिमृदुता, अतिखरस्पर्शता-पारुष्य,
वा । कोपन-दुष्टिरसरोहण च । तनु-अवहलम् । बहल-घनम् ।
उत्सन्न-उत्सेधयुक्तम् ।" इति चन्द्र । "अवदरण-कोथनम्" इतीन्दु ।
४ 'कोथनम्' स स । ५ 'दूषितै' ण द । ६ 'राततम्' तो ।
७ 'बहुल बहुल' इ तो । 'बहल बहुल' स स । ८ 'मुच्छून'
इ तो । 'मुत्सन्न' ण द ।

स०-स्थिर सैत्यानमित्यादिक मण्डलस्य लक्षणम् ।

सकण्डूपिटिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ।

स०-सकण्डूपिटिकेत्यादिक विचर्चिकाया लक्षणम् ।

परुषं तनुं रक्तान्तमन्तःश्यावं समुन्नतम् ॥ १८ ॥

सतोददाहरुक्लेदं ककशैः पिटिकैश्चिनम् ।

ऋक्षजिह्वाकृति प्रोक्तमृक्षजिह्व बहुक्रिमि ॥ १९ ॥

स०-परुषमित्यादिक ऋक्षजिह्वस्य लक्षणम् । ऋक्षजिह्वेव
प्रकाशखरा आकृतिर्यस्य ऋक्षजिह्वस्य तथैवम् ।

हस्तिचर्मखरस्पर्श चर्म

स०-हस्तिचर्मवत् खरस्पर्श चर्माख्य कुष्ठम् ।

एकाख्यं महाश्रयम् ।

अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभम्

स०-एकसंज्ञ कुष्ठ महाश्रय-विस्तीर्णाशयम् । तथा,
अस्वेद-खेदरहितम् । तथा, मत्स्यशकलसन्निभ-मत्स्यत्वञ्ज-
ण्डलसदृशम् । सुश्रुते त्वेककुष्ठस्यैव लक्षणमभ्यधायि (नि अ.
५।९)-"कृत्स्नो देहो यस्य रक्तोऽरुणो वा तदेकाख्यं कुष्ठमाहुः
सुकष्टम् ।" इति । खरनादेऽप्युक्तम्-"महदस्वेदनं मत्स्यशक-
लाकारमेकजम् ।" इति ।

किटिभं पुनः ॥ २० ॥

रूक्षं किणखरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम् ।

स०-किटिभं तु रूक्ष किणखरस्पर्शं कण्डूमत्परुषासितम् ।

सिंधुं रूक्षं बहिः स्निग्धमन्तर्घृष्टं रजः किरित् ॥ २१ ॥

श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ।

प्रायेण चोर्ध्वकाये स्यात्

स०-सिंधु नाम कुष्ठ बही रूक्षम्, अन्त स्निग्धम्,
घृष्ट सद्रज किरित्-क्षिपेत् । तथा श्लक्ष्णस्पर्शम् । तथा तनु ।
वर्णेन श्वेतताम्रम्, दौग्धिकपुष्पवत्-अलाबुकुसुमाभम् । तच्च
प्रायेण-बाहुल्येन, ऊर्ध्वकाये स्यात् । खरनादेऽप्युक्तम्-"अ-
लाबुपुष्पवत्सिंधु घृष्ट यच्चोर्ध्वमेद्रज ।" इति ।

१ "तनुरक्तान्त-पत्रल रक्तपर्यन्तं च, अथवा तनु पृथक् पदम् ।
किण-अङ्गे वर्षणग्रन्थि ॥ ऊर्ध्वकाये-उर पृष्ठादौ ।" इति तोडर ।

२ 'ऋक्ष' च स च स सु मा नि । 'ऋक्ष्य' स स । "ऋक्ष्यो-
नीलाण्डो हरिण ।" इति चक्रवर्त्तनश्रीकण्ठा । "ऋक्ष्यजिह्वा-
रोहितजिह्वा ।" इतीन्दु । "ऋक्षो-रोमश ।" इति तोडर ।

३ 'ऋक्ष्य' ण थ द । ४ 'ज्ञ तु महाश्रयम् । त' ण थ द ।
५ 'त्वक्खण्डम्' ट । ६ 'कृष्णारुण येन भवेच्छरीर तदेककुष्ठ
प्रवदन्त्यसाध्यम् ।' स सु । ७ 'सिंधु' स स । ८ 'देनोक्तम्'
ण.थ.द. ।

गण्डैः कण्डूयुतेश्चितम् ॥ २२ ॥

रक्तैरलसकम्

स०-अलसक नाम कुष्ठ गण्डै रक्तवर्णै कण्डूयुतेश्च व्याप्त भवेत् ।

पाणिपाददार्यो विपादिकाः ।

तीव्रात्यो मन्दकण्डूश्च सरागपिटिकाचिताः ॥ २३ ॥

स०-विपादिका पाणिपाददार्य स्यु । तथा, तीव्रात्य - अत्यन्तपीडया युता । तथा, मन्दकण्डू - अल्पखर्जूका । तथा, सरागपिटिकाचिताश्च । पाणिपादौ दारयन्तीति कर्म-प्यणतान्दीप् ।

दीर्घप्रताना दूर्वावदतसीकुसुमच्छविः ।

उत्सन्नमण्डला दैद्रू कण्डूमत्यनुषङ्गिणी ॥ २४ ॥

स०-दूर्वावदीर्घप्रताना दैद्रू । तथा, अतसीपुष्पाभा । तथा, उत्सन्नमण्डला च । तथा, कण्डूमती । तथा, अनुषङ्गिणी-प्रसक्तानुप्रसक्तया सश्लेषवती शरीरमनुयावती ।

स्थूलमूलं सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणम् ।

शतारुः क्लेदजन्तवाढ्य प्रायशः पर्वजन्म च ॥ २५ ॥

स०-शतारुर्नाम कुष्ठ स्थूलमूलदिलक्षणम्, यावत् प्रायशः पर्वजन्म चेति ।

रक्तान्तमन्तरा पाण्डु कण्डूदाहरुजान्वितम् ।

सोत्सेधमाचित रक्तैः पद्मपत्रमिवाशुभिः ॥ २६ ॥

घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च ।

पुण्डरीकम्

स०-पुण्डरीकं नाम कुष्ठ रक्तपर्यन्तम् । तथा, अन्तरा-मध्ये, पाण्डु । तथा, कण्डूदाहरुजायुतम् । तथा, उन्नतियुक्तम् । तथा, रक्तैरशुभिः-सूक्ष्मरेखाभिः, आवित-व्याप्त, पद्मपत्रमिव । तथा, घनभूरिलसीकासृक्प्रायम् । आशु च विभेदि ।

तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः ॥ २७ ॥

विस्फोटम्

स०-विस्फोट नाम कुष्ठ तनुत्वग्भिः स्फोटैश्चित-व्याप्तम् । किम्भूतैः ? सितारुणै - श्वेतलोहितैः ।

पिटिकाः पामा कण्डूक्लेदरुजाधिकाः ।

सूक्ष्माः श्यावारुणा बह्वयः प्रायः स्फिक्पाणिपूर्परे ॥

स०-पिटिका कण्डूक्लेदरुजाधिका पामेत्युच्यते । किम्भूता ? सूक्ष्मा श्यावारुणा बह्वयश्च । प्रायो-बाहुल्येन, सा च पामा स्फिक् पाण्यो कूर्परयोश्च स्यात् ।

१ “दीर्घप्रताना-दीर्घाभोगा । अनुषङ्गिणी-चिरकालानुबन्धिनी प्रसक्ता सश्लेषवती ॥ शताशरिति [बहु]व्रणयोगादनुगत नाम ॥ विभेदि-भेदनशीलम् ॥ तनुत्वग्भिः-कोमलकृत्तिभिः ।” इति तोडर । “अञ्चवो-रजासि ।” इतीन्दु । २ ‘दद्रु’ ण द स स । ३ ‘ष्पा कारा ।’ ण द ।

सस्फोटमस्पर्शमह कण्डूपातोददाहवत् ।

रक्तं दलच्चर्मदलम्

स०-चर्मदल नाम कुष्ठ स्फोटवत् तथा स्पर्शक्षमम् । तथा, कण्डूपादियुतम् । तथा, रक्त-वर्णेन । तथा दलत्-स्फुटत्, स्यात् ।

काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ २९ ॥

पूर्वं रक्तं च कृष्णं च कार्कणन्तीफलोपमम् ।

कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ ३० ॥

स०-काकण नाम कुष्ठ तीव्रदाहरुक् । तथा पूर्व-प्रथम, रक्त तथा कृष्ण काकणन्तीफलोपम-गुञ्जाफलसदृशम् । तत - अनन्तर, सर्वे कुष्ठलिङ्गैर्युतम् । नैकवर्ण-अपि तु श्वेतपीतादि-वर्णमपि स्यादित्यर्थ । सुश्रुते तु मण्डलशतारुविपादिकालसक-चर्मदलविस्फोटाख्यानि नोदितानि । स्थूलारुक्महाकुष्ठपरीस-र्पविसर्परकसारुणाख्यानि तत्रोक्तानि । एव च तल्लक्षणम् (नि अ ५।८)-“यत्र स्थूलमूलान्यरुषि जायन्ते सन्धिषू-ग्राणि तत् स्थूलारुक् कुष्ठम् । उत्पद्यन्ते सर्वदेहे मर्हाख्य ल्वक्सङ्कोचस्वापतोदाहसादा । यस्मिन् दीर्घा स्फोटिका-स्त्राववत्य ससर्पयुस्त परीसर्पमाहु ॥ तुल्य सर्पयो विसर्पेण शीघ्र त्वग्रक्तादीन् व्याप्य स स्याद्विसर्प । कृत्स्ने देहे स्फोटिका-स्त्रावहीना कण्डूप्राया रक्तसास्ता प्रदिष्टा । अरुणानि तनूनि विसर्पीणि तापयुतान्यरुणानि ।” इति । तदेतेषु कुष्ठभेदेषु यथा नामविपर्ययस्तथा लक्षणविपर्ययोऽपि । किन्त्वेतेऽपि कुष्ठभेदा दृश्यन्ते एव, इत्येतदपि लक्षणमादरणीयमेवेति मन्यामहेऽधिक कुष्ठेषु, इत्यादि ।

कुष्ठेषु^१ त्रिदोषजेषु सत्सु, इदं वाताधिकं कुष्ठमिदं पित्ताधिकं कुष्ठमिदं कफाधिकं कुष्ठमिति कथं ज्ञातव्यम् ? इत्याह—

दोषभेदीयविहितैरादिशोल्लिङ्गकर्मभिः ।

कुष्ठेषु दोषोत्पन्नताम्

१ “दलत्-विसरणयुक्तम् । पूर्व-आदौ । तत -अस्मात् कारणात्, नैकवर्ण-नानावर्णम् ।” इति तोडर । २ ‘वर्णत ।’ ट । ‘क्-लोहितम् । द’ थ । ३ ‘स्फुटित’ ट । ‘स्फुटन’ ण । ४ ‘क-नन्दीफ’ स स । ५ ‘एषा च त’ ट । ‘एषा लक्ष’ ण द । ६ सुद्रितसुश्रुते त्वेतल्लक्षणलक्षिता इमे श्लोका -“स्थूलानि सन्धि-ष्वतिदारुणानि स्थूलारुषि स्यु कठिनान्यरुषि । त्वकोचभेदस्वपना-ज्ञसादा कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति ॥ विसर्पवत् सर्पति सर्वतो यत्त्वग्रक्तासासान्यभिभूय शीघ्रम् । मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान् कृत्वा विसर्प स भवेद्विकारः ॥ शनैः शरीरे पिडका स्रवत्य सर्पन्ति यास्त परिसर्पमाहु ॥ कण्डून्विता या पिडका शरीरे सस्त्रावहीना रक्तसोच्यते सा ॥ वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेद-स्वापयुक्तान्यरुणानि ।” इति । ७ ‘न्धिष्वत्युग्रा’ थ । ८ ‘हाख्ये’ ण थ द । ९ ‘राकसा’ ट । १० ‘क्षण करणी’ ण.द. । ११ ‘पु दो’ ट द. । १२ ‘मित्यादिक क’ थ. ।

स०-कुष्ठेषु दोषोत्पत्ता-दोषाधिक्य, दोषभेदीयविहितयथायथ लिङ्गकर्मभिरादिशेत् । लिङ्गानि च तानि कर्माणि च लिङ्गकर्माणि । यथा-वायो स्रसादीनि, पित्तस्य दाहादीनि, श्लेष्मण स्नेहकाठिन्यादीनि, यथायथमात्मीयैरेव कर्मभिर्यतस्तेषां लिङ्ग लक्ष्यते ततस्तेषां दोषाणां कर्माण्येव लिङ्गान्युच्यन्ते । अत एव च स्रसादीनि कर्माणि दोषाणामुक्त्वाऽनन्तरमिदमुवाच (ह सू अ १२।५४)-“इत्यशेषामयव्यापि यदुक्तदोषलक्षणम् । दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत् ॥” इति ।

सर्वदोषोत्पत्तं त्यजेत् ॥ ३१ ॥

रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयम् ।

स०-सर्वदोषोत्पत्तं-सन्निपातज, कुष्ठं त्यजेत्-न चिकित्सेत् । रिष्टोक्तमिति यच्च विकृतिविज्ञानीये कथित (ह शा अ ५।९८)-“कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्ग” इत्यादि, तच्च नोपक्रमेत् । यच्च कुष्ठमस्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं तच्च त्यजेत् ।

याप्यं मेदोगतम्

स०-मेदोगतं कुष्ठं याप्य-पथ्यादिभिर्यापयितुं शक्यम् ।

कृच्छ्रं पित्तद्वन्द्वस्रमांसगम् ॥ ३२ ॥

स०-पित्तस्य द्वन्द्वं पित्तद्वन्द्वम् । पित्तद्वन्द्वजं तथा रक्तगमासगं च कुष्ठं कृच्छ्र-कृच्छ्रसाध्यम् ।

अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ।

स०-कफवाताढ्यमकृच्छ्र-सुखसाध्यम् । तथा त्वक्स्थं, तथा एकदोषाधिकं च यत्कुष्ठं तच्च सुखसाध्यम् ।

तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ ३३ ॥

स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते, पिशिते पुनः ।

पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः सन्धिषु चाधिकम् ॥ कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां दलनं स्याच्च मेदसि ।

नासाभङ्गोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ ३५ ॥

क्षते च कृमयः, शुक्रे स्वदारापत्यबाधनम् ।

स०-तत्र-तेषु कुष्ठेषु मध्ये, त्वचि प्राप्ते कुष्ठे तोदादयः स्युः । रक्तस्य कुष्ठे स्वेदाद्याः स्युः । मासस्थे कुष्ठे पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः स्युः, सन्धिषु चातिशयेन क्लेदो भवति । मेदसि स्थिते कुष्ठे कौण्य-कुणिता, तथा गतिक्षयः, तथाऽङ्गानां दलनं-छेदनमिव, स्यात् । अस्थिमज्जस्थे कुष्ठे नासायाः-प्राणस्य भङ्गः, तथा नेत्रयोः रागः स्वरस्य च क्षयः स्यात्,

१ ‘स्ते लिङ्ग्यन्ते लक्ष्यन्ते तत’ ट । २ ‘दिना या’ ट ।

३ ‘त्वचि-रसे, त्वक्शब्देनात्र रसोऽभिधीयते (द्रष्टव्या चास्मिन् विषये सम्यग्विवृता मधुकोशव्याख्या कुष्ठनि श्लो २५) । कौण्य-कुणिता करभङ्गः ।’ इति तोडर । ‘कौण्य-विकलपाणित्वम् । गतिक्षय-गमनेऽशक्ता । नेत्रयोश्च रागो-लोहितत्वम् । बाधन-कुष्ठसम्भवः ।’ इति चन्द्र । ४ ‘स्वधावनम्’ तो ।

क्षते च कृमयः स्युः । शुक्रस्य कुष्ठे दाराणामपत्यानां च बाधन-उपद्रवैः स्वेदादिभिः पीडनं स्यात् ।

यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिङ्गान्यसृगादिषु ॥ ३६ ॥

इति कुष्ठनिदानम् ।

स०-असृगादिषु धातुषु कुष्ठकान्तदेहानां नराणां यानि लिङ्गान्युक्तानि तानि यथापूर्वं स्युः । यथा-स्वेदादीनि रक्तस्थे कथितानि पाण्याद्याश्रिताः स्फोटादयश्च मासस्थे स्युः । एवमेदं प्रभृतिषु योज्यम् । एवं च स्वेदस्वापादीनि सर्वाण्यपि शुक्रस्थे कुष्ठे दाराणामपत्यानां च स्युरिति यथापूर्वंशब्दस्यार्थः ।

कुष्ठनिदानादनन्तरं श्वित्रस्योच्यते । कुष्ठश्वित्रयोरेककारणत्वात् । अत एवाह—

अथ श्वित्रनिदानम् ।

कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

स०-कुष्ठानामेक-समानं, सम्भवो यस्य तच्छ्वित्रं कुष्ठैकसम्भवं भवति । किलासं दारुणं च तन्निर्दिष्टम्, न केवलं श्वित्रमिति । तच्चापरिस्त्रावि-न कुष्ठवत् भवति । उद्भवो-जन्म, संश्रय-आश्रयः, उद्भवश्च संश्रयश्चोद्भवसंश्रयौ, धातुशब्देनोभयं परिगृह्यते, वातादयस्त्रयो दोषास्तथा रक्तादयस्त्रयो वातव, धातवश्च धातवश्च धातवः, त्रयो धातवो यथाक्रममुद्भवसंश्रयौ यस्य तत् त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ।

वाताद्रूक्षारुणं, पित्तात्तप्तं कमलपत्रवत् ।

सदाहं रोमविध्वंसि, कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ ३८ ॥

सकण्डुं च, क्रमाद्रक्तमांसमेदसु चादिशेत् ।

स०-वाताद्रूक्षारुणं श्वित्रं स्यात् । पित्तात् कमलपत्रमिव ताम्रवर्णेन, तथा सदाहम्, तथा रोमविध्वंसि-रोमशातन-स्वभावम् । कफाच्छ्वेतम्, तथा घनम्, तथा गुरु-अङ्गेनानुभूयते, तथा सह कण्ड्वा वर्तते इति सकण्डुः । क्रमात्-यथाक्रमं, वाताद्युद्भवं श्वित्रं रक्तमांसमेदसु चादिशेत् । तत्र वातोद्भवं श्वित्रं रक्ताश्रयम् । पित्तोद्भवं मासाश्रयम् । कफोद्भवं मेदोधा-लाश्रयमिति क्रमशब्दस्यार्थः ।

१ “असृगादिषु-रक्तमांसमेदोस्थिमज्जशुक्रेषु, यथापूर्वं सर्वाणि लिङ्गानि स्युः-भवेयुः । यो यथा पूर्वो-यथापूर्वम्, तेन यस्मिन् धातौ स्थितं कुष्ठं तस्य यः पूर्वो धातुस्तलिङ्गान्यपि तत्र भवन्ति, तेन रक्ताश्रये कुष्ठे त्वग्रक्ताश्रयाणि । मासगे त्वग्रक्तमासाश्रयाणि । एवं यावत् शुक्रगे सर्वाण्येव लिङ्गानि भवन्ति ।” इति चन्द्र । “श्वित्र-श्वेतकुष्ठम् । त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति विशेषणेन श्वेतकुष्ठस्य सम्प्राप्तिरुक्ता ।” इति तोडर । “तच्च श्वित्रं नाम्ना किलासं चारुणमपरिस्त्रावि च निर्दिष्टमाचार्यैः ।” इतीन्द्र । २ ‘पूर्वं पूर्वस्य यथा’ ण थ द । ३ अस्मादरुणदत्तव्याख्यानात् चन्द्रनन्दनव्याख्यानं सुष्ठुतरम् । ४ ‘चारुणं’ द स स । ५ ‘सम्भवम्’ किं ण थ द । ६ ‘श्रयः स्यात्’ ण थ द । ७ ‘मेदः संश्रयः’ ण थ द ।

वर्णेनैवेदगुभय कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३९ ॥

स०-एवेति चार्थे । उभय-दोषोद्भव रक्ताद्याश्रय श्वित्र, वणेन चेदृक्-अरुण ताम्र श्वेत यथाक्रमम्, न पुनर्वाताद्युद्भव त्वादन्ववर्ण रक्तादिसश्रयत्वादन्ववर्णमित्यर्थः । तच्च-श्वित्र वाताद्युद्भव रक्तादिसश्रय च, उत्तरोत्तरं कृच्छ्रसाध्यमादिशेदिति प्रकृतम् । रक्ताश्रयाद्वातजात्कृच्छ्रत मासाश्रय पित्तज कृच्छ्र-तम् । तैतो मेद सश्रित कफज कृच्छ्रतममिति ।

अधुना साध्यासाध्यविभागार्थमाह—

अंशुक्करोमावहलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं, वर्ज्यमंतोऽन्यथा ॥ ४० ॥

गुह्यपाणितलैष्टेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।

स०-अशुक्करोम यन्निवृत्त, तथा अवहल-अघन, तथा मिथ-परस्पर, असंसृष्टं-अमिलित, तथा नव-अवर्षातिक्रान्त, तथाऽनग्निदग्धज-अग्निदग्धजं यन्न भवति, तच्च साध्यम् । वर्ज्यमतोऽन्यथा-शुक्करोम श्वित्र, तथा अवहल, तथा परस्पर संसृष्ट, तथा चिरकालोत्पन्नमग्निदग्धजं च, तच्चासाध्यम् । गुह्य-पाणितलैष्टेषु जातमप्यचिरन्तनमप्यचिरन्त्यस्वभावत्वेन वर्ज्यम् ।

स्पर्शकाहारशय्यादिसेवनात् प्रायशो गदाः ॥ ४१ ॥

सर्वे सञ्चारिणो, नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ।

इति श्वित्रनिदानम् ।

स०-सर्वे रोगा प्रायशो-बाहुल्येन, सञ्चारिण-सञ्चरण शीला । कुतः एके च त आहारशय्यादयश्चकाहारशय्यादय, आदिशब्देनासनादीना ग्रहणम्, स्पर्श-संश्लेष, स्पर्शश्च एकाहारशय्यादयश्च, तेषां सेवन-भजन, तस्मात् । नेत्रे च लक्ष् च नेत्रत्वक्, तत्र विकारा-गदाः, ते विशेषेण सञ्चारिण ।

अधुना क्रमप्राप्तान् कृमीनधिकृत्याह—

अथ कृमिनिदानम् ।

क्रमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ४२ ॥

स०-क्रमयो द्विधा प्रोक्ता, मुनिभिरिति शेष । तुरवधारणे, द्विवैवेत्यर्थः । कथम्? इत्याह-बाह्याभ्यन्तरभेदतः । एके बाह्या ये केशवस्त्रादिजा यूकालिक्षादयः । अन्ये चान्तरा, यथा-अन्त्रादादयः ।

१ 'वातोद्भव रक्तस' ट थ । 'वातोद्भव रक्ता' द । २ 'त्तर-यथोत्तर, कृ' थ । ३ 'ततोऽपि मे' थ । ४ 'अशुक्करोम-कृष्णरोम । अबहुल-तनु अघन वा । अतोऽन्यथा उक्तसर्वप्रकारविपरीतम् । अचिरन्तनमपि-अचिरोत्पन्नमपि । तलमत्र पादतलम् ।' इति तोडर । ५ 'बहुल' इण द च तो स स, ट । ६ 'सृष्टमयो' ण द । ७ 'वह्निद' ण, द । ८ 'ज न भ' ण थ, द । ९ 'न्यप्रभाव' द ।

जन्मभेदेन चतुष्प्रकारा । कथम्? इत्याह—

बहिर्मलकफासृग्विज्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ।

स०-बहिर्मलजन्मान केशवस्त्रमलेभ्यः शरीरबाह्येभ्य उत्पन्नत्वात्, तथा कफजन्मानो रक्तजन्मानो विज्जन्मानश्चेति चतुर्विधा । विद-पुरीषम् ।

नामतो विशैतिविधाः

स०-नामतो-नामभेदात्, क्रमयो विशैतिप्रकारा ।

बाह्यास्तत्रामृजोद्भवाः ॥ ४३ ॥

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ।

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ॥ ४४ ॥

द्विधा ते कोठपिटिकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते ।

स०-तत्र-तेषु बाह्याभ्यन्तरेषु कृमिषु मध्ये, अमृजोद्भवा-बाह्यमलरूपेणोत्पन्ना, बाह्या । ते च तिलानामिव प्रमाणसंस्थानवर्णा येषां त एवम् । केशा [अम्बर-] वस्त्र चाश्रयो येषां त एवम् । तथा बहुपादा सूक्ष्माश्च । नामतो-नाम्ना, यूका लिक्षाश्चेति द्विधा । ते च कोठादीन् विददति ।

कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः

स०-अन्तर्जा-आन्तरा क्रमय, कुष्ठैकहेतव कुष्ठेन सहैक-तुल्यो, हेतु-निदान मिथ्याहारादिक, येषां त एवम् ।

श्लेष्मजास्तेषु चाधिकम् ॥ ४५ ॥

मधुरान्नगुडक्षीरदधिसकुनवौदनैः ।

स०-तेषु-अन्तर्जेषु कृमिषु मध्ये, श्लेष्मजा अधिक-अतिशयेन, मधुरान्नादिभिः स्युः ।

रक्तजाना निदानविशेषो वक्ष्यमाण इति पुरीषोत्थास्ता- (स्थाना ता) वदाह—

शकृज्जा बहुविद्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ ४६ ॥

१ 'बहिर्मलो-गात्रोपलेपी स्वेदाभिध ॥ बहिर्मलोद्भवा क्रमयो बहुपादा-प्रभूतचरणा, ते यूका नामतः । तथा ये बहिर्मलोद्भवा क्रमय सूक्ष्मास्ते नामतो लिक्षा इति । मलरूपेणोत्पन्ना-मलोद्भवा क्रमय । संस्थान-आकृति, वर्ण-श्वेत कृष्णो वा । उलक-स्वेदपर्याय, उलक-लवणमित्यन्ये ।' इति तोडर । 'अमृजोद्भवा-अशुद्धयुत्था, स्नानादिभिर्भेदा शुद्धिर्न क्रियते तदा जायन्ते ।' इति चन्द्र । २ 'वस्त्रेभ्य' ट । ३ बहिर्मलजौ द्वौ यूकालिक्षानामानौ, कफजा सप्त अन्त्रादिनामान, रक्तजा षट् केशादादयः, पुरीषजा पञ्च ककेशादादयश्चेति विशति । ४ 'स्तत्र मलोद्भ' तो स मू मा नि । 'त्रासृगुज्ज' ण द । ५ 'असृगुज्जवा रक्तेन वा' ट । ६ 'अभिधानात्' थ । ७ 'हारविरुद्धभोजनादिक' ट । ८ 'शम्लगु' इ । ९ 'रादि' ण थ द । १० 'इह पु' द । ११ 'शाकौकुलादिभि' इ ण द चन्द्र, स स । 'गोधूमयवा-दिक स्वेदित परिदग्धप्राय ओकुलमुच्यते ।' इति चन्द्र । 'ओ-कुल-काण्डस्थान्यपक्वानि भृष्टानि संस्थानि ।' इतीन्दु ।

स०-शकृज्जा शकृदुद्धता, ते कुष्ठैकहेतुसामान्येऽप्यधिक बहुविद्धान्यै-यवमाषादिभि, बहुविद्भिरेव पर्णशकै-पाल-
ङ्गादिभि, तथोलकादिभि । उलक-स्वेदपर्याय । अपरे तु
“उलकादिभि” इति जगु । उलक-हरितावस्थ शिम्बीधान्य-
मिति व्याचक्षते च ।

कफादामाशये जाता वृद्धा. सर्पन्ति सर्वतः ।

पृथुब्रध्निभाः केचित् केचिद्रण्डूपदोपमाः ॥ ४७ ॥

रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ।

श्वेनास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ ४८ ॥

अन्नादा उदरोवेष्टा हृदयादा मर्हकुहाः ।

कुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ॥ ४९ ॥

हृल्लासमास्यस्त्रवणमविपाकमरोचकम् ।

मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ॥ ५० ॥

स०-कफादामाशये जाता -न पक्काशये । तत्र हि पृथग-
ध्येष्यते (श्लो ५३)-“पक्काशये पुरीषोत्था” इति । ते च
वृद्धा सन्त सर्वतः - सर्वस्मिन् शरीरे, सर्पन्ति-प्रसरन्ति ।
सर्वत इति “आद्यादित्वात्(दिभ्य)” तसि । पृथुब्रध्निभा
इत्यादिना सन्धानकथनम् । श्वेता इत्यादिना वर्णकथनम् ।
नामतो-नाम्ना च, ते सप्तधा-सप्तप्रकारा । तुश्चार्थे । तान्येव
सप्त नामान्याह-अन्नादा इत्यादिना । अन्नाप्यदन्तीत्यन्नादा,
इत्यादीन्यर्थानुगतानि नामानि । कानिचित् यादृच्छिकानि कुरव
इत्यादीनि । ते च-कफजा कृमयो, हृल्लासादिक कुर्वन्ति ।

अधुना रक्तजानाह-

रक्तवाहिसिरोत्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ।

अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ ५१ ॥

केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बराः ।

षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातर ॥ ५२ ॥

स०-रक्तजा कृमयो रक्तवाहिसिरोत्थाना स्यु । तथा,
अपादा वृत्तास्ताम्रवर्णाश्च । सौक्ष्म्यात्-सूक्ष्मत्वात्कारणात्,
केचिददर्शना-प्रत्यक्षप्रमाणासमधिगम्या कार्येणैवानुमीयन्ते ।
तेषा नामान्याह-केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुम्बरा

१ “कफादिति कफनिमित्ता कफोद्धवा. कृमय । सर्वत इति
ऊर्ध्वमधश्च सर्वस्मिन् शरीरे । ब्रध्न -चर्मलता, वाधीति लोके । तनु-
दीर्घा -तनव परिणाहेन, दीर्घा आयामेन ॥ कुष्ठैककर्माण -कुष्ठज-
नका ।” इति तोडर । २ ‘रविष्टा’ ण द तो च । ३ ‘हारु-
हा’ इ च स स । ४ ‘कुरवो’ तो स स मा नि । ५ ‘तु’ स स ।
६ ‘गतना’ ट । ७ ‘सिरास्थाना र’ इ तो स द्र स च ।
‘शिरास्थानाद्रक्त’ चन्द्र । ८ ‘ना.-अप्रत्यक्षप्रमाणेनैव सम’
ण थ.द. ।

अ० ६७

इति । तथा सह सौरसमातृभ्या वर्तन्त इति सहसौरसमातर ।
सौरसमातृसज्ञ नामद्वयम् । एव षडेते रक्तजा. कृमय ।
अन्ये त्वेव पठन्ति “सहजा रसमातर” इति । सह शरीरेण
जायन्त इति सहजा, रसो माता-जननी, येषा तत्प्रभवत्वात्ते
रसमातर इति । कुष्ठेन सहैक कर्म-रोमहर्षकण्डूतोदादिक
केशलोमध्वसादिक त्वक्सिरान्नायुमासतरुणास्थिभक्षण वा,
येषा त एवम् ।

पक्काशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

वृद्धा. सन्तो भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ५३

तदाऽस्योद्गारनिःश्वासा विज्ञन्धानुविधायिनः ।

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ ५४ ॥

ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुक्रमकेरुकाः ।

सौसुरादाः सुलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ॥ ५५ ॥

विड्मेदशूलविष्टम्भकार्यपारुष्यपाण्डुताः ।

रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विनिर्गमात् ॥ ५६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदान-

स्थाने कुष्ठश्चित्रकृमिनिदानं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स०-पुरीषोत्था पक्काशय एव जायन्ते । पुरीषस्य पक्का-
शयस्थत्वात् । ते चाधोविसर्पिण स्यु -नोर्ध्वगा । वृद्धा
सन्तो-वृद्धि गता, यदाऽऽमाशयोन्मुखास्ते स्युस्तदाऽस्य-कृमि-
मतो रोगिण, उद्गारनि श्वासा विज्ञन्धानुविधायिन-पुरीषग-
न्धानुकारिणो, भवेयु । तथा ते पृथुवृत्ततनुस्थूला सस्थानेन
स्यु, श्यावपीतसितासिता वर्णेन, तथा नाम्ना पञ्च सङ्ख्याया ।
तान्येव नामान्याह-ककेरुकेत्यादिना । ते च विनिर्गमाद्धेतो-
र्विड्मेदादीन् जनयन्ति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदान-

स्थाने कुष्ठश्चित्रकृमिनिदानं नाम चतु-

र्दशोऽध्यायः समाप्त ॥ १४ ॥

१ ‘कर्म येषा’ ण थ द । २ ‘अधोविसर्पिण -गुदान्नि सरण-
शीला. ।’ इति तोडर । ३ ‘द्धास्ते स्युर्भवे’ इ द स द्र ।
४ ‘शूलना’ ण द । ‘सलूना’ स द्र । ५ ‘ण्डूविनिर्गमान्’ स स ।
‘विनिर्गता.’ ‘विमार्गगा’ इति कचित् । ६ ‘समन्ततो’ थ ।
७ ‘स्थानत, श्या’ ट. । ८ ‘सङ्ख्या’ ण.द. । ‘सङ्ख्याता’ थ. ।

१ 'यमतर' ण द । 'यमभय' थ । 'यमभट' तो । २ 'रण-
त्वात्' ण द । 'कारणात्' थ । ३ 'एष' ण द तो । ४ 'धा ।
तथा चोक्तम्—“प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायु प्राणोऽत्र मूर्धग ।”
तथा' ण थ द । ५ 'यथाऽशीत्यपरे' इति क्वचित् । ६ उभ-
यथा—धातुक्षयात् आवरणाच्च । ७ 'क्रुध्यत्य' इ.द.च.स.मू. ।

चरन् स्रोतःसु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ।
तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्य प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ ६ ॥

स०-वातुक्षयकरैराहारविहारादिभिरतिनिषेवितै -अतिमा-
त्रसेवितैश्चिरकालसेवितैश्च, पवन कुप्यति । किं कुर्वन्^१ स्रोतःसु
रिक्तेषु चरन्, -वातुक्षयकरातिसेवनात्, यतस्तदानीं स्रोतसा
शून्यता भवति । तथाभूतेषु स्रोतःसु प्रभञ्जनस्तदन्तः प्रवि-
शस्तान्येव स्रोतासि रिक्तानि भृशं पूरयन्नेव वातुक्षयात् कुप्यति
मरुत् । तथा तेभ्यः स्रोतोभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्य आवरणं प्राप्य
बली वायुरेव वा कुप्यति ।

तत्र पक्काशये कुद्धः शूलानाहान्त्रकूजनम् ।
मलरोधाश्मवर्ध्मांश्लिकपृष्ठकटीग्रहम् ॥ ७ ॥
करोत्यधरकाये च तास्तान् कृच्छ्रानुपद्रवान् ।

स०-एवमुभयथा वायु पक्काशये कुद्धः शूलानाहावन्त्रकू-
जनादीश्च करोति । तथा, अधरकाये च-शरीरस्याधस्तात्,
तास्तान्-नानाविधान्, उपद्रवान्-व्याधीन्, कृच्छ्रान्-कृच्छ्र-
साध्यान्, करोति । कायस्याधर इति पूर्वापरैत्यादिना समासः ।

आमाशये तृद्धमथुश्वासकासविसूचिका ॥ ८ ॥
कण्ठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ।

स०-आमाशये कुद्धस्तृडादीस्तथाऽन्यानप्यनुक्तान् व्याधी-
नाभेरूर्ध्व-ऊर्ध्वकाये, करोति ।

श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं

स०-श्रोत्रादिषु-इन्द्रियावारेषु, कुद्ध इन्द्रियाणां वध-
विनाश, करोति ।

त्वचि स्फुटनरुक्षते ॥ ९ ॥

स०-त्वचि कुद्धस्तस्यास्त्वचः स्फुटनरुक्षता च करोति ।
रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रागं विवर्णताम् ।
अरुण्यन्नस्य विष्टम्भमरुचि कृशतां भ्रमम् ॥ १० ॥

स०-रक्ते कुद्धस्तीव्रा रुजस्तथा स्वापादीन् करोति ।

मांसमेदोगतो ग्रन्थीस्तोदाढ्यान् कर्कशान् भ्रमम् ।
गुर्वङ्गं चातिरुक्त्वांश्च मुष्टिदण्डहतोपमम् ॥ ११ ॥

स०-मांसमेदोगतस्तत्रस्थ कुद्धो ग्रन्थीस्तोदादियुतास्तथा
श्रमादीश्च करोति । सुश्रुते चात्र विशेष उक्तः । तथा च तद्वन्ध -
(सु नि.अ १।२६)-कर्कशास्तोदबहुलान् ग्रन्थीन् मांससमा-

१ 'प्रवेशात्तान्ये' द थ । २ 'कुप्यति' ण द । ३ 'अश्म-
अश्मरोग । वर्ध्म-अन्नवृद्धिः ॥ राग-अङ्गे लोहितत्वम् । अङ्ग-
स्थ-देहस्य, विष्टम्भ-विशेषेण स्तम्भस्तब्धताम् ।' इति तोडर ।
४ 'कायेषु' चन्द्र । ५ 'इन्द्रियद्वारेषु' ण द । ६ 'व्यङ्ग्य-
तो । ७ 'श्रमान्' ण द । 'भ्रमम्' स द्र । 'भृशम्' इति
क्वचित् । ८ 'स्तम्भ' स मू । ९ 'भ्रमा' थ । १० 'व्रणाश्च रक्त-
गो, ग्रन्थीन् सशूलान् मांससश्रित । तथा मेदः श्रितः कु' स सु ।

श्रितः । वायुर्मेदोयुतः कुर्याद्ग्रन्थीन् मन्दरुजोऽव्रणान् ॥' इति ।
अस्थिस्थः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयम् ।

स०-अस्थिस्थः कुद्धः सक्थिसन्ध्यस्थिशूलं तीव्र-दारुणं,
बलक्षयं च करोति ।

मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं सन्ततां रुजम् ॥ १२ ॥

स०-मज्जस्थः कुद्धोऽस्थिसौषिर्यादीन् करोति ।

शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गं विकृतिमेव वा ।
तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः ।

स०-शुक्रस्थः कुद्धः शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं सङ्गादीन्वा करोति ।
तद्वत्-तथैव, गर्भस्यापि तथाभूतबीजोत्पन्नत्वात्, शीघ्रोत्सर्गा-
दीन् करोति ।

सिरास्वाध्मानरिक्ते ॥ १३ ॥

तत्स्थः

स०-तत्स्थः-सिरास्थितः, कुद्धस्तास्तेव सिरास्वाध्मान-
रिक्ते करोति ।

स्नावस्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुञ्जताः ।

स०-स्नावस्थितः कुद्धो गृध्रस्यादीन् करोति ।

वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं सन्धिगतोऽनिलः ॥ १४ ॥
प्रसारणाकुञ्चनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनाम् ।

स०-सन्धिगतोऽनिलः कुद्धः शोफं कुर्यात् । किम्भूतम्^१
वातपूर्णदृतिस्पर्शं-तत्तुल्यम् । तथा, प्रसारण आकुञ्चने च सवे-
दना प्रवृत्तिं करोति ।

सर्वाङ्गसंश्रयस्तोदमेदस्फुरणभञ्जनम् ॥ १५ ॥

स्तम्भनाक्षेपणस्वापसन्ध्याकुञ्चनकम्पनम् ।

स०-सर्वाङ्गसंश्रयोऽनिलस्तत्रस्थः कुद्धस्तोदादीन् करोति ।

यदा तु धमनीः सर्वाः कुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥
तदाऽङ्गमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ।

स०-यदा तु सर्वा धमनीर्वायुः कुद्धोऽभ्येति-आभिमुख्ये-

१ 'रुजो नृणाम्' द थ । २ 'स्तब्धता' ण द स मू । ३ 'स-
न्तता-निरन्तराम्, रुज-व्यथाम् । प्रवृत्ति-व्यापारम् । स्तम्भन-
अङ्गजाड्यम् । आक्षेपण-अङ्गविक्षेपम् । स्वापो-विचेतनत्वम् ।
सन्ध्याकुञ्चन-सन्धिसङ्कोचः ॥ सर्वा-ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गता । अङ्ग-
माक्षिपति-आक्रमति उक्षिपति देहं हस्त्यादियानारूढस्यैव गात्रं
चालयति ।' इति तोडर । 'सन्तता-अनवच्छिन्ना, रुज-वेदना,
अस्त्रमेव जनयति ॥ तेन तुल्यं तद्वत्, गर्भस्यापि शुक्रस्थो वायुः
शीघ्रमुत्सर्गसङ्गविकृती करोति । शुक्रस्थेन दुष्टेन वायुना यो
गर्भो योजितस्तस्यैव भवतीत्यर्थः । प्रवृत्ति-कर्मारम्भम् ।' इति
चन्द्र । 'आक्षिपति-सङ्कोचयति ।' इति नन्दुः । ४ 'क्षताम्' इ.तो. ।
५ 'स्नायुस्थि' थ । ६ 'ल कु' थ ।

नागच्छति, पुन पुनस्तदाऽङ्ग-शरीर, आक्षिपति-आक्रमति,
एष वातव्याधिराक्षेपक स्मृत ।

अथापतन्त्रक लक्षयति—

अधः प्रतिहतो वायुर्वज्रं ध्वं हृदाश्रिता ॥ १७ ॥
नाडी. प्रविश्य हृदयं शिरः शङ्खौ च पीडयन् ।
आक्षिपेत्परितो गात्रं धनुर्वचास्य नामयेत् ॥ १८ ॥
कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धसस्तमीलितदृक्ततः ।
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ १९ ॥
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ।
अश्रुवीर्यं मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ २० ॥

स०-अध प्रतिहत ऊर्ध्वं व्रजन् मास्तो हृदाश्रिता -हृद-
यस्था, नाडीरन्तः प्रविश्य हृदयं तथा शिरश्च शङ्खौ च पीडय-
न्, आक्षिपेत्परितो गात्रं-समन्तात्कायमाक्षिपेत्, -सहरेत् ।
तथा, धनुर्वचार्य-अपतन्त्रकवत्, प्रकृतत्वाद्गात्रं नामयेत् ।
तथा स पुमान् कृच्छ्रादुच्छ्वसिति-कथञ्चिच्छ्वसिति । दृक्-चक्षु-
रिन्द्रियाधिष्ठानं दृक्शब्देनेह गृह्यते । स्तब्धा सस्ता मीलिता
च दृग्यस्यासौ स्तब्धसस्तमीलितदृक् । ततः -अनन्तर, कपोत
इव कूजेत्-अव्यक्त शब्द विदध्यात् । तथा, नि संज्ञो-विचे-
तन सम्पद्यते । स -एवरूपो वातव्याधि, अपतन्त्रकाख्यो
भण्यते । स एव चापतानकसंज्ञो निगद्यते । मुक्ते त्वित्यादि ।
वायुनाऽनाकान्ते हृदये क्षणं स्वास्थ्यं प्राप्नुयात् । मुहुरस्वास्थ्य-
तेनावृते हृदयस्वास्थ्यमश्रुवीर्यं ।

गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्त्रवोत्थितः ।

अभिघातसमुत्पन्नश्च दुःश्रिकित्स्यतमो हि सः ॥ २१ ॥

स०-स चाकालगर्भपातात्समनन्तरं योषिता प्रायो जायते ।
कदाचिच्छोणितातिस्त्रवात् स्त्रीणां पुरुषाणां च, अभिघाताच्च
स्यात् । स -अपतन्त्रको, गर्भपातसमुत्पन्नो दुःश्रिकित्स्य स्यात्,
शोणितातिस्त्रवोत्थितो दुःश्रिकित्स्यतर, अभिघातसमुत्पन्नो दु-
श्रिकित्स्यतमः ।

मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरायच्छन् धमनीर्यदा ।

१ 'जत्यूर्ध्व' स मू । २ 'व्रजन्-गच्छन् । पीडयन्-रजन्
सन् । कपोत इव-कवडाख्यपक्षीव । मुक्ते-उज्झिते ल्यक्ते सति ।
हि-स्फुट निश्चितम् । अभिघातसमुत्पन्न -खड्गादिप्रहारज्जात ।"
इति तोडर । "अथवा गर्भपातादिभिस्त्रिभिः कारणैः समुत्पन्न
[दुःश्रिकित्स्यतम -] कृच्छ्रासाध्यतमो भवेत् ॥ आयच्छन्-आयाम
कुर्वन् ।" इति चन्द्र । ३ 'दाश्रया' ण द. चन्द्र ।
४ 'पीडयेत्' ण द । ५ 'त इव स्त्रा' इ । ६ 'यस्थिता' ट ।
७ 'ड्येत्' ट थ. ८ 'स्य नामयेत् प्रकृतत्वाद्गात्रमेवास्य-अपतन्त्रक-
वतो नरस्य, नामयेत् ।' ट । ९ 'नेन्द्रिय गृ' ण द । 'बेदेन गृ' ट ।
'१०' 'व्रको भ' ट. ११ 'पातात्समु' य । १२ 'न्तरपेक्ष्य ध' स मू ।
१३ 'रागच्छन्' तो. । "आगच्छन्-गृह्णन् सन्" इति तोडर ।

व्याप्नोति सकल देहं ज्वरायम्यते तदा ॥ २२ ॥

अन्तर्धनुर्विवाङ्गं च वेगैः स्तम्भं च नेत्रयोः ।

करोति जृम्भां दशनं दशनानां कफोद्धमम् ॥ २३ ॥

पार्श्वयोर्वेदना वाक्यहनुपृष्ठशिरोग्रहम् ।

अन्तरायाम इत्येष

स०-मन्ये द्वे-प्रीवापार्श्वश्रिते नाड्यौ, वायुं सस्तभ्य, अन्त-
रायच्छन् धमनीर्यदा गृह्णन् सकल देहं व्याप्नोति तदा ज्वराय-
म्यते-वक्त्रीक्रियते । ज्वराशब्दस्य पुस्त्व लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्येति ।
अन्तर्धनुर्विवाङ्गं च, -तथाऽन्तः-मुखतो भागात्, अङ्ग-शरीर
च, धनुर्विवायम्यत इति चार्थः । वेगैः-विच्छिद्य पुनरुद्ध-
वैर्भज्यत इव तुद्यत इव इति च नानाव्यथारूपैः । तथा स्तम्भ
च नेत्रयोः करोति । तथा जृम्भाम् । तथा, दशनानां-दन्तानां,
दशन-खादनम् । दशनमित्यत्र "दात्रीशसयुयुज" इत्यादौ दशे-
रनुनासिकलोपनिर्देशो ज्ञापनार्थः, कृतोऽन्यस्मिन्नपि प्रलये लोपो
भवतीति तेन ल्युट्यपि भवति । दशनमिति वचनादत्र नलोपः ।
प्रायिकं चैतज्ज्ञापकमिति "हित कीटैश्च दशनम्" इत्यपि भ-
वति । तथा कफस्योद्धमनम् । तथा, पार्श्वयोर्वेदना-शूलम् ।
तथा, वाक्यादीनां ग्रह-स्तम्भम् । इत्येष -वातव्याधि, अन्तरा-
यामसंज्ञोऽङ्गस्यान्तरायमनात्-वक्त्रीकरणात्, उच्यत इति शेषः ।

बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ २४ ॥

देहस्य बहिरायामात् पृष्ठतो नीर्यते शिरः ।

उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कन्धरा चार्चमृद्यते ॥ २५ ॥

दन्तेष्वास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः सस्तगात्रता ।

बाह्यायामं धनुष्कम्भं ब्रुवते वेगिनं च तम् ॥ २६ ॥

स०-बाह्यायामश्च तद्विधः-तादृशः । देहस्य बहिराया-
मात्-अङ्गस्य धनुर्वद्वहिर्वक्त्रीकरणात्, बहिरायाम उच्यत इति
शेषः । तमेव प्रदर्शयितुमाह-पृष्ठत इत्यादि । शिरः [पृष्ठत -]
पृष्ठाभिमुखं नीयते । तथा, तत्र-बाह्यायामे, उरो-वक्षः,
उत्क्षिप्यते-उन्नतिं नीयते । तथा, कन्धरा-प्रीवा च, अवमृ-
द्यते-क्षुद्यते । तथा, दन्तेषु वक्त्रे च वैवर्ण्यं-प्रीकृताद्वर्णाद्वर्णा-
न्तरापत्तिः । तथा, प्रकर्षेण स्वेदः । तथा, सस्तगात्रता-श्ल-
थाङ्गता । त-तथाभूत वातव्याधि, बाह्यायाम धनुष्कम्भं च
ब्रुवते । तमेव केचिद्वेगिनमित्याचक्षते ।

अधुना व्रणायाममाह-

व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ।

व्यायच्छन्ति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकम् ॥ २७ ॥

तृष्यतः पाण्डुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ।

१ "ज्वरु -कण्ठोरसो सन्धि । वेगैः-अङ्गप्रसरणादिलक्षणे ।
अवमृद्यते-क्षुभ्यते पीड्यते वा ।" इति तोडर । २ 'युराविश्य,
अ' य. । ३ 'व नाना' ट । 'इति वचनाद्यथारूपै' ण द. ।
४ 'हियते' इ ण द च स. द. । ५ 'धनुस्तम्भ' ण द तो । 'ध-
नुष्कम्भ' स द. । ६ 'प्रकृ' ट ७ 'न्तरोत्पत्ति' ट. । ८ 'नुस्तम्भ'
थ. । ९ 'मर्माश्रय' द. ।

स०-दोषा व्रण मर्माश्रित प्राप्यानन्तर समीरणस्य समी-
रणात्-प्रेरणात्, सर्वा तनु-सकल देहमापादमस्तक, व्याय-
च्छन्ति-विशेषेणाकामन्ति । [स -] एष व्रणायाम, तृष्यत-
स्तथा पाण्डुगात्रस्य नरस्य वर्जित, असाध्यत्वात् ।

गते वेगे भवेत्स्वास्थ्य सर्वेष्वाक्षेपकेषु च ॥ २८ ॥

स०-सर्वेषु चाक्षेपकेषु-“यदा तु धमनी सर्वा” (श्लो
१६)-इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेषु व्रणायामपर्यन्तेषु, वेगे गते सति-
वेगानां शान्तौ सत्या, स्वास्थ्य भवेत्-नान्यदा ।

जिह्वातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ २९ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुस्रंसः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ॥ ३० ॥

स०-जिह्वातिलेखनादिभिः कुपितो हनुर्मूले स्थितो वायु-
हनु स्रंसयित्वा-स्थानाच्चालयित्वा, विवृतास्यत्व-प्रसारितमुखत्व,
अथवा संवृतास्यत्व करोति । स-एवभूतो, हनुस्रंस उच्यते ।
तेन च-हनुस्रसेन, कृच्छ्रात्-कैथमपि, चर्वण भाषण च स्यात् ।

वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ३१ ॥

स०-वाग्वाहिनीसिरासंस्थो वायुजिह्वा स्तम्भयते । स-
एवविबो, जिह्वास्तम्भ उच्यते । तेन-जिह्वास्तम्भेन, अन्न-
पानवाक्येषु अनीशता-असमर्थता, भवति ।

शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ।

उन्नासवैक्रक्षर्वथोः खरकार्मुककर्षणात् ॥ ३२ ॥

विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ।

वायुर्विवृद्धस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ ३३ ॥

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्थमुक्तं हसितमीक्षितम् ।

ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गस्तब्धनेत्रता ॥ ३४ ॥

दन्तचालः खरग्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ।

गन्धाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ ३५ ॥

१ “स्वास्थ्य भवेत्-पीडालाघव स्यात्, यथा-भारापगमे
सुखित्वव्यपदेश ॥ जिह्वातिलेखनात्-दन्तधावनादिना जिह्वानिले-
खनात् । स्रंसयित्वा-अथ कृत्वा ॥ उन्नासवैक्रक्षर्वथो-अनुजुमुख-
क्षुते ।” इति तोडर । “सर्वेषु-प्रायुक्तेषु पञ्चसु । हनु-दे ।
विषमात्-निम्नोन्नतात् । उपधानात्-शिरोभाजनात् ।” इति चन्द्र ।
“खरकार्मुक-अतिकठिनचापम् ।” इतीन्दु । २ ‘तु’ इ तो स द्र ।
३ ‘हानिलेख’ ण थ द । ४ ‘कथञ्चित्’ ण थ द । ५ ‘नीशिरा-
मुपस्थितो’ ण द । ‘नी शिरा सस्थितो’ थ । ६ ‘उच्छ्वास’ ण द ।
७ ‘वक्रक्ष’ ण द स द्र । ८ ‘वथुख’ इ ण द स द्र । ९ ‘वाग्वाह’
इ ण द चन्द्र ।

निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनम् ।

जत्रोरूर्ध्व रुजा तीव्रा शरीरार्धेऽधरेऽपि वा ॥ ३६ ॥
तमाहुरदितं केचिदेकायाममथापरे ।

स०-शिरोभारहरणादिभिर्वायुर्विवृद्धो-विशेषेण वृद्धि गत,
तथा तैस्तैश्च वातलै-सर्वरोगनिदानाद्युक्तै, ऊर्ध्वमास्थित-
शरीरस्योपरिभागे आसमन्तात्स्थितो, वक्त्रार्धं वक्त्रीकरोति । तथा,
उक्त हसितमीक्षित च वक्त्रीकरोति । तत-अनन्तर, अस्य-
नरस्य, मूर्द्धा कम्पते । तथा, वाक्सङ्गो जायते । तथा, स्तब्ध
नेत्रतादयश्च । तथा, निष्ठीवो-निष्ठीवन, पार्श्वेन गच्छेत् ।
एकस्य चाक्ष्णो निमीलन स्यात् । जत्रोरूर्ध्व तीव्रा रुजा-दाहणा
पीडा, भवति । शरीरार्धेऽधरेऽपि वा-अधस्ताद्वा, त-ईदृश
वातव्याधि, केचिददितमाहु, अपरे तन्त्रकृत एकायाम वदन्ति ।

रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ ३७ ॥

रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः ।

स०-पवनो रक्तमाश्रित्य-श्रयित्वा, मूर्द्धाश्रिता सिरा रूक्षा-
दिगुणयुक्ता कुर्यात् । स सिराग्रह उच्यते । स चासाध्य ।

गृहीत्वाऽर्धं तैर्नोर्वायुः सिराः स्नायुर्विशोष्य च ॥ ३८ ॥

पैक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिवन्धान् विमोक्षयन् ।

कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ॥ ३९ ॥

एकाङ्गरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ।

स०-वायुस्तनो-शरीरस्य, अर्धं गृहीत्वा सिरा स्नायुश्च
विशोष्य ततोऽन्यतर-वाम दक्षिण वा, पक्ष हन्ति । किं कुर्वन् ?
सन्धीना वन्धान् विमोक्षयन्-विघट्टयन् । तस्यैव च-व्याधिमत्,
कृत्स्न-सर्वोऽर्धकाय, अकर्मण्य-क्रियायामशक्तो, विचेतनश्च
स्यात् । त-ईदृश वातव्याधि, केचिदेकाङ्गरोग वदन्ति, अन्ये
पक्षवधमित्याहु । अर्धकाय इति “अर्ध नपुसकम्” इति समास ।

सर्वाङ्गरोगं तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४० ॥

स०-सर्वकायाश्रिते वायौ तेन-पूर्वोक्तेनैकाङ्गरोगोक्तेन लक्ष-
णेन, तुल्य वर्तते तद्वत्, सर्वाङ्गरोगमित्याहु ।

शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ।

कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः ॥ ४१ ॥

१ ‘जास्तीव्रा’ स द्र । २ ‘अथ इति अथवा । तनो-शरीरस्य,
अर्धनारीश्वरवत्-अर्धमङ्ग, गृहीत्वा-विष्टम्भ्य । सिरा स्नायु-बृह-
च्छिरा क्षुद्रशिरा । पक्ष-बाहुकक्षापार्श्वभाग, हन्ति-निष्क्रिय करोति ।
सन्धिवन्धान्-कफसहितलायुभिः कृतवन्धान् । विमोक्षयन्-शुद्धी-
कुर्वन् । विचेतन-ईषत्पश्यविज्ञानवान् ॥ शुद्धवातहत-केवल-
वायुहत । अन्येनेति पित्तेन कफेन वा ।” इति तोडर ।
“गृहीत्वा-अवष्टम्भ्य । विचेतन-विगतसङ्ग ।” इति चन्द्र ।
३ ‘शिरसा भा’ ट । ४ ‘त्य-आश्’ द ५ ‘तोऽनन्तर’ ट थ ।
६ ‘गमप्याहु.’ ट । ‘रोग विदुः’ य । ७ ‘क्षयहे’ स स ।

स०-शुद्धवातेन हत पक्ष-एकाङ्गोर्ग कृच्छसाध्यतमो मत-अतिशयेन कृच्छसाध्य । अन्येन सयुक्तो वात कृच्छ-कृच्छसाध्य । क्षयहेतुक पक्षो विवर्ज्यो-नोपक्रम्य, असाध्यत्वात् ।

आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तम्भाङ्गं कफान्वितः ।

असाध्यं हतसर्वेहं दण्डवद्दण्डकं मरुत् ॥ ४२ ॥

स०-आमेन बद्धानि-स्थितानि, अयनानि-द्वाराणि प्रकृतत्वात् स्रोतसा, येन स आमबद्धायन, कफान्वितो मारुतोऽङ्ग सस्तम्भ-स्तम्भयित्वा दण्डवत् दण्डकाख्य वातव्याधिविशेष कुर्यात् । तमसाध्यम् । तथा हता सर्वा ईहा-चेष्टा, यस्मिन्मेवभूतम् ।

अंसमूलस्थितो वायुः सिराः सङ्कोच्य तत्रगाः ।

बाहुप्रस्पन्दितहरं जनयत्यैवबाहुकम् ॥ ४३ ॥

स०-वायुरसमूले स्थित, तत्रगा-अंसमूलाश्रिता, सिरासङ्कोच्यावबाहुकाख्य वातव्याधिं जनयति । किम्भूतम्^१ बाहुप्रस्पन्दित हरतीति बाहुप्रस्पन्दितहरम्, “हरतेरनुद्यमनेऽचू” इत्यच् ।

तैलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।

बाहुचेष्टापहरणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ ४४ ॥

स०-तैल-हस्ततल, प्रति-लैक्षणी (लक्ष्मी)कृत्य, या कण्डरा-सुमर्हान् न्नायुसङ्घात, सा बाहुपृष्ठतो गता, तथा मारुतादिता-वातेन पीडिता सती, बाहुचेष्टा-भुजव्यापार, अपहरति [इति] बाहुचेष्टापहरणी । बाहुलकादत्र कर्तारि ल्युट् स्त्रीत्व च । एवभूता विश्वाचीसज्ञा स्मृता, मुनिभिरिति शेष ।

वायुः कट्यां स्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ।

तदा खञ्जो भवेज्जन्तुः पङ्कः सक्थोर्द्वयोरपि ॥ ४५ ॥

१ ‘शुद्धेन वायुना-दोषान्तरासपृक्तेन निरामेण च, यो हत ० ग स कृ’ थ । २ “दण्डवत्-लगुडवत्स्तम्भम्” इति चन्द्र । “बाहुप्रस्पन्दितहर-बाहुचेष्टापहारिणम् । तल-हस्तस्योपरिभाग, तलशब्दोऽत्रोपरिवचन । यथा,-भूतलमित्यादि । अनेनायमर्थ, -बाहो पृष्ठ बाहुपृष्ठम्, तदारभ्य हस्ततल लक्ष्मीकृत्याङ्गुलीनां या कण्डरास्ता सदूष्य बाहो कर्मक्षयकरी या सा विश्वाचीनाम वात व्याधि । बाहो कर्म-ग्रहणाकुञ्चनादि । द्वित्व चात्र सम्भवपरम्, तेनैकवाहावपि भवतीति ॥ सक्थोरिति द्विवचनेनैव द्वित्वे सिद्धे द्वयोरिति पदेन नियम कृत, सक्थिद्वयवधात् पङ्कुरेवेति ।” इति तोडर । ३ ‘त्यपबा’ स स । ४ ‘मूलस्थिता’ ट । ५ ‘बाहो कर्मक्षयकरी वि’ तो मा नि । ६ ‘विश्वमी’ स स । ७ ‘तलक्षण कृत्वा’ ट । ८ ‘हास्त्रा’ ण थ.द । ९ वक्ष्यमाणोक्त (श्लो ५४) ‘मारुतादिता’ इति पदमत्रापि युक्तत्वादावश्यकत्वाच्चारुणदत्तचन्द्रनन्दनतोडर-भट्टेन्यास्यातमिति प्रतिभाति । १० ‘योर्वधात्’ स सु, मा नि ।

स०-कट्या स्थितो मारुतो यदा सक्थ-ऊरो सम्बन्धिनी, कण्डरामाक्षिपेत्-आकषेत्, तदा प्राणी खञ्जो भवेत् । द्वयोरपि सक्थो सम्बन्धिनी कण्डरा यदाऽऽक्षिपेत्तदा पङ्कः स्यात् ।

कम्पते गमनारम्भे खञ्जनिव च याति यः ।

कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ४६ ॥

स०-तथा यो गमनारम्भे कम्पते-वेपते, खञ्जनिव च याति । त-एवभूत, कलायखञ्जाख्य व्याधि विद्यात् । किम्भूतम्^२ मुक्त सन्धिप्रबन्धन यत्र, त तथैविवम् ।

शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ।

जीर्णाजीर्णै तथाऽऽयाससङ्कोभस्वप्नजागरैः ॥ ४७ ॥

सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसञ्चितम् ।

अभिभूयेतर दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ ४८ ॥

सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् । तदा स्कन्नाति तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ ४९ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ ५० ॥

संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ।

तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे ॥ ५१ ॥

स०-जीर्णेन सहितमजीर्ण जीर्णाजीर्ण-पक्वापक्वाहारकदम्बक, केनचिन्मिन्मिन्नेन जाठराग्निसयोगादाहारारो कश्चिद्भाग पक्व कश्चिदपक्व इति जीर्णाजीर्णम्, तस्मिन्सति । शीतोष्णादिभिस्तथाऽऽयाससङ्कोभादिभिर्निषेवितै-चिरमभ्यस्तै, आममत्यर्थ सञ्चित-बहु सम्भृत, ऊरु यदा प्रतिपद्यते-उभावाश्रित्यास्ते, तदा-तस्मिन्काये, तेन-यथोक्तेन हेतुना, तावूरु स्कन्नाति-स्तम्भयति । किम्भूतमामम्^३ सश्लेष्ममेद पवनम् । सह श्लेष्मणा मेदसा पवनेन च वर्तत इति सश्लेष्ममेद पवनम्, न तु कवलमेव । तथा, इतर दोष-वातश्लेष्मापेक्षया पित्ताख्य, अभिभूय-आक्रम्य, न वात कफ वा । तेन हि तयोरभिभवो न युक्त, तत्सर्ववर्तमानत्वात् । तथा, तेन सहवर्तमानेनापि श्लेष्मणा च स्तिमितेन-स्यानेन, सक्थिसम्बन्धीन्यस्थीन्यन्तप्रपूर्य-तानि निर्भराणि कृत्वा, तदा तत्-आम, ऊरु स्कन्नातीति योज्यम् । तेन हेतुना तदा-तस्मिन्काले, तावूरु स्तब्धौ-

१ ‘भवति’ ण थ.द । २ ‘कडाय’ द च, ट । ३ ‘थाभूतम्’ ट ।

४ “अत्र शीतोष्णग्रहण [अनुक्त]परस्परविरोधिद्वन्द्वोपलक्षणार्थम् ।

तेन गुरुस्निग्धाभ्या लघुरुक्षयोर्ग्रहण बोद्धव्यम् । आयाससङ्कोभ-व्यायामातिशय ।” इति तोडर । ५ ‘स्तन्नाति’ ण द, ट मा नि ।

‘स्कन्नाति’ इ । ‘स्कन्दति’ तो । ‘स्कन्दति-शोषयति । ‘स्कन्दिर्गतिशोषणयो’ इति धातु ” इति तोडर । * ६ ‘सयुक्तौ’ ण द थ ।

७ ‘वात तथा’ स मू । ८ ‘ररसस्य क’ ण । ‘ररसै क’ द तो ।

९ ‘श्विदिदग्ध इ’ ट.य । १० ‘वतन’ ट ण.य.द. ।

निश्चलौ, तथा स्पर्शत शीतौ, तथाऽचेतनौ-सूच्यादिभिस्तु यमानावपि पीडा न वेदयेताम्, अत एव परकीयाविव गुरु स्याताम् । तथाऽतिभृशव्यथौ-अत्यन्तशूलान्वितौ । परकीयाविति “कुग्जनस्य परस्य च” इति ईय कुगागमश्च । तथा ध्यानादिभिः संयुतौ । ध्यान-चिन्ता दौर्मनस्यमित्यर्थः । तथा पादसदनादिभिः संयुतौ । एवलक्षणो यो व्याधिविशेषस्तमूरुस्तम्भमाहुः, तन्नकृत इति शेषः । अपरे आचार्या आढ्यवानमिति तमाहुः । आमशब्दस्य नपुसकत्व लोकाश्रयत्वाङ्गित्येति बोध्यम् ।

वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ।

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षश्च स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ५२ ॥

स०-जानुमध्ये महारुजः शोफो वातशोणिताज्जातः क्रोष्टुकशीर्षाख्यो वातव्याधिभेदः । स च स्थूलः गृगालशिरसद्वयो भवति ।

रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ५३ ॥

स०-पादे-चरणे विषमन्यस्ते सति, अथवा श्रमेण यदा गुल्फमाश्रित्य वातेन रुज्जायते, त वातकण्टकाख्य वातव्याधिमाहुः ।

पार्श्वे प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतादिता ।

सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ ५४ ॥

स०-पार्श्वे प्रति-पार्श्व्यभिमुख, या अङ्गुलीनां कण्डरा सा मारुतेन-वायुना, अदिता-व्यथिता, चरणोद्धरणावसरे य सक्थ्युत्क्षेप-ऊर्ध्व प्रेरण, त निगृह्णाति-अवमृद्वाति सक्थोर्निश्चलत्वमिवोत्पादयति । ता-कण्डरा, व्याधिविशेषज्ञा गृध्रसी प्रचक्षते, तन्नकृत इति शेषः ।

विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विते ।

स०-विश्वाची चोक्ता “बाहुचेषापहरणी” (श्लो ४४) इत्यादिना ग्रन्थेन, गृध्रसी चाधुनैवोक्ता । ते द्वे तीव्ररुजान्विते सख्यौ खल्ली भण्यते ।

हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ ५५ ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ।

स०-यस्य पुसश्चरणौ हृष्येते प्रसुप्ताविव च स्याताम्, स-एवभूतो वातव्याधिः, पादहर्षाख्यः । स च वातश्लेष्मकोपजो वेद्यः ।

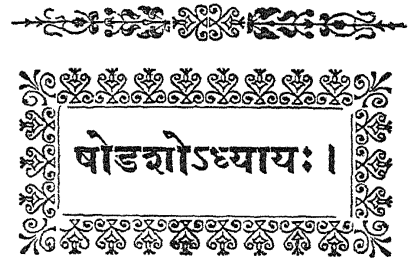
१ ‘मिथुक्तौ’ ण थ द । २ ‘कमूर्द्धवत्’ तो स सु । ३ ‘कमूर्द्धाख्यो’ थ । ४ ‘निगृह्णाति-अवमृद्वाति’ इति चन्द्र । “चरणौ-पादौ, हृष्येते-हर्षयुक्तौ भवतः, हर्षश्च रोमान्नप्रायोऽन्तः शीतो क्षिणिक्षिणिवद्वेदनाविशेष इत्याहुः, क्षिणिक्षिणी तु न चिरानुबन्धिनी । प्रसुप्तवत्-निश्चेतनवत् ।” इति तोडर । ५ ‘विश्वमी’ स स । ६ ‘निवता’ इ.ण.द.स.स ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ ५६ ॥
विशेषतश्चङ्क्रमिते पाददाह तमादिशेत् ॥ ५६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूत्रश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां तृतीये निदानस्थाने वा-
तव्याधिनिदानं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

स०-अनिलः पित्तरक्तसहितः पादयोर्दाहं कुरुते, विशेषेण तु चङ्क्रमिते सति । त-एवभूतः, पाददाहमादिशेत्-ब्रूयात्, भिषगिति शेषः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने वातव्या-
धिनिदानं नाम पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

वातशोणितनिदानं वातव्याधिनिदानात् पृथगारभ्यते, बहु-
वक्तव्यत्वात् । अन्यथा वातव्याधिविशेष एव वातशोणिताख्यो
व्याधिरिति तत्रैव वक्तुं युक्तं स्यात् । तस्माद्वातशोणितनिदानं
प्रक्रम्यत इत्याह—

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम् ।

भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥ १ ॥

प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम् ।

अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ २ ॥

वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ।

तादृशैवासृजा रुद्धः प्राक्तदेव प्रदूषयेत् ॥ ३ ॥

आढ्यरोगं खुडं वार्तबलासं वातशोणितम् ।

तदाहुर्नामभिः ।

स०-मध्याम्लतक्रदधिनिष्पावत्रीहिंवारिचरमासकुलत्थकुठे-
रादिक-विदाह्यन्नं, तथा विरुद्धमन्न-सयोगमात्रादिवशात् यथा
“आनूपमामिष माषक्षौद्रक्षीर” (ह सू अ ७।२९) इत्यादिकं
प्रायुक्तम्, तत्तच्चासृक्प्रदूषणं-अन्यदप्याहारविहारजातं यत्तत्र-

१ ‘ङ्क्रमत’ इ मा नि । ‘ङ्क्रमणात्’ स सु. । २ इदं वात-
शोणितनिदानं चरके चि० २९ अध्याये, सुश्रुते नि० १ अध्याये,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे नि० १६ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ ‘तथाऽसृ’
स मू. चन्द्र । ४ ‘सुकुमाराणां-मृदुदेहावयवानाम् ।’ इति तोडर ।
५ ‘दशेनासृ’ इ.स.द्र. । ६ ‘तपलाशं’ तो. । ७ ‘दिकुठे’ ण.थ.द. ।

तत्रोक्तम्, तद्भजता-शीलयता, नृणा-पुरुषाणा, तथा विविही न-अयथाशास्त्र, स्वप्रजागरमैथुन भजता प्रायेण सुकुमाराणाम्, प्रायोग्रहणम(गेना)न्येषामपि रक्तोपचयहेत्वाहारसेविनाम्, तथा अचङ्क्रमणशीलिना-अत्यन्तमास्यादिसुखसेविनाम्, अभिघातात्-अनेकविवात्प्रहारविशेषात्, तथा अशुद्धे-अशोयना-न्मलानिर्हरणात्, तेषामसृजि दूषिते-तद्दूषणहेतुभिर्यथोक्तैर्दुष्टे सम्पन्ने, ततो वातलै-तिक्तोषणादिभि सर्वरोगनिदानोक्तै, तथाऽतिशयेन शीतलैर्वायुर्वृद्ध-अत्यन्तमुपचय प्राप्य, पश्चात्कुद्ध-कुपित, अत एव च विमार्गगो-विशेषेणोन्मार्गगामी, तादृशैव-तथाभूतेनैव, असृजा दुष्टेन कुद्धेन रुद्धो-विहतगति कृतात्यन्तसंश्लेष, तदेव-शोणित, प्राक्-पूर्व, प्रदूषयेत् । प्राग्रहणादनन्तरं सर्वान् वातान् मासादीन् प्रदूषयेत् । तच्च तथा-विव रक्तमत्युपचितं प्रदुष्टमाद्यरोगं खड्ग वातवलास वातशोणितमिति नामभिराचार्या आहु ।

तच्च पूर्व पादौ प्रधावति ॥ ४ ॥

विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ

स०-तच्च रोगस्वभावात् पूर्व पादौ प्रधावति-समुत्पद्यते । तौ च पादौ विशेषात्-अतिशयेन, यानयानाद्यैः प्रलम्बौ-उच्छ्रान्तौ सन्तौ, प्रधावति । यानेन-हस्त्यश्वादिना, यान-गमनम् । आदिग्रहणादन्यैरपि पादप्रलम्बनोत्पादकैर्गजतुरगादिसदृशैः ।

तस्य लक्षणम् ।

भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथङ्गता ॥ ५ ॥

जानुजङ्घोरुक्तसहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तता ॥ ६ ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च ।

स०-तस्य-वातशोणितस्य, भविष्यतो-भाविनो, लक्षण-प्राग्रूप, कुष्ठसम-कुष्ठेन तुल्यम्, कुष्ठस्य यत् प्राग्रूप-“अतिश्लक्ष्णस्वरस्पर्श” (ह नि अ १४११) इत्यादि कुष्ठनिदानोक्त, तदस्यापि । न केवलमेतदेव यावत्तथा सादः श्लथङ्गतेत्यादि च, यावन्मुहुराविर्भवन्ति चेत्येतदपि भविष्यतो लक्षणम् ।

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥ ७ ॥

आखोरिव विषं कुण्डं कृत्स्नं देहं विधावति ।

स०-तच्च वातशोणित पादयोर्मूलमास्थाय-तत्र पूर्व स्थितिं कृत्वा, कदाचिद्वस्तयोरपि प्रतिष्ठा कृत्वा, आखो-मूषकस्य सम्बन्धि, यथा विषं कुण्डं देहैकदेशे पूर्व स्थितिं कृत्वाऽनन्तरं कृत्स्नं देहं विधावति-विशेषेण प्रसरति ।

१ ‘दृशेन-’ ट.थ । २ ‘जा कु’ ण थ द । ३ ‘कृतोऽल’ ण द । ४ ‘श्लेषात्त एव शो’ ट । ५ ‘अथ सम्प्राप्तिमाह-तत्तेत्यादि ॥ तथा-अन्यच्च । साद-स्वकार्याक्षमत्वम् । भूत्वा भूत्वा-सम्भूय सम्भूय ॥ कुण्डं सत्-अनुपक्रमत्वादधिकं सत् । आखोरिव विषमि-त्वेनेन मन्दविसर्पिता दर्शितवान् ।’ इति तोडर । ६ ‘लम्बितो-त्वा’ ट.ण.द. । ७ ‘कै कुज्जरतु’ ण.द. ।

तच्च वातशोणितमुत्तानगम्भीरभेदेन द्विधा स्यादित्याह-

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ ८ ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिद्रवत् ।

स०-त्वक् च मांस च, ते आश्रयो यस्य वातरक्तस्य तदेवभूत तत्-वातशोणित, उत्तानं पूर्व-प्राक्, जायते । तत-पश्चात्, कालान्तरेण पुन सर्वान् धातून्-अपरानपि मेदं प्रभृतीन्, अभिद्रवद्गम्भीरं जायते ।

कण्डादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रा श्यावलोहिता ॥ ९ ॥

सायामा भृशदाहोषा

स०-उत्ताने वातशोणिते त्वक् कण्डादिसंयुता-कण्डूस्फुरणनिस्तोदादियुक्ता(श्लो ६), तथा ताम्रा श्यावलोहिता-व्यामिश्रवर्णा, भवति । तथा सहायामेन वर्तते इति सायामा, तथा भृशदाहोषा-अत्यर्थं दाहरुयुक्ता ।

गम्भीरेऽधिकपूर्वरुक् ।

श्वयथुर्ग्रथितं पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ॥ १० ॥

छिन्दन्निव चरन्त्यन्तर्वक्त्रीकुर्वश्च वेगवान् ।

करोति खञ्जं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ ११ ॥

स०-गम्भीरे वातशोणितेऽधिकपूर्वरुक् श्वयथु स्यात् । अधिकं कृत्वा पूर्वा रुक् यस्य श्वयथोरसावधिकपूर्वरुक् श्वयथु । कुतोऽधिकपूर्वरुक् ? प्रकृतत्वादुत्तानवातशोणितात् । तथा श्वयथुर्ग्रथितं, तथा पाकी-पाकयुक्त, स्यात् । तथाऽस्मिन् गम्भीरे वायुवेगवान्-बलवान्, शरीरे सर्वतश्चरन्-गच्छन्, वक्त्रीकुर्वश्च सामर्थ्यात्तदेव शरीरं खञ्जं पङ्क्तुं वा करोति । तथा, असौ सन्ध्यस्थिमज्जसु छिन्दन्निवान्तश्चरति ।

वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ १२ ॥

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ॥ १३ ॥

स०-तत्र-वातशोणिते, वाताधिकेऽधिकं शूलस्फुरणतोदनं भवति । शूल-सन्तता रुक् । तोदनं तु-विच्छिन्ना रुक् प्रतो-

१ “सर्वान् धातून्-रसादीन् । अभिद्रवत्-न्यायुवत् ॥ दाह-सन्ताप । ऊषा-सर्षपलिप्तस्येव चिमिचिमा वेदनाविशेष ॥ ग्रथित-उत्तुण्डित ॥ स्फुरण-अङ्गस्पन्दनम् । अथवा ‘वृद्धिहानय’ इति पृथक् पदम्, तेन वातरक्तलक्षणानां वृद्धिहानय इति वा । शीतद्वेष-शीतासहिष्णुत्वम्, तथा शीतेनैवानुपशय-असुखानुबन्धो वातरक्तस्यैव ।” इति तोडर । “अभिद्रवत्-आभिमुख्येन गच्छत् । ग्रथित-कठिन । वक्त्रीकुर्वन्-कुटिलीकुर्वन् । शीतेन द्वेषस्तेनेव शीतेनो (नानु) पशय-[अ] सुखानुबन्ध ।” इति चन्द्र । “अनुपशय-शीतेन रोगवृद्धि ।” इति वाचस्पति । २ ‘क्ताम्र-श्या’ स स । ३ ‘ताम्रश्या’ ट.थ । ४ ‘भिन्द’ स स । ५ ‘र-जन्त’ ण द । ६ ‘पूर्वरु’ ण द । ‘पूर्वरु’ थ । ७ ‘त स्यात्’ त’ ण.द । ‘ग्रथित इव ग्रथित, त’ थ । ८ ‘था तस्मि’ ट. ।

देनेव । तथा, शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वस्यावतावृद्धिहानय स्युः, वातस्य चलस्वभावत्वात् । तथा, वमनीना-तिराविशेषाणा, अबुलिसन्धीना च सङ्कोच स्यात् । तथा, अङ्गग्रह-अर्बान्य-वबद्धानीव स्युः । तथा, अतिरुक् शीतद्वेषानुपशयौ च भवतः । शीतद्वेष-शीतासहिष्णुत्वम् । तथा, अनुपशय-असुखानुबन्ध । केनानुपशयः ? प्रकृतत्वाच्छीतद्वेषेणोष्णकामितयोष्णसेवनेन भवति । तथा, स्तम्भवेपथुमुपशय स्युः । स्तम्भ इव स्तम्भो-देह-स्तब्धता । वेपथु-कम्पनम् । देहस्य सुप्ति-अज्ञानामचैतन्यम् ।

वातोत्तरस्य लक्षणमुक्त्वा रक्तोत्तरं वक्तुमाह—

रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।

स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥ १४ ॥

स०—अधिक इत्यत्रानुवर्तते । रक्तेऽधिके शोफोऽतिरुक्तोद इति । वातेऽप्यधिके शोफः सङ्गभवति किन्तु रक्तेऽधिकेऽतिरुक्तोद शोफः स्यादिति विशेषः । तथा, ताम्रो-वर्णेन, भवति । चिमिचिमाभिवाचरति-चिमिचिमायते । तथा, स्निग्धरुक्षैरसौ शोफः शमं नैति-न याति, कण्डूक्लेदयुक्तं सन् ।

पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ।

स्पर्शाक्षमत्वं रुग्णः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ १५ ॥

स०—पित्ते-पित्तानुविद्धे वातशोणिते, विदाहादयः स्युः ।

कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।

कण्डूर्मन्दा च रुक्

स०—कफानुविद्धे वातशोणिते स्तैमित्यादयः स्युः ।

द्वन्द्वसर्वलिङ्गं च सङ्करे ॥ १६ ॥

स०—द्वन्द्वशब्देन च वातपित्तकफरक्तानां द्वन्द्वानीति प्रायेण गृह्यन्ते, सर्वशब्देन च वातपित्तकफा गृह्यन्ते । द्वन्द्वं च सर्वं च द्वन्द्वसर्वे, तयोर्लिङ्ग-लक्षणं, द्वन्द्वसर्वलिङ्गम् । सङ्करे-व्यामिश्रत्वे सति, द्वन्द्वसर्वलिङ्गं वातशोणितं भवति । कस्य सङ्करे ? प्रकृतत्वाद्वातपित्तकफानां द्वन्द्वसङ्करे द्वन्द्वलिङ्गं वातशोणितं भवति । सर्वसङ्करे-सर्वेषां वातादीनां सङ्करे, सर्वलिङ्गं वातशोणितं भवति ।

एकदोषानुगं साध्यं नवं, याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजं त्यजेत्स्त्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ १७ ॥

स०—एकदोषानुगं वातशोणितं नवं साध्य-साधयितुं शक्यम् । द्विदोषोद्भवं याप्य-यापनार्हम् । त्रिदोषजं वातशोणितं त्यजेत्-असाध्यत्वाच्चोपक्रमेत् । तथा, स्त्रावि यद्वातरक्तमर्बुदकारि च, तच्चासाध्यम् ।

१ 'ज्ञानि स्तब्धानी' थ । २ 'तथा तेन च शीतेनोपशय-सुखानुबन्धो जायते, अनु' ट । ३ 'स्निग्धरुक्षै-आहारौषधाद्युपयुक्तैः ॥ विदाह-विविधं सन्ताप ॥ स्तब्ध-निश्चलम् ।' इति चन्द्र । 'स्तैमित्य-आर्द्रता' इति वाचस्पतिः । ४ 'सङ्करात्' मा नि । ५ 'दोष तस्यजे' इ चन्द्र । ६ 'दोषज' ट । ७ 'त तत्त्वजे' य । ८ 'तदसाध्य' ट । 'असाध्यं नोप' ण, द, ।

अ० ६८

रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।

निविद्यान्योन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ १८ ॥

स०—शाखासन्धिषु मारुतो निविद्य-तत्र स्थितिं कृत्वा, तथा रक्तमार्गमाशु-शीघ्रं निहंस्य, अनन्तरमन्योन्यमाचार्य-प्रकृतत्वात् कर्तुं वातमाचार्यं वातोऽपि रक्तम्, ततो वेदनाभि-वातरक्तोचिताभि पीडाभि, असून्-प्राणान्, हरति ।

वायौ पञ्चात्मके प्राणो रौक्ष्यव्यायामलङ्घनैः ।

अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ १९ ॥

कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत् ।

पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान्बहून् ॥ २० ॥

स०—पञ्चात्मके-प्राणादिभेदात् पञ्चस्वभावे वाते सति, प्राणो नाम वातो रौक्ष्यादिभिः कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्तयेत्-विदधाति । तथा, पीनसादींश्च बहून् रोगान् कुर्यात् । आदिशब्देन हिष्मादयो गृह्यन्ते ।

उदानः क्षवथूद्धारच्छर्दिनिर्द्राविधारणैः ।

गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विकृतो गदान् ॥ २१ ॥

कण्ठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ।

कुर्याच्च गलगण्डादींस्तान् जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ २२ ॥

स०—उदानः क्षवथूद्विधारणादिभिर्विकृत-कुपितः, कण्ठरोधादीन् गदान् कुर्यात् । चशब्दोऽत्र भिन्नक्रमः । गलगण्डादींश्च गदान्, तान्-अनेकविधान्, जत्रूर्ध्वसंश्रयान् कुर्यात् ।

व्यानोऽतिगमनैर्ध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ।

विरोधिरुक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ २३ ॥

पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ।

सर्वाङ्गरोगनिस्तोदरोमहर्षाङ्गसुतताः ॥ २४ ॥

कुष्ठं विसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वाङ्गान् गदान् ।

स०—व्यानोऽतिगमनादिभिर्विरोध्यादिभिश्च दूषितो-दुष्टिं प्राप्तः, पुंस्त्वोत्साहादिभ्रंशादीन् अपरानपि सर्वाङ्गान् गदान् कुर्यात् ।

समानो विषमाजीर्णशीतसङ्कीर्णभोजनैः ॥ २५ ॥

करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ।

शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वमाशयजान् गदान् ॥ २६ ॥

स०—समानो विषमादिभोजनादिभिरकालशयनादिभिश्च दूषितः शूलादीन् पक्वमाशयजान् गदान् करोति ।

१ 'हन्त्या' ण द च स स स च । २-३ 'माबाध्य' 'हरे-दसून्' स च । ४ 'वातो' ण द । ५ 'निहन्ति' थ । ६ 'रुक्ष-व्या' इ ण द तो । ७ 'चक्षुरादीना-पञ्चेन्द्रियाणाम् ।' इति तोडर । 'विकृतो-दुष्ट' । इति चन्द्र । ८ 'रुक्षादि' ण थ द । ९ 'द्रावधा' इ ण द तो । १० 'वध्वादिभि' ण थ द । ११ 'नस्थान' इ ण द तो स स । १२ 'सुसिता' ण, द । १३ 'हादिविसर्पान्तान्' थ ।

अपानो रुक्षगुर्वैचवेगाघातातिवाहनैः ।

यानयानासनस्थानचङ्क्रमैश्चातिसेवितैः ॥ २७ ॥

कुपित कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्काशयाश्रयान् ।

मूत्रशुक्रप्रदोषाशोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ २८ ॥

स०-अपानो रुक्षान्नादिभिरतिसेवितैर्वेगाघातादिभिश्चाति-
सेवितैः कुपित कृच्छ्रान्-दारुणान्, पक्काशयाश्रयान् मूत्रशुक्र-
प्रदोषादीन् बहून् गदान् कुर्यात् ।

सर्वं च मारुत सामं तन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ २९ ॥

कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ।

युक्तं विद्यान्निरामं तु तन्द्रादीनां विपर्ययात् ॥ ३० ॥

स०-सर्वमपि मारुत तन्द्रादिभिर्लक्षणैर्युतं साम विद्यात् ।
तन्द्रादिलक्षणविपर्ययेण तु निराम जानीयात् ।

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रवक्ष्यते ।

स०-अतः-सामादिलक्षणादनन्तरं, वातस्यावरणं बहुभेद-
अनेकप्रकारं, प्रकर्षेण वक्ष्यते । किल नास्याम एवावरणम्,
अपि त्वन्यदप्यस्तीति द्योतयति ।

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ ३१ ॥

कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ।

स०-पित्तेनावृते मरुति दाहादिकं लिङ्गम् ।

शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ॥ ३२ ॥

लङ्घनायासरुक्षोष्णकामता च कफावृते ।

स०-कफावृते वायौ शैत्यादिकं लिङ्गं लङ्घनादिकामता च ।

रक्तावृते सदाहाऽर्तिस्त्वङ्मांसान्तरजा भृशम् ३३
भवेच्च रागी श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ।

स०-रक्तावृते पवनेऽर्ति-पीडा, भृशं त्वङ्मांसान्तरजा
दाहयुक्ता स्यात् । रागवाश्च श्वयथुः स्यात् । तथा, मण्डलानि
च जायन्ते ।

मासेन कठिनः शोफो विवर्णः पिटिकास्तथा ॥ ३४ ॥

हर्षः पिपीलिकानां च सञ्चार इव जायते ।

स०-मासेनावृते वायौ कठिनो विवर्णश्च शोफस्तथा पिटिका
स्युः, हर्षश्च । तथा, पिपीलिकानां गात्रेषु सञ्चार इव जायते ।

चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ३५
आलव्यात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।

स०-मेदसा आवृते वायावज्जेषु शोफश्चलस्तथा स्निग्धस्तथा

१ 'वेगघा' ण द तो । २ 'अतिवाहनै' -आतप्रेरणै । सर्व-
प्रवक्ष्यते । इति तोडर । ३ 'प्रवक्ष्यते' इ तो । 'प्रवक्ष्यते'
स.मू । ४ 'कादीनां स' इ तो । ५ 'हर्षस्तथा' ण.द. ।

शीतो मृदुश्च स्यात् तथाऽरोचकः । स-एवविधः, आलव्यात
इति वेद्यः । स च कृच्छ्र-कृच्छ्रसाध्यः ।

स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ३६ ॥

सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूल्यते ।

स०-अस्थ्यावृते समीरणे स्पर्शमत्युष्णं पीडनं चाभिन-
न्दति-अभिलषति । तथा, अङ्गमतिशयेन सूच्येव तुद्यते ।
तथा, सीदति शूल्यते च ।

मज्जावृते विनमनं जृम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ३७ ॥

शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् ।

स०-मज्जावृते समीरे विनमनादिकं स्यात् । विनमन-
अज्ञानम् । तथा, पाणिभ्यां पीड्यमानेन च-प्रकृतत्वादङ्गेन,
सुखं लभते ।

शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ३८

स०-शुक्रावृते प्रभञ्जनेऽतिवेगो वा-प्रकृतत्वाच्छुक्रस्य, न
वा वेगो निष्फलता वा स्यात् ।

भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ।

स०-अन्नावृते वाते भुक्ते सति रुजा कुक्षौ भवति । जीर्णेऽन्ने
सति रुजा शाम्यति ।

मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वैस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ ३९ ॥

स०-मूत्रावृते वायौ मूत्रस्याप्रवृत्तिराध्मानं च वैस्ते स्यात् ।

विडावृते विबन्धोऽधः स्वस्थाने परिक्रान्तति ।

व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ ४० ॥

शकृत्पीडितमन्त्रेण दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ।

स०-विडावृते मातरिश्वनि स्वस्थाने-अपानाख्ये, अधो-
विबन्धो जातविबन्धत्वात् परिक्रान्तति । स्नेहश्चाशु जरा याति ।
भुक्ते च सति नर आनह्यते-आध्माप्यते । शकृदन्नेन पीडित
चिरेण शुष्कं दुःखं कृच्छ्रेण सृजेत् ।

सर्वघात्वावृते वायौ श्रोणिवङ्गणपृष्ठरुक् ॥ ४१ ॥

१ 'विनमन-गात्रशैथिल्यम् । परिवेष्टन-रज्ज्वादभिरङ्गं बद्ध-
मिव । पीड्यमाने-मृद्यमानेऽङ्गे सति । सुख-शूलाद्यपायम् ॥ नि-
ष्फलताऽपि स्यात्-तस्माच्छुक्राङ्गभो न भवतीत्यर्थः ॥ अतिविडोष-
पुरीषाप्रवृत्तिर्मलाप्रवृत्तिरिति यावत् । सोऽतिविडोषः कर्ता । स्वे
स्थाने-मलस्थाने, परिक्रान्तति-कतरीवत् व्यथयति पीडयति ।' इति
तोडर । २ 'ने तु पा' इ तो । 'ने च पा' ण द स स ।
३ 'च' इ तो । ४ 'ता तस्य स्या' ट । 'ता तथा स्या' ड थ ।
५ 'वस्तेर्मू' इति कचित् । ६ 'वस्तौ' ड थ । ७ 'तेऽतविडोष'
इ तो । ८ 'स्वे स्थाने' तो स द्, द ड थ । ९ 'बन्धं सन्' प
ण.द. । १० 'आध्मानं क्रियते' य. ।

विलोमो मारुतोऽस्वस्थं हृदयं पीड्यतेऽति च ।

स०-सर्वधात्वावृतेऽनिले श्रोण्यादिरुक् स्यात् । तथा, पवनो विगुणो भवति । हृदयं च व्याकुल [अति] पीड्यते च ।

अमो मूर्च्छा रज्जा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥४२॥
विदग्धेऽन्ने च वमनम्

स०-प्राणे पित्तेनावृते भ्रमाद्या स्युः । अन्ने च विदाहा-
वस्था प्राप्ते सति वमन स्यात् ।

उदानेऽपि भ्रमादयः ।

दाहोऽन्तरुर्जाभ्रंशश्च

स०-उदाने च पित्तेनावृते सति भ्रमाद्या -पूर्वोक्ता, स्युः ।
तथा, अन्तर्दाह ऊर्जाया -बलस्य च, विनाश ।

दाहो व्याने च सर्वगः ॥ ४३ ॥

क्लमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च ससन्तापः सवेदनः ।

स०-व्याने च पित्तेनावृते सर्वश (ग) -अन्तर्बहिश्च दाह,
क्लमादयश्च स्युः ।

समान ऊष्मोपहृतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृद् ॥ ४४ ॥
दाहश्च स्यात्

स०-समाने पित्तेनावृते ऊष्मण -अग्ने, उपहृति -उप-
घात, अतिस्वेदादयश्च स्युः ।

अपाने तु मले हारिद्रवर्णता ।

रजोतिवृत्तिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ ४५ ॥

स०-अपाने पुन पित्तेनावृते सति मले-पुरीषादौ, हारि-
द्रवर्णता स्यात् । योन्यादिषु रज -पीडाया, अतिवृत्तिस्ता-
पश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्राऽरुचिर्वमिः ।

घ्रीवनं क्षवथूद्धारनिःश्वासोच्छ्वाससङ्ग्रहः ॥ ४६ ॥

स०-प्राणे च श्लेष्मावृते सादादय स्युः ।

१ 'विलोमो-विमार्गगति । अस्वास्थ्य-असुख, हृदयम् ॥
अङ्गचेष्टाभङ्ग -शरीरव्यापारनाश ॥ रजोतिवृत्ति -अज्ञानप्रवृत्ति ॥
घ्रीवन-श्लेष्मनिरसनम् । सङ्ग्रहशब्द क्षवथ्वादिभिश्चतुर्भिः प्रत्येक
योज्य ।' इति तोडर । २ 'स्वास्थ्य' इ तो स द्र । ३ 'ऽपि
च' स मू । ४ 'ण्यादौ रु' ण द । ५ 'जाऽऽनाह' तो ।
६ 'ने विभ्रमा' स स । 'विभ्रमो-मोहप्राय' इतीन्दु । ७ 'तु'
इ तो स द्र । ८ 'ष्टाऽभङ्ग' तो स मू । ९ रजोतिवृत्ति -रक्त-
प्रवर्तनम् । 'रजोऽतिवृत्ति' इत्यरुणदत्तसम्मतपाठ 'रजोऽति-
वृद्धि' इति सङ्ग्रहपाठश्चायुक्त, चरकसुश्रुतविरुद्धत्वात् । तथा
च चरक (चि अ २९।२२४)-'लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजस
सप्रवर्तनम् ।' इति । सुश्रुतश्च (नि अ १।३७)-'अपाने पित्तसंयुक्ते
दाहौष्ण्ये स्यादसुन्दर ।' इति । १० 'तिप्रवृ' ट. । ११ 'ति
श्वासश्च' ड.ण.थ.द. ।

उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्खरग्रहः ।

बलवर्णप्रणाशश्च

स०-उदाने च श्लेष्मावृते गुरुगात्रत्वादय स्युः ।

व्याने पर्वस्थिवाग्रग्रहः ॥ ४७ ॥

गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशम् ।

स०-व्याने कफावृते पर्वस्थिवाग्रग्रहस्तथाऽङ्गेषु गौरव
गतौ च स्खलन स्यात् ।

समानेऽतिहिमाङ्गत्वमस्वेदो मन्दवह्निता ॥ ४८ ॥

स०-समाने कफावृतेऽतिशीताङ्गत्वमस्वेदो मन्दाग्नित्वं च
स्यात् ।

अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनम् ।

स०-अपाने कफावृते मूत्रशकृत प्रवर्तन सकफ स्यात् ।

इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ ४९ ॥

स०-इति-अनेन प्रकारेण, वायोरावरणं द्वाविंशतिप्रकार
[विदुः -] जानन्ति, तन्नकृत इति शेष ।

प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् ।

सर्वेऽपि विशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ ५० ॥

स०-प्राणादय -पञ्च वायव, अन्योन्य-परस्पर, आवृण्व-
न्ति यथाक्रम-यथासङ्ख्य, तथा-तेनोक्तेन प्रकारेण, यथा पित्त-
कफाभ्यां प्राणादय आवृतास्तथा प्राणादयोऽन्योन्यमावृण्वन्तीति
तथाशब्दस्यार्थः । तत्र यथा,-प्राणेनोदानादयश्चत्वार आत्रि-

१ 'पार्श्वस्थि' तो । २ 'पार्श्वग्रह -पार्श्वस्तम्भ, अस्थि-
ग्रह -अस्था स्तम्भ, वाग्रग्रह -वाक्स्तम्भ । भृश-अत्यर्थम् ।
मूत्र सकफ स्यात् । तथा शकृत -पुरीषस्य, प्रवर्तन-अतीसार
स्यात् ॥ द्वाविंशतिविधं यथा,-पित्तावृत । १। कफावृत । २। रक्ता-
वृत । ३। मासावृत । ४। मेदसावृत । ५। अस्थ्यावृत । ६।
मज्जावृत । ७। शुक्रावृत । ८। अन्नावृत । ९। मूत्रावृत । १०।
विडावृत । ११। सर्वधात्वावृत । १२। पित्तावृत प्राण । १३।
पित्तावृत उदान । १४। पित्तावृतो व्यान । १५। पित्तावृत-
समान । १६। पित्तावृतोऽपान । १७। कफावृत प्राण । १८।
कफावृत उदान । १९। कफावृतो व्यान । २०। कफावृत-
समान । २१। कफावृतोऽपान । २२। इति ॥ विशतिविधं यथा-
प्राणेनोदान । १। उदानेन प्राण । २। प्राणेन व्यान । ३। व्यानेन
प्राण । ४। प्राणेन समान । ५। समानेन प्राण । ६। प्राणेना-
पान । ७। अपानेन प्राण । ८। अधुना प्राणस्य त्याग, -उदानेन
व्यान । ९। व्यानेनोदान । १०। उदानेन समान । ११। समाने-
नोदान । १२। उदानेनापान । १३। अपानेनोदान । १४। उदा-
नस्य त्याग, -व्यानेन समान । १५। समानेन व्यान । १६। व्या-
नेनापान । १७। अपानेन व्यान । १८। व्यानस्य त्याग, -समानेना-
पान । १९। अपानेन समान । २०। इति ।' इति तोडर । ३ 'मूत्रं
श' तो । ४ 'कृतो स्या' स.स. । ५ 'यथायथम्' इ. ।

यन्ते, तथैवोदानादिभिरपि प्राण आत्रियते । एवमुदानेन व्याना-
दयत्रय आत्रियन्ते, व्यानादिभिश्च त्रिभिर्मुदान । तथा व्यानेन
समानापानौ, तथा समानापानाभ्यां व्यान । समानेनापान,
अपानेनाऽपि समान आत्रियते । इत्येकैद्वित्रादिक्रमेणाप्येवमा-
वरणं निरूप्यम् । एव च सर्वेऽपि परस्परमावृण्वन्ति । तच्चा-
वरणं विंशतिभेद विद्यात् ।

अथास्यावरणस्य लिङ्गमाह—

निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ।

हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आवृते ॥ ५१ ॥

उदानेनावृते प्राणे वर्णोजोबलसङ्ख्यः ।

स०—प्राणेनोदान आवृते निःश्वासोच्छ्वाससंरोधादयं स्युः ।
उदानेन प्राण आवृते वर्णोजोबलसङ्ख्यः स्यात् । ननु च, पित्ता-
दिभिः प्राणादीनामावरणं युक्तम् । परस्परं तु प्राणादीनां यदाव-
रणं तदमूर्तत्वादन्यपन्नमिव मन्यामहे । नूनम् । द्वयोर्वातयोर-
न्योन्यमुपसर्पतोर्बलवता दुर्बलस्याभिघातेन गतिभङ्गात्स तेनावृ-
तमार्गं इत्युच्यते । तस्माद्वातानामपि परस्परमावरणं युक्तमेव ।

दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ ५२ ॥

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।

स०—अनया दिशा—दिक्कात्रप्रदर्शनेन, सर्वमावरणं विभ-
जेत्भिषक् । इयं चात्र दिक्, उदानेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासका-
सादयं स्युस्तथाऽऽप्नोऽभिरतिसारश्च । उदानेऽपानेनावृते बस्त्या-
ध्मानोदावर्तशुल्माल्पाभिपरिर्कृतिका स्युः । अपाने व्यानेना-
वृते विष्णुत्रेतसामतिप्रवृत्तिः । व्याने समानेनावृते मूर्च्छातन्द्रा-
प्रलापाङ्गसादवह्नयोजोबलक्षयः । व्यान उदानेनावृते च श्यावा-
स्यता स्तब्धताऽल्पाभिता स्वेदश्वेष्टाहानिर्निमीलनमिति । एवम-
न्यदप्यावरणं भिषक् स्वमनीषया यथाशास्त्रसंस्कारवत्या विभ-
जेत् । ग्रन्थकृता तु ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम् । कथं विभजेत् ?
इत्यत्र युक्तिं दर्शयति—स्थानानीत्यादि । स्थानानि—पक्षाशया-
दीनि दोषभेदीयोक्तानि, वातानां—प्राणादीनां, अवेक्ष्य । तथा,
वृद्धि—आवरकवायुसम्बन्धना वैकृतकर्मणा, अवेक्ष्य—ज्ञात्वा ।
तथा, आवार्यमस्ता हानिमवेक्ष्य, सर्वमावरण—अनुक्तमपि,
विभजेत् । यथा—उत्साहोच्छ्वासचेष्टादीनि कर्माणि प्राणादिस-
म्बन्धीनि यदा हीनानि दृश्यन्ते उदानादीनां कर्माणि वाक्प्र-
वृत्त्यादीनि वृद्धानि तदैव ज्ञातव्यम्, यथा—प्राण उदानादीना-
मेकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा आवृत इति । एवमुदानादिष्वपि
प्राणादिभिरावरणं विभागीकार्यम् ।

१ 'कब्धादि' ड.ण.थ.द. । २ 'तिविध' ड. । ३ 'स्वरोगश्च' इ. ।
४ 'कर्तारिका' ग.ण.द. । ५ 'च स्त' ड.ण.द. । ६ 'या शास्त्र' ट.थ. ।

अनुनाऽस्या आवृतेरसङ्ख्येयत्वमपि दर्शयन्माह—

प्राणादीनां च पञ्चानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ ५३ ॥

पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ।

स०—प्राणादीनां पञ्चानां वायूनां परस्परमावार्यावरकत्वेन
स्थितानां मिश्र-द्वयेन त्रयेण चतुष्टयेन च, मिथ-परस्पर,
आवरणमवेक्ष्य यात्यावृतिरसङ्ख्यतामिति सम्बन्धः । तथा,
पित्तादिभिर्द्वादशभिः—धातवसानैः, मिश्राणां प्राणादीनां मिश्र-
मिथ आवरणमवेक्ष्य यात्यावृतिरसङ्ख्यतामिति योज्यम् । अत्र
चैषां उदाहरणदिग्दर्शक्या, प्राणेन द्वादशविधेन पित्तादिभि-
र्मिश्रितत्वात् चतुर्णामुदानादीनामावरणं विभजेत् । तथा, चतु-
र्भिर्मुदानादिभिः पित्तस्यावरणं प्रत्येकं द्वादशविधैर्द्वादशविधस्यै-
कस्य प्राणस्यावरणमिति । तैरित्यनेन प्राणदयः परामृश्यन्ते ।
तैः—पित्ताद्यावरणमिश्रितैः प्राणादिभिः, परस्परमावार्यावरकत्वेन
स्थितैर्मिश्रमावरणमवेक्ष्य यात्यावृतिरसङ्ख्यतामिति योज्यम् ।
च समुच्ये ।

मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ ५४ ॥

तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृतिरसङ्ख्यताम् ।

ता लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ ५५ ॥

शनैःशनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ।

स०—तैस्तुल्यं तद्वत् । यथा प्राणादीनां पित्तादिभिर्द्वादशभि-
र्मिश्राणां मिश्रमावरणं मिथस्तथा मिश्रैश्च तैः—प्राणादिभिः, यथा
मिश्रमावरणं मिथस्तथैव मिश्रैः—सयुक्तैरेतैः पित्तादिभिर्न केवलैः,
प्राणादीनां मिश्रमावरणं मिथस्तथा मिश्रैः पित्तादिभिर्न प्राणा-
दयो मिश्रितास्तैस्तथाभूतैः प्राणादीनामावरणम् । एवमनेकधा
मिश्रणाभिः—बहुभिः संयोजनैः, आवृतिरसङ्ख्यता याति । तथा,
तारतम्यविकल्पाच्च प्राणादीनामावृतिरसङ्ख्यता याति—सङ्ख्या-
मतिक्रम्य गच्छति । ता—आवृतिः, तेषां प्राणादीनां गूढा—दुर्ल-
क्ष्यामपि, अवहितैः—तज्ज्ञानाय तत्परं सन्, लक्षयेत्—जानी
यात् । कथम् ? यथास्वं लक्षणोदयात् । तेषां प्राणादीनां यथा
यथ लक्षणोदयात्—आत्मीयाल्लिङ्गोद्भवात्, शनैः शनैः—न झटि-
त्येव, तथा मुहुर्मुहुः—क्षणे क्षणे लक्षयेत्, न तु सकृदेव,
प्राणादीनां यथास्वं लक्षणोदयाजानीयादिति । न केवलं केवल-
यथास्वं लक्षणोदयात् प्राणादीनामावृतिं लक्षयेत्, यावदुपशया-

१ 'स्यावृते' ग.थ. । २ 'पित्तादिभिर्द्वादशभिः—पित्तकफरक्त-
मासमेदोस्थिमज्जशुक्रात्रमूत्रविदसर्वधातुसङ्घैः । तैः—प्राणादिभिः,
मिश्रितैः—द्वित्रादिभिः । चकारात् पित्तादीनामेकैकशो वा । मि-
श्राणां—पञ्चानां वायूनाम् ।' इति तोडर । ३ 'दीनामावरणं वि'
ग.थ.द. । ४ 'मिश्रमावरणं मिथ' ड. । ५ 'चेयमुदा' ड. ।
६ 'कस्थितै' ट. । ७ 'मिश्रितैश्च प्रा' ग.थ.द. । ८ 'जनानि'
थ. । ९ 'तं सन्' ग.द. । १० 'स्मीयल्लिङ्गो' ग.थ.द. । ११ 'दु-
र्लक्ष' ड.ग.थ.द. । १२ 'दयात् प्राणा' ड.ग.थ.द. ।

दप्येषा गूढामप्यावृत्तिमवगच्छेत् । तत्र प्राणादीनामेकैकेनान्योन्यावरणे विंशतिर्भेदा । एवमेकेन द्वयोर्द्वौभ्या चैकस्यावरणे निरूप्यमाणे खमी भेदा—प्राणस्योदानव्यानाभ्यामन्योन्यावरणे द्वौ भेदौ । एवमुदानसमानाभ्यामुदानापानाभ्या [व्यानसमानाभ्या व्यानापानाभ्या समानापानाभ्या] च सहान्योन्यावरणे पराणि पञ्च द्विकानि, इति प्राणस्य द्वादश भेदा भवन्ति । उदानस्य षट् । व्यानस्य द्वौ । एव व्यानस्योदानादिभिस्त्रिभिर्न्योन्यावरणे षट् । उदानस्य द्वौ । प्राणस्योदानादिभिश्चतुर्भिर्द्वौ चान्योन्यावरणाद्भेदौ भवत । तथा, प्राणादीना पित्तादिभिर्द्वादशभिरावृत्तत्वात् द्वादशप्रकाराणामन्योन्याना मिश्रणात् चत्वारि शतानि विंशत्युत्तराणि भवन्ति । एवमन्यदप्यावरण निरूप्यम् ।

विशेषाज्जीवितं प्राण उदानो बलमुच्यते ॥ ५६ ॥
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ।

स०—प्राणादय सर्वे एव वाता जीवितम्, विशेषेण तु प्राणाख्यो वायुर्जीवितमुच्यते । तथा, उदानाख्यो वायुर्विशेषेण बलमुच्यते । यतश्चैवमतस्तयो—प्राणोदानयो, पीडनात्—क्षोभणात्, यथास्वमायुषो बलस्य च हानिर्भवेत् । तस्माद्धेतो प्राणोदानाख्यौ पवनावाहारादिना यत्नेन भिषजा रक्ष्यौ । तथा च वक्ष्यति (हृचि अ २२।६९)—“प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थिति ।” इति ।

१ ‘रणाद्विंशतिर्भेदा उक्ता भवन्ति । पञ्च’ ट । २ ‘रणात् द्वौ’ ट ड थ । ३ ‘रणै प’ ड थ । ४ ‘रणेन व’ ट ड ण य द । ५ ‘न्योन्यमिश्राणा च’ ड । ‘न्योन्य मिश्राणा च’ थ । ६ ‘प्राणे उदाने सञ्चित बलम् ।’ स च । ७ ‘ण प्राणो वा’ ड थ । ८ ‘यथास्वजीवितस्य व’ ड । ‘तथा जीवितस्य व’ थ । ९ ‘सादेतौ प्रा’ थ ।

आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सर स्थिताः ५७
प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ।

स०—वातादीनामन्यतमेनावृता इत्येवमज्ञाता—सम्यगनिश्चिता, वर्पोषिता प्रयत्नेनापि दुःसाध्या—कृच्छ्रसाध्या भवेयु । ज्ञाता वा—पित्तादिना आवृता यथावत्सम्यग्द्विष्य गता, वत्सर स्थिता । वाशब्द एवार्थे, अनुपक्रमा एव भवेयु । ततो वाता आवृते प्रयत्नेन रक्षणीया ।

विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ॥ ५८ ॥

भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया तृतीये निदानस्थाने वात-
शोणितनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स०—तेषां—वायूना, आवृतानामुपेक्षणात्—अचिकित्सनात्, विद्रध्यादय उपद्रवा जायन्ते । तस्मात्तदुपक्रमे यतितव्यमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया तृतीये निदानस्थाने वातशो-
णितनिदानं नाम षोडशोऽध्याय समाप्त ॥ १६ ॥

१ “स्थिता—उपेक्षिता सन्त ॥ उपद्रवा—रोगा ।” इति तोडर । २ ‘साधा’ स स । ३ ‘ता—असम्यग्विनि’ ट । ‘ता—न सम्यग्द्विष्य’ थ । ४ ‘एवशब्दार्थे’ ड ण द । ५ ‘अ-स्याग्रे’ “व्याधीना सशय छेतुमन्यतो योऽप्रमत्तवान् । निदान सतत तेन चिन्तनीय [वि]पश्चिता ॥” इति इ पुस्त-केऽधिक श्लोक । ६ ‘ति भद्रम् ।’ थ । ७ ‘न्दर्याख्या’ ट ।

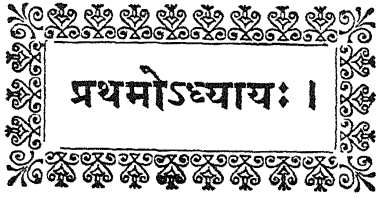

श्रीमद्वाग्भटविरचिते अष्टाङ्गहृदये चिकित्सितस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्याया,
श्रीहेमाद्रिप्रणीतया आयुर्वेदरसायनाह्वया टीकया च
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगुरुभ्यो नम ।
अथेदानीं चिकित्सितस्थानं सारम्भ । तस्य चायं सम्बन्धः । रो-
गपरीक्षा निदानस्थाने गदिता । साम्प्रतं चिकित्सा वक्तुं युक्ता ।
तथा च मुनि (च सू अ २०।२०)-“रोगमादौ परीक्षेत
ततोऽनन्तरमौषधम् ।” इति । तस्माच्चिकित्सितस्थानारम्भो न्या-
यः । तत्र यथोद्देशो व्याधीना निदानस्थाने, तेनैव क्रमेणास्य
स्थानस्य विरचना युक्तेति ज्वरचिकित्सितमेव विवक्षुराह—

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय इत्यनेनागमशरणत्वं
मात्रं प्रतिपादयति ।

आ० २०-अथ चिकित्सास्थानमारभ्यते, निदानस्थाना-
नन्तरत्वात् । तत्रादौ ज्वरचिकित्सा[माह]-अथात इति ।
व्याख्या पूर्ववत् । चिकित्सित-व्याधिप्रतीकार, त व्याख्या-
स्याम इति ।

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ १ ॥

प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा, बलं यत्नेन पालयन् ।

१ ‘नमारभ्यते ।’ ट । २ इदं ज्वरचिकित्सितं चरके नि० १
अध्याये चि० ३ अध्याये च, सुश्रुते उ० ३९ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
चि० १।२ अध्याययोश्चास्ति वर्णितम् । ३ “ज्वरस्य पूर्वरूपदर्शनं एव
लङ्घनं कुर्वीत । यदा तु प्राग्रूपदर्शनकाले निदानस्य साधारणत्वाद-
परिज्ञानाद्वा लङ्घनाविषयताऽऽशङ्क्यते तदा ज्वरादावपि योज्यम् ।
अन्ये पुनरेव वर्णयन्ति, -ज्वरस्य प्राग्रूपेषु लङ्घनमवश्यं कुर्वीत । तेन
शुद्धवातादिविषये व्यक्ते ज्वरे लङ्घनं न विधेयम् ।” इतीन्दुः ।

बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ २ ॥

स०-आमाशयस्थो दोषो बहिः हत्वा । सहामेन वर्तते इति
साम । तथा, मार्गान् पिधाय-स्रोतांसि स्थगयित्वा, यत्-
यस्मादेतो, ज्वरं विदधाति, तस्मात्कारणालङ्घनं कुर्वीत । लङ्घ-
नमत्रोपवासः । तथा चोक्तम् । “लङ्घनस्याविशेषोक्तानुपवासः
प्रकल्पयेत् ।” इति । अत एवायमपि वक्ष्यति (श्लो १०)-
“तस्मादादौषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ।” इति । कदा लङ्घनं
कुर्वीत ? इत्याह-प्राग्रूपेषु-पूर्वलक्षणेष्टूपन्नमात्रेणैव, ज्वरादौ
वा-उत्पन्नमात्रे ज्वरे सति । किं कुर्वन् लङ्घनं कुर्वीत ? इत्याह-
बलं यत्नेन पालयन्, -प्राणास्तात्पर्येण रक्षन्, तदविरोधेनेत्यर्थः ।
ननु, कुत एव विधीयते ? इत्याह-बलाधिष्ठानमित्यादि ।
यस्मादारोग्य-स्वास्थ्यं, बलाधिष्ठानम् । बलमधिष्ठान-आश्रयो,
यस्य तदेवम् । तथा, क्रियाक्रम आरोग्यार्थं-स्वास्थ्यप्रयोजनः ।

आ० २०-लङ्घनमाह-आमाशयस्थ इति । आमाशयस्थ-
त्वादिचतुष्टयं लङ्घनसाध्यत्वे हेतुः । प्राग्रूपज्ञानदिने लङ्घनं
कार्यम् । तदतिक्रमे [ज्वरादौ]-रूपज्ञानदिने । लङ्घनस्या-
रोग्यार्थत्वात्, आरोग्यस्य बलाधीनत्वात्, यावन्न बलक्षय-
स्तावत् [लङ्घनं] कार्यम् । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे
श्लो १४१)-“ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् । पायये-
त्सर्पिरच्छ तु ततः स लभते सुखम् ॥ विधिर्मातृतज्जेष्वपै-
त्तिकेषु विरेचनम् । मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत् कफजेषु विधीयते ॥
सर्वं त्रिदोषजेषु यथादोषं विकल्पयेत् ।” इति । एतच्च
प्रकृतिदेशकालादिभिर्दोषस्य ज्ञाने सति ज्ञेयम्, पूर्वरूपेणा-
ज्ञानात् । तत्र च लङ्घनमेवानिषिद्धम् ।

लङ्घने विहिते सति यत्स्यात् तदाह-

लङ्घनैः क्षिपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ।

१ ‘ग्यार्थ’ इ फ । २ ‘त्सर्पिरेवार्तं त’ वङ्ग । ३ “लङ्घनैः-वमना-
दिभिः, दोषे तत्साध्ये ज्वरारम्भके क्षिपिते, तत्क्षपणाच्च भस्मापनयने-
नेवाग्नौ दीप्ते लाघवे चोत्पन्ने स्वास्थ्यादिकं जायते । दोषक्षपणादूर्ध्वं
लङ्घनेनानिन्धनत्वाद्भेदोऽपि एव स्वास्थ्याद्यभावश्च । तथा चोक्तम्
(ह सू अ १८।४५)-‘सशोधनास्त्रविस्त्रावलेहयोजनलङ्घनैः । याल्य-
सिर्मेन्दता’ इति । तत्र च लङ्घनशब्देनोपवास एव भण्यते ।” इतीन्दुः ।

स्वास्थ्यं क्षुत्तु रुचिः पक्तिर्वलमोजश्च जायते ॥३॥

स०-लङ्घनै-उपवासै, दोषे-पूर्वोक्ते, क्षपिते-क्षय नीते, तथाऽग्नौ दीप्ते-समिद्धे सति, तथा लाघवेऽज्ञाना सति, स्वास्थ्यादि जायते । स्वास्थ्य-यथाप्रकृतित्वम् । रुचि-अन्नाभिलाष । पक्ति-पाक आमस्य । बल-उत्साह । ओज-पर धातु-तेज । क्षपिधातुरनुक्तोऽपि धातुगणे गिष्टप्रयोगवशादङ्गीकृत । लङ्घनैरिति जातो बहुवचनम्^(१) । तेन कदाचिदेकैर्नैव लङ्घनेन कदाचिदनेकैर्दोषक्षयो जायत इति ज्ञेयम् ।

आ० २०-लङ्घनफलमाह-लङ्घनैरिति । लङ्घनानि द्वादश वमनविरेचनवस्तिनस्यरक्तस्त्रावदीपनपाचनाश्रवर्जनोदकवर्जनव्यायामातपमारुतभेदाद्भवन्ति ।

तत्रोत्कृष्टे समुत्क्रिष्टे कफप्राये चले मले ।
सहलासप्रसेकान्नद्वेषकासविपूचिके ॥ ४ ॥
सद्योभुक्तस्य सञ्जाते ज्वरे सामे विशेषत ।
वमनं वमनार्हस्य शस्त

स०-तत्र-तस्मिन्मले, उत्कृष्टे-स्वजन्मगुणकर्मलक्षणतोऽधिके । तथा, कफप्राये-कफबहुले वाताख्ये पित्ताख्ये वेति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । समुत्क्रिष्टे-स्वस्थानाच्चलिते बहिरनिर्याते । तथा, चले-शियिले, उत्क्रिष्टेऽपि हि कदाचित् स्थानावष्टम्भादचल स्यात् । एतदेव कफोत्क्रिष्टादिक दर्शयति-सहलासेत्यादि । हलासादीना द्वन्द्व । सह तेर्वर्तते यस्तस्मिन् । हलास-उद्वमनमिवानुभव । उद्वमन-हृदयस्य । प्रसेक-पानीयै-स्येव निष्ठीवनम् । सद्योभुक्तस्येत्यादि । ईदृशे मले सति सद्य कृताहारस्य ज्वरे सञ्जाते विशेषेण सामे ज्वरे वमनार्हस्य वमन शस्तम् । वमनार्हा-वमनविरेचनविधा प्रोक्ता ।

आ० २०-ज्वरविशेषे वमनमाह-तत्रोत्कृष्ट इति । उत्कृष्ट-दोषादिष्वेकादशेषु ज्वरेषु वमन शस्तम् । तथाऽपि सामे विशेषेण । उत्कृष्ट-अतिप्रभूत । समुत्क्रिष्टो-बहिर्निर्जिगमिषु । कफप्राय-श्लेष्मबहुल । चल-चञ्चल ।

कुर्यात्तदन्यथा ॥ ५ ॥

श्वौसातीसारसम्भोहहृद्रोगविषमज्वरान् ।

स०-अन्यथा-उक्तविधिविपर्ययेण, तत्-वमन कृत, श्वासा-

१ 'केन ल' ट ड ध । २ 'ननु, किं सवत्रानियमेन सर्वमेव लङ्घन विधेयम् ? आहोस्वित् केनचिद्विशेषेण ? इत्याह-तत्रेत्यादि । वमनमेव शस्त नान्यलङ्घनमिति सम्बन्ध । वमनार्हग्रहणेन प्रति-पिद्धवमनानां गमिष्यादीनां वमनविषयेऽपि ज्वरे वमन प्रतिषि-ध्यते । तच्च वमनमन्यथा-उत्कृष्टत्वादिलक्षणविपर्यये मले प्रयुक्त, श्वासादीन् ज्वरितस्य कुर्यात् । अनुत्कृष्टस्योत्क्रिष्टेन वायोर्मार्गरोधात् श्वास । ईषदुत्क्रिष्टस्य स्यन्दनेनाग्निनाशात् अतीसार । उपशुष्के दोष ओषधस्य तैक्षण्यात् सम्भोह । तथाविध एवोषधनयनात् हृद्रोग । दोषस्य स्वल्पत्वाद्बहिरनिरहरणाद्दूरतरस्रोत पूरणेन वा यथाहेतु सततादिको विषमज्वर ।" इतीन्द्र । ३ 'यस्यैव' ध. ।

दीन् कुर्यात् । तथा, -अनुत्क्रिष्ट कफाप्रधान स्थिरो हलासा-दिरहितो-विपरीत ।

आ० २०-अन्यथावमने दोषमाह-कुर्यात्तदिति ।

वमनद्रव्याण्याह-

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥ ६ ॥
उष्णाम्भसा समधुना पिबेत्सलवणेन वा ।
पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रोदकेन वा ॥ ७ ॥
तर्पणेन रसेनेक्षोर्मद्यैः कल्पोदितानि वा ।
वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् ॥ ८ ॥

स०-गालो-मदनफलम्, अस्य निरपायत्वाच्छ्रेष्ठत्वाच्च पिप्पल्यादिद्रव्येभ्योऽनेन सहोपयोगिभ्यो बहुपयोगितया प्रधा नविभक्त्या प्रागुपन्यास । अन्यथा "कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाण यत्र नोदितम् ।" (हृ क. अ ६।२४) इति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्य प्रमाण प्राप्नुयात् । पिप्पलीभिर्युतान् गालानयवा शक्यवेर्युतानयवा मधुयष्टिकया वा युनानयवोष्णाम्बुना माक्षिकयुतन वा सह पिबेत् । अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सह पिबेत् । अथवा तर्पणादिभि पिबेत् । अथवा कल्पोदितानि-वमनकल्पोक्तानि वमनानि योग्यानि प्रयुञ्जीत । बलकालविभागविदिति अस्या देहबला-वस्थाया तथा व्याधिबलावस्थाया चेद वमन दातु योग्यमिति यो विभाग वेत्ति स बलकालविभागवित् ।

आ० २०-वमनयोगानाह-पिप्पलीभिर्युतानिति । पिप्प-लीन्द्रयवयष्टीमधुयुक्तैर्मदनफलैश्च । समधूष्णोदकसलव-णोदकपटोलाद्युदकमदे(न्ये)क्षुरसमद्यैरालोढनार्थं प्रत्येकम् । कल्पोदितानि वा-यथालाभ यथासाध्य यथादोष च प्रयोगा-र्थमनेकधोपदेशात् । अत एवोक्त बलकालविभागवित् । एव सर्वत्र ज्ञेयम् ।

कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणम् ।

दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ ९ ॥

स०-वमने योग्यो यो ज्वरी स कृते वमने, अपरस्तु वम-नेऽयोग्य सोऽकृते वमने, विशोषण-उपवासलक्षण, कुर्यात् । एव कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी सर्वथा लङ्घन कुर्यात् । कि-मर्थम् ? इत्याह-दोषाणां-वातादीनां, समुदीर्णानां-समन्तात्स-

१ 'युतां गाला' स स । २ 'वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमे न्मध्वम्बु लवणाम्बु वा । पटोलनिम्बकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मण्ड रस चैक्षोर्मद्य कल्पो' इति सङ्ग्रहपाठ । ३ 'गालान्-' ड ध । ४ "अनन्तरोक्तप्रकारेण कृते वमने विशो-षणमुपवासादिना कुर्यात्, न तु सम्यग्योगेऽप्यवश्यं तदहरेव वम-नविधिप्रदर्शितप्रकारेण पेया सेवेत । तथा यत्रापि वमनस्या-विषयत्वात् विषयेऽपि वा निमित्ता-तरात् वमन न कृत तत्रापि विशोषण कुर्यात् ।" इतीन्द्र । ५ 'मनयो' ड.ध. ।

सुस्थाना, पाचनाय-पत्त्यर्थ, शमाय-शान्त्यर्थ च । निरामाणा पुनः समुदीर्णानां शान्त्यर्थमेव ।

आ० १०-अन्नवर्जनमाह-कृतेऽकृते वेति । कृते वमने वमनयोग्यत्वाभावादकृते वा । अपक्वानां पाचनाय, पक्वानां शमनाय ।

दोषेण भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते ।

तस्मादादोषपचनाज्वरितानुपवासयेत् ॥ १० ॥

स०-दोषेण-आमाख्येन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेन, अग्नौ छन्ने-च्छादिते, अन्नमामाशयस्थ न विपच्यते भस्मनेव । यथा बाह्येऽग्नौ स्थगिते तोयतण्डुलादिकं स्थालीस्थ न विपच्यते, तथैवामाशयस्थमन्नमामेन छन्नेऽग्नौ न विपच्यते । यतश्चैव तस्माद्वेतोरामदोषस्य-पूर्वोक्तस्य, पचन-पाकमवधिं कृत्वा, ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ।

आ० १०-विशेषेण युक्तिमाह-आमेन भस्मनेवेति ।

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।

तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ११ ॥

उदीर्य चाग्निं स्रोतासि मृदूकृत्य विशोधयेत् ।

लीनपित्तानिलखेदशकृन्मूत्रानुलोमनम् ॥ १२ ॥

निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलम्बनम् ।

विपरीतमतः शीतं दोषसङ्घातवर्द्धनम् ॥ १३ ॥

स०-[तृष्णक-] तृष्णावाञ्छर, अल्पाल्प-स्तोक स्तोकं, वातकफज्वरे उष्णाम्बु पिबेत् । तृष्णगिति “स्वपितृषोर्नजिड्” इति नजिड् । अल्पाल्पमिति “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्वित्वम् । तत्-उष्णाम्बु पीत, कफ-वातस्थान, विलय नीत्वा-विलीनविग्रहतामापाद्य, तृष्णामाशु निवर्तयेत्, तर्पण-स्वभावत्वात् । तथा, अग्निमुदीर्य-समिद्धं कृत्वा, स्रोतासि विशोधयेत् । किं कृत्वा^१ मृदूकृत्य, -तेषां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य । तथा, लीनानि-अप्रवृत्तस्वरूपाणि च, तानि पित्तानिलखेदशकृन्मूत्राणि च, तेषामनुलोमन-प्रवर्तनम् । तथा, प्राणानां-जीविताख्यानां, अवलम्बनम् । तदुष्ण जलमाश्रित्य तथा प्राणा प्रवर्तन्त इत्यर्थः । अनेन चोष्णाम्बुकर्मकथनव्याजेन वातकफ-ज्वरस्वरूपमपि किञ्चित् प्रकाशयति । यथा, -वातशोषितेन कफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा जायते, तथाऽधिकमग्निमान्द्यम्, स्रोतसामशुद्धत्वम्, तथा लीनानि पित्तादीन्यत्र स्युः, इति ।

आ० १०-उदकवर्जनमाह-तृष्णगल्पाल्पमिति । तच्च न सर्वथा, किञ्चाल्पाल्पमुष्णाम्बु षडङ्गादिशृत् वा । तन्नाद्य वातकफज्वरे, द्वितीय पित्तज्वरादौ । तृष्णक-तृषावान् ।

१ ‘मुत्पन्नाना’ ट । ‘मुत्थानामुत्पन्नाना’ ड । २ ‘आमेन भ’ अ.इ.फ.स.द्र । ३ ‘तृष्यन्नल्पा’ अ.इ.स.मू । ४ “निद्रा ह्यस्वात्सहेतुका गृहीता ।” इतीन्दु । ५ ‘तथा’ ड. ।

अ० ६९

उष्णाम्बुगुणानाह-तत्कफं विलयं नीत्वेति । लीनानां पित्तादीनामनुलोमनम् ।

शीताम्बुदोषानाह-विपरीतमतः शीतमिति । दोषसङ्घात-आमपित्तश्लेष्मरसादिसङ्घातः ।

उष्णमेवंगुणत्वेऽपि युञ्ज्यान्नैकान्तपित्तले ।

उद्रिक्तपित्ते द्रवथुदाहमोहातिसारिणि ॥ १४ ॥

विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणेऽस्रपित्तिनि ।

स०-एवंगुणमप्युष्णाम्बु एकान्तपित्तले-केवलपित्तले ज्वरिणि वा, न युञ्ज्यादिति । तथा, उद्रिक्त-अधिक, पित्तं यस्मिन् स्तस्मिन् न युञ्ज्यात् । तथा, तदुष्णाम्बु द्रवत्वादिति नरे न युञ्ज्यात् । चक्षुरादिभ्यो यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते स द्रवथु । सर्वाङ्गीणस्तीव्र ऊष्मा-दाहः । मोहो-भ्रमः । तथा, विषमद्या-भ्यामुत्थिते-जाते ज्वरे । तथा, ग्रीष्मकाले । तथा, क्षतश्च क्षीणश्च क्षतक्षीणः, क्षत-उरक्षतः, क्षीणो-धात्वपचयवान्, तस्मिन्-स्तथाभूते नरे न युञ्ज्यात् । तथा, अस्रपित्तिनि-रक्तपित्तवति [नरे, न युञ्ज्यात्] ।

आ० १०-उष्णाम्बु ज्वरविशेषे निषेधति-उष्णमेवंगुणत्वेऽपीति । एकान्तपित्तले-पित्तज्वरे । उद्रिक्तपित्ते-संसर्गजे सन्निपातजे वा । द्रवथु-इन्द्रियसन्निपाद्य (?) ।

घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्पटोशीरसाधितम् ॥ १५ ॥

शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम् ।

स०-तेभ्य-उद्रिक्तपित्तादिभ्यः पिपासितेभ्यो, घनादिसाधितं शीतं तोयं हितम् । पानीयसाधने च तन्त्रान्तरे विधि-रुक्तो यथा-“कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अर्धो-वशेषं तद्वाह्यं तोयपाने लयं विधिः ॥” इति ।

आ० १०-निषिद्धो [ष्णो] दकानां शीतोदकमाह-घनचन्दनेत्यादि । [चन्दनशब्देन रक्तचन्दनं ग्राह्यम्,] “चन्दने रक्तचन्दनम्” इति वचनात् ।

ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना १६ तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत् पित्ताधिकेऽधिकम् ।

स०-पित्तं विना ऊष्मा न विद्यते, ज्वरश्चोष्मणा विना नास्ति, सन्तापलक्षणत्वात् ज्वरस्य । यतश्चैव तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि तानि सर्वस्मिन् ज्वरे त्यजेत् । पित्ताधिके पुनरधिकं कृत्वा-अतिशयेन, त्यजेत् । पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणेनेदं प्रतिपादयति, -सर्वो ज्वरस्त्रिदोषजो भूयसा तु व्यपदेश इति ।

आ० १०-ऊष्मा-सन्तापः । सर्वस्मिन् ज्वरे निषेधः, पित्ताधिके त्वधिकम् । रागप्रासस्याय निषेधो न विधि-प्रासस्योक्तो [ष्णो] दकादेः ।

१ ‘पित्ते पित्तले ज्वरे ज्वरि’ ड. । २ ‘स्य पानीयं प्र’ ड. ।

स्नानाभ्यङ्गप्रदेहाश्च परिशेषं च लङ्घनम् ॥ १७ ॥

स०-न केवल ज्वरे पित्तविरुद्धानि त्यजेत् । यावत् स्नानादीश्च त्यजेत् । स्नानादीनां पित्तहरत्वाशङ्कया सेव्यत्वे प्राप्तेऽचिन्यप्रभावत्वात् ज्वरे विरुद्धानीति तत्सेवन निषेधति । प्रदेह-चन्दनाद्यनुलेप । परिशेषं च लङ्घनं त्यजेत्, यल्लङ्घनमुपयुक्तमुपवासलक्षणं ततो यदन्यत्तत् परिशेषम्, -शुद्ध्याद्येकादशप्रकारं च, तत्त्यजेत् । उपवासलक्षणं तु लङ्घनं नवज्वरे कर्तव्यमेव ।

आ० २०-स्नानादीनि ज्वरे निषेधति-स्नानाभ्यङ्गप्रदेहाश्चेति । प्रदेह-अनुलेपनम् । परिशेषं लङ्घन-दीपनपाचनादि ।

अजीर्णं इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ।

न पिवेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ १८ ॥

आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।

स०-यथाऽजीर्णं सामे तीव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषधं न पिवेत्, प्रत्यवायभयात् । तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडावति तदानीमामपत्त्यर्थं मुस्तापर्पटकाद्यौषधं क्वाथादिकल्पनाकल्पितं न पिवेत् । हि-यस्मात्, तत्-औषधं पीतं, अस्यामवस्थायां मामाभिभूतकोष्ठस्य प्रयुक्तं भूय एवाममावहेत् । अत्र च साम इत्युक्ते बह्वाम इति गम्यते । अल्पे ह्यजीर्णे भेषजमनुज्ञातमेव । तथा चोवाच तन्त्रकार (ह सू अ ८।१९)-“जीर्णशाने तु भैषज्यं युज्यात्स्त्वग्गुरुदरे । दोषशेषस्य पाकार्थमग्रे सन्नुक्षणाय च ॥” इति । तस्मात्सामो बह्वाम इति बोध्यम् । अथात्र दृष्टान्तमाह-क्षीरं विषमहेरिव । यथा क्षीरं विषममप्यभिहितमहीना तदेव विषं कुर्यात् ।

आ० २०-निषेधे युक्तिमाह-अजीर्णं इव शूलघ्नमिति । यथा विषममपि क्षीरं विषाभिभूतकोष्ठे विषवर्धनम्, एवमामघ्नमप्यौषधं आमाभिभूतकोष्ठे आमवर्धनम् । वङ्गलेने तु (१)-“वैयात्याद्यधिकोऽप्यत्र भेदं कर्तुमिहेच्छति । कदा तेनैव कर्तव्यो भेदो नैवान्यथा भवेत् ॥ कषायः पिप्पलीमूल-त्रिवृच्चूर्णवच्चूर्णिकम् । सामज्वरे कफोरस्के एतत्त्वसनमुच्यते ॥ यवक्षारान्वितो यद्वा क्वाथो धान्यपटोलयो ।” इति ।

सोदरदपीनसश्वासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ॥ १९ ॥

वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः, स प्रवर्तयेत् ।

स्वेदमूत्रशकृद्वातान् कुर्यादग्नेश्च पाटवम् ॥ २० ॥

स०-उदरदादयः प्रागुक्ता । उदरदश्च पीनसश्च श्वासश्च तै सह वर्तते यो ज्वरस्तस्मिन् । तथा, जङ्घे च पर्वाणि चास्थीनि च, तत्र शूलं, तद्विद्यते यस्य तस्मिन् । तथा, वातश्लेष्मात्मके-वातकफोद्भवे, स्वेदः प्रशस्तो-हित । स आचरितः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् । अग्रेष्वपाटव-दीप्ततरत्वं, विदध्यात् ।

आ० २०-ज्वरविशेषे स्वेदमाह-सोदरदपीनसश्वास इति ।

१ ‘षधं न’ ड ध । २ ‘स्वाया भूय’ ड ध । ३ ‘जीर्णेश’ ड ड.ध. । ४ ‘सात् व’ ड ध. । ५ ‘ङ्घापाश्वास्थि’ अ. ।

“उदरं उक्तो वक्षोभिष्यन्दोऽन्यै शीतवेपथुः । शीताम्बु-स्पर्शजः शोथो रागकण्डूयुतोऽपरैः ॥” इत्यायुर्वेदप्रकाशो-क्तस्त्रिविधोऽप्युदरं ।

स्वेदगुणानाह-स प्रवर्तयेत् । स्वेदमूत्रेति । स्वेदः स्वेदादीन् प्रवर्तयेत् । सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे श्लो १३१)-“स्वर्परभृष्ट [पटस्थितकाजिकसिको हि बालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभङ्गादीन् ॥” इति ।

स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वशश्चानुपालयेत् ।

स०-तथा, स्नेहोक्त-स्नेहविध्यध्याये कथितं, आचारविधिं च सर्वशोऽनुपालयेत्, कुर्यादित्यर्थः ।

आ० २०-स्नेहविध्युक्तं नियममतिदिशति-स्नेहोक्तमिति । स्नेहोक्तमाचारविधिमिति उष्णोदकोपचारीति ।

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ॥ २१ ॥
मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ।

स०-मलानां-सामानां वातादीनां पृथक्स्थितानां ससर्ग-स्थितानां सन्निपातस्थितानां च, सामर्थ्याल्लङ्घनादयस्तिक्तसारवसानां पाचनानि स्युः । यथावस्थ-अवस्थानतिक्रमेण । कस्याश्चित् स्वेदनं स्यात् । [कस्याश्चित्] कालः षडहाख्यः । कस्याश्चिद्यवाग्व-पेयाः । कस्याश्चित्तिक्तको रसः-तिक्तैसाग्रात-द्रव्योपयोगः । एवमवस्थावशात् लङ्घनादयस्तिक्तसारान्ता मलानां भेदैकशः पाचनानि स्युः । अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः, यथा-लङ्घनं स्वेदनं च कृत्वा षडहादूर्ध्वं यवाग्वस्तिक्तको रसः पाचनान्यविषकानां मलानां तरुणे ज्वरे स्युः । तत्र “आमाशयस्थः” (श्लो १) इत्यादिना ग्रन्थेन निर्दिष्टा लङ्घनयोग्यावस्था, “सोदरदपीनसः” (श्लो १९) इत्यादिना च स्वेदनयोग्यावस्था, “इत्ययं षडहो नेयः” (श्लो ३८) इत्यादिना च निर्दिष्टा कालयोग्यावस्था, “युक्तं लङ्घितलिङ्गं सुत” (श्लो २४) इत्यादिना पेयायोग्यावस्था, “उद्विक्तपित्ते” (श्लो १४) इत्यादिना च तिक्तैसापयोगयोग्यावस्था, इति यथावस्थं द्रष्टव्यम् । क्रमस्तु यथा, -वातश्लेष्मके सामे ज्वरे प्रथमं लङ्घनं कुर्वन्नेव स्वेदनं द्वित्रादिदिनलक्षणं च कालं लङ्घितलक्षणयुक्तस्य यवाग्वदिपेयाद्यन्नभुक्तस्यानन्तरं मुस्तापर्पटकादितिक्तसारोपयोगः, इति क्रमार्थः ।

आ० २०-लङ्घनादीनां प्रयोगकालमाह-लङ्घनं स्वेदनमिति । लङ्घन-वमनम्, क्षुत्तृषोः कालशब्देन ग्रहणात् ।

१ ‘सर्वतश्चा’ स ड । २ ‘चार विधिवत् स’ ट । ३ ‘वाग्वस्ति’ अ । ४ “तिक्तको रसोऽत्र यवाग्वपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्तरुणे निषिद्ध एव । उक्तं च-‘भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।’ इति ।” इति चक्रः । ५ ‘ना-वाता’ ड ध । ६ ‘वाग्व-पेया’ ध । ७ ‘रसद्रव्यो’ ट । ८ ‘सावसाना म’ ड । ९ ‘वाग्वस्ति’ ध. । १० ‘पित्ता-दिना’ ड.ध. । ११ ‘रसयोग्या’ ट. ।

यथावस्थमिति उत्कृष्टदोषाद्यवस्थाया वमनम्, सोदरद्विधाद्य-
वस्थायां स्वेदनम्, सामत्वमात्रावस्थाया काल, क्षुब्धो-
धावस्थाया यवागू, मृदुज्वरत्वाद्यवस्थाया तिक्तको रस ।
अनुत्पन्नैतदवस्थे तु ज्वरे क्रमेण लङ्घनादीनि कुर्यात् ।

ज्वरे “लङ्घनं कुर्वीत” इत्युक्तम् । अस्य विशिष्टविषयेऽप-
वादमाह—

शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् ॥ २२ ॥
नेष्यते

स०—शुद्धेन वातेन—आमदोषाद्यदुष्टेन, यो ज्वर स शुद्ध-
वातज्वरः । क्षयेण—धात्वपचयादिलक्षणेन, यो ज्वर स क्षय-
ज्वर । यश्च भूतविषवाय्वग्निसम्प्रहारदिसमुद्भव स आगन्तु-
ज्वर । तथा, अतरुणो ज्वर स जीर्णज्वर । ते विद्यन्ते येषा
त एवभूता । तेषु लङ्घनं नेष्यते ।

आ० र०—ज्वरविशेषे लङ्घनं निषेधति—शुद्धवातक्षयेति ।
शुद्धवात—निरामवायु । क्षयो—राजयक्ष्मा । आगन्तु—अ-
भिघातादिज । जीर्ण—चिरकालज ।

तेषु तर्हि किं कार्यम् ? इत्याह—

तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनम् ।

स०—हि—यस्मात्, तेषु—शुद्धवातादिज्वरेषु, शमनं हितम् ।
शमनस्य सन्तर्पणापतर्पणरूपेण द्वैविध्यात् किं तच्छमनं तेभ्यो
हितम् ? इत्याह—यन्न कर्शनम्, बृहणमित्यर्थः । यदेव तत्स-
ष्टमेव बृहणमित्येतदेव कस्मान्न कृतम् ? किं शमनं यन्न कर्श-
नमिति पदद्वयोपादानेन ? ब्रूमः । अर्थान्तरद्योतनार्थमेतदु-
क्तम् । तथा चायमर्थो विशिष्ट उभययोरुपादानेन प्रकाश्यते ।
यथा—न सर्वसर्विकया यद्बृहणं शमनं तत्तेभ्यो हितम् । किन्तर्हि ?
किञ्चिद्बृहणं शमनं तत्तेभ्यो हितमिति ।

आ र०—हि—यस्मात्, तेषु शमनं हितम् । किं लङ्घनभेदः ?
नेत्याह—यन्न कर्शनम्, बृहणभेद इत्यर्थः । “बृहणं शमनं
त्वेव वायोऽपित्तानिलस्य च ।” (ह सू अ १४।७) इति
वचनात् । वैत्राशम्यमात्रा^(१)निवारकबृहणलाभार्थं शमन-
शब्दोक्तिः । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो १६६)—“कार्यं न
बाले बृद्धे वा ।” इति ।

तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितम् ॥ २३ ॥
द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लङ्घने ।

स०—[तत्र—] तेषु ज्वरेषु मध्ये, सामज्वरस्याकृत्या लक्ष-
णेन “ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्व” (ह नि अ २।५४) इत्यादिना,
अविशोषित—अलङ्घित, विद्यात् । लङ्घने—लङ्घनलक्षणापेक्षया, द्वि-
विधोपक्रमज्ञान—द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्तैलक्षण, चावेक्षेत ।
तल्लक्षणं च—“विमलन्द्रियता सर्गो मलाना” (ह सू अ १४।१७)

इत्यादि । “अतिकीर्ण” (ह सू अ १४।२९) इत्यादिभिरिति-
लङ्घितं च ।

आ० र०—अलङ्घितलक्षणमाह—तत्र सामज्वराकृत्येति ।
“ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्व” इत्यादि सामज्वराकृत्या अलङ्घितल-
क्षणे सिद्धेऽप्यलङ्घितलक्षणं लक्षणसङ्करे लङ्घितोऽभूदित्येव-
मर्थः । लङ्घितलक्षणमाह द्विविधोपक्रमे—“विमलन्द्रियता
सर्गः” इत्यादि ।

युक्तं लङ्घितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ॥ २४ ॥

यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।

षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ॥ २५ ॥

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पावकः ।

स०—लङ्घितलिङ्गै—विशोषितलक्षणे, युक्तं ज्वरितं नर-
ज्ञात्वा तं पेयाभिरुपाचरेत् । किम्भूताभिः^२ यथास्वौषधसि-
द्धाभिः । यद्यत्स्व यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । यथास्व
च तदौषधं च यथास्वौषधम् । वातादेः पृथग्रूपस्य ससृष्टस्य
सन्निपतितस्य यद्यस्य योग्यमौषधं तेन सिद्धाभिः—वक्ष्यमाणैः
पेयादिद्रव्यैर्यथायथ योग्यैः कृताभिरित्यर्थः । किम्भूताभिः^२
मण्डं पूर्वं—प्रधानं, अच्छतया याभ्यस्ताभिरिति समासः । एव
मण्डात् किञ्चिद्धना पेया कार्या इत्यर्थोऽवतिष्ठते । न तु मण्ड-
पूर्वं—प्रथमोऽभ्यवहारो, यासां ता मण्डपूर्वा इति व्याख्येयम् ।
एव हि व्याख्यायमाने सर्वासां पेयानां मण्डपूर्वाणां ज्वरेऽभ्य-
वहारः प्राप्नोति । ततश्च (श्लो २७)—“सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशु-
ण्ठीमाक्षिका हिमा पेया पिबेत् ।” तामपि मण्डपूर्वां पिबेत्, न
केवलमिति । एतच्च क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् । तथा कथिताम-
लकेऽत्यर्थं पित्तशमने क मण्डः^३ तथा क बहुपित्तो ज्वरी वा
मण्डः “शृतं पिप्पलीशुण्ठीभ्या युक्तो लाजाम्बुदाडिमैः ।”
(च सू अ २७।२५६) इत्येवस्वरूपः^२ पेयायाश्च ज्वरघ्नत्वमु-
क्तम् । तथा क्षुधिते सम्यगलङ्घितं ज्ञात्वा मण्डात् किञ्चिद्धनाभिः
पेयाभिरुपाचरणीयः । तस्य—ज्वरेण, ताभिः—पेयाभिः,
अग्निर्दीप्यते—समिध्यते, समिद्धि—“एधै, यथा बाह्यः पावकः ।
मुनिना चोक्तम् (च चि अ ३।१४९)—“ताश्च भेषजसयोगाल-
घुत्वाच्चाग्निदीपना । वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमना ॥
स्वेदनाय द्रवोष्णत्वाद्ब्रवत्वात्तृदप्रशान्तये । आहारभावात् प्राणाय
सरलालाघवाय च ॥ ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरा-
दितः । ज्वरानुपाचरेद्दीमान्” इति । खरनादेनाप्युक्तम्—“पि-
बेदच्छा ससिक्था वा स्वा स्वा पेया नवज्वरे ।” इति । कियन्त

१ ‘काश्यीदिभिः’ ट ड ध । २ ‘मण्डपूर्वाभिरिति मण्डप्रधा-
नाभिः, तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु वनभागो योज्यः ।” इति
चक्रः । ३ तस्याग्निरिति श्लोकार्थं त्वरुणदत्तटीकाया अ ध पुस्तकयोश्च
षडहं वेति श्लोकार्थत्वं पूर्वमेव पठ्यते । ४ ‘सन्निपातस्य’ ड ध ।
५ ‘जाम्बुदा’ स च । ६ ‘एधोभिः’ ट । ७ ‘त्वान्मृदुत्वा’ ट ।
८ ‘खारणादेऽप्यु’ ट ।

१ ‘न-दोषा’ ध । २ ‘कर्षणम्’ अ, ट ड ध । ३ ‘योक्तल’ ध ।

४ ‘त । लङ्घ’ ट. ड. ध. ।

काल ज्वरेण पेयाभिरुपाचरेत् १ इत्याह-षडहमित्यादि । पेयाभिर्ज्वरेण षडह यावदुपाचरेत् । षण्णामहा समाहार, “तद्वितार्थोत्तरपद” इत्यादिना समास, “राजाह सखि-भ्यष्टच्” इति टच्, “न सङ्ख्यादे समाहारे” इत्याहदेशो न, “अहृष्टखोरेव” इति टिलोप । तथा, षडहादर्वागपि यदि शान्तो ज्वरस्तदा दोषदूष्यार्थपेक्षया भक्त्यूषादिरुपाचरेदिति वाशब्देन गमयति । मृदुत्व वेति । अथवा षडहेऽती-तेऽपि यावज्ज्वरो मार्दव गच्छति तावत्पेयाभिरुपाचरेत् । ननु, तर्हि किं षडह वेत्यनेन ? अत्र केचिदेवमाहुः । षडहादर्वागप्रा-येण मृदुतायामपि जाताया षडह यावत् ज्वरेण पेयाभिरुपाचरेदिति द्योतनार्थं षडहं वेति कृतम् । अपरे तु काल एव बाहु-त्येन ज्वरमार्दवस्येति ज्ञापनार्थमिदं कृतमिति मन्यन्ते । ज्वर-मार्दवे तु जाते पाचनादियोगः कार्यः । तथा च वक्ष्यति (श्लो ३९) “ततः पक्षेपु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते । कषायः” इति ।

आ० २०-पेयोपचारमाह-युक्तं लङ्घितलिङ्गैरित्यादि । यथास्त्रौषधसिद्धाभिरिति । षडह मृदुत्व वा-यथाऽस्मिन् ज्वरे यदौषधं पाचनं शमनं वा । मण्डपूर्वाभि-प्रथमदिने मण्डं प्रयुज्यते, द्वितीयदिनादौ प्रयुक्ताभिः । आदित-आदौ, अन्ते यूपै रसैश्चैत्यर्थः । एतेन प्रथमदिने मण्डं, द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु पेया-यवागूविलेप्य, “यवाग्वा च” (श्लो ३७) इति वक्ष्यमाणत्वात्, चकारेण विलेपी, पञ्चमे यूपौदनं, षष्ठे रसौदनं, इति षडहमुपाचरेत् । यूपौदन-रसौदनौ युक्त्या हि, “इत्ययं षडहो नेयः” (श्लो ३८) इति व-क्ष्यति । ज्वरमृदुत्वाद्यवेक्ष्य यावदध्यन्तरे (?) प्रकारान्तरं स्वयमूह्यम् ।

उक्तोपचारफलमाह-तस्याग्निरिति । तस्य-लङ्घितस्य । ताभिः-मण्डादिरसयूषरसपेयादिभिः ।

अथ ता एव पेया वक्तुमुपक्रमते—

प्राग्लाजपेया सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ॥२६॥ ससैन्धवां, तथाऽम्लार्थी ता पिबेत्सहदाडिमाम् ।

स०-प्राक्-पूर्वं सर्वाभ्यः पेयाभ्यो, लाजपेया पिबेत्, न तु यवादिप्रकृतिजा पेयाम् । कीदृशीम् १ सुजराम्, अल्पजत्वा-यावच्छीघ्रं जरा याति ताम् । तथा, सशुण्ठीधान्यपिप्पली-शुण्ठ्यादिभिः श्रुतामिति बोध्यम् । अतः एव ससैन्धवामिति पृथग् निर्दिष्टम् । अन्यथा सशुण्ठीधान्यपिप्पलीसैन्धवामिति निर्देशः कुर्यात् । मुनिरप्याह (च चि अ. ३।१७७)-“लाजपेयां च सुजरा पिप्पलीनागरैः श्रुताम् ।” इत्यादि । ससै-न्धवामित्यत्र सशब्दस्येष्टपर्यायत्वात् अल्पसैन्धवामिति बोध्यम् ।

१ वपेक्ष्य भ' ड । २ 'एष' ड । ३ “अम्लार्थीग्रहणेन ‘कुर्वते हि रुचिं दोषा’ (ह सू अ ११।४३) इति स्मर्यते, न त्वर्थितामात्रे प्रयागः ।” इतीन्दु । ४ ‘ल्पलाजत्वा’ ट । ५ ‘या सुजरा’ स च ।

तथा, अम्लाया-यो ज्वर्यम्लं प्रार्थयते स, ता-पूर्वोक्ता पेया, सहदाडिमां पिबेत् । पूर्वस्या पेयाया सहदाडिमत्वमेवास्या विशेषः । “वोपसर्जनस्य” इति सहशब्दस्य सभावः ।

आ० २०-पेयासु प्रथमं लाजपेया योजयेत्याह-प्राग्लाज-पेयामिति । सुजरा-सुकथिताम् । कथनं च शुण्ठ्यादिकाथेन । काथश्च षडङ्गवत्साध्यः । सलवणत्वं तु पश्चात्, “कषाययो-नयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।” (ह क अ. ६।८) इति वचनात् । “चतुर्दशगुणे पेया” इति वचनात् लाजाश्चतु-र्दशगुणे काथे कथनीयाः । अस्या एव पेयाया मण्डं प्रथमं दिने पेयम् । उक्तं हि सिद्धयोगे (ज्वराधिकारे श्लो १५९) “शस्तं सुलङ्घितस्यादौ विधाय कवलग्रहम् । लाजसक्तुकपथ्य स्यात्सैन्धवेनावचूर्णितम् ॥ रक्तपित्तहितत्वेन दाहज्वरहृते-स्तथा । सक्तं शीतवीर्यां स्युर्लाजपूर्वा हिता न ते ॥ पाचनो दीपनो लाजमण्डस्तेनोष्ण इष्यते । अतोऽयं दशमूलादि-साधितो भिषजां मतः ॥ तच्चेजीर्यत्यग्निनेन ज्वरी जीवेत्तदा ध्रुवम् ।” इति । यत् “वाते वातकफे पित्ते सामवातरुजा-ज्वरे । वात्यमण्डं प्रशसन्ति पटोलमगधान्वितम् ॥” इति । तद्वदमलविषयम् । भृष्टं शकलीकृतं यवो-वात्यम् ।

अम्लार्थिनं पेयामाह-तथाऽम्लार्थीति । तां-लाजपेयाम् । तथा-तद्वत्साधिताम् । सहदाडिमा-शुण्ठ्यादिषु दाडिमं प्रदेयम् ।

सृष्टविड् बहुपित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् २७

स०-पिबेदित्यनुवर्तते । सृष्टविड्-भिन्नवर्चा ज्वरी, बहु-पित्तो वा सशुण्ठीमाक्षिका हिमा पेया पिबेत्, नोष्णा नान्यथा यो ज्वरी । धान्यपिप्पल्यावत्रापासे, शुण्ठीग्रहणात् । अत्र च शुण्ठ्या द्रव्येभ्योऽसयोगान्मधुरपाकत्वादग्निमान्द्योत्सारणोपक्षी-णशक्तित्वाद् युक्तं पित्ते प्रयोगः । एवमन्यत्रापि शुण्ठ्याः प्रयोगे चिन्त्यम् । सैन्धवं तु तावन्मात्रं सर्वत्राविरुद्धमेव ।

आ० २०-शिथिलमलपित्तोत्तरयो पेयामाह-सृष्टवि-डिति । हिमाया माक्षिकप्रक्षेपः, किञ्चिन्माधुर्यं यथा स्यात् ।

बस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।

स०-बस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिता पेयां पिबेत् ।

आ० २०-बस्त्यादिशूलिनं पेयामाह-बस्तिपार्श्वशिरः-शूलीति ।

पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ २८ ॥

सिद्धा ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीम् ।

स०-पृश्निपर्ण्यादिसाधिता पेया दीपनपाचनी ज्वराति-सारवान् अम्ला पिबेत् । दीपनी चासौ पाचनी चेति पुनर्वर्त-धारयेति पुनर्दाव । अत्राम्-ग्रहणं न कर्तव्यम् । यतः सर्वत्र पेयाऽसङ्गेऽम्लार्थी यो ज्वरी स सहदाडिमा पेया पिबेदित्युक्तम् ।

तस्मात्किमनेन ^१ ब्रूम । अम्लामिलाषी भवतु वा सा भवतु ।
तथाऽप्यम्लामेव ज्वरातिसारी पिबेदित्यस्यार्थस्य द्योतनार्थम-
म्लामित्युक्तम् ।

आ० २०-ज्वरातिसारिण पेयामाह-पृश्निपर्णीति ।
अम्लां-दाडिमोपेताम् ।

हस्वेन पञ्चमूलेन हिक्कारुक्श्वासकासवान् ॥ २९ ॥

स०-पिबेत्सिद्धामिलत्रानुवर्तते । हस्वेन-बृहत्यादिना, पञ्च-
मूलेन सिद्धा पेया हिध्मादिवान् पिबेत् ।

आ० २०-हिध्मादियुक्तस्य पेयामाह-हस्वेन पञ्चमूले-
नेति । हस्वेन-बृहत्यादिना । रुक्-शूलम् ।

पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ।

विबद्धवर्चा सयवा पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ३० ॥
यवागूं सर्पिषा भृष्टा मलदोषानुलोमनीम् ।

स०-कफार्तो नरो बिल्वादिना-महता, पञ्चमूलेन सह यव-
साधिता पिबेत् । तण्डुला एवैत्र प्रकृतित्वेन योज्या । यवास्तु
काथ एव । विबद्ध-विष्टब्ध, वर्च-पुरीष, यस्य-नरस्य, स नर
सयवा-यवप्रधाना, पिबेत् । किम्भूताम् ^२ पिप्पल्यामलकैः कृता-
म् । तथा, सर्पिषा भृष्टा-सम्यगाज्येन सस्कृताम् । तथा, मल-
पुरीषादि, दोषो-वातादि, तेषामनुलोमनी-स्वमार्गप्रवर्तिनीम् ।

आ० २०-कफार्तस्य पेयामाह-पञ्चमूलेन महतेति ।
यवरूपेय सर्पिषा भृष्टा यावन्निरघ(निर्धूम)त्वं तावत्सर्पि-
सन्ताप्य तन्मध्ये प्रक्षिप्तम् ।

चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः ॥ ३१ ॥

कोष्ठे विबद्धे सरुजि

स०-कोष्ठे विबद्धे-विबद्धदोषाविष्टाने, तथा सरुजि चवि-
कादिभिः साधिता पेया पिबेत् ।

आ० २०-विबद्धशूलयुक्तस्य पेयामाह-चविकापिप्पलीति ।

पिबेत्तु परिकर्तिनि ।

कोलवृक्षामलकलशीधावनीश्रीफलैः कृताम् ॥ ३२ ॥

स०-तु पुनरर्थे । परिकर्तन-परिकर्तिका छेदनमिवानुभव,
स यस्यास्ति स परिकर्ती कोष्ठे, तस्मिन्परिकर्तिनि तु कोष्ठे,
कोलादिभिः साधिता पेया पिबेत् । श्रीफल-बिल्वफलम् ।

आ० २०-परिकर्तिन पेयामाह-पिबेत्त्विति । कोलं-
बदरम् । कलशी-पृष्णिपर्णी । श्री.-बिल्व ।

अस्वेदनिर्द्रुस्तृष्णार्तः सितामलकनागरैः ।

सिताबदरमृद्धीकासारिवामुस्तचन्दनैः ॥ ३३ ॥

१ “यवसाधिता-यस्या तण्डुला न प्रविशन्ति । सयवा-यव
स्तोक यवानाम् ।” इतीन्दु २ ‘शृताम्’ इ स च ध । ३ ‘वात्रप्र
ध । ४ ‘श्रीबलाकृताम्’ इति हेमाद्रिपठितपाठो युक्त, चरक-
सम्मतत्वात् । ५ ‘निद्रातृष्णा’ हे ।

तृष्णाच्छर्दिर्परीदाहज्वरघ्नी क्षौद्रसंयुताम् ।

स०-अस्वेदनिद्रो नरस्तृष्णार्तश्च सितादिभिः साधिता
पेया पिबेत् ।

आ० २०-अस्वेदनिद्रातृष्णार्तस्य पेयामाह-अस्वेदनिद्रा-
तृष्णार्त इति । सिता-शर्करा, सा च मधुवद्योज्या । सङ्गहे
(चि अ १)-“सिताध्याज्यनागरैः” इति पाठ । तेन
सर्पिर्भृष्टा कार्या । परीवार-उपद्रव ।

कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ ३४ ॥

स०-पेयोद्दिष्टैरेवौषधैर्मासरसादयोऽपि यथोपयोग कर्त-
व्या । [तथा च सङ्गहेऽध्यगीष्ट-(चि अ १)-“कुर्यात् पेयौष-
धैरेव रसयूषादिकानपि ।”] रसोऽत्र मासरस । यूषा-मुद्रा-
दिसम्बन्धिनः काथा । आदिग्रहणात् पानीयमस्तुतक्रव्यञ्जना-
दयो गृह्यन्ते । पेयादिषु च द्रव्यपरिमाणादिक पूर्वाक्तं सूपशा-
स्त्रादिभ्यो वाऽवगन्तव्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे-“पेयायूषरसा-
द्येषु रसालापानकादिषु । द्रव्यमात्रा प्रयुज्जीत लोकसिद्धा यथा-
हृत ॥” इति ॥ यस्य पुंसो यत्परिमाणैर्द्रव्यैर्मात्रा योग्या तस्य
तत्परिमाणैर्द्रव्यैरेव पेयादयः कार्या इत्यर्थः । अन्ये त्वेव म-
न्यन्ते, पेयायूषरसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यम् ।
पानार्थं च यद्रव्यं साधितं तोयमुक्तं तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव सा-
धनीयम् । अल्पपरिमाणेनैव द्रव्येण तत्तोयं सम्यक् पाच्यते ।
तथा च खारणादिरपाठीत्-“बहुद्रव्यो घन काथ स्वच्छमल्पौ-
षधजलम् ।” इति । श्रपणक्रियासामान्येऽप्यस्योभयस्य पृथक्स-
ज्ञाविनिर्देशो द्रव्यपरिमाणभेदादयः काथ इदं जलमिति । ज्वरिणा
च प्रथमं यथाऽच्छा पेया देयास्तथा यूषरसा अप्यच्छा एव
देया, अग्निमान्द्यभयात् । काथोऽप्यत एव बहुपरिमाणद्रव्य-
साध्यत्वाद्धनतया तित्तरसद्रव्यकृतोऽपि प्रथमं ज्वरे निषिद्धः ।

आ० २०-पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि कुर्यादित्याह-
कुर्यादिति ।

किं सर्वत्र ज्वरे सर्वा सर्वदा सर्वसिन्देशे पेया
देया न^१ इत्याशङ्क्याह-

मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ।

ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृट्छर्दिर्दाहपीडिते ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति

स०-मद्योद्भव इत्यादिष्वर्थेषु पेया नेच्छन्ति, मुनय इति
शेषः । मद्येनोद्भवो यस्य तस्मिन् मद्योद्भवे ज्वरे, तथा मद्यनित्ये

१ ‘परीवारज्व’ हे । ‘परो दाह’ इ । २ ‘सितामलक-
नागरैः’ स द्व । ३ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतः । पाठो लिखितमुद्रि-
तेषु सर्वेषु पुस्तकेषु पलब्धोऽप्ययुक्तः । ४ ‘सदृश’ ट । ‘क्त
तच्छास्त्रा’ ड ध । ५ ‘तत्र मात्रा’ ड ध । ६ ‘यथार्थत’ ध ।
७ ‘खरनादोऽपाठीत्’ ध । ८ ‘व्यत्वा’ ड ध । *९ ‘दिदाह’
अ इ, ट ड, ध । १० ‘द्भवति यस्तसि’ ड, ध ।

१ 'ता-तद्रक्षा' ड ध । २ 'तथा' ड ध । ३ 'लपाकहे' इति कचिद् । ४ 'चनश्मनश्चत्वाक्षिस् कलि' ड.ध ।

पाचयतु ? इत्यनुपपन्नमिवैतत्स्यात् । यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादि कलिङ्गादिरन्यो वा कश्चित् कषायस्तिकाद्यन्यतमो वातादिदोष-
ज्वरशान्त्यर्थं प्रयुज्यते तदा पाचनो भवन्नपि शमनसज्ञः,
न पाचनसज्ञः । ननु, प्रथम एव दिने तिक्तसकषायमनुर्जज्ञे
तन्मृकत् । तथा चोवाच (श्लो १५) — “घनचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्प-
टोशीरसाधितम् । शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं वृद्धज्वरा-
पहम् ॥” इति । तत्कथमेतत् ? अत्रोच्यते । ज्वरिणं प्रसक्त-
तृषोऽवश्यं पानं किञ्चिद्वितरणीयम् । न च (पाने) मद्येक्षुर-
स्रद्धमिस्त्वारनालक्षीरादीनामत्र योग्यत्वेऽपि ज्वरस्यैव विधानि
निषिद्धानि तन्मृकत्, शिशिरजलमप्यामदोषस्रोतः सरोधाग्नि-
सादादीनावहेत् ज्वरं गाढतरं कुर्यात् । तस्मात् पानार्थं तिक्त-
साधितमुक्तमम्बुनुमेने । द्रव्याणि चात्र स्वल्पमात्रयैव योज्या-
नीत्यनन्तरमेव प्रत्यपादि । किञ्च ज्वरितस्तृषितो जलं बह्वौषध-
पातुमपि न क्षमेत । किञ्च कतिपयान्येव घनादीनि जलसंस्का-
रेण पातुमनुमतानि, न सकलान्यपि तिक्तान्यनुमतानि । कि-
तर्हि ? विशिष्टप्रभाव दर्शयन्ति घनादीन्येव । विशिष्टप्रभावत्वं
चान्यत्रापि द्रव्याणां दृष्टम् । यथा—शमीफलं मधुरमपि केश-
घ्नम्, तथाऽम्लमप्यामलकं पित्तकफघ्नम्, सैन्धवं लवणमपि
चक्षुष्यम्, इत्याद्यन्यदप्यूह्यम् । तस्मात् घनादीनां पानीयस-
ंस्कारोपयोगो नवज्वरेऽपि हितः ।

आ० १०—औषधमाह—ततः पक्वेष्विति । ततः—षडहात्प-
रम् । कषाय—स्वरसादि । अपक्वदोषशङ्कायां पाचनं, तदभावे
शमनं । वृद्धिजननम् (?) । पक्वेषु दोषेष्विति दिनसङ्ख्या-
नादरार्थम् । तदुक्तिस्तु क्रमकथनार्थम् ।

तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः, कटुकः कफे ।

स०—कषाय इति वर्तते । ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्ते—पित्त-
ज्वरे, तिक्तकषायकल्पनाप्रकारं प्रयोज्यं । तिक्तं पित्ते विशेषे-
णेत्यतो विशेषनिर्देशादन्यदोषोत्पत्तेऽपि ज्वरे तिक्तसाधिष्ठितो
द्रव्यकषायो यथावस्थं प्रयोज्यः, न केवलं पित्तज्वराख्ये, व्याधि-
दोषघ्नत्वात् । तथा तिक्तो रसो निसर्गत एव ज्वरघ्नः शास्त्रेऽ-
स्मिन्पठितः । यथा (ह सू अ १०।१४) — “तिक्तं स्वयमरो-
चिष्णुररुचिं कृमिर्द्विषम् । कुष्ठमूर्च्छाज्वरोक्लेददाहपित्तकफान्
जयेत् ॥” इति । मुनिरप्यवोचत् (च सू अ २६।४३) —
“तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुरोचकघ्नो विषघ्नः किमिध्नो मूर्च्छा-
दाहप्रशमनस्तृष्णाप्रशमनस्त्वङ्मासयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्नः”
इत्यादि । तस्माद्रसेषु यथा तिक्तसस्य ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां
रसानामित्येवेति । गुडूच्यादेश्च द्रव्यस्य तिक्तसत्त्वादेव ज्वर-
घ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वात् पुनर्यज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छक्त्युत्कर्षयेति

बोध्यम् । गुडूच्याश्च मुनि(१)गुणानाह । यथा (सङ्ग्रहे अ १२) —
“तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी । दीपनी ज्वर-
वृद्धदाहकामलावातरक्तनुत् ॥” इति । एवमन्येषामपि द्रव्या-
णामाधेयसामर्थ्याद्युत्कर्षसिद्धमपि यत् पुनरुच्यते, तत्तेषां तस्य
कर्मणः शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्यम् । कटुक इत्यादि । कटुकरसा-
धिष्ठितो ज्वरघ्नद्रव्यविशेषजः क्वाथः कफे—कैफज्वरे प्रयोज्यः,
न तु यः कश्चित्कटुकद्रव्यकषायः, सर्वस्य ज्वरघ्नत्वानुपपत्तेः ।
यस्माद्द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठितं किमपि यद् द्रव्यं
तज्ज्वरघ्नमिति मन्तव्यम् । एतदेवं तस्माच्चायं ग्रन्थकृत् “कफे
कटुको योज्यः” इति जगात् ।

आ० १०—यस्मिन् दोषे यः कषायस्तमाह—तिक्तं पित्ते
इति । विशेषेणेति वचनात् कफेऽपि, न तु वाते, विरुद्धत्वात् ।
पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ ४० ॥
नवज्वरे, मलस्तम्भात्कषायो विषमज्वरम् ।
कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ४१ ॥

स०—कषाय—कषायरसाधिष्ठितद्रव्यजः कषायः, स पित्त-
श्लेष्महरत्वेऽपि नवज्वरे,—तरुणज्वरे, न शस्यते । कुत ? इ-
त्याह—मलेत्यादि । कषायो ह्यत्र योजितो मलस्तम्भात्कारणात्
विषमज्वर—संततादिकं, कुरुते । कषायस्तम्भिता हि मलाः
कोष्ठमप्रतिर्पन्नत्वात् सम्यक्पाकमयान्तं सन्धिस्रोतोलीनाः
कषायपानविहितवेगा अशक्तत्वाद्विषममेव ज्वरं कुर्वन्ति । यदि हि
तेषां कषायदानेन शक्तिहानिर्न कृता स्यात् तदा सन्ततमेव
ज्वरं कुर्युः । तस्मात् स्वल्पत्वात् संततादिकं विषमज्वरं कर्तुमेषां
युक्तम् । ननु, पित्तश्लेष्महरत्वेपीत्यनर्थम् । यतः “कषाय-
पित्तकफहा” (ह सू अ १०।२०) इति पूर्वमुक्तम् । अस्यैवैतत् ।
अर्थविशेषज्ञैर्नार्थं तु पुनरुक्तम् । नवज्वरे—एकदोषजे सन्निपा-
तजे वातकफजे वातपित्तजे, केवलं कषायो न शस्तोऽपि तु
पित्तश्लेष्मज्वरेऽपि न शस्तः, तस्मात् पित्तकफजेऽपि ज्वरे
नायं योज्य इत्यर्थः । तथा, कषायोऽयं योजितो न केवलं विष-
मज्वरं करोति, यावदरुच्यादींश्च करोति । अत्रापि मलस्तम्भा-
दिति सम्बध्यते । तेन यद्यप्यादिशब्देनानियतरूपाणामनेकानां
व्याधीनां ग्रहणं प्राप्तम्, तथाऽपि मलस्तम्भाद्ये व्याधय उत्प-
द्यन्तेऽरुच्यादिरूपास्तेषामेवेह ग्रहणार्थमेव सम्बन्धः कृतः ।
तथा, विषमज्वरारुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपीत्येकविभक्त्यैवं
निर्देशः कर्तुं व्यवच्छिद्य पृथङ्निर्देशो यः कृतस्तेनेदं द्योत्यते,—
कषायः प्रयोजितोऽवश्यमेव विषमज्वरं कुरुते, अरुच्यादीन् पुन-
र्नावश्यं कुरुते, इति । तदेव कषायो रसविशेषो मलस्तम्भादेव
नवज्वरे निषिध्यते, न तु कल्पनावशात् । तथा च मुनि (च

१ ‘जगौ’ ध । २ ‘ज्वरे होव’ ट । ‘ज्वरे त्वेव’ ध ।
३ ‘मुष्णम्’ ट । ४ ‘बहुतौष’ ध । ५ ‘नुक्तानि’ ट ड ध ।
६ ‘तप्तम्’ ध । ७ ‘ना सस्का’ ड ध । ८ ‘देशेऽन्य’ ड ।
९ ‘धिविषघ्न’ ड । १० ‘रप्यरोच’ स च । ११ ‘दाहकण्डू-
कुष्ठतृष्णा’ स च ।

१ ‘च्यादेश्च’ ट । २ ‘कफजे ज्व’ ड ध । ३ ‘सात्तत्तद्-
व्यप्रभावत्वाद्’ ट । ४ ‘व्यस्य प्र’ ड । ५ ‘यदेतस्या ग्रन्थ’
ध । ‘स्’ । तदेव यदेवस्य ग्रन्थ’ ड । ६ ‘यस्तु न’ इ फ ।
७ ‘ज्वरान्’ स स । ८ ‘सन्तता’ ट । ९ ‘पन्ना. सम्य’ ड ध ।
१० ‘मयाता’ ट । ११ ‘ज्ञानार्थ’ ड ध ।

चि अ ३।१६०) - “य कषाय कषायस्तु स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे ।
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषाय प्रतिषिध्यते ॥” इति ।

आ० २०-कषाय ज्वरे निषेधति-पित्तश्लेष्महरत्वेऽपीति ।
कषाय -कषायरसस्य कषायः ।

निषेधातिक्रमे दोषमाह-मलस्तम्भादिति । सङ्ग्रहे तु
(चि अ १) - “न च्यवन्ते न पच्यन्ते कषायस्तम्भिता
मला । तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्धयन्त्यपि च ज्वरम् ॥
बह्नामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ।” इति ।

सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ।

केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ ४२ ॥

स०-सप्ताहादनन्तरमष्टमेऽह्यौषध-ज्वरघ्न यथायोग्य श्रुता
दिकल्पनया कल्पित, योज्यमिति केचिदेवाचार्या आहुः । अन्ये
तु दशाहादूर्ध्वमौषध-मुस्तापर्पटकादिक, योज्यमाहुः । केचिदा-
चार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्योषध योज्यमित्याहुः । लघ्वन्नशब्देन
पेयादिक भण्यते, ओदनतस्तस्य लघुत्वोक्ते । लघ्वन्न भुक्त
येनासा लघ्वन्नभुक्त । आहिताग्नादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपात ।
“परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमेव” इति सर्वमेतत् प्रमाणम्, अव-
स्थावशेन प्रयोगार्हत्वात् । आमोल्बणे तु न-आमाधिकज्वरणि
पुरुषे पुनरौषध ज्वरघ्न मुस्तापर्पटकादिक षडहादूर्ध्वं सप्ताहात्
दशाहाद्वा न योज्यम् ।

आ० २०-उक्तमौषधकालं मतान्तरेण निराकुरुते-स-
प्ताहादौषधमिति । लघ्वन्न-मण्डादि, षडहादनन्तर अवधि-
त्रयमप्यप्रयोजकम् । यावदामोल्बणस्तावदौषधं न योज्यम् ।

किमिति चेत् ? आह-

तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः ।

दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रास्तैमित्यकारिणि ॥ ४३ ॥

अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।

स०-तीव्रज्वरेण परीतस्य ज्वरिण पुंसो दोषवेगोदये दोष-
स्य-आमाद्याख्यस्योल्बणस्य, वेगो-मुस्तापर्पटकादिनोक्तेः शत,
दोषवेग, तस्योदय -प्रादुर्भावो, दोषवेगोदय । अथवा, उल्ब-
णामस्य वातादेर्दोषस्य वेगोदय, तस्मिन् दोषवेगोदये सति ।
अथवा तथैव दोषे-आमाख्ये, अतिनिचिते-अतिशयेन सैद्यं
प्राप्ते, वातादौ वा दोष उल्बणे । अत एव तन्द्रास्तैमित्येऽवश्यं
करोति तस्मिन् तन्द्रास्तैमित्यकारिणि । यतो-यस्मात्, तदानी-
मामच्छन्नपावकेनापच्यमानं भैषज्य-औषध मुस्तापर्पटकादि
श्रुतादिकल्पनाकल्पित, तदौषध प्रयुक्तं भूय-पुनरपि, ज्वर
ज्वलयति-उत्तेजयति न शमयति । तस्मादामोल्बणे ज्वरे न
षडहादूर्ध्वं नापि सप्ताहाद्वा च दशाहादूर्ध्वं भैषज्यं योज्यम् ।

१ ‘पायकषा’ इति कचित् । २ ‘य स्यात् स’ स च ।
३ ‘हृद्धान्ये’ अ । ४ ‘न मण्डपेया’ इति कचित् । ५ ‘मेवैतत्’ अ ।
६ ‘सञ्चिते प्रा’ ड.ध. । ७ ‘व्रतया पाव’ ट. ।

आ० २०-स्वसिद्धान्ते युक्तिमाह-तीव्रज्वरपरीतस्येति ।
द्विविधो ह्यामोल्बणो ज्वर -अपक्व पच्यमानश्च । तत्र प्रथमे-
ऽर्थे पच्यमानस्योक्तिः, अपक्वस्य द्वितीये । उभयोरपि
प्रयुक्तमौषधमपच्यमानं पुनर्ज्वरं ज्वलयति ।

कदा तर्हि योज्यम् ? इत्याह-

मृदुज्वरौ लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा ॥ ४४ ॥

अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ।

स०-मृदुज्वर -उपद्रवमृदुतया । लघु -पटु, देहः ।
चलिता मला -मूत्रपुरीषादयः । मृदुज्वर इत्यादिलक्षणावस्था
यदा भवति तदाऽस्यामवस्थायामचिरज्वरितस्यापि-अनतिक्रा-
न्तषडहस्यापि, भैषज्यं योज्यम् । अपिशब्दात् किं पुनः षडहेऽ-
प्यतीते ज्वरितस्यैवलक्षणायांमवस्थायामुत्पन्नाया तदौषधं च न
योज्यम् ? इत्येव व्याध्यवस्था कालतो गरीयसीत्युक्तं भवति ।

आ० २०-औषधयोग्या ज्वरावस्थामाह-मृदुज्वर इति ।

अथ तदौषधमाह-

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ ४५ ॥

पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकम् ।

पिबेत्तद्वच्च भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरम् ॥ ४६ ॥

स०-मुस्तया सह पर्पटं युक्तमथवा शुण्ठ्या धन्वयासेन युक्त
पाक्य-श्रुत, शीतकषाय-शीतकल्पनाकल्पित, वा कृत्वा पिबे-
दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । पाठा चोशीरं च पाठोशीरं बाल-
केन सह श्रुतं शीतं वा पिबेत् । खरसकल्कफाण्डाख्यकल्पनाभ्य-
श्रुतं शीताख्यकल्पनाद्वयकल्पितस्यास्य तथा सामर्थ्यस्य दृष्टत्वा
देतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् । वा समुच्चये भिन्नक्रमे । तद्व-
दित्यादि । न केवलं मुस्तापर्पटं पिबेत्, तथा पाठोशीरं सवा-
लकं पिबेत्, यावद्भूनिम्बगुडूचीमुस्तनागरमपि पिबेदिति ।

आ० २०-औषधमाह-मुस्तया पर्पटं युक्तमिति । तच्च
पञ्चधा, -मुस्तापर्पटम्, शुण्ठीपर्पटम्, दुरालभापर्पटम्, पाठा-
दित्रयम् भूनिम्बादिचतुष्टयं च । तच्च पाक्यं शीतकषायं
वा कृत्वा पिबेत् । पाक्य -क्राथः ।

यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ।

ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ ४७ ॥

स०-इमे-पूर्वोक्ता मुस्तापर्पटकादयः कषाया, यथायोग-
योगानतिक्रमेण, यो यः कषायो यस्मिन् ज्वरे दातुं युक्तः स
तत्र योज्य इति यथायोगं योज्याः । किंकिया एते स्युः ?
इत्याह-दोषपाचना, दोषस्य-आमाख्यस्य पक्वप्रायस्य,
पाचना । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“प्रयुक्तं पाचयेदामं यत्तत्पाचन-
मुच्यते । पित्तादिजिन्निरामस्य यत्स्यात्तच्छमनं मतम् ॥”
इति । अत्र मुस्तापर्पटस्य पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेभ्योऽन्ये-

१ ‘शीतस्य कल्प’ ड.ध. । २ ‘क्रमः’ ट.ड. ।

भ्योऽस्य मुस्तापर्पटकस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थं । तथा चाचायोऽ-
ध्याणा मध्ये “मुस्तापर्पटक ज्वरे” (ह उ अ ४०।४८) इति
निर्देश्यते । तस्मान्मुस्तापर्पटस्येव ज्वरनाशने ज्यायस्त्वमित्य-
वेहि, व्याधिप्रतिपक्षत्वात् ।

आ० २०-उक्तानामौषधानां विषय विभाग फल चाह-
यथायोगमिति । यथायोग-यो यत्र देशे काले वा लभ्य,
यत्र ज्वरे वा द्रव्यशक्तिपर्यालोचनया योग्य, स तत्र योज्य ।
सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे श्लो ८२)-“नागर देवकाष्ठ
च धान्यक बृहतीद्वयम् । दद्यात्पाचनक पूर्वं ज्वरिताय
ज्वरापहम् ॥” इति । सङ्ग्रहे तु (चि अ १)-“पाठेन्द्र-
यवभूनिम्बमुस्तपर्पटकामृता । जयन्त्याममतीसार ज्वर च
समहौषधा ॥” इति ।

कैलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ४८ ॥
पटोलं सारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ।
पटोलनिम्बत्रिफलामृद्रीकामुस्तवत्सकाः ॥ ४९ ॥
किराततित्तममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ।
धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमर्धश्लोकसमापना ॥ ५० ॥
पञ्चैते सन्ततादीनां पञ्चानां शमना मताः ।

स०-कलिङ्गकादयोऽर्धश्लोकै समापन येषां तेऽर्धश्लोक-
समापना पञ्चैते पञ्चानां सन्ततादीनां यथासङ्ख्य शमना मता,
मुनीनामिति शेष ।

दुरालभामृतामुस्तानागर वातजे ज्वरे ॥ ५१ ॥
अथवा पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजम् ।
कनीयः पञ्चमूल च

स०-दुरालभादि पाचन वातजे ज्वरे, अथवा पिप्पल्या
दिक वातजे ज्वरे, कनीयो-बृहत्यादिक, पञ्चमूल च वातजे
ज्वरे, इति योज्यम् ।

आ० २०-सामान्यपाचनान्युक्त्वा विशेषपाचनानि क-
थयति । तत्र वातज्वरस्याह-दुरालभामृतामुस्तानागरमिति ।
दुरालभादिचतुष्क पिप्पलीमूलाद्यष्टको वा ।

पित्ते शक्रयवाघनम् ॥ ५२ ॥
कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा ।
सधन्वयासभूनिम्बं

स०-पित्ते-पित्तजे ज्वरे, शक्रयवादय समाक्षिकामृता । पि-
त्तजेऽपि मुस्तापर्पटक धन्वयासकिराततित्काभ्या सहित हितम् ।

आ० २०-पित्तज्वरस्याह-पित्ते शक्रयवाघनमिति । इन्द्र-
यवादित्रिको मुस्तादिचतुष्को वा ।

१ ‘ताना ज्व’ सि । २ हेमाद्रिस्तु ‘कलिङ्गका’ इत्यादि त्रीन्
श्लोकान् बाहुशिरावेध (श्लो १५१) चिकित्सितादनन्तर पठति व्या-
ख्याति च । ३ ‘ज्वरे योज्यमिति ।’ द । ४ ‘पित्ते क्षौद्रसमन्विता ॥
कलिङ्गमुस्तकटुका मुस्ता’ इ स द । ५ ‘त पिबेत् ।’ द ।

वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ ५३ ॥

अथवा वृषगाङ्गेयीशृङ्गवेरदुरालभाः ।

स०-“वत्सकमूर्वाभाङ्गा” (ह सू अ १५।३३) इत्यादि
कफे मत । अथवा वृषादि । गाङ्गेयी-मुस्ता ।

आ० २०-कफज्वरस्याह-वत्सकाद्यो गण इति । “वत्स-
कमूर्वाभाङ्गा” इत्यादिगण, वृषादिचतुष्को वा । गाङ्गेयी-
मुस्ता । शृङ्गवेरं-शुण्ठी ।

रुग्विवन्धानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनम् ॥ ५४ ॥
अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनम् ।

स०-रुग्विवन्धादियुक्ते ज्वरेऽभयादिघनावसान दीपनपा-
चनम् ।

आ० २०-सशूलविवन्धस्य कफवातज्वरस्याह-रुग्विव-
न्धानिलश्लेष्मयुक्त इति । सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे
श्लो ८८)-“विष्वादिपञ्चमूलांश्च पाचन वातजे ज्वरे ॥
कैलिङ्ग कटुफल मुस्त पाठां तित्तकरोहिणी । पक्व सशर्कर
पीत पाचन पैत्तिके ज्वरे ॥ मातुलिङ्गशिफाविश्वकायस्था
ग्रन्थिकोद्भवम् । कफज्वरेषु सक्षार पाचन वा कणादिकम् ॥
ससृष्टदोषेषु हित ससृष्टमथ पाचनम् ।” इति ।

अथ शमनानि । तत्र सङ्ग्रहे (चि अ १)-“सगुडा सारि-
वाद्राक्षाशताह्वाकणरेणुका । काश्मर्यसारिवाद्राक्षान्नायमाणा-
मृतागुडा ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुका । शर्करामधु-
सयुक्ता समासीमुस्तधान्यका ॥ कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताह्वा-
गुडसारिवा । शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाच्छिन्नसम्भवा ॥
आरग्वधो बला रास्त्रा काश्मर्य मधुक गुड । शतावरीच्छिन्न-
रुहास्त्ररसो वा गुडान्वित ॥ सर्कृष्णजीरकसितानागरश्रामृता-
रस । वातज्वर जयन्त्याशु केवलो वाऽमृतरस ॥ भार्गीसरल-
गाङ्गेयीदारुकुष्ठैलवालुकम् । कोष्ण गुडवृतोपेत पिबेद्वा वातजे
ज्वरे ॥” इति । सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे श्लो ८९)-“कि-
राताब्जामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरे । सस्थिराकलशीविश्वे
काथो वातज्वरापह ॥” इति । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो
२२७)-“पञ्चमूलीबलारास्त्राकुलत्थै सह पौष्करै । पर्वभेद
शिर कम्पं निहन्ति पवनज्वरम् ॥ दर्भं बला गोक्षुरक पाच-
येत्पादशेषितम् । शर्कराघृतसयुक्त पिबेद्वातज्वरापहम् ॥”
इति । इति वातज्वर ।

अथ पित्तज्वर । तत्र सङ्ग्रहे (चि अ १)-“पटोला-
दिगुण्डूच्यादी सूत्रोक्तो पित्तजे ज्वरे । अञ्जनादि सकाश्मर्य-

१ ‘वातिके’ सि । २ कलिङ्गादी द्वौ श्लोकौ मुद्रितसिद्धयोगे
नोपलभ्येते । किन्त्विमौ वङ्गसेने ज्वराधिकारे (श्लो २३६-२६३)
वर्तते । ३ ‘ठा कटुकरो’ वङ्ग । ४ ‘ष्टमिह पा’ फ । ५ ‘ग्वध-
बलारास्त्राका’ इ । ६ ‘कृष्णाजी’ स स । ७ ‘यन्त्याशु’ स द ।
८ ‘भाङ्गीस’ स द । ९ ‘तीयवगो’ फ । १० ‘दिगुण्डूच्यादि
सूत्रोक्तो’ फ । ११ ‘उत्पलादि समधुक सारि’ इ ।

सारिवादि सशर्कर ॥ सितामधुककाश्मर्यशीतोशीरपरूपकम् । गुडूचीसारिवारोध्रकमलोत्पलशर्करा ॥ द्राक्षाभयातिक्कचनशम्याकफलपर्पटम् । श्यामापर्पटदु स्पर्शातिक्कतित्तिकवृषासिता ॥ श्यामा-प्रियङ्गु । शर्करातिक्ककटुकात्रायमाणाविभीतकम् । गुडूच्यामलकैर्युक्त केषलो वाऽपि पर्पट ॥ कषायो वा हिमस्तिकद्राक्षामधुकनिम्बज । पित्तज्वरघ्नीतिक्का वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥” इति । चङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो २४१)-“पटोलयवधान्याकमधुक मधुसंयुतम् । हन्ति पित्तज्वर दाह तृष्णा चातिग्रमाथिनीम् ॥ द्राक्षारग्वधयोश्चापि काश्मर्यस्याथवा जलम् । पटोलाभयनिष्काथो मधुना मधुरीकृत । तीव्रपित्तज्वरामर्दी पानात्तदाहनाशन ॥ एक पर्पटक श्रेष्ठ पित्तज्वरविनाशन । कि पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरै ॥ गुडूचीमुस्तधान्याकमधुक कटुरोहिणी । मृणालशूलारुचिच्छर्दिपित्तज्वरहरो गण ॥ किरातामृतधान्याददचन्दनोशीरपटै । सपद्मकै कृत काथो हन्ति पित्तभवज्वरम् । दाहहृल्लासमरुचिमुक्लेशवमथुक्लमान् ॥ ससितो निशि पर्युषित प्रातर्धान्याक्तपण्डुलकाथ । पीत शमयत्यचिरादन्तर्दाह ज्वर घोरम् ॥ चन्दन मधुक द्राक्षा कटुका सटुरालभा । चन्दनादिगण प्रोक्तो हन्याद्दाहज्वरारुची ॥ मुद्गानामञ्जलीचूर्ण यष्टीमधुकम्पाधितम् । पाक्य शीतकषाय वा पिबेत्पित्तज्वरापहम् ॥ हीवेर मुस्तक धान्य चन्दन यष्टिकाऽमृता । वृषोशीरयुत काथ शर्करामधुसयुत । रक्तपित्त जयत्युग्र तृष्णादाहज्वरापह ॥ भूनिम्बातिविषारोध्र मुस्तकेन्द्रयवामृतम् । वासक नागर बिस्व कषायो माक्षिकान्वित । सश्वासकासविद्धभेदरक्तपित्तज्वरापह ॥ पथ्यातैलघृतक्षौद्रैर्लेहो दाहज्वरापह । कासासृक्पित्तवीर्यश्रमासाहन्ति वमीरपि ॥” इति । इति पित्तज्वर ।

अथ कफज्वर । तत्र सङ्ग्रहे (चि अ १)-“कफजेऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपा । समूर्वेन्द्रयवद्वीपिकुष्ठनिम्बवचागुडा ॥ क्षपा-हरिद्रा । ससच्छदामृतानिम्बस्फूर्जात माक्षिकान्वितम् । स्फूर्जात-तिन्दुक । निशात्रिकटुक तित्ता नागपुष्प कलिङ्गका ॥ सारिवातिविषाकुष्ठदु स्पर्शामुस्तगुगुलु । परुष त्रिफला तित्ता बीज वृक्षकज धन ॥ नागरत्रिफलामुस्तामूर्वापाठा समाक्षिका ।” इति । चङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो २६४)-“त्रिफली त्रिवृतामुस्त कटुक सकलिङ्गकम् । पटोलारग्वध चैव रोहिणी चित्रक समम् । काथ क्षौद्रयुत श्लेष्मज्वरकासगलामये ॥ निम्बविश्वामृताभीरुशठीभूनिम्बपौष्करम् । पिप्पली बृहती

चेति काथो हन्ति कफज्वरम् ॥ त्रिफलापटोलवासा-लिङ्गरुहातिकरोहिणिषड्ग्रन्था । मधुना श्लेष्मसमुत्थे दशमूलीवासकस्य वा काथ ॥ आमलक्यभया कृष्णा चित्रक-श्लेष्मय गण । सर्वज्वरकफार्तैर्भेदी दीपनपाचन ॥ सिन्धु-वारदलकाथ कणाढ्य कफजे ज्वरे । जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे च पिहिते पिबेत् ॥ कटफल पुष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह । कासश्वासज्वरहर श्रेष्ठो लेह कफान्तकृत् ॥ कफज्वरार्तस्त्रिफलां पिप्पलीं च सर्माक्षिकाम् । कासे श्वासे च मधुना सर्पिषा च सुखी भवेत् ॥ कटफल पुष्कर शृङ्गी मुस्तक कटुक शठी । समस्तान्येकशो वाऽपि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥ सार्द्रकस्वरसक्षौद्र लिङ्गात्कफविनाशनम् । शूलानिलारुचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ॥ क्षौद्रोपकुल्यासयोग कासश्वासज्वरापह । ग्रीहान हन्ति हिक्का च वालानां च प्रशस्यते ।” इति । इति कफज्वर ।

अथ ससर्गजा । तत्र सङ्ग्रहे (चि अ १)-“ससर्ग-मन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ।” इति ।

द्राक्षामधूकमधुकरोध्रकाश्मर्यसारिवाः ॥ ५५ ॥
मुस्तामलकहीवेरपद्मकेसरपद्मकम् ।
मृणालचन्दनोशीरनीलोत्पलपरूपकम् ॥ ५६ ॥
फाण्टो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ।
युक्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजम् ॥ ५७ ॥
ज्वर मदात्ययं छर्दि मूर्च्छा दाहं श्रमं भ्रमम् ।
ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ ५८ ॥

स०-द्राक्षादिरय गण फाण्ट-“सद्योऽभिषुतपूत ” (ह क अ ६११) इत्येवलक्षण, तथा हिम-शीतो वा, “रात्रि द्रवे स्थित ” (ह क अ ६१०) इत्येवलक्षण । तथा जातीकुसुमै सुगन्धीकृतो मधुसितालाजैर्युक्तो वातपित्तज्वर जयति, मदात्ययादीश्च ।

आ० २०-वातपित्तज्वरे शमनमाह-द्राक्षामधूकेति । मृणाल-विसम् । चूर्णपलोपेतमुष्णोदकचतुष्पल शीत वस्त्र-पूत-फाण्ट । हिम-शीतकषाय । मधुसितालाजाना मिथ समाना पेयत्वानुपघातेन प्रक्षेप ।

पाचयेत्कटुकां पिष्ट्वा कर्परेऽभिनवे शुचौ ।
निष्पीडितो घृतयुतस्तद्रसो ज्वरदाहजित् ॥ ५९ ॥

स०-कटुका पानीयेन पिष्ट्वा कर्परे-मृद्वटखण्डे, अभिनवे तथा शुचौ पाचयेत् । तस्या रसो निष्पीडित सर्पिर्युक्तो ज्वर-दाहौ जयति ।

१ ‘क्तमूनिम्बत्रा’ इ । २ ‘मलक’ फ । ३ ‘घ्नी कटुका श्’ म स । ४ ‘चैव प्र’ वङ्ग । ५ ‘टोलयवनि’ वङ्ग । ६ ‘ज्वरोन्मदी’ वङ्ग । ७ ‘न मधुयष्टिका ।’ वङ्ग । ८ ‘पथ्या तैलघृतक्षौद्रैर्लेहोदाहज्वरापहम् ।’ वङ्ग । ९ ‘स्फूर्जात-काकतित्त ’ इतीन्दु । १० ‘धनम् ।’ इ स द । ११ ‘लातिविषामुस्त क्रमुक स’ फ ।

१ ‘च’ फ । २ ‘ष्णा निम्बक’ फ । ३ ‘तङ्कभेदी वृष्योऽग्नि-दीपन ।’ फ । ४ ‘लिहेज्वरा’ वङ्ग । ५ ‘ली सममा’ वङ्ग । ६ ‘मालिहन् ।’ फ । ७ ‘पौष्कर’ वङ्ग । ८ ‘आर्द्रकस्वरसक्षौद्र-लिङ्गा’ वङ्ग । ९ ‘छर्दिमूर्च्छा’ इ । १० ‘खर्परे’ ट ।

आ० २०-शमनान्तरमाह-पाचयेत्कटुक्रामिति । पाकोऽत्र पुटपाकविधिना । सङ्ग्रहे तु (चि अ १)-“गोकण्ट-कबलादर्भा ससिता वातपित्तजे । द्राक्षामलकभूनिम्बासगुडूचीशठीगुडा ॥ त्रायन्तीसारिवाद्राक्षाकाशमर्यच्छिन्नजा-गुडा । द्राक्षामसूरत्रायन्तीगुडूचीसारिवाबला ॥” इति । सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे श्लो ११६)-“त्रिफलाशाट्मलीरास्त्राराजवृक्षाटरूपकै । शृतमम्बु हरेत्पूर्णं वातपित्तो-द्भव ज्वरम् ॥ [विश्वामृताब्दभूनिम्बै पञ्चमूलीसमन्वितै । कृत कषायो हन्त्याशु वातपित्तोद्भव ज्वरम् ॥] पञ्चमूली-हस्ता । निदिग्धिकाभृतास्त्राराजमाणाबलान्वितै । मसूरविदलै काथो वातपित्तज्वर जयेत् ॥ विदला-यन्नदल-नजा भवयवा । गुडूची पर्पट सुस्त किरात विश्वभेषजम् । वातपित्तज्वरे देय पञ्चमृमिद शुभम् ॥” इति । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो २९२)-“बलाभार्ग्यमृतरण्डचन्दनोशीरपर्पटै । उपकुल्याब्दहीवरै कषाय च पिवेत्तत । पर्वभेद शिर कम्प वातपित्तज्वर जयेत् ॥ नीलोत्पलमुशीर च बला पञ्चकमेव च । काशमरी मधुक द्राक्षा मधूकानि परुषकम् । पेय शीतकषायोऽय वातपित्तज्वरापह ॥ आरग्वधफल सुस्त यष्टीमधुकमेव च । उशीरमभया चैव हरिद्रादारुसाह्वया ॥ पटोल पिचुमन्दश्च तथा कटुकरोहिणी । एष सिद्धः कषायः स्याद्वातपित्तभवे ज्वरे ॥” इति । इति वातपित्तज्वर ।

कफवाते वचातिकापाठारग्वधवत्सकाः ।

पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ॥ ६० ॥

स०-वातश्लेष्मणिं कषायकल्पनया कल्पिता वचादयो मता । अथवा, गुडूचीसम्भव काथ पिप्पलीचूर्णयुतो मत ।

आ० २०-अथ वातकफज्वर । तत्र शमनमाह-कफ-वात इति ।

शमनान्तरमाह-पिप्पलीचूर्णयुक्तो वेति ।

व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।

वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ ६१ ॥

स०-व्याघ्र्यादिकाथ कणाचूर्णसंयुक्तो वातश्लेष्मज्वरादि-जित् ।

आ० २०-शमनान्तरमाह-व्याघ्रीशुण्ठ्यमृताकाथ इति ।

पथ्याकुस्तुम्बरीमुस्ताशुण्ठीकटूतृणपर्पटम् ।

सकटफलवचाभार्गीदेवाहं मधुहिङ्गुमत् ॥ ६२ ॥

कफवातज्वरघ्नीवकुक्षिहृत्पार्श्ववेदनाः ।

कण्ठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ ६३ ॥

स०-पथ्यादि पाचन सिद्धचूर्ण मधुहिङ्गुभ्या संयुत कफवा-तज्वरादीन् पराकरोति ।

आ० २०-शमनान्तरमाह-पथ्याकुस्तुम्बरीति । सिद्ध-योगे (ज्वराधिकारे श्लो १३४)-“पिप्पलीपिप्पलीमूलच-व्यचित्ररुनागरै । दीपनीय स्मृतो वर्ग कफानिलगदा-पह ॥ पिप्पलीभि शृत तोऽमनभिष्यन्दि दीपनम् । वात-श्लेष्मविकारघ्न घ्नीहृन् ज्वरनाशनम् ॥ सुस्तपर्पटदु स्पर्शागु-डूचीविश्वज जलम् । कफवातारुचिच्छिदिदाहशोकज्वरापहम् ॥ दशमूलरस पेय कणायुक्त कफानिले । अविपाकेऽतिनि-द्राया पार्श्वरुक्श्वासकासके ॥” इति । वङ्गसेने तु (ज्वराधि-कारे श्लो ३३५)-“संभूनिम्बामृतादारु कटुफल कटुका वचा । कषाय पाययेदाशु वातश्लेष्मज्वरापहम् । पर्वभेद-शिर शूलकासारोचकपीडितम् ॥ तृष्णान्विते वातकैफज्वरार्ते सश्वासकासारुचिद्विबन्धे । हित जल पाचनदीपन च पटोलशुण्ठीयवपिप्पलीनाम् ॥” इति । इति वातकफज्वर ।

आरग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वर जयेत् ।

तथा तिकावृषोशीरत्रायन्तीत्रिफलामृता ॥ ६४ ॥

पटोलातिविषानिम्बमूर्वाधन्वयवासकाः ।

स०-“आरग्वधेन्द्रयवादिभि ” (ह सू अ १५।१७) माक्षिकसहित कफपित्तज्वर जयति । तथा तिकादय कफ-पित्तज्वर घ्नन्ति ।

आ० २०-अथ पित्तकफज्वर । तत्र शमनमाह-आर-ग्वधादिरिति ।

शमनान्तरमाह-तथेति । सङ्ग्रहे तु (चि अ १)-“वृषपुष्पच्छदरस शर्करामाक्षिकान्वित । पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति सामृक् पित्त सकामलम् ॥ अनन्ताविश्वभैषज्य-कटुकातोयतोयदा । ज्वरतृद्भ्रमसम्मोहधूमकाम्लकना-शना ॥” इति । अनन्ता-दुरालभा । सिद्धयोगे तु (ज्व-राधिकारे श्लो १२२)-“कण्टकार्यमृताभार्गीनागरेन्द्रय-वासकम् । भूनिम्बं चन्दन सुस्त पटोल कटुरोहिणी ॥ कषाय पाययेदेन पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचिच्छिर्दिका-सहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ [गुडूचीनिम्बधान्याक पञ्चक चन्दना-न्वितम् ।] एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपन । हृत्तासारोचकच्छिर्दिपिपासादाहनाशन ॥ सशर्करामक्ष-मात्रा कटुकामुष्णवारिणा । पीत्वा ज्वर जयेज्जन्तु कफ-पित्तसमुद्भवम् ॥ पटोल पिचुमन्द च त्रिफला मधुकं वला । साधितोऽय कषाय स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ दीपन कफ-विच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् । ज्वरघ्न पाचन भेदि शृतं धान्यपटोलयो ॥” इति । इति पित्तकफज्वर ।

१ ‘ज्वरे घ्नीवादीन्’ ट । २ ‘निम्बामृताविश्वदारु’ वङ्ग ।

३ ‘कफार्तिशूले स’ वङ्ग । ४ ‘चिबद्धविद्धे’ वङ्ग । ५ ‘तिका-दिधन्वयवासकान्त तथा-सक्षौद्रमेवेत्यर्थः ।’ इतीन्दु । ६ ‘श्लेष्मो-द्भवे’ सि ।

१ ‘भाङ्गयमृ’ वङ्ग । २ ‘धूक सप’ वङ्ग । ३ ‘पमि सि’ वङ्ग ।

४ ‘णि वचा’ ड.घ. । ५ ‘णयुतो’ ड. । ६ ‘ज्वरे छेव’ इ. ।

सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशाधनम् ॥ ६५ ॥
पटोलपत्रनिम्बत्वक्त्रिफलाकटुकायुतम् ।

स०-सन्निपातज्वरे व्याघ्रादिकटुकान्त पाचनम् ।

आ० २०-अथ सन्निपातज्वर । तत्र शमनमाह-सन्नि-
पातज्वर इति ।

नागर पौष्कर मूलं गुडूची कण्टकारिका ॥ ६६ ॥
सकासश्वासपार्श्वार्तो वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ।

स०-नागरादिपाचन वातश्लेष्माविके ज्वरे कासादीजिहन्ति ।

आ० २०-शमनान्तरमाह-नागरमिति । सङ्गहे तु
(चि अ १)-“मुस्ता पर्पटक पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ।
त्रायन्तीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिका ॥ मधूलिका-ज-
लजयष्टीमधु । त्रिफलोशीरषड्ग्रन्थायष्टीमधुघनाबला ॥”
इति । सिद्धयोगे तु (ज्वरा श्लो १६६)-“पञ्चमूली
किरातादिर्गणे योज्यस्त्रिदोषजे । पित्तोक्तटे च मधुना
कणया वा कफोक्तटे ॥ वातपित्तज्वरोक्तोऽय नवाङ्ग ।
उभय दशमूल तु सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च
तन्द्राया पाश्वशूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसयुक्त कण-
हद्रहनाशनम् ॥ उभय-द्विपञ्चमूलारमकम् । चिरज्वरे वात-
कफोल्बणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्र । किराततित्का-
दिगण प्रयोज्य शुद्धार्थिने वा त्रिवृताविमिश्र ॥ आदिश
व्दात् गुडूचीमुस्ताशुण्ठ्य । दशमूलमिश्रस्यैव त्रिवृतामि-
श्रत्वम् । दशमूली शठी शृङ्गी पौष्कर सदुरालभम् । भार्गी
कुटजबीज च पटोल कटुरोहिणी ॥ अष्टादशाङ्ग इत्येष
सन्निपातज्वरापह । कासहृद्रहपार्श्वार्तिश्वासहिकावमी-
हर ॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधावदित्केन्द्रबीजधनिके-
भकणाकषाय । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियु-
क्तमखिल ज्वरमाशु हन्ति ॥ मुक्तापर्पटकोशीरदेवदारुमहौ-
षधम् । त्रिफला धन्वयासश्च नीली कम्पिल्लक त्रिवृत् ॥
किराततित्क पाठा बला कटुरोहिणी । मधुक पिप्पली-
मूल मुक्ताद्यो गण उच्यते ॥ अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्नि-
पातनुत् । पित्तोत्तरे सन्निपाते हित चोक्त मनीषिभि ।
मन्यास्तम्भ उरोघात उर पार्श्वशिरोग्रहे ॥ बृहत्सौ पौष्कर
भार्गी शठी शृङ्गी दुरालभा । वत्सकस्य च बीजानि पटोल
कटुरोहिणी ॥ बृहत्यादिर्गण प्रोक्त सन्निपातज्वरापह ।
कासादिषु च सर्वेषु हित सोपद्रवेषु च ॥ शठी पुष्करमूल
च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा । गुडूची नागर पाठा किरात
कटुरोहिणी ॥ एष शब्दादिको वर्ग सन्निपातज्वरापह ।
कासहृद्रहपार्श्वार्तिश्वासे तन्मया च शस्यते ॥” इति । वज्रसेने

१ ‘शाद्वयम्’ स स । २ ‘पित्तोक्तटेऽल्पा पञ्चमूली, कफो-
क्तटे तु महती । किरात नागर मुक्ता गुडूची चेति किरातादि
कायोऽयम् ।” इति श्रीकण्ठदत्त । ३ ‘तु’ फ । ४ ‘च’ फ ।

तु (ज्वरा श्लो ४४३)-“दशमूलस्य निःकाथ कटुफलादि-
रजोयुत । तुल्याद्र्करस पीतो मृत्युकल्प ज्वर जयेत् ॥
दशमूलीकषाय तु सपौष्करकणान्वितम् । सन्निपातज्वरे देय
श्वासकासतृषान्विते ॥ अमृतादशमूलाभ्या साधित विधि-
वज्रलम् । सन्निपातज्वर हन्यान्नयोदशविध नृणाम् ॥
विश्वशठीदशमूलीछिन्नापाठेभपिप्पलीन्द्रयवा । सकिरात-
तित्कवासा शमयन्ति हतौजस सद्य ॥ श्यूषणदशमू-
लशठीभार्गीछिन्नोद्भवाकाथ । पीत शमयति सहसा
ज्वरमुग्र सन्निपाताख्यम् ॥ द्विपञ्चमूलीषड्ग्रन्थाविश्वगृध्रनखी-
द्वयात् । गृध्रनखीद्वय-कन्थारिकाद्वयम् । कफवातहर-
काथ सन्निपातहर पर ॥ सिहास्यपर्पटारिष्ट र्थष्टीधान्या-
कनागरम् । दारुगन्धेन्द्रयवा श्वदष्टा ग्रन्थिक तथा ॥
एषा कषायमाहृत्य सन्निपातज्वरी पिबेत् । श्वासातिसार-
कासघ्न शूलारुचिहर परम् ॥ कटुफल त्रिफला दारु चन्दन
सपरुषकम् । कटुकापञ्चकोशीर विपचेत्कार्षिक जलम् ॥
तत्सन्निपातदाहघ्न पीतमात्रेयपूजितम् । दीर्घकालप्रयुक्तानां
उर्वरिणाममृतोपमम् ॥ व्योषावदत्रिफलारिष्टपटोलीतित्क-
वत्सकै । सभूनिम्बामृतापाठैस्त्रिदोषज्वरजिज्जलम् ॥ तिल्वकं
त्रिवृता दन्ती समूल चतुरङ्गुलम् । पक्व कषाय विस्त्राव्य
नीलिनीचूर्णमिश्रितम् । ससर्पिष्क पिबेत्तूर्ण सन्निपाते विरे-
चनम् ॥ (श्लो ३०२)-‘वर्धनैर्वाऽपि हीनस्य हापनैरुच्छि-
तस्य वा । कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरे क्रिया ॥
हीनस्य वर्धनाद्वा निर्वृद्धयोरिति निश्चय । हापनादतिवृद्धस्य
हीनयोर्वृद्धिसम्भव ॥ तत समत्वं दोषार्णामुर स्थान
कफस्य तु । तत्रस्थाना क्रिया तद्वदिति ज्वरविनिर्जय ॥
यथादोषोच्छ्रय चैव ज्वरान् शेषानुपक्रमेत् । निर्हरेत्पित्त-
मेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतर तद्धि ज्वरातेषु
विशेषत ॥ सन्निपाते क्षुधार्तं यो भोजयेत्पिशितौदनम् ।
स कथ भिषगाख्याति लभेन्मूढो नराधम ॥ सन्निपाते
तु दाहार्तं य सिञ्चेच्छीतवारिणा । आतुर स कथ जीवे-
द्विषग्वा स कथ भवेत् ॥ सन्निपाते च कम्पन्त विलपन्त
च यो घृतम् । पाययेद्भोजयेद्वाऽपि तौ च स्यातामु(ता शु)भौ
कथम् ॥ सन्निपातेनै तृष्यन्त पार्श्वरुक्तालुशोषिणम् । य-
पाययेज्जल शीत स मृत्युर्नरविग्रह ॥ समुद्रतरण ह्येतद्व-

१ ‘निर्युह क’ वज्र । २ ‘रसोपेतो’ वज्र । ३ ‘तु पुष्कराह-
कणायुतम्’ वज्र । ४ ‘मूलीभ्या’ वज्र । ५ ‘विषशुण्ठीद’ वज्र ।
६ ‘झव का’ वज्र । ७ ‘द्वयम्’ वज्र । ८ ‘पृष्णिधान्यदिना’
फ । ९ ‘ग्रथित त’ फ । १० ‘यमहनि स’ वज्र । ११ ‘पानमात्रे
प्रपू’ वज्र । १२ ‘ज्वराणा’ फ । १३ ‘षाहत्रि’ वज्र । १४ ‘बिल्वक’
वज्र । १५ ‘ल्वकत्रिगुणा द’ फ । १६ ‘नीलीचूर्णविमि’ वज्र ।
१७ ‘वर्धयेत वाऽपि हीनस्य हियते ह्युच्छितस्य च ।’ वज्र ।
१८ ‘णामामस्थान’ वज्र । १९ ‘निर्णय’ वज्र । २० ‘तेन मनुज
विलपन्त तु यो’ वज्र । २१ ‘वधम्’ वज्र । २२ ‘न तप्यन्त’ वज्र ।

दन्ति भिषगीश्वरा । मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता ॥ सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवम् ॥ कस्तेन न कृतो धर्मः का च पूजा न सोऽर्हति ॥ श्लेष्मनिग्रहमेवादौ कुर्याद्वाधौ त्रिदोषजे । निरस्ते श्लेष्मणि ह्यस्य स्रोतः सुद्राटितेषु च । लाघवं जायते सद्यस्तृष्णा चैवोपशान्त्यति ॥ लङ्घनं बालकास्त्रयो नस्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक् प्रयोज्य त्रिदोषजे ॥ सुरसार्जकनिर्यासं समधुव्योषसैन्धवम् । महाश्लेष्मानिलोद्रेकसंज्ञानाशविमोक्षणम् ॥” [इति । सिद्धयोगे तु (ज्व. श्लो. १५३)]-“मधुकसारसिन्धूथवचोषणकणा समा । श्लेष्मणि पिष्ट्वाऽम्भसा नस्य कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ (श्लो. १५१)-मातुलिङ्गाद्रङ्गरसकोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धिविहितं नस्य तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नश्च प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक् चोपशान्त्यति ॥ (श्लो. १४७)-आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं कटुकत्रयम् । आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ तेनास्य हृदये श्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनोऽप्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ पर्वभेदोऽज्वरो मूर्च्छा निद्राकासगलामया । मुखान्निगौरवं जाड्यमुत्केशश्रोपशान्त्यति ॥ सकृद्विचित्रं कुर्याद्दृष्ट्वा दोषबलाबलम् । एतद्धि परमं प्राहुर्भेषजसन्निपातिनाम् ॥ स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षाभिः सह संसृजेत् । विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥ तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा कासश्चासस्तथैव च ॥ कटुफलपौष्करं शृङ्गी व्योषयासश्च कारवी । श्लेष्मचूर्णान्कृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ एषाऽवलेहिका हन्ति सन्निपातसुदारुणम् । हिक्काश्वासश्च कासश्च कण्ठरोधं नियच्छति । एतद्योऽयं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजैरसैः ॥ सर्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत् । शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतं चात्र विरुध्यते ॥ क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिः क्रियासाङ्गैर्मिष्यते । भिन्नरूपतया तास्तु न तु कुर्वन्ति दूषणम् ॥ (श्लो. १५४)-शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवे । अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ यदा तुल्यानिलकफौ तालुक्कोमगलाश्रितौ । कुर्यात्तावधिकं शोषं जिह्वाया खरतां तथा ॥ तथा ता स्फुटिता जिह्वा सशुष्का मधुपिष्ट्या । द्राक्षया सघृतं चास्य लेपयेत्सन्निपातिनम् ॥ स्वेदोद्गमे भृष्टकुलित्थचूर्णनिपातनं शस्तमिति श्रुवन्ति ।” इति । वज्रसेने तु (ज्व. श्लो. ५०३)-“दुर्गोऽम्भसि यथा र्मेज्ज्जाजनं त्वरया बुधः । गृहीयात्तलमप्राप्तं तथाऽभिन्यासपीडितम् ॥ कार-

वीपुष्करैरण्डत्रायन्तीनागरामृता । दशमूलीशटीशृङ्गीवासाभागोपुनर्नवा ॥ तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य पीता स्रोतोविशोधना । अभिन्यासज्वरायासमाशु घ्नन्ति समुद्धतम् ॥ मातुलिङ्गादमभिद्वित्वव्याघ्रीपाठोरुवृकजः । काथो लवणमूत्रादयोऽभिन्यासानाहशूलनुत् ॥ व्याघ्रीदुरालभाभार्गीशटीशृङ्गि सपौष्करम् । पक्वान्श्लेष्महृत्पेयमभिन्यामप्रशान्तये ॥ भार्गी पुष्करमूलं च रास्त्रा बिल्वं समुस्तकम् । नागरं दशमूलं च पिप्पल्यासु च साधितम् । हिङ्गवार्द्रकरसोपेतं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥ सन्निपातज्वरघोरमभिन्यासश्च दारुणम् । हृत्पार्श्वशूलमानाहं सद्यः पीतं नियच्छति ॥ बीजपूरकबिल्वाशमभेदकं बृहतीद्वयम् । सैकेशीकतथैरण्डजले चाष्टगुणे शृतम् ॥ पक्वगोमूत्रसंयुक्तं बिडसौवर्चलान्वितम् । हृदस्तिशूले सानाहेऽप्यभिन्यासज्वरे हितम् ॥ दन्तीं द्रवन्तीं बृहतीं सैरण्डं [बीजपूरकम् । इयामां व्याघ्रीं च निष्काथ्याभिन्यासे बहुवर्चसि ॥ सिही व्याघ्रमृता द्राक्षा अजाजी सकटुत्रिकम् । शृङ्गीविडं] च समं पक्त्वा विस्त्राय साधयेत् ॥ घृताकैस्तण्डुलैर्भृष्टं पेयामुष्णा ज्वरी पिबेत् । हिक्काश्वासी च कासी च तथाऽभिन्यासपीडितः । विबद्धवातविर्णमूत्रे पानमस्य प्रयोजयेत् ॥ बृहती पौष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा । पक्त्वा पानं प्रशसन्ति श्लेष्मा तेनास्य शाम्यति ॥ त्रिवृद्धिशालान्नफलाकटुकारग्वधै कृतः । सक्षारो भेदनं काथं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥ तिक्ताऽभया त्रिवृत्तीर्णा त्रायन्ती राजवृक्षकः । क्षाराढ्यं सैन्धवोपेतं काथो भेदी ज्वरापहः ॥ शिरीषबीजं मरिचं बस्तमूत्रेण तत्समम् । अञ्जनं तदभिन्यासे सज्ञाबोधनमिष्यते ॥ मातुलिङ्गरसं तस्य हिङ्गुशुण्ठीयुतं मुखे । दद्यात्प्रबोधनं तीक्ष्णं कटुतिक्तोपसहितम् ॥ त्वैगोलापत्रसुषवीबृहतीकण्टकारिका । मरिचं पिप्पली बिल्वं चिरिबिल्वं सचित्रकम् ॥ करञ्जबीजं मज्जिष्ठा त्रायन्ती विश्वभेषजम् । गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यासज्वरापहम् ॥ करञ्जवह्निमज्जिष्ठान्नायन्तीविश्वकूलकम् । कूलक-पटोलम् । बृहत्यौ सुषवी व्योषः काथः स्यादलशोधनः ॥ ईल्यभिन्यास उद्दिष्टं सरूपं सचिकित्सितम् । चिकित्सिते कृतेऽप्येव [यस्य संज्ञा न जायते । ललाटे पादयोर्वाऽपि] तस्य दाहं प्रशस्यते ॥ (श्लो. ४९०)-ज्योतिष्मत्यास्तथा तैलं मूलं

१ ‘पातचिकित्सुना ।’ वङ्ग । २ सुरसार्जकनिर्यास इति श्लोको मुद्रितवज्रसेनसिद्धयोगपुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ३ ‘हृदयं श्ले’ ‘हृदयाच्छ्लेष्मा’ सि । ४ ‘स्विन्नमामलक’ इति श्लोको मुद्रितसिद्धयोगे नोपलभ्यते । ५ ‘स्तु तत्र कु’ मि । ६ ‘लालकै’ सि । ७ ‘यदा इत्यादी द्वौ श्लोकौ मुद्रितसिद्धयोगे नोपलभ्येते । ८ ‘मग्नं भाज’ वङ्ग ।

१ ‘यासभा’ फ । २ ‘ताश्चैते वि’ फ । ३ ‘शृङ्गी सपौष्करा ।’ फ । ४ ‘हृदेय’ वङ्ग । ५ ‘प्लीविषसा’ वङ्ग । ६ ‘सकाशक’ वङ्ग । ७ स्मृतम् ॥ पक्त्वा गोमूत्रसम्पृक्तं वङ्ग । ८ ‘हतीमेर’ वङ्ग । ९ ‘णमूत्रं पानमेतत्प्र’ वङ्ग । १० ‘तेनोपशा’ वङ्ग । ११ ‘वृद्धन्ती फलं वै राजवृक्षजम् ।’ वङ्ग । १२ ‘तप्रधमन’ वङ्ग । १३ ‘पटोलपत्रं सु’ वङ्ग । १४ ‘वषभेषजे ।’ फ । १५ ‘करञ्जो बिल्वमज्जिष्ठं त्रायन्त्यग्निं पटोलकम् ।’ वङ्ग । १६ ‘इल्यभिन्यास’ इति श्लोकार्थं मुद्रितवज्रसेनपुस्तके नोपलभ्यते ।

पिण्डालुकस्य च । तन्द्नीविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजि-
तम् ॥ सैन्धवश्चेतमरिचः सर्षपः कुष्ठमेव च । वैस्तमूत्रेण पि-
ष्टानि नस्य तन्द्नीनिवारणम् ॥ असुराह्वपतङ्गस्य विट् चूर्णं
मधुसयुतम् । अज्जनाद्बोधयेन्मुग्धं तन्द्नितं सन्निपातिनम् ॥
जातीपुष्पप्रवालं च रोहिणी मरिचं वचा । सैन्धवं वस्त-
मूत्रेण तन्द्नीनाशनमुत्तमम् ॥ अयोरजश्चेतरोऽमज्जन-
मरिचं तथा । गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्नीनाशनमुत्तमम् ॥”
इति । इति सन्निपातज्वरः ।

मधूकपुष्पमृद्वीकात्रायमाणारूपकम् ॥ ६७ ॥
सोशीरतिकात्रिफलाकाशमर्यं कल्पयेद्धिमम् ।
कषायं तं पिबन् काले ज्वरान् सर्वानपोहति ॥ ६८ ॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयासकम् ।

स०-मधूकपुष्पादिकं काले-शाल्लोके, शीतकषायं पिबन्
ज्वरान् सर्वान्-एकदोषद्विदोषजान्, अपोहति । “उपसर्गादस्य-
त्पूहोर्वेति वाच्यम्” इति परस्मैपदम् । जातिपल्लवा आमलकानि
मुस्तं धन्वयासकं तद्वत्-पूर्ववच्छीतकषायं कल्पयित्वा पिबन्
सर्वान् ज्वरान् हन्ति । धन्वयासकं चेति चशब्दोऽत्र लुप्तो
द्रष्टव्यः । तदेतैश्चतुर्भिर्द्रव्यैरेतत् पाचनम् । केचित्तु धन्वयासकं
पृथगेवेच्छन्ति । तस्मादेतत्कृतोऽपि कषायः पूर्ववद्बोध्यः ।

आ० २०-अथ ज्वरसामान्यम् । तत्र शमनमाह-मधूक-
पुष्पेति । तच्च त्रिधा-मधूकपुष्पादिदशकं जात्यादित्रिकं धन्व-
यासकं चेति । त्रयोऽपि शीतकषायाः ।

बद्धविट् कटुकाद्राक्षत्रायन्तीत्रिफलागुडम् ॥ ६९ ॥

स०-तथा च बद्धविट् पुरुषः कटुकादिकं कषायं पिबेदिति
वर्तते, न तु हिममिति । शीतस्य मलस्तम्भहेतुत्वादस्य चोषधस्य
शोधनरूपत्वात् । गुडा-मुधा, गुड इत्यन्ये ।

आ० २०-बद्धविट्स्य शोधनमाह-बद्धविडिति । शीत-
कषाये गुडप्रक्षेपः । इति ज्वरौषधानि ।

जीणौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेत्

स०-जीर्णं-परिणतं, ओषधयस्य स जीणौषधं सन्, पेया-
द्यमेव पूर्वाक्तमन्नं भुञ्जीत । अद्यत इत्यन्नम्, इति कृत्वा पेया-
देरप्यन्नत्वम् । आदिशब्देन यूषादिपरिग्रहः ।

आ० २०-अथ ज्वरौषधानन्तरं पथ्यानि । तत्र पेयाद्य-
पथ्यमाह-जीणौषधोऽन्नमिति । तच्च लङ्घनानन्तरौषध-
दानविषयम् । पेयाद्यनन्तरौषधदाने रसौदनपर्यन्तपथ्य-
सेवानिष्पत्तेः पुनः पेयादिकमस्यानुचितत्वात् । आद्यशब्दा-
द्युषौदनादयः । सिद्धयोगे तु (ज्व. श्लो. ८४)-“अनुलो-

१ ‘ण्डारक’ वङ्ग । २ ‘तन्द्नीविनाशनम्’ वङ्ग । ३ ‘मूत्रेण
पिष्टा वस्तस्य न’ वङ्ग । ४ ‘मूत्रं च त’ फ । ५ ‘तन्द्नाना’ वङ्ग ।
६ ‘वान् व्यपो’ अ । ७ ‘रानपोहति’ ट । ८ ‘गुडान्’ अ इ
फ.सं.द्र. । ‘गुडा.’ अरण. ।

मोऽनिलः स्वास्थ्यं धुत्तृणां सुमनस्कता । लघुत्वमिन्द्रि-
योद्धारशुद्धिर्जीणौषधाकृतिः । क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो
मूर्च्छां शिरोरुजा । अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥
औषधशेषे भुक्तं पीतं च तथौषधं च शेषेऽन्ने । न करोति
गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगाश्च ॥” इति ।

न च सर्वं कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह—

श्लेष्मवान्न तु ।

पेया कफं वर्धयति पङ्कं पांसुषु वृष्टिवत् ॥ ७० ॥

स०-श्लेष्मवान्नं तु-जीणौषधोऽपि श्लेष्मवान्नं पेयादिकं
नाश्रीयात् । किम् ? इत्याह-पेयेत्यादि । यत् पेया कफं वर्ध-
यति, -विलीनरूपस्य कफस्य स्थानभावतामुत्पादयन्ती सस्थान-
विशेषमुपर्युपरिभावतयोपचयमुत्पादयति, न तु सा कफं सा-
क्षाद्वर्धयति, इति वर्धयतेरर्थः, अनेकार्थत्वाद्वात्तनामिति, एषै-
वार्थोऽनुपपन्नकारदृष्टान्तदर्शनादवगम्यते । तथा चाह-
पङ्कं पांसुषु वृष्टिवदिति । यथा, -पांसुषु वृष्टिः पतितानु न तु पङ्कं
वर्धयति-शिथिलरूपता पांसूनामपस्य निबिडरूपतामिव तेषां-
मुत्पादयति । न पांसून् वृष्टिर्वर्धयति-आविक्रयं नयति, न
वर्धयतेऽत्रा(त्येव)र्थः । तन्नकारस्यार्थः एव विवक्षितो भविष्यत्
तदानीमत्रैव स्पष्टमेव दृष्टान्तमदर्शयिष्यत् । यथा-“पेया कफं
वर्धयति यथा वृष्टिर्नदीजलम् ।” इति ।

आ० २०-श्लेष्मज्वरे पेया निषेधयति-श्लेष्मवान्नं त्विति ।

पेयानिषेधे युक्तिमाह-पेया कफं वर्धयति पङ्कं पांसुषु
वृष्टिवत् । श्लेष्माभिषवदेहानामिति । यथा पांसुषु पतितानु
वृष्टिः पङ्कं वर्धयति तथा श्लेष्माभिषवे-कफक्लिन्ने देहे, पतितानु
पेया कफं वर्धयति ।

तच्च तन्नकारोऽमुनैवानुसारेणाह—

श्लेष्माभिष्यण्णदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ।

यूषान् कुलत्थचणकैकलायादिकृतान् लघून् ॥ ७१ ॥
रूक्षास्तिकरसोपेतान् हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ।

स०-अभिष्यण्ण इति, अभिपूर्वात्स्यन्दे स्रवणार्थो व्युत्पा-
दितः । श्लेष्मणा-स्रुतिरूपेणैव, अभिष्यण्ण-क्लिन्न इव, देहो
येषां ते श्लेष्माभिष्यण्णदेहाः, तेषाम्, अतो ज्वरेणा प्रागपि-
प्रथमपथ्यावसरेऽपि, यूषान् योजयेत् । किमुत श्लेष्मवत् पुंसो
जीणौषधस्य यूषान्नं योजयेत् ? इत्यपिशब्दस्यार्थः । किम्भूतान् ?
कुलत्थादिकृतान् । तथा, लघून् । ननु, कुलत्थादीनां लघुत्वा-
त्तत्कृता यूषा लघव एव भविष्यन्ति । तर्हि लघूनित्यनेन ?

१ ‘हि’ सि । २ ‘भावतो यदायसु (?)’ ध । ‘भाषचतोयादी-
यसु (?)’ ड । ३ ‘एष एवार्थो’ इति कचित् । ४ ‘पतति न’
ट ड ध । ५ ‘यतीति’ ट ध । ६ ‘भिस्पन्ददे’ इ । ‘भिष-
वदे’ हे । ‘भिष्यन्नदे’ स मू । ७ ‘कदादिमादि’ अ. ।
८ ‘भिष्यन्न’ ट. ध. । ९ ‘ष्मण’ सु’ ट. । १० ‘रूपेण, अ’ ड. ।

अत्रोच्यते । शिम्बी धान्याना मध्ये गुरवोऽपि राजमाषमापादय सन्ति, तन्निवृत्त्यर्थमेतत् । अपि च, लघूनिहनेन यूषप्रकृति-द्रव्यैरल्पपरिमाणै कृतानिति द्योतयति । यतोऽल्पपरिमाणै कुल त्यादिभि कृता लघुतरा स्युः, तस्मात्लघूनिति युक्तम् । तथा, रूक्षान्-घृतभर्जनकादिरहितान् । तथा, तिक्तरसयुक्तान् । तथा, हृद्यान्-इष्टरसगन्धवर्णस्पर्शयुक्तत्वाच्चेतस आह्लादकरान् । तथा, रुचिकरान्-ज्वरिणोऽन्यस्य वा रोचिष्णून् । तथा, पटून्-सलवणान् ।

आ० २०-पेयास्थाने यूषमाह-अत प्रागपीति । प्रागपि -“युक्त लङ्घितलिङ्गैस्तु त पेयाभिरुपाचरेत् ।” (श्लो २४) इत्यत्रापि । लघून्-सम्यक्पाकेन । रूक्षान्-अकृतत्वेन धान्य-स्थानवत्वेन [च] । पटून्-सैन्धवयोगेन ।

रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ७२
श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाटीकृता यवाः ।

स०-रक्ताद्या -“रक्तो महान् सकलम् ” (ह सू अ ६।१) इत्यादयः । तथा, षष्टिका व्रीह्यादयोऽपि, जीर्णा-पुराणा, हिता-पथ्या । श्लेष्मोत्तरे-प्रभूतश्लेष्मणि ज्वरे, वीततुषा -अपनीतत्वचो, यवाश्च पथ्या । कीदृशा २ वाटीकृता, -मृष्ट-विदलीकृता इत्यर्थः ।

आ० २०-पथ्ययोग्य धान्यमाह-रक्ताद्या इति । वाटी-कृता -बाधत्वं नीता । बाधत्वं-भृष्टस्य शकलीकरणम् ।

ओदनस्तैः सुतो द्विस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ७३
दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ।

स०-ओदनस्तै -रक्ताशाल्यादिभि पूर्वोक्तैश्च, कृतो ज्वरि-णो यथायथ यो यस्य दाने योग्य स तस्य प्रयोक्तव्यः । किम्भूत २ द्विस्त्रि सुतो-द्वौ वारौ त्रीन् वारान् वा जल दत्त्वा धौतं । कथं प्रयोज्य २ दोषदूष्यादिबलेन । ज्वरघ्नै -ज्वरापहर्द्रव्यै, काथ कृत्वा, तेन काथेन साधितः । दोषस्य-वातादेर्बल तथा दूष्य-स्य रसादेर्बलमपेक्ष्य, आदिग्रहणादेशकालवय सत्त्वसात्म्यशरी-राहारबल गृह्यते । एकाहादिकाना ज्वरिणामकृतपेयानामेव कुलत्थमुद्रचणकादि यूषा उक्ता ।

आ० २०-ओदनविधिमाह-ओदनस्तैरिति । तैः-रक्तशा-ल्यादिभि, द्विस्त्रिर्वा सुतो-यूलित (?), उदकान्तरप्रक्षेपेण ।

सम्प्रति सामान्येन ज्वरिणा कृतपेयाना यूषादीनाह-

मुद्राद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ ७४ ॥

स०-मुद्राद्यै -शिम्बीधान्यै, लघुभि कृता यूषास्तथा कुलत्थै कृता यूषा ज्वरघ्ना । मुद्राद्यैरित्यादि प्रकारे । तेन सुजरी मुद्रचणककुलत्थमकुष्ठमसूरादयो गृह्यन्ते । मुद्रश-

ब्दम्यादा निर्देश इदं बोधयति,-यूषसाध्ये व्याधौ बाहुल्येन मुद्रयूष कार्यं, मुद्राना पथ्यतमत्वात् । तथा चोवाच मुनि (च सू अ २५।३८) -“मुद्र शिम्बीधान्याना पथ्यत्वे श्रेष्ठतमः ।” इति । ननु, मुद्राद्यैरित्यादिशब्देनैव कुलत्था गृहीता एव, किं पृथङ्निर्देशेन ? ब्रूमहे । कुलत्थयूषस्य ज्वरविषये विरल प्रयोग कार्य इति सूचयितुं पृथङ्कृतो निर्देश इति । तथा च कुलत्था एवगुणा (ह सू अ ६।१९) -“उष्णा कुलत्था पाकेऽम्ला शुक्राश्मश्वसपीनसान् । कासारं कफवाताश्च घ्नन्ति पित्तास्रदा परम् ॥” इति । एवमुष्णत्वादम्लविपाकित्वादतिपि-त्तास्रकारित्वात् कुलत्थाना यूषो बहुद्रव्यपरिमाणो बहुमात्रोप युक्तो ज्वरस्य न शान्तये सम्पद्यते, प्रत्युत वृद्धये स्यादिति सम्भाव्यते, पित्तविरुद्धत्वात् । तस्मादल्पपरिमाणद्रव्यसा-र्वितोऽल्पमात्रया कुलत्थयूष श्लेष्माद्युपशमकृद्यावन्मात्र स्या-त्तावानेव प्रयोज्यत इति स्थितम् ।

आ० २०-यूषद्रव्याण्याह-मुद्राद्यैरिति ।

कारवेल्लककौटवालमूलकपर्पटैः ।

वार्ताकनिम्बकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ ७५ ॥

अत्यन्तलघुभिर्मसैर्जाङ्गलैश्च हिता रसाः ।

व्याघ्रीपरुषतर्कारीद्राक्षामलकदाडिमैः ॥ ७६ ॥

संस्कृताः पिप्पलीशुण्ठीधान्यजीरकसैन्धवैः ।

सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृता ॥ ७७ ॥

स०-कारवेल्लकादिभी रसा ज्वरे हिता । मुनिस्तु कारवे-ल्लादीना शाकलमेवेच्छति (च वि अ ३।१८७) । खरणादेऽ-प्युक्तम्-“पटोल सफल निम्ब कर्कोटककठिलकम् । शाक पर्प-टक च स्यात्” इति । तथा जाङ्गलै -जाङ्गलदेशप्राणिजैस्तद्भा-वात्तत्तुल्यैरन्यदेशप्राणिजैरपि, मासैर्हिता रसा व्याघ्र्यादिभि संस्कृतास्तथा पिप्पल्यादिभि संयुता इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । संस्कारमात्रयोगभाज पिप्पल्यादयोऽत्र योज्या इत्यर्थः । प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्या युक्ता अवस्थावशात्, न तु सर्वे एव । किम्भूता रसा यूषाश्चैवविधा कार्याः २ कृताकृता । पानकदाडि-मौजाजीशुण्ठ्याद्यैरपि संस्कृता यूषा रसाश्च-कृता । विपरीता-स्त्वत -अकृता ।

आ० २०-खलद्रव्याण्याह-कारवेल्लकेति । निम्बस्य कुसु-मम् । पटोलस्य फल पल्लवश्च । रसा इति वक्ष्यमाणमत्र योज्यम् । खलत्वं तु धान्यमांसेतरकृतत्वात् ॥

रसद्रव्याण्याह-अत्यन्तलघुभिरिति ।

यूषादीनामुपकरणद्रव्याण्याह-व्याघ्रीपरुषेति । तानि च व्याघ्र्यादीनि त्रयोदश । प्रायेणैतान्यन्यान्यप्यवस्थावशात् प्रयोज्यानि । ते तु यूषादयः संस्कृता संयुता वा कार्याः ।

१ ‘जमाषादय’ ड । २ ‘वाट्यकृता’ स स । ३ ‘वाट्यी-कृता’ ट ड । ४ ‘दानयोग्य’ ड । ५ ‘त सुत’ ड ध । ६ ‘रा मकुष्ठ’ ड ध ।

१ ‘शमीधा’ ड, स च । २ ‘पथ्यतमत्वे’ स च । ३ ‘प्रचार-योग’ ड । ४ ‘तो मात्र’ ड ध । ५ ‘श्लेष्मकोपशम’ ड । ६ ‘ता । दाडि’ ट । ७ ‘मादिशु’ ड ध ।

प्रक्षेप्यापनयनेन सस्कृतत्वम्, अनपनयनेन सयुतत्वम् ।
प्रक्षेपश्च यथायोग कथनकाले कथनानन्तरं वा । स्नेहेन विशि-
ष्टा -कृता, अविशिष्टा -अकृता, कटुपट्टम्लानामुक्तत्वात् ।

अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यञ्जनानि च ।

अच्छान्यनलसम्पन्नानि

स०-अनम्लेन तत्रेण सिद्धानि । तथा, रुच्यानि-अभ्यवह-
र्तुमभिलषितानि । तथा, अच्छानि-तनूनि न घनानि । तथा,
अनलसम्पन्नानि-वह्निपक्वानि । केचिद्धि तक्रमपक्रमेवाच्छीकृत्य
सस्कृत्य च शुष्णीजीरकादिनाऽभ्यवहरन्ति तन्निषेवायेतदुक्तम् ।
एवविधानि व्यञ्जनानि-तेमनानि रसकषायाणि, ओदनेन सहा-
भ्यवहर्तव्यानि ।

आ० १०-व्यञ्जनविधिमाह-अनम्लतक्रसिद्धानीति ।
व्यञ्जनानि-शाकानि । अच्छानि-अघनानि । अनलसम्पन्नानि-
सुपक्वानि ।

अनुपानेऽपि योजयेत् । ७८॥

तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ।

स०-अनुपानेऽपि-आतुरस्य पश्चात्पानेऽपि, तानि योजयेत् ।
तथा कथितशीतं च वारि मद्यं च, सात्म्यतः-सात्म्यवशात्,
अनुपानेऽपि योजयेत् ।

आ० १०-अनुपानान्याह-अनुपानेऽपीति । तानि-व्य-
ञ्जनानि पानयोग्यानि कृतानि ।

सज्वर ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत् ७९ ॥
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ।

स०-सज्वर नर दिनान्ते भोजयेत्, -अथवा ज्वरमुक्त-अ-
चिरकालज्वरत्यक्तम् । किम्भूत भोजनं भोजयेत्^१ लघु, -मात्रया
स्वभावात् [च] उभयथा यल्लघु । किमित्येतस्मिन् काले लघु भोज-
येत्^२ इत्याह-श्लेष्मेत्यादि । तदा-तस्मिन्दिनान्ताख्ये काले, श्लेष्म-
क्षयो यस्तेन विवृद्ध ऊष्मा-स्वस्वभावो, यस्यानलस्य जाठराग्नेरसो
श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्माऽनल । अत एव बलवान् तदा पक्व शक्त ।

आ० १०-पथ्यग्रहणकालमाह-सज्वर ज्वरमुक्त वेति ।
ज्वरमुक्त तु-आबललाभात् । दिनान्ते-पञ्चदशे मुहूर्ते ।
लघु-अल्पमात्रम् । तदा-दिनान्ते ।

१ 'नानि-नातिरस' ट । २ "दिनान्ते-अपराह्णे ।" इति
"अन्ये प्रातर्भोजनकालं मुक्त्वा दिनान्तमाहुः । तदुक्तम्- 'न दि-
रघात्र पूर्वाह्णे नाभिष्यन्दि कदाचन । न तीक्ष्णं न गुरुप्रायं भुञ्जीत
तरुणज्वरी ॥' इति । पाराशरेणाप्युक्तम्- 'ज्वरित ज्वरमुक्तं वा दि-
नान्ते भोजयेत् ॥' स्फुटो यस्यान्तराग्निः स्यात्स्वैमिलोपरमात्तदा ।'
इति । तथा च- 'दोषा शैथिल्यमायान्ति बहिरन्तश्च वर्द्धते । स्फु-
टीभवन्ति स्रोतासि दिनान्ते ज्वरितस्य हि ॥' इति ।" इति च श्री
कण्ठदत्त । "दिनान्ते-अन्तःशब्दोऽत्र मध्यवाची, तेन त्रिधा
विभक्तस्य दिवसस्य मध्यभागे पित्तस्य प्राधान्यसमये ।" इति भाव-
प्रकाशटीकायाम् । ३ 'क्षयेण वि' ट ।

यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ८० ॥

स०-अथवा यथोचिते काले सज्वर ज्वरमुक्तं वाऽऽतुर
भोजयेत् । यस्य यस्य य उचित-सात्म्य, आहारकालस्तस्मिन्
भोजयेत् । यथोचिते हि काले प्रायः क्षुद्रपगमो जायते । कथं
भोजयेत्^१ इत्याह-देशेत्यादि । देशसात्म्यवशात् तं भोजयेत्,
नर्तमेव ।

आ० १०-दिनान्तस्थापवादमाह-यथोचितेऽथवेति । दे-
शो-भूमिर्देहश्च ।

ननु, एव यस्य पूर्वाह्णे काले भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने
दीयमाने को गुणः स्यात्^२ इत्याह-

प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ।

स०-यस्मादल्पवह्नि-मन्दाग्निः, पूर्वाह्णे भुञ्जानोऽजीर्णेन न
पीड्यते-न बाध्यते ।

आ० १०-अपवादापवादमाह-प्रागल्पवह्निरिति । यो-
ऽल्पवह्निः प्राक्-दिनान्ते, भुञ्जानो हि-स्फुट, अजीर्णेन न
बाध्यते, अन्यथा बाध्यते, तस्माद्दिनान्त एव भुञ्जीत ।
अमन्दवह्निः प्रति पूर्वोऽपवादः ।

अधुना सर्पि पानकालं निरूपयति-

कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते ८१ ॥

सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।

पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ८२ ॥

दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ।

लङ्घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसङ्ख्यात् ८३ ॥

स०-कषायस्य-मुस्तापर्पटकादेः, पानं कषायपानम्, तेन ।
तथा, पथ्यान्नै-पेयायूषादिभिः, दशाह इति-अनेन प्रकारेण,
लङ्घिते-अतिक्रान्ते । तथेति प्रायेण क्षीणं कफं सम्भाव्यतेऽतो
दशाहे लङ्घित इत्युक्तम् । आमज्वरसंज्ञानिवृत्तिस्तु षडहादूर्ध्वं
सप्तमेऽह्नयष्टमे वाऽह्नि ज्वरस्य जायते । तथा च मुनि (च
चि अ ३.२७२)-"सप्ताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मला ।
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽह्नि ॥" इति । तस्मात्
कषायपानपथ्यान्नैरित्यादितो दशाहे लङ्घिते कफे मन्दे-क्षीण-
प्राये, सर्पिर्दद्यात् । किम्भूते ज्वरे^१ वातपित्तोत्तरे, -वातपित्ता-
धिके । अस्यामवस्थायां पक्केषु-निरामेषु वातादिदोषेषु, सर्पि-
र्दद्यात् । पक्केषु सर्पिर्दत्तममृतं-महागुणमित्यर्थः । अन्यथा पुन-
अपक्केषु दोषेषु कफोत्तरे, तत्सर्पिर्दत्तं विषोपमं-विषतुल्यं, दशा-
हेऽतिक्रान्तेऽपि स्यात् । अतोऽस्यामवस्थायां सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य
तदुपद्रवाणां च वृद्धिं करोति, तस्मादस्यामवस्थायां सर्पिं पा-
नमयुक्तम् । तत्र-कफोत्तरे ज्वरे सति, लङ्घनादिक्रमं कुर्यात् ।

१ 'नेद-याव (तन्मात्र) मेव' ड । २ "यस्त्वल्पाग्निः स
प्रागेव भुञ्जानोऽजीर्णेन न पीड्यते । प्रागेव-प्रथमदिने ।" इतीन्द्र ।

३ 'सर्वधातु' स च ।

कियन्त कालम्^१ आकफमङ्गयात्,—यावत्कफस्य—ज्वरकारिणो-
ऽधिकस्य, सङ्क्षय—सम्यक् क्षय, न वातुक्षयोऽपि यावत् ।
यत कफज्वरेऽपि विडम्नादिसर्पिर्वक्ष्यति (श्लो ९३) ।

आ० २०—असर्पिष्कस्य भोजनस्यावधिमाह—कषायपान-
पथ्यान्नैरिति । पक्षेषु दोषेषु दशाहेऽनतीतेऽप्यमृतोपम
सर्पि । अपक्वेवतीतेऽपि विषोपमम्, ज्वरोपद्रववर्धनात् ।
तत्र—तथाविधे चिरपाकज्वरे, लङ्घनादिक्रममेव कुर्यात्,
न ससर्पिष्कभोजनादिष्ट [वृ]हणकमम् । सिद्धयोगे तु
पथ्ये विशेष उक्त (ज्वराधिकारे श्लो ४२)—“श्रमोपवासा-
निलजे हितो नित्य रसौदन ॥ मुद्रयूषौदनश्चापि देय
कफसमुत्थिते । स एव सितया युक्त शीत पित्तज्वरे हित ॥
मुद्रामलकयूषस्तु वातपित्तात्मके हित । मुद्रामलकयूषस्तु
गाढविट्के विधीयते ॥ शुष्कमूलकयूषस्तु कफवातात्मके हित ।
निम्बकूलकयूषस्तु हित पित्तकफात्मके ॥ कूलक—पटोलम् ।
लघुना पञ्चमूलेन पिप्पल्या सह धान्यया । महत्या पञ्च
मूल्या तु व्याघ्रीदुःस्पर्शगोक्षुरै ॥ सिद्धानि भिषैगन्तानि
प्रयुज्जीत यथाक्रमम् । वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफवाते त्रिदो-
षजे ॥ (श्लो १६४)—यवकोलकुलत्थाना मुद्रमूलकशुण्ठयो ।
एकैक मुष्टिमाहृत्य पचेदष्टगुणे जले ॥ पञ्चमुष्टिक इत्येष
वातपित्तकफापह । शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये
ज्वरे ॥ मूलकशुण्ठ—शुष्कमूलकम् । पञ्चमुष्टिकयूषेण त्रि-
कण्टककृतेन वा । आदोषशमनात्पथ्य त्रिकण्टकेनैव साधयेत् ॥
महादाहो विधातव्यो यूषश्चणकसम्भव । मुस्तापर्पटकैरातो
निर्युहेन प्रसाधित ॥ कफपित्तज्वरहरो यूषो धान्यपटोलयो ।
(वङ्गसेने ज्वरा श्लो ४१६)—यवकोलकुलत्थैस्तु मुद्रमूलक-
शुण्ठकै ॥ धान्याकविधौ सयुक्तैर्यूषो वातकफापह । सप्त-
मुष्टिक इत्येष सन्निपातज्वरापह ॥ कफवातामदोषघ्न कण्ठ
हृद्रक्तशोधन ॥” इति । इति नवज्वर ।

अथ जीर्णज्वरचिकित्सामाह—

देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ।

स०—जीर्ण—पुराणो ज्वर, अनुवर्तते—अनुबध्नाति । कुत^१
देहधात्वबलत्वात् । देहधातव—तदारम्भका रसरधिरादय,
देहग्रहणाद्वातपित्तश्लेष्माणोऽपि वारणाद्वातव उच्यन्ते । देह-
धातूनामबलत्व—स्वल्पत्वम् । तस्माच्च जीर्णो ज्वरोऽनुबध्नाति,
न स्वभावमात्रादेव, इति चशब्दस्यार्थः ।

आ० २०—अथ जीर्णज्वरः । तत्र जीर्णज्वरानुवृत्तौ हेतु-
माह—देहधात्वबलत्वाच्चेति । देहस्याबलत्वं—स्रोतसामृद्ध-
त्वम् । धातूनामबलत्व—स्वस्रोतोभिसञ्चरणाशक्तिः ।

१ श्लोकार्द्धमिदं मुद्रितसिद्धयोगे नोपलभ्यते । २ ‘ह्रस्वमूल’ सि ।
३ ‘षगाज्यानि’ फ । ४ ‘वातत्रिदोषयो ।’ फ । ५ ‘तज्वरापह’
फ । ६ इमे महादाहादयः सार्धत्रयः श्लोका मुद्रितसिद्धयोगे
नोपलभ्यन्ते । ७ ‘लत्वेन ज्व’ स. द. । ८ ‘ज्वरो दीर्घकालमनु’ ट. ।

अ० ७१

जीर्णज्वरस्य शान्त्यर्थं देहबलावानार्थं च सपि पान हित-
मिति प्रतिपादयन्नाह—

रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥ ८४ ॥

वमनस्वेदकालाम्बुकषायलघुभोजनैः ।

य. स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ ८५ ॥

तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवाम्बु वेश्मनः ।

स०—रूक्ष यत्तेजस्तज्ज्वरकृत् । रूक्षमिति वचनाद्देहोष्मा जाठ-
रोऽनलो गृह्यते, तस्यैव ज्वरकृत्त्वात् । तथोक्तम् (ह नि अ
२।३)—“मलास्तत्र खै खैर्दुष्टा ” इत्यादि यावत् । “ज्वर निर्वर्त-
यन्ति ते ।” इत्यादि जाठरानलस्यैव ज्वरकृतत्वम् । तेन ज्वर-
कृता रूक्षेण तेजसा रूक्षितस्य च पुंसं सर्पिं सशमनम् ।
चशब्दाच्चान्यस्यापि । अत एवाह—वमनेत्यादि । वमनादिभी
रौक्ष्यकृद्भिः कृतैस्तदानीं य स्यात्—भवेत्, अतिबल—प्रवृद्ध-
त्वादतिसमर्थो धातुः । को धातुः सहचारी,—य सह चरति
तच्छीलो वाताख्यो धातुरग्निना सह चरति । ननु, एव परस्पर-
सहचरभावत्वेऽभिरपि वायुना सह चरति, ततोऽभिस्रभावत्वात्
पित्ताख्योऽपि धातुरिह सहचारी प्राप्तः, तन्निवृत्त्यर्थं सदागति-
रित्याह । सदागतित्वं वायोरेवान्वर्थत्वेनोपपद्यत इति पित्तस्या-
ग्रहणम् । किं कस्य यथा सशमनम्^१ अम्बु वेश्मनो,—गृहस्य,
दीप्तस्य—ज्वलितस्य, जल यथा ।

आ० २०—सर्पिं प्रयोगे युक्तिमाह—रूक्षमित्यादि । हि—य-
स्मात्, जीर्णावस्थाया निराम तेजो ज्वर करोति । तेन च
तेजसा रूक्षितस्य ज्वरिण, तथा वमनादिभिर्नवज्वरोप-
क्रमै रूक्षितस्य, सहचारी—सखा, पुनस्तदेव वर्धयति । ततो
धातून् नयति । तस्य—तथानुवृत्तस्य जीर्णज्वरस्यानुवृत्तौ प्र-
धानभूतस्य वायो, सर्पिं सशमनम् ।

वातपित्तजितामग्न्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ ८६ ॥

सुतरा तद्व्यतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितम् ।

स०—यस्माद्धृत सर्वेषां वातपित्तजितामग्न्यं यथा न तथाऽ-
न्यान्यौषधानि वातपित्तजिन्तीति । अत एव प्रागभ्यधात् (श्लो.
८२)—“सर्पिर्देह्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।” इत्यादि ।
यस्माच्च घृतं संस्कारमनुरुध्यते—अनुवर्तते । गुणान्तराधान—सं-
स्कारः । तच्च यस्माद्धृतं सुष्ठुतिशयवैलक्षण्यादनुरुध्यते—आत्म-
सात्करोति । तैलादिरपि स्नेह संस्कारमनुवर्तते । न तु यथा
घृतं स्वशैत्यमजहदेव संस्कारमनुवर्तते इति । एतच्च स्नेहविधौ
प्रतिपादितमेव । अमुमेव च न्यायमङ्गीकृत्य मुनिरप्यवोचत्
(च नि अ १।४०)—“नान्य स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते ।
यथा सर्पिरत सर्पिं सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥” इति । हि—यस्मात्,
सुतरा संस्कारमनुरुध्यते घृतम्, तस्माद्धृतं जीर्णं वातपित्तोत्तरे
निर्विकल्पं दद्यात् । कीदृशम्^२ यथास्वौषधसाधितम्,—यथायथं
व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्वम् ।

१ ‘अतो’ ध. । २ ‘संस्कारमनु’ अ. स. स. । ३ ‘साजीर्णे’ ध. ड. ।

आ० २०-सर्पिर्दानं विधत्ते-वातपित्तजितामश्यमिति । यत एव अतस्तत्सर्पिर्दद्यात् । सर्पिपोऽपि तैल वातहरमिति चेत्तत्राह-वातपित्तजितामश्यं पित्तससृष्टश(वा)नायु(१) । जीर्णज्वरे तैलमप्यौषधसाधितं तयेति चेत्तत्राह-सस्कारं चा नुरुध्यते सुतराम् । अत एव यथास्वौषधसाधितमित्युक्तम् । विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ ८७ ॥ स्नेहाद्वातं घृतं तुल्यं योगसस्कारतः कफम् ।

स०-घृतं विपरीत ज्वरोष्माणं जयेत् । ज्वरनिर्वर्तकं ऊष्मा-जाठरोऽनलो, रूक्षतीक्ष्णादिगुणं स पक्तिर्यथानाश्रितो ज्वरनिर्वर्तको घृतस्य स्निग्धशीतत्वादिगुणयोगाद्विपरीतं, एव विपरीत ज्वरोष्माणं घृतं जयेत् । पित्तं च शैत्यतः-शैत्याद्धृतं जयेत्, न स्नेहात्, “पित्तं सस्नेह” (ह सू अ १।११) इति वचनात् । स्नेहात्-स्निग्धत्वात्, घृतं वातं जयेत् न तु शैत्यात्, “शीतोऽनिल” (ह सू अ १।११) इति वचनात् । कफं स्निग्धशीतत्वादिना तुल्यं योगसस्काराभ्यां जयेत् । योगो-युक्तिः कफज्वरहरैर्द्रव्यैः सह योजना, सस्कारो-गुणाधानम्, योगश्च सस्कारश्च योगसस्कारौ, ताभ्यां घृतं कफं जयेत् । ननु, विपरीत ज्वरोष्माणं घृतं जयेदिति न घटते, घृतस्याग्निवृद्धिहेतुत्वात् । तथा च वक्ष्यति (ह चि अ १०।६८)-“स्नेहमेव परं विद्यादुर्वलानलदीपनम् । नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायाज्ञं सुगुर्वपि ॥” इति । अत्राचक्ष्महे । घृतं स्नेहनत्वदीपनत्वाभ्यां वातशमनं कुर्वन्ज्वरोष्माक्षेपत्वं वातस्य विनिवार्यं ज्वरोष्माणोऽपि रौक्ष्यतैक्ष्ण्यादियुतस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छमं करोति, न वृद्धिम् । ननु, यथा स्नेहाद्वातं शमयति तथा तत एव स्नेहात्किमिति घृतं समानगुणत्वात् पित्तं शमयति? ब्रूम । जीर्णज्वरे लङ्घनादिभिरतिरूक्षेण ज्वरोष्मणा पित्तं रूक्षमेव सम्पन्नं स्नेहभागपरिक्षयैः सस्नेहम्, अतः कथं कृत्वा ज्वरयतु? । तच्च घृतं पित्तमेव शमयति, न वातं क्रोपयति, द्रव्यप्रभावत्वात्सस्नेहनत्वाच्च ।

आ० २०-सर्पिषो व्याधिविपरीतत्वं हेतुविपरीतत्वं चाह-विपरीत ज्वरोष्माणमिति । विपरीत-उष्णम् । ज्वरं वातमपि विपरीतम् । कफस्तु शीतत्वात् स्निग्धत्वाच्च तुल्यं, तमप्युष्णरूक्षयोगसस्काराज्जयेत् ।

पूर्वं कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलम् ॥ ८८ ॥

स०-पूर्वे कषाया-प्रागुक्तानि पाचनानि, सह घृतेन प्रयुज्यात् । कथम्? यथामल-दोषानतिक्रमेण ।

आ० २०-उक्तैः काथैः सर्पिं पानमाह-पूर्वं कषाया इति । यथामल-यथादोषम्, वातज्वरे वातज्वरघ्ना इत्यादि । ये तु प्रागेव ससर्पिष्का उक्ता, ते न ज्वरे दानार्थम्, तत्र च न सर्पिं प्रधानं चूर्णाद्या वा, एतत्प्रयोगात् । इह तु प्रधानम्, अत एव समेन काथेन पेयम्, भागानुक्तौ समत्वात् ।

त्रिफलापिचुमन्दत्वङ्माधुकं बृहतीद्वयम् ।

समसूरदलं काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ ८९ ॥

स०-त्रिफलादीनि मसूरदलानि चैव काथो घृतेन सहोपयो-जितो ज्वरकासहा स्यात् ।

आ० २०-कासोपद्रवके ज्वरे सर्पिं प्रयोगमाह-त्रिफलेति । मसूरदलान्तानि काथ्यानि ।

पिप्पलीन्द्रयवधावनितिका-

सारिवामलकतामलकीभिः ।

बिल्वमुस्तहिमपालनिसेव्यै

द्राक्षयाऽतिविषया स्थिरया च ॥ ९० ॥

घृतमाशु निहन्ति साधितं

ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।

अरुचि भृशतापमंसयो-

र्वमथु पार्श्वशिरोरुजं क्षयम् ॥ ९१ ॥

स०-पिप्पलीत्यादिभिर्द्रव्यैः कट्ठीकृते घृतं चतुर्थशैस्तोयेन चतुर्गुणेन घृतापेक्षया साधितं घृतमाशु ज्वरं हन्ति, विषमाभ्यादीश्च ।

आ० २०-पिप्पल्यादिसिद्धं घृतमाह-पिप्पलीति । धावनी-रुण्टकारी । तामलकी-भूम्यामलकी । हिम-चन्दनम् । पालनी-त्रायमाणा । सेव्य-उशीरम् । अत्र घृते द्रवमुदकम्, पिप्पल्यादीनां कलकः ।

तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे

योजयेत्त्रिवृतया वियोजितम् ।

तिक्तकं वृषघृतं च पैत्तिके

यच्च पालनिकया शृतं हविः ॥ ९२ ॥

स०-तैल्वकं घृतं-वातव्याधिविचिकित्सितोक्त (अ २।१।३२), त्रिवृतया रहितं [वातिके ज्वरे] पिबेत् । पैत्तिके ज्वरे तिक्तक-कुष्ठचिकित्सितोक्त (अ १।१।२), तथा वृषघृत-रक्तपित्तचिकित्सितोक्त (अ २।४०), अत्रैव वा वक्ष्यमाणं (श्लो ९४), योजयेत् । पालनिकया-त्रायन्त्या, यद्धृतं पक्वं तच्च पित्तज्वरे योजयेत् ।

आ० २०-तैल्वकादिघृतान्यतिदिशति-तैल्वकमिति । तैल्वक-वातव्याधिविचिकित्सितोक्त “पलाष्टकं तैल्वकतो वराया” (अ. २।१।३२) इत्यादि । तत्र च त्रिवृत्तुका, सा प्रत्याख्याता । तिक्तकादीनि त्रीणि पित्तज्वरे । तच्च तिक्तक-कुष्ठचिकित्सितोक्त “पटोलनिम्बकटुका” (अ १।१।२) इत्यादि । वृषघृत-रक्तपित्तचिकित्सितोक्त “समूलमुस्तकं क्षुण्ण” (अ २।४०) इत्यादि । पालनिकाघृत-विद्रधिचिकित्सितोक्त “कुडव त्रायमाणाया” (अ १।३।३३) इत्यादि ।

१ ‘स्थाननिरस्तो’ ड ड ध । २ ‘ण जये’ ड ध । ३ ‘यान्नि-स्नेहम्, एतत्कथं’ ट । ४ ‘त्वा त्वर’ ड ध ।

१ ‘रमुग्रं वि’ फ । २ ‘दिना साधित’ ड । ‘दिभि साधित’ ध । ३ ‘न पचेत्’ ड ध ।

विडङ्गसौवर्चलचव्यपाठा

व्योषाग्निसिन्धूद्वयवावशूकैः ।

पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य

प्रस्थं पचेज्जीर्णकफज्वरघ्नम् ॥ ९३ ॥

स०-विडङ्गादिभिः पलप्रमाणैर्घृतप्रस्थं क्षीरतुल्यं चतुर्गुणजलं पचेत् । तच्चोपयुक्तं जीर्णं यः कफज्वरस्तं हन्ति ।

आ० २०-कफज्वरघ्नं घृतमाह-विडङ्गसौवर्चलेति । विडङ्गादीनां दशानां कल्कीकृतानां प्रत्येकं पलम् । घृतस्य प्रस्थं-द्वात्रिंशत्पलानि ।

गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ।

मृद्रीकाया बलायाश्च स्नेहाः सिद्धा ज्वरच्छिदः ९४

स०-गुडूच्यादीनां पञ्चानां पृथक्पृथक्प्रसक्तकाभ्यां सिद्धा पञ्च स्नेहा ज्वरच्छिदो-जीर्णज्वरघ्ना स्युरित्यर्थः ।

आ० २०-गुडूचीघृतादिपञ्चकमाह-गुडूच्या रसकल्काभ्यामिति । सङ्गृहे तु (चि अ २)-“वासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासैकात् । काथे क्षीरे च विपचेज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतम् ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्रीकाचन्दनोत्पलनागरैः । बलादुरालभामुस्तात्रायन्तीनिम्बर्षपटम् ॥ पञ्चमूलं कनीयश्च काथयित्वा घृतं पचेत् । सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदामलकपौष्करैः ॥ शठीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परम् । क्षयकासशिरपार्श्वहृच्छूलासाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् । द्विपलान् सलिलद्रोणे पूते पिष्ट्वाऽक्षिकान् क्षिपेत् ॥ पञ्चकोलकसप्ताहवयस्थानिम्बतुम्बूरुन् । शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किराततित्तकमुस्तकर्कटाख्यादुरालभाम् । नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिमुते जिनी ॥ सोमवलकद्विरजनीकण्टकीकण्टकारिका । पटोलीहिङ्गुगोजिह्वाकेम्बुकमर्दनाजटाम् ॥ लवणानि पलाशानि क्षारानर्द्धपेलोन्मितान् । प्रस्थं चाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनकफवातजित् ॥ हृष्टीहृष्टप्रणीगुल्मश्वासकासाशंसा हितम् । दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमम् ॥ वयस्था-गुडूची । तेजिनी-मूर्वा । सोमवलक-कटुफल । कण्टकी-विकङ्कत । मदनो-राठ । क्षारान्-यवक्षारस्वर्जिकाक्षारटङ्गणक्षारान् । मज्जिष्ठातिविषापथ्यावचानागररोहिणी । देवदारु हरिद्रा च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ काथेऽस्मिन् साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः । शृङ्गवेरकणाहिङ्गुद्वि-क्षारपटुपञ्चकैः ॥ तत्कफघृतसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमम् ।

१ ‘लाशिकैः’ अ । २ ‘ना पृथग्र’ ट ड ध । ३ ‘सकैः’ इ । ४ ‘पर्पटान्’ इ स मू । ५ ‘मूलद्वयं यच्च का’ स स । ६ ‘ऽक्षिकान्’ स द्र । ७ ‘म्बर’ इ स मू । ८ ‘टोलहि’ इ स द्र । ९ ‘केबुक’ फ स म । १० ‘दनाज्जटा’ स स । ‘दोनोत्कटम्’ फ । ११ ‘पलान्वितान्’ स मू । १२ “कण्टकी-खदिरः” इतीन्दु ।

वर्ध्महिमाश्चिश्वासकासपाण्डुविकारिणाम् ॥ गलग्रहघ्नमेहार्शं ग्रीहापस्मारशोषिणाम् । उदावर्तपरीतानां मन्दाग्नि-क्रिमिकोष्ठिनाम् ॥” इति । सिद्धयोगे तु (ज्वराधिकारे श्लो २५३)-“दशमूलैरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सक्षीरैर्हन्ति तत्सिद्धं ज्वरकासाग्निमन्दताम् । वातपित्तकफव्याधीन् ग्रीहान् चापि पाण्डुताम् ॥ अस्य षट्पलेन दत्त्वा(१)सर्पिः प्रस्थम्, षट्पलं कल्कं, क्षीरं समम्, अर्थादशमूलैरसस्त्रिगुणं । पञ्चकोलैः ससिन्धूत्यै पालिकैः पयसा समम् । सर्पिः प्रस्थं शृतं ग्रीहविषमज्वरगुल्मनुत् ॥” इति । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो ७३१)-“कल्याणकं षट्पलं वा घृतं जीर्णज्वरे पिबेत् ॥ कुक्कुटं तरुणं सद्यः शकृत्पादास्यवजितम् । तस्य मासस्य कुर्वीत शृतं पलशतं भिषक् ॥ बृहती कण्टकारी च शृङ्गी कर्कटकस्य च । बदराणि कुलित्थाश्च भार्गी ह्यामलकं तथा ॥ शकटी पुष्करमूलं पञ्चमूलं महत्तथा । एतत्तुला च सङ्गृह्य तद्विद्रोणेऽम्भसं पचेत् ॥ पादशेषं परिस्त्राव्य कषायं ग्राहयेद्विषक् । षड्गुणं क्षीरमाहृत्य विपचेत्तु घृताढकम् ॥ तत्र कल्कीकृतं दद्यादाश्वत्थं पञ्चमूलकम् । तत्साद्युसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् ॥ तस्य काले पिबेन्मात्रा बलं दोषमवेक्ष्य च । जीर्णं तस्मिन्स्तु भुञ्जीत रक्तशाल्योदनं मृदु ॥ जीर्णज्वरोपसृष्टानां शुष्यतां श्वासकासिनाम् । प्रयोज्य कौकुटं सर्पिर्यक्ष्मिणा विषमज्वरे ॥ लेखनं बृहणीयं च बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ पञ्चमूलकं-पञ्चाङ्गम् । वासारिष्टामृताभार्गीपञ्चमूलफलत्रिकैः । संयासमधुकद्राक्षाकाशमीरैरक्षसम्मितैः ॥ घृतप्रस्थं विपक्तव्यमेभिर्मात्रामतः पिबेत् । वृद्धवासाघृतं प्रोक्तमेतत्सर्वज्वरापहम् ॥ मागवीचूर्णकुडवं तस्मादष्टगुणं हविः । जले चतुर्गुणे सिद्धं ज्वरघ्नं ग्रीहनाशनम् ॥” इति ।

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमासरसौदनम् ।

बलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदम् ॥ ९५ ॥

स०-घृते च परिणते सति मृदु-अतीक्ष्णं, मासरसाशनं भुञ्जीत । हि-यस्मात्, अलं बलं जातं दोषहरं भवति । तच्च-रसाशनं, अतिशयेन बलकरं स्यात् ।

आ० २०-घृतानन्तरं पथ्यमाह-जीर्णे घृते चेति । हि-यस्मात्, बलमत्यर्थं दोषहरम् । तच्च-मास, अत्यर्थं बलप्रदम् ।

१ ‘ग्रन्थिप्र’ स मू इ । २ ‘रसैः सर्पिः सक्षीरैः पञ्चकोलकैः । सक्षीरं इति’ सि । ३ ‘क कटुफलकं घृ’ वङ्ग । ४ ‘य कृत्वा पादान्नव’ वङ्ग । ५ ‘शठी पुष्करमूलं च प’ वङ्ग । ६ ‘ह्य विद्रोणे त्वम्भ’ वङ्ग । ७ ‘चादस्त्रपं प’ वङ्ग । ८ ‘तथा’ वङ्ग । ९ ‘सपायसमधुद्राक्षाकाशमीरैरक्ष’ वङ्ग । १० ‘बृहद्वासा’ वङ्ग । ११ ‘रसाशनम्’ फ । १२ ‘ल दोष’ ड ध ।

कफपित्तहरा मुद्गकारवेलादिजा रसाः ।
प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे ॥ ९६ ॥
शूलोदावर्तविष्टम्भजनना ज्वरवर्धनाः ।

स०-अत एव तस्मात्कारणात् मुद्गकारवेलादिजा रसा कफ पित्तहरा जीर्णज्वरे वातोत्तरे प्रायेण न हिता । ते ह्युपयुक्ता शूलोदावर्तज्वरवर्धनाश्च स्युः ।

आ० २०-यूषखलयोर्निषेधमाह-कफपित्तहरा इति । मुद्गादिरसा-यूष । कारवेलादिरसाश्च-खल । इति जीर्ण ज्वरघृतानि ।

न शाम्यत्येवमपि चेज्वरः कुर्वीत शोधनम् ॥ ९७ ॥
शोधनार्हस्य, वमन प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ।
आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलम् ॥ ९८ ॥

स०-एवमपि कृते सति यदि ज्वरो न शाम्यति तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्त-“पिप्पलीभिर्युतान् गालान्” (श्लो ६) इत्यादिक, वमन योजयेत् । कदा? दोषे आमाशयगते सति, बलवत् पुंसो वमन योजयेत्, बल पालयन्-रक्षयन् ।

आ० २०-अथ जीर्णज्वरशोधनानि । तत्र शोधनकाल-माह-न शाम्यतीति ।

वमनमाह-वमन प्रागुक्तमिति । प्रागुक्त-“पिप्पलीभि-
र्युतान् गालान्” इत्यादि । सङ्ग्रहे तु (चि अ २) “सन्तर्प-
णोत्थे वमन पिप्पलीलवणाभ्मुना । शर्करामाक्षिकाम्भोभि
र्दाहनुष्णोत्त्वणे ज्वरे ॥” इति ।

पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ।
मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ९९ ॥
ससितामधुभिर्दद्याद्योषाद्यं वा विरेचनम् ।
(लिह्याद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।)
द्राक्षाधात्रीरसं तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतकीम् ॥ १०० ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ १०१ ॥

स०-पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथिले-अविष्टब्धे, अथवा विषजे मद्योत्थे वा ज्वरे, मोदक त्रिफलादिभिर्विरेचन दद्यात् । व्यो-
षाद्य वा-“व्योषत्रिजातकाम्भोदकृमिनामलकैस्त्रिवृत् । सर्वै
समा समसिता क्षौद्रेण गुटिका कृता ॥” (हृ क अ २।२१)
इति वा, दद्यात् । अथवा पयसा-क्षीरेण, मृद्वीकाना रसेन
वा, आरग्वध विरेचन दद्यात् । त्रिफला त्रायन्ती वा पयसा
ज्वरी पिबेत् ।

आ० २०-विरेचनमाह-पक्वे त्विति । श्यामा-श्याम-
मूला त्रिवृत् । त्रिवृत्-अरुणमूला । केसर-नागकेसरम् ।
सितया मोदकं कृत्वा मधुना लिह्यात् ।

१ अ इ पुस्तकयो समुपलब्धमिदं श्लोकार्द्धम् । २ श्लोकार्द्धमिदं
हेमाद्रिसम्मतम् । ३ ‘टिकीकृता’ ट ।

व्योषाद्य विरेचनमतिदिशति-व्योषाद्य वेति । तच्च विरे-
चनकल्पोक्त “व्योषत्रिजातकाम्भोद” इत्यादि ।

विरेचनषट्कमाह-द्राक्षाधात्रीरस तद्वदिति । तत्र त्रीणि
धात्रीहरीतक्यारग्वधैर्द्राक्षायुक्तै । त्रीण्यारग्वधत्रिफलान्ना-
यमाणाभि पययुक्ताभि । सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-“रस-
मामलकाना वा घृतभृष्ट ज्वरपहम् । लिह्याद्वा त्रिवृतचूर्णं
कृष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफला पिबेद्द्राक्षा-
रसेन वा । सघृत त्रिफलाकाथ सर्पिषा वा विना घृतम् ॥
पयोनुपानमुष्ण वा मृद्वीकास्वरस पिबेत् ॥” इति । वङ्ग-
सेने तु (ज्वराधिकारे श्लो ७२७)-“मधुकारग्वधद्राक्षा
तिक्तायासफलत्रिकै । सपटोलैर्जल भेदि ज्वर हन्ति त्रिदो-
षजम् ॥ अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु । शान्तज्वरौ
रोऽपि शोध्य स्यादनुबन्धभयाच्चैर ॥” इति ।

विरिक्तानां च संसर्गा मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

स०-विरिक्ताना ज्वरिणा चशब्दाद्वमिताना च यथाक्रम-
क्रमानतिक्रमेण, संसर्गा कर्तव्येत्यध्याहार्यम् । मण्ड पूर्व-प्रथ-
मो, यस्या सैवम् । मण्ड प्रथमं दत्त्वाऽनन्तरं पेयाविलेप्यादयो
यथाक्रम देया । कृतवमनविरेचनानन्तरं य पेयाद्यवचारणो-
क्रम स संसर्गात्युच्यते ।

आ० २०-विरेचनानन्तर पथ्यमाह-विरिक्तानां चेति ।
संसर्गा-पेयादिक्रम, “पेया विलेपी” (ह सू अ १८।२९)
इत्यादिक ।

च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥ १०२ ॥

पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ।

स०-ज्वरेणोत्क्लिष्ट-उत्क्लिष्ट ज्वरोत्क्लिष्ट, मल-पुरीषाख्य,
च्यवमान-पतन्त, सदा उपेक्षेत-न तद्विधारणे प्रयत्नं कुर्यात् ।
ननु, औषधानि(धेन) किमित्यसौ न विधीयते? इत्याह-पक्वो-
ऽपीत्यादि । दोष-पुरीषाख्यो, यत पक्व । अपिशब्दा-
त्किमुतापक्व? कोष्ठे-आमपक्वाशयाश्रयाख्ये, कृत-गृहीत,
आस्पद-अवस्थिति, येन स एवभूतो विकुर्वीत-विकारं कुर्यात् ।

आ० २०-स्वयप्रवृत्ते. स्तम्भन निषेधयति-च्यवमा-
नमिति ।

अतिप्रवर्तमानं वा पाचयन् सङ्ग्रहं नयेत् ॥ १०३ ॥
आमसङ्ग्रहणे दोषा दोषोपक्रम ईरिताः ।

स०-अतिप्रवर्तमान वा त मल अपक्व पाचयन् सङ्ग्रह
नयेत् । न लाम एव सङ्गृहीतव्य इत्याह-आमसङ्ग्रहण इत्यादि ।
आमशब्द पुरीषाख्यस्य दोषस्य पच्यमानावस्थोपलक्षणार्थ ।

१ ‘विरेचनम्’ फ । २ ‘कृतम्’ फ । ‘शृतम्’ स द्व ।
३ ‘ज्वरेऽपि० ज्वरै’ वङ्ग । ४ ‘णारूपक्रम’ ट । ५ ‘त मल’ ट ।
६ ‘त ननु’ ड ध । ७ ‘षधनिमित्त कि’ ट । ८ ‘हणादोषो
दोषोपक्रम ईरित’ फ ।

आमस्य-अपक्वस्य दोषस्य, सङ्ग्रहणमामसङ्ग्रहण तस्मिन्नाम-सङ्ग्रहणे ये दोषा भवन्ति ते दोषोपक्रमे-दोषोपक्रमणीयेऽध्याये, ईरिता-उक्ता । तथा च तत्रोक्तम् (ह सू अ १३।३१)-“उत्किष्ठानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहत स्वयम् । वारयेदौष-धैर्दोषान् विवृतास्ते हि रोगदा ॥” इति । तस्मादामसङ्ग्रहणा-र्थमौषध न देयम् ।

आ० २०-[अति]प्रवृत्तौ पाचनपूर्वक स्तम्भनं कार्यमि-त्याह-अतिप्रवर्तमान वेति ।

तथा, आमज्वरेऽप्यामनिर्हरणार्थमौषध न देयम्, इति प्रतिपादयन्नाह—

पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ १०४ ॥

प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ।

स०-तुर्व्यतिरेके भिन्नक्रम । यस्तु मोहात्-अज्ञानात्, भिषकृपापो दोषहरणमामज्वरे पाययेत् स स्वयमनर्थकारी सुप्त कृष्णसर्पं करस्याग्रेण परामृशेत्-स्पृशेत् । अतिप्रत्येवाय पश्य-तैवमुक्त तन्त्रकृता । तत्र च वाक्ये रूपकाख्योऽलङ्कार । तस्य ह्येतल्लक्षणम्-“तदपरमौषधे सति यस्मिन् स्याद्वाक्ययोर्योगः ।” अस्योदाहरणम्-“य सेवते कुनृपतिं कुरुते बधिरस्य कर्णजाप स ।” इति ।

आ० २०-आमज्वरे शोधन निषेधयति-पाययेद्दोष-हरणमिति ।

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥ १०५ ॥

स०-ज्वरेण क्षीणस्य पुंसो न वमनं हितं न च विरेचनं हितम् ।

आ० २०-ज्वरक्षीणस्य शोधनं निषेधयति-ज्वरक्षी-णस्येति ।

तर्हि कथं दोषनिर्हरणं तस्य^१ इत्याह—

कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ।

स०-तस्य काम-यथेष्ट कृत्वा, पयसा निरुहैर्वा मलान् हरेत् ।

आ० २०-ज्वरक्षीणस्य पयःपानं वस्तिकर्म च शोधनार्थं विधत्ते-कामं त्विति ।

क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहवृद्धतः ॥ १०६ ॥
क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ।

स०-क्षीरमुचित-सात्थ्य, यस्य तस्य क्षीरोचितस्य, तथा प्रकर्षेण क्षीण श्लेष्मा यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मण, तथा दाहश्च तृद च ते विद्येते यस्य तस्य दाहवृद्धतः, अत एव पित्तानिला-भ्यामार्तस्य-पीडितस्य, क्षीरं पथ्यम् । अतिसारिणोऽपि पथ्यम्, किं पुनः प्रक्षीण श्लेष्मा यस्य तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविशे-षणविशिष्टस्य क्षीरं न पथ्यम्^२ इत्यपि शब्दार्थः ।

१ ‘दोषदा’ ट ड ध । २ ‘द्वाहार्थ’ ट ध । ३ ‘पाशो’ ध ।

४ ‘स सुप्त’ ड ध । ५ ‘त्यपाय’ ट ड ध । ६ ‘तस्यातुरस्य, त’ ट ।

७ ‘थ्यमप्यतिसारिण, कि’ ड ध ।

आ० २०-पयःपानेऽधिकारिणमाह-क्षीरोचितस्येति ।
अतिसारिणोऽपि-किं पुनः शोध्यस्य ।

तद्वपुर्लङ्घनोत्तमं दृष्टं वनसिवाग्निना ॥ १०७ ॥

दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ।

स०-तच्च-क्षीर, लङ्घनोत्तमं वपुर्जीवयेत्-कायस्य सप्राण-तामुत्पादयेत् । किं किमिव^१ अग्निना-दावेन, दृष्टं वनं यथा दिव्याम्बु जीवयेत्-प्ररोहयेत्, तथा वपुः क्षीरमिति । लङ्घन-शब्देनात्र सामान्य लङ्घनवाच्यं वस्तु भण्यते । “शरीरला-घवकर यद्व्ययं कर्म वा पुनः । तल्लङ्घनमिति ज्ञेयम्” इत्येव-लक्षणम्, न तु विशिष्टमुपवासलक्षणम्, योग्यतावशात् । तस्य-ज्वरिणः पुंसः, तत्-क्षीर, आशु ज्वरं च नियच्छति । न केवलं वपुजावयेदिति चार्थः ।

आ० २०-क्षीरगुणानाह-तद्वपुरिति । दिव्याम्बु-वृष्ट्याम्बु, यथा दग्धं वनं जीवयेत् तथा क्षीरं वपुर्जीवयेत् ।

संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ १०८ ॥
विभज्य काले युजीत ज्वरिणं हन्यतोऽन्यथा ।

स०-यत एव महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृत-द्रव्या-न्तरेण, तथा शीतमुष्णं वेति कृत्वा, अथवा धारोष्णमेव काले विभज्य, युजीत-यथाविषय काले प्रयोजयेत् । अतः-यथानि-रूपितात् क्षीरोपयोगैर्विषयात्, अन्यथा-अन्येन प्रकारेण, प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हन्ति ।

आ० २०-क्षीरविशेषे नियममाह-संस्कृतमिति । स-स्कृत-औषधसिद्धम् । तच्च शीतमुष्णं वा दोषवशात् । धा-रोष्णं तूष्णमेव । तद्वत्-संस्कृतसमफलम् ।

पयः सशुण्ठीखर्जूरमृद्धीकाशर्कराघृतम् ॥ १०९ ॥
शृतशीतं मधुयुतं तुड्दाहज्वरनाशनम् ।

स०-क्षीरं शुण्ठ्यादियुतं शृतमनन्तरं शीतं मधुयुतं तुड्दाह-हृजिदित्यर्थः ।

आ० २०-संस्कृतं क्षीरमाह-पय इति । तस्य शुण्ठ्या-दिभिस्त्रिभिः पाकः, शर्कराघृतयोः पक्वोष्णे प्रक्षेपः, मधुनः पक्वशीते ।

तद्वद् द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचन्दनैः ॥ ११० ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ।

स०-तेनैव पूर्वोक्तेन पयसा तुल्य-तद्वत् । यथा पूर्वोक्तं शृतशीतं तुड्दाहज्वरहृत् तथा द्राक्षादिभिः शृतमनन्तरं शीतं मधुयुतं तुडादिजिदित्यर्थः । अथवा क्षीरं चतुर्गुणेन जलेन शृतं पिबेत् । अथवा पिप्पल्या शृतं पिबेत् ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-तद्वदिति । तद्वत्-शर्करादियु-तम् ।

क्षीरद्वयमाह-चतुर्गुणेनाम्भसेति ।

१ ‘तद्वद्वा’ हे । २ ‘अतोऽन्येन प्र’ ध । ३ ‘योगिवि’ ड ।

४ ‘दिशृत’ ड ध । ५ ‘तेन पू’ ड ध ।

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ।

स०-पञ्चमूलेन शृत क्षीर पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते ।
मुच्यत इति कर्मकर्तरि तद् । चिरज्वरो-दीर्घकालानुबन्धी ज्वर ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-कासाच्छ्वासादिति ।

शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ॥ ११२ ॥
धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ।
सरक्तपिच्छातिसृते, सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥ ११३ ॥

स०-एरण्डमूलेनाथवा बालबिल्वेन शृतमथवा धारोष्ण
क्षीर पीत्वा पुरुषो ज्वराद्विमुच्यते । किम्भूताज्वरात् विबद्धा
निलवर्चसः । विबद्धे-विशेषेण बद्धे, असम्यक्प्रवर्तनादनिलव
र्चसी यस्मिन् ज्वरे स विबद्धानिलवचा, तस्माज्वराद्विमुच्यते ।
तथा, रक्त च पिच्छा च रक्तपिच्छे, ताभ्यामुपलक्षिता अति-
सृति-अतिसार, सह तथा वर्तते यो ज्वर, तस्मात्तयाविधा
ज्वरात् तथा सह तृषा सह शूलेन तथा प्रवाहिकया-निश्चारि
कापरसज्ञया, वर्तते यस्तस्मात् तथाविधाज्वरात् प्रमुच्यते ।

आ० २०-क्षीरत्रयमाह-शृतमेरण्डमूलेनेति । अति
सृति-अतिसार, सरक्तपिच्छयो पिच्छा अतस्तद्वत्(?) ।

सिद्धं शुण्ठीबलाव्याघ्रीगोकण्टकगुडैः पयः ।

शोफमूत्रशकृद्वातविबन्धज्वरकासजित् ॥ ११४ ॥

स०-शुण्ठादिभि साधित पय शोफादिजित् ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-सिद्धमिति । गुडेन पक्वोष्ण-
प्रक्षिप्तेन सिद्धत्वम् ।

वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ।

स०-वृश्चीवादिभि साधित पयो ज्वरशोफनुदिति ।
वृश्चीव-सूक्ष्मपुनर्नव । स्थूलपुनर्नवस्तु-वर्षाभू । पुनर्नवद्वय
वित्वं चात्र योज्यम् ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-वृश्चीवेति । वृश्चीववर्षाभवौ-
पुनर्नवे ।

शिशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वरापहम् ॥ ११५ ॥

स०-शिशिपासारेण सिद्ध-शृत क्षीरमुपयुक्त, आशु-न तु
चिरेण, ज्वरहृत् । क्षीरस्य त्रपणे विधिरतीसारचिकित्सितोक्त
(ह चि अ ९।३९)-“पयस्यु काथ्य मुस्ताना विंशति”
इत्यनुसारेणानुक्लप्य । तन्त्रान्तरे त्वेवमुक्तम्-“द्रव्यादष्टगुण
क्षीर क्षीरातोय चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्य क्षीरकाथे त्वयं
विधि ॥” इति । ननु, किं वातपित्तोत्तरे ज्वरे घृत प्रवर्तमा
श्रीयता पूर्ववचनप्रामाण्यात् अथवा क्षीर प्रवर्तमेतद्वचनप्रा
माण्यात् इत्यत्र सशय । अत्रोच्यते । उभयमपीद घृत क्षीर

१ “पञ्चमूल्यत्र कनीयसी, वातपित्तहरत्वात् ।” इति श्रीकण्ठदत्त ।

२ ‘मूलशृत’ म च । ३ ‘तमानेऽनिल’ ट । ४ ‘निम्लाभिका’
‘निस्लाभिका’ ध । ५ ‘वा’ अ । ६ ‘नमस्त्रीयात् पू’ ट, ड, ।

च वातपित्तोत्तरे ज्वरे प्रवर्तनम्, अवस्थावशात् सात्त्विकवशाच्च
कचिरिद्विदुपयुज्यते ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-शिशिपासारसिद्ध चेति ।

निरुहस्तु बल वह्नि विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।

दोषे युक्तः करोत्याशु पक्वे पक्काशय गते ॥ ११६ ॥

पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगत हरेत् ।

स्रसन त्रीनपि मलान् बस्तिः पक्काशयाश्रयान् ॥ ११७ ॥

स०-निरुहो युक्तो दोषे पक्वे तथा पक्काशय गते सति
बलादीन् द्रागेव करोति । पित्त केवल कफपित्त वा पक्काशया-
श्रित स्रसन-विरेचन, हरेत् । बस्ति प्रयोजितस्त्रीनपि मलान्-
वाताद्यान् हरेत् । कीदृशान् पक्काशयमाश्रितान् ।

आ० २०-निरुहगुणानाह-निरुहस्त्विति । पक्काशयाश्र-
यान्-पक्काशयमाश्रित्य, मलास्तु-सर्वगतान्, हरेत् । अयं तु
पक्काशयगतानित्यपकर्ष एव, पक्काशयादूर्ध्वं हि पित्ताशय ।

प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटिग्रहे ।

दीताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुजीतानुवासनम् ॥ ११८ ॥

स०-प्रक्षीणे कफपित्ते यस्य पुसस्तथा दीताग्नेर्बद्धवर्चसस्त्रि-
कपृष्ठकटिग्रहे सत्यनुवासन प्रयुजीत ।

आ० २०-निरुहाङ्गेऽनुवासनेऽधिकारिणमाह-प्रक्षीणक-
फपित्तस्येति ।

पटोलनिम्बच्छदनकटुकाचतुरङ्गुलैः ।

स्थिराबलागोशुरकमदनोशीरवालकैः ॥ ११९ ॥

पयस्यर्धोदके काथं क्षीरशेषं विमिश्रितम् ।

कल्कितैर्मुस्तमदनरूष्णामधुकवत्सकैः ॥ १२० ॥

बस्ति मधुघृताभ्या च पीडयेज्ज्वरनाशनम् ।

स०-पटोलादिभि काथ क्षीरेऽर्धोदके क्षीरशेष तथा मिश्रित
कल्कीकृतैर्द्रव्यैर्मुस्तादिभिर्मधुघृताभ्या च योजित बस्ति ज्वर-
नाशन दद्यात् ।

आ० २०-निरुहमाह-पटोलनिम्बेति । पटोलनिम्बयो-
श्छदन-पत्रम् । पयसो द्वौ भागौ पटोलादिकथितस्योदक-
स्यैको भाग इत्यर्धोदकत्वम् । न स्याप्यु(दु)क्तरसामित्यादि-
वचनात्(?) समत्वे प्राप्तेऽर्धत्वविधि ।

चतस्रः पर्णिनीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥ १२१ ॥

काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलम् ।

मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिज्वरापहः ॥ १२२ ॥

स०-मुद्रपणा माषपर्णी शालिपर्णी पृश्निपर्णाद्यादि(चेति)-
चतस्र पर्णिनी, यष्टीफलादीश्च काथयेत् । फल-मदनफलम् ।
तथा, यष्ट्यादीन् कल्कयेत्, इत्येष सगुडादिर्वस्तिज्वरहृत् ।

१ ‘याश्रितान्’ अ अरुण, । २ ‘वा वातपित्ताशया’ ड ।
‘वा पित्ताशया’ ध ।

आ० २०-निरुहान्तरमाह-चतस्र पर्णिनीरिति । चतस्र पर्णिनी-मुद्रमाषशालपृश्निपूर्वा । फल-मदनफलम् । नृपद्रुम-आरग्वध । फलिनी-प्रियङ्गु । फल-मदनफलम् । सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-“त्रायमाणा मृतायष्टीमदनाशुमनी-द्वयै । सबलाचन्दनवृषैर्जाङ्गलैश्च मृगद्विजै ॥ काये कृते क्षिपेत्पिष्ट्वा फलयष्टिकणाघनम् । स सद्योज्वरहा वस्ति साज्यक्षौद्रोऽल्पसैन्धव ॥ आम्रादीना त्वच शङ्ख चन्दन मधुकोत्पलम् । स्वर्णगैरिकमज्जिष्ठासृणालाञ्जनपद्मकम् ॥ क्षीरेण कल्कित वस्ति शीत समशुशर्करम् । दाहज्वरहर दद्यात् सिद्धि तैश्चानुवासनम् ॥” इति ।

जीवन्तीं मदनं मेदा पिप्पलीं मधुकं वचाम् ।
ऋद्धि रास्त्रा बलां बिल्वं शतपुष्पा शतावरीम् १२३
पिष्ट्वा क्षीर जल सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितम् ।
ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्नेहं यथामलम् ॥ १२४ ॥

स०-जीवन्त्यादीनि द्रव्याणि स्नेहस्य चतुर्भागा मात्राणि जलेन पिष्ट्वा क्षीर स्नेहसम तैलात्सर्पिषश्च चतुर्गुण जल च तैलसर्पिर्द्रव्याच्चतुर्गुणमित्येकत्र साधित पक्रमेतत् ज्वरेऽनुवासन दद्यात् । यथास्नेह यथामल-यो यस्मिन् ज्वरे दोषै-वातादौ, य स्नेहो योग्यस्तत्र त, दद्यात् ।

आ० २०-अनुवासनमाह-जीवन्तीमिति । क्षीरस्य च त्वारो भागा, जलस्य चत्वार, सर्पिष एक, तैलस्यैक, कल्कस्य सार्ध, इत्येकत्र-मिलित, साधयेत् । स्नेह-शरीर-स्निग्धत्वम्, तदनुसारेण मलानुसारेण च कल्पना । सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-“चन्दनागरुकाश्मर्यपटोलमदनोत्पलैः । पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकैरपि ॥” इति ।

ये च सिद्धिषु वक्ष्यन्ते वस्तयो ज्वरनाशनाः ।

स०-ये च वस्तय सिद्धिषु-वस्तिकैल्पाध्याये, वक्ष्यन्ते ज्वरनाशनास्ते च, ‘देया’ इति शेष ।

आ० २०-वस्त्यन्तरमतिदिशति-ये च सिद्धिष्विति । सिद्धिषु-कल्पस्थाने । ते च योज्या इति शेष । इति जीर्णज्वर ।

शिरोरुग्गौरवश्छेष्महरमिन्द्रियबोधनम् ॥ १२५ ॥

जीर्णज्वरे रुचिकर दद्यान्नस्यं विरेचनम् ।

क्षैहिकं शून्यशिरसो दाहाते पित्तनाशनम् ॥ १२६ ॥

स०-जीर्णज्वरे विरेचनाख्य नस्य दद्यात् । कीदृश तन्नस्य स्यात्^१ शिरसो रुज गौरव च श्लेष्माण च हरति तच्छील तत् ।

१ ‘क्षौद्र ससै’ स मू । २ ‘द्यात्तथा स्ने’ इ स स । ‘द्यथादोष यथाबलम्’ इति कचित् । ३ “जीवन्त्याये क्षीरजलसर्पिस्तैलाना समानम् । स्नेहाच्चतुर्थांश पिष्टानाम् । तथा स्नेह यथामलमित्यनेनै-तदुच्यते-दोषमधिक ज्वरे ज्ञात्वा कदाचित् सपिरविकमत्र कुर्यात् कदाचित्तैलमिति ।” इतीन्द्र । ४ ‘वे वा य’ ट । ५ ‘कल्पनाध्या’ ट ।

तथा, इन्द्रियाणा-चक्षुरादीना च, बोधनम् । तथा, रुचिकृत् । शून्यशिरस पुम स्नेहिक-स्नेहेन मिश्र विषय, नस्य दद्यात् । दाहाते शिरसि पित्तहर नस्य दद्यात् ।

आ० २०-अथ ज्वरोपद्रवा । तत्र शिर शूलादिषु नस्य-माह-शिरोरुग्गौरवश्छेष्महरमिति । विरेचन-शोधनम् । स्ने-हिक-वृहणम् । पित्तनाशन-शमनम् ।

धूमगण्डूषकवलान् यथादोषं च कल्पयेत् ।

प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकण्ठामयापहान् ॥ १२७ ॥

स०-धूमादीश्च यथादोष कल्पयेत् । किम्भूतान्^२ प्रति-श्यायादिघ्नान् ।

आ० २०-प्रतिश्यायादौ धूमादीनाह-धूमगण्डूषकव-लानिति ।

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसर साज्यसैन्धवम् ।

धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत् १२८

स०-अरुचौ सत्या बीजपूरकस्य केसर सधृतसैन्धवमास्येन धारयेदिति सम्बन्ध । अथवा वात्र्यादीना कल्क धारयेत् ।

आ० २०-अरुचौ कवल(कल्क)द्वयमाह-अरुचाविति । वङ्गसेने तु (ज्वराधिकारे श्लो २३१)-“शर्करादाडिमभ्यां च द्राक्षादाडिमयोस्तथा । वैरस्ये धारयेत्कटक गण्डूष च तथा घृतम् ॥ (श्लो २५९)-हरीतकी प्रियङ्गुश्च पिप्पली लो-ध्रमेव च । दार्दी हरिद्रा तेजोह्वा सक्षौद्र सुखधावनम् ॥ एतेन कटुभावश्च सुखरोगश्च शाम्यति । वक्र विशदतामेति भक्तच्छन्दश्च जायते ॥ (श्लो २८०)-अजाजीशर्करायुक्तौ दाडिमस्वरसेन तु । रुचिष्यो मधुना युक्त कर्तव्य कवल-ग्रह ॥” इति ।

यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ।

अभ्यङ्गालेपसेकादीन् ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते ॥ १२९ ॥

कुर्यादञ्जनधूमांश्च तथैवागन्तुजेऽपि तान् ।

स०-त्वगाश्रिते जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादीन् कुर्यात् । यथोप-शय-यथासुखावह, संस्पर्शो येषा तान्, तथा शीतवीर्यैरुष्ण-वीर्यैश्च द्रव्यै कल्पितान्-योजितान् । तथा, अञ्जनधूमांश्च कुर्यात् । अञ्जनधूमानागन्तुजेऽपि ज्वरे तथैव कुर्यात् । संद्यो-गत्वादागन्तुजेऽप्येतेऽनिषिद्धा एव । तानिति पुन कृतमतिश-यार्थम् । विशेषेणागन्तुजेऽपि ज्वरे-भूतविषाद्युद्धवे, तान् कुर्यादित्यर्थः ।

आ० २०-त्वगगते ज्वरेऽभ्यङ्गादीनाह-यथोपशयसंस्पर्शा-निति । ते च शीताभिलाषिण शीतैर्द्रव्यै शीतस्पर्शाः कल्प्या, उष्णाभिलाषिण उष्णैरुष्णस्पर्शा । आदिशब्दादव-गाहादयः । अञ्जनधूपाश्च त्वगगते कुर्यात् ।

१ ‘थायोग क’ ट ड ध । २ ‘था हितम्’ वङ्ग । ३ ‘गाश्रये जी’ ड ध । ४ ‘सद्योक्तत्वा’ ड । ५ ‘न्तुकेऽपि’ ट । ‘न्तुजे ज्व’ ड ।

प्रसङ्गादागन्तुजे नस्यादीनाह-तथैवागन्तुजेऽपीति । वज्र सेने त्वभ्यङ्गतेलान्युक्ताति (ज्वराधिकारे श्लो ७७७)-“ला-जामधुकमजिष्ठापूर्वाचन्दनसारिवा । तैल पद्मचरण नाम ह्यभ्यङ्गाज्वरनाशनम् ॥ लाक्षा निशा कुष्ठशुण्ठी मज्जिष्ठा च सुवर्चिका । मूर्वा च चन्दन सिद्ध तैल तक्रेऽथ षड्गुणे ॥ अभ्यङ्गेन प्रशमयेद्वाह शीतज्वर नृणाम् । (श्लो ६२८)-दक्ष ससारकस्यात्र तक्र कट्टरमिष्यते ॥ (श्लो ७९९)-स्वर्जिकाकुष्ठमजिष्ठा[लाक्षा]मूर्वामहौषधे । सक्षीरै साधित तैलमभ्यङ्गादाहशीतनुत् ॥ बलामधुकमजिष्ठापद्मापन्नक-चन्दने । समुद्रफेनहीवैररजनीसारिवोत्पलै ॥ पिष्टैस्तैल पचे देतैरजाक्षीर चतुर्गुणम् । वातापत्तज्वराजीर्णात्तेनाभ्यक्तो विमुच्यते ॥” इति ।

दाहे सहस्रधौतेन सर्पिपाऽभ्यङ्गमाचरेत् ॥ १३० ॥

स०-दाहे सति सर्पिपा सहस्रधौतेनाभ्यङ्गमाचरेत् ।

आ० २०-दाहस्यौषधान्याह-दाहे सहस्रधौतेनेति । सहस्रधौतेन-सहस्रकृत्वो धौतेन । यावति मज्जति तावच्छीतो-दके घृत प्रक्षिप्य हस्तेन मर्दयेत्, तदुदकं स्त्रावयेत्, इत्येको वार, एव सहस्रम् ।

सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ।

दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ १३१ ॥

शीतवीर्यैर्हिमस्पशैः काथकल्कीकृतैः पचेत् ।

तैलं सक्षीरमभ्यङ्गात्सद्यो दाहज्वरापहम् ॥ १३२ ॥

शिरो गात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ १३३ ॥

तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्लघृतादिभिः ।

स०-सूत्रोक्तैः-सूत्रस्थानोदितैः, मधुराम्लकषायकैर्गणैः । तत्र मधुरो गणो-“घृतहेम” (ह सू अ १०।२२) इत्यादि, अम्लो गणो-“घात्रीफलाम्लीका” (ह सू अ १०।२५) इत्यादि, कषायो गण-“पथ्याऽक्ष” (ह सू अ १०।३१) इत्यादि, तत्र चैतैर्मधुराम्लकषायैर्वर्गैः । तत्र दूर्वादिभिर्गणैः-“दूर्वाऽनन्ता” (ह सू अ १५।६) इति निर्दिष्ट एक, “न्यग्रोधादि” (ह सू अ १५।४१) द्वितीय, तृतीयस्तु “पद्मकपुण्ड्रौ” (ह सू अ १५।१२) इत्यादि, चतुर्थं “सारिवोशीर” (ह सू अ १५।११) इत्यादि, एतैः पूर्वोक्तैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिगणसङ्ग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पशैर्भेषजैस्तथा स्पर्शतो वीर्यतश्च शीतगुणैः, अक्राथा काथा कृता, अकल्का कल्का कृता, तैः काथकल्कीकृतैरैर्गणैस्तैल क्षीरेण सह पचेत् । तच्च पक्वमभ्यङ्गात्-प्रक्षणात्, सद्यो-न चिरेण कालेन, दाह

१ ‘षट्कट्टर ना’ फ । २ ‘नीगैरिकोत्पलै ॥ पिष्टैरेतै पचेत्तैल मस्तुक्षीर’ वज्र । ३ ‘सहस्रधौत सर्पि-यत्तापित तापित शीतो-दकेन शतश. स्थानाक्रियते ।’ इतीन्दु । ४ ‘शीतैर्गणै’ ट ध. ।

ज्वर जयेत् । न केवलमेतैर्गणैस्तैल पचेद्दाहज्वरशान्तये, यात्र-तैरेव शिरो-मूर्वान्, गात्रं च नातिपिष्टै-किञ्चित्पिष्टै, प्रलेप-येत् । सुपिष्टैरेतैः प्रत्युत दाह उत्पद्यते । तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू अ ७)-“श्लक्ष्णैश्चुष्कघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् । लगतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरो ॥” इति । अने नैवाभिप्रायेण शीतज्वरे वक्ष्यति (श्लो १४१)-“तैः सुपि-ष्टैश्च लेपयेत् ।” इति । गात्रग्रहणेनैव शिरोग्रहणे लब्धे पुनः शिरोग्रहण विशेषार्थम् । विशेषेण शिरो लेपयेत्, तस्य विशेषेण ज्वराश्रयत्वात् । तथा चोक्तम्-“विमुक्तस्यापि हि शिरो ज्वरो यस्य न मुञ्चति । अविमुक्त स विज्ञेयो ज्वर पुनरुपैति तम् ॥” इति । तस्माच्छिरसो विशेषेण लेपनार्थं पृथगुपादानम् । तेषां गणानां कायस्तत्काथ, तेन परिषेकमवगाहं च कायपूर्णायां द्रोण्यां योजयेत् । तथा, आरनालादिभिः परिषेकादि योजयेत् ।

आ० २०-अभ्यङ्गार्थं तैलमाह-सूत्रोक्तैश्चेति । तैस्तैरित्य-गणपठितैरपि । तैरेव-तैलद्रव्यै, तत्काथेनारनालादिभिर्वा पृथक् परिषेकोऽवगाहश्च ।

कपित्थमातुलुङ्गाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ॥ १३४ ॥

वर्दरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ।

लिप्तेऽङ्गे दाहरुद्धोहाश्छर्दिस्तृष्णा च शाम्यति ॥ १३५ ॥

स०-कपित्थादिभिर्बर्दरीपल्लवोत्थेन वा फेनेन लिप्तेऽङ्गे सति दाहादयः शाम्यन्ति ।

आ० २०-दाहघ्नं लेपत्रयमाह-कपित्थेति । मातुलुङ्ग-स्याम्ल केसरम् । अरिष्टको-रक्षाफल । वज्रसेने तु (ज्वरा श्लो २५८)-“जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि तु दापयेत् । केसर मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसयुतम् ॥” इति ।

यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ।

तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥ १३६ ॥

स०-यश्च दोषोपक्रमणीयाध्याये पित्तहरः क्रमो वर्णित-उक्त, तं च-क्रम, शीलयत-अभ्यसत, ज्वरो दाहेन सह नश्यति ।

आ० २०-सूत्रोक्त पित्तक्रममतिदिशति-यो वर्णित इति ।

वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुङ्कुमैः ।

कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ १३७ ॥

१ ‘चेत्तदा’ ड ध । २ ‘क्ष्णपिष्टघ’ ट. । ३ ‘च योज’ ड ध । ४ ‘अम्ल-अम्लवेतस । वदरीपत्राणामम्लानां च मुसलक्षुण्णानां फेन उद्गच्छति । अरिष्टको-निम्ब ।’ इतीन्दु । ‘अम्ल-काजिकम् । अरिष्टो-निम्ब फेनिलावृक्षो वा । फेनकल्पनामाह-वदरीपल्लवान् काजिकपिष्टान् काजिकपूर्णभाजने निक्षिप्य करेण विलोडयेत्, ततो य फेन उत्तिष्ठेत् तेन लिम्पेत् ।’ इति डरहण । ५ ‘घृजेन वा’ अ । ६ ‘च’ इ.स.सु ।

नखराक्षापुरवचाचण्डैलाद्वयचोरकैः ।
 पृथ्वीकाशिपुसुरसाहिस्त्राध्यामकसर्षपैः ॥ १३८ ॥
 दशमूलासुतैरण्डद्वयपत्तुरोहिषैः ।
 तमालपत्रभूतीकशल्लकीधान्यदीप्यकैः ॥ १३९ ॥
 मिशिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ।
 अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ १४० ॥
 कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ।
 तेनाभ्यञ्ज्यात्सुखोष्णेन, तैः सुपिष्टैश्च लेपयेत् ॥ १४१ ॥
 कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ।
 केवलैरपि तद्वच्च सुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥ १४२ ॥
 आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यञ्जनलेपने ।
 धूपानगरुजान् यांश्च वक्ष्यन्ते विषमज्वरे ॥ १४३ ॥
 अश्व्यनमिकृतान् खेदान् खेदि भेषजभोजनम् ।
 गर्भभूवेदमशयनं कुथकम्बलरल्लकान् ॥ १४४ ॥
 निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीश्च हसन्तिकाः ।
 मद्यं सञ्चूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्वान् ॥ १४५ ॥
 रसं शीलयेद्वेपथुमान् यच्चान्यदपि पित्तलम् ।
 दधिताः स्तनशालिन्यः पीना विभ्रमभूषणाः ॥ १४६ ॥
 यौवनासवमत्ताश्च तमालिङ्गेयुरङ्गनाः ।
 वीतशीतं च विज्ञाय तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ १४७ ॥

स०-वीर्योष्णैरुष्णसस्पर्शैः-उभयथा वीर्यतः स्पर्शतश्चोष्णैः-
 स्तगरादिभिर्द्रव्यैः, [अन्यैश्च-] अपरैरपि, तद्विधैः-उष्णवीर्यैः
 उष्णसस्पर्शैश्च, काशीकृतैः कल्कीकृतैश्च सुरादिभिः-अम्लपाक-
 रसैः, [शीते-] शीतज्वर एतद्विषये, तैलं पचेत् । तेन-तैलेन,
 सुखोष्णेनाभ्यञ्ज्यात्-म्रक्षयेत् ।

तैश्च-पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः, सुपिष्टैः-अतिशुद्धैः, लेपयेत् । तैश्च कि-
 ञ्चिदुष्णैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत्-योजयेत् । तद्वच्च-तथैव,
 सुक्तैरपि केवलैश्च परीषेकादिकं कल्पयेत् । “आरग्वधेन्द्रव”
 (ह. सू. अ. १५।१७) इत्यादिं च पानाभ्यञ्जनलेपने कल्पयेत् ।
 अगरुजान् धूपान् कल्पयेत् । यांश्च धूपान् विषमज्वरे वक्ष्यन्ते
 ताश्च कल्पयेत् ।

तथा खेदान् शीलयेत् । किम्भूतान्^१ अमिकृताननमि-
 कृतान्-खेदविध्युक्तान् । तथा खेदयति साधु खेदि यद्वेषज
 भोजनं च तच्च सशीलयेत् । तथा गर्भे-गर्भगृहाभ्यन्तरे, यद्भू-
 वेदम-भूमिगृह, तत्र शयनं-शय्याम्, तथा कुंयादीनावरणवि-
 शेषान्, तथा हसन्तिका-वह्निशकटिका, शीलयेत् । किम्भूता^२

१ ‘स्नामुखव’ अ. । ‘स्नासुरवचा’ स मू. । २ ‘त्रपूती’ इ स स ।
 ३ ‘भ्यज्य सु’ अ. । ४ ‘प्रपिष्टै’ स मू. । ५ ‘योजयेत्’ स स ।
 ६ ‘शुक्त’ स ड ड ध. । ७ ‘नू ये च व’ अ फ स स । ८ ‘भजे-
 ष्छीतादिनो युक्त्या यच्चा’ इ । ९ ‘त तु वियतास्तास्त’ फ ।
 १० ‘अमिकृतान्-खेदविध्युक्तान्, अनमिकृतान्-अर्कतापकोषमद्या-
 यासादीन् । तथा’ ट. । ११ ‘कुथकम्बलादी’ ट. ।

अ० ७२

निर्धूमदीप्तैरङ्गारैर्हसन्तीरिव । तथा, मद्यादीश्च शीलयेत् । वेपथु-
 मन्तमङ्गना आलिङ्गयेद्युर्दयितादिगुणयुक्ता । गतशीतं च
 विदित्वा ततस्ता-योषा, पुनरपनयेत् । एतच्च ब्रुवस्ताभि-
 सम्भोगाभिलाषं निवारयति ।

आ० २०-शीतस्यौषधान्याह-वीर्योष्णैरिति । पुरो-गु-
 गुलु । पृथ्वीका-बाह्लिका । ध्यामक-वत्तुणम् । तमालपत्र-
 पत्रकम् । [भूतीक-] भूस्तुणम् । प्रकीर्या-करञ्ज । कथितैः
 कल्कितैश्च तगरादिभिः सुरासौवीरकाद्यम्लद्रव्ययुक्तैः । तेन-
 तैलेन । तै-तैलद्रव्यैः । केवलै-जलपिष्टैः । अपिशब्दात्
 सुरादिपिष्टैः शुक्तादिभिः, तद्वत्-तगरादियुक्तैः केवलैरपि ।
 सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-“कुङ्कुमागरुकस्तूरीनखैलासुरदा-
 रुभिः । शैलेयचण्डात्वेग्वकरास्त्राकपिपुंरामयै ॥ पृथक्प्रदेहा-
 सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्किताः । वक्र-तगरम् । कपि-सि-
 हक । आमय-कुष्ठम् । यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत् क्षीरे
 चतुर्गुणे । दूर्वाप्रलेपिनं लेपं तं ज्वरार्तस्य योजयेत् ॥” इति ।
 वक्ष्यते आचार्य । हसन्ती-हास्यमिव कुर्वन्ती । हसन्तिका-
 शकटिका । सञ्चूषणं मद्यादिपञ्चकम् । सङ्ग्रहे तु (चि
 अ २)-“भजाज्या सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसम् ।
 रसं वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसयुतम् ॥ मधुकागुरुकौन्तीना-
 कल्को व्याघ्रनखस्य च । मधेन पीतः । सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्व-
 रापहः ॥ आनाहे कालवित्कुर्वात्क्रियामलसकोदिताम् । पिप्प-
 लीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ॥ यवागू पाययेच्चैन-
 मनिलस्यानुलोमनीम् । सोपद्रवोऽपि चेदेव ज्वरं शीतो न
 शाम्यति ॥ अत्युदीर्णोऽनिलकफे स्वे स्थाने पित्तधास्त्रि वा ।
 तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजेत् ॥ आस्वेदसम्भवं
 स्तिष्ठेत्प्रावृत्तस्तद्वदातपे । ततो विमृदितं स्नातो युक्ताशी-
 स्याद्भूते ज्वरे ॥ शमं तौ पित्तवृद्धौव प्रपद्येते स्वधाम च ।
 निवर्तते ततः शीघ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥” इति ।

अधुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते—

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छिन्नतस्य वा ।

कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षाज्जयेन्मलान्^३ ॥ १४८

स०-हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजं सन्निपाते वर्धनेनैक-
 दोषस्यार्थात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वा, उच्छिन्नतस्योच्छिन्नतयोर्वा क्षप-
 णेन, देशकालबलान्मलान् जयेत् । कथं विषमदोषजे सन्निपाते
 वर्धनेनैकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशान्तिः^४ तस्माद्वर्धनमयु-

१ ‘योषिता’ ट. । २ ‘त्वक्कुस्तरा’ स ड. । ३ ‘पिबचाम’ स ड. ।
 ४ ‘लिकितै’ फ. । ५ ‘लेपनं लेपं ज्वरार्तस्य प्रयोज’ स ड. ।
 ६ ‘नीचित्रसा’ स स. । ७ ‘वो पिबेदेव’ फ. । ८ ‘स्वस्थाने’ स ड. ।
 ९ ‘भजन्’ इ स मू. । १० ‘म्भवात्तिष्ठे’ इ सं ड. । ११ ‘च’ अ इ. ।
 १२ अस्याग्निं “शमयेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । दुर्नि-
 वारतरं तद्वि ज्वरार्तस्य विशेषतः ॥ छर्दिमूर्च्छापिपासादीन-
 विरोधान् ज्वरस्य तु ।” इति इ पुस्तकेऽधिकं सार्धश्लोकः ।
 १३ ‘जेन स’ ट. ड. ध. । १४ ‘पातस्य व’ ट. । ‘पातव’ ड. ध. ।

क्तम् । अत्राचक्ष्महे । सन्निपातस्थेन क्षीणेन दोषेण सताऽक्षीणौ दोषौ ज्वरकारिणौ । न तौ सुखेन जेतुं शक्येते, विषमाश्रयत्वात् । क्षीणस्य तु दोषस्य वर्धनेन दोषसाम्यमुत्पाद्यैकरूपया क्रियया सन्निपात सुखेन जेतुं शक्यते । तस्माद्वर्धनेनैकदोषस्येति वक्तुं युक्तम् । तथा च, -वाताख्ये यतो दोषे शीतलघु-रुक्षारूपैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवति । वर्धमानेन च तत्रस्थौ पित्तकफावप्येव प्रायेण किञ्चित् क्षय यात, तत्क्षयाच्चासौ ज्वरोऽपि मृदुता गत सुखेन शक्यते जेतुम् । तथैव पित्ताख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नया तीक्ष्णोष्णकटुरूपया क्रियया वर्धनेन वातकफावपि किञ्चित्क्षय यात, तत्क्षयाच्च ज्वरोऽप्यसौ मृदुता गत सुखेन जेतुं शक्यते । एव कफाख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्थस्य ज्वरघ्नस्निग्धमधुरशीतादिक्रिया क्रियया वर्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किञ्चित्प्रायः क्षय यात, तत्क्षयाच्च ज्वरोऽप्यसौ मार्दव गत सुखेन जेतव्य इति । एव दोषत्रयस्यापि ज्वरकारणे तथा युक्त्या प्रतीकार कृतो भवति । एवमुच्छ्रितस्यापि क्षपणैरे(णेनै)करूपया क्रियया सुखेन सन्निपातो जीयते । तदेवं द्रुत्वणैकोल्वणैर्दोषैर्जनिते सन्निपाते चिकित्साक्रम उक्त । सम्प्रति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रम दर्शयितुमाह-कफे-त्यादि । स्थितिः-स्थानम्, कफश्च स्थानं च कफस्थाने, तयो-रानुपूर्वी-क्रम, तथा च तुल्यकक्षान्-समान् सन्निपातान्, ज्वरे मलान् जयेत् । तत्र कफ प्राग्जेतव्यस्ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्वीत्युच्यते । उक्तं च (सङ्ग्रहे सू अ २१)-“स्थानतः कैचिदिच्छन्ति प्राक् तावच्छ्लेष्मणो वधम् । शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेऽञ्जरुचि कुत ॥ तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणम् । असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषस्य निग्रहः ॥ तस्मादादौ कफो घाल्य कायद्वारार्गलो हि स । मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिन्त्यते ॥ अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् । अधः स्थायी च तदनु निग्राह्य स्यात्समीरणः ॥” इति । सुश्रुतस्त्वाह^(१) (सङ्ग्रहे सू अ २१)-“[सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्वीति तु] जयेज्वरेऽतिसारे च क्रमात्पित्तकफानिलान् ॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे तेजो विशिष्यते । विशश्च सैरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥ तस्य चानुबलं श्लेष्मा गौरवापत्तिं जाज्यकृत् । वायुश्च वर्धतेऽवश्यं यस्त्वहं सु तयोः क्षये ॥ ज्वरा-तिसारयोस्तस्मादेष दोषजये कमः । कफपित्तानिलानन्ये क्रमादा-हुस्तयोरपि ॥ यस्मादामाशयोक्तेः शङ्क्यिष्ठं तत्समुद्भवः । क्रमेणा-

१ ‘योग्यम्’ ड । २ ‘ज्वरम्’ ध । ३ ‘ज्य’ पाचद्रव्याव-
चारणे ।’ ड । ४ ‘रणा ।’ ट ध । ५ ‘षविनि’ ट ध स ड ।
६ ‘अधः स्थायी’ इति श्लोकार्थं सङ्ग्रहद्वये नोपलभ्यते । किन्त्वेतद-
रुणदत्तेन हेमाद्रिणाऽपि सङ्गृहीतं स्वटीकायाम् (सू अ १३।१५) ।
७ ‘सरणं पि’ स स । ८ ‘यत्स्वेहस्वेदयोः क्ष’ ट । ‘यत्स्वेह’ ध ।
‘यात्स्वेह’ स स । ‘येष्वह’ इति कचित् । ९ ‘योऽज्ञेदाङ्ग’ ट ।
‘योऽज्ञेताङ्ग’ ध ।

येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान् । स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थितैव ह्याशुकारिता । विज्ञाय कर्मभिः स्वैर्दोषोद्रेकं यथो-मलम् । भेषजं योजयेत्तु स्वीकुर्यान्न कमं भिषक् ।” इति । अन्ये लाहु (स सू अ २१)-“कमान्मरुत्पित्तकफा सर्वत्र सदृशे बले । वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥ ऊर्ध्वं पराशरोऽप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् । यथोपन्यासतः प्राप्तमौ दोषभिरिजितम् । “नेतुं भङ्गेन दृष्टो हि समः सैन्यपराजयः ॥” इति । स्थानानुपूर्व्या वा दोषास्तुल्यकक्षान् जयेत् । स्थानं च यद्यप्यविशेषेणैव सम्भवति तथाऽपीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादा-माशयो गृह्यते । तेनामाशयस्थो दोषः प्राग्जेतव्यस्ततः पक्षाशय-स्थः, इति स्थानानुपूर्वी-स्थानमाहात्म्यस्य चिकित्साक्रमः, कार्यः । तथा च प्राग्ध्यगीष्ट (ह सू अ १७।१३)-“आमाशयगते वायौ कफे पक्षाशयाश्रिते । रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरो-धतः ॥” इति । तदेव कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेत् । अन्ये त्वेव व्याख्यानयन्ति, -कफस्य स्थानं कफस्थानम्, कफस्थानलक्षणा चासावानुपूर्वी च, तथा कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान् मलान् जयेत् । यद्यपि कफस्था-नानि कण्ठादीन्यपि तथाऽपीह ज्वरकारिदोषप्रस्तावादामाशयो गृह्यते । तथा चोक्तम् (श्लो. १)-“आमाशयस्थो हलाऽभि-सामो मार्गान् पिधाय यत् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥” इति । तदेव रूक्षोष्णपाचनादि क्रमोऽत्र कार्यं इत्यवतिष्ठते । ननु, कफस्थानानुपूर्व्या वेत्येतन्न वाच्यम्, यत-स्तुल्यकालं त्रिदोषहरैर्द्रव्यैः सन्निपातस्य क्रिया कार्या । द्रव्याणि दोषघ्नानि । अत्रोच्यते । ज्वरनाशनानि द्रव्याणि त्रिदोषघ्नानि विरलानि । एकदोषघ्नानि पुनर्ज्वरहन्तृणि त्रिदोषघ्नेभ्यः सम-र्थतराणि बहुतराणीति कफस्थानानुपूर्व्या वेत्युक्तम् । अपि च दोषकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारान्तरोऽयमुपयुज्यत इति ।

आ० २०-दाहशीतयोरेकज्वरोपद्रव्योरौषधमाह-वर्ध-नेनेति । यदा दाहोऽल्पः शीतमधिकं तदा दाहहेतोर्वर्धनेन शीतहेतोः क्षपणेन वा शीतजयः, पश्चाद्दाहजयः । यदा शीतमल्पं दाहोऽधिकः तदा शीतहेतोर्वर्धनेन दाहहेतोः क्षपणेन वा दाहजयः, पश्चाच्छीतजयः । यदा दाहशीते तुल्ये तदा तुल्यकक्षान् मलान् कफानुपूर्व्या वा स्थानानुपूर्व्या जयेत् । कफपित्तवातानां क्रमाजयः-कफानुपूर्वी । उरः कोष्ठ-बस्तीनां क्रमाजयः-स्थानानुपूर्वी । उक्तं च सङ्ग्रहे (चि अ २)-“वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमम् । ज्वरानुप-चरेद्धीमान् कफपित्तानिलोज्जवान् ॥ ससृष्टैः सन्निपतितै-

१ ‘दाः स्वाशये स्थिता ।’ ट ड । ‘दाः स्वाशयोस्थिता ।’ ध ।
‘स्वाश्रये’ स स । २ ‘स्वाश्रयेषु’ स स । ‘स्वाशये तु प्र’ स मू ।
३ ‘तैव’ स मू । ४ ‘थावलम्’ स ड । ५ ‘तत्तत्’ (‘तत्र’ स मू) तत्री कुर्यान्न तु क्रमम् ।’ स ड । ६ ‘मादिदोष’ ड ध ।
७ ‘चतुरङ्गेऽपि दृष्टो हि समे सै’ ड ध । ८ ‘याश्रये’ ट । ९ ‘तु । यद्यपि’ ड ध । १० ‘जयेदिति । यद्य’ ट । ११ ‘न्तरम्’ ट ।

रेकनैकोल्वणै समै । ज्वरान् दोषै क्रमापेक्षी यथोक्तै
रौषधैर्जयेत् ॥ वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छिद्यतस्य वा । कफ
स्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वर जयेत् ॥” इति । तथा (स
चि अ २)-“निद्रानिवारणोपाय सत्र्यासेऽभिहितो हित ।
सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रव ॥ कम्प प्रलपन यस्य
सज्ञानाश्रय दारुण । रसैस्तु लाववर्तीरकुलीरशशतैस्तिरै ॥
तर्पयेत्प्राक् पुराणेन सर्पिषाऽयं जयेदपि । बलारास्त्रागुडूच्या-
द्यैस्तैश्च परिषेचयेत् ॥” इति ।

सन्निपातचिकित्साप्रक्रमादिदम्प्याह—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोफः सञ्जायते येन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ १४९ ॥

स०-सन्निपातज्वरस्यावसाने कर्णमूलप्रदेशे सुष्ठु दारुण
शोफ सञ्जायते । येन-शोफेनोत्पन्नेन, कश्चिदेव विमुच्यते ।
कश्चिदेवेत्यनेनास्य रोगस्य नावश्यमसाध्यतेति ब्रूते ।

आ० र०-कर्णमूलोपद्रवमाह-सन्निपातज्वरस्यान्त इति ।

अत एव चिकित्सामत्राह-

रक्तावसेवनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।

प्रदेहैः कर्फपित्तघ्नैर्नारनैः कवलग्रहैः ॥ १५० ॥

स०-रक्तावसेवनादिभिः कवलग्रहान्तैराशु तं जयेत् ।
प्रदेह-प्रलेप ।

आ० र०-कर्णमूलौषधमाह-रक्तावसेवनैरिति । वज्रसेने
तु (ज्व. श्लो ५३२)-“गैरिक पांसुज शुण्ठी वचाकटुकै-
र्जिकम् । कर्णशोथहरो लेप सन्निपातज्वरे भृशम् ॥” इति ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति ।

शाखानुसारी तस्याशु मुञ्चेद्वाहोः क्रमाच्छिराम् ॥

स०-आदिशब्देन स्तम्भस्वेदनादयो गृह्यन्ते । शीतोष्णा-
दिभिरुपक्रमैर्यथायथ पृथग्वातपित्तश्लेष्मसर्गमसन्निपातज्वरप्र-
शमनैः सम्यक् प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य नरस्य शमनं गच्छति,
तस्य शाखानुसारित्वाद्देतोर्बाह्वोः क्रमात्-एकैकस्मिन् न युगपद्
द्वयोर्भुजयोः, शिरा मुञ्चेत् । शाखाशब्देनात्र केवलं रक्तं विव-
क्षितम्, न मासादयः । अत एव रक्तस्यैव चिकित्सानुवाच
मुञ्चेच्छिरामिति । मासजाना हि शस्त्रक्षाराग्निकर्मादिविकित्सा ।
तस्माच्छाखाशब्देन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तम् ।

आ० र०-रक्तस्त्रावसाध्य ज्वरमाह-शीतोष्णस्निग्धरूक्षा-
द्यैरिति । “शाखा-रक्तादयस्त्वक्च बाह्यरोगायन हि सा (ह
सू अ १२।४४) ।” तदनुसारी-तद्व्यापी ।

१ ‘रेकानेको’ स द्र । २ ‘दोषक्रमा’ स स । ३ ‘त्र्यासामि’
स द्र । ४ ‘कम्प’ इत्यादि द्वौ श्लोकौ सङ्ग्रहद्वये नोपलभ्येते ।
५ ‘ह-निद्रानिवारणोपाय इति । स्पष्टम् । सन्नि’ ट । ६ ‘तेन’
अ इ स स । ७ ‘प्रमु’ इ । ८ ‘स्य वा तस्य वाऽवश्यं’ ड ध ।
९ ‘फवातघ्नै’ इ । १०-११ ‘पाशुक’ ‘काजितै’ वज्र ।

अथ विषमज्वर । तत्र शमनान्याह-कलिङ्गका इति ।
सङ्ग्रहे तु (चि अ १)-“पटोलेन्द्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृता-
द्वयम् । सारिवाद्वितय पाठा त्रायन्ती कटुरोहिणी ॥ पटोला-
रिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलावृषा । चन्दनोशीरधान्याब्दगुडू-
चीविश्वभेषजम् ॥ देवदारु स्थिरा शुण्ठी वासा धात्री
हरीतकी । पञ्च पञ्च ज्वरान् घ्नन्ति योगा मधुसितोत्कटा ॥”
इति । अरिष्टो-निम्ब । अमृताद्वय-गुडूचीहरीतक्यौ ।

अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम् ।

ज्वरे विभज्य वातादीन् यश्चानन्तरमुच्यते ॥ १५२ ॥

स०-अयमेव-पूर्वोक्तो, विधिर्विषमेऽपि-विषमज्वरे सत-
तकादौ, यथाख वातादीन् विभज्य कार्यः । अनन्तरमुच्यते च
यो विविरुच्यते पटोलकटुकादिभिः, सोऽपि विषमज्वरे कार्यः ।

आ० र०-अतिदेशमाह-अयमेवेति । अयं-सन्ततज्व-
रोक्तः ।

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।

त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥ १५३ ॥

स०-पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा कृता काथा
विषमज्वरघ्ना ।

आ० र०-काथानाह-पटोलेति ।

योजयेत्त्रिफलां पथ्या गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ।

तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥ १५४ ॥

स०-त्रिफला वा पथ्या वा गुडूची पिप्पली वा पृथक्
पृथक् योजयेत् सततकादिके विषमज्वरे । अथवा तैस्तै-
रसायनाद्युक्तैर्विधिभिः, गुडसहितं भल्लातकं वा योजयेत् ।

आ० र०-त्रिफलादिरसायनान्याह-योजयेत्त्रिफलामिति ।
तैस्तै-रसायनविध्युक्तैः । भल्लातकरसायनं तु सगुडमेव ।

लङ्घनं बृंहणं वाऽऽदौ ज्वरागमनवासरे ।

स०-यदि वा ज्वरागमनदिवसे आदौ-प्रथमं, लङ्घनं बृंहणं
वा योजयेत् ।

आ० र०-ज्वरोत्पत्तिदिने अभोजनं गुरुस्निग्धमधुरभो-
जनं वा कार्यमित्याह-लङ्घनं बृंहणं वेति ।

प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतम् ॥ १५५ ॥

जीर्णं तद्वद्विधेः पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलम् ।

कल्याणक पञ्चगव्यं तिकाख्यं वृषसाधितम् ॥ १५६ ॥

१ अरुणदत्तादिभिः पूर्व (श्लो ४८) ये पठितास्ते “कलिङ्गका”
इत्यादयस्त्रयः श्लोका हेमाद्रिणाऽत्र पठिता व्याख्याताश्चेति युक्तमे-
तत् । निदानक्रमेण हि चिकित्साक्रमोपदेशोऽप्यावश्यकः, अन्यथा
क्रमहानिदोषापत्तेः । २ ‘ताभया’ । स मू । ३ ‘वृषम्’ स मू ।
४ ‘न्याम्बुगु’ फ । ५ ‘तनी’ । स स । ६ ‘मे च य’ अ ।
७ ‘वाऽपि ज्व’ इ फ स द्र । ८ “तथेति सतैलम् । तद्वदिति
प्राग्भक्तम् ।” इतीन्द्र ।

स०-विषमज्वरे ग्रैणे सहतैलेन लशुन योजयेत् । प्राग्भ-
क्तमिलादि । भक्ताप्रथम प्रातर्वा घृत च जीर्ण-पुराणं, योज-
येत् । तथैव दधि, तथा पय, तथा तक्र, षट्पल च सर्पि-
क्षयचिकित्सितोक्त (हृ चि. अ. ५।२८), प्रातः प्राग्भक्त वा
योजयेदित्यर्थः । कल्याणक-उन्मादप्रतिषेधोक्त (हृ उ. अ.
६।२६), पञ्चगव्य-अपस्मारप्रतिषेधोक्त (हृ उ. अ. ७।१९),
तिक्ताख्य-कुष्ठचिकित्सितोक्त (हृ चि. अ. १९।२), तथा
वृषसाधित-रक्तपित्तचिकित्सितोक्त (हृ. चि. अ. २।४०),
प्रातः प्राग्भक्त वा योजयेत् ।

आ० २०-लशुनपुराणघृतदधिक्षीरतक्राणि पृथक् स-
तैलानि प्रातःकाले भोजनादौ वा प्रयोज्यानीत्याह-प्रातः
सतैलमिति ।

षट्फलादीन्यतिदिशति-सर्पिश्चेति ।

त्रिफलाकोलतर्कारीकाथे दध्ना शृतं घृतम् ।

तिल्वकत्वक्कृतावापं विषमज्वरजित्परम् ॥ १५७ ॥

स०-त्रिफलादिकाथे चतुर्गुणे सर्पिर्दधिसमं शबररोध्रल-
कृतावापमतिशयेन विषमज्वरजित् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-त्रिफलाकोलतर्कारीकाथ इति ।

सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजम् ।

मांसं मेधोष्णवीर्यं च सहाज्जेन प्रकामतः ॥ १५८ ॥

सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ।

स०-सुरा च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं च
मांसं मेधो(यो)ष्णवीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वा तदहः स्वप्यात् ।
यस्मिन् दिने तद्वक्तुं तं दिवसं शयीत । तदहः स्वप्यादिति
“कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे” इति द्वितीया । अथवा पूर्वोक्तपी-
तशुक्तभक्तो नरः पुनरुल्लिखेत्-उद्वमेत् ।

आ० २०-प्रयोगान्तरमाह-सुरामिति । सुरामन्यद्वा
तीक्ष्णं मद्यं, शि[खितित्तिरिक्कुटान्मांसं,]... अन्यद्वा मेधो
(यो)[ष्णवीर्यं-अ]लवी(धी)योष्णमांसं, अन्नेन सह ज्वरो-
त्पत्तिदिने सेवित्वा स्वप्यात् । न जीर्यति चेदुल्लिखेत्-वमेत् ।

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत्पुनः ॥ १५९ ॥

स०-सर्पिषो वा महती-उत्तमा, मात्रा पीत्वा पुनश्छर्दयेत्-
उद्वमेत् ।

आ० २०-सर्पिर्वमनमाह-सर्पिष इति ।

नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ।

पिवेज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ १६० ॥

स०-नीलिन्यादीन् पृथग्ज्वरागमनवासरे कृतस्नेहस्वेद
पिवेत् ।

आ० २०-विरेचनमाह-नीलिनीमिति । सद्यः स्नेहनं स्वेदं
च कृत्वा नीलिन्यादिचतुष्टयं ज्वरोत्पत्तिदिने पिवेत् ।

मनोह्रा सैन्धवं कृष्णा तैलेन नयनाञ्जनम् ।

योऽयं

स०-मनोह्रादिकं तैलेन नयनाञ्जनं योज्यम् । अञ्जनशब्दो
म्रक्षणेऽपि दृश्यत इति नयनशब्देऽत्र प्रयुक्तः ।

आ० २०-अञ्जनमाह-मनोह्रेति ।

हिङ्गुसमा व्याघ्रीवसा नैस्यं ससैन्धवम् ॥ १६१ ॥

पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ।

स०-हिङ्गुतुल्या व्याघ्रीवसा नस्यं ससैन्धवं योज्यम् ।
व्याघ्रीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशं स्त्रिया ग्रहणार्थोऽचिन्त्यत्वात्प्रभावस्य,
अन्यथा पुल्लिङ्गेनैव निर्देशं कुर्यात् । यथा वक्ति-“पुराणसर्पिः
सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ।” इति ।

आ० २०-नस्यमाह-हिङ्गुसमा व्याघ्रीवसा नस्यमिति ।
व्याघ्री-व्याघ्रजातिस्त्री, तस्या वसा ।

नस्यान्तरमाह-ससैन्धवम् । पुराणसर्पिरिति ।

नस्यान्तरमाह-सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवेति ।

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ १६२ ॥

सर्वपाः सयवाः सर्पिर्धूपो विड्वा विडालजा ।

स०-पलङ्कषादिधूपं सर्वेषु ज्वरेषु कार्यं । अथवा विडा-
लजाता विडालजा विद् ।

आ० २०-धूपमाह-पलङ्कषेति । पलङ्कषा-गुग्गुलुः ।

धूपान्तरमाह-विड्वा विडालजेति । विडालजा विद्-
मार्जारविष्टा ।

पुरध्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ॥ १६३ ॥

धूपो ज्वरेषु सर्वेषु कार्योऽयमपराजितः ।

स०-पुरादिभिः सहापराजिताख्योऽयं धूपो ज्वरेषु कार्यः ।

आ० २०-अपराजितं धूपमाह-पुरध्यामेति । पुरो-
गुग्गुलुः । ध्यामक-तृणम् । सर्जो-राला ।

धूपनस्याञ्जनोन्नासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥ १६४ ॥

स०-ये च चित्तवैकृते-उन्मादापस्मारे, धूमादय उक्तास्ते च
विषमज्वरे योज्याः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादितात्त्वार्थेऽण् ।

आ० २०-उन्मादादिषूक्तान् धूपादीनतिदिशति-धूप-
नस्याञ्जनोन्नासा इति । उन्नास-अकस्मान्नयोत्पादनम् । चि-
त्तवैकृत-उन्मादोऽपस्मारश्च, तत्र ये उक्तास्ते कार्याः ।

दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ।

विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ह्यागन्तुबन्धजाः ॥ १६५ ॥

१ ‘विषमज्वरे’ इति ड ध पुस्तकयोर्नास्ति । २ ‘प्रागेव स’
ट ड । ३ ‘रिक्कुटात्’ अ इ फ । ४ ‘मेधोष्ण’ अ.फ.स.स. ।
‘मधोष्ण’ इ. । ५ ‘त्वा प्रच्छ’ स मू ।

१ ‘योज्या हि० नस्ये ससैन्धवा ।’ स ड । २ ‘पि शस्त इ’
ड ध । ३ ‘धूपप्रयोक्तव्योऽप’ अ.फ.स.मू । ४ ‘अनन्नासा’ अ ।
५ ‘वर्नपो’ स ड ।

स०-न केवल धूपादयो ज्वर नाशयन्ति । दैवाश्रय चौषध मणिमङ्गलबल्युपहारप्रायश्चित्तजपदानस्वस्त्ययनहोमादिक सर्वाङ्ग ज्वरान्-आगन्तूनिजाश्व, व्यपोहति । “उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् (वेति वाच्यम्)” इति तदभावः । विशेषेण विषमान् व्यपोहति । यस्मात्ते-विषमज्वरा, आगन्तूना-भूतादीना, अनु-बन्वाजाता ।

आ० २०-दैवव्यपाश्रयमौषधमाह-दैवाश्रय चेति । दैवाश्रय-जपहोमादि । हि-यस्मात्, प्रायो-बाहुल्येन, ते-विषमा, आगन्तुबन्धजा-ग्रहावेशादिसम्भवा ।

यथास्वं च सिरां विध्येदशान्तौ विषमज्वरे ।

स०-विषमज्वराशान्तौ सत्या यथास्व-दोषाद्यपेक्षया, सिरा विध्येत् । सङ्ग्रहे च रसादिधातुस्थे ज्वरे चिकित्सोक्ता । यथा (चि अ २)-“रससंस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्भ्रमनलङ्घने । सेक-सशमनालेपरक्तमोक्षमसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्ण विरेक मासंस्थे, मेदोघ्न मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यङ्गखेदमर्दनम् ॥ ज्वरे वातार्तिशमन विशेषाद्वस्तिकर्म च ।” इति । मज्ज्यशुक्र स्थयोज्वरयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता ।

आ० २०-शिराव्यधमाह-यथास्व चेति । “तृतीयकेंद्रस्योर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ।” (ह सू अ २७।१३) इत्यादि-यथास्वम् । सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-“पञ्चगव्यस्य महतो विधिना पञ्चमाहिषम् । पञ्चाज चतुरौघ्र वा सिद्ध सिद्ध घृत तथा ॥ चतुरौघ्र-पयोदधिमूत्रघृतै । कटुरोहिणि-मज्जिष्टावृषग्रन्थिकचित्रकैः । पाठास्वगुप्ताद्विनिशै पञ्चगव्यस्य पञ्चसु ॥ प्रस्थेषु सयुतै सेव्य विषमज्वरजित्परम् । वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलरोग्यवृषत्वकृत् ॥ शृतक्षीरघृतक्षौ-द्रसिताकृष्णा खजाहता । विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षया-पहा ॥ आस्थापन वा तदहर्दद्यात्स्विन्नस्य यापनम् । पयसा वृषदशस्य शकृद्वा तद्वह पिवेत् ॥ मस्तुना वा वृषशकृत् सुरया वा ससैन्धवम् ॥ सहदेवावचाभद्रानाकुलीभि प्रयो जयेत् । धूपनोद्वर्तनैलेपान् सर्वज्वरनिर्वहणान् ॥” इति । सिद्धयोगे तु (ज्व श्लो २३०)-“मुस्तामलरुगुडूचीवि-श्रौषधकण्टकारिकाकाथ । पीत सकणाचूर्ण समधुर्विषम-ज्वर हन्ति ॥ अपामार्गजटा कट्यां लोहितै ससतन्तुभिः । बद्धा वारे रवेस्तूर्ण ज्वर हन्ति तृतीयकम् ॥ गङ्गाया उत्तरे कूले अपुत्रस्तापसो मृतः । तस्मै तिलोदकं दद्यान्मुञ्चत्वेका-हिको ज्वरः ॥ अगस्त्यपत्रस्वरसेन नस्य निहन्ति चातुर्थक मुञ्चतीर्यम् ॥ सोम सानुचर देव समानुगणमीश्वरम् । पूज-

यन् प्रयत शीघ्र मुच्यते विषमज्वरात् ॥ विष्णु सहस्रमूर्धानं चराचरपति विभुम् । स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान् व्यपो-हति ॥ मूल भूमिजयन्त्याश्च सहदेवोद्भव तथा । तण्डुलीय-कमूल वा बद्ध मूर्ध्नि ज्वरापहम् ॥ शान्ति नयेन्निवृद्धाऽपि सक्षौद्रा विषमज्वरम् । मधुना चाभया लीढा हन्त्याशु वि-षमज्वरम् ॥ (श्लो २२८) अजाजी गुडसयुक्ता विषमज्वर-नाशिनी । गुडप्रगाढा त्रिफला लिह्याद्वा विषमज्वरी ॥” [इति । वज्रसेने तु (ज्व श्लो ५७३)-] “शैलूषमण्डनरैजः पुरुषानुरूप शुभ्राङ्गवत्ससुरभीपयसा निपीतम् । आदित्यवार-भवपालिदिने नरेण चातुर्थक सुचिरज जयति क्षणेन ॥ शैलू-षमण्डन-हरितालम् । पुरुषानुरूप-पुरुषाकृति । कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसयुत । नस्य सर्पि समायोगाज्वरं चातुर्थक जयेत् ॥ सितवर्षाभूमूलं पयसा पीत च पैत्तिकं जयति । चातुर्थक सुचिरज ताम्बूलेनैव भक्षणादथवा ॥ कृष्णामलकीरामठदाविचाराजसर्षपरसोनै । छागलमूर्त्रनि-पिष्टैरस्य त्वेकाहिकादिह्ररम् ॥ क्षीराविकारजनिमर्दकसर्त्रपाणां मूल ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् । बद्ध दिवाकरदिने यदि वाऽष्टमीषु रात्रिज्वर हरति रजितसूत्रबद्धम् ॥” इति । इति विषमज्वर ।

केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिर्हृतज्वरे ॥ १६६ ॥

सर्पिःपानहिमालेपसर्कमांसरसाशनम् ।

कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादि साधनम् ॥ १६७ ॥

स०-केवलानिलौदिभिर्ज्वरे सर्पि पानादिकं कुर्यात् । यच्च रक्तमोक्षादि साधन यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात् ।

आ० २०-अथागन्तुज्वर । तत्राभिघातजनमौषधमाह-केवलानिलेति । केवलानिलजो विसर्पजो विस्फोटजश्च ज्वर-स्तुल्याषधत्वादुक्तः । किन्त्वसावागन्तु । किन्तु निजभेदः । केवल-पित्तकफासैरसस्पृष्टः ।

ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादि साधनम् ।

स०-ग्रहोत्थे ज्वरे भूतविद्योक्तं बलिमन्त्रादि साधनं-चिकित्सितम् ।

आ० २०-ग्रहावेशजस्यौषधमाह-ग्रहोत्थ इति । भूत-विद्या-उत्तरस्थानोक्तं ग्रहप्रकरणम् ।

*१५ औषधीगन्धजे पित्तशमनं

१ ‘ला पिवेद्वा विषमार्दित ॥’ सि । २ शैलूषेत्यादिश्लोका मुद्रित-सिद्धयोगे नोपलभ्यन्ते । ३ ‘रजो वयसाऽनु’ वज्र । ४ ‘चातुर्थिक’ वज्र । ५ कृष्णेति श्लोक सिद्धयोगे टिप्पण्यामुपलभ्यते । ६ ‘व्रमुपि’ वज्र । ७ दिघ्नम् वज्र । ८ ‘त्रयाणां’ वज्र । ९ ‘नेऽप्यथवा’ वज्र । १० ‘हते ज्व’ इ ध । ११ ‘पान हि’ ध स मू । १२ ‘सैर्कान् मा’ अ इ । १३ ‘निलजे ज्वरे’ ड ध । १४ ‘क्त मणिम’ स स । *१५ ‘औष’ इ फ स मूट । १६ ‘तशमनैः’ स मू ।

१ ‘शान्ते वि’ ध । २ ‘तुस्यज्व’ ट । ३ ‘तीक्ष्णान् विरेकान् मा’ स ड इ । ४ ‘त्वाच्चिकि’ ड । ५ ‘च’ स ड । ६ ‘सिद्धघृत’ स मू । ७ ‘घ्रापृथुय’ स मू । ८ ‘ग्यविवन्धकृत् ॥ गुडक्षीर’ स मू । ९ ‘वाऽथ सै’ स स । १० ‘नालेपात्सर्वज्वरनिर्वहणम् ।’ फ । ११ ‘निवारणान्’ इ । १२ ‘द्वलैका’ सि । १३ ‘गस्तिप’ सि । १४ ‘ग्ररूपम्’ सि ।

स०-^{*११}औषधीगन्धजे पित्तशमन चिकित्सितम् ।

आ० र०-औषधीगन्धजस्यौषधमाह-औषधीगन्धज इति ।

विषजिद्विषे ॥ १६८ ॥

स०-विषे-विषजे ज्वरे, विषजिद्विषे चिकित्सितम् ।

आ० र०-विषजस्यौषधमाह-विषजिद्विष इति ।

इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ।

हिताहितविवेकैश्च ज्वर क्रोधादिज जयेत् ॥ १६९ ॥

क्रोधजो याति कामेन शान्तिं क्रोधेन कामजः ।

भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ १७०

स०-क्रोधादिज ज्वरमिष्टै-अभिमतै, अर्थै-विषयै, तथा मनोज्ञै-रम्यै, तथा यथादोष य शम-शमन तेन, तथा हिताहितविवेकैश्च जयेत् । आदिशब्दोऽत्र भीशोकादि-परिग्रहार्थः ।

अधुना क्रोधजादीना पृथगप्युपक्रममाह-क्रोधज इत्यादि । क्रोधजो ज्वर कामेन-उपभोगेन, शान्तिं याति । कामजश्च ज्वर क्रोधेन शाम्यति । भयशोकजौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शान्तिं यात । तथा, इतरौ-कामक्रोधजौ, भीशोकाभ्यां शाम्यत ।

आ० र०-क्रोधादिजस्यौषधमाह-इष्टैरर्थैरिति । इष्टै-भोक्तृगुणेन मनोज्ञै-स्वगुणेन वा ।

शापाथर्वणमन्त्रोत्थे विधिर्देवव्यपाश्रयः ।

ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेऽनन्तर मलैः ॥ १७१ ॥

तस्मादोषानुसारेण तेष्वहारादि कल्पयेत् ।

न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना कृतः ॥ १७२ ॥

स०-शापाद्युत्थे ज्वरे देवव्यपाश्रयो विधि कार्यः । शापो-मुनिपित्रादिभिः सक्रोधेदत्तः ।

[ते-] ओषध्याद्युत्था ज्वरा पूर्वं केवला भवन्ति । अनन्तर मलै-वातादिभिः, व्याप्यन्ते । तस्माद्धेतोस्तेषु-ज्वरेषु, दोषानुसारेणाहारादि कल्पयेत् ।

ननु, शापाद्युत्थेषु वातादिकोपो नाशङ्क्यत एव । तत्किमिति तेष्वहारादिकं दोषानुसारेण कल्प्यते ? इत्याह-न हीत्यादि । यस्माद्वातादीनन्तरेण विना कृतो ज्वरो नानुबध्नाति, तस्मादवश्यं तेष्वपि वातादिकोपः सम्भाव्यते । अत एव च तदनुसारेणाहारादिकल्पनम् ।

आ० र०-शापजाभिचारजयोरौषधमाह-शापाथर्वणमन्त्रोत्थ इति । ... वज्रसेने तु (ज्वर श्लो ५४१)-“औषधीगन्ध[विषजौ विषपित्तप्रबाधनैः । जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥]” इति । इत्यागन्तुज्वरः ।

अथ धातुज्वरः । [सङ्ग्रहे तु (चि अ २)-] “रससंस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलङ्घने । सेकसशमनालेपरक्तमोक्षान-

सृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णान् विरेकान् मांसस्थे मेदोन्न मेदसि स्थिते । अस्थिस्थे वातशमनमभ्यङ्गस्वेदमर्दनम् ॥ ज्वरे वातार्ति-शमन विशेषाद्वक्तिकर्म च ।” इति ।

ज्वरकालस्मृति चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ।

स०-ज्वरकाल च वेग च यैश्चिन्तयन् ज्वर्यते, अस्य च-ज्वरिणो, ज्वरकालस्मरण हारिभि-मनोहरै, विषयै-शब्दादिभिः, हरेत्-विस्मारयेत् ।

आ० र०-अथ सर्वज्वरसाधारणानि । तत्र मनोहरसेवा-माह-ज्वरकालस्मृतिमिति । ज्वरकालो-ज्वरवेगकाल, तस्य स्मृति-अस्मिन्काल आधत्त इति स्मरणम् ।

करुणार्द्र मनः शुद्धं सर्वज्वरैर्विनाशनम् ॥ १७३ ॥

स०-शुद्ध-रागद्वेषाद्यनुपहत, तथा करुणयाऽऽर्द्र-कृपापर, चेत सर्वज्वरविनाशनं स्यात् ।

आ० र०-मनस शुद्धत्वं करुणार्द्रत्वं चाह-करुणार्द्र-मिति ।

त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनम् ।

गुर्वसात्म्यविदाह्यन्नं यच्चान्यज्वरकारणम् ॥ १७४ ॥

स०-बललाभादा-बललाभमवधीकृत्य, व्यायामादि त्यजेत्-नाचरेत् । स्नानं च यद्यपि दीपनादिगुणयुक्तं प्रागधीत, तथाऽपि प्रभावाज्ज्वर करोतीति तद्वर्जनम् । एव व्यायामादिष्वपि चिन्त्यम् । [अन्यत्]-अपरमनुक्तमपीह यज्वरकारण, तदपि त्यजेत् । खारणादेऽप्युक्तम्-“पिष्टान्न हरित शाक मांस शुष्क तिलान् दधि । ग्राम्यान्पौदकाजविगव्यसूकरमाहिषम् ॥ मांस शुष्काणि शाकानि सर्वमेव त्यजेज्वरी ।” तथोक्तम्-“ज्वरितै-स्तित्तिरिक्कौञ्चशिखिवर्तककुक्कुटा । गुरुष्णत्वाद्विवर्ज्या स्युरत्र सोपद्रवे ज्वरे ॥” इति ।

आ० र०-व्यायामादिवर्जनमाह-त्यजेदिति ।

न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाङ्गीर्नो भवेत्तर्था ।

निवृत्तोऽपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम् १७५

स०-तथा विज्वरोऽपि-पूर्वानुभूतज्वर, सहसा-अक्रमेणैव, सर्वाङ्गीर्नो न स्यात् । सर्वाङ्गीर्न इत्युपपदसर्वाङ्गैत्यादिना ख । र्यतो निवृत्तोऽपि-अपगतोऽपि, ज्वर शीघ्रमेव दुर्बलं व्यापादयति ।

आ० र०-सहसाऽऽहारवृद्धि निषेधति-न विज्वरोऽपीति । सर्वाङ्गीर्नतीति सर्वाङ्गीर्न ।

निषेधातिक्रमे दोषमाह-निवृत्तोऽपीति ।

१ ‘भ्यङ्गात्स्वेद’ फ । २ ‘यश्च चिन्त’ ट । ३ ‘रविमोक्षणम्’ फ । ‘रनिषूदनम्’ स द्व । ४ ‘खरनादे’ ड । ५ ‘तदा’ फ । ६ ‘तथेति सर्वाङ्गाहारत्वे । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्माज्ज्वरो निवृत्तो गत्वा पुन प्रत्यावृत्तः पूवक्षपितत्वात् दुर्बलं नर शीघ्रं व्यापादयतीति ।” इतीन्द्र । ७ ‘तो हि ज्व’ अ इ ध स.द्व । ८ ‘तो विगतोऽपि-अ’ ट ।

१ ‘त्सित कुर्यात्’ ट । २ ‘युपक्र’ ध । ३ ‘कामोपभो’ ट.ड. । ४ ‘षधाद्यु’ ट.ड. ।

सद्यः प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।

तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम् १७६

स०-यस्माच्च ज्वर सद्य एव प्राणहन्वति, तस्मात्कारणा-
त्तस्य-ज्वरिणो, विशेषेणान्यरोगेभ्यः सकाशात्तस्या तस्या-
सामपच्यमानपक्वाजीर्णविषमचिरनिवृत्तज्वराद्यवस्थाया च, तत्त-
त्-लङ्घनस्वेदनयवागूपाचनक्षीरसपि पानादिक, भिषग्जित-औ-
षध, कुर्यात् ।

आ० २०-ज्वरचिकित्सायामादरं विधत्ते-सद्यः प्राण-
हर इति ।

ओषधयो मणयश्च सुमन्त्राः

साधुगुरुद्विजदैवतपूजाः ।

प्रीतिकरा मनसो विषयाश्च

घ्नन्त्यपि विष्णुकृतं ज्वरमुग्रम् ॥ १७७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसहस्रसूनुश्रीमद्भागवतविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सितस्थाने
ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स०-ओषध्यादयो विष्णुकृतमप्युग्र ज्वर घ्नन्ति । किं पुन-
रपचारादिकृत ज्वर न घ्नन्ति ? इत्यपिशब्दार्थः । भौ तु भगाविति
दोधकमेतत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने ज्व-
रचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

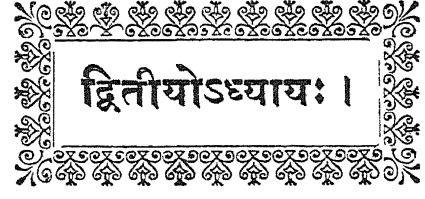
आ० २०-सिद्धौषधादिधारणमाह-ओषधय इति । स-
द्ग्रहे तु (चि. अ. २)-“कैल्या त्रिवर्गसयुक्ता रुद्धनिद्रादि
विनोदिनी । शौच विचित्र शृणुयाञ्च प्रेतव्याधिताश्चैव ॥
मनोभिरामविषय वचन ह्लादि दक्षिणम् । मातर पितर
देवान् वैद्यान् विप्रान् हर हरिम् ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदम-
सत्यदयार्जवान् । धारयेच्च शुचिर्मूर्ध्ना मणिरत्नमहौषधी ॥
आर्यावलोकितं पर्णशबरीमपराजिताम् । प्रणमेदार्थतारा
च सर्वज्वरनिवृत्तये । जपस्तथा गतोष्णीष सर्वव्याधिचिकि-
त्सितम् । आगन्तुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥” इति ॥

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

ज्वरप्रकरणं नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ १ ॥

१ ‘यांचिकित्सितम्’ फ. । २ ‘औष’ अ इ फ. । ३ ‘कथास्त्रि-
वर्गं दिनी । श्लाता विचित्रा शृणु० श्रया ॥ मनोभिरामा विषया
वचन’ स इ इ । ४ ‘त चार्या शब’ स मू. । ५ ‘जप तथागतो’
सं. मू. । ‘जपेत्तथागतो श्लेष सर्व ज्वरचि’ फ. । ‘जपेत्तथा’ इ. ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

ज्वरचिकित्सितादनन्तरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते । यतो
महेश्वरस्य ललाटाज्वरो बभूव, तत्सन्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तम् ।
अतो रक्तपित्तचिकित्सितस्यैवारम्भो युक्तः । तथा, निदाने
यद्विशेषेण नोक्तं तदिह विशेषेण स्पष्टं कृत्वा निदानाभिप्रायमपि
भण्यते, रक्तपित्तस्य क्षिप्रकारित्वात् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

ऊर्ध्वगं बलिनोऽवेगमेकदोषानुगं नवम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवम् ॥ १ ॥

स०-बलिनो-बलवतः पुंसो न ब्रिया, यदुत्पन्नमूर्ध्वगं
रक्तपित्तं तत्साधयेत्-उपक्रमेत् । तथा यदेवोर्ध्वगमवेग-अवेग-
वत्, तथैको दोष-कफाख्य, अनुग-अनुबलो, यस्य तदेक-
दोषानुगम् । निदानेऽप्युक्तम् (हृ नि अ ३।८)-“ऊर्ध्वं साध्वं
कफाद्यस्मात्” इति । तथा नव-अचिरोत्पन्न, तथा यत्सुखे
काले-तद्वाधिप्रतिपक्षभूते हेमन्ते शिशिरे वा जात, तथा यन्नि-
रुपद्रव-विकृतविज्ञानीयाध्यायोक्तै (हृ शा अ ५।७४)-“रक्तपित्तं
भृशं रक्तं” इत्यादिग्रन्थनिदिष्टैरुपद्रवैरहितम् । अतो लक्षणा-
द्यद्विपर्ययलक्षणमूर्ध्वगमपि रक्तपित्तं तदर्थोदसाध्यं याप्यं वा
स्यादिति गम्यते ।

आ० २०-अथ रक्तपित्तचिकित्सितम् । तत्र साध्यमाह-
ऊर्ध्वगमिति । अवेग-वेगबाहुल्यरहितम् । सुखे-हेमन्तादौ ।

अधोगं *यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगम् ।

*शान्तं शान्तं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत् २

स०-अधोगं रक्तपित्तमूर्ध्वगरक्तपित्तोक्तैकदोषानुगादिविशे-
षणविशिष्टमपि यापयेत् । यच्च दोषद्वयानुग-वातकफाभ्या
हीनबलाभ्यामनुगतमूर्ध्वगमपि, तच्च यापयेत् ।

आ० २०-याप्यमाह-अधोगमिति, शान्तं शान्तमिति
च । यत्-गच्छत्, इण् गतौ ।

१ ‘दानप्राय’ ध । २ इदं रक्तपित्तचिकित्सितं चरके चि० ४
अध्याये नि० २ अध्याये च, सुश्रुते उ० ४५ अध्याये, अष्टाङ्ग-
सद्ग्रहे चि० ३ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ ‘यैकदोष’ ध. ।
*४ शान्तं शान्तमिति श्लोकार्थं यापयेदित्यनेन सम्बन्धनीयम्,
चरकसम्मतत्वात् । तथा च तद्वन्ध (चि. अ ४।१९)-“यद्वि-
दोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति । मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं
पित्तमसृक् च तत् ॥” इति । हेमाद्रिचन्द्रनन्दनेन्दुभिरप्येवमेव
व्याख्यातम् । अरुणदत्तेन त्वस्य त्यजेदित्यनेन य सम्बन्धः प्रति-
पादितः सोऽयुक्त एव ।

अतिप्रवृत्तं मन्दाग्नेस्त्रिदोष द्विपथं त्यजेत् ।

स०-शान्तं शान्त-अतिशयेन शान्तं, पुन कुप्यत्-कोप गच्छत्, ऊर्ध्वगमेकदोषानुगमयोग वा त्यजेत् । अय मार्गात्-ऊर्ध्वात् नासाक्षिकर्णास्यलक्षणात्, मार्गान्तर-गुदमेढूलक्षण, यत्-गच्छत्, एव यत्प्रवृत्तं तच्च त्यजेत् । यदिति इण शतरि इणो यणिति यादेशे यदिति रूपम् । तथा, अतिप्रवृत्तमूर्ध्वमार्गादधोमार्गाद्वा यद्रक्तपित्तं तत्त्यजेत्, रक्तस्य प्राणायतनत्वात् । उक्तं च-“जीवितं प्राणिना तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ।” इति । तथा, मन्दान्नेर्यत्प्रवृत्तमयोगमूर्ध्वगं वा तदपि विरुद्धोपक्रमत्वात् त्यजेत् । तथा हि, -मन्दाग्ने कटुकाम्लोष्णरूक्षतीक्ष्णदौषधमग्नि सन्बुक्षणं यत्तद्विषयं, रक्तपित्ते चातो विपरीतप्रायं यत्तत्पथ्यम् । तथा, त्रिदोषमूर्ध्वगमयोगं वा तदपि त्यजेत्, विषमत्वात् । यतो न तद्वमनविषयं भवितुमर्हति नापि विरेचनविषयम् । तथा, यत् द्विपथं-द्विमार्गप्रवृत्तं युगपद्रक्तपित्तं, तदपि त्याज्यम्, प्रतिलोमौषधाभावात् । तथा चोक्तम् (हृ नि अ ३।१३)-“असाध्यमुभयायनम् । अशक्यप्रातिलोम्यत्वात्” इति ।

आ० २०-असाध्यमाह-अतिप्रवृत्तमिति । यत्रानुबन्ध्यपि पित्तं तद्वि(त्रि)दोषजम् । यत्र तु जनकमेव तद्विदोष[ज] मेकदोष(ष)[ज] वा । निदानोक्तानामपि साध्यादीनां पुनरुक्तिरपरिपूर्णपुरणाय । तत्र साध्यत्वे युक्तिरुक्ता, इह तु लक्षणमिति वा, पूर्वाचार्यातिविप्रकीर्णोक्तिप्रदर्शनं वा ।

ज्ञात्वा निदानमयनं मलावजुबलौ बलम् ॥ ३ ॥
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ।
लङ्घनं बृंहणं वाऽऽदौ शोधनं शमनं तथा ॥ ४ ॥

स०-निदानादि ज्ञात्वाऽनन्तरं रक्तपित्ते-ऊर्ध्वगेऽधोगे वा, आदौ-प्रथमत एव, लङ्घनं प्रयोजयेत्, अथवा बृंहणम्, अथवा शोधनं शमनं वा । तत्र निदान-तीक्ष्णोष्णकट्वम्लादिसेवनम्, एतज्ज्ञानं हि तन्निदानवर्जनं उपयुज्यते । तथा च वक्ष्यति (श्लो २४)-“यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ।” इति । अयन-ऊर्ध्वाधोलक्षणं ज्ञात्वा । तथा च वक्ष्यति (श्लो ८)-“ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्राक्” इति । तथा (श्लो ४५)-“रक्ते सपिच्छे सकफे प्रथिते कण्ठमार्गगे । लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ॥” इति । तथा (श्लो ४७)-“गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ।” इत्यादि । तथा, पित्ताख्यस्य मलस्यात्र मूलभूतत्वात्सामर्थ्यात् मलौ-वातरुफाख्यौ, अनुबलौ ज्ञात्वा चिकित्साविशेषं प्रयोजयेत् । तथा च वक्ष्यति (श्लो ३६)-“रक्तपित्तं न चेच्छाम्येतत्र वातोत्बणे पयः । गुड्याच्छाग” इत्यादि । तथा, बलं ज्ञात्वा । यतो वक्ष्यति (श्लो १३)-“यथास

मन्थपेयादि प्रयोज्यो रक्षता बलम् ।” इति । देशो-द्विविधः शरीरो भूमिदेशश्च । तत्र शरीरो-मुखनासाद्यवयरूपः । ऊर्ध्वगे हि रक्तपित्ते सत्यपि नासाप्रवृत्ते विशेषेणान्यदौषधमन्यप्रवृत्तेऽन्यत् । तथा, अधोगे रक्तपित्ते सत्यपि गुदप्रवृत्तेऽन्यदौषधं मेदप्रवृत्ते चान्यत् । भूमिदेशश्च-त्रिविधो व्याख्यातो जाङ्गलानूपसाधारणभेदेन । तत्र जाङ्गलेऽन्यदौषधमनूपेऽन्यत् साधारणे चान्यत् । कालो-मुहूर्तादि शीतोष्णवर्षलक्षणं आवस्थिकश्च । तथा च शीते कालेऽन्यादौषधमन्यस्मिन् कालेऽन्यादौषधं रक्तपित्ते । आदिग्रहणेनानलाहारसत्त्वसात्म्यवयं प्रकृतिप्रभृतयो गृह्यन्ते । अवस्था च ज्ञात्वा-अवस्थावशात्, रक्तपित्तस्य ह्यवस्थाविशेषेणान्यदौषधं स्यात् ।

आ० २०-लङ्घनीयबृंहणीयशोधनीयशमनीयविभागमाह-ज्ञात्वेति । तत्र निदानज्ञानात् बृंहणोत्थे लङ्घनं लङ्घनोत्थं बृंहणम् । अयनज्ञानात् ऊर्ध्वगे लङ्घनमधोगे बृंहणम् । अनुबलमलज्ञानात् कफे लङ्घनं वाते बृंहणम् । बलज्ञानात् सम्पूर्णं बले लङ्घनमल्पे बृंहणम् । देशज्ञानात् अनूपे लङ्घनं जाङ्गले बृंहणम् । कालज्ञानात् विसर्गे लङ्घनमादाने बृंहणम् । आदिशब्दात् यौवने लङ्घनं वार्धके बृंहणमित्यादि । अवस्थाज्ञानात् अपके लङ्घनं पके बृंहणम् । पूर्वं शमनशोधनविभागो ज्ञेयः । आदौग्रहणात् लङ्घनानन्तरं बृंहणं बृंहणानन्तरं लङ्घनं च कार्यम् ।

सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत् ।
ऊर्ध्वभागं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ॥ ५ ॥
शमनैर्बृहणैश्चान्यलङ्घयन्बृह्णानैवेक्ष्य च ।

स०-सन्तर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य नरस्य रक्तपित्तमूर्ध्वगं विरेकेण साधयेत्, अधोगतं तु वमनेन साधयेत् । अन्यत्-अपतर्पणोत्थं रक्तपित्तं दुर्बलस्याल्पदोषस्योर्ध्वगं शमनैरधोगं बृहणैरुपाचरेत् । बृहणैर्वा शमनैः । न चेदं चिकित्सितं निरपेक्षं युजीतेत्याह-लङ्घयन्बृह्णानैवेक्ष्य चेति । लङ्घनादुत्पन्नमधोगमपि शमनैरुपाचरेत् । बृहणादुत्पन्नमूर्ध्वगमपि लङ्घनैरुपाचरेदित्यर्थः ।

आ० २०-शोधयेऽपि वम्यविरेच्यविभागमाह-सन्तर्पणोत्थमिति । अधोगे वमनम् । ऊर्ध्वगे विरेचनम् । सन्तर्पणोत्थतादिश्रय(क)मुभयत्र तुल्यम् ।

ज्ञास्यत्वेऽपि लङ्घनशाम्यबृहणशाम्यविभागमाह-शमनैर्बृहणैश्चेति । अन्यत्-अपतर्पणोत्थमल्पबलस्य चाल्पदोषस्य च । ऊर्ध्वगं लङ्घनशमनैस्तथा लङ्घये पुरुषे सन्तर्पणोत्थत्वादित्रये सत्यपि बृंहणम् । बृह्णे पुरुषे अतर्पणोत्थत्वादित्रये सत्यपि लङ्घनम् ।

१ अस्याग्ने ‘तस्मादपि चाधोमार्गात् पुनर्मार्गान्तर-ऊर्ध्वं याति, तदुभयं यापयेदिति चन्द्रिकाव्याख्या ।’ इति ट पुस्तकेऽधिकं पाठः ।
२ ‘ग-तुल्यकालं द्वि’ ट, । ३ ‘चादौ’ फ स द्व । ४ ‘रक्तपित्ते तु सकफे’ ट ड व । ५ ‘या त्रिविधं बलं’ ट, ।

१ ‘लेऽन्यदौष’ इति कचित् । २ ‘गमम्’ फ, । ३ ‘नपेक्ष्य’ फ स मू, ड, । ४ ‘त्यं बृहणैर्वा शमनैः’ ड, व, । ५ ‘लङ्घयान् बृह्णा’ ड, व, ।

ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिककषायकौ ॥ ६ ॥

उपवासश्च निःशुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ।

स०-ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्तपित्ते शुण्ठीरहित षडङ्गोदक पिवत
पुसस्तिककषायौ रसौ शमनम् । तथा, उपवास ।

आ० १०-शमनमाह-ऊर्ध्वं प्रवृत्त इति । षडङ्गोदक-“व-
नचन्दनशुण्ठ्यम्बुपर्पटोशीरसाधितम् ।” (ह चि अ १।१०)
इति ज्वरोक्तम्, तच्चात्र शुण्ठी विना कार्यम् ।

अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ॥ ७ ॥

स०-अधोगे तु रक्तपित्ते बृंहणो मधुरो रसो हित ।

आ० १०-बृंहणमाह-अधोगे रक्तपित्त इति ।

ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं प्राक् च पेया त्वधोगेते ।

स०-ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते प्राक्-पूर्वं, तर्पणं योज्यम्, तथा
सात्म्यत्वात् । एवमधोगे रक्तपित्ते प्राक् पेया योज्या ।

आ० १०-ऊर्ध्वगाधोगयो पथ्यविभागमाह-ऊर्ध्वगे
तर्पणमिति । ऊर्ध्वगे प्राक् तर्पणं पथ्यम्, अधोगे तु पेया ।
शेष उवरवत् ।

अश्वतो बलिनोऽशुद्धं न धार्य तद्धि रोगकृत् ॥ ८ ॥

धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ।

स०-बलिनो नरस्याश्वतो रक्तमशुद्ध-दुष्ट, न धार्य-न
स्तम्भनीयम् । तद्धि धृत सिराव्यधविध्युक्तान् विसर्पविद्रधिप्ली-
हादीन् रोगान् करोति । अन्यथा-विधिनिषेधे सति दुर्बल-
स्योभोजनस्य च, शीघ्रं धारयेत् । यस्मादग्निवच्छीघ्रं मरणकारि
तत्-रक्तमस्तम्भित, स्यात् ।

आ० १०-अशुद्धस्य रक्तस्य स्तम्भनं निषेधति-अश्वत
इति ।

शुद्धस्य स्तम्भनं विधत्ते-धारयेदिति । अन्यथा-शुद्धत्वे,
बलाशनयोरल्पयोरशुद्धत्वेऽपि । तत्-अस्तम्भित रक्तम् ।

त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करम् ॥ ९ ॥

साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ।

स०-त्रिवृता-शुक्लगोपीत्युच्यते । श्यामा-मालविका त्रिवृदु-
च्यते । तयो कषायेण तथा तयोरेव [कल्केन] मात्रामाश्रि-
त्येतदुक्तम् । अत्र च कण्टकारिकालेहवत् (ह चि अ ३।६२)
काथकल्कशर्कराणां परिमाणं वेद्यमिति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

आ० १०-विरेचनमाह-त्रिवृच्छ्यामाकषायेणेति । कल्केन-
त्रिवृद्वयस्यैव । पाणितलं-कर्षम् ।

१ ‘ज्यं पेया पूर्वमधो’ अ स द । ‘ज्यं वा प्राक् पेया’
फ । २ ‘गमे’ इ फ । ३ अस्यात्रे “गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छा-
यमरुचिं उवरम् । गुल्मं स्त्रीहानमानाह किलासं मूत्रकृच्छ्रं
ताम् ॥ कुष्ठान्यर्शासि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् । बुद्धी-
न्द्रियोपरोधं च कुर्यात्स्तम्भितमादितः ॥” इति इ. पुस्तके
चरकस्योऽधिकं पाठः । ४ ‘स्यार्तजन’ ड.ध. ।

त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ॥ १० ॥

मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशोफज्वरापहः ।

त्रिवृत्समसिता तद्वत् पिप्पलीपादसंयुता ॥ ११ ॥

स०-तथा त्रिवृतादिभिर्मोदको-वटकः । शर्करापरिमाणं च
पद्मकौशचूर्णवदवबोध्यम् । स च मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तशो-
फज्वरहृद्भवति । पूर्वोक्तस्य लेहस्य विषयनिर्देशादेव विषयो
वेद्यः । त्रिवृत्समसिता पिप्पलीपादसंयुता तद्वत्-सन्निपातादि-
हृदित्यर्थः ।

आ० १०-विरेचनान्तरमाह-त्रिवृतेति । सन्निपातस्त्रिभिः
सम्बध्यते ।

विरेचनान्तरमाह-त्रिवृत्समसितेति । सद्गहे तु (चि अ ३)

-“त्रिफलात्रिवृताधात्रीत्रायन्यारग्वधाभया । गवाक्षीक्षुर
सक्षीरद्राक्षा क्षौद्रसितोत्कटा ॥ यथास्व कल्पविहिता विरे
कार्थं प्रयोजयेत् ।” इति । त्रिफलादीनि दश विरेचनानि ।
प्रत्येकं मधुसितोत्कटानि । गवाक्षी-इन्द्रवारुणी ।

एवमूर्ध्वगरक्तपित्तचिकित्सामुक्त्वा, अधोगरक्तपित्तचिकित्सा-
माह-

वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ।

ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकम् ॥ १२ ॥

क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा

स०-मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं सितामधुभ्यां सह वमने
देयम्, वातकोपभयादित्यभिप्रायः । अथवा सशर्करं जलं फलं
संयुक्तं, [अथवा] मधुकोदकमथवा क्षौद्रसंयुक्तं, अथवा क्षीरं,
अथवाक्षुरसम् । सर्वमेतत् मदनफलसंयुक्तं पृथक् प्रत्येकं देयम् ।

आ० १०-वमनपञ्चकमाह-वमनं फलसंयुक्तमिति ।
पञ्चस्वपि मदनफलसंयोगः । सद्गहे तु (चि अ ३)-
“फलेन्द्रयवगाङ्गेयीमधुकं वा समाक्षिकम् ।” इति ।

शुद्धस्यानन्तरो विधिः ।

यथास्वं मन्थपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलम् ॥ १३ ॥

स०-ऊर्ध्व[ग]रक्तपित्तिनोऽधोगरक्तपित्तिनो वा यथाक्रमं
विरेकवमनाभ्यां शुद्धस्यानन्तरं [यथास्व-]यथायोगं यथाविधि,
मन्थपेयादिं प्रयोक्तव्यं, ऊर्ध्वगे मन्थादिरधोगे पेयादिरिति
यथार्थः ।

आ० १०-शुद्धस्य पथ्यमाह-शुद्धस्येति । अनन्तर-

१ ‘क्तपित्तज्व’ अ स द । २ ‘त्रिवृत्तश्चतुधेन भागेन पिप्पली ।
तद्वदिति मोदकः सन्निपातादिहरः । माक्षिकमनुक्तमपि तद्वद्-
हणेन मोदकत्वाल्लभ्यते ।” इतीन्दुः । ३ ‘को-लङ्क’ १’ ड ।
४ ‘कादिचू’ ड । ५ ‘तोत्थरक्त’ ट ड ध । ६ ‘क्षाक्षौद्र’ स द ।
७ ‘कित्सितमा’ ध । ८ ‘र वेक्षु’ ड ध । ९ ‘रसान्तम्’ १’ ट ।
१० ‘दिराहारार्थं प्र’ ट, ।

“ऊर्ध्वगे तर्पण योज्यम्” (श्लो ८) इत्यादि । बल-
अग्निबल देहबल च ।

मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः, पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ।

स०-मन्थो ज्वरोक्तो द्राक्षादि -“द्राक्षामधूकमधुक” (ह
चि अ १।५५) इत्यादि । पित्तघ्नैर्वा-द्राक्षामलककाश्मर्यमधु
कादिभिः, फलैः कृतः प्रयोक्तव्यः ।

आ० २०-मन्थमाह-मन्थो ज्वरोक्त इति । द्राक्षादि -
“द्राक्षामधूकमधुक” इत्यादि ।

मन्थान्तरमाह-पित्तघ्नैर्वेति ।

मधुखर्जूरमृद्धीकापरूषकसिताम्भसा ॥ १४ ॥

मन्थो वा पञ्चसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ।

दाडिमामलकाम्लो वा मन्दाश्रयम्लामिलाषिणाम् ॥

स०-अथवा मध्वादिना द्रव्यपञ्चकेन कृतेन पञ्चसाराख्येन
लाजसक्तुभिः ससपिष्कैर्मन्थो हितः । मन्दाश्रयम्लामिला
षिणा च दाडिमामलकाभ्यामम्लश्च मन्थः प्रयोक्तव्यः ।

आ० २०-मन्थान्तरमाह-मधुखर्जुरेति । पञ्च मध्वा-
दीनि साराण्यत्रेति पञ्चसारम्, सज्ञा चेयम् ।

मन्थान्तरमाह-दाडिमामलकाम्लो वेति । दाडिमामल-
करमयोगादम्लः ।

‘अधोगे प्राक्पेया प्रयोज्या’ इत्युक्तम् । अतस्ता एव पेया ब्रूते-
कमलोत्पलकिञ्जल्कपृश्निपर्णीप्रियङ्गुकाः ।

उशीरं शाबर रोध्रं शृङ्गवेर कुचन्दनम् ॥ १६ ॥

ह्रीवेर घातकीपुष्पं बिल्वमध्यं दुरालभा ।

अर्धार्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यन्ते पादयौगिकाः ॥ १७ ॥

भूनिम्बसेव्यजलदा मसूराः पृश्निपर्यपि ।

विदारिगन्धा मुद्राश्च बला सर्पिर्हरेणुकाः ॥ १८ ॥

स०-कमलोत्पलेत्यादिभिर्वर्गैरर्धश्लोकैः पेया विहिता ।
पादयौगिका वक्ष्यन्ते । भूनिम्बसेव्येत्यादयः ।

आ० २०-त्रिभिरर्धचैस्तिष्ठ पेया आह-कमलोत्पलेति ।

चतुर्भिः पादैश्चतस्रः पेया आह-भूनिम्बसेव्यजलदा
इति । विदारिगन्धा-शालिपर्णी । हरेणुका-सतीना ।
सङ्ग्रहे त्वधिका पेया. (चि. अ ३)-“चन्दनाम्बुप्रिय-
ङ्गव । तुवर्यो वाऽतिबलया बलया वा हरेणवः ॥” इति ।

जाङ्गलानि च मांसानि शीतवीर्याणि साधयेत् ।

पृथक्पृथग्जले तेषां यवागूः कल्पयेद्रसे ॥ १९ ॥

शीताः सशर्कराक्षौद्रास्तद्वन्मांसरसानपि ।

ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥ २० ॥

स०-मांसानि जाङ्गलानि शीतवीर्याणि-शशादिसबन्धीनि,
पूर्वोक्तपेयैषधाना पृथक्पृथग्जले साधयेत् । अनन्तर तस्मिन्
रसे यवागू कल्पयेत् । कीदृशी १ शीतास्तथा सशर्कराक्षौद्रा ।
तद्वदित्यनेन शीतत्व मासरसानामतिदिशति, न तु सशर्कराक्षौ-
द्रलमपि, अयोगार्हत्वात् । अत एवाह-तान् मासरसान् ईषद-
म्लानम्लामिलाषिण, अनम्लामिलाषिणोऽनम्लानेव । तथा,
घृतभृष्टान् सशर्करान्-शर्करैर्युक्तान् ।

आ० २०-उक्ताना पेयाना प्रकारान्तरमाह-जाङ्गलानि
चेति । तेषा-पेयैषधाना, जले-काथे । रसे-काथसिद्ध-
मासरसे ।

मासरसानाह-तद्वदिति । तद्वत्-पेयावत्, तण्डुलप्रक्षेप
विना । सङ्ग्रहे तु (चि अ ३)-“तत्कर्षाये हिता पेया
मासपेयास्तथा रसा । अनम्ला किञ्चिदम्ला वा सघृतक्षौ-
द्रशर्करा ॥” इति ।

शूकशिम्बीभवं धान्यं रक्ते शाकं च शस्यते ।

अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघु शीतलम् ॥ २१ ॥

स०-तथा, शूकशिम्बीज धान्यं शाकं च रक्तपित्ते शस्यते ।
अन्नस्वरूपविज्ञानीयेऽध्याये (सू अ ६) यदुक्तं लघु च शी-
तलं च ।

आ० २०-धान्यानि शाकानि चाह-शूकशिम्बीभवं धा-
न्यमिति । रक्ते-रक्तपित्ते ।

पूर्वोक्तमम्बु पानीयं पञ्चमूलेन वा शृतम् ।

लघुना शृतशीतं वा मध्वम्भो वा फलाम्बु वा २२

स०-पूर्वोक्तमम्बु-षडङ्ग शुण्ठीरहित, पानीयं-पातव्यम् ।
अथवा लघुना पञ्चमूलेन शृतम् । पानीयस्य श्रपणे तन्त्रकारै-
र्विधिरुक्तः । यथा-“कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य काथयेत्प्रास्थिकेऽ-
म्भसि । अर्धशतं प्रयोक्तव्यं जलपाके त्वयि विधिः ॥” इति ।
केवलं वा जलं शृतशीतं हितम् । मध्वम्भो-माक्षिकयुक्तं पानी-
यम् । फलाम्बु वा-द्राक्षाभिर्वा पित्तघ्नैः फलैः कृतम् ।

आ० २०-तृषितस्य पानार्थमुदकमाह-पूर्वोक्तमम्बुवति ।
पूर्वोक्त-नि.शुण्ठीषडङ्गोदकम् । लघुपञ्चमूलसिद्धं वा ।
शृतशीतं वा केवलम् । मधूदकं वा । फलोदकं वा ।
फलानि-दाडिमादीनि लघुशीतलानि । सङ्ग्रहे तु (चि.
अ ३) “पद्मकाञ्चनौदी च सारिवादि च कल्पयेत् ।
अन्नपाने गणं तद्वद्दशकं दाहनाशनम् ॥ कफानुगे यूपशाकं

१ ‘लाषिणः’ अ इ फ स द्र । २ ‘योज्यः’ ट । ३ ‘अ-
र्धचैर्वि’ हे । ‘अर्धविहि’ अ इ । ४ ‘सर्पिः प्रियङ्गुकाः’ इ ।
५ ‘भिरर्ध’ ट ।

१ ‘णि-मेषादि’ ड ध । २ ‘पेयोपयोगिना’ ट । ३ ‘कैरया
सह यु’ ट । ४ ‘पायेहिता’ फ । *५ ‘न्य शाकं मांसं च’
इति ‘जमांसं पि’ इति च सङ्ग्रहद्वयस्य पाठोऽयुक्तः, मांसस्य
पूर्वमुक्तत्वात् हृदयदीकाकाराणां हेमाश्रयणदत्तादीनां सङ्ग्रहदीका-
कारस्येन्दोश्चाप्यसम्मतत्वाच्च । ६ ‘काष्ठोत्पलादी च’ स मू ।
७ ‘नादीनां सा’ फ । ‘नादि च’ स स ।

मारुतानुगते रसम् । अभीरोरङ्कुरैर्लावा सह मुद्रा पटो
लजै । मकुष्टा धन्वयासोर्लै रक्तपित्ते पर मता ॥” इति ।

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे

स०-शश-शशस्य मास, सहवास्तुकेन विड्विबन्धे सति
रक्तपित्तिन शस्त ।

आ० २०-विबन्धे रसमाह-शश सवास्तुक इति ।

तित्तिरिः पुनः ।

उदुम्बरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ २३ ॥

प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्व्यग्रोधस्य च कुकुटः ।

स०-तित्तिरिस्तु मारुतेऽधिक उदुम्बरस्य काथे साधित
शस्त । प्लक्षस्य काथे साधितो बर्हिणो-मयूर, तद्वत्-मारुते-
ऽधिके शस्त । बर्हिण इति “फलबर्हाभ्यामिनच् ।” तथैव
न्यग्रोधस्य निर्यूहे कुकुट शस्त । उदुम्बरादिकाथसाधनं
तित्तिर्यादीनामौष्य प्रतिहन्तुम् ।

आ० २०-मारुताधिके रसमाह-तित्तिरि पुनरिति ।

मारुताधिके रसा]न्तरमाह-प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वदिति ।
बर्हिणो-मयूर ।

रसान्तरमाह-न्यग्रोधस्य च कुकुट इति । सङ्ग्रहे तु
(चि. अ ३)-“विसोत्पलमृणालानां वर्तकक्रूरौ हितौ ।
वैतीरोऽम्भोजनालानामश्वत्थस्य कपिञ्जल ॥” इति ।

यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ २४ ॥

स०-यत्किञ्चिद्रक्तपित्तस्य कारणं-येन सेवितेन तज्जात,
तच्च वर्जयेत्-परिहरेत् ।

आ० २०-वर्जनीयमाह-यत्किञ्चिदिति ।

वासारसेन फलिनीमृद्रोघ्राञ्जनमाक्षिकम् ।

पित्तासृक् शमयेत्पीतं, निर्यासो वाऽटरूपकात् २५

शर्करामधुसंयुक्तः केवलो वा, शृतोऽपि वा ।

वृषः सद्यो जयत्यस्त्रं, स ह्यस्य परमौषधम् ॥ २६ ॥

स०-वासकस्य रसेन फलिन्यादिक पीत रक्तपित्त शम-
यति । अथवा, अटरूपकस्य रस शर्करामधुयुक्त पीतो रक्तपित्त
जयेत् । अथवा केवलो वासारस । अथवा कथितो वृष शीघ्र
रक्त जयेत् । स वृषो यस्मादस्य-रक्तस्य, परमौषधम् ।

आ० २०-शमनमाह-वासारसेनेति । फलिनी-प्रियङ्गु ।
मृत्-सौराष्ट्री । अञ्जन-रसाञ्जनम् । माक्षिक-मधु ।

[शमनान्तरमाह-निर्यास इति । निर्यासः-स्वरस । स
शर्करामधुसंयुक्त केवलो वेति द्विविधः ।]

शमनान्तरमाह-शृतोऽपि वा वृष इति । शृतोऽपि शर्क-
रामधुसंयुक्त केवलो वेति स्वरसवद्विविधः ।

१ ‘तैरस्यपित्ते’ स द्र । २ ‘तु’ स मू । ३ ‘वार्तीरो’ स मू ।
‘वर्तिकाऽम्भो’ स स । ४ ‘रक्तपित्त’ ड ।

पटोलमालतीनिम्बचन्दनद्वयपद्मकम् ।

रोधो वृषस्तन्दुलीयः कृष्णा मृन्मद्यन्तिका ॥ २७ ॥

शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ।

रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्करा ॥ २८ ॥

स०-पटोलादयोऽर्वश्लोकस्त्रय काथा मधुशर्करायुता रक्त-
पित्त जयन्तीति योज्यम् । अत्र च वासक आर्द्रोऽपि द्विगुणो
न योज्य । एव ह्युक्त तन्त्रान्तरे-“वासाकुटजकृष्णामण्डशतपु-
ष्पासहाचरा । नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्यास्तथाऽपि द्विगुणा न
ते ॥” इति ।

आ० २०-त्रिभिरर्धचै काथत्रयमाह-पटोलमालतीति ।
चन्दनद्वय-श्वेत रक्त च । कृष्णा मृत्-कृष्णमृत्तिका । मद्य-
न्तिका-यूथिका ।

पलाशवल्ककाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।

लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ २९ ॥

स०-अथवा पलाशवल्ककाथ शीत शर्करायुत पूर्वोक्त-
गुण । अथवा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रस पिबेत् । गवा-
श्वेति “अवल् स्फोटायनस्य” इत्यवडादेशः ।

आ० २०-काथान्तरमाह-पलाशवल्ककाथो वेति । व-
ल्कल-त्वक् ।

लेहमाह-लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यामिति । शकृद्रसस्य पा-
काद्वनीभावेन लेहत्वम् ।

सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावताच्छकृत् ।

स०-ग्रथिते-ग्रन्थिमति, रक्तपित्ते पारावतस्य शकृत् क्षौद्रेण
सह लिह्यात् ।

आ० २०-ग्रथिते रक्ते लेहमाह-सक्षौद्रमिति । ग्रथित-
तन्तुलम् ।

अतिनिःसृतरक्तश्च क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ ३० ॥

जाङ्गलं, भक्षयेद्वाऽऽजमामं पित्तयुतं यकृत् ।

स०-अतिनिःसृतरक्तश्च जाङ्गल रक्त क्षौद्रेण सह पिबेत् ।
आज यकृदपक्व पित्तयुत भक्षयेत् ।

आ० २०-अतियोगे रुधिरमाह-अतिनिःसृतरक्तो वेति ।
जाङ्गल-जाङ्गलवर्गीयहरिणादिशरीरजम् ।

अतियोगे यकृद्भक्षणमाह-भक्षयेद्वेति । अजस्य-छागस्ये-
दमाजम् । आम-अपक्वम् । आजेनैव पित्तेन युक्तम् ।

चन्दनोशीरजलदलाजमुद्रकणायवैः ॥ ३१ ॥

१ ‘टोलामलकीनि’ इति कचित् । २ ‘व्या न तासा द्विगुण
भवेत्’ ड । ‘था हि द्वि’ ट ध । ३ ‘पिबेद्वा’ अ इ अरुण ।
४ ‘वत शकृ’ अ फ । ५ ‘रापतश’ ट ड ध । ६ ‘नि सृत्’
अ फ । ७ ‘रक्तो वा क्षौ’ इ फ.स.द्र ।

बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ।

स०-चन्दानादिभिर्बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तजित् ।

आ० २०-अतियोगे शीतकषायमाह-चन्दनोशीरेति ।
बलाजले-बलाकाये ।

प्रसादश्चन्दनाम्भोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टजः ॥ ३२ ॥

सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ।

स०-चन्दनादिज प्रसाद सुशीत शर्करामाक्षिकाभ्या सह रक्तस्यातिप्रवृत्तिं जयेत् ।

आ० २०-अतियोगे शीतकषायान्तरमाह-प्रसाद इति ।
मृद्भृष्टलोष्ट-पाकादग्निवर्णतां नीत मृष्टलोष्टम् ।

आपोथ्य वा नवे कुम्भे प्लावयेदिक्षुगण्डिकाः ॥ ३३ ॥
स्थितं तद्भुतमाकाशे रात्रि प्रातः सुतं जलम् ।

मधुमद्विकचाम्भोजकृतोत्तंसं च तद्गुणम् ॥ ३४ ॥

स०-इक्षुगण्डिका आपोथ्य मृशमादौ सैद्धुव जले प्लावयेत् । नवे कुम्भे रात्रिमाकाशे गुप्त-कीटाद्युपहत यथा न स्यात्तथा, स्थित तत्-इक्षुगण्डिकाजल, प्रातः सुत समाक्षिक विकसितपद्मेन कृतशेखर तद्गुण-पूर्ववद्गुणमित्यर्थः ।

आ० २०-अतियोगे शीतकषायान्तरमाह-आपोथ्य वेति ।
आपोथ्य-जर्जरीकृत्य । प्लावयेत्-नवकुम्भस्थे जले क्षिपेत् । अल्पवार्थ इक्षुगण्डिका-इक्षुखण्डानि । रात्रिमाकाशे स्थित-शिक्ष्यालम्बनात् । गुप्त-प्रकृतिकीटादिभ्यः । मधुमत्-क्षौद्रयुक्तम् । विकचाम्भोजकृतोत्तंस-कुम्भकण्ठवद्वैरन्त प्रविशज्जिरिव विकसितकमलैः सुरभीकृतम् । तद्गुण-पूर्वोपधसमानम् ।

ये च पित्तज्वरे चोक्ताः कषायास्ताश्च योजयेत् ।

स०-पित्तज्वरे च ये कषाया उक्ता-“शक्यवाधनम् । कटुका चेति सक्षौद्रा” (ह चि अ. १।५२) इत्यादयः, ताश्च-कषायान्, अत्र योजयेत् ।

आ० २०-पित्तज्वरकषायानतिदिशति-ये चेति । सङ्ग्रहे तु (चि अ ३)-“वासारसेन भूनिम्बकटुकाशर्करा पिवेत् । तेनैव वा क्षौद्रयुक्त पद्मकेसरपद्मकम् ॥ सरो-अनागकुसुमशाङ्गलोत्पलवास्तुकम् । शाङ्गल-दूर्वा । पथ्या रजन्यहिस्त्रा वा पलाण्डु तद्देव वा ॥ अहिस्त्रा-कन्थारिभेदः । तद्देव-मधुसर्पिर्भ्यां लिङ्गात् । फलिनीलोध्रखदिरशालमलीकोविदारजम् । शिरीषशेलुककुम्भसिन्दुवारातिमुक्तजम् ॥ पलाशयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च । मधुना

चूर्णित पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ॥ पुष्पैरेभिर्विपक च सक्षौद्र माहिष घृतम् । लिङ्गात् क्षौद्रेण पथ्या वा किञ्जल्क कमलस्य वा ॥ लाजान् शृङ्गाटक मुस्त खर्जूर कृष्णमृत्तिकाम् । क्षीरिवृक्षाङ्कुरान् द्राक्षा तवक्षीरी सितोपलाम् ॥ गैरिक मधुक रोध्र शङ्ख शम्बूकमञ्जनम् । तण्डुलीयकमूल वा बीज वा वास्तुकोद्भवम् ॥ रोध्रकालीयकोशीरफलनीशङ्खगैरिकम् । पटोलपत्र दु स्पर्शा समङ्गा सारिवालता ॥ त्वग्जम्बूवेतसाश्वत्थहयाह्नोदुम्बराजुनात् । किराततिक्तकमुकमुस्तकदफलपद्मकम् ॥ प्रपौण्डरीकहीवेरकमलोत्पलपर्पटम् । चन्दनेन पृथग्युक्त समस्त वा सशर्करम् ॥ फाण्टीकृत शृत शीत चूर्ण वा तण्डुलाम्भसा । पीतमाशु जयत्यक्ष तृडदाहतमकानपि ॥ तद्ददच्छ सितारोध्रमधूकोशीरचन्दनात् । मृच्छयामासारिवामुस्तधातकीयष्टिका-न्वितात् ॥ अच्छ-प्रसादः । तद्देव-चन्दनादिवत् । वैडूर्यमुक्तामृच्छङ्खगैरिकामलकोदकम् । मधूदक रस वैक्षो पिवज्जयति शोणितम् ॥ त्रपुसीमूलकल्क वा सक्षौद्र तण्डुलाम्बुना । पिबेत्करञ्जबीज वा तेन क्षौद्रसितायुतम् ॥ रोध्रचन्दनयष्ट्याह तेन यष्ट्याहमेव वा । नीलोत्पल सिता यष्टी मधूक पद्मकेसरम् ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽय कषायो रक्तजित्परम् ।” इति । वज्रसेने तु (रक्तपित्ताधिकारे श्लो ४८)-“तालीसचूर्णयुक्त पेय क्षौद्रेण वासकस्वरसः । कफपित्तश्वासवमीतमकस्वरभेदरक्तपित्तहर ॥ आटरुषक मृद्रीकापथ्याक्काथ सशर्करः । क्षौद्राढ्य कसनश्वासरक्तपित्तनिवर्हण ॥ शतावरी बला रास्त्रा काश्मर्य सपरुषकम् । पाययेद्रक्तपित्तघ्न सद्यः शूलहर परम् ॥ चन्दनेन्द्रयवा पाठा कटुका सदुरालभा । गुडची वासक रोध्र पिप्पलीक्षौद्रसयुतम् । [कफान्वित जयेद्रक्त तृष्णाकासज्वरापहम् ॥] पिबेच्छीतकषाय वा जम्बूवाम्राजुनसम्भवम् । उदुम्बरफलानां वा रस समशु पाययेत् ॥ अतसीकुसुमसमङ्गा वटप्ररोहत्वग्गम्भसा पीता । प्रशमयति रक्तपित्त यदि भुङ्क्ते सुद्वयूषेण ॥ लोहगन्धिनि निश्वासे उद्गारे धूमगन्धिनि । पृथ्वीकां शाणमात्रा तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ (श्लो ४६)-वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुरोधाञ्जनाम्भोरुहकैसरानि । पीत्वा सितक्षौद्रयुतानि हन्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ वासाया विद्यमानायामाशाया जीवितस्य च । रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ समाक्षिक पद्मप(द)लोद्भवो वा पीतो रस शोणितमाशु हन्ति ॥ (श्लो ६९)-पकोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तना । मधुना हन्ति स-

१ “बलाया काथस्य षट्सु पलेषु चन्दनादीना पल रात्रिस्थित द्वितीयेऽहि प्रातः कषायो रक्तपित्तघ्न ॥ चन्दनाम्भोजादीना प्रसादो-विचूर्ण्य जलेनालोढ्य स्थापितानामुपरिभवो भागः ।” इतीन्द्र । २ ‘पित्त जयेत्’ ड ध । ३ ‘सद्भुघ’ ड.ध. । ४ ‘सिन्धुवा’ फ ।

१ ‘भि प्रपक’ स मू । २ ‘क्त चन्दन वा’ फ । ३ ‘मृच्छामा’ फ स मू । ४ ‘वैक्षो’ स द्व । ५ ‘मधुक’ स द्व । ६ ‘रीवरारास्त्रा’ वज्र । ७ ‘च’ वज्र । ८ ‘समाक्षिक’ इति श्लोकार्थं मुद्रितवज्रसेनपुस्तके नोपलभ्यते । ९ ‘यं प’ इ. वज्र । १० ‘स्तनम्’ इ. । ‘स्तनी । मधुना हन्ति’ वज्र ।

लीढा रक्तपित्तं पृथक् पृथक् ॥ वासकस्त्रसे पथ्या सप्तधा परिभाविता । कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुत जयेत् ॥ (श्लो ०३)-चन्दन नलद लोध्रमुशीर पद्मकेसुरम् । नागपुष्पं च बिल्वं च भद्रमुस्त सशर्करम् ॥ हीवेरं चैव पाठां च कुटजस्य फलं त्वचम् । शृङ्गवेरं सतिविष धातकी च रसाञ्जनम् ॥ आन्नास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरंसोऽपि च । नीलोत्पलं समझा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचम् ॥ चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् । तण्डुलोदकसयुक्तं क्षौद्रैः सह योजयेत् ॥ हितं लोहितपित्तानामर्शं सुज्वरितेषु च । मूर्च्छातमोपसृष्टानां नृषार्तानां च दापयेत् ॥ [अतीसार तथा छर्दिं स्त्रीणां च रजसो ग्रहम् ।] चेलितानां च गर्भाणां सम्भन परमुच्यते । अश्विभ्यां विहितो योगो रक्तपित्तविनाशनं ॥ इति । जम्बूसारा-राजजम्बू । इति नवरक्तपित्तम् ।

कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥ ३५ ॥
रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ।
युड्याच्छागं शृतं, तद्वद्रव्यं पञ्चगुणेऽम्भसि ॥ ३६ ॥
पञ्चमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ।
जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः ॥ ३७ ॥
पृथक्पृथक्शृतं क्षीरं सघृतं सितयाऽथवा ।

स०-एभिर्विविधै-नानाप्रकारैः कषायैः, अग्नौ दीप्ते कफे च विजिते सति यदि रक्तपित्तं न शाम्यति, तदा तत्र वातोल्बणे रक्तपित्ते सति पञ्चगुणेऽम्भसि शृतं छागं पयो युड्यात् । पञ्चगुणेऽम्भसि गव्यं क्षीरं कथितं तद्वत्-तेन छागेन समानगुणं, तच्च युड्यात् । अथवा लघुना पञ्चमूलेन शृतं गव्यं सशर्करा मधु तद्गुणम् । तथा, जीवकर्षभकादिभिः पृथक् पृथक् शृतं सह घृतेनाथवा शर्करया सह तद्गुणम् ।

आ० २०-अथ जीर्णरक्तपित्तम् । तत्र छागक्षीरप्रयोगमाह-कषायैर्विविधैरेति ।

गव्यक्षीरमाह-तद्वद्रव्यमिति । तद्वत्-“अल्पाभ्युपानव्यायामकटुतिक्ताशनैः” (ह सू अ ५।२४) इत्युक्तहेतुमत् । पञ्चगुणेऽम्भसि शृतम् ।

१ ‘कस्य रसे’ वज्र । २ ‘ष्प कृश बिल्व भ’ इ । ३ ‘र च सिता पाठा कु’ इ । ४ ‘ठा तु कुटजोत्पलमेव च ।’ वज्र । ५ ‘विषा धा’ वज्र । ६ ‘सार च त’ इ । ७ ‘रस शुभम् ।’ इ । ‘रसो भवेत् ।’ फ । ८ ‘मधुना’ वज्र । ९ ‘द्रेणैवावलेहितम् ।’ इ । ‘ण सह सयुतम् ।’ फ । १० ‘मशिना ज्वरिणा तथा ।’ वज्र । ११ ‘च्छामेदोप’ वज्र । ‘च्छातमोभिसृष्टानां विषार्ता’ इ । १२ ‘चलता चामगर्भा’ इ । ‘प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापन प’ वज्र । १३ ‘अश्विनो सम्मतो यो० तनिवर्हण ।’ वज्र । १४ ‘हित पूर्वं र० शनम् ।’ इ ।

क्षीरान्तरमाह-पञ्चमूलेनेति ।

क्षीरान्तरमाह-जीवकर्षभकेति ।

गोकण्टकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ॥ ३८ ॥
हन्त्याशु रक्तं सहजं विशेषान्मूत्रमार्गगम् ।

स०-गोकण्टकादिभिस्तथा [पर्णिनीभिः -] शालिपर्णीपृ-श्रिपर्णीमुद्रपणामाषपर्णीभिः, शृतं शीघ्रमेव रक्तं सत्रेदनं हन्ति । विशेषेण मूत्रमार्गगतम् । विशेषग्रहणादन्यमार्गगतमपि रक्तं हन्तीति द्योतयति ।

आ० २०-मूत्रमार्गगे क्षीरमाह-गोकण्टकाभीरुशृतमिति ।
विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु ॥ ३९ ॥
वटप्ररोहैः शुङ्गैर्वा शुण्ठ्युदीच्योत्पलैरपि ।

स०-विण्मार्गगे-गुदगते, रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हितम् । वटप्ररोहैर्वा शृतं क्षीरं, अथवा वटशुङ्गैः-प्रथमोद्भूतमुकुलितैः पल्लवप्रायैः, शुण्ठ्युदीच्योत्पलैर्वा शृतं पयो हितम् ।

आ० २०-गुदप्रवृत्ते क्षीरचतुष्टयमाह-विण्मार्गगे विशेषेणेति । मोचरस-शालमलीनिर्यासः । शृ(शु)ङ्गैः-वटशृ(शु)ङ्गैः । मुकुलावस्थं पत्र-शृ(शु)ङ्गैः ।

रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ॥ ४० ॥

स०-रक्तशब्दस्यातिसारदुर्नामो सम्बन्धः । रक्तातिसारस्य रक्ताशंसश्च, या चिकित्सा तामत्र-रक्ते, योजयेत् ।

आ० २०-रक्तातिसाररक्ताशंसश्चिकित्सामतिदिशति-रक्तातिसारेति ।

पीत्वा कषायान् पयसा भुञ्जीत पयसैव च ।

स०-कषायान्-पूर्वोक्तान्, पयसा पीत्वा पयसैवाश्रीयतात् ।

आ० २०-पूर्वोक्तकषायान् सपयस्कानाह-पीत्वा कषायानिति ।

कषाययोगैरेभिर्वा विपकं पाययेद्धृतम् ॥ ४१ ॥

स०-एतैर्वा कषायाख्यैर्योगैर्विपकं घृतं रक्तपित्तिनं पाययेत् ।

आ० २०-पूर्वोक्तकषायसिद्धानि घृतान्याह-कषाययोगैरेति ।

समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेऽम्भसि ।

पक्त्वाऽष्टाशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ ४२ ॥

तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितम् ।

पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामला ॥ ४३ ॥

तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ।

स०-सूलपल्लवादिभ्युक्तं क्षुण्णं-चूर्णितं, वृषमष्टगुणे जले पक्त्वा तेन-अष्टाशावशेषेण कायेन, घृतं विपाचयेत् । किम्भू-

१ ‘सुङ्गैः’ इ, ड । ‘शृङ्गैः’ फ, ट. । २ ‘तु’ स ड ।

तम्^१ तत्पुष्पगर्भम् । तस्य-वृषस्य, पुष्पाणि गर्भ-कल्को, यस्य तदेवम् । तच्च शीतीभूत क्षौद्रेण सह पित्तशोणितादीनाशयेत् ।

आ० २०-वामाघृतमाह-समूलमस्तकमिति । [सिद्ध सारे रक्तपित्ताधिकारे श्लो ४८]-“शतवर्षादिके चाज्ये शर्करामधु पादिकम् । मध्वेव पादिक श्रेयो वासासपिषि सम्मतम् ॥” इति । वज्रसेने तु (रक्तपित्ताधिकारे)-“वृषस्य पत्राङ्कुरपुष्पशाखाकषायकल्केन घृत विपकम् । समाक्षिक क्षीणकफे प्रयुक्त तद्रक्तपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ (श्लो १२६)-वासकस्वरसे सर्पि पयसा सह पाचयेत् । कल्कैर्भूनिम्बकुटजमुस्तयष्ट्याह्वचन्दनै ॥ उशीरमधुकानन्ता सारिवादीच्यपद्मकै । त्रायन्त्युत्पलमूर्वाभिर्मदयन्याश्च पल्वै ॥ सिताक्षौद्रयुत हन्याद्रक्तपित्त सुदारुणम् । पैत कास च गुल्म च स्वरभेद हलीमकम् ॥ ये चान्ये कीर्तिता रोगा रक्तपित्तकफाश्रया । तान् सर्वान् शमयेदेतन् पीयमान हिताशिना ॥ अश्वगन्धापलशत तदर्ध गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालिपर्णी बलाऽमृता ॥ अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीज पुनर्नवा । काश्मर्यस्य फल चेव माषबीज तथैव च ॥ पृथग्दश पलानेतान्श्रुतद्रोणेऽभस पचेत् । द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते प्रदापयेत् ॥ मृद्वीका पद्मक कुष्ठ पिप्पली रक्तचन्दनम् । पत्रक नागपुष्प च आरम गुप्ताफल तथा ॥ नीलोत्पल सारिवे द्वे जीवनीयान्यशेषत । पृथक्कर्षसमा भागा शर्कराया पलद्वयम् ॥ रस. स्यात्पौण्ड्र-केक्षूणामाढकाढकमाहरेत् । [चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥] रक्तपित्त क्षतक्षीण कामला वातशोणितम् । हलीमक पाण्डुरोग वर्णभेद स्वरक्षयम् ॥ मूत्रकृच्छ्रमुरोदाह पार्श्वशूल च नाशयेत् । एतद्राज्ञा प्रदातव्य बहन्त पुर-चारिणाम् ॥ स्त्रीणा चैवाप्रजातानां दुर्बलाना च देहिनाम् । श्रेष्ठ बलकरं धन्य ह्यद्य वृष्य रसायनम् ॥ ओजस्तेजस्कर स्वर्यमायुष्य प्राणवर्धनम् । सर्वर्धयति शुष्क च पुरुष दुर्बलेन्द्रियम् ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुम । काम-देवमिति ख्यात सर्पिरक्त महागुणम् ॥ (श्लो ९९)-दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मज्जिष्ठा सैलवालुका । सितासितमुशीर च मुस्तचन्दनपद्मकम् ॥ विपचेत्कार्षिकैरेतै सर्पिराज सुखा-ग्निना । तण्डुलाभुं त्वजाक्षीर दत्वा चैव चतुर्गुणम् ॥ [द्राक्षा-यष्ट्याह्वमधुककाश्मरीचन्दन सितम् । पिष्ट्वा तत्कार्षिकैर्द्रव्यै

घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥] तत्पान वमतो रक्त नावन नासिका-गते । कर्णाभ्या यस्य गण्डे च तस्य कणौ प्रपूरयेत् ॥ चक्षु स्ना-विणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी । मेढपायुप्रवृत्ते च बस्ति कर्मणि तद्धितम् ॥ रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् । पित्तजेषु विकारेषु विस्फोटादिषु बुद्धिमान् ॥ विषेषु कीट-दोषेषु विसर्पेषु प्रयोजयेत् । [रक्तस्त्रावीणि चार्शांसि लेप-येत्तेन सर्पिषा ॥] दूर्वा सेन्दीवरी पद्म मज्जिष्ठा सैलवालुका । रौला मुस्ता तथोशीर चन्दन मधुर्काह्वयम् ॥ पद्मक रोध्र-कुष्ठ च चन्दन रजनीद्वयम् । काकोल्यौ सारिवा चेति कल्कै-रेतैश्च कार्षिकै ॥ घृतप्रस्थमजाक्षीर तण्डुलोदकसंयुतम् । दूर्वाया स्वरसेनैव साधित पूर्ववद्गुणम् ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्व-शुङ्गान्यापोथ्य वासयेत् । अहोरात्र जले तसे घृत तेनाभसा पचेत् ॥ तदर्धशर्करायुक्त लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् । अधो वा यदि वाऽप्यूर्ध्व रक्त यस्य प्रवर्तते । सुखं भवति तस्याशु अग्निवेशवचो यथा ॥ शतावरीदाडिमिति तिडीक काकोलि-मेदे मधुक विदारीम् । पिष्ट्वा च मूल फलपूरकस्य घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं च । कासज्वरानाहविवन्धशूल तद्रक्तपित्त च घृत निहन्ति ॥ शतावर्यास्तु मूलाना रसप्रस्थद्वय मतम् । तत्सम च भवेत्क्षीर घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा तथैव च । काकोली क्षीरकाकोली मृद्वीका मधुक तथा ॥ मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् । शर्करामधुसंयुक्त सिद्ध विस्त्रावयेत् घृतम् ॥ रक्तपित्तविका-रेषु वातरक्तगदेषु च । क्षीणशुकेषु दातव्य वाजीकरणमुत्त-मम् ॥ अङ्गदाह शिरोदाह ज्वरपित्तसमुद्भवम् । योनिशूल च दाह च मूत्रकृच्छ्रं च पैत्तिकम् ॥ एतान् रोगान्निहन्त्याशु छिञ्चोभ्रमिव मारुत । शतावरीसर्पिरिद बलवर्णाग्निवर्ध-नम् ॥ [शतावर्यादिके चाज्ये शर्करामधु पादिकम् ॥] (श्लो. १४१)-अनन्ता सारिवा पद्म सलोध्र नीलमुत्पलम् । कल्कै रेभि पचेत्सर्पि सक्षीर नावन परम् ॥ रक्तपित्त प्रशमयेन्ना-रीणा प्रदर तथा । हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे । वासाघृत शतावर्या सितया परम हितम् ॥ दूर्वामधुकमज्जि-ष्ठाद्राक्षक्षुरसचन्दनै । सारिवाद्वयनक्तह्वैस्तैलप्रस्थ विपाच-येत् ॥ क्षीर चतुर्गुण दत्वा सिद्धमभ्यङ्गेन भवेत् । रक्तपित्त-हर ह्येतद्रव्य वातघ्नमुत्तमम् । दूर्वातैलमिति ख्यात सर्वर्ण-करण महत् ॥ (श्लो १६७)-तुलामादाय वासाया. पचेद्-

१ 'वरीघृते चास्मिन् श' सि । २ 'क देयवा' सि । ३ वृष सेति श्लोको मुद्रितवज्रसेनपुस्तके नोपलभ्यते । ४ 'वासाकल्करसे' वज्र. । ५ 'वोत्पलप' वज्र । ६ 'पैत्तिक वातिक गु' वज्र । ७ 'श्मर्याश्च फ' वज्र । ८ 'थगष्ट प' फ । ९ 'लान् भागाश्च' वज्र. । १० 'पूतशीते' वज्र. । ११ 'वर्णभङ्ग' वज्र । १२ 'सबृ ह्यति शुष्काश्च पुरुषान् दुर्बलेन्द्रियान्' वज्र. । १३ 'शिवा रोध्रमु' वज्र. । १४ 'म्बु स्वगोक्षीर' फ. ।

१ 'विशेषकी' फ । २ 'वर प' वज्र । ३ 'रास्त्रा मु' वज्र । ४ 'काद्वयम्' फ । ५ 'रिवे चे' वज्र । ६ 'सेनापि साधित मृदुनाऽग्निना । तत्पान वमतो रक्त' इत्यादिर्मुद्रितवज्रसेनपुस्तकस्य पाठ पूर्ववद्गुणमित्यनेन गतार्थत्वादयुक्त एवेति प्रतिभाति । ७ 'वा चोर्ध्व' वज्र । ८ 'ख तस्याशु युजेत ज' वज्र । ९ 'ज्वर पि' वज्र । १० 'नाभ्राणीव' वज्र । ११ 'रेतै प' वज्र । १२ 'सिद्ध वा प' वज्र. । १३ 'जने हितम्' वज्र । १४ 'त शशिवर्णकर म' वज्र. ।

ष्टगुणे जले । तेन पादावशेषेण पाचयेदाढक भिषक् ॥ चूर्णा-
नामभयानां तु खण्डाच्छुद्धाच्छत तथा । द्विपल पिप्पलीचू-
र्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ कुडव पलमान च चातुर्जात
सुचूर्णितम् । क्षिप्वा विलोडित खादेद्रक्तपित्ती यथाबलम् ।
कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च प्रपीडितः ॥ लोहाच्चतुर्गुण
क्षीरमाज्य द्विगुणमुत्तमम् । चूर्णपाद च वैडङ्ग दद्यान्मधुसिते
समे ॥ सर्वमेकत्र प्रक्षिप्य पात्रे तात्रमये ददे । पाकमानय
तत्वेन स्थापयेत् घृतभाजने ॥ माषकादिकमेणादौ भक्षये-
द्विधिपूर्वकम् । अनुपान प्रयुज्जीत नालिकेरजलादिकम् ॥ रक्त-
पित्त जयेत्तीव्रमम्लपित्तं क्षत क्षयम् । पुष्टिदं कान्तिजनन-
मायुष्य वृष्यमुत्तमम् ॥ (श्लो १९३) शतावरी छिन्नरुहा
वृषमुण्डितिका बला । तालमूली च गायत्री त्रिफलाया-
स्त्वचस्तथा ॥ भार्गी पुष्करमूल च पृथक् पञ्च पलानि च ।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ दिव्यौषधिहत-
स्यापि माक्षिकेण हतस्य वा । पैलद्वादशक देय रुक्मलोहस्य
चूर्णितम् ॥ खण्डतुल्य घृत देय पलषोडशक बुधै । पचेत्ता-
त्रमये पात्रे गुंडपाको मतो यथा ॥ प्रस्थार्ध मधुनो देय
शुभाश्मजतुक त्वचम् । शृङ्गी विडङ्ग कृष्णा च शुण्ड्यजाजी
पल पलम् ॥ त्रिफला धान्यक पत्र ब्रैक्ष मरिचकेसरम् ।
चूर्ण दत्वा सुमथित स्निग्धे भाण्डे निधापयेत् ॥ यथाकाल
प्रयुज्जीत विडालपदक तत । गव्यक्षीरानुपान च सेव्य
मासरस पय ॥ गुरुवृष्याम्रपानानि स्निग्धमत्स्यादि बृह-
णम् । रक्तपित्त प्रदुष्ट च क्षैतकासं विशेषत ॥ वातरक्त
प्रमेह च शीतपित्त वमि क्रमम् । श्वयथु पाण्डुरोग च कुष्ठ
प्लीहोदर तथा ॥ आनाह रक्तस्राव च अम्लपित्त निहन्ति च ।
चक्षुष्य बृंहण वृष्य माङ्गल्य ग्रीतिवर्धनम् ॥ आरोग्य पुत्रद
श्रेष्ठ कायाम्निबलवर्धनम् । श्रीकर लाघवकर खण्डखाद्य
प्रकीर्तितम् ॥ छाग पारावत मास तित्तिरिक्करा शशा ।
कुलिङ्गा कृष्णसारा ये तेषा मासानि योजयेत् ॥ नारिके-
लपय.पान सुनिषण्णकवास्तुकम् । शुष्कमूलकजीवाख्य
पटोल बृहतीफलम् ॥ फल वार्ताकपक्वाञ्च खर्जूर स्वादु
दाडिमम् । ककारपूर्वक यच्च मासं चानूपसम्भवम् ॥
वर्जनीय विशेषेण खण्डखाद्य प्रकुर्वता । लोहान्तरवदत्रापि

१ 'च' वङ्ग । २ 'द्वे पले पि' वङ्ग । ३ 'थानलम्' वङ्ग ।
४ 'च विशेषत ।' फ । ५ 'क्षीर चतुर्गुण लोहाद्धत द्वि' वङ्ग ।
६ 'मे ॥' एकीकृत्य पचेत्लोह खादेद्रक्तपित्त यथा । रक्तपित्त जयत्युग्र
खण्डखाद्य रस स्मृतम् ॥" वङ्ग । ७ सर्वमेकत्रेलादयस्त्रय
श्लोका मुद्रितवङ्गसेनपुस्तके नोपलभ्यन्ते । ८ 'षमण्डति' वङ्ग ।
९ 'मूलस्य पृ' वङ्ग । १० 'च' वङ्ग । ११ 'पल च द्वादश दे'
वङ्ग । १२ 'गुडादे पाकवयथा ।' वङ्ग । १३ 'द्रय म' वङ्ग ।
१४ 'क्षिप्रभा' वङ्ग । १५ 'गध मासादि' वङ्ग । १६ 'क्षय
कास' वङ्ग । १७ 'य समश्रता ।' वङ्ग । १८ लोहान्तरवदिति
श्लोकार्थं मुद्रितवङ्गसेनपुस्तके नोपलभ्यते ।

पुटनादिक्रियेभ्यते ॥ (श्लो १६१)-पञ्चाशत्पलिक स्निग्ध
कृष्माण्ड प्रस्थमाज्यत । पक्व पलशत खण्डाद्वासाकाथाढके
पचेत् ॥ शुभाधारीधनैर्भार्गीत्रिसुगन्धैश्च काषिकै । १६२-
त्रिध्वान्याकमरिचैश्च पलांशकै ॥ पिप्पलीकुडव चैव मधु-
मानी प्रदापयेत् । कास श्वास क्षय हिक्का रक्तपित्त हली-
मकम् ॥ हृद्रोगमम्लपित्त च पीनस च व्यपोहति । युक्त-
सपिपि कृष्माण्डे पाको बन्धेन मुद्रया ॥" इति ।

पलाशवृन्तस्वरसे तद्रर्भं च घृतं पचेत् ॥ ४४ ॥

सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं, तथैव त्रायमाणया ।

स०-पलाशवृन्तानां स्वरसे तद्रर्भं-पलाशवृन्तकल्क, घृतं
पचेत् । तच्च क्षौद्रेण सह रक्तघ्नं भवति । तद्वदेव त्रायमाणया
घृत रक्तपित्तघ्नम् ।

आ० र०-पलाशवृन्तमाह-पलाशवृन्तस्वरस इति । वृन्त-
पुष्पनालम् । तद्रर्भं-वृन्तकल्कगर्भम् ।

त्रायमाणाघृतमाह-तथैवेति । तथैव-काथकल्कीकृतया ।
सङ्गहे तु (चि अ ३)-"क्षीरेण वपनीपुष्पं मधुक मधुशर्करा ।
वपनी-कार्पासी । रोद्रोत्पलसमङ्गाभिस्तद्रत्सकसाधितम् ॥
रोद्रादित्रयेण, वत्सकेनैकेन । तद्रत्-काथकल्काभ्या घृतम् ।
लाजगो वूममधुकसिताचूर्णं पर्योदुतम् । घृतेनोत्कारिका कृत्वा
खादेत्पित्तास्रवारिणीम् ॥" इति । वङ्गसेने तु (रक्त श्लो
६८)-"द्राक्षया फलिनीभिर्वा बलया मधुकेन वा । श्वद्वया
शतावरी रक्तजित्साधित पय ॥ (श्लो ६६)-सशर्कर
माक्षिकसंप्रयुक्त विदारिगन्धादिगणे शृत वा ॥ (श्लो.७४)-
क्षीरेण लाक्षां मधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ।
सद्यो निहन्त्याद्गुधिर क्षतोत्थ कान्तार्जुनानामथवाऽपि कल्कम् ॥
कल्क मयूकत्रिफलाजुनाना निशि स्थित लोहमये सुपात्रे ।
साज्य विलिङ्गानुपिवेत्सुशीत सशर्करं छागपर्यं क्षुधार्तं ॥
पारावतस्य मास वा घृतसिद्ध सशर्करम् । भक्षयेन्मधुना
शीत रक्तपित्तनिवारणम् ॥ प्रायेणोपहताग्निस्वात्सपिच्छ-
मतिसार्यते । प्राप्नोति वाऽऽस्यवैरस्य न चान्नमभिनन्दति ॥
नागरेन्द्रयवौ तत्र पातव्यौ तण्डुलाम्बुना । सिद्धा यवागू
जीर्णे च चाङ्गेरीत(प)व्रदाडिमै ॥" इति ।

रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कण्ठमार्गगे ॥ ४५ ॥

लिङ्गान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजम् ।

पृथक्पृथक् तथाऽम्भोजरेणुश्यामामधूकजम् ॥ ४६ ॥

स०-रक्ते पिच्छावति, पिच्छा-शाल्मल्या रससदृशी, तथा
सकफे, तथा ग्रथिते-ग्रन्थिसदृशे, तथा कण्ठमार्गगे सति, क्षार-
मुत्पलनालज माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिङ्गात् । ननु, क्षारस्य तैक्ष्ण्या-
दिगुणयोगाद्रक्तपित्ते न युक्त उपयोग । तत्कथमिह तमनुमेने
तन्त्रकृत^१ ब्रूम । उत्पलादीनि शीतस्वभावानि । तत्समुत्थश्च

१ 'शक्च पल स्निग्धकृष्माण्डात्प्रस्थ' वङ्ग । २ 'खण्ड वासा'
वङ्ग । ३ 'शैले' वङ्ग । ४ 'शस्य वृ' ट । ५ क्षीरेणेति श्लोकार्थं
मुद्रितसङ्ग्रहद्वये नोपलभ्यते । ६ 'योद्रवम्' इ स ड । ७ 'य-
क्षयार्त' फ । ८ पारावतस्येलादयस्त्रय श्लोका मुद्रितवङ्गसेन-
पुस्तके नोपलभ्यन्ते ।

क्षार खयोनिमनुकरोति । तथा चोक्तम् (हृ शा अ १।४)-
“कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्त्वभावता ।” इति । क्षारस्व-
रूपं च विध्यन्दनान्तकं वन्ते । तदेव कण्ठमार्गस्य कफानुबन्धस्य
प्रयितस्य रक्तस्य क्षारो घृतमाक्षिकाभ्यां संयुक्तो विध्यन्दनपूर्वं
शोधयत्येव, न तु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तोऽत्र क्षारोपयोगः ।

अम्भोजरेण्वादिजं च पृथक् पृथक् तथा माक्षिकघृताभ्यां
लिह्यात् ।

आ० २०-रक्तपित्तविशेषे क्षारचतुष्टयमाह-रक्ते सपिच्छ
इति । अम्भोजरेणु-पद्मकेसरम् । श्यामा-प्रियङ्गु । सङ्ग-
हे तु (चि अ ३)-“मृणालाम्भोजकिञ्जल्कश्यामासन-
मधुकजम् । तद्वत्पृथक्पृथक् क्षारं घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥
पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः । फलपूरकमूलेन
विदार्यां संयुक्तेन च ॥ तद्विवन्धज्वरानाहशूलकासास्रपित्त-
जित् । पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा सिद्धमाद्यैस्तदर्थकृत् ॥” इति ।

शुदागमे विशेषेण शोणिते वस्तिरिष्यते ।

स०-शुदागमे रक्ते विशेषेण वस्तिरिष्यते ।

आ० २०-गुदप्रवृत्ते वस्तिमाह-गुदागम इति । सङ्गहे तु
(चि अ ३)-“मधूकाञ्जनमञ्जिष्ठाशृणालोत्पलगैरिकैः ।
सुवर्णरोध्रकालीयसमङ्गाभ्राशुचन्दनैः ॥ सौगन्धिकसिताशङ्खैः
पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः । क्षीरेणास्थापयेदेव स्नानं च त्रिशिरा-
म्भसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छालीस्ततो मधुकसर्पिषा । कालेऽनु-
वासयेदेवमतीसारेऽपि दुस्तरे ॥ जीर्णेऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके
चातियोगिनि । विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं वाऽऽस्थापने पयः ॥
सक्षौद्रशर्करासपि सर्पिश्चैवानुवासने । मूत्राशयस्थं शमयेद्र-
क्तमुत्तरवस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ।
छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्प्रदरस्योक्त-
योनिरोनेषु चोषधम् ।” इति ।

घ्राणगे रुधिरं शुद्धे नावनं चानुषेचयेत् ॥ ४७ ॥

कषाययोगान् पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिर्नाशुतान् ।

क्षीरादीन्ससितास्तोयं केवलं वा जलं हितम् ॥ ४८ ॥

रसो दाडिमपुष्पाणामाम्राश्च शङ्खलस्य वा ।

स०-घ्राणगे रुधिरं शुद्धे सति नावनमनुषेचयेत्-नस्य
दद्यात् । कषाययोगान् पूर्वोक्तान्-वासकादीन्, घ्राणगेऽनुषेच-
येत् । किम्भूतान्^१ क्षीरेक्ष्वादिरेसेनाशुतान्-सद्रवान् । आदि-
शब्देन मासरसघृतादि गृह्यते । क्षीरादीन् वा सशर्करान्
दद्यात् । तथा तोयमर्थात्ससितं, वा केवलं जलं हितमिति^२ ।
तथा दाडिमपुष्पाणां रसः, तथा चूतफलाश्च, तथा दूर्वाया

रसो, नस्यं पृथक्पृथक् हितम् ।

आ० २०-घ्राणप्रवृत्ते नस्यमाह-घ्राणगे रुधिर इति ।
क्षीरादीन् ससितानित्यन्यं प्रयोगः । तोयं ससितमित्यन्यं ।
केवलं वा जलमित्यन्यं । रसो दाडिमपुष्पाणामित्यन्यं ।
आम्राश्चो रस इत्यन्यः । शङ्खलस्य रस इत्यन्यः ।

कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यञ्जनादिषु ॥ ४९ ॥

स०-शीतवीर्यवर्गं च प्रलेपाभ्यञ्जनादिषु कल्पयेत् ।

आ० २०-प्रदेहादीनाह-कल्पयेदिति ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ ५० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहितायां चतुर्थे चिकित्सित

स्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स०-यच्च पित्तज्वरेऽभिहितमौषधं बहिरन्तरे, तच्च रक्तपित्ते
हितम् । तथा, यच्च क्षते क्षीणे च हितं तदपि रक्तपित्ते हितमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकित्सितस्थाने
रक्तपित्तचिकित्सितं नाम द्वितीयोऽ-

ध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

आ० २०-पित्तज्वरौषधं क्षतक्षीणौषधं च रक्तपित्तेऽति-
दिशति-यच्चेति । वङ्गसेने तु (रक्त. श्लो ८१)-“नासा-
प्रवृत्तरुधिरं घृतमृष्टं श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् । सेतुरिव तोय-
वेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ रसो दाडिमपुष्पस्य दूवारस-
समन्वितः । अलक्तकरसोपेतस्त्रयः नासापुटे भिषक् ॥ योज-
येन्नाशयेत् क्षिप्रं त्रिदोषमपि दारुणम् । नासारक्तं प्रवृत्तं तु
हन्यादिति किमद्भुतम् ॥ दूर्वाभयादाडिमपुष्पकाणां लाक्षा-
मलकयोः स्वरसेन नस्यम् । [दिनत्रयं यं कुरुते प्रभाते
नासासृजं नाम रुजं निहन्ति ॥ श्यामाश्वमोरटानन्ताशर्करा-
भिः शृतं घृतम् । सर्वदोषहरं हृद्यं नस्यं] नासागतेऽसृजि ॥
अश्व-अश्वकन्दः । दूर्वां भव्यफलं माषं कुलत्था वशप-
त्रिका । जलस्थलोद्भवौ कर्णमोटकौ खरमञ्जरी ॥ दण्डोत्प-
लस्य मूलं च निष्काथ्याष्टगुणेऽम्भसि । तत्पादशेषितं तैलं
तुल्यं कृत्वा विपाचयेत् । तत्तैलं प्रतिमर्शेन आनाहाख्यं गद-
जयेत् ॥” इति । इति नासारुधिरम् ।

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

रक्तपित्तप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

१ ‘दिक च’ ड ध । २ ‘माज्य तद’ इ स मू । ३ ‘ज्ञान्-
जच’ स स । ४ ‘देनं लात च’ स स । ५ ‘च्छालं ततो’
इ । ६ ‘रसङ्गु’ अ इ ध । ७ ‘स्य च ।’ इ स द्र । ८ अस्याग्रे
“सुसूक्ष्मा माषपिष्टी च घृतमृष्टा शिवस्य च । रुणद्धि मूर्धले
येन नासारक्तं न सन्नय ॥” इति इ. पुस्तकेऽधिकं लोकः ।
९ ‘ति हि वक्ष्यति । त’ ट. ड. ।

१ “शीतो वर्गं - पित्तशमनो दूर्वादि शोधनादिगणपठितं (हृ सू
अ १५।६) ।” इतीन्द्र । २ ‘त पथ्यारससमन्वितं ॥ योजितो
नासयो क्षिप्रं वङ्गः । ३ ‘मोचकौ’ वङ्गः । ४ ‘आहवाख्यं’ फ. ।

तृतीयोऽध्यायः ।

रक्तपित्तचिकित्सादनन्तर कासचिकित्सितस्यारम्भ । तस्य च सम्बन्धो निदाने स्वयं ग्रन्थकृतवक्त ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।

वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ १ ॥

लेहैर्धूमैस्तथाऽभ्यङ्गस्वेदसेकावगाहनैः ।

वस्तिभिर्बद्धविद्धातं, सपित्तं तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ २ ॥

घृतैः क्षीरैश्च, सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ।

स०-केवलानिलज कास-दोषान्तराससृष्ट, स्नेहै-वातघ्न सिद्धै, आदावुपाचरेत् । ननु, शुद्धस्य वातस्य स्नेहैरेव प्रधानोपक्रम आदिमध्यावसानेषु, न पुनरन्य उपक्रम, तस्मादादावित्यनेनै नार्थ । अत्रोच्यते । वात केवलो दोषान्तरावृतमार्ग कासस्य कारणम्, न लनावृतमार्ग । तथा च काससम्प्राप्ता वृक्तम् (ह नि अ ३।१९)-“तत्राधो विहतोऽनिल । ऊर्ध्वं प्रवृत्त ” इत्यादि । एव वातस्य विहतौ यो दोष कारण कफादि, तस्य रूक्षाद्युपक्रमेणैव शम कृत्वाऽनन्तर कासेन सहोपक्रमस्य भिषजं कुर्युरिति तेषां भ्रान्तिनिरासार्थमादावित्युक्तम् । तथा, पेयादिभिरुपाचरेत् । तथा, बद्धौ विद्धातौ यस्मिन्कासे त वस्तिभिरुपाचरेत् । सपित्तं च वातकासमूर्ध्वभक्तिकै-भक्तिसमनन्तर पीयमानैर्घृतैर्भोजयेत् क्षीरैश्च । ऊर्ध्वभक्तिकैरिति ऊर्ध्वभक्त्यादिभिः । मयूरव्यसकादित्वात् समास, अध्यात्मादित्वाद्वाङ् । तथा, वातघ्नसिद्धैरित्येतदेष्वपि योज्यम् । तथा, सकफ वातकास स्नेहविरेचनैरुपाचरेत् ।

आ० २०-अथ कासचिकित्सितम् । तत्र शुद्धवातचिकित्सा-माह-केवलानिलज कासमिति । आदौग्रहणं जित्तेऽपि वाते कासानुवृत्तौ रूक्षोपचारार्थम् । स्निग्धैरिति पेयादिबल्यन्तानां विशेषणम् । आदिशब्दात् बलकान्ति ... देयत(?) वस्तिभिर्बद्धविद्धातमिति वचनात् पूर्वैर्बद्धविद्धाते म.....द्वातं च (?) ।

पित्तानुबद्धवातकासचिकित्सा-माह-सपित्तं त्विति । ऊर्ध्वभक्तिकै-ऊर्ध्वं भोजनात् प्रयुक्तै ।

१ इदं कासचिकित्सितं चरके चि० ११।१८ अध्याययोः, सुश्रुते उ० ५२ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० ४।५ अध्याययोश्चास्ति वर्णितम् । २ ‘त त्वोर्ध्वं’ स स । ‘त वोर्ध्वं’ फ । ३ ‘न कोऽर्थः ?’ ट । ४ ‘क्ताभिः पेयादिभिः । म’ ट ड ।

अ० ७४

कफानुबद्धवातकासचिकित्सा-माह-सकफमिति । स्नेहा-परण्डतैलादयः ।

अथ स्नेहानाह-

गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ ३ ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्ग्रहिदीपनः ।

स०-गुडूच्या कण्टकार्याश्च पृथक्-प्रत्येक, त्रिंशत्पल तस्माद्यो रसस्तस्मिन् घृतात् प्रस्थं सिद्धो वातकासादिजित् । तिस्रोऽपि पञ्चम्य एता अपेक्षितक्रियेऽपादाने बोध्या ।

आ० २०-स्नेहैरित्युक्तम् । तानेव स्नेहानाह । तत्र घृत-माह-गुडूचीकण्टकारीभ्यामिति ।

क्षाररास्त्रावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वान्यकैः ॥ ४ ॥

द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ।

दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥ ५ ॥

स कासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।

स०-क्षारादिभिः पञ्चकोलयुतैर्द्विशाणमात्रैः कल्कैर्दशमूलकाथे सर्पिषः प्रस्थं पचेत् । स च-सर्पिः प्रस्थो, मण्डानुपायिना पीत कासादिजित् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-क्षाररास्त्रेति ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्त्रादशमूलशतावरीः ॥ ६ ॥

पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।

तुलार्थं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥ ७ ॥

समक्षीर पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।

प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥ ८ ॥

पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्गणवेदनाम् ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ ९ ॥

स०-रास्त्रादीनि पलोन्मितानि कुलत्थबदरयवान् द्विकुडवोन्मितान् आजमांसस्य च पञ्चाशत्पलानि जलद्रोणे पाचयेत् । तेन काथेन घृताढकं साध्यं तुल्यक्षीरं पालिकैर्जीवनीयै-जीवन्तीकाकोल्यादिभिः (ह सू अ १५।८), तद्भूतं समीक्ष्य-देशकालादीनालोच्य, पानादिभिः प्रयुक्तं पञ्चकासादीन् जयति ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-द्रोणेऽपामिति ।

विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ।

स०-विदार्यादिगणस्य काथकल्काभ्यां च सिद्धं सर्पिः कासजित् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-विदार्यादिगणेति । सङ्ग्रहे तु (चि अ. ४)-“काश्मर्यत्रिफलाव्योषशठीद्राक्षपल्लवकम् । द्वे पाठे देवदार्वर्द्धिस्त्रिगुणाक्षिकोक्षुराः ॥ व्याघ्री तामलकी मेदा काकनासा शतावरी । विदारी च घृतप्रस्थः कर्पाशैस्त्रिपाचितः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहली-

१ ‘सर्पिषः प्र’ ट । २ ‘क्षुर’ स.भू । ‘क्षुरम्’ स.स. ।

मकान् । गुल्मरुचियकृतप्लीहशिरोहृत्पार्श्ववेदना ॥ काम-
लाशौनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयाश्च स ।” इति । अग्नि[क] -
चित्रक । वङ्गसेने तु (कासधिकारे श्लो १६)-“दश-
मूलीकषायेण भार्गीकैल्क घृत पचेत् । दक्षतित्तिरिनिर्यूहे
तत्परं वातकासनुत् ॥ भार्गीकैल्क घृतं चाथ पचेदग्नि चतु-
र्गुणे । भार्गीरस द्विगुणित वातकासहर परम् ॥ घृतं व्याघ्री-
कषायेण व्याघ्रीकैल्क विपाचयेत् । चतुर्गुणेन दध्ना च तत्पर
वातकासजित् ॥” इति । इति ज्ञेहा ।

अशोकबीजक्षवकजन्तुघ्नाञ्जनपद्मकैः ॥ १० ॥

सविडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृतप्लुतम् ।

लिह्यात्पयश्चानु पिबेदाजं कासातिपीडितः ॥ ११ ॥

स०-अशोकबीजादिभिर्विडसहितैर्घृतं सिद्धं कासजित् ।
तेषां वा-अशोकबीजादीनां, चूर्णं घृतप्लुतं लिह्यात् । अनु-
पश्चाच्च, छाग क्षीरं कासेनातिपीडितं पिबेत् ।

आ० २०-लेहैरित्युक्तम् । तानेव लेहानाह । तत्राशो-
कबीजादिलेहमाह-अशोकबीजेति । चूर्णसिद्धं घृतं स्नानी-
भूतं लिह्यात् । चूर्णं वा घृतान्वितं लिह्यात् । उभयत्राजा-
पयोऽनुपानम् ।

विडङ्गं नागरं रास्त्रा पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।

भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ १२ ॥

सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ।

स०-अथवा विडङ्गादिचूर्णं घृतस्य मात्रया-यथायोगं हस्त्र
मध्येत्तमया, पिबेत् वातजे सकफे कासे श्वासादिषु च ।

आ० २०-विडङ्गादिलेहमाह-विडङ्गमिति । पिबेद्वेति
लेहायोग्यस्य पानविधिः । “घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्या-
द्वातेऽधिके पिबेत् । लीढं निर्वापयेत्पित्तमरुत्त्वाद्धन्ति
नानलम् ॥ आक्रामत्यनिल पीतमूष्माण निरुणद्धि च ।”
(श्लो. ११०) इति लेहपानयोग्यताविवेकः ।

दुरालभां शृङ्गवेरं शैठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥ १३ ॥
लिह्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ।

स०-दुरालभादीन् कर्कटशृङ्गीं च वातजे कासे तैलेन
लिह्यात् ।

आ० २०-दुरालभादिलेहमाह-दुरालभामिति ।

दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकीं शठीम् ॥ १४ ॥

पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।

तद्वत्सकृष्णां शुण्ठीं च सभार्गीं तद्वदेव च ॥ १५ ॥

१ ‘शोफक्ष’ स द्व । “शोषो-मासक्षयः ।” इतीन्दु । २ ‘क-
लैर्घृतं’ वङ्ग । ३ ‘त काये पचेदग्निचतुर्गुणे (णे) । व्याघ्रीरस’ फ ।
४ घृतमित्यादिश्लोको मुद्रितवङ्गसेनपुस्तके नोपलभ्यते । ५ ‘सादिपी’
अ.इ. । ‘साभिपी’ फ स स । ६ ‘नाभिपी’ ड । ७ ‘मात्राशब्द
लोकपर्यायः ।” इतीन्दु । ८ ‘शुण्ठीं’ फ । ९ ‘रास्त्रा’ स.स. ।

स०-दुस्पर्शादीनि चूर्णितानि वातजे कासे पुराणगुडतैला-
भ्यामवलेहयेत् । तथैव पिप्पलीसहिता शुण्ठी पुराणगुडतैलाभ्या
लिह्यात् । तद्वच्च पुराणतैलाभ्यां भार्गीसहिता शुण्ठी लेहयेत् ।

आ० २०-दुस्पर्शादिलेहमाह-दुस्पर्शमिति ।

लेहद्वयमाह-तद्वत्सकृष्णामिति । तद्वत्-पुराणगुडतै-
लाभ्याम् ।

पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।

मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥ १६ ॥

पिबेद्वदरमैज्जो वा मदिरादधिमस्तुभिः ।

अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ १७ ॥

स०-पिप्पली कटुष्णेन जलेन सैन्धवसहिता पिबेत् ।
मस्तुना सशर्करा शुण्ठी वा पिबेत् । अथवा दध्ना युक्ता पिप्पली-
रेणुका पिबेत् । अथवा बदरमैज्जो मदिरादिभिः पिबेत् ।
बहुवचनोपादानाच्च मदिरया अथवा दध्ना मस्तुना वेल्लेव द्रष्ट-
व्यम्, न तु दध्ना मस्त्विति । पिप्पलीकल्कं वा घृतभृष्टं सैन्धव-
युक्तं मदिरादिभिः पिबेत् ।

आ० २०-उक्तलेहतुल्यगुण पानपञ्चकमाह । पिबेत्कृष्णा
चेति । कणा च रेणुका च कणरेणुकम् । मज्ज-अस्थ्यन्तर्ग-
तबीजानि । पिप्पलीकल्के जलमेव द्रवम्, “पेषणालोडने
वारि” (ह. क. अ. ६।२३) इति परिभाषाबलात् ।
हारीतात्-“दुरालभा शठी कृष्णा मधूक सितशर्करा ।
लीढं निहन्ति वातोऽथ कास क्षौद्रेण योजितम् ॥ उभे मेदे
तुगाक्षीरी पिप्पली सितशर्करा । लिह्यात्तैलं घृतक्षौद्रैर्वात-
कासनिवारणम् ॥ पञ्चकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
बला रास्त्रा च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ समं चूर्णै-
स्त्विमैः सर्वैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सितम् । लिह्याल्लेहं विमथ्यै-
तत्सर्वं कासहरं शिवम् ॥” इति ।

कासी सपीनसो धूमं क्षैहिकं विधिना पिबेत् ।

हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ १८ ॥

स०-कासी पीनसी च क्षैहिकं धूमं विधिना पिबेत् । क्षी-
रमांसरसाशनो हिध्मोक्तान् श्वासोक्ताश्च धूमान् पिबेत् ।

आ० २०-धूमैरित्युक्तम् । तानेव धूमानाह । तत्र सपी-
नसे कासे धूममाह-कासी सपीनस इति । विधिना-धूम-
पानोक्तेन “शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ।
अष्टाङ्गुला वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ॥” (ह. सू.
अ. २१।२१) इति । क्षीरेण मांसरसेन वा धूमे पीय-
माने भोजनम् ।

ग्राम्यान्पौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।

रसैर्माषात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ १९ ॥

१ ‘णुकम्’ इ हे । ‘णुका’ स स । “कणरेणुका-पिप्पली-
बीजानि ।” इतीन्दु । २ ‘मज्जा’ अ स मूट । ३ ‘दुष्णज’ ट ड थ ।
४ ‘नूपोद्भवैः’ फ ।

स०-ग्राम्यादिजैर्मांसरसैरथवा माषात्मगुप्तानां यूषैः शाल्या-
दीन् हितानाशयेत् । हितानिति देशकालादिसात्म्यवशान् यवा-
(शाल्या)द्यन्यतमं यत् पथ्यं तदुद्धीतेति प्रतिपादयति ।

आ० २०-पेयायूषरसादिभिरित्युक्तम् । तानाह । तत्र
रसयूषानाह-ग्राम्यान्पौदकैरिति । ग्राम्या-सुश्रुतोक्ता
“अश्वाश्चतुरगोखरोष्ट्रवस्तोरभमेदं पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ।”
(सू अ ४६।८५) इति । आनूपा-महामृगा । औदका-
जलचराः पक्षिणो मत्स्याश्च । तेषामानूपत्वेऽपि पृथग्ग्रहण-
मतिशयार्थम् । ग्राम्यादीनां मांसरसैः शाल्यादीन् भोजयेत्,
माषयूषैरात्मगुप्तायूषैर्वा । हितानिति वचनाद्येन रसेन यूषेण
वा यद्वा अन्यं प्रकृत्यादिवशाद्यस्य हितं तत्तस्य देयम् ।

यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्त्राजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ २० ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीम् ॥ २१ ॥

स०-यवान्यादिभिः सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेया वातजे
कासे पिबेत् । किम्भूताम् ? कट्याद्यार्तिश्वासहिध्माप्रणाशनीम् ।

आ० २०-यवान्यादिपेयामाह-यवानीपिप्पलीति । बिल्व-
फलस्य मध्य-अन्तर्गतो भागः । यवान्यादीनां काथेन पेयाः ।
दशमूलरसे तद्वत् पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
पिबेत्पेयां

स०-तद्वत्-पूर्वोक्तगुणाम्, दशमूलकाथे सिद्धा पञ्चकोल-
गुडयुता पेया पिबेत् ।

आ० २०-पेयान्तरमाह-दशमूलरस इति । रस-काथः ।
पञ्चकोलचूर्णेन गुडेन च पानकाले योगः । तद्वत्-स्निग्धा-
म्ललवणां तद्वृणां च ।

समतिलां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ २२ ॥

स०-क्षैरेयीं-क्षीरसंस्कृता वा पेया, वातजे कासे पिबेत् ।
किम्भूताम् ? समतिला, -तिलसहिताम् । तथा, ससैन्धवाम् ।

आ० २०-पेयान्तरमाह-समतिलामिति । तण्डुलसमा-
स्तिला । क्षीरेण सिद्धा-क्षैरेयी ।

मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैन्धवाम् ।

स०-अथवा मात्स्याद्यैर्मांसैः साधिता सघृतसैन्धवा पेया
पिबेत् ।

आ० २०-पेयान्तरमाह-मात्स्यकौकुटवाराहैरिति । मां-
सै-मांसरसैः, मांसग्रहणं प्राचुर्यार्थम्, अल्पेनोदकेन रसो
प्राह्य इत्यर्थः । हारीते तु-“रसं कर्कटकानां वा घृतभृष्टं सना-
गरम् । श्वासकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥” इति ।
कर्कटक-कुलीरः । शृङ्गीमत्स्यः-शृङ्गवान् मत्स्यः । रस एवायं
सनागरं पेयः ।

वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नं सुनिषण्णकः ॥ २३ ॥
कण्टकार्याः फलपत्रवालशुष्कं च मूलकम् ।

स०-वास्तुकादयः शाकविशेषाः ।

आ० २०-शाकान्याह-वास्तुक इति । वायसी-काक-
माची । कासघ्न-कासमर्दः ।

स्नेहास्तैलादयो

स०-तैलादयः स्नेहाः ।

आ० २०-स्नेहानाह-स्नेहास्तैलादय इति ।

भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ २४ ॥

स०-भक्ष्याः क्षीरादिसम्बन्धिनो हिताः । क्षीरं चक्षुरसश्च
गुडश्च, तेषामिमे क्षीरेक्षुरसगौडिकाः । “द्वन्द्वान्ते पदं यच्छ्रूयते
तत्सर्वं सम्बध्यते” इति भाष्यकारवचनात् सर्वैरप्यत्र स-
म्बन्धः । तेन क्षीरसम्बन्धिन इक्षुरससम्बन्धिनो गुडसम्बन्धि-
नश्च भक्ष्याः हिता इत्यवतिष्ठते ।

आ० २०-भक्ष्यानाह-भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिका इति ।
क्षीरेण इक्षुरसेन गुडेन वा कृताः ।

दधिमस्त्वारनालाम्लफलाम्बुमदिराः पिबेत् ।

स०-तथा, दधिमस्त्वादीनि पिबेत् । इति वातजे कासे
प्रायेणोपयोग्यैन्नपानमुद्दिष्टम् ।

आ० २०-पानान्याह-दधिमस्त्विति । अम्लानां फला-
नामम्बुः । इति वातकासचिकित्सा ।

पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ॥ २५ ॥
तथा मदनकाशमर्यमधुककथितैर्जलैः ।

फलयश्वाहकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाष्टुतैः ॥ २६ ॥

स०-पित्तजे कासे, किम्भूते ? सकफे-कफयुक्ते, तु सर्पिषा
वमनं हितम् । अत एव वक्ष्यति (श्लो २७)-“पित्तकासे
तनुकफे त्रिवृता” इति । तस्मादत्रार्थात् बहुकफत्वं बोध्यम् । न
केवलं सर्पिषा वमनं हितम् । यावन्मदनादिभिः कथितैर्जलैर्व-
मनमवस्थावशाद्विहितम्, अथवा मदनफलमधुककल्कैर्बिदार्या-
दिरसाष्टुतैर्वमनं हितम् ।

आ० २०-अथ पित्तकासचिकित्सा । तत्र सकफे पित्त-
कासे वमनमाह-पित्तकासे त्विति । मदनादिकाथेन सस-
र्पिष्केण वमनम् । फलयश्वाहचूर्णेन वा विदारीक्षुरसकल्कितेन
वमनान्तरम् ।

पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।

युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तित्कैः ॥ २७ ॥

स०-पित्तजे कासे तनुकफे-अघनश्लेष्मणि, त्रिवृता मधु-
रैर्युता विरेकाय युञ्ज्यात् । घने तु कफे तित्कैः सह त्रिवृता
युञ्ज्यात् ।

आ० २०-विरेचनमाह-पित्तकासे तनुकफ इति । तच्च तनौ कफे मधुरैर्युक्त्या त्रिवृत्या, घने तिकै ।

हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिर रुक्षं तिकोपसहितम् ॥ २८ ॥

स०-हृतदोषो नरो हिम मधुर स्निग्ध संसर्जन-विरेकाद-
नन्तर पेयादिकम्, भजेत् । घने तु कफे शीत तथा रुक्ष तिक
युत संसर्जनं भजेत् ।

आ० २०-संसर्जनमाह-हृतदोष इति । तच्च तनौ कफे
शीतस्वादुस्निग्धम्, घने शीततिकरुक्षम् । शुद्धस्य शुद्ध-
योग्यस्य वा ।

लेहः पित्ते सिताधात्रीक्षौद्राक्षहिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः, सघृतः सानिले हितः ॥ २९ ॥

स०-पित्तकासे सितादिभिर्लेहो हित । सकफे पित्ते साब्द-
मरिचो लेहो हित । सानिले पित्ते सघृतो लेहो हित ।

आ० २०-लेहमाह-लेह पित्त इति । स च केवले पित्ते
सितादिभिः, सकफे समुस्तमरिचैः, सवाते सघृतैः । सङ्ग्रहे
तु (चि अ ४)-“पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधम् ।
लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिता ॥ अमृतफला-
धात्री । दु स्पर्शा कर्कटी गुण्ठी शठी द्राक्षा बला सिता ।
निदिग्धकामूलफल वटवीज रसाञ्जनम् ॥ खर्जूर पिप्पली
वांशी श्वदष्टा चेति पञ्च ते । घृतक्षौद्रयुता लेहा श्लोकाधै
पित्तकासिनाम् ॥ पयोनुपानां शृङ्गी वा लिङ्गात् साज्यसिता-
मधुम् ॥” इति ।

मृद्वीकार्धशतं त्रिशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना

स०-तथा, मृद्वीकागुलिका पञ्चाशत् त्रिशत्पिप्पली शर्क-
रापल च मधुना लेहयेत् ।

आ० २०-लेहान्तरमाह-मृद्वीकार्धशतमिति ।

गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥ ३० ॥

स०-गोर्वा वत्सस्य क्षीरपस्य-क्षीरघृते, शकृद्रस मधुना
लेहयेत् ।

आ० २०-लेहान्तरमाह-गोर्वेति । क्षीरपस्य गो-क्षी
रमात्राहारस्य वत्सस्य, शकृद्रसं मधुना सह मर्दितं लेहयेत् ।
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्ताशठीरास्त्राधात्रीफलबिभीतकैः ॥ ३१ ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।

१ ‘ह पित्ते’ इ फ स मू । २ ‘मृताफलद्रा’ स स । ३ ‘क्षा
फला शिवा’ स मू । ‘क्षासिताबला’ स स । ४ वाशी-वश-
रोचना । ५ “मृद्वीकाफलानि पञ्चाशत्, पिप्पलीफलानि त्रिंशत् ।”
इतीन्दु । ६ ‘का -द्राक्षा, प’ इति कचित् । ७ ‘लीकीप’ ट ।
‘लीकाप’ वः ।

स०-त्वगेलादिभिर्लेहो हृद्रोगकासहा भवति ।

आ० २०-लेहान्तरमाह-त्वगेलेति । सङ्ग्रहे तु (चि अ ४)-
“पिप्पल्यामलकद्राक्षालाजालाक्षासितोत्पला । सञ्चूर्ण्य पंका
पयसा लिङ्गात् क्षौद्राष्टभाणिका ॥ विदारीक्षुमृणालाना
रसान् क्षीर सितोपलाम् । पिबेत् क्षौद्रेण सयोज्य पित्त-
कासमपोहति ॥” इति । योगरत्ने तु-“व्याघ्रीबलाभ्या च
जल साधित पित्तकासनुत् । तैरेव साधित क्षीरमनुपान
प्रशस्यते ॥ पिप्पल्यामलकद्राक्षा व्याघ्री यष्टी शतावरी ।
पिप्पली चेति तुल्यानि शर्करा च चतुर्गुणा ॥ त्वक्क्षीरीं
द्विगुणा दत्त्वा लेहयेन्मधुसर्पिषा । क्षतकासं जयत्येष लेह
पित्तोल्बण तथा ॥ चूर्णं तु पञ्चवीजाना मधुना सम्प्रयो-
जयेत् । पित्तकासार्दितो लिङ्गात् स्वस्थता लभते क्षणात् ॥
वासाकषायकल्काभ्या घृत समधुशर्करम् । सिद्ध तत्पित्त
कासघ्न सर्वपित्तविकारनुत् ॥” इति । वङ्गसेने तु (कासा-
धिकारे श्लो ३०)-“बलाद्विबृहतीद्राक्षावासाभि कथित ज-
लम् । पित्तकासापह पेय शर्करामधुयोजितम् ॥” इति ।

मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३२ ॥
मुद्रादियूषैः शाकैश्च तिकैर्मात्रया हिताः ।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिकका मधुसंयुताः ॥ ३३ ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।

स०-घनश्लेष्मणि पित्तकासे जाङ्गलै रसैर्मधुरैस्तथा मुद्रकु-
लत्थादियूषैस्तथा तिकैः शाकैश्च सह यवादयो मात्रया-परि-
मिता, हिता । घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिकद्रव्ययुक्ता । तनुकफे
पित्ते शालय षष्टिकाश्च रसादिभिर्हिता स्युः-भवेयु ।

आ० २०-अन्नपानमाह-मधुरैरिति । तच्च घने श्लेष्मणि
यवादिना शाल्यादि । लेहा -लेह्यखला । ते च तिकद्रव्य-
कृता मधुमधुराश्च ।

शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥ ३४ ॥

स०-अनुपानार्थं शर्कराम्भो हितम्, द्राक्षेक्षुस्वरसा पयश्च ।

आ० २०-अनुपानान्याह-शर्कराम्भ इति ।

काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषणागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

स०-काकोल्यादिभिर्मासरसादीन् पित्तकासे प्रकल्पयेत् ।

आ० २०-उत्तरसादिसाधनद्रव्याण्याह-काकोलीति । द्र-
व्यशब्दस्त्रिभिर्योज्य ।

द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ।
तेन क्षीर शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ३६ ॥
साधितां तेन पेया वा सुशीतां मधुनाऽन्विताम् ।

स०-पित्तकासे तथा द्राक्षादीन् चतुर्गुणे जले पचेत् । तेन-

१ ‘पक्त्वा प’ स स । २ ‘त क्षुद्रा’ फ । ३ ‘रसः’ स द्र ।
४ ‘तेन जलेन क्षीर’ ड ध ।

पादावशिष्टेन द्राक्षादीनां काथेन, सम क्षीर कथित [शीत]
मधुशर्करायुत पिबेत् । तेन वा-जलेन, साविता पेया सुशीता
माक्षिकयुता पिबेत् ।

आ० २०-क्षीरान्तरमाह-द्राक्षां कणामिति ।

पेयान्तरमाह-साधितामिति । तेन-द्राक्षादिकाथेन ।

शठीहीवेरबृहतीशर्कराविश्वशेषजम् ॥ ३७ ॥

पिष्टा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ।

स०-शठ्यादीन् जले पिष्ट्वा वस्त्रेण पूत रस घृतमिश्रित
पिबेत् ।

आ० २०-पानकमाह-शठीति । पिष्ट्वा-जलोष्णेन चतुर्गु-
णेन, फाण्टत्वात् । मूर्च्छित-भृष्टम् ।

मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलाम् ॥ ३८ ॥

शर्करां जीवकं मुद्गमाषण्यौ दुरालभाम् ।

कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ॥ ३९ ॥

पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ।

लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ ४० ॥

स०-शर्करादीन् कल्कीकृत्याष्टगुणेन क्षीरेण सर्पिं पचेत् ।
तच्च सर्पि पानादिषु युक्त पित्तकासजित् । एतेषां वा-शर्करा-
दीनां, चूर्णं लिह्यात् । अथवैषामेव कषाय पिबेत् ।

आ० २०-घृतचूर्णकाथानाह-मेदां विदारीमिति । लिह्या-
न्मधुना । सङ्गहे तु (चि अ ४)-“महिष्यजावीगोक्षीरघात्री-
फलरसै समै । सर्पिं सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ।
काथीकृतेनेश्वरसे क्षीरयुक्तेन साधितम् । सशर्करं पिबेत्प्रात-
र्लिह्याद्वा माक्षिकान्वितम् । मधुरेण-जीवनीयेन । क्षीरि-
वृक्षाङ्गुरकाथे पक्व क्षीरसम घृतम् । पाययेत्पित्तकासात्
मधुना वाऽवलेहयेत् ॥” इति । इति पित्तकासचिकित्सा ।

कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ।

स्नेहं परिस्सृतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ॥ ४१ ॥

स०-कफकासी पूर्वं सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् य स्नुत स्नेहस्त
व्योषयवक्षारावचूर्णितं पिबेत् ।

आ० २०-अथ कफकासचिकित्सा । तत्र स्नेहनमाह-
कफकासीति । परिस्सृत-पातालयन्त्रेण ।

स्निग्धं विरेचयेद्दूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ।

तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं

१ श्लोकार्धमिदं हेमाद्रिसम्मत इ फ पुस्तकयो समुपलब्ध च ।

२ मधुरो गणो-रसमेदीयोक्तो मधुरस्कन्ध (ह सू अ १०।२२) ।

३ ‘च’ फ । ४ ‘रस क्षी’ स मू । ५ ‘कासे’ फ । ६ “स्निग्ध-
मिति अनेनैव स्नेहेन त्रिभिर्माणैः, युक्त्या-वातरक्षादिरूपया । विरे-
चयेद्दूर्ध्वमिति वमनेन, अध इति विरेचनेन, मूर्ध्नीति नस्येन ।
तीक्ष्णैः पुनर्द्रव्यैस्त्रिधाऽपि बलिनमेव विरेचयेत् । अबल तु मृदुभि
‘विरेकैरित्यर्थः ।” इतीन्दु ।

स०-स्निग्धं च सन्तमनन्तर विरेचयेत् ऊर्ध्वमधो मूर्ध्नि च ।
युक्तितो-यथाबलहानिर्न स्यादिति भावः । केविरेचयेत्^१ तीक्ष्णै-
र्विरेकैः । किम्भूतमातुरम्^२ बलवन्तम् ।

आ० २०-वमनविरेकनस्यान्याह-स्निग्धमिति । विरेकै-
वमनविरेचनानामौषधैः ।

संसर्गी चास्य योजयेत् ॥ ४२ ॥

यवमुद्रकुलत्थात्रैरुष्णरुक्षैः कटूत्कटैः ।

कासमर्दकवार्ताक्याग्रीक्षारकणान्वितैः ॥ ४३ ॥

धान्ववैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपैर्निम्बजैः ।

स०-समर्गी च-पेयादिपरिपाटी च, अस्य योजयेत् । यवा-
दिभिर्यथायोगमुष्णरुक्षैस्तथा कटूत्कटैः-प्रभूतकटुकैः, कासम-
र्दकादियुक्तैः । धन्वनि भवा वान्वा-जाङ्गला, बिलेषु भवा
वैला-बिलेशया, तेषां रसास्तेर्मासरसे सहेत्यर्थः । तथा,
स्नेहैस्तिलादिजैः सह ।

आ० २०-शुच्यनन्तर ससर्जनमाह-संसर्गी चेति ।
यवानां पेया विलेपी च । मुद्गानां कुलित्थानां वा यूष ।
जाङ्गलानां बिलेशयानां वा रस । स च कासमर्दाद्यन्वितः ।
क्षारो-यवक्षारः । तिलादिजैः स्नेहैर्यूपरसयो कृतकत्वम् ।
वज्रसेने तु (कासा श्लो ४०)-“मुद्गामलाभ्यां यवदाडि-
माभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन । शुण्ठीकणाभ्यां सकुल-
त्थकेन यूषो नवाङ्ग कफरोगहन्ता ॥” इति ।

दशमूलाम्बु घर्मांम्बु मद्यं मध्वम्बु वा पिबेत् ॥ ४४ ॥

मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशाम् ।

पिबेद्वारि सहक्षौद्र कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ ४५ ॥

स०-दशमूलाम्बादीन्(नि) पिबेत् । अथवा, मूलैः पौष्क-
रादिभिर्निशा संस्थित-रात्रिस्थित, वारि क्षौद्रेण सह प्रातः
पिबेत् । अथवा, अन्नस्य त्रिषु कालेषु-आदिमध्यावसानलक्ष-
णेषु, पिबेत् ।

आ० २०-तृषितस्य पानान्याह-दशमूलाम्बुवति । घ-
र्मांम्बु-उष्णोदकम् ।

पानानन्तरमुष्णो(षितो)दकमाह-मूलैरिति । पुष्करादीनां
मूलैः, निशामन्वित-शीतकषायीकृतम् । त्रिषु कालेषु-अ-
न्नादौ अन्नमध्ये अन्नान्ते वा ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं शृङ्गवेरं बिभीतकम् ।

शिखिकुकुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोद्भवः ॥ ४६ ॥

१ ‘य सर्वम्’ ड ध । २ “अस्य-विरिक्तस्य कासिन ॥ पौष्करा-
दिमूलैः सकला रात्रिं समन्वित वारि शोभूतेषु त्रिषु कालेष्वन्नस्य
पिबेत् । पूर्वप्रयोगापेक्षया विकल्पः ।” इतीन्दु । ३ ‘रसैर्लेहैः प-
बित्वजैः’ फ स च । ४ ‘शटीक’ फ । ५ ‘हर्ता’ वज्र ।
६ ‘लैरन्वित’ इ हे स स । ७ ‘ह पिबे’ ड । ८ “प्रातः पिबेत् ।
अथवा” इत्यरुणदत्तव्याख्यानमयुक्तमिव प्रतिभाति ।

विशाला पिप्पलीमूल त्रिवृता च मधुद्रवाः ।

कफकासहरा लेहास्त्रयः श्लोकार्धयोजिताः ॥ ४७ ॥

स०-पिप्पल्यादयस्त्रयो लेहा श्लोकार्धयोजिता मधुना सह कफकासहरा भवन्ति ।

आ० २०-लेहत्रयमाह-पिप्पलीति । सङ्ग्रहे तु सप्त (चि अ. ४)-“देवदार्वभया मुस्त पिप्पली विश्वभेषजम् । गुडूची पिप्पली भार्गी शृङ्गी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदाहविड-ज्जानि त्रिफलाशर्कराबला । निदिग्धिकाया मूलत्वक् मरीचै सह योजिता ॥” इति । [एभि] चतुर्भि सह ।

मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ।
पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ॥ ४८ ॥
कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ।

स०-तथा कफकासे मधुना मरिच लिह्यात् । माक्षिकेणैवा-
गुरु लिह्यात् । व्याघ्र्यादिजान् रसान् पृथक्पृथक् मधुना लिह्यात् ।

आ० २०-लेहाष्टकमाह-मधुना मरिचमिति । जोङ्गक-
भगरु । व्याघ्र्यादीना षण्णा रसा । कासघ्न-कासमर्द ।
असित सुरस-कृष्णतुलसी ।

देवदारुशठीरास्त्राकर्कटाख्यादुरालभाः ॥ ४९ ॥
पिप्पली नागर मुस्त पथ्या धात्री सितोपला ।
लाजाः सितोपला सर्पिः शृङ्गी धात्रीफलोद्भवा ५०
मधुतैलयुता लेहास्त्रयो वातानुगे कफे ।

स०-देवदार्वदयो मधुतैलयुता लेहास्त्रय-श्लोकार्धगदिता,
वातानुगे कफे स्युः । अत्र शृङ्गीधात्रीफलोद्भवेति केचिद्विशि-
ष्टमामलकमाहुः । अन्ये तु शृङ्गी कर्कटशृङ्गीति व्याचक्षते ।

आ० २०-वातानुगे कफे लेहत्रयमाह-देवदारुशठीति ।
धात्रीफलोद्भवा शृङ्गी-शृङ्गाकारा शुष्कामलकत्वक् ।

द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्योषात्पलत्रयम् ॥ ५१ ॥
रोचनं दीपनं स्वयं पीनसश्वासकासजित् ।

स०-दाडिमस्य पले द्वे तु गुडादष्टौ त्रिकटुकात् पलत्रयमि-
त्येतद्दाडिमाद्य चूर्णं रोचनादिगुण पीनसादिजित् ।

आ० २०-गुटिकामाह-द्वे पले इति ।

गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ॥ ५२ ॥
कमात्पलद्वयार्धाक्षकर्षार्धाक्षपलोन्मितम् ।

स०-गुडादिक क्रमेण पलद्वयमर्धकर्ष कर्ष अर्धकर्ष पलप्रमाणं
पूर्वोक्तगुणम् ।

आ० २०-गुटिकान्तरमाह-गुडक्षारोषणकणादाडिमादि-
ति । पलद्वयं गुडस्य । अर्धाक्ष क्षारस्य । कर्षो मरीचस्य ।
अर्धाक्ष. कणायाः । पल दाडिमस्य । सङ्ग्रहे तु (चि. अ. ४)-

१ ‘वा’ इ । २ ‘फलाद्रज ।’ इ । ३ ‘डिमाच्छास’ फ ।

४ ‘र्धाक्षार्धप’ अ ।

“विडङ्ग सैन्धव कुष्ठ व्योष हिङ्गु मन शिलाम् । कासे श्वासे च
हिध्माया लिह्यात् क्षौद्रघृताहुतम् ॥ पाठाशुण्ठीशठीमूर्वा-
गवाक्षीपिप्पलीघनम् । पिष्ट्वा घर्माश्रुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युत
पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्तार्शठीशृङ्गीनागरातिविषाभया ।” इति ।

पिबेज्वरोक्तं पथ्यादि सशृङ्गीकं च पाचनम् ॥ ५३ ॥

स०-तथा ज्वरचिकित्सितोक्त (श्लो ६२)-“पथ्याकुस्तु-
म्बरी” इत्यादिक पाचन कर्कटशृङ्गीसहित पिबेत् पूर्वगुणम् ।

आ० २०-पाचनमाह-पिबेज्वरोक्तमिति । पथ्यादि-प-
थ्याकुस्तुम्बरीमुस्त्यादि ।

अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशालाघनपौष्करम् ।
सकणं कथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ ५४ ॥

स०-दीप्यकादिक गोमूत्रे कथित जलेऽथवा कथित पिप्प-
लीसहित कफकासी पिबेत् ।

आ० २०-पाचनान्तरमाह-अथवेति । तच्च मूत्रे जले[वा]
कथितम् ।

तैलभृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलम् ।
पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाहुतम् ॥ ५५ ॥

स०-पिप्पलीकल्ककर्ष सशर्कर तैलेन पक्व कुलत्थसलिला-
हुत कफकासघ्न पाययेत् ।

आ० २०-शमनमाह-तैलभृष्ट चेति । वैदेही-पिप्पली ।
कल्को-द्रवपिष्टपिण्डम् । अक्ष-कर्षम् । सङ्ग्रहे तु (चि अ. ४)-
“सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् । चूर्णित सर्पिषा
वातकफकासहर पिबेत् ॥” इति ।

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्करोद्भवाशठीबिल्वसुरसाव्योषहिङ्गुभिः ॥ ५६ ॥
पेयानुपानं तत्सर्ववातश्लेष्माभयापहम् ।

स०-दशमूलकाथाढके घृतस्य प्रस्थ पुष्करमूलादिभि प्र
त्येक कर्षप्रमाणे कल्कीकृतै पचेत् । तैत् पेयानुपान सर्ववातक-
फामयत्रम् ।

आ० २०-घृतमाह-दशमूलाढके इति । आढके काथस्य ।
निर्गुण्डीपत्रनिर्याससाधितं कासजिद्धृतम् ॥ ५७ ॥

स०-निर्गुण्डीपत्रस्वरससाधित घृतं कासजित्यात् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-निर्गुण्डीति ।

घृतं रसे विडङ्गानां व्योषगर्भं च साधितम् ॥ ५७ ॥

स०-विडङ्गानां रसे व्योषगर्भं च साधित घृत पूर्वोक्तगुणम् ।

आ० २०-[घृतान्तरमाह-घृतमिति ।]

पुनर्नवशिवाटिकासरलकासमर्दामृता-
पटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयःसंयुतैः ।

१ ‘ठीशुण्ठीना’ स-द्व. । २ ‘राख्यश’ फ. । ३ ‘तच्च पे’ द. ।

घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम् ॥ ५८ ॥

स०-पुनर्नवादिरसैः पयसा युतैस्त्रिकटुना कल्केन च सिद्ध
घृतमुपयुज्य-पीत्वा, कासादिभ्यो भय न जायते । “वसुग्रह-
युता जसौ जसयलाश्च पृथ्वी गुरु ।” अत्र पुनर्नवादिरसो
घृताच्चतुर्गुण क्षीर घृतसम घृत व्योषाच्चतुर्गुणमिति पाकक्रम ।

आ० १०-घृतान्तरमाह-पुनर्नवेति । शिवादिका-द्वि-
तीय. पुनर्नवा । त्रिकटुना कल्केन ।

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ॥ ५९ ॥

घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशठिदाडिमैः ।

सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ ६० ॥

वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्धिभिः ।

मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालम्भाम्लवेतसैः ॥ ६१ ॥

शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्त्रागोक्षुरकैः पचेत् ।

कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिम्भासु चैष्यते ॥ ६२ ॥

कण्टकारीघृतं चैतत्कफव्याधिविनाशनम् ।

स०-कण्टकार्या समूलफलपत्राया रसाढके बलादिभि
कल्कैर्घृताच्चतुर्गुणप्रमाणैर्घृतप्रस्थ पचेत् । तच्च सपि सर्वका-
सादिष्विष्यते-अभिहितम् । इदं च कण्टकारीघृतं कफव्याधि-
विनाशनम् ।

आ० १०-घृतान्तरमाह-समूलफलशाखाया इति । मूल-
पिप्पलीमूलम् । सङ्गहे तु (चि अ ४)-“कण्टकार्यास्तुला
क्षुण्णा पक्त्वा द्रोणेऽम्भस पचेत् । तेनाढकेन काथस्य घृत-
प्रस्थ पिचून्मितैः ॥ रास्त्रादु स्पर्शषड्ग्रन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।
सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफष्ठीव-
हिम्मारोचकपीनसान् ।” इति ।

पचेद्वाग्रीतुलां क्षुण्णां बहेऽपामाढकस्थिते ॥ ६३ ॥

क्षिपेत् पूते तु सञ्चूर्य व्योषरास्त्रामृताग्निकान् ।

शृङ्गीभार्गीघनग्रन्थिधन्वयासान् पलार्धकान् ॥ ६४ ॥

सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ।

मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदर्धिश्रयेत् ॥ ६५ ॥

दर्वीलेपिनि शीते च पृथक् द्विकुडवं क्षिपेत् ।

पिप्पलीनां तैवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ ६६ ॥

लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ।

१ ‘फलशाखाया’ फ । ‘मूलपत्रशाखाया’ सि वज्र ।

२ ‘रपिप्पलीमूलपौ’ स.च । ३ ‘शस्यते ॥० त ह्येतत्कफ-

व्याधिनिषूदनम्’ स.च । ‘शस्यते ॥० तं सर्वकफ’ सि ।

‘शस्यते ॥० त सिद्ध कफकासनिषूदनम् ।’ वज्र, नि.र ।

४ श्लोकार्धमिदं पुस्तके समुपलब्ध अरुणदत्तचरकवृन्दवज्रसेनादि-

सम्मत च । ५ ‘च’ इ । ६ “अधिश्रयण-पाकाय चुल्लवामारोह-

णम् ।” इतीन्दु । ७ ‘तुगाक्षी’ इ. ।

स०-व्याघ्र्यास्तुला क्षुण्णा-मर्दिता, जलस्य बहे-चतुर्द्वेणे,
पचेत् । आढकस्थिते जले सञ्चूर्य व्योषादीनि अर्धपलप्रमा-
णानि प्रलेक क्षिपेत् । अग्निरेवाग्नि-चित्रक । घृतस्य च
षोडश पलानि, मत्स्यण्डिकाया, -विमलाया, चत्वारिंशत्पलानि,
भूयश्च तत्सर्व पचेत् । दर्वी लिम्पतीति दर्वीलेपी तस्मिन् दर्वी-
लेपिनि, अवलेहे शीते सति प्रलेक द्विकुडवप्रमाण पिप्पल्यादि
क्षिपेत् । अयं लेहो गुल्मादिजित् ।

आ० १०-व्याघ्रीलेहमाह-पचेद्वाग्रीतुलामिति । बहे-
द्रोणचतुष्के । ग्रन्थि-पिप्पलीमूलम् । मत्स्यण्डिकाया -
शर्कराया । अनवस्य-जीर्णस्य । सङ्गहे तु (चि अ ४)-
“त्रिफला पिप्पली पाठा सारिवा बृहतीद्वयम् । मरीच पद्मक
मुस्तमुशीर चाक्षसम्मितम् ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे
क्षीरपलाष्टकम् । दत्त्वा गुडस्य च पल पचेद्वाग्रीलेपनात् ॥
लेह कफोलबण कासं सर्वमेषं नियच्छति । साधित क्षीरमे-
भिर्वा तैलक्षौद्रयुत पिबेत् ॥” इति । वज्रसेने तु (कासा-
धिकारे)-“कुष्ठ तामलकी भार्गी शठी क्षारो हरीतकी ।
कोल चोष्णाभसा चूर्णं लेहो वा मधुसंयुत ॥ कोल-मरि-
चम् । (श्लो ४७) व्योषपुष्करमृद्वीकान्निफलाशठिचित्रकैः ।
मधुतैलयुतो लेह श्लेष्मकासनिबर्हण ॥ व्योषाजमोदचित्र-
कैषड्ग्रन्थाचव्यकल्कित सर्पिः । कफकासश्वासहर वासकरस-
साधित समधु ॥” इति । योगरत्ने तु-“विडङ्ग सैन्धव रास्त्रा
शठी क्षारो महौषधम् । श्लेष्मकासे हित चूर्णं लेहो वा मधु-
संयुत ॥ विभीतक घृताभ्यक्त गोशकृत्परिवेष्टितम् । स्विन्न-
मग्नौ हरेत्कास ध्रुवमास्ये विधारितम् ॥” इति ।

शमनं च पिबेद्भूमं शोधनं बहले कफे ॥ ६७ ॥

स०-तथा कफकासे शमन धूम पिबेत् । घनश्लेष्मणि शोधन
धूम पिबेत् ।

आ० १०-धूममाह-शमन चेति । शमन धूमं पिबेत् ।
यस्य तु बहल कफ [स] शोधन धूम पिबेत् ।

अथ तमेव धूममाह-

मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गदीत्वचः ।

धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीर पिबेदनु ॥ ६८ ॥

निष्ठ्यूतान्ते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहन्ति सः ।

वातश्लेष्मोत्तरान् कासानचिरेण चिरन्तनान् ॥ ६९ ॥

स०-एतेषा सम्बन्धिन धूम कासघ्नविधिना-सूत्रोदितेन,
पीत्वाऽनु-पश्चात्, निष्ठ्यूतान्ते कोष्ण क्षीर गुडान्वित पिबेत् ।
स धूम पीतो वातश्लेष्मोत्तरान् कासाश्चिरन्तनान् आश्वेव हन्ति ।
चिरन्तनानिति “साय चिर” इत्यादिना व्यु ।

१ ‘क्षीर’ फ स.द्र. । २ ‘मेव नि’ इ स.द्र. । ३ ‘क्षार’ फ. ।

४ ‘वा तिल’ स.द्र. । ५ कुष्ठमित्यादिश्लोको मुद्रितवज्रसेनपुस्तके

नोपलभ्यते । ६ ‘कजीरकषड्ग्रन्थिकचव्यकल्कितम् । सर्पिः कफ

कासहर’ वज्र. । ७ ‘बहले’ अ.स.मू. ।

आ० २०-धूमान्तरमाह-मन शिलेति । अल-हरितालम् । इड्डुदी-तापसद्रुम । त्वक्काजि^(१)चूर्णीकृत्वा तेषां धूमं पिबेदित्यर्थः । कासघ्नविधिना-धूमपानोक्तेन । धूमो-क्लिष्टकफनिष्ठानामक्षीरं पिबेत् । सङ्ग्रहे तु (चि अ. ४)-“प्र पौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गं शैलं मन शिलां । मरीचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥ कृत्वा वार्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीम् । घृताक्तमनु च क्षीरं पिबेत्तद्रुडाम्बु वा ॥ शार्ङ्गं शैलं-उत्तुण्डुकी । सुरस-तुलसी । तद्वत्-निष्ठयूतान्ते । नेपालीतालमरिचलाक्षानतकुटन्त्रैः । उशीररोहिषफलद्रविडी वशलेखनैः ॥ पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते । नेपाली-मन शिला । ताल-हरितालम् । द्रविडी-एला । वशलेखन-वशत्वक् । कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमं कासं विनाशन । कोशातकीफलान्मध्ये पिबेद्वा समन शिलैः ॥” इति । योगरत्ने तु-“ताप्यमानसकासेन नासाभङ्गे स्त्रे जडे । क्ष्वथौ घ्राणनासे च धूमनाडी प्रयोजयेत् ॥ क्षौम-गर्भां पिबेद्वर्तिं हरितालं मन शिलां । तालीसपत्रं कैडर्यं गुडाञ्च चैव भोजयेत् ॥ कैडर्यं-कटफलम् । धूमवर्तिर्बलाव्योषं हरितालं मन शिला । अनुपानं शृतं वाऽपि प्रशस्तं काजिकौदनम् ॥ मधुकं चाजमोदश्च जीबन्त्यगुरुसर्जजौ । स्त्रैरण्डमूला कासघ्नी धूमवर्तिरियं शुभा ॥ सर्जजो-राला । क्षौमं हिड्डुवचाभूर्जग्रन्थिश्चैव घृतान्वितं । धूमकासहरं पीतं सर्वगन्धमयोऽपि वा ॥ मन शिलां समालिं देहं परिशोधितैः । ग्रहपत्रैः कृतं धूमं पिबेत्कासनिवारणम् ॥ जातेरुत्तरशिफाधूमं शिलागुग्गुलमिश्रितम् । गात्रस्य बदराङ्गारैः कारयेत्कासशान्तये ॥ जातेरुत्तरदिङ्गूलं शिलैलागुग्गुलुं समम् । अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूपः कासहरः परः ॥ मूलेन शरपुङ्खाया धूपः कासहरः परः ।” इति ।

तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजः ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

स०-कफकासे यदि तमकं पित्तानुबन्धजं स्यात् । तत्र-तमके, पित्तकासक्रियामवस्थावशात् प्रयोजयेत् ।

आ० २०-तमकोपद्रवे प्रतीकारमाह-तमक इति । तमकः-प्रतमकः, “ज्वरमूर्च्छायुतं शीतं शाम्येत् प्रतमकस्तु स ।” (ह नि अ ४।११) इति वचनात्पित्तजत्वाच्च ।

कफानुबन्धे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ ७१ ॥
वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमाद्रं विरुक्षणम् ।
कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तित्कसंयुतम् ॥ ७२ ॥

स०-पवने कफानुबन्धे सति कफकासहरा क्रिया कुर्यात् । पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तकासनाशिनी क्रिया विदध्यात् ।

वातश्लेष्मात्मके शुष्के कासे स्निग्धं कर्म । आद्रे तु कासे विरुक्षणं कर्म । कफजे तु कासे सपित्ते तित्कसंयुतं विरुक्षणं कर्म ।

आ० २०-अनुबन्धभेदाच्चिकित्सामाह-कफानुबन्ध इति । शुष्के-श्लेष्मनिष्ठिवनहीने, आद्रे-युक्ते । सपित्ते कफजे तु शुष्के तित्कसंयुतं स्निग्धम्, आद्रे रुक्षम् । इति कफकासचिकित्सा ।
उरस्यन्तःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
क्षीरेण

स०-अन्तःक्षत उरसि सति सद्यः-शीघ्रमेव, लाक्षा माक्षिकयुक्ता क्षीरेण पिबेत् । उरस्यन्तःक्षते लाक्षायाः प्राधान्यात् । तथा चाप्यसङ्ग्रहे (सू अ १३)-“लाक्षा सद्यः क्षतघ्नानाम्” इति ।

आ० २०-अथ क्षतकासचिकित्सा । तत्र क्षतस्यौषधमाह-उरस्यन्तःक्षत इति । सद्यः-उत्पन्नमात्रे ।

शालीन् जीर्णैः दद्यात्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ ७३ ॥

स०-जीर्णैः-परिणते तस्मिन् औषधे, क्षीरेणैव सह शालिम (लीनं) दद्यात् सशर्करम् (रान्) ।

आ० २०-अत्रौषधभोजनमाह-शालीनिति । जीर्णैः-औषधैः ।

पार्श्वबस्ति सरूचाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।

स०-पार्श्वबस्त्यादिरुग्गुल्पाग्निश्च ता-लाक्षा, सुरायुता पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-पार्श्वबस्ति सरुगिति । पार्श्व-योर्वस्तौ च सरूक्-सशूलः । ता-लाक्षाम् ।

भिन्नविट्कं समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ७४

स०-भिन्नपुरीषो नरो मुस्तातिविषापाठावत्सकान्विता लाक्षा पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-भिन्नविट्क इति । मुस्तादिभिश्चतुर्भिर्युता लाक्षा शीतोदकेन पिबेत् ।

लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं संमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलं पिबेत् ॥

स०-लाक्षावीनि हि क्षीरे पक्त्वा तत् क्षीरं दीप्तान्नि पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-लाक्षा सर्पिरिति । समित्-गोधूमचूर्णम् ।

इक्ष्वारिकाबिसग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत्क्षती ॥ ७६ ॥

स०-इक्ष्वारिकादिभिः शृतं क्षीरं मधुयुतं सन्धानार्थं मुरसि क्षतं पुमान् पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-इक्ष्वारिकेति ।

यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सिद्धं घृतान्वितम् ।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसकृन्वा पयसा पिबेत् ॥ ७७ ॥

१ ‘शै च स’ फ । २ ‘तिनम्’ फ । ३ ‘क्षाजनकु’ स द ।
४ ‘लद्रामिलीव’ स स । ५ ‘शलोचनै’ स.मू । ६ ‘गंध चार्द्रै’ अ. ।

१ ‘इ तु स’ स द । २ ‘संमित’ अ इ स मू स च ।
३ ‘क्षीरसि’ इ स.द ।

स०-यवानामामाना चूर्ण क्षीरे सिद्ध घृतयुत ज्वरदाहे
पिबेत् । अथवा, शर्करामाक्षिकयुतान् सक्तून् पयसा पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-यवानां चूर्णमिति । आ-
माना-उलम्बिकायोग्यानाम् ।

औषधान्तरमाह-सिताक्षौद्रसक्तून्वेति ।

कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितम् ।
गुडोदक वा कथितं सक्षौद्रमरिचं हितम् ॥ ७८ ॥
चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितम् ।
रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

स०-कासवाश्च मधुरौषधैः साधित सर्पिं पिबेत् । अथवा,
गुडोदक कथित सक्षौद्रमरिच शीत पिबेत् । आमलकानां वा
चूर्ण क्षीरे सिद्ध सर्पिर्युक्त पिबेत् । रसायनोक्तविधिना वा
पिप्पली प्रयोजयेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-कासवास्त्विति । मधुराणि-
जीवन्त्यादीनि ।

औषधान्तरमाह-गुडोदक वेति । कथित-काथविधिना ।

औषधान्तरमाह-चूर्णमामलकानां वेति ।

औषधान्तरमाह-रसायनविधानेनेति ।

कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ।
मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥ ८० ॥

स०-कासी पर्वास्थिशूलवांश्च सघृतमाक्षिका मधूकादी-
लिह्यात् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-कासी पर्वास्थिशूलीति ।
वज्रसेने तु (कासाधिकारे श्लो ९३)-“चूर्णं कंकुभसमुत्थ
वासकरसभावित बहून् वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्य
क्षतकासरक्तपित्तहरम् ॥” इति ।

त्रिजातमर्धकर्षांशं पिप्पल्यर्धपलं सिता ।
द्राक्षा मधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ८१ ॥
मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् ।
कामश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिर्ध्मांमदभ्रमान् ॥ ८२ ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् ।
रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ८३ ॥

स०-त्रिजातकमर्धकर्षप्रमाण कणा कर्षद्वयमात्रा सितादिक
प्रत्येकं पलाश श्लक्ष्णचूर्णितं मधुना कृता गुटिका वृष्याः पित्त-
शोणितादीन् घ्नन्ति ।

आ० २०-पलादिगुटिकामाह-त्रिजातमर्धकर्षांशमिति ।

१ ‘वाश्च’ इति कचित् । २ ‘क्षीरपक्क’ अ । ३-४ ‘कान्’
‘लान्’ अ । ५-६ ‘कान्’ ‘दीन् लि’ ट ड ध । ७ ‘काकुभनिष्क वा’
वज्र । ८ ‘क्षयका’ वज्र । ९ ‘ध्मावमिभ्र’ अ । १० ‘शोफाढ्य’
अ.फ.स.मू ।

अ० ७५

वर्षाभूशर्करारक्तशालितण्डुलज रजः ।
रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ ८४ ॥
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।

स०-पुनर्नवादिचूर्ण द्राक्षारसपयोघृतैः सिद्ध रक्तघ्नीवी
पिबेत् । अथवा, मधूकादिभिः सिद्ध तण्डुलीयक पिबेत् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-वर्षाभूशर्करेति ।

औषधान्तरमाह-मधूकमधुकक्षीरसिद्धमिति । मधूकम-
धुकाभ्यां सिद्धेन क्षीरेण सिद्धम् ।

यथास्वं मार्गविस्तृते रक्ते कुर्याच्च भेषजम् ॥ ८५ ॥

स०-मार्गेण-मुखादिना, विस्तृते रक्ते यथायथ रक्तपित्त-
चिकित्सितोक्तमौषध कुर्यात् ।

आ० २०-रक्तपित्तौषधमतिदिशति-यथास्वमिति । योग-
रत्ने तु-“गङ्गागोदावरीक्षिप्राकालिन्दीनर्मदोद्भवाम् । आहत्य
सिकता श्वेता सुसूक्ष्मा प्रसृतोन्मिताम् ॥ तुल्या तैलघृत-
क्षौद्रैः सवसामञ्जिभिस्तथा । सागारधूमैस्त्रिफलारसेन च
विमिश्रिताम् ॥ सप्तभिः प्रसृतैः सार्धं खजेन मथिता पिबेत् ।
रक्तघ्नीवी क्षतोरस्क सिद्धयोग समाचरेत् ॥ रक्ते प्रवृत्ते
दक्षाण्ड यूषैस्तोयेन वा पिबेत् । चटकाण्डरस वाऽपि रक्तं
वा छागजाङ्गलम् ॥” इति । सङ्ग्रहे तु (चि अ ५)-“रक्ते-
ऽतिवृत्ते छाग वा जाङ्गल वा पिबेदसृक् ।” तथा-“पिप्पली-
मधुक पिष्ट कार्ष्णिक ससितोपलम् । प्रास्थिक गव्यमाज च
क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रस ।
तैल च प्रसृताशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेच्छेह घृत-
क्षौद्रयुत स क्षतकासनुत् । कांसहृद्रोगकाश्यग्नौ हितो वृद्धा-
ल्परेतसाम् ॥” इति । यवचूर्णादीनि प्रसृताशानि ।

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ।

स०-मूढवातस्तु पुरुषोऽजाया मेद सुरया मृष्टमीषत्सैन्ध-
वसहितमद्यात् ।

आ० २०-

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मन्दनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ८६
शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

स०-क्षाम क्षीण क्षतोरस्को मन्दनिद्रो दीप्ताग्नि शृतक्षी-
रस्य सम्बन्धिना सरेण सघृतक्षौद्रशर्करमजामेदोऽद्यात् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-क्षाम क्षीण इति । अजा-
मेद इत्यनुषङ्ग ।

शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ८७ ॥

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः ।

स०-अथवा क्षीण क्षत कृशो वा शर्करादिक लिह्यात् ।
कथम् ? शृतक्षीरानुपानम् ।

१ ‘रस तथा’ स द्र इ । २ ‘लेहो’ स स । ३ ‘श्वासहृद्रोगकासग्नौ’
स द्र । ४ ‘श्वासहृत्पार्श्वरोगग्नौ’ इ । ५ ‘राय’ इ । ५ ‘क्षती’ स स ।

आ० २०-

क्रव्यात्पिशितनिर्यूह घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ ८८ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्त मांसशोणितवर्धनम् ।

स०-स च-क्षीणादि, क्रव्यात्पिशितस्य निर्यूह घृतेन भृष्ट पिबेत् । किम्भूतम् १ पिप्पलीक्षौद्रान्वितम् । तच्च मांसशोणितवर्धनं स्यात् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-क्रव्यात्पिशितनिर्यूहमिति ।
स-क्षीण क्षतकासी ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ॥ ८९ ॥
तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ।
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ ९० ॥
शाल्योदन क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेन्द्रियः ।

स०-न्यग्रोधादिभिः शृतात्क्षीरात् समुद्धूतेन सपिषा शाल्यो-
दन क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रादिश्च नरोऽद्यात् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-न्यग्रोधोदुम्बरेति । ताल
मस्तको-अग्र मज्जा । न्यग्रोधादिभिः शृतं यत् क्षीरं, ततो
जातं यत्सर्पिः, तेन शाल्योदनमद्यात् ।

वातपित्तार्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ ९१ ॥
तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ।

स०-वातपित्तपीडिते गात्रभेदे वाऽभ्यङ्गो घृतैर्मतः । मात-
रिश्वना-वातेन, पीडिते सति तैलैर्वीतरोगघ्नैरभ्यङ्गो मतः ।
चक्ष्ण्वाद्घृतैरपीति द्योतयति ।

आ० २०-घृताभ्यङ्गमाह-वातपित्तार्दित इति ।
तैलाभ्यङ्गमाह-तैलैश्चेति ।

हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ ९२ ॥

स०-हृत्पार्श्वपीडासु जीवनीयस्य सर्पिषः पानं स्यात् । इति
सम्भावनाया लिङ् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-हृत्पार्श्वार्तौ त्विति ।

कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ।

स०-अथवा वातरोगघ्नं यत् पित्तरक्ताविरोधि तत् कुर्यात् ।

आ० २०-वातव्याधुक्तमतिदिशति-कुर्याद्वेति ।

यष्ट्याह्नागबलयोः काथे क्षीरसंघे घृतम् ॥ ९३ ॥
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितम् ।

स०-यष्ट्याह्नयस्य नागबलायाश्च काथे क्षीरतुल्ये पयस्या-
दिकल्कैः सिद्धं घृतं क्षतकासे हितम् ।

आ० २०-औषधान्तरमाह-यष्ट्याह्नागबलयोरिति ।
सङ्गहे तु (चि. अ. ५)-“शृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोलला-

१ ‘च-क्षामक्षी’ ट । २ ‘तालमस्तक-तालप्रान्तम् ।’ इतीन्दु ।

३ ‘श्वार्तौ तु पा’ फ । ४ ‘समं’ स स, स च । ५ वाशी-
वशलोचना ।

क्षारसान्वितम् । कल्के कद्वज्जदार्वीवगवत्सकत्वक्फलैर्घृ-
तम् ॥” इति । कद्वज्ज-डुण्डुक । फल-वत्सकस्यैव ।

जीवनीयो गणः शुण्ठी वरी वीरा पुनर्नवा ॥ ९४ ॥

बलाभार्गीस्वगुप्तर्द्धिशठीतामलकीकणाः ।

शृङ्गाटकं पयस्या च पञ्चमूलं च यल्लघु ॥ ९५ ॥

द्राक्षाक्षोडादि च फलं मधुरस्निग्धबृहणम् ।

तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षाशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ९६ ॥

क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमासरसान्वितम् ।

प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलारजः ॥ ९७ ॥

पलार्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरम् ।

विनीय चूर्णितं तस्माद्विह्वान्मात्रा यथाबलम् ॥ ९८ ॥

अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ ९९ ॥

नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकैर्शितान् ।

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ १०० ॥

कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णास्त्रपित्तनुत् ।

पुत्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम् ॥ १०१ ॥

स०-जीवनीयो गणस्तथा शुण्ठ्यादयस्तैर्जीवनीयादिगणा-
दिभिः कर्षाशैः सूक्ष्मचूर्णितैः क्षीरधात्र्यादिरसयुक्तं घृतस्य प्रस्थं-
द्राक्षिंशत्पलानि पचेत् । द्राक्षाक्षोडादीन्य(त्य)त्रादिशब्देन नारि-
केलनिकोचादिपरिग्रहः । शीते घृते माक्षिकस्य षोडशपलानि,
शर्कराचूर्णपलानि पञ्चाशत्, मरिचादीनि द्विकार्षिकानि चूर्णि-
तानि प्रक्षिप्य तस्मान्मात्रा यथाबलं लिह्यात् । अमृतप्राशमेत-
त्सज्ञं घृतं नराणाममृततुल्यम्, महागुणत्वात् । यथा नागानां
सुधा देवानाममृतम् । अत एवैतत् सुधामृतरसम् । प्राश्यं-भोज्यं,
क्षीरमांसरसाशिना । एतच्च घृतं नष्टशुक्रादीन् बृंहयेत् । कासा-
दिनुत् । पुत्रदम् । छर्दिदिग्मम् । अत्र च मधुरस्निग्धबृहणानां
द्राक्षादीनामपि यथालाभं कर्षप्रमाणमधिकं वा योज्यम् । यथा
सामान्यपरिभाषोक्ता कर्षमात्रा परिपूर्णा स्यादिति ।

आ० २०-अमृतप्राशमाह-जीवनीयो गण इति । वीरा-
विदारी । पयस्या-डुग्धिका । मधुरादिगुण फल-तच्च द्राक्षा-
क्षोडादि प्रसिद्धा ह्यस्त्रित्यर्थः । विनीय-निक्षिप्य । सुधा-
पाताले, अमृत-स्वर्गे, ताभ्यां तुल्यरसमिदं घृतं नराणाम-
मृतम् । अत एवामृतप्राशाख्यम् । “रसायनमिव वर्षाणामम-
राणामिवामृतम् । सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥”
(ह. सू. अ. १८।१७) इति मन्त्रलिङ्गात् ।

श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिष्ठाबलाकाशमर्यकचतुणम् ।

दर्भमूलं पृथक्पणीं पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥ १०२ ॥

पालिकानि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्षभकजीवकैः ॥ १०३ ॥

१ ‘थानलम्’ स द, ध । २ ‘श इत्ये’ स मू । ३ ‘कर्षिता’ अ. ।

४ ‘श एत’ ट ड, ध । ५ ‘तच्चामृतं न’ ट ।

शतावर्यर्द्धिमृद्धीकाशर्कराश्रावणीबिसै ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ १०४ ॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमासदः ॥ १०५ ॥

स०-श्वदघ्रादीनि पालिकानि, तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे खगु-
प्तादिभिः कल्कैर्घृतात् प्रस्थः सिद्धो वातपित्तहृद्रोगशूलनुत् ।
मूत्रकृच्छ्रादिभिः । तथा, धनुरादिखिन्नानां बलमासदः ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-श्वदघ्नोक्षीरेति । श्वदघ्नया षोड-
शगुणे जले चतुर्थांशावशिष्टं पाकानन्तरं यो रसः । यस्मा
च्चतुर्गुणं क्षीरम् । अ 'करण एव हतहृदयता ।

मधुकाष्ठपलद्राक्षाप्रस्थकाथे पचेद्वृतम् ।

पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ १०६ ॥

पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।

समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ १०७ ॥

स०-मधुयष्ट्या अष्टौ पलानि, द्राक्षाया षोडश, एतत्काथे
पिप्पल्यष्टपले घृतप्रस्थं पचेत् । घृते च सिद्धे सुशीते सति क्षौद्र-
शर्करयोः पृथगष्टपलं विमिश्रयेत् । एतच्च घृतं समसक्तु क्षत-
क्षीणे रक्तगुल्मे च हितम् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-मधुकाष्ठपलेति । तत्रिपटां
समसक्तु ।

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्धृतात् ।

गंव्याजयोश्च पयसोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ १०८ ॥

सिद्धं शीते सिताक्षौद्रं द्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।

यक्ष्मापसारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहम् ॥ १०९ ॥

वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।

स०-गंव्यादिरसस्य पृथक् प्रस्थं गंव्याजयोः क्षीरयोः प्रस्थौ
घृतस्य प्रस्थं च विपाचयेत् । सिद्धपूते च ततस्तस्मिन् घृते
शर्कराक्षौद्रयोः प्रस्थौ द्वौ विनयेत्-क्षिपेत् । तत इति "अव्ययादि-
त्वात्" तसि । एतच्च घृतं यक्ष्मादिहरं तथा वयः स्थापनादिगुणम् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-धात्रीफलेति । धात्रीफलर-
सादीनां नवानां नवप्रस्थः ।

घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातं धिके पिबेत् ॥ ११० ॥
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्वा नानलम् ।

आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ १११ ॥

स०-पित्तेऽभ्यधिके घृतं लिह्यात् । वातेऽधिके घृतं पिबेत् ।
लीढं तु घृतं पित्तं निर्वापयेत्-सशमयेत् । अनलं च न हन्ति
लीढं घृतम् । कुत ? अल्पत्वात् । अत्रायं सद्भावार्थः, -किल

१ 'हृद्रवश्च' इति स च । २ "अस्य च घृतस्य सक्तुभिः
समैरुपयोगः ।" इतीन्द्र । ३ 'ले पृथक् घृ' ट ड ध । ४ 'छाग
गोपयसोश्चैव सप्तप्रस्थान् पचेन्नृषक्' । स च । ५ 'द्वपूते'
अ. अरुणः । ६ 'हज्वराप' फः । ७ 'वाताधिके' अ. फः ।

पीतेनाविक्रेन द्रवतया बहेर्मन्थेनावश्यं भवितव्यम् । तथा च
वक्ष्यति (ह चि अ १०।३२)-"अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन
वा ।" इति । तच्चाभ्यधिकं पित्तं लीढं घृतं सशमयति । अल्पत्वाच्च
हेतोरग्निं न हन्ति-मन्दस्याग्नेरधिकं मान्यं न जनयति । पीतं
सङ्घृतमनिलमाक्रामति-प्रसह्य जयति । ऊष्माण-जाठरं बहिं
जाज्वल्यमानं, रुग्णं-आश्वेव स्थगयति, शमं किञ्चिन्नयति ।

आ० २०-घृतलेहपानयोर्विषयभेदमाह-घृतं त्विति ।
निर्वापयेत्-शमयेत्, शीतत्वात् । लेह्यं शीतस्पर्शं भवति ।
अल्पत्वात्-बहेरनावरकत्वात्, असृतावयवत्वात् । अल्प-
देशे व्यापित्वं ह्यल्पत्वम् । ऊष्माण-अग्निम् ।

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।

त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत् ॥ ११२ ॥

सर्पिर्गुडान् समध्वशान् कृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ।

रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ११३ ॥

स०-क्षामाणां क्षीणानां कृशाङ्गानां च नृणामेतान्येव पूर्वो-
क्तानि घृतानि स्त्यानानि त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः सह योजयेत् ।
सर्पिर्मिश्रान् गुडान् समध्वशान् कृत्वा च दद्यात् । शर्कराया
पलानि पञ्चाशत् मधुन पलानि षोडशात्र देयानि । मुनिना
ह्येवमुक्तम् (च चि अ ११।६०)-"धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः
प्रस्थं घृतात्पचेत् । शर्करार्धतुला शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ॥
क्षिप्वा सर्पिर्गुडान् कुर्याद्विक्काश्वासज्वरापहान् ।" इति । पयः
इत्यादि । अनन्तरं पयः पिबेत् । तै-सर्पिर्गुडैः, रेतोवीर्यादीन्
शीघ्रतरं प्राप्नोति ।

आ० २०-सर्पिर्गुडानाह-क्षामक्षीणकृशाङ्गानामिति ।
क्षामः-शुकेण हीनः । क्षीणो-बलवीर्याभ्याम् । कृशो-मासा-
दिभिः । स्त्यानानि घृतानि चूर्णैर्योजयेत् । तै-मधुचतुर्थांश-
युक्तैः । सर्पिर्गुडान्-घृतमोदकान् कृत्वा, रोगिणे दद्यात् ।
तदनु दुग्धं दद्यात् । सद्गृहे तु (चि अ ५)-"तला
विदारी ह्रस्वः च पञ्चमूलं पुनर्नवा । पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां
शुद्धा मुष्टयशिकास्तथा ॥ एषा कषाये द्विक्षीरे विदार्याजर-
साशिके । जीवनीये पचेत्पिष्टैरक्ष्मात्रैर्घृतादकम् ॥ लिता-
पलानि पूते च शीते द्वात्रिंशदावपेत् । गोधूमपिप्पलीवाशी-
चूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥ समाक्षिकं कौडविकं तत्सर्वं खजमू-
र्च्छितम् । स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ तान्
जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे । शोषे कासे
क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे

१ 'केनार्द्रवत्तया' इति कचित् । २ 'रीपिप्पलीला' इति सं द्र ।
३ 'गैः पानानि' अ इ स मू, स च । "त्वक्क्षीर्यादीनां तावन्मान-
वेयं यावता घृतस्य पानत्वम् । समध्वशानित्यनेन मधुन त्वक्क्षी-
र्यादिसमानतामाह ।" इति चक्र । ४ "स्त्यानानि-अविलीनानि"
इतीन्द्र । ५ 'विदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थं गंव्याद्धृतात् पचेत्' । ट. ड. ध. ।
६ 'नैवम्' स. स. । ७ 'शतं क्षिपेत्' फ. स. च. ।

चोरसि स्थिते । शंस्ता पार्श्वशिर श्ले भेदे च स्वरवर्णयो ॥
 श्रु(शु)ङ्गा-पल्लवाङ्कुरा । सुष्टि-पलम् । द्विक्षीरे-द्विगुण
 क्षीरे । [विदार्याज] रस , अशिक -समभागो, यस्य तस्मिन् ।
 गोधूमचूर्णादिपञ्चक प्रत्येक कुडवाशम् । भूर्जपत्रवेष्टन स्था-
 पनासोकर्यार्थम् । 'मद्य तु कके' इति वचनात् वाते पित्ते च
 क्षीरम् । शंकरया श्रुते क्षीरघृततैलाढकत्रये । चूर्णीकृता क्षिपे
 त्यकसान्द्रे दशपला पृथक् ॥ द्राक्षात्मगुप्तावर्षाभूसमङ्गाभी-
 रुपिष्पली । तद्वद्विदार्यामलके प्रस्थार्धं विश्वमेवजम् ॥
 यष्ट्याहसौवर्चलयोर्द्विपल मरिचस्य च । क्षाम क्षीण कृश,
 शुण्यस्तान् खादेऽपालिकैर्गुडै ॥ तैथा सद्यो रसादीना वृद्ध्या
 पुष्टि समश्नुते ॥ तद्वत्-पृथक् दशपले । पालिकैर्गुडै-पालि
 कान् गुडान् कृत्वा । गोक्षीरादाढक सर्पि प्रस्थमिक्षुरसा
 ढकम् । रसाद्विदार्या कुडव रसात्प्रस्थ च तैत्तिरान् ॥
 दद्यात् सिध्यति तस्मिन्स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमन् । मधूकपुष्प-
 कुडव कुडव च प्रियालत ॥ पलद्वय तवक्षीर्या खर्जूरानि
 च विंशतिम् । पृथग्विभीतकान्मज्ज पिप्पल्याश्च चतुर्थि-
 काम् ॥ त्रिशत्पलानि खण्डाच्च मधूकात्पाणिमानिकाम् ।
 तथाऽर्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुडव
 क्षौद्राच्छीते दत्त्वा च मोदकान् । कारयेन्मरिचाजाजीपल-
 चूर्णावचूर्णितान् ॥ वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 क्षीणौज स्वरशुक्लेषु योनिदोषेषु संस्त्रवे ॥ मृतप्रजासु बन्ध्यासु
 हितौ गर्भस्य च सुतौ ।" इति । चतुर्थिका-पलम् । पाणि-
 मानिकां-कर्षम् । मरिचाजाज्यो पृथक्पलम् ।

वीतत्वगस्थिकूष्माण्डतुलां स्विन्ना पुनः पचेत् ।
 घट्टयन् सर्पिषः प्रस्थे क्षौद्रवर्णोऽत्र च क्षिपेत् ॥ ११४ ॥
 खण्डाच्छतं कणाशुण्ठयोर्द्विपलं जीरकादपि ।
 त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्धपलांशकम् ॥ ११५ ॥
 अवतारितशीते च दत्त्वा क्षौद्र घृतार्धकम् ।
 खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम् ॥ ११६ ॥
 कासहिष्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 उरःसन्धानजननं मेधास्मृतिबलप्रदम् ॥ ११७ ॥
 अश्विभ्यां विहितं हृद्यं कूष्माण्डकरसायनम् ।

स०-वीतानि-अपासितानि, त्वगस्थीनि यस्मात्कूष्माण्डात्
 तस्य तुला स्विन्ना सती पुन सर्पिष प्रस्थे घट्टयन् पचेत् ।
 अत्र च कूष्माण्डे माक्षिकवर्णे जाते सति खण्डाच्छत, कणा-
 शुण्ठयोर्द्विपल, जीरकाच्च पलद्वय, त्रिजातकादि प्रत्येकमर्धपला-
 शक, क्षिपेत् । अवतारिते शीते चास्मिन् क्षौद्रस्य षोडश पलानि
 दत्त्वा, खजेन-दर्व्या, आमथ्य-विलोड्य, पश्चाद्दण्डे स्थाप्यम् ।

१ 'बस्तिपार्श्व' फ । २ 'सशंकराश्रुते' स द्र । ३ 'यथा' फ ।
 ४ 'राब्दाढक' स द्र । 'राब्दाढक' स च । ५ 'विदार्या स्वरसा-
 लस्य रसा' स च । ६ 'पुष्प कु' स द्र स च । ७ 'हित' स स ।
 ८ 'र्णे तु निक्षि' फ । ९ 'निर्मितं' स द्र । १० 'द्रस्याष्टौ प' ट. ।
 ११ 'व्य स्था' ड. ५ ।

एव ह्यस्य सम्यग् घृतादिसमयोग स्यात् । उपयोजितं च तत्
 कासादीन् हन्ति । उर सन्धान करोति । मेधादिप्रदम् । अश्वि-
 भ्या-दस्त्राभ्या, निर्दिष्ट कूष्माण्डकाख्य रसायनम् ।

आ० र०-कूष्माण्डकरसायनमाह-वीतत्वगस्थिकूष्माण्ड
 तुलामिति । स्विन्ना त्यक्तद्रवां शीतीकृता पुन पचेत् ।
 क्षौद्रवर्णे कूष्माण्डे । शत-पलशतम् । खण्डप्रक्षेपसमये
 स्वेदनाभिर्गत कूष्माण्डरस प्रक्षेप्य इति वृद्धवैद्या ।

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षाभिवर्धितम् ॥ ११८ ॥

पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परम् ॥ ११९ ॥

मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ।

स०-नागबलामूलस्य पल क्षीरयुत पिबेत् । किम्भूतम् ?
 अर्धकर्षादिवर्धित मास यावत् । किम्भूतो नर ? क्षीरवर्त-
 नोऽनन्नाद सन् । अय प्रयोग सुष्ठु पुष्ट्यादिकर । एवमेव
 कल्पो मण्डूकपर्ण्या यष्ट्या शुण्ठ्याश्च कार्यं ।

आ० र०-नागबलारसायनमाह-पिबेदिति । वर्धित
 अर्धकर्षेणैव, अष्टभिर्दिनै पल भवति । अतः पलमेव, यावन्
 मास पूर्यते ।

अन्यद्रसायनमाह-मण्डूकपर्ण्या इति । अय-नागबलोक्तः ।
 सङ्ग्रहे तु (चि अ ५)-"पादशेष जलद्रोणे पचेन्नागबला-
 तुलाम् । तेन काथेन तुल्याश घृत क्षीर च साधयेत् ॥ पला-
 दिर्द्वैश्चातिबलाबलायष्टीपुनर्नवै । प्रपौण्डरीककाइमर्यप्रिया-
 लकपिकच्छुभि ॥ अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकै ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लध्विजीवकै ॥ मृणालबिसखर्जूर-
 शृङ्गाटककसेरुकै । एतन्नागबलासर्पि पित्त रक्त क्षत क्षयम् ॥
 जयेत्तद्वभ्रमदाहाश्च बलपुष्टिकर परम् । वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं
 वलीपलितनाशनम् ॥ उपयुज्यं च षण्मासं वृद्धोऽपि तरुणा
 यते । क्षीरशुक्ला-क्षीरविदारी । मृणालबिसे-सूक्ष्मस्थूलपद्म-
 मूले । शंकरापिप्पलीचूर्णे सर्पिषा माक्षिकेण च ॥ सयुक्त
 वा श्रुत क्षीर पिबेत्कासज्वरापहम् । फलाम्ल सर्पिषा शृष्ट
 विदारीक्षुरसे कृतम् ॥ स्त्रीषु क्षीण पिबेद्युषं जीवन बृहण
 परम् । सक्तूना वस्त्रपूताना मन्थ क्षौद्रघृतान्वितम् ॥ यवाञ्ज-
 सात्म्यो दीप्ताग्नि क्षतक्षीणः पिबेन्नर । जीवनीयोपसिद्ध वा
 जाङ्गल घृतभर्जितम् ॥ रस प्रयोजेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं सशर्क-
 रम् ॥ व्यञ्जनार्थं-शाकार्थम् । गोमहिष्यश्चनागाजैः क्षीरैर्मास
 रसैस्तथा । यवाञ्ज भोजयेद्युषै फलाम्लैर्वा घृताहुतै ॥" इति ।

१ 'षादिव' फ स मू । 'कर्षत्रिव' इ स च । २ 'बलारो-
 ग्यकर' स. च । ३ 'शेषे' फ । ४ 'शुक्लाद्विजीरकै' स द्र ।
 ५ 'पित्तरक्त क्षतक्ष' स द्र । ६ 'ज्य तु षण्मासाद्बुद्धो' स द्र ।
 ७ 'युत' स द्र । ८ 'श्रुतम्' स च । ९ 'यावन्न सा' स मू स च ।
 १० 'क्षीणे' स स । ११ 'बृहणार्थ' स. मू । १२ 'यथाग्नि भो'
 फ स. च । १३ 'म्लैर्घृतसस्कृतै' स च ।

पादशेष जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलाम् ॥ १२० ॥
 तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ।
 पलार्धकैश्चातिबलाबलायुग्रीपुनर्नवैः ॥ १२१ ॥
 प्रपौण्डरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ।
 अश्वगन्धासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकण्टकैः ॥ १२२ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजैरकैः ।
 मृणालविसर्जूरशृङ्गाटककसेरकैः ॥ १२३ ॥
 एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतक्षयान् ।
 जयेत्तद्भ्रमदाहाश्च बलपुष्टिकरं परम् ॥ १२४ ॥
 वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनम् ।
 उपयुज्यं च षण्मासान् वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ १२५ ॥

स०-नागबलायातुला वारिद्रोणे पादशेषं यथा भवति तथा पचेत् । तेन-नागबलाकाथेन, तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरं तथा पलार्धप्रमाणैरतिबलादिभिः कल्कैश्च साधयेत् । एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादीन् जयेत् । तथा, सुष्ठु बलादिकरम् । तथा, वर्णाय हितमायुष्यमोजस्यं वलीपलितं च । तथा, षण्मासान् उपयुज्येद घृतं वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यात्

स०-दीप्ते-समिद्धे, अग्नौ सलेष विधिः स्यात् ।

आ० २०-उक्तस्य क्षतकासोपचारस्य विषयमाह-दीप्तेऽग्नाविति ।

मन्दे दीपनपाचनः ।

यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो, ग्राही शक्नुति तु द्रवे ॥ १२६ ॥

स०-मन्देऽग्नौ दीपनपाचनः । यक्ष्मोक्तो-राजयक्ष्मपुक्तः, क्षतिना शस्त उपक्रमः । द्रवे तु शक्नुति ग्राही उपक्रमः ।

आ० २०-मन्देऽग्नावुपचारान्तरमाह-मन्द इति । यक्ष्मोक्त-राजयक्ष्मचिकित्सितोक्तः ।

द्रवमलस्योपचारान्तरमाह-ग्राहीति । ग्राही-यक्ष्मोक्त एव ।

दशमूलं स्वयंगुप्तं शङ्खपुष्पीं शर्ठीं बलाम् ।
 हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १२७ ॥
 भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
 हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥ १२८ ॥
 यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
 पचेद्दुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ १२९ ॥
 तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ।

१ पादशेषमित्यादि सार्धपञ्चश्लोका अरुणदत्तसम्भवा । २ 'जीवकैः' अ । ३ 'पित्तरक्त क्षतक्षयम्' स द्र । ४ 'उय तु षण्मासाद्वृद्धो' अ स द्र । ५ 'लाशान्' अ इ स द्र । ६ 'जले प' अ फ स मू, योग चक्र । ७ 'यवे स्विन्ने' अ । 'यवे स्विन्ने' स च योग चक्र । 'यवे स्विन्नैरित्युपलक्षणे तृतीया, तेन स्विन्नैर्यवैरुपलक्षितं कषायो यदा भवति तदा त कषाय पूतं कृत्वा' इति शिवदासः ।

लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ १३० ॥
 तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् ।
 पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिष्मं विषमज्वरम् ॥ १३१ ॥
 मेहगुल्मग्रहण्यशौहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
 अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ १३२ ॥

स०-दशमूलादिपुष्करान्तं पृथक् द्विपलप्रमाणम् । यवानां माढक-चतुःषष्टिपलानि । हरीतकीफलानामेकं शतम् । एतत्सर्वं जलस्य पञ्चाढके पचेत् । यवस्वेदे च सति त कषाय पूत-गालितं, तच्च स्विन्नमभयाशतं गुडतुला दत्त्वा तथा घृततैल-पिप्पलीचूर्णां प्रत्येकं कुडवं दत्त्वा पचेत् । सिद्धे शीते च लेहे माक्षिककुडवं दत्त्वा, अतो-लेहाख्याद्रसायनात् सन्निभाग-पलमात्रं द्वे च हरीतक्यौ नित्यं खादेत् । तच्च भुक्तं वलीपलितं हन्यात् । वर्णादिवर्धनं तथा पञ्चकासादीन् हन्ति । अगस्त्येन महर्षिणा निर्मितमेतद्रसायनं धन्य-श्रेष्ठमेतत् । अत्र च तैल-घृतमधूना समाशानामप्यविरोधः, पाकाच्छतयन्तरोत्पत्तेः ।

आ० २०-अगस्त्यहरीतकीमाह-दशमूलमिति । यवस्वेदे सति-यदा यवा स्विन्नास्तदा कषायः सिद्धो भवतीत्यर्थः । लेहं पलद्वयमितम् ।

दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयम् ।
 पाठाश्वगन्धापामार्गस्वगुप्तातिविषामृताः ॥ १३३ ॥
 बालबिल्वं त्रिवृद्धन्तीमूलं पत्रं च चित्रकात् ।
 पयस्यां कुटजं हिंसा पुष्पं सारं च बीजकात् ॥ १३४ ॥
 बोटस्थविरभलातविकटतशतावरीः ।
 पूतीकरञ्जशम्याकचन्द्रलेखासहार्चरम् ॥ १३५ ॥
 सौभाग्ननकनिम्बत्वगिक्षुरं च पलांशकम् ।
 पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयम् ॥ १३६ ॥
 पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ।
 पूते क्षिपेत्सर्पथ्ये च तत्र जीर्णगुडातुलाम् ॥ १३७ ॥

१ 'लेहे द्वे' अ स मू । 'लेहाद्वे' स स । 'लिह्याद्वे' स च । योग चक्र । २ 'लिह्यादिति प्रकृतं लेहं लिह्यात् । द्वेऽभये च खादेत् । किंवा द्वेऽभये लिह्यात् तथा द्वेऽभये खादेत् । इत्यनेन अभयाद्वयसम्बद्धलेह्यं भागं लिह्यात् ततस्तदभयाद्वयं खादेदित्यर्थः ।' इति चरके चक्र । 'लिह्यादिति प्रकृतं लेहं लिह्यात् द्वे चाभये खादेदिति योज्यम् । अत्र यद्यपि लेहस्य मानं नोक्तं तथाऽपि सुष्ठु-तसवादात् कर्षमानं बोध्यम् । [तथा च सुश्रुतः, उ अ ५२।४५- 'रसायनात्कर्षमतो विलिह्याद्वे चाभये' इति ।] धन्यमिति प्रभावात् किंवा धनार्जनहेतुः, नैरुज्यसाधकत्वात् ।' इति चक्रदत्ते शिवदासः । ३ 'न्तं द्वि' ड ध । ४ 'कीनामे' ड ध । ५ 'लेह्याख्या' ड ध । ६ 'लद्वयमात्रं' ट । ७ 'रिद्रापि' फ । ८ 'मृतम्' अ । ९ 'बोलस्य' स स । 'बोलस्यविर-बोलवृक्षः कुलहलमलम्बुसो भूकदम्बकः, शकदेशे मुण्डिकेति प्रसिद्धः ।' इतीन्द्र । १० 'च-रात्' फ । ११ 'पथ्या च' अरुणः, स मू ।

तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ।
अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ॥ १३८ ॥
शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ।
चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपल निखनेत्ततः ॥ १३९ ॥
धान्ये पुराणकुम्भस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ।
रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकम् ॥ १४० ॥
स्वस्थानां निष्परीहार सर्वर्तुषु च शस्यते ।

स०-दशमूलादि इक्षुरकान्त पलप्रमाणम् । षोड-अल-
म्बुसा । स्थविर-शैलेयम् । चन्द्रलेखा-बाकुची । हरीतकीनामे
कादशशतानि यवानामाढकौ द्वौ अष्टगुणे जले पचेत् । यवस्लेदे
सति चावतारयेत् । तस्मिन् काथे पूते पथ्यासहिता पुराण-
शुडानुला तैलादीना पृथक्पृथक् प्रस्थ क्षिपेत् । तत -अनन्तर,
पुन पचेत् । मृदो वह्नौ दर्वीलेपे सत्यवतार्य शीते सति प्रस्थद्वय
क्षौद्रात् पिप्पलीनां चतुष्पल चूर्णित त्रिजाताच्च त्रिपल क्षिपेत् ।
तत -अनन्तर, पुराणकुम्भस्थ-घृतरूढभाण्डस्थ, धान्यमध्ये
मास निखनेत् । मासादूर्ध्व पूर्ववत् खादेत् । एतद्रसायन
वसिष्ठेन कथितम् । अगस्त्यलेहाद्गुणेरधिक स्वस्थाना निष्परीहार
सर्वर्तुष्विष्यते, तन्त्रकृद्भिरिति शेष ।

आ० २०-वसिष्ठहरीतकीमाह-दशमूल बलामिति ।
बोटस्थविरो-मुण्डी । चन्द्रलेखा-बाकुची । सहाचर-कुर-
ण्टकः । इक्षुर-कोकिलाक्ष । एतत्सर्व पलाशक-प्रत्येकं
पलमात्रम् । सपथ्ये-हरीतक्येकादशशतीयुक्ते । पूर्ववत्-
लेह द्वे चापथ्ये ।

पालिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ १४१ ॥
कुडवाशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकात् ।
एकैकां मरिचाजाज्योर्धान्यकाद् द्वे चतुर्थिके १४२
शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदाययेत् ।
कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपानेषु दापयेत् ॥ १४३ ॥
रुच्यं तद्दीपन बल्य पार्श्वार्तिश्वासकासैजित् ।

स०-सैन्धव-लवण, पलप्रमाणम् । शुण्ठी पलप्रमाणा ।
पालिकमिति पल परिमाणमस्येति ठक् । पालिक पालिकी चेति
“नपुसकमनपुसकेन” इत्येकशेष । सौवर्चललवणाच्च द्वे पले ।
कुडवप्रमाणानि वृक्षाम्लादीनि । आर्जक-कुंठेरकम्, तस्मात्प-
त्रम् । एकामेका मरिचाजाज्योश्चतुर्थिका-पलसज्ञाम्, धान्य-
कात् द्वे चतुर्थिके, शर्करापलानि च द्वादशात्र देयानि । तथा
च मुनि. (च वि अ. ११।८२)-“पालिक सैन्धव शुण्ठी”
इत्यारभ्य यावत् “शर्कराया पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ।
कृत्वा चूर्णमतो मात्रा” इत्यादि । तस्मादत्राप्यय ग्रन्थो निर्दिष्टो
बोध्य । प्रमादाच्च केचिन्न पठन्ति । अय चात्रैव वक्ति-“रुच्य
तद्दीपन” इत्यादि । शर्करामन्तरेण तु रुच्यत्वमस्य कथमिवोप-

पद्यते ? तस्माद्युक्तोऽत्र शर्कराप्रयोग इति । एतच्चूर्णं कृत्वा, अत -
अस्माच्चूर्णात्, मात्रा यथोचितामन्नपानेषु दापयेत्, वैद्य इति
शेष । एतच्चूर्णं रुच्य दीपन बल्य पार्श्वार्तिजित् ।

आ० २०-षाडव चूर्णमाह-पालिकमिति । शुण्ध्यपि
पालिकी । आर्जकात्-पर्णाशात्, पत्रम् । अन्न-पलविशतौ ।
एकां षोडशिकां धान्याद् द्वे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥
ताभ्या दाडिमवृक्षाम्ले द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ।
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मभ्यात्पञ्च पलानि च १४५
तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्कराया विमिश्रयेत् ।

षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ १४६ ॥

स०-धान्यकादेका षोडशिका-कर्षसज्ञाम् । अजाजीदीप्य-
कात् द्वे द्वे षोडशिके । ताभ्या-अजाजीदीप्यकाभ्या मिश्रिता-
भ्या सकाशात्, दाडिमवृक्षाम्ले द्विद्वि-प्रत्येक चतस्र षोडशिका
इत्यर्थ । एवमष्टौ कर्षा दाडिमस्य, अष्टौ वृक्षाम्लस्य । तथा सौ-
वर्चलात् पल, शुण्ठ्या कर्षं, कपित्थस्य मैज्जत पञ्च पलानि ।
तैत्-एतत्, चूर्णं शर्कराया षोडशपलैः सम्मेलयेत् । अय
षाडवोऽन्नपानेषु पूर्ववत् प्रदेय स्यात् । अर्हार्थे कृत्य । केचित्
षोडशिकां पलमित्याहु ।

आ० २०-षाडवान्तरमाह-एकां षोडशिकामिति । षोड-
शिका-कर्षम् । ताभ्या-मिलिताभ्या पलमिताभ्याम् । द्विद्वि-
द्विभूत्वा द्वि, प्रत्येक चतु पलमिते दाडिमवृक्षाम्ले । षाड-
व-षड्वसयोगात् ।

विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ।

स०-क्षते चावस्थावशाद्यक्ष्मणि यो विहितो विधि स हित ।

आ० २०-यक्ष्मचिकित्सितमतिदिशति-विधिश्चेति ।

निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ॥ १४७ ॥
दाल्यते कासिनो यस्य स ना धूमान् पिबेदिमान् ।

स०-क्षतदोषे च निवृत्ते-शान्ते सति, कफे वृद्धे यस्य का-
सवत पुस उर शिरश्च दाल्यते-पाठ्यत इव, स-कासी,
धूमानिमान्-द्विमेदादीना, पिबेत् ।

आ० २०-धूमपानमाह-निवृत्त इति । दाल्यते-भिद्यते
भिद्यमानमिव व्यथते । ना-पुरुष । इमान्-वक्ष्यमाणान् ।

द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविता ॥ १४८ ॥
वर्ति कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुप ।

स०-द्विमेदादिभिः कल्कैः क्षौमे सुभाविता वर्ति कृत्वा धूम
पिबेत् । जीवनीयाख्यं घृतमनु-पश्चात्, पिबेत् ।

आ० २०-धूममाह-द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैरिति । सुभा-
विता-पुन पुनर्लिप्ते ।

१ 'तमा' ड ध. । २ 'जैकम्' अ. । ३ 'सनुव' इ स ड ।
४ 'कुवेर' ड. ।

१ 'कपित्थ' इ । दधित्थ-कपित्थम् । २ 'तु' इ । ३ 'खा-
ण्डवो' स मू । ४ 'मज्ज' प'ट । ५ 'तदेव चू' ट । ६ 'खाड' ट. ।
७ 'दाल्यते' अ स.स, ड. । ८ 'स धूमाश्चा पि' अ.स च ।

मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ॥१४९॥
तद्वदेवानुपानं तु शर्करेश्चगुडोदकम् ।

स०-मन शिलादिभिस्तद्वदेव-द्विमेदादिभिर्यथा धूम पिबेत् ।
अनु शर्करोदकमिक्षुरस गुडोदक वा पिबेत् । उदकसादृश्या-
दिक्षुरसोऽपीक्षुदकशब्देन गृहीत ।

आ० २०-धूमान्तरमाह-मन शिलेति । तद्वदेव-कल्कै-
क्षौमे सुभाविते वर्ति कृत्वेति । शर्करोदकाद्यन्यतममनुपानम् ।
पिष्टा मनःशिलां तुल्यामाद्र्या वटशुङ्गया ॥ १५० ॥
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

स०-मन शिलामाद्र्या वटशुङ्गया तुल्या पिष्ट्वा सह सर्पिषा
धूमं सत्तिरिप्रतिभोजन पिबेत् ।

आ० २०-धूमान्तरमाह-पिष्टेति । तित्तिरिमांसरसप्र-
धान भोजन यत्र धूमे तम् । इति क्षतकासचिकित्सा ।

क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ॥ १५१ ॥

स०-क्षयजे कासे पूर्वोक्त बृंहण कुर्यादग्निसन्दीपन च ।

आ० २०-अथ क्षयकासचिकित्सा । तत्र प्रथमोपचार-
माह-क्षयजे बृंहणमिति ।

बहुदोषाय सस्नेह मृदु दद्याद्विरेचनम् ।

स०-बहुदोषाय-प्रभूतदोषाय क्षयकासिने, सह स्नेहेन
मृदु विरेचन दद्यात् ।

आ० २०-विरेचनमाह-बहुदोषायेति ।

तदेवाह-

शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ॥ १५२ ॥

तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ।

सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्तया क्षीणदेहो विशोधनम् १५३

स०-शम्याकेन-कर्णिकारेण, अथवा त्रिवृतया द्राक्षारसयु-
क्तया तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च सर्पिः सिद्ध युक्तया-
देशकालादिबलेन, क्षीणदेहो विशोधन पिबेत् ।

आ० २०-तदेव विरेचनत्रयमाह-शम्याकेनेति । शम्या
कल्केन सिद्ध सर्पिरेकम् । त्रिवृत्कल्कद्राक्षारसाभ्यां द्विती-
यम् । रोध्रकाथविदारीरसाभ्यां तृतीयम् ।

पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ।

घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥ १५४ ॥

स०-पित्ते क्षीणे कफादिषु च क्षीणेषु क्षयकासी कर्कटक्या-
दिपक्व घृत पिबेत् ।

आ० २०-शमन घृतमाह । पित्ते कफ इति । कर्कट
शृङ्गीबलातिबलाकल्केन क्षीरेण च साधितम् ।

विदारीभिः कदम्बैर्वा तालसस्यैश्च साधितम् ।

घृतं पयश्च

स०-विदारीभिरिति बहुवचन क्षीरविदार्यादिव्यक्तिविशेषाणां
ग्रहणार्थम् । एव कदम्बैरित्यत्रापि धाराकदम्बादिग्रहणार्थम् ।
जातौ बहुवचनमित्यन्ये । तालसस्यै-तालफलैर्वा, साधित घृतं
पयो वा पिबेत् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-विदारीभिरिति । वाशब्दः पूर्व-
घृतापेक्षया, चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् ।

मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ॥ १५५ ॥

शूने सवेदने मेद्रे पायौ सश्रोणिबद्धौ ।

घृतमण्डेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ १५६ ॥

स०-मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे सति तथा मेद्रे शूने सवे-
दने पायौ श्रोण्या बद्धौ चैवविधे सति नरो लघुना घृतमण्डेना-
नुवास्य । मिश्रकेण वा-घृततैलेन, अनुवास्य ।

आ० २०-[अनुवासनमाह-मूत्रस्येति ।] लघुना-लघुपञ्च-
मूलसिद्धेन । [घृतमण्डेन-]चिरस्थितस्य घृतस्याच्छभागेन ।
मिश्रकेण-वृद्धिचिकित्सितोक्तेन सुकुमारकाख्येन “पचेत्पुन-
र्नवतुला” (ह चि अ १३।४१) इत्यादिना ।

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ।

क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥ १५७ ॥

औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च व्यावयन्ति ते ।

कफ शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग् वहन् रसः १५८

स०-अनुवासानन्तरं जाङ्गलैर्मसै-हरिणैजादिभिः, त-
दभावात्तत्सदृशैरपि । प्रतिभुक्तस्यानन्तरं तथैव पिशिताशिनः
प्रसहा-द्वीपिव्याघ्रादयः, प्रयोज्या । नानुवासितमात्रस्य जाङ्ग-
लमासप्रतिभुक्तस्यैव प्रसहा पिशिताशिनश्च योज्या, अग्निमा-
न्यभयात् । ते प्रसहा प्रमाथिभावात् तथौष्ण्यात् कफोपलप्ते-
भ्यः स्रोतोभ्यः कफ व्यावयन्ति । प्रमाथिद्वयलक्षणं च स्त्रोणादौ
गदितम् । यथा-“स्रोतासि दोषलितानि प्रमथ्य विवृणोति यत् ।
प्रविश्य सौक्ष्म्यात्तैक्ष्ण्याच्च तत्प्रमाथीति सञ्ज्ञितम् ॥” इति । तैश्च-
स्रोतोभिः, शुद्धैः सम्यग्वहन् रस पुष्टिं कुर्यात् ।

आ० २०-अनुवासान्शुद्धस्य मासोपचारमाह-जाङ्गलै-
रिति । जाङ्गलै-मृगादिमांसस्यै । प्रतिभुक्तस्य-शुद्धकेष्ट-
दोषशान्तिर्यथा भवत्येवं भुक्तस्य । वर्तकाद्या-विष्किराः ।
पिशिताशिन इति सर्वेषां विशेषणम् । प्रथमं विष्किरास्ततो
बिलेशयास्ततः प्रसहा इति क्रमः । तद्वत्-प्रतिभोजनवत्,
अग्निबलापेक्षया मात्रावृद्धिरित्यर्थः । प्रमाथिभावात्-लीन-
मलोद्धेखनसामर्थ्यात् । तै-स्रोतोभिः । रसो-रसधानु ।

चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सन्निवृत्तैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ १५९ ॥
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ।
पिष्टैः कर्कटशृङ्गा च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ १६० ॥
सिद्धेऽस्मिन् शृतौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ १६१ ॥

स०-चविकादिभिर्जले शृतैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत् । सिद्धेऽस्मिन् शृते क्षारौ द्वौ, पञ्च-सैववादीनि लवणानि च, दत्त्वा मात्रा प्रकृतत्वात् शृतस्य पिबेत्, कफकासारं पुरुष ।

आ० २०-मासयोग्यस्य शृतमाह-चविकात्रिफलेति । समै-नागरादिभिः पञ्चभिरेकया-कर्कटशृङ्गा, अन्यथा समैरिति व्यर्थ, प्रत्येक समस्य परिभाषाप्राप्तत्वात् ।

कासमर्दाभयामुस्तापाठाकटफलनागरैः ।
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च ॥ १६२ ॥
अक्षमात्रैर्वृतप्रस्थ क्षीरद्राक्षारसाढके ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६३ ॥

स०-कासमर्दादिभिरक्षप्रमाणैः क्षीरद्राक्षारसैर्योर्मिश्रितयो-राढके शृतप्रस्थ पचेत् । शोषादिहर शिव च-आरोग्यकरम् ।

आ० २०-शृतान्तरमाह-कासमर्दाभयेति ।

वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलाङ्कुरात् ।
रसकलैर्धृतं पक्वं हन्ति कासज्वराखची ॥ १६४ ॥

स०-वृषादीनां प्रत्येकं पत्रमूलफलाङ्कुरात् रसकलैः पक्वं शृतं कासादीन् हन्ति ।

आ० २०-शृतान्तरमाह-वृषव्याघ्रीगुडूचीनामिति । प-त्रादीनां चतुर्णां रसैस्तेषामेव कलैः । ते च वृषादीनां प्रत्येकं ग्राह्याः ।

द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ।
पिबेदुपरि भुक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ १६५ ॥
पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं शृतम् ।

स०-अथवा दाडिमरसे द्विगुणे व्योषकलसंयुतं सिद्धं शृतं भुक्तस्याहारस्योपरि यवक्षारयुतं पिबेत् । पिप्पलीगुडाभ्यां वा चतुर्गुणे शृते शृतान्तरगुणे जले शृतसमे छागक्षीर इति पक्वं पिबेत् ।

आ० २०-शृतान्तरमाह-द्विगुण इति । व्योषयुतं साध-नकाले । यवक्षारयुतं पानकाले ।

शृतान्तरमाह-पिप्पलीगुडसिद्धं वेति । पिप्पलीगुडयो-कलकेन छागक्षीरेण च सिद्धम् ।

१ 'कलै' स च । २ 'तु' इ । ३ 'द्राक्षयो रसाढके' ड । ४ 'सयोर' ध । ५ 'हृतो र' ड ध । ६ 'भक्तस्य' अ स इ स च, ड ध । ७ 'त शृतम्' अ स स । 'शृतं नर' इ चन्द्र. स च ।

एतान्यग्निविवृज्यर्थं सर्पिषि क्षयकासिनाम् ॥ १६६ ॥
स्युर्दोषवद्वकण्ठोरः स्रोतसां च विशुद्धये ।

स०-एतानि पूर्वोक्तानि चव्यादिभिर्विपकानि शृतान्यग्निवर्ध-नानि क्षयकासिनां स्युः । दोषोपलितकण्ठोरः स्रोतसां च विशु-द्धये स्युः ।

आ० २०-उक्तानां शृतानां दीपनत्वं स्रोतशोधनत्व-चाह-एतानीति । वज्रसेने तु (कासां श्लो ९९)-“शुभ-देशसमुद्भूतं समुद्भूतं मूल[मश्व]गन्धाया । पुण्येऽहति सङ्क्षुण्णं विपचेद्दोषेऽभसस्तुलामस्यात् ॥ ज्ञात्वाऽष्टभागशेषं गृण्हीयात्तदसं सुपरिपूतम् । द्वे चैवात्र पलशते दद्याच्छागस्य शुद्धमासस्य ॥ सर्पिः प्रस्थमथैकं गव्यं च पयश्चतुर्गुणे दद्यात् । कल्कानक्षसमाशानूर्ध्वमतः सम्प्रवक्ष्यामि ॥ काकोलीयुग-मृद्धी द्वे मेदे जीवकं स्वयंगुप्तम् । ऋषभकमेला मधुक मृद्धीकाहसिपिप्पल्यौ ॥ जीवन्तीमुपकुल्या बलां विदारी शतावरीं चात्र । दत्त्वा सम्यग्विपचेत्सर्पिरथोद्धृत्य पूत्वा च ॥ मधुशर्करयोः कुडव दत्त्वा भाण्डे शुभे स्थितं मृदितम् । लीढा तत्पाणितलं यथेष्टमाहारमश्नीयात् ॥ क्षीणक्षतशि-शु-वृद्धा क्षीणेन्द्रियवर्णहीनमासाश्च । प्राश्यैः प्रापुः सद्यः पुष्टि-बलारोग्यतेजासि ॥ उपयुज्य सर्पिरेतत्सत्तिवर्षो युवेव भूत्वाऽऽशुः । बहुश स्त्रियोऽधिर्गच्छति न चात्र शुक्रक्षयं लभते ॥ पुत्रार्थिनी च नारी लभते पुत्रान् वयस्यतीतेऽपि । वन्ध्या लभते पुत्रं सर्पिः प्राश्यैतदश्वगन्धाद्यम् ॥ उपयुक्ते यः पुरुषस्त्रीन् मासान् सार्धमासं वा । नारीशतं स गच्छेन्नैव भवेद्योषिता तृप्तिः ॥ खालित्यवलीपलितैर्न चास्य देहोऽभिभूयते क्षिप्रम् । वातव्याधिभिरातस्तथैव हृदस्तिरो-गार्ता ॥ भुञ्जानां भजमानां सर्पिररोगा भवन्तीह । एवं जगद्वितार्थं सर्पिरिदं वाजिगन्धायाः ॥ श्रेष्ठं वाजीकरणं निर्दिष्टं पूर्वमश्विभ्याम् ॥ (श्लो ९५)-कुलीरशुक्तीश्वटकेण लावाग्निं काथवर्गैर्मधुरैस्तथाऽन्यैः । पचेद्भूतं तत्तु निषेव्य-माणं हन्यात्क्षतोत्थं क्षतजं च कासम् ॥” इति । योगरत्ने तु-“षोडशभिर्जलपात्रैः मृद्धीकाया पलानि दश षट् च । अष्टौ मधुकपचानि(?)च्छागं मासं तुलार्धं स्यात् ॥ भव-शिष्टपादतोयं पूतं शीतं कषायमवतार्य । दत्त्वा कषायतुल्यं पयोधनसर्पिषः प्रस्थम् ॥ ऋषभकजीवकमेदाविदारिवीरा-त्मगुप्तानाम् । भव्याक्रोडनिकोचकण्टकाटकपद्मबीजानाम् ॥ भागानक्षसमाशानावाप्य च साधयेत्तु मृद्वग्नौ । सम्यक्सिद्धे

१ 'शुभेऽहि सुदेशसम्भूतं मूलशतं सम्यगश्वगन्धाया । पु० मभसि च विद्वान् ॥' वज्र । २ 'गसिद्धं गृ' वज्र । ३ 'समा-नान्' वज्र । ४ 'लीढयम्' वज्र । ५ 'का यासपिप्पल्यौ' वज्र । ६ 'स्थित्वा' वज्र । ७ 'इयं प्रकुर्यात्सद्यः' वज्र । ८ 'गच्छेन्न चा' वज्र । ९ 'प्राश्येदमश्व' वज्र । १० 'रूपो मासत्रयं द्विमासं वा' वज्र । ११ 'गच्छेन्नै' वज्र । १२ 'न चिरादपि रोगार्ता भुञ्जानां सर्पि' वज्र । १३ 'अतो ज' वज्र ।

तस्मिन् दद्यात्सितशर्करापलान्यष्टौ ॥ मधुनश्च पलान्यष्टौ चत्वारि पलानि पिप्पलीचूर्णात् । समसक्तुघृतमेतज्जनकेश्वरपूजित समुद्दिष्टम् । क्षीणे क्षतेऽल्पशुके तद्गुधरे पैत्तिकेषु रोगेषु । स्त्रीकामेषु च देय बल्य वृष्य च घृतमेतत् ॥” इति ।

प्रस्थोन्मिते यवकाथे विशति विजयाः पचेत् ॥१६७॥
स्त्रिन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ।
पिप्पल्या द्विपल कर्ष मनोह्राया रसाञ्जनात् ॥१६८॥
दत्त्वाऽर्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासजित् ।

स०-यवकाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीविंशति पचेत् । स्त्रिन्ना-स्ता-हरीतकी, तस्मिन्-यवकाथे, मृदित्वा-पुराणाद् गुडात् षट्पल, पिप्पल्या द्विपल, कर्ष मन शिलाया, रसाञ्जनादर्धकर्ष दत्त्वाऽस्मिन्काथे पुन पचेत् । स लेहः श्वासकासजित् ।

आ० २०-हरीतकीलेहमाह-प्रस्थोन्मित इति । ता-हरीतकी । तस्मिन्-यवकाथे । मृदित्वा-निरस्त्रीकृत्य, मर्दनेन श्लक्ष्णीकुर्यादित्यर्थः । योगरत्ने तु (वज्रसेने कासा श्लो १७०)-“समूलपुष्पच्छदकण्टकार्यास्तुला जलद्रोणपरि-हुतां च । हरीतकीना च शत निदध्यात्तथाऽत्र पक्त्वा चरणा-वशेषम् ॥ गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपकमुत्तार्य तत सुशीते । कटुत्रिक च त्रिपलप्रमाण पलानि षट् पुष्परसस्यं तत्र ॥ क्षिपेच्चतुर्जातपल यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधि-माऽवलेह । वातात्मक पित्तकफोज्झव च द्विदोषज कासमपि त्रिदोषम् ॥ क्षतोद्भव च क्षयज च हन्यात्सपीनस श्वास-सुरक्षत च । यक्षमाणमेकादशरूपमुग्र भृगूपदिष्ट हि रसायनं स्यात् ॥” पुष्परसस्य-मधुन । ‘तुलामादाय वासाया पचेदष्टगुणे जले । नपादावशेषेण पाचयेदभयाढकम् ॥ श्लक्ष्णचूर्णीकृत विद्धात्खण्डाच्छुद्धात्तथा शतम् । शीतीभूते निदध्याच्च क्षौद्रस्याष्टौ पलानि तु ॥ वशोद्भवायाश्चत्वारि पिप्पल्यर्धपल तथा । चतुर्जातपल चैव चूर्णित तत्र दापयेत् ॥ रक्तपित्त निहन्त्येषा कास श्वास तथा क्षयम् । विद्रधि जठर गुल्म मृषाहृद्रोगपीनसान् ॥ पलार्धं भक्षयेदस्या यथेष्ट चात्र भोजनम् ।’ इति ।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥१६९॥

श्वासकासहरा, बर्हिपादौ वा मधुसर्पिषा ।

एरण्डपत्रक्षार वा व्योषतैलगुडान्वितम् ॥ १७० ॥

लेहयेत्, क्षारमेवं वा सुरसैरण्डपत्रजम् ।

लिह्यात् त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ १७१ ॥

स०-श्वाविधा सम्बन्धिभ्यः सूचयो दग्धा घृतक्षौद्रशर्करा-न्विता श्वासकासहरा बर्हिणो-मयूरस्य, वा पादौ दग्धौ

मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरौ । अथवा, एरण्डपत्रस्य क्षार व्योषतैलगुडयुत लेहयेत् । एव-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, सुरसैरण्ड-पत्रज क्षार व्योषतैलगुडान्वित लेहयेत् । अथवा त्र्यूषणचूर्णं पुराणगुडसर्पिषा लिह्यात् ।

आ० २०-क्षारलेहमाह-श्वाविधामिति । सूचयः-शलाका, याभिस्ते पक्षिणः श्वान विध्यन्ति ।

क्षारलेहान्तरमाह-बर्हिपादौ वेति । बर्हिपादौ-मयूर-चरणौ, मधुसर्पिर्भ्यां लीढे तद्वत् ।

क्षारलेहान्तरमाह-एरण्डपत्रक्षार वेति ।

क्षारलेहान्तरमाह-क्षारमेव वेति । एवं-व्योषाद्यन्वितम् । सुरस-तुलसी ।

लेहान्तरमाह-लिह्यादिति । सङ्ग्रहे तु (चि. अ ५)-“चित्रकत्रिफलाजाजीकर्कटाख्याकटुत्रिकम् । द्राक्षा च क्षौद्र-सर्पिर्भ्यां लिह्यादद्याद्भुडेन वा ॥ पाठामधुकजीवन्तीत्वक्क्षी-रीत्रिफलाघनम् । शठीद्विवृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्नकम् ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटाख्या रसाञ्जनम् । पुनर्नवा लोहरज-स्त्रायमाणा यवानिका ॥ वृद्धिस्तामलकी भार्गी विडङ्ग धन्व-यासकम् । क्षारचित्रकचव्याम्बलेतसव्योषदारु च ॥ सर्व-कासाञ्जयेल्लीढं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।” इति । पिप्पली-गज-पिप्पली, इतरस्या व्योषेणोक्तत्वात् । वितुन्नक-क्षुद्रमुस्तम् ।

पञ्चकं त्रिफला व्योषं विडङ्गं देवदारु च ।

बला रास्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करम् ॥ १७२ ॥

खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परम् ।

तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ १७३ ॥

स०-पञ्चकादीनां समस्त चूर्णं समशर्करम् । पञ्चकादीनां चूर्णमेकत, एकत शर्कराचूर्णम्, तदुभयं संयोज्य खादेत्-भक्षयेत् । अथवा, समशर्करमेव मधुघृताभ्यां मिश्रयित्वा लिह्या-त् । तथैव मरिचचूर्णं घृतक्षौद्रशर्करायुत लिह्यात् ।

आ० २०-समशर्करं चूर्णमाह-पञ्चकमिति । एकेन केन-चित् समशर्करा मा भूदिति समस्तग्रहणम् । खादेन्मधु-घृताभ्यां विनैव ।

मरिचचूर्णमाह-तद्वदिति । लिह्यात्कासहरं परमिति तद्व-च्छब्दार्थः ।

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु, केवलं वा बिभीतकम् ॥ १७४ ॥

स०-पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिका मुखे धारयेत् सर्वेष्वेव श्वा-सकासेषु । केवलं वा बिभीतकं मुखे धारयेदिति योज्यम् ।

आ० २०-गुटिकामाह-पथ्याशुण्ठीघनगुडैरिति ।

बिभीतकधारणमाह-केवलं वेति ।

१ ‘हरीतकीर्यवकाथस्याढके विशति पचेत् ।’ स मू ।

२ ‘सनुत्’ अ फ । ३ ‘ध्यादेतत्तु प’ वज्र । ४ ‘ध्यादथा’ चक्रदत्त ।

५ ‘च द्विपल’ चक्र । ६ ‘स्य चापि ।’ वज्र । ७ ‘षकासानपि च त्रिदो-षान् ।’ वज्र । ८ ‘न्यात्तत्पी’ वज्र । ९ ‘वा क्षौद्रस’ स, द्र स, च ।

१ ‘सुरस-सुनिषण्णकम्’ इति चक्र । २ ‘ऋद्धि’ स. द्र. ।

३ ‘दस्तचूर्णो’ फ. । ४ ‘मस्तसम’ अ. स. स. । ‘समुस्त’ स. मू. ।

५ ‘च’ फ चन्द्र ।

पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।

पेयां वोत्कारिका छर्दितृट्कासामातिसारैजित् १७५

स०-पत्रकल्क तिल्वकस्य घृते भृष्ट सशर्कर छर्दितृडादिजित् । पेया वा पत्रस्य कल्के सिद्धा तद्वत् । अथवा, उत्कारिका पत्रकल्ककृता छर्द्यादिजित् ।

आ० २०-पेयामुत्कारिका चाह-पत्रकल्कमिति । तिल्वकपत्राण्यार्द्राणि पिष्ट्वा कल्क कुर्यात् । त घृतेन भर्जयेत् । तत्समेन तण्डुलपिष्टेन योजयेत्, पेयार्थमुत्कारिकाघ्नं (थं च) । उत्कारिका-पूपलिका । सङ्गहे तु (चि अ ५)-“गौरसर्षपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् । साभयान् साधयेत्तोये यवागूस्तेन चाम्भसा ॥ ससर्पिलवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे । पाण्ड्यामये क्षये शोषे कर्णशूले च शस्यते ॥” इति । गण्डीर-सुहीकाण्डम् ।

कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूपः सुसंस्कृतः ।

सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् १७६

स०-कण्टकार्या काथे मुद्गयूष सुसंस्कृतो-हिङ्गुसैन्धवादिर्ना, सगौरामलकाम्ल सर्वकासेषु भिषग्जित-ओषधम् ।

आ० २०-यूपमाह-कण्टकारीरस इति । सुसंस्कृत-स्नेहलवणादिभि । गौरामलकं-पीतवर्णमामलकम् ।

वातघ्नौषधनिःकाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।

वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत्क्षयकासिने १७७

स०-वातघ्नौषधाना नि काथे सिद्ध क्षीरमथवा यूषान् रसाश्च विष्किरमांसजान् प्रतुदजान् वा । तथा, बिलेषु भवा बैला प्राणिनस्तेषा रसान् क्षयकासिने वैद्यो दापयेत् ।

आ० २०-क्षीरयूषरसानाह-वातघ्नौषधनि काथ इति । बैलान्-बिलेशयकृतान् ।

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।

क्षयकासेऽपि ते योज्या वैक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥१७८॥

बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।

व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥१७९॥

स०-क्षतकासे च ये धूमा-द्विमेदेत्यादयः, सानुपाना उक्ता, ते च क्षयकासेऽपि योज्या । यच्च यक्ष्मणि वक्ष्यते-बृंहणमग्निदीपन स्रोतोविशोधन, तच्च क्षयकासिने योज्यम् । तथा, क्षयकासिभ्यो व्यत्यासेन सर्वं चिकित्सितं बल्यं प्रशस्यते ।

१ ‘कल्के तिल्वकपत्राणा घृतभृष्टे सशर्करे । पेयोत्कार्य-थवा छर्दि’ स द्र । २ ‘या चोत्का’ इ फ । ३ ‘रनुत्’ अ । ४ “उत्कारिका-स्विन्नपिण्डी” इतीन्दुचन्द्रौ । ५ ‘शोफे’ स द्र इ । ६ अस्यात्रे “सह गौरामलकैर्वर्तत इति सगौरामलक । तथा सहा-म्लै-दाडिमादिभि, वर्तत इति साम्ल । सुसंस्कृत-आर्द्रकनागर-वृतादिभि शोभन कृत्वा संस्कृत इत्युक्तम् ।” इति ट पुस्तके पदार्थचन्द्रिकाटीकास्योऽधिक पाठ । ७ ‘वक्ष्यन्ते ये च य’ इ । ८ ‘कासेषु यो’ ट ।

आ० २०-क्षतकासधूमानतिदिशति-क्षतकासे चेति ।

यक्ष्मोक्तमतिदिशति-वक्ष्यते यच्चेति । व्यत्यासात्-परिवर्तात् । बृंहणं त्यक्त्वा दीपनमुक्त्वा(?) पुनर्बृंहणमित्यादि परिवर्त ।

सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।

यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितम् ॥ १८० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने कासचिकित्सितं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स०-सन्निपातोद्भव क्षयकासो घोरो-दारुणो, यतो भवति, तस्माद् यथादोषबलं तस्य यत्सन्निपाते हितं तदत्र हितमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-

काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने

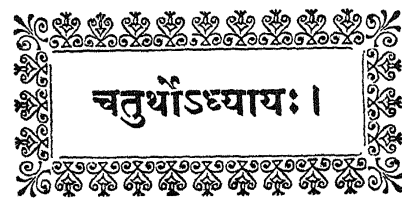
कासचिकित्सितं नाम तृतीयोऽ-

ध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

आ० २०-क्षयकासे सर्वदोषाविरोधि कर्तव्यमित्याह-सन्निपातोद्भव इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

कासप्रकरणं नाम सामस्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

कासचिकित्सितादनन्तरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यायते । सम्बन्धोऽत्र निदान एवोक्त ।

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥२॥)

श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः, साधनं ततः ।

तुल्यमेव

स०-यस्मात् श्वासहिध्मास्तुल्यहेत्वाद्या । आदिग्रहणात् प्राग्रूपादयो गृह्यन्ते । निदाने ब्रुक्तम् (ह नि.अ ४।१८)-“श्वासैकहेतुप्राग्रूपसङ्ख्याप्रकृतिसश्रया ।” इति । तत-तस्माद्धेतो, साधन-चिकित्सितं, श्वासहिध्मयोस्तुल्यमेव विहितम् ।

१ इदं श्वासहिध्माचिकित्सितं चरके चि० १७ अध्याये, सुश्रुते उ० ५।०।५१ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० ६ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।

आ० २०-अथ श्वासचिकित्सितम् । श्वासचिकित्सित हिध्मास्त्रपि कर्तव्यमित्याह-श्वासहिध्मा इति । आद्यशब्दात् दोषदूष्यस्थानानि ।

तदार्तं च पूर्व स्वेदैरुपाचरेत् ॥ १ ॥
स्निग्धैर्लवणतैलाकं

स०-तदार्तं-श्वासहिध्मातुर, पूर्व-उपक्रमेभ्यः सर्वेभ्योऽपि प्राक्, स्वेदैरुपाचरेत् । किम्भूतैः^१ स्निग्धैः-न रुक्षैः, वातकोप-भयात् । किम्भूतम्^२ लवणान्वितेन तैलेनाभ्यक्तम् ।

आ० २०-तत्र प्रथम स्वेदमाह-तदार्तं चेति । तदार्तं-श्वासहिध्मातम् ।

किमेव सति स्यात्^३ इत्याह-

तैः^४ खेषु ग्रथितः कफः ।

सुलीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ २ ॥
स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मरुतश्चानुलोमता ।

स०-तै-स्वेदैः, खेषु-स्रोतःसु, योऽस्य-श्वासहिध्मावतो, ग्रथित-पिण्डित, कफ सुलीनोऽपि-अतिशयेन श्लिष्टोऽन्तर्भूत, अनयेतिकर्तव्यतया विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हर स्यात्-सुखेन निर्हर्तुं शक्यते । तथा, स्रोतसां-वायुस्तन्वाना, मृदुत्वं च स्यात् । मरुतश्चानुलोमता-स्वमार्गगामित्वं स्यात् ।

आ० २०-स्वेदफलमाह-तैः खेष्विति । खेषु-स्रोतःसु । ग्रथितो-घनीभूत । सुलीन-स्रोतोभिरेकता गत । एवविधोऽपि कफ स्वेदैर्विलीनता-द्रवता नीत, कोष्ठं प्राप्तः सुखशोध्यो भवति ।

स्निग्धं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजै रसैः ॥ ३ ॥

दैध्युत्तरेण वा, दद्यात्ततोऽस्मै वमन मृदु ।

विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥ ४ ॥

पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ।

स०-स्निग्धं च सन्तमातुर स्निग्ध-शाल्यादिकं न रुक्षं यवादिकम्, आनूपजै-सूकरादिमासजै रसैः सह, भोजयेत् । अर्थ-वा स्वेदादनन्तरमस्मै-श्वासहिध्मावते, दैध्युत्तरेण-दधिसरेण, वमन मृदु दद्यात् । विशेषेण कासादिमते वमन दद्यात् । तच्च वमन पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि-वातं न करोति, यत्तदद्यात् ।

१ 'स्रोतःसु' स द्र । २ 'तैर्लीनो' स द्र । ३ 'भवेत्खेषु मृ' स द्र । ४ 'मारुतस्यानु' इ चन्द्र स मू । 'मारुते चानु' स स । ५ अरुणदत्तेन 'दैध्युत्तरेण वा' इति पदयोर्वमनेन यः सम्बन्धः प्रतिपादितः सोऽयुक्तः, चरकविरुद्धत्वात् । तथा च चरकः (चि अ १७।७१)-"स्निग्धं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत्स्निग्धमोदनम् । मत्स्यानां शूकराणां वा रसैर्दैध्युत्तरेण वा ॥ ततः श्लेष्मणि सरुद्धे वमनं प्रायेत्तु तम् ।" इति । हेमाद्रिचन्द्रमन्दनेन्दुभिस्त्वनयोः पदयोरेन सम्बन्धो व्याख्यातः स युक्तः पदः ।

आ० २०-स्निग्धभोजनमाह-स्निग्धं चेति । स्निग्ध-स्निग्धैः शाल्यादिभिः कृतम् । दैध्युत्तरेण-दधिसरेण ।

वमनमाह-दद्यादिति । अस्मै-श्वासिने । कासाद्युपद्रव-युक्ताय तु विशेषात्-अतिशयेन, वमनं दद्यात् । पिप्पल्यादिभिस्त्रिभिर्युक्तं मदनफलादिवच्च । वाताविरोधि-वमनकल्पोक्तम् ।

निर्हर्ते सुखमाप्नोति स कफे दुष्टविग्रहे ॥ ५ ॥

स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ।

स०-निर्हर्ते कफेऽसौ (स)-श्वासहिध्मावान्, सुखमश्नुते, रुद्धिबृते । किम्भूते कफे^१ दुष्टो विग्रह-शरीर, येन तस्मिन् । तथा, स्रोतःसु विशुद्धेषु-उपलेपादिरहितेषु, वायुरविहतो-न केनचिद्बद्धगतिः, स्रोतःसु चरति ।

आ० २०-वमनफलमाह-निर्हर्त इति । दुष्टो विग्रह-शरीर, येन ।

ध्मानोदावर्ततमके मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ॥ ६ ॥

हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनम् ।

ससैन्धवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनम् ॥ ७ ॥

स०-ध्मान-आनाह । उदावर्त-शक्रदादीनामप्रवृत्तिः । तमक-श्वासविशेषः । ध्मान-चोदावर्तश्च तमकश्च ध्मानोदावर्ततमकम्, तस्मिन्-प्रकृतत्वात् तथाविधे हिध्माश्वासवति । मातुलुङ्गायैस्तथा हिङ्गुपीलुबिडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात् । अथवा, अस्यामवस्थायां सैन्धवेन सह फलाम्लं फलेन-वातानुलोमनेन बीजपूरादिना, अम्ल-अम्लीकृतं, तथा कोष्ण-ईषदुष्णं, विरेचनं दद्यात् ।

आ० २०-विरेचनमाह-ध्मानोदावर्ततमक इति । ध्मान-आध्मानम् । तमक-तमः प्रवेशनम् । ध्मानादियुक्ते श्वासे विरेचनम् । तच्च मातुलुङ्गाद्युक्तमन्नान्तेन । यो न विरिच्यते तस्मै विरेचन-त्रिवृन्मूलादि । फलैः-मातुलुङ्गादिभिरम्लं, ससैन्धवं च । योगरत्ने-"हिङ्गुम्लवेतसव्योषसौवर्चलफलत्रिकम् । तुल्यं त्रिवृद्गुणितं तैः सर्वैः शर्करा समा ॥ सप्तसप्त श्वासहिकान्नं पिबेत्तद्वक्षयेदथ ।" इति ।

स्रोतः शुद्ध्यर्थं किमेवं क्रियते^२ इत्याह-

एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।

तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितम् ॥ ८ ॥

उदीर्यते भृशतर मार्गरोधाद्ग्रहजलम् ।

यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ ९ ॥

स०-यस्मादेते-हिध्माश्वासाः । कफेन संरुद्धा गतिर्यस्य स एवम्, कफसंरुद्धगतिश्चासौ प्राणश्च, तस्य प्रकोपः, ततो जाता । यत एव तस्माद्धेतोस्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं-तस्य प्राणस्य वायोमार्गविशुद्धिनिमित्तं, ऊर्ध्वमधश्च शोधनं हितम् । एतच्च दृष्टान्तद्वारेण स्पष्टयति-उदीर्यत इत्यादि । यथा मार्गस्य रोधाजलं बहत्

भृशतर-सुतरा, उदीर्यते-वृद्धिं याति । तथाऽनिल स्वभावतो वहन् मार्गरोधात्-मार्गस्यावरणात्, भृशतरमुदीर्यते । तस्य-वायो, मार्गमसान्-यथोक्तान्कारणात्, विशोधयेत् ।

आ० २०-शोधने युक्तिमाह-एते हीति । एते-श्वासा । उदीर्यते-उन्मार्गता याति । वज्रसेने तु (श्वासाधिकारे श्लो ३०)-“जेहबस्ति विना केचिदूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् । मृदु प्राणवता श्रेष्ठ श्वासिनामादिशन्ति हि ॥” इति । प्राणो-बलम् ।

अशान्तौ कृतसंशुद्धेधूमैर्लीनं मलं हरेत् ।

स०-पूर्वस्या क्रियाया कृतायामप्यशमे सति, कृतसंशुद्धे - श्वासहिध्मातस्य, लीन-सूक्ष्मस्रोत श्लिष्ट, मल-कफाख्य, धूमै - वक्ष्यमाणै, हरेत् ।

आ० २०-शोधनेनाशान्तौ धूमः कर्तव्य इत्याह-अशान्ताविति ।

हरिद्रापत्रमेरण्डमूलं लैक्षां मनःशिलाम् ॥ १० ॥
सदेवदार्वलं मासीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
तां घृताकां पिबेद्धूमं यवान् वा घृतसंयुतान् ॥ ११ ॥
मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं वा गुरु वाऽगुरु ।
चन्दनं वा तथा शृङ्गं वालान्वा स्त्राव वा गवाम् १२
ऋक्षगोधकुरङ्गैश्चर्मशृङ्गखुराणि वा ।
गुग्गुलुं वा मनोह्रां वा शालनिर्यासमेव वा ॥ १३ ॥
शल्लकी गुग्गुलुं लोहं पक्वकं वा घृताप्लुतम् ।

स०-हरिद्रादीनि पिष्ट्वा जलेन वर्ति प्रकल्पयेत् । ता-वर्ति, घृताका कृत्वा धूम पिबेत्, सामर्थ्यादग्निपुष्टाम् । अथवा यवान् घृताक्तान् धूम पिबेत् । मधूच्छिष्ट-सिक्थक, सर्जरस घृत वा एकीकृत्य धूम पिबेत् । अथवा, गुरु-श्रेष्ठ, अगुरु-कृष्णागर, धूम पिबेत् । अथवा, चन्दनम् [धूम पिबेत्] । अथवा, गवा शृङ्ग धूम पिबेत् । अथवा, गवा वालान्-गल कम्बलजानि रोमाणि, धूम पिबेत् । स्त्राव वा-स्त्रायु वा गवामेव, धूम पिबेत् । ऋक्षादीना चर्मादीनि वा धूम पिबेत् । खुरशब्द-स्यार्धर्चादित्वाप्तसकत्वम् । गुग्गुलु वा, अथवा मन शिला शालनिर्यास वा धूम पिबेत् । शल्लक्यादि घृताप्लुत वा ।

आ० २०-धूमानाह-हरिद्रापत्रमिति । [अत्र] दश धूमा । तत्राद्य सप्तभिः, तृतीयपञ्चमौ द्वाभ्याम्, नवम स्त्रिभिः, शेषा एकेन (१), सर्वे सघृता ।

अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणम् ॥ १४ ॥
स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ।

१ 'भावेन व' ट । २ 'वस्तिमृते के' वज्र । ३ 'द्राक्षा' अ ।
४ 'वाऽजशृङ्ग वा वा' स द्र । ५ 'स्त्रायु वा' अ इ स मू ।
६ 'ऋष्यगो' फ । 'ऋष्यगो' स.स । ७ 'च' अ इ ।
८ 'घृतप्लु' स.मू, ट.ड.ध. । ९ 'ऋष्यादी' ट. ।

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेपजैः ॥ १५ ॥

उरः कण्ठं च मृदुभिः

स०-अवश्य स्वेदनीयाना तथाऽस्वेदार्हणामपि क्षणमुर कण्ठं च मृदुभिः स्वेदैः स्वेदयेत् । कै ? सशर्कराक्षीरै सुखोष्णै स्नेहसेचनै । तथा, स्वेदाध्याये यान्युक्तानि द्रव्याणि तत्कृतै-रुत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेत् ।

आ० २०-[स्वेदमाह-] अवश्यमिति । स्वेद्याना श्वासि-नामुर कण्ठं चावश्य-निर्भय, स्वेदयेत् । अस्वेद्याना च सभ-यम्, यद्यपि न सहते तथाऽपि क्षणमेक स्वेदयेत् । स्नेह स-सिताक्षीरसुखोष्णै कुर्यात् । तेन सिञ्चेत् ।

सामे त्वामविधिं चरेत् ।

स०-सामे च श्वासहिध्मावत्यामविधि-लङ्घनपाचनादिक, चरेत् निरामीकरणाय ।

आ० २०-सामे त्वामविधिं चरेदिति । आमविधि-लङ्घनपाचनादिकम् ।

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ १६ ॥

स्निग्धै रसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

स०-अतियोगाद्गमनविरेचनयोर्नराणामुद्धत वातं दृष्ट्वा पव-ननाशनै स्निग्धै रसाद्यै -मासरसघृतक्षीरादिभिराहारै, तथा किञ्चिदुष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ।

आ० २०-श्लेष्मौषधातियोगोद्धतवातस्यौषधमाह-अति-योगोद्धतमिति । रसाद्यै काञ्चलिकै ।

अनुक्लिष्टकफास्त्रिदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ १७ ॥

वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ।

कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ १८ ॥

स०-अनुक्लिष्टकफानामस्त्रिदुर्बलानां च शोधना-द्धेतो पवनो लब्धास्पद सन् अन्यस्थानाश्रयैवशादासादित-सामर्थ्यात् एवामन्द शोषणस्वभावत्वाद् मर्म-हृदयाख्यं, संशोष्य शीघ्रमसून् हरेत् । तस्मादेवविधानं हिध्माश्वासवतो न शोधयेत् । अतोऽन्यथाभूताश्च शोधयेदित्यर्थादुक्तं भवति । तथा च तेषां संशोधनादारोग्य सम्पद्यते । अनुक्लिष्टकफादीनां शोधनायोग्यानां तर्हि किं कार्यम् ? इत्याह-कषायेत्यादि । यतो यस्मात्ते संशोधनायोग्यास्तस्मात्तेषां कषायादिभिः संशमयेत्, श्वासहिध्मा इति शेषः ।

आ० २०-शोधनमहानर्हणां (१) शमनमाह-अनुक्लि-ष्टेति । त्वात् । आस्पदं-कारणम् । मर्म-हृदयम् । तेषां-अशोष्यानां, श्वासम् ।

क्षीणक्षतातिसारासूक्ष्मपित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ॥ १९ ॥

१ 'खोष्णस्ने' ड.ध । २ नात्युष्णै रसाद्यैरभ्यङ्गैश्चेति योज्यम् ।
३ 'यत्वादा' ड. ।

स०-क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् हिंभाश्वा-
सान् मधुरादिभिरुपक्रमेत् ।

आ० २०-क्षयाद्युत्पन्नस्य श्वासस्यौषधमाह-क्षीणक्षतेति ।
क्षीणादीनामनुबन्धो-दीर्घकालत्वम्, तस्माज्जातान् ।

कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जाङ्गला रसाः ।

यूषाश्च

स०-कुलत्थदशमूलानां काथे जाङ्गलरसा यूषाश्च स्युः ।

आ० २०-अथान्नपानानि । तत्र रसानाह-कुलत्थदश
मूलानामिति ।

शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः ॥ २० ॥

पल्लवैर्निम्बकुलकबृहतीमातुलुङ्गजैः ।

व्याघ्रीदुरालभाशृङ्गोबिल्वमध्यत्रिकण्टकैः ॥ २१ ॥

सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषं स्यात्कथितैर्जले ।

तद्वद्रास्त्रावृहत्यादिबलामुद्रैः सचित्रकैः ॥ २२ ॥

स०-शिग्रुवादिभिश्च जले कथितैर्यूषं स्यात् । तथैव राज्ञा-
दिभिर्यूषं स्यात् ।

आ० २०-यूषानाह-यूषाश्चेति । चकारात्पूर्वस्मिन् काथे
सिद्धा । शिग्रुवादीनां मुद्रादिभिः सह प्रक्षेप । तत्र निम्बा-
दीनां पल्लवा, इतरेषां यथास्व प्रसिद्धोऽवयव ।

यूषान्तरमाह-व्याघ्रीदुरालभेति । व्याघ्रयादिकथितैर्जले-
मुद्रादीनां यूष ।

यूषान्तरमाह-[तद्वदिति । सङ्गहे तु (चि अ ६)-
“शिरीषकुन्दकदलीकुसुम पिप्पलीयुतम् । तण्डुलाम्बुष्ठुत
हिंभाश्वासकासहर परम् ॥ आरनालेनै पिष्ट्वा वा मातुलु
ङ्गरसान्वितान् । हिङ्गुसोवर्चलकणाकोलमुद्रान् जलेन वा ॥
क्षार वा त्रिकलापाठावृहतीफलमूलजम् । मुक्ताप्रवालवैदूर्य-
शङ्खसौगन्धिकाञ्जनम् ॥ मसारगल्लस्फटिकाचैलालवणद्व-
यम् । अपामार्गफल ताम्रमथो रूप्य शणात् फलम् ॥ ज्योती-
रसेन तल्लिह्यादयो वैक मधुद्रवम् । लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षा
पथ्याशृङ्गीदुरालभा ॥ घृतमाक्षिकतैलैर्वा ज्यूषण क्षार-
संयुतम् । पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥
सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोश्वशकृद्रस । जीवन्ती चोरक
शृङ्गी पौष्कर सुरस शठी ॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारगुण्ठी-
हिङ्गुग्लवेतसम् । एलातामलकी भार्ज्वावृक्षाम्ल चेति चूर्णि-
तम् ॥ रसेन मातुलुङ्गस्य मधेन हविषाऽथवा । लीढं प्रयु-
क्तमन्ने वा केवलं चोपयोजितम् ॥] हिंभाश्वासविबन्धार्श-
कासहृत्पाश्वर्शूलैर्जित् ।” इति । वज्रसेने (श्वासा श्लो ७५)
-“शत सङ्गह्य भार्ग्यास्तु दशमूल्यास्तथा परम् । शत हरी-

तकीनां च पचेत्तोये चतुर्गुणे ॥ पादावशेषे तस्मिस्तु रसे
वस्त्रपरिस्त्रुते । आलोच्य तत्र च तुला गुडस्य त्वभयाश्च ता ॥
पुनः पचेत्तु मृद्वग्नौ यावलेहत्वमागत । शीते च मधुनश्चात्र
षट्पलानि प्रदापयेत् । त्रिकटु त्रिसुगन्ध च पलिकानि पृथक्
पृथक् । कर्षद्वयं यवक्षार सञ्चूर्णं प्रक्षिपेत्ततः ॥ भक्षये-
दभयामेका लेहस्यार्धपलं लिहेत् । श्वासं सुदारुणं हन्ति
कासं पञ्चविधं तथा ॥ स्वरवर्णप्रदो ह्येष जठराग्नेश्च दीपन ॥
कुलत्थ दशमूलं च तथैव द्विजयष्टिकम् । शतं शतं च
सङ्गृह्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादावशेषे तस्मिस्तु गुडस्या-
र्धतुला क्षिपेत् । शीतीभूते च पक्वे च मधुनोऽष्टौ पलानि तु ॥
षट्पलानि तुगाक्षीर्यां पिप्पल्याश्च पलद्वयम् । त्रिसुगन्धि
सुगन्धी च खादेदग्निबलं प्रति ॥ श्वासं कासं ज्वरं हिक्कां
नाशयेत्तमकं तथा ॥” इति । जलद्रोणेऽत्र प्रतिशतं, तेन
द्रोणद्वये काथः ।

पेया च चित्रकाजाजीशृङ्गीसौवर्चलैः कृता ।

दशमूलेन वा कासश्वासहिंभारुजापहा ॥ २३ ॥

स०-पेया च चित्रकादिभिः कृताऽथवा दशमूलेन कृता,
सा च कासादिहरा ।

आ० २०-

दशमूलशठीरास्त्राभार्गीबिल्वार्द्धिपौष्करैः ।

कुलीरशृङ्गीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥ २४ ॥

पिबेत्कषायं जीर्णोऽस्मिन् पेयां तैरेव साधिताम् ।

स०-दशमूलादिभिः कषायं पिबेत् । अस्मिन्कषाये परि-
णते तैरेव-दशमूलादिभिः, साधिता पेया हिंभाश्वासी पिबेत् ।

आ० २०-

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रकुलत्थभुक् ॥ २५ ॥

कासहृद्रहपार्श्वार्तिहिंभाश्वासप्रशान्तये ।

स०-तथा शाल्यादिभुक् स्यात्, कासादिशान्त्यर्थम् ।

आ० २०-

सक्तून् वाऽर्काङ्कुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् २६
यवानां दशमूलादिनिष्काथलुलितान् पिबेत् ।

स०-अथवाऽर्काङ्कुरक्षीरभावितानां यवानां सम्बन्धिन
सक्तून् समाक्षिकान् दशमूलशठीत्यादिनिर्यूहान्वितान् पिबेत् ।

आ० २०-

अन्ने च योजयेत् क्षारहिङ्गुवाज्यविडदाडिमान् २७
सपौष्करशठीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसान् ।

स०-अन्ने-आहारे च, क्षारादीन् योजयेत् ।

आ० २०-

१ ‘चनिपीडिते । आलोच्य च तुला पूता गुडस्य त्वभया ततः ॥
पुं वज्र । २ ‘रात्रिप्रदी’ वज्र । ३ ‘लैर्हिता’ स द्र । ४ ‘हिता’
ड ध । ५ ‘ग्रीरास्त्रादीनामनन्तरोक्तानां निष्काथेनालोडितान्निर्यू’
इति कचित् ।

१ ‘जैले’ हे स मू । *२ ‘वृहत्यादिशब्देन हस्वपञ्चमूल
गृह्यते ॥ औषध-नागरम् ।” इतीन्दु । ३ ‘न वा पिष्ट मा०
न्वितम् । ० मुद्रजलेन’ स मू । ४ ‘लकुम्भिजम्’ स मू ।
५ ‘रसश्च त’ स मू । ६ ‘मथवा के’ स मू । ७ ‘लनुत्’ स द्र ।

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ॥ २८ ॥
पित्रेद्रा वारुणीमण्डं हिष्माश्वासी पिपासितः ।

स०-हिष्माश्वासवान् पिपासितो दशमूलस्य काथ देव-
दारुणो वा, अथवा वारुणीमण्डं पिबेत् ।

आ० २०-

पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजन्तुघ्नचित्रकैः ॥ २९ ॥
कल्कितैलेपिते रुंढे निक्षिपेद्घृतभाजने ।
तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ॥ ३० ॥

स०-पिप्पल्यादिभिः कल्कितैलेपिते घृतभाजने रुंढे-शुष्के,
तक्रं निक्षिपेत् । तच्च तक्रं मासस्थितं दीपनं श्वासकासजित् ।

आ० २०-

पाठां मधुरसां दारु सैरलं च निशि स्थितम् ।
सुरामण्डेऽप्लवणं पिबेत्प्रसृतसम्मितम् ॥ ३१ ॥
भौर्गीशुण्ठ्यौ सुखाम्भोभिः क्षारं वा मरिचान्वितम्
स्वकाथपिष्टां लुलिता बाष्पिका पाययेत वा ॥ ३२ ॥

स०-पाठादिकं सुरामण्डे निशि स्थितं किञ्चिद्वनं प्रसृतं
सम्मित-पलद्वयमात्रं, पिबेत् । अथवा, भौर्गीशुण्ठ्यानुष्णाम्बुना
पिबेत् । यवक्षारं मरिचयुक्तं वा । बाष्पिका-हिङ्गुपत्रिका, हिङ्गु-
पत्रिकायेन पिष्टा तेनैवालोडिता वा पाययेत् ।

आ० २०-

स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ।
हिष्माश्वासे मधुकणायुक्तं पित्तकफानुगे ॥ ३३ ॥
उत्कारिका तुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ।
पित्तानुबन्धे योक्तव्या, पवने त्वनुबन्धिनि ॥ ३४ ॥
श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ।
सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ॥ ३५ ॥
अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तानुबन्धिनि ।
चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा छागं सगुडनागरम् ॥ ३६ ॥

स०-सप्तपर्णस्य-अयुग्मच्छदस्य स्वरसः, शिरीषात् पुष्पाणां
वा स्वरसः, एतौ मधुकणायुतौ पित्तकफानुगे हिष्माश्वासे सति
पाययेत् ।

पित्तानुबन्धिनि हिष्माश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योज्या ।
मधूली-जलजा मधुयष्टी, गोधूमविशेषो वा ।

पवने पुनरनुबन्धिनि श्वाविदादिभिरुत्कारिका निष्पादिता
योज्या ।

१ 'स्य निष्काथ' अ । २ 'पिप्पल्याद्यैलेपोऽर्धाङ्गुलमात्रक ।

रुंढ-कठिनीभूतलेपः ॥ मधुरसा-मूर्वा । सरल-पीडाख्यं देवदारु-
सदृशमेव ।' इतीन्द्र । ३ 'ल निशि सस्थितम्' अ इ ।
४ 'घृतिस' अ इ स मू, ट । ५ 'कोष्णेन भाङ्गीं शुण्ठीं च
क्षार' स इ । ६ 'पित्तेऽनु' स इ ।

हिष्माश्वासे वातपित्तानुबन्धिनि सति सुवर्चलारसादिभिः
सिद्धं पयोऽनु शाल्योदनं भुक्त्वा पश्चात् क्षीरं पेयम्, गव्यं
छागं वा देशसात्म्यादिवशात् ।

अथवा चतुर्गुणाम्बुसिद्धं वा पयश्छागं सगुडनागरं पिबेत् ।

आ० २०-

पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वशकृद्रसान् ।
हिष्माभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥

स०-पिप्पलीमूलादीन् मधुघृतान्वितान् सम्मिश्र्य हिष्मा-
भिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यात् ।

आ० २०-

गोगजाश्ववराहोष्ट्रखरमेषाजविड्गंसम् ।
समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माऽथवा पिबेत् ॥ ३८ ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ३९
शठीपौष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितम् ।
गैरिकाज्जनकृष्णा वा खरसं वा कपित्थजम् ॥ ४० ॥
रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैन्धवपिप्पली ।
घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडङ्गोषणपिप्पलीः ॥ ४१ ॥
कोललैजामलद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ।
गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्त्रोषणानि वा ॥ ४२ ॥
पिबेद्रसाम्बुमर्चाम्लैर्लेहौषधरजासि वा ।

स०-गोगजादीनां शकृद्रसः बहुकफः समाक्षिकमेकैकशो
लिह्यात्, अथवा पिबेत् । अथवा, चतुष्पदा चर्मादिजा मषीं
पिबेत् । श्वासी कफाविकोऽश्वगन्धायाश्च मषीं तद्रत्न-मधुना,
लिह्यात् । शठीपौष्करादीन् वा मधुना लिह्यात् । पौष्करं सरुणं
वा लिह्यात् । गैरिकादीन् वा लिह्यात्, कपित्थजं स्वरसं वा ।
कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन् लिह्यात् । पथ्याविडङ्गादीन् घृतक्षौ-
द्रेण वा लिह्यात् । कोलादीन् वा पूर्ववलिह्यात्, गुडादीन् वा ।
अथवा, लेहस्य-अगस्यादे, औषधानां चूर्णानि मासरसादिभिः
पिबेत् ।

आ० २०-

जीवन्तीमुत्तसुरसत्वगेलाद्रयपौष्करम् ॥ ४३ ॥
चण्डातामलकीलोहभौर्गीनागरवालकम् ।
कर्कटाख्याशठीकृष्णानागकेसरचोरकम् ॥ ४४ ॥
उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करम् ।
पार्श्वरुज्ज्वरकासघ्नं हिष्माश्वासहरं परम् ॥ ४५ ॥

१ 'नू हि' ड ध । २ 'डसान्' स स । ३ 'लाजमधुद्रा'
स इ । ४ 'द्याद्यैले' स स । ५ 'अम्लैः-तक्राजिकादिभिः ॥
यथाकामं-यथेच्छयाऽऽहारपानलेपादिना, उपयुक्तं पार्श्वरुजादि-
क्षम् ।' इति चन्द्र । ६ 'लेहस्य' ट, ड ध ।

स०-जीवन्यादिक चूर्णं भुक्त पाश्वरुगादिषु सुष्ठु हिष्मादि-
हरम् । लोह-अगुरु ।

आ० २०-० ...

शठीतामलकीभाङ्गीचण्डावालकपौष्करम् ।
शर्कराष्टगुणं चूर्णं हिष्माश्वासहर परम् ॥ ४६ ॥

स०-शठ्यादिक चूर्णं पूर्वगुणम् ।

आ० २०-०

तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा ।

स०-तुल्या सगुडशुण्ठी च भक्षयेत् नस्य वा दद्यात् ।

आ० २०-अथ नस्यानि । तत्र गुडनागरनस्यमाह-
तुल्यं गुडमिति । नावयेत्-नासाया निषेचयेत् । भक्षणमपि
श्वासघ्नम् ।

लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृह्णनकस्य वा ॥ ४७ ॥

चन्दनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनम् ।

स्तन्येन मक्षिकाविष्टामलक्तकरसेन वा ॥ ४८ ॥

सैन्धवं घृताच्छं वा, सिद्धं स्तन्येन वा घृतम् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत वा ॥ ४९ ॥

सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासात् सैसितामधु ।

तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौषधैर्घृतम् ॥ ५० ॥

स०-लशुनादीना मूलं पिष्ट्वा नारीक्षीरेण पृथक् पृथक् नावन
श्च स्यात् हिष्माश्वासार्ताय । चन्दनाद्वा रसं नारीक्षीरेण सह
नस्यं दद्यात् । मक्षिकाविष्टा स्तन्येन सह नस्यं दद्यात्, अलक्त-
करसेन वा ।

आ० २०-नस्यचतुष्कमाह-लशुनस्येति । नारीक्षीर
चतुर्वर्षि ।

नस्यत्रयमाह-स्तन्येनेति । मक्षिकाविष्टा-मधु । घृताच्छं-
घृतमण्डम् ।

नस्यान्तरमाह-सिद्धं स्तन्येनेति । मधुरैः-जीवन्यादिभिः ।
तद्धृतं पाने नस्ये च योज्यम् । तच्च व्यत्यासात्-प्रथममुष्णं
तत शीतं तत पुनरुष्णं तत पुन शीतमित्यादि । यदोष्णं
तदा ससितम् । यदा शीतं तदा समधु ।

क्षीरमाह-तद्वत्पय इति । तद्वत्-कल्कितैर्मधुरैः सिद्धं
व्यत्यासात्प्रयोज्यम् ।

घृतमाह-तथा सिद्धमिति । अधोभागौषधानि-श्यामा-
दिविरेचनानि । तथा-पूर्ववत्प्रयोज्यम् ।

कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिङ्गुचोरकैः ।

सकायस्थैर्घृतं मस्तुदशमूलरसे पचेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितम् ।

स०-कणादिभिः कल्कैर्मस्तुदशमूलरसे स्नेहपानविध्युक्तपरि-

भाषामाश्रित्य घृतं पक्त्वा हिष्माश्वासार्तं पिबेत् । जीवनीयैर्वा
द्रव्यैः कल्कैर्घृतं पक्त्वा समाक्षिप्तं लिह्यात्-न पिबेत् । विष-
यभेदादेव कार्यम् । अथवा, वस्तुखभावादेकस्मिन्नपि विषये
कणादिभिः पक्कं घृतं पीतं हिष्माश्वासार्तानामारोग्याय, जीव-
नीयैः पुनः कल्कैः पक्कं घृतं लीढं तेषामारोग्यायेति ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-कणासौवर्चलेति । वयस्था-
भामलकी । कायस्था-हरीतकी ।

घृतान्तरमाह । जीवनीयैर्वेति । जीवनीयैः साधितं घृतं
मधुना सह लिह्यात् ।

तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ ५२ ॥

भूतीकं पौष्कर मूलं पलाशश्चित्रकः शठी ।

पटुद्वयं तामलकी जीवन्ती विल्वपेशिका ॥ ५३ ॥

वचा पत्रं च तालीसं कर्षाशैलैर्विपाचयेत् ।

हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहन्ति तत् ॥ ५४ ॥

शाखानिलाशोऽग्रहणीहिष्माहृत्पार्श्ववेदनाः ।

स०-तेजोवत्यादिभिः कल्कैः कर्षाशैर्हिङ्गुपादैर्हिङ्गुनं पाद-
चतुर्थांशो, येषां तैरेवविधैर्घृतं पचेत् । तत्पीतं दुष्टकफाघृतस्रो-
तसा प्रमाथितया तेषां विघृतत्वमुत्पादयन् शाखानिलादीन् हन्ति ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-तेजोवत्यभयेति । भूतीक-
कच्छुणम् । पाद-कर्षचतुर्थांश । सङ्गहे तु (चि अ ६)-
“सिद्धं वा पुरमञ्जिष्ठाक्षसर्जरसैः पिबेत् । सपञ्चकमनो-
ह्मलैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ वत्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा
प्रथमे गणे । सपञ्चलवणं सर्पिः श्वासकासौषधोहति ॥
प्रथमे-विदार्यादौ । हिस्त्राविडङ्गपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं
तत्कासश्वासपीनसान् । अशंस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिष्मां
च नाशयेत् ॥” इति । कोल-कर्ष ।

अर्धांशेन पिबेत्सर्पिः क्षारेण पटुनाऽथवा ॥ ५५ ॥

धान्वन्तरं वृषघृतं दार्धिकं हंपुषादि वा ।

स०-धान्वन्तरादिघृतस्यार्धांशेन क्षारेण, अथवा पटुना-
लवणेन चार्धांशेन, सर्पिः पिबेत् । धान्वन्तरं-प्रमेहोक्तम्
(ह चि अ १२।१९) । वृषघृतं-रक्तपित्तोक्तम् (ह चि
अ २।४०) । दार्धिकं-गुल्मोक्तम् (ह चि अ १।४।१३) ।

१ ‘लीसात् क’ फ चन्द्र । २ ‘हुत पा’ ड ध । ३ ‘सा-
नपो’ स द्र । ४ “घृतमर्धांशेन क्षारेण पिबेत् । अथवा, पटुना-
लवणेन, अर्धांशेन पिबेत् । दार्धिकं-गुल्मोक्तम्, हंपुषादि-तत्रैवो-
क्तम् (ह चि अ १।४।११) ।” इति चन्द्र । ५ ‘कं ज्यूषणा-
दि’ स स । ६ अरुणदत्तेन धान्वन्तरादिघृतानामर्धांशेन क्षारेण य
सम्बन्धं प्रतिपादितं सोऽयुक्तं, चरकसङ्ग्रहविरुद्धत्वात् हेमाद्रिच-
न्द्रनन्दनेन्द्रादिव्याख्याविरुद्धत्वाच्च ।

१ सैन्धवमित्यादी द्वौ श्लोकौ हेमाद्रिसम्मतौ । २ ‘ससित
मधु’ सं द्र ।

हृषुषादिक-उदरोक्तम् (हृ चि अ १५।२२) ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-अर्धाग्नेनेति । सर्पि-पुराणम्, उक्त हि सङ्ग्रहे (चि अ ६)-“सैन्धवाधार्वाशसयुक्त पुराण पाययेद्धृतम् ॥” इति ।

घृतचतुष्कमतिदिशति-धान्वन्तरमिति । [धान्वन्त-रादीनि-] प्रमेहरक्तपित्तगुल्मजठरोक्तानि । वज्रसेने (श्वासा श्लो ५९)-“सौवर्चलयवक्षारक्कुटुकाव्योषचित्रकै । घृत वचाविडङ्गैश्च साधित श्वासशान्तये ॥ कुलत्थरससयुक्त पञ्चकोलशृत घृतम् । दीपन श्वासकासघ्न कफव्याधिहर परम् ॥ तिक्तासौवर्चलक्षारपथ्यात्रिकटुहिङ्गुभि । समालैर् घृत सिद्ध सक्षीर श्वासकासनुत् । गुल्मानाह(है) च शम येत्प्रवृद्धान् गुदजानपि ॥ सुवहा कालिका भार्गी शुगारुया निचुल फलम् । काकादनी शृङ्गवेर वर्षाभृवृहतीद्वयम् ॥ कोलमात्रैर्घृतप्रस्थ पचेदेतेर्जलाढके । कटुष्ण पीतमेतद्वि श्वासामयविनाशनम् ॥ तैल दशगुणे सिद्ध भृङ्गराजरसे शुभे । पीयमान यथान्याय कासश्वासौ व्यपोहति ॥” इति । शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ ५६ ॥ हर्षेष्वाञ्छुसरोधाश्च हितं कीटैश्च दंशनम् ।

स०-सहसा-झटिलेवाज्ञातैसङ्केतस्यैव, हिध्माश्वासार्तस्य शीताम्बुना सेको हित । त्रास-चित्तस्योद्वेगकृत्कर्ष, विक्षेप-अवयूननम्, भी-भयम्, शुक-शोकश्चेतस सन्ताप, त्रासा-दयश्चतस्रस्तामसगुणोद्भवा, ईर्ष्या-असूया परगुणासहिष्णुता, इय रजोगुणोदया, तथा उच्छ्वासस्य रोध, एते च सर्वे हिध्मा-श्वासार्ताय हिता । तथा, कीटै-पिपीलिकादिभि, तस्मिन् दशन हितम्, वातवेगविधाताय ।

आ० २०-चित्तक्षोभणमौषधमाह-शीताम्बुसेक इति । विक्षेपेण वैयंश्रयम् ।

एव हिध्माश्वासाना विशेषेण चिकित्सामुक्त्वा सामान्येनाह-यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ॥ ५७ ॥ तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरा मारुतापहम् ।

स०-यत्किञ्चित्-आहारविहारौषवादि, कफवातौ-पृथक् सहितौ वा, निहन्ति तत्कफवातघ्नम् । तथा, उष्ण-न शीतम् । कफवातघ्न हि प्रायेणोष्णमेव भवति । उष्णमिति यदिह कृत तदतिशयेनोष्णं न त्वीषदुष्णमिति प्रतिपादनार्थम् । तथा, वा-तानुलोमन कफवातघ्नत्वेनैव वातानुलोमनकारित्वे लब्धे प्राधा-

१ “हृषुषादि-गुल्मोक्तम्” इति यदुक्त चन्द्रनन्दनेन तदेव युक्तम्, हृषुषादिघृतस्य गुल्मचिकित्सित एवोक्तत्वात् । अरुणदत्तहोमाद्रिभ्या तु तदुदरोक्तमिति यदुक्त तदयुक्तमेव, उदरचिकित्सिते हृषुषादिचूर्ण-स्यैवोक्तत्वात् श्वासनाशकगुणानुक्तत्वाच्च । २ ‘शुकारुख कौचुल’ वज्र. । ३ ‘पल’ वज्र । ४ ‘ससरोधा हि’ अ इ । ५ ‘तसेकस्यै’ ड ध. । ६ वैयंश्रय-व्यग्रना ।

न्येन वातप्रतिपक्षेण स्निग्धेन यदुक्त तद्धिध्माश्वासातै कफवा तघ्नमधिक्षेपेण सेव्यमिति प्रतिपादनायेति । अत एवाह-प्रायश इत्यादि । प्रायशो-बाहुल्येन, यत् सुतरा मारुतशमनं तत् हिध्माश्वासातै सेव्यम् ।

आ० २०-अनुक्तसङ्ग्रहार्थमाह-यत्किञ्चिदिति । यन्मा-रुतापह तत्सुतरा सेव्यम्, कफकृन्न चेति । उक्त हि सङ्ग्रहे (चि अ ६)-“वातकृद्वा कफहर कफकृद्वाऽनिलापहम् । कार्यं नैकान्तिक ताभ्या प्राय श्रेयोऽनिलापहम् ॥” इति ।

किमित्येव क्रियते? इत्याह-

सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ ५८ ॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे । शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ ५९ ॥

स०-सर्वेषा-हिध्माश्वासार्तानां, हि-यस्मात्, बृंहणे विधीय-माने कदाचिद्देववशात् योऽपायो-रोगाविक्रममन्यरोगप्रादुर्भावो वा, भवेत् स प्रायशोऽल्पस्तथा शक्य-साधयितुं सुखसाध्य । तथा, तेषां शमने भेषजादौ क्रियमाणेऽपायो यदि दैवात्स्यात् स नात्यर्थ-नातिशयेन । किं तर्हि? मध्यमया वृत्त्या । हिध्मा-श्वासशान्त्यर्थं कर्षणे भेषजादौ क्रियमाणे योऽपायो जायते स भृशो-दुःसह, अत एवाशक्य-साधयितुं न शक्यते । यत एव कर्षणे भृशोऽशक्यश्चापायो भवति । अत-अस्मात्का रणात्, तान्-हिध्माश्वासान्, भूयिष्ठ-बाहुल्येन, शमनैर्भेषजै-स्तथा बृंहणैरुपाचरेत् ।

आ० २०-शमनबृंहणकर्शनानां क्रमाद्धीनत्वमाह-सर्वे षामिति । यन्न बृंहणं न च कर्शनं तच्छमनम् । तत्र नात्यर्थम-पाय-अपायस्यात्यन्ताभाव । अपायो बृंहणे तु कदाचिद्भवेत्, स चाल्पः, स च शक्यः । कर्शने तु सदा, स चा नल्पः, स चाशक्यः ।

अतः कर्शनं न कार्यमित्याह-शमनैर्बृंहणैरिति । प्रथमं शमनैस्तैरनुपशमे बृंहणैः । भूयिष्ठग्रहणात्कस्याञ्चिदवस्थाया कर्शनैरपि ।

अनुना कासादीनां पञ्चानामप्येषां सामान्येन चिकित्सितं वक्तुमाह-

कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ५९ ॥ इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसहिताया चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

१ भृश-अत्यर्थम् । “अतिवेलभृशाल्यर्थोतिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ।” इत्यमरः । २ ‘कर्शने’ अ फ चन्द्र स.द्व. । ३ ‘शोऽत ए’ ड.ध. ।

स०-कासोक्तैर्भेषजैश्चासादीनुपाचरेत् । आसाद्युक्तैः कासानुपाचरेत् । एव परस्परसर्वैर्यथोक्तैर्भेषजैः सर्वानेतानुपाचरेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायाः सर्वाङ्गसुन्दराख्यायाः चतुर्थे चिकित्सितस्थाने श्वासहिम्माचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० २०-कासादिभेषजमन्योन्यमतिदिशति-कासश्वासेति । उपाचरेदित्यनुवर्त्यम् । [वङ्गसेने तु-(हिक्काधिकारे श्लो १८)-“प्राणावरोधतर्जनविस्मापनभयभाषकैश्च घोरैः । कथाप्रयोगैः शमयेद्विक्का घोरा मनोघातैः ॥ हिक्का-र्तस्य पथश्रद्धागहितनागरसाधितम् । रसपिबेत्फलिण्या] श्वलाजसकून् ससैन्धवान् ॥ प्रवालशङ्खत्रिफलाचूर्णं मधुघृताद्भुतम् । पिप्पली गैरिक चेति लेहो हिक्कानिवारणः ॥ कोलमज्जाऽञ्जनलाजा तिक्ता काञ्चनगैरिकम् । कृष्णा धात्री सिता शुण्ठी कासीस दधिनाम च ॥ पाटल्या सफल पुष्प कृष्णा खर्जूरैस्तुक्कम् । षडेते पादिका लेहा हिक्काघ्ना मधुसंयुता ॥ निर्धूमाङ्गारनिक्षिप्तश्लक्ष्णमाषरजोभवः । हिक्कापञ्च निहन्त्याशु धूम पीतो न सशयः ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

श्वासहिक्काप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ४ ॥

श्वासहिम्माचिकित्सितादनन्तरं राजयक्ष्मचिकित्सितारम्भः । यतः कासश्वासक्षयादीन्योन्यभेषजैरुपाचरेदित्युक्तम् । क्षयश्च राजयक्ष्मा । तस्मादेतदारभ्यते—

अथातो राजयक्ष्मादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्निग्धस्य शोधनम् ।

ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्संस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥ १ ॥

स०-एवभूतस्य राजयक्ष्मिण ऊर्ध्वाधः शोधनं-वमनं विरेचनं च कुर्यात्, अस्निग्धस्निग्धस्य शोधनानर्हत्वात् । स्निग्धस्निग्धग्रहणं त्वतिशयार्थम् । किम्भूतं शोधनम्? संस्नेहः, ईष-

१ 'तिक्ता' फ । २ 'रमष्टकम्' फ । ३ 'जोद्धव' वङ्ग ।

४ इदं राजयक्ष्मस्वरसादारोचकचिकित्सितं चरके चि० ८।२६ अध्याययोः, सुश्रुते उ० ४।१।५३।५७ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० ७ अध्याये चास्ति वर्णितम् । *५ “संस्नेह-न रूक्षम् ॥ हृद्यानि-मनोरुचिकराणि ।” इति चन्द्र । ६ ‘कर्षणम्’ अ.इ. ।

अ० ७७

स्निग्धम्, तथा यन्न कर्शनं-देहस्य न क्षपणम् । यक्ष्मिण इति “द्वन्द्वोपताप” इत्यादिना इतिमैवार्थः ।

आ० २०-अथ राजयक्ष्मचिकित्सितम् । तत्र शोधनमाह-बलिनो बहुदोषस्येति ।

तत्र वमनमाह-

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।

सर्पिण्यया यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ २ ॥

वमेत्

स०-पयसा-क्षीरेण मदनफलान्वितेन, राजयक्ष्मी वमेत् । एव तेन वमनं कार्यम् । मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् । अथवा, यवाग्वा घृतवत्या तथा वमनद्रव्येण-मदनफलादिना, सिद्धया वमेत् ।

आ० २०-वमनमाह-पयसेति । रसेन-मांसरसेन ।

विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छयामात्रपट्टमान् ।

शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ ३ ॥

द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमासानां वा रसैर्युतान् ।

स०-त्रिवृदादीनेकैश्च शर्करामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् । अथवा पयसा त्रिवृदादीन् दद्यात् । तर्पणेन वा सह त्रिवृदादीन् विरेचनं दद्यात् । रसैरेति बहुवचननिर्देशाद् द्राक्षा-दीनां पृथग्रसैरेति बोध्यम् ।

आ० २०-विरेचनमाह-विरेचनमिति । शर्करादिभिर्भिर्युक्तैः । द्राक्षादिचतुर्भिः पृथक् । वङ्गसेने (राजयक्ष्माधिकारे श्लो ३०)-“बलिनो बहुदोषस्य पञ्चकर्माणि कारयेत् । यक्ष्मिण क्षीणेशुकस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ शुकायत्तं बलपुसां मैलायत्तं च जीवितम् । अतो विशेषात्सर्वेक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥” इति ।

शुद्धकोष्ठस्य युज्जीतं विधिं बृंहणदीपनम् ॥ ४ ॥

हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ।

स०-शुद्धकोष्ठस्य सतो यक्ष्मिणो बृंहणं दीपनं च विधिं प्रयुज्जीत । तथाऽन्नपानानि हृद्यानि-हृदयप्रियाणि तथा वातघ्नानि लघूनि च युज्जीत । बाहुल्येनैतदुक्तम् ।

आ० २०-शुद्धस्य कृत्यमाह-शुद्धकोष्ठस्येति ।

तथा चाह-

शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्रं संमोषितम् ॥ ५ ॥

[लघुर्म(चा)च्युतवीर्यं च सुजरं बलकृच्च यत् ॥]

आजं क्षीरं घृतं मांसं कव्यान्मांसं च शोषयित् ।

स०-तथा शाल्यादिकं वर्षोषितं युज्जीत । आजं क्षीरं घृतं मांसं तथा कव्यान्मांसं च क्षययित् ।

१ ‘युतम्’ चन्द्र । २ ‘णदेहस्य’ वङ्ग । ३ ‘बलायत्त’ फ ।

४ ‘रक्ष्ये यक्ष्मि’ फ । ५ ‘बल’ फ । ६ ‘दये मि’ ड घ ।

७ ‘समास्थितम्’ स स । ‘समाक्षिकम्’ स मू । ८ अ.इ. पुस्तकयोः समुपलब्धमिदं श्लोकार्थम् । ९ ‘मञ्जुव’ अ.इ. ।

आ० २०-यक्ष्मघ्नान्नपानमाह-शालिषष्टिकेति । समा-
सवत्सर । ऋग्यान्मासाशिना मांसम् ।

काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगम् ॥ ६ ॥

गृध्रभासखरोष्ट्र च हितं छद्मोपसंहितम् ।

ज्ञातं जुगुप्सित तद्धि छर्दिषे न बलौजसे ॥ ७ ॥

स०-काकोलूकादिकमेतन्मास हितम् । किम्भूतम्^१ छद्म
नोपसंहितम्, -काकादयस्तित्तिर्यादिशब्देन देया इत्यर्थः । कि
मित्येव क्रियते^२ इत्याह-यस्मात्तत् जुगुप्सित ज्ञात सत् छर्दिषे
सम्पद्यते, न बलाय न बलौजसे ।

आ० २०-काकादिमासभक्षणोपायमाह-काकोलूकेति ।

मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ।

वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः ॥ ८ ॥

भृष्टाः सर्पपतैलेन सर्पिषा वा यथायथम् ।

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः ॥ ९ ॥

हिता मौलककौलत्थास्तद्व्यूषाश्च साधिताः ।

स०-मृगाद्या -मृगविष्किरप्रतुदा[दय], पित्तकफयोर्हिता ।
वाते [प्रसहादय -] प्रसहमहामृगापूचरादयो, हिता । किम्भू
ता^३ वेसवारीकृता -पिष्टा, पथ्या । तथा, रसादयो-मास-
रसादय कल्पिता । तथा, सर्पपतैलेन भृष्टा, सर्पिषा वा देश-
कालाद्यपेक्षया यथायथ भृष्टा । तथा, रसिका -प्रशस्तरसवन्त,
प्रशसाया ह्येष मत्वर्थीय । मृदवो-न तीक्ष्णा । तथा स्निग्धा
सैन्धवादिभिः कृतसस्कारा हिता । तद्वत्-तथैव, मौलकादिकृता
यूषा ।

आ० २०-मासपाकप्रकारमाह-मृगाद्या इति । मृगाद्या-
श्रत्वारो वर्गा । प्रसहाद्याश्चत्वारः । यथायथ-पित्ते सर्पिषा,
कफवातयोः सर्पपतैलेन । रसिका-सुरसा । पटु-द्रव्य-
लक्षणम् ।

यूषानाह-हिता इति । तद्वत्-मासरसवत् ।

सपिप्पलीक सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १० ॥

सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाज रसं पिबेत् ।

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ ११ ॥

स०-पिप्पल्यादिभिः सस्कृतमाज मासरस घृतादिस्नेहेन
स्निग्ध पिबेत्, इत्यत्र मासानामवश्यं स्निग्धत्वेऽपि स्निग्धग्रह-
णमेषा घृतादिस्नेहेन स्निग्धत्व कार्यमिति प्रतिपादयति । तेन-
रसेन पीतेन, षट् विकारा पीनसादय -“पीनसश्चासकासां-
समूर्धस्वरसज” (हृ नि अ ५।१३), शाम्यन्ति ।

१ ‘अचाषख’ अ इ । २ मृगाद्या -मृगविष्किरप्रतुदविलेशया ।
प्रसहादय -प्रसहमहामृगापूचरमस्या । ३ ‘रसादिषु-पेयादि-
गदकादिषु (?) विधिव्यजनेषु, कल्पिता । पटुद्रव्यै -आर्द्रकविष
जित्प्रभृतिभिः, आभिमुख्येन सस्कृता । तद्वत्-पटुद्रव्याभिसंस्कृता
स्निग्धा यथायथ भृष्टा ।’ इति चन्द्र । ४ ‘मौलक’ स.स ।
५ ‘माजरसं’ अ.इ.फ.स.यू । ६ ‘माजमा’ ट. ।

आ० २०-आजमांसरसमाह-सपिप्पलीकमिति । पीन-
सादय -एकादशस्वाद्याः षट् । अस्य पाकविधि [सिद्धयोगे
राजयक्षमाधिकारे श्लो ३]-“द्रव्यतो द्विगुण मास सर्वतोऽष्ट
गुण जलम् । पादस्थ सस्कृत चाज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥”
इति । सङ्ग्रहे तु (चि अ ७)-“कोलदाडिमनिर्यासपिष्टयाऽ-
स्थिविहीनया । द्राक्षया स्वच्छधान्याम्लमुतालोडितकल्कया ॥
कार्यं सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्वित । समाक्षिकः
सकपूरः सलवङ्ग सकेसर ॥ चन्द्रकान्तो यथार्थाख्य
शोषहाऽग्निरुचिप्रद । शुक्ताभ्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षाया कैलिकत
पलम् ॥ गुडषट्पलसयुक्त युक्त श्लक्ष्णेश्च कार्ष्णिकैः । वृक्षा-
म्लधान्यद्रविडीराजिकादाडिमोषणैः ॥ पलेन नागपुष्पस्य
किञ्चित्सौवर्चलेन च । ससेव्यपत्रत्वक्तोयः सुरसारसम्
र्च्छित ॥ भूरिभूस्तृणको राग कल्प्यो हृद्यः समाक्षिक ॥”
इति । द्रविडी-पुला । तोय-वालकम् । सुरसारस -तुलसी-
रस, तेन मूर्च्छित -एकलोलीभाव नीत । भूरि-उद्धतरस-
गन्धि, भूस्तृण यत्र स तथा । राग-पानकभेदः ।

पिबेच्च सुतरा मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनम् ।

पित्तादिषु विशेषण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ १२ ॥

सिद्धं वा पञ्चमूलेन तामलक्याऽथवा जलम् ।

पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ॥ १३ ॥

कल्पयेच्चानुकूलोऽस्य तेनान्न शुचि यत्नवान् ।

स०-अतितरा जीर्णं पुराण, च मद्यं स्रोतोविशुद्धिकरं पिबे
त् । पित्तादिषु पित्तकफवातेषु, यथायुक्त्या मध्वादीन् विशेषेण
पिबेत् । अथवा, पञ्चमूलेन-हस्तेन, सिद्ध जल पिबेत् । ताम-
लक्या वा जल पर्णिनीभिश्चतसृभिर्वा जल पक्व पिबेत् । धा-
न्यनागरकाभ्यां वा शृत पिबेत् । अस्य च-यक्ष्मिण, अनुकूलो
यत्नवान् परिचारकोऽन्नं शुचि तेन-पञ्चमूलादिजलेन, कल्पयेत् ।
अनुकूलादिग्रहणमत्रातिशयार्थम् ।

आ० २०-मद्यमाह-पिबेच्चेति । सुतरां-अन्येभ्यो द्रव्ये-
भ्यः । मधु-मार्द्विक, तत्पित्ते । अरिष्ट कफे । अच्छवारुणी वाते ।
पानीयमाह-सिद्ध वेति ।

एतानि चत्वारि जलान्यन्नपाकेऽपि योज्यानीत्याह-कल्प-
येच्चेति । तेन-पञ्चमूलादिजलान्यतमेन । अनुकूलो यत्नवा-
निति पाचकविशेषणम् । शुचीति पाक्यविशेषणम् । यक्ष्मि-
णोऽन्ने तात्पर्यार्थम् ।

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन वा ॥ १४ ॥

बलागर्भं घृतं योज्यं ऋग्यान्मासरसेन वा ।

सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १५ ॥

स०-दशमूलकाथेन तथा पयसाऽथवा मासरसेन बलाक-

१ ‘काख्यो य’ स मू । २ ‘ताम्लधा’ स. स. । ३ ‘कल्पित’
स मू । ४ ‘कल्पो’ फ । ‘कण्ड्यो’ स. स. । ५ ‘रिष्ट च
वारुणिम्’ इ चन्द्र ।

ल्लेन साधित घृत योज्यम् । कथ्यान्मासरसेन वा बलागर्भं पक्व घृत योज्यम् । क्षीरेण वा दशगुणेन बलागर्भं सिद्ध घृत सक्षौद्र योज्यम् ।

आ० २०-अथ घृतानि । तत्र घृतसप्त[क]माह-दशमूले-नेति । दशमूलगर्भं द्वे । बलागर्भमेकम् । दशमूलस्य काथश्चे-च्चत्वारि । बलागर्भागर्भहीनमेकमिति सप्त (१) । सक्षौद्राणि पेयानि ।

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षा फलानि कुटजस्य च ।
पुष्कराह्वं शठीं कृष्णा व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १६ ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परम् ॥ १७ ॥

स०-जीवन्त्यादीन् कल्कीकृत्य घृत चतुर्गुणे जले पक्व रोग-राजहर परम् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-जीवन्तीमिति ।

घृतं खर्जूरमृद्रीकामधुकैः सपरुषकैः ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ १८ ॥

स०-कल्कीकृत्य पक्वमित्यनुवर्तते । खर्जूरादिभिः कल्कीकृत्य घृत पक्व पिप्पलीचूर्णेन युक्त वैस्वर्यादिहरम् ।

आ० २०-अन्यदाह-घृतमिति । खर्जूरादिकाथेन पिप्प-लीकल्लेन ।

दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ १९ ॥
शिरःपार्श्वसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद्धृतम् ॥ २० ॥

स०-दशमूलकथितात् क्षीराद्यत्सर्पिरुदियात्-उद्धच्छेत्, तत्-प्रत्यग्र, पिप्पलीक्षौद्रान्वितमतिशयेन स्वरबोधन शिरः पार्श्वसशूलघ्न कासादिहरम् । अथवा, पञ्चभिः पञ्चमूलैः शृता-त्क्षीरात् यदुद्धवेद्धृतं तत्पूर्वगुणम् ।

आ० २०-अन्यदाह-दशमूलशृतादिति । नव-प्रत्यह कृतम् ।

पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतर्द्धमणः सप्तकं बलम् ॥ २१ ॥

स०-पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे पक्वमेतर्द्धमणः सप्तकं बल-पीनसादिक, एतद्धृतं जयेत् ।

१ 'बला ।' इ । २ 'तामलकी-सहपत्रफला ॥ नव सपि - नवनीतम् । पञ्च पञ्चमूलानि-आद्यानि ॥ सप्तकं बल- 'कण्ठोष्वा- सादि' (ह नि अ ५।१५) सप्तोपद्रवकृतम् ।' इतीन्दु । ३ हेमाद्रीन्दु तु पञ्चभिरित्यादि सिद्धसर्पिरित्यन्तमेकमेव घृत मन्येते । अरुणदत्तवत् चरुपाणिदत्तोऽपि पञ्चानामित्यादिना घृतान्तर व्याख्याति । ४ 'द्यक्षिमणः' अ इ फ , ट, ड. ।

आ० २०-अन्यदाह-पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वेति । रसक्षीर-योश्चतुर्गुणत्व मिलितयो , परिभाषया प्राप्तत्वात् ।

पञ्चकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद्धृतम् ।
प्रस्थोन्मित तुल्यपयः स्नोनसा तद्विशोधनम् ॥ २२ ॥
गुटमज्वरोदरप्लीहग्रहणीपाण्डुपीनसान् ॥
श्वासकासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ २३ ॥

स०-पञ्चकोलादिना षट्पलेन कल्केन घृतप्रस्थ तुल्यक्षीर पचेत् । तत्स्रोतसा विशोधन स्यात् । अत्र चातुक्तमपि जल स्नेहा-चतुर्गुणं त्रिगुण वा देय पूर्वोक्तन्यायात् । तथा गुल्मादीन् जयेत् ।

आ० २०-षट्फल घृतमाह-पञ्चकोलेति । षण्णा पलानि कल्कीकृतानाम्, पश्चात्कल्कीकरणे कल्काधिक्यात् । द्रव-चातुर्गुण्य जलेन पूरणीयम्, जलं त्रिना मुक्तरसत्वाभावात् ।

रास्त्राबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि ।
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्धृतम् ॥ २४ ॥

स०-रास्त्रादिकाथे जीवन्तीपिप्पलीकल्क क्षीरसहित पक्व घृत शोषजित् ।

आ० २०-अन्यदाह-रास्त्राबलेति ।
अश्वगन्धाशृतात्क्षीराद्धृतं च ससितापयः ।

स०-अश्वगन्धया शृतात् क्षीराद्धृतं घृतं शर्कराक्षीरयुत पूर्वोक्तगुणम् ।

आ० २०-अन्यदाह-अश्वगन्धाशृतादिति । सितया क-ल्लेन पयसा वैद्रेण (द्रवेण) सिद्धम् ।

साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ २५ ॥
तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तमयापहम् ॥ २६ ॥
मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मासरसेन वा ।
कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥ २७ ॥

स०-साधारणस्य-विलेशयप्रसहाना मांसस्य, तुला-पल-शत, जलद्रोणद्वये पचेत् । तेनाष्टभागशेषेण काथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थ पचेत् । मांससर्पिः सज्जमेतत् केवल पीत मासरसेन वा युक्त पीत वातपित्तघ्न कासादिजित् ।

आ० २०-मांसघृतमाह-साधारणामिषतुलामिति । सा-धारण-प्रसहविलेशयानाम् । पीतं प्रातः, रसे[न]युक्तं भोज-नम् । सङ्ग्रहे (चि अ ७)-"दुरालभा गोक्षुरक चतस्रः पर्णि-नीर्बलाम् । भागान् पलोन्मितान् कृत्वा पल पर्यटकस्य च ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते । पूते तस्मिन् घृतप्रस्थ क्षीरं च द्विगुणं पचेत् ॥ गर्भं दत्त्वा शठीकृष्णाभूनिम्बोत्पल-सारिवा । त्रायन्ती पौष्कर मूल सहपत्रफला फलम् ॥

१ 'गुणं देय' ध ड । २ 'क्षीरात् प्रमथ्य गृहीत घृत' इतीन्दु । ३ 'रसेषु वा' फ , ड । ४ 'क्षीरद्विगुणितं प' स ड । ५ 'सपत्रं त्रिफला' स मू । 'समज्ञा त्रिफला' फ । 'सहपत्रफला-तामलकी' इतीन्दु ।

कुटंजस्य जयेत्तद्वि शिरःपार्श्वसवेदनाम् । तृष्णा छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान् ॥ उत्पलसारिवा-कृष्णसारिवा । यष्टीबलागुह्यवपञ्चमूलतुला पचेत् । शूणोऽपामष्टभागस्थे तत्र पौत्र पचेद्वृतात् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसन्निपात्रे पयसोऽर्मेणे । संपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥ ससैन्यराजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितम् । सुर्वाहरिद्राखदिरकाथसर्पिं शकृद्रसम् ॥ गोगजजाविहृज पयस्तुल्यान् दशद्रवान् । स्वादुस्कन्ध त्रिकटुक कलिकृत देवदारु च ॥ पचेत्तच्छ्वासशोषघ्न तद्वद्वासावरीघृतम् । संपञ्चपटु पञ्चाजक्षयी क्षीरानुप पिबेत् ॥ द्विपञ्चमूलवरणयवबिल्वपुनर्नवा । करञ्जबोर्दस्थविरकुलथबदराशिका ॥ भल्लातक च तत्काथे षड्गुणे साधयेद्वृतम् । गर्भं दत्त्वा स्नुहीक्षीरं शुंकाख्याचन्यसैन्धवम् ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहम् ॥” इति । तथा (सङ्ग्रहे चि अ ७)-“यवाग्वा वा पिबेन्मात्रा लिह्याद्वा मधुनाऽन्विताम् । सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ॥” इति । सर्वेषां सर्पिषां प्रयोगान्तरमेतत् । वङ्गसेने तु (राज श्लो ९५)-“गुडूचीसारिवाहस्वापञ्चमूलीबलावृषम् । समूलपत्रशाख तु पृथग्दशपलाशिकम् ॥ जलद्रोणे विपक्तव्य यावत्पादावशेषितम् । पिप्पली चन्दन रोध्र ह्रीवेरोशीरपर्पटम् ॥ पाठाभूनिम्बयष्ट्याह्वत्रायन्तीनीलमुत्पलम् । मुस्तकेन्द्रयवा शुण्ठी कटुक सदुरालभम् ॥ त्वक्पत्र वृषमूल च कल्कैरर्धपलेर्भिषक् । अजाक्षीरेण तत्तुल्य घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ हन्ति यक्ष्माणमयुग्र रक्तपित्त त्रिदोषजम् । श्वासकासक्षतक्षीणदृहशोषरुजापहम् ॥ वासाभृतारिष्टनिदिग्धिकानां रसेऽश्वगन्धेभबलार्जुनानाम् । सिद्ध सपञ्चोषणपुष्कराणां कल्कैर्घृतं छागपर्यंश्च शोषे ॥” इति । योगरत्ने-“मधुकस्य शतं दद्यात् काश्मर्याणां तथाऽऽढकम् । परुषकाणां द्राक्षायां खर्जूरौदनपाक्ययो ॥ मधूकपुष्पस्य तथा मुजातकाढकम्(?) । द्विद्रोणेऽपि विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ तस्मिन्कषाये पूते च पुनर्भावधिश्रयेत् । आर्द्रामलककाश्मर्यविदारीक्षुरसाढकम् ॥ तैलाढकं तु सयोज्य पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे । तस्मिन्तथा पच्यमाने कल्काश्चेमान् समावपेत् ॥ पिप्पलीं शृङ्गवेरं च कदलीं [च स] शर्कराम् । बलावालकदम्बं च सूक्ष्मैला पद्मबीजकम् ॥ शृङ्गाटकं कसेरु च जीवनीयानि यानि च । द्विपलीनं पृथग्दत्त्वा विपचेन्मृदुनाऽग्निना ॥ तत्सिद्धं स्नावयित्वा तु शीतं क्षौद्रेण ससृजेत् ।

१ ‘टजाच्च ज’ स द्व. । २ ‘ष्णाच्छदिरती’ फ । ३ ‘शूणो-द्रोण-द्रवम् । पात्र-आढकम्’ इतीन्दु । ४ ‘सुपिष्टै’ स द्व । ५ ‘स्तुल्य दशद्रवम्’ फ । ६ ‘तत्त्वाशु शो’ स मू । ‘तत्त्वाशु शो’ स स । ७ सपञ्चपट्टिति श्लोकार्थं सङ्ग्रहद्वये नोपलभ्यते । ८ ‘बोलस्य’ स स । ‘बोलस्यविर-बोलवृक्ष’ इतीन्दु । ९ ‘शुक्लाक्षा चैव सै’ स मू । १० ‘धुरान्वि’ स.मू.फ. । ११ ‘मेषा दद्या’ स द्व. । १२ ‘पलानि च ।’ वङ्ग. । १३ ‘शोथरु’ वङ्ग. । १४ ‘य सु शो’ वङ्ग. ।

नस्यमभ्यञ्जनं पानं प्रशस्तं वस्तिर्कर्मणि । वातव्याधिषु सर्वेषु क्षतक्षीणे शिरोग्रहे । वातश्चले(?) प्रमेहे च गुल्मे चाशौ भगन्दरे ॥ वातभग्नाङ्गहीनानां कासे श्वासे च हृद्ग्रहे । ज्वरा निसारेष्वरुचौ कर्णनादे स्वरक्षये ॥ सुकुमारमिदं तैलं बालवृद्धसुखावहम् । एतद्धि वृष्यं बल्यं [च] रक्तमासविबर्धनम् ॥ स्वरवर्णंरुचौ चैव शोषिणाममृतोपमम् । निपाकस्वस्य शैलस्य(?) सम्यक्सिद्धस्य योजयेत् ॥ उदस्त्रिदिव दध्यर्थं सोऽपि कृत्यकरो भवेत् । एकादशं च षड् चैव शोषिणां य उपद्रवा ॥ सुकुमारं प्रशमयेन्मेध्यो(घो)ऽशिरि(मि)व वृद्धिमान् ॥” इति । ओदनपाक्या-बला ।

एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् । सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसम्भवान् ॥ २८ ॥ भल्लातकं विडङ्गं च पृथगष्टपलोन्मितम् । सलिले षोडशगुणे षोडशाशस्थितं पचेत् ॥ २९ ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् । तवक्षीर्याः क्षिपेन्नृशतिसितायां द्विगुणं मधु ॥ ३० ॥ घृतात्रिजातात्रिपलं ततो लीढं खजाहृतम् । पयोनुपानं तत्प्राक्ले रसायनमयन्त्रणम् ॥ ३१ ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हन्ति चाक्षिरात् । मेहगुल्मक्षयव्याधिपाण्डुरोगभगन्दरान् ॥ ३२ ॥

स०-एलादि प्रत्येकमष्टपलप्रमाणं षोडशगुणे जले षोडशाशस्थितं-षोडशाशानशेषितं यथास्यात्तथा, पचेत् । तेन-काथेन, पुनर्घृतप्रस्थं पचेत् । सिद्धे चास्मिन् घृते तुगाक्षीर्या पलानि षट्, सितायाश्चिन्तिपलानि, माक्षिकं घृताद्विगुणं-प्रस्थौ द्वावित्यर्थः, त्रिजातकात् पलत्रयं तदेतस्मिन् क्षिपेत् । खजाहृत-समीकरणाय दर्व्याऽऽलोडितं, पूर्वाह्ने लीढं पयोनुपानं रसायनमयन्त्रणं मेध्यादिगुणं च स्यात् । आश्वेव गुल्मादीन् हन्ति ।

आ० र०-अथ सर्पिर्गुडा । तत्रैलादिसर्पिर्गुडमाह-एलाजमोदेति ।

ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ।

स०-ये च क्षते सर्पिर्गुडा गदितास्ते च क्षयेऽपि योज्याः ।

आ० र०-क्षतकासोक्तान् सर्पिर्गुडानतिदिशति-ये चेति । वङ्गसेने (राज श्लो १२१)-“छागमासतुला गृह्य साधयेन्नैववणेऽभसि । पादशोषेण तेनैव सर्पिं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ ऋद्धिर्बृद्धिश्च मेदे द्वे तथा ऋषभजीविते(वके) । काकोली-क्षीरकाकोली कल्कैः पृथक्पलोन्मितै ॥ सम्यक्सिद्धे चावतार्यं शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करायां पलान्यष्टौ मधुनः कुडव क्षिपेत् ॥ पलं पलं लिहेत्प्रातर्त्यक्षमाणं हन्ति दुस्त-रम् । क्षतक्षयं च कासं च पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ स्वरक्षयमुरोगश्चासं हन्यात्सुदुस्तरम् । बलमासकरं वृष्य-

१ नल्वणो-द्रोण । २ ‘द्वे जीवकर्षभकौ तथा ।’ वङ्ग. ।

मन्त्रिसन्दीपन परम् ॥ (श्लो १३५)-वासकस्य रसप्रस्थ
मानिका सितशर्करा । पिप्पली द्विपल तद्वदाज्य मृद्वग्निना
पचेत् ॥ लेहीभूते ततः पश्चाच्छीते क्षौद्रपलायकम् । दत्त्वाऽ
वैचारयेद्वेद्यो मात्रया लेहमुत्तमम् ॥ निहन्ति राजयक्ष्माण
कासश्वासश्च दारुणम् । पार्श्वशूलश्च हृच्छूल रक्तपित्त
ज्वर तथा ॥ त्वक्क्षीरीस्त्राविणीद्राक्षामूर्ध्वभक्तजीवकैः ।
वीरद्विक्षीरकाकोलीबृहतीकपिकच्छुभिः ॥ खर्जूरवृषमेदाभिः
क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः । धात्रीविदारीक्षुरसप्रस्थैः प्रस्थ
घृतात्पचेत् । शर्करैर्धतुला शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ॥
दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात् कासहिकाज्वरपहान् । यक्ष्माण
तमकश्वास रक्तपित्त हलीमकम् ॥ शुक्रनिद्राक्षय तृष्णा
हृन्त्यु काश्य सकामलम् । तथैव च्यवनप्राशः पित्तोद्रेके प्र
शस्यते ॥” इति ।

त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥३३॥

चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा वाऽवलेहिताः ।

स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्फनाशनाः ॥ ३४ ॥

स०-त्वगेलादयः क्रमेण द्विगुणाश्चूर्णिता भुक्ता माक्षिकस
र्पिर्भ्यां वाऽवलेहिता स्वर्या-स्वराय हिताः स्युः, कासादिघ्नाश्च ।

आ० र०-अथ चूर्णादीनि । तच्च (त्र) त्वगादिचूर्णमाह-
त्वगेलेति । क्षीरी-तुगाक्षीरी । सङ्ग्रहे (चि. अ ७)-
“खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशुङ्गीदुरालभा । त्रिफलापिप्पली-
मुस्तशृङ्गादीगुडशर्करा ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुरसा
शर्करा गुड । नागर चित्रको लाजा. पिप्पल्यामलक गुड ॥
विडङ्गसारश्रविका ज्यूषण च विचूर्णितम् । अर्धश्लोकैः
स्मृता लेहा. पञ्चैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्या कासक्षयश्वास-
पार्श्वरुक्फनाशना ॥ तिलमाषाश्वगन्धा वा माक्षिकाजघृत-
द्रुता । पूर्वोक्तेष्वेव [रोगेषु वार्तप्रायेषु] पूजिता ॥” इति ।
वङ्गसेने (राज श्लो ३६)-“धान्याकपिप्पलीविश्वदश
मूलीजल पिबेत् । पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥
अश्वगन्धामृताभीरुदशमूलीबलावृषा. । पुष्करातिविषे घ्नन्ति
क्षय क्षीररसाशिनः ॥ कपिमास समादाय श्लक्ष्णचूर्णं
तु कारयेत् । तत्पिबेत् क्षीरसंयुक्त क्षयरोगहर परम् ॥
हरिणः छागमांसं तु [श्लक्ष्णचूर्णांकृतं शुभम् । अजाक्षीरेण
पातव्यं क्षयव्याधिविनाशनम् ॥ दशमूलवचारास्त्रा]पुष्कर-
सुरदारुनागरैः कथितम् ॥ पेय पार्श्वशिरोरुक्कासश्वासादि-
शान्तये सलिलम् । ककुभत्वङ्नागबलावानरिवीजानि
चूर्णितं पयसि । पक्कं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासह

रम् ॥ द्विपञ्चमूलमगधाधान्यनागरज जलम् । चातुर्जा
तकसंयुक्तं पिबेन्नित्यं क्षयातुर । कासज्वरादिशमनं बल-
पुष्टिविवर्धनम् ॥ समूलपुष्पत्वक्पल्लवाया रसं प्रयोज्यो
मदयन्तिकाया । मासोपयोगेन समस्तलिङ्गं यक्ष्माणमुग्रं
जयति प्रसह्य ॥ छाग मांसं पयश्छाग छाग सर्पिः सनागरम् ।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ कृष्माण्डक-
फलोत्थेन रसेन परिपेषितम् । लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जये-
दुग्रं क्षयं नर ॥ व्योषं शतावरी त्रीणि फलानि द्वे बले तथा ।
सर्वामयहरो योगे सोऽयं लोहरजोन्वित ॥ एतद्वक्ष्यं क्षतं
हन्ति कण्ठजा विविधा रुजम् । राजयक्ष्माणमत्युग्रं सोरुस्त-
म्भमथार्दितम् ॥ (श्लो ८५)-शृङ्गयजुर्नाश्वगन्धानागबला-
पुष्कराभयाच्छिन्नरुहा । तालीसादिसमेता लेह्या मधुसर्पिषा
च यक्ष्महरा ॥” इति । योगरत्ने-“कृष्णाद्राक्षासितालेह
क्षयहा क्षौद्रतैलवान् । मधुसर्पियुतो वाऽश्वगन्धाकृष्णासितो-
द्भवः ॥ शतावरी विदार्यश्वगन्धा पथ्या पुनर्नवा । बला-
त्रय [श्व]दष्टाऽऽज्यमधुलेहं क्षयापह ॥ शिलाजितुमधुव्योष
ताप्यलोहरजासि यः । क्षीरभुक् लेहितस्याशु क्षयं क्षयमवा-
मुयात् ॥ मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभया. । घ्नन्ति
यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिनः ॥ शर्करामधुसंयुक्तं
नवनीतं लिहन् क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टिमनुत्त्ये वाऽऽज्य-
माक्षिके ॥ बाह्यालकरसो (सात्) सिद्धं सर्पिः पीतं क्षयं हरेत् ।
घृतमाक्षिकसन्मिश्रो बाह्यालकरसो यथा ॥ जातसारं तु
गण्डीरं सपुष्पं परिशोषयेत् । षडशशेदेतं कृत्वा तस्य पञ्चा-
ढकं पचेत् ॥ त्रींश्वेव त्रिफलाप्रस्थान् दशमूलीतुला तथा ।
दद्यात्कुटजवलकस्य पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ भल्लातकानीड-
(न्द्र)यवा विडङ्ग वनमेव च । अर्धप्रस्थसमान् भागानेकैकस्य
समापयेत् ॥ पाठा मधुरसा षड्गन्धा चित्रकस्तथा । एषा दश-
पलान् भागान् मृद्वीकायास्तथाऽऽढकम् ॥ तोयद्रोणेषु दशसु
पचेद्विद्रोणशेषितम् । तस्मिन्कषाये पूते तु द्वे गुडस्य तुले
पचेत् ॥ योगेन साधितं चैव शुभे भाण्डे निधापयेत् । द्वौ
प्रस्थौ पिप्पलीनां तु द्वौ चायोरजसस्तथा ॥ अर्धप्रस्थौ विड-
ङ्गानां कुडवो मरिचस्य च । एतानि सूक्ष्मचूर्णानि प्रतीवा-
पार्थमाहरेत् ॥ चूर्णमिन्द्रयवानां च मधुना सह योजयेत् ।
भाण्डप्रलेपं कर्तव्यं समासिच्य निधापयेत् ॥ एष मास-
स्थितो लेह्यो यथाव्याधिबलाबलम् । गण्डीरारिष्टं हृत्पेष
व्यासतं परिकीर्तितं ॥ एष शोषान् प्रमेहाश्च गुदमांश्च
जठराणि च । क्रिमिकोष्ठानि वध्मानीं स्त्रीहाशांसि भगन्दरम् ॥
श्वयथु पाण्डुरोगाश्च ग्रहणीदोषमेव च । ग्रन्थीन् सगल-
गण्डाश्च गण्डमाला तथैव च ॥ विषमज्वरकासांश्च विद्वर्धि

१ ‘ल सर्पिर्वत्वा मृ’ वङ्ग । २ ‘वतार’ वङ्ग । ३ ‘रायास्तुला’
वङ्ग । ४ ‘रामयम्’ वङ्ग । ५ ‘चाव’ अ इ फ । ६ ‘मुस्ता’
शृङ्गाद्यु’ स स. । ७ ‘ते मधुस’ स स. । ८ ‘तरोगेषु’ स मू ।
९ ‘दि निवर्तयेत्’ वङ्ग । १० ‘ताभार्जीदशमूलीवचावृ’ वङ्ग । ११ ‘हा-
रिण छा’ वङ्ग. । १२ ‘पार्श्वसशिरोरुक्क्षयकासादि’ चक्र. वङ्ग ।

१ ‘मूलीम’ वङ्ग. । २ ‘लपत्रच्छदपल’ वङ्ग. । ३ ‘येद्रक्तक्षय’
वङ्ग । ४ ‘ग सेव्यो लो’ वङ्ग । ५ ‘एष वक्ष’ चक्र. । ६ ‘अ
बाहुस्त’ वङ्ग । ७ ‘राह्या’ वङ्ग । ८ ‘सर्पिर्भ्या य’ वङ्ग. चक्र. ।
९ ‘कृष्णयुतो’ फ. ।

वातशोणितम् । अरिष्ट शमयत्येष युधि शक्र इवासुरम् ॥
समूलां पिप्पलीं शृङ्गीं बृहतीमश्मभेदकम् । पटोल देवकाष्ठ
च श्वद्वामभयाशतम् ॥ एकैक षोडशपल कोलानामाढक
मितम् । दन्तीचित्रकमूलानां पञ्चविंशपल पृथक् ॥ चतु-
गुणे जलद्रोणे पचेदध्वावशेषितम् । शीत समावपेन्नाण्डे
प्रलिप्ते मधुसर्पिषा ॥ खण्डस्य द्वे शते शुद्धे तद्वलेहस्य चाव-
पेत् । पत्रं कृत्वा तिलोत्सेध सूक्ष्मचूर्णीकृतानि च ॥ ग्रियङ्गु
पिप्पलीं रोध्रं मृद्वीकामेलवालुकम् । क्रमुक शतपुष्पं च
निम्ब तेजोवतीमपि ॥ पालिक देवदारु च खदिराच्च चतु-
ष्पलम् । क्षौद्रप्रस्थद्वयं चापि समासिच्य घटे शुभे ॥ सौम्ये
पुष्पे तथा हस्ते रोहिण्यामुत्तरासु च । दशरात्रस्थितो पे(दे)
योऽरिष्ट भान्नेयपूजितः ॥ अश्विभ्यां कथितं पूर्वं रसायनमिदं
शुभम् । यथाम्निबलमात्रां तु पिबेदस्य हिताशिनः ॥ धन्य
पुष्टिकरं मेध्यं वलीपलितनाशनम् । क्षयकासज्वरह्रीह
कुष्ठगुल्माम्निमार्दवे ॥ श्वित्रेऽश्मर्माक(म)थोददं विद्वध्याम-
थ(न्न)विद्विषु । गण्डरोगोदरतथा(?)रेतोदोषे च शस्यते ॥
नाडीपीडकयोर्दोषे भूतापसारसङ्करे । रहस्यमेतद्वैद्याना-
मुपदिष्टं चिकित्सितम् ॥ मद्यं क्रव्यादमास च शोषिणाम-
मृतोपमम् ॥ फलत्रिककाथविशुद्धमादौ शुद्धं गुडूच्या दश-
मूलशुद्धम् । स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं शिलाजतु
स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ स्थिरादि-विदार्यादि । काकोली
युगादि-पञ्चकादि । रसोनयोग विधिवत्क्षयार्तं क्षीरेण वा
नागबलाप्रयोगम् । भवेत् वा मागधिकाविधानं तथैव योग
जतुनोऽश्मजस्य ॥” इति ।

अथ स्वरसादचिकित्सितम् ।

विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ।

स०-अस्य-क्षयिणः, स्वरसादे विशेषेण नस्यधूमादि
योज्यम् ।

आ० र०-

तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ॥ ३५ ॥
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतम् ।

साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमैर्तगलेन वा ॥ ३६ ॥

स०-[तत्र]-तेषु च स्वरसादेषु मध्ये, वातजे स्वरसादे
कासमर्दादिस्वरसैः साधितमौत्तरभक्तिक-भक्तादूर्ध्वं घृतं पिबेत् ।
मार्कवो-भृङ्गराज । तच्च सर्पिं कासजित् स्वर्यं च स्यात् । उत्त-
रभक्तादिति “मयूरव्यसकादित्वात्” समासः, ततश्च “अध्या-
त्मादित्वात्” ठञ् । अथवा, और्तगलेन-नीलपुष्पसहचरेण,
सिद्धं घृतमेव पिबेत् ।

१ “यत्किञ्चिद्वाजयक्ष्मण्युक्तं तदेकादशस्वपि रोगेषु चिकित्सितं
सामान्येनोक्तमेव यत्, अत उच्यते-विशेषादित्यादि ।” इतीन्द्र ।
२ ‘बेदुत्त’ अ इ.स मू । ३ “आर्तगल-ककुभ सुगन्धमूल
‘कौहा’ इति नाम्ना पूर्वदेशे प्रसिद्धः ।” इति डल्हण । “रजाकर-
स्वार्तगलो हिन्तालो भीषणाह्वयः ।” इतीन्द्र ।

आ० र०-

बदरीपत्रकलकं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।

स०-अथवा बदर्या पत्रकलकं घृतभृष्टं ससैन्धव योजयेत् ।

आ० र०-

तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलैः ॥ ३७ ॥
हंसपाद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ।

स०-अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्वं नस्तोऽवसेचयेत् ।
कृमिघ्न(नुत्)-विडङ्गम् । फल-मदनफलम् । हंसपादी-कीट-
मारिका । नस्त इति “नसनासिकाया यत्तत्क्षुद्रेषु” इत्यनेन
तसि नसादेशः ।

आ० र०-

सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडौदनम् ॥ ३८ ॥
अश्रीयात्पायसं चैव स्निग्धं स्वेदं नियोजयेत् ।

स०-तथा गुडौदनं सर्पिषा सह सुखोदकानुपानमश्रीयात् ।
पायसं चैव ससर्पिष्कं सुखोदकानुपानमद्यात् । स्वेदं च स्निग्धं
योजयेत् ।

आ० र०-

पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोनुपः ॥ ३९ ॥
क्षीरिवृक्षाङ्कुरकाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ।
अश्रीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥ ४० ॥

स०-पित्तोद्भवे सर्पिं समाक्षिकं क्षीरिवृक्षाङ्कुरादिकाथक-
ल्कसिद्धं शृतशीतक्षीरानुपं पिबेत् । मधुयष्टिकान्वितं पायसं
ससर्पिष्कं भुञ्जीत ।

आ० र०-

बलाविदारिगन्धाभ्यां विदार्या मधुकेन च ।

सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमम् ॥ ४१ ॥

स०-बलादिभिः सिद्धं सर्पिं ससैन्धव पर स्वर्यं स्यात्
सम् । विदारिगन्धा-शालिपर्णा ।

आ० र०-

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।

साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ॥ ४२ ॥

स०-पित्तजे स्वरसादे प्रपौण्डरीकादिसाधितं क्षीरोद्भवं
सर्पिं श्रेष्ठं नस्यम् ।

आ० र०-

लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृतौघृतम् ।

स०-मधुरकाणां च-मधुररसद्रव्याणां, चूर्णं मधुघृतान्वितं
लिह्यात् ।

आ० र०-

१ ‘न्धवमुत्तरभक्तिक यो’ ट. । २ ‘मिहृत्क’ अ इ. । ३ ‘ता-
न्वितम्’ स.स. ।

पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ ४३ ॥

कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतम् ।

व्योषक्षाराग्निचविकाभार्गीपथ्यामधूनि वा ॥ ४४ ॥

स०-कफोद्धवे कटूनि-कटुकरसानि द्रव्याणि, मूत्रेण पिबेत् । रूक्षभोजनश्च स्यात् । तथा, कट्फलादिक तैलमधु-
प्लुतं लिह्यात् । व्योषादीनि वा एव लिह्यात् ।

आ० २०-

यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ।

भुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुण्ठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥

स०-यवैरुपादानैर्यमके-स्नेहद्वये, कणाधात्रीकृता-एतत्काये
सिद्धा, यवागूं पिबेत् । तथा, भुक्त्वा पिप्पली शुण्ठी वाऽद्यात् ।
अथवा, तीक्ष्ण वमन भजेत् ।

आ० २०- . . .

शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।

पिबेत्पयासि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ ४६ ॥

इति स्वरसादचिकित्सितम् ।

स०-यस्योच्चैर्भाषमाणस्य स्वरोऽभिहतः स मधुरै-जीव-
नीयै सह, शृतानि शर्करामाक्षिकमिश्राणि पयासि पिबेत् ।

आ० २०-

अथारोचकचिकित्सितम् ।

विचित्रंमन्मरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ॥ ४७ ॥

द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनैः ।

कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ ४८ ॥

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परम् ॥ ४९ ॥

स०-अरोचके विचित्र-नानाविधमन्त्रं, हित-पथ्यम् ।
किम्भूतम्^१ हितै-पथ्यै, उपहित-मिश्रितम् । एवमरुच्याख्यो
व्याधिविशेष सर्वव्याधिभ्यो गरीयान् । येनापथ्यमपि यदन्न
तस्मै तदपि देयं प्राणसन्धारणार्थम्, “अन्नमेव प्राणिनां प्राणा”
इत्याहुः । एवं च सर्वव्याधिष्वरुचिरेव पूर्वं जेतव्या, ततो
ज्वरादय इत्यर्थादुक्तं भवति ।

बहिर्मृजा-बहि शुद्धि स्नानादिना बहि परिमार्जनम् ।
अन्तर्मृजा-अन्त शुद्धि । तथा, चित्तनिर्वाणमरुचौ हित हृद्य-

१ “मधुरै-काकोल्यादिभिः” इति डल्हण । २ ‘तो विहितः’
स.स. । ३ ‘रै सह’ ड । ४ “अपथ्यमपि प्रिय हितैर्मिश्रित
हितम् ।” इतीन्दु । ५ “मुखधावना कषाया-मुखरोगेषु वक्ष्य
माणा.” इतीन्दु । ६ ‘सपत्रव’ स ड. । ७ ‘रा भृशम्’ अ ड ।
८ ‘यच्चापथ्यमिदमपि यदन्न तदपि तस्मै देयं’ ट. । ९ ‘ना हि
प्रा’ ट. । १० ‘त्याह’ ड. ।

मौषव च । तथा, द्वौ कालौ-सायप्रातराख्यौ, दन्तधावनं
भक्षयेत् । तथा, मुखधावनै कषायैरास्य क्षालयेत् । प्रायो-
गिक-लैहिकं, धूमं पिबेत् ।

तथा, तालीसचूर्णवटकाश्च । तथा, सकर्पूरशर्करा शशाङ्क-
किरणाख्या भक्ष्या पर-अतिशयेन, रुचिकरा ।

आ० २०-अथारोचकचिकित्सितम् । तत्र सामान्यमाह-
विचित्रमन्त्रमिति । अन्तर्मृजा-वमनादि । निर्वाण-निवृत्ति ।
द्वौ कालौ-प्रातर्भुक्त्वा साय च । मुखधावनै-तिक्तकटुम्ल-
कृतै । प्रायोगिक-वमनम् । तालीसचूर्ण-तालीसपत्रचूर्णः,
तस्य वटका. सितोपलया कार्या । ते च कर्पूरेण सुरभी-
कृताः । शशाङ्ककिरणा-कर्पूरनालिकाः ।

सामान्येनारुचौ चिकित्सितान्युक्त्वा विशेषमाह-

वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ।

हरेणुकृष्णाकृमिजिद्राक्षसैन्धवनागरात् ॥ ५० ॥

एलाभार्गीयवक्षारहिङ्गुयुक्तादृतेन वा ।

छर्दयेद्वा वचाभोभिः

स०-वातेनारुचौ सत्या हरेण्वादिभ्यश्चूर्णं प्रसन्नया पिबेत् ।
एलाभार्गीययुक्तदृतेन वा पेयम् । वचाजलैर्वा वमेत् ।

आ० २०-वातस्यौषधमाह-वातादिति ।

वमनमाह-छर्दयेद्वेति । वचाभोभिः-वचाकल्कितैरुष्णा-
म्भुभिः ।

पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ ५१ ॥

लिह्याद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

स०-पित्तादरुचौ गुडवारिणा वमेत् । शर्करादिकं [वा]
लिह्यात् ।

आ० २०-पित्तजस्यौषधमाह-पित्ताच्चेति । गुडवारिभि-
रिति मदनफलयुक्तैश्छर्दयेत् ।

लेहमाह-लिह्याद्वेति । लवणोत्तमं-सैन्धवम् ।

कफाद्वमेन्निम्बजलैर्दीप्यकारवधोदकम् ॥ ५२ ॥

पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ।

पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ ५३ ॥

स०-कफादरोचके निम्बजलैर्वमेत् । दीप्यककर्णिकारयोरु-
दक पानं समाक्षिकम् । अरिष्टाश्च तीक्ष्णा समाद्वीकमाधवाः
पानम् । हरेण्वादिचूर्णं च पूर्वोक्तं (श्लो. ५०) उष्णाम्बुना पिबेत् ।

आ० २०-कफजस्यौषधमाह-कफाद्वमेदिति । निम्बजलै-
रिति मदनफलयुक्तैः ।

पानमाह-दीप्यकारवधोदकमिति । मधु-माध्वीकम् ।
माधवो-मधुकृत मद्यम् ।

चूर्णमाह-पिबेच्चूर्णमिति । सङ्ग्रहे (चि.अ. ७)-“त्रिकटु-
त्रिफलारात्रियवक्षार मधुप्लुतम् । प्रातराहारकाले च युजीत
मुखधावनम् ॥ रात्रिः-हरिद्रा । बिड सौवर्चल कुष्ठमज्जि

मरीच सिता । धात्र्येलापञ्चकोशीरपिप्पलीचन्दनोप-
लम् ॥ रोत्र तेजोवती पञ्चा यवक्षार कटुत्रयम् । आर्द्रदा-
डिमनिर्यास साजाजीसितशर्कर ॥ सतैलमाक्षिकयुताश्च-
त्वार कवलग्रहा । चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्त-
जान् ॥ कारव्यजाजीमरिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् । सौव-
चैलगुडक्षौद्र सर्वारोचकनाशनम् ॥” इति । वज्रसेने (१)-
“जम्बवान्नपल्लव रोत्र त्रिकला चय्यचित्रकौ । पटोल नक्त-
मालश्च शिरीष खदिरासनौ ॥ दार्वी हरिद्रा मुस्त च तेजोह्वा-
मधुक बला । एतानि समभागानि कषायमुपसाधयेत् ॥
कवलग्रह इत्येष कर्तव्यो मधुना युत । सर्वेषा मुखरोगाणा-
मरुचीना च नाशन ॥ षाडवश्च कपित्थानां सन्धोषमधुश-
र्कर । अरोचकेषु सर्वेषु प्रशस्तो धारितो मुखे ॥ आरनाल च
शुक्त च मार्द्रिकमदिरासवा । दन्तयोरन्तरे धार्यास्तथैव
कवलग्रहा ॥ त्वक्नुस्त्वैलाधान्यानि, मुस्तमामलक त्वचा ।
त्वचोदार्यायवान्याश्च, पिप्पली तेजवत्यपि ॥ यवानी तित्ति-
डीक च, पञ्चैते मुखधावना । श्लोकपादेषु विहिता रोचना
मुखशोधना । कारञ्ज दन्तकाष्ठ च विधेयमरुचौ सदा ।
(वज्रसेने अरोचकाधिकारे श्लो ११)-“मरिच मधुना
लेह्य कफजेऽरोचके भृशम् ॥ अम्लीकागुडतोय च त्वगेल्-
मरिचान्वितम् । अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्त कवलधारणम् ॥
शृङ्गवेरस चैव मधुना सह योजयेत् । अरुचिश्वासकासघ्न
प्रतिश्याकफवातनुत् ॥ भोजनाग्रे सदा पथ्य जिह्वाकण्ठवि-
शोधनम् । अग्निसन्दीपन हृद्य लवणार्द्रकभक्षणम् ॥ कार-
व्यजाजीपत्रैलात्र्योषवृक्षाम्लदाडिमम् । सक्षौद्रशर्कर हृद्य
रुचिकृद्द्विदीपनम् ॥ बिडचूर्णमधूपेतो रसो दाडिमसम्भवः ।
असाध्यामपि संहन्यादरुचि वक्रधारित ॥ शिम्पूफलान्यष्टादश
दश मरिच वि[शतिश्च पिप्पल्य । आर्द्रकपल गुडपल प्रस्थ
त्रयमारनालस्य ॥ बिडलवणसहितमेतत् खजाहत सुरभिग-
न्धाढ्यम् । व्यजनसहस्रघाति ज्ञेय कलहसक नास्त्रा ॥” इति ।]
पलात्वङ्गागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधम् ।
भागवृद्धं क्रमाच्चूर्ण निहन्ति समशर्करम् ॥ ५४ ॥
प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ।

स०-एलादिक चूर्ण क्रमेण भागवृद्ध समशर्कर प्रसेकादीन्
हन्ति ।

आ० २०-[समशर्करचूर्णमाह-] एलात्वगिति । केचि-
स्वङ्गागपुष्पयोर्मध्ये पत्रकमधिक पठन्ति, केचिन्नागपुष्पम-
रीचयोर्मध्ये । पाठत्रयमपि प्रमाणम् ।

यवानीतित्तिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमम् ॥ ५५ ॥
कृत्वा कोलं च कर्षाशं सितायाश्च चतुष्पलम् ।
धान्यसौवर्चलाजाजीवराजं चार्धकार्षिकम् ॥ ५६ ॥
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ।

१ ‘मिषक्’ वज्र. । २ ‘श्यायकफापहम् ।’ वज्र. । ३ ‘चिव-
हिप्रदी’ वज्र. । ४ ‘विडङ्गमधुसयुक्तो’ वज्र. ।

चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्य ग्राहि, हिनस्ति च ॥ ५७ ॥
विवन्धकासहृत्पार्श्वप्लीहाशौग्रहणीगदान् ।

स०-यवानीत्यादि कोलान्तानि प्रत्येक कार्षिकानि, शर्क-
राया पलानि चत्वारि, धान्यकादिकमर्धकार्षिक, शतमेक
पिप्पलीना, द्वे शते मरिचस्य च, चूर्णमिदं परं रुच्यं तथा
हृदयाय हितं ग्राहि, विवन्धादीन् हन्ति ।

आ० २०-षाडवमाह-यवानीति । औषधं-शुण्ठी । कोल-
बदरम् । वराङ्ग-त्वक् । शत-मेयस्य, न मानस्य कर्षादे. ।
“सङ्ख्या फलानां शतशोऽपला स्यात् ।” इति वचनात् ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ॥ ५८ ॥
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ।
तद्गुच्यं दीपनं चूर्णं कणाष्टगुणशर्करम् ॥ ५९ ॥
कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत् ।
पाण्डुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥ ६० ॥

इत्यरोचकचिकित्सितम् ।

स०-तालीसपत्रादयो यथोत्तर-उत्तरोत्तर, भागवृद्धा कार्या ।
त्वक् च एला च एतेऽर्धभागप्रमाणे । एतच्चूर्णं पिप्पल्यष्टगुण-
शर्कर दीपन कासादिजिह्व, पाण्डुदिघ्न मूढवातानुलोमन च ।

१ ‘तच्चूर्णं दीपनं रुच्यं’ फ । २ ‘ली कणा’ समू ।
३ ‘शुभेति पिप्पलीविशेषणम्, न तु शुभा-वशरोचना, समान-
तत्रे हारीतादावदृष्टत्वात् । तथा हि हारीत-‘तालीस मरिच शुण्ठी
पिप्पल्योऽक्षाशकोत्तरा । त्वगेलेऽर्धांशके दद्याच्छर्कराष्टपल भवेत् ॥’
इत्यादि । जातूकर्णेनाप्युक्तम्-‘तालीसमरिचनागरकृष्णा कर्षोत्तरा-
स्त्वगेले च । अर्धांशे द्विकुडवसित गुटिका’ विपाच्य शतम् ।’ इति ।
यथोत्तर भागवृद्धेति तालीसपत्रस्यैको भाग, मरिचस्य द्वौ भागौ,
नागरस्य त्रयो भागा, पिप्पल्याश्चत्वार । त्वगेले चार्धभागिक इति
त्वगेलयो प्रथमभागापेक्षया प्रत्येकमर्धभागत्वम् । पिप्पल्यष्टगुणेति
पिप्पलीभागादष्टगुणशर्करा ग्राह्येत्यर्थः । मूढवातानुलोमनमिति ।
तत्र मूढवातं केचित्तु वर्णयन्ति-‘य कृच्छ्रप्रमेहयोर्द्वयोरप्यन्तराल
भजते कदाचिन्मूत्रं विवर्ज्यते कदाचिदतिवर्तते स मूढवातः ।’ इति ।
पित्तयुक्ते भवेच्छ्रेष्ठं वशरोचनयाऽन्वितमिति पित्तानुबन्धे शुभा-
शब्देन वशरोचना ग्राह्येत्यर्थः । एषा च टिप्पणी वृन्दस्य, तन्ना-
न्तरदर्शनात् । तदुक्तम्-‘वाशीपिप्पलिशुण्ठीनां तथोषणतालीसयोः’
इत्यादि ।” इति सिद्धयोगे श्रीकण्ठदत्त । “शुभेति पिप्पलीविशे-
षणम्, न तु वशलोचना, समानतत्रे हारीतादावदृष्टत्वात् । किन्तु
सङ्ग्रहकाराः प्रबलपित्ते शुभया वशलोचना ग्राह्येति लिखन्ति ।
एतमेवार्थं कश्चिल्लिखति । यथा-‘तालीशमरिचनागरमागधिकावश
लोचना क्रमशः । वृद्धास्त्वगेलार्धं कृष्णाया सिता भवेदष्टगुणा ॥’
इति ।” इति चक्रदत्ते शिवदास । “तालीसाद्ये शुभेति विशेषणं
पिप्पल्या ।” इति चरके चक्रदत्त । सङ्ग्रहटीकाकार इन्दुरपि
शुभाया पिप्पलीविशेषणत्वमेव मन्यते । ४ ‘वृद्धास्त्वगेले’ अरुण.
स.मू. । ५ ‘तद्गुच्यं दी’ इति कचित् ।

आ० २०-तालीसादिमाह-तालीसपत्रमिति । शुभा-
वशरोचना । अर्धभागिके-मिलिते तालीससमे । योग
रत्ने-“तालीसोषणनागचव्यलवणैस्तुल्याशकैर्द्विस्तत कृष्णा-
ग्रन्थिकतित्तिडीकहुतभुक्त्वज्जीरकाख्यैर्युतै । विश्वैलाबद-
राम्लवेतसघनैर्धान्याजमोदायुतैरुयशैर्दाडिमपाद एष वि-
हित श्रेष्ठ सितार्थायुत ॥ कण्ठास्योदरहृद्विकारशमन का-
याग्निसन्दीपनो गुल्माध्मानविषूचिकागुदरुजाश्वासक्रिमिच्छ-
र्दिहा । कासारुच्यतिसारमूढमरुता हृद्रोगिणा कीर्तितश्रू-
र्णोऽयं भिषजामतीव दैयित ख्यातो महाखाण्डव ॥ लवङ्ग-
कङ्गोलमुशीरचन्दन नत सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् । एला
सकृष्णाऽगुरुभृङ्गकेसर कणा सविश्वा नलद सहाम्बुना ॥
कर्पूरजातीफलवशलोचन सिताष्टभाग समसूक्ष्मचूर्णितम् ।
सुरोचन तर्पणमग्निदीपन बलप्रद वृष्यतम त्रिदोषनुत् ॥
उरोविबन्ध तमक गलग्रह सैकासहिध्मारुचियक्ष्मपीनसम् ।
ग्रहण्यतीसारमथासृज क्षय प्रमेहगुल्माश्च निहन्ति सत्वरम् ॥
कर्पूरचोचकङ्गोलजातीफलदला समा । लवङ्गनागमरिच-
कृष्णाशुण्यो विवर्धिता ॥ चूर्ण सितासम हृद्य रोचन
क्षयकासजित् । वैस्वर्यश्वासगुल्मार्शश्छर्दिकण्ठामयापहम् ॥
प्रयुक्त चाक्षर्पाने वा भेषजद्वेषिणा हितम् ॥” इति । विव-
र्धिता -क्रमेण भागोत्तरा ।

अर्कामृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ।
प्रसेके कल्पितान्सकून् भक्ष्यांश्चाद्याद्वली वमेत् ६१
कटुतिकैस्तथा शूल्य भक्षयेज्जाङ्गलं पलम् ।
शुष्कांश्च भक्ष्यान् सुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ ६२ ॥

स०-अर्कादिजले रात्रिस्थितैर्यवै सकून् कल्पितान् भक्ष्याश्च
प्रसेके भक्षयेत् । बलवान् कटुतिकैर्वमेत् । तथा, शूल्य जाङ्गल
मास भक्षयेत् । शुष्काश्च भक्ष्यान् भोजयेत् । भोज्यविशेषान्
लघुतरान् भक्षयेत् । चणकादिरसमनु-पश्चात्, पिबेत् ।

आ० २०-अथोपद्रवचिकित्सा । तत्र प्रसेकचिकित्सा-
माह-अर्कामृताक्षारजल इति । अर्कगुड्यो क्षारस्य क्षार-
विधिना गृहीते जले रात्रिमुषितैर्यवै सकृदो भक्ष्याश्च
कल्प्या । यस्तु प्रसेकी बलवान् स कटुतिकैर्वमेत् । चण-
कादीना रुक्षाणा रसो-यूष , अनुपाने ।

श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ ६३ ॥

स०-वायु श्लेष्माण क्षिपति श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन हेतुभू-
तेन त कफप्रसेक विद्वान् निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ।

१ ‘ता वा हृद्रुजा नाशनश्च’ वङ्ग । २ ‘कथित’ वङ्ग । ३ ‘सश्वा-
सयक्ष्मारुचिपीनस तथा’ वङ्ग । ४ ‘हुरोग च नि’ वङ्ग । ५ ‘ज्ञमा-
सीम’ वङ्ग । ६ ‘पानेषु भे’ वङ्ग । ७ ‘ताक्षीर’ अ ६ । ८ ‘के तु
वा’ स.च । ९ ‘त-वातहेतुकम् ।’ इतीन्दु । १० ‘ग्धोष्णेनैव’
हे.स.च. ।

आ० २०-चिकित्सान्तरमाह-श्लेष्मण इति । यस्मिन्
कफस्यातिप्रसेकेन क्षीणत्वे सति कुपितो वायुः क्षीणमपि
कफ बलादस्यति-प्रेरयति, त स्निग्धोष्णेन चौषधेन निर्ज-
येत्-न रुक्षशीतेन । विद्वान्-भवस्योपचारज्ञो वैद्य ।

पीनसेऽपि क्रमसिद्धं वमथौ च प्रयोजयेत् ।

स०-इम-कफप्रसेकोक्त, क्रियाक्रम पीनसे वमथौ-छर्दिषि
च, प्रयोजयेत् ।

आ० २०-छर्दिपीनसयो प्रसेकचिकित्सामाह-पीन
सेऽपीति ।

विशेषात्पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहान् स्वेदांश्च शीलयेत् ६४
स्निग्धानुत्कारिकापिण्डैः शिरःपार्श्वगलादिषु ।

लवणाग्निकटूष्णाश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् ॥ ६५ ॥

स०-विशेषेण पीनसेऽभ्यङ्गान् स्नेहान् स्वेदाश्च स्निग्धान्
शीलयेत् । कै ? उत्कारिकापिण्डै । केषु ? शिरःपार्श्वगला-
दिषु । लवणादीश्च रसान् स्नेहोपसंहितान् शीलयेत् ।

आ० २०-पीनसे विशेषमाह-विशेषादिति । स्निग्धान्-
स्निग्धद्रव्यकृतान् । उत्कारिकाश्च पिण्डाश्चेति द्वन्द्व । पिण्डा-
पिण्डाकारा भक्ष्या ।

शिरोंसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ।

औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ ६६ ॥

तत्रेष्टाः सचतुःस्नेहाः

स०-शिरोंसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रम कार्य । तेष्वौ-
दकानूपमासैश्चतु स्नेहयुताः सुसंस्कृता उपनाहा इष्टा ।

आ० २०-शिर शूलादिचिकित्सामाह-शिरोसपार्श्वशूले-
ष्विति ।

वातजेषु विशेषमाह-औदकानूपपिशितैरिति । सुस-
स्कृताः-कटुपट्टम्लैः ।

दोषसंसर्ग इष्यते ।

प्रलेपो नतयष्ट्याह्रशताह्वाकुष्ठचन्दनैः ॥ ६७ ॥

बलाराक्षातिलैस्तद्वत्ससर्पिर्मधुकोत्पलैः ।

पुनर्नवाकृष्णगन्धाबलावीराविदारिभिः ॥ ६८ ॥

स०-दोषसंसर्गे च-द्वन्द्वे, तगरादिभि प्रलेप इष्यते ।
तथैव बलादिभि घृतमधुकोत्पलयुतै, [तथा] पुनर्नवादिभि ।

आ० २०-संसर्गजेषु विशेषमाह-दोषसंसर्ग इति ।
त्रिभिरधैस्त्रयो लेपा । सङ्गहे तु द्वावधिकौ (चि. अ. ७)
-“पलङ्कषा देवदारु चन्दन मधुक घृतम् । अभीहयष्टीम-
धुक पयस्या कदतुण घृतम् ॥” इति ।

नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चौत्तरभक्तिकाः ।

तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥ ६९ ॥

१ ‘से च क’ अ ६ फ । २ ‘औदकाना पृथग्रहण प्राधान्यात् ।’
इतीन्दु ।

स०-नस्य तथा धूमपानानीव्यन्ते । तथा, औत्तरभक्ति-
काश्च स्नेहा । तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि-अभ्यङ्गयोगप्रशस्तानि ।
तथा बस्तिकर्म-“प्राक्नेह ” (ह सू अ १९।६३) इत्यादिकम्,
पर-चेष्टम् ।

आ० र०-नस्यादीन्याह-नावनमिति । उत्तरभक्तिका -
भोजनोत्तर प्रयुक्ता । पर-श्रेष्ठम् ।

शृङ्गाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ।
प्रदेहः सघृतैः श्रेष्ठः पद्मकोशीरचन्दनैः ॥ ७० ॥
दूर्वामधुकमज्जिष्ठाकेसरैर्वा घृताष्टुतैः ।
वृटादिसिद्धतैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ ७१ ॥
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकाम्बुना ।

स०-शृङ्गाद्यै -शृङ्गजलौकोलाबुभि, यथादोष-वातपित्त
कफदुष्ट, रक्तमेषा-यक्षिमाणा, हरेत् ।

प्रलेप पद्मकादिभि सघृतै श्रेष्ठ, दूर्वादिभिर्वा घृताष्टुतै ।
वृटादिना-न्यग्रोधादिना, सिद्धेन तैलेनाभ्यङ्ग शस्त । शत-
धौतेन वा घृतेन तथा क्षीरेण सेक शस्त । मधुयष्टिकाजलेन वा ।

आ० र०-रक्तदुष्टौ विशेषमाह-शृङ्गाद्यैवेति । “वाता-
दिधाम वा शृङ्गजलौकोलाबुभि क्रमात् ।” (ह सू अ
२६।५५) इत्युक्तत्वात् । एषां-शिरोसपार्श्वशूलिनाम् । केसर-
पद्मस्य । वृटादि-न्यग्रोधादिगणः ।

प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ ७२ ॥
तस्यातिसारग्रहणीविहित हितमौषधम् ।

स०-बाहुल्येनोपहताग्नित्वात्कारणात् पिच्छया सहातिसा-
र्यते यक्ष्मी । तस्यातिसारे ग्रहण्या च यदुक्तमौषध तद्वितम् ।

आ० र०-भतिसारचिकित्सामाह-प्रायेणेति । सङ्ग्रहे
तु (वि अ ७)-“सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुला-
म्बुना । जीर्णेषु तेषु पेया च चाङ्गेरीतक्रदाडिमै ॥ पाठा-
बिल्वयवानीना चूर्णं तत्रेण वा पिबेत् । सुरया वा हुतां
पाठा सनागरदुरालभाम् ॥ जम्बवान्नबिल्वमध्य वा सक-
पित्थ सनागरम् । पेयामण्डेन योगैश्च पाठाद्यै कारयेत्त्रिभिः ॥
ससूप्यधान्यान् सस्नेहान् साम्लान् सलवणान् खलान् ।
चेतसारुजजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयो ॥ श्रीपर्ण्या मातु-
लुङ्गस्य धातव्या दाडिमस्य च । चाङ्गेर्या मद्यन्याश्च यूथि-
कायाश्च पल्लवैः ॥ कालविदुग्धिकायाश्च चुक्रिकायाश्च यो-
जयेत् । खलान् दधिसरोपेतान् ससर्पिष्कान् सदाडिमान् ॥
रोचनान् दीपनान् हृद्यानतीसारहरान् पशान् ।” इति ।

१ ‘उत्तर’ ट । २ ‘वातेऽधिके शृङ्गेण, पित्तेऽधिके जलौकाभि,
कफे तुम्बेन, इति यथादोषार्थः ।” इतीन्दु । ३ ‘घृतैश्चेष्ट’ स द्र ।
‘घृतश्रेष्ठ’ स च । ४ ‘चन्दनाद्येन तै’ स द्र स च । ५ ‘ङ्गु-
म्बप्रच्छानज’ ट । ६ ‘थायोग वा’ ट । ७ ‘ठानिम्बय’ स द्र ।
८ ‘लङ्गाश्च धा’ फ । ९ ‘नू दद्यादती’ स.द्र. । १० ‘परम्’ स.स. ।

पेयाया मण्डेन भक्तस्य[न]ते जम्बवादिचूर्णं पिबेत् । मृणा-
ली-पक्षिनी । कृष्णगन्धा-शियु । मद्यन्या-मल्लिकाया ।
चुक्रिका-वि... दा । तथा (सङ्ग्रहे चि अ ७)-“उवरा-
दिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयम् । बह्वामयसमूहो हि
यक्ष्माऽत सोऽतिदुःसहः ॥” इति ।

पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ ७३ ॥
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम् ।

स०-तथा, राजयक्ष्मिण शुष्यत सत पुरीष यत्नेन
रक्षेत् । किमित्याह-यस्मात्तस्य-शोषिण, सर्वधातुक्षयार्तस्य सतो
विड्बलमेव बल, -न धात्वादज बलम् ।

आ० र०-

मासमेवाश्रतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतोऽनु च ॥ ७४ ॥
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ।

सुरां समण्डां मार्द्वीकमरिष्टान्सीधुमाधवान् ॥ ७५ ॥
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ।
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ ७६ ॥

स०-मासमेव युक्त्या-देशकालसात्म्यादिलक्षणया, भक्ष-
यतो मार्द्वीकं च पश्चात् पिबतो वेगमधारयतो यक्ष्मा अन्तर-
अवकाश, न लभते ।

तथा, सुरादीननुपानार्थं पिबेत् । मांसानि भक्षयेत् ।
तत्-सुराद्यनुपान मासभक्षणं च, स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलायौ
जसंश्च पुष्टये ।

आ० र०-मांसमद्यप्रयोगमाह-मांसमेवेति ।

स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः ॥ ७७ ॥
मृद्नीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत्परम् ।

स०-स्नेहादिकोष्ठेषु स्वभ्यक्तं सन्तमवगाहयेत्-निमग्नं
स्थापयेत् । तत कोष्ठादुत्तीर्णं भूय पुनर्मिश्रकै स्नेहै-गुल्मोक्तै
(ह वि अ १४।८९), अभ्यक्तं सुखै-सुखावहैर्न दुष्करै, करै
सुखेन तिष्ठन्त मृद्नीयात् । पर-अतिशयेन, सुखं यथा भवति
तथोद्वर्तयेत् ।

आ० र०-अवगाहादीन्याह-स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठेष्विति ।
अवगाहाभ्यङ्गमर्दनोद्वर्तनानि क्रमेण कुर्यात् । मिश्रको-
यमकादिः ।

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥
अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारिं सर्षपान् कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥ ७९ ॥

१ ‘रिष्टसी’ अ इ स म् । २ ‘स पुष्टये च’ ट । ३ ‘कोष्ठ-
काष्ठादिमय स्नेहाद्याधार । उत्तीर्ण-अवगाहात् फललाभे सति ।”
इतीन्दु । ४ ‘अश्वक्से’ फ स.द्र.,ड. । ५ ‘हैर्पुनरक्तं’ स.द्र. ।
६ ‘दु खकरै’ ट ।

माषास्त्रिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
यवचूर्णं त्रिगुणितं दद्यात् युक्तं समाक्षिकम् ॥ ८० ॥
एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।

स०-जीवन्त्यादिकं किण्वपर्यन्तं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । विकसा-मज्जिष्ठा । यवचूर्णं सर्वेभ्यस्त्रिगुणं दद्यात् युक्तं समाक्षिकमेतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्ट्यादिप्रदम् ।

आ० २०-उद्वर्तनयोगमाह-जीवन्तीमिति । शतवीर्या-शतावरीम् । विकसा-मज्जिष्ठाम् । तण्डुलान्-शालीनाम् । उत्सादन-उद्वर्तनम् ।

गौरसर्पकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥
स्नायादुत्सृज्यैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ।

स०-गौरसर्पपाणा कल्केन स्नानीयै-स्नानार्हैर्गन्धद्रव्यविशेषैः, औषधिभिश्च-सहदेव्यादिभिः, ऋतौ-हेमन्तादिके, सुखावहै-उष्णादिभिः, तोयैर्जीवनीयद्रव्यभ्युत्पन्नैः स्नायात् ।

आ० २०-स्नानमाह-गौरसर्पकल्केनेति । स्नानै-ग्रह-स्नानोक्तैः द्रव्यैर्मन्त्रैश्च औषधिभिः सज्जामि ।

गन्धमाल्यादिका भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ ८२ ॥

स०-तथा, गन्धै-चन्दनकुङ्कुमादिभिः, माल्यै-कुसुमैः, आदिशब्देनालङ्कारादिग्रहणं, तैर्भूषामलक्ष्मीनीं सेवेत ।

आ० २०-अनुलेपनादीन्याह-गन्धमाल्यादिकामिति ।

सुहृदां दर्शनं गीतवादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।

वस्तयः क्षीरसर्पाणि मयमांससुशीलता ॥ ८३ ॥

दैवव्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितम् ॥ ८३ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने राजयक्ष्मादिचिकित्सितं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स०-तथा, सुहृदा-बन्धूनां, दर्शनम् । गीतस्य वादित्राणां तथोत्सवस्य-पुत्रजन्मविवाहादेः, सश्रवणम् । तथा, वस्तयः क्षीरसर्पाणि-क्षीराणां घृतानि, मयमांसानां सुशीलता । तथा, दैवव्यपाश्रयं-बलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तादिकम् । तथा, अथर्वोक्तं-अथर्ववेदविहितं यागादिकं च, पूजितं-प्रशस्तमेतदन्त्रेत्यर्थः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकि-

त्सितस्थाने राजयक्ष्मादिचिकित्सितं नाम

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

१ 'दुत्सादन' हे स च । २ 'स्नानैरौष' हे । ३ 'दैकैर्भूषा' अरुण । ४ "भूषा-अलङ्करणम्" इतीन्दु । ५ 'श्रुतीः' स द्र । ६ 'मय मांस सु' इ. स. द्र. । ७ 'तद्वद्' स.सं. ।

आ० २०-सुहृदशनादीन्याह-सुहृदा दर्शनमिति । सङ्ग्रहे (चि अ ७) "इष्ट्या यया च चन्द्रस्य राजयक्ष्मा पुरा जित । पुरोहितं प्रयुज्जीत वेदोक्ता ता जितात्मन ॥ अजा वा पर्युपासीत षण्मासानुदये वसन् । तत्पयोमूत्र-विद्वृत्तिपरिषेकप्रघर्षेण ॥ ताभिः परिवृत स्वप्यात्तच्छक्रे-णुसस्तरे । एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनम् ॥" इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

राजयक्ष्मप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मचिकित्सितानन्तरं छर्द्यादिचिकित्सितमारभ्यते । यतो यक्ष्मण एव प्रायेणैत उपद्रवभूता जायन्ते । अत एतदारम्भो युक्त इत्याह-

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।

लङ्घनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ १ ॥

बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रतत बहु ।

स०-उत्क्लेशन-उत्क्लेशो, दोषाणामुच्छ्रानावस्थैव । आमाशयोत्क्लेशात् सम्भवो-जन्म, यासां ता आमाशयोत्क्लेशभवा प्रायश्छर्द्यो यतस्तस्मात् प्राक्-प्रथमं, लङ्घनं हितम् । प्रायो-ग्रहणं वातजायां छर्द्यामाशयोत्क्लेशसम्भवार्थं वायोर्ऋते तद्योजयेत् । कार्यं कारणोपचारादेव निर्दिष्टम् । वातजा हि छर्दिं मुक्त्वाऽन्यासु छर्दिषु लङ्घनं कार्यम् । लङ्घने कृतेऽप्यनुपशान्तवेगासु तत्र-तासु छर्दिषु, वमनं कार्यम् । बलिनपुसो-न दुर्बलस्य, अथवा बहुदोषस्य, तथा प्रतत-अनारतं, बहु वमतो वमनं योजयेत् ।

आ० २०- ..

ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः ॥ २ ॥

क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नयत्यधः ।

शमनं चोषधं रुक्षदुर्बलस्य तदेव तु ॥ ३ ॥

स०-ततो-वमनादनन्तरं विरेकौषधं क्रमशो-न सहसा,

१ 'अजां वा' स द्र । २ 'वर्षणम्' स.सू. । 'वर्षणा' फ । ३ 'कृद्विपसं' फ. । ४ 'ता प्रजा' ट । ५ इदं छर्दिहृद्रोग-तृष्णाचिकित्सितं चरके चि० २०।२२।२६ अध्यायेषु, सुश्रुते उ० ४३।४८।४९ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० ८ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ६ 'तं मतम्' अ. इ. । ७ 'शाभावा' ड. ।

योजयेत् । किम्भूत विरेकद्रव्यम्^१ हृद्य-हृदयाय हितम् । कै सह^२ मयै-मार्द्वीकादिभि । तथा, फलाम्बुभि-शोभनद्रा-क्षादिफलनिष्पादितवारिभि । अथवा, क्षीरै-गोक्षीरादिभि सह । किमेव स्यात्^३ इत्याह-स हृष्वैमित्यादि । यस्मात्स-विरेकः, ऊर्ध्वं गत दोष छर्द्यनुगमधो नयति । न केवल शोव-न-वमन विरेचन वा, तत्र योजयेत् । यावच्छमनमपि यदौ-षध तदपि तत्र योजयेत् । रूक्षदुर्बलस्य पुन पुसस्तदेव-शम नमेव, योजयेत्, शोधानामहलात् ।

आ० २०-

परिशुष्कं प्रियं सात्त्विकमन्नं लघु च शस्यते ।

उपवासस्तथा यूषा रसाः काम्बलिकाः खलाः ॥४॥

शाकानि लेहा भोज्यानि रागंषाडवपानकाः ।

भक्ष्याः शुष्का विचित्राश्च फलानि स्नानघर्षणम्^५

गन्धाः सुगन्धयो गन्धफलपुष्पान्नपानजाः ।

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ॥ ६ ॥

स०-तत्र सर्वास्वपि छर्दिषु परिशुष्कादिगुणयुक्तमन्नं शस्यते । काम्बलिकादिलक्षण कृतान्नवर्गे कथितम् । तथा फलानि, स्नान-मुष्टर्तनादिरूपेण घर्षणं सुगन्धय-शोभनगन्धाः, गन्धद्रव्य-पुष्पफलान्नपानजा शस्यन्ते । अत्र गन्धशब्देन गन्धद्रव्याणि । भुक्तमात्रस्य सहसा-झटिलेवाज्ञातसङ्केतस्य, मुखे शीताम्बुसेच-नम् । इति सामान्येन छर्दीनामुपक्रमा ।

आ० २०-

अधुना विशेषेणाह-

हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।

किञ्चिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवाम् ॥ ७ ॥

ध्योषत्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमाम्बुना ।

सशुण्ठीदधिधान्येन शृतं तुल्याम्बु वा पयः ॥ ८ ॥

व्यक्तसैन्धवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ।

स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिदाडिमसाधितम् ॥९॥

कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।

स०-वातजा छर्दिष सर्पिं पीतं सैन्धवान्वित किञ्चिदुष्ण विशेषेण हन्ति । पीत-न तु लीढम्, अशक्तत्वात् । तथा चोक्तम् (हृ वि. अ ३।१११)-“आकामत्यनिल पीतं” इति ।

१ “परिशुष्क-द्रवरहितम् । घर्षण-येन चूर्णेनाहमुद्धृत्यते ।” इतीन्दु । २ ‘गस्त्राण्डव’ स मू । ३ ‘शेषमाह’ ट । ४ ‘न पीत तु’ अ इ स स । “तुल्याम्बु वा पय पीत मारुतजा छर्दि हन्ति ।” इतीन्दु । ५ ‘म्बुना प’ अ इ । ६ “कोष्ण सलवण चेति भोजमविशेषणम् ।” इतीन्दुव्याख्यानं चिन्त्यम्, सुश्रुत-विरुद्धत्वात् । तथा च सुश्रुत (३० अ० ४९।२०)-“पिबेद्वा व्यक्तसिन्धूत्थ फलाम्ल वैष्किर रसम् । सुखोष्णलवण चात्र हित स्नेहविरेचनम् ॥” इति ।

तस्मात् पीत घृत छर्दिं हन्तीति युक्तम् । अथवा त्रिकटुत्रिल-वणोत्कट सर्पिं पीत पूर्वोक्तगुणम् । दाडिमाम्बुना वा शुण्ठी-दधिधान्येन सह सामान्यकल्पनया सिद्ध घृत पीत पूर्वोक्त-गुणम् । जलतुल्य वा पय शृत पूर्ववत् । अथवा, वैष्किर-कुकुटादिजो, रसो बहुसपि सैन्धवो मारुतजा छर्दिं हन्ति । किम्भूत^१ फलेन-दाडिममातुल्यज्ञादिना, अम्ल-अम्लता प्रापित । स्निग्ध च भोजन-अशन, [शुण्ठी]दधिदाडिमेन संस्कृतं तु हित-छर्दिं हन्ति । अत्र च-मारुतच्छर्दिषि, स्नेहेन-एरण्डतैलादिना, विरेचनं स्नेहविरेचन कोष्ण सलवण च हितम् ।

आ० २० .

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेशुखरसैस्त्रिवृत् ॥ १० ॥

सर्पिर्वा तैल्वकं योज्य वृद्ध च श्लेष्मधामगम् ।

ऊर्ध्वमेव हरेत् पित्तं स्वादुतिकैर्विशुद्धिमान् ॥११॥

पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्कराम् ।

मुद्रजाङ्गलजैरद्याद्व्यञ्जनैः शालिषष्टिकम् ॥ १२ ॥

मृद्गुष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।

मुद्रोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशाम् ॥१३॥

द्राक्षारसं रसं वैक्षोर्गुडूच्यम्बु पयोऽपि वा ।

जम्बवाभ्रपल्लवोशीरवैटशुङ्गावरोहजः ॥ १४ ॥

क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ।

छर्दिं ज्वरमतीसार मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥१५॥

धात्रीरसेन वा शीतं पिबेन्मुद्रदलाम्बु वा ।

कोलमज्जसितालांजामक्षिकाविट्कणाञ्जनम् ॥१६॥

लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ।

स०-पित्तजाया छर्द्या विरेकार्थं-विरेकप्रयोजनाय, द्राक्षेशु-खरसैस्त्रिवृदेया । तैल्वक वा सर्पिर्योज्यम् । पित्तजे छर्दिषि वृद्ध श्लेष्मधामगं पित्तमूर्ध्वमेव हरेत्-वमन तत्र देयमित्यर्थ । कैर्द्रव्यै^१ स्वादुतिकैः । आतुरो विशुद्धिमान्-कृतवमनविरेको, लाजैर्मन्थं पिबेत् । किम्भूतम्^२ समधुशर्करम्, अथवा यवागूं लाजैः समधुशर्करा पिबेत् । समधुशर्करश्च समधुशर्करा चेति “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेष । तथा, मुद्रजैर्व्यञ्जनैर्जाङ्गलमांसै- (मांसजैः)श्च व्यञ्जनैः शालिषष्टिकमद्यात् । मृद्गुष्टलोष्टजं सुशी-तल जल पिबेत् । मुद्रादिभिर्वा सह निशा स्थित जल पिबेत् । द्राक्षारसादि वा यथायोगं पिबेत् ।

जम्बवाभ्रादिज क्वाथ क्षौद्रान्वितः शीतो वा-शीतकषायः, पीत क्षौद्रयुतश्छर्द्यादीन् हन्ति ।

मुद्रदलैः शृतमम्बु मुद्रदलाम्बु, तद्वात्रीरसेन सह पिबेत् । अथवा मुद्रदलानामम्बु मुद्रदलाम्बु, शीत-शीतकषाय, पिबेत् । कोलादिक क्षौद्रेण लिह्यात् । पथ्या वा क्षौद्रेण लिह्यात् । द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात् ।

१ ‘कैरैः’ स.स । २ ‘वैक्षो’ अ इ स द । ३ ‘वटशुङ्गा’ अ इ फ । ‘वटाश्चत्थाङ्कुरोद्भवः ।’ स द । ४ ‘लाक्षाम’ अ इ । ५ ‘द्राक्षाञ्ज’ अ इ ।

आ० २०- [पित्तच्छद्यौषधमाह-पित्तजायामिति ।] सम-
धुशर्करं लाजमन्थं लाजयवागू वा समधुशर्कराम् । व्यञ्ज-
नै-यूषरसाद्यै ।

शमनमाह-मृदुष्टलोष्टप्रभवमिति ।

अन्यदाह-मुद्रोशीरकणाधान्यैरिति ।

शमनचतुष्टयमाह-द्राक्षारसमिति ।

अन्यदाह-जम्बवाग्नेति । शीतो वा-शीतकषायो वा ।

अन्यदाह-धात्रीरसेनेति । शीत-चन्दनम् ।

अन्यदाह-मुद्रदलाम्बु वेति । मुद्रदलाम्बु-मुद्रशकल-
काथम् ।

अन्यदाह-कोलमज्जेति ।

लेहत्रयमाह-क्षौद्रेणेति । सङ्ग्रहे (चि अ ८)-“कोला-
स्थिमज्जास्रोतो जलाजोत्पलरजासि वा । पिबेच्छीताम्बुना
शालिखर्णैरैकज रज ॥ पिष्टं वा चन्दनद्राक्षामांसीसे-
व्याम्बुगैरिकम् । शालितण्डुलतोयेन पिबेद्वा ससितामबु ॥
मधूकमधुकद्राक्षकमलामलकाम्बुदम् । ससारिवापरुषाख्य
मूर्वा वा माक्षिकान्विताम् ॥ मधुक सारमगुस वा शीत
धात्रीरसेन वा ।” इति ।

कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः ॥ १७ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन, दुर्बलं चोपवासयेत् ।

आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ १८ ॥

मन्थान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभाविनैः ।

कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥ १९ ॥

लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ।

स्वरसेन कपित्थस्य सक्षौद्रेण वमि जयेत् ॥ २० ॥

खादेत्कपित्थं सव्योषं, मधुना वा दुरालभाम् ।

लिह्यान्मरिचचोचैलागोशकद्रसमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

स०-कफजाया छर्द्या निम्बादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमेत् ।
दुर्बलं च नरमुपवासयेत् । आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रान्वितं
पिबेत् । बहून् वारान् छर्दिघ्नौषधभाविनैर्यवैर्मन्थान् पिबेत् ।
कफघ्नमन्नं हृद्यं च भुक्तं सद्रमि जयेत् । रागाः सकुठेरकभू-
स्तृणा वमि जयन्ति पीता । मनःशिलादिकं बीजपूरकरसेन
सक्षौद्रेण वमि जयेत् । कपित्थस्य वा रसेन माक्षिकान्वितेन
मनःशिलादिकं लीढं वमि जयेत् । कपित्थं वा सत्रिकटुकं
मधुना खादेत् । वन्वयवासं वा मधुना लिह्यात् ।

आ० २०-कफच्छद्यौषधमाह-कफजायामिति । पिण्डी-
तो-मदन ।

उपवासमाह-दुर्बलं चोपवासयेदिति । दुर्बल-वमना-
समर्थम् ।

१ ‘ए चन्दनद्राक्षाभ्यां मां’ फ । २ ‘षाक्ष मू’ स स. ।

३ ‘धुकमास्य’ स म् । ४ ‘धादेनिर्यू’ स स । ५ ‘पित्थाच्च स’
स इ. । ६ श्लोकार्थमिदं अ.इ.फ.पुस्तकेषूपलब्धं हेमाद्रिसम्मतं च ।

शमनमाह-आरग्वधादिनिर्यूहमिति । सङ्ग्रहे (चि अ ८)-
“त्रिफलाकणचच्याद्वा पेया पत्रैः करञ्जैः ।” इति । त्रिफ-
लादिभ्यः काथं सक्षौद्रम्, करञ्जपत्रपेया वा सक्षौद्राम् ।

अन्यदाह-मन्थान् यवैर्वेति ।

भोजनमाह-कफघ्नमन्नमिति ।

शमनमाह-लीढमिति ।

अन्यदाह-खादेदिति ।

अन्यदाह-मधुना वेति ।

अन्यदाह-लिह्यादिति । चोचं-लवङ्गत्वक् । सङ्ग्रहे
(चि.अ ८)-“समुस्ता मधुना शृङ्गीं कोलाम्बु वा सजा-
म्बवम् । तद्वद्विडङ्गत्रिफलं विडङ्गपरिपेलवम् ॥” इति ।
योगरत्ने-“पिष्टा धात्रीफलं लोक्षा शर्करां च पलोन्मिताम् ।
दत्त्वा मधु पलं चोत्रं कुडवं सलिलस्य च ॥ वाससा गालितं
पीतं हन्ति छर्दिं त्रिदोषजाम् ॥ सारिवोशीरमधुःकुस्तुम्ब-
रुफलानि च । युक्त्या श्राव्यजलं देयं मधुना छर्दिनाशनम् ॥
कृतं गुडूच्या विधिवत्कषायं हिमसञ्ज्ञितम् । तिसृष्वपि
भवेत्पथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ॥ कपित्थरससयुक्तां
पिप्पलीं माक्षिकान्विताम् । मुहुर्मुहुर्नरो लीढां छर्दिभ्यः
प्रतिमुच्यते ॥ धात्रीमुस्तकचूर्णं तु मधुना परिमिश्रितम् ।
प्रलिहन् प्रातरुत्थाय छर्द्यते सुखमाप्नुयात् ॥ प्रियङ्गुचन्दनो-
शीरशतपुष्पायवै समैः । कल्कं समुस्तकं लिह्याच्छर्दिघ्नं
मधुसंयुतम् ॥ कुष्ठं नागरसमिश्रं लिह्याच्चूर्णं समं ततः ।
प्रातरुत्थाय तोयेन छर्द्यामयहरं परम् ॥ यष्ट्याह्वं चन्दनोपेतं
सम्यक्क्षीरप्रपेषितम् । तेनैवालोल्य पातव्यं रुधिरच्छर्दिना-
शनम् ॥ मातुलुङ्गरसो लाजाशर्करामधुसंयुतः । पिप्पली-
चूर्णसंयुक्तः श्रेष्ठश्छर्दिनिवारणः ॥ जाल्या रसं कपित्थस्य
पिप्पलीमरिचान्वितं । क्षौद्रेण युक्तं शमयेत्लेहोऽयं छर्दि-
मुत्खणाम् ॥ सौवर्चलमज्जाज्यश्च शर्करा मरिचानि च ।
क्षौद्रेण संयुतं चूर्णं श्रेष्ठं छर्दिनिवारणम् ॥ विदलानि च
मुद्रानां पिप्पल्यश्चैव कुट्टिता । ग्रंथुतं सलिलं पेयं छर्द्यां
मधुसमन्वितम् । जम्बासरो मुस्तं च माचीद्राक्षा (?) च
साधयेत् । कषायो मधुसंयुक्तः पेयश्छर्दिनृषापहः ॥ फल्गु-
प्रवालं मरिचं मधुकं नीलमुत्पलम् । क्षुण्णं शीतकषायोऽयं

१ ‘बालाम्बु वा सदाडिमम्’ फ । २ ‘लाजा’ अ इ । ‘द्राक्षा’
वज्रं चक्रं । ३ ‘चैव’ वज्रं । ४ “जातीशब्देनेह धात्री गृह्यते,
अनुलोमकत्वाच्छीतवीर्यत्वाच्च । चरकेऽपि (त्रि अ, ७।६८)-‘ली-
हकप्रयोगो रसेन जाल्या समाक्षिकं परम् । सप्तदशकुष्ठधात्री
माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥’ इत्यत्र योगे जाती-धात्री, इति जैज्जेन
व्याख्यातम् । द्रव्यावल्यामभिधानेऽप्यामलकपर्याये जातीशब्दः
पठ्यते ।” इति सिद्धसारे श्रीकण्ठदत्त । ५ ‘जाजी च श’ सि ।
६ ‘युक्तोऽयं मधुना लेहः श्रेष्ठश्छर्दिनिवारणः ।” सि वज्रं । ७ ‘आशु
तत्सलिलं पेयं समधुं छर्दिनाशनम् ।’ वज्रं । ८ ‘ल छिन्नाया म’
वज्रं । ९ ‘क्षुण्णे शी’ वज्रं ।

तृष्णाच्छदिनिवारण ॥ एतैरेवौषधै सिद्धा लाजपेयां पिबे
न्नर । सशर्करा मधुयुतां तृष्णाच्छदिनिवारिणीम् ॥ अधोदक
निषेवेत माक्षिकेणाथवा पयः । तृष्णाच्छदिप्रशमन जाङ्गल
रसमेव वा ॥ क्षीरिणा चैव वृक्षाणा शुङ्गान् लिङ्गात्सुकुटि
तान् । पिप्पलीमधुसयुक्तान् तृष्णाच्छदिनिवारणान् ॥” इति ।
[सिद्धसारे(छर्द्यधिकारे श्लो २२)]-“लाजाकपित्थमधुमाग
धिकोषणाना क्षौद्राभयान्निकटुधान्यकजीरकाणाम् । पथ्या
मृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां लेहास्त्रय सकलवन्धरुचि
प्रशान्त्यै ॥ एलालवङ्गगजकेसरकोलमज्जालाजाप्रियङ्गुधन
चन्दनपिप्पलीनाम् । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढा
छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥” “लाजसैन्धवसयुक्त-
मात्रबीज समालिहेत् । मधुना छर्दिनाशाय क्षिप्रं सुख
मवाप्नुयात् ॥” (वङ्ग छर्द्य श्लो ४९)-“अश्वत्थवल्कल शुष्क
दग्ध्वा निर्वापित जले । तज्जल पानमात्रेण छर्दिं जयति
दुस्तराम् ॥” “विजैयातिविषाकाथश्छर्दिहृच्छूलनाशन ॥”
(वङ्ग छर्द्य श्लो ५७)-“आम्रास्थिविल्वनिर्यूह पीत समु
शर्कर । लिहन्त्याच्छर्द्यतीसार वैश्वानर इवाहुतिम् ॥” इति ।

अनुकूलोपचारेण याति द्विष्टार्थजा शमम् ।

स०-द्विष्टार्थजा छर्दिर्मनसोऽनुकूलोपचारेण शाम्यति ।

आ० २०-द्विष्टार्थछर्द्यौषधमाह-अनुकूलोपचारेणेति ।

कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च मिषगजितैः ॥ २२ ॥

यथास्वं परिशेषाश्च, तत्कृताश्च तथाऽऽमयाः ।

स०-कृमिभ्यो जाता छर्दिं कृमिहृद्रोगगदितैरौषधै शम
याति । न केवल कृमिजा छर्दिरेव शम याति । यथास्व परि
शेषा अप्यामया-कृमिहृद्रोगकृता, तेऽपि कृमिहृद्रोगगदितै-
र्भेषजै शम यान्ति ।

आ० २०-कृमिच्छर्द्यौषधमाह-कृमिजा इति ।

तृष्णा(शेष)च्छर्द्यामयादीनामौषधमाह-यथास्व परिशे
षाश्चेति । यथास्व-कारणभूतरोगानुसारेण अनुबन्धिदोषानु-
सारेण वा । परिशेषा-उक्तेभ्योन्या ।

छर्द्युपद्रवाणामौषधमाह-तत्कृताश्चेति । तत्कृता-छर्दि-
कृता । तथा-यथास्वम् ।

छर्दिप्रसङ्गेन हि मातरिश्वा

धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यम् ।

कुर्यादतोऽस्मिन् घमनातिर्योग-

प्रोक्तं विधिं स्तम्भनवृंहणीयम् ॥ २३ ॥

१ ‘रा समाक्षीका तु’ वङ्ग । २ ‘चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो
विलिङ्ग्य छ’ वङ्ग । ३ लाजसैन्धवेति श्लोको विजयेति श्लोकार्थं च
मुद्रितवङ्गसेनसिद्धयोगयोनोपलभ्यते । ४ “परिशेषाश्छर्द्य-तृष्णा-
मदौहृदजा” इतीन्द्र । ५ ‘योगे’ इ ।

सर्पिर्गुंडा मांसरसा घृतानि

कल्याणकऋषणजीवनानि ।

पयांसि पथ्योपहितानि लेहा-

श्छर्दिं प्रसक्ता प्रशमं नयन्ति ॥ २४ ॥

इति छर्दिचिकित्सितम् ।

स०-हि-यस्मात्, छदिप्रसङ्गेन-अनुबन्धेन, यो धातुक्षय
तस्माद्धेतोर्मातरिश्वा अवश्य कोपमायाति । अतो हेतोर्वमनाति-
योगप्रोक्तं विधिं स्तम्भनं बृहणं च कुर्यात्, न पुनस्तदुक्तमन्यं
विधिम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् । तथा, सर्पिर्गुंडादयो दोषदूष्यानुरो-
धतो यथाकालमुपयुक्ताश्छर्दिं प्रसक्ता शमयन्ति । उपजाति-
वृत्तम् । तन्त्रान्तरे(?)वोक्तम् (ह क अ ३।२५)-“अञ्जन
चन्दनोशीरमजासृक्शर्करोदकम् । लाजचूर्णे पिबेन्मन्थमति-
योगहरं परम् ॥” इति ।

आ० २०-प्रसक्तच्छर्द्यौषधमाह-छर्दिप्रसङ्गेनेति । सङ्गहे
(चि अ ७)-“त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्रसक्तमनुबन्धनीम् ।
कोष्ठश्रेया महामर्मपीडाकरतरा हि सा ॥ न चान्नेन विना
कायस्तन्मयो वर्ततेऽपि च । धातुक्षयोऽतिवमथौ समीरण-
समीरणात् ॥ नियतं जायते तस्माद्धृतमत्र प्रयोजयेत् ।
धान्वन्तरं तृषणं वा दोषदेहानुरोधतः ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

छदिप्रकरणं नाम सामस्येन निरूपितम् ॥

छर्दिचिकित्सितादनन्तरं हृद्रोगसाधनमुच्यते, हृद्रोगशब्द-
श्रवणसम्बन्धात् ।

अथ हृद्रोगचिकित्सितम् ।

हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ॥ २५ ॥

पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ।

स०-वातजे हृद्रोगे तैलं सुखोष्ण-किञ्चिदुष्णं, पिबेत् ।
किम्भूतम् ? मस्तुसौवीरतक्राणि विद्यन्ते यस्मिन्स्तदेवम् । तथा
सह विडलवणेन सविडं, गुल्मादिजित् ।

आ० २०-अथ हृद्रोगचिकित्सितम् । तत्र वातजौषध
माह-हृद्रोग इति । सौवीर-काञ्जिकम् । मस्तुवादित्रय द्र-
व्यम् । विडं कल्कः ।

तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणम् ॥ २६ ॥

स०-लवणै-पञ्चभिः सैन्धवादिभिः, गोमूत्रेण काञ्जिकेन
च तैलं सामान्यपरिभाषया पक्वं तथागुणं-गुल्मादिजित् ।

आ० २०-अन्यदाह-तैलमिति । अम्ल-काञ्जिकम् ।

विल्वं रास्त्रां यवान् कोलं देवदारुं पुनर्नवाम् ।

कुलत्थान् पञ्चमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ २७ ॥

तैलं तन्नावने पाने बस्तौ च विनियोजयेत् ।

१ ‘गुंडो’ अ इ.फ. । २ ‘श्रयमहा’ स.स. । ३ ‘द्रुतं तत्र’ स सं. ।

स०-बिल्वानी जले पक्त्वा तस्मिन् जले काथीभूते तैल पचेत् । ततैल नखे पानेऽनुवासने च विनियोजयेत् । तच्च पूर्वसमम् ।

आ० २०-अन्यदाह-बिल्वमिति ।

शुण्ठीवयस्थालवणकायस्थाहिङ्गुपौष्करैः ॥ २८ ॥
पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्गुजागुल्मजिद्धृतम् ।

स०-शुण्ठ्यादिभिः पक्वं च घृत पार्श्वहृद्गुजादिजित् । वयस्था-आमलकी । कायस्था-काकोली ।

आ० २०-घृतमाह-शुण्ठीकयस्थालवणवयस्थाहिङ्गुपौष्करैरिति । कयस्था-तुलसी । वयस्था-गुडूची ।

सौवर्चलस्य द्विपले पथ्यापञ्चाशदन्विते ॥ २९ ॥
घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मजित् ।

स०-सौवर्चलस्य पलद्वये पथ्यापञ्चाशद्युक्ते साधितो घृत-प्रस्थो हृद्रोगादिजित् ।

आ० २०-अन्यदाह-सौवर्चलस्येति ।

दाडिमं कृष्णलवणं शुण्ठी हिङ्गुमलवेतंसम् ॥ ३० ॥
अपतन्नकहृद्रोगश्वासघ्नं चूर्णमुत्तमम् ।

आ० २०-चूर्णमाह-दाडिममिति । अपतन्नको-वात-व्याधिनिदानोक्त ।

पुष्कराहशठीशुण्ठीबीजपूरजटाभयाः ॥ ३१ ॥
पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ।
विकर्तिकाशूलहराः

स०-पुष्कराह्वादयः कल्कीकृता-पिष्टा, तथा घृतादि-युक्ता पीता विकर्तिकाशूलहरा । विकर्तिका-हृदयस्यावर्तच्छे-दनिका इव रग्विशेष । हृद्रोगप्रसङ्गादेतच्चिकित्साऽप्युक्ता ।

आ० २०-अन्यदाह-पुष्कराह्वेति । विकर्तिकाशूल-हृदयच्छेदनमिव ।

काथः कोष्णश्च तद्गुणः ॥ ३२ ॥

यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ।
संपूतिदारुबीजाह्वपलाशशठिपौष्करैः ॥ ३३ ॥
(यवक्षारो यवानी च पिबेदुष्णेन वारिणा ।
पतेन वातजं शूलं गुल्मं चैव चिरोत्थितम् ॥ १ ॥
भिद्यते सप्तरात्रेण पवनेन यथा घनः ।)

स०-काथश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसहितैस्तद्गुणो-विकर्तिकाशूलहर । औषध-शुण्ठी । बीजाह्व-बीजसारम्, बीजपूरकमित्यन्ये ।

१ 'ण्ठीकयस्थालवणवयस्था' फ हे । २ 'लमहृत्' फ । 'लमनुत्' स इ । ३ श्लोकोऽयं अ इ फ पुस्तकेषूपलब्धो हेमाद्रि-सम्मतश्च । ४ 'तस' फ । ५ 'सपीतदारु' स स । 'स पू' हे । ६ 'ह्रविजयाश' अ । ७ अ इ पुस्तकयोः समुपलब्धोऽयं सार्ध-श्लोक । ८ 'रुसयुतै' इति कचिद् ।

आ० २०-काथमाह-काथ इति । औषध-शुण्ठी । पूती-करञ्जः । बीजाह्वो-बीजपूर । यवान्यादिभिः सह पेय । स-काथ, पूत्यादिभिः कृत । वज्रसेने (हृदयरोगाधिकारे श्लो १०)-"काथ कृत पोष्करमातुलुङ्गपलाशपूतीकशठी-सुराह्वे । स नागराजाजिवचायवाभिः सक्षार उष्णो लव-णश्च पेय ॥" इति वचनमूलेय व्याख्या ।

पञ्चकोलशठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करम् ।

वारुणीकलिकत भृष्टं यमके लवणान्वितम् ॥ ३४ ॥
हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मोदरेषु च ।

स०-पञ्चकोलादिक वारुण्या-प्रसजया सुरया, कलिकत-पिष्ट, यमके भृष्ट सैन्धवयुत हृदादिशूलेषु गुल्मादिषु च खादेत् ।

आ० २०-चूर्णमाह-पञ्चकोलेति ।

स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ३५

स०-इह-वातजे हृद्रोगे, स्वेदाश्च स्निग्धा हिता । घृतानि पक्वानि वा (च) ।

आ० २०-स्नेहस्वेदावाह-स्निग्धाश्चेति । घृतानि स्नेहनार्थम् ।
लघुना पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलम् ।
वारुणीदधिमण्ड वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि ॥ ३६ ॥

स०-तृषि सत्या हस्तेन पञ्चमूलेन शुण्ठ्या वा साधितं जलं पिबेत् । वारुणीमण्ड वा दधिमण्ड वा पिबेत् ।

आ० २०-पानपञ्चकमाह-लघुनेति ।

सायामस्तम्भशूलामे हृदि मारुतदूषिते ।
क्रियैषा

स०-आयाम-आक्षेप, सह आयामादिभिर्वर्तते यद् हृदय तस्मिन्स्थयाविधे हृदि तथा मारुतदूषिते सति क्रियैषा-चिकित्सेय पूर्वोक्ता ।

आ० २०-उक्तानामौषधानां विषयमाह-सायामस्तम्भ-शूलाम इति । आयाम-आकर्षणमिव ।

सद्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ ३७ ॥

स्नेहोऽस्त्यस्तिरिक्तौश्चशिखिवर्तकदक्षजाः ।

स०-सद्रवायामप्रमोहे पुन हृदि मारुतदूषिते रसास्तित्ति-र्यादिजा । स्नेहाद्या-बहुस्नेहा, हिता ।

आ० २०-विषयान्तरभेषजमाह-सद्रवायामप्रमोहे इति ।
बलातैलं सहद्रोगं पिबेद्वा सुकुमारकम् ॥ ३८ ॥
यष्ट्याहशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमम् ।

स०-सहद्रोगो नरो बलातैलं पिबेत् । सुकुमारकं वा-प्रमे-

१ 'वानी स० लवणेन पेय' वज्र । २ 'तु' अ इ । ३ 'रुणी' द' इ । 'रुण' द' फ । ४ 'हाद्यास्ति' फ. अरुण. । ५ 'द्रोगी' स स. । ६ सुकुमारक प्रमेहोक्तमिति यदुक्तमरुणदत्तेन तदयुक्त प्रतिभाति, सुकुमारकस्य वृद्धिचिकित्सायामुक्तत्वात् ।

होक्त घृत, यष्ट्याह च तच्छतपाक च यष्ट्याहशतपाकं-शत कृत्वा पक्व ततैल वातशोणितोक्त (हृ चि अ. २२।४१) पिबेत् । महास्नेह तथोत्तम पिबेत् ।

आ० २०-स्नेहचतुष्कमाह-बलातैलमिति । बलातैल-शारीरके गर्भव्यापद्युक्तम् (हृ शा अ २।४७), वातर-क्तोक्त वा बलाकषायकल्काभ्यां शत सहस्र वा वाराभ्यक्तम् (हृ चि अ २२।४५) । सुकुमारक-वृक्ष्युक्त घृतैरण्डतैल-यमकम् (हृ चि अ १३।४१), तैलमेव वा तन्त्रान्तरो क्तराजयक्ष्मणि सङ्गृहीतम् । यष्ट्याहशतपाक-यष्टीमधुक लकषायाभ्यां शत वारान् पक्वम् । उत्तम महास्नेह-वात-व्याधुक्तमपतत्रके (हृ चि. अ. २१।२८) ।

तदेव चाह—

रास्त्राजीवकजीवन्तीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ ३९ ॥
भार्गीस्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ।
दधिपादं तथाभ्रैश्च लाभतः स निषेवितः ॥ ४० ॥
तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ।

स०-रास्त्रादिभि कल्कीकृतैर्महास्नेह दधिपाद विपाचयेत् । दधिपादं च दध्ना पाद-चतुर्थभागप्रमाणो, यस्मिन्स्थिताभूतम् । तथा, अभ्रै-काजिकादिभि, लाभतो-ययालाभम् । अनयैव कल्पनया स-महास्नेहो, निषेवितस्तर्पणो बृंहणो बल्यो वात हृद्रोगघ्नश्च स्यात् ।

आ० २०-महास्नेहान्तरमाह-रास्त्राजीवकेति । दधि-पाद-पादाशेन दध्ना युक्तम् ।

दीप्तेऽग्नौ सद्रवायामे हृद्रोगे वातिके हितम् ॥ ४१ ॥
क्षीर दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषम् ।

स०-दीप्तेऽग्नौ सति वातहृद्रोगे सद्रवायामे सह द्रवेण-कम्प-नेन, आयामेन च वर्तते यस्तस्मिन्स्थिताभूते क्षीरादि हितम् । औद-कामिष-मत्स्यादिमांसम्, आनूपामिष-ग्राम्यवराहादिज मांसम् ।

आ० २०-विषयान्तरभेषजमाह-दीप्तेऽग्नौविति ।
एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्विधं ॥ ४२ ॥
शेषेषु, स्तम्भजाड्यामसयुक्तेऽपि च वातिके ।

स०-वातहृद्रोग मुक्ताऽन्येषु-शेषेषु, चतुर्षु हृद्रोगेष्वेता-नि-क्षीरादीनि, वर्ज्यानि-न प्रयोज्यानि । न केवलमेवेतानि वर्ज्यानि, यावत्स्तम्भजाड्यामसयुक्ते वातिकेऽपि हृद्रोग एतानि वर्ज्यानि ।

आ० २०-हृद्रोगान्तरे क्षीरादीनि निषेधति-एता-न्येवेति ।

१ बलातैल-वातव्याधुक्त (हृ चि अ. २१।७२) मपि ग्राह्यम् ।
२ 'दधि पाद -' ड । ३ 'न्येषु चतु' ट । ४ 'षेषु च रोगेषु चतु' ड ।

कफानुबन्धे तस्मिन्तु रुक्षोष्णामाचरेत्क्रियाम् ४३

स०-तस्मिन्-वातिके हृद्रोगे, कफानुबन्धे तु सति रुक्षोष्णा क्रिया सेवेत ।

आ० २०-सकफे वातहृद्रोगे भेषजमाह-कफानुबन्ध इति । योगरत्ने-“नागर वा पिबेदुष्ण कषाय वह्निवर्धनम् । कासश्वासानिलहर शूलहृद्रोगनाशनम् ॥ पाठा वचा यव-क्षारमभयामखवेतसम् । दुरालभा चित्रक च श्यूषणं लवणत्रयम् ॥ शठी पुष्करमूल च तित्तिडीक सदाडिमम् । मातुलुङ्ग्याश्च मूलानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । सुखोदकेन मधैर्वा चूर्णान्येतानि पाचयेत् । अर्शःशूल सहृद्रोग गुल्मं चापि व्यपोहति ॥” इति । सङ्ग्रहे (चि. अ ८)-“श्यू-षणं त्रिफला पाठा मधूक मधुक जुटी । पञ्चमूल लघु बले मेदे वृद्धिः शतावरी ॥ कण्टकरी तामलकी जीवकश्वा-क्षसर्मितै । तै पचेत्सर्पिष प्रस्थ दध्ना प्रस्थेन माहिपात् ॥ युक्त सिद्धं च मधुना तन्निहन्ति निषेवितम् । हृत्पाण्डुग्र-हणीपार्श्वश्वासकासहलीमकान् ॥” इति ।

पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरुषकैः ।

युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ४४
क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तः परिमार्जनम् ।

कट्ठीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमम्भसा ॥ ४५ ॥

स०-पैत्ते हृद्रोगे द्राक्षेक्षुनिर्यासादियुक्तो विरेको हृद्य स्यात् । शुद्धे सत्यनन्तर क्रम पित्तहा स्यात्, स तु पेयादिक कार्य । क्षते पित्तज्वरे च या बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता सा चात्र कार्या । कट्ठीमधुककल्कं शर्करान्वितमम्भसा पिबेत् ।

आ० २०-पित्तहृद्रोगसौषधमाह-पैत्ते इति । विरेच-त्रिवृचूर्ण ।

विरेचकानन्तर पेयादिक्रममाह-क्रमः शुद्धे च पित्तहेति । पित्तहा-पित्तघ्नै कृतः ।

अतिदेशमाह-क्षतपित्तज्वरोक्तं चेति । परिमार्जन-शो-धनम्, बाह्य परिषेकेण, अन्तर्विरेकेण ।

औषधान्तरमाह-कट्ठीमधुककल्कमिति ।

श्रेयसीशर्कराद्राक्षजीवकर्षभकोत्पलैः ।

बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितम् ॥ ४६ ॥

सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनम् ।

स०-श्रेयस्यादिभि साधित क्षीरान्वित माहिष सर्पि पित्त-हृद्रोगघ्नम् । श्रेयसी-हस्तिपिप्पली । माहिषघृतस्यात्र निर्देश शीततमत्वात् ।

आ० २०-घृतमाह-श्रेयसीति । श्रेयसी-गजपिप्पली ।

१ 'षणत्रि' स.स । २ 'मसूर मधुक शटी' फ. । ३ 'कट्ठी' स.द्र । ४ 'कण्टकारी' स.मू. । ५ 'वक चाक्ष' स.द्र. । ६ 'त्पा श्वेग्रहणीरोगश्वा' स.मू. । ७ 'णीदोषश्वा' स.स. । ८ 'विरेचो' फ.हे. ।

प्रपौण्डरीकमधुकविसग्रन्थिकसेरुकाः ॥ ४७ ॥

सशुण्ठीशैवलस्ताभिः सक्षीरं विपचेद्धृतम् ।

शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ ४८ ॥

बस्ति च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितम् ।

स०-प्रपौण्डरीकादिभिः क्षीरयुत पक्व घृत शीतीभूत सन्माक्षिकोपेत तच्चेष्टमत्र रोगे । स्वादुवर्गेण-द्राक्षादिना, यच्च कृत तच्च हितम् । तथा, बस्ति मधुकसाधित-मधुकेन पक्व, माक्षिकान्वित दद्यात् ।

आ० २०-घृतान्तरमाह-प्रपौण्डरीकेति । शैवल-शैवाल ।

घृतान्तरमाह-स्वादुवर्गकृतं च यदिति । स्वादुवर्गो-रसेस्कन्धेषूक्त (ह सू अ १०।२२) ।

बस्तिमाह-बस्ति चेति । बस्ति-अनुवासनम् । वज्रसेने (हृदयरोगा श्लो १८)-“अर्जुनस्य त्वचा सिद्ध क्षीरं योज्य हृदामये । सितया पञ्चमूल्या वा बलया मधुकेन वा ॥ स्थिरादिकल्कवत्सर्पिः क्षीरेणेश्वरसेन वा । द्राक्षारसेन वा पक्व पित्तहृद्रोगनाशनम् ॥” इति ।

कफोद्भवे वमेत्स्विन्नं पिचुमन्दवर्चाम्भसा ॥ ४९ ॥
कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ।

स०-कफोद्भवे हृद्रोगे स्विन्नो निम्बवचाभ्या कथितेन जलेन वमेत् कुलत्थजाङ्गलादिरस(लरसादि)भुक् ।

आ० २०-कफहृद्रोगौषधमाह-कफोद्भव इति ।

पिबेच्चूर्णं वचाहिङ्गुलवणद्वयनागरात् ॥ ५० ॥

सैलायवानककणायवक्षारात्सुखाम्बुना ।

फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥ ५१ ॥

पुष्कराह्वाभयाशुण्ठीशठीरास्त्रावचार्कणात् ।

काथं तथाऽभ्याशुण्ठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥ ५२ ॥

स०-चूर्णं वचादिभ्य उष्णोदकेन पिबेत् । यवानको-यवा नीभेद । तथा, फलधान्याम्लादिभिर्वैकतरेण(मेन) पिबेत् । तथा, पुष्करादेश्चूर्णं पूर्वोक्तैर्दृष्टा[म्बवा]दिभिः पिबेत् । तथा, हरीत-क्यादे काथं पिबेत् ।

आ० २०-चूर्णमाह-पिबेच्चूर्णमिति । सशब्द सहार्थे । यवानक-अजमोदा । फलाम्ल धान्याम्ल च । घण्णां द्रवाणा प्रकृत्यादिवशाद्विषय[वि]भाग ।

१ ‘क्षौद्रतैल’ अ इ । २ ‘चाम्बुना’ अ इ । ३ ‘चानिक’ अ इ । ४ ‘पुष्करादेश्चूर्णं हरीतक्यादे काथं’ इत्यरुणदत्तव्याख्यानमेव युक्तम्, चरकसम्मतत्वात् । तथा च चरक (चि. अ २६।९५)-‘मूत्रे श्रुता. कट्फलशृङ्गवेरपीतद्रुपथ्यातिविषा प्रदेया । कृष्णाशठीपुष्करमूलरास्त्रावचाभयानागरचूर्णक वा ॥’ इति । “एक पुष्करादीनां काथो द्वितीयोऽभयादीनाम् ॥” इतीन्दुव्याख्यानमेवमेव कृत हेमाद्रिव्याख्यानं च चिन्त्यम् । ५ ‘कणा ।’ अ.इ ।

अ० ७९

काथमाह-पुष्कराहेति ।

काथान्तरमाह-तथेति । माद्री-अतिविषा । पीतद्रु-दार्वा ।

काथे रोहितकाश्वत्थखदिरोदुम्बरार्जुने ।

सपलाशवटे व्योपत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥ ५३ ॥

सुखोदकानुपानंश्च लेहः कफविकारहा ।

स०-रोहितकादीनां काथे त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णयुते कृतो लेह उष्णोदकानुपान कफविकारहा । अर्शश्चिकित्सितोक्त (ह चि अ. ८।१०४)-“तुला दिव्याम्भसि पचेत्” इति प्रमाणानुसारेण परिमाणमत्र निरूपितम् ।

आ० २०-लेहमाह-काथ इति । रोहितकादीनां सप्तानां काथ । तस्य पुन पाकादनीभावासमये चूर्णप्रक्षेप ।

श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ॥

प्रयोजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनम् ।

तथाऽऽमलकलेहं वा प्रांशं वाऽगस्त्यनिर्मितम् ॥ ५५ ॥

स०-कफहृद्रोगे, श्लेष्मगुल्मे यानि गदितान्याज्यानि-स-पीषि, तैत्रैवोक्तान् क्षारांश्च नानाविवास्तान् पिबेत् । शिलाजतु प्रयोजयेत् । वा ब्राह्म रसायन-रसायनाध्यायोक्तम् (ह उ अ ३९।१५) । तथा, आमलकलेहं वा रसायनोक्तमेव च्यवन-प्राशाख्यम् (ह उ अ ३९।३३) । अथवा, प्रांश-लेह, अगस्त्य-निर्मित कासचिकित्सितोक्त (ह चि अ ३।१२७), प्रयोजयेत् ।

आ० २०-अतिदिशति-श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानीति । शिलाह-शिलाजतुरसायनम् (ह उ अ ३९।१३७), ब्राह्म-एर्काशनम् (ह उ अ ३९।१५), आमलकलेह-च्यवन-प्राशनम् (ह उ अ ३९।३३), एतानि रसायनोक्तानि । अगस्त्यनिर्मित-कासोक्तम् (ह चि अ ३।१२७) । वज्र-सेने (हृदयरोगा श्लो २८)-“सूक्ष्मैला मागधीमूल प्रलीढं हविषा सह । नाशयत्याशु हृद्रोग गुल्मानपि विशेषतः ॥ फलतैलं विदध्याच्च बस्तौ बस्तिविशारदः । फलैरष्टगुणे-ऽध्याम्ले सिद्धमन्यासन कफे (?) ।” इत्युक्तं फलतैलम् । ‘हिङ्गुप्रगन्धाबिडविश्वकृष्णाकुष्ठाभयाचित्रकयावशूकम् । पिबेत्ससौवर्चलपुष्कराह्वा यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥ दश-मूलकषाय तु लवणक्षारयोजितम् । कास श्वासं सहृद्रोग गुल्मशूलं च नाशयेत् ॥ घृतेन दुग्धेन गुडाम्भसा वा पिबन्ति चूर्णं ककुभर्चो ये । हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हृत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते ॥ पुटदग्धहरिणशृङ्गं पिष्ट गन्धेन सर्पिषा पिबतः । हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि ॥

१ ‘रौहीत’ स इ । २ ‘नस्य ले’ अ इ फ स मू । ‘न स्यालेह’ स स । ३ ‘चान्न’ अ इ स स । ४ ‘प्राश्य’ अ इ, ट.ड. । ५ ‘चागस्तिनि’ अ इ । ६ ‘तथा क्षा’ ड । ७ ‘च’ ट. । ८ ‘एकादशसिताशनम्’ (?) फ । ९ ‘सर्पिषा’ वज्र. । १० ‘स च ह’ वज्र. । ११ ‘त्वचोस्थम् ।’ वज्र ।

तैलाज्यगुडविपक्व चूर्णं [गोधूमपार्थज वाऽपि । पिबति पय-
सा स भवेजितसकलहृदामय पुरुष ॥ गोधूमककुभचूर्ण]
छागपयोगव्यसर्पिषा युक्तम् । मधुशर्करासमेत शमयति
हृद्रोगमुद्धत पुंसाम् ॥ मूल नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन
पाययेत् । हृद्रोगश्वासकासश्च ककुभस्य च वल्कलम् ॥ रसा-
यन पर बल्य वातजिन्मासयोजितम् । सवत्सरप्रयोगेण
जीवेद्वर्षशतत्रयम् ॥ पार्थस्य कल्कस्त्रसेन सिद्ध शस्त घृत
सर्वहृदामयेषु । घृत बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्ध सयष्टीम
धुकल्कपादम् । हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलासृक्शमय
त्युदीर्णम् ॥” इति ।

स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽति, जीर्यत्यल्प, जरां गते ।
शाम्येतस कुष्ठकृमिजिल्वणद्वयतिलवकैः ॥ ५६ ॥
सदेवदार्ढ्यतिविषैश्चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

स०-यस्य-पुसो, भुक्ते-तत्काल एव, अति शूल स्यात् ।
जीर्यत्यन्ते-मध्यमायां पाक्वावस्थाया, अल्प शूल स्यात् । जरा
गते-किट्सारतया परिणतेऽन्ते, तु शाम्येत् । स -नर, कुष्ठादि
मिश्रूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

आ० र०-अथ प्रसङ्गाच्छूलप्रकरणम् । शूल चतुर्धा,-
अजीर्णेश्चे जीर्यति जीर्णे सर्वदा चेति । तत्राजीर्णशूलस्यौष-
धमाह-स्याच्छूलमिति ।

यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः, फलैः पुनः ॥ ५७ ॥
जीर्यत्यन्ते, तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाऽधिके ।

स०-यस्य-पुसो, जीर्णे सत्येविक शूल भवेत्, स स्नेहै-
विरेचनद्रव्यसिद्धे, विरेचनीय । जीर्यत्यन्ते-पच्यमानावस्थाया,
अधिक शूले सति फलैर्विरेच्य । तथा च मुनि (१)-“मृद्वी-
काऽथ विडङ्गानि खर्जूराणि परुषकम् । आरग्वधोऽथामलक
हरीतक्यो विभीतकम् ॥ कम्पिलकोपचित्रे च त्रपुस च मुकूल-
कम् । नीलिका कुवल पीलु भवेत्फलविरेचनम् ॥” इति ।
यस्य पुन सदाऽधिकमेव शूल-केवल न भुक्तमात्रे जीर्णे जीर्यति
वा, स -पुरुषो, मूलैस्तीक्ष्णै -मूलविरेचनैर्दन्तीत्रिवृच्छयामास-
पलादिद्रव्य समन्वितै, विरेच्य । तथा चोक्तम्-“सप्तला-
शङ्खिनीदन्तीद्रवन्तीगिरिकर्णिका । त्रिवृच्छयामोदकीर्या च
प्रकीर्या क्षीरिणी तथा ॥ छंगलाण्डी गवाक्षी च कुँचाक्षी गिरि-
कर्णिका । मसूरविदला चैव भवेन्मूलविरेचनम् ॥” इति ।

आ० र०-जीर्णशूलस्यौषधमाह-यस्येति । स्नेहै -प्रण्ड-
तैलादिभिः ।

जीर्यच्छूलस्यौषधमाह-फलै पुनर्जीर्यत्यन्न इति । फलै-
आरग्वधादिभिः ।

१ ‘पयोऽनु च स’ सि चक्र । २ मूल नागबलाया इति द्वौ
श्लोकौ मुद्रितवङ्गसेने नोपलभ्येते । ३ ‘शत ध्रुवम्’ सि चक्र ।
४ ‘केऽन्ते जी’ अ इ स मू । ५ ‘त्यभ्य(प्य)धि’ ड । ६ ‘लाङ्गली च
ग’ ट । ७ ‘क्षीराक्षी’ ट ।

सर्वदा शूलस्यौषधमाह-तथेति । मूलै-इयामादिभिः ।
तत्रान्तरे शूलप्रकरण च स्मृतम् । तत्र वङ्गसेने (शूलरो-
गाधिकारे श्लो १)-“दोषै पृथक्समस्तामद्वन्द्वै शूलोऽ-
ष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवन प्रभु ॥ व्या-
यामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कला
यमुद्गाढकिंकोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यशनाभिवातात् ॥ कषाय
तिक्तातिविरुदजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशकात् । विदशुक्-
मूत्रानिलवेगरोधाच्छोकोपवासादतिभाष्यहास्यात् ॥ वायु
प्रवृद्धो जनयेद्धि शूल हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिकबस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे
च घनागमे च शीते च कोप समुपैति गाढम् ॥ मुहुर्मुहुश्चो
पशमप्रकोपौ विद्वातसस्तम्भनतोदभेदै । सस्वेदनाभ्यञ्जन-
मर्दनाद्यै स्त्रिगुणभोज्यैश्च शम प्रयाति ॥ क्षारातितीक्ष्णो-
ष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषै । कट्फलसौवीरसु-
राविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापै ॥ ग्राम्यातियोगादश-
नैर्विदग्धै पित्त प्रकुप्याशु करोति शूलम् । तृणमोहदाहा-
तिकर हि नाभ्या सस्वेदमूर्च्छाभ्रमदोपयुक्तम् ॥ मध्यदिने
कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च । शीते च
शीतै समुपैति शान्ति सुखादुशीतैरपि भोजनैश्च ॥ आनूप
वारिजकिलाटपयोविकारैर्मासेक्षुपिष्टकृशरातिलशङ्कुलीभिः ।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति
शूलम् ॥ हृत्पासकाससद्वनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्तिमित-
कोष्ठशिरोगुरुत्वै । भुक्ते सदैव हि रुज कुरुतेऽतिमात्र
सूर्योदये च शिशिरे कुसुमागमे च ॥ [द्विदोषलक्षणैरै-
र्विद्याच्छूल द्विदोषजम् ।] सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्ग विद्या-
द्विषक्सर्वभव हि शूलम् । सुकष्टमेव विषवज्रकल्प विवर्ज-
नीय प्रवदन्ति तज्ज्ञा ॥ आटोपहृत्पासवमीगुरुत्वस्तैमित्यका-
नाहकफप्रसेकै । कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भव शूल-
मुदाहरन्ति ॥ वस्तौ हृत्कण्ठपार्श्वेषु स शूल कफवातिक ।
कुक्षौ हृन्नाभिमध्येषु स शूल कफपैत्तिक । दाहज्वरकरो घोरो
विज्ञेयो वातपैत्तिकः ॥ एकदोषोत्थित साध्य कृच्छ्रसाध्यो
द्विदोषज । सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रव ॥
निगृह्य मारुत श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वे व्यवस्थित । साध्माटोपा-
मसरुद्ध सूचीभिरिव निस्तुदन् ॥ उच्छ्वसित्यथ वक्त्रेण न
चान्नमभिनन्दति । न च निद्रामुपैत्येष पार्श्वशूल प्रकीर्तितः ॥
प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वह्निमाक्रम्य मारुत । तदाऽस्य भोज-
न भुङ्क्त सोपस्तम्भ न पच्यते ॥ उच्छ्वास्यानीतशकृता शूलेना
हन्यते मृदु । नैवासने न शयने तिष्ठन् वा लभते सुखम् ॥
कुक्षिशूल इति ख्यातो वातादामसमुद्भवात् ॥ कफपित्ता-
वरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छित । हृदिस्थं कुरुते शूलमुच्छ्वासा-

१ ‘लामिषेकात्’ फ । २ ‘मचोष’ मा नि । ३ ‘शिरोङ्गरु-
ग्मि । युक्ता स’ फ । ४ ‘पार्श्वव्य’ वङ्ग । ५ ‘ध्मानाटोपस’ वङ्ग ।
६ ‘सिलेव वक्त्रेण न वाऽन्न’ वङ्ग । ७ ‘क्त वातस्तब्ध न’ वङ्ग ।
८ ‘उच्छ्वासन्नतिमात्रेण शूल’ वङ्ग । ९ ‘शयने नासने चैव तिष्ठन्तो ल’
वङ्ग । १० ‘दिस्थ’ वङ्ग ।

रोधन परम् । हृच्छूल इति स ख्यातो रसमारुतसम्भवः ॥ सरोधात्कुपितो वायुर्वस्ति सश्रित्य तिष्ठति । वस्तिवङ्गुणनाडीषु तत शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातसरोधी वस्तिशूल स सञ्जितः ॥ नाभ्या वङ्गुणयोश्चैव कुक्षौ मेदेऽनुवर्तकः । मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूल स मारुतात् ॥ वायु प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः । वात रुणद्धि कोष्ठस्थ मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥ शूल सञ्जनयेच्छीघ्र स्रोत आवृत्य मारुतः । दक्षिण यदि वा वाम कुक्षिमादाय जायते ॥ सर्वत्र वर्धते क्षिप्र [अमनि श्वासघोषवत् । पिपासा वर्धतेऽतीव अमो मूर्च्छा च जायते ॥ उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति । विट्शूलमेत जानीयाद्विषक् परमदारुणम् ॥ वेदना च तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासश्वासौ च हिक्का च शूलस्योपद्रवा स्मृता ॥ स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायु सन्निहितस्तदा । कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥ अक्ते जीर्यति यच्छूल तदेव परिणामजम् । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेन विधीयते ॥ आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः । स्निग्धोष्णैः प्रशम याति वातिक तद्वदेद्विषक् ॥ तृष्णादाहारतिस्वेद कट्वम्ललवणोत्तरम् । शूल शीतशमप्राय पैत्तिकं तद्वदेद्विषक् ॥ छर्दिहृल्लाससम्मोहस्वल्परुग्दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विज्ञेय कफात्मकम् ॥ ससृष्टलक्षण बुद्ध्या द्विदोष परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्य स्यात् क्षीणमासबलानलम् ॥ जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन वा । न शम याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥”]

(?)—“शृङ्गी द्विजीरक धान्य वृद्धदारुपत्रकैः । तुम्बुरुणि भद्रदारु क्षाराश्च लवणानि च ॥ अजमोदा तालमूली विशाला भूतिक वचा । कोशातकी पटोल च बृहत्पत्रकगन्धकैः ॥ यावन्त्येता नि चूर्णानि मण्डूर द्विगुण तत । गोमूत्रत्रिफलाकाथे निषिक्त लोहचूर्णितम् ॥ कन्दार्कटाशृङ्गबैरश्वावणीकेशराज्जैः । रसैः सवज्रवल्लीजैस्तस्य तालसमस्य च ॥ भावयित्वैकतश्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् । चतुर्गुणे त्रिफलजे काथे वा दर्विलेपनात् ॥ उपयुञ्जीत मतिमान् यथादोष यथाबलम् । ये च कुक्षिगता रोगा ग्रहणीमार्दवादयः ॥ अर्शासि च प्रवृद्धानि शूलानि जठराणि च । मदोदोषामवाताश्च कफानिलभवाश्च ये ॥ व्याधयस्तान्निहन्त्येतद्भास्करस्तिमिर यथा । विद्या विद्या गत मण्डूर सर्वरोगनुत् ॥ यदि सकलरुजो यन्नैव योगो निहन्त्यात् कथमिति नियतेर्वा याददोष विना वा । तदखिलमुनिवाक्यप्राप्ततत्त्वार्थरत्नो नियतममृतवाक्यो बलभस्याद्गुरुणाम् ॥ आशुभुक्तो यवैः पिष्टमभ्रक तत्र सस्थितम् । कन्दमाणास्थिसहारखण्डकर्णरसैरधः । तण्डुलीयक शोणो मात्रिकमेव च ॥ वृश्चीव बृहतीभङ्ग तत्क्षणात्केसराञ्जनैः । पेषण

भावन कुर्यात् पुट वाऽनेकशो भिषक् ॥ यावद् द्रक तस्याच्छुद्धिरेव विहायसम् । स्वर्णमाक्षिकशाण च ध्मातनिर्वापित जले ॥ त्रैफलेष्ववचूर्णं वा लोह पित्तादिक पुनः । बृहत्पत्रक[र]िकर्णत्रिफलावृद्धदारुकैः ॥ माणकन्दास्थिसहारशृङ्गबैरभवै रसैः । दशमूलीमुण्डितिकातालमूलीसमुद्भवैः ॥ पुटित साधु यत्नेन शुद्धिमेवमयोजयेत् । वसिर घालमधुपर्णीसयूरकम् ॥ तण्डुलीय च वर्षाभूदत्ताधश्चोर्ध्वमेव च । पाक्यं तु जीर्णमण्डूर गोमूत्रेण दिनत्रयम् ॥ अन्तर्बाष्पमदग्न च तथा स्थाप्य दिनत्रयम् । विचूर्णित शुद्धिरिय लोहाकरस्य दर्शिता ॥ जयन्त्या वर्धमानस्य आर्द्रकस्य रसेन वा । पयस्याश्वातुपूर्व्येण मर्दन रसशोधनम् ॥ गन्धक नवनीताख्य कुटित लोहभाजने । त्रिधा चण्डातपे युक्त भृङ्गराज-रसाद्भुतम् ॥ ततो वह्निद्रवीभूत त्वरित वस्त्रगालितम् । यत्नाद्भृङ्गरसे क्षिप्त पुनः शुष्क विशुध्यति ॥ गगनाद्विपल चूर्णं लोहस्य पलमात्रकम् । लोहकिट्ट पलार्धं च सर्वमेकत्र संस्थितम् ॥ मण्डूकपर्णीवसिनतालमूलरसैः शुभैः । वरीभृङ्गकेसराजमाणमार्गरसैस्तथा ॥ त्रिफलाभद्रमुस्ताभिः स्थालीपाक विचूर्णितम् । रसगन्धकयोः कर्षं प्रत्येक ग्राह्यमेकतः ॥ तन्मनाश्च शिलाखल्वे यत्नतः कज्जलीकृतम् । वचा चव्य यवानी च जीरके शतपर्णिका ॥ व्योष मुस्त विडङ्ग च ग्रथित खरमञ्जरी । त्रिवृता चित्रको दन्ती सूर्यावर्त सितस्तथा ॥ भृङ्गमाणवकन्दश्च खण्डकर्णक एव च । दण्डोत्पल केसराजकालीयकटकोऽपि वा ॥ एषामर्धपल ग्राह्य पटपृष्ट सुचूर्णितम् । प्रत्येक त्रिफलायाश्च पलार्धं पलमेव च ॥ एतत्सर्वं समालोच्य लोहपात्रेषु भावयेत् । आतपे चण्डसंघृष्टमार्द्रकस्य रसैस्त्रिधा ॥ तद्रसेन शिलापिष्ट गुटिकां कारयेद्विषक् । बदरास्थिमिता । शुष्क भावयेत् ॥ तत्प्रातर्भोजनादौ तु सेवित गुटिकात्रयम् । अन्नोदकानुपान च हित मधुरसश्रितम् ॥ दुग्ध च नालिकेर च वर्जनीय विशेषतः । भोज्य यथेष्टमिष्टं च वारि भक्ताम्लकाञ्जिकम् ॥ हन्यन्म्लपित्तं घ्नीहान शूलं च परिणामजम् । पी ००० शोधोदरगुल्मादामयान् ॥ यक्ष्मा ००० मन्दाग्नित्वमरोचकम् । घ्नीहानं श्वासमानाहमामवातं स्वरामयम् ॥ गु ०००० यख्यातवो ०० नीकेसा विश्वयुतो यूषो धात्रीमुद्गादिभिः कृतः । रित्यं ० सर्गश्च ससेव्य कुलिस्थान् स विवर्जयेत् ॥”

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

अम्लपित्तप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः ॥ ५८ ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलङ्घनपाचनैः ।

स०—बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्ग आमाशय(ये) गत कुप्यति । तस्य—मरुत, शुद्ध्यादिभिः—अवस्थावशाद्वास्तैः समस्तैर्वा, अनुलोमनं कार्यम् ।

आ० २०—०००००

१ 'तकोपत ।' वङ्ग. । २ 'णपार्श्वेषु कु' वङ्ग. । ३ 'नुबन्धक' वङ्ग. । ४ 'दातान् रुणद्धि कोष्ठस्थो म' वङ्ग. । ५ 'नयन्छी' वङ्ग. । ६-७-८-९-१० 'सेनाभिधी' 'ग्धोष्णोपशमप्राय' 'क लक्ष्ये-दुध ।' 'शान्त च' 'च' मा नि. ।

१ 'तत' इ स मू. 'यत' स स. 'शय गत.' इति क्वचित् ।

कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥ ५९ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सितम् ।

स०-कृमिजे हृद्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधम् ।

आ० २०-कृमिहृद्रोगौषधमाह-कृमिघ्नमौषधमिति । वङ्गसेने (हृदयरो श्लो ३९)-“कृमिहृद्रोगिण स्निग्ध भोजये पिशितोदनम् । दध्ना च पललोपेत त्र्यह, पश्चाद्विरेचयेत् ॥ सुगन्धिभिः सलवणैर्यौगैः साजाजिशर्करैः । विडङ्गगौढैः धान्याम्ल पाययेद्विस्तृतम् ॥ हृदि स्थिता पतन्येवमथ स्तात्किमयो नृणाम् । यवान्न वितरेचासौ सविडङ्गमत परम् ॥ कृमिजे च पिवेन्मूत्र विडङ्गामयस्युतम् ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

हृद्रोगस्य प्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥

अथ तृष्णाचिकित्सितम् ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ।

सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनः ॥ ६० ॥

दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वज्रौमं च तद्गुणम् ।

निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥ ६१ ॥

सशर्करं वा कथितं पञ्चमूलेन वा जलम् ।

दर्भपूर्वेण मन्थश्च प्रशस्तो लाजसकुभिः ॥ ६२ ॥

वाय्वश्चामयवैः शीतः शर्करामाक्षिकान्वितः ।

यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरन्तनैः ॥ ६३ ॥

शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।

हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसा ससितामधु ॥ ६४ ॥

रसैश्चान्नम्ललवणैर्जाङ्गलैर्वृतभर्जितैः ।

मुद्रादीनां तथा यूषैर्जावनीयरसान्वितैः ॥ ६५ ॥

नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसः ।

निर्वापणाश्च गण्डूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ॥ ६६ ॥

दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहृत्वं मनोरतिः ।

महासरिद्धदादीनां दर्शनस्मरणानि च ॥ ६७ ॥

स०-तृष्णासु सर्वासु वातपित्तहर सर्वोऽपि विधिरिष्यते । तथा, बाह्यतोऽभ्यन्तरे च शीतो विधिः । तथा, शमनं शोधनं च शस्यते । दिव्याम्बु-आन्तरिक्ष जल, शीत माक्षिकेण सह शस्यते । भौमं च जल तद्गुण-दिव्याम्बुसमानगुण “शुचिपृथ्व सितश्वेतं देशे” (हृ सू अ ५।५) इत्यादिलक्षणलक्षितम्, तच्च शस्यते । तस्य-दिव्यजलस्येव गुणा यस्य तत्तद्गुणम् । तप्तलोष्टक कपालसिकतादिभिस्तप्त तन्निर्वापित-शीतीकृतं शस्यते । अथवा,

१ ‘जे च हृदयामये’ अ । २ ‘गाढ धान्या’ सुश्रु. सि चक्र ।

३ ‘येत्सिद्धयु’ वङ्ग. । ‘येताप्यनन्तरम् ।’ सुश्रु. । ४ ‘युज्यते’ अ.इ. । ५ ‘धनम्’ अ.इ. । ६ ‘शरपू’ स मू. । ७ ‘नल्पल’ अ.इ. । ८ ‘रसे’ अ अरुण स मू. । ‘रसै.’ इ । “इक्षुरस केवल एव ।” इतीन्द्र । ‘रसे’ इत्यरुणदत्तपठित पाठश्चिन्त्य, चरकेन्द्र हेमाश्चसम्मतत्वात् । ९ ‘णादि च’ फ.स.इ. ।

तदेव समशर्करं शस्यते । अथवा, दर्भपूर्वेण-तृणाख्येन, पञ्चमूलेन कथित निर्वापितं शस्यते । तथा, लाजसकुभिः कृतो मन्थः प्रशस्तः । तथा, आमै-अमृष्टै, यवैर्वाय्व प्रशस्तः शीतीभूत शर्करामाक्षिकयुक्तः । यवागूः शालिभिस्तथैव शर्करा-माक्षिकान्विता शस्ता । तथा, चिरन्तनैः कोद्रवैः शर्करामधुयुक्ता यवागूः शस्ता । तथा, शीतेन-शीतीकृतेन द्रव्येण, शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं हितम् । अथवा, शीतजलैः परिषिक्तस्य पुसः पयसा सशर्करामाद्राकं भोजनं हितम् । अथवा न केवलं पयसा सात्म्यादिवशान्मासरसैर्जाङ्गलैः किञ्चिदम्ललवणैर्वृत-भर्जितैर्भोजनं हितम् । तथा, मुद्रमसूरादिकानां यूषैर्जावनीयरमयुक्तैर्भोजनं हितम् । तथा, शीतै-शीतवीर्यैश्चन्दनादिभिः, तथेक्षुरसे सिद्धं क्षीरघृतं नस्यं हितम् । क्षीरोद्भव घृत क्षीरघृतम् । तथा, सूत्रस्थानोदिता (अ.२२) निर्वापणा-रोपणा, गण्डूषा हिताः । तथा, दाहज्वरे य उक्ता लेपाद्या-“दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः” (हृ चि अ. १।१३१) इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टा, ते च हिताः । तथा, निरीहृत्वं-निर्व्यापारत्वं हितम् । तथा, मनसो रति-निर्वृतेत्वम् । तथा, महासरिता महाहृदाना-महातडा गाना, च दर्शनस्मरणानि हितानि ।

आ० २०-अथ तृष्णाचिकित्सितम् । [तत्र सामान्यतृष्णौषधमाह]-तृष्णास्ति । तद्गुण-दिव्यगुणम् । दर्भपूर्वेण-पञ्चमूलेन तृणाख्येन । आमयवै-कोमलयवै, कृतो वाय्वः । शीतद्रव्यसिद्धेन शीतेन पयसा भोजनम्, पयोरसयूषाणां सात्म्यादिवशाद्व्यवस्था । क्षीरघृत-क्षीरमन्थनोत्थ घृतम् । इक्षुरसो नस्यम् । निर्वापणा.-मधुगण्डूषादयः । निरीहृत्वं-निर्व्यापारत्वं । मनोरति-मनःसुखम् । सङ्गहे तु (चि अ ८) नात्य[व]पीडन(?) -“नारीक्षीरेण वा घृष्टमुद्रास्थि ससितं हितम् ।” इति । वङ्गसेने (तृषाधिकारे श्लो. २४)-“लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितम् । काश्मैरीशर्करायुक्तं पिबेत्तृष्णादितो नरः ॥ मु(च)विकापिप्पलीमूलयवानीधान्यनागैः । शृतं शीतं हितं तोयं [मूर्च्छातृदृच्छा]दोषजित् ॥ शर्कराकेसरक्षौद्रकृष्णाजीरकदाडिमैः । लेहो वा तृडजयी कृष्णामधुक्षीरिद्रुमाङ्कुरैः ॥ अम्लं दाडिमबीजं पीतं धात्रीफलं च धान्याम्लैः । आर्द्रपटास्तरणकृतप्रावृत्तं गात्रं स्तृष्य हन्ति ॥ गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूपलैः । नियतं नस्यतः पीतैस्तृष्णा शान्त्यति दारुणा ॥ कर्णशिरोमुखलेपा च्छुक्तिकया वाऽम्लदाडिमरसेन । तर्पयति शीघ्रमेतज्जलौघवत्सैकतं राशिम् ॥ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुक्रिकारसः ।

१ ‘जलपरि’ ड. । २ ‘तत्त्वात्’ ट ड. । ३ ‘इमर्यश’ वङ्ग. ।

४ भुविकेति श्लोको मुद्रितवङ्गसेने नोपलभ्यते । ५ ‘लेहो’ वङ्ग. ।

६ ‘स्तृष्य जयति’ वङ्ग. । ७ ‘स्तनेक्षु’ फ.सि. । ८ ‘लेपशु-क्रिकया’ प्रमेव जलौ’ वङ्ग. । ९ ‘चुकीका-अम्ललोणिका ।

चुक्रिका-कुवावि ।” इति श्रीकण्ठदत्त । “चुकीका-चाङ्गेरी ।

चुक्रिका-चुकाई इति ख्याता ।” इति शिवदासः ।

पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ क्षीरेक्षुरस-
मार्द्धाकक्षौद्रसीधुगुडोदकैः । वृक्षांम्लाम्लैश्च गण्डूषा मुखशो-
षप्रणाशना ॥ दाडिम बदर रोध्र कपित्थ बीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपैस्तु पिपासादाहनाशन ॥ वारि शीत
मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् । पाययेद्दामयेच्चापि तेन
तृष्णा प्रशम्यति ॥ वटप्ररोह मधुकुष्ठमुत्पल सलाजचूर्ण
गुटिका प्रकल्पयेत् । सुसंहिता सा वदने विधारिता तृष्णा
प्रवृद्धामपि हन्ति सत्वरम् ॥” इति । योगरत्ने-“मधुरैः सजी
वनीयैः शीतैश्च सति शर्कैः श्रित क्षीर पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्ट
मधुशर्करायुक्तम् । लोहितकशालितण्डुलखर्जूरपरुषकोत्पल
द्राक्षा. मधुपके लोष्ठमेव च जले स्थित शीतल पेयम् ॥
जम्बवान्नातकबदरीदलवेतसपञ्चवल्कपञ्चाम्लैः । हन्मुखशि
रप्रदेहा सघृता मूर्च्छाभ्रमाति तृष्णाघ्ना ॥ द्राक्षेक्ष्मत्पलय-
ध्याद्यैः शर्करामधुयोजितैः । कषाय संपिबेच्छीत तृष्णाना-
शकर परम् ॥ लोष्ठप्रतप्ततोय तु शर्करामधुयोजितम् ।
लाक्षाचूर्णसमायुक्त पीत तृद्धाहनाशनम् ॥ जम्बवान्पल्ल
वोशीरैः सितावरुणकाजितैः । सपयस्क. कृत. काथ. सम्पी
तस्तृद्धिनाशन ॥ रकवृक्षांम्लदाडिमांम्लोष्णवेतसैः ।
सशर्करैर्निहन्त्याशु लेहस्तृष्णां सुदुर्जयाम् ॥ सारिवा लाज
पिप्पलीमधुनागैः । पयस्तृष्णाघ्नो गण्डूष काञ्जिकैर्मुख . ॥
मदनमधुक शीतमम्बु विवर्धितम् । अर्धशर्करायुक्त
पिबेत्तृष्णादितैः ॥” इति ।

इति तृष्णासु सामान्येन चिकित्सितमुक्तम् । विशेषेणाह—
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ।

रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणाम्बु च ॥६८॥

स०-पवनोत्थाया तृष्णाया दधि गुडेन सह शस्यते ।
मासरसाश्च बृंहणा शस्ता । तथा विदार्यादिगणाम्बु “विदा-
रिपञ्चाङ्गुल” (ह सू अ १५।९) इत्यादिभिः शृत तोय-पानीय,
शस्तम् ।

आ० र०-वाततृष्णौषधमाह-तृष्णायामिति । योग-
रत्ने-“पञ्चाङ्गिका पञ्च गणा य उक्तास्तेष्वम्बु[सिद्ध प्रथमे
ग]णे वा । पिबेत्सुखोष्णं मनुजोऽन्विरेण तृषो विमुच्येत हि
वातजाया. ॥ [तृष्णातिवृद्धौ] उदरे च पूर्णे सच्छर्दयेन्मा-
गधिकोदकेन । विलेखन चात्र हित विधेय स्याद्[डिमा-
त्रा]तर्कबीजपूरैः ॥” [इति ।] वज्रसेने (तृषा. श्लो. २२)-
“वातघ्नमन्नपान मृदु लघु शीत रसो गुडूच्याश्च ।” [इति ।]

१ ‘मुखे लेप’ वज्र । २ ‘यवाम्लैश्चापि ग’ फ । ३ ‘पञ्च’ वज्र ।
४ ‘वा’ अ.इ । ५ ‘जोऽल्पशस्तु मुच्येत तृद्धत पवनात्मकात् ।’
वज्र. । ‘जोऽल्पशश्च तृष्णोपरोध न कदाऽपि कुर्यात् ।’ सि चक्र ।
६-७-८ ‘णै त वामये’ विलोभन ‘कमातुलुङ्गै’ सु वज्र । ९ ‘त
च वाततृष्णायाम् । स्याज्जीवनीयसिद्ध क्षीरघृत वातजे तर्पे ॥’ वज्र. ।

पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुम्बरजो रसः ।

तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणाम्बु वा ॥६९॥

तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ।

मधुरैरौषधैस्तद्वत् क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ॥ ७० ॥

बीजपूरकमृद्धीकावटवेतसपल्लवान् ।

मूलानि कुशकाशानां यथ्याह च जले शृतम् ७१

ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पञ्चसाराम्बु वा पिबेत् ।

स०-पित्तोत्थाया शर्करान्वित पकोदुम्बरफलजो रस,
तेषा-उदुम्बराणा वा काथो हिम, तद्वत्-सितायुक्त, शस्यते ।
तथैव सारिवादिगणाम्बु-“सारिवोशीर” (ह सू अ १५।११)
इत्यादि प्रशस्यते । तद्विधै-शीतवीर्यैश्च, गणैः कृतान् शीतक-
षायान् ससितामाक्षिकान् पिबेत् । तथैव मधुरै-द्राक्षादिभि-
र्द्रव्यैः, कल्पितान् । क्षीरिवृक्षैश्च-अश्वत्थान्यग्रोधादिभिः, कल्पि-
तान् शीतकषायान् सशर्करामधून् पिबेत् । बीजपूरकादिपल्ल-
वान् कुशकाशानां मूलानि मधुक चैतजले शृत पिबेत् । शीत
मिति प्रकृतत्वाद्योग्यत्वाच्चात्र योज्यम् । अथवा, ज्वरचिकित्सि-
तोक्त [द्राक्षादि-] “द्राक्षामधूक” (ह वि अ १।५५) इत्यादिक
फाण्ड शीतकषाय [वा] पिबेत् । पञ्चसाराम्बु वा-“मधुखर्जू-
रमृद्धीका” (ह वि अ २।१४) इत्यादि रक्तपित्तचिकित्सिते
पठित, पिबेत् ।

आ० र०-पित्ततृष्णौषधमाह-पित्तजायामिति । तद्वि-
धै-पित्तघ्नैः । तद्वत्-ससितामधून् । क्षीरिवृक्षैश्च तद्वत् ।
बीजपूरपल्लवादिसप्तक जले शृतम् । वज्रसेने (तृषा. श्लो
१८)-“काश्मर्यं शर्करायुक्त चन्दनोशीरधान्यकम् । द्राक्षा-
मधूकसयुक्त पित्ततर्पे जल पिबेत् ॥ स्याज्जीवनीयसिद्धक्षी
रघृत वातपित्तजे तर्पे । तद्वद्द्राक्षाचन्दनखर्जूरशीरमधु-
युत तोयम् ॥ जीर्णभुक्त पिबेद्वाऽपि मधुना तण्डुलोद-
कम् ।” [इति ।]

कफोद्धवायां वमन निम्बप्रसववारिणा ॥ ७२ ॥

बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ।

जलं पिबेद्रज्जन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम् ॥ ७३ ॥

मुद्रयूषं च सव्योषपटोलीनिम्बपल्लवम् ।

यवाञ्च तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ ७४ ॥

स०-श्लेष्मजाया तृष्णाया निम्बपत्रपानीयेन वमन शस्तम् ।
बिल्वादिभिर्जल साधित कफतृष्णाया पिबेत् । रजन्या-हरि-
द्रया, जल सिद्ध पिबेत् । सक्षौद्रशर्कर कफतृष्णाया मुद्रयूष च
त्रिकटुपटोलनिम्बपल्लवान्वित पिबेत् । यवाञ्च तीक्ष्णकवल
तीक्ष्णनस्य तीक्ष्णलेह च शीलयेत् ।

आ० र०-कफतृष्णौषधमाह-कफोद्धवायामिति । आढकी-

१ ‘धुररसै-’ ट. । २ ‘श्वत्थादि’ ड. । ३ ‘म् ॥ द्राक्षा-
चन्दनखर्जूरीशृत मधुयुत जलम् । तृष्णाहर पिबेद्वाऽपि’ वज्र ।
४ ‘भैकच्छक’ फ हे. । ५ ‘जन्यां’ अ स.मू ।

शिश्वीधान्यम् । कच्छक - तुमु (तृणी) क. । वज्रसेने (तृषा श्लो २२) - “विल्ववाढकीधातकिपञ्चकोलदर्भेषु सिद्ध कफजा निहन्ति ।” इति । योगरत्ने - “विल्ववाढकी [कन्यक] पञ्चमूलदर्भेषु सिद्ध कफजा निहन्ति ।” इति । कच्छक (धातकि) - पञ्चकोलयो स्थाने लघु [पञ्चमूलम्] । वज्रसेने (तृषा श्लो २३) - “सजीरैकाण्याद्रकश्च वेरसौवर्चलान्यर्धजलकुतानि । मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥” इति ।

सर्वैरामाच्च तद्धन्त्री क्रियेष्टा वमनं तथा ।
त्र्यूषणारुक्करवचाफलाम्लोष्णाम्बुमस्तुभिः ॥ ७५ ॥

स०-सर्वैरामाच्च तृष्णाया सत्या तद्धन्त्री सन्निपातद्रव्यामग्री च क्रियेष्टा । तथा च वमनमिष्टम् । त्र्यूषणारुक्करवचादियुक्तेन फलाम्लेनोष्णजलेन वा मस्तुना वा इष्टम् ।

आ० २०-सन्निपातजौषधमाह-सर्वैरिति । तद्धन्त्री-सर्व दोषहन्त्री आमहन्त्री च । त्र्यूषणादिभिर्वमनम् । फलाम्ल-मातुलुङ्गाद्यम्लम् । मदनफल वमनत्वालुङ्गम् (?) ।

अन्नात्ययान्मण्डमुष्णं हिमं मन्थ च कालवित् ।

स०-अन्नात्ययात्-अन्नविरहीत्, तृष्णाया सत्या मण्डमुष्ण शीत मन्थ च कालप्रकृतिसात्म्यादिवित् पिबेत् । वातकफप्रकृतिना उष्णो मण्ड पेयः । पित्तश्लेष्मप्रकृतिना वातपित्तप्रकृतिना च हिमो मन्थ पेयः । एव कालसात्म्यादिषु निरूप्यम् । “सक्तव सर्पिषाऽभ्यक्ता शीतोदकपरिष्ठुता । नातिद्रवा नाति-सान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते ॥” इति ।

आ० २०-उपवासजौषधमाह-अन्नात्ययादिति । उष्ण मण्ड शीतकाले । शीत मन्थमुष्णकाले । अत एव काल विदित्युक्तम् ।

तृषि श्रमान्मांसरसं मन्थं वा ससितं पिबेत् ॥ ७६ ॥

स०-श्रमातृषि जाताया मांसरस मथ वा सशर्कर पिबेत् ।

आ० २०-श्रमजौषधमाह-तृषि श्रमादिति ।

आतपात्ससितं मन्थं यवकोलजसक्तुभिः ।
सर्वाण्यङ्गानि लिम्पेच्च तिलपिण्याककाञ्जिकैः ॥ ७७ ॥

स०-आतपात्तृषि यवकोलोद्भवैः सक्तुभिः सशर्कर मन्थ पिबेत् । सर्वाणि चाङ्गानि तिलपिण्याककाञ्जिकैर्लिम्पेत् ।

१ “अपरे ‘विल्ववाढकीकण्टकपञ्चकोलदर्भेषु’ इति पठन्ति । त च पाठ कार्तिककुण्डो नेच्छति, सर्वतृष्णासु पित्तसङ्घावेन पञ्चकोलस्यानुचितत्वात् ।” इति डह्वणः । २ ‘मूलीदर्भे’ सु । ३ ‘रधान्यार्द्र’ वज्र । ४ कालविदिति “ग्रीष्मादिके पित्तकफाधिके वा ।” इतीन्दु । ५ ‘हादेव, तृ’ ट. । ६ ‘य । वात(पित्त)प्रकृतिना पित्त’ ट. ड. । ७ ‘ना पित्तप्र’ ड । ‘ना उष्णशीत पित्तप्र’ इति क्वचित् । ८ ‘मथ वा’ अ इ अरुण । मथ वेत्यरुणदत्तपठितपाठश्चिन्त्य, सङ्ग इत्युक्तताद्यसम्मतत्वात् । तथा च सुश्रुत (उ अ ४८।३०)-“श्रमोक्त्वा मांसरसो निहन्ति गुडोदक वाऽप्यथवाऽपि मन्थ ।” इति ।

आ० २०-आतपजौषधमाह-आतपादिति । कोलजा-शुष्कवदरत्वगुग्गवा । तिलग्रहण पिण्याकेन विकल्पार्थम् ।

शीतस्नानाच्च मद्याम्बु पिवेत्तृष्णाम्बु गुडाम्बु वा ।

स०-शीतस्नानाच्च तृष्णाम्बु मद्याम्बु पिवेत् । तृष्णामिति मतुपि मय इति णत्वे रूपम् । गुडजल वा पिवेत् ।

आ० २०-उष्णकान्तस्ये (नि अ ५।५५) युक्ततृष्णौषध माह-शीतस्नानाच्चिति ।

मद्यार्धजलं मद्यं स्नातोऽम्ललवणैर्युतम् ॥ ७८ ॥

स०-मद्यातृष्णामर्धजल मद्य स्नातश्चाम्ललवणाभ्या युत पिबेत् ।

आ० २०-मद्यजौषधमाह-मद्यादिति । आयुत-युक्तम् ।

स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिर जलम् ।

स०-स्नेहेन तीक्ष्णतरोऽग्निर्यस्य स नरस्तृष्णाग्निर्गशीतलं जल पिबेत् ।

आ० २०-तीक्ष्णाग्ने स्नेहजे (नि अ ५।५६) त्युक्ततृष्णौषधमाह-स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्त्विति ।

स्नेहादुष्णाम्बुजीर्णात्तु जीर्णान्मण्डं पिपासितः ७९

स०-स्नेहात् पुनर्जीर्णात् पिपासित उष्णाम्बु वा पिबेत् । जीर्णात्तु स्नेहातृषि मण्ड पिबेत् ।

आ० २०-अजीर्णस्नेहजौषधमाह-स्नेहादिति ।

जीर्णस्नेहजौषधमाह-जीर्णादिति । अतीक्ष्णाग्निविषयमिदं भेदद्वयम् ।

पिबेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्धि गुडोदकम् ।

स०-स्निग्धान्नेन भुक्तेन तृषितो हिमस्पर्धि-तुहिनशीतल, गुडोदक पिबेत् ।

आ० २०-स्निग्धान्नजौषधमाह-पिबेदिति । हिमस्पर्धि- .. ।

गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णाम्बु तदुल्लिखेत् ॥ ८० ॥

स०-गुर्वाद्यन्नेन भुक्तेन तृषित पीत्वोष्णाम्बु तत्-गुर्वाद्यन्न, उद्धमेत् ।

आ० २०-गुर्वादिभोजनजौषधमाह-गुर्वाद्यन्नेनेति ।

क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृहणमौषधम् ।

स०-क्षयजाया तृषि क्षये हित यद् बृहणमौषधं तत्सर्वं हित-शस्तम् ।

आ० २०-रसक्षयजौषधमाह-क्षयजायामिति । क्षय-हित-राजयक्ष्महितम् ।

१ ‘नात्तु म’ अ इ फ स मू । २ चशब्देन ‘आतपात्’ इत्यस्य ग्रहणम्, तेन आतपपीडितादनन्तर शीतस्नानादित्यर्थः । ३ ‘तृष्णान्’ अ इ फ स द्व. । ४ ‘वर्णायुतम्’ फ हे । ५ ‘स्नेहातीक्ष्ण’ इति क्वचित् । ६ ‘पयः’ स मू । ७ आदिशब्देन निदानोक्त (नि अ ५।५६) अम्ललवणान्न ग्राह्यम् । ८ ‘वर्श’ ड. ।

कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥ ८१ ॥

स०-कृशादीनां तृषि जाताया क्षीरं हितम् । अथवा छागो रसो हितः ।

आ० २०-कृशादीनां विशेषमाह-कृशदुर्बलरूक्षाणामिति ।
क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतम् ।

स०-सोर्ध्ववातायां तृषि क्षयकासहरैः शृतं क्षीरं हितम् ।
चशब्दान्मासरसश्च ।

आ० २०-सोर्ध्ववातायां विशेषमाह-क्षीरं चेति ।
रोगोपसर्गाज्जातायां धान्याम्बु ससितामधु ॥ ८२ ॥
पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ।

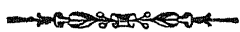
स०-रोगोपसर्गाज्जातायां तृषि धान्याम्बु ससितामाक्षिकं
पाने प्रशस्तम् । सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया शक्ता ।

आ० २०-रोगोपसर्गजौषधमाह-रोगोपसर्गज्जातायामिति ।
धान्यं-कुस्तुम्बरी । वज्रसेने (तृषा श्लो ३७)-“क्षतोद्भव
रुग्विनिवारणेन जयेद्रसानामसृजश्च पानैः । क्षयोत्थिता
क्षीरजलं निहन्यान्मासोदकं वा मधुकोदकं वा ॥” इति ।

तृष्यन् पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ ८३ ॥
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्स्वरितं ततः ।
सात्त्व्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पूरा ॥ ८४ ॥
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्स-
तुम् ॥ ८४ १/२ ॥

इति तृष्णारोगचिकित्सितम् ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स०-पूर्वामयेन क्षीणं सन् तृष्णक-पिपासितो, यदि जलं
न लभेत तदा मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् । ततश्च हेतोस्त्व-
रित-शीघ्रतरं, तस्य-नरस्य, पूर्वमन्येभ्यो रोगेभ्यः सात्त्व्यान्न-
पानभैषजैस्तृष्यन् जयेत्, ततोऽपरं रोगम् ।

किमेव क्रियते ? इत्याह-तस्यां तृषि जितायां सत्यामन्योऽपि
रोग उपक्रमितुं शक्यः ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नाम
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

आ० २०-रोगाद्यपेक्षयेत्यस्यामाह-तृष्यन्निति । रोग-
विरोधेऽपि जलं देयमित्यर्थः ।

उपद्रवरूपाया अप्युपसर्गजाया (१) प्राधान्यमाह-
स्वरितमिति । सात्त्व्यान्नग्रहणं यद्युपशेते तत्तद्युक्तिनिरपेक्षमपि
देयमित्येवमर्थः । वज्रसेने (तृषा श्लो. ३१)-“मूर्च्छा-
च्छर्दिर्वादाहस्त्रीमद्यभृशकशिता । पिबेयुः शीतलं तोयं
रक्तपित्ते मदात्यये ॥ तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्
विमुञ्चति । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु न कचिद्भारि वार्यते ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभावा-
त्पिपासार्तं क्षणात्प्राणैर्विमुच्यते ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

तृष्णारोगप्रशमनं सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

छर्द्यादिचिकित्सितादनन्तरं मदात्ययचिकित्सितारम्भः । चि-
कित्सासामान्यहेतुर्यतस्तृष्णायां यथा वातपित्ते कारणं तथा
मदात्ययस्यापि ।

अथातो मदात्ययादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।

कफस्थानानुपूर्व्या च तुल्यदोषे मदात्यये ॥ १ ॥

स०-यं दोष-तत्र मदात्यये वातादिकं, उल्बणं पश्येत्-
लक्षयेज्जानीयात् । तस्य-दोषस्य, आदौ-प्रथमतः एव, प्रति-
कारयेत्-प्रतिकारं कुर्यात् । एव विषमदोषो मदात्ययश्चिकित्सः ।
तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये कफस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् ।

आ० २०-

किमेत्येव क्रियते ? इत्याह-

पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ।

स०-हि-यस्मात्, कालक्रमेण पित्तमारुतावसानो बाहुल्येन
मदात्ययः स्यात् । प्रथमं कफस्याधिक्यम् । ततः पित्तमारुता-
वधिकौ भवतः । कफस्थानानुपूर्व्या व्याख्यानं ज्वरचिकित्सिते
(श्लो १४८) व्याख्यातम् ।

आ० २०-

१ ‘भावे पिपा’ वज्र । २ ‘ष्णाया वात’ ट । ३ इदं मदात्यय-
मदमूर्च्छासन्न्यासचिकित्सितं चरके सू० २४ अध्याये चि० २४
अध्याये च, सुश्रुते उ० ४६।४७ अध्याययोः, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि०
९ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ४ ‘वा’ सङ् । ‘तु’ अरुणः ।
५ ‘सात्कारणात्, क’ ट । ‘त, पित्त’ ड ।

१ ‘सर्गजाता’ फ सङ् । २ ‘तृष्यन्’ अङ् । ‘तृष्णन्’ फ ।
‘तृष्णान्’ स मृ । ३ ‘पुर’ । फ स.सं. ।

हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ २ ॥
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।

स०-हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिरुत्पद्यते, स-
व्याधि, तेनैव मद्येन समपीतेन-सम्यङ्मात्रया पीतेन,
शाम्यति । “यावद् दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मन ।
तावदेव विरन्तव्य मद्यादात्मवता सदा ॥” (श्लो ९४) इत्येव-
लक्षण पान सममेव पीतम् । येनैव मार्वीकेनाथवा माधवेन
गोडादिना वा यो जातो व्याधि स तेनैव मार्वीकादिना शाम्यति ।

आ० २०-

कुत एव स्यात् ? इत्याह—

मद्यस्य विषसादृश्यात्

स०-यथा तीक्ष्णादिभिर्दर्शभिर्गुणैर्विषं युक्तं तथैव तत्सङ्ख्या-
तैरेव गुणैर्मद्यमपि युक्तम् । ततश्च मद्येनैव शान्तिर्युक्ता ।

आ० २०-

ननु, यदि विषसादृश्य मद्यस्य, ततो यथा विषस्य विषान्तरेण
शान्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यान्तरेण शान्तिः प्राप्तेत्याशङ्काह—

विषं तूत्कर्षवृत्तिभिः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषान्तरमपेक्षते ।

स०-सत्यमेतत् । एव प्राप्तम् । किन्तु गुणैर्दर्शभिरुत्कर्षवृ-
त्तिभिः-अधिकशक्तिस्वरूपै, तीक्ष्णादिभिर्योगात्-सम्बन्धात्,
विष विषान्तरमपेक्षते । न तु तद्धीनात्तदेव स्रोत्ये रोगे प्रश-
मायालम् । मद्यं तु हीनवृत्तिभिर्दर्शभिर्गुणैर्योगात् मद्यान्तरम-
पेक्षते । एवं तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्विषान्तरमपेक्ष-
यत्वे लक्षणम् ।

आ० २०-

तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ ४ ॥

मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ।

यान् कुर्यान्मदतृणमोहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् ॥ ५ ॥

मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।

सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ६ ॥

जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकाङ्गालाघवे सति ।

यौगिकं विधिर्विद्युक्तं मद्यमेव निहन्ति तान् ॥ ७ ॥

स०-स्वभावत एव तीक्ष्णोष्णेन तथाऽतिमात्रेण तथाऽम्ल-
विदाहिना मद्येन पीतेनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां च गतो
यान् मदादीन् कुर्यात् । तथा मारुतो मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण स्रोतःसु
रुद्धो या दारुणा मूर्धादिषु वेदना कुर्यात् तान्-मदादीन्,

१ ‘गाद्विषान्तरेण शान्तिमपेक्षते’ ट । २ ‘मद्योत्क्लिष्टेन-मद्य-
प्रच्यवितेन । दोषेण-कफाख्येन । सुतीव्रा-सुदृढतिशयेन दुःखदा ।
एवकारोऽवधारणार्थः, मद्यमेव नान्यद्भेषजम् । यौगिक-योगोत्थम् ।
[विधिवत्-] प्रणम्येत्यादिना शास्त्रेण निर्दिष्टं सङ्ग्रहे, यथाशास्त्र-
कृतम् ।’ इति चन्द्र ।

ताश्च वेदना मद्यमेव यौगिकं विधिना युक्तं निहन्ति । किम्भू-
तस्य पुरुषस्य ? जीर्णाममद्यदोषस्य, तथा प्रकाङ्गायां लाघवे
सति, ते च ताश्च तान्, “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः । ननु,
यदि मद्यमेव ताश्च निहन्ति ततश्चिकित्सान्तरारम्भो न युक्तः ।
मैवम् । बह्व्यो हि चिकित्सा प्रतिरोगं प्रोक्ता । तस्माच्चिकि-
त्सान्तरोपन्यासो युक्त एव ।

आ० २०-

ननु, कथं तान् मद्यमेव निहन्ति ? इत्याह—

क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।

मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनादलम् ॥ ८ ॥

स०-यस्मात् क्षारोऽम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति ।
अम्लेषु मध्ये मद्यं श्रेष्ठं दोषविष्यन्दनात् [अलं-] पर्याप्तम् ।

आ० २०-’ ....

तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुरा प्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथा गुणैः ।

सौम्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरणं परम् ॥ ९ ॥

स०-पुरा-मदालयनिदानोक्तैस्तीक्ष्णोष्णाद्यैर्गुणैः (नि अ.
६।१) तथा मद्यवर्गोक्तैर्दीपनाद्यैर्गुणैः (सू अ ५।६२)
करणभूतैः, तदेव-मद्यं, सुष्ठु धातुसाम्यकरणम् । धातुसाम्य-
करमिति हेतौ ट ।

आ० २०-’ ...

सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधम् ।

जीर्यत्येतावता पान कालेन विपथाश्रितम् ॥ १० ॥

स०-सप्ताहमथवाऽष्टरात्रं पानात्ययौषधं कुर्यात्-नाधिक-
कालम् । यत एतावता कालेन विमार्गस्थं तत् पानं-मद्यपानं,
परिणमति ।

आ० २०-’

परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तस्य भेषजम् ।

यथायथं प्रयुज्जीत कृतपानात्ययौषधः ॥ ११ ॥

स०-तत-तस्मात्कालात्, परं-ऊर्ध्वं, यो रोगोऽनुबध्नाति,
तस्य-रोगस्य, कृतपानात्ययौषधश्च यथासं भेषजं प्रयुज्जीत ।

आ० २०-

इति सामान्येन चिकित्सितमुक्त्वा विशेषेणाह—

तत्र वातोत्खणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतम् ।

बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः ॥ १२ ॥

यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।

१ ‘संस्कृत’ स च । २ ‘सर्वेष्वम्लेषु-तत्रादधिकाजिकप्रभृ-
तिषु । साम्यत्वात्-औचित्यात् । अस्य-मद्योत्थव्याधिपीडितस्य ।
पर-अल्यर्थम् । विपथाश्रित-विमार्गस्थितम् ।’ इति चन्द्र । ३ ‘वि-
स्त्रावणाद’ चन्द्र । ४ ‘षधम्’ अ सं.द्र । ५ ‘षधं च य’ ट. ।
६ ‘शेषचिकित्सामाह’ ट. । ७ ‘गार्जकैः’ अ. ।

शूल्यैर्मासैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ १३ ॥
 उष्णस्निग्धाम्ललवणौ मेघमांसरसा हिताः ।
 आम्राभ्रातकपेशीभिः संस्कृता रागेषाडवाः ॥ १४ ॥
 गोधूममाषविकृतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ।
 आर्द्रिकार्द्रककुल्माषसुक्तमांसादिगर्भिणी ॥ १५ ॥
 सुरभिर्लवणा शीता निर्गन्दा वाऽच्छवारुणी ।
 खरसो दाडिमात् काथः पञ्चमूलात्कनीयसः ॥ १६ ॥
 शुण्ठीधान्यात्तथा मस्तुसुंक्ताम्भोच्छाम्लकाञ्जिकम्
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरण घनम् ॥ १७ ॥
 घनश्चागुरुजो धूपः पङ्कश्चागुरुकुङ्कुमः ।
 कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णाङ्गयष्टयः ॥ १८ ॥
 हर्षेणालिङ्गने युक्ताः प्रियाः सवाहनेषु च ।

स०-[तत्र-] तेषु मदालयेषु मध्ये, वाताधिके मदालये
 पिष्टकृत मद्य दद्यात् । बीजपूरकादिभिर्देशसात्म्यादिवशा-
 द्यस्तैः समस्तैर्यथायोगैर्युक्तम् । तथा, मेघस्य-मेदुरस्य, मांसस्य
 रसा हिता । किम्भूता ? उष्णा स्निग्धाम्ललवणाश्च । तथा,
 रागा षाडवाश्चाम्राभ्रातकपेशीभिः संस्कृता हिता । लक्षणमे-
 षामृतचर्यायामुक्तम् (ह सू अ ३।३०) । तथा, गोधूम-
 मेषयोर्विकृतिर्हिता । किम्भूता ? मृदु-अतीक्ष्णा, चित्रा-नाना-
 प्रकारा, मुखप्रिया-वदनरुचिर्कृत् । तथा, आर्द्रिकादिग-
 र्भिणी । [तथा,] अच्छवारुणी च हिता । किम्भूता ? सुर-
 भिर्लवणा शीता च । तथा निर्गन्दा-पुराणा । तथा, दाडिमा-
 त्खरसो हित । पञ्चमूलात् कनीयसो-हस्तात्, काथ ।
 शुण्ठीधान्याच्च काथो हित । तथा, मस्तुवादि हितम् । तथा,
 अभ्यङ्गनादि उष्ण हितम् । प्रावरण-आच्छादन, घन हितम्,
 अगरुजश्च धूपो घनो-बहुलो, हित । अगरुकुङ्कुमपङ्कानुलेपन
 हितम् । तथा, प्रिया हर्षेण-प्रीत्या, आलिङ्गन-परिष्वङ्ग,
 तत्र युक्ता, सवाहनेषु-शरीरमर्दनेषु च, युक्ता हिता । कुचा-
 श्वोरवश्च श्रोणयश्च तेन शालन्ते यास्ता एवम् । तथा, यौवने-
 नोष्णाऽङ्गयष्टि-शरीरलता, यासा ता एवम् ।

आ० र०-’ . . .

१ ‘शूल्यमासै’ अ इ । २ ‘उष्णा. स्नि’ इ । ३ ‘णा मद्य’
 इ स मू । ४ ‘गखाण्ड’ अ स मू, ट । ५ ‘कृतीर्मृदुचित्रा०
 या. । ०णी ।’ स स । ६ आर्द्रिका-कुस्तुम्बरी । ७ ‘शुक्’
 स.स । ८ ‘निगदा’ स स चन्द्र । ९ ‘दा चाच्छ’ स मू ।
 १० ‘ङ्गोच्छादन स्ना’ स मू । ११ ‘धूमः’ स.मू । १२ ‘कुमात्’
 स स । १३ ‘गम् ।’ ट । १४ ‘माषाणा विकृतीर्हिता । किम्भूता ?
 मृदव.-अतीक्ष्णा, ०कृत. ।’ इति कनिष्ठ ।

अ० ८०

पित्तोत्पन्ने बहुजल शार्कर मधु वा युतम् ॥ १९ ॥
 रसैर्दाडिमखर्जूरभयद्राक्षारपुरुषजैः ।

सुशीतं ससितासक्तु योज्य तादृक् च पानकम् ॥ २० ॥
 स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ।

स०-पित्ताधिके मदालये बहुजल शार्कर-मद्यविशेष
 योज्यम् । मधु-माक्षिक वा, रसैर्दाडिमादिजैर्युक्तम् । तच्च सुष्ठु
 शीतं कृत्वा योज्यम् । पुरुषकाण्यत्र मधुराणि योज्यानि
 नाम्लानि, तेषां कफपित्तकरत्वात् । तथा च मुनि (च सू
 अ २७।१३२) “अम्ल पुरुषक द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि” इति । तादृक् च-सुशीत, पानक योज्यम् ।
 किम्भूतम् ? सह सितासक्तुभिर्वर्तते यत्तदेवम् । सक्तवश्च
 लाजानां योज्या, योग्यतरत्वात्, न तु यवानाम् । तथा, स्वादु-
 वर्गस्य काथेन सयुक्तं मद्यं समाक्षिकं योज्यम् ।

आ० र०-

शालिषष्टिकमश्रीयाच्छशाजैणकपिञ्जलैः ॥ २१ ॥
 सतीनमुद्रामलकपटोलीदाडिमै रसैः ।

स -शालिषष्टिकं भुञ्जीत । कै सह ? शशादिजै रसैर्दे-
 शादिसात्म्यवशात् सतीनादिजैश्च रसैः ।

आ० र०-’ . . .

कफपित्तं समुत्क्रिष्टमुल्लिखेत्तृद्विदाहवान् ॥ २२ ॥
 पीत्वाऽम्बु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतम् ।
 द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ २३ ॥
 तैर्थाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ।

स०-तृद्विदाहवान् मदालयी कफपित्तं समुत्क्रिष्ट-समुत्थित
 स्वस्थानाद्युताभास, सम्यगवमेत् । किं कृत्वा ? अम्बु शीत
 पीत्वा, मद्यं वा भूरीक्षुरसेन संयुतं पीत्वा, अथवा द्राक्षारस
 पीत्वा । पर-अनन्तर, संसर्गी तर्पणादि सुष्ठु हित ।
 कृतवमनादिकस्यानन्तर पेयादिकं संसर्गात्युच्यते । एव कृते
 सति तस्य-मदालयिन, अग्निर्दीप्यते । किम्भूत ? दोषशेष-
 स्यान्नस्य-आहारस्य च, पाचन ।

आ० र०-’ . . .

कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ २४ ॥
 तृष्णाया सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ।
 गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसम् ॥ २५ ॥
 सैशृङ्गवेर युञ्जीत तित्तिरिप्रतिभोजनम् ।

१ “मधु-माक्षिकम् । तर्पणादिका हिता । तर्पणा -सक्तव, पेया-
 स्थाने तत्र योज्या, न तु पेया ।” इति चन्द्र । २ “तथा-सशोधनसंसर्गी
 क्रमेण । तस्य-विशुद्धस्य ।” इति चन्द्र । ३ ‘षकै.’ अ.इ. चन्द्र
 स मू । ४ ‘कृत यो’ ट । ५ ‘मैरपि ।’ स इ चन्द्र । ५ ‘हिता’
 स स । ६ ‘तेनाग्नि’ स च । ७ ‘चक’ स स । ८ ‘सनागर
 योजयेत्’ स इ । ९ “तित्तिरिप्रतिभोजन-जीर्णे भोजने यस्य
 तित्तिरि, प्रयुज्यते ।” इति चक्र ।

स०-पित्तमदात्यये कासे रक्तनिष्ठीवमहिते पार्श्वदिरुजासु च तृष्णाया विदाहसहिताया हृदय उरसि च सोत्केशे सति गुड्यादीना रसमथवा पटोलस्य रस सनागर युञ्जीत । अल्प-
स्तिरिस्तिरिप्रति । “सुप्रतिना मात्राथे” इत्यव्ययीभाव ।

आ० २०- . .

तृष्यते चाति बलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ २६ ॥
दद्याद् द्राक्षारसं पान शीत दोषानुलोमनम् ।
जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमासरसेन च ॥ २७ ॥

स०-अतितृष्यते च पुरुषाय वातपित्तेऽधिके सति द्राक्षा-
रसपान दद्यात् । किम्भूतम् ? शीतल तथा दोषानुलोमनम् ।
जीर्णे च तस्मिन् छागमासरसेन मधुराम्लेनाश्रीयत् ।

आ० २०- .

तृष्यत्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन् बहूदकम् ।
मुस्तदाडिमलाजाम्बु जल वा पर्णिनीशृतम् ॥ २८ ॥
पाटल्युत्पलकन्दैर्वा स्वभावादेव वा हिमम् ।

स०-तृषि सत्यामल्प-मन्द, मद रक्षन् बहूदक मद्य
पिबेत् । मुस्तादिजल वा पिबेत् । पर्णिनीभि कथित वा पटो-
(पाट)ल्यादिशृत वा सर्वमेतच्छीत पातव्यम् । यत्तोय स्वभा-
वादेव वा हिममिति ।

आ० २०-.....

मद्यातिपानादध्यातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ २९ ॥
यः शुष्कगलताल्वोष्ठो जिह्वा निष्कृष्य चेष्टते ।
पाययेत्कामतोऽम्भस्त निशीथपवनाहतम् ॥ ३० ॥

स०-मद्यातिपानादेतोरध्यातौ क्षीणे-अल्पीभूते, तेजसि
चोद्धते-क्षोभिते सति, य पुरुष शुष्कगलताल्वोष्ठ सन् जिह्वा
निष्कृष्य-नि सार्य, चेष्टते-इतश्चेतश्च लुठति, त-नर, कामत -
इच्छया, अम्भो निशीथे य. पवनस्तेनाहत पाययेत् ।

आ० २०-....

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णा नियच्छति ॥ ३१ ॥

स०-कोलादिभि पञ्चाम्लको मुखालेपो द्राक्ष तृष्णा शमयति ।

आ० २०-

त्वचं प्राप्तश्च पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाह प्रकुर्वते धोर तत्रातिशिशिरो विधिः ॥ ३२ ॥
अशाम्यति रसैस्तृप्ते रोहिणीं व्यधयेच्छिराम् ।

१ ‘पातु’ स च । २ ‘जीर्णे इति द्राक्षारसे’ इतीन्दु । ३ ‘रस
पा’ ड । ४ ‘पटोल्यु’ अ इ । ५ ‘पाटला-सुगन्धिपुष्पविशेष ।
उत्पलव्यक्तिबहुत्वात् कन्देष्विति बहुत्वमुक्तम् ।’ इति डल्हण । ‘ते-
जसि-पित्ताख्ये । उद्धते-प्रबले सति । निशीथपवनाहत-रात्रौ प्रवात
स्थितम् । कामतो-यथेच्छम् । सद्य-तत्कालम् । धोर-सुदु सहम् ।
रोहिणी-शुद्धशोणितवहाम् ।’ इति चन्द्र । ६ ‘तच्छृतशीत’ ड ।
७ ‘वेष्टते’ स.स । ८ ‘स. स पा’ अ.इ स.मू । ‘सस्तु पा’ फ.स सु. ।

स०-पानस्य मद्यस्योष्मा त्वच प्राप्त पित्तरक्ताभ्यामभि-
मूर्च्छितो-मिश्रितो, दाह दारुण प्रकर्षेण कुर्वते । तत्र-दाहे,
[अति] शीतो विधि कार्य । शीतोपचारेणाप्यशाम्यति सति
दाहे मासरसैस्तृप्ते नरे रोहिणीसज्ञा शिरा व्यधयेत्, वैद्य इति
शेष । व्यधयेदिति ‘घटादित्वान्मित्वे’ ह्रस्व ।

आ० २०-अथ दाहप्रकरणम् । दाहः सप्तधा,-मद्यज
पित्तजस्तृद्धरोधज क्षयजो रक्तपूर्णजो मर्माभिघातजश्चेति ।

... माह-त्वच प्राप्तस्त्विति । सङ्गहे ...

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेच्छ्लेष्मोल्बणं पिबेत् ॥ ३३ ॥
शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमोदकम् ।

स०-श्लेष्माधिक मदात्यय वमनोपवासाभ्या जयेत् । शुण्ठ्या-
द्यन्यतमोदक शीतकषाय पिबेत् ।

आ० २०-

निरामं क्षुधित काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ॥ ३४ ॥

शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ।

रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानानीनागरान्वितम् ॥ ३५ ॥

स०-ततो निराम जातक्षुध सन्त, काले-यथोचिते,
शार्करं बहुमाक्षिकं-बहुक्षौद्र, पाययेत् । मधु-मार्द्विक, वा
बहुक्षौद्रम् । द्रयमप्येतत् पुराणम् । तथा, अरिष्ट-अभयादिकृत,
पाययेत् । सीधु वा पाययेत् । किम्भूतम् ? रूक्षा ये तर्पणास्तै
संयुक्त [तथा] यवानीशुण्ठीभ्या संयुक्तम् ।

आ० २०- .

यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ।

उष्णाम्लकटुतिकेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा ॥ ३६ ॥

शुष्कमूलकजैश्छागै रसैर्वा धन्वचारिणाम् ।

साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ ३७ ॥

स०-तथा कौलत्थेन यूषेण यवगोधूम भोजयेत् ।
किम्भूतेन ? तनुना-स्वच्छेन । तथा, अल्पेनोष्णाम्लकटुतिकेना-
ल्पघृतेन । अथवा, शुष्कमूलकजै रसैश्छागैर्वा रसैर्धन्वचारिणा
वा रसैर्भोजयेत् । किम्भूतै ? सहाम्लवेतसैस्तिङ्गिकपटोलपत्र-
त्रिकटुकदाडिमै ।

आ० २०- .

प्रभूतशुण्ठीमरिचहरितार्द्रकपेशिकम् ।

१ ‘त्ययमुल्लेखनोप’ ट । २ ‘रूक्षै-अस्त्रेहै, तर्पणै-लाज-
सक्तुभि, संयुक्त शार्करं पाययेत् । तच्च सर्वं यवानीनागराभ्या
समन्वितम् ।’ इतीन्दु । ३ ‘ष्णाम्बुकटु’ चन्द्र, ड । ४ ‘म्ल-
पाटली’ चन्द्र, । ५ ‘ससैधवप’ ड ।

बीजपूररसाद्यम्लभृष्टनीरसवर्तितम् ॥ ३८ ॥

करीरकरमर्दादि रोचिष्णु बहुशालनम् ।

प्रव्यक्ताष्टाङ्गलवणं विकल्पितैर्निमर्दकम् ॥ ३९ ॥

यथाग्निं भक्षयन् मांसं माधवं निर्गदं पिबेत् ।

स०-मांसं यथाग्नि-अभ्यनतिक्रमेण, भक्षयन् माधवं निर्गद-पुराण, पिबेत् । किम्भूत मांसम्^१ विविधैः प्रकारैः कल्पितो-निष्पादितो, निर्मर्दको येन मासेन तद्विकल्पितैर्निमर्दकम् । तदेव विविधप्रकारत्वं निर्मर्दकस्याह-प्रभूता-उत्कटा, शुण्ठी-मरीचहरिताईकपेशयो यास्मिन्स्तदेवम् । हरिताईकस्य शस्त्रकृता दीर्घाकारा अवयवा पेशय उच्यन्ते । बीजपूररसादिभिरम्ल-स्तथा भृष्टो-यथायथ स्नेहादिना, नीरस-शुष्कप्रायो, वर्तितो-व्यञ्जनप्रकारो, यत्र तदेवम् । करीरादि रोचिष्णु-रोचनशील, बहु-प्रभूत, शालन-हरितक, यस्मिन् । तथा, प्रकर्षेण व्यक्त-स्पष्ट, वक्ष्यमाणमष्टाङ्गलवणं यत्र । तदेव विविध कल्पनं कृतम् । क्रियाविशेषणान्येतानि ।

आ० २०-

सितासौवर्चलाजाजीतित्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ४० ॥

त्वंगेलामरिचार्थाशमष्टाङ्गलवणं हितम् ।

स्रोतोविशुद्ध्यग्निकरं कफप्राये मदात्यये ॥ ४१ ॥

स०-सिताद्यैरष्टाङ्गलवणमन्वर्थसंज्ञं कफाधिके मदात्यये हि-तम् । स्रोत शुद्धिकृदग्निदीपनं च ।

आ० २०-.....

रुक्षोष्णोद्धर्तनोद्धर्षस्नानभोजनलङ्घनैः ।

सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ ४२ ॥

मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशम्यति ।

स०-रुक्षोष्णैरुद्धर्तनादिभिर्लङ्घनेन तथा युक्त्या-देशकाला-द्यपेक्षित्या, सकामाभिर्दयिताभिः सह यज्जागरणं तेन च कफाधिको मदात्ययो द्रागेव शमं याति ।

आ० २०- . . .

१ “नीरसवर्तित-निर्गतो रसोऽस्येति नीरस, वर्तित-वृत्तनायात, परिशुष्कव्यञ्जनमिति यावत् ।” इति जैज्जट । “नीरसवर्तित-स्नेहेन नीरसत्वाच्छुष्कभावेन च ति(स)म चिकणपकम् । निर्गद-निर्दोषम् । मांसहरितकादि[नानारसोऽच्छ]गोधूमविवेष्टितो वटकीकृत्या छिन्नो विमर्दक उच्यते, वर्तित इति लोकप्रसिद्धः ॥ एको भागः सितादीनाम्, ततोऽर्धेन द्वितीयस्त्वंगेलामरिचानाम् ।” इति चन्द्र । “त्वंगेलामरिचाना प्रत्येकमेव भागार्धत्वम् ।” इति चरके चक्र । २ ‘तविम’ इ चन्द्र स मू, ट । ३ ‘निर्गदं’ अ. । ४ ‘रिद्राद्रं’ ट. । ५ ‘विविध कल्पनम् । क्रि’ ड. ।

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ४३ ॥

सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत् ।

स०-“तत्र वातोल्बणे मद्य” (श्लो० १२) इत्यादि । “पित्तोल्बणे बहुजल” (श्लो० १९) इत्यादि, तथा “उल्लेख-नोपवासाभ्यां जयेच्छ्लेष्मोल्बण” (श्लो० ३३) इत्यादि च त्रिविध सन्निपात पृथग्दोषबलं प्रति लक्ष्यकृत्यं कर्म निर्दिष्ट-कर्मैदमुक्तम् । न केवलमत्र त्रिविधे सन्निपाते, शेषेऽपि दश-विधे सन्निपाते विकल्पयेत्-विविधं कृत्वा कल्पयेत्, -कुर्यात्, वैद्य इति शेषः । एतदुक्तं भवति, -वातोल्बणे मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तथा पित्तोल्बणे मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तदेव वातपित्तोल्बणे कुर्यात् । एव दोषबलम-पेक्ष्य सर्वेस्मिन् मदात्यये चिकित्सितं कुर्यात् । स दशविध सन्निपात शिष्यहिताय पद्येन प्रदर्शयते, -“उत्कर्षेण यदा त्वेको मध्येन द्वौ तदाऽऽदिमः । उत्कर्षेण यदा द्वौ तु मध्येनैको द्वितीयकः ॥ एको मध्येन दोषः स्याद् द्वावलपेन तृतीयकः । उत्कर्षेणैक एव स्यादल्पेन द्वौ चतुर्थकः ॥ उत्कर्षेण यदा द्वौ तु अल्पेनैकश्च पञ्चमः । एकोऽल्पेन तु मध्येन द्वौ दोषाविति षष्ठकः ॥ उत्कर्षेण समस्ता स्युरेव भवति सप्तमः । मध्येन सर्वेऽपि यदा तदा भवति चाष्टमः ॥ अल्पेन सर्वेऽपि यदा तदा तु नवमः स्मृतः । अल्पेनैको मध्येनैकस्तदा त्वन्य इति स्फुटा ॥ सन्निपातस्य मुनिना दश भेदाः प्रकीर्तिताः ।” इति ।

आ० २०-

त्वङ्नागपुष्पमगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥ ४४ ॥

परुषकमधूकैलासुराह्वैश्च सितान्वितैः ।

सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिवोधितम् ॥ ४५ ॥

मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्यग्निदीपनम् ।

स०-त्वगादिभिः शर्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरकृ-ताधिवासं पानकं सर्वेषु मदात्ययेषु पातव्यं रुच्यमिवृद्धिकरम् ।

आ० २०- . . .

नैविक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमविह्न्य वा ॥ ४६ ॥

कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्यत हर्षणी क्रिया ।

स०-मद्यं यस्मान्मानसं नाविक्षोभ्य-अपि तु मनसः प्रक्षोभणं कृत्वा, न च शरीरस्य विहननमकृत्वा, एवमेव यथा-

१ “पूर्वं (ह सू. अ १२।७५) हि त्रयोदशविधं सन्निपात उक्तं । तत्र एकदोषातः शयेन यः साऽत्र प्रदर्शितः । व्यातशयेन त्रयः, तुल्याधिकैश्चैकः सन्निपातः, तारतम्यविकल्पनाच्च षट्, इत्ये-तद्विशकम् ।” इतीन्द्रः । २ लक्षणाकुं ट ड. । ३ ‘त्कर्षिणं स’ ट । ४ ‘दाऽपि न’ ड । ५ ‘नाक्षोभ्य हि म’ चन्द्र स. स । ६ “अ-क्षोभयित्वा मनो मद्यं मदात्ययं न कुर्यात्, किन्तहि? सक्षोभ्य । तथा, शरीरं नाविह्न्य, अपि तु विह्न्य मदात्ययं कुर्यात् ।” इति चन्द्रः । ७ ‘हृद्यं वा’ अ. । ८ ‘कृतवैव यथा’ ट. ।

कथञ्चिन्मदात्ययं कुर्यात् । यतश्चैव तस्माद्धेतोर्हर्षोत्पादिका क्रिया एष्टव्या । नाक्षोभ्येत्ययं पाठो न श्रेयान्, ल्यबादेशस्यात्र दुर्लभत्वात् ।

आ० २०- ...

संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ ४७ ॥
न चेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ।
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ४८ ॥
श्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्ष तथा पयः ।

स०-संशुद्धिशमनाद्येषूपक्रमेषु कृतेष्वपि यदि मददोषो-
मद्योत्थो व्याधिः, न शाम्येत्, तस्य मद्येन विदग्धस्यात एव च
कफे सौम्यधातौ क्षीणेऽत एव जाते दौर्बल्यलाघवे-अल्पप्र-
माणत्वे कार्यं च सति, तदानीं सामर्थ्याद्वातपित्तयोरतिरिक्तता,
वातपित्ताधिकस्य च क्षीणौजस्त्वात्तथा पयः पथ्यम् । यथा
श्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्वर्षम् । वर्षमिति वृषे कृद्विधौ “भयादीनां
मुपसङ्ख्यानम्” इत्यच् ।

आ० २०-

मद्यक्षीणस्य हि क्षीणं क्षीरमाश्वेव पुष्यति ॥ ४९ ॥
ओजस्तुल्यं गुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ।

स०-हि-यस्मात्, तस्य-तुल्यं गुणैः सर्वै-गुर्वादिभिरो-
जस क्षीरं, मद्याच्च विपरीतं गुणैः । तथा च मुनि (च सू
अ २७।२१७)-“खादु शीतं मृदु स्निग्धं बहुलं श्लक्ष्णं
च्छिलम् । गुरुमन्दं प्रसन्नं च गन्धं दशगुणं पयः ॥ तदेव-
गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्धयेत् ।” इति । यतश्चैव तस्मान्मद्य-
क्षीणस्य क्षीणमोजः क्षीरमाश्वेव पुष्यति-वृद्धिं प्रापयति, न
त्वपरं द्रव्यम्, यथोक्तहेत्वभावात् ।

आ० २०-...

पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ ५० ॥
क्षीरप्रयोगं, मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ।
न विक्षैर्ध्वंसकोत्थैः स्पृशेत्तपोपद्रवैर्यथा ॥ ५१ ॥

स०-पयसा रोगे-मदात्ययाख्ये, निवर्तिते बले जाते सति
मद्योचितं पुमान् क्षीरप्रयोगं निवर्तयेत् । मद्यं चाल्पाल्पं क्रमे-
णोपयुञ्जीत । यथा विक्षैर्ध्वंसकोत्थैरुपद्रवैरसौ न स्पृशेत् ।
विक्षैर्योद्धवा विकारा-कायशिरोरोगाद्या (ह नि अ ६।२२),
ध्वंसकोपद्रवा-श्लेष्मनिष्ठीवादयः (ह नि. अ ६।२२) ।

आ० २०-...

१ ‘धस्य एव च’ ट । २ ‘क्षीरं पीतमा’ अ इ स मू ।
‘क्षीरं क्षीणमा’ स स । ३ ‘विजिते’ अ इ । ‘साऽभिहृते’
स च । *४ ‘विदक्षय’ अ. इ स च, ट ड. । ५ ‘स्पृश्येत्तपो’ ह.
चन्द्र. स स. ।

तयोस्तु स्याद्भूतं क्षीरं वस्तयो बृंहणाः शिवाः ।
अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥ ५२ ॥

स०-तयोर्विक्षैर्ध्वंसकयोर्धृतं क्षीरं च चिकित्सितं स्यात् ।
तथा वस्तयो बृंहणाः शिवा-निरपायाः । तथा, अभ्यङ्गादीनि
यच्च वातजिदन्नपानं तच्च स्यात् ।

आ० २०-

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ।
अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलम् ॥ ५३ ॥

स०-युक्तमद्यस्य पुसो मद्योत्थो व्याधिर्नोपजायते, युक्तम-
द्यत्वात् । अतः-अस्माद्धेतोः, अस्य-मद्यस्य, सयोगो वक्ष्यते ।
यः केवलं सुखायैव स्यात् ।

आ० २०-...

अधुना सुरा सम्पन्नामाह-

आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ।
दधालैन्द्रं च या वीर्यं प्रभाव वैष्णवं च या ॥ ५४ ॥
अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ।
सौत्रामण्या द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ ५५ ॥
या सर्वौषधिसम्पूर्णान्मथ्यमानात्सुरासुरैः ।
महोदधेः समुद्भूता श्रीशशाङ्कामृतैः सह ॥ ५६ ॥
मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ।
मदशक्तिर्मनुजं जन्ती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ ५७ ॥
यामांस्वाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम विभ्रति ।
कुलाङ्गनाऽपि या पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ ५८ ॥
अनङ्गालिङ्गितैरङ्गैः कापि चेतो मुनेरपि ।
*१ तं भङ्गभृकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ ५९ ॥
एकं प्रसाद्य कुरुते या *२ योरपि निर्वृतिम् ।

१ “भूतं शिवं तथा क्षीरं पानाय शिवं तथा वस्तयो बृंहणा-
वृद्धिकारिणः, शिवा-श्रेयस्कृताः ।” इति चन्द्र । २ “जोच्छादनं”
स मू । ३ “युक्तमद्यस्येति यथोक्तविधिना मद्यमाचरेत् ।” इति
चक्र । ४ ‘मद्येन न’ स मू । ५ ‘त्वाद्यतः । अतः’ ट ।
६ “एवमितिहासेषु श्रूयते, यथा-किल सुराया अश्विन्या स्वतेजो
दत्तम्, सरस्वत्या च बलम्, इन्द्रेण वीर्यम्, विष्णुना प्रभावः ।
बलस्य-हलभृतः । कुलाङ्गनाऽपि-लज्जादिमत्त्वादललिताऽपि । मुने-
रपि-अभ्यस्तर्धैर्यस्यापि ।” इतीन्द्र । ७ ‘च’ अ इ । ८ ‘मत्स्य-
जन्ती’ ट । *९ ‘मासाद्य’ अ ट स मू । *१० “या च सुरा
एकं मानिनीमनं प्रसाद्य द्वयोरपि-मानिनीवृद्धभयो, निर्वृतिं कुरुते,
अतिनिविडमानावष्टम्भपरवशाऽप्यास्वादतकादम्बररीरसा मानं पृष्ठतः
कृत्वा अवधीरितपूर्वमपि प्रेयासं प्रार्थयितुं यतते । तत्र चैवमुपेक्ष्यते,
यस्या सुराया ये तरङ्गभङ्गा सैव भृकुटी तथा तर्जनेन सखीव
सख्या बलभावधीरणानुतापमिथेव मानिन्या मानमवधीर्य मनः

यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ ६० ॥
 तृणवत्पुरुषा युद्धे यामांस्वाद्य त्यजन्यसून् ।
 यां शीलयित्वाऽपि चिर बहुधा बहुविग्रहाम् ॥ ६१ ॥
 नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वमिव^१ सेवते ।
 शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ ६२ ॥
 गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ।
 स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ६३
 अप्रसन्नाऽपि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ।
 अपीन्द्र मन्यते *दुःस्थं*^२ हृदयस्थितया यया ॥ ६४ ॥
 अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयंवेद्यैव या परम् ।
 इति चित्रास्वस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ ६५ ॥
 प्रियाऽतिप्रियता याति यत्प्रियस्य विशेषतः ।
 या प्रीतिर्या रतिर्वा वाग् या पुष्टिरिति च स्तुता ६६
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसमौनुषैः ।
 पानप्रवृत्तौ सत्या तु तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥

स०-या-सुरा, आश्विन महत्तेजो-दीप्त, दधाति । आश्विन-
 मिल्यश्विनोरिदमित्यण्, “नस्तद्धिते” इति टिलोपे प्राप्ते “इन-
 ण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभाव । या च सुरा सारस्वत बल-
 उत्साह, ऐन्द्र च वीर्य-शक्तिं, वैष्णवं च प्रभाव-माहात्म्य,
 दधाति । या च मदनस्यास्त्रं-प्रहरण, बलभद्रस्य या पुरुषार्थ-
 परं प्रयोजनम् । या च सौत्रामण्या यज्ञे द्विजास्ये हुताशे च
 हूयते । या च महोदधे सर्वौषधिसम्पूर्णादेवदानवैर्विलोड्यमा-
 नात् लक्ष्म्यादिभि सहोत्पन्ना । या च सुरा मदशक्तिमत्यजन्ती
 बहुभिर्मन्वादिभिराकारै स्थिता । या सुरा पीत्वा विलासिन्यो-
 मृगलोचना, यथार्थ-अन्वर्थ, नाम बिभ्रति विलासो विद्यते
 यासामिति । या पीत्वा कुलवामलोचनाऽप्युद्धतमानसा सत्य-
 नङ्गालिङ्गितैरङ्गैर्मुनेरपि चेत कापि नयति । तरङ्गभङ्गा-कुटिला,
 भ्रुकुटिस्तया तर्जनानि-प्रणयकलहविशेषा, तैर्मानिन्या मानस-
 मेक प्रसाद्य द्वयोरपि-स्त्रीपुंसयोः, निर्वृति-सौख्यं, या सुरा

प्रसादयति । तथा च प्रसन्नमनसा द्वितीयो निर्वृतिमासादयति, तदिदं
 सुराया महत्कौशलम्, यदेकत्र प्रसादमापाद्यान्यत्र निर्वृतिमातनोति ।
 येनैव प्रिया आस्वादिता भवति स एवाप्सरविषयेऽतिशय पश्यस्त-
 द्वाभोपाये युद्धे तृणवदसत्यजति । चिर शीलयित्वाऽपि पुरुषो नित्य
 तत् पूर्वमिव सेवते-सदैवाभिनवामेवातिप्रियत्वात् जानातीत्यर्थः ।
 प्रियाऽपि बहुधा रतिप्रयोगैर्बहुविग्रहाऽनेकश कृतप्रणयकलहाऽपि
 नित्य हर्षातिवेगेनाभिनवेव सेव्यते । यया च सुरया हृदयस्थितया-
 पीतया पुरुष इन्द्रमपि दुःस्थ मन्यते-आत्मानमेव सुस्थम् । सुख-
 मास्वादश्च यस्या परस्य निर्दोष्टमिदतया न पार्यते ।” इतीन्द्रः ।

१ ‘कामम्’ इ स स । २ ‘तत्पूर्वमिव’ स मू । ३ ‘त्वा
 तु या च’ ट । ४ ‘स्वसवे’ स स । ५ ‘मानवै’ अ. ।
 ६ “प्रथम देवैरेव परिपूजिता ततः सुरयोगात् सुरेत्युपदिष्टा ।”
 इति चक्र ।

करोति । या सुरामास्वाद्य नरा समरे तृणमिव प्राणास्यजन्ति ।
 कीदृशि युद्धे^१ यथेच्छ भटस्य-शूरपुरुषस्य, याऽवाप्तिस्तया
 परिहृष्टो-मुदित, अप्सरसद्वो यस्मिन्नाहवे तस्मिन् । या-
 सुरा, बहुभि प्रकारै-आहारादिमध्यावसानलक्षणे, तथा या
 बहुविग्रहा-मधुमाधवादिभिरनेकशरीरा, शीलयित्वाऽपि नित्य
 हर्षस्यातिवेगेन तत्पूर्वमिव-तत्प्रथममिव, सेवते । या दृष्ट्वा-
 उपलभ्यास्वादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते । यस्या सुराया
 ऋते गोष्ठादिर्न शोभते । यया च वियुक्त शोचते । शोचत
 इति नदिभ्यस्तङ् । या चाप्रसन्ना-कलुषाऽपि प्रीत्यै, प्रसन्ना-
 स्वच्छा सती, स्वर्ग एव स्यात् । यया चान्त स्थितयेन्द्रमपि
 दु स्थित मन्यते । अनिर्देश्य-अभगनीय सुख यस्मिन्नास्वादे स
 तथाविध आस्वादो यस्या सैवम् । या केवलमात्मनैव वेद्या ।
 इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, चित्रासु-नानाविधास्वस्थासु, प्रिया-
 वल्लभा, अनुकरोति-अनुहरति । प्रियापक्षे नमार्थ-प्रणयक-
 लहार्थ । अप्रसन्ना-कुपिता । प्रसन्ना-त्यक्तकोपा । अनिर्देश्य
 सुखास्वाद-सुखोपलम्भो, यस्या इति योज्यम् । एवं “या
 शीलयित्वा” इत्यादि सर्वोऽपि ग्रन्थ प्रियायामपि योज्यः ।
 तथा, यत्-यस्मात्, सुरा प्रिया-इष्टा, अतिप्रियता-सुष्ठु
 वल्लभत्व, याति । यत्प्रियस्य-प्रकृतत्वात्सुराप्रियस्य, विशेषेण
 प्रियता याति । या सुरा प्रीतिरिति या वागिति या पुष्टिरिति या
 च देवादिभि स्तुता । पानप्रवृत्तौ सत्या येषा पानाधिकारोऽस्ति
 धर्मशास्त्रेण निषिद्धत्वात् ता पूर्वोक्तगुणा सुरा विधिना-वक्ष्य-
 माणेन (श्लो० ७५), पिबेत् ।

आ० २०-

सम्भवन्ति न ते रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ।

विधियुक्तादृते मद्याद्ये न सिध्यन्ति दारुणाः ॥ ६८ ॥

स०-ते मेदोनिलकफोद्भवा रोगा न सम्भवन्ति । दारुणा-
 दु सहा । ये विधियुक्तान्मद्यादृते न सिध्यन्ति । विधियुक्तेन
 मयेन सर्वे मेदोनिलकफजा रोगा सिध्यन्तीति भावः ।

आ० २०-

अस्ति देहस्य साऽवस्था यस्या पानं निवार्यते ।

अन्यत्र मद्याग्निगदाद्विविधौषधसंस्कृतात् ॥ ६९ ॥

स०-देहस्य साऽवस्था-प्रक्लिन्नदेहमेहादिका (ह सू. अ.
 ८।५४) अस्ति, यस्या पान निवार्यते, मद्यादन्यत्र । किम्भू-
 तात्^१ निगदात्, तथा विविधौषधसंस्कृतात् । मद्यमेवावधं
 वर्जयित्वा पान निषिध्यत इत्यर्थः ।

आ० २०-.....

१ ‘तत्र प्रथमविधियुक्त ।’ ड । २ ‘या वाऽप्र’ ट.ड. ।
 ३ ‘अवर्णनीय’ इति कचित् । ४ ‘तु । ततो मेदो० णा -दु सा-
 ध्या । विधि० दृते ते न’ ड । ५-६ ‘न्ति च ये रो’ ‘द्यात्ते न’
 अ.इ.स.मू । ७ ‘धसम्भृता’ अ.स.द्व. ।

आनूपं जाङ्गल मासं विधिनाऽप्युपकल्पितम् ।
मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक् परिणमेत्कथम् ॥ ७० ॥

स०-आनूप जाङ्गल मास विधानेनाप्युपकल्पित मद्य विनो
पयुक्त कथं सम्यक् परिणमति ? ।

आ० २०-.....

पुनरपि मद्यमेवै श्लाघयन्नाह—

सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लघुनस्य च ।
मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगे स्यात्कियान् गुणः ॥ ७१ ॥

स०-लघुनस्य च दारुणतरवातव्याधिविनाशिन मद्यमांस-
रहितस्य प्रयोगे कियान् गुण स्यात् ? अल्प एवेत्यर्थः ।

आ० २०-.....

निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ।
पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनाम् ॥ ७२ ॥

स०-तथा निगूढस्य-अत्यर्थं प्रणष्टस्य, शल्यस्याहरणे-
आकर्षणे, तथा शस्त्रादिकर्मणि पीतमद्यो नर सुख-अक्लेशेन,
वैद्यविकत्थना-कदर्थना, सहते ।

आ० २०-.....

अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदकम् ।
न चार्तः परमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ ७३ ॥

स०-तथा, अनलस्य-अग्ने, उत्तेजन रुच्यं शोकादिघ्नम् । न च
कदाचित् त(अ)सान्मद्यात् पर-अन्यत्, श्रेष्ठमस्त्यारोग्या-
दिकृत् ।

आ० २०-.....

रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा ।
आश्रितोपाश्रितहितं परमं धर्मसाधनम् ॥ ७४ ॥

स०-यत एव महागुण मद्यम्, तस्माज्जीवितं रक्षता नरेण
तथाऽऽत्मवता-सुधीमता, सदा पेयम् । आश्रितानामुपाश्रि-
ताना च हितम् । परम धर्मसाधन-धर्मोपायः ।

आ० २०-.....

अथास्य पाने विधिमाह—

ज्ञातः प्रणम्य सुरविप्रगुरुन् यथास्वं
वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ।
आपानभूमिमथ गन्धजलाभिषिक्ता-
माहारमण्डपसमीपगता श्रयेत् ॥ ७५ ॥

१ 'य सपरि' टड । २ 'व विशेषय' इति क्वचित् ।
३ 'योग' अ स मू । 'योगात्स्या' इ । ४ 'स्य किय' टड ।
५ 'कर्मसु' अ । ६ 'विषहते-साधु सोढु शक्नोति । अत इति
मद्यात् । आश्रिता-उपकृता भृत्यबान्धवाद्या । उपाश्रिता-
आश्रिताश्रिता । इतीन्द्र । ७ 'दनम्' अ इ स मू । 'विनाशकम्'
स स । ८ 'धनमुपाय' टड । ९ 'पानवि' ट ।

स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये
मित्रभृत्यरमणीसमवेतः ।
स्वं यशः कथकचारणसङ्घे-
रुद्धतं निशमयन्नतिलोकम् ॥ ७६ ॥

विलासिनीनां च विलासशोभि
गीत सनृत्यं कलतूर्यघोषैः ।
काञ्चीकलापैश्चलकिङ्किणीकैः
क्रीडाविहङ्गैश्च कृतानुनादम् ॥ ७७ ॥
मणिकनकसमुत्थैरावनेयैर्विचित्रैः

*सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृताङ्गैः ।
अपि मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभि-
श्चकितहरिणैर्लोलप्रेक्षणीभिः प्रियाभिः ॥ ७८ ॥
स्तननितम्बकृतादतिगौरवा-

दलसमाकुलमीश्वरसम्भ्रमात् ।
इति *गतं दधतीभिरसस्थितं
तरुणचित्तविलोभनकर्मणम् ॥ ७९ ॥

यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ।
सञ्चार्यमाणं युगपत्तन्वङ्गीभिरितस्ततः ॥ ८० ॥
तालवृन्तनलिनीदलानिलैः

शीतलीकृतमतीव शीतलैः ।
दर्शनेऽपि विदधद्गुणानुगं
स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ ८१ ॥

चूतरसेन्दुमृगैः कृतवासं
मल्लिकयोज्ज्वलर्या च सनाथम् ।
स्फाटिकशुक्तिगतं संतरङ्गं
कान्तमनङ्गमिवोद्बहदङ्गम् ॥ ८२ ॥

*१ "निशमयन्-मनसा गृह्णन् । उत्कर्षेण लोकमतिक्रान्त-
अतिलोकम् । आवरेयै-भाण्डविशेषै । सजलानि-जलाद्राणि,
विविधभक्तीनि-नानाविधरचितशकुनिपत्रादिविच्छेदानि, यानि क्षौ-
माणि । लोलप्रेक्षणीभि-चञ्चलप्रेक्षणीभि । गत दधतीभि-गमन
धारयन्तीभि । यौवनमेव मदहेतुत्वादासवस्तेन मत्ताभि, युग-
पद्वह्नीभि । चन्दनाद्यम्बुसयोगात्-अतीव शीतलै । चूतरस-
सहकारः । इन्दु-कर्पूर । मृग-कस्तूरिका । तत्-मद्य, ये
प्रार्थयन्ति-अभिलषन्ति भूतविशेषा, तेभ्यः । सर्वमेव-परिवार,
उपलालयन्-सान्त्वयन् । कान्तामुखसदृशं यत्-सौरभेण हृतो
मधुपगण-अलिसमूहो, येन एवभूत मद्य पिबेत् ।" इतीन्द्र ।
२ 'नृत्त' इ स द्र । ३ 'पै स्फुटकि' अरण । ४ 'स्थै
पानपात्रैर्वि' इ । 'रावरेयै' स स । 'त्यैरोपगोयै' इति क्वचित् ।
५ 'धभक्तिक्षौ' इ स स । ६ 'क्षणाभि' इ । ७ 'सेवित' अ ।
८ 'याऽथ स' इ । ९ 'सुत' इ ।

तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा

हृद्यं प्राश्य प्राग्वयःस्थापनं वा ।

तत्प्राथम्ये भूमिभागे सुमृष्टे

तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ ८३ ॥

धृतिमान् स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ।

उच्चितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ ८४ ॥

जितविकसितासितसरो-

जनयनसङ्क्रान्तिवर्धितश्रीकम् ।

कान्तामुखमिव सौरभ-

हृतमधुपगणं पिबेन्मद्यम् ॥ ८५ ॥

स०-ज्ञातो नर सुरादीन् प्रणम्य यथास्व-यथायोग्य, सम-
स्तस्य परिकरस्य वृत्तिं कृत्वा, अथ पानभूमिं गन्धजलेन-कर्पू-
रोशीरादिना वा सितेनाम्बुना, अभिषिक्तामाश्रयेत् । कीदृशीम् ?
आहारमण्डपस्य निकटस्थिताम् । पीतमद्यस्य दूरं व्रजत आया-
सादि स्यात् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

अथ-भूमिश्रयणादनन्तरं, शयनीये स्थितो मद्यं पिबेदिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । किम्भूते ? सुष्ठु आस्तृते-प्रदत्तप्रच्छद-
पटे । तथा, कमनीये-रम्ये । मित्रादिसहित । स्व यश
इत्यादि । किं कुर्वन् ? स्व-आत्मीय, यश कथकादिसङ्गैर्निश-
मयन्-श्रावयन् । कीदृशम् ? उद्धतं तथाऽतिलोक-अद्भुतरू-
पम् । स्वागतावृत्तम् ।

तथा विलासिनीनां सम्बन्धि गीतं निशमयन् । किम्भू-
तम् ? सह नृत्येन सनृत्यम् । द्वयमपि विलासशोभि । विलास-
लक्षणं चोक्तम्-“स्थानासनगमनानां हर्षभूनेत्रकर्मणा चैव ।
उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥” इति ।
तथा तद्गीतं मधुरतूर्यशब्दैस्तथा काञ्चीकलापैः स्फुटास्तथा
स्फुरन्त्य किङ्किण्य-सूक्ष्मघण्टिका, येषां तैस्तथाविवेस्तथा
क्रीडाविहङ्गैः-सारसादिभिश्च, कृतानुनादम् । उपजातिवृत्तम् ।

आवनेयै-दोडुङ्गकैः, तन्वङ्गीभिर्युगपदितस्ततः सञ्चार्य-
माणम् । एव ह्यनुभूयमानं रामणीयकं धत्ते । किम्भूतैरावनेयै ?
मणिकनकसमुत्थैः, तथा विवित्रैः-नानाविधैः, तथा सजल
नानाप्रकारलेखं यत् क्षौमवस्त्रं तेनावृत्तमङ्गं येषां तैः । किम्भू-
ताभिस्तन्वङ्गीभिः ? मुनिजनचित्तक्षोभसम्पादिनीभिः । तथा,
चकित-त्रस्तो, यो हरिणस्तद्वज्रेण साधुं प्रेक्षन्ते यास्ताभिः ।
बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । तथा, वल्लभाभिः । मालिनीवृत्तम् ।

तथा, गतमिति । असंस्थित-अनवस्थितस्वरूप, दध-
तीभिः । यतः स्तनाभ्यां नितम्बेन च कृतादधिकं गौरवादल-
सम् । तथा, ईश्वरस्य-प्रभो, यः सम्प्रभो-भय, तस्मादाकुल

[गत-]गमनम् । अत एव च तरुणचित्तानां विलोभने कामेण-
वशीकरणम् । “हुतविलम्बितमाह नभो भरो ।”

तथा, तन्वङ्गीभिरितस्ततो युगपत्सञ्चार्यमाणम् । किम्भू-
ताभिः ? यौवनासवाभ्यां मत्ताभिः । तथा विलासेनाधिष्ठित
आत्मा-चित्तं, यासां ताभिः । तथा च कीदृशं मद्यम् ? ताल-
वृन्तादिभिरतिशीतैः शीतलीकृतम् । दर्शनेऽप्येवरूपं मद्यं कामस्य
वशानुगं जनं विदधत् कन्दर्पोद्दीपनत्वात् । किमुत-किपुनः,
पीतं सत्कामवशं जनं कुर्यात् । “रात्रौ लगयुता रथोद्धता ।”

तथा, चूतरसादिभिः कृताधिवास-सुगन्धीकृतम् । तथा,
मल्लिकया-पुष्पविशेषेण, उज्ज्वलया-विकसितया, सनाथ-
युक्तम् । तथा, स्फटिकस्य विकारा स्फाटिकी, स्फाटिकी चासौ
शुक्तिश्च, तस्यां गत-स्थितम् । स्फटिकस्येयं स्फाटिकीति व्यु-
त्पत्तौ पुनश्चावो दुर्निवारः स्यात् । तथा, सतरङ्गम् । एव च
कान्त-रम्य, अङ्गमुद्धहन् । उत्प्रेक्षते । अनङ्ग [इव]-पञ्चशर-
मिव, चारुतरत्वेन कामोत्पादकत्वात् । दोषकवृत्तम् ।

प्राक्-पूर्वं, तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यमथवा वय-
स्थापन-रसायनोक्तं, प्राश्य-भक्षयित्वा । तथा, सुमृष्टे-उप-
लिप्ते, भूमिभागे तत्प्राथम्ये-मद्यपानाधिकृतेभ्यो देवदानव-
कूष्माण्डादिभ्यः, तोयोन्मिश्रं मद्यं दापयित्वा पश्चाज्जलं दाप-
यितव्यमित्यर्थः । ततश्च-अनन्तरं, पिबेत् । शालिनीवृत्तम् ।

किं कुर्वन् ? अनूनाधिक-पूर्वोक्तं, नित्यमाचरन् । धृतिमान्
स्मृतिमाश्च सन् उच्चितेन-योग्येन, उपचारेण सर्वमेवोपपाद-
येत्(यन्) ।

किम्भूतं मद्यम् ? विकसितं च तत् अंसितं सरोजं च विक-
सितासितसरोजम् । जित-न्यकृतं, विकसितासितसरोजं याभ्यां
नयनाभ्यां ते तथाविधे, तयोः सङ्क्रान्त-प्रतिबिम्बत्वं, तथा
सर्वविता श्रीर्यस्य सरकस्य तदेवम् । तथा, सौरभेण हृतो
रम्यगतित्वाद् भ्रमरसौधो येन तदेवम् । सुरभेर्भावः सौरभम्,
“इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” इत्यण् । तच्च कान्तामुखमिव । यतो
जितविकसितासितसरोजनयनयोर्यां सङ्क्रान्ति-सञ्चारः सकटा-
क्षेप्तादिना, तथा सर्वविता श्री-शोभा, यस्य तदेवम् ।
सकटाक्षेप्तं हि मुखं नितरां राजते । तथा, उत्तमवर्णाणां
मुखं सुगन्धिं भवतीति सौरभहृतमधुपगणम् । “विपुला तु
याऽन्यथा पादभाक् ।”

आ० २०- . . .

पीत्वैवं चषकैर्द्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो
गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुभिषजो भुञ्जीत भूयोऽत्र च ।
मांसापूपघृताद्रिकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलै-
र्द्विस्त्रिर्वा निशि चाल्पमेव वनितार्सवल्गनार्थं पिबेत्

स०-एव-अनेन प्रकारेण, चषकद्वयं पीत्वा ततः-अन-

१ ‘प्राश्य’ अ इ स मू । २ ‘मन्यूना’ इ । ३ ‘उदिते’ इ ।
४ ‘पलालयन्’ इ स स । ५ ‘ङ्क्रान्तव’ अ । ‘यनं सत्क्रान्ति’
इ । ६ ‘नृतेन सनृत्यम्’ ड । ७ ‘रावनेयै-दोडु’ ट, ड ।
‘औपगेयै’ इति कचिद् ।

१ ‘अन्यूना’ ट, । २ सार्थं-समूहः । ३ ‘कत्रय’ इ स स । ४ ‘स-
म्भाव्य’ अ । ५ “अल्पं वनितार्सवल्गनाभां पिबेत्-यावता चित्तो-
च्छासेन केलिमुखं भवति ।” इतीन्द्रः । ६ ‘ससर्गणार्थं’ स मू ।

न्तर, परिजन सर्व-वेद्यादिकमपि, सन्मान्य तथाऽऽहारभुव गत्वा सुभिषज-शोभनवैद्यस्य, पुर-अग्रे, भुञ्जीत । अत्र च-आहारभुवि, मासापूपादिभिर्युक्तं द्वित्रिर्वा सरक पिबेत् । मासापूरेति केचित् पेदु । निशि तु कान्ताया 'सवल्गनार्थ-रञ्जनार्थ, अल्पमेव पिबेत्-न तु बहु । शार्दूलविक्रीडितम् ।

आ० २०-....

कान्तारञ्जनपान श्लाघयन्नाह—

रहसि दयितामङ्के कृत्वा भुजान्तरपीडना-

त्पुलकिततनु जातस्वेदां सकम्पपयोधराम् ।

यदि सरमसं शीघोर्वार न पाययते कृती

किमनुभवति क्लेशप्रायं ततो गृहहन्त्रताम् ॥८७॥

स०-कृती-प्रवीणो, यदि प्रिया मधो सरक न पाययते, तत कि-कस्मात्, गृहहन्त्रता-गृहोपकरणसम्पादनक्लेशं, अनु-भवति ? । कि कृत्वा ? रहस्यङ्के-उत्सङ्के, दयिता कृत्वा । किभू-ताम् ? भुजान्तरपीडनात् पुलकितशरीराम्, तथा जातस्वेदाम्, तथा सवेपथुकृत्वा । रोमाञ्चस्वेदकम्पा सात्विका भावा शृङ्गारस्याविर्भाविका । दयितामिति “गतिबुद्धि” इत्यादिना कर्मत्वम् । पाययते इति “निगर्णचलनार्थेभ्यश्च” इति परस्मै-पदे प्राप्ते “न पादम्य” इत्यादिना निषिद्धे च खेलाद्यात्मने-पदम् । “भवति हरिणी न्सौ भ्रौ स्त्रौ गोरसोदधिसप्तिभि ।”

आ० २०-....

वरतनुवक्रसङ्गति सुगन्धितरं सरकं

द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरम् ।

भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि

क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परम् ॥८८॥

स०-किम्भूत मद्यम् ? वरतनुवदनसङ्गत्या सुरमितरम् । तथा पद्मरागमणिं द्रुतमिव-द्रवत्वमिव, प्राप्तमासवरूपधरम् । यतश्च रतिश्रमेणाल्पमपि मद्य पिबतो मदो भवति, ततो मद्यमोजसश्च क्षयहेतु । अत ओज क्षय परिहरन् स-मद्य-पायी, पानानन्तर शयीत-स्वप्यात् । “नजभजजा लगौ च यदि नैर्कुटक तु तदा ।”

आ० २०-....

इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ।

असारसंसारसुखं परम चाधिगच्छति ॥ ८९ ॥

ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि ।

स०-इत्थ-एवप्रकारया, युक्त्या मद्य पिबन् पुरुषस्त्रि-वर्गात्-धर्मार्थकामलक्षणात्, यस्माच्च हीयते । हीयत इति

१ ‘सञ्चालना’ ट । २ ‘सीधूद्गारं’ अ स मू । ३ ‘वार-एक चषकम् । गृहहन्त्रता-गृहविषमताम् । क्लेशप्राय-बहुक्लेशम् ॥ वर-तनो-कान्ताया ॥ परम-स्वादु विषयभोगाख्यम् ।” इतीन्दु । ४ ‘प्राया वृथा गु’ अ । ‘प्राया तदा गु’ इ.स मू । ‘य तदा गु’ स.स. । ५ ‘मर्कु’ ड. । ‘नर्दटक’ वृ.र ।

कर्मकर्तरि तद् । असारसंसारस्य परम सुख चाधिगच्छति-प्राप्नोति । अय-मद्यपानलक्षण, ऐश्वर्यस्योपभोग सुरैरपि स्पृहणीय ।

आ० २०-....

अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेन्धनं धनम् ९० उपभोगेन रहितो भोगवानिति निन्द्यते ।

निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥९१॥

तस्माद्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितम् ।

जित्वा विषयलुब्धानामिन्द्रियाणां स्वतन्त्रताम् ९२

स०-अन्यथा-एवमपि भोगमकुर्वतो, हि विपत्सु सतीषु वन-द्रव्य, पश्चात्तापेन्धन स्यात् । स ह्येव विपदि चिन्तयति,- कि मया धन प्राप्योपभोगोऽस्मिन् कृत ? इति । उपभोग विना भोगवानिति सोल्लुण्ठमुच्यमानो गर्ह्यते । निन्दितत्वमेवास्य प्रकटयति-निर्मित इत्यादि । अयमतिकदर्य-कुस्वामी, विधिना निधिपालको निर्मित-कृत । यत एवं तस्मात् पानस्य-मद्यस्य, व्यवस्थया नियमेन पान हितम् । ननु, कथं निसर्गतो विषय-लुब्धेष्विन्द्रियेषु व्यवस्था पालयितुं शक्यते ? इत्याह-जित्वे-त्यादि । विषयाभिलाषिणामिन्द्रियाणां स्वातन्त्र्यं जित्वा नियमेन व्यवस्थया पानं कर्तुं शक्यत इत्यर्थ ।

आ० २०-....

विधिवैसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तु ये ।

यथोपपत्ति तैर्मद्य पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ९३ ॥

स०-वसुमता-धनिना, एष विधि । ये तु भविष्यद्वस वस्तेषां च तैर्यथोपपत्ति-यथायुक्ति, हितं मद्य मात्रया पातव्यम् ।

आ० २०-

यावद् दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावन्न क्षोभते मनः ।

तावदेव विरन्तव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ ९४ ॥

स०-यावदेव दृष्टेर्न सम्भ्रान्तिर्यावदेव मनो न क्षोभं याति, तान्तावदेव मद्यात् धीमता सर्वदा विरन्तव्य-निवृत्ति कार्या । एष एव समययोग । एतदतिकमोऽतियोग । यथोक्तात्मयोगाद्धी-नखलक्षणो हीनयोग । दोषदेशप्रकृत्यादीनपरीक्ष्य मिथ्यायोग ।

आ० २०-

अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ।

स्निग्धोष्णैर्भाषितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ९५

स०-वाताधिको नरोऽभ्यङ्गोद्वर्तनादिभि स्निग्धोष्णैर्भा-षितोऽन्नैश्च मद्य पिबेत् ।

आ० २०-

१ “विपत्सु-राजोपद्रवादिषु, धन पश्चात्तापस्येन्धन-उद्दीपक, स्यात् ॥ भविष्यद्वसुशब्देन दरिद्रा उक्ता, भविष्यन्ति वसूनि येषामित कृत्या ।” इतीन्दु । २ ‘प-स्वस्य प’ अ. । ३ ‘स्वादुव’ इ. । ४ ‘सिन्न कृत इति’ ट. ।

शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ।

पैत्तिको भावितश्चात्रैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ ९६ ॥

स०—पैत्तिको विविधैः शीतोपचारैः—चन्दनानुलेपनादिभिः, मधुरस्निग्धशीतलैश्चात्रैः सह मद्यं पिबन् न सीदति ।

आ० १०—.....

उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।

श्लैष्मिको धन्वजैर्मासैर्मद्यं मारिचिकैः सह ॥ ९७ ॥

स०—श्लैष्मिको यवगोधूमभुक् सन् मद्यमशिशिरैरुपचारैः—स्तथा मासैर्धन्वजैर्वैर्मरिचसंस्कृतैः सह पिबेत् ।

आ० १०—....

तत्र वाते हितं मद्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकम् ।

पित्ते साम्भोमधु, कफे मारिचिकारिष्टमाधवम् ९८

स०—तत्र—तेषु मद्येषु मध्ये, वाताधिके नरे प्रायो—बाहु-
ल्येन, मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च हितम् । पित्ते सजल समाक्षिकं
च मद्यं हितम् । कफे मारिचिकारिष्टमाधवम् हितम् ।

आ० १०—....

प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं, भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ।

वातिकस्तु पिबेन्मध्ये, समदोषो यथेच्छया ॥ ९९ ॥

इति मदात्ययचिकित्सितम् ।

स०—श्लैष्मिकः प्राग्भक्तं मद्यं पिबेत् । पैत्तिको भक्त-
भुक्त्वा पिबेत् । वातोत्तरं पुनर्मध्ये भक्तस्य पिबेत् । सम-
दोषो यथेच्छया—भक्तस्य पूर्वं मध्येऽन्ते वा, पिबेत् ।

आ० १०—....

अथ मदमूर्च्छायचिकित्सितम् ।

मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते ।

सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ १०० ॥

स०—मदेषु प्रायेण वातपित्तघ्नं चिकित्सितम्, मूर्च्छासु—
मूर्च्छायेषु चेष्यते । सर्वत्रैव—मदे मूर्च्छाये च, पित्तमेवाधिकं
जानीयात् ।

आ० १०—अथ मदादिचिकित्सितम् । तत्र मदमूर्च्छयो-
राह—मदेष्विति । सर्वत्रापि—कफजादिष्वपि । वातपित्तघ्नेऽपि
पित्तघ्नं विशेषतः ।

१ 'को जाङ्गलैर्मा' अ इ चन्द्र । २ 'धन्वज—जाङ्गलम् ।
मरिचैर्न संस्कृतं मारिचिकम् ॥ पित्ते मधु—माक्षिकं साम्भ ॥ प्रायो-
ग्रहणं व्यभिचारसूचनार्थम् ।' इतीन्द्रः । 'पैष्टिक—शालिपिष्टेन
कृतम् । गौडिक—गुडकृतम् । मधु—मारिचिकं, साम्भ—सतोय,
हितम् । माधव—मधुना कृतम् ।' इति चन्द्र । ३ 'मारिचिकै'
अ इ चन्द्र स मू । ४ 'माधवीका' अ । ५ 'यदृच्छ' अ इ ।
'यथेच्छति' चन्द्र. सं द्र । *६ 'तु । यवमेतेषा' ट ।

अ० ८१

*अत एव तेषामुपक्रम —

शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ।

सिता द्राक्षेशुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ १०१ ॥

सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाडिमाः ।

षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनम् १०२

कल्याणकं महातिकं षट्पलं पयसाऽग्निकः ।

पिप्पल्यो वा शिलाहं वा रसायनविधानतः ॥ १०३ ॥

त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ।

स०—शीताः प्रदेहा । पयो मधुरवर्गेण—द्राक्षादिना, सिद्धम् ।
तथा, रसा—मासरसादयः । यूषाश्च दाडिमाम्बिता । तथा,
शालयो—रक्तशालय इत्यर्थः । षष्टिकादयश्च । तथा, घृतं क-
ल्याणकादिकम् । [कल्याणक—] उन्मादप्रतिषेधोक्तम् (ह उ अ
६।२६) । महातिकं—कुष्ठचिकित्सितोक्तम् (ह वि अ १९।८) ।
षट्पलं—राजयक्ष्मचिकित्सितोक्तम् (ह वि अ ५।२२) । तथा,
क्षीरेण चित्रकम् । तथा, पिप्पल्यो रसायनविधानेन । अथवा,
शिलाजतु रसायनविधानेन । अथवा, त्रिफला सघृतक्षौद्र-
शर्करा प्रयोक्तव्या ।

आ० १०—तदेव प्रपञ्चयति—प्रदेहा इति । जीवनादीनि
चत्वारि सर्पीणि । अग्निकादीनि चत्वारि रसायनानि । अग्नि-
क.—चित्रक । तत्र त्रीणि पयसा । त्रिफला घृतादिभिः ।

प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ॥ १०४ ॥

पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ।

मृणालविसृष्टा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः १०५

दुरालभां वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ।

पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरम् ॥ १०६ ॥

धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याकाथेन वा घृतम् ।

स०—प्रसक्तवेगेषु मदादिषु मुखस्य नासायाश्च पाण्यादि-
नाऽवरोधनं हितम् । मानुष्या वा क्षीरं पिबेत् । तेन च—
मानुषीक्षीरेण, नस्य दद्यात् । मृणालादीन् सहरीतकीन् माक्षि-
केण वा लिह्यात् । अथवा धन्वयवासं मुस्तं वा मधुना
लिह्यात् । अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन् पिबेत् । अहि-
केसर—नागकेसरम् । अथवा, आमलकरसे सिद्धं घृतं हरीत-
कीकाथेन वा सिद्धं पिबेत् ।

आ० १०—प्रसक्तवेगेषु विशेषमाह—प्रसक्तवेगेष्विति ।
मरिचादिचतुष्कं शीतोदकेन पिबेत् । वज्रसेने (मूर्च्छाधि-
कारे श्लो ३२)—'महौषधामृतैश्चुद्रापौष्करप्रन्थिकोद्ग-
वम् । पिबेत्कणायुतं काथं मूर्च्छासु च मदेषु च ॥ स्निग्ध-
मामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह ससृजन् । विश्वमेषजसयुक्तं

१ 'यो मुद्रा य' स स । २ जीवनं सर्पि—जीवनीयगणेन सिद्धं
घृतम् (ह उ अ ३४।४१) । ३ 'यनेन विधिना' ट । ४ 'प्रसक्त-
वेगेषु—सततवेगेषु । अवरोधनं—निरुच्छासीकरणम् ।' इति चन्द्र ।
५ 'नुष क्षी' फ । ६ 'मुस्ता वा' स स । ७ 'ताद्राक्षा-
पुष्कर' फ । ८ 'च्छाया च' वज्र ।

मधुना सह लेहयेत् । तेनास्य शाम्यते मूर्च्छा कास श्वास-
स्तथ च ॥ पञ्चमूलीकषाय च मधुना सितयाऽपि वा ।
यथास्व च ज्वरघ्नानि कषायाणि प्रयोजयेत् ॥ रक्तजाया
तु मूर्च्छाया हित शीतक्रियाविधि । मद्यजायां पिबेन्मद्य
निद्रा सेवेत वा सुखम् ॥ त्रिफलाया प्रयोगो वा प्रयोग
पयसोऽपि वा । रसायनानां कौम्भस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥
अङ्गनान्यवपीडाश्च धूमा प्रथमनानि च । पिबेदुरालभा-
क्काथ सघृत भ्रमशान्तये ॥ कृष्णाशताह्वाशुण्ठीनां प्रत्येक
तु पल पलम् । गुडात्पलानि चत्वारि गुटिका भ्रमनाशि
नीम् ॥ कृष्णाशताह्वाशुण्ठीनां भयानां पल पलम् । गुडस्य
षट्पलान्येषां गुटिका भ्रमनाशिनी ॥” इति । योगरत्ने-“म
धुना हन्युपयुक्ता त्रिफला रात्रौ गुडार्द्रकं प्रातः । सप्ताहा
त्पथ्यभुजो मदमूर्च्छा[कास]कामलोन्मादान् ॥ शीतेन तोयेन
पिबेन्मृणाल क्षौद्रेण कृष्णा सितया च पथ्याम् ॥” इति ।

कुर्यात्क्रियां यथोक्ता च यथादोषबलोदयम् ॥१०७॥

स०-यथोक्ता च क्रिया दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात् ।

आ० २०-विशेषचिकित्सामाह-कुर्यात्क्रियामिति । सा-
मान्यशक्ति विचार्य विशेषं प्रयुज्जीत ।

पञ्चकर्माणि चेष्टानि सेचनं शोणितस्य च ।

स०-पञ्चकर्माणि-वमनविरेकास्थापनान्वासननस्याख्यानि,
चेष्टानि रक्तमोक्षश्च ।

आ० २०-शोधनमाह-पञ्चकर्माणि चेति ।

सत्त्वस्यालम्बनं ज्ञानमगृह्णतिर्विषयेषु च ॥ १०८ ॥

स०-सत्त्वस्यालम्बन-आश्रयणम् । तथा, ज्ञान-महाभूते-
न्द्रियतन्मात्रमनोबुद्ध्याहङ्कारपुरुषादीनाम् । विषयेष्वगृह्णति -
अनभिलाष ।

आ० २०-सत्त्वावजयमाह-सत्त्वस्यालम्बनमिति ।

मदेव्यतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ।

तीक्ष्णं सन्न्यासविहितं

स०-मदेषु मूर्च्छायेषु अतिप्रवृद्धेषु तीक्ष्णं नस्यादि सन्न्या
सोक्तं योजयेत् ।

आ० २०-अतिप्रवृद्धानामौषधमाह-मदेव्यतिप्रवृद्धेष्विति ।

१ ‘या पिबेत् ।’ वङ्ग । २ त्रिफलाया इत्यादयस्त्रय श्लोका
मुद्रितवङ्गसेनपुस्तके नोपलभ्यन्ते । ३ “कौम्भ सर्पि-दशवर्षा-
त्मकम्, अन्ये तु ‘स्थित वर्षशत श्रेष्ठ कौम्भ सर्पिस्तदुच्यते ।’ इति ।”
इति शिवदास । “कौम्भ सर्पि-दशाब्दकम्, तच्च प्रभावान्मूर्च्छा-
हरम् ।” इति श्रीकण्ठदत्त । ४ ‘ना साभ’ वङ्ग । ५ ‘या ज्व-
रोक्ता’ स स । ६ ‘णि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम्’ स इ ।
७ “सेचन-निर्हरणम् । सत्त्वस्य-चित्तस्य, आलम्बन-धैर्येणावष्टम्भ ।
ज्ञान-स्वयथार्थबोध । अगृह्णति-अलोलुपत्वम् ।” इति चन्द्र ।
८ विषयेषु-शब्दादिषु । ९ ‘कर्म स’ इ ।

विषघ्न विषजेषु च ॥१०९॥

इति मदमूर्च्छायचिकित्सितम् ।

स०-तथा विषजेषु मदेषु विषघ्न चिकित्सितं योजयेत् ।

आ० २०-विषजानामौषधमाह-विषघ्न विषजेषु चेति ।

अथ सन्न्यासचिकित्सितम् ।

आशु प्रयोज्यं सन्न्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।

धूमः प्रथमं न तोदः सूचीभिश्च नैखान्तरे ॥ ११० ॥

केशानां लुञ्चनं दौहो दशो दशनवृश्चिकैः ।

कट्फलगालनं वक्त्रे कपिकच्छुवधर्षणम् ॥ १११ ॥

उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ।

खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरम् ॥ ११२ ॥

लघ्वन्नप्रति तीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोविशुद्धये ।

स०-सन्न्यासे शीघ्रं सृष्टुं नस्यमञ्जनं धूमं प्रथमं न
प्रयोज्यम् । सूचीतोदादिकं च नखमध्ये । तथा, वक्त्रे कट्फला-
मरिचादीनां, अम्लानां-मातुलुङ्गादीनां, च गालनं प्रयोज्यम् ।
तथा । कपिकच्छुवधर्षणम् । एवमुपक्रान्तं समुत्थितो लब्ध-
चेतनश्च सन् लशुनस्वरसं पिबेत् । तथा, बीजपूरककेसर
सव्योषलवणं भक्षयेत् । स्रोतोविशोधनार्थं लघ्वन्नप्रति भुञ्जीत ।
कीदृशम् ? तीक्ष्णोष्णम् । लघ्वन्नप्रतीति अल्पलघ्वन्नम् । “सुप्-
प्रतिना मात्रार्थे” इति समासः ।

आ० २०-सन्न्याससौषधमाह-आशु प्रयोज्यमिति ।

विस्सापनैः संस्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ११३ ॥

पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः ।

संसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥ ११४ ॥

उपाचरेत्तं प्रततमनुबन्धभयात्पुनः ।

तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ११५ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसहिताया चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने मदाययादिचिकित्सितं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ ‘तु’ अ । २ ‘मप्र’ स मू । ‘म प्र’ फ स स, ट ड ।

३ “प्रथमं-नासाया चूर्णेन । नखमासयोर्मध्ये सूचीभिस्तोद ॥

प्रलयहेतुत-चित्तछेदात् ।” इतीन्दु । “लुञ्चन-अपनयनम् ।

दाह-अग्निना । दशनै-दन्तैः, वृश्चिकैश्च दश ॥ संस्मरणै-
अतीतार्थानां पुन स्मृतिभिः । पटुभि-उच्चैः श्रुतिभिः । प्रतत-
सन्ततं कृत्वा । तस्य-निवृत्तसन्न्यासस्य । प्रलयहेतुत-तम प्रवेश-
कारणात् । संरक्षितव्य-येन पुनरनुबन्धं न गृह्णाति ।” इति चन्द्र ।

“प्रलयहेतुत इति मोहहेतुत ।” इति चक्र । ४ ‘न्तरै’ अ फ ।

५ ‘कच्छ्वाऽव’ इ फ स स, ड । ६ ‘वङ्ग कटुती’ अ इ फ ।

चन्द्र. स. इ. ।

स०-त-मदादिमन्त, उपाचरेत् । कै १ सस्मरणै । विस्मा-
पनै -विस्मयकारिभि । विपूर्वात् स्मिञो णिचि “नित्य स्मयते ”
इत्यात्वे पुफि ल्युटि च विस्मापनैरिति रूपम् । तथा, प्रियस्य
श्रवणेन दर्शनेन च गीतवादित्रशब्दै पटुभि -मनोहरै । तथा,
व्यायामशीलनै । तथा वमनविरेचनाभ्या धूमेन शोणितस्त्रावेण
चानुबन्धभयाच्च कारणात् तस्य-आतुरस्य, प्रलयहेतुतो मन
सम्यग्रक्षितव्य-तत इद कार्यमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने मदा-
ल्यादिचिकित्सित नाम सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥७॥

आ० २०-

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

मदमूर्च्छायसंख्याया सामस्येन निरूपिता ॥७॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमर्शश्चिकित्सितमारभ्यते । सम्बन्धश्चास्य नि-
दान एवोक्त ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

काले साधारणे व्यभ्रे नातिदुर्बलमर्शसम् ।

विशुद्धकोष्ठं लघ्वल्पमनुलोमनाशितम् ॥ १ ॥

शुचि कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ।

शयने फलके वाऽन्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ २ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समम् ।

समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रगवाससा ॥ ३ ॥

सक्थो शिरोधराया च परिक्षिप्तमृजु स्थितम् ।

आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाऽभ्यक्तपायवे ॥ ४ ॥

ततोऽस्मै सर्पिषाऽभ्यक्तं निदध्यादजु यन्त्रकम् ।

शनैरनुसुख पायौ, ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ॥ ५ ॥

यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नाम प्लोतगुण्ठितयाऽनु च ।

शलाकयोत्पीड्य भिषक् यथोक्तविधिना दहेत् ॥ ६ ॥

क्षारेणैवार्द्रमितरत्क्षारेण ज्वलनेन वा ।

महद्वा बलिनश्छित्त्वा वीतयन्त्रमथातुरम् ॥ ७ ॥

स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निर्धापयेत् ।

निर्वातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ॥ ८ ॥

एकैकमिति सप्ताहात्सप्ताहात्समुपाचरेत् ।

स०-साधारणे-शरद्वसन्तादिके काले, तथा व्यभ्रे-विग-
ताब्दे । तथा नातिदुर्बलमर्शस-अपि तु किञ्चित्सप्राणम् ।
अत्र योग्यपरत्वात् कृत्वेत्यध्याहृत्य सम्बन्ध कार्य । तथा
विशुद्धकोष्ठादिक कृत्वा ततोऽस्मै-अर्शसाय, यन्त्र निदध्या-
दिति । सङ्ग्रहे चोक्तम् (चि अ १०)-“अथ खलु बलव-
न्तमर्शोभिरुपद्रुत यथाहस्तेहोपस्निग्धस्निग्धमनिलवेदनावृद्धिश-
मनार्थ स्निग्धमुष्णमल्पमन्न द्रवप्राय भुक्तवन्त शुचि कृतस्व-
स्त्ययन मुक्तविण्मूत्रमव्यथ समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे
व्यभ्रे काले समे फलके शय्याया वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्सङ्गे
निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीक यन्त्रणशाटकेन पारिक्षिप्तप्री-
वासक्थिसंनिवेशमलज्जाहैरातपरिचारकै सुपरिगृहीत कृत्वा
ततोऽस्मै घृताभ्यक्त यन्त्रक निदध्यात् ।” इति । अर्शसमिति
अर्शसि विद्यन्ते यस्येत्यर्थ, अर्शआदित्वादच् । किम्भूतम्^१
विशुद्धो-वमनविरेचनादिना, कोष्ठो यस्य तम् । तथा, अन्नमा-
शित कृत्वा । किम्भूतम्^२ लघु-स्वभावात्, अल्प च-
मात्रया । तथा, अनुशोमन-वातवर्चसा प्रायेण प्रवर्तकम् ।
तथा, शुचि-मृज्जलाभ्या कृत्वा । तथा, कृत स्वस्त्ययन यस्य
तम् । तथा, मुक्ते-विष्टे, विण्मूत्रे येन तम् । तथा, अव्यथ-
व्यथारहितमन्येन व्याधिनाऽपीडितम् । तथा, शयने व्यपा-
श्रित-शय्यामाश्रित्य स्थितम् । अथवा, फलके-आसनविशेषे,
व्यपाश्रितम् । अथवा, अन्यनरोत्सङ्गे व्यपाश्रितम् । उत्सङ्ग-
विशेषात्स्थानकविशेष । नरोत्सङ्गे व्यपाश्रितमित्येव सिद्धेऽन्य-
ग्रहण वैद्यस्य निरासार्थम् । अन्योत्सङ्गे व्यपाश्रितमिति कथं
कृत्वा^३ पूर्वेण कायेनोत्तानं कृत्वा-नाधरेण । तथा, प्रत्यादित्यगु-
दम् । प्रति-आभिमुख्येन, आदित्य प्रत्यादित्य गुद यस्य
तम् । यस्या दिश्यादित्यो गत तस्या दिश्यर्शसेन सम्मुख गुद
कृत्वा स्थातव्यमित्यर्थ, सम च । तथा, सम्यगुन्नत कटिदेशो
यस्य तम् । अथ-समुन्नतकटिदेशकरणादनन्तर, अर्शस सक्थो-
स्तथा शिरोधराया परिक्षिप्त-समन्तात्क्षिप्तमाक्रान्त कृत्वा ।

१ ‘अक्षय यतस्तत इति कार्य’ ड । २ अस्मादष्टमाध्यायादारभ्या
चिकित्सितस्थानसमाप्तेहेमाद्रिटीका नोपलभ्यते । ३ ‘शश्चिकि’ अ ।
४ ‘इदमर्शश्चिकि तस्य चरके चि० १४ अध्याये, सुश्रुते चि०
६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १० अध्याये चास्ति वर्णितम् ।
५ “साधारणे-श्रावणकार्तिकचैत्राख्ये । शुचि-कृतस्नानादिकम् ।
कृतस्वस्त्ययन-ब्राह्मणप्रयुक्तैराशीभिर्युक्तम् । प्रवाहणात्-निस्तर-
णात् ।” इति चन्द्र । ६ ‘वृत्तमनु’ अ.इ. ।

१ ‘प्रविष्टे’ अ । २ “ज्वलनेन-अग्निना । अवगाहे-यथा-
कालमुष्णोदक[कोष्ठे] शीतोदककोष्ठे वा, निर्धापयेत्-अवगाहयेत् ।”
इति चन्द्र । ३ ‘वातागारस्थ’ इ । ४ ‘ग्यत्वात्’ ड ।
५ ‘त्रमाभुक्तवन्त समे’ ट ड. । ६ ‘कटीदेश य’ स स ।
७ ‘सन्धिम’ स ड. । ८ ‘स्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्त यन्त्र-
मृज्वनुसुख शनै, पायौ प्रणिदध्यात्’ स.ड. । ९ ‘अभिमुखेन’
इति कचित् ।

केन^१ यन्त्रणवाससा । यन्त्रणार्थं वास - कार्पासादिमय, यन्त्रण वासस्तेन । कृजु-स्पष्ट कृत्वा, स्थितम् । तथा, तमातुर परि-चारकैरालम्बित-निश्चल कृत्वाऽवष्टभ्य सम्यक् स्थापितम् । तत - अनन्तरं, अस्मै-दुर्नामवते, सपिषाऽभ्यक्तपायवे घृताभ्यक्त यन्त्रकमृजु-अनुसुख कृत्वा, शनैर्निदध्यात्-प्रणयेत् । तत - अनन्तरं गुदप्रणिहितयन्त्रान्ते, प्रवाहणात्-प्रवाहणेन हेतुना, यन्त्रे प्रविष्ट दुर्नाम दृष्ट्वा । अथ(तु) [च]-पश्चाच्च, शलाकया चैलखण्डप्रावृणदेहयोत्पीड्य-प्रकृतत्वाहुर्नाम ऊर्ध्वं पीडयित्वा । वैद्यो यथोक्तविधिना-सूत्रस्थानोदितेन, क्षारेणा-द्रमशो दहेत् । एवेत्यवधारणे । क्षारेणैव नाग्निना । इतरत्-शुष्क दुर्नाम, क्षारेण ज्वलनेन वा दहेत् । यथोक्तविधिनेत्यत्रापि योज्यम् । महद्वेति । वृहदुर्नाम तु बलवत् पुंस छित्त्वा वा शस्त्रेण क्षाराम्निभ्या यथायोगं दहेत् । अथ-अनन्तर, आतुरं वीतयन्त्र विधाय स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत्-तत्र निहित विदध्यादित्यर्थः । तत - अनन्तर, अस्याचार-“उष्णोदकोपचारी स्यात्” (ह सू अ १६।२६) इत्यादिक, आदिशेत् । एकेक दुर्नाम इति-अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण, सप्ताहात्समुपाचरेत्-न तुल्यकाल सर्वाणि ।

अथैषा कर्मादिक्रम दर्शयितुमाह—

प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ॥ ९ ॥

बह्वर्शसः

स०-बह्वर्शस प्राक्-पूर्व, दक्षिणदेशस्थमर्शं उपाचरेत् । अनन्तरं वाम, ततः पृष्ठाग्रे जातमुपाचरेत् ।

सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ।

दक्षिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ॥ १० ॥

स०-सुर्दग्धस्यार्शसो वातस्यानुलोमन स्यात् । तथा, अग्ने-ऽभिलाष, अग्ने पाटवं तथा स्वास्थ्यं बलवर्णयोस्त्वृत्तिश्च ।

बस्तिशूले त्वधो नामेल्लेपयेच्छृङ्गकल्कितैः ।

वैर्षाभूकुष्ठसुरैर्मिशिलोहामराह्वयैः ॥ ११ ॥

स०-बस्तिशूले सति पुनर्नामेरध वर्षाभादिभि सुपि-ष्टैलेपयेत् ।

शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ।

वरणालम्बुषैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ॥ १२ ॥

सुषवीसुरभीभ्यां च काथमुष्णं प्रयोजयेत् ।

सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ॥ १३ ॥

युजीतान्नं शकृद्भेदि स्नेहान् वातघ्नदीपनान् ।

१ 'निश्चितं कृ' ड । २ 'नर्विद' ड । ३ 'पटुता-वीप्ति । स्वा-स्थ्य-यथोपद्रवनिवृत्ति ॥ वर्षाभू - पुनर्नवा । सुरभि - गन्धसुरा । लोहनामा ऽयुः । अमराह-देवदारु ।" इति चन्द्र । ४ 'द-ग्धार्श' ड । ५ 'त्रपरीघाते' इ. चन्द्र । ६ 'म्बुसैर' इ. स.स. ।

स०-शकृतो मूत्रस्य च प्रतीघाते-विबन्धे सति, वरणा-दिभि काथ परिषेकावगाहयोरुष्णं सस्नेहं प्रयोजयेत् । अथवा, क्षीरं वातनाशनम् । बलतैलादिक तैलं वा परिषेकावगाहयो-प्रयोजयेत् । अन्नं च यवादिकं शकृद्विबन्धघ्नं तथा स्नेहान् वातघ्नान् दीपनाश्च प्रयोजयेत् ।

अथाप्रयोज्यदाहस्य निर्गतान् कफवातजान् ॥ १४ ॥

संस्तम्भकण्डूखशोफानभ्यज्य गुदकीलकान् ।

बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ॥ १५ ॥

तैलेनाहिविडालोष्ट्रवराहवसयाऽथवा ।

[कौसीसं सैन्धवं रास्ना शुण्ठी कुष्ठं च लाङ्गली ।

शिलाभ्रकाश्वमारं च जन्तुहृदन्तिचित्रकौ ॥ १ ॥

हरितालं तथा स्वर्णक्षीरी तैश्च पचेत्समैः ।

तैलं सुधार्कपयसी गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ २ ॥

एतदभ्यङ्गतोऽर्शासि क्षारवत्पातयेद्भुतम् ।

क्षारकर्मकरं ह्येतन्न च दूषयते वलिम् ॥ ३ ॥]

खेदयेदनु पिण्डेन द्रवस्वेदेन वा पुनः ॥ १६ ॥

सक्तूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।

रास्नाया हपुषाया वा पिण्डैर्वा कार्ण्यगन्धिकैः ॥ १७ ॥

स०-न प्रयोज्यो-निषिद्धो, दाहो यस्यासावप्रयोज्यदाहो,-दाहानर्ह, तस्य, निर्गतान्-बहिर्भूतान्, तथा कफवातजान् गुदकीलकान्-अर्शासि, अभ्यज्य बिल्वदिसिद्धेन तैलेन सेचयेत् । किम्भूतान्^१ संस्तम्भकण्डूखशोफान्, एवभूतान्-नान्यलक्षणान् । अथवा, भुजङ्गादिवसया सेचयेत् । अनु-सेकाभ्यङ्गाभ्या पश्चात्, पिण्डेन-पिण्डस्वेदेन, खेदयेत् । पिण्डस्वेदो मुनिनोक्तः । यथा (च सू अ १४।२५)-“तिलमाषकुलत्थौजघृततैलामिषौदनैः । पायसैः कृशरैर्मसैः पिण्डस्वेदान् प्रयोजयेत् ॥” इति योज्यम् । अथवा, द्रवस्वेदेन-स्वेदविध्युक्तेन, खेदयेत् । पुन शब्दोऽत्र लौकिकया उक्त्या प्रयुक्तः । यथा-“इदं सारमिदं पुनरसारम्” इति । पिण्ड-स्वेदेनाथवा सक्तूनां तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिण्डिकाभिः खेदयेत् । अथवा, रास्नाया हपुषाया वा पिण्डैः कार्ण्यगन्धिकैर्वा खेदयेत् । तैलसर्पिषा स्निग्धैरित्यत्रानुवर्तनीयम् । कृष्णगन्धाया इमे कार्ण्यगन्धिकस्तैः । अध्यात्मादित्वाङ्गम् ।

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशाः सर्पकञ्चुकम् ।

मार्जारचर्म सर्पिश्च धूपनं हितमर्शसाम् ॥ १८ ॥

१ 'लादिकतैल' ट । २ 'सस्त' अ । 'सरम्भ' इ. चन्द्र । ३ इ. पुस्तके समुपलब्धा इमे त्रयः श्लोकाः । ४ 'कार्पकान्वितैः' चन्द्र । "कार्ण्यगन्धिकैरिति शोभाजनकैः ।" इति चक्र । ५ 'त्थाम्लघृ० खेद प्र' स.च. ।

तथाऽश्वगन्धा सुरसा बृहती पिप्पली घृतम् ।

स०-अर्कमूलादि चर्मसर्पिरन्त धूपन हितम् । तथा, अश्व-
गन्धादिक पृथगेव धूपन हितम् ।

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ॥ १९ ॥
लेपितं छायाया शुष्कं वर्तिगुदजशातनी ।

स०-काञ्जिकेन पिष्टैर्जीमूतस्य-इक्ष्वाको, बीजैस्तथा तस्य-
जीमूतफलस्य, जालकं तज्जालक-जालकाकार(र) फलबहिर्भागो,
मृदु-अर्ककशं, लेपित छायाशुष्कमित्येषा वर्तिगुदजशातनी ।

सजालमूलजीमूतलेहे वा क्षारसंयुते ॥ २० ॥
गुञ्जासूरणकूष्माण्डबीजैर्वर्तिस्तथागुणा ।

स०-सजालमूलजीमूतेन कृतो यो लेहस्तस्मिन्नेहे क्षारसंयुते
कृते सति गुञ्जादिबीजै कृता वर्तिस्तथागुणा-गुदजशातनी ।

सुकक्षीरार्द्रनिशालेपस्तथा, गोमूत्रकल्कितैः ॥ २१ ॥
कृकवाकुशकृत्कृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ।

स०-सुकक्षीरैर्गार्द्रा-आर्द्राकृता, निशा-हरिद्रा, तथा लेप
सुकक्षीरार्द्रनिशालेप । तथा-पूर्वगुणः । गोमूत्रेण कल्कितै-
पिष्टै, कुकुटशकृदादिभिर्लेप पूर्वगुणः ।

सुकक्षीरपिष्टैः षड्ग्रन्थाहलिलीवारणास्थिभिः २२
कुलीरशृङ्गीविजयाकुष्ठारुणकरतुथकैः ।
शिथुमूलकैर्बीजैः पत्रैरश्वघ्ननिम्बजैः ॥ २३ ॥
पीलुमूलेन बिल्वेन हिङ्गुना च समन्वितैः ।

स०-सुधाक्षीरपिष्टै षड्ग्रन्थादिभिर्लेपो हित । पीलुमू-
लेन बिल्वेन हिङ्गुना च युक्तैलेपो हित ।

कुष्ठं शिरीषबीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ॥ २४ ॥
अर्कक्षीरं सुधाक्षीर त्रिफला च प्रलेपनम् ।

स०-कुष्ठदित्रिफलान्तं प्रलेपन पूर्वगुणम् ।

१ “तथा-धूपन हितमर्शसाम् ॥ जीमूतबीजै -कटुकालाबु-
बीजै, तस्य जालक-वल्लीसमूहम् । वर्ति कृता गुदे प्रणिहिता
गुदजान् पातयति ॥ कुलीरशृङ्गी-कर्कटशृङ्गी । विजया-हरीतकी ।
अश्वघ्नस्य-हयमारस्य ।” इति चन्द्र । २ अर्कमूलादिसर्पिरन्तात् यो-
गात् अश्वगन्धादिघृतान्त पृथग्योगः । न पुन पृथक्शब्देन अश्व-
गन्धादयः पृथक् पञ्च योगा आह्वा, चरकसङ्ग्रहादिविरुद्धत्वात् ।
३ जीमूत-देवदाली । ‘जीमूतस्य-इक्ष्वाको’ इति यदरुणदत्तचन्द्र-
नन्दनाभ्या व्याख्यानं कृतं तदयुक्तमिव प्रतिभाति, यत् स्वयं
ग्रन्थकृतैव कल्पस्थाने (अ १ श्लो १९-२७) जीमूतस्येक्षा-
कोश्च कल्पा पृथक् वर्णिता, ‘वेणी गरागरी देवताडो जीमूत
इत्यपि’ इति ‘इक्ष्वाकु कटुतुम्बी स्यात्’ इति चामरेणापि ।
४ ‘कुकुट’ ट । ५ हलिली-लाङ्गली । वारणास्थि-गजास्थि ।
६ ‘कबीजैर्वा प’ इ ।

आर्क पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ॥ २५ ॥
करञ्जो बस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ।

स०-अर्कक्षीरादिबस्तमूत्रान्त प्रलेपनमर्शसा श्रेष्ठ स्यात् ।
आनुवासनिकैर्लेपः पिप्पल्याद्यैश्च पूजितः ॥ २६ ॥

स०-आनुवासनिकैरिति अनुवासने भवान्यानुवासनि-
कानि, अध्यात्मादित्वात् ठञ् । तैर्द्रव्यै ‘पिप्पली मदन’
(श्लो ८९) इत्यादिभिर्विषयमणैर्लेपोऽर्शसु पूजितः ।

एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यञ्जनैश्च ।

स०-एभिरेव पूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यञ्जनानि तैलानि च
कुर्यात् ।

धूपनालेपनाभ्यङ्गैः प्रस्रवन्ति गुदाङ्कुराः ॥ २७ ॥
सञ्चितं दुष्टरुधिरं, ततः सम्पद्यते सुखी ।

स०-धूपनादिभिर्गुदाङ्कुरा सञ्चित दुष्ट रुधिर प्रस्रवन्ति ।
तत-तेन क्षुतेन, सुखी रुजाविरहात् सम्पद्यते ।

अवर्तमानमुच्छूनकठिनेभ्यो हरेदसृक् ॥ २८ ॥
अशोभ्यो जलजाशस्त्रसूचीकूचैः पुनः पुनः ।

स०-अशोभ्य उच्छूनकठिनेभ्यो रुधिरमवर्तमानं जलौक-
शस्त्रादिभिरसृक्कृदरेत् ।

शीतोष्णादिरूपकम कस्मादत्र न क्रियते ? इत्याह—
शीतोष्णस्निग्धरूक्षैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ॥ २९ ॥
रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ।

स०-यस्मात् शीतादिभिरुपकमैरुपकान्तोऽशोभ्याधिर्न शा-
म्यति रक्ते दुष्टे सति, तस्मादेतो रक्तमेवावसेचयेत्-न तु
शीतादिर्योज्यः ।

यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निचूर्णावचूर्णितात् ॥ ३० ॥
पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ।

स०-यो गोरस क्षीराजात-उत्पन्नः । किम्भूतात् ? वह्नि-
चूर्णावचूर्णितात्-चित्रकचूर्णावकीर्णात् । तमेव-गोरस, पिब-
न्नरस्तेनैव च-गोरसेन, भुञ्जानो गुदजान् जयेत् । ‘बहुमूलाव-
चूर्णितात्’ इति क(के)चित् पठन्ति । बहुमूला-शतावरी ।

कोविदारस्य मूलानां मथितेन रजः पिबन् ॥ ३१ ॥
अश्वन् जीर्णे च पथ्यानि मुच्यते हतनामभिः ।

स०-कोविदारमूलचूर्णं मथितेन पिबन् जीर्णे च तस्मिन्
पथ्यान्यश्वन् दुर्नामभिर्मुच्यते-नश्यन्ति तान्यस्येत्यर्थः ।

गुदश्वयथुशूलार्तो मन्दाग्निर्गौलिमकान् पिबेत् ३२

१ ‘सुहीकाण्ड’ अ. । २ ‘एभिर्लेपौष’ अ इ । ३ ‘नानि
च’ अ इ अरुण. । ४ ‘सुखम्’ स च. । ५ ‘दिभिर’ ड ।
६ ‘रूक्षाद्यैर्न’ अ. । ७ ‘राद्रुमूलाव’ चन्द्र. । ८ ‘पिबेत्’ इ ।

हिङ्गवादीननुतक्र वा खादेद्गुडहरीतकीम् ।
तत्केण वा पिबेत्पथ्यावेलाशिकुटजत्वचः ॥ ३३ ॥
कलिङ्गमगधायोतिःसूरणान् वाऽशवर्धितान् ।
कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्गवम्लवेतसम् ३४

स०-गुदे श्वयथुशूलार्तो मन्दाग्निर्नरो गौलिमकान्-गुल्म-
चिकित्साभवान्, हिङ्गवादीन् चूर्णान् (हृ चि अ १४।३१)
पिबेत् । इह द्रवानिर्देशादनन्तरं च मथितशब्दश्रवणात् अर्शो-
विकारे च हिङ्गवादीन् चूर्णान् तत्केण वा पिबेदिति योज्यम् ।
अनुतक्रं वा-तक्रानुपानात्, गुडहरीतकीं भक्षयेत् । अथवा,
पथ्यादीस्तत्केण पिबेत् । अथवा, कलिङ्गादीन् अशवर्धितान्-
मूलद्रव्यापेक्षया भागेन यथोत्तरं वधितान्, तत्केण पिबेत् ।
ज्योति-चित्रक । अथवा, उष्णजलेन त्रिपदादि पिबेत् ।

युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविडेन वा ।
अरुणैर्यैवान्या वा प्रदद्यात्तत्तत्तर्पणम् ॥ ३५ ॥
दद्याद्वा हपुषाहिङ्गुचित्रक तक्रसंयुतम् ।
मासं तक्रानुपानानि खादेत्पीलुफलानि वा ॥ ३६ ॥
पिबेद्दहरहस्तक्रं निरञ्जो वा प्रकामतः ।

स०-तत्केण तर्पण-यवसक्तून्, दद्यात् । किम्भूतम् ?
बिल्वकपित्थाभ्यां युक्तमथवा महौषधविडेन युक्तं भल्लातकैर्वा
युक्तमथवा यवान्या वा युक्तं प्रदद्यात् । तत्तत्तर्पणमेव बिल्वादि-
भिर्मथोक्तैः सह भुञ्जीत । नान्यत्किञ्चिदिति सूचयितुं प्रशब्दो
ऽत्र न्यस्तः । अथवा, हपुषादिकं तक्रान्वितं दद्यात् । मासं
पीलुफलानि तक्रानुपानानि वा खादेत् । अथवा, इच्छयाऽहर-
हरनञ्जशी तक्रं पिबेत् ।

अत्यर्थं मन्दकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ॥ ३७ ॥

स०-अत्यर्थं मन्दकायाग्नेर्नरस्य सायं प्रातर्वा तक्रमेवावचा-
र्यैद्वैद्यो-न त्वन्नम्, अत एवैवकारोऽत्र निर्दिष्टः ।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव वा ।
बलकालविकारशो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥
सायं वा लाजसक्तूना दद्यात्तत्तावलेहिकाम् ।
जीर्णे तत्के प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ॥ ३९ ॥
तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ।
यूषै रसैर्वा तक्राढ्यैः शालीन् भुञ्जीत मात्रया ॥ ४० ॥

स०-सप्ताहं दशाहं मासार्धं मासं वा यावत् बलं वादिद्वैद्यो
मथितं योजयेत् । अथवा, केवलेन तत्केणाशितुमशक्तस्तदा
सायं-दिनान्ते, लाजसक्तूना सम्बन्धिनी तक्रावलेहिका दद्यात् ।
अथवा, तत्के जीर्णे तक्रसिद्धा पेया सैन्धवान्विता दद्यात् ।

१ 'तक्रा वा' अ । २ 'थ्या ये' इ चन्द्र । ३ 'तक्रा वा०
पाना धुद्रहरी' इति कचिद् । ४ 'आरु' इ । ५ 'त्यर्थमन्द'
चन्द्र । 'र्थं मृदुका' स च । ६ 'रयेत्-अद्यात् न' ड ।
'बलकालविकारशो वैद्यो' ट ।

सैन्धवशब्दस्यान्ते श्रुतत्वादुभयोरप्यवलेहिकापेययोः सैन्धवेन
योगो वेद्यः । अतः पर-अ-लेहिकापेयातोऽनन्तरं, तत्केण
सहौदनमीषत्वेह तक्रानुपानं दद्यात् । अथवा, यूषै रसैर्वा
तक्रभूयिष्ठैः शालीन् मात्रया भुञ्जीत । कार्ये भक्तादौ कारणत्वे-
नोपचारात् शालीन्-भक्तत्वेन परिणतान्, दद्यादिति वेद्यम् ।

सर्वथाऽत्र तक्रप्रयोगः प्रायेण पूजित इत्यत एवाह—

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ।
तक्रं दोषाग्निबलविज्जिविधं तत्प्रयोजयेत् ॥ ४१ ॥

स०-यथायोगं कदाचिद्रूक्ष-नि शेषमुद्धृतस्नेहं, अथवाऽर्धो-
द्धृतस्नेहं, कदाचिदनुद्धृतं यस्माद्धृतम्, कारणे नवनीते कार्योप-
चारादेवमुक्तम्, तत्-एतन्निविधं, तक्रं दोषादिवित् प्रयोजयेत् ।

तक्रप्रयोगे कृते को गुणः ? इत्याह—

न विरोहन्ति गुदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ।
निषिक्तं तैद्धि दहति भूमावपि तृणोलुपम् ॥ ४२ ॥

स०-तत्केण समाहता-उन्मूलिता, गुदजा पुनर्न प्ररो-
हन्ति, समूला नश्यन्तीत्यर्थः । कथमेतदवगम्यते ? इत्याह
ह्याह-हि-यस्मात्, तत्-तक्रं, भूमावपि निषिक्तं तृणोलुपं
विशेषेण दहत्यपुनरुपादनात् । भूमावपीत्यपिशब्दो न केवलं
शरीरे, बाह्यायामपि भुवीति सन्दर्शनार्थः । तृणोलुपं कठिनं
यद्दहति तदवश्यमर्शासि मृदूनि मासप्रायाणि दहत्येव ।

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः परं तुष्टिश्च जायते ॥ ४३ ॥
वातश्लेष्मविकाराणां शतं च विनिवर्तते ।

स०-वातश्लेष्मावृतेषु स्रोतसु तत्केण शुद्धेषु सत्सु यो
रस-आहाररसो, धातून् उपैति-सम्प्राप्नोति, तेन-रसेन
प्राप्तेन, पुष्ट्यादयो जायन्ते । तथा, वातश्लेष्मविकाराणां शतं
विनिवर्तते-शाम्यति ।

*मथितं *भाजने धुद्रवृहतीफललेपिते ॥ ४४ ॥
निशा *पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।

स०-कण्टकारिकाफललेपिते भाजने मथितं निशा स्थितं
गुदजक्षयमिच्छुभिः पेयम् ।

१ "रूक्षमित्यादिनोक्तं त्रिविधं तक्रं कफपित्तवृतेषु दोषेषु, मन्दत-
ममन्दतरमन्देष्वग्निषु, वृषेषु चाधममध्यमोत्तमेषु यथासङ्ख्यं हेयम् ॥
शतमिति विंशतिः श्लेष्मविकारा अशीतिर्वातविकाराश्च मिलित्वा
विकाराणां शतम् ।" इति चक्र । "वातश्लेष्मविकाराणां-अनिलक-
फातङ्गानां, शतं-बहवो रोगाः ।" इति चन्द्र । २ 'तद्विदह'
इ । ३ 'लाजश्च' ड । ४ 'श्लेष्मणाऽऽवृ' ट । *५ "भाजने-
कुम्भे, मथितं-तक्रं, निशा-रात्रिं, पर्युषितं-अधिवासितं, पेयं-पात-
व्यम् ॥ जातं-सम्पन्नम् । कामतो-यथेच्छम् । कारवी-शतपुष्पा ।
ग्रन्थिक-पिप्पलीमूलम् ।" इति चन्द्र ।

धान्योपकुञ्चिकाजाजीहपुषापिप्पलीद्वयैः ॥ ४५ ॥

कारवीरान्धिकशटीयवान्यग्रियवानकैः ।

चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतम् ॥ ४६ ॥

तक्रारिष्टं पिबेज्जातं व्यक्ताम्लकटु कामतः ।

दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ॥ ४७ ॥

गुदश्वयथुकण्ड्वर्तिनाशनं बलवर्धनम् ।

स०-धान्योपकुञ्चिकादिभिश्चूर्णितैर्घृतपात्रस्थं नात्यम्लं तक्रमासुतं कृत्वाऽनन्तरं व्यक्ताम्लकटुं यस्य तद् व्यक्ताम्लकटुं जातं सत्क्रारिष्टं कामतं पिबेत् । तच्च पीतं दीपनादिगुणं स्यात् । अत्र च तत्रे पलशतमात्रे वान्यकादीनि पालिकानि देयानीति वृद्धवैद्यव्यवहारः ।

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ॥ ४८ ॥
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् ।

स०-चित्रकमूलस्य त्वचं जलेन पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तक्रं तत्र जातमथवा दधि जातमशोहरं पिबेत् ।

भार्ग्यास्फोतामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ॥ ४९ ॥

स०-भार्ग्यादिष्वप्येष संविधिः-एतत्त्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ।

पिष्टैर्गजकणापाठाकारवीरपञ्चकोलकैः ।

तुम्बर्वजाजीधनिकाबिल्वमध्यैश्च कल्पयेत् ॥ ५० ॥

फलाम्लान् यमकस्नेहान् पेयायूषरसादिकान् ।

एभिरेवौषधैः साध्यं वारि सर्पिश्च दीपनम् ॥ ५१ ॥

स०-हस्तिपिप्पल्यादिभिः पिष्टैः-कल्कितैः, तथा फलैः-बीजपूरादिभिः, अम्लान् यमकस्नेहास्तथा पेयादिकान् कुर्यात् । एभिरेव-हस्तिपिप्पल्यादिभिः, वारि साध्यं-श्रपणीयम्, सर्पिश्च साध्यम्, तच्च द्वयं बहुदीपनं स्यात् ।

क्रमोऽयं भिन्नशकृतां

स०-अयं-पूर्वोक्तः, क्रमो भिन्नशकृताम् ।

वक्ष्यते गाढवर्चसाम् ।

स०-कठिनपुरीषाणां तु वक्ष्यते-भणिष्यते ।

तमेवाह—

स्नेहाढ्यैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् ॥ ५२ ॥
लवणा एव वा तक्रसीधुधान्याम्लवारुणीः ।

स०-स्नेहाढ्यैः-बहुस्नेहसम्पृक्तैः, सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् । तक्रादीन् वा लवणान् पृथक् पृथक् यथायोगं पिबेत् । एवमन्वोऽत्र केवलानेवेतान् सक्तुरहितान् पिबेदिति द्योतयति ।

१ “उपकुञ्चिका-स्थूलजीरक । यवानक-अजमोदा । “यमानी चाजमोदा च” (च चि अ १४।७३) इति चरकोक्तेः । २ ‘वारुनिके’ अ । ३ दीपनमिति पदं लिङ्गवचनविपरिणामेन यमक-स्नेहादावपि योजनीयम् । ४ लवणा-सैन्धवलवणयुक्ता ।

प्राग्भक्तान् यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ५३
करञ्जपलवान् खादेद्रातवर्चोऽनुलोमनान् ।

स०-तथा, करञ्जपलवान् भक्षयेत् । किम्भूतान्^१ प्राग्भक्तान्,-भक्तात् प्राक्, मयूरव्यसकादित्वात्समासः, करञ्जपलवान् भुक्त्वाऽत्र भोक्तव्यमित्यर्थः । किम्भूतान्^२ यमके-स्नेहद्वये, भृष्टान्-पक्वान्, तथा सक्तुभिः सुष्ठु चूर्णितान् ताश्च भुक्त्वा वातवर्चोऽनुलोमनान् ।

सगुडं नागरं पाठां गुडभारघृतानि वा ॥ ५४ ॥
गोमूत्राभ्युषितामद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।

स०-तथा, गुडेन सह शुण्ठी पाठा वाऽश्रीयताम् । अथवा, गुडयवक्षारसर्पीष्ययात् । गुडेन वा सह हरीतकीमद्यात् । किम्भूताम्^३ गोमूत्रेऽभ्युषिताम् ।

पथ्याशतद्वयान्मूत्रद्रोणेनामूत्रसङ्ख्यात् ॥ ५५ ॥

पक्वात् खादेत्समधुनी द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ।

दुर्नामकुष्ठश्वयथुगुल्ममेहोदरकृमीन् ॥ ५६ ॥

ग्रन्थ्यर्बुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ।

स०-पथ्यानां शतद्वयं पथ्याशतद्वयम्, तस्माद्रोमूत्रद्रोणेन मूत्रसङ्ख्यां यावत्-मूत्रक्षयावधि, पक्वात् द्वे द्वे-पथ्याख्ये फले, खादेत् । किम्भूते^४ समधुनी-माक्षिकयुक्ते । पथ्याशतद्वयं चोपयुक्तं कफोद्भवानामयान् दुर्नामादीन् हन्ति ।

अजशृङ्गीजटाकल्कमजामूत्रेण यः पिबेत् ॥ ५७ ॥

गुडवार्ताकभुक् तस्य नश्यन्त्याशु गुदाङ्कुराः ।

स०-अजशृङ्गीमूलकल्कं यः पुरुषोऽजामूत्रेण पिबेत् । किम्भूतः^५ गुडवार्ताकभुक्-एतदाहारः, तस्य-पुरुषस्य, प्राक् दुर्नामानि नश्यन्ति ।

श्रेष्ठारसेन त्रिवृतां पथ्या तत्रेण वा सह ॥ ५८ ॥

पथ्यां वा पिप्पलीयुक्ता घृतभृष्टा गुडान्विताम् ।

अथवा सत्रिवृदन्तीं भक्षयेदनुलोमनीम् ॥ ५९ ॥

हृते गुदाश्रये दोषे गुदजा यान्ति सङ्ख्यम् ।

स०-श्रेष्ठारसेन-त्रिफलाकाथेन, त्रिवृतामद्यात् । अभया वा तत्रेण सहाद्यात् । पथ्या वा पिप्पलीयुक्ता घृतभृष्टा गुडयुक्ता भुञ्जीत । अथवा पथ्या त्रिवृदन्तीभ्यां सहानुलोमकृता भक्षयेत् । गुदाश्रये दोषे हृते सति गुदजा सङ्ख्यं यान्ति, आश्रयाभाव आश्रितानुपपत्तेः । तस्मादनुलोमनमर्शं सु हितमित्यर्थः ।

दाडिमस्वरसाजाजीयवानीगुडनागरैः ॥ ६० ॥

पाठ्या वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।

सीधुं वा गौडमथवा सचित्रकमहौषधम् ॥ ६१ ॥

१ ‘भक्त य’ इ । २ ‘सुष्ठुवचू’ ट । ३ ‘अथ वात’ ड ।

४ ‘पाठागुड’ इ चन्द्र । ५-६ ‘द्वय मूत्र’ ‘पक्त्वा खा’ अ.

इ । ७ ‘हृते’ अ.च.,ट.ड. ।

पिबेत्सुरां वा हपुषापाठासौवर्चलान्विताम् ।

स०-दाडिमादिभिर्युक्तं तक्र पाठया वातवर्चोनुलोमन स्यात् । अथवा, सीधु चित्रकशुण्ठीयुत पिबेत् । गौड वा चित्र-
कशुण्ठीयुत पिबेत् । अथवा, सुरा हपुषादिशुक्ता पिबेत् ।

दशादिदशकैर्वृद्धाः पिप्पलीर्द्विपिचुं तिलान् ॥६२॥
पीत्वा क्षीरेण लभते बलं देहहुताशयोः ।

स०-दशादिदशकैर्वृद्धा पिप्पलीस्तथा तिलान् द्विपिचुं
पीत्वा देहस्य वहेश्च बलं प्राप्नोति । दशपिप्पल्य आदि-प्रथम
दिन, येषां दशकानां त एवम् । दशादयश्च ते दशकाश्च
दशादिदशका, तैर्वृद्धा । प्रथमे दिने दशपिप्पलीस्तिलकर्षद्वय
च क्षीरेण पेया, अनन्तर प्रतिदिनं दशदश पिप्पली पिप्प-
लीवर्धमानन्यायेन वृद्धति(द्धास्ति)लकर्षद्वयेन सह क्षीरेण पीत्वा
देहस्याग्रेश्च बलं लभते । अत्र कालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाभ्योर्वल
मिच्छता यथेष्टकाल प्रयोगः कार्यः । क्षीरस्य चात्र प्रमाणा-
नुक्ते सामान्यपरिभाषया “पेयस्य कर्षमालोऽयं तद्वयस्य
पलत्रये ।” (ह.क.अ. ६।१३) इति परिमाणं कल्प्यम् ।

दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा ॥ ६३ ॥
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ।

स०-धन्वयवासकेन बिल्वेन यवान्या शुण्ठ्या वैकैकेना-
प्येव पाठा युक्ता दुर्नाम्ना रुजं हन्ति । एकैकेनापीत्यपिशब्दात्
द्वाभ्यां त्रिमिश्रितुर्भिश्च । एकैकेनेत्येकशब्दस्य “एक बहुव्रीहि
वत्” इति द्वित्वबहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक् ।

सलिलस्य वहे पक्त्वा प्रस्थार्धमभयात्वंचाम् ॥६४॥
प्रस्थं धात्र्या दशपलं कपित्थानां ततोऽर्धतः ।
विशालां रोध्रमरिचकृष्णावेल्लैलवालुकम् ॥ ६५ ॥
द्विपलांशं पृथक्पादशेषे पूते गुडात्तुले ।

दत्त्वा प्रस्थं च धातृक्याः स्थापयेद्धृतभाजने ॥६६॥
पक्षात्स शीलितोऽरिष्टः करोत्यग्निं, निहन्ति च ।
गुदजग्रहणीपाण्डुकुष्ठोदरगरज्वरान् ॥ ६७ ॥
श्वयथुप्लीहहृद्रोगगुल्मयक्ष्मवमिकृमीन् ।

स०-सलिलस्य वहे-द्रोणचतुष्टये, पक्त्वा हरीतकीत्वचा
प्रस्थार्ध-अष्टपलानि, आमलकदलानां प्रस्थ, कपित्थस्य पलानि
दश, ततः-कपित्थात्, अर्धेन विशाला पञ्चपला, रोध्रादिक द्विप-
लाश पृथक्पृथगेतत्सर्वं पक्त्वा तस्मिन् पादशेषे-द्रोणशेषे,
पूते गालिते चास्मिन् गुडात्तुले द्वे दत्त्वा धातृक्या प्रस्थं च
ततो घृतरूढे भाजने स्थापयेत् । पक्षादूर्ध्वं शीलितं स-
अभयारिष्टसङ्गं, अग्निं करोति-दीपयति, गुदजादींश्च हन्ति ।

१ ‘तिलात्’ अ इ । २ “अनन्तर प्रतिदिनं दशदश पिप्पली-
स्तथा तिलकर्षद्वयमतिवर्धं क्षीरेण पिबेत् दशदिनानि ।” इति
चन्द्र । ३ ‘न दश पिप्पलीवर्धं’ ट ड । ४ ‘नुक्ते सा’ ट ।
५ ‘प्रमाणं’ ड । ६ ‘च’ चन्द्र । ७ ‘त्वचम्’ इ । ८ ‘तु’ इ, ड ।

जलद्रोणे पचेदन्तीदशमूलवराग्निकान् ॥ ६८ ॥

पालिकान् पादशेषे तु क्षिपेद्गुडतुलां परम् ।

पूर्ववत्सर्वमस्य स्यादानुलोमितरस्त्वयम् ॥ ६९ ॥

स०-जलस्य द्रोणे दन्त्यादीन् प्रत्येकं पालिकान् पचेत् । पाद-
शेषे चास्मिन् गुडात्तुला क्षिपेत् । पर-अन्यत्, सर्वमस्य-दन्त्य-
रिष्टस्य, पूर्ववत्-अभयारिष्टतुल्य धातृकीपरिमाणघृतभाजनम्या-
पनपक्षोत्तरकालपानादि, स्यात् । आनुलोमीत्यादि । आनुलोमी-
वातविबन्धनुत् अभयारिष्ट । अयं पुनस्ततोऽप्यानुलोमितर ।

पचेदुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रासृतैः सह ।

दन्तीपाठाग्निविजयावासामलकनागरैः ॥ ७० ॥

तस्मिन् सिताशतं दद्यात्पादस्थेऽन्यच्च पूर्ववत् ।

लिम्पेत्कुम्भं तु फलिनीकृष्णाचव्याज्यमाक्षिकैः ७१

स०-अपा द्रोणे धन्वयासप्रस्थं दन्त्यादिभिः द्विपलैकै
सह पचेत् । तस्मिन्-पादस्थे काथे, सिताया शतं क्षिपेत् ।
अन्यत्-वातकीपरिमाणादिक, पूर्ववत्-अभयारिष्टवत्, कार्यम् ।
लिम्पेदित्यादि । तुर्विशेषे । विशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुम्भ
लिम्पेत्, यत्राय निक्षिप्यते दुरालभारिष्ट इति ।

प्राग्भक्तमानुलोभ्याय फलाम्लं वा पिबेद्धृतम् ।

चव्यचित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितम् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ।

स०-प्राग्भक्त-भक्तात् पूर्वं, घृतं फलैः-मातुलुङ्गादिभिरनु-
लोमनप्रागैः, अम्लं तैः पक्कं पिबेत् । चव्यचित्रकाभ्यां सिद्धं पक्कं
यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् । अथवा, पिप्पलीमूलसिद्धं
गुडयवक्षारनागरसहितं पिबेत् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलधानकादाडिमैर्वृतम् ॥ ७३ ॥

दध्ना च साधितं वातशकृन्मूत्रविबन्धनुत् ।

स०-पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितं साधितं घृतं वातशकृन्मूत्र-
विबन्धजित् ।

पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्धृतम् ॥ ७४ ॥

वत्सकादिप्रतीवापमर्शोऽग्नं दीपनं परम् ।

स०-पलाशक्षारस्य जलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवापं
घृतं पचेत् । तच्चाशोऽग्नं परं दीपनं च ।

पञ्चकोलाभयाक्षारयवानीबिडसैन्धवैः ॥ ७५ ॥

सपाठाधान्यमरिचैः सबिल्वैर्दधिमद्धृतम् ।

साधयेत् तज्जयत्याशु गुदवक्त्रणवेदनाम् ॥ ७६ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

स०-पञ्चकोलादिभिर्दधिसहितं घृतं पचेत् । तच्च गुदादि-
वेदनादीन् जयति ।

१ ‘न पालि’ ट ड । २ ‘पा द्विपलैः स’ इ । ३ ‘धान्य-
का’ अ इ । ४ ‘न्धवत्’ अ ।

पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापञ्चकोलकैः ॥ ७७ ॥
सबिल्वैर्दध्नि चाङ्गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे ।
हन्त्याज्यं सिद्धमानाह मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ७८ ॥
गुदभ्रंशार्तिगुदजग्रहणीगदमारुतान् ।

स०-पाठादिभिश्चाङ्गेरीस्वरसे दध्नि च चतुर्गुणे घृतं पक्व
चाङ्गेरीघृतम् । एतदानाहादीन् हन्ति ।

शिखितित्तिरिलावानां रसानम्लान् सुसंस्कृतान् ॥
दक्षाणां वर्तकानां वा दद्याद्विद्वातसङ्गहे ।

स०-मयूरतित्तिर्यादीनां सुसंस्कृतान्म्लान् मासरसान्
विद्वातसङ्गहनिवृत्त्यर्थं दद्यात् ।

वास्तुकाग्नित्रिवृहन्तीपाठाम्लीकादिपल्लवान् ॥ ८० ॥
अन्यच्च कफवातघ्नं शाकं च लघु मेदि च ।

सहिङ्गु यमके भृष्टं सिद्धं दधिसैरैः सह ॥ ८१ ॥
धनिकापञ्चकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमाभ्युना ।

आर्द्रिकायाः किसलयैः शकलैरार्द्रकस्य च ॥ ८२ ॥
युक्तमङ्गारधूपेन हृद्येन सुरभीकृतम् ।

सजीरकं समरिचं विडसौवर्चलोत्कटम् ॥ ८३ ॥
वातोत्तरस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेर्वद्ववर्चसः ।

कल्पयेद्रक्तशाल्यैश्च व्यञ्जनं शाकवद्रसान् ॥ ८४ ॥
गोगोधाछगलोष्ठाणां विशेषात्क्रव्यभोजिनाम् ।

स०-वास्तुकादीनां शाकं तथाऽपरमपि शाकं यत्कफवातघ्नं-
कोशातकादिकं, लघु मेदि च । तच्च सहिङ्गु च तथा यमके
भृष्ट-सन्तलितम् । तथा, दधिसरेण धनिकापञ्चकोलाभ्यां
पिष्टाभ्यां दाडिमाभ्युना च सिद्धम् । तथा, आर्द्रिकाया-
धनिकाया, किसलये-पल्लवैः, युक्तम् । तथा, आर्द्रकस्य शक-
लैर्युक्तम् । तथा, हृद्येन-मन प्रियेण, अङ्गारधूपेन-अङ्गारैर्यो धूपो
हिङ्गवादिना प्रसिद्धस्तेन, सुरभीकृतम् । तथा, सजीरक-
समरिचं विडसौवर्चललवणाभ्यामुत्कट-अधिक, वातोत्तरस्य-
पवनाधिकस्य पुरुषस्य, तथा रुक्षस्य तथा मन्दाग्नेस्तथा बद्धव-
र्चसं कल्पयेत् । रक्तशालिभक्तस्य व्यञ्जन-तेमनाख्य, शाक-
वत्कल्पयेत्-शाकसंस्कारेण कुर्यादित्यर्थः । व्यञ्जनानिति पाठे
पुर्व्वं चिन्त्यम् । तथा, रसान् । केषां रसान् ? गोगोधादीनाम्,
विशेषेण क्रव्यभोजिना-मासभक्षिणाम् ।

तदेवमाहारं निरूप्य पानं निरूपयन्नाह—

मदिरां शार्करं गौडं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ॥ ८५ ॥
अरिष्टं मस्तु पानीयं, पानीयं वाऽल्पकं शृतम् ।

१ 'सरेण च' अरुण । २ 'धूमेन' इ. चन्द्र । ३ 'ल्यञ्ज-
व्य' अ इ चन्द्र । ४ 'अनान् शा' इ चन्द्र । ५ 'धूमो हि' ट ।
६ 'चैसो रक्त' ड । ७ 'तीमना' ट ड । ८ रक्तशाल्यव्यञ्जना-
निति रसविशेषणं कृतं चैतस्य युक्तं पुस्तकम् । ९ 'तुषोदक-
तुषैर्वै' कृतम् । अरिष्ट-मद्यावशेषम् । इति चन्द्र ।

अ० ८२

धान्येन धान्यशुण्ठीभ्यां कण्टकारिकयाऽथवा ८६
अन्ते भक्तस्य मध्ये वा वातवर्चोनुलोमनम् ।

स०-मदिरादि पानीय-पातव्यम् । अथवा, पानीयं-जल,
अतिशयेनाल्प-अल्पकं, शृतं यथायोगं कदाचिद्धान्येन कदाचि-
द्धान्यशुण्ठीभ्यां कदाचित्कण्टकारिकया शृतं कदाचित्भक्तस्यान्ते
कदाचिन्मध्ये, योग्यतावशाद्येषां भार्ताविष्टादिरूपत्वं तेषां
भक्तस्य मध्ये अन्येषामन्ते, मदिरादिपानं वातवर्चोनुलोमनम्,-
तयोरप्रवर्तनोपाकरार्थं यथामार्गप्रवर्तनमित्यर्थः । वातस्यानुलो-
मनं च यत्तत्कफपित्तयोरप्यनुलोमनम् । पवनो हि क्रियावान-
क्रियावता देहगतानां भावानामनुलोमनं सम्भाव्यते । तथा च
प्रागभ्यधापि (ह सू अ १९।८६)-“विद्वलेष्मपित्तादिर्मलो-
चयानां विक्षेपसहारकरं स यस्मात् ।” इत्यादि ।

अर्शं तु चानुलोमनं कार्यमिति दर्शयितुमाह—

विद्वातकफपित्तानामानुलोम्ये हि निर्मले ॥ ८७ ॥

गुदे शाम्यन्ति गुदजाः पावकश्चाभिवर्धते ।

स०-यस्माद्विद्वातादीनामानुलोम्ये सति गुदं निर्मलं भवति ।
गुदे च निर्मले गुदजाः शाम्यन्ति । पावक-कायामिश्रं,
अभिवर्धते यतस्तस्मादर्शसां विद्वातकफपित्तानुलोमनं भेषजा-
न्नपानादि यत्तदेयमिति भावः ।

उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरुक्षिताः ॥ ८८ ॥

विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ।

स०-ये पुरुषा उदावर्तयुक्ता ये चातिशयेन विरुक्षिता-
स्तथा विगुणपवना शूलपीडिताश्च तेष्वनुवासनमिष्टम्, तन्म-
कृतमिति शेषः ।

तदेवानुवासनमाह—

पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ॥ ८९ ॥

कुष्ठं शैठीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ।

पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं द्विगुणक्षीरसयुतम् ॥ ९० ॥

अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ।

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ॥ ९१ ॥

कट्यूहपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्गणाश्रयम् ।

पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ॥ ९२ ॥

उत्थानं बह्वृशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ।

स०-पिप्पल्यादीनि पिष्ट्वा जलेन तैलं द्विगुणक्षीरेण सयुक्तं
पक्तव्यम् । जलस्यात्रानुक्तस्यापि चतुर्गुणोऽंशः प्रकल्प्यः । एवं
हि द्रव्याणि सम्यक् मुक्तरसानि स्युः । तन्त्रान्तरे चोक्तम्—

१ 'दिपान पा' ड । २ 'तावत्सादि' ट । ३ 'तमानयो-
रुदयोर्थ' ट । ४ 'मलाचया' ड । ५ 'शुण्ठी' इति कचित् ।
६ 'पौष्क' चन्द्र । 'राह्व चि' अ । ७ "उत्थान-उपवेशनं
पुरीषस्य । बहुशो-बहुन् बारान् ।" इति चन्द्र ।

“स्नेहे सक्षीरमासाद्यै पाको यत्रैरित क्वचित् । जल चतुर्गुण
तत्र बीजादानार्थमावपेत् ॥ न मुञ्चति रस द्रव्यं क्षीरादिभि
रुपस्कृतम् । सम्यक्पाको न जायेत तस्मात्तोय विनिक्षिपेत् ॥”
इति । तच्च-तैल, विगुणपवनानामर्शसा श्रेष्ठ-हितम् । अनुवा
सर्नाच्च तत्-तैल, गुदनि सारणादीन् जयेत् ।

निरुहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं पाञ्चमूलिकम् ॥ ९३ ॥
समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फेलादिभिः ।

स०-अथवा निरुह पाञ्चमूलिक समानक्षीर मूत्रस्नेहलवणा
न्वित फेलादिभि-पूर्वोक्तै, कल्कैर्युक्तं प्रयुञ्जीत । स च पूर्वो
क्तगुण । समान क्षीर यस्मिन् तत्सक्षीरम् । “समानस्य
छन्दसि” इति योगविभागात् सभाव । सह मूत्रस्नेहलवणैर्वे-
र्तते समूत्रस्नेहलवणस्तम् । “वोपसर्जनस्य” इति सभाव ।
सहशब्दश्चेच्छब्दार्थः ।

अर्शसा शुष्कार्द्रत्वेन द्वैविध्यम् । तत्र शुष्कार्शसा चिकि-
त्सितमुक्त्वा, अधुना आर्द्राणा रक्तार्शसामाह—

अर्थ रक्तार्शसा वीक्ष्य मारुतस्य कफस्य वा ॥ ९४ ॥
अनुबन्ध ततः स्निग्धं रुक्षं वा योजयेद्धिमम् ।

स०-रक्तार्शसामधिकारे पित्तस्य सर्वदाऽव्यभिचारित्वात्
कदाचिन्मारुतानुबन्ध कदाचित्कफानुबन्ध स्खलितो वीक्ष्य-
उपलभ्य, स्निग्ध रुक्ष वा पानाशौषधं योजयेत् । एतच्चोभय-
मपि शीत-न तूष्णम्, पित्तस्यात्र नित्यं सन्निहितत्वात् ।
वातानुबन्ध वीक्ष्य स्निग्धं, कफानुबन्ध वीक्ष्य रुक्ष, चिकि-
त्सितं योज्यम् ।

वातानुबन्धकफानुबन्धयोरलक्षणमाह—

शकृच्छयावं खरं रुक्षमधो निर्याति नानिलः ॥ ९५ ॥
कट्यूरुगुदशूलं च हेतुर्यदि च रुक्षणम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य श्लेष्मणो यदि विद् श्लथ ९६
श्वेता पीता गुरुः स्निग्धा, सपिच्छः स्तिमितो गुदः ।
हेतुः स्निग्धगुरुर्विद्याद्यथास्व चास्त्रलक्षणात् ॥ ९७ ॥

स०-शकृच्छयावादिलक्षणं चोत्पन्नं तदा वातानुबन्धत्व
हेतुः । तथैव विद्रुश्लथादिलक्षणं स्निग्धगुरुणा च सेवितेन
हेतुना सहितं श्लेष्मणोऽनुबन्धस्यानुमापकम् । अस्य लक्ष-
णाच्च-सिराव्यधविध्युक्तात् “वाताच्छयावारुणं” (ह सू अ.
२७।४०) इत्यादिकाच्च लक्षणात्, वातस्यानुबन्धं विधात् ।

१ ‘स्नेहस’ ट । ‘स्वरसक्षीरमाङ्गल्यै’ इति कचित् । २ ‘रम-
व्याश’ ड । ३ ‘वीर्याधानार्थ’ इति कचित् । ४ ‘नाञ्चैत’ ड ।
५ फेलादिभि-मदनफलबिल्वदिभि (श्लो ८९) । ६ ‘अथेति प्रक-
रणान्तरसूचनार्थ’ इति च ड । ७ ‘च’ अ । ८ ‘ताशोधि’ ड ।
९ ‘स्येत्येव बो’ ड । १० ‘ण च हेतु’ ट ।

“कफात् स्निग्ध” (ह सू अ. २७।४१) इत्यादिकाश्चक्षणात्
रुफस्यानुबन्धं विधात् ।

दुष्टेऽस्ने शोधनं कार्यं लङ्घनं च यथाबलम् ।

स०-दुष्टे-वातादिदूषिते, अस्ने यथाबलं-बलानतिक्रमेण,
कदाचिल्लङ्घनं शोधनं च कार्यम् । बहुदोषस्य शोधनं, इतरस्य
लङ्घन-उपवासलक्षणं, कार्यम् ।

यावच्च दोषैः कालुष्यं स्तुतेस्तावदुपेक्षणम् ॥ ९८ ॥

स०-यावच्च दोषेणास्य कालुष्यं-अनैर्मर्त्यं सामदोषदुष्ट
त्वात्, तावत्स्तुते प्रकृतत्वादस्योपेक्षणं कार्यम्, -तथाभूताया
रक्तस्तुते सङ्ग्रहणाय यत्रो न कार्यं इत्यर्थः ।

दोषाणां पाचनार्थं च वह्निसन्धुक्षणाय च ।

सङ्ग्रहाय च रक्तस्य परं तिकैरुपाचरेत् ॥ ९९ ॥

स०-कालुष्यरहिताया रक्तस्तुते पर-अनन्तर, दोषाणा
सामाना पत्त्यर्थं तथा वह्ने सन्धुक्षणाय तथा रक्तस्य सङ्ग्रह-
णाय तिकै-तिक्रसाप्रातैर्द्रव्ये, तमर्शसमुपाचरेत्, इति
सामान्योपक्रमो रक्ताशौवेकारशान्त्यर्थमुपदिष्टः ।

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य वा ।

स्नेहैस्तत्माधयेद्युक्तैः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥ १०० ॥

स०-यत्पुन प्रक्षीणदोषस्य निरामयस्य रक्तं स्रवेत्,
वाताधिकस्य वा पुरुषस्य यद्रक्तं स्रवेत्, तत्स्नेहै पानादियुक्तै-
दत्त, चिकित्सेत् ।

यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकान्ताच्च चेद्वातकफानुगम् ॥ १०१ ॥

स०-यत्पुन पित्तोल्बणं रक्तं ग्रीष्मर्तौ प्रवर्तते तदेका-
न्तेन-अवश्यं, स्तम्भनीयं-नोपेक्षणीयम्, शीघ्रकारि-त्वात् ।
किं सर्वमेव घर्मर्तौ रक्तं स्तम्भनीयम्? नेत्याह-न चेद्वातक-
फानुगम्, -वातकफानुबन्धं तु लङ्घनादिभिरेव चिकित्सेत् ।

सकफेऽस्ने पिबेत्पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कलम् ।

किराततित्तकं शुण्ठीं धन्वयासं कुचन्दनम् ॥ १०२ ॥
दार्वात्त्वङ्गिम्बसेव्यानि त्वचं वा दाडिमोद्भवाम् ।

स०-कफानुगते रक्ते शुण्ठीकुटजवल्कलं कथितं पिबेत् ।
किराततित्तकादिना(कं) वा कथितं पिबेत् । अथवा, दाडिमजा
त्वचं पिबेत् ।

कुटजत्वक्फलं ताक्ष्यं माक्षिकं घृणवल्लभाम् ॥ १०३ ॥
पिबेत्तण्डुलतोयेन कैलिकतं वा मयूरकम् ।

१ ‘च’ स च । २ ‘नुबद्धे र’ ट । ३ ‘मयूरक-अपामार्ग,
कल्कित-‘कल्को दृषदि पेयित’ इत्युक्तत्वात् अपामार्गमार्द्रं दृषदि
सूक्ष्मचूर्णीकृत्य, पिबेत् । आर्द्रमयूरकाभावे अपामार्गं यथाशो-
पपन्नं सूक्ष्मीकृत्य तण्डुलधावनेन सह पिबेत्, इत्यपि सम्प्रदायः ।”
इति चन्द्रः ।

स०-कुटजत्वचमिन्द्रयवान् रसाञ्जनादीश्च तण्डुलजलेन पिबेत् । घृणप्रिया(वल्गुमा)-अतिविषाम् । अथवा, तेनैव तण्डुलजलेन पिष्टमपामार्गं पिबेत् ।

तुलां दिव्याम्भसि पचेदार्द्रायां कुटजत्वचः ॥१०४॥
नीरसाया त्वचि काथे दद्यात्सूक्ष्मरजीकृतान् ।
समङ्गाफलिनीमोचरसान् मुष्टयंशकान्समान् १०५
तैश्च शक्रयवान् पूते^१ ततो दर्वीप्रलेपनम् ।
पक्त्वाऽवलेहं लीढ्वा च त यथाश्लिबलं पिबेत् ॥१०६॥
पेयां मण्डं पयश्छाग गव्यं वा छागदुग्धमुक् ।
लेहोऽयं शमयत्याशु रक्तातीसारपायुजान् ॥१०७॥
बलवद्रक्तपित्तं च स्रवदूर्ध्वमधोऽपि वा ।

स०-कुटजत्वच आर्द्रायास्तुला दिव्ये-आन्तरिक्षे जले, पचेत् । दिवि भव दिव्यम्, दिगादित्वाद्यत् । एतच्च द्रव्य सामान्यपरिभाषापरिमाणकल्पनयेव काथसामान्यपरिमाणेन च कथितमेकत्वं प्राप्तमिति तदपवादार्थमाह-नीरसायामित्यादि । तावत्पचेद्यावदेषा कुटजस्य लव् नीरसा स्यात् । नीरसत्व च प्रायेणाष्टाशेषे काथे भवति । तस्या च नीरसाया सत्या यत्परिमाण काथोऽवशिष्यते तस्मिन् काथे श्लेष्मणचूर्णाकृतान् समङ्गादीन् मुख्यशकान्-पलपरिमाणान्, दद्यात् । तैश्च समङ्गादिभि सवै समानिन्द्रयवान् दद्यात् । तत-अनन्तर, पूत दर्वीप्रलेपनं पक्त्वा लीढ्वा च त-अवलेह, अनन्तरं यथाश्लिबल-बलानुसारेण, पेयादिक पिबेत् । किम्भूत सन्^२ छागदुग्ध-भोजन । अय लेहो रक्तातीसार रक्ताशंसि च शमयते । रक्तपित्तं च प्रवृद्धमूर्ध्वमधो वा स्रवत् जयेत् ।

कुटजत्वक्तुलां द्रोणे पचेदष्टांशशेषितम् ॥ १०८ ॥
कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र ताक्ष्यशेलं कटुत्रयम् ।
रोध्रद्वयं मोचरसं बलां दाडिमजां त्वचम् ॥१०९॥
बिल्वकर्कटिकां मुस्तं समङ्गा धातकीफलम् ।
पलोन्मितं दशपलं कुटजस्यैव च त्वचः ॥ ११० ॥
त्रिंशत्पलानि गुडतो घृतात्पूते च विशतिः ।
तत्पक्व लेहता यातं धान्ये पक्षस्थितं लिहन् ॥१११॥
सर्वांशोऽग्रहणीदोषश्वासकासान्नियच्छति ।

स०-वत्सकत्वक्कुला जलद्रोणे पचेदष्टांशशेषितं यावच्च । तत्र-अष्टांशशेषिते काथे पूते सति, कल्कयित्वा ताक्ष्यशेला दीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् । एवं त्रिकटूनि । बिल्वकर्कटिका-लघूनि बिल्वफलानि । कुटजत्वचश्च दशपलानि । गुडपलानि त्रिंशत् । घृतस्य पलानि विंशति । एतत्सर्वं लेहता यातं पक्व सत् धान्यराशिमध्ये भासार्धं स्थितं त लिहन् सर्वानर्शं प्रभृतीन् जयेत् ।

१ 'तेन त' ट ड । २ 'पूत त' अ । ३ 'पूते-निश्चोतिते'
इति चन्द्र । ४ 'सूक्ष्मचू' ट । ५ 'पिताम्' इति काचत् । ६ 'शि-
बर्हति' चन्द्र । ७ 'तदेव तत्स' ड । ८ 'क-सिद्ध, धा' ट ।

रोध्र तिलान्मोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥११२॥
पाययित्वाऽऽजदुग्धेन शालींस्तेनैव भोजयेत् ।

स०-रोध्रादीनजादुग्धेन पाययित्वाऽऽतुर शालींस्तेनाजक्षी-
रेण भोजयेत् । एतच्चोपयुक्त पूर्वगुणम् ।

यष्ट्याहपद्मकानन्तापयस्याक्षीरमोरटम् ॥ ११३ ॥
ससितामधु पातव्यं शीततोयेन तेन वा ।

स०-यष्ट्याह्वादि सशर्करामाक्षिक शीतजलेन तेनाजपयसा
वा पातव्यम् । क्षीरमोरटा-मयुरस्रवा ।

रोध्रकट्वङ्गकुटजसमङ्गाशाल्मलीत्वचम् ॥ ११४ ॥
हिमकेसरयष्ट्याहसेव्यं वा तण्डुलाम्बुना ।

स०-लोध्रादिक तण्डुलाम्बुना रक्तार्शं सु पातव्यम् । अथवा,
चन्दननागकेसरमयुकोक्षीर तण्डुलाम्भसा पातव्यं पूर्वोक्तगुणम् ।

यवानीन्द्रयवाः पाठा बिल्वं शुण्ठी रसाञ्जनम् ॥११५॥
चूर्णश्चले हितः शूले प्रवृत्ते चाति शोणिते ।

दुग्धिकाकण्टकारीभ्यां सिद्धं सर्पिः प्रशस्यते ११६
अथवा धातकीरोध्रकुटजत्वक्फलोत्पलैः ।

सर्केसरैर्यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा ॥ ११७ ॥

स०-यवान्यादीना चूर्णं जलेन पीतो वाते शूले प्रवृत्ते
चातिशयेन रक्ते हित । दुग्धिकाकण्टकारीभ्या पक्व सर्पिरस्मि-
न्विषये प्रशस्यते । अथवा, धातक्यादिभि सिद्ध घृत हितम् ।
यवक्षारदाडिमस्वरसेन वा सिद्ध घृत हितम् ।

शर्कराम्भोजकिञ्चलकसहितं सह वा तिलैः ।

अभ्यस्तं रक्तगुदजान् नवनीतं नियच्छति ॥ ११८ ॥

स०-शर्करापद्मकेसरसहितमभ्यस्त-बहून्यहानि भुक्तं, नव-
नीत रक्ताशंसि शमयति । तिलैर्वा सहाभ्यस्त नवनीत रक्ता-
शंसि शमयति ।

छागानि नवनीताज्यक्षीरमासानि, जाङ्गलः ।

अनम्लो वा कदम्लो वा सवास्तुकरसो रसः ॥११९॥

रक्तशालिः सरो दध्नः षष्टिकस्तरुणी सुरा ।

तरुणश्च सुरामण्डः शोणितस्यौषधं परम् ॥ १२० ॥

स०-छागसम्बन्धीनि नवनीतादीनि तथा जाङ्गलरसादीनि
रक्तस्य परमौषधम् । जाङ्गलो वा रसः सहवास्तुकरसेन वर्तते
इति सवास्तुकरसः, अनम्ल-अम्लरहित, कदम्ल-ईषदम्लो
वा, अभ्यस्तो रक्तगुदजाशियच्छति । रक्तशालि-तज्जो भक्त
इत्यर्थः । दध्नः सरो-दध्युत्तर । षष्टिको व्रीहि । तरुणी-
सज्जातमधुरप्राया सुरा, [तरुणो सुरा]मण्डश्च । एतद्रक्तशा-
ल्यादि शोणितस्य परमौषधम् ।

पेयायूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ।

स जयत्युत्खणं रक्तं मासुत च प्रयोजितः ॥ १२१ ॥

स०-पेयादिषु प्रयोजित पलाण्डु, केवलो वा, रक्तमत्यु-
त्खणं वातं च जयति ।

१ 'त्वच' अ इ । २ 'धातु' इ, ड ।

वातोल्बणानि प्रायेण भवन्त्यस्तेऽतिनिःसृते ।
अर्शासि तस्मादधिक तज्जये यत्नमाचरेत् ॥ १२२ ॥

स०-प्रायेण रक्तेऽतिबुने वाताधिकानि दुर्नामानि यतो
भवन्ति, तस्मादेतोस्तज्जये-पवनजये, यत्न कुर्यात् ।

दृष्ट्वाऽस्त्रपित्तं प्रबलमबलौ च कफानिलौ ।
शीतोपचारः कर्तव्यः सर्वथा तत्प्रशान्तये ॥ १२३ ॥

स०-रक्तपित्तं प्रवृद्ध दृष्ट्वा कफानिलौ चाबलाबुपलभ्य तत्प्र-
शान्त्यर्थं शीतोपचार कर्तव्यः ।

नै चेदेवं शमस्तस्य स्निग्धोष्णैस्तर्पयेत्ततः ।
रसैः, कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः ॥ १२४ ॥
सेचयेत्तं कवोष्णैश्च कामं तैलपयोघृतैः ।

स०-यद्येव शमो न स्यात्तदा रसैस्तर्पयेत् । “रस इत्यवि-
शेषोक्तौ योज्यो मासभवो रसः ।” किम्भूतैः ? स्निग्धोष्णैः ।
तथा, कोष्णैर्घृतैश्च पुनस्तर्पयेत् । किम्भूतैः ? अवपीडकेन-
रोगानुत्पादनीयोक्तेन (हृ सू अ ४।६), प्रयोजितैः । तं
च कवोष्णैर्यथायोगं तैलपयोघृतैः सेचयेत् ।

यवासकुशकाशाना मूलं पुष्पं च शाल्मलेः ॥ १२५ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ।

त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्क्षीरप्रस्थे च साधयेत् ॥ १२६ ॥
क्षीरशेषे कषाये च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् ।

कल्कीकृत मोचरसं समङ्गा चन्दनोत्पलम् ॥ १२७ ॥
प्रियङ्गुं कौटज बीजं कमलस्य च केसरम् ।

पिच्छाबस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ॥ १२८ ॥
प्रवाहिकागुदभ्रशरक्तस्त्रावज्वरापहः ।

स०-यवासादीना मूल शाल्मले पुष्प तथा न्यग्रोधादीनां
च शुक्ला एतद् द्रव्यकदम्बक प्रत्येक द्विपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये
क्षीरप्रस्थे च पाचयेत् । क्षीरशेषे च कषाये तस्मिन् पूते सति
कल्कीकृतं मोचरसादि मिश्रयेत् । मोचरसादयोऽत्र सत्रिभागं
मात्रशाणकर्षमात्रा ग्राह्या (१), बस्तिरूपे कोशातकादौ निरूहे
(हृ क अ. ४।१७) विंशतिपलप्रमाणे कार्षिकाणामेव द्रव्या
णामभ्यनुज्ञानात् । अयं पिच्छाबस्ति सिद्धो घृतमाक्षिकशर्क-
रान्वित प्रवाहिकादिहर । अल्पया मात्रया निरूहो बस्तिरेव
पिच्छाबस्तिरुच्यते ।

यष्ट्याहपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः ॥ १२९ ॥
क्षीरद्विगुणितः पको देयः स्नेहोऽनुवासनम् ।

स०-मधुयष्टिकया प्रपौण्डरीकेण तथा मोचरसादिभि-
पूर्वोक्तैः (श्लो. १२७) कल्कीकृतैः, क्षीरद्विगुणित पक सन्
स्नेहोऽनुवासनं देयः ।

१ “सर्वथा-सर्वप्रकारम् ॥ तस्य-रक्तपित्तस्य ॥ सिद्ध-
प्रसिद्धः ।” इति चन्द्र । २ ‘वाडव’ ड । ३ ‘यदा चैव शमो
न-स्यात् स्नि’ इति क्वचित् । ४ ‘भोक्ते यो’ ट । ५ ‘गशाण’ ड ।
‘गमात्रशेषेण कर्ष’ ट ।

मधुकोत्पलरोध्राम्बु समङ्गा बिल्वचन्दनम् ॥ १३० ॥

चविकाऽतिविषा मुस्तं पाठा क्षारो यवाग्रजः ।

दार्वात्वङ्गागर मासी चित्रको देवदारु च ॥ १३१ ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः साधितं तैस्त्रिदोषजित् ।

अर्शोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वराहचौ ॥ १३२ ॥

मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।

पिच्छास्त्रावेऽर्शसा शूले देयं तत्परमौषधम् ॥ १३३ ॥

स०-मधुमादिद्रव्यै स्नेहचतुर्थभागप्रमाणैश्चाङ्गेरीस्वरसे
घृताच्चतुर्गुणे घृत साधितं त्रिदोषजित् । अर्श प्रभृतिष्वेतद्
घृत देयम् । यत परमौषधम् ।

व्यत्यासान्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।

नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शः कृतान् गदान् ॥ १३४ ॥

स०-व्यत्यासेन-विपर्ययेण, मधुराण्यम्लानि च शीतान्यु-
ष्णानि च नित्यमग्निबलापेक्षी योजयेत् । एव चार्श कृतामति-
शयिनौ रुज जयति ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ।

सुस्निग्धैः स्वेदयेत्पिण्डैर्वर्तितमसै गुदे ततः ॥ १३५ ॥

अभ्यक्तां तत्कराङ्गुष्ठसन्निभामनुलोमनीम् ।

दद्याच्छ्यामात्रिवृद्धन्तीपिप्पलीनीलिनीफलैः ॥ १३६ ॥

विचूर्णितैर्द्विल्लवणैर्गुण्डगोमूत्रसंयुतैः ।

तद्वन्मागधिकाराठगृहधूमैः ससर्षपैः ॥ १३७ ॥

स०-उदावर्तेनार्तं नर तैलैः शीतज्वरापहै-तगरागुरुकुङ्कु-
मादिद्रव्यमाधितैः, अभ्यज्य सुस्निग्धैः पिण्डैः स्वेदयेत् ।
तत-स्वेदादनन्तरम्, असै-उदावर्तवते, गुदेऽभ्यक्तेऽभ्यक्ता
वर्ति दद्यात् । तत्कराङ्गुष्ठसन्निभा-आतुरहस्ताङ्गुष्ठसदृशीम् ।
तथा, अनुलोमकरीं दद्यात्-क्षिपेत् । कै कृता वर्तिम् ? इत्याह-
श्यामेत्यादि । श्यामादिभिः सैन्धवाक्षलवणयुक्तैः सूक्ष्मरजीकृतैः
गुण्डगोमूत्रसंयुक्तैः कृतां वर्ति क्षिपेत् । तथैव मागधिकामद-
नफलगृहधूमसर्षपैर्गुण्डगोमूत्रान्वितैर्वर्ति क्षिपेत् ।

एतेषामेव वा चूर्णं गुदे नाड्या विनिर्धमेत् ।

स०-अथवा, एतेषामेव-पूर्वोक्तानां, चूर्णं नाड्या गुदे
विनिर्धमेत् ।

तद्विघाते सुतीक्ष्णं तु बस्ति स्निग्धं प्रपीडयेत् ॥ १३८ ॥

क्रजू कुर्याद्ददशिराविण्मूत्रमरुतोऽस्य सः ।

भूयाऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरैच्यः स्नेहरेचनैः ॥ १३९ ॥

अनुवास्यश्च रौक्ष्याद्धि सङ्गो मारुतवर्चसोः ।

१ “पर-श्रेष्ठम् ॥ विनिर्धमेत्-प्रक्षिपेत्, उदावर्तार्तस्येति शेषः ॥
तयो-वर्तिचूर्णयोः, विघाते-निष्फलतायाम् । सुतीक्ष्ण-तीक्ष्ण-
द्रव्यकृतम् ।” इति चन्द्र । २ ‘कृता रुजम्’ अरुण । ३ ‘यिता
र’ ट । ४ द्विलवणै-सैन्धवसोवर्चलैः । ५ ‘अपाचितैः’ अ ।
६ ‘अस्य-उदावर्तवतो’ ट । ७ ‘शिरावि’ इति क्वचित् ।

स०-तद्विधाते-कार्यं कतुमशक्ते तस्मिंश्चूर्णे, बस्ति त्रिग्व-
स्नेहबस्ति, सुतीक्ष्ण दद्यात् । स-बस्ति, अस्य-आतुरस्य, गुद-
शिराविण्मूत्रवातानुलोमयेत् । पुनरनुबन्धे सति स्नेहरेचनवि-
रेचनीयश्चानुवासनीयश्च । हि-यस्मात्, रौक्ष्यादेतोर्मांसतस्य
पुरीषस्य च सङ्गो भवति ।

त्रिपटुत्रिकटुश्रेष्ठादन्यरूपकरचित्रकम् ॥ १४० ॥
जर्जर स्नेहमूत्राक्तमन्तर्धूमं विपाचयेत् ।
शरावसन्धौ मृल्लिप्ते क्षारः कल्याणकाह्वयः ॥ १४१ ॥
स पीतः सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजना ।
उदावर्तविबन्धाशौगुल्मपाण्डूदरकमीन् ॥ १४२ ॥
मूत्रसङ्गाश्मरीशोफहृद्रोगग्रहणीगदान् ।
मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् ॥ १४३ ॥

स०-त्रिपट्वादि जर्जरीकृत-सूक्ष्मीकृत, स्नेहमूत्राभ्यामेक
मन्तर्धूमं कृत्वा विपाचयेच्छरावसम्पुटे । अत एवाह-शराव-
सन्धौ मृल्लिप्त इति । अयं च कल्याणको नाम क्षारः सर्पिषा
पीतः स्नेहभोजना वा भक्ते युक्तः सन्नुदावर्तादीन् नाशयेत् ।

सर्वं च कुर्याद्यत्प्रोक्तमर्शसां गाढवर्चसाम् ।

स०-यच्च गाढवर्चसामशसां प्रोक्तं तच्च सर्वं कुर्यात् ।

द्रोणेऽपां पृतिर्वल्कद्वितुलमथ पचे-
त्पादशेषे च तस्मिन्
देयाऽशीतिर्गुडस्य प्रतनुकरजसो
व्योषतोऽष्टौ पलानि ।

एतन्मासेन जातं जनयति परमा-
मूष्मणः पक्तिशक्तिं

शुक्तं कृत्वाऽऽनुलोम्यं प्रजयति गुदज-
प्लीहगुल्मोदराणि ॥ १४४ ॥

स०-द्वयोस्तुल्यो समाहारो द्वितुलम् । पूतिकरजस्य
त्वचस्तुलाद्वय-पलशतद्वयं, जलद्रोणे पचेत् । तस्मिन् पादशेषे
सति गुडस्याशीति पलानि क्षेप्तव्यानि । त्रिकटुकस्य सूक्ष्मचूर्ण-
स्याष्टौ पलानि देयानि । एतत्पूर्वं मासेन शुक्तं जातं प्रबलमग्निं
कुरुते । आनुलोम्यं कृत्वा गुदजादीन् जयति । साधरावृत्तम् ।

पचेत्तुलां पूतिकरजवल्काद्-
द्वे मूलतश्चित्रककण्टकार्योः ।

द्रोणत्रयेऽपा चरणावशेषे

पूते शतं तत्र गुडस्य दद्यात् ॥ १४५ ॥

पलिकं च सुचूर्णितं त्रिजात-

त्रिकटुग्रन्थिकदाडिमाश्ममेदम् ॥

पुरपुष्करमूलधान्यचव्यं

हृषणामार्द्रकमम्लवेतसं च ॥ १४६ ॥

शीतीभूतं क्षौद्रविंशत्युपेत-

मार्द्रद्राक्षावीजपूरार्द्रकैश्च ।

युक्तं कामं गण्डिकाभिस्तथेक्षोः

सर्पिःपात्रे मासमात्रेण जातम् ॥ १४७ ॥

चुक्र ककचमिवेदं दुर्दाक्षां वह्निदीपनं परमम् ।

पाण्डुगरोदरगुल्मप्लीहानाहाश्मकृच्छ्रम् ॥ १४८ ॥

स०-पूतिकरजत्वचस्तुलामेका द्वे च तुले चित्रककण्टकारी-
मून्योर्जलद्रोणत्रये पचेत् । पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य
पलशतं दद्यात् । उपजातिवृत्तम् । त्रिजातकादि सूक्ष्मरजीकृत
प्रत्येक पलप्रमाणं निक्षिपेत् । एतत्सर्वं चूर्णितं श्लक्ष्णपिष्टं
दद्यात् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । एतच्च शीतीभूतं सत् क्षौद्र-
विंशत्योपेतमार्द्रद्राक्षादिभिश्चोपेतमिक्षुगण्डिकाभिश्च यथेच्छं युक्तं
सर्पिःपात्रे मासमात्रेण जातं चुक्रमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
शुक्तमिदमर्शसा ककचमिव-करपत्रतुल्यं, कर्तनशक्तिमामथ्यात् ।
तथा परं वह्निदीपनं पाण्डूदिघ्नं च । शालिनीवृत्तम्, आर्यो च ।

द्रोण पीलुरसस्य वल्लगलितं न्यस्तं हविर्भाजने

युञ्जीत द्विपलैर्मदामधुफलाखर्जूरवात्रीफलैः ।

पाठामाद्रिदुरालभास्त्रैविदुलव्योषत्वगेलोल्लैः

स्पृक्काकोललवङ्गवेल्हचंपलामूलान्निकैः पालिकैः ॥

गुडपलशतयोजितं निवाते

निहितमिदं प्रपिबन्ध पक्षमात्रात् ।

निशमयति गुदाङ्कुरान् सगुल्मा-

ननलबलं प्रबलं करोति चाशु ॥ १५० ॥

स०-पीलुफलानां रसस्य द्रोण वल्लपूतं सर्पिर्भाण्डे न्यस्तं
मदादिभिर्द्विपलप्रमाणैः पाठादिभिश्च पालिकैर्युञ्जीत । मदा-
धातकी । मधुफला-द्राक्षा । माद्री-रेणुका । विदुलो-वेतस ।
शार्दूलविक्रीडितम् । तथा गुडपलशतेन योजितं निवाते धृतं
पक्षमात्रादनन्तरं प्रपिबन्ध इदमर्शसि गुल्मं च शमयति ।
द्रागम्निबलं च प्रकृष्टं विधत्ते । पुष्पिताग्रा ।

एकैकशो दशपले दशमूलकुम्भ-

पाठाद्वयार्कधुणवल्लभकट्फलानाम् ।

दग्धे स्तुतेऽनु कलशेन जलेन पके

पादास्थिते गुडतुला, पलपञ्चकं च ॥ १५१ ॥

दद्यात्प्रत्येकं व्योषचव्याभयानां,

१ “परम-अतिशयेन ॥ माद्री-अतिविषा । अम्लविदुल-अ-
म्लवेतसम् । उल्लर-कटुकम् । स्पृक्का-देवीलता । कोल-बहुजीव-
कम् । चंपलामूल-पिप्पलीमूलम् ॥ दग्धे-क्षारीकृते । कलशेन जले-
न-तोयद्रोणेन । स्तुते-पटपूते सति । तस्मिन् जले पके पादास्थिते-
चतुर्भागावशेषिते । कुम्भ-दम्भी । धुणवल्लभा-त्रिवृत् ।” इति
चन्द्र । २ ‘गेल्लाल’ अ । उल्लर-धान्यकम् । ३ ‘प्रशम’ इ ।
४ ‘रेणुका राजपत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगन्धा पाण्डु-
पत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥” धन्व नि । ५ ‘द्री-अतिविषा ।’
६ ‘च करोति पुष्टिं वि’ ट । ७ ‘डाभया’ इ ।

वहर्मुष्ठी द्वे यवक्षारतश्च ।
दर्वीमालिम्पन् हन्ति लीडो गुडोऽयं
गुल्मप्लीहाशः कुष्ठमेहाग्निसादान् ॥ १५२ ॥

स०-दशमूलादीनां प्रत्येकं दशपले दशधे जलद्रोणेन सुते
जले पक्के पादशेषे चास्मिन् गुडतुला व्योषादीनां च प्रत्येकं
पलपञ्चकं दद्यात् । चित्रकस्य पलद्वयं यवक्षारस्य च पलद्वयं
दद्यात् । दवामालिम्पन् दर्वीलेपी सन्नयं गुडो लीडो-भक्षितो,
गुल्मादीन् पराकरोति । वसन्ततिलकं वेधदवीयं वृत्तं च ।

तोयद्रोणे चित्रकमूलतुलार्धं
साध्यं यावत्पाददलस्थमथेदम् ।
अष्टौ दत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि
काथ्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत् ॥ १५३ ॥
त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठमुस्तावराङ्ग-
कृमिरिपुद्गहनैलाचूर्णकीर्णोऽवलेहः ।
जयति गुदजकुष्ठप्लीहागुल्मोदराणि
प्रबलयति हुताशं शश्वदभ्यस्यमानः ॥ १५४ ॥

स०-तोयस्य द्रोणे चित्रकमूलस्य तुलार्धं साध्यं यावदष्टाश-
शेषमिदं स्यात् । ततः पुराणगुडपलान्यष्टौ दत्त्वा पुनरपि काथ्यं
यावत्सान्द्रत्वं गतम् । “स्तौ ज्यो भद्रा वेदवसू च विराम ।” त्रि-
कटुकादिचूर्णयुक्तोऽयं लेहो नित्यमभ्यस्यमानो दारुण(दुर्नाम)-
कुष्ठादीनि जयति । अग्निं च प्रकृष्टं कुरुते । मालिनीवृत्तम् ।

गुडव्योषवरावेलुतिलारुक्करचित्रकैः ।
अर्शासि हन्ति गुलिका त्वैग्विकारं च शीलितः १५५

स०-गुडादिभिर्गुलिका कृताऽभ्यस्ता दुर्नामानि हन्ति
त्वैग्विकारं च ।

मृष्टिर्न सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् ।
अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १५६ ॥

स०-सारणं कन्दं मृदा लिप्तामग्नौ पुटपाकवत् पक्कं तैल
लवणान्वितमश्रीयाद् दुर्नामोपशमाय ।

मरिचपिप्पलिनागरचित्रकान्
क्रमविवर्धितभागसमाहृतान् ।
शिखिचतुर्गुणसूरणयोजितान्
कुरु *गुडेन गुडान् गुदजच्छिदः ॥ १५७ ॥

*१ “पाददलस्थ-अष्टभागस्थितम् । अथ-अनन्तरम् ॥ त्वग्वि-
कार-कुष्ठम् ॥ अत्रानुक्तोऽपि चूर्णात् द्विगुणो गुडः कार्यः ॥ लाङ्ग-
ली-विशल्या । अपामार्गतण्डुला-अपामार्गबीजानि ।” इति चन्द्र ।
२ ‘द्वजलस्थमथेदम्’ अ । ३ ‘जयुक्तप्ली’ अ । ४ ‘गुटिका’
अ । *५ ‘कृता’ इति ड पुस्तके नापलभ्यते । ६ गुडा-गु-
टिका ।

स०-मरिचादीन् क्रमवर्धितभागान् चित्रकचतुर्गुणसूरण-
योजितान् गुडान् गुडेन कुरु गुदाङ्कुरच्छिदः । द्रुतविलम्बितम् ।

चूर्णीकृताः षोडश सूरणस्य
भागास्ततोऽर्धेन च चित्रकस्य ।
महौषधाद्वौ मरिचस्य चैको
*गुडेन दुर्नामजयाय पिण्डी ॥ १५८ ॥

स०-सूक्ष्मरजीकृता सूरणभागा षोडश, चित्रकभागा
अष्टौ, नागरस्य द्वौ, मरिचस्य चैको, गुडेन वा पिण्डी *कृता
दुर्नामजयाय स्यात् । उपजातिवृत्तम् ।

पथ्यानागरकृष्णाकरञ्जवेलाशिभिः सितातुल्यैः ।
वडवामुख इव जरयति बहुगुर्वपि भोजनं चूर्णः १५९

स०-पथ्यादिभिः सितातुल्यैश्चूर्णो बहु गुरुः च भोजनं वड-
वामुख इव जरयति । “आर्यायां पूर्वार्धे यथोक्तमात्रादतो
मया लक्ष्म । गीति [तत्र] विधिविदो वदन्ति सवीक्ष्य
तदितरत्रापि ॥”

कलिङ्गलौङ्गलीकृष्णावहयपांमार्गतण्डुलैः ।
भूनिम्बसेन्धव*गुडेगुडा गुदजनाशनाः ॥ १६० ॥

स०-कलिङ्गादिभिर्गुडा-वटिका, अशोष्णा ।

लवणोत्तमवह्निकलिङ्गयवां
श्चिरिबिल्वमहापिचुमन्दयुतान् ।
पिब सप्तदिनं मथितार्तुडितान्
यदि मर्दितुमिच्छसि पायुरहान् ॥ १६१ ॥

स०-सैन्धवादीनि तक्रालोडितानि पिब यद्यर्शासि जिघां-
ससि । “अथ तोदकमग्निधसकारचितम् ।”

शुष्केषु भल्लातकमभ्यमुक्तं
भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ।
सर्वेषु सर्वतुषु कालशेय-
मर्शःसु बल्यं च मलापहं च ॥ १६२ ॥

स०-शुष्केष्वर्शसु भल्लातकं भैषज्यं अभ्य-प्रधानमुदि-
तम् । मार्द्रेषु पुनरर्शसु कुटजत्वग्भैषज्यमभ्यं कथितम् । सर्वे-
ष्वर्शसु-शुष्केष्वामार्द्रेषु च, सर्वतुषु-सर्वकाल, कालशेय-मथित,
अभ्य बल्यं-बलावह, मलापह-दोषापह च । इन्द्रवज्रावृतम् ।

१ ‘गुडेन गुदा’ ड ड । २ पिण्डी-गुटिका । ३ ‘चूर्णम्’
अ । ४ ‘चिरिबिल्व-करञ्ज, तस्य मूलमत्र, यत्पुनरस्य सुश्रुते
फलग्रहणमुक्तं तच्छोधनविषयम् । महापिचुमन्द-पवतनिम्ब,
निम्बसदृशवृहत्पत्रो वृक्ष, ‘वकाषणी’ (‘वकाणनिम्ब’) इति लोके ।
ग्रामनिम्ब एव पवतभवत्वेन पवतनिम्ब उच्यते इत्याहुरन्ये । एतस्य
त्वग्ग्राह्या ।” इति श्रीकण्ठदत्तशिवदासौ । ५ ‘मर्दयु’ चक्र ।
६ ‘लुलिता’ अ, चक्र सिद्ध । ७ ‘रुह’ इ. चन्द्र ।

भित्त्वा विबन्धाननुलोमनाय
यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च ।

तदन्नपानाषधमर्शसेन

सेव्य, विवर्ज्य विपरीतमस्मात् ॥ १६३ ॥

स०-विबन्धान्-स्त्यानकफादिरूपान्, भित्त्वा यत्-अन्नपानौषधमासेवित, मारुतस्यानुलोमनाय-स्ववर्त्मप्रवर्तनाय, तथा यच्चाग्निबलाय-अग्निवर्धनाय सम्पद्यते, तदेवान्नपानौषध दुर्नामवता सेव्यम् । अस्मात्-यथोक्तात्, विपरीत-यदन्नपानौषध मारुतस्य विबन्धकरमभिसादनं च तत्, तेन विवर्ज्य-न सेव्यम् । उपजातिवृत्तम् ।

अशोतिसारग्रहणीविकाराः

प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ।

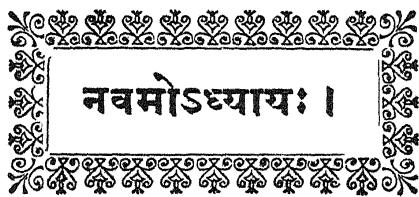
सन्नेऽनले सन्ति, न सन्ति दीप्ते,

रक्षेदेतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ १६४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया चतुर्थे चिकित्सित-
स्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नामा-
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स०-अशोतिसारग्रहण्योऽन्योन्यनिदानभूता-परस्पर हेतुभूता, प्रायेण-बाहुल्येन, अनले च सन्न एते रोगा भवन्ति । दीप्ते त्वग्नौ न सन्ति, यतस्तत्-अस्मात्कारणात्, तेषु विशेषेणाग्निं रक्षेदिति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्गदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थानेऽर्श-
श्चिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमतिसारचिकित्सितं प्रारभ्यत, अशोतिसारयो
परस्परं निदानभूतत्वेन चिकित्सासामान्यात् । अत एवाह-

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयान्वयः ।

हत्वाऽग्निं वातजेऽप्यस्मात्प्राक् तस्मिन्नङ्गनं हितम् १

१ 'विबन्धान् वातरुष्मादिकृतान् । तत्-तस्मात्कारणात् । तेषु-अर्शं प्रभृतिषु ।' इति चन्द्र । २ 'क्षेत्तत्' अरण चन्द्र । ३ 'सन्तीति य' ट । ४ इदमतीसारचिकित्सितं चरके चि० १९ अध्याये सि० ८ अध्याये च, सुश्रुते उ० ४० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० ११ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ५ 'प्रागाग्निं' अरण, चन्द्र ।

स०-हि-यस्मात्, बाहुल्येनाग्निं हत्वा-मन्दीकृत्य, आमाशयान्वयो भवत्यतीसार । अस्मात्कारणादस्मिन्-अतीसारारुये व्याधा, वातजेऽपि पूर्वं लङ्घनं हितम् । आमाशयोऽन्वयो-जन्मभूरुपति यस्य स आमाशयान्वयः । अपिशब्दा-कचि-त्कफादिजे सुतरा लङ्घनं हितमिति द्योतयति । लङ्घनशब्देन चोपवास एवेह गृह्यते, शोधनादीना लङ्घनानामवस्थावशादुच्यमानत्वात् । भूयिष्ठग्रहणेन कचिद्भूयसादावतीसारे व्यभिचार, नासावामाशयान्वयः । प्राग्ग्रहणेन नोत्तरकाले लङ्घनं हितम् । तदा हि रोगस्वभावाद्वातपचयोऽवश्यंभावी । लङ्घनमपि धात्वपचयहेतु, अतस्तत्रायुक्तम् ।

शूलानाहप्रसेकार्ते वामयेदतिसारिणम् ।

स०-शूलादिभिरार्तमतीसारिणं वामयेत्, न तत्र प्राग् लङ्घनं हितम् । वमनं चैतत्सामान्यं पित्तजादिष्वप्येव रूपेषु चिकित्सितं बोध्यम्, न केवलं वातजे ।

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ॥ २ ॥

अतीसाराय कल्पन्ते तेषूपेक्षैव शेषजम् ।

भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ॥ ३ ॥

स०-ये च दोषा सन्निचिता-अतिशयेन वृद्धिं गता, तथा विदग्धेन-पक्वापकरूपेण, आहारेण मूर्च्छिता-एकता प्राप्ता, अतीसाराय कल्पन्ते-सम्पद्यन्ते । तेषु तथोत्क्लेशन-उत्क्लेशाख्य-विकारकरणं प्रयुज्यता वीजस्याङ्कुरोत्पत्तावुच्छ्वावस्थेव, अतिशयेनोत्क्लेशो भृशोत्क्लेशस्तेन प्रवृत्ता-अतीसारकरणं प्रति समुद्यतास्तेषु, तथा स्वयमेव-यज्ञादना, चलात्मसु-चलस्वभावेषु, तेषु-तथाभूतेषु दोषेषु, उपेक्षा-पथ्याशित्वेन सम्यक् प्रवर्तनमेव शेषजम्, न तु पाचनादिकमित्यर्थः ।

सङ्ग्रहणौषध कुटजत्वगादिकं व्याधिप्रतिपक्षभूतं कस्मादत्र न प्रयुज्यते ? अपि चाग्न्यसङ्ग्रहे पठिष्यति (ह उ अ. ४०।४९) -“कुटजोऽतीसारे” इति । तस्मादत्र सङ्ग्राह्यौषधं दातुमुचितमिति यो मन्यते त प्रत्याह-

न तु सङ्ग्रहणं योज्यं पूर्वमामातिसारिणि ।

स०-सङ्ग्रहणं शेषजं पूर्वमामातिसारिणि पुरुषे न योज्यम् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । अत्र पूर्वग्रहणं पश्चादौषधामातिसारिणि दीयमानं युज्यत एवेति द्योतयति । सामे दोषेऽतीसारकारिणि प्रथममपि भेदनमौषधं दातुं (दत्तं) विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतीसारिणो गुणाय सम्पद्यते नातीसारप्रतिपक्षभूतमपि च सङ्ग्रहणमौषधमिति कृत्वा ।

१ 'व्दात्कदाच' ट । २ 'कालं' ट ड । ३ 'स्तदयु' ट ।

४ 'क्षा-अनायासेन स' ट । ५ 'प्रयोज्यम्' ट । ६ 'अथ चा' ड । ७ 'प्रयोज्यं न तु सङ्ग्राहं पू' अ. ६, ट. ८ 'मामो-द्वयेन न तु' अ. १ । ९ 'युज्येतेति' ट ।

अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणि ॥ ४ ॥
प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्तिनी ।

स०-विबद्धे-अल्पात्प कृत्वा प्रवर्तमाने, दोषेऽत एव विब-
न्धत्वादाध्मानादिकारिणि तथाभूतेऽस्मिन्दोषेऽसङ्ग्रहणमप्यथ
मपि प्राणदा-हरीतकी, प्राणान् ददातीति-प्राणदा, भवतीति ।
एव बहुदोषाणामतीसारिणा प्रायेणैष उपक्रमो बोध्य ।

मध्यदोषाल्पदोषयोस्त्वाह—

पिबेत्प्रकथितास्तोये मध्यदोषो विशोषयन् ॥ ५ ॥
भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकी ।
अथवा बिल्वधनिकामुस्तनागरवालकम् ॥ ६ ॥
बिडपाठावचापथ्याकृष्णिजिन्नागराणि वा ।
शुण्ठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिङ्गु वा ॥ ७ ॥

स०-मध्यदोषोऽतीसारी भूतीकादी पिबेत्, किंभूतास्ता २
तोये प्रकथिता । ननु, कथिता इत्येतावदेवास्तु, किं प्रशब्देन २
ब्रूम । प्रकर्षेण कथिता प्रमथ्यारूपेण शृता प्रकथिता इत्य-
स्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रशब्दोकारि । प्रमथ्यायाश्च तन्त्रान्तरे
लक्षणमुक्तम् । यथा-“शृत कषायो निर्यूह कायो यूषोऽकृतश्च
स । कृतयूष प्रमथ्या च द्रव्यात्कल्कीकृताच्छृत ॥” इति ।
तदेव द्रव्य कल्कीकृत्य पिष्ट्वा यत्क्रियते स कृतयूषो भण्यते ।
स एव च प्रमथ्याशब्दवाच्यः । तस्मान्मध्यदोषोऽतीसारी भूती
कादीनि पिष्ट्वा प्रकर्षेण काथयित्वा प्रमथ्यारूपेण पिबेदित्यवति-
ष्ठते । मुनिनाऽप्युक्तम् (च चि अ. १९।२२)-“प्रमथ्या
मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनीम् ॥” इति । किं कुर्वन् पिबेत् २
विशोषयन्, -लङ्घयन्, प्रकृतत्वादात्मानमेव । अथवा, बिल्व
धनिकादीनि पिबेत् । अथवा, बिडादीनि शुण्ठादीनि वा पिबेत् ।

शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणाम् ।

स०-अल्पदोषाणामतिसारिणामुपवास शस्यते । तुशब्दो
ऽवधारणार्थः । अत्रोपवास एवाल्लपदोषाणा शस्यते न बहुदो-
षमध्यदोषोक्तोऽपर उपक्रमः, स न तथा तेषा शस्यत इति ।
सर्वमतीसारिण दोषदेशायनुरोधेन कदाचिलङ्घयेत् ।

वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ॥ ८ ॥
ह्रीवेरनागराभ्यां वा विपक्व पाययेज्जलम् ।

स०-तृषि सज्जाताया दोषदेशायनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रति-

१ “सम्प्रवर्तिनी-प्रवृत्तिकारिणी” इति चन्द्र । २ “भूतीक-
यमानी” इति चक्रशिवदासौ । सुश्रुते तु भूतीकस्थाने मुस्तम् ।
तथा च तद्वन्थ (सु उ अ. ४०।३६)-“अभया धान्यक मुस्त
पिप्पली नागर वचा ।” इति । ३ “प्रमथ्यामिति पाचनीयदीपनीय
कषायम् । प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरम्परया वैद्यकशास्त्रपरिभाष-
या [च] पाचनदीपनकषाये श्रूयते । यथा-विडङ्गकषाय शैखरिक-
कषायशब्देन वैद्यैरुच्यते ।” इति चरके चक्र । ४ “दोषाणा द’
स. च. । ५ ‘त्वधातुन्याद्री’ ड ।

विषाभ्या विपक्व जल पाययेत् कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचि-
द्वालकनागराभ्याम् । पाययेदित्यत्र कर्त्रभिप्राये क्रियाफले परस्मै-
पदम्, अन्यथा “न पादम्य” इत्यादिना परस्मैपदनिषेधः स्यात् ।

युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघ्वन्नप्रति भोजयेत् ॥ ९ ॥
तथा स शीघ्रं प्राप्नोति रुचिमग्निबल बलम् ।

स०-युक्ते-योग्ये, अन्नकाले क्षुत्क्षाममतिसारिण लघ्वन्नप्रति
भोजयेत्, नापरव्याध्यार्तमिव लङ्घनोचित सम्यगलङ्घनादनन्त-
रमेव भोजयेत् । अपि तु सम्यगलङ्घितलक्षणोत्पन्नमप्यतीसा-
रिण किञ्चित्कालप्रतीक्षणं कृत्वा भोजयेदिति क्षामशब्देन द्योत-
यति । अल्प लघ्वन्न लघ्वन्नप्रति, “सुप्प्रतिना मात्रार्थे” इति
समासोऽव्ययीभावः । एवं क्रियमाणे स-अतिसारी, द्रागेव
रुचिं प्राप्नोति, तथा बहिबल देहबलम् [च] ।

एवं च भुज्जानस्य पानमुपदिश्यते—

तत्केणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ॥ १० ॥
सुरया मधुना वाऽथ यथासात्म्यमुपाचरेत् ।

स०-कदाचित्तत्केण कदाचित्काञ्जिरेन कदाचित्पेयया कदा-
चित्तर्पणेन कदाचित्सुरया कदाचिन्माद्वान्केणेति यथासात्म्यमु-
पाचरेत् ।

भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ ११ ॥
वालबिल्वशठीधान्यहिङ्गुवृक्षाम्लदाडिमैः ।
पलाशहपुषाजाजीयवानीबिडसैन्धवैः ॥ १२ ॥
लघुना पञ्चमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ।

स०-अस्मात्कमादूर्ध्व-अतन्तर, भोज्यानि-भोक्तव्यानि,
कल्पयेदतीसारिणे । ग्राहिदीपनपाचनेरेव सङ्ग्रहणानि दीपनानि
पाचनानि च यानि द्रव्याणि तानि सर्वाण्यतीसारिणे पथ्या-
नीति । एव सङ्क्षेपेण सामान्येन चिकित्सितमुक्तम् ।

तदेव दिङ्मात्र दर्शयति-बालेखादि । बालबिल्ववादिभिर्भो-
ज्यानि कल्पयेत् ।

शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १३ ॥
दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्ते समुल्बणे ।

स०-शालिपर्ण्यादिभि साधिता दाडिमाम्ला पेया कफ-
पित्ताधिके हिता ।

अभयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानुलोमनी ॥ १४ ॥

१ ‘लघू-यज्जानि भो’ स च । ‘लघ्वन्न प्रतिभो’ इ. चन्द्र ।
‘लघ्वन्न-पेयादिक, प्रतिभोजयेत्-मात्रावदाहारयेत् ।’ इति चन्द्र ।
२ “तर्पणेन-सक्तुमि कृतेन । यथासात्म्य-स्वसात्मानतिक्र-
मेण ॥ भोज्यानि-यथागूविलेपीखलकाम्बलिकयूषरसौदनानि । ऊर्ध्व-
अत पर, बालबिल्ववादिभिर्ग्राहिदीपनपाचनैः कल्पयेद्यथायोगम् ॥
दाडिमेनाम्लेन च साधिता पेया ।” इति चन्द्र । ३ ‘चाथ’ अ. ।

स०-अभयादिभिः पेया वातानुलोमनी ।

विवर्द्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्गोऽतिसार्यते ।

कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषायैस्त विरेचयेत् ॥ १५ ॥

पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।

स०-यो बहुदोषो विबद्ध-अल्पाल्प कृत्वा, अतिसार्यते स कृष्णादिकषायैर्विरेचयेत् । विरिक्तस्य च तस्य सतः पेया वातघ्नैर्दीपनैश्च द्रव्यैः कृता युञ्ज्यात् ।

आमे परिणते यस्तु दीप्तेऽग्नावुपवेश्यते ॥ १६ ॥

सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ।

अल्पाल्पमल्पशमलं निर्विद्धा सप्रवाहिकम् ॥ १७ ॥

दधितैलघृतक्षीरैः स शुण्ठीं सगुडां पिबेत् ।

खिन्नानि गुडतैलेन भक्षयेद्बदराणि वा ॥ १८ ॥

गाढविड्विहितैः शकैर्बहुस्नेहैस्तथा रसैः ।

क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमैसाधितैः ॥ १९ ॥

शाल्योदनं तिलैर्मपैर्मुद्गैर्वा साधु साधितम् ।

शङ्ख्या मूलकपोतायाः पाठायाः स्वस्तिकस्य वा ॥ २० ॥

सूषायवानीकर्कारुक्षीरिणीचिर्मटस्य वा ।

उपोदकाया जीवन्त्या बाकुच्या वास्तुकस्य वा ॥ २१ ॥

सुवर्चलायाश्चुञ्चोर्वा लोणिकाया रसैरपि ।

कूर्मवर्तकलोपाकशिखितित्तिरिक्तौकुटैः ॥ २२ ॥

स०-य-अतीसारी, आमे परिणते दीप्तेऽग्नौ सत्युपवेश्यते सफेनपिच्छं तथा सरुजं तथा सविबन्धं पुनः पुनस्तथाऽल्पमल्प तथाऽल्पपुरीषं निर्विद्धा-पुरीषरहितम्, तथा सप्रवाहिक-निस्तानिकासहितम् । “सुते रक्ते पुरीषे च वायुना विड्विर्वाजितम् । प्रवाहिकेति विख्यातं यत् फेनाभः प्रवर्तते ॥” इति प्रवाहिकालक्षणम् । य एवविधोऽतीसारी स दधितैलघृतक्षीरैः समुदितैः शुण्ठीं सगुडां पिबेत् । अथवा, खिन्नानि बदराणि गुडतैलेनाश्रीयत् । एव दोषादिवशाच्छुण्ठीं पाययित्वा कदाचित् पूर्वोक्तानि बदराणि भक्षयित्वाऽनन्तरं क्षुधित-अतिसज्जातबु-भुक्ष, एन-अतीसारिणं, गाढविड्विहितैः-वास्तुकादिभिः, शकै-स्तथा मासरसैर्बहुस्नेहैर्दधिदाडिमसस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् ।

१ “वातघ्नैर्दीपनैरिति शालिपर्ण्यादिभिः ।” इति डहण । “वातघ्नैर्दीपनैः-पञ्चकोलप्रभृतिभिः ॥ आमे परिणते-निरामताया समुत्पन्नायाम् । अल्पाल्प-बहुशोऽल्पम् । समल-अल्पपुरीषम् । बहुस्नेहै-बहुतैलैः । रसै-मासरसैः । शङ्खादीनां शकैः शाल्यो-दनं भोजयेत् । अपिशब्दात् कूर्मादीनां रसैः शाल्योदनं भोजयेत् ।” इति चन्द्र । २ ‘मल्पं समलं’ अ इ चन्द्र । ३ ‘मसस्कृतैः’ चन्द्र । ४ ‘शुण्ठ्या’ अ । ५ ‘रिदक्षजैः’ अ. चन्द्र । ६ ‘निष्ठानि’ ट. । ‘न्यस्तानि’ ड । ‘स्तारिका’ इति क्वचित् । ७ ‘ति तत्ख्यातं’ चन्द्र । ८ “यदाह पराशर-‘निर्वाहयेत् सफेनं च निष्पुरीषं मुहुर्मुहुः । प्रवाहिकेति सा ख्याता कैश्चिन्निश्चारिकश्च सः ॥” इति ।” इति शिवदास ।

अ० ८३

अथवा तिलैर्मपैर्मुद्गैर्वा साधु-शोभनं कृत्वा, साधितं शाल्योदनं भोजयेत् । मूलकपोता-लघुमूलकं पोतिकासङ्गं देशान्तरे प्रसिद्धं कुरुक्षेत्रादौ देशे । अत्र भाष्यं कियत् त्यक्तम् ।

बिल्वमुस्ताक्षिभैषज्यधातकीपुष्पनागरैः ।

पक्वातीसारजित्ते यवागूर्दाधिकी तथा ॥ २३ ॥

कपित्थकच्छुराफञ्जीयूथिकावटशेलुजैः ।

दाडिमैशणकार्पासीशाल्मलीनां च पल्लवैः ॥ २४ ॥

स०-बिल्वादिभिस्तैः सिद्धा यवागू पक्वातीसारजित् । दाधिकीति । कपित्थादिजैः पल्लवैर्दाडिमादीनां च पल्लवैर्दधि सिद्धा दाधिकी यवागू । तथा-पक्वातीसारजित् ।

कल्को बिल्वशलाहूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।

दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥

स०-तथा बिल्वशलाहूना-स्तोककालजातानां लघूनां बिल्वानां, कल्कः । तथा तिलकल्कस्तत्समो-बिल्वशलाहूतसमः । तथा दध्नः सरोऽम्लो-न मधुरः, सस्नेहो-देशाद्यनुरोधाद्धृता-दिना स्नेहेन यथायथं युक्तः । अयं खलः सिद्धः प्रवाहिकां हन्ति ।

मरिचं धनिकाऽजाजी तित्तिडीकं शठी बिडम् ।

दाडिमं धातकी पाठा त्रिफला पञ्चकोलकम् ॥ २६ ॥

यावशूकं कपित्थाग्रजम्बूमध्यं सदीप्यकम् ।

पिष्टैः षड्गुणबिल्वैस्तैर्दधि मुद्गरसे गुडे ॥ २७ ॥

स्नेहे च यमके सिद्धः खलोऽयमपराजितः ।

दीपनः पाचनो ग्राही रुच्यो विम्बिशिनाशनः ॥ २८ ॥

स०-मरिचादिभिः पिष्टैः षड्गुणं बिल्व-बिल्वमज्जा, येषां मरिचादीनां तैः सिद्धः । तथा परिपक्वश्च दधि तथा मुद्गरसे गुडे तथा यमके च स्नेहे । खलोऽयमपराजितो नाम दीपनादिगुणः । विम्बिशिनाशन-प्रवाहिकान्नः ।

कोलानां बालबिल्वानां कल्कैः शालियवस्य च ।

मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ २९ ॥

ऐक्यं यमके भृष्टं दधिदाडिमसैरिक्तम् ।

वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३० ॥

दध्नः सरः वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।

सुरां वा यमके भृष्टं व्यञ्जनार्थं प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।

भृष्टान्वा यमके सकून् खादेद्योषावचूर्णितान् ॥ ३२ ॥

माषान् सुसिद्धास्तद्वद्वा घृतमण्डोपसेवनान् ।

१ ‘वातिका’ ट । ‘वोत्तिका’ ड । २ ‘कुरुक्षेत्रौ देशे । अत्र श्लोकद्वयाधिकस्य टीका त्रुटिता । बिल्वा’ ड । ३ ‘मीषण’ अ. इ । ‘मीषण’ इति क्वचित् । ४ ‘लीमोचप’ अ. इ । ५ ‘जैः पल्लवैर्दधि’ ड । ६ ‘साधितम्’ स च । “दाडिमदधिसाराभ्यां सस्कृत-दधिदाडिमसाधितम्” इति चक्रः । ७ ‘नार्थं प्रदापयेत्’ स. च. ।

लङ्घन शरीरलाघव कर्तुं यत्कर्म द्रव्य वा निर्दिष्ट तत्सर्वं, तीक्ष्णो-
ष्णवर्ज्य 'अस्मिन् कार्यम्' इति शेष ।

तृड्वान् पिबेत् षडङ्गाम्बु सभूनिम्बं ससारिवम् ५५
पेयादि क्षुधितस्यान्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् ।

बृहत्यादिगणाभीरुद्विवलाशूर्पपर्णभिः ॥ ५६ ॥

स०-स पित्तातीसारी तृड्वान् षडङ्गाम्बु-ज्वरचिकित्सितोक्त
(हृ चि अ १।१५), भूनिम्बसारिवाभ्या सहित पिबेत्,
अर्धमष्टाङ्गजल तेन पेयमित्यवतिष्ठते । क्षुधितस्य-अतिशयेन
बुभुक्षितस्य, पेयाद्यन्नमग्निसन्धुक्षणं हितम् । [किम्भूतम् ?]
बृहत्यादिना गणेनाभीरुणा तथा बलाद्वयेन शूर्पपर्णाद्वयेन च
साधितम् ।

पाययेदनुबन्धे तु सक्षौद्रं तण्डुलाम्भसा ।

कुण्डजस्य फलं पिष्टं सवलकं सधुणप्रियम् ॥ ५७ ॥

पाठावत्सकबीजत्वग्दार्वाग्रन्थिकशुण्ठि वा ।

काथं वाऽतिविषाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तजम् ॥ ५८ ॥

अथवाऽतिविषामूर्वानिशेन्द्रयवताक्ष्यजम् ।

समध्वतिविषाशुण्ठीमुस्तेन्द्रयवकटफलम् ॥ ५९ ॥

स०-एव लङ्घनपेयादिके कृतेऽप्यनुबन्धेऽतीसारस्य सति,
तमतीसारिण कुण्डजस्य फल-शक्यवाख्य, पिष्टं सवलक-प्रकृत-
त्वात्तस्यैव कुण्डजस्य त्वचा युक्त, तथा सधुणप्रिय तथा सक्षौद्र तण्डु-
लाम्भसा पाययेत् । अथवा, पाठादिपिष्ट तण्डुलाम्भसा सक्षौद्रं
तमतीसारिण पाययेत् । अथवा, काथमतिविषादिज त पाय-
येत् । अथवा, अतिविषामूर्वादिज पाययेत् । ताक्ष्य-रसाञ्जनम् ।
समध्वत्यादि । समाक्षिकमतिविषादिक काथीकृत वा पाययेत् ।

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।

यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ६० ॥

मुस्ताकषायमेवं वा पिबेन्मधुसमायुतम् ।

सक्षौद्रं शाल्मलीवृन्तकषायं वा हिमाह्वयम् ॥ ६१ ॥

स०-वत्सकबीजस्य वा पल जलेन काथयित्वा तद्रसं यो
मांसरसाशी सन् पिबेत् स पित्तजमतीसार जयेत् । एव-
प्राग्वत्, मुस्ताकषाय-मुस्ताना पलं श्रपयित्वा, मधुसमायुत
रसाशी सन् काथ पिबेत् स पैत्तं जठरामय जयेत् । शाल्मली-
वृन्तकषाय वा हिमाह्वय-शीतकषाय, सक्षौद्रं वा पिबेत् ।

किराततिककं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

कटङ्कटेरी ह्रीबेर बिल्वमध्यं दुरालभा ॥ ६२ ॥

१ 'ज्यं यत् लङ्घन-शरीरलाघवकर पेयादिक, अस्मि' ट ।
२ आदिशब्देन मण्डसक्त्युष्णरसादि ईषदम्लमनम्ल वा कवोष्ण
क्षुशीत वा सक्षौद्रमित्यादि सङ्ग्रहोक्त (चि. अ. ११) आह्वयम् ।
३ बृहत्यादिगण - ह्रस्व पञ्चमूलम् । ४ "अनुबन्धे-उक्त्या चिकि-
त्स्याऽनुपशमे" इतीन्दु । ५ 'लाम्बुना । वत्सकस्य' अ. ।

तिला मोचरसं रोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम् ।

नागर धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलम् ॥ ६३ ॥

अर्धश्लोकैः स्मृता योगाः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ।

स०-किराततित्तादयश्चत्वारो योगा अर्धश्लोकैः स्मृता
समाक्षिकास्तण्डुलजलेन योज्या ।

निशेन्द्रयवरोध्रैलाकाथः पक्वातिसारजित् ॥ ६४ ॥

स०-निशादिकाथ पक्वातीसारजित् ।

रोध्राम्बुष्टाप्रियङ्गवादिगणास्तद्वत् पृथक् पिबेत् ।

स०-रोध्रादीन् गणान् पृथक् [तद्वत्-] समाक्षिकास्तयैव
तण्डुलाम्भसा, पिबेत् ।

कटङ्कवल्क्यष्टाहफलनीदाडिमाङ्कुरैः ॥ ६५ ॥

पेयाविलेपीखलकान् कुर्यात्सदधिदाडिमान् ।

तद्वद्वित्थबिल्वाम्रजम्बुमधैः प्रकल्पयेत् ॥ ६६ ॥

स०-कटङ्कत्वगादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् ।
तयैव दधित्थादिभिः पेयादीन् सदधिदाडिमान् कल्पयेत् ।
दधित्थ - कपित्थ ।

अजापयः प्रयोक्तव्यं निरामे, तेन चेच्छमः ।

दोषाधिक्यान्न जायेत बलिनं तं विरेचयेत् ॥ ६७ ॥

स०-अजापय पथ्य निरामे स्मृतम् । तेन-अजाक्षीरेण,
यदि दोषाधिक्याद्धेतो शमो न भवेत् तदा त बलवन्त विरे-
चयेत्-न दुर्बलम् ।

व्यत्यासेन शकृद्रक्तमुपवेश्येत योऽपि वा ।

पलाशफलनिर्युहं युक्तं वा पयसा पिबेत् ॥ ६८ ॥

ततोऽनु कोष्ण पातव्यं क्षीरमेव यथाबलम् ।

प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ॥ ६९ ॥

स०-व्यत्यास-परस्परक्षेपणम्, शकृद्रक्त क्षिपति रक्त
शकृत्क्षिपत्येव व्यत्यास, तेन य उपवेश्येत स पलाशफलकायं
केवलं पिबेदथवा पयसा युक्तम् । तत-तत्कषायं पीत्वाऽन-
न्तर, कोष्णं क्षीरमेव यथाबल-बलानतिक्रमेण, पेयम् । तेन-
क्षीरेण, मले प्रवाहिते-नि सारिते सति, अतीसार शाम्यति ।

पलाशवत्प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधनी ।

स०-पलाशं यथा तथा त्रायमाणा विशोधनाय प्रयोज्या ।

१ 'रनुत्' इ. । २ अस्याग्रे "नागरातिविषामुस्ताभूनिम्बा-
मृतवत्सकैः । सर्वज्वरहर काथ सर्वातीसारनाशन ॥ १ ॥
गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाम्बुदालकैः । पाठाभूनिम्बकु-
टजचन्दनोशीरपञ्चकैः ॥ २ ॥ कषाय. शीतल पेयो ज्वरा-
तीसारशान्तये । हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशन.
॥ ३ ॥" इति इ. पुस्तकेऽधिकाख्य श्लोकाः । ३ 'भवति' ट. ।
४ 'धने' इति कश्चित् ।

संसर्गा क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ॥ ७० ॥
सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावह्वनुवासयेत् ।

स०-सुतदोषस्य-अपचितमलस्यातीसारिण, संसर्गा क्रियमाणाया-पेयादिके क्रमे विधीयमाने, यदि शूलमनुवर्तते-निवृत्ति न याति, त-आतुर, आशु यथावह्वि-अभ्यनतिक्रमेण, अनुवासयेत् ।

तदेवानुवासनघृतमाह—

शतपुष्पावरीभ्यां च बिल्वेन मधुकेन च ॥ ७१ ॥
तैलपादं पयोयुक्तं पक्कमन्वासनं घृतम् ।

स०-शतपुष्पादिभिस्तैलपाद क्षीरयुत घृत पक्कमनुवासन स्यात् ।

अशान्तावित्यतीसारे पिच्छावस्तिः परं हितः ॥ ७२ ॥

स०-इति-अनेन प्रकारेण कृतेन, अतीसारस्याशान्तौ सत्या पर-अनन्तरं, पिच्छावस्ति -वक्ष्यमाणो, हित । अल्पया मात्रया निरुहाख्यो वस्ति -पिच्छावस्ति ।

परिवेष्ट्य कुशैराद्रैराद्रवृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य स्वेदयेद्गोमयाग्निना ॥ ७३ ॥
मृच्छोषे ञानि सङ्क्षुद्य तत्पिण्डं मुष्टिसम्मितम् ।
मर्दयेत्पयसः प्रस्थे पूतेनास्थापयेत्ततः ॥ ७४ ॥
नतयष्ट्याह्वकल्काज्यक्षौद्रतैलवताऽनु च ।
स्नातो भुञ्जीत पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥ ७५ ॥

पित्तातिसारज्वरशोफगुल्म-

समीरणास्त्रग्रहणीविकारान् ।

जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृत्ति

विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७६ ॥

स०-आद्रै -अशुष्कैर्दमै, शाल्मलेराद्रवृन्तानि-कुसुमबन्धनानि, परिवेष्ट्य ततः कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् । मृच्छोषे सति तानि सङ्क्षुद्य-सञ्चूर्ण्य, त पिण्डं मुष्टिसम्मित-पलप्रमाण, पयसः प्रस्थे मर्दयेत् । तेन च पूतेनानन्तर नतादिमताऽऽस्थापयेत् । नतं-तगरम् । पुटपाकानां च सर्वेषामयमेव विधिः । आस्थापितं पश्चात् स्नातः पयसा भुञ्जीत, सात्म्यादिवशाज्जाङ्गलरसेन वा । अयं-वस्ति प्रयुक्तः,

१ 'वृन्त' प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । "शाल्मलीवृन्तानि-तत्पत्राणि" इतीन्द्रः । २ 'शोषगु' इति सङ्ग्रहसम्मतं पाठः । 'शोथ-गुल्माजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् । ० प्रवृत्तान् वि' स च । ३ अस्याग्रे "कटुङ्गबिल्वज त्वस्थि कपित्थ सुरसाञ्जनम् । लाक्षा हरिद्रे हीबेर कदफल शुकनासिका ॥ १ ॥ रोध्र मोचरस मुस्त धातकी वटशुङ्गकान् । पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान् ॥ २ ॥ पिबेत्तेनैव तोयेन ज्वरातीसारनाशनम् । रक्तप्रसादनो ह्येष शोफातीसारनाशनम् ॥ ३ ॥" इति १. पुस्तकेऽधिकाख्यः श्लोकाः । ४ 'त. प' ट. ।

पित्तातीसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चातिप्रवृत्ति-दोषाणामति-योगः, जयति । एतदुक्तं भवति,-बहुदोषस्य या प्रवृत्तिर्विरेचन-विषये आस्थापनविषये वा ता च प्रयुक्तोऽयं जयति । उपजातिः ।

फाणितं कुटजोत्थं च सर्वातीसारनाशनम् ।

वत्सकादिसमायुक्तं साम्बष्टादि समाक्षिकम् ॥ ७७ ॥

स०-कुटजोत्थं च फाणितं वत्सकादियुक्तमम्बष्टादिसहितं माक्षिकयुक्तं सर्वातीसार -आमातीसार पक्कातीसारश्च, तस्य नाशनं स्यात् ।

नीरुद्धिरामं दीप्ताग्नेरपि साखं चिरोत्थितम् ।

नानावर्णमतीसार पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ ७८ ॥

स०-नीरुक् चासौ निरामश्च नीरुद्धिरामस्तमतीसारः, अपि साख-अपिशब्दात्किमुत निरसम्^१, त तथाभूतं चिरोत्थितं, तथा नानावर्ण-अनेकवर्ण, दीप्ताग्ने पुटपाकैरुपाचरेत् ।

त्वक्पिण्डादीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ।

मृत्तितादग्निना खिन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ॥ ७९ ॥

अतीसारी पिबेद्युक्तं मधुना सितयाऽथवा ।

स०-त्वक् पिण्डस्त्वक्पिण्ड, दीर्घवृन्तस्य त्वक्पिण्ड, तस्मात्, काश्मर्यपत्रसञ्छादितात् मृत्तितात् सामान्योक्तावपि कृष्णमृत्तिकया लिप्तादिति वेद्यम् । प्रागुक्तं हि (श्लो ७३)- "कृष्णमृत्तिकयाऽऽलिप्य" इति । अनन्तरमग्निना खिन्नाद्रसं निष्पीडितं शीतं कृत्वाऽतीसारी मधुना युक्तमथवा सितया युक्तं पिबेत् । दीर्घवृन्त -श्योनाक ।

एव क्षीरिद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ॥ ८० ॥

कटुङ्गत्वग्घृतयुता स्वेदिता सलिलोष्मणा ।

सक्षौद्रा हन्यतीसार बलवन्तमपि द्रुतम् ॥ ८१ ॥

स०-एव-अनेन प्रकारेण, क्षीरिद्रुमाणा त्वग्भिस्तत्प्ररोहै -कोमलैर्विगतमूलैश्च, कल्पयेत् । प्ररोहा -अङ्गुरा इत्यन्ये । श्योनाकत्वक् घृतयुता तथोष्णसलिलोष्मणा स्वेदिता माक्षिक-युक्ताऽतीसार बलवन्तमपि शीघ्रं हन्ति ।

पित्तातिसारी सेवेत पित्तलान्येव यः पुनः ।

रक्तातिसारं कुरुते तस्य पित्तं सट्टज्वरम् ॥ ८२ ॥

दारुणं गुदपाकं च तत्र छागं पयो हितम् ।

पद्मोत्पलसमङ्गाभिः शृतं मोचरसेन च ॥ ८३ ॥

सारिवायष्टिरोध्रैर्वा प्रसवैर्वा वटादिजैः ।

सक्षौद्रशर्करं पाने भोजने गुदसेचने ॥ ८४ ॥

स०-पित्तातीसारी पित्तलान्येवान्नपानानि यः सेवते, तस्य पित्तं कर्तुं रक्तातीसारं कुरुते । किम्भूतम्^२ तृष्णाज्वरयुतम् । तथा दारुणं गुदपाकं करोति । तत्र-एवविधेऽतीसारे, छागं

१ 'मृ' तथा चिरोत्थ त' ट । २ "दीर्घवृन्तस्य-अरलुकस्य" इति डल्हणः । ३ 'क्षीरिद्रु' इ., ट. ड. । क्षीरिद्रुमा -वटोदुम्बरादयः ।

क्षीर पद्मादिभिर्मौचरसेन च शृत हितम् । अथवा, सारिवा-
दिभिः शृत छाग क्षीर हितम् । अथवा, वटादिजैः पल्लवैः शृत
क्षौद्रशर्करान्वित पाने भोजने गुदसेके च छाग पयो हितम् ।

तद्वद्रसादयोऽनम्लाः साज्याः पानान्नयोर्हिताः ।

काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदम्ल सशर्करः ॥ ८५ ॥

स०-तथैव रसयूषादयोऽनम्ला सघृता पानान्नयोर्हिता ।
काश्मर्यफल्यूषश्च किञ्चिदम्ल सशर्करो हितः ।

पयस्यधौदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।

पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णीरसान्विता ॥ ८६ ॥

प्राग्भक्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसितायुतम् ।

स०-छागे पयस्यधौदके वालकोत्पलनागरैः पृश्निपर्णीकाथेन
च युक्ता पेया रक्तातीसार हन्ति । अथवा नवनीतं प्राग्भक्तं
मधुशर्करान्वितं लिह्यात् ।

बलिन्यस्त्रेऽस्त्रमेवाजं मार्गं वा घृतभर्जितम् ॥ ८७ ॥

क्षीरानुपानं क्षीराशी त्र्यह क्षीरोद्भवं घृतम् ।

कपिञ्जलरसाशी वा लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ८८ ॥

स०-प्रवृद्धे रक्ते छाग रक्तमथवा मार्ग-मृगसम्बन्धि रक्त,
घृतभर्जितं भुञ्जीत, एवकाराच्च लपर किञ्चिदजस्य मृगस्य चेति
गम्यते । उभयमपि क्षीरानुपानं क्षीराशी च सन् भुञ्जीत ।
अथवा, क्षीरोद्भवं घृतं त्र्यह लिहन् कपिञ्जलरसाशनो नर
आरोग्यं प्राप्नोति ।

पीत्वा शतावरीकल्कं क्षीरेण क्षीरभोजनः ।

रक्तातिसारहन्त्याशु तथा वा साधितं घृतम् ॥ ८९ ॥

स०-शतावरीकल्कं क्षीरेण पीत्वा क्षीराशी सन् रक्तातीसार
द्रागेव पराकरोति । अथवा, तथा-शतावर्या, पक्व घृतं रक्ता-
तीसार हन्ति ।

लाक्षानागरवैदेहीकटुकादाविवल्कलैः ।

सर्पिः सेन्द्रयवैः सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ॥ ९० ॥

अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

स०-लाक्षादिभिः सिद्धं घृतं पेयामण्डेनावचारितं शीघ्रं
त्रिदोषमप्यतीसारं घोरं जयति । अपिशब्दाद्रक्तातीसारमपि ।

कृष्णमृच्छद्भयप्राज्ञशौद्रासृक्तण्डुलोदकम् ॥ ९१ ॥

जयत्यस्यं प्रियङ्गुश्च तण्डुलाम्बुमधुसुता ।

स०-कृष्णमृदादिकं तण्डुलजलालोडितं रक्तं जयति । तथा,
तण्डुलाम्बुमधुयुक्ता प्रियङ्गु रक्तं जयति ।

१ क्षीरोद्भव-क्षीरं प्रमथ्य यदुत्पादितम् । २ “कपिञ्जलो-गौर-
तित्तिरि ।” इति चक्र । ३ “त क्षीरभोजिन आशु रक्ता” ट ।
४ असृक्-रुधिरम् । तथा च सङ्गदे (चि अ ११)-“मधुकृष्ण-
मृत्तिकाशङ्ककल्कं सरुधिरं पिबेत्” इति । “कृष्णमृदित्वादौ रुधिर-
शोणितम्, केचित् कुङ्कुममाहुः ।” इति चक्र ।

कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापाञ्चभागिकः ॥ ९२ ॥
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ।

स०-पञ्चमो भागः पञ्चभागः, स यस्यास्ति स पाञ्चभा-
गिकः । कोऽसौ? कृष्णतिलानां कल्कः, शर्करायाः पाञ्चभागिकः
कृष्णतिलानां कल्कः छागलीक्षीरेण पीतः सन् सद्यो रक्तं
नियच्छति ।

पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ॥ ९३ ॥
दाहतृष्णाप्रमोहेभ्यो रक्तस्त्रावाञ्च मुच्यते ।

स०-तण्डुलजलेन चन्दनं शर्कराभाक्षिकान्वितं पीत्वा
दाहादिभ्यो मुच्यते । मुच्यते इति कर्मकर्तरि तड् ।

गुदस्य दाहे पाके वा सेकैलेपा हिता हिमा ॥ ९४ ॥

स०-गुदस्य दाहे पाके च सति सेकलेपा हिमा हिता ।

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।

यदा विबद्धो वायुश्च कृच्छ्राच्चरति वा न वा ॥ ९५ ॥

पिच्छावस्ति तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् ।

स०-अल्पमल्पं पुनः पुनः शूलेन सह यश्च बहुशो रक्तमु-
पवेश्यते । वायुश्च यदा विबद्धो-नानुलोमः, अतः एव कृच्छ्रेण
चरति न वा चरति तदा तस्य-पुरुषस्य, पूर्वोक्त-“त्वक्पि-
ण्डात्” (श्लो ७९) इत्यादिकं पिच्छावस्तिमुपकल्पयेत् ।

पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिशिपाकोविदारयोः ॥ ९६ ॥

पचेद्यवांश्च स काथो घृतक्षीरसमन्वितः ।

पिच्छासुतौ गुदभ्रशे प्रवाहणरुजासु च ॥ ९७ ॥

पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ।

स०-शिशिपाकोविदारयोः पल्लवान् जर्जरीकृत्य यवाश्च
पचेत् । स काथो घृतक्षीरसयुक्तः पिच्छासुत्यादिषु पिच्छावस्ति
प्रयोक्तव्यः । स च क्षतक्षीणानां बलप्रदः ।

प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासनम् ॥ ९८ ॥

स०-प्रपौण्डरीकपक्वेन घृतेनानुवासनं च प्रयोक्तव्यम् ।

रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।

शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥ ९९ ॥

१ ‘शर्कराभागसंयुतः’ इति चक्रदत्तपाठे “शर्करायाः भागः -
चतुर्थोऽंशः, तेन संयुतः इत्यर्थः । तेन शर्करायाश्चत्वारो भागाः,
एकस्तिलस्येति । उक्तं हि जतुकर्णे-“कृष्णतिलान् शर्करापादिकान्
छागीपयसा” इति । एव चरके वाग्भटेऽपि-“कल्कस्तिलानां कृष्णानां
शर्करापाञ्चभागिकः ।” इति । शर्कराभागमपेक्ष्य पञ्चमो भागस्तिल-
कल्कस्येत्यर्थः ।” इति शिवदासः । २ ‘प्रमोहे’ अ स च ।
३ ‘सेका लेपा’ अ । ४ पूर्वोक्त-“परिवेष्ट्य कुशैराद्रि” (श्लो ७३)
इत्याद्युक्तम् । ५ शतावरीघृतं-“शतावरीमूलतुलाचतुष्काद” इत्या-
दिना गुह्यरोगप्रतिषेधे (इ. उ. अ. ३४।३६) उक्तम् ।

स०-रक्त विशा सहितमथवा पूर्व पश्चाद्वा योऽतिसार्यते तस्य लेहार्थं शतावरीघृतमुपकल्पयेत् ।

शर्करार्धाशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकार हिताशिनः ॥१००॥

स०-नवनीतं नव शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षिकचतुर्थप्रमाणं माक्षिकस्य चतुर्थभागेनान्वितं लीढं त-पूर्वोक्तं, विकार हिताहारस्य जयेत् ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत् ।
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १०१ ॥
तदर्धशर्करायुक्तं लेहयेत्क्षौद्रपादिकम् ।
अधो वा यदि वाऽप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥१०२॥

स०-अधो वा ऊर्ध्वं वा यस्य रक्तं प्रवर्तते, स न्यग्रोधादीनां शुङ्गान् आपोथ्य-जर्जरीकृत्य, तप्ते जलेऽहोरात्रं वासयेत् । तेनाम्बुना घृतं पचेत् । तच्च-घृतं, शर्कराया अर्धभागेन युक्तं माक्षिकचतुर्थांशकं लेहयेत् । पूर्वगुणम् ।

श्लेष्मातिसारे वातोक्तं विशेषादामपाचनम् ।
कर्तव्यमनुबन्धेऽस्य पिबेत्पक्त्वाऽग्निदीपनम् १०३
विल्वकर्कटिकामुस्तप्राणदाविश्वभेषजम् ।
वचाविडङ्गभूतीकधानकामरदारु वा ॥ १०४ ॥
अथवा पिप्पलीमूलपिप्पलीद्वयचित्रकम् ।

स०-श्लेष्मातीसारं वातातीसारोक्तं यदामपाचनं तद्विशेषात्तत्र कर्तव्यम्, न तथा वातातीसारोक्तोऽन्य उपक्रमः कार्य इति विशेषशब्दस्यार्थः । अस्य-अतीसारस्य, अनुबन्धे-चिकित्सायां सम्यक् कृतायामप्यशमे सति, विल्वकर्कटिकादिकं पक्त्वा पानमग्निदीपनं पिबेत् । अथवा, वचादीनि पिबेत् । अथवा, पिप्पलीमूलादिकं पक्त्वाऽग्निदीपनं पिबेत् ।

पाठाग्निवत्सकग्रन्थितिकाशुण्ठीवचाभयाः ॥१०५॥
कथिता यदि वा पिष्टाः श्लेष्मातीसारभेषजम् ।

स०-एते पाठादयः कथिता पाचनन्यायेन, चूर्णिता वा श्लेष्मातीसारभेषजमिति । अत्रापि वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेन 'कोष्णवारिणा' इत्येतत्सम्बध्यते ।

सौवर्चलवचाव्योषहिङ्गुप्रतिविषाभयाः ॥ १०६ ॥
पिबेच्छ्लेष्मातिसारार्तश्चूर्णिताः कोष्णवारिणा ।

स०-सौवर्चलादीश्चूर्णितान् कोष्णजलेन श्लेष्मातीसारार्तं पिबेत् ।

मध्यं लीढ्वा कपित्थस्य सव्योषक्षौद्रशर्करम् ॥१०७॥
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ।

१ 'वाऽप्यूर्ध्वं' इ. । २ 'धान्यका' अ । ३ 'त्रकान्' इति क्वचित् । ४ 'लोकितन्या' इति क्वचित् । ५ 'सक्षौद्रं व्योषशर्करम्' इति सङ्ग्रहानुसारी पाठः । तथाच सङ्ग्रहे (चि अ ११)-"लेह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतम् । कपित्थं क्षौद्रेण वा । कट्फलं वा पिप्पलीर्वा" इति ।

स०-कपित्थस्य मध्यं सव्योषमाक्षिकशर्करं लीढ्वा, अथवा कट्फलं माक्षिकान्वितं लीढ्वा, जठररोगान्मुच्यते ।

कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् १०८
भुक्त्वा वा बालविल्वानि व्यपोहत्युदरामयम् ।

स०-कणां माक्षिकान्विता लीढ्वा तक्रं च सचित्रकं पीत्वा बालविल्वानि वा भुक्त्वा जठररोगं व्यपोहति । "उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम् (वेति वाच्यम्)" इति वाऽतद् ।

पाठामोचरसाम्भोदधातकीविल्वनागरम् ॥ १०९ ॥
सुकृच्छ्रमप्यतीसारं गुडतक्रेण नाशयेत् ।

स०-पाठादि गुडतक्रेण पीत्वाऽतीसारं सुकृच्छ्रमपि नाशयेत् । श्लेष्मातीसारं प्रकृतेऽप्यतीसारग्रहणमन्यस्यापि निरामस्य तन्नाशनमिति द्योतनार्थम् ।

*यवान्नीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः ॥ ११० ॥
मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः *समैः ।

*१ "समैरिति समभागे । वृक्षाम्ल-महार्द्रकम् । त्रिगुणैरिति एक-भागापेक्षया वृक्षाम्लादीनां षण्णां प्रत्येकं त्रिगुणत्वम् । षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतं इति सिताकपित्थयोरपि षड्गुणाष्टगुणत्वे एक-गुणापेक्षयैव । एतैः कृतश्चूर्ण इति योज्यः । अरुणस्तु वाग्भट्टटीकायां षड्गुणसितैरिति पदं वृक्षाम्लादितिन्दुकान्तानां विशेषणं व्याख्याय मिलितवृक्षाम्लादिद्रव्यषट्पापेक्षया सितायां षड्गुणत्वमाह । तथा सति सिताभागानां शतमष्टाधिकं भवति । अन्ये तु "षड्गुणसिते कपित्थाष्टगुणे" इति पठन्ति व्याख्यानयन्ति च, -एकभागापेक्षया कपित्थस्याष्टगुणत्वम्, अष्टगुणकपित्थापेक्षया च सितायां षड्गुणत्वमिति, तथा सति सितायां अष्टचत्वारिंशद्भागा भवन्तीति । अपरे तु षड्गुणसितं कपित्थाष्टगुणीकृतं इति चूर्णविशेषणं कृत्वा समुदित-चूर्णापेक्षया सिताकपित्थयोः षड्गुणाष्टगुणत्वमाहुः । एतन्मतत्रयमपि न व्यवहारसिद्धम्, शर्कराकपित्थयोरतिबहुत्वादिति । तस्मादेकभागापेक्षयैव षड्गुणाष्टगुणत्वमिति । कपित्थभागाधिक्यादस्य कपित्थाष्टकसज्ञा ।" इति शिवदासः । कपित्थाष्टकचूर्णस्य शार्ङ्गधरेऽयं पाठः (म अ. ६।५४)-"अष्टौ भागाः कपित्थस्य षड्भागाः शर्करा मता । दाडिमं तिन्तिडीकं च श्रीफलं धातकी तथा ॥ अजमोदा पिप्पली च प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिका । मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकं तथा ॥ सौवर्चलं यमानी च चातुर्जातं मचित्रकम् । नागरं चैकभागा स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ कपित्थाष्टकसज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्रहामयान् । अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणी च व्यपोहति ॥" इति । अस्य व्याख्याने "दाडिममन्त्राम्लम् 'अनारदानां' शब्द-वाच्यम् । कपित्थं कर्षाष्टकम्, सिता षट्कर्षप्रमिता, दाडिमादि-षड्द्रव्यमष्टादशकर्षमितम्, मरिचादित्रयोदशद्रव्यं त्रयोदशकर्षमित्यर्थः । अस्य खाण्डवसज्ञा तन्त्रान्तरे । कुत ? 'लवणाम्लसिता-युक्तं चूर्णं स्यात्खाण्डवमतम् ।' इत्यादिवचनात् । कपित्थाष्टक-सज्ञाऽस्य रूढिः ।" इत्याहमल्लः । "कपित्थस्याष्टौ भागाः-पलानि वा कर्षाणि वा टङ्कानि वा, भागशब्देन पलादीनामभिधानात् ।

वृषाम्लघातकीकृष्णाबिल्वदण्डिमदीप्यकैः ॥ १११ ॥
त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतः ।
चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् ॥ ११२ ॥
कैसश्वासान्निसादार्शः पीनसारोचकान् जयेत् ।

स०—यैवान्यादिभिर्द्रव्यैः समैर्वृक्षाम्लादिभिस्त्रिगुणैर्मूलद्रव्या-
पेक्षया । किम्भूतैरेतैः षड्गुणा सिता येषां वृक्षाम्लादीनां त
एव तैः । षड्गुणसितैश्चूर्णैः कृत इति योज्यम् । एव शर्कराभा-
गानां शतमष्टाधिकं भवति । क(कै) कृतश्चूर्णः ? मूलद्रव्यापे-
क्षयाऽष्टगुणैः कपित्थैः । केचित्तेव पठन्ति—‘षड्गुणसिते क-
पित्थेऽष्टगुणे’ इति । तत्र चेद व्याख्यानम्—मूलद्रव्यापेक्षया
कपित्थेऽष्टगुणे । तथा च किम्भूते ? षड्गुणसिता यस्मात्तथा
तस्मिन्, एव शर्कराभागा अष्टचत्वारिंशत्स्युरिति । अयं चूर्णोऽ-
तीसारादीन् जयेत् ।

कर्षोन्मिता तवक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् ११३
यवानीधान्यकाजंजीग्रन्थिव्योषं पलांशकम् ।
पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ ११४ ॥
गुणैः कपित्थाष्टकवचूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ।
भोज्यो वातातिसारोक्तैर्यथावस्थं खलादिभिः ११५

शर्करा—सिता, षड्भागा—षट्पलादिका । दाडिमाद्या षट् प्रत्येक
त्रिभागिका । स्यादेतच्छर्णित कपित्थाष्टकं स्यात् । तच्च गलामया-
दिकान् व्यपोहतीति स्पष्टार्थः । अन्य एव व्याख्यानयति,—यवा
न्यादित्रयोदशौषधयः समा प्रत्येकं टङ्कमात्रस्योदशटङ्का एतैः,
तिन्तिडीका(वृक्षाम्ला)यै षड्भस्त्रिगुणैः—त्रयोदशेभ्यस्त्रिगुणैरेको-
नचत्वारिंशटङ्कैः, षड्गुणसितैः—त्रयोदशेभ्यः एवाष्टसप्ततिटङ्कैः,
[कपित्थाष्टगुणैः—त्रयोदशेभ्यः एव चतुरधिकशतटङ्कैः, इति ।]
अस्मिन् पक्षे सर्वतोऽर्धगुणा सिता भवति, यथा—कुम्भा(लवङ्गा)-
दौ (शा म. अ. ६।६७) अर्धांशा केन्विच्छर्करा मेलयन्ति ।”
इति काशिराम ।

१ ‘मतिन्दुकै’ चक्र । २ ‘गुणीकृतै’ यो र । ३ ‘गु-
ल्मोदराम’ अ इ । ४ ‘कासश्वासारुची हिक्का कपित्थाष्ट-
मिदं जयेत् ।’ यो र चक्र । ५ ‘वदन्ति’ ड । ६ ‘पित्थाष्ट’ ट ।
७ दाडिमाष्टकचूर्णस्य शार्ङ्गधरेऽयं पाठः (म अ. ६।६०)—“दा-
डिमस्य पलान्यष्टौ शर्कराया पलाष्टकम् । पिप्पली पिप्पलीमूल
यमानी मरिच तथा ॥ धान्यक जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलस-
न्मितम् । कर्षमात्रा तुगाक्षीरा स्वक्पत्रैलाश्च केशरम् । प्रत्येक
कोलमात्रा स्युस्तर्चर्णं दाडिमाष्टकम् । अतीसार क्षय गुल्म ग्रहणी
च गलग्रहम् ॥ मन्दार्शं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ।” इति ।
अस्य व्याख्याने “कोल—कर्षार्धम् । अस्याष्टकसंज्ञा पलाष्टकेन
बोद्धव्या, न तु द्रव्यसङ्ख्याया । शेषं सुगमम् ।” इत्यादिमल्ल ।
८ ‘न्मितं तवक्षीरीचातु’ इ अरुण । ९ “चातुर्जातं द्विकार्षिक-
मिति प्रत्येकम्, निर्देशस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । एव यमान्यादिकमपि
प्रत्येकं पलाशिकम् ।” इति शिवदासः । १० ‘जाजि अ’ अरुण ।

स०—तुगाक्षीरी चतुर्जातं च कर्षोन्मित—कर्षप्रमाणम् ।
यवानी च धान्यकं चाजाजी च यवानीधान्यकाजाजि द्विका-
षिकम् । ग्रन्थिश्च व्योषश्च तत्पलाशक—पलभागिकम् । पलानि
दाडिमादष्टौ, चशब्दात्सिताया अप्यष्टौ पलानि । एवमयमे-
कत—एकस्मिन्, कृतश्चूर्णो दाडिमाष्टक—एतत्संज्ञः । तेन
चातुर्जातकमेकमेवास्य समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः । व्योष-
मप्येकमेवास्यापि समुदायाद्यथोक्त एक एव भागः । एव द्रव्य-
समुदायस्यैकत्वे कल्पनाऽप्यत्राप्याचार्यस्याभिमतैव । यथा (ह
चि अ. १९।४३)—“त्रिकटुतमातिलासुकराज्यमाक्षिकसि-
तोपलाविहिता । गुलिका रसायनं कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्त
समा ॥” इति । सप्तचेति तुगाक्षीर्येका, चतुर्जातं द्वितीयम्,
यवानी तृतीया, धान्यकं चतुर्थम्, अजाजी पञ्चमी, पिप्पली-
मूल षष्ठम्, व्योषं सप्तमम्, दाडिममष्टममिति । अन्ये त्वेव
व्याचक्षते,—पलमिति प्रकृतम् । दाडिममष्टक—अष्टपलप्रमाणं,
यस्मिन् चूर्णे स दाडिमाष्टक इति । यथा चाक्षिरोगे (ह उ
अ. १६।५)—“सितमरिचभागमेकं चतुर्मनोह” इत्यत्र । तच्चर्णं
वातातीसारोक्तैरवस्थावशात् खलपेयादिभिः सह भोजनीयम् ।
सविडङ्गः समरिचः सकपित्थः सनागरः ।
चाङ्गेरीतक्रकोलाम्लः खलः श्लेष्मातिसारजित् ॥

स०—खलः श्लेष्मातिसारजित् । किम्भूत ? विडङ्गादियुत
चाङ्गेरीतक्रकोलैरम्लः ।

क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं लाक्षादि षट्पलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ११७ ॥

स०—क्षीणे श्लेष्मणि पूर्वोक्तमम्लं घृतं—“गुदस्रग्भ्रशयोर्यु-
ज्यात् सक्षीरं साधितं हवि ।” (श्लो. ४८) इत्यादि, तथा
लाक्षादि—“लाक्षानागरवैदेही” (श्लो. ९०) इत्यादि, षट्पल-
यक्ष्मोक्तम् (ह चि अ. ५।२२), पुराणं वा घृतं यवागूम-
ण्डमिश्रितं, दद्यात् ।

वातश्लेष्मविवन्धे वा स्रवत्यति कफेऽपि वा ।
शूले प्रवाहिकाया वा पिच्छावस्तिः प्रशस्यते ॥ ११८ ॥
वचाबिल्वकणाकुष्ठशताह्वालवणान्वितः ।

स०—वातकफविवन्धे, वाऽतिशयेन कफे स्रवति, तथा शूले
सति, प्रवाहिकाया वा सत्या, पिच्छावस्ति—पूर्वोक्त एव “पल्लवान्
जर्जरीकृत्य” (श्लो. ९६) इत्यादिको, वचादिभिर्युक्तं प्रशस्यते ।

१ ‘कत्वात् क’ ड । २ ‘था वाऽक्षि’ ड । ३ अस्याग्रे
“कटुफलं मधुकं रोध्रं त्वग्दाडिमफलस्य च । वातपित्ताति-
सारघ्नं पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ १ ॥ सुस्तं सातिविषा दावीं
वचां शुण्ठीं च तत्समम् । कषायं क्षौद्रसयुक्तं श्लेष्मवाताति-
सारिणे ॥ २ ॥ पीतदारुं वचां रोध्रं कलिङ्गफलनागरम् ।
दाडिमांशुयुतं दद्यात्पित्तश्लेष्मातिसारिणे ॥ ३ ॥” इति इ.
पुस्तकेऽधिकारत्रयं श्लोकाः । ४ ‘च’ इति क्वचित् ।

बिल्वतैलेन तैलेन वचाद्यैः साधितेन वा ॥ ११९ ॥
बहुशः कफवातार्ते कोष्णेनान्वासनं हितम् ।

स०-बिल्वमज्जभ्य उत्पन्न तैल बिल्वतैलम् । तेन वचाद्यै पक्केन, अथवा तैलेन-तिलतैलेन वचाद्यै साधितेन, उभयेनाप्युष्णेन बहुशोऽनुवासन कफवातार्ते हितम् ।

क्षीणे कफे गुदे दीर्घकालातीसारदुर्बले ॥ १२० ॥

अनिलः प्रबलोऽवश्यं स्वस्थानस्थः प्रजायते ।

स बली सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ १२१ ॥

वायोरनन्तरं पित्तं पित्तस्थानन्तरं कफम् ।

जयेत्पूर्वं त्रयाणां वा भवेद्यो बलवत्तमः ॥ १२२ ॥

स०-कफे क्षीणे गुदे च दीर्घकालो योऽतीसारस्तेन दुर्बले-बलहीने सति, अनिल स्वस्थानस्थित -पायुस्थित, अवश्य प्रबलो जायते । स -वायु, बलवान् सहसा-झटिलेव, व्यापादयेत् । तस्मात्त-वायु, शीघ्र जयेत् । त वायु जित्वाऽनन्तर पित्त जयेत् । पित्तस्थानन्तर कफ जयेत् । अथवा, त्रयाणा मध्ये यो बलवत्तमो दोषस्तमेव पूर्व जयेत् ।

भीशोकाभ्यामपि चलः शीघ्रं कुप्यत्यतस्तयोः ।

कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १२३ ॥

स०-भयशोकाभ्यामप्यनिलो यस्मात् कुप्यति, अतस्तयो - भयशोकातीसारयो, वातहरा क्रिया कार्या । न केवल वातहरा, हर्षणाश्वासनानि च कार्याणि, भयशोकनिवृत्तये ।

यस्योच्चारद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः ॥ १२४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया चतुर्थे चिकित्सित-

स्थानेऽतीसारचिकित्सितं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स०-यस्य-अतीसारिण पुरुषस्य, उच्चारत्-मलप्रवृत्ते, विना मूत्रमथवा वात प्रवर्तते दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य सत, तस्य जठररोग शान्त इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थं चिकित्सित-

स्थानेऽतीसारचिकित्सितं नाम नवमो-

ऽध्याय समाप्त ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अतीसारचिकित्सितादनन्तर ग्रहणीदोषचिकित्सितमुच्यते, निदानसामान्यात् । तथा च प्रागुक्तम् (हृ वि अ ८१६४) -“अशोतिसारग्रहणीविकारा ” इत्यादि, अत आह—

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-ग्रहण्यामाश्रितो दोषो ग्रहणीदोष, -तदाश्रितस्थानो-दितकारी वाताद्यन्यतम, तस्य चिकित्सित ग्रहणीदोषचिकित्सितम् । शेष पूर्ववत् ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमैजीर्णवदुपाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ॥ १ ॥

स०-ग्रहणीमाश्रित दोषमजीर्णवदुपाचरेत्-तत्तुल्यसाधनेन लङ्घनो(नाद्यु)कोपचारादिनोपक्रमेत् । अतीसारोक्तविधिना तस्य-ग्रहणीदोषवत् पुसो, यथादोषमाम विपाचयेत् ।

अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।

वितरेत्पटुलघ्वन्नं पुनर्योगाश्च दीपनान् ॥ २ ॥

स०-अन्नकाले-सम्यग् जाताया क्षुधि, यवाग्वाद्यन्न-पेया-विलेप्योदनलक्षण, वितरेत्-दद्यात् । किम्भूतम्^१ पञ्चकोलादि-भिर्युतम् । आदिशब्देनान्यैरप्येवप्रकारैर्द्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तैर्यु-क्तम् । तथा, पटु-लवणम्, लघु-उभयथा मात्रया प्रकृत्या च । पुन -भूयो, दीपनान् षाण्डवादीन् योगान् वितरेत् ।

दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।

पानेऽतीसारविहितं वारि तक्रं सुरादि च ॥ ३ ॥

स०-तथा, आमे सति पेया दद्यात् । किम्भूताम्^२ नागराति-विषायुताम् । तथा, साम्ला-ईषदम्लाम् । पानेऽतीसारविहित वारि तक्र सुरादि च सात्म्यादिवशाद् यथायोग्य तस्मै दद्यात् ।

१ इदं ग्रहणीदोषचिकित्सितं चरके वि० १५ अध्याये, सुश्रुते उ० ४० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे वि० १२ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।
२ “दोषमिति ग्रहणीरोगारम्भक वातादिकम् ।” इति श्रीकण्ठ ।
३ दोषमजीर्णवत् अतीसारोक्तविधिना चोपाचरेत्, इति सम्बन्ध । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (वि अ १२)-“ग्रहणीसमाश्रित दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितीयोक्तविधानेनोपक्रमेत् । अथा-तीसारविधिना च ।” इति । अरुणदत्तव्याख्यानं तु न मनोरमम् ।
४ ‘हणीदोषमाश्रितमजी’ ट ड । ५ ‘धनेनोक्तोप’ ड । ६ ‘वपुसो’ ट.ड । ७ पटुलघ्वन्न-पटुना लवणेन लघुगुणेन च युक्तमन्नमि-त्यर्थः । ८ ‘दिभिर्दीपनैर्द्रव्यैर्यु’ ट. । ९ ‘षाण्डवादीन् वि’ ट. ।

ग्रहणीदोषिणा तक्रं दीपनग्राहिलाघवात् ।
पथ्यं, मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रदूषणम् ॥ ४ ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ५ ॥

स०-ग्रहणीदोषिणा तक्र पथ्यम् । कस्मात् ? दीपनग्राहि-
लाघवात् । दीपनग्राहिशब्दयोरत्र भावप्रधानयोर्निर्देश, यथा-
“द्येकयोर्द्विवचनैकवचने” इत्यत्र । अत एवैतौ भावप्रत्ययान्तेन
लाघवशब्देन सह निर्दिष्टौ । भाष्यकारस्त्वाह-“द्वन्द्वस्त्वपरो य
श्रूयते स सर्वे सम्बध्यते” इति । तेन दीपनग्राहिशब्दयोरपि
भावप्रत्ययार्थसम्बन्धो भवतीति । मधुरपाकित्वात् पित्तप्रदूषण
च न भवति । नचपदेन प्ररूषदूषण पित्तस्य तक्र निषिध्यते ।
तेनार्थात् किञ्चित् पित्तकरमित्युक्तं भवति । कषायोष्णविका-
शित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् । तक्र रूक्षत्वाच्चेति पृथग्निर्देशाद्रू-
क्षत्वस्य तक्रगतस्य यथा कफे हितत्वं द्रव्यस्वभावाच्च तथा कषा-
यादीनामेतद् द्योतयति । वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात्तक्र पथ्यम् ।
किम्भूतम् ? सद्यस्क-सद्योविलोडितम्, अत एव न विदाहि ।
ननु, ग्रहणीदोषिणा तक्र पथ्यमित्येतावदस्तु । किं हेतुनिर्देशेन ?
अत्रोच्यते । लघ्वादिगुणेषु प्राङ्गिरूपितेभ्योऽधिकान् विका-
शित्वमधुरपाकादीनभिधातु दीपनादयोऽपि तत्प्रसङ्गान्निर्दिष्टा ।
अपि च, ग्रहणीदोषिणा तक्र पथ्यं यथा दीपनादिगुणयोगात्त-
थाऽन्यदपि यद्व्यमेवगुण ग्रहणीदोषचिकित्सिते नोक्तं तदपि
ग्रहणीदोषिणा पथ्यमिति हेतुनिर्देशेन द्योत्यते । द्रव्यस्वभावात्तु
विशेषेण ग्रहणीदोषिणा तक्र पथ्यमिति । एष च न्यायोऽन्यत्रापि
सहेतुकद्रव्यकथने योज्य । किञ्च यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धादेव-
निर्देशाच्चायमर्थोऽवतिष्ठते, -यदेवविध तक्र तद् ग्रहणीदोषिणा
पथ्यम्, नान्यादृश यदनुद्धृतस्नेहमथवाऽर्धोद्धृतस्नेह तथाऽ-
तिजातत्वादम्ल तथाऽसद्यस्क विदाहि च, तत्सर्वं ग्रहणीदोषि-
णामपथ्यमेव । तत्रे च रूक्षस्वाद्वम्लादयो गुणा परस्परविरुद्धा
अपि द्रव्यप्रभावात् कफविजयित्वं वातविजयित्वं च यथा
योग कुर्वन्त्येव स्व स्व कर्म, यथा सत्वरजस्तम सज्ञा गुणा ।

१ “मधुरपाकित्वाच्च च पित्तप्रकोपणमिति, अम्लत्वात् पित्तप्र-
कोपणे प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति, चकारान्नापि पित्तं
शमयतीति आकृतम् । किंवा ‘सर्वमेवात्र प्रायो ह्यस्य विदह्यते’
इत्युक्तेर्विदाहजनकं यदस्ति तदपि तक्रप्रयोगे विदाहकृत् भवति,
मधुरपाकित्वात् तक्रस्य । न तु जाताम्लत्वेन पित्तप्रकोपनिषेधाधमय
ग्रन्थ, सद्यस्कप्रयोगेन पित्तकारिणोऽम्लरसस्याभावात् । अम्लं च
न प्रयोज्यं विदाहित्वादेव, अत एवाह-सद्यस्कमविदाहीति । सद्यो-
मथितमेव तक्र पच्यमानावस्थाया विदाहकृत् भवति, किञ्चित्का-
लस्थितं पुनरम्लत्वाद्विदाहि भवत्येव । यत्तु स्वाद्वम्लसान्द्रत्वादित्य-
नेनाम्लरसत्वमुक्तं तदम्लानुरसतया ज्ञेयमित्याहुः ।” इति शिव-
दास । २ ‘प्रकोपणम्’ सि चक्र । ३ ‘काशित्वा’ इ स द्व
सि. । ४ ‘त्वाद्वैक्ष्याच्चैव’ चक्र । ‘त्वाद्वैक्ष्याच्च’ सिद्ध ।
५ ‘भावत्वात्’ ड. ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम् ।
लवणानां च चत्वारि शर्कराया पलायकम् ॥ ६ ॥
तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुप्रीहगुल्मनुत् ॥ ७ ॥

स०-अम्लानां चतुर्णां-कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिणाणां, प्र-
स्थम् । केचित्तु वृक्षाम्लाम्लवेतसदाडिमबदराणामित्याहुः ।
त्रिकटुकात् पलत्रयम् । लवणानां च चत्वारि पलानि । शर्कराया
पलान्यष्टौ । तदेतच्चूर्णं शाकादिष्ववचारयेत्-मिश्रयेत् । तच्च
कासादिजित् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ।
उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाऽथवाऽभयाम् ॥ ८ ॥
ससैन्धवं वचादि वा तद्वन्मदिरयाऽथवा ।

स०-नागरादि पाक्यं काथयित्वाऽऽमघ्नं पिबेत् । अथवा,
तेपा-नागरादीनां, कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् । अथवा, शुष्णी
मुष्णाम्बुना पिबेत् हरीतकी वा । वचादिगणं वा सैन्धवान्वित
तद्वत्-उष्णाम्बुना, पिबेत् । वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ।

वर्चस्यामे सप्रवाहे पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ॥ ९ ॥
विडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरम् ।
सामे कफानिले कोष्ठरुक्करे कोष्णवारिणा ॥ १० ॥

स०-पुरीष आमे तथा सप्रवाहे विडेनोपलक्षितं लवणं
बिडलवणं पिष्टं दाडिमाम्बुना वा पिबेत् । सामे वातकफे कोष्ठ-
रुजाकरे बिल्वादीनि कोष्णवारिणा पिबेत् ।

कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलाभयम् ।
छर्दिहृद्रोगशूलेषु पेयमुष्णेन वारिणा ॥ ११ ॥
पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ।

स०-छर्द्यादिषु कलिङ्गादिकं कोष्णेन वारिणा पेयम् ।
पथ्यादिकं चूर्णं समरिचमुष्णजलेन पिबेत् । पूर्वगुणम् ।

पिप्पलीं नागर पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ॥ १२ ॥
चित्रकं कौटजं क्षारं तथा लवणपञ्चकम् ।
चूर्णीकृतं दधिसुरातन्मण्डोष्णाम्बुकाञ्जिकैः ॥ १३ ॥
पिबेदग्निविवृद्धयर्थं कोष्ठवातहरं परम् ।

स०-पिप्पल्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं दध्यादिभिरग्निविवृद्धयर्थं पि-
बेत् । तस्यां सुराया मण्डस्तन्मण्डः । कोष्ठवातहरं चैतच्चूर्णं स्यात् ।

१ “चतुर्णां प्रस्थमम्लानामित्यत्र चतुरम्लं वृक्षाम्लाम्लवेतस-
दाडिमबदररूपमाहुः । अन्ये तु चव्यत्वगित्यादिप्रयोगे वक्ष्यमाण
कपित्थचुक्रिकावृक्षाम्लदाडिमानां गणमाहुः । तन्त्रान्तरे तु-‘वृक्षाम्ल-
मातुलुङ्गाम्लं बदरं चाम्लवेतसम् । चतुरम्लमिदं प्रोक्तं पञ्चाम्लं
तु सदाडिमम् ॥’ इत्युक्तम् । त्र्यूषणाच्च पलत्रयमिति मिलितात्
पलत्रयम् ।” इति चक्र । २ ‘पार्श्वामयशूलनुत्’ अ इ ।
‘पाण्ड्वामयशूलनुत्’ हे. (स. अ. ६।१४९) । ‘त्पाण्ड्वामय-
गुल्मनुत्’ स. च ।

पटूनि पञ्च द्वौ क्षारौ मरिचं पञ्चकोलकम् ॥ १४ ॥
दीप्यकं हिङ्गु गुलिका बीजपूररसे कृता ।
कोलदाडिमतोये वा पर पाचनदीपनी ॥ १५ ॥

स०—लवणपञ्चकादिभिर्गुटिका बीजपूररसे कृता कोलदा-
डिमजैले वा कृताऽतिशयेन पाचनी दीपनी च स्यात् ।

तालीसपत्रचविकामरिचानां पलं पलम् ।
कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुण्ठी पलत्रयम् ॥ १६ ॥
चतुर्जातमुशीर च कर्षाशं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
गुडेन वटकान् कृत्वा त्रिगुणेन सदा भजेत् ॥ १७ ॥
मद्यषूषरसारिष्टमस्तुपेयापयोनुपः ।
वातश्लेष्मात्मना छर्दिग्रहणीपार्श्वहृद्रुजाम् ॥ १८ ॥
ज्वरश्वयथुपाण्डुत्वगुल्मपानात्ययार्शसाम् ।
प्रसेकपीनसश्वासकासाना च निवृत्तये ॥ १९ ॥
अभयां नागरस्थाने दद्यात्तत्रैव विद्वग्रहे ।
छर्द्यादिषु च पैत्तेषु चतुर्गुणसितान्विताः ॥ २० ॥
पकेन वटका. कार्या गुडेन सितयाऽपि वा ।
परं हि वह्निसम्पर्कालुघिमानं भजन्ति ते ॥ २१ ॥

स०—तालीसपत्रादीनां प्रत्येक पलम् । पिप्पली पले द्वे ।
पिप्पलीमूलस्य द्वे । शुण्ठी पलत्रयम् । चतुर्जातमुशीर च पृथक्
कर्षभागम् । गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा मद्यादीन् पिबन्
सदा भजेत् । किमर्थमित्याह—वातकफात्मकच्छर्द्यादीनां शान्त्य-
र्थम् । तत्र च (त्रैव)—एतेष्वेव च वटकेषु, विद्वग्रहे—विद्विबन्धे
सति, अभया नागरस्थाने दद्यात् । छर्द्यादिषु पूर्वोक्तेषु पित्तो-
द्भवेषु सत्सु गुडवर्जं चतुर्गुणसितया युक्ता वटका कार्या ।
वटकानां विधानमाह—पकेन गुडेन वटका कार्या, सितया वा
पक्वया कार्या । किमिति पक्वेन क्रियन्ते ? इत्याह—यस्मात्का-
रणादग्निसम्पर्कात् ते—वटका, पर लघुत्व भजन्ति । लघोर्भावो
लघिमा, “पृथ्वादिभ्य इमनिच् ।” “टे” इति टिलोप ।

सामचिकित्सामुक्त्वा निरामचिकित्सा विशेषेणाह—

अथैनं परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशो भिषक् ॥ २२ ॥
किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वग्रौ सक्तविष्णूत्रमारुतम् ।
द्याहं त्र्यहं वा संस्नेह्य स्विन्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥ २३ ॥
तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥ २४ ॥

स०—मारुतग्रहणीगदा विद्यन्ते यस्येति “अर्शआदित्वात्
(भ्योऽ)अच्” । एन—मारुतग्रहणीगदवन्त, दीपनीयौषधयुत-
पञ्चकोलप्रायद्रव्यानिर्वृत, वह्निसन्धुक्षणार्थमल्पमात्रया घृत पाय-
येत् । किञ्चित्सन्धुक्षिते—मनाक् सन्दीपिते, त्वग्रौ सति सक्त-

विष्णूत्रपवन नर द्वे दिने त्रीणि वा संस्नेह्य—स्नेहयित्वा, अनन्तर
स्विन्नाभ्यक्तं कृत्वा निरुहयेत् । ततो—निरुहादनन्तर, मारुते
शान्ते सल्लेखण्डतैलेनाथवा तैल्वकेन (हृ चि अ. २१।३२)
घृतेन सक्षारेण स्रस्तदोष—प्रच्युतदोष, विरेचयेत् ।

शुद्धरुक्षाशयं बद्धवर्चस्कं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन तं ततः ॥ २५ ॥
निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक्चाप्यनुवासितम् ।
लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ २६ ॥

स०—शुद्धो रुक्ष आशयो यस्य स एवम्, तथा बद्ध वर्च-
पुरीष यस्य तम्, शुद्धरुक्षाशयमिति हेतौ प्रथमा, शुद्धरुक्षाश-
यत्वेन बद्धवर्चस्कमित्यर्थः । तथाविधं नरमनुवासयेत् । केन ?
दीपनीयानि—नागरादीनि, अम्लानि—वृक्षाम्लमातुलुङ्गदाडिमा-
दीनि, वातघ्नानि—कुष्ठरास्त्रैरण्डादीनि, तैदीपनीयाम्लवातघ्नै-
रसिद्धतैलेन । निरुद्धं विरिक्तं च विधिना चानुवासितं मात्रयेत्यर्थः,
सम्यक् चाप्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं पुनः सर्पिं शीलयेत् ।

पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।
रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गशठिभिर्वृतम् ॥ २७ ॥
शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ।
शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २८ ॥
तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
काञ्जिकेन च तत्पक्रमग्निदीप्तिकरं परम् ॥ २९ ॥
शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

स०—पञ्चमूलादिभिः कल्कैर्द्रव्यैः शुक्तादिभिर्द्रव्यैः सामा-
न्यपरिभाषया घृतं पचेत् । पञ्चमूलमिह महद्वाह्यम्, सुतरा
वातघ्नत्वात् । एतच्च घृतं परमग्निदीप्तिकरं शूलादिघ्नम् ।

सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्धृतम् ॥ ३० ॥

स०—बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

तैलमभ्यञ्जनार्थं च सिद्धमेभिश्चलापहम् ।

स०—एभिः पञ्चमूलादिभिर्वृतौषधैः सिद्धं तैलं वाऽभ्यञ्ज-
नार्थं हितम् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥ ३१ ॥
वाते श्लेष्माघृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

स०—एतेषामौषधानां पञ्चमूलादीनां चूर्णमुष्णाम्बुना वा
पिबेत् । कस्यामवस्थायामित्याह—वाते । किम्भूते ? श्लेष्माघृते,
तथा सामे कफे वा, वातेनोद्धते सामे वा ।

अधुना पित्तग्रहणीरोगचिकित्सामाह—

अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा ॥ ३२ ॥

१ ‘रसेन कृ’ ड. । २ ‘जलेन वा’ ड. । ३ ‘द्यादत्रै’ इ. ।
४ ‘मित्यतिप’ ट.ड. । ५ ‘काममा’ अ.इ. । ६ ‘त, अल्पमा’ ड. ।

१ ‘संस्नेहयित्वा’ ट.ड. । २ ‘म्यग्वाऽप्य’ अ.इ. । ३ ‘म्य-
ग्वाऽप्य’ इति क्वचित् ।

हत्वा तित्तलघुग्राहिदीपनैरविदाहिभिः ।

अन्नैः सन्धुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तित्तकैः ॥ ३३ ॥

स०—अग्निपित्तयोर्ग्रहण्याश्रयत्वाद् द्रवत्वाच्च यदग्नेः प्लावक पित्तमूर्ध्वाधः प्रपन्नं तद्यथासन्नदेशं वमनेन विरेकेण वा हत्वा, अनन्तरं तमग्निमन्नैस्तित्तलघुग्राहिदीपनैः सन्धुक्षयेत् । किम्भूतैः^१ अविदाहिभिः, न तु सामान्येन दीपनैः । न केवलमेव विधैरन्नैरग्निं सन्धुक्षयेत्, तथा च चूर्णैः स्नेहैश्च तं सन्धुक्षयेत् । किम्भूतैः^२ तित्तकैः—तित्तद्रव्यभूयिष्ठैश्चैस्त्वैस्तित्तद्रव्यसाधितैः स्नेहैश्च ।

“चूर्णैरग्निं सन्धुक्षयेत्” इत्युक्तम् । अतश्चूर्णान्याह—

पटोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तातिक्तकपर्पटम् ।

कुटजत्वक्फलं मूर्वा मधुशिग्रुफलं वचा ॥ ३४ ॥

दार्वात्त्वक्पद्मकोशीरयवानीमुस्तचन्दनम् ।

सौराष्ट्रयतिविषाव्योपत्वगेलापत्रदारु च ॥ ३५ ॥

चूर्णितं मधुना लेह्यं पेयं मधैर्जलेन वा ।

हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ॥ ३६ ॥

कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ।

स०—मधुशिग्रु—सोभाजनकविशेषः, तस्य फलं श्वेतमरिचाख्यम् । एतत्पटोलादिकं चूर्णितं मधुना लेह्यमथवा जलेन पेयं मधैर्वा । तच्च हृद्दोगादीन् नाशयेत् ।

भूनिम्बकटुकामुस्तायूपणेन्द्रयवान् समान् ॥ ३७ ॥

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भागान् षोडश चूर्णयेत् ।

गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ॥ ३८ ॥

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारंजित् ।

स०—भूनिम्बाद्यान् समभागान् चित्रकात् द्वौ कुटजत्वक्वा षोडश भागाश्चूर्णयेत् । तदेतच्चूर्णं गुडयुतेन शीताम्बुना पीतं ग्रहणीरोगादिहरम् ।

नागरातिविषामुस्तापाठाबिल्वं रसाञ्जनम् ॥ ३९ ॥

कुटजत्वक्फलं तिक्ता धातकी च कृतं रजः ।

क्षौद्रतैण्डुलवारिभ्यां पैत्तिके ग्रहणीगदे ॥ ४० ॥

प्रवाहिकारोगुदरुग्रक्तोत्थानेषु चेप्यते ।

स०—नागरादिद्रव्यं चूर्णितं क्षौद्रतैण्डुलजलाभ्यां सह पैत्तिकं कग्रहणीरोगं इष्यते, प्रवाहिकादिषु च ।

चन्दनं पद्मकोशीर पाठां मूर्वा कुटजटम् ॥ ४१ ॥

षड्ग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णाटरुषकान् ।

१ ‘बदास’ ड । २ ‘रनुत्’ स च चक्र । ३ तण्डुलजल—तण्डुलादष्टगुणेन षड्गुणेन वा तोयेन तण्डुलान् भावयित्वा यत्सम्पद्यते जलम् । तथा चोक्तं वृन्देन (ग्रहण्यधिकारे श्लो १६)—“जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्षणि ॥” इति । चक्रेण च (ग्र श्लो ११)—“शीतं कषायमानेन तण्डुलोदककरपना । केऽप्यष्टगुणतोयेन प्राडुस्तण्डुलं भावयन् ॥” इति । ४ ‘णीगद इ’ ट ।

पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ॥ ४२ ॥

कटुकां रोहिणीं मुस्तां निम्बं च द्विपलाशकान् ।

द्रोणेऽपा साधयेत्तेन पचेत्सर्पिः पिचून्मितैः ॥ ४३ ॥

किराततिक्तेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ।

पित्तग्रहण्या तत्पेयं कुष्ठोक्तं तित्तकं च यत् ॥ ४४ ॥

स०—चन्दनादिद्रव्यं प्रत्येकं द्विपलाशरुमपा द्रोणे पचेत् । तेन कायेन पिचुप्रमाणैश्च किराततिक्तादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । कुटजट—श्योनाक । आस्फोता—उत्पलसारिवा । कपी—तनो—वानीर । अत्र च सर्पिः प्रमाणं काथापेक्षया द्वात्रिंशत्पलानि कल्पयानि, न तु कल्कापेक्षया पञ्च पलानि । काथादिद्रवद्रव्यस्य स्नेहपाके प्राधान्यात् । यत् काथादिद्रवमन्तरेण स्नेहपाकोऽपि नोपपद्यते, न तु तथा कल्कं विना । तस्मात् काथस्य प्राधान्यात् काथापेक्षयैव सर्पिर्ग्राह्यम् । तत्—एतद्धृतं, पित्तग्रहण्या पेयम् । यच्च कुष्ठचिकित्सिते (चि अ १९।२) गदितं तित्तकं घृतं तच्च पेयम् । चशब्दो महातित्तकस्यापि ग्रहणार्थः ।

श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह—

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ४५ ॥

स०—श्लेष्मदुष्टायां ग्रहण्या तीक्ष्णैर्द्रव्यैः प्रच्छर्दने—वमने, कृते सति प्रथमं कट्वम्ललवणक्षारैरग्निं विवर्धयेत् ।

पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।

बीजपूरप्रगाढैश्च सिद्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ४६ ॥

स०—पञ्चकोलादिभिः सिद्धैः—कथितैः, पेयादिकं कल्पयेत् । गन्धपलाश—गन्धपत्रम् ।

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गं च ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धं च तथा भल्लातकाढकम् ॥ ४७ ॥

मज्जिष्ठाऽष्टपलं चैतज्जलद्रोणत्रये पचेत् ।

द्रोणशेषं शृतं शीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥ ४८ ॥

एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रूपिते ।

कुम्भे मांसं स्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

ग्रहणीं दीपयत्येष बृंहणः पित्तरक्तनुत् ।

शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनं ॥ ५० ॥

स०—मधूककुसुमानां द्रोणम् । ततो—मधूकपुष्पेभ्यः, अर्धेन विडङ्गम् । ततो—विडङ्गात्, चित्रकस्यार्धम् । भल्लातकस्य चाढकम् । मज्जिष्ठायां पलान्यष्टौ । एतत्सर्वं पानीयद्रोणत्रये पचेत् । एतच्च द्रोणशेषं शृतं शीतं मधुनोऽर्धाढकेन संयुक्तमेलानिभिः कुम्भे रूपिते—लिप्ते, मांसं स्थितं त—एवविधं जातं, आसवं प्रयोजयेत् । एष—आसवो, ग्रहणीं दीपयति बृंहणो रक्तपित्तादिनाशनः ।

१ ‘तनम्’ अ इ । २ ‘लाशिकम्’ स च । ३ ‘विडङ्गानां त’ स च । ४ ‘मांसस्थितं’ अ स च । ५ ‘हणो रक्तपित्तनुत्’ अ । ६ ‘द्रोणाशेन शृ’ ड ।

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्धक्षयीकृतम् ।

क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत्सन्निधापयेत् ॥ ५१ ॥

तत्पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः ।

स०-मधूकपुष्पाणां कुडवस्वरसं च कथितमर्धक्षयीकृत-
अर्धावशेष, शीतं माक्षिरुचतुर्थभागयुतं पूर्ववत्-पूर्वेण तुल्यमे-
लादिरूपिते भाण्डे मासं यावत्, सन्निधापयेत्-सम्यक् स्थाप-
येत् । “मधूकपुष्पकुडव” इत्यादि योऽयं परिमाणनिर्देशः स
इह मात्रादिप्रदर्शनपरः । अनया दिशाऽयं सन्वातव्यो बहु,
न त्वेतावान् । अन्यथा ह्यल्पसम्भृतत्वादयमासवो न शोभन
स्यात् । अन्यत्र त्वासवारिष्टलेहादौ परिपूर्णत्वात् यथानिदिष्टेव
मात्रा यथोक्तगुणकलापं करोति, न न्यूनाविकेति वेद्यम् । तत्-
एतत्, पिबन्नातुरो हितभोजी सन् सर्वान् ग्रहणीदोषान् जयति ।

तद्ग्राक्षेभुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥ ५२ ॥

स०-[तद्वत्-] यथैष मधूकपुष्पकाथ आसुतस्तथैव, द्राक्षा-
दिस्वरसानासुतान् पिबेत् । यथा च मधूकपुष्पाणां काथ आ-
दिष्टो ग्रन्थकृता तथैव द्राक्षादीनां स्वरसाभावे काथो ग्राह्यः,
तस्य दिक्प्रदर्शनपरत्वात् ।

हिङ्गुतिकावचामाद्रीपाटेन्द्रयवगोक्षुरम् ।

पञ्चकोलं च कर्षाशं पलाशं पटुपञ्चकम् ॥ ५३ ॥

घृततैलद्विकुडवे दध्ना प्रस्थद्वये च तत् ।

आपोथ्य काथयेदग्नौ मृदावनुगते रसे ॥ ५४ ॥

अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णीकृत्य घृताद्भुतम् ।

पिबेत्पाणितलं तस्मिन् जीर्णे स्यान्मधुराशनः ॥ ५५ ॥

वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्याद्विषगरांश्च सः ।

स०-हिङ्गुवादि कर्षप्रमाणं लवणानि पञ्च पलप्रमाणानि ।
तदेतद्धृततैलयोः कुडवद्वये दधिप्रस्थद्वये चापोथ्य-सङ्घुय,
मृदावग्नौ काथयेत् । रसे चानुगते-प्रविष्टे सति, अनन्तरमन्त-
र्धूमं कलशे दग्ध्वा ततश्चूर्णीकृत्य कर्षमात्रं घृतालोडितं पिबेत् ।
तस्मिन् जीर्णे मधुरभोजी स्यात् । स च-क्षारो, वातकफरो
गादीन् हन्ति ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपर्पटम् ॥ ५६ ॥

दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेदग्निविवर्धनम् ।

स०-भूनिम्बादीनि दग्ध्वा माहिषमूत्रेण पिबेत् । तच्च पीतं
बहिर्वर्धयति ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ॥ ५७ ॥

मुस्ता च छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ।

स०-कटुरोहिणी-कटुका । हरिद्राद्वयादेरुच्छागमूत्रेण सिद्धः
पूर्ववदग्निवृद्धिकृतः क्षारः ।

१ ‘पुष्पकुडव शृत’ इति पाठोऽरुणदत्तसम्मतोऽपि सङ्ग्रहचक्रा-
सम्मतत्वाच्चिन्त्य । २ ‘ह दिङ्मात्रप्र’ ट. । ३ ‘ल्पसम्भारसम्भृ’ ड ।
४ ‘चूर्णं कृत्वा’ स च ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ॥ ५८ ॥

वार्ताककुडवं चार्कादग्नौ द्वे चित्रकात्पले ।

दग्ध्वा रसेन वार्ताकाडुटिका भोजनोत्तराः ॥ ५९ ॥

भुक्तमन्नं पचन्त्याशु कासश्वासांशसां हिताः ।

विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ ६० ॥

स०-सुधास्तम्भाच्चत्वारि पलानि, लवणत्रयात्रीणि पलानि,
पक्वशुष्कवार्ताककुडवम्, अर्कादग्नौ पलानि, चित्रकपले द्वे,
एतत्सर्वं दग्ध्वा, ततो वार्ताकानां रसेन कृता गुलिका भुक्त-
उपयुक्त, भोजनं पचन्त्याशु । कासादिभ्यो हिताः । विसूचि-
कादिभ्यश्च स्मृताः ।

मातुलुङ्गशठीरास्त्राकटुत्रयहरीतंकि ।

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ पञ्चपटूनि च ॥ ६१ ॥

सुखाम्बुपीतं तच्चूर्णं बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

स०-मातुलुङ्गादिकं चूर्णमुष्णोदकेन पीतं बलादिवर्धनम् ।

श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे सवाते तैर्घृतं पचेत् ॥ ६२ ॥

धान्वन्तरं षट्पलं च भल्लातकघृताभयम् ।

स०-श्लैष्मिके ग्रहणीदोषे वातान्विते तै-मातुलुङ्गादिभिः,
घृतं पचेत् । अथवा, धान्वन्तरं घृत-प्रमेहचिकित्सिते “दश-
मूलशठी” (चि अ १२।१९) इत्यादिकम् । षट्पल-राज-
यक्ष्मचिकित्सिते “पञ्चकोलयवक्षार” (चि अ ५।२२)
इत्यादिकम् । भल्लातकघृत-गुल्मोक्तं “भल्लातकानां द्विपल”
(चि अ १।४।८०) इत्यादिकम् । अभयाघृत-उदरचिकि-
त्सिते “हरीतकीसूक्ष्मरज” (चि अ १।५।२८) इत्यादिकम् ।

विडकाचोषलवणस्वर्जिकायावशूकजान् ॥ ६३ ॥

सप्तलां कण्टकारी च चित्रकं चैकतो दहेत् ।

सप्तकृत्वः सुतस्यास्य क्षारस्यार्धाढके पचेत् ॥ ६४ ॥

आढकं सर्पिषः पेयं तदग्निबलवृद्धये ।

स०-विडलवणं काचलवणं-कृष्णलवणं, क्षारलवणं स्वर्जि-
कादीश्चैकस्मिन् कृत्वा दहेत् । सप्तवारानस्य क्षारस्य सुतस्य
चार्धाढके सर्पिषः आढकं पचेत् । तद्धृतमग्निबलादिवृद्धये पेयम् ।

१ “त्रिपलं लवणत्रयादिति मिलित्वा, निर्देशस्य मानप्रधान-
त्वात् । ‘त्रिफलालवणानि च’ इति ये पठन्ति, ते त्रिफलालवणै-
र्मिलित्वा चतुष्पलं वदन्ति पूर्वोक्तचतुष्पलमित्यस्यापि सम्बन्धात् ।
लवणान्यविशेषात् पञ्चैवेत्याहुः । अर्कादिति अर्कमूलात् । भोजनो-
त्तरा इति भोजनमुत्तर-पश्चात्कालीनं, यासां तथा । किंवा भोजना-
दुत्तरा ।” इति शिवदास । २ ‘वार्ताकात् कु’ अ । ३ ‘दग्ध्वा
वार्ताकुरसे गु’ स च । ४ ‘भुक्तं भुक्तं प’ स च । ‘भुक्त्वा
भुक्तं प’ चक्रः । ५ ‘तकी’ इति कान्वित् । ६ ‘मूल शठी’
इत्यग्रे पाठः ।

निचये पञ्चकर्माणि युज्याच्चैतद्यथाबलम् ॥ ६५ ॥

स०-निचये-सन्निपातजे ग्रहणीदोषे, पञ्चकर्माणि-वमनविरेचनास्थापनानुवासननस्यानि, यथाबलं युज्यात् । यद्यपि शिरोविरेचनाख्यस्य कर्मणो बाहुल्येन ग्रहणीदोषे प्रयोजनं न तथा दृश्यते यथा वमनादीनाम्, तथाऽपि भूयस्त्वमुररीकृत्य पञ्चकर्माणीत्युक्तम् । चशब्दाद्यदेतद्ग्रहणीत्रये प्रतिदोषमाश्रित्योक्तं कर्म तदपि निचयोत्थे ग्रहणीदोषे युज्यात् ।

इति ग्रहणीदोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्सामभिधायेदानीं प्रतिपुरुषं प्रतिदोषं मन्दाग्नित्वमाश्रित्य यथावस्थं चिकित्सितं निर्दिशन्नाह—

प्रसेके श्लेष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतित्तकम् ।

योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ ६६ ॥

क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।

दीपनं बहुपित्तस्य तित्तं मधुरकैर्युतम् ॥ ६७ ॥

स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।

स०-प्रसेको द्विविधः-वातिकः श्लेष्मिकश्च । तत्र मन्दाग्नेः श्लेष्मप्रकोपजे प्रसेके दीपनं रूक्षतित्तं यद् द्रव्यं तत्प्रयोज्यम्, न घृतं नापि मधुराम्ललवणादिकम् । श्लेष्मजप्रसेकस्य च लक्षणम् (हृ. चि. अ. ५।६३)-“श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।” इत्यादि । कृशस्य पुनर्मन्दाग्नेः कफोदये सति व्यत्यासात् पर्यायेणैव व्यतिकर्मव्यवहारार्थं । व्यत्यासात् स्निग्धरूक्षं योज्यम्, -स्निग्धं योजयित्वा रूक्षं योज्यं रूक्षं योजयित्वा स्निग्धं योज्यमित्यर्थः । यदि हि कृशे बहुकफे रूक्षे च नरे रूक्षमेव युज्यात्, ततो रूक्षे केवले युज्यमाने कार्यस्य वृद्धिः स्यात् । अथ स्नेहमेव युज्यात्, ततः स्नेहे केवले युज्यमाने कफवृद्धिः स्यात् । इति व्यत्यासेन स्निग्धरूक्षमुपयोज्यम् । क्षीणक्षामशरीरस्य तु कफोदये दीपनं द्रव्यं-पञ्चकोलादिकं, स्नेहै-घृतादिभिः, संयुतं स्नेहसंयुक्तं युज्यात् । बहुपित्तस्य मन्दाग्नेस्तित्तं मधुरकैर्द्रवैर्युक्तं दीपनं योज्यम् । बहुवातस्य मन्दाग्नेर्नरस्य स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तं प्रायेण शस्यते ।

स्नेहस्य मन्दाग्निविषयेभ्योऽन्यद्रव्येभ्यः प्रायेण प्राधान्यं सर्वपुरुषं प्रति द्योतयितुमिदं ब्रूते—

स्नेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनम् ॥ ६८ ॥

नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

स०-एवेत्यवधारणे । परं-प्रधानं, स्नेहमेव मन्दाग्नेर्विद्यात्, न ततोऽन्यद् द्रव्यम् । तस्मान्मन्दाग्नेर्दोषप्रतिपक्षभूतैरौषधैर्युक्तं स्नेहो बाहुल्येन पथ्यः । अत एवेदं कारणं निर्दिशन्नाह-नाल-

१ शिरोविरेचन-नस्यम् । २ ‘स्नेहाम्ललवणैर्युक्तं च’ स मू ।

‘बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम् ।’ स च । “स्नेहलवणाम्लयुतमिति दीपनं [विशेषण]मित्यर्थः ।” इति चक्रः । ३ ‘ये-णापीतिकर्म’ इति कचित् । ४ ‘व्यतिहा’ ट । ५ ‘पयुक्तम्’ ट.ड । ६ ‘पक्षैरौ’ ट. ।

मित्यादि । यस्मात् स्नेहो दीपितस्याग्नेः सुष्ठु गुर्वप्यन्नं शमायनालं-पर्याप्तम् । तस्मात् स्नेह एव दुर्बलानलदीपनाय श्रेष्ठः ।

योऽल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे वर्चः पक्वमपि श्लथम् ६९ मुञ्चेत्पट्पौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।

तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्मणि नियोजितः ॥ ७० ॥

समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि स ।

स०-य-नरः, अल्पाग्नित्वात्कफे क्षीणे सति पुरीषं पक्वमपि शिथिलं मुञ्चेत्, स-नरः, अल्पमल्पं घृतं पिबेत् । किम्भूतम्? पट्पौषधयुतं-सैन्धवशुष्ठीयुक्तम् । तेन-सर्पिषा, समानं स्वमार्गमानीय स्वकर्मणि-अन्नपचनाव्ये, नियोजितोऽग्निं सन्दीपयति । यतोऽसौ-समानः, अग्नेः सन्धुक्षकः ।

पुरीषं यैश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥ ७१ ॥

स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।

स०-यश्च-पुरुषः, पुरीषं कठिनत्वात्-सहतत्वाद्धेतोः, कृच्छ्रेण मुञ्चति । स-नरः, लवणैः पञ्चभिर्युक्तं घृतं पिबेत् । किम्भूतम्? अन्नावग्रहः-अन्नेनावग्रहः सहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबन्धोऽवष्टम्भो यस्य तदेवम् । घृतं पीत्वाऽन्नं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ ७२ ॥

स०-रौक्ष्याद्धेतोर्मन्देऽग्नौ सति सर्पिरथवा तैलं दीपनीयैर्युतं पिबेत् ।

क्षारचूर्णासवारिष्ठान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।

स०-स्नेहातिपानाद्धेतोर्मन्देऽग्नौ सति क्षारादीन् पिबेत् ।

उदावर्तात्तु योक्तव्या निरुहस्नेहवस्तयः ॥ ७३ ॥

स०-उदावर्तात्पुनर्मन्देऽग्नौ सति निरुहस्नेहवस्तयः प्रयोक्तव्याः ।

दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ।

स०-दोषाऽतिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ सति वमनविरेचनादिभिर्हितदोषं कृतसंशुद्धिरन्नविधिं-पेयादिक्रमः, आचरेत् ।

व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥ ७४ ॥

स०-व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव दीपनं स्यात्, नान्यत्तथाद्रव्यम् ।

अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्धृतम् ।

अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ ७५ ॥

स०-अध्वोपवासक्षामत्वैर्मन्देऽग्नौ यवाग्वा सह घृतं

१ ‘पनश्रेष्ठ’ ट.ड । २ ‘ह्यसौ’ अरुणः । ३ ‘यस्तु कृ’ स.ड. ।

४ ‘तात्प्रयो’ अ.इ. । ५ ‘अग्नौ शुद्धो दोषविधिः’ स.च. । “दोषविधिः-अग्निमान्द्यकारकदोषौषधविधिम्” इति चक्रः । ६ ‘भजेत्’ अ. । ७ “सर्पिरेवेति केवलस्य निरौषधस्य सर्पिषः प्रयोगप्रदर्शनम् ।” इतीन्दुः ।

पाययेत्, वेद्य इति शेषः । किम्भूतम्^१ अग्नेनावपीडितमन्ना
वपीडितम्, मध्यभक्त घृतमित्यर्थः । एव पीत बल्य वृहण
दीपन च तद्वति ।

दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनाम् ॥ ७६ ॥
लघूष्णकटुशोथित्वाद् दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमासत्वात्पर च बलवर्धनाः ॥ ७७ ॥

स०-दीर्घकालप्रसङ्गात् मन्देऽग्नौ सत्यसम्यग्गहाररसपरि-
णत्या हेतुभूतया क्षामक्षीणकृशान्नरान् पिशिताशिना-प्रसहा-
दीना, रसैः साम्लैर्भोजयेत् । कस्मात्तानेतान् भोजयेत्^२ इत्याह-
लघूष्णेत्यादि । लघुत्वादुष्णत्वात्कटुत्वाच्छोधनत्वाच्च ते रसा
शीघ्रमग्निं दीपयन्ति । भावप्रधाननिर्देशः पूर्ववच्चात्र योज्यः ।
ननु, प्रागभ्यधाया (ह सू अ ६।६१)-“गुरुष्णस्निग्धम-
धुरा वर्गाश्वातो यथोत्तरम् ।” इति । इह च प्रसहाना लघुत्व
मुच्यते । तदिमे वचसी परस्पर व्यौघाते । अत्र ब्रूमः ।
लाघवशब्दोऽत्र क्रियाविशेषार्थः । धावनलवनलङ्घनादिका चेष्टा,
तस्या पाटवविशेषो लाघवम् । यथा च प्रागध्यगीष्ट (ह सू
अ २।१०)-“लाघव कर्मसामर्थ्य” इति । एव चात्रावि-
रोधः । हेतुनिर्देशादन्येऽप्येवप्राया ये मासरसास्तानप्येतान्
भोजयेदिति । ते च-प्रसहा, मांसोपचितमासत्वाद्धेतोः सुष्ठु
बलं वर्धयन्ति ।

क्षेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ।
सम्यक् प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्धते ॥ ७८ ॥

स०-क्षेहादिभिः सम्यक् प्रयुक्तैः शरीरस्याग्नेश्च बल
वर्धते । तस्मात् क्षेहादयो यथावस्थ प्रयोज्या इति भावः ।

अधुना क्षेहस्याग्निवृद्धिकरत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति—

दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ ७९ ॥

स०-यथा-येन प्रकारेण, सारदारुभिः-शमीखदिरादिभिः,
सस्नेहैर्बाह्योऽग्निर्दीप्तः स्थाणु-स्थिरश्च, जायते । तथैव कोष्ठगो-
ऽग्निः सस्नेहैः पथ्यरूपैराहारैः पटुतरः स्थिरश्च सम्पद्यते ।

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनोऽवृत्तः ॥ ८० ॥

स०-नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते । न चातिभोजनेन ।
अत्रैव दृष्टान्तमाह-यथा बाह्योऽग्निर्निरिन्धनो न दीप्यते-
नश्यति । अल्पोऽग्निर्बाह्योऽतीन्धनेन-बहुभिर्दारुभिः, आवृतो
नश्यति, न दीप्यते । एव कोष्ठाग्निरप्यभोजनातिभोजनाभ्या
नश्यति, न दीप्यत इत्यर्थः ।

१ “क्षामो-व्यवसायशून्यः । क्षीणो-दुर्बलः । कृशो-हीन
मासः ।” इति चक्रः । २ ‘धित्वैर्दीप्य’ इति सङ्घः । ३ ‘बाध्यते’ ट ।
४ ‘चावि’ ट । ५ ‘स्थाणुश्च’ स स. । ६ ‘नान्वित’ अ इ. ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ ८१ ॥
पक्त्वाऽन्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च सङ्क्षिपन् ।
मारयेत्स्यात्स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ८२ ॥

स०-यस्मिन् काले कफे क्षीणे-क्षयः याते, अतः एव स्व-
स्थाने-आमाशयाख्ये, पित्तं वृद्धम् । किम्भूतम्^१ पवनानुगम् ।
मारुतेन धैमनस्वभावेन पश्चाद्युक्तम् । अतः एव तत्पित्तमग्निं
वर्धयति । तदा-तस्मिन्काले, असावनलो-जाठराग्निः, सा-
निल-पवनसहितो, अन्नं पक्त्वाऽनन्तरं पक्त्व्याभावात्
सर्वान् वातून् पक्त्वा, आशु पुरुषं मारयेत् । किं कुर्वन्^२ ओजश्च
सङ्क्षिपन्-सहरन्, विनाशयन्नित्यर्थः । ननु, पित्तानिलयोर्द्वयो
प्रकृतत्वात् सपित्तानिलोऽनलः इति वक्तुं युक्तं स्यात् । मैवम् ।
“पित्तं वह्निर्वह्निजं वा” (ह शा अ ३।९०) इति कृत्वा
तदानीं जाठराग्निना सहैकता प्राप्तं पित्तमिति सानिलोऽनलः इति
निर्दिष्टम् । स-अत्यग्निपीडितो, ना-पुरुषो, भुक्ते स्वस्थः
स्यात् । जीर्णे तु ताम्यति-उपतप्यते । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुप-
तापार्थं ताम्यति । तमकलक्षणेऽपि प्रागध्यगीष्टः ।

अथास्योपद्रवान् वक्ति—

तृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसम्भवाः ।

स०-तृष्णादयो रोगा अत्यग्नौ सम्भवन्ति ।

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ८३ ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निसिवाम्बुभिः ।

स०-तमत्यग्नि-भस्मकारयः, गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शान्तिं
नयेत् । कमिव^३ दीप्त-इन्द्रमग्निं बाह्यं, यथा जलैः ।

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ८४ ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा रथैनं न विपादयेत् ।

स०-मुहुर्मुहु-क्षणेक्षणे, अजीर्णेऽपि भोज्यानि-कृशरा
दीनि, उपहारयेत्-आहारार्थं प्रकल्पयेत् । अजीर्णेऽपीत्यपिश
ब्दात् किमुत जीर्णे भोज्यानुपहारयेदिति । किमित्येव क्रियते^४
इत्याह-यस्मात्तस्मात्तथा तेन प्रकारेणाजीर्णेऽपि पुनः पुनराहा-
रोपयोगेन निरिन्धनोऽग्निरन्तरं-अवकाशः, लब्ध्वा यथा एनं न
विपादयेत् ।

कानि भोज्यानि^५ इत्याह—

कृशरा पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥ ८५ ॥

१ “ये चोक्ता विषमाद्यास्त्रयोऽग्नयः । तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः”
इति निदानस्थाने (अ ८।२९) उक्तम् । तत्र विषमस्य मन्दस्य च
वातश्लेष्मचिकित्सयैव प्रायेण प्रतीकारः प्रदर्शितः । तीक्ष्णस्य त्वग्नेः
प्रस्तुतस्य व्याधिवैलक्षण्यात् महारोगत्वाच्च पृथगेव यदेत्यादिना
कारणं चिकित्सितं चोच्यते ॥ अन्तर-हृदयम् ।” इतीन्द्रः ।
२ ‘येत् त स’ इति कचित् । ३ ‘गमन’ ट । ४ ‘दृष्ट्वासदा’
स च । ५ ‘गन्धशीतैर्मधुरविजलैः’ स च । ६ अस्य-अत्यग्नौ ।
७ ‘पकल्पयेत्’ हे (सू अ. ८।३४) । ८ ‘तथैन’ अ ।

अश्रीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचराश्च ये ८६

स०-कृशरामित्यादीनि भुञ्जीत । गुडवैकृतमिति । विकृत मेव वैकृतम्, प्रज्ञादित्वादर्ण । तथौदकानां-मत्स्यकच्छपादीनां पिशितानि, तथाऽऽनूपानि-वराहादीनाम्, भृतानि-मेदुराणि, भक्षयेत् । विशेषेण मत्स्यान् । श्लक्ष्णान्-अपरुषान् । चशब्दाद्ये च स्थिरतोयचरा-अवहज्जलाश्रिता, तानप्यश्रीयात् ।

आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणम् ।

स०-आविक मांस सुभृत-अतीवमेदुर, अत्यग्निवारणमद्यात् ।

पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ ८७ ॥

गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः परिप्लुतम् ।

आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहास्तैलविवर्जितान् ॥ ८८ ॥

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असकृत्पित्तहरणं पयसप्रतिभोजनम् ॥ ८९ ॥

स०-तथा, तृषित सन् पयः पिबेत् । किम्भूतम्? सह-मधूच्छिष्ट-समदन, सर्पिर्वा एवभूत पिबेत् । गोधूमचूर्णं बहुघृत क्षीरेणालोडित पिबेत् । अथवा, आनूपमासरसान्वितान् स्नेहान् पिबेत् । किम्भूतान्? तैलविवर्जितान् । तैलस्य पित्तकृत्वा-न्निषेध । अथवा, श्यामात्रिवृद्ध्या विपक्वं क्षीरं विरेचनं दद्यात् । तथा, पुनः पुनः पित्तस्य हरणं पयसस्य प्रतिभोजनं हितम् ।

अधुना सङ्क्षेपेण चिकित्सामाह—

यत्किञ्चिद्गुरु मेघं च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।

सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ९० ॥

स०-यत्किञ्चिद्गुरु भोजनं यन्मेदस्करं श्लेष्मकरं च, तदत्यग्नये हितम् । भुक्त्वा च यद्विवा स्वपनं तच्च हितम् ।

ननु, किमिति गुर्वादिभोजनमत्यग्नये दीयते? इत्याह—

आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।

धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसङ्क्षये ॥ ९१ ॥

स०-अग्निः पूर्वमाहारं पचति । आहाररहितस्त्वग्निर्दोषान् पचति । तदभावाद्धातून् पचति । धातुसङ्क्षये सति जीवितं पचति-नाशयतीत्यर्थः ।

एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं

संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।

इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टा-

अरन्ति यत्साऽग्निबलस्य शक्तिः ॥ ९२ ॥

तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नै-

स्तस्मिन्नेष्टे याति ना नाशमेव ।

१ “भृतानि-गृहे पुष्टानि ॥ तच्च विरेचनमसकृत् पित्तहरणार्थम् ।” इतीन्द्र । २ “चरास्तथा” स च । ३ “सर्पिः प्लुतं पिबेत्” स द्र । ४ “तत्तान्यर्थं पा” स च । ५ “पयसा प्र” स स । “यस प्र” स्रम् । ६ “पयसेन प्रतिभोजनं यस्मिन् पित्तहरणे तत्पायस-प्रतिभोजनम् ॥ मेघमिति मेदुरं मेदोजनकं वा ।” इति चक्र ।

दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसङ्घै-

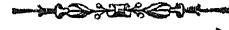
युक्ते तु स्यान्निरुजो दीर्घजीवी ॥ ९३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भागवद्विरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

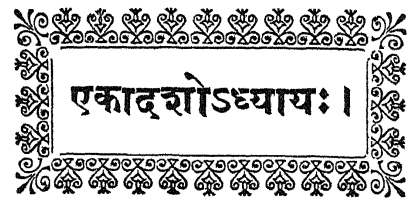
स०-एतदन्नं प्रकृत्या[एव]-स्वभावेनैव, विरुद्धमपश्यम्, यथा-करमर्दकदधिसर्षपशाकफाणितशुष्कमांसविरुद्धकाममूल-कलकुचादिकम् । संयोगविरुद्धं यथा-क्षीरमश्लेन सह, आनूप-मामिषं माषैः सह, इत्यादि । संस्कारविरुद्धं यथा-हारीतमांसं हारिद्रशूलप्रोतं हारिद्रवह्निना पाचितमित्यादि । एवमिदं प्रकृत्या-दिविरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन-सामर्थ्येन, चेदं विरुद्धम् । आदिग्रहणान्मात्राकालादिपरिग्रहः । तत्र मात्राविरुद्धं यथा-मधुघृतं समाशम् । कालवशेनेदं यथा-रात्रिपशुषिता काकमाची । पात्रवशेनेदं यथा-कास्ये दशाहमुषितं सर्पिः । इत्याद्यविज्ञाय-अबुद्ध्याऽपर्यालोच्य, यथेष्टचेष्टा-यथाभिलाषमा-हारमासेवमाना, यच्चरन्ति साऽग्निबलस्य शक्तिः-सामर्थ्यम् । यत एव तस्मादग्निं पालयेत्, सर्वयत्नैः-अखिलक्रियानुष्ठानैः, तस्मिन्-अमौ, नष्टे-क्षीणे, ना-पुरुषो, नाशं याति । दोषैर्ग्रस्ते बह्वो ना-पुरुषो, रोगसङ्घैर्ग्रस्यते-पीड्यते । युक्ते-स्वस्थे, पुनरग्नौ नीरुजो दीर्घजीवी च भवेदिति । उपजातिशालिन्यौ वृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-

काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने

ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम दशमो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

ग्रहणीदोषचिकित्सितादनन्तरं मूत्राघातचिकित्सितमारभ्यते । सम्बन्धश्चास्य समसम्बन्धनत्वात् । तथा च प्राग्व्येष्ट (हृ. नि. अ. ९।१)-“बस्तिबस्तिशिरोमेढ्रकटीवृषणपायव । एकसम्बन्धना प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रया ॥” इति । तेनेदमाह—
अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ ‘षमासे’ ट । २ ‘ति शेषः’ ट.ड. ३ इदं मूत्राघात-चिकित्सितं चरके चि० २६ अध्याये सि० ९ अध्याये च, सुश्रुते उ० ५८।५९ अध्याययोः चि० ७ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १३ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।

कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधोनाभेः समीरजे ।
सुस्निग्धैः स्वेदयेदङ्गं पिण्डसेकावगाहनैः ॥ १ ॥

स०-कृच्छ्रे-मूत्रकृच्छ्रे, आदिपदलोप कृत्वा निर्दिष्टम् ।
यथा-मासरसे रस इति । मूत्रकृच्छ्रे वातोत्थे, अङ्ग-शरीर,
वातघ्नतैलेन-बलातैलादिना, अभ्यक्तमधो नाभे समन्तात्
स्वेदै पिण्डादिभि सुष्ठु स्निग्धै -न रुक्षै, स्वेदयेत् ।

दशमूलबलैरण्डयवाभीरुपुनर्नवै ।
कुलत्थकोलपचूरवृश्चीवोपलभेदकैः ॥ २ ॥
तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसा. कथितकल्कितैः ।
सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीता. शूलहराः परम् ॥ ३ ॥

स०-दशमूलादिभि कथितकल्कितैस्तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसा
सिद्धा -पक्का, सह पञ्चलवणैर्वर्तन्त इति सपञ्चलवणा पीता
पर-सुष्ठु, शूलहरा ।

द्रव्याण्येतानि पानान्ने तथा पिण्डोपनाहने ।
सह तैलफलैर्युध्यात्साम्लानि स्नेहवन्ति च ॥ ४ ॥

स०-एतानि-दशमूलादीनि, द्रव्याणि पानान्ने तद्विजयाय,
तथा पिण्डोपनाहाख्य स्वेदद्वय तैलफलै सह युज्यात् । तैला-
र्थानि फलानि नालिकेराक्षोडादीनि तैलफलानि, यथा-यूपाय
दारु, तै सह । केचित्तु तैलफलानि तिलानाहु । किम्भूतानि ?
साम्लानि, सहाम्लै -तकारनालादिभि, वर्तन्त इति सा-
म्लानि । तथा, स्नेहवन्ति-बहुस्नेहानि । “भूम्नि मनुप्” ।

सौवर्चलाढ्यां मदिरां पिबेन्मूत्ररुजापहाम् ।

स०-तथा मदिरा बहुसौवर्चला मूत्ररुजापहा पिबेत् ।

पैत्ते युञ्जीत शिशिर सेकलेपावगाहनम् ॥ ५ ॥

स०-पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतल सेकलेपावगाहन युञ्जीत ।

पिबेद्वरीं गोशुरकं विदारीं सकसेरुकाम् ।
तृणाख्यं पञ्चमूलं च पाक्यं समधुशर्करम् ॥ ६ ॥

स०-तथा शतावर्यादिक पाक्य कृत्वा समधुशर्करं पिबेत् ।

वृषकं त्रयुसैर्वाललद्वाबीजानि कुङ्कुमम् ।
द्राक्षाभोभिः पिबन् सर्वान् मूत्राघातानपोहति ॥ ७ ॥

स०-वृषकादिक कल्कीकृत्य द्राक्षाजलेन पिबन् सर्वान् मू-
त्राघातान् पराकरोति । अपोहतीति “उपसर्गादस्य त्र्यहोर्वा
वचनम्” इति परस्मैपदम् । वृषक -पाषाणभेदक । लद्वाबीज-
कुसुम्भबीजम् ।

एवार्बुबीजयष्ट्याह्वादीर्वा तण्डुलाम्बुना ।
तोयेन कल्कं द्राक्षाया. पिबेत्पर्युषितेन वा ॥ ८ ॥

१ असात्प्राक् “लिङ्गाग्रमुषिरे सम्यग्योन्यां वा सप्रवेश-
येत् । मूत्रदु खहर मुख्य कर्पूर परिसङ्क्षिपेत् ॥” इति इ.
पुस्तकेऽधिक श्लोक । २ “होर्वेति वाच्यम्” सि. क्रौ. ।

स०-एवार्बुबीजादिक वा तण्डुलाम्भसा पिबेत् पूर्वगुणम् ।
पर्युषितेन वा जलेन द्राक्षाकल्क पिबेत् ।

कफजे वमनं स्वेदं तीक्ष्णोष्णकटुभोजनम् ।
यवानां विकृतीः क्षारं कालशेयं च शीलयेत् ॥ ९ ॥

स०-कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनादीनि शीलयेत् ।

पिबेन्मद्येन सूक्ष्मैलां धात्रीफलरसेन वा ।
सारसास्थिश्चदष्ट्रैलाव्योषं वा मधुमूत्रवत् ॥ १० ॥
खरसं कण्टकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितम् ।
शितिवारकबीज वा तत्रेण श्लक्ष्णचूर्णितम् ॥ ११ ॥
धवसप्ताहकुटजगुडचीचतुरङ्गुलम् ।
केम्बुकैलाकरञ्जं च पाक्यं समधु साधितम् ॥ १२ ॥
तैर्वा पेयां प्रवालं वा चूर्णितं तण्डुलाम्बुना ।
सतैलं पाटलाक्षारं सप्तकृत्वोऽथवा स्तुतम् ॥ १३ ॥

स०-तथा मद्येन सूक्ष्मैला पिबेत् । आमलकरसेन वा
सूक्ष्मैला पिबेत् । [अथवा,] सारसास्थ्यादीनि मधुयुक्तानि
गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा, कण्टकार्या खरस समाक्षिकं
पाययेत् । [अथवा,] शितिवारकस्य-करञ्जस्य, बीजं श्ल-
क्ष्णपिष्ट तत्रेण सह पाययेत् । धवादिभि कृतं पाक्यं-क्वाथ,
वा समधु पाययेत् । तैर्वा-धवादिभि, साधिता पेया पाययेत् ।
प्रवाल-विद्रुम, रजीकृत तण्डुलाम्भसा [वा] पाययेत् । पाट-
लाया क्षार सप्तवारान् स्तुत तैलेन वा पाययेत् ।

पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रात्तिलैः*१ ।
क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषकसंयुताम् ॥ १४ ॥

*१ “सारसास्थि-सरसिभवप्राणिनामस्थि ॥ उपदशो-यमुपद-
श्यान् भुज्यते ।” इतीन्दु । २ ‘कटुकैला’ अ । *३ “तिलादिति
तिलनालात् । इह वक्ष्यमाण पृथग्पृथगिति सम्बध्य पृथग्पृथक् पाट-
ल्यादीना क्षारस्त्राविणोदकेन समां मदिरां त्वगेलोषणचूर्णं प्रक्षिप्य
पिबेत् ।” इति श्रीकण्ठ । ४ ‘क्षारोदकेन मतिमान् त्वगेलोष-
णचूर्णकम् । पिबेद्गुडेन मिश्र वा लिह्यालेहान् पृथक् पृथक् ॥”
इति सुश्रुतपाठ । “पारिभद्र -पर्वतनिम्ब । अन्ये पारिभद्रशब्देन
कण्टकिवृक्ष रक्तकुसुम फलभद्रसञ्ज्ञक [‘पागारा’ इति ख्यात]
वदन्ति । ऊषण-पिप्पली । पाटल्यादीना क्षारोदकेन सह त्वगे-
लोषणचूर्णं पिबेत् । पाटल्यादिक्षारोदकगुडकृतान् लेहान् वा
लिह्यात् । कार्तिककुण्डस्तु ‘त्वगेलोषणचूर्णकम्’ इत्यत्र ‘त्वगेलो-
षणसंयुतम्’ इति पठति । तत्र पाटल्यादितिलान्ताना द्रव्याणां
यच्चूर्णं तत् क्षारोदकेन-मुष्ककक्षारोदकेन, पिबेत् । तत्कृतान्
वा पृथक् पृथक् त्वगेलोषणसंयुतान् लेहान् गुडमिश्रितान्
लिह्यादिति व्याख्यानयति । ‘मतिमान्’ इत्यत्र ‘मदिरां’ इति
केचित् पठन्ति, तथा ‘गुडेन मिश्र वा’ इत्यत्र ‘गुडोपदशान् वा’
इति च पठन्ति, तच्च पाठद्वयमनार्थम् ।” इति ङरहण ।
५ ‘षणसं’ सिद्ध ।

पिबेहुडोपदंशान्वा लिह्यादेतान् *पृथक् पृथक् ।

स०-पाटलीयवक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथा पारिभ्रष्टिल-
क्षारोदकेन मदिरो त्वगेलोषकसयुक्ता पिबेत् । ऊषक -कल्लर ।
गुडोपदशान्वेति । अथवा गुडमुपदश्य एतान्-त्वगादीन्,
पृथक् पृथक् लिह्यात् ।

सन्निपातात्मके सर्व यथावस्थमिदं हितम् ॥ १५ ॥

अश्मन्यप्यचिरोत्थाने वातवस्त्यादिकेषु च ।

स०-सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्रे सर्वमिदं-पूर्वोक्तं पृथग्-
दोषात्मकमूत्रकृच्छ्रनिर्दिष्टं, यथावस्थं-अवस्थामपेक्ष्य, हितम् । न
केवलं सन्निपातात्मके कृच्छ्रे प्राङ् निर्दिष्टं पृथग्दोषात्मकमू-
त्रकृच्छ्रचिकित्सितं हितम् । यावदश्मर्यामप्यचिरोत्थाने, अचि-
रकाल उत्थान-जन्म, यस्य तस्मिन् हितम् । चशब्दाद्वातव-
स्त्यादिकेषु मूत्राघातेषु हितम् । आदिशब्देन वातकुण्डलिका-
दयो गृह्यन्ते ।

अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ॥ १६ ॥

तरुणो भेषजैः साध्यः प्रवृद्धश्छेदमर्हति ।

स०-अश्मरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिम -तत्तुल्यो मतः,
शीघ्र प्राणहारित्वात् । स चाश्मरी तरुण -अचिरोत्पन्न,
औषधैः साध्य -साधयितुं शक्य । प्रवृद्धं पुनश्छेदन-पाटन,
शस्त्रेणार्हति ।

तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इष्यते ॥ १७ ॥

स०-तस्य-अश्मर्याख्यस्य व्याधेः, प्राग्रूपेषु स्नेहादिक्रम
इष्यते । आदिशब्द स्नेदनवमनादीनां ग्रहाय ।

अथ स्नेहमाह—

पाषाणभेदो वसुको वैशिशोऽश्मन्तको वरी ।

१ यतानिति पाटल्यादिक्षारान् । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (चि अ १३)-
“तिलपाटलीपारिभ्रष्टयावक्षूक्षारोदकानुविद्धा वा त्वगेलोषकचूर्ण-
युक्ता प्रसन्नाम् । तिलादीनां वा पृथक् क्षार गुडोपदशमश्रीयात् ।”
इति । अरुणदत्तव्याख्यानं त्वयुक्तमिति प्रतिभाति । २ ‘रां कृत्वा
त्वगे’ ट. । ३ ‘केष्वपि’ अ । ४ ‘च्छे, अश्मर्या’ ड ।
५ ‘भेषजै’ ट. । ६ ‘इत्तु छेद’ ट । ७ “वशिशो-मर्कट-
सङ्गत्पुण्ड्रजातिविशेष, सूर्यावर्तभेद इत्यन्ये ।” इति डल्हण ।
“वशिश-सूर्यावर्तः ।” इति चक्रः । वशिशः-अपामार्गं, “वशीरश्च
पराकपुष्पी कण्ठी मर्कटपिप्पली ।” इति राजनिघण्टूक्तैर्धन्वन्तरि-
निघण्टूक्तैश्च । अरुणदत्तव्याख्यानं तु वशिशमिति नपुंसकपदप्रकल्प्य
“सामुद्र यन्तु लवणमक्षीव वशिश च तत् ।” इत्यमर-चाश्रित्य कृत-
मृतोऽत्रायुक्तमिति प्रतिभाति । ८ “अश्मन्तको-अम्ललोहः कोवि-
दारसहस्रपत्रकः ।” इति डल्हणः ।

कपोतवङ्गातिबलाभलूकोशीरकच्छकम् ॥ १८ ॥

वृक्षादनी शाकफलं व्याघ्रौ गुण्ठस्त्रिकण्टकः ।

यवाः कुलत्थाः कोलानि वरुणः कतकात्फलम् ॥ १९ ॥

ऊषकादिप्रतीवापमेषां काथे शृतं घृतम् ।

भिनत्ति वातसम्भूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीम् ॥ २० ॥

स०-पाषाणभेदादीनां काथे घृतं शृतमूषकादिगणोक्तद्रव्य-
प्रतिवाप-तत्कल्कं सत्, पीतं वातजामश्मरीं भिनत्ति । वसुक-
-ईश्वरमल्लिका । वशिरं-सामुद्रलवणम् । अश्मन्तको-मालुक-
पर्ण । कपोतवङ्गा-सुवर्चला । भलूक -शोनाक ।

गन्धर्वहस्तबृहतीव्याघ्रीगोक्षुरकेशुरात् ।

मूलकल्क पिबेद्दध्ना मधुरेणाश्मभेदनम् ॥ २१ ॥

स०-गन्धर्वहस्तादीनां समाहारद्वन्द्वं, अनित्यमागमशास्त्र-
मिति तु प्रकृतम् । एरण्डादीनां द्रव्याणां यन्मूल तत्कल्कीकृत्य म-
धुरेण दध्ना पिबेदश्मभेदनम्, -प्रकृतत्वाद्वाताश्मरीभेदनं गम्यते ।

कुशः काशः शरो गुण्ठ इत्कटो मोरटोऽश्मभित् ।

दर्भो विदारी वाराही शालिमूलं त्रिकण्टकः ॥ २२ ॥

भलूकः पाटली पाठा पत्तूरः सकुरण्टकः ।

पुनर्नवे शिरीषश्च तेषां काथे पचेद्घृतम् ॥ २३ ॥

पिष्टेन त्रपुसादीनां बीजेनेन्दीवरेण च ।

मधुकेन शिलाजेन तत्पित्ताश्मरिभेदनम् ॥ २४ ॥

स०-कुशादीनां काथे त्रपुसादीनां-पूर्वोक्तानां (श्लो ७)
त्रपुसैर्वालुर्द्वानां, बीजेन नीलोत्पलबीजेन मधुकेन च पिष्टेन
शिलाजतुना च घृतं पचेत् । तत्पित्ताश्मरीभेदनं भवति ।
शोधनादिगणसङ्ग्रहोक्तास्तु (ह. सू अ १५।१) त्रपुसादयोऽत्र
न गृह्यन्ते, तदन्तःपातिना पित्तविरोधिना सर्पिरा(सर्षपा)-
दीनां द्रव्याणां तत्र पाठात् ।

वरुणादिः समीरघ्नौ गणावेलाहरेणुका ।

गुग्गुलुर्मरिचं कुष्ठं चित्रकः ससुराह्वयः ॥ २५ ॥

तैः कल्कितैः कृतावापमूषकादिगणेन च ।

भिनत्ति कफजामाशु साधितं घृतमश्मरीम् ॥ २६ ॥

स०-“वरुणसैर्यक” (ह. सू अ १५।२१) इत्यादिर्वरु-

१ “कपोतवङ्गा-कटभीसहस्रपत्रो विटपी मध्यदेशे प्रसिद्धः ।
कच्चको-मध्यलेखानिचितः ऋजुकपत्र ईषद्रक्तमूल ‘कवहक’ इति
मालवके प्रसिद्धः, अन्ये तु कच्चकस्थाने ‘कुकुभ’ इति पठन्ति,
स च प्रसिद्धः । कतकफल-अम्बुप्रसादनं शशकशुष्कपुरीषप्रतिमम् ॥
पत्तूर -शरवालिका ।” इति डल्हणः । “इत्कट -शरविशेषः ।
पत्तूरो-मत्स्याक्षकः ।” इतीन्दुः । “मोरट -इक्षुमूलम् । पत्तूर -
शालिञ्च ।” इति शिवदासः । २ ‘कन्तकम्’ इ । ‘कच्चकम्’
स सु । ‘केशुकम्’ स मू. । “कच्छुरम्” स.स. । “कच्छुर-
तुनिक रङ्गद्रव्यम् ।” इतीन्दुः । ३ ‘दन चात्र प्र’ ड. । ४ ‘द्वा-
दीना’ ट.ड. ।

णादिर्गण, समीरघ्नौ गणौ—“वीरतरादि (हृ सू अ १५।२४), तथा विदार्यादि (हृ. सू अ १५।९), एतैर्वरुणादिभिर्द्रव्यै कल्कीकृतैस्तथोषकादिगणेन—‘ऊषकस्तुथक’” (हृ सू अ १५। २३) इत्यादिना, कृतावाप—कल्कवत्कृत्वा, घृत साधितमाशु कफजामश्मरीं हन्ति ।

क्षारक्षीरयवाग्वादि द्रव्यैः स्वैः स्वैश्च कल्पयेत् ।

स०—क्षारादि च स्वै स्वै—तद्योग्येर्द्रव्यै कल्पयेत् ।

पिचुकाङ्गोलुकतकशाकेन्दीवरजैः फलैः ॥ २७ ॥

पीतमुष्णाम्बु संगुडं शर्करापातनं परम् ।

स०—पिचुकादिभिरुष्णाम्बु संगुड पीत शर्कराया परं शातनम् । पिचुक—शितिवारक ।

क्रौञ्चोष्णरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालपत्रिका ॥ २८ ॥

अजमोदा कदम्बस्य मूलं विश्वस्य चौषधम् ।

पीतानि शर्करां भिन्दुः सुरयोष्णोदकेन वा ॥ २९ ॥

स०—क्रौञ्चास्थ्यादीनि पीतानि सुरयोष्णजलेन वा शर्करा हन्यु ।

नृत्यकुण्डकबीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ।

अविक्षीरेण सप्ताहं पीतमश्मरिपातनम् ॥ ३० ॥

स०—तुम्बरीबीजानां चूर्णं माक्षिकान्वितमविक्षीरेण सप्ताह पीतमश्मरिपातनम् । अत्राश्मरीशब्दस्य “ड्यापो सप्ताह-न्दसो” इति ह्रस्व ।

काथश्च शिशुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ।

स०—सोभाजनकमूलकाथश्च कोष्ण पीतोऽश्मरिपातन ।

तिलापामार्गकदलीपलाशयवसम्भवः ॥ ३१ ॥

क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च ।

स०—तिलादिसम्भव क्षारोऽविमूत्रेण शर्करास्वश्मरीषु च विषये पेय ।

कपोतवङ्कामूलं वा पिबेदेकं सुरादिभिः ॥ ३२ ॥
तत्सिद्धं वा पिबेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ।

१ ‘सघृत’ अ । २ ‘बिल्वस्य’ इति कचित् । ३ ‘नित्यको-रण्ढबीज’ स सं । “नृत्यकुण्डो—मलिञ्चक” इतीन्दु । ‘शृङ्ग-कण्टकबीज’ ‘कतकबीज’ सं. मू । ‘त्रिकण्टकस्य बीजानां’ चक्र वृन्द. स. सु. । “त्रिकण्टको—गोक्षुरक । अन्ये तु ‘मर्कटकस्य बीजानां’ इति पठन्ति ‘मकरा’ इति लोके । अपरे ‘अनर्तकस्य बीजानां’ इति पठन्ति, तत्रापि स एवार्थः ।” इति डल्हण । ४ ‘ण्डलबी’ अ । ५ ‘हमश्मरीमेदनं पिबेत्’ स सु. । ‘ह पि-बेदश्मरिनाशनम्’ चक्र. । ६ ‘बेदमूलैः सुरा’ स सु. । “अम्लैः—काजिकादिभि । सुरादिभि—सुरासौवीरकमैरेषकमेदकै ।” इति डल्हणः ।

हरीतक्यस्थिसिद्धं वा साधितं वा पुनर्नवैः ॥ ३३ ॥
क्षीरान्नभुग्वर्हिशिखामूलं वा तण्डुलाम्बुना ।

स०—कपोतवङ्काया मूलं केवलं सुरोष्णजलादिभि पिबेत् । तथा—कपोतवङ्काया, सिद्ध—शृत, वा क्षीर वेदनोपद्रुत पिबेत् । हरीतक्यस्थिभि सिद्ध वा क्षीरमथवा पुनर्नवपक्व क्षीर पिबेत् । मयूरशिखामूलं तण्डुलाम्भसा पिबेत् । किम्भूत^१ क्षीरा-न्नाशी सन् ।

मूत्राघातेषु विभजेदतः शेषेष्वपि क्रियाम् ॥ ३४ ॥

स०—अत—अस्मात्पूर्वोक्ताच्चिकित्सितात्, यथायोग शेषे-ष्वपि मूत्राघातेषु—मूत्रातीतादिष्वपि, क्रिया विभजेत्—निरूप्य कुर्यात् ।

बृहत्यादिगणे सिद्धं द्विगुणीकृतगोक्षुरे ।

तोयं पयो वा सर्पिर्वा सर्वमूत्रविकारजित् ॥ ३५ ॥

स०—बृहत्यादिगणे द्विगुणीकृतगोक्षुरे जल पक्व क्षीरं वा सर्पिर्वा सर्वान् मूत्रविकारान् जयति ।

देवदारुं घनं मूर्वा यष्टीमधु हरीतकीम् ।

मूत्राघातेषु सर्वेषु सुराक्षीरजलैः पिबेत् ॥ ३६ ॥

स०—देवदारुादीन् सुरादीनामन्यतमेन सर्वेषु मूत्राघातेषु पिबेत् ।

रसं वा धन्वयासस्य कषायं ककुभस्य वा ।

सुखाम्भसा वा त्रिफलां पिष्ट्वा सैन्धवसंयुताम् ॥ ३७ ॥

व्याघ्रीगोक्षुरककाथे यवागूं वा सफाणिताम् ।

काथे वीरतरादेर्वा ताम्रचूडरसेऽपि वा ॥ ३८ ॥

अद्याद्वीरतराद्येन भावितं वा शिलाजतु ।

स०—धन्वयवासकस्य रस वा ककुभस्य काथ वा त्रिफला-मुष्णोदकेन पिष्ट्वा सैन्धवान्विता वा पिबेत् । कण्टकारिकागो-क्षुरकाथसिद्धा वा यवागूं सफाणिता पिबेत् । वीरतरादे काथे वा सिद्धा पेया पिबेत् । अथवा, ताम्रचूडस्य—कुकुटस्य, मास-रसे सिद्धां पेया पिबेत् । शिलाजतु वीरतराद्येन वा गणेन भावितमद्यात् ।

मद्यं वा निर्गदं पीत्वा रथेनाश्वेन वा व्रजेत् ॥ ३९ ॥

शीघ्रवेगेन सङ्क्षोभात्तथाऽस्य च्यवतेऽश्मरी ।

स०—अथवा, पुराण मद्य पीत्वा रथेन वाऽश्वेन वा शीघ्रवेगेन गच्छेत् । तथा—तेन प्रकारेण, सङ्क्षोभितस्य तस्याश्मरी च्यवते ।

सर्वथा चोपयोक्तव्यो वर्गो वीरतरादिकः ॥ ४० ॥

१ ‘हरीतक्यादिसिद्ध’ स सु । “हरीतक्यादिः—त्रिफला, तत्सिद्ध क्षीर पित्तजाश्मरीवेदनाभिरुपद्रुत, वातकफजाश्मरीवेद नाभि[रुप]द्रुतस्तु पुनर्नवामूलसिद्ध पय पिबेत् ।” इति डल्हण ।

२ ‘निर्गद’ अ.स.मू. । ३ ‘स्य तस्मात्तस्य साऽश्मरी’ ड. ।

रेकार्थं तैल्वकं सर्पिर्वस्तिकर्म च शीलयेत् ।

विशेषादुत्तरान् वस्तीन्

स०—[सर्वथा—] सर्वेण च प्रकारेण कायपेयाजलादिषु, वीरतरादिको योज्य । विरेचनार्थं तैल्वक—“शम्याकेन” (हृ चि अ ३।१५२) इत्यादिना साधित सर्पिरुपयोक्तव्यम् । तथा, वस्तिकर्म—“प्राक् स्नेह एक” (हृ सू अ १९।६३) इत्यादिकं शीलयेत् । विशेषेणोत्तरवस्तीनभ्यसेत् ।

शुक्राश्मर्या तु शोधिते ॥ ४१ ॥

तैर्मूत्रमार्गे बलवान् शुक्राशयविशुद्धये ।

पुमान् सुततो वृष्याणा मांसाना कुक्कुटस्य च ॥ ४२ ॥

कामं सकामाः सेवेत प्रमदा मददायिनी ।

स०—शुक्राश्मर्या च तै—उत्तरवस्तिभिः, मूत्रमार्गे शोधिते सति पुमान् वृष्याणां वृष्याणां कुक्कुटस्य मांसानां च सुहितं सन् यथेच्छं मददायिनीं प्रमदा सेवेत शुक्राशयविशुद्धये । कुक्कुटस्य वृष्यत्वेनैव सिद्धे ग्रहेणोत्तिशयेन कुक्कुटस्यात्र पथ्यत्वमिति ज्ञापनार्थं [पुन] उपादानम् ।

सिद्धैरुपक्रमैरेभिर्न चेच्छान्तिस्तदा भिषक् ॥ ४३ ॥

इति राजानमापृच्छय शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

स०—एभि—पूर्वोक्तैः, उपक्रमैः सिद्धै—अश्मरीहरैः, यदि शमो न स्यात्, तदेति राजानमापृच्छयाश्मर्याहरणं शस्त्रं साध्ववचारयेत् ।

किमापृच्छय ? इत्याह—

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ ४४ ॥

निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः ।

स०—हे नृपते जातव्याधावक्रियाया—चिकित्सा विना, ध्रुव—अवश्य, मृत्यु स्यात् । अपरं च क्रियाया—चिकित्साया क्रियमाणाया, निश्चितस्यापि—शास्त्रार्थविदोऽपि, वैद्यस्य तथा बहुशः—अनेकशः, सिद्धकर्मणो—निष्पन्नक्रियाक्रमस्यापि, संशयो भवेत्—कदाचिज्जीवति न वा, एवप्रकारेण राजानमापृच्छय ।

अथातुरमुपस्निग्धशुद्धमीषञ्च कर्षितम् ॥ ४५ ॥

अभ्यक्तस्विन्नवपुषमभुक्तं कृतमङ्गलम् ।

आजानुफलकस्थस्य नरस्याङ्गे व्यपाश्रितम् ॥ ४६ ॥

पूर्वेण कायेनोत्तानं निषण्णं वस्त्रचुम्भले ।

ततोऽस्याकुञ्चिते जानुकूर्परे वाससा दृढम् ॥ ४७ ॥

सहाश्रयमनुष्येण बद्धस्याश्वासितस्य च ।

नाभेः समन्ताद्भ्यज्यादधस्तस्याश्च वामतः ॥ ४८ ॥

१ तैल्वक—वातव्याधिविचिकित्सिते (चि अ २।१३२) वर्णित ग्राह्यम्, विषयेऽस्मिन् चि अ १३।२४ इत्यत्र कृतो विस्तरश्च द्रष्टव्यः । २ ‘च’ इति कचित् । ३ ‘हणमति’ ट.ड. । ४ ‘स्ततो मि’ इ.स.द. । ५ ‘स्निग्धं शु’ अ इ । ६ ‘कर्षितम्’ इति कचित् । ७ ‘कर्शनेन ह्यश्मरी मुखसञ्चार्या भवति ।’ इतीन्दु ।

मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रामेद्यावदश्मर्यधोगता ।

तैलाक्ते वर्धितनखे तर्जनीमध्यमे ततः ॥ ४९ ॥

अदक्षिणे गुदेऽङ्गुल्यौ प्रणिधायानुसेवनि ।

आसाद्य बलयन्त्राभ्यामश्मरीं गुदमेद्वयोः ॥ ५० ॥

कृत्वाऽन्तरे तथा वस्तिं निर्बलीकमनायतम् ।

उत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यावद्गन्धिरिवोन्नतम् ॥ ५१ ॥

शल्यं स्यात्सेवनीं मुक्त्वा यवमात्रेण पाटयेत् ।

अश्ममानेन न यथा भिद्यते सा तथाऽऽहरेत् ॥ ५२ ॥

समग्रं सर्पवक्त्रेण, स्त्रीणां वस्तिस्तु पार्श्वगः ।

गर्भाशयाश्रयस्तासां शस्त्रमुत्सेद्ववत्ततः ॥ ५३ ॥

न्यसेदतोऽन्यथा ह्यासां मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् ।

मूत्रप्रसेकक्षणाच्चरस्याप्यपि चैकधा ॥ ५४ ॥

वस्तिमेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धिं याति न तु द्विधा ।

स०—अथ—राजपृच्छनादनन्तरम्, आतुरमुपस्निग्धादिरूपं कृत्वा ततोऽस्य नाभेरधोऽभ्यज्यात् । पूर्वमुपस्निग्धं पश्चाच्छुद्धस्तमुपस्निग्धशुद्धम् । तथा, मनाक् कर्षितम् । तथा, अभ्यक्त-स्विन्नशरीरं च । तथा, अभुक्त—अकृताहारम् । तथा, कृतमङ्गल-विहितस्वस्थयनम् । तथा, नरस्यान्यस्याङ्गमाश्रितम् । किम्भू तस्य ? आजानुफलकस्थस्य । फलक—आसनविशेषः, आजानु-जानुप्रमाणो यः फलकस्तस्मिन् स्थितस्य । तथा, पूर्वेण काये-नोत्तानम् । तथा, वस्त्रचुम्भले निषण्णम् । चुम्भल—तृणमयो घटादीनां चलनरक्षणार्थमाधारविशेषो यः कियते स उच्यते, तथारूपो वस्त्रमयचुम्भलो वस्त्रचुम्भलः, वस्त्रं वेष्टयित्वा कृत आसनविशेषः, तस्मिन्नुपविष्टम् । [ततोऽस्य—] तथाभूतस्यानन्तरं, आकुञ्चिते—ईषत्कुटिलीकृते, जानुकूर्परे सति । जानुनी च कूर्परे च जानुकूर्परं, तस्मिन् । तथा, आश्रयमनुष्येण सह वाससा सूत्रैर्वा बद्धस्य—दृढं कृत्वा एवंयन्त्रितस्य, आश्रयश्चासौ मनुष्यश्च । कस्याश्रयः ? प्रकृतत्वादातुरस्य, तमाश्रित्यातुरस्य स्थितत्वात् । तथा, आश्वासितस्य—निरामयो भवसीत्येवप्राया-भिर्वापि शीतपवनादिभिश्च सान्त्वितस्य । ततो नाभेरधः समन्तात्—परितः, अभ्यज्यात् । तस्याश्च—नाभे, वामतो-वामपार्श्वे, मृदित्वा मुष्टिनाऽऽक्रामेत्—पीडयेत्, तावद्यावदश्मर्यधो गता—अधः प्रतिपन्ना । ततः—अनन्तरं, अदक्षिणे—वामे, तर्जनीमध्याङ्गुल्यौ वर्धितनखे तथा तैलाभ्यक्ते कृत्वा गुदे प्रणिधायानुसेवनि । अनन्तरं बलयन्त्राभ्यां आसाद्य—अश्मरीं

१ ‘वनीम्’ इति कचित् । २ ‘उत्सङ्गो—मुखमूले शस्त्रपीठिका,

यथाऽवरोद्धप्रवेशं शस्त्रं मूत्रस्त्रावव्रणकरणायासमर्थं भवति । मूत्र-प्रसेकक्षणाच्च—मूत्रस्रोतसः शस्त्रेण स्पर्शात्’ इतीन्दु । “उत्सङ्ग-वदिति ऊर्ध्वं सङ्गं स यस्यास्तीति तदुत्सङ्गवत्, उत्तानमित्यर्थः । अन्यथेति यदाऽवगाढं शस्त्रपातः स्यात्तदा बहिर्गतं त्वद्वासं भित्वा वस्तिवत्वा सह भगवस्तुवस्तिपार्श्वश्रयस्य गर्भाशयस्यापि त्वचो भेदः स्यात्, ततस्तासां भगान्तर्गतो मूत्रस्त्रावी व्रणः स्यादित्यर्थः । क्षण-नात्—छेदनात् ।’ इति डल्हणः । ३ ‘सा बद्ध’ ट. ।

प्राप्य, गुदमेढ्रयोरन्तरे-मध्ये कृत्वा, कथम् ? कृत्वा-तत्र नीत्वा, तथा बस्ति निर्बलिक कृत्वा, तथा तमनायत-अविस्तीर्ण सन्निवेश्य, अनन्तरमङ्गुलिभ्या-वामहस्ततर्जनीमध्य-माभ्या, प्रकृतत्वादश्मरीमुत्पीडयेत् । तावदावच्छल्य-अश्म-र्याख्य, ग्रन्थिरिवोन्नत स्यात् । अनन्तर सेवन्या वामपार्श्वे सेवनी यवमात्रेण त्य(मु)क्त्वा-वर्जयित्वा, पाटयेच्छलेण । कियन्मात्रम् ? अश्ममानेन, -अश्मरीप्रमाणेन, न तु ततोऽधिकमून वा । व्रण च कृत्वाऽश्मरी समग्र-निरवशेष यथा भवत्येव, सर्पफणवदप्रवकेण यन्त्रेणाहरेत्, -तथा चाकर्षेद्यथा सा ह्रियमाणा न भिद्यते । भिन्ना हि पुनर्वृद्धिमियात् । स्त्रीणा तु बस्ति पार्श्वतो भवन् गर्भाशयाश्रयो यस्मात्तत् उत्सङ्गवदध शस्त्र न्यसेत्-पातयेत् । अत -अस्माच्छस्त्रपातनविधानात्, अन्यथाऽश्मर्याहरणार्थं शस्त्रपातनेन मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् । न केवल स्त्रीणा मूत्रप्रसेकक्षणनान्मूत्रस्त्रावी व्रणो भवेत् । यावद् दी-र्घकालानुबन्धी मूत्रप्रसेकक्षणनान्नरस्यापि । अपि च-अन्यच्च, एकधा-एकतो, बस्तिमेदोऽश्मरीहेतु -तन्निमित्त, सिध्यति क्रियाभ्यासान्नित्यमतिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति, न तु सहसा शस्त्रा-द्यभिघातहेतुज एकतो भिन्नोऽपि बस्ति सिध्यति । मर्मविभा-गेऽप्यवादीत् (ह शा अ ४।१०) -“धनुर्वक्रो बस्ति सद्यो निहन्ति” इति । अश्मरीहेतुरपि यो बस्तिमेदो द्विधा-उभयत, सोऽपि न सिध्यति, व्रणस्वभावात् ।

विशल्यमुष्णपानीयद्रोण्यां तमवगाहयेत् ॥ ५५ ॥

तथा न पूर्यतेऽस्त्रेण बस्तिः, पूर्णे तु पीडयेत् ।

मेढ्रान्तः क्षीरिवृक्षाम्बु

स०-विशल्य-निर्गताश्मरीक, उष्णपानीयद्रोण्या त-आतुर, अवगाहयेत् । तथा-तेनावगाहनेन, बस्तिरस्त्रेण न पूर्यत । ए वमपि कृते देवादक्षेण तु पूर्णे बस्तौ क्षीरिवृक्षाम्बु मेढ्रान्त -मेढ्रे, पीडयेत् । क्षीरिवृक्षकषायेणोत्तरबस्ति दद्यादित्यर्थ । न्य-ग्रोधोदुम्बराश्वत्थकपीतनल्लक्षा -क्षीरिण ।

मूत्रसंशुद्धये ततः ॥ ५६ ॥

कुर्याद्गुडस्य सौहित्यं मध्वाज्याक्तव्रणः पिबेत् ।

द्वौ कालौ सघृता कोष्णा यवागूं मूत्रशोधनैः ॥ ५७ ॥

ज्यहं, दशाहं पयसा गुडाब्देनाल्पमोदनम् ।

भुजीतोर्ध्व फलाम्लैश्च रसैर्जाङ्गलचारिणाम् ॥ ५८ ॥

स०-तत -अनन्तर, मूत्रस्य संशुद्धये गुडस्य सौहित्य-तृप्ति, कुर्यात् । ततो मध्वाज्याक्तव्रणो नरो द्वौ कालौ [मूत्रशो-धनै -] त्रपुषैर्वारुकूष्माण्डगोक्षुरादिभि कृता, यवागूं सघृता कोष्णा ज्यहं पिबेत् । अनन्तर दशाह गुडाब्देन-बहुगुडेन, क्षीरेणाल्पमोदनमद्यात् । उर्ध्व-दशाहादनन्तरं, जाङ्गलचारिणा

प्राणिना रसैर्मांसरसोदनं च मात्रया भुजीत । फलाम्लैरिति कोलदाडिमाद्यम्लै, न तु मस्तुकाज्जिकाद्यम्लैरित्यर्थ ।

क्षीरिवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य लेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठायाष्ट्याह्वनयनौषधैः ॥ ५९ ॥

व्रणाभ्यङ्गे पचेत्तैलमेभिरेव निशान्वितैः ।

स०-क्षीरिवृक्षकषायेण व्रणं प्रक्षाल्य प्रपौण्डरीकादिभिर्लेप-येत् । नयनौषध-पट्टिकारोगम् । एभिरेव-प्रपौण्डरीकादिभि, हरिद्रान्वितैर्व्रणाभ्यङ्गविषये तैल पचेत् ।

दशाहं स्वेदयेच्चैनं, स्वमार्गं सप्तरात्रतः ॥ ६० ॥

मूत्रे त्वगच्छति दहेदश्मरीव्रणमग्निना ।

स्वमार्गप्रतिपत्तौ तु स्वादुप्रायैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

तं बस्तिभिः

स०-एन च व्रण दशाह स्वेदयेत् । स्वेदनादनन्तर तु-पुन, सप्तरात्रेण स्वमार्गं मूत्रेऽगच्छति सत्यश्मरीव्रणमग्निना दहेद्वैद्य इति । मूत्रस्य स्वमार्गप्रतिपत्तौ सत्या त-आतुर, स्वादु-प्रायै -मधुरभूयिष्ठद्रव्यसाधितै, बस्तिभि -उत्तरबस्त्यादिमेद-भिर्नै, उपाचरेत्-उपक्रमेत् ।

न चारोहेद्द्वर्षं रूढव्रणोऽपि सः ।

नगनागाश्ववृक्षस्त्रीरथान्नाप्सु प्लवेत च ॥ ६२ ॥

स०-रूढव्रणोऽपि [स -] अश्मर्यातुरो, वर्षं यावन्नगादी-चारोहेत् । अप्सु च न प्लवेत ।

मूत्रशुक्रवहौ बस्तिवृषणौ सेवनीं गुदम् ।

मूत्रप्रसेकं योनि च शस्त्रेणाष्टौ विवर्जयेत् ॥ ६३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-स्थाने मूत्राघातचिकित्सितं नामै-कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

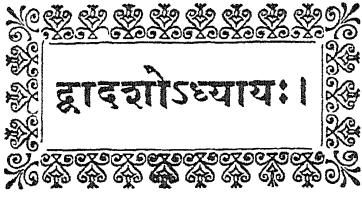
स०-अश्मरीव्रणावसरे तदर्थमन्यार्थमपि मूत्रवहादीनि [अष्टौ] मर्माणि शस्त्रेण वर्जयेत् । तत्र मूत्रवहस्रोतश्छेदान्मूत्र-पूर्णवस्तेर्मरण स्यात्, शुक्रवहस्रोतश्छेदान्मरणं क्लेशं वा, बस्ति-गुदच्छेदात्सद्यो मरणम्, वृषणस्रोतश्छेदात् ध्वजभङ्ग, सेवनीयो-निच्छेदाद्भुजाप्रादुर्भाव, मूत्रप्रसेकस्रोतश्छेदान्मूत्रप्रसवणमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सित-स्थाने मूत्राघातचिकित्सितं नामैकादशो-ऽध्याय समाप्त ॥ ११ ॥

१ 'वद्वक्त्रेण' ट । २-३ 'पातवि' 'पातेन' ट. । ४ "क्रिया-भ्यासाच्छास्त्रविहितच्छेदान्निष्पन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति ।" इति सङ्ग्रहे सुश्रुते च । ५ 'मेढ्रान्तः' अ. इ. । 'मेढ्रेऽन्त' अ. ।

१ "दशरात्र चैनमप्रमत्तं स्वेदयेत् स्नेहेन द्रवस्वेदेन वा ।" इति सुश्रुत. । २ 'चैव' अ । 'चैव' इ. । ३ 'एव व्रण' ट. । ४ 'त्रे नाग' ट । ५ 'ध्वजभ' ट. । "ध्वजभङ्गो-मेढ्रस्यास्तब्ध-ता" इतीन्दु ।

द्वादशोऽध्यायः ।

मूत्राघातचिकित्सादानन्तरं प्रमेहचिकित्सितव्याख्यानमु-
पक्रम्यते ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरत्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-सम्बन्धश्चास्य पूर्ववद्बोध्यः ।

मेहिनो बलिनः कुर्यादादौ वमनरेचने ।

स्निग्धस्य सर्षपादिष्टनिकुम्भाक्षकरञ्जैः ॥ १ ॥

तैलैस्त्रिकण्टकाद्येन यथास्वं साधितेन वा ।

स्नेहेन मुस्तदेवाह्नागरप्रतिवापवत् ॥ २ ॥

सुरसादिकषायेण दद्यादास्थापनं ततः ।

न्यग्रोधादेस्तु पित्तार्तं रसैः शुद्धं च तर्पयेत् ॥ ३ ॥

स०-बलवतो मेहिनः पुंसोऽपरेभ्यः उपक्रमेभ्यस्तत्तद्यो-
ग्येभ्यः प्रथमं वमनविरेचने कुर्यान्मेहक्लेदप्रशमनाय । किम्भू-
तस्य^१ सर्षपादिजैस्तैलैः स्निग्धस्य, त्रिकण्टकाद्येन वा स्नेहेन
स्निग्धस्य, “त्रिकण्टकनिशारोघ्न” (श्लो १७) इत्यादिस्नेहो
वक्ष्यमाणः, यथास्वं दोषसात्म्यादिवशाद् द्रव्यैः साधितेन वा
स्नेहेन स्निग्धस्य । ततो-वमनविरेचनकरणादनन्तरं जातबलाय
मेहिने, “सुरसयुग” (ह सू अ १५।३०) इत्यादेः सम्ब-
न्धिना कषायेणास्थापनं दद्यात् । किम्भूतम्^२ मुस्तादिप्रतिवा-
पवत् । स प्रतिवापो विद्यते यस्य तदेवम् । पित्तले पुनः “न्य-
ग्रोधिपिप्पल” (ह सू अ १५।४१) इत्यादेः कषायेणास्था-
पनं दद्यात् । प्रतिवापान्तरानिर्देशादत्र पूर्वोक्त एव प्रतिवापो
योज्यः । अनन्तरं शुद्धं प्रमेहिणं रसैस्तर्पयेत् । यद्यपि रसैरिति
सामान्यनिर्देशात्रिविधदेशसञ्ज्ञातप्राणिमांसरसैस्तर्पणं प्राप्तं त-
थाऽपि योग्यतावशात् जाङ्गलप्राणिमांसरसैस्तर्पयेदिति बोध्यम्,
न त्वानूपादिमांसरसैरिति । तेषां मेदोमूत्रकफावहत्वेन व्याधि-
वर्धनहेतुत्वात् ।

मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षयाद्यास्त्वपतर्पणात् ।

ततोऽनुबन्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

स०-यतोऽपतर्पणान्मूत्रग्रहादीनि जायन्ते ततो हेतोरनुब-
न्धरक्षार्थं शमनानि प्रयोजयेत् । अन्यथा प्रमेह उपशान्तोऽपि
निदानलेशमाप्ताय पुनः प्रादुर्भवेत् । ननु, मूत्रग्रहादीन्येता-
वदस्तु शेषा आदिशब्देनैव गृहीष्यन्ते । किं मूत्रग्रहरुजागुल्म-

१ ‘असादनन्तरं’ ट । २ ‘क्रमते’ ट । ३ इदं प्रमेहचिकित्सित
चरके चि० ६ अध्याये, सुश्रुते चि० ११।१२।१३ अध्यायेषु,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १४ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ४ ‘सातै र’ इ ।
५ ‘रसैरपि ।’ ट । ६ ‘बदेन ग्र’ ड ।

क्षयाद्या इति^१ सत्यम् । मूत्रग्रहरुजागुल्मक्षया यथाऽवश्यमप-
तर्पणात् प्रमेहिणो जायन्ते तथा नापरे तज्जातीया इति ।

असंशोध्यस्य तान्येव सर्वमेहेषु पाययेत् ।

स०-असंशोध्यो-वमने गर्भिण्यादि, विरेके नवज्वरादि,
एतस्यासंशोध्यस्य तान्येव-शमनानि, सर्वेषु प्रमेहेषु पाययेत् ।
एवेत्यवधारणे, न तु शोधनादिरूपमित्यर्थः ।

तान्येवाह—

धात्रीरसमुतां प्राहे हरिद्रां माक्षिकान्विताम् ॥ ५ ॥

दार्वीसुराह्वत्रिफलामुस्ता वा कथिता जले ।

चित्रकत्रिफलादार्वीकलिङ्गान् वा समाक्षिकान् ॥ ६ ॥

मधुयुक्तं गुडूच्या वा रसमामलकस्य वा ।

स०-आमलकीरसालोडिता हरिद्रा समाक्षिका प्रभाते पाय-
येत् । दार्वीदेवदारुवरामुस्ता जले कथिता वा पाययेत् । चित्र-
कादीन् वा कथितान् समाक्षिकान् पाययेत् । समाक्षिकं गुडू-
चीरसं धात्रीरसं वा ।

रोध्राभयातोयदकटफलानां

पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनानाम् ।

गायत्रिदार्वीकृमिहृद्भवानां

कफे त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ७ ॥

उशीररोध्रार्जुनचन्दनानां

पटोलनिम्बामलकामृतानाम् ।

रोध्राम्बुकालीयकधातकीनां

पित्ते त्रयः क्षौद्रयुताः कषायाः ॥ ८ ॥

स०-रोध्रादीनां श्लोकपादोक्तानां कषायाः क्षौद्रयुतास्त्रयः
कफे हिताः । एवमुशीरादीनां माक्षिकान्विता कषायास्त्रयः
पित्ते हिताः । उपजातिवृत्ते ।

यथास्वमेभिः पानान्नं यवगोधूमभार्वनाः ॥ ९ ॥

स०-एभी रोध्रादिभिर्ब्रथायोमं पानमन्नं च कल्पयेत् । यव-
गोधूमभावनाश्च कल्पयेत् ।

वातोल्बणेषु स्नेहांश्च प्रमेहेषु प्रकल्पयेत् ।

स०-वाताधिक्येषु प्रमेहेषु स्नेहाश्च तैरेव कल्पयेत् । न
केवलमन्नभार्वनाः ।

अपूपसकुवाट्यादिर्यवानां विकृतिर्हिता ॥ १० ॥

गजाश्वगुदमुक्तानामथवा वेणुजन्मनाम् ।

तृणधान्यानि मुद्राद्याः शालिर्जीर्णः सषष्टिकः ॥ ११ ॥

श्रीकुक्कुटोऽम्लः खलकस्तिलसर्षपकिट्टजः ।

कपित्थं तिन्दुकं जम्बूस्तत्कृता रागषाडवाः ॥ १२ ॥

तिक्तं शाकं मधु श्रेष्ठा भक्ष्याः शुष्काः ससक्तवः ।

१ ‘वनाम्’ अ. । ‘वनम्’ इ. । २ ‘वनाम्’ ट.ड ।

धन्वमांसानि शूल्यानि परिशुष्काण्ययस्कृतिः ॥१३॥
मध्वरिष्टासवा जीर्णाः सीधुः पक्करसोद्भवः ।
तथाऽसनादिसारासु दुर्भासो माक्षिकोदकम् ॥१४॥

स०-यवाना विकृतिरूपादि प्रमेहे हिता । अथवा, यवाना गजाश्वगुदमुक्तानामपूपादिविकृतिर्हिता । वेणुजाना वा यवाना विकृतिर्हिता । तृणधान्यानि-नीवारश्यामाकादीनि, तथा मुद्राद्यास्तथा पुराणशालि षष्टिकश्चेति हितानि । श्रीकुक्कुटस-
शोऽम्ल खलको हित । किम्भूत^१ तिलसर्षपकिट्टज, -तिल-
सर्षपपिण्याकजन्मा तदुपादानकारणो न मुद्राद्युपादानकारण ,
स च मालवकेषु प्रसिद्ध , आर्द्रकशकलनिस्तुषगोधूमादिना च
क्रियते । तथा, कपित्थादयो हिता । तै -कपित्थादिभि , कृता
रागा षाडवाश्च हिता । तिकशाकादीनि च हितानि । श्रेष्ठा-
त्रिफला । शूल्यानीति शूले पक्वानि । “शूलात्पाके” (“शूलो-
खाद्यत्”) इति यत् । तानि च सुपक्वात् परिशुष्काणि ।
तथा, अयस्कृति -वक्ष्यमाणा (श्लो २९) । तथा, मध्वा-
दय पुराणा । पक्करसज सीधुः । तथा, असनादिसारवर्गस्या-
म्भो (ह सू अ १५।१९) दुर्भजल माक्षिकोदक च हितम् ।

वासितेषु वराकाथे शर्वरीं शोषितेष्वहः ।
यवेषु सुकृतान् सकून् सक्षौद्रान् सीधुना पिबेत् १५

स०-तथा, यवेषु सुकृतान् सकून् कृत्वा सक्षौद्रान् सीधुना
आलोच्य पिबेत् । पक्करसोद्भवेन तस्य योगतं स न स्यात्^(२) ।
यवेष्विति निमित्तसप्तमी । किम्भूतेषु यवेषु^३ वराकाथे-त्रिफ-
लाकषाये, शर्वरीं-सकला रात्रिं, वासितेषु-अभिषुतेषु, अन-
न्तरमह शोषितेषु । तत्रात्यन्तसयोगे द्वितीया ।

शालसप्ताहकम्पिलवृक्षकाक्षकपित्थजम् ।
रोहीतकं च कुसुमं मधुनाऽद्यात्सुचूर्णितम् ॥ १६ ॥
कफपित्तप्रमेहेषु पिबेद्वात्रीरसेन वा ।

स०-शालादिज पुष्प सूक्ष्मरजीकृत मधुनाऽद्यात् । कफपि-
तप्रमेहेषु वात्रीरसेन वा पिबेत् ।

त्रिकण्टकनिशारोधसोमवल्कवचार्जुनैः ॥ १७ ॥
पद्मकाशमन्तकारिष्टचन्दनागुरुदीप्यकैः ।
पटोलमुस्तमञ्जिष्ठामाद्रीभल्लातकैः पचेत् ॥ १८ ॥
तैलं वातकफे पित्ते घृतं मिश्रेषु मिश्रकम् ।

स०-त्रिकण्टकादिमित्तैल पचेद्वातकफजे प्रमेहे । पित्तजे
एभिरेव घृत पचेत् । मिश्रेषु दोषेषु मिश्रक-घृततैल, पचेत् ।

दशमूलशठीदन्तीसुराहं द्विपुनर्नवम् ॥ १९ ॥
मूलं क्षुगर्कयोः पथ्या भूकदम्बमरुष्करम् ।

१ ‘शूलाया प’ ट ड । २ ‘ना पि’ ड । ३ ‘न च तस्य
योगत सन् । य’ ट । ४ ‘त सन् । य’ ड । ५ ‘मि कल्की-
कृतैस्तैल’ ट ।

कैरजौ वरुणान्मूलं पिप्पल्या. पौष्करं च यत् ॥२०॥
पृथग् दशपलं प्रस्थान् यवकोलकुलत्थतः ।
त्रींश्चाष्टगुणिते तोये विपचेत्पादवर्तिना ॥ २१ ॥
तेन द्विपिप्पलीचव्यवचानिचुलरोहिषैः ।
त्रिवृद्विडङ्गकम्पिलभार्गीविश्वैश्च साधयेत् ॥ २२ ॥
प्रस्थं घृताज्जयेत्सर्वास्तन्मेहान् पिटिका विषम् ।
पाण्डुविद्रधिगुल्मार्शःशोषशोफगरोदरम् ॥ २३ ॥
श्वासं कासं वमिं वृद्धिं स्त्रीहानं वातशोणितम् ।
कुष्ठोन्मादावपसारं धान्वन्तरमिदं घृतम् ॥ २४ ॥

स०-क्षुगर्कमूलम्, कैरजमूलम्, वरुणमूलम्, पिप्पलीमू-
लम्, पौष्करं च यदिति पुष्करमूल चेत्थर्थ । दशमूलदिक
पृथक्-प्रत्येक, दशपलप्रमाण यवकोलकुलत्थास्त्रीन् प्रस्थांश्चाष्ट-
गुणिते जले च विपचेत् । तेन-जलेन, पादवर्तिना-पादशेषेण,
द्विपिप्पल्यादिभिश्च [कल्कीकृतैः] सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणाद्दृ-
तात्प्रस्थ पचेत् । तद्धृत सर्वान् प्रमेहान् पिटिकादीश्च जयेत् ।

रोध्रमूर्वाशठीवेल्लभार्गीनतनखप्लवान् ।
कलिङ्गकुष्ठक्रमुकप्रियङ्गवतिविषाग्निकान् ॥ २५ ॥
द्वे विशाले चतुर्जातं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।
यवानीं पौष्कर पाठां ग्रन्थि चव्यं फलत्रयम् ॥ २६ ॥
कर्षाशमम्बुकलशे पादशेषे स्नुते हिमे ।
द्वौ प्रस्थौ माक्षिकात्क्षिप्त्वा रक्षेत्पक्षमुपेक्षया ॥ २७ ॥
रोध्रासवोऽयं मेहार्शःश्वित्रकुष्ठारुचिकृमीन् ।
पाण्डुत्वं ग्रहणीदोषं स्थूलता च नियच्छति ॥ २८ ॥

स०-रोध्रादि प्रत्येक कर्षप्रमाण जलकलशे पादशेषे स्नुते शीते
च माक्षिकात् द्वौ प्रस्थौ क्षिप्त्वा पक्षमात्रमचल कृत्वा रक्षेत् ।
अयं रोध्रासवो मेहादीनाशयेत् ।

साधयेदसनादीनां पलानां विंशति पृथक् ।
द्विवहेऽपां क्षिपेत्तत्र पादस्थे द्वे शते गुडात् ॥ २९ ॥
क्षौद्राढकार्धं पलिकं वत्सकादिं च कल्कितम् ।
तत्क्षौद्रपिप्पलीचूर्णप्रदिग्धे घृतभाजने ॥ ३० ॥
स्थितं दृढे जतुसृते यवराशौ निधापयेत् ।
खदिराङ्गारतप्तानि बहुशोऽत्र निमज्जयेत् ॥ ३१ ॥

१ ‘करजवरुणान्मूल’ इति पाठोऽरुणदत्तसम्मतोऽप्ययुक्त ,
‘करजद्वय’ इति सङ्ग्रहे ‘करजौ द्वौ’ इति वृन्दचक्रयोश्चोक्तत्वात्,
“करजयो फल, न तु मूलम्, फलस्यैव मेहहरत्वात् । यदुक्तम्-
‘करजकिशुकारिष्टफल जन्तुप्रमेहनृत् ।’ इति ।” इति शिवदास-
श्रीकण्ठव्याख्यानात् मूलपदस्य करजपदेन सम्बन्धाभावाच्च । “कर-
जौ-करजपूतिकरजकौ” इति श्रीकण्ठ । २ निचुलो-जलवेतस ।
३ ‘गीबिल्वैश्च’ अ इ । ४ अस्मिन् रोध्रासवे रोध्रादीनि त्रिंशद्व्या-
णि । सङ्ग्रहचक्रयोस्त्वेकात्रिंशदिमान्येव मरिचाधिकानीति विशेष ।
५ ‘कादि च’ अ ।

तनूनि तीक्ष्णलोहस्य पत्राण्यालोहसङ्ख्यात् ।
अयस्कृतिः स्थिता पीता पूर्वस्मादधिका गुणैः ॥३२॥

स०-असनादीना-“असनतिनिश” (ह सू अ १५। १९) इत्यादिगणोक्तानां द्रव्याणां, पृथक्-प्रत्येक, पलानां विंशति-विंशतिपलानि, अपा द्विवहे-जलद्रोणाष्टके, सावयेत् । तत्र-तस्मिन्, पादशेषे श्यते शीते च सति गुडस्य द्वे शते क्षिपेत् । माक्षिकस्यार्धाढकम् । “वत्सकमूर्वा” (ह सू अ १५।३३) इत्यादिकं च पृथक् पालिक कलिकत कृत्वा क्षिपेत् । अनन्तरमन्तर्माक्षिकपिप्पलीचूर्णप्रलिप्ते घृतभाजने दृढे जतुलिप्ते स्थितं यवराशौ स्थापयेत् । अनन्तर खदिराङ्गारतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि पुन पुनरत्र निमज्जयेत् । यावत्सङ्ख्यं-विलीनवृत्तित्वमायान्ति । अयस्कृतिरियं स्थिता-सम्पन्ना, पीता पूर्वस्मात्-रोध्रासवात्, गुणैरधिका । अत्र च सङ्ग्रहोक्तादशमूलारिष्टादयस परिमाणं कल्प्यं प्रायोऽत्र प्रस्थमात्रम् । एवमन्यत्रापि द्रवद्रव्यमपेक्ष्य नारसिंहघृतादौ (ह उ. अ ३९।१७०) अनयैव दिशाऽयस परिमाणं कल्पनीयम् ।

रूक्षमुद्वर्तनं गाढं व्यायामो निशि जागरः ।
यच्चान्यच्छ्लेष्ममेदोघ्नं बहिरन्तश्च तद्धितम् ॥ ३३ ॥

स०-तस्मिन्प्रमेह उद्वर्तनं रूक्षं तथा गाढं-न तु शिथिलं, हितम् । तथा व्यायामरात्रिजागरौ च । अपरमपि यदेवप्रायः श्लेष्ममेदोहरं बहिरन्तश्च, तच्च प्रमेहिणे हितम् ।

सुभावितां सारजलैस्तुलां पीत्वा शिलोद्धवात् ।
साराम्बुनैव भुञ्जानः शालीन् जाङ्गलजै रसैः ॥३४॥
सर्वानभिभवेन्मेहान् सुबहूपद्रवानपि ।
गण्डमालाबुद्बुदप्रन्थिस्थौल्यकुष्ठभगन्दरान् ॥ ३५ ॥
कृमिन्श्लीपदशोफांश्च पर चैतद्रसायनम् ।

स०-सारा-असनखदिरादयः, तेषां जलै-काथै, शिलो-ह्यात्तुला सुभाविता पीत्वा साराम्बुनैव जाङ्गलप्राणिमांसजै रसैः शालीनदन् सर्वान्मेहान् सुबहूपद्रवानपि जयेत्, गण्डमाला दीश्च । इदं चोत्कृष्टं रसायनम् ।

अधनश्छत्रपादत्ररहितो मुनिवर्तनः ॥ ३६ ॥
योजनानां शतं यायात्खनेद्वा सलिलाशयान् ।
गोशकृन्मूत्रवृत्तिर्वा गोभिरेव सह भ्रमेत् ॥ ३७ ॥

स०-धनरहितं प्रमेही छत्रपादत्ररहितो मुनिवृत्तिः सन्

१ ‘आयासरा’ ड. । २ ‘शालिं जा’ इ. । ३ ‘अस्याये’
“चन्दनं उत्पलं द्राक्षा उशीरं च पुनर्नवा । यष्टीमधुकश्रीखण्ड
त्रिफलोत्पलसारिवा ॥ १ ॥ शमी वशफल रोध्रं त्रिजातं
नागकेसरम् । पञ्चकं च कणाचूर्णं तत्तुल्या शर्करा शुभा ॥ २ ॥
एतच्चूर्णं पिबेन्प्रातस्तण्डुलोदकवारिणा । प्रमेहे रक्तपित्ते च
कृच्छ्रदोषे च दारुणे ॥ ३ ॥” इति इ पुस्तकेऽधिकाख्य. श्लोका ।
४ ‘लाजतुनस्तुला’ इति कचित् ।

योजनानां शतं यायात् । अथवा, सलिलाशयान् खनेत् ।
अथवा, गोशकृन्मूत्रवर्तनो गोभिरेव सह भ्रमेत् ।

बृंहयेदौषधाहारैरमेदोमूत्रलैः कृशम् ।

स०-कृशं नरमौषधयुक्तैराहारैर्वृंहयेत् । किम्भूतैः ? अमेदोमूत्रकरैः ।

शराविकाद्याः पिटिकाः शोफवत्समुपाचरेत् ॥३८॥
अपक्वा व्रणवत्पक्वाः

स०-“शराविका कच्छपिका” (ह नि अ १०।२५) इत्याद्याः पिटिका अपक्वा सती शोफवदुपक्रमेत् । पक्वा पुनर्व्रणवदुपाचरेत् ।

तासां प्राग्रूप एव च ।

क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय वस्तमूत्रं च शस्यते ॥ ३९ ॥
तीक्ष्णं च शोधनं, प्रायो दुर्विरेच्या हि मेहिनः ।

स०-तासां च पूर्वरूपावस्थायामेव क्षीरिवृक्षाम्बु पानाय शस्यते छागमूत्रं च । तथा, शोधनं-विरेचनं, तीक्ष्णं शस्यते । कुत ? इत्याह-यस्मात् प्रमेहिणो दुःखेन विरेचयितुं शक्याः ।

तैलमेलोदिना कुर्याद्गणेन व्रणरोपणम् ॥ ४० ॥

उद्वर्तने कषायं तु वर्गेणारग्वधादिना ।

परिषेकोऽसनाद्येन पानान्ने वत्सकादिना ॥ ४१ ॥

स०-“एलायुग्म” (ह सू अ १५।४३) इत्यादिना गणेन तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् । उद्वर्तने “आरग्वधेन्द्रयव” (ह सू अ १५।१७) इत्यादिना गणेन कषायं कुर्यात् । “असनतिनिश” (ह सू अ १५।१९) इत्यादिना परिषेकः स्यात् । पानमन्नं च “वत्सकमूर्वा” (ह सू अ १५।३३) इत्यादिना संस्कृतं कुर्यात् ।

पाठाचित्रकशार्ङ्गशारिवाकण्टकारिकाः ।

सप्ताहं कौटजं मूलं सोमवलकं नृपद्रुमम् ॥ ४२ ॥

सञ्चूर्णं मधुना लिह्यात्तद्वच्चूर्णं नवायसम् ।

स०-पाठादीन् सञ्चूर्णं मधुनाऽवलेहयेत् । नवायसं चूर्णं तद्वत्-माक्षिकेण लिह्यात् ।

मधुमेहित्वमापन्नो भिषग्भिः परिवर्जितः ॥ ४३ ॥

शिलाजतुतुलामद्यात्प्रमेहार्तः पुनर्नवः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामाष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

स०-मधुमेहित्वमपि प्राप्तो भिषग्भिश्च परिवर्जितो मेही शिलाजतुतुलशत [अयात्-] सेवनं कुर्यात् । कृतशिलाजतुतुल-

१ ‘वेकेऽस’ इ. । २ ‘वायमुद्वर्तनार्थं कु’ ड. ।

श्वासौ पुनर्नवो भवति । खारणादे च विशेषोपक्रमा उक्ता । यथा—“अथत्थचन्दनागरपाठाकाथो जलामेहे तु । इक्षुरसामे पाठाकृमिहन्तृसम्बन्धन काथ ॥ सान्द्राकारे मेहे हिताऽऽडकी कर्णिकारो वा । कायस्तथाऽर्जुनस्य पातव्यो वारुणीमेहे ॥ पिष्टे ससिता रजनी पातव्या शिशिरतोयेन । निम्बश्च शुक्रमेहे तप्त-जलेनाथवा सुरया ॥ सिकतामेहे चित्रकबाह्यीककुष्ठनि काथ । शीतलमेहे काथ पिचुमन्दकृतश्च पातव्य ॥ पाषाणभित्तु सुरया कथित शस्त शनैर्मेहे । गोक्षुरकस्य कषायो लालामेहे फलत्रि-केण सह ॥ शलक्युशीरसैन्धववचा हिता क्षारमेहिन पिष्टा । कथिताश्च नीलमेहे रोध्रसमङ्गाकदम्बा स्यु ॥ काथो बिभी-तकस्य तु कल्को वा कालमेहिना शस्त । धातकिपद्मकविक-साकाथ कल्कोऽपि वा निशामेहे ॥ माञ्जिष्टे स्युस्त्रिफला जलदं जलपद्मक रोध्रम् । लोहितमेहे युञ्ज्यात्रिफलाकाथेन सयुतं गिरिजम् ॥ बालक त्रिवृता धात्री मुस्त च सरसाञ्जनम् । कटु-कातिविषारोध्र खादिरेणाम्भसा पिबेत् ॥ प्राय शोधनमेतद्वि-प्रधान समुदाहृतम् ।” इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने प्रमेह-चिकित्सित नाम द्वादशोऽध्याय समाप्त ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं विद्रधिवृद्धिचिकित्सितमारभ्यते, प्रमेहोपद्र-वभूतत्वाद्विद्रधे । इत्याह—

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विद्रधि सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत् ।
प्रततं च हरेद्रक्तं पके तु व्रणवत्क्रिया ॥ १ ॥

स०—आम सर्वमेव विद्रधि शोफवदुपक्रमेत् । अनवरत च रक्तमाहरेत् । अनन्तरं पके सति व्रणवत्क्रिया ।

विशेषेण चिकित्सितमाह—

पञ्चमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणोत्तरैः ।
भद्रादिवर्गयष्ट्याह्नितैरालेपयेद्रणम् ॥ २ ॥

१ ‘खरनादेन च’ ड । २ ‘बन्धन.’ ड. । ३ इदं विद्रधि-वृद्धिचिकित्सितं चरके सू० १७ अध्याये, सुश्रुते चि० १६।१९ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १५ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ४ “लवणोत्तरैरिति लवणप्रमुखै” इति डल्हण. ।

अ० ८६

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोध्य च ।
विदारीवर्गसिद्धेन त्रैवृतेनैव रोपयेत् ॥ ३ ॥

स०—वातिक व्रण—वातविद्रवावर्थाजात, पञ्चमूलजलैः प्रक्षा-लित “भद्रदारु नत” (ह सू अ १५।५) इत्यादिना मधुय-ष्टिकया तिलैश्च लवणाद्यै(धिकै)लेपयेत् । वैरेचनिकयुक्तेन—“नि-कुम्भकुम्भ” (ह सू अ १५।२) इत्यादिवर्गोक्तेन युक्तेन, त्रैवृतेन—त्रैवृताख्येन स्नेहेन, विशोध्य—शोधयित्वा, ततो “वि-दारिपञ्चाङ्गुल” (ह सू अ १५।९) इत्यादिद्रव्यसिद्धेन त्रैवृ-तेनैव स्नेहेन व्रण रोपयेत् ।

क्षालितं क्षीरितोयेन लिम्पेद्यष्ट्यमृततिलैः ।
पैतं घृतेन सिद्धेन मञ्जिष्टोशीरपद्मकैः ॥ ४ ॥
पयस्याद्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत् ।
न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फलैर्वा

स०—पैतं व्रण क्षीरितोयेन धौतम् । क्षीरिणो—न्यग्रोधादय । मधुयष्टिकागुडूचीतिलैर्लिम्पेद्बहि । घृतेनेत्यादि । मञ्जिष्टादिभि-घृतेन सिद्धेन रोपयेत् । सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणेन (ह क. अ ६।१५) द्रव्य घृतं जल समक्षीर [चतुर्गुणविवर्धितं] इत्यत्र पाकक्रम । न्यग्रोधेत्यादि । प्रवालश्च त्वक् च फल च प्रवालत्वक्फलानि । न्यग्रोधादीना (ह सू अ १५।४१) प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत् ।

कफजं पुनः ॥ ५ ॥

आरग्वधादिना धौतं सक्कुम्भनिशातिलैः ।
लिम्पेत्कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामोश्रितित्वकैः ॥ ६ ॥
ससैन्धवैः सगोमूत्रैस्तैलं कुर्वीत रोपणम् ।

स०—कफजं तु व्रणमारग्वधादिना (ह सू अ १५।१७) धौत. सक्त्वादिभिर्लिम्पेत् । कुलत्थिकादिभिर्द्रव्यैस्तैल रोपणं कुर्वीत ।

रक्तागन्तूद्भवे कार्या पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ७ ॥

स०—रक्तोद्भवे तथाऽऽगन्तुजे क्षतोद्भवे च विद्रधौ पित्तवि-द्रधितुल्या क्रिया कार्या ।

वरुणादिगणकाथमपकेऽभ्यन्तरोत्थिते ।

ऊषकादिप्रतीवापं पूर्वाह्णे विद्रधौ पिबेत् ॥ ८ ॥

स०—आन्तरे विद्रधौ वरुणादि(ह सू अ. १५।२१)-गणकाथमूषकादि(ह सू अ. १५।२३)प्रतीवाप पूर्वाह्णे पिबेत् ।

घृतं विरेचनद्रव्यैः सिद्धं ताभ्यां च पाययेत् ।

निरुहं स्नेहवस्ति च ताभ्यामेव प्रकल्पयेत् ॥ ९ ॥

स०—विरेचनद्रव्यैर्यथादोष च घृतं सिद्धं तथा ताभ्या—वरु-णादिगणोषकादिगणाभ्या, सिद्धं घृतमपकाभ्यन्तरोत्थिते विद्रधौ पाययेत् । ताभ्यामेव गणाभ्या निरुहान्वासने निरूपयितव्ये ।

१ ‘धाम्बुना’ इ । २ ‘मार्कति’ स.सु. । ३ ‘या स्यात् ।’ ट.ड. । ४ ‘न्तरस्थिते’ इति कचित् ।

पानभोजनलेपेषु मधुशिशुः प्रयोजितः ।

दत्तावापो यथादोषमपकं हन्ति विद्रधिम् ॥ १० ॥

स०-पानादिषु मधुशिशुः प्रयोजितो दत्तावापो-वितीर्ण-कल्कः, सामर्थ्यात्तत्कायः पक्व विद्रधिं हन्ति ।

त्रायन्तीत्रिफलानिम्बकटुकामधुकं समम् ।

त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽशाः पृथक् पृथक् ११

मसूरान्निस्तुषादष्टौ तत्कायः सघृतो जयेत् ।

विद्रधीगुल्मवीसर्पदाहमोहमदज्वरान् ॥ १२ ॥

तृणमूर्च्छाच्छर्दिहृद्रोगपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ।

स०-त्रायन्त्यादिकं समं-समाशः, त्रिवृतायाश्चत्वारोऽशाः पटोलमूलाच्च, निस्तुषमसूरादष्टाविलेयैः काथो घृतसहितो विद्र-ध्यादीन् पराकुर्वीत ।

कुडवं त्रायमाणायाः साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ॥ १३ ॥

कुडवं तद्रसाद्धानीस्वरसात्क्षीरतो घृतात् ।

कर्षाशं कल्कितं तिक्तात्रायन्तीधन्वयासकम् ॥ १४ ॥

मुस्तातामलकीबीराजीवन्तीचन्दनोत्पलम् ।

पञ्चेदेकत्र संयोज्य तद्धृतं पूर्ववहुणैः ॥ १५ ॥

स०-त्रायमाणायाः कुडवमष्टगुणे जले साध्यम् । तद्रसात्-त्रायमाणायाः काथात्कुडवः, धानीस्वरसात् क्षीराद्धृताच्च प्रत्येकं कुडवः, कर्षाशः प्रत्येकं कल्कीकृतं तिक्तादि, एकत्र मिश्रयित्वा पचेत् । तदेतद् घृतं पूर्वगुणम् ।

द्राक्षा मधूकं खर्जूरं विदारी सशतावरी ।

परूषकाणि त्रिफला तत्काये पाचयेद्धृतम् ॥ १६ ॥

क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासप्राणदाकल्कसंयुतम् ।

तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववहुणैः ॥ १७ ॥

स०-द्राक्षादिभिः काये क्षीर इक्षुरसे धात्रीरसे हरीतकी-कल्कयुतं घृतं सामान्यपरिभाषया पचेत् । तद्धृतं शीतं सच्छ-र्कराक्षौद्रपादयुतं पूर्वगुणम् । शर्कराक्षौद्रपादिकमिति “अतः इनिठनौ” इति ङ् ।

हरेच्छृङ्गादिभिरसृक् सिरया वा यथान्तिकम् ।

स०-शृङ्गादिभी रक्तं हरेत् । सिरया वा यथासमीपमलं हरेत् ।

विद्रधिं पच्यमानं च कोष्ठस्थं बहिरुन्नतम् ॥ १८ ॥

ज्ञात्वोपनाहयेत्

स०-विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं बहिरुन्नतं पच्यमानं बुद्धोप-नाहयेत्-उपनद्धं कुर्यात् ।

१ ‘कषदक्ष प्र’ ड. । २ ‘यासे प्रा’ इति कचित् । ३ “उप-नाहयेत्-पिण्डैर्बन्धीयात्” इतीन्दु । ४ ‘येत् । तत्रै’ ट. ड. ।

शूले स्थिते तत्रैव पिण्डिते ।

तत्पार्श्वपीडनात्सुप्तौ दाहादिष्वल्पकेषु च ॥ १९ ॥

पक्वः स्याद्विद्रधिं भित्त्वा व्रणवत्तमुपाचरेत् ।

स०-तत्रैव शूले पिण्डिते स्थिते यः दोषमाश्रित्योन्नद्धस्ति-ष्ठति तथा तत्पार्श्वं पीडनेन सुप्तौ-स्वपने, तथा दाहादिष्वल्प-केषु, आदिशब्देनोषादयो गृह्यन्ते, एतेषु सत्सु पक्वो विद्रधिः स्यात् । तं भित्त्वा-सञ्छेद्य, व्रणवदुपक्रमेत् ।

अन्तर्भागस्य चाप्येतच्चिह्नं पक्वस्य विद्रधेः ॥ २० ॥

स०-अन्तर्भागस्य च विद्रधेरेतदेव चिह्नम् ।

पक्वः स्रोतांसि सम्पूर्य स यात्यूर्ध्वमधोऽथवा ।

स्वयं प्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशिनः ॥ २१ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।

असम्यग्वहति क्लेदे वरुणादि सुखाम्भसा ॥ २२ ॥

पाययेन्मधुशिशुं वा यवागूं तेन वा कृताम् ।

स०-तदाऽसौ पक्वः सन् स्रोतांसि क्लेदयित्वा-प्रयात्यधो वा, तं दोषं स्वयं प्रवृत्तं-पतन्तं, हिताशिनः उपेक्षेत-न किञ्चि-दुपक्रमान्तरं कुर्वीत । दशाहं द्वादशाहं वा वैद्य उपद्रवानक्षेत् । क्लेदे च यथावद्वहति सति वरुणादिमुष्णाम्बुना पाययेत्, वैद्य इति शेषः । दशाहमिति दशानामह्ना समाहार इति समासे “राजाहं सखिभ्यश्च” इति टच् । “न सङ्ख्यादेः समाहारे” इत्यादिदेशनिषेधः । “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वम् । “कालाध्वनो” इति द्वितीया । अथवा मधुशिशुं पाययेत् । तेन वा-मधुशिशुणा, कृता पेया पाययेत् ।

यवकोलकुलत्थोत्थयूपैरन्नं च शस्यते ॥ २३ ॥

स०-यवादिजैर्युषैः सहाजं च शस्यते ।

ऊर्ध्वं दशाहात्त्रायन्तीसर्पिषा तैल्वकेन वा ।

शोधयेद्वलतः, शुद्धः सक्षौद्रं तिक्तकं पिबेत् ॥ २४ ॥

स०-दशाहादनन्तरं त्रायन्तीघृतेन-“कुडवं त्रायमा-णायाः” (श्लो १३) इत्यादिना, अथवा तैल्वकेन-“शम्या-केन त्रिवृतया” (हृ चि अ ३।१५२) इत्यादिना, शोध-येद्यथाबलम् । शुद्धः सन् क्षौद्रेण सह तिक्तकं पिबेत् ।

सर्वशो गुल्मवच्चैनं यथादोषमुपाचरेत् ।

स०-सर्वेण प्रकारेण गुल्मवदेन-विद्रधिं, यथादोषमुपक्रमेत् ।

१ ‘घोऽपि वा’ अ । २ ‘रक्षेन्निष’ इति कचित् । ३ सङ्ग्रहे त्विदमधिकम् (चि. अ. १५)-“तन्निर्वाहणार्थमम्लसुरासवमैरेयोष्णो-दकान्यतमेन वरुणादिं मधुशिशुं वा पिबेत् ।” इति । ४ तेन-वरुणादिना मधुशिशुणा वा । ५ तैल्वक-“पलायकं तैल्वकतो” इत्यादिना श्लोकद्वयेन (३२-३३) वातव्याधिक्षिकित्सिते पठितं आह्वम् । अरुणदत्तव्याख्यानं त्वयुक्तम्, “शम्याकेन त्रिवृतया” इत्यादिना सार्धश्लोकेन घृतत्रयस्योक्तत्वात् । ६ तिक्तक-कुष्ठक्षिकि-त्सितोक्तम् (श्लो. २) ।

सर्वावस्थासु सर्वासु गुग्गुलुं विद्रधीषु च ॥ २५ ॥
कषायैर्यौगिकैर्युक्तैः स्वैस्तद्विच्छिन्नाजतु ।

स०-विद्रधीषु सर्वासु सर्वावस्थास्वेव गुग्गुलु यौगिकै स्वै-
स्वैर्यौगै कषायैर्युक्तैः । तद्वत्-तथैव कषायैः सह, शिला-
जतु युज्यात् ।

पाकं च वारयेद्यत्नात्सिद्धिः पके हि दैविकी ॥ २६ ॥
अपि चाशु विदाहित्वाद्विद्रधिः सोऽभिधीयते ।

स०-पाकं च यत्नेन वारयेत् । हि-यस्मात्, पके सति
दैविकी सिद्धि -न तु भिषग्वशानुगत्यर्थ । आशु च विदाहित्वात्
स-अयं रोगो, विद्रधिरित्युच्यते । तस्मात्तस्य पाकरक्षाया
यतितव्यमित्यर्थ ।

सति चालोचयेन्मेहे प्रमेहाणां चिकित्सितम् ॥ २७ ॥

स०-मेहे च सति प्रमेहाणां चिकित्सितमालोचयेत् । चण-
न्दाद्विद्रधिचिकित्सितोक्तमपि कुर्यात् ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ।

पाटयेत्पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुकौ ॥ २८ ॥
सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ।

इति विद्रधिचिकित्सितम् ।

स०-स्तनजे विद्रधाद्युपनाह वर्जयित्वा सर्वमेव व्रणक्रिया-

१ 'सर्वेषु' अ । २ अस्याग्रे "सौभाजनकनिर्युहो हिङ्गु-
सैन्धवसयुत । अचिराद्विद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवित ॥ १ ॥
कटुत्रिकं तिक्तकरोहिणी घन किराततिक्तोऽथ शतक्रतोर्धवा ।
ससप्तपर्णाऽतिविषा दुरालभा पटोलमूल सह त्रायमाणया ॥ २ ॥
गुडचिचव्य सविडङ्गनिम्ब प्रियङ्गुनीलोत्पलरोध्रमञ्जनम् ।
सधातकीमोचरसं फलत्रिरु सनागर बिल्वकपित्थसारिवा ।
॥ ३ ॥ समा. स्युरेते द्विगुण तु चित्रक द्विरष्टभाग कुटज-
त्वच स्यात् । सुसूक्ष्मपिष्ट शिशिराम्बुयोजित पिबेन्मनुष्यो-
ऽर्द्धपल गुडान्वितम् ॥ ४ ॥ बुभुक्षिते स्यान्मृदु भोजन हितं
शशैः सलावैरथवासपि तित्तिरैः । निहन्ति गुल्मान् कफपित्त-
सम्भवान् विराजते शारदपूर्णचन्द्रवत् ॥ ५ ॥ अजीर्णकासं
क्षयपाण्डुते तथा ज्वरातिसारग्रहणीगदापची । प्रमेहमूत्रक्षय-
वर्ध्मविद्रधीन् जयेत् प्रयुक्तं सगुडं कटुत्रिक ॥ ६ ॥ भूनि-
म्बार्धपलं निशापल्युत दावीपले द्वे तथा, दाव्यर्धेन पुनर्नवां
कुरु तथा दाव्यां सम प्रग्रह । सार्द्धं दुःस्पर्शत पलं तु
कटुका योज्या तदर्थेन वा, अश्वाह्व निशया समानममृता-
पादाधिकं स्यात्पलम् ॥ ७ ॥ एतद्वत्सकसप्तकर्षसहित सुशुष्कण
चूर्णीकृतं, वासायाः स्वरसेन पञ्च चतुरस्त्रीन् वा पिबेद्वासा-
रान् । भूयस्तद्वद्वारिणा प्रतिदिनं पेय पुरस्थे रवौ, एत-
द्विद्रधिरोगिणां निरुजकचूर्णं तु गुडोत्तमम् ॥ ८ ॥ नापुत्राय
न चाभ्रात्रे नाशिष्यायाहितैषिणे । आरोग्यशास्त्रसर्वस्व देय-
मेतत्कथञ्चन ॥ ९ ॥" इति ६. पुस्तकेऽधिका नव श्लोकाः ।

कम कुर्यात् । विद्रधिशब्द पुष्पिलिङ्ग । स्तनविद्रधिं च पाट-
येद्वैद्य । स्तन्यवाहिनी सिरा कृष्णचूचुकौ च पालयन् ।
सर्वासु चामाद्यवस्थासु तस्य-विद्रधे सम्बन्धिन, स्तन निर्दुहीत ।
आदिशब्द पच्यमानपाकावस्थयोर्ग्रहणार्थः ।

इति विद्रधिचिकित्सितमुक्त्वा वृद्धिचिकित्सितमाह—

अथ वृद्धिचिकित्सितम् ।

शोधयेन्निवृता स्निग्धं वृद्धौ स्नेहैश्चलात्मके ॥ २९ ॥
कौशाम्प्रतिल्वकैरण्डसुकुमारकमिश्रकैः ।

स०-चलात्मके वृद्धौ सति वृद्ध्यामयिन त्रिवृताख्येन स्नेहै-
नासमन्तात् स्निग्धं सन्त शोधयेत् । अत्र च सामान्योक्तावप्य-
पक्वस्य त्रैवृतस्य न तथा प्रयोग प्रशस्यत इति पूर्वोक्त्या रीत्या
(श्लो ३) विदारिवर्गसिद्धस्योपयोग कार्य इति केचिन्मन्यन्ते ।
कै स्नेहै १ कौशाम्प्रादिभि सिद्धै । सुकुमारक-अत्रैव वक्ष्यमाणम्
(श्लो ४१), मिश्रक च-गुल्मचिकित्सिते (श्लो ८९-९०) ।

ततोऽनिलघ्ननिर्युहकल्कस्नेहैर्निरुहयेत् ॥ ३० ॥

रसेन भोजितं यष्टितैलेनान्वासयेदनु ।

स्नेदप्रलेपा वातघ्नाः पके भित्त्वा व्रणक्रियाम् ॥ ३१ ॥

स०-तत -शोधनादनन्तर, वातघ्नकषायकल्कस्नेहैर्निरुह-
येत् । अनु-निरुहस्य पश्चात्, मासरसेन भोजितं सन्त मधुय-
ष्टिकातैलेनानुवासयेत् । स्नेदा प्रलेपाश्च वातघ्ना हिता । पके
वृद्धौ भित्त्वा-पाटयित्वा, व्रणक्रिया कुर्यात् ।

पित्तरक्तोद्भवे वृद्धावामपके यथायथम् ।

शोफव्रणक्रियां कुर्यात् प्रततं च हरेदसृक् ॥ ३२ ॥

स०-पित्तरक्तोत्थिते वृद्धावामे पके च [यथायथम्-] यथास्व,
आमे शोफक्रिया कुर्यात्, पके व्रणक्रिया कुर्यात् । सतत च
रक्तमाकर्षेत् ।

गोमूत्रेण पिबेत्कल्कं श्लैष्मिके पीतदारुजम् ।

विम्लापनादते चोस्य श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ॥ ३३ ॥

पके च पाटिते तैलमिष्यते व्रणशोधनम् ।

सुमनोरुष्कराङ्गोलसप्तपर्णेषु साधितम् ॥ ३४ ॥

पटोलनिम्बरजनीविडङ्गकुटजेषु च ।

स०-श्लैष्मिके वृद्धौ दावीकल्क गोमूत्रेण पिबेत् । अस्य च-
श्लैष्मिकवृद्धे, विम्लापनमन्तरेण श्लेष्मग्रन्थिचिकित्सितं हितम् ।
विम्लापन-तैस्तेर्मर्दनोपायैर्विमर्दनम् । पके पाटिते सति सुमनो-
रुष्करादिभि कुटजान्तै साधितं तैल व्रणशोधनमिष्यते ।

मेदोजं मूत्रपिष्टेन सुस्विन्नं सुरसादिना ॥ ३५ ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा वर्जयन् फलसेवनीम् ।

१ 'हेन स्निग्ध' ट. । २ 'चात्र श्ले' इ. । 'वाऽपि श्ले'
स. सु. ।

दारयेद्द्विपत्रेण सम्यङ्मेदसि सृज्यते ॥ ३६ ॥
 व्रणं माक्षिककासीससैन्धवप्रतिसारितम् ।
 सीव्येदभ्यञ्जनं चास्य योज्यं मेदोविशुद्धये ॥ ३७ ॥
 मनःशिलैलासुमनोग्रन्थिभल्लातकैः कृतम् ।
 तैलमाव्रणसन्धानात्स्नेहस्वेदौ च शीलयेत् ॥ ३८ ॥

स०-मेदोज वृद्धिरोग गोमूत्रपिष्टेन सुरसादिना गणेन (हृ सू अ १५।३०) सुखिन्न शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखिन्न वृद्धिपत्रेण सम्यक् कृत्वा दारयेत् । किं कुर्वन् ? फलसेवनी वर्जयन्-परिहरन् । अनन्तर मेदसि सृज्यते सति माक्षिकादिभिः प्रतिसारित व्रण सीव्येत् । अनन्तरमस्याभ्यञ्जन तैल मन शिलादिभिः कृत-सिद्ध, मेदोविशुद्धये योज्यम् । व्रणसन्धानं यावत् स्नेह स्वेद च शीलयेत् ।

मूत्रजं स्वेदितं स्निग्धैर्वस्त्रपट्टेन वेष्टितम् ।
 विध्येदधस्तात्सेवन्याः स्नावयेच्च यथोदरम् ॥ ३९ ॥
 व्रणं च स्थगिकावद्धं रोपयेत्

स०-मूत्रज वृद्धि सेवन्या अधस्तात् स्निग्धैः स्वेदित तथा वस्त्रपट्टेन वेष्टित विध्येत् । जलोदरवच्च स्नावयेत् । द्विद्वारनलिकया पिच्छनलिकया वा क्रमेण व्रण च स्थगिकाख्येन बन्ध-विशेषेण बद्ध रोपयेत् ।

अन्त्रहेतुके ।

फलकोशमसम्प्राप्ते चिकित्सा वातवृद्धिवत् ॥ ४० ॥

स०-अन्त्रजे वृद्धौ फलकोशमसम्प्राप्ते सति वातवृद्धिसदृशी चिकित्सा कुर्यात् ।

पचेत्पुनर्नवतुलां तथा दशपलाः पृथक् ।
 दशमूलपयस्याश्वगन्धैरण्डशतावरीः ॥ ४१ ॥
 द्विदर्भशरकाशेक्षुमूलपोटगलान्विताः ।
 वहेऽपामष्टभागस्थे तत्र त्रिशत्पलं गुडात् ॥ ४२ ॥
 प्रस्थमेरण्डतैलस्य द्वौ घृतात्पयसस्तथा ।
 आवपेद् द्विपलांशं च कृष्णातन्मूलसैन्धवम् ॥ ४३ ॥
 यैष्टीमधु(चित्र)कमृद्वीकायवानी-

नागराणि च (क्षारनागरम्) ।

तत्सिद्धं सुकुमाराख्यं सुकुमारं रसायनम् ॥ ४४ ॥
 वातातपाध्वयानादिपरिहार्येष्वयन्त्रणम् ।
 प्रयोज्यं सुकुमाराणामीश्वराणां सुखात्मनाम् ॥ ४५ ॥
 नृणां स्त्रीवृन्दभर्तृणामलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
 सर्वकालोपयोगेन कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ ४६ ॥

१ 'चोद्धते' अ ट. । २ 'यष्टीचित्रकमृद्वीकायवानीक्षार-नागरम्' इति पाठो लिखितमुद्रितपुस्तकेष्वनुपलब्धोऽपि सङ्ग्रहानु-सारित्वाद्युक्त । तथा च सङ्ग्रहे (चि अ १५)-"कल्कीकृतानि च 'द्विपलिकानि द्राक्षाणागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधु-कसैन्धवान्यावाप्यैकैकं विपचेत् ।" इति ।

वर्धमविद्रधिगुल्मार्शोयोनिमेद्वानिलार्तिषु ।
 शोफोदरखुडप्लीहविद्विबन्धेषु चोत्तमम् ॥ ४७ ॥

स०-पुनर्नवस्य तुला जलस्य वहे पचेत् । तथा दशमूला-दीनि पृथग्दशपलप्रमाणानि । पोटगलो-नल । अष्टभागशेषे च तस्मिन् गुडात्रिशत्पलान्येरण्डतैलात् प्रस्थ घृतस्य प्रस्थौ द्वौ क्षीरप्रस्थौ द्वौ क्षिपेत् । द्विपलप्रमाण पिप्पल्यादिकम् । तदेतत्पक्व सुकुमारसज्ज घृत रसायन सुकुमारम् । अत एव वातातपादि-ष्वयन्त्रणम् । सुकुमाराणामीश्वरादीनां प्रयोज्यम् । अलक्ष्मी-कलिघ्न सर्वकालोपयोगात् कान्त्यादिद वर्धमाद्यातिषु श्रेष्ठम् ।

यायाद्वर्धं न चेच्छान्तिं स्नेहरेकानुवासनैः ।
 बस्तिकर्म पुरः कृत्वा वङ्गणस्थं ततो दहेत् ॥ ४८ ॥
 अग्निना मार्गरोधार्थं मरुतः

स०-यदि स्नेहादिभिर्वर्धं शान्तिं न गच्छेत् ततो बस्ति-कर्म कृत्वा वङ्गणस्थित वर्धं मरुतो मार्गरोधार्थमग्निना दहेत् ।

अर्धेन्दुवक्रया ।

अङ्गुष्ठस्योपरि स्नाव पीतं तन्तुसमं च यत् ॥ ४९ ॥
 उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यग्दहेच्छित्त्वा यतो गदः ।
 ततोऽन्यपार्श्वेऽन्ये त्वाहुर्दहेद्वाऽनामिकाङ्गुलेः ॥ ५० ॥
 गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे ग्रीहि चायं विधिः स्मृतः ।
 कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां च यतो गदः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
 यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-
 स्थाने विद्रधिबृद्धिचिकित्सितं नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स०-यतो-यस्मिन्पार्श्वे, गदो विद्यते तत्पार्श्वस्थस्याङ्गुष्ठस्यो-परि पृष्ठे स्नाव पीत यत्तन्तुल्यम् । तत् स्नावोत्क्षिप्यार्धेन्दु-वक्रया सूच्या तिर्यक् छित्त्वाऽनन्तर तद्देहदित्येके वदन्ति । अन्य आचार्या एवमाहुः । तत् पार्श्वत् यतोऽसौ गदस्ति-

१ अस्याग्रे "रास्त्रायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधित । का-थोऽन्नवृद्धिं हन्त्याशु रुबुतैलेन मिश्रित ॥ १ ॥" इति इ. पुस्तकेऽधिक श्लोक । २ 'तु' स इ. ३ अस्याग्रे "मूल विल्व-कपित्थयोररलुकस्याग्नेर्वृहत्योर्द्वयो इयामापूतिकरञ्जिशुक्रत-रोर्विश्वाधारुकरम् । कृष्णाग्रन्थिकवेल्लपञ्चलवणक्षाराजमो-दान्वित पीत काञ्जिकतोय...मथितैश्चूर्णीकृत वर्धमजित् ॥ १ ॥ अजाजीकुष्ठगोमेदहपुषाबदराणि च । भारनालेन लेप. स्याद्व-धर्मजित्परमौषधम् ॥ २ ॥ अविक्षीरेण गोधूमचूर्णं कन्दुरु-कस्य च । प्रलेपनं सुखोष्ण स्याद्वधर्मजित्परमौषधम् ॥ ३ ॥ मृतमात्रे तु वै काके विशस्तेन प्रलेपयेत् । सुहृत्तं वर्धं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥ ४ ॥" इति इ. पुस्तकेऽधि-काश्चत्वार श्लोका ।

श्रुति ततो यदन्यत्पार्श्वं तस्मिन् पार्श्वेऽङ्गुष्ठस्योपरि यत्स्नाव तथा-
विव यत्तत्पूर्ववत् दहेदिति । अन्ये त्वेव वदन्ति,—अनामिकाया
अङ्गुलेरुपरि यत्स्नाव तथारूपं तत्पूर्ववद्दहेदिति । अन्यैराचार्यैर्वा-
तकफजे गुल्मे ग्रीहि च एष (अयं) एव—अनन्तरोक्तो, विधि
स्मृतः । तथा विश्वाच्या—वातव्याविविशेषे, यतो यस्मिन्
पार्श्वेऽसौ गदस्तस्मिन् पार्श्वे कनिष्ठिकानामिकयोरुपरि यत्स्नाव
पीत तन्नुसमं तदुत्क्षिप्य तिर्यक् छित्त्वा दहेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने
विद्वधिवृद्धिचिकित्सित नाम त्रयोदशो-
ऽध्याय समाप्तः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते । सम्बन्धश्चास्य
प्रायेणैकयोगक्षेमत्वम्, वातकारणत्वात् ।
अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
रूक्षशीतोद्भवं तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ १ ॥
पानान्नान्वासनाभ्यङ्गैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् ।
आनाहवेदनास्तम्भविबन्धेषु विशेषतः ॥ २ ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ ३ ॥

स०—[वातिकं गुल्मं तीव्ररुजं पुरीषवातग्रहं रूक्षशीतोद्भवं
वातचिकित्सितोक्तैस्तैलैः साधयेत् । पानान्नान्वासनाभ्यङ्गैः स्नि-
ग्धस्य गुल्मिनं स्वेदमाचरेत् ।] पानशब्देन स्नेहपानं वेद्यम्,
स्निग्धस्येति वचनात् । आनाहादिषु विशेषेण स्वेदमाचरेत् ।
यस्मात्स्वेदं स्निग्धस्य पुनः स्रोतोमृदुत्वं विधाय मारुतमुल्बणं
च जित्वा तथा विबन्धं भित्त्वा गुल्ममपोहति ।

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ ४ ॥

१ 'तत्पूर्वं द' ट ड । २ इदं गुल्मचिकित्सितं चरके चि० ५
अध्याये, सुश्रुते उ० ४२ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १६ अध्याये
चास्ति वर्णितम् । ३ 'रूक्षव्यायामज' स च । ४ [ ]
एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठं ट ड पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ५ "पक्वा-
शयगत इति पक्वाशयसङ्गताधोभागे । बस्तिरिति निरूहोऽनुवासन
च । जठराश्रय इति नाभिगते नाभिपार्श्वगते च ।" इति चक्र ।

स०—गुल्मे स्नेहपानं हितम् । ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण
स्नेहपानं हितम् । पक्वाशयगते बस्तिरहितं । जठराश्रित उभय-
य—स्नेहपानवस्त्याख्यं, हितम् ।

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् ॥ ५ ॥
पुनःपुनः स्नेहपानं निरूहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणः ॥ ६ ॥

स०—वातिके गुल्मे बद्धौ समिद्धे सति वातशक्तौश्च विबन्धे
सति बृंहणान्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् । तथा,
पुनः पुनः स्नेहपानं प्रदापयेत् । निरूहाश्च सानुवासना वातिके
गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणो नरस्य प्रयोज्याः ।

वस्तिकर्म परं विद्याहुल्मघ्नं, तद्धि मारुतम् ।
स्वस्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ७ ॥
तस्मादभीक्षणशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ ८ ॥

स०—वस्तिकर्म परं—अतिशयेन, गुल्मघ्नं विद्यात् । यस्मा-
त्तत्—वस्तिकर्म, स्वस्थाने—पक्वाशयाख्ये, प्रथमं पवनं जित्वा
सद्यः—शीघ्रं, गुल्मं जयति । यत एव तस्मात्कारणान्नित्यं गुल्मा
निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषविडदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ९ ॥
शठीवचाजगन्धैलासुरसैर्दधिसंयुतैः ।
शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनाम् ॥ १० ॥

स०—हिङ्गुवादिभिर्दधियुक्तैर्घृतं साधयेत् । तच्च पीतं वात-
गुल्मवता शूलादिजित् । द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतम्, घृतसमं दधि,
घृताच्चतुर्गुणं जलम्, इत्यत्र पाकक्रमः ।

हृषोषणपृथ्वीकापञ्चकोलकदीप्यकैः ।
साजाजीसैन्धवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च ॥ ११ ॥
दाडिमान्मूलकात्कोलात्पचेत्सर्पिर्निहन्ति तत् ।
वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः ॥ १२ ॥
योन्यशौग्रहणीदोषकासश्वासारुचिज्वरान् ।

स०—हृषोषादिभिर्घृताच्चतुर्थांशैर्द्रव्यैर्दधिदुग्धाभ्यां दाडिममूल-
कबदररसैः समैः सर्पिः पचेत् । तच्च वातगुल्मादीन् पराकुर्यात् ।

दशमूलं बलां कालां सुपर्वां द्वौ पुनर्नवौ ॥ १३ ॥
पौष्करैरण्डरास्त्राश्वगन्धाभार्यमृताशठीः ।
पचेद्बन्धपलाशं च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितम् ॥ १४ ॥
यवैः कोलैः कुलत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ।

१ 'प्रयोजयेत्' स च । २ 'वातगुल्मेषु क' स च ।
३ 'रक्षिणा' इ स द्व स च । ४ 'ह्रौ' इति शुद्धे ड । ५ 'काली'
अ । "काला-सारिवा" इति चक्रवद्वगौ ।

क्वाथेऽस्मिन्धिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५ ॥
 खरसैर्दाडिमाघ्रातमातुलुङ्गोद्भवैर्युतम् ।
 तथा तुषाम्बुधान्याम्लशुक्तैः श्लक्ष्णैश्च कल्कितैः ॥ १६ ॥
 भार्गीतुम्बुरुषडग्रन्थाग्रन्थिरास्त्राग्निधान्यकैः ।
 यवानकयवान्यम्लवेतसासितजीरकैः ॥ १७ ॥
 अजाजीहिङ्गुहपुषाकारवीवृषकोषकैः ।
 निकुम्भकुम्भमूर्वेभपिप्पलीवेल्लदाडिमैः ॥ १८ ॥
 श्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुबीजहिंसाश्मभेदकैः ।
 मिसिद्धिक्षारसुरससारिवानीलिनीफलैः ॥ १९ ॥
 त्रिकटुत्रिपटूपेतैर्दाधिकं तद्यपोहति ।
 रोगानाशुतरान् पूर्वान् कथानपि च शीलितम् ॥ २० ॥
 अपस्मार्गदोन्मादमूत्राघातानिलामयान् ।

स०-दशमूलादीन् पृथग् द्विपलप्रमाणान् यवादिभिः प्रस्थ-
 प्रमाणैः सह जलद्रोणे पचेत् । कैला-नीलिनी । सुषवी-स्थूल-
 जीरक । गन्धपलाशो-गन्धपत्रम् । अस्मिन् क्वाथे सामान्यप-
 रिभाषया कृते दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् । किम्भूतम् ?
 दाडिमादिजैः खरसैस्तथा तुषाम्बुवादिभिश्च सर्पिः समैर्युतम् ।
 तथा भार्ग्यादिभिः कल्कीकृतैरुपेतम् । यवानको-यवानीभेद ।
 कारवी-अजमोदा । वृषको-वासक । ऊषक-कल्लर । इभपि-
 प्पली-गजपिप्पली । अश्मभेद-पाषाणभेद । तद्-एतत्, दा-
 धिकं नाम घृत पूर्वोक्तानामयान् द्राकरा हन्ति । अपस्मारादींश्च
 कृच्छ्रानप्यभ्यस्त हन्ति । यदि चात्र खरसालाभस्तदा तन्त्रा-
 न्तरोक्ता कल्पना कार्या । तन्त्रान्तरे चोक्तम्-“प्रस्थं गृहीत्वा
 चूर्णस्य तोयस्य प्रस्थमावपेत् । अहोरात्रस्थितं पूतं तत्स्यात्खर-
 सवद्गुणैः ॥” मुनिरप्युचे (च. चि. अ. १ पाद २।१२)-“खर-
 सानामलाभे त्वयं विधिः, चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरा-
 त्रस्थितं मृदितपूर्तमावपेत् तत्खरसवत् प्रयोज्यम् ।” इति ।
 त्र्यूषणत्रिफलाधान्यचविकावेल्लचित्रकैः ॥ २१ ॥
 कल्कीकृतैर्घृतं पक्वं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

स०-त्र्यूषणादिभिः कल्कीकृतैर्घृतं समानक्षीरं चतुर्गुणज-
 लपक्वं वातगुल्मं नुदति ।

तुलां लशुनकन्दानां पृथक्पञ्चपलांशकम् ॥ २२ ॥
 पञ्चमूलं महच्चाम्बुभारार्धं तद्विपाचयेत् ।
 पादशेषं तदर्धेन दाडिमखरसं सुराम् ॥ २३ ॥
 धान्याम्लं दधि चादाय पिष्टांश्चार्धपलांशकान् ।
 त्र्यूषणत्रिफलाहिङ्गुयवानीचव्यदीप्यकान् ॥ २४ ॥
 साम्लवेतससिन्धूत्थदेवदारुन् पचेद्भृतात् ।
 तैः प्रस्थं तत्परं सर्ववातगुल्मविकारजित् ॥ २५ ॥

१ ‘ऊषक-वातसाहच्यं, तदेव सिंहमूत्रम्’ इतीन्दु । २ ‘ग-
 दोन्माद’ इ । ३ ‘काली’ ट । ४ ‘य खरसविधिः’ ‘पूत खरस’
 स.च. । ५ ‘स्थं देवदारु प’ इ ।

स०-लशुनमूलतुला पलशतं महत् पञ्चमूलं च प्रत्येकं पञ्च-
 पलद्वयम् । तदेतत्तोयाद्दशशते पादशेषं विपाचयेत् । पादशे-
 षादर्धेन दाडिमखरसं सुरा धान्याम्लं दधि च गृहीत्वा त्र्यूष-
 णादींश्च द्विकाषिकानादाय तैर्घृतात् प्रस्थं पचेत् । तद्-घृतं,
 सर्ववातगुल्मविकारजित् ।

षट्पलं वा पिबेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।
 प्रसन्नया वा क्षीरार्थः सुरया दाडिमेन वा ॥ २६ ॥
 घृते मारुतगुल्मघ्नः कार्यो दध्नः सरेण वा ।

स०-राजयक्ष्मचिकित्सिते (श्लो. २२) यदुक्तं षट्पलं घृतं तद्वा
 पिबेत् । राजयक्ष्मणीति विशेषणं स्पष्टार्थम् । घृते षट्पलाख्ये
 क्षीरार्थं प्रसन्नया वा कार्यं । अथवा सुरया दाडिमेन वा ।
 दधिसरेण वा । एव क्षीरं हित्वा प्रसन्नाद्यन्यतमेन साधितं घृतं
 षट्पलं वातगुल्मजित्स्यात् ।

वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाऽग्निमरुचि यदि ॥ २७ ॥
 हल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेतु तम् ।

स०-वातजे गुल्मे श्लेष्मा वृद्धः सन्नभिः हत्वा यद्यरुच्या
 दीन् जनयेत्तदा त-कफ, उल्लिखेत्-उद्धमेत् ।

शूलानाहविवन्धेषु ज्ञात्वाऽसन्नेहमाशयम् ॥ २८ ॥
 निर्यूहचूर्णवटकाः प्रयोज्या घृतभेषजैः ।

स०-शूलादिषु सत्सु सन्नेहमाशयं ज्ञात्वा घृतोक्तैरौषधैः
 (घृतभेषजैः)-अनन्तरोक्तानां घृतानामौषधैः, काथचूर्णगुटिका
 वा सह प्रयोज्या ।

कोलदाडिमघर्मांश्चुतक्रमद्याम्लकाञ्जिकैः ॥ २९ ॥
 मण्डेन वा पिबेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्य वा पुरः ।

स०-कोलाद्यम्बुभिस्तकादिभिर्वा प्रातश्चूर्णानि-घृतौषधीनां
 सम्बन्धीनि, मण्डेन सह पिबेत् । अथवा अन्नस्य-आहारस्य,
 पुर-पूर्वं, पिबेत् ।

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितान्यसकृद्रसे ॥ ३० ॥
 कुर्वीत कार्मुकतरान् वटकान् कफवातयोः ।

स०-चूर्णानि मातुलुङ्गरसेन मुहुर्मुहुर्भावितानि वटकान् कर्म-
 करणसमर्थान् कुर्वीत । कफवातयो-कफवातिके गुल्म इत्यर्थः ।

हिङ्गुवचाविजयापशुगन्धा-

दाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः ।

पुष्करमूलशठीहपुषाग्नि-

क्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि ॥ ३१ ॥

साजाजिचव्यं सहतिचिडीकं

सवेतसाम्लं विनिहन्ति चूर्णम् ।

हृत्पाश्वर्धवस्तित्रिकयोनिपायु-

शूलानि वाय्वामकफोद्भवानि ॥ ३२ ॥

१ ‘पलम् ।’ ट । २ ‘षधेः क्वाथायाः प्रयोज्या ।’ ट ।

कृच्छ्रान् गुल्मान् वातविण्मूत्रसङ्गं
कण्ठे बन्धं हृद्ग्रहं पाण्डुरोगम् ।

अन्नाश्रद्धाहृद्दुर्नामहिध्मा-

वर्ध्माध्मानश्वासकासाग्निसादान् ॥ ३३ ॥

स०-हिङ्गवादिक्मेतच्चूर्णं हृच्छ्रुलादीभिहन्ति तथा कृच्छ्र-
गुल्मादीश्च । दोषकोपजातिशालिन्य ।

लवणयवानीदीप्यक-

कणनागरमुत्तरोत्तर वृद्धम् ।

सर्वसर्मांशहरीतकी-

चूर्णं वैश्वानरः साक्षात् ॥ ३४ ॥

स०-लवणादिक क्रमेणोत्तर भागवृद्ध सर्वसमभागा हरीतकीति
चूर्णमेतत्साक्षाद्वैश्वानर, दीपनगुणसामान्यात् । आर्यावृत्तम् ।

त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा संप्रयुक्तो

जनयति जठराग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ ३५ ॥

स०-त्रिकटुकादीना सप्तानां समधरणधृतानां-समप्रमाण-
स्थापितानां, हिङ्गुभागोऽष्टमो 'देय' इत्यध्याहार्यम् । केचित्तेव
व्याख्यानयन्ति । धरणशब्देन पलस्य दशमो भाग उच्यते ।
धरणे धृता धरणधृता, समाश्च ते धरणधृताश्च, तेषां समधर-
णधृतानां त्रिकटुकादीनामष्टमो हिङ्गुभागो देयः । स च प्रथ-
मकवले भोज्यो-भक्षणीयः । सर्पिषा सम्यक् प्रयुक्तो-मिश्रितो,
जठराग्निं जनयति, वातगुल्मं च हन्ति । मालिनीवृत्तम् ।

हिङ्गुग्राबिडशुण्ठ्यज्जिविजयावाक्याभिधानामयै-

शूर्णः कुम्भनिकुम्भमूलसहितैर्भांगोत्तरं वर्धितैः ।

पीतः कोष्णजलेन कोष्ठजरुजो गुल्मोदरादीनयं

शार्दूलः प्रसभं प्रमथ्य हरति व्याधीन् मृगौघानिव ॥

स०-हिङ्गुग्रेत्यादिभिर्भांगोत्तरमशाधिक वर्धितैश्शूर्णं कोष्ण-
जलेन पीतो जठररुजादीन् पराकरोति । अयं शार्दूलाख्यशूर्णो
हठात् प्रमथ्य व्याधीन् मृगौघानिव शार्दूल-सिंहः । अप्यत
एव श्लेषोपमाऽयमलङ्कारः । तथा, शार्दूलशब्देन शार्दूलविक्री-
डित वृत्तमुपलक्ष्यते । यथा भीमशब्देन भीमसेन इति । शार्दू-
लविक्रीडित वृत्तम् ।

सिन्धूत्थपथ्याकणदीप्यकानां

चूर्णानि तोयैः पिबतां कवोष्णैः ।

प्रयाति नाशं कफवातजन्मा

नाराचनिर्भिन्न इवामयौघः ॥ ३७ ॥

स०-सिन्धूत्थादीनां चूर्णानि कोष्णैस्तोयैः पिबता कफवा-

तजो रोगसङ्घो नाशं याति । क इव ^१ नाराचन निर्भिन्न इवेत्यु-
पमा । उपजातिवृत्तम् ।

पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवहि-

व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।

दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं

गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोद्भवेषु ॥ ३८ ॥

स०-पूतिकादिद्रव्यं संस्तरचितं यथाक्रमनिर्दिष्टमुपयुक्तपरिभा-
वेन संस्तीर्णं तथा लवणोपधानं लवणं सर्वोपर्युपधानं दत्त्वाऽन-
न्तरं दग्ध्वा सञ्चूर्ण्य ततो दधिमस्तुना युतं गुल्मादिषु प्रयो-
ज्यम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

हिङ्गुत्रिगुणं सैन्धवमस्मात्रिगुणं च तैलमैरण्डम् ३९

तत्रिगुणरसोनरसं गुल्मोदरवर्ध्मशूलघ्नम् ।

स०-सैन्धव हिङ्गुतस्त्रिगुणम् । अस्माच्च-सैन्धवात्, ऐर-
ण्डतैलं त्रिगुणम् । तस्माच्च-ऐरण्डतैलात्, त्रिगुणं रसोनस्य
रसम् । तदेतद्गुल्मादिघ्नम् । आर्यावृत्तम् ।

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवम् ॥ ४० ॥

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मैरुजापहम् ।

स०-मातुलुङ्गरसादिकं सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मपीडा-
हरम् ।

शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ धौतात्कृष्णतिलात्पलम् ४१

खादन्नेकत्र सञ्चूर्ण्य कोष्णक्षीरानुपो जयेत् ।

वातहृद्रोगगुल्माशौयोनिशूलशक्कलहान् ॥ ४२ ॥

स०-शुण्ठ्याः कर्षं गुडस्य द्वौ कर्षौ लुञ्चितकृष्णतिलात्पल-
मित्येकत्र मिश्रयित्वा खादन् कोष्णक्षीरानुपं सन् वातहृद्रोगा-
दीन् जयेत् ।

पिबेदेरण्डतैलं तु वातगुल्मी प्रसन्नया ।

श्लेष्मण्यनुबले वायौ, पित्ते तु पयसा सह ॥ ४३ ॥

स०-वातकफानुगे सत्येरण्डतैलं प्रसन्नया सह गुल्मवान्
पिबेत् । पित्ते त्वनुगते पयसा सहैरण्डतैलं पिबेत् ।

विवृद्धं यदि वा पित्तं सन्तापं वातगुल्मिनः ।

कुर्याद्विरेचनीयोऽसौ सस्नेहैरानुलोमिकैः ॥ ४४ ॥

तापानुवृत्तावेवं च रक्तं तस्यावसेचयेत् ।

स०-वातगुल्मिनः पित्तं विवृद्धं यदि सन्तापं कुर्यात्, तदा-
ऽसौ-वातगुल्मी, विरेचनीयो-विरेचनार्हः । कै ^१ आनुलोमि-
कैर्द्रव्यैः स्नेहयुतैः । एव [च]-विरक्तस्यापि, तापानुवर्तने सति
तस्य रक्तस्रावः कुर्यात् ।

१ 'मांशं हरी' 'मांशा विजया चूर्णो वै' अ । २ 'षा
चूर्णकोऽयं जनयति भृशमग्नि' अ.इ । ३ 'शूर्णं पीत' ट.ड ।

१ 'ण्डुगदो' अ. । २ 'हमज्वराप' अ. । ३ 'पयमपि
तापा' ट.ड. ।

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ॥ ४५ ॥

क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् ।

वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसी विषमज्वरम् ॥ ४६ ॥

हृद्रोग विद्रधि शोष साधयत्याशु तत्पयः ।

स०-क्षीर चोदक च क्षीरोदकम् । तस्मिन् लशुनादष्टगुणे शुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पल साधयेत् । तत् क्षीरशेष विपाचयेत् । तच्च क्षीरशेष वातगुल्मादीन्य(न)भिभवति ।

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रज ॥ ४७ ॥

गुल्मं जठरमानाह पीतमेकत्र साधयेत् ।

स०-तैलादिकमेकत्र-मिलित, पीत गुल्मादीन् हन्ति ।

चित्रकग्रन्थिकैरण्डशुण्ठीकाथ. परं हितः ॥ ४८ ॥

शूलानाहविवन्धेषु सहिङ्गुविडसैन्धवः ।

स०-चित्रकादिकाथो हिङ्गुवादिभ्युत पर शूलदिषु हित ।

पुष्करैरण्डयोर्मूलं यवधन्वयवासकम् ॥ ४९ ॥

जलेन कथितं पीतं कोष्ठदाहरुजापहम् ।

स०-पुष्करैरण्डमूलादिक जलेन कथित पीतं कोष्ठदाहादिजित् ।

वाय्वाह्वैरण्डदर्भाणां मूलं दारु महौषधम् ॥ ५० ॥

पीतं निःकाथ्य तोयेन कोष्ठपृष्टांसशूलजित् ।

स०-वाय्वाह्वादीना मूल देवदारुवादि च तोयकथित पीत कोष्ठादिशूलजित् ।

शिलाजं पयसाऽनल्पपञ्चमूलशृतेन वा ॥ ५१ ॥

वातगुल्मी पिबेत्

स०-शिलाजतु वा महत्पञ्चमूलकथितेन क्षीरेण सह वातगुल्मी पिबेत् ।

वाय्ममुदावर्तं तु भोजयेत् ।

स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा ॥ ५२ ॥

स०-उदावर्तं सति वाय्म स्निग्ध-सस्नेह, पिप्पलीसंस्कृतैर्यूषै सह भोजयेत् । अथवा, मूलकरसेनाश्रीयात् ।

१ “साधयेदित्यादौ शुद्धशुष्कस्य-निस्तुषीकृतस्य आपूर्णनीर्यस्य च, क्षीरोदकेऽष्टगुणिते इत्यत्र ‘भागेऽनुक्ते समानम्’ इति वचनात् क्षीरं चतुर्गुणं जलं च चतुर्गुणमिति मिलित्वाऽष्टगुणितं क्षीरावशिष्टं साधयेत् । गुल्मस्य बहुभेषजसाध्यतया षोडशपलक्षीरमानं न दोषावहं भवति । क्षीररसोनयोश्च यद्यपि सहोपयोगो विरुद्धस्तथाऽपि व्याधिमहिम्ना महर्षिवचनादविवादः ॥ तैलं प्रसन्नेत्यादौ यौगिकत्वाज्जतूकर्णसवादाच्चैरण्डतैलं ज्ञेयम् । उक्तं हि-‘आरनालमूत्रक्षारैः संयोज्य तैलमैरण्डम् ।’ इत्यादि” इति चक्र । “रसोनचतुष्पलापेक्षया क्षीरनीरयोः प्रत्येकं चातुर्गुण्यान्मिलित्वा द्वाविंशत्पलानि स्युः । अनयोश्च द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यम्, रसोनपलोलेखेनाष्टगुणत्वविधानात् ।” इति शिवदास । २ ‘रसोनस्य’ चक्र । ३ ‘नाशयत्या’ चक्र । ४ ‘तं सत् कोष्ठानाहादि’ ट. । ५ ‘पृष्ठस्य’ इ ।

वद्धविष्मारुतोऽश्रीयात्क्षीरेणोष्णेन यावकम् ।

कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेत्लवणोत्तरान् ॥ ५३ ॥

स०-वद्धविष्मारुत उष्णेन क्षीरेण यावकमश्रीयात् । अथवा, कुल्माषान् बहुस्नेहान् लवणप्रधानान् भक्षयेत् ।

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकम्पिलुकैः सह ।

समलाय घृतं देयं सविडक्षारनागरम् ॥ ५४ ॥

स०-नीलिन्यादिभिः सह सदोषाय नराय विडादियुत घृतं देयम् ।

नीलिनी त्रिफलां रास्नां चलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पालिकानि जलाढके ॥ ५५ ॥

रसेऽष्टभागशेषे तु घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ ५६ ॥

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ ५७ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ।

श्वित्रं ग्रीहानमुन्मादं हन्त्येतन्नीलिनीघृतम् ॥ ५८ ॥

स०-नीलिन्यादीन् पालिकान् जलाढके पचेत् । अष्टभागशेषे च रसे दधिप्रस्थेन सुधाक्षीरपलेन च मिश्रयित्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । ततो घृतपलं यवागूमण्डमिश्रितं दद्यात् । जीर्णे च घृते सम्यग्विरिक्तं नर रसयुतं भोजनं भोजयेत् । एतच्च नीलिनीघृतं गुल्मादीन् हन्ति ।

कुक्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्कौश्ववर्तकाः ।

शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितम् ॥ ५९ ॥

स०-कुक्कुटादयो वातगुल्मे चिकित्सित-उपक्रमः ।

मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।

समण्डा वारुणी पानं तप्तं वा धान्यकैर्जलम् ॥ ६० ॥

स०-वातगुल्मिनां च भोजनं मितमुष्णं द्रवं स्निग्धं च स्यात् । वारुणी समण्डा धान्यकैः शृतं जलं वा पानं स्यात् ।

स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके संसनं हितम् ।

स०-पैत्तिके गुल्मे स्निग्धोष्णेनोदिते सति संसनं हितम् ।

तदेव विरेचनमाह—

द्राक्षाभयागुडरसं कम्पिलं वा मधुद्रुतम् ॥ ६१ ॥

कल्पोक्तं रक्तपित्तोक्तं

स०-द्राक्षाभयागुडरसं संसनं हितम् । अथवा, मधुद्रुतं कम्पिलं संसनं हितम् । कल्पोक्तं विरेचन-विरेचनकल्पविहितं, (ह क अ २), रक्तपित्तोक्तं-“त्रिवृता त्रिफला” (ह. चि अ २।१०) इत्यादिकं, हितम् ।

१ ‘हमभिषिजितम्’ स. च. । २ ‘मधुद्रवम्’ इ. स. च. ।

गुल्मे रूक्षोष्णजे पुनः ।

परं संशमनं सर्पिस्तिकं वासाघृतं शृतम् ॥ ६२ ॥

तृणाख्यपञ्चककाथे जीवनीयगणेन वा ।

शृतं तेनैव वा क्षीरं न्यग्रोधादिगणेन वा ॥ ६३ ॥

स०-रूक्षोष्णजे पैक्तिके गुल्मे सर्पिस्तिक-कुष्ठचिकित्सितोक्त (ह चि अ १९।२), तथा वासाघृत (ह चि अ २।४२) सशमन श्रेष्ठम् । तृणाख्य पञ्चक-“दर्भकासेक्षु” (ह सू अ ६।१७१) इत्यादि, तस्य काथे शृत घृत हितम् । अथवा, जीवनीयगणेन शृत घृत हितम् । तेनैव-जीवनीयगणेन, शृतं क्षीर हितम् । न्यग्रोधादिगणेन वा शृत क्षीर हितम् ।

तत्रापि संसनं युज्याच्छीघ्रमात्ययिके भिषक् ।

स०-तत्रापि-न केवल स्निग्धोष्णजे रूक्षोष्णजेऽपि पैक्तिके सामान्यतो वा समुत्पन्ने गुल्मे, आत्ययिके शीघ्र ससन युज्यात् ।

केन ? इत्याह—

वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा पयसाऽपि वा ॥ ६४ ॥

स०-वैरेचनविहितद्रव्यसिद्धेन सर्पिषा क्षीरेण वा ।

रसेनामलकेशूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥ ६५ ॥

पिबेद्वा तैल्वकं सर्पिर्यच्चोक्तं पित्तविद्रधौ ।

स०-आमलकशेषोश्च रसेनै घृताच्चतुर्गुणितेनाढकमानेन पथ्यापाद घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तच्च सिद्ध पित्तगुल्मं हन्ति । तैल्वकमथवा सर्पि (ह चि. अ २१।३२) पिबेत् । यच्च पित्तविद्रधावुक्त घृत (ह चि अ १३।४) तच्च पिबेत् ।

द्राक्षां पयस्यां मधुकं चन्दनं पद्मकं मधु ॥ ६६ ॥

पिबेत्तण्डुलतोयेन पित्तगुल्मोपशान्तये ।

स०-द्राक्षादि तण्डुलजलेन सह पित्तगुल्मशान्तये पिबेत् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ॥ ६७ ॥

अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ।

पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६८ ॥

तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैक्तिकः ।

स०-त्रायन्त्या द्विपल जलद्विप्रस्थसाधितमष्टभागावशेष *पूटेन पूत क्षीरसमं पिबेत् । तस्योपरि कोष्ण क्षीरमेव यथाशक्ति

१ अथवा तृणपञ्चमूलकाथे जीवनीयगणकल्केन शृत सर्पिर्हितम् । तथा तेनैव-तृणपञ्चमूलकाथे जीवनीयगणकल्केन शृत क्षीर, न्यग्रोधादिगणेन वा शृत क्षीर हितमित्यर्थः । तथा च सङ्ग्रहे (चि अ १६)-“अथवा तृणपञ्चमूलकाथेन जीवनीयकल्केन च सिद्ध सर्पि । तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपञ्चमूलादिभिर्वा पृथक् साधित क्षीरम् ।” इति । अरुणदत्तव्याख्यानं त्वयुक्तमिव प्रतिभाति । २ ‘ष्णगुणे गुल्मे’ ड । ‘जेऽपि गुल्मे’ ट । ३ ‘सेन पथ्या’ ट ड ।

*४ ‘पूटेन’ इति ‘पैक्तिके गुल्मे’ इति च ट ड. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

अ० ८७

पिबेत्-नान्यत्किञ्चित् । तेन-क्षीरेण, अपहतदोषस्य गुल्म पैक्तिकं शाम्यति ।

दाहेऽभ्यङ्गो घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हिमौषधैः ॥ ६९ ॥

स्पर्शः सरोरुहां पत्रैः पात्रैश्च प्रचलज्जलैः ।

स०-पैक्तिके गुल्मे दाहे सति घृतै शीतै-शीतवीर्यसाधितै स्पर्शतश्च शीतै, अभ्यङ्गस्तथा लेप शीतवीर्यौषधै सघृतै स्यात् । पद्मपत्रै पात्रैश्च प्रचलज्जल स्पर्शः ।

विदाहपूर्वरूपेषु शूले वह्निश्च मार्दवे ॥ ७० ॥

बहुशोऽपहरेद्रक्तं पित्तगुल्मे विशेषतः ।

स०-विदाहपूर्वरूपेषु गुल्मेषु तथा शूले वह्निमान्द्ये च सति बहून् वारान् रक्तं हरेत् । पित्तगुल्मे विशेषेणास हरेत् ।

छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ॥ ७१ ॥

रक्तं हि व्यम्लतां याति, तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ।

स०-छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यन्ते-न पाक यान्ति । च-पुन, क्षय यान्ति । हि-यस्मात्, रक्तमन्तं स्थितं व्यम्ली-भाव याति । तच्च-रक्तं, नास्ति ततस्तदुत्था रुगपि नास्ति ।

हृतदोष परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ॥ ७२ ॥

समाश्वस्तं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ।

स०-हृतदोष परिम्लानं नर जाङ्गलमासरसैस्तर्पितं समाश्वस्तं सशेषार्तिं सर्पिरभ्यासयेत् ।

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य वा ॥ ७३ ॥

गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्तविद्रधिवत्क्रिया ।

स०-रक्तपित्तातिवृद्धत्वाद्धेतो क्रिया वाऽनुपलभ्य-अनासाद्य, गुल्मे पाकोन्मुखे सति सर्वा पित्तविद्रधितुल्या क्रिया स्यात् ।

शालिर्गव्याजपयसी पटोली जाङ्गलं घृतम् ॥ ७४ ॥

धात्री परुषकं द्राक्षा खर्जूरं दाडिमं सिता ।

भोज्यं, पानेऽम्बु बलया बृहत्याद्यैश्च साधितम् ॥ ७५ ॥

स०-शाल्यादि भोज्यम् । पाने बलया साधितं जल बृहत्यादिना वा ।

श्लेष्मजे वामयेत्पूर्वमवम्यमुपवासयेत् ।

तिक्तोष्णकटुसंसर्ग्या वह्निं सन्धुक्षयेत्ततः ॥ ७६ ॥

हिङ्गवादिभिश्च द्विगुणक्षारहिङ्गवम्लवेतसैः ।

स०-श्लेष्मजे गुल्मे पूर्व वामयेत् । अवमर्नाहं तु लङ्घयेत् । कृतोपवासस्य तिक्तोष्णकटुद्रव्ययुतया संसर्ग्या वह्निं क्षीयेत् । तथा हिङ्गवादिभिरग्निं सन्धुक्षयेत् । किम्भूतै ? द्विगुणानि क्षार-हिङ्गवम्लवेतसानि येषु तै ।

१ ‘च’ स च । २ ‘कफजे’ अ । ३ हिङ्गवादिभिरिति हिङ्गवादिषुतचूर्णै पूर्वोक्तै (श्लो ९ श्लो. ३१) । ४ ‘नाहं तु’ ड. ।

निगूढं यदि वोन्नद्धं स्तिमितं कठिन स्थिरम् ॥७७॥

आनाहादियुत गुल्म सखेद्य विनयेदनु ।

घृत सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिनाम् ॥ ७८ ॥

स०-निगूढादिधर्मयुक्त गुल्म सशोध्य(सखेद्य) विनयेत्-
उपशमयेत् । पश्चात् कफगुल्मिना घृत क्षारकटुकयुत पातव्यम् ।

सव्योषक्षारलवण सहिङ्गु विडदाडिमम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु दशमूलभृत घृतम् ॥ ७९ ॥

स०-व्योषादियुत दशमूलपक्व सर्पि कफगुल्म शीघ्रमेव
हन्ति ।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

अल्पं तोयाढके साध्यं पादशेषेण तेन च ॥ ८० ॥

तुल्यं घृत तुल्यपयो विपचेदक्षसम्मितैः ।

विडङ्गहिङ्गु सिन्धूत्थयावशूकशठीविडैः ॥ ८१ ॥

सङ्गीपिरास्त्रायाष्ट्याह्वषड्ग्रन्थाकणनगरैः ।

एतद्भल्लातकघृत कफगुल्महर परम् ॥ ८२ ॥

ह्रीहपाण्ड्यामयश्वासग्रहणीरोगकासैजित् ।

स०-भल्लातकानां द्विरल अल्प-हृस्व, पञ्चमूल पृथक्
पलप्रमाण तोयाढके साधनीयम् । पादशेषेण च तेन काथेन
सम सर्पिस्तुल्यक्षीर विडङ्गादिभि कल्कीभूतै कार्षिकैर्विपाचयेत् ।
एतच्च भल्लातकघृत पर-सुष्ठु, कफगुल्महर ह्रीहादिजिच्च ।

ततोऽस्य गुल्मे देहे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ॥ ८३ ॥

स०-ततो-घृतपानादनन्तर, गुल्मे देहे चास्य समस्ते
स्वेदमाचरेत् ।

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।

या क्रिया क्रियते याति सा सिद्धि न विरुक्षिते ॥ ८४ ॥

स०-[सर्वत्र-] सर्वस्निग्धविधे च, गुल्मे प्रथम-आदौ,
स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या क्रिया क्रियते सा सिद्धि
याति । या तु विरुक्षिते सति क्रिया सा सिद्धि न याति ।

स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ।

यथोक्तां घटिकां न्यस्येद्गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ॥ ८५ ॥

वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा छिन्द्याहुलं प्रमाणवित् ।

विमार्गाजैपदादशैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ॥ ८६ ॥

प्रमृज्याहुलमेवैकं न त्वन्नहृदय स्पृशेत् ।

स०-स्निग्धस्निग्धशरीरस्य गुल्मे शैथिल्य याते सति यन्त्र-
विध्युदिता घटिका योजयेत् । गृहीते च गुल्मे तामपसारयेत् ।

१ 'सशोध्य' अ । २ 'सनुत्' अ स च । ३ "विमार्गो-
मोचकाना चर्मणि रेखाकरण काष्ठमयम्, यस्य पीवाङ्ग इति
[कलबूद इति च] प्रसिद्धि । अजपदस्य प्रान्त क्रियायोगि ।
आदर्शस्य-दर्पणस्य, वर्तुला धारा क्रियायोगिनी । एतेषामन्य-
तम-यथालाभम् । प्रमृज्यात्-ब्रह्मयेत् ।" इतीन्दु ।

अनन्तर वस्त्रव्यवहित गुल्म कृत्वा प्रमाणवित् विमार्गादिभिर्यथा
लाभ भिन्द्यात्-विदारयेत् सूचिकादिना । विमार्गो-दारुमय
शस्त्राकृतिर्वस्तु विशेष शर्मकारसम्बन्धी । तथा, गुल्ममेव केवल
प्रपीडयेत् प्रमृज्याच्च । न पुनरन्त्र हृदय [च] स्पृशेत् ।

तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ॥ ८७ ॥

श्लेष्मगुल्ममयस्पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेत्ततः ।

स०-अथवा कफगुल्म तिलादिभि परिलिप्यानन्तर लोह-
भाजनै सुखोष्णै स्वेदयेत् । अयस्पात्रैरिति "अत कृकमि"
इत्यादिना सादेश ।

एव च विसृतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ८८ ॥

सस्नेहैर्वस्तिभिश्चैन शोधयेद्दाशमूलिकैः ।

स०-एव-अस्मिन् प्रकारे कृते सति, स्थानाच्चलित कफगुल्म
स्नेहयुक्तैर्विरेचनैर्वस्तिभिश्च दाशमूलिकै (ह क अ ४।४)शोधयेत् ।

पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् ॥ ८९ ॥

एरण्डतैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे ।

सिद्धोऽयं मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां संसनं हितम् ९०

वृद्धिविद्रधिशूलेषु वातव्याधिषु चामृतम् ।

स०-पिप्पल्यादिभि पलोन्मितैरेरण्डतैलसर्पिषो प्रस्थौ
द्वौ षड्गुणे क्षीरे पचेत् । अय मिश्रकाख्य स्नेहो गुल्मिना पर
ससन वृद्ध्यादिषु चामृततुल्यम् ।

पिवेद्वा नीलिनीसर्पिर्मात्रया द्विपलीनया ॥ ९१ ॥

तथैव सुकुमाराख्य घृतान्यौदरिकाणि वा ।

स०-अथवा नीलिनीघृत-प्रागुक्त (श्लो ५५), ससन
द्विपलमात्रया पिवेत् । तथैव द्विपलमात्रया सुकुमाराख्य घृत-
विद्रध्युक्त (ह चि अ १३।४१), ससनार्थ पिवेत् । उदर-
चिकित्सितोक्तानि वा घृतानि पिवेत् ।

द्रोणेऽम्भसः पचेद्दन्त्याः पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ९२ ॥

चित्रकस्य तथा पँथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्नुते ।

द्विप्रस्थे साधयेत्पूते क्षिपेद्दन्तीसमं गुडम् ॥ ९३ ॥

तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृतायाश्च चूर्णतः ।

कणाकर्षौ तथा शुण्ठ्याः सिद्धे लेहे तु शीतले ॥ ९४ ॥

मधु तैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकाम् ।

अतो हरीतकीमेका सावलेहपलामदन् ॥ ९५ ॥

सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ।

१ 'सूचका' ड । २ 'वा' इति पाठोऽरुणदत्तसम्मतोऽपि सङ्ग्रह-
विरुद्धत्वादयुक्त । ३ 'लीकया' इ । ४ "हरीतक्या पञ्चविंशतिं
फलसङ्ख्याया ।" इतीन्दु । "हरीतक्या फलानि कर्पटे पोष्टुली
बद्धा अगस्त्यहरीतकीवत् कथनीयानि । तैलमुत्स्विन्नहरीतकीभर्जना-
र्थम्, न तु त्रिवृच्चूर्णपरिभर्जनार्थम्, भर्जनेन विरेचनशक्त्यपकर्ष-
प्रसङ्गात् । प्रस्थमत्र दोषस्य सार्धत्रयोदशपलमानम् । उक्त हि
भोजे-वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपल
प्रस्थमाहुर्मेनीषिणः ॥" इति ।" इति शिवदास । ५ 'शृते' अ.

गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहगरोदरान् ॥ ९६ ॥
कुष्ठोत्क्लेशारुचिह्रीहग्रहणीविषमज्वरान् ।
घ्नन्ति दन्तीहरीतक्यः पाण्डुता च सकामलां ॥ ९७ ॥

स०-जलद्रोणे दन्तीपलाना पञ्चविंशति, [तथा] चित्रकस्य पलाना पञ्चविंशति, [तथा] हरीतकीस्तावती-पञ्चविंशति, पचेत् । तदसे सुते द्विप्रस्थदन्त्रे पूते पथ्यासहिते दन्तीतुल्य गुड क्षिपेत् । तैलपलानि चत्वारि, त्रिवृत्पलानि च चत्वारि । कणाया कर्षौ द्वौ शुण्ठ्याश्च । सिद्धे चास्मिन् लेहे तु सुशीते तैलतुल्य माक्षिक दद्यात् । चतुर्जातात् समुदिताच्चतुर्थिका-पला-परसज्ञा, दद्यात् । अतो-लेहात्, पथ्यामेका सावलेहपलयुता भक्षयेत् । स्निग्धो नर सुखं दोषप्रस्थ विरिच्यते निरामय । एता दन्तीहरीतक्य ह्रीहा(गुल्मा)दीन् घ्नन्ति ।

सुधाक्षीरद्रवं चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्या लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ ९८ ॥

स०-सुधाक्षीरेण द्रव त्रिवृतायाश्चूर्णं प्रकृतत्वात्सुधाक्षीरेणैव सुभावित कर्षप्रमाण मधुसर्पिर्भ्या लीढ्वा सम्यग्विरिच्यते ।

कुष्ठदयामात्रिवृद्दन्तीविजयाक्षारगुग्गुलून् ।
गोमूत्रेण पिबेदेकं तेन गुग्गुलुमेव वा ॥ ९९ ॥

स०-कुष्ठादीन् गोमूत्रेण पिबेत् । अथवा, तेन-गोमूत्रेण, गुग्गुलुमेकमेव पिबेत् ।

निरुहान् कल्पसिञ्चुक्तान् योजयेद्गुल्मनाशनान् ।

स०-कल्पसिञ्चुक्तान्निरुहान् गुल्मनाशनान् योजयेत् ।

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥ १०० ॥
गूढमांसं जयेद्गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ।
एकान्तरं द्व्यन्तरं वा विश्रमय्याथ वा त्र्यहम् ॥ १०१ ॥
शरीरदोषबलयोर्वर्धनक्षपणोद्यतः ।

स०-कृतमूलादिधर्मयुक्तं गुल्म क्षारारिभिर्जयेत् । एकान्तरं द्व्यन्तरं वा त्र्यहं वा विश्रमय्य शरीरदोषबलयोर्वर्धनाक्रम वर्धनक्षपणयोरुद्यत सन् ।

अशौंश्मरीग्रहण्युक्ताः क्षारा योज्याः कफोल्बणे १०२

स०-कफाधिके गुल्मेऽशौंश्मरीग्रहणीयुक्ता ये क्षारास्ते योज्या ।

देवदारुत्रिवृद्दन्तीकटुकापञ्चकोलकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुञ्चिकाः ॥ १०३ ॥
कुष्ठं सर्पसुगन्धा च द्व्यक्षांशं पटुपञ्चकम् ।
पालिकं चूर्णितं तैलवसादधिघृताद्भुतम् ॥ १०४ ॥
घटस्यान्तः पचेत्पक्वमग्निवर्णे घटे च तम् ।
क्षारं गृहीत्वा क्षीराज्यतक्रमद्यादिभिः पिबेत् ॥ १०५ ॥

१ 'लान्' इ । २ 'दन्तीबीजाना पलानि पञ्च' ट ।
३ सङ्गहे भेदे चास्मिन् क्षारागदे पिप्पली हस्तिपिप्पली चेति पिप्पलीद्वयमुक्तमिति विशेष ।

गुल्मोदावर्तवर्ध्माशौंजठरग्रहणीकृमीन् ।
अपस्मारगरोन्मादयोनिशुक्रामयाश्मरीः ॥ १०६ ॥
क्षारागदोऽयं शमयेद्विषं चाखुभुजङ्गजम् ।

स०-देवदारुदिसर्पसुगन्धापर्यन्तं द्विकार्षिकं लवणपञ्चकं पालिकमेतत्समस्त चूर्णीकृतं तैलवसादधिघृताद्भुत-आलोडितं, घटस्य मध्येऽन्तर्धूम पचेत् । सर्पसुगन्धा-नाकुली । अग्निवर्णे च घटे सति पक्व त क्षारं गृहीत्वा यथादोष क्षीरादिभिः पिबेत् । गुल्मादीन् जयेत् । अयं क्षारागद आखुज भुजङ्गज च विषं द्राक् शमयेत् ।

श्लेष्माण मधुरं स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ॥ १०७ ॥
छित्त्वा भित्त्वाऽऽशयात् क्षारं क्षरत्वात्क्षारयत्यधः ।

स०-श्लेष्माण मधुर स्निग्ध मासरसाद्याशिनः क्षारं क्षा(क्ष)रत्वादाशय(यात्) छित्त्वा भित्त्वाऽधस्तात् पातयति ।

मन्देऽग्नावरुचौ सात्स्यैर्मधैः सस्नेहमश्रताम् ॥ १०८ ॥
योजयेदासवारिष्टान्निगदान् मार्गशुद्धये ।

स०-मन्देऽग्नावरुचौ च सत्या मधैः सात्स्यैः सहस्नेहमाहारमश्रतामासवादीन् मार्गशुद्धये योजयेत् ।

अनुनाऽन्नपानमाह—

शालयः षष्टिका जीर्णाः कुलत्था जाङ्गलं पलम् १०९
चिरिविल्वान्नितर्कारीयवानीवरुणाङ्कुराः ।
शिंशुस्तूरुणविल्वानि बालं शुष्कं च मूलकम् ॥ ११० ॥
बीजपूरकहिङ्गवम्लवेतसक्षारदाडिमम् ।
व्योष तक्रं घृतं तैलं भक्तं, पानं तु वारुणी ॥ १११ ॥
धान्याम्लं मस्तु तक्रं च यवानीविडचूर्णितम् ।
पञ्चमूलशृतं वारि जीर्णं मार्द्वीकमेव वा ॥ ११२ ॥

स०-शालय इत्यादि भक्तान्तं भक्तम् । पानं तु वारुण्यादि मार्द्वीकान्तम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकाज्जिसैन्धवैः ।

सुरा गुल्मं जयत्याशु जगलश्च विमिश्रितः ॥ ११३ ॥

स०-पिप्पल्यादिभिः सह सुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति । जगलश्च पिप्पल्यादिभिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति ।

वमनैर्लङ्घनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ।

वस्तिक्षारासवारिष्टगुलिकापथ्यभोजनैः ॥ ११४ ॥

१ 'यध मासक्षीर' स च । २ 'छित्त्वा छित्त्वा' अ इ स च ।
३ 'शय क्षा' अरुण । ४ 'त्वात्पातय' इति कचित् । ५ 'मधुर-स्निग्धमास' ट ड । ६ अङ्कुरशब्दस्य चिरिविल्वदिभिः पञ्चभिः सम्बन्धः कार्यः । तथा च चरक (चि अ ६।१६५) - "चिरिविल्वस्याङ्कुराणां यवान्याश्चित्रकस्य च ।" इति । ७ 'शिग्रोस्तूरुण-मूलानि' अ । ८ 'जाङ्गलश्च' अ. । ९ 'गुल्मिका' अ. इ. ।
'रिष्टैर्गौलिमकैः पथ्य' इति कचित् ।

श्लैष्मिको बद्धमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ।
तस्य दाह हृते रक्ते कुर्यादन्ते शरादिभिः ॥ ११५ ॥

स०-वमनादिभिः प्रयुक्तैः श्लैष्मिको गुल्मो बद्धमूलत्वा-
द्यदि न शाम्यति, तस्य-गुल्मस्य, हृते रक्तेऽन्ते दाह शरा-
दिभिः कुर्यात् ।

अथ दाहविधानं प्रस्तूयते—

अथ गुल्म सपर्यन्तं वाससाऽन्तरितं भिषक् ।
नाभिवस्त्यन्नहृदयं रोमराजी च वर्जयन् ॥ ११६ ॥
नातिगाढं परिमृशेच्छरेण ज्वलताऽथवा ।
लोहेनारणिकोत्थेन दारुणा तैन्दुकेन वा ॥ ११७ ॥
ततोऽग्निवेगे शमिते शीतैर्वर्ण इव क्रिया ।

स०-गुल्म पर्यन्ते सह वस्त्रेणान्तरित-आच्छादित, नाभ्यादि
वर्जयन्नातिशयेन परामृशेद्वेद्य । शरेण लोहेन वा ज्वलता ।
किम्भूतेन ? आरणिकोत्थेन । अथवा, तैन्दुकेन काष्ठेन । अन-
न्तरमग्निवेगे शमिते सति शीतैः प्रदेहादिभिर्वर्ण इव क्रिया स्यात् ।
आमान्वये तु पेयाद्यैः सन्धुक्ष्याग्निं विलङ्घिते ॥ ११८ ॥
स्वं स्वं कुर्यात्क्रमं मिश्रं मिश्रदोषे च कालवित् ।

स०-आमान्वये च सति वह्नि पेयाद्यैः सन्धुक्ष्य विलङ्घिते
सति स्वं स्वं क्रम-यथादोष, कुर्यात् । मिश्रदोषे मिश्रं क्रम
कुर्यात् । कालवित्-वैद्य ।

गतप्रसवकालायै नार्यैः गुल्मेऽस्त्रसम्भवे ॥ ११९ ॥
स्निग्धस्निग्धशरीरायै दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।

स०-नार्यैः अस्त्रसम्भवे गुल्मे सति स्नेहविरेचनं दद्यात् ।
किम्भूतायै ? गत प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति । एव हि पुरा-
णत्वे सुखसाध्यता रक्तगुल्मस्य स्यात् सुनिश्चितत्वं च । तथा
स्निग्ध स्निग्ध शरीर यस्यास्तस्यै ।

तिलकाथो घृतगुडव्योषभागीरजोन्वितः ॥ १२० ॥
पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टे पुष्पे च योषितः ।

स०-रक्तोत्थे गुल्मे तिलकाथो घृतादियुक्तं पानं योषितं ।
पुष्पे च नष्टे पानं भवेत् ।

भागीरक्षणाकरज्ज्वलग्निकामरदारुजम् ॥ १२१ ॥
चूर्णं तिलानां काथेन पीतं गुल्मरुजापहम् ।

स०-भागीरक्षणाकरज्ज्वलग्निकामरदारुजम् ।

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ॥ १२२ ॥
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ।

स०-पलाशक्षारपात्रे द्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्त्वा गुल्मशै-
थिल्यजननीं मात्रां प्रयोजयेत् । स्नेहाच्चतुर्गुणं तोयमत्र क्षेप्तव्यम् ।

न प्रभिद्येत यद्येवं दद्याद्योनिविरेचनम् ॥ १२३ ॥

स०-एव कृते सति यदि न प्रभिद्येत रक्तगुल्मस्तदा
योनिविरेचनं दद्यात् ।

१ 'भिमिक. कृतम्' स.द्र. । २ 'विशोधनम्' स.च. ।

तदाह—

क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा ततः ।
ताभ्या वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् १२४
वराहमत्स्यपित्ताभ्या नक्तकान् वा सुभावितान् ।
किण्व वा सगुडक्षारं दद्याद्योनौ विशुद्धये ॥ १२५ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लशुनं मदिरां तीक्ष्णा मत्स्याश्चास्यै प्रयोजयेत् १२६
वैस्ति सैक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।

स०-क्षारयुक्तं मृष्टतिलचूर्णं ततस्तस्या योनौ दद्यात् । सुधा-
क्षीरेण वाऽन्वितं पललं दद्यात् । ताभ्या-क्षारसुधाक्षीराभ्या,
भावितान् कटुकमत्स्यकान् योनौ दद्यात् । वराहमत्स्ययोः पि-
त्ताभ्या कटुकमत्स्यकान् सुभावितान् नक्तकान् वा सुभावितान्
योनौ दद्यात् । अथवा, किण्वं गुडक्षारान्वितं योनिविशुद्ध्यर्थं योनौ
दद्यात् । रक्तपित्तहरं क्षारं मधुसर्पिषा लेहयेत् । लशुनं मदिरा
तीक्ष्णा मत्स्याश्चास्यै प्रयोजयेत् । दाशमूलिकं वैस्ति-कल्पोक्त
(ह क अ ४१४), क्षीरगोमूत्रसहितं क्षारान्वितमस्यै दद्यात् ।
अवर्तमाने रुधिरे हितं गुल्मप्रभेदनम् ॥ १२७ ॥

स०-रक्तेऽप्रवर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितम् ।
यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रवृत्ते समुपेक्षणम् ।
रसौदनस्तथाऽऽहारः पानं च तरुणी सुरा ॥ १२८ ॥

स०-प्रवृत्ते रक्ते सति यमकाभ्यक्तगात्रायाः समुपेक्षण-
सम्यगुपेक्षणं हितम् । तथा, आहारो रसौदनो हितः । तरुणी
सुरा च पानम् ।

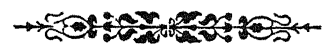
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।
कार्या वातरुगार्तायाः सर्वा वातहराः पुनः ॥ १२९ ॥
आनाहादावुदावर्तबलासङ्घो यथायथम् ॥ १२९ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम चतु-
र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स०-रुधिरेऽतिप्रवृत्ते पुनः रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः ।
वातरुगार्तायाः पुनः सर्वा वातहराः क्रियाः कार्याः । आना-
हादौ सत्युदावर्तबलासङ्घो क्रियाः कार्याः इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने गुल्म-
चिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

१ नक्तकान्-पिचून् । २ सङ्ग्रहे तु (चि अ १६)-“नक्त-
कान्ध्वोधागिकद्रव्यभावितान् वा । वैस्ति च सक्षारक्षीरमूत्रं
दाशमूलिकमुत्तरवैस्ति च योजयेत् ।” इति विशेषः । ३ ‘सक्षौ
द्रगो’ अ. । ४ यमक-घृततैले ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमुदरचिकित्सित प्रक्रम्यते । सम्बन्धश्चास्य गुल्मोत्पत्तौ किल यथा वायु प्रधान कारण प्राय , तथा स एवो-
दराणामपि, इत्याह—

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

सम्भवत्युदरं तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ १ ॥

स०—दोषाणामतिमात्रमुपचयो—वृद्धि , तस्मात् स्रोतसा
मार्गा—मुखरूपाणि छिद्राणि, तेषां निरोधाच्च भवत्युदर यत ,
तस्मादेन—उदरिण, अभीक्ष्ण विरेचयेत् ।

प्रायेण वातप्रधानत्वादस्य व्याधे स्निग्ध विरेचनमाह—

पाययेत्तैलमैरण्डं समूत्रं सपयोऽपि वा ।

मासं द्वौ वाऽथवा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ २ ॥

पिबेद्गोक्षीरभुक् स्याद्वा कर्भीक्षीरवर्तनः ।

दाहानाहातितृणमूर्च्छांपरीतस्तु विशेषतः ॥ ३ ॥

स०—तैलमैरण्ड गोमूत्रान्वित क्षीरयुत वा मासमेकमथवा
द्वौ मासौ पाययेत् । दोषादिवशाद् गव्यं मूत्रं माहिषं वा मूत्रं
पिबेत् । अथवा गोक्षीरभुग्भवेत् । कर्भीक्षीरवर्तनो वा स्यात् ।
दाहादियुतस्तु विशेषेणैववृत्ति स्यात् ।

रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।

स्नेहनीयानि सर्पीषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ ४ ॥

स०—रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पीष्युदरहन्तृणि योजयेत् ।

षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुद्याढकसाधितम् ।

स०—“पञ्चकोलयवक्षार” (ह चि अ ५।२२) इति
षट्पल दशमूलाम्बुना मस्तुनो व्याढकेन च साधित घृतप्रस्थ
षट्पलोपलक्षणलक्षितं योजयेत् ।

नागैरत्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ॥ ५ ॥

मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।

कफमारुतसम्भूते गुल्मे च परमं हितम् ॥ ६ ॥

स०—शुण्ठ्या पलत्रय, प्रस्थ घृततैलात्, मस्तुन आढक-

१ इदमुदरचिकित्सित चरके चि० १३ अध्याये, सुश्रुते चि०
१४ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १७ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।
२ ‘गैविघातनात्’ अ. । ३ ‘वा तथा ग’ इति कचित् ।
४ करभी—उष्ट्री । ५ ‘गर त्रि’ इति कचित् ।

मेतत्साधयित्वा सर्वोदरापहं पिबेत् । कफमारुतोत्थे च गुल्मे
सुष्ठु हितमेतत् ।

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।

कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ७ ॥

स०—सर्पिष प्रस्थ तदपेक्षया चतुर्गुणे जले गोमूत्रे द्विगुणे
चित्रकपले कल्के सिद्धं सयवक्षारमुदरी पिबेत् ।

यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलस्य चाम्भसा ।

सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥ ८ ॥

स०—यवादिकाथेन सुराकाञ्जिकाभ्यां सिद्धं वा घृतं पाययेत् ।

एभिः स्निग्धाय सञ्जाते बले शान्ते च मारुते ।

स्त्रस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ९ ॥

स०—एभि स्नेहै स्निग्धाय नराय बले च सञ्जाते सति
पवने च शान्ते स्त्रस्ते दोषाशये सति कल्पोक्त विरेचनं दद्यात् ।

पटोलमूलं त्रिफलां निशां वेल्लं च कार्ष्णिकम् ।

कम्पिल्लीनीलिनीकुम्भभागान् द्वित्रिचतुर्गुणान् ॥ १० ॥

पिबेत्सञ्चूर्ण्य मूत्रेण पेयापूर्वं ततो रसैः ।

विरिक्तो जाङ्गलैरद्यात्ततः षड्दिवसं पयः ॥ ११ ॥

शृतं पिबेद्दोषयुतं पीतमेवं पुनःपुनः ।

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ॥ १२ ॥

स०—पटोलमूलादि कार्ष्णिकं कम्पिल्लीनीनां भागान् क्रमेण
द्वित्रिचतुर्गुणान् सञ्चूर्ण्य गोमूत्रेण पिबेत् । अनन्तरं विरिक्तं
सन् पेया भुम्त्वा जाङ्गलमासरसैः शाल्यादिकमद्यात् । ततः—
अनन्तरं, षड्दिवसानि कथित क्षीरं त्रिकटुयुतं पिबेत् । एव
पुन पुनरेतत्पीतं सर्वोदराणि जातसलिलान्यपि हन्ति ।

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।

पिबेत्कर्कन्धुमृद्वीकाकोलाम्भोमूत्रसीधुभिः ॥ १३ ॥

स०—गवाक्ष्यादिक चूर्णं कर्कन्ध्वादिकलमूत्रसीध्वन्यतमेन
पिबेत् ।

यवानी हृषुषा धान्यं शतपुष्पोपकुञ्चिका ।

कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शठी वचा ॥ १४ ॥

चित्रकोऽजाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयम् ।

द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १५ ॥

विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ।

त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा ॥ १६ ॥

एष नारायणो नाम चूर्णो रोगगणापहः ।

नैनं प्राप्याभिवर्धन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १७ ॥

तत्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।

आनाहवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १८ ॥

१ ‘प्यातिवर्तन्ते’ अ.इ.स.च. ।

दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्भोभिरर्शसैः ।
परिकर्ते सवृक्षाम्लैरुष्णाम्बुभिरजीर्णके ॥ १९ ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे कासे श्वासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ २० ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ २१ ॥

स०-यवान्यादीनि विडङ्गपर्यन्तानि समाशानि । दन्त्या
भागाल्त्रय । त्रिवृद्विशालयोर्द्वौ द्वौ भागौ । सातलायाश्च
चत्वार । एष चूर्णो नारायणो नाम रोगगणापह । एन चूर्ण
प्राप्य रोगा नाभिवर्धन्ते । क क[इव] यथा विष्णुमिवासुरा ।
उदरिभिरेष तत्रेण पेय । गुल्म्यादिभिर्बदराम्बुवादिभि पेय ।
भगन्दरादिष्वेतथार्हं स्नेहपीतेन विरेचन पेयम् ।

हपुषां काञ्चनक्षीरी त्रिफलां नीलिनीफलम् ।
त्रायन्तीं रोहिणी तिका सातलां त्रिवृतां वचाम् २२
सैन्धवं काललवण पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ २३ ॥

पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु ग्रीहि सर्वोदरेषु च ।
श्वित्रे कुष्ठेष्वजरके सदने विषमेऽनले ॥ २४ ॥

शोफार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ।
वातपित्तकफांश्चाशु विरेकेण प्रसाधयेत् ॥ २५ ॥

स०-हपुषादिकमेतच्चूर्णं दाडिमादिरसैः पेयम् । गुल्मादिषु
विरेकेण चैतदाशु वातपित्तकफान् सम्प्रसाधयेत् । काललवण-
कृष्णलवणम् ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ २६ ॥

स०-नीलिन्यादिक चूर्णं सर्पिषा पिबेत् । उदरगुल्मघ्नम् ।

पूर्ववच्च पिबेद्गुधं क्षामः शुद्धोऽन्तराऽन्तरा ।
कारभं गव्यमाजं वा

स०-पूर्ववच्च-यथा पटोलमूलादिके चूर्णे (श्लो १०) कथित,
तथैव शुद्ध क्षाम सन् जाङ्गलरसादनन्तरमन्तराऽन्तरा-मध्ये
मध्ये, दुग्ध पिबेत् । कारभं गव्यं छागं वा क्षीरम् ।

दद्यादात्ययिके गदे ॥ २७ ॥

क्नेहानेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः ।

स०-आत्ययिके रोगे विरेकार्थं क्लेहानेव दद्यात् । दुर्बलेभ्यो
वा विशेषेण ।

१ 'यथार्थ' स च । २ 'यथास्व स्ने' ट । ३ 'काललवण-
विडलवणमेव, अन्ये तु सौवर्चलाकार लवणमाहुः । दाडिमादिभी
रसशब्द सम्बध्यते ।' इति चक्र । ४ 'रेकासम्प्रसा' स च ।
५ 'क्नेहमेव' इति कचित् ।

हरीतकीसूक्ष्मरजःप्रस्थयुक्तं घृताढकम् ॥ २८ ॥
अग्नौ विलाप्य मथित खजेन यवपल्लके ।
निधापयेत्ततो मासादुद्धृत गालितं पचेत् ॥ २९ ॥
हरीतकीना काथेन दध्ना चाम्लेन संयुतम् ।
उदर गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधी ॥ ३० ॥
हन्त्येतत्कुष्ठमुन्मादमपस्सार च पानतः ।

स०-हरीतकीसूक्ष्मचूर्णप्रस्थयुक्तं घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य
खजेनालोडितं यवपल्लके-यवराशिमध्ये, निधापयेत् । ततो
मासादनन्तरमुद्धृतं गालितं हरीतकीना काथेन-सामान्यपरि-
भाषोक्तप्रमाणेन, अम्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् । एतच्च
पानेनोदरादीन् हन्ति ।

सुक्ष्मक्षीरयुक्ताद्रोक्षीराच्छृतशीतात् खजाहतात् ३१
यज्जातमाज्यं सुक्ष्मक्षीरसिद्धं तच्च तथागुणम् ।

स०-सुक्ष्मक्षीरमिश्रिताद्रोक्षीराच्छृतशीतात् खजेनाहतात्
यज्जातं सपिस्तत्सुक्ष्मक्षीरपक्वं पूर्वगुणम् ।

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ॥ ३२ ॥
जातं मथित्वा तत्सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं च तद्गुणम् ।

स०-क्षीरद्रोणं सुक्ष्मक्षीरप्रस्थार्धेन युतं दधि जातं मथित्वा
तत्सर्पिस्त्रिवृत्तापक्वं पूर्वगुणम् ।

तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥ ३३ ॥
सुक्ष्मक्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च ।

स०-तथा सिद्ध-पूर्ववत्पक्वं, घृतप्रस्थं क्षीरेऽष्टगुणे सुक्ष्म-
क्षीरपलकल्केन त्रिवृताषट्पलेन च सिद्धं पिबेत् ।

एषां चानु पिबेत्पेयां रसं स्वादु पयोऽथवा ॥ ३४ ॥

स०-एषां च घृतादीनां पश्चात् पेयादीन् पिबेत् ।

घृते जीर्णे विरिक्तश्च कोष्णं नागरसाधितम् ।
पिबेदम्बु ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजम् ॥ ३५ ॥

स०-घृते जीर्णे विरिक्तश्च सन् कोष्णं शुष्ठीसाधितं जल
पिबेत् । अनन्तरं पेयां पिबेत् । कुलत्थयूषं च पिबेत् ।

पिबेद्बृक्षरूप्यहं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ।

पुनःपुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्याऽनयैव च ॥ ३६ ॥

स०-एव त्र्यहं रूक्षं सन् पुनरपि प्रतिभोजितः पुनः पुन-
रनेनैव क्रमेण सर्पिं पिबेत् ।

घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो भिषक् ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ ३७ ॥

स०-एतानि-प्रागुक्तानि, सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्य
कुर्वीत गुल्मादीनां शान्तये ।

१ 'स्थार्धेन युत' इति कचित् । २ 'पचेत्' अ. । ३ 'च
पचेत्' । ड. ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनम् ।
तैल्वक नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ॥३८॥

स०-पीलुकरूपकं घृतमानाहभेदनं पिबेत् । तैल्वक (ह. चि. अ. २१।३२) वा नीलिनीघृत (ह. चि. अ. १४।५५) मिश्रकं (ह. चि. अ. १४।८९) वा स्नेहं पिबेत् ।

हृतदोषः क्रमादश्नन् लघुशाल्योदनप्रति ।

स०-हृतदोषं क्रमेण शाल्योदनमतिलघुगुणयुक्तमल्प खादेत् ।
एव ससर्जनकम आदरितव्यम् ।

उपयुज्जीत जठरी दोषशेषनिवृत्तये ॥ ३९ ॥

हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण पयोनुपः ।

सहस्रं पिप्पलीनां वा स्नुक्क्षीरेण सुभावितम् ॥४०॥

पिप्पलीवर्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ।

तद्वद्वा गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा ॥ ४१ ॥

स०-जठरी दोषशेषस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्रं गोमूत्रेणा-
सकृद्भावितं पयोनुपं सन् खादेत् । अथवा, स्नुहीदुग्धेनासकृद्
भावितं पिप्पलीसहस्रमुपयुज्जीत । पिप्पलीवर्धमानं वा रसाय-
नविधानेनोपयुज्जीत । अथवा, दुग्धाशनं सन्नद्रिजमुपयुज्जीत ।
तथैव गुग्गुलुं प्रयुज्जीत । तथा, तुल्यार्द्रकरसं क्षीरमुपयुज्जीत ।

चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् ।

मासं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजम् ॥ ४२ ॥

स०-अथवा, चित्रकदेवदारुणो कल्कं क्षीरेण पिबेत् ।
तथा, मासं हस्तिपिप्पलीविश्वभेषजकल्कं युक्तो-नियतं सन्,
क्षीरेण पिबेत् ।

विडङ्गं चित्रको दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ।

कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ॥ ४३ ॥

स०-विडङ्गादिभिः कल्कैः कोलप्रमाणैरालोडितं पयं पीत्वा
प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।

भोज्यं भुज्जीत वा मासं स्नुहीक्षीरघृतान्वितम् ।

उत्कारिकां वा स्नुक्क्षीरपीतपथ्याकणाकृताम् ॥४४॥

स०-स्नुक्क्षीरघृतान्वितं भोज्य-आहारं, मासं वा भुज्जीत ।
स्नुक्क्षीरसिद्धं घृतं स्नुक्क्षीरघृतम्, स्नुक्क्षीरयुतं वा घृतं स्नुक्-
क्षीरघृतम् । उत्कारिका वा स्नुक्क्षीरादियुता भुज्जीत । उत्का-
रिका-रोटिकाम् ।

१ 'गुल्मघ्न नी' स च । २ 'लीं वर्धमानां वा' इति क्वचित् ।

३ 'मासयुक्तं तथा' स च । ४ स्नुक्क्षीरपीता -स्नुहीदुग्धभा-
विता । तथा चारुणदत्त कल्पटीकाया (अ. २।४७) 'स्नुक्पय-
पीतान्-स्नुक्क्षीरभावितान्' इति । सुश्रुतोऽपि (चि. अ. १४।१०)-
'पथ्याकृष्णार्चूणं वा स्नुहीभावितमुत्कारिकां पक्वा दापयेत्' इति ।

५ 'त । पीत -कोरण्टक । समी' ड ।

पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं च समीरणः ।

यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वं क्षारान्वितं पिबेत् ॥४५॥

पक्वं वा टिण्डुकवलापलाशतिलनालजैः ।

क्षारैः कदल्यपमार्गतर्कारीजैः पृथक्कृतैः ॥ ४६ ॥

स०-समीरणं पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वं-
दियुतं पिबेत् । अथवा, मैथूजज्वादिजैः क्षारैः कदल्यपामार्ग-
तर्कारीजैः पृथक्कृतैः पक्वं तैलं पिबेत् ।

कफे वातेन पित्ते वा ताभ्यां वाऽप्यावृत्तेऽनिले ।

बलिनः खौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ॥ ४७ ॥

स०-कफे वातेनावृत्ते, पित्ते वा वातेनावृत्ते, ताभ्यां-कफ-
पित्ताभ्यां वाऽऽवृत्तेऽनिले सति, बलिनो नरस्य खौषधयुतमेर-
ण्डतैलं हितम् ।

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिशुकैः ।

साश्वकर्णैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं बहिः ॥ ४८ ॥

स०-देवदार्वदिभिर्गोमूत्रसहितैरुदरं बाह्यतः प्रलिम्पेत् ।

वृश्चिकालीवचाशुण्ठीपञ्चमूलपुनर्नवात् ।

वर्षाभूधान्यकुष्ठाच्च काथैर्मूत्रैश्च सेचयेत् ॥ ४९ ॥

स०-वृश्चिकाल्यादीनां काथैर्मूत्रैश्च जठरं सेचयेत् ।

विरिक्तम्लानमुदरं स्वेदितं साल्वैणादिभिः ।

वाससा वेष्टयेद्देवं वायुर्नाध्मापयेत्पुनः ॥ ५० ॥

स०-उदरं विरिक्तम्लानं साल्वैणादिभिः स्वेदितं ततो वस्त्रेण
वेष्टयेत् । एव कृते सति वायुर्न पुनराध्मापयेत् ।

सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तम् ।

सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ ५१ ॥

स०-सुविरिक्तस्य नरस्य यस्य पुनराध्मानं स्यात्, त-
उदरिणं नरं, पुनरेव निरुहैः सुस्निग्धैरम्ललवणैश्चोपाचरेत् ।

सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।

तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शस्यन्ते तस्य बस्तयः ॥५२॥

स०-सोपस्तम्भेन-कफाद्याधारकेण, वर्तते सोपस्तम्भो
वायुर्यं नरमाध्मापयति, तस्य तीक्ष्णा बस्तयः क्षारगोमूत्राभ्यां
सह शस्यन्ते ।

इति सामान्यतः प्रोक्ताः सिद्धा जठरिणां क्रियाः ।

स०-इति-एव, सामान्येनोदरिणां क्रियां सिद्धां प्रोक्ता ।

१ बिल्वस्य-बिल्ववृक्षस्य, क्षारेण युतमित्यर्थः । तथा च सङ्ग्रहे
(चि. अ. १७)-“बिल्वक्षाराम्भसा तैलं पाययेत् ।” इति । बिल्व-
दियुतमित्यरुणदत्तव्याख्यानं त्वयुक्तम् । २ “स्योनाकं शुक्लनासश्च
कट्फलोऽथ कटम्बरः । मयूरजङ्घोऽरलुकः प्रियजीवः कुटन्नटः ॥”
धन्व रा.नि । ३ ‘हवलादि’ स स, ट ड । ४ “सोपस्तम्भ इति
सावरणः ।” इति चक्रः । ५ ‘क्ता० द्वा० या’ अ., ड. ।

वातोदरेऽथ बलिनं विदार्यादिशृत घृतम् ॥ ५३ ॥
पाययेत् ततः स्निग्ध स्वेदिताङ्ग विरेचयेत् ।
बहुशस्तैल्वकेनैव सर्पिषा मिश्रकेण वा ॥ ५४ ॥

स०-वातोदरे सति बलवन्त पुरुष विदार्यादिगणेन पक्व
घृत पाययेत् । अनन्तरं स्निग्ध स्वेदितशरीरमेव बहुशस्तैल्वकेन
घृतेन (ह चि अ २१।३२) विरेचयेत् । मिश्रकेण (ह
चि अ १४।८९) वा घृतेन विरेचयेत् ।

कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थमवचारयेत् ।
प्रागुत्क्लेशान्निर्वर्त्य च बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ५५ ॥

स०-कृते संसर्जने सति क्षीरं बलदानाय दद्यात् । उत्क्लेशात् प्राक्-प्रायेण कफोपचितेरुत्क्लेश दृष्ट्वाऽनन्तरं, बले लब्धे
सति क्रमेण क्षीरं निर्वर्तयेत्-न सहसैव ।

यूषै रसैर्वा मन्दांम्ललवणैरेधितानलम् ।
सौदावर्त पुनः स्निग्धस्निग्धमास्थापयेत्ततः ॥ ५६ ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन दाशमूलिकबस्तिना ।

स०-ततः-अनन्तरमुदरिण यूषादिभिः समिद्धाग्निमुदावर्त
वन्त पुनरपि स्निग्धस्निग्ध दाशमूलिकबस्तिना निरूहयेत् । दाश-
मूलिको बस्ति -“द्विपञ्चमूलैर्निफलाफलबिल्वानि पाचयेत् ।”
(ह क अ ४।३४) इत्यादि कल्पोक्त । तेन किम्भूतेन^१
तीक्ष्णाधोभागयुक्तेन । अधोभागे-अधस्ताच्छरीरे, युक्तो-योग्य ।
तीक्ष्णश्चासावधोभागयुक्तश्च, तेन ।

तिलोरुबूकतैलेन वातघ्नाम्लशृतेन च ॥ ५७ ॥
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
रूक्ष बद्धशकृद्वातं दीप्ताग्निमनुवासयेत् ॥ ५८ ॥
अविरेच्यस्य शमना बस्तिक्षीरघृतादयः ।

स०-रूक्ष बद्धशकृद्वातं दीप्तानल तिलैरण्डतैलेन वातघ्नैर्द्र-
व्यैरम्लैश्च शृतेनानुवासयेत् । स्फुरणादिसद्भावे सत्यविरेच्य-
स्योदरिणो नरस्य शमना बस्त्यादयः प्रयोज्याः । [अवि-
रेच्या -] “न तु रेच्यो नवज्वरी” (ह. सू अ १८।१०)
इत्यादयो विरेचनविधावुक्ताः ।

बलिनं स्वादुसिद्धेन पैत्ते संस्नेह्य सर्पिषा ॥ ५९ ॥
श्यामात्रिभण्डीत्रिफलाविपकेन विरेचयेत् ।
सितामधुघृताढ्येन निरूहोऽस्य ततो हितः ॥ ६० ॥
न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहबस्तिश्च तच्छृतः ।

१ ‘वर्तेत ब’ इति कचित् । २ ‘येच्चरम्’ स च ।
३ ‘मूलेन ब’ अ । ४ दाशमूलिको बस्ति -“द्विपञ्चमूलस्य
रसोऽम्लयुक्तः” (ह क अ ४।४) इत्यादिनोक्तो ग्राह्यः, सर्व-
वातव्याधिहरत्वात् शिवदाससम्मतत्वाच्च । ‘द्विपञ्चमूलनिफला’
इत्यादिरित्यरुणदत्तव्याख्यानं तु न युक्तम्, तस्य कफव्याधिहर-
त्वात् हेमाद्रिणा गोमूत्रबस्तिरित्युक्तत्वाच्च । ५ ‘लत्रिवृत्तफलमूलानि
साधयेत्’ ट.ड ।

स०-बलवन्त पुरुष पैत्ते जठरे सति मधुरवर्गसिद्धेन घृतेन
संस्नेह्य श्यामादिभिर्विपकेन सर्पिषा विरेचयेत् । श्यामा-माल-
विका त्रिवृत् । त्रिभण्डी-कैशी त्रिवृत् । अनन्तरं शर्करामा-
क्षिकघृतबहुलेन न्यग्रोधादिकषायेणास्य-आतुरस्य, निरूहो
हितः । [तथा,] तेनैव-न्यग्रोधादिना, [शृतो-] विपक्व, स्नेह-
बस्ति-अनुवासनो, हितः । ननु, बलिनमित्युक्तम् । यतः
प्रागभ्यधायि (ह नि अ १२।४)-“नष्टचेष्टाबलाहारा”
इति । अत्रोच्यते । भेषजवेगसहिष्णुर्मात्रत्वमत्र बलवत्त्वं परि-
कल्प्य बलिनमित्युक्तम्, न तु प्रकृष्टबलवन्तमित्यदोषः ।

दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत्क्षीरबस्तिभिः ॥ ६१ ॥

स०-दुर्बलं तु नर प्रागनुवासाक्षीरबस्तिभिः शोधयेत् ।

जाते चाग्निबले स्निग्ध भूयो भूयो विरेचयेत् ।

क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥ ६२ ॥

सातलात्रायमाणभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।

सकफे वा समूत्रेण सत्तिकाज्येन सानिले ॥ ६३ ॥

पयसाऽन्यतमेनैषां विदार्यादिशृतेन वा ।

भुञ्जीत जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ॥ ६४ ॥

स०-अग्निबले च जाते स्निग्ध सन्त पुनः पुनर्विरेचयेत् ।
केन^२ क्षीरेण । त्रिवृच्चूर्णयुतेनैरण्डशृतेन वा क्षीरेण सातला-
त्रायन्तीभ्यां वा शृतेन कर्णिकारेण वा शृतेन । पित्तोदरिण
सुतरा बलापेक्षित्वादुर्बलमित्युक्तम् । कफयुते पित्ते समूत्रेण
क्षीरेणैषामन्यतमेन शृतेन, सानिले पित्ते तिकाज्येन सह पयसा
पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन शृतेन विरेचयेत् । तिक्तद्रव्ययुतमाज्य
तिकाज्यम्, कुष्ठोक्तं तिक्तघृतं वा । विदार्यादिशृतेन वा पयसा
भुञ्जीत-भोजनं कुर्वीत । जठरं चास्य पायसेनोपनाहयेत् ।

पुनः क्षीरं पुनर्बस्ति पुनरेव विरेचनम् ।

क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् र्यत्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ६५ ॥

१ ‘नर’ ड । २ ‘त्रिभण्डी-शुक्ला त्रिवृत् ।’ इति डल्हणः ।
३ ‘कासी’ ड । ४ ‘मात्रमत्र’ ड । ‘मात्रबल’ ट । ५ ‘वत्त्वमि’
ड । ६ ‘ते त्वग्नि’ अ । ७ ‘पयसा स’ स.च चक्र. । ८ ‘अत्र तु
उरुबूकस्य फलं ग्राह्यम्, विरेचकत्वात् । एवमारग्वधस्यापि फलम् ।
सातला-चर्मकषा । पयसेति सवत्रं सम्बध्यते । सत्रिवृत्कल्केन पयसे
त्येको योगः, उरुबूकशृतेनेति द्वितीयः, सातलादिरारग्वधान्तस्त्वपरः,
जतूकर्णसवादात् । अन्ये तु सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेनेत्येको योगः,
तथा सत्रिवृत्कल्केन सातलारग्वधान्तेन तु द्वितीयो योगः इत्याहुः ।”
इति शिवदासः । “परण्डशृतं सत्रिवृत्कल्कमेकं क्षीरम्, द्वितीयं
सातलात्रायमाणभ्यां शृतम्, तृतीयमारग्वधशृतम्, मूत्रेण सह
चतुर्थम्, तिक्तघृतेन सह पञ्चममिति ।” इतीन्द्रः । ९ ‘न तम् ।’
अ इ । १० ‘सप्तला’ अ । ११ अन्यतमेनैषामित्युभयत्र सम्बन्ध-
नीयम् । तथा च सङ्ग्रहे (चि अ १७)-“एभिरेव क्षीरैर्विदार्यादि-
शृतेन वा भोजयेत् ।” इति । १२ पायसेन-क्षीरसिद्धेनौदनेन ।
१३ ‘ण्डतैलशृ’ ड । १४ ‘यतः’ इ । ‘न युक्त’ स च ।

स०-पुन क्षीर पुनर्बस्ति पुनरेव विरेचन क्रमेण ध्रुवमा-
तिष्ठन्-आचरन्, यत्तो-यत्नवान् सन्, पित्तोदर जयेत् । पुन
क्षीरमित्यादिषु पुन शब्दो वीप्सार्थः । एतच्च क्रमेण ध्रुवमाति-
ष्ठन्नित्यतो लब्धम् ।

वत्सकादिविपकेन कफे संस्नेह्य सर्पिषा ।
खिन्नं सुक्क्षीरसिद्धेन बलवन्तं विरेचितम् ॥ ६६ ॥
संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ।

स०-कफे-कफोदरे, वत्सकादिविपकेन सर्पिषा संस्नेह्य खिन्नं
सन्त सुक्क्षीरसिद्धेन घृतेन बलिन विरेचितं सन्त संसर्जयेत्-
पेयाद्यन्नैरुपक्रमेत् । किम्भूतैः ? कटुक्षारद्रव्ययुक्तैरन्नैः कफघ्नैः ।
कटुक्षारयुतानां कफघ्नत्वेऽपि कफघ्नैरित्युक्तमतिशयार्थम् ।

मूत्रत्र्यूषणतैलाढ्यो निरुहोऽस्य ततो हितः ॥ ६७ ॥
मुष्ककादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तच्छृतः ।
भोजनं व्योषदुग्धेन कौलत्थेन रसेन वा ॥ ६८ ॥

स०-तत -संसर्जनादनन्तर, निरुहो गोमूत्रत्रिकटुकतैल-
बहुलो मुष्ककादिवर्गकाथेनास्य-कफोदरिणो, हित । स्नेह-
वस्ति -अनुवासनम्, तेनैव शृतो हित । भोजन व्योषयुक्तेन
दुग्धेन सह हित कुलत्थरसेन वा ।

स्तैमित्यारुचिहृल्लासे मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ।
दद्यादरिष्टान् क्षारांश्च कफस्त्यानस्थिरोदरे ॥ ६९ ॥

स०-मद्यपाय नराय मन्देऽग्नौ स्तैमित्यादौ च सत्यरिष्टान्
क्षाराश्च दद्यात् । कफेन स्थान स्थिर जठर यस्य तस्मि-
न्निद कार्यम् ।

हिङ्गूपकुल्ये त्रिफलां देवदारु निशाद्वयम् ।
भल्लातकं शिशुफलं कटुकां तिक्तकं वचाम् ॥ ७० ॥
शुण्ठीं मार्षीं घनं कुष्ठं सरलं पटुपञ्चकम् ।
दाहयेज्जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कवत् ॥ ७१ ॥
अन्तर्धूमं ततः क्षाराद्विडालपदकं पिबेत् ।
मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ ७२ ॥
उदरं गुल्ममष्टीलां तून्यौ शोफं विसृञ्चिकाम् ।
प्लीहहृद्रोगगुदजानुदावर्तं च नाशयेत् ॥ ७३ ॥

स०-हिङ्गुवादिक जर्जरीकृत्य दधिस्नेहचतुष्कयुतमन्तर्धूम
दाहयेत् । तस्मात् क्षाराद्विडालपदक मदिरादिभिः पिबेत् ।
एष च क्षार उदरगुल्मादीन् नाशयेत् ।

जयेदरिष्टगोमूत्रचूर्णायस्कृतिपानतः ।
सक्षारतैलपानैश्च दुर्बलस्य कफोदरम् ॥ ७४ ॥

स०-दुर्बलस्य नरस्य कफोदरमरिष्टादिपानेन जयेत् । अय-

१ 'यतो' ड । २ 'रे, बलवन्तमुदरिण व' ट । ३ 'हृल्लासे-
मन्दे' अ । ४ 'कफे स्थाने स्थि' अ । ५ विडालपदक-कर्ष ।
६ 'सुधास' अ । ७ 'विषूचि' अ । ८ 'दरादीन्' ड ।

अ० ८८

स्कृति -प्रमेहचिकित्सिते (अ १२।२९) ओक्ता, क्षारयुत-
तैलपानैश्च जयेत् ।

उपनाहं ससिद्धार्थकिण्वैर्बीजैश्च मूलकात् ।
कल्कितैरुदरं स्वेदमभीक्षणं चात्र योजयेत् ॥ ७५ ॥

स०-तथा, उपनाह जठरमस्यैतैः मूलकबीजैः कल्कितैः
ससर्षपकिण्वैः । तथा, नित्य स्वेदमत्र योजयेत् ।

सन्निपातोदरे कुर्यान्नातिक्षीणबलानले ।
दोषोद्रेकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमाम् ॥ ७६ ॥

स०-सन्निपातोदरे-अर्थात्सन्निपातोदरवति नरे, नातिक्षी-
णबलानलेऽधिरुदोषानुरोधेन-तद्वशेनैव, क्रियामिमा-अनन्त-
रोक्ता, कुर्यात् । किं कृत्वा ? प्रत्याख्यायै, -एतदुदरमैशक्यप्रती-
कारमित्येवमुक्त्वा ।

अथोपक्रममाह—

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं पाने च शस्यते ।

स०-दन्त्यादितैल पाने च शस्यते ।

क्रियानिवृत्ते जठरे त्रिदोषे तु विशेषतः ॥ ७७ ॥
दद्यादापृच्छथ तज्ज्ञातीन् पातुं मध्येन कल्कितम् ।
मूल काकादनीगुञ्जाकरवीरकसम्भवम् ॥ ७८ ॥

स०-क्रियामतिक्रान्ते जठरे विशेषेण त्रिदोषजे तस्य-उद-
रिणो बन्धन्, पृष्ट्वा-यथैतद्विष विषम किं जीवयत्युत मारय-
तीति सन्देह इत्याद्युक्त्वा, प्रयोज्य वक्ष्यमाणं चैतत् । पातुमि-
त्यादि । काकादन्यादिज मूल कल्कित मध्येन पातु दद्यात् ।
काकादनी-काकणन्तिका ।

पानभोजनसंयुक्तं दद्याद्वा स्थावरं विषम् ।
यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विमुञ्चति फले विषम् ७९
तेनास्य दोषसद्भातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ।
बहिः प्रवर्तते भिन्नो विषेणाशु प्रमाथिना ॥ ८० ॥
तथा व्रजत्यगदता शरीरान्तरमेव वा ।

स०-अथवा पानभोजनसंयुक्तं स्थावरं विषं दद्यात् ।
यस्मिन् फले सर्पः कुपितो विष मुञ्चति तद्वा दद्यात् । तेन-
विषेण प्रमाथिना, अस्य दोषसद्भातो भिन्नो बहिः प्रवर्तते ।
किम्भूत ? स्थिरस्तथा लीनो वात्वादिषु तथा उन्मार्गगामी ।
तथा-तेन प्रकारेणानुष्ठितेन, उदर्यगदता-निर्व्याधिता, व्रजति ।
शरीरान्तरं वा याति-म्रियत इत्यर्थः ।

हृतदोषं तु शीताम्बुस्नातं तं पाययेत्पयः ॥ ८१ ॥
पेयां वा त्रिवृतः शाकं मण्डूक्या वास्तुकस्य वा ।

१ 'दरस्ने' अ । २ 'य-“अक्रियाया ध्रुवो मृत्यु क्रियाया
सशयो भवेत् ।” (चि अ. ११।४४) इत्येतदु' इति क्वचित् ।
३ 'रमेवमश' ट । ४ 'ण चेति । पा' ड । ५ काकादनी-गुञ्जा-
विशेष । ६ 'नी-हिंसा ।' ट । ७ 'विसृजेद्धि फ' स च ।

कालशाक यवाख्य वा खादेत्स्वरससाधितम् ॥८२॥
निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुक् ।
मासमेकं तैतश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत् ॥ ८३ ॥

स०-हृतदोषं च तं शीतजलेन स्नातं सन्तं पयः शीतं पाययेत् । पेयामथवा त्रिवृच्छाकं मण्डून्नीशाकं वास्तुकशाकं कालशाकं यवशाकं वा खादेत् । किम्भूतम्^१ स्वरसेन साधितम्, तथाऽम्ललवणस्नेहवर्जितम्, तथा स्विन्नास्विन्नम् । अनन्नभोजी सन्, स्विन्नास्विन्नमिति “क्तेन नञ्विशिष्टेन” इति समासः, मासमेकं यावदेतदश्रीयत् । तृषितं सन् स्वरस-प्रकृतत्वात्तच्छाकस्य, पिबेत् ।

एवं विनिर्हृते शाकैर्दोषे मासात् परं ततः ।
दुर्बलाय प्रयुजीत प्राणभृत्कारभं पयः ॥ ८४ ॥

स०-एवं शाकविशेषेण दोषे निर्हृते-प्रायेण जलाख्ये, ततः-अनन्तरं, मासात् परं दुर्बलाय पुरुषाय कारभं क्षीरं प्राणकरं प्रयुजीत ।

ग्रीहोदरे यथादोषं स्निग्धस्य स्वेदितस्य च ।
सिरा भुक्तवतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ॥ ८५ ॥

स०-ग्रीहोदरे दोषानुसारेण स्निग्धस्य स्वेदितस्य च दध्ना भुक्तवतः सिरा वामे बाहौ विमोक्षयेत् ।

लब्धे बले च भूयोऽपि स्नेहपीतं विशोधितम् ।
समुद्रशुक्तिजं क्षारं पयसा पाययेत्तथा ॥ ८६ ॥
अम्लघृतं विडकणाचूर्णाढ्यं नक्तमालजम् ।
सौभाग्नस्य वा काथं सैन्धवाग्निकणान्वितम् ॥ ८७ ॥
हिङ्गवादिचूर्णं क्षाराज्यं युजीत च यथाबलम् ।

स०-बले च जाते पुनरपि स्नेहपीतं विशोधितं सन्तं क्षारं समुद्रशुक्तयुक्तं पयसा पाययेत् । तथा करञ्जक्षारमलै-काञ्जिकादिभिः सुतं, विडकणाचूर्णभूयिष्ठं पाययेत् । अथवा, सौभाग्नस्य काथं सैन्धवाग्निकणान्वितं पिबेत् । हिङ्गवादिजं चूर्णं क्षारं तथा घृत-षट्पलादि, यथाबलं प्रयुजीत । ननु, यथाबलं इहोच्यते । प्राक् चाभ्यधायि (ह नि अ १२।४)-“नष्ट-चेष्टाबलाहारा” इति । तदिमे वाक्ये परस्परं व्याघ्राते । ब्रूमः । बलशब्देनेह भेषजबलं सोढुं शक्तं यद्वलमात्रं तदिह परिकल्पितम् । पूर्वं च प्रकृष्टं यद्वलं तद्विवक्षितमिति नात्र पूर्वापरव्यावृत्तत्वम् ।

१ “स्वरसेन साधितमिति त्रिवृच्छाकं त्रिवृच्छाकस्य स्वरसेनैव साधितं, वास्तुकशाकं वास्तुकस्वरसेनैव साधितमिति सर्वत्र योज्यम् । अम्लादिवर्जितं किञ्चिदेव स्विन्नमथात्, किञ्चिदस्विन्नमेव हरितक-प्रकारेण । अनन्नभुगिति शाकवृत्तिरेव माममेकं स्यात् ॥ कारभ-औष्टम् ।” इतीन्द्र । २ ततश्चैव-त्रिवृच्छाकादेरेव, स्वरसं पिबेदिति सम्बन्धः । ३ ‘श्वैव’ अ. ।

पिप्पलीनागरं दन्तीसमाशं द्विगुणाभयम् ॥ ८८ ॥
विडार्धाशयुतं चूर्णमिदमुष्णाम्बुना पिबेत् ।

स०-पिप्पलीनागरयोर्द्वावशौ, दन्त्या द्वौ भागौ, हरीतक्याश्च द्वौ भागौ, विडलवणस्यार्धभागः, इत्येव चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् । विडङ्गं चित्रकं सकून् सघृतान् सैन्धववचाम् ८९ दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मग्रीहापहं पिबेत् ।

स०-विडङ्गादिकं कपाले-कपरे, दग्ध्वा क्षीरेण गुल्मग्रीहघ्नं पिबेत् ।

तैलोन्मिश्रैर्बदरकपत्रैः सम्मर्दितैः समुपनद्धः ॥ ९० ॥
मुसलेन पीडितोऽनुचयाति ग्रीहा पयोभुजो नाशम् ।

स०-बदरकस्य पत्रैस्तैलमिश्रितैः सुष्ठु मर्दितैः समुपनद्धः, अनु-पश्चाच्च, मुसलेन पीडितं ग्रीहा क्षीराग्निना नाशं व्रजति । उपगतिः ।

रोहीतकलताः कृताः खण्डशः साभया जले ॥ ९१ ॥
मूत्रे वाऽऽसुनुयात्तच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।
कामलाग्रीहगुल्मार्शः कृमिमेहोदरापहम् ॥ ९२ ॥

स०-रोहीतकस्य लता खण्ड खण्ड कृताः सहरीतकीर्जले मूत्रे वाऽऽसुनुयात् । तच्च सप्तरात्रं स्थितं जलं मूत्रं वा पिबेत् । हरीतक्यश्च लेहवद्भुजीत । तत्पीतं कामलादिघ्नम् ।

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ९३ ॥
पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः समस्तैश्च तुल्यया ।
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
ग्रीहांभिर्गृद्धिं शर्मयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।

स०-रोहीतकत्वचं पलानां पञ्चविंशतिं कृत्वा बदरप्रस्थ-द्वयसंयुक्तं कषायमवतारयेत् । पञ्चकोलैः पालिकैस्तैः समस्तैः पञ्चकोलैः रोहीतकत्वचा तुल्यया पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । एतद्वृतं प्रयोजितं ग्रीहांभिर्गृद्धिं द्रागेव शमयति ।

कदल्यास्तिलनालानां क्षारेण^१ क्षुरकस्य च ॥ ९५ ॥
तैलं पक्वं जयेत्पानात्ग्रीहानं कफवातजम् ।

स०-कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफवातोत्थं ग्रीहानं पराकरोति ।

१ “न्ती चित्रकं द्वि” स च । २ “द्विगुणाभयमिति द्विभागाभयम् ।” इति चक्र । ३ ‘भया’ अ. । ४ ‘विडङ्गाशयुतं’ स च । ५ ‘याति’ ड । ६ “आसुनुयादिति द्रवे मग्ना कृत्वा सन्धानार्थं स्थापयेत् ॥ पिष्टैरिति पञ्चकोलैः पिष्टैः, तथा विभक्तिं विपरिणामात् रोहीतकत्वचा पिष्टयेति ज्ञेयम् ।” इति चक्र । ७ ‘तत्तु स’ अ. । ८ ‘लैश्च’ चक्र. । ९ ‘सर्वैश्चापि तु’ स च चक्र. । १० ‘हातिघृ’ स च, ड. । ११ ‘मयेदेत’ अ. चक्र. । १२ ‘रेणेषु’ इति कचित् । १३ क्षुरक-कोकिलाक्षः ।

अशान्तौ गुल्मविधिना योजयेदग्निकर्म च ॥ ९६ ॥
अप्राप्तपिच्छासलिले ग्रीहि वातकफोल्बणे ।

स०—एवमप्यनुपशान्तौ वातकफोत्थे ग्रीह्यसज्जातपिच्छो-
दके गुल्मविधानेनाग्निकर्म योजयेत् ।

पैक्तिके जीवनीयानि सर्पोषि क्षीरवस्तयः ॥ ९७ ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।

स०—पैक्तिके-पित्तोल्बणे, ग्रीहि जीवनीयगणसाधितानि
सर्पोषि तथा क्षीरवस्तिरक्तावसेकादि च शस्यते । “सिरा भुक्त-
वतो दध्ना वामबाहौ विमोक्षयेत् ।” (श्लो ८५) इत्यनेनैव रक्ताव-
सेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचन प्रकर्षार्थम् । पित्ताधिक्ये हि रक्ताति-
वृद्धि । तस्मादतिरक्तस्त्रावो योज्य इति प्रतिपादनार्थमेतदुक्तम् ।

यकृति ग्रीहवत्कर्म दक्षिणे तु भुजे सिराम् ॥ ९८ ॥

स०—यकृति ग्रीहवत् कर्म कार्यम् । सिरा पुनर्दक्षिणे बाहौ
दद्यात् ।

खिन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥ ९९ ॥
परिस्त्रिणी चान्नानि तीक्ष्णं चास्मै विरेचनम् ।
उदावर्तहर कर्म कार्यं यच्चानिलापहम् ॥ १०० ॥

स०—बद्धोदरिणे पुरुषाय खिन्नाय गोमूत्रतीक्ष्णौषधयुतं
तैलसैन्धवाभ्या सह निरुह दद्यात्, सानुवासन-पूर्वमनुवासन
पश्चाच्चेत्यर्थ । उदरिण स्वेदनिषेधाद्बद्धोदरिण स्वेदानुज्ञानम-
पवाद इति नैतत्पूर्वापरव्याहतम् । परिस्त्रिणी-अनुलोमकराण्य-
चानि, अस्मै च-जठरिणे, तीक्ष्णं च विरेचन दद्यात् । उदाव-
र्तहर कर्म कार्यम् । यच्च वातघ्न तच्च कार्यम् ।

छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छेष्मोदरवदाचरेत् ।
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्विषकम् ॥ १०१ ॥

स०—छिद्रोदर स्वेदमन्तरेण श्लेष्मोदरवदुपक्रमेत् । यदा तु
कैथञ्चिद्रसच्छिद्रेभ्य परिस्त्रवन् जठरमापूरयित्वा जल भवेत्तदा
तज्जात सलिलं स्राव्यम् । न च सकृदेव स्राव्यमिति प्रतिपादनार्थं
वीप्सा, जात जात जलं स्राव्यमिति । कियन्त कालं स्राव्यम्^१
इत्याह-एवमित्यादि । एव-अनेन प्रकारेण, तत्-बद्धोदर,
यापयेत् । स्वास्थ्यमिति योग्यतयाऽत्र सम्बध्यते, तेनैव स्वास्थ्यं
प्रापयेदिति बोध्यम् । न तु याप्यं विदध्यादिति व्याख्येयम्,
न हि याप्यमुदरमस्ति ।

१ ‘के ग्री’ ट ड. । २ ‘रा वाम’ ड. । ३ दद्यात्-मोक्षयेदित्यर्थः ।

४ “निरुहस्योत्सर्गत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमिति
पदं तैललवणयोरत्राधिकदानोपदेशनार्थम् । बद्धच्छिद्रदकोदरिणा च
यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं, तथाऽपि तदेकसाध्यायामवस्थाया निरुहा-
नुवासनमिह ज्ञेयम् ।” इति चक्र । ५ ‘कदाचिद्र’ ट. । ६ ‘पूर्व-
ज’ ड. । ७ ‘तज्जलं स’ ट. ।

अपां दोषहराण्यादौ योजयेदुदकोदरे ।
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ॥ १०२ ॥
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ।

स०—उदकोदरे पूर्वमपां दोषहराणि योजयेत् । तानि
सर्वाणि गोमूत्रयुक्तानि तथा तीक्ष्णानि तथा विविधा क्षारा
विद्यन्ते येषु तानि विविधक्षारवन्ति, अनेकक्षारयुक्तानीत्यर्थः ।
ननु, अपामित्यनर्थकम्, “योजयेदुदकोदरे” इत्यनेनैवोदकहर-
त्वस्य सिद्धत्वात् । अत्रोच्यते । अपा च हरणानि यश्च तत्र
ससृष्टो दोषोऽद्विस्तस्य च हरणानि जलससृष्टदोषहरणानीति
प्रतिपादयितुमुक्तम् । आदाविति निर्देशात् पश्चाद्वातादिदोषानु-
सारेण चोपक्रमं कार्यं इति द्योतयति । तथा भोजनैर्दीपनीयै
कफापहैश्चोपाचरेत् ।

क्षारं छागकरीषाणां सुतं मूत्रेऽग्निना पचेत् ॥ १०३ ॥
घनीभवति तस्मिन् कर्षाशं चूर्णितं क्षिपेत् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं शुण्ठी लवणपञ्चकम् ॥ १०४ ॥
निकुम्भकुम्भत्रिफलास्वर्णक्षीरीविषाणिकाः ।
स्वर्जिकाक्षारषड्रन्थासातलायवशूकजम् ॥ १०५ ॥
कोलाभा गुटिका कृत्वा ततः सौवीरकाष्ठताः ।
पिबेदजरके शोफे प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १०६ ॥

स०—क्षारं छागकरीषाणां मूत्रे सुतं चाग्निना पचेत् । अ-
स्मिन् क्षारजले घनीभवति सति कर्षाशं रजीकृतं पिप्पल्यादिकं
क्षिपेत् । ततः-तस्मात्क्षारात्, गुलिका कोलाभा कृत्वा सौवी-
रकालोडिता अजरकादौ पिबेत् ।

इत्यौषधैरप्रशमे त्रिषु बद्धोदरादिषु ।
प्रयुजीत मिषकू शस्त्रमार्तवन्धुनृपार्थितः ॥ १०७ ॥

स०—इति-एव, औषधैरशान्तौ सत्या त्रिषु बद्धच्छिद्रोदको-
दरेषु वैद्य आर्तज्ञातिभिर्नृपेण चाभ्यर्थितः सन् शस्त्रं प्रयुजीत ।

स्निग्धस्निग्धतनोर्नाभेरधो बद्धक्षतान्त्रयोः ।
पाटयेदुदरं मुक्त्वा वामतश्चतुरङ्गुलात् ॥ १०८ ॥
चतुरङ्गुलमानं तु निष्कास्यान्त्राणि तेन च ।
निरीक्ष्यापनयेद्वालमललेपोपलादिकम् ॥ १०९ ॥
छिद्रे तु शल्यमुद्धृत्य विशोध्यान्नपरिस्त्रवम् ।
मर्कोटैर्दशयेच्छिद्रं तेषु लग्नेषु चाहरेत् ॥ ११० ॥
कायं मूर्ध्नोऽनु चान्त्राणि यथास्थानं निवेशयेत् ।
अक्तानि मधुसर्पिर्भ्यामथ सीव्येद्वह्निर्वणम् ॥ १११ ॥
ततः कृष्णमृदाऽऽलिप्य बध्नीयाद्यष्टिमिश्रया ।
निवातस्थः पयोवृत्तिः स्नेहद्रोण्यां वसेत्ततः ॥ ११२ ॥

स०—बद्धक्षतान्त्रयो-बद्धोदरे छिद्रोदरे च, स्निग्धस्निग्ध-
शरीरस्य नाभेरध उदरं चतुरङ्गुलाद्वामेन मुक्त्वा चतुरङ्गुलप्रमाणं

१ ‘द्वे च द’ अ. इ. । २ ‘ध्यात्र प’ अ. । ३ ‘विवेश’ अ. ।

पाटयेत् । तेन च-छिद्रेण, अन्त्राणि बहिर्निष्कास्य बालमलले पोपलादिकमपनयेदिति बद्धोदरोपक्रमः । छिद्रोदरोपक्रममाह-
छिद्रे तु परिस्त्राविणि शल्यमुद्धृत्य परिस्त्रवमात्रं विशोध्यानन्तरं
मैकोटैरिच्छिद्रं दशयेत् । तेषु च-मैकोटेषु, भक्षयितुं लम्बेषु
मृर्ध्ना-शिरसोऽपरं, कायं मैकोटानामाकर्षेत् । अनु[च]-पश्चाच्च,
अन्त्राणि मधुसर्पिर्भ्यामक्तानि यथास्थानं स्थापयेत् । [अथ-]
अनन्तरं, बहिर्वर्णं सीव्येत् । बहिः शब्दनिर्देशादाभ्यन्तरगतं न
सीव्येदिति गम्यते । तत-अनन्तरं, कृष्णमृदा मधुयष्टिका-
मिश्रयाऽऽलिप्य बध्नीयात् । अनन्तरं निवातस्थं क्षीरवृत्तिं सन्
क्षेहद्रोण्या वसेत् ।

अधुना जलोदरस्यान्येषामपि जातजलानां जठराणां चिकि-
त्सार्थमाह—

सज्जले जठरे तैलैरभ्यक्तस्यानिलापहैः ।
स्विन्नस्योष्णाम्बुनाऽऽकक्षमुदरे पट्टवेष्टिते ॥ ११३ ॥
बद्धच्छिद्रोदितस्थाने विध्येदङ्गुलमात्रकम् ।
निधाय तस्मिन्नाडी च स्त्रावयेदर्धमम्भसः ॥ ११४ ॥
अथास्य नाडीमाकृष्य तैलेन लवणेन च ।
व्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥ ११५ ॥
तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यावदाषोडशं दिनम् ।
तस्य विश्रम्य विश्रम्य स्त्रावयेदल्पशो जलम् ॥ ११६ ॥
विवेष्टयेद्वाढतरं जठरं वाससा श्लथम् ।
निःस्रुते लङ्घितः पेयामस्त्रेहलवणा पिबेत् ॥ ११७ ॥

स०-सज्जले जठरिणो जठरे तैलै-तिलानां तैलैः सर्षपैरण्ड-
तैलादिभिश्च, अनिलवैरभ्यक्तस्य तथोष्णाम्बुना स्विन्नस्या-
कक्ष-कक्षान्तं यावत्, उदरे पट्टेन-वस्त्रेण वेष्टिते, तदुदरं वस्त्रे-
णैव वेष्टयित्वा बद्धच्छिद्रोदरयोर्यत्कथितं स्थानं तस्मिन् स्थानेऽ-
ङ्गुलप्रमाणं विध्येत् । तस्मिन् छिद्रे नाडीं निधाय जलस्योदर-
स्थस्यार्धं स्त्रावयेत् । जलस्त्रावादनन्तरमस्य-उदरिणो, नाडीमा-
कृष्य सलवणेन तैलेन व्रणमभ्यज्य बद्ध्वा च वाससा जठरं
वेष्टयेत् । तृतीये दिवसेऽथवा चतुर्थे यावदाषोडशं दिनं तस्य-उद-
रिणो, विश्रम्य विश्रम्य अल्पमल्पं कृत्वा, जल-दोष, स्त्राव-
येत् । सहसा हि प्रचुरजलस्त्रावणादपायः स्यात् । तस्मात् क्षुति-
दिवसादनन्तरं तृतीये चतुर्थे पञ्चमादौ वा दिने शरीरबलाबलम-
पेक्ष्य षोडशदिनं मर्यादीकृत्य जलस्त्रावणं कार्यम् । जठरं च
क्षिपिलं वाससा गाढतरं विवेष्टयेत् । निःस्रुते च जलेऽसौ जठरी
लङ्घितः सन् पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् । नञत्र ईषदर्थः । ईषत्
क्षेहलवणं क्लेशरक्षार्थं वातकोपरक्षार्थं च । अन्यथा हि 'रूक्षा
निर्लवणां पिबेत्' इत्येव निर्देशमाचार्यः कुर्यात् ।

१ 'मैकोटै' 'मैकोटेषु' 'मैकोटकानां' ड । २ 'परिवे' अ ।
'पट्टवे' स.ड. । ३ 'वद्वाऽऽदिनषोडश' अ. । ४ 'र' च
श्लथश्लथम्' अ.ड. । ५ 'तिलतैलै' ड. । ६ 'च्छिद्रयो' ड. ।
७ 'जलदोष' ड. ।

स्यात्क्षीरवृत्तिः षण्मासांस्त्रीन् पेयां पयसा पिबेत् ।
त्रीश्वान्यान् पयसैवाद्यात् फलाम्लेन रसेन वा ११८
अल्पशोऽस्त्रेहलवणं जीर्णं श्यामाककोद्रवम् ।
प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत् जलोदरम् ॥ ११९ ॥

स०-षण्मासान् क्षीरवृत्तिं स्यात् । त्रीन् मासान् क्षीरपेयां
पिबेत् । त्रीश्वान्यान् मासान् पयसैव जीर्णं श्यामाककोद्रवम-
द्यात् । फलाम्लेन वा मासरसेन । कथम् ? अल्पमल्पम् । तथा,
ईषत् क्षेहलवणम् । [एव-] अनेन प्रकारेण, प्रयतः सलिलोदरं
वत्सरेण विजयेत् ।

वर्ज्येषु यन्त्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे जितेन्द्रियः ।

स०-वर्ज्येष्विहारविहारादिष्वत्यर्थोष्णाम्ललवणादिषु (श्लो
१२५) यन्त्रित उदरी स्यात् । दिष्टे-कथितेऽन्नपानादौ, नाति-
यन्त्रितः स्यात् । अदिष्टे-अकथिते पुनरन्नपानादौ, जितेन्द्रिय-
स्यात्-अलोलुपेन तत्र भवितव्यमित्यर्थः ।

जलोदरचिकित्साप्रसङ्गेन सर्वोदरचिकित्सामाह—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं यतः ॥ १२० ॥
अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वत्र शस्यते ।

स०-सर्वमेवोदरं बाहुल्येन दोषसङ्घातोत्थं यस्मात्तस्मात्
सर्वत्रोदरे वातादिशमनी क्रिया प्रशस्यते । प्रायोग्रहणं किञ्चित्
प्राक्तनकर्मनिमित्तमुदरं नावश्यं दोषसङ्घातजमिति ।
बहिर्मन्दत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते ॥ १२१ ॥
तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
सपञ्चमूलान्यल्पांम्लपटुस्त्रेहकटूनि च ॥ १२२ ॥

स०-बहिर्मन्दत्वं यत आगच्छति दोषैरुदरे प्रपूरिते सति
तस्मात्कारणात् भोज्यानि-आहारा, भोज्यानि-भक्षयितव्यानि,
जठरिभिर्दीपनानि लघूनि च । तथा सह पञ्चमूलेन तथाऽल्पा-
म्लादयो येषु तानि ।

भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तण्डुलैः ।

यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १२३ ॥
पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ १२४ ॥

स०-गोमूत्रे भावितानां षष्टिकानां तण्डुलैर्यवागूं क्षीरेण
सिद्धा प्रकाम-इच्छया, नरं भोजयेत् । अनु-पश्चात्, इक्षुरसं च
पिबेदुदराणां शान्त्यर्थम् । तथा वातपित्तकफाश्चैषा-उदरिणां,
स्वं स्वं स्थानं व्रजन्ति ।

अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ।

गुडं तैलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः ॥ १२५ ॥

१ 'ष्वाहारा' ड. । २ 'सर्वा प्रश' अ.ड.स.मू. । ३ 'भोज्यानि'
स.सं. । ४ 'तथेत्युक्तप्रकारेण' इतीन्दु । ५ 'ष्णाम्बुल' अ.ड. ।
६ 'तिलकृत' स.स. ।

आयासाध्वदिवास्वप्नयानानि च परित्यजेत् ।

स०-अत्यर्थोष्णाम्ललवणादिक जठरी त्यजेत् ।

वारि पानावगाहयोर्यदि त्यजेत् तर्हि किं पेयम् ? इत्याह—

नात्यच्छसान्द्रमधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते ॥ १२६ ॥

सकणालवणं वाते, पित्ते सोषणशर्करम् ।

यवानीसैन्धवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ १२७ ॥

त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ।

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥ १२८ ॥

प्लीहि, बद्धे तु हपुषायवानीपद्वजाजिभिः ।

सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे, व्योषवत्सलिलोदरे ॥ १२९ ॥

स०-तक्रमीषदच्छसान्द्रमधुरं पाने प्रशस्यते । तच्च पवने सपिप्पलीसैन्धव श्रेष्ठम् । पित्ते समरिचशर्करम् । यवान्यादिभिः सह कफोदरे हितम् । त्रिकटुकादिभिः संयुक्तं सन्निपातोदरे । मधुतैलादिभिः प्लीहोदरे । हपुषादिभिर्युतं बद्धोदरे । पिप्पली-मधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्योषयुतं श्रेष्ठम् ।

गौरवारोचकानाहमन्दवह्नयतिसारिणाम् ।

तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ १३० ॥

स०-वातकफार्तानां गौरवारोचकादियुतानां तक्रममृतत्वाय कल्पते-सम्पद्यते । एतच्च ब्रुवन् वातकफयो शुद्धावपि देयमिति द्योतयति ।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ।

स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबन्धहृत् ॥ १३१ ॥

स०-सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं प्रयोजयेत् । तच्च क्षीरं सर्वधातूनां स्थिरत्वं करोति । तथा बल्यं स्यादोषानुबन्धहृत् हरति ।

भेषजापचिताङ्गानां क्षीरमेवामृततायते ॥ १३१½ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थान उदरचिकित्सितं नाम पञ्च-

दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

स०-भेषजेनापचितं शरीरं येषां तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय सम्पद्यत इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-

काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थान उदर-

चिकित्सितं नाम पञ्चदशोऽध्यायः समाप्त ॥ १५ ॥

१ 'वराशु' इ । 'वसाशु' इति क्वचित् । २ 'र तक्रं च प्रयोजयेत् । तच्च तक्रं सर्वं' ट ड । ३ "अमृततायते-अमृतमिवा-चरति जीवितदानेन ।" इतीन्दु ।

अस्मादनन्तरं पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यातुमुपक्रम्यते । सम्बन्धश्चास्य निदान एवोक्तः ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

पाण्ड्वामयी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयम् ।

पञ्चगव्यं महातिकं शृतं वाऽऽरग्वधादिना ॥ १ ॥

स०-पाण्ड्वामयी कल्याणकाह्वय (ह उ अ ६।२७), सर्पिरादौ पिबेत् । आदावित्यनेनैतद्गमयति, -अस्मिन् व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या, तदनु वातकफयो । तथा च पित्तस्यैवैतद्व्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यम् । अत एव च निदानेऽध्य-गीष्ट (ह नि अ १३।१) - "पित्तप्रधाना कुपिता" इत्यादि । तस्मात् पित्तस्योपशान्त्यै सर्पिं पानं युक्तम् । पञ्चगव्यं घृत-अप-स्मारप्रतिषेधोक्तम् (ह उ अ. ७।२०) । महातिकं-कुष्ठचिकि-त्सितोक्तम् (ह चि अ १९।८) । आरग्वधादिगणेन (ह सू अ १५।१७) वा पक्वं घृतं पिबेत् ।

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।

चित्रकाच्छृङ्गवेराच्च पिप्पल्यर्धपलं च तैः ॥ २ ॥

कल्कितैर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।

सिद्धं हृत्पाण्डुगुल्मार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ३ ॥

दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवर्तानुलोमनम् ।

दुःखप्रसविनीनां च वन्ध्यानां च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

स०-दाडिमस्य कुडवम्, धान्यात्कुडवार्धम्, चित्रक-शुण्ठ्यो प्रत्येकं पलम्, पिप्पल्या द्वौ कर्षौ, तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् । तच्च सिद्धं हृदयाद्यतिजित्, दीपनादिगुणयुक्तं च । दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां वन्ध्यानां-अप्र-सविनीनां च, शस्यते ।

स्नेहितं वामयेत्तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेत् ।

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥ ५ ॥

स०-स्नेहितं पाण्डुरोगिणं तीक्ष्णैर्वामयेत् । पुनरपि स्निग्धं च बहुशः क्षीरेण मूत्रयुक्तेन शोधयेत् । केवलेन वा पयसा शोधयेत् ।

१ 'त्सितमारभ्यते ।' ड । २ इदं पाण्डुरोगचिकित्सितं चरके चि० १६ अध्याये, सुश्रुते उ० ४४ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १८ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ 'पाण्डुरोगी पि' अ. । ४ 'वाते च शस्यते । ०ना चैव गर्भदम् ।' स.च. ।

दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलि वा मृदित तत् पिबेत् पाण्डुरोगजित् ॥ ६ ॥
मूत्रेण पिष्टां पथ्या वा तत्सिद्ध वा फलत्रयम् ।

स०-दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुत पिबेत्, अथवा
द्राक्षाञ्जलि मृदित पिबेत्, तदेतदुभयमपि पाण्डुरोगघ्नम् । गोमू-
त्रेण पिष्टा हरीतकी वा पिबेत् । तेन-गोमूत्रेण, सिद्ध-कथित,
फलत्रय वा पिबेत् ।

खर्णक्षीरीत्रिवृच्छयामाभद्रदारुमहौषधम् ॥ ७ ॥
गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं शृत तेनैव वा पिबेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिबेदोषानुलोमनम् ॥ ८ ॥

स०-खर्णक्षीर्यादिक गोमूत्राञ्जलिना पिष्टमथवा तेनैव-
गोमूत्रेण, शृत पिबेत् । एभिर्वा खर्णक्षीर्यादिभिर्द्रव्यै क्षीर
साधित दोषानुलोमकर पिबेत् ।

मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसाऽयोरजः पिबेत् ।
जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ९ ॥

स०-गोमूत्रे सप्ताह स्थित लोहचूर्ण क्षीरेण पिबेत् । जीर्णे
तस्मिन् दुग्धेन सप्ताह भुञ्जीत । मासरसेन वा मधुरेण-न
लभ्यते ।

शुद्धश्चोभयतो लिह्यात्पथ्यां मधुघृतद्रुताम् ।

स०-शुद्धश्चोभयत -पायुतो मूर्धतश्च हरीतकी मधुघृतद्रुता
लिह्यात् ।

विशालाकटुकामुस्ताकुष्ठदारुकलिङ्गकाः ॥ १० ॥
कर्षाशा द्विपिचुर्मुर्वा कर्षार्धाशा घुणप्रिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिह्यात्ततो मधु ॥ ११ ॥
पाण्डुरोगं ज्वर दाहं कासं श्वासमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च तज्जयेत् ॥ १२ ॥

स०-विशालादय षट् कर्षमात्रा, मूर्वा इद्वर्षप्रमाणा,
अर्धकर्षदशी अतिविषा तदेतच्चूर्ण कोष्णाम्बुना पीत्वा माक्षिक
लिह्यात् । एतच्च पाण्डुरोगादीन् हन्ति ।

वासागुडूचीत्रिफलाकट्वीभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः क्षौद्रयुतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥ १३ ॥

स०-वासादिकाथो मधुयुत पाण्ड्वादीन् हन्ति ।
व्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः ।
चूर्णित तक्रमध्वाज्यकोष्णाम्भोभिः प्रयोजितम् ॥ १४ ॥
कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् ।

स०-व्याषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णित तक्रादिभिरुपयोजित
कामलादिनाशनम् ।

गुडनागरमण्डूरतिलांशान् मानतः समान् ॥ १५ ॥
पिप्पलीद्विगुणान् दद्याद्दुष्टिकां पाण्डुरोगिणे ।

स०-गुडादिकान् समभागान् पिप्पलीद्विगुणानिमा गुटिका
पाण्डुरोगिणे दद्यात् ।

ताप्यं दान्यास्त्वचं चव्यं ग्रन्थिकं देवदारु च ॥ १६ ॥
व्योषादिनवकं चैतच्चूर्णयेद् द्विगुणं ततः ।

मण्डूर चाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणेऽथ तत् ॥ १७ ॥
पृथग्विपके गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात्तान् खादेत्तक्रभोजनः ॥ १८ ॥

एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमूरुस्तम्भमरोचकम् ॥ १९ ॥
अर्शासि कामलां मेहान् प्लीहान् शमयन्ति च ।

स०-ताप्यादिकं व्योषादिनवक च-पूर्वोक्त, चूर्णयेत् । तत -
तेभ्यो, द्विगुण मण्डूरमञ्जनसदृश सर्वेभ्योऽष्टगुणे मूत्रे पृथक्
विपके च वटकीकरणक्षमे-घने सति, प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् ।
ताश्च तक्रप्रवानभोजन सन् प्राश्नीयात् । एते मण्डूरवटका
पाण्ड्वाभयिना प्राणदास्तथा कुष्ठादीन् घ्नन्ति ।

ताप्याद्रिजतुरौप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥ २० ॥
चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णितौ मधुना द्रुताः ॥ २१ ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्षमाणं विषमं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरक मेह शोफं श्वासमरोचकम् ॥ २२ ॥
विशेषाद्दन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ।

स०-ताप्यादय पृथक् पञ्चपलाश्चित्रकादिभिः पालिकैः
सह शर्कराष्टपलयुताश्चूर्णकृता मधुना द्रवीकृता पाण्डुरोगादीन्
घ्नन्ति । विशेषेणापसारादीश्च ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ॥ २३ ॥
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ॥ २४ ॥
त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्याः पलोन्मिताः ।
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्या पलं युक्त्या त्रिजातकम् २५
मधुत्रिपलसंयुक्तान् कुर्यादक्षसमान् गुडान् ।
दाडिमाम्बुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ॥ २६ ॥
तान् भक्षयित्वाऽनु पिबेन्निरन्नो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगन्दरम् ॥ २७ ॥
हन्मूत्रपूतिशुक्राग्निदोषशोषगरोदरम् ।
कासासृग्दरपित्तासृक्शोफगुल्मगलामयान् ॥ २८ ॥
मेहवर्ध्मभ्रमान् हन्युः सर्वदोषहराः शिवाः ।

१ 'न्तीपल' इति कचिद् । २ 'लिना शृतम् ।' स च ।
३ 'थ्या मधुघृतद्रुता ।' इ । ४ 'तकीर्मधुघृतद्रुता लि' ड ।
५ 'शाला कटुका मुस्ता कुष्ठ दा' अ । ६ 'मयश्च' ट ।

१ 'गुलिका' ड । २ 'क चेति चूर्ण' अ । ३ 'ता समधु-
द्रुता' अ । ४ 'ना युता' इ । 'नाऽऽद्रुता' स च ।
५ 'दिग्धवा' अ । ६ 'युक्त कु' अ, इ, स, मू ।

स०-काटजादिभिर्द्रव्य रसै -रसता गत , काशीकृतैरित्यर्थ । शिलाजतुपलान्यष्टौ दशाहानि द्विगुणानि त्रिगुणानि वा भावितानि । अह शब्दो वैरोपलक्षणार्थः । तदयमत्रार्थोऽव-
तिष्ठते,-शिलाजतुपलाष्टक केवल जलधौत कौटजादिक तत्तुल्य-
मष्टगुणिते जले कथित ततोऽष्टभागावशेषरस गृहीत्वा तेन रसेन
दश वारान् द्विगुणान् त्रिगुणान् वा भावयेदिति । तावती-अ-
ष्टपलप्रमाणा सितशर्करा, लवक्षीर्यादिक पलोन्मित कण्टकार्या
फलमूलयो पलम् । त्रिजातक युक्त्या-यावता त्रिजातकेनाति-
सौगन्ध्य हीनसागन्ध्य वा न स्यात्, एव न हीनमात्रमत्रतद्दे-
यमव्यापकत्वात्, न वाऽतिमात्रमप्यतिव्यापकत्वेनायोगार्हत्वात् ।
मधुनस्त्रिभि पलैः संयुक्तान् कार्षिकान् गुडान् विदध्यात् ।
तान् गुडान् भक्षयित्वाऽनु-पश्चात्, दाडिमजलादीनि यथायोग
पिबेत् निरञ्ज कृताहारो वा । ते च वटका पाण्ड्वादीन् हन्यु ।
सर्वदोषहरा शिवाश्च स्यु ।

द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्धतुलां तथा ॥ २९ ॥
द्विपलं मधुकं शुण्ठी त्वक्क्षीरीं च विचूर्णितम् ।
घात्रीफलरसद्रोणे तत्क्षिप्त्वा लेहवत्पचेत् ॥ ३० ॥
शीतान्मधुप्रस्थयुताद् लिह्यात्पाणितलं ततः ।
हलीमकं पाण्डुरोगं कामलां च नियच्छति ॥ ३१ ॥

स०-द्राक्षाया षोडशपलानि पिप्पल्याश्च । शर्कराया
पलानि पञ्चाशत् । यष्ट्यादिक रजीकृत द्विपलप्रमाणम् । घात्री-
फलरसस्य द्रोणे सर्वमेतत्क्षिप्त्वा लेहमिव पचेत् । तस्माल्लेह-
च्छीतात्सतो मधुन प्रस्थयुतात् पाणितल-कर्षमात्र, लिह्यात् ।
स च लेहो हलीमकादीन् नियच्छति-पराकरोति ।

कनीयः पञ्चमूलांश्च शस्यते पानभोजने ।
पाण्डूनां, कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः ॥ ३२ ॥

स०-पाने भोजने च शस्यते हृस्वपञ्चमूर्जजलम् । मृद्वी-
कारस आमलकरसश्च पाण्डुरोगिणा कामलार्तानां च शस्यते ।
इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगे भिषग्जितम् ।
विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ ३३ ॥

स०-इति-एव, पाण्डुरोगे सामान्येन भिषग्जित-औषध,
प्रोक्तम् । भिषग्धातु कण्ठादौ भिषज्यते सक्त भिषग्जितम् ।
तद्भिज्ञेन वैद्येन विकल्प्य-निरूप्य, पृथग्दोषबल लक्षणीकृत्य
योज्यम् ।

स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके ।
श्लैष्मिके कटुरुक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ ३४ ॥

स०-पवनजे पाण्डौ स्नेहप्राय-स्नेहभूयिष्ठ, भेषजम् । तिक्त-
शीतप्रायं तु पैत्तिके । श्लैष्मिके तु कटुरुक्षोष्णभूयिष्ठम् । सान्नि-
पातिके विमिश्र चिकित्सितम् ।

१ 'वा मासमेक भा' ट. । २ 'वासरो' ट. । ३ 'गुण त्रिगुण
वा' ट. । ४ पानभोजने पाण्डूनां कनीय पञ्चमूलांश्च शस्यते,
कामलार्तानां मृद्वीकामलकाद्रस शस्यते, इत्यन्वयः । ५ 'रोगभि'
इ. । ६ 'दुतीक्षोष्ण' इ. । ७ 'सन्निपातजे' अ. ।

मृदं निर्यापयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ।

बलाधानानि सर्पोषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ ३५ ॥

स०-कायात्-शरीरात्, मृद-शल्यभूतस्थिता, तीक्ष्णै
सशोवनै-क्षुहीक्षीरादिभि, निर्हरेत् पुर-पूर्वम् । शुद्धे तु
कोष्ठे बलाधानानि घृतानि योजयेत् ।

तान्येवाह-

व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवम् ।

मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ ३६ ॥

वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरेस्तैः शृतं घृतम् ।

सर्वान् प्रशमयत्याशु विकारान् मृत्तिकाकृतान् ॥ ३७ ॥

स-व्योषादिभिर्घृताच्चतुर्थांशं घृतानि समेन क्षीरेण तच्च
तुगुणजलेन घृतं सर्वान् विकारान् मृत्तिकाकृतान् शमयति ।

तद्वत्केसरयष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाङ्गलैः ।

स०-केसरादिभिः पक्क सपिस्तद्वत्-पूर्वगुणम् ।

मृद्वेषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भावितां मृदम् ॥ ३८ ॥

वेलाग्निनिम्बप्रसवैः पाठया मूर्चयाऽथवा ।

स०-मृद्वेषणार्थं तस्या मृदि लौल्ये-लोलुपत्वे सति, वेला-
दिभिर्भाविता मृद दद्यात् ।

मृद्वेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजम् ॥ ३९ ॥

स०-मृदो भेदो-विशेष कृष्णपाण्डुरादि, तेन भिन्नो-
विशेषितो, यो दोषस्तस्य वातादेशानात् । "मृत्कषायाऽनिल
पित्तमूषरा मधुरा कफम् । दूषयित्वा" (ह नि अ १३।१३)
एव लक्षणादोषानुगमाद्भेषजं योज्यम् । नैवमेव मृद्वक्षणा-
मात्र-विज्ञानेन मृन्निर्हरणोपध चैतद्धेतुविपरीतमेवेत्यवेहि । यतो मृदा
हेतुभूतया य पाण्डुरोग उदभूत् तस्य मृन्निर्हरण विपरीतमेव ।
कामलायां तु पित्तघ्नं पाण्डुरोगाविरोधि यत् ।

स०-कामलाया पित्तहर्गमौषधं यत् पाण्डुरोगाविरोधि तद्देयम् ।

पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कितः ॥ ४० ॥

प्रस्थः सिद्धो घृताहुल्मकामलापाण्डुरोगनुत् ।

स०-पथ्याशतकाथे पथ्यावृन्तपञ्चाशत्कल्कीकृतो घृतप्रस्थ
पक्क कामलादिघ्नः ।

आरग्वध रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ ४१ ॥

सञ्चूषणं बिल्वमैत्रं पाययेत्कामलापहम् ।

स०-इक्षो रसेन विदार्या रसेनामलकरसेन वा सहत्रिकटुक
पलप्रमाणमारग्वध कामलापहं पाययेत् ।

पिबेन्नैकुम्भकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥ ४२ ॥

कुम्भस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ।

१ 'निर्वाप' इ. । 'निर्घातये' स ट. । २ 'ष्टे नियो' अ इ. ।

'ष्टेऽनु यो' स मू. । ३ "मात्रशब्देनाचार्यः पलस्य दोषाद्यपेक्षया
ऊनस्याधिकस्य वा प्रयोगमुपदिशति । निकुम्भस्य-द्रव्या द्विगुण-
गुडम् । कुम्भो-द्रव ती ।" इतीन्द्र । ४ 'वा कार्षिका(इक्षा)घ्नन्यत-
मरसेन सह' ट. । ५ 'द्विगुण शी' अ.स मू. अरण ।

स०-निकुम्भकल्क वा पलद्वयप्रमाण शिशिरजलेन पिबेत् ।
कुम्भचूर्णं क्षौद्रसहितं वा त्रैफलेन काथेन पिबेत् ।

त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वारसम् ४३
प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ।

स०-त्रिफलाद्यन्यतमरस मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने
योजयेत् ।

निशागैरिकधात्रीभिः कामलापहमञ्जनम् ॥ ४४ ॥

स०-निशादिभिरञ्जनं कामलाहृत् ।

तिलपिष्टनिभं यस्तु कामलावान् सृजेन्मलम् ।

कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ ४५ ॥

स०-य पुनः कामलावान् मल तिलपिष्टसदृशमुञ्चेत् तस्य
कफरुद्धमार्गं तस्यातुरस्य कफत्रैद्रव्यैः पित्तं जयेत् ।

रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ।

कफसम्मूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ ४६ ॥

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।

भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ ४७ ॥

दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिन्माश्वत्सारचिज्वरैः ।

क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ ४८ ॥

रसैस्तं रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ।

शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुलत्थोत्थैश्च भोजयेत् ॥ ४९ ॥

भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ।

सबीजपूरकरसं लिह्याद्घोषं तथाऽऽशयम् ॥ ५० ॥

स्वं पित्तमेति तेनास्य शकृदप्यनुरज्यते ।

वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ ५१ ॥

निवृत्तोपद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ।

स०-रूक्षादिभिः पवनं कुपितं कफेन मिश्रितं यदा पित्तं
बहिः क्षिपेत् तदा हारिद्रनेत्रादि पुरुषो भवेत् आटोपादि-
माश्व । हृदयेन च गुरुणा युक्तः । दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो
वायुरल्पे पित्ते शाखासमाश्रितेऽनुषज्येत । अनुषज्येतेति कर्म
कर्तरि । त-तादृशं नरः, रसै रूक्षकट्वम्लैर्मयूरादिमासजैस्तथा
शुष्कमूलकोद्भवैर्यूषैस्तथा कुलत्थोत्थैर्भोजयेत् । भृशाम्लादिकं
च भोजनं शस्यते । तथा बीजपूरकरससहितं व्योषं लिह्यात् ।
एव कृते सत्यस्य पित्तं स्वमाशयमेति, शकृच्चानुरज्यते, वायुश्च
प्रशमं यात्याटोपान्त्रकूजनादिभिरुपद्रवैः सह । अस्य-आतुरस्य,
अपगतोपद्रवस्य सतः कामलाविहितो विधिः कार्यः ।

गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ५२ ॥

मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं वाऽथ हिरण्यजम् ।

स०-कुम्भकामलायां गोमूत्रेणालोडितं शिलाजतुं पिबेत् ।
धातुमाक्षिकं वा गोमूत्रेण मासं यावत् पिबेत् । हिरण्यजं
[किट्ट]-रूप्योत्थं मलं वा, गोमूत्रेण पिबेत् ।

१ 'शिलागै' इति कचित् । २ 'मार्गस्यातु' ट. । ३ 'हिर-
ण्यजं किट्ट-सुवर्णमलम् ।' इतीन्द्र ।

गुडूचीखरसक्षीरसाधितेन हलीमकी ॥ ५३ ॥

महिषीहविषा स्निग्धः पिबेद्वात्रीरसेन तु ।

त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहम् ॥ ५४ ॥

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पोषि मधुराणि च ।

यापनान् क्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् ॥ ५५ ॥

मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽग्निवृद्धये ।

कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् ॥ ५६ ॥

पयसा च प्रयुजीत यथादोषं यथाबलम् ।

स०-हलीमकवान् गुडूचीखरसक्षीरपक्वेन महिषीघृतेन
स्निग्धं सन् त्रिवृता धात्रीरसेन पिबेत् । गुडूचीखरसोऽत्र
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतसममिति पाकक्रमः । तथा-त्रिवृतया,
विरिक्ते सति मधुरं वातपित्तघ्नं चाद्यात् । प्रागुक्तं च द्राक्षालेहं
(श्लो २९) भक्षयेत् । मधुरद्रव्यसाधितानि घृतानि चाद्यात् ।
यापनान्-प्राणकारिण (हृ क अ ४।३७), क्षीरबस्तीश्च शील-
येदनुवासनसहितान् । मार्द्वीकारिष्टयोगाश्च युक्त्या बह्विवृद्धये
पिबेत् । अभयालेहं च-अगस्त्य कासचिकित्सितोक्तं "प्रस्थो-
न्मिमे यवकाथे विंशतिविजया" इत्यादि, शीलयेत् । क्षीरेण
च पिप्पलीं मधुयष्टिकां बलां च प्रयुजीत यथादोषाद्वलाच्च ।

पाण्डुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रमम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-

यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स०-पाण्डुरोगेषु शोफचिकित्सितं(तोक्तं) च क्रियाक्रमं
सुधी प्रयुजीत ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

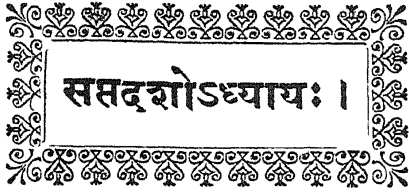
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने पाण्डुरोगचिकित्सितं नाम षोडशो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

१ "यापनादीनि कल्पे वक्ष्यन्ते ।" इतीन्द्र । २ 'वाऽभया'
अ इ स मू । ३ अगस्त्यलेहो-"दशमूलं स्वयंगुप्ता" (हृ चि.
अ ३।१२७) इत्यादिनोक्तं, अभयालेहस्तु-"प्रस्थोन्मिमे यवकाथे"
(हृ चि अ. ३।१६७) इत्यादिना । अतोऽरुणदत्तव्याख्यानं न
मनोरमम् । ४ अस्याग्रे "अयस्तिष्ठत्यूषणकोलभागे सर्वैः समं
माक्षिकधातुचूर्णम् । तैर्मादकं क्षौद्रयुतोऽनुतक्रं पाण्ड्वामये
दूरगतेऽपि शस्तः ॥ १ ॥" इति इ. पुस्तकेऽधिकः श्लोकः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

पाण्डुरोगचिकित्सितादनन्तरं शोफचिकित्सितं व्याख्यातुं प्रक्रम्यते । सम्बन्धश्चास्य निदान एवोक्त इत्याह—

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सर्वत्र सर्वाङ्गसरे दोषजे श्वयथौ पुरा ।

सामे विशोषितो भुक्त्वा लघु कोष्णाम्भसा पिबेत् १

नागरातिविषादरुविडङ्गेन्द्रयवोषणम् ।

अथवा विजयाशुण्ठीदेवदारुपुनर्नवम् । २ ॥

नवायसं वा दोषाढ्यः शुद्धौ मूत्रहरीतकीः ।

वराकाथेन कटुकाकुम्भायल्यूषणानि वा ॥ ३ ॥

अथवा गुग्गुलुं तद्वज्जतु वा शैलसम्भवम् ।

स०—सर्वत्र दोषजे श्वयथौ सर्वाङ्गजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्त्वा कोष्णेन जलेन नागरादि पिबेत् । विशोषण मत्रोपवास । अथवा, विजयादीन् कोष्णाम्भसा पिबेत् । दोष-बहुलो नवायस—पाण्डुरोगोक्त (हृ चि अ १६१४), पिबेत् । शुद्ध्यर्थं गोमूत्रेण हरीतकी शीलयेत् । त्रिफलाकाथेन सह कटुकात्रिवृतालोहचूर्णकटुत्रिकाणि शीलयेत् । गुग्गुलु वा शिला-जतु वा त्रिफलाकाथेनैव शीलयेत् ।

मन्दाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्नविबद्धविट् ॥ ४ ॥

तत्रं सौवर्चलव्योषक्षौद्रयुक्तं गुडामभयम् ।

तक्रानुपानमथवा तद्वद्वा गुडनागरम् ॥ ५ ॥

स०—मन्दाग्निरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तत्र सौवर्चलादि-युत शीलयेत् । गुडयुतामभया तक्रानुपाना वा । तथैव गुड-नागरं तक्रानुपानं शीलयेत् ।

१ 'क्रमते' ट । २ इदं श्वयथुचिकित्सितं चरके चि० १२ अध्याये, सुश्रुते चि० २३ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० १९ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ३ विशोषणशब्देनेह लङ्घनपाचनशोधनानि ग्राह्याणि । यदुक्तं सङ्ग्रहे (चि. अ १९)—“श्वयथुषु लङ्घनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ।” इति । ४ दारु—देवदारु । ५ मूत्रहरीतकी—“पथ्या-शतद्रव्यात्” इत्यादिनाऽर्शश्चिकित्सिते (श्लो ५५) प्रोक्ता ग्राह्या । अरुणदत्तव्याख्यानमपि युक्तम्, चरकसम्मतत्वात् । तथा च तद्वन्ध (च चि अ १२।२१) “शमयेत्तु शोफं गव्येन मूत्रेण हरातकी च ।” इति । ६ 'तकीम्' । ७ 'त' । वराकाथेन कुम्भादीन् गुग्गु' ट ।

आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुञ्चार्धविवर्धितम् ।

परं पञ्चपलं मासं यूषक्षीररसाशनः ॥ ६ ॥

गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान्

श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोषमनोविकारान्

कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

स०—आर्द्रकं वा तुल्यगुडं पलार्धेन प्रतिदिनं वर्धितं परं पञ्चपलं यावत् । एकस्मिन्नेव दिने पलपञ्चकप्रमाणं स्यात्, पुनरपि हासयेद्धपलं यावत् । एव मासं यावदेष प्रयोगः । यथोचितं कफपित्तवाताधिको यूषादिभोजी स्यात् । एष च प्रयोगो गुल्मादीश्वतुर्दश कफान्तान् जयेत् ।

घृतमार्द्रकनागरस्य कल्क-

स्वरसाभ्यां पयसा च साधयित्वा ।

श्वयथुक्षवथूदराग्निसादै-

रभिभूतोऽपि पिबन् भवत्यरोगः ॥ ८ ॥

स०—घृतमार्द्रकनागरस्य कल्कस्वरसाभ्यां पयसा च साध-यित्वा—पक्त्वा, पिबन् शोफादिभिरभिभूतोऽपि निरामय स्यात् । आर्द्रकनागरमार्द्रकमुच्यते । उपजालोपच्छन्दसिके वृत्ते ।

निरामो बद्धशमलः पिबेच्छुषुपीडितः ।

त्रिकटुत्रिवृतादन्तीचित्रकैः साधितं पयः ॥ ९ ॥

मूत्रं गोर्वा महिष्या वा सैक्षीर क्षीरभोजनः ।

सप्ताहं मासमथवा स्यादुष्ट्रक्षीरवर्तनः ॥ १० ॥

स०—निरामो बद्धपुरीष शोफार्तं सन् त्रिवृता(त्रिकटु)-दिभि साधितं पयः पिबेत् । गोमहिष्या वा सम्बन्धि मूत्र स[क्षीर] क्षीरभोजनं सन् पिबेत् । तथा, उष्ट्रक्षीरभोजनं पानाहाराभ्यां विना सप्ताहमथवा मासं स्यात् । उष्ट्रक्षीरवर्तनं

१ “अर्धपलाभिवृद्धिश्चेद् गुडनागराभ्यां ज्ञेया, अन्यथा केवला-र्द्रकवृद्ध्या पञ्चपलमाने गुडेन समं दशपलताया भूरिमात्रतयाऽग्नि-वधादिदोषकारकं स्यात् । अर्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्धपलवृद्ध्या दशभिर्दिने पञ्चपलं भवति, ततस्तु पञ्चपलस्य यावन्मासमुपयोगः ।” इति चरके चक्र । “अयमिति मिश्रयोरर्धपलाभिवृद्ध्या पञ्चपलप्रकर्षो मास प्रयोगः, पञ्चपलानि सगुडस्य सतः । मनोविकारा—ये केचन सन्तर्पणोत्था मनोवहस्रोतोदुष्टिप्रभवा ।” इतीन्द्र । २ अस्याग्रे “रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य पेयोऽथ जीर्णे पयसाऽन्नमयात् । शिलाह्वयं वा त्रिफलारसेन हन्यान्निदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ १॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिका मृतादावर्धयथाकषायः । सर्वा-ङ्गशोफोदरकासशूलश्वासान्वितं पाण्डुगदं च हन्ति ॥ २ ॥” इति इ पुस्तकेऽधिको श्लोकौ । “रसस्तथैवेत्यादौ पूर्वयोगः (श्लो ६)-वदधपलाभिवृद्धिं गुडयुक्तत्वं चेत्यादि सर्वं तथैवेति पदेन गृह्यते ।” इति चरके चक्र । ३ सक्षीरं मूत्रमिति समक्षीरं मूत्रमित्यर्थः । ४ ‘दुष्ट्रक्षीर’ अ.इ ।

इत्यत्र “कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु” पुवद्भावो वक्तव्य इत्युष्ट्री-
शब्दस्य पुवद्भावः । केचिदुष्ट्रीक्षीरेति जगु ।

यवानकं यवक्षारं यवानीं पञ्चकोलकम् ।

मरिच दाडिमं पाठां धानकामम्लवेतसम् ॥ ११ ॥

वालविल्वं च कर्पाशं साधयेत्सलिलाढके ।

तेन पक्वो घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहा ॥ १२ ॥

स०-यवानकादि कर्पाश जलाढके पचेत् । तेन-काथेन,
घृतप्रस्थ पक्व शोफादिहा स्यात् । ब्रह्मादिशब्दस्य प्रायिक-
त्वाच्छोफादिशब्दोत्तरादपि हन्ते क्रिप् ।

दध्नाश्चित्रकगर्भाद्वा घृतं तत्तक्रसंयुतम् ।

पक्वं सचित्रकं तद्वहुणैः

स०-चित्रकगर्भाद्दध्ना-चित्रकचूर्णमिश्रिताक्षीराद्यजात दधि
तस्मान्मध्यमानात्, तत्तक्रेण-चित्रकतक्रेण, संयुक्त पक्व तद्वत्-
यवानकादिघृतसदृश, गुणैः ।

युज्याच्च कालवित् ॥ १३ ॥

धान्वन्तरं महातिक्तं कल्याणमभयाघृतम् ।

स०-कालवित्-अवस्थादोषादिवित्, धान्वन्तर (ह चि
अ १२।१९), महातिक्त (ह चि अ १९।८), कल्याणक
(ह उ. अ ६।२७), अभयाघृत (ह चि अ. १५।२८)
युज्यात् ।

दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं पचेत् ॥ १४ ॥

दत्त्वा गुडतुलां तस्मिन् लेहे दद्याद्विचूर्णितम् ।

त्रिजातक त्रिकटुकं किञ्चिच्च यवशूकजम् ॥ १५ ॥

प्रस्थार्धं च हिमे क्षौद्रात्तन्निहन्त्युपयोजितम् ।

प्रवृद्धशोफज्वरमेहगुल्म-

कार्श्यामवाताम्लकरक्तपित्तम् ।

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोष-

श्वासारुचिप्लीहगरोदरं च ॥ १६ ॥

स०-दशमूलकषायस्याढके पथ्याशत पचेत् । अत्र च
सामान्यपरिभाषया काथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य द्वात्रिंशत्
पलानि भवन्ति । एव च तन्त्रान्तरे विरोधः । तथा च तत्रैव
कथ्यते, (च चि अ १२।५०)-“द्विपञ्चमूलस्य तुलाकषाये
कसेऽभयाना च शत गुडाच्च ।” इति । तदेव विरोध पश्यन्तो
व्याख्यामेवविधा विद्वांसो विदधति,-दशमूलस्य तुला, तस्या
कषायो दशमूलकषाय इति । मयूरव्यसकादित्वादुत्तरपदलोपी
समासः । एव दशमूलस्य पलशत तत्काथस्याढके पथ्याशत
पचेत् । गुडतुला दत्त्वा तस्मिन् लेहे विचूर्णितं त्रिजातकादि
दद्यात् । एतेषां च प्रमाणं वासिष्ठलेखत् (ह चि अ ३।१३३)
कल्प्यम् । यवक्षारस्य कर्षमात्रं देयम् । तन्त्रान्तरे^१ ह्युक्तम्-

१ ‘दिचूर्णं क’ ट । २ ‘रे चोक्त’ ड ।

“व्योषाच्चतुष्पल दद्यात्त्रिपल त्रिसुगन्धवत् । कर्षमात्रं यवक्षारात्”
इति । शीते च सति माक्षिकात् प्रस्थार्धं देयम् । तत्-एतत्,
उपयोजितं प्रवृद्धशोफादीन् हन्ति । खरनादस्तु जगाद-“दश-
मूलाढकमभयाशतसहितं पाचयेदपा द्रोणे । अवशेषितचतुरशे
तस्मिन् पुनः प्रक्षिपेत् पथ्या ॥” इति । उपजातिवृत्तम् ।

पुराणयवशाल्यन्नं दशमूलाम्बुसाधितम् ॥ १७ ॥

अल्पमल्पपटुस्नेहं भोजनं श्वयथोर्हितम् ।

क्षारव्योषान्वितैर्मौद्रेः कौलथैः सकणै रसैः ॥ १८ ॥

तथा जाङ्गलजैः कूर्मगोधाशाल्यकजैरपि ।

अनम्लं मथितं पाने मद्यान्यौषधवन्ति च ॥ १९ ॥

स०-श्वयथो पुराणयवादि दशमूलकाथसाधितमल्प
तथाऽल्पवणस्नेहं भोजनं हितम् । कै सह ? मौद्रे रसैः ।
किम्भूतैः ? क्षारव्यूषणयुक्तैः । तथा कौलथै रसैः । किम्भूतैः ?
सपिप्पलीकैः । तथा च मुनि (च चि अ. १२।६२)-
“कुलथयूषैस्तु सपिप्पलीको मौद्रेस्तु सव्यूषणयावशूकः ।
रसस्तथा जाङ्गलविष्किराणा सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥”
इति । अत्र च शिखिनो जाङ्गलविष्किरत्वेन गृहीता अपि
पथ्यतरत्वप्रतिपादनार्थं पुनरुपात्ता । तथाऽयमेव तन्त्ररुद-
ष्टाङ्गावतारेऽध्यगीष्ट (१)-“दशमूलाम्भमा सिद्धैर्व्योषक्षाररजो-
न्वितैः । रसैर्जाङ्गलजैर्मौद्रेः कौलथैर्मौलकैरपि ॥” इति ।
तथेत्यादि । तथा जाङ्गलमासजैस्तथा कच्छपादिजैश्च । पाने
मथितमनम्लं मद्यानि च सोषधानि हितानि ।

अजाजीशटिजीवन्तीकारवीपौष्कराग्निकैः ।

बिल्वमध्ययवक्षारवृक्षाम्लैर्बदरोन्मितैः ॥ २० ॥

कृता पेयाऽऽज्यतैलाभ्या युक्तिभृष्टा परं हिता ।

शोफातिसारहृद्रोगगुल्मार्शौल्पाग्निमेहिनाम् ॥ २१ ॥

स०-अजाजीप्रभृतिभिः पेया घृततैलाभ्या युक्त्या मृष्टा-
ऽतिशयेन शोफादिमता हिता ।

गुणैस्तद्वच्च पाठायाः पञ्चकोलेन साधिता ।

स०-पञ्चकोलेन साधिता पेया गुणैस्तद्वच्च-पूर्वोक्तगुणा ।
तथैव पाठाया साधिता पेया स्यात् ।

शैलेयकुष्ठस्थौणेयरेणुकागुरुपद्मकैः ॥ २२ ॥

श्रीवेष्टकनखस्पृक्कादेवदारुप्रियङ्गुभिः ।

मांसीमागधिकावन्यधान्यध्यामकवालकैः ॥ २३ ॥

चतुर्जातकतालीसमुस्तागन्धपलाशकैः ।

कुर्याद्भ्यञ्जनं तैलं लेपं स्नानाय तूदकम् ॥ २४ ॥

स०-तथा शैलेयादिभिरभ्यञ्जनं तैलं तथा लेपं स्नानार्थं-
मुदकं च कुर्यात् ।

१ ‘खारणाद’ ट । २ ‘यथौ हि’ इ । ३-४ ‘वश्च’ ‘द्रव्य’
स च । ५ ‘रसैस्त’ ट ड । ६ ‘था गोधादिजैस्तथा क’ ट ड ।
७ ‘न तद्वत्-बदरोन्मितेन सा’ ट । ८ ‘पाठया सा’ द.ड ।

स्नानं वा निम्बवर्षाभूनक्तमालार्कवारिणा ।

स०-निम्बादिवारिणा च(वा) स्नानं कुर्यात् ।

एकाङ्गशोफे वर्षाभूकरवीरककिशुकैः ॥ २५ ॥

विशालात्रिफलारोधनलिकादेवदारुभिः ।

हिंसाकोशातकीमाद्रीतालपर्णीजयन्तिभिः ॥ २६ ॥

स्थूलकाकादनीशालनाकुलीवृषपर्णीभिः ।

वृद्धार्द्धिहस्तिकर्णैश्च सुखोष्णैर्लेपनं हितम् ॥ २७ ॥

स०-एकाङ्गजे शोफे पुनर्नवादिभिर्जलपिष्टैः सुखोष्णैर्लेपो हितः । इति सामान्येन श्वयथोरुपक्रमः ।

अथानिलोत्थे श्वयथौ मासार्धं त्रिवृतं पिबेत् ।

तैलमेरण्डजं वातविद्विबन्धे तदेव तु ॥ २८ ॥

प्राग्भक्तं पयसा युक्तं रसैर्वा कारयेत्तथा ।

स्वेदाभ्यङ्गान् समीरघ्नान् लेपमेकाङ्गजे पुनः ॥ २९ ॥

मातुलुङ्गाग्निमन्थेन शुण्ठीहिंसामराह्वयैः ।

स०-अनिलजे शाफे पक्ष यावन्निवृतं तथैरण्डतैलं पिबेत् । वातविद्विबन्धे सति तदेव-पूर्वोक्तमौषधं, प्राग्भक्तं क्षीरेण मासरसेन वा [युक्तं] पिबेत् । तथा, स्वेदाभ्यङ्गान् वातघ्नान् कारयेत्, 'वैद्य' इति शेषः । तथा, अनिलोत्थ एकाङ्गजे शोफे मातुलुङ्गादिभिर्लेपं कारयेत् । हिंसा-सिंही ।

पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रोधाद्येन वा शृतम् ॥ ३० ॥

क्षीरं तृडदाहमोहेषु लेपाभ्यङ्गाश्च शीतलाः ।

स०-पित्तश्वयथौ तिक्ताकाख्यं घृतं पिबेत् । न्यग्रोधादिगणेन (ह सू अ. १५।४१) वा शृतं पिबेत् । तथा, तृडादिषु क्षीरं पिबेत् । तथा, लेपाभ्यङ्गा शीतला हिताः ।

पटोलमूलत्रायन्तीयष्ट्याह्वकटुकाभयाः ॥ ३१ ॥

दारुं दावीं हिमं दन्ती विशाला निचुलं कणा ।

तैः काथं सघृतं पीतो हन्त्यन्तस्तापतृडभ्रमान् ३२

ससन्निपातवीसर्पशोफदाहविषज्वरान् ।

स०-पटोलादीनां काथो घृतसहितः पीतोऽन्तस्तापतृडभ्रमान्-वीन् हन्ति ।

१ तदेवेति एरण्डतैलमेव ग्राह्यम् । तथा च सङ्ग्रहे (चि अ १९)-“एरण्डतैलमेव च विद्वान्तसङ्गे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा ।” इति । चरकेऽपि (चि अ १२।२८)-“विद्वान्तसङ्गे पयसा रसैर्वा प्राग्भक्त-मद्यादुरबूक्ततैलम् ।” इति । अरुणदत्तव्याख्यानं तु न स्पष्टार्थबोध-कम् । २ ‘ण सिद्धं मासरसेन वा पि’ इति । ३ ‘सा-काकादनी’ इति । “हिंसा-मांसी ।” इतीन्दुः । ४ क्षीरं न्यग्रोधादिशृतमेव ग्राह्यम्, न केवलम् । तस्य शोफे निषेधत्वात् । उक्तं च सुश्रुते (चि अ २३।१३)-“खियो घृतं तैलपयोगुरुणि शोफं जिघासु परिवर्जयेत्तु ।” इति । ५ ‘मूर्वात्रा’ इति सङ्ग्रहाद्युसारी पाठः । ६ ‘तत्काथ’ इति । ७ ‘हमदज्व’ अ. ।

आरग्वधादिना सिद्धं तैलं श्लेष्मोद्भवे पिबेत् ॥ ३३ ॥

स०-कफोद्भवे शोफे आरग्वधादिना सिद्धं तैलं पिबेत् ।

स्रोतोविबन्धे मन्देऽग्नावरुचौ स्तिमिताशयः ।

क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि शीलयेत् ॥ ३४ ॥

स०-स्रोतोविबन्धे सति बहौ च मन्देऽरोचके च सति स्तिमिताशयः सन् क्षारादीन् शीलयेत् ।

कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वक्सिकतातसीः ।

प्रलेपोन्मर्दने युञ्ज्यात्सुखोष्णा मूत्रकल्किताः ॥ ३५ ॥

स०-कृष्णादीन् कोष्णान् प्रलेप उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान् युञ्जीत ।

स्नानं मूत्राम्भसी सिद्धे कुष्ठतर्कारिचित्रकैः ।

कुलत्थनागराभ्यां वा चण्डाऽगुरु विलेपने ॥ ३६ ॥

स०-मूत्रजले कुष्ठादिभिः सिद्धे स्नानाय हिते । कुलत्थशुण्ठी-भ्यां वा कथिते गोमूत्रजले हिते । विलेपने चण्डागुरुणि हिते ।

कालाजशृङ्गीसरलवस्तगन्धाह्वयाह्वयाः ।

एकैषिका च लेपः स्याच्छुद्धयथावेकगान्त्रगे ॥ ३७ ॥

स०-कालाजशृङ्गादय एकाङ्गजे शोफे लेपः स्यात् । काला-नीलिनी । वस्तगन्धा-कारवी । एकैषिका-त्रिवृता ।

यथादोषं यथासन्नं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

कुर्वीत, सिध्दोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम् ॥ ३८ ॥

स०-यथादोष-दोषानुसारेण, शुद्धिं तथा रक्तावसेचनं यथासन्नं कुर्वीत । ससर्गजे तु यथाभ्यधिकदोषानुसारेण क्रिया कुर्यात् ।

अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-

व्याघोरजन्यः सुखतोयपीताः ।

शोफ त्रिदोष चिरजं प्रवृद्धं

निघ्नन्ति भूनिम्बमहौषधे च ॥ ३९ ॥

स०-अजाज्यादयः कोष्णजलपीता शोफ त्रिदोषोत्थं चिरकालोत्पन्नं वृद्धिं गतं निघ्नन्ति । भूनिम्बनागरे च ‘हत’ इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । उपजातिवृत्तम् ।

अमृताद्वितयं सिवाटिका

सुरकाष्ठं सपुंरं सगोजलम् ।

श्वयथूदरकुष्ठपाण्डुता-

कृमिमेहोर्ध्वकफानिलापहम् ॥ ४० ॥

स०-अमृतायुगलादिकं गुग्गुलुसहितं गोमूत्रेण पीतं शोफा-

१ “चण्डा-चोरक । काला-मजिष्ठा । एकैषिका-मांसी ।” अर्ध्वनाभिजे वमनम्, अधोनाभिजे विरेचनं वस्तिश्च, शिरोमे नस्यम्, इति यथासन्नशब्दाधः । इतीन्दुः । २ ‘एकगान्त्रगे’ इति पदं यथादोषमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । ३ अस्याग्ने-“यष्टी-दुग्धतिलैर्लेपो नवनीतेन संयुतः । शोफमारुक्करं हन्ति वृन्तैः शालदलस्य वा ॥” इति इ. पुस्तकेऽधिकं श्लोकः । ४ ‘वानुरो-धानुसा’ इति ।

दीन् हन्ति । वैतालीयम् । “षड्विषमेऽष्टो समे कलास्ताश्च समे
स्युर्नो निरन्तरा । न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते
रलो गुह ।” (वृ र अ २।१२) ।

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं
क्षतजनिते क्षतजं विशोधनीयम् ।

स्रुतिहिमघृतलेपसेकरै-

विषजनिते विपजिच्च शोफ इष्टम् ॥ ४१ ॥

स०-इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, निज शोफ-दोषजमधिकृत्य,
[पथ्य-] चिकित्सितमुक्तम् । क्षतोत्थे शोफे क्षतज-असृक्,
विशोध्यम् । कै ? रक्तस्त्रावादिभि । विषजनिते शोफे विषहर-
मिष्टम् । पुष्पिताग्रा ।

ग्राम्याब्जानूपं पिशितमवैलं शुष्कशाकं तिलान्नं
गौडं पिष्टान्नं दधिं सलवणं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धाना वैलूरं समशनमथो गुर्वसात्स्यं विदाहि
स्वप्नं चारौत्रौ श्वयथुगदवान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥ ४२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने श्वयथुचिकित्सित नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

स०-ग्राम्यादिमासादि शोफी वर्जयेत् । “न्तौ न्यौ यौ
हेया कुमुमितलतावेज्जिताऽक्षतुलोकै ।”

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकित्सित-

स्थाने श्वयथुचिकित्सित नाम सप्तदशो-
ऽध्याय समाप्त ॥ १७ ॥

१ ‘म्’ । “स्वादोऽष्टौ समश्चल न समोऽत्र परेण युज्यते नैता ।
षडनिरन्तरायुत ” । इति’ ड । २ षड्विषम इत्यादि गुरुरित्यन्त
कसिंश्चिदपि लिखितपुस्तके नोपलभ्यते । ३ “ग्राम्य-जनपदमध्य
चारिप्राणिजम् । अब्जस्यानूपत्वेऽपि वर्जनीयप्राधान्यात् पृथग्ग्रह-
णम् । अवल-दुर्वलप्राणिजम् । गौड-पानकम् । पिष्टान्न-पिष्टकृत
यत्किञ्चिद् । सलवणमिति केवलमपि लवण वर्जयेत्, वर्जने सहभाव ।
पिच्छिल-छिन्नरूपम् ।” इतीन्दु । “पिशितं च लवणं चेति समा-
हार, तस्य विशेषणं ग्राम्याब्जानूपमिति । तत्र छागादिमास ग्राम्यम्,
लवणं च यत् पाकेनाभिनिर्वृत्तं तत् ग्राम्यम् । अब्जं कच्छपादि
मासम्, लवणं च सामुद्रं करकचेति ख्यातं तदब्जम् । आनूप
शूकरादिमासम्, लवणं च समुद्रतीरजं साम्भरीति ख्यातं तदप्यानू-
पम् । गौड-गुडविकारम् । धाना-अङ्कुरितभृष्टया । बलूर-शुष्क-
मासम् । अरात्राविति दिने ।” इति शिवदास । ४ ‘तलवणं
शुष्कशाकं नवान्नं’ स च वृन्दं चक्रं । ५ ‘धि तिलकृतवि’
स च । ‘धि च कृशर वि’ वृन्दं । ‘धि सकृसर निर्जलं’ चक्रं ।
६ ‘ण पिच्छिलं’ स स. । ‘ण निर्जलं’ अ.स मू ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं विसर्पचिकित्सितमुत्सेवसामान्याच्चिकित्सा-
सादृश्याच्च व्याख्यायते—

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

आदावेव विसर्पेषु हितं लङ्घनरुक्षणम् ।

रक्तावसेको वमन विरेकः, स्नेहनं न तु ॥ १ ॥

स०-विसर्पेषु पूर्वमेव लङ्घनादि हितम् । स्नेहनं तु न हितम् ।

प्रच्छर्दनं विसर्पघ्नं सयष्टीन्द्रयवं फलम् ।

पटोलपिप्पलीनिम्बपल्लवैर्वा समन्वितम् ॥ २ ॥

स०-वमनं विसर्पघ्नं मदनफलं मधुयष्टिकेन्द्रयवान्वितं
हितम् । पटोलादिभिर्भुतं वा मदनफलं हितम् ।

रसेन युक्तं त्रायन्त्या द्राक्षायास्त्रैफलेन वा ।

विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं पयसा सर्पिषाऽथवा ॥ ३ ॥

योज्यं, कोष्ठगते दोषे विशेषेण विशोधनम् ।

स०-त्रिवृच्चूर्णं त्रायन्त्या रसेन युक्तं द्राक्षारसेन वा त्रिफला-
रसेन वा विरेचनं योज्यम्, क्षीरेण घृतेन वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तम् ।
कोष्ठगते दोषे विशेषेण शोधनं योज्यम् ।

अविशोध्यस्य दोषेऽल्पे शमनं चन्दनोत्पलम् ॥ ४ ॥

मुस्तनिम्बपटोलं वा पटोलादिकमेव वा ।

सारिवामलकोशीरमुस्तं वा कथितं जले ॥ ५ ॥

स०-अशोधनार्हस्य पुसोऽल्पे दोषे शमनं चन्दनोत्पलं
योज्यम् । मुस्तनिम्बपटोलं वा योज्यम् । ‘पटोलकटुरोहिणी’
(ह सू अ १५।१५) इत्यादिकं वा योज्यम् । सारिवादिकं
वा जले कथितम् ।

दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वमेषजम् ।

पाक्यं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान् पिबेत् ॥ ६ ॥

दार्वीपटोलकटुकामसुरत्रिफलास्तथा ।

सनिम्बयष्टीत्रायन्तीः कथिता घृतमूर्च्छिताः ॥ ७ ॥

स०-दुरालभादिकं कथितं शीतकषायं वा तृष्णादिमान्
पिबेत् । तथा दार्वादीन् निम्बादिभि सह कथितान् सर्पि-
र्विमिश्रितान् पिबेत् ।

१ इदं विसर्पचिकित्सितं चरके चि० २१ अध्याये, सुश्रुते चि०
१७ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० २० अध्याये चास्ति वर्णितम् ।
२ अस्याग्रे-“अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं खदिरमसितवेत्रं
निम्बपत्रं हरिद्रे । विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डूरपन-
यति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरं च ॥” इति इ.पुस्तकेऽधिकं श्लोकः ।

शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ।
त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्भि जायते ॥ ८ ॥

स०-रक्ते च शाखादुष्टे सति प्रथम रुधिरमेव हरेत् ।
कुत ? इत्याह-त्वङ्मासेत्यादि । यस्मात् त्वगादिक्लेदो रक्तक्लेदा-
जायते, [तस्माद्रक्तं निर्हरेत् ।]

निरामे श्लेष्मणि क्षीणे वातपित्तोत्तरे हितम् ।
घृतं तिक्तं महातिकं शृतं वा त्रायमाणया ॥ ९ ॥

स०-निरामे पुंसि तथा वातपित्ताधिके कफे च क्षीणे घृत
तिक्तकादिक हितम् । पूर्वं सामान्येन विसर्पिणं स्नेहन निषि-
द्धम्, अवस्थाविशेषेण च स्नेहनमिदमुक्तम्, इति पूर्वापर-
व्याहतत्वमत्र नाशङ्कनीयम् ।

निर्हतेऽस्ते विशुद्धेऽन्तर्दोषे त्वङ्मांससन्धिगे ।
बहिःक्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो वीसर्पशान्तये ॥ १० ॥

स०-रक्ते निर्हतेऽन्तर्विशुद्धे दोषे त्वङ्मासाश्रिते सति
प्रलेपसेकाद्या बहि क्रिया-परिमार्जने विधेया, शीघ्रमेव
विसर्पशान्तये स्युः ।

शताह्वामुस्तवाराहीवंशार्तगलधान्यकम् ।
सुराह्वा कृष्णगन्धा च कुष्ठं चैलेपनं चले ॥ ११ ॥

स०-शतपुष्पादिक चले-वातविसर्पे, प्रलेपन हितम् ।
आर्तगलो-नील सहचर ।

न्यग्रोधादिगणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकम् ।

स०-न्यग्रोधादिगण (ह. सू अ १५।४१) पित्तविसर्पे
प्रलेपो हित । तथा पित्तविसर्पे पद्मोत्पलादिक-दशग्रन्थ्याख्य
(सङ्ग्रहाख्य) तन्त्रादवधार्यम् । यथा, -पैङ्ग्वरणाख्यो योग
(स चि अ. २१) । सङ्ग्रहे चैव पठ्यते (चि अ २०) -“पैङ्गो-
त्पलशैवालपङ्कदूर्वामृणालशङ्खाटककसेरुकशर्कराहीवेरचन्दनमु-
क्तामणिगैरिकपयस्याप्रपौण्डरीकमधुरपद्मकघृतक्षीराणि ।” इति ।

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ॥ १२ ॥
विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताद्भुतः ।
पद्मिनीकर्ममः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ १३ ॥
शङ्खः प्रवालं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितम् ।

स०-न्यग्रोधस्य पादास्तरुणा-अभिनवा, कदलीगर्भान्विता
विसग्रन्थिश्च लेपोऽयं शतधौतघृतालोडित । तथा, पद्मिनी-
पङ्क शिशिर, मौक्तिक वा जलपिष्टम्, शङ्खो वा पिष्टो विद्रुमो
वा शुक्तिर्वा, अथवा गैरिक घृतयुक्त, लेपो हित ।

त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ॥ १४ ॥
नलमूलान्यनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।

स०-त्रिफलादिभिर्लेपः श्लेष्मविसर्पहृत् ।

धवससाह्वखदिरदेवदारुकुरण्टकम् ॥ १५ ॥
समुस्तारग्वधं लेपो वर्गो वा वरुणादिकः ।
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवाः ॥ १६ ॥
इन्द्राणिशाकं काकाह्वा शिरीषकुसुमानि च ।

स०-धवादिक “वरुणसैधक” (ह सू अ १५।२१)
इत्यादिर्वा कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतकत्वचो वा इन्द्राण्या-
दयो वा लेपः ।

सेकव्रणाभ्यङ्गहविलेपचूर्णान् यथायथम् ॥ १७ ॥
एतैरेवौषधैः कुर्याद्वायौ लेपा घृताधिकाः ।

स०-एभिरेव श्लेष्मविसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् ।
व्रणाभ्यङ्गाय हविरिति ‘अश्वघासवत्’ समास । वायौ ये लेपा
उक्तास्ते घृताधिका कार्या । अधिकशब्दनिर्देशाच्चेदं गमयति,-
अन्यत्रापि पित्तविसर्पे कफविसर्पे च ये लेपा उक्तास्तेऽपि स-
घृता कार्या, न लघृता इत्यर्थः ।

कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगतेऽथवा ॥ १८ ॥
अशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्ते घृतान्विताः ।
अत्यर्थशीतास्तनवस्तनुवस्त्रान्तरास्थिताः ॥ १९ ॥
योज्याः क्षणे क्षणेऽन्येऽन्ये मन्दवीर्यास्त एव च ।

स०-कफस्थानगते सामे वायौ किञ्चिच्छीतोष्णरूक्षाश्च
प्रलेपा हिता, पित्तस्थानगते च । रक्तपित्ते तु घृतान्विता
अत्यन्तशीतास्तनवस्तथा तनुवस्त्रान्तरास्थिता क्षणे क्षणेऽपरे-
ऽपरे योज्या । च-शब्दो यस्मादर्थः । यस्मात् एव पुन पुन-
प्रयुज्यमाना मन्दवीर्या स्युः ।

संसृष्टदोषे संसृष्टमेतत्कर्म प्रशस्यते ॥ २० ॥

स०-संसृष्टदोषे विसर्पे-उभयरूपे च ससर्गाख्ये सन्नि-
पाताख्ये च, एतत्कर्म-इदं चिकित्सितम्, यत्प्रतिदोषमुक्तं
तदेव यथायथं संसृष्टं कृत्वा तत्र प्रशस्यते ।

इति सामान्येन संसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वा वातपित्तजादि-
ष्वभिविसर्पादिषूपक्रममाह-

शतधौतघृतेनाग्निं प्रदिह्यात्केवलेन वा ।

सेचयेद्धृतमण्डेन शीतेन मधुकाम्बुना ॥ २१ ॥

सिताम्भसाऽम्भोदजलैः क्षीरेणेश्वरसेन वा ।

पानलेपनसेकेषु महातिकं परं हितम् ॥ २२ ॥

स०-अग्निशब्देनाग्निविसर्प उपलक्ष्यते । तस्य च लक्षणम्

१ “करवीरजम् ॥” इति पाठे मूलम् ।” इति शिवदास ।

२ “मान्तको” अ इ, ड । ३ “इन्द्राणिशाक केचित् मत्स्याक्षक-
माहु, निर्गुण्डीमेवापरे ।” इति चक्र । ४ “शाककाकाह्वाशि”
इति कचित् । ५ “न्तरस्थि” अ इ, ड, ड । ६ “म्भोजजलैः” इ ।

१ ‘दिषु क्ले’ ड. । २ [ ] इति ड पुस्तके नास्ति ।
३ ‘वा लेपन’ अ । ४ ‘षट्चरणयोग’ ड । ५ ‘कमलोत्पल’
स ड. । ६ ‘दा गुन्द्रा च कदलीगर्भ एव च ॥’ वृन्द ।
७ “घृतान्वितमिति पूर्वयोगेष्वपि योज्यम् ।” इति श्रीकण्ठशिवदासौ ।

(ह नि अ १३।५०)—“वातपित्ताज्वर” इत्यादि यावत्
“दुष्प्रबोधोऽश्रुते निद्रा सोऽग्निवीसर्प उच्यते ।” इति । तमग्नि
विसर्पं शतघ्नौतघृतेन प्रलेपयेत् । सेचयेदित्यादि । अथवा केव-
लेन घृतमण्डेन सेचयेत् । शिशिरेण मधुयष्टीजलेन वा सेचयेत् ।
एव शर्कराजलेन मुस्तजलेन क्षीरेणेशुरसेन वेति योज्यम् ।
पानादिषु महातिक्त (ह नि अ १९।८) सुष्ठु हितम् ।
ग्रन्थ्याख्ये रक्तपित्तघ्नं कृत्वा सम्यग्यथोदितम् ।
कफानिलघ्नं कर्मघ्नं पिण्डस्वेदोपनाहनम् ॥ २३ ॥

स०—ग्रन्थिविसर्पे रक्तपित्तघ्नं कर्म कृत्वा तत् कफानिलघ्नं
कर्म पिण्डस्वेदादिकमिष्टम् ।

ग्रन्थिवीसर्पशूले तु तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
दशमूलविपक्वेन तद्वन्मूत्रैर्जलेन वा ॥ २४ ॥

स०—ग्रन्थिवीसर्पशूले सति दशमूलविपक्वेनोष्णेन तैलेन
सेचयेत् । तथैव मूत्रैर्दशमूलविपक्वेरिति वचनविपरिणामेन
सम्बन्धः । जलेन वा दशमूलकथितेन सेचयेत् ।

सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया कृष्णगन्धया ।
नक्तमालत्वचा शुष्कमूलकैः कलिनाऽथवा ॥ २५ ॥

स०—अथवा, कृष्णगन्धया पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् ।
अथवा, नक्तमालत्वचा पिष्टया सुखोष्णया प्रदिह्यात् । शुष्क
मूलकं पिष्टं सुखोष्णैरथवा कलिना-विभीतकेन, सुखोष्णेन
लेपयेत् ।

दन्ती चित्रकमूलत्वक् सौधार्कपयसी गुडः ।
भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि २६
बहिर्माग्राश्रितं ग्रन्थि किं पुनः कफसम्भवम् ।
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्द्याच्च भेषजैः ॥ २७ ॥

स०—दन्त्यादिभिर्द्रव्यैर्लेपः शिलामपि भिन्द्यात् । किमुत
कफजं बाह्यमार्गाश्रितं ग्रन्थि लेपो न भिन्द्यात् । चिरकाल-
वस्थितं ग्रन्थिमेभिरेव-पूर्वोक्तैर्गैर्धैः, भिन्द्यात् ।

मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः ।
गोधूमानैर्यवानैर्वा ससीधुमधुशार्करैः ॥ २८ ॥
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः ।
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पल्याः क्षौद्रसंयुतैः ॥ २९ ॥
देवदारुगुडयोश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
मुस्तभल्लातसकूनां प्रयोगैर्माक्षिकैश्च ॥ ३० ॥

१ ‘सुधार्क’ इ । ‘सुधार्क’ स च । २ ‘ग्रन्थि भिन्द्याद्वा
भेषजैरिमैः’ स च । ३ एभि—पूर्वोक्तैर्वक्ष्यमाणैर्मूलकादियूषादि-
भिश्चैत्यर्थः । ४ ‘क्षैश्च स’ अ. इ. । ५ ‘धुशार्क’ अ. इ. स स स च ।
६ त्रिफलायाः प्रयोगः—उत्तरस्थाने—रसायनाध्याये (अ ३५)
वर्णिता, मुस्तसक्तुप्रयोगस्तु “मुस्त व्योष” इत्यादिना कुष्ठचिकि-
त्सिते (अ. १९।५०) । ७ ‘पपलीक्षौ’ इ स च । *८ “माक्षिक-
स्येति धातुमाक्षिकस्य । पूर्वोक्तैर्गुल्ममेदनैरिति विमार्गाजपदादर्श-
(इ. नि. अ. १४।८६) । पाकिमिरिति पाचनपिण्डैः ।” इति चक्र ।

धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तेर्गुल्ममेदनैः ।
तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः ॥ ३१ ॥

स०—मूलकादियूषादिभिः सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभोजनैः
स्तथा पानैः ससीधुमधुश(शा)र्करैस्तथा सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातु-
लुङ्गरसान्वितैस्तथा “त्रिफलायाः प्रयोगैः” इत्यारभ्य यावत्
“तप्तायोहेमलवणपाषाणादिप्रपीडनैः” “दीर्घकालस्थितं ग्रन्थि
भिन्द्यात्” इत्यनुवर्त्य योज्यम् ।

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वले स्थितः ।
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ ३२ ॥
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेन्नाऽपि वा हितः ।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ३३ ॥

स०—आभिः—पूर्वोक्ताभिः, क्रियाभिः सिद्धाभिः—सिद्धि-
प्रणीतत्वादविसर्वादिनीभिः, तथा विविधाभिः—अनेकप्रकाराभिः
प्रयुक्ताभिः, बले स्थितो ग्रन्थिर्दीर्घकालानुबन्धत्वादतिप्रवृद्धः
अत एव पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति । अथ—अनन्तर,
अस्य दाहः क्षारेण हितः, अग्निना शरैर्हेन्नाऽपि वा हितः ।
अथवा, पाकिभिरौषधैः—बाह्यान्त शोधनैः, पाचयित्वा पाट-
यित्वा त-ग्रन्थिः, उद्धरेत् ।

मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुक्लेशमागतम् ।
पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ॥ ३४ ॥

स०—अस्य—ग्रन्थेर्ग्रन्थिविसर्पवतो, रक्तमुक्लेशमागत-
विकारकरणं प्रत्युन्मुखता प्राप्तः, बहुशो मोक्षयेत् । पुनश्च-रक्ते-
ऽपहृते वातश्लेष्मजिदौषधं तत्र हितम् ।

प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां बाह्यान्तर्व्रणवत्क्रिया ।
दावींविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं व्रणे हितम् ॥ ३५ ॥
दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे घृतम् ।

स०—प्रक्लिन्ने सर्वस्मिन् विसर्पे दाहपाकाभ्यां चोपलक्षिते
बाह्यान्तर्व्रणवत्क्रिया स्यात् । तथा, दावींविडङ्गकम्पिलैः सिद्धं तैलं व्रणे
हितम् । वातप्रधाने विसर्पे इत्यर्थाद्गम्यते । तथा, कफपित्तोत्तरे
विसर्पे दूर्वास्वरसेन पक्व घृतं हितम् ।

एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ ३६ ॥

स०—एकतः—एकस्मिंश्चिकित्सापक्षे, सर्वकर्माणि—यथानि-
र्दिष्टानि, रक्तमोक्षणमेकतः—एकस्मिन् पक्षे । एव विसर्पेर्दिष्टया
सर्वचिकित्सया रक्तमोक्षणस्य च विसर्पशमने तुल्यत्वात् ।

ननु, कथमेतस्यात् ? इत्याह—

विसर्पो न ह्यसंसृष्टः सोऽस्त्रपित्तेन जायते ।
रक्तमेवाश्रयश्चास्य बहुशोऽस्त्रं हरेदतः ॥ ३७ ॥

स०—यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृष्टः—असम्बद्धो, न
जायते, न कदाचिद्रक्तपित्ताभ्यामन्तरेणोत्पद्यत इत्यर्थः । अस्य

१ ‘बली स्थिरः’ स च । २ ‘आस्थवा’ ‘रैर्लोहेन वा’
स. च. । ३ ‘च’ अ. । ४ ‘रादिभिः’, व. ड. । ५ ‘शोधितैः पा’ ड. ।

आरग्वधस्य मूलेन शतकृत्वः शृत घृतम् ॥ १३ ॥
पिबन् कुष्ठं जयत्याशु भजन् खदिरं जलम् ।

स०-कर्णिकारस्य मूलेन शतवारान् घृत पक्व पिबन् कुष्ठं
जयति खदिरयुत पानीय सेवमान ।

एभिरेव यथास्वं च स्नेहैरभ्यञ्जनं हितम् ॥ १४ ॥

स०-एभिरेव पूर्वोक्तैः स्नेहैर्यथायोगमभ्यञ्जनं हितम् ।

स्निग्धस्य शोधनं योज्यं विसर्पे यदुदाहृतम् ।

स०-स्निग्धस्य कुष्ठिनः शोधनं योज्यं यद्विसर्प कथितम् ।
तत्र चोक्तम् (ह. चि. अ. १८१३)-“रसेन युक्तं त्रायन्त्या
द्राक्षाया ” इत्यादि ।

ललाटहस्तपादेषु शिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥ १५ ॥
प्रच्छानमल्पके कुष्ठे शृङ्गाद्याश्च यथायथम् ।

स०-ललाटादिषु चास्यातुरस्य बलापेक्षी वैद्यो शिरा विमो-
क्षयेत् । अल्पके कुष्ठे प्रच्छानं स्यात् । यथायथं-यथास्व, शृ-
ङ्गाद्याश्च स्युः ।

स्नेहैराप्याययेच्चैनं कुष्ठघ्नैरन्तराऽन्तरा ॥ १६ ॥

मुक्तरक्तविरिक्तस्य रिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः ।

प्रभञ्जनस्तथा ह्यस्य न स्यादेहप्रभञ्जनः ॥ १७ ॥

स०-अन्तराऽन्तरा सुतरक्त कृतविरिक्तं च कुष्ठघ्नैः स्नेहै-
रेन-कुष्ठिनः, आप्याययेत् । एव कृते सत्यस्य-कुष्ठिनो, मुक्-
तरक्तस्य तथा विरिक्तस्यात एव रिक्तकोष्ठस्य प्रभञ्जनो देहस्य
प्रभञ्जनो-विघातको, न स्यात् ।

वासाभृतानिम्बवरापटोल-

व्याघ्रीकरञ्जोदककल्कपक्वम् ।

सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास-

कुष्ठापहं वज्रकमामनन्ति ॥ १८ ॥

स०-वासादिभिः सिद्धं सर्पिर्विसर्पादिघ्नम् । एतच्च वज्रक-
संज्ञं घृतं वदन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

त्रिफलात्रिकटुद्विकण्टकारी-

कटुकाकुम्भनिकुम्भराजवृक्षैः ।

सवचातिविषाग्निकैः सपाटैः

पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ १९ ॥

पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमेभिः

क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ।

कुष्ठश्वित्रप्लीहवर्माश्मगुल्मान्

हन्यात्कुच्छ्रांस्तन्महावज्रकाश्यम् ॥ २० ॥

स०-त्रिफलादिभिः कार्ष्णिकैः प्रत्यप्रलुहीक्षीरपलेन सह
पिष्टैरेभिर्गणैश्च घृतप्रस्थं चतुर्गुणजलसिद्धं क्रूरकाष्ठे स्नेहनं स्यात्

१ ‘सप्तकृत्व’ अ. । २ ‘पिबेत्’ इ. ।

रेचनं च । तथा, कुष्ठादीन् दारुणान् हन्यात् । तच्च महावज्रकं
नाम । औपच्छन्दसिकशालिन्यौ वृत्ते ।

दन्याढकमपां द्रोणे पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।

धामार्गवपले पीतं तदूर्ध्वार्धो विशुद्धिकृत् ॥ २१ ॥

स०-दन्याश्वतु षष्टिपलानि जलद्रोणे पचेत् । तेन काथेन
राजकोशातकीपले घृतं पचेत् । तत्पीतमूर्ध्वार्धो विशुद्धिकरम् ।

आवर्तकीतुला द्रोणे पचेदष्टाशशेषितम् ।

तन्मूलेस्तत्र निर्यूहे घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २२ ॥

पीत्वा तदेकदिवसान्तरितं सुजीर्णं

भुञ्जीत कोद्रवमसस्कृतकाञ्जिकेन ।

कुष्ठं किलासमपचीं च विजेतुमिच्छन्

इच्छन् प्रजां च विपुलां ग्रहणं स्मृतिं च २३

स०-आवर्तक्या शत द्रोणेऽपामष्टाशशेषितं पचेत् । तत्र-
काथे, तस्या मूले कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् । तद्घृतमेकदि-
वसान्तरितं पीत्वा सुष्ठु जीर्णं च घृते कोद्रवमसस्कृतेन काञ्जि-
केन सह भुञ्जीत । कुष्ठादीन् विजिगीषु, प्रजां च विस्तीर्णा-
मिच्छन्, ग्रहणं स्मृतिं चाभिलषन् । वसन्ततिलकावृत्तम् ।

यतेर्लेलीतकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता ।

कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ २४ ॥

स०-यते -ब्रह्मचर्यस्थितस्य, लेलीतकवसा माक्षिकजातीर-
सयुता कुष्ठघ्नी स्यात् । लेलीतकवसा-सौवर्चललवणतैलेम्, गन्ध-
कमेके । जातीरसो-बोल । अथवा, समघृता खदिरासनोदक-
सहिता कुष्ठघ्नी स्यात् ।

शालयो यवगोधूमाः कोरदृषाः प्रियङ्गवः ।

मुद्रा मसूरास्तुवरी तिक्कशाकानि जाङ्गलम् ॥ २५ ॥

वरापटोलखदिरनिम्बारुक्करयोजितम् ।

मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेन्दुराजिमत् ॥ २६ ॥

१ धामार्गवपले-राजकोशातकीकल्कपल इत्यर्थः । २ “आव-
र्तकी तिन्दुकिनी विभाण्डी विषाणिका रङ्गलता मनोज्ञा । सा रक्त-
पुष्पी महादादिजाली सा पीतकीलाऽपि च चर्मरङ्गा ॥ वामावर्ता
च सम्प्रोक्ता” इति राजनिघण्टौ । ३ ‘वसुस’ इ. । ४ “लेली-
तक -पाषाणभेद औत्तरापथिक । उच्यते हि निघण्टौ-‘आसीदैलो
महाबाहुल्लेहिहानो महासुर । योजनाना त्रयस्त्रिंशत् कायेनाच्छाद्य
तिष्ठति ॥ विष्णुचक्रेण सच्छिन्नो पपात धरणीतले । वसा तस्य
समाख्याता लेलीह(त)क इति क्षितौ ॥’ इत्यादि । जाल्या इत्या-
मलन्या ।” इति चरके चक्र । “लेलीतकवसा-उत्तरापथे रस-
रूपा प्रसिद्धा । जातीरसो-जाल्या स्वरस ।” इतीन्दु । “वट-
सौगन्धिको गन्धो गन्धको गन्धमादन । लेलीनो गन्धपाषाणो
लेलीनश्च निकृन्तक ॥” इति धन्वन्तरिनिघण्टौ । ५ ‘तैलगन्ध’ ट ।
६ “म् ॥ त्रिफलारुक्कारिष्टक्षौद्रयोजितभाबितम् । धात्री-
खदिरनिम्बारु रस मुद्रपटोलजम् ॥ मद्या” इति सङ्ग्रहपाठः ।

अन्नपानं हितं कुष्ठे, न त्वम्ललवणोषणम् ।
दधिदुग्धगुडानूपतिलमाषास्यजेत्तराम् ॥ २७ ॥

स०-शाल्यादिकमन्नपानं च वरादिभिर्योजितं कुष्ठे हितम् ।
इन्दुराजि-बाकुची । अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्ठे स्यात् ।
तथा दध्यादीनतिशयेन वर्जयेत् । प्रतिरोगं च यन्निदानवजनं
तच्चिकित्सितमेवेत्यवगन्तव्यम् ।

पटोलमूलत्रिफलाविशालाः

पृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः ।

स्युस्त्रायमाणा कटुरोहिणी च

भागार्धिके नागरपादयुक्ते ॥ २८ ॥

एतत्पलं जर्जरितं विपकं

जले पिबेदोषविशोधनाय ।

जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजानां

पुराणशाल्योदनमाद्रीत ॥ २९ ॥

कुष्ठं किलास ग्रहणीप्रदोष-

मर्शासि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।

षड्रात्रयोगेन निहन्ति चैतद्

हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ३० ॥

स०-पृथक्-प्रत्येक, त्रिभागेनापचितो-न्यून, तृतीय
शाणो येषां ते पटोलादयः पञ्च पृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणाः ।
लोकेऽपि चैव प्रयुक्ता एव । यथा,-त्रिभागोनास्त्रयो द्रैम्मा
देया इति । अत्र हि द्वौ द्रैम्मा तृतीयश्च द्रैम्मास्त्रिभागेन हीन
इति गम्यते । तदेव पटोलस्य शाणौ द्वौ धानकाश्च चतस्रो
भवन्ति । षड्धानको हि शाणः । एव पटोलमूलादिद्रव्याणां
पञ्चानां प्रत्येकं षोडशधानका स्युः । स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी

१ “मूल पटोलस्य तथा गवाक्ष्या पृथक् पलाश त्रिफला-
त्वचश्च । स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी च भागार्धिका नागर-
पादयुक्ता ॥ पलं तथैषा सह चूर्णितानां जले शृतं दोषहरं
पिबेत् । जीर्णे” इति चरकपाठः । “मूल पटोलस्येति पटोलमूलम्,
तथा गवाक्ष्या अपि मूलम् । पलाश-पलपरिमाणम् । त्रिफलात्वचश्च
प्रत्येकं पलाशः । यद्यपि कल्याणकचतुष्ठाष्टविंशतिपदेन त्रिफलाया
प्रत्येकं भागः सर्वत्र व्यवस्थापितः, तथाऽपि तस्यैवार्थस्य चोत्तरार्थं
पुनः पृथक्शब्दः ग्राह्यति । किंवा त्रायमाणाया कटुरोहिण्याश्च
पृथक् भागार्धिकत्वं दर्शयति, त्रिफलायास्तु प्रसङ्गत एव पृथग्भाग-
ग्रहणं सिद्धम् । त्रायमाणाकटुरोहिण्योः प्रत्येकं षड्शाणमात्रं, नाग-
रस्य चोभयोरर्धभागपूरकत्वेनार्धपलापेक्षया चतुर्थपादद्वयेन शाण-
चतुष्टयं भवति, एव त्रायमाणाकटुरोहिणीनागरैः पलमेकम्, पटोल-
मूलादिभिः पञ्चपलानि, इति मिलित्वा षट्पलानि । तथा सत्येषां
पटोलादीनां चूर्णीकृतानामिति जर्जरीकृतानां षट्पलानां पलमाकृत्य
जले शृतं पिबेत् । एव षड्दिनं प्रयोज्यम्, षड्दिनप्रयोगेणैवास्य
प्रायः कुष्ठहरत्वमुच्यते ।” इति चक्रः । २ ‘कुष्ठानि शोफं ग्रं’
स.च । ३ ‘चैष ह’ इ.स.च. । ४ द्रैम्मा-आणकचतुष्टयम् ।
अ० ९०

च भागार्धिके । किम्भूते ? नागरपादयुक्ते सत्यो, न तु केवले ।
तदयमर्थः,-त्रायन्त्या धानका षट्, कटुकाया धानका षट्,
नागरस्य धानकाश्च=स । षोडशधानका ह्यत्र मूलद्रव्यभागः ।
तदेव पटोलादीनां पञ्चानामशीतिर्धानका, त्रायन्तीकटुकयो
शुण्ठीपादयुतयो षोडशधानका, इति षण्णवतिधानकाभिः
पलं भवति । तदिदं पलं जर्जरितं किञ्चिच्चूर्णितं जले विपकं
दोषविशुद्ध्यर्थं पिबेत् । जीर्णे सत्यौषधे जाङ्गलमृगपक्षिणां
मासरसैः सह पुराणशाल्योदनमश्रीयत् । उपजाती वृत्ते ।
एतच्च पीतं षड्रात्रयोगेन-षड्दिनान्युपयुक्तं, कुष्ठादीन् हन्ति ।
इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

विडङ्गसारामलकाभयानां

पलत्रयं, त्रीणि पलानि कुम्भात् ।

गुडस्य च द्वादश, मासमेष

जितात्मनां हन्त्युपयुज्यमानः ॥ ३१ ॥

कुष्ठश्चित्रश्वासकासोदरार्शो-

मेहप्लीहग्रन्थिरुग्जन्तुगुल्मान् ।

सिद्धं योगं प्राह यक्षो मुमुक्षो-

मिक्षोः प्राणान् माणिभद्रः किलेमम् ॥ ३२ ॥

स०-विडङ्गसारादीनां समुदितानां पलत्रयम्, त्रीणि पलानि
कुम्भात्-त्रिवृतायास्त्रीणि पलानि, गुडस्य च द्वादशपलानि ।
एष प्रयोगो जितेन्द्रियाणां मासमुपयुज्यमानो वक्ष्यमाणान्
गदान् हन्ति । “उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ ग ।” मासशब्दो-
पादानाच्च प्रत्यहमस्माद्योगार्द्धपलं धानकानवरक्तिकात्रयसहि-
तमभ्यवहरणीयत्वेनात्रावतिष्ठते । अन्यत्रापि प्रदेशे य एव-
विधो निर्देशस्तत्र परिमाणकल्पनायामयमेव न्यायोऽनुमन्तव्यः ।
माणिभद्राख्यो यक्षो भिक्षोः प्राणान् मुमुक्षो-जीवितं जिहासो,
इमं सिद्धं योगं प्राणकरं प्राह,-जगादेत्यर्थः । अत्र भूते काले
प्राहेति, तथा साधु किलेत्यागमिकत्वं च सूचयति । शालिनीवृत्तम् ।

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापद्मकातिविषाकणाः ।

मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिकेन्द्रवारुणीः ॥ ३३ ॥

सकलिङ्गवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरम् ।

लिह्यादन्तीत्रिवृद्वाहीशूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ ३४ ॥

कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधम् ।

स०-भूनिम्बादयस्तुल्या दन्त्यादयश्च यथोत्तरं द्विगुणा-
शूर्णिता मधुसर्पिषा लिह्यात् । कुष्ठादीनामेतत् परमं मेषजम् ।

१ “विडङ्गसारो-विडङ्गमज्जा । अन्ये त्वेव वर्णयन्ति,-‘गुडस्य
षड्द्वादश पलानि’ इति । तथा गृहीते चूर्णात् त्रिगुणं गुडं स्यात् ।
एवमेव तालीसवटकादावपि प्रसिद्धम् । तस्मात् यत्र गुडस्य
प्रमाणमनुक्तं तत्र चूर्णात् त्रिगुणं गुडं ग्राह्यम् । एव कृतेऽप्यग्नि-
मान्धं न स्यात् । तदुक्तं सूत्रे-‘गुडं कर्नाऽग्निसादस्य सह न
त्वभयादिभिः ।’ इति ।” इतीन्द्रः । २ ‘पलं पलं त्रीणि’ म.स. ।
३ ‘वृद्धात्रीशू’ स.मू. । ४ ‘प्रतप्तानां’ अ. । ५ ‘परं मे’ ट.ड. ।

वराविडङ्गकृष्णा वा ह्येह्यात्तलाज्यमाक्षिकैः ॥ ३५ ॥

स०-त्रिफलादीन् वा तलघृतमाक्षिकैर्लिह्यात् ।

काकोदुम्बरिकावेलुनिम्बाद्व्योषकल्कवान् ।

हन्ति वृक्षकनिर्यूह पानात्सर्वास्त्वगामयान् ॥ ३६ ॥

स०-काकोदुम्बरिकादिकल्कवान् वृक्षककाथ पानात्सर्वान् त्वग्रोगान् हन्ति । काकोदुम्बरिका-फलम् । वृक्षको-वत्सरः ।

कुटजाग्निनिम्बनृपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।

सिद्धा मधुघृतयुक्ताः कुष्ठघ्नोर्भक्षयेदभयाः ॥ ३७ ॥

स०-कुटजादिकाथे सिद्धा पक्का हरीतकीर्मधुघृतसयुक्ता कुष्ठनुदो भक्षयेत् । आर्यावृत्तम् ।

दार्वाखदिरनिम्बाना त्वक्काथ कुष्ठसूदनः ॥ ३८ ॥

स०-दार्वादीना त्वक्काथ कुष्ठनाशन स्यात् ।

निशोत्तमानिम्बपटोलमूल-

तिक्तावचालोहितयष्टिकाभिः ।

कृतः कषायः कफपित्तकुष्ठं

सुसेवितो धर्म इवोच्छिनत्ति ॥ ३८ ॥

एभिरेव च शृतं घृतमुख्यं

भेषजैर्जयति मारुतकुष्ठम् ।

करपयेत्खदिरनिम्बगुडूची-

देवदारुरजनीः पृथगेवम् ॥ ३९ ॥

स०-निशादिभिः कषाय कृत कफपित्तज कुष्ठमुद्दलयति । सुष्ठु सेवितो यथा धर्मः । एभिरेव-पूर्वोक्तैरौषधैः, पक्वैर घृत वातकुष्ठं जयति । एव-अनयैव कल्पनया, पृथक् खदिरा दीन् कल्पयेत् । उपजातिस्वागते वृत्ते ।

पाठादार्वावह्निघुणेष्टाकटुकाभि-

मूर्त्रं युक्तं शक्रयवैश्रोणजलं वा ।

कुष्ठो पीत्वा मासमरुक् स्याद्दुदकीली

मेही शोफी पाण्डुरजीर्णा कृमिमाश्च ॥ ४० ॥

स०-पाठादिभिरिन्द्रियवैश्व गोमूत्र युक्तमथवोष्णजलं मास पीत्वा कुष्ठो नीरुक् स्यात् । अर्शसादिश्च । “वेदै रन्ध्रैर्मूर्तौ यस्य मत्तमयूरम् ।” (वृ. र. अ. ३।७२) ।

लाक्षादन्तीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडङ्ग-

प्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरुषम् ।

रक्ता निम्बं सुरतरु कृतं पञ्चमूल्यौ च चूर्णं

पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठम् ॥ ४१ ॥

स०-लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मासं पीत्वा हितभोजी सन् कुष्ठं जयति । रक्ता-मज्जिष्ठा । सुरतरुशब्दस्य नपुंसकत्वमौषध वाचित्वाहोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्येति वा । पञ्चमूल्यौ-दशमूलमित्यर्थः । “मन्दाक्रान्ता मभनततगा ग समुद्रतुलोकैः ।”

१ ‘सर्वत्वया’ अ. । २ ‘वरघृत’ ड. । ३ ‘डङ्ग प्र’ इ. ।

निशाकणानागरवेलुनावर

सबहिनाप्य क्रमशो विवर्धितम् ।

गवाम्बुपीत वटकीकृत तथा

निहन्ति कुष्ठानि सुदारुणान्यपि ॥ ४२ ॥

स०-निशादिक क्रमेण विवर्धित गोमूत्रेण पीतमथवा वटकीकृत कुष्ठानि सुकृच्छ्राण्यपि निहन्ति । “उशन्ति वशस्थ-मिदं जतौ जरौ ।”

त्रिकटुत्तमातिलारु-

ष्कराज्यमाक्षिकसितोपलाविहिता ।

गुलिका रसायनं कु-

ष्ठजिञ्च वृष्या च सप्तसमा ॥ ४३ ॥

स०-त्रिकटुकादिभिर्गुलिका विहिता रसायन कुष्ठहृद् वृष्या च स्यात् । एव च सप्तसमाख्या । त्रिकटु-त्रिफले ह्यत्र समुदायरूपत्वाद् द्वे एव कल्पिते । “आर्या विपुला तु याऽन्यथा पादभाक् ।”

चन्द्रशकलाग्निरजनी-

विडङ्गतुवरास्थ्यरुष्करत्रिफलाभिः ।

वटका गुडांशकृताः

समस्तकुष्ठानि नाशयन्त्यभ्यस्ताः ॥ ४४ ॥

स०-चन्द्रशकलादिभिर्वटका गुडांशेन कृता-शीलिता, निशेषकुष्ठानि घ्नन्ति । चन्द्रशकला-बाकुची । आर्यामीति ।

विडङ्गभल्लातकबाकुचीनां

सद्दीपिवाराहिहरीतकीनाम् ।

सलाङ्गलीकृष्णतिलोपकुल्या

गुडेन पिण्डी विनिहन्ति कुष्ठम् ॥ ४५ ॥

स०-विडङ्गादीनां चूर्णेन गुडेन पिण्डी लाङ्गलिकायन्विता कुष्ठं विजयते ।

शशाङ्कलेखा सविडङ्गसारा

सपिप्पलीका सहुताशमूला ।

सायोमला सामलका सतैला

कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहन्ति लीढा ॥ ४६ ॥

स०-शशाङ्कलेखा विडङ्गादिभिः सह तैलेन लीढा कृच्छ्राणि कुष्ठानि विनाशयति । उपजातिवृत्तम्(ते) ।

पथ्यातिलगुडैः पिण्डी कुष्ठं सारुष्करैर्जयेत् ।

गुडारुष्करजन्तुघ्नसोमराजीकृताऽथवा ॥ ४७ ॥

स०-पथ्यादिभिः समल्लातकैः पिण्डी कुष्ठं जयेत् । गुडादिभिर्वा कृता पिण्डी कुष्ठं हन्ति ।

१ ‘न स्यात् कु’ अ इ स ड. । २ ‘ना गुडे’ ड. ।

३ ‘ङ्गमूला स’ इ । ‘ङ्गकुष्ठा स’ वृन्द. । ४ ‘ला सर्वाणि कुष्ठानि नि’ वृन्द. चक्र. । ५ ‘ह लीढा’ ड ।

विडङ्गाद्रिजतुक्षौद्रसर्पिष्मत्खादिरं रजः ।

किटिभश्चित्रदद्रुघ्न खादेन्मितहिताशनः ॥ ४८ ॥

स०-खदिरचूर्ण विडङ्गादियुत मितहितभोजन किटिभादिघ्न खादेत् ।

सितातैलकमिघ्नानि धात्र्ययोमलपिप्पलीः ।

लिहानः सर्वकुष्ठानि जयत्यतिगुरुण्यपि ॥ ४९ ॥

स०-सितादीनि लिहानोऽशेषकुष्ठानि कृच्छ्राण्यपि जयति ।

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारु पञ्चमूले द्वे ।

सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशाला चित्रको मूर्वा ॥ ५० ॥

चूर्णं तर्पणभागेनैवभिः संयोजितं समंभवंशम् ।

नित्यं कुष्ठनिबर्हणमेतत्प्रायोगिकं खादन् ॥ ५१ ॥

श्वयथु सपाण्डुरोग श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शासि ।

वर्ध्मभगन्दरपिडकाकण्डूकोठापचीर्हन्ति ॥ ५२ ॥

स०-मुस्तादिक समभाग सक्तुभागेनैवभि संयोजित मध्व-
शेन युतमेतच्चूर्णं प्रायोगिक-प्रयोगयोग्य, कुष्ठघ्न सतत खादेत् ।
आर्यास्तिस्रः ।

रसायनप्रयोगेण तुवरास्थीनि शीलयेत् ।

भल्लातकं बाकुचिका वह्निमूलं शिलाह्वयम् ॥ ५३ ॥

स०-रसायनोक्तेन विधिना तुवरास्थीनि (ह उ अ ३९।८४), शीलयेत् । भल्लातक वा (ह उ अ ३९।७५),
सोमराजी वा (ह उ अ ३९।१०७), चित्रकमूल वा
(ह उ अ ३९।६३), शिलाजतु वा (ह उ अ ३९।१३७) ।

इति दोषे विजितेऽन्तस्-

त्वक्स्थे शमनं बहिः प्रलेपादि हितम् ।

तीक्ष्णालेपोत्क्रिष्टं

कुष्ठं हि विवृद्धिमेति मलिने देहे ॥ ५४ ॥

स०-इति-एवंप्रकारेण, अन्तर्विजिते दोषेऽत एव त्वक्स्थे
बहिः प्रलेपादि हितम् । आदिशब्देन ज्ञानादिपरिग्रहः । ननु,
बहिर्भागस्थ कुष्ठं किमिति पूर्वमेव प्रलेपादिना न जीयते ?
इत्याह-तीक्ष्णेत्यादि । यस्मात्तीक्ष्णेन लेपेनात्क्रिष्ट उत्कृष्टं प्रा-
पित, कुष्ठं मलिने-सदोषे, काये विवृद्धिं याति । तस्मादन्तं शुद्धे
काये प्रलेपादिक हितम् । आर्यागीतिः ।

स्थिरकठिनमण्डलानां कुष्ठानां पोटैर्लैर्हितः स्वेदः ।

स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिम्पेत् ॥ ५५ ॥

स०-स्थिराणि कठिनानि च मण्डलानि येषां कुष्ठानां तेषां
पोटैर्लै स्वेदो हितः । स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपैर्लि-
म्पेत् । गीतिरार्याः ।

१ 'मध्वाज्यम् । श्रेष्ठं कुष्ठं क मक्ष्यम् ॥' स च । २ 'प्रायो-
गिकमिति सततोपयोग्यम् ॥ स्विन्नत्वेनोत्सन्न-स्विन्नोत्सन्नम् ॥' इति
चक्र । 'स्विन्न चोत्सन्न-उन्नतं च ।' इती दु । ३ 'पोटैर्लै' स स ।
'पोटैर्लै -रुद्धैरौषधमूटकैः ।' इतीन्दु ।

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पशेन्द्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ।

तेषु निपात्यः क्षारो रक्त दोषं च विस्त्राव्य ॥ ५६ ॥

स०-येषु कुष्ठेषु स्पशेन्द्रियनाशनेषु शस्त्रं न क्रमते, तेषु
रक्त दोषं च विस्त्राव्य क्षारो निपातनीयः । क्रमत इति "वृत्ति-
सग" इत्यादिना तद्ध ।

लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

पीतागदस्य कार्यो विषैः समन्त्रोऽगदैश्चानु ॥ ५७ ॥

स०-पाषाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते
तथा पुराणे च कुष्ठे सत्यातुरस्योपयुक्तागदस्य विषैर्मन्त्रसहितै-
र्ले(तो ले)पः कार्यः । अनु-पश्चात्, अगदैश्च लेपः ।

स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डुलानि कुष्ठानि ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनैकशस्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥

स०-कुष्ठानि स्तब्धानि तथाऽतिसुप्तानि तथाऽस्वेदनानि
कण्डूवन्ति च शुष्कगोमयादिभिर्घृष्टान्यनन्तरं प्रलेप्यानि ।

मुस्ता त्रिफला मदनं करञ्ज आरग्वधः कलिङ्गयवाः ।

सैताहकुष्ठफलिनीदाव्यः सिद्धार्थकं ज्ञानम् ॥ ५९ ॥

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकैस्तथोद्धर्षः ।

त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ६० ॥

स०-मुस्तादयः ज्ञानं स्यात् । एष एव कषायो वमन [विरे-
चन] वर्णकरस्तथोद्धर्षस्त्वग्दोषादिप्रबाधनः पाण्डुरोगहृच्च स्यात् ।

करवीरनिम्बकुटजाच्छम्याकाञ्चित्रकाञ्च मूलानाम् ।

मूत्रे दर्वीलेपी काथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ ६१ ॥

स०-करवीरमूलादिना चतुर्गुणे गोमूत्रे कथिते दर्वीलेपी
काथो लेपेन कुष्ठघ्नः-कुष्ठापहः ।

श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जात्फलं त्वचो दाव्याः ।

सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ६२ ॥

स०-सितकरवीरमूलादयः सुमनःपल्लवयुतो लेपो निश्चितं
कुष्ठघ्नः ।

शैरीषी त्वक् पुष्प कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।

पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ ६३ ॥

स०-शैरीषत्वगादिलेपश्चतुःप्रकारः कुष्ठजित् । आर्या अष्टौ ।

व्योषसर्षपनिशागृहधूमै-

र्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ।

१ "अतिकठिनत्वादियुक्ते तत्कालपीतागदस्य पुंसो विषैर्लेपः
कार्यः । अनु च विषलेपस्य मन्त्रयुक्तैरगदैर्लेपः कायः ।" इतीन्दु ।

"सुप्तसुप्तानीति सुप्तवत् सुप्तानि-अचेतनानि, सर्वथा स्पशेन्द्रिय-
नश्यत् ॥ वर्णकमित्यालेपनम् ।" इति चक्र । फेनकः-समुद्रफेनः ।

२ 'मन्त्राग' अ स द् । ३ 'दर्वी' ससप्तपर्णा ज्ञान सिद्धार्थक
नाम ।" स.मू.स.च । ४ 'गृह' स स । ५ 'लेपः' स द् ।

कोलमात्रगुटिकाऽर्धविषांशा

श्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः ॥ ६४ ॥

स०-व्योषादिभिर्द्रव्यै समाशैस्तर्धविषोपेतै कोलप्रमाणा
गुटिका लेपत श्वित्र कुष्ठं हन्ति । [खागतावृत्तम्]

निम्बं हरिद्रे सुरसं पटोलं

कुष्ठाश्वगन्धे सुरदारु शिशुः ।

ससर्षपं तुम्बरुधान्यवन्यं

चण्डा च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६५ ॥

तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं

तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।

तथाऽस्य कण्डूः पिटिका. सकोठा.

कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ६६ ॥

स०-पूर्वं तैलाभ्यक्त शरीरं निम्बादिभिः समभागेन चूर्णा-
कृतैरुद्वर्तनार्थं यत्नं कुर्यात् । तथा-एव कृते, अस्य-आतुःस्य,
कण्डूद्वारादयः शाम्यन्ति । उद्वर्तनानन्तरमुष्णजलस्नानं कार्यम् ।

मुस्तामृतासङ्गकटङ्कटेरी-

कासीसकम्पिलककुष्ठरोध्राः ।

गन्धोपलः सर्जरसो विडङ्ग

मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ६७ ॥

तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-

न्येतानि दद्याद्वचूर्णनार्थम् ।

दद्रूः सकण्डूः किटिभानि पामा

विचर्चिका चेति तथा न सन्ति ॥ ६८ ॥

स०-मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृतानि तैलाभ्यक्त
देहस्यावचूर्णनार्थं दद्यात् । तथा-एवमवचूर्णिते सति, दद्रु-
रित्यादयो नश्यन्ति । चत्वार्येतान्युपजातिसंज्ञानि वृत्तानि ।

सुगण्डे सर्षपात्कल्कः कुकूलानलपाचितः ।

लेपाद्विचर्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम् ॥ ६९ ॥

मनःशिलाले मरिचानि तैलं

मार्कं पयः कुष्ठहर. प्रदेहः ।

तथा करञ्जप्रपुनाटबीजं

कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टम् ॥ ७० ॥

स०-सर्षपाणा कल्कं सुगण्डे कुकूलान्नौ पाचितो लेपेन
विचर्चिका हन्ति, रागवेगो लज्जा यथा । मनःशिलादयः
प्रलेपात् कुष्ठहृत । तद्वदेव करञ्जादि गोमूत्रपिष्टम् । उप-
जातिवृत्तम् ।

१ व्योषादिभिरित्यादि हन्तीत्यन्ता टीका ड पुस्तके नोपल-
भ्यते । २ 'तेनास्य' अ । ३ 'म्यन्ति । मुस्ता' ड । ४ 'आसङ्ग-
रसाञ्जनम् ।' इतीन्दु । ५ 'तैलं मार्षपम्, कुष्ठहरत्वात् ।' इति
श्रीकण्ठशिवदासौ । ६ 'पाया क' ड ।

गुग्गुलुमरिचविडङ्गैः सर्षपकासीससर्जरसमुत्तैः ।

श्रीवेष्टकालगन्धैर्मनःशिलाकुष्ठकम्पिलैः ॥ ७१ ॥

उभयहरिद्रासहितैश्चाक्रिकतैलेन मिश्रितैरेभिः ।

दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ ७२ ॥

स०-गुग्गुल्वादिभिरेतैश्चक्रजतैलेन मिश्रितैः सूर्यरदिमतप्तै-
र्घृष्टं कुष्ठं द्राक् नश्यति । चाक्रिक तैल-सद्य पीडित चक्रस्थ-
मेवोष्ण तैलम् । केचित्तु बहुकालकृततैलपीडनात् 'कोलु(ह)क-
काष्टादेवदारुकाष्ठवत् खण्डशः पाटिताद्युक्त्या यत्तैलं गुह्यते
तच्चर्कतैलमिच्छाहु ।

मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसम् ।

तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताप्रे ॥ ७३ ॥

तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहं धर्मसेविनोऽपैति ।

मासान्नव किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ ७४ ॥

स०-मरिचादिक तैलेन युक्तं सप्तदिनानि ताम्रभाजने
स्थितं तेन च-मरिचादिना, सिध्ममालिप्तं धर्मसेविनो नरस्य
सप्ताहेनापैति । मासाद्यत्सद्योत्थितं श्वित्रं तन्नश्यति । स्नानेन
विना विशुद्धस्य नरस्य । चतस्र आर्या, आर्याश्च जघनचपला ।

मयूरकक्षारजले सप्तकृत्वः परिश्रुते ।

सिद्धं ज्योतिष्मतीतैलमभ्यङ्गात्सिध्मनाशनम् ॥ ७५ ॥

स०-अपामागक्षारोदके सप्तवारान् परिश्रुते सुवर्णलतातैल
पक्वमभ्यङ्गेन सिध्मं नाशयति ।

वायसजङ्घामूलं धमनीपत्राणि मूलकाद्वीजम् ।

तत्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः ॥ ७६ ॥

स०-काकजङ्घामूलं धमनीपत्राणि मूलकबीजं च
तत्रेणाङ्गारकदिने लेपः सिध्मघ्नः सिद्धः ।

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दावी कम्पिलकं पयस्तुतथम् ।

एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ ७७ ॥

देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन नश्यति ह्यक्ता ।

चर्मैककुष्ठकिटिभ कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ७८ ॥

स०-एष घृततैलपाकः घृततैलाभ्यां पाको यस्य योगस्य स
घृततैलपाकः, गमकत्वात्समासः । सिद्धो-निष्पन्नः । सिद्धेऽस्मिन्

१ "घृष्टं च नष्टं चेत्यनेन धर्मणानाशनयोरेककालता प्रदर्शिता ।"
इतीन्दु । २ 'कृते तैल' ट. ड । ३ 'केडुकाष्टादेव देवदा' ड ।
४ चक्रतैलमुत्तरस्थाने (अ २६।३१)ऽपि व्याख्यातम् । ५ 'ह्येति
तिष्ठतो धर्मे । ० स्नानं मुक्त्वा विशुद्धतनो ॥' स च । "स्नानं
मुक्त्वेति स्नानं वर्जयित्वाऽयं प्रयोगः कर्तव्यः ।" इति चक्र ।
६ धमनी-शणपुष्पी । ७ "घृततैलपाकः इति यमकपाकः । अत्र च
सिद्धे स्नेहे क्षेप्ययो सर्जरसमधूच्छिष्टयोरपि कलकार्योपात्तजीवन्ती
मञ्जिष्ठादिद्रव्यैः समानत्वं साहचर्याज्ज्ञेयम् । किंवा स्नेहादष्टमो
भागः सर्जरसमधूच्छिष्टयोः, अन्यत्र दृष्टत्वात् ।" इति चक्र ।
८ 'क्षेप्यं स' स च । ९ 'न शाम्यतेऽभ्यक्ता ।' स.मू., स.च. ।

पाके सर्जरसो मदनेन सह देय । तेन-सिद्धेन योगेन, विपा-
दिनाऽभ्यक्ता नश्यति । तथा, चमेककुष्ठादिक च शाम्यति ।
क्षीरमत्रार्कं प्राद्यम्, यौगिकलाद्वद्धवैद्यव्यवहाराच्च । आर्यास्तिस्रः ।

मूलं सप्ताह्वात्त्वक् शिरीषाश्वमारा-

दर्कान्मालत्याश्चित्रकास्फोटनिम्बात् ।

बीजं कारञ्ज सार्षपं प्रापुनाटं

श्रेष्ठा जन्तुघ्नं झ्यूषणं द्वे हरिद्रे ॥ ७९ ॥

तैलं तैलं साधितं तैः समूत्रै

स्त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानाम् ।

अभ्यङ्गेन श्लेष्मवातोद्भवानां

नाशायालं वज्रकं वज्रतुल्यम् ॥ ८० ॥

स०-सप्तपर्णमूल शिरीषादीना त्वक् करञ्जादीना बीज
तथा त्रिफलादयः, एतैर्गोमूत्रसहितैस्तिलतैल पक्वा वातकफो-
द्भवानां स्वदोषाणां तथा दुष्टनाडीव्रणानामभ्यङ्गेन नाशाय
वज्रकसंज्ञमेतदल-समर्थम् । तथा वज्रतुल्यम्, अव्याहतशक्ति-
त्वात् । [वैश्वदेवी शालिनी च ।]

परण्डताक्षर्यघननीपकदम्बभार्गी-

कम्पिलवेलफलनीसुरवारुणीभिः ।

निर्गुण्ड्यरुफरसुराहसुवर्णदुग्धा-

श्रीवेष्टगुगुलुशिलापटुतालविश्वैः ॥ ८१ ॥

तुल्यसुगर्कदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रम् ।

अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्राशौग्रन्थिमालाघ्नम् ८२

स०-एरण्डादिभिस्तुल्यसुगर्कदुग्ध तैल पक्व महावज्रसंज्ञ
स्मृतम् । अतिशयेन वज्रकगुणं श्वित्रादिघ्नम् । वसन्ततिलक
आर्या च ।

कुष्ठाश्वमारभृङ्गार्कमूत्रस्रक्क्षीरसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं विषावापमभ्यङ्गात् कुष्ठजित्परम् ॥ ८३ ॥

स०-कुष्ठादिभिः सिद्धं तैलं विषावापमभ्यङ्गात् पर कुष्ठहृत् ।

सिद्धं सिक्थकसिन्दूरपुरतुत्थकताक्षर्यजैः ।

कच्छं विचर्चिकां चाशु कटुतैलं निर्वहति ॥ ८४ ॥

स०-सिक्थकादिभिः पक्व सर्षपतैल कच्छादीन्निहन्ति ।

लाक्षा व्योषं प्रापुनाटं च बीजं

सश्रीवेष्टं कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ।

तकोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो

दद्रुषुक्तो मूलकोत्थं च बीजम् ॥ ८५ ॥

स०-लाक्षादयो निशा च तकोन्मिश्रो दद्रुषु लेप उक्त ।
मूलकबीजं च तक्रमिश्रं तद्वत् । शालिनीवृत्तम् ।

१ “सुरवारुणी-इन्द्रवारुणी ।” इतीन्दु । २ “लाहरिताल”
स इ । ३ “क्षर्यकै ।” अ । ४ “पामा वि” अ. इ । ५ “निय
च्छति” इति कचिद् । ६ “वेष्टा कु” स. इ ।

चित्रकसोभाञ्जनकौ, गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।

खदिरो धवश्च लेपः, श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ ८६ ॥

लाक्षारसाञ्जनैलाः, पुनर्नवा चेति कुष्ठिनां लेपाः ।

दधिमण्डयुताः पादैः षट् प्रोक्ता मारुतकफघ्नाः ॥ ८७ ॥

स०-चित्रकादयो दधिमण्डान्विता पादैः षट् वातश्लेष्म-
कुष्ठघ्ना गदिता । तत्र चित्रकसोभाञ्जनकाविलेको लेपः, गुडू-
च्यपामार्गदेवदारुणीति द्वितीयः, एवमन्येऽपि वेद्या । आर्ये ।

जलवाप्यलोहकेसरपत्रप्लवचन्दनमृणालानि ।

भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ ८८ ॥

स०-जलादीनि भागोत्तराणि सिद्धं पित्तकफकुष्ठे प्रलेपः ।
जल-वालकम् । वाप्य-कुष्ठम् । जघनचपलाऽऽर्या ।

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥ ८९ ॥

क्लेदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके च चर्मदले ।

शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेकौ घृतं तिक्तम् ॥ ९० ॥

स०-तिक्तद्रव्यसाधितैर्घृतैस्तथा जलेन धौतैर्घृतैरभ्यङ्गो दाह-
युक्तेषु कुष्ठेषु हितः । क्लेदे च प्रकषेण पतति सति तैलैश्चन्द-
नादियुक्तैरभ्यङ्गः, चशब्दाद्धृतैश्च, प्रकृतत्वादितः । अङ्गे दाहा-
दिमति शीतप्रदेहाद्यास्तिकक च घृतं हितम् । व्यधन-
सिराव्यधः ।

खदिरवृषनिम्बकुटजा श्रेष्ठाकृमिजित्पटोलमधुपर्ण्यः
अन्तर्बहिः प्रयुक्ताः कृमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ ९१ ॥

स०-खदिरादयो गोमूत्रान्विता अभ्यन्तर बाह्यतश्च
प्रयुक्ताः कृमियुतकुष्ठहृत् ।

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।

पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ ९२ ॥

स०-वाताधिकेषु कुष्ठेषु घृतमग्रे-पूर्वं, हितम् । श्लेष्मा-
धिकेषु च वमनम् । पित्तोत्तरेषु रक्तमोक्षो विरेचनं चाग्रे
हितम् ।

ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।

१ ‘घृनि ले’ स च । २ “भागोत्तराणि-यथोत्तरमेकभाग-
वृद्धानि ।” इति चक्र । ३ ‘के सचर्म’ स च । ४ ‘तैस्तिक-
घृतैस्त’ ड । ५ ‘दिभियु’ ट ड । ६ अस्याग्रे “प्रलेपोद्वर्तनञ्चान-
पानभोजनकर्मणि । शीलितं खादिर वारि सर्वत्वग्दोषनाश-
नम् ॥ १॥” इति इ पुस्तकेऽधिक श्लोकः । ७ ‘चाङ्गम्’ । अ. इ ।
“अङ्गमिति पाठे श्रेष्ठम् ।” इति श्रीरुण्ठशिवदासौ । ८ “अग्रे
इति सर्पिरादिषु योज्यम्, तेन वातोत्तरादिषु सर्पिरादि प्रथम
कर्तव्यम्, तदनु वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्यलथं ।” इति चक्र ।
“अग्रे इति पूर्वरूपेष्वेव” इति चरकोपरकारे योगीन्द्रनाथसेन ।
९ ‘मोक्षण वि’ ड ।

संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषाम् ॥९३॥

स०-निहृतास्रदोषाणां तथा संशोधिताशयानां कुष्ठानां ये लेपा युज्यन्ते, तेषां सद्यः-शीघ्रमेव, सिद्धिः-आमयनिवृत्तिः, भवति ।

अत एवेदमाह—

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।
स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमतिवर्तते साध्यम् ॥९४॥

स०-दोषे-वातादौ, हृते रक्तेऽपनीते बाह्येऽप्यन्तरे शमने कृते स्नेहे कृते च काले युक्ते कुष्ठे साध्यः नातिवर्तते । अपि तूपशाम्यति । आर्या षट्, अन्यत्र जघनचपला (?) ।

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ९५ ॥

स०-बहुदोषः कुष्ठी प्राणान् रक्षता भिषजा पुनः पुनः संशोध्यः । एकैवेत्येव कस्मान्न शोध्यते ? इत्याह-यस्मादोषेऽतिमात्रहृते सत्यबलं नरः वातो द्रागेव हन्यात् । आर्या ।

पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेया

न्मासान्मासाच्छोर्धनान्यप्यधस्तात् ।

शुद्धिर्मूर्ध्नि स्यान्निरात्रात्रिरात्रात्

षष्ठे षष्ठे मास्यसृज्जोर्ध्वे च ॥ ९६ ॥

स०-असौ कुष्ठी पक्षेण वमनानि सेवेत । मासान्मासादधः शोधनानि भजेत् । शिरसि त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात् । षष्ठे षष्ठे मासि रक्तमोक्षश्च स्यात् ।

यो दुर्वान्तो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्

कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्यतेऽसौ ।

निःसन्देहं यात्यसाध्यत्वमेवं

तस्मात् कृत्स्नान्निर्हरेदस्य दोषान् ॥ ९७ ॥

स०-यः कुष्ठी कृतासम्यग्गमनविरेचनः स्यात्, असावुद्धतैर्दोषैर्व्याप्यते । एव निश्चयेनासाध्यत्वं याति । तस्माद्धेतो रस-कुष्ठिनः, कृत्स्नान्-निखिलान्, दोषान्निर्हरेत् । शालिनी-वृत्तम्(ते) ।

१ 'भवेत्तेषाम्' स च । २ 'बहुश इति बहून् वारान्' स्तोक-स्तोकिनिर्हरणेन पुनः पुनः शोध्यः । एकदा हि भूरिदोषहरणे बलक्षयो मूहालयः स्यात् । अत एवाह-दोषे ह्यतिमात्रहृत इत्यादि । दोष इति जातावेकवचनम्, तेन कफपित्तयोरेपि ग्रहणम् । किंवा दोष इति एकवचनेनैव एकदोषस्याप्यतिमात्रहरणे वायुह यादिति । इति चक्र । ३ 'एकाहेनैव' ट । ४ 'धनं चाप्य० मूर्ध्नि स्या' स स । ५ 'क्षणानि ।' इ ।

व्रतदमयमसेवा त्यागशीलाभियोगो
द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ।

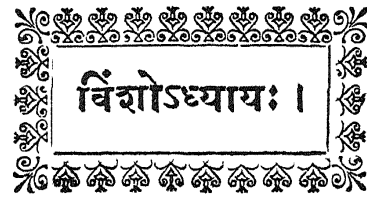
शिवशिवसुतताराभास्कराराधनानि

प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयन्ति ॥ ९८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने कुष्ठचिकित्सितं नामैकोन-
विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

स०-व्रतादिसेवा त्यागाद्यभ्यासो द्विजादिपूजा सर्वसत्त्व-
मैत्री शिवाद्याराधनानि कुष्ठं प्रकटितमलपापं नाशयन्ति ।
मालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने कुष्ठचिकित्सितं नामैकोनविंशो-
ऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

अस्मादनन्तरं श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यायते । चिकि-
त्सासाम्यमित्याह—

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वम् ।
श्वित्रमतस्तच्छान्त्यै यत्तेत दीप्ते यथा भवने ॥ १ ॥

स०-यन्-यस्मात्, कुष्ठादपि बीभत्सं-जुगुप्सितं निन्द्य,
तथा शीघ्रतरमसाध्यत्वं श्वित्रं याति । अतः-अस्माद्धेतो,
तस्य-श्वित्रस्य शमाय, यत्नं कुर्यात् । यथा ज्वलिते गृहे । आर्या ।

१ 'व्रत-शास्त्रतो नियमश्चान्द्रायणादि । दम-अक्रोधादि-
त्वम् । वम-इन्द्रियजय । प्रकटितमलपाप-प्रकाशितदोषपापम्,
तेन हि कुष्ठेन मला वातादयो दुष्टा दुष्टं चादृष्टं कर्म प्रकाशयते ।'
इतीदु । २ 'जिनजिनसुत' इ स इ । ३ इदं श्वित्रकृमि-
चिकित्सितं चरके चि० ७ अध्याये वि० ७ अध्याये च, सुश्रुते
चि० ९ अध्याये उ० ५४ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० २२
अध्याये चास्ति वर्णितम् ।

संशोधनं विशेषाप्रयोजयेत्पूर्वमेव देहस्य ।
श्वित्रे संसनमग्न्य मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ २ ॥
तं पीत्वाऽभ्यक्तनुर्यथाबलं सूर्यपादसन्तापम् ।
‘सेवेत विरिक्तनुर्यथाबलं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ॥ ३ ॥

स०-प्रथममेव शरीरस्य संशोधनं विशेषेण प्रयोजयेत् ।
तदेवाह-श्वित्रे मलयूरसो-बाकुचीकाथ, सह गुडया-सुह्या,
सगुडो विरेचनमिष्यते । मुखचपला । त-काथ, पीत्वाऽभ्य-
क्तशरीरं सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसन्तापं भजेत् । विरिक्तश्च
सन् पिपासितः पेया त्रीणि दिनानि पिबेत् ।

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान् भिन्द्यात् ।
स्फोटेषु निःसृतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् त्रिदिनम् ॥ ४ ॥
मलयूमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथ्य ।
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ ५ ॥

स०-श्वित्रे साभ्यङ्गे ये स्फोटा उद्भवन्ति, तान्-स्फोट-
कान्, कण्टकेन भिन्द्यात् । स्फोटेषु निःसृतेषु सत्सु प्रातः प्रातः-
त्रीणि दिनानि मलधवादीनि समुत्काथ्य पिबेत् । पालाशं वा
क्षारं फाणितयुक्तं यथाशक्ति पिबेत् । तिस्रः आर्या ।

फलवक्षवृक्षवल्कलनिर्यूहेणेन्दुराजिकाकल्कम् ।
पीत्वोष्णस्थितस्य जाते स्फोटे तन्नेन भोजनं
निर्लवणम् ॥ ६ ॥

स०-फलोरक्षस्य च लवचो यो निर्यूह-काथ, तेन
[इन्दुराजिकाया -] बाकुच्या, कल्कं पीत्वा उष्णे-आतपे,
स्थितस्य स्फोटेषु जातेषु सत्सु तन्नेन सह भोजनं निर्लवणं
हितम् । आर्या गीति (१) ।

गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं
सर्पिःकुम्भे स्थापितं क्षौद्रमिश्रम् ।
पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्
कार्यं चास्मै कुष्ठद्वष्टं विधानम् ॥ ७ ॥

स०-गोमूत्रं चित्रकादियुक्तं माक्षिकान्वितं घृतकुम्भे
स्थापितं पक्षं यावत् पक्षादूर्ध्वं श्वित्रवतैतत्पेयम् । अस्मै च-
श्वित्रिणे, कुष्ठोक्तं विधानम् । अस्मै इति क्रियाग्रहणात्सम्प्र-
दानत्वम् । [शालिनीवृत्तम् ।]

१ “मलयू-काकोदुम्बरिका ।” इति चक्रडल्हणौ । “काकोदु-
म्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ।” इत्यमरः । “मलयू-सोमराजि ।”
इतीन्दुव्याख्यानमरणदत्तव्याख्यानं च निषण्णमराद्यसम्मतत्वाद-
युक्तम् । २ ‘ससेवेत विरिक्तनुर्यथाबलं’ स च । ३ ‘श्वित्रेऽङ्गे-श्वित्र-
युक्तेऽङ्गे ।’ इति चक्रः । ४ ‘तं पक्षम् ।’ अ स द, स.च ।
५ ‘सस्थित’ स द. । ६ ‘त्रिभिः ये’ अ.इ., स.सु. । ७ ‘घृ-
दिष्टं’ स.सु. ।

मार्कवमथवा स्वादेद्भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थम् ।
बीजकशृतं च दुग्धं तदनु पिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ ८ ॥

स०-मृगराजं वा तैलेन मृष्टं लोहपात्रस्थं खादेत् । भुक्त्वा
च पश्चाद्दीनकशनं क्षीरं श्वित्रशान्त्यै पिबेत् । आर्या ।

पूतीकार्कव्याधिघातलुहीनां
मूत्रे पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ।
घ्नन्त्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामददू-
पामाकोठान् दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ ९ ॥

स०-पूतीकादीनां पल्लवा गोमूत्रे पिष्टास्तथा जातिपल्लवा
गोमूत्रे पिष्टाः प्रलेपेन श्वित्रादीन् घ्नन्ति ।

द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा
श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ।

स०-द्वीपिसम्बन्धि चर्मं दग्धं हस्तिजं च चर्मं दग्धं
तैलान्वितं लेपः श्वित्रेऽतिशयेन वरः ।

पूतिः कीटो राजवृक्षोद्भवेन
क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपि हन्ति ॥ १० ॥

स०-पूतिः कीटो राजवृक्षजेन क्षारेण लेपत एव एव श्वित्रं
हन्ति । पूतिः कीटो-वर्षाकालोद्भवः पिलिन्दिकेति लोके प्रसिद्धः ।
शालिन्यौ वृत्ते ।

रात्रौ गोमूत्रे वासितान् जर्जराङ्गा-
नहि च्छायायां शोषयेत्स्फोटहेतून् ।
एवं वारास्त्रीस्तैस्ततः श्लक्ष्णपिष्टैः
सुह्याः क्षीरेण श्वित्रनाशाय लेपः ॥ ११ ॥

स०-स्फोटहेतून्-भ्रूतकान्, जर्जरीकृतान् निशि गोमूत्रे
स्थितान् दिवसे छायायां शोषयेत् । एव त्रीन् वारान् मूत्र-
स्थितान् शोषिताश्च । ततः-अनन्तरं, तैः सुहीक्षीरेण श्लक्ष्ण-
पिष्टैः श्वित्रशान्त्यै लेपः । वैश्वदेवी ।

अक्षतैलद्रुता लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ।
शिखिपित्तं तथा, दग्धं ह्रीबेरं वा तदाद्भुतम् ॥ १२ ॥

स०-कृष्णसर्पजा मषी अक्षतैलेन द्रुता लेपः । मयूरपित्तं
च लेपः पूर्वगुणः । अथवा, ह्रीबेरं दग्धं तेन-अक्षतैलेनालो-
डितं, लेपस्तद्वत् ।

१ ‘त्रेण पि’ ट । २ ‘द्वीपी-चित्रकायो व्याघ्र, तस्येदं चर्मं
द्वैपम् ।’ इति डल्हणः । ३ ‘न्वितं ले’ ट ड । ४ ‘को निहन्ति’
अ स सु । ‘कोऽपहन्ति’ स मू । ५ ‘न शोषयेत्, शोषि’ ट ।
६ ‘वीछन्द ।’ ट । ७ ‘लद्रुतो ले’ इ । ‘लकृतो ले’ इति कचित् ।
८ ‘कृष्णसर्पो यदा दह्यमानोऽतिकृष्णत्वं गच्छति तदा तच्चूर्णं
मषीत्युच्यते, स एवातिदह्यमानो यदा शुक्लत्वं याति तदा क्षारं
इत्युच्यते ।’ इति डल्हणः । ९ ‘तथैत्यक्षतैलद्रुतम् । तदाद्भुत-
शिखिपित्ताद्भुतम् ।’ इतीन्दुः ।

कुडवोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसम्मिश्रः ।
मूत्रेण गवा पिष्टं सवर्णकरणं पर श्वित्रे ॥ १३ ॥

स०-बाकुचीबीज पलचतुष्टय हरितालपल गोमूत्रेण पिष्ट
श्वित्रे सवर्णकर स्यात् । आर्या ।

क्षारे सुदग्धे गजलिण्डजे चै
गजस्य मूत्रेण परिस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेद्बीजमवल्गुजानाम् ॥ १४ ॥
श्वित्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन
तेन प्रलिम्पन् बहुशः प्रघृष्टम् ।
कुष्ठं मेषं वा तिलकालक वा
यद्वा व्रणे स्यादधिमांसजातम् ॥ १५ ॥

स०-गजपुरीषजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथाप्रमाण
गजस्य मूत्रेण क्षारविबिना परिस्रुतेऽस्मिन् बाकुचीबीज दत्त्वा
पचेत् । किम्भूतम्^१ दशभागयुक्तम्, -दशभिर्भागैः प्रकृतत्वात्
क्षारस्य सम्बन्धिभिर्मिश्रितम् । तेन चिक्कणता-मदनरूपता,
गतेन पुरुषो बहुशः प्रघृष्ट श्वित्रं प्रलिम्पन् जयेत्, कुष्ठादीश्च ।
अधिमांसरूपतो यच्च व्रणे स्यात्तच्च जयेत् । उपजाती ।

भल्लातकं द्वीपिसुधार्कमूलं
गुञ्जाफलं त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिका च पक्त्वा ॥ १६ ॥
स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्यं
शलाकया तद्विदधीन लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु
मेषेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ १७ ॥

स०-भल्लातकादिकं स्नुगर्कयोर्दुग्धे पक्त्वा घनमायसपात्रे

१ 'रण प' स स । २ 'जलेण्डजे तु ग' स सु । "गज-
लेण्ड-गजगण्डीरक, नदीपिप्पलिकेत्यन्ये ।" इति डल्हण ।
"जलगण्डजे चेति पाठात् जलगण्ड-समठ । जलगण्डो-जल
पिप्पलीत्यपरे, जलगण्डीरक इत्यन्ये ।" इति श्रीकण्ठशिवदासौ ।
३ 'जे वा ग' अ स स । ४ 'त्रे च प' अ. । 'त्रेण बहुस्रुते'
स सु चक्र वृ । "गजस्य मूत्रेणेत्यनन्तरं पक्व इति शेषः । बहुस्रुत
इति एकविंशतिवारं सप्तवारं वा परिस्रुते ।" इति शिवदासश्रीकण्ठौ ।
५ 'लुजस्य' । स सु चक्र वृ । ६ 'प्रलित ब' स द्र । ७ 'मश
वा' इ स स । ८ 'सभूतम्' स मू । ९ 'मूत्रे क्षा' ट. ।
१० "अत्र भल्लातकाद्यर्कान्तानां मूलमिति केचित् । अन्ये तु भल्ला-
तकस्य बीजम्, तस्यैव सर्वत्रोपयोगादित्याहुः । चित्रकादित्रयस्य
मूलम् ।" इति शिवदास । "द्वीपि-चित्रक । लाङ्गलिका-विशल्या
गर्भपातनी च । स्नुगर्कदुग्धे मिश्रीभूते ।" इतीन्द्र । ११ 'तकद्वी-
पिसुधार्कमूलगुञ्जाफलस्य' इ स द्र वृन्द । १२ 'दुग्धैर्वन'
स.मू । १३ 'मशेषु' अ इ स स । 'अशेषदु' चक्र वृ ।

स्थितं तत्-एतत्, शलाकया लेपं कुष्ठादिषु विदधीत । इन्द्रवज्रो-
पजाती ।

शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सकृन्नाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १८ ॥

इति श्वित्रचिकित्सितम् ।

स०-श्वित्रं कस्यचिदेव नरस्य क्षीणकल्मषस्य शुद्ध्यादिभिः
शाम्यति । आर्या । इति श्वित्रचिकित्सा ।

अस्मादनन्तरं कृमिचिकित्सितं व्याख्यायते, चिकित्सा
सामान्यात् ।

अथ कृमिचिकित्सितम् ।

स्निग्धस्त्रिभे गुडक्षीरमत्स्याद्यैः कृमिणोदरे ।
उत्क्लेशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ १९ ॥
सुरसादिगण मूत्रे काथयित्वाऽर्धवारिणि ।
त कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितम् ॥ २० ॥
सतैलस्वर्जिकाक्षार युञ्ज्याद्वस्ति ततोऽहनि ।
तस्मिन्नेव निरुद्धं त पाययेत् विरेचनम् ॥ २१ ॥
त्रिवृत्कल्क फलकणाकषायालोडितं ततः ।
ऊर्ध्वाधःशोधिते कुर्यात्पञ्चकोलयुतं क्रमम् ॥ २२ ॥
कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचनम् ।
काले विडङ्गतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ २३ ॥

स०-कृमिणमुदरं यत्नेति पामादित्वाच्चप्रत्ययः । तस्मिन्
कृमिणोदरे नरे स्निग्धस्त्रिभे तथा गुडादिभिरुत्क्लेशिता-स्वस्था-
नाच्याविता, कृमयः कफश्च यस्य तस्मिन्स्थिताभूत उदरे तथा
समुत्क्लेशितादनन्तरं तां रात्रिं सुखोषिते सति सतैलस्वर्जिका-
क्षारं बस्तिं युञ्ज्यात् । कथम्^१ इत्याह-सुरसादिगण (ह स
अ १५।३०) गोमूत्रेऽर्धवारिणि काथयित्वा ततस्तं कषायं
कणादीनां कल्केन योजित-मिश्रं कृत्वा । ततो-निरुद्धादन-
न्तरं, तस्मिन्नेवाहनि त-निरुद्ध, विरेचनं त्रिवृत्कल्क फलादि-
कषायालोडितं पाययेत् । तत-अनन्तरं, ऊर्ध्वाधः शोधिते
तस्मिन् पञ्चकोलयुतं क्रम-पेयाविलेप्यादिकं, कुर्यात् । तत
कट्वादिभिः कषायैः परिषेचितं समनन्तरं यदा सन्बुक्षितोऽ-
भिस्तदा तस्मिन् काले विडङ्गतैलेन तमनुवासयेत् ।

शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेष्वनु ।

उद्विक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनम् ॥ २४ ॥

१ "कस्यचिदेव क्षीणपापस्य-अक्षीणपापस्य न कथञ्चिदपि शम
याति ॥ अत्र हि विरेचनशब्देन दोषरेचनात् वमनमप्युच्यते ।
तत इति त्रिवृत्प्रयोगात् ।" इतीन्द्र । "कस्यचिदेव प्रशाम्यतीत्य-
नेन श्वित्राणां दुरपगमतामाह ।" इति चक्र । २ 'यालुडित'
स मू । 'यालुडित' स.स । ३ 'चयेत्' अ । 'षेचितम्' स मू ।
४ 'भोजयेत्' इति कचित् ।

स०-शिरोरोगप्रतिषेधे यदुक्तं तन्मूर्धगेषु कृमिष्वाचरेत् ।
अनु-पश्चात्, प्रभूततितकटुकमल्पस्नेह च भोजनमाचरेत् ।

विडङ्गकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ।

पिबेत्सस्वार्जिकाक्षौरैर्यवागूं तक्रसाधिताम् ॥ २५ ॥

स०-तथा विडङ्गादिभिस्तक्रसाधिता पेया पिबेत् ।

रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेम्बुकात् ।

पलाशबीजपत्तरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ २६ ॥

सक्षौद्रं, सुरसादीन् वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान् पृथक् ।

स०-शिरीषादिरस पिबेत् । किणिही-गिरिकर्णिका । पला-
शबीजादीना वा रस माक्षिकान्वित पृथक् पिबेत् । अथवा,
सुरसादीन् (ह सू अ १५।३०) क्षौद्रयुतान् पृथक् लिह्यात् ।
शतकृत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडङ्गकाथभावितम् ॥ २७ ॥
कृमिमान् मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ।

स०-अश्वपुरीषचूर्णं बहून् वारान् विडङ्गकाथेन भावितम-
थवाऽश्वशकृचूर्णं त्रिफलाकाथेन भावितं मधुना कृमिमान्
लिह्यात् ।

शिरोरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रथमनं च तैत् ॥ २८ ॥

स०-शिरोरोगतेषु कृमिषु तत्-शिरोरोगनिषेधोक्तं, चूर्णं
प्रथमन-नस्य, चाचरेत् ।

आखुकर्णीकिसंलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।

१ 'मधुकपि' अ । २ 'क्षारा यवा' इ । ३ "किणिही-
अपामार्ग । पारिभद्रको-मन्दार ॥ शतकृत्व-बहून् वारान् ॥
तच्च-भाविताश्वविशचूर्णम् ।" इतीन्दु । ४ 'बहुकृत्वो' स मू ।
'ससकृत्व' स सु । 'अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा' इति चरके ।
५ प्रथमन-नासाया नाडीद्वारा चूर्णप्रक्षेपणम् । ६ 'आखु-
पर्णी' अ स मू चक्र वृन्द । 'पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सु' स सु ।
'मूषिकपर्णी-दन्ती, अन्ये मूषिककर्णाख्य द्रव्यान्तरमाहुः ।" इति
डल्हणश्रीकण्ठौ । "आखुपर्णी-द्रवन्ती मूषकपर्णी दन्तीभेदो वा ।"
इति शिवदास । "स्यादाखुकर्णी कृषिका द्रवन्ती चित्रा सुकर्णु-
न्दुर्कर्णिका च ।" इति राजनिघण्टु । *७ "किसलय-अभिनवो-
द्भिन्न पल्लवम् । पिष्टेन-शालिपिष्टेन मिश्रितैः । अनु धान्याम्लं च
पिबेत् । किम्भूत धान्याम्लम् ? सपञ्चकोलादिकम् । अथवा,
असान्द्र-तनु स्वच्छ, तक्रमेव केवलमनु पिबेत् ॥ नीपो-धूलिक-
दम्ब ।" इतीन्दु । "पिष्टमिश्रितै-यवपिष्टमिश्रितैः, तस्य विशेषेण
कृमिहरत्वात् । धान्याम्ल-काजिकम् । यद्यपि 'क्षीराणि मांसानि
घृतानि चैव' इत्यादि ग्रन्थोक्तादम्लवर्जनादत्र काजिकस्यापि वर्जनं
प्राप्नोति, तथाऽपि काजिकस्य प्रायोगिकत्वात् कृमिहरत्वाच्च काजि-
कानुपानम् । तथाहि गुणोपवर्णने काजिकं कृमिघ्नत्वेन दृष्टम् ।"
इति डल्हण । "आखुपर्णीपत्र पिष्टकसमं पिष्ट्वा पिष्टकेन सहैकीकृत्य
पोलिका कर्तव्या । आखुपर्णीपत्रस्य भागत्रयं पिष्टस्यैको भाग इति
वा मानव्यवस्था ।" इति श्रीकण्ठ ।

पक्त्वा पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिबेदनु ॥ २९ ॥
संपञ्चकोललवणमसान्द्रं तक्रमेव वा ।

स०-तथा, मूषककर्णापल्लवैः सूक्ष्मचूर्णितैः शालिचूर्णमि-
श्रितैः पूपलिका पक्त्वा खादेत् । तदनु-पश्चाच्च, धान्याम्लं
पिबेत् । अथवा, तक्र-मथित, पञ्चकोललवणयुतं पिबेत् ।

नीपमार्कवनिर्गुण्डीपल्लवेष्वाप्ययं विधिः ॥ ३० ॥

विडङ्गचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

स०-नीपादिष्वयमेव-पूर्वोक्तो मूषककर्णापल्लवविधिः, कल्प्य ।
अथवा, पिष्टैर्विडङ्गचूर्णमिश्रितैर्भक्ष्यान् प्रकल्पयेत् ।

विडङ्गतण्डुलैर्युक्तमर्धाशौरातपे स्थितम् ॥ ३१ ॥

दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ।

सुराहसरलस्नेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ ३२ ॥

स०-अरुष्करज तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् । किम्भूतम् ?
अर्धभागप्रमाणैर्विडङ्गतण्डुलैर्मिश्रितं तथा दिनमातपे स्थितम् ।
दिनमित्यत्यन्तसयोगे द्वितीया । देवदारवादितैलं पृथगेव-विड
ङ्गतण्डुलान्वितमातपे स्थितं, कल्पयेत् ।

पुरीषजेषु सुतरां दद्याद्वस्तिविरेचने ।

स०-पुरीषजेषु कृमिषु सुतरां वस्ति विरेचनं च दद्यात् ।

शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥ ३३ ॥

स०-कफजन्मसु कृमिषु शिरोविरेक-नस्य, वमनं शमनं
च कुर्यात् ।

रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ।

स०-रक्तोत्थाना कृमीणा कुष्ठचिकित्सितात् प्रतीकारं विद-
ध्यात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी, कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः ।

इन्द्रलुप्तविधिश्चात्र विधेयो रोमभोजिषु ॥ ३४ ॥

स०-रोमभोजिषु कृमिष्विन्द्रलुप्तविधिः (ह उ अ २४।२८)
कार्यः ।

क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

१ सपञ्चकोललवणमिति पद धान्याम्ले तत्रे च योजनीयम् ।
२ 'निम्बापामार्गनि' इति कचित् । ३ 'तपस्थि' अ इ ।
४ 'श्वापि वि' स सु । ५ "यद्यपि 'सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदान-
परिवर्जनम् ।" इति वाक्यादेव क्षीरादीना निषेधविधिः सिद्धः,
तथाऽपि क्षीरादीना प्रतिषेधकरणं नियमार्थम् । तेन कृमीणा निदान-
मपि क्षीरादिकं मदात्यये मद्यवत् भेषजं माभूदित्यर्थः ।" इति
डल्हण । ६ 'घृतानि चैव द' स सु वृन्द ।

समासतोऽस्लान्मधुरान् रसांश्च
कृमीन् जिह्वासु परिवर्जयेत् ॥ ३५ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स०-कृमीन् जिह्वासु क्षीरादीन् वर्जयेत् । उपजातिवृत्तम् ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने श्वित्रकृमिचिकित्सितं नाम विंशो-
ऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

अस्मादनन्तर वातव्याधिचिकित्सित व्याख्यातुमुपक्रम्यते,
सर्वचिकित्सावार्थितत्वात् ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
वायुं सर्पिर्वसामज्जतैलपानैर्नर ततः ॥ १ ॥
स्नेहकान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।
यूषैर्ग्राम्योदकानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ २ ॥
पायसैः कृसरैः साम्ललवणैः सानुवासनैः ।
नावनैस्तर्पणैश्चात्रैः सुस्निग्धैः, स्वेदयेत्ततः ॥ ३ ॥
स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैः शङ्कराद्यैः पुनः पुनः ।

स०-केवल-शुद्ध, तथा निरुपस्तम्भ-अन्येर्नाधानकेन स-
मीपसम्भविनाऽनाधारित, ईदृश वायु स्नेहैरादावेवोपाचरेत् ।
कथम् ? इत्याह-सर्पिरित्यादि । ननु, तैलस्य पवनविजये प्राधा-
न्यादेव निर्देशं कर्तुं युक्तं, तैलवसामज्जसर्पि पानैरिति । युक्त-

१ 'नृ हिमाश्च' स सु वृन्द । २ 'जिह्वासु' स द्व स सु वृ ।
३ 'येच्च' । स स वृ । 'येत्तु' । स सु । ४ 'क्रमते' ट । ५ 'धि-
त्वात्' ट । ६ इदं वातव्याधिचिकित्सितं चरके चि० २७।२८
अध्याययो सि० ९ अध्याये च, सुश्रुते चि० ४।५ अध्याययो,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० २३ अध्याये चास्ति वर्णितम् । ७ "स्नेहकान्त-
मिति स्नेहपानोद्विष स्नेहग्लानं च । समाश्वासेति विश्रमयित्वा ।
स्नेहयेदिति पदं तर्पणं पानैः (श्चात्रैः) रित्यन्तं यावदनुवर्तते ।" इति चक्र ।
८-९ 'ग्राम्याम्बुजानूप' 'स्निग्ध स्ने' स च । १० 'न्येनाधा-
रित' ट ।

माह भवान् । किन्तु, आजन्मसात्म्यात् सर्पि प्रधानमनवर-
तमिति सर्पि प्रागुपन्यस्तम् । सर्पि पानादिभिस्तावत् स्नेहयेत्
यावत् "स्नेहोद्वेगं क्लम" (ह सू अ १६।३०) इत्यादि स्नेह-
लक्षणं स्यात् । स्नेहकान्तं च नर पयोभिः समाश्वास्य पुन-
र्यूषादिभिः स्नेहान्वितैः स्नेहयेत् । तथा तर्पणैश्चात्रैः सुस्निग्धैः
स्नेहयेत् । ततः-अनन्तर, सुष्ठुभ्यक्तं सन्तं शङ्कराद्यैः-स्वेदैः
स्वेदविधिगदितैः, पुनः पुनः स्वेदयेत् ।

एव स्वेदिते सति यो गुणः स्यात्तमाह—

स्नेहोक्तं स्निग्धमङ्गं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनम् ॥ ४ ॥
यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते ।

स०-स्नेहाभ्यक्तं गात्रं स्निग्धं सद्रक्तं तथा स्तब्धं तथा सरुजं
यथेष्टं सुखमेवानामयितुं शक्यते । "ज्वलहलहलनमामनुप-
सर्गाणां वा मित्वम् ।" इति नामयितुमित्यत्र न ह्रस्वत्वम् ।

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयन्नाह—

शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोर्पपादनैः ॥ ५ ॥
शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवताम् ।

स०-हि-यस्मात्, शुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेदसंयोजनेन क-
र्मण्यतां नेतुं शक्यन्ते । किमुत जीवतां गात्राणि न शक्यन्ते ?
शक्यन्त एवेत्यर्थः । शक्यमिति पूर्वोक्तकर्ममात्रे नपुंसकत्वमे-
कत्वं च । यथा कालिदासस्य—“शक्यमङ्गुलिभिरुद्धैरथ
शाखिना पतितपुष्पकोमलैः । पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुक्क-
चयितुं तवालकान् ॥” इति ।

हर्षतोदरुगायामशोफस्तम्भग्रहादयः ॥ ६ ॥
स्निग्धस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ।

स०-स्निग्धस्य पुसो हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्ति । मृदुत्व-
च गात्रेषु जायते ।

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्यांशूपयोजितः ॥ ७ ॥
वलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चास्याभिवर्धयेत् ।

स०-तथा, स्निग्धस्य स्नेह उपयोजितो धातून् विशुष्कान्
द्रागेव पुष्णाति । तथा, अस्य-वातरोगिणो, बलादीनभिवर्धयेत् ।

असकृत् पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपादयेत् ॥ ८ ॥
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ।

स०-त-आतुर, पुनः स्नेहस्वेदाभ्यां योजयेत् । तथा-एवं
कृते, स्नेहमृदौ कोष्ठे सति सर्वे वातरोगा नश्यन्ति ।

१ 'सर्पिषः प्रागुपन्यासः' । ट. । २ 'हाक्तस्य' अ. ।
३ 'गार्गा' । एषा मित्वं वा ।" सि कौ । ४ 'पनाहनैः' अ. ।
५ 'त्याशु प्रयो' इ स च । ६ 'प्राणं चास्या' इ । ७ 'आ-
प्यभि' स च । ८ 'दैश्चाप्युपपा' स च । ९ 'ति वात' ट. ।

यद्येतेन सँदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ॥ ९ ॥
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तं विशोधयेत् ।

स०-अनेन कर्मणा चेन्न प्रशाम्यति वातामयस्तदा त-
वातामयिन, मृदुभिर्द्रव्यै-कर्णिकारादिभि, स्नेहान्वितैर्विशो-
धयेत् ।

घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ॥ १० ॥
पयसैरण्डतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ।

स०-तिल्वकेन पक्व सातलया वा पक्व क्षीरेण वा सहैर-
ण्डतैलं पिबेत् । तच्च पीत दोषहर शिव च स्यात् ।

ननु, किमिहानुलोमनं क्रियते ? इत्याह—

स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ॥ ११ ॥
स्रोतो^१ बद्धाऽनिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ।

स०-यस्मात् स्निग्धादिभिराहारैर्मलश्चित स्रोतासि रुद्धा
वायु रुन्ध्यात्, तस्मान्मारुतमनुलोमयेत् ।

दुर्बलो योऽविरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ॥ १२ ॥
दीपनैः पाचनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥ १३ ॥

स०-यो नरो दुर्बलो विरेचनानर्हो भवेत् त-नरं, निरुहै-
रुपाचरेत् । किम्भूतैः^२ दीपनैः पाचनीयैश्च । अथवा, तद्युतै-
दीपनीयपाचनीययुतै, भोज्यैरुपाचरेत् । अनन्तरं सम्यक्शु-
द्धस्य बहौ चोत्थिते सति पुनरपि स्नेहस्वेदौ हितौ ।

आमाशयगते वायौ वमितप्रतिभोजिते ।
सुखाम्बुना षड्धरणं वचादि वा प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥
सन्धुक्षितेऽग्नौ परतो विधिः केवलवातिकः ।

स०-आमाशयगते वाते सति तथा वमितश्चासौ प्रतिभो-
जितश्च तस्मिन् वमितप्रतिभोजिते नर उष्णजलेन षड्धरण
वचादिगण (ह सू अ १५।३५) वा प्रयोजयेत् । षड्धर-
णयोग सङ्गहादेवावगन्तव्य । तत्रैव पठ्यते (चि अ. २१)-
“दावीकलिङ्गकटुकातिविषामिपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसो धरण-

१ ‘यद्यनेन’ स च । २ ‘सदोषत्वात्-दोषान्तरससर्गाद्धेतो ।
मल-पित्तश्लेष्माख्य ।” इतीन्दु । “सदोषत्व च स्नेहप्रयोगेणा-
नुपशमे सशोधनकरणे च हेतु ।” इति चक्र । ३ ‘तोबन्धा-
च्चलं’ स मू । ‘तो रुद्धा’ इति कचित् । ४ उत्थिते-प्रदीप्ते ।
५ ‘षट्धरण’ इ । ‘षट्धरण इति पाठान्तरे षट्धरणा-
षडवयवा ।” इति श्रीकण्ठ । ६ ‘षड्धरण इति षण्णा चित्र-
कादीना धरणा-मानविशेषा, यत्र योगे स षड्धरणो योग । तत्र
धरणप्रमाण मध्यमैरेकविंशतिभिर्निष्पावैर्भवति ।” इति डल्हण ।
“कर्षोऽष्टादशनिष्पावैर्धरणं व्यधिकैस्तु तै ।” इति वृन्द । “रत्नप-
रीक्षाशास्त्रेऽप्युक्तम्-‘पलस्य दशमांशो हि धरण समुदाहृतम् ।’
इति ।” इति श्रीकण्ठ । ७ ‘चादि वा गण प्र’ ट ।

प्रमाणा । पीता जयन्ति गुदजोदरकुष्ठमेहकोष्ठानिलाद्यपवन-
ग्रहणीप्रदोषान् ॥” इति । वरण-पलस्य दशमो भाग । अग्नौ
सन्दीपिते सति, अनन्तर केवलवातिको विधि, ‘कार्य’ इति
शेष ।

मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्विल्वशलादुभिः ॥ १५ ॥

स०-नाभिप्रदेशस्थे वाते मत्स्यान् विल्वशलादुभि. सि-
द्धान् योजयेत् ।

वस्तिकर्म त्वधोनाभेः शस्यते चावपीडकः ।

स०-अधोनाभे स्थिते वातेऽवपीडक शस्यते । चशब्दा-
न्मत्स्याश्च ।

कोष्ठगे क्षारचूर्णाद्या हिताः पाचनदीपनाः ॥ १६ ॥

स०-कोष्ठगे वायौ क्षाराद्या पाचना दीपनाश्च हिता ।

हृत्स्थे पयः स्थिरासिद्धम्

स०-हृदयस्थिते समीरणे क्षीर शालिपण्यां शृत हितम् ।

शिरोवस्तिः शिरोगते ।

क्षौहिकं नावनं धूमः श्रोत्रादीनां च तर्पणम् ॥ १७ ॥

स०-शिरोगते शिरोवस्ति शस्यते । क्षौहिक नस्य तथा
धूम कर्णादितर्पण च हितम् ।

स्वेदाभ्यङ्गनिर्वातानि हृद्यं चाक्षं त्वगाश्रिते ।

स०-त्वक्स्थे मरुति स्वेदादीनि हितानि । हृदयप्रिय चाक्षं
हितम् ।

शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ १८ ॥

स०-रक्तस्थे वाते शीता प्रदेहा रक्तमोक्षण च हितम् ।

विरेको मांसमेदस्थे निरुहाः शमनानि च ।

स०-मांसमेद स्थिते वायौ विरेकस्तथा निरुहा शमनानि
च हितानि ।

बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ १९ ॥

स०-अस्थिमज्जस्थ मारुत बाह्याभ्यन्तरत स्नेहैर्जयेत् ।

प्रहर्षोऽन्नं च शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।

स०-शुक्रस्थे समीरणे प्रहर्षण तथा बलशुक्रकारि चान्न
हितम् ।

विवद्धमार्गं दृष्ट्वा तु शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ २० ॥

विरिक्तं प्रतिभुक्तं च पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।

१ ‘रगुल्मकुष्ठकोष्ठा० णीप्रमेहान् ॥’ सं द्र । २ ‘अभ्यङ्गानि
शस्तानि’ अ । ‘अभ्यङ्गावगाहाश्च ह’ स च.चक्र । ३ ‘निवात-
मिति सामान्येन गृहप्रावरणादि ।” इतीन्दु । ४ ‘न्तरै स्ने’ ट ।
५ ‘हर्षोऽन्नपानं शु’ स च चक्र । ६ ‘बल्यं शु’ अ ।
७ ‘रिक्तप्रतिभुक्तं पू’ इ स.च. । ८ पूर्वोक्ता-प्रहर्षोऽन्नमित्या-
दिकाम् ।

स०-शुरु च रुद्धमार्गं दृष्ट्वा विरेकं दद्यात् । विरेकं प्रति भुक्तं च नरं पूर्वोदिता क्रिया कारयेत् । “हृकोरन्यतरस्याम् ।” इति प्रतिभुक्तस्यापि कर्मत्वम् ।

गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां च विशुष्यताम् ॥ २१ ॥
सिताकाश्मर्यमधुकैः सिद्धमुत्थापने पयः ।

स०-वातेन गर्भे शुष्के सति बालानां च विशुष्यतां शर्करादिभिः सिद्धं क्षीरमुत्थापने हितम् ।

स्त्रावसन्धिशिराप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनम् ॥ २२ ॥

स०-स्त्रावादिप्राप्ते स्नेहदाहोपनाहनं हितम् ।

तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।

स०-सङ्कुचितेऽङ्गे सति माषसैन्धवसाधितं तैलमभ्यङ्गम् ।

आगारधूमलवणतैलैर्लेपः सुतेऽसृजि ॥ २३ ॥

सुप्तेऽङ्गे वेष्टयुक्ते तु कर्तव्यमुपनाहनम् ।

स०-रक्ते सुते सत्यागारधूमादिभिर्लेपः । सुप्ते गात्रे तथा वेष्टनयुक्ते चोपनाहं कार्यम् ।

आक्षेपकादीनां मध्यात् महालयत्वादपतानकस्य तावच्चिकित्सामाह—

अथापतानकेनार्तमस्त्रस्ताक्षमवैपनम् ॥ २४ ॥

अस्तब्धमेढ्रमस्त्रेदं बहिरायामवर्जितम् ।

अखट्वाघातिनं चैनं त्वरितं समुपाचरेत् ॥ २५ ॥

स०-अथ-अनन्तरं, वातव्याधयः सञ्ज्ञानिर्दिष्टा प्रस्तूयन्ते । एनं-अपतानकर्तुं नरं, अस्त्रस्ताक्षादियुक्तं यावदखट्वाघातिनं च त्वरितं कृत्वोपक्रमेत् ।

तत्र प्रागेव सुस्निग्धस्त्रिन्नाङ्गे तीक्ष्णनावनम् ।

स्रोतोविशुद्धये युञ्ज्यादच्छपानं ततो घृतम् ॥ २६ ॥

विदार्यादिगणकाथदधिक्षीररसैः शृतम् ।

नातिमात्रं तथा वायुव्याप्नोति सहसैव वा ॥ २७ ॥

स०-तस्मिन्नपतानकर्तुं नरे, पूर्वमेव च सुष्ठु स्निग्धाङ्गे स्त्रिन्नाङ्गे च तीक्ष्णं नस्य-त्रिकटुकादिना, स्रोतोविशुद्धये योज्यम् । ततः-अनन्तरं, अच्छपानं घृतं युञ्जीत । कतरत्? इत्याह-विदार्यादिगणकाथादिशृतम् । घृताद्विदार्यादिगणकाथश्च-तुर्गुणो दधिक्षीररसा सर्पिः समा ग्राह्या । तथा-एव कृते सति, मारुतोऽतिमात्रं न व्याप्नोति । सहसा-झटिलेव च, नाश्रुते ।

१ ‘ना चापि शु’ स च चक्र । २ ‘वेदनम्’ स द्व ।

३ “खट्वाघाती-यं शय्यात् उत्थाय वातवेगात् पादेन शय्यामाहन्ति ।” इतीन्द्र । ‘अखट्वाघातिनं’ स शु । ‘खट्वाघातं पततीति अखट्वाघातिनम् । अवमथ-अपतानकवेगेन पतन्नेव पाणिभ्यां भूतलमवलम्बते, हस्तापादद्वयेन खट्वापादकल्पेन पतनशीलं खट्वाघाती, नैतादृग्विधं इत्यर्थः ।” इति डल्हणः ।

कुलत्थयवकोलानि भद्रदार्वादिकं गणम् ।

निःकाथ्यानूपमासं च तेनाम्लैः पयसाऽपि च ॥ २८ ॥

स्वादुस्कन्धप्रतीवापं महास्नेहं विपाचयेत् ।

सेकाभ्यङ्गावगाहान्नपाननस्यानुवासनैः ॥ २९ ॥

स हन्ति वातं, ते ते च स्नेहस्वेदाः सुयोजिताः ।

स०-कुलत्थादीनानूपमासं च निःकाथ्य तेन काथेनाम्लैः-धान्याम्लादिभिः, स्वादुस्कन्धकृतकल्कं महास्नेहं विपाचयेत् । स-महास्नेहो, वातं हन्ति । ते ते च-पूर्वोक्ताः स्नेहा स्वेदाः, सम्यग्योजिता वातं घ्नन्ति ।

वेगान्तरेषु मूर्धानमसकृच्चस्य रेचयेत् ॥ ३० ॥

अवपीडैः प्रथमनैस्तीक्ष्णैः श्लेष्मनिवर्हणैः ।

श्वसनासु विमुक्तासु तथा संज्ञां स विन्दति ॥ ३१ ॥

स०-वेगान्तरेषु-वेगान्तरालेषु, मूर्धानमसकृच्च-बहून् वारान्, रेचयेत् । कै? इत्याह-अवपीडैः-“कल्काद्यैर्गवपीडस्तु स तीक्ष्णैर्मूर्धरेचनम् ।” (ह सू अ २०।७) इत्युक्तम् । तथा प्रथमनैः-“ध्मानं विरेचनैश्चूर्णैर्युञ्ज्यात्” (ह सू अ २०।८) इत्युक्तम् । एतैश्च तीक्ष्णैः-तीक्ष्णद्रव्यकृतैः, अत एव श्लेष्मनाशनैः । [तथा-]एव कृते सति, श्वसनासु श्लेष्मविमुक्तासु संज्ञा-चेतना, स-रोगी, लभते । प्राणनाज्यो हृदाश्रिता श्वसना इत्युच्यन्ते ।

सौवर्चलाभयाव्योषसिद्धं सर्पिश्चलेऽधिके ॥ ३१.३ ॥

स०-वायावधिके सौवर्चलादिभिः कल्कीकृतैः सिद्धं सर्पिर्हितम् ।

पलाष्टकं तिल्वकतो वरायाः

प्रस्थं पलांशं गुरुपञ्चमूलम् ।

सैरण्डसिहीत्रिवृतं घटेऽपा

पक्त्वा पचेत्पादशूतेन तेन ॥ ३२ ॥

दध्नः पात्रे यावश्शूकात्रिविल्वैः

सर्पिःप्रस्थं हन्ति तत्सेव्यमानम् ।

दुष्टान् वातानेकसर्वाङ्गसंस्थान्

योनिव्यापदुल्लमवध्मोदरं च ॥ ३३ ॥

स०-तिल्वकतो-लोध्रात् पलाष्टकं, त्रिफलायाः प्रस्थं, महत्पञ्चमूलं पृथक् पलभागम् । किम्भूतं पञ्चमूलम्? एरण्डव्याघ्रीत्रिवृताभिर्युक्तम् । एतेऽपि पलांशा इत्यर्थः । जलद्रोणे पचेत् । तेन च पादावशेषेण तथा दध्न आढके यवक्षारपलैश्चिभिर्घृत-प्रस्थं पचेत् । एतच्च घृतं सेव्यमानं दुष्टवातादीन् हन्ति । उपजातिशालिन्यौ घृते ।

विधिस्तिल्वकवज्ज्ञेयो रैम्यकाशोकयोरपि ॥ ३४ ॥

स०-तिल्वकस्येव तिल्वकवत् महानिम्बस्याशोकस्य च विधिर्ज्ञेयः ।

१ महास्नेह-स्नेहचतुष्टयम् । २ ‘शूकत्रिवि’ अ. । ३ ‘श-म्याका’ इ ।

चिकित्सितमिदं कुर्याच्छुद्धवातापतानके ।
संसृष्टदोषे संसृष्टं

स०-एवमुपक्रम शुद्धवातापतानके कुर्यात् । संसृष्टदोषे
संसृष्ट-दोषद्वयोक्त, चिकित्सित कुर्यात् ।

चूर्णयित्वा कफान्विते ॥ ३५ ॥

तुम्बरूण्यभया हिङ्गु पौष्करं लवणत्रयम् ।

यवकाथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतन्त्रके ॥ ३६ ॥

हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी दाडिमं साम्लवेतसम् ।

पिवेद्वा श्लेष्मपवनहृद्रोगोक्तं च शस्यते ॥ ३७ ॥

स०-कफयुक्ते तुम्बर्वादिक चूर्णयित्वा यवकाथजलेन
पेय हृत्पार्श्वदिषु(के) । अथवा, हिङ्गुवादिक यवकाथाम्बुना
पेयम् । श्लेष्मवातहृद्रोगे च यत्कथितं तच्च शस्यते ।

आयामयोरर्दितवद्वाह्याभ्यन्तरयोः क्रिया ।

तैलद्रोण्यां च शयनमान्तरोऽत्र सुदुस्तरः ॥ ३८ ॥

स०-आयामयोर्बाह्याभ्यन्तरयोरर्दितवत्क्रिया स्यात् । तैल
द्रोण्या शयन च । अत्र-अनयोर्मध्यात्, आन्तर आयाम
सुदुस्तर-अतिकष्टसाध्य ।

विवर्णदन्तवदनः स्रस्ताङ्गो नष्टचेतनः ।

प्रखिद्यंश्च धनुष्कम्भी दशरात्रं न जीवति ॥ ३९ ॥

स०-विवर्णदन्तास्य स्रस्ताङ्गादि प्रखेदवाश्च धनुष्कम्भी
दशरात्रं न जीवति ।

वेगेष्वतोऽन्यथा जीवेन्मन्देषु विनतो जडः ।

खञ्जः कुणिः पक्षहतः पङ्गुलो विकलौऽथवा ॥ ४० ॥

स०-अतोऽन्यथा-विवर्णदन्तादिविपर्ययेण, तथा मन्देषु
वेगेषु सत्सु जीवेत् । जीवश्च विनतादिगुण स्यात् ।

हनुस्त्रसे हनू स्निग्धस्त्रिचौ स्वस्थानमानयेत् ।

उन्नामयेच्च कुशलश्चिबुकं विवृते मुखे ॥ ४१ ॥

नामयेत्संवृते शेषमेकायामवदाचरेत् ।

स०-हनुस्त्रसे तु हनू स्निग्धस्त्रिचौ सन्तौ स्वस्थानं प्रापयेत् ।
कुशलो भिषक् विवृते मुखे सति चिबुकमूर्ध्वं नामयेत् । संवृते तु
मुखे चिबुकं नामयेत् । शेषं चिकित्सितमेकायामवदाचरेत्-
अर्दितवदाचरेत् ।

जिह्वास्तम्भे यथावस्थं कार्यं वातचिकित्सितम् ॥ ४२ ॥

१ 'धनुस्तम्भी' अ, ट । 'धनुष्कम्पी' स द्र । २ 'विनत -
कुञ्ज । खञ्ज - कुण्ठपाद । कुणि - कुण्ठबाहु । पक्षहतो - नि-
क्रियदेहार्थ । पङ्गुल - सन्निधयविकृत । विकलो - हीनवाक् ।"
इतीन्द्र । ३ 'लोऽपि वा' अ । ४ अस्याग्रे "वाग्ग्रे कोष्ण
तोयेन वेतसाम्ल पिवेन्नरः । मातुलुङ्गरस तद्वद्दिङ्गुसौवर्च-
लान्वितम् ॥ १ ॥" इति अ. इ. पुस्तकयोरधिक श्लोक ।

स०-जिह्वाया स्तम्भे सति यथावस्थं वातस्योपक्रमं कार्यं
स्नेहस्नेदान्वितम् ।

अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ।

सशोफे वमनं, दाहरागयुक्ते सिराव्यधं ॥ ४३ ॥

स०-अर्दिते नावनादि चिकित्सितम् । शोफान्विते सति
वमनं कार्यम् । दाहादियुक्ते सति सिराव्यधः ।

स्नेहनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।

स०-पक्षाघाते स्नेहनं तथा विरेकं कार्यं स्नेहान्वितम् ।

अववाहौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभक्तिकं ॥ ४४ ॥

स०-अववाहौ नस्यादि हितम् । आमे तूपवास एव हितं
इत्युवाच सङ्ग्रहे (?) ।

ऊरुस्तम्भे तु न स्नेहो न च संशोधनं हितम् ।

श्लेष्माममेदोबाहुल्याद्युक्त्या तत्क्षपणान्यतः ॥ ४५ ॥

कुर्याद्रूक्षोपचारश्च यवश्यामाककोद्रवाः ।

शाकैरलवणैः शस्ताः किञ्चित्तैलैर्जलैः शृतैः ॥ ४६ ॥

जाङ्गलैरघृतैर्मसैर्मध्वम्भोरिष्टपायिनः ।

वत्सकादिर्हरिद्रादिर्वचादिर्वा ससैन्धवः ॥ ४७ ॥

आढ्यवाते सुखाम्भोभिः पेयः षड्धरणोऽथवा ।

स०-ऊरुस्तम्भे तु स्नेहादि न हितं श्लेष्माममेदोबाहुल्यात् ।

[अत -] अस्माच्च हेतोः, तयो - आमश्लेष्मणोः, क्षपणानि-क्षय-
करणानि, युज्यातुं । रूक्षोपचारार्थं मध्वम्भोरिष्टपायिनो यवाद्य
शाकैरीषलवणैस्तथा जलैः शृतैः । तथा मासैः सह । किम्भूतैः
जाङ्गलैस्तथा घृतरहितैर्हिता ।

लिह्यात्क्षौद्रेण वा श्रेष्ठाचव्यतिक्राकणार्घनात् ॥ ४८ ॥

१ 'हनस्नेदान्वित' ट । २ अस्याग्रे "नवनीतेन सयुक्तां
खादेन्माषेण्डरी नर । दुर्वारमर्दितं हन्ति सप्ताहान्नात्र स-
शय ॥ १ ॥" इति अ. इ. पुस्तकयोरधिक श्लोक । ३ 'स्नेहनं
स्नेह' स च । ४ अस्याग्रे "माषबलाशुकशिम्बीकृत्णरास्त्राश्व-
गन्धोरुबूकाणाम् । काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः
कोष्ण ॥ १ ॥ अपनयति पक्षवातं मन्यास्तम्भं सकर्णनाद-
रुजम् । दुर्जयमर्दितवातं सप्ताहाजयति चावश्यम् ॥ २ ॥"
इति इ. पुस्तकेऽधिकौ श्लोकौ । ५ अस्याग्रे "गुडमञ्जरी खपुः
वृषभीमूलं च शिशिरजलपिष्टम् । नावनविधौ प्रयोजित-
मववाहुकगलरुजातिहरम् ॥ १ ॥ दशमूलबलामाषकाथं
तैलाज्यमिश्रितम् । साथं भुक्त्वा पिवेन्नस्य विश्वाच्यामव-
बाहुके ॥ २ ॥" इति इ. पुस्तकेऽधिकौ श्लोकौ । ६ 'स्तम्भे न च
स्नेह' अ । ७ 'आमवाते' इ. । ८ 'षड्धर' इति कश्चिद् ।
९ अस्याग्रे "चित्रकेन्द्रयवा. पाठा कटुकाऽतिविषा निशा ।
वातव्याधिप्रक्षामनो योगः षड्धरणाह्वयः ॥ १ ॥" इति इ.
पुस्तकेऽधिक सौश्रुत श्लोक । १० 'तु कुर्यात् । रु' ट ।
११ 'नान्' इ. ।

कल्कं समधु वा चव्यपथ्याग्निसुरदारुजम् ।
मूत्रैर्वा शीलयेत्पथ्यां गुग्गुलुं गिरिसम्भवम् ॥ ४९ ॥

स०-अथवा क्षौद्रेण त्रिफलादिक कल्क लिह्यात् । चव्या-
दिकं वा कल्क माक्षिकान्वित लिह्यात् । अथवा, गोमूत्रेण
हरीतकीमभ्यसेत् । तथा, गुग्गुलु शिलाजतु वा शीलयेत् ।

व्योषाग्निमुस्तत्रिफलाविडङ्गैर्गुग्गुलुं समम् ।
खान्दन् सर्वान् जयेद्वाधीन् मेदःश्लेष्मामवातजान् ५०

स०-व्योषादिभिर्नवभिर्द्रव्यैर्गुग्गुलु तुल्य भक्षयन् सर्वान्
मेदः श्लेष्मामवातजान् व्याधीन् हन्ति ।

शाम्यत्येवं कफाक्रान्तः समेदस्कः प्रभञ्जनः ।
क्षारमूत्रान्वितान् खेदान् सेकानुद्वर्तनानि च ॥ ५१ ॥

कुर्यादिह्याच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ।
मूलैर्वाऽप्यर्कतर्कारीनिम्बजैः संसुराह्वयैः ॥ ५२ ॥

सक्षौद्रसर्षपापकलोष्टवल्मीकमृत्तिकैः ।
कफक्षयार्थं व्यायामे सह्ये चैनं प्रवर्तयेत् ॥ ५३ ॥

स्थलान्युलङ्घयेन्नारीः शक्तितः परिशीलयेत् ।
स्थिरतोयं सरः क्षेमं प्रतिस्रोतो नदीं तरेत् ॥ ५४ ॥

स०-एव-प्रागुक्ते क्रियाक्रमे कृते साते, कफावृत्तो मरुत् समे
दस्कः शाम्यति । तथा क्षारमूत्रयुतान् खेदादीन् कुर्यात् । तथा,
करञ्जफलसर्षपे प्रभूतमूत्रालोडितैर्लिम्पेत् । अथवा, मूलैर्का
दिजैः क्षौद्रादियुतैर्लिम्पेत् । एन-ऊरुस्तम्भिनः, सोढु शक्ये
व्यायामे च कफक्षयाय प्रवर्तयेत् । शक्य इति “शकिसहोश्च”
इति यत् । व्यायाम शनैः कारयेदित्यर्थः । तमेव व्यायाम-
माह-स्थलान्युलङ्घयेत् । नारीर्यथाशक्ति शीलयेत् । स्थिरतोय
सरस्तरेत् । क्षेम-ग्राहादिरहितम् । तथा नदीं तरेत् । कथम् ?
प्रतिस्रोत-स्रोतोभिमुखम् ।

श्लेष्ममेदःक्षये चात्र स्नेहादीनवचारयेत् ।

स०-श्लेष्ममेदः क्षये सत्यस्मिन् स्नेहादीनवचारयेत् ।

१ कफक्षयार्थमिति लेपे व्यायामे चेत्युभयत्रापि सम्बन्धनीयम् ।
तथा च चरक (चि अ २७।४८)-“श्लेष्मण क्षपण त्वन्यद्वाह्यं शृणु
चिकित्सितम् । वल्मीकमृत्तिका मूल करञ्जस्य फल त्वचम् ॥
इष्टकानां ततश्चूर्णं कुर्यादुत्सादनं भृशम् । कफक्षयार्थं शक्येषु
व्यायामेष्वनुयोजयेत् ॥” इति । २ ‘मे मेदः कफ’ इति कचित् ।
३ अस्याग्रे “बृहन्निम्बतरोर्मूलं वारिणा परिपेषितम् । स
म्पीतं नाशयेत्क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम् ॥ १ ॥ तूनीप्र-
सून्योर्लवणं सघृतं क्षारहिङ्गु वा । रक्ताबसेचनं कुर्यादभीक्षणं
वातकण्टके ॥ २ ॥ पिबेदेरण्डतैलं वा दहेत्सूचीभिरेव वा ।
साज्यैः सक्तुभिरभ्यक्तौ न चाक्षीरसमन्वितैः ॥ ३ ॥ क्षात्स-
लीत्वनिविलसौ वा पादौ सन्तापमुद्वृतम् ॥” इति १. पुस्तके-
ऽधिकाः सार्धत्रयः श्लोकाः ।

स्थानदूष्यादि चालोच्य कार्या शेषेष्वपि क्रिया ५५

स०-शेषेषु च वातरोगेषु स्थानदूष्यादीन्निरूप्य चिकित्सित
कार्यम् ।

सहचरं सुरदारु सनागरं
कथितमम्भसि तैलविमिश्रितम् ।

पवनपीडितदेहगतिः पिबन्
द्रुतविलम्बितगो भवतीच्छया ॥ ५६ ॥

स०-सहचरादि कथितं तैलयुतं पिबन् मारुतादितशरीर
इच्छया द्रुतगमनो विलम्बितगमनो वा भवति । तन्मृता
सुमतिनैतद्वातस्य वृत्तस्य नामापि श्लिष्टं कृत्वा विबद्धम् । द्रुत
विलम्बिताख्यं ह्येतद्भूतम् । तस्य च लक्षणम् (वृ र अ
३।४९)-“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ।” इति ।

रास्त्रामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ५७ ॥

स०-रास्त्रादीन् पिष्ट्वा सर्पिं सामान्यपरिभाषया विपाच
येत् । तच्च सुष्ठु वातरोगहृत् ।

निम्बामृतावृषपटोर्लनिदिग्धिकानां
भागान् पृथक् दश पलान् विपचेद्वटेऽपाम् ।

अष्टाशशेषितरसेन पुनश्च तेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥ ५८ ॥

पाठाविडङ्गसुरदारुगजोपकुल्या
द्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः ।

तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥ ५९ ॥

मञ्जिष्ठयाऽतिविषया विषया यवान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसङ्ख्यैः ।

तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ ६० ॥

नाडीत्रणार्बुदभगन्दरगण्डमाला-

जत्रूर्ध्वसर्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।

यक्ष्मारुचिश्चसनपीनसकासशोफ-

१ ‘स्थानदू’ इति कचित् । २ “आदिग्रहणादावरणग्रहणम् ।”
इति चक्र । ३ ‘नामविशिष्ट’ इतीन्दु । ४ ‘लकरञ्जकाना’ अ ।
५ ‘तेजोवती-ज्योतिष्मती । कणमूल इत्यत्र कणाशब्दो लुप्त
निर्दिष्टः, तेनात्र कणा च कणामूल च ग्राह्यम् । अत एव च सुनि
नाऽत्र व्योषशब्दो निर्दिष्टः । युक्ता-रास्त्रा ।” इतीन्दु । ६ “विषा-
काकोली ।” इत्यग्रे (वृ उ अ ५।१९) अरुणदत्त । “द्रवन्ती
शम्बरी चित्रा न्यग्रोधा मूषिकाह्वया । प्रत्यक्षश्रेणी विषा चण्डा पत्र
श्रेण्यास्तुपर्णिका ॥” इति धन्वन्तरिनिघण्टु । ७ ‘प्रधमति’ इति
कचित् । ८ ‘शोषहृ’ स.सं. ।

हृत्पाण्डुरोगमद्विद्रधिवातरक्तम् ॥ ६१ ॥

स०-निम्बादीना पृथक् पृथक् दशपलान्मुद्रोणे पचेत् । तेनाष्टाशशेषेण काथेन पाठादिभिर्यवान्यन्तै कल्कीकृतै कर्षाशै श्रेष्ठगुग्गुलुपलैश्च पञ्चभि सर्पिष पुन प्रस्थ विपचेत् । तत्-सर्पिं, शीलित वायुमतिबल सन्ध्यादिगतमपि पराकरोति । कुष्ठमपीदृश(क)-सन्ध्यादिगन्, हन्ति । तथा, नाडीव्रणादीन् शमयति । वसन्ततिलकाश्चतस्र ।

वलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ ६२ ॥

स०-वलाबिल्वभ्या कथिते क्षीरे घृतमण्ड विपाचयेत् । तस्य-घृतमण्डस्य पक्वस्य, कर्षद्वय पल वा नस्य शिरोगते वाते प्रयोक्तव्यम् ।

तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजा ।
विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनि ॥ ६३ ॥

स०-तद्वत्-घृतमण्डवत्, नक्रादिजा वसा केवले वाते विशेषेण प्रयोज्या ।

जीर्णं पिण्याकं पञ्चमूलं पृथक् च
काथ्यं काथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्याम् ।

क्षीरादष्टाशं पाचयेत्तेन पाना
द्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ ६४ ॥

स०-पुराण पिण्याक पञ्चमूल च पृथक् पृथक् काथ्यम् । काथाभ्यामेताभ्या तैलमेकत-एकस्मिन् तैल मिश्रित, क्षीरा दष्टाश पाचयेत् । तेन तैलेन वाता नश्यन्ति, विशेषेण कफ युक्ता । वैश्वदेवी ।

प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थं पयःसमम् ।
द्विमेदामिशिमज्जिष्ठाकुष्ठरास्नाकुचन्दनैः ॥ ६५ ॥
जीवकर्षभकाकोलीयुगुलामरदारुभिः ।
कल्कितैर्विपचेत्सर्वमारुतामयनाशनम् ॥ ६६ ॥

स०-प्रसारिणीतुलाकाथे तैलप्रस्थ क्षीरसम द्विमेदादिभि कल्कितै सामान्यपरिभाषयोक्तकल्कप्रमाणैर्विपचेत् । तच्चाशेष-वातरोगघ्नम् ।

समूलशाखस्य सहाचरस्य
तुला समेतां दशमूलतश्च ।

१ 'त्पाश्चरोग' अ. । २ अस्याग्रे "रास्नाटरुषसुरदावर्मृता-शतावयैरण्डपुष्करधमासकशुण्ठिपथ्या । शैलेयशठ्यतिविषा कथिता. प्रयुक्ता निघ्नन्ति वातजरुज खलु सश्वदष्टा ॥ १ ॥" इति इ पुस्तकेऽधिक श्लोक । ३ 'दिभि कर्षा' ड । ४ 'जा । प्रत्यग्रा विधिनाऽनेन नस्यपानेषु योजयेत् ॥' इति सङ्ग्रह-चरकपाठ । ५ "जीर्ण-बहुवर्षोषितम् । क्षीरादष्टाशमिति तैला-दष्टगुण क्षीरम् ।" इतीन्दु । ६ 'श्च । अभीरमूलाच्च तुलाध-मेतदष्टाशशेष' स ड ।

पलानि पञ्चाशदभीरुतश्च
पादावशेषं विपचेद्द्वहेऽपाम् ॥ ६७ ॥

तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैला-
स्पृक्प्रियङ्गुनलिकाम्बुशिलाजैः ।
लोहितानलदलोहसुराह्वै-
कोपनामिशितुरुक्कनतैश्च ॥ ६८ ॥

तुल्यक्षीर पालिकैस्तैलपात्रं
सिद्धं कृच्छ्रान् शीलितं हन्ति वातान् ।
कम्पाक्षेपस्तम्भशोषादियुक्तान्
गुल्मोन्मादौ पीनैसं योनिरोगान् ॥ ६९ ॥

स०-सहाचरस्य मूलशाखान्वितस्य तुला समेता दशमू-लाच्च तुला शतावय्या पलानि पञ्चाशत् जलस्य चतुर्दोणे पादा-वशेष विपचेत् । तस्मिन् पादावशेषे सेव्यादिभि पालिकैस्तैला-ढक तुल्यक्षीर सिद्ध शीलित कृच्छ्रान् मारुतान् कम्पादियुतान् गुल्मादींश्च हन्ति । खागताशालिन्यौ वृत्ते ।

सहाचरतुलायास्तु रसे तैलाढकं पचेत् ।
मूलकल्कादशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ७० ॥
अथवा नतषड्वन्थास्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ।
सैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचन्दनात् ॥ ७१ ॥
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं क्षिपेत् ।
भेडस्य सम्मतं तैलं तत्कृच्छ्रान्निलामयान् ॥ ७२ ॥
वातकुण्डलिकोन्मादौ गुल्मवध्मादिकान् जयेत् ।

स०-सहाचरतुलाया काथे तैलाढक पचेत् । मूलकल्काद-शपलानि क्षीर तैलचतुर्गुणं दद्यादित्येव पाक । अथवा सहाच-रतुलाया काथे नतादिभि सिद्धेऽस्मिन् तैले शर्करारजसोऽष्टा-दशपलानि क्षिपेत् । एतच्च भेडाख्यस्य महर्षे सम्मत दारु-णान् वातरोगान् वातकुण्डलिकादींश्च जयेत् ।

बलार्शतं छिन्नरुहापादं रास्नाप्रभागिकम् ॥ ७३ ॥
जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ।
दधिमस्तिवक्षुर्निर्यासशुकैस्तैलाढकं समैः ॥ ७४ ॥
पचेत्सार्जपयोर्धाशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ।
शठीसरलदावैलामज्जिष्ठागुरुचन्दनैः ॥ ७५ ॥

१ 'तुल्य क्षीर' अ स मू । २ 'पार्तियु' स मू । ३ 'न-सान् यो' स स । ४ 'याश्च र' स च । ५ "मूलकल्कादश-पलमित्यनेन सहाचरमूलादेव दशपल कल्को देय, जतूकर्णे त्वत्र मूलकस्यैव कल्क उक्त ।" इति चक्र । ६ 'यान् ।' 'नान् ।' अ इ । ७ 'दभूतापसारवध्मं च । गुल्महृद्गोगदुर्नामयोनि-रोगाश्च नाशयेत् ॥' स.ड । ८ "शत-पलशतमित्यर्थ । निर्या-स-स्वरस ।" इतीन्दु । "साजपयोर्धाशमिति छागक्षीरार्ध-युक्तम् ।" इति चक्र । ९ 'दशभाग' स च ।

पद्मकार्तिवलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ।
 यष्ट्याहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ ७६ ॥
 पैलाशरंसकस्तूरीनलिकाज्जातिकौशकैः ।
 स्पृकाकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ॥ ७७ ॥
 त्वक्कुन्दरुक्कपूरतुंरुक्कश्रीनिवासकैः ।
 लवङ्गनखकङ्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ॥ ७८ ॥
 स्थौणेयतगरध्यामवचामदनैकप्लवैः ।
 सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ ७९ ॥
 पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितम् ।
 कासं श्वासं ज्वरं छर्दि मूर्च्छां गुल्मक्षतक्षयान् ॥ ८० ॥
 स्त्रीहृशोषावपसारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ।
 बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ॥ ८१ ॥

स०-बलाया शत, गुडूच्या पञ्चविंशतिपलानि, राज्ञाया सार्धानि द्वादशपलानि, एतच्च जलाढकशते पक्वाऽऽढकमात्रस्थिते काये दध्यादिभिस्तुल्यैस्तैलाढकमजाक्षीरसार्धाढक शब्दादिभिः पलोन्मितैः पचेत् । कटुफल-लघुकङ्कोलकम् । प्लव-कुटन्नट । अवतारिते चास्मिन् पत्रकल्कं दद्यात् । अनन्तरमेतत्तैलं विधिना प्रयोजितं कासादीन् हन्ति । एतद्वलातैलं श्रेष्ठं गर्भव्यापदुक्ताद्वलातैलात् । तथा वातरोगघ्नम् ।

पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यञ्जने च
 स्नेहाः काले सम्यगेते प्रयुक्ताः ।
 दुष्टान् वातानाशु शान्तिं नयेयु-
 र्वन्ध्या नारीः पुत्रभार्जश्च कुर्युः ॥ ८२ ॥

स०-एते-पूर्वोक्ता स्नेहा, पानादिषु काले-अवसरे, प्रयुक्ता दुष्टान् वातान् द्रागेव शमयेयुः । वन्ध्याश्च नारी पुत्रभाजो विदधुः । शालिनीवृत्तम् ।

१ 'तिविषामु' स च । २ 'शूर्पपर्ण्यौ-मुद्गमाषपर्ण्यौ । न-लिका-स्वनामख्याता । कटुफला-लताकस्तूरी, अन्ये सुगन्धि दक्षिणापथप्रसिद्ध पञ्च(द्व)लमाहुः । पत्रकल्कमिति सुगन्धित्वादस्य तैलस्य गन्धशास्त्रपरिभाषया पत्रकल्को देय इत्युच्यते । गन्धशास्त्रे च- 'चूर्णस्वरसपुष्पाणां सिद्धशीतेऽवतारिते । दीयते गन्धवृद्धिं पत्रकल्को मनीषिभिः ॥' इति । तेनात्रकर्पूरादिपत्रकल्कोऽवतारिते एव देयः ।" इति चक्र । "पलाश-पत्रकम्, तच्च तमालम् । रसो-बोल । नलिका-विद्रुमलता । जातिकौशक-जातिपत्री । स्पृका-ब्राह्मी । कटुफल-कर्कोटफलम् । अम्बु-बालकम् । तुल्य-तुल्य ।" इतीन्द्र । ३ 'कोषकै' स च । ४ 'जातिका कटुफ' अ. इ. स मू । ५ 'नपल्लवैः' अ स च । ६ 'योजयेत् ।' स च । ७ 'र मूर्च्छां छर्दिं तृष्णा क्षतं क्षयम् ।' स च । ८ 'कदशमा' ट. । ९ 'ज प्रकुर्युः' अ. इ. ।

स्नेहस्वेदैर्द्रुतः स्नेहमा यदा पक्काशये स्थितः ।
 पित्तं वा दर्शयेद्रूपं वस्तिभिस्तं विनिर्जयेत् ॥ ८३ ॥
 इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
 यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां चतुर्थे चिकित्सित-
 स्थाने वातव्याधिचिकित्सितं नाम
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

स०-स्नेहस्वेदैश्च यदा कफो द्रुतो-द्रवत्व प्राप्त, पक्काशयस्थो रूपं दर्शयेत्, अथवा पित्तं रूपं दर्शयेत्, त-कफं पित्तं वा, वस्तिभिर्विनिर्जयेत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
 टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सित-
 स्थाने वातव्याधिचिकित्सितं नाम एक-
 विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं वातरक्तचिकित्सितमारभ्यते । यतो वातशो-
 णिताख्यो व्याधिः प्रायो वातव्याधिरेव । शोणितयुक्तेन वायुना
 कृतत्वाद्बहुवक्तव्याच्च पृथगस्योपदेशः, इत्यत आह—
 अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
 अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥ १ ॥

स०-वातशोणितिनो नरस्य स्निग्धस्य सतो बहून् वारान्
 लोहितमल्पाल्पं हरेद्वातकोपभयात् । अत एवाह,—पालयन्
 वायुम्, तथा यथादोष-दोषानतिक्रमेण, तथा बलानतिक्रमेण ।
 यथादोषमित्युपलक्षणार्थम्, दूष्यायनतिक्रमेणापि
 रक्तं हरेत् ।

रुग्नागतोददाहेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।
 शृङ्गुतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दूयनान्वितम् ॥ २ ॥
 प्रच्छानेन सिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजत् ।

स०-रुग्नागादिषु सत्सु जलौकोभी रुधिरं हरेत् । चिमि-

१ 'केनचित् प्रकारेण श्वेतमूत्रपुरीषादिना स्वरूपं दर्शयेत् ।
 त-स्नेहमाणं पित्तं वा मिश्रं वा ।' इतीन्द्र । २ 'शय स्थि' अ ।
 ३ इदं वातशोणितचिकित्सितं चरके चि० २९ अध्याये, सुश्रुते चि०
 ५ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे चि० २४ अध्याये चास्ति वर्णितम् ।

चिमाद्यन्वित रक्त शृङ्गमुम्बैर्हरेत् । देशादेशान्तर गच्छदसृक्
प्रच्छानेन सिरया वा हरेत् ।

अङ्गलानौ तु न स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ॥ ३ ॥

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुसिरामयान् ।

ग्लानिमन्यांश्च वातोत्थान् कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥ ४ ॥

स०-अङ्गलानौ तु सत्या न स्राव्य स्यात् । तथा रुक्षे
वातोत्तरे च यद्रक्त तदपि न स्राव्यम् । रुक्षे सति वातचिकि-
त्सित सेवेत । ननु, कस्माद्रक्तस्रावो न विधीयते ? इत्याह-
वायुरसृक्क्षयाद्रम्भीरशोफादीन् कुर्यात् ।

विरेच्य, स्नेहयित्वा तु स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

स०-विरेचनयोग्य पुरुष स्नेहयित्वा विरेचनद्रव्यै स्नेह-
युक्तैर्विरेचनीय ।

वातोत्तरे वातरक्ते पुराणं पाययेद्वृतम् ॥ ५ ॥

स०-वाताधिके वातरक्ते पुराण घृत पाययेत् ।

श्रावणीक्षीरकाकोलीक्षीरिणीजीवकैः समैः ।

सिद्धं सर्षभकैः सर्पिः सक्षीर वातरक्तनुत् ॥ ६ ॥

स०-श्रावण्यादिभिः ऋषभकयुक्तैः कल्कीकृतैः सिद्ध घृत
दुग्धयुक्तं वा वातशोणितहृत् ।

द्राक्षामधूकवारिभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ।

घृतं पिबेत्तथा क्षीरं गुडूचीखरसे शृतम् ॥ ७ ॥

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छितम् ।

स०-द्राक्षामधूकयोः काथे सिद्धं वा घृतं सशर्करं पिबेत् । क्षीर
च गुडूचीखरसे कथितं पिबेत् । तैलादि वा सम्मिश्रितं पाययेत् ।

बलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ॥ ८ ॥

इयामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ।

स०-बलादिभिः शृतं पयो वातरुजानाशनं स्यात् ।

धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ॥ ९ ॥

स०-धारोष्णं क्षीरं गोमूत्रयुक्तं वा दोषानुलोमनं स्यात् ।

पैत्ते पक्त्वा वरीतिकापटोलत्रिफलामृताः ।

पिबेद्वृतं वा क्षीरं वा स्वादुतिक्तकसाधितम् ॥ १० ॥

स०-पैत्ते-पित्ताधिके वातशोणिते, शतावर्यादीन् पक्त्वा
पिबेत् । स्वादुतिक्तद्रव्यैः साधितं घृतं क्षीरं वा पिबेत् ।

क्षीरेणैरण्डतैलं च प्रयोगेण पिबेन्नरः ।

१ “अङ्गलानाविति अङ्गशोषे” इति चक्र, “काश्ये” इति
शिवदास । २ “ङ्गलानौ” इति स मू, ट । ३ “रुक्षं वातोत्तरं च”
अ इति स मू, ट । ४ “भिः कल्की” ट । ५ “द्राक्षामधूकतोयाभ्या-
मित्यत्र द्विवचनसामर्थ्यात् प्रत्येकं घृतम् ।” इति जेजुट । ६ “स-
सितोपलमिति प्रक्षिप्तशर्करम् ॥ धारोष्णमिति दोहकालधारापतित-
मग्नियोगादिना उष्णीभूतम् । मूत्रं चात्र क्षीरसमम् ॥ प्रयोगेणेत्यभ्या-
सेन ।” इति चक्र । ७ “वा” स. च. ।

बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥ ११ ॥

स०-बहुदोषो नरो विरेकार्थमेरण्डतैलं क्षीरेण पिबेत् ।
जीर्णे तस्मिन् क्षीरौदनाशी स्यात् ।

कषायमभयानां वा पाययेद्वृतभर्जितम् ।

क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ १२ ॥

स०-अथवा, हरीतकीनां काथं घृतभर्जितं पाययेत् । त्रि-
वृतामूलचूर्णं क्षीरानुपानं द्राक्षारसेन वा पाययेत् ।

निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरैर्बस्तिभिः ।

न हि बस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ॥ १३ ॥

विशेषात्पायुपाश्वोरुपर्वास्थिजठरार्तिषु ।

स०-अथवा तस्य-वातरक्तवतो, मलं क्षीरबस्तिभिर्घृता-
न्वितैर्निर्हरेत् । यस्माद्बस्तिस्तुल्यं नान्यद्वातरक्तचिकित्सितमस्ति ।
विशेषेण पाय्वादिपीडासु बस्तिर्हित ।

मुस्ताधारीहरिद्राणां पिबेत्काथं कफोल्बणे ॥ १४ ॥

सक्षौद्रं त्रिफलाया वा गुडूची वा यथैतथा ।

स०-मुस्तादीनां काथं माक्षिकान्वितं कफोत्तरे वातशो-
णिते पिबेत् । त्रिफलाया काथं वा समाक्षिकं पिबेत् । सर्वेण
प्रकारेण गुडूची वा पिबेत् ।

यथार्हस्नेहपीतं च वामितं मृदु रूक्षयेत् ॥ १५ ॥

स०-यो यस्याहं स्नेहस्तं पीतवन्तं कृतवमनं च मृदु
रूक्षयेत् ।

त्रिफलाव्योषपत्रैलात्वक्क्षीरीचित्रकं वचाम् ।

विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमंशां वृषकं त्वचम् ॥ १६ ॥

ऋद्धिं लाङ्गलिकीं चव्यं समभागानि पेषयेत् ।

कल्ये लिप्त्वाऽऽयसीं पात्रीं मध्याह्ने भक्षयेदिदम् १७
वातास्त्रे सर्वदोषेऽपि परं शूलान्विते हितम् ।

स०-त्रिफलादीनि समाशानि जलेन पेषयेत् । पिष्ट्वा च
प्रभाते लौहीं पात्रीं लिप्त्वा मध्याह्ने इदं भक्षयेत् । एतच्च
वातरक्ते सर्वदोषेऽपि परं शूलयुक्ते हितम् ।

१ ‘ममृतानां’ स च । २ ‘क्षीरप्रधानो बस्ति क्षीरबस्ति ।’
इति चक्र. । ३ ‘मू. बस्तिवङ्गुणपाश्वोरु’ स च । ४ ‘मुस्ताद्राक्षा-
हरिद्राणां’ इति पाठो अ इति पुस्तकयोः । पूर्वमुद्रितपुस्तकेषु चोप-
लब्धोऽपि चरकमुश्रुतसङ्ग्रहवृन्दचक्रदत्ताद्यसम्मतत्वादयुक्तं प्रति-
भाति । ५ गुडूची यथातथा-“गुडूच्या स्वरसं कल्कं चूर्णं वा
काथमेव वा ।” इति वृन्द । ६ ‘थाबलम् ।’ अ । ‘थाय-
थम् ।’ इ । ७ ‘लोमंशं’ इ । ‘रोमंशं वृषकत्वचम्’ स च. ।
“रोमंश-कासीसम्” इति चक्र । ८ ‘तामलकी’ स च ।
९ ‘कल्ये लिप्त्वा मध्याह्ने भक्षयेत्ततः ॥ वर्जयेद्दधि-
शुक्तानि क्षारं वैरोधिकानि च । वातास्त्रे’ स च. । १० ‘लोह-
पात्रं लि’ ट ।

कोकिलाक्षकनिर्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ॥ १८ ॥
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति ।

स०-कोकिलाक्षकभोजिना कोकिलाक्षककाथ पीतो वात-
रक्तं शमयति । कृपाभ्यासं क्रोधं यथा ।

पञ्चमूलस्य धात्र्या वा रसैर्लेलीतकीं वसाम् ॥ १९ ॥
खुडं सुरुढमप्यङ्गे ब्रह्मचारी पिबन् जयेत् ।

स०-पञ्चमूलस्य रसैरामलकरसैर्वा लेलीतकीं वसा ब्रह्म-
चारी पिबन् शरीरे खुडं सुस्थिरीभूतमपि जयेत् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टं कर्म

स०-इति-एव, आभ्यन्तरं कर्म-चिकित्सितमुक्तम् ।

बाह्यमतः परम् ॥ २० ॥

स०-अतः परं बाह्यं कर्मोच्यते ।

आरनालाढके तैलं पादसर्जरसं शृतम् ।
प्रभूते खजितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ २१ ॥

स०-काञ्जिकस्याढके तैलं चतुर्थभागसर्जरसं पक्वं प्रभूते
जले मथितं परं ज्वरदाहार्तिनुत् ।

समधूच्छिष्टमञ्जिष्ठं ससर्जरससारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तं रुजापहम् ॥ २२ ॥

स०-पूर्वोक्तं तैलं पक्वं सह मधूच्छिष्टमञ्जिष्ठासर्जरससा-
रिवाभिरावापरुपाभिर्वर्तते यत्तदेवभूतं सत्पिण्डतैलमुच्यते ।
तच्चाभ्यङ्गाद्वातरक्तं रुजापहम् ।

दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ २३ ॥

स०-दशमूलेन क्षीरं सिद्धं शीघ्रमेव शूलहृत्, परिषेकेणेत्य-
र्थादवगम्यते । अत एवाह-परिषेकोऽनिलप्राये । तथैव कोष्णेन
सर्पिषा-घृतेन, हितम् ।

स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं कोष्णेर्दाहे तु शीतलैः ॥ २४ ॥

१ 'कभक्षिणा ।' अ । २ लेलीतकीवसा-गन्धक, विस्तर-
श्चास्य ७१२ पृष्ठे चतुर्थटिप्पण्या द्रष्टव्य । ३ अस्याग्रे "त्रि-
फलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके । षोडशैव पलान्यत्र
प्रक्षिपेच्छुद्धगुग्गुलो ॥ १॥ ततस्तस्मिन् घनीभूते कल्कीकृत्य
द्विकार्षिका । पथ्याविडङ्गकटुका गुडूची पलसम्मिता ॥ २ ॥
कर्षांशे त्रिवृता दन्ती, खादेदिष्टानुपानत । विविधमपि
धातरक्तं सुतशुष्कस्फुटितमपि हन्ति ॥ ३ ॥ व्रणकासकुष्ठ-
गुल्मश्चयथूदरपाण्डुमेहमर्शसि । अभिभूय जरादोषं करोति
कैशोरकं कायम् ॥ ४ ॥' इति इ पुस्तकेऽधिकाश्चत्वारः श्लोकाः ।
'४ 'यत्र तदेव' ट । ५ 'स्नेहैर्मधुरसिद्धैरिति जीवनीयसिद्धस्नेहः ।'
इति चक्र ।

स०-अथवा स्तम्भादिभिरार्तं नरं चतुर्भिर्मधुरद्रव्यसाधितै
स्नेहैः कोष्णैः परिषेचयेत् । दाहे पुनस्तैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

तद्वद्रव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।

स०-अथवा, गव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः कोष्णै
स्तम्भाक्षेपकशूलार्तं तद्वत्-प्राग्वत्, परिषेचयेत् । दाहे पुनरे-
तैरेव शीतैः परिषेचयेत् ।

निःक्राथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा लघोः ॥ २५ ॥

स०-जीवनीयानां द्रव्याणां निःक्राथैर्लघोर्वा पञ्चमूलस्य
काथैः कोष्णैः स्तम्भाद्यार्तं परिषेचयेत् । दाहे तु शीतलैः ।

द्राक्षेश्वरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्जिकम् ।

सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्भश्च शस्यते ॥ २६ ॥

स०-दाहे द्राक्षारस इक्षुरस मद्यानि दधिमस्त्वम्लकाञ्जिक
सेकार्थं शस्यते । तथा, तण्डुलाम्भं क्षौद्राम्भं शर्कराम्भश्च
सेकार्थं शस्यते ।

प्रियाः प्रियंवदा नार्यश्चन्दनार्द्रकरस्तना ।

स्पर्शशीताः सुखस्पर्शां घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥ २७ ॥

स०-नार्यं प्रिया-वल्गुभा, प्रियवचसश्चन्दनेनार्द्रां करा
स्तनाश्च यासां ता एवविधा स्पर्शेन शीता सुखस्पर्शाश्च दाह
[रुज] क्लमं च घ्नन्ति ।

सरागे सरुजे दाहे रक्तं हृत्वा प्रलेपयेत् ।

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठादार्वाभधुकचन्दनैः ॥ २८ ॥

सितोपलैर्कासकुमसूरोशीरपद्मकैः ।

लेपो रुग्दाहवीसर्परागशोफनिवर्हणः ॥ २९ ॥

स०-दाहे सरागे सरुजे सति रक्तं हृत्वा प्रपौण्डरीकादिभि-
र्लेपं कार्यम् । स च लेपो रुग्दाहादिनिवर्हणः । दार्वा-दारुह-
रिद्रा । मधुक-यष्टीमधु । सितोपला-शर्करा । एरकासक्तु-एर-
कावीजसक्तु ।

वातघ्नैः साधितः स्निग्धः कृशरो मुद्रपायसः ।

तिलसर्षपपिण्डैश्च शूलघ्नमुपनाहनम् ॥ ३० ॥

स०-कृशर-तिलमुद्रादिकृतो, वातघ्नैः साधितो मुद्रपा-
यसो-मुद्रक्षीरे यो मिश्रितः, तिलसर्षपपिण्डैश्चैतदुपनाहनं
शूलघ्नम् ।

औदकप्रसहानूपवेसवाराः सुसंस्कृताः ।

जीवनीयौषधैः स्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ ३१ ॥

१ 'काथैर्वा जीव० वा मिषक् ।' स च । २ 'क्तं विज्ञाव्य
ले' 'क्तं मुक्त्वा प्र' म च । ३ 'ससितोपलकासेक्षुमसूरैरक-
सक्तुभिः ।' इति पूर्वमुद्रितपुस्तकस्य पाठो चरकसङ्ग्रहाद्यसम्मत-
त्वादयुक्तं प्रतिभाति । ४ 'एरका-होगल ।' इति चक्र । ५ 'पि-
ण्डश्च' इ । 'पण्डैर्वाऽप्युपनाहो रुजापहः ।' स च । ६ 'क्षीरैर्वा
मिश्र' ट । ७ 'पिण्डश्च । एत' ट । ८ 'पथ्यस्नेह' इ ।

स्तम्भतोदरुगायामशोफाङ्गग्रहनाशनाः ।

जीवनीयौषधैः सिद्धा सपयस्का वसाऽपि वा ॥३२॥

स०-औदकाद्या जीवनीयौषधे साधिता. स्नेहयुक्ता सुस-
स्कृता उपनाहेन स्तम्भादिनाशना स्यु । अथवा, औदकादीना
वसा जीवनीयौषधे सिद्धा सपयस्का स्तम्भादिनाशना स्यात् ।

घृत सहचरान्मूलं जीवन्ती छागलं पयः ।

लेपः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टा. पयसि निर्वृताः ॥३३॥

स०-सहचरजीवन्तीमूलकल्को घृतच्छागपयोमिश्रो लेप
उपयोगी भवति । पिष्टास्तिला भृष्टा-भर्जिता, पयसि-क्षीरे,
निर्वृता-प्रक्षिप्ता, तद्वत्-प्राग्वत् प्रलेपे योज्या ।

क्षीरपिष्टंशुमां लेपमेरण्डस्य फलानि वा ।

कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वा वाऽनिलेऽधिके ॥३४॥

स०-क्षुमा-अतसी, क्षीरेण पिष्टामधिकेऽनिले शूलनिवृ-
त्त्यर्थं लेप कुर्यात् । यद्वा, एरण्डस्य फलानि क्षीरपिष्टानि शूल-
निवृत्त्यर्थं लेपं कुर्यात् । यद्वा, शतपुष्पा क्षीरे पिष्टा शूलनिवृ-
त्त्यर्थं लेप कुर्यात् ।

मूत्रक्षारसुरापकं घृतमभ्यञ्जने हितम् ।

स०-मूत्रादिभि सिद्ध घृतमधिकेऽनिलेऽभ्यञ्जने हितम् ।

सिद्धं समधु शुक्तं वा सेकाभ्यङ्गे

स०-शुक्त-चुक, सिद्ध समाक्षिक सेके परिषेकेऽभ्यङ्गे च
हितम् ।

कफोत्तरे ॥३५॥

गृहधूमो वचा कुष्ठं शताह्वा रजनीद्वयम् ।

प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते

स०-कफोत्तरे वातरक्ते गृहधूमादिप्रलेपो हितो भवति ।
शताह्वा-शतपुष्पा । रजनीद्वय-हरिद्रे द्वे ।

वातकफोत्तरे ॥ ३६ ॥

मधुशिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।

स०-वातकफोत्तरे वातरक्ते मधुशिग्रोर्बीज काञ्जिकसंयुक्त
तद्वत्-प्रलेपे हितम् ।

मुहूर्तलिप्तमम्लैश्च सिञ्चेद्वातकफोत्तरे ॥ ३७ ॥

स०-वातकफोत्तरे वातरक्ते मुहूर्तलिप्तमम्लैर्देव काञ्जिकपि-
ष्टमधुशिग्रुबीजेन लिप्तमम्लै-शुकादिभि, सिञ्चेत् ।

१ “पयसि निर्वृता इति क्षीरे निर्वापिता ।” इति चक्र ।
२ ‘घृमुमाले० नि च ।’ स च । ‘पिष्टामुमा’ इति कचित् ।
३ ‘उमा’ ट. । ४ ‘मुस्तक्षारसितापक’ इति कचित् । ५ ‘क्त
स्यात्सेका’ स च । ६ ‘काभ्यङ्ग. क’ इ. । ‘सेकेऽभ्यङ्गे’ इति
कचित् । ७ ‘हूर्त लि’ स च ।

उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।

स०-उत्तानं वातरक्त लेपादिभिराचरेत्-चिकित्सेत् ।

विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ३८ ॥

स०-गम्भीर वातशोणित विरेकादिभिराचरेत् ।

वातश्लेष्मोत्तरे कोष्णा लेपाद्यास्तत्र शीतलैः ।

विदाहशोफरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥ ३९ ॥

स०-वातश्लेष्मोत्तरे उत्ताने वातशोणिते लेपाद्या कोष्णा
हिता । तत्र-तस्मिन् वातश्लेष्मोत्तरे, शीतलैर्लेपनै स्तम्भनात्
विदाहादीना विवृद्धिर्भवति ।

पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ।

उष्णैः श्लोषोषरुग्नागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ ४० ॥

स०-वातरक्ते पित्तरक्तोत्तरे हिमा शीता लेपादयो हिता ।
तत्र पित्तरक्तोत्तरे वातरक्त उष्णैर्लेपै श्लोषादयो भवन्ति ।

मधुयष्ट्या. पलशतं कषाये पादशेषिते ।

तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ ४१ ॥

स्थिरातामलकीदूर्वापयस्याभीरुचन्दनैः ।

लोहहंसपदीमासीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ ४२ ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीशतपुष्पार्द्रिपद्मकैः ।

जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ४३ ॥

प्रपौण्डरीकमञ्जिष्ठासारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।

चतुष्प्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ ४४ ॥

स०-मधुयष्ट्या पलशत काथकल्पनया कथित तस्मिन्क-
षाये पादशेषिते चतुर्भागावशिष्टे तैलस्याढकं समक्षीरमाढकप्र-
माणेन क्षीरेण तुन्य स्थिरादिभि. पलोन्मितै कल्कीकृतैर्युक्तं
पचेत् । ततैल चतुष्प्रयोग-पाने नस्येऽनुवासने बस्तौ च
योजित, वातासृगादीनामर्तिनुद्भवेत् । स्थिरा-शालपर्णी ।
तामलकी-भूधात्री । पयस्या-अर्कपुष्पी । अभीरु-शतावरी ।
लोह-अगरु । हंसपदी-कीटमारी । मधुपर्णी-गुडूची । ऐन्द्री-
विशाला । वितुन्नक-परिपेलवम् ।

१ ‘बाह्यमाले’ स द्व । २ ‘नैरान्तर’ स द्व । ३ ‘त्तरे
वात’ ट । ४ ‘शतात् क’ स स । ‘ध्यास्तुलायास्तु क’ स च ।
५ ‘तै ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापयस्यागुरुचन्दनै । स्थिराहस’
स द्व स च । ६ “वितुन्नक-धातकीफलम् । चतुष्प्रयोग-पानन-
स्याभ्यञ्जनसेकप्रयोगम् ।” इतीन्द्र । “वितुन्नक-धान्यकम् ।
चतुष्प्रयोगादिति पानाभ्यङ्गवस्तिनस्यप्रयोगात् ।” इति चक्र ।
७ ‘योगात्तद्वन्ति तैल मारुतशोणितम् ॥ सोपद्रव साङ्गशूलं
सर्वगात्रानुग तथा । वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्ण-
कृत् ॥’ अ स च । ८ परिपेलव-“कूटन्नटम्” इत्येष, “क्षुद्र-
मुस्ता” इति हेमाद्रि (ह स अ १५।२६) ।

बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं पचेत् ।
सहस्रशतपाक तद्वातासृग्वातरोगनुत् ॥ ४५ ॥
रसायनं मुख्यतममिन्द्रियाणा प्रसादनम् ।
जीवनं बृहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषनाशनम् ॥ ४६ ॥

स०-बलाकषायेण कल्केन च तैलं क्षीरेण सम तुल्य पचेत् । तत्-तैल, सहस्रपाक शतपाक वा वातशोणितवातरोगहरम् । तथा, मुख्यतम-श्रेष्ठम्, तद्रसायनमिन्द्रियाणा-चक्षु-रादीना, प्रसादन-प्रसादनकम् । जीवन-प्राणधारणम् । बृहण-उपचयकरम् । स्वयं-स्वरकरम् । शुक्रासृग्दोषाणा नाशनम् ।

कुपिते मार्गसरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
अतिवृद्ध्याऽनिले शस्तं नादौ स्नेहनबृहणम् ॥ ४७ ॥
कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वातशोणितिकं ततः ।
भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनम् ॥ ४८ ॥

स०-अनिले-वाते, मेदसोऽतिवृद्ध्या कफस्य वाऽतिवृद्ध्या मार्गसरोधात् कारणात् कुपिते स्नेहनबृहणमौषधमादौ न शस्तम् । तत्र-मेदसावृते कफावृते वा वाते, आढ्यवातोक्तं यच्चिकित्सितमुक्तं तत्कार्यम् । तत-अनन्तर, वातशोणितिकं स्नेहनं भेषजं कुर्यात् । यच्चापि रक्तस्य प्रसादनं तदपि कुर्यात् ।

वातशोणितचिकित्सितमुक्त्वा प्राणादिचिकित्सामाह—
प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथामयम् ।
यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्याद्यथाबलम् ॥ ४९ ॥

स०-प्राणादीना पञ्चाना युगपत्-तुल्यकाल कोपे, यथोद्दिष्ट-यथोक्तवातव्याधिचिकित्सानतिक्रमेण, यथामय-प्राणादिकोप-जनितरोगाद्यपेक्षया, यथासन्न-प्राणादीनामन्यतममासन्नमनति क्रम्य, यस्मिन्नेव रोगे य एव प्राणादीनामन्यतम आसन्नस्तेव चिकित्सेत् । यथाबल-बलानतिक्रमेण, प्राणादीनामन्यतमस्य

१ “बलाकषायेत्यादिनोक्तशतसहस्रपाके अत्यर्थपाकात् स्नेहक्षय पश्यन्त शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेणैकदैव पाक व्याख्यान-यन्ति, किन्तु तावती स्नेहमात्राऽत्र पक्तव्या या पाकोपक्षयेण नि शेषा न भवति, क्षीर चात्र स्नेहवर्धकमस्ति, तेन यथाश्रुतमेवात्राचार्यवचन प्रमाणमिति पश्याम । किञ्च प्रत्यासन्न एव पाके सद्रवे स्नेहकल्को-द्धरणमत्र कर्तव्यम् ।” इति चक्र । “दशपाकबलातैले बलाकाध-श्चतुर्गुण, चतुर्गुणक्षीरसाहचर्यात् । तैलमिदं यथोक्तमानेन द्रवेण कल्केन च दशवारान् पक्तव्यं वीर्योत्कर्षार्थम् । अनेन पाकेन स्नेह क्षयोऽप्यत्र नास्ति, क्षीरगतस्नेहेन न्यूनभागस्य पूरणात् । अयं च बहुपाकोपदेशः । प्रकृतिसमसमवेतव्याध्यभिप्रायेण ज्ञेयः । तेनान्य-त्रापि प्रकृतिसमसमवेते व्याधौ तैलादिपाकेष्वनुक्तोऽपि बहुधा पाको वीर्योत्कर्षार्थं युज्यते एव । विकृतिविषमसमवेते तु यथोद्दिष्टमेव कार्यम्, संयोगशक्तेरचिन्त्यत्वात् ।” इति शिवदासश्रीकण्ठौ ।
२ ‘क्षीरचतुर्गुणम् । दशपाक भवेदेतद्वातासृग्वातपित्तजित् ।’ चक्रवर्दी ।
३ ‘स शतवारं वा वाता’ स च । ४ ‘न श्रेष्ठत’ ‘नमिदं श्रेष्ठमि’ स च ।

बलिन पूर्वप्रतीकारं कुर्यात् । इत्येवमत्र भैषज्य-औषध, विकल्प्य-विकल्पनीय, स्यात्-भवेत् ।

नीते निरामतां सामे स्नेदलङ्घनपाचनैः ।
रुक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ ५० ॥

स०-सामे वाते स्नेदादिभिस्तथा रुक्षैः सेकलेपादिभिर्निरामता नीते पश्चात् केवलवातनुत्-शुद्धवातचिकित्सित, कुर्यात् ।

शोषाक्षेपणसङ्कोचस्तम्भस्वपनकम्पनम् ।
हनुसंसोऽर्दितं खाड्यं पाङ्गुल्यं खुडवातता ॥ ५१ ॥
सन्धिच्युतिः पक्षवधो मेदोमज्जास्थिगा गदाः ।
एते स्थानस्य गाम्भीर्यात्सिध्येयुर्यत्नतो नवाः ॥ ५२ ॥
तस्माज्जयेन्नवानेतान् बलिनो निरुपद्रवान् ।

स०-शोष-अङ्गशोष । आक्षेपण-आयाम । सङ्कोच-अङ्गावयवानाम् । स्तम्भो-दण्डवत् स्तब्धता । स्वपन-अचैत-न्यम् । कम्पन-वेपथु । हनुसंसो-हनुभ्रश । अर्दित-वायुना वक्रीकृत वक्रार्थम् । खाड्य-खज्जता । पाङ्गुल्य-पङ्गुता । खुड-वातो-वातशोणितम् । सन्धिच्युति-स्थानाङ्गश । पक्षवध-पक्षाघात । तथा, ये गदा-रोगा, मेदआदिस्थानस्था भवन्ति त एते स्थानस्य गाम्भीर्यभावेन जाता नवा-अचिरकालोत्पन्ना, यत्नत सिध्येयुः, बलिन पुंस । तस्मादेतान् शोषादीन् निरुप-द्रवान् [नवान्-] शीघ्रजन्मनो, जयेत्-चिकित्सेत् ।

वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियाम् ॥ ५३ ॥
व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ।
धन्वमांसं यवाः शालिर्विरेकः क्षीरवान् मृदुः ॥ ५४ ॥

स०-वायौ पित्तावृते व्यत्यासात्-पर्यायेण, शीतामुष्णा च क्रिया बहुश-शतशो, योजयेत् । तथा, जीवनीयं सर्पिस्तमातुरं पाययेत् । अत्र च पित्तावृते वायौ धन्वमांस-जाङ्गल पिशितं, योज्यम् । यवाः शालयश्च, तथा क्षीरवान्-क्षीरयुक्तो, मृदु-विरेको योज्यः ।

सक्षीरा वस्तयः क्षीरं पञ्चमूलबलाशृतम् ।
कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ॥ ५५ ॥

स०-अत्रापि पित्तावृते वायौ वस्तयः सक्षीरा योज्या । पञ्चमूल-महत्, तेन बलासहितेन शृत क्षीरं प्रयोक्तव्यम् । काले-यथावसरमनुवासनयोग्ये, मधुरौषधसाधितैस्तैलैरनुवासनं देयम् ।

यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलकषायेण वारिणा शीतलेन वा ॥ ५६ ॥

स०-मधुयष्टितैलेन बलातैलेन घृतेन क्षीरेण च सेचन

१ जीवनीय सर्पि-“दशमूलपुनर्नवद्वय” इत्यादिना सङ्ग्रहे (चि. अ. २४) उक्तम् । २ ‘यव’ स द्र. । ३ ‘तैलं म० धितम् ॥’ अ. इ. । ४ ‘च’ अ. इ. ।

हितम् । पञ्चमूलस्य कषायेण-कायेन, वा शीतलेन वारिणा पित्तवृते वाते सेचनं योज्यम् ।

कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ ५७ ॥
पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपज हितम् ।

स०-कफावृते यवान्नानि हितानि । जाङ्गला मृगा पक्षिणश्च तथा स्वेदा हिता । तीक्ष्णा निरूहा-आस्थापनविशेषाश्च । तीक्ष्ण वमन सविरेचन हितम् । पुराणं च सर्पिः, तिलसर्षपज च तैलं हितम् ।

संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ ५८ ॥

स०-कफपित्ताभ्यां द्वाभ्यां संसृष्टे वात आदावेव पित्तं विनिर्हरेत् । पश्चात् कफ वातयुक्तं जयेत् ।

कारयेद्रक्तसंसृष्टे वातशोणितिकी क्रियाम् ।

स०-रक्तसंसृष्टे वाते वातशोणितिकी क्रिया कारयेत् ।

स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितम् ॥ ५९ ॥

स०-मांसावृते स्वेदाभ्यङ्गरसाः क्षीरं स्नेहश्च यथा-योगमेतद्विहितम् ।

प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते भिषग्विहितम् ।

स०-आढ्यवाते-मेदसाऽऽवृते वायौ, प्रमेहघ्न मेदोघ्न वातघ्न च भिषग्विहित-औषध, विहितम् ।

महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्वोक्तं रेतसाऽऽवृते ॥ ६० ॥

स०-अस्थिमज्जस्थे वाते महास्नेहो-घृतमज्जावसातैलैः सिद्धो, यद्वा नारायणादिर्हितः । रेतसाऽऽवृते पूर्वोक्तं-वातव्याधौ शुक्र-स्थवातोक्तं (हृ चि अ २१।२०), विहितम् ।

अन्नावृते पाचनीय वमनं दीपनं लघु ।

स०-अन्नेनावृते पाचनीयमौषध वमनं हितम् । दीपनीय-आग्नेय, यदौषधं लघु च-प्रकृत्या, तत्सर्वं हितम् ।

मूत्रावृते मूत्रलानि स्वेदाश्चोत्तरवस्तयः ॥ ६१ ॥

स०-मूत्रेणावृते वाते मूत्रलानि-त्रपुसादीनि, स्वेदाश्चोत्तर-वस्तयो हिताः ।

एरण्डतैलं वर्चस्थे बस्तिस्नेहाश्च मेदिनः ।

स०-वर्चसाऽऽवृते वात एरण्डतैलं वस्तयश्च स्नेहाश्च मेदिनी हिताः ।

१ 'रसक्षीरस्नेहा मांसावृते हिताः ।' स च । २ 'हित' अ इ । ३ 'हित-चिकित्सितम् ।' ४ "आढ्यवात इति ज्ञेयं स कृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ।" (हृ नि अ १६।३६) । ५ "पूर्वोक्तं-शुक्रस्थवातोक्तं पुत्रकामीयोक्तं च ।" इतीन्द्र । ६ 'दिभिर्हि' ट । ७ 'दा उक्त' अ इ । 'दा-सोक्त' स मू, स च ।

अ० ९३

कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ॥ ६२ ॥
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मातरिश्चनि ।

स०-सर्वस्थानावृते मातरिश्चनि-वायौ, आशु-शीघ्रमेव, यदौषधं कफपित्तयोरविरुद्धं वातस्य चानुलोमनं तत्कार्यम् ।

अनभिष्यन्दि च स्निग्धं स्रोतसा शुद्धिकारणम् ॥ ६३ ॥

यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदुं कार्यं विरेचनम् ॥ ६४ ॥

रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।

शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलोः ॥ ६५ ॥

लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसितांशितः ।

स०-तस्मिन् सर्वधात्वावृते मातरिश्चनि यदनभिष्यन्दि स्निग्धं स्रोतसा यच्छुद्धिकरं तत्सर्वमन्नपानौषधं योज्यम् ।

यापनसज्ञा वस्तयो बाहुल्येन मधुराः सानुवासना-स्नेहवस्तयश्च,

हिताः । बलस्याधिक्यं प्रसमीक्ष्य-बुद्ध्या, मृदुं विरेचनं हितम् ।

सर्वेषां रसायनप्रयोगाणामुपयोगः प्रशस्यते । विशेषेण-अत्यर्थं,

शिलाजतुनः पयसा सह प्रयोगः प्रशस्यते । तथा शुद्धस्य

गुग्गुलो प्रयोगः, भार्गवो लेहो-ब्राह्मरसायनोक्तश्चयवनप्राशो वा,

तद्वदेकादशसितांशितो-ब्राह्मरसायनोक्तः (१), प्रशस्यते ।

अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ॥ ६६ ॥

वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनम् ।

स०-अपाने वायौ येन केनचिदावृते सर्वं भेषजं दीपन-अग्नेः, ग्राहि-सङ्ग्रहणं, वातस्यानुलोमनं मूत्राशयस्य-बस्ते, विशोधनं तत्सर्वं कार्यम् ।

इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ॥ ६७ ॥

प्राणादीनां भिषकुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ।

स०-इति-अनन्तरोक्तेन प्रकारेण, आवृतानां सङ्क्षेपतश्चिकित्सित-औषधं, प्रोक्तम् । यत् प्राणादीनां पञ्चानामावृतानां चिकित्सितं तत्-पूर्वोक्तं, भिषक् स्वयमेव वितर्क्य-विचार्य, कुर्यात् ।

उदानं योजयेद्दूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ ६८ ॥

१ 'ते त्वाशु' अ । 'ते चाशु' इ । २ 'दु वा स्रसन हितम् ।' स च । 'दु कायवि' इति कचित् । ३ 'लेहो वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरमुद्गरं । अभयामलकीयोक्तमेकादशसितांशितम् ॥' 'योक्तानेकादशमितांशन ।' स च । ४ 'चयवनो हि भार्गव उच्यते । उक्तं हि आयुर्वेदसमुत्थाने (च चि अ १ चतुर्थपादे श्लो ४३)-'भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।' इति ।" इति चक्र । ५ 'तासित ।' इ । 'ताशत' स स । ६ 'पानेनावृते' स च । ७ 'न यच्च पक्वाशयवि' स च । ८ 'णाद्याना' स इ । ९ 'उदानमित्यावृतं विज्ञेयम् ।' इतीन्द्र ।

समान शर्मयेद्विद्वान्निधा व्यानं तु योजयेत् ।
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ६९
स्व स्व स्थानं नयेदेव वृतान् वातान् विमार्गगान् ।

स०-उदानाख्य वायुमूर्ध्वमेव योजयेत्-यतोऽसौ सदेवो-
र्ध्वगामी, तथा प्रयतेत यथोर्ध्वगामी भवति । अपानाख्य
चानिलमनुलोमयेत्-अवोगतिर्ह्ययं सदेव समीरणस्तस्मादधोग-
मन यथाऽस्य सम्पद्येत तथा चिकित्सित कार्यमित्यर्थः । समा-
नाख्य वायु विद्वान् वेद्यो वातत्रैरौषधैः शमयेत् । अयमभिप्रायो
ग्रन्थकृत-किल नास्योर्ध्वगामिता नैवाधोगामिता यथा सम्प-
द्यते तथा चिकित्सितं हितम्, किं तर्हि स्वस्थानप्रतिपत्तिरे-
वेत्येव चिकित्सा कार्येति । व्यानाख्य तु वायु त्रिधा योजयेत्-
ऊर्ध्वाधोमध्यगमनं यथाऽस्य शरीरे सम्पद्यते तथा चिकित्सा
कार्येति । तथा, प्राणो वायुश्चतुर्भ्योऽपि-उदानापानसमान-
व्यानेभ्योऽपि, सर्वप्रयत्नन रक्ष्य-यथोदानादिभिर्नास्य बाधा
सम्पद्यते तथा चिकित्सा कार्येत्यर्थः । यतस्तस्य-प्राणस्य, स्थितौ
सत्या देहस्य-शरीरस्य, संस्थिति-जीवनं भवति, प्राणं विना न
जीवतीत्यर्थः । एव-अनेन प्रकारेण, वातान् विमार्गगानां वृतान्
स्व स्व स्थानं नयेत् ।

सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितम् ॥ ७० ॥
रसायनविधानेन लशुनो हन्ति शीलितः ।

स०-सर्वमेवावरणं वातानां पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं रसायन
विधिना शीलितो लशुनो हन्ति । एतेन पित्तरक्तसंसृष्टमावरणं
वर्जयित्वा सर्वावरणान्यन्यानि लशुनं केवलं एव निहन्ति ।

पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनम् ॥ ७१ ॥

स०-पित्तावृतं उदानादौ पित्तहरं पवनस्य चानुलोमनं हितम् ।

१ 'मयेच्च व त्रिधा' स च । २ 'व्यानं त्रिधा योजयेत्-ऊर्ध्व-
मधस्तिर्यक् च ।' इतीन्द्र । ३ 'त्रिधा-ऊर्ध्वमधो मध्ये' इति चक्र ।
४ 'च' अ इ स ह । ५ 'पि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्भुवा ।' स च ।

रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजम् ।
रक्तपित्तानिलहरं विविधं च रसायनम् ॥ ७२ ॥

स०-रक्तावृते तद्वत्-पित्तहरं तथैव मारुतानुलोमनं, हितम् ।
यच्च खुडोक्तं-वातशोणितोक्तं, भेषजं तथा पित्तरक्तानिलहरं च
हितम्, विविधं रसायनं च । विविधं-नानाप्रकारं, सर्वदोष-
दूष्यादिकं चालोक्य यथायोगं विधेयम् ।

यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चिकित्सितम् ।
आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ ७३ ॥

स०-इति-अनेन प्रकारेण, यथानिदानं-निदानानतिक्रमेण,
यथोद्देशस्तथा निर्देशः । अनया रीत्या सर्वमेव चिकित्सितं
निर्दिष्टम् । एतच्चायुर्वेदफलभूतं स्थानम्, एतदुपदेशेन सद्यो
ऽर्तिनाशनाद्वेतो ।

चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधम् ॥ ७४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया चतुर्थे चिकित्सित-
स्थाने वातशोणितचिकित्सितं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

स०-चिकित्सितादय औषधस्य पर्याया स्मृता इति ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया चतुर्थे चिकित्सितस्थाने
वातशोणितचिकित्सितं नाम द्वाविंशो-
ऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

१ 'लहितं वि' स ह । २ 'शनम् ।' अ इ ।

श्रीमद्वाग्भटविरचिते अष्टाङ्गहृदये कल्पसिद्धिस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्यया,
श्रीहेमाद्रिप्रणीतया आयुर्वेदरसायनाह्वया टीकया च
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशायनम । चिकित्सितस्थानादनन्तरं कल्पस्थानमार-
भ्यते, चिकित्सितस्थानस्य कल्पस्थानापेक्षत्वात् । तथा हि प्रा-
गभ्यगीष्ट (हृ चि अ १।८)—“तर्पणेन रसेनेक्षोर्मयै
कल्पोदितानि वा । वमनानि प्रयुज्जीत” इति । तदेवमाद्युपदे-
शात् सापेक्षत्वमस्य । तस्मात् कल्पस्थानमुच्यत इत्याह—
अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

*(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—वमन-ऊर्ध्वं मुखेन दोषहरणम्, तस्य *कल्प-क-
तपनं योजनमित्यर्थः । शेषमायुष्कामीया व्यायवद्व्याख्येयम् ।

आ० २०—श्रीगणेशायनम । अथ कल्पस्थानारम्भः । वमन-
कल्पं व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । अथ वमनकल्पः । तत्र
सङ्ग्रहे (क अ १)—“वमनद्रव्याणां मदनफलजीमूतकेक्ष्वा-
कुद्विकोशातकीकुटजफलानि श्रेष्ठानि । तेष्वपि मदनफलम् ।
दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां च प्राधान्यम् । दोषादी-
नामेव चातिबह्ववस्थाभेदाद्रमनादिषु कल्पनानां व्यापदा
साधनानां च यदसङ्ख्येयत्वं, अतो बुद्धिमता विकल्पमार्ग-
दर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ।” इति ।

प्राधान्याच्च वमनकल्पे मदनमेव शस्यत इत्याह—

अथ मदनकल्पः ।

वमने मदनं श्रेष्ठं, त्रिवृन्मूलं विरेचने ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥ १ ॥

१ ‘माद्योप’ ट । २ अथ वमनकल्पश्चरके क० १।२।३।४।५।६
अध्यायेषु, सुश्रुते सू० ४३ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० १ अध्याये
चास्ति वर्णितः । ३ ‘ऊर्ध्वमु’ ट । *४ “कल्पो—विधिर्योजना ॥
नित्य—सर्वदा सर्वेषु रोगेषु ॥ मृदुभूतानि—स्विन्नप्रायाणि । मध्विष्टग-
न्धानि—मध्विव शोभनगन्धानि ।” इति चन्द्र । ५ ‘मार्गप्रद’ स. ।

अ० ९४

स०—वमनविषये नित्यं मदनं श्रेष्ठम्, निरपायित्वादन्य-
द्रव्यविषयेऽपि वा तस्योपयोगात् सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वाच्च । ला-
घवमिच्छश्च तन्त्रकृदिदमवोचत्—‘त्रिवृन्मूलं विरेचने’ इति । यथा
मदनं वमने नित्यं श्रेष्ठं, तथा त्रिवृन्मूलं विरेचने, निरपायित्वा-
दिहेतुना । मदनं वर्जयित्वा व्याधिवशादन्यस्य—जीमूतादेः,
विशिष्टता । वक्ष्यति हि (श्लो १९)—“जीमूतं तु विशेषतः ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिर्ध्मादिरोगिणाम् ।” इति । एव त्रि-
वृन्मूलं वर्जयित्वा परस्य विरेचनद्रव्यस्य व्याधिविशेषेण विशि-
ष्टत्वम्, न तु त्रिवृन्मूलवत्सर्वत्रानिषिद्धप्रसरत्वं निरपायित्वं
च । तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू अ १३)—“त्रिवृत्सुखविरेच-
नानाम् ।” इति । तदेव वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिवृन्मूलं विरेचने
सर्वदेति स्थितम् ।

आ० २०—मदनत्रिवृतो श्रेष्ठत्वमाह—वमन इति । नित्य-
अव्यभिचारेण ।

फलानि नातिपाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाहि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ २ ॥

प्रमृज्य कुशमुत्तोल्या क्षिप्वा बद्धा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानु मुत्तोल्या धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३ ॥

मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्टानि गन्तेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ४ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीः ।

दधिमध्वाज्यपल्लैर्मृदित्वा शोषयेत्पुनः ॥ ५ ॥

ततः सुगुप्तं सस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

स०—अयंशब्दोऽत्र प्रस्तुतौ मदनस्य प्रस्तावे । मदनस्य

१ ‘मातिसारिणाम्’ ट न । २ ‘नि तानि पा’ अ आ इ क घ
ज न प चन्द्र । ३ ‘तान्यथ’ अरुण । ‘तानि च’ क । ४ ‘पू-
तोल्या’ ‘पूतली’ अ । ‘मूतोल्या’ ‘मूतली’ इ ई क न ।
‘मोतोल्या’ ‘मोतली’ चन्द्र । ५ ‘मद्येष्ट’ इति कश्चित् ।
६ ‘कृष्य विगते’ आ क । ‘कृष्य निर्गते’ ग घ ज न प ।
७ ‘गताष्टा’ इ । ८ “फलपिप्पलीरिति मदनफलमध्यगतानि
पिप्पलीसंस्थानानि बीजानि ।” इति चक्र । ९ ‘ध्वाम्बुप’ अ ।
१० ‘वे । तानि मद’ न ।

फलानि पाण्डूनि गृहीत्वा, न त्वतिपाण्डून्यतिक्रान्तपाकत्वात्, न चातिहरितान्यामत्वात् । कदाऽऽदाय ? प्रशस्तनक्षत्रे दिवसे । कस्मिन्नृतौ ? मध्ये श्रीमवसन्तयो । एतमुत्तुसन्वौ गृहीतानि प्रमृज्य-व्यपगतमलादिदोषाणि कृत्वा, कुशमग्न्या मुत्तोल्या-मूटिकाया, क्षिप्त्वा पुनरुपरिष्ठाद्वद्धा च ततो गोमयेन ता मुत्तोली लिम्पेत् । अनन्तर वान्यमध्ये निवापयेत्-स्थापयेत् । कुशाना समूहो रचनाविशेषनिष्पादिन कुशमुत्तोलीत्युच्यते । मृदुभूतानि तानि मणिष्ठगन्धानि-कदाचिन्मधुगन्धानि कदाचिदिष्ठगन्धानि, कुशवेष्टनादष्टाहेन ज्ञात्वा, अनन्तरमष्टाहेऽतिक्रान्ते कुशमुत्तोल्या निष्कृष्टानि-बहि कृतानि, अनन्तरमातपे शोषयेत् । तत-अनन्तर, तेषा-मदनफलाना, [सुष्ठु] शुष्काणा फलपिप्पलीरुद्धृत्य दविमवाज्यपल्लैर्मदित्वा-सङ्क्षुब्ध, पुनरातपे शोषयेत् । तत-अनन्तर, सुष्ठु गुप्त वारयित्वा कार्यशाले-वमनावसरे, ता प्रयोजयेत् ।

आ० २०-मदनसंस्कारमाह-फलानीति । फलानि-मदनफलानि । प्रमृज्य-विशोधय । कुशमुत्तोल्या-कुशमयरजुवेष्टनिकायाम् । ता च मुत्तोली रज्जुभिर्बद्ध्वा गोमयेन लेपयेत् । अनु-पश्चात्, धान्यराशौ निधापयेत् । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-“यवबुसमाषशालिब्रीहिकुलत्थमुद्गान्यतमराशौ” इति । ततोऽष्टाहे गते मृदुभूतानि मधुवदिष्ठगन्धानि कुशवेष्टनाभिष्कृष्य आतपे शोषयेत् । तत सुशुष्काणा फलपिप्पली-मज्जान, उद्धरेत् । ततो ध्यादिभिर्मर्दयेत् । तत पुन शोषयेत् । ततो गुप्त स्थापयेत् । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-“नव कलशमरजस्कमाकण्ठ पूरयित्वा” इत्यधिकम् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ६ ॥
शर्वरीं मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ।
कैर्बुदारस्य बिम्ब्या वा नीपस्य विदुलस्य वा ॥ ७ ॥
शणपुष्पाः सदापुष्पाः प्रत्यक्पुष्प्युदकेऽथवा ।
ततः पिबेत्कषायं तं प्रातर्मृदितगालितम् ॥ ८ ॥
सूत्रोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।

स०-अथ-अनन्तर, तत-पिप्पलीभ्यो, मात्रा-परिमाणं प्रायेण देशकालादिवशाद्वा मात्रा, विरुप्यानन्तर ता मात्रा जर्जरीकृत्य-सञ्चूर्ण्य, मधुयष्ट्यादीनामन्यतमस्य जले शर्वरी-सकला रात्रि, वासयेदभिषवणाय । तत-अनन्तर, [प्रातः] त

१ ‘मूतो’ ट । २ ‘न-गोपुरीषेण ता’ ट । ३ ‘कुशस’ ट । ४ ‘झाष-य’ घ अ प । ५ ‘जीमूतकस्य वि’ अ इ । ६ ‘नीपो-धूलीकदम्ब । सदापुष्पी-अर्को विरव च ।’ इतीन्दु । “सदापुष्पी-अर्कपुष्पिका” इति चक्र । “सदापुष्पी-अर्कस्तस्य मूलम्” इति डल्हण । “शणपुष्पी बृहत्पुष्पी सा चोक्ता शणपण्डिका । महाशणा माल्यपुष्पी वमनी कटुतिक्तका ॥” इति धन्वन्तरिनिघण्टु । “प्रातः-प्रत्युषसि ।” इति चन्द्र । ७ ‘पुष्पोद’ आ इ । ‘पुष्पोदकेन वा’ अ । ८ ‘यथा’ अ आ । ‘ततो व’ घ प ।

कषाय मृदितगालित पूर्व मृदित पश्चाद्गालित-वस्त्रपूत कृत्वा, सूत्रोदितेन विधिना-“श्वो वम्य” (सू अ १८।१२) इत्यादिग्रन्थोक्तेन, पिबेत् । [तथा-] एव कृते सति, तेन साधु वमेत् ।

आ० २०-मदनप्रयोगमाह-अथेति । तत-फलपिप्पलीभ्य, मात्रा-अन्तर्नखमुष्टि, यावद्वा साधु मन्येत । कोविदार-काञ्चनार । कैर्बुदार-श्लेष्मातक । बिम्बी-तुण्डिकेरी । नीप-कदम्बभेद । विदुलो-वेतस । शणपुष्पी-घण्टारवा । सदापुष्पी-वनकार्पासी । प्रत्यक्पुष्पी-अपामार्ग । तेन-तथा-कृतेन कषायेण, साधु वमेत् । अन्यथा त्वसाधु ।

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्तर्विद्रधीषु च ॥ ९ ॥
प्रच्छर्दयेद्विशेषेण यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

स०-विशेषेण श्लेष्मज्वरादिषु वमेत् । यावत्पित्तस्य दर्शनम् ।

आ० २०-श्लेष्मज्वरादौ विशेषमाह-श्लेष्मज्वरेति । श्लेष्मज्वरादिषु तु विशेषेण पुन पुनर्वामयेदापित्तदर्शनात् ।
फलपिप्पलिचूर्णं वा काथेन स्वेन भावितम् ॥ १० ॥
त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिवारिणा ।
पिबेज्ज्वरारुचिष्ठेवग्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ११ ॥

स०-अथवा मदनफलपिप्पलीचूर्णं स्वेन-फलपिप्पलीकाथेन, भावित त्रिभागत्रिफलाचूर्णान्वित कोविदारादिजलेन पिबेत्, ज्वरादिषूदरान्तेषु ।

आ० २०-वमनान्तरमाह-फलपिप्पलीति । स्वेन-फलपिप्पलिकाथेन । त्रिभाग-तृतीयभागतुल्य, समीलित त्रिफलाचूर्णं यस्मिन्तथा । ज्वरादिमान् पिबेत् । छेर्व-कफप्रसेक ।

पित्ते कफस्थानगते जीमूतादिजलेन तत् ।

स०-पित्ते कफस्थानगते सति ग्रन्थ्या(ज्वरा)दिमात्रस्तत्-मदनफल, जीमूतादिजलेन पिबेत् ।

आ० २०-वमनान्तरमाह-पित्त इति । कफस्थानगते पित्ते तत्-फलपिप्पलिचूर्णं, जीमूतादिजलेन पिबेत् । जीमूतादय-श्रेष्ठेषुक्ता ।

१ ‘अ तमुन्वमु’ क स मू । २ ‘अन्तनखमुष्टिमिति अन्तरीकृतनखमुष्टिपरिमाणम् । यावद्वा साधु मन्येतैत्यनेन मात्राया बलवो षादिभेदेनास्थिरत्वम् ।’ इति चक्र । “अन्तर्नखमुष्टिमिति नखाना मध्ये मुष्टि, न तु पारिभाषिक पलाभिधानम् ।” इति डल्हण । “अन्तनखा मुष्टिर्यस्मिन्, मुष्टौ नखानि न वृश्यन्ते ।” इतीन्दु । ३ ‘वम्येत’ क । ४ ‘ज्वरगरस्वेदग्र’ ई । ‘ज्वरगराष्टीव’ ग । ‘ज्वरगरष्टे’ घ च प । ‘चिष्टीव’ अ । ‘चिष्ट्वेवं ग्र’ आ । ५ ‘त त्रिभागेन त्रिफलायाश्चूर्णं दत्त्वा को’ न । ६ ‘समीलितत्रि’ क अ प । ७ ‘स्तथा’ क ग । ८ ‘ष्टीव’ ग अ । ९ ‘तत्-फलपिप्पलीचूर्णम्, जीमूतादिजलेन-जीमूतकेश्वाकुटिकोशातकी-कुटजफलनिर्यूहेण, पित्ते कफस्थानगते पिबेत् ।’ इति चन्द्र ।

हृदाहेऽधोऽस्यपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ॥१२॥
क्षैरेयी वा

स०-हृदयदाहेऽधो रक्तपित्ते [च] तस्य-मदनफलस्य, पि-
प्पलीभिः कथितं क्षीरं क्षैरेयी वा पिबेत् । तन्त्रान्तरे च क्षी-
रश्रपणविधिरुक्त-“द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीरात्तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वयि विधिः ॥” इति । अस्त्रपित्तं
इत्येतावत्युक्तं ऊर्ध्वगोभयगयोरस्त्रपित्तयोर्वमनायोग्यत्वादेवाधो-
ग्रहणे सिद्धे पुनरधोग्रहणं सुखतरप्रतिपत्त्यर्थम् । क्षैरेयीमिति
“क्षीराद्दृक्” इति टच्, “टिड्ढाण” इति ङीप् ।

आ० २०-अन्यदाह-हृदाह इति । फलपिप्पलीशृतं
क्षीरं क्षैरेयी वा हृदाहेऽधोऽस्यपित्ते च पिबेत् । क्षैरेयी-क्षीर-
पेयम् । क्षीरं च-तत्पिप्पलीशृतमेव । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-
“तस्य वा पयसः शीतस्य सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते
उरि कण्ठहृदये च तनुकफोपदिग्धे ।” इति

कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छृतक्षीरसम्भवम् ॥ १३ ॥

स०-कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु दध्युत्तर-दधिसरमेव हितम् ।
अथवा दधि हितम् । उभयमपि वमने हितं तच्छृतक्षीरसम्भ-
वम् । तच्छृत-मदनपिप्पलीशृतम् ।

आ० २०-अन्यदाह-कफच्छर्दिति । कफच्छर्द्यादिषु तु
तच्छृतक्षीरजं दधि दध्युत्तरं वा ।

फलादिकाथकल्काभ्यां सिद्धं तत्सिद्धदुग्धजम् ।

सर्पिः कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यदेहे च वामनम् ॥१४॥

स०-काथश्च कल्कश्च कायकल्कौ, फलादीनां-मदनफलजी-
मूतकेक्षवादीनां कायकल्कौ, ताभ्यां सिद्ध-पक्व, सर्पिः कफे-
नाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च वामनं हितम् । किम्भूतं सर्पिः ?
तत्सिद्धदुग्धजम्, -तैश्च-फलादिभिः शृत(सिद्ध), तत्सिद्धं च
तद्दुग्धं च, तस्मादुद्धृतम् ।

आ० २०-अन्यदाह-फलादीति । फलादीनि-श्रेष्ठत्वेनो-
क्तानि, तेषां काथं, तेषामेव कल्कं, तेषामेव क्षीराज्जातं सर्पिः,
एकत्र सिद्धं मन्दाग्नौ काश्यं च पिबेत् । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-
“फलमज्जचूर्णमिश्रेण वैऽऽरग्वर्ध्नादिद्रव्याणां गोप-
घोण्टाभूनिम्बबाणवर्जानां ससोमवल्कपञ्चकोलकानामन्यत-

१ ‘शेषं तच्छ्राव्यं क्षीरं’ ट । २ ‘भयायनमार्गयोर्वमना’ न ।
३ ‘उरसि कण्ठे हृ’ स स । ४ ‘हृदामये च तनुकफोपदेहे’
ष प । ५ ‘कफच्छर्द्या कफप्रसेके तमके च । श्लेष्मनिरसन हि कफप्र-
सेक । तमक-श्वास [विशेष] ॥ फलादीनां-फल्जीमूतकेक्षवाकु-
कोशातकीराजकोशातकीकुटजफलानां षण्णाम् । वामन-उर्ध्वनम् ।”
इति चन्द्र । ६ ‘च’ अ आ इ । ७ ‘सर वमने हि’ न । ८
‘तच्छृतात् क्षीरसम्भवात् । का’ न । ९ ‘पु तच्छीरं’ क ष ज प ।
१० ‘दध्युत्तरं दधिसरं दध्यग्रं कट्वरो दधिखेहः ।” इति हृदीपके ।
११ ‘शुष्कदेहे’ आ ई । १२ ‘तु’ ग । १३ ‘चारग्वं’ क ष
ज प । १४ ‘ग्वधेन्द्रवणा’ क । १५ ‘णां वो’ स द्व ।

मस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुञ्जीत । फलमज्जचूर्णमिश्रेण
वा रेणुकैलाशताम्बाकुस्तुम्बुरुतगरकुष्ठवक्चोरकमरुवकागुरु-
गुग्गुलुवालकश्रीवेष्टरुपरिपेलवमासीशैलेयकस्थोण्यकसुरसा-
पालेवतपूयशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतमस्य कषायेण सा-
धितामुक्कारिकामोदनं वा भक्षयेत् । फलपिप्पलीस्त्रसकषा-
यपरिपीतैर्वा तिलशालितन्दुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसा-
दिद्रव्यान्वतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शङ्कुलीरपूपानैन्यं वा भक्ष्यं सा-
धयित्वा भक्षयेत् ।” इति ।

स्त्रसं फलमज्जो वा भल्लातकविधिः शृतम् ।

आदर्वीलेपनात्सिद्धं लीङ्गा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ १५ ॥

तं लेहं भक्ष्यभोज्येषु तत्कषायाश्च योजयेत् ।

स०-फलमज्जो वा स्त्रसं भल्लातकविधानेन शृतं दवालेप-
यावत् पक्त्वा लीङ्गां सुखं वमेत् । तच्च लेहं भक्ष्यादिषु तथा
तस्य-मदनफलस्य, कषायान् योजयेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-स्त्रसमिति । भल्लातकविधि-उक्तो
रसायनेषु (ह उ अ ३९।७२) ।

वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जजः ॥ १६ ॥

निम्बार्कान्यतरकाथसमायुक्तो नियच्छति ।

वर्द्धमूलानपि व्याधीन् सर्वान् सन्तर्पणोद्भवान् १७

स०-मदनफलमज्जजो वा कषायो वत्सकादिगणप्रतीवापो
(ह सू अ १५।३३) निम्बार्कान्यतरकाथसमायुक्तो व्याधीन्
समूलानपि नियच्छति । कीदृशान् ? सन्तर्पणजान् ।

आ० २०-अन्यदाह-वत्सकादीति ।

राठपुष्पफलश्लक्ष्णचूर्णैर्माल्यं सुरुक्षितम् ।

वमेन्मण्डरसादीनां तृप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥ १८ ॥

एवमेव फलाभावे कल्प्यं पुष्पं शलाढु वा ।

इति मदनकल्पः ।

स०-मदनपुष्पफलसूक्ष्मचूर्णैः सुरुक्षितं-तद्रजसाऽतिवृस-
रितं, पुष्पं जिघ्रन् मण्डरसादीनां तृप्तं, आदिग्रहणात् कृशरा-
क्षीरयवागूनां परिग्रहं, तथाविधो जिघ्रन् सुखी-क्लेशमसहिष्णुः,
सुखेन वमेत् । एवमेव-अनेनैव क्रमेण, फलाभावे सति पुष्प-
प्रकृतत्वान्मदनस्य, कल्पनीयम् । “अथादाय ततो मात्रा जर्ज-
रीकृत्य वासयेत् । शर्वरी मधुयष्ट्या वा कोविदारस्य वा जले ॥”
(श्लो ६) इत्यादिविधिना शलाढु वा-बालमदनं अपक्वं फलं
वा, एव कल्पनीयम् ।

१ ‘रिका मोदकं वा’ क ज स द्व । २ ‘कुल्यपू’ ग ।
३ ‘नन्यान् वा भक्ष्यान् सा’ स स । ४ ‘वर्द्धमूलान्-कृतमू-
लान् ॥ सुखी-सुकुमारः ।” इति चन्द्र । ५ ‘श्लेष्म-
सन्त’ अ । ६ ‘माला सुरुषिताम्’ इ । ‘सुरुषितम्’ अ ई ।
क प चन्द्र । ‘विरुक्षितम्’ आ । ७ ‘मेन्नरो रसा’ आ ।
८ ‘लालामे’ आ इ न । ९ ‘क्षितं पु’ ट । १० ‘शश्रमास’ ट ।

आ० २०-अन्यदाह-राठपुष्पफलेति । राठो-मदन । सुसूषित-सुष्ठु अवकीर्णम् । शलाहु-बाल फलम् । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-“फलपिप्पलीना वा फलादिनिर्वृहेणैकविंशति-कृत्व सुभाविताना कुसुमरज सदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुह बृहत्सायाह्ने तद्वात्रिमुषित प्रभाते पुनरवचूर्णितमु-द्धृत्य हरिद्राकुशराक्षीरयवागूनामन्यतम सैन्धवगुडफाणितो-पेतमाकण्ठ पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमार समुचितगन्धसम्पदु-त्किष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथैवा सुखेन छर्दयति । एतेन सर्वमाह्वयगन्धप्रावरणपटा व्याख्याता ।” इति ।

अथ जीमूतकल्पः ।

जीमूताद्याश्च फलवत्

स०-जीमूततुम्बीकोशातक्याद्या कुटजफलपर्यन्ता फल-वत्-मदनफलतुल्यविधिना, कृताया ।

आ० २०-मदनविधि जीमूतादिष्वतिदिशति-जीमूताद्या इति ।

जीमूतं तु विशेषतः ॥ १९ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासकासहिध्मादिरोगिणाम् ।

स०-विशेषेण तु जीमूतो ज्वरादिषु योज्य ।

आ० २०-अथ जीमूतकल्प । तत्र विषयमाह-जीमूत-मिति । जीमूत-देवदाली ।

पयः पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते, फले पेया पयस्कृता ॥ २० ॥

लोमशे क्षीरसन्तानं, दध्युत्तरमलोमशे ।

शृते पयसि दध्यम्ल जात हरितपाण्डुके ॥ २१ ॥

आसुत्य वारुणीमण्डं पिबेन्मृदितगालितम् ।

कफादरोचके कासे पाण्डुत्वे राजयक्ष्मणि ॥ २२ ॥

स०-अथ-जीमूतस्य, पुष्पे सम्पन्ने पय-क्षीर, जीमूतरु-शत प्रयोज्यम् । फलेऽस्य निष्पन्ने पयस्कृता-जीमूतशतक्षीर-निष्पादिता, पेया योज्या । जीमूतफलस्य लोमशालोमशतया मृदुकठिनभेदेन द्वैविध्यम् । लोमशे तस्मिन् जीमूतफले शृतक्षी-रस्य या सन्तानिका-शीतीभूतस्योपरिष्ठाद्धनोऽवयव, त वमने पिबेत् । अलोमशे जीमूतफले-काठिन्यमागते, तच्चूर्णयुत द यु-त्तर-दधिसर, पिबेत् । शृते पयसि प्रकृतत्वाजीमूतफले शृते । किम्भूते^१ हरितपाण्डुके, -लोमशालोमशयोर्मैव्यमावस्था प्राप्ते सति, दध्यम्ल जात पिबेत् । अम्लमेव दधि-दध्यम्लम्, केचित्तु मस्तु दध्यम्लमित्याहुः । जीमूतफलेन वाऽऽसुत्य वा-रुणीमण्डं पिबेत् । किम्भूतम्^२ मृदितगालित, -पूर्वं मृदित ख-जादिना, पश्चाद् गालित-प्रसृतम् । केषु^३ कफारोचकादिषु ।

१ ‘रुक्षित’ ग । २ ‘बालफ’ क अ । ३ ‘कृत्वा सु’ ग ।

४ ‘फाणिततोयेन तमाक’ ग । ५ ‘जिघ्रत्’ घ प स स ।

६ ‘तसुरभिगन्ध’ स स । ७ ‘था हि सु’ स स । ८ ‘क्षीर-सन्तान-क्षीरोपरिष्ठाज्जालिका ।’ इति चन्द्र । ९ ‘जाते’ अ.क.घ. । १० ‘पाण्डुरे’ अ.आ.इ । ११ ‘फले शृ’ ट.न. ।

आ० २०-प्रयोगमाह-पय इति । अस्य-जीमूतस्य, पुष्पे निर्वृत्ते पुष्पसिद्ध पय प्रयोक्तव्यम् । फले फलसिद्धक्षीर पेया । लोमशे फले तत्सिद्धक्षीरसन्तानिका । च्युतलोमनि फले तत्सिद्धक्षीरदधिसर दधि वा । हरितपाण्डुनि फले तत्सिद्ध-क्षीरजमम्ल दधि क्षीर वा । हरितपाण्डुभिर्वारुणीमण्ड आसु-नुयात्-अवस्थान्तर नयेत् । ततो मृदितगालित कफजेष्वरो-चकादिषु पिबेत् ।

इयं च कल्पना कार्या तुम्बीकोशातकीष्वपि ।

स०-इयं च कल्पना-‘पय पुष्पेऽस्य निर्वृत्ते’ इत्यादिका ‘आसुत्य वारुणीमण्ड’ इतिपर्यन्ता, तुम्बीकोशातकीष्वपि कार्या ।

आ० २०-जीमूतकल्पना तुम्बीकोशातक्योरतिदिशति-इयमिति । इय-अवस्थाभेदेन, कल्पना तुम्ब्या कोशात-कीद्वये च ।

पर्यागतानां शुष्काणां फलानां वैणिजन्मनाम् ॥ २३ ॥

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तादित पिबेत् ।

द्वे वा त्रीण्यपि वाऽऽपोथ्य काथे तिकोत्तमस्य वा ॥

आरग्वधादिनवकादासुत्यान्यतमस्य वा ।

विमृद्य पूत तं काथ पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् ॥ २५ ॥

स०-पर्यागतानां-प्राप्तसम्यक्पाकानां, फलानां वैणिज-न्मना-देवदात्युत्पन्नानां, चूर्णस्य शुक्ति-अर्धपल, पयसा वात-पित्ताभ्यामदित-आतुर, पिबेत् । द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूतफ-लान्यापोथ्य-जर्जरीकृत्य, तिकोत्तमस्य-निम्बस्य, काथ पित्त-श्लेष्मज्वरी पिबेत् । अथवा, आरग्वधादिनवकात्-आरग्वधर्धर्गा-दाद्यौषवनवकात्, अन्यतमस्य काथे द्वे वा त्रीण्यपि वा जीमूत-फलान्यासुत्य-सन्वाय, तथा विमृद्य पूत काथ पित्तश्लेष्मज्वरी पिबेत् । गैरागरी च वेणी च देवदाली च जीमूत चेति पर्याया ।

आ० २०-अन्यदाह-पर्यागतानामिति । पर्यागतानां-प-कानाम् । वेणी-जीमूत । शुक्ति-अर्धपलम् ।

अन्यदाह-द्वे वेति । आपोथ्य-जर्जरीकृत्य । तिकोत्तमस्य-पटोलस्य । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-“जीवकर्षभकेक्षु-शतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेनै वा पित्तजे । अथवा पूर्व-वत् घृत सिद्धम् ।” इति ।

जीमूतकल्क चूर्णं वा पिबेच्छीतेन वारिणा ।

ज्वरे पैत्ते, कवोष्णेन कफवातात्कफादपि ॥ २६ ॥

इति जीमूतकल्पः ।

स०-जीमूतचूर्णं फलमपि कल्कीकृत्याथवा तच्चूर्णं पित्तज-

१ ‘वेणुज’ इ । ‘चोणिज’ आ । २ ‘ण्यथवा’ अ आ ई ग प । ३ ‘विमृज्य’ आ इ घ प । ४ ‘गांक्षौषध’ ट । ५ ‘धराधरी’ न । ६ ‘न वातपित्तजे’ स स । ७ ‘तच्चूर्णं कल्क वा’ क. । ८ ‘फलपिष्ट क’ न ।

ज्वरे शीतेन जलेनालोच्य पिबेत् । तस्येव कृत्वा चूर्णं वा रुफ-
वातात् रुफाच्चोद्भूते ज्वरे क्वोष्णेन वारिणा पिबेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-जीमूतकलकमिति ।

अथेक्ष्वाकुकल्पः ।

कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्ते कफकंशिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शंस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥ २७ ॥

स०-कासाद्यार्ते रुफादिते पुरुषे वमने-वमनविषये,
इक्ष्वाकु शस्त । प्रताम्यति च मानवे-प्रतमकाकान्तत्वाद्य
प्रताम्यति नरस्तस्मिन्, शस्त ।

आ० २०-अथेक्ष्वाकुकल्पः । तत्र विषयमाह-कासश्वा-
सेति । इक्ष्वाकु -कटुतुम्बी । प्रताम्यति-मूर्च्छायुक्ते ।

फलपुष्पविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीर पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

स०-फलपुष्पविहीनस्य-असज्जातफलपुष्पस्य, [तस्य-] इ-
क्ष्वाको, किसलयै क्षीर साधित पित्तश्लेष्मज्वरे पित्तोद्विक्ते
प्रयोजयेत् । फलपुष्पविहीनस्येत्यनेन कोमलत्व प्रतिपादयति
इक्ष्वाकोस्तत्रकृत् । अन्यथा “प्रवालै साधित क्षीर पित्तोद्विक्ते
प्रयोजयेत् ।” इति ब्रूयात् ।

आ० २०-प्रयोगमाह-फलपुष्पविहीनस्येति । विहीनत्व-
अनुत्पत्त्या ।

इक्ष्वाकुफलस्य जरठावस्थस्य प्रयोगमाह—

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासे श्वासे वम्यं च पाययेत् ॥ २९ ॥

स०-हृतमध्ये जीर्णे-सुपके, तस्मिन् इक्ष्वाको फले हृतम-
ध्यभागत्वाच्छून्यम ये क्षीर स्थित सत् यदा दधि जात स्या-
त्तदा कफकासादिषु वमनार्थं पाययेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-हृतमध्य इति । हृतमध्ये-निष्कु-
लीकृते । जीर्णे-पके ।

मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।

तेन तक्रं विपक्रं वा पिबेत्समधुसैन्धवम् ॥ ३० ॥

स०-इक्ष्वाकुफलमध्यं वा मस्तुना पाण्डुविषादितं पिबेत् ।
तेन-इक्ष्वाकुफलमध्येन, तक्रं वा विपक्रं मधुसैन्धवयुतं पिबेत् ।
समधुसैन्धवमित्युक्तं स्पष्टार्थम्, वमनविषौ हि समधुसैन्धवस्य
वमनस्यानुज्ञानात् ।

आ० २०-अन्यदाह-मस्तुनेति । तेन-फलमध्येन । सङ्ग्रहे
तु (क अ १)-“तदेव वा मध्यं सगुडपल्लव भक्षयेत् ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् ।” इति ।

१ ‘कंशिते’ आ क ग । २ ‘श्रेष्ठ’ क । ३ ‘प्रताम्यति-
तम प्रवेशयुक्ते मा’ न । ४ ‘लैस्तेन सा’ आ । ५ ‘पि-
त्तोद्विक्ते’ अ आ ग घ ष । ६ ‘ले पके स्थि’ अ । ७ ‘वम्या
च’ इ ई क ग घ ष ङ स च । ८ ‘पाण्डु. कुष्ठी वि’ अ ई क
ग घ.च.ज.प. चन्द्र ।

भावयित्वाऽऽजदुग्धेन बीज तेनैव वा पिबेत् ।

विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ ३१ ॥

स०-अजदुग्धेन तद्वीजं भावयित्वा तेनैव-छगलीक्षीरेण,
विषगुल्मादिषु पिबेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-भावयित्वेति । तेनैव-आजदुग्धेन,
विषादिषु षट्सु पिबेत् ।

सकुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभाविर्तैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गूलरोगेष्वरोचके ॥ ३२ ॥

स०-सकुभि-यवसकुभि, तुम्बीस्वरसभाविर्तैर्मन्थं वा
पिबेत् । कफोद्भवेषु ज्वरादिषु ।

आ० २०-अन्यदाह-सकुभिरिति । कफजेषु ज्वरादिषु
मन्थं पिबेत् ।

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ ३३ ॥

स०-कल्कं तुम्ब्या मांसरसैः पिबेत् । गुल्मे तथा ज्वरे
प्रसक्ते-दीर्घकालानुबन्धिनि । एव सति पुरुष साधु कृत्वा वमति ।
दौर्बल्यं च न प्राप्नोति ।

आ० २०-अन्यदाह-गुल्म इति । गुल्मे चिरकालज्वरे च
मांसरसैः कल्कं पिबेत् ।

तुम्ब्याः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।

छर्दयेन्माल्यमाग्राय गन्धसम्पत्सुखोचितं ॥ ३४ ॥

इतीक्ष्वाकुकल्पः ।

स०-(तुम्ब्या फलरसैः पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कै-शो-
षितैः, तुम्बीफलरसैस्तुम्बीपुष्पचूर्णमिश्रितैरवचूर्णितं माल्यमा-
ग्राय सुखं वमेत् । गन्धसम्पत्-गन्धसम्पत्तिमत् ।)

आ० २०-अन्यदाह-तुम्ब्या इति । तुम्बीफलरसैः तुम्बी-
पुष्पचूर्णमिश्रितैः शोषितैरवचूर्णितं माल्यमाग्राय सुखं वमेत् ।
गन्धसम्पत्-गन्धसम्पत्तिमत् । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-
“इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीरसाधितमुरस्थिते कफे
पीनसे स्वरसोदे च पिबेत् । बिल्वमूलैः प्रस्थकाथेन वा तुम्बी-
बीजानि क्वाथयेत् । ततस्तस्मिन्निर्भोग्यते घृतसमानं च पिबेत् ।”

१ ‘कण्ठरोगे’ स च । २ ‘गुल्मे मेहे प्रसक्ते च’ स च ।
३ ‘प्रसक्ते च’ आ इ । ४ ‘कालोत्थज्व’ ग । ५ ‘फलरसैः
पुष्परसैश्चावचूर्णितं शुष्कं माल्यमाग्राय सुखं वमेत् ।” इति चन्द्र ।
६ ‘शुष्कं स’ च द्र । ७ ‘गन्धं सम्यक् सु’ अ । ८ ‘गन्ध-
सम्पत्सुखोचितं इति गन्धसम्पत्-सुगन्धवत्त्वम्, तथा गन्धसम्पदा
सुखमुचित-अभ्यस्त, येन स’, अवचूर्णितेक्ष्वाकुफलरसपुष्प माल्य-
माग्रायैव वमति, अनभ्यस्तदुर्गन्ध इति भावः ।” इति चक्र । ९
‘चित्तम्’ अ इ ई । १० ( ) इति पाठः ट पुस्तके नोपलभ्यते ।
११ ‘साधितमातुरं पित्तं कफपीनसे’ स मू । १२ ‘सादे वा वम-
नार्थं पि’ स द्र । १३ ‘भूलक्षिप्रस्य’ स स । १४ ‘भागशृतेन
घृतेन घृतं ग । ‘भागेन घृतेन घृतं’ घ च प । ‘भागघृतेन
घृतं’ अ । ‘भागेन घृतम् । घृतं’ स.स. । १५ ‘पिधानि तु’ ग. ।

तुम्बीबीजानि तर्दद्वांशिकानि च प्रत्येक जीमूतमहाजालिनी-
वल्मककृतवधनानि काथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् । तत
पुनर्दधिश्रित्य लेह साधयेत् । तमवल्लिह्य प्रमथ्यामनु पिबेत् ।
अयमेव च कल्प काशमर्यादिषु चतुर्षु महापञ्चमूलजेषु पृथक्
पृथगुक्तो वेदितव्य वातकफगुटमप्रसक्तज्वरेषु ।” इति ।

अथ धामार्गवकल्पः ।

कासगुल्मोदरगरे वाते श्लेष्माशयस्थिते ।

कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसञ्चयजेषु च ॥ ३५ ॥

धामार्गवो गदेष्विष्टः स्थिरेषु च महत्सु च ।

स०-कासादिषु, तथा कफस्थानस्थे वाते, श्लेष्मणि गलस्थे
मुखस्थे च, तथा कफसञ्चयजेष्वरोचमादिषु तथा स्थिरेषु-दीर्घ-
कालप्ररूढेषु, महत्सु-चात्यन्त प्ररूढेषु रोगेषु, धामार्गव-को-
शफलाख्य, इष्ट ।

आ० २०-अथ द्विकोशातकीकल्प । तत्रादौ धामार्गव-
कल्प । तत्र विषयमाह-कासगुल्मेति । धामार्गवो-राजको-
शातकी ।

जीवकर्षभकौ वीरा कपिकच्छूः शतावरी ॥ ३६ ॥

काकोली श्रावणी मेदा महामेदा मधूलिका ।

तद्रजोभिः पृथग्लेहा धामार्गवरजोन्विताः ॥ ३७ ॥

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसितौद्रुताः ।

स०-जीवकर्षभादीना पृथक्-प्रत्येकं, तेषां रजोभिश्चणै-
र्मधुसिताभ्यामत्यन्त द्रुता-द्रवीकृता, धामार्गवरजोन्विता-
तच्चूर्णमिश्रा, लेहा कासे हृदयदाहे च शस्ता । मधूलिका-
मधुयष्टि ।

आ० २०-प्रयोगमाह-जीवकर्षभकाविति । वीरा-विदारी ।
श्रावणी-मुण्डी । मधूलिका-जलज यष्टीमधु । पाक विनाऽपि
मधुसितायोगेनैव लेहत्वम् ।

ते सुखाम्भोनुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ॥ ३८ ॥

स०-त एव-पूर्वोक्ता लेहा, उष्णोदकानुपाना वमनाय
भवेयुः । कफे पित्तोष्मसहिते सति-पित्तेन तथा पित्तकार्येणो-
ष्मणा युक्ते ।

आ० २०-ते-जीवकादिलेहा । सुखाम्भः-कोष्णमुद-
कम् । पित्तोष्मा-पित्तजस्ताप । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-
“जीवनीयान्यतमचूर्णसयुक्तान् समधुशर्करास्तकषायैर्लेहान्
पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ।” इति ।

धान्यतुम्बरयूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ।

१ ‘दर्धांशानि’ स स. । २ ‘रपि शृत्वा ले’ सं मू. । ३ ‘तु’
इ. । ४ ‘तान्विता’ इ. । ‘तायुता’ ग । ५ “धान्यतुम्बर-
काथ एव धान्यतुम्बरयूष । उक्त हि जतूकर्णे-‘धान्यतुम्बररसेन
कल्को विषनुत् ।’ इति ।” इति चक्रः ।

स०-तस्य-धामार्गवस्य, कल्को धान्यतुम्बरभ्यां यूषेण-
काथेन, उपयुक्तो विषग्न स्यात् ।

आ० २०-अन्यदाह-धान्येति । धान्य-कुस्तुम्बरी ।
यूष-काथ ।

बिम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा रसे ॥ ३९ ॥

एक धामार्गव द्वे वा मानसे मृदित पिबेत् ।

तच्छृतक्षीरज सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ॥ ४० ॥

इति धामार्गवकल्पः ।

स०-बिम्ब्यादीनामन्यतमस्य रसे-काथे, धामार्गवफलमेक
मृदित कृत्वा, अथवा द्वे फले, मानसे-मनोविकारे, वमन
(नार्थ) पिबेत् । अथवा, तच्छृतक्षीरज सर्पि-धामार्गवफ-
लसाधित क्षीरोद्भव [घृत], फलादिभि साधित-मदनफलजीमूत-
केश्वाकुधामार्गवकोशातकीकुटजै षड्भि पक्क, मानसे वम-
नार्थ पिबेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-बिम्ब्या इति । फलादिभि-षड्भि
श्रेष्ठै । सङ्ग्रहे तु (क अ १)-“सुमन सौमनस्यायनीह-
रिद्राचोरकहैमवतीर्महासहाक्षुद्रसहावृश्चीवबिम्बीपुनर्नवाका-
समर्दान्यतमकषायेण धामार्गवमेक द्वे वा मनोविकारेषु ।”
इति ।

अथ क्ष्वेडकल्पः ।

क्ष्वेडोऽतिकटुतीक्ष्णोष्णः प्रगाढेषु प्रशस्यते ।

कुष्ठपाण्ड्वामयप्तीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ ४१ ॥

स०-क्ष्वेड-तिक्तकोशातकी, अतितीक्ष्णोष्णकटुकत्वात् कु-
ष्ठादिषु प्रगाढेषु-अत्यन्तचिरकालजत्वाद् दृढेषु प्ररूढेषु,
प्रशस्यते ।

आ० २०-अथ क्ष्वेडकल्पः । तत्र विषयमाह-क्ष्वेड इति ।
क्ष्वेड-कोशातकी ।

पृथक् फलादिषट्कस्य काथे मांसमनूपजम् ।

कोशातक्या सम सिद्धं तद्रसं लवणं पिबेत् ॥ ४२ ॥

स०-पृथक् फलादिषट्कस्य-मदनफलेश्वाक्कादिकस्य, काथे
मांसमनूपज कोशातक्या सम-तथा तुल्य, सिद्ध-पक्क, तद्रस-
तस्य मांसस्य रस, लवणान्वित पिबेत् ।

आ० २०-प्रयोगमाह-पृथगिति ।

फलादिपिप्पलीतुल्यं सिद्धं क्ष्वेडरसेऽथवा ।

स०-फलादिपिप्पली-मदनफलजीमूतेश्वाकुफलमध्यवी-
जानि, ताभिस्तुल्यमानूप मांस समक्ष्वेडरसेन सिद्ध वा पिबेत् ।

१ ‘याश्च का’ अ । २ “सौमनस्यायनी-जातिपत्रिका ।”
इतीन्दु । ३ ‘स्यायवानी’ क स मू. । ४ ‘महासहावृ’ क ग घ
ज प । ५ ‘षु च श’ अ इ । ६ ‘ड-कटुको’ क । ७ ‘क्या,
सम’ अ. इ क ग. । ८ ‘डरसेन वा’ अ. आ ई ज ।

आ० २०-अन्यदाह-फलादीति । पिप्पल्यो-बीजानि,
तैस्तुल्यमानूपमासम् ।

क्ष्वेडकाथं पिबेत्सिद्धं मिश्रमिक्षुरसेन वा ॥ ४३ ॥

इति क्ष्वेडकल्पः ।

स०-यद्वा, इक्षुरसेन मिश्र क्ष्वेडकाथे सिद्धमानूपज मास-
रस सलवण पिबेत् ।

आ० २०-अन्यदाह-क्ष्वेडकाथमिति ।

अथ कुटजफलकल्पः ।

कौटैजं सुकुमारेषु पित्तरक्तकफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥ ४४ ॥

स०-कुटज सुकुमारेषु-अत्यन्तवमनासहिष्णुषु, पित्तरक्त-
कफोदये-अतिगयेनाविके तस्मिन्, तथा ज्वरादिषु, वमने
श्रेष्ठम् ।

आ० २०-अथ कुटजकल्पः । तत्र विषयमाह-कौटैजमिति ।

सर्षपाणां मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत्कौटैजं बीजं युक्तं कृशरयाऽथवा ॥ ४५ ॥

सप्ताहं वाऽर्कदुग्धाक्त तच्चूर्णं पाययेत्पृथक् ।

फलजीमूतकैश्चाकुजीवन्तीजीवकोदकैः ॥ ४६ ॥

इति कुटजफलकल्पः ।

स०-सर्षपादीना पृथक् तोयेन-काथेन, सैन्धवस्य च ज-
लेन, कुटजबीजं पाययेत् । अथवा, कृशरया सह कौटैजं पाय-
येत् । अथवा, सप्ताहमर्कदुग्धाक्त कुटजबीजचूर्णं पृथक् मदन-
फलाद्युदकैः पाययेत् ।

आ० २०-प्रयोगमाह-सर्षपाणामिति ।

वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।

बीजेनानेन मतिमानन्यान्पि च कल्पयेत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने

वमनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

१ 'क्ष्वेडकाथे पि' अ इ ग ज न अरुण च द्र । 'क्ष्वे-
डकाथे' इति पाठ प्रकल्प्य 'इक्षुरसेन मिश्र क्ष्वेडकाथे सिद्ध
मासरस पिबेत् ।' इति मासरसयोगरूप अरुणदत्तचन्द्रनन्दनाभ्या
कृत व्याख्यानमयुक्तम्, चरकजतूकर्णविरुद्धत्वात् । चरके जतू-
कर्णे च नाय मासरसयोग, किन्तु इक्षुरसयोग । तथा च चरक
(क अ ६।१२)-'क्ष्वेड कासी पिबेत्सिद्ध मिश्रमिक्षुरसेन च ।'
इति । जतूकर्णश्च-'क्ष्वेडमिक्षुरसे शृतम् ।' इति । २ "सिद्धमिति
इक्षुरसेन मिश्रितं सत् साधितम् ।" इति चक्र । ३ 'कुटज'
अ आ ई क न अरुण च द्र । कौटैज-कुटजफलम् । ४ 'चार्क'
अ इ क । ५ "कल्पदिगीरिता-सुतरामुपयोगिनी लेशोक्तिरभिहिता ।
अनेन बीजेन-उदाहरणेन ।" इति चन्द्र । ६ 'विधिनाऽनेन'
आ । ७ 'न्यानपि' अ आ ई ई क घ ञ प । ८ 'योजयेत्' आ ।

स०-वमनौषधमुख्याना-छदिषि प्रधानानामौषधाना, इति-
एव प्रकारेण, कल्पस्य दिग्-गति, ईरिता-कल्पमार्ग उदित ।
अनेन बीजेन-अनया दिशा, सुमतिरन्यान्यपि वमनौषधानि
कल्पयेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गमुन्दराख्याया पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
वमनकल्पो नाम प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥१॥

आ० २०-वमनयोगानुपसहरति-वमनौषधेति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

वाग्ल्यौषधप्रकरण सामस्येन निरूपितम् ॥ १ ॥

वमनादनन्तर विरेचनस्योपयोग इति वमनकल्पादनन्तर
विरेचनकल्प प्रकल्प्यत इत्याह—

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-रूपेण कल्पो-योजना । विरेचन-अधोभागेन दोष-
निर्हरणम्, तस्य कल्पो-विरेचनकल्प, त व्याख्यास्याम । शेष
पूर्ववत् । दन्तीद्रवन्त्यादिभ्य सर्वेभ्योऽपि विरेचनद्रव्येभ्यो
निरपायित्वाद्विरेचनसान्ये व्यावायिनिषिद्धप्रसरत्वात् [च] पूर्व त्रि-
हृताया उपन्यास ।

आ० २०-विरेचनकल्प व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति ।
अथ विरेचनकल्प । तत्र सङ्ग्रहे (क अ २)-"विरेचन-
द्रव्याणा मूलेषु त्रिवृत्, त्वक्षु तिल्वक, क्षीरेषु सुही, फलेषु
हरीतकी, प्रधानानि ।" इति ।

अथ त्रिवृच्छ्रवामयोः कल्पः ।

कषायमधुरा रूक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलकोपनी ॥ १ ॥

स०-अनेनास्या स्वरूपकथनम् ।

१ 'वाम्यौष' क । २ अथ विरेचनकल्पश्चरके क० ७।८।९।१०।
११।१२ अध्यायेषु, सुश्रुते स० ४४ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० २
अ० चास्ति वर्णित । ३ 'वृत् उप' ट । ४ 'कषाया मधुरा' अ आ.
इ क ग घ ञ न, स च । ५ 'क्ष्यात्साऽनि' आ । 'क्ष्यादनि' ग ।

आ० २०-त्रिवृदुणानाह-कषायमधुरेति ।

सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहै ।

कल्पवैशेष्यमासाद्य जायते सर्वरोगजित् ॥ २ ॥

स०-सा-एवगुणा त्रिवृत्, अमुना वातपित्तकफघ्नैरौषधैर्युक्ता कल्पविशेषत्वं प्राप्य विरेचनमा यव्याविविपये सर्वरोग-जिजायते ।

आ० २०-सयोगादिकृतान् गुणानाह-सेदानीमिति ।

द्विधा ख्यातं च तन्मूलं श्यामं श्यामाऽरुण त्रिवृत् ।

स०-तस्या-त्रिवृत्तो, मूल द्विप्रकारम्,-एक श्याममपर-मरुणम् । श्याम मूल श्यामा, त्रिवृदरुणमिति व्याख्य द्विसंज्ञम् ।

आ० २०-भेदद्वयमाह-द्विधेति । श्याम-श्यामाख्यम् । अरुण-त्रिवृदाख्यम् ।

त्रिवृदाख्यं वरतरं निरुपायं सुखं तयोः ॥ ३ ॥

सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तद्वितम् ।

स०-तयो-श्यामारुणयो, यदरुण मूल तद्वरतरम् । सा-मर्थ्यात् श्याम वरम् । अरुण यन्मूल तन्निरुपायत्वात् सुकुमा-रादिषु हितम्, न श्याम सापायत्वात् ।

आ० २०-अरुणस्य विषयमाह-त्रिवृदाख्यमिति ।

सापायत्वे विशेषेण हेतुमाह-

मूर्च्छासम्भोहहृत्कण्ठकर्षणक्षणनप्रदम् ॥ ४ ॥

श्यामं तीक्ष्णाशुकारित्वादतस्तदपि शस्यते ।

क्रूरे कोष्ठे वैहौ दोषे क्लेशक्षमिणि चातुरे ॥ ५ ॥

स०-श्याम मूल मूर्च्छादिहृत्कण्ठकर्षणक्षणनप्रदम् । तत्ती-क्ष्णत्वादाशुकारित्वाच्च सापायत्वमस्य । तदेवरूपमपि श्याम शस्यते क्रूरकोष्ठादिविषये ।

आ० २०-श्यामस्य विषयमाह-मूर्च्छेति । मूर्च्छासम्भो-हयोर्ज्ञानभ्रशे तुल्ये देहपातापाताभ्या भेद । कषण-विले-खन हृदयस्य । क्षणन-क्षत कण्ठस्य ।

गम्भीरानुगत श्लक्ष्णमतिर्यग्विस्तृत च यत् ।

गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वच शुष्कां निधापयेत् ॥ ६ ॥

स०-गम्भीरानुगत-गूढ कृत्वा भूमावन्त प्रविष्टम्, तथा श्लक्ष्ण-अपरुषम्, तथाऽतिर्यग्यात(विस्तृत)-स्पष्ट कृत्वा भूमौ गतम्, एवविव त्रिवृताया मूल गृहीत्वा तत्काष्ठं विसृजेत् । त्वच शुष्का कृत्वा निधापयेत्-स्थापयेत् ।

१ 'वरतर-अतिश्रेष्ठम् । निरुपाय-निर्विघ्नम् । सुख-सुखकारि ॥ हृत्कर्षण-हृदयत्रास । कण्ठकर्षण-कण्ठव्यथाकारि । क्षणन-सुद-व्यथा ।' इति चन्द्र । 'अतिर्यग्विस्तृत-अधोगतम् ।' इतीन्द्र । २ 'कर्षण' इ क अ चन्द्र स द्व । ३ 'बहुदोषे' आ इ । 'म-हादोषे' अ । ४ 'विस्तृत' ग ।

आ० २०-ग्रहणविमिहाह-गम्भीरानुगतमिति । गम्भी-रानुगत-दूरमधोयातम् । अतिर्यग्विस्तृत-बहुषु तथाभूतेषु मध्यमम् ।

अथ काले^१ ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ।

वातामये पिबेदम्लैः

स०-अथ-अनन्तरम्, काले-विरेचनप्रस्तावे, तत-मूल-त्तच, चूर्णमीपन्नागरसैन्धवमम्लै-काजिकादिभि, वातविकारे पिबेत् ।

आ० २०-वाते विरेचनमाह-अथेति । किञ्चिन्नागरसै-न्धव-नागरसैन्धवयोर्मिथस्तुल्याशयोश्चूर्णेन चतुर्थांशतुल्येन युक्त, अम्लै पिबेत् । सङ्ग्रहे तु (क अ २)-"मांसरसेन वा ।" इति ।

पैत्ते साज्यसितामधु ॥ ७ ॥

क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवारारसैः ।

स०-पैत्ते विकारे सहघृतशर्करामधु तच्चूर्णं क्षीरेण द्राक्षादि-रसैर्वा पिबेत् ।

आ० २०-पित्ते विरेचनमाह-पित्त इति । वरा-त्रिफला । रसशब्दो द्राक्षादिभि प्रत्येक सम्बध्यते ।

कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाञ्जिकैः ॥ ८ ॥

पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्त कफापहैः ।

स०-कफविकारे तच्चूर्णं पीलुरसादिभि पिबेत् । पञ्चको-लादिभिश्चूर्णैश्च कफघ्नैर्युक्तम् । कयम्^२ युक्त्या, पञ्चकोलादिचू-र्णानां योगे नातिव्याप्तिर्न वाऽव्याप्ति, पञ्चकोलादिचूर्णेन त्रिवृता-चूर्णस्य सम्यग्योग स्यादित्यर्थ । आदिशब्देनान्येषा पाचनदी-पनाना पञ्चकोलसदृशाना चित्रका(मरिचा)दीना ग्रहणम् ।

आ० २०-कफे विरेचनमाह-कफामय इति । पीलु-तीक्ष्णतरु । सङ्ग्रहे तु (क अ २)-"एभिरेव च द्रव्यैर्य-थास्व घृतशर्कराद्राक्षाक्षोडतवक्षीरीमधुराणि मातुलुङ्गदाडि-मामलककोलकरमर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैन्धवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेसर्वारपूरितानि सहकाररसत्रिजात-कनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगुटिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्पु-पकल्पयेत् ।" इति ।

त्रिवृत्कल्ककषायाभ्यां साधितः ससितो हिमः ॥ ९ ॥

मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्य विरेचनम् ।

स०-त्रिवृत् कल्केन कषायेण च साधित सशर्करो लेह

१ 'विस्तृत' ग । २ 'ले च तच्चूर्ण' आ । 'लेन तच्चूर्ण' इ । 'ले त्रिवृच्चूर्ण' क । 'ले तु तच्चूर्ण' न । ३ 'मयी पि' आ । ४ 'वातातुर पि' ट । ५ 'पित्ते' अ इ ई क ग घ ञ प न । ६ 'अथ युक्त युक्त्यात्कफा' अ इ । ७ 'यु क्त्या युक्तम्-' न । ८ 'न चाव्या' ट । ९ 'यथासुख घृ' अ । १० 'द्राक्षेक्षुरसतुगाक्षीरी' स म । ११ 'वारपरिपू' स स । १२ 'कषायेण' अ आ इ क घ ञ न स द्व ।

शीतो मधुत्रिजातसयुक्तो हृद्य विरेचन स्यात् । अत्र च कास-
निकित्सितोक्तकण्टकारिकालेहवत् (ह चि अ ३।६३)
प्रमाण निरूपयितव्यम् ।

आ० २०-हृद्य विरेचनमाह-त्रिवृदिति ।

अजगन्धा तवक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ॥ १० ॥
चूर्णितं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरस्तम्भपिपासादाहपीडितः ॥ ११ ॥

स०-अजगन्धादिचूर्णं मधुसर्पिभ्यां लीढा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरादिपीडित सन् ।

आ० २०-सन्निपातादौ विरेचनमाह-अजगन्धेति ।

लिम्पेदन्तस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेषुगण्डिकाम् ।
एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ १२ ॥

स०-इक्षुगण्डिका द्विधाकृत्य(त्वा)-पाटयित्वा, त्रिवृतया-
ऽन्तर्लिम्पेत् । अनन्तरमेकीकृत्य पुटपाकेन स्विन्नं भक्षयेत् ।

आ० २०-तत्रैव विरेचनान्तरमाह-लिम्पेदिति । इक्षुग-
ण्डिका-इक्षुकाण्डम् ।

भृङ्गैलाभ्या समा नीली तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ १३ ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ १४ ॥

स०-त्वगेलाभ्या तुल्या नीली, तैश्च तुल्या त्रिवृत्, सर्वैश्च
तुल्या सिता, चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् । वातपि-
त्तरुफोत्थेषु रोगेष्वल्पान्निषु च नरेषु तथा सुकुमारेषु विरेचन-
मेतन्निरपायम् ।

आ० २०-वातरोगादिषु विरेचनमाह-भृङ्गैलाभ्यामिति ।
भृङ्ग-त्वक् । नीली-कालाञ्जनी । तै - त्रिभि । तै -चतुर्भि ।
फलरसो-द्राक्षादिर्लस । तर्पण-मन्थम् । मन्थग्रहणं सक्तूनां
प्राधान्यार्थम्, तेन चूर्णतुल्या यवसक्तवो मानानुक्तेश्च ।

विडङ्गतण्डुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ।
सर्वतोऽर्धेन तल्लीढ मध्वाज्येन गुंडेन वा ॥ १५ ॥
गुल्मं प्लीहोदर कासं हलीमकमरोचकम् ।

कफवातकृताश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ १६ ॥

स०-विडङ्गतण्डुलादयः समाशा, सर्वेभ्योऽर्धेन त्रिवृत्,
तदेतच्चूर्णं मधुघृताभ्या लीढं गुंडेन वाऽऽस्वादितं गुल्मादीन् कफ-
वातोत्थाश्चान्यान्पि गदान् बहून् परिमार्ष्टि-पराकरोति ।

आ० २०-गुल्मादिषु विरेचनमाह-विडङ्गेति । विडङ्ग-

१ 'तुगाक्षीरी' आ क । 'तुकाक्षीरी' स स । २ 'तच्चूर्णं
म' क । ३ 'ण्डिका' घ । 'ण्डिकम्' स द्र । 'काण्डिकाम्'
ग । 'कण्डिकाम्' च प । ४ 'त्य च सुस्विन्न' अ । 'त्य
तु त' आ । 'कृत च' इ । ५ 'क्षुकाण्ड' ग । 'क्षुकाण्ड'
च प । ६ 'त्वगेला' आ स स अरुण । ७ 'भृङ्ग-गुडत्वक्'
फलरस -दाडिमरस ।" इति चक्र । "गुडयोगे जलेन लेह ।"
इतीन्दु । ८ 'दिफलरस' क ।

अ० ९५

तन्दुलो-विडङ्गसार । कणा-पिप्पली । सर्वत -विडङ्गादिभ्य
षड्भ्य ।

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।

मरीचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ १७ ॥

दीप्यक पञ्चलवणं चूर्णितं कार्ष्णिकं पृथक् ।

तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभौगौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ १८ ॥

धात्रीफलरसप्रस्थास्त्रीन् गुडार्धतुलान्वितान् ।

पक्त्वा मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयन्त्रणः ॥ १९ ॥

कुष्ठार्शःकामलागुल्ममेहोदरभगन्दरान् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगाश्च हन्ति पुसवनश्च सः ॥ २० ॥

गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ।

स०-विडङ्गादीनि कार्ष्णिकाणि, त्रिवृताचूर्णतिलतैले पृथगष्ट-
पलप्रमाणे, आमलकफलरसप्रस्थास्त्रीन्, गुडपलानि पञ्चाशत्,
मृद्वग्निना पक्त्वा तस्मान्मात्रामयन्त्रण -यन्त्रणारहितं सन्,
भक्षयेत् । स च भक्षित कुष्ठादीन् हन्ति पुसवनश्च स्यात् ।
गुडोऽयं कल्याणकसज्ञः सर्वेषु च ऋतुषु यौगिक -युज्यते ।

आ० २०-कल्याणक गुडमाह-विडङ्गपिप्पलीति ।

व्योषत्रिजातकार्भोदकृमिघ्नमलकैस्त्रिवृत् ॥ २१ ॥

सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुटिका कृता ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासशोषभ्रमक्षये ॥ २२ ॥

तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता सर्वविषेषु च ।

अविपत्तिरयं योगः प्रशस्तः पित्तरोणिणाम् ॥ २३ ॥

स०-व्योषादिभिः समभागैः सर्वैर्व्यैस्त्रिवृत्समा, सा च
त्रिवृत्तुल्यशर्करा, एवमेता क्षौद्रेण गुटिका कृता मूत्रकृच्छ्रादिषु
शस्यन्ते । अविपत्तिरयं योगः पित्तरोणिणा प्रशस्तः ।

आ० २०-मूत्रकृच्छ्रादिषु विरेचनमाह-व्योषेति । सर्वैः
नवभिः, समा-नवभागा त्रिवृत् । समसिता-शर्कराया अपि
नव भागा ।

त्रिवृता कौटज बीज पिप्पली विश्वशेषजम् ।

क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २४ ॥

स०-त्रिवृतादिक क्षौद्रद्राक्षारससयुक्तं प्राश्या विरेचनम् ।

आ० २०-वर्षासु विरेचनमाह-त्रिवृतेति ।

१ 'त्रकम्' अ घ न । २ 'प्पलि' आ इ ग प न । ३ 'भा-
गावष्ट' ग प । ४ 'तुलोन्मितान्' इ । 'तुला तथा' स च ।
५ 'यन्त्रित' क । ६ अस्याग्रे 'मन्दाग्निव ज्वर मूर्च्छा मूत्र-
कृच्छ्रमरोचकम् ।' इति क ज पुस्तकयोः सङ्ग्रहमूले चाधिक
श्लोकार्थम् । ७ 'सर्वैर्तुषु च यौ' स स । ८ 'यौगिक -प्रयोग-
मर्हति ।" इति चन्द्र । "मधु च तावन्मात्रं यावता मोदको
(गुटिका) भवति ।" इति चक्र । ९ 'समाना समसिता
क्षौद्रेण गुल्मीकृता ।' आ । १० अस्याग्रे 'भक्षयेत्प्रातरुत्थाय
शीतं चानु पिबेज्जलम् ।' इति आ पुस्तकेऽधिक श्लोकार्थम् ।
११ श्लोकार्थमिदमरुणदत्तसम्मतम् । १२ 'पि सुख वि' ट ।

त्रिवृदुरालभामुस्तर्करोदीच्यचन्दनम् ।

द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहंसातल जलदात्यये ॥ २५ ॥

स०-त्रिवृदुरालभादिद्राक्षाजलेन शरदि विरेचनम् ।

आ० २०-शरदि विरेचनमाह-त्रिवृदिति । उदीच्य-वालकम् । सातला-सप्तला ।

त्रिवृता चित्रकं पाठामजाजी सरलं वचाम् ।

स्वर्णक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ २६ ॥

स०-त्रिवृतादिद्राक्षाम्बुना सह हेमन्ते पिबेत् ।

आ० २०-हेमन्ते विरेचनमाह-त्रिवृतामिति ।

त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

स०-त्रिवृच्छर्करासमा ग्रीष्मतौ विरेचनम् ।

आ० २०-ग्रीष्मे विरेचनमाह-त्रिवृतेति ।

त्रिवृत्रायन्तिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ॥ २७ ॥

स्वर्णक्षीरी च सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्यहम् ।

एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ २८ ॥

स०-त्रिवृदादीनि सञ्चूर्ण्य त्र्यह गोमूत्रे भावयेत् । एष योग सर्वर्तुष्वपि स्निग्धानां नराणां मलदोषस्य हारकः स्यात् ।

आ० २०-स्निग्धानां सर्वर्तुकं विरेचनमाह-त्रिवृदिति ।

श्यामात्रिवृदुरालम्भाहस्तिपिप्पलिवत्सकम् ।

नीलिनीकटुकामुस्ताश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितम् ॥ २९ ॥

रसाज्योष्णाम्बुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ।

इति त्रिवृच्छयामयोः कल्पः ।

स०-श्यामाद्य चूणाकृत मासरसपृष्ठोष्णाम्बुमी रूक्षाणामपि सर्वकालं शस्तम् । अपिशब्दात् स्निग्धानां शस्तमेव ।

आ० २०-रूक्षाणामपि सर्वर्तुषु विरेचनमाह-श्यामेति ।

सङ्ग्रहे तु^(१) (चरके क अ ७) -“व्योषत्वक्पत्रमुस्तैलाविडङ्गामलकान् समान् । त्रिवृतोऽष्टगुण भागः शर्करायाश्च षड्गुणम् ॥ गुडेन गुटिका कुर्यात् क्षौद्रेण सह सयुता । मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्या कासे शोषे भ्रमे क्षये ॥ गुटमे पाण्ड्यामयेऽल्पे-

१ ‘हृ शीतल’ अ इ । ‘हृ शीतल’ न स मू । २ ‘हेमन्ते यद्यपि प्रबलशीतवाते विरेचन निषिद्धं तथाऽपि व्याधिविषयविहित विरेचनमेतत् ज्ञेयम् ॥ सर्वर्तुकयोगौ अनुक्ते ऋतौ वसन्तादौ च ज्ञेयौ ।’ इति चक्र । “मलदोषा -दुष्टवातादिविकारा ॥ सर्वदा-सर्वर्तुषु ।” इतीन्दु । ३ ‘त्रेण भा’ ट । ४ ‘ग्धानामातुराणां म’ ट । ५ अस्यात्रे ‘सैन्धव पिप्पलीमूलमभया द्विगुणोत्तरम् । चूर्णमुष्णाम्बुना पेय (पीत) आ) स्वस्थे सुखविरेचनम् ॥ १ ॥’ इति आ ग पुस्तकयोरधिक श्लोकः । ६ ‘ग्धादीनां मलदोषहृत्’ ट । ७ ‘काभया । समभागा भिषग्दद्या-द्विगुणं च मूलकम् ॥ त्रिवृ०म् । चूर्णितं गुडिका कृत्वा क्षौद्रेण पलसम्मिता ॥ भक्षयेत्कल्यमुत्थाय शीतं चानु पिबेज्जलम् । मूत्र’ स च । ८ ‘का कार्या क्षौ’ क ।

ऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रिताशिनः । योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठ विरेचनम् ॥” (सङ्ग्रहे क अ २) -“व्यूषणत्रिफलाहिङ्गु कार्षिकं त्रिवृतापलम् । सौवर्चलार्धकर्षश्च पलाहं चाम्लवेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मण्डेनाम्लेन वा पिबेत् । गुल्मपाश्चात्ति-नुत्सिद्ध जीर्णे चास्मिन् रसौदनम् ॥ त्रिवृतात्रिफलादन्तीसात-लाव्योषसैन्धवै ॥ प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भावयामामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृता-कलसिद्धं गुल्महरं घृतम् ॥ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पि-पर्योऽथवा । त्रिवृन्मुष्टीस्तु सनखानष्टौ द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतम् । स्निग्धे स्थाप्य घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ॥ लिप्ते मासे गते पीतं पाण्डुशय-धुगुल्मजित् । सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा तत्काथसयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रिभैः कुल्माषमम्भसा । आसुतं षडहं पले जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान् वा सतुषान् सिद्धान् यवास्तच्चूर्णसयुतान् । आसुतानम्भसा तद्वृत्तिपेजातं तुषोद-कम् ।” इति । वृन्दे तु (अ ७४।९) -“अभया पिप्पलीमूल मरिच विश्वभेषजम् । त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च ॥ एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् । त्रिवृद-ष्टगुणा देया षड्गुणा चात्र शर्करा ॥ मधुना मोदकान् कृत्वा चाक्षमात्रान् प्रमाणतः । एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं चानु जलं पिबेत् ॥ तैसाद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते । पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणं सदा ॥ पाण्डुत्वकासविषमज्वरवह्निसादान् जङ्घोरुष्टजघनोदरपार्श्वशूलान् । दुर्नामकुण्डलभ-गन्दरशोफगुल्मान् यक्ष्मोदरभ्रमविदाहकमूत्रकृच्छ्रान् ॥ स्त्री-हाक्षिरोगपवनाश्मरिकुष्ठमेहान् हन्याद्रसायनमिदं भिषजा प्रयुक्तम् । अल्पव्ययं बहुफलं सततोपयोज्यमायुष्करं पलित-नाशनं भस्त्रिदृष्टम् ॥” इति ।

अथ राजवृक्षकल्पः ।

ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोगिषु ॥ ३० ॥

राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ।

स०-ज्वरादिष्वन्येभ्यस्तद्विषयोक्त्येभ्यो विरेचनद्रव्येभ्यो राजवृक्षोऽतिशयेन पथ्यः । किम्भूतः १ मृदुर्मधुरः शीतलश्च ।

आ० २०-आरग्वधकल्पमाह-ज्वरहृद्रोगेति ।

बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ ३१ ॥

योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरङ्गुलः ।

१ ‘यन्त्रणाशिनः’ स च । २ ‘शिने’ ग । ३ ‘द्रसै’ ग । ४ ‘योऽपि वा’ स इ । ५ ‘शुष्कान्’ स इ । ६ ‘कान् बध्वा चाक्षमात्रं प्र’ वृ । ७ ‘तावद्वि’ वृ । ८ ‘वेच्चापि नियन्त्रणं ।’ वृ । ९ ‘मगुल्मगलगण्डभगन्दराशौय’ क ग घ च ज प । १० ‘नमाशु ह’ ग । ११ ‘मृदु-मृदुविरेचन । मधुर-रसेन । शीतल-शीतवीर्यं ।’ इति चन्द्र ।

स०-बालादौ मृदुत्वादनपायित्वाच्च विशेषेण चतुरङ्गुलो योज्य ।

आ० २०-बालादौ विशेषादारम्बधो योज्य इत्याह-बाल इति ।

फलकाले परिणतं फल तस्य समाहरेत् ॥ ३२ ॥

तेषां गुणवतां भार सिकतासु विनिक्षिपेत् ।

सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे^३ ततः ॥ ३३ ॥

ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत् ।

स०-तस्य-शम्याकस्य, फलकाले परिणत-पक्व, फल समाहरेत्-सङ्गृहीयात् । तेषां-फलानां, गुणवता-सुनिष्पन्नानां, भार-पलशतविंशति, बालकासु विनिक्षिपेत् । सप्तरात्रादूर्ध्व सिकताभ्य उद्धृत्यानन्तरमातपे शोषयेत् । तत-अनन्तर, तेभ्य फलेभ्यो मज्जानमुद्धृत्य-गृहीत्वा, पात्रे-भाण्डे, शुचौ-शुद्धे, स्थापयेत् ।

आ० २०-ग्रहणविधिमाह-फलकाल इति । तेषां-फलानाम् । भार-तुल्यविंशति ।

द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्तपीडिते ॥ ३४ ॥

चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्वादशवार्षिके ।

स०-त-मज्जान, द्राक्षारसेन दद्यात् । दाहाद्यार्ते नरे चतुर्वर्षे बाले सुखेनैतद्विरेचनम्, यावद्वादशवार्षिके बाले सुख विरेचनमिदम् ।

आ० २०-दाहोदावर्तयोर्विरेचनमाह-द्राक्षारसेनेति ।

चतुरङ्गुलमज्जो वा कषायं पाययेद्धिमम् ॥ ३५ ॥

दधिमण्डसुरामण्डधात्रीफलरसैः पृथक् ।

सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ ३६ ॥

स०-अथवा राजवृक्षमज्जो हिम [कषाय]-शीतकषाय, दधिमण्डादिभिः पृथग्युक्तमथवा काञ्जिकेनाथवा कल्केन त्रिवृत्तासम्बन्धिना युक्तं पाययेत् ।

आ० २०-अन्यद्विरेचनपञ्चकमाह-चतुरङ्गुलेति । सौवीरकेण-काञ्जिकेन ।

दन्तीकषाये तन्मज्जो गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ।

तमरिष्टं स्थितं मांसं पाययेत् पक्षमेव वा ॥ ३७ ॥

इति राजवृक्षकल्पः ।

स०-दन्तीकषाये तन्मज्जो-कर्णिकारस्य मध्यानि, गुडं जीर्णं च विनिक्षिपेत् । तमरिष्टं मांसं स्थितं पाययेत् । पक्ष वा स्थितम् ।

१ “अकालेऽपि फलसम्भवात् कालविशेषणम् । परिणत-अतिक्रान्तपाकमेव, न मध्यमम् ।” इतीन्द्र । “गुणवतां-कृत्यादिभिरदूषितानाम् ।” इति चन्द्र । “भारमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् ।” इति चक्र । २ ‘येच्चातपे’ न । ३ ‘पे पुन ।’ क अ । ‘पे भिषक् ।’ स च । ४ ‘त्रात्पर सि’ ट । ५ ‘तन्मज्जां’ स मू । ६ चरके तु (क. अ. ८।१५)-“दत्त्वा मांसार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ।” इत्युक्तम् । “मांसार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् ।” इति चक्र ।

आ० २०-विरेचनान्तरमाह-दन्तीकषाय इति ।

अथ तिल्वककल्पः ।

त्वंचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽऽभ्यन्तरवल्कलम् ।

विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ ३८ ॥

रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ।

कषाये दशमूलस्य त भागं भावित पुनः ॥ ३९ ॥

शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ।

मस्तुमूत्रसुरामण्डकोलधात्रीफलाम्बुभिः ॥ ४० ॥

स०-तिल्वकमूलस्य त्वचं त्यक्त्वा मध्यवल्कलं विशोष्य तथा चूर्णयित्वा ततश्चूर्णात् द्वौ भागौ रोध्रस्यैव कषायेण गालयेत् । तत-अनन्तरम्, अवशिष्टो यस्तृतीयो भागस्ततश्चूर्णात्, त तेन कषायेण वस्त्रगालितेन भावयेत् । अनन्तर वस्त्रगालितकषायेण भावित पुन कषाये दशमूलस्य भावितमनन्तर शुष्कचूर्णं [कृत्वा] ततश्चूर्णात् पाणितल-कर्ष, मस्तुगोमूत्रादिकेन पिबेत् । (कोल-बदरम्, धात्रीफल-आमलकम्, तयोरम्बुनी-स्वरसौ ।) तद्भावनौषधप्रमाणं च शिलाजतुन कल्पवत् कल्पयेत् । शिलाजतुकल्पं च वक्ष्यति (ह उ अ ३९।१३५)-“समगिरिजमष्टगुणिते नि क्वाथ्य भावनौषधं तोये ।” इत्यादि । तस्मादत्र तिल्वकत्वचो भाव्यौषधस्य रोध्रश्च(धन्व)भावनौषधं समं देयम्, ततोऽष्टगुणं जलं देयम्, तच्च कथनेनाष्टाशशेषं कार्यमिति । एवमन्यत्राप्यनिदिष्टप्रमाणानां भाव्यद्रव्यभावनाद्रव्यतोयावशिष्टानां परिमाणं बोध्यम् ।

आ० २०-तिल्वककल्पमाह-त्वचमिति । आभ्यन्तरवल्कल-काष्ठलम् त्वक् । चूर्णस्य भागत्रयं कृत्वा द्वौ भागावेकीकृत्य रोध्रकषायेण मर्दयित्वा गालयेत् । तेन द्रवेण तृतीय भागं भावयेत् । पुनर्दशमूलकषायेण भावयेत् । पुन शोषयेत् । पुनश्चूर्णयेत् । तस्य चूर्णस्य पाणितल-कर्ष, मस्तुवादिभिः पिबेत् । कोल-बदरम्, धात्रीफल-आमलकम्, तयोरम्बुनी-स्वरसौ ।

तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।

सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनम् ॥ ४१ ॥

इति तिल्वककल्पः ।

स०-रोध्रस्य कषायेण कल्केन च सशर्करो घृतान्वितो लेहः स्यात् । स च लेहः श्रेष्ठं विरेचनम् ।

आ० २०-विरेचनान्तरमाह-तिल्वकस्येति । सङ्ग्रहे तु (क अ २)-“मेघशृङ्गभयाकृष्णाचित्रकैः कथिते जले ।

१ तिल्वकमूलस्याभ्यन्तरवल्कलं त्यक्त्वा त्वचं विशोष्य, इत्यन्वयः । त्वचमिति बाह्यत्वचमित्यर्थः । ‘त्यक्त्वाभ्यन्तरवल्कलम् ।’ इति सटीकसङ्ग्रहस्य पाठो युक्ततरः । २ ‘धस्य तु क’ आ । ३ ‘शुष्कचूर्णं’ आ इ स इ । ४ ‘र्णं तत कृ’ अ स मू । ‘र्णं तत कुर्यात् त’ आ । ५ ( ) इति पाठः ट पुस्तके नोपलभ्यते । ६ ‘द्रव्याणां तो’ न । ७ ‘श्रेष्ठो’ आ ।

मरुजान् सुनुयात्तत्र जात सौवीरक यदा ॥ भवेदञ्जलिना तस्य
रोध्रकटक पिबेत्तदा । मरुजान्-यवान् । सुरा रोध्रकषायेण
जाता पक्षस्थिता पिबेत् ॥” इति ।

अथ सुधाकल्पः ।

सुधा भिनत्ति दोषाणां महान्तमपि सञ्चयम् ।
आश्वेव कण्टविभ्रंशान्नैव ता कल्पयेदत् ॥ ४२ ॥
मृदौ कोष्ठेऽवले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ।
कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥ ४३ ॥
पाण्डौ दूर्वाविषे शोफे दोषविभ्रान्तचेतसि ।
सा श्रेष्ठा कण्टकैस्तीक्ष्णैर्वहुभिश्च समाचिता ॥ ४४ ॥
द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरान्ते विशेषतः ।
ता पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥ ४५ ॥
बिल्वादीना बृहत्पुष्पा काथेन सममेकश ।
मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽङ्गारेषु शोषयेत् ॥ ४६ ॥
पिबेत्कृत्वा तु गुण्डिका मस्तुमूत्रसुरादिभिः ।

स०-सुधा-गुडा, दोषाणा महान्तमपि सञ्चयं हन्ति ।
एवगुणामपि ता-सुधा, मिषक् मृदुकोष्ठादिषु अतो न कल्प-
येत् । शीघ्रमेव कण्टविभ्रंशादिति । कल्पयेदित्यतिसर्जने लिङ् ।
तर्हि क्वेय प्रयोज्या इत्याह-कल्पयेति । गुल्मादिषु कल्प्या सा-
लूक्, तीक्ष्णैर्वहुभिः कण्टकैश्चिता श्रेष्ठा स्यात् । ता-सुधा, द्विवर्षा-
मयवा त्रिवर्षा विशेषेण शिशिरान्ते कार्यवशादन्यस्मिन्नपि
ऋतौ शस्त्रेण पाटयित्वा तत-सुवात, क्षीरमुद्धारयेत् । द्वे
वर्षे प्रमाणमस्या इति ठक् । तस्य रसाष्टुगिति लृक् ।
ततश्च टाप् । तत-अनन्तर, बिल्वादीना कण्टकारीमहो-
टिकयोर्वा काथेन एकश-एकेनैकेन, सम मेलयित्वा सुधा-
क्षीरमनन्तरमङ्गारेषु तदुभयमपि शोषयेत् । ततो गुण्डिका
कृत्वा यथायोग मस्तुवादिभिः पिबेत् ।

आ० २०-सुहीकल्पमाह-सुधेति । तां-सुधाम्, मृदु-
कोष्ठादिषु न कल्पयेत् । कण्टविभ्रंशा-दु सहव्यापदम् । अत-
अतियोगभयात् । गुल्मादिषु तु कल्प्या । मधुमेहं-मधु-
प्रमेह । दूर्वाविष-विषप्रतिषेधोक्तम् । सा-सुधा, बहुती-
क्ष्णाप्रकण्टका श्रेष्ठा । बिल्वादीना-बृहत्पञ्चमूलोक्तानाम् ।
सम-सममात्रम् । एकश-एकस्यैकस्य काथेन क्रमान्मिश्रण
शोषण च । वा शब्दाद्बृहतीद्वयस्य भिन्न प्रयोग ।

१ ‘सुरुजान्’ ग घ च ञ प. । २ ‘तच्च’ स द्र. । ३ ‘कोष्ठ’
इ न । ४ ‘अशां नै’ हे. । ‘अशा नै’ स स । ‘कण्टविभ्रमा’
इति चरके पाठ । “कण्टविभ्रमेति दु खसाध्यविभ्रमजनिका”
इति चक्र । ५ ‘येत्तत’ आ.ई प स मू । ६ ‘अङ्गारेषु’
शोषयेदिति अङ्गारोपरिस्थितपात्रस्य तत् सुधाक्षीर बिल्वादीनाम
न्यतमस्य कषायेण समान शोषणेन कठिनं कुर्यात् ।” इति चक्र ।
७ ‘गुलिका’ अ इ स द्र, न । ८ ‘कोष्ठे वि’ ट । ९ ‘क्षीरम’
ङ्गारेषु शोष’ ट. । १० ‘ह-प्रमेह’ क ग घ प. ।

त्रिवृतादीन्नव वरां स्वर्णक्षीरी ससातलाम् ॥ ४७ ॥
सप्ताहं सुक्ष्मपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ।
तद्वद्योषोत्तमाकुम्भनिकुम्भाक्षीन् गुडाम्बुना ॥ ४८ ॥

इति सुधाकल्पः ।

स०-त्रिवृतादीन्नवेति ‘त्रिवृच्छ्यामा राजवृक्षस्तित्वकश्च
तथा सुधा । शङ्खिनी सप्तला दन्ती द्रवन्तीति [स्मृता नव ॥]’
इति । तदेतान् त्रिवृतादीस्तथा त्रिफला स्वर्णक्षीरी सातला च
सप्त वासरान् सुक्ष्मपय पीतान्-सुक्ष्मक्षीरभाविताम्, मासरसेन
घृतेन वा पिबेत् । तथैव व्योषादीन् गुडाम्बुना पिबेत् ।

आ० २०-प्रयोगान्तरमाह-त्रिवृतादीनिति । त्रिवृता-
दीन्नव-त्रिवृत् इयामा आरग्वधस्तित्वकं सुही शङ्खिनी
सप्तला दन्ती द्रवन्ती चेति । अत्र सुही काण्ड, न क्षीरम्, तस्य
भावनासाधनत्वात् । वरा-त्रिफला । सातला-सप्तला, तस्या
पुनरुक्तत्वात् स्वर्णक्षीरीं ससातलामिति भिन्न प्रयोग । अत
एव त्रिफलाप्रयोगोऽपि भिन्न । रसेन-मासरसेन । व्योषा-
दिप्रयोगोऽपि तद्वत् । तस्य तु पानं गुडोदकेन । सङ्ग्रहे तु
(क अ २)-“अद्याच्छ्यामात्रिवृत्कौथं सुक्ष्मक्षीरघृतफाणितै ।
कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा सुक्ष्मपयं पिबेत् ॥ निकुम्भकुम्भ-
शम्याकशङ्खिनीसप्तलारज । रात्रौ मूत्रे दिवा घर्मे सप्ताहं
स्थापयेदनु ॥ सुक्ष्मक्षीरेऽपि ततस्तेन मातस्य वासोऽवचूर्णि-
तम् । आजिर्घ्नन् प्रावृणानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥” इति ।

अथ शङ्खिनीसप्तलयोः कल्पः ।

नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी ॥ ४९ ॥
श्लेष्मामयोदरगरश्वयश्वादिषु कल्पयेत् ।
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं मदिरालवणान्वितम् ॥ ५० ॥
हृद्रोगे वातकफजे तद्वहुलमेऽपि योजयेत् ।

इति शङ्खिनीसप्तलयोः कल्पः ।

स०-शङ्खिन्या फलं निस्तुषीकृतं नातिशुष्कं ग्राह्यम् । सप्त-
लायाश्च मूलं ग्राह्यम् । ते च-शङ्खिनीफलसातलामूले, तीक्ष्ण-
विकाषिणी-तैक्ष्ण्यात् विकाशित्वाच्च, श्लेष्मामयाद्येषु कल्पयेत् ।
तयो-शङ्खिनीसप्तलयो पूर्वोक्तयोः, कर्षमात्रं पिण्डं सुराल-
वणयुक्तं वातकफजहृद्रोगादिषु कल्पयेत् ।

१ “तद्वदिति-सप्ताहं सुक्ष्मपय पीतान् ।” इतीन्दु । ‘व्योष-
त्रिकटुकम् । उत्तमा-त्रिफला । कुम्भ-त्रिवृत् । निकुम्भ-दन्ती ।
अग्नि-त्रिचक्र ॥ शङ्खिनी-यवतित्काभेद । तीक्ष्णविकाषिणी-
शीघ्रविरेककरे ।” इति चन्द्र । २ ‘म्भादीन्’ अ इ क ग घ ञ न प.
स मू । ३ ‘काथे’ क घ ञ प । ४ ‘गितम् ।’ क ग घ ञ प ।
५ ‘येदिति ।’ स द्र ई । ६ ‘जिघ्रेत्’ स मू इ । ७ ‘लमे प्रयोज’
अ.न. चन्द्र । ८ ‘षिणी श्ले’ न ।

आ० २०-शङ्खिनीफलसप्तलामूलयो कल्पमाह-नाति-
शुष्कमिति ।

अथ दन्तीद्रवन्त्योः कल्पः ।

दन्तिदन्तस्थिर स्थूलं मूलं दन्तीद्रवन्तिजम् ॥ ५१ ॥
आताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकशि च ।
गुरु प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनम् ॥ ५२ ॥
तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्य मृद्वर्भवेष्टितम् ।
शोष्य मन्दातपेऽश्वकौ हतो ह्यस्य विकशिताम् ॥
तत्पिबेन्मस्तुमदिरातकपीलुरसासवैः ।
अभिष्यण्णतनुगुल्मी प्रमेही जठरी गरी ॥ ५४ ॥
गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकोष्ठी भगन्दरी ।
सिद्ध तत्काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च ॥ ५५ ॥
विसर्पविद्रव्यलैर्जर्कक्षादाहान् जयेद्धृतम् ।
तैलं तु गुल्ममेहाशोविबन्धकफमारुतान् ॥ ५६ ॥
महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलव्यथाः ।

इति दन्तीद्रवन्त्योः कल्पः ।

स०-दन्तिनो दन्त, तद्वत्स्थिर स्थूल च दन्तीद्रवन्त्यु-
द्भव मूल किञ्चित्ताम्रश्यावतीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकशि चेत्या-
दिना तत्स्वरूपोक्तिः । तच्च क्षौद्रपिप्पलीभ्यां लिप्तं मृद्वर्भवेष्टित
स्वेदित पश्चान्मन्दातपे शोष्यम् । किमेव क्रियते ? इत्याह-
यस्मादभ्यर्कावस्य विकशिता हत । तच्च मस्त्वादिभिः पिबेत् ।
अभिष्यण्णदेहादि पाण्डुमयी कृमिकोष्ठी भगन्दरी च गोमृगाज-
मासरसैः पिबेत् । तस्य मूलस्य काथकल्काभ्यां दशमूलरसेन च
सिद्धं घृतं विसर्पादीन् जयेत् । तैलं तु सिद्धं गुल्मादीन् जयेत् ।
महास्नेहः शकृत्सङ्गादिषु घृतवत्सिद्धो महास्नेहः । सङ्गहे तु

आ० २०-दन्तीद्रवन्त्योः कल्पमाह-दन्तीति । हत -
नाशयत । अभिष्यण्णतनु - प्रक्लिन्नदेह । पाण्ड्वादिषु गवा-
दिमांसरसैः । विसर्पादिषु तत्काथादिसिद्धं घृतम् । कक्षा-
क्षुद्ररोगेषूक्ता (ह उ अ ३१११) । गुल्मादिषु घृतवत्सिद्धं
तैलम् । शकृत्सङ्गादिषु घृतवत्सिद्धो महास्नेहः । सङ्गहे तु

१ 'विकाशि' इ ग प स द्र । २ 'लीयुक्त स्वे' क । 'ली-
मिश्र स्वे' ग । ३ 'स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे । शोषयेच्चातपे'
स द्र । ४ 'ष्यन्दितनु' आ । 'ष्यन्दतनु' इ क ग घ ङ ।
'ष्यन्नतनु' न । ५ "अभिस्यन्दतनु - प्रस्वेदमुक्तशरीर ।" इति
चन्द्र । "अभिष्यण्णा-अन्तः क्लिन्ना, तनुर्भस्य स तथोक्तः । तदिति
दन्त्या द्रवन्त्याश्च मूलस्य परिग्रहः । अलजी-प्रमेहोक्ता पिटिका ।
महास्नेहः - स्नेहचतुष्टयम् ।" इतीन्द्र । ६ 'कक्ष्यादा' स स ।
७ 'हृश्व विद्रुशु' इ । ८ 'ष्यन्नतनु' क घ । ९ 'प्रस्विन्न'
घ.प. । १० 'कक्ष्या-' क ङ । ११ 'कृच्छुक्रादि' ग. ।

(क अ २) - "दन्त्या रसेऽजशृङ्गाश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थं दाहसन्तापमेहनुत् ॥ वाततर्पणं ज्वरे
पैते स्यात्स एवाजगन्धया । दन्तीद्रवन्त्योर्मूलानि पचेद्वा-
त्रीरसे ततः ॥ त्रीनशान् फाणितादौ च भृञ्जैस्तैले घृतेऽथवा ।
श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धो विरेचनम् ॥ पथ्याक्ष-
दशमूलानां तद्वत्लेहा पृथग्रसैः । तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसे-
नैव भावितम् ॥ विबद्धविशि वातोत्थे गुटमे चाम्लं युतं
हितम् । मुद्रादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादीश्च विकल्पयेत् ॥ दन्ती-
द्रवन्तीमरिचस्वर्णक्षीरीयवाँनकम् । सशुण्ठ्यग्निकपृथ्वीकं चू-
र्णितं ससवासरान् ॥ मूत्रभावितमाज्येन पिबेज्जीर्णं च तर्प-
णम् । सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे च तद्धितम् ॥ दुर्भुक्ता-
जीर्णपार्श्वार्त्तिगुल्महृद्दोदरेषु च । गण्डमालासु वाते च
पाण्डुरोगे^{१५} च शस्यते ॥" इति ।

विरेचने मुख्यतया नवैते त्रिवृतादयः ॥ ५७ ॥

स०-एते त्रिवृतादयो विरेचने नव श्रेष्ठतमाः ।

अथ हरीतकीकल्पः ।

हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ।

स०-यथा त्रिवृताया विधानमुक्तं "अथ कर्कशे ततश्चूर्णं
किञ्चिन्नागरसैर्नववम् ।" (श्लो ७) इत्यादि, तथैव हरीतक्या
अपि विधातव्यमित्यर्थः ।

आ० २०-हरीतकीकल्पमाह-हरीतकीमिति ।

गुडस्याष्टपले पथ्याविशतिः स्यात्पलं पलम् ॥ ५८ ॥

दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ।

प्रकल्प्य मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ॥ ५९ ॥

उष्णाभ्योऽनु पिबेत्स्वादेत्तान् सर्वान्विधिनाऽमुना ।

एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिवर्हणाः ॥ ६० ॥

विशेषाद्ग्रहणीपाण्डुकण्डूकोठार्शसां हिताः ।

इति हरीतकीकल्पः ।

स०-गुडस्याष्टपले पथ्याविशतिर्दन्तीचित्रकयोः पलं पलं
प्रत्येकं स्यात् । पिप्पलीत्रिवृतयोः कर्षावुभौ । दश मोदकानेव
प्रकल्प्यैकमेकं मोदकं दशमे दशमे दिने योजयेत् । पश्चादु-
ष्णाम्बु पिबेत् । अमुना विधिना सर्वान् मोदकान् भक्षयेत् ।

१ 'सेन श' प । 'से वा श' ई स मू । २ 'द्रसान्वित'
ग घ प । ३ 'लेह' क घ प । ४ 'कार्थ' ग । ५ 'तवर्षे'
ई ग । ६ 'तार्द्ध' च' क ग घ ङ प । ७ 'मृष्टै' ई स स ।
'भजेत्तै' क ग प स.मू । ८ 'ते तथा' प । ९ 'सिद्ध' स द्र. ।
१० 'बिडसम' ई स द्र । ११ 'विबन्धे वि' ई स मू । १२ 'प्र
कल्प' ई स द्र. । १३ 'वानिक' ई ग । १४ 'दुर्भक्ता' ई क घ
ङ । १५ 'गेषु' श' घ ङ प । १६ 'ले च तच्चूर्ण' ट ।
१७ 'पिबन् खा' अ क.ङ प न स द्र । १८ 'ण्डूकुष्ठार्श'
अ. । 'कोष्ठार्श' आ क घ ङ ।

एते मोदका निपरिहारास्तथाऽशेषव्याविनिबर्हणा स्युः । विशेषेण ग्रहण्यादीनां हिता । सम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वादत्र षष्ठी, अन्यथा तु हितयोगे चतुर्थी स्यात् ।

आ० २०-प्रयोगान्तरमाह-गुडस्येति । पथ्याविशतिरिति फलानां विशतिः, न पलानाम् । “सङ्ख्या फलानां शतशोऽपला स्यात्” इति वचनात् । सर्वस्य चूर्णस्य गुडपाकेन दश मोदकान् प्रकल्प्य, दशमे दशमेऽहन्येक खादेत् । एव सर्वान् खादेद्विषसर्वांशीत्या । सङ्ग्रहे तु (क अ २)-“विशेषाद्ग्रहणीशोफपाण्डुमेहोदरापहाम् । पिवेत्पथ्या ससिन्धूथविडङ्गो-धैर्यनागराम् ॥ मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्युहेण हरीतकीम् । पथ्यानागरचूर्णं वा सयुक्तं नीलिनीफलैः ॥ गुडेन भक्षयेत्तु यः कवोष्णं प्रपिबेदनु । पथ्यात्रिवृद्भ्यां गुटिका कर्कशां द्राक्षारैसाङ्गुता ॥ माषप्रमाणास्तां शुष्का यदमी लिङ्गाद्वृतमुता । पथ्यात्रिवृत्पट्टाणांभु संवेष्ट्रेष्ठ विरेचनम् ॥ सुक्षीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् । कोलास्थिमात्रान् शुष्काश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरयकृत्प्लीहशूलानाहविबन्धिनः । लिङ्गादेरुण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ॥ सुखोदकं चानु पिवेत् सुखमेतद्विरेचनम् ।” इति ।

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ॥ ६१ ॥
कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ६१ ॥

त्वक्केसराघ्रातकदाडिमैला-

सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।

मैद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलै-

र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ६२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स०-अल्पस्य-वीर्येण मात्रया वा कदाचिदल्पौषधयोगस्य,
केनचित्तत्त्वयोगौषधसंश्लेषेण तस्य महार्थत्वं कार्यम् । तथा

१ दशमे दशमेऽहनि-भक्षणदिनादारभ्य दशमे दशमे दिवसे,
यथा-प्रथम मोदकं प्रथमे दिवसे, द्वितीय दशमे, तृतीयमेकोनविं-
शतितमे, चतुर्थमष्टाविंशतितमे, पञ्चम सप्तत्रिंशत्तमे, षष्ठ षट्च-
त्वारिंशत्तमे, सप्तम पञ्चपञ्चाशत्तमे, अष्टम चतु षष्टितमे, नवम
त्रिसप्ततितमे, दशम द्वाविंशतितमे, खादेदित्यर्थः । २ ‘शोष-
पाण्डुमे’ ई व । ‘णीपाण्डुशोषमोहो’ स मू । ३ ‘ज्ञोषनना’
क । ‘ज्ञोत्पलना’ ई स मू । ४ ‘र्यां क्षौद्र’ ई स मू ।
५ ‘रससु’ ग । ६ ‘कर्षप्रमा’ ई । ७ ‘दृताङ्गु’ क । ‘तद्रुता’
स द्र । ८ ‘वृद्भ्यामुष्णा’ क । ‘वृत्कदुष्णा’ व स मू ।
९ ‘सर्वत्रेष्ठ’ स द्र । १० ‘युक्तिः’ इ । ११ ‘मद्यैश्च तै’
इति कचित् ।

कालेन-म याह्यादिना, तथा संस्कारेण-तद्योग्येन गुणान्तरो-
त्पादनेन, तथा युक्त्या-योजनाप्रकारविशेषेण, तथा वीर्येण
प्रभूतस्य-मात्रयाऽथवा महार्थस्य, कदाचित् केनचिद्व्ययेन
विश्लेष कृत्वा तस्याल्पकर्मत्वं कार्यम् । तथा कालेन-
प्रत्यूषादिना मन्दवीर्येण, तथा संस्कारेण-गुणान्तराधानेन,
तथा युक्त्या-तादृश्या, अल्पशक्तिवलयक्षणं कर्म कार्यम् ।
त्वक्केसरादिभिस्तैस्तै-अन्यैश्च तथाविधैः, मनोनुकूलै-मानस-
प्रियैः, औषधैर्युक्तानि विरेचनानि देयानि । एव कृते सति
सम्यग्योगो विरेचनस्य स्यादिति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने विरे-
चनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

आ० २०-उक्तानां विरेचनकल्पानां किञ्चिद्विशेषमाह-
अल्पस्येति । संश्लेष-अनुक्तस्य । विश्लेष-उक्तस्य । काल-
अवस्थाविशेषः । संस्कार-पाकभावनादि । युक्ति-मात्रा-
ल्पस्वबहुत्वादि ।

इति हेमाद्रिटीकायामयुर्वेदरसायने ।

रेकौषधप्रकरणं सामंस्त्येन निरूपितम् ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ वमनविरेचनकल्पाभ्यामनन्तरं तद्व्यापत्तिः ब्रूते-
अथातो वमनविरेचनव्यापत्तिः व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-वमनविरेचनयोर्व्यापत्-अयथाशास्त्रमनुष्ठीयमानयो-
र्गदोत्पत्तिः, तस्या वमनविरेचनव्यापदसिद्धि-साधनं चिकि-
त्सितं, ता वर्णयिष्याम ।

आ० २०-वमनविरेचनव्यापत्तिः मध्याय व्याख्यातु प्र-
तिजानीते-अथेति । व्यापदश्चोक्ता सङ्ग्रहे (क अ ३)-
“प्रतिकूला गतिः पाको ग्रथितत्वं सगौरवम् । दोषोत्केशो
भृशाध्मानं परिकर्तुं परिश्रवः ॥ प्रवाहिका हृद्ग्रहणं सर्व-
गात्रपरिग्रहः । सैह धातुवैषणैता द्वादशोक्ता ससाधना ॥
व्यापदो योगविभ्रंशाद्विविधेऽपि विरेचने ।” इति ।

१ ‘विश्लेषात्’ ट । २ इयं वमनविरेचनव्यापत्तिश्चरके
सि० ६ अध्याये क० १२ अध्याये च, सुश्रुते चि० ३४ अध्याये,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० ३ अध्याये चास्ति वर्णिता । ३ ‘सर्वधा’ स मू ।

वमनं मृदुकोष्ठेन क्षुद्रताऽल्पकफेन वा ।
अतितीक्ष्णहिमस्तोकमजीर्णे दुर्बलेन वा ॥ १ ॥
पीतं प्रयात्यधस्तस्मिन्निष्ठहानिर्मलोदयः ।
वामयेत्तं पुनः स्निग्धं स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ॥ २ ॥

स०-एवविधेन पुरुषेणैवविप्रवमन पीतमव प्रयाति । तस्मिन्-वमनेऽवस्तात्प्रयाते सति, इष्टहानि-अभिप्रेतस्य वमनकार्यस्यानिष्पत्ति । तथा मलस्य-वमनसाध्यस्य श्लेष्मण केवलस्यान्यदोषयुक्तस्य वा, उदय-स्वस्थानस्थस्येवामयकरण प्रतिचलप्रबलके च । त-पुरुष पीतवमनमप्यवान्त, पुन स्निग्ध वामयेत् । पूर्व स्निग्धमपीति पुन शब्दस्यार्थ । कथं वामयेत्? स्मरन् पूर्वमतिक्रमम्, यतोऽतिक्रमात् पीतवमनोऽप्यसौ पुरुषो वमनकर्मण फल नाप्तवान् । तमतिक्रम-अपराध, स्मरन्-चेतसि कुर्वाणो, न त्वेवमेव, वामयेत् ।

आ० २०-वमनस्य प्रतिकूला गतिमाह-वमनमिति । अतिशब्दस्तीक्ष्णादिभिस्त्रिभि सम्बध्यते । तस्मिन्-वमने । इष्टहानि-यदर्थं वमन तस्यानिष्पत्ति । मलोदयो-दोषोत्क्लेश । त-तथाभूतम्, स्निग्धं कृत्वा पुनर्वामयेत्, येन सा व्यापज्जाता तत्परिहरन् ।

अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
अतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिभूरि वा ॥ ३ ॥
तत्र पूर्वोदिता व्यापत्तिश्च, न तथाऽपि चेत् ।
आशये तिष्ठति ततस्तृतीयं नावचारयेत् ॥ ४ ॥
अन्यत्र सात्म्याद्बुद्ध्या मेषजाच्चिरप्रायतः ।

स०-अजीर्णिनस्तथा बहुश्लेष्मिणो विरेचनमतितीक्ष्णोष्णलवणमहृद्यमतिप्रभूतं च पीतमूर्ध्वं याति । तत्र-तस्मिन्-व्रजति, पूर्वोक्ता(दिता) व्यापत्-इष्टहानिर्मलोदय इति । तत्र तथैव सिद्धि-चिकित्सितम् । तथा, अनन्तर विरेचनस्योर्ध्वगमनादविरिक्तं पुन स्निग्धं विरेचयेत् । तथैव पूर्व विरेचनातिक्रम स्मरन्नितोऽपराधात्पूर्वं विरेचने न विरिक्तस्तमतिक्रम परिहरन् विरेचयेदित्यर्थ । तथाऽपि-एवमनुष्ठीयमाने तद्विरेचनौषध पीत, यद्याशये-कोष्ठलक्षणे, न तिष्ठति-तत्र स्थिति न भङ्गाति ऊर्ध्वमेवं पुनरेति, ततस्तृतीय विरेचनौषध-आरग्वधादि, नावचारयेत् । यदि तु सात्म्यं हृद्य निरपाय वा भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

आ० २०-विरेचनस्य प्रतिकूलां गतिमाह-अजीर्णिन इति । तत्र-विरेचने । पूर्वोदिता-वमनोक्ता, व्यापत्-इष्टहानिर्मलोदय इत्येषा, सिद्धिश्च-त स्निग्धं पुनर्विरेचयेदित्येषा । तथाऽपि-तेनापि प्रकारेण, यद्याशये विरेचनं न तिष्ठति-ऊर्ध्वं याति, तत-अनन्तर, तृतीय प्रयोगं नावचारयेत्,

१ 'मनुक' अ । २ 'द्याच्च भे०पायित' अ इ । ३ 'स्योर्ध्वं ग' ट । ४ 'मेव वा पु' न । ५ 'नोदिता व्या' घ ।

यदि तु सात्म्यं हृद्य निरपाय वा भेषजं तदा तृतीयमप्यवचारयेत् ।

अस्निग्धस्निग्धदेहस्य पुराणं रुक्षमौषधम् ॥ ५ ॥
दोषानुत्क्लेश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ।
विभ्रशं श्वयथुं हिध्मां तमसो दर्शनं तृषम् ॥ ६ ॥
पिण्डीकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वाः सादं विवर्णताम् ।
स्निग्धस्निग्धस्य वाऽत्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ॥ ७ ॥
शीतैर्वा स्तब्धमामे वा समुत्क्लेश्याहरन्मलान् ।
तानेव जनयेद्रोगानयोगः सर्व एव सः ॥ ८ ॥

स०-अस्निग्धस्निग्धशरीरस्य पुराणं रुक्षं विरेचनौषधमुपयुक्तं दोषानुत्क्लेश्य-प्रच्याव्य, निर्हर्तुमशक्तं विभ्रशादिकान् गदान् जनयेत् । अथवा, स्निग्धस्निग्धस्य चौषधमत्यल्पं-मात्राहीन, दीप्ताग्नेर्जीर्ण-परिणतं, स्यात् । शीतैर्वा स्तब्धभेषजमामे वा स्तब्धसत् [मलान्-] दोषान्, उत्क्लेश्यानिर्हरत् पूर्वोक्तानेव रोगान् जनयेत् । स-एवभूत, सर्व एवायोग ।

आ० २०-ग्रथितत्वपाकगौरवाण्याह-अस्निग्धेति । तत्र "विवर्णताम्" इत्यन्तेन ग्रथितत्वम् । "औषधम्" इत्यन्तेन पाकम् । शेषेण गौरवम् । विभ्रश-इष्टहानिम् । जीर्ण-पक्वम् । शीतै-औषधपानानन्तरमन्तर्बहिर्वा सेवितै, औषधं स्तब्धं भवति । तद्वदामे-अर्पकदोषे । तानेव-विभ्रशादीन् । सङ्ग्रहे तु (क अ ३)-"स्निग्धस्निग्धस्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवत् सामस्यं वा मृदु वा विरिक्तस्याधोभागेऽत्यर्थगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसङ्गश्च भवति ।" इत्युक्तम् ।

तं तैललवणाभ्यक्तं स्निग्धं प्रस्तरसङ्करैः ।
निरूढं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ॥ ९ ॥
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ।
स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ॥ १० ॥

स०-त-उत्क्लिष्टदोष, तैललवणाभ्यक्तं प्रस्तरसङ्कराख्यै, स्नेहै स्निग्धं तथा निरूढं जाङ्गलरसैर्भोजयित्वा फलादिसिद्धतैलेन मात्रयाऽनुवासयेत् । वातहरै स्नेहै स्निग्धं पुनस्तीक्ष्णेन विरेचनेन विशोधयेत् ।

१ 'स्निग्धास्निग्ध' आ स च । २ "निर्हर्तुमिति नि शेषेण हतुम् । विभ्रशमिति विपरीतप्रवृत्तिसामर्थ्यम् ।" इति चक्र । "अहरत्-निर्हर्तुमशक्तम् ।" इति चन्द्र । ३ 'विभ्रश' इति क-चित् । ४ 'चात्यल्प' अ इ क ज, स च । ५ 'मामैर्वा' च-द्र । ६ 'वा दोषानुत्क्लेश्य नाहरेत् ।' म च । ७ 'द्याहरेन्म' इ । 'इय हरेन्म' आ ग घ । ८ 'पके दो' क ज । ९ 'शूल' क ग घ ज प । १० 'सस्तरशङ्क' अ । 'सस्तर' घ ज प । ११ प्र(स)स्तरसङ्करौ-ऊष्मस्वेदभेदो । तद्वर्णनं चरके सूत्र० १४ अध्याये, सङ्ग्रहे सूत्र० २६ अध्याये, अस्मिन् पुस्तके २५५ पृष्ठे च द्रष्टव्यम् । १२ 'रशङ्क' न ।

आ० २०-त-त्रिविधयोगिन, निरुद्ध-समूत्रैस्तीक्ष्णैर्नि-
रुद्धै, सङ्ग्रहे (क अ ३) तथोक्तत्वात्, मदनफलादि-
तलेनानुवासयेत् ।

बहुदोषस्य रुक्षस्य मन्दाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्क्लेश्य दोषान् मार्गान् निरुध्य तैः ॥
भृशमाध्मापयेन्नाभि पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ।
श्वासं विण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ १२ ॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरुहानुवासनम् ।
उदावर्तहर सर्व कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ १३ ॥
पञ्चमूलयवक्षारवचाभूतिकसैन्धवैः ।
यवागूः सुकृता शूलविबन्धानाहनाशनी ॥ १४ ॥

स०-बहुदोषस्य रुक्षस्य तथा मन्दाग्नेरल्पमौषधं योजितं
तथोदावर्तवतो दोषानुत्क्लेश्य मार्गान् निरुध्य तैश्च दोषैर्भृशं ना-
भिमाध्मापयेत् । तथा पृष्ठादिरुजादीन् कुर्यात् । आध्मातस्य
नरस्याभ्यङ्गादिकं कर्म उदावर्तहर सर्वं शस्यते । पञ्चमूला-
दिभिः सुकृता यवागूः शूलादिनाशनी ।

आ० २०-दोषोत्क्लेशभृशमाध्माने आह-बहुदोषस्येति । तत्र
“उत्क्लेश्य दोषान्” इत्यन्तेन दोषोत्क्लेशम् । शेषेण भृशमाध्मा-
नम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे (क अ ३)-“कफोत्क्लेशस्याति-
स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मन्दाग्नेर्वा मृदुप्रणीतमौषधं भृशमु-
त्क्लेश्य दोषान् जाड्यतन्द्रादौर्बत्याङ्गसादान् जनयति ।
तच्छीघ्रमुल्लिखेत् । लङ्घितं च सन्धुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं
तीक्ष्णोष्णवर्तिशोधयेत् । सशेषावायं वातश्लेष्मवते रुक्षाय
सोदावर्तस्य मन्दाग्नेरवा शीत रुक्ष वा दत्तमौषधं भृशमा-
ध्मानं करोति । तत्र मलसङ्गात्समुर्ज्ज्वल्युदरमन्तं शूलं दति-
वत्पार्श्वयोरापूर्णता शिरःपृष्ठरुजां श्वासं पायुबस्तिनिस्तोदश्च
भवति । तमुदावर्तनाहहराभ्यङ्गस्वेदवर्तिदीपनचूर्णवस्ति-
क्रियाभिर्हृषाचरेत् ।” इति । तै-उत्क्लेशदोषैः । नाभि-नाभि-
समीपमुदरम् । पञ्चमूलादियैवागूः, सुकृता-त्रिकटुलवणत्रे
हयुता । पञ्चमूल-महत् । उक्तं हि वृन्देन (ज्वरातिसाराधि-
कारे श्लो १६)-“पञ्चमूलीति सामान्याद्वाह्या पित्ते कनी-
यसी । महती पञ्चमूली तु वातश्लेष्मोत्तरे हिता ॥” इति ।
भूतिक-रोहिषम् । सैन्धवस्य कौथ्यद्रव्येषूक्तौवपि सिद्धायां

यवागू लवणस्थाने प्रयोगः । अत एव सुकृताशब्देन
कृताख्यो भेद उच्यते ।

पिप्पलीदाडिमक्षारहिङ्गुशुण्ठ्यम्लवेतसान् ।
ससैन्धवान् पिबेन्मद्यैः सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ १५ ॥
प्रवाहिकापरिस्राववेदनापरिकर्तने ।

स०-पिप्पल्यादीन् मद्येन सर्पिषोष्णाम्बुना वा पिबेत् प्रवा-
हिकादिषु ।

आ० २०-प्रवाहिकादित्रये भेषजमाह-पिप्पलीति ।
पिप्पल्यादिचूर्णं मद्याद्यन्यतमेन प्रवाहिकादिषु तिसृषु व्याप-
त्सु पिबेत् । वेदनया परिकर्तन-छेदनमिव । सङ्ग्रहे तु
(क अ ३)-“क्षामेणात्पबलेन मृदुकोष्ठामिना रुक्षेणै
स्निग्धेन वा स्त्रिभेन सामेन वा बलवदौषधमुपयुक्तं सपित्त-
मनिरुद्धं परिदूष्य परिकर्तकामापादयति । तत्र नाभिबस्ति-
गुदमेद्वे सदाहं परिकर्तनमनिलसङ्गो विष्टम्भश्च । तत् कृष्णति-
लमधुकमधुयुक्तैः पिच्छावस्तिभिरास्थापयेत् । क्षीरिवृक्षशृत-
क्षीरेण वा, शीताम्बुपरिविक्तं चैनं पयसा मुक्तवन्तं घृतमण्डेन
यष्टीमधुकतैलेन वाऽनुवासयेत् । क्षामस्य च मधुरो बृहणश्च
सर्वो विधिरिष्टः । सामे दीपनो लङ्घनश्च, लघुरुक्षोष्ण चान्न-
पानम् । निरामीर्भूते चानुबन्धे लघुक्षाराम्लम् । वातेऽधिके
दधि साम्लं दाडिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युक्तीतः ।
सदाडिमरसं सर्पिं पिबेत् । उष्णाम्बुना वा तिलदेवदा-
रुलकम् । क्रूरकोष्ठस्य बहुदोषस्यार्पणमल्पगुणं मृदुस्निग्धं वा
शोधनमवचारितमुत्क्लेश्य दोषान् निर्हरति, अत्पाह्य च पित्त-
कफसंश्लेषं परित्यजति, विष्टम्भगौरवशोफकोठकण्डूपाण्डुता-
ङ्गसादगुदशूलानि चापादयति । तत्तिनिशधवाश्वकर्णपलाश-
बलानिर्युहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् । उपशान्तपरिस्रावश्च पुन-
रुपस्निग्धं तीक्ष्णं शोधयेत् । शुद्धे च दीपनाश्रूणांसवारि-
ष्टादीन् योजयेत् । पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगृ-
ह्णाति वा, तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते । तस्या सदाहशूलं
सपिच्छं श्वेतं कृष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानं कफमुपवि-
शति । तत्परिस्रावविधिनोपचरेत् ।” इति ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ॥ १६ ॥

कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ।

हिर्मापार्श्वरुजाकासदैर्न्यलालाक्षिविभ्रमैः ॥ १७ ॥

१ ‘विधमयो’ ग । २ ‘मार्ग’ अ आ इ ग घ च प न ।
३ ‘भृश-अत्यन्त, आध्मापयेत्-आपूरयेत् । नाभ्यादीनां च रुजं
कुर्यात् । उदावर्तहर-अश्विक्रित्सितोक्तम् ।” इति चन्द्र ।
४ ‘नाभिपृष्ठ’ चन्द्र । ५ ‘पञ्चकोल’ इ । ६ ‘कं कुर्यात् ।
उदावर्तहर सर्वं कर्म प्रशस्यते’ ट । ७ ‘स्निग्धरुक्षोष्णै’ क अ ।
८ ‘त्रय दद्यात्सु’ स.मू । ९ ‘श्वासकासौ पा’ स स ।
१० ‘रूपचरे’ घ स मू । ११ ‘दिकृता य’ क । १२ ‘काथद’
क अ. । १३ ‘व्येष्वनुक्ता’ ग. ।

१ ‘स्त्रावे वेद’ ग घ च अ प न । २ ‘न गुदस्य छे’ ग ।
३ ‘क्षेणास्त्रि’ स स । ४ ‘वैन’ ग । ५ ‘चानु’ ग । ‘लेनानु’
स मू । ६ ‘ते वानु’ क स मू । ‘तेऽनु’ स स । ७ ‘धुरु-
क्षाम्लं’ क अ । ८ ‘सवाते दधिसाराम्लं’ स स । ९ ‘मत्वचं
स’ ग घ प । १० ‘स्याल्पमात्रगुणं’ स मू । ११ ‘गुल्मशू’
च स स । १२ ‘वापा’ ग घ प । १३ ‘रिस्राव’ क ग ।
१४ ‘स हिक्काकासपार्श्वार्तिदैर्न्य’ स.च. ।

जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् कटकटाययन् ।
न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ॥ १८ ॥
मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ।
पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ॥ १९ ॥
कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ।

स०-पीतौषधस्य वेगानां निग्रहाद्वातादयः कुपिता हृदयं गत्वा घोरं हृद्ग्रहं कुर्वन्ति । हि मादियुक्तं स च हृद्ग्रहादिमान् जिह्वा खादति निःसंज्ञः सन् । तथा दन्तान् कटकटायते । तत्र-तस्मिन्नवस्थाविशेषे, भिषगाश्चैव त-रोगिणः, सगम्य हित्वा वामयेत् । मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं वामयेत् । कफमूर्च्छितं कटुभिर्वामयेत् । वामयित्वा चास्य दोषशेषं पाचनीयैर्द्रव्यैर्विपाचयेत् । कायाग्निं बलं च क्रमेणास्याभिप्रवर्धयेत् ।

आ० २०-हृद्ग्रहमाह-पीतौषधस्येति । अक्षिविभ्रम-उत्थ-ताक्षत्वम् । कटकटाययन्-कटकटदिति कारयन्, “लोहितादिडाज्भ्य क्यप्” इति क्यप्न्ताणिच् । सङ्ग्रहे तु (क अ ३)-“तस्मै भिषक् शीघ्रममुह्यन्नभ्यङ्गपूर्वं धान्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीड दद्यात् । यथादोषोच्छ्रायं च बस्तीन् वि-तरेत् ।” इति ।

पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥ २० ॥
तस्मै स्निग्धाम्ललवणान् दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ।

स०-यस्यातिवमतः पवनेन हृदयं पीड्यते, तस्मै रोगिणे स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् । पित्तकफे कुपिते, अन्यथा-मधुरशी-तादिकं, दद्यादित्यर्थः ।

आ० २०-हृद्ग्रहविशेषे भेषजमाह-पवनेनेति । अन्य-थेति रुक्षमधुरकटुतिक्तकषायान् योगान् दद्यात् ।

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ॥ २१ ॥
रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मास्तः ।
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिभेदनैः ॥ २२ ॥
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ।

स०-पीतभेषजस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा रुद्धोऽति-विशुद्धस्य वा वायुरङ्गानि गृह्णाति स्तम्भादिभिः । तत्र सर्वं वात-हरं स्नेहस्वेदादि शस्यते ।

१ “निःसंज्ञ-विचेतनः ।” इति चन्द्र । “न गच्छेद्विभ्रमं तत्रेति हृद्ग्रहपीडितोऽयं त्रियमाणो वाऽयमिति भ्रान्तिः न गच्छेदित्यर्थः । वमनं चात्र मूर्च्छितं तु शक्यप्रयोगम्, तेन मूर्च्छारम्भ एव वमनं कारयितव्यम् । किंवा मूर्च्छायामप्यङ्गुलीप्रवेशादिना वमनं कारयितव्यम् ।” इति चक्र । २ ‘टायते’ अ इ ई ञ । ३ ‘आशु दो’ आ । ४ ‘ष च पाच’ ग घ ण । ५ ‘वर्तयेत्’ इ ञ । ६ ‘कटकटादि’ क ञ । ७ ‘वण द’ अ आ क ण चन्द्र अरुण स च । ८ ‘द्धो वाऽति वि’ अ । ९ ‘द्वेष्टाधिभे’ आ । ‘द्वेष्टनमन्थनैः’ स च ।

अ० ९६

आ० २०-सर्वगात्रपरिग्रहमाह-पीतौषधस्येति । सङ्ग्रहे तु (क अ ३)-“अस्त्रिधस्त्रिन्नेनाब्रह्मचारिणा वेगधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रुक्षमौषधमतिमात्रप्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं प्रकोपयति । तेन सर्वाङ्गप्रग्रहे विशेषात्पाश्वर्षपृष्ठ-श्रोणिमन्यामर्मेसु शूलमूर्च्छा भ्रमः कम्पः स्तम्भो निस्तोदो भेद उद्वेष्टनं सज्जानाशश्च स्यात् । तमभ्यज्य धान्यैः स्वेदयित्वा यष्टीमधुविपक्वेन तैलेनानुवासयेत्, वातहरं चान्न-पानम् ।” इति ।

बहुतीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ॥ २३ ॥
हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातूनां स्रावयेद्रवान् ।
तत्रातियोगे मधुरे, शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ २४ ॥
योज्योऽति वमने रेको विरेके वमनं मृदु ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥ २५ ॥
अञ्जनं चन्दनोशीरर्मजासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतिरोगहरं परम् ॥ २६ ॥

स०-क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य नरस्य बहुतीक्ष्णं च भेषजं विट्पित्तकफान् शीघ्रमेव हृत्वा द्रवान् धातूनां स्रावयेत् । तस्मिन् विरेचनातियोगे मधुरैर्द्रव्यैः शेषं विरेचनद्रव्यमुद्धरेत् । अतिवमने सति विरेको योज्यः । अतिविरेके च मृदु वमनं योज्यम् । परिषेकादिभिश्च शीतैस्त-विरेकं, स्तम्भयेत् । आदिशब्दो जलाद्रशीतमारुतादिग्रहणाय । अञ्जनादिकं लाजचूर्णैः सह मन्थं परं विरेकातियोगहरं पिबेत् ।

आ० २०-धातुस्रवमाह-बहुतीक्ष्णमिति । अजासृग्-छागरुधिरम् । अञ्जनादिषट्कं लाजचूर्णैः सह पिबेत् । “सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ता शीतवारिपरिष्कृता । नातिसान्द्रा न चात्यच्छा मन्थ इत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तविशेषप्राप्त्यर्थं मन्थमित्युक्तम् ।

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितः ।
पिबेत्फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २७ ॥
सोद्वाराया भृशं छर्द्या मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ।
समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ २८ ॥

स०-वमनस्य त्वतियोगे शीताम्बुपरिषेचितं सन् फलरसैर्मन्थं घृतादियुक्तं पिबेत् । अतिशयेन सोद्वारे वमने सति मूर्वा-दिचूर्णं लेहयेत् ।

१ ‘हो भवति । तस्य विशेषः’ स स । २ ‘अतितीक्ष्ण’ स च । ३ ‘तून् प्रस्त्रा’ आ । ‘तून् विस्त्रा’ स च । ४ ‘ति रेको वमिते वि’ अ । ५ “मृद्विति पदं वमनेन विरेचनेन च सम्बध्यते ।” इति चक्र । “फलरसैर्वेति दाडिमीफलरसैः” इति डव्हण । “फलानां-द्राक्षादीनां रसैः ।” इतीन्दु । “फलरसैः-द्राक्षाद्युद्धतैः ।” इति चन्द्र । ६ ‘मजासृक्’ अ ञ, स च । ७ ‘न्द्रा च नात्य’ क । ८ ‘त्युक्तं वि’ ग घ, च, ण । ९ ‘मूर्च्छाया धा’ आ, स च ।

आ० २०-वमनातियोगे विशेषमाह-वमनस्येति । मूर्वा-
द्विपञ्चकचूर्णं मधुना लेहयेत् ।

वमतोऽन्तः प्रविष्टाया जिह्वायां कवलग्रहाः ।

स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूषमांसरसा हिताः ॥ २९ ॥

फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ ३० ॥

स०-छर्दयतोऽन्यन्तरे जिह्वाया प्रविष्टाया सत्या कवल-
ग्रहाश्चागमासरसा स्निग्धादियुक्ता मन प्रिया हिता । तथा
तस्य-अन्तः प्रविष्टजिह्वस्य, अग्रेऽपरे नरा अम्लानि फलानि
खादेयु । निःसृता च रसना तिलद्राक्षाकल्केन लिप्तामन्तः
प्रवेशयेत् ।

आ० २०-कवलग्रहा-गण्डूषा । ते च यूषा मांसरसा
वा ।

वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।

यवागू तनुका दद्यात्स्नेहस्वेदौ च कालवित् ॥ ३१ ॥

स०-वाग्ग्रहादिषु वातरोगेषु घृतमांसोपसाधिता स्वच्छा
यवागू दद्यात् । स्नेहस्वेदौ च योजयेत् ।

आ० २०-तनुका-अच्छाम् ।

अतियोगाच्च भैषज्यं जीव हरति शोणितम् ।

तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः ॥ ३२ ॥

शुने काकाय वा दद्यात्तेनान्नमसृजा सह ।

भुक्तेऽभुक्ते वदेज्जीव पित्तं वा भेषजेरितम् ॥ ३३ ॥

शुक्ल वा भावित वस्त्रमावानं कोष्णवारिणा ।

प्रक्षालितं विवर्णं स्यात्पित्ते शुद्धं तु शोणितम् ॥ ३४ ॥

१ 'ना सह ले' क । २ 'द्याश्चागमासरसा' क ज अरुण ।
'यूषक्षीरसैर्हिता' स च । ३ "पुरतोऽम्लफलखादनं मुखस्रा-
वणेन जिह्वास्तब्धत्व इत्युक्तम् ।" इति चक्र । ४ 'चैवाग्रतो' अ इ ।
५ 'जना' ई घ ग प । ६ 'प्रयोजयेत्' इ । ७ 'हानिलरोगेषु'
ट । ८ अस्याग्रे "अतियोगेन मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् । दोष
हृत्वाऽतियोगेन (दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य) जीव हरति शोणितम् ॥"
इति घ प पुस्तकयोरधिकश्वरकश्लोक (च सि अ ६।७८) ।
*९ अतियोगादिति सामान्योक्त्या वमनस्य विरेचनस्य वाऽति-
योगादिति ग्राह्यम् । "जीवमिति जीवनहेतुधातुरूप शोणितम् ।
परीक्षा च चिकित्साभेदार्थमेव । रक्तपित्ते रक्तपित्तहरी क्रिया,
जीवशोणितं तु वृद्धा 'तृष्णा मूर्च्छामदार्तस्य' इत्यादिनोक्ता कर्तव्या ॥
जीव तच्चाशु गच्छतीति असृक्प्रभावादाश्वेव शोणितरूपता याति
सद्यस्कमसृक् ।" इति चक्र । "जीव-जीवरूपम् । भेषजेन ईरितं-
प्रेरितम् ॥ जीव गच्छति-तदाप्याययति ।" इति चन्द्र । १० 'मा-
धत्ते जीवनं नृणाम् ।' आ । ११ 'भुक्त्वाऽभुक्ते' अ आ ।
'भुक्ताभुक्क व' क । 'भुक्ते तस्मिन् वदेज्जीवमभुक्ते पित्तमा-
दिशेत् ॥' इ इ ग घ ज प । १२ 'पित्तं शुद्धं तु शोणितम् ।'
आ.क.ग घ प. इति हेमाद्रिः ।

स०-अतियोगेन च यद्वेषज जीवाख्य शोणितं हरति तद्वै-
षज्य जीवादानमिति गदितम्, यतस्तज्जीवितमादत्ते । पित्तर-
क्तयोर्गन्धवर्णानुगुणत्वसामान्यात् किमिदं रक्तमुत पित्तम् ?
इति सशयः । तत्परीक्षार्थमाह-शुने काकाय वेत्यादि । तेन-
विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन, मिश्रितमन्नं शुने वायसाय वा
दद्यात् । तस्मिन् रक्तमिश्रितेऽन्ने भुक्ते सति जीव वदेत् । अभुक्ते
च सति तस्मिन् विरेचनातियोगेन पित्तं ब्रूयात् । शुक्ल वस्त्रं
तेन विरेचनातियोगोद्भवेन रक्तेन सशयरूपेण भावित-आर्द्र-
कृत, अनन्तरमावानं-शुष्क, कोष्णवारिणा प्रक्षालित-प्रकर्षेण
धौत, पित्ते सति विवर्णं वस्त्रं स्यात्, न शुद्धम् । शोणिते तु
सति प्रक्षालितं वस्त्रं शुद्धं स्यात् ।

आ० २०-वमनभैषज्यातियोगे व्यापदमाह-अतियोगा-
दिति । जीवशोणित-ओज, "ओजस्तु तेजो धातूनां"
(ह सू अ १।१।३७) इत्यादिनोक्तम् । तत्-व्यापद्रूप
जीवादानसज्जम् । तेनासृजा-जीवशोणितेन । भावित-द्वि-
स्त्रिंशो स्तिमितम् । तत आवान-ईषच्छुष्कम् । तत कोष्ण-
वारिणा प्रक्षालितम् । तद्यदि विवर्णं स्यात्तदा पित्तम् । यदि
शुद्धं तदा जीवशोणितम् ।

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणात्क्रियाम् ।

रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥ ३५ ॥

मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।

पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीव तच्चैवाशु गच्छति ॥ ३६ ॥

तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तौ निषेचयेत् ।

श्यामाकाशमर्यमधुकदूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥ ३७ ॥

घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्ति वा योजयेद्धिमम् ।

पिच्छाबस्तिं सुशीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥ ३८ ॥

स०-तृष्णाद्यार्तस्य शोणिते स्रवत्येव रक्तपित्तातिसारघ्नीं
प्राणरक्षणीं शीघ्रं क्रिया कुर्यात्, आमरणात् । अनेन च मर-
णतुलाधिरूढत्वं द्योतयति । सशयेऽपि चिकित्सा कार्येति प्राग-
भ्यवायि । तत्र मृगादीनां जीवता सद्यस्क-तत्क्षणोत्पन्न, रक्त
पिबेत् । किम्भूतम् ? जीवाभिसन्धानम् । जीवमभिसन्धीयते-
ऽत्रेति जीवाभिसन्धानम् । हि-यस्मात्, तत्-रक्तं कर्तुंभूत,
जीव कर्म आशु गच्छति-प्राप्नोति । तदेतद्रक्तं दर्भमृदित-अ-
भिनवप्रसूतदर्भमृदित, बस्तौ निषेचयेत्-प्रक्षिपेत् । श्यामादि-
भिर्वा शृतं पयो घृतमण्डाञ्जनाभ्यां युक्तं बस्ति हिम-शीतल,
योजयेत् । अथवा पिच्छाबस्ति-स्वल्पमनुवासनं, सुशीतं घृत-
मण्डेन-स्वच्छेनोर्ध्वभावेन घृतस्योपरिभागस्थितेन, देयम् ।

आ० २०-तस्य-ज्ञातजीवशोणितनिर्गमस्य । सद्यस्क-
गृहीतमात्रं शिराव्यधेन । जीवाभिसन्धान-जीवशोणितन्यू-

१ 'न-किञ्चिच्छुष्क' न । २ 'रणक्रियाम्' क प ।

३ 'स्यापि प्रा' आ. । ४ 'यच्छति' अ इ.ज.,ट. । ५ 'जातजी'
क.ग.ज. ।

नाशपूरणम् । हि-यस्मात्, तत् जीव-जीवशोणित, आशु गच्छति । तदेव-मृगादीनाम्, दर्भमृदित-दर्भचूर्णेन सह भर्दितम्, वस्तौ निषेचयेत्-तेन निरूह दद्यात्, श्यामादि-कथितेन पयसा वा । श्यामा-प्रियङ्गु । पिच्छावस्ति-अति-सारचिकित्सितोक्तम् (ह वि. अ १।७२) ।

अस्यामयितियोगोद्भवायामवस्थाया गुदभ्रश सम्भाव्यत इत्याह—

गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।

स०-गुद भ्रष्ट कषायै-कषायरसनिष्पादितै काथै, स्तम्भ-यित्वा प्रवेशयेत् ।

आ० र०-गुद भ्रष्ट कषायै-कषायरसैर्द्रव्यै, स्तम्भ-यित्वा-स्तब्धता नीत्वा, प्रवेशयेत् ।

विसंज्ञं श्रावयेत्सामवेणुगीतादिनिस्वनम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया पञ्चमे कल्पसिद्धि-
स्थाने वमनविरेचनव्यापत्तिस्त्रिंशत्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स०-विसंज्ञ सम्पन्न सामवेणुगीतादीना निस्वन श्रावयेदिति ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-
हृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया पञ्चमे कल्प-
सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापत्तिस्त्रिंशत्
तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

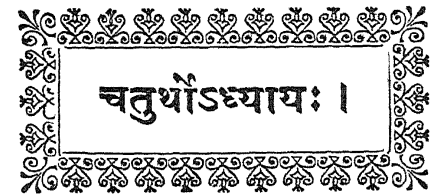
आ० र०-विसंज्ञ सामाधिध्वनीन् श्रावयेत् । सङ्गहे तु (क अ ३)-“अतिमात्रमकालेऽल्प तुल्यवीर्यैरभावितम् । असम्यक् संस्कृत जीर्ण व्यापद्येतौषध ध्रुवम् ॥ छर्दन न तु दुश्छर्दं दुर्विरेच न रेचनम् । पाययेदौषध भूयस्तन्निहन्ति तथा हि तौ ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीत याल्यानुलोमिकम् । वमित कवलैः शुद्ध लङ्घित पाययेत्तु तम् ॥ विबद्धेऽल्पं चि-
राद्दोषे स्रवत्युष्ण पिबेज्जलम् । तेनाध्मान् वमिस्तृष्णा वि-
बन्धश्चांशु शाम्यति ॥ भेषज दोषरुद्ध चेन्नोर्ध्वं नाध प्रव-
र्तते । सोद्धार साङ्गशूल वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ सम्यग्वि-
रिक्तस्योद्गारे भेषज क्षिप्रमुल्लिखेत् । अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुदी-

१ ‘यच्छति’ अ । २ ‘मति’ ट । ३ ‘प्रयोजयेत्’ इ । ४ “विसंज्ञ-चेतनारहित पुरुषम् । निस्वन-शब्दम् ।” इति चन्द्र । “साम-सान्त्वनम् ।” इति चक्र । ५ ‘मवेदवेणु’ इति कचित् । ६ ‘धृतम्’ क । ७ ‘छर्दिन न तु दुश्छर्दिं दुर्विरेच विरेचने ।’ च । ८ ‘रेच्य’ घ स सं । ९ ‘येतौषधं’ ग घ प । १० ‘यथा’ क । ११ ‘हि ते’ स.मू । १२ ‘येत्तत्’ च । ‘येद्भुतम्’ अ । १३ ‘वेऽल्पे’ स द्र । १४ ‘आनु शा’ स मू । १५ ‘यन्नोर्ध्वं’ ग ।

तै स्तम्भयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्ध तिष्ठत्युरसि भेष-
जम् । क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने निशि वा तत् प्रवर्तते ॥ क्षारा-
नाहारयेजीर्णं तिष्ठत्यूर्ध्वं गतेऽपि वा । वायुना भेषजे त्वन्यत्
सस्नेहलवण पिबेत् ॥ तृणमोहभ्रममूर्च्छाद्या स्युर्जीर्यति च
भेषजे । पित्तघ्न स्वादु शीत च भेषज तत्र शस्यते ॥ लाला-
हृल्लासविष्टम्भरोमहर्षा कफावृते । भेषज तत्र तीक्ष्णोष्ण क-
ट्वादि कफनुद्धितम् ॥” इति । तथा वातुस्रवे (स क अ ३)
-“त शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतै प्रदेहपरिषेका-
वगाहान्नपानै शर्करामधुमद्भिश्च लेहै स्तम्भयेत् । विशेषेण
तु विरेचनातियोगे तण्डुलाभसा मधुमिश्रेण वमयेत् ।
प्रियङ्गवादिक च तण्डुलोदकेन पिबेत् । रोध्ररसाञ्जनवाडि-
मत्वचो वा । कदफलोत्पलसमङ्गापन्नकेसराणि वा । क्षौद्र-
शर्करामधुकोदुम्बरत्वचो वा । शेषेष्वपि चासम्यक्प्रयुक्त-
वमनविरेचनोपद्रवेषु यथामय दोषादीनालक्ष्य प्रतिकुर्यात् ।
वस्तिव्यापत्तिस्त्रिंशत् चेक्षेत । एवमुभयतो भागेऽपि शोधने
यथावस्थमुत्तिष्ठेत । या तु विरेचने परिकर्तिका तद्रमने कण्ठ-
क्षणनम्, यं परिस्त्रव स कफप्रसेक, यत् प्रवाहण स शुष्को-
द्धार इति ।” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामार्युर्वेदरसायने ।

शुद्धिव्यापत्त्यकरण सामस्त्येन निरूपितम् ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ दोषहरणसामान्याद्वस्तिकल्प प्रक्रम्यत इत्याह—

अथातो वस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-कल्पनं-कल्प । वस्ते कल्पो वस्तिकल्प, तम् ।
शेष पूर्ववत् ।

आ० र०-वस्तिकल्पमध्याय व्याख्यातु प्रतिजानीते-
अथेति ।

१ ‘रात्रौ वा’ सं द्र । २ ‘रूक्षान्नाहा’ स मू । ‘रूक्षाना-
हारयोजीर्णं’ स स । ३ ‘भेषज’ घ अ प । ४ ‘तन्ने स्वा’ घ.
प । ५ ‘हर्षान्’ स मू । ६ ‘तु वमनाति’ ग घ.प । ७ ‘वमेत्’
स द्र । ८ ‘पाययेत्’ ग । ९ ‘दीनपेक्ष्य’ स द्र । १० ‘मुपतिष्ठेत्’
क अ । ११ ‘यदध प’ स स । १२ ‘यदध प्र’ स.सं ।
१३ ‘तो दोषहरणसाकल्य वस्ति’ घ. । १४ अय वस्तिकल्प-
श्चरके सि० ३।४।८ अध्यायेषु, सुश्रुते चि० ३।७।३८ अध्या-
ययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० ४ अध्याये चास्ति वर्णित ।

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुला च मांसा-
च्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १ ॥
पूतो यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युक्तं सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ २ ॥
वस्तिः पर सर्वगदप्रमाथी
स्वस्थे हितो जीवनबृहणश्च ।
वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ३ ॥

स०-बलादीनि प्रत्येक पलोन्मितानि, तथाऽष्टौ [फलानि-]
मदनफलानि प्रायेण पल स्युः, छागमासात् पञ्चाशत्फलानि,
अप्सु चतुर्भागावशेष पचेत् । पूतश्च कायो यवान्यादिभि-
कल्कैस्तथा गुडादिभिर्गुक्तं सुखोष्णो लवणयुतश्च बस्त्यर्थं परि-
कल्पितत्वाद्वास्ति सर्वगदानामपहन्ता स्वस्थे च हितं स्वास्थ्य-
नुत्तिकृत्वात् जीवनो बृहणश्च । अत्र चतुर्थशेषेऽग्रहणमनर्थ-
कम् । यतो वक्ष्यति (क अ ६।१४)-“कायं द्रव्यपले कु-
र्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।” इति । अत्रोच्यते । वक्ष्यमाणपरि-
भाषाप्रमाणमत्र नाश्रीयत इति प्रतिपादनाय चतुर्थशेषोपादा-
नम् । तेन निरुहयोग्यकथार्थं द्रव्याच्चतुर्गुणं जलं क्षिप्वा चतु-
र्भागावशेषं ग्राह्यमिति हावतिष्ठते । एवमन्यत्रापि निरुह उपयु-
ज्यते । ये तु तन्त्रकाराभिप्रायमविदन्त सरलाशमुखीकास्ते
सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणं जलं क्षिप्वा चतुरशशेषं ग्राह्यमिति
वदन्ति, शेषं स्थितम् । तथा यवान्यादिकल्कस्य पलद्वयमात्रं
ग्राह्यम्, “स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ।” (ह सू अ १९।४४)
इति वचनात् । स्नेहश्चात्र काये चतुर्थांशं षष्ठांशोऽष्टमांश-
क्रमेण वातपित्तकफेषु योज्यः । उक्तं च (ह सू अ १९।
३९)-“ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । पित्ते
स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽविके ॥” इति । मधुलवणे च
यथा नात्यच्छता नातिलवणता च वस्तौ स्यात्तथा योजयितव्ये ।
उक्तं च (ह सू अ १९।४१)-“मधुपट्टादिशेषं च युक्त्या”
एव (इति) । वस्तौ च यत्र कल्को न पठितस्तत्रामुमेव कल्क-
दद्यात् । उपजातिवृत्ते इन्द्रवज्रा च ।

आ० २०-वस्तिकल्पो द्विविधः, -निरुहकल्पोऽनुवासनक-
ल्पश्च । तत्रादौ निरुहकल्पः । तत्रापि वातहरः । बलादिनि-
रुहमाह-बलामिति । बलादीनि षोडश पृथक् पलोन्मि-
तानि । अप्सु-सर्वेभ्यः षोडशगुणासु ।

१ “पलोन्मितत्वमिह त्रिफलापञ्चमूल्योरपि प्रतिद्रव्यम् ।” इति
चक्रः । २ ‘पूतं’ अ आ क ग ज चन्द्र स. च । ‘पूते’ स मू. ।
३ ‘प्रणितो’ स मू. । ‘कथितो’ ई ग. । ४ ‘शेषमिति विशेषण-
मन’ ट. । ५ ‘काथचतु’ न. ।

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सच्छागमांसस्य सर्पर्वपेष्यः ।
त्रिलेहयुक्तः प्रवरो निरुहः
सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥

स०-दशमूलस्य छागमांससहितस्य रसः-काथः, अम्लेन-
काजिकादिना युक्तः, पूवै-यवान्यादिभिः पेष्यै सहितः, तथा
त्रिभिः स्नेहै-सर्पिर्मजावसाख्यैरन्वितः, श्रेष्ठो निरुहः सर्वव्या-
धिहरो गदितः ।

आ० २०-दशमूलादिनिरुहमाह-द्विपञ्चमूलस्येति । त्रयः
स्नेहा-घृततैलवसाः ।

बलापटोलीलघुपञ्चमूल-
त्रायन्तिकैरण्डयवात्सुसिद्धात् ।
प्रस्थो रसाच्छागरसार्धयुक्तः
साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ ५ ॥
प्रियङ्गुकृष्णाघनकल्कयुक्तः
सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।
स्यादीपनो मासबलप्रदश्च
चक्षुर्बलं चोपदधाति सद्यः ॥ ६ ॥

स०-बलापटोल्यादे रसात् सुसिद्धात् प्रस्थं सिद्धं, तथा
छागमांसरसादर्वप्रस्थेन युक्तं पुनः साध्यं, यावदसौ प्रस्थप्र-
माणं स्यात् । प्रियङ्गवादिभिः कर्कैर्युक्तसैलादिभिः सहितो
वस्तिदापनो मासबलप्रदश्च स्यात् । चक्षुर्बलं च शीघ्रमेवोप-
दधाति ।

आ० २०-बलादिनिरुहमाह-बलापटोलीति । बलादे
सुसिद्धाद्यो रसो जातः तस्मात् प्रस्थं छागरसस्यार्धप्रस्थेन
युक्तः । पाकेन प्रस्थावशेषः कार्यः ।

एरण्डमूलात्रिपलं पैलाशा
तथा पलाशं लघुपञ्चमूलम् ।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-
पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ७ ॥
फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताह्वाहपुषाप्रियङ्गु
यष्टीकणावत्सकवीजमुस्तम् ॥ ८ ॥
दद्यात्सुपिष्टं सहताक्षर्यशैल-
मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।

१ ‘पूर्वकल्कः’ घ न । २ “त्रिलेहयुक्त इत्यनेन मज्जप-
रित्यागं सर्ववस्तिसिद्धं सारयति । उक्तं ह्यन्यत्र-‘विज्ञेयस्त्रिविधः
स्नेहो बस्त्यर्थं मज्जवर्जितः ।” इति ।” इति चक्रः । “घृत-
तैलवसाभिस्त्रिभिः स्नेहैर्युक्तः ।” इति चन्द्रः । “त्रयः स्नेहा दोषा-
न्वपेक्षं योज्याः ।” इतीन्दुः । ३ ‘पलाशा-शठी’ इति चक्रः ।
४ ‘मूलात्’ इति कचित् ।

समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
वस्तिर्जयेल्लेखनदीपनोऽसौ ॥ ९ ॥
जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
हृद्गुह्यशूलं गुरुता विवन्धम् ।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्था-
स्तास्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥ १० ॥

स०-एरण्डमूलस्य त्रीणि पलानि, पलागात्-किशुकाच्च पलानि त्रीणि, ह्रस्व पञ्चमूल पालिक, रास्नादीनि प्रत्येक पालिकानि, अष्टौ मदनफलानि च जलाढकद्वये विपाचयेत् । अष्टाशेषिते चास्मिन् वचादिकमक्षप्रमाणं सुपिष्टं दद्यात् । लवणकर्षचतुर्था-शयुक्तं माक्षिकतैलमूत्रान्वितोऽयं वस्तिर्लेखनो दीपनो जङ्घादि-शूलादीस्तास्तान्-बहुविधानपि, वातश्लेष्मोत्थान् रोगान् ज-यति । षडुपजातय इन्द्रवज्रा च ।

आ० २०-एरण्डादिनिरूहमाह-एरण्डमूलादिति । पला-
शात् तथा-त्रिपलम् । ताक्ष्यशैल-रसाञ्जनम् ।

यष्ट्याह्वरोध्राभयचन्दनैश्च
शृतं पयोऽग्न्यं कमलोत्पलैश्च ।
सर्शर्कराक्षौद्रघृतं सुशीत
पित्तमयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ ११ ॥

स०-यष्ट्याह्वदिभिः शृतं पयोऽग्न्यं-श्रेष्ठ, स्यात् । शर्करा-
क्षौद्रघृतयुक्तं सुशीतलं जीवनीयसहितं पित्तमयान् हन्ति । अ-
भय-उशीरम् ।

आ० २०-अथ पित्तहरनिरूहा । तत्र यष्ट्यादिनिरूह-
माह-यष्ट्याह्वेति । अभय-उशीरम् । अग्न्यं-गव्यम् । सजी-
वनीय-जीवन्त्यादिगणकटक्रयुक्तम् ।

रास्ना वृष लोहितिकामनन्तां
बला कनीयस्तृणपञ्चमूल्यौ ।
गोपाङ्गनाचन्दनपञ्चकार्द्वि-
यष्ट्याह्वरोध्राणि पलार्धकानि ॥ १२ ॥
नि.काथ्य तोयेन रसेन तेन
शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।
जीवन्तिमेदद्विवरीविदारी-
वीराद्रिकाकोलिकसेरुकाभिः ॥ १३ ॥
सितोपलाजीवकपद्मरेणु-
प्रपौण्डरीकोत्पलपुण्डरीकैः ।
रोध्रात्मगुप्तामधुयष्टिकाभि-
र्नागाहमुज्जातकचन्दनैश्च ॥ १४ ॥
पिष्टैर्घृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं
ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

१ 'येदीपनपाचनो' आ । २ 'हणीविकारास्ता' 'वातजा-
श्च ।' ई. । ३ 'शात् शफा । तथा' घ प. । ४ 'शर्करा क्षौद्रयुत सु'
आ ग स. च । ५ 'मय ह' घ च प घ । ६ 'म्. पय -क्षीरम् ।
स' ग. । ७ 'पञ्चकाह्वय' ग । ८ 'लोहात्म' अ इ ई ग न ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शालीन्
क्षीरेण वाऽद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ १५ ॥
दाहातिसारप्रदरोक्षपित्त-
हृत्पाण्डुरोगान् विषमज्वर च ।
सगुल्ममूत्रग्रहकामलादीन्
सर्वामयान् पित्तकृताह्नहन्ति ॥ १६ ॥

स०-रास्नादीन्यर्धपलप्रमाणानि तोयेन नि काथ्य तेन रसेन
पयः शृतमर्धाढकमात्रं जलहीनं जीवन्त्यादिभिः सुपिष्टैर्घृतक्षौ-
द्रयुतैर्निरूहं सैन्धवान्वितं शीतलमेव दद्यात् । तस्मिन्निरूहे
प्रत्यागते-निर्गते, परिषिक्ताङ्गो धन्वमासरसेन शालीनयात् ।
सात्म्यादिवशाद्वा क्षीरेणाद्यात् । स च दाहादीन् हन्ति । पञ्चो-
पजातय इन्द्रवज्रा च ।

आ० २०-रास्नादिनिरूहमाह-रास्नामिति । वृष-वासाम् ।
लोहितिका-मज्जिष्ठाम् । अनन्ता-दूर्वाम् । कनीय-बृह-
त्यादि । तृण-दर्भादि । गोपाङ्गना-सारिवा । रास्नादीन्येक-
विंशति पलार्धकानि । तोयेन षोडशगुणेन पादशेषं काथो
द्विचत्वारिंशत्पलानि, तेन पयसश्चतुःषष्टिपलानि पचेदम्बु-
हीन-काथहीनं यावज्जवति, क्षीरावशेषमित्यर्थः । वीरा-क्षी-
रविदारी । पद्मरेणु-पद्मकेशरम् । पुण्डरीक-श्वेतपद्मम् ।
नागाह्व-नागकेशरम् । प्रदर-रजोतिप्रवृत्तिः । सङ्ग्रहे तु (क
अ. ४)-“गोपाङ्गनाचन्दनशीतपाकीद्राक्षधिकाश्मर्यमयूक-
सेव्ये । पयः शृतं श्रावणिमुद्रपणीर्तुगास्वगुप्तामधुयष्टिरुल्ले-
गोधूमचूर्णैश्च पित्तप्रमाणैरिक्षोर्विदार्थैश्च रसेन युक्तं । तैलेन
यष्टीमधुसाधितेन सितोपलाक्षौद्रैर्घृतैश्च शीतं ॥ वस्तिः प्रशस्त
स समस्तदेहदाहे सर्शूलैऽवयवाश्रिते वै । गुल्मातिसारभ्रम-
मूत्रकर्शक्षीणे क्षतौजोबलसङ्ग्राहे च ॥ चतुष्पले तैलघृतस्य
भृष्टं छागाच्छैतार्धो दधिदाडिमाम्ल । रसः सपेण्यो बलव-
र्णमासरेतोभिर्तैर्मिर्यशिरोरुजीष्ट ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं
पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः । युक्तं ससर्पिर्मधुं वातरक्त-
विसर्पवैस्त्र्यहितो निरूहः ॥” इति ।

कोशातकारग्वधदेवदारु-
मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ १७ ॥

१ 'परिषिक्तगात्र -कृतस्नपन ।' इति चन्द्र । २ 'रास्ना
पित्त' ग । ३ 'षमान् ज्वराश्च ।' क अ । 'मज्जराश्च ।' ग ।
४ 'तुगाश्वगन्धाम' क । 'तुगाश्वगु' घ प । 'गात्मगुप्ता' च ।
'णीबलास्व' स द्व । ५ 'यौ. स्वरसे' क ग अ । ६ 'युक्तम् ।'
स द्व । ७ 'द्रयुतै' ग अ प । ८ 'सिद्ध' ग घ प । 'सिद्धै' अ ।
९ 'देहे दाहे' क घ च प । १० 'ले जठराश्रि' च । ११ 'च ।'
ग घ च अ प । १२ 'क्षीणक्षतौ' क ग अ । १३ 'च्छताह्वाद' क स
मू । 'च्छवद्धो गुडदा' ग । 'च्छवद्धो गुडदा' अ । 'धो गुडदा'
घ प । १४ 'धु रक्तपित्तवि' ग घ प । १५ 'वैवर्ण्यहरो नि' अ ।

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य
क्षारस्य तैलस्य च सर्षपस्य ॥ १८ ॥
दद्यान्निरुहं कफरोगिताय
मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।

स०-कोशातकादीन् जले पक्त्वा तस्य रसस्य-कायस्य,
दश प्रसृता स्युः । तान् सर्षपादिभिरक्षप्रमाणैर्युक्तान्, क्षौद्रा-
दीनां प्रत्येकं प्रसृतेन युक्तान्, फलाह्वय तैल-यन्मदनफलक-
त्केनाम्लैश्च पक्कं तैलम्, तदेतत्सयोज्य कफरोगार्तादिभ्यो निरुह
दद्यात् । अत्र कोशातकादीनां द्रव्याणां परिमाणमनुक्तमपि सा-
मान्यपरिभाषया तत्परिमाणं केतवनीयम् । यत्परिमाणेभ्यो
द्रव्येभ्यः षोडशगुणं जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषं यथा दश
प्रसृता सम्पद्यन्ते तत्परिमाणानि कोशातक्यादीन्यत्र परिक-
त्पनीयानीति बोध्यम् ।

आ० २०-अथ कफहरनिरुहा । तत्र कोशातकादिनिरुह-
माह-कोशातकेति । फलाह्वय तैल-फलतैलम् । क्षारस्य-
यवक्षारस्य । सङ्ग्रहे तु (क अ ४)-“पुनर्नवैरण्डवृषाश्म-
भेदवृश्चीवभूतीकबलापर्लाशा । द्विपञ्चमूलं च पलाशकानि
क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ ॥ बित्त्वं यवाङ्गोलकुलत्थ-
धान्यफलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि । पयो जलद्व्याढक-
साधितं तत् क्षीरावशिष्टं शुचिवस्त्रपूतम् ॥ वचाशताह्वामर-
दारुकुष्ठयष्टाह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् । कलैर्यवान्या मदनैश्च
युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च
सर्षपस्य नवस्य युक्तं प्रसृतत्रयेण । दद्यान्निरुहं विधिना
विधिर्ज्ञेयं सर्वसर्गकृतार्थमयं ॥ अर्धार्धविहितान् बस्तीन-
तश्चित्रान् प्रवक्ष्यते । कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सका ॥
श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दन्तीद्रवन्तिजम् । प्रकीर्या चोद-
कीर्या च क्षीरिणी नीलिनी फलम् ॥ ससला शङ्खिनी रोध्र
फलं कम्पिलकस्य च । सैकलसैन्धवयुता पक्काशयविशो-
धना ॥ धातकीपुष्पतर्कारीजीवन्तीमूलवत्सका ॥ प्रग्रह
खदिरं कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवा ॥ प्रियङ्गु रक्तमूली च
तैरुणीर्जातियूथिका । वटाद्या किंरुकी रोध्रमिति सङ्ग्राहिका
मता ॥ ग्राही प्रियङ्गुवम्बुष्टादिकाथकलैः क्रमेण तु ।

१ ‘च सर्ष’ ग प । २ ‘वेदनीयम्’ ट । ३ ‘हरा नि’ क
ग अ प । ४ ‘लाशात्’ क च । ‘लाशान्’ अ स इ । ५ ‘यवा
कोल’ घ अ । ‘यवाकोल’ क प । ६ ‘धान्य फ’ क ग घ अ प ।
७ ‘त तु क्षी’ ग घ प । ८ ‘न्यामलकैश्च’ ग अ । ९ ‘युक्तैर्ना’
क । १० ‘सुतित्र’ स इ । ११ ‘विधिवद्विधि’ अ ।
१२ ‘ज्ञ स सर्वं यज्ञ’ स स । १३ ‘प्रचक्षते’ क ग अ स मू ।
१४ ‘स्वकल्क’ च स स । १५ ‘यङ्गुरक्तमूले च’ क ग अ स मू ।
‘यङ्गुरक्तमूली’ स स । १६ ‘भरणी’ स मू । १७ ‘णीयाति’ ग ।
‘जातयू’ अ । १८ ‘शुक्र रो’ क अ स इ । १९ ‘भ्रमति’
ग अ । २० ‘च’ स इ ।

ऊषकादिप्रतीवापो लेखनस्त्रिफलारस ॥ मधुरकाथकलेन
सरसाज्येनै बृहण । बदयैरावणीशेलुशाहमलीधन्वनाङ्कुरा ॥
समाक्षिका क्षीरयुता सासृज पिच्छिला स्मृता । कोल-
कृतककाण्डेक्षुर्दंभपौण्ड्रेक्षुवालुभि ॥ ढाह्व सघृतक्षीरो
द्वितीयश्चोत्पलादिभि । मुष्टि शाहमलिबृन्ताना क्षीरसिद्धो
घृतान्वित ॥ हितं प्रवाहणे तद्वृन्तैः शाहमलिकस्य च ।
कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्तं तथा वृन्तैः
श्रीपर्णीकोविदारजैः । परिस्त्रवे पयः सिद्धं सवृश्चीवपुनर्नवम् ॥
आर्षुकर्णिकया तद्वत्तन्दुलीयकयुक्तया । अश्वारोहकैः काकना-
साराजकसेरुका ॥ सिद्धा क्षीरेऽति योगे स्युः क्षौद्राञ्जन-
घृतैर्युता । न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपर ॥ बृहती
क्षीरकाकोली धृष्टिपर्णी शतावरी । काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथो-
क्षीरप्रियङ्गव ॥ जीर्वादाने शृते क्षीरे द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।
बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥ गोर्व्यजामहिषी-
क्षीरैर्जीवनीययुतैरपि । शशौणदक्षमार्जारमहिष्यजशो-
णितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ।” इति ।

वक्ष्ये मृदून् स्नेहकृतो निरुहान्

सुखोचितानां प्रसृतैः पृथक् तु ॥ १९ ॥

स०-तुशब्दो भिन्नक्रमः । सुखोचितानां पुनः सुकुमाराणां
तु निरुहान् पृथक् प्रसृतैर्वक्ष्ये-भणियामि । किम्भूतान् ? मृदू-
न्-अतीक्ष्णान्, तथा स्नेहकृत-कृतस्नेहान् । केचित्त्वसमग्रं घृतं
चोक्तम् (क्त्वाऽ) नुष्टुभा सगृह्यते, तच्चासम्यक्, एव हि घृत-
स्यास्य सण्डना स्यात्, तस्मादयमेव पाठः श्रेयान् । प्रसृतैश्च
निष्पादितत्वादेते वक्ष्यमाणा बस्तयः प्रसृतसज्ञा [ज्ञेया] ।
उपजातीन्द्रवज्रोपजातयैः ।

अथेमान् सुकुमाराणां निरुहान् स्नेहान् मृदून् ।

कर्मणो विधुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ २० ॥
क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ।

१ ‘रसे’ घ च प । २ ‘न देहिन’ अ । ३ ‘कालङ्क’ घ
च प । ४ ‘भैपाठेक्षु’ अ स मू । ‘भैपाठेक्षुपालिभि’ स स ।
५ ‘दोषघ्न’ प । ६ ‘यश्चाञ्जनादि’ घ प । ‘यश्चन्दनादि’ स स ।
७ ‘मुष्टि शा’ क स मू । ‘मुष्टिशा’ ग घ च प । ‘वस्ति शा’
स च । ८ ‘न्वितै’ क अ । ९ ‘हितै प्र’ क । १० ‘द्वेष्टै’
स च । ११ ‘खुपर्णि’ क ग अ स मू । १२ ‘हकाका’ घ प ।
१३ ‘पृष्ठिपर्णी’ घ प । १४ ‘स्तथा क्षीर प्रि’ क अ । ‘स्तथा
क्षीरप्रि’ ग । १५ ‘वादनी शृते क्षीरैर्द्वौ’ च । ‘शृते क्षी’ स
स । १६ ‘गव्याजम्’ क ग अ । १७ ‘हिषाव्य’ स स ।
१८ ‘वक्ष्ये’ इति श्लोकार्थं अरुणदत्तेन व्याख्यातमपि अ आ इ ई क
ग घ अ प पुस्तकेषु चरकसुश्रुतसङ्ग्रहेषु चानुपलब्धत्वात् हेमाद्रि-
चन्द्रनन्दनादिभिरस्वीकृतत्वात् ‘अथेमान्’ इति श्लोकेन पुनरुक्त-
त्वाच्चायुक्तम् । १९ ‘देते च बस्तयः प्रसृतैरुपलक्षिता कायाः ।
अथ’ न । २० ‘य ॥ क्षीराद्वौ’ ट । २१ ‘कर्मणा विधुता-
अध्वादिक्रियाऽनवस्थितदेहा ।” इतीन्द्र । २२ ‘तु’ ई ।

खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
 बिल्वादिमूलकाथाद्वौ कौलत्याद्वौ स वातजित् ॥ २२ ॥
 पटोलनिम्बभूतीकरास्त्रासप्तच्छदांभसः ।
 प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकैलकवान् ॥ २३ ॥
 स पञ्चतित्तोऽभिष्यन्दकृमिकुष्ठप्रमेहहा ।
 चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ॥ २४ ॥
 प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विद्रसङ्गानाहभेदनः ।
 पयस्येक्षुस्थिरारास्त्राविदारीक्षौद्रसर्पिषाम् ॥ २५ ॥
 एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।

स०-अथ-अनन्तरम्, इमानि रूहान् स्नेहनसमर्थान् मृदु-
 न्-अतीक्ष्णान्, सुकुमाराणां नराणां कर्मणा-वमनादिना, विडु-
 ताना-भ्रष्टाना, प्रसृतैः पृथगुपलक्षितान् वक्ष्यामि ।

क्षीराद् द्वौ प्रसृतौ-चत्वारि पलानि, मधुतैलघृतात् त्रय
 प्रसृता-षट् पलानि, खजेन-दर्व्याकारेण, मथितो बस्तिर्वात
 हन्ति बल वर्णं च करोति । अत्र च कल्काभावात् बलाद्ये
 बस्तौ यः कल्कः (श्लो २), स एव कल्प्यः ।

तैलादीनां प्रत्येकं प्रसृतं एकम् । बिल्वादिपञ्चमूलकाथात् द्वौ
 प्रसृतौ । कौलत्यात् काथात् द्वौ प्रसृतौ । स बस्तिर्वातजित् ।

पटोलादीनां पञ्चानां काथात् पृथक् प्रसृतो, घृताच्च प्रसृतो,
 बस्तिः स सर्षपकल्कः स पञ्चतित्तः अभिष्यन्दादिहा ।

तैलादिभ्यश्चतुर्भ्यश्चत्वारः प्रसृता-अष्टौ पलानि, पिष्टैः
 सर्षपैः सह बस्तिर्विद्रसङ्गादिजित् ।

पयसादिकाथानां पञ्चानां प्रसृता पञ्च, माक्षिकघृतयोर्द्वौ
 प्रसृतौ, इति सप्त प्रसृताः । पिप्पलीकल्कवान् बस्तिर्वृषत्व-
 कृत्-शुक्रकरः ।

आ० २०-सुकुमारनिरूहानाह-अथेति । स निरूहः पञ्च-
 तित्काख्यः । पयस्या-क्षीरिणी । पयसादीनां पञ्चानां काथः ।
 सङ्गहे तु (क अ ४)-“विडङ्गत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुं कर्णि-
 जात् । कषायात् प्रसृता पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ॥ [नि-
 रूहः कृमिहा वैलपिप्पलीकल्कयोजितः । श्वद्वष्टाश्मभिदेरण्ड-
 काथतैलसुरासवात् ॥ प्रसृता पञ्च चपलाकौन्तीयष्ट्याह्वकल्क-
 वान् ॥] बस्तिः कवोष्णः सार्नाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ॥” इति ।

१ ‘सुतित्तै’ अ इ । २ ‘म्बपूती’ आ ई ग स स । ‘म्बभूनि-
 म्बरा’ स च । ३ ‘दाम्भसाम्’ । प्रसृता ’ ई । ४ ‘सर्षपकल्केन
 पञ्चभिश्च तित्कैर्निम्बगुडूचीवृषपटोलनिदिग्विकारैर्युक्तः ” इतिन्दु ।
 ५ ‘प्रमेहहा’ ई । ‘मेहजित्’ घ प । ६ ‘भेदिन’ अ घ
 प । ‘भेदना’ इ ई । ७ ‘सर्पिषः ।’ अ आ इ ग ज न स मू ।
 ८ ‘तौ विधेयौ । मधु तैलघृतात् त्रयः प्रसृता । ख० स्तिर्वातघ्नो
 बलवर्णवर्द्धनश्च । अत्र’ ट । ९ ‘रोति ॥ तैला’ न । १० ‘खुप-
 णिजात् । कषाया प्र’ क ज । ‘जा । कषाया प्र’ ग घ प
 स मू । ११ ‘मथ्यताम्’ क ग ज । १२ ‘नाहमूत्रकृच्छ्रहरो’
 क.ग. । १३ ‘वरो’ स स ।

सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा यान् प्रयोजयेत् ॥ २६ ॥
 निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।

स०-अतः-प्रसृतैर्भ्यो निरूहेभ्योऽनन्तरं, निर्व्यापत्त्वादि-
 गुणतः सज्ञया सिद्धबस्तीनतिप्रसिद्धान् वक्ष्ये-मणिष्यामि । यान्
 सर्वदा प्रयोजयेत् । तथा निर्व्यापदो बहुफलान् बलादिप्रदाश्च
 सुखाश्च । सुश्रुते चोक्तम् (चि अ ३८।११६)-“यस्मिन्
 बस्तौ यथा युक्ते ध्रुवा सिद्धिः प्रकीर्तिता । सिद्धबस्तिरिति ख्यातो
 मुनिभिस्तत्त्वदग्निभिः ॥” इति ।

आ० २०-सिद्धबस्तीनाह-सिद्धबस्तीनिति ।

मधुतैले समे कर्षः सैन्धवाद्द्विपिचुर्मिसिः ॥ २७ ॥

एरण्डमूलकाथेन निरूहो मधुतैलिकः ।

रसायनं प्रमेहार्शः कृमिगुल्मान्नवृद्धिंनुत् ॥ २८ ॥

स०-मधुतैले समे-तुल्ये, सैन्धवस्य कर्षो, मिसि द्विपि-
 चु-द्विकर्षप्रमाणः, एरण्डमूलकाथेन सह मधुतैलिकोऽयं नि-
 रूहो रसायनः स्यात् प्रमेहादिजित् । “यस्मान्मधु च तैलं च
 प्राधान्येनैत्रं वर्तते । मधुतैलिकः इत्येवं विज्ञेयो बस्तिचि-
 न्तकैः ॥” इति सुश्रुतः (चि अ ३८।११४) ।

आ० २०-तत्र मधुतैलिकमाह-मधुतैल इति ।

सयष्टिमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

स०-मधुयष्टियुक्तश्चैष बस्तिश्चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।

आ० २०-मधुककार्थेऽधिके पूर्वस्य गुणान्तरमाह-सय-
 ष्ठीति ।

यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ २९ ॥

पार्थुजानूरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ।

स०-यापनाख्यो बस्तिर्मुस्ताकल्केन सह मधुतैलमासरसा-
 ज्ययुतः पार्थवादिशूलजित् । यापनः-प्राणधारणात् ।

आ० २०-यापनः बस्तिमाह-यापन इति । मासरसोऽत्र
 काथस्थाने ।

प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ३० ॥

यापनं सैन्धवार्धाक्षहपुषार्धपलान्वितम् ।

स०-यापनः निरूहः घृतादिभिः प्रसृतप्रमाणे सैन्धवार्धक-
 र्धेण हपुषार्धपलयुतः कल्पयेत् ।

आ० २०-पूर्वगुणः बस्त्यन्तरमाह-प्रसृतांशैरिति ।

१ ‘यस्मिन् बस्तौ’ इति श्लोको मुद्रितसुश्रुतपुस्तके नोपलभ्यते ।
 तत्र त्वेतदर्थं “बलोपचयवर्णानां यस्माद्वाधिशतस्य च । भवत्येतेन
 सिद्धिस्तु सिद्धबस्तिरतो मतः ॥” इति श्लोकः । २ ‘ध्रुव सि’ ट ।
 ३ ‘मधु’ अ आ ई क, ट न । ४ ‘द्विहत्’ अ इ घ प । ५ ‘नाति
 व’ ट न । ‘न्येन प्रदीयते । लेवः भिषगिर्भवतिरुच्यते ।’ स सु ।
 ६ ‘स्तिरीतिकै’ ट । ७ ‘मधु’ क ग । ८ ‘थे कृतेऽधि’ ग ।
 ९ ‘लवसा’ स मू । १० ‘युजङ्गोरु’ इ ।

एरण्डमूलनिःकाथो मधुतैल ससैन्धवम् ॥ ३१ ॥
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्लीफलः ।

स०-एरण्डमूलनि काथो मधुतैलसैन्धवान्वित इत्येष वचा-
पिप्लीमदनफलान्वितो युक्तरथोऽन्वयनामा वस्ति । सुश्रुते
चोक्तम् (वि अ ३८।११५)-“रथेष्वपि” हि युक्तेषु ह-
स्त्यश्वेष्वपि योजयेत् । यस्मान्न प्रतिषिद्धोऽयमतो युक्तरथ
स्मृतः ॥” इति ।

आ० र०-पूर्वगुण युक्तरथाख्य बस्तिमाह-एरण्डमूलेति ।
सै काथो मधुषड्ग्रन्थाशताह्वहिङ्गुसैन्धवम् ॥ ३२ ॥
सुरदारु च रास्त्रा च वस्तिर्दोषहरः शिवः ।

स०-स पूर्वोक्त एरण्डमूलकाथो म रादिभि सह एष
वस्तिदोषहृच्छिद्यश्च ।

आ० र०-दोषहर बस्तिमाह-स काथ इति । षड्ग्रन्था-
वचा ।

पञ्चमूलस्य निःकाथस्तैल मागधिका मधु ॥ ३३ ॥
ससैन्धव समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ।

स०-पञ्चमूलकाथस्तैलादिक सैन्धवमधुकसहित सि-
द्धवस्तिस्रो मुनिभि स्मृतः ।

आ० र०-दोषहर सिद्धवस्तिमाह-पञ्चमूलस्येति ।
द्विपञ्चमूलत्रिफलाफलविल्वानि पाचयेत् ॥ ३४ ॥
गोमूत्रे, तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ।
सफलैः क्षौद्रतैलाभ्या क्षारेण लवणेन च ॥ ३५ ॥
युक्तो वस्तिः कफव्याधिपाण्डुरोगविषूचिषु ।
शुक्रानिलविबन्धेषु बस्त्याटोपे च पूजितः ॥ ३६ ॥

स०-द्विपञ्चमूलादीनि गोमूत्रेण पाचयेत् । तेन-कथितेन
गोमूत्रेण, पिष्टैश्च पाठादिभिर्युक्त कफामयादिहृत् ।

आ० र०-गोमूत्रवस्तिमाह-द्विपञ्चमूलेति ।
मुस्तापाठामृतैरण्डबलारास्त्रापुनर्नवाः ।
मज्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥ ३७ ॥
कनीयः पञ्चमूल च पालिक, मदनाष्टकम् ।
जलाढके पचेत्तच्च पादशेष परिस्त्रुतम् ॥ ३८ ॥
क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्त क्षीरशेषं पुनः पचेत् ।
सपादजाङ्गलरसः ससर्पिर्मधुसैन्धवः ॥ ३९ ॥

१ ‘न्धव ।’ आ । २ ‘पि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते ।’
स सु । ३ ‘तत्काथो’ अ इ । ४ ‘न्धव ।’ अ न स स ।
५ ‘रु वचा रास्त्रा व’ अ इ ग । ‘रु वरा रास्त्रा व’ स सु ।
६ ‘हरश्च स ।’ अ । ‘हर स्मृत ।’ स सु । ‘हर पर ।’
इति कचित् । ७ ‘शिव-श्रेष्ठ ।’ इतीदु । ‘शिव-श्रेय-
स्कर । स च दोषहरो नाम्ना ।’ इति चन्द्र । ८ ‘मि कृतो
व’ ट । ९ ‘वा’ च । १० ‘पेषु पू’ अ आ ग स मू ।
११ ‘नैवम् ।’ ई क न स द्र । १२ ‘हिणि ।’ अ.आ इ ई ।

पिष्टैर्यष्टिमिसिद्धयामाकलिङ्गकरसाञ्जनैः ।

वस्तिः सुखोष्णो मांसान्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ ४० ॥

वातासृङ्मोहमेहार्शोगुल्मविण्मूत्रसङ्ग्रहान् ।

विषमज्वरवीसर्पवर्धमानप्रवाहिकाः ॥ ४१ ॥

वह्मणोरुक्टीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ।

हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुण्डलान् ॥ ४२ ॥

चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनाना रैसार्यनम् ।

स०-मुस्तादीनि कनीय पञ्चमूलपर्यन्तानि पृथक् पालि-
कानि, मदनफलान्यष्टौ, जलाढके पचेत् । तच्च पादशेष परि-
स्त्रुत क्षीरशेष पुन पचेदिति । तावत्कषायेण सह पक्तव्य याव-
त्क्षीरप्रस्थद्वय स्यादित्यर्थः । वस्ति सर्पिर्मधुसैन्धवयुत पिष्टैर्य-
ष्ट्यादिभि सहित सुखोष्णो मासादिवर्द्धनो वातरक्तादीन् ह-
न्यात् । चक्षुष्यादिगुणश्च । किम्भूत १ सपादजाङ्गलरस, -तत्र
चतुर्विंशतिपालिको निरूह, तस्य पाठेन पद्मपलानि जाङ्गल-
रसस्य स्युरित्यर्थः ।

आ० र०-यापनराज बस्तिमाह-मुस्तेति । अक्ष-बि-
भीतकम् । रोहिणी-कटुका । श्यामा-प्रियङ्गु । कुण्डलो-
वातकुण्डलिकाख्यो मूत्राघातः ।

मृगाणां लघुर्वद्रा(द्रा)णा दशमूलस्य चाम्भसा ॥ ४३ ॥
हपुषामिसिगाङ्गेयीकैल्कैर्वातहरः परम् ।
निरूहोऽत्यर्थवृष्यश्च महास्नेहसमन्वितः ॥ ४४ ॥

स०-हस्वाना बृहतामुभयरूपाणा मृगाणा मासाना तथा
दशमूलस्य च कायेन सह हपुषादिकृत्को वस्ति सुष्ठु वातहरो
महास्नेहयुतो वृष्यश्च स्यात् ।

आ० र०-अतिवृष्य यापनमाह-मृगाणामिति । लघवो-
हरिणादयः । वद्रा-वराहादयः । गाङ्गेयी-मुस्ता ।

मयूर पक्षपित्तान्नपादविट्पुण्डवर्जितम् ।
लघुना पञ्चमूलेन पालिकेन समन्वितम् ॥ ४५ ॥
पक्त्वा क्षीरजले क्षीरशेषं सघृतमाक्षिकम् ।
तद्विदारीकणायष्टिशताह्वाफलकैल्कवत् ॥ ४६ ॥
वस्तिरीषत्पटुयुतः परम वैलशुक्रकृत् ।

१ ‘वातरक्तप्रमेहा’ आ ग । ‘इमेहमेदोर्शो’ इ स मू ।
२ ‘ङ्ग्रहम् ।’ घ च न प स द्र । ३ ‘यापनाना वस्तीना मध्ये
प्राधान्यात् राजवत् राजा-तद्वृणै सातिशय इत्यर्थः । रसायन-
तत्कार्यकरणात् ।’ इति चन्द्र । ४ ‘यन ।’ आ । ५ ‘लघु
वर्गाणा’ अ ग । ‘लघुवर्हाणा’ आ । ‘लघुवभ्राणा’ क न ।
‘लघुवभ्रूणा’ इ । ‘लघूना-हरिणादीना, वभ्राणा-वराहादी
नाम् ।’ इति चन्द्र । ६ ‘विशकट पृथु बृहद्विशाल पृथुल महत् ।
वज्रोखिपुल’ इत्यमर । ७ ‘कटको वातहर’ ई घ प । ‘कल्कै-
र्वातहरै प’ अ इ क ग न । ८ ‘वभ्रा-’ क । ‘वर्गा-’ ग ।
९ ‘कल्कवान् ।’ क न । १० ‘बलवर्णकृत्’ अ ।

स०-मयूर पक्षादिवर्जित दशपलमात्र हस्तेन पञ्चमूलेन पलमितेन युत क्षीरजले पक्त्वा क्षीरस्यार्वाटको जलस्यार्वाटक इत्येव कृत्वा तावत्काययेत् यावत्क्षीरावशेष स्यात् । क्षीर च तच्छेष च क्षीरशेषम् । घृतमात्रिकसहित विदार्यादिकल्कान्वितमीषलवणयुक्तो बस्ति परम [बल]शुक्रकृत् ।

आ० २०-मायूर बस्तिमाह-मयूरमिति । पक्त्वा क्षीरजले, “द्वय्यादष्टगुण क्षीरम्” इत्यादिपरिभाषया ।

कल्पनेयं पृथक् कार्या तित्तिरिप्रभृतिष्वपि ॥ ४७ ॥

विष्किरेषु समस्तेषु प्रतुदप्रसहेषु च ।

जलचारिषु तद्वच्च मत्स्येषु क्षीरवर्जिता ॥ ४८ ॥

स०-इय च कल्पना तित्तिर्यादिष्वपि विष्किरेष्वशेषेषु प्रतुदेषु प्रसहेषु च पृथक्कार्या । तयैव जलचारिष्वपीय कल्पना कार्या । मत्स्येषु तु क्षीरवर्जिता कल्पनेय कार्या, मत्स्याना क्षीरेण सह विरुद्धत्वात् ।

आ० २०-मयूरविधि विष्किरादिष्वतिदिशति-कल्पनेति । मत्स्येषु क्षीरवर्जम् ।

गोधानकुलमार्जारशल्यकोन्दुरजं पलम् ।

पृथक् दशपलं क्षीरे पञ्चमूलं च साधयेत् ॥ ४९ ॥

तत्पयः फलवैदेहीकल्कद्विलवणान्वितम् ।

ससितातैलमध्वाज्यो बस्तिर्योज्यो रसायनम् ॥ ५० ॥

व्यायाममथितोरस्कक्षीणेन्द्रियबलौजसाम् ।

विबद्धशुक्रविण्मूत्रखुडवातविकारिणाम् ॥ ५१ ॥

गजवाजिरथक्षोभभग्नजर्जरितात्मनाम् ।

पुनर्नवत्व कुरुते वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५२ ॥

स०-गोवादीना मास पृथक्-प्रत्येक, दशपलप्रमाण क्षीरे पञ्चमूल च साधयेत् । एतत्क्षीर मदनफलकणाकल्कसैन्ववसौ-वर्चलान्वित बस्ति शर्करातैलमधुघृतसहितो योज्यो रसायन स्यात् । व्यायाममथितोरस्कादीना पुनर्नवत्व कुरुते वाजीकरणेषु मुख्यश्च ।

आ० २०-गोधादिवस्तिमाह-गोधेति । पल-मासम् । वैदेही-पिप्पली ।

सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्छेक्षुरैः ।

स०-आत्मगुप्तादिभि सिद्धेन पयसा सह भोज्यम् । उ-च्चटा-गुञ्जा ।

आ० २०-वृष्याणा बस्तीना भोजने विशेषमाह-सिद्धे-नेति । सङ्ग्रहे तु (क अ ५)-“पृथक् पलाश विपचेत्पञ्च-मूलमगोक्षुरम् । क्षीराढके चतुर्थस्थ पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतम् ॥

१ ‘युक्त ब’ न । २ ‘ध्वाज्य ब’ आ ग । ३ ‘विबन्धशु’ अ आ ग । ४ ‘णसत्तम’ । न अरुण । ५ ‘पल क्षी’ न । ६ ‘लकगोक्षुरै’ । क्षीराढकैश्चतु’ क ज । ‘लकगोक्षुर’ ग । ‘मूल सगोक्षुर’ च । ‘मगोक्षुर’ घ प । ७ ‘चतु प्रत्य’ क ग. ज. स. मू ।

अ० ९७

क्षौद्रतैलाज्यसिन्धूत्थयुक्त बस्ति सुपूजित । विशेषाद्बालवृद्ध-स्त्रीसुकुमारसुखात्मनाम् ॥ तद्वत्सहाचरबलासारिवादभर्त्साधि-तम् । क्षीर, बस्तिस्तथाऽभीरुगुद्धीवृहतीद्वयै ॥ सिद्ध पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवान् । पञ्चमूल बृहत्यादि प्रतिद्रव्य पलोन्मितम् ॥ द्विपल शालिगोधूमयवमाष सर्षष्टिकम् । तै सिद्ध छागल क्षीर कुकुटाण्डरस सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलव-णस्तैर्बस्ति शुक्रकृत्परम् । कल्पोऽय शिखिगोनर्दमत्स्याद्यण्डर-सेष्वपि ॥ रस कुलीरमासस्य चटकाण्डरसान्वित । सशर्क-राघृतमधुर्वस्तिवृष्यतमो मत ॥ बस्तशूकरजैर्मुष्कै कुलीरचट-कामिषै । सिद्ध पयो बस्तमुष्कमुच्छेक्षुरक मधु ॥ तैर्घृताढ्यो-ऽल्पलवणो बस्तिवृष्यतम परम् । सिद्धेन पयसा भोज्यमा-त्मगुप्तोच्छेक्षुरै ॥ अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते । वाजीव पुष्ट सवृषो गच्छति प्रमदाशतम् ॥ एते माक्षिक-सयुक्ता कुर्वन्त्यतिवृष नरम् । नातियोग न चायोग स्तम्भि-तास्ते च कुर्वते ॥ निरुहा लेखना प्रायो बृहणा स्नेहवस्तय । यापनेषूभय तस्माच्चेष्ट तेष्वनुवासनम् ॥ मृदुत्वान्न निर्वर्तैरन् यस्यत्वेते प्रयोजिता । समूत्रैर्बस्तिभिरीक्ष्यैरास्थाप्य क्षिप्र-मेव स ॥ शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्श परिकर्तिका । स्यु-र्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अरिष्टैर्क्षारैसीध्वाद्य स्त्रेष्टा दीपनी क्रिया । युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रस-ङ्गत ॥ मृद्वत्पौषधसयोगात्पादहीनप्रमाणत । अल्पकालो-पयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥” इति । इति सिद्धवस्तय ।

स्नेहांश्चायन्नगान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥

स०-स्नेहाश्च-स्नेहवस्तीन्, अयन्नगान्-निष्परिहारान्, सि-द्धान्-बहुशो दृष्टप्रत्ययान्, सिद्धद्रव्यै-निरपायै, प्रकल्पयेत् ।

आ० २०-अथ सिद्धस्नेहा । सिद्धबस्तिद्रव्यैरेव सिद्ध-स्नेहा प्रकल्प्या इत्याह-स्नेहानिति । सङ्ग्रहे तु (क अ ५) -“सहाचराभीरुबलारास्त्रागोक्षुरैर्कात् पृथक् । तुला जलद्रो-णशते पंचेद्रोणावशेषिते ॥ पूतशीते विसद्राक्षातुगाक्षीरी-निदिग्धिका । महासहाक्षुद्रसहायष्टीमधुमधूलिका ॥ जीव-कर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचन्दनम् । खर्जूरमामलक्यात्मगु-प्तातामलकीकणा ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपाकयोदना-वह्या । कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन् पृथक् च प्रस्थसम्मितम् ॥

१ ‘साधनम्’ ज । २ ‘क्षीरव’ क ज स मू । ३ ‘लकवत्’ । स द्र । ४ ‘सयष्टि’ स मू । ५ ‘रसाश्रितम्’ । च । ६ ‘वणैस्तै’ क ग ज । ७ ‘क्षुरस मधु’ क ग च ज । ८ ‘न वाऽयो’ क ग. घ ज प । ९ ‘स्तम्भिनस्ते’ क ज स द्र । १० ‘लेखनप्राया’ च । ११ ‘निर्वर्तन्ते’ स स । १२ ‘दक्षीर’ क ग ज । १३ ‘रसि-ध्वाज्यैस्त’ घ ज प । ‘सीध्वाज्यैस्त’ ग । १४ ‘योगार्थ’ प । १५ ‘श्वाढ्यगुणान्’ अ । १६ ‘रक पृ’ क ग ज । १७ ‘पञ्च-द्रोणा’ स मू । १८ ‘रतामलजात्म’ स द्र. । १९ ‘क् त्वक्प्रस्थ’ क ग ज ।

रस वराहमहिषवस्तमुष्कोद्भव तथा । शिखिकुट्टहसाण्डस-
म्भव तैलसपिषी ॥ धात्रीविठारीस्वरस गव्यक्षीराढकद्रव्यम् ।
ब्रह्मभेरीमृदङ्गाणां निनादै साधितं च तत् ॥ सितच्छत्रकृत-
च्छाय सितवस्त्रावगुण्ठितम् । आरोपित गजस्कन्धे पूजयित्वा
वृषध्वजम् ॥ कृत्वा स्वस्त्ययन दद्यात्स्नेहबस्तिमयन्त्रणम् ।
प्रासस्तेनातिवृषता श्रमयेद्वनितागतम् ॥ निर्वलीपलित का-
न्तश्चिरञ्जीवी भवेत्स च । नष्टशुक्रक्षतक्षीणविषमज्वरिणा
हितम् ॥ व्यापन्नार्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनम् । एव च
वस्तयोऽन्येऽपि कल्प्या पाक्याश्च नैकश ॥ शत वारान्
सहस्र वा पाचयेत्सम्भवे सति ।” इति ।

दोषघ्ना. सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।

स०-अबुना दोषघ्ना सपरीहारा स्नेहवस्तयो वक्ष्यन्ते ।

आ० २०-निष्परिहारान् स्नेहवस्तीनुक्त्वा सपरिहारा-
नाह । तत्र प्रतिज्ञावाक्यमाह-दोषघ्ना इति ।

तानेवाह—

दशमूल बँलां रास्त्रामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ॥ ५४ ॥

गुडूच्यैरण्डं भूतीकभार्गीवृषकरोहिषम् ।

शतावरी सहचर काकनासां पलाशकम् ॥ ५५ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रस्तोन्मितान् ।

वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ ५६ ॥

पचेत्तैलार्ढकं पेथ्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ॥ ५७ ॥

स०-दशमूलादिक पलप्रमाणम् । काकनासा-काकजङ्घा ।
यवादीनि प्रस्तुतप्रमाणानि, जलस्य वहे-द्रोणचतुष्टये, विपाच्य,
तेन च द्रोणशेषेण तैलार्ढकं पलाशकै जीवनीयैः पेथ्यै सह
पचेत् । एतदनुवासनमखिलपर्वनामयजित् ।

आ० २०-दशमूलादिस्नेहमाह-दशमूलमिति । भूतीक-
भूस्तृणम् । वृषकै-पाषाणभेद । काकनासा-काकतुण्डी ।
वहे-द्रोणचतुष्टये ।

आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ।

स०-आनूपप्राणिना वसा जीवनीयद्रव्यसाधिता तद्वत्-
पूर्वगुणा ।

आ० २०-वसास्नेहमाह-आनूपानामिति । जीवनीयानां
कल्क कार्य । द्रव तूदकम् ।

१ ‘ज्ञादिनि’ स स । २ ‘हित ।’ स द्र । ३ ‘घ्ना निष्परी’
आ ज । ४ ‘वरा रा’ स मू । ५ ‘ण्डयूती’ आ इ स स ।
६ “भूतीक-कतृणा यवानिका वा ।” इति चक्र । “भूतीक-
कतृणापरपर्यायम् ।” इति डल्हण । ७ ‘लाशिकम्’ अ ग स मू ।
‘लाशिकाम्’ इ ज । ८ ‘क कल्कैर्जी’ ग । ९ ‘रजित्’ आ.
ग । १० ‘वनविकारजित्’ न । ११ ‘षक-’ क. ग. ।

शताह्वाचिरिविल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ ५८ ॥

स०-शताह्वादिभित्तैलं पक्व पवने योज्यम् ।

आ० २०-तैलमाह-शताह्वेति । चिरिविल्व-करञ्ज ।
अम्लानि-धान्याम्लादीनि ।

सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजिद् घृतम् ।

स०-अग्निवर्णेन सैन्धवेन तप्तं च घृतं समीरणजिद्भवति ।

आ० २०-घृतमाह-सैन्धवेनेति । सैन्धवमग्निनाऽग्निवर्णं
कृत्वा घृतमध्ये नि क्षिपेत् ।

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ॥ ५९ ॥

शताह्वर्षभकौ कृष्णा काकनासा शतावरीम् ।

खगुप्ता क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचाम् ६०

पिष्ट्वा तैलघृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ।

बृहण वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ॥ ६१ ॥

रजःशुक्रामयहरं पुत्रीय चानुवासनम् ।

स०-जीवन्त्यादीन् कर्कटीकृत्य तैलघृत-यमक, क्षीरे चतु-
र्गुणे साधयेत् । एतदनुवासेन बृहण वातपित्तघ्नं बलादिवर्धनं
रजःशुक्ररोगहरं पुत्रीयं च । पुत्रीयमिति हिताथे “पुत्राच्छ
च” इति छ ।

आ० २०-जीवन्त्यादियमकमाह-जीवन्तीमिति ।

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुलो वचा ॥ ६२ ॥

हीबेर मधुक भार्गी देवदारु सकटफलम् ।

नागर पुष्कर मेदा चविका चित्रकः शठी ॥ ६३ ॥

विडङ्गातिविषै श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ।

बिल्वजमोदचपला दन्ती रास्त्रा च तैः समैः ॥ ६४ ॥

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ।

वर्ध्मादावर्तगुल्मार्शः स्त्रीहमेहाढ्यमारुतान् ॥ ६५ ॥

आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ।

स०-सैन्धवादिभिः समासैः सामान्यपरिभाषया एरण्डतैलं
तिलतैलं वा सा यम् । द्विर्वाग्रहणात् एरण्डतैलस्यार्धं तिलतैल-
स्यार्धमित्यपि कल्पनीयमित्याहुः । एतदनुवासनं कफरोगजित्
शीघ्रं वर्ध्मादीन् हन्यात् ।

आ० २०-सैन्धवादितैलमाह-सैन्धवमिति । निचुलो-
वेतस । श्यामा-त्रिवृत् । चपला-पिप्पली । एरण्डतैलं
तिलतैलं वा साध्यम् । तच्च कफरोगजिद्भवति । वर्ध्मादींश्च
हन्यात् ।

१ ‘ह्यायववि’ अ आ इ न स द्र स च । २ ‘ल तद्वत्’ स
ग । ३ ‘तैल घृत’ आ ग च स द्र । ४ ‘येच्च चतु’ न । ‘येत
चतु’ स द्र । ५ ‘कानिलहर’ आ ग । ६ ‘त्रीयमनु’ क न ।
७ ‘पद्मक’ अ । ८ ‘विषाद्या’ अ आ इ ग । ९ ‘मोदा च’
क ज । ‘मोदे च’ ग स मू । १० ‘ण्डज तैल कफवातजरोग’
ग । ‘वा कफवातजरोग’ इ. ।

साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाऽथवा ॥ ६६ ॥
कफघ्न

स०-पञ्चमूलेन बिल्वादिना वा साधितं तैलं कफघ्नं कटपयेत् ।

आ० २०-बिल्वादि तैलमाह-साधितमिति ।

कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ।

फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं कफे ॥ ६७ ॥

स०-अथवा कफघ्नैर्द्रव्यैः फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमनुवासनं कफे शस्तम् ।

आ० २०-अन्यैरपि कफघ्नैस्तैलकल्पनामाह-कल्पयेदिति ।

आ० २०-फलतैलमाह-फलैरिति । फलैः-मदनफलैः ।

सङ्ग्रहे तु (क अ ५)-“शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः पटु-
मूत्रवान् ॥ तद्युक्तं-फलतैलयुक्तं । शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः
क्षीरे चतुर्गुणे । तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥” इति ।

मृदुर्वस्तिजडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो बस्तिरिष्यते ।

तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ ६८ ॥

स०-मृदुश्चासौ बस्तिश्च मृदुबस्तिः, मधुरस्निग्धश्चीतलात्म-
कत्वान्मृदुः, मृदुबस्तिश्चासौ जडीभूतश्च मृदुबस्तिजडीभूतः,
कोष्ठाद्वहिरनि सरणात् कोष्ठ एवावस्थितिं कृत्वा स्थितः, तस्मिन्-
स्तथाभूतेऽन्यो बस्तिस्तीक्ष्णः शस्यते । तीक्ष्णैः-गोमूत्रादिनिष्पा-
दितैर्वस्तिभिः, विकर्षिते कोष्ठे सति स्निग्धादिगुणो बस्तिरिष्यते ।

आ० २०-एव बस्तीनुक्त्वा कटपनाप्रकारमाह । तत्र मृदुना
जाड्ये जाते तीक्ष्णो योज्यः, तीक्ष्णेन कर्षणे जाते मृदुर्योज्यः
इत्याह-मृदुबस्तीति ।

तीक्ष्णत्वं मूत्रं पील्वं ग्निलवणक्षारसर्षपैः ।

प्रातःकालं विधातव्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवम् ॥ ६९ ॥

स०-तीक्ष्णत्वं बस्तेर्मूत्रपील्वग्निलवणक्षारसर्षपैः प्रातःकाल-
योग्येऽवसरे, विधातव्यम् । क्षीरघृताद्यैश्च बस्तेर्मार्दवं प्रातःकालं
कर्तव्यम् ।

१ “मदनैर्वाऽम्लसयुक्तेर्विहायेन गणेन वा । तैलं कफहरैर्वा-
ऽपि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥” इति (सि अ ४।१७) चरकोक्त्या,
साधितमित्यादिसार्धश्लोके त्रीणि तैलान्युक्तान्याचार्येण, व्याख्यातानि
च तथैव हेमाद्रिचन्द्रनन्दनादिभिरिति युक्तमेव । अतश्चायुक्तमरु-
णदत्तेनात्र तैलद्वयमेव व्याख्यातमिति । २ ‘वा ॥ अन्वासनं
श्लेष्महरं द्रव्यैः’ स इ । ३ “कफघातिभिः-पञ्चकोलप्रभृतिभिः ।
अम्लैः-काजिकादिभिः, अष्टगुणैः-तैलापेक्षया । फलैः-मदनफलैः
कल्मीकृतैः” इति चन्द्र । ४ ‘गुणे चाम्ले सि’ घ प स. इ ।
५ ‘डुतैलवा’ क अ । ‘कडुमूत्र’ ग । ६ ‘तैल पादघृत’ क
ग. । ‘तैल पाद’ घ प । ‘तैलपादघृत’ अ । ७ ‘बस्ती जडी’
अ आ इ क ग अ । ८ ‘सरत्वात्’ ट । ९ ‘कर्शने जा’ अ प ।
१० ‘त्रिविल्वाग्नि’ अ आ ग स इ । ११ ‘पीलु-औत्तरपथिक-
फलम् । पीलुस्थाने केचित् बिल्वं पठन्ति । प्रातःकालमित्युक्ताव-
स्थम् ॥” इति चक्र । १२ ‘क्षीराज्याद्यैश्च मा’ आ. ग । ‘द्यैश्च
मा’ अ. । ‘घृतक्षीरैस्तु’ इति कचित् ।

आ० २०-तीक्ष्णत्वमृदुत्वहेतूनि द्रव्याण्याह-तीक्ष्णत्व-
मिति ।

वलकालरोगदोषप्रकृती. प्रविभज्य योजितो बस्तिः ।
स्वै. स्वैरौषधवर्गैः. स्वान् स्वान् रोगान्निवर्तयति ॥ ७० ॥

स०-बलादीन् प्रविभज्य स्वैः स्वैरौषधवर्गे-यथायथं योग्यैः,
सिद्धो बस्तिर्योजितः स्वान् स्वानामयानुपशमयति ।

आ० २०-बलाद्यनुरोधेन बस्तिः कटप्य इत्याह-बल-
कालेति ।

उष्णार्तानां शीतान्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन् संतर्क्य युञ्जीत ॥ ७१ ॥

स०-उष्णार्तानां नृणां शीतान् बस्तीन् शीतार्तानां च सु-
खोष्णान् बस्तीन् दद्यात् ।

आ० २०-हेतुव्याधिविपरीतो बस्तिः कटप्य इत्याह-उ-
ष्णार्तानामिति ।

बस्तीन् बृंहणीयान् दद्याद्वाधिर्षु विशोधनीयेषु ।

आ० २०-शोधनीयेषु बृंहणीयनिषेधमाह-बस्तीनिति ।

मेदस्विनो विशोध्य ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ७२ ॥

आ० २०-शोधनीयानाह-मेदस्विन इति ।

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानाम् ।

दद्याद्विशोधनीयान् दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ ७३ ॥

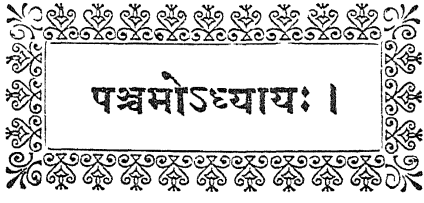
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स०-यस्मादेते दोषैर्निबद्धजीविताः, तस्मादेतेषां दोषनिर्ह-
रणात् प्राणसंशयः स्यादित्याह, जीवितरक्षार्थमेते न विशोध्या
इति । आर्याश्च तस्य ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

१ ‘लदेशसात्म्यम्’ स मू. २ ‘प्रविभज्य-बुध्या विकल्प्य ॥
शुद्धवमनविरेचनाभ्यामचिरप्रयुक्ताभ्यां शरीरयेषां ते शुद्धदेहाः ॥’
इतीन्दु । ‘स्वैः स्वैरौषधवर्गैरिति यथाव्याधिप्रतिपादितैरौषधैः ।
स्वान् स्वानिति तत्तद्वस्तिविधेयौषधस्य प्रशमनीयान् ॥ तद्योग्यौ-
षधयुक्तानिति उष्णार्तिहरेण शीतार्तिहरेण वा औषधेन कल्पितान् ॥
दोषनिबद्धायुष इति दोषे-मलादिरूपे देहस्थे, निबद्धमायुषेषां शो-
ष्यतिदुर्बलप्रभृतीनां ते तथा ॥” इति चक्र । “उष्णेन-पित्तेना-
हारविहारादिना बोष्णेन, आर्तानां-पीडितानां नराणाम् । सतर्क्य-
समीक्ष्य । शीतेन-वातश्लेष्माख्येन दोषेणाहारविहारादिना वा शी-
तेन, आर्तानां पुसां ॥” इति चन्द्र । ३ ‘प्रविधीक्ष्य यो’ आ ।
४ ‘न दोषान्नि’ ग. । ५ ‘रीततमो ब’ अ. । ६ ‘यु च शोध’
आ. । ७ ‘येऽपि न’ स. च ।

१ 'श्च पुनर्व' च । २ 'प्रसह' ग । ३ 'वमेकप्र' क ग.
ज । ४ 'र्यादोषास्तैज' स मू । ५ 'काथच्चतु' क च ।
'काथाच्चतु' ग । 'काथ चतु' घ प । ६ 'रोगाणाम्' ज । ७ 'द
वैकुव्य नि' ग । 'कैव्य विनि' क । ८ 'तरुणो' च । ९ 'क्तश्च
वि' क । 'क्त सुवि' ग । १० 'मूलीक'च । ११ 'तकु-
तान्' ग ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं बस्तिव्यापत्तिद्विव्याख्यायते—

अथातो बस्तिव्यापत्तिद्विव्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—अथात इति पूर्ववत् । (अस्म्यक् प्रयुक्तेषु बस्तिषु या व्यापदः, तासां साधनायास्याध्यायसारम्भः ।)

आ० २०—बस्तिव्यापत्तिद्विव्याख्याया व्याख्यातुं प्रतिजानीते—अथेति । बस्तिव्यापदश्च द्वादशोक्ता सङ्ग्रहे (क अ ६) —“विबन्धगौरवाध्मानगिरुवाहनोर्ध्वगा । कुक्षिशूलङ्गरुहिध्माहत्पीडाकर्तनस्रवा ॥ अयोगादतियोगाच्च बस्ते स्यु षट् षडापदः ।” इति ।

अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।

शीतोऽल्पस्नेहलवणवर्द्धव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ १ ॥

वस्तिः सङ्क्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।

करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ २ ॥

नाभिवस्तिरुजां दाहो हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ।

कण्डूर्गण्डानि वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ३ ॥

काथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषेऽतिसारिणि ।

उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।

बिल्वमूलत्रिवृद्वाह्यवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

सुरादिर्मूत्रवान् बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ।

स०—अस्निग्धादिगुणस्य पुंसः शिशिरस्तथाऽल्पस्नेहलवणोऽल्पद्रव्यमात्र—अल्पद्रव्यकल्प (लक), तथा घनो—बहुद्रव्यकल्को, वस्तिर्योजितः सन् बस्तिसाध्य दोषं सङ्क्षोभ्य दुर्बलत्वादर्निर्हरन्

१ इयं बस्तिव्यापत्तिद्विव्याख्ये सि० ४।५।७।१०।१२ अध्यायेषु, सुश्रुते चि० ३६।३७।३८ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० ६।७ अध्याययोश्चास्ति वर्णिता । २ ( ) एतच्चिद्वातगतं पाठं पुस्तके नोपलभ्यते । ३ “अल्पशब्दो मात्रान्तैः प्रत्येकं संबध्यते ॥ कालं ज्ञात्वेति विरेचनयोग्यावस्थां ज्ञात्वा । सुरादिमूत्रवानित्यत्र आदिशब्देन सौवीरकतुषोदकादीनां ग्रहणम् । तमानयेदिति अयोगकारकं विबद्धं बस्तिं हरति ।” इति चक्रः । “घन—सान्द्रः । दुर्बलत्वात्—हीनवीर्यत्वात् । त—क्षुब्धम् । अतिर्हरन्—अविशोषयन् ।” इति चन्द्रः । ४ ‘द्रवमात्रो’ आ, स च । ५ ‘सस्तभ्य’ कः । ६ ‘रुजाऽऽनाहो’ आ स मू । ७ ‘ण्डाक्षिवै’ अ । ‘ण्डातिवै’ इ क । ८ ‘मरुचि व’ स च । ९ ‘विधीयते’ आ । १० ‘रात्रिणमूत्र’ स सः । ‘दिमांस्तत्र व’ इति कचित् ।

अयोगं करोति । तेन—अयोगेन, वातादिग्रहः स्यात् । प्राक्—अतिसारचिकित्मिन् (चि अ ९।६), काथद्वय—पाचनयुगलमभ्य-दोषेऽतिसारिणि विहितं भूतीकपिप्पल्यादिरेको बिल्ववनिको द्वितीयः, तस्मात्—काथद्वयात्, एकस्य—अन्यतरस्य काथस्योष्णस्य, तत्रावस्थायां पानं प्रशस्यते, तथा फलवर्त्यं स्वेदाश्च नानाविधाः, अवस्थाश्च ज्ञात्वा विरेचनं शस्यते । तथा बिल्वादिमान् बस्तिस्तथा सुरादिमान् बस्तिः, सप्राक्पेष्य—“बला गुडूची” (क अ ४।१) इत्यादौ बस्तो यं पेष्यो यवान्यादिकृत् तेन प्राक्पेष्येण सह वर्तत इति सप्राक्पेष्यः । तमत्र दत्तबस्तिनोत्किष्टं दोषमानयेत्—आकर्षयेत् ।

आ० २०—विबन्धाख्या व्यापदमाह—अस्निग्धेति । द्रव्य—काथं पेष्य च । तं दोषं—यदर्थं दत्तं । काथद्वय—“पिबेत् प्रकथितास्तोमे मध्यदोषो विशोषयन् । भूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकी ॥ अथवा बिल्वधनिकामुस्तनागरवालकम् ।” (ह चि अ ९।५) इत्युक्तम् । भूतीक—कद्रुतृणम् । प्राक्पेष्य—“पूतोयवानीफलबिल्वकुष्ठवचाशतावहाघनपिप्पलीनाम् । कल्कैः” (ह क अ ४।२) इत्युक्तम् । सुरा—मदिरा । आदिशब्दादन्यदप्यम्लम् ।

गौरवाख्या व्यापदत्वाह सङ्ग्रहे (क अ ६) —“सशेषामे निरुहेण मृदुना दोषं ईरितः । मूच्छयत्यनिलं मार्गं रणञ्चानि हिनस्ति च ॥ गौरवक्लमहच्छूलदाहसम्मोहं वेष्टनम् । तत् कुर्यादुपचरेत् रुक्षस्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकद्रुतृणोशीरदारमूर्वांशुतजलम् । पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोषनम् ॥ वचानागरशठ्यो वा धृतमण्डेन मूर्च्छिता । पेया प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिरुदुकं पथ्या पलाशचित्रकं शठीम् । पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत् क्षाराश्च दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं द्वांशमूलिकम् ।” इति । युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढ्ये रुक्षे क्रूराशयेऽथवा ॥ ६ ॥ बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुन्ध्यात्समीरणम् ।

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ॥ ७ ॥

विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवङ्गणवेदनाम् ।

रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ ८ ॥

स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।

बिल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ ९ ॥

सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनम् ।

स०—दोषाढ्ये तथा रुक्षे क्रूरकोष्ठे वा बस्तिरल्पवीर्यो दत्तो

१ ‘दत्तम् । का’ क अ । ‘दत्तं तत् का’ ग । २ ‘हचेष्ट’ घ प । ३ ‘शोषणम्’ अ । ४ ‘दधिमण्डेन’ स इ । ५ ‘दाहत्रि’ क । ६ ‘दशमू’ क घ च अ प । ७ ‘दोषाढ्ये—प्रभूतदोषे ।’ इति चन्द्रः । ‘रुद्धमार्गं’ इति निवारिताधोमार्गः । स चानिलरुणद्धिः । अनिलश्च रुद्धमार्गतया आध्मानं करोति । मर्मपीडनमित्याध्मानविशेषणम् ।” इति चक्रः । ८ ‘अभ्यक्त’ क अ । ९ ‘गात्राय त’ आ । ‘जदेहस्य’ अ । १० ‘वाऽनु’ कः ।

दोषै -वाग्वाद्यावरकरावृत , अनन्तर स वस्ती रूढमार्ग -प्र-
तिहतगतिप्रसरणो, वायु रुन्ध्यात् । सोऽनिलो विमार्ग आ-
व्यान कुर्यात् । तथा हृदयादीना मर्मणा व्यवन-पीडन, तथा
गुदकोष्ठस्य विदाह, तथा मुक्तावह्वगवेदना च कुर्यात् । तथा
शूले -नानाविधाभिर्भ्रमररूढमृदितपीडितावनद्धादिभिः पीडा-
भिः, हृदय रणद्धि-आवृणोति । हृदयमावृत्यानन्तरम्, इत-
श्चेतश्च-अनियते देशे, वावति पवन । तत्र-अवस्थाविशेषे,
सुषुप्त्यक्ताङ्गस्य स्विच्छाङ्गस्य च फलवति प्रयोजयेत् । विल्वादि-
कश्च निरूह स्यात् पीलुसर्षपमूत्रवान् । सरलदेवदार-भ्या सा-
वित तैल चानुवासन स्यात् ।

आ० २०-आध्मानाख्या व्यापदमाह-युक्त इति ।
विल्वादि -विबद्धव्यापद्युक्त । पीलु-पीलुफलम् ।

शिरोरुजाख्या व्यापद त्वाह सङ्ग्रहे (क अ ६)-
“बहुदोषैऽबले क्रूरकोष्ठे बस्तिस्तनुमृदु । शीतोऽल्पश्चा-
वृतो दोषै प्रतिहन्ति समीरणम् ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्
देह कुर्याद्वायु शिरोरुजम् । ग्रीवास्तम्भ प्रतिश्याय बाधिर्य
दृष्टिभिन्नम् ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्निग्धमर्दितम् । ती-
क्ष्णैर्धूमैः प्रधमनैर्नैस्त्रैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिमिश्राण्यु यो-
जयेदानुलोमिकैः ।” इति ।

वाहनाख्या च व्यापदमाह सङ्ग्रहे (क अ ६)-
“स्निग्धस्निग्धे महादोषे बस्तिर्मृदुलपभेषज । उत्क्लेश्यात्प
हरेदोष जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ शोफ बस्तावपाने च
सदन चोरुजङ्गयो । विबद्धमारुतो जन्तुरभीक्ष्ण स प्रवाहते ॥
स्वेदाभ्यङ्गाच्चिरुहाश्च शोधनीयानुलोमिकान् । विद-याल्लङ्घ-
यित्वा च वृत्ति तस्य विरिक्तवत् ॥” इति ।

कुर्वतो वेगसंरोध पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ १० ॥
अस्निग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पोऽल्पभेषजः ।

मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ ११ ॥

निरेति मूर्च्छाहृल्लासतृड्दाहादीन् प्रवर्तयन् ।

मूर्च्छाविकार दृष्ट्वाऽस्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् १२
वीजेदाक्लमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ।

पृष्ठाध्वोर्दर मृज्यात् करैरुष्णैरधोमुखम् ॥ १३ ॥

१ ‘गतिरप्र’ ट । २ ‘दोषेऽनिले’ क ग अ । ‘दोषबले’ घ प
स मू । ३ ‘शीताल्प’ क अ । ४ ‘दिग्ध स्नि’ स स । ५ ‘तीक्ष्ण-
धूमै’ क अ । ६ ‘हिकम्’ क अ । ७ ‘शोफो ब’ घ प स मू ।
८ ‘भ्यङ्गनिरु’ स स । ९ ‘यान् सुलो’ घ प । १० ‘डित
श्राति’ ई । ११ ‘प्रकल्पयेत्’ आ । ‘तयेत्’ इ ई क अ ।
* १२ “मूर्च्छारूप विकारम् । शिर स्थ इति वस्त्येकदेशे शिरसि
स्थिते सति । प्रच्छाद्यमित्यालेपनीयम् ।” इति चक्र । “उष्णैश्च
करै -पाणिभिः, अधोमुख कृत्वा आतुरस्य पृष्ठादिक मृदात्-मर्द-
येत् । भाययेत्-भय तस्योत्पादयेत् । क्रमुक -पट्टिकारोध ।” इति
चन्द्र । १३ ‘वीजेदा’ अ इ अ । ‘वीजेदा’ ई । ‘वीजेदक्लम-
विना’ आ स स । १४ ‘मृदात्’ अ ई न चन्द्र सं द ।

केशेषूत्क्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्यालदष्टिभिः ।

शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ १४ ॥

पाणिवस्त्रैर्गलापीड कुर्यान्न म्रियते तथा ।

प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायनः ॥ १५ ॥

अपानः पवनो बस्ति तैमाश्वेवापकर्षति ।

कुष्ठैर्मुककल्क च पाययेताम्लसंयुतम् ॥ १६ ॥

औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्ति सोऽस्यानुलोमयेत्

गोमूत्रेण त्रिवृत्पश्याकल्क वाऽधोनुलोमनम् ॥ १७ ॥

पकाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ।

यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ १८ ॥

बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ।

पूतीकरञ्जत्वकूपत्रशठीदेवाहरोहिषैः ॥ १९ ॥

सतैलगुडसिन्धूथो विरेकौषधकल्कवान् ।

विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिरुत्स्थिते ॥ २० ॥

शिरस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्य सर्षपैः शिरः ।

स०-वेगसरोध-वेगविवारण, कुर्वत पुसो य पीडितो
बस्तिरतिमात्रया वा पीडितोऽस्निग्धलवणोष्णो वा तथाऽल्पो-
मात्रया, अल्पभेषजश्च मृदुर्वा, स तथाभूतो मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो
मुखनासिकात् निरेति-निर्गच्छति । मूर्च्छादीन् प्रवर्तयेत् (यन्) ।

अस्य तु-तथाविवबस्ते पुरुषस्य, मूर्च्छादिविकार दृष्ट्वा
शीताम्बुना मुख सिञ्चेत् । तथा क्लमनाश यावत् त ताल-
वृन्तादिना वीजयेत् । तथा त पुरुष प्राणायाम च कारयेत्,
प्राणायामेन ह्यूर्ध्वं विक्षिप्तो बस्तिरवो याति । उष्णै करै पृष्ठ
पार्श्वमुदर च मृज्यात् । तथा त पुरुषमधोमुख कृत्वा केशैर-
त्क्षिप्योर्ध्वं नीत्वा वपुर्धुन्वीत । तथा व्यालादिभिर्भीषयेत् ।
तयोर्ध्वं प्रवृत्तो बस्तिर्यस्मादधो गच्छति । तथा पाणिवस्त्रैर्ग-
लापीड कुर्याद्यथा न म्रियेत । एव सति प्राणोदाननिरोध
सम्पद्यते, प्राणोदाननिरोधाद्यस्मादधोऽग्रे सुप्रसिद्धतरायनो भू-
त्वाऽपानो वायुस्त बस्ति द्रागेवापकर्षति-ऊर्ध्वादध क्षिपति ।
सुष्ठु-प्रकर्षेण, प्रसिद्धतरमयन यस्य स सुप्रसिद्धतरायन ।
कुष्ठादिकल्क चाम्लसंयुत पाययेत् । [स -] कल्क , अस्य-आ-
तुरस्य, उष्णादिगुणयोगात् बस्तिमनुलोमयेत् । त्रिवृतादिकल्क
पीत गोमूत्रेणाधोनुलोमनम् । पकाशयस्थिते दोषे स्निग्धे (स्विन्ने)
निरूहो दाशमूलिको विधातव्य । यवादिभिश्च गोमूत्रसाधितैर्ब-
स्तिर्विधेय । अथवा गोमूत्रसिद्धैर्गुड्यादिभिस्तैलगुडसैन्वव-

१ ‘भापये’ अ इ ई ग घ प न । ‘भायये’ स स चन्द्र ।

२ ‘तथाऽऽश्वे’ आ । ३ ‘वा’ अ घ ज प । ४ ‘येदम्ल’

आ ई क अ स स । ५ ‘सोऽप्यनु’ स मू । ६ ‘चाधो’ अ आ

इ । ७ ‘साधितः’ आ स च । ८ अधोमुखमित्यस्य “पुरुषमधो-
मुख कृत्वा” इत्यरणदत्तव्याख्यान चिन्त्यम् । ९ ‘वाऽम्ल’ न ।

१० ‘साधितो बस्ति’ ट ।

युक्तो बस्तिर्विरेहद्रव्यकृमवान् विवेय । उरमि स्थिते बित्वा
दिपञ्चमूलेन सिद्धो बस्तिविवातव्य । शिरसि स्थिते बस्तौ नस्य
वृमश्च, शिरश्च सर्षपकलेन प्रच्छादनीयम् ।

आ० २०-ऊर्ध्वमारुताख्या व्यापदमाह-कुर्वत इति ।
मृज्यात्-मर्दयेत् । भीषयेत्-त्रासयेत् । पाणिभिश्च वस्त्रैश्च ।
सुप्रसिद्धतर-गुद मेदु च, अयनमस्य स तथा । क्रमुक-
पूग । दशमूल्यवादीना मूत्रे काथ, अमृतादीना वा सप्ता-
नाम् । अमृता-गुडूची । त्वक् पत्र च पूतीकरञ्जस्य । तैला-
दियोगस्तु द्वयोरपि काथयो, बिलवादिक्वाथस्यापि । इत्ययो-
गव्यापद ।

बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनोऽतिस्वेदितस्य वा ॥२१॥
अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनःपुनः ।
अतियोगत्वमापन्नो भवेत्कुक्षिरुजाकरः ॥ २२ ॥
विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधनः ।

स०-अत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो बस्ति प्रयुक्तोऽतिस्वेदितस्य
वा पुसोऽल्पे दोषे तथा मृदौ कोष्ठे मुहुर्मुहुः प्रयुक्तत्वादतियोगत्व
प्राप्तोऽयं कुक्षिरुजैक स्यात् । स-तथाविवो बस्ति,
विरेचनातियोगेन तुल्ये-सदृशे, लक्षणचिकित्सिते यस्य स एव
स्यात् ।

आ० २०-अथातियोगव्यापद । कुक्षिशूलाख्यव्यापद-
माह-बस्तिरिति । सङ्ग्रहे तु (क अ ६)-“पृश्निपर्णी स्थिरा
पद्म काश्मर्य मधुकोरपले । पिष्ट्वा द्राक्षा मधूक च क्षीरे
तन्दुलधावने ॥ द्राक्षाया पक्कलोष्ठस्य प्रसादे मधुकस्य वा ।
विनीय सघृत बस्ति युज्यादाहेऽतियोगतः ॥” इति । विरेच-
नतुल्यत्वोक्त्या दाहोऽप्युक्तः ।

अङ्गरगादिव्यापन्नतुष्ण त्वाह सङ्ग्रहे (क अ ६)-
“स्नेहस्वेदैरसम्पाद्य गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रक । दु स्थि-
ताय प्रणिहितो बस्तिर्दु शयिताय वा ॥ अतिप्रवृत्तो मरुत
कोपयेत्स विमार्गग । करोत्यङ्गरुजां जृम्भा स्तम्भ भेद च
पर्षणाम् ॥ त तैललवणाभ्यक्त स्वेदित सस्तरादिभि । बिलव-
कोलयवैरण्डवर्षाभूवृहतीद्वयै ॥ सकुलत्थै शृतैर्मस्तुफल-
सौवीरकान्वितै । आस्थापयेत्ससिन्धूत्थैर्जाङ्गलैराशित रसै ॥
तैलेनानिलजिह्वविपक्वेनानुवासयेत् । मृदुकोष्ठेऽबले बस्ति-
रतितीक्ष्णोऽतिनिर्हर्त्तुः ॥ कुर्याद्विध्मा हित तत्र हिध्माघ्न
वृहण च यत् । बलावृहत्यादिवराकाश्मर्यैरसैस्सैन्धवै ॥ स-

१ ‘भापयेत्’ ग घ प । २ ‘पूगम्’ ग घ प । ३ ‘जनन’
ट । ४ ‘ल्पलै’ ग घ ज । ५ ‘गजे’ स द्र । ६ ‘ती
क्ष्णाति’ क ग घ ज प । ७ ‘त्रत’ ग घ प । ८ ‘दु शायि’
ग । ‘दु शोधिता’ स स । ९ ‘वृत्त म’ घ प । १० ‘रज
स्तम्भमङ्गभेद च पवणि’ क ग ज । ११ ‘शृत मस्तु’
स द्र । १२ ‘लैरशि’ क ग स मू । ‘लै पिशितै रसै’ ज ।
१३ ‘हरेत्’ घ प । १४ ‘बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलावृष (‘रम’
स.मू.) सैन्धवै ।’ क ग ज स.मू । १५ ‘यैफलसै’ स स ।

प्रमन्नारनालाम्लैस्तैल पक्त्वाऽनुवासयेत् । उष्णाम्बुनाऽक्ष पि
प्लव्या दद्यालवणसयुतम् ॥ धूमलेहराक्षीरस्वेदाश्चान्न च
वातजित् । अतितीक्ष्ण सवातो वा न वा सम्यक् प्रपी-
डित ॥ घट्टयेद्दृढय बस्तिस्तत्र काशकुशोक्तद्वे । स्यात्साम्ल-
लवणस्कन्धकरीरबदरीफलै ॥ शृतैर्वस्तिर्हित सिद्धो वात-
घ्नैश्चानुवासनम् । मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रुक्षतीक्ष्णातिमात्रक ॥
हर्त्वा बस्तिर्मलान् शीघ्र वातपित्ते प्रकोपयेत् । नाभिवस्ति-
गुदास्ते हि कृन्ततोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णस्यात्पमुत्थान
बस्तिर्निर्लेखनाद्भवेत् । स्वादुशीतोषधैस्तत्र पर्यस्वेक्ष्वादिभि
शृत ॥ यष्ट्यावहतिलकल्काभ्या बस्ति स्यात् क्षीरभोजिन ।
ससर्जरसयष्ट्यावह जिह्मिणीकर्मसाञ्जनम् ॥ विनीय दुग्धे
बस्ति स्याद्यक्ताम्लरसभोजिन । पिच्छिलश्च हितो बस्ति
स्नेहैश्च मधुरै शृत ॥” इति ।

बस्ति. क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा २३
गुद दहनं लिखन् क्षिण्वन् करोत्यस्य परिस्रवम् ।
स विदग्धं स्रवत्यस्त्रं वणै. पित्तं च भूरिभिः ॥ २४ ॥
बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति सोऽसकृत् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया तत्र प्रशस्यते ॥ २५ ॥
दाहादिषु त्रिवृत्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत् ।
तद्धि पित्तशकृद्भातान् हृत्वा दाहादिकान् जयेत् ॥ २६ ॥
विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ।
युज्याद्वाऽतिविरिक्तस्य क्षीणविट्कस्य भोजनम् २७
माषयूपेण कुंलमाषान् पानं दध्यथवा सुराम् ।
सिद्धिर्वस्त्यापदामेवं

स०-क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणो बस्ति प्रयुक्त पैत्तिकस्य
वा प्रयुक्तो गुद दहन्निव विलिखन्निन निपन्निवास्य-नरस्य, परि-
स्रव करोति । स-पुरुष, तदा विदग्धमस्र स्रवति । तथा
बहुशो-बहुन् वारान्, अतिवेगेन भूरिभि-बहुभि, वणै
पित्त स्रवति । तथा मोहमसकृद् गच्छति । तत्रावस्थाया रक्त-

१ ‘नाऽक्त पि’ स मू । २ ‘येदुदर ब’ ग ज । ३ ‘कुजेत्क’
घ प । ४ ‘रीनलै’ स स । ५ ‘वासनै’ क ग ज स मू ।
६ ‘हत्वा’ क ग ज स मू । ७ ‘वर्णात्प्लव’ स द्र । ८ ‘खनो
भवे’ स मू । ९ ‘यश्चेक्ष्वादिभि शृतम्’ क ग ज स मू ।
१० ‘णीछर्दनाज’ च । ११ ‘स्नेहैश्च’ क घ ज प स मू ।
१२ ‘च’ अ ज प । १३ ‘लिखन्-कर्षन् । क्षिण्वन्-हिसन्’ ।
परिस्रव-स्रावम् । अमकृत्-पुन पुन । मोह-विचेतनभावम् ।
तत्र-दाहादिके पैत्तिके विकारे । कुंलमाषान्-स्त्रिन्नान् मुद्गादीन् ।
इति चन्द्र । “अथवा योऽतिविरिक्ततया क्षीणविट्कस्य ।”
इतीन्दु । १४ ‘त्यस्रपरि’ आ ग ज प स स । १५ ‘भूरिश’
स मू । १६ ‘तियोगेन’ अ आ क ग ज स म । १७ ‘चासकृत्’
अ आ इ ज प स द्र । ‘वाऽसकृत्’ ई । १८ ‘चात्र’ स.द्र. ।
१९ ‘हत्वा’ अ.आ क ज स द्र,ट. । २० ‘रान्विताम्’ आ.ङ.ग.।

पित्तघ्नी तथा रक्तातिमारघ्नी क्रिया च प्रशस्यते । दाहमोहादिषु त्रिभृत्कृत्त द्राक्षाजलेन पिबेत् । यस्मात् तत्-त्रिभृत्कृत्तयुत द्राक्षावारि, पित्तशकृद्वातान् हत्वा दाहादीन् जयेत् । विशुद्धश्च सशर्करा शीता पेया पिबेत् । अतिविरक्तस्य क्षीणपुरीषस्य पुस कुल्माषान् मापयूषेण सह भोजनं युज्यात् । दध्ययवा सुरा पान दद्यात् । बस्त्यापदा-निरुहव्यापत्तीनां, एव सिद्धि-चिकित्सित, स्यात् ।

आ० २०-स्त्रवाख्या व्यापदमाह-बस्तिरिति । सङ्ग्रहे तु (क अ ६)-“तत्राद्र्वाशल्मलीवृन्तैः क्षुण्णैराज पय शृतम् । पूत घृतान्वित बस्ति दद्यादन्याश्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेव कल्पो यवतिलेषु च । सुवर्चलोपोदकयो कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान् कुर्यात्सेकप्रलेपनान् ॥” इति । तथा (सङ्ग्रहे क अ ६)-“आम यं कुणप रूत्रानुपवेष्टयेत् सारचि । सवनातिविषाकुष्ठनतदारुवचा पिबेत् ॥ शकृद्वात-मसृक्षपित्त कफ वा योऽतिसार्यते । पक्व तत्र स्ववर्गीयो बस्ति श्रेष्ठ भिषग्विजितम् ॥ षण्णामेषा द्विससर्गांश्चिद्विज्ञेदा भवन्ति तु । केवलैः सह षट्त्रिंशद्विघ्नांसोपद्रवाश्च तान् ॥ शूल-प्रवाहिकाध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् । तृणमोहदाहमूर्च्छादीश्चैषा विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेऽन्तरपानं तु कटुमल्लवणैर्युतम् । पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ वातघ्नप्राहिवर्गीयो बस्ति शकृति शस्यते । स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणं स्नेहबस्ति समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन पित्ते तु कषायस्वादुतिक्तम् । सार्ध-माणे कफे बस्ति कषायकटुतिक्तम् ॥ शकृता वायुना चामे तेन वर्चस्यथानिले । ससृष्टेऽन्तरपानं स्यात् कटुमल्लवणैर्युतम् ॥ पित्तेनामेऽसृष्टा तद्वत्तयोरामेन वा पुनः । ससृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तम् ॥ तथाऽऽमे कफससृष्टे कषायकटुतिक्तम् । आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणैर्गौषधम् ॥ वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्तौक्षैस्तथाऽनिले । स्यात् कषायाम्लमधुरं ससृष्टे बस्तिरुत्तम ॥ बस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यं स्वाद्वम्लतिक्तम् । शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतोरसपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यससर्गौ कषायस्वादुतिक्तम् । कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्त-शोणितौ ॥ कटुतिक्तरूपाय स्यात्ससृष्टे बस्तिरुत्तम । मधु-रोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारुते कफसंसृष्टे कटुमल्ल-लवणो भवेत् । स्याद्बस्ति कटुतिक्ताम्ल ससृष्टे वायुना कफे ॥

१ ‘त्राद्र्वा’ शल्मलीपत्रे क्षु’ स स । २ ‘वेषक’ घ प । ३ प-नम् । ग ज । ४ ‘वेशोऽनिशारुचि’ इति क. ग पुस्तकयोः पाठ, “उपविशति इत्युपवेश, अनिशमरुचिर्यस्य स ।” इति ग पुस्तके टिप्पणी च । ५ ‘वन्त्यत’ । क ग ज । ६ ‘द्विन्धात्सो’ घ प । ७ ‘कर्लरु’ स मू । ८ ‘ततोऽनन्तर’ क ग ज । ९ ‘पित्ताले क’ स मू । १० ‘वाऽऽमे तेन वर्चसि वाऽनिले ।’ स स । ‘वाऽऽमेन वर्चस्यथाऽनिले ।’ स मू । ११ ‘वणोषणम्’ स स । १२ ‘ताले तथा’ क ग ज स मू । १३ ‘च’ स मू । १४ ‘मधुरोषधसिद्धस्तु’ घ च प । १५ ‘वणं पिबेत् ।’ घ. च. अ. प. ।

त्रिचतुः पञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् । युक्तिश्चैषाऽतिसा-रोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत् षड्स षण्णा ससर्गौ पाचनं भवेत् । निरामाणा च पञ्चानां बस्ति षड्सिको हित ॥ उदुम्बरशलाहूनि जम्बवान्नोदुम्बरश्च । शङ्खसर्जरस लाक्षा कदतृणं च पलाशिकम् ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरं द्विगुणितं पेयेत् । अतीसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलम् ॥ कच्छु-राधातुकीबिल्वसमझारक्तमूलभिः । मसूराश्च-र्यशुङ्गैश्च यवागू-स्याजले शृतैः ॥ बालोदुम्बरकटुङ्गसमझाश्लक्षपल्लवैः । मसूर-धातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायन्ते व्यापदो बस्तिविभ्रमात् । यथायथं यथावस्थं तांसां कुर्वीत साधनम् ॥” इति निरुहव्यापदः ।

स्नेहबस्तेस्तु वक्ष्यते ॥ २८ ॥

स०-स्नेहबस्ते-अनुवासनस्य, सिद्धिर्वक्ष्यते ।

आ० २०-अथानुवासनव्यापदः । ताश्चोक्ता सङ्ग्रहे (क अ ७)-“स्नेहबस्तौ मरुत्पित्तकर्फात्याशविडावृते । अभुक्तशूनपायवामदत्तेऽष्टौ व्यापदः स्मृता ॥” इति । शीतोऽल्पो वाऽधिके वाते पित्तेऽत्युष्णं कफे मृदुः । अतिभुक्ते गुरुर्वर्चःसञ्चयेऽल्पबलस्तथा ॥ २९ ॥ दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिर्भवदपि ।

स०-शीतो बस्तिरल्पो वाऽधिके वाते दत्तः, तथा पित्तेऽ-त्युष्णं, तथा कफे मृदुः, अयोगः सम्पद्यते । अतिभुक्ते गुरुर्व-स्तिर्दत्तः, तथा वर्चस-पुरीषस्य, सञ्चयेऽल्पबल-उभयथा मा-त्रया वीर्यतश्च, दत्तः, तैः-शीतादिभारणाद्वातादिभिः, स्नेहबस्ति-रावृतो नायाति-गुदमार्गान्न प्रत्यागच्छति, अभिर्भवदप्येतैरेव ।

आ० २०-तत्र पञ्चानां व्यापदाः कारणमाह-शीतोऽल्प इति । गुरु-चिरपाकः । अल्पबल-अनुलोमनासमर्थः । शीतादिगुणस्यावृत्तत्वम् । अल्पस्याभिभवः ।

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ॥ ३० ॥

पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ।

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतं द्रुतैर्लिकैः ॥ ३१ ॥

सौवीरकसुरैर्कोलैर्कुलत्थयवसाधितैः ।

१ ‘च सर्वेषां व’ ज । २ ‘पिबेत्’ क । ३ ‘क्षुल्लिन’ । क ग । ‘क्षुल्लिन’ । ज । ४ ‘त्ययूषैश्च’ क ग ज । ‘त्यशृङ्गै’ घ प । ५ ‘यथावयो य’ ग । ‘यथामय’ ग ज । ६ ‘तेषां कु’ क ग ज । ७ ‘बस्तिषु व’ अ इ । ‘हकल्पस्तु’ आ । ८ ‘फा-लशनविट्चयै’ । क ग ज स मू । ९ ‘अभुक्ते शू’ स स । ‘आवृतो भुक्तदत्तामे सप्तधा व्या’ स मू । १० “तैरावृत इति पद प्रत्येकं वातादिषु पञ्चसु योजनीयम् । अभिभवादपीति वातादिना-ऽऽवृत्तमार्गत्वाच्च याति, तथा तेन वातादिनोद्योगेनाभिभूतगुणत्वाच्च न आयाति ।” इति चक्रः । “तै-वातादिभिः सह, स्नेह आवृ-तोऽभिभवादयो न याति ।” इति चन्द्रः । “पीतद्रु-अत्र सरलः । कोल-बदरम् ।” इतीन्द्रः । ११ ‘दध’ । अ चन्द्रः । १२ ‘प्रत्येति’ ट । १३ ‘वादपि’ । न । १४ ‘राङ्गोल’ ग घ प ।

निरुहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पाञ्चमूलिकैः ॥ ३२ ॥
ताभ्यामेव च तैलाभ्या सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ।

स०-स्तम्भोरुसादादिभिर्वायुना स्नेहमावृत विद्यात् । त-
एवविव, स्नेह-स्नेहवस्ति, निरुहै सम्यक् स्निग्धाम्ललवणोष्णै-
निर्हरेत् । तानेव निरुहानाह-सौवीरकमुरादिसाधितैस्तथा गोमू-
त्रान्वितैस्तथा पञ्चमूलनिर्वृतैः पञ्चमूलकायवद्भिरित्यर्थः । तथा
रास्ना च पीतद्रुश्च रास्नापीतद्रु, ताभ्या साधिते तैले रास्नापीत-
द्रुतैले, ते विद्येते येषा निरुहाणा तै, क्वचित्पुटके रास्नातैल
क्वचिद्विराटतैल योज्यमित्यर्थः । ताभ्यामिति द्विवचननिर्देशात्
पृथगेतत् तैलद्वयमुपयोगीति गम्यते । च-समुच्चये, न केवल
त निरुहयेत्, रास्नातैलेन पीतद्रुतैलेन वा दोषाद्यनुरोधादनुवास-
येच्च । सायं भुक्ते-न तु प्रातर्भुक्ते ।

आ० २०-वातावृतस्य लक्षण चिकित्सित चाह-स्तम्भो-
रुसदनेति । वेष्टन-पिण्डिकोद्वेष्टनम् । पीतद्रु-सरल । रा-
स्नातैलेन पीतद्रुतैलेन च सस्कृतै । बिल्वादिपञ्चमूलयवको-
लकुलस्थाना काथ । ताभ्या-रास्नापीतद्रुतैलाभ्याम् ।

तृद्धाद्वारागसम्भोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ३३ ॥
विद्यात्पित्तावृतं खादुतिकैस्त बस्तिभिर्हरेत् ।

स०-त तृद्धादादिभिः पित्तावृत स्नेहवस्ति विद्यात् । खादु-
तिकैर्बस्तिभिर्विनिर्हरेत् ।

आ० २०-पित्तावृतस्य लक्षण चिकित्सित चाह-तृद्धा-
हेति । तमक-तम प्रवेशः ।

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ३४ ॥
संमूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छेष्टमणा स्नेहमावृतम् ।
कषायतिक्रकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ ३५ ॥
फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्त विनिर्हरेत् ।

स०-तन्द्रादिभिः कफावृत स्नेहवस्ति विद्यात् । त कषायक-
टुतिकैः सुरामूत्रोपसाधितैः फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभि-
निरुहै, विनिर्हरेत् । फलाना-उष्णवीर्याणामशोटादीना, तैल
फलतैलम् । केचित्तु फल-मदनफल, तिलतैल च, ताभ्या
युतास्तैरिति व्याचक्षते ।

आ० २०-कफावृतस्य लक्षण चिकित्सित चाह-तन्द्रेति ।
फलतैल-मदनफलतैलम् ।

छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्राङ्गमर्दनैः ॥ ३६ ॥

१ 'पाञ्चमौलि' ग । २ 'तैलाभ्यामेव ताभ्या वा सायं'
आ ग. । ३ 'तु' अ । ४ 'च सुप्त' ग । ५ 'स्त च विनिर्ह' आ.
ग । ६ 'समूर्च्छा' अ इ ई ष न स द्र । ७ 'कषायकटुतिक्रकटुकैः'
सु' स च । ८ 'मूत्रैः प्रसा' आ ग । 'रागोमूत्रसा' इति क्वचित् ।
९ 'फलतैल-पूर्वव्याहृतमेव ज्ञेयम् ।' इति चक्र । 'फलेन-मद-
नाख्येन, तैलेन च युतै । साम्लै-काजिकादिभिर्युक्तै ।' इति
चन्द्र. । १० केचित्-चन्दनन्दनादयः । ११ 'लतन्द्राङ्ग' आ ।

अ० ९८

आमलिङ्गैः सदाहैस्त विद्यादत्यशनावृतम् ।

कटूना लवणाना च काथैश्चूणैश्च पाचनम् ॥ ३७ ॥
मृदुर्विरैक सर्व च तत्रामविहित हितम् ।

स०-छर्द्यादिभिरामलिङ्गैर्दाहयुतैः स्नेहमत्यशनावृत विद्यात् ।
कटूना लवणाना च काथैश्चूणैश्च पाचन हितम् । तथा मृदुभि-
-अतीक्ष्णै, विरैक । तथा तस्मिन् सर्वसामविहितमौषध हितम् ।

आ० २०-अत्यशनावृतस्य लक्षण चिकित्सित चाह-छ-
र्दिमूर्च्छेति । आम-आमाजीर्णम् । काथै कटूनामेव, चूणै
कटूना लवणाना च ।

विण्मूत्रानिलसङ्गातिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ ३८ ॥
स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सवर्तिभिः ।

श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ॥ ३९ ॥
निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ।

स०-विण्मूत्रादिभिर्विडावृत स्नेह विदित्वा, स्नेहादिभिस्तथा
श्यामादिभिः सिद्धैर्निरुहैरनुवासनैश्च, तथोदावर्तहरेण विधिना,
सम्यग् निर्हरेत् ।

आ० २०-विडावृतस्य लक्षण चिकित्सित चाह-विण्मू-
त्रानिलेति । अति-शूलम् । श्यामादि-गण । बिल्वादि-
पञ्चमूलम् ।

अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य वा ॥ ४० ॥

गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्वावत्यनावृतः ।

ऊर्ध्वं कायं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्नेहं एत्यपि ॥ ४१ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिसिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ।

तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरुहः सानुवासनः ॥ ४२ ॥

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्नर्बहर्णम् ॥ ४३ ॥

स०-अभुक्ते स्नेहवस्ति, तथा शून पायुर्यस्य तस्मिन् प्र-
णिहितो बस्ति, अथवा पेयामात्रमेवाशित येन स पेयामात्राशि-
तस्तस्य गुदे प्रणिहित स्नेहवस्ति, अनावृत सन् वेगादूर्ध्वं
कायं यावति । ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यश्च स्नेहं एति-पतति । तत्र
गोमूत्रादिसिद्धो यो यवादिमान् काथस्तेन काथेन सिद्धतैलैर्निरु-

१ "आमलिङ्गैरिति आमलक्ष्णैरालस्यादिभिः (ह सू अ १३।२४)॥

वर्तिभिरिति फलवर्तिभिः । बिल्वादीनि-दशमूलानि, किंवा श्यामा-
दीन्यप्यत्र कर्णपोक्तानि नव गृह्यन्ते ॥ आगच्छत इत्यागमनसमय
एव स्तम्भादि कर्तव्यम् । स्तम्भ-व्यजनशीतजलसेकादिना ।
कण्ठग्रह-ऊर्ध्वगमनप्रतिषेधार्थं कण्ठपीडनम् ।" इति चक्र ।
"अत्यशनेन-अतिभोजनेन, आवृतम् । तत्र-अत्यशनावृते स्नेहे ॥
उदावर्तहरेण-अशोविहितेन ॥ निबर्हण-निवारणम् ।" इति चन्द्र ।
२ 'विद्यादामावृतं तु तम् ।' आ । ३ 'अत्याश' च. ।
'अत्याश' अ । ४ 'सर्वस्तिभिः' स.द्र । ५ 'वा' आ इ ।
६ 'च' इ । ७ 'ऊर्ध्वकाय' आ ई.क ग अ न स.स. । ८ 'नि-
वर्तनम्' स.द्र. । ९ 'त्रादिभिश्च सि' न. ।

हमनुवामन [च] दद्यात् । कण्ठादागच्छत स्नेहस्य स्तम्भ-
कण्ठग्रहादिभिश्छिद्राभि क्रियाभिश्च तन्निर्हरणं कुर्यात् ।

आ० २०-अभुक्तदन्तशूनपायुदन्तयोर्लक्षणं चिकित्सितं
चाह-अभुक्त इति । मात्रा-स्तोत्रम् । पेयाशितस्य चाभुक्त-
तुल्यत्वान्न पृथगुद्देशं कृतं । कण्ठादेति-निर्गच्छति । ऊर्ध्व-
भ्योऽपि स्वेभ्य-नासानेत्रकर्णेभ्यः । श्यामात्रिवृत्यवको-
लकुलस्थाना मूत्रेण काथं । तेषामेव कटकेन मूत्रेण
च सिद्धं तैलम् । तत्र काथतैलाभ्यां निरुहः । तैलेनानुवा-
सनं । स्तम्भ-उच्छ्वासरोधः ।

नापकं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्युपलिम्पति ।

ततः कुर्यात्संरुद्धोदकण्डूशोफान्, क्रियाऽत्र च ४४
तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतम् ।

स०-अपक्व स्नेहं न दद्यात् । यस्मात् स-अपक्व स्नेहो,
गुदमुपलिम्पति । ततः-उपलिप्ते गुदे, रजामि सह मोहादीन् कु-
र्यात् । अत्र चिकित्सितं तीक्ष्णो बस्तिस्तथाऽर्कपत्ररसे शृतं तैलम् ।

आ० २०-आमदन्तस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह-नापक-
मिति । तैलमनुवासनार्थम् । इत्यनुवासनव्यापदः ।

अथ नेत्रबस्तिशय्याप्रणेतृदोषजा व्यापदः । ताश्चोक्ता
सङ्ग्रहे (क अ ७)-“ह्रस्व दीर्घं तनु स्थूल जीर्णं शिथि-
लबन्धनम् । पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्मक्षणक्षणनस्तथा । गुदपीडा गतिजिह्वा
तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ मासलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवा-
तला । छिद्रं छिन्नंश्च तानष्टौ बस्तीन् कर्मसु वर्जयेत् ॥ ग-
तिवैषम्यदौर्गन्ध्यजिह्वावस्तुतिदुर्गन्हा । फेनिलेच्युर्लघुर्धार्द्यत्व
बस्ते स्युर्बस्तिदोषतः ॥ उच्चकैरत्यवार्कशीर्षमूर्ध्वसङ्कुचि
तस्थितम् । उत्तानं दक्षिण पार्श्वं सप्त शय्या परित्यजेत् ॥
मूत्रार्घातोऽतिसम्प्राप्तिरग्राप्तिं साधु नागति । आश्वागति
र्महत्कोपस्तृप्तिं पक्वाशयस्य च ॥ तदोषा स्युर्विधातव्य
यथौषधिकमत्र च ॥ संवातातिर्द्वितीयाक्षिप्ततिर्यङ्गुलुप्तकम्पिता ॥
अतिमन्दकबाह्यातिवेगदोषा प्रणेतृत् ॥” इति ।

१ ‘स्नेहयेत्’ अ इ । २ ‘स कुर्यात्संरुद्ध’ आ ग ।
३ ‘त्सन्तृणमोह’ इ ई ष च प न चन्द्र । ४ ‘उल्लिप्ते’ ट न ।
५ ‘कर्षण’ अ स स । ६ ‘छिद्रं छिन्नं’ ग घ च ज । ‘छिद्रं
छिन्नं’ प । ‘छिन्नं छि’ स द्र । ७ ‘वस्तुतानष्टौ’ ग । ‘वस्तुवा-
नष्टौ’ अ । ८ ‘कर्मणि ब’ क ग । ९ ‘लघुत्व’ ष च प ।
‘लघुत्व’ स मू । १० ‘लघुत्व’ क अ प । ‘लघुत्व’ ग ।
‘लघुत्व’ ष च । ११ ‘शीर्षं न्युञ्ज सङ्कुचितं स्थि’ स स । ‘मूर्ध्व
स’ ग मू । १२ ‘वाताविस’ क । ‘वाताविस’ अ । ‘वाताति’ ग ।
‘वातोऽन्नस’ स मू । १३ ‘धुतागति’ स मू । १४ ‘प सुप्ति’
ग । १५ ‘वा’ क । ‘तु’ ष प । १६ ‘सधाता’ क ग । ‘सधाता’
अ । १७ ‘तिहृतो’ ष प स मू । ‘तिहृतो’ स स । १८ ‘गुल्लिप्त’
न ष अ प ।

अनुच्छ्वासं तु बद्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ॥४५॥
प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ।

तत्राभ्यङ्गो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ ४६ ॥

स०-अनुच्छ्वासस्य वस्तेर्वदने बद्धे सति, अथवा निःशेषं दत्ते
मति, प्रविश्यान्तरे वायुः कुपितः शूलतोदकरः स्यात् । तस्मिन्-
भ्यङ्गो गुदे स्वेदश्च, तथा वातहन्तृणि भोजनानि च ।

आ० २०-सवातप्रणयनस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह-
अनुच्छ्वासेति ।

द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्तं एव वा ।

स्यात् कटीगुदजङ्घोरुवस्तिस्तम्भार्तिभेदनम् ॥ ४७ ॥
भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यङ्गाः सर्वस्तयः ।

स०-शीघ्रं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्ते च कट्यादिषु स्तम्भ-
पीडाभेदनानि स्युः । तत्र वातघ्नमशनं स्वेदोऽभ्यङ्गश्च ।

आ० २०-अतिद्रुतोत्क्षिप्तयोर्लक्षणं चिकित्सितं चाह-
द्रुतमिति । प्रणीते-प्रवेशिते । निष्कृष्टे-निष्काशिते । उत्क्षिप्ते-
पृष्ठवशं प्रति नानीते ।

तिर्यङ्मनेत्रस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह सङ्ग्रहे (क अ ७)-
‘तिर्यङ्मन्यवृत्तद्वारे बद्धे वाऽपि न गच्छति । नेत्रे तद्वज्रं
निष्कृष्य सशोध्य च पुनर्नयेत् ॥” इति ।

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥४८॥

उरःशिरोरुजं सादमूर्ध्वंश्च जनयेद्बली ।

बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ४९

स०-पीड्यमाने बस्तिपुटकेऽन्तरा-म ग एव, कदाचित्त-
स्मिन् मुक्ते, गुदेऽनिलः प्रतिहतो बलवान् उरःशिरोरुजमूरुसाद
च जनयेत् । तत्र बिल्वादिभिर्बस्तिर्मदनफलश्यामादिमान् स्यात् ।

आ० २०-उल्लिप्तस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह-पीड्यमान
इति । फल-मदनफलम् ।

कम्पितादीनां चतुर्णां लक्षणं चिकित्सितं चाह सङ्ग्रहे
(क अ ७)-“स्याद्वाहो द्रवधुः शोफः कम्पनाभि-

१ “अनुच्छ्वास-वातमनि सार्यं । अनुबद्धे-प्रथिते ॥ उत्क्षिप्ते-
पादतः शय्यायामुत्क्षिप्तायाम् ॥ अन्तरा मुक्ते-शिथिलबद्धत्वात् ।
प्रतिहत-व्यावृत्त्योपरुद्धः । बिल्वादिपञ्चमूलमदनफलश्यामादिगण-
युक्तो मूत्रैश्च साधितो बस्तिः ।” इति चन्द्र । “निष्कृष्टे सहसेति
छेदः । उत्क्षेपस्त्वसहसाऽपि व्यापत्तिकर एव । सर्वस्तय इति
वातहरबस्तिर्युक्ता ॥ बिल्वादि-दशमूलम् । श्यामादि-श्यामा-
त्रिवृतादि विरेचनद्रव्यम् ।” इति चक्र । २ ‘स्य नु ब’ अ इ ई
न । ‘स्यानुब’ ग चन्द्र । ‘स्य च ब’ स च । ‘च्छ्वासानुबन्धे’
स मू । ३ ‘च’ अ क घ । ४ ‘कुपितो’ स च । ५ ‘नान्यथ’ ।
इ । ६ ‘जङ्घार्तिबस्तिस्तम्भोरुवेदना । ०३ स्नेहा स्वेदा स’
स च । ७ ‘प्रति नीते’ क ग । ८ ‘द्रुते द्वारे’ क स स ।
९ ‘नेत्र त’ ग अ । १० ‘निष्कास्य स’ स मू । ११ ‘लवादि
फल’ इ ई ग अ । १२ ‘उत्क्षिप्त’ क । ‘उल्लिप्त’ ग अ । १३ ‘क-
म्पना’ स स ।

हते गुदे । कर्षाया मधुरा शीता सेकास्तत्र सबस्तय ॥
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वले । स्यात्सार्तिदाहनिस्तो-
दगुरुवर्च प्रवर्तनम् ॥ तत्र सर्पिं पिचु क्षीर पिच्छावस्तिश्च
शस्यते । न भावयति मन्दस्तु बाह्यश्चाशु निवर्तते ॥ स्नेह-
स्तत्र पुन सम्यक् प्रणेय सिद्धिमिच्छता ।” इति ।

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि कर्म च ॥ ५० ॥

स०—अतिप्रपीडितो बस्तिपुटक कोष्ठे तिष्ठति, गलं वाऽऽ-
याति । तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादि च कर्म शस्यते ।

आ० २०—अतिवेगस्य लक्षण चिकित्सित चाह—अति-
प्रपीडित इति ।

वैमनाद्यैर्विशुद्ध च क्षामदेहबलानलम् ।
यथाऽण्डं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ ५१ ॥
भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ।

स०—वमनविरेकाद्यैश्च विशुद्ध क्षामदेह क्षामबल क्षामा-
नल च पुरुष वैद्य प्रयत्नेन सर्वस्मादपचाराद्रेते । किमिव ?
यथा तरुण—अभिनव जातमण्ड, यथा च तैलपूर्ण पात्र रक्ष्यते,
तथा प्रयत्नेन रक्षेत् ।

आ० २०—वमनादिशुद्धस्य विशेषतोऽपचार निषेधति-
वमनाद्यैरिति ।

दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ ५२ ॥
खादुतिक्रौं ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ।
अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ ५३ ॥
व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृति नयेत् ।
सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृति गतः ॥ ५४ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
बस्तिव्यापत्तिर्निर्णाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

स०—तस्मिन् मधुरहृद्यानि दद्यात् । अनन्तरमम्ललवणौ
रसौ, ततः खादुतिक्रौं, ततः कषायकटुकरसौ दद्यात् ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानां—परस्परप्रतिपक्षाणां रसानां, तथा स्नि-
ग्धरूक्षयोरन्योन्यप्रत्यनीकयो, व्यत्यासात्—विपर्ययात्, उपयो-
गेन—यथास्वमुपयोगेन, यथा—मधुररसमुपयुज्य पुनरम्ललवण्य-
तम तत्प्रतिपक्ष युज्यात्, अम्लमुपयुज्य पुनर्मधुराद्यन्यतम त-
त्प्रतिपक्ष युज्यात्, एव स्निग्धरूक्षयोरुपयोग कुर्यात् । तथा त-
पुरुष वमनादिभिर्विशुद्ध, प्रकृति योचिता स्वा नयेत् ।

१ ‘षायमधु’ स द्व । २ ‘मात्र प्र’ ग । ३ ‘श्वासाति’ ग ।
४ ‘गुदवर्च’ ग अ स च । ५ ‘द्विमृच्छ’ क अ । ६ ‘घृन्ना
याति’ ग । ७ ‘कर्मभिर्वमनाद्यैश्च क्षा’ आ । ८ ‘तु’ ग ।
९ ‘दपवादत’ इति क्वचित् । १० “अपचारत—अपथ्यरूपादाहा-
रविहारत ॥ भूय—पुनरपि ।” इति चन्द्रः । ११ ‘तथा भू’ स मू

सर्वमह—अशेषक्षम, तथा स्थिरबल, प्रकृति प्राप्त पु-
मान् वेद्य ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गमुन्दराख्याया पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने बस्ति-
व्यापत्तिर्निर्णाम पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ ५ ॥

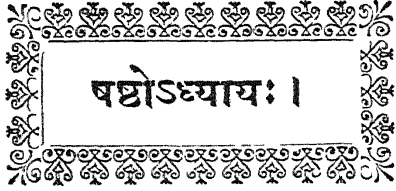
आ० २०—शुद्धस्योपचारमाह—दद्यादिति । सङ्ग्रहे तु (क.
अ ७)—“अत्रान्तरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः । उच्चै-
र्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोर स्वरव्यथा ॥ रक्तनिष्ठेवतमकज्वरा-
द्यास्तत्र साधनम् ॥ अभ्यङ्गस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनम् ॥
मौन विधिर्वातहरो यथास्व च विकारजित् । अत्यास्याया-
नयानाभ्या सन्धिर्मूर्धत्रिकादिरुक् । अतिचङ्क्रमणात्पादजङ्घो-
रसदनादयः । तेषां वातहर सर्व स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ अ-
जीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः । तत्र मात्राशित्योक्तो
विधेयो विधिरामहा ॥ अहितान्नाद्यथादोष रोगा स्युर्भेष-
जानि च । हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात् पुरा गदा ॥
विदध्यात् कर्फजित्तेषु वूमरूक्षान्नलङ्घनम् । व्यवयाजीवि-
तभ्रशस्तैरस्यानिलामयै ॥ गुदोऽर्बुलुप्यत इव भ्रमतीव च
चेतना । मेढू वूमायति मनस्तमसीव प्रवेष्टयते ॥ जीवनीय
शृतक्षीरसपिषोरुपयोजनम् । आहारो बृहणस्तत्र वृष्यास्ते ते
च बस्तय ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात् प्रागुक्ता ये सैर्दालुरा ।
तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्ति पुरा दद्या-
दथ बस्ति चर्लोपहम् । निकुम्भकुम्भाश्रयुरुबूध्रावनीपुनर्न-
वादारु महच्च पञ्चकम् । फल च मूत्रे कथितं समस्तु घृत
सतैल लवणानि पञ्च ॥ निरुहित धन्वरसेन भोजयेन्निकुम्भ-
तैलेन ततोऽनुवासयेत् । बला सरास्त्रा फलैर्वित्वचित्रैकान्
द्विपञ्चमूल कृतमालैकात्फलम् ॥ यवान् कुलत्थाश्च पचेज्जले
रस समुस्तपाठेन्द्रयवैश्च कटक्वान् । सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो
हित सदाऽऽतुराणां बलपुष्टिर्वर्णद ॥ तथाऽनुवाय मधुकेन
संधित बालेन बिल्वेन शताब्द्याऽथवा । सजीवनीयस्तु
रसोऽनुवासने निरुहणे चालवण शिरोरहित ॥ नैर्चान्यैदा

१ ‘निष्ठीव’ अ स द्व । २ ‘धोरक्तले’ क ग । ३ ‘वा’
स मू । ४ ‘वास्त्रापात्’ घ अ प । ‘स्वप्नादुरोगदा ।’ ग ।
५ ‘फपित्तेषु’ क ग अ । ६ ‘बलिप्य’ ग । ‘दोविलिप्य’ क अ ।
७ ‘वेक्ष्यते’ क अ स, मू । ८ ‘पिषा च प्रयो’ ग घ अ प । ‘पसेवनम्’
स स । ९ ‘वात स्यात्’ ग घ अ प । १० ‘गदालुरा’ क ग
घ अ प । ११ ‘विवृद्धौ’ ग । १२ ‘बलावहम्’ क स मू ।
१३ ‘मस्तु तत् घृतं पञ्च च ।’ स स । १४ ‘फलमूलपञ्चक
दि’ क ग । १५ ‘त्रक दि’ घ अ प । १६ ‘लकट्फलम्’ क ग
अ । १७ ‘सर्पिर्मधुसै’ क ग । १८ ‘वर्धन ।’ क ग ।
१९ ‘भावित’ घ अ प । २० ‘फलेन’ स स । २१ ‘वाऽलवण’
ग घ प । २२ ‘शिरोर्तिनुत् ।’ ग घ, अ प । २३ न चान्यदेत्यादि
श्लोकार्थं सटीकसङ्ग्रहे नोपलभ्यते । २४ ‘न्यदस्त्यङ्ग’ ग च ।

ऽऽश्वत्थबलाभिवर्द्धनं निरुहवस्ते* शिशुवृद्धयोर्हितम् ॥ निरुहवस्तेनैव स्यादन्यत् स्थविरबालयो । बलाङ्गवर्द्धनं शीघ्रमादृतो योजयेदत ॥” इति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

वस्तिव्यापत्प्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ५ ॥

अथ भेषजकल्पो व्याख्यातुमारभ्यते । वस्तिव्यापदा ह्युपचाना सिद्धि-साधनं, सङ्क्षेपजप्रयोगात् । अपि च सर्वेषा रोगाणां या सिद्धि-प्रणमोपायः, सोऽपि सङ्क्षेपजप्रयोगादेव । इत्याह—

अथातो द्रव्यकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०=भेषजस्य कल्पो-योजना, भेषजकल्पः । शेष पूर्ववत् ।

आ० २०-भेषजकल्पं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति ।

धन्वै साधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।

श्मशानचैत्यायतनैश्च भ्रवल्मीकवर्जिते ॥ १ ॥

मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंस्तृते ।

अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्वलवत्तरैः ॥ २ ॥

शस्यते भेषजं जातं, युक्तं वर्णरसादिभिः ।

जन्तवजग्ध द्वादग्धमविदग्धं च वैकृतैः ॥ ३ ॥

भूतैश्छायातपाग्वाद्यैर्यथाकालं च सेवितम् ।

अवगाढमहामूलमुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥ ४ ॥

स०=धन्वदेशे, तथा साधारणे देशे, तथा समे-अनिम्नोन्नते, तथा सन्मृत्तिके, तथा श्मशानादिवर्जिते, चैत्य-दिनचर्याभ्याये

१ निरुहवस्तेरित्यादिश्लोकं सङ्ग्रहमूलपुस्तके नोपलभ्यते । २ 'नैवान्यत् पथ्य स्थ' स स । ३ 'भेषजकल्प' अ आ इ ई सं ङ् अरुण । ४ अयं द्रव्यकल्पश्चरके क० १।१२ अध्याययोः सू० ४ अध्याये च, सुश्रुते सू० ३६ अध्याये चि० ३१ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे क० ८ अध्याये चास्ति वर्णितः । ५ 'धन्वसा' अ इ ई क ख ज न । ६ 'साधारणे-मिश्रदेशे । शुचौ-शुद्धे । श्वभ्र-गर्ते । वल्मीक-पिपीलिकाकृतो मृत्समुच्चयः । मृदौ-अकठिने । संस्तृते-छादिते । फाल-शखादिकृतो हलाग्रः । अनाक्रान्ते-अनुपहते । अविदग्ध-अदूषितम् ।” इति चन्द्रः । ७ 'त्याद्य-तन' अ ग प । ८ 'संस्कृते' अ इ ख ज । ९ 'जन्तवजुष्ट' ख.ज. । १० 'विजग्ध' क ग । ११ 'मास्थितम्' क ख.ज.प. । १२ 'न निम्नो' न. ।

(ह सू अ २।३३) उक्तम् । तथा मृदौ-सुस्पृशे, तथा प्रदक्षिण-अनुकूलः, जलं यस्मिन्, तथा कुशरोहिषसंस्तृते, तथाऽफालकृष्टे-सिले, तथा वृक्षैर्महत्तरैरनाक्रान्ते देशे, यङ्क्षेपजं जातं युक्तं यथास्व वर्णरसादिभिः, तद्वेषजं शस्यते । तथा जन्तुभिः-कीटैः, अजगव-अभक्षितं, दवेन-दावाग्निना, अदग्ध-अपुष्टं, तथाऽविदग्धं वैकृतैर्भूतैः-स्वभावपरित्यज्य धर्मबावा-द्विकृतैराकाशा(पृथिव्या)दिभिर्यदनासेवितं तदविदग्धम् । विकृतमेव वैकृतम्, प्रजादित्वादर्णः । तथा छायादिभिर्यथाकाल-कालमनतिक्रम्य सेवितं, यदा तस्य भेषजस्य वृद्धौ छायादीना-मन्यतमं वस्तुजातमुपयुज्यते तदा तेन सेवितमित्यर्थः । तथाऽ-वगाढ-दूरं गतं, महत्-पृथु, मूलं यस्य तदवगाढमहामूलम् । तथोदीची-उत्तरा, दिशमाश्रितं-तामाश्रित्य स्थितम् ।

आ० २०-स च देशगुणकालकल्पनामानैः पञ्चधा । तत्र देशमाह-धन्व इति । धन्वे-जाङ्गले । सन्मृत्तिके-स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुररसमृत्तिके । आयतन-वैधस्थानं देवयजनागारं च ।

गुणमाह-युक्तमिति । अवगाढ-गम्भीरम् । सङ्ग्रहे तु (क अ ८)-“विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलतृणवृक्षसस्यप्राया पृथ्वी स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलैऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोमलै-वृक्षप्राया शुक्ला चाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा रासभभस्वर्णा रूक्षतनुकोटैर्वृक्षप्रायाऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तैर्सजला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाश-गुणभूयिष्ठा । तन्नाम्बुपृथ्वीगुणभूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृहणानि च शस्यन्ते । अनलानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि । सर्वगुणयुक्तासूभर्यतो भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि । एव बलवत्तमानि भवन्ति । तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढ वर्षावसन्तयोर्ग्राह्यम् । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानाम् । शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि । हेमन्ते साराणि । यथर्तुं पुष्पफलम् । अन्ये पुनराहुः, सौम्या-न्यौषधानि सौम्येष्वृतुषु, आग्नेयान्याग्नेयेषु, एवमव्यापन्ना-न्यापूर्णतरसवीर्याणि भवन्ति ।” इति । एतच्च “यथा-कालं च सेवितम्” इत्यत्र तत्रकारेण सङ्गृहीतम् ।

१ 'द्वे खिलाप्रहते समे' इत्यमरः । २ 'अपुष्ट' ट । ३ 'धर्म-धवादि' ट । ४ 'धन्वनि-जा' क । 'धन्वो-जाङ्गल' । ग घ प । ५ 'धुरमृत्ति' ख ग ज. । ६ 'आद्यतन' ग.घ.प. । ७ 'वध्यस्था' घ ष । ८ 'मा कुशस्थूल' क ख ज स मू । 'मा स्थूल' ग. । 'ष्णा स्थूल' घ प स. । ९ 'या भू स्व' घ प । 'या स्व' ग.स.ङ् । १० 'ला समपङ्कोदका' ग । ११ 'लदलप्रा' स.मू. । १२ 'वर्णल' क.ख.ज.स.सं. । १३ 'लध्वल्पपुष्प' स.स. । 'लध्वश्मवती' स.सु. । १४ 'र्णाततनु' क ख ज. । १५ 'दरोषरप्रा' स.मू. । १६ 'रसजा मधुराऽमला महापर्ववृक्षा' ख ज. । १७ 'मा चाका' स.स. । १८ 'तोऽज्ञानि' ग । १९ 'खापलवपला' ख ज. । २० 'पर्णानि' । ख.ग.ज. । २१ 'त्र चकारेण' ग. ।

[महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
तपसा तेजसा वाऽपि प्रशाम्यध्वं शिवाय वै ॥ १ ॥
मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्वमप्यौषधं नयेत् ।]
अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृहीयादौषधं सुस्थं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥ ५ ॥
सक्षीरं तदसम्पत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ६ ॥
पयो बाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रं तच्च नीरुजाम् ।
वयोबलवता धातुपिच्छशुद्धखुरादिकम् ॥ ७ ॥

स०-अथेत्यानन्तर्यमङ्गलसूचकम् । भेषजमेवविधं विदि-
त्वाऽनन्तरं कल्याण-स्वस्त्ययनादि, चरित-अनुष्ठित, येनासौ
कल्याणचरितः, तथा श्राद्ध-भेषजहरणं प्रति श्रद्धावान्, तथा
शुचि-स्नानादिना शुद्ध, तथोपोषित-कृतोपवासः, एवविध-
मौषधमेवविधं पुमान् गृहीयात् । तच्च भेषज [सुस्थ-] स्वस्थ
कृत्वा, स्थित काले सक्षीर-आर्द्रं, कल्पयेत् । तदसम्पत्तौ तु-
तथाविधस्य सक्षीरस्यौषधस्यासम्पत्तौ, अनतिक्रान्तवत्सरं भेषज
कल्पयेत् । किं सर्वं द्रव्यमनतिक्रान्तवत्सरं कल्पयेत् ? ऋत
इत्यादि । गुडादीन् वर्जयित्वा परमौषधमनतिक्रान्तवत्सरं कल्प-
येत् । गुडादीस्तु अतिक्रान्तवत्सरान् कल्पयेत् ।

क्षीरं बष्कयण्या सम्बन्धितं ग्राह्यम् । विद्र मूत्रं च, तच्च-
क्षीरं च, नीरुज-अपगतदोषं, ग्राह्यम् । वयोबलवता धातुपि-
च्छादिकं ग्राह्यम् । आदिग्रहणात् चिकित्सितोपयोगि केशन-
खचर्मादिकं गृह्यते । वयं शब्दोपादानात् विशिष्टं तरुणं वयो
गृह्यते, न ह्यवया कश्चिदस्ति ।

आ० र०-ग्रहणस्थापनावधारणावधिमाह-अथेति ।
श्राद्ध-श्रद्धावान् । सक्षीर-आर्द्रम्, तदभावे शुष्कम् ।
तच्च वर्षावधि, धृतादीनि विना । धान्य-शाल्यादि । कृष्णा-
पिप्पली । बाष्कयणं, बष्कयणी-प्रौढवत्सा, तस्या विण्मूत्र
क्षीरं च । तन्नीरुजा-अरोगाणां, तरुणानां बलिना च
ग्राह्यम् । धात्वादिकं तद्वत् । सङ्ग्रहे तु (क अ ८)-“अथ
मङ्गलाचारं कल्याणवृत्तिं शुचिं शुद्धवासा संपूर्णं देवैर्वा-
मश्विनौ गोब्राह्मणाश्च कृतोपवासं उदङ्मुखं प्राङ्मुखौ वा
गृहीयात् । गृहीत्वा चानुरूपगुणवैजाजनसंस्थान्यागारेषु

१ [ ] अ इ. पुस्तकयोरुपलब्धोऽयं सार्द्धश्लोकः । २ ‘तपसां
तेजसां वा० शमाय वै’ अ । ३ ‘सुस्थ-शोभनस्थित्या । धातव-
रक्तमासादयः । पिच्छ-पक्षसहति ।’ इति चन्द्रः । ४ ‘घृत-
गुडक्षौद्र’ अ । ५ ‘ण्मूत्रे तच्च नीरुजि ।’ आ । ६ ‘नीरुजम्’
इ न अरुणः । ७ ‘पित्तशू’ आ ख अ । ‘तुपुच्छ’ अ ई क ग ।
८ ‘नादिशू’ न । ९ ‘वत्सरं क’ ट । १० ‘दोषपिच्छा’ ट ।
११ ‘रणविधि’ ग घ प । ‘णाविधि’ क । १२ ‘तच्चावधि वर्षा’ ख, अ ।
‘च वर्षादवाक् वर्षा’ ग । १३ ‘विण्मूत्रे क्षी’ क । १४ ‘अरोगिणा’
क । १५ ‘वृत्तं शु’ स स । १६ ‘ज्यं च दे’ स स । १७ ‘वता
अश्वि’ क, ख ग अ । १८ ‘स प्राङ्मुख उदङ्मुखो’ स द्र । १९ ‘वति-
भाजने संस्थाप्यागा’ ग । ‘जनेषु संस्थाप्यागा’ क, ख, अ । ‘जने

पूर्वोत्तरद्वारेषु निर्वातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिक-
र्मसु, अग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुर्ष्वदामनभिगमनी-
यानि स्ववच्छन्नानि शिक्येष्वासज्यं स्थापयेत् ।” इति ।

कषाययोनयः पञ्च रसा लवणवर्जिताः ।

रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रकल्पना ॥८॥
पञ्चधैव कषायाणां पूर्व पूर्व बलाधिका ।

स०-कषायस्य योनयः-आकरा, लवणवर्जिता मधुरादयः
पञ्च रसाः । तेभ्य एव कषाया-स्वरसादयः, पञ्च सम्भवन्ति ।
लवणस्य तु स्वरसकल्पनायोगो न सम्भवति, सदेव शुष्क-
रूपत्वात् । कल्ककल्पनाऽपि न सम्भवति, यतो यद् द्रव्यं द्रवेण
सिक्तं पिण्डीभवति न तु विलीयते तत् कल्कसंज्ञासादायति ।
तथा यद् द्रव्यं काययित्वा जलादुद्ध्रियते द्रव्यावयवास्तूदकमनु-
प्रविशन्ति, तत्रैव शृतकल्पना । लवणस्य तु विलीनरूपत्वादेव
न सम्भवति इति शृतकल्पनाया अप्यसम्भवः । एव शीतफा-
ण्टयोरप्यनेनैव न्यायेनासम्भव इत्युक्तं लवणवर्ज्या रसा कषा-
ययोनय इति । मुनिनाऽप्युक्तम् (च सू अ ४।६)-[“कल्प-
नावशतं पञ्चानां रसानां कषायसंज्ञाव्यवहार इति । लवणस्य
कल्पनायोगाभावात्] मधुरकषायोऽम्लकषायस्तिक्तकषायः कटु-
कषायः कषायकषायश्चेति ।” इति । रसानां स्वरसादि
कल्पनायोगो न सम्भवति । उक्तं चैतत् । तस्मात्
गुणगुणिनोरभेदोपचारादिह रसग्रहणेन तदाश्रयाणां द्रव्याणां
ग्रहणं मन्तव्यम् । रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टश्चेति प्रक-
ल्पना पञ्चधैव कषायाणां स्वरसादीनाम् । सा च कल्पना
पूर्वं पूर्व-यथापूर्वं, बलाधिका-अधिकशक्तिः । एव फाण्टाख्या
कल्पना सबला । ततोऽप्यधिकशक्तिः शीताख्या । ततोऽप्य-
विक्रीर्या शृताख्या । ततोऽप्यविकशक्तिः कल्काख्या । कल्का-
ख्याया चूर्णाख्यायाश्च कल्पनाया अन्तर्भावोदपृथग्रहणम् ।
कल्काख्यायाश्च कल्पनाया स्वरसाख्या कल्पना अविकशक्तिः ।
ननु, चूर्णादनन्तरं कल्कः क्रियते न तु कल्कादनन्तरं चूर्णम् ।
तस्मात् पञ्चानां कल्पनानां मध्ये चूर्णकल्पनैव निर्देश्युक्ता, न तु
कल्ककल्पना । युक्तमाह भवान् । किन्तु लवणस्य कषायसंज्ञाया
समावेशो माभूदिति कल्पनानां मध्ये कल्क इति निर्देशः कृतो
न चूर्ण इति । तस्मात्त्वणे न सम्भवति कषायसंज्ञासमावेशः ।

आ० र०-कल्पनामाह-कषाययोनय इति । द्रव्यादु-
द्धृतसारभागः कषायः । लवणस्य तदभावत्वादयोन्य-

संस्थाप्यागा’ सं मू । १ ‘निर्वातसवा’ घ प । ‘वातसवा’
ख अ । २ ‘कर्मवत्सु’ स, स स च । ३ ‘लिलातपस्वे’ क ।
४ ‘दानभि’ क ख ग अ । ‘दाघनभि’ स, मू । ५ ‘स्ववश्यानि’
स, मू । ‘वच्छिन्ना’ क, ख ग घ अ प । ६ ‘कल्पन-उपयोगार्थं
प्रकल्पनं सस्करणमिति यावत् ।” इति चक्रः । ७ ‘ल्पना’ इ ।
८ ‘पञ्च धैव’ इ प । ९ ‘बलावहा’ आ । ‘धिका’ अ इ
ई ख ग अ न प । १० [ ] पाठोऽयं मुद्रितसटीकचरकपुस्तके
नोपलभ्यते । ११ ‘वात् पृथग्रहणं न । क’ ट, न ।

त्वम् । ते रसादयो यथापूर्वं बलवत्तरा । [तन्त्रान्तरे—“रस कायो हिम फाण्ट कटकश्चूर्ण विवतिका । लेह स्नेहोऽथ सन्धान दग्नेता द्रव्यकल्पना ॥ सद्य समुद्धृतात् क्षुण्णात् पटनिष्पीडितात् सवेत् । द्रव्यात्तु स च निर्यामो रस स्वरस उच्यते ॥ द्विरष्टपलिके तोये क्षुण्णद्रव्यपल स्मृतम् । तुर्य-शेष स निर्यूह स्मृत काथ कषायक ॥ शृत कषायो निर्यूह कायो यूष कृतश्च स । कृतयूष प्रमथ्या च द्रव्या-त्कालीकृता स्मृता ॥ द्विपल मानमेतस्य केचिदाहुश्चतु-पलम् ।” इति^१ ।]

सद्यःसमुद्धृतात् क्षुण्णाद्यः सवेत्पटपीडितात् ॥ ९ ॥
स्वरसः स समुद्दिष्टः

स०—सद्य—तत्क्षण, समभूमे सम्यगुद्धृत—उत्खात, अनन्तर क्षुण्ण—पिष्ट, सद्य समुद्धृतक्षुण्ण, तस्माद्वत्पटपीडिताद्य सवेत् स स्वरस कल्पनाप्रणय समुद्दिष्ट—सर्जाया सङ्केतित ।

आ० र०—रसलक्षणमाह—सद्य इति । यस्मिन् दिने समुद्धृत तस्मिन्नेव दिने प्रक्षाल्य क्षुण्ण पटपीडित च यद्रव्य तस्य रस ।

कल्कः पिष्टो द्रवाद्भुतः ।

चूर्णोऽद्भुतः

स०—द्रवेणाऽऽद्भुत पिष्ट सन् कल्क इति कल्पनाकषाय सङ्केतित । यत् द्रव्य द्रवेण अद्भुत—शुष्कमेव पिष्ट, स कल्पना-कषायश्चूर्ण इति गदित । तेन कल्कस्येवाय भेद इति, नासौ कल्पनेति शङ्कनीयम् ।

आ० र०—कल्कलक्षणमाह—कल्क इति । शुष्कं द्रव्यं द्रवेणाद्भुत पिष्ट—कल्क, अनाद्भुत—चूर्ण । सङ्ग्रहे तु (क अ ८)—“उपलदशनादिपिष्टस्तु कल्कः । सूक्ष्मतान्तवच्युत-श्चूर्ण । तस्य समस्तद्रव्यापरित्यागादाद्भुतोपयोगाच्च कल्का-दभेद ।” इति । दशनपेषणे लालैव द्रव । कल्कस्य पेषणे पाने चाद्भुतत्वम् । चूर्णस्य पान एव । समस्तग्रहणेऽप्यशक्य-पेषणस्य त्यागान्न कषायलक्षणाभाव ।

शृतः काथः

स०—यत् द्रव्य द्रवेणाऽऽद्भुत शृत स कल्पनाकषाय काथ इति कथ्यते ।

आ० र०—शृतलक्षणमाह—शृत इति । कथनोद्धृत शुष्क

१ ‘बलवन्तः’ । घ प । २ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गत पाठो ग घ प पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ३ ‘यं च धति’ क. । ४ ‘यांस-सुरस स्वरसाद्रस ।’ ख अ. । ५ ‘द्धृतक्षु’ आ ई अरुण । ६ ‘पीडितात्’ अ आ ग. चन्द्र । ७ ‘सञ्ज्ञा’ न । ८ ‘सिन्नेव दिने’ ख अ. । ९ ‘रस स्वरस उच्यते ।’ क । १० ‘अद्भुत-’ ट न । ११ ‘ल्क । शुष्कपिष्ट सूक्ष्मतान्तवपटच्युत’ स.स. । १२ ‘पेषणालोडनेनैव द्रव. ।’ ख.घ.ज.प. ।

द्रव्यरस—शृत । सङ्ग्रहे तु (क अ ८)—“स तु भेद्यान्यौ-षधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचौ रक्षायामध प्रलिप्ताया ताम्रायोमृन्मयान्यतेमस्थाल्या समावाप्य वैहल्पपानीयग्राहितौषधानामाकलय्य यावता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च । अथाग्नाव-धिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्ट सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्या च विघट्टयन् मृदुना परितः समुपगच्छताऽनलेन साधयेत् । अवतार्य च सुपरिस्तुत यथार्हस्पर्शं प्रयुञ्जीत । क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यग्मुक्तरसं भवतीति वारिका-थपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेऽनुपदग्धं काथयेत् ।” इति । तदु-पदेशे—क्षीरादिकाथोपदेशे, वारिकाथं कृत्वा तं काथं क्षीराद्यैः सह समं क्षीरादिशेषं काथयेत् । एव ह्यनुपदग्धं द्रव्यं भवति । केवलक्षीरादिपाके तूपदग्धं स्यात् ।

शीतो रात्रि द्रवे स्थितः १०

स०—यत् द्रव्यं द्रवे सकला रात्रि स्थितं स कल्पनाकषायः शीत इत्युच्यते ।

आ० र०—शीतलक्षणमाह—शीत इति । कथनं विना काथवत्सकलरात्रिस्थापितोद्धृत—शीतः ।

सद्योऽभिषुतपूतस्तु फाण्टः

स०—यत् द्रव्यं द्रवेऽभिषुत सद्य पूतं क्रियते स कल्पना-कषायः फाण्ट इति सङ्केतित ।

आ० र०—फाण्टलक्षणमाह—सद्य इति^५ । सद्य—आलो-डनसमनन्तरमेव पूत—फाण्ट । अभिषुत—आलोडित । आलोडनं चोष्णोदकेन । उक्तं हि सङ्ग्रहे (क अ ८)—“उ-ष्णाम्भसि क्षुण्णाभिषुतपूतं फाण्ट ।” इति ।

तन्मानकल्पने ।

युञ्ज्याद्वाध्यादिवलतस्तथा च वचनं मुनेः ॥ ११ ॥

मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधि कोष्ठं बलं वयः ।

आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥ १२ ॥

स०—मानं च कल्पनां च मानकल्पने, तेषां—स्वरसादीनां,

१ ‘तत्र भेद्या’ स स । २ ‘तमाया स्या’ स स । ३ ‘बहुल्पा’ स मृ । ४ ‘हिणामौ’ ख अ । ‘हितानामौ’ ग स मृ । ५ ‘वद्बहूदक’ ग । ६ ‘व्या वि’ क ग । ‘व्याऽवघट्ट’ ख अ स. स । ७ ‘यं च परि’ क स स । ‘यं सुप’ घ प । ‘यं तमुपसृत’ ग । ८ ‘परिशृत’ क घ प । ९ ‘यथासस्पर्श’ ग । ‘स्पर्शं च प्र’ घ प । १० ‘वारिणा काथं सह सङ्गतं क्षीराद्यवशेष’ ग । ११ ‘रात्रौ’ ख अ । १२ ‘कला रात्रि स्या’ क ख अ. । १३ ‘स्थापनादुद्धृत’ ग । १४ ‘भिषुण्णपूत’ क । १५ ‘ति । आलो’ क ख घ अ प । १६ ‘पूतं फा’ स स । १७ ‘तथे-त्यादिना पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणीकरणम् । मुने—आत्रेयस्य, वचनं यथा,—मात्राया व्यवस्था नास्ति, इति प्रतिज्ञानियम-निरासायोच्यते । व्याधितस्य व्याध्यादिवलपेक्षया मात्रा प्रयोज्या । कल्पना—स्वरसादिपरिकल्पना ।” इति चन्द्र । १८ ‘न व्यवस्थानं देह दोष बलं’ स.मृ । ‘नास्त्यवस्थानं दोषमग्निं बलं’ अ. ।

मानकल्पने [तन्मानकल्पने]। ते व्याध्यादिबलेन युज्यात् । आ-
दिशब्देन कोष्ठबलादीना ग्रहणम् । तत्र सम्यग्रसमीक्षादीन्
दोषवात्वाद्यलोच्य प्रथममनन्तर व्याध्यादिबलं च, ततः स्वर-
सादीना मानकल्पने युज्यात्, न नियमं कृन्वेत्यत आह-तथा
च वचनं मुने । मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधिं कोष्ठं बलं
वयम् । आलोच्य देशकालौ च योज्या तद्वच्च कल्पनेति ।

आ० २०-उक्तानां कल्पनानां वक्ष्यमाणानां च मानानां
विषयभेदानाह-तन्मानेति । व्याधिबलानुसारेण या कल्पना
यया मात्राया यस्योचिता ता तथा तस्य युज्यात् ।

मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुष्पलम् ।

स०-मध्यम मान-मात्रा, स्वरसस्य चतुष्पलम् ।

आ० २०-मन्दबुद्धयर्थं तु मध्यम मानमुपदिश्यते । तत्र
रसस्याह-मध्यमिति ।

पेष्यस्य कर्षमालोडयं तद् द्रवस्य पलत्रये ॥ १३ ॥

स०-पेष्यस्य-उभयरूपस्य कर्षस्य चूर्णस्य वा, कर्षमध्यम
मानम् । तच्च-पेष्यस्य कर्षं, द्रवस्य पलत्रये प्रक्षिप्यालोडयम् ।

आ० २०-पेष्यस्याह-पेष्यस्येति । कल्कचूर्णयोः कर्षं
तदाऽऽलोडनद्रवस्य पलत्रयम् ।

काथं द्रव्यपले कुर्यात्प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।

स०-काथं द्रव्यपले, द्रवस्य प्रकृतत्वात् तस्य प्रस्थार्धं दत्त्वा,
तच्च श्रपणेन पादशेषं कुर्यात् ।

आ० २०-शृतस्याह-काथमिति । शृते काथ्यद्रव्यस्य पलं,
द्रवस्य षोडशपलानि, चत्वार्यवशेष्याणि ।

शीतं पले पलैः षड्भिः

स०-शीतं कषायं पले द्रव्यस्य, षड्भिः पलैर्द्रवस्य, कुर्यात् ।

आ० २०-शीतस्याह-शीतमिति । शीते द्रव्यस्य पलं
द्रवस्य षट् पलानि ।

चतुर्भिस्तु ततोऽपरम् ॥ १४ ॥

स०-ततः-शीतकषायात्, अपर-फाण्टाख्य, प्रकृतत्वात्
द्रव्यस्य पले चतुर्भिर्द्रवस्य पलैः कुर्यात् । पञ्चविधायां कषाय-
कल्पनायां मध्यम मानम् । अस्माच्च मानात् देशकालादीन् समी-
क्ष्योनाविकभावो मात्रायां स्वबुद्ध्या कल्प्यः ।

आ० २०-फाण्टस्याह-चतुर्भिरिति । फाण्टे द्रव्यस्य पलं
द्रवस्य चत्वारि पलानि । अनयोरनवशेष्यत्वं कथनाभावात्,
यावत्पूतं तावत्पेयम् । अत्र तन्त्रान्तरोक्तो विशेष-“कर्ष-
चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः । द्रवशुर्क्याऽबलेढव्य

पातव्यश्च चतुर्द्वय ॥ काथेन चूर्णपानं यत्तत्र काथप्रधानता ।
प्रवर्तते न तेनात्र चूर्णापेक्षी चतुर्द्वय ॥ तेन द्विपले काथे
चूर्णकर्षः । मात्रा क्षौद्रघृतादीनां कल्ककाथेषु चूर्णवत् ।
आदिशब्दात् गुडतैलशर्करादीनि । षोडशाष्टचतुर्भागां वात-
पित्तकर्फातिषु ॥ क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ।
इत्येके ॥ उत्तमौ स्यात् पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमा ।
जघन्या सा पलाद्धेन स्नेहकाथ्योषधेषु च ॥ दीप्तानल महा-
काय पाययन्त्यञ्जलि जलम् । अन्ये त्वर्द्धं परित्यज्य प्रसृति
तु चिकित्सका ॥ काथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्ट्रभागावशेषि-
तम् । पारपर्योपदेशेन वृद्धवैद्या पलद्वयम् ॥ स्याद्वित-
साधितो यूषस्त्वष्ट्रादशगुणे जले । चतुर्दशगुणे पेया यवाग-
षड्गुणे जले ॥ शृतं पञ्चगुणे भक्तं विलेपी चैव चतुर्गुणे ।
काथ्यद्रव्याञ्जलि क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके ॥ अर्द्धस्थितेन
तेनात्र यवागवाद्युपयोजयेत् । वृद्धवैद्या पलं द्रव्यं ग्राह्य-
न्याढकेऽम्भसि ॥ भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भ-
वेत् । यदप्यु शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते ॥ कर्षमात्रं ततो
द्रव्यं सावयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्धस्थितं प्रयोक्तव्यं पाने
पेयादिसविधौ ॥ कर्षार्धं वा कणाशुण्ड्यो कल्कद्रव्यस्य वा
पलम् । विनीय पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरान् ॥ अत्र
द्वात्रिंशत्पलजले काथ्यस्य कर्षार्द्धं कर्षं पलं वा तीक्ष्णसौम्या-
तिसौम्यत्वे सति, कणाशुण्ड्योरिति षडङ्गादीति कल्क-
द्रव्यस्येति पदैस्तीक्ष्णादीनां ग्रहणात् यस्य कल्कोऽप्यतिसौ-
म्यत्वात् पातुं शक्यते किं पुनः काथस्तैककल्कद्रव्यस्य । अप-
रान्-सार्धकर्षद्विकर्षादीन्, युक्त्या-तीक्ष्णार्धवान्तरविशेष-
यालोचनया, पाचयेत् । आढकेऽञ्जलि पलं वेत्येतत् प्रस्थे पलं
कर्षं वेत्यनेन गतार्थमप्यरुचिर्यथा न स्यात् तथा कल्प्य-
मित्येवमर्थमुक्तम् । द्रव्यादष्टगुणं क्षीरं क्षीराक्तोयं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं कर्तव्यं क्षीरपाके त्वय विधिः ॥ न स्यान्मुक्त-
रस सम्यग् द्रव्यं क्षीरादिभिः सह । तन्निर्दिशे वारिपूर्वं पाद-
वत्साधयेद्भिषक् ॥ पूर्वं षोडशभागं वारिं चतुर्भागावशेषं
साधयेत्, पश्चात्तेन वारिणा तुल्यानि क्षीरादीन्यावारि-
र्यात्पचेत् । शुष्कं द्रव्यमुपादाय स्वरसानामसम्भवे । वारि-
ण्यष्टगुणे साध्यं ग्राह्यं पादावशेषितम् ॥ आढकं द्रव्यचूर्णा-
नामौसुतं सलिलाढके । अहोरात्रस्थितं कुर्यात्स्वरसं स्वरसेऽ-
सति ॥ मृदौ चतुर्गुणं वारिं कठिनेऽष्टगुणं स्मृतम् । कठिना-

१ ‘भेदमाह’ घ प । २ ‘मध्यमानं विनि’ ई । ३ ‘काथद्र’
क ख ज । ४ ‘काथ्यस्य’ घ प । ५ ‘त्वारि चाव’ ग । ६ ‘तु-
र्भिश्च’ अ आ इ ग घ न । ७ ‘ततः परम्’ ई ख ग ।
८ ‘योर्मात्रावशेष’ ग । ९ ‘क्या सुले’ ग । १० ‘क्या सले’ घ प ।

१ ‘ना काथस्नेहेषु’ घ प । २ ‘फादिषु’ ख ज । ३ ‘मा
च पल’ क ख ज । ४ ‘तमस्य पल’ घ प । ५ ‘न्या स्यात्पलाद्धेन
स्नेहे का’ ग । ६ ‘ययेत्यञ्ज’ ख ज । ७ ‘च’ क ख ज । ८ ‘तु’
ख ज । ९ ‘नाथ य’ ग घ प । १० ‘यदाऽप्यु’ ख ज । ११ ‘ने
भक्तादि’ घ प । १२ ‘च’ ग । १३ ‘शक्य कि’ ग । १४ ‘स्त-
द्रव्यम्’ घ प । १५ ‘लकद्रव्यम्’ क ख ज । १६ ‘धर्कषा-
दीन्’ ग । १७ ‘यवयवान्त’ घ प । १८ ‘शेषं कर्तव्यं क्षी’
क ख ज । १९ ‘निर्दिशेद्धारि’ ख घ ज प । २० ‘यात्पाचयेत्’
ग । २१ ‘माश्रित’ ख ज । २२ ‘रस. स्व’ क । २३ ‘कठिन
यच्छृतं द्रव्यं तत्र’ ख ज ।

त्कठिनं यन्तु तत्र षोडशिकं जलम् ॥ मृदादिकाध्यसङ्घाते मानानुक्तौ चिकित्सका । मध्यस्योभयगामित्वादिच्छ-
न्यष्टगुणं जलम् ॥ पादशेषं स्नेहविधौ काथस्तोये चतु-
र्गुणे ।' इति ।

स्नेहपाके त्वमानोक्तौ चतुर्गुणविवर्धितम् ।

कल्कस्नेहद्रव योज्यम्

स०-स्नेहपाके विधानव्ये कल्कस्नेहद्रवाणाममानोक्तौ-मान-
वचनस्य विनिश्चयानिर्देशे, चतुर्गुणविवर्धितं कल्कस्नेहद्रव
योज्यम् । कल्कश्च स्नेहश्च द्रवश्च तेषां समाहारः कल्कस्नेहद्रवम् ।
तदेव कल्कात् स्नेहश्चतुर्गुणं स्नेहान् द्रवश्चतुर्गुणं इति बोध्यम् ।
पञ्चप्रभृति तु द्रव पृथक् स्नेहमम दद्यादित्यत्र योज्यमिति ।

आ० २०-स्नेहपाके मानमाह-स्नेहपाक इति । कल्का-
च्चतुर्गुणं स्नेह, स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवम् ।

अधीते शौनक पुनः ॥ १५ ॥

स्नेहे सिद्ध्यति शुद्धाम्बुनि-काथस्वरसैः क्रमात् ।

कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ॥ १६ ॥

स०-शौनकाख्यस्तु तन्त्रकृदधीते-एव पठति । स्नेह इत्यादि ।
स्नेहं कदाचिन्शुद्धाम्बुना पच्यते कदाचिन्नि काथेन कदाचि-
त्स्वरसेनेति । तैः शुद्धाम्बुनि काथस्वरसैः स्नेहे सिद्ध्यति सति
क्रमेण कल्कस्याशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं योजयेदिति ।

आ० २०-शौनकेमतमाह-अधीत इति । निष्काथे द्रवे
कल्कात्षड्गुणं स्नेह, स्वरसेऽष्टगुणं स्नेह, अन्यत्र चतुर्गुणं ।
क्षीरादिषु शुद्धाम्बुप्रक्षेपस्यावकाशत्वात् रसकाथयोः परस्पर-
मन्यैर्वा सङ्करे सामान्यपरिभाषाविषयत्वात् । सङ्कीर्णं हि
द्रवान्तरम् । “शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च ।
कल्कौघ्यत्वात्प्रशसन्ति पुष्पकल्कं चतुर्थकम् ॥” इति ।

पृथक् स्नेहसमं दद्यात्पञ्चप्रभृति तु द्रवम् ।

आ० २०-विशेषान्तरमाह-पृथक् स्नेहसममिति । यत्र
चतुर्भ्योऽधिकानि द्रवाणि तत्र पृथक्स्नेहसमानि, न यत्र
चतुर्भ्योऽधिकानि द्रव्याणि तत्र तु परस्परसाम्येन मिलितानि
स्नेहाच्चतुर्गुणानि । सङ्गहेऽप्युक्तम् (क अ ८)-“समु-
दितद्रवस्य पादेन स्नेहो योज्यः ।” इति । सर्वद्रवाणां युग-
पत्प्रक्षेपः, “अथैकध्य प्रति ससृज्योधिश्चित्य च निर्यूहव-

१ ‘यच्च त’ क ग. । २ ‘नस्याविशिष्टविनिर्देशे’ ट । ३ ‘स्ने-
हसिद्धि समावायमित्यत्र’ (?) न. । ‘स्नेहसमावामपि अत्र’ (?)
चन्द्र । ४ ‘म्’ द्रव तु पञ्चप्रभृति पृथक् स्नेहसमं क्षिपेत् ॥
शुष्कद्रव्यं यदा न स्यात्तदा सद्यः समुद्धृतम् । द्विगुणं तत्प्र-
योक्तव्यं कुडवादि द्रव तथा ॥ नाङ्गु’ अ इ क ख ग ज. ।
५ ‘कमानमाह’ घ प. । ६ ‘गुण । अत्र’ घ प. । ७ ‘प्रति-
क्षेप’ क ख ज. । ८ ‘द्रवोत्तरम्’ घ प. । ९ ‘वा’ क. । १० ‘काथ-
त्वा’ ख घ ज प. । ११ ‘न तु परस्पर’ घ प. । १२ ‘दितस्य द्र’ स.
द. । १३ ‘तथै’ ख ग. ज. । ‘तथैकधा प्र’ क. । १४ ‘विशुष्य’ ग. ।

त्साधयेत् ।” इति (क अ ८) सङ्गहवचनात् । अनिरू-
पितकल्पनं च भैषज्यं कल्कीकुर्यात् । कल्कानुक्तौ निरूपित-
कल्पनमिति, “यतः काथस्ततः कल्कः केवलकाथभाषिते ।”
इति वचनात् ।

स्नेहपाकलक्षणमधुना लक्ष्यन्नाह—

नाङ्गुलिग्राहिता कल्के न स्नेहेऽग्नौ सशब्दता ॥ १७ ॥

वर्णादिसम्पच्च यदा तदैवं शीघ्रमाहरेत् ।

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ १८ ॥

स०-कल्कविषयेऽङ्गुलिग्राहित्वं यदा न भवति, अग्नौ प्रक्षिप्ते
वा स्नेहे सशब्दता-चटचटायित्वं न भवति, तथा वर्णगन्ध-
रसस्पर्शानां यदा सम्पत्-शुभत्वं स्यात्, तदा-तस्मिन् काले,
अंश्यामलच्छायामन्तः स्नेहं शीघ्रमाहरेत् । अग्नितः स्नेहस्य कटा-
हस्थितस्य स कालोऽवतरण इत्यर्थः । अन्यदपि स्नेहपाकल-
क्षणमस्ति-घृतस्येति । घृताख्यस्य स्नेहस्य सम्यक्पाकं प्राप्तस्य
फेनोपशमो यदा जायते, तैलाख्यस्य च स्नेहस्य पच्यमानस्य
तदुद्भव-फेनोत्पत्तिः स्यात्, तदा घृततैलयोः पाको भवति ।

आ० २०-पक्कस्नेहलक्षणमाह-नाङ्गुलिग्राहितेति । उक्तं च
वृन्देन (ज्वराधिकारे श्लो २६५)-“स्नेहकल्को यदाऽङ्गु-
ल्या वर्तितो वर्तिवद्भवेत् । वह्नौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धि-
विनिर्दिशेत् ॥ शब्दस्योपरमे प्राप्ते फेनस्योपरमे तथा । गन्धव-
र्णरसानां च सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ।” इति । घृततैलयोः
फेनोपशमोद्भवौ विशेषौ ।

लेहस्य तन्तुमत्ताऽप्सु मज्जनं शरणं न च ।

स०-लेहस्य पाकं प्राप्तस्य तन्तुमत्ता-तन्तुप्रादुर्भावः पाकः ।
तथाऽप्सु मज्जनं पाकलक्षणं शरणाशरणरूपतया द्विधा सम्भ-
वत्यतः इदमाह-शरणं न च । सर्वलेहस्याप्सु मज्जनं भवति न तु
शरण-अवयवशो गमनम्, तथाऽपि तस्य पाकः सम्पन्न इति
वेद्यम् ।

आ० २०-पक्कस्नेहलक्षणमाह-लेहस्येति । तन्तुमत्त्वमुद-
कमज्जनमविरक्षणं च । स्नेहेहौर्कथंभेदौ । तयोर्मानं “उत्तमा
स्यात्पलमात्रा” इत्यादिनोक्तम्, काथयौषधशब्देन लेहस्यापि
ग्रहणात् ।

१ ‘नमपि’ घ प. । २ ‘कल्को भाषि’ ग. । ‘कल्कः केवले
का’ क. । ‘कल्कः’, इति परिभाषितवचः घ प. । ३ ‘च’ अ इ. ।
४ ‘ले ह्यामलकच्छायमेन स्नेह’ ट । ५ ‘हस्य फेनो’ ट ।
६ ‘हस्य तदु’ ट । ७ ‘हस्य ल’ ग. । ८ ‘सिद्धि’ वृन्द ।
९ ‘वद्व्युपरमे’ वृन्द । ‘परमप्राप्तौ फेनस्योपरमस्तथा’ ग. ।
१० ‘सिद्धिमा’ ख. ग. ज. वृन्द । ११ ‘शमफेनोद्भवौ द्रवविशे-
षात्’ क ख ज. । १२ “तन्तुमत्ता-तन्तुप्रादुर्भावो मृद्यमानस्या-
ङ्गुलिभ्याम् । अप्सु मज्जन-बुडनम् । न च शरण-अनेकशो गमनम्,
तथाभवे एकत्र पिण्डितत्वादवस्थितिर्भवेत् ।” इति चन्द्र । १३ ‘श-
रणं’ घ न चन्द्र, ट । १४ ‘लेहस्य ल’ क ख ज. । १५ ‘वि-
शीर्णत्व’ घ प. । १६ ‘काथयभेदौ’ ख ज. । १७ ‘तमस्य पल’
ख ग. घ. ज. प. ।

पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १९ ॥

मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ।

किञ्चित्सीदति कृष्णे च वर्त्य(ति)माने च पश्चिमः २०
दग्धोऽत ऊर्ध्व निष्कार्य स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ।

स०-पाकस्त्रिप्रकारो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणाख्य [च] ।
स्नेहपाकविधौ किट्टाख्ये वस्तुजाते कल्कसमे यथा कृत्कोऽङ्गुलि-
नाऽवष्टभाति, तथा किट्टेऽपि स्नेहपाकस्याङ्गुलिग्राहिता न भवति,
न स्नेहपाको मन्द उच्यते । मदनोपमे किट्टे सत्येवमङ्गुलिग्राहिणि
स्नेहपाकस्य स चिक्कणः पाकः । किञ्चित्-ईषत्, किट्टे सीदति
सति तथा वर्णतः कृष्णे च तस्मिन्, तथा वर्त्य(ति)माने-वर्ति-
मा(ता)गच्छति सति, पश्चिम-खरचिक्कणाख्य पाकः । अतः-
अस्मात् खरचिक्कणात् ऊर्ध्व-अनन्तर, दग्धो भवति स्नेहः । स
च निष्कार्य स्यात्-यथानिरूपितकार्यकरणो न भवेत्, निर्वार्य-
त्वात् । आम-ईषत्पाकः स्नेहः, पुनरग्निमादकृत् ।

आ० २०-स्नेहपाकभेदानाह-पाकस्त्विति । तत्र कल्क-
समे किट्टे मन्दः । पाकेन स्नेहात्पृथग्भूतः कल्क-किट्टः ।
वैवर्ण्याद्यभावात् कल्कसमत्वम् । मदनोपमे चिक्कणः । मद-
न-मधूच्छिष्टम् । पश्चिम-खरचिक्कणः । सीदति-स्त्रायति ।
अतः ऊर्ध्व-पश्चिमादूर्ध्व दग्धः, स च निष्फलः । मन्दादूर्वाक्-
आमः, स चाग्निमान्द्यकृत् ।

मृदुर्नस्ये, खरोऽभ्यङ्गे, पाने वस्तौ च चिक्कणः ॥ २१ ॥

स०-मृदु-मन्दपाकः स्नेहो, नस्ये-तद्विषये, प्रयोज्यः ।
खर-खरचिक्कणः स्नेहः, अभ्यङ्गे-तद्विषये, प्रयोज्यः । पाने
तथा वस्तौ-तद्विषये, चिक्कणः प्रयोज्यः ।

आ० २०-त्रयाणां विषयभेदानाह-मृदुरिति ।

अधुना मानसङ्ख्यायां यथास्व सज्ञासविधानार्थमाह-

शाण पाणितल मुष्टि कुडवं प्रस्थमाढकम् ।

द्रोण वह च क्रमशो विजानीयाच्चतुर्गुणम् ॥ २२ ॥

स०-शाणादयो वहपर्यन्ता क्रमेण चतुर्गुणा पाणि-
तलादिसज्ञा वेद्याः ।

आ० २०-मानभेदानाह-शाणमिति । शाणादयोऽष्टौ
यथोत्तरचतुर्गुणाः । शाणमान तु सङ्ग्रहेणोक्तम् (क अ ८)-
“षड्भ्यो-मरीचि । ता षट्-सर्षपः । तेऽष्टौ-तण्डुलः ।
तौ-धान्यमाषः । तौ-यवः । अतः परचतुर्गुणवृद्ध्या अण्डि-
कामाषकशाणाः ।” इति । वशी-वशरन्ध्रप्रविष्टरश्मिस्थ रजः ।
द्विगुणं योजयेदार्द्र कुडवादि तथा द्रवम् ।

स०-शुष्कार्द्रयोरेकस्मिन् योगे तुल्यपरिमाणेन निर्दिष्टयो
शुष्कद्रव्यादार्द्रद्रव्यं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । शुष्कार्द्रयोर्वा
द्रव्ययोस्तुल्यपरिमाणे निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्याभावे सत्यार्द्रद्रव्यं

द्विगुणं कृत्वा योजयेत् । शुष्कद्रव्ययोरेकस्मिन् योगे तुल्य-
परिमाणेन निर्दिष्टयोः शुष्कद्रव्यान् द्रवद्रव्यं कुडवादिपरिमाण-
सजया निर्दिष्टं द्विगुणं कृत्वा योजयेत् ।

आ० २०-आर्द्रद्रव्योविशेषमाह-द्विगुणमिति । आर्द्रत्वौषध-
द्विगुणं योजयेत्, पलमित्युक्ते पलद्वयम् । कुडवादि द्रव्यं च, कुडव-
इत्युक्ते कुडवद्वयम् । “वैसाकुटजकूष्माण्डशतपुष्पासहाचरा ।
नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या मानतो द्विगुणा न ते ॥” इत्येके ।

पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ २३ ॥

कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

कल्कीकुर्याच्च भैषज्यमनिरूपितकल्पनम् ॥ २४ ॥

अज्ञानुक्तौ तु मूलं स्यादप्रसिद्धौ तदेव तु ।

स०-निर्द्रवे-अनुक्तद्रवे, पेषणालोडनार्थं वारि योजयेत् ।

स्नेहपाके चानुक्तद्रवे वार्येव योजयेत् ।

यत्र यत्र प्रयोगे द्रव्याणां परिमाणं विशिष्टं नोक्तं तत्र तत्र
द्रव्याणां सदृशान् भागान् कल्पयेत् ।

आ० २०-अनुक्तज्ञानार्थमाह-पेषणालोडन इति । पेषणा-
लोडनस्नेहपाकेऽध्वनुक्तद्रवेषु वारि योज्यम् । प्रमाणानुक्तो सम-
भागत्वम् । कल्पनानुक्तौ कल्कः । अज्ञानुक्तौ मूलम् । अप्रसिद्धौ
तदेव । यथा-हरीतकीत्युक्ते फलम् । “अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूल-
ग्राह्यत्वादिषु ।” इति (क अ ८) सङ्ग्रहवचनात् ।

[षड्भ्यस्तु मरीची स्यात्, षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
तण्डुलः सर्षपास्त्वष्टौ, धान्यमाषस्तु तौ, यवः ॥ १ ॥
तावण्डिका चतुर्भिस्तैर्माषकः शाणकस्तथा ।]

द्वौ शाणौ वटकः कोल बदरं द्रक्षणाश्च, तौ ॥ २५ ॥

अक्षं पिचुः पाणितल सुवर्णं कवलग्रहः ।

कर्षो विडालपदकः तिन्दुकः पाणिमानिका ॥ २६ ॥

शब्दान्यत्वमभिन्नेऽर्थे शुक्तिरष्टमिका पिचू ।

पलं प्रकुञ्चो बिल्वः च मुष्टिराग्रं चतुर्युक्ता ॥ २७ ॥

द्वे पले प्रसृतस्तौ द्रावजलिस्तौ तु मानिका ।

आढकः भाजनः कसो, द्रोणः कुम्भो घटोऽर्जणम् २८
तुला पलशतं, तौ निविशतिर्भार उच्यते ।

स०-द्वौ शाणौ वटकः कोल बदरं द्रक्षणाश्चैतन् शब्दान्य-

१ ‘बलाकु’ घ.प. । २ इदं श्लोकार्थं ख ज पुस्तकयोरुपलब्ध-
हेमाद्रिसम्मतं च । चन्द्रनन्दनस्तु ‘अज्ञानुक्तौ’ इत्यत्र “अनिर्दिष्टा-
प्रसिद्धेषु मूलग्राह्यत्वादिषु ।” इति श्लोकार्थं पठति व्याख्याति-
च । ३ ‘म् । प्रसिद्धेऽङ्गे त’ ग । ‘म् । प्रसिद्धेऽङ्गे त’ घ.प. ।
४ [ ] आ.क.ख.ज. पुस्तकेषूपलब्धेऽर्थे सार्वश्लोकः । ५ ‘षश्च
तौ यवः ॥ तैस्तुयैर्गुणिका माषस्तुर्याभिः शाणकः स्मृतः ।’
क.ख.ज. । ‘व ॥ तावन्तो गदिता माषाः शाणोऽयं मुनिभि-
स्मृतः ।’ आ. । ६ तथा-तामिश्रतस्तुभिरण्डिकाभिर्माषकः,
तैश्चतुर्भिर्माषकैः शाणकः इत्यर्थः । ७ ‘कोलो’ क.ख.ज. ।
८ ‘ग्रहम्’ क.ख.ज. । ९ ‘तिन्दुक’ ई.ख.ग.घ.ज. न.प.स.द. ।
१० ‘बदा ह्यमी अभिन्ने’प । ‘बदानेवमभि’ इ. । ११ ‘सु-
तित्तौ’ अ.आ.इ.घ.प. । १२ ‘तासा वि’ ई. ।

१ “कल्कसम-अतिमार्दवात् । सीदति-सङ्घातं न गृह्णाति ।”
इतीन्दुः । २ ‘वर्तमाने’ इ.क.प.स.मू.चन्द्र. । ३ ‘तु’ स.द. ।
४ ‘वर्ति गच्छ’ट. । ५ ‘भवति’ ट. । ६ ‘भूतकल्क-किट्टम् ।’
क. । ७ “चतुष्पष्टिसङ्ख्यैर्यै-शाणम् ।” इति चन्द्र. । ८ चन्द्रनन्द-
नेन तु “द्वौ शाणौ उच्यते ॥” इति चत्वारः श्लोका अस्याग्रे एव
पठिता व्याख्याताश्च । ९ ‘शाणाद्यष्टौ’ ग ।

न्वम्, न तु तत्त्वतो भेदः । तौ द्वौ द्रव्यभावश्च तथा पिचुस्तथा पाणि-
तल तथा सुवर्ण तथा कवलग्रहस्तथा कर्षस्तथा विठालपद तथा
तिन्दुकस्तथा पाणिमानिका, इत्यत्राभिज्ञेऽथे शब्दानेकत्वम् ।
तथा द्वौ पिचू शुक्तिस्तथाऽष्टमिका, इत्यत्रापि शब्दान्यत्वमर्थ-
स्यैक्ये सति । पल प्रकुञ्चो बित्त च मुष्टिराम्र चतुर्थिका, इत्य-
त्रापि शब्दाना वैलक्षण्ये सति नार्थतो भेदः । द्वे पले प्रसृत
इत्युच्यते । तौ द्वौ प्रमतावज्जलि कथ्यते । तौ द्वावज्जली मानि-
का,—अष्टौ पलानीत्येव । आटकादीना शब्दाना स्वरूपतो नि-
ज्ञाना नार्थतो भेदः । तथैव द्रोणादीना शब्दानाम् । पलशत
तुला निगद्यते । तानि—पलशतानि, विशतिर्भार उच्यते । काया-
दीना तूतमादिमात्रा सङ्ग्रहादवधार्या । सङ्ग्रहे त्वेव पठ्यते
(क अ ८)—“काथो निर्यह । तत्र भेदान्यापवान्यणुशो
भेदयित्वा लेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षाल्योदकेन शुचो रक्षाया-
मथ प्रलिप्ताया ताम्रायोन्मृन्मयाद्यन्यतमाया स्थाप्या समावाप्य
वैह्वलपानीयग्राहितौमोपयानामाकलय यावता मुक्तगमना स्यात्
तावदुदकमासेचयेच्छोपयेच्च । [अर्धमात्रां शिष्येत् । यावन्मात्रोदक-
दाने तथा तदवशिष्टत्वे च तत्र नियममासर्थात् कायद्रव्यप-
रिमाणस्य । अत्रेयत्परिमाणानि द्रव्याणि, उदकमित्यप्रमाण, तदव-
शिष्टता चेयत्प्रमाणा, इति न नियमोक्तिरेव विधा विद्यते । कि-
तहि ? अभ्यूहनीयमेतत्सर्वमिति । अत्र विधिः ।] अथाम्राव-
शिथिल्य महत्यासने सुखोपविष्ट सर्वतः सततमवलोकयन्
दर्श्या च विषदृश्यन् मृदुना च परितः समुपगच्छताऽनलेन
सावयेत् । अवतार्य च सुपरिस्तुत यथार्हस्पर्शं प्रयुजीत । श्रीरा-
दिसहित च द्रव्यं न सम्यग्मुक्तं भवतीति वारिकायपूर्वक
क्षीराद्यैस्तदुपदेष्टेऽनुपदग्ध काययेत् । शीतसलिलाद्भुतं तु निशा-
पर्युषितं पूत शीत कषाय । उष्णाम्भनि क्षुण्णाभिर्भुतं पूत
फाण्ट इति । तत्र सम्यग्रमवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याख्या-
तुरादिबलतश्च निर्यासादीना कर्तव्यमात्रा च संप्रयोजयेत् ।
तथा च केचिदाहुः । मात्राया न व्यवस्थाऽस्ति व्याधि कोष्ठ बल
वयः । आलोच्य देशकालो च भैषज्यमवधारयेत् ॥ [एवं च
सर्वमभ्यूह्यात्र कर्तव्यं निश्चितं कृन्वोक्तेन विधिनेति ।] एतदेवमु-
पदिष्ट बुद्धिमता ज्ञानप्रबोधाय । यथा तु सर्वे भिषजो विज्ञा-
स्यन्ति तथैवोपदेक्ष्यत इति । निर्यासे मध्यमा मात्रा चतुष्प-
लम् । कटुकचूर्णयो कर्षं पलत्रयं तदालोडने । निर्यहे भोज-
पलमुदकार्धप्रस्थेऽपि पादशेषमवतारयेत् । शीतफाण्ट-
योरौषधपलं षड्विंशतुर्भिरम्बुपलैरासुतमिति ।” इति ।

१ ‘तमस्या’ स मू । २ ‘बहुलपा’ स मू । ३ ‘तानामौ’ स
मू । *४ [ ] एतच्चिह्नान्तगतं णठ सङ्ग्रहद्वये नोपलभ्यते ।
५ ‘यावलेव मात्रो’ न । ‘यावत्योदकमात्रदाने’ ट । ६ ‘मिति ।
अथा’ ट । ७ ‘व्याऽवधट’ स स । ८ ‘भुतस्तु निशापर्युषितपूत
शीत ।’ स स । ९ ‘भुतपूत फाण्ट ।’ स मू । ‘भुतपूत फाण्ट ।’
स.स । १० ‘कल्पनाना’ स मू । ११ ‘सश्रयेत्’ स द्र ।
१२ “च योज्या तद्वच्च कल्पना ॥” स स । १३ ‘व्य न निश्चि’
न. । १४ ‘इत्यल तदेव’ स मू । ‘इत्यलमेतदुप’ स स ।
१५ ‘प्रबोधनाय’ ट न । १६-१७-१८-१९ ‘सर्वभिष’ ‘तयो-
पदे’ ‘निर्यासस्य’ ‘शेषितमव’ स.द्र. । २० ‘षट्चतुर्भि’ स.स. ।

तथा शाणपरिमाणस्य पाणितलवाचकस्य [च] किमपि परि-
माणं नोक्तं येनासौ [न] परिच्छिद्यत इति न वाच्यम्,
सङ्ग्रहे तत्परिमाणस्योक्तत्वात् । तत्र ह्येवमुक्तम् (स क अ ८)
—“षट्पदयो मरीची । ता षट् मरीच्य सर्षप उच्यते । अष्टौ
सर्षपास्तण्डुल । तौ द्वौ तण्डुलावेको वान्यमाष । तौ द्वौ वान्य-
माषौ यव । अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्याऽण्डिकायाः षड्शाणकर्षपल-
कुडवप्रस्थाटनद्रोणवहा कल्प्यन्ते । [एवं चतुर्भिर्मर्षकैः शाणस्य
परिमाणं परिच्छिद्यते ।] धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य
तु पर्यायो हेमः । कर्षस्य षोडशिका । आढकस्य तु पर्याया कस
पात्रं भाजनं च । द्रोणस्य पर्यायो नटवणः, तथा अर्मणः, तथो-
न्मानः, तथा घटः कुम्भः कलशश्च । द्रोणद्वयस्य च शर्पः ।” इति ।

आ० २०—संज्ञान्तरमाह—द्वौ शाणाविति । शाणद्वयस्य
वटकादयश्चतस्रः सङ्गाः । वटकद्वयस्याक्षादयो नव षोडशिका
च । अक्षद्वयस्य शुक्त्यष्टमिके द्वे । शुक्तिद्वयस्य पलादयः षट् ।
पलद्वयस्य प्रसृतः । प्रसृतद्वयस्याञ्जलिः कुडवश्च । अञ्जलिद्व-
यस्य मानिका । आढकादयस्तिस्रः एकार्थाः । द्रोणादयश्चतस्रः
[च] । पलशतं—तुला । विशतिस्तु भारः । सङ्ग्रहे तु (क अ ८)
—“धरणं तु पलस्य दशमो भागः । माषकस्य पर्यायो हेमो
धानकश्च । पलद्वयस्याष्टमानम् । द्रोणद्वयस्य शर्पः ।” इति ।
हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा ॥२९॥
सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैन्ध्यमौषधम् ॥२९॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तमृनुश्रीमद्भागवतविरचिता
यामग्राहहृदयसंहिताया पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स०—हिमवत्पर्वतेन विन्ध्यशैलेन च बाहुल्येन वसुन्धरा
व्याप्ता । तत्र—तयोर्मध्यात्, आद्य—हिमवतमौषधः, सौम्यं पथ्यं
च स्वभावाद्भवति । वैन्ध्यं चौषधमाग्नेयं—न तथा देहस्य सदा
पथ्यं, स्यादिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामग्राहहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्याया पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने
द्रव्यकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

आ० २०—शैलभेदाद्व्यविशेषमाह—हिमवदिति ।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ।

द्रव्यकल्पप्रकरणं सामस्येन निरूपितम् ॥ ६ ॥

१ ‘षट् सर्षप । तेऽष्टौ तण्डुल । तौ वान्यमाष । तौ यव ।’
स द्र । २ ‘प्रसृतम् ।’ क ख ज । ‘प्रसृति । प्रसृतिद्व’ घ प ।
३ ‘स्र एकार्था ।’ घ प । ४ ‘वसुन्धरा—पृथिवी । हिमव-
द्विन्ध्यशैलाभ्यां—हिमाचलविन्ध्याचलाभ्यां, व्याप्ता—उत्तरविभागे
हिमवता दक्षिणविभागे विन्ध्याचलेन व्याप्त्यर्थः । सौम्यं—शीत-
लम् । पथ्यं—हितकारि । आग्नेयं—अग्निगुणभूयिष्ठं पित्तकारि भवति ।
एतेन च सर्वाण्यौषधानि उत्तरदिग्भवानि सौम्यानि पथ्यानि च
भवन्तीत्यर्थः ।” इति चन्द्रः । ५ ‘सौम्यं तत्राद्यमाग्नेयं वै-
न्ध्यमौषधमीरितम् ।’ ई ।

श्रीमद्वाग्भटविरचिते अष्टाङ्गहृदये उत्तरस्थानम् ।

श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यव्याख्याया
समुल्लसितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशायनम । अनन्तरमुत्तरस्थानारम्भ । यत् काया-
ख्यमाद्यमङ्गम् । तच्च पूर्वै स्थानै सर्वमुक्तम् । अथुना बालादी-
नामुत्तरेषामङ्गानामवसर इत्युत्तराख्य स्थानमुच्यते । तत्रापि
यथोद्देशस्तथा निर्देश इति बालाख्यमङ्ग विवक्षुराह—

अथातो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—बालस्य—शिशो, उपचरण बालोपचरणम्, तस्मै
हित । शेष पूर्ववत् । इतीत्यादिना स्वमनीषिकापरिकल्पितत्वमस्य
तन्त्रस्य निराकरोति ।

जातमात्रं विशोध्योर्लबाद्बालं सैन्धवसर्पिणा ।
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥
अश्मनोर्वादन चास्य कर्णमूले समाचरेत् ।
अथास्य दक्षिणे कर्णे मन्त्रमुच्चारयेदिमम् ॥ २ ॥

स०—जातमात्र—सद्य एवोद्भूत, बालमुल्बात्—अपरापरप-
र्यायात्, सैन्धवयुक्तेन घृतेन विविधै प्रकारै शोषयित्वा
पश्चात् प्रसूत्या—प्रसवेन, क्लेशित बाल बलातैलेन सेचयेत् ।
पश्चात् पाषाणयोर्वादनमस्य कर्णमूले कारयेद्वैद्य । अनन्तरमस्य
दक्षिणे कर्णे इम—वक्ष्यमाण, मन्त्रमुच्चारयेत् ।

तमेव मन्त्रमाह—

“अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि सञ्जीव शरदां शतम् ॥ ३ ॥

१ असिन्नुत्तरस्थाने हेमाद्रिप्रणीताऽऽयुर्वेदरसायनाख्या टीका
न कुत्राप्युपलभ्यते । २ अयं बालोपचरणीयश्चरके शा० ८ अध्याये,
सुश्रुते शा० १० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १ अध्याये चास्ति
वर्णित । ३ “तथा चागम—वेष्टितो जायते येन शिशुस्त्वव. स
कीर्तित ।” इति चन्द्र । ४ ‘सञ्जीव’ स स. । ५ ‘शरद’ इ. ।

शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु” ॥ ४ ॥

स०—अङ्गादित्यादि ।

स्वस्थीभूतस्य नाभि च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।
बद्धोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसञ्जयेत् ॥ ५ ॥
नाभि च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नापयेदनु ।
क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ६ ॥
कोष्णेन तत्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।

स०—समाश्वस्तस्य च बालस्य नाभि चतुरङ्गुलादूर्ध्वं सूत्रेण
बद्ध्वाऽनन्तर छेदयित्वा ग्रीवाया योजयेत् । नाभि च कुष्ठतैलेन
सेचयेत् । अनु—पश्चात्, क्षीरिवृक्षकषायेण स्नापयेत् । अथवा
सर्वेषां गन्धाना—चन्दनादीना, जलेन स्नापयेत् । किम्भूतेन ?
कोष्णेन । कथम् ? तप्ताभ्या—उष्णाभ्या, रूप्यसुवर्णाभ्या निम-
ज्जनै—असकृत्सेचनै ।

ततो दक्षिणतर्जन्या तालून्म्यावगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥
शिरसि स्नेहपिचुना, प्राश्यं चास्य प्रयोजयेत् ।
हरेणुमात्रं मेघायुर्वलार्थमभिमन्त्रितम् ॥ ८ ॥
ऐन्द्रीब्राह्मीवचाराङ्गपुष्पीकलकं घृतं मधु ।

स०—अनन्तर दक्षिणहस्ततर्जन्या वैद्यस्तालु उन्नम्य शिरसि
पिचुना तैलाक्तेनावगुण्ठयेत् । अस्य च—बालस्य, प्राश्यं—लेह,

१ ‘श्रत्वारि र’ उ । २ “स्वस्थीभूतस्य—प्रत्यागतप्राणस्य प्रकृति-
भूतस्य, नाभि—नाभिनाल, सूत्रेण बद्ध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्धयित्वा
ग्रीवाया सूत्रेणावसञ्जयेत्—बद्धीयात् ॥ अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवदपिप्पल-
सञ्जिता । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षा समाख्याता विचक्षणै ॥” इति
चन्द्र । “छिन्नशिष्ट नाभिनाल बालस्य ग्रीवाया सूत्रेणासञ्जयेत्
लम्बत्वपरिहाराय । कुष्ठेन युक्त सिद्ध वा तैल कुष्ठतैलम् । तपनीय—
सुवर्णम् ।” इतीन्दु । “सर्वगन्धा—एलादिका ।” इति डरहण ।
३ ‘तु’ इ । ४ ‘तु’ उ । ५ ‘सञ्जयेत्’ इति क्वचित् ।
६ ‘स्नापये’ उ ण य । ७ ‘न्तर सूत्रैकदेश छे’ ट । ८ ‘चो-
चकदम्बादीना’ ट । ९ ‘प्राश’ चन्द्र । १० हरेणु—कलाय ।

मे प्राचर्य प्रयाजयेत् । म्रियन्मात्रम्^१ हरेणुप्रमाणम् । तथाऽ-
भिमात्रित-प्राडमन्त्रेण । किं तन्प्राच्यम्^२ इत्याह-ऐन्द्रीत्यादि ।
ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी । ब्राह्मा-मण्डरुपणा ।

चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्या रजीकृताः ॥ ९ ॥

लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्रीरजोऽथवा ।

स०-अथवा सुवर्णादिकं सूक्ष्मचूणाकृत्य लिह्यात् । रजीकृता
इति “अस्मन्” इत्यादिना सुलोप इत्वं च । हेमधात्रीचूर्णं
वा मधुघृतयुक्तं लिह्यात् ।

गर्भाम्भः सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ १० ॥

स०-ततः-अनन्तरं, गर्भाम्भः सर्पिषा सैन्धवयुक्तेन
वामयेत् ।

प्राजापत्येन विधिना जातकर्माणि कारयेत् ।

स०-ततो जातकर्माणि-वेदविहितानि, प्राजापत्येन-यो
वेदोक्तो विविक्तेन गृह्योक्तेन, विधिना मिषक् कारयेत् ।

स्तन्यप्रवर्तनहेतुमाह—

सिराणां हृदयस्थानां विवृतत्वात् प्रसूतितः ॥ ११ ॥

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

स०-हृदयाश्रितानां सिराणां प्रसवाद्धेतोर्यद्विद्वृतत्वं तस्मा-
त्कारणात् तृतीये दिवसे कदाचिच्चतुर्थे योषिता स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ १२ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रपाविते प्राशयेच्छिशुम् ।

स०-यत एव दिनत्रिचतुर्मात्रं क्षीराभावः, तस्माद्धेतो
प्रथमेऽह्नि त्रीन् कालान् मधुघृते यवासकयुक्ते मन्त्रेण पाविते
शिशुं प्राशयेत् ।

द्वितीये लक्ष्मणासिद्ध तृतीये च घृतं, ततः ॥ १३ ॥

प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तन्पाणितलसम्मितम् ।

स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

स०-द्वितीये दिवसे तृतीये च दिवसे लक्ष्मण्या सिद्धं घृतं
त्रीनेव कालान् भोजयेत् । अनन्तरं तस्य-शिशोः, पाणेतलेन-
मध्येन, सम्मित-तत्प्रमाणं, नवनीतप्रयोगात् पूर्वं निवारित-
स्तनस्यास्य-बालस्य, द्वौ कालौ नवनीतं स्तन्यानुपानं प्रयोजयेत् ।

१ ‘ह्रीकुष्ठ’ उ । २ ‘ववचास’ उ य । ३ ‘विधित्त
शृ’ य ण । ४ “मधुसर्पिरनन्तमिश्रं मन्त्रपूतं त्रिकालं प्राशयेत् ।”
इति सुश्रुतः । “अनन्तस्य-सुवर्णस्य, गुणाप्रमाणेन मिश्रितम् ।
मधुसर्पिषश्च मानं वक्ष्यमाणं स्वपाणितलसम्मितम् । बृद्धवाग्भटे
च ‘अनन्तामिश्रे मधुसर्पिषी’ इति पाठः । तत्र च अनन्ता-दूर्वा
व्याख्याता ।” इति डल्हणः । “अनन्ता-दूर्वा ।” इतीन्दुः ।
५ ‘भोजयेत्’ ट. य ।

मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तैर्द्वौ देहवृद्धये ।

स्तन्यधात्र्याबुभे कार्ये तदसम्पदि वत्सले ॥ १५ ॥

अव्यङ्गे ब्रह्मचारिण्यौ वर्णप्रकृतितः समे ।

नीरुजे मध्यवयसौ जीवद्वत्से न लोलुपे ॥ १६ ॥

हिताहारविहारेण यत्नादुपचरेच्च ते ।

स०-बालो मातु-जनन्या एव, स्तन्यं पिबेत् । कुत^१
यस्माच्च तस्या स्तन्यमतिशयेन देहस्य वृद्धये स्यात् । तदस-
म्पदि-मातृस्तन्यासम्पत्तौ, द्वे स्तन्यवात्र्यौ च वत्सले-स्नेहले,
कार्ये । तथा व्यङ्गरहिते, ब्रह्मचारिण्यौ-वर्जितमैयुने, वर्णेन
प्रकृत्या च तुल्ये, तथा निरामये, मययस्के, जीवद्वत्से, [न
लोलुपे-] लौल्यवजिते आदरयुक्ते, ते हितेनाहारविहारेण
यत्नादुपचरेत् ।

शुक्रकोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ॥ १७ ॥

स्तन्यस्य सीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानुपजा रसाः ।

क्षीरं क्षीरिण्य ओषधयः शोकादेश्च विपर्ययः ॥ १८ ॥

स०-शुगादीनि स्तन्यनाशस्य कारणानि । शुक्र-शोकः ।
स्तन्यस्य मद्यानि हेतवः । किभूतानि^२ सीधुवर्ज्यानि । आनु-
पजाश्च रसाः । तथा क्षीरवत्य ओषधयः-जीवन्याद्याः । शो-
कादिवैपरीत्यं च ।

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधिताया विचेतसः ।

प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ १९ ॥

स०-तथा विरुद्ध आहारो भुक्तो यया तस्या, तथा बुभुक्षि-
ताया निन्दितायाश्च, तथा प्रदुष्टदोषाया गर्भिण्याश्च सम्बन्धि
स्तन्यमुपयुक्तं बालस्य रोगहेतुः ।

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तैर्द्वौ पिबेत् ।

ह्रस्वेन पञ्चमूलेन स्थिराभ्यां वा सितायुतम् ॥ २० ॥

स०-स्तन्यस्याभावे सति छागं पयः, गव्यं वा छागतुल्य-
गुणं पिबेत् । छागसमानगुणं गव्यं कथं स्यात्^३ तत्राह-ह्रस्वे-
नेत्यादि । ह्रस्वेन पञ्चमूलेन सिद्धं शालिपर्णीपृश्निपर्णीसिद्धं वा
शर्करायुतं पिबेत् ।

षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षावलिक्रियाः ।

जागृयुर्वान्धवास्तस्य दधत् परमा मुदम् ॥ २१ ॥

स०-अन्यदाऽपि तस्य-शिशोः, बान्धवा विहितरक्षादयो

१ ‘तत्परं दे’ इति कचित् । २ “अल-पर्याप्तम् ॥ शोका-
देश्च विपर्ययः-सौमनस्य सौहित्यमनायास इत्येनानि स्तन्यजन-
नानि ॥ विचेतसः-विगतचेतनायाः ।” इति चन्द्रः । “वर्णो-ब्राह्म-
णादि । मध्यवयः-तारुण्यादूर्ध्वम्, दासवाहि पठति-‘तरुणी
स्यादवत्सला । क्लेशं न सहते वृद्धा स्तन्यं चास्या न पुष्टिकृत् ॥’
इति । अव्यङ्गा-सम्पूर्णाङ्गा ॥ स्तन्याभावे-स्त्रीस्तन्याभावे । तदु-
पमिति पूर्वोक्तस्य स्त्रीस्तन्यस्य सर्वैराकारादिभिर्गुणैः सहगम् ।”
इतीन्दुः । ३ ‘क्षीरिण्योषधयः’ उ य । ४ ‘हारचेष्टाया’ इ. ।
५ ‘मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिरा’ इ इ उ चन्द्रः स द्व ।

निशा जाग्रुः । षष्ठी पुनस्तमस्विनी विशेषेण-यत्नेन, जाग्रुः ।
किं कुर्वन्त ? परं हर्षं वारयन्त ।

दशमे दिवसे पूर्णे विधिभिः स्वकुलोचितैः ।
कारयेत्सूतिकोत्थानं नाम बालस्य चार्चितम् ॥ २२ ॥
विभ्रतोऽङ्गैर्मनोहलरोचनागुरुचन्दनम् ।
नक्षत्रदेवतायुक्तं बान्धव वा समाक्षरम् ॥ २३ ॥

स०-दशमे दिने पूर्णे सति सूतिकाया उत्थानं कारयेत् ।
रुधं कारयेत् ? स्वकुलयोग्यैविधानैः । बालस्य नाम अचित-
प्रशस्तमनुगतं कुलजात्यादिभिः । किम्भूतस्य ? अङ्गैः-पाण्या-
दिभिः, मनोहारीनि वारयन्त । किम्भूतं नाम ? नक्षत्रस्य
याऽसौ देवता तथा युक्तम् । अथवा बान्धव-ज्ञातिपूर्वज, सम-
वर्ण-न तु विषमाक्षरम् ।

ततः प्रकृतिभेदोक्तैरप्युपरीक्षणम् ।
प्राग्दक्षिणस्य कुर्यात् बालस्य ज्ञानवान् भिषक् २४
शुचिधोतोपधानानि निर्वर्लीनि मृदूनि च ।
शय्यास्तरणवाससि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ २५ ॥

स०-ततो-नामकरणानन्तरं, प्रकृतिभेदे-विकृतिविज्ञानीये
(शा अ ५), उक्तानि यानि रूपाणि तैरायुषं परीक्षणं बालस्य
ज्ञानवान्-सुमतिः, वैद्यं कुर्यात् । किम्भूतस्य ? प्राग्दक्षिणस्य
उत्तरशिरसो वा । तथा शुच्यादिगुणयुक्तानि उपधानानि शय्या-
यामास्तरणार्थं वासासि कुर्यात् । तथा रक्षोघ्नैर्धूपितानि ।
काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ।

स०-काकश्च वस्त्रादिधूपने शस्तः । किम्भूतः ? विशस्तः-
व्यापादितो, न तु स्वयं मृतः । तथा त्रिवृतयुक्तः ।

१ 'विधिवत् स्व' इ उ । २ "सूतिकोत्थान-सूताखानोत्सवम् ।
मनोहारा-मनःशिला । अल-हरितालम् । रोचना-गोरोचना ॥
प्रकृतिभेदोक्तरूपैः-अङ्गविभागशारोपदिष्टैर्लक्षणैः ।" इति चन्द्र ।
"नक्षत्रदेवतायुक्त-नक्षत्राणां देवता भवन्ति । तद्यथा-अश्वि या
अश्विनौ, भरण्या यमः, कृत्तिकानामग्निः, रोहिण्या प्रजापतिः,
मृगशिरसा मृगाङ्गः, आर्द्राया रुद्रः, पुनर्वसुनामदिति, पुष्यस्य
बृहस्पतिः, आश्लेषाया सर्पः, मघाना पितरः, पूर्वाफल्गुनीना
भगः, उत्तराफल्गुनीनामर्यमा, हस्तस्य मैत्रः, चित्रायास्त्वष्टा,
स्वात्या वायुः, विशाखाया इन्द्राग्नी, अनूराधाया मैत्रः, ज्येष्ठाया
इन्द्रः, मूलस्य निर्ऋतिः, पूर्वाषाढाया आपः, उत्तराषाढाया विश्वे-
देवा, श्रवणस्य विष्णुः, धनिष्ठाया वसवः, शतभिषजो वरुणः,
पूर्वाभाद्रपदानामजैकपादः, उत्तराभाद्रपदानामहिर्बुध्निः, रेवत्या
पूषा, पता नक्षत्रदेवता यादृश्यस्ताभिर्युक्तम् ॥ उपवान-उपशु-
ष्कम् । बलय-सङ्कोचा । आस्तरण-शय्याच्छादनपट ।"
इतीन्द्र । ३ 'पवानानि' स स । ४ वास-प्रावरणादिग्रन्थम् ।
५ 'णि तेनायुष' ट ण य । ६ 'काको विशस्त' 'काक-पक्षी,
स च विशस्त-हिसित ।' इति चन्द्र । 'काकोऽविशस्त' स स ।
"अविशस्त-अहिसित स्वयं मृतः ।" इतीन्द्र । ७ "त्रिवृतेन-
सर्पिर्मज्जावमारुयेन, अन्वितः ।" इति चन्द्र ।

जीवत्खड्गादिशृङ्गोत्थानं सदा बालः शुभान् मणीन् ॥
धारयेदौषधीः श्रेष्ठा ब्राह्मयैन्द्रीजीवकादिका ।

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ॥ २७ ॥
आयुर्मैधास्मृतिस्वास्थ्यकरी रक्षोभिरक्षिणीम् ।

स०-बालः सर्वदा शुभहेतून् मणीन् विभृयान् । किम्भू-
तान् ? जीवन्तश्च ते खड्गाद्यश्च, तेषां गृह्णाणि, तेभ्य उत्थानं
येषां तान्, जीवतामेव ये गृहीता इत्यर्थः । शृङ्गग्रहणमुपल-
क्षणार्थम्, अत एव सर्पादिजानपि मणीन् वारयेत् । तथा,
ओषधीर्ब्राह्म्यादी श्रेष्ठा-शुभा, वारयेत् । कै ? पाण्यादिभिः ।
विशेषेण सर्वदा वचा वारयेत् । किम्भूता वचाम् ? आयुरा-
दिकरणहेतुं तथा रक्षोनिवारिणीम् ।

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ २८ ॥
कर्णौ हिमागमे विध्येद्वाय्वङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ।

स०-अनन्तरं षष्ठे मासि सप्तमेऽष्टमे वा बालस्य नीरुजस्य
हिमागमे शुभे दिवसे कर्णौ विध्येत्, वायुत्सङ्गस्थितस्य ।
वात्री-माता स्तनदायिनी च । कथं विधेत् ? सान्त्वयन् प्रीति-
वचनादिना ।

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योपितः ॥ २९ ॥
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालिमन्येन पाणिना ।

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्रण्डाश्रयं प्रति ॥ ३० ॥
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ।
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ॥ ३१ ॥
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुं लाघवात् ।
नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः ।

स०-कुमारस्य प्राक्-पूर्व, दक्षिणं कर्णं योषितस्तु वामं
वैद्यो विध्येत् । किं कुर्वन् ? दक्षिणेन हस्तेन सूचीं दधत्,
वामेन पाणिना पालिं दधत् । क्व विधेत् ? कर्णपीठस्य म-
भागे किञ्चित्-मनाक्, गण्डस्थानाभिमुखम् । कीदृशस्य बा-
लस्य ? सम्यङ् निश्चलं धृतस्य । क्व विध्येत् ? दैवकृते छिद्रे ।
किम्भूते ? जरायुमात्रेण प्रच्छन्ने-स्थगिते । तथा रविरश्मिभि-
रवभासिते-उद्योतिते । तथाऽलक्तकरसेनाङ्किते-चिह्निते । कथं
विध्येत् ? लाघवात् सकृत्-एकवारमेव, तथा ऋजुं-सरलं
कृत्वा नोपरिष्ठाच्चावस्ताञ्च पार्श्वतो विध्येत् ।

१ "जीवता खड्गादीनां प्राणिनां शृङ्गेषु गृहीतेषु तत्रस्थान्
शुभान् मणीन्-मरकतपद्मारागप्रभृतीन् ॥ हिमागमे-शीतकाले ॥
लाघवात्-लघुहस्ततया ।" इति चन्द्र । "कर्णपीठस्य-कर्णाधोभा-
गस्य । जरायु-सूतशल्कः, तमात्रेण तनुना च्छन्ने । अलक्तकर-
सेन-यावकेन ।" इतीन्द्र । २ 'शृङ्गस्थान्' इ चन्द्र । 'शृङ्गेषु
समासक्तान् शु' स इ । ३ 'धारयेदश चैन्द्रादीन् जीवक-
र्षभकावपि । ह' स इ । 'धारयेदौष' चन्द्र । ४ 'षधीश्रेष्ठा'
इ ण । ५ 'ष्टसु मासे' इ । ६ 'पालीम' इ ण य.स इ ।
'पालि कर्णलताये' इति मेदिनी । ७ 'ऋजु-रपष्ट कृ' ट ण ।

कुन इत्याह-

शिरास्तत्र हि संश्रिताः ॥ ३२ ॥

कालिकामर्मरीरक्ताः

स०-हि-यन्मात्, तत्र गिरा आश्रिता । ता एवाह-
कालिकेलादि ।

तद्वधाद्रागरुज्वराः ।

सशोफदाहसंरम्भमन्यास्तम्भापतानकाः ॥ ३३ ॥

स०-तामा च व्यात् रागादयः स्युः ।

तेषां यथामय कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितम् ।

स०-तेषां च रागादीनां यथास्व निरुध्य चिकित्सितं कुर्यात् ।

स्थाने व्यधान्न रुधिरं न रुग्णागादिसम्भवः ॥ ३४ ॥

स०-स्थाने व्यात् रुधिरं न भ(स्र)वति, न च रुग्णादीनां
सम्भवः ।

स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ।

आमतैलेन सिञ्चेच्च बहला तद्वदारया ॥ ३५ ॥

विध्येत्पालीं हितभुजः सञ्चार्याऽथ स्थवीयसी ।

वर्तिह्यहात्ततो रुढं वर्धयेत् शनैः शनैः ॥ ३६ ॥

स०-अनु-ऊर्णव्यवस्य पश्चात्, सूत्रं स्नेहलिप्तं सूच्याऽनुस्यूतं
कर्णे निधापयेत् । आमतैलेन च सेचयेत् । बहला-घना, पाली
तद्वत्-पूर्ववत्, आरया विध्येत् हिताग्निं मतः । अनन्तरं
त्र्यहादूर्ध्वं स्थूलतरा वति सञ्चार्याः । ततो रुढं कर्णं शनैः
शनैर्वर्धयेत् ।

अथैनं जातदशनं क्रमेणापनयेत्स्तनात् ।

पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणम् ॥ ३७ ॥

स०-अनन्तरमेन-शिशुः, जातदन्तं मन्तं स्तनात् क्रमेणा-
पसारयेत्-न सहसा । पूर्वोक्त-छागादिकं, क्षीरमन्नं च लघु
बृंहणं योजयेत् ।

प्रियालमज्जमधुकमधुलाजसितोपलैः ।

अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ ३८ ॥

दीपनो बालविल्वैलाशर्करालाजसकुभिः ।

सङ्ग्राही धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः ॥ ३९ ॥

स०-प्रियालादिभिर्मोदकोऽपस्तनस्य शिशोः प्रीणनो योज्यः ।
बालविल्वादिभिर्दीपनो मोदको योज्यः । धातुकादिभिः स-
ङ्ग्राही योज्यः ।

१ 'ऊर्ध्वं कालिका नाम सिरा स्थिता, पाश्वतो मर्मरी, अधो
रक्ता ॥ तद्वत्-सूचीव्यवधनप्रकारेण, आरया विध्येत् । एवमुभयथा
वेधः । द्विविधेऽपि वेधे त्र्यहात् कर्णे स्थवीयसी वर्ति सञ्चार्याः ।'
इतीन्दु । २ 'तद्वधा' उ । ३ 'स्थानव्यधा' इ चन्द्र स द्व ।
४ 'याऽन्या स्थ' इ । ५ 'रुढा' इ । ६ 'सिञ्चेत्' ण ।
७ 'जातदन्तं शिशुः शीते क्रमे' चन्द्र । ८ 'क्रमशोऽप' इ इ उ
स द्व । ९ 'प्रियाल' इ ण य चन्द्र स मू, ट । १० 'स्तन्यस्य'
इ ई उ य, स स । ११ 'अपस्तनस्य-निवारितस्त्रीस्तन्यस्य ।
प्रीणन-नर्पण ॥ अविषादिकै-सुखावहै ॥ वस्त्रवातात् तथा
परेषा स्पर्शात् पालयेत् ।' इति चन्द्र । 'विषादक-तीक्ष्णम् ॥
वस्त्रपातो-मुखादिषु वस्त्रपतनम् ।' इतीन्दु ।

रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैर्विषादकैः ।

अन्यत्रात्ययिकाद्याधेर्विरेकं सुतरा त्यजेत् ॥ ४० ॥

स०-यथावस्थमस्य-शिशोः, सौम्यैरौषधैर्विषादकै-अ-
ओर्भेजैः, आमयान् जयेत् । विरेकमतिशयेन वर्जयेदात्ययिकं
व्याधिमन्तरेण ।

त्रासयेन्नाविधेयं तं त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ।

स०-न च त-बालः, अविधेय-अनायत्तं कृत्वा, त्रासयेत्-
न भाययेत् । यतस्त्रस्तं बालं ग्रहा गृह्णन्ति ।

वस्त्रवातात् परस्पर्शात् पालयेत्लङ्घनाच्च तम् ॥ ४१ ॥

स०-वस्त्रवातादिभ्यश्च तं रक्षयेत् ।

ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुपुसैन्धवैः ।

सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद् घृतम् ४२

आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिवर्हणम् ।

स०-ब्राह्म्यादिभिः कल्कीकृतैः साधितं सर्पिर्वाङ्मेधादिकृत् ।
आयुष्यं पाप्मादिहरं भूतोन्मादनिवर्हणं च ।

वचेन्दुलेखामण्डूकीशङ्खपुष्पीशतावरी । ४३ ॥

ब्रह्मसोमामृताब्राह्मी कल्कीकृत्य पलाशिकाः ।

अष्टाङ्ग विपचेत्सर्पिः प्रस्थं क्षीरचतुर्गुणम् ॥ ४४ ॥

तत्पीतं धन्यमायुष्यं वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

स०-वचादिभिः पालिकैश्चतुर्गुणक्षीरात् घृतप्रस्थमष्टाङ्गं
पचेत् । अष्टावङ्गानि-वचादीनि यस्मिन्स्तदष्टाङ्गम् । एतत्पीतं व-
न्यादिगुणम् ।

अजाक्षीराभयाव्योषपाठोऽग्रांशिशुसैन्धवैः ॥ ४५ ॥

सिद्धं सारस्वतं सर्पिर्वाङ्मेधास्मृतिबुद्धिकृत् ।

स०-अजाक्षीरादिभिः सिद्धं सारस्वतं घृतं वाङ्मेधादिकरम् ।

वचामृतांशटीपथ्याशङ्खिनीवेल्लनागैः ॥ ४६ ॥

अपामार्गेण च घृतं साधितं पूर्ववद्गुणैः ।

स०-वचादिभिः साधितं घृतं पूर्वेण समानम् ।

१ 'विषादकै' ई य । 'विषादिकै' ण । 'विषादिकै' इ उ.
चन्द्र । २ 'भक्षै' य । ३ 'य च त्र' ई उ य स द्व । ४ 'य त्रा-
सयेत् । अविधेय-असावधानम् । त्रस्त' ट । ५ 'वस्त्रपातात्' ई उ स
स । ६ 'परस्पर्शात्' उ स मू । ७ 'लङ्घिताच्च' इ उ ण य चन्द्र
स मू । ८ लङ्घन-अतिक्रमणम् । 'लङ्घनं तृणासे स्यात्क्रमणे पुव-
नेऽपि च ।' इति मेदिनी । ९ 'त घृतं वा' ट । १० 'च भवेत्'
ट । ११ 'वरी' इ इ उ ण चन्द्र । १२ ब्रह्मसोमा-ब्राह्म्या
धेतव्यद्वदारके च' इति वैद्यकशब्दसिन्धुः । 'ब्रह्मसोमवल्ली' इत्यन्ये ।
१३ 'ब्राह्मी क' इ उ । १४ 'शिकै' इ ई उ । १५ 'क्षीर
च' य । १६ 'स्मृतिकृत्परम्' इ । 'स्मृतिबुद्धिकृत्' चन्द्र ।
१७ 'क्षीरं घृतं' य । १८ 'अजाक्षीरेण चतुर्गुणेन अभयादिभिः
कल्कितैः सर्पिः सिद्धं सारस्वतं नाम वाङ्मेधा स्मृतिं बुद्धिं च
करोति ।' इति चन्द्र । १९ 'प्राशकसे' इ । २० 'स्मृति-
बुद्धिकृत्' उ । २१ 'तावरीप' इ ई उ य ।

हेम श्वेतवचा कुंष्ठमर्कपुष्पी सैकाञ्चना ॥ ४७ ॥
हेम मत्स्याक्षकः शङ्खः कैडर्यः कनक वचा ।
चत्वार एते पादोक्ताः प्राशा मधुघृतहुता ॥ ४८ ॥
वर्ष लीढा वपुर्मैधाबलवर्णकरा शुभा ।

स०—हेमादिश्लोकोक्ता पादिकाश्चत्वारो योगा मधुघृताभ्या
सद्रवा वर्ष लीढा वपुरादिकृत शुभाश्च ।

वचायष्ट्याहसिन्धूत्थपथ्यानागरदीप्यकैः ॥ ४९ ॥
शुच्चते वाग्धविलीढैः सकुष्ठकणजीरकैः ॥ ४९ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तरस्थाने वालो-
पचरणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

स०—वचादिभि सपिलादैर्वाक् शस्यते । शु यत इति चि-
न्त्यम्, “कर्मवत्कर्मकर्ता” इत्यस्य त्वविषय ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने वालोप-
चरणीयो नाम प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तर बालस्योपचर्यमाणस्य ये रोगास्तच्चिकित्सायौ
बालामयप्रतिषेध उच्यते—

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।

स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्या रोगसम्भवः ॥ १ ॥

स०—बालत्रिप्रकार कथितो मुनिभि । क्षीरवर्तनोऽन्नव-

१ ‘कुष्ठ शङ्खपुष्पी’ ई उ । २ ‘अर्कपुष्पी—पयस्या अर्कसदृश-
पत्रपुष्पा लतैव, श्वेतदूर्वाविशेषा केचिदाहुः, वृक्षजातिमन्ये । मत्स्या-
क्षको—ब्राह्मी, पत्तूर इत्येके । अन्ये रक्तपुष्पमानूप मत्स्याक्षक इति
लोके प्रसिद्धमाहुः । कैडर्य—पर्वतनिम्ब । सवत्सर थावदेते
योगा प्रयोज्या, अन्ये द्वादशवर्षाण्याहुः ।” इति डट्टहण । “शुभा —
श्रेयस्करा ॥ वाक् शुध्यते—निर्मलवाक् भवेत् ।” इति च द्र ।
३ ‘सरोचना’ उ । ४ ‘क फली कैडर्य’ इ । ‘ङ्ख कैडर्य’
ई उ । ५ ‘प्राश्या’ इ उ य । ६ ‘वाग्धृतालीढै’ ई उ ।
७ अय बालामयप्रतिषेधश्चरके चि० ३० अध्याये, सुश्रुते शा०
१० अध्याये नि० १० अध्याये चि० १७ अध्याये च, अष्टाङ्गस-
ङ्ग्रहे उ० २ अध्याये चास्ति वणित ।

र्तन उभयवर्तन—क्षीरान्नाभ्या यो वर्तते । ताभ्या—अन्नक्षी-
राभ्या, अदुष्टाभ्या स्वास्थ्य भवति । दुष्टाभ्या तु क्षीरान्नाभ्या
रोगोद्भूति ।

शुद्ध क्षीर लक्षयति—

यदङ्गिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।

तद्विशुद्धं पयो

स०—यत् क्षीर जलेनैकना याति वातादिदोषैश्चानविष्टिनं
तद्विशुद्धम् ।

दुष्टस्य लक्षणमाह—

वातादुष्टं तु प्लवतेऽम्भसि ॥ २ ॥

कषाय फेनिलं रुक्ष वर्चोमूत्रविवन्धकृत् ।

स०—वातदुष्ट क्षीर जले प्लवते—तरतीव नैकता गच्छति ।
कषायादिगुणयुक्त च स्यात् ।

पित्तादुष्णाम्लकटुक पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३ ॥

स०—पित्तादुष्ट क्षीरमुष्णाम्लकटुकम्, तथा तोये प्रक्षिप्त
पीतराजि स्यात् दाहकर च ।

कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।

स०—कफात् क्षीर दुष्ट मलवण घन च स्यात् । अप्सु च
मज्जति ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्ग सान्निपातिकम् ॥ ४ ॥

स०—संसर्गाद् दुष्ट क्षीर संसृष्टलिङ्गं स्यात् । सान्निपातिक
क्षीर त्रिलिङ्गं स्यात् ।

यथास्वलिङ्गास्तद्व्याधीन् जनयत्युपयोजितम् ।

स०—तच्च क्षीरमुपयोजित बालस्य च यथास्वलिङ्गान् व्या-
धीन् जनयति ।

शिशोस्तीक्ष्णमभीक्ष्णं च रोदनालक्षयेद्रुजम् ॥ ५ ॥

स०—बालस्य तीक्ष्ण—खर, अभीक्ष्ण च रुज—पीडा, रोद-
नालक्षयेत्,—अतिरोदनेन किञ्चिद्रोदनेन च यथायोग रुज
विद्यादित्यर्थ ।

सं यं स्पृशेद्भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्रुजं

स०—य देहदेशं स भृश स्पृशेत् यत्र च देहदेशे स्पर्शना-
क्षम स्यात् तत्र देशे रुज विद्यात् ।

मूर्ध्नि रुजं चाक्षिणिमीलनात् ॥ ६ ॥

हृदि जिह्वौष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ।

कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदशान्नकूजनैः ॥ ७ ॥

१ ‘पय—स्त्रीस्तन्यम् ॥ प्लवते—तत्र न निमज्जति उपर्येवास्ते ॥
मज्जति—अथो याति ॥ यथास्वलिङ्गान्—पृथग्दोषसंसर्गसन्निपातलक्ष-
णान् ।” इति चन्द्र । २ ‘ते जले’ इ । ३ ‘स्तीक्ष्णामतीक्ष्णा च’
इ ई उ । ‘स्तीक्ष्णामतीक्ष्णा वा’ गदनि । ४ ‘स्वय’ इ उ य ।
५ ‘क्षमम्’ इ । ६ श स्वय भृश’ ट । ७ ‘पीडितै’ उ ।
८ ‘स्तन्यद्वेषात्र’ इति कश्चित् ।

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।

वस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसङ्गोन्नासदिगीक्षणैः ॥ ८ ॥

स०-गिरनि पीठमभिनिमीलनाद्विद्यात् । विनाशहेतुमत एव जिह्वापृष्ठनादिभिर्हृदि पीठा विद्यात् । विवन्वादिभिरा-
ध्मानादिभिश्च नेष्टे रज विद्यात् । वस्तौ गुह्ये च पीठा विद-
यङ्गादिभिविद्यात् ।

अथ धात्र्याः क्रिया कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ।

स०-अय-अनन्तर, एव ज्ञात्वा वात्र्या वैद्यो यथादोष
यथारोग क्रिया कुर्यात् ।

तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यह पिबेत् ॥ ९ ॥

अथवाऽग्निर्वचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।

सभार्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोषणम् ॥ १० ॥

स०-तत्र-तेषु, वातेन दुष्टे स्तन्ये त्राणि दिनानि दशमूल
पिबेत् । अथवा चित्रकादीनि कथितानि त्र्यह पिबेत् ।

ततः पिबेदन्यतम वातव्याधिहर घृतम् ।

अनु चाच्छसुरामेव स्निग्धा मृदु विरेचयेत् ॥ ११ ॥

वस्तिकर्म ततः कुर्यात्स्वेदादीश्चानिलापहान् ।

स०-अनन्तर वातव्याधिकित्सिनोक्त घृत पिबेत् । पश्चा-
दच्छसुरा पिबेत् । एव स्निग्धा सती मृदु विरेचयेत्-आरग्व-
धेन । अनन्तर वस्तिकर्म कुर्यात् । स्वेदादीश्च मास्तापहान् ।
आदिशब्देनाभ्यङ्गादिर्ग्रह ।

रास्त्राजमोदासरलदेवदारुजोन्वितम् ॥ १२ ॥

बालो लिह्याद् घृत तैर्वा विपक्व ससितोपलम् ।

स०-रास्त्रादिचूर्णांन्वित जिशु सपिलिह्यात् । अथवा तै
सिद्ध सर्करं घृत लिह्यात् ।

पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिम्बचन्दनम् ॥ १३ ॥

धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा ससारिवम् ।

अथवा त्रिफलामुस्तभूनिम्बकटुरोहिणीः ॥ १४ ॥

सारिवादिं पटोलादिं पद्मकादि तथा गणम् ।

स०-पित्तदुष्टे गुड्यादीनि काथयित्वा बाल पिबेत् वात्री
च । अथवा त्रिफलादीन् पिबेत् । अथवा सारिवादिगण(गणा-
दन्यतम) पिबेत् ।

घृतान्येभिश्च सिद्धानि पित्तघ्नं च विरेचनम् ॥ १५ ॥

शीतांश्चाभ्यङ्गलेपादीन् युञ्ज्यात्

स०-अथवा सारिवादिभिर्गणैः पृथक् पृथक् सिद्धानि घृतानि
लिह्यात् । विरेचनद्रव्यं च पित्तघ्नं कुर्यात्(युञ्ज्यात्) । अभ्यङ्गा-
दीश्च शीतान् युञ्ज्यात् ।

१ 'सङ्गत्रासाङ्गवीक्षणै' गदनि । २ 'त्' जिह्वा' ट ।
३ 'कोष्ठरज' ट ण य । ४ सङ्गहे त्वसिन् अश्विवादिद्योगे
शुण्यधिका पठ्यते । ५ 'व्याधिहित' इ । ६ 'स्वचान्नि'
गदनि । ७ 'एभिरेव च-यथायोग पृथक् काथोक्तद्रव्ये ।'
इतीन्दु । ८ पित्तघ्नं विरेचन-कल्पोक्तम् (अ २।२१) । ९ 'अथ
सा' ण य । १० 'वादिगणै' य ।

श्लेष्मात्मके पुनः ।

यष्ट्याहसैन्धवयुतं कुमार पाययेद् घृतम् ॥ १६ ॥

सिन्धूत्थपिप्पलीमद्वा, पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ।

राठपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोश्च दशनच्छदौ ॥ १७ ॥

सुखमेव वमेद्बालः ।

स०-श्लेष्मदुष्टे स्तन्ये मधुयष्टीसैन्धवयुक्त घृत बाल पाय-
येत् । सैन्धवपिप्पलियुक्त घृत वा पाययेत् । मदनकुसुमैर्मा-
त्रियुक्तैः स्तनौ लिम्पेत् । बालस्य चोष्ठो लिम्पेत् । एव कृते
सति बाल सुख वमेत् ।

तीक्ष्णैर्धात्रीं तु वामयेत् ।

स०-वात्री तीक्ष्णैर्वमनैर्वामयेत् ।

अथाचरितसंसर्गी मुस्तादि कथित पिबेत् ॥ १८ ॥

तद्वत्तगरपृथ्वीकासुरदारुकलिङ्गकान् ।

अथवाऽतिविषामुस्तषड्ग्रन्थापञ्चकोलैकम् ॥ १९ ॥

स०-अनन्तर कृते समये सति मुस्तादि कथित पिबेत् ।
तगरादीन् वाऽतिविषादीन् वा पिबेत् ।

स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्याम जलोपमम् ।

विवद्धमच्छ विच्छिन्न फेनिल चोपवेश्यते ॥ २० ॥

शक्रुन्नानाव्यथावर्णं, मूत्र पीत सित घनम् ।

ज्वरारोचकतृच्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ॥ २१ ॥

अङ्गमङ्गोऽङ्गविक्षेपः कूर्जन वेपथुर्भ्रमः ।

प्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् २२
क्षीरालसकमित्याहुरत्यंय चातिदारुणम् ।

स०-त्रिदोषदुष्टे स्तन्ये दुर्गन्धादिगुण शक्रदुपवेश्यते,
तथा नानाव्यथावर्णम् । मूत्रं च पीतं सितं घन-स्थानं, च
स्यात् । तथा ज्वरादयः, अन्येऽपि-एवप्रकारा रोगाः, जायन्ते ।
त-ईदृशः, गदः क्षीरालसकमिति कथयन्ति । अत्यंय-विनाश-
हेतुम्, अतः एवातिदारुणम् ।

तत्राशु धात्रीं बालं च वमनेनोपपादयेत् ॥ २३ ॥

स०-तत्र-क्षीरालसके, शीघ्रमेव वात्री बालं च वमनेनो-
पक्रमेत् ।

विहिताया च संसर्ग्या वचादि योजयेद्गणम् ।

निशादिं वाऽथवा माद्रीपाठातिकाग्रनामयान् ॥ २४ ॥

स०-[विहिताया] संसर्ग्या-पेयादिके क्रमे कृते, वचादि
निशादि वा गणं प्रयोजयेत् । माद्रीपाठातिकाग्रनामयान् ।

१ 'लीमुस्तापिष्टे' ई । 'लीमद्यपिष्टे' उ । 'लीमूर्वापिष्टे'
इति कचित् । 'लीयुतैः पिष्टैः' गदनि । २ 'ङ्गकम्' इ ।
३ 'कोलकान्' य । ४ 'कणन' इ चन्द्र । ५ 'क्षीरालसक-
मिति नाम्नाऽल्यमिति चाचाया आचक्षते ।' इतीन्दु । 'अत्यंय-
अतिबाधकम् । अतिदारुण-दुश्चिकित्स्यतमम् ॥ माद्रीपाठातिकाग्र-
नामयान्-अतिविषापाठाकटुकासुस्तकुष्ठानि ।' इति चन्द्र ।

पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्रियादेवाहसारिवा ।

समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ २५ ॥

स०-पाठादय उपयुक्ता पर स्तन्यदोषहरा । तित्क - किराततित्क ।

अनुबन्धे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।

स०-अनुबन्धे तु सति यथारोग चिकित्सित कुर्याद्वैद्य ।

दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ २६ ॥

विशेषाज्वरविद्वभेदकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।

अभिध्यन्दस्य पोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥ २७ ॥

स०-रोगाणां च सर्वेषामपि दन्तोद्भेदो हेतुर्जायते । विशेषेण ज्वरादीनां तु हेतु सम्पद्यते ।

पृष्ठभङ्गे बिडालानां बहिर्णां च शिखोद्भवे ।

दन्तोद्भेदे च बालानां न हि किञ्चिन्न दूयते ॥ २८ ॥

स०-मार्जाराणां पृष्ठभङ्गे सति, मयूराणां च शिखोद्भवे सति, दन्तोत्थाने च शिशूनां, ननेति द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत, तेन सर्वं वपुर्बालस्योत्तम भवेत् । न किञ्चिन्न दूयते, -अपि तु सर्वाण्येवाङ्गानि पीड्यन्त इत्यर्थः ।

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाभयम् ।

विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ २९ ॥

स०-तत्र दोषानुसारेण तथा दोषाधिक्यानुरोधेन तथा रोगानुसारेण च देशकालसत्त्वसात्म्यप्रकृतीर्निरूप्य औषधं प्रयोजयेत् ।

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।

अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३० ॥

सौकुमार्याल्पकायत्वात् सर्वात्रानुपसेवनात् ।

स०-यत्-यस्मात्, त एव वातादयो दोषा, त एव रसादयो दूष्या, ज्वरादयश्च रोगा पूर्वोक्तास्त एव, तस्मात् तदेव पूर्वोक्त भैषज्यम् । अस्य तु-बालस्य, मात्रा कनीयसी । कुतोऽस्य ह्रस्वतरा मात्रा^१ इत्याह-सौकुमार्येत्यादि ।

स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३१ ॥

सद्यस्तान् वमनं तस्मात् पाययेन्मतिमान् मृदु ।

स०-शिशवः सर्वदैव स्निग्धा । कुत^२ घृतक्षीरनिषेवणात् । यतश्चैव तस्मात् तान्-बालान्, सद्यो वमनं मृदु धीमान् पाययेत् ।

स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत् क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३२ ॥

१ 'देवाह-देवहार' ॥ दन्तोद्भेदो-दन्तानामुत्पत्तिः । अभिध्यन्द-पोथक्यौ-चक्षुरोगौ ॥ यथादोष-वातादिकमनतिक्रम्य । यथारोग-व्याध्यनुगुण्येन । यथोद्रेक-उद्रेकमनतिक्रम्य । यथाभय-यस्माद्भयं न दृश्यते ।' इति चन्द्र । २ 'दन्तोद्भवे' इति क्वचित् । ३ 'यथाबलम्' ई उ स द् । 'यथाशयम्' य । 'यथावय' इति क्वचित् । ४ 'श्रुते ।' ई.उ.सं मू । ५ 'सेवने' इ चन्द्र ।

स०-क्षीरसेविन तथा क्षीरान्नसेविन बाल स्तन्यस्य तृप्तं सन्त वामयेत् । स्तन्यस्य तृप्तमिति "अधिकरणवाचिनश्च" इति षष्ठी । वा(व)मयेदिति "ग्लान्नावनुवमा च" इति मित्त्व-विकल्पः ।

पीतवन्तं तनुं पेयामन्नाद घृतसंयुताम् ।

स०-अन्नाद बाल तनु-अघना, पेया ससर्पिष्का पीतवन्तं वामयेत् ।

वस्ति साध्ये विरेकेण, मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३३ ॥

युज्याद्विरेचनादीस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।

स०-विरेकेण सा ये रोगे वस्ति युज्यात् । मर्शेन साध्ये रोगे प्रतिमर्श युज्यात् । विरेचनादीन् पुनर्यथोदितान् धात्र्या एव युज्यात् ।

मूर्वाव्योषध्वराकोलजम्बूत्वक्कदारुसर्षपाः ॥ ३४ ॥

सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परम् ।

स०-मूर्वादयो मधुना लीढा सुष्ठु स्तन्यदोषहरा ।

दन्तपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ३५ ॥

पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।

स०-शिशोर्दन्तपाली पिप्पल्याश्चूर्णेन समाक्षिकेण प्रतिसारयेत् । अथवा धातकीपुष्पादिकृतेन चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।

लावतित्तिरिवलूररंजः पुष्परसद्रुतम् ॥ ३६ ॥

द्रुतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।

स०-लावादिचूर्णं माक्षिकद्रवीकृतमुपयुक्तं शिशूनां शीघ्रं दन्तकेसरवन्मुखं करोति । दन्ता एव केसर तत् (राणि तानि) विद्यते(न्ते) यस्मिन्निति मतुप् ।

वचाद्विबृहतीपाठाकटुकातिविषाधनैः ॥ ३७ ॥

मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ।

स०-वचादिभिः पक्व घृतं दन्तोत्थाने सिद्धम्, -अव्याहत-शक्तित्वात् ।

रजनीदारुसरलं श्रेयसीवृहतीद्वयम् ॥ ३८ ॥

पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढा माक्षिकसर्पिषा ।

ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ॥ ३९ ॥

अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासनुत् ।

बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ॥ ४० ॥

स०-रजन्यादिचूर्णं माक्षिकयुक्तेन सर्पिषा लीढं ग्रहण्या

१ 'अन्नमत्तीत्यन्नाद ॥ सिद्ध-दृष्टप्रत्यय मुनिभिः । दारु-देवदारु । सरल -चीडा । श्रेयसी-हस्तिपिप्पली । शताह्वा-शतावरी ।' इति चन्द्र । 'यथोचितान्'-व्याध्यनुगुणान् ॥ लावति-त्तिरीणा वलूरस्य-शुष्कमासस्य, रज -चूर्णं, पुष्परसेन-क्षौद्रेण, द्रुत-आलोडितम् । द्रुत-शीघ्रम् । केसरशब्देन मुखस्य पद्मात्वरूपितम् ।' इतीन्दु । २ 'दींश्च' ई उ । ३ 'यथोचितान्'स स । ४ 'वराङ्गोल्लज' इ । 'वचाकोल' उ गदनि । ५ 'दोषनिब-र्हणा ।' इ चन्द्र गद । ६ 'लरसेन' इ । ७ 'रसद्रुतम्'इ य स मू । 'रसाद्रुतम्'उ । ८ 'सिद्धमित्याह'ण । 'सिद्धमित्याह'य । ९ 'रला.भे' इ । १० 'ण्डुरोगनुत्' ई ।

दीपनं सुष्ठु वातस्य चानुलोमनम् । तथाऽतीसारादिजित् । बालस्य सर्वाभयेषु हितं बलवर्णदं च ।

समङ्गाधातकीरोध्रकुटञ्चटवलाद्वयैः ।

महासहाधुद्रसहामुद्रबिल्वशलाढुभिः ॥ ४१ ॥

सकार्पासीफलैस्तोये साधितैः साधितं घृतम् ।

क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ॥ ४२ ॥

विविधानामयानेतद्बृद्धकाश्यपनिर्मितम् ।

स०—समङ्गादिभिः सामान्यपरिभाषया तोये साधितं घृतं क्षीरमस्तुयुतं पक्व दन्तोत्थान् रोगाननेकप्रकारान् हन्ति । एतच्च बृद्धकाश्यपेन निर्मितम् ।

दन्तोद्भवेषु रोगेषु न बालमतिव्यनयेत् ॥ ४३ ॥

स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।

स०—दन्तोद्भवेषु रोगेषु बाल नातीव यन्त्रयेत्—पथ्यभोजनादिना नातीव नियमयेत्, यथाऽन्यरोगिणम् । किम्^१ इत्याह—यत्—यस्मात्, स्वयमेव(मपि)—चिकित्सामन्तरेणापि, जातदन्तस्य सतो बालस्य रोगा प्रशाम्यन्ति ।

अत्यहःस्वप्नशीताभ्युश्मैकस्तन्यसेविनः ॥ ४४ ॥

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ।

अरोचकं प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ॥ ४५ ॥

कुमारः शुष्यति तैतः स्निग्धशुक्लमुखेक्षणः ।

स०—मृश दिवास्वप्नादिसेविनोऽर्भकस्य कफेन रसवाहिषु स्रोत सु रुद्धेषु सत्सु अरोचकादयः प्रादुर्भवन्ति । ततः—तेषु जातेषु, कुमार शुष्यति । स्निग्ध शुक्ल वदननयनं यस्य स एवभूतं सन् ।

सैन्धवव्योषशार्ङ्गैष्टापाठागिरिकदम्बकान् ॥ ४६ ॥

शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ।

स०—तस्यारोचकादिषु सैन्धवादीन् समधुघृतान् योजयेत् ।

अशोकरोहिणीयुक्तं पञ्चकोलं च चूर्णितम् ॥ ४७ ॥

बदरीधातकीधात्रीचूर्णं वा सर्पिषा द्रुतम् ।

स०—तथा पञ्चकोल रजीकृतमशोककटुकाभ्यां युक्तं योजयेत् । अथवा बदर्यादिचूर्णं सर्पिषा द्रवीकृतं योजयेत् ।

स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ ४८ ॥

निचुलोत्पलवर्षाभूभार्गीमुस्तैश्च कार्ष्णिकैः ।

सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ॥ ४९ ॥

१ 'बलाद्वयै' इति स. मू. । 'टवटाद्वयै' उ. । २ 'क्षारमस्तुयुत' इति स. स. । "यवक्षारमस्तुभ्यां युतम् ।" इति नन्दु । ३ 'कश्यपेन' ट. ण । ४ 'दन्तोद्भवोद्भवो' इति उ. स. द्र. । ५ 'न्यपायिन' इति उ. । ६ "ततः—रसस्यालाभेन ॥ गिरिकदम्बक—भूकदम्बक ॥ अशोकरोहिण्या—कटुरोहिण्या, युक्तम् ।" इति नन्दु । ७ 'म्बकम्' । चन्द्र. । ८ 'युतम्' स. मू. । 'द्रुतम्' इति कचित् ।

स०—स्थिरादिभिः कार्ष्णिकैर्घृतस्य प्रस्थार्धं सिद्धं परं स्रोतसां विशोधनम् ।

सिंहैश्वगन्धासुरसाकणार्गभं च तदुणम् ।

स०—सिंह्यादिभिर्घृतं पूर्वगुणम् ।

यष्ट्याद्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ॥ ५० ॥

तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिदृतम् ।

स०—मधुयष्टिकादिभिः साधितं सर्पिं शोषजित् ।

शुङ्गीमधूलिकाभार्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ ५१ ॥

अश्वगन्धाद्विकाकोलीरास्त्रर्षभकजीवकैः ।

शूर्पपर्णीविडङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ॥ ५२ ॥

शशोत्तमाङ्गनिर्युहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ।

स०—शुङ्गादिभिः कल्कितैः शशस्य शिरःकाथेन साधितं घृतं शुष्यतो बालस्यातिपुष्टिकरम् ।

वचावैयःस्थितगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥

बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स०—वचादिभिश्छागमूत्रसुराभ्यां च सिद्धं तैलमभ्यञ्जे हितम् ।

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तु चतुर्गुणम् ॥ ५४ ॥

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।

समूर्वारोहिणीरास्त्राशताह्वामधुकैः समैः ॥ ५५ ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।

बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातनुत् ॥ ५६ ॥

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ।

स०—लाक्षारसतुल्यं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणमश्वगन्धादिभिः सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणे सिद्धं लाक्षादिकसंज्ञम् । एतत्तैलमभ्यञ्जनाद् बल्यं ज्वरादिजित् यस्मादिदं गर्भिणीभ्यश्च हितम् ।

मधुनाऽतिविषाशुङ्गीपिप्पलीलैहयेच्छिशुम् ॥ ५७ ॥

एकां वाऽतिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ।

स०—अतिविषादीन् मधुना कासादिपीडितं शिशु—बाल, लेहयेत् । अथवा, अतिविषामेकां लेहयेत् ।

पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ ५८ ॥

द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ।

पिप्पलीपञ्चलवणं कृमिजित्पारिभद्रकम् ॥ ५९ ॥

तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मर्षां वा रोमचर्मणाम् ।

लाभतः शल्यकश्वाविद्रोर्धक्षशिश्विजन्मनाम् ॥ ६० ॥

स०—यो बाल पीतं पीतं स्तन्यं वमेत् तं बृहतीद्वयस्य फल-

१ 'शृत' ट. । २ "सिंहो—क्षुद्रबृहती । गभ—पाकाय कल्क ॥ मधूलिका—गुडतृण ॥ वयःस्था—आमलकी । कायस्था—हरीतकी ।" इति नन्दु । ३ 'सपिप्पलीभ्यां' स. मू. । ४ 'तैल प्रस्थ' उ. । 'तैल तैलान्मस्तु' य. । ५ 'च्छर्दिभिरर्दितम्' उ. य. । ६ 'पीतं च वमति यः स्तन्यं मधु' उ. । ७ 'ण विडङ्ग पा' चन्द्र. । 'वणकृमि' इति कचित् । ८ 'धक्षशिश्विज' स. मू. ।

लखरस पञ्चकोल च घृतमाक्षिकाभ्या लेहयेत् । अथवा पिप्प-
ल्यादिक तद्वत्-पूर्ववत् मधुसर्पिषा, बालो लिह्यात् । व्योष
तथा-मधुसर्पिषा, लिह्यात् । [अथवा] शल्यकादिजन्मना
रोम्णा चर्मणा च यथालाभ मषी मधुघृताभ्या लिह्यात् ।

खदिरार्जुनतालीसकुष्ठचन्दनजे रसे ।

सक्षीरं साधितं सर्पिर्वैमथुं विनियच्छति ॥ ६१ ॥

स०-खदिरादिरसे सक्षीरं सर्पिं पक्वमुपयुक्तं वमि शमयति ।

[हनुमूलगतो वायुर्दन्तदेशास्थिगोचरः ।

यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठन्ति तदा द्विजाः ॥ १ ॥

रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनिलः शिराः ।

हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दन्तैः शब्दं करोत्यतः ॥ २ ॥]

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ।

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिं तं च द्विजातये ॥ ६२ ॥

दद्यात्सदक्षिणं बालं नैर्गमेषं च पूजयेत् ।

स०-यस्तु बालो दन्तैः सह जायते, यस्य वा दन्ता प्र-
थममुपरिष्ठाद् भवन्ति, तस्मिन्-तथाविधे, उत्पाते सति शान्तिं
कुर्यात् । त च बाल ब्राह्मणाय सदक्षिण-समुवर्णादिक, दद्यात् ।
नैर्गमेषं च पूजयेत् ।

तालुमांसे कफः कुष्ठः कुरुते तालुकण्टकम् ॥ ६३ ॥

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ।

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ॥ ६४ ॥

तृडास्यकण्डूक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ।

स०-कफो मधुराद्यैस्तालुमांसे प्रकुपितस्तालुकण्टकं कुर्यात् ।
तेन-तालुकण्टकेन, शिरसि तालुप्रदेशे निम्नता स्यात् । तथा
तालुन पतन स्तनद्वेषः कृच्छ्रेण स्तनपानं शकृच्च द्रव स्यात् ।
तथा तृडाद्या स्युः ।

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ॥ ६५ ॥

तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ।

स०-तत्र तालुत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
तथैव कणादिभिः प्रतिसारयेत् ।

शृङ्गवेरनिशांभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ॥ ६६ ॥

१ अत्र 'पारिभद्रो-निम्ब' । लाभत-यथालाभ एकैकस्य समु-
दितानां वा । इत्यधिकं पुस्तके । २ 'रसे-काये' इति चन्द्र ।
३ 'रसैः स' टण । ४ [ ] इमौ श्लोकौ इ उ ण य ।
चन्द्र स मू पुस्तकेषूपलभ्यते । ५ 'मूलाश्रितो' उ । ६ 'शान्
विशोषयेत्' इ स मू चन्द्र । 'शान् विशोधयेत्' उ ।
७ 'शान्तिकं च' उ स मू । ८ 'सैनिकेश च' 'सैनिकेश-कुमा-
रभट्टारकम्' इति चन्द्र । 'नैर्गमेष च-नाम्ना वक्ष्यमाण ग्रह-
विशेषम्' इतीन्द्र । ९ 'च' य । १० 'शाशङ्गं' स मू ।
'शाकुष्ठ' स.स. ।

बध्वा गोशकृता लिप्तं कुंकूले खेदयेत्ततः ।

रसेन लिम्पेत्तालुवास्यं नेत्रे च परिषेचयेत् ॥ ६७ ॥

स०-तथा शुण्ठ्यादिक कल्कित वटपल्लवैर्बध्वा गोशकृता
लिप्तं ततः कुंकूले खेदयेत् । अनन्तर रसेन च-ततः सुतेन,
तालु आस्य च लिम्पेत् । तथा नेत्रे परिषेचयेत् ।

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ६८ ॥

स०-हरीतक्यादिक माक्षिकयुक्त स्तन्येन शिशु पीत्वा
तालुकण्टकाद्विमुच्यते ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।

ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ६९ ॥

केचित्तं मातृकादोषं वदन्यन्येऽहिपूतनम् ।

पृष्ठारुगुर्दकुट्टं च केचिच्च तमनामिकम् ॥ ७० ॥

स०-गुदे रक्तकफोद्भवो मलोपलेपात् स्वेदाद्वा ताम्रो व्रण
कण्डूमानान्तरो बहूपद्रवो जायते । त-तथाविध, केचिन्मातृ-
कादोषं कथयन्ति । अपरे च पूतनसंज्ञमित्याहुः । केचित् पृष्ठा-
रुरिति, केचित् गुदकुट्टमिति, केचिच्च तमनामिकं, ब्रुवते ।

तत्र धात्र्याः पयः शोध्यं पित्तश्लेष्महरीषधैः ।

स०-तत्र-तस्मिन्नेकनाम्नि रोगे, धात्र्या क्षीरशोधनीयम् ।
कैः १ पित्तश्लेष्महृद्भिरीषधैः ।

शूतशीतं च शीताम्बुयुक्तं मन्तरपानकम् ॥ ७१ ॥

सक्षौद्रताक्षर्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ।

त्रिफलावदरीप्लक्षत्वक्काथपरिषेचितम् ॥ ७२ ॥

कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ।

लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वाऽवचूर्णयेत् ॥ ७३ ॥

सुश्लक्ष्णैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ।

सारिवाशङ्खनाभिभ्यामसनस्य त्वचाऽथवा ॥ ७४ ॥

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्नावं जलौकसा ।

सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ७५ ॥

स०-सह क्षौद्रेण वर्तते यत्तत् सक्षौद्रम्, सक्षौद्रं च तत्
ताक्षर्यशैलं च, तेन युक्तं शीताम्बु, अन्तर पानकं च हितम् ।
किम्भूतम् १ शूतशीतम् । अत्र च शीतमात्रस्य शीतत्वेनैव

१ कुंकूले-तुषाग्री । २ 'तत-तस्मात्स्विन्नात् ॥ तथा
बालस्य सितशीत-श्वेतचन्दन, शीताम्बुना युक्तमन्तरपानकं विधे-
यम् । तेन च-सितशीतेन श्वेतचन्दनेन क्षौद्रताक्षर्यशैलाभ्यां
युक्तेन गुदव्रणं लेपयेत् ।' इतीन्द्र । 'सितशीत-श्वेत चन्द-
नम् ।' इति चन्द्र । ३ 'न्येऽपि पू' ण । 'न्ये तु पू'
इ चन्द्र । 'न्ये तु पौत' स स । ४ 'गुदकिट्ट' इ । 'गुद-
कण्डू' उ । 'गुदकुष्ठ' ण । ५ 'नामकम्' इ उ य स द्र.
चन्द्र, ट । ६ 'सितशीत' चन्द्र स स. । ७ 'क्तमुत्तर' स.
मू गदनि. । ८ 'गुदकिट्टके' इ. । ९ 'शीतलमात्र' ण.य ।

लब्धवान्छानाम्बिव्यतिशयार्थम् । एव हि पित्तोपशान्तिर्भवति । अत एव च तन्महितस्य कफस्य शमनाय माक्षिकरसाज्जनयोगोऽत्र कृतः । तेन च जलेन व्रण लेपयेत् । किम्भूत व्रणम्^१ त्रिफलादिक्वाथेन परिषेचितं सन्त कासीमादिभिरम्लपिष्टैर्वा लेपयेत् । अथवा, एतेरेव चूर्णितैर्व्रणमवचूर्णयेत् । अथवा मधुकादिभिः सुपिष्टैरवचूर्णयेत् । सारिवागङ्गानाभिभ्यामवचूर्णयेत् । अथवा, असनत्वचा लिम्पेत् । रागरुण्डाविक्रये जलैकोभिरस्रस्त्राव कुर्यात् । जलौकसा “जातौ” इत्येकवचनात् तस्य प्रयोगो न दोषाय, तथा सल्लक्ष्य दृष्टत्वात् । सर्व चिकित्सित पित्तव्रणतुल्य गुदकुट्टके शस्यते ।

पाठावेल्लद्विरजनीमुस्तभार्गीपुनर्नवैः ।

सबिल्वज्यषणैः सर्पिवृश्चिकालीयुतैः शृतम् ॥ ७६ ॥

लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

स०—पाठादिभिः पक्व घृत मात्रया लिहन् मृत्तिकोद्भवैराभ्यर्चयेत् ।

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।

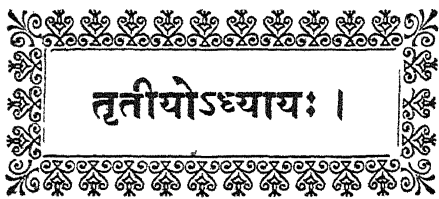
स्थितो मुहूर्तं धौतोऽनु पीतस्तं तं जयेद्ब्रह्म ॥ ७७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसहिताया षष्ठे उत्तरस्थाने बाला-
मयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

स०—यस्य रोगस्य यदोषधमुक्तं तेनैवौषधेन स्तनं प्रलेपितो मुहूर्तमात्र—नाडिकाद्वयं यावद् विधृतं, स्तनोऽनु धौतं पश्चात् पीतस्त त—अनियत रोग, जयेत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
दीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने बाला-
मयप्रतिषेधो नाम द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं बालग्रहप्रतिषेध उच्यते, ग्रहाणामपि रोग-
हेतुत्वात् ।

अथातो बालग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ ‘तस्तत्त ज’ “त गद—ज्वरादिक, तत्—भैषज्य, जयेत् ।”
इति चन्द्र । “त त—स्वविषय ज्वरादिक, जयेत् ।” इतीन्द्र ।
२ अयं बालग्रहप्रतिषेधः सुश्रुते उ० २७।२८।२९।३०।३१।३२
।३३।३४।३५।३६।३७ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३।४।५।६
अध्यायेषु चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः ।

स०—बालानां ग्रहा बालग्रहा, तेषां प्रतिषेधो यस्मिन् स बालग्रहप्रतिषेधः, तम् । शेषः पूर्ववत् ।

पुरा गुहस्य रक्षार्थं निर्मिताः शूलपाणिना ।

मनुष्यविग्रहाः पञ्च सप्त स्त्रीविग्रहा ग्रहाः ॥ १ ॥

स०—पूर्वं श्रीमहादेवेन कार्तिकेयस्य रक्षार्थं मनुष्यशरीरा-
पञ्च ग्रहा निर्मिताः । स्त्रीशरीराश्च सप्तोत्पादिताः ।

स्कन्दो विशाखो मेघाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।

शकुनिः पूतना शीतपूतनाऽदृष्टिपूतना ॥ २ ॥

मुखमण्डितिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।

स०—स्कन्दादयः पञ्च नररूपाः । शकुन्यादयः सप्त स्त्री-
रूपाः ।

तेषां ग्रहीष्यता रूपं प्रतत रोदनं ज्वरः ॥ ३ ॥

स०—तेषां—ग्रहाणां, ग्रहीष्यता पूर्वरूपं प्रतत रोदनं ज्वरश्च ।

सामान्यं रूपमुत्रासजृम्भाभूक्षेपदीनताः ।

फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः ॥ ४ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।

नखैरकस्मात्परितः स्वधाज्यङ्गविलेखनम् ॥ ५ ॥

स०—तेषां सामान्यं रूपमुत्रास इत्यादि स्वधाज्यङ्गविलेख-
नान्तम् ।

तत्रैकनयनस्त्रावी शिरो विक्षिपते मुहुः ।

हृत्कैपक्षः स्तब्धाङ्गः सखेदो नतकन्धरः ॥ ६ ॥

दन्तखादी स्तनद्वेषी त्रस्यन् रोदिति विस्वरम् ।

वक्रवक्रो वमन् लालां भृशमूर्ध्वं निरीक्षते ॥ ७ ॥

वसासृग्गन्धिरुद्विग्नो बद्धमुष्टिशकुच्छिशुः ।

चलितैकाक्षिगण्डभूः संरक्तोभयलोचनः ॥ ८ ॥

१ “पुरा—पूर्वस्मिन् काले, गुहस्य—कुमारभट्टारकस्य, शूलपा-
णिना—महेश्वरभट्टारकेण ॥ ग्रहीष्यता—ग्रहीतुमभिलष्यमाणानां,
रूप—लिङ्गम् । रोदनं—अश्रुविमोचनम् । भ्रुवो क्षेप—चलनम् ।
ऊर्ध्व—उपरि, दृष्टि—दर्शनम् । कूजनं—अव्यक्तशब्दस्यानुकरणम् ।
अकस्मात्—निमित्तं विना । परित—सर्वतः ॥ त्रसन्—त्रास
गच्छन् । विस्वरं कृत्वा रोदिति । वमन्—छर्दयन् ।” इति चन्द्र ।
“फेनस्रावो—मुखात् । ओष्ठयोर्दन्तानां च दंश—दशनम् ।”
इतीन्द्र । २ एतेषु द्वादशग्रहेषु मध्यात् श्वग्रहपितृसंज्ञितौ
शुष्करेवती चेति त्रयो ग्रहा सुश्रुते न पठिता, शेषा नवैव
तत्र वर्णिताः । ३ ‘मेघाख्य’ इति चन्द्रः सप्त । ४ ‘ना चान्ध-
पूतना ।’ गदनि । ५ ‘मण्डनिका’ इति । ‘मण्डनिका’
उप । ६ ‘अक्षेप’ ण स मू । ७ ‘विक्षेपते’ इति ।
‘विक्षिप्यते’ ण । ८ ‘त्रसन्’ उ । ९ ‘वमेल्लाला’ ण य ।

स्कन्दार्तस्तेन वैकल्य मरणं वा भवेद् ध्रुवम् ।

स०—तत्र-तेषु ग्रहेषु मध्ये, एकलोचनस्रवणशीलस्तथा शिरो विक्षिपत इत्यादि सरक्तलोचनद्वयान्त स्कन्दगृहीतस्य लक्षणम् । तेन वैकल्य-पङ्कत्वकाणत्वादि, मृत्युरेव वा ध्रुव-निश्चित, भवेत् ।

सम्प्रति विशाखस्य स्कन्दापस्मारापरसज्ञस्य लक्षणमाह—
संज्ञानाशो मुहुः केशलुञ्चनं कन्धरानतिः ॥ ९ ॥
विनम्य जृम्भमाणस्य शक्नुमूत्रप्रवर्तनम् ।
फेनोद्धमनमूर्ध्वेक्षा हस्तध्रुपादनर्तनम् ॥ १० ॥
स्तनखजिह्वासंन्दशसंरम्भज्वरजागरा ।

पूयशोणितगन्धश्च स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ ११ ॥

स०—संज्ञानागादिक पूयशोणितगन्धान्त स्कन्दापस्मारलक्षणम् ।

आध्मानं पाणिपादस्य स्पन्दनं फेननिर्वमः ।
तृणमुष्टिबन्धातीसारस्वरदन्यविवर्णताः ॥ १२ ॥
कूजनं स्तननं छर्दिः कासहिष्माप्रजागरा ।
ओष्ठदंशाङ्गसङ्कोचस्तम्भवस्ताभगन्धताः ॥ १३ ॥
ऊर्ध्व निरीक्ष्य हंसनं, मध्ये विनमनं ज्वरः ।
मूर्च्छैकनेत्रशोफश्च नैगमेषग्रहाकृतिः ॥ १४ ॥

स०—मेषस्य नैगमेषपरसज्ञस्याध्मानादि एकनेत्रशोफान्त लक्षणम् ।

कम्पो हृषितरोमत्व स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
बहिरायामनं जिह्वादंशोऽन्तःकण्ठकूजनम् ॥ १५ ॥
धावनं विट्सगन्धत्वं क्रोशनं च श्ववच्छुनि ।

स०—शुनि-श्वग्रहे, कम्प इत्यादिक क्रोशन श्ववदित्यन्त लक्षणम् ।

१ 'वेद्भुतम्' इ । २ 'त्वकारणत्वादि' ट ण य । ३ 'निश्चल' ण । ४ 'शो भवेत्केश' इ । ५ 'विनम्य-अङ्गविनामं कृत्वा । ईक्षा-ईक्षणम्, ऊर्ध्वमीक्षा-ऊर्ध्वेक्षा । नर्तन-नृत्यकरणम् । सन्दश-दशनम् । सरम्भ-सवेग सकोपत्वम् ॥ चक्षुषो निमीलन-अनुद्धाटनम् । जिह्वाया दन्तैर्दशनम् । विट्सगन्धत्वं-शक्नुतमानगन्धता । शुन इव क्रोशनम् ।" इति चन्द्र । 'स्पन्दन-चलन, पाणिपादस्य ।' इतीन्दु । ६ 'पादास्यस्प' ण । ७ 'निर्गम' उ य । 'निर्वमि' स स । 'न हनन अम' । चन्द्र । ८ 'श्वसन' इ । 'स्तम्भन' उ । 'स्वनन' य.सं मू गद । ९ "स्तनन ध्वनिमात्रे स्यान्मेषशब्दे च कुन्धिते ।" इति मेदिनी । १० 'स्ताङ्गगन्ध' 'हसते' गदनि । ११ "मध्ये-मध्याङ्गे ।" इति डल्हण । १२ 'हर्षित' ण य । १३ 'न श्वानव' ण गदनि ।

रोमहर्षो मुहुस्त्रास' सहसा रोदनं ज्वरः ॥ १६ ॥

कासातिसारवमथुजृम्भातृदशवगन्धता ।

अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपशोषस्तम्भविवर्णता ॥ १७ ॥

मुष्टिवन्ध' सुतिश्चाक्ष्णोर्बालस्य स्युः पितृग्रहे ।

स०—पितृग्रहे रोमहर्ष इत्यादिक बालस्य स्युरित्यन्त लक्षणम् ।

स्रस्ताङ्गत्वमतीसारो जिह्वातालुगले व्रणा ॥ १८ ॥
स्फोटाः सदाहरकृपाकाः सन्धिषु स्युः पुनःपुनः ।
निश्यहि प्रविलीयन्ते पाको वक्रे गुदेऽपि वा ॥ १९ ॥
भयं शकुनिगन्धत्वं ज्वरश्च शकुनिग्रहे ।

स०—शकुनिग्रहे स्रस्ताङ्गत्वमित्यादिक ज्वरश्चेत्यन्त लिङ्गम् ।

पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ २० ॥
हिष्माऽऽध्मान शक्नुद्भेदः पिपासा मूत्रनिग्रहः ।
स्रस्ताहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ २१ ॥

स०—वमि कम्प इत्यादिक काकवत्पूतिगन्धितेत्यन्त पूतनाग्रहे लिङ्गम् ।

शीतपूतनया कम्पो रोदनं तिर्यगीक्षणम् ।
तृष्णाऽन्धकूजोऽतीसारो वसावद्विस्रगन्धता ॥ २२ ॥
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमपरस्य च ।

स०—शीतपूतनया कम्पो रोदनमित्यादिकमुष्णत्वमपरस्य चेत्येवमन्त शीतपूतनाग्रहे लिङ्गम् ।

अन्धपूतनया छर्दिज्वरः कासोऽल्पनिद्रता ॥ २३ ॥
वर्चसो भेदवैवर्ण्यदौर्गन्धान्यङ्गशोषणम् ।

दृष्टेः सादातिरुक्कण्डूपोथेकीजन्मशून्यताः ॥ २४ ॥

हिष्मोद्वेगस्तनद्वेषवैवर्ण्यस्वरीक्ष्णताः ।

वेपथुर्मत्स्यगन्धत्वमथवा साम्लगन्धता ॥ २५ ॥

स०—छर्द्यादिक साम्लगन्धतेत्यन्तमन्धपूतनाया [अ]दृष्टि-पूतनापरसज्ञाया लक्षणम् ।

१ 'मुहु' श्वास' इ. ण गदनि । २ "अङ्गेषु-शरीरावयवेषु ॥ सन्धिषु-सन्धिप्रदेशेषु, [स्फोटाः] पुन पुन निशि स्युः, अङ्गि पुन स्फोटा प्रविलीयन्ते-विलयमायाजित । शकुनिगन्धत्व-पक्षि-समानगन्धता ॥ अल्पनिद्रता-स्वल्पस्वापत्वम् । दृष्टे-दर्शनस्य, साद-अल्पता । अतिरुक्-भृश वेदना । कण्डू-कण्डूयन् चक्षुषोः । पोथक्या-चक्षुषो रोगस्य, जन्म-उत्पत्ति । शून्यता-शून्यत्वम् । वेपथु-कम्प ।" इति चन्द्र । "स्रस्ताहृष्टयोरङ्गोष्णोश्च यथासङ्ख्येन सम्बन्ध ।" इतीन्दु । ३ 'ल्पवह्निता' ई उ । ४ 'दृष्टिसादोऽति' इ ण । 'दृष्टे सादोऽक्षिरु' ई । 'दृष्टिसादोऽक्षिरु' उ । स इ । 'दृष्टिप्रसादो रु' य । ५ सादादिशून्यतान्ता विकारा दृष्टे भवन्ति । ६ 'कण्डू पो' इ स स । ७ 'नता' इ चन्द्र स इ । 'शून्यता' ई गदनि । ८ 'वर्ण्य स्वस्तीक्ष्णता' उ. ण य. चन्द्र । ९ 'वमथु' उ ।

मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ।
सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ॥ २६ ॥
अरोचकोऽङ्गलपन गोमूत्रसमगन्धता ।

स०-मुखमण्डिताया ग्रहे पाणिपादास्यरमणीयतेत्यादिक
लक्षणम् ।

रेवत्या श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ॥ २७ ॥
कासहिध्माक्षिविक्षेपवक्त्रवक्त्ररक्तताः ।
बस्तगन्धो ज्वरः शोषः पुंरीष हरित द्रवम् ॥ २८ ॥

स०-रेवत्या-रेवतीग्रहे, श्यावनीलत्वादि लिङ्गम् ।

जायते शुष्करेवत्यां क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षयः ।

स०-शुष्करेवत्या क्रमात्सर्वाङ्गसङ्क्षय इति लिङ्गम् ।

अधुनाऽसाध्यलक्षण वक्ति—

केशशातोऽन्नविद्वेषः स्वरदैर्घ्यं विवर्णता ॥ २९ ॥
रोदनं गृध्रगन्धत्वं दीर्घकालानुवर्तनम् ।
उदरे ग्रन्थयो वृत्ता यस्य नानाविधं शक्यत् ॥ ३० ॥
जिह्वाया निम्नता मध्ये श्याव तालु च तं त्यजेत् ।

स०-केशशात इत्यादिक श्याव तालु चेत्यन्तं यस्य बालस्य
स्यात्, त न चिकित्सेत् ।

भुजानोऽन्नं बहुविधं यो बालः परिहीयते ॥ ३१ ॥
वृष्णागृहीतः क्षामाक्षो हन्ति तं शुष्करेवती ।

स०-भुजानोऽन्नमित्यादिलक्षण बाल शुष्करेवती हन्ति ।

त्रिभि कारणैर्ग्रहा गृह्णन्तीत्याह—

हिंसारत्यर्चनाकाङ्क्षा ग्रहग्रहणकारणम् ॥ ३२ ॥

स०-हिंसा च रतिश्चार्चना च, तासामाकाङ्क्षा-अभिलाष,
सा ग्रहाणा ग्रहणे कारण-हेतु ।

तत्र हिंसात्मके बालो महान् वा स्नुतनासिकः ।

१ 'ण्डिकया' उ य । २ 'पादस्य र' ई.ण चन्द्र ।
३ 'रमणीयता-शोभायमानत्वम् । असिताभाभिः-कृष्णवर्णाभिः ।
अरोचक-अनान्नाभिनन्दता ॥ अक्ष्णोर्विक्षेप-प्रेरणम् । हरित-
शाङ्गलोपमम् । इति चन्द्र । ४ 'रेवत्या' इ । ५ इन्दुस्तु 'पुंरीष हरित
द्रवम्' इति शुष्करवतीलक्षण वर्णयति, तदयुक्तम् । यत सुश्रुता-
क्ष्णदत्तचन्द्रनन्दनादयस्तत् रेवतीलक्षणमिति वर्णयन्ति । तथा च
सुश्रुतः (उ.अ.२७।११)-"रक्तास्यो हरितमलोऽतिषाण्डुदेह
श्चावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्तः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनास
भृद्वाति श्रुवमभिपीडित कुमारः ॥" इति । ६ अस्याग्रे "नाना-
वर्णपुंरीषत्वमुदरे ग्रन्थयः सिराः ।" इति श्लोकार्थः इ ई उ ण,
य. चन्द्र. स द्र गदनि पुस्तकेषूपलभ्यते । किन्तु 'उदरे ग्रन्थयो'
इत्यनेन तत् द्रिस्तु भवेत्, अतोऽयुक्तम् । ७ इन्दुचन्द्रनन्दनौ
तु "उदरे ग्रन्थयो" इत्यादिग्रन्थेनासाध्यलक्षण वर्णयत ।
८ 'जिह्वाया' ई.स.मू ।

क्षतजिह्वः कण्ठेद्वाढमसुखी सौश्रुलोचनः ॥ ३३ ॥
दुर्वर्णो हीनवचनः पूतिगन्धिश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीष स्व मृद्वाति न जुगुप्सते ॥ ३४ ॥
हस्तौ चोद्यम्य सरब्धो हन्त्यात्मान तथा परम् ।
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ३५ ॥
अप्सु मज्जेत्पतेत्कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं च प्रवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिं च त त्यजेत् ।

स०-तत्र-तेषु ग्रहेषु मध्यात्, हिंसात्मके ग्रहे सति बालो
महान् वा पुरुष स्नुतनासिकादिगुणो जायते । तथा क्षाम
सन् इदमिद कुर्यात् । तद्विध-आत्महननादिक, अन्यदपि
कुर्यात् । तृड्दाहमोहास्तथा छर्दनं च पूयस्य प्रवर्तयेत् । तथा
सर्वस्रोतोभ्यो रक्तं च प्रवर्तयेत्, रिष्टोत्पत्तिं च । त बाल नोप-
क्रमेत् ।

रहःस्त्रीरतिसंलापगन्धस्त्रग्भूषणप्रियः ॥ ३७ ॥
हृष्टः शान्तश्च दुःसाध्यो रतिकामेन पीडितः ।

स०-रह स्त्रीरत्यादिप्रियो हृष्टादिगुणो बालो रतिकामेन ग्रहेण
पीडित कृच्छ्रसाध्य स्यात् ।

सम्प्रत्यर्चनाकामं ब्रूते—

दीनः परिमृशन् वक्त्रं शुष्कौष्ठगलतालुकः ॥ ३८ ॥
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति दीनताम् ।
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नाति बुभुक्षते ॥ ३९ ॥
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।

स०-दीनादिगुण सन् इदमिद करोति । तं-एवविधं, बलि-
कामेन गृहीत बाल सुखसाध्य विद्यात् ।

अधुनैषा चिकित्सितमाह—

हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्नप्रवर्तितैः ॥ ४० ॥

१ 'कण्ठेद्वाढ' उ. । 'कणन् वाढ' य स स । 'ह्यौ
वमेद्वा' इ चन्द्र । २ 'वल (वाढ) कृत्वा बालश्छर्दि कु
र्यात् । असुखी-दु खी । दुर्वर्णो-नष्टच्छाय । हीनवचन-स्वल्प
वाक् । क्षाम-क्षीणधातु । स्व-आत्मीयम् । उद्यम्य-उत्क्षिप्य ॥
शान्त-उपशमयुक्त ॥ रौति-शब्द करोति ।" इति चन्द्र ।
"सरब्ध-ससरम्भ । तद्विधमित्येवप्रकार साहसम् ।" इतीन्दु ।
३ 'सास्त्रलो' उ य चन्द्र स स । ४ 'दुर्बलो ही' स मू गदनि ।
५ 'न्धिस्तु जा' ई उ । ६ 'गृह्णाति' इ य । ७ 'चोद्यम्य'
गदनि । ८ 'सक्रुद्धो' य । ९ 'मि चादीप्त' स मू गदनि ।
१० 'मोहा पू' उ य । ११ 'त्यत्तिश्च' ई उ य चन्द्र । १२ 'मो-
हाश्च तथा' ट । 'मोहास्तथा' य । १३ 'मृशेद्वाक्' इ गदनि ।
१४ 'भीतताम्' स स । १५ 'महकामेन' इ ।

इतरौ तु यथाकाम रतिबल्यादिदानतः ।

स०—जिघांसुग्रह होमादिभिर्जयेत् । ननु, हिमाकामोऽसा-
ध्यस्त ल्यजेदित्युक्तम्, तत्र तस्य साधनमुक्तम् ? ब्रूम ।
असाध्यस्यापि चिकित्सा कायैव । तथा च सङ्गहेऽभ्यवायि-
“तस्मादाचरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेत् ।” इत्यादि । अपि च मन्त्रप्र-
भावस्याचिन्त्यत्वात् । इतरौ तु—रत्यर्चनाकामौ, यथाभिलाष
रतिबल्यादिदानेन जयेत् ।

अथ साध्यग्रहं बाल विविक्ते शरणे स्थितम् ॥ ४१ ॥

त्रिरहः सित्तसंमृष्टे सदा सन्निहितानले ।

विकीर्णभूतिकुसुमपत्रबीजान्नसर्वपे ॥ ४२ ॥

रक्षोघ्नतैलज्वलितप्रदीपहृत्पाप्मनि ।

व्यवायमद्यपि शितनिवृत्तपरिचारके ॥ ४३ ॥

पुराणसर्पिषाऽभ्यक्त परिषिक्तं सुखाम्बुना ।

साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ ४४ ॥

पारिभद्रकैङ्करजम्बूवरुणकट्टणैः ।

कैपोतवङ्कापामार्गपाटलामधुशिशुभिः ॥ ४५ ॥

कैकजङ्गमहैश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ।

सकदम्बकरजैश्च, धूपं स्नातस्य चाचरेत् ॥ ४६ ॥

द्वीपिव्याघ्राहिसिंहक्षचर्मभिर्घृतमिश्रितैः ।

स०—अथेति कृतमङ्गलम् । साध्यग्रह बाल विविक्ते गृहे
स्थितम् । किम्भूते ? [त्रि -] त्रीन् वारान्, शोधिते सित्ते
च । त्रिरह इति “कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” इत्यधिकरणे
षष्ठी । तथा सर्वदा निकटामौ । तथा विक्षिप्तभूत्यादिके, रक्षो-
घ्नतैलप्रदीपप्रदीपहृत्पापे, व्यवायादिनिवृत्तपरिचारके । किम्भूतं
बालम् ? पुराणघृताभ्यक्तम् । तथा स्नातमुष्णाम्बुना । किम्भू-
तेन जलेन ? बलादिभिः साधितेन । वैजयन्ती—अरुणिका ।
महाश्वेता—कटमी । परिषिक्तस्य चास्य द्वीप्यादिचर्मादिभिर्घृत-
मिश्रितैर्धूपनं कुर्यात् ।

१ ‘त्यर्चाकामौ’ ट य । २ “विविक्तौ पूतविजनौ” इति
“शरण गृहरक्षित्रो” इति चामर । ३ “विविक्त—अविस्तीर्ण ।
अङ्घ्रि—दिवसे । वैजयन्ती—तर्कारी । पारिभद्र—पारिजातरु । कट्ट-
ङ्ग—कलष (?) । कैपोतवङ्का—सुवर्चला । महाश्वेता—गिरिकाणिका ।”
इति चन्द्र । “भूति—भस्म । पारिभद्रक—कण्टककिशुरु । क-
ट्टङ्ग—स्योनाक । काकजङ्गम—लोमशपादिका ।” इतीदु । ४ ‘त्रि-
रह’ ई । ‘त्रिरहः’ उ चन्द्र । ‘त्रिरहः सित्तसंमृष्टे’ स स ।
५ ‘संसृष्टे’ इ चन्द्र । ६ ‘भूरिकु’ ई उ । ७ ‘दीपे हत’ ई ।
८ ‘गैमालतीमधु’ ई उ । ‘टलीमधु’ ण चन्द्र स द्र । ९ ‘क्षी-
रपा’ ई ई उ ण य चन्द्र । १० ‘कृत्वस प्रायेण इत्यधि’ ट ण
य । ११ ‘क्तस्य द्वीप्या’ ण य ।

पूतीदंशोऽङ्गसिद्धार्थवचाभलातदीप्यकैः ॥ ४७ ॥

सकुष्ठैः संघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ।

स०—पूत्यादिभिर्धूप सर्वग्रहविमोक्षण स्यात् । पूती—पूती-
करज । “वचाहिङ्गुविडङ्गानि सैन्धव गजपिपली । पाठा प्रति-
विषा व्योष” (ह उ अ ३७।२७) इति दंशोऽङ्ग कौश्यपेन
विनिर्मित ।

सर्षपा निम्बपत्राणि मूलमश्वखुरा वचा ॥ ४८ ॥

भूर्जपत्रं घृत धूपः सर्वग्रहनिवारणः ।

स०—सर्षपादिभिर्धूपोऽश्वग्रहनिवारण । अश्वखुरा—गिरि-
कर्णिका ।

अनन्ताङ्गास्थितगैरं मरिचं मधुरो गणः ॥ ४९ ॥

शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ।

दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद् ग्रहजित्परम् ॥ ५० ॥

स०—यवासादिभिः कल्कितैर्दशमूलरसक्षीरयुत घृत पचेत् ।
तच्च शिशो पथ्य पर ग्रहजित् ।

रास्त्राद्यशुमतीर्वृद्धपञ्चमूलं वलाघनात् ।

काथे सर्पिः पचेत्पिष्टैः सारिवाव्योषचित्रकैः ॥ ५१ ॥

पाठाविडङ्गमधुकपयस्याहिङ्गुदारुभिः ।

सग्रन्थिकैः सेन्द्रयवैः शिंशोस्तस्ततं हितम् ॥ ५२ ॥

सर्वरोगग्रहहरं दीपनं बलवर्णदम् ।

स०—रास्त्रादिकाथे सारिवादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् । तच्च
शिशो सदा पथ्य सर्वरोगग्रहघ्न दीपन बलवर्णदं च ।

सारिवासुरभिब्राह्मीशङ्खिनीकुष्ठसर्वपैः ॥ ५३ ॥

वचाश्वगन्धासुरसयुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् ।

तन्नाशयेद्ग्रहान् सर्वान् पानेनाभ्यञ्जनेन च ॥ ५४ ॥

स०—सारिवादिभिः सुरसयुक्तैः सर्पिर्विपाचयेत् । तच्च पाना-
भ्यञ्जनाभ्यां सर्वग्रहनाशनम् ।

१ ‘पूतिवृक्षाङ्गिसि’ गदनि । ‘पूतीकरजसि’ वङ्ग । २ “पू-
तीकाद्वयस्य (पूतीकरजस्य) दंशोऽङ्ग (ज्ञानि)—मूलत्वकृपत्रसारपु-
ष्पफलशुङ्गस्वरसकण्टकक्षीराणि ।” इति चन्द्रव्याख्यान युक्तम् ।
अरुणदत्तव्याख्यान तु चिन्त्यम् । सुश्रुते तु (उ अ ३६।७) “सि-
द्धार्थकवचाहिङ्गुकुष्ठं चैवाक्षते सह । भलातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं
शिशो ॥” इति पाठ । ३ ‘शाङ्गीसि’ उ ण य चन्द्र ।
४ ‘साधितो धूप’ ई उ । ५ ‘कश्यपेन’ ट । ६ ‘त्राकमूल’
गदनि । ‘णि मूत्रम्’ इ । ७ ‘खुर व’ ई उ । ‘खुराङ्गचा’ स.
स । ‘रा यवा ।’ गदनि । ८ ‘निबर्हण’ इ ई उ चन्द्र स द्र ।
९ “अनन्ता—दीर्घमूलश्च समुद्रान्तो यवासक ।” आश्रयास्थि-
आश्रयस्थि । शृगालविन्ना—पृश्निपर्णी ।” इति चन्द्र । १० ‘गर-
मरि’ ई उ । ११ ‘तीपत्रपञ्च’ इ य चन्द्र । ‘तीरोध्रपञ्च’ ई उ ।
‘तीवदपञ्च’ स स । १२ ‘लवचाघ’ ण । १३ ‘शोस्तु सत’
ई उ । १४ ‘लवधनम्’ ई उ । १५ ‘नीकृणस’ इति कचित् ।
१६ ‘रसायुक्तै’ ण य स.द्र. ।

गोशृङ्गचर्मवालाहिनिर्मोक वृषदंशविद् ।
निम्बपत्राज्यकटुकामदन बृहतीद्वयम् ॥ ५५ ॥
कृपासास्थियवच्छागरोमदेवाहसर्षपम् ।
मयूरपत्रश्रीवासं तुषकेशं सरामठम् ॥ ५६ ॥
सृङ्गाण्डे वस्तमूत्रेण भावितं श्लक्ष्णचूर्णितम् ।
धूपनं च हितं सर्वभूतेषु विषमज्वरे ॥ ५७ ॥

स०-गोशृङ्गादि सर्पनिर्मोकादि च मृन्मये भाण्डे छागमूत्रेण भावितं सूक्ष्मरजीकृतं सर्वभूतेषु विषमज्वरे च धूपनार्थं हितम् । घृतानि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते यानि तानि च । युज्यात्तथा बलि होमं स्नपनं मन्त्रतन्त्रवित् ॥ ५८ ॥

स०-यानि च सर्पाणि भूतविद्यायां वक्ष्यन्ते तानि च युज्यात् । तथा मन्त्रा-मङ्गहोक्ता, तन्त्राणि च, एतानि वेत्तीति मन्त्रतन्त्रवित्, -वैद्यो, बलि होम स्नपनं च युज्यात् ।

पूतीकरञ्ज(आत्)त्वक्पत्र क्षीरिभ्यो वर्वरादपि ।
तुम्बीविशालरिलुकशमीबिल्वकपित्थित ॥ ५९ ॥
उत्काथ्य तोय तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवम् ।

स०-पूतीकरञ्जत्वक् तथा पत्र क्षीरिवृक्षाद्वर्वरादिभ्यश्च तोयमुत्काथ्य तद्रात्रौ बालानां स्नपनं शिवं स्यात् ।

अनुबन्धान् यथाकृच्छ्रं ग्रंहापायेऽप्युपद्रवान् ॥ ६० ॥
बालामयनिषेधोक्तभेषजैः समुपाचरेत् ॥ ६० ॥

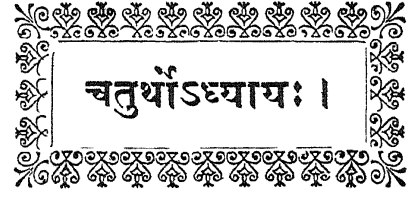
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-
स्थाने बालग्रहप्रतिषेधो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स०-अनुबन्धान् यथाकृच्छ्रं तथा ग्रहाणामपाये-मोक्षे,
च ये उपद्रवास्ताश्च बालामयप्रतिषेधाध्यायोक्तैरौषधैः समुप-
क्रमेत् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने बालग्र-
हप्रतिषेधो नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदये द्वितीयं कौमारतन्त्रं समाप्तम् ।

१ 'ङ्गलोमवा' इति कचित् । २ 'लास्थिनि' ई उ । ३ 'य
ववचारोद्भदे' इ । 'स्थिवचालोद्भदेवाहं यवसर्षपम्' ई उ ।
'स्थिवचाबिल्वरोद्भदे' इति कचित् । ४ 'रपिच्छश्री' उ य ।
५ 'वासनस्केश' ई उ । ६ 'धूपनार्थं हि' ण । ७ 'च तानि' ट
य । ८ 'त्वक्पत्रमूलेभ्यस्तथा तुम्बीपत्रमृत्तिद्रव्यात् कपित्थपर्यन्तात्तो-
यमुत्काथ्य । शिव-श्रेयस्करम् ।" इति चन्द्र । "पूतीकरञ्जादीनां
त्वक्पत्रं स्थाल्यामुत्कथितम् । क्षीरिण -वटादयः । वर्वरवृक्ष -चन्द-
नाकारः प्रसिद्धः । अरलुक -मयूरजङ्घ ।" इतिन्दु । ९ 'पत्रमू-
लेभ्यो' इ चन्द्र । 'पत्रक्षीरिभ्यो वेदरा' इ उ । १० 'वर्द-
रादपि' चन्द्र । ११ 'त्यक्म्' ई उ । १२ 'ग्रहव्यापद्युप'
उ । १३ 'भेषजैः' ई उ ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अधुना भूतविज्ञानाध्यायारम्भो ग्रहसामान्यात् ।

अथातो भूतविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ १ ॥

स०-यत्र पुरुषे ज्ञानाद्यपौरुषं लक्षयेत् तत्र भूतग्रहं वदेत् ।
इति सामान्यं भूतविज्ञानम् ।

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ २ ॥

स०-यस्य भूतस्य रूपादेरनुकारं यादृशं भजते तेन तं
पुरुषमविष्टं वदेत् ।

सोऽष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

स०-स भूतोऽष्टादशप्रकारो देवादिभेदेन ।

हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ३ ॥

प्रज्ञापराधः, सुतरां तेन कामादिजन्मना ।

लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यान्प्यतिवर्तते ॥ ४ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोऽप्यनुघ्नन्ति ग्रहादिछिद्रप्रहारिणः ॥ ५ ॥

स०-तस्य भूतस्यानुषङ्गे प्रज्ञापराधः सद्यः-अधुनातनः,
पूर्वजन्मकृतो वा हेतुः । तेन-प्रज्ञापराधेन, कामक्रोधादिजेन
सुतरां नष्टधर्मव्रताचारः सन् पूज्यान्प्यतिक्रामति । तं पुरुषं
तथा लुप्तधर्मव्रताचारत्वाद्भिन्नमर्यादं देवादयो ग्रहा अप्यत्यन्त-
मर्यादातिक्रमादनु-पश्चात्, घ्नन्ति । न केवलं हिंसात्मकानां-
मक्षमा इति द्योतनार्थोऽपिशब्दः । कीदृशास्ते छिद्रप्रहारिणः ।
हेतावित् प्रयत्ना, छिद्रप्रहारित्वादित्यर्थः ।

१ 'भूतादिवि' इ ई उ य । २ 'ज्ञानं व्या' ण य चन्द्रः स
मू । ३ अयं भूतविज्ञानीयश्चरके नि० ७ अध्याये चि० ९
अध्याये च, सुष्ठुते उ० ६० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ७ अध्याये
चास्ति वर्णितः । ४ "ज्ञान-लौकिकशब्दावबोधमात्रम् । विज्ञान-
तत्रावबोधः ॥ अनुकारं कुरुते-सदृशकरणं करोति ॥ तदनुषक्तौ-
तेषां ग्रहाणामनुप्रवेशे । प्रज्ञापराधः-निषिद्धाचरणम् । पूज्यान्-
गुर्वादीन् । छिद्रप्रहारिणः-वातालगविषिणः (?) ।" इति चन्द्रः ।
"प्रज्ञापराधः-सूत्रे उक्तः ।" इतिन्दु । ५ 'भजेत्' ण । ६ 'तं
गृहीतं व' ण । ७ 'पूर्वं कृतो' इ । ८ 'ज्यानामतिवर्तने' ।
उ । ९ 'कानां क्षमा' ट ण ।

छिद्रं पापक्रियारम्भः पाकोऽनिष्टस्य कर्मणः ।
 एकस्य शून्येऽवस्थानं श्मशानादिषु वा निशि ॥ ६ ॥
 दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा रतेरविधिसेवनम् ।
 अशुचेर्देवतांर्चादि परसूतकसङ्करः ॥ ७ ॥
 होममन्त्रबलीज्यानां विगुणं परिकर्म च ।
 समासाद्दिनचर्यादिप्रोक्ताचारव्यतिक्रमः ॥ ८ ॥

स०—छिद्रं पापक्रियारम्भ उच्यते । स चाशुभस्य कर्मण
 पाक—फलम् । एकस्य—अद्वितीयस्य, शून्ये स्थानेऽवस्थिति,
 अथवा श्मशानादिषु निश्यवस्थिति । तथा नम्रेत्यादि । कि
 वा बहुनोदितेन ? सङ्क्षेपेण दिनचर्यादिकथितस्याचारस्य च
 व्यतिक्रम इति ग्रहग्रहणे हेतु ।

गृह्णन्ति शुक्लप्रतिपन्नयोदशयोः सुरा नरम् ।
 शुक्लत्रयोदशीकृष्णद्वादशयोर्दानवा ग्रहाः ॥ ९ ॥
 गन्धर्वास्तु चतुर्दश्यां द्वादश्या चोरगाः पुनः ।
 पञ्चम्यां, शुक्लसप्तम्येकादशयोस्तु धनेश्वराः ॥ १० ॥
 शुक्लाष्टपञ्चमीपौर्णमासीषु ब्रह्मराक्षसाः ।
 कृष्णे रक्ष.पिशाचाद्या नवद्वादशपर्वसु ॥ ११ ॥
 दशमावास्यायोरष्टनवम्योः पितरोऽपरे ।
 गुरुवृद्धादयः प्रायः काल सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ १२ ॥

स०—देवा शुक्लप्रतिपदि शुक्लत्रयोदश्या च नर गृह्णन्ति । शु-
 क्लत्रयोदश्या कृष्णद्वादश्या च दानवा ग्रहा गृह्णन्ति । गन्धर्वाश्च-
 तुर्दश्या द्वादश्या च । सर्पास्तु पञ्चम्याम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामे-
 कादश्या च यक्षा गृह्णन्ति । शुक्लाष्टम्यादिषु ब्रह्मराक्षसा गृह्णन्ति ।
 रक्ष पिशाचादयः कृष्णपक्षे नवमीद्वादशयो पर्वसु च गृह्णन्ति ।
 दशम्यादिषु पितरो गृह्णन्ति । अपरे—अनुक्ता गुरुवृद्धादयः,
 अष्टमीनवम्योर्गृह्णन्ति । पूर्वाक्तेष्वेव तिथिषु प्रायेण(य)—बाहु-
 ल्येन, ग्रहणकाल सन्ध्यासु—पूर्वादिषु, जानीयात् ।

१ “छिद्र—प्रवेशकारणम् । श्मशानादिषु—श्मशानचत्वरचैत्यादिषु ।
 अशुचे—अशुद्धस्य सत । देवताराद्धि—आराधनम् । परसूतक-
 सङ्कर—स्त्रीप्रसवसाङ्गर्थम् । होमादीनां विगुण कृत्वा प्रति(परि)-
 कर्म—तत्र प्रतिभङ्ग ।” इति चन्द्र । “छिद्रमिति उच्छिष्टावस्था-
 नादिरूपमपचारम् ।” इति चक्र । २ ‘ताराद्धि प’ इ ई ण
 चन्द्र । ३ ‘ङ्करात्’ । इ । ४ ‘क्ताना च विपर्यय’ । ई उ ।
 ५ ‘कि बहु’ ट । ६ ‘नवग्रहा’ ई य, ट, । ७ ‘सम्यामेका-
 दश्या ध’ ई उ । ८ ‘मीपूर्ण’ इ ई उ ण य । ९ ‘दर्शमा’ ई उ ।
 १० ‘स्ययो षष्ठीनवम्योः’ इति पाठो युक्त, ‘षष्ठ्यां नवम्या
 चर्षय ।’ इति चरके (चि० अ० १।२८), ‘षष्ठ्यां नवम्यां च
 गुरुवृद्धसिद्धा ।’ इति सङ्ग्रहे चोक्तत्वात् । ११ ‘पूर्वा’ ण, ।
 अ० १०१

कुलपद्मोपममुख सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।
 अल्पवाक्स्वेदविण्मूत्रं भोजनानभिलाषिणम् ॥ १३ ॥
 देवद्विजातिपरम शुचि संस्कृतवादिनम् ।
 मीलयन्तं चिरात्नेत्रे सुरभि वरदायिनम् ॥ १४ ॥
 शुक्लमात्याम्बरसरिच्छैलोच्चभवनप्रियम् ।
 अनिद्रमप्रधृष्य च विद्यादेववशीकृतम् ॥ १५ ॥

स०—कुलपद्मोपममुखमित्यादि देवग्रहगृहीत विद्यात् ।

जिह्वादृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजद्विषम् ।
 निर्भयं मानिनं शूर क्रोधनं व्यवसायिनम् ॥ १६ ॥
 रुद्रः स्कन्दो विशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनम् ।
 सुरामासरुचि विद्यात् दैत्यग्रहगृहीतकम् ॥ १७ ॥

स०—जिह्वादृष्टिमित्यादिलक्षणलक्षित दैत्यवशीकृत विद्यात् ।

स्वाचारं सुरभि हृष्ट गीतनर्तनकारिणम् ।
 स्नानोद्यानरुचि रक्तवस्त्रमात्यानुलेपनम् ॥ १८ ॥
 शृङ्गारलीलाभिरुत गन्धर्वाध्युषितं वदेत् ।

स०—स्वाचारमित्यादिलक्षणलक्षित गन्धर्वेण गृहीतं विद्यात् ।

रक्ताक्षं क्रोधनं स्तब्धदृष्टिं वक्रगतिं चलम् ॥ १९ ॥
 श्वसन्तमनिशं जिह्वालोलिनं सृक्किणीलिहम् ।
 प्रियदुग्धगुडस्नानमधोवदनशायिनम् ॥ २० ॥
 उरगाधिष्ठितं विद्यात्रस्यन्तं चातपत्रतः ।

स०—रक्ताक्षमित्यादिलक्षण छत्राच्च त्रस्यन्त सर्पाधिष्ठितं
 विद्यात् ।

विधुतत्रस्तरक्ताक्षं शुभगन्धं सुतेजसम् ॥ २१ ॥
 प्रियैर्नृत्यकथागीतस्नानमात्यानुलेपनम् ।

१ “कुलपद्मोपममुख—विकसितकमलसमानकान्तिवक्रम् । सौम्य-
 दृष्टि—अविकृतदर्शनम् । देवाना द्विजातीना [च] परम—तदारा-
 धनपरम् । संस्कृतवादिन—नापशब्दभाषिणम् । मीलयन्तं—निमेष
 कुर्वन्तम् । सुरभि—सुरभिगन्धकायम् ॥ जिह्वादृष्टि—कुटिलदर्शनम् ।
 दुरात्मान—दुष्टस्वभावम् । गुर्वादीना द्विष—शत्रुभूतम् । निर्भय—भ-
 यरहितम् । मानिन—गुणैरुपगवितम् । शूर—धैर्ययुक्तम् ॥ स्वाचार—
 शोभनाचारम् ॥ रक्ताक्ष—लोहितनेत्रम् । स्तब्धदृष्टि—निश्चलदर्श-
 नम् । वक्रगति—कुटिलगमनम् । चल—अस्थिरम् । अनिश—अन-
 वरतम् । श्वसन्त—श्वास त्यजन्तम् । सृक्किणी—ओष्ठपर्यन्त, लिहान—
 आस्वादयन्तम् । आतपत्रतस्त्रस्यन्त—छत्रात् त्रास गच्छन्तम् ।
 विधुते—चलिते, त्रस्ते रक्ते—लोहिते, अक्षिणी—नयने, यस्य त
 तथाविधम् । सुतेजस—कान्तियुक्तम् ।” इति चन्द्र । २ ‘स्वल्प-
 वाक्’ इ य । ३ ‘स्वरधर शैलो’ ई उ । ४ ‘न क्रूर’ ई उ ।
 ५ ‘स्कन्द पिशाचोऽह’ ई । ६ ‘मद्यमास’ इति क्वचित् ।
 ७ ‘ग्रहवशीकृतम्’ । य । ८ ‘स्वेचर’ इ । ‘स्वाचारसुरभि-
 ष्टीत’ ई । ९ ‘नरत र’ इ य । १० ‘रमात्याभि’ चन्द्र ।
 ११ ‘भिहित’ ई । १२ ‘उरगाधि’ ट, । १३ ‘यनर्तकथा’ ई ।

मत्स्यमासरुचि हृष्टं तुष्टं बलिनमव्ययम् ॥ २२ ॥

चलिताग्रकर कस्मे कि ददामीति वादिनम् ।

रहस्यभाषिण वैद्यद्विजातिपरिभाविनम् ॥ २३ ॥

अल्पोष द्रुतगति विद्याद्यक्षगृहीतकम् ।

स०-विद्रुतत्रस्तरकाक्षमित्यादिलक्षण यक्षगृहीत विद्यात् ।

हास्यनृत्यप्रियं रौद्रचेष्ट छिद्रप्रहारिणम् ॥ २४ ॥

आक्रोशिनं शीघ्रगति देवद्विजभिषग्विषम् ।

आत्मान काष्ठशस्त्राद्यैर्भ्रन्तं भोःशब्दवादिनम् ॥ २५ ॥

शास्त्रवेदपठ विद्याद् गृहीतं ब्रह्मराक्षसैः ।

स०-हास्यनृत्यप्रियमित्यादिलक्षण ब्रह्मराक्षसगृहीत विद्यात् ।

सक्रोधदृष्टि भृकुटिमुद्रहन्तं ससंभ्रमम् ॥ २६ ॥

प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ।

अन्नाद्विनाऽपि वलिनं नष्टनिद्रं निशाचरम् ॥ २७ ॥

निर्लज्जमशुचि शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ।

रोषेण रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वाऽऽलिहानं दर्शनच्छदौ ।

हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥ २९ ॥

स०-सक्रोधदृष्टिमित्यादिलक्षण राक्षसाधिष्ठित वदेत् ।

अस्वस्थचित्तं नैकत्र तिष्ठन्तं परिधाविनम् ।

उच्छिष्टनृत्यगान्धर्वहासमद्यामिषप्रियम् ॥ ३० ॥

निर्मर्त्सनादीनमुखं रुदन्तमनिमित्ततः ।

नखैर्लिखन्तमात्मानं रूक्षध्वस्तवपुःस्वरम् ॥ ३१ ॥

आवेदयन्तं दुःखानि सम्बद्धाबद्धभाषिणम् ।

नष्टस्मृतिं शून्यरतिं लोलं नश्रं मलीमसम् ॥ ३२ ॥

रथ्याचैलपरीधानं तृणमालाविभूषणम् ।

आरोहन्त च काष्ठैश्च तथा सङ्करकूटकम् ॥ ३३ ॥

१ 'हृष्टतुष्ट' ण चन्द्र । २ 'हृष्टतुष्ट-सन्तोषम् । अव्यय-स्व-
स्वरूपम् । चलिताग्रकर-कम्पितप्रान्तहस्तम् । द्रुतगति-त्वरितगम-
नम् ॥ रौद्रचेष्ट-भैरवक्रियाकारिणम् । छिद्रप्रहारिण-सनिमित्त
प्रहरणशीलम् ॥ उद्धरन्त-धारयन्तम् । ससंभ्रम-संशोभ कृत्वा ।
शब्दन्त-शब्द कुवन्तम् । भैरवानन-भीषणमुखम् । अशुचि-
खानादिद्विषम् । क्रूर-दुष्कृतकर्माणम् । रोषण-क्रोधनम् । दर्शन-
च्छदौ-ओष्ठौ । आलिहान-आस्वादयन्तम् ॥ निर्मर्त्सनात्-आक्रो-
शनात् । आत्मान-स्वकायम् । रूक्षवपु-रूक्षशरीरम् । ध्वस्त-
स्वर-स्तब्धस्वरम् । सम्बद्धाबद्धभाषिण-युक्तायुक्तवक्तारम् । शून्य-
रति-निर्जनस्थानरतिम् । लोल-चपलम् । रथ्याचैलपरीधान-मार्गे
पतिनिवा(र्गपतित)वस्त्रखण्डवसनम् । काष्ठमेवाश्व-काष्ठाश्च, तम् ।
इति चन्द्र । 'निर्मर्त्सन-सतर्जनम् । सङ्करकूट-अवकरनिकरम् ।
काष्ठमय्यश्वप्रतिकृति-काष्ठाश्च ।' इतीन्दु । ३ 'व्ययम् ।' ई उ
ण । ४ 'रिवादिनम् ।' उ य । ५ 'हृतगति' उ य । ६ 'नृत्य-
कर' ई उ । 'नृत्तप्रिय' ण चन्द्र स स. । ७ 'गोशब्द' इ ।
८ 'ब्रह्मराक्षसा ।' ई चन्द्र । ९ 'रुदन्त' इ इ उ । १० 'स्त्रीमे-
धरक्तामिष' इ । ११ 'रक्तमांसानि लि' उ य । १२ 'दुःखादि'
इ उ य । १३ 'घाश्मराक्षि स' ई, उ । १४ 'सङ्कार' च द्र ।

बह्वाशिन पिशाचेन विज्ञानीयादधिष्ठितम् ।

स०-अस्वस्थचित्तमित्यादिलक्षण पिशाचगृहीत विद्यात् ।

प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविद्विषम् ॥ ३४ ॥

तृणच्छिदं च प्रेतेन गृहीतं नरमादिशेत् ।

स०-प्रेताकृतिक्रियागन्धमित्यादिलक्षण प्रेतगृहीत नर
विद्यात् ।

बहुप्रलापं कृष्णास्यं प्रविलम्बितयायिनम् ॥ ३५ ॥

शून्यप्रलम्बवृषणं कूष्माण्डाधिष्ठितं वदेत् ।

स०-बहुप्रलापादिलक्षण कूष्माण्डाधिष्ठित वदेत् ।

गृहीत्वा काष्ठैर्लोष्टादि भ्रमन्तं चीरवाससम् ॥ ३६ ॥

नश्रं धावन्तमुद्रंस्तदृष्टि तृणविभूषणम् ।

श्मशानशून्यायतनरथ्यैकद्रुमसेविनम् ॥ ३७ ॥

तिलान्नमद्यमासेषु सतत संकलोचनम् ।

निषादाधिष्ठित विद्याद् वदन्तं परुषाणि च ॥ ३८ ॥

स०-गृहीत्वा काष्ठमित्यादिलक्षण तथा परुषाणि भाषमाण
निषादगृहीत विद्यात् ।

याचन्तमुदकं चान्नं त्रस्तलोहितलोचनम् ।

उग्रवाक्य च जानीयार्त्तरमौकिरणार्दितम् ॥ ३९ ॥

स०-याचन्तमुदकमित्यादिलक्षणमौकिरणार्दित विद्यात् ।

गन्धमाल्यरति सत्यवादिनं परिवेपिनम् ।

बहुनिद्रं च जानीयाद्वेतालैर्न वशीकृतम् ॥ ४० ॥

स०-गन्धमाल्यरतिमित्यादिलक्षण वेतालगृहीत विद्यात् ।

अप्रसन्नदृशं दीनवदनं शुष्कतालुकम् ।

चलन्नयनपक्षमाणं निद्रालुं मन्दपावकम् ॥ ४१ ॥

अपसव्यपरीधानं तिलमांसगुडप्रियम् ।

स्खलद्वाचं च जानीयात् पितृग्रहवशीकृतम् ॥ ४२ ॥

स०-अप्रसन्नदृशमित्यादिलक्षण पितृग्रहगृहीत विद्यात् ।

१ 'भीरुमा' इ उ ण य । २ 'प्रविलम्ब कृत्वा यायिन-गमन-
शीलम् ॥ भ्रमन्त-गच्छन्तम् । चीरवासस-रथ्याचैलपरीधानम् ।
उग्रवाक्य-तीक्ष्ण-
वचनम् ॥ गन्धमाल्यरति-तदभिलाषिणम् । सत्यवादिन-सत्यप्रति-
ज्ञम् । परिवेपिन-सकम्पम् । बहुनिद्र-प्रभूतस्वपनम् ॥ अप्रसन्नदृश-
कलुषदृष्टिम् । दीनवदन-दैन्ययुक्तमुखम् । अपसव्यपरीधान-[अ]-
वामभागशरीरकृतवस्त्रम् । स्खलद्वाच-प्रस्खलद्वाचनम् ।' इति
च द्र । 'अपसव्य तु दक्षिणम् ।' इत्यमर । ३ 'लोहादि'
ई उ । ४ 'ससक्तं रक्तलो' ई उ । 'सतत रक्त' ण. ।
'सरक्त रक्त' इति कचित् । ५ 'कर्कोटाधिष्ठित विन्यात्' ई ।
६ 'धावन्त' इ । ७ 'दक नात्र रक्तवित्रस्तलोचनम्' इ उ य ।
'दकान्न च त्र' चन्द्र । ८ 'न्नर मौकि' ण । 'न्नरमुत्तरुणा'
ई । 'रमौत्किर' उ । ९ 'क्षण तु नरमौत्किर' ट । 'क्षण मौकि'
ण । १० 'ल्यरत' इ ई उ य । 'ल्यरुचि' चन्द्र । ११ 'परि
देविनम्' ई । 'परिवेदिनम्' उ । १२ 'याद्वैता' इ उ य. ।
१३ 'च विजा' ई, उ, य, चन्द्र ।

गुरुवृद्धर्षिसिद्धाभिशापचिन्तानुरूपतः ।
व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तैर्ग्रहं वदेत् ॥ ४३ ॥

स०-गुर्वादीनां शापचिन्तानुरूपवचनादिभिर्यथायोगेन तद्ग्रहं विधात् ।

कुमारवृदानुगतं नम्रमुद्धतमूर्धजम् ।
अस्वस्थमनसं दैर्घ्यकालिकं सग्रहं त्यजेत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूत-
विज्ञानीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

स०-सर्वग्रहगृहीतं त्यजेत् । कीदृशम् ? कुमारसमूहेनानु-
यात, तथा नम्रमुद्धतकेश, तथाऽस्वस्थचित्त, तथा दीर्घकाला-
नुवर्तिनं चेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
कायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भूतविज्ञा-
नीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

भूतग्रहविज्ञानादनन्तरं भूतस्य प्रतिषेध-चिकित्सित, उच्यते ।
ननु, निदानचिकित्सितपदाभ्यां प्रसिद्धतराभ्यां पूर्ववत्किमितीदं
तन्त्रकृता नोपनिबद्धम् ? इति केचिच्चोद्यमचूचुदन् । तान्
सञ्चक्ष्महे । शास्त्रकारस्यास्येदृशी प्रतिज्ञा, -सूत्रशारीरनिदान-
चिकित्सितकल्पोत्तराख्ये षड्भिः स्थानैस्तन्त्रमिदमभिधेय-
मिति । तदेव यद्युत्तरे स्थानेऽपि किञ्चिन्निदानचिकित्सितपदा-
भ्यामभिधीयते, ततः षट्स्थानकमिदं तन्त्रमिति प्रतिज्ञा व्याह-
न्यात् । तस्मादयं विरचनाप्रकारविशेषः कृतः ।

अथातो भूतप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ 'सिद्धानां शाप' ई उ । २ 'चित्तानु' उ ण य चन्द्र ट ।
३ 'विहारा' इ ई उ । ४ 'तं ग्रह' ई उ य । ५ 'कुमाराणा-
वालानां, वृन्देन-समूहेन, अनुगत-व्याप्तम् । उद्धतमूर्धज-चलि-
तकेशम् । अस्वस्थमनस-पीडितचित्तम् । दैर्घ्यकालिक-बहुकाल
ग्रहेणाक्रान्तम् ।' इति चन्द्र । ६ 'दीर्घकालिक' स मू ।
७ 'चित्तकुचोद्य' ट । ८ 'य च रचना' य । ९ अयं भूतप्रतिषे-
धश्चरके चि० ९ अध्याये, सुश्रुते उ० ६० अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
उ० ८ अध्याये चास्ति वर्णितः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः ।

तपःशीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ॥ १ ॥

स०-अहिंसाकामं भूतं जपादिभिर्जयेत् ।

हिङ्गुव्योषालनेपालीलशुनार्कजटाजटाः ।

अजलोमी सगोलोमी भूतकेशी वर्चा लता ॥ २ ॥

कुङ्कुटी सर्पगन्धाख्या तिलाः काणविकाणिके ।

वज्रप्रोक्ता वयःस्था चं शृङ्गी मोहनवल्लयपि ॥ ३ ॥

स्रोतोजाजनरक्षोघ्न रक्षोघ्न चान्यदौषधम् ।

खराश्वश्वाविदुर्गृक्षगोधानकुलंशव्यकात् ॥ ४ ॥

द्रीपिमार्जारगोसिंहव्याघ्रसामुद्रसत्त्वतः ।

चर्मपित्तद्विजनखा वर्गेऽस्मिन् साधयेद्भूतम् ॥ ५ ॥

पुराणमथवा तैलं नवं तत्पाननस्ययोः ।

अभ्यङ्गे च प्रयोक्तव्यमेषां चूर्णं च धूपने ॥ ६ ॥

एभिश्च गुटिकां युञ्ज्यादङ्गने सावपीडने ।

प्रलेपे कल्कमेतेषां काथं च परिषेचने ॥ ७ ॥

प्रयोगोऽयं ग्रहोन्मादान् सापसारार्जशमं नयेत् ।

स०-हिङ्गुवादय औषधम् । आल-हरितालम् । नेपाली-
कस्तूरिका । जटा-जटामासी । अजलोमी-श्वेतदूर्वा । गो-
लोमी-दूर्वा । लता-प्रियङ्गु । कुङ्कुटी-शितिवारक ।
सर्पगन्धाख्या-नाकुली । काणविषा(का)णिके-काकोलीक्षी
रकाकोल्यौ । शृङ्गी-अतिविषा । मोहनवल्ली-वन्दाक ।
अन्यदपि रक्षोघ्नं गुग्गुल्वादिकमौषधम् । तथा गर्दभतुरङ्गादि-
भ्यश्चर्मदयः । सामुद्रसत्त्वतो-जलधिजन्तो । तदेतस्मिन्-

१ 'हिंसोत्थ' ई उ । 'हिसेच्छु' स स । २ 'अहिं-
सेच्छ-बलिकाम रतिकाम नासाध्य [च] ॥ अजलोमी-मेषलो-
चना । गोलोमी-नसक स्मृत । भूतकेशी-पुत्रजरा । कुङ्कुटी-
रसायनोक्तलक्षणा । सर्पगन्धा-गन्धनाकुली । वयःस्था-गुडूची ।
शृङ्गी-कर्कटशृङ्गी । रक्षोघ्न-सर्षपा । सावपीडने-सनसे ।' इति
चन्द्र । 'नैमाली-मन शिला । अर्कजटा-अर्कमूलम् ।
भूतकेशी-शुष्का निर्गुण्डी । लता-शतपुष्पा । वज्रप्रोक्ता-
सुधा । वयःस्था-आमलकम् । मोहनवल्ली-ब्राह्मी शिरीषश्च ।'
इतीन्दु । 'लशति-भिनन्ति रोगान्, इति लशुन । भूतकेशी-
मासी । जटा-गन्धमासी । कुङ्कुटी-कुङ्कुटसदृशकन्दा महौषधि ।
सर्पगन्धा-वर्षासु छत्राकारा । वज्रप्रोक्ता-वज्रकन्द, खुहील्यन्ये ।
मोहनवल्लिका-वटपत्रिका । स्रोतोजन-पर्णासानद्या सिन्धुनदे वा
भवति । तल्लक्षणम्-'वल्मीकशिखराकार रूपे नीलोत्पलद्युति ।
स्रोतोजनं प्रशसन्ति तच्च प्रत्यजने हितम् ।' इति । नेपाली-मन-
शिला ।' इति डल्हण । ३ 'माध्याय' इ । ४ 'लनैमाली'
स स । ५ 'टामया ।' इति क्वचित् । ६ 'चा बला ।' चन्द्र
स मू । 'चालता ।' ई उ । ७ 'न्धा च तथा का' स सु ।
'ख्या तथा का' ई । ८ 'कालविका' इ । 'कालविषाणि'
स मू । 'णविषाणि' ण । ९ 'वा' ई । १० 'लमत्स्यकात्'
उ । ११ 'गुलिका' ई उ चन्द्र स द्र । १२ 'पीडके ।' इ य ।

हिङ्वादिबगे, घृत पुराणमयवा नव तैल पचेत्-साधयेत् ।
तच्च-घृत तल वा, निद्ध पाने नस्येऽभ्यङ्गे च प्रयोज्यम् । एषा
द्रव्याणा च चूर्णं दूपने प्रयोज्यम् । एभिश्चूर्णेर्गुटिकामञ्जनेऽव-
पीडने च युज्यात् । एतेषा च द्रव्याणा कल्क प्रलेपे काय
परिषेचने च युज्यात् । अयं प्रयोगो ग्रहादीन् शमयेत् ।

गजाहापिप्पलीमूलव्योषामलकसर्षपान् ॥ ८ ॥

गोधानकुलमार्जारंश्चपित्तप्रपेषितान् ।

नावनाभ्यङ्गसेकेषु विदधीत ग्रहापहान् ॥ ९ ॥

स०-हस्तिपिप्पल्यादीनि(न्) गोवादिपित्तपिष्टानि(न्) न-
स्याभ्यङ्गसेकेषु ग्रहापहान् कुर्यात् । मूल-पुष्करमूलम् । झषो-
जलचरभेद ।

सिद्धार्थकवचाहिङ्गुप्रियङ्गुरजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताऽद्रिकर्णिका ॥ १० ॥

निम्बस्य पत्र बीजं तु नक्तमालशिरीषयो ।

सुराह्न व्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ ११ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान्निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ १२ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापसारपाप्म च ।

स०-सर्षपादि गोमूत्रे चतुर्गुणे सर्पिं सिद्ध सिद्धार्थकसज
पाने नस्ये च योजित सर्वान् ग्रहान् द्राक् नाशयति । विशेषे-
णासुरग्रहान् कृत्यादीश्च । श्वेतकटभी-श्वेतगुञ्जा । श्वेताऽद्रिक-
र्णिका-शुक्ला गिरिकर्णिका ।

एभिरेवौषधैर्वस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ १३ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्ववद्विष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ १४ ॥

स०-एभिरेव द्रव्यैश्चागमूत्रेण कल्पितोऽगदः पानादिषु यो-
जितो गुणैः पूर्वेण तुल्य उक्तो राजद्वारे च सिद्धिकर स्यात् ।

सिद्धार्थकव्योषवचाश्वगन्धा

निशाद्वय हिङ्गुपलाण्डुकैन्दः ।

बीजं करञ्जात्, कुसुमं शिरीषात्

फलं च वैल्कं च कपित्थवृक्षात् ॥ १५ ॥

१ 'भ्यङ्गने च' य । २ 'राशपित्त' ई उ स स. । 'रक्तक्ष-
पित्त' य स मू । 'रक्तव्यपित्त' स सु. । ३ 'का ।' य । ४ 'त्रे
च चतु' उ. । ५ "सर्वान्-सुरादीन् । कृत्या-आभिचार-
देवता ।" इतीन्दु "कृत्या-अभिचार । राजद्वारे च शस्यते इति
वशीकरणत्वात् ।" इति चक्र. । ६ 'पाप्मनुत् ।' ई उ ।
'पाप्मजित्' स इ. । ७ 'पाननस्ययोजित' ट ण । ८ 'स गुणै
पूर्ववद्विष्टो' इ । ९ 'कन्दम्' ण स इ. । १० 'वल्कश्च' ण स
मू. 'च कल्कश्च' ई.उ. । 'च पुष्प च' इ. । 'वल्क-त्वक्' इतीन्दु ।

समाणिमन्थं सनत सकुष्ठं

स्योनाकमूल किंणिही सिता च ।

वस्तस्य मूत्रेण सुभावितं तत्

पित्तेन गव्येन गुडान् विदध्यात् ॥ १६ ॥

दुष्टव्रणोन्मादतमोनिशान्धा-

नुद्धन्धकान् वारिनिमग्नेदेहान् ।

दिग्धाहतान् दर्पितसर्पदंष्ट्रा-

स्ते साधयन्त्यञ्जननस्यलेपैः ॥ १७ ॥

स०-सिद्धार्थकादि वस्तमूत्रेण सुभावित गव्येन पित्तेन गु-
डान्-गुडकान्, कुर्यात् । ते च-गुडका, अञ्जननस्यलेपैर्दुष्ट-
व्रणादीन् साधयन्ति । उपजातिवृत्ते इन्द्रवज्रा च ।

कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक

त्वङ्मासीवृषदशविदं तुषवचाकेशाहिनिर्मोकैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपन

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १८ ॥

स०-कार्पासास्थ्यादिभिः कृतं धूपन स्कन्दादिघ्नं परं स्यात् ।
निर्माल्य-महादेवसम्बन्धि । वृषदशविद्-मार्जारविष्टा । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ।

त्रिकटुकदलकुङ्कुमग्रन्थिकक्षारसिही-

निशादारुसिद्धार्थयुग्मांश्चुशकाह्वयैः

सितलशुनफलत्रयोशीरतिकावचा-

तुत्थयष्टीबलालोहितैलाशिलापद्मकैः ।

१ "माणिमन्थ-सैन्धवम् । स्योनाकमूल-टण्डुकमूलम् ।
किंणिही-गिरिकर्णिका । तम-तिमिरम् । उद्धन्धक-गलबन्धेन मृत-
कल्प । तद्वत् वारिनिमग्नेदेह मृतकल्प एव । दर्पिता सर्पा-विषो-
ल्वणा.॥ कार्पासस्य अस्थि-बीजम् । पत्र-पक्ष्मम् । पिण्डीतक-मदनफ-
लम् । तुष-धान्यस्य छदि । केशा-मानुषस्य । अहिनिर्मोक-सर्पक-
ञ्चुक । नागेन्द्रस्य-हस्तिन, द्विज-दन्त । शृङ्ग-गोशृङ्गम् । आवेश-
शरीरानुप्रवेश, त च ज्वर च यो(यत्) हन्ति ॥ ग्रन्थिक-पिप्प-
लीमूलम् । सिद्धार्थयुग्म-गोरपीतसर्षपभेदभिन्नम् । सित-श्वेतचन्द-
नम् । लशुन-रमोनम् । लोहिता-मञ्जिष्ठा, लोहित-रक्तचन्दनमिति
केचित् ।" इति चन्द्र । "स्योनाकस्य-मयूरजङ्घस्य, मूलम् । विषलि-
प्तेन शस्त्रेणाहतो-दिग्धाहत ॥ निर्माल्य-स्पृका । सिद्धार्थयुग्म-
रक्तश्वेतभेदेन । सित-चन्दनम् ।" इतीन्दु । २ 'कटभी' इ य
स.मू. । ३ 'शाङ्गयमुद्' इ ई उ य. । ४ 'द्वद्धकान्' इ ण.य स
मू. । ५ 'घास्तान् सा' उ य । ६ 'अनपानलेपै' इ ।
'अनपाननस्यै ।' स मू. । ७ 'रपिचट्ट' ई । ८ 'त्वग्वा-
शीवृ' इ ई स इ. । ९ 'द्वन्धवचा' इ । १० 'मौचनै ।'
इ ई ण स इ. । ११ 'शग्रह' य स इ. ।

दधितगरमधूकसारप्रियाह्वाविषाख्या-
विषाताक्ष्यशैलैः सचव्यामयैः
कल्कितैर्घृतमननमशेषमूत्रांशसिद्धं मतं
भूतरावाह्यं पानतस्तद् ग्रहघ्नं परम् ॥ १९ ॥

स०-त्रिकटुकादिभिः कल्कितैः पुराण सर्पिरशेषमूत्राणा-
गोमूत्रादीना, अशै भागै, सिद्ध भूतरावसज्ञ मतम् । तत्
पाने(नत) पर ग्रहघ्न स्यात् । दल-तमालपत्रम् । सिद्धार्थयु-
ग्म-पीतकृष्णमेदेन । तुत्य-कर्पारिकातुत्यम् । शकाह्वया -इन्द्र-
यवा । सितलशुन-शुक्लरसोनम् । प्रियाह्वा-कङ्कुणिका । विषा-
ख्या-अतिविषा । विषा-काकोली । “प्रथमक इह दण्डकश्च-
ण्डवृष्टिप्रयातो नद्वयानाप्यनाप्यरैः सप्तभिः । प्रतिपदमिह वृद्धि-
रेफवृद्ध्या स्युरर्णवव्यालबीभूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः ॥”

नतमधुकरञ्जलाक्षपटोलीसमझावचा-
पाटोलीहिङ्गुसिद्धार्थसिहीनिशायुगलतारोहिणी-
वन्दरकटुफलत्रिकाकाण्डदारुकमिघ्राजगन्धा-
मराङ्गोल्लकोशातकीशिग्रुनिम्बाम्बुदेन्द्राह्वयैः ।
गदशुकतरुपुष्पबीजोग्रयष्ट्यद्रिकर्णीनिकुम्भा-
ग्निबिल्वैः समैः कल्कितैर्मूत्रवर्गेण सिद्धं घृतं
विधिंविनिहितमाशु सर्वैः क्रमैर्योजितं हन्ति
सर्वग्रहोन्मादकुष्ठज्वरास्तन्महाभूतरावं स्मृतम् २०

स०-नतादिभिर्मूत्रवर्गेण-गोमूत्रादिमूत्रकदम्बकेन, सर्पि-
पक्क विधिंविनिहितं सर्वैः क्रमै-अभ्यङ्गपाननस्यादिभिः, योजितं
शीघ्रं सर्वान् ग्रहादीन् हन्ति । एतच्च महाभूतरावसज्ञ घृतम् ।
दण्डको व्यालालय ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ।
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुज्जीत चिकित्सकः ॥ २१ ॥

स०-येषु दिनेषु ग्रहा गृह्णन्ति तेषु दिनेषु तेषां ग्रहाणां विशे-
षेण बलिहोमादीन् भिषक् प्रयुज्जीत ।

१ “मधूकसार-मधूकपुष्प मधूकवृक्षमध्यभाग वा । प्रियाह्वा-
गन्धप्रियङ्गु । आमय-कुष्ठम् । अनव-पुराणम् । अशेषाणां मूत्रा-
णामश पृथक् घृतसमो देयः । यावानशो घृतस्य तावानेवैकेकस्य
मूत्रस्य । अङ्गोष्ठ-अङ्गोष्ठः । शुकतरु-शिरीष, तस्य पुष्प बीज
च । उग्रा-वचा । अद्रिकर्णी-गिरिकर्णिका । मूत्रवर्गेण-मूत्राणाम-
ष्टानां मद्यवर्गविहितानां वर्गेण । चिरविनिहित-चिर-दीर्घकाल, वि-
निहित-स्थापित, पुराणमित्यर्थः । सर्वैः क्रमै-कल्पे पाननस्याभ्य-
ङ्गादिभिः ।” इति चन्द्र । “विषाख्या-लाङ्गुली । विषा-अतिविषा ।
त्रिशद्वर्गे पूर्णपादस्त्वर्णाख्योऽयं हि दण्डकः । समझा-मज्जिष्ठा ।
लता-सारिवा शतपुष्पा च । कटु-मरिचम् । फलत्रिका-
त्रिफला । अमरा-निर्गुण्डी । बीजोग्र-वशः । विधिना च पात्रे
निहितम् ।” इतीन्द्र । २ ‘टलाहि’ इ. ई उ य । ३ ‘हिणै’
स स । ४ ‘मदनकटु’ इ उ चन्द्र । ५ ‘न्धासुराङ्गो’ इ उ ।
‘न्धामृताकोल’ ई । ‘राङ्गोष्ठको’ चन्द्र । ६ ‘सम’ स मू ।
७ ‘चिरविनि’ उ ण चन्द्र । ‘विधिवन्निहि’ ई ।

स्नानवस्त्रवसामासमद्यक्षीरगुडादि च ।

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ॥ २२ ॥

स०-स्नानवस्त्रादि यद्येभ्यो ग्रहेभ्यो रोचते तत्तेभ्यस्तस्मिन्
दिने दद्यात् ।

रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ २३ ॥

स०-तथा रत्नादीनि तथा बीजानि-यवादीनि, मधुसर्पिणी
सर्वे च भक्ष्या सर्वेषां ग्रहाणाम् । इत्ययं सामान्यो विधिः ।

सुरर्षिगुरुवृद्धेभ्यः सिद्धेभ्यश्च सुरालये ।

दिश्युत्तरस्यां तत्रापि देवायोपहरेद्वलिम् ॥ २४ ॥

पश्चिमाया यथाकालं दैत्यभूताय चत्वरे ।

गन्धर्वाय गवां मार्गे सवस्त्राभरणं बलिम् ॥ २५ ॥

पितृनागग्रहे नद्या नागेभ्यः पूर्वदक्षिणे ।

यक्षाय यक्षायतने सरितोर्वा समागमे ॥ २६ ॥

चतुष्पथे राक्षसाय भीमेषु गहनेषु च ।

राक्षसा दक्षिणस्यां तु पूर्वस्या ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २७ ॥

शून्यालये पिशाचाय पश्चिमां दिशमास्थिते ।

स०-सुरादिभ्यः पञ्चभ्यः सुरालये बलि दद्यात् । तत्रापि
देवायोत्तरस्यां बलिमुपहरेत् । दैत्यभूताय पश्चिमायां दिशि
चत्वरे बलिमुपहरेत् । गवां पथि वस्त्राभरणसहितं बलिं गन्ध-
र्वायोपहरेत् । पितृनागग्रहेभ्यो नद्या बलि दद्यात् । नागेभ्यः
पूर्वदक्षिणदेशे बलि दद्यात् । यक्षाय यक्षप्रासादे अथवा सरितो-
नद्यो, समागमे बलिमुपहरेत् । राक्षसशब्देनेह ब्रह्मराक्षसो
गृह्यते । राक्षसाय चतुष्पथे भयानकेषु वनेषु च बलि दद्यात् ।
दक्षिणस्यां तु दिशि राक्षसानां बलि दद्यात् । पूर्वस्यां दिशि
ब्रह्मरक्षसाम् । शून्यालये पश्चिमां दिशमास्थिते पिशाचाय बलि
दद्यात् ।

शुचिशुक्लानि माल्यानि गन्धाः क्षैरेयमोदनम् ॥ २८ ॥

दधि छत्रं च धवलं देवानां बलिरिष्यते ।

स०-शुचिशुक्लमाल्यादिकं च देवानां बलिरिष्यते ।

हिङ्गुसर्षपषड्ग्रन्थाव्योषैरर्धपलोन्मितैः ॥ २९ ॥

चतुर्गुणे गवां मूत्रे घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।

तत्पाननावनाभ्यङ्गेदेवग्रहविमोक्षणम् ॥ ३० ॥

स०-हिङ्गवादिभिरर्धपलिकैः सर्पिं प्रस्थं चतुर्गुणे गोमूत्रे वि-
पाचयेत् । तत्पानादिभिर्देवग्रहविमोक्षणं स्यात् ।

१ ‘स्नान वस्त्र वसा मासं मद्य क्षीरगुडादि वा ।’
उ य । २-३ ‘रत्नानि’ ‘भक्ष्याश्च’ इ ई उ । ४ ‘नाम-
ग्रहे’ उ । ५ ‘यक्षायतन-यक्षदेवताक्षेत्र, यद्वा वटविटपि-
मूलम्, तत्र यक्षाधिवासस्य प्रसिद्धत्वात् । राक्षसयोरिति राक्ष-
सानां ब्रह्मराक्षसानां च । सर्वत्र दिग्विभाग आतुरगृहापेक्षया ।’
इतीन्द्र । ६ ‘राक्षसयोर्भी’ स.स । ७ ‘वा’ ण चन्द्र स.स.
स सु । ८ ‘पश्चिमायां दिशि स्थिते’ ई उ. । ९ ‘माश्रिते’ य ।
१० ‘ब्रह्मराक्षसानाम् ।’ ट । ११ ‘गन्धा-अगुर्वाद्या । क्षैरेय-
क्षीरेण ससु(शु)तम् ।’ इति चन्द्र ।

नस्याञ्जन वचाहिङ्गुलशुन वस्तवारिणा ।

स०-वचाहिङ्गुलशुन छागमूत्रेण नस्यमञ्जनं च दद्यात् ।

दैत्ये बलिर्वहुफलः सोशीरकमलोत्पलः ॥ ३१ ॥

स०-दैत्यग्रहे बलिर्वह्नि फलानि यस्मिन्, तयोशीरकमलो-
त्पलैर्युक्तो देयः ।

नागानां सुमनोलाजगुंडापूपगुंडौदनैः ।

परमान्नमधुक्षीरकृष्णमृन्नागकेसरैः ॥ ३२ ॥

वैचापपुष्पोशीररक्तोत्पलदलैर्बलिः ।

श्वेतपत्रं च रोध्रं च तगरं नागसर्षपाः ॥ ३३ ॥

शीतेन वारिणा पिष्टं नावनाञ्जनयोर्हितम् ।

स०-नागानां सुमनोलाजादिभिर्बलिर्देयः । श्वेतपत्रादयः
शीतलजलपिष्टा नस्येऽञ्जने च हिताः । श्वेतपत्र-शुक्लपुण्डरीकम् ।

यक्षाणां क्षीरदध्याज्यमिश्रकौदनगुग्गुलु ॥ ३४ ॥

देवदारुत्पल पद्ममुक्षीर वैश्वकाञ्चनम् ।

हिरण्यं च बलिर्योज्यो

स०-यक्षाणां क्षीरादिभिर्बलियोज्यः ।

मूत्राज्यक्षीरमेकतः ॥ ३५ ॥

सिद्धं समोन्मितं पाननावनाभ्यञ्जने हितम् ।

स०-गोमूत्रभीरघृतं तुल्यप्रमाणमेकस्मिन् पक्वं नस्याभ्यञ्जन-
योर्हितम् ।

हरितकी हरिटे द्वे लशुनो मरिचं वचा ॥ ३६ ॥

निम्बपत्रं च बस्ताम्बुकलिकतं नावनाञ्जनम् ।

स०-हरीतक्यादि छागमूत्रेण पिष्टं नावनाञ्जने हितम् ।

ब्रह्मरक्षोबलिः सिद्धं यवानां पूर्णमाढकम् ॥ ३७ ॥

तोर्यस्य कुम्भः पललं छत्रं वस्त्रं विलेपनम् ।

स०-पक्वं यवानामाढक-पात्रं, पूर्णं जलकुम्भः पललं छत्रं
वस्त्रं विलेपनमिति ब्रह्मरक्षसाय बलिं दद्यात् । यवानां पूर्णं
सिद्धमाढक-पक्वपात्रं, यवैः पूर्णं पक्वपात्रमित्यर्थः । पूरणार्थेऽत्र
षष्ठी । आटकशब्दोऽत्र पात्रवाचको न तु मानवाचकः । पक्व-
पात्र-पक्वशरावमिति ।

गायत्रीविंशतिपलकाथेऽर्धपलिकैः पचेत् ॥ ३८ ॥

ज्यूषणत्रिफलाहिङ्गुपद्मग्रन्थामिशिसर्षपैः ।

सनिम्बपत्रलशुनैः कुडवान् सप्त सर्पिषः ॥ ३९ ॥

गोमूत्रे त्रिगुणेपाननस्याभ्यङ्गेषु तद्धितम् ।

स०-खदिरविंशतिपलकाथे ज्यूषणादिभिरर्धपलिकैः सप्त
कुडवान् घृतस्य गोमूत्रे त्रिगुणे पचेत् । तत्पानादिषु हितम् ।

१ 'अञ्जने' ई उ । २ 'गुडेन कृता अपूपा - गुडापूपा । गुडेन
मिश्रित ओदन - गुडौदन । परमान्न-पायसम् । नाग-नागके-
सरम् ॥ काञ्चन हिरण्यं च घटिताघटितभेदभिन्न बोद्धव्यम् ।' इति
चन्द्र । 'नाग-नखम् ।' इति सङ्ग्रहे कैरली । ३ 'वचापाठापु'
उ य । ४ 'वस्त्रचन्दनम्' इ य । 'वस्त्रकम्बलम्' उ ।
५ 'पलोन्मित' इ उ य स मू । ६ 'भ्यङ्गयो' ट ण । ७ 'चूर्ण'
ई उ य । ८ 'यकुम्भं च प' उ । 'स्य कुम्भ' स मू ।
९ 'णे सिद्ध पानाभ्य' उ ।

रक्षसां पललं शुक्लं कुसुमं मिश्रकौदनम् ॥ ४० ॥

बलिः पक्वमांसानि निष्पावा रुधिरक्षिताः ।

स०-रक्षसानां पललादयो यावन्निष्पावा लोहितसिक्ता बलि-
र्देयः ।

नक्तमालशिरीषत्वङ्मूलपुष्पफलानि च ॥ ४१ ॥

तद्वच्च कृष्णपाटल्या बिल्वमूलं कटुत्रिकम् ।

हिङ्गिन्द्रयवसिद्धार्थलशुनामलकीफलम् ॥ ४२ ॥

नावनाञ्जनयोर्योज्यो बस्तमूत्रयुतोऽगदः ।

स०-नक्तमालादिकं बस्तमूत्रेण युतमगदो नस्याभ्यञ्जनयो-
र्योज्यः ।

एभिरेव घृतं सिद्धं गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ४३ ॥

रक्षोग्रहान् वारयते पानाभ्यञ्जननावनैः ।

स०-एभिरेव द्रव्यैर्घृतं गोमूत्रे चतुर्गुणे सिद्धं पानादिनी
रक्षोग्रहनिवारणं स्यात् ।

पिशाचानां बलिः सीधुः पिण्याकः पललं दधि ॥ ४४ ॥

मूलकं लवणं सर्पिः सभूतौदनयावकम् ।

स०-पिशाचानां सीध्वादिभिर्बलिर्देयः ।

हरिद्राद्वयमज्जिष्ठामिशिसैन्धवनागरम् ॥ ४५ ॥

हिङ्गुप्रियङ्गुत्रिकटुरसोनत्रिफला वचा ।

पाटलीश्वेतकटभीशिरीषकुसुमेर्घृतम् ॥ ४६ ॥

गोमूत्रपादिकं सिद्धं पानाभ्यञ्जनयोर्हितम् ।

स०-हरिद्राद्वयादिभिर्गोमूत्रपादिकं घृतं पक्वं पानाभ्यञ्जन-
योर्हितम् ।

बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव योज्यमञ्जननावनम् ॥ ४७ ॥

स०-बस्ताम्बुपिष्टैस्तैरेव द्रव्यैर्नस्यमञ्जनं च हितमुक्तम् ।

देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि वर्जयेत् ।

सर्पिष्पानादि मृद्वस्मिन् भैषज्यमवचारयेत् ॥ ४८ ॥

स०-देवर्षिपितृगन्धर्वे तीक्ष्णं नस्यादि न योजयेत् । मृदु
सर्पिष्पानादिकमौषधमत्र योज्यम् ।

ऋते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलं च नाचरेत् ।

सर्वेद्यमातुरं घ्नन्ति कुद्धास्ते हि महौजसः ॥ ४९ ॥

स०-सर्वेषु च ग्रहेषु पिशाचमन्तरेण प्रतिकूलं नाचरेत् ।
ते हि देवादयो महौजसः प्रतिकूलाचरणात् कुद्धाः सन्तः वैद्य-
सहितमातुरं घ्नन्ति ।

१ 'मिश्रकौदन-मासेन सह पक्वमोदनम् ॥ पिण्याक-तिल-
कल्कः । पलल-मासम् । भूतौदन-मासौदनम् । आदिशब्देन
नावनाभ्यङ्गादिपरिग्रहः ॥ महौजस-अनिर्देश्यशक्तिविशेषः ।' इ
तीन्दु । 'महौजस-महाप्रभावा ।' इति डल्हण । 'भूतौदन-
मिश्रकौदनम्, रक्तमिति केचित् । यावक-वाक्यम् ।' इति चन्द्र ।
२ 'दन' । ई स मू । ३ 'मूल पुष्प फ' ई चन्द्र । 'मूले पुष्प फ'
उ । ४ 'मूत्रद्रुतो' ई उ स स । 'मूत्रहतो' इ ण चन्द्र । ५ 'ण
सुत' ट । 'ण हत' ण । ६ 'प्रभूतौ' ई य स मू । 'प्राग्भूतौ'
उ । ७ 'गर्भे' । ई उ स मू । ८ 'लावचा' ई उ स स ।
९ 'पाटलाश्वे' ई स मू । 'पटोलीश्वे' इ । १० 'पक्वं पर पा' ण ।

ईश्वरं द्वादशभुजं नाथमार्यावलोकितम् ।
सर्वव्याधिचिकित्सा च जपन् सर्वग्रहान् जयेत् ५०
तथोन्मादानपसारानैन्यं वा चित्तविप्लवम् ।

स०-ईश्वर द्वादशभुज नाथमार्यावलोकित तथा सर्वव्याधिचिकित्सितमित्यादि जपन् सर्वान् ग्रहानुन्मादादीश्च पराकरोति ।
महाविद्यां च मायूरीं शुचि तं श्रावयेत्सदा ॥ ५१ ॥
स०-मायूरी महाविद्या त-ग्रहगृहीत, शुचि सन्त सतत श्रावयेत् ।

भूतेशं पूजयेत् स्थाणुं प्रमथाख्यांश्च तद्गणान् ।
जपन् सिद्धाश्च तन्मन्त्रान् ग्रहान् सर्वानपोहति ॥ ५२ ॥
स०-तथा स्थाणु भूताधिप पूजयेत् । तथा तस्य गणान् प्रमथसज्जान् पूजयेत् । सिद्धाश्च तन्मन्त्रान् जपन् सर्वान् ग्रहान् पराकरोति ।

यच्चानन्तरयोः किञ्चिद्भक्ष्यतेऽध्याययोर्हितम् ।
यच्चोक्तमिह तत्सर्वं प्रयुज्जीत परस्परम् ॥ ५३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-
स्थाने भूतप्रतिषेधो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ “नाथ-देवदेवेशम् । चित्तविप्लव-चित्तविक्षोभम् ॥ शुचि-
शुद्धकायम् । त-आतुरम् ॥ भूतेश-भूतनाथम् । स्थाणु-भगवन्त
महेश्वरम् ॥ परस्पर-अन्योन्यम् ।” इति चन्द्र । “नाथमाया-
वलोकिताख्य ध्यात्वा सर्वव्याधिचिकित्सा-विद्या, जपन्-समाहित
पौन पुन्येनोच्चारयन् । ईश्वरादिक तस्यैव विशेषणम् ।” इतीन्द्र ।
“द्वादशभुज-द्वादशसङ्ख्यैर्भुजैर्युतम् । आर्यावलोकित-आर्याया पा-
र्वत्या अवलोकितमार्यासहितमित्यर्थः । नाथ-लोकैकनाथमीश्वर महा-
देव ध्यात्वा, सर्वव्याधिचिकित्सा-लक्षणया सर्वव्याधे प्रायश्चित्त-
भूत श्रीपञ्चाक्षरादिक मन्त्र जपन्, अन्य वा-येनकेनापि हेतुनो-
त्पन्नम्, चित्तविप्लव-बुद्धिविभ्रंशम्, जयेत्-शमयेत् ॥ महाविद्यां-
बुद्धदेवताख्यां, मायूरी-त्वरिताम् ॥ स्थाणु-महादेवम् । तदिति
स्थाणुपरामर्शः । पूजयेत्-बलिकर्मादिपूजाविशेषैः प्रसादयेत् । सि-
द्धान्-प्रसिद्धान् । तन्मन्त्रान्-अधोरादीन्, इति पाठ्यकारः । ग्रन्था-
न्तरेऽन्यथा प्रोक्तं च-“व्योमावापी महाविद्या महापाशुपतस्तथा ।
फेळाक्षी वज्रगान्धारी मालिनी मन्त्रसहिता ॥ तथा चिबिडनासा च
शूलिनी चेति स्तीतिता । तत्रे सिद्धा महामन्त्रा ग्रहाणा निग्रहा
हिता ॥” इति तान् मन्त्रान् ॥ यच्चेति चशब्देन अस्मिन्नध्याये देव-
दानवग्रहादीनुद्दिश्य प्रोक्त कर्मापि परस्परं प्रयुज्जीतेति द्योतितम् ।
इति कैरली । २ ‘कित्स च’ इ ई य स मू । ‘कित्सित ज’ चन्द्र ।
‘कित्सन्त ज’ इति क्वचित् । ३ ‘नन्यान् वा चित्तविभ्रमान् ।’ ई
उ । ४ ‘शुचित्’ इ ई उ य स द्र । ५ ‘यथोक्त’ इ स मू ।

स०-यदप्यनन्तरयोरध्याययो -उन्मादापसारप्रतिषेधा-
ख्ययो, वक्ष्यति-भणिष्यति, तच्चात्र हितम् । यच्च, [इह-]अस्मि-
न्नध्याये, देवग्रहादीना पृथक् चिकित्सितं कथितं तदपि परस्परं
ग्रहाणा प्रयुज्जीतेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने भूत-
प्रतिषेधो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

भूतप्रतिषेधादनन्तरमुन्मादापसारप्रतिषेध उच्यते, चिकि-
त्सासामान्यात् । तत्राप्यपसारानुन्मादस्य पूर्वमुपन्यासो
बहुवक्तव्यत्वादित्याह—

अथात उन्मादप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-उन्मादस्य प्रतिषेध-चिकित्सित, भणिष्याम ।

उन्मादा. षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।

स०-प्रत्येक दोषैस्त्रयः साक्षिपातिक आविजो विषजश्चेति ।

उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥ १ ॥

स०-उन्मादो दोषै-वातपित्तरुफै, उन्मार्गै-अपथ-
प्रस्थितै, मनसो यो मदः स उन्मादो नाम रोग उच्यते ।

अधुना विस्तरेणोत्पत्तिक्रममुन्मादानामाह—

शारीरमानसैर्दुष्टैरहितैर्दन्तपानतः ।

विकृतासात्म्यसमैलाद्विषमादुपयोगतः ॥ २ ॥

विषण्णस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ३ ॥

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च ।

१ अयमुन्मादप्रतिषेधश्चरके नि० ७ अध्याये चि० ९ अध्याये च,
सुश्रुते उ० ६२ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ९ अध्याये चास्ति
वर्णितः । २ ‘षेध-चिकित्सा, त म’ ण य । ३ ‘सैर्दोषैरहितै’
ई उ । ४ ‘अहितात्-अपथ्यात् । विषण्णस्य-विषाद गतस्य ।
अल्पसत्त्वस्य-हीनसत्त्वस्य । व्याधिवेगस्य उद्भवात्-क्षोभात् ।
आधिभि-मन पीडाभि । चित्तविभ्रंशात्-मनोविघातात् ।’ इति
चन्द्र । ‘विष-महाविषम् । उपविष-स्वल्पशक्तिविषम् ।’
इतीन्द्र । ५ ‘मलविष’ ई उ । ६ ‘मुद्भवात्’ इ ई उ ।
‘मुद्भवात्’ चन्द्र । ७ ‘वा’ इ ।

एभिर्हि हीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदूषिताः ॥ ४ ॥
धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान् ।
उन्मादं कुर्वते, तेन धीविज्ञानस्मृतिभ्रमात् ॥ ५ ॥
देहो दुःखसुखभ्रष्टो भ्रष्टसारथिवद्रथः ।
भ्रमत्यचिन्तितारम्भः

स०-शरीरमानसैर्दोषैर्दुष्टैर्यावदुपविषेण चेति । एभि-अमी-
भिर्हेतुभिः, दोषा हृदये प्रदूषिताः सन्तो हीनसत्त्वस्य पुंसो बुद्धे
कालुष्यं कृत्वा तथा चित्तवहानि स्रोतासि हत्वोन्मादं कुर्वते ।
तेन-उन्मादेन, देहो बुद्धिभ्रमात्तदुःखं खो भ्रष्टसारथिरिव रथो
भ्रमति । अचिन्तित-अनिरूपितक्रिय, आरम्भ-उद्यमो,
यस्य स एवम् ।

इति सामान्यलक्षणमुन्मादस्योक्त्वा पवनविजयस्य विगिष्ट
लक्षणमाह—

तत्र वाताकुशाङ्गता ॥ ६ ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥ ७ ॥
असाम्ना वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुहुः ।
आस्यात्फेनागमोऽजस्रमटनं बहुभाषिता ॥ ८ ॥
अलङ्कारोऽनलङ्कारैरयनैर्गमनोद्यमः ।
गृद्धिरभ्यवहार्येषु तल्लामे चावमानता ॥ ९ ॥
उत्पिण्डितारुणाक्षित्व जीर्णे चात्रे गदोद्भवः ।

स०-वातादुन्मादे सति कृशाङ्गादिलक्षणं च जीर्णे चात्रे गदो-
द्भव इत्यन्तम् । अस्थाने-अप्रसङ्गे, रोदनादीनि । असाम्ना-
औद्धत्येन, पुन पुन वेणुवीणादिवाद्यस्यानुकरणम् ।
पित्तात्सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोष्ट्राद्यभिद्रवः ॥ १० ॥
शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।
असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ ११ ॥

स०-पित्तादुन्मादे सति सन्तर्जनक्रोधादयं स्युः । असत्यानां
ज्वलनादीनां दर्शनम् ।

कफादरोचकश्छर्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
स्त्रीकामता रहःप्रीतिर्लालासिङ्घाणकस्रुतिः ॥ १२ ॥
बैभत्स्यं शौचविद्वेषो निद्रा श्वयथुरानने ।
उन्मादो बलवान् रात्रौ भुक्तमात्रे च जायते ॥ १३ ॥

स०-कफादुन्मादे सत्यरोचकादयः स्युः । तथा रात्रौ बल-
वान् सद्यो भुक्ते च स्यात् ।

१ 'एभिर्विही' ण य । २ 'देही' उ य । ३ "अस्थानश-
ब्दोऽत्राप्रसवचन, यत्र कर्तव्यानि रोदनादीनि तत्र न करोति ।"
इति चन्द्र । ४ 'अभीक्षण वे' उ य । 'आस्येन वे' इ ।
५ 'द्वादिकरण' ई उ । ६ 'भाषितम्' ई । ७ 'मे वाऽव' ण
चन्द्र । 'मेवव' ई । ८ 'उत्पीडिता' इति कचित् । ९
'असाम्ना-मोघ, पुन' ट ण । 'अभीक्षण पुन' य । १० 'ङ्गा
नेत्रत्वक्पीत' ई । ११ 'असति ज्वलने ज्वा' चन्द्र । १२
'ललोकादितार' ई.उ. ।

सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।

उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

स०-आयतनानि-निमित्तानि, संस्थानानि-लिङ्गानि, सर्वाणि
त्रिदोषविषयाण्यायतनानि संस्थानानि च यस्मिन् सन्निपाते ।
तदात्मक-त्रिदोषोत्थम्, उन्मादं दारुणं-मारणात्मकं, विद्यात् ।
त-उन्मादं, नोपक्रमेत् ।

अथ चित्तजमुन्मादं वक्ति—

धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवान् ।

पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुहूर्त्न हाहेति परिदेवते ॥ १५ ॥

रोदित्यकस्मान्निर्भयते तद्गुणान् बहु मन्यते ।

शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ १६ ॥

स०-वनादिनाशेन दुःसहेनाभिषङ्गवानुन्मादं स्यात् । तेन
पाण्डवादिकं सन्निधिमिदं करोति । तथा शोकखिन्नचेता सन्
ध्यायन् जागरणशीलो विचेष्टते ।

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायावलेन्द्रियः ।

वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

स०-विषेणोन्मादे श्याववदनं स्यात् । तं वर्जयेत्-नोप-
क्रमेत् ।

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।

पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ १८ ॥

स०-अथेदं उन्मादलक्षणेऽवगते सति पवनजो य उन्माद-
स्तस्मिन् स्नेहपानं पूर्वं कारयेत् । आवृतवर्त्मनि त्वनिले
मृदु शोधनं पूर्वं स्नेहपानात् कारयेत् ।

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्निग्धस्य बस्ति च शिरसः सविरेचनम् ॥ १९ ॥

तथाऽस्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।

स०-कफभवे पित्तभवे चोन्मादे स्निग्धस्निग्धस्य नरस्य यथा-
सङ्ख्यं वमनं विरेचनं च कारयेत् । अपिशिब्दान्नं केवलं पवनजे
स्नेहपानमादौ, यावत् कफपित्तोत्थेऽपि कार्यमिति गमयति । तथा
च मुनि (१)-“उन्मादं स्नेहपानेन पूर्वं सर्वमुपाचरेत् ।” इति ।
बस्ति शिरसः सविरेचनं त्रिष्वप्युन्मादेषु कारयेत् । तथा च-
एव, शुद्धशरीरस्य सतो मनः प्रसीदति ।

१ 'पातात्तदा' उ । २ "दुःसहेन-सोढुमशक्येन । मुहूर्त्न-
मोहं गच्छन् । परिदेवते-शोकिति । भ्रियते-विचेतनो भवेत् ।
तद्गुणान्-नष्टधनकान्तादिगुणान् । विचेष्टते-विकृतां चेष्टां करोति ।
सम्भ्रान्त-अस्थिरचित्त ।" इति चन्द्र । "अभिषङ्ग-अभिभव ।
वेगान्तर-अतीतानागतयोर्विषवेगयोर्मध्यम् । शोधन-वमनवि-
रेचनाख्यम् । तथेति अनन्तरोक्तचिकित्सा । अस्तेति आतुरस्य ।"
इतीन्द्र । ३ 'स्नात् स्नयते' य स.स । ४ 'ध्यायेत्'
स.मू । ५ 'च्छायाऽवले' इ उ ण चन्द्र स स । ६ 'पित्तो
द्भवे' ई उ स स स च । ७ 'बस्तीश्च' इ चन्द्र स द्व ।
८ 'रसश्च विरे' इ ई उ स.द्व स.च. । ९ 'तथैव शु' ई.उ. ।
१० 'शब्दो न के' ट. ।

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ २० ॥

हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनालेपधूपान् पानं च सर्पिषः ॥ २१ ॥

युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृति मनः ।

स०-एवमप्युपक्रान्त उन्मादेऽस्यानुबन्धे सति तीक्ष्ण नाव-
नाञ्जन युञ्ज्यात्, हर्षणादि च । कुत ? यस्मादेतानि कृतानि
शुद्धदेहस्य चित्तं प्रकृतिं प्रापयन्ति ।

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ॥ २२ ॥

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ।

स०-हिङ्गुवादिभिर्द्विपलैर्घृतस्य ढकं गोमूत्रेण सह पचेत् ।
तच्चोपयुक्तं परममुन्मादादिजित् ।

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्म्या घृतप्रस्थं च साधितम् २३

व्योषश्यामात्रिवृद्धन्तीशङ्खपुष्पीनृपदुमैः ।

संसप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥ २४ ॥

पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत पर मात्रा चतुष्पलम् ।

उन्मादकुष्ठापस्मारहर वन्ध्यासुतप्रदम् ॥ २५ ॥

वाक्स्वरस्मृतिमेधाकृद् धैर्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

स०-ब्राह्मीस्वरसात्प्रस्थद्वयं घृतस्य प्रस्थं व्योषादिभिः कार्ष्णिकैः
रजीकृतैः पक्कं पलवृद्ध्या-पलं प्रथमेऽहि द्विपलं द्वितीयेऽहि
त्रिपलं तृतीयेऽहि चतुष्पलं चतुर्थेऽहि ततः परं चतुष्पलमि-
त्येव, प्रयुञ्जीत । तच्चोन्मादादिजिह्वन्ध्यासुतप्रदं वागादिकृच्छिवं
च ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ।

वराविशालाभद्रैलादेवदर्वेलवालुकैः ॥ २६ ॥

द्विसारिवाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ।

बृहतीकुष्ठमञ्जिष्ठानागकेसरदाडिमैः ॥ २७ ॥

वेल्लतालीसपत्रैलामालंतीमुकुलोत्पलैः ।

सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षाशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २८ ॥

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ।

पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे गरे ज्वरे ॥ २९ ॥

अरेतस्यप्रजसि वा दैवोपहतचेतसि ।

अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ॥ ३० ॥

१ 'च' स मू । २ 'धूमान्' उ ण । ३ 'तानि-नावना-
दीनि ।' इतीन्दु । 'धनाय हितं धन्य-प्रशस्तम् ।' इति चन्द्र ।
४ 'वृद्धिम्बीश' ई ई उ स ड । ५ 'सातलाकृमिजित्कलैः सर्वै-
स्तरक्ष' ई उ । ६ 'लापत्रैला' ई । 'लाकौत्पला' उ ।
'लारोघ्रैला' स मू । 'लावडैला' स स । ७ 'तीकुमुदोत्पलैः'
ई उ । ८ 'रुदन्ती' चन्द्र स मू । ९ 'पाप्मजित्' ई उ । 'पा-
प्मनुत्' स मू । 'रसूदनम्' स स । १० 'शोफे' ई उ ण ।
११ 'स्यल्परजसि दै' इ स स ।

अ० १०२

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ।

कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ॥ ३१ ॥

स०-वरादिभिः कर्षप्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् । तच्चोपयुक्तं
भूतग्रहादिषु श्रेष्ठं बल्यादिगुणं च । कल्याणकारुण्यमेतत्सर्पिः
पुंसवनेषु च वरम् । अत्र च भद्रैला-स्थूलैला ।

एभ्यो द्विसारिवादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ॥ ३२ ॥

वीराद्विमेदाकाकोलीकपिकच्छविपाणिभिः ।

शूर्पपर्णीयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥ ३३ ॥

बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ।

स०-एभ्यो-वरादिभ्यो, मध्यादाद्यानि सप्त हित्वा, द्विसा-
रिवादीन्येकविंशतिं जले षोडशगुणे स्नेहापेक्षया पचंचावत्स्नेहा-
चतुर्गुणं काथ । तस्मिन् स्नेहचतुर्गुणे रसे सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतु-
र्गुणं वीरादिभिः स्नेहकथितैः पादिकैः कल्कीकृतैः पचेत् । एत-
न्महाकल्याणकं नाम घृतं पूर्वस्मात्-कल्याणकात्, गुणैरतिरि-
क्तम् । अत्र द्विसारिवादीनां पाठादेवैकविंशतित्वं चेत् अतद्गु-
णसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । एव च
सारिवाद्विद्वयस्य ग्रहणं न प्राप्नुयादित्येकविंशतिग्रहणम् ।

जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ॥ ३४ ॥

त्रायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।

वयःस्था शूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ॥ ३५ ॥

महापुरुषदन्ता च कायस्था नाकुलीद्वयम् ।

कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्घृतम् ॥ ३६ ॥

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथाऽस्मृतम् ॥ ३७ ॥

बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानां चाङ्गवर्धनम् ।

१ "पुंसवनेष्विति पुत्रकारकयोगेषु ।" इति शिवदास ।
"केचित्त्वेकविंशतिपदेनैकविंशतिवारान् सर्पिस्तथैव विधया पक्त्-
व्यमिति वदन्ति । तत्र, यतो जतूकर्णे 'काथे कृमिहरान्तानां
चतुष्पष्टिपले पयसि च पचेत्सर्पिः' इत्यनेन उत्सगतं एकं
पवास्यं पाकं उक्तं । गृष्टि-एकवारप्रसूता गौ ॥ केशी-
भूतकेशी । चारटी-कुम्भी, ब्रह्मयष्टिकेत्यन्ये । वयःस्था-ब्राह्मी
गुडूची वा । शूकरी-वाराहीकन्द इति ख्याता । छत्रा-मधु-
रिका, अतिच्छत्रा-शतपुष्पा, किंवा छत्रातिच्छत्रे-द्रोणपुष्पीद्वयम् ।
पलङ्कषा-गुग्गुलु । कायस्था-सूक्ष्मैला । नाकुलीद्वय-राक्षाद्वयम् ।
कटम्भरा-कटभी । वृश्चिकाली-वृश्चिकपत्रीति ख्याता ।" इति चक्र ।
२ 'च पत्रैला-' ट ण । ३ 'जले त' स स । ४ 'क्षीरे
चतुर्गुणे' उ स च । 'क्षीरं चतु' इ चक्र । ५ 'वीरद्विमेदा'
ण चन्द्र । 'वीराद्विमेदाकाकोलीस्वयगुसर्षभार्द्धिभिः । मेदया
च समैः कल्कैस्तस्यात् कल्याणकं महत् ॥' स च ।
६ 'स्मृतम्' ई उ । ७ 'त्रा अति' उ ण । ८ 'लीस्थिराश्चा-
हृत्य तै' ई उ स च । ९ 'चतुर्थको' ई ण, ट ण । 'चातुर्थको'
उ । १० 'शाचिक' स च चक्र । ११ 'स्मृतिबुद्धिकरं चैव
बालानामङ्ग' ई उ, स, च ।

स०—जटिलादिभिर्घृत पक्व चातुर्थिकादिनाशनम् । जटिला-
मासी । पूतना—हरीतकी । केशी—गन्धमासी । चारटी—पद्म-
चारिणी । मर्कटी—कपिकच्छू । जया—अरणिका । वीरा—का-
कोली । चोरक—चण्डा । वयस्था—वात्री । शूकरी—वृद्धदारुक ।
छत्रा—वान्यकम् । अतिच्छत्रा—शतपुष्पा । पलङ्कषा—लाक्षा ।
महापुरुषदन्ता—शतावरी । कायस्था—क्षीरकाकोली । नाकुली-
द्वय—सर्पाक्षी सर्पसुगन्धा च । महापैशाचकसज्ञ चातुर्थिकादि-
नाशनम् । तथाऽमृततुल्य महागुणत्वात् । बुद्ध्यादिक शिक्षना
च सर्वव्ययति ।

ब्राह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्योषं हिङ्गुं जटाम् सुराम् ॥ ३८ ॥
राक्षां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम् ।
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्ता सहरीतकीम् ॥ ३९ ॥
काङ्क्षीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ।
वर्तिर्नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादसूदनी ॥ ४० ॥

स०—ब्राह्म्यादिभिर्गजमूत्रपिष्टा वर्तिश्छायाया विशोषिता
नस्यादिभिरुन्मादहृत् । विषघ्ना—अतिविषा । विशल्या—लाङ्गली ।
नागविन्ना—नागदन्ती । काङ्क्षी—सौराष्ट्रिका ।

अवपीडाश्च विविधाः सर्षपाः स्नेहसंयुताः ।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ४१ ॥
सहिङ्गुस्तीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः ।

स०—“कल्काद्यैरवपीडस्तु” (ह सू अ २०।७) इति कथि-
तोऽवपीड । तेऽवपीडा सर्षपतैलयुता हिता । अभ्यङ्गश्च
सर्षपतैलेन । तथाऽस्य तद्रजः—सर्षपचूर्णं, घ्राणे ध्मापयेत् । तथा
सूत्रस्थानोक्तस्तीक्ष्णो धूमो (अ २१।१७) हिङ्गुना सह हितः ।
शृगालशल्यकोलूकजलौकावृषवस्तजैः ॥ ४२ ॥
मूत्रपित्तशक्ललोमनखचर्मभिराचरेत् ।
धूपधूमाञ्जनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥ ४३ ॥

स०—शृगालादिमूत्रादिभिर्धूपादिकमाचरेत् । अत्र जलौका-
चर्मचटिका ।

धूपयेत्सतत चैनं श्वगोमत्स्यैः सुपूतिभिः ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः ।

१ “ऐन्द्री—इन्द्रवारुणी, सूक्ष्मेलेलेके । जटा—गन्धमासी । सुरा—
गन्धसुरा । ज्योतिष्मती—कडुनिका ।” इति चन्द्र । “हिङ्गुजटा-
हिङ्गुपत्री । विषघ्ना—अत्र सोमराजी कटभी च । अनन्ता—दूर्वा ॥
सुपूतिभिः—क्षिप्रगन्धैः ।” इतीन्द्र । “सुरा—सुराहम्, अन्तलोपात् ।
विषघ्नी—हरिद्रा, अन्ये निर्विषामाहुः । विशल्या—गुडूची । सुरसा-
तुलसी । अनन्ता—उत्पलसारिवा ।” इति डल्हण । २ ‘सुरम्’ स
स । ‘सुराम्’ ण चन्द्र स.सु. । ३ ‘विषघ्नी’ ई उ चन्द्र म सु ।
४ ‘नागर च अनन्ता’ स सु । ५ ‘काङ्क्षी च’ इ चन्द्र ।
‘काङ्क्षी च’ स स । ‘सौराष्ट्रीं बस्तमूत्रेण’ ई उ । ६ ‘दनाशिनी’
ई.उ । ७ ‘हिङ्गु ती’ इ स स । ८ ‘जलका’ ई उ । ‘जतुका’
स.स. । ९ ‘वृकब’ इ.स. इ चन्द्र । १० ‘जतुका’ ण. ।

स०—एन—चोन्मादिन, पुन पुनश्च गोमत्स्यादिभिः सुष्ठु पूति-
गन्धिभिर्धूपयेत् । वातश्लेष्मात्मके बाहुत्येनैष उपक्रमः ।

पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ४५ ॥

स०—पैत्तिके तून्मादे तिक्तक सर्पिर्जीवनीय च शस्यते ।
तथा मिश्रको—यमक स्नेह, प्रशस्यते । तथा शिशिराणि मधु-
राण्यन्नपानानि लघूनि च शस्यन्ते ।

विध्येच्छिरां यथोक्तां वा तृप्तं मेघामिषस्य वा ।
निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात् ॥ ४६ ॥

स०—तथा शिराव्यवविध्युक्ता शिरा विध्येत् । मेदुरमासस्य
तृप्त निवाते स्थापयेच्च । एव कृते सति मतिविभ्रमात् मुच्यते ।

प्रक्षिप्यासलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ॥ ४७ ॥

ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्दुतानि वा ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेद्वोत्तानमातपे ॥ ४८ ॥

कपिकच्छ्वाऽथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ४९

अथवा वीतशस्त्राश्मजने सतमसे गृहे ।
सर्पणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ५० ॥

(त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा किरातारातितस्करैः ।)

अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भापयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाक्षया ॥ ५१ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि पर प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विमुक्तं मनः ॥ ५२ ॥

स०—अथवा जलवजिते कूपे प्रक्षिप्य क्षुवा शोषयेत् ।
अथवा त—उन्मादवन्त, सुहृत् धर्मार्थयुतैर्वाक्यैराश्वासयेत्—सा-
न्त्वयेत् । अथवाऽस्य पुत्रादेर्विनाश—विघात, त ब्रूयात् । अद्भु-
तानि वा त दर्शयेत् । अथवा कटुतैलेनाभ्यक्तं बद्धा तमुत्तान
कृत्वाऽऽतपे न्यसेत् । कपिकच्छ्वा स्पृशेत्, अथवा तप्तैर्लोहा-
दिभिः । अथवा चर्मकशाभिराहत्य बद्धं सन्तमवटे विनिक्षि-
पेत् । शस्त्रादिवजिते त्वगारे (ऽन्वकारे) भवने वा बद्धा
विनिक्षिपेत् । ननु च, एकस्य शून्यगृहे स्थितिरुन्मादस्य निदा-

१ ‘च’ इ ई उ । २ ‘मतिविभ्रमात्—उन्मादात् ॥ बुभुक्षया—
अनशनेन । इष्टविनाश—पुत्रमरणारूपम् । अद्भुतानि—आश्चर्य-
भूतानीन्द्रजालादीनि ।” इतीन्द्र । ३ ‘सुहृद्भिस्त वाक्यैः’ चन्द्र ।
‘येन्सुहृत्तं वा’ स मू । ४ ‘इत्य नाश’ इ उ । ५ ‘न्यस्त
वोत्तान’ इ ण चन्द्र स स । ६ ‘बद्धा’ इ स स । ७ सतमसे—
सर्वव्याप्यन्धकारे । ८ ( ) इ उ पुस्तकयोरुपलब्धमिदं श्लोकार्थम् ।
९ ‘वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ।’ उ स च । १० ‘भायये’
स स. । ‘भीषये’ स मू । ‘त्रासये’ स.च. । ११ ‘तोऽ-
पसृत’ इ. ।

नमुक्तम् । यच्च यस्य निदानं तदेव तस्य कथं चिकित्सितं स्यात् ?
नैष दोषः । तदर्थकारिमेषजत्वात् । तदर्थकारिणि हि मेषजे
यदेव निदानं तदेवौषधम् । यथा,—तुच्छदग्धेऽग्निप्रतपनम्,
मदात्यये मद्यपानमिति । तद्वदिहाप्यवगन्तव्यम् । अथवा समु-
त्पाटितदष्ट्रेण सर्पेण भ्रूयते, दान्तैर्गजादिभिर्वा । राजपुरुषा
बहिनात्वा तं मुष्टु यन्त्रितं कृत्वा राजाजया तर्जयन्तो वधेन भ्रा-
पयेयुः । यतो देहदुःखभयेभ्यः सकाशात् पर-अतिशयेन, प्राण-
भयं मतम् । तेन-भयेन, इतश्चेतश्चित्तं विवृतसुन्मादिनं गममेति ।

सिद्धा क्रिया प्रयोज्येयं देशकालाद्यपेक्षया ।

स०—इयं क्रिया देशाद्यपेक्षया सिद्धा प्रयोजनीया ।

इष्टद्रव्यविनाशात् मनो यस्योपहन्यते ॥ ५३ ॥

तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ।

स०—इष्टद्रव्यविनाशात् यस्य मानसमुपहन्यते तस्य तत्सद-
शा-तुत्या, प्राप्तिः कार्या । तथा सान्त्वनैश्चाश्वासनैश्च शममु-
न्मादिनं नयेत् ।

कामशोकभयक्रोधहर्षैर्ष्यालोभसम्भवान् ॥ ५४ ॥

परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ।

स०—कामादिजानुन्मादान् अन्योन्यप्रतिपक्षैरेभिरेव-कामा-
दिभिः, शमं नयेत् ।

भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ॥ ५५ ॥

यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ।

स०—भूतै-देवादिभिः पूर्वोक्तैः, अनुबन्ध-अनुषङ्गं, तम-
नन्तरोक्त आगन्तावुन्मादे यदीक्षेत ततो भूतप्रतिषेधोक्तमौषधं
कुर्यात् । ननु, कथमीक्षणं कर्तुं शक्यते ? इति विशेषणद्वारेण
हेतुमाह-प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिमिति । प्रोक्तानि पूर्वं षड्विधस्यो-
न्मादस्य यानि लिङ्गानि तेभ्योऽधिकाऽऽकृति-लक्षणं, यस्य-
भूतानुबन्धस्य, तं तथाविधम् ।

बलिं च दद्यात्पललं यावत् सक्तुपिण्डिकाम् ॥ ५६ ॥

क्लिग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरक्षितान् ।

पैकामकानि मांसानि सुरां मैरेयमासवम् ॥ ५७ ॥

अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ।

चतुष्पथे गवा तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥ ५८ ॥

स०—तथाऽत्र भूतानुबन्धे पललयावकादि च यावत्

१ 'मीषये' ट । २ 'सिद्धाः क्रिया प्रयोक्तव्या दे'
ई उ । ३ "इष्टद्रव्यविनाशात्-प्रियाधनविनाशात् । तत्सदृश-
प्राप्त्या-प्रियालोभेन धनप्राप्त्या, सान्त्वेनाश्वासेन च मनं प्र-
सादयेत्-स्वस्थं कुर्यात् ॥ रुधिरक्षितान्-रक्तसिक्तान् ।" इति
चन्द्रः । "कामजं तत्प्रतिद्वन्द्वीभूतेन भयेन वा क्रोधेन वा
शमं नयेदित्यर्थः, एव शेषेष्वपि यथासम्भवं प्रतिद्वन्द्विषु वाच्यम् ।"
इतीन्द्रः । ४ 'सि सा' अरुण स स । 'सिप्रियाश्वासैः प्रद-
र्शयेत्' ई उ । 'सैः प्रसादयेत्' इ चन्द्र स सं । ५ 'नुब-
द्धमी' ई । ६ 'दे च तत्कुर्या' उ । 'दे तदा कु' स मू ।
७ 'पैकामाह्वानि' इ । ८ 'सुरामै' इ. उ ण. चन्द्र स. मू ।

पुष्पाणि सहचरस्य चेति बलिं दद्यात् । क १ चतुष्पथे, तथा
गोतीर्थे नद्योर्वा सङ्गमे ।

निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।

निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ॥ ५९ ॥

स०—यः पुरःपो निवृत्तमद्यमासो हितभोजी प्रयतः शुचि-
स्यात् । स सात्विको निजागन्तुभिरुन्मादैर्न युज्यते । तस्मादी-
दृशेन भाव्यमिति भावः ।

प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।

धातूनां प्रकृतिस्थित्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ६० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

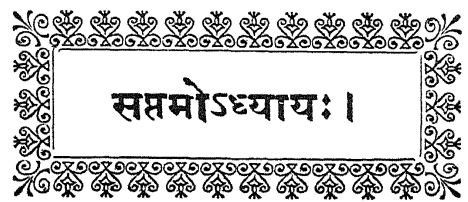
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां पष्ठे उत्तर-

स्थाने उन्मादप्रतिषेधो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स०—इन्द्रियार्थानां प्रसन्नत्वं तथा बुद्ध्यात्ममनसां च, धातूनां
प्रकृतिस्थित्वं चेति विगतोन्मादस्य लक्षणमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पष्ठे उत्तरस्थाने उन्मा-
दप्रतिषेधो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अस्मादनन्तरमपस्मारप्रतिषेध उच्यते, चिकित्सासामान्यात् ।

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ 'मद्योऽपि हि' उ । २ 'इन्द्रियाणां प्रसन्नत्वं बु-
त्वं गतोन्मादस्य लक्षणम्' ई. उ । 'प्रसादश्चेन्द्रि' स सं स.
च । ३ अयमपस्मारप्रतिषेधश्चरके नि० ८ अध्याये चि० १०
अध्याये च, सुश्रुते उ० ६१ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १०
अध्याये चास्ति वर्णितः ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वाभिसंघृवात् ।
जायतेऽभिहते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ १ ॥
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ २ ॥
तमो विशन् मूढमतिर्वीभत्सा कुरुते क्रिया ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ३
पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते ॥ ४ ॥
कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।

स०-स्मृतेरपायो-विनाश, अपस्मार उच्यते । स च-स्मृति-
विनाशो, बुद्ध्यादिविनाशाच्चित्ते चिन्ताद्यभिहते, तथोन्मादव-
चित्तदेहगतैर्मलैः प्रकुपितैः सत्त्वे हते, हृदये व्याप्ते, तथा सज्ञा-
वाहिषु स्रोत सु व्याप्तेषु सत्सु, जायते । तस्मिन् जाते सति मूढ-
मति सन् तमो-मोह, विशन् वीभत्सा-निन्दिता, क्रिया
कुरुते । न तु तमो द्रव्यविशेष इह गृह्यते, तस्य दिवाऽसम्भ-
वात् । यदि वा तमसोऽसम्भवस्यापि दर्शन सम्भाव्यत एव,
रोगस्वभावात् । अत एव वक्ष्यति, “पश्यन्नसन्ति रूपाणि”
इति । ता एव क्रिया वक्ति-दन्तानित्यादि यावद्विजिह्वाक्षिभ्रुव
इति । विजिह्वाक्षिभ्रुव यस्य स एवम् । अक्षिभ्रुवशब्दोऽचतुरादि-
निपात । दोषवेगे चातिक्रान्ते विबुध्यते-प्रकृति याति । काला-
न्तरेण स-अपस्मारी, एवमेव-पूर्ववत्, करोति ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ५ ॥

स०-अपस्मारश्चतु प्रकार । कथम् ? इत्याह-वातादिभि
सन्निपातेन च ।

रूपमुत्पत्स्यमानेऽस्मिन् हृत्कम्पः शून्यता भ्रमः ।
तमसो दर्शनं ध्यानं भ्रूयुदासोऽक्षिवैकृतम् ॥ ६ ॥
अशब्दश्रवणं स्वेदो लालासिङ्घाणकस्रुतिः ।
अविपाकोऽरुचिर्मुच्छा कुक्ष्याटोपो बलक्षयः ॥ ७ ॥
निद्रानाशोऽङ्गमर्दस्तृप् स्वप्ने गानं सनर्तनम् ।
पानं तैलस्य मद्यस्य तयोरेव च मेहनम् ॥ ८ ॥

स०-अस्मिन्नपस्मार उद्भूयति सति हृत्कम्पादय स्यु ।
अक्षिवैकृतमिति विकृतिशब्दात् स्वार्थे प्रज्ञादित्वादर्ण । स्वप्ने च

१ “धिय-बुद्धे, सत्त्वस्य-धैर्यस्य च, अभिसंघृवात्-विना-
शात् । चित्तदेहगतैर्मलै-रजस्तमोवातादिभि ।” इतीन्दु ।
“संघृवात्-क्षोभात् । सत्त्वे-मनसि । विक्षिपन्-प्रेरयन् । विचे-
ष्टते-विकृता चेष्टा करोति ॥ तमसो दर्शनं-तमःप्रवेश ।
ध्यानं-चिन्तनम् । भ्रूयुदास-भ्रूक्षेप । अक्षिवैकृत-नेत्रयोर्वि-
कृति ।” इति चन्द्र । “संघृवादिति विकृतिगमनात् ।” इति
चक्र । २ ‘त्वादिसं’ इ ई.उ चन्द्र । ३ ‘च कम्पयन् ।’ ई.
उ । ४ ‘ते । इत्यपस्मारस्य निर्वचनार्थमेतद्वचनम् । स’ ण. ।
५ ‘त्यद्यमाने’ इ ।

गानादि स्यात्, तैलमद्ययो पान स्यात्, तथा तयोरेव-तैल-
मद्ययो, मेहन-मूत्रण, स्यात् ।

तत्र वातात्स्फुरत्सक्थिः प्रपतंश्च मुहुर्मुहुः ।
अपस्मरति संज्ञा च लभते विस्वर रुदन् ॥ ९ ॥
उत्पिण्डिताक्षः श्वसिति फेनं वमति कम्पते ।
आविध्यति शिरो दन्तान् दशत्याध्मातकन्धरः ॥ १० ॥
परितो विक्षिपत्यङ्गं विषमं विनताङ्गुलिः ।
रूक्षश्यावारुणाक्षित्वङ्गनखास्यः कृष्णमीक्षते ॥ ११ ॥
चपलं पैरुषं रूपं विरूपं विकृताननम् ।

स०-तत्र-तेषु मध्यात्, वातादपसारे सति स्फुरत्स-
क्थ्यादिकं स्यात् ।

अपस्मरति पित्तेन मुहुः संज्ञा च विन्दति ॥ १२ ॥
पीतफेनाक्षिवक्त्रत्वगार्सफालयति मेदिनीम् ।
भैरवादीसरुषितरूपदर्शी तृषान्वितः ॥ १३ ॥

स०-पित्तेनापसारे सति पुन पुन संज्ञा-चेतना च
लभते । पीतफेनाभिमुखत्व स्यात् । अत्र च वक्त्रग्रहणेनैवाक्षि-
ग्रहणे सिद्धेऽक्षिग्रहणमतिशयार्थम् । तथाऽऽस्फालयति मेदिनी-
मित्यादि च स्यात् ।

कफाच्चिरेण ग्रहण चिरेणैव विबोधनम् ।
चेष्टाऽल्पा भूयसी लाला शुक्लनेत्रनखास्यता ॥ १४ ॥
शुक्लाभरूपदर्शित्वं

स०-कफाच्चिरेण कालेन ग्रहणम् । चिरेणैव विमोक्षण
स्यात् । चेष्टाऽल्पेत्यादि च ।

सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

स०-सर्वलिङ्गमपस्मार वर्जयेत्-नोपक्रमेत् ।
अथाऽऽवृत्तानां धीचित्तहृत्त्वानां प्राक्प्रबोधनम् १५
तीक्ष्णैः कुर्यादपसारे कर्मभिर्वमनादिभिः ।

स०-अथ-एवमपस्मारस्वरूपमवगम्य, धीचित्तहृदयस्रोतसा
पूर्व प्रबोधनं कुर्यात् । कै ? वमनादिभि तीक्ष्णैः कर्मभि ।

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः, पैत्तं प्रायो विरेचनैः ॥ १६ ॥
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपसारमुपाचरेत् ।

१ ‘प्रतत च मु’ इ स स । २ “मुहुर्मुहुर्मुहुः-
हुल्लभते । उत्पिण्डिताक्ष-ऊर्ध्वनिर्गमनेत्र । आविध्यति-कम्पयति ।
आध्मातकन्धर-आपूरितग्रीव ॥ मुहुर्मुहुः-मोह याति ।
सर्वलिङ्ग-सन्निपातोऽवमपसारे सवाकृतिं च ।” इति चन्द्र ।
‘प्रतत-सन्ततम् । मुहुर्मुहु-प्रतीक्षणम् । शिर आविध्यति-भित्त्या-
दावाविद्ध करोति । मेदिनी-भुव, आस्फालयति-आहन्ति ।”
इतीन्दु । “अपस्मरति-अपसारवेगयुक्तो भवति ।” इति चक्र ।
३ ‘परमं’ इ. । ४ ‘रूक्ष’ ई.उ स मू. । ५ ‘दिक स्यात्’ ट.ण. ।
६ ‘वगल्य धी’ ण. ।

स०—वातिकमपस्मार वस्तिप्रायैरुपाचरेत् । पेत विरेचन-
प्रायैरुपाचरेत् । श्लैष्मिक वमनप्रायैरुपाचरेत् ।

सर्वत सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ॥ १७ ॥
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान् शृणु ।

स०—सर्वत—अथ उपरिष्ठाच्च विशुद्धस्य, तथा सम्यगा-
श्वासितस्य च—कृतपेयाद्यन्नसमागिकस्य च सम्यगाश्वासन सम्प-
द्यते । तस्यापस्मारिण, अपस्मारविशो वनाय वक्ष्यमाणानिमान्
योगानाकर्णय ।

तानेवाह—

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं हविः ॥ १८ ॥
अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ।

स०—गोमयस्वरसादिभिर्घृत पक्वमपस्मारादिघ्न पिबेत् ।

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्रिनिशाकुटजत्वचः ॥ १९ ॥
सप्तपर्णमपामार्ग नीलिनी कटुरोहिणीम् ।
शैम्याकपुष्करजटाफलुगुमूलदुरालभाः ॥ २० ॥
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ।
भार्गीपाठाढकीकुम्भनिकुम्भव्योषरोहिषैः ॥ २१ ॥
मूर्धाभूतीकभूनिम्बश्रेयसीसारिवाद्रयैः ।
मर्दयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैः सर्पिषः पचेत् ॥ २२ ॥
प्रस्थं तद्वद् द्रवैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ।
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहर परम् ॥ २३ ॥
शोफार्शःकामलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ।

स०—द्विपञ्चमूलादीनि पृथगू द्विपलप्रमाणानि जलद्रोणे पक्त्वा
पादावशेषिते काथे भाग्यादिभिर्कर्षांशै कल्कीकृतैर्घृतस्य प्रस्थ
तद्वत् पूर्वै—गोमयस्वरसादिभिर्द्रवै, पाचयेत् । महदिद पञ्चगव्य
पर ज्वरादिहरम्, शोफादिघ्न च । बहुद्रव्ययोगाच्चास्य महत्त्वम्,
यथा महाकल्याणकादे ।

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीशृतं घृतम् ॥ २४ ॥
पुराणं मेध्यमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपाप्मजित् ।

स०—ब्राह्म्यादिभि पुराणं सर्पि पक्वं मेध्यमुन्मादादिजित् ।

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ २५ ॥
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ।

स०—तैलप्रस्थ घृतप्रस्थ जीवनीयै रजीकृतै पलप्रमाणै
क्षीरद्रोणे पचेत् । तत्सिद्धमपस्मारविमोचनम् ।

कंसे क्षीरेश्वरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ॥ २६ ॥

१ 'परिशुद्धस्य' स मू । २ 'मूलीत्रि' ण । ३ 'स्योनाक'
इ । ४ 'पलानि जलद्रोणे' ई स मू । ५ 'वर्षापूती' ई उ ।
६ मर्दयन्ती—मल्लिका । ७ 'सञ्जमापहम्' ई । 'सक्षयापहम्'
सं मू । ८ 'पचेत्' ट । ९ 'ब्राह्मीरसेन घृतापेक्षया चतुर्गुणेन
वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभि कल्कित पक्वम् ।' इति चन्द्र ।

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ।

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मार निहन्ति तत् ॥ २७ ॥

स०—क्षीरेश्वरसयो कसे—आटके, तथा काश्मर्यरसेऽष्टगुणे—
अष्टप्रस्थपरिमाणे, घृतादस्याष्टगुणत्वम् । जीवनीयै कार्षिकैर्घृतप्रस्थ
विपाचयेत् । तत् वातपित्तजमपस्मार शीघ्रमेव निहन्ति । ननु,
द्वन्द्वजस्यापस्मारस्यासम्भवात् कथमुक्त वातपित्तोद्भव हन्तीति ?
उच्यते । वातपित्तोत्थयोर्द्वयोरप्यपस्मारयोर्हन्तीत्येतदिहोक्त-
मित्यदोष ।

तद्वत् काशविदारीश्लुकुशकैथशृतं पयः ।

स०—तद्वत्—पूर्ववत्, काशादिर्काथे शृत क्षीर स्यात् ।

कूष्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ॥ २८ ॥
यष्टीकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ।

स०—कूष्माण्डस्वरसेऽष्टादशगुणे मधुयष्टिकाकल्क घृतप्रस्थ
पक्वमपस्मारजित् बुद्ध्यादिप्रद च ।

कपिलानां गवां पित्तं नावने परमं हितम् ॥ २९ ॥
श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च पूजितम् ।

स०—कपिलानां गवां पित्तं नस्ये सुष्ठु हितम्, न कृष्णानां
गवाम्, अचिन्त्यत्वात्प्रभावस्य । श्वादीनामपि पित्तं हितम् ।

गोधानकुलनागानां पृषतैर्क्षगवामपि ॥ ३० ॥
पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च शस्यते ।

स०—गोधादीनां च पित्तेषु साधितं तैलं नस्येऽभ्यङ्गे च
शस्यते ।

त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ३१ ॥

श्र्याह्वापामार्गकारञ्जबीजैस्तैलं विपाचितम् ।

वस्तमूत्रे हितं नस्यं चूर्णं वा ध्यापयेद्विपक्व ॥ ३२ ॥

स०—त्रिफलादिभि कल्कितैश्छागमूत्रे चतुर्गुणे साधितं तैलं
नस्यमुन्मादापस्मारिणोर्हितम् । चूर्णं त्रिफलादेर्वा वैद्यो नासाया
मध्ये ध्यापयेत् ।

१ 'योर्हितमित्ये' ट । २ 'तद्वत्—वातपित्तोद्भवमपस्मार क्षिप्र
निहन्ति ।' इति चन्द्र । ३ 'नागो—हस्ती । पृषत—
त्रिफलो मृग । ऋक्षो—भल्लूक ।' इति डल्हण । 'पीतद्रु—
दावी । श्याह—बिल्वम् ।' इतीन्दु । 'पीतद्रु—देवदारु ।' इति,
चक्र । ३ 'काथे शृत' ई । 'काथे शृत' उ । ४ 'काथेन शृत'
ट । ५ 'स्मार हरेद्धीवाक्' चन्द्र । ६ कपिलानां—पिङ्गलव-
र्णानाम् । ७ 'मूत्र' स च । ८ 'नावन' इ ण, चन्द्र स इ ।
९ 'वृषभर्क्ष' ण चन्द्र । 'वृकचर्क' इ । १० 'साधयेतैल' उ
चन्द्र । ११ 'नस्याभ्यङ्गेषु श' ई । १२ 'श्यामापा' ई उ स
मू स च । १३ 'विपाचयेत्' चन्द्र । 'प्रसाधितम्' ई स, इ ।

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥

स०-नकुलादीना ययासम्भव तुण्डादिभिरपस्मारिणो वूम (प) योजयेत् ।

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचा वा मधुसंयुताम् ॥ ३४ ॥

स०-तथा तैललशुनं शीलयेत् । क्षीरेण वा शतावरीमद्यात् । ब्राह्मीरसं वा कुष्ठरसं मधुना समभ्यसेत्, वचा वा ।

समं कुष्ठैरपस्मारो दोषैः शारीरमानसैः ।

यज्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्रसायनैरेन दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।

तदार्तं चाग्नितापैर्देविषमात्पालयेत्सदा ॥ ३६ ॥

स०-यत्-यस्मात्, अपस्मारो युगपत्प्रकोपितं शारीरमान-सैर्दोषैर्जायते, यतश्चैष महामर्माश्रयः, तत एन-अपस्मार, दुश्चिकित्स्य रसायनैरुपाचरेत् । अपस्मारार्तं चाग्निजलादेविषमात् सदा पालयेत् ।

मुक्तं मनो विकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोऽस्य बृहयेत् ॥ ३७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थानेऽपस्मारप्रतिषेधो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स०-मनोविकारेण च मुक्तं सन्त त्वमित्थं कृतवानिति न ब्रूयात् । अस्य च मनः क्लिष्टमिष्टैर्विषयैरुपबृहयेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थानेऽपस्मार-प्रतिषेधो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

इत्यष्टाङ्गहृदये भूततन्त्रं तृतीयं समाप्तम् ।

१ 'धूपमस्य' इ । 'धूममस्य' इण । २ 'यनेनैन' इ । ३ 'यादिविष' उ । ४ "विषयै-शब्दादिभिः ।" इतीन्दु । "इष्टै-अभिप्रायैः हृदयाङ्गादनै । बृहयेत्-सबलं कुर्यात् ।" इति चन्द्र ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अपस्मारादनन्तरं शालाक्यमुपक्रम्यते । यथैव हृद-याख्यमहामर्माश्रितेरपस्मारो जन्यते तथैव मूर्वाख्यमहामर्मा-श्रितेरुर्ध्वजत्रूत्या रोगा जन्यन्ते । तेषामपि च मध्ये चक्ष-रोगाणां प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यास इत्याह—

अथातो वर्त्मरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-वर्त्मनि रोगा वर्त्मरोगा, -कृच्छ्रोन्मीलादयः, तेषां विज्ञान-बोधः, स विद्यते यस्मिन्निति छ, तस्य पूर्ववल्लुक् ।

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।

अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ १ ॥

शिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।

वर्त्मं सन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमक्षि वा ॥२॥
रोगान् कुर्युः

स०-सर्वरोगनिदाने उक्तानि-अभिहितानि यथायोगं तिक्तो-षणादीनि, तैराहारविहारैः प्रकुपिता मला रोगान् कुर्युः । विशेष-पादचक्षुष्यैराहारविहारैः कुपिता मला प्रायो-बाहुल्येन, पित्ता-नुसारिणस्तथा शिरादिभिः करणभूताभिरूर्ध्वं जत्रुणः प्रसृता-स्तथा नेत्रस्य सम्बन्धिनमवयव-वक्ष्यमाणं वर्त्मादिकं, आ-श्रिताः । वर्त्मत्यादि । वाशब्दः प्रत्येकं युज्यते, वर्त्मं वा सन्धिं वा सितं वाऽसितं वा दृष्टिं वा सरलं लोचनमाश्रिताः । इति सामान्येन नयनरोगाणां सम्प्राप्तिः ।

चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ।

सुप्तोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ ३ ॥

पांशुपूर्णभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च ।

विमर्दनात् स्याच्च शमः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तत् ॥४॥

स०-तत्र-तेषु वर्त्माद्याश्रितेषु मध्ये, वर्त्माश्रयाः सिराः वायुः प्राप्य सुप्तोत्थितस्य नरस्य वर्त्मस्तम्भं कुरुते, रुजया सह । तथा पांशुपूर्णभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलनमश्रु च कुरुते । विम-र्दनात्-मलनाच्च, शमः स्यात् । त-ईदृक्स्वरूप, कृच्छ्रोन्मी-लाख्य नेत्ररोग वदन्ति ।

१ अथ वर्त्मरोगविज्ञानीयः सुश्रुते उ० ३ अध्याये, अष्टाङ्ग-सङ्ग्रहे उ० ११ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः । २ "सुप्तोत्थितस्य-तत्कालत्यक्तनिद्रस्य ।" इतीन्दु । "कृच्छ्रात्-दुःखेन, उन्मीलन-अक्ष्णोः सङ्कोचनम् ।" इति चन्द्र ।

चालयन् वर्त्मनी वायुनिमेषोन्मेषणं मुहुः ।
करोत्यरुद्ध निमेषोऽसौ

स०—वायुवर्त्मनी चालयन् निमेषोन्मेषणं पीडारहितं पुनः पुनः करोति । असौ निमेषाख्यो रोगो ज्ञेयः ।

वर्त्मं यत्तु निमील्यते ॥ ५ ॥

विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं हीनं वातहतं हि तत् ।

स०—यत्पुनर्वर्त्मं विमुक्तसन्धिं तथा निश्चेष्टं हीनं च निमील्यते तत् वातहताख्यं रोगं वदन्ति, 'मुनयः' इति शेषः ।

कृष्णाः पित्तेन बह्व्योऽन्तर्वर्त्मं कुम्भीकवीजवत् ॥ ६ ॥

आध्मायन्ते पुनर्भिन्नाः पिटिकाः कुम्भिसंज्ञिताः ।

स०—पित्तेन कृष्णवर्णाः पिटिकाः बह्व्यो वर्त्मनोर्मध्ये कुम्भीकवीजतुल्यास्तथा भिन्नाः सत्यं पुनराध्मायन्ते, ताः कुम्भीसज्ञाः ।

सदाहक्लेदनिस्तोदं रक्ताभं स्पर्शनाक्षमम् ॥ ७ ॥

पित्तेन जायते वर्त्मं पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति तैव ।

स०—पित्तेन सदाहक्लेदनिस्तोदं तथा रक्ताकारं स्पर्शनाक्षमं वर्त्मं जायते, तत् पित्तोत्क्रिष्टमुशन्ति—कथयन्ति ।

करोति कण्डूं दाहं च पित्तं पक्ष्मान्तर्मास्थितम् ॥ ८ ॥

पक्ष्मणां शातनं चानु पक्ष्मशातं वदन्ति तम् ।

स०—पित्तं पक्ष्मान्तर्मास्थितं कण्डूं दाहं च करोति । अनुपश्चात्, पक्ष्मणां शातं करोति । तं पक्ष्मशातं वर्णयन्ति ।

पोथक्यः पिटिकाः श्वेताः सर्षपाभा घनाः कफात् ९
शोफोपदेहरुक्कण्डूपिच्छिलाश्रुसमन्विताः ।

स०—कफात् पिटिकाः सिताः सर्षपोपमा घना—निविडा, शोफादियुताः पोथकीसज्ञाः ।

कफोत्क्रिष्टं भवेद्वर्त्मं स्तम्भक्लेदोपदेहवत् ॥ १० ॥

स०—स्तम्भादियुतं वर्त्मं यद् भवेत् तत्कफोत्क्रिष्टं नाम ।

ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः कफात् ।
कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽथ वा ॥ ११ ॥

स०—कफात् यो ग्रन्थिः कोलमात्रः, अथवा ततः—तस्मात् कोलात्किञ्चिदल्पः, पाण्डुः पीडापाकरहितः कण्डूमान् कठिनश्च स्यात्, स लगणाख्यः ।

१ 'विमुक्तसन्धि—विस्त्रस्तबन्धनम् ।' इतीन्द्र । 'कुम्भीकवीजवत्—कुमुदफलवत् ॥ पक्ष्मान्त—पक्ष्ममध्यम् । कोलमात्र—बदरप्रायः ।' इति चन्द्र । 'कुम्भीका—दाडिमाकारफला स्थलकुम्भी ।' इति डरहण । २ 'पित्तेन वर्त्मनोऽन्तर्जा बह्व्य कुम्भी' इ । ३ 'पिटिका' चन्द्र स स । 'पिटिका' इ । 'पिटिका' ई उ । ४ 'सज्ञका' उ । 'सज्ञिका' स स । ५ 'तम्' इ उ चन्द्र । ६ 'माश्रितम्' उ स द्व । ७ 'शातन' इ ण स सं । 'सदानं' ई, उ, चन्द्र । ८ 'ऽपि वा' इति कञ्चित् ।

रक्ता रक्तेन पिटिका तत्तुल्यपिटिकाचिता ।
उत्सङ्गाख्या

स०—रक्तेन रक्तवर्णाः पिटिकाः तत्तुल्यपिटिकैराचिताः उत्सङ्गाख्याः ।

तथोत्क्रिष्टं राजिमत्स्पर्शनाक्षमम् ॥ १२ ॥

स०—तथा—उत्पन्नवत्, उत्क्रिष्टाख्यं वर्त्मं । तच्च न पिटिकावरूपम्, किं तर्हि ? राजियुतं स्पर्शनाक्षमं च स्यात् ।

अशोऽधिमांसं वर्त्मन्तः स्तब्धं स्निग्धं सदाहरुक् ।
रक्तं रक्तेन तत्स्त्रावि छिन्नं छिन्नं च वर्धते ॥ १३ ॥

स०—अधिकमांसं च वर्त्मन्मन्तरस्थितमशो नाम रक्तेन स्यात् । रक्तवर्णं, तथा स्तब्धतादिगुणं स्यात् । तथा तत्स्त्रावि—तद्रक्तं स्रवत्यभीक्ष्णम् । तत् पुनः पुनश्छिन्नमपि वर्धते ।

मध्ये वा वर्त्मनोऽन्ते वा कण्डूषारुग्वती स्थिरा ।

मुद्रमात्राऽसृजा ताम्रा पिटिकाऽञ्जननामिका ॥ १४ ॥

स०—असृजा ताम्रा पिटिका मुद्रप्रमाणा वर्त्मनो मध्येऽन्ते वा कण्डूादिमती स्थिरा चाञ्जननामिका स्यात् ।

दोषैर्वर्त्मं बहिः शूनं यदन्तः सूक्ष्मखोचितम् ।

सस्त्रावमन्तरुदकं विसाभं विसवर्त्मं तत् ॥ १५ ॥

स०—दोषैः—वातादिभिः, बहिः शूनं यद्वर्त्मं सूक्ष्मैः खै—छिद्रैः, अन्तराचितं सस्त्रावं च तद् विसवर्त्मं, उदकान्तं स्थितसन्धिद्विसतुल्यत्वात् ।

यद्वर्त्मोत्क्रिष्टमुत्क्रिष्टमकसान्म्लानतामियात् ।

रक्तदोषत्रयोत्क्रेशाद्भवत्युत्क्रिष्टवर्त्मं तत् ॥ १६ ॥

स०—यद्वर्त्मं रक्तोत्क्रेशादोषत्रयोत्क्रेशाच्च उत्क्रिष्ट—उत्क्रेशितं सत्, अकस्मात्—हेतुं विनैव, म्लानतामियात्—शुष्कत्वं यायात्, तदुत्क्रिष्टवर्त्मं स्यात् ।

श्याववर्त्मं मलैः सास्त्रैः श्यावं रुक्केशोपदेहवत् ।

स०—रक्तसहितैस्त्रिमलैर्यद्वर्त्मं श्यावं रजा क्लेदेन शोफेन च युक्तं भवति, तच्छ्याववर्त्मं ।

श्लिष्टाख्यं वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी ॥ १७ ॥

स०—श्लिष्टे—एकत्र सलग्ने, वर्त्मनी कण्डूादियुते श्लिष्टवर्त्मं नाम ।

वर्त्मनोऽन्तः खरा रूक्षाः पिटिकाः सिकतोपमाः ।
सिकतावर्त्मं

स०—वर्त्मनो मध्ये बालुकातुल्याः पिटिकाः खरस्पर्शास्तथा रूक्षाः, तत् सिकतावर्त्मं ।

१ 'कास्तु' 'ता' 'ख्या' इ उ चन्द्र । २ 'तथा—तेनैव प्रकारेण रक्तेन ॥ अन्त—आभ्यन्तरे, सूक्ष्मैश्छिद्रैराचितं—व्याप्तम् ।' इति चन्द्र । ३ 'न्तरस्थित' इ । ४ 'शाद्वदन्त्युत्क्रि' ण । ५ 'वर्त्मनी ना' ण ।

कृष्णं तु कर्दम कर्दमोपमम् ॥ १८ ॥

स०-कर्दममदृश कृष्ण वर्त्म कर्दमाख्यम् ।
बहलं बहलैर्मासैः सर्वर्णैश्चीयते समैः ।

स०-बहल -घने, मासैः सर्वर्णैः समैः -न विषमैः, चीयते तद्बहल नाम ।

कुक्कूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥ १९ ॥
स्यात्तेन शिशुरुच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
सर्वैर्मशूलपैच्छिल्यैः कर्णनासाक्षिमर्दनः ॥ २० ॥

स०-कुक्कूणक शिशोरेव-न महतो, जायते । यतोऽसौ दन्तोत्पत्तिहेतुः भवति । तेन-कुक्कूणकेन, बाल उच्छूनता-म्रनयनो वीक्षणाक्षमस्तथा वर्त्मशूलादिमान् कर्णादिमर्दनश्च स्यात् ।

पक्ष्मोपरोधे सङ्कोचो वर्त्मना जायते तथा ।
खरताऽन्तर्मुखत्व च रोम्णामन्यानि वा पुनः ॥ २१ ॥
कण्टकैरिव तीक्ष्णाग्रैर्वृष्टं तैरक्षि शूयते ।
उष्यते चानिलादिद्विडर्पाहः शान्तिरुद्धतैः ॥ २२ ॥

स०-पक्ष्मोपरोधे वर्त्मना सङ्कोचो भवति । तथा खरत्व-मन्तर्मुखत्व च रोम्णाम्, अन्यानि वा रोमाणि जायन्ते । तैश्च-खरान्तर्मुखे, अपूर्वैर्वा रोगस्वभावात्तीक्ष्णाग्रैः कण्टकैरिव वृष्टमक्षि शूयते । उष्यते च-सान्तर्दाहस्तीव्रोष्मा स्यादित्यर्थः । तथा पवनोद्विद्धि, आदिशब्देनानलातपो गृह्यते । स्तोकान्यहान्यु-द्धतैः-उत्पाटितैस्तैस्तैः, शान्तिर्भवति ।

कैनीनके बहिर्वर्त्म कठिनो ग्रन्थिरुन्नतः ।

ताम्रः पक्वोऽस्रपूयस्रुदलज्याध्मायते मुहुः ॥ २३ ॥

स०-कैनीनके वर्त्मनोर्बाह्यतः कठिन उन्नतो ग्रन्थिरलज्ज-त्युच्यते । किम्भूतो ग्रन्थिः १ ताम्रः पक्वश्चास्रपूयस्रुदलज्याध्मायते । तस्य मुहुः । तथा मुहुर्मुहुः स्रुतः सन्नाध्मायते ।

वर्त्मन्तर्मासपिण्डाभः श्वयथुर्ग्रथितोऽरुजः ।

सास्त्रैः स्याद्वर्दो दोषैर्विषमो बाह्यतश्चलः ॥ २४ ॥

स०-वर्त्मनोऽन्तरे मासपिण्डाकृतिः श्वयथुः सरक्तैस्त्रिभिर्दो-षैर्वर्दः स्यात् । किम्भूतः श्वयथुः १ ग्रथितो नीरुजः । स च बाह्यतश्चलो विषमश्च स्यात् ।

चतुर्विंशतिरित्येते व्याधयो वर्त्मसंश्रयाः ।

१ 'वर्णं चीय' स मू । २ 'क्षणेऽक्षम' ई । ३ 'वर्त्मशूलपै-च्छिल्याभ्या [सह] वर्तते इति स तथाविधः ॥ कनीनके-नासा-समीपभागे ।' इति चन्द्र । 'पक्ष्मोपरोधे-पक्ष्मोपरोधनाम्नि रोगे । कनीनके-नासानिकटे नेत्रान्ते ।' इतीन्दु । ४ 'ल्यकर्ण' इ ण । स.द्व । ५ 'वर्त्मनो जा' ई उ । 'वर्त्मनोर्जायते ततः' स.स । ६ 'च लोन्नाम' ण । ७ 'सूयते' ई स मू । ८ 'वाऽनिला' ई ण चन्द्र । ९ 'लाद्यैश्च अल्पा' इ । १० 'ल्पाह शा' ई.उ स.द्व । ११ 'वा' ण । १२ सुश्रुते वर्त्मसंश्रया एकविंशतिरेव रोगा उक्ता, इह तु चतुर्विंशतिरिति विशेषः ।

स०-इति-अनेन प्रकारेण, चतुर्विंशतिसङ्ख्या वर्त्मश्रया रोगा स्युः ।

आद्योऽत्र भेषजैः साध्यो द्वौ ततोऽर्शश्च वर्जयेत् २५
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छलेण साधयेत् ।

स०-[अत्र-] एषु मध्यात्, आद्य -कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो, भेषजैः साध्यः । ततः-अनन्तर, द्वौ-निमेषवातहतौ अर्शश्च वर्जयेत् । पक्ष्मोपरोधो यापनीयः । शेषान्-एकोनविंशति, शस्त्रे-णोपचरेत् ।

कुट्टयेत्पक्ष्मसदनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ॥ २६ ॥

भिन्द्यालगणकुम्भीकाविसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ।

पोथकीद्यावसिकताश्चिष्टोत्किष्टचतुष्टयम् ॥ २७ ॥

सकर्मं सबहल विलिखेत्सकुक्कूणकम् ॥ २७ १/२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने वर्त्मरोगविज्ञानीयो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

स०-तेष्वपि-शस्त्रसाध्येषु मध्ये, पक्ष्मसदनं कुट्टयेत् सूची-कूर्चेन । चार्बुदं च छिन्द्याद्द्विपत्रादिना । लगणादीनि ब्रीहिमुखा-दिना भिन्द्यात् । पोथक्यादयः कुक्कूणकान्ता एकादश विलेख्याः । उत्किष्टचतुष्टयं-पित्तोत्किष्टं कफोत्किष्टं रक्तोत्किष्टमुत्किष्टवर्त्म चेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायाः सर्वाङ्गसुन्दराख्यायाः षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्मरोग-विज्ञानीयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

वर्त्मरोगविज्ञानादनन्तर वर्त्मरोगप्रतिषेध आरभ्यत

इत्याह—

अथातो वर्त्मरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ १ ॥

१ 'कृच्छ्रोन्मीलेषधैर्जयेत्' स.स. । २ 'क्षमशदन' ण । 'क्षमश-तन' स.स. । ३ अयं वर्त्मरोगप्रतिषेधः सुश्रुते उ० १३।१४।१६ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १२ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः ।

स०—कृच्छ्रोन्मीले वर्त्मरोगे पुराण घृत द्राक्षाकल्काम्बुपक्व समशर्करं योजयेत् । स्निग्धं च नस्यादिकम् ।

कुम्भीकावर्त्मोपक्रममाह—

कुम्भीकावर्त्मं लिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
यष्टीधात्रीपटोलीनां काथेन परिषेचयेत् ॥ २ ॥

स०—कुम्भीकावर्त्मं लिखितं वृद्धिपत्रादिना सैन्धवलवणेन प्रतिसारितं सत् मधुयष्टिकादिकाथेन परिषेचयेत् ।

कथं वर्त्म लेखनीयम् ? इत्याह—

निवातेऽधिष्ठितस्यासैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ३ ॥
निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न संसते^१ चलति वा वर्त्मनैव सर्वतस्ततः ॥ ४ ॥
मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ५ ॥
फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६ ॥
यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
घृतेनै सित्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीं च यवसक्तुभिः ।
द्वितीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ८ ॥
कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन् मुञ्चेदेवाहि पञ्चमे ।

स०—निवाते स्थाने आप्तैरधिष्ठितस्य—कृताश्रयस्य, तथा शुद्धस्य—वमनविरेचनादिना, उत्तानं नित्यं शेते तस्य वर्त्म वाससा कोष्णाम्बुना तप्तेन स्वेदितं सन्निर्भुज्य—कुटिलीकृत्य, वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां धृतमेव न संसते । न वा चलति सर्वतः । अनन्तरं तद्वर्त्मं तिर्यङ् मण्डलाग्रेण शस्त्रपदाङ्कितं कृत्वा तेनैव शस्त्रेण शाकादिपत्रैर्वा समुद्रफेनेन वा लिखेत् । किं कुर्वन् ? पिचुना—कर्पटादियोजितेन, रक्तं प्रमृजन् । रक्ते स्थिते—अवहति, सुलिखितं तद्वर्त्मं ज्ञात्वा सक्षौद्रैर्यथास्व कथितैः सैन्धवादिभिः प्रतिसारयेत् । पश्चाच्छोष्णेन वारिणा प्रक्षाल्य सर्पिषा सित्तमनन्तरमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोर्यवसक्तुभिः पिण्डीं च दत्त्वाऽवबध्नीयात् । द्वितीये दिवसे मुक्तस्य वर्त्मनो यथास्व परिषेकं कुर्यात् । चतुर्थे दिवसे नस्यादीन् कुर्यात् । पञ्चमे दिवसे मुञ्चेदेव—नान्यत्किञ्चित्कुर्यात् ।

समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ९ ॥
विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।

स०—समं नखसदृशं शोफाद्यपीडितं सुलिखितं वर्त्म जानीयात् । विपर्यये—अस्माल्लक्षणाद्वैपरीत्ये सति, तद्वर्त्म पुनर्लिखेत् ।

रूपक्षमवर्त्मसदनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ १० ॥
स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ।

स०—अतिलेखनाद्बुजादीनि स्युः । तस्मिन्—अतिलेखने, स्नेहस्वेदादिको वातघ्नो विधिः कार्यः ।

अभ्यज्य नवनीतेन श्वेतरोध्रं प्रलेपयेत् ॥ ११ ॥

एरण्डमूलकल्केन पुटपाके पचेत्ततः ।

स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतम् ॥ १२ ॥
स्त्रियाः क्षीरे छंगल्या वा मृदितं नेत्रसेचनम् ।

स०—श्वेतरोध्रं नवनीतेनाभ्यज्य एरण्डमूलकल्केन प्रलेपयेत् । अनन्तरं पुटपाके पचेत् । स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं सत् युवतीक्षीरेण छंगल्या वा क्षीरेण मृदितं नेत्रे सेचनं हितम् ।

शालितन्दुलकल्केन लिप्तं तद्वत् परिष्कृतम् ॥ १३ ॥

कुर्यान्नेत्रेऽतिलिखिते मृदितं दधिमस्तुना ।

केवलेनापि वा सेकं मस्तुना जाङ्गलाशिनः ॥ १४ ॥

स०—अतिलिखिते वर्त्मनि नवनीतेनाक्तं श्वेतरोध्रं शालितन्दुलकल्केन लिप्तं बद्धं परिष्कृतं—पूर्ववत्परिकल्पितं पुटपाकीकृतं स्विन्नं प्रक्षालितं शुष्कं चूर्णितं पोटलीकृतं चेल्यर्थः, तत् दधिमस्तुना मृदितं सेकं कुर्यात् । दधिग्रहणं तत्क्रमस्त्वादिति वृत्त्यै । अथवा केवलेन—कल्करोध्ररहितेन, मस्तुना जाङ्गलमासाशिनी नरस्य सेकं कुर्यात् । अपि स्वेदनादिसमुदायविकल्पार्थः ।

पिटिकां त्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताः ।

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

स०—कठिनोन्नता पिटिका त्रीहिवक्त्रेण भित्त्वाऽनु निष्पीडयेत् । परिशेषो विधिः—प्रलेपनक्षालनबन्धनसेचनादि, पूर्ववत्कार्यः ।

लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ।

स०—लेखने भेदने च एष एव क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि कार्यः ।

पित्तास्रोत्क्रिष्टयोः स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ॥ १६ ॥

सिराविमोक्षः स्निग्धस्य त्रिवृच्छृष्टं विरेचनम् ।

लिखिते सुतरक्ते च वर्त्मनि क्षालनं हितम् ॥ १७ ॥

यष्टीकषायः, सेकस्तु क्षीरं चन्दनसाधितम् ।

स०—पित्तोत्क्रिष्टे रक्तोत्क्रिष्टे च मधुरस्कन्धशृतेन घृतेन स्निग्धस्य पुसः सिराविमोक्षः कार्यः । तथा त्रिवृत्तात्रिफले विरेचनम् । लिखिते वर्त्मनि सुतलोहिते च सति मधुयष्टिकाकाथं क्षालनं हितम् । क्षीरं चन्दनसाधितं तु सेको हितः ।

१ 'वर्त्मशतन' स.स. । २ 'छागले वा' इ.चन्द्र. । ३ 'मलित' ट. । ४ 'स्वेदनपातनसमुदायो वि' टण. । ५ पिटिका—भेदनीया लगणाद्यलज्ज्यन्ता इत्यर्थः । ६ 'कां' 'ताम्' ई. । ७ 'च्छृष्टा विरेचने' ई.उ. । ८ 'ते नि सृते रक्ते व' उ. । ९ 'यष्टीकाथेन से' ई.उ. ।

१ 'ते न चलति वर्त्मनै' ई.उ. । २ 'कादिकै' इ. । 'का-दिभिः' उ. । ३ 'तेनासिक्त' ण.चन्द्र. । ४ 'तृतीये' स.स. ।

पक्ष्मणां सद्ने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ॥ १८ ॥

ग्राहयेद्वा जलौकोभिः, पयसेक्षुरसेन वा ।

वमनं, नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ॥ १९ ॥

स०-पक्ष्मणा सद्ने सति रोमकूपान्-रोममूलानि, सूच्या विकुट्टयेत् । जलोकोभिर्वा ग्राहयेत् । क्षीरेणक्षुरसेन वा वमन हितम् । मधुरशीतलै-द्राक्षादिभिः, पक्व घृत नावन हितम् ।

सञ्चूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ।

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ २० ॥

स०-पुष्पकासीस चूर्णयित्वा ताम्रपात्रे दशाह सुरसारसै-समूर्वारसै, भावयेत् । तत्-एतत्, पक्ष्मशाते श्रेष्ठमञ्जनम् ।

पोथकीर्लिखिताः शुण्ठीसैन्धवप्रतिसारिताः ।

उष्णाम्बुक्षालिताः सिञ्चेत् खदिरादकिशिशुभिः २१

अप्सिद्धैर्द्विनिशाश्रेष्ठामधुकैर्वा समाक्षिकैः ।

स०-पोथकीर्लिखिता वृद्धिपत्रादिभिः, शुण्ठीसैन्धवाभ्या प्र-तिसारिता, तथोष्णाम्बुना क्षालिता, जलकथितै खदिरादिभिः सिञ्चेत् । द्विनिशादिभिर्वा जलकथितै समाक्षिकै सिञ्चेत् ।

कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २२ ॥

सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोद्वाकणताक्षर्यजैः ।

वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम् ॥ २३ ॥

स०-कफोत्क्लिष्टे वर्त्मनि शस्त्रिण विलिखिते सैन्धवादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैर्माक्षिकसहितै प्रतिसारण हितम् । तथा वमनादि हितम् । सर्वं च यत्कफजित् तच्च हितम् ।

कर्तव्यं लग्नेऽप्येतदशान्तावशिना दहेत् ।

स०-लग्नेऽपीदं कार्यम् । एवमप्यशमे सति ज्वलनेन दहेत् ।

[स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिषग(ज्योत्सङ्गां चा)-
ञ्जननामिकाम् ।

शिलैलासैन्धवनतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥]

कुकूणे खदिरश्रेष्ठानिम्बपत्रशृतं घृतम् ॥ २४ ॥

पीत्वा धात्री वमेत्कृष्णायष्टीसर्षपसैन्धवैः ।

स०-कुकूणे खदिरादिभिः पक्व घृत धात्री-स्तनदायिनी, पीत्वा कृष्णादिभिर्वमेत् ।

अभयापिप्पलीद्राक्षाकाथेनैनां विरेचयेत् ॥ २५ ॥

स०-अभयादिक्वाथेनैना-स्तनदायिनीं, विरेचयेत् ।

मुस्ताद्विरजनीकृष्णाकल्केनालेपयेत्स्तनौ ।

धूपयेत्सर्षपैः साज्यैः

स०-मुस्तादिकल्केन कुचावालेपयेत् । साज्यैः सर्षपै स्तनौ धूपयेत् ।

१ "सुरसाया-तुलसाः ।" इतीन्दुः । २ 'कीं' 'ता' 'ताम्' 'तां' इ.ई.उ. । ३ "एतत्-कफोत्क्लिष्टसाधनम् ।" इति चन्द्र ।

४ [ ] श्लोकोऽयं इ.उ. पुस्तकयोस्तपलब्धः सङ्ग्रहसम्मतश्च । किन्त्वस्य टीका अरुणदत्तकृता चन्द्रनन्दनकृता वा नोपलभ्यते ।

५ 'पत्रैः शृत' उ. ।

शुद्धा काथं च पाययेत् ॥ २६ ॥

पटोलमुस्तमृद्वीकागुडूचीत्रिफलोद्भवम् ।

स०-शुद्धा च-वमनविरेचनादिना, पटोलादिक काथ ता पाययेत् ।

शिशोस्तु लिखितं वर्त्म स्नुतासृग्वाऽम्बुजन्मभिः २७
धात्र्यश्मन्तकजम्बूतपत्रकाथेन सेचयेत् ।

स०-शिशो पुनर्वर्त्म लिखित जलौकाभिर्वा सुतरक्त धात्र्या-दिपत्रकाथेन सेचयेत् ।

प्रायः क्षीरघृताशित्वाद्वालाणां श्लेष्मजा गदाः ॥ २८ ॥

तस्माद्वमनमेवाग्रे सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

स०-प्रायो-बाहुल्येन, क्षीरघृतभोजनत्वाच्छिशूना कफजा रोगा स्युः । तस्माद्वमनमेव पूर्वं तेषां सर्वव्याधिषु पूजितम् ।

तदेह वमनमाह-

सिन्धूतथक्कृष्णापामार्गबीजाज्यस्तन्यमाक्षिकम् ॥ २९ ॥

चूर्णो वचायाः सक्षौद्रो मदनं मधुकान्वितम् ।

क्षीर क्षीरान्नमन्त्रं च भजतः क्रमतः शिशोः ॥ ३० ॥

वमनं सर्वरोगेषु विशेषेण कुकूणके ।

स०-सिन्धूतथ्यादि वमन दद्यात्, वचाचूर्णं सक्षौद्रो वा, मदनफल मधुयष्टीयुक्तं वा । क्षीरक्षीरान्न तथाऽन्न भजत शिशो-र्यथाक्रम वमनत्रयमेतत् योज्यम् । वमन सर्वेष्वेवामयेषु शिशो श्रेष्ठम् । विशेषेण कुकूणके हितम् ।

सप्तलारससिद्धाज्यं योज्यं चोभयशोधनम् ॥ ३१ ॥

स०-सप्तलारसेन वा सिद्ध घृतमूर्ध्वाय शोधन हितम् ।

द्विनिशारोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।

कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः ॥ ३२ ॥

क्षीरक्षौद्रघृतोपेतं दग्धं वा लोहजं रजः ।

स०-कुकूणके द्विहरिद्रादिभिस्ताम्रचूर्णयुक्तैर्जलपिष्टैर्वर्तिर्हिता । क्षीरादियुक्तं दग्धं लोहोत्थं वा चूर्णं हितम् । केचित्तु समुद्रफेन-चूर्णं दग्धं दुरधमाक्षिकयुक्तमित्याहुः ।

एलारसोनकतकशङ्खोषणफणिज्जकैः ॥ ३३ ॥

वर्तिः कुकूणपोथकयोः सुरापिष्टैः सकटफलैः ।

स०-एलादिभिः कटफलयुक्तैः कुकूणपोथकयोः सुरापिष्टै-र्वर्तिर्हिता ।

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ॥ ३४ ॥

उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोऽधस्ताद्भागौ भागं च पक्ष्मतः ।

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वाऽऽर्द्रवाससा ॥ ३५ ॥

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ।

सीन्येत्कुटिलया सूच्या मुद्रमात्रान्तरैः पदैः ॥ ३६ ॥

बध्वा ललाटे पट्टं च तत्र सीवनसूत्रकम् ।

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ॥ ३७ ॥

मधुसर्पिःकवलिकां न चास्मिन् बन्धमाचरेत् ।

न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैः सेचयेद्भुजि ॥ ३८ ॥

१ 'क्रमतः' उ.ण चन्द्रः । २ 'लोभज' उ ।

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युक्ष्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनौदि च ॥ ३९ ॥

स०-पक्ष्मरोधे रोमसु प्रकर्षेण वृद्धेषु छिद्रशरीरस्य नरस्य भ्रुवोऽवस्ताद्वौ भागावुत्सृज्य-विहाय, पक्ष्मतो भागं हित्वा यवमात्र-यवसंस्थानं, तिर्यक् छित्त्वा त्रिचवस्त्रेण रक्तमपनयेत् । रक्ते चाल्पीभवति सति वक्ष्या सूच्या मुद्रमात्रान्तरैः पदैः सीव्येत् । ततो ललाटे पट्टं बध्वा तत्र च पट्टे सीवनसूत्रकं नातिगाढश्च सूच्या विनिक्षिपेत् । अनन्तरं माक्षिकघृतकवलिका योजयेत् । न चात्र बन्धं कुर्यात् । पीडायां सत्या न्यग्रोवादि-कषायैः क्षीरयुतैः सेचयेत् । पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीय व्रणं गैरिकेणावचूर्णयेत् । तीक्ष्णं च नस्यादि युक्ष्यात् ।

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां वलीम् ।

संदंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ४० ॥

सूच्यप्रेणाग्निवर्णेन, दाहो बाह्यालजेः पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

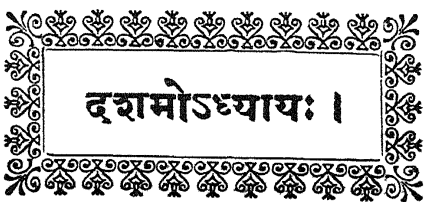
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने वर्त्मरोगप्रतिषेधो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

स०-एवमप्यशान्तौ वर्त्मदोषाश्रया वली निर्भुज्य दहेत् । अधिकं पक्ष्म संदंशेन हृत्वा तस्य पक्ष्मण आश्रयं दहेत् । केन ? सूच्यप्रेणाग्निवर्णेन । बाह्यालजेऽसु भिन्नस्य दाहं कार्यं । अल-जीशब्दं पुस्यपि दृष्टं । अर्बुदस्य क्षारवह्निभ्यां सुष्ठु च्छिन्नस्य दाहं कार्यं इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने वर्त्म-रोगप्रतिषेधो नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वर्त्मरोगप्रतिषेधादनन्तरं स्थानानुपूर्व्या सन्धिसितासितरो-गविज्ञानमारभ्यते—

अथातः सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ 'तीक्ष्णनस्या' इ.ई.उ.स.द. । २ 'नामि च' इ.चन्द्र.स.द. । ३ 'त्वा हुतव' ट. । ४ 'हृत्वा-उद्धृत्य । आश्रयं-स्थानम् । क्षारवह्निभ्यां-क्षारेणाग्निना वा ।' इति चन्द्र । ५ अयं सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयं सुश्रुते उ० २।४।५ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १३ अध्याये चास्ति वर्णितं, चरके तु न वर्णितं ।

स०-सन्धी च सितासिता च सन्धिसितासिता, तेषु रोगा, तेषां विज्ञानम् । शेषं पूर्ववत् ।

यथोद्देशस्तथा निदेश इति तानेव तावत्सन्धिरोगानाह—

वायुः क्रुद्धः सिराः प्राप्य जलाभं जलवाहिनीः ।

अश्रु स्नावयते वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् ॥ १ ॥

तेन नेत्रं सरुग्रागशोफ स्यात्स जलास्रवः ।

स०-पवनं कुपितो जलवाहिनीं सिरां प्राप्य जलाकृतिं अश्रु स्नावयते । कुत ? वर्त्मशुक्लसन्धेः कनीनकात् । तेन-जला-भस्त्रावेण, नयनं सरुक् सरागं सशोफं च स्यात् । स च जला-स्रवाख्यो रोगः ।

कफात् कंफास्रवे श्वेतं पिच्छिलं बहलं स्रवेत् ॥ २ ॥

स०-कफात् कफास्रवे सति श्वेतं पिच्छिलं बहलं च स्रवेत् ।

कफेन शोफस्तीक्ष्णाग्रः क्षारबुद्बुदकोपमः ।

पृथुमूलबलः स्निग्धः सर्वर्णो मृदुपिच्छिलः ॥ ३ ॥

महानपाकः कण्डूमानुपनाहः स नीरुजः ।

स०-श्लेष्मणा शोफस्तीक्ष्णाग्रादिगुणः । स उपनाहाख्यो नी-रुजः स्यात् ।

रक्ताद् रक्तास्रवे ताम्रं बहूष्णं चाश्रु संस्रवेत् ॥ ४ ॥

स०-रक्तेन रक्तास्रवो भवति । तस्मिन् ताम्रवर्णमुष्णं चाश्रु संस्रवेत् ।

वर्त्मसन्ध्याश्रया शुक्ले पिटिका दाहशूलिनी ।

ताम्रा मुद्रोपमा भिन्ना रक्तं स्रवति पर्वणी ॥ ५ ॥

स०-वर्त्मसन्धिराश्रयो यस्या सा वर्त्मसन्ध्याश्रया, शुक्ले पिटिका शूलदाहवती ताम्रवर्णा मुद्रसदृशी पर्वणी भण्यते । सा च भिन्ना सती रक्तं स्रवति । एषा च रक्तसमुत्थैव वेद्या, रक्तास्र-वादनन्तरमस्या पाठात् रक्तस्रावित्वाच्च ।

पूयास्रवे मलाः सास्त्रा वर्त्मसन्धेः कनीनकात् ।

स्नावयन्ति मुहुः पूयं सांस्त्रं त्वद्भासपाकतः ॥ ६ ॥

स०-पूयास्रवाख्ये दोषा रक्तसहिता वर्त्मसन्धेः कनीनकात् पुनः पुनः पूयं सांस्त्रं त्वद्भासपाकाद्धेतोः स्नावयन्ति ।

पूयालसो व्रणः सूक्ष्मः शोफसंरम्भपूर्वकः ।

कनीनसन्धावाभ्यामी पूयास्त्रावी सवेदनः ॥ ७ ॥

स०-पूयालसो व्रण उच्यते । कीदृक् ? सूक्ष्मः, तथा शोफ-संरम्भपूर्वकः । कासौ स्यात् ? कनीनसन्धौ । तथाऽऽध्यायी-आनाहवान्, पूयास्त्रावी सरुक् च स्यात् ।

१ 'सन्धिकनीनिकात्' इ. । २ 'कफस्रवे' ण सं मू ।

'कफस्रवे' इ.उ. । ३ 'तीक्ष्णाग्रः-निशितमुखः । क्षारबुद्बुदा-

-पच्यमाने क्षारेऽग्निसंयोगादुत्पद्यन्ते ॥ आदौ शोफसंरम्भौ ततः

स्वयं भिन्नो व्रण इति पूर्वशब्दार्थः ।' इतीन्दुः । 'अपाक-ईष-

-त्पाकः ।' इति डल्हणः । ४ 'वर्णमृदु' इ.उ.ण.चन्द्रः । ५ 'रक्त-

-स्रवे' ण.स.मू. । 'रक्तं स्रवेत्ताम्रं' इ.उ. । ६ 'वाऽश्रु' इ.ण ।

'चास्त्र' ड. । ७ 'पूयास्त्रावे' इ.उ.ण.चन्द्र.स.द. । ८ 'सन्धिकनी'

इ.स.मू. । ९ 'सास्त्रव' इ.स.मू. । 'साश्रुत्व' उ.ण.चन्द्रः ।

'सासृक् त्व' स सं । १० 'साश्रु त्व' ट.ण. । 'सास्त्रव' ड. ।

कनीनस्यान्तरलजी शोफो रुक्तोददाहवान् ।

स०-कनीनस्यान्त शोफो रुक्तोददाहवान् अलजीत्युच्यते ।

अपाङ्गे वा कनीने वा कण्डूषापक्ष्मपोटवान् ॥ ८ ॥

पूयास्त्रावी कृमिग्रन्थिर्ग्रन्थिः कृमियुतोऽर्तिमान् ।

स०-अपाङ्गे कनीने वा कण्डूदिमास्तथा पूयास्त्रावी ग्रन्थि-
रेव कृमियुक्तोऽर्तिमान् कृमिग्रन्थिरुच्यते ।

उपनाहकृमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः ॥ ९ ॥

शस्त्रेण साधयेत्पञ्च सालजीनास्त्रवांस्यजेत् ।

स०-उपनाहादीश्वतुर शस्त्रेण साधयेत् । आस्रवान्-ज-
लास्रवादीश्वतुर, अलजी चेति पञ्च लजेत् ।

एव सन्धिवगताश्च रोगानाख्याय सितभागस्थान् रोगानाह—

पित्तं कुर्यात्सिते बिन्दूनसितश्यावपीतकान् ॥ १० ॥

मलाक्तादर्शतुल्य वा सर्वं शुक्लं सदाहरकृ ।

रोगोऽयं शुक्तिकासंज्ञः सशकृद्भेदतृड्ज्वरः ॥ ११ ॥

स०-सिते नेत्रदेशे पित्तं कर्तुं बिन्दून् कृष्णश्यावपीतान्
कुर्यात् । मललेपदिग्दर्पणसमान वा सर्वं शुक्लम् । एवमुभयप्र-
कारोऽप्यय सदाहरकृ शुक्तिकासंज्ञो रोगः, शकृद्भेदेन तृषा
ज्वरेण च युक्तः ।

कफाच्छुक्ले समं श्वेतं चिरवृद्ध्याधिमांसकम् ।

शुक्लार्म

स०-कफाच्छुक्लभागे सम-न तु विषमम्, तथा श्वेतवर्णम-
विमांसक चिरवृद्धि, तत् शुक्लार्म ।

शोफस्त्वरुजः सवर्णो बहलोऽमृदुः ॥ १२ ॥

गुरुः स्निग्धोऽम्बुबिन्द्वामो बलासप्रथितं स्मृतम् ।

स०-शोफस्तु नीरुज समानवर्णो बहलादिस्तथा जलबि-
न्दुसमो बलासप्रथित स्मृतम् ।

बिन्दुभिः पिष्टधवलैरुत्सन्नैः पिष्टकं वदेत् ॥ १३ ॥

स०-बिन्दुभिः पिष्टवत्सितैरुत्सन्नैः पिष्टकं नामार्म वदेत् ।

रक्तराजीतं शुक्लमुच्यते यत्सवेदनम् ।

अशोफाश्रूपदेहं च सिरोत्पातः स शोणितात् ॥ १४ ॥

स०-रक्तराजीतं शुक्ल-शुक्लभागः, उच्यते । यत्सवेदन
शोफाश्रूपलेपरहितं स शोणितात् सिरोत्पातः ।

उपेक्षितः सिरोत्पातो राजीस्ता एव वर्धयन् ।

कुर्यात्सास्त्रं सिराहर्षं तेनाक्ष्युद्धीक्षणाक्षमम् ॥ १५ ॥

१ 'शुक्लमदाह' इ चन्द्र स स । २ 'अदाहरकृ-दाहर-
जाभ्या रहितम् ॥ अरुज-ईषदुज ।' इति चन्द्र । 'अरुज-
अव्ययः । अमृदु-कठिनः।' इति डल्हणः । ३ 'ग्रन्थि स स्मृत'
ई उ । 'थित स्मृत' स.स. । ४ 'तत्-व्याप्तम् । उच्यते-
सदाह भवति ॥ प्रस्तारि-उत्सन्नविस्मृतम् ।' इतीन्दु । ५ 'सशो-
याश्रू' ई.उ । ६ 'शिरो' इ ई.उ.चन्द्र, ट । ७ 'सास्त्रं' ण.स.
म् । ८ 'नाक्ष वीक्ष' उ. ।

स०-सिरोत्पातोऽचिकित्सितस्ता एव-रक्ता एव, राजीर्वर्ध-
यन् सिराहर्षं सास्त्रं कुर्यात् । तेन-सिराहर्षेण, लोचन वीक्ष-
णाक्षमं स्यात् ।

सिराजाले सिराजालं बृहद्रक्तं घनोन्नतम् ।

स०-सिराजाले बृहत्तथा रक्तं घनमुन्नतं च यद् भवति,
तत्सिराजालं नाम ।

शोणितार्म समं श्लक्ष्णं पञ्चाभमधिमांसकम् ॥ १६ ॥

स०-सम-न तु विषम, तथा श्लक्ष्णं यदधिमांसकं तच्छो-
णितार्म ।

नीरुक् श्लक्ष्णोऽर्जुनं बिन्दुः शशलोहितलोहितः ।

स०-नीरुज श्लक्ष्णो बिन्दुः शशलोहितताम्रोऽर्जुनं नाम ।

मृदाशुवृद्ध्यरुद्धमांसं प्रस्तारि श्यावलोहितम् ॥ १७ ॥

प्रस्तार्यर्म मलैः सास्त्रैः

स०-मांसं प्रस्तारितं तथा मृदु तथा आशुवृद्धिं तथा नीरुक्
श्यावलोहितं प्रस्तार्यर्मेत्युच्यते । तच्च त्रिभिर्दोषैः सशोणितैः
स्यात् ।

स्त्रावार्म स्त्रावसन्निभम् ।

स०-स्त्रावसदृशं तु स्त्रावार्मेत्युच्यते ।

शुष्कासृक्पिण्डवच्छयावं यन्मांसं बहलं पृथु ॥ १८ ॥

अधिमांसार्म तद्

स०-शुष्करक्तपिण्डवच्छयावं यन्मांसं तथा बहलं पृथु च
स्यात्, तदधिमांसार्मं भण्यते ।

दाहघर्षवत्यः सिरावृताः ।

कृष्णासन्नाः सिरासंज्ञाः पिटिकाः सर्षपोपमाः ॥ १९ ॥

स०-पिटिकां दाहादिमल्यस्तथा सिराचिता कृष्णभागा-
सन्ना सर्षपसंस्थाना सिरासंज्ञा ।

सितभागोत्थानामेषा त्रयोदशाना साधनं सूत्रयति—

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।

साधयेदौषधैः षड् शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ २० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैः

स०-शुक्त्यादीन् षडौषधैः साधयेत् । शेषान् सप्त शस्त्रेण
साधयेत् । नवोत्थितानेतानपि भेषजैरुपक्रमेत्-न केवलं पूर्वोक्तं
षड्भित्यर्थः ।

अर्मोक्तं र्यच्च पञ्चधा ।

तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसं स्त्रावसिरावृतात् ॥ २१ ॥

चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

स०-यच्च पञ्चप्रकारमर्मोक्तं-शुक्लार्मं शोणितार्मं प्रस्तार्यर्मं

१ 'जाल सिराजाल' स.स. । २ 'र्जुनो वि' स.स. ।

३ 'रुद्धाह' उ. । ४ 'का रुगादि' ट. । 'कास्तुडादि' ड. ।

५ 'भागाना' ड. । ६ 'त्पातान् पि' उ. । ७ 'त्यपरोऽर्थ' ड.

ण. । ८ 'यत्तु' ई.उ.चन्द्र.स.स. । ९ 'तु' ई.उ.स.ड. ।

स्नावार्माधिसामं, एतच्छेदनार्हम् । यत् कृष्णभागप्राप्त मास-
स्नावसिरावृत चर्मोद्दालवदुच्छ्रायि तद्वर्जयेत्-न चिकित्सेत् ।
यच्च दृष्टिप्राप्त तदपि वर्जयेत् ।

अथ कृष्णरोगानाह—

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्रं तोदाश्रुरागवत् ॥ २२ ॥
छित्त्वा त्वच जनयति तेन स्यात्कृष्णमण्डलम् ।
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निभं च क्षतशुक्रकम् ॥ २३ ॥
तत्कृच्छ्रसाध्यं, याप्य तु द्वितीयपटलव्यधात् ।
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धोपमकृष्णता ॥ २४ ॥
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ।

स०—पित्तं कर्तुं कृष्णभागे दृष्टौ वा शुक्रं जनयति । किम्भूतम्^१
तोदाश्रुरागयुक्तम् । किं कृत्वा^२ त्वच-प्रथम पटल छित्त्वा, तेन
कृष्णमण्डल पक्वजम्बूसदृशं निभं च क्षतशुक्रक स्यात् । तच्च
कृच्छ्रसाध्यम् ।

द्वितीयपटलव्यधात् याप्य स्यात् । तत्र-द्वितीयपटलव्यधे,
तोदादीना बाहुल्यं तथा सूचीविद्धोपमकृष्णमण्डलत्वं च । तोदा-
दिभूयस्त्वेन सेवनीविद्धोपमकृष्णमण्डलतया च द्वितीयपटलव्य-
धौऽनुमीयत इत्यर्थः ।

तृतीयपटलच्छेदात् व्रणैर्निश्चितमसाध्यं क्षतशुक्रकम् ।

एव क्षतशुक्रक त्रिधाऽभिवाय शुद्धशुक्रमाचष्टे—

शङ्खशुक्रं कफात्साध्यं नातिरुक् शुद्धशुक्रकम् ॥ २५ ॥

स०—शङ्खवच्छुक् शुद्धशुक्रकम् । तच्च कफाज्जायते । न
चातिवेदनम् ।

आताम्रपिच्छिलैस्सस्रुदाताम्रपिटिकाऽतिरुक् ।

अजाविद्रसदृशोच्छ्रायकाष्ण्यां वर्ज्याऽसृजाऽजका ॥

स०—आताम्र-ईषत्ताम्रवर्णं, पिच्छिलं चैव स्रवति याऽसौ
आताम्रपिच्छिलास्रस्रुत् । तथा आताम्रपिटिका तथाऽतिपीडा-
वती तथाऽजाविद्रसदृशो उच्छ्रायकाष्ण्ये यस्या सैवम् । अज-
काख्या रक्तेन स्यात् । सा च वर्ज्याऽसाध्यत्वात् ।

सिराशुक्रं मलैः सास्त्रैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।

सतोददाहताम्राभिः सिराभिरवतन्यते ॥ २७ ॥

अनिमित्तोष्णशीताच्छघर्नास्सस्रुच्च तत्त्यजेत् ।

स०—सरक्तैर्मलैः सिराशुक्रं स्यात् । तेन सिराशुकेण जुष्टं
कृष्णमण्डलं सिराभिरवतन्यते । किम्भूताभिः^३ सतोददाहता-
म्राभिः । अनिमित्त-अकस्मात्, अस्मिन् कदाचिदुष्णमच्छ घन
वैऽस्र स्रवति । तच्च त्यजेदसाध्यत्वात् ।

१ 'दास्यराग' इ चन्द्रः । २ 'पटल-नेत्रत्वक् ।' इतीन्दु ।
३ 'लाश्रु स्यादा' इ ई । 'लासृक् स्यादा' उ । ४ 'च्छ्राया
कृष्णा व' ई । ५ अस्त्र-अश्रु । ६ 'नाश्रुस्रुच्च' चन्द्र स. मू ।
'नाश्रुस्त्रावि त' इ । 'नाश्रु स्याच्च' ई उ ।

दोषैः सास्त्रैः संकृत्कृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ २८ ॥

धवलाभ्रोपलिताभं निष्पावार्धदलाकृतिः ।

अतितीव्ररजारागदाहश्चयथुपीडितम् ॥ २९ ॥

पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।

स०—दोषैः सरक्तैः संकृत्-एकहेलयैव, कृष्णमण्डलं शुक्ल-
रूपता नीयते । किम्भूतम्^१ धवलाभ्रोपलिताभम् । तथा निष्पा-
वार्धदलस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम् । तथा तीव्रवेदनारागदाहश्चयथुभि-
पीडितम् । तच्च शुक्रं पाकात्ययेन तीव्ररजं वर्जयेत्-नोपक्रमेत् ।

यस्य वा लिङ्गनाशोऽन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥
अत्युत्सेधावर्गादं वा सांश्रु नाडीव्रणावृतम् ।

पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ॥ ३१ ॥

स०—यस्य च शुक्रस्य लिङ्गनाश-अन्तर्दृष्टिविनाश इत्यर्थः,
यच्च श्यावमन्तः, यच्च किञ्चिदलोहितम्, तथाऽत्युन्नतमवगाढं
वा, साश्रुनाडीव्रणावृतं वा, तथा पुराणं-वत्सरातीतम्, तथा
विषमसंस्थानम्, तथा मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकं, तत्सर्वं वर्जयेत् ।

पञ्चेत्युक्ता गंदाः कृष्णे साध्यासाध्यविभागतः ॥ ३१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने

सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

स०—कृष्णमण्डले इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, पञ्च रोगा सा-
ध्यासाध्यविभागेनोक्ता । सुखप्रहणवारणार्थं सङ्ख्योपादानमिति ।

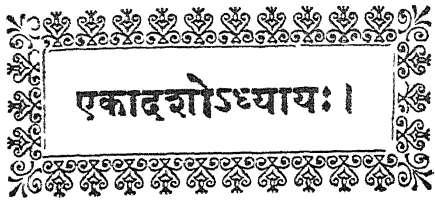
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्ग-

हृदयटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तर-

स्थाने सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयो नाम

दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

१ 'सदृक्कृष्ण' इ उ ण चन्द्र स स । २ 'सदृक्कृष्ण-कृष्णम-
ण्डलं दृष्ट्वा सह ।' इति चन्द्रः । 'सदृक्कृष्ण-सदृष्टिमण्डलं
कृष्णम् । पाकात्ययेन-पाकस्यातिकान्त्या, वर्जयेत् नाम्ना तीव्रवे-
दनम् ॥ अवगाढो-निम्न । विषम-निम्नोन्नतम् । पञ्च गदा-
क्षतशुक्रशुद्धशुक्राजकासिराशुक्रतीव्रवेदनाख्या ।' इतीन्दु ।
३ 'शुना पी' ट ण । ४ 'सास्त्रना' इ स. स । ५ सुश्रुते सत्रण-
शुक्राव्रणशुक्रपाकालयाजकाश्चत्वार एव रोगा कृष्णमण्डले प-
ठिता । वाग्भटेन त्वत्र सिराशुक्राख्य एकोऽधिक इति पञ्च
रोगा पठिता । ६ 'ग्रहणा' ण ।

एकादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तर सन्धिसितासितरोगप्रतिषेध उच्यते—

अथातः सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—प्रतिषिध्यते निराक्रियते चिकित्स्यत इति प्रतिषेध, -
चिकित्सा । शेष पूर्ववत् ।

जलास्त्रावकफास्त्रावयोरसाध्यत्वादुपनाहचिकित्सामाह—

उपनाहं भिषक् खिन्नं भिन्नं ब्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ १ ॥
पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थैर्वध्नीयात्पूर्ववत्ततः ।
पटोलपत्रामलककाथेनाश्र्योतयेच्च तम् ॥ २ ॥

स०—वैद्यो मण्डलाग्रेणोपनाहं सन्धिरोगं लेखयेत् । किम्भू-
तम् ? खिन्नं वर्त्मरोगप्रतिषेधोक्तेन प्रकारेण पोटलिकयोष्णो-
दकश्रुतयेति । तथा ब्रीहिमुखेन भिन्नम् । ततः पिप्पल्यादिभि-
प्रतिसारयेत् । [ततः -] अनन्तर, पूर्ववत्—प्रक्षाल्योष्णेन
वारिणा घृतेन सिक्तमभ्यक्त मधुसर्पिषा ऊर्ध्वाधः कर्णयोश्च यव-
सक्तुभिः पिण्डीं दत्त्वा, बध्नीयादिति । तथा पटोलपत्रामलक-
काथेन चाश्र्योतयेत् ।

पर्वणी बडिशेर्नात्ता बाह्यसन्धिभिन्नाभागतः ।
वृद्धिपत्रेण वर्ध्याऽर्धे स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥ ३ ॥
चिकित्सा चार्मवत्क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता ।

स०—पर्वणी बाह्यसन्धिभिन्नाभागे बडिशेन गृहीता सती वृद्धि-
पत्रेण वर्ध्या—छेदनीया । कुत्र भागे वर्ध्या ? इत्याह—अर्धे ।
अतोऽन्यथा—अधिकच्छेदनात्, अश्रुगतिः स्यात् । चिकित्सा
चेयमर्भवत् । तत्र चैवमुक्तम् (श्लो २०)—“सम्यक् छिन्नं मधु-
व्योषसैन्धवप्रतिसारितम् । उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुस-
र्पिषा ॥ बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च । करज्जबी-
जसिद्धेन क्षीरेण” इति ।

१ अयं सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधः सुश्रुते उ० १२।१५ अध्याययो,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १४ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः ।
२ ‘तु’ ण । ३ ‘यादित्यादि’ टः । ४ ‘नान्तर्बाह्य’ इ उ, चन्द्रः ।
५ ‘दक्षगति’ इ, चन्द्रः । ‘दक्षक्षुति’ ई । ६ ‘मभ्यज्य’ टः ।

पूयालसे सिरां विधेत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ४ ॥
कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं सर्वं कर्म यथाविधि ।

स०—पूयालसे सिरां विधेत् । अनन्तरमुपनाहयेत् । अक्षि-
पाकोक्तं चाशेषं कर्म यथाविधि कुर्वीत ।

सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ५ ॥
चूर्णाञ्जनं प्रयुज्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

स०—सैन्धवादिभिश्चूर्णाञ्जनं प्रयुज्जीत । सैन्धवादिभिरेव मा-
क्षिकयुतै रसक्रिया वा ।

कृमिग्रन्थि करीषेण खिन्नं भित्त्वा विलिख्य च ॥ ६ ॥
त्रिफलाक्षौद्रकासीसैन्धवैः प्रतिसारयेत् ।

स०—कृमिग्रन्थि त्रिफलादिभिः प्रतिसारयेत् । किम्भू-
तम् ? करीषेण—गोमयादिना खिन्नम्, तथा ब्रीहिमुखादिभि-
भित्त्वा विलिख्य च ।

पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं

स०—शुक्लाख्य रोगः पित्ताभिष्यन्देन तुल्यमुपाचरेत् ।

बलासाह्वयपिष्टके ॥ ७ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराव्यधमुपाचरेत् ।
बीजपूररसाक्तं च व्योषकट्फलमञ्जनम् ॥ ८ ॥

स०—बलासप्रयुतः पिष्टकं च सिराव्यधं वर्जयित्वा कफा-
भिष्यन्दवदुपाचरेत् । तथा बीजपूरकरसेनाक्तं व्योषकट्फल-
मञ्जनं हितम् ।

जातीमुकुलसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ।
पिष्टैः प्रसन्नया वर्ति शोफकण्डूर्ममञ्जनम् ॥ ९ ॥

स०—जातीमुकुलादिभिः प्रसन्नया पिष्टैर्वर्ति शोफकण्डूहर-
मञ्जनम् ।

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुनक्रिया ।

स०—सिरोत्पातसिराहर्षसिराजालार्जुने क्रिया रक्तस्यन्द इव
कार्या ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १० ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णघृष्टं रसाञ्जनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्र्योतनं हितम् ॥ ११ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुकं मधुनाऽञ्जनम् ।

मधुना चाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १२ ॥

स०—सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनं हितम् । सिरा-

१ ‘स्तदुप’ ई । २ ‘लातुथकासी’ स उ । ३ ‘पिष्टकौ’
उ ण, त । ४ ‘ममौषधम्’ ई उ । ५ ‘दिककुङ्कुमं शङ्ख’ ई, ई, उ,
ण त, चन्द्रः । ६ ‘कासीसं म’ ई ।

हर्षे माक्षिकेण श्लक्ष्णपृष्ठ रसाञ्जनम् । अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रे-
णाश्र्योतन हितम् । स्फटिकादि माक्षिकेणाञ्जनमथवा सौवीरा-
ञ्जनं मधुना सह हितम् । शङ्खो वा समुद्रफेनो वा शर्करया सह
हितम् ।

अमोक्तं पञ्चधा तत्र तनु धूमाविलं च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्रवत्तस्य शेषजम् ॥ १३ ॥

स०—अस्मि पञ्चप्रकारमुक्तम् । तेषु मध्ये यत्तनु धूमवदाविल
च, तथा रक्त-रक्तवर्ण, दविसदृश च यत्, तस्यामण शुक्रस-
दृशमौषधम् ।

अथामर्ण शस्त्रचिकित्सायाह—

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं ससिन्धूत्थेन चाञ्जितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १४ ॥
इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेऽर्माधिमासके ।
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ १५ ॥
अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेऽर्मणि कनीनकात् ।
वली स्याद्यत्र तत्रार्मे बडिशेनावलम्बितम् ॥ १६ ॥
नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ १७ ॥
कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाश्रुवाहिनीः ॥ १८ ॥
कनीनकैर्व्यधादंश्च नाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
वृद्धेऽर्मणि तथाऽपाङ्गात्पश्यतोऽस्य कनीनकम् ॥ १९ ॥

स०—उत्तानस्य पुंसो वामदक्षिणयोरितरत्—एकमक्षि, स्विन्न-
कृतस्वेदं च, तथा बीजपूररसेन सैन्धवान्वितेनाञ्जित निमील्य-
स्थगयित्वा, विमर्दयेत्—मलयेत् । अनेन प्रकारेण संरोषिताक्षस्य
सतोऽर्माधिमासे प्रचले सति मूर्ध्नि निश्चल धृतस्य वर्त्मनोश्च
विशेषेण धृतस्य कनीनकादर्मणि वृद्धे सत्यपाङ्ग पश्यतो यत्र वली
स्यात् तत्रार्मे बडिशेनावलम्बितं नात्यायत—नातिदीर्घं यथाभव-
तितथाऽवलम्बितम् । तत—अनन्तरं, मुचुण्ड्या सूच्या सूत्रेण
वा मोचयेत् । अथ मोक्षितं च विच्छेदितं च सत् कनीनकमु-
पानीय चतुर्भागावशेषितं मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । व्यवहिताना-
मपि पैदानामर्थयोग्यतावशादेव सम्बन्धोऽत्र योज्य ।
कनीनकं रक्षेत् । कनीनकैर्व्यधादंश्च नाडी चाक्षिण प्रवर्तते ।
अपाङ्गप्रदेशाच्चर्मणि वृद्धे तथा कनीनक वीक्षमाणस्य छिन्द्यात् ।

१ 'प्रचले' उ । २ 'तं समुत्पाद्य सू' ई । ३ 'रक्षन्
वाहि' ई । 'रक्ष्ये वाहि' चन्द्र । ४ 'कवधा' इ. उ ण त
चन्द्र, ट. । ५ 'दक्षुनाडी' ई । 'धादाशु नाडी' उ ।
'दक्षं नाडी वाऽप्युपजायते' स.सु. । "अस्म-रक्तम् । नाडीति
नाडीव्रण. ।" इति ङल्हण. । ६ 'पदार्थयोग्य' ण त. ।

सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रतिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ २० ॥

बध्नीयात्सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण कथितैस्तथा ॥ २१ ॥
सक्षौद्रैर्द्विनिशारोघ्रपटोलीयष्टिकिशुकैः ।
कुरण्टमुकुलोपेतैर्मुञ्चेद्देवाहि सप्तमे ॥ २२ ॥

स०—सम्यक् छिन्न मध्वादिभि प्रतिसारित घृतेनोष्णेन
सिक्त माक्षिकसर्पिषाऽभ्यक्त बध्नीयात् । तृतीयादिदिनेषु च
मुक्त्वा क्षीरेण करञ्जबीजसिद्धेन सेचयेत् । द्विहरिद्रादिभिश्च
कथितै शीतैश्च मधुयुतै सेक कुर्यात् । सप्तमे दिने मुञ्चेद्देव ।
सम्यक् छिन्ने भवेत्स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेत्लेखनवृहणैः ॥ २३ ॥

स०—सम्यक् छिन्नेऽर्मणे स्वास्थ्य भवेत् । हीनातिच्छेद-
जान् रोगान् सेकाञ्जनाद्यैर्यथायोग लेखनैर्वृहणैश्च जयेत् ।
सितामन.शिलैलेयैलवणोत्तमनागरम् ।
अर्धकषोन्मितं ताक्ष्यं पलार्धं च मधुद्रुतम् ॥ २४ ॥
अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्रार्मशेषजित् ।

स०—सितादिभिरर्धकषोन्मितै रसाञ्जन द्विकषोन्मित मधु-
द्रुतमञ्जन श्लेष्मतिमिरादिजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ २५ ॥
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक्शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ २६ ॥
सा मषी शोषिता पेण्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ २७ ॥

स०—त्रिफलाया एकतमस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य त्वच पानी-
यकल्किता शरावपिहिता कपाले दग्ध्वा चूर्णयेत् । तत एव
त्रिफलाया पृथक् शेषौषधरसै. पृथगेव चैकैक भाविता सा
मषी शोषिता पुन पेण्या लवणद्वययुता । त्रीण्येतान्यञ्जनानि पर
लेखनानि तिमिरघ्नानि निमिर्वक्ति ।

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
न सिद्ध्यन्त्यर्मवत्तासा पिटिकानां च साधनम् ॥ २८ ॥

स०—सिराजाले या सिरा कठिना लेखनौषधैर्न सिद्ध्यन्ति
तासामर्मवत् चिकित्सा, पिटिकाना च ।

१ 'कोरण्ड' इ ण त. । २ 'सिता-शर्करा । ऐलेय-हरि-
वालुकम् । लवणोत्तम-सैन्धवम् ॥ द्विलवणान्विता-द्विगुणेन लवणे-
नान्विता ।" इति चन्द्र । ३ 'धुद्रुतम्' ण त. । ४ 'मैकाच-
जित्' ई. उ. । ५ 'लादेरेक' ट. ।

दोषानुरोधाच्छुकेषु स्निग्धरूक्षा वरा घृतम् ।
तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ॥ २९ ॥

स०-शुकेषु दोषवशात् कदाचित् रूक्षा कदाचित् स्निग्धा
त्रिफला हिता । तथा घृत तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्त्रावो रेकसेकादि चेप्यते ।
त्रिखिवृद्धारिणा पक्व क्षतशुके घृत पिबेत् ।
सिरयाऽनु हरेद्रक्तं जलौकोभिश्च लोचनात् ॥ ३० ॥
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ ३१ ॥
रागाश्रुवेदनाशान्तौ पर लेखनमञ्जनम् ।

स०-त्रिवृत्कायेन त्रीन् वारान् घृत पक्व क्षतशुके पिबेत् ।
पश्चात्सिरया रक्त हरेत् । नयनाद्रा जलौकोभिर्हरेत् । तथाऽऽज-
दुग्धेनोत्पलादिभिः सिद्धेन सगर्करेण सेचनं हितम् । अथ-
वोत्पलादिकथितेन जलेन सेचयेत् । रागाश्रुवेदनाशान्तौ सत्या
लेखनमञ्जनं हितम् ।

वर्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ॥ ३२ ॥
प्रसादयन्ति पित्तासं घ्नन्ति च क्षतशुक्रकम् ।

स०-जातिमुकुलादिभिर्वर्तय पित्तासं प्रसादयन्ति । क्षत-
शुक्रं च घ्नन्ति ।

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ठगवाश्वजखरोद्भवैः ॥ ३३ ॥
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ।
क्षतशुक्रमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निवर्तयेत् ॥ ३४ ॥

स०-गजाद्युद्भवैर्दन्तैः शङ्खमुक्ताफेनयुतैश्चतुर्थांशकमरिचै-
क्षतशुक्रकमपि व्यापि दन्तवर्तिरियं निवर्तयेत् । अपिशब्दाच्छु-
द्धशुक्रकमपि ।

तमालपत्रं गोदन्तशङ्खफेनोऽस्थि गार्दभम् ।
ताम्रं च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्रकनाशिनी ॥ ३५ ॥

स०-तमालपत्रादिभिर्वर्तिर्गोमूत्रेण सर्वशुक्रकहृत् ।

रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवरूप्यूषणं त्रुटिः ।
करञ्जबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ॥ ३६ ॥
सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्रघ्नमञ्जनम् ।

स०-रत्नानि-मौक्तिकादीनि, दन्ता-गजादीनाम्, शृङ्गाणि-
छागादीनाम्, धातवो-गैरिकाद्या, रूप्यूषणादीनि, तथा व्रण-
सादि भेषज-खण्डक्षीर्यादि, एतदञ्जनं सव्रणाव्रणगम्भीरत्व-
क्स्थशुक्रहरम् ।

निम्नमुन्नमयेत्स्नेहपाननस्यरसाञ्जनैः ॥ ३७ ॥
सरुजं नीरुजं तृप्तिपुटपाकेन शुक्रकम् ।

१ 'नुबन्धा' ई । २ 'गधरूक्षवरा' इ । 'स्निग्धा रूक्षा' ई ।
३ 'स्त्रावरेक' इ ई । ४ 'रेकसेकादि-विरेचनाश्रयोतनमुखाले-
पनस्यतर्पणपुटपाकादि । व्रणसादि भेषज-व्रणाधिकारोक्तम् ।' इति
चन्द्र । ५ 'पक्त्वा' ट ण त । ६ 'त्तासृक्' ई । ७ 'धृगोरा-
समसमुद्भवैः' ई । ८ 'च बस्तमूत्रेण' इ.उ ।

स०-निम्नं शुक्रं स्नेहपानादिभिरुन्नमयेत् । सरुजं नीरुजं
च तर्पणपुटपाकेनोन्नमयेत् ।

शुद्धशुके निशायष्टीसारिवाशाबराभसा ॥ ३८ ॥
सेचनं रोध्रपोटल्या कोष्णाभोमश्रयाऽथवा ।

स०-शुद्धशुके हरिद्रादिकायेन सेचनं हितम् । अथवा रोध्र-
पोटल्या कोष्णाम्बुमश्रया ।

बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ॥ ३९ ॥

धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ।

यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ॥ ४० ॥

तत्र कुर्वीत गुटिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ।

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्रहराः परम् ॥ ४१ ॥

स०-बृहतीचूर्णादिभिरामलकजलेन पिष्टैस्ताम्रभाजनं लेपितं
यवादिभिर्धूपयेत् । अनन्तरं तत्र गुटिकास्तोयमाक्षिकपिष्टा
कुर्यात् । एताश्च महानीला इति प्रथिताः पर शुद्धशुक्रघ्नाः ।

स्थिरे शुके घने चास्य बहुशोऽपहरेदसृक् ।

शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ ४२ ॥

स०-स्थिरे शुके घने चातुरस्यास्य बहुशो रक्तं मोक्षयेत् ।
शिरोविरेकादीन् पुटपाकांश्च पुनः पुनः कुर्यात् ।

कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।

हैर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ ४३ ॥

स०-मरिचादिभिर्हैर्षणं कुर्यात् । त्रिफलाकाथपीतेन सैन्ध-
वेन वा ।

कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ ।

शङ्खकोलास्थिकैतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ ४४ ॥

सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।

स०-इमौ श्लोकार्धौतौ योगौ घ(ह)र्षणाय कुर्यात् । शङ्खा-
दिभिर्मरिचकान्तैरेको योगः, सुरादिभिः कुसुमान्तैरन्यः ।

धात्रीफणिज्जकरसे क्षारो लाङ्गलिकैर्द्वयः ॥ ४५ ॥

उषितः शोषितश्चूर्णः शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।

स०-धात्र्यादिरसे क्षारो लाङ्गलिकज उषितः शोषितश्चूर्णं
शुक्रहर्षणमञ्जनम् ।

मुद्रा वा निस्तुषाः पिष्टाः शङ्खक्षौद्रसमायुताः ॥ ४६ ॥

सौरो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाऽक्षात्समाक्षिका ।

१ 'वासाधिताभसा' इ । २ 'सेचन-आश्रयोतनम् ॥
उत्सेधनार्थं शुद्धशुके हर्षणम् ।' इति चन्द्र । 'कोलास्थि-वद-
रास्थि । कतक-शशपुरीषानुकारि अम्बुप्रसादनं फलम् । मधुक-
यष्टीमधु । दन्तो-गोदन्तः । अर्णवमल-समुद्रफेन ।' इति
डल्हण । 'सार-काष्ठमध्यम् ।' इतीन्दु । ३ 'घर्षण' ण त,
ट । 'सर्षपत्रि' ई उ । ४ 'खरदन्ता' उ । 'क्षौद्रदन्ता' स
सु । ५ 'लिकाभव' ई । 'लिकीभव' उ चन्द्र । ६ 'कघर्ष'
ई उ, ट । ७ 'क्षौद्रसितायु' स.सु । ८ 'न्मधुना म' इ ।
'कात्समधुर्मज्जा' ई ।

स०-शङ्खमधुयुता मुद्रा निस्तुपा पिष्टा अथवाऽजनम् । मधूकात्सारो मधुयुतोऽजनम् । अथवा विभीतकान्मज्जा माक्षिकान्विता ।

गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शङ्खः फेनः समुद्रजः ॥ ४७ ॥
वर्तिरर्जुनतोयेन दृष्टशुक्रकनाशिनी ।

स०-गवादिदन्ता शङ्ख समुद्रफेनो वा पार्थजलेन पिष्टा वर्तिरर्जुनहृत् ।

उत्सन्नं वा सशत्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ॥ ४८

स०-उत्सन्नं वा सशत्यं वा शुक्रं वालादिभिर्लिखेत् ।

सिराशुके त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्रवत् ।

स०-सिराशुके पुनरदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्र इव कार्या ।

पुण्ड्रयष्ट्याहकाकोलीसिंहीलोहनिशाञ्जनम् ॥ ४९ ॥

कल्कित छागदुग्धेन सघृतैर्धूपितं यवैः ।

धात्रीपत्रैश्च पर्यायाद्वर्तिरर्जुनाञ्जनं परम् ॥ ५० ॥

स०-पुण्ड्रादिक छागदुग्धेन पिष्ट ससर्पिष्कैर्यवैरामलकपत्रैश्च पर्यायेण धूपिता वर्तिर्नै(र)नाञ्जनं परम् ।

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ।

स०-अशान्तौ सत्यामर्मवदजकाख्ये च शस्त्रं प्रयोजयेत् ।

अजकायामसाध्यायां शुकेऽन्यत्र च तद्विधे ॥ ५१ ॥

वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ।

कुर्याद्वीभत्सतां जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनम् ॥ ५२ ॥

स०-असाध्यायामजकाया शुके चान्यत्र रोगे तत्प्रकारेऽसाध्ये वेदनोपशमं स्नेहपानादिभिर्विद्वीत । वीभत्सता-निन्द्यता, जेतुं शुक्रस्योत्सेधसाधनं कुर्यात् ।

नालिकेरास्थिभल्लाततालवंशंशकरीरजम् ।

भस्माद्भिः स्नावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ॥ ५३ ॥

चूर्णं शुक्रेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ।

साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ॥ ५४ ॥

स०-नालिकेरास्थ्यादिजं भस्म अद्भिः स्नावयेत् । ताभि-
रद्भिः करभास्थिजं चूर्णं भावयेत् । तच्चूर्णमञ्जनमसाध्येषु शुक्रेषु
वैवर्ण्यहरम् । शीलितं चैतदेव शुक्राणां साधनायाल-श्रेष्ठम् ।

अजकां पार्श्वतो विध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ।

१ 'पिष्टा शु' ई । 'दृष्टशु' इति कचिद् । २ 'पुण्ड्र-प्रपुण्ड्र-
रीकम् । यष्ट्याह-यष्टीमधु । सिंही-वृद्धी । लोह-अगुरु । अञ्जन-
स्रोतोञ्जनम् । अत्र-सिराशुके ।' इति चन्द्र । "शुक्रत्वसाधन-
मुत्सेधसाधनं च यथायोग्यं कुर्यात् ॥ अद्भिः-जलैः, स्नावयेत्-
क्षारकर्मविधिना गालयेत् ।" इति चन्द्र । ३ 'वर्तिर्नैत्रा' उ ।
४ 'हितम्' इ, ट । ५ 'क्रत्वोत्सेध' इ उ चन्द्र । 'शुक्रत्वो-
त्सेध' ण स ड । ६ वशकरीर-वशाङ्कुरः ।

समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्धेणानु पूरयेत् ॥ ५५ ॥

व्रणं गोमासचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ।

सप्तरात्राद् व्रणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ॥ ५६ ॥

स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ।

तथाऽपि पुनराध्माने भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ॥ ५७ ॥

युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ५७ १

स०-अजका पार्श्वतः सूच्या वि वा जलं च नि स्नाव्यान-
न्तरमङ्गुष्ठेन समं वसार्द्धेण-वमया द्रवीकृत्य, व्रणं गोमासचूर्णेन
पूरयेत् । बद्धं बद्धं विमुच्य च सप्तरात्राद् व्रणे रुढे सति तथा
कृष्णभागे समे स्थिरे सति स्नेहाञ्जनं च कर्तव्यम् । क्षीरघृते च
नस्यम् । एवमपि कृते पुनराध्माने सति भेदच्छेदादिका क्रिया
युक्त्या कुर्यात् । यथाऽतिच्छेदेन दृष्टेर्निमज्जनं न स्यात् ।

नित्यं च शुक्रेषु शृतं यथास्व

पाने च मर्शं च घृतं विदध्यात् ।

नं हीयते लब्धबला तथाऽन्त-

स्तीक्ष्णाञ्जनैर्दृक् सततं प्रयुक्तैः ॥ ५८ १ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

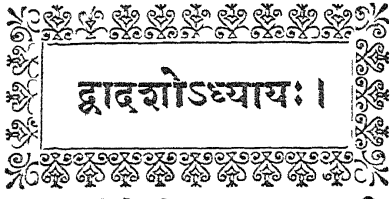
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने सन्धिसितासितरोगप्रतिषेधो

नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

स०-शुक्रेषु च नित्यं घृतं यथायोग्यं पक्वं पानादौ विदध्यात् ।
किम्? इत्याह-तथा घृतपानसेचनेन लब्धबला दृगन्तं प्रततं प्रयु-
क्तैस्तीक्ष्णाञ्जनैर्न हीयते-न हानिं यायादिति । उपजातिवृत्तम् ।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने सन्धिसिता-
सितरोगप्रतिषेधो नामैकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

१ "वसार्द्धेणेति गोमासचूर्णविशेषणम् । बद्धं बद्धं च प्रतिदिनं
विमुच्य गोमासचूर्णेन पूरयेदिति सम्बन्धः । सप्तरात्रादिति सप्त-
रात्राद्विमुच्य-बन्धनमपनीय, परं न बध्नीयात् । [क्षीरसर्पिषा-क्षी-
रोद्भूतेन सर्पिषा ।] युक्ति-दृष्ट्युपवातरक्षणी ॥ यथास्व-दोषानति-
क्रमेणौषधैः शृतं घृतम् । मर्शं-नस्यं । तथेति घृतपाननस्याभ्याम-
न्तर्लब्धबला दृक् शुक्रविधाताय प्रततं-सन्ततं, प्रयुक्तैरपि तीक्ष्णा-
ञ्जनैर्न हीयते ।" इति चन्द्र । "अन्तर्न हीयते-मध्ये न याति,
नाल्पत्वं याति ।" इति चन्द्र । २ 'स्थिते' स ड । ३ 'सर्पि-
षो' स मू । ४ 'ध्माते' इ स ड । ५ 'युक्त्याद्यथा' चन्द्र ।
६ 'प्रतत' इ, ई, चन्द्र, स, स. । ७ 'न्तः प्रान्ततं प्रयु' ण, त. ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं दृष्टिरोगविज्ञानमाह । तत्रापि पूर्वं तिमिर-
लिलक्षयिपुराह—

अथातो दृष्टिरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सिरानुसारिणि मूले प्रथमं पटलं श्रिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूप व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ १ ॥

स०—[मूले—] दोषे वाताद्यन्यतमे, सिरानुसारिणि तथा
प्रथम-बाह्य, पटल श्रिते मत्स्यव्यक्त रूप पश्यति । व्यक्तमपि
कदाचिन्निमित्तमन्तरेण पश्यति । एष तिमिराख्यो रोग इति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूत तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपं च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ ३ ॥

द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ ४ ॥

नान्तिकस्थमधःसंस्थे दूरग नोपरि स्थिते ।

पार्श्वे पश्येन्नपार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमायम् ॥ ५ ॥

स०—द्वितीय पटल प्राप्तेऽभूतमपि पश्यति, न केवल
भूतम् । भूत तु यत्नेन पश्यति, तच्चासन्नमेव । दूरे न च सूक्ष्म
पश्यति । दूरान्तिकस्थ च रूप वैपरीत्येन मन्यते,—दूरस्थ नि-
कर्तस्थ, निकटस्थ दूरस्थमित्यर्थः । दोषे मण्डलसंस्थाने द्वितीय-
पटलाश्रिते एव मण्डलानीवालोके । दृष्टिमध्यस्थे दोष एकमेव
वस्तु द्विप्रकारं पश्यति । बहुधास्थिते दोष एकमेव वस्तु बहु-
प्रकारं पश्यति । दृष्टेरभ्यन्तराश्रिते दोषे ह्रस्व च वृद्ध च तयोर्वि-
पर्ययः । ह्रस्व च महान्तं, महान्तं च ह्रस्वमिति वैपरीत्येन
पश्यति । अवस्थिते दोषे समीपस्थ पदार्थं नेक्षते । उपरिष्ठा-
त्स्थिते दोषे दूरग न पश्यति । पार्श्वस्थे दोषे पार्श्वे रूप न
पश्येत् । अयं सर्व एव तिमिरसंज्ञो रोगः ।

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥ ६ ॥

१ अयं दृष्टिरोगविज्ञानीयः सुश्रुते उ० ७ अध्याये, अष्टाङ्गस-
ङ्ग्रहे उ० १५ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः ।
२ 'ज्ञानं व्या' इति उ० तच्च चन्द्रः सः । ३ 'मलो-वातादिभि-
कृतो दोषविशेषः । सिरानुसारिणि-सिराभिः कोष्ठात् दृष्टिमानुसरति
तस्मिंस्तथाविधे ।' इतीन्द्रः । ४ 'गते' इति । ५ 'क्ष्यते' इति ।
६ 'दूर' इति । ७ 'ह्रस्व बहु वि' इति चन्द्रः । 'स्वदीर्घवि' उ० ।
'स्ववद्वि' स.स. । ८ 'दृष्टमन्तिकस्थ दू' उ० । ९ 'न्त वृद्ध च' उ० ।

यथा वर्णं च रज्येत दृष्टिहीयेत च क्रमात् ।

स०—तृतीय पटल स्थिते दोषे काचत्व प्राप्नोति । तेन काचे-
नोर्ध्वमीक्षते न त्वव । तच्च तनुवस्त्रच्छन्नसदृशम् । दृष्टिश्चात्र
दोषानुसारेण रज्यते । यथा वातेन श्यावेत्यादि । क्रमेण च
दृष्टिहीयते ।

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थ पटलं गतः ॥ ७ ॥

लिङ्गनाशं मलः कुर्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।

स०—एवमप्युपेक्षमाणस्याचिकित्सितस्य तृतीय पटल मुक्त्वा
चतुर्थपटलं गतो मलो-दोषः, लिङ्गनाश-दृष्टिनाशः च, कुर्वन्
दृष्टिमण्डलं छादयेत् ।

इति सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषमाह—

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ८ ॥

चैलाविलारुणाभासं प्रसन्नं चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र चै ॥ ९ ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥ १० ॥

वृद्धः काचो दृशं कुर्याद्रजोधूमावृतामिव ।

स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णा सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥ ११ ॥

स लिङ्गनाशो

स०—तत्र-तिमिरेषु मध्ये, पवनेन तिमिरे सति व्याविद्ध-
मिव पश्यति । तथा चल यूमाविलमरुणाभासः मुहुः-पुनः-
प्रसन्नं चालोके-प्रकृतिस्थनयनेन पश्यति, पवनस्य चलरूप-
त्वात् । तथा जालादीनि मुहुः पश्यति । आस्य-मुखः, अना-
सिक-नासिकारहितः, पश्यति । तथा चन्द्रदीपादीनामनेकत्वं
वक्रमवक्रममिव च मन्यते । वृद्धः काचो रजोधूमावृतामिव च दृष्टि
कुर्यात् । तथा स्पष्टारुणाऽऽभाः यस्यास्ताम् । तथा विस्तीर्णा
सूक्ष्मा वा । तथा हतदर्शनाम् । स एवभूतो लिङ्गनाशः । इति
वातजास्तिमिरकाचलिङ्गनाशो उक्ताः ।

अधुना वायुसामान्या गम्भीरा दृष्टिः व्याचष्टे—

वाते तु सङ्कोचयति दृक्सिराः ।

दृग्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥ १२ ॥

स०—वाते तु दृक्सिराः सङ्कोचयति सति दृष्टिमण्डलमन्तः
प्रविशति । सा गम्भीरा दृष्टिः स्मृता । 'मुनिभिः' इति शेषः ।

१ 'यथादोषं च' त अरुणः । २ 'दृष्टेश्च यथायथा वर्णो
रज्येत तथातथा दर्शनशक्तिर्हीयेत इति क्रमार्थः ॥ व्याविद्ध-
आकुलम् ।' इतीन्द्रः । 'तथाऽपि-काचीभूतायामपि दृष्टिः । लि-
ङ्गनाश-आन्ध्यम् ॥ चल-अस्थिरम् । आविल-अस्फुटम् । अरु-
णाभास-लोहितप्रायम् । मुहुः-क्षणे क्षणे । काचीभूते-काचत्व
प्राप्ते ॥ वाते-वातोद्धृते लिङ्गनाशे ।' इति चन्द्रः । ३ 'धूमा-
विला' इति उ० । ४ 'वीक्षते' उ० । ५ 'तु' इति । ६ 'स्फुटा-
रुणा' इति ।

पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतद्योतदीपितम् ।
शिखितित्तिरिपत्राभं प्रायो नीलं च पश्यति ॥ १३ ॥
काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।
अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूषि च ॥ १४ ॥

स०-पित्तोद्भवे तिमिरे विद्युदादिदीपित तथा मयूरतित्तिरि-
पत्राभ प्रायेण नीलं च पश्यति । काचे काचनीलसदृशी दृष्टि
स्यात् । तादृगेव-काचनीलाभासः, पश्यति । तथाऽर्केन्दुपरिवे-
षादीन् पश्यति ।

भृङ्गनीला निरालोका दृक् स्निग्धा लिङ्गनाशतः ।
दृष्टिः पित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शिनी ॥ १५ ॥

स०-लिङ्गनाशाद् दृष्टिश्च भ्रमरनीला निरालोका स्निग्धा च
स्यात् । पित्तेन ह्रस्वसज्ञा दृष्टि स्यात् । सा च ह्रस्वा-ह्रस्वस-
स्थाना, तथा ह्रस्वदर्शिनी-अल्पदर्शिनी ।

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीता पीताभदर्शना ।

स०-पित्तविदग्धाख्या दृष्टि पीतवर्णा स्यात् । तथा पीताभ
दर्शनं यस्या सा पीताभदर्शना च ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतं च पश्यति ॥ १६ ॥
शङ्खेदुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।
काचे तु निष्प्रमेन्द्रकप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥ १७ ॥
सिताभा सा च दृष्टिः स्याद्विङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।
मूर्तः कफो दृष्टिगतः स्निग्धो दर्शननाशनः ॥ १८ ॥
बिन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।
उष्णे सङ्कोचमायाति छायायां परिसर्पति ॥ १९ ॥
शङ्खकुन्देन्दुकुमुदस्फटिकोपमशुक्लिमा ।

स०-कफेन तिमिरे सति प्रायः स्निग्धं शुक्लं चालोकते ।
तथा शङ्खादिभिरिवाचितं पश्यति । काचे तु निष्प्रमेन्द्रकादि-
भिरिवाचितं पश्यति । दृक् शुक्लाभा स्यात् । लिङ्गनाशे तु दृश्यते-
मूर्तं कफो दृष्टिगतः स्निग्धस्तथा दृष्टिविनाशनश्च । जलस्येव
बिन्दुश्चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः । आतपे चासौ बिन्दुः सङ्को-
चति । छायायां प्रसरति । तथा शङ्खादिशुक्लिमा स्यात् ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतं च पश्यति ॥ २० ॥
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति ।
लिङ्गनाशेऽपि तादृग् दृक् निष्प्रभा हतदर्शना ॥ २१ ॥

१ 'द्योतोद्योत' इ ई उ ण त स द् । २ "विद्युत्खद्योताभ्या
द्योतेन-दीप्त्या, दीपितम् । पत्राभ-पिच्छावर्णम् ॥ आन्वित-अन्वित
व्याप्तम् ॥ शुक्लिमा-शुक्लम् ।" इति चन्द्र । "परिवेषो-मण्डलम् ।
अग्निमरीच्यो-रश्मयः ।" इतीन्दु । ३ 'रिपिच्छाभ' इति क-
न्वितः । ४ 'कास्यनीला' ई म स । ५ 'दर्शिनी' इ.उ ।
६ 'वाऽऽचितम्' ण त । 'वाऽन्वितम्' स मू । ७ 'दृश्यते'
स.द्व । ८ 'नीपत्रसं' इ । ९ 'संश्रित' इ.चन्द्र स.स. ।

स०-रक्तेन तिमिरे सति रक्ताभं तथा तम इव च पश्यति ।
काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टि स्यात् । तादृगेव-रक्तं कृष्णं
वा, पश्यति । लिङ्गनाशे च तादृश्येव-काचवत्, दृष्टिस्तथा
निष्प्रभा हतदर्शना च स्यात् ।

संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्सङ्कीर्णलक्षणान् ।
तिमिरादीनकस्माच्च तैः स्याद्भ्यक्तकुलेक्षणः ॥ २२ ॥
तिमिरे, शेषयोर्दृष्टौ चित्रो रागः प्रजायते ।

स०-संसर्गसन्निपातेषु सङ्काणलक्षणान्-व्यामिश्रलक्षणान्,
तिमिरकाचलिङ्गनाशान् विद्यात् । तथाऽकस्मात्-निमित्तमन्त-
रेण, तैः-संसर्गसन्निपातैः, व्यक्त-स्पष्ट, कदाचिदाकुलमीक्षण-
दर्शनं, यस्य स एवभूतो नरस्तिमिरे स्यात् । शेषयो-काच-
लिङ्गनाशयो दृष्टौ चित्रो रागः स्यात् ।

द्योत्यते नकुलस्येव यस्य दृक् निचिता मलैः ॥ २३ ॥
नकुलान्धः स तत्राहि चित्रं पश्यति नो निशि ।

स०-यस्यातुरस्य नकुलस्येव दृष्टिदोषैर्निचिता द्योत्यते-देही-
प्यते, स नकुलान्धः । तत्र-नकुलान्धे, दिवा चित्रं पश्यति, न
तु निशि-रजन्याम् ।

अर्केऽस्तमस्तकन्यस्तगभस्तौ स्तम्भमागताः ॥ २४ ॥
स्थगयन्ति दृशं दोषा दोषान्धः स गदोऽपरः ।

स०-अर्केऽस्तपर्वतस्य मस्तके न्यस्ता गभस्तयो येन तस्मिन्
सति स्तम्भं प्राप्ता दोषा दृशं छादयन्ति । स एवभूतो दोषान्धो
नाम रोगः ।

दिवा कथं पश्यति^१ इत्यत्र युक्तिमाह-
दिवाकरकरस्पृष्टा भ्रष्टा दृष्टिपथान्मलाः ॥ २५ ॥
विलीनलीना यच्छन्ति व्यक्तमत्राहि दर्शनम् ।

स०-मला अहि दिवाकररश्मिभिः स्पृष्टास्तथा दृष्टिपथाद्भ्रष्टा
विलीना सन्तः, अत्र-रात्र्यन्धे, स्पष्टं दर्शनं ददति । दिवाकर-
करस्पृष्टा इति हेतौ प्रथमा ।

उष्णतप्तस्य सहसा शीतवारिनिमज्जनात् ॥ २६ ॥

त्रिदोषैरक्तसंपृक्तो यात्यूष्मोर्ध्वं ततोऽक्षिणि ।

दाहोषे मलिनं शुक्लमहन्याविलदर्शनम् ॥ २७ ॥

रात्रावान्धं च जायेत विदग्धोष्णेन सा स्मृता ।

स०-उष्णेन तप्तस्य सहसा-झटिलेव, शिशिरजलनिमज्ज-

१ 'तादृगेव' ट । २ "तैः-संसर्गसन्निपातैस्तिमिरे जाते, व्यक्ता-
कुलेक्षणं स्यात्, -कदाचित् व्यक्तं कदाचिदाकुल-अव्यक्तमस्फुटं,
ईक्षण-रूपदर्शनं, प्रजायते । शेषयो-काचलिङ्गनाशयो संस-
र्गसन्निपातोद्भवयोः । चित्र-नैकवर्णं ॥ अस्तौ नाम पर्वतः,
तस्य मस्तके-शिखरे, न्यस्ता-क्षिप्तः, गभस्तयो येन तस्मिन्स्थान-
विधे दिनावसाने ।" इति चन्द्र । "दोषा-रात्रिः । अपर इति सर्व-
दोषजसाम्येन नकुलान्धापेक्षया ॥ त्रिभिर्दोषैः रक्तचतुर्थैः सस्पृष्टो
देहोष्मा, उर्ध्वं-शिरो, याति । ततः-तस्मिन् याते ।" इतीन्दु ।
३ 'स्याद्भ्यक्तकुले' उ । ४ 'क्षणम्' चन्द्र । ५ 'वा रूपं प'
ट.प.त. । ६ 'क्षिणी' स.द्व. ।

नान् त्रिदोषरक्तसृक् ऊष्मोर्ध्वमक्षिणं याति । ततः — ऊष्मण ऊर्ध्वगमनान्, अक्षिणं दाहोषे भवतः । शुक्लभागश्च मलिनो भवति । अहनि-दिने, आविलं दर्शनं जायते, रात्रौ चान्ध्यम् । सा दृष्टिरुष्णविदग्वाख्या ।

भृशमम्लाशनाहोषैः सास्त्रैर्या दृष्टिराचिता ॥ २८ ॥
सक्लेदकण्डूकलुषा विदग्धाऽम्लेन सा स्मृता ।

स०—अत्यन्तमम्लाशनात्—अम्लभक्षणात्, दोषे सरक्तैर्या दृष्टिराचिता क्लेदकण्डूकलुषान्विता स्यात् । सा विदग्धाम्लेति दृष्टिः स्मृता ।

शोकज्वरशिरोरोगसन्तप्तस्यानिलादयः ॥ २९ ॥
धूमाविलां धूमदृशं दृशं कुर्युः स धूमैरः ।

स०—शोकादिसन्तप्तस्य नरस्य वातादयो धूमेनेवाविला धूम-दर्शना दृष्टिः कुर्युः । स धूमरो नाम रोगः ।

सहसैवालपसत्त्वस्य पश्यतो रूपमद्भुतम् ॥ ३० ॥
भास्वरं भास्करादि वा वाताद्या नयनाश्रिताः ।

कुर्वन्ति तेजः संशोष्य दृष्टिं मुषितदर्शनाम् ॥ ३१ ॥
वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिवाव्यथाम् ।

औपसर्गिक इत्येष लिङ्गनाशो

स०—सहसैव—अतर्कितस्य, पुसोऽल्पसत्त्वस्य रूपमद्भुतं पश्यतो भास्वरं भास्करप्रकारं पश्यतो वा वातादयो लोचना-श्रिता दृष्टिं मुषितदर्शना वैडूर्यवर्णां स्तिमितां प्रकृतिस्थामिव पीडारहिता कुर्वन्ति । किं कृत्वा ? तेजः संशोष्य । इत्येष औपसर्गिको लिङ्गनाशः ।

ऽत्र वर्जयेत् ॥ ३२ ॥

विना कफालिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि ।

षट् काचा नकुलान्धश्च याप्या, शेषास्तु साधयेत् ॥

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥ ३३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-

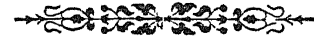
स्थाने दृष्टिरोगविज्ञानीयो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ 'मता' इ उ चन्द्र । २ 'धूमदृश' ई । 'धूमदर्श' स.मू. ३ 'धूमक' ई उ । 'धूसर' चन्द्र. ४ 'अद्भुत-आश्चर्यजननं रूपं पश्यत, भास्करादेर्वा रूपं भास्वर-तेजसि, पश्यत. । मुषितदर्शना—हतदर्शनशक्तिम् । औपसर्गिक—आगन्तुकः ॥ शुक्लं तु यद्यपि दृष्टौ भवति तथाऽप्यसितमूलत्वात् तत्रैवोक्तम् ।" इतीन्द्र । ५ 'भासुर' ई. ६ 'लान्ध्यश्च' उ, ट. ।

स०—अत्र—एषु मध्ये, कफाद्विना लिङ्गनाशान्—वातपित्त-समर्गसन्निपातरक्तजौपसर्गिकान् षट्, तथा गम्भीरा ह्रस्वजामपि दृष्टिमित्यष्टौ वर्जयेत् । षट् काचा—वातपित्तकफसमर्गसन्निपातरक्तजा, नकुलान्धश्चेति सप्त याप्या । शेषाश्च द्वादश साधयेत्, तत्र वातपित्तकफरक्तसमर्गसन्निपातैः पृथक् तिमिराणीति षट्, सप्तमं रुफेन च लिङ्गनाशः, अष्टमं पित्तविदग्वा दृष्टिः, नवमो दोषान्धः, दशमं उष्णविदग्वा, एकादशो विदग्धाम्ला, द्वादशो धूमरः, इति । एव दृष्टिमण्डले रोगाः सप्त-विंशतिसङ्ख्या कथिता ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने दृष्टिरोग-विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

अस्मादनन्तरं तिमिरप्रतिषेध उच्यते—

अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०—ननु, दृष्टिरोगविज्ञानादनन्तरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो ज्ञायः । उपपन्नमाह भवान् । किं तु दृष्टिरोगचिकित्सितस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो वक्तुं युक्तः । तत्रापि क्रमप्राप्तस्तिमिरप्रतिषेध इति तिमिरप्रतिषेधारम्भ एव युक्तः । काचादीनां त्वल्पवक्तव्यत्वादत्रेवाभिवानम् । ततो बहुवक्तव्यत्वात् पृथग्ध्यायो लिङ्गनाशस्य । इति सर्वं युक्तम् ।

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद् द्रुतम् ॥ १ ॥

स०—तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति । काचोऽप्युपेक्षित आन्ध्यं गच्छति । अतः कारणाच्चेत्ररोगेषु मध्ये तिमिरं दारुणं शीघ्रं साधयेत् ।

तुलां पचेत जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषिते ।

तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २ ॥

१ 'न्धश्च सप्तमं एते याप्या' त । २ अयं तिमिरप्रतिषेधः सुश्रुते उ० १७ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १६ अध्याये चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः । ३ 'न्याय्य' । ट त । 'क्षेय' । ड. । ४ 'गुणक्षीर' इ इ. ।

प्रपौण्डरीककाकोलीपिप्पलीरोध्रसैन्धवैः ।
शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुफलत्रयैः ॥ ३ ॥
कार्षिकैर्निशि तत्पीतं तिमिरौपहर परम् ।

स०—जीवन्या पलशतमपा द्रोणे पादावशेषितं पचेत् ।
तत्काथे घृतप्रस्थ द्विगुणक्षीर प्रपौण्डरीकादिभिः कर्षपरिमाणैः
कल्कितैर्विपाचयेत् । निशि पीत तत्पर तिमिरापहम् ।
द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयजीवकैः ॥ ४ ॥
सिताशतावरीमेदापुण्ड्राह्वमधुकोतपलैः ।
पचेज्जीर्णघृतप्रस्थं समक्षीर पिचून्मितैः ॥ ५ ॥
हन्ति तत्काचतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।

स०—तथा द्राक्षादिभिः पिचून्मितैः—कर्षाशैः, जीर्णस्य—पुराण-
घृतस्य प्रस्थ समक्षीर पचेत् । तच्च काचादीन् हन्ति ।

पटोलनिम्बकटुकादार्वासेव्यवरावृषम् ॥ ६ ॥
सधन्वयासत्रायन्तीपर्पटं पालिकं पृथक् ।
प्रस्थमामलकानां च काथयेन्नल्वणेऽम्भसि ॥ ७ ॥
तदाढकेऽर्धपलिकैः^१ पिष्टैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
मुस्तभूनिम्बयष्ट्याह्वकुटजोदीच्यचन्दनैः ॥ ८ ॥
सपिप्पलीकैस्तत्सर्पिर्ग्राणकर्णस्यरोगजित् ।
विद्रधिज्वरदुष्टार्श्वसर्पापचिकुष्ठनुत् ॥ ९ ॥
विशेषाच्छुक्रतिमिरर्नक्तान्ध्योष्णाम्लदाहहृत् ।

स०—पटोलादिक पर्पटान्त पृथक् पलोन्मितमामलकानां
प्रस्थ नल्वणे—द्रोणेऽम्भसि, काथयेत् । तदाढके मुस्तादिभिः
सपिप्पलीकैः पिष्टैः—कल्कितैः, अर्धपलिकैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् ।
तच्च घृत घ्राणादिरोगजित्, विद्रध्यादिरोगजित्, विशेषेण शुक्रा-
दिघ्नम् । एतत्पटोलाद्य घृतम् ।

त्रिफलाष्टपलं काथ्यं पादशेषं जलाढके ॥ १० ॥
तेन तुल्यपयस्केन त्रिफलापलकल्कवान् ।
अर्धप्रस्थो घृतात्सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ ११ ॥
युक्तं पिबेत्तत्तिमिरी तद्युक्तं वा वरारसम् ।

स०—त्रिफलाया पलाष्टक जलाढके पादशेष काथ्यम् ।
तेन काथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्कयुक्तो घृतार्धप्रस्थ पक्व
शर्करया माक्षिकेण वा युत तत्तिमिरी पिबेत् । घृतेन वा तेन

१ 'क्षाशिवादा' स मू । २ 'राणां हरं' उ । ३ 'जीर्ण
घृत' ई । ४ 'तच्छुक्रति' स.स । ५ 'म्भस' स.द्र ।
६ 'कैर्घृतप्रस्थ विपाचयेत्' ई । ७ 'सव्योषचव्यैस्त०णां-
क्षिरोग' ई स.द्र । ८ "दुष्टारूषि—पर्वण्युदीर्णमूला पि-
टका । नक्तान्ध्य—दोषान्ध्यम् । उष्णशब्देनोष्णविदग्धोच्यते ।
अम्लशब्देनाम्लविदग्धा । सकलनेत्रावयवज उष्मा—दाह ॥ तदिति
घृतम् । वरारस—त्रिफलाकषाय ।" इतीन्दु । ९ 'घ्राणविस्'
उ.स मू । १० 'हनुत्' इ.उ.ण । ११ 'शेषे' स मू ।

युक्त त्रिफलाकाथ दोषदूष्यादिवशात् पिबेत् । एतच्च त्रिफला-
घृतमुच्यते ।

यष्टीमधुद्रिकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ १२ ॥
पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत्समैः ।
अजाक्षीरवरावासामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ १३ ॥
महात्रैफलमित्येतत्परं दृष्टिविकारजित् ।

स०—यष्ट्यादिभिः पालिकैः सहसिताद्राक्षैरजाक्षीरादिभिः
पृथक्स्वरसैः समैः प्रस्थप्रमाणैः सपि प्रस्थ विपाचयेत् । एत-
न्महात्रैफल सुष्ठु दृष्टिविकारजित् ।

त्रैफलेनाथ हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि ॥ १४ ॥
यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिष्ठुताम् ।
मासमेकं हिताहारः पिबन्नामलकोदकम् ॥ १५ ॥
सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ।

स०—त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफला यष्टीयुक्ता माक्षिकेण च
परिष्ठुता रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं पिबन्
गारुत्मत चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ।

ताप्यायोहेमयष्ट्याह्वसिताजीर्णज्यमाक्षिकैः ॥ १६ ॥
संयोजिता यथाकामं तिमिरघ्नी वरा वरा ।

स०—ताप्यादिभिः संयोजिता त्रिफला यथाकाम वरा तिमि-
रघ्नी स्यात् ।

सघृतं वा वराक्काथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ १७ ॥
अपूपैसूपसकून् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् ।

स०—अथवा त्रिफलाक्काथ ससर्पिष्क तिमिररोगहरमभ्य-
सेत् । अपूपादीन् वा त्रिफलाचूर्णसंयुतान् शीलयेत् ।

पायसं वा वरायुक्तं शीतं समधुशर्करम् ॥ १८ ॥
प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात्पथ्यां पृथक् पृथक् ।
मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः सततं तिमिरातुरः ॥ १९ ॥

स०—पायस त्रिफलायुत वा शीत समधुशर्करं प्रातरद्यात् ।
भक्तस्य पूर्व वा । हरीतकी वा मृद्वीकाशर्कराक्षौद्रैः पृथक् पृथक्
युतामनारत तिमिरातुरोऽद्यात् ।

१ 'रनुत्' इ.उ । २ "सुपर्णो—गरुड । भगवान्—ऐश्वर्या-
दिषड्गुणपरिपूर्णो, निमिर्नाम महाधि ।" इतीन्दु । "वरा—त्रि-
फला । ताप्यादिभिर्यथाकाम—यथायोग यथेच्छ पृथक् द्वाभ्या
त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा संयोजिता । वरा—प्रधाना ।" इति चन्द्र ।
३ 'पतक्रसकून्' इ । ४ "अथवा पायस—पयसा सरस्कृतमोदन,
वराया—त्रिफलाया युक्त, शीत माक्षिकशर्कराभ्या युक्त तिमिरामयी
शीलयेत् । तिमिरेणातुर—पीडित, पथ्या मृद्वीकादिभिः पृथक्
पृथक् प्रातः—प्रत्युषसि, पूर्व वा भक्तस्य, सतत—सर्वकाल, अद्यात्—
भक्षयेत् ।" इति चन्द्रव्याख्यानं युक्तम्, सङ्ग्रहसम्मतत्वात् ।
अरुणदत्तव्याख्यानं तु नित्यम् । ५ 'भुक्तस्य' इ.उ.स मू ।

स्रोतोजांशाश्चतुःषष्टि ताम्रायोरुप्यकाञ्चनैः ।
युक्तान् प्रत्येकमेकांशैरन्ध्रमूषोदरस्थितान् ॥ २० ॥
ध्मापयित्वा समावृत्तं ततस्तच्च निषेचयेत् ।
रसस्कन्धकर्षायेषु सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २१ ॥
वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागैर्युतं ततः ।
चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत तत्सर्वं तिमिरापहम् ॥ २२ ॥

स०—स्रोतोजात् चतु षष्टिमशास्ताम्रादिभिः प्रत्येकमेका-
शैर्युतानन्ध्रमूषोदरस्थितान् ध्मापयित्वा सम्यगावृत्त-आवतित
शिलाया, तत—अनन्तर, मधुरादिगणकाथेषु तन्निषेचयेत्
पृथक् पृथक् सप्तवारान् । ततो वैडूर्यमुक्ताशङ्खानां त्रिभिर्भागै-
र्युतमेतच्चूर्णाञ्जनं सर्वं तिमिरं प्रयुञ्जीत ।

मांसीत्रिजातकायः कुङ्कुमनीलोत्पलाभयातुथैः ।
सितकाचशङ्खफेनकमरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः २३
चन्द्रेऽश्विनीसनाथे सुचूर्णितैरञ्जयेद्युगुलमक्ष्णोः ।
तिमिरार्मरक्तराजीकण्डूकाचादिशममिच्छन् ॥ २४ ॥

स०—मास्यादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैश्चन्द्रेऽश्विनीयुक्ते सत्यक्षियु-
ग्ममञ्जयेत् तिमिरादिशान्तिमिच्छन् । आर्यं मुखचपले ।

मरिचवरलवणभागौ भागौ द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।
सौवीरभागनवकं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् २५
[मैनोह्रातुथकस्तूरीमांसीमलयरोचनाः ।

दशकर्पूरसंयुक्तमशीतिगुणमञ्जनम् ॥ १ ॥
पिष्टं चित्राश्विनीपुण्ये षड्विधे तिमिरे हितम् ।
प्रसादनं च दृष्टेः स्याच्चक्षुषेणावभाषितम् ॥ २ ॥]

स०—मरिचसैन्धवयोर्द्वौ भागौ, पिप्पलीसमुद्रफेनयोर्द्वौ भागौ,
सौवीराञ्जनस्य भागा नव, एतच्चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ।
गीतिरार्या ।

द्राक्षामृणालीखरसे क्षीरमधवसासु च ।
पृथक् दिव्याप्सु स्रोतोजं सप्तकृत्वो निषेचयेत् २६
तच्चूर्णितं स्थितं शङ्खे दृक्प्रसादनमञ्जनम् ।
शस्तं सर्वाक्षिरोगेषु विदेहपतिनिर्मितम् ॥ २७ ॥

स०—द्राक्षादिखरसेषु पृथक् पृथक् दिव्यजले च स्रोतो-
ञ्जनं सप्तकृत्वो निषेचयेत् । तच्चूर्णाकृतं शङ्खे स्थितं दृष्टिप्रसादक-
दञ्जनं सर्वाक्षिरोगेषु श्रेष्ठं विदेहपतिनिर्मितम् ।

निर्दग्धं बादराङ्गारैस्तुथं चेत्यं निषेचितम् ।
कर्मदजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात् पलद्वयम् ॥ २८ ॥

१ “मूषा—मृन्मयी, सुवर्णादिद्रुतत्वापादनेऽधिकरणम् । तस्या
अन्धत्वं पिधानेनान्तर्ध्रुमदाहाय । समावृत्त—शिलाया चूर्णितम् ।”
इतीन्द्र । २ ‘षायेण स’ स स । ३ ‘त्सर्वं ति’ उ ण स मू ।
४ ‘त्रासञ्जित’ इ । ५ [ ] प्रथमश्लोक इ उ चन्द्र पुस्तकेषु,
द्वितीयश्लोक उ पुस्तके चोपलब्ध । ६ ‘दरकर्पू’ इ । ७ ‘धृत’
इ । ८ ‘विदेहपतिना—जनकेन, निर्मितम् ॥ इत्थं—अनेन प्रकारे-
णाजापयसि सर्पिषि क्षौद्रे च सप्तकृत्व ।” इति चन्द्र । ९ ‘त्यचैव’
उ । १० ‘माच्छागपय’ इ, उ, । ११ ‘क्षौद्रैस्तस्मात्’ स, स, ।

कार्षिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ।
पटुरोघ्रशिलापथ्याकणैलाञ्जनफेनकैः ॥ २९ ॥
युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूषान्तर्धातचूर्णितम् ।
हन्ति काचार्मनक्तान्धरक्तराजीः सुशीलितः ॥ ३० ॥
चूर्णो विशेषात्तिमिर भास्करो भास्करो यथा ।

स०—बादराङ्गारैस्तुथ निर्दग्ध पूर्ववत् क्रमेण छागक्षीर-
घृतमाक्षिके निषेचित, तस्मात्—निर्दग्धाच्च तुत्यात् पलद्वय,
ताप्यादिभिः कार्षिकैर्यष्टीपलेन च युक्तं, मूषान्तर्धातपित चूर्णित,
काचादीन् हन्ति । सुसेवितोऽयं भास्करश्चूर्णो विशेषेण तिमिर
हन्ति । यथा रविरन्धकारमित्युपमाश्लेषोऽलङ्कार ।

त्रिशङ्खागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥ ३१ ॥

शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्यैकोऽञ्जनात्रयम् ।
अन्धमूषीकृतं ध्मातं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥ ३२ ॥

तिमिरान्तकर लोके द्वितीय इव भास्करः ।

स०—भुजङ्गस्य—सीसकस्य त्रिशङ्खागा, गन्धपाषाणस्य भाग-
पञ्चक, शुल्बतालकयोर्द्वौ द्वौ भागौ, वङ्गस्य—त्रपुण एको भाग,
अञ्जनाद्भागत्रयमन्ध्रमूषाध्मातं विपक्रमञ्जनं द्वितीयो भास्कर इव
लोके तिमिरान्तकरम् । भुजङ्गादीनां शोधितानामत्र प्रयोग,
न तु मारितानाम् ।

गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च
स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुथं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं
तत्कुर्याद्गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ ३३ ॥

स०—तत्तुथं नरस्य गरुडनयनतुल्यं नयनं कुर्यात् । कत-
मम् ? यद्दीप्तं सत् गोमूत्रादिष्वनेकशो—सप्तकृत्वो, निषिक्तम् ।
प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरसं सविषाज्यमजापयः ।
यष्टीरसं च यत्सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ ३४ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका
नेत्रे युक्ता साञ्जनाऽनञ्जना वा ।

तैर्मिर्यामस्त्रावपैच्छिल्यपैलं
कण्डूं जाड्यं रक्तराजीं च हन्ति ॥ ३५ ॥

१ ‘क्षिकैर्निषे’ ट ण त । २ ‘तारक’ इ ई उ । ३ ‘मूषा-
गत’ उ । ४ ‘रापहर’ ई । ५ ‘गलरसे’ इ उ चन्द्र । ६ छ-
गणरसे—गोमयरसे । ७ अस्याग्ने—“तुथ सकासं कनकं सफलं
शङ्खशिलागैरिकमञ्जनं च । नरं कपालसहिकूकुडाण्डं सप्त-
द्विसप्तत्रिसमयोगतः (?) ॥ १ ॥ भृङ्गोद्भवस्वरसभाषितमा-
जदुग्धे मूत्रे गवा पयसि च त्रिफलाकषाये । द्राक्षारसे च
परिशुद्धमिति क्रमेण सौवीरमञ्जनमिदं तिमिरं निहन्ति ॥ २ ॥”-
इति द्वौ श्लोको उ, पुस्तकेऽधिकौ । ८ ‘गरुडतुल्य’ ट ण त ।
९ ‘श्रेष्ठारस’ “श्रेष्ठारस—त्रि” फलाकाथम् ।” इति चन्द्र ।
१० ‘यच्छीस’ ई, उ, त, ।

स०—यत्सीस तप्त तप्त त्रिफलाद्यादिकं पृथक् पृथक् सप्त-
कृत्व पायित तस्य सीसस्य शलाका नयने युक्ता सहाजनाऽजनेन
रहिता वा तैमिर्यादीन् हन्ति । शालिनीवृत्तम् । द्रव्यशलाकेय-
मिति प्रथिता ।

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाजनम् ।

ईषत्कर्पूरसंयुक्तमजनं तिमिरापहम् ॥ ३६ ॥

स०—पारदसीसकौ समाशौ, तयो सममजन, षोडशाश-
कर्पूरयुतमिदमजनं तिमिरापहं भवति ।

यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्ल-

स्तस्यास्य समयमृतस्य गोशकृद्भिः ।

निर्दग्धं समधृतमजनं च पेष्पं

योगोऽयं नयनबलं करोति गार्धम् ॥ ३७ ॥

स०—यो गृध्रस्तरुणरविप्रकाशगल्लस्तस्य समयमृतस्यास्य-
मुख, गोशकृद्भिः—गोमयकरीषैः, निर्दग्ध—भस्मसात्कृत, तस्य
सममजन—स्रोतोऽज, समधृत—समभाग, पेष्प—चूर्णयितव्यम् ।
अयं योगो नयनयो—नेत्रयो, बलं गार्धं—गृध्रतुल्यं, करोति ।

कृष्णसर्पवदने सहविष्कं दग्धमजनं निःसृतधूमम् ।
चूर्णितं नलदपत्रविमिश्रं भिन्नतारमपि रक्षति चक्षुः ॥

स०—कृष्णसर्पस्य वदने सहविष्कमजनमनिःसृतधूमं दग्ध-
मासीपत्रकमिश्रितं चूर्णितमुपयुक्तं सत् चक्षुर्भिन्नतारमपि
रक्षति । भिन्नतारमपीत्यनेन शक्त्यतिशयमस्याह । न तु भिन्न-
तारस्य कथञ्चिद्रक्षणं स्यात् । अन्यत्राप्येवविधो न्यायोऽयमनु-
सरणीयः । स्वागतावृत्तम् ।

कृष्णसर्पं मृतं न्यस्य चतुरश्रापि वृश्चिकान् ।

क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं क्लेदयित्वा प्रमन्थयेत् ॥ ३९ ॥

तत्र यन्नवनीतं स्यात्पुष्णीयात्तेन कुक्कुटम् ।

अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमज्जनात् ॥ ४० ॥

स०—क्षीरकुम्भे मृतं कृष्णसर्पं न्यस्य वृश्चिकाश्च चतुरश्रि-

१ 'क्ता साजना निरजना वा तिमिरादीन्' इ । २ 'रसहितम्'
इ उ चन्द्र । ३ 'तिमिरे वरम्' इ उ । 'नयनामृतम्' इति
कचित् । ४ 'मनिर्गत' इ, उ । ५ 'योजित' उ । ६ अस्याग्रे
“नागाजनास्मालशिलाकर्वजैस्त्रिंशद्विषद्वयमद्विकैः । अन्ध-
[मूषीक] तैश्चलागपयोनिषिकैर्दृष्टेरिदं भास्करमजनं स्यात्
(१) ॥ १ ॥ स्रोतोऽमवीरं वेष्ट्याजमोढावटच्छदै । षड्
तिमिरजिह्विष्ठं मृष्टिस्तं गोमयाग्निना (१) ॥ २ ॥ तान्नाय-
स्कान्तगन्धाह्लाताक्षां (क्ष्यां) यच्चसुच्छलं रजं (१) । लोहे
भृङ्गरजो भृष्टं सप्ताहं दृष्टिरोगजित् ॥ ३ ॥” इति चन्द्रनन्द-
नटीकापुस्तके उपलब्धाष्टीकारहिता इमे त्रयः श्लोकाः । ७ त्रिस-
प्ताह—एकविंशतिदिनानि । ८ 'त्वाऽनु मन्थ' इ उ । 'त्वाऽथ
मन्थ' इति कचित् ।

सप्ताहं क्लेदयित्वा विलोडयेत् । तस्मिन् यन्नवनीतं भवेत्, तेन
नवनीतेन कुक्कुटं पुष्णीयात् । तस्य कुक्कुटस्य पुरीषेणान्वोऽ-
प्यज्जनान्निश्चितमीक्षते ।

कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात् फलमजनम् ।

रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनप्रदा ॥ ४१ ॥

स०—कृष्णसर्पस्य वसा शङ्खः कतकफलं सौवीराजनम् । इयं
रसक्रिया द्रागेवान्वाना दृष्टिप्रदा ।

मरिचानि दशार्धपिचु-

स्ताप्यात्तुत्थात्पलं पिचुर्यष्ट्याः ।

क्षीरार्द्रदग्धमजन-

मप्रतिसाराख्यमुत्तमं तिमिरे ॥ ४२ ॥

स०—दश मरिचानि, वट्टमाक्षिकादर्वकर्प, तुत्थात्पलं, मधु-
यष्टिकाया कर्षं, एतत्सर्वं क्षीरार्द्रं पश्चाद्दग्धमप्रतिसारसज्ज-
जनमतिश्रेष्ठं तिमिरे । गीतिरार्या ।

अक्षबीजमरिचामलकत्वक्-

तुत्थयष्टिमधुकैर्जलपिष्टैः ।

छाययैव गुटिकाः परिशुष्का

नाशयन्ति तिमिराण्यचिरेण ॥ ४३ ॥

स०—अक्षबीजादिभिर्जलपिष्टैर्गुटिकाः छाययैव परिशुष्का -
न त्वातपेन, तिमिराणि लैघु नाशयन्ति । स्वागतावृत्तम् ।

मैरिचामैलकजैलोज्ज्व-

तुत्थाज्जनैताप्यधातुभिः क्रमवृद्धैः ।

षण्माक्षिक इति योग-

स्तिमिरार्मक्लेदकाचकर्ण्डूहन्ता ॥ ४४ ॥

स०—मरिचादिभिः क्रमवृद्धैः षण्माक्षिक इति योगस्तिमिरा-
दिघ्नः । षण्माक्षिक इति कोऽर्थः १ कीदृशः समासः २ ब्रूमः ।
माक्षिकशब्देनादिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या वट्टमाक्षिक इत्युच्यते ।
षट्पूरणो वट्टमाक्षिको यस्मिन्निति समासः । तेनास्मिन् योगे
षष्ठो वट्टमाक्षिक इत्यवतिष्ठते । गीतिरार्या ।

रत्नानि रूप्यं स्फटिकं सुवर्णं

स्रोतोजनं ताम्रमयः सशङ्खम् ।

कुचन्दनं लोहितगैरिकं च

चूर्णाजनं सर्वदगामयघ्नम् ॥ ४५ ॥

स०—रत्नादिभिश्चूर्णाजनम् । रत्नान्यत्र वज्रमरकतादीनि
यथालाभं प्राप्त्वाणि । लोहितगैरिकं—लोहितं गैरिकम्, केचित्तु

१ 'दश, द्विपल ताप्या' इ । २ "शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमर-
दुतम् ।" इत्यमरः । ३ "अयं योगः षण्माक्षिक इत्यनया सन्नया
मुनिनोक्तः । तिमिरार्मक्लेदकाचकर्ण्डून् हन्तीति हन्ता । तत्र
मरिचस्यैको भागः, आमलकस्य द्वौ, जलोद्भवस्य—समुद्रफेनस्य
त्रयः, तुत्थस्य चत्वारः स्रोतोजनस्य पञ्च, ताप्यधातोः षट् भागाः ।"
इति चन्द्रः । ४ 'ण्डूहा' इ । 'ण्डूजः' उ ।

लोहित-कुङ्कुममाहु । एतच्चूर्णाञ्जनमशेषदृष्टिरोगहरम् । उप-
जातिवृत्तम् ।

तिलतैलमक्षतैलं भृङ्गस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।

आयसपात्रविपक्वं करोति दृष्टेर्वलं नैस्यम् ॥ ४६ ॥

स०-तिलतैलमक्षतैलं च समाश मार्कवस्वरसोऽसनाच्च का-
यश्चेत्यस पात्रे विपक्वं दृष्टेर्वलमेतन्नम्य करोति । आर्या ।

दोषानुरोधेन च नैकशस्तं

स्नेहास्रविस्त्रावणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनमूर्ध्ववस्ति-

वस्तिक्रियातर्पणलेपस्यैः ॥ ४७ ॥

स०-दोषवशाच्च स्नेहादिभिर्मुहुर्मुहुरेन-नेत्ररोगिणमुपक-
मेत् । मूर्ध्ववस्ति-गण्डूपादिविध्युक्त (ह सू अ २२) । वस्ति-
वस्तिविध्युक्त (ह सू अ १९) । उपजातिवृत्तम् ।

सामान्यं साधनमिदम्

स०-इद-अनन्तरामिहित, सामान्य चिकित्सितम् ।

प्रतिदोषमतः शृणु ॥ ४८ ॥

स०-अत-अनन्तर, प्रतिदोष साधन शृणु ।

किं तत् ? इत्याह—

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ।

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक्वं पिबेत्ततः ॥ ४९ ॥

त्रिफलापञ्चमूलानां कषायं क्षीरसंयुतम् ।

एरण्डतैलसंयुक्तं योजयेच्च विरेचनम् ॥ ५० ॥

स०-[तत्र-] तेषु तिमिरादिषु मल्ये, वातोत्थे तिमिरे दश-
मूलकायेन घृत क्षीरे चतुर्गुणे त्रिफलाकल्कपक्वं पिबेत् । अन-
न्तर त्रिफलापञ्चमूलानां काथ क्षीरेण संयुतमेरण्डतैलान्वित विरे-
चनं योजयेत् ।

समूलजालजीवन्तीतुलां द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।

अष्टभागस्थिते तस्मिंस्तैलप्रस्थं पयःसमे ॥ ५१ ॥

बलात्रितयजीवन्तीवरीमूलैः पलोन्मितैः ।

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ॥ ५२ ॥

लोहं एव स्थितं मासं नावनादूर्ध्वजत्रुजान् ।

१ “शृण्विति शिष्यायाचार्यं कथयति ॥ तत-घृतपानादनन्तर
स्निग्धलक्षणे जाते ॥” इतीन्दु । “असनात्-बीजकात् ॥ त-तिमि-
रातुरम् । नैकश-बहून् वारान् ॥ सामान्य-सर्वं तिमिराणां
साधारणम् ॥ बलात्रितय-बलास्त्रिबलानागबला ।” इति
चन्द्र । २ ‘नस्यात्’ इ उ । ३ ‘संमिश्रं’ उ । ‘संसृष्ट’
स मू । ४ ‘येत वि’ इ उ चन्द्र स द्र । ५ ‘चने’ उ ।
६ ‘समम् ।’ इ उ । ७ ‘त्रिजातजी’ इ । ८ ‘लोहपात्र-
स्थितं’ इ. उ. ।

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विशेषाद्दृग्माश्रयान् ॥ ५३ ॥
केशास्यकन्धरास्कन्धपुष्टिलावण्यकान्तिदम् ।

स०-मूलजालयुताया जीवन्त्या पलशत जलद्रोणे पचेत् ।
तस्मिन् जलेऽष्टभागशेषे क्षीरतुल्ये तैलप्रस्थ बलात्रितयादिभि
पलोन्मितैर्भुयष्टिकापलैश्चतुर्भिर्लोहपात्रे विपाचयेत् । लोहभाण्ड
एव मासं स्थितं तत्रस्थेनोर्ध्वजत्रुजान् रोगान् हन्ति । विशेषेण
दृग्माश्रयान् वातपित्तोरोगान् पराकरोति । केशादिषु पुष्टिलाव-
ण्यकान्तिकरम् ।

सितैरण्डजटासिंहीफलदारुवचानतैः ॥ ५४ ॥

घोषैया विल्वमूलैश्च तैलं पक्वं पयोन्वितम् ।

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयानिर्जितम् ॥ ५५ ॥

स०-शुक्लैरण्डमूलादिभिस्तैल सक्षीर पक्वं नस्येन सर्वजत्रू-
र्ध्वरोगादिजित् ।

वसाऽञ्जने च वैयाघ्री वाराही वा प्रशस्यते ।

गृध्राहिकुकुटोत्था वा मधुकेनान्विता पृथक् ॥ ५६ ॥

स०-वैयाघ्री वाराही वा वसाऽञ्जने शस्यते । गृध्रसर्पकु-
कुटोत्था वा वसा पृथक् मधुयष्टिकायुता श्रेष्ठा ।

प्रत्यञ्जने च स्रोतोर्जं रसक्षीरघृते क्रमात् ।

निषिक्तं पूर्ववद्योज्यं तिमिरघ्नमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

स०-प्रत्यञ्जने च स्रोतोर्जन मासरसादिषु क्रमेण तप्तं तप्त
सप्तकृत्व निषिक्तं पूर्ववद्योज्यम् । एतच्च पर तिमिरहृत् ।

न चेदेवं शमं याति ततस्तर्पणमाचरेत् ।

स०-यद्येव तिमिरं न शाम्येत् ततस्तर्पणमाचरेत्-कुर्यात् ।

शताह्वाकुष्ठनलदकाकोलीद्वययष्टिभिः ॥ ५८ ॥

प्रपौण्डरीकसरलपिप्पलीदेवदारुभिः ।

सर्पिरष्टगुणक्षीरं पक्वं तर्पणमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

स०-शतपुष्पादिभिर्घृतमष्टगुणक्षीरं पक्वं श्रेष्ठं तर्पणम् ।

मेदसस्तद्वदैण्यादुग्धसिद्धात् खजाहतात् ।

उद्धृतं साधितं तेजो मधुकोशीरचन्दनैः ॥ ६० ॥

१ ‘गामया’ उ चन्द्र । २ ‘न्तिकृत् ।’ इ ई उ । ३ ‘तुल्य
तै’ ट । ४ ‘सिद्धा-बृहत्या फलम् । घोषा-छत्रा, विल्वस्य मूलानि,
तै कल्कितं तैलम् ॥ पृथक्-प्रत्येकम् ॥ पूर्ववत्-पक्वं मासरसे क्षीरे
घृते च क्रमात् सप्तकृत्वो, निषिक्तम् ॥ नलद-मासी । सरल-
चीडा ॥ तेज-सारम् ।” इति चन्द्र । “क्रमात् रसादि-
भिर्निषिक्त-भावितम् । पूर्ववदिति मधुकेनान्वित, प्रत्यञ्जनं योज्यम् ।
तीक्ष्णाञ्जनस्य पश्चान्मृद्वञ्जन-प्रत्यञ्जनम् । न विद्यते उत्तमं यस्मात्
तत्-अनुत्तमम् ।” इतीन्दु । ५ रुनिशानतै’ स स । ६ ‘शता
ह्वाविल्व’ ई स द्र । ७ ‘यार्तिषु ।’ स द्र । ८ ‘ञ्जनं च’
स.स. । ९ ‘घृतैः क’ इ.स.स. । १० ‘मेण निषिक्त’ ट.ण त. ।

स०-तथैव कृष्णहरिणान्मेदसो दुग्धे सिद्धात् खजेनालो-
डितात् तेज उद्धृत्य मधुकोशीरचन्दनै सह पक्व तर्पणमुत्तमम् ।

श्वविच्छल्यकगोधानां दक्षतित्तिरिबर्हिणाम् ।
पृथक्पृथगनेनैव विधिना कल्पयेद्वसाम् ॥ ६१ ॥

स०-श्वविदादीना पृथगनेनैव विधिना वसा कल्पयेत् ।
प्रसादनं स्नेहनं च पुटपाकं प्रयोजयेत् ।

स०-पुटपाक तु प्रसादन स्नेहन च-तर्पणपुटपाकविध्युक्त
(ह सू अ २४।१४-१६), प्रयोजयेत् ।

वातपीनसघञ्चात्र निरुहं सौनुवासनम् ॥ ६२ ॥

स०-अत्र च-वातजे तिमिरे, वातपीनस इव निरुहमनु-
वासनं च प्रयोजयेत् ।

पित्तजे तिमिरे सर्पिर्जीवनीयफलत्रयैः ।

विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ६३

स०-पित्तजे तिमिरे जीवनीये फलत्रिकेन च पक्व सपि
पाययित्वा तत स्निग्धस्य सत सिरा व्यधयेत् ।

शर्करैलात्रिवृच्चूर्णैर्मधुयुक्तैर्विरेचयेत् ।

स०-शर्करादिभिः समाक्षिकैर्विरेचयेत् ।

सुशीतान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यान्नेत्रास्यमूर्धसु ॥ ६४ ॥

स०-नेत्रास्यशिर सु चातिशिशिरान् सेकलेपादीन् युञ्ज्यात् ।

सारिवापन्नकोशीरमुक्ताशाबरचन्दनैः ।

वर्तिः शस्ताऽञ्जने, चूर्णस्तथा पत्रोत्पलाञ्जनैः ॥ ६५ ॥

सनागपुष्पकर्पूरयष्ट्याह्रस्वर्णगैरिकैः ।

स०-सारिवादिभिर्वर्तिरञ्जने शस्ता । तथा पत्रादिभिश्चूर्णोऽ-
ञ्जनं शस्तम् ।

सौवीराञ्जनतुत्थकशृङ्गीधात्रीफलस्फटिककर्पूरम् ॥

पञ्चांशं पञ्चांशं त्र्यंशमथैकांशमञ्जनं तिमिरघ्नम् ।

स०-सौवीराञ्जनादिकमर्जनं शस्तम् । कियत्कियत्प्रमाणम् ?
इत्याह-पञ्चाशमित्यादि । तदेव पञ्च भागा सौवीराञ्जनस्य,
पञ्चैव तुत्थकस्य, शृङ्गायामलकानां भागास्त्रय, स्फटिककर्पूरस्य
भाग एक, इति स्थितम् । एवमेतदञ्जनं तिमिरघ्नं कुर्यात् ।
गीतिरार्येयम् ।

नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरजीवनीयसितोत्पलैः ॥ ६७ ॥

स०-क्षीरेण चतुर्गुणेन जीवनीयादिभिराज्य-घृतं, पक्व नस्ये
श्रेष्ठम् ।

१ 'विद्वल्य' इ ई । 'विष्किराक' उ । २ 'धानामृक्ष' इ
उ. । ३ 'चानु' ई. । ४ 'अनचू' उ चन्द्र । ५ 'पञ्चोत्पल' इ
उ. स द्व । ६ 'शृङ्गाञ्जन' ट । ७ "शृङ्गीधात्रीफल-श्रेष्ठमा
मलकफलम् ॥ जीवनीयगणशर्करानीलोत्पलै ।" इति चन्द्र ।
८ 'अन तिमिरघ्नम् । कि' ट. ।

अ० १०५

श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथवराकणशृतं घृतम् ।

विध्येत्सिरा पीतवतो दद्याच्चानुं विरेचनम् ॥ ६८ ॥

काथं पूगाभयाशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

स०-श्लेष्मोत्पत्तिमिरेऽमृतादिभिः पक्व घृत पीतवत सिरा
विव्येत् । विरेचनं च पूगादिभिः काथं दद्यात् ।

हीवेरदारुद्विनिशाकृष्णाकल्कैः पयोन्वितैः ॥ ६९ ॥

द्विपञ्चमूलनिर्यूहे तैल पक्वं च नावनम् ।

स०-हीवेरादिभिः कल्कितैः पयोन्वितैर्द्विपञ्चमूलकाथे तैल
पक्वं नावनं हितम् ।

शङ्खप्रियङ्गुनेपालीकटुत्रिकफलत्रिकैः ॥ ७० ॥

ह्रस्वैर्मल्याय विमला वर्तिः स्यात्

स०-शङ्खादिभिर्ह्रस्वैर्मल्याय विमलाख्येय वर्तिर्हिता स्यात् ।

कौकिला पुनः ।

कृष्णलोहरजोव्योषसैन्धवत्रिकलाञ्जनैः ॥ ७१ ॥

स०-कृष्णलोहादिभिः कौकिलाख्या वर्ति ।

शशगोखरसिहोष्ट्रद्विजा लालाटमस्थि च ।

श्वेतगोवालमरिचशङ्खचन्दनफेनकम् ॥ ७२ ॥

पिष्टं स्तन्याजदुग्धाभ्या वर्तिस्तिमिरशुक्रजित् ।

स०-शशादिजा द्विजा -दन्ता, एषामेव लालाट-ललाटे
भवमस्थि, तथा श्वेतगोवालादीनि, स्त्रीक्षीरच्छागदुग्धाभ्यां पिष्टा
वर्तिस्तिमिरशुक्रहरेत्यर्थः ।

रक्तजे पित्तवत्सिद्धिः शीतैश्चास्त्रं प्रसादयेत् ॥ ७३ ॥

स०-रक्तजे तिमिरे पित्तवदुपक्रमः । [शीतै -] शीतवीर्यै
शीतस्पर्शैरन्नपानौषधसेकलेपादिभिश्च, रक्तं प्रसादयेत् ।

द्राक्षया नलदरोध्रयैष्टिभिः

शङ्खताम्रहिमपद्मपद्मकैः ।

सोत्पलैश्छगलदुग्धवर्तितै-

रस्त्रजं तिमिरमाशु नश्यति ॥ ७४ ॥

स०-द्राक्षादिभिश्छगलीदुग्धपिष्टैः शीघ्रं रक्तोत्थ तिमिर
नश्यति ।

१ "अनु-पश्चात्, पूगफलहरीनकीशुण्ठीपिप्पलीत्रिवृद्वन्तीज काथ
विरेचनं दद्यात् ॥" श्वेताया गोर्वाला. ।" इति चन्द्र । २ 'कौ-
लिका' उ । ३ पित्तवत्-पित्तजतिमिरवत् । ४ अस्याग्रे "मधू-
कसाराञ्जनताम्रत्रिकटुकविडङ्गपौण्डरीकाणि (?) । सलवण-
तुत्थत्रिकलारोध्राणि नभोम्बुपिष्टानि ॥ १ ॥ वर्तिश्चतुर्दशाङ्गी
नयनामयनाशनी शिलास्तम्भे । लिखिता हिताय जगतस्तिमि-
रापहरी विशेषेण ॥ २ ॥ एकगुणा मागधिका द्विगुणा च हरी-
तकी सलिलपिष्टा । वर्तिरियं तिमिरपटलकाचकन्दस्त्व-
(पण्डुस्य) हरी (?) ॥ ३ ॥" इत्यधिकाधीकारहिताख्य श्लोका-
श्चन्द्रनन्दनटीकापुस्तके । ५ 'यष्टिकाशङ्ख' इ. उ. । ६ 'पत्रकै.' इ ।

संसर्गसन्निपातोत्थे यथादोषोदयं क्रिया ।

स०-संसर्गजे सन्निपातजे च तिमिरे यथादोषोद्रेकं विक्रित्सितम् ।

सिद्धं मधूककृमिजिन्मरिचामरदाहभिः ॥ ७५ ॥

सक्षीरं नावनं तैलं पिष्टैर्मुखलेपो मुखस्य च ।

स०-मधूकादिभिः सक्षीरं तैलं सिद्धं नावनं हितम् । मधूकादिभिरेव जलेन पिष्टैर्मुखलेपो हितः ।

नतनीलोत्पलानन्तायश्च्युह्यसुनिषण्णकैः ॥ ७६ ॥

साधितं नावने तैलं शिरोवस्तौ च शस्यते ।

स०-नतादिभिः साधितं तैलं नावने शिरोवस्तौ च शस्यते ।

दद्यादुशीरनिर्युहे चूर्णितं कणसैन्धवम् ॥ ७७ ॥

तैत्स्नुतं सघृतं भूयः पचेत्क्षौद्रं घने क्षिपेत् ।

शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वजे तिमिरेऽञ्जनम् ७८

स०-उशीरकाथे पिप्पलीसैन्धव रजीकृतं दद्यात् । तच्च सुतं सत् घृतान्वितं पुनः पचेत् । घने चास्मिन् शीते च क्षौद्रं क्षिपेत् । एतत् सर्वोत्थे तिमिरे हितमञ्जनम् ।

अस्थीनि मज्जपूर्णानि सत्त्वानां रात्रिचारिणाम् ।

स्रोतोऽजाञ्जनयुक्तानि वहत्यम्भसि वासयेत् ॥ ७९ ॥

मासं विशतिरात्रं वा ततश्चोद्धृत्य शोषयेत् ।

समेषशृङ्गीपुष्पाणि सयश्च्युह्याह्वानि तान्यनु ॥ ८० ॥

चूर्णितान्यञ्जनं श्रेष्ठं तिमिरे सान्निपातिके ।

स०-रात्रिचारिणां प्राणिनामस्थीनि मज्जपूर्णानि स्रोतोऽजाञ्जनयुक्तानि जले वहति मासं विशतिर्वा निशा वासयेत् । ततः पश्चात्, उद्धृत्य शोषयेत् । तानि च मेषशृङ्गीपुष्पैर्युक्तानि मधूकेन च, चूर्णितानि सान्निपातिके तिमिरेऽञ्जनं श्रेष्ठम् ।

काचेऽप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां, यन्ननिपीडिताः ८१
आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात्स्नान्ये त्वस्ते जलौकसः ।

स०-काचेऽप्येषा-पूर्वोदिता क्रिया, सिरा हित्वा । सिराऽपि कस्मान्नुमीयते ? इत्याह—यन्त्रेत्यादि । सिरोपयोगियन्त्रनिपीडिता मला आन्ध्याय यतः स्युः । स्नान्ये तु रक्ते जलौकसो दद्यात् ।

गुडः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुङ्कुमाद्रजः ॥ ८२ ॥

रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ।

स०-गुडादयो रसक्रिया क्षौद्रान्वितेय काचयापनमञ्जनम् ।

१ 'नावन' इ ई उ । २ 'तच्छृतं' इ उ स मू । ३ 'तोऽजा-
नेन यु' उ । ४ 'तानि तु' उ । ५ 'अनु-पश्चात् ।'
इति चन्द्र । ६ 'अने श्रेष्ठानि ।' ट ण त । ७ 'सिरा यन्न'
'स्युरतो द' इ. उ. । ८ 'पीडिता' इ स द. ।

नकुलान्धे त्रिदोषोत्थे तैमिर्यविहितो विधिः ॥ ८३ ॥

स०-नकुलान्धे त्रिदोषजे तिमिरविहितो विधिः कार्यः ।

रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमयस्वरसद्रुतैः ।

ताक्षर्यगैरिकतालीसैर्निशान्धे हितमञ्जनम् ॥ ८४ ॥

स०-घृतादिद्रुतै रसाञ्जनादिभिर्निशान्धे रसक्रिया हितम-
ञ्जनम् ।

दध्ना विघृष्टं मरिचं राज्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ।

स०-दध्ना विघृष्टं मरिचं राज्यन्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ।

कैरञ्जिकोत्पलस्वर्णगैरिकाम्भोजकेसरैः ॥ ८५ ॥

पिष्टैर्गोमयतोयेन वर्तिर्दोषान्धनाशिनी ।

स०-करञ्जिकादिभिर्गोमयरसेन पिष्टैर्वर्तिर्नक्तान्धहृत् ।

अजामूत्रेण वा कौन्तीकृष्णास्रोतोऽसैन्धवैः ॥ ८६ ॥

स०-अजामूत्रेण पिष्टैः कौन्त्यादिभिर्वा वर्तिनिशान्धघ्नी ।

कालानुसारीत्रिकटुत्रिकफालालमनःशिलाः ।

सफेनाश्छागदुग्धेन राज्यन्धे वर्तयो हिताः ॥ ८७ ॥

स०-कालानुसार्यादयोऽजाक्षीरेण पिष्टा वर्तयो निशान्धे
हिताः ।

सन्निवेश्य यकृन्मध्ये पिप्पलीरदहन्पचेत् ।

ताः शुष्का मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ८८ ॥

स०-पिप्पलीर्यकृन्मध्ये सन्निवेश्यादहन् पचेत् । ततः
पिप्पल्य शुष्का मधुघृष्टा राज्यन्धे परमञ्जनम् ।

खादेच्च घ्नीहयकृती माहिषे तैलसर्पिषा ।

स०-माहिषे च घ्नीहयकृती तैलसर्पिषा सह भक्षयेत् ।

घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पल्लवानि च भक्षयेत् ॥ ८९ ॥

तथाऽतिमुक्तकैरण्डं शेफाल्यभीरुजानि च ।

भृष्टं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ९० ॥

स०-जीवन्त्याश्च पल्लवानि सर्पिषा पक्वानि भुञ्जीत । तथा,

१ 'विधिवत् क्रिया ।' इ । २ 'मिरे विहि' ण त । ३ 'नि-
शान्धे' इ ई उ । ४ 'दिभिर्द्रुतै' ट । ५ 'राज्यन्धाञ्जन' इ ई
उ त चन्द्र स द । ६ 'कारञ्जि' ई स स । ७ 'दोषान्धना'
इ ई उ त चन्द्र । ८ 'कालानुसारी-कृष्णासारिवा जीवन्त्या पल्ल-
वानि च प्रत्येक घृतसिद्धानि निशान्धे भक्षयेत् । अभीरो -
शतावर्या । कुम्भयोने -अगस्त्यस्य ॥' इति चन्द्र । 'कुम्भ-
योने -छत्राभिधानाया द्रोणपुष्पा, पत्रैर्भृष्ट-निस्तलितम् ।'
इतीन्दु । ९ 'राज्यान्धे' इति क्वचित् । १० 'निशान्धे' इ ।
'नक्तान्धे' उ । ११ 'ण्डसोहळाभी' स स । 'सोहळा-
दधिशी भैया शैया सैवापराजिता ।' इतीन्दु । १२ शेफाली-
निर्गुण्डी । १३ 'सिद्धं घृ' ई । १४ 'पानेऽति पू' इ उ. ।

अतिमुक्तादीनि पत्राणि घृतसिद्धानि खादेत् । अगस्तिपत्रैः
सपि सिद्धं पाने च पूजितम् ।

धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहे जीर्णसर्पिषा ।

स्निग्धं विरेचयेच्छीतैः शीतैर्दिह्याच्च सर्वतः ॥ ९१ ॥

स०—अम्लपित्तोष्णविदाहो—विदग्भत्व, अम्लपित्तोष्णवि-
दाह । धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहश्च तस्मिन् । तत्र
धूमराख्य—“शोणज्वरादि” (अ १२।२९) इत्यादि-
लक्षण । “मृशमम्लशनात्” (अ १२।२८) इत्यादिनाऽम्ल-
विदग्भा । “भवेत्पित्तविदग्भाख्या” (अ १२।१६) इति
पित्तविदग्भा । “उष्णतप्तस्य” (अ १२।२६) इत्यादिना
उष्णविदग्भेति । तस्मिन् धूमराख्याम्लपित्तोष्णविदाहेऽति-
पुराणसर्पिषाऽभ्यक्तं स्निग्धं शीतैर्विशोषयेत् । शीतैश्च सर्वतो
लेपयेत् ।

गोशकृद्रसदुग्धाज्यैर्विपक्वं शस्यतेऽञ्जनम् ।

स्वर्णगैरिकतालीसचूर्णावापा रसक्रिया ॥ ९२ ॥

स०—गोशकृदादिभिर्विपक्वमञ्जनं शस्यते । स्वर्णगैरिकदीना
चूर्णैरावापो यस्या सा, एवविधा रसक्रिया वा शस्यते ।

मेदाशावरकानन्तामञ्जिष्ठादार्विष्यष्टिभिः ।

क्षीराष्टाशं घृतं पक्वं सतैलं नावनं हितम् ॥ ९३ ॥

स०—मेदादिभिः क्षीराष्टाशं घृतं तैलसहितं पक्वं नावनं
हितम् ।

तर्पणं क्षीरसर्पिः स्यादशाम्यति सिराव्यधः ।

स०—क्षीरोद्धवः सर्पिस्तर्पणं हितम् । एवमशाम्यति सिरा-
व्यधः कार्यम् ।

चिन्ताभिघातभीशोर्कौक्ष्यात् सोत्कटकासनात् ९४

विरेकनस्यवमनपुटपाकादिविभ्रमात् ।

विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तृष्णादिविधारणात् ॥ ९५ ॥

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्तिमिररोगिवत् ।

स०—चिन्तादिभिरतिमिरवानपि तिमिररोगीव पश्येत् ।

यथास्वं तत्र युजीत दोषादीन् वीक्ष्य भेषजम् ॥ ९६ ॥

स०—[तत्र—] तस्मिन् तिमिररोगिसदृशदर्शने, यथायोग्यं
दोषदूष्यदेशादीन् वीक्ष्य भेषजं प्रयुजीत ।

सूर्योपरागानलविद्युदादि-

विलोकनेनोपहृतेक्षणस्य ।

सन्तर्पणं स्निग्धहिमादि कार्यं

तथाञ्जनं हेम घृतेन घृष्टम् ॥ ९७ ॥

१ ‘करुक्षाम्लकटुकाशनात्’ इ ई उ । ‘करुक्षादुत्कट’ स
मू । ‘रौक्ष्यामोत्कटिका’ स स । २ “विभ्रमात्—मिथ्यायो-
गात् ॥ सूर्योपरागो—ग्रहयोग । उपहृतशब्देन स्वल्प उपघातो
लक्ष्यते, औपसर्गिकस्य लिङ्गनाशस्यासाध्यत्वात् ।” इतीन्द्र ।
‘अक्षिरोगावसानात्—अक्षिरोगपर्यन्तात् ।’ इति चन्द्र । ३ ‘रो-
गिवत्’ स मू । ४ ‘योज्य’ स.द्र ।

स०—सूर्योपरागादिविलोकनेनोपहृतदर्शनस्य स्निग्धहिमादि
सन्तर्पणं कार्यम् । आदिगब्देनातिसूक्ष्मातिभासुरादिपरिग्रहः ।
सुवर्णं च घृतेन घृष्टमञ्जनं हितम् । उपजातिवृत्तम् ।

चक्षुरक्षायां सर्वकालं मनुष्यै-

र्येक्ष्य कर्तव्यो जीविते यावदिच्छा ।

व्यर्थो लोकोऽयं तुल्यरात्रिदिवाना

पुंसामन्धानां विद्यमानेऽपि वित्ते ॥ ९८ ॥

स०—नेत्ररक्षायां सदा यत्नो विधेयो यावज्जीविताभिलाषि-
त्वम् । यस्मादन्यवानां तुल्यरात्रिदिवानां पुसां विद्यमानेऽपि वने
लोको एव निरर्थकः स्यात् । रात्रिदिवगब्दोऽत्राचतुरादिसूत्रे
निपातितः । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

त्रिफला रुधिरस्रुतिर्विशुद्धि-

र्मनसो निर्वृत्तिरञ्जनं संनस्यम् ।

शैकुनाशनता सर्पादपूजा

घृतपानं च सदैव नेत्ररक्षा ॥ ९९ ॥

स०—त्रिफलादिकं सदैव—सर्वकालं, नेत्ररक्षा स्यात् ।

अहितादशनात्सदा निर्वृत्ति-

र्भृशभास्वच्छलसूक्ष्मवीक्षणाच्च ।

मुनिना निमिनोपदिष्टमेतत्

परमं रक्षणमीक्षणस्य पुंसाम् ॥ १०० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने तिमिरप्रतिषेधो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

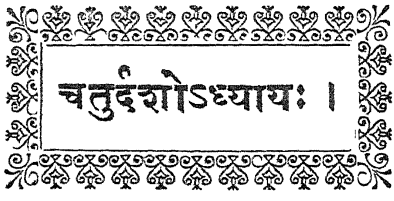
स०—अहितादाहारात् सततं निर्वृत्तिः, अतिभासुराद्यालोक-
नाच्चोपरतिः, इत्येतन्निमिनाम्ना मुनिना परमं नृणां नयनस्य
रक्षणमुदितम् । औपच्छन्दसिक(के) वृत्तम्(ते) ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने तिमिर-

प्रतिषेधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

१ “निर्वृत्तिः—प्रीतिः । शकुनाशनता—पक्षिमासभोजित्वम् ।
पादपूजा—पादयोरभ्यङ्गोद्वर्तनप्रक्षालनपादत्राणादिधारणम् ॥ नि-
वृत्ति—उपरमः ।” इति चन्द्रः । “सदैवेति घृतपानेनाभिसम्ब-
ध्यते ।” इतीन्द्रः । २ ‘च नस्यम्’ चन्द्रः स.मू । ३ ‘शयना
सनता’ इ. । ‘शयनासनतोषपाद’ उ. ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

लिङ्गनाशस्तिमिरप्रतिषेधं वात्पृथगुच्यते, बहुवक्तव्यत्वात् ।
अथातो लिङ्गनाशप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विध्येत्सुजात निःप्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।
आवर्तक्यादिभिः षड्भिर्विवर्जितमुपद्रवैः ॥ १ ॥

स०—सुजात—सुष्ठु घनीभूत, लिङ्गनाश निःप्रेक्ष्य कफोद्भव
विध्येत् । शेषास्तु लिङ्गनाशा असाध्या इति न तान् विध्येत् ।
तथाऽऽवर्तक्यादिभिर्विषमैः षड्भिरुपद्रवैर्विवर्जितम् ।

सुजात कस्माद्विध्येत् ? इत्याह—

सोऽसञ्जातो हि विषमो दधिमस्तुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ २ ॥
करोति वेदना तीव्रा दृष्टि च स्थगयेत्पुनः ।
श्लेष्मलैः पूर्यते चाशु सोऽन्यैः सोपद्रवश्चिरात् ॥ ३ ॥

स०—स लिङ्गनाशो यस्मादसञ्जातो विषमो—न समसस्थान,
तथा दधिमस्तुसदृशस्तथा तनु—न घन, शलाकयाऽवकृष्टोऽपि
सन् पुनरूर्ध्वं प्रवर्तते । तीव्रा रुज करोति । पुनरपि—कृतव्य-
धोऽपि सन् भूयोऽपि, दृष्टिमाच्छादयेत् । श्लेष्मलैराहारैराशु
पूर्यते । सोऽपरैश्च—अश्लेष्मलैराहारैः, सोपद्रवै(व)श्चिरात्पूर्यते ।
श्लेष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।
तस्यान्यदोषाभिर्भवाद्भवत्यानीलता गदः ॥ ४ ॥

स०—यस्माच्छ्लेष्मिको लिङ्गनाशः श्लेष्मणश्च शुक्लत्वाच्छुक्लः ।
तस्य—लिङ्गनाशस्य, अन्यदोषेण—वातादिना, अभिभवाद्दानीलता
भवति गदः ।

तत्रावर्तचला दृष्टिरावर्तक्यैरुणाऽसिता ।

स०—तत्र—तेष्वावर्तक्यादिषु मध्ये, आवर्तकी दृष्टिरावर्त-
वच्चला, तथाऽरुणाऽसिता च स्यात् ।

१ अयं लिङ्गनाशप्रतिषेधः सुश्रुते उ० १७ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
उ० १७ अध्याये चास्ति वर्णितः । चरके तु न वर्णितः । २ “नि-
प्रेक्ष्य—हतदर्शनम् । सुजात—सुष्ठु घनीभूत श्लेष्मपिण्डवद्दृश्यमानम् ।
आवर्तक्यादिभिः षड्भिः—आवर्तकी शर्कराराजीमती छिन्नाशुका चन्द्र-
की छत्रकीभिः ॥ असञ्जात—न पाक प्राप्तः । विषम—निम्नोन्नतः ।
अवकृष्ट—व्याहतः । प्रपद्यते—याति । स च श्लेष्मलैरौषधान्नैः शीघ्र-
मापूर्यते । अन्यै—वातपित्तलैः, चिरात् पूर्यते । सोपद्रवोऽपि
चिरादेव पूर्यते । अन्येन दोषेण—पित्तेन वातेन, अभिभवात्—आक्र-
मणात् ॥ आवर्तचला—आवर्तवदनवस्थिता । अरुणा—ईषलोहिता ।
सिता—श्वेता ।” इति चन्द्रः । “आनील—ईषनीलम् ।” इति
डल्हणः । ३ ‘प्रवर्तते’ इति । ४ ‘द्रवैश्चि’ उ । ५ ‘नीलिका
गदः’ इ.उ., ट. । ६ ‘गदे’ इति क्वचित् । ७ ‘णा सिता’ चन्द्रः ।

शर्कराऽर्कपयोलेशनिचितेव घनानि च ॥ ५ ॥

स०—शर्कराऽर्कक्षीरलवनिचितेव तथाऽतिघना स्यात् ।

राजीमती दृष्टिनिचिता शालिशूकाभराजिभिः ।

स०—राजीमती दृष्टि शालिशूकसदृशीभी राजीभिर्निचिता
स्यात् ।

विषमच्छिन्नदग्धाभा सरुक् छिन्नाशुका स्मृता ॥ ६ ॥

स०—विषमा छिन्नदग्धाभा तथा सरुजा छिन्नाशुका दृष्टि
स्मृता ।

दृष्टिः कांस्यसमच्छाया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

स०—चन्द्रकी दृष्टि कांस्यतुल्यच्छाया चन्द्रकाकारा स्यात् ।

छत्राभा नैकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका ॥ ७ ॥

स०—छत्राभाऽनेकवर्णा च छत्रकी नाम नीलिका स्यात् ।

न विध्येदसिरार्हाणां नै तद्रूपीनसकासिनाम् ।

नाजीर्णिभीरुवमितशिरःकर्णाक्षिशूलिनाम् ॥ ८ ॥

स०—असिरार्हादीनां नराणां लिङ्गनाश न विध्येत् ।

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।

देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग्जानूच्चपीठगः ॥ ९ ॥

यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्विन्नाक्षस्य मुखानिलैः ।

अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्टोत्प्लुतं मलम् ॥ १० ॥

स्वा नासा प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं मूर्ध्नि धारिते ।

कृष्णादर्धाङ्गुलं मुक्त्वा तैर्थाऽर्धाधमपाङ्गतः ॥ ११ ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलं धृताम् ।

दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्धमामन्थयन्निव ॥ १२ ॥

सव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं सव्येन चैतरत् ।

विध्येत्

स०—अथेति मङ्गलार्थः । कृतमङ्गलस्य शुद्धस्य तथा सम्भो-
जितात्मन आतुरस्य साधारणे काले प्रकाशे देशे पूर्वाह्णे जानु-
तुल्यासंनस्थितो वैद्य आतुरस्य यन्त्रितस्योपविष्टस्य, तथा स्विन्ने-
ऽक्षिणी यस्य तस्य स्विन्नाक्षस्य । कै ? मुखवायुभिः । तथाऽङ्गु-
ष्ठेन मलिते नयने सति दृष्टौ मलमुत्प्लुत—उद्गत दृष्ट्या, स्वा नासिका
वीक्षमाणस्य मूर्ध्नि निष्कम्प धारिते सति कृष्णमण्डलादर्धाङ्गुलं
हित्वाऽपाङ्गाच्चाङ्गुलचतुर्भागं मुक्त्वा तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाका
निश्चलं यथा भवति तथा धृता दैवच्छिद्रस्य पार्श्वं नयेत् ऊर्ध्व-
मालोडयन्निव । सव्यं नेत्रं दक्षिणकरेण, वामेन च हस्तेन दक्षि-
णमक्षि, विध्येत् ।

१ “कास्याम—आपाण्डुपीतम् ।” इति डल्हणः । “नीलिका-
नीलिवर्णा ॥ यन्त्रितस्य—पृष्ठतः सुखोपविष्टेन परिचारकेण हस्ताभ्यां
निश्चलमवलम्बितशिरसः । उपविष्टस्य—प्रत्यादित्यमास्तरणलब्धमा-
दवाया भूमौ प्रसारितचरणयुग्मस्य । मल—दोषम् । सव्यं—वामम् ।
इतरत्—दक्षिणम् ।” इति चन्द्रः । २ ‘न इक्ष्मी’ त. । ‘न च
पीनः’ स मू. । ३ ‘स्वनासा’ इति क्वचित् । ४ तदर्धा’ इ.उ. ।
५ ‘सने स्थि’ ट. ।

सुविद्धे शब्दः स्यादरुक् चाम्बुलवस्तुतिः ॥ १३ ॥
 सान्त्वयन्नातुर चानु नेत्रं स्तन्येन सेचयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निर्लिखेन्नेत्रमण्डलम् ॥ १४ ॥
 अबाधमानः शनैर्नैर्नासां प्रति नुदंस्ततः ।
 उच्छिद्धनाच्चापहरेदृष्टिमण्डलगं कफम् ॥ १५ ॥
 स्थिरे दोषे चले वाऽति स्वेदयेदक्षि बाह्वनः ।
 अथ दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥ १६ ॥
 घृताप्लुतं पिबु दत्त्वा बद्धाक्षं शाययेत्ततः ।
 विद्धादन्येन पार्श्वेन तमुत्तान द्वयोर्व्यधे ॥ १७ ॥
 निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरःपादं हिते रतम् ।

स०—सुविद्धे सति शब्दः स्यात् । तथाऽरुग् जललवस्य च
 स्तुतिः स्यात् । सान्त्वयन् रोगिणमनु-पश्चात्, नेत्रं स्तन्येन
 सेचयेत् । ततः—अनन्तर, शलाकाया अग्रेण दृष्टिमण्डलं निर्लि-
 खेत् । कयम्? अपीडयन् । तथा शनैर्नैर्नासां प्रति कफं नुदन् ।
 ततः उच्छिद्धनाच्च दृष्टिमण्डलगं कफं हरेत् । दोषे चले स्थिरे
 वा सत्यक्षिबाह्वतोऽति स्वेदयेत् । अनन्तर रूपेषु-वस्तुषु, दृष्टेषु
 सत्सु शनैः शलाकामाकर्षेत् । ततो घृताप्लुतं पिबु दत्त्वा पट्टि-
 कया बद्धाक्षं विद्धादन्येन पार्श्वेन शाययेत् । द्वयोरक्ष्णोर्व्यधे सति
 तमुत्तानं निवाते शयनेऽभ्यक्तशिरः पादं हिते रतं शाययेत् ।

क्षवथुं कासमुद्गारं घ्रीवनं पानमम्भसः ॥ १८ ॥

अधोमुखस्थितिं स्नानं दन्तधावनभक्षणम् ।

सप्ताहं नाचारेत्स्नेहपीतवच्चात्र यन्त्रणा ॥ १९ ॥

स०—क्षवत्वादीन् सप्ताहं नाचरेत् । अत्र च स्नेहपीतं इव
 यन्त्रणा ।

शक्तितो लङ्घयेत्सेको रुजि कोष्णेन सर्पिषा ।

सव्योषामलकं वाट्यमश्नीयात्सघृतं द्रवम् ॥ २० ॥

विलेपीं वा त्र्यहाचास्य काथैर्मुक्त्वाऽक्षि सेचयेत् ।

वातघ्नैः सप्तमे त्वहि सर्वथेवाक्षि मोचयेत् ॥ २१ ॥

स०—शक्त्यनुसारेण च तं लङ्घयेत् । पीडायां सत्यां कोष्णेन
 घृतेन सेको हितः । तथा व्योषामलकयुक्तं वाट्यं द्रवसंघृतं त्र्यहं
 भुञ्जीत विलेपिका वा । त्र्यहादन्तरं नयनं मुक्त्वा काथैर्वातघ्नैः
 सेचयेत् । सप्तमे तु दिने सर्वथेवाक्षिं मोचयेत् ।

यन्त्रणामनुबध्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीप्तानि सहसा नावलोकयेत् ॥ २२ ॥

१ ‘सुविद्धे-सम्यग्विद्धे, शब्दः स्यात्-शब्दवच्छेक्षणं भवेत् ।
 सान्त्वयन्-समाश्वासयन् । शनैर्-शनैर्मन्दं मन्दं कृत्वा ।
 नुदन्-प्रेरयन् । हिते-पथ्याहारविहारे ॥ यन्त्रणा स्नेहपीत-
 वत्-‘उष्णोदकोपचारी स्यात्’ इत्यादिका ॥ वाट्य-यवौदनम् ।
 द्रव-द्रवप्रायम् ।” इति चन्द्र । २ ‘खेदृष्टिम्’ इ. ई. उ. चन्द्र ।
 ३ ‘उच्छिद्धना’ उ. स. स. । ‘उच्छिद्धनयेत्’ स. मू. ४ ‘वाऽपि’
 उ. । ५ ‘व्यधादन्येन’ इ. उ. । ६ ‘शिरोगात्र’ उ. ।

स०—दृष्टेऽथ यन्त्रणा कुर्यात् । अतिसूक्ष्मभासुरादीन् नेक्षे-
 तेत्यर्थः । स्थिरलाभो यावदक्षिणं स्यात् । स्थिरीभूताद्यामपि दृग्नि-
 सक्ष्माणि रूपाणि भासुराणि च सहसा नावलोकयेत् ।

शोफरागरुजादीनामधिमन्थस्य चोद्धवः ।

अहितैर्वेधदोषाच्च यथास्वं तानुपाचरेत् ॥ २३ ॥

स०—अहितैराचरितैस्तथा वेधदोषाच्च शोफादीनामधिम-
 मन्थस्य चोद्धतिः । ताश्च यथायोग्यमुपक्रमेत् ।

कल्किताः सघृता दूर्वायवगैरिकसारिवाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ २४ ॥

स०—दूर्वादयः कल्किताः सघृता मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुग्णा-
 गशमाय ।

ससर्षपास्तिलास्तद्वन्मातुलुङ्गरसाहुताः ।

स०—तिलाः सर्षपयुक्ता बीजपूररमाहुता पूर्वगुणाः ।

पयस्यासारिवापैत्रमज्जिष्ठामधुयष्टिभिः ॥ २५ ॥

अजाक्षीरैर्युतैर्लेपः सुखोष्णः शर्मकृत्परम् ।

स०—पयस्यादिभिश्छागक्षीरान्वितैः सुखोष्णो लेपः पर-
 सुखकृत् ।

रोध्रसैन्धवमृद्धीकामधुकैश्छागलं पयः ॥ २६ ॥

शृतमाश्व्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ।

स०—रोध्रादिभिरजाक्षीरं शृतमाश्व्योतने योज्यं रुजादिवृत् ।

मधुकोत्पलकुष्ठैर्वा द्राक्षालाक्षासितान्वितैः ॥ २७ ॥

स०—मधुकादिभिर्वा शृतमजाक्षीरमाश्व्योतनं हितम् ।

वातघ्नसिद्धे पयसि शृतं सर्पिश्चतुर्गुणे ।

पद्मकादिप्रतीवापं सर्वकर्मसु शस्यते ॥ २८ ॥

स०—वातघ्नशृते क्षीरे चतुर्गुणे सर्पिः पद्मकादिप्रतीवापं सर्व-
 कर्मसु शस्यते ।

सिरां तथाऽनुपशमे स्निग्धस्निग्धस्य मोक्षयेत् ।

मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद्वेधे रुढेऽञ्जनं मृदु ॥ २९ ॥

स०—एवमप्यनुपशान्तौ स्निग्धस्निग्धस्य सिरां मोक्षयेत् ।
 मन्थोक्तं चोपक्रमं युञ्जीत । वेधे रुढे सति मृद्वञ्जनं हितम् ।

आढकीमूलमरिचहरितालरसाञ्जनैः ।

विद्धेऽक्षिणं सगुडा वर्तियोज्या दिव्याम्बुपेषिता ॥ ३० ॥

स०—आढक्यादिभिः सगुडा वर्तिर्दिव्याम्बुपिष्टा विद्धे नयने
 योज्या ।

१ ‘वेधयो’ इ. । २ ‘नुपक्रमेत्’ ण त । ३ ‘पयस्या-
 अर्कपुष्पी, क्षीरकाकोलीयन्ये । पत्र-पत्रकम् ॥ सिरा-अत्र औ-
 पनासिका आपाङ्ग्या लालाट्या वा ।” इति डल्हण । ‘तथा-
 पूर्वोक्तेन, अनुपशमे सति । मृदु-अतीक्ष्णम् ।” इति चन्द्र ।
 ४ ‘क्षीरान्वितैः’ इ. उ. स. सु । ‘क्षीरदुतैः’ स. इ. । ५ ‘द्रैला
 द्राक्षा’ इ. उ. । ६ ‘क्षारसान्वितैः’ इ. उ. । ७ ‘र्याद्वेधे’ उ. ।

जातीशिरीषधवमेषविषाणिपुष्प-
वैडूर्यमौक्तिकफलं पयसा सुपिष्टम् ।
आजेन ताम्रमसुना प्रतनु प्रदिग्धं
सप्ताहतं पुनरिदं पयसैव पिष्टम् ॥ ३१ ॥
पिण्डाञ्जनं हितमनातपशुष्कमक्षिण
विद्धे प्रसादजननं बलकृच्च दृष्टेः ।

स०-जात्यादिकमजाक्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टमेतेन च ताम्र प्रतनु
प्रदिग्धमप्ताहात्पुनरजाक्षीरेण चैतत् पिष्टं पिण्डाञ्जनं छायाशुष्क
विद्धे नयने प्रसादनं हितम् । दृष्टेश्च बलकृत् ।

स्रोतोऽजविद्रुमशिलांम्बुधिफेनतीक्ष्णै-
रस्यैव तुल्यमुदितं गुणकल्पनाभिः ॥ ३२ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने
लिङ्गनाशप्रतिषेधो नाम चतु-
र्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स०-स्रोतोजादिभिरजाक्षीरपिष्टे पिण्डाञ्जनं पूर्ववदिति ।
वसन्ततिलक(के) वृत्तम्(ते) ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने लिङ्गनाश-
प्रतिषेधो नाम चतुर्दशोऽध्याय समाप्त ॥ १४ ॥

अधुना क्रमप्राप्त सर्वाक्षिरोगविज्ञानं वक्ति—
अथातः सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।
इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ 'षाणपु' ई.चन्द्र सं द्र । २ 'वैडूर्य'-मणिविशेष । अम्बु-
धिफेन-समुद्रफेनः । तीक्ष्ण-मरिचम् । अस्यैव-अनन्तरोक्तस्य
योगस्य, गुणैः कल्पनया च सर्वं तुल्यम् ।" इति चन्द्र ।
३ 'लाणवफेन' इ उ स मू । 'लाणपतिफेन' स स ।
४ 'सर्वगताक्षि' सं.मू । 'सर्वगाक्षि' स स । 'सर्वगत-
रोग' स सु । ५ अयं सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयश्चरके चि० २६
अध्याये, सुश्रुते उ० ६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० १८ अध्याये
चास्ति वर्णितः । ६ 'ज्ञानं व्या' इ.ई.उ.ण.त.चन्द्र.स.मू ।

वातेन नेत्रेऽभिष्यण्णे नासानाहोऽल्पशोफता ।
शङ्खाक्षिभूललाटस्य तोदस्फुरणभेदनम् ॥ १ ॥
शुष्काल्पा दूषिका शीतमच्छं चाशु चला रुजः ।
निमेषोन्मेषणं कृच्छ्राज्जन्तूनामिव सर्पणम् ॥ २ ॥
अक्ष्याभ्यामिवाभाति सूक्ष्मैः शल्यैरिवाचिर्तम् ।
स्निग्धोष्णैश्चोपशमनं सोऽभिष्यन्दः

स०-नेत्रे वातेनाभिष्यण्णे नासानाह इत्यादिना लिङ्गनिर्देशः ।
स्निग्धोष्णैश्चोपशमन-सुखम्, इत्युपशयनिर्देशः ।

उपेक्षितः ॥ ३ ॥

अधिमन्थो भवेत्तत्र कर्णयोर्नदनं भ्रमः ।
अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षिभ्रवादयः ॥ ४ ॥

स०-वातभिष्यन्दो मोहादुपेक्षितोऽधिमन्थो भवेत् । तत्र-
अधिमन्थे, कर्णनादादिक स्यात् । अरण्यशब्दः पुच्छीलिङ्गः ।
हताधिमन्थः सोऽपि स्यात् प्रमादात्तेन वेदनाः ।
अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥ ५ ॥

स०-अधिमन्थोऽपि प्रमादादुपेक्षितो हताधिमन्थो भवेत् ।
तेन-हताधिमन्थेन, अनेकरूपा रूजा जायन्ते । व्रणश्च दृष्टौ
दृष्टिहा स्यात् ।

मन्याक्षिशङ्खतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयेन् ।
व्यथा तीव्रामपैच्छिल्यरागशोफं विलोचनम् ॥ ६ ॥
सङ्कोचयति पर्यश्रु सोऽन्यतोवातसंज्ञितः ।

स०-मन्यादिभ्यो वायुरन्यतो वा तीव्रा व्यथा प्रवर्तयेत्
(यन्) नयनं सङ्कोचयति । किम्भूतम् ? पैच्छिल्यरागशोफ-
रहितम् । तथा पर्यश्रु । स अन्यतोवातसंज्ञितः ।

तर्द्धजिह्वं भवेत्त्रैर्मूलं वा वातपर्यये ॥ ७ ॥

स०-तर्द्धत्-अन्यतोवात इव, जिह्वं नेत्रैर्मूल-हीनं वा,
वातपर्यये स्यात् ।

१ "अभिष्यण्णे-सबाष्पे कृते सति । दूषिका-नेत्रमलरूपा । कृ-
च्छ्रात्-डु खेन । जन्तूना-पिपीलिकादीनां, सर्पणमिव मन्वते ।
आभ्यात-आपूरितमिव । आचित-व्याप्तम् । स्निग्धोष्णयोरिच्छा,
ताभ्यामेवोपशमनं स्यात् ॥ अरण्येव-मन्थनकाष्ठेनैव, मथ्यन्ते-
विलोच्यन्ते ॥ जिह्व-कुटिलम् । ऊन-स्वकीयात् प्रमाणादल्पमा-
त्रम् ।" इति चन्द्र । "अभिष्यण्णे-आद्रोभूते । उपशमन-स्वा-
स्थ्यलाभः ।" इति मू । २ 'भिष्यन्ने' इ.स.मू, ट । 'भिष्यन्दे'
ई उ, ड. । ३ 'लाटस्य तोद' ई स द्र. । ४ 'मच्छमश्रु' ण त. ।
'मल्प चाश्रु' स सं. । ५ 'स्निग्धोष्णोच्छोप' चन्द्र । ६ 'वेदना'
ट । ७ 'तर्द्धेत्' ण त.स.स. । ८ 'द्वित्रैः भवेज्जिह्वामू' ण.त.
चन्द्र. । ९ 'त्रैर्मूलं वा' इ.उ.स.मू, ट. ।

दाहो धूमायनं शोफः श्यावता वर्त्मनो वहि ।
अन्तःक्लेदोऽश्रु पीतोष्ण रागः पीताभदर्शनम् ॥ ८ ॥
क्षारोक्षितक्षताक्षित्वं पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

स०—दाह इत्यादि पित्ताभिष्यन्दलक्षणम् ।

ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥ ९ ॥
अधिमन्थे भवेत्त्रेचं

स०—अधिमन्थे ज्वलदङ्गारकीर्णाभं यकृत्पिण्डतुल्याभं नेत्रं भवेत् ।

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

जाड्यं शोफो महान् कण्डूनिद्राऽन्नाभिनन्दनम् १०
सान्द्रस्निग्धबहुश्वेतपिच्छावहृषिकाश्रुता ।

स०—कफजे तु स्यन्दे जाड्यादिकं स्यात् ।

अधिमन्थे नतं कृष्णमुन्नतं शुक्लमण्डलम् ॥ ११ ॥
प्रसेको नासिकाध्मानं पाशुपूर्णमिवेक्षणम् ।

स०—अधिमन्थे कृष्णमण्डलं नतं शुक्लमण्डलं चोन्नतं प्रसेकादि च स्यात् ।

रक्ताश्रुराजीदूर्षीकारक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १२ ॥
रक्तस्यन्देन नयनं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।

स०—रक्तस्यन्देन रक्ताश्रुराज्यादिकं नयनं स्यात् । पित्तस्यन्दलक्षणं च ।

मन्थेऽक्षि ताम्रपर्यन्तमुत्पाटनसमानरुक् ॥ १३ ॥
रागेण बन्धूकनिभं ताम्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
असृङ्निमग्नारिष्टाभं कृष्णमभ्याभदर्शनम् ॥ १४ ॥

स०—मन्थे सति ताम्रपर्यन्तं तथोत्पाटनेन समाना रूग् यस्या तदेवभूतं नयनं स्यात् । बन्धूकपुष्पतुल्यरागम् । तथा ताम्यति स्पर्शनाक्षमं लोहितनिमग्ननिम्बाभं कृष्णं पावकसदृशं च दर्शनं स्यात् ।

अधिमन्था यथास्वं च सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः ।
शङ्खदन्तकपोलेषु कपाले चातिरुक्तराः ॥ १५ ॥

स०—अधिमन्थाश्च यथास्वं सर्वे स्यन्दाधिकव्यथाः, तथा शङ्खादिष्वतिशयेन रुक्तराः स्युः ।

१ “धूमायन—धूमस्य निर्गमनमिव । राग—लोहितत्वम् । क्षारेणोक्षितो यः क्षतो—व्रणः, तस्य तुल्यं च स्यात् ॥ निद्रा स्यात् । अन्नस्याभिनन्दन—आहारस्याभिलाषः ।” इति चन्द्र । “असृजि—रक्ते, निमग्नं यदरिष्टफलं तेन सदृशम् ।” इतीन्द्र । २ ‘कास्त्रता’ ण । ३ ‘रक्तास्त्रता’ ण. चन्द्र । ४ ‘काशुक्लम्’ इ ई ण त चन्द्र स मू । ५ “रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।” इत्यमरः । ६ अस्याये “अरिष्टोऽत्र रक्षाबीजः ।” इति ट. पुस्तकेऽधिकं पाठः ।

वातपित्तातुरं वर्षतोदभेदोपदेहवत् ।
रुक्षदारुणवर्त्माक्षि कृच्छ्रोन्मीलनिमीलनम् ॥ १६ ॥
विकृण्वन्विशुष्कत्वशीतेच्छाशूलपाकवत् ।
उक्तः शुष्काक्षिपाकोऽयं

स०—वातपित्तोत्तरं नेत्रं वर्षादिमत् स्यात् । तथा रुक्षे दाहणे च वर्त्मनी यस्मिन्तथा कृच्छ्रादुन्मीलनिमीलने यस्मिन्तथाऽभिमर्दोचनेन विशुष्कत्वं तथा शीतेच्छा शूलपाकेन च युतमक्षि स्यात् । अयं शुष्काक्षिपाको नाम उक्तः ।

सशोफः स्यान्निभिर्मलैः १७

सरक्तैस्तत्र शोफोऽतिरुग्दाहधीवनादिमान् ।
पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते शुक्लमण्डलम् ॥ १८ ॥
अश्रूणशीतविशदपिच्छिलाच्छयनं मुहुः ।

स०—त्रिभिर्मलै—दोषैर्वातादिभिः, सरक्तैः सशोफो नाम नेत्ररोगो भवेत् । तत्र—सशोफे, शोफोऽतिरुग् दाहधीवनादिमान् भवेत् । तदा शुक्लमण्डलं पक्वोदुम्बरसङ्काशं जायते । अश्रुं च मुहुरुष्णं मुहुः शीतमित्यादि घनं च ।

अल्पशोफोऽल्पशोफस्तु पाकोऽन्यैर्लक्षणैस्तथा ॥ १९ ॥

अक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता ।
कफोपदिग्धमसितं सितं प्रक्वेदरागवत् ॥ २० ॥

दाहो दर्शनसंरोधो वेदनाश्चानवस्थिताः ।

स०—पाक इति पाकशब्देनाक्षिपाकात्यय उपलक्ष्यते । आयन्तलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्याऽक्षिपाकात्ययाख्यो रोगो भवति । तथा किम्भूतः ? तथा—तेन प्रकारेण, अपरं शुष्कपाकाक्षिपाकोत्तैर्लक्षणैरुपलक्षितं स्यात् । तस्मिन्नाक्षिपाकात्यये शोफः संरम्भः कलुषाश्रुता भवति । तथा कृष्णमण्डलं कफोपदिग्धं स्यात् । शुक्लमण्डलं प्रक्वेदरागयुक्तं स्यात् । तथा दाहो दर्शनस्य संरोधो वेदनाश्च चला स्युः ।

१ “अक्षि वातपित्ताभ्यामातुरं वर्षतोदादिभिर्युक्तं भवेत् ॥ अल्पशोफे नाम नेत्ररोगे पाकरूपोऽल्पशोफः स्यात् । अनन्तरात् सशोफादस्य विशेषो यदल्पशोफत्वम् । तथाऽन्यैर्लक्षणै—पूर्वोक्तैरतिरुग्दाहधीवनादिमानित्यनेन तथा पक्वोदुम्बरसङ्काशादिभिः सशोफरोगस्य लक्षणैर्युक्तो भवति ॥ कफेनोपदिग्ध—लिप्तम् । दर्शनस्य—दृष्टे, संरोधः ।” इति चन्द्र । “संरम्भ—वेदनाया उद्रेकः ।” इतीन्द्र । २ ‘पित्तोत्तर’ त स मू अरुणः । ३ ‘कृणेन वि’ अरुणः चन्द्र । ‘णन वि’ उ. स मू । ४ ‘ष्क च शी’ उ. चन्द्र । स मू अरुणः । ‘ष्क च शी’ उ. ५ ‘सङ्कुचन वि’ ट । ६ अरुणदत्तस्तु अल्पशोफाक्षिपाकात्यययोः रोगयोर्लक्षणानि पक्षैर्वाक्षिपाकात्ययस्य यन्मन्थते व्याख्याति च, तदयुक्तम् । चन्द्रनन्दने—न्दादिभिः ‘अल्पशोफे’ इत्यादिग्रन्थेनाल्पशोफः, ‘अक्षिपाकात्यये शोफः’ इत्यादिग्रन्थेन चाक्षिपाकात्ययः, इति रोगद्वयस्य व्याख्या तत्वात् षोडशसङ्ख्यान्यूनत्वापत्तेश्च । ७ ‘शोफोऽल्प’ ण. त. स. सं. । ८ ‘कफेन दिग्ध’ उ ।

अम्लोपि लक्ष्यति—

अन्नसारोऽम्लता नीतः पित्तरक्तोल्बणैर्मलैः ॥ २१ ॥

शिराभिर्नेत्रमारूढः करोति श्यावलोहितम् ।

सशोफदाहपाकाश्रु भृशं चाविलदर्शनम् ॥ २२ ॥

अम्लोषितोऽयम्

स०—पित्तरक्तोल्बणैर्दोषैरन्नसारोऽम्लत्व नीत शिराभिर्नेत्र-
मारूढ सन् श्यावलोहित नयन करोति । तथा शोफादियुतम् ।
भृश चास्पष्टदर्शनम् । इत्ययमम्लोषित ।

इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ।

स०—इत्येव षोडश सर्वगा रोगा उक्ता । प्रकृतत्वात् सर्व-
नेत्रगा इति गम्यते ।

हताधिमैन्धमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ॥ २३ ॥

स०—एतेषु रोगेषु मये साक्षिपाकात्यय हताधिमन्थ
त्यजेत् ।

वातोद्भूतं पञ्चरात्रेण दृष्टि

सप्ताहेन श्लेष्मज्जातोऽधिमन्थः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वन्निरात्रात्

मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ २४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

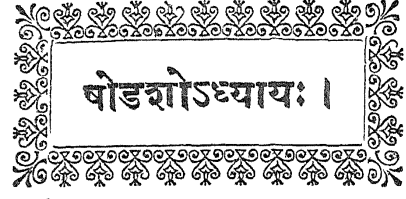
स०—वातजोऽधिमन्थ पञ्चरात्रेण दृष्टि हन्ति । मिथ्या-
चारादिति सर्वत्रानुवर्तते । श्लेष्मजोऽधिमन्थ सप्तरात्रेण दृष्टि
हन्ति । रक्तजश्चाधिमन्थस्त्रिरात्रेण दृष्टि हन्ति । पैत्तिकश्चाधि-
मन्थो मिथ्योपचारात् सद्य एव दृष्टि हन्ति । शालिनीवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षिरोगवि-
ज्ञानीयो नाम पञ्चदशोऽध्याय समाप्त ॥ १५ ॥

१ “अन्नसार—रसाख्य, । मलै—वातादिभि ।” इति चन्द्र ।

२ वाताभिष्य दवाताधिमन्थहताधिमन्थान्यतोवातवातपर्ययपित्ताभि-
ष्य दपित्ताधिमन्थर्कफाभिष्यन्दर्कफाधिमन्थर्कफाभिष्यन्दर्कफाधिमन्थ-
श्लेष्माक्षिपाकसंशोफार्त्तशोफाक्षिर्पाकात्ययम्लोषिता इति सर्वाक्षिगा
षोडश रोगा वाग्भटचार्येणोक्ता, सुश्रुताचार्येण तु सप्तदशोपदिष्टा ।
तत्र त्वसिरोत्पातसिराग्रहर्षार्थे अत्राक्षिपाकात्यय इत्येक एव रोग
प्रतिष्ठित, शेषा सर्वे उभयत्र सद्गता एव । ३ ‘मन्थ चैते’ उ ।

४ ‘धमजश्चाधि’ ई.उ ।

षोडशोऽध्यायः ।

अबुना सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध उपक्रम्यते—

अथातः सर्वाक्षिरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

प्राग्रूप एव स्यन्देषु तीक्ष्ण गण्डूषनावनम् ।

कारयेदुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ १ ॥

स०—स्यन्देषु पूर्वरूपावस्थाया तीक्ष्णमेव गण्डूषादिमुप-
वास च स्यन्दवन्त कारयेत्, वातोत्थ कोप मुक्त्वा ।

दाहोपदेहरागाश्रुशोफशान्त्यै बिडालकम् ।

कुर्यात्सर्वत्र पत्रैलामरिचस्वर्णगैरिकैः ॥ २ ॥

सरसाञ्जनयष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ।

स०—दाहादिशान्त्यै बिडालक कुर्यात् । सर्वत्र स्यन्दे पत्रै
लादिभि सैन्धवान्तैर्बिडालक कुर्यात् ।

सैन्धवं नागरं ताक्ष्यं भृष्टं मण्डेन सर्पिषः ॥ ३ ॥

वातजे घृतभृष्टं वा योज्यं शबरदेशजम् ।

मांसीपद्मककालीययष्ट्याह्वैः पित्तरक्तयोः ॥ ४ ॥

मनोह्वाफलिनीक्षौद्रैः कफे, सर्वैस्तु सर्वजैः ।

स०—सैन्धवादि घृतमण्डेन भृष्ट वा पवनजे घृतभृष्ट वा
रोध योज्यम् । मास्यादिभि पित्तरक्तयोर्बिडालक कुर्यात् ।
मन शिलादिभि कफजे । सर्वजे तु स्यन्दे सर्वै—पूर्वोक्तैर्मि-
लितै, बिडालक कार्यम् ।

सितैर्मरिचभागमेकं चतुर्मनोहं द्विरष्टशाबरकम् ।

सञ्चूर्ण्य वस्त्रबद्धं प्रकुपितमात्रेऽवगुण्ठनं नेत्रे ॥ ५ ॥

स०—चतुर्भागप्रमाणा मनोह्वा यस्मिन्तच्चतुर्मनोहम् । द्वि—

१ ‘सर्वगाक्षि’ चन्द्र स स । २ अय सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधश्चरके
चि० २६ अध्याये, सुश्रुते उ० १।१०।११।१२ अध्यायेषु, अष्टाङ्ग-
सङ्ग्रहे उ० १९।२० अध्याययोश्चास्ति वर्णित । ३ “बिडालक—बहि-
लैपो नयनस्य पक्ष्मोपरि ॥ सितमरिचस्य—शिग्रुफलस्य, भागमेकम् ।”
इति चन्द्र । “अवगुण्ठन—आच्छादनचूर्णमक्षण ।” इतीन्दु ।

४ अस्यात्रे “बदरीपत्रयष्ट्याह्वयथ्यामलकतुत्थकम् । अन्तर्धूम
दहेत्सद्य कोपे तच्चूर्णं वातजे ॥ १ ॥” इति चन्द्रनन्दनटीका-
पुस्तकेऽधिकः श्लोक । ५ ‘घृष्ट’ इ उ, ३ । ६ ‘शाबर’ इ ई उ ।

७ ‘काकोलीययष्ट्या’ ण त । ८ अस्यात्रे “धातुशुण्ड्यभयाताक्ष्य
(क्ष्य)बहिल्लैपोऽक्षिरोगहा ।” इति ई उ पुस्तकयोरधिक
श्लोकार्थम् । “हरीतकीसैन्धवताक्ष्यशीलैः सगैरिकै स्वस्वक-
रप्रमृष्टै । बहि प्रलेप नयनस्य कुर्यात् सर्वाक्षिरोगप्रशमार्थमे-
तत् ॥ १ ॥” इति चन्द्रनन्दनटीकापुस्तकेऽधिकश्च श्लोक ।

९ ‘पर्यमतिप्रबद्ध’ इ. । १० ‘ण्ठनमिदं नेत्रे’ चन्द्र ।

द्वौ वारौ, अष्टाष्टभागप्रमाणं शाबरको यस्मिस्तत् द्विरष्टशानर-
कम् । तेन सितमरिचस्यैकं भागं मन गिलायाश्चतुरो भागान्
रोध्रस्य षोडशं भागान् सञ्चूर्ण्य एतत्सूक्ष्मवस्त्रवद्धं प्रकुपितमात्रे-
सद्यः प्रकुपिते, नयनेऽवगुण्ठनं हितम् । गीतिः समुखचपला ।

आरण्याश्छगणरसे पटावैबद्धाः

सुखिन्ना नखवितुषीकृताः कुलत्थाः ।

तच्चूर्णं सकृद्वचूर्णनान्निशीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ६ ॥

स०-आरण्या कुलत्थाश्छगणरसे-गोशकृदसे, पटावैबद्धा
सुखिन्नास्तथा नखवितुषीकृतास्तेषां चूर्णमेकवारमेवावचूर्णनात्
सद्य एव नेत्राणां कोपः विधमति-जयति । प्रहर्षिणीवृत्तम् ।

घोषाभयातुत्थकयष्टिरोध्रैः*

मूर्ती सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्धैः ।

ताम्रस्थधान्याग्लनिमग्नमूर्ति-

रतिं जयत्यक्षिणि नैकरूपाम् ॥ ७ ॥

स०-घोषादिभिः सुसूक्ष्मैः श्लथवस्त्रवद्धैर्मूर्ती-पोटलिका,
ताम्रस्थकाजिकनिमग्नमूर्ति पीडा नानाविधा नेत्रे वारिता
जयति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

षोडशभिः सलिलपलैः

पलं तथैकं कटङ्कटैर्याः सिद्धम् ।

सेकोऽष्टभागशिष्टः

क्षौद्रयुतः सर्वदोषकुपिते नेत्रे ॥ ८ ॥

स०-दाढ्या पलं जलपलैः षोडशभिः शृतमष्टभागशेष
सेको मधुयुतः सर्वदोषकुपिते चक्षुषि हितः । आर्या गीतिः ।

वातपित्तकफसन्निपातजां

नेत्रयोर्बहुविधामपि व्यथाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ९ ॥

स०-एकैकदोषजा सन्निपातजा वा नयनयोर्नानाविधा पीडा
शीघ्रमेव एव शोभाजनकरसः सक्षौद्रो जयति । रथोद्धतावृत्तम् ।

तरुणमुखबूकपत्रं

मूलं च विभिद्यं सिद्धमाजे क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजं

सद्यो विनिहन्ति सक्तुपिण्डिका चोष्णा १०

स०-एरण्डस्य तरुण पत्रं मूलं च विभिद्य-सक्षुचं, छागदु-
ग्धसिद्धं वाताभिष्यन्दे पीडा सद्य एव निहन्ति । दोषादिवशात्

१ “आरण्या कुलत्था-अक्षिमेघजाख्या । नेत्राणां कोप-
अभिष्यन्दम् ।” इतीन्द्र । “घोषा-शतपुष्पा ॥ तरुण-अभिन-
वम् । विभिद्य-उल्लखले सक्षुचः ।” इति चन्द्र । २ ‘वनद्धा’
उ, ट, ड ण त । ३ ‘व्योषा’ ई उ, ट, ड । ४ ‘घ्नै पिष्टे सु’
इ उ । ‘घ्नैगुण्डी सु’ ई । ५ ‘ताम्राच्छा’ इ । ६ ‘घप्रकु’
इ, चन्द्र । ७ ‘च विचूर्ण्य’ उ ।

अ० १०६

सक्तुपिण्डी उष्णा वा रुजं हन्ति । आर्या गीतिः ।

आश्व्योतनं मारुतजे काथो विस्वादिभिर्हितः ।

कोष्णः सहैरण्डजटाबृहतीमधुशिशुभिः ॥ ११ ॥

हीवेरवैक्रशाङ्गैष्टोदुम्बरैस्त्वक्षुः साधितम् ।

साम्भसा पयसाऽऽजेन शूलाश्व्योतनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

मञ्जिष्ठारजनीलाक्षाद्राक्षद्विमधुकोत्पलैः ।

काथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ १३ ॥

स०-वातजेऽभिष्यन्दे बिस्वादिभिरेरण्डमूलादिभिः सह
काथं कृतं कोष्णो हितमाश्व्योतनम् ।

हीवेरादिषु साधितं सजलेनाजेन पयसा उत्तमं शूला-
श्व्योतनं प्रसादनं भवेत् । हीवेर-वालकम् । वक्र-तगरम् ।

मञ्जिष्ठादिभिः काथं ससितं शिशिरं सेको रक्तपित्तघ्नः ।

कसेरुयष्ट्याहरजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽस्त्रपित्तजे ॥ १४ ॥

स०-कसेरुकादिरजो वस्त्रे शिथिलं स्थितं दिव्यजले क्षिप्तं
स्यन्दे रक्तपित्तजे हितम् ।

पुण्ड्रयष्टीनिशामूर्ती धुता स्तन्ये सशर्करे ।

छागदुग्धेऽथवा दाहुरग्रागाश्रुनिवर्तनी ॥ १५ ॥

स०-पुण्ड्रादिभिर्मूर्तीं स्त्रीक्षीरे सशर्करे धुता छागदुग्धे वा
दाहादिहृत् ।

श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ १६ ॥

स०-श्वेतरोध्रं समधुकं घृतभृष्टं सूक्ष्मरजीकृतं वसनस्थं
स्तन्येन मृदितं पित्तादिजित् ।

नागरत्रिफलानिम्बवासारोध्ररसः कफे ।

कोष्णमाश्व्योतनं

स०-नागरादिरसः श्लेष्मण्याश्व्योतनं कोष्णं हितम् ।

मिश्रैर्भेषजैः सान्निपातिके ॥ १७ ॥

स०-सान्निपातिकेऽभिष्यन्दे मिश्रैरौषधैः-एतैरेवानन्तरोक्तैः,
आश्व्योतनं कोष्णं हितम् ।

१ बृहतीशब्देन बृहतीद्वयं ग्राह्यम्, ‘बृहतीद्वयैरण्डमूलैः’ इति
सङ्ग्रहोक्तत्वात् । २ ‘वक्रमञ्जिष्ठोदु’ । साम्भश्छागं पयो
वाऽपि शू’ स.सु । ३ ‘रत्वक्प्रसा’ उ । ‘रत्नक्षसा’ इति
कचित् । ४ अस्याग्रे “रोध्रामलकरसाञ्ज[न]विम्बतिकापत्र-
तुवरिकातुथै । आश्व्योतनमिदमक्षुणो प्रसह्य सद्यः प्रकोप-
हरम् ॥ १ ॥” इति चन्द्रनन्दनटीकापुस्तकेऽधिकं श्लोकः ।
५ ‘द्राक्षाद्विमधु’ उ । ६ ‘सेचन-आश्व्योतनम् ॥ नागरादीनां
रस-काथः ।” इति चन्द्र । ७ ‘शिथिले’ इति चन्द्र । ८ ‘रसा’
इ. उ. । ‘रसं’ इति कचित् । ९ ‘तिके मिश्रैरौषधैराश्व्यो’ ट. ।

सर्पिः पुराणं पवने, पित्ते शर्करयाऽन्वितम् ।
व्योषसिद्धं कफे पीत्वा यवक्षारावचूर्णितम् ॥ १८ ॥
स्त्रावयेद्बुधिर भूयस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

स०-पवने पुराण घृत हितम् । पित्ते शर्करया युत घृत हितम् । कफे व्योषसिद्ध घृत यवक्षारावचूर्णित पीत्वा रुधिर स्त्रावयेत् । भूय स्निग्ध ततो विरेचयेत् ।

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ १९ ॥
उष्णेन शूले, दाहे तु पयःसर्पिर्युतैर्हिमैः ।

स०-आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनमुष्णेन कार्यं शूले मति । दाहे तु सति क्षीरघृतान्वित शीतैः प्रलेप कार्य ।

तिमिरप्रतिषेधं च वीक्ष्य युज्याद्यथायथम् ॥ २० ॥

स०-तिमिरप्रतिषेधं च पर्यालोच्य यथायोगं चिकित्सित युज्यात् ।

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।

स०-एष एव विमिश्रेषु मन्थादिष्वपि शस्यते ।

अशान्तौ सर्वथा मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ॥ २१ ॥

स०-सर्वथैवाशान्तौ मन्थे भ्रुवोरुपरि दाहयेत् ।

रूप्य रूक्षेण गोदध्ना लिम्पेन्नीलत्वमागते ।

शुष्के तु मस्तुना वर्तिर्वाताक्ष्यामयनाशिनी ॥ २२ ॥

स०-रूप्य गोदध्ना रूक्षेण लिम्पेत् । तस्मिन् दक्षिणी नीलत्वमागते शुष्के च मस्तुना वर्तिर्वाताक्षिरोगनाशिनी ।

सुमनःकोरंकाः शङ्खस्त्रिफला मधुकं बला ।

पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३ ॥

स०-सुमनः कलिकादयो वर्तिर्दिव्येन जलेन पिष्टा पित्तरक्तहृत् ।

सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनं पेल्लेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २४ ॥

स०-सैन्धवादिभिर्वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ।

प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्व दावीं चाष्टपलं पचेत् ।

जलद्रोणे रसे पूते पुनः पके घने क्षिपेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाञ्जनादशपलं कर्षं च मरिचात्ततः ।

१ 'या युतम्' इति कचिद् । २ 'वेसवारेण-पिष्टेन मासेन सुसंस्कृतेन । हिमैः-शीतवीर्यैर्द्रव्यैः ॥ सर्वथा-सर्वेण प्रकारेण ॥ रूक्षेण-खेदरहितेन ॥ समुद्राज्जात फेन-समुद्रज फेन । पेल्लेयक-पल्लवकुक्षम् । सर्ज-सर्जरस ।' इति चन्द्र । ३ 'लिप्ता नील' इति चन्द्र । 'लिप्ता नील' उ । ४ 'न क्षारकाः' इति स । ५ 'क्षारको जालकः क्रीडे कलिका कोरकः पुमान् ।' इति मर । ६ सैन्धवादिबलान्मुक्तद्रवत्वाद् 'दिव्येन वारिणा' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धनीयम् । ७ 'फेनः शैले' स.स. । 'न पलाद्वय स' स.मू. ।

कृतश्रूणोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दसम्भवान् ॥ २६ ॥
हन्ति रागरुजाघर्षान् सद्यो दृष्टिं प्रसादयेत् ।

अयं पाशुपतो योगो रहस्यं भिषजा परम् ॥ २७ ॥

स०-प्रपौण्डरीकादिकसष्टपल पृथग्जलद्रोणे पचेत् । रसे पूते पुनः शृते घने च पुष्पाञ्जनादश पलानि, मरीचात्कर्षं च क्षिपेत् । कृतश्रूणोऽथवा वर्तिः सर्वाभिष्यन्दोत्थान् रागादीन् हन्ति । तथा सद्य एव दृष्टिं प्रसादयेत् । एष पाशुपताख्यो योगो भिषजा पर रहस्यम् ।

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाऽणुना ॥ २८ ॥

परिषेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

स०-शुष्काक्षिपाके घृतस्य पानमक्ष्णोश्च जीवनीयसिद्धेन घृतेन तर्पणं हितम् । अणुना तैलेन नस्यं हितम् । अत्र च क्षीरकोष्णं सैन्धवयुतं परिषेको हितः ।

सर्पिर्युक्तं स्तैन्यपिष्टमञ्जनं च महौषधम् ॥ २९ ॥

वसा वाऽऽनूपसत्त्वोत्था किञ्चित्सैन्धवनागरा ।

स०-नागरं स्तैन्यपिष्टं घृतान्वितमञ्जनं हितम् । आनूप-प्राणिजा वा वसा किञ्चित्सैन्धवशुष्कीयुता [अञ्जन] शस्यते ।

घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् केशान् मल्लकसम्पुटे ॥ ३० ॥

दग्ध्वाऽऽज्यपिष्टा लोहस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

स०-केशान् घृताक्तान् दर्पणे घृष्टान् मल्लकसम्पुटे दग्ध्वा घृतपिष्टा लोहपात्रस्था सा मषी श्रेष्ठमञ्जनम् ।

सशोफे वाऽल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ३१
रेकः स्निग्धे पुनर्द्राक्षापथ्याकाथत्रिवृद्धृतैः ।

स०-सशोफेऽल्पशोफे वा स्निग्धस्य सिरा विधेत् । स्निग्धस्य पुनर्द्राक्षादिभिर्विरेकः ।

श्वेतरोधं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवस्थितम् ॥ ३२ ॥

उष्णाम्बुना विमृदितं सेकः शूलहरः परम् ।

स०-श्वेतरोधं घृते भृष्टं चूर्णितं वस्त्रस्थितमुष्णाम्बुना मृदितं सेकः शूलहृत्परम् ।

दावीप्रपौण्डरीकस्य काथो वाऽऽश्रयोतने हितः ॥ ३३ ॥

स०-दावाप्रपौण्डरीकयोश्च काथ आश्रयोतने हितः ।

सन्धावाश्च प्रयुज्जीत घर्षरागाश्रुगघ्नान् ॥ ३३ ॥

स०-सन्धावाश्च वक्ष्यमाणान् घर्षादिहरान् प्रयुज्जीतः ।

१ 'प्रसादयेत्-निर्मला कुरुते ॥ तर्पणमक्ष्णोश्च जीवनीयेन घृतेन हितम् । तेनैव घृतेन नस्यं देयम् । अणुतैलेन वा नस्यं देयम् । अत्र-शुष्काक्षिपाके ॥ केशान्-नृकेशान् ॥ पुनः स्निग्धे तस्मिन् द्राक्षापथ्याकाथेन त्रिवृद्धृतभ्यां युक्तेन रेको हितः ।' इति चन्द्र । २ 'चाणुना' इति उ । ३ 'स्तैन्यघृष्ट' इति उ । चन्द्र । ४ 'चानूप' उ.चन्द्र । ५ 'चाल्पशोफे' इति उ । ६ 'घृतभृष्ट' उ.चन्द्र । ७ 'दाव्या' प्र. इति उ । ८ अस्याये 'यष्टी-हिमोत्पलक्षीरैः कुर्यान्मूर्द्धस्य लेपनम् ।' इति चन्द्रनन्दन-टीकापुस्तकेऽधिकं श्लोकाधम् । ९ सन्धावान्-वक्ष्यमाणान् सन्धाव-सन्नकाञ्जनविशेषान् ।

ताम्रं लोहे मूत्रघृष्टं प्रयुक्त
नेत्रे सर्पिर्धूपितं वेदनाघ्नम् ।
ताम्रे घृष्टो गव्यदघ्नः सरो वा

युक्तः कृष्णासैन्धवाभ्यां वरिष्ठः ॥ ३४ ॥

स०-लोहभाण्डे ताम्रं गोमूत्रेण घृष्टं सर्पिर्धूपितं नेत्रे प्रयुक्तं पीडाहृत् । गव्यदधिसरस्ताम्रे घृष्टं कृष्णासैन्धवयुक्तो नेत्रे प्रयुक्तो वरीयान् वेदनाघ्नं सन्धाव ।

शङ्खं ताम्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः
शम्या. पत्रैर्धूपितं तद्यवैश्च ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं

क्षिप्रं घर्ष वेदनां चातितीव्राम् ॥ ३५ ॥

स०-शङ्खं स्तन्येन ताम्रे घृष्टं शमीपत्रैर्यवैश्च घृताक्तैर्धूपितं तत्सन्धावसंज्ञं नेत्रे प्रयुक्तं शीघ्रं घर्षं वेदनामतिदारणा च हन्ति । शालिन्यौ वृत्ते ।

उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ॥ ३६ ॥

साज्यैः शमीच्छदैर्दाहशूलरागाश्रुहर्षजित् ।

स०-उदुम्बरफलं लोहे स्तन्येन घृष्टं घृताक्तैः शमीपत्रैर्धूपितं दाहादिजित् ।

शिग्रुपल्लवनिर्घोसः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ॥ ३७ ॥

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ।

स०-शिग्रुपल्लवरसं सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे घृतेन धूपितं शोफादीन् हन्ति ।

तिलाम्भसा मृत्कपालं कांसे घृष्टं सुधूपितम् ॥ ३८ ॥

निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्घर्षशूलाश्रुरागजित् ।

स०-मृत्कपालं तिलाम्भसा कांसे घृष्टं तथा निम्बपत्रैर्घृताभ्यक्तैर्धूपितं घर्षादिजित् ।

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ॥ ३९ ॥

स्तन्येनाश्र्योतनं कार्यं त्रि. पर नाञ्जयेच्च तैः ।

स०-सन्धावेन नेत्रेऽञ्जिते विगतौषधवेदने सति स्तन्येनाश्र्योतनं हितं कार्यं त्रीन् वारान् । तैश्च-सन्धावे, पर-त्रिभ्यो वारेभ्यो, नाञ्जयेत् ।

तालीसपत्रचपलानतलोहरजोञ्जनैः ॥ ४० ॥

जातीमुकुलकासीससैन्धवैर्मूत्रपेषितैः ।

ताम्रमालिप्य सप्ताहं धारयेत्पेषयेत्ततः ॥ ४१ ॥

मूत्रेणैवानु गुटिकाः कार्याश्छायाविशोषिताः ।

ताः स्तन्यघृष्टा घर्षाश्रुशोफकण्डूविनाशनाः ॥ ४२ ॥

१ अस्याग्रे “द्विनिशात्रिफलासुस्तैः प्रमदादुग्धपेषितैः (‘कल्कितैः’ ई) । सेकं सशर्कराक्षौद्रैरभिघातरूपापह ॥ १ ॥ निषिक्तं तुत्यकं वारान् गोजले पञ्चविंशतिम् । स्तन्ये वा छागदुग्धे वा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥ २ ॥” इति ई उ पुस्तकयोरधिकौ श्लोकौ । २ ‘र्यासो घृष्टस्ताम्रस्य स’ चन्द्र । ३ ‘त तरसा घर्षा’ ट । ‘त नरस्य घ’ इति क्वचित् । ४ ‘रसाञ्जनैः’ चन्द्र । ५ ‘मूत्रेण चानु’ ई.त. । ६ ‘गुटिका’ इ.उ. चन्द्र । ७ ‘कुर्याच्छाया’ इति क्वचित् ।

स०-तालीसपत्रादिभिर्मूत्रपिष्टेस्ताम्रमालिप्यं सप्ताहं धारयेत् । ततः सप्ताहादूर्ध्वं गोमूत्रेणैव गुटिकां कुर्यात् । ताश्च छायाविशोषिताः स्तन्यघृष्टा घर्षादिना ।

व्याघ्रीत्वङ्मधुकं ताम्ररजोऽजाक्षीरकल्कितम् ।

शम्यामलकपत्राज्यधूपितं शोफरुक्प्रणुत् ॥ ४३ ॥

स०-व्याघ्र्यादिकमजाक्षीरकल्कितं शम्यामलकपत्रैर्घृतान्वितैर्धूपितं शोफरुक्प्रणुत् ।

अम्लोषिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिघ्नन्दसाधनम् ।

स०-अम्लोषिते नेत्ररोगे पित्ताभिघ्नन्दचिकित्सितं कुर्यात् ।

उत्क्लिष्टाः कफपित्तास्रनिचयोत्था. कुकूणकः ॥ ४४ ॥

पक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ।

पोथक्यम्लोषितोऽल्पाख्य. स्यन्दमन्था विनाऽनि
लात् ॥ ४५ ॥

एतेऽष्टादश पिष्टाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

स०-उत्क्लिष्टादयोऽष्टादश रोगा इमे पिष्टाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

किञ्चित्सा पृथगेतेषां संखमुक्ता

स०-एतेषां पृथक् चिकित्सा यथासमुक्ता ।

अथ वैक्ष्यते ॥ ४६ ॥

पिष्टीभूतेषु सामान्यात्

स०-अथ भणियते चिकित्सा पिष्टीभूतेषु सामान्येन ।

अथ पिष्टाख्यरोगिणः ।

स्निग्धस्य छर्दितवतः सिराव्यधहतासृजः ॥ ४७ ॥

विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ।

स०-अथ पिष्टाख्याक्षिरोगवतः स्निग्धस्य छर्दितवतो नरस्य विद्धसिरस्य विरिक्तस्य च वर्तमानु निर्लिखेदाविशुद्धे ।

तुत्यकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विशतिः ॥ ४८ ॥

त्रिशता काञ्जिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् ।

पिष्टानपिष्टान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ॥ ४९ ॥

तत्सेकेनोपदेहाश्रुकण्डूशोफांश्च नाशयेत् ।

स०-तुत्यकस्य पलं, विशतिं श्वेतमरिचानि-सौभाग्न-बीजानि, काञ्जिकपलैस्त्रिशतां पिष्ट्वा ताम्रे निधापयेत् । तत्सेकेन पिष्टान् बहुवर्षोत्थितानप्यपिष्टान् कुरुते । उपदेहादींश्च नाशयेत् ।

करञ्जबीजं सुरसं सुमर्नःकोरकाणि च ॥ ५० ॥

संक्षुब्धं साधयेत्काथे पूते तत्र रसक्रिया ।

अञ्जनं पिष्टभैषज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ॥ ५१ ॥

स०-करञ्जबीजादीनि संक्षुब्धं जले साधयेत् । काथे पूते तत्र रसक्रिया । अञ्जनं पिष्टे औषधं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

१ ‘रपेषितम्’ उ । २ ‘एतेऽष्टादश नेत्ररोगा दीर्घकालानुबन्धिनः [सन्त] पिष्टाख्या-पिष्टसज्ञा, भवन्ति ॥ पिष्टीभूतेषु-दीर्घकालानुबन्धिषु’ इति चन्द्र । ३ ‘कथ्यते’ ई । ४ ‘पिष्टाक्षिरो’ इ उ चन्द्र । ५ ‘तु’ इ ई उ । ६ ‘निर्लिखे’ इ.उ. । ७ ‘लाख्यरोग’ ण.त. । ८ ‘न.क्षार’ इ.ण.त.चन्द्र ।

रसाञ्जन सर्जरसो रीतिपुष्पं मन शिला ।

समुद्रफेनो लवण गैरिक मरिचानि च ॥ ५२ ॥

अञ्जनं मधुना पिष्ट क्लेदकण्डूघ्नमुत्तमम् ।

स०-रसाञ्जनादिक मधुना पिष्टमञ्जन पर क्लेदकण्डूहृत् ।

अभयारसपिष्टं वा तगर पिल्लनाशनम् ॥ ५३ ॥

भावित बस्तमूत्रेण सस्नेह देवदारु च ।

स०-हरीतकीकाथपिष्ट तगर पर पिल्लम् ।

देवदारु सस्नेह बस्तमूत्रेण भावित तद्वत् ।

सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशङ्गनाभयः ॥ ५४ ॥

सताम्ररजसो वर्ति पिल्लशुक्रकनाशिनी ।

स०-सैन्धवाद्यस्ताम्ररज सहिता वर्ति पिल्लशुक्रहृत् ।

पुष्पकासीसचूर्णो वा सुरसारसभावितः ॥ ५५ ॥

ताम्रे दशाहं तत् पैल्यपक्ष्मशातजिदञ्जनम् ॥ ५५ ॥

स०-पुष्पकासीसचूर्ण सुरसारसेन दशाह भावितस्तदञ्जन पैल्यपक्ष्मशातघ्नम् । सुरसा-मूर्वा ।

अल च सौवीरकमञ्जनं च

ताभ्या समं ताम्ररजः सुसूक्ष्मम् ।

पिल्लेषु रोमाणि निषेर्वितोऽसौ

चूर्णः करोत्येकशलाकयाऽपि ॥ ५६ ॥

स०-हरिताल सौवीराञ्जन [च] । ताभ्या द्वाभ्या तुल्य ताम्रचूर्ण सूक्ष्मम् । एष चूर्णो निषेवित एकयाऽपि शलाकया पिल्लेषु रोमाणि करोति । उपजाति ।

लाक्षानिर्गुण्डीभृङ्गदार्वीरसेन

श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वाल्यः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिल्लानां रोपणार्थं मषी सा ॥ ५७ ॥

स०-लाक्षादिरसेन श्रेष्ठ कार्पास सप्तवारान् भावितम् । तेन कार्पासेन सर्पिषा दीप प्रज्वाल्य । तत्समुत्था मषी पिल्लानां रोपणार्थं श्रेष्ठा । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

१ 'जातीपुष्प' उ । २ 'फेन' इ चन्द्रः । ३ 'वा' इ ई उ । ४ "पुष्पकासीसचूर्णो वा०" इति श्लोको योगो वा "सञ्चूय पुष्पकासीस भावयेत्सुरसारसै । ताम्रे दशाहं परम पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥" (ह उ अ १।२०) इत्यनेन समानाधत्वात् द्विरुक्त एवेति प्रतिभाति । सङ्ग्रहेऽपि 'सञ्चूय पुष्पकासीस०' इति श्लोक वर्त्मप्रतिषेधे (उ अ १२) एवोक्तः, पिल्लप्रतिषेधे (उ अ २०) तु पुनर्नोक्तः । किन्त्वसौ 'पैल्यजिद' इत्यधिकगुणकथनात् एतयो-रुभयोरपि श्लोकयोः सर्वेष्वपि प्राचीनलिखितेष्वष्टाङ्गहृदयपुस्तकेषु चन्द्रनन्दनारुणदत्तटीकापुस्तकेषु चोपलब्धत्वाच्च न निष्कासितः । ५ 'जश्च सू' चन्द्रः । ६ 'तोऽय चू' उ । ७ 'णार्थ' इ ।

वर्त्मावलेख बहुशस्तद्वच्छोणितमोक्षणम् ॥ ५८ ॥

पुनःपुनर्विरेकं च नित्यमाश्रयोतनाञ्जनम् ।

नावन धूमपानं च पिल्लरोगातुरो भजेत् ॥ ५९ ॥

स०-पिल्लरोगी वर्त्मावलेखादिक पुन पुनर्भजेत् ।

पूयालसे त्वशान्तेऽन्ते दाहः सूक्ष्मशलाकया ।

स०-पूयालसे पुनरशान्ते सत्यन्ते सूक्ष्मशलाकया दाहो हितः ।

चैतुर्णवतिरित्यर्क्षो हेतुलक्षणसाधनैः ॥ ६० ॥

परस्परमसङ्कीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ।

स०-इत्येवमक्षयचतुर्णवति गदा लक्षणहेतुसाधनैरन्योन्यम-सङ्कीर्णा कात्स्न्येनोक्ताः ।

सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ॥ ६१ ॥

पुराणयवगोधूमशालिषष्टिकोद्रवान् ।

मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिः परिश्रुतान् ॥ ६२ ॥

शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गल दाडिमं सिताम् ।

सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ॥ ६३ ॥

आतपत्रं पदत्राण विधिवद्दोषशोधनम् ।

घर्जयेद्देगसंरोधमजीर्णाध्यशनानि च ॥ ६४ ॥

क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणातपान् ।

विदाहि विष्टम्भकर यच्चेहाहारभेषजम् ॥ ६५ ॥

स०-स्वस्थोऽपि नयनवल्लभ सन् सदैव पुराणयवादिक निषेवेत । एवंविध कफपित्तघ्न शाक च । विधिवद्यते यस्मिन् शोधन-विरेचनादि, भजेत् ।

तथा वेगसरोवादिक वर्जयेत् ।

द्वे पादमध्ये पृथुसंनिवेशे

शिरे गते ते बहुधा च नेत्रे ।

ता अर्क्षणोद्वर्तनलेपनादीन्

पादप्रयुक्तार्त्रेयने नयन्ति ॥ ६६ ॥

स०-द्वे पादस्य मध्ये पृथुरूपे शिरे । ते च बहुधा नेत्र-गते । तां सिरा अभ्यङ्गादीन् पादप्रयुक्ताचेत्र(त्रे) प्रापयन्ति ।

१ "पूयालसे तु पिष्टीभूते अशान्ते सर्वक्रियाणामन्ते-अव-साने ॥ सर्वदा-षट्स्वप्नपृष्ठेषु । स्वस्थोऽपि-अपिशब्दादक्षिरोग-वानपि । एवविध च शाक-कफपित्तघ्न भूरिसर्पिः परिश्रुत च ॥ पृथुसंनिवेशे-विस्तीर्णरूपे, न तु वर्तुले । ता-पादयोश्चतस्र सिरा । अङ्गुण-अभ्यङ्गः ।" इतीन्दु । २ 'न्ते तु दा' ई उ । 'न्तेऽन्तर्दाह' स मू । ३ सुश्रुतेऽक्षिरोगा षट्सप्तति कथिताः, इह तु चतुर्णवतिरिति विशेषः । ४ 'क्षणोर्हेतु' ई उ, स द्र । ५ 'नादि च' इ ई । ६ क्रोधशोकेत्यादि श्लोकार्थ इ ई ण त, चन्द्र स मू पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ७ 'मनिशाजागरणानि च ।' इति कश्चित् । ८ 'दाहविष्ट' इ ई ण त स द्र । ९ 'यद्य-दाहार' चन्द्र । 'विहाराहार' उ । १० 'निविष्टे' इ उ । ११ 'अङ्गुणो' स, स । १२ 'नयन' इ, ई उ, ण, त, चन्द्र, स, स ।

मलौष्ण्यसङ्घटनपीडनाद्यै-

स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।

भजेत्सदा दृष्टिहितानि तस्मा-

दुपानदभ्यञ्जनधावनानि ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधो नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स०-ताश्च मलौष्ण्यादिभिर्दुष्टा नयनानि दूषयन्ते । यत एव तस्माद् दृष्टिहितानि सर्वदा उपानदभ्यञ्जनादीनि भजेत् । उप-जाती वृत्ते ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने सर्वाक्षि-

रोगप्रतिषेधो नाम षोडशोऽध्याय समाप्त ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

नयनामयादनन्तर दूरग्रहणसाधर्म्येण कर्णरोगानाह । यथा हि चक्षुर्दूरदेशस्थमपि पश्यति तथा श्रोत्र दूरस्थमपि शृणोतीत्याह—

अथातः कर्णरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहसुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।

मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥ १ ॥

प्राप्य श्रोत्रसिराः कुर्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।

अर्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥ २ ॥

चिराच्च पाकं पक्कं तु लसीकामल्पशः सवेत् ।

श्रोत्रं शून्यमर्कसाच्च स्यात्सञ्चारविचारवत् ॥ ३ ॥

स०-प्रतिश्यायेत्यादिभि शब्दस्य च मिथ्याभियोगेन पवन

कुपितोऽपरैरपि सर्वनिदानैः कुपित श्रोत्रसिरा प्राप्य स्रोतसि-कर्णविवरे, शूल वेगवत् कुर्यात् । तथाऽर्धावभेदकं शिरोरोग स्तम्भ कर्णस्यैव, तथा शीतस्यानभिनन्दन चिरेण च पाक कुर्यात् । पक्कं तु श्रोत्रमल्पशो लसीका सवेत् । अर्कसाच्च शून्य स्यात् । सञ्चारविचारवच्च-स्थगितास्थगित च यथा, स्यात् ।

शूलं पित्तात् सदाहोषाशीतेच्छाश्वयथुज्वरम् ।

आशुपाकं प्रपक्कं च सपीतलसिकासृति ॥ ४ ॥

सा लसीका स्पृशेद्यद्यत्तत्पाकमुपैति च ।

स०-पित्तेन शूल दाहाद्यन्वित स्यात् । तत्र ऊषा-प्रादेशिक सन्ताप । दाह-सर्वाङ्गीणस्तीव्रोष्मा सदाऽरतिमान् । तथाऽऽशु पाको यस्मिन्स्तिदेवम् । तथा प्रपक्कं च सपीतलसिकासृति स्यात् । सा च लसीका यद्यदङ्ग स्पृशेत् तत् तत् पाकं गच्छति ।

कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं मन्दता रुजः ॥ ५ ॥

कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकाच्छेतर्धनसृतिः ।

स०-कफाच्छिरोहनुग्रीवागौरवं जायते । रुजो मन्दत्वं कण्डूदि च स्यात् । पाकाच्छेता घना च सृति स्यात् ।

करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ॥ ६ ॥

रक्तं पित्तसमानार्तिं किञ्चिद्वाऽधिकलक्षणम् ।

स०-रक्तमभिघातादिदूषित कर्णे शूल करोति । किम्भूतं रक्तम्^१ पित्तेन समा पीडा यस्मिन्स्तिदेवम् । किञ्चिच्चाधिकलक्षणम् ।

शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥ ७ ॥

पर्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।

पक्कं सितासितारक्तघनपूयप्रवाहि च ॥ ८ ॥

स०-समुदितै-सन्निपतितैर्दोषैः, शूल शोफादियुत जायते । तथा पर्यायेणोष्णशीतेच्छं श्रुतिजाड्ययुक्तं च । पक्कं सितासितारक्तघन पूय प्रवहति ।

शब्दवाहिसिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।

नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥ ९ ॥

स०-शब्दवाहिनीषु सिरासु गते वाते मुहुः शब्दान् विविधानकस्माच्छृणोति । त कर्णनादं वदन्ति ।

श्लेष्मणाऽनुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।

उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥ १० ॥

स०-वायु श्लेष्मणाऽनुगत कर्णनादो वा समुपेक्षित-अचिकित्सित, कर्णे-श्रोत्रे, उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुति-श्रवण, कुर्यात् । क्रमेण बधिरत्वं-बाधिर्यं च, कुर्यात् ।

१ 'मलोष्णस' स स । 'तलोष्णस' इ । 'मृल्लोष्टस' ई ।

२ "उपानहो-पादुके । धावन-प्रक्षालनम् ।" इतीन्दु । "अक-सात्-हेतु विना, श्रोत्र शून्य सञ्चारविचारवत्-क्षण सवृत्त वा भवेत् क्षण विवृत्तम् ।" इति चन्द्र । ३ 'ननावनानि' चन्द्र स मू । ४ अय कर्णरोगविज्ञानीयश्चरके चि० २६ अध्याये, सुश्रुते चि० २५ अध्याये उ० २० अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २१ अध्याये चास्ति वर्णित । ५ 'पाकः' स स ।

१ "पित्तात्-स्वहेतुतो दुष्टात्, कर्णस्रोतसि दाहादियुत शूल भवेत् ॥ रुजश्च-वेदनाया, मन्दता-अल्पत्व, स्यात् ॥ श्रुतिजा-ड्यवत्-श्रुतिहीनम् ॥ विविधान्-नानाप्रकारान् ।" इति चन्द्र । "आशुपाकादिक चार्थात् श्रोत्रविशेषण बोद्धव्यम् ॥ श्रुतिजाड्य-वत्-कर्णबाधिर्ययुक्तम् ।" इतीन्दु । २ 'शुज्वर' इ ई.उ । ३ 'सृति' ई उ चन्द्र स.मू । ४ 'घना सृति.' उ ण त । ५ 'वा' ई उ ।

वातेन शोषित श्लेष्मा श्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरव पिधान च स प्रतीनाहसंज्ञितः ॥ ११ ॥

स०—वातेन श्लेष्मा शोषित श्रोतो लिम्पेत् । ततो रुग्गौरव तस्य श्रोतसो गुरुत्व स्यात्, स्थगन च । स प्रतीनाहसज्जो गद । कण्डूशोफौ कफाच्छ्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।

स०—कफात् ऋण्डूशोफौ कर्णे स्थिरौ तत्संज्ञौ कण्डूशोफाख्यौ भवतः ।

कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजं त्वंपि ॥ १२ ॥
घनपूतिवहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।

स०—कफ पित्तेन विदग्धः सरुज नीरुज वा घनपूतिवहुक्लेद पूतिकर्णकमनुगतार्थं कुरुते ।

वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्कृदजा रुजम् ॥ १३ ॥
खादन्तो जन्तवः कुर्युस्तीव्रा स कृमिकर्णकः ।

स०—वातादिभिः दूषितं श्रोत्रं जन्तवो भक्षयन्तो मासादि-
क्लेदजा तीव्रा रुज कुर्युः । स कृमिकर्णकाख्यः ।

श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते स्यात्पूर्वलक्षणः ॥ १४ ॥
विद्रधिः, पूर्ववच्चान्यः ।

स०—श्रोत्रकण्डूयनाज्जाते क्षते पूर्वोक्तलक्षणो विद्रधिः स्यात् ।
निदाने ह्येवमुक्तम् (हृ नि अ ११।२)—“य शोफो बहि-
रन्तर्वा महामूलो महारुजः । वृत्त स्यादायतो यो वा स्मृत
षोढा स विद्रधिः ॥” इति । तद्वदिह विद्रधिसामान्यात् कर्णविद्र-
धिविरेक एवोक्तः ।

शोफोऽशोऽर्बुदमीरितम् ।
तेषु रुक् पूतिकर्णत्वं बधिरत्वं च बाधते ॥ १५ ॥

१ ‘श्रोतो’ स इ । २ ‘ततस्तद्गौरव’ ण त । ३ ‘तसंज्ञितौ’
इ । ४ ‘विदग्ध’—विदाहावस्था नीत ॥ श्रोत्रं मासासृक्कृदजा जन्तव
खादन्तस्तीव्रा रुजा कुर्युः ॥ क्षते—व्रणे जाते सति, पूर्वलक्षणो—
निदानोक्तस्थानो, विद्रधिः स्यात् । पूर्ववच्चान्य इति अयो
विद्रधि—वातादिनिमित्तो निदानोक्तलक्षण एव, स्यात् । एष च
विद्रधेरिव भेदान्तरम्, तेन सङ्ख्याया न प्रविशति ॥ कर्णेऽर्शस्तथाऽ-
र्बुद षोढा-षङ्गि प्रकारैः पृथग्दोषसर्गनिचयोक्तैः, इरित—प्रोक्तम् ।
तेषु च—अशोर्बुदेषु रुग्बाधते, पूतिकर्णत्व बाधते । एवमेतौ द्वौ कर्ण-
रोगौ भवतः ।” इति चन्द्र । “किंभूता जन्तवः ? आह—वाता-
दिभिः स्वकारणकुपितैर्दूषिते ये श्रोत्रसम्बन्धिनी मासासृजी, तयो-
र्विच्छेदस्तज्जा ॥ शोफश्च य कर्णे स नाम्ना एकोऽर्श ईरितः, द्वि-
तीयोऽर्बुदम् । एवमेतौ द्वौ रोगावेकीकृत्य पूर्वं सह पञ्चदश भ-
वन्ति । तेषु च—अनन्तर्रोक्तेषु विद्रध्यशोर्बुदेषु, क्रमेण—यथासङ्ख्या,
रुगादित्रय जायते ।” इतीन्द्र । ५ ‘त्वथ’ इ । ‘तथा’ स स ।
६ ‘वितश्रोत्रमासा’ स स । ७ ‘दजां रुजम्’ ई ण त अरुण
स मू । ८ ‘श्रोत क’ इ । ९ ‘षोढाऽर्शो’ चन्द्र । १० ‘त्व
क्रमेण च’ स स । ‘च जायते’ उ ।

स०—अशोर्बुद च तदीरितमिति कर्णांशं कर्णार्बुदमिति ।
तत्र ह्युक्तम् (हृ उ अ ८।१३)—“अर्शोऽविमास वर्तमानं
स्तब्धं स्निग्धं सदाहरकम् । रक्तं रक्तेन तत्सावि छिन्नं छिन्नं विव-
र्धते ॥” इति । अर्बुदस्य तु लक्षणम् (हृ उ अ ८।२४)
—“वर्तमानं र्मासपिण्डाभं श्वययुर्ग्रथितोऽरुजः । सासै स्याद-
र्बुदो दोषविषमो बाह्यतश्चलः ॥” इति । तेषु—अशोर्बुदेषु, रुग्
बाधते पूतिकर्णत्व बधिरत्व च ।

गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शङ्कुली कुचिकर्णकः ।

स०—वाताद्गर्भे—अभ्यन्तरे, सङ्कुचिता शङ्कुली कुचिक-
र्णसंज्ञः ।

एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥ १६ ॥
पिप्पली पिप्पलीमानः

स०—मासाङ्कुरो गर्भे स्थिर एकोऽनेको वा नीरुज पिप्प-
लीत्युच्यते, कर्णपिप्पलीत्यर्थः । स च मासाङ्कुरः पिप्पलीमानः ।

सन्निपाताद्विदारिका ।

सवर्णः सरुजः स्तब्धः श्वयथुः, स उपेक्षितः ॥ १७ ॥
कटुतैलनिभं पक्कः सवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।

सङ्कोचयति रुढा च सा ध्रुवं कर्णशङ्कुलीम् ॥ १८ ॥

स०—सन्निपातेन विदारिकाख्य श्वयथुः स्तब्धस्तथा सवर्ण
सरुजः । स उपेक्षितः मन् कटुतैलनिभ सवेत् । कृच्छ्रेण रोहति ।
सा च विदारिका रुढा सती निश्चित कर्णशङ्कुली सङ्कोचयति ।

सिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।

स०—सिरास्थो वायुः पालीशोषं तदाह्वय—पालीशोषसंज्ञं,
कुरुते ।

कृशा दृढा च तन्नीवत् पाली वातेन तन्निका ॥ १९ ॥

स०—वातेन पाली कृशा दृढा च तन्नीव स्यात् । सा
तन्निकेत्युच्यते ।

सुकुमारे चिरोत्सर्गात्सहसैव प्रवर्धिते ।

कर्णे शोफः सरुक् पात्न्यामरुणः परिपोटवान् ॥ २० ॥
परिपोटः स पवनात्

स०—सुकुमारे कर्णे चिरोत्सर्गात् सहसैव—न तु शनैः, प्रव-

१ “गर्भे—गर्भावस्थायाम् । इति चन्द्रिका हेमाद्रिरपि ।”
इति त पुस्तके टिप्पणी । २ ‘कुचि’ उ स इ । ‘कुञ्चिक’ चन्द्र ।
३ ‘सन्ना’ ट । ४ “गर्भे—गर्भावस्थायाम् ॥ नीरुक्—पीडारहितः ॥
स्तब्ध—निश्चलः ॥ चिरोत्सर्गात्—बहुकालमुपेक्षणात् । प्रवर्धिते—प्र-
कर्षेण वृद्धिमा प्रापिते ।” इति चन्द्र । “कृच्छ्रेण रोहति—बहुकालप्र-
युक्तभैषज्यसंस्कारात् रुढो भवति ।” इतीन्द्र । “पूति—पूयम् ।”
इति डल्हण । ५ ‘स्थित’ इ.उ. । ६ ‘सवन्’ इ.ई. ।

धिते श्वयथु पात्या सरूक् तथा लोहित परिपोटवाश्च । परि-
पोट - स्फुटनम् । स वातात् परिपोटसज्ज स्यात् ।

उत्पातः पित्तशोणितात् ।

गुर्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाहपाकवान् ॥ २१ ॥

श्वयथुः स्फोटपिटिकारागोपाक्लेदसंयुतः ।

स०-पित्तशोणितात् स एवोत्पातसज्ज । गुर्वाभरणभारा-
दिभिर्हेतुभूतैः प्रकुपितात् पित्तशोणितात् शोफो रुगादिमान्
स्फोटादिसंयुतः । श्यावोऽनुगतार्थः ।

पाल्यां शोफोऽनिलकफात्सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः २२
स्तब्धः सवर्णः कण्डूमानुन्मन्थो गल्लिरश्च स ।

स०-वातकफात् पात्या शोफः सर्वतो निर्व्यथः स्थिरः
स्तब्धः समानवर्णः कण्डूयुतः उन्मन्थः उच्यते । स एव गल्लि-
राख्यः ।

दुर्विद्धे वर्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरूक् ॥ २३ ॥

श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्धनः ।

स०-कर्णे दुर्विद्धे सति कण्डूादिसंयुतः शोफः सन्निपाता-
त्मको दुःखवर्धनसज्जः ।

कफासृक्कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥ २४ ॥

लेह्याख्याः पिटिकास्ता हि लिङ्गुः पालीमुपेक्षिताः ।

स०-कफरक्तजकृमिजाः सूक्ष्माः कण्डूादियुता लेह्याख्याः
पिटिकाः । यस्मात्ता उपेक्षिताः पाली लिङ्गुः ।

पिप्पली सर्वजं शूलं विदारी कुञ्चिकर्णकः ॥ २५ ॥

एषामसाध्याः, याप्यैका तन्त्रिका,ऽन्यास्तु साधयेत् ।

पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागतः ॥ २६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने कर्णरोगविज्ञानीयो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स०-पिप्पल्यादयश्चत्वारो रोगा एषा मध्येऽसाध्याः ।
तन्त्रिका याप्या । अन्यास्तु विंशतिरोगान् साधयेत् । इति-
एव प्रागुक्तेन प्रकारेण, पञ्चविंशतिरामया विभागेनोक्ताः । अने-
नान्यतन्त्रकृताः सङ्कीर्णकर्णरोगकथनं सूचयति । सङ्ख्यानं च
सुखस्मरणार्थमत्र कृतमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरोग-

विज्ञानीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरमेतच्चिकित्सोच्यते इत्याह—

अथातः कर्णरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।

वातघ्नसाधितं सर्पिः, कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ॥ १ ॥

पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वार्कैरुण्डजन्मनाम् ।

तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥ २ ॥

रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।

स०-वातोद्भवे कर्णशूले मासरसेन भोजितो वातघ्नद्रव्य-
साधितं घृतं निशि पिबेत् ।

कर्णं च स्विन्नं सन्तः पृथगश्वत्थादिजानां पत्राणां तैलसैन्धवदि-
ग्धानां पुटपाकतः स्विन्नानां रसैः कवोष्णैः पूरयेत् । तथैव मूल-
कस्य रसेन स्योनाकस्य च रसेन पूरयेत् ।

गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥ ३ ॥

महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।

स०-वातहरे गणेऽम्लेषु मूत्रेषु च-गोमूत्रादिषु, विपाचितो
महास्नेहो द्रागेव सुदारुणामपि पीडां जयति ।

महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात् ॥ ४ ॥

तैलसिकात्प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।

स०-महतः पञ्चमूलस्य एकतमात् काष्ठात्क्षौमेण वेष्टितात्
तैलसिकात् प्रज्वलितात् प्राह्य स्नेहः । स कर्णे निषिक्तः सद्यो
रुजाहत् ।

योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात्कुष्ठात्काष्ठाच्च सारलात् ॥ ५ ॥

स०-एव-अनेनैव विविना, देवदारुकाष्ठात् कुष्ठात् सरल-
काष्ठाच्च च्युतः स्नेहो-रसो, योज्यः ।

वातव्याधिप्रतिश्यायविहितं हितमत्र च ।

स०-वातव्याधौ प्रतिश्याये च यद्विहितं मेषजं तच्चात्र हितम् ।
वर्जयेच्छिरसां स्नानं शीताम्भः पानमह्वयपि ॥ ६ ॥

स०-शिरसा सह स्नानं वर्जयेत् । शीतजलपानं दिवाऽपि
न कार्यम्, रात्रौ तु सर्वथा वर्जयेत् ।

पित्तशूले सितायुक्तघृतस्निग्धं विरेचयेत् ।

द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ७ ॥

१ अयं कर्णरोगप्रतिषेधश्चरके चि० २६ अध्याये, सुश्रुते
सू० १६ अध्याये चि० २५ अध्याये उ० २१ अध्याये च, अष्टाङ्ग-
सङ्ग्रहे उ० २२ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ “अम्लेषु-तन्त्रम-
स्तुकाजिकादिषु । महास्नेहो-सपिस्तेलवसामञ्जार्यः ॥ विरेचन-
द्रव्यैः पित्तघ्नैर्विरेचयेत् ।” इति च द्र । ३ “जाहर” इति ।
४ ‘रसः स्ना’ इति उ. चन्द्र ।

१ ‘गल्लिकश्च’ इति उ । २ ‘लिङ्ग्याख्या’ इति उ चन्द्र
स स । ३ “लिङ्गु-भक्षयेयुः ।” इति चन्द्र । ४ ‘कूचि’ उ. स. द. ।

स०-पित्तशूले सितान्वितघृतेन स्निग्ध विरेचयेत् । द्राक्षा-
मधुसिद्ध स्त्रीक्षीर कर्णपूरण हितम् ।

यष्ट्यनन्ताहिमोक्षीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालविसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥ ८ ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थक्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुडवं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥ ९ ॥
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।

स०-यष्ट्यादिभिः कल्मैर्मधुक्रकाथप्रस्थेन क्षीरस्य द्विप्रस्थेन
च संयुत तैलकुडवं साधयेत् । नस्यकर्णपूरणाभ्यञ्जनैरिदं शूला-
दीन् हन्ति । केवलं क्षौद्रं वा ।

यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात्समन्ततः ॥ १० ॥

स०-यष्ट्यादिभिः-पूर्वोक्तैः, ससपिष्कैः कर्णौ च परितो
लिम्पेत् ।

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःस्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्यात्कफापहान् ॥ ११ ॥

स०-कफोदये पिप्पलीपक्वघृतस्निग्धं वामयेत् । धूमादीश्च
कफघ्नान् विदव्यात् ।

लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरुङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कटुष्णः कर्णपूरणे ॥ १२ ॥

स०-लशुनादीनां पृथक् पृथक् स्वरस कर्णपूरणे कोष्ण
श्रेष्ठः ।

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तालवणान्वितान् ।
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥ १३ ॥
खेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।

स०-अर्काङ्कुरानम्लेन-काञ्जिकेन, पिष्टास्तैलेन रुक्षि(षि)-
तान् लवणान्वितान् स्नुहीकाण्डे कोरिते सन्निधाय तस्या -स्रग्वा,
पत्रैरावृतान् पुटपाकेन खेदयेत् । स रसः परः शूलजित् ।

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥ १४ ॥
सुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।

स०-तथा बीजपूरस्य रसेन कपित्थरसेन च पूरयेत् ।
अथवा सुक्तेन पूरयित्वा समुद्रफेनचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

अजाविमूत्रवशत्वक्सिद्धं तैलं च पूरणम् ॥ १५ ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ।

स०-अजाविर्मूत्राभ्यां वशत्वञ्च च सिद्धं तैलं पूरणं हितम् ।

१ “शिग्रु -मधुशिग्रु । मुरङ्गी-द्वितीय शोभाजनक ।”
इति डल्हण । “मुरुङ्गी-मधुस्रवा ।” इतीन्दु । “पश्चात् समुद्र-
फेनेन त कर्णमवचूर्णयेत् ।” इति चन्द्र । २ ‘मुरङ्ग्या’ इ उ
स सु । ‘सुरङ्ग्या’ ण. चन्द्र. । ‘भृङ्गस्य’ ई । ३ ‘सन्निधयात्’
स सु । ४ ‘वृते’ इ चन्द्र स. सु. । ५ ‘सिद्धतैलेन पूर-
येत्’ इ. । ६ ‘विष्मूत्रा’ ट. ।

सार्षप तैलं हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः सिद्धं पूरणं हितम् ।

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरा चाशु विमोक्षयेत् ॥ १६ ॥

स०-रक्तजे कर्णशूले पित्तवत्कार्यम् । शीघ्रं च सिरा विमो-
क्षयेत् ।

पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युष्यान्नाडीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ॥ १७ ॥

स०-पक्वे पूयवहे कर्णे धूमादिकं योज्यम् । नाडीविज्ञानं च
योज्यम् । दुष्टव्रणघ्नं यच्च तच्च योज्यम् ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं तु द्वौ कालौ पिचुवर्तिभिः ।
पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥ १८ ॥
सुरसादिगणकाथफाणिताक्तां च योजयेत् ।
पिचुवर्तिं सुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥ १९ ॥

स०-पिचुवर्तिभिश्च कर्णस्रोतो दिग्ध-पूयेन, द्वौ कालौ प्र-
मृज्य गुग्गुलुना धूपयित्वा ततो माक्षिकेण पूरयेत् । सुरसादि-
गणकाथकृतफाणिताक्ता पिचुवर्तिं च योजयेत् । सुसूक्ष्मैस्त-
च्चूर्णैः-सुरसादिरजोभिः, अवचूर्णयेत् कर्णस्रोतः ।

शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेष निवर्तकः ।

स०-शूलादीनां निवर्तको विधिरेषः ।

प्रियङ्गुमधुकाम्बुष्ठाधातकयुत्पलपर्णिभिः ॥ २० ॥
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्त्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥ २१ ॥

स०-प्रियङ्गुवादिभिः कपित्थरसेन तैलं पचेत् । तत्पूरणा-
द्वागेवास्त्रावं निर्हरति ।

नादवाधिर्ययोः कुर्याद् वातशूलोक्तमौषधम् ।
श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्रागजयेद्वमनादिभिः ॥ २२ ॥

स०-नादे बधिरत्वे च वातशूलोक्तमौषधं कुर्यात् ।

श्लेष्मानुबन्धे प्राक् श्लेष्माणं वमनादिभिर्जयेत् ।

एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ २३ ॥

यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादवाधिर्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ २४ ॥

स०-एरण्डादिपत्रजे रसे चतुर्गुणे क्षीरे चाष्टगुणे यष्टिका-
दिकल्कयुतं तैलं पचेत् । तच्च नावनादिभिर्नादादीन् हन्ति ।

पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिशित्वकृस्वर्जिकोषणैः ।

ससुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्सावाश्रुतिनादनुत् ॥ २५ ॥

स०-प्रतिविषादिभिः सयुक्तं तैलं पक्वं पूरणादुजादिजित् ।

१ “पिचुवर्ति -कार्पासवर्ति ।” इतीन्दु । २ ‘च शील
येत्’ इ. । ‘प्रयो’ ई उ । ‘नियो’ चन्द्र । ३ ‘ग्रुतरुण’ इ. ई ।
४ ‘हिनस्ति’ चन्द्र. । ५ ‘स्त्रावश्च’ ई. उ. । ६ ‘सपक्वं’ ट. ड. ।

कर्णनादे हितं तैलं सर्वपोत्थं च पूरणे ।

स०-सर्वपोद्भव च तैलं कर्णनादे हितम् ।

शुष्कमूलकखण्डाना क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २६ ॥

शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिथुरसाञ्जनम् ।

सौवर्चलयवक्षारखर्जिकौद्रिदसैन्धवम् ॥ २७ ॥

भूर्जग्रन्थिविडं मुस्ता मधुसुक्तं चतुर्गुणम् ।

मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीखरसश्च तैः ॥ २८ ॥

पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।

कण्डू क्लेदं च बाधिर्यपूतिकर्णत्वरुक्कमीन् ॥ २९ ॥

क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।

स०-शुष्कमूलकखण्डाना क्षारादीनि सामान्यपरिभाषोक्त-
प्रमाणानि तथा तैलान्मद्युत सुक्तं चतुर्गुणं तथा बीजपूररस
कदलीखरसश्च चतुर्गुणं । तैरेतैस्तैलं पक्वं पूरणात् सुकृच्छ्रानपि
कण्डूदीनां जयेत् । इदं क्षारतैलं मुखदन्तरोगेषु च श्रेष्ठम् ।

अथ सुप्ताविव स्याता कर्णौ रक्तं हरेत्तैः ॥ ३० ॥

स०-यदि कर्णौ सुप्ताविव स्याता तदाऽस्य हरेत् ।

सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।

स०-कर्णयोः सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेरातुरस्य वमनं प्रयु-
ज्यात् ।

बाधिर्यं वर्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजं च यत् ॥ ३१ ॥

स०-बाधिर्यं बालवृद्धयोश्चिरजातं च यत्तद्वर्जयेत् ।

प्रतीनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।

कर्णशोधनकेनानु कर्णं तैलस्य पूरयेत् ॥ ३२ ॥

ससुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।

शोधनद्रुक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥ ३३ ॥

स०-प्रतीनाहे स्नेहस्वेदैः परिक्लेद्य कर्णं कर्णशोधनकेन वि-
शोधयेत् । पश्चात्तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णौ(र्णं) पूरयेत् ।
तैलस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी । मातुलुङ्गरसस्य वा सुक्तादियुक्तस्य
पूरयेत् । शोधनेन रुक्षतोत्पत्तौ सत्या घृतमण्डस्य पूरणं हितम् ।

क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे

स०-कर्णे मलेन पूर्णेऽप्ययं-प्रतीनाहोक्तं, क्रमं कार्यं ।

१ “मधुसुक्त-माद्रीकसुक्तम् ॥ ततः-तत्समीपे, शिराभिर्यथा-
दोषं रक्तं हरेत् ॥ चिरज-वर्षगणोत्थम् ॥ शोधनात्-शोधयमानात्
कफात् ।” इति चन्द्र । २ “कण्डूक्षवेदनबा” इति । “कण्डूज्व-
लनबा” ई । ३ “नपि द्रागेव कण्डूदीन् ज’ ट । ४ ‘तयो’
इति । ५ ‘तैलेन पू० न्धवेनाशु मातुलुङ्गरसेन वा० मण्डेन
पू’ इति । ६ ‘नाद्रागसम्पत्तौ’ इति । ७ ‘तैलस्य पूरणम्’ इत्येको
योगः । ‘सुक्तादियुक्तस्य मातुलुङ्गरसस्य पूरणम्’ इति द्वितीयो
योगः । अरुणदत्तेन तु “तैलस्य सुक्तादिना युक्तस्य कर्णं पूरयेत्”
इति कृतं व्याख्यानं चिन्त्यम्, सङ्गहे “कर्णं तैलस्य पूरयेत्,
मातुलुङ्गरसस्य ससुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य ।” इत्युक्तत्वात् ।

अ० १०७

कण्डूनां कफापहम् ।

नस्यादि, तद्वच्छोफेऽपि कटुष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ३४ ॥

स०-कण्डू तथा कफघ्नं नस्यादि ।

गोफेऽपि तथैवायं क्रमः । कटुष्णैश्च लेपनं हितम् ।

कर्णस्त्रावोदितं कुर्यात्पूतिकृमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥ ३५ ॥

स०-पूतिकर्णे कृमि[ण]कर्णे च कर्णस्त्रावोक्तं चिकित्सितं
कुर्यात् । कृमिकर्णके विशेषात्कटुतैलेन पूरणं हितम् ।

वैमिपूर्वा हिता कर्णविद्रवौ विद्रवधिक्रिया ।

स०-कर्णविद्रवौ वमनपूर्वा विद्रवधिक्रिया शस्ता ।

पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्तव्यं क्षतविद्रवौ ॥ ३६ ॥

स०-क्षतविद्रवौ पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं सर्वं कर्तव्यम् ।

अशौर्वुदेषु नासावद्

स०-अशौर्वुदेषु नासावत् चिकित्सा ।

आमा कर्णविदारिका ।

कर्णविद्रविवत्साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ३७ ॥

स०-कर्णविदारिकाऽपक्वा कर्णविद्रविवत् चिकित्सा, यथा-
दोषोदयेन च ।

पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्यलेपनम् ।

स्वेदं च कुर्यात्स्निग्धां च पालीमुद्रतयेत्तिलैः ॥ ३८ ॥

प्रियालबीजयष्ट्याह्वयगन्धायवान्वितैः ।

स०-पालीशोषे वातश्रोत्रशूल इव नस्यादि स्वेदं च कुर्यात् ।
पाली च स्निग्धा तिलैः प्रियालबीजादियुक्तैरुद्रतयेत् ।

ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ३९ ॥

स०-ततः स्नेहैः पुष्टिकृद्भिर्नित्यं साऽभ्यक्तव्या ।

शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीना पुष्टिकृत्परम् ॥ ४० ॥

स०-शतावर्यादिभिस्तैलं सक्षीरं पक्वं पालीना परं पुष्टिकृत् ।

कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।

आनूपमांसकौथे च पालीपोषणवर्धनम् ॥ ४१ ॥

स०-जीवन्त्यादिगणजेन कल्केन क्षीरे आनूपमांसकौथे च
तैलं पाचितं पालीपोषणं पालीवृद्धिकृत् ।

पालीं छित्त्वाऽतिसङ्घीणा शेषां सन्धाय पोषयेत् ।

स०-पालीमत्तिसङ्घीणा छित्त्वा शेषां सन्धाय वर्धयेत् ।

१ कण्डू-कण्डूख्ये कर्णरोगे । शोफे-शोफाख्ये कर्णरोगे ।
२ “नस्यादि-नस्यधूमाहारपानादि । कफापह-कफघ्नं, हितम् ।”
इति चन्द्र । ३ “श्रानु ले” इति चन्द्र । ४ मिलकर्णं” इति ।
“मिककर्णं” ई । ५ “वमि पूर्व” उ चन्द्र । ६ “दिक् कार्यं
स्वेदश्च । पा’ ट.ड. ७ “क्वाथेन” इति ई, ड. ।

याप्यैवं तन्त्रिकाख्याऽपि

स०—याप्यव तन्त्रिकासजा ।

परिपोटेऽप्ययं विधिः ॥४२॥

स०—परिपोटेऽप्येष एव विविर्वाप्याख्य ।

उत्पाते शीतलैलेपो जलौकोहृतशोणिते ।

स०—उत्पाते जलौकोभिरपनीतरक्ते शीतलैलेप ।

जम्बाम्रपल्लवबलायघ्रीरोध्रतिलोत्पलैः ॥ ४३ ॥

सधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।

सिद्धमभ्यञ्जने तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥ ४४ ॥

स०—जम्बादिभिः सिद्ध तैलमभ्यञ्जे हितम् । विसर्पोक्तघृतानि च हितानि ।

उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधार्ककवसान्वितम् ।

तालपत्र्यश्वगन्धार्कवाकुचीफलसैन्धवैः ॥ ४५ ॥

सुरसालाङ्गलीभ्या च सिद्धं, तीक्ष्णं च नावनम् ।

स०—उन्मन्थे तैलं गोधार्ककटवसायुक्त तालपर्ण्यादिभिः सिद्धमभ्यञ्जनं हितम् । तथा सुरसालाङ्गलीभ्या च तैलं सिद्धं तीक्ष्णं नावनं हितम् ।

दुर्विद्धेऽश्मन्तजम्बाम्रपत्रकाथेन सेचिताम् ॥४६॥

तैलेन पालीं स्वभ्यक्ता सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठाप्रपुण्ड्राहनिशोद्धवैः ॥ ४७ ॥

लाक्षाविडङ्गसिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स०—दुर्विद्धेऽश्मन्तकादिकाथेन सेचिता पाली तैलेन स्वभ्यक्ता मधुकादिभिः सूक्ष्मरजीकृतैरवचूर्णयेत् । लाक्षाविडङ्गसिद्धं तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

खिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥ ४८ ॥

विडङ्गसारैरालिम्पेदुरभीमूत्रकल्कितैः ।

कौटजेद्भुदकारञ्जबीजशम्याकवल्कलैः ॥ ४९ ॥

अथवाऽभ्यञ्जनं तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।

सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥ ५० ॥

स०—परिलेहिका गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः खिन्ना विडङ्गसारैरुभीमूत्रकल्कितैरालिम्पेत् । कौटजादिबीजादिभिर्वाऽविमूत्रेण

१ “एव—अनेन प्रकारेण नस्याभ्यङ्गादिभिः ॥ उत्पाते जम्बादिभिः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः कल्कितैश्चतुर्गुणेन धायांस्तेन तैलं सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ॥ विडङ्गसारैः—विडङ्गतन्दुलैः ।” इति चन्द्र । “तालपत्री—मूषकपर्णी । सरला—धूपकाष्ठ ।” इति डल्हण । २ ‘अनं’ इ ई । ३ “उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तालपत्र्यश्वगन्धार्कसैन्धवावल्युजबीजसुरमलाङ्गलिकाभिर्गोधाकुलीरवसायुक्तं तैलं विपकमभ्यञ्जनम् ।” इति सङ्ग्रहे उक्तत्वात् अत्रत्यमरुणदत्तव्याख्यानमेवमेव कृतं चन्द्रनन्दनव्याख्यानं चायुक्तम् । ४ ‘कर्कवसा’ उ ण, त चन्द्र । ५ ‘पत्राश्च’ ई म मू, । ६ ‘चीतिल’ इ उ चन्द्र । ७ ‘सरलालाङ्ग’ स सु । ८ ‘तु’ इ उ । ९ दुर्विद्धे—दुःखवर्धनाख्ये कर्णरोगे । १० ‘प्रपौण्ड्रा’ इ ई । ‘घ्रापौण्डरीकति’ उ ।

कल्कितैरालिम्पेत् । अथवा तैरेव—कौटजादिभिः, कटुतैलं निम्बादिभिः सह विपाचयेत् लेहिकाव्रणे ।

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धास्त्रं लागयेच्छन्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५१ ॥

स०—कर्णं तु छिन्नं शुद्धरक्तं शुद्धस्य यौगिकं बन्धमालोच्य लागयेत् । लग्ने कर्णे सद्यश्छिन्ने विशोधन—विरेकादि ।

अथ कर्णरोगविधानमाह—

अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।

निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥ ५२ ॥

अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुष्टोतावगुण्ठितम् ।

सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरेत् ॥ ५३ ॥

शोणितं स्थापनैर्ब्रण्यमाचारं चादिशेत्ततः ।

सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥ ५४ ॥

स०—केशान्तं ग्रथित्वा छेदनं लेखनं च कृत्वा सन्धिं सुषमं निवेश्य न निम्नं न चोन्नतम्, सुषममिति “सुषामादिषु च” इति षत्वम्, अभ्यञ्ज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुष्टोतावगुण्ठितं सूत्रेण न गाढं न च शिथिलं बद्ध्वा शोणितं स्थापनं—मधुकर्गैरिकादिभिः, अवचूर्णयेत् । ततो ब्रणहितमाचारमाचरेत् । सप्ताहादूर्ध्वमामतैलनाक्तं शनैः पिचुमपनयेत् । सुश्रुते^(१) (सङ्ग्रहे) तूक्तम् (स उ अ २२)—“न कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमिष्यते । न धेसरस्य नात्युष्णे नाविशुद्धतनोरपि ॥” इति ।

सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिं समं स्थिरम् ।

सुवर्ष्माणं मरोगं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५५ ॥

स०—सुरूढादिगुणं च कर्णं शनैर्विवर्धयेत् ।

वर्ष्मरूपमुच्यते^(२)—

जलशूकः स्वयङ्मुक्ता रजन्यौ बृहतीफलम् ।

अश्वगन्धाबलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५६ ॥

मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिकासप्तपर्णजम् ।

लुच्छुन्दरी कालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७ ॥

जतूका जलजन्मा च तथा शैवरकर्न्दकम् ।

एभिः कल्कैः खरपक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥ ५८ ॥

हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।

१ ‘सम्यक्छिन्ने’ चन्द्र । २ ‘गितास्था’ इ ण त चन्द्र ।

३ ‘वोन्नत’ ण त । ४ ‘दिपिचुसन्धा’ ट ड ण त । ५ “वस-रस्य—अत्यदनशीलस्य । अत्युष्णे इति देशे काले च ॥ सुवर्ष्मा—सुसार ।” इतीदु । “सुवर्ष्माण—सुप्रमाणम् ॥ शैवरकर्न्दक—रोध्र ।” इति चन्द्र । “सुवर्त्मेति शोभनच्छिद्रं । स्थिर—वृद्ध ।” इति डल्हण । ६ ‘सुचर्माणं’ स मू । ‘सुवर्त्मा’ स सु । ७ ‘ण सुरोमं च’ उ ण त चन्द्र । ‘ण सुराग’ इति कचित् । ८ ‘न्दक’ इ चन्द्र ।

स०—जलशूकादिभिर्गजाश्वयोर्मूत्रैः पिष्टैः सतैल माहिप घृत खरपाक पक्कमभ्यङ्गात् कर्णवर्धनम् । जलशूक—शेवालम् । रूपिका—अर्क । छुच्छुन्दरी—मूषिकाभेद । सा च कालेन मृता, न तु व्यापादिता । जतूका—चर्मचटिका । जलजन्मा—जलौका । शबरकन्दको—लशुन ।

अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्ना शुद्धस्य नासिकाम् ॥ ५९ ॥
छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यं च कपोलतः ।
त्वङ्नासं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥ ६० ॥
सीव्येद् गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदेऽथ लिखिते परीवर्त्योपरि त्वचम् ॥ ६१ ॥
कपोलवध्रं सन्दध्यात्सीव्येन्नासां च यत्नतः ।
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥ ६२ ॥
आमतैलेन सिक्त्वाऽनु पञ्चङ्गमधुकाञ्जनैः ।
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥ ६३ ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बध्वाऽऽचारिकमादिशेत् ।
ज्ञात्वाऽवस्थान्तरं कुर्यात् सद्योव्रणविधिं ततः ॥ ६४ ॥
छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मासं नासोपान्ताच्च चर्म तत् ।
सीव्येत्ततश्च सुश्लक्ष्णं हीनं संवर्धयेत्पुनः ॥ ६५ ॥

स०—अथेति मङ्गले । कृतमङ्गलस्य वयस्थस्य—तरुणस्य, शुद्धस्य नासिका छिन्ना कुर्यात् । कथम् ? इत्याह—नासातुल्यं पत्रं छिन्द्यात् । तेन—पत्रेण, तुल्यं कपोलाच्छिन्द्यात् । नासिकातुल्ये देशे त्वचं मासं च रक्षन् तत्—पत्रं, तनुतां नयेत् । अनन्तरं सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया गण्डं सीव्येत् । अथ नासाच्छेदे लिखिते तत्त्वचमुपरिवर्त्य कपोलवध्रं सन्दध्यात् । नासा च यत्नेन सीव्येत् । अन्त—मध्ये, नासिका नाडीभ्यामुत्क्षिपेत् सुखोच्छ्वासप्रवर्तनाय । तत आमतैलेन सिक्त्वा पञ्चङ्गमधुकाञ्जनैरवचूर्णयेत् । अन्यैरपि—सिराव्यवविध्युक्तैः शोणितस्थापनैः (ह सू अ २७।४८), सुश्लक्ष्णैश्चूणैरवचूर्णयेत् । अनन्तरं माक्षिकघृताभ्यामभ्यक्तं बध्वा, आचारिक—स्नेहविध्युक्तं, आदिशेत् । अवस्थान्तरं च ज्ञात्वा सद्योव्रणप्रतिषेधविधिं कुर्यात् । ततो रूढे सत्यधिकं मासं तच्च नासासमीपादधिकं चर्म छिन्द्यात् । अनन्तरं सीव्येत् । तत सुश्लक्ष्णं च कृत्वा पुनः सीव्येत् । हीनं च वर्धयेत् ।

१ “चर्मचटिका—प्रसिद्धा चर्मपक्षा । आचारिक—व्रणोक्त आचार ।” इतीन्दु । “पञ्चङ्ग—रक्तचन्दनम् । अञ्जन—रसाञ्जनम् ।” इति डल्हण । २ ‘दे सुलिखि’ इउ स मू । ३ कपोलवध्रं—कपोलचर्म । ४ ‘लवध्री’ इ । ‘लवच्च’ स मू । ‘लवब्ध’ त । ५ ‘पतङ्ग’ इउ । ६ ‘णितास्था’ उ त । ७ ‘चारम—थादि’ इउ । ८ ‘चर्मवत्’ ई, उ, ण त चन्द्र स. मू ।

निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छिन्नेऽप्ययं विधिः ।

स०—सद्यश्छिन्नेऽपि प्राणे यथान्यासं निवेशिते सत्ययमेव विधिः ।

नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः ॥ ६६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यविर-
चितायामष्टाङ्गहृदयसहिताया षष्ठे उत्तर-
स्थाने कर्णरोगप्रतिषेधो नामा-
ष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स०—नाडीयोगमन्तरेणौष्ठस्यापि छिन्नस्य नासामन्वान-
तुल्यो विधिरिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने कर्णरो-
गप्रतिषेधो नामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ क्रमप्राप्तं नासारोगविज्ञानं विभागेषुराह—

अथातो नासारोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गवसूत्रे ॥ २ ॥)

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ १ ॥

अत्यम्बुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः ।

कुंक्षा वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः २
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

स०—अवश्यायादिभिर्वातोल्बणा दोषा कुंक्षा नासायां स्त्यान-
नता—घनत्व प्राप्ता, प्रतिश्यायं जनयन्ति । किम्भूतम् ? विव-
र्धमानं क्षयप्रदम् ।

१ ‘सद्यश्छेदेऽ’ ई ई उ ण त चन्द्र स मू । २ अथ नासारोगविज्ञानीयश्चरके चि० ८।२६ अध्याययो, सुश्रुते उ० २२।२४ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २३ अध्याये चास्ति वर्णितः । ३ ‘ज्ञान व्या’ ई उ ण त चन्द्र स मू । ४ ‘अव-
श्यायो—रात्रिकाले जल शीतलमाकाशात् पतति । अन्येन—विजा-
तीयेन ।’ इति चन्द्र । ५ ‘वृद्धा’ उ । ‘क्षुब्धा’ चन्द्र ।

तत्र वाताप्रतिश्याये मुखशोषो भृश क्षवः ॥ ३ ॥
घ्राणोपरोधनिस्तोददन्तशङ्खशिरोव्यथा ।
कीटिका इव सर्पन्तीर्मन्यते परितो भ्रुवौ ॥ ४ ॥
स्वरसादश्चिरात्पाकः शिशिराच्छकफस्रुतिः ।

स०—[तत्र—] तेषु रोगेषु वातपित्तकफाद्युत्थेषु मध्ये, वा-
तात् प्रतिश्याये सति मुखशोषादयं स्युः । भ्रुवौ परितः
कीटिका सर्पन्तीरिव मन्यते । भ्रुवौ परितः इति “अभित
परितः” इति द्वितीया । स्वरसादादयश्च स्युः ।

पित्तात्तृष्णाज्वरघ्राणपिटिकासम्भवभ्रमाः ॥ ५ ॥
नासाग्रपाको रूक्षोष्णताम्रपीतकफस्रुतिः ।

स०—पित्तात् प्रतिश्याये सति तृष्णादयो भवन्ति । घ्राण-
मध्ये पिटिका घ्राणपिटिका, तासां सम्भवः । नासायां अग्रे
पाको नासाग्रपाकः ।

कफात्कासोऽरुचिः श्वासो वमथुर्गात्रगौरवम् ॥ ६ ॥
माधुर्यं वदने कण्डूः स्निग्धशुक्लकफस्रुतिः ।

स०—कफात् प्रतिश्याये सति कासादयं स्युः ।
सर्वजो लक्षणैः सर्वैरकस्माद्बुद्धिशान्तिमान् ॥ ७ ॥

स०—त्रिदोषज प्रतिश्यायः सर्वदोषलक्षणैर्युतः । अक-
स्मात्—निमित्तं विना, बुद्धिमाश्रयन्तिमाश्च ।

दुष्टनासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं करोत्यसृक् ।
उरसः सुप्तता ताम्रनयनत्वं श्वासपूतिता ॥ ८ ॥
कण्डूः श्रोत्राक्षिनासासु पित्तोक्तं चात्र लक्षणम् ।

स०—रक्तं दुष्टनासासिरा प्राप्य प्रतिश्यायं करोति । तस्मि-
न्पुरसः सुप्तत्वं ताम्रनयनत्वादिकं पित्ताभिहितं च लक्षणं स्यात् ।

अथ दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह—

सर्वे एव प्रतिश्याया दुष्टतां यान्त्युपेक्षिताः ॥ ९ ॥
यथोक्तोपद्रवाधिक्यात्स सर्वेन्द्रियतापनः ।
साग्निसादज्वरश्वासकासोरपार्श्ववेदनः ॥ १० ॥
कुप्यत्यकस्माद्बुद्धिशो मुखदौर्गन्ध्यशोफकृत् ।
नासिकाक्लेदशोषशुद्धिरोधकरो मुहुः ॥ ११ ॥
पूयोपमासितारक्तग्रथितश्लेष्मसंस्त्रुतिः ।
मूर्च्छन्ति चात्र कृमयो दीर्घस्निग्धसिताणवः ॥ १२ ॥

स०—सर्वे एव प्रतिश्याया उपेक्षिता दुष्टत्वं यान्ति । स तु—

१ ‘कीटिका इव सर्पन्ति म’ उ स द्र । २ ‘ज्वरो घ्राणे’
उ । ३ ‘कुघनस्रुति’ ई उ । ‘कुघना स्रुति’ ण त चन्द्र ।
‘श्लेष्मघनस्रुति’ स मू । ४ ‘पित्तोत्थ’ उ । ५ ‘शोष-
कृत्’ ई ई स द्र । ६ ‘थिता श्ले’ उ ण । ‘रक्ता ग्रन्थित’
चन्द्र । ७ ‘अत्र च—दुष्टप्रतिश्याये कफस्रुतौ ॥ मूर्च्छन्ति—समु-
च्छ्राय लभन्ते ।’ इतीन्द्र ।

दुष्टपीनसो, यथोक्तोपद्रवाणां—मुखशोषादीनां, आधिक्यादेतो
सर्वेन्द्रियतापनो—नासाचक्षुरादीनां खेदकः, अग्निसादादियुतश्च
स्यात् । तथा सहसेव पुनः पुनः कुप्यति । मुखदौर्गन्ध्यादिकं,
तथा नासिकाक्लेदादिकरो मुहुः पूयसदृशकृष्णरक्तपिण्डितश्लेष्म-
स्रुतिः । अत्र च कृमयो मूर्च्छन्ति दीर्घा स्निग्धा श्वेता
सुसूक्ष्माश्च ।

पक्वलिङ्गानि तेष्वङ्गलाघवं क्षवथोः शमः ।

श्लेष्मा सचिक्रणः पीतोऽज्ञानं च रसगन्धयोः ॥ १३ ॥

स०—तेषु—प्रतिश्यायेषु, पक्वलिङ्गानि । तद्यथा,—अज्ञस्य-
शरीरस्य लाघवं स्यात्, क्षुतेश्च शमः, कफ सचिक्रणः पीतो,
रसगन्धयोश्चाज्ञानमिति ।

भृशक्षवाख्य लक्षयितुमाह—

तीक्ष्णाघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः ।

वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥ १४ ॥

विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् ।

निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशक्षवः ॥ १५ ॥

स०—तीक्ष्णस्य—मरीचादेः, घ्राणात्—सिहनात्, तथा रवि-
रश्म्यादिभिर्वातकोपिभिरन्यैर्वा नासातरुणास्थनि विघट्टिते
सति वायुः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं गच्छेत् । स निवृत्तः सन्
अत्यन्तं छिक्का कुरुते । स भृशक्षवः उच्यते ।

शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च कुरुतेऽनिलः ।

शूकपूर्णभर्नासात्वं कृच्छ्रादुच्छ्वसनं ततः ॥ १६ ॥

स्मृतोऽसौ नासिकाशोषो

स०—शोषयन्नासिकास्रोतः कफं च वायुः शूकपूर्णभर्नासात्वं
कुरुते । ततः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं स्यात् । असौ नासिकाशोषः स्मृतः ।

नासानाहे तु जायते ।

नद्धत्वमिव नासायाः श्लेष्मरुद्धेन वायुना ॥ १७ ॥

निःश्वासोच्छ्वाससंरोधात् स्रोतसी संवृते इव ।

स०—नासानाहाख्ये रोगे जाते सति घ्राणस्य नद्धत्व-आ-
पूरमिव, जायते । श्लेष्मणा रुद्धेन वातेन निःश्वासोच्छ्वास-
संरोधात् स्रोतसी संवृते इव स्याताम् ।

पचेन्नासापुटे पित्तं त्वङ्मांसं दाहशूलवत् ॥ १८ ॥

स घ्राणपाकः

स०—पित्तं कर्तुं नासापुटे त्वङ्मांसं सदाहशूलं पचेत् । स
घ्राणपाकाख्यः ।

१ “सचिक्रण—सिक्थकोपम । रसगन्धयोश्चाज्ञानं स्यात् ॥
व्रजन्—गच्छन्, निवृत्त—निर्गतः ।” इति चन्द्र । “शृङ्गाटक—नासा-
स्रोतः ।” इतीन्द्र । २ ‘पीतो ज्ञान’ ण स मू । ३ ‘योश्च ज्ञान’
ट ण । ४ ‘भृशक्ष’ ई, ट । ५ ‘तीक्ष्णघ्रा’ इ ण त अ-
रुण चन्द्र । ६ ‘व्रजन्’ चन्द्र स द्र । ७ ‘शोषयेन्ना’ इ स मू ।
८ ‘नासत्वं’ ई स स, ट ड । ‘भकण्डत्व’ इ. चन्द्र ।

स्त्रावस्तु तत्संज्ञं श्लेष्मसम्भवः ।

अच्छो जलोपमोऽजस्रं विशेषान्निशि जायते ॥१९॥

स०—स्त्रावस्तु तत्संज्ञो—घ्राणस्त्रावाख्य । स च कफादेव केवल-
लाद्भवति । अच्छो जलसदृशो नित्यं स्त्रावो जायते, विशेषेण
रात्रौ ।

कफः प्रवृद्धो नासाया रुद्धा स्रोतास्यपीनसम् ।

कुर्यात्सघुर्धुरश्वासं पीनसाधिकवेदनम् ॥ २० ॥

अवेरिव स्रवत्यस्य प्रक्लिन्ना तेन नासिका ।

अजस्रं पिच्छिलं पीतं पक्व सिद्धाणकं घनम् ॥ २१ ॥

स०—कफो नासाया प्रवृद्धो रुद्धा स्रोतास्यपीनसं घुर्धुरश्वा-
सयुतं पीनसाधिकरुजं कुर्यात् । तेन—अपीनसेन, अस्य रोगिणो
मेषस्येवानवरतं प्रक्लिन्ना नासिका पिच्छिलादियुक्तं कफं सिद्धा-
णकं स्रवति ।

रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यान्तः स्पर्शनासहा ।

भवेद्धूमोपमोच्छ्वासा सा दीप्तिर्दहतीव च ॥ २२ ॥

स०—रक्तेन नासा दग्धेव बाह्यतोऽन्तरतश्च स्पर्शनं न
सहते । तथा धूमोपमोच्छ्वासा दहतीव च । सा दीप्तिसंज्ञा रोग-
जातिः ।

तालुमूले मलैर्दुष्टैर्मासतो मुखनासिकात् ।

श्लेष्मा च पूतिर्निर्गच्छेत् पूतिनासं वदन्ति तम् २३

स०—तालुमूले दोषैर्दुष्टैर्मुखनासिकाद् वायुः कफश्च पूतिर्नि-
र्गच्छेत्, तं पूतिनासं वदन्ति ।

निचयादभिघाताद्वा पूयासृक् नासिका स्रवेत् ।

तत्पूररक्तमाख्यातं शिरोदाहरुजाकरम् ॥ २४ ॥

स०—सन्निपातादभिघाताद्वा नासा पूयासृक् स्रवेत् । तत्पू-
ररक्तसंज्ञं शिरोदाहरुजाकरमाख्यातम् ।

पित्तश्लेष्मावरुद्धोऽन्तर्नासायां शोषयेन्मरुत् ।

कफः, सँ शुष्कः पुटतां प्राप्नोति पुटकं तु तत् ॥२५॥

स०—पित्तश्लेष्मावरुद्धो वायुरन्तर्नासायां शोषयेत्कफम् । स
च—कफः, शुष्कः पुटतां प्राप्नोति । पुटकं तदुच्यते ।

अशोर्बुदानि विभजेद्दोषलिङ्गैर्यथायथम् ।

स०—अर्शास्यर्बुदानि च दोषलिङ्गैर्यथायथं जानीयात् ।

१ 'रुद्ध' स्रोतः सु पीनसम् 'नासाया प्रवृद्ध स्रोतः सु
रुद्ध पीनसं कुर्यात् ।' इति चन्द्र । २ 'स्यवीनसम्'
स स । ३ 'नासामलं तु सिद्धाणं' इत्यमरः । ४ 'न्तरे
च' ट ड । ५ 'स्पर्शं न स' ङ ण त । ६ पूयासृक्—
पूयमिश्रितं रक्तम् । *७ 'स च कफः शुष्कः पुटतां—शुष्कत्वाच्च-
र्माकृतित्वं, प्राप्नोति ॥ सर्वेषु च नासारोगेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनदि-
साधारणं लिङ्गम् ।' इतीन्द्र । 'सर्वेषु—अशोर्बुदेषु ।' इति चन्द्र ।
८ 'शुष्कपुट' उ ण त, स. मू ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसः प्रततं क्षुतिः ॥ २६ ॥
सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ।

स०—सर्वेषु—अर्शे सर्वुदेषु च, कृच्छ्रादुच्छ्वसनम् । तथा
पीनसोऽनवरतं स्रवः, तथा सानुनासिकभाषितं, तथा पूतिनासं
शिरोव्यथेति स्युः ।

अष्टादशानामित्येषा यापयेदुष्टपीनसम् ॥ २७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

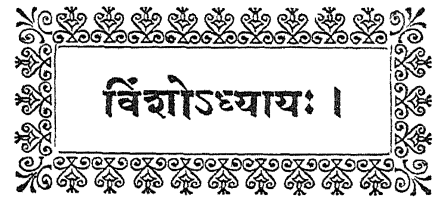
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-

स्थाने नासारोगविज्ञानीयो नामैको-

नविशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

स०—एषामष्टादशानां पीनसादीनां मध्ये दुष्टपीनसं याप-
येदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने नासारो-
गविज्ञानीयो नामैकोनविशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अधुना नासाचिकित्साभणनावसर इत्याह—

अथातो नासारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निवातागारगो भजेत् ।

स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूषधारणम् ॥ १ ॥

वासो गुरुष्णं शिरसः सुघनं परिवेष्टनम् ।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं भोजनमद्रवम् ॥ २ ॥

१ 'सतत' ण त स मू । २ 'क्षुतम्' स स । 'क्षव' इति
कचित् । ३ 'पूतिनासा' इ । 'पूतिर्नासा' उ, ट । ४ 'नामे-
तेषा' इ उ । ५ 'वर्जयेद्' इ । ६ 'पीनसान्' इ चन्द्र ।
७ अयं नासारोगप्रतिषेधश्चरके चि० ८।२६ अध्याययो,
सुश्रुते उ० २३।२४ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २४ अध्याये
चास्ति वर्णितः । ८ 'भवेत्' इ । ९ 'ध्वम्लं ल' ई । १० 'व-
णस्नि' इ ण त ।

धन्वमांसगुडक्षीरचणकत्रिकटूकटम् ।
यवगोधूमभूयिष्ठ दधिदाडिमसारिकम् ॥ ३ ॥
वालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ।
कवोष्णं दशमूलाम्बु जीर्णा वा वारुणी पिबेत् ॥ ४ ॥

स०-पीनसेष्वखिलेष्वपि निवातवेदमस्थित सन् स्नेहनस्ने-
दनवमनभूमन् गण्डष्यारण च सेवेत । तथा वस्त्र गुरुष्णस्व-
भाव कोशेयाविकादिभिर्मूर्ध्नि परिवेष्टन सुघन भजेत् । तथा भोजन
लघ्वादिगुण भजेत् । दाडिम श्रेष्ठ-दाडिमसारम् । दधिदाडिम-
साधितमिति केचित् पठन्ति । बालमूलकोत्थो यूषः कुलत्थजश्च
यूषः पूजितः । दशमूलाम्बु कोष्ण प्रसन्ना वा जीर्णा-पुराणा,
पिबेत् ।

जिघ्रेचोरेकतर्कारीवचाजाज्युपकुञ्चिकाः ।

स०-चोरकादीन् जिघ्रेत् ।

व्योषतालीसचविकातिन्तिडीकाम्लवेतसम् ॥ ५ ॥
साग्नयजजि द्विपलिकं त्वगेलापत्रपादिकम् ।
जीर्णाहुडात्तुलार्धेन पक्वेन वटकीकृतम् ॥ ६ ॥
पीनसश्वासकासघ्न रुचिस्वरकर परम् ।

स०-व्योषादिकं पृथक् द्विपलदघ्न, त्वगादिकं द्विकार्षिक,
पुराणगुडेन पञ्चाशत्पलप्रमाणेन पक्वेन वटकीकृतमेतत् पीन-
सादिहृत् पर रुच्यादिकृत् ।

शताह्वात्वग्बला मूलं स्योनाकैरण्डबिल्वजम् ॥ ७ ॥
सारग्वंघं पिबेद्धूम वसाज्यमदनान्वितम् ।
अथवा सघृतान् सक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे ॥ ८ ॥

स०-शताह्वादिकं वसादियुतं घृतं पिबेत् । मल्लकसम्पुटे
वा सक्तून् ससर्पिकान् कृत्वा धूमं पिबेत् ।

त्यजेत्स्नानं शुचं क्रोधं भृशं शय्यां हिमं जलम् ।

स०-स्नानादीनि त्यजेत् ।

इति सामान्येन चिकित्सामभिवार्य विशेषेणाह—

पिबेद्वातप्रतिश्याये सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ॥ ९ ॥

पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ।

स्वेदनस्यादिका कुर्यात् चिकित्सामर्दितोदिताम् १०

स०-वातप्रतिश्याये वातघ्नै-रान्नादिभिः, साधितं घृतं

१ 'साधितम्' ण । २ 'पूजित'—शस्त । चोरकाद्या-
शूर्णीकृता पोदलीकृत्य पीनसेषु जिघ्रेत् । इति चन्द्र । ३ 'दा-
डिमश्रेष्ठ' ट । ४ अस्याग्रे "मन शिलाविडङ्गालवचात्रिकटुहि-
कुम्भिः । चूर्णीकृत्य समाघ्रात प्रतिश्यायो विनश्यति ॥ १ ॥
तद्गहोरकवल्लीलालवाताक्षर्यद्विजीरकैः ।" इति सार्द्धं श्लोक-
ष्टीकारहितश्चन्द्रनन्दनटीकापुस्तके, मन शिलादिरेक श्लोक ई-
पुस्तके चोपलब्धः । ५ 'सिद्धेत्' ङ ण त । ६ 'तित्तिडी' उ ।
७ 'ग्वधा पिबेद्वातिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः ।' स च । ८ 'य-
ता वि' ट ।

पिबेत् । सेन्ववादिभिः पञ्चभिर्लवणेर्वा सिद्ध, 'विदारिपञ्चाङ्गुल'
(ह सू अ १५।९) इत्यादिना वा सिद्धं घृतं पिबेत् । तथा,
अदितोक्ता चिकित्सा स्वेदादिका कुर्यात् ।

पित्तरक्तोत्थयो. पेयं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ।

परिषेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्वीत शीतलान् ॥ ११ ॥

धवत्वक्त्रिफलाश्यामाश्रीपर्णीयष्टितिल्वकैः ।

क्षीरे दशगुणे तैल नावनं सनिशैः पचेत् ॥ १२ ॥

स०-पित्तोत्थे रक्तजे च प्रतिश्याये मधुरद्रव्यैः शृतं सर्पि-
पातव्यम् । परिषेकादीन् शीतवीर्यैः शीतलान् कुर्यात् ।

धवत्वगादिभिस्तैल क्षीरे दशगुणे हरिद्रान्वितैर्नावनं पचेत् ।

कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्षपैः ।

सक्षारं वा घृतं पीत्वा वमेत्, पिष्टैस्तु नावनम् ॥ १३ ॥

वस्ताम्बुना पटुव्योषवेलेवत्सकजीरकैः ।

स०-कफजे लङ्घनं हितम् । तथा शिरसो गौरसर्षपैर्लेपः ।

घृतं सयवक्षारं पीत्वा वमेत् ।

छागमूत्रेण च पिष्टैः सैन्ववादिभिर्नस्य हितम् ।

कटुतीक्ष्णैर्घृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ॥ १४ ॥

स०-घृतैः कटुतीक्ष्णैर्नस्यैः कवलैश्च साभिपातिकं प्रतिश्यायं
जयेत् ।

यक्ष्मकृमिक्रमं कुर्वन् यापयेद्दुष्टपीनसम् ।

व्योषोरुबूककृमिजिह्वारुमाद्रीगंदेद्भुदम् ॥ १५ ॥

वार्ताकबीजं त्रिवृता सिद्धार्थः पूतिमत्स्यकः ।

अग्निमन्थस्य पुष्पाणि पीलुशिग्रुफलानि च ॥ १६ ॥

अश्वविड्गुरसमूत्राभ्यां हस्तिमूत्रेण चैकतः ।

क्षौमगर्भा कृता वर्ति धूमं घ्राणास्यतः पिबेत् ॥ १७ ॥

स०-दुष्टपीनसं यापयेत्, यक्ष्महरं कृमिहरं च चिकित्सितं
कुर्वन् ।

व्योषादिशिग्रुफलान्तानि तुरगविड्गुरसमूत्राभ्यां हस्ति-
मूत्रेण चैकतं पिष्टानि क्षौमगर्भा कृता वर्ति नासया मुखेन च
पिबेत् ।

क्षवथौ पुटकाख्ये च तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

शुण्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ १८ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ।

स०-क्षवथौ पुटकाख्ये च रोगे तीक्ष्णैः प्रधमनं हितम् ।

शुण्ठ्यादिकल्ककाथवत् तैलं घृतं वा साधितं नस्यं क्षवः पुट-
चं हन्ति ।

१ 'ष्टिबिल्वकैः' ण त चन्द्र । २ 'च' इ । 'तु' उ ।

३ 'कुर्यात्' इ उ, ट ड । ४ 'माद्यम्बुदे' इ । ५ 'माद्री-
प्रतिविषा । गद-कुष्ठम् । इडुद-तापसवृक्षः । पूतिमत्स्य-
छिन्नो मत्स्यपोतकः ।" इति चन्द्र । ६ तीक्ष्णैः-निम्बकटुफलकुष्ठम-
रिचचूर्णैः सङ्गृहीतैः ।

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजनं रसैः ॥ १९ ॥
स्निग्धो धूमस्तथा स्वेदो

स०—नासाशोषे बलातैलं पाननस्यादौ हितम् । भोजन
मासरसैर्हितम् । तथा स्निग्धो धूमः स्वेदश्च हितः ।

नासानाहेऽप्ययं विधिः ।

स०—नासानाहेऽप्येष एव विधिः—चिकित्सेत्यर्थः ।

पाके दीप्तौ च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नस्यादि संस्रुतौ ॥ २० ॥

स०—नासापाके दीप्तौ च पित्तघ्नं चिकित्सितम् । संस्रुतौ—
स्त्रावे, तीक्ष्णं नस्यादि हितम् ।

कफपीनसवत्पूतिनासापीनसयोः क्रिया ।

लाक्षाकरञ्जमरिचवेल्हहिङ्गुकणागुडैः ॥ २१ ॥

अविमूत्रद्रुतैर्नस्यं कारयेद्वमने कृते ।

शिग्रुसिहीनिकुम्भाना बीजैः सव्योषसैन्धवैः ॥ २२ ॥

सवेल्हसुरसैस्तैलं नावनं परमं हितम् ।

स०—पूतिनासापीनसयोः कफपीनसवदुपक्रमः ।

लाक्षादिभिरुपमूत्रद्रुतैः कृते वमने नस्यं कारयेत् ।

शिग्रुवादीना बीजैर्व्योषादियुतैस्तैलं पक्वं पूतिनासापीन-
सयोर्नस्यं हितम् ।

पूयरक्ते नवे कुर्याद् रक्तपीनसवत् क्रमम् ॥ २३ ॥

अतिप्रवृद्धे नाडीवत्

स०—पूयरक्ते नवोत्थे रक्तपीनस इव चिकित्सितं कुर्यात् ।

अतिप्रवृद्धे चास्मिन्नाडीव्रणवदुपक्रमः ।

दग्धेष्वर्शोर्बुद्बुदेषु च ।

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालकणाग्निकैः ॥ २४ ॥

कल्कितैर्घृतमध्वक्ता घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् ।

शिग्रुवादि नावनं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् २५

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने नासारोगप्रतिषेधो नाम

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स०—अर्शोर्बुद्बुदेषु च दग्धेषु निकुम्भादिभिः कल्कितैर्घृतम-

१ “बलातैल—वातव्याधिविहितम् ॥ अयं विधिः—नासाशोषोक्तः ॥
संस्रुतौ—नामास्त्रावे पीनसे । नस्यादि—नस्यधूमगण्डूषादि ॥ नवे—
उत्पन्नमात्रे । क्रम—उपक्रमम् ॥ अशं सु अर्शुर्बुद्बुदेषु च दग्धेषु—क्षारे-
णाग्निना वा ।” इति चन्द्रः । २ “दि शस्यते ।” इ । ३ पूति-
नासापीनमयो—पूतिनासे अपीनसे च । ४ “क्रियाम्” ण त ।
५ “तु” चन्द्रः । ६ “मध्वक्ता” ई ण, त, ट, ड, ।

ध्वक्ता घ्राणे वर्ति प्रवेशयेत् । शिग्रुवादि च नस्यं पूतिनासोक्तं
भजेदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गमुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने नामारोग-
प्रतिषेधो नाम विशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

क्रमप्राप्तं मुखरोगविज्ञानमभिवित्सुराह—

अथातो मुखरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

मात्स्यमाहिषवाराहपिशितामकमूलकम् ।

माषसूपदधिक्षीरसुक्तेशुरसफाणितम् ॥ १ ॥

अवाक्शय्यां च भजतो द्विषतो दन्तधावनम् ।

धूमच्छर्दनगण्डूषानुचितं च सिराव्यधम् ॥ २ ॥

क्रुद्धा श्लेष्मोल्बणा दोषाः कुर्वन्त्यन्तर्मुखं गदान् ।

स०—मात्स्यमाहिषवाराहपिशितादि भजतो दन्तधावनं
द्विषत—असेवमानस्य, व्रमादिकं चोचितं द्विषत, सिराव्यधं च
द्विषत, श्लेष्मोल्बणा दोषाः क्रुद्धा मुखस्यान्तरे गदान् कुर्वन्ति ।

तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनौष्ठो द्विधा कृतः ॥ ३ ॥

स०—तेषु मुखरोगेषु मध्ये पवनादौष्ठो द्विधा कृतः खण्डौष्ठ
इति गदितः ।

ओष्ठकोपे तु पवनात् स्तब्धावोष्ठौ महारुजौ ।

दाल्येते परिपाद्येते परुषासितकर्कशौ ॥ ४ ॥

स०—पवनादौष्ठकोपे त्वोष्ठौ स्तब्धौ महारुजौ दाल्येते तथा
परिपाद्येते इव । तथा परुषौ कृष्णौ रूक्षौ दृश्येते ।

पित्तात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्वपाकृतिभिश्चितौ ।

पिटिकाभिर्बहुक्लेदावाशुपाकौ

१ अयं मुखरोगविज्ञानीयश्चरके चि० १२।२६ अध्याययो,
सुश्रुते नि० ११।१६ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २५ अध्याये
चास्ति वर्णितः । २ ‘ज्ञानं व्या’ इ ई उ ण त चन्द्रः स मू ।
३ ‘मत्स्य’ इ ई उ चन्द्र, ट, ड । ४ ‘रशुक्ते’ ई चन्द्रः स स ।
५ “अवाक्शय्या—अधोमुखस्य शयनम् ।” इतीन्द्रः । “अन्त-
र्मुख—मुखस्याभ्यन्तरम् ।” इति चन्द्रः । “दाल्येते—द्विविधा भवत
इव । परिपाद्येते—पुटपुटयेते ।” इति डहृणः । ६ ‘मुखे’ इ स,
मू । ७ ‘भिर्महाक्ले’ ण त ।

स०-पिनेनोष्ठौ तीक्ष्ण न सहेते । पीतौ च स्याताम् । तथा च सर्वपाकृतिभिः पिटिकाभिश्चितौ बहुक्लेशौ शीतपाकौ च ।

कफात्पुनः ॥ ५ ॥

शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णपिटिकाचितौ ।

स०-क्रमेण शीतासहौ गुरु शूनौ सवर्णैः पिटिकैराचितौ स्याताम् ।

सन्निपातादनेकैर्भाः दुर्गन्धस्त्रावपिच्छिलौ ॥ ६ ॥

अकस्मान्म्लानसंशूनरुजौ विषमपाकिनौ ।

स०-सन्निपातादोष्ठौ नानावर्णपिटिकैराचितौ दुर्गन्धस्त्रावपिच्छिलौ महसैव म्लानौ कदाचित्सूनौ सरुजौ विषमपाकिनौ वा ।

रक्तोपसृष्टौ रुधिर स्रवतः शोणितप्रभौ ॥ ७ ॥

खर्जूरसदृशं चात्र क्षीणे रक्तेऽर्बुद भवेत् ।

स०-रक्तेन युक्तौ रुधिर स्रवन्तौ रक्तप्रभा च । क्षीणे रक्ते खर्जूराकारमर्बुदमोष्ठे स्यात् ।

मांसपिण्डोपमौ मांसात्स्यातां मूर्च्छत्कृमी क्रमात् ८

स०-मासेन मांसपिण्डोपमावोष्ठौ । क्रमेण च मूर्च्छत्कृमी स्याताम् । मूर्च्छन्ति कृमयो ययोरिति मूर्च्छत्कृमी । तयो कृमयो जायन्त इत्यर्थः ।

तैलाभश्चयुक्लेशौ सकण्डू मेदसा मृदू ।

स०-मेदसा तैलाभ शोफ क्लेशश्च ययोस्तावेवम् । तथा कण्डूयुतौ मृदू चौष्ठौ स्याताम् ।

क्षतजाववदीर्येते पात्र्येते चासकृत्पुनः ॥ ९ ॥

ग्रथितौ च पुनः स्यातां कण्डूलौ दशनच्छदौ ।

स०-क्षतजावसकृदवदीर्येते परिपात्र्येते-भेद्येते इव, ग्रथितौ च पुनरोष्ठौ स्याता सकण्डूकौ च ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलार्बुदम् ॥ १० ॥

स०-वातकफात् जलबुद्बुदाकार जलार्बुदमोष्ठे स्यात् । इत्येकादश ओष्ठे ।

गण्डालजी स्थिरः शोफो गण्डे दाहज्वरान्वितः ।

१ 'पिटिका' इ चन्द्र स स । २ 'अनेकाभौ-नानावर्णौ । अकस्मात्-कारण विना । विषमपाकिनौ-कचिद्देशे सपाकौ कचिदपाकौ ॥ अत्र च-ओष्ठयो । क्षतजौ-दशनादेरोष्ठौ । दशनच्छदौ-ओष्ठौ ।' इति चन्द्र । 'रक्तोपसृष्टौ-रक्तादितावोष्ठौ । अत्र च-रक्तोष्कोपे, रक्ते स्रावात् क्षीणे ॥ क्षतजावोष्ठौ-यौ क्षतेन कुपितौ । पुन-तथाऽप्यविकृतिसते ॥ स्थिर-अचल ।' इतीन्दु । 'मूर्च्छन्ति-भवन्ति ।' इति डल्हणः । ३ 'गन्धस्त्राव' इ चन्द्र । 'न्धावतिपि' इ । ४ 'वर्णैः पिट' ट । ५ 'च' ड । ६ 'वोष्ठौ । तयोश्च कृमयो जायन्त इत्यर्थः । क्रमेण च मूर्च्छत्कृमी स्याताम् ।' ड ण त । ७ 'सकण्डू' इ उ । ८ 'वाऽसकृत्' इ उ.ण. । ९ 'ओष्ठे । गण्डजमाह-' ट । १० 'शोफो' स.मू. ।

स०-स्थिर गोफो गण्डप्रदेशे दाहज्वरयुतो गण्डालजी-त्युच्यते । इत्येको गण्डे ।

वातादुष्णसहा दन्ताः शीतस्पर्शेऽधिकव्यथाः ॥ ११ ॥

दाल्यन्त इव शूलेन शीताख्यो दालनश्च सः ।

स०-वातेन दन्ता उष्णसहा शीतस्पर्शेऽधिकव्यथा, शूलेन दाल्यन्त इव च । असौ शीतदन्तसज्ञो दालनश्चोक्तः ।

दन्तहर्षे प्रवाताम्लशीतभक्षक्षमा द्विजाः ॥ १२ ॥

भवन्त्यम्लाशनेनेव सरुजाश्चलिता इव ।

स०-दन्तहर्षे प्रचण्डवातस्याम्लशीतभक्षस्या(स्य चा)-सहा, द्विजा तथाऽम्लाशनेनेव सरुजाश्चलिता इव च स्युः ।

दन्तभेदे द्विजास्तोदभेदरूक्स्फुटनान्विताः ॥ १३ ॥

स०-दन्तभेदे दन्तास्तोदादियुता स्युः ।

चालश्चलद्भिर्दशनैर्भक्षणादधिकव्यथैः ।

स०-चालाख्यो रोगो दन्तैश्च चलद्भिर्भक्षणादधिकव्यथैश्च स्यात् ।

करालस्तु कैरालाना दशनाना समुद्रमः ॥ १४ ॥

स०-करालाना दन्ताना समुद्रमः करालाख्यो रोगः ।

दन्तोऽधिकोऽधिदन्ताख्यः स चोक्तः खलु वर्धनः । जायमानेऽतिरुग् दन्ते, जाते तत्र तु शाम्यति ॥ १५ ॥

स०-अधिको दन्तोऽधिदन्तसज्ञो रोगः । वर्धनश्च स एवोक्तः । जायमाने तस्मिन् दन्तेऽतिपीडा जायते । जाते तु तस्मिन् पीडा शाम्यति ।

अधावनान्मलो दन्ते कफो वा वातशोषितः ।

पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः शर्करा

स०-अधावनादन्ते मलः कफो वा पवनेन शोषितः पूतिगन्धिः स्थिरीभूतः । स एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।

सोऽप्युपेक्षिता ॥ १६ ॥

शान्तयत्युण्णो दन्तात्कपालानि कपालिका ।

१ 'दुष्णासहा' स स । २ 'स्पर्शाधिक' स ड । ३ 'दाल्यन्ते-विदार्यन्ते ।' इति डल्हणः । [प्रवाते अम्लशीतयोर्भक्षे-भक्षणे, चाक्षमा-अशक्ता । अत्राम्लशब्दो रसवाची । अम्लाशनेनैवेत्यत्राम्लशब्दो वृक्षाम्लवाची ॥] करालाना-विकटानाम् ।' इतीन्दु । ४ 'भक्षक्षमा' स मू । 'भक्ष्यासहा' इति कचित् । ५ 'शनेनैव' स ड । ६ 'रुजश्च' ई ण त स.स । ७ 'रुग्वेदना' ई । ८ 'समुद्रमः' इ स स. । 'समुद्रमे' उ. । ९ 'जायते जायमानेऽति रुग् जाते तत्र शाम्यति ॥' इ ई.उ ण त चन्द्र स.मू. । १० 'पूतिगन्धिः स्थिरीभूतश्च स नाम्ना शर्करेत्युच्यते ॥ साऽपि-शर्करा, उपेक्षिता सति, अणुश-अल्पश, दन्त-कपालानि शान्तयति, स कपालिका नाम रोगः ।' इति चन्द्रनन्दनेन्दुव्याख्यान युक्तम्, सुश्रुतसम्मतत्वात् । 'स एवोपेक्षितः शर्करा स्यात् ।' इत्यरुणदत्तव्याख्यान त्वयुक्तम् । ११ 'गन्ध' इ उ.ण त स मू । १२ 'सोऽप्युपेक्षितः ।' इ ई.स मू । १३ 'दन्तकपा' ई उ.स.स. ।

स०—कपालिकाख्यो दन्तात् कपालान्यणुश—स्तोक स्तोक, शातयति ।

श्यावः श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलैर्द्विजैः ॥ १७ ॥

स०—द्विज श्यावत्वमायातो रक्तपित्तानिलै श्यावाख्य ।

समूलं दन्तमाश्रित्य दोषैरुत्पन्नमारुतैः ।

शोषिते मज्जि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते ॥ १८ ॥

पूतित्वात्कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते, जायते ततः ।

अहेतुतीव्रार्तिशमः ससंरम्भोऽसितश्चलः ॥ १९ ॥

प्रलूनः पूयरक्तस्रुत् स चोक्तः कृमिदन्तकः ।

स०—समूल दन्तमाश्रित्य दोषैरधिकमारुतै शोषिते मज्जि सुषिरे दन्तेऽन्नमलपूरिते पूतित्वात् कृमयः सूक्ष्मा जायन्ते । ततोऽहेतु—निमित्तमन्तरेण, तीव्रार्तिशान्तिर्जायते । तथा सरम्भान्वित कृष्णश्चल प्रलूनाख्य पूयरक्तस्त्रावी । स च कृमिदन्तक उक्त । इति दन्ते दशैते ।

श्लेष्मरक्तेन पूतीनि वहन्त्यस्त्रमहेतुकम् ॥ २० ॥

शीर्यन्ते दन्तमांसानि मृदुक्लिन्नानि च ।

शीतादोऽसौ

स०—श्लेष्मरक्तेन दन्तमांसानि पूतीनि रक्त निर्निमित्त वहन्ति शीर्यन्ते । किम्भूतानि ? मृदुक्लिन्नानि असितानि च । असौ शीताद कथ्यते ।

उपकुशः पाकः पित्तासृगुद्भवः ॥ २१ ॥

दन्तमांसानि दहन्ते रक्तान्युत्सेधवन्त्यतः ।

कण्डूमन्ति स्रवन्त्यस्त्रमाध्मायन्तेऽसृजि स्थिते ॥ २२ ॥

चला मन्दरुजो दन्ता पूति वक्रं च जायते ।

स०—पित्तरक्तोत्थो यो दन्तमासे पाकः स उपकुशसंज्ञः । तेन दन्तमांसानि दहन्ते रक्तवर्णानि सोत्सेधानि च । ततः कण्डूयुतानि रक्त स्रवन्ति । रक्ते स्थिते सत्याध्मायन्ते । चला दन्ता मन्दरुज स्युः । पूति वक्रं च जायते ।

दन्तयोस्त्रिषु वा शोफो बदरास्थिनिभो घनः ॥ २३ ॥

कफास्त्रात्तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते दन्तपुष्पुटः ।

स०—द्वयोर्दन्तयोस्त्रिषु वा दन्तेषु शोफो बदरास्थिसदृशो घन कफरक्तात् तीव्ररुक् शीघ्रं पच्यते । स दन्तपुष्पुटसंज्ञः ।

दन्तमासे मलैः सास्त्रैर्बाह्यान्तः श्वयथुर्गुरुः ॥ २४ ॥

सरुग्दाहः स्रवेद्भिन्नः पूयास्रं दन्तविद्रधिः ।

स०—दन्तमासे बाह्येऽभ्यन्तरे च दोषैः सरक्तैर्गुरु श्वयथु सरुग्दाहः । स च भिन्नः सन् पूयास्रं स्रवेत् । स दन्तविद्रधिः । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् पित्तरक्तजः ॥ २५ ॥

लालास्त्रावी स सुषिरो दन्तमांसप्रशातनः ।

१ 'काख्या' ण त । २ 'याता० द्विजा' स मू, ड । ३ 'अहेतु—अकारणमेव तीव्रार्तिजायते, अकारणमेव तस्या शमश्च ॥ अतः—उत्सेधात् । स्थिते—रुद्धे । आध्मायन्ते—परिपूर्यन्ते ।' इतीन्दु । 'सरम्भ—श्वयथु ॥ शीर्यन्ते—गलन्ति ।' इति डरुहणः । ४ 'प्रभूतपूय' इ उ. चन्द्र । ५ 'पूयास्र' ई. । ६ 'कफरक्तजः' स. सु. ।

अ० १०८

स०—दन्तमूलेषु श्वयथु पीडावान् पित्तरक्तोत्थो लालास्त्रावी । सुषिरसंज्ञो दन्तमांसप्रशातनः ।

सं सन्निपाताञ्ज्वरवान् सपूयरुधिरस्रुतिः ॥ २६ ॥

महासुषिर इत्युक्तो विशीर्णद्विजबन्धनः ।

स०—संनिपातज्वरयुत पूयरुधिरस्त्रावेनान्वित महासुषिराख्य उक्तः । स च विशीर्णद्विजबन्धनः स्यात् ।

दन्तान्ते कीलवर्च्छोफो हनुकर्णरुजाकरः ॥ २७ ॥

प्रतिहन्त्यभ्यवहति श्लेष्मणा सोऽधिमांसकः ।

स०—दन्तान्ते कीलसदृश शोफो हनौ कर्णे च रुजा करोति । अभ्यवहति प्रतिहन्ति । सोऽधिमांसकः श्लेष्मणा स्यात् ।

घृष्टेषु दन्तमासेषु संरम्भो जायते महान् ॥ २८ ॥

यस्मिन्श्चलन्ति दन्ताश्च स विदंभोऽभिघातजः ।

स०—दन्तमासेषु दन्तकाष्ठादिना घृष्टेषु महान् सरम्भो जायते । यस्मिन्सति दन्ताश्च चलन्ति । सोऽभिघातजो विदंभाख्यः ।

दन्तमांसाश्रितान् रोगान् यः साध्यानप्युपेक्षते ॥ २९ ॥

अन्तस्तस्यास्रवन् दोषैः सूक्ष्मां सञ्जनयेद्गतिम् ।

पूयं मुहुः सा स्रवति त्वद्भासास्थिप्रभेदिनी ॥ ३० ॥

ता पुनः पञ्च विज्ञेया लक्षणैः स्वैर्यथोदितैः ।

स०—दन्तमांसाश्रितान् रोगान् साध्यानपि य उपेक्षते, तस्यान्तरेषु दोषोऽस्रवन् सूक्ष्मा गति सञ्जनयेत् । सा च गति पुनः पूय स्रवति । त्वद्भासास्थीनि प्रभिनन्ति । ताश्च गतयः पञ्च विज्ञेयाः स्वैर्वातादिर्जैर्लक्षणैः । इति दन्तमूले त्रयोर्दशः ।

शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता ॥ ३१ ॥

जिह्वा

स०—वातदूषिता जिह्वा शाकपत्रवत् खरा सुप्ता स्फुटिता च स्यात् ।

पित्तात् सदाहोषा रक्तैर्मासाङ्कुरैश्चिता ।

स०—पित्तात् सदाहोषा तथा रक्तैर्मासाङ्कुरैश्चिता जिह्वा स्यात् ।

शाल्मलीकण्टकामैस्तु कफेन बहलां गुरुः ॥ ३२ ॥

स०—कफेन शाल्मलीकण्टकामैः कण्टकैश्चिता बहलां गुरुश्च जिह्वा स्यात् ।

१ 'स एव—श्वयथु, सन्निपातादुत्पन्नो ज्वरवान्—ज्वरयुक्त ॥ अभ्यवहति—आहारम् ॥ खरा—परुषा । सुप्ता—विचेतना ॥ बहला—घना ।' इति चन्द्र । 'अस्रवन्—गृह्यन् । गति—नाडीम् । [अस्रवन्—स्रोतोरोधादनिर्गच्छन् । दोषशब्देन पूय गृह्यते ।] स्रस्ता च निबन्धनात् भवति ।' इतीन्दु । 'सरम्भोऽत्र श्वयथुः ।' इति डरुहणः । २ 'सन्निपातज्वरवान्' इति ई ण त स स पुस्तकस्थः पाठः, 'सन्निपातज्वरयुत' इत्यरुणदन्तव्याख्यानं चायुक्तम्, सुष्ठुते (नि अ १६।२०)—'यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ।' इत्युक्त्वात् । ३ 'र्णरद्व' उ । ४ 'च्छोयो' स मू । ५ 'वैदंभो' इ स सु । ६ 'दश रोगा' । ७ 'स्रस्ता स्फु' स. स. । ८ 'बहुला' इ. उ. ण. त. ।

कफपित्तादधः शोफो जिह्वास्तम्भकृदुन्नतः ।

मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽलसो मासशातनः ॥ ३३ ॥

स०-कफपित्तात् जिह्वाया अव शोफो जिह्वास्तम्भकर उन्नत पक्वो मत्स्यगन्धिर्भवेत् । सोऽलसाख्यो मासशातनः ।

प्रबन्धनेऽधो जिह्वायाः शोफो जिह्वाग्रसन्निभः ।

साङ्गुरः कफपित्तास्रैर्लालोषास्तम्भवान् खरः ॥ ३४ ॥

अधिजिह्वः सरक्कण्डूर्वाक्याहारविघातकृत् ।

स०-जिह्वाया प्रबन्धनेऽवस्ताजिह्वाप्रतुल्य शोफ सहाङ्गुरः कफपित्तरक्तैर्लालोषास्तम्भयुत खरस्पर्शयुतोऽविजिह्वो रक्कण्डूभ्या युतो वाक्याहारविघात करोति ।

तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया उपरि स्थितः ॥ ३५ ॥

स०-तादृगेव-अधिजिह्वासदृश उपजिह्व, जिह्वाया उपरि स्थित । इति जिह्वाया षडेते ।

तालुमासेऽनिलादुष्टे पिटिकाः सरुजः खराः ।

बह्व्यो घना स्रावयुतास्तास्तालुपिटिकाः स्मृताः ३६

स०-वातात्तालुमासे दुष्टे पिटिका सरुज खरा बह्व्यो घना स्रावान्विताश्च । तास्तालुपिटिका स्मृता ।

तालुमूले कफात्सास्रात् मत्स्यबस्तिनिभो मृदु ।

प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहारमीरयन् ३७

कण्ठोपरोधतृकासवमिहृत् गलशुण्डिका ।

स०-तालुमूले कफाद्वक्तान्वितात् मत्स्यबस्तिरसदृशो मृदु प्रलम्बः पिच्छिलः शोफो नासयाऽऽहार प्रेरयन् कण्ठोपरोधादिकृत् । गलशुण्डिकाख्यः ।

तालुमध्ये निरुद्धासं संहतं तालुसंहतिः ॥ ३८ ॥

स०-तालुमध्ये निरुद्धास सहत सा तालुसंहतिरित्युच्यते ।

पद्माकृतिस्तालुमध्ये रक्ताच्छ्रयथुरर्बुदम् ।

स०-तालुमध्ये पद्माकारो रक्ताहुष्टाच्छ्रयथुरर्बुदम् ।

कच्छपः कच्छपाकारश्चिरवृद्धिः कफादरुक् ॥ ३९ ॥

पदार्थचन्द्रिका-कफाद्दुष्टात् तालुदेशे य श्वयथु कच्छपाकारश्चिरवृद्धिरुक् च, स कच्छप इत्युच्यते ।

कोलाभः श्लेष्ममेदोभ्या पुण्डुतो नीरुजः स्थिरः ।

१ 'प्रलम्बनोऽधो' इ । २ 'प्रबन्धने-मूले ॥ सहत-एकत्र पुञ्जीभूतम् ।' इतीन्द्र । ३ 'पिटिका' ई चन्द्र स स, ट । ४ 'सरुजा.' ई स द्र । ५ 'युक्तास्ता' ई ण त । ६ 'मात्स्य' स मू । ७ 'शुण्डिका' उ. । ८ 'कफादित्यारभ्य पत्र-चतुष्टये चन्द्रिका व्याख्या लिखिता मन्तव्या, अरुणदत्तव्याख्या-पत्राणि चत्वारि त्रुटितानीति ।' इति 'ण' पुस्तकस्यटिप्पणीतो लिखितचन्द्रनन्दनटीकापुस्तकाच्च 'कफाद्दुष्टात्' इत्यारभ्य द्वाविं-शाध्यायस्य सप्तमश्लोकपर्यन्त चन्द्रनन्दनविरचिता पदार्थचन्द्रिका व्याख्याऽत्रास्तीति ज्ञायते । सशोधनार्थमसत्समीपस्थाना ट ड ण त सञ्ज्ञकाना चतुर्णां प्राचीनलिखितोत्तरस्थानीयारुणदत्तव्याख्यापु-स्तकाना मध्ये ट ण त सञ्ज्ञेषु त्रिषु पुस्तकेष्वत्र पदार्थचन्द्रिकेवोपल-भ्यते । किन्तु प्राचीनतमे ड.सञ्ज्ञेऽत्र काऽपि व्याख्या नोपलभ्यते ।

प० च०-श्लेष्ममेदोभ्या दुष्टाभ्या कोलाभ-कोलसदृशो, नीरुज स्थिरश्च य शोफ स्यात्, स पुण्डुट इत्युच्यते ।

पित्तेन पाकः पाकाख्यः पूयासावी महारुजः ॥ ४० ॥

प० च०-पित्तेन दुष्टेन यस्तालुन पाक पूयासावी महा-रुज, स पाकाख्य-पाकसञ्ज्ञः ।

वातपित्तज्वरायासैस्तालुशोषस्तदाहयः ।

प० च०-वातपित्तज्वरायासै प्रतिबद्धो य शोषस्तालु-शोष, स तदाहय-तालुशोष इत्युच्यते । इत्यष्टौ तालुरोगा ।

जिह्वाप्रबन्धजाः कण्ठे दारुणा मार्गरोधिनः ॥ ४१ ॥

मासाङ्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ।

प० च०-कण्ठे-कण्ठप्रदेशे, ये मासाङ्गुरा जिह्वाप्रबन्ध-जा-जिह्वामूलोत्था, दारुणा-दु सहा, कण्ठमार्गानुरोधिन शीघ्रचया-सन्वरोद्धृता, भवन्ति । सां शीघ्रकारिणी-आशुव्या-पादनशीला, रोहिणीत्युच्यते ।

कण्ठास्यशोषकृद्वातात् सा हनुश्रोत्ररुक्करी ॥ ४२ ॥

प० च०-सा-रोहिणी, वातात्समुत्पन्ना कण्ठास्यशोष क-रोति । हन्वो श्रोत्रयोश्च रुज करोति ।

पित्ताज्वरोषातृणमोहकण्ठधूमायनान्विता ।

क्षिप्रजा क्षिप्रपाकाऽतिरागिणी स्पर्शनासहा ॥ ४३ ॥

प० च०-पित्ताद् रोहिणी ज्वरादिभिरन्विता स्यात् । क्षि-प्रजा-शीघ्रोत्थाना । शीघ्रपाका अतिरागिणी-मृशलोहिता । स्पर्शनासहा-स्पर्श न सहते ।

कफेन पिच्छिला पाण्डुः

प० च०-कफेन दुष्टेन रोहिणी पिच्छिला पाण्डुरा च भवेत् ।

असृजा स्फोटकाचिता ।

तप्ताङ्गारनिभा कर्णरुक्करी पित्तजाकृतिः ॥ ४४ ॥

प० च०-असृजा-रक्तेन दुष्टेन, रोहिणी स्फोटकैराचिता-समन्तात् व्याप्ता स्यात् । तप्ताङ्गारनिभा-वर्णत स्पर्शतो वा, कर्णयो रुजा करोति । पित्तजाकृति-पित्तोत्थरोहिणीलक्षणस-मन्विता भवेत् ।

गम्भीरपाका निचयात् सर्वलिङ्गसमन्विता ।

प० च०-निचयात्-सन्निपातात्, रोहिणी गम्भीरपाका-गूढपाका, स्यात् । सर्वलिङ्गै-वातादीना सम्बन्धिभि, सम-न्विता-युक्ता, स्यात् ।

दोषैः कफोल्बणैः शोफः कोलवद् ग्रथितोन्नतः ४५
शूककण्टकवत्कण्ठे शालूको मार्गरोधनः ।

प० च०-दोषै-वातादिभि, कफोल्बणै-कफप्रधानै,

१ 'स्तालुपाक' ण । २ 'शोफस्ता' त चन्द्र । ३ 'कण्ठे-कण्ठस्यान्तर्भागे । शीघ्रकारिणी-शीघ्रमेव स्व कर्म मारणाख्य करो-ति ॥ ग्रथितश्चोन्नतश्च । शूकवत् कण्टकवत् ।' इतीन्द्र । ४ 'सा-ऽऽशुकारिणी' इ उ । ५ 'सा रोहिणी शीघ्रकारिणीत्युच्यते ।' चन्द्र । ६ 'पाकारिणी' स.मू । ७ 'भवति' ण.त. ।

कण्ठे कोलवद् ग्रथितोन्नत शूक्रकण्टकवत् मार्गरोधनो य शोफ स्यात्, स कण्ठशालूक इत्युच्यते ।

वृन्दो वृत्तोन्नतो दाहज्वरकृद् गलपार्श्वगः ॥ ४६ ॥

प० च०-कण्ठे वृत्तोन्नतो गलपार्श्वगो य शोफो भवति, दाहज्वर करोति, स नाम्ना वृन्द इत्युच्यते ।

हनुसन्ध्याश्रितः कण्ठे कौर्पासीफलसन्निभः ।

पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनस्तुण्डिकेरिका ४७

प० च०-कण्ठप्रदेशे शोफः कौर्पास्या फलसन्निभ-तदाकारः, पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठिनश्च । स नाम्ना तुण्डिकेरिकेत्युच्यते ।

बाह्यान्तः श्वयथुर्घोरो गलमार्गर्गलोपमः ।

गलौघो मूर्द्धगुरुतातन्द्रालालज्वरप्रदः ॥ ४८ ॥

प० च०-कण्ठे श्वयथुर्बाह्यान्तर्घोरो-दुस्तरः, गलमार्गर्गलोपम-स इव, जायते । मूर्द्धगुरुतादीश्च प्रददाति । स गलौघ इत्युच्यते ।

वल्यं नातिरुक् शोफस्तद्वदेवायतोन्नतः ।

प० च०-गले य शोफो नातिरुक् आयतोन्नत स्यात्, स व्याधिर्वलयमित्युच्यते । तद्वदेव-वलयाकृतित्वात् ।

मांसकीलो गले दोषैरेकोऽनेकोऽथवाऽल्परुक् ४९
कृच्छ्रोच्छ्वासाभ्यवहति पृथुमूलो गिलायुकः ।

प० च०-दोषै-वातादिभिर्दुष्टैः, गले मांसकील एकोऽनेको वाऽल्परुग् जातो मूले पृथु-विस्तीर्णः, कृच्छ्रात्-दुःखेन, उच्छ्वासाभ्यवहतिर्य(ती य)स्य स । तथाविधो व्याधिर्गिलायुक इत्युच्यते ।

भूरिमांसाङ्कुरवृता तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुक् ॥ ५० ॥

शतघ्नी निचिता वर्तिः शतघ्नीवातिरुक्करी ।

प० च०-भूरिभि-प्रभूतैः, मासाङ्कुरैरावृता-परिवृता, तीव्रतृड्ज्वरमूर्द्धरुगुता वृत्ता या वर्ति सा शतघ्नी । निचयात्सञ्चय प्राप्ता शतघ्नीवच्चातिरुक्करी । स व्याधिर्नाम्ना शतघ्नीत्युच्यते । शतघ्नी-शस्त्रविशेषः ।

१ “[दाह ज्वर च करोतीति दाहज्वरकृद्, दाहादिज्वर करोतीति षा ।] अर्गलोपम-द्वारबन्धनसदृश ॥ तद्वदेव-बाह्यान्तर्गलमार्गर्गलोपम ॥ शतघ्नीयाख्यश्चायुध-कण्टकाचिता यष्टिर्भवति ।” इतीन्दु । “शतघ्नी-लोहकण्टककीलितयष्टिविशेषाम् । ‘शतघ्नी च चतुस्ताला लोहकण्टकसञ्चिता । यष्टि’ इति केशवः ।” इति रघुवशे (स १२।९५) मल्लिनाथः । “शतानि हन्तीति व्युत्पत्तिः । शतघ्नी-चतुस्तालप्रमाण गदाम् । ‘शतघ्नी च० यष्टि’ इति केशवस्वामी । मदनादिनिषण्णैः तु ‘अयं कण्टकसञ्चिन्नः शतघ्नी महती शिला ।’ इति । तत्र । शाल्मल्युपमानात् ।” इति रघुवशे दर्पणटीकाया हेमाद्रिश्च । २ ‘कर्पा’ इ ई ण त चन्द्र, ट । ३ ‘तद्वदेव-गलौघवत् शोफो नातिरुक् अथवा तद्वदेव-वलया’ ट ण । ४ ‘गलायु’ उ । ५ ‘शतघ्नी निचितेवान्त शतघ्नी चातिरुक्करी ।’ इ उ । ६ ‘शतघ्नीत्युच्यते । निचयात्सञ्चय प्राप्ता शतघ्नीवत् साऽतिरुक्करी । शतघ्नी-शस्त्र’ ण त ।

व्याप्तसर्वगलः शीघ्रजन्मपाको महारुजः ॥ ५१ ॥

पूतिपूयनिभस्त्रावी श्वयथुर्गलविद्रधिः ।

प० च०-व्याप्त सर्वगल-कण्ठो, येनेति । एवविधो य श्वयथुः शीघ्रजन्मपाको महारुजः पूति-दुर्गन्धिः, पूयसदृश स्रवति मलः, स गलविद्रविरित्युच्यते ।

जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं श्वयथुं मलाः ॥ ५२ ॥

जनयन्ति स्थिर रक्तं नीरुजं तद्वलार्बुदम् ।

प० च०-जिह्वावसाने-पर्यन्ते, कण्ठादौ श्वयथुमपाकः स्थिर रक्तं नीरुजं मला-दोषाः, जनयन्ति । तद्वलार्बुदं स्मृतम् ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलगण्डो भवेद्बहिः ।

वर्धमानः स कालेन मुष्कवल्लम्बतेऽतिरुक् ॥ ५३ ॥

प० च०-दुष्टैः पवनश्लेष्ममेदोभिर्गलस्य बहिर्गलगण्डो नाम व्याधिर्भवेत् । स च कालेन विवर्धमानोऽतिरुक् मुष्कवल्लम्बते ।

कृष्णोऽरुणो वातोदाह्यः स वातात्कृष्णराजिमान् ।

वृद्धस्तालगले शोषं कुर्याच्च विरसास्यताम् ॥ ५४ ॥

प० च०-स-गलगण्डो, वातात् कृष्णोऽरुणो वा तोदाह्यः कृष्णराजिमान् स्यात् । स च वृद्धः सन् तालुगले शोषं विरसास्यतां च कुर्यात् ।

स्थिरः सवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुः कफात् ।

वृद्धस्तालगले लेपं कुर्याच्च मधुरास्यताम् ॥ ५५ ॥

प० च०-कफात्प्रकुपितात् गले गलगण्डो जातः स्थिरः समानवर्णः कण्डूमान् शीतस्पर्शो गुरुश्च भवेत् । वृद्धः सन् तालुगले लेपं कुर्यात् । तथा मधुरास्यता-मधुरवक्त्रत्वं च, कुर्यात् । मेदसः श्लेष्मवद्धानिवृद्धयोः सोऽनुविधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुरुते गले शब्दं स्वरैऽल्पताम् ॥ ५६ ॥

प० च०-मेदसः प्रवृद्धादुत्पन्नो गलगण्डः कफवल्लक्षणैर्भवेत् । स च देह-शरीरः, हानिदृक्छोरनुविधीयते-अनुकरोति । तेन देहस्य वृद्धौ सोऽपि वृद्धो भवेत्, देहस्य क्षयात् क्षीणः स्यात् । वृद्धः स गले शब्दं कुरुते स्वरैः चाल्पताम् ।

श्लेष्मरुद्धाऽनिलगतिः शुष्ककण्ठो हतस्वरः ।

ताम्यन् प्रसक्तं श्वसिति येन स स्वरहाऽनिलात् ५७

प० च०-श्लेष्मणा दुष्टेन यदाऽनिलस्य-वायो, गति रुद्धा भवेत् । तथा स च येन व्याधिना पुरुषः शुष्ककण्ठो हतस्वरश्च स्यात् । ते(ये)न च ताम्यन्-तमोगच्छन् तमः प्रविशन्, प्रक-

१ “[पूतिपूयनिभस्त्रावी-पूतिपूयतुल्य आस्त्राव-आस्रवणः, तेन युक्तः । अत्र पूयनिभशब्देन पकोऽप्यन्यविद्रधिवत् पूयं न स्रवति तत्तुल्यं कफमेव स्रवतीत्यर्थः] । निरुक् सन् मुष्कवत्-वृषणवत्, लम्बते ।” इतीन्दु । २ ‘निभस्त्रावी’ स स । ३ ‘त गला’ इ । ४ ‘स्मृतं कथयन्त्याचार्याः ।’ ट ण त । ५ ‘म्बते निरुक्’ ई उ स स । ‘ते गले ।’ स मू । ६ ‘शोफ’ उ । ७ ‘स्वराल्पताम्’ स मू । ८ ‘शब्दं स्वरैः वाऽल्पतां कुरुते ।’ ण त । ९ ‘म्यन्-क्षुधन् (?) तमः प्र’ चन्द्रः ।

पेण सक्त श्वास मुञ्चति । स व्याधिरनिलान्-वातात्, खरहा-
खरघ्ननाम्ना, भवेत् । इति गलरोगा अष्टादश ।

करोति वदनस्यान्तर्ग्रणान् सर्वसरोऽनिलः ।

सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षानोष्ठौ ताम्रौ चलत्वचौ ५८

जिह्वा शीतासहा गुर्वी स्फुटिता कण्ठकैरचिता ।

विवृणोति च कृच्छ्रेण मुखं पाको मुखस्य संः ॥५९॥

प० च०-अनिलो-वायु, सर्वसर-सर्वत प्रसरन् सन्,
सर्वतो वदनस्यान्तर्ग्रणान् सञ्चारिणोऽरुणान् रुक्षाश्च करोति ।
तथैष्टौ ताम्रौ-ताम्रवर्णौ, चलत्वचौ । जिह्वा च शीतासहा-
शीतस्पर्शाक्षमा, गुर्वी स्फुटिता कण्ठकैरचिता स्यात् । स च
मुख-वक्त्र, कृच्छ्रेण विवृणोति । स मुखस्य पाक इत्युच्यते ।

अधः प्रतिहतो वायुरशौगुल्मकफादिभिः ।

यात्यूर्ध्वं वक्रदौर्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वगुदस्तु सः ॥ ६० ॥

प० च०-अशौगुल्मकफादिभिर्वायुरधः प्रतिहतो वक्रदौ-
र्गन्ध्यं कुर्वन्नूर्ध्वं याति । स ऊर्ध्वगुद इति सञ्चित ।

मुखस्य पित्तजे पाके दाहोषे तिक्तवक्रता ।

क्षारोक्षितक्षतसमा व्रणाः

प० च०-पित्तजे-पित्तोद्भवे, मुखस्य पाके दाहोषे भवत ।
तथा तिक्तवक्रता-तिक्तास्यत्व, भवेत् । व्रणाश्च क्षारेणोक्षित यत्
क्षत-व्रण, तेन समाना-तत्समरुजा, भवन्ति ।

तद्वच्च रक्तजे ॥ ६१ ॥

प० च०-रक्तजे पाके मुखस्यान्तः पित्तजपाकवलक्षणानि
भवन्ति ।

कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाः ।

प० च०-कफजे पाके मधुरास्यत्व-मधुरमुखत्व, स्यात् ।
तथा कण्डूमत्पिच्छिलाश्च व्रणा भवन्ति ।

अन्तःकपोलमाश्रित्य श्यावपाण्डु कफोऽर्बुदम् ॥ ६२ ॥

कुर्यात्तद् धृष्टिं छिन्नं मृदितं च विवर्धते ।

प० च०-कफो वृद्धोऽन्तःकपोलमाश्रित्यार्बुद श्याव पाण्डु
च कुर्यात् । तच्चार्बुद धृष्टिं छिन्नं मृदितं च पुनर्विवर्धते ।

मुखपाको भवेत्सास्त्रैः सर्वैः सर्वाकृतिर्मलैः ॥ ६३ ॥

प० च०-मलै-वातादिभिः, सर्वै-त्रिभिः, सास्त्रै-सरक्तै,
मुखस्य पाको भवेत् । स च सर्वाकृति-सर्वलक्षण, स्यात् ।

पूत्यास्यता च तैरेव दन्तकाष्ठैर्विद्विषः ।

१ 'कान्विता' स मू । २ 'च' ण.त.चन्द्र. । ३ 'ध्वं
गद्' ई उ ण त चन्द्र स मू. । ४ "अन्तःकपोल-कपोलान्त-
भागम् । तच्च-अर्बुद, धृष्टि-शाकपत्रादिनाऽवष्टुष्ट, छिन्न-वृद्धि-
पत्रादिना, मृदित-विलायनाय कृतमर्दनमपि, पुनर्विवर्धते ॥ दन्त-
काष्ठादिविद्विष-अननुष्ठितदन्तकाष्ठादिकस्य पुरुषस्य । आदिशब्देन
अञ्जननस्यधूमगण्डूषादिपरिग्रह ।" इतीन्द्र । ५ 'श्याव पाण्डु'
इ.उ ण.त चन्द्र । ६ 'तत्पादितं' ण त स मू । 'तद्विधित' ई. ।
७ 'पादित' ट ण.त । ८ 'स च पाकः सर्वदोषलक्षणो भवति' ण.त. ।

प० च०-दन्तकाष्ठविद्विषः पुसस्तैरेव दोषैः पूत्यास्यता-
पूतिवक्रत्व, स्यात् । [इति सर्ववक्रगा अष्टौ ।]

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ॥ ६४ ॥

वक्त्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ।

एकादशैको दश च त्रयोदश तथा च षट् ॥ ६५ ॥

अष्टावष्टादशाष्टौ च क्रमात्

प० च०-ओष्ठामया एकादशोक्ता । गण्डे एक । द्विजे-
दन्ते, दश । दन्तमूले त्रयोदश । जिह्वाया षट् । तालुन्यष्टौ ।
गलेऽष्टादश । वक्त्रेऽष्टावामया । एव सर्वत्र पञ्चसप्ततिरामया
आख्याता-उक्ता ।

तैश्चनुपक्रमाः ।

करालो मांसरक्तौष्ठावर्बुदानि जलाद्विना ॥ ६६ ॥

कच्छपस्तालुपिटिका गलौघः सुषिरो महान् ।

खरघ्नोर्ध्वगुदश्यावशतघ्नीवलयालसाः ॥ ६७ ॥

नाड्योष्ठकोपौ निचयात्, रक्तात्सर्वैश्च रोहिणी ।

दशने स्फुटिते दन्तभेदः, पक्षोपजिह्विका ॥ ६८ ॥

गलगण्डः खरभ्रंशी कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवैत्सरः ।

प० च०-ओष्ठायामयेषु मध्येऽनुपक्रमा-असाध्या । करालो
नाम दन्तरोग । महासुषिरो दन्तरोग । खरघ्नो गलरोग ।
ऊर्ध्वगुदो वक्ररोग । शतघ्नीवलया कण्ठरोगौ । अलसोऽधिजि-
ह्वारोग । निचयात्-सन्निपातात्, नाडी दन्तमूलजा । ओष्ठकोप
सन्निपातजोऽसाध्य । रक्तात्सन्निपातात् [च] जाता रोहिणी । द-
न्तभेदो दशने-दन्ते, स्फुटितेऽसाध्य । पक्षोपजिह्विकाऽसाध्या ।
गलगण्डः खरभ्रंशी (शी) कृच्छ्रोच्छ्वासोऽतिवैत्सरऽसाध्य ।

याप्यस्तु हर्षो भेदश्च

प० च०-दन्तहर्षो दन्तभेदश्च द्वावेतौ याप्यौ ।

शेषान् शस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ६९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने मुखरोगविज्ञानीयो नामै-

कविशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

प० च०-शेषान् रोगान् शस्त्रौषधैर्जयेत् । यथायोगैर्वैद्य-
माणैरिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोग-
विज्ञानीयो नामैकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

१ 'विद्वेषिणः पु' ट । 'विद्वेषिणो नरस्य तै' ण त ।
२ 'पुष्पनु' चन्द्र ट । ३ 'पिटिका' ई चन्द्र स स. । ४ 'ध्वं-
गद्' उ ण त चन्द्र स मू । ५ "गलगण्डः खरभ्रंशी-खरहा,
कृच्छ्रोच्छ्वासेन च युक्तोऽतिक्रान्तवत्सरश्च त्याज्य ।" इतीन्द्र ।
६ 'अश' उ.ण.त.चन्द्र, ट । ७ 'कृच्छ्रोच्छ्वासो' ट.त ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मुखरोगप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरान्नेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

खण्डौष्ठस्य विलिख्यान्तौ स्यूत्वा व्रणवदाचरेत् ।

प० चं०-खण्डौष्ठस्य-छिन्नौष्ठस्य स्निग्धस्निग्धस्य, ओष्ठ-प्रान्तौ विलिख्य सुश्लिष्टौ औंससूत्रेण स्यूत्वा सद्योव्रणवदुपचारं कुर्यात्, -शतवैतवृताभ्यक्ता व्रणस्योपरि कवलिका दद्यात् ।

यष्टीज्योतिष्मतीरोध्रश्रावणीसारिवोत्पलैः ॥ १ ॥

पटोल्या काकमाच्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।

प० चं०-मधुयष्ट्यादिभि कल्कितैस्तैलमभ्यञ्जनं पचेत् ।

नस्य च तैलं वातघ्नमधुरस्कन्धसाधितम् ॥ २ ॥

प० चं०-वातहरमधुरौषधसाधित तैलं नस्य प्रयोज्यम् ।

महास्नेहेन वातौष्ठे सिद्धेनाक्तः पिचुर्हिः ।

देवधूपमधूच्छिष्टगुग्गुल्वमरदारुभिः ॥ ३ ॥

प० चं०-सर्जरससिक्थकगुग्गुल्वदेवदारुभि सिद्धेन महा-स्नेहेन-सर्पिर्मज्जवसातैलख्येनाक्त, पिचुर्वातौष्ठे-वातज ओष्ठ-कोपे, हित ।

यष्ट्याह्वचूर्णयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम् ।

प० चं०-तेनैव-महास्नेहेन, मधुयष्टीचूर्णयुक्तेन वातौष्ठे वा प्रतिसारणं हितम् ।

नाड्योष्ठं स्वेदयेद्दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥ ४ ॥

प० चं०-ओष्ठ-वातौष्ठ, दुग्धसिद्धैरेरण्डपल्लवैर्नाड्या स्वेदयेत् ।

खण्डौष्ठविहितं नस्य तस्य मूर्ध्नि च तर्पणम् ।

प० चं०-खण्डौष्ठविहित-खण्डौष्ठोक्त, नस्य प्रयोज्यम् । तथा तस्य मूर्ध्नि तर्पण-शिरोभ्यङ्ग, कार्य ।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥ ५ ॥

प० चं०-पित्तजमभिघातजमो(ज चौ)ष्ठकोपं जलौकोभिरु-पाचरेत्-चिकित्सेत् ताभी रक्तं स्रावयेत् ।

रोध्रसर्जरसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम् ।

प० चं०-पित्तोत्थेऽभिघातजे चौष्ठकोपे रोध्रादिभि प्र-तिसारणं हितम् ।

१ अयं मुखरोगप्रतिषेधश्चरके चि० १२।२६ अध्याययो, सुश्रुते चि० १८।२२ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २६ अध्याये चास्ति वर्णित । २ “ज्योतिष्मती-कङ्कुणिका ॥ पिचु-कार्पास-चुलुकम् ।” इतीन्दु । ३ ‘हेनाक्त’ चन्द्र । ४ ‘युक्तैस्तु तै-रैव’ इ उ ।

गुडूचीयष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने घृतम् ॥ ६ ॥

प० चं०-गुडूच्यादिभि कल्कितघृतं सिद्धमभ्यञ्जने हितम् ।

पित्तविद्रधिबच्चात्र क्रिया

प० चं०-अत्र-[ए]नयो पित्ताभिघातजयो, पित्तविद्रधि-वत् क्रिया-चिकित्सा, कार्या ।

शोणितजेऽपि च ।

इदमेवं नवे कार्यं कर्म

प० चं०-शोणितजे रक्तो(नवो)त्थे इदमेव-पित्तोक्त, कर्म कार्यम् ।

ओष्ठे तु कफातुरे ॥ ७ ॥

पाठाक्षारमधुव्योषैर्हृतास्ते प्रतिसारणम् ।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिद् ॥ ८ ॥

स०-कफातुर ओष्ठे हृतास्ते-हृतरक्ते, पाठादिभि प्रतिसा-रणं हितम् । तथा धूमादयः कफघ्ना हिता ।

स्विन्नं भिन्नं विभेदस्कं दहेन्मेदोजमग्निना ।

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलामाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥ ९ ॥

स०-मेदोजमोष्ठं स्विन्नं भिन्नं-विदारित, विगतमेदसं सन्त-मग्निना दहेत् । प्रियङ्गुवादिभि प्रतिसारयेत् ।

सैक्षौद्रा घर्षणं तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलार्बुदे ।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ॥ १० ॥

स०-तीक्ष्णा-पिप्पलीमरिचादयः, समाक्षिका भिन्नशुद्धे जलार्बुदे घर्षणम् । अवगाढेऽतिवृद्धे जलार्बुदे क्षारोऽभिरथवा चिकित्सितम् ।

आमाद्यवस्थास्त्रलजीं गण्डे शोफवदाचरेत् ।

स०-आमाद्यवस्थास्त्रलजीं गण्डे शोफवदुपक्रमेत् ।

स्विन्नस्य शीतदन्तस्य पालीं विलिखितां दहेत् ॥ ११ ॥

तैलेन, प्रतिसार्या च सक्षौद्रघनसैन्धवैः ।

दाडिमत्वग्गराताक्ष्यकान्ताजम्ब्वस्थिनागरैः ॥ १२ ॥

कवलः क्षीरिणा काथैरणुतैलं च नावनम् ।

स०-शीतदन्तस्य स्विन्नस्य पालीं विलिखितां तैलेन दहेत् । दाडिमत्वगादिभि सक्षौद्रादियुतैः प्रतिसार्या च । क्षीरिणा काथै कवलो हित । नैस्यमणुतैलं हितम् ।

दन्तहर्षे तथा भेदे सर्वा वातहरा क्रिया ॥ १३ ॥

तिलयष्टीमधुशृतं क्षीरं गण्डूषधारणम् ।

१ ‘व भवेत्कार्यं’ इति ण त चन्द्र पुस्तकस्य पाठोऽयुक्त, “रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् ।” इति सङ्ग्रहोक्त-त्वात् । २ ‘त्येऽप्योष्ठे इदमेव कर्म’ ण त । ३ ‘कार्यं भवेत् ।’ ट ण त । ४ ‘कफोत्तरे’ चन्द्र । ५ ‘तुरे-कफोत्थे, ओष्ठकोपे ह’ ट । ६ ‘सक्षौद्रैर्घर्षणं तीक्ष्णैर्भिन्नं’ ई उ चन्द्र । ७ “अवगाढ-गम्भीरम् । अतिवृद्ध-अतिमहत् उन्नतमित्यर्थ ।” इतीन्दु । “विलिखितां-व्रीहिमुखेन श्लेष्णे ॥ सर्वा-पानात्रौषधादि ।” इति चन्द्र । ८ ‘क्षारो वह्निं प्र’ उ । ९ ‘नस्येऽणु’ ट । १० ‘दन्त-भेदे तथा हर्षे’ उ. अरण । ११ ‘हरा, क्रिया’ इ. ई. उ ण त ।

स०-दन्तमेढे हृषे च सर्वा वार्तघ्नी क्रिया शस्ता । तिलय-
ष्टीमधुशृत क्षीर गण्डूषवारणम् ।

सस्नेहं दशमूलाम्बु गण्डूषः प्रचलद्विजे ॥ १४ ॥

तुत्थरोध्रकणाश्रेष्ठापत्तङ्गपटुघर्षणम् ।

स्निग्धाः शील्या यथावस्थ नस्यान्नकवलादयः ॥ १५ ॥

स०-प्रचलद्विजे दशमूलाम्बु सस्नेह गण्डूष । तुत्थादिभि-
र्घर्षणम् । स्निग्धा नस्यादयोऽवस्थावशादभ्यसनीया ।

अधिदन्तकमालिप्त यदा क्षारेण जर्जरम् ।

कृमिदन्तमिवोत्पाद्य तद्वचोपचरेत्तदा ॥ १६ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।

स०-अधिदन्तक क्षारेणालिप्त यदा जर्जर स्यात्, तदा
कृमिदन्त यथोत्पाद्य तथैवोपक्रमेत् । अनवस्थितरक्ते च दग्धे
व्रण इव चिकित्सा कार्या ।

अहिसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ १७ ॥

क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

स०-दन्तेभ्यः शर्करा हरेत्, दन्तमूलान्यहिसन्-अपीड-
यन् रक्षन् । ततः -अनन्तर, शर्करा विलिख्य क्षारचूर्णैर्मधुयुतै
प्रतिसारयेत् ।

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ १८ ॥

स०-कपालिकायामप्येव-एष एवोपक्रमः कार्यः । दन्तह-
र्षोक्तं च समाचरेत् ।

जयेद्विस्त्रावणैः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूषतस्याहारैश्चलापहै ॥ १९ ॥

गुडेन पूर्ण सुषिर मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदर्कक्षीराभ्या पूरणं कृमिशूलजित् ॥ २० ॥

स०-कृमिदन्तक स्विन्नमचल विस्त्रावणैर्विस्त्रावयेत् (जयेत्) ।
तथा स्निग्धैर्वार्तघ्नीरालेपादिभिः । गुडेन पूर्ण सुषिर मदनेन
दहेद्वा । सप्तपर्णार्कक्षीराभ्या पूरणं हितम् । तत् कृमिशूलजित् ।

हिङ्गुकटफलकासीसखर्जिकाकुष्ठवेल्लजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वैस्त्रस्थं दर्शने धृतम् ॥ २१ ॥

१ 'तघ्नी क्रिया शस्ता ।' ण त । २ 'सस्नेहदशमू-
लाम्बुगण्डूषा' इ ई उ चन्द्र । ३ 'चले द्विजे' इ उ चन्द्र ।
४ 'गण्डूषकव' उ । ५ "अनवस्थितशोणित-अरुद्धशोणितम् ।"
इतीन्दु । "हरेत् दन्तलेखनकेन शस्त्रेण । प्रतिसारयेत्-प्रतिसारण
कुर्यात् ॥ मधूच्छिष्टेन-सिक्थकेन, वा पूर्णं कुब्जशलाकया तप्तया
दहेत् ॥ वस्त्रस्थ-तान्तववद्ध, दशने धृत-दन्तस्योपरि स्थापितम् ।"
इति चन्द्र । "प्रतिसारयेत्-घर्षयेदित्यर्थः ॥ सुषिर-पूयकृतच्छि
द्रम् ।" इति डल्हण । ६ "लाक्षाचूर्णैर्मधुयुतैस्ततस्ता प्र'स सु ।
७ 'मबल' इ चन्द्र । ८ 'शनैर्धृतम्' इ उ । ९ अस्याग्रे
"अलक्तक वा सिन्धूत्थ वेल्ल(श्म)धूम सहिङ्गु वा । धान्याम्ल-
सिद्ध शेवाल कोष्ण वा दशनस्थितम् ॥ १ ॥ वराहकर्णमूल
वा शरपुङ्खाजटाऽथवा । वर्तिर्वाऽवल्गुजफलैर्बीजपूरजटान्वितै
॥ २ ॥" इति चन्द्रनन्दनटीकापुस्तकेऽधिकौ श्लोकौ ।

स०-हिङ्गुवादिषु चूर्णं वसनस्थित दन्ते धृतं रुजाहृतम् ।

गण्डूषं ग्राहयेत्तैलमेभिरेव च साधितम् ।

काथैर्वा युक्तमेरण्डद्विव्याघ्रीभूकदम्बजैः ॥ २२ ॥

स०-एभिरेव-हिङ्गुवादिभिः, काथयुक्त सिद्ध तैल गण्डूष
रोगिण ग्राहयेत् । एरण्डादिजैः काथैर्युक्त तैल गण्डूष वारयेद्वा ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यंशान्तरुज भृशम् ।

दृढमप्युद्धरेदन्तं पूर्व मूलाद्विमोक्षितम् ॥ २३ ॥

सन्दशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

तैल सयश्चाह्वरजो गण्डूषो मधु वा ततः ॥ २४ ॥

स०-इति-एवमादिभिः, क्रियायोगैर्बहुप्रकारैः कृतैरप्युपक-
मैरशान्तपीड दन्त सुदृढमपि पूर्व मूलाद्विमोक्षित लघुना सन्द-
शकेन दन्तनिर्घातनेन यन्त्रेण वोद्धरेत् । अनन्तर तैल मधुय-
ष्टीचूर्णयुत गण्डूष वारयेत् । माक्षिक वा मधुयष्टीचूर्णयुतम् ।

ततो विदारियश्चाह्वरजोऽटककसेरुभिः ।

तैलं दशगुणक्षीरं सिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ २५ ॥

स०-ततो विदार्यादिभिर्दशगुणक्षीरं तैलं पक्वं नस्य युञ्जीत ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोद्धरेत् ।

नोद्धरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ २६ ॥

एषामप्युद्धृतौ स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

स०-कृशादीनां दन्तं नोद्धरेत् । उत्तरं च दन्तं नोद्धरेत् ।
यस्मात्स उद्धृतौ बहूपद्रवकरः । एषामपि दन्तैरुद्धृते (दन्तो-
द्धृतौ) स्निग्धस्वादुशीतक्रमो हितः ।

विस्त्रावितास्त्रे शीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ॥ २७ ॥

मुस्तार्जुनैर्वक्त्रिफलाफलैर्नीतैर्क्षर्यनागरैः ।

तत्काथः कवलो, नस्य तैलं मधुरसाधितम् ॥ २८ ॥

स०-विस्त्रावितरक्ते शीतादे मुस्तादिभिः सक्षौद्रैः प्रतिसारणं
हितम् ।

तेषां-मुस्तादीनां, काथः कवलः ।

मधुरैः साधितं तैलं नस्यम् ।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ।

मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ॥ २९ ॥

ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ।

लाक्षाप्रियङ्गुपत्तङ्गलवणोत्तमगैरिकैः ॥ ३० ॥

सकुष्ठशुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ।

सुखोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवलग्रहः ॥ ३१ ॥

घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ।

१ 'धारये' इति कचित् । २ 'ण्डव्याघ्रीभूर्जकदम्बकै' इति
कचित् । ३ "इति-अनेन प्रकारेण, क्रियायोग-औषधप्रयोगैः ॥
अजुनस्य त्वक् । फलिनी-गन्धप्रियङ्गु । तार्क्ष्य-रसाञ्जनम् ॥
मधुरै-मधुराषधैः कल्ककाथीकृतैः ।" इति चन्द्र । "उत्तर-उत्त-
रदन्तपाल्यामुद्धृतम् ।" इतीन्दु । ४ 'मधुना तत' इ । ५ 'द्धृतै
स्त्रि' इति । ६ 'धुद्रुतैः' उ । ७ 'ग्रहे' उ । ८ 'वा' ई ।

स०-उपकुशे दन्तमासानि खिन्नान्युष्णाम्बुगण्डूषवारणेन । ततो मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् । ततो लाक्षादिभिर्घृतमण्डमधुद्वैतैः प्रतिसारणीयानि । अनन्तर सुखोष्णो घृतमण्डस्तैल वा कवलग्रह । मधुरैश्च पक्व घृत कवलनस्ययोहितम् ।

दन्तपुण्डके खिन्नछिन्नभिन्नविलेखिते ॥ ३२ ॥

यष्ट्याह्रस्वर्जिकाशुण्ठीसैन्धवैः प्रतिसारणम् ।

स०-दन्तपुण्डके खिन्नछिन्नभिन्नविलेखिते यष्ट्यादिभिः प्रतिसारणम् ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ॥ ३३ ॥

घर्षणं कटुकाकुष्ठवृश्चिकालीयवोद्भवैः ।

रक्षेत्पाकं हिमैः पक्वः पाटव्यो दाह्योऽवगाढकः ॥ ३४ ॥

स०-विद्रधौ कटुादिभिः कवललेपनं हितम् । कटुकादिभिर्घर्षणं हितम् । हिमैः-शीतलैः, पाकं रक्षेत् । पक्व पाटनीय । दाह्योऽवगाढ ।

सुषिरे छिन्नलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।

रोध्रमुस्तमिशिश्रेष्ठाताक्ष्यपत्तङ्गकिशुकैः ॥ ३५ ॥

सकटफलैः, कषायैश्च तेषां गण्डूष इष्यते ।

यष्टीरोध्रोत्पलानन्तासारिवागुरुचन्दनैः ॥ ३६ ॥

सगैरिकसितापुण्ड्रैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।

स०-सुषिरे छिन्ने लिखिते च रोध्रादिभिर्मौष्वीकयुतैः प्रतिसारणम् ।

तैरेव कषायैर्गण्डूषश्च स्यात् ।

यष्ट्यादिभिः पक्व तैलं नावनम् ।

छित्त्वाऽधिमांसकं चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ३७ ॥

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायवशूकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकषायः कवलो हितः ॥ ३८ ॥

स०-अधिमांसकं छित्त्वा वचादिजैश्चूर्णैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

पटोलादिकाश्च कवलो हितः ।

विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षार युक्ष्यात्ततो नस्यं गण्डूषादि च शीतलम् ॥ ३९ ॥

स०-विदर्भे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् । क्षार युञ्जीत । ततो नस्यम् । गण्डूषादि च शीतलम् ।

संशोध्योभयतः कायं शिरश्चोपचरेत्ततः ।

नाडीं दन्तानुगां दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् ॥ ४० ॥

१ 'धुष्टै' ड । २ 'वृश्चिकाली-उष्ट्रधूमक । अवगाढ-कठिन ।' इतीन्दु । 'पक्व सन् शस्त्रेण पाट्य । अवगाढोऽग्निना दाह्य ॥' 'शीतल-शीतवीर्यसाधितम् ।' इति चन्द्र । ३ 'सुषिरे' त । ४ 'कषायश्च' इड । ५ 'मांदाक' ट ण । 'भिर्मृद्वीकायुतै' ड । ६ 'कायाव' इ ई उ, त, चन्द्र ।

कुब्जा नैकगति पूर्णा गुडेन मदनेन वा ।

धावन जातिमदनखदिरस्वादुकण्टकैः ॥ ४१ ॥

क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषो, नस्य तैलं च तत्कृतम् ।

स०-उभयतः-ऊर्ध्वमवश्च, कायं मूर्धानं च, विरेकेण नस्यादिना च संशोध्य ततो नाडीं दन्तानुगामुपचरेत् । दन्तं समुद्धृत्याग्निना दहेत् । कुब्जा नैकगति पूर्णा गुडेन मदनेन वा दहेत् ।

जात्यादिभिर्धावनं हितम् ।

क्षीरिवृक्षाम्बुगण्डूषः ।

तत्पक्व च तैलं नस्यम् ।

कुर्याद्वातौष्ठकोपोक्तं कण्टकेष्वनिलात्मसु ॥ ४२ ॥

जिह्वायां

स०-जिह्वायां वातौष्ठेषु कण्टकेषु वातौष्ठकोपोक्तं चिकित्सितं कुर्यात् ।

पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरे सुते ।

प्रतिसारणगण्डूषनावनं मधुरैर्हितम् ॥ ४३ ॥

स०-जिह्वायां पित्तजातेषु कण्टकेषु घृष्टेषु रुधिरे सुते प्रतिसारणादि मधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वेवं च सर्षपत्र्यूषणादिभिः ।

स०-कफोत्थेष्वप्येव तीक्ष्णैः सर्षपादिभिः प्रतिसारणादि हितम् ।

नवे जिह्वालसेऽप्येवं, तं तु शस्त्रेण न स्पृशेत् ॥ ४४ ॥

स०-नवे च जिह्वालसे एष एवोपक्रमः । किं तु शस्त्रेणैव न स्पृशेत् । एतत् युक्त्या च पूर्वेषां शस्त्रस्पर्शनं कार्यमित्यनुजज्ञे ।

उन्नम्य जिह्वामाकृष्टां बडिशेनाधिजिह्विकाम् ।

छेदयेन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च ॥ ४५ ॥

स०-अधिजिह्विका बडिशेनाकृष्टा मण्डलाग्रेण छेदयेत् ।

किं कृत्वा ? उन्नम्य जिह्वाम् । तीक्ष्णोष्णैर्घर्षणादि च कार्यम् ।

उपजिह्वां परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

स०-उपजिह्वा शस्त्रेण परिस्त्राव्य यवक्षारेण घर्षयेत् ।

कफघ्नैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डूषघर्षणैः ॥ ४६ ॥

स०-शुण्डिका कफघ्नैर्नस्यादिभिः साधनीया ।

१ 'न्युब्जा' उ चन्द्र, ट । २ 'गुडेन मदनेन-सिक्थकेन वा, पूर्णामग्निना दहेत् । तत्कृत-क्षीरिवृक्षसिद्धम् ॥ एव-घृष्टेषु रुधिरे सुते सर्षपत्र्यूषणादिभिस्तीक्ष्णरौषधैः प्रतिसारणं गण्डूषो नावनं हितम् ॥ नवे-अचिरोत्थे । एव-तीक्ष्णैरौषधैः प्रतिसारणादयो योज्याः ।' इति चन्द्र । ३ 'न मधुनाऽथवा' इ । ४ 'दन्तान् स' ट ड ण त । ५ 'स्थेष्वप्येव स' अरुण । ६ 'तु' इड । ७ 'एतदेव सु' ड ।

एवांरुवीजप्रतिम वृद्धायामसिराततम् ।

अग्रं निविष्ट जिह्वाया बडिशायवल्म्बितम् ॥ ४७ ॥

छेदयेन्मण्डलाग्रेण नात्यग्रे न च मूलतः ।

छेदेऽस्यसृक्क्षयान्मृत्युर्हीने व्याधिर्विवर्द्धते ॥ ४८ ॥

स०-वृद्धाया शुण्डिकाया सत्या जिह्वाया अग्रे(ग्र) निविष्ट कृष्णदीर्घकटिकाबीजसदृश बडिशदिनाऽवलम्बित मण्डलाग्रेण छेदयेत् । कथम् ? नातिशयेन प्रान्ते न चातिशयेन मूले । यतोऽतिच्छेदे सत्यसृक्क्षयान्मृत्युः । हीनच्छिन्ने सति व्याधिर्विवर्द्धते ।

मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्नटैः ।

छिन्नाया सपटुक्षौद्रैर्घर्षणं, कवलः पुनः ॥ ४९ ॥

कटुकातिविषापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।

स०-छिन्नाया मरिचादिभिः समैन्धवै क्षौद्रैर्घर्षणम् ।

कवल कटुकादिकाथेन ।

सङ्घाते पुष्पुटे कूर्मे विलिख्यैव समाचरेत् ॥ ५० ॥

स०-[तालु]सहता पुष्पुटके कच्छपे [च] विलिख्यैव-अनेन क्रमेण, समाचरेत् ।

अपके तालुपाके तु कासीसक्षौद्रताक्ष्यजैः ।

घर्षणं, कवलः शीतकषायमधुरौषधैः ॥ ५१ ॥

स०-अपके तु तालुपाके कासीसादिभिर्घर्षणम् ।

शीतकषायमधुरौषधैः कवलः ।

पकेऽष्टापदवद्भिन्ने तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारणम् ।

वृषनिम्बपटोलौघैस्तिक्तैः कवलधारणम् ॥ ५२ ॥

स०-पकेऽष्टापदवद्भिन्ने सति तीक्ष्णोष्णैः प्रतिसारण कार्यम् । अष्टापद-चतुरङ्गपीठम् ।

वृषादिभिस्तिक्तद्रव्यैः कवलधारणम् ।

तालुशोषे त्वत्तृणस्य सर्पिरुत्तरभक्तिकम् ।

कणाशुण्ठीशृतं पानमम्लैर्गण्डूषधारणम् ॥ ५३ ॥

१ “असिरातत-असिराभिर्व्याप्त, अग्रमुपरि जिह्विकाया निविष्ट बडिशायवल्म्बित-बडिशेन मुचुण्ड्या वा गृहीतम् ॥ कुटन्नट-परिपेलव ॥ समाचरेत्-चिकित्सेत् ।” इति चन्द्र । “असिरातत-सिरारहित प्रदेशम् ॥ अष्टापदवदिति तत्कोष्ठाकृतिच्छेदनम् ।” इतीन्दु । २ ‘अग्रे’ अरुण । ३ ‘जिह्वाया’ इ उ ण त चन्द्र । ४ ‘नातिमूलत’ उ । ५ ‘हीने छिन्ने’ ट । ६ ‘शीतक’ इ उ । ७ आद्यशब्दात् सङ्गहोक्त ‘जातीकरवीरगुडूचीकटुकाहरिद्रादयवेत्राग्रकण्टकारिकाकाथो मधुतैल च’ इति ग्राह्यम् । ८ ‘वे वृषार्तस्य’ इ उ चन्द्र । “तालुशोषे मधुकपिप्पलीनागरसिद्ध सर्पिरुत्तरभक्तिक सत्तृण पिबेत् ।” इति सङ्गहे । “सत्तृण-तृणासहितः” इतीन्दु । ९ “अतृणस्येति पदेन तृणाशुक्तस्य तालुशोषे औत्तरभक्तिकमपि सर्पि पान निषेधयति । तालुशोषे च ‘तृणामूच्छोपरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ।’ (च सू अ. १३) इत्यादिना यद्यपि स्नेहपान निषिद्धम्, तथाऽपीह औत्तरभक्तिक सर्पिर्विशेषविधानात् कर्तव्यमेव ।” इति चरके चक्र ।

धन्वमांसरसाः स्निग्धाः, क्षीरसर्पिश्च नावनम् ।

स०-तालुशोषे त्वत्तृणस्य सत सर्पिरुत्तरभक्तिक योज्यम् ।

पिप्पलीशुण्ठीभ्या गृत जलपानम् ।

अम्लै -काञ्जिकादिभिः, गण्डूषधारणम् ।

धन्वमांसरसा स्निग्धा ।

तथा क्षीरस्य सर्पिश्च नावन हितम् ।

कण्ठरोगेष्वसृङ्गोक्षस्तीक्ष्णैर्नस्यादि कर्म च ॥ ५४ ॥

काथः पान च दार्वात्वङ्गिम्बताक्ष्यकलिङ्गजः ।

हरीतकीकषायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ॥ ५५ ॥

स०-कण्ठरोगेषु सर्वेषु सिरादिभी रक्तमोक्ष ।

तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्नस्यगण्डूषादि च ।

दार्वात्वगादीना काथ पातव्य । हरीतक्या वा काथ समाक्षिक पेय ।

श्रेष्ठाव्योषयवक्षारदार्वादीपिरसाञ्जनैः ।

सपाठातेर्जिनीनिम्बैः सुक्तगोमूत्रसाधितैः ॥ ५६ ॥

कवलो, गुटिका वाऽत्र कल्पिता प्रतिसारणम् ।

स०-श्रेष्ठादिभिः सुक्तगोमूत्रसाधितैः कवलः ।

गुटिका वाऽत्र-अस्मिन् काथे, परिकल्पिता प्रतिसारणम् ।

निचुलं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ॥ ५७ ॥

वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोऽर्तिशोफहा ।

स०-निचुलादिभिर्लेप कोष्णो रुजाशोफहा ।

अथान्तर्बाह्यतः स्विन्नां वातरोहिणिकां लिखेत् ॥ ५८ ॥

अङ्गुलीशस्त्रकेणाशु पटुयुक्तनखेन वा ।

पञ्चमूलाम्बु कवलस्तैल गण्डूषनावनम् ॥ ५९ ॥

स०-अथेति मङ्गले । मङ्गलपूर्वक वातजा रोहिणिकामन्तर्बाह्यतश्च स्विन्नामङ्गुलिशस्त्रकेणाथवा पटुयुक्तेन नखेन शीघ्रमेव लिखेत् ।

पञ्चमूलकाथ कवलः ।

तैल गण्डूषो नस्य च ।

विस्त्राव्य पित्तसम्भूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।

घर्षेत्सरोध्रपत्तङ्गैः कवलः कथितैश्च तैः ॥ ६० ॥

द्राक्षापरुषककाथो हितश्च कवलग्रहे ।

स०-पित्तजा रोहिणी विस्त्राव्य-रक्त निर्हृत्य, सितादिभिर्घर्षयेत् ।

तैश्च-सितादिभिः, कथितैः सरोध्रादिभिः कवलः । द्राक्षापरुषकयो काथ [च] कवलो हितः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायासंभवाम् ॥ ६१ ॥

स०-रक्तजा रोहिणिका प्रत्याख्याय पित्तजामिवोपक्रमेत् ।

सागारधूमैः कटुकैः कफजा प्रतिसारयेत् ।

नस्यगण्डूषयोस्तैलं साधितं च प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

अपामार्गफलं श्वेतादन्तीजन्तुघ्नसैन्धवैः ।

१ ‘तेजिनी-तेजोवती ॥ निचुले-नीप । कटभी-श्वेता गिरिकार्णिका ॥ पटुयुक्तेन-लवणयुक्तेन, नखेनव लिखेत् ॥ अपामार्गस्य फल-बीजम् । श्वेता-गिरिकार्णिका ।’ इति चन्द्र । “रक्तजाऽसाध्योक्ता, ता प्रत्याख्याय-न सेत्स्यतीति प्रत्याख्याय, चिकित्सेत् ।” इतीन्दु । २ ‘शुक्त’ चन्द्र. स. स., ट. ड. । ३ ‘चात्र’ इ. उ. चन्द्र., ट. । ४ ‘मुस्ता’ इ. चन्द्र. ।

स०-कडुके -कटुवर्गोक्तै, सागारधूमै कफोत्था प्रतिसारयेत् ।

अपामार्गादिभि कल्कितै साधित तैलं कफरोहिण्या नस्य-
गण्डूषयो श्रेष्ठम् ।

तद्वच्च वृन्दशालूकतुण्डिकैरीगिलायुषु ॥ ६३ ॥

स०-एषैव चिकित्सा वृन्दादिषु ।

विद्रव्यौ स्नाविते श्रेष्ठारोचनाताक्षर्यगैरिकैः ।

सरोध्रपटुपत्तङ्गकणैर्गण्डूषघर्षणे ॥ ६४ ॥

स०-विद्रव्यौ शस्त्रेण स्नाविते श्रेष्ठादिभिर्गण्डूषादि हितम् ।

गलगण्डः पवनजः खिन्नो निःसृतशोणितः ।

तिलैर्बाजैश्च लङ्घोमाप्रियालशणसम्भवैः ॥ ६५ ॥

उपनाह्यो, व्रणे रुढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ।

शिथुतिल्वकतकार्गीरगजकृष्णापुनर्नवैः ॥ ६६ ॥

कालामृतार्कमूलैश्च पुष्पैश्च कंरहाटजैः ।

एकैषिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्जिकेन वा ॥ ६७ ॥

गुडूचीनिम्बकुटजहंसपादीबलाद्वयैः ।

साधितं पाययेत्तैलं सकृष्णादेवदारुभिः ॥ ६८ ॥

स०-गलगण्डो वातोद्भव खिन्नो निःसृतास्रस्तिलैर्लङ्घादि-
बीजैश्च उपनाह्य ।

रुढे व्रणे सति प्रलेप्यश्च बहुश शिम्वादिभि सुरया काञ्जि-
केन वा पिष्टै । एकैषिका-त्रिवृत् ।

गुडूच्यादिभि सकृष्णादेवदारुभि कल्कितैर्गलगण्डिनमातुर
पक्व तैल पाययेत् ।

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

स०-कफोत्थेऽप्येतत्-वातगलगण्डोक्त चिकित्सितं, का-
र्यम् । किन्तु स्वेदविम्लापने चाल्यर्थं कार्यं ।

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्याः सविषाणिकाः ॥ ६९ ॥

गुञ्जालाबुशुकाह्वश्च पलाशक्षारकल्किताः ।

स०-कफजे गलगण्डेऽजगन्धादय पलाशक्षारनिश्चोतक-
ल्किता लेप ।

मूत्रस्रुतं हृष्टक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक् पिबेत् ॥ ७० ॥

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपटुपञ्चकैः ।

कफघ्नान् धूमवमननाचनादींश्च शीलयेत् ॥ ७१ ॥

१ 'डुकै सागा' ट.ड.ण.त । २ 'तद्वत्-कफरोहिणीवत् ॥
लङ्घा-कुसुम्भ ।' इति चन्द्र । 'लङ्घा-लम्बा । काला-नीलिनी ।

एकैषिका-महादूर्वा, त्रिवृद्धा ॥ हंसपादी-त्रिपादी ॥ विशल्या-ला-
ङ्गली । विषाणिका-ऋषभक ।' इतीन्द्र । 'काला-हिंसा । कर-

हाट-मदनफलम् । एकैषिका-अम्बुष्ठा, त्रिवृदित्येके ॥ अजगन्धा-
त्रोविका । विषाणिका-आवर्तनिका । शुकाह्वय -चर्मकारवट ॥ इठो-

-जलकुम्भिका ।' इति डल्हणः । ३ 'रीगलायु' उ । ४ 'षधार-
णम्' इ । 'घर्षणम्' चन्द्र । ५ 'विस्त्रुत' चन्द्र । ६ 'तालमू-

लार्क' उ । ७ 'करघाट' इण.त.चन्द्र स.ड. । ८ 'क्षारकल्कि'
ड. । ९ 'मूत्रस्रुत' उ । 'सूत्रस्रुत' 'सूत्रेण गलितम्' इति चन्द्र ।

१० 'यवक्षार' इ.उ.चन्द्र । ११ 'धूमगण्डूषान् वमनादीं' उ ।

स०-हठो-मिम्भिणि, तस्य क्षार गोमूत्रे सुत पक्त्वा क्षा-
रन्यायेन पिबेज्जलेन, 'पेषणालोडने वारि' (ह.क.अ.६।२३)
इति वचनात् । किम्भूत सन् कोद्रवमुक् । वत्सकादिभिर्वा
(ह.सू.अ.१५।३३) तैल साधित हितम् ।

कफघ्नान् धूमादीन् शीलयेत् ।

मेदोभवे सिरां विध्येत्कफघ्न च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७२ ॥

स०-मेदोभवे गलगण्डे सिरा विध्येत् ।

कफघ्न च विधिं सेवेत् ।

असनादिवूर्ण (ह.सू.अ.१५।१९) चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ।

अंशान्तौ पांचयित्वा च सर्वान् व्रणवदाचरेत् ।

स०-अंशान्तौ सत्या पांचयित्वा सर्वान् व्रणवदुपक्रमेत् ।

मुखपाकेषु सक्षौद्रा प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ७३ ॥

क्थितास्त्रिफलापाठामृद्धीकाजातिपल्लवाः ।

निष्ठेय्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिर्गणोऽथवा ॥ ७४ ॥

स०-मुखपाकेषु समाक्षिका मुखधावना कथितास्त्रिफला-
दय प्रयोज्या । अथवा त्रिफलादीन् भक्षयित्वा निष्ठेय्या -
भुक्त्वा निष्ठीवेत् । कुठेरादिर्गणो वा-हरीतकवर्गोक्तो (ह.सू.अ.
६।१०६), भक्षयित्वा निष्ठेय्य ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णापट्टेलाः प्रतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ७५ ॥

स०-मुखपाकेऽनिलात् कृष्णादय प्रतिसारणम् ।

वातघ्नै सिद्ध तैल कवले नस्ये च हितम् ।

पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नः

स०-पित्तास्त्रे पित्तरक्तघ्नो विधि ।

कफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाकादिपत्रैश्च पिटिकाः कठिनाः स्थिराः ७६

स०-कफे च कफहृत् विधि ।

पिटिका कठिना स्थिरा शाकादिपत्रैर्लिखेत् ।

यथादोषोदयं कुर्यात्सन्निपाते चिकित्सितम् ।

स०-सन्निपाते यथादोषोदय चिकित्सित कुर्यात् ।

नवेऽर्बुदे त्वसंवृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ७७ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः, काथो गण्डूष इष्यते ।

१ '[सर्वे] गलगण्डवृत्तियोग्यौषधैरशान्तौ सत्यां लाङ्गलीपि-
ण्डी(ण्डे)न पांचयित्वा व्रणवदाचरेत् ॥ पित्तास्त्रे-तदुद्धूते मुखपाके,
पित्तास्त्रे रक्तघ्नश्चाय विधि ॥ कफे-कफसम्भवे मुखपाके ॥ सन्नि-

पाते-सन्निपातोद्भवे मुखपाके ।' इति चन्द्र । 'पल्लव-अभिनवो-
त्पन्न पत्रम् ।' इतीन्द्र । २ 'पाटयित्वा' उ.त. । ३ सर्वान्-

वातजकफजमेदोजान् गलगण्डान् । ४ 'पाके तु स' इ । ५ 'मु-
खधावनाः' चन्द्र । ६ 'निष्ठेय्या भक्षयित्वा कु' उ ।

७ 'दीन् भुक्त्वा' ट.ड. । ८ 'रक्तपित्तघ्नः' इति कन्वित् ।

गुडूचीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ७८ ॥
यवान्नभुक् तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गांस्तथाऽऽचरेत् ।

स०-अर्बुदे नवोत्थेऽसङ्गदे छेदिते च प्रतिसारण स्वर्जि-
कादिभि ।

गण्डूष इष्टो गुडूचीनिम्बकल्कोद्भव कायो मधुतैलयुक्त ।

तथा यवान्नभोजी तीक्ष्णतैलनस्याभ्यङ्गानाचरेत् ।

वमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ॥ ७९ ॥

समङ्गाधातकीरोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ।

धावनं वदनस्यान्तश्चूर्णितैरवचूर्णितम् ॥ ८० ॥

शीतादोपकुशोक्तं च नावनादि च शीलयेत् ।

स०-पूतिमुखे वमिते सति तीक्ष्णधूमो नस्य च तीक्ष्ण प्र-
योज्यम् । समङ्गादिजलेन वदनस्यान्तं क्षालयेत् । एतैरेव
मुखान्तर चूर्णितैरवचूर्णयेत् । शीतादोपकुशोक्तं च नम्यादि-
कमभ्यसेत् ।

फलत्रयद्वीपिकिरातत्तिक-

यष्ट्याहसिद्धार्थकटुत्रिकाणि ।

मुस्ताहरिद्राद्वययावशूक-

वृक्षाम्लकाम्लग्रिमवेतसाश्च ॥ ८१ ॥

अश्वत्थजम्बाम्रधनञ्जयत्वक्

त्वक् चाहिमारात्खदिरस्य सारः ।

काथेन तेषां घनतां गतेन

तच्चूर्णयुक्ता गुटिका विधेयाः ॥ ८२ ॥

ता धारिता घ्नन्ति मुखेन नित्यं

कण्ठौष्ठताल्वादिगदान् सुकृच्छ्रान् ।

विशेषतो रोहिणिकास्यशेष-

गन्धान् विदेहधिपतिप्रणीताः ॥ ८३ ॥

स०-त्रिफलादीनां द्रव्याणां काथेन घनत्व गतेन तच्चूर्णेन
त्रिफलादिरजसाऽन्विता गुलिका कार्या । ता मुखेन नित्यं
धारिता कण्ठादिरोगान् दारुणानपि घ्नन्ति । विशेषेण रोहिणि-
कादीन् । विदेहपतिना निर्मिता एता । अम्लग्रिमवेतस -
अम्लवेतस । अत्रा[न्या]ये वृत्ते उपजाती, मध्यममिन्द्रवज्रा ।

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।

चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेलववालकोशीरैः ॥ ८४ ॥

सुरतरुध्रद्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपद्मकविडङ्गैः ।

स्पृक्षानतनखकटूफलसूक्ष्मैलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ८५

१ “पूतिवदने समङ्गादिभिश्चूर्णितैरवचूर्णितं जल वदनस्यान्त-
र्धावन-प्रक्षालनं, योज्यम् ।” इति चन्द्रनन्दनव्याख्यानं शुक्तम्,
सङ्गदे “समङ्गाधातकीपद्मलोध्रप्रियङ्गुचूर्णैः सलिलमवचूर्णितं मुखधा-
वनम् ।” इत्युक्तत्वात् । अरुणदत्तव्याख्यानं तु चिन्त्यम् ।
२ “चूर्णनम्” इ उ ण त । ३ “अश्वत्थादीनां चतुर्णां त्वक् ।
अहिमार - अरिमेद । विदेहाधिपतिना - मैथिलमुनिना, प्रणीता -
प्रोक्ता ।” इति चन्द्रः । ४ ‘गुलिका’ इ ।

तैलप्रस्थं विपचेत्

कर्पाशैः पाननस्यगण्डूषैस्तत् ।

हृत्वाऽऽस्ये सर्वगदान्

जनयति गार्ध्रीं दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥ ८६ ॥

स०-खदिरपलशत जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितेन तेन
जलेन पिष्टैश्चन्दनादिभिः कर्पाशैस्तैलप्रस्थं पचेत् । तच्च पान-
नस्यगण्डूषैरास्ये वारितं सर्वान् रोगान् जित्वा गृध्रसम्बन्धिनी
दृष्टिं वराहतुल्या श्रुति [च] विवत्ते । आर्या(यै) गीति [च] ।

उद्धर्तितं च प्रपुनाटरोध्र-

दावींभिरभ्यक्तमनेनैवैकम् ।

निर्वैरङ्गनीलीमुखदूषिकादि

सञ्जायते चन्द्रसमानकान्ति ॥ ८७ ॥

स०-प्रपुनाटादिभिरुद्धर्तितं मुखं तैलेनानेनाभ्यक्तं व्यङ्गा-
दिरहितं चन्द्रतुल्यकान्तिं सञ्जायते । उपजाति ।

पलशतं बाणात्तोयघटे पक्त्वा रसेऽस्मिन् पलार्धकैः
खदिरजम्बूयष्ट्यान्तर्गमैरहिमारनीलोत्पलान्वितैः ॥

तैलप्रस्थं पाचयेत्तृक्ष्णपिष्टै-

रेभिर्द्रव्यैर्धारितं तन्मुखेन ।

रोगान् सर्वान् हन्ति वक्त्रे विशेषा-

त्स्थैर्यं घत्ते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥ ८९ ॥

स०-नीलसहचरात् पलशतं जलघटे पक्त्वा तस्मिन् रसे
द्विकार्षिकैः खदिरादिभिः कल्कितैः सूक्ष्मरजीकृतैस्तैलप्रस्थं विपा-
चयेत् । तन्मुखेन वारितं सर्वमुखरोगहृत् । विशेषेण दन्त-
पङ्केश्चलायां स्थैर्यकृत् । वृत्त (१) शालिनी [च] ।

खदिरसाराद् द्वे तुले पचेद्वल्कात्तुलां चारिमेदसः ।

घटचतुष्के पादशेषेऽस्मिन् पूते पुनः कथनाद्धने ९०

आक्षिपेत्सूक्ष्मं रजः

सेव्याम्बुपत्तङ्गैरिक्तम् ।

चन्दनद्वय(ईयामा)रोध्रपुण्ड्रा-

हयष्ट्याह्वलाक्षान्नद्वयम् ॥ ९१ ॥

धातकीकटूफलद्विनिशात्रिफलाचतुर्जातजोङ्गकम् ।

मुस्तमञ्जिष्ठान्यग्रोधप्ररोह[र्वचा]मासीयवासकम् ९२

१ ‘गण्डूषैः’ ह’ इ चन्द्र । २ ‘हन्त्यास्ये’ इ उ ण । ३
“वक्त्र-मुख, अनेन-उक्तेन तैलेन, अभ्यक्तं प्रपुनाटरोध्रदावींभि-
रुद्धर्तितं च सत् निर्वैरङ्गं सञ्जायते ।” इति चन्द्रः । ४ ‘दूषिक
च स’ इ । ५ ‘न्तारोध्रैरहि’ ण त । ६ ‘येत्सूक्ष्मपि’ उ ।
७ ‘तत्सुखेन’ ई । ८ अस्यां खदिरसारादिगुटिकायां चरके
(चि अ २६।२०६) ‘फलनीवचानखानि’ इति त्रीणि द्रव्या-
ण्यधिकानि । अत्र तु चरकेऽनुक्तो ‘न्यग्रोधप्ररोह’ इत्येक एवा-
धिक, इति विशेषः । ९ ‘ले विपचे’ इ ई उ चन्द्रः । १० ‘द्वल्क-
लतुला’ इ उ चन्द्रः । ‘द्वल्कतुलां’ ई । ११ ‘मेदत’ इ ।
१२ ‘काथना’ ण त चन्द्र, ट । ‘काथयेदने’ इ । १३ ‘कार्षिक’
ई । १४ ‘क च क्षिपेत्सू’ उ । १५ ‘सूक्ष्मरजः’ इ ई उ ।
१६ ‘धातुकी’ इ ण त ।

पद्मकैलासमङ्गाश्च शीते
तस्मिन्तथा पालिका पृथक् ।
जातिपत्रिकां सजातीफलं सह-
(नख)लवङ्गकङ्कोलकाम् ॥ ९३ ॥

स्फटिकशुभ्रसुरभिकर्पूरकुडवं च तत्रावपेक्षतः ।
कौरयेहुटिकाः सदा चैता धार्या मुखे तद्गदापहाः ॥
स०-खदिरसाराद् द्वे तुले, तुला चारिमेदसो वल्कात्,
जलघटचतुष्टये पचेत् । पादावशेषिते पूतेऽस्मिन् पुनः कैथ-
नाद् घनीभूते कार्षिकाणि सुशुक्ष्णचूर्णानि सेव्यादीनि क्षिपेत् ।
अस्मिन् शीते जातिपत्रादीन् पृथक्पालिकान् क्षिपेत् । श्रेष्ठत-
मोज्ज्वलकर्पूरकुडवं चात्र क्षिपेत् । अनन्तरं गुटिका कार-
येत् । एता सदा मुखे धार्या सर्वमुखरोगहरा । [वृत्तानि
(१) पञ्च ।]

काथ्यौषधव्यत्यययोजनेन
तैलं पचेत्कल्पनयाऽनयैव ।
सर्वस्यरोगोद्धृतये तदाहु-

दन्तस्थिरत्वे त्विदमेव मुख्यम् ॥ ९५ ॥

स०-काथ्यौषधयो-खदिरसारारिमेदसो, व्यत्ययो-वेप-
रीत्य, -अरिमेदस-विद्वखदिरवल्कलाद् द्वे तुले प्रयोज्ये, ख-
दिरसारात्तुलाम्, अन्यत्सर्वं पूर्ववद्द्वयमिति । तैलं पचेदनयैव
कल्पनया । तत्-तैलं, सर्वमुखरोगघ्नम् । दन्तस्थिरकृतौ चेद-
मेव प्रधानमाहुः । इन्द्रवज्रा ।

खदिरेणैता गुटिका
स्तैलमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं
स्वस्थोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ९६ ॥

स०-खदिरेणैता गुटिकास्तैलं चैतदरिमेदसा प्रथितम् ।
द्वयमप्येतत् प्रतिदिनमभ्यस्त स्वस्थस्यापि द्विजदार्ढ्यकृत् । आर्या ।

क्षुद्रागुडूचीसुमनःप्रवाल-
दार्वायवासत्रिफलाकषायः ।

क्षौद्रेण युक्तः कवलग्रहोऽयं
सर्वामयान् वक्रगतान्निहन्ति ॥ ९७ ॥

स०-क्षुद्रादिभिः कषाय क्षौद्रेण युतः कवलग्रहोऽयं सर्व-
मुखरोगान् हन्ति । इन्द्रवज्रा ।

पाठादार्वात्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-
तिकापीताङ्गीरोधतेजोवतीनाम् ।

१ 'पद्मकैलेयसमङ्गाश्च शीते तथा' इ ई उ चन्द्र । २ 'स-
लव' इ ई उ ण त । ३ 'कार्याश्चैता गुटिका धा' उ ।
४ 'काश्चैता धा' इ । ५ 'काथ्यौषध' इ ई ण, ट । ६ 'व्य-
त्यययोजनेन-विपरीतप्रयोजनेन ॥ सर्वेषामास्यरोगाणां व्ययन-
निवर्तक, आहुः ॥ प्रथित-प्रसिद्धम् ॥ दार्वा-दारुहरिद्रा, तस्या-
स्तवक् । पीताङ्गी-पिण्डहरिद्रा ।" इति चन्द्रः । ७ 'रोगो व्ययन
त' इ ई. चन्द्रः । 'रोगप्रशमार्थमुक्त दन्त' उ । ८ 'गुटिका'
ई. चन्द्रः, ट ड । ९ 'वृद्धोऽपि' उ । १० 'द्राक्षागुडू' इ. उ ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-
पाकस्त्रावाणा नाशनो घर्षणेन ॥ ९८ ॥

स०-पाठादीनां चूर्णं क्षौद्रयुतो दन्तमांसार्त्यादीनां घर्षणेन
नाशनः । वैश्वदेवी ।

गृहधूमताक्ष्यपाठाव्योषक्षाराश्रयोवरातेजोह्वैः ।
मुखदन्तगलविकारे सक्षौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥

स०-गृहधूमादिभिश्चूर्णं समाक्षिक कालकाख्यो मुख-
[दि]विकारे धार्य । आर्या गीति ।

दार्वात्वक्सिन्धूद्रवमनःशिलायावशूकहरितालैः ।
धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगलामये समध्वाज्यः १००

स०-दार्वादिभिः पीतकाख्यश्चूर्णो दन्ताद्यामये समधु-
घृतो धार्य । गीतिरार्या ।

द्विधरधूमकवरापश्चपटुव्योषवेल्गिरिताक्ष्यैः ।
गोमूत्रेण विपक्वा गलामयघ्नी रसक्रिया एषा ॥ १०१ ॥

स०-द्विधारादिभिर्गोमूत्रेण विपक्वा एषा रसक्रिया गुटिका
गलरोगघ्नी भवति । [गीतिरार्या ।]

गोमूत्रकथनविलीनविग्रहाणां
पथ्यानां जलमिशिकुष्ठभावितानाम् ।

अत्तारं नरमणवोऽपि वक्ररोगाः

श्रोतारं नृपसिंघं न स्पृशन्त्यनर्थाः ॥ १०२ ॥

स०-गोमूत्रकाथेन विलीनशरीराणां पथ्यानां वालकशत-
पुष्पाकुष्ठैर्भावितानां भक्षयितारं नरं स्वल्पा अपि वक्ररोगा न
स्पृशन्ति । अनर्था श्रोतारं नृपसिंघं नृपसिंघेत्युपमालङ्कारः । प्रहृषिणी ।

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः ।

यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च

काथं पिबेत्पाकहरं मुखस्य ॥ १०३ ॥

स०-सप्तच्छदादिभिः काथं मुखपाकहरं पिबेत् ।

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्ति तिक्ताद्विनिशामृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखे स्थितश्चास्यगदानशेषान् ॥ १०४ ॥

स०-पटोलादीनां कषायो मधुमान् पीतो मुखे च स्थितो-
गण्डूषो धारितो, मुखगदानशेषान्निहन्ति । उपजाती ।

स्वरसः कथितो दार्वा घनीभूतः सगैरिकः ।

आस्यस्थः समधुर्वक्रपाकनाडीव्रणापहः ॥ १०५ ॥

स०-दार्वा रसः कथितो घनीभूतः सगैरिकक्षौद्रो मुखस्थो
वक्रपाकादिघ्नः ।

पटोलनिम्बयष्ट्याह्वराजाजाल्यरिमेदसाम् ।

खदिरस्य वरायाश्च पृथगेवं प्रकल्पना ॥ १०६ ॥

१ 'कालिको' इ । २ 'गृहधूम' इति कचित् । ३ 'त्रेण
पिबन् काथं गला' उ । ४ 'मुखस्थितांश्चाशु गदा' उ ।
५ 'मुखेऽवस्थितो' ट. त । ६ 'प्रकल्पना-योजना ।' इति चन्द्रः ।

स०-पटोलादीना पृथगेव प्रकल्पना कार्या ।

खदिरायोवरापार्थमदन्यहिमारकैः ।

गण्डूषोऽम्बुशृतैर्घायां दुर्बलद्विजशान्तये ॥ १०७ ॥

स०-खदिरादिभिर्जलगृत्तैर्गण्डूषो द्विजदार्यकृद्धार्य । अहि-
मारक - अरिमेद ।

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
तस्मात्तेषामसकृद् रुधिर विस्त्रावयेदुष्टम् ॥ १०८ ॥

स०-मुखादिगदा बाहुल्येन कफरक्तभूयिष्ठा यत, तस्मा-
द्धेतोस्तेषां दुष्ट रुधिर पुन पुनविस्त्रावयेत् ।

कायशिरसोर्विरेको वमनं कवलग्रहाश्च कटुतिक्ताः
प्रायः शस्तं तेषां कफरक्तहर तथा कर्म ॥ १०९ ॥

स०-कायशिरसोर्विरेकादिक बाहुल्येन तेषां शस्तम् । कफ-
रक्तहर च यत्कर्म तत् शस्तम् ।

यवतृणधान्यं भक्तं विदलैः क्षारोषितैरपस्नेहैः ।

यूषा भक्ष्याश्च हिता यच्चान्यच्छेष्मनाशाय ॥ ११० ॥

स०-यवादयो हिता । यच्चापर श्लेष्मनाशन तच्च शस्तम् ।

प्राणानिलपथसंस्थाः

श्वसितमपि निरुन्धते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाश्चिकित्सित-

मतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ १११ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने मुखरोगप्रतिषेधो नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

स०-प्राणपवनमार्गस्थिता कण्ठरोगा प्रमादतः श्वासमपि
निरुन्धन्ति यत, अतः - अस्माद्धेतो, तेषु रोगेषूपक्रमं द्रौग्
विदधीत । आर्याश्चतस्र ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने मुखरोग-

प्रतिषेधो नाम द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

१ 'ग्रहा कटुतिक्ता' स इ । २ 'भुक्तं स्नेहम्' इ ।
३ अस्याग्रे 'तेषां मुखदन्तरोगाणां भक्त-भोजन, यवतृणधान्य
क्षारोषितैः-क्षारोदके उषितैः, विदलैः-मुद्रादिभिः, कृता यूषा भ-
क्ष्याश्च हिता. स्नेहरहिता । अन्यदपि श्लेष्मनाशाय यत् भवति तदत्र
शस्तम्।' इति ८ ण त पुस्तकेष्वधिक पाठः । किन्त्वयं चन्द्र-
नन्दनटीकान्तर्गत इति दृश्यते । ४ 'प्राग्' ड.ण.त. ।

अथ क्रमप्राप्त शिरोरोगविज्ञानमाह—

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

धूमातपतृषाराम्बुक्नीडातिस्वप्नजागरैः ।

उत्सेदार्धिपुरोवातवाष्पनिग्रहरोदनैः ॥ १ ॥

अत्यम्बुमद्यपानेन कृमिभिर्वेगधारणैः ।

उपधानमृज्जाभ्यङ्गद्वेषाधःप्रततेक्षणैः ॥ २ ॥

असात्म्यगन्धदुष्टामभाष्याद्यैश्च शिरोरोगताः ।

जनयन्त्यामयान् दोषाः

स०-धूमादिभिः शिरोरोगता दोषा रोगान् जनयन्ति ।

तत्र मारुतकोपतः ॥ ३ ॥

निस्तुद्येते भृशं शङ्खौ घाटा सम्भिद्यते तथा ।

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनम् ॥ ४ ॥

बाध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येत इवाक्षिणी ।

घूर्णतीव शिरः सर्वं सन्धिभ्य इव मुच्यते ॥ ५ ॥

स्फुरत्यति सिराजालं कन्धराहनुसैङ्गहः ।

प्रकाशासहता घ्राणस्त्रावोऽकस्माद्यथाशमौ ॥ ६ ॥

मार्दवं मर्दनस्नेहस्वेदबन्धैश्च जायते ।

शिरस्तापोऽयम्

स०-तत्र-तेषु मध्ये, वातकोपात् शङ्खनिस्तोदादयः स्युः ।

तथा मर्दनादिभिर्मार्दवं जायते । घूर्णतीवेति घूर्णस्तुदादि ।

अयमीदृशः शिरस्ताप उच्यते ।

१ अयं शिरोरोगविज्ञानीयश्चरके सू० १७ अध्याये चि० २६

अध्याये च, सुश्रुते नि० १३ अध्याये उ० २५ अध्याये च, अष्टाङ्ग-

सङ्ग्रहे उ० २७ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ 'ज्ञान व्या' ई उ

चन्द्र । ३ 'तुषारेण-अवश्यायेन । अम्बुक्नीडया-जलक्नीडया ।

उन्मादेन, आधिना-पि(त्वि)त्तपीडया । मृज्जाद्वेषेण-स्नानाद्यकर-

णेन ॥ घाटा-कृकाटिका । सम्भिद्यते-दीर्यत इव । घूर्णतीव-

भ्रमतीव ।' इति चन्द्र । 'उत्सेद-ऊर्ध्वसेद । वातशब्द

अधिपुरोभ्यां सम्बध्यते । अधिवात-अधिकवात । द्वेषशब्द

उपधानादिभिः । मृज्जा-शुद्धिरभयतः ॥ शङ्ख-भ्रूकर्णमध्यम् ।

घाटा-शङ्खस्योपरि । कन्धराया-ग्रीवाया, हन्वोश्च सङ्ग्रह-स्त-

ब्धत्वम् ।' इतीन्द्र । ४ 'उन्मादार्धि' इ उ चन्द्र । ५ 'घा-

म्बुभा' उ । 'घ्राणभोभा' स.सू । ६ 'मध्ये' उ.त.चन्द्र ।

अर्धे तु मूर्ध्नेः सोऽर्धावभेदकः ॥ ७ ॥

पक्षात्कुप्यति मासाद्वा स्वयमेव च शाम्यति ।

अतिवृद्धस्तु नयनं श्रवणं वा विनाशयेत् ॥ ८ ॥

स०-अर्धे तु शिरसः, अर्धावभेदक उच्यते । स च पक्षेण कुप्यति । मासेन वा कुप्यति । स्वयमेव-चिकित्सित विनैव, उपशाम्यति । अतिवृद्धस्त्वय लोचन कर्ण वा हन्यात् ।

शिरोमितापे पित्तोत्थे शिरोधूमायनं ज्वरः ।

स्वेदोऽक्षिदहनं मूर्च्छा निशि शीतैश्च मार्दवम् ॥ ९ ॥

स०-शिरोमितापे पित्तोद्भवे शिरोधूमायन ज्वरादयश्च स्युः ।

अरुचिः कफजे मूर्ध्नी गुरुस्तिमितशीतता ।

शिरानिस्पन्दताऽऽलस्य रुद्धान्दोऽहयधिका निशि ॥

तन्द्रा शूनाक्षिकूटत्वं कर्णकण्डूयनं वमिः ।

स०-कफजे शिरोमितापेऽस्यादयः स्युः । दिवा पीडा मन्दा भवति, विभावर्ण्यमधिका । तथा तन्द्रादयः स्युः ।

रक्तात् पित्ताधिकरुजः

स०-रक्तोद्भवो मूर्धतापः पित्ताधिकरुजः स्यात् ।

सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणः ॥ ११ ॥

स०-सन्निपातेन सर्वलक्षणः स्यात् ।

सङ्कीर्णैर्भोजनैर्मूर्ध्नि क्लेदिते रुधिरामिषे ।

कोपिते सन्निपाते च जायन्ते मूर्ध्नि जन्तवः ॥ १२ ॥

शिरसस्ते पिबन्तोऽस्रं घोरैः कुर्वन्ति वेदनाः ।

चित्तविभ्रंशजननीज्वरैः कासो बलक्षयः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यशोफव्यधच्छेददाहस्फुरणपूतिताः ।

कपाले तालुशिरसोः कण्डूः शोषः प्रमीलकः ॥ १४ ॥

ताम्राच्छसिङ्घाणकता कर्णनादश्च जन्तुजे ।

स०-सङ्कीर्णैराहारैः शिरसि क्लेदिते रुधिरैः मासे च सन्निपाते च कोपिते कृमयो मूर्ध्नि जायन्ते । ते च मूर्ध्नी रक्त पिबन्तो दारुणा पीडा मनोविभ्रंशकारिणीर्जनयन्ति । ज्वरादयश्च स्युः । तथा कपाले तालुशिरसोः कण्डूयाः स्युः । तथा ताम्राच्छसिङ्घाणकत्व कर्णनादश्च कृमिजे स्यात् ।

वातोल्बणाः शिरःकम्पं तत्संज्ञं कुर्वते मलाः ॥ १५ ॥

स०-वाताधिका दोषाः शिरः कम्पः शिरः कम्पाख्यं कुर्वते ।

पित्तप्रधानैर्वाताद्यैः शङ्खे शोफः सशोणितैः ।

तीव्रदाहरुजारागप्रलापज्वरतृद्भ्रमाः ॥ १६ ॥

तिक्तास्यः पीतवदनः क्षिप्रकारी स शङ्खकः ।

त्रिरात्राजीवितं हन्ति सिध्यत्यप्याशु साधितः ॥ १७ ॥

स०-पित्ताधिकैर्दोषैः सरक्तैः शङ्खे शोफोऽतिदाहादयश्च

१ 'विना, उ' ङणत । २ 'शिरसोऽभि' ङणत ।

३ "सर्वोसा शिराणा निस्पन्दता । आलस्य-अलसत्वम् । मन्दा-अल्पा ॥ घोरा -दुःसहा । शोष आस्ये । प्रमीलक -संमिल्यम् ।" इति चन्द्र । "अत्र च ज्वरादिक भवति, कपाले रौक्ष्यादिकम्, कण्डूादिक तालुशिरसो ।" इतीन्द्र । ४ 'निष्पन्दता' ई स स । ५ 'शोफे व्य-स्फुटनपू' ण त । ६ 'शोफ' ई उ.स.स । 'शोफोऽग्र' इ । ७ 'ध्याशु सुसा' इ ।

स्युः । स च शङ्खकस्तिक्तास्य पीतवर्णमुख क्षिप्रकारी च

स्यात् । तिक्त-तिक्तास्वादमास्य, यस्मिन् शङ्खके स । एवमन्य-

दपि योज्यम् । स चानुपक्रान्तस्त्रिरात्रेण जीवितं हरति । शीघ्रं च चिकित्सितं सिध्यत्यपि । अपिशब्दात् कदाचिन्न सिध्यति ।

पित्तानुबद्धः शङ्खाक्षिभूललाटेऽपि मारुतः ।

रुजं सस्पन्दना कुर्यादनुसूर्योदयोदयाम् ॥ १८ ॥

आमध्याह्नं विवर्धिष्णुः क्षुद्रतः सा विशेषतः ।

अव्यवस्थितशीतोष्णसुखा शाम्यत्यतः परम् ॥ १९ ॥

सूर्यावर्तः स

स०-पित्तानुबद्धो मारुतः शङ्खादिषु रुजः सस्पन्दना कुर्यात् । किम्भूता रुजम् ? अनुसूर्योदय उदयो यस्याः सा ताम् । आम-ध्याह्न-मध्याह्नं मर्यादीकृत्य वर्धनशीला, सा पीडा बुभुक्षितस्य विशेषेण । तथाऽनियतशीतोष्णसुखा । अतो-मध्याह्नात्, परं शमं गच्छति । स -इत्येव, सूर्यावर्त उक्तः ।

इत्युक्ता दश रोगाः शिरोगताः ।

स०-दशैते मूर्धगता रोगा उक्ताः ।

शिरस्येव च वक्ष्यन्ते कपाले व्याधयो नव ॥ २० ॥

स०-शिरस्येव कपाले नव रोगा भणियन्ते ।

कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थस्यापि जायते ।

सवर्णो नीरुजः शोफस्तं विद्यादुपशीर्षकम् ॥ २१ ॥

स०-कपाले पवने दुष्टे गर्भस्थितस्यापि नीरुजः शोफस्त-त्सवर्णं-कायसमानवर्णो, जायते । तमुपशीर्षकाख्यं रोगं जानीयात् ।

यथादोषोदयं ब्रूयात् पिटिकावुदविद्वधीन् ।

स०-पिटिकादीन् त्रीन् यथादोषोदयं ब्रूयात् ।

कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः ॥ २२ ॥

कङ्कुसिद्धार्थकनिभाः पिटिकाः स्युररुषिकाः ।

स०-कपाले क्लेदबहुलाः पित्तासृक्श्लेष्मजन्तुभिः कङ्कुसिद्धार्थकफलरूपाः पिटिकाः अरुषिकाः स्युः ।

कण्डूकेशच्युतिस्त्रापैरौक्ष्यकृत् स्फुटनं त्वचः ॥ २३ ॥

सुसूक्ष्मं कफवाताभ्यां विद्याद्धारणकं तु तत् ।

स०-कण्डूादिकृत् त्वचः स्फुटनं सुसूक्ष्मं यत् तद्धारणकं कफवाताभ्यां विद्यात् ।

रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥ २४ ॥

प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।

रोमकूपान् रुणद्धस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥ २५ ॥

तदिन्द्रलुप्तं रुज्यां च प्राहुश्चाचेति चापरे ।

१ 'नुबन्ध' इ ई उ स ङ । २ "सूर्योदयस्य पश्चादुदयो यस्या रुजायास्ताम् ।" इतीन्द्र । ३ 'नुरुद्धो' ण त । ४ 'पिटिका' ई उ । 'पिटिका' चन्द्र स स, ङ । ५ 'परुक्षकृत्' ई चन्द्र । ६ 'धारणक' स.सं. । ७ 'च' इ.उ. । ८ 'रुजा' च' स स, ङ । 'रुद्धा' मा.नि. भोज. कार्तिकश्च । 'तज्जा' इ उ. । 'तद्वाश्च' ई । 'तद्वाश्च' चन्द्र । 'रुज्यां' इति कवित् ।

स०-पित्त वातेन सह मूच्छित रोमकूपानुगत रोमाणि प्रच्यावयति । तत श्लेष्मा रक्तसहितो रोमकूपान् रुणद्धि । तेन कारणेनास्य-इन्द्रलुप्तवत्, अन्येषां रोमणामनुत्पत्तिः । तत्-एतत्, इन्द्रलुप्त रज्या चाचेत्यन्य आहु ।

खलतेरपि जन्मैवं शातन तत्र तु क्रमात् ॥ २६ ॥

स०-एव-एतत्तुल्यरूपा, खलतेरुत्पत्तिः । किन्तु [तत्र-] खलतौ, क्रमेण केशानां शातो न त्विन्द्रलुप्त इव सहसा ।

सा वातादग्निदग्धाभा, पित्तात्स्विन्नसिरावृता ।

कफाद्धनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् त्वचि ॥ २७ ॥

स०-सा-खलति, वातादग्निदग्धाभा स्यात् ।

पित्तात् स्विन्नसिरावृता स्यात् ।

कफेन घनत्वम् ।

त्वचि वर्णाश्च यथादोष निर्दिशेत् ।

दोषैः सर्वाकृतिः सर्वैरसाध्या सा नखप्रभा ।

दग्धाग्निनेव निर्लोमा सदाहा या च जायते ॥ २८ ॥

स०-सर्वैर्दोषैः सर्वाकृतिः सर्वलक्षणा खलति । नखप्रभा सा चासाध्या स्यात् । अग्निदग्धतुल्या रोमरहिता सदाहा च या जायते, साऽयसाध्या स्यात् ।

शोकश्रमक्रोधकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

केशान् सदोषः पचति पलितं सम्भवत्यतः ॥ २९ ॥

स०-शोकादिभिरुद्गत शरीरोष्मा मूर्ध्नि दोषैः सहित केशान् पचति । अतः पलित जायते ।

तद्वातात्स्फुटितं श्यावं खर रूक्षं जलप्रभम् ।

पित्तात्सदाहं पीताभः कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् ३०

स्थूलं सुंशुक्रं, सर्वैस्तु विद्याद्व्यामिश्रलक्षणम् ।

स०-तच्च-पलित, वातात् स्फुटितादिगुण स्यात् ।

पित्तेन सदाह पीतवर्णम् ।

कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् स्थूलं सुंशुक्रं च ।

सर्वैस्तु दोषैः सङ्कीर्णलक्षणं विद्यात् ।

शिरोरजोद्भवं चान्यद्विवर्णं स्पर्शनासहम् ॥ ३१ ॥

स०-शिरोरजोत्थं चापरं पलितं विवर्णं स्पर्शनासहं स्यात् ।

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

स०-खलति सन्निपातेनासाध्या । पलितानि च सन्निपातोत्थान्यसाध्यानि । दोषैः सर्वैः खलतिरसाध्येति प्रागुक्तमेव ।

१ 'शतन' इ । 'सदन' ई उ । 'शदन' ण त । २ 'सादो' ट ।

'शादो' णे त । ३ 'तात्स्निग्धासि' इ । 'तात्स्निग्धसि' उ । 'तात्स्वेदसि' स स । 'तात्पीतसिरा' इति कचिद् । ४ "स्विन्नामि सिराभिरावृता" इति चन्द्र । "पित्तात् सस्वेदा सिरावृता च । वर्णान् यथास्वं निर्दिशेत्, तेन वातेन श्यावो वाऽरुणो वा, पित्तात् पाण्डुरारुणवर्जितोऽनेकः, श्लेष्मणि श्वेतः ।" इतीन्द्र । ५ 'दाहोषा च' इ उ. चन्द्र । ६ 'ज्वलत्प्रभम्' स. इ । ७ 'संशुक्र' इ ई. उ. सं. मू., ट. ।

इदं तु वचनं स्पष्टाथमेवेति मन्ये, तथा सन्निपातोद्भूतानि पलितान्यसाध्यानीति ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने शिरोरोगविज्ञानीयो नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

स०-शरीरपरिणामोद्भवानि तु पलितानि रसायनमपेक्षन्ते इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने

शिरोरोगविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशो-

ऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यातुमाह—

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

शिरोभितापेऽनिलजे वातव्याधिविधिं चरेत् ।

स०-पवनजे शिरोभितापे वातव्याधिकित्सितं कुर्यात् ।

घृतैर्मक्तशिरो रात्रौ पिबेदुष्णपयोनुपः ॥ १ ॥

माषान् कुलत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेद्वृत्तान्वितान् ।

तैलं निलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ २ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।

वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ३ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरःश्रवणतर्पणम् ।

स०-अभ्यक्तशिरो रात्रौ घृतं पिबेत् । पश्चादुष्णं क्षीरं पिबेत् ।

१ "शरीरपरिणामे-वार्षिके ।" इतीन्द्र । २ अथ शिरोरोगप्रतिषेधश्चरके चि० २६ अध्याये, सुश्रुते चि० २०।२५ अध्याययो उ० २६ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० २८ अध्याये चास्ति वर्णितः । ३ 'घृताभ्यक्तशिरो रात्रौ पिबेत्सर्पिः पयोनुपः' इ । ४ 'शिरो' इ., ट. त. ।

माषादीन् घृताम्बितान् सादेत्, तद्वत्-उष्णपयोनुप सन् ।
तिलाना तैल कल्क वा क्षीरेण सह पाययेत् ।
पिण्डस्वेदा उपनाहस्वेदाश्च मासयुक्तैर्वान्यै कृता हिता ।
वातहरदशमूलादिना सिद्धेन क्षीरेण सेचन हितम् ।
स्निग्ध च नस्यादिक हितम् ।

वरणादौ गणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ॥ ४ ॥
क्षीरावशिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ।
ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत् पूजितं हविः ॥ ५ ॥

स०-वरणसैर्यकेत्यादिगणे (ह सू अ १५।२१) जर्जरिते
क्षीरमर्धोदकं पचेत् । तत् क्षीरावशिष्टं शीतीभूतं मथित्वा सार-
माहरेत् । अनन्तरं तद्धतं मधुरद्रव्यै पक्कं नस्य श्रेष्ठम् ।

वर्गेऽत्र पक्कं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।

स०-अस्मिन्नेव वरणादौ वर्गे क्षीरे च घृतं पक्कं सशर्करं पेयम् ।
कार्पासमज्जा त्वङ्मुस्ता सुमनःकोरकाणि च ॥ ६ ॥
नस्यमुष्णाम्बुपिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहम् ।

स०-कार्पासमज्जादीन्युष्णजलेन पिष्टानि सर्वमूर्ध्वरुजापहं
नस्यम् ।

शर्कराकुङ्कुमशृतं घृतं पित्तासृगन्वये ॥ ७ ॥

स०-शर्कराकुङ्कुमशृतं सर्पिं पित्तासृगुत्थे [नस्य] हितम् ।
प्रलेपः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पलचन्दनैः ।

स०-कुष्ठदिभिः सघृतैः प्रलेपः । कुटिल-तगरम् ।

वातोद्रेकभयाद्रक्तं न चास्मिन्नवसेचयेत् ॥ ८ ॥

स०-अस्मिन् वातोद्रेकभयाल्लोहितं नावसेचयेत् ।

इत्यशान्तौ चले दाहः कफे चेष्टो यथोदितः ।

स०-एवमप्यनुपशमे वायौ दाह इष्टः । कफे च यथोक्त-
मुष्णमिष्टम् ।

अर्धावभेदकेऽप्येषा तथा दोषान्वयात्क्रिया ॥ ९ ॥

१ 'वरुणा' ई । २ 'तस्मिन् विपक्क' इ स सु । "तस्मिन् वि-
पक्के क्षीरे त्विति वरुणादिगणसिद्धे क्षीरे चतुर्गुणे साधितं काकोल्या-
दिप्रतिवापं यत् सर्पिस्तच्छर्कराप्रक्षेपं पेयमिति तात्पर्यार्थः । अन्ये
तु 'तस्मिन् विपक्क क्षीरे च' इति पठन्ति । तस्मिन् वरुणादिकाये
क्षीरे च साधितं सर्पिं सशर्करं पिबेदिति च व्याख्यानयन्ति ।"
इति ङल्हणः । ३ "अष्टौ क्षीराणि क्षीरवर्गे पक्कं सर्पिं सशर्करं पेय-
पातव्यम् ॥ घृतं शर्कराकुङ्कुमाभ्यां शृतं-पक्कं, नस्ये प्रयोज्यम् ॥
नावसेचयेत्-न निहरेत् । इति-अनेन क्रमेण, अशान्तौ-असिद्धौ,
चले-वातजे, यथोदितो-यथोक्तो, दाहः कफजे च इष्टः ॥ एषा-
अनन्तरोक्ता, वातजे शिरोमितापे यथाविहिता क्रिया अर्धावभेदकेऽ-
पीष्टा । तथा दोषान्वयात्-दोषानुबन्धादपि, यथायोगं क्रिया इष्टा ।"
इति चन्द्रः । ४ 'मुस्त' ई । ५ 'नःक्षार' इ उ ण. त चन्द्र. स
स । ६ 'कफे चोष्णं यथोदितम्' इत्यरणदत्तसम्मतं पाठोऽ-
युक्तं, चरकसङ्गहादसम्मतत्वात् लिखितपुस्तकेषु सर्वेष्वप्यनु-
पलब्धत्वाच्च । ७ 'यथादोषान्वया क्रिया' ई ण. । 'यथादो-
षान्वये' उ. ।

स०-अर्धावभेदकेऽप्येषा एव क्रिया दोषान्वयात्-दोषा-
नुरोवाच्च, यथास्य कार्या ।

शिरीषबीजापामार्गमूलं नस्यं विडान्वितम् ।

स्थिरारसो वा, लेपे तु प्रपुत्राटोऽम्लकल्लितः ॥ १० ॥

स०-शिरीषबीजादिभिर्नस्यं स्यात् । शालिपर्णीकाथो वा
नस्यम् । प्रपुत्राटबीजमम्लेन पिष्टं लेपः ।

सूर्यावर्तेऽपि तस्मिन्सु सिरयाऽपहरेदसृक् ।

स०-सूर्यावर्तेऽप्येष एवोपक्रमः । तस्मिन्सु सिरया रक्तं
सावयेत् ।

शिरोमितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यधयेत्सिराम् ११

शीताः शिरोमुखालेपस्येकशोधनवस्तयः ।

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ॥ १२ ॥

स०-मूर्धाभितापे पित्तसम्भवे स्निग्धस्य सतः सिरा मोक्षयेत् ।

तथा शिरोमुखालेपादयः शीता हिता ।

जीवनीयैः शृते क्षीरघृते पाननस्ययोर्हिते ।

कर्तव्यं रक्तजेऽप्येतत् प्रत्याख्याय च शङ्खके ।

स०-रक्तजेऽप्येतच्चिकित्सितं कार्यम् ।

शङ्खके च प्रत्याख्यायैष एवोपक्रमः कार्यः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुकैर्वमेत् ॥ १३ ॥

स्वेदप्रलेपनस्याद्या रूक्षतीक्ष्णोष्णशेषजैः ।

शस्यन्ते चोपवासोऽत्र

स०-श्लेष्मणा शिरोमितापे पुराणघृतेन स्नेहितः कटुकैर्वमेत् ।

स्वेदादयो रूक्षादिद्रव्यैः शस्यन्ते । उपवासश्चात्र हितः ।

निचये मिश्रमाचरेत् ॥ १४ ॥

स०-सन्निपाते मिश्रमाचरेत् ।

कृमिजे शोणितं नस्य तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ।

मत्ताः शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवैकत्रयोः ॥ १५ ॥

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ।

स०-कृमिजे शोणितं नस्य देयम् । तेन-शोणितनस्येन,
जन्तवो मूर्च्छन्ति । रक्तगन्धेन च मत्ता घ्राणेन वक्त्रेण च निर्ग-
च्छन्ति । अनन्तरं तीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां निर्हरणं कुर्यात् ।

विडङ्गस्वार्जिकादन्तीहिङ्गुगोमूत्रसाधितम् ॥ १६ ॥

कटुनिम्बेङ्गुदीपीलुतैलं नस्यं पृथक् पृथक् ।

स०-विडङ्गादिभिः साधितं सर्षपतैलं निम्बतैलमिङ्गुदीतैलं
पीलुतैलं वा पृथक् पृथक् नस्य हितम् ।

अजामूत्रद्रुतं नस्यं कृमिजित् कृमिजित्परम् ॥ १७ ॥

स०-अजामूत्रद्रुतं हिङ्गु नस्य परं कृमिघ्नम् ।

पूतिमत्स्ययुतैः कुर्याद् धूमं नावनशेषजैः ।

१ 'लेपोऽत्र प्र' उ । २ 'काथेन वा' ट । ३ 'वर्ते तु त'
इति कचिद् । ४ 'कुर्यात्' ट । ५ 'शस्यते' इ ई चन्द्रः ।
६ 'वक्रत.' उ । ७ "कृमिजित्-विडङ्गम्, अजामूत्रेण द्रुतं नस्ये
प्रयुक्तं कृमिजित् स्यात् ।" इति चन्द्रः । "पूतिमत्स्य-किन्न-
मत्स्यः ।" इतीन्दुः । ८ 'नस्ये' ण चन्द्रः । ९ अस्याग्रे "पूति-
मत्स्यं कृमीन् हत्वा दुर्गन्धत्वात् वातजे (१) ।" इति ई.
चन्द्रः पुस्तकयोरधिकं श्लोकार्थम् ।

स०-पूतिमत्स्यान्वितैर्नस्यद्रव्यैर्वृम कुर्यात् ।
 कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्रक्तमत्र न निर्हरेत् ॥ १८ ॥
 स०-अत्र च रक्त न विषावयेत् । कुतो हेतोः ? इत्याह-
 कृमिभिः पीतरक्तत्वात् ।
 वाताभितापविहितः कम्पे दाहाद्विना क्रमः ।
 स०-कम्पे वाताभितापोक्तो विविर्दाहाद्विना ।
 नवे जन्मोत्तर जाते योजयेदुपशीर्षके ॥ १९ ॥
 वातव्याधिक्रियां, पक्वे कर्म विद्रधिचोदितम् ।
 स०-उपशीर्षके नवे जन्मोत्तर जाते वातव्याधिक्रित्सित
 कुर्यात् । पक्वे च विद्रविहित कर्म कुर्यात् ।
 आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटिकावुदे ॥ २० ॥
 स०-आमे पक्वे च विद्रधौ पिटिकायामवुदे च यथास
 कर्म कुर्यात् ।
 अरुषिका जलौकोभिर्हतास्त्रा निम्बवारिणा ।
 सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिम्पेदश्वशकृद्रसैः ॥ २१ ॥
 पटोलनिम्बपत्रैर्वा सहरिद्रैः सुकलिकैः ।
 गोमूत्रजीर्णपिण्याककृकवाकुमलैरपि ॥ २२ ॥
 स०-अरुषिका जलौकोभिर्नि स्तुरक्ता निम्बजलेन सिक्ता
 वाजिशकृद्रसैः प्रभूतलवणैर्लिम्पेत् । पटोलनिम्बपत्रैर्निशान्वितै
 सुपिष्टैर्वा गोमूत्रादिभिर्वा । कृकवाकु -कुकुट ।
 कपालभृष्टं कुष्ठं वा चूर्णितं तैलसंयुतम् ।
 रुषिकालेपनं कण्डूक्लेददाहार्तिनाशनम् ॥ २३ ॥
 स०-कुष्ठ चूर्णितं कपालभृष्ट तैलसंयुत रुषिकालेपन कण्डू-
 दिहितम् ।
 मालतीचित्रकाश्वन्नक्तमालप्रसाधितम् ।
 चाचरुषिकयोस्तैलमभ्यङ्गः क्षुरघृष्टयोः ॥ २४ ॥
 स०-मालत्यादिप्रसाधित तैल चाचारुषिकयो क्षुरघृष्ट-
 योरभ्यङ्ग ।
 अशान्तौ शिरसः शुद्धौ यतेत वमनादिभिः ।
 स०-अशान्तौ सत्या मूर्ध्नि शोवनाय वमनादिभिर्यतेत ।
 विध्येच्छिरां दारुणके लालाट्यां, शीलयेन्मृजाम् ॥ २५ ॥
 नावनं मूर्द्धबस्ति च, लेपयेच्च समाक्षिकैः ।
 प्रियालबीजमधुककुष्ठमाषैः ससर्षपैः ॥ २६ ॥
 लाक्षाशम्याकपत्रैर्दण्डगजघात्रीफलैस्तथा ।
 कोरदूषतृणक्षारवारिप्रक्षालनं हितम् ॥ २७ ॥
 स०-दारुणके लालाट्या शिरा विध्येत् ।
 मृजा शुद्धिं नस्य मूर्द्धबस्ति च शीलयेत् ।

१ “जन्मोत्तरकालजात इत्यनेन सहजस्याचिकित्सत्वमुक्तम् ॥
 चाचा-इन्द्रलुप्तः ।” इतीन्दुः । अश्वन्न -करवीरः । “क्षारवारिणा-
 क्षारनिश्चोतनेन ।” इति चन्द्र । २ ‘पिटिका’ ण.त.चन्द्र । ‘पि-
 ङ्का’ ई. । ‘पिटिका’ उ. । ३ ‘भ्यङ्गे’ इ.उ. । ४ ‘क्षुरघृष्टयोः’
 ई. । ५ ‘दारुणके’ स.स. । ६ ‘मूर्ध्नि च’ ण.त. । ७ ‘लने’ ई. ।

प्रियालादिभिः समाक्षिकैरुपयेच्च । लाक्षादिभिः क्षौद्रयुतैर्लेपः ।
 कोरदूषतृणक्षारजलेन प्रक्षालनं हितम् ।
 इन्द्रलुप्ते यथासन्न सिरा विध्वा प्रलेपयेत् ।
 प्रच्छाय गाढ कासीसमनोह्रातुत्थकोषणैः ॥ २८ ॥
 वन्यामरतरुभ्यां वा गुञ्जामूलफलैस्तथा ।
 तथा लाङ्गलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ २९ ॥
 सक्षौद्रक्षुद्रवार्ताकखरसेन रसेन वा ।
 धतूरकस्य पत्राणां भल्लातकरसेन वा ॥ ३० ॥
 अथवा माक्षिकहविस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ।
 स०-इन्द्रलुप्ते यथासन्ने देशे सिरा विध्वा [गाढ-] सुष्टु,
 प्रच्छाय-प्रच्छान कृत्वा, कासीसादिभिर्लेपयेत् । वन्यदेवदारुभ्या
 वा लेपयेत् ।
 तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मर्षी चाचौषधं परम् ॥ ३१ ॥
 स०-हस्तिदन्तमर्षी तैलाक्ता चाचानामौषध परम् ।
 शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मर्षी मेषविषाणजा ।
 स०-सितरोमोद्गमे मेषविषाणजा मर्षी तैलाक्ता श्रेष्ठा ।
 वर्जयेद्धारिणा सेकं यावद्रोमसमुद्भवः ॥ ३२ ॥
 स०-जलसेकं च वर्जयेत् यावद्रोमोद्भूति ।
 खलतौ पलिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।
 नस्यवक्त्रशिरोभ्यङ्गप्रदेहैः समुपाचरेत् ॥ ३३ ॥
 स०-खलत्यादिषु शोधितमातुर नस्यादिभिरुपाचरेत् ।
 सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जीवनीयैश्च नावनम् ।
 मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्गनावयेद्यतिः ॥ ३४ ॥
 स०-बृहत्यादिभिर्जीवनीयैश्च पक्व तैल नस्यं हितम् । निम्बो-
 द्भव वा तैल मास क्षीरभुङ्गनावयेत्, यति -सयमी ब्रह्मचर्यपर ।
 नीलीशिरीषकोरण्टभृङ्गखरसभावितम् ।
 शैल्वक्षतिलरामाणा बीजं काकाण्डकीसमम् ॥ ३५ ॥
 पिष्ट्वाऽऽजपयसा लोहल्लिप्तादर्काशुतापितात् ।
 तैलं स्नुतं क्षीरभुजो नावनात् पलितान्तकृत् ॥ ३६ ॥
 स०-नील्यादिखरसेन भावितं शैलवादीना बीजं काकाण्ड-
 कीतुल्य छागदुग्धेन पिष्ट्वा लोहल्लिप्ताद् रविरदिमभिस्तापितातैलं
 स्नुत क्षीराशिनो नस्य पलितान्तकरम् ।
 क्षीरात्साहचराद् भृङ्गरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडवः सिद्धो यष्टीपलान्वितः ॥ ३७ ॥
 नस्यं शैलौसने भाण्डे शृङ्गे मेषस्य वा स्थितः ।

१ ‘प्रलेपनम् ।’ इ.उ. । २ ‘धान्यामर’ ई. । ‘कुटन्नटम-
 रुभ्या’ उ. । वन्य-कुटन्नटम् । धान्य-कुटन्नटम् । ३ ‘क्षुद्रबृह-
 तीस्र’ ई. । ४ ‘कफलेन’ उ. । ५ ‘धान्य’ ट. । ६ ‘षी वाऽ-
 प्यौषध’ उ. । ‘षी वा चौ’ ई. । ७ ‘क्ता वा चाचा’ ट. । ८ ‘स-
 मुद्गम’ ई. । ‘मयुनर्भव’ उ. । ९ ‘हरिलोमा-कपिलकेशः ।’
 इतीन्दु । १० ‘लोहलिप्ता’ उ. । ११ ‘रात्सह’ इ.उ.त.स.मू. ।
 १२ ‘रसत’ ण । ‘झराजत’ ई. । १३ ‘शिलामये’ इ.उ.त. ।
 ‘शैलाशने’ ई. । ‘शैलोद्भवे’ ण.चन्द्र ।

स०-क्षीरात् प्रस्थेन, सहचररसात् प्रस्थेन, मृज्जराजरसात् प्रस्थेन, सुरसारसात् प्रस्थेन, तैलस्य कुडव पक्वो मधुयष्टीपलयुत शैले भाण्डे बीजसारस्य वा भाण्डे मेषशृङ्गे वा स्थितो नस्यम् ।

क्षीरेण श्लक्ष्णपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ३८ ॥
उत्पाद्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

स०-दुग्धिकाकरवीरकौ क्षीरेण सूक्ष्मपिष्टौ पलितमुत्पाद्य तत्स्थाने देयौ पलितौ ।

क्षीर प्रियाल यष्ट्याहं जीवनीयो गणस्तिलाः ॥ ३९ ॥
कृष्णा प्रलेपो वक्त्रस्य हरिलोमवलीहितः ।

स०-क्षीरादयो वक्त्रस्य लेप इन्द्रलतवलीषु हितः ।

तिलाः सामलकाः पद्मकिञ्जल्को मधुकं मधु ॥ ४० ॥
बृहयेद्रज्जयेच्चैतत् केशान् मूर्ध्नि प्रलेपनात् ।

स०-तिलादिक शिरः प्रलेपनात् केशान् रञ्जयेत् पुष्णीयाच्च ।

मांसी कुष्ठं तिलाः कृष्णाः सारिवा नीलमुत्पलम् ४१
क्षौद्रं च क्षीरपिष्टानि केशसवर्धनं परम् ।

स०-मास्यादीनि क्षीरपिष्टानि परः केशसवर्धनानि ।

अयोरजो भृङ्गरजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका ॥ ४२ ॥
स्थितमिश्रुरसे मास समूलं पलितं रजेत् ।

स०-लोहचूर्णादिकमिश्रुरसे मास स्थित समूल पलित रजेत् ।

मांषकोद्रवधान्याम्लैर्यवागूस्त्रिदिनोषिता ॥ ४३ ॥
लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा वलाकामपि रञ्जयेत् ।

स०-माषादिभिर्न्यागूस्त्रिदिवसोषिता लोहशुक्लोत्कटा पिष्टा वलाकामपि रञ्जयेत् । किं पुनः पलितं न निहन्ति ? ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ॥ ४४ ॥

सिद्ध धात्रीरसे तैल नस्येनाभ्यञ्जनेन च ।

सर्वान् मूर्धगदान् हन्ति पलितानि च शीलितम् ४५

स०-प्रपौण्डरीकादिभिर्धात्रीरसे सिद्ध तैल नावननाभ्यञ्जनेन च सर्वान् शिरोरोगान् हन्ति । शीलितं च पलितानि हन्ति ।

१ 'हरिलोपवली' अरुण । २ 'हरिलोमसु वलीषु च हितः ।' इतीन्दु । ३ 'हयेच्च रजेच्चै' इति त । ४ 'मूर्ध्नि प्र' इति स.द्र. । ५ 'रजेत् पु' इति त । ६ अस्याग्रे "कृष्णमृत्तिका-कासी-सम् ।" इति ट पुस्तकेऽधिकम् । ७ 'यवको' इ । ८ 'हकुष्ठो-त्कटा' इ । 'लोहे सुक्तोत्कटा' उ । 'हशुक्तोत्कटा' ण त । 'लोहे शुक्लो' चन्द्र । ९ अस्याग्रे "भृङ्गरजस्त्रिफलोत्पलसारि-लोहपुरीषसमन्वितका (धा'इ उ) रि । तैलमिदं पञ्च दारु-णहारि लुब्धितकेशघनस्थिरकारि ॥ १ ॥" इति इ इ उ चन्द्र पुस्तकेऽधिको वृन्दोक्तः श्लोकः । १० 'लोहे शुक्लो' ट । 'लोहशुक्तो-त्क' त । ११ अस्याग्रे "मधुकपिप्पलीकमिजिद्विश्वभृद्भृद् शृतं हवि । षड्बिन्दुदानात् ('नाम्ना' उ. 'नाम' ई.) तन्नस्य सर्वमूर्ध-गदापहम् ॥ १ ॥" इति इ ई उ. पुस्तकेऽधिकः श्लोकः ।

अ० ११०

वरीजीवन्तिनिर्यासपयोभिर्मयमं पचेत् ।

जीवनीयैश्च तन्नस्य सर्वजन्तूध्वरोगजित् ॥ ४६ ॥

स०-गतावरीजीवन्तिक्वायेन क्षीरेण जीवनीयैश्च यमक पचेत् । तत् नस्येन सर्वजन्तूध्वरोगजित् ।

मयूर पक्षपित्तान्नपादविट्पुण्डवर्जितम् ।

दशमूलबलारास्त्रामधुकैर्लिप्यैर्युतम् ॥ ४७ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थ तस्मिन् क्षीरसम पचेत् ।

कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजन्तूध्वरोगजित् ॥ ४८ ॥

तदभ्यासीकृत पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।

स०-मयूर पक्षादिवजित त्रिपलप्रमाणैर्दशमूलादिभिर्युत जले पक्त्वा तस्मिन् जले कल्कितैर्मधुरद्रव्यैः क्षीरसम घृतप्रस्थ पचेत् । पानादिभिरभ्यस्त-शीलितं, तत्-घृतं, सर्वजन्तूध्वरोग-जित् । एतन्मायूराख्यं घृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ ४९ ॥

चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ।

जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्धीकर्द्धिपरुषकैः ॥ ५० ॥

समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ।

आत्मगुप्तामहामेदार्तालखर्जूरं मस्तकैः ॥ ५१ ॥

मृणालविंसर्खर्जूरयष्टीमधुकजीवकैः ।

शतावरीविदारीशुबृहतीसारिवायुगैः ॥ ५२ ॥

मूर्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककसेरुकैः ।

रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशठिपौष्करैः ॥ ५३ ॥

पुनर्नवातवक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ।

मधूकाक्षोटवाताममुञ्जाताभिषुकैरपि ॥ ५४ ॥

१ 'र्यासै सपयोभिघृत प' उ । २ 'यद्धृत प' इ । ३ 'ब्रशकृत्पातुण्ड' इ उ । ४ 'स्त्रिफलै' इति सङ्ग्रहचक्रवृन्द-चक्रदत्तेषु वङ्गसेनयोगरत्नाकरनिघण्टरत्नाकरेषु च पठितं पाठोऽ-युक्तः, तत्तट्टीकाकारैरिन्दुचक्रपाणिश्रीकृष्णशिवदासाद्यै 'त्रिपल-प्रमाणे' इति व्याख्यातत्वात् । ५ 'लै सह' इ उ चक्र वृन्द । ६ 'मधुरै कार्ष्णिकै कल्कै सर्वै' स च वृन्द चक्र वङ्ग योगर । ७ 'मधुरैरिति जीवनीयगणोक्तैर्दशभिः । जीवनी-यानि हि मधुरत्वप्रकर्षादिह मधुरशब्देनोच्यं ते ।" इति चरके चक्र । "मधुरैरिति जीवनीयदशकेन, अन्यान्यपि यथालाभ मधु-रद्रव्याणीनि तु वैद्यप्रसारके ।" इति श्रीकण्ठः । ८ "समङ्गा-मज्जिष्ठा । तालस्य खजूरस्य च मस्तक-शाखापुच्छः । विसर्खजूरस्य च पद्मनालस्य खजूरफलानां च ग्रहणम् ।" इतीन्दु । ९ 'श्मरी-सुरदारुभिः' स च । १० 'रमुस्तकै' इ । ११ 'विसर्खालूक-शृङ्गीजीवक पद्मकैः' स च । १२ 'तीश्रावणीयुगैः' इ । १३ 'दूर्वा' ण त । १४ 'मधुका' इ.स.द्र. । 'खर्जूराक्षो' स.च. ।

महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
धात्विन्द्रियस्वरभ्रशश्वासकासारिदापहम् ॥ ५५ ॥
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्त वन्ध्यासुतप्रदम् ।

स०-एतेनैव क्वाथेन घृतप्रस्थ विपाचयेत् । चतुर्गुणेन क्षी-
रेणैभि-जीवन्त्यादिभिः, कर्तकैः कार्ष्णिकैरेतन्महामायूर मायू-
रादुगैरधिक वात्वादिभ्रशश्च च । योन्यादिदोषेषु शस्तम् ।
वन्ध्यासुतप्रदम् ।

आखुभिः कुङ्कुटैर्हसैः शशैश्चेति प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥
स०-मूषिकादिभिरेव कल्पयेत् ।

जत्रूर्ध्वजाना व्याधीनामेकैत्रिंशच्छतद्वयम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ ५७ ॥

स०-जत्रूर्ध्वजाना रोगाणां शतद्वयमेकत्रिंशदधिकमन्यो-
न्यमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमृषयः पुरुष विदुः ।
मूलप्रहारिणस्तस्माद् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ ५८ ॥

स०-ऊर्ध्वमूलमधः शाख मुनयश्च यस्मात् पुरुष जानन्ति,
तस्मान्मूलपहारिणो रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ।

सर्वेन्द्रियाणि येनास्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः ।
तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामाहतो भवेत् ॥ ५९ ॥
इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
चितायामष्टाङ्गहृदयसहिताया षष्ठे उत्तर-
स्थाने शिरोरोगप्रतिषेधो नाम-
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स०-यस्मादस्मिन्-उत्तमाङ्गे, सर्वेन्द्रियाणि, यतश्चात्र प्राणा
संश्रिता, तस्मादुत्तमाङ्गस्य रक्षायाम् यत्नवता भाव्यमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने शिरोरोग-
प्रतिषेधो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

इति शालाक्यं नाम चतुर्थमूर्ध्वाङ्गमङ्ग सम्पूर्णम् ।

१ 'अनेनैव' ट ड.ण त । २ 'कर्कटै' ण । ३ 'इति-अनेनैव
विधानेन, आख्यादिभिः पृथक् घृत कल्पयेत्, पूर्वं एव विषये ॥
चतुर्गुणवतिनैत्ररोगा, पञ्चविंशति कर्णरोगा, नासारोगा अष्टादश,
मुखरोगा पञ्चसप्तति, शिरोरोगा एकान्विंशति, पूर्वैरेकीकृत्य
तदेकत्रिंशदधिक शतद्वयं भवति ।' इतीन्दु । ४ 'त्रिंश शत' ण
स मू । ५ 'श्र य पुरु' ट ण त । 'य पुरुष' ड । ६ 'रक्षास्त्व-
हितो' स मू । ७ अस्याग्रे 'नीलोत्पल सोत्पलकुष्ठयुक्त सपि-
प्पलीक मधुक शताङ्गम् । सशृङ्गवेर शिरस प्रलेप सद्य
शिरोरोगविनाशनाय ॥ १ ॥' इति इ. पुस्तकेऽधिक. श्लोक ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ क्रमप्राप्त व्रणप्रतिषेध व्याख्यासुराह—

अथातो व्रणप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

व्रणो द्विधा निजागन्तुदुष्टशुद्धविभेदतः ।
निजो दोषैः शरीरोत्थैरागन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥ १ ॥
दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तैरनधिष्ठितः ।

स०-व्रणो द्विप्रकारो-निजागन्तुभेदाद् दुष्टशुद्धभेदाच्च ।
निजो व्रण शारीरैर्दोषैर्भवति । आगन्तुर्बाह्यहेतुजः । दोषैर-
धिष्ठितो दुष्टः । शुद्धो यो दोषैरनधिष्ठितः ।

संवृतत्वं विवृतता काठिन्यं मृदुताऽति वा ॥ २ ॥
अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पाण्डुता काष्ण्यं पूतिपूयपरिष्फुतिः ॥ ३ ॥
पूतिमाससिरास्त्रायुच्छन्नतोत्सङ्गिताऽतिरुक् ।
संरम्भदाहश्वयथुकण्डादिभिरुपद्रुतः ॥ ४ ॥
दीर्घकालानुबन्धश्च विद्यादुष्टव्रणाकृतिम् ।

स०-संवृतत्वादिर्यो व्रणस्त दुष्टव्रणाकृति विद्यात् ।
स पञ्चदशधा दोषैः सरक्तैः

स०-स च पञ्चदशप्रकारो रक्तसहितैर्दोषैः स्यात् । तत्र
पृथग् दोषैस्त्रय, ससर्गजास्त्रय, सन्निपातेनैक इति [सप्त] ।
एवभूता रक्तसहितैः सप्त । एव चतुर्दश । रक्तेन केवलेनैक
इति पञ्चदश । ननु, प्रागभ्यधायि (ह सू अ २९।६)-“शूल
नर्तेऽनिलाद्वाह पित्ताच्छोफ कफोदयात् । रोगो रक्ताच्च पाक
स्यात्” इत्यादि । तदिहैकदोषजत्वं द्विदोषजत्वं रक्तरहितत्वं
चोच्यमानं पूर्वापरव्याहतं स्यात् । अत्रोच्यते । काससम्प्राप्ति-
वदत्र न्यायो बोध्यः । तथा ह्येकदोषजेऽपि कासे दोषान्तर-
स्यानुबन्धत्वमुररीकृत्य द्विदोषजानुसारेण यथोपक्रमस्तथेहा
पीति नात्र पूर्वापरव्याहतत्वम् ।

१ अथ व्रणप्रतिषेधश्चरके चि० २५ अध्याये, सुश्रुते सू०
१८।२१।२३।२८ अध्यायेषु चि० १ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे
उ० २९।३० अध्याययोश्चास्ति वर्णितः । २ 'हेतुभि' उ । ३
'ताऽपि च' इ ई । 'ताऽपि वा' ण त । ४ 'उत्सन्न-उन्न-
तमास । अवसन्न-हीनमासो निम्नाकारः । उत्सङ्गी-ऊर्ध्वगति ।'
इति डह्वण । 'छन्नत्व-आवृतत्वम् । उत्सङ्गिता-बद्धपीबत्वम् ।
[उत्सङ्गिता-साशयत्व दूर्वावत्, पाकस्यान्तर्दूरगतिरित्यर्थः ।]'
इतीन्दु । ५ 'पञ्चधा पृथग्दोषैः' इ.उ. । ६ 'रक्तो र' ड.ण.त. ।

तत्र मारुतात् ॥ ५ ॥

श्यावः कृष्णोऽरुणो भस्मकपोतास्थिर्निभोऽपि वा ।
मस्तुमासपुलाकाम्बुतुल्यतन्वल्पसंस्तुतिः ॥ ६ ॥
निर्मासस्तोदभेदाढ्यो रूक्षश्चटचटायते ।

स०-तेषु मध्ये मारुतात् श्यावादिगुणो मस्त्वादितुल्यत-
न्वल्पविस्त्रावस्तथा निर्मासादिगुण स्यात् ।

पित्तेन क्षिप्रजः पीतो नीलः कपिलपिङ्गलः ॥ ७ ॥
मूत्रकिंशुकभस्मांभुतैलाभोष्णबहुस्तुतिः ।
क्षारोक्षितक्षतसमव्यथो रागोष्मपाकवान् ॥ ८ ॥

स०-पित्तेन व्रण क्षिप्रोद्भव पीतादिगुणो मूत्रादिसह-
शबहुस्त्राव क्षारोक्षिततुल्यरुजो रागोष्मपाकवान् ।

कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुश्वेतघनस्तुतिः ।
स्थूलौष्ठः कठिनः स्नायुसिराजालततोऽल्परुक् ॥ ९ ॥

स०-कफेन पाण्डु कण्डूयुतो बहुशुक्लघनस्त्राव स्थूलौष्ठ
कठिनस्तथा स्नायुसिराजालततोऽल्परुज ।

प्रवालरक्तो रक्तेन सरक्तं पूर्यमुद्गिरेत् ।
वाजिस्थानसमो गन्धे युक्तो लिङ्गैश्च पैत्तिकैः ॥ १० ॥

स०-रक्तेन विडुमलोहित सरक्तं पूर्य खवेत् । तुरगस्था-
नतुल्यो गन्धेन । तथा पैत्तिकैर्लिङ्गैर्युत ।

द्वाभ्यां त्रिभिश्च सर्वैश्च विद्यालक्षणसङ्करात् ।

स०-द्वाभ्या त्रिभिः सर्वैश्च लक्षणानां सङ्करात् ससर्गजा-
दीन् विद्यात् ।

जिह्वाप्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावौष्ठपिटिकैः समः ११
किञ्चिदुन्नतमध्ये वा व्रणः शुद्धोऽनुपद्रवः ।

स०-जिह्वाप्रभादिगुणो व्रणोऽनुपद्रव शुद्ध स्यात् ।
त्वगामिषसिरास्नायुसन्ध्यस्थीनि व्रणाशया ॥ १२ ॥
कोष्ठो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्याभ्युत्तरोत्तरम् ।

स०-त्वगादीनि व्रणाश्रयास्तथा कोष्ठो मर्म चेत्यष्टावुत्त-
रोत्तरं दुःसाध्यानि ।

सुसाध्यः सत्त्वमांसाग्निवैद्योबलवति व्रणः ॥ १३ ॥
वृत्तो दीर्घस्त्रिपुटकश्चतुरस्त्राकृतिश्च यः ।
तथा स्फिक्पायुमेदोष्ठपृष्ठान्तर्वर्कगण्डगः ॥ १४ ॥

१ 'भोऽथवा' ई । २ 'पित्ताद्विप्रभ पी' ई उ ।
३ 'क्षारसिक्तक्षतमवेदन ॥ स्थूलौ ओष्ठौ-पाली यस्य स. ॥
वाजिस्थान-अथशाला ।' इतीन्दु. । 'तत-व्यास ॥ उद्गिरेत्-
वमेत् ॥ अपिटक-पिटकारहित ॥ सत्त्ववति-सात्त्विके । मास-
वति-मासले । अग्निवति-दीप्ताग्नौ । वयोवति-वय स्थे । बलवति-
बलयुक्ते ॥ स्फिक् [ग] पायुगो मेदग ओष्ठग पृष्ठगोऽन्तर्वर्कगो
गण्डगश्च ।' इति चन्द्र । ४ 'यमीरयेत्' उ । ५ 'गन्धै-
र्युक्तो' इ ड । 'गन्धो' ण । ६ 'वौष्ठोऽपिटक' चन्द्र ।
'ष्टपिटकः' इ । 'ष्टपिटक' ई ण त । ७ 'वता व्रण' ई ।
८ 'गण्डज.' उ. । 'गण्डयोः' ण ।

स०-सत्त्वादिति व्रण सुसाध्य । वृत्तादिगुणस्तथा स्फि-
गादिषु च सुसाध्य ।

कृच्छ्रसाध्योऽक्षिदशननासिकापाङ्गनाभिषु ।
सेवनीजठरश्रोत्रपार्श्वकक्षास्तनेषु च ॥ १५ ॥

स०-अद्यादिषु स्थित कृच्छ्रसाध्य ।

फेनपूयानिलवहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ।
भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा कट्यस्थिसश्रितः ॥ १६ ॥
कुष्ठिना विषंजुष्टानां शोषिणा मधुमेहिनाम् ।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः १७

स०-फेनादिवह शल्ययुक्त ऊर्ध्वनिर्वमी तथा भगन्दरोऽ-
न्तर्मुखस्तथा कट्यस्थिसश्रितस्तथा कुँष्ठादीनां व्रणा कृच्छ्रेण
सिद्ध्यन्ति । तथा येषां व्रणे व्रणा स्युस्ते च दुःसाध्या ।

नैव सिद्ध्यन्ति वीसर्पज्वरातीसारकासिनाम् ।
पिपासुनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ॥ १८ ॥
भिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुलङ्गस्य दर्शने ।

स०-विसर्पज्वरादिमता व्रणा नैव सिद्ध्यन्ति । शिरःकपाले
च भिन्ने मस्तुलङ्गदर्शने [वा] व्रणो न सिद्ध्यति ।

स्नायुक्लेदात्सिराच्छेदाद्वाग्भीर्यात्कुमिभक्षणात् ॥ १९ ॥
अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविषत्वादतर्कितात् ।
मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिघट्टनात् ॥ २० ॥
क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ।
मद्यपानाद्द्विर्वास्वप्राद्ववायाद्रात्रिजागरात् ॥ २१ ॥
व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि सिद्ध्यति ।

स०-स्नायुक्लेदादे कारणात् साध्योऽपि व्रणो न सिद्ध्यति ।
कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ॥ २२ ॥
स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।

स०-यस्य कपोतवर्णाभा प्रक्लेदवर्जिता अन्ता, तथा चि-
पिटिकावन्तो-म्लानप्राया, त-व्रण, रोहतीति निर्दिशेत् ।

१ 'विषजुष्टाना-दूषीविषजुष्टाना पुरुषाणाम् ॥ कपोतवर्णप्र-
तिमा-पाण्डुधूसरा । चिपिटिकावन्त इति चर्मचे(वे)लीयुक्ता ।
विशुष्यमाणत्वात् त्वचश्चर्मचे(वे)लीसम्भव । रोहति-रोह गच्छति ।
व्रणे शुष्का सूक्ष्मा श्वेता या उच्चदति सा चर्मचेली कथ्यते ।'
इति डल्हण । 'विषजुष्टाना-विषकृन्तानाम् ॥ पिपासुना-
तृष्णार्तानाम्, अनिद्राणां श्वासिनाम्, अविपाकिना-मन्दाग्नीनाम् ॥
अतर्कितात्-अलक्षितात् ॥ स्थिरा-दृढा ।' इति चन्द्र ।
'अतर्कितात्-यथाविशेषमनधिगते । रोमादीत्यादिशब्देन तृण-
पास्वादीनां ग्रहणम् ।' इतीन्दु । २ 'षा चापि व्रणे' इ स सु ।
३ 'कुष्ठिमतादीना' ण त । ४ 'नां सनिद्राणा' ण । ५ विसर्प
इति ट ड ण त पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ६ 'वास्वापाद्य' इति
कन्वित् । ७ 'रोहति' इ उ ण त स मू । ८ 'राश्च पिटि'
इ उ स. मू । 'राश्च पिटिका' ई. । 'राश्च पिटिका' स. स. ।
९ 'या च पिटिका' ट. ड. ।

अथात्र शोफावस्थाया यथासन्न विशोधनम् ॥ २३ ॥
योज्य शोफो हि शुद्धाना व्रणश्चाशु प्रशाम्यति ।

स०-अत्र च-व्रणे, शोफावस्थाया सत्या यथासन्न-ऊर्ध्व-
मधो वा, शोषन-वमन विरेचन वा, योज्यम् । शुद्धाना हि
शोफो व्रणश्च शीघ्रं शाम्यति ।

कुर्याच्छीतोपचारं च शोफावस्थस्य सन्ततम् ॥ २४ ॥
दोषाग्निरग्निवत्तेन प्रयाति सहसा शमम् ।

स०-शोफावस्थस्य सततं शीतोपचारं कुर्यात् । तेन-शीतो-
पचारेण कृतेन सता, दोषाग्निरग्निरिव सहसैव शमं याति ।

शोफे व्रणे च कठिने विवर्णे वेदनाविते ॥ २५ ॥
विषयुक्ते विशेषेण जलजाद्यैर्हरेदसृक् ।

दुष्टास्तेऽपगतं सद्यः शोफरागरुजा शम ॥ २६ ॥

स०-शोफे व्रणे च कठिनादिगुणे विशेषेण जलौक प्रभृ-
तिभिरस्य हरेत् । यतो दुष्टरक्तेऽपनीते सद्य एव शोफादिशम
स्यात् ।

हृते हृते च रुधिरे सुशीतैः स्पर्शवीर्ययोः ।
सुश्लक्ष्णैस्तदहःपिष्टैः क्षीरेक्षुस्वरसद्रवैः ॥ २७ ॥
शतघृतघृतोपेतैर्मुहुरन्यैरशोषिभिः ।

प्रतिलोमं हितो लेपः सेकाभ्यङ्गाश्च तत्कृताः ॥ २८ ॥

स०-पुन पुन साविते च रक्ते सति स्पर्शवीर्ययोः सुष्ठु
शीतद्रव्यैः सुश्लक्ष्णैस्तस्मिन्नेवाहनि पिष्टैः-न तु पर्युषितैः, तथा
क्षीरादिद्रवैः शतघृतघृतयुक्तैर्मुहुरपरैरशोषिभिर्यो हित । प्रति-
लोम-न त्वनुलोमम् । सेकाभ्यङ्गाश्च पूर्वोक्तैः कृता हिता ।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसचलकलैः ।

प्रदेहो भूरिर्सर्पिर्भिः शोफनिर्वापणः परम् ॥ २९ ॥

स०-न्यग्रोधादित्थिभिः प्रदेहो भूरिघृतं परशोफनिर्वापणम् ।

वातोल्बणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

सुतासृजा च शोफाना व्रणानामपि चेदशाम् ॥ ३० ॥

आनूपवेसवाराद्यैः खेदः, सोमास्तिलाः पुनः ।

भृष्टा निर्वापिताः क्षीरे तत्पिष्टा दाहरुघरा ॥ ३१ ॥

स०-वातोल्बणानां तथा स्तब्धानां कठिनानां तीव्ररुजा
सुतरक्तानां शोफाना व्रणानामपि चेदस्वरूपाणां कुट्टितघृतादि-
संस्कृतानूपमासाद्यैः खेदो हितः ।

अतसीयुक्तास्तिला भृष्टा दुग्धे निर्वापितास्तैनैव क्षीरेण पिष्टा
दाहरुजाः ।

१ 'तु' ण । २ "सहसा-झटिति ॥ सद्य-तत्क्षणदेव ॥
स्तब्धानां-निश्चलानाम् । सह उमया वर्तन्त इति सोमा ।" इति
चन्द्रः । ३ 'सविषे च वि' स द्र स सु । ४ 'जलौकाद्यै'
ण.त.स.मु. । ५ 'रसद्रवैः' इ ई.उ. । ६ 'सर्पिश्च' ई अरण. ।

स्थिरान् मन्दरुजः शोफान् स्नेहैर्वातकफपटैः ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा च वेणुनाड्यां शनैः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं मृद्वीयात् तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च सिद्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

स०-शोफान् स्थिरानल्पपीडान् वातकफपटैः स्नेहैर्प्रक्षयित्वा
स्वेदयित्वा च व्रणनाड्यां विम्लापनार्थं शनैः शनैर्मलयेत् ।
तलेनाङ्गुष्ठकेन वा मलयेत् । यवादिभिः सिद्धपिष्टैः प्रदेहयेत् ।

विलीयते स चेन्नैवं ततस्तमुपनाहयेत् ।

अविदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३४ ॥

स०-एव कृते यदि शोफो न विलीयते ततस्तमुपनाहयेत् ।
तथा कृते सत्यविदग्धं शोफं सन् शान्तिं प्राप्नोति । विदग्धस्तु
पच्यते ।

सकोलतिलवल्होमा दध्यम्ला सकुपिण्डिका ।

सक्किण्वकुष्ठलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ३५ ॥

स०-वैदरादियुता सकुपिण्डिकाऽम्लदवियुता किण्वाद्य-
न्विता कोष्णा उपनाहे श्रेष्ठा ।

सुपके पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ।

दारुणं दारुणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ॥ ३६ ॥

स०-शोफे सुपके प्रथिते पीडनैर्द्रव्यैरुपपीडिते सति दारु-
णार्हस्य सुकुमारस्य नरस्य दारुणमिष्यते ।

गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरीकपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम् ॥ ३७ ॥

स०-गुग्गुल्वादीनि, तथा क्षारौषधानि-क्षारविध्युक्तानि
(ह सू अ ३०।८), क्षाराश्च, पक्वशोफविदारणं स्यात् ।
गोदन्तो-हरितालम् ।

पूयगर्भान्पुद्गरान् सोत्सङ्गान्मर्मगानपि ।

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्प्रतिपीडयेत् ॥ ३८ ॥

स०-पूयगर्भान् सूक्ष्मद्वारान् सोत्सङ्गान् मर्मश्रितान् स्नेह-
रहितैः पीडनद्रव्यैः परितः प्रतिपीडयेत् ।

१ 'व्या तत शनै' स स स सु । २ "विम्लापन-विल-
यनम् । तलो-हस्ततल ॥ दारुणार्हं-सूत्रे उक्तम् ।" इतीन्द्र ।
"सिद्धपिष्टै-आदौ सिद्धैः पश्चात् पिष्टैः ॥ अविदग्ध-पाकमप्रा-
प्तम् ॥ कोल-अम्लबदरम् । वल्हा-शिम्वी । उमा-अतसी । किण्व-
सुराप्रकृतिद्रव्यम् ।" इति चन्द्रः । ३ 'सिद्धैः पिष्टैः' उ त ।
'सिद्ध पिष्ट' इ । 'दुग्धपिष्टैः' इति कचित् । ४ 'वल्हूरदध्य' उ ।
५ 'कोलादिभिर्गुता' ट । ६ 'स्य दोषे पाकोद्धते हितम्' स स ।
'स्य दोषपाकावृत्ते हितम्' स मू । ७ 'क्षारश्च' ई उ ।
चन्द्रः । ८ 'शोफे वि' ट.ड ।

शुष्यन्तं समुपेक्षेत प्रलेप पीडनं प्रति ।
न मुखे चैनमालिम्पेत् तथा दोषः प्रसिच्यते ॥ ३९ ॥

स०-पीडनं प्रति यो लेपस्तु शुष्यन्तं समुपेक्षेत । मुखे चैनं
व्रणं नालिम्पेत् । तथा च-एव, दोषः प्रसिच्यते-निर्याति ।

कलाययवगोधूममाषमुद्गहरेणवः ।

द्रव्याणां पिच्छिलानां च त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ४०

स०-कलायादयः पिच्छिलानां द्रव्याणां त्वचो मूलानि च
प्रपीडनं स्यात् ।

सप्तसु क्षालनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।

भृशं दुष्टे व्रणे योज्यौ मेहकुष्ठव्रणेषु च ॥ ४१ ॥

स०-सप्तसु क्षालनादिषु-क्षालनमालेपो घृत तैल रसक्रिया
चूर्णो वर्तिष्येति सप्त तेषु, सुरसादिरारग्वधादिष्वेति (ह सू अ १५)
दुष्टे व्रणे भृशं योज्यौ तथा मेहादिषु च ।

अथवा क्षालनं काथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।

अविशुद्धे, विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्वगुद्भवः ॥ ४२ ॥

स०-अथवाऽविशुद्धे व्रणे पटोलीनिम्बपत्रजः काथः क्षालनं
हितम् ।

विशुद्धे तु व्रणे न्यग्रोधादित्वगुद्भवः काथः क्षालनादौ हितम् ।

पटोलीतिलयष्ट्याह्वित्रिवृद्धन्तीनिशाद्वयम् ।

निम्बपत्राणि चालेपः सपटुर्व्रणशोधनं ॥ ४३ ॥

स०-पटोलादिभिलेपः सैन्धवयुतो व्रणशोधनः ।

व्रणान् विशोधयेद्वर्त्या सूक्ष्मास्यान् सन्धिमर्मगान् ।
कृतया त्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ४४ ॥

स०-व्रणान् सूक्ष्ममुखान् सन्धिमर्माश्रितान् वर्त्या त्रिवृता-
दिभिः कृतया विशोधयेत् ।

वाताभिभूतान् सास्त्रावान् धूपयेदुग्रवेदनान् ।

यवाज्यभूर्जमदनश्रीवेष्टकसुराह्वयैः ॥ ४५ ॥

स०-वाताभिभूतान् सास्त्रावान् दारुणवेदनान् यवादिभि-
र्धूपयेत् ।

निर्वापयेद् भृशं शीतैः पित्तरक्तविषोऽल्पणान् ।

स०-पित्ता[द्य]धिकान् शीतैर्भृशं निर्वापयेत् ।

१ “दोष-पूय । प्रसिच्यते-स्वयं प्रक्षरति ।” इति डह्वण ।
“पिच्छिलानां द्रव्याणां-गुग्गुलुप्रभृतीनाम् ॥ वातेनाभिभूतान्-
आक्रान्तान् ।” इति चन्द्र । “पिच्छिलानां-शल्मल्यादीनाम् ।”
इतीन्दु । २ ‘तु’ उ । ‘वा’ चन्द्र । ३ ‘लेपनं घृतं’ ट । ४ ‘क्षा-
लने’ ङ । ५ ‘क्षालने’ इति कचित् । ६ ‘धनम्’ इ ।

शुष्काल्पमासे गम्भीरे व्रणे उत्सादनं हितम् ॥ ४६ ॥
न्यग्रोधपद्मकादिभ्यामश्वगन्धावलातिलैः ।

अद्यान्मासादमासानि विधिर्नोपहितानि च ॥ ४७ ॥
मासं मासादमासेन वर्धते शुद्धचेतसः ।

स०-व्रणे शुष्काल्पमासे गम्भीर उत्सादनं हितं न्यग्रोधा-
दिभिः ।

तथा मासादानां प्राणिनां मासानि सुष्ठु सस्कृतानि भवेयन् ।
यतः शुद्धमनसो मासादमासेन पिशितं वर्धते ।

उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम् ॥ ४८ ॥

जातीमुकुलकासीसमनोह्वालपुराग्निकैः ।

स०-व्रणानामुत्सन्नमृदुमांसानां जातीमुकुलादिभिरवसादनं
हितम् ।

उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥
व्रणान् सुदुःखशोभ्याश्च शोधयेत् क्षारकर्मणा ।

स०-उत्सन्नमासादिका व्रणास्तथा ये तु सुष्ठु दुर्विशोभ्या-
स्तान् क्षारकर्मणा विगोचयेत् ।

स्वन्तोऽश्मरिजा मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥ ५० ॥

छिन्नाश्च सन्धयो येषां यथोक्तैर्ये च शोधनैः ।

शोध्यमाना न शुद्ध्यन्ति शोभ्याः स्युस्तेऽग्निकर्मणा ५१

स०-अश्मरिजा व्रणा मूत्रं स्वन्तो, ये चान्ये रक्तवाहिनो,
येषां च सन्धयश्छिन्ना, ये च यथोक्तैः शोधनैः शोध्यमाना न
शुद्ध्यन्ति, तेऽग्निकर्मणा शोभ्याः स्युः ।

शुद्धानां रोपणं योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

स०-यदुत्सादार्थं द्रव्यं कथितं तदेव शुद्धानां व्रणानां रोपणं
योज्यम् ।

१ “उत्सादनं-निम्नव्रणस्योन्नतिकरणम् । मासाशिना-व्याघ्रा-
दीनाम् । विशुद्धमनसः-शोकक्रोधाद्यनभिभूतमनस इत्यर्थः । जे-
ज्जटस्तु व्याघ्रादीनां मासानि छन्नोपहितानि, एव विशुद्धमनस इति
व्याख्यानयति ॥ अवसादनं-उन्नतव्रणस्य निम्नत्वकरणम् ।” इति
डह्वण । “मासादाना-मिहश्येनादीनाम् । यतः शुद्धचेतसः-
शोकादिरहितस्य, मासादमासेनावश्यं व्रणे मासं वर्धते ।” इतीन्दु ।
२ ‘विधानोप’ ई । ‘विहितोप’ उ । ३ ‘शुद्धतेजसः’ इ
चन्द्र स मू । ४ अस्याग्रे ‘मनोह्वा मनः शिला । अल-हरिता-
लम् ।’ इति ट पुस्तकेऽधिकम् । ५ ‘खसाध्याश्च’ इ स मू ।
६ ‘योजयेत्’ इति कचित् । ७ ‘क्षतवाहिनः’ इ । ८ ‘च
साधनैः । साध्यमाना न सिद्ध्यन्ति साध्याः’ इति इ ई उ
स स पुस्तकस्य पाठो युक्तः, “साध्यदग्निकर्मणा” (सु चि
अ० १।८९) इति सुश्रुतोक्तत्वात् । ‘च शोधनैः ० शोभ्याः’
इति पाठस्तु चन्दनन्दनारुणदत्तसम्मतः । ९ ‘ध्यास्ते चाग्निः’
उ । १० ‘रोपणे’ इ ई उ, त चन्द्रः ।

अश्वगन्ध्वा रुहा रोध्र कट्फलं मधुयष्टिका ॥ ५२ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ।

स०-अश्वगन्धादिक व्रणरोपण परम् ।

अपेतपूतिमासानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ५३ ॥
कल्कं सरोहणं कुर्यात् तिलानां मधुकान्वितम् ।

स०-अपगतपूतिमासानां मांसस्थानां व्रणानामरोहतां तिल-
कल्कं समधुक् सरोहणं कुर्यात् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकर्षायत्वैः स सर्वजित् ॥ ५४ ॥

स क्षौद्रनिम्बपत्राभ्या युक्तः संशोधनं परम् ।

पूर्वाभ्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्यादाशु रोपणः ॥ ५५ ॥

स०-एष तिलकल्कः स्निग्धादिगुणैः सर्वरोगजित् ।

स माक्षिकनिम्बपत्राभ्या युतस्तिलकल्कः परः संशोधनम् ।

पूर्वाभ्यां-क्षौद्रनिम्बपत्राभ्यां, सर्पिषा चासौ तिलकल्को
युतः शीघ्रं सरोहणं स्यात् ।

तिलवद्यवकल्कं तु केचिदिच्छन्ति तद्विद् ।

स०-केचिद् व्रणस्वरूपाभिज्ञा यवकल्कं तिलकल्कवदि-
च्छन्ति ।

सास्त्रपित्तविषागन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ५६
क्षीररोपणमैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ।

रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥ ५७ ॥

स०-सास्त्रपित्तादीन् व्रणान् क्षीरयुक्तरूपणद्रव्यपक्वेन घृतेन
रोपयेत् ।

रोपणद्रव्यसिद्धेन तैलेन कफवातोत्थान् रोपयेत् ।

काँच्छीरोध्राभ्यासर्जसिन्दूराञ्जनतुत्थकम् ।

चूर्णितं तैलमदनैर्युक्तं रोपणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

स०-काँच्छ्यादिकं सूक्ष्मरजीकृतं तैलमदनैर्युक्तं श्रेष्ठं रोपणम् ।

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं इष्यते ।

स०-समानां व्रणानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णमिष्टम् ।

ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकट्फलरोध्रजैः ॥ ५९ ॥

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णितां व्रणां ।

स०-ककुभादिजैश्चूर्णैर्व्रणाश्चूर्णिताः शीघ्रमेव त्वचं निगृह्ण-
न्ति ।

१ 'रुहा-वृक्षरुहा ।' इति चक्र । 'केचिदाचार्यास्तद्विदो-
धान्वन्तराया ॥ काँच्छी-सौराष्ट्री मृत् । सर्ज-सर्जरस । अञ्ज-
न-सोवीराञ्जनम् ॥ स्थिरमांसानां-सममांसानां समत्वेन स्थिता-
नाम् ।' इति चन्द्र । २ 'कल्क'० न्वित ।' इ । ३ 'रोहणे'
उ । ४ 'षायैरेष सर्व' ई । ५ 'धन परम्' ई ई स स ।
६ 'स्यादपि रो' इ उ । ७ 'काङ्क्षीरो' उ । 'काक्षीरो' इति
कचित् । ८ 'काङ्क्ष्यादिक' ट । ९ 'चूर्णमिष्यते' ई, त चन्द्र ।
१० 'निगृह्णाति० णितो व्रण' उ

लाक्षामनोद्दामञ्जिष्ठाहरितालनिशाद्वयैः ॥ ६० ॥

प्रलेपः सघृतक्षौद्रैस्त्वग्विशुद्धिकरः परम् ।

स०-लाक्षादिभिर्घृतक्षौद्रसहितो लेपः परं त्वग्विशुद्धिकरः ।

कालीयैकलैताम्रास्थिहेमैकालारसोत्तमैः ॥ ६१ ॥

लेपः सगोमयरसः सवर्णकरणः परम् ।

स०-कालीयकादिभिर्लेपः सगोमयद्रवसः परं सवर्णकरणः ।

दग्धो वारणदन्तोऽन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ॥ ६२ ॥

रोमसञ्जननो लेपस्तद्वत्तैलपरिष्कृता ।

चतुष्पात्रखरोमास्थित्वक्शृङ्गखुरजा मषी ॥ ६३ ॥

स०-वारणदन्तोऽन्तर्धूमं दग्धस्तैलं रसाञ्जनं च लेपो रोमो-
द्भवकरः ।

तथैव तैलपरिष्कृता चतुष्पात्रखादिजा मषी पूर्वगुणा ।

व्रणिनः शस्त्रकर्मोक्तं पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

स०-व्रणिनः शस्त्रकर्मविविधकथितं (ह सू अ २१।३४)

पथ्यापथ्यान्नमादिशेत् ।

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च वातघ्नो वातिके हितः ॥ ६४ ॥

न्यग्रोधपद्मकाद्यौ तु तद्वत्पित्तप्रदूषिते ।

आरग्वधादिः श्लेष्मघ्नः कफे, मिश्रास्तु मिश्रजे ॥ ६५ ॥

स०-द्वे पञ्चमूले तथा वर्गो वातघ्नो वाताधिके हितः ।

तथा पैतिके न्यग्रोवादिपद्मकादी (ह सू अ १५।४१ अ
१५।१२) हितौ ।

श्लेष्मिक आरग्वधादि (ह सू अ १५।१७) कफघ्नो हितः ।

मिश्रे तु मिश्र उपक्रमो हितः ।

एभिः प्रक्षालनं लेपो घृतं तैलं रसक्रिया ।

चूर्णो वर्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥ ६६ ॥

स०-एभिः-पूर्वोक्तैः, प्रक्षालनादयः सप्त व्रणे सति यथासं-
योज्याः ।

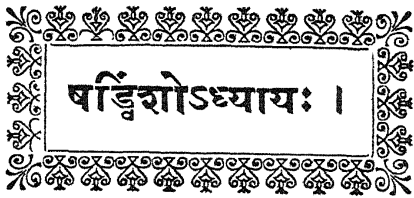
१ 'क्षौद्रैस्त्व' चन्द्र । २ 'कालेयक' स स । ३ 'का-
लेयक-दावी । लता-दूवा प्रियङ्गुश्च । हेम-पद्मकम्, नाग-
केशरमिति जर्जट । रसोत्तम-पारदम् । काला-शारिवेति
जर्जट ।' इतीन्द्र । 'काला-मञ्जिष्ठा कालानुसारिवा वा ।
रसोत्तम-पारदो घृत वेति चक्र, सहकाररसो वेति जिन-
दास । गोमयरसः पेषणार्थम् ।' इति श्रीकण्ठ । 'कालीयक-
कालीयाकाष्ठम् ।' इति शिवदास । 'कालीयक-पीतचन्द-
नम् ।' इति राजनिघण्टो । 'द्वे पञ्चमूले-दशमूलम् । वातघ्न-
वीरतरादिर्विदार्यादिश्च । तद्वत्-हित । श्लेष्मघ्न-अर्कादिमुष्णकाथ-
सनादिसुरसादिमुस्तादिवत्सकादिवर्गाणामन्यतमो वर्गः । मिश्रजे-
द्विदोषजे त्रिदोषजे च व्रणे, मिश्रा एव वर्गो हिता ।' इति चन्द्र ।
४ 'व्रणो भवेत् ।' चन्द्र । ५ 'धूमस्तैल' इ चन्द्र स मू । ६ 'मो-
द्भवकर' त । ७ 'व्रणिना' इ, ट, । ८ 'क्त यत्पथ्या पथ्यामा'
इ उ त । ९ 'मिश्रस्तु' त अरुण । १० 'मिश्रके' इ उ ।
'मिश्रिते' स, मू । ११ 'लनालेपघृततैलरसक्रिया.' ई, ण, चन्द्र ।

जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावीनिशासारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नकाहवीजान्वितैः ।
सर्पिः साध्यमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः क्लेदिनो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सैगतयः शुद्ध्यन्ति रोहन्ति च
॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भट
विरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे
उत्तरस्थाने व्रणप्रतिषेधो नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

स०—जात्यादिभि सर्पिं साध्यम् । अभय—उशीरमत्र ।
अनेन सर्पिषा सूक्ष्ममुखा मर्मस्थादयश्च व्रणा शुद्ध्यन्ति रोहन्ति
चेति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने व्रणप्रति-
षेधो नाम पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्रणप्रक्रमात् सद्योव्रणप्रतिषेध व्याख्यासुराह—
अथातः सद्योव्रणप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ “जात्यादीना त्रयाणा पत्रम् । नक्ताहवीज—करञ्जबीजम् ।
गति—नाडी ।” इति शिवदास । “क्लेदिन—सास्त्रावा ।
सगतयो—गतियुक्ता ।” इति चन्द्र । २ ‘बीजैस्तथा ।’ उ ।
‘बीजै समै’ चक्र वृ । ३ ‘सिद्धम्’ इ चक्र वृ । ४ ‘स्ना-
विणो’ उ त चक्र वृ । ५ ‘सगतिका’ इ उ चक्र वृ ।
६ अस्यात्रे—“साधित स्वरसे तैल काकमाच्याश्चतुर्गुणे । गति-
भाजामपि हितं (‘वर’ ई उ) व्रणानां रोपण परम्
॥ १ ॥ इति श्लोक “प्रपौण्डरीकमधुक” इति सङ्ग्रहस्य
साधश्लोकश्चेति साधौ द्वौ श्लोकौ इ ई उ त पुस्तकेष्वधिकौ ।
७ अय सद्योव्रणप्रतिषेधश्चरके चि० २५ अध्याये, सुश्रुते चि०
२ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३१ अध्याये चास्ति वर्णितः ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिधाततः ।
अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १ ॥

स०—अभिधातात्महसैव ये सद्योव्रणा जायन्ते, असङ्ख्यै-
रपि तैर्व्रणे शरीर जुष्टमष्टधा कथ्यते ।

तानेवाद्यो प्रकारानाह—

घृष्टावकृत्तविच्छिन्नप्रविलम्बितपातितम् ।
विद्धं भिन्नं विदलितं

स०—घृष्टेत्यादि ।

अथैषामेव लक्षणान्याह—

तत्र घृष्टं लसीकया ॥ २ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सङ्गोषं छेदनात् सवेत् ।
अवगाढं ततः कृत्तं, विच्छिन्नं स्यात्ततोऽपि च ॥ ३ ॥
प्रविलम्बि सैशेषेऽस्मिन्, पतितं पातितं तनो ।
सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं कोष्ठविवर्जितम् ॥ ४ ॥
भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिष्कृतम् ।
प्रहारापीडनोत्पेषात् सहास्त्रा पृथुतां गतम् ॥ ५ ॥

स०—तेषु मध्ये घृष्ट लसीकया रक्तलेशेन वा युक्तं सवेत्,
छेदनात् सङ्गोषम् ।

तस्मादवगाढमवकृत्तं स्यात् ।

ततोऽप्यवगाढतरं विच्छिन्नं स्यात् ।

प्रविलम्बि सशेषास्थि यत् ।

पतितं यच्छरीरात् तत् पातितं स्यात् ।

सूक्ष्ममुखशल्यविद्धं यत्तत् विद्धं कथ्यते कोष्ठविवर्जितम् ।

अन्यत् कोष्ठे यद्विद्धं तद्विद्धमुच्यते ।

विदलितं तद् गद्यते यन्मज्जरक्तपरिष्कृतं प्रहारादिभि स-
हास्त्रा पृथुता गतम् ।

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेदथ यष्ट्याहसर्पिषा ।

तीव्रव्यथं कवोष्णेन बलातैलेन वा पुनः ॥ ६ ॥

स०—अथ एव व्रणस्वरूपता ज्ञात्वा, सद्य एवेति सद्योव्रण
तीव्रव्यथं मधुयष्टीघृतेन कोष्णेन सिञ्चेत् । बलातैलेन (ह शा.
अ २।४७) वा कोष्णेन पुन पुन सिञ्चेत् ।

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विस्तृतस्य च ।

कषायशीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ ७ ॥

स०—क्षतोष्मणश्च शान्तये तत्कालनिर्गतस्य च कषायादयो
लेपाद्या शस्यन्ते ।

१ “अभिधातात् ये व्रणा सहसा सम्भवन्ति—जायन्ते, ते
सद्योव्रणा इत्युच्यन्ते । अनन्तै—सुबह्वाकृतिभि । जुष्ट—अधि-
ष्ठितम् ॥ सङ्गोष—सदाहम् । निग्रहार्थं—वारणार्थम् ।” इति
चन्द्र । २ ‘स्निग्धा’ ई उ चन्द्र । ३ ‘सशेषास्थि’ ई उ ।
४ ‘डनोत्पत्तै स’ उ । ‘डनात्तेषां स’ ई । ५ ‘त्कालवि’
स स । ६ ‘ण उपशान्तये’ ट ड ।

सद्योत्रणेष्वार्यतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिश्च युञ्जीत पित्तघ्नीश्च हिमाः क्रियाः ॥ ८ ॥

स०—मद्योत्रणेष्वार्यतेषु सन्धानार्थं विशेषेण मानिक सधृत युञ्जीत । तथा पित्तघ्नीश्च शीता क्रिया हिता ।

ससरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् ।
उपवासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ ९ ॥

स०—ससरम्भेषु त्रणेष्वर्ध्वमवश्च गोवनं कार्यम् । तयोपवासो विधानव्य । अवस्थावशात् पूर्वोक्तं भोजनं हितम् । तथा प्रततं रक्तस्त्रावणं हितम् ।

घृष्टे विदलिते चर्षे सुतरामिष्यते विधिः ।
तयोर्हृत्पं स्रवत्यस्य पाकस्तेनाशु जायते ॥ १० ॥

स०—घृष्टे विदलिते च एषा पूर्वोक्ता चिकित्सा इष्यते । यस्मात्तयो—घृष्टविदलितयो, अस्रमत्प स्रवति । तेन च कारणेन तयोराशु शीघ्रं पाको जायते ।

अत्यर्थमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र विक्षते ।
ततो रक्तक्षयाद्वायौ कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ ११ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनाहनम् ।
स्नेहवस्ति च कुर्वीत वातघ्नौषधसाधितम् ॥ १२ ॥

स०—अन्यत्र विक्षते बाहुल्येन बहु रक्तं स्रवति । न च पाकं याति । अनन्तरमत्यन्तरक्तस्त्रावात् पवने कुपितेऽतिरुजाकरे सति स्नेहपानादिकं स्नेहवस्ति च वातहरोषधसाधितं कुवात ।

इति साप्ताहिकः प्रोक्तः सद्योत्रणहितो विधिः ।
सप्ताहाद्गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १३ ॥

स०—इति—एव, साप्ताहिकं सद्योत्रणहितो विधिरुक्तः । सप्ताहेन निवृत्त इति “प्राग्बहतेष्टक्” इति ठक् । सप्ताहादूर्ध्वं गतक्षोभे सति पूर्वोक्तं विधि—त्रणप्रतिषेधोक्तं, कुर्यात् ।

प्रायः सामान्यकर्मैदं

स०—प्रायो बाहुल्येन सद्योत्रण एतत्सामान्यं कर्म ।

वक्ष्यते तु पृथक्पृथक् ।

स०—पृथक्पृथक् विशेषेण कर्म भणियते ।

घृष्टे रुजं निगृह्याशु त्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १४ ॥

स०—घृष्टे त्रणे पीडा प्रागुपशमय्य चूर्णानि योजयेत् ।

१ “आयतेषु—दीधेषु ॥ अन्यत्र विक्षते—अवकृत्तविच्छिन्नादौ विधाय ।” इति चन्द्र । “हित—पथ्यम् । भक्त—भोजनम् ॥ एष—शोधनादिक । तेन हेतुना स्नुतशिष्टनास्त्रेण ।” इतीन्दु । २ ‘सर्पि प्रयु’ उ चन्द्र स द्व । ३ ‘त्रणेषूपहतेषु’ ट ड । ४ ‘पित्तहिताश्च’ ट.ड । ५ ‘त भक्त’ स द्व । ‘हितस्तत्र प्र’ ई । ६ ‘वमति’ उ । ७ अन्यत्र विक्षते—घृष्टविदलिताभ्यामन्यसिन् क्षतरोगे इत्यर्थः । ८ ‘त्र च क्षते’ ई । ९ ‘स्नेहैर्बस्ति’ धितै । उ । १० ‘सप्ताहिक’ इ उ ण त चन्द्र. स.द्व., ट.ड. । ११ ‘गते क्षोभे’ त. । १२ ‘चूर्णं यो’ ट.ड. ।

कल्कादीन्यवकृते तु

स०—अवकृते पुनर्त्रणे कल्कादीनि योजयेत् ।

विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।

सीवन विधिनोक्तेन बन्धनं चानु पीडनम् ॥ १५ ॥

स०—विच्छिन्ने प्रविलम्बिनि च त्रणे सीवनं पूर्वोक्तेन विधानेन, तथा बन्धनं पीडनं च पश्चाद् योजयेत् ।

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमदीर्घं लम्बते तु यत् ।
सन्निवेश्य यथास्थानमव्याविद्धसिरं भिषक् ॥ १६ ॥
पीडयेत् पाणिना पद्मपलाशान्तरितेन तत् ।
ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणं च हितं हविः ॥ १७ ॥
विपक्वमाजं यष्ट्याह्वजीवकर्मकोत्पलैः ।
सपयस्कैः पर तद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८ ॥

स०—स्फुटितं लोचनमसाध्यम् ।

अस्फुटितं तु यन्नेत्रमदीर्घं लम्बते, तत् स्वे स्थाने सन्निवेश्याव्याविद्धसिरं पद्मपत्रान्तरितेन हस्तेन पीडयेत् ।

अनन्तरमस्यातुरस्य घृतं छागं सक्षीरैर्यष्ट्यादिभिः कल्कैः पक्वं सेचनादौ हितम् । यतस्तद् घृतं परं सर्वनेत्राभिघातजित् ।

गलपीडाऽवसन्नेऽक्षिणं वमनोत्कासनक्षवाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यं क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १९ ॥

स०—गलपीडनमवसन्ने नेत्रे वमनादयः कार्या, प्राणायामो वा । तथा क्षतनेत्रक्रिया चात्र हिता ।

कर्णे स्थानाच्युते स्यूते श्रोतस्तेलेन पूरयेत् ।

स०—कर्णे स्थानाद् भ्रष्टे स्यूते सति तेलेन श्रोतं पूरयेत् । कृकाटिकाया छिन्नाया निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ २० ॥
संम निवेश्य बध्नीयात् स्यूत्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

१ ‘चाशु’ उ त । २ “[विच्छिन्नप्रविलम्बिप्रसङ्गात् नयनयोर्विच्छिन्नस्यासाध्यत्व, प्रविलम्बिनं स्थापनोपायं च, दर्शयति,—असाध्यमिति ।] नेत्रं तु यत् प्रहारेण स्फुटितं मध्येन तदसाध्यम् । यत् नेत्रमुदीर्घं—स्थानात् परिभ्रष्टं सत् लम्बते, तन्नेत्रं यथापूर्वस्थानं सन्निवेश्याव्याविद्धसिरं कृत्वा भिषक् पद्मपत्रव्यवहितेन पाणिना पीडयेत् ।” इतीन्दु । “अव्याविद्धसिरं—अनाकुलितसिरम् ।” इति डल्हण । ३ ‘त्रमुदीर्घं’ इति इ उ त स स पुस्तकस्थ पाठोऽयुक्तः, “अभिन्नं लम्बते तु यत्” इति सुश्रुतोक्तत्वात् । ४ ‘स्थानं सूच्या विध्येत्सिरां भि’ उ । ५ ‘पद्मपत्रव्यवहितेन’ स द्व । ६ ‘ने कथितं ह’ चन्द्र । ७ ‘अवसन्ने—अन्तर्गते, अक्षिण—नेत्रे, गलपीडा कार्यं ।’ इति चन्द्र । “गलपीडनेनात्यवसन्नेऽक्षिणं वमनादयो योज्याः ।” इतीन्दु—व्याख्याना त्वयुक्तम्, “प्राणोपरोधवमनक्षुतकण्ठरोधैरुन्नम्यमाशु नयनं यदतिप्रविष्टम् ।” इति सुश्रुतोक्तत्वात् (सु उ. अ १९।७) । ८ ‘पीडोऽव’ चन्द्र । ९ ‘नोक्लेशन’ इति कचित् । १० ‘स्थानाच्युते’ इ उ चन्द्र स मू । ११ ‘श्रोतं’ त स द्व, ट.ण. । १२ ‘समा’ उ.चन्द्र ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिषेकः प्रशस्यते ॥ २१ ॥
उत्तानोऽन्नानि भुञ्जीत, शयीत च सुयन्त्रितः ।

स०—कृकाटिकाया छिन्नाया वातैऽपि निर्याते सति समं
म्यापयित्वा स्यूत्वा च निरन्तर शीघ्र बध्नीयात् ।

अत्राजेन घृतेन च परिषेक श्रेष्ठ । उत्तानं सन् भोजन
भुञ्जीत । सुयन्त्रितश्च स्वप्यात् ।

घातं शाखासु तिर्यक्स्थं गात्रे सम्यङ्निवेशिते ॥ २२ ॥
स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन बध्नीयाद्धनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाबन्धः कार्यश्चासङ्गते व्रणे ॥ २३ ॥

स०—शाखासु हतमातुर तिर्यक्स्थित शरीरे सम्यक्स्था-
पिते स्यूत्वा वेल्लितबन्धेन घनेन वाससा बध्नीयात् । असङ्गते
व्रणे चर्मणा गोष्फणाबन्धो विधेयः ।

पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रं च वारिणा ।
प्रवेश्य वृषणौ सीव्येत् सेर्वन्या तुन्नसज्ञया ॥ २४ ॥
कार्यश्च गोष्फणाबन्धः कट्यामावेश्य पट्टकम् ।
क्षेहसेक न कुर्वीत तत्र क्लिद्यति हि व्रणः ॥ २५ ॥

स०—विलम्बिमुष्कस्य पादौ नेत्रे च वारिणा प्रोक्ष्य वृषणौ
प्रवेश्य सीव्येत् । कथम् ? तुन्नसज्ञया सेर्वन्या । तथा कट्या पट्ट-
कमासज्य गोष्फणाबन्धं कुर्यात् । क्षेहसेक न कुर्वीत । यत
क्षेहसेके सत्यस्मिन् व्रणे क्लिद्यति ।

कालानुसार्यगुर्वैलाजातीचन्दनर्पपटैः ।
शिलादार्यमृतातुत्यै सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

स०—कालानुसार्यादिभिः कल्कितैः पक्व तैलं वृषणयो रोप-
णम् ।

छिन्नां निःशेषतः शाखां दग्ध्वा तैलेन शुक्तितः ।
बध्नीयात् कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ २७ ॥

स०—नि शेषेण छिन्ना शाखा दग्ध्वा तैलेन युक्त्या कोश-
बन्धेन बध्नीयात् । अनन्तर व्रणमिवाचरेत् ।

कार्या शल्याहते विद्धे भङ्गाद्विदलिते क्रिया ।

स०—विद्धे शल्याहते सति भङ्गाद्विदलिते क्रिया कार्या ।

१ 'षा तत्र' इ । २ 'अत्र-बद्धाया कृकाटिकायाम् ॥
शाखासु-बाह्वोर्जङ्घयोश्च । घात-क्षतम् ॥ तत्र-तयोर्व्रणयो ॥
कालानुसारी-कृष्णसारिवा ॥ शाखा-बाहु जङ्घा वा ।" इति
चन्द्र । "कालानुसारी-तगरम् । शिला-मन शिला ।" इति
डल्हणेन्द्र । ३ 'आसगते' इ.स.मू । 'आशगते' ई.उ. ।
४ 'सीवन्त्या' उ.स.स.ट. । ५ 'पिचुयुक्त्या' उ.ट.ड. ।
६ 'त तेन क्लि' उ.स.स.स.सु. । ७ 'क्लिद्यन्ति हि व्रणा'
इ.उ. । ८ 'पञ्चकै' इ.उ.स.मू.स.सु. । ९ 'युक्तिभि' चन्द्र ।
१० भङ्गात्-भङ्गरोगोक्तात् ।

अ० १११

शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्तिं प्रवेशयेत् ॥ २८ ॥
मस्तुलुङ्गस्रुते. कुद्धो हन्यादेनं चलोऽन्यथा ।
व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ २९ ॥

स०—शिरस शल्ये निपतिते सति बालवर्तिं प्रवेशयेत् ।
अन्यथा-बालवर्तेरप्रवेगात्, मस्तुलुङ्गस्रावाद्वायु कुद्ध एन-
व्रणिन, हन्यात् ।

व्रणे रोहति सत्येकैकं कचं शनैरनयेत् ।

आचरमोच्छ्वासादातुर समुपाचरेदिति वचनान्मस्तुलुङ्गस्रुता-
वायुपक्रममाह—

मस्तुलुङ्गस्रुतौ खादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।

स०—मस्तुलुङ्गस्य-मज्जाख्यस्य, स्रुतावन्यजीवजान् मस्ति-
ष्कान् खादेत् ।

शल्ये हृतेऽङ्गादन्यस्मात्क्षेहवर्तिं निधापयेत् ॥ ३० ॥

स०—अङ्गादन्यस्माच्छल्ये हृते सति तत्र व्रणे क्षेहवर्तिं निधा-
पयेत् ।

दूरावगाढा सूक्ष्मास्या ये व्रणाः स्रुतशोणिताः ।

सेचयेच्चक्रैतैलेन सूक्ष्मनेत्रैर्पितेन तान् ॥ ३१ ॥

स०—ये व्रणा दूरावगाढादिगुणास्ताश्चक्रैतैलेन-कोहकाद्युद्ध-
वेन तैलेन, सेचयेत् । किम्भूतेन ? सूक्ष्मनेत्रैर्पितेन-क्षिप्तेन ।

भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छाहृत्पार्श्ववेदनाः ।

ज्वरो दाहस्तृडाभ्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ ३२ ॥

सङ्को विण्मूत्रमरुतां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।

लोहगन्धित्वमास्यस्य स्याद् गात्रे च विगन्धता ॥ ३३ ॥

स०—भिन्ने कोष्ठे रक्तेन पूर्णे सति मूर्च्छाया स्यु ।

आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्दयत्यपि ।

आभ्यानेनातिमात्रेण शूलेन च विशस्यते ॥ ३४ ॥

स०—आमाशयस्थे रुधिरे रक्तमुद्रमत्यप्याभ्यानेनातिमात्रेण
शूलेन च विशस्यते-व्यापयते ।

पक्वाशयस्थे रुधिरे सशूलं गौरवं भवेत् ।

नाभेरधस्ताच्छीतत्वं खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥ ३५ ॥

१ 'बाल' स.स.स.सु । २ 'बालवर्तिमिति केशरचितवर्तिं व्र-
णमुखपिधानार्थं निरवशेषेण प्रवेशयेत् ॥ चक्रतैलेनेति तिलतैलपी-
डनोपकरणकोष्ठेभ्योऽणुतैलन्यायेन गृहीत तैल-चक्रतैलम्, सद्य-
पीडनोद्धृतमात्रं वा ।" इति डल्हण । "मस्तुलुङ्गस्रुते-मस्तिष्कस्य
स्रावात् । कच-केशम् । अपनयेत्-निर्हरेत् ॥ अन्यजीवजान्-अ-
न्यप्राणिसम्बन्धिनः ॥ सङ्ग-अप्रवृत्तिः । विगन्धता-दुर्गन्धत्वम् ॥
विशस्यते-पीड्यते ।" इति चन्द्र । "मस्तुलुङ्ग-कपालमज्जा ॥
नेत्र-नाडीयन्त्रम् ।" इतीन्द्र । ३ 'लुङ्गे स्रुते' सं.मू । 'ङ्गस्रुते'
इ । ४ अन्यसात्-शिरोव्यतिरिक्तात् । ५ 'तद्व्रणे' त. । ६ 'न
सद्यस्तेन कोल्हककाष्ठोद्भवेन' ट. । 'कोल्हककाद्यु' ड.त. । ७ 'वि-
गन्धिता' स.ड. । ८ 'विशिष्यते' उ. । 'विनश्यति' इ.स.मू ।

स०-पक्वाशयस्थे लोहिते शूलसहित गौरव भवेत् । नामे-
रयोभागे गैलम् । छिद्रेभ्यो रुधिरस्यैवागमनम् ।

अभिन्नोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ॥ ३६ ॥

स०-आशयोऽभिन्नोऽपि सूक्ष्मैः स्रोतोभिरलोहितेन स्यन्द-
मानेनाभिपूर्यते । पार्श्वे मूत्रेण बस्तिवत् ।

तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
रक्ताक्ष पाण्डुवदनमानैश्च च विवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

स०-तेषु मध्येऽन्तर्लोहितं व्रणिन शीतपाद शीतोच्छ्वास
गिशिरकर शीतवक्त्र लोहिताक्ष पाण्डुवदनमानैश्च च वर्जयेत् ।

अमाशयस्थे वमनं हित, पक्वाशयाश्रिते ।
विरेचनं निरूह च निःस्नेहोष्णैर्विशोधनैः ॥ ३८ ॥

स०-आमाशयस्थे रक्ते वमन हितम् ।

पक्वाशयगते विरेचन निरूह च विगतस्नेहैरुष्णैश्च विशोधनै-
र्हितम् ।

यवकोलकुलत्थाना रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
भुञ्जीतान्नं यवागू वा पिबेत्सैन्धवसंयुताम् ॥ ३९ ॥

स०-यवादीना रसैः स्नेहरहितैश्च भक्षयेत् । पेया सैन्ध-
वान्विता वा पिबेत् ।

अतिनिःसृतरक्तस्तु भिन्नकोष्ठः पिबेदसृक् ।

स०-अतिनिःसृतलोहितो भिन्नकोष्ठो रुधिर पिबेत् ।

क्लिष्टच्छिन्नाभेदेन कोष्ठभेदो द्विधा स्मृतः ॥ ४० ॥
मूर्च्छादयोऽल्पाः प्रथमे, द्वितीये त्वर्ति बाधकाः ।
क्लिष्टान्नः 'संशयी देही छिन्नान्नो नैव जीवति ॥ ४१ ॥

स०-क्लिष्टान्नभेदेन भिन्नान्नभेदेन च कोष्ठभेदो द्विप्रकार
उक्तः । प्रथमे-क्लिष्टान्नाख्ये, मूर्च्छादयोऽल्पा -क्लिष्टदेव, स्यु ।
द्वितीये-भिन्नान्नाख्ये, अतिशयेन बाधकाः स्यु ।

१ 'पार्श्वे मूत्रेण' स स । २ 'अन्तर्लोहित-कोष्ठमध्यपतितरु-
धिरमित्यर्थः । आनद्ध-स्वमार्गादप्रवर्तमानदोषमलम् ।' इति
डल्हण । 'अन्तर्लोहित-भिन्नकोष्ठम् ।' इतीन्दु । 'आ-
नद्ध-पूरितम् । असृक्-रक्त, छागादीना सम्बन्धि ॥ अतिबाधका
मूर्च्छादयो जायन्ते । सशयी-कदाचित् जीवति न वा ।'
इति चन्द्र । ३ 'याश्रये' ण चन्द्र । 'शयस्थिते' त । ४ 'नि-
स्नेहोष्णै-रुक्षशीतैः' इति चन्द्रनन्दनव्याख्यान 'स्नेहोष्णरहितैः'
इतीन्दुव्याख्यान चायुक्तम्, 'आस्थापनं च नि स्नेह कार्यमुष्णै-
र्विशोधनैः ।' (सु चि. अ २।५३) इति सुश्रुतोक्ते । ५ 'धनम्'
इ उ । ६ 'सयुतम्' ई ण चन्द्र । ७ 'नि सृत्' उ त स. द. ट. ।
८ 'क्लिष्टभिन्ना' अरण । 'क्लिष्टच्छिन्ना' चन्द्र । ९ मूर्च्छादय -
प्रायुक्ता (श्लो. ३२) । १० 'क्लिष्टान्न' अरण । 'क्लिष्टान्न'
चन्द्र । ११ 'सशये' ई स. स. । १२ 'भिन्नान्नो' अरण ।

क्लिष्टान्नो देही सशयी स्याद् जीवने । भिन्नान्नो न जातु
जीवति ।

यथास्व मार्गमापन्ना यस्य विष्णूमूत्रमारुताः ।
व्युपद्रवः स भिन्नेऽपि कोष्ठे जीवत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥

स०-यस्य विष्णूमूत्रमारुता यथायथ मार्ग प्राप्ता, विगतो-
पद्रवश्च स नरो भिन्नकोष्ठोऽपि सन् जीवति ।

अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न त्वतोऽन्यथा ।
उत्पङ्गिलशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ॥ ४३ ॥

स०-अन्नमभिन्न निष्क्रान्तं प्रवेशनीयमन्तरे । न त्वतोऽ-
न्यथा-भिन्नमित्यर्थः । अन्ये त्वेवमाचक्षते, -उत्पङ्गिलशिरसा-
मकोटशीर्षेण, ग्रस्त भिन्नमप्यन्नं प्रवेश्यम् ।

प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
प्रवेशयेत्कृत्स्नखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ ४४ ॥

स०-अन्न निष्क्रान्तं तृणादिभिर्दिग्धं पयसा प्रक्षाल्य सर्पि-
षाऽभ्यक्तं कृत्स्नख शनैः शनैः प्रवेशयेत् ।

क्षीरेणाद्राकृतं शुष्कं भूरिसर्पिःपरिप्लुतम् ।
अङ्गुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ ४५ ॥

तथाऽन्नाणि विशर्त्त्यन्तस्तत्कालं पीडयन्ति च ।

स०-शुष्कमन्नं क्षीरेणाद्राकृतं बहुप्लुतपरिप्लुतमङ्गुल्या गल
प्रमृशेत् जलेनोद्वेजयेत् । तथा-एव, अन्नाण्यन्तं प्रविशन्ति
तत्कालं च पीडयन्ति ।

व्रणसौक्ष्म्याद्बहुत्वाद्वा कोष्ठमन्त्रमनाविशत् ॥ ४६ ॥
तत्प्रमाणेन जठरं पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

१ 'व्युपद्रव-मूर्च्छाद्युपद्रवरहित ॥ प्रमृशेत्-परामृशेत् । त
चोद्वेजयेत् जलाभ्युक्षणेन । तत्कालं च-प्रवेशितमात्रमात्र,
पीडयेत्-आन्नावयवाना यथा स्वस्थानप्राप्तये ।' इतीन्दु ।
'पिपीलिकाशिरोग्रस्तमित्यनेन पिपीलिकावदनसन्दर्शयितेऽन्ने तासा
कबन्धच्छेद कार्य इति व्याख्यानयन्ति । गयी तु 'अला-
ङ्गुलशिरोग्रस्त' इति पठति, तत्र अलाङ्गुल-स्थूलपिपीलिका ॥
अभिमृशेत्-स्पृशेत् । उद्वेजयेत्-त्रासेत् । स्वा कला-स्व-
कीया कला पञ्चमी मलधरा ताम् ।' इति डल्हण ।
२ 'न्नमात्रं' स स । ३ 'उरोगल' इ चन्द्र स मू । 'उरोङ्गिल'
ई । 'उल्लङ्गिल' स स । 'पुपुङ्गिल' उ । 'वयङ्गिल' ड ।
'पिपीलिकाशिरो' स सु । ४ 'तत्' स मू । ५ 'कृत्स्नखो'
स मू । ६ 'ल्याऽभिमृशे' स. सु । ७ 'येच्च तम् ।' स स. ।
८ 'न्त स्वा कला पी' स सु । ९ 'पीडयेत्' उ स. स., ड. ।
१० 'वा' उ. चन्द्र. । ११ 'शेत्-पीडयेत्, ज' ट. ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सीव्येदनु व्रणम् ॥ ४७ ॥
 स्थानादपेतमादत्ते जीवितं कुपितं च तैत् ।
 वेष्टयित्वाऽनु पट्टेन घृतेन परिषेचयेत् ॥ ४८ ॥
 पाययेत् ततः कोष्णं चित्रातैलयुतं पयः ।
 मृदुक्रियार्थं शकृतो वायोश्चाधः प्रवृत्तये ॥ ४९ ॥
 अनुवर्तेत वर्षं च यथोक्ता व्रणयन्त्रणाम् ।

स०-व्रणसूक्ष्मत्वादन्त्रस्य बहुत्वात् [वा] कोष्ठमनाविशदन्त्र
 जठरं तत्प्रमाणेन पाटयित्वा प्रवेशयेत् ।

यथास्थानं स्थिते सम्यगन्त्रे सति पश्चाद् व्रणं सीव्येत् ।

स्थानाच्च्युतमन्त्रं जीवितं हरति । कुपितं च तत्-अन्त्रं, पट्टेन
 वेष्टयित्वा पश्चाद्घृतेन परिषेचयेत् ।

अनन्तरं चित्रातैलान्वितं कोष्णं क्षीरं पिबेत् । शकृतो मृदू-
 करणाय पूर्वमानस्य च प्रवर्तनाय ।

यथोक्ता च व्रणयन्त्रणा सवत्सरं यावदनुवर्तेत ।

उदरान्मेदसो वर्ति निर्गतां भस्मना मृदा ॥ ५० ॥
 अवकीर्य केषायैर्वा श्लक्ष्णैर्मूलेस्ततः समम् ।
 दृढं बध्वा च सूत्रेण बद्धयेत्कुशलो भिषक् ॥ ५१ ॥
 तीक्ष्णेनाग्निप्रतप्तेन शस्त्रेण सकृदेव तु ।
 स्यादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा छिद्यमानया ॥ ५२ ॥
 सक्षौद्रे च व्रणे बद्धे सुजीर्णोऽन्त्रे घृतं पिबेत् ।
 क्षीरं वा शर्कराचित्रालाक्षागोक्षुरकैः शृतम् ॥ ५३ ॥
 रुग्दाहजित्सयष्ट्याहैः परं पूर्वोदितो विधिः ।
 मेदोग्रन्थ्युदितं तत्र तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५४ ॥

१ 'स्थानस्थिते' इ ई उ स द्र । २ 'अपेत-अपगतम् ।
 गुम्फित-व्याकुलित परस्परमतिक्रान्तमित्यर्थः । चित्रातैल-परण्डतै-
 लम् ॥ कषाया-सर्जकाजुनादयः । चित्रा-परण्ड, दन्तीत्यन्ये ।'
 इति डल्हण । 'तत्-अन्त्रं, स्थानादपेतं तत् कुपितं सत् जीवि-
 तमादत्ते-नाशयति । चित्रातैलयुत-दन्तीतैलमिश्रितम् ।' इति
 चन्द्र । 'तच्च-प्रवेशितमात्रं, गुपित-रक्षितं कृत्वा । पट्टेन-वस्त्र-
 खण्डेन । चित्रा-द्रवन्ती, तस्या सुतं तैलम् ॥ कषायैर्वा-मसूरा-
 दिभिः, मूलेऽवकीर्य [मूले-मूलप्रदेशे । सूत्रेण-क्षौमादिकृतेन ।]
 बद्धयेत्-छिद्यत् । सकृदित्येकेनैव यत्नेन ।' इतीन्द्र । ३ 'न्त्रे
 प्राणान् गुम्फितमेव वा ।' स सु । ४ 'गुपितं' स स ।
 ५ 'च यत्' इ उ । ६ अस्याग्रे 'चूर्णैर्यथोक्तैः सन्धानं कृत्वा
 क्षौद्रघृतप्लुतैः । तत् कवलिका दत्त्वा वेष्टयेदनुपूर्वशः ॥ १॥'
 इति ई उ पुस्तकयोरधिकं श्लोकः । ७ 'येत्' इति कचित् । ८ 'चित्र-
 तैल' ई स मू । ९ 'थोक्तं व्रणयन्त्रणम्' चन्द्र । १० 'पवनस्य'
 ट ड । ११ 'मूले तत्' ई स द्र । 'क्षौद्रैश्चूर्णैस्तत्' उ । १२ 'तु'
 इ.उ. । १३ 'जीर्णाज्जो' इ.उ. । १४ 'मेदोग्रन्थ्युदितं' इत्युक्तं
 तैलं हृदये मेदोग्रन्थिचिकित्सायां (उ अ ३१ श्लो ५-६) पठितं
 नोपलभ्यते । किन्त्वनेनैव ग्रन्थकारेण सङ्गृहे मेदोग्रन्थिचिकित्सायां
 (उ अ. ३५)-'गुजादिकरजतापसवृक्षवशावलेखमूत्रसिद्धं तैलम-
 भ्यञ्ज ।' इति यदुक्तम्, तदेवात्र ग्राह्यम् । १५ 'चात्र' इ.उ स.स.।

स०-जठरान्मेदसो वर्ति निर्गता भस्मना वा मृदाऽवकी-
 र्यायवा श्लक्ष्णचूर्णैः कषायैर्मूलेरवकीर्य ततो मूलेन समं दृढं च
 कृत्वा सूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन वह्निप्रतप्तेन शस्त्रेण कुशलो वेद्य
 सकृदेव बद्धयेत् ।

अन्यथा छिन्नया रुजाऽऽटोपो मृत्युर्वा म्यात् । ततो व्रणे
 समाक्षिके बद्धेऽन्त्रे च सुजीर्णं सति घृतं पिबेत् । अथवा शर्क-
 रादिभिः शृतं दुग्धं पिबेत् । तच्च घृतं क्षीरं वा रुजादाहहृत् ।
 अनन्तरं पूर्वोक्तो विधिः ।

तत्र मेदोग्रन्थिषु कथितं तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

तालीसं पक्कं मांसीहरेण्वगुरुचन्दनम् ।
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ॥ ५५ ॥
 पक्कं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ।

स०-तालीसादिभिः कल्कितं पक्कं तैलं सद्योव्रणेषु रोपणं
 परमुत्तमम् ।

गूढप्रहाराभिहते पतिते विषमोच्चकैः ॥ ५६ ॥
 कार्यं वातास्रजित् तृप्तिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।

स०-गूढप्रहारेणाभिहते, तथा विषमं पतिते, तथोच्चके
 पतिते च, वातरक्तहरादिकं कार्यम् ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्माहतं हतम् ॥ ५७ ॥
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशिनम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
 चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने सद्योव्रणप्रतिषेधो नाम ष-

ड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

स०-विश्लिष्टदेहादिकं नरं तैलद्रोण्यां मांसरसाशिनं वास-
 येदिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
 काया सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने सद्योव्रणप्रति-
 षेधो नाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २६ ॥

१ 'मूढ' इ ई स स । २ 'मूढेन-अहश्यत्वरमेदादिना, प्रहा-
 रेणाभिहते ॥ हत-अभिहतम् । [मथित-अश्वा सहावचूर्णितम् ।]' इतीन्द्र ।
 'मथित-बलीयसा विलोडितम् । हत-वेगवता द्रव्येण दण्डमुष्ट्यादिभिर्वा ।
 वासयेत्-स्थापयेत् ।' इति डल्हण । ३ 'कु-
 र्याद्वातासृगुक्तं हि मर्दं' उ । ४ 'भ्यङ्गशोधनम्' इ ई उ. स मू. ।
 'भ्यङ्गसेचनम्' स स. । ५ 'मर्माहतं' स.स. । 'मर्मा-
 हताहतम्' 'मर्माहतं च तम्' इति कचित् ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अस्मादनन्तरं क्रमप्राप्तो भङ्गप्रतिषेधः शस्यते—

अथातो भङ्गप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

पातघातादिभिर्द्वेधा भङ्गोऽस्त्रां सन्धिसन्धितः ।

प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिमुक्तता ॥ १ ॥

इतरस्मिन् भृश शोकः सर्वावस्थास्वतिर्व्यथा ।

अशक्तिश्चेष्टितेऽल्पेऽपि पीड्यमाने सशब्दता ॥ २ ॥

समासादिति भङ्गस्य लक्षणं, बहुधा तु तत् ।

भिद्यते भङ्गभेदेन

स०—पातादिभिरस्त्रा भङ्गः । स च द्वेधा—द्विप्रकारः, सन्धीना भङ्गोऽसन्धेर्वा । सन्धिभङ्गे प्रसारण आकुञ्चने चाशक्तिः सन्धिमुक्तता च ।

इतरस्मिन्—असन्धिभङ्गे, अतिशोकः, सर्वावस्थास्वतिश्चयेन रुजा, अल्पेऽपि चेष्टितेऽशक्तिः, पीड्यमाने च सशब्दता, स्यात् । इति सङ्क्षेपेण भङ्गस्य लक्षणमुक्तम् ।

तच्च भङ्गभेदेनानेकवा भिद्यते ।

तस्य सर्वस्य साधनम् ॥ ३ ॥

यथा स्यादुपयोगाय तथा तदुपदेक्ष्यते ।

स०—तस्य—भङ्गस्य, सर्वस्य साधन—चिकित्सित, यथोपयोगाय स्यात् तथोपदेक्ष्यते ।

प्राज्याणुदारि यच्चस्थि स्पर्शं शब्दं करोति यत् ॥ ४ ॥

यत्रास्थिलेशः प्रविशेन्मध्यमस्थनो विदारितः ।

भग्नं यच्चाभिघातेन किञ्चिदेवावशेषितम् ॥ ५ ॥

उन्नम्यमानं क्षतवद्यच्च मज्जनि मज्जति ।

तद्दुःसाध्यं कृशाशक्तवातलाल्पाशिनामपि ॥ ६ ॥

स०—प्राज्याश्च तेऽणवश्च प्राज्याणवः, प्रभूतसूक्ष्मा । तैर्दारा—दारणानि, विद्यन्ते यत्रास्थिनि तत् । प्रभूताणुदारि यदस्थि तद्दुःसाध्यम् । यच्चास्थि स्पर्शं—स्पर्शने सति, शब्दं करोति तच्च दुःसाध्यम् । यत्रास्थिलेशो दारित—पाटित, अस्त्रा मध्य प्रविशेत् तच्च दुःसाध्यम् । यच्चाभिघातेन भग्नम् । किम्भूतम्? किञ्चिदेवावशेषित भवेत्, तच्च दुःसाध्यम् । यच्चोन्नम्यमान क्षतसम स्यात्, तच्च दुःसाध्यम् । तथा यन्मज्जनि मज्जति, तथा कृशादीनामपि यत्, तच्च दुःसाध्यम् ।

१ अथ भङ्गप्रतिषेधश्चरके वि० २५ अध्याये, सुश्रुते नि० १५ अध्याये वि० ३ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३२ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ 'ङ्गोऽस्त्र' इ. ई. । ३ 'सन्धिग.' ई. । ४ 'व्यथ.' ई. उ. । ५ 'यच्चास्थि' ई. उ. । ६ 'यदभि' ई. । 'यद्वाऽभि' ई. ।

भिन्न कपाल यत् कट्यां सन्धिमुक्तं च्युतं च यत् ।

जघनं प्रति पिष्टं च भग्नं यत्तद्विवर्जयेत् ॥ ७ ॥

स०—कट्या—कटिप्रदेशे, यत्कपाल भिन्न विदारित यच्च सन्धिमुक्त यच्च सन्धेश्च्युत यच्च जघनं प्रति पिष्टं भग्नं च यत् तद्विवर्जयेत्—परिहरेत् ।

असंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ।

यच्च भग्नं भवेच्छङ्खशिरैः पृष्ठस्तनान्तरे ॥ ८ ॥

स०—ललाटमसंश्लिष्टकपालं—भिन्न, चूर्णितं च नोपक्रमेत् ।

शङ्खशिरं पृष्ठस्तनाना मध्ये यच्छिन्नं भवेत्, तच्च वर्जयेत् ।

सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ।

सङ्क्षोभादपि यद्गच्छेद्विक्रियां तद्विवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ।

स०—तथाऽस्थि सम्यगुद्धृतमपि दुर्न्यासादिना यद् विक्रिया गच्छेत्, तच्च वर्जयेत् ।

आदित—प्रथममेव, यच्चास्थि दुर्जातं—असम्यगुत्पन्नं स्यात्, तच्च दुःसाध्यम् । अथवाऽस्थिसन्धिर्यो दुर्जातं स्यात्, स च दुःसाध्यः । दुर्जातं च दुर्जातश्च दुर्जातम् । “नपुसकमनपुसकेन” इत्येकशेषः ।

तरुणास्थीनि भुज्यन्ते, भुज्यन्ते नलकानि तु ॥ १० ॥

कपालानि विभिद्यन्ते, स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ।

स०—तथा तरुणास्थीनि—नासाकर्णाक्षिकोषाणि, भुज्यन्ते—कुटिलीक्रियन्ते । तथा नलकानि भङ्गं यान्ति । कपालानि च विदार्यन्ते । अन्यानि चास्थीनि बाहुल्येन स्फुटन्ति । एतत्सर्वं दुःसाध्यम् ।

अथावनतमुन्नम्यमुन्नतं चावपीडयेत् ॥ ११ ॥

आञ्छेदतिक्षिप्तमधोगतं चोपरि वर्तयेत् ।

१ 'कट्या.' इ. उ. । २ 'असंश्लिष्ट कपालं तु ललाटे चूर्णितं च यत् । भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥' स सु ।

३ “शिरःशङ्खस्य पृष्ठस्तनस्य चान्तरे—मध्ये ॥ सम्यक्—शास्त्रोक्तविधानेन, नियमितमपि । विक्रिया—विकारम् ॥ [विक्रिया—उन्नतावनतत्वाद्यथापूर्वसंस्थितिः ।] भङ्गो—द्विधा भवनम् । विभेद—छिद्रणम् । स्फुटन—दलनम् ॥ [तरुणास्थीनि—नासादिगतानि मृद्वस्थीनि । नलकानि—कोपरजङ्घादिगतानि । कपालानि—शिरःकटीकपालादिगतानि । अन्यानि—पृष्ठवशपशुकाग्रादीनि ।] अधिक्षिप्त—स्थानान्तरगतम् । आञ्छेत्—आकर्षेत् । तथा, अधोगतमाञ्छनादि-

भिरुपरि वर्तयेत् ।” इतीन्द्र । “विभिद्यन्ते—खण्डशो भिद्यन्ते । स्फुटन्ति—विशीर्यन्ते ।” इति चन्द्र । “अतिक्षिप्त—अतिप्रेरितम् ।” इति डट्टहण । ४ 'भाद्वाऽपि' स सु । ५ 'तच्च वर्ज' इ. उ. स सु. । ६ 'यच्चास्थि' ट । ७ 'नम्यन्ते' ई. स. मू. स सु । ८ 'च' इ. उ. त । ९ 'लास्थीनि भि' ई. । १० 'मुन्नम्य' स स । ११ 'दक्षिप्त' इ. उ. । 'दक्षिप्त' स. मू. । 'दक्षिप्त' स. स. ।

आञ्छनोत्पीडनोन्नामर्चमसङ्क्षेपबन्धनैः ॥ १२ ॥

स०-अथ-एषा भङ्गस्थिति ज्ञात्वा, अवनतमस्थ्युन्नमनी-
यम् । उन्नत चास्थ्यवपीडयेत् । अतिक्षिप्तमस्थ्याञ्छेत् । अव-
स्ताद्वत चोपरि वर्तयेत् ।

सन्धीन् शरीरगान् सर्वान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतैः स्थापनोपायैः सम्यक् संस्थाप्य निश्चलम् १३
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्वेष्टयित्वा सुखैस्ततः ।
कदम्बोदुम्बराश्वत्थसर्जार्जुनपलाशजैः ॥ १४ ॥
वंशोद्भवैर्वा पृथुभिस्तनुभिः सुनिवेशितैः ।
सुश्लक्ष्णैः संप्रतिस्तम्भैर्वल्कलैः शकलैरपि ॥ १५ ॥
कुशाह्वयैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।

स०-इति-एवप्रकारैः, एतैः-आञ्छनादिभिः स्थापनोपायैः,
सर्वोच्छरीरगान् सन्धीश्चलानचलान् च निश्चलं संस्थाप्य वस्त्र-
खण्डजैः पट्टैर्बहुसर्पिष्कैः सुखावहैर्वेष्टयित्वाऽनन्तरं कदम्बादिजै-
र्वल्कलैर्वंशोत्थैर्वा शकलैः-खण्डैः, विस्तीर्णैस्तथा तनुभिः-न तु
स्थूलैः, सुनिवेशितैस्तथा कोमलैस्तथा प्रतिस्तम्भयुक्तैः कुशासज्ञैः
समं बन्धं पट्टस्योपरि कुर्यात् ।

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धिस्थैर्यं न जायते ॥ १६ ॥
गाढेर्नाति रुजादाहपाकश्चयथुसम्भवः ।

स०-श्लेधेन बन्धेन सन्धे स्थैर्यं न सम्पद्यते । अतिगाढेन
तु बन्धेन रुजाद्युद्भवः ।

व्यहाद्व्यहादौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्भिमे ॥ १७ ॥
साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ।

स०-उष्णे ऋतौ व्यहाद्व्यहान्मोक्षयेत् । शीते च ऋतौ
सप्ताहान्मोक्षयेत् । साधारणे-शरद्वसन्ताख्ये, पञ्चाहान्मोक्षयेत् ।
अथवा भङ्गवशेन दोषवशेन मोक्षयेत् ।

न्यग्रोधादिकषायेण ततः शीतेन सेचयेत् ॥ १८ ॥
तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।

स०-ततो न्यग्रोधादिगणद्रव्यकषायेण शीतेन सेचयेत् भ-
ङ्गसन्धीन् । त-सरजः, पञ्चमूलशृतेन क्षीरेण सेचयेत् ।

सुखोष्णं वाऽवचार्य स्याच्चक्रतैलं विजानता ॥ १९ ॥
विभज्य देशं कालं च वातघ्नौषधसंयुतम् ।

१ “चर्मसङ्क्षेपबन्धन-देहचर्मणः सङ्कोचं कृत्वाऽवबन्धनम् ॥
सम-नातिशिथिलगाढम् ॥ ऋतुशब्दः कालपर्यायः । अथवा
भङ्गाधिष्ठातृदोषवशेन मोक्षयेत् । वाते श्लेष्मणि च चिरात्, पित्ते
रक्ते च शीघ्रमित्यर्थः ।” इतीन्द्र । २ ‘श्चलान्’ इ. । ३ ‘सुप्र-
ति’ इ. ई. ण. त. चन्द्र. स. मू. । ४ ‘तिष्ठन्मै’ स. स. । ५ ‘सन्धे-
स्थैर्यं’ ण. । ६ ‘नापि’ उ. स. सु. । ७ ‘भङ्गदोष’ इ. स. सु. ।
‘भङ्गे दोष’ इ. । ८ ‘पञ्चमूलनिपक्वेन’ इ. । ९ पञ्चमूलमत्र हस्व
ग्राह्यम्, डर्हणोक्तत्वात् । १० ‘ष्णमव’ इ. । ‘ष्ण चाव’
स. ड. । ११ ‘ज्य काल दोष च दोषघ्नौ’ स. सु. । ‘देशकालौ
च’ इ. त. । १२ ‘धसाधितम्’ इ. ई. स. मू. ।

स०-अवस्थादिविशेषं विजाय चक्रतैलं वातघ्नौषधसंयुतं
सुखोष्णं विजानता वेद्येन वाऽवचारणीयम् ।

प्रततं सेकलेपाश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ॥ २० ॥

स०-प्रततं सेकादींश्च सुशीतलान् कुर्यात् ।
गृष्टिक्षीरं ससर्पिष्कं मधुरौषधसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिबेद्भृशं शीतलं लाक्षया युतम् ॥ २१ ॥

स०-भग्नो नरो गृष्टिक्षीरं घृतसहितं मधुरद्रव्यसाधितं शीतलं
लाक्षया युक्तं प्रातः पिबेत् ।

सव्रणस्य तु भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः ।
कषायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भङ्गोदितः क्रमः ॥ २२ ॥

स०-सव्रणस्य भग्नस्य व्रणो मधुघृतोत्तरैः कषायैः प्रतिसा-
रणीयः । अथ शेषः क्रमो भङ्गकथितो विधेयः ।

लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्दधीत व्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥ २३ ॥

स०-व्रणमांसानि लम्बानि मधुघृतेनालिप्य व्रणान् वैद्यः
सन्दध्यात् । कृतसन्धानाश्च तान् यथासं बन्धनैर्व्योजयेत् ।

तान् समान् सुस्थिताञ्ज्ञात्वा फलिनीरोधकट्फलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

धातकीरोधचूर्णैर्वा, रोहन्त्याशु तथा व्रणाः ।

स०-तान्-व्रणान्, सुस्थितान् समाश्च विदित्वा फलिनीया-
दिभी रजीकृतैरवचूर्णयेत् । वातकीरोधयोश्चूर्णेन वा ।

तथा-एव कृते सति, व्रणाः प्रागेव रोहन्ति ।

इति भङ्ग उपक्रान्तः

स०-इति-अनेन प्रकारेण, भङ्गश्चिकित्सितः ।

स्थिरधातोर्ऋतौ हिमे ॥ २५ ॥
मांसलस्याल्पदोषस्य सुसाध्यो, दारुणोऽन्यथा ।

स०-शीततौ स्थिरधातोस्तथा मांसलस्य स्तोकदोषस्य व्रणः
सुखसाध्यः ।

अन्यथा-अतो विपर्ययेण, दारुण-कृच्छ्रासाध्योऽसाध्यो वा ।

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ॥ २६ ॥

मासैः स्थैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतां विधिम् ।

स०-यथोक्तं विधिं कुर्वता पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणै-
र्मासैर्यथाक्रमं सन्धे स्थैर्यं जायते ।

कटीजङ्घोरुभग्नानां केषाटशयनं हितम् ॥ २७ ॥

यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।

जङ्घोर्वोः पार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तल एकश्च कीलकः ॥ २८ ॥

१ “कषायै-कषायरसाप्रातैरौषधैः ॥ कषाटशयन-काष्ठ-
चलनशय्याः ।” इति चन्द्र । “कषायै-कषायद्रव्यचूर्णैः ॥
कषाट-स्थिरः काष्ठपट्टम् । यन्त्रणार्थं-अचलनाय । निबन्धना-
नियमनाधारभूता ॥ इतीन्द्र । “कषायोऽत्र न्यग्रोधादिकत्वात् ।”
इति डर्हण । २ ‘सार्यो वा’ चन्द्र । ३ ‘सुसाध्यो’ इ. उ.
स. स. । ४ ‘भजतो’ इ. चन्द्र. स. मू. । ५ ‘केषाट’ चन्द्र. स. स. ।
६ ‘जङ्घोरुपार्श्वे’ स. स. ।

श्रोण्यां वा पृष्ठवशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ।

स०-कृत्वादिभग्नानां कपाटे स्थितिहिता । यन्त्रणार्थं च कीला-कीलका, पञ्च स्थिरस्थितिहेतवः कार्याः । तेषां च स्थानान्याह-जङ्घोर्वोद्वो द्वौ कीलको, तल एक कीलक, श्रोण्या भग्नस्य पृष्ठवशे तु भग्नस्य पार्श्वयोर्वो द्वौ वेक इति । अत एवाह-श्रोण्या वेत्यादि । वक्रस्या(क्षस्य)क्षकयोश्च भग्नस्य पञ्चैव कीलका योज्याः । विशेषस्त्वतो नोपरिष्ठात् कीलको योज्यो युक्तिवशात् ।

विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ॥ २९ ॥

स०-भग्नसन्धीनां विमोक्ष एवप्रकारं विधिं समाचरेत् ।

सन्धींश्चिरविमुक्तास्तु स्निग्धस्विन्नान् मृदूकृतान् ।
उक्तैर्विधानैर्वुद्ध्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ॥ ३० ॥

स०-चिरविमुक्तास्तु सन्धीन् पूर्वं स्निग्धान् पश्चात् स्विन्नान् मृदूकृतान् यथोक्तैर्विधानैर्वुद्ध्या च विशेषेण यथात्मीयं स्थानं प्रापयेत् ।

असन्धिभग्ने रूढे तु विषमोत्खणसाधिते ।

आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ॥ ३१ ॥

स०-असन्धौ भग्ने रूढे च विषमोत्खणसाधिते सति भङ्गमापोथ्य-भङ्क्त्वा, पश्चाद्भङ्गं यमयेत् । अनन्तरं भग्नवदाचरेत् ।

भङ्गं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।

पक्वमांससिरास्त्रायुः सन्धिः श्लेषं न गच्छति ॥ ३२ ॥

स०-भग्नं यथा पाकं न प्राप्नोति तथा वैद्यो यत्नं कुर्यात् । यतः सन्धिः पक्वमांससिरास्त्रायुः सन् श्लेषं न याति ।

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।

चतुष्प्रयोगान् बल्यांश्च बस्तिकर्म च शीलयेत् ॥ ३३ ॥

स०-वातव्याधिकथितान् स्नेहान् (चि अ २१।६६) चतुष्प्रयोगान्-पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः, बल्यान्-बलाय हितान्, भग्नस्य योजयेत् । तथा बस्तिकर्म-“प्राक् स्नेह एक पञ्चान्ते” (ह सू अ १९।६३) इत्यादिनोक्तं, अभ्यसेत् ।

१ ‘वक्षस्यसक’ उ । ‘वक्रस्याक्ष’ ण चन्द्र स मू । २ ‘अक्ष-को-दोर्वक्षोमूलम् ॥ चिरविमुक्ता-ये विमुक्ता सन्तो बहुकालमुपेक्षिता । बुध्येति यथौपयिक विकल्पनेन ॥ श्लेष-अन्योन्यसंश्लेषम् ।’ इतीन्दु । ‘वक्ष-उर । अक्षक-अससन्धेरुपरिभाग ॥ समयेत्-समं कुर्यादित्यर्थः ।’ इति डल्हण । ‘विषममुत्खण च कृत्वा साधिते-चिकित्सिते, भङ्गमापोथ्य-सङ्क्षुब्ध, बन्धी-यात् ॥ वातव्याधिविनिर्दिष्टान्-सहचरतैलादिकान् ।’ इति चन्द्र । ३ ‘मेन’ उ स स.स.सु । ४ ‘मुक्ताश्च’ इ स.मू । ५ ‘स्निग्धान् स्वि’ स.सु. । ६ ‘धानैर्युक्त्वा’ इ.उ । ७ ‘वा’ उ । ८ ‘च’ इ ई.उ. । ९ ‘साधनै’ उ । ‘णसंहिते’ स.सु । १० ‘समयेत्’ स.सु । ११ ‘भङ्गो’ उ स.स. ।

शाल्याज्यरसदुग्धाद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ।

मात्रयोपचरेद्भग्नसन्धिसंश्लेषकारिभिः ॥ ३४ ॥

स०-भग्नं नर मात्रया शाल्यादिभिः पुष्टिकृद्भिः सन्धिसंश्लेषकारिभिरविदाहिभिरुपक्रमेत् ।

ग्लानिर्न शस्यते तस्य, सन्धिविश्लेषकृद्भिः सा ।

स०-तस्य-भग्नस्य, ग्लानिर्न शस्यते । यतः सा-ग्लानि, सन्धिविश्लेषं कुरुते ।

लवणं कटुकं क्षारमम्लं मैथुनमातपम् ।

व्यायामं च न सेवेत भग्नो रूक्षं च भोजनम् ॥ ३५ ॥

स०-भग्नो लवणादिकं रूक्षं चाहारं न सेवेत ।

कृष्णांस्तिलान् विरजसो दृढवस्त्रबद्धान्

संस्रक्ष्यैव वैहति वारिणि वासयेत् ।

संशोषयेदनुदिनं प्रविसार्य चैतान्

क्षीरे तथैव मधुककथिते च तोये ॥ ३६ ॥

पुनरपि पीतपयस्कां-

स्तान् पूर्ववदेव शोषितान् बाढम् ।

विगततुषानरजस्कान्

सञ्चूर्ण्य सुचूर्णितैर्युज्यात् ॥ ३७ ॥

नैलदवालकलोहितयष्टिका-

नखमिश्रिष्टैवकुष्ठबलात्रयैः ।

अगुरुकुङ्कुमचन्दनसारिवा-

सरलसर्जरसामरदारुभिः ॥ ३८ ॥

पद्मकादिगणोपेतैस्तिलपिष्टं ततश्च तैत् ।

समस्तगन्धमैषज्यसिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ ३९ ॥

शैलेयैरास्त्रांशुमतीकसेरु-

कालानुसारीनतपत्रोद्भिः ।

सक्षीरैरशुक्लैः संपयः सदूर्वै-

स्तैलं पचेत्तत्रलदादिभिश्च ॥ ४० ॥

गन्धतैलसिद्धमुत्तममस्थि-

स्थैर्यकृजयति चाशु विकारान् ।

१ ‘शालिक्षीररसाज्याद्यैः’ स.द्र । २ ‘च भेषजम्’ स.स. । ३ ‘विरजसो-निर्मला । वारिणि वहति-नदीतोये । प्रति-सार्य-उत्क्षिप्य । नलद-मांसी । लोहितयष्टिका-मज्जिष्ठा । पुव-परिपेलव । समस्तगन्धमैषज्यानि-गणे व(प)लादिके (सू.अ. १.५। ४३) पठितानि । शैलेय-शिलापुष्पम् ।’ इति चन्द्र । ‘तिलानां दिवा शोषणं रात्रौ वासनमिति सप्तरात्रम् । सर्जो-देवधूप । रसो-निर्यास । क्षीरशुक्ला-क्षीरविदारि । शैलेय-शिलाजतु ।’ इतीन्दु । ४ ‘प्रतिसार्य’ ण त.चन्द्र स.द्र । ‘प्रविभाव्य’ इति कचित् । ५ ‘चैतान्’ स.स. । ६ ‘विचूर्णितैः’ उ.स.स. । ७ ‘तम्’ इ.ई.उ.चन्द्र । ८ ‘त्वक्क्षीर’ इ. । ९ ‘क्षीरयुक्तैः’ इ.उ.ण.चन्द्र । १० ‘पयसा स’ इ.उ. । ‘सपयस्कदू’ स.मू. ।

वातपित्तजनितातिवीर्यान्
व्यापिनोऽपि विविधैरुपयोगैः ॥ ४१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-
स्थाने भङ्गप्रतिषेधो नाम सप्त-
विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

स०—कृष्णान् तिलान् वहति—अस्थिरे जले, सप्तरात्रीर्विगतरे-
णुस्तथा दृढवसनसयतान् वासयेत् । एताश्च प्रविरलान् विकीर्य
प्रतिदिनं सशोषयेत् । तथैव—पूर्वोक्तं प्रकारेण, क्षीरे स्थिताननु-
दिनं प्रतिसार्य शोषितान् सप्त रात्रीरेव मधुयष्टीकथिते च जले
वासयेद्विशोषयेच्च । वसन्ततिलकावृत्तम् । पुनरपि च पीतक्षीरा-
स्तास्तिलान् पूर्ववदेवातिशयेन शोषितानपगततुषास्तथा विरजस
सञ्चूर्ण्य नलदाद्यैः सुचूर्णितैर्योजयेत् । आर्या । तानेवाह—नलदे-
त्यादि । औपच्छन्दसिकम् । पद्मकादीत्यादि । किम्भूतैर्नलदा-
दिभिः ? पद्मकादिगणसहितैः सुचूर्णितैर्योजयित्वा चैतत् तिल-
पिष्टं सकलचोरकादिगन्धद्रव्यसिद्धेन क्षीरेण सह पीडयेत् । त-
तस्तत्तैल सैर्यका (शैलेया) दिभिर्नलदादिभिश्च कल्कीकृतैर्दुग्ध-
सहितैः पचेत् । इन्द्रवज्रा । एतत् गन्धतैलमतिवीर्यमस्थिस्थि-
रत्वकृदामयाश्च पवनपित्तोत्थानतिवीर्यान् व्यापिनोऽप्याशु ज-
यति विविधैः—पाननस्यादिभिः, उपयोगैः । स्वागता ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने भङ्गप्रति-
षेधो नाम सप्तविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

त्रणसामान्याद् भैगन्दरप्रतिषेधमाचष्टे—

अथातो भैगन्दरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ 'वीर्यं' इ ई उ स स, ट । 'वीर्यव्यापि' चन्द्र । २ 'भ-
गन्दरोऽन्तर्वदन' (ह उ अ २५।१६) इति तत्स्वरूपप्रदर्शनम्,
तदर्थमध्यायारम्भः । इति चन्द्र । ३ अयं भगन्दरप्रतिषेधं सुश्रुते
नि०४ अध्याये, चि०८ अध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ०३३ अध्याये
चास्ति वर्णितः, चरके तु न वर्णितः । ४ 'न्दरविज्ञानप्रति' स.मू ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्कटकासनैः ।
अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निषेवितैः ॥ १ ॥
अनिष्टादृष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।

प्रायेण पिटिकापूर्वो योऽङ्गुले द्यङ्गुलेऽपि वा ॥ २ ॥
पायोर्व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा दुष्टासृङ्गासगो भवेत् ।
वस्तिमूत्राशयाभ्यासगतत्वात्स्यन्दनात्मकः ॥ ३ ॥
भगन्दरः स

स०—हस्त्यश्वादिगमनादिभिरशोनिदानोत्कटपरैरपि निषेवि-
तैरशुभपुराकृतकर्मविपाकेन सद्यो वा माधुनिन्दाभिः पायोर-
ङ्गुले द्यङ्गुले वा यो व्रणोऽन्तर्वाह्यो वा बाहुव्येन पिटिकापूर्वो
दुष्टरक्तमासगो वस्तिमूत्राशयममीपगतत्वात् स्यन्दनस्वभाव
स भगन्दरः स्यात् ।

सर्वैश्च दारयत्यक्रियावतः ।
भगवस्तिगुदास्तेषु दीर्यमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातैर्मूत्रशकृच्छुक्र खैः सूक्ष्मैर्वमति क्रमात् ।

स०—भगादीन् सर्वान् दारयति, क्रियारहितस्य पुमः ।
तेषु—भगादिषु, शीर्यमाणेषु खै—छिद्रे, सूक्ष्मैर्बहुभिः क्रमेण
वातादीन् वमति ।

दोषैः पृथग्युतैः सर्वैरागन्तुं सोऽष्टमः स्मृतः ॥५॥

स०—भगन्दराख्यो व्रणो दोषैः पृथक् त्रिधा । युक्तैश्च
दोषैस्त्रिधा । सर्वैरेकः । आगन्तुरष्टमो गदितः ।

अपक्वं पिटिकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।

स०—अपक्वं शोफं पिटिकां कथयन्ति । पक्वं शोफं भग-
न्दरमाहुः ।

गूढमूलां ससंरम्भां रुगाढ्या रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
भगन्दरकरीं विद्यात् पिटिकां न त्वतोऽन्यथा ।

स०—पिटिका गूढमूलादिगुणा भगन्दरकरी विद्यात् ।
अतोऽन्यथा—विपर्ययेण, पिटिकामात्रा विजानीयात् ।

१ 'त्कटुका' उ त । २ 'अनिष्टदिष्ट' ई उ स द्र ।
३ 'अनिष्टस्य—पापरूपस्य, [अदृष्टस्य—] प्राक्तनस्य कर्मणः,
पाकेन—फलप्राप्त्या । स्यन्दनात्मक—स्नावस्वभावः । सर्वो भगन्दरो,
अक्रियावत—चिकित्सामकुर्वन् पुंसो, भगवस्तिगुदान् दारयति ।"
इति चन्द्रः । "यच्च किञ्चित् दिनचर्यादावनिष्ठमिति दिष्ट—उक्तं,
तस्य पाकेन—फलपरिणामेन । स.—भगन्दरः । अक्रियावत—अप-
थ्यशीलिनः । सर्वान्—सकलान् । [भगादिदेशदरणात् भगन्दरा-
ख्याऽस्य । उक्तं च भोजे—'भगं परि समन्ताच्च गुदं वस्तिं तथैव
च । भगवद्दारयेद्यसात् तस्माज्ज्ञेयो भगन्दरः ॥' इति । वात-
अधोवातम्, मारुतस्य सूक्ष्मस्रोतोगामित्वात् पूर्वं वातं वहति ।]
तच्च रोगविशेषमपक्वभूमिकास्थमाचार्या पिटिकामाहुः ।"
४ 'पिटिका' ई चन्द्रः स स. । ५ 'पायो व्र' इ उ त चन्द्रः स.मू ।
६ 'भ्याशया' स द्र । ७ 'अभ्यासोऽभ्यासनेऽन्तिके ।' इति
मेदिनी । ८ 'सर्वैश्च' इ ई चन्द्रः । 'सर्वस्य' उ. । ९ 'वातं
मूत्रं' स.स । १० 'न्तुश्चाष्टमः' इ.चन्द्रः ।

तत्र श्यावाऽरुणा तोदभेदस्फुरणरुक्करी ॥ ७ ॥

पिटिका मारुतात्

स०-तेषु मध्याच्छ्यावादिगुणा पिटिका पवनात् स्यात् ।

पित्तादुष्प्रीवावदुच्छ्रिता ।

रागिणी तैर्नुरुष्माद्या ज्वरधूमायनान्विता ॥ ८ ॥

स०-पित्तात् पिटिकोष्प्रीवेवोच्छ्रिता रागादिगुणान्विता च स्यात् ।

स्थिरा स्निग्धा महामूला पाण्डुः कण्डुमती कफात् ।

स०-रुफात् पिटिका स्थिरादिगुणा स्यात् ।

श्यावा ताम्रा सदाहोषा घोररुग् वातपित्तजा ॥ ९ ॥

स०-वातपित्तोत्था पिटिका श्यावादिगुणा स्यात् ।

पाण्डुरा किञ्चिदाश्यावा कृच्छ्रपाका कफानिलात् ।

स०-श्लेष्मपवनात् पिटिका पाण्डुरादिगुणा स्यात् । रुफ-पित्तजस्तु भगन्दर “अर्श स(दुर्ना)माश्रित्य” (श्लो १५) इत्यारभ्यामे प्रतिपादयिष्यति । तेनेह तैत्पिटिका तन्त्रकृता नाभिहिता ।

पादाङ्गुष्ठसमा सर्वैर्दोषैर्नानाविधव्यथा ॥ १० ॥

शूलारोचकतृड्दाहज्वरच्छर्दिरुपद्रुता ।

स०-सर्वैर्दोषै पादाङ्गुष्ठतुल्या नानाविधव्यथा शूलादिभि-रुपद्रुता पिटिका स्यात् ।

व्रणतां याति तैः पक्काः प्रमादात्

स०-ताश्च पिटिका प्रमादात्-अयत्नात्, पक्का सद्यो व्रणतां यान्ति ।

तत्र वातजा ॥ ११ ॥

चीयतेऽणुमुखैश्छिद्रैः शतपोनकवत् क्रमात् ।

अच्छं स्रवद्भिरास्त्रावमजस्रं फेनसंयुतम् ॥ १२ ॥

शतपोनकसंज्ञोऽयम्

स०-तेषु मध्याद्वातजा पिटिका शतपोनकवत्-तिर्तुवत्, सूक्ष्मद्वारैश्छिद्रैः क्रमेण चीयते । किं कुर्वाणै ? अच्छ-तनु, आ-स्त्राव सह फेनमनवरत स्रवद्भि । अयं शतपोनकसंज्ञो भगन्दर ।

उष्प्रीवस्तु पित्तजः ।

स०-पित्तजस्तु भगन्दर उष्प्रीवाख्य ।

बहुपिच्छापरिस्त्रावी परिस्त्रावी कफोद्भवः ॥ १३ ॥

स०-कफोत्थो भगन्दरो बहुपिच्छापरिस्त्रावी स्यात् । स च परिस्त्रावी कथ्यते ।

१ ‘पिटिका’ ई चन्द्र स स. । २ ‘रागिणी’-लोहिता । तनु - तन्वी ॥ ता -सर्वा पिटिका । प्रमादात्-प्रमत्तत्वेन चिकित्सा विना ।” इति चन्द्र. । ३ ‘तनुसूक्ष्मा च’ इ त. । ४ ‘गुणान्विता’ ट । ५ ‘श्यावताम्रा’ इ ई ण. चन्द्र. । ‘श्यावाऽऽताम्रा’ स स. । ६ ‘तत्कृता पिटिका’ ट । ७ ‘दीर्यते’ इ चन्द्र. । ८ ‘कवक्र-वत्’ इ. ई. उ. । ९ “चालनी तितउ पुमान् ।” इत्यमरः ।

वातपित्तात्परिक्षेपी परिक्षिप्य गुद गतिः ।

जायते परितस्तत्र प्राकारं परिखेव च ॥ १४ ॥

स०-वातपित्तात् परिक्षेपीत्युच्यते । तत्र गुद परिक्षिप्य गतिं पुरप्राकारं परितः परिखेव च जायते ।

ऋजुर्वातकफादुज्या गुदो गत्याऽत्र दीर्यते ।

स०-वातकफादु ऋजुसंज्ञो भगन्दर । तत्र ऋज्या गत्या गुदो दीर्यते ।

कफपित्ते तु पूर्वोत्थं दुर्नामाश्रित्य कुप्यतः ॥ १५ ॥

अर्शोमूले ततः शोफः कण्डूदाहादिमान् भवेत् ।

स शीघ्रं पक्वभिन्नोऽस्य क्लेदयन्मूलमर्शसः ॥ १६ ॥

स्रवत्यजस्रं गतिभिरयमर्शोभगन्दरः ।

स०-पूर्वोत्थं दुर्नाम समाश्रित्य कफपित्ते यदा कुप्यत, ततः-तत्कोपात्, अर्शोमूले शोफः कण्डूदादिमान् स्यात् । स - शोफः, पक्वभिन्नोऽस्य-अर्शसो, मूलमाश्रित्य क्लेदयन् गतिभिर-जस्रं स्रवति । स शोफोऽर्शोभगन्दर उच्यते ।

सर्वजः शम्बुकावर्तः शम्बुकावर्तसन्निभः ॥ १७ ॥

गतयो दारयन्त्यस्मिन् रुग्वेगैर्दारुणैर्गुदम् ।

स०-सन्निपातोत्थं शम्बुकावर्तसंज्ञं शम्बुकावर्तसमं स्यात् । अस्मिन्-सर्वजे भगन्दरे, रुग्वेगैस्तीव्रैर्गतयो गुदं दारयन्ति ।

अस्थिलेशोऽभ्यवहतो मांसगृह्या यदा गुदम् ॥ १८ ॥

क्षिणोति तिर्यङ् निर्गच्छन्मार्गं क्षततो गतिः ।

स्यात्ततः पूयदीर्णायां मांसकोथेन तत्र च ॥ १९ ॥

जायन्ते कृमयस्तस्य खादन्तः परितो गुदम् ।

विदारयन्ति नचिरादुन्मार्गो क्षतजंश्च सः ॥ २० ॥

स०-अस्थिलवो मांसगार्ध्वेन भुक्तो यदा तिर्यक्-उन्मार्गं, निर्गच्छन् गुदं क्षिणोति, तदा क्षताद्गतिः स्यात् । ततः पूय-दीर्णायां गतौ मांसकोथेन च तस्मिन् कृमयो भवन्ति । ते च कृमयः तस्य-भगन्दरिणो, गुदं भक्षयन्तः परितो विदारयन्ति शीघ्रमेव । असावुन्मार्गो क्षतजश्चोच्यते ।

१ “गुदं परिक्षिप्य-मण्डलाकृत्या, गति - नाडी, जायते । प्रा-कारस्य परितः परिखा-बहिर्निर्गते खाता । पूर्वोत्थ-स्वकारणैः प्रथ-ममुत्पन्नम् ॥ शम्बुको नामावर्तयुक्तो मत्स्यविशेषः ॥ मांसगृह्या-मांसलोभेन । क्षिणोति-हिनस्ति ।” इतीन्दु । “शम्बुका - शङ्खा ।” इति डक्कण. । २ ‘कारपरिखेव’ इ. उ. त. चन्द्र. । ३ ‘त्या तु दी’ उ. चन्द्र. स मू. । ‘त्या तु दी’ इ. ण. त. । ‘त्याऽवदी’ स स. । ४ ‘पूर्वोत्थं’ इ ई उ. । ५ ‘शम्बुका’ इ त., ट । ६ ‘क्षिणोति’ इ उ. ण. स मू. । ७ ‘गं च ततो’ स स. । ८ ‘स्यात्तदा’ इ ई उ. स द्व. । ९ ‘यस्तेभ्यः’ उ. । ‘यस्तेऽस्य’ स. स. । १० ‘जस्तु स’ ई. ।

तेषु रुग्दाहकण्डादीन् विद्याद् व्रणनिषेधतः ।

स०-तेषु-भगन्दरेषु, व्रणनिषेधतो-व्रणप्रतिषेधात्, रुग्दा-दीन् विद्यात् ।

षट् कृच्छ्रसाधनास्तेषां, निचयक्षतजौ त्यजेत् ॥ २१ ॥
प्रवाहिणीं वलीं प्राप्तं सेवनीं वा समाश्रितम् ।

स०-तेषां मध्यात् कृच्छ्रसाधना षट्-एकदोषजा द्विदोषजाश्च । सन्निपातज क्षतज च त्यजेत् । प्रवाहिणी वली प्राप्त यद्भगन्दरं तत्त्यजेत् । तथा सेवनीमाश्रित्य यज्जात तच्च वर्जयेत् ।

अथास्य पिटिकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ॥ २२ ॥
शुद्ध्यस्त्वेतिसेकाद्यैर्यथा पाकं न गच्छति ।

स०-अथास्य-भगन्दरस्य, पिटिकामेव-पिटिकावस्थामेव, यत्नं कृत्वा शुद्ध्यादिभिस्तथोपक्रमेत् यथा पाकं न प्राप्नोति ।

पाके पुनरुपस्निग्धं स्वेदितं चावगाहतः ॥ २३ ॥
यन्त्रयित्वाऽर्शसमिव पश्येत्सम्यग्भगन्दरम् ।
अर्वाचीनं पराचीनमन्तर्मुखबहिर्मुखम् ॥ २४ ॥

स०-पाके तु सत्युपस्निग्धमवगाहने च स्वेदितं ततोऽर्शसमिव यन्त्रयित्वा सुष्ठु भगन्दरं पश्येत्-अवाङ्मुखं पराङ्मुखं वा, अन्तर्मुखं बहिर्मुखं वा, इत्येव सुष्ठु निरूपय । अर्वाचीनमिति “विभाषाच्चरदिक् स्त्रियाम्” इति स्वार्थे ख ।

अथान्तर्मुखमेषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् ।
बहिर्मुखं च निःशेषं ततः क्षारेण साधयेत् ॥ २५ ॥
अग्निना वा भिषक् साधु क्षारेणैवोष्णकन्धरम् ।

स०-अनन्तरमन्तर्मुखमेषित्वा एषित्वा सम्यक् शस्त्रेण पाटयेत् । बहिर्मुखं च भगन्दरं निःशेषं पाटयित्वा ततः क्षारेण साधयेत् ज्वलनेन वा । उष्णकन्धर-उष्णग्रीव, क्षारेणैव साधु कृत्वा वैद्य साधयेत्-न त्वग्निना ।

नाडीरेकान्तराः कृत्वा पाटयेच्छतपोनैकम् ॥ २६ ॥
तासु रुढासु शेषाश्च, मृत्युर्दीर्घे गुदेऽन्यथा ।

स०-शतपोनकाख्यमेकान्तरा नाडी कृत्वा पाटयेत् । तासु रुढासु शेषा अपि नाडी पाटयेत् ।

अन्यथा-एकहेलयैव, गुदे पाटिते सति मृत्युः स्यात् ।

परिक्षेपिणि चाप्येवं नाड्युक्तैः क्षारसूत्रकैः ॥ २७ ॥

स०-परिक्षेपिणि च भगन्दरे नाडीकथितैः क्षारसूत्रकैरेव-क्रमात्, साधयेत् ।

१ ‘व्रणनिषेधतः’ इ.स.स. । २ ‘[निचयक्षतजौ-शम्भु-कावर्तोन्मागिणी ।] पराचीन-अन्तर्भवम् । बहिर्मुख-बहिर्द्वारम् । अन्तर्मुख-गुदनाड्यन्तर्गतमुखम् ।’ इतीन्दु । ‘अन्यथा-एकवार पाटितासु, गुदे दीर्घे सति मृत्युः स्यात् ।’ इति चन्द्र । ३ ‘अवाचीन’ त स सु । ४ ‘हेन स्वेदेन स्वे ट. । ५ ‘च’ ट त. । ६ ‘नाडीमेकान्तर’ इ.उ. । ७ ‘नके ।’ इ.ई.उ.स.द. ।

अ० ११२

अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शासि प्रतिसाधयेत् ।

स०-अर्शोभगन्दरे पूर्वमर्शासि प्रतिसाधयेत्-उपचरेत् ।

त्यक्त्वोपचर्यः क्षतजः शल्यं शल्यवतस्ततः ॥ २८ ॥

आहरेच्च तथा दद्यात् कृमिघ्नं लेपभोजनम् ।

पिण्डनाड्यादयः स्वेदाः सुस्निग्धा रुजि पूजिताः २९

स०-क्षतजो भगन्दरस्त्यक्त्वा-प्रत्याख्याय, चिकित्स्य ।

अनन्तरं शल्यवत-सशल्यस्य, शल्यमाहरेत् । तथा कृमिघ्नं लेप भोजनं च दद्यात् । पीडाया च सत्या पिण्डस्वेदादयः सुस्निग्धा हिता ।

सर्वत्र च बहुच्छिद्रे छेदानालोच्य योजयेत् ।

गोतीर्थसर्वतोभद्रदललाङ्गललाङ्गलान् ॥ ३० ॥

स०-बहुच्छिद्रे च भगन्दरे सर्वत्रैवालोच्य चतुरश्छेदान् गोतीर्थकादिकान् कुर्यात् । तानेव छेदानाह-गोतीर्थेत्यादि ।

पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको मतः ।

सर्वतः सर्वतोभद्रः, पार्श्वच्छेदोऽर्धलाङ्गलः ॥ ३१ ॥
पार्श्वद्वये लाङ्गलकः

स०-शस्त्रेण पार्श्वं गतेन यश्छेदः स गोतीर्थकाख्यः, स च काव्यगतगोमूत्रिकाकारः । सर्वतो यश्छेदः स सर्वतोभद्राख्यः, स च सर्वतोभद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः, स च दललाङ्गलकाख्यः, कुठारहितहलाकारः । पार्श्वद्वये यश्छेदः स लाङ्गलकाख्यः, सम्पूर्णहलाकारः ।

समस्ताश्चाग्निना दहेत् ।

आस्त्रावमार्गान्निःशेषं नैव विकुरुते पुनः ॥ ३२ ॥

स०-व्रणान् सर्वाश्चास्त्रावमार्गान् निःशेषं कृत्वाऽग्निना दहेत् । एव कृते सति पुनर्विकारं व्रणो न याति ।

१ ‘सारयेत्’ इ.ई.उ.चन्द्र । २ ‘क्षतजे’ चन्द्र । ३ ‘रे-त्तत्तथा’ इ. । ‘रेतु तथा’ ई. । ‘रेत तथा’ उ.ण.चन्द्र । ४ ‘सर्वत्रापि’ इ. । ५ ‘गोतीर्थं सर्वतोभद्रमर्धलाङ्गल-लाङ्गलौ’ स.स. । ६ ‘लाङ्गलं हलमुच्यते । अर्धलाङ्गलं इव अर्धलाङ्गलं । सर्वतोभद्रस्त्वासनविशेषः पर्यङ्किकाकारो मण्डलाकारसदृशो वा । गोतीर्थको-गच्छतो गोत्रमृगतिसदृशः । अथवा गोतीर्थ-गोयोनिरुच्यते, तदाकारो गोतीर्थकः । अथवा गोतीर्थ-निपान, येन गावः पिबन्ति, तंस्फुराङ्कितवत् छेद-विशेषः कर्तव्यः ।’ इति डल्हण । ‘पार्श्वेन यत्रागच्छति शस्त्रं स गोतीर्थकः । यत्र तु सर्वदिशमागच्छति शस्त्रं स सर्वतोभद्रः । एकस्य पार्श्वस्य य. छेदः सोऽर्धलाङ्गलः । पार्श्वद्वये तु छेदो लाङ्गलकः ।’ इतीन्दु । ७ ‘पार्श्वगतेन’ इ.ई.स.स. । ‘पार्श्वगतेन’ उ.चन्द्र, ड.ड. । ८ ‘कुठारहित’ ड. । ९ ‘निःशेषाच्चैव’ चन्द्र.स.मू. ।

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्यान्तराऽन्तरा ।

स०-तस्य-भगन्दरिण, कोष्ठशुद्धौ चान्तराऽन्तरा वैद्यो यतेत ।

लेपो व्रणे विडालास्थि त्रिफलारसकल्कितम् ॥ ३३ ॥

स०-मार्जारास्थि त्रिफलारसकल्कित व्रणे लेपो हित ।

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिशेलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्ज(र्जि)करवीरवचासुधाकैः ।

अभ्यञ्जनाय विपचेत भगन्दराणा

तैलं वदन्ति परमं हितमेतद्देशाम् ॥ ३४ ॥

स०-ज्योतिष्मत्यादिभिरभ्यञ्जार्थं तैल पचेत् । भगन्दराणां मेतेषामेतत् परम-अतिशयेन, हितं गदन्ति । वसन्ततिल-कावृत्तम् ।

वक्ष्यमाणं च मधुकादि द्रुतविलम्बितम् ।

मधुकरोध्रकणावुटिरेणुका-

द्विरजनीफलनीपदुसारिवाः ।

कमलकेसरपद्मकधातकी-

मदनसर्जरसामयरोदिकाः ॥ ३५ ॥

सबीजपूरच्छदनैरेभिस्तैल विपाचितम् ।

भगन्दरापचीकुष्ठमधुमेहव्रणापहम् ॥ ३६ ॥

स०-मधुकादिभिरेतैः सबीजपूरपत्रैस्तैल विपाचितं भगन्दरादिघ्नम् ।

मधुतैलयुता विडङ्गसार-

त्रिफलाभागधिकाकणाश्च लीढाः ।

कृमिकुष्ठभगन्दरप्रमेह-

क्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ ३७ ॥

स०-विडङ्गसारादयो माक्षिकतैलयुक्ता लीढा कृम्यादिव्रणरोपणा स्युः । मागधिकाकणा-पिप्पलीतण्डुला । औपच्छन्दसिक वृत्तम् ।

अमृतावुटिवेल्लवत्सकं

कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमवृद्धमिदं मधुद्रुतं

पिटिकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ ३८ ॥

स०-अमृतादिकमिदं क्रमेण भागवृद्ध्या वृद्धं मधुना द्रुतपिटिकादीन् जयेत् । वैतालीयम् ।

१ 'षुष्ठुभ्यै च' उ.स.सं । 'षुष्ठुशुद्धौ भि' चन्द्र । २ 'लिक-तः' ई.ई. चन्द्र । ३ 'ज्योतिष्मती-काकादनी । मलयु-सोमराजी फल्युर्वा । कुम्भ-त्रिवृत् ॥ कलि-विभीतकम् ।' इति चन्द्र । ४ अत्र 'सर्जि' इति पाठो युक्त इति प्रतिभाति, सङ्गृहे सुश्रुते चास्मिन् विध्यन्दनाख्ये तैले 'स्वर्जिका' इति 'सुवर्चिका' इति च पठितत्वात् । ५ 'तदेव ॥' ण । ६ मदन-मधूच्छिष्टम् । रोदि-का-लज्जालु । ७ 'रोध्रका' ई.उ.ण.त. । 'रोहिका' इति क्वचित् । ८ 'धिकोषणा' उ.स.सं । ९ 'रोहणा' ण.त. । १० 'मधुद्रुत' उ.स.सं. । ११ 'पिटिका' ई.चन्द्र.स.सं.ट.ड. ।

मागधिकाग्निकलिङ्गविडङ्गै-

र्विल्वधृतैः सवरापलषट्कैः ।

गुग्गुलुना सदृशेन समेतैः

क्षौद्रयुतैः सकलामयनाशः ॥ ३९ ॥

स०-मागधिकादिकैर्विल्वधृतैः-पृथक् पलमितैः, त्रिफलापलषट्कसहितैः सवैस्तुल्येन गुग्गुलुना युतैर्मधुसमेतैर्मिश्रितैर्मात्रया भक्षितैः (१) समस्तव्याधिहरणं स्यात् ।

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकांशा

मागधिका त्रिफला च पृथक्स्यात् ।

त्वैकवृटिकर्षयुतं मधुलीढं

कुष्ठभगन्दरगुल्मगतिघ्नम् ॥ ४० ॥

स०-गुग्गुलुपलानि पञ्च, पिप्पल्यादयः पलशिका, त्वगे-लयो पृथक् कर्षम् । तदेतन्मधुलीढं कुष्ठादिघ्नम् । स्वायम्भु-वाख्यो गुग्गुलुरेष प्रसिद्धः । दोषकं(के) वृत्तम्(ते) ।

शृङ्गबेररजोयुक्तं तदेव च सुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वैतारोगजित् ॥ ४१ ॥

स०-तदेव-गुग्गुलुवादिद्रव्यं, शृङ्गीचूर्णयुतं दशमूलका-थेन सुभावितं विशेषेण वातरोगजित् ।

उत्तमाखदिरसारजं रजः

शीलैयन्नसनवारिभावितम् ।

हन्ति तुल्यमहिषाक्षमाक्षिकं

कुष्ठमेहपिटिकाभगन्दरान् ॥ ४२ ॥

स०-त्रिफलादिरजोऽसनकाथेन भावितं तुल्यमहिषाख्य- (क्ष)माक्षिकं शीलयन् कुष्ठादीन् हन्ति । रो नरौ लगयुता रथोद्धता ।

भगन्दरेष्वेष विशेष उक्तः

शेषाणि तु वैयञ्जनसाधनानि ।

व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च

सम्यग्विदित्वौपयिकं विदध्यात् ॥ ४३ ॥

स०-भगन्दरेषु सर्वेष्वयमुपक्रमविशेषोऽभिहितः । शेषाणि तु व्रणानि प्रकटसाधनानि । तेषु व्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च सम्यग्विदित्वोपक्रमं यथायोग्यं कुर्यात् । उपजातिः ।

१ 'जैस्तुल्यधृतैः' चन्द्र । २ 'त्वचोऽर्द्धकर्षं, सूक्ष्मैलानां चार्द्धकर्षं' । [सुभावितं-पुनः पुनः पेषणशेषणादिना समारोपित-दीर्यम् । वातप्रधानकुष्ठादिहरमित्यर्थः ॥ शेषाणि-अत्रानुक्तानि । व्यञ्जनानि-दोषलिङ्गानि । साधनानि-उपक्रमविशेषाणि ।] इती-न्दुः । "असनवारिणा-बीजकसारकाथेन । तुल्यमहिषाक्ष-सम-गुग्गुलु ॥ विदित्वा-बुद्ध्वा । औपयिक-योग्य सर्वमौषधादिकम् ।" इति चन्द्र । ३ 'लयेदनलवारि' उ । 'येदसन' चन्द्र । ४ 'षाख्यमा' ण । ५ 'वौषधिक' इति क्वचित् ।

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं

मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

साहसानि विविधानि च रुढे

वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ४४ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यद्विर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने भगन्दरप्रतिषेधो नामा-

ष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

स०-भगन्दरे त्रणे रुढेऽपि तुरगपृष्ठगमनादिकं वर्षं याव-
दधिकं वा परिहरेदिति । स्वागतावृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने भगन्दर-
प्रतिषेधो नामाष्टाविंशोऽध्याय समाप्त ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

ग्रन्थादिविज्ञानमुच्यते—

अथातो ग्रन्थबुद्ध्यापदापचीनाडीविज्ञानीयं व्या-
ख्यास्यामः ।

इति ह साहसुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

कफप्रधानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रगा मलाः ।

वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

स०-मेदोमासरक्तस्थिता कफप्रधाना दोषा वृत्तोन्नतं य श्व-
यथुं कुर्वन्ति, स ग्रन्थनाद् ग्रन्थि स्मृतः ।

१ “चलानां-वेगानां, रोधम् । साहसानि-अनालोचितात्म-
बलान्युत्पत्तनादीनि ।” इतीन्दु । “चलस्य-वायो, रोधम् ।”
इति चन्द्र । २ ‘च’ उ, ङ. । ३ अयं ग्रन्थादिविज्ञानी-
यश्चरके त्रि० १२ अध्याये, सुश्रुते नि० १०।११।१२ अध्यायेषु,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३४ अध्याये चास्ति वर्णितः । ४ ‘ज्ञान-
दया’ इ ई उ ण त. चन्द्र. स. मू. । ५ ‘ग्रन्थनात्’ ई उ त ण.
चन्द्र. स. मू. ।

दोषास्त्रमासमेदोस्थिसिराव्रणभवा नव ।

ते

स०-ते च-ग्रन्थयो, दोषाद्यात्मकत्वात् नवसङ्ख्या स्युः ।

तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥ २ ॥

स्थानात्स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।

मृदुर्बस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छं स्रवत्यसृक् ॥ ३ ॥

स०-तेषु मध्ये वातादायामादिगुण श्वयथु स्यात् । स च
विभिन्नो लोहितमच्छं स्रवति ।

पित्तात्सदाहः पीताभो रक्तो वा, पच्यते द्रुतम् ।

भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति

स०-पित्तेन दाहयुत पीतच्छविरथवा रक्त । शोफ शीघ्रं
पच्यते । भिन्नं स उष्णमसृक् स्रवति ।

श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥ ४ ॥

शीतः सवर्णः कण्डूमान्, पक्कः पूयं स्रवेद्वनम् ।

स०-कफेन नीरुजो घन शोफ शीतस्पर्शं शरीरसमान-
वर्णं कण्डूयुतश्च स्यात् । स पक्कं पूयं घनं स्रवेत् ।

दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥ ५ ॥

सिरामासं च संश्रित्य सस्त्रापः पित्तलक्षणः ।

स०-दोषैर्दुष्टे लोहिते सति ग्रन्थिर्भवेत् । जन्तुषु-कृमिषु,
वृद्धिं गच्छत्सु सिरामासं च संश्रित्य स्त्रापान्वितं शोफं पित्त-
समानलक्षणं स्यात् ।

मासलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रन्थिमावहेत् ॥ ६ ॥

स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानद्धं कफाकृतिम् ।

स०-मासलैराहारैर्मांसं दूषितं ग्रन्थिं स्निग्धादिगुणयुक्तं कफा-
कारं करोति ।

प्रवृद्धं मेदुरैर्मैदो नीतं मासेऽथवा त्वचि ॥ ७ ॥

वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।

श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥ ८ ॥

स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।

स०-मेदुरैर्भोजनैर्मैदो-प्रवृद्धं वायुना मासे नीतमथवा त्वचि
नीतं मेदोग्रन्थिं भृशं स्निग्धादिगुणं श्लेष्मसमानाकारं तथा शरी-
रक्षयवृद्धिभ्यां क्षयोदयौ यस्य तं तादृशं करोति । स च ग्रन्थि-
भिन्नं सन्नं घनं ताम्रमसितं सितं च मेदं स्रवति ।

अस्थिर्भङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत् ॥ ९ ॥

सोऽस्थिग्रन्थिः

स०-अस्थिभङ्गेनाभिघातेन वाऽस्थ्युन्नतमवनतं वा यत्
स्यात्, सोऽस्थिग्रन्थिः ।

१ ‘पासृङ्गांस’ स. स. । २ ‘घन-सान्द्र, स्र’ ट. । ३ ‘मू-
च्छत्सु-जायमानेषु ।” इति चन्द्र । “मूर्च्छत्सु-उच्छ्रायमाप्नु-
वत्सु ।” इतीन्दु । ४ ‘पैत’ स. ङ. । ५ ‘द पूय ताम्रासित’
ई. उ. । ६ ‘भस्माभि’ ई. ।

पदातेस्तु सहसाऽम्भोवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य सिराजाल सशोणितम् ॥ १० ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स सिराह्वयः ॥ ११ ॥

स्व०-पदाते सहसैव जलावगाहाद्व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य-
ग्लानस्य, पवन क्रुद्ध सरक्तं सिराजाल सम्पीड्य तथा सङ्कोच्य
वक्रीकृत्य विशोष्य च निष्फुर नीरुज ग्रन्थिं कुरुते स सिरा-
सज्ञ । निष्फुरमिति “स्फुरतिस्फुल्लयो” इत्यादिना षत्वम् ।

अरुढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाशिनः ।
साद्रं वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥ १२ ॥
वातोऽस्त्रमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्यात्सदाह. कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥ १३ ॥

स्व०-अरुढे व्रणे तथा रूढमात्रे-सद्योरुढे व्रणे, सर्वरसा-
शिनो नरस्याथवा साद्रं व्रणे बन्धरहिते शरीरेऽश्माभिहते वा
वातो रक्तमस्रुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणं कुर्यात् । दाहादियुत
एष व्रणग्रन्थि स्मृतो मुनिभिः ।

साध्या दोषोऽस्त्रमेदोजाः, न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्मकण्ठोदरस्थाश्च

स्व०-दोषास्त्रमेदोजा ग्रन्थयः, साध्याः । न पुन स्थूला,
खराश्चलास्तथा मर्मस्था कण्ठस्था उदरस्थाश्च ग्रन्थयः साध्याः ।

महत्तु ग्रन्थितोऽर्बुदम् ॥ १४ ॥
तल्लक्षणं च मेदोन्तैः षोढा दोषादिभिस्तु तत् ।
प्रायो मेदःकफाद्व्यत्वात्स्थिरत्वाच्च न पच्यते ॥ १५ ॥

स्व०-ग्रन्थेर्यन्महत् तदर्बुदम् । तस्य चार्बुदस्य लक्षणं षट्प्र-
कारम् । कथम् ? दोषैस्त्रीणि, रक्तमासमेदोभिस्त्रीणीति । तच्च-अ-
र्बुदं, मेदः कफबाहुल्यात् स्थिरत्वाच्च प्रायः पचनं न याति ।

सिरास्थं शोणितं दोषः सङ्कोच्यन्तः प्रपीड्य च ।
पाचयेत तदानद्धं सास्त्रावं मांसपिण्डितम् ॥ १६ ॥
मांसाङ्कुरैश्चितं याति वृद्धिं चाशु स्रवेत्ततः ।

अजस्रं दुष्टरुधिरं भूरि तच्छोणितार्बुदम् ॥ १७ ॥

स्व०-सिरास्थितं रक्तं दोषो-वाताद्यन्यतम, सङ्कोच्यन्तः-

१ प्रपीड्य' इ । २ “सर्वरसाशिन-सर्वाङ्गीनस्य पुस ॥
अनु-पश्चात् ।” इति चन्द्र । “[सर्वरसाशिन-व्रणविरुद्धा-
म्लादिरसनिषेविण, अपथ्यसेविन इत्यर्थः ।] दोषास्त्रमेदोजा
पञ्च साध्याः । एत एव स्थूलत्वादिगुणा मर्मादिस्थाश्च न
साध्या इति सम्बन्धः । [चला-निपीडनात् स्थानान्तरया-
यिन । चशब्द समुच्चये, अनुक्तानामन्येषा चिकित्साकथनात्
याप्यत्व सूचितम् । अनुक्तसाधनत्वादस्त्रग्रन्थेरसाध्यत्व च ।]”
इतीन्दु । ३ ‘वायु प्रकुपितः क्षिप्रं प्राप्य मर्माश्रितं व्रणम् ।’
इ । ४ ‘स्थूला खरा’ इतः । ५ ‘महास्तु’ उ इन्दु ।
६ ‘च्यार्तुं प्र’ ई. उ त चन्द्र. स द्र । ७ ‘वा’ उ ण । ८ ‘सस्त्राव
मांसपिण्डिताम्’ चन्द्र. । ९ ‘वृद्धं’ चन्द्र. ।

अभ्यन्तरे, च प्रपीड्य पाचयेत् । तत्पक्व च सदानद्धं सास्त्राव
मांसपिण्डितं मांसाङ्कुरैश्चितं वृद्धिं गच्छति । वृद्धं च सदाशु
सततं दुष्टं रुधिरं प्रभूतं स्रवति । तत्-एवविधं, शोणितार्बुदं गद्यते ।
मांसार्बुदमेदोर्बुदयोश्च लक्षणं तद्वन्धिलक्षणेनैवोक्तप्रायत्वाच्चे-
होक्तम् ।

तेष्वसृङ्गांसजे वर्ज्यं, चत्वार्यन्यानि साधयेत् ।

स्व०-तेषु-षट्स्वर्बुदेषु मध्ये, शोणितमांसजे द्वे अर्बुदे नोप-
क्रमेत् । अपराणि चत्वारि साधयेत् ।

प्रस्थिता वङ्गणोर्वादिमधःकायं कफोत्बणाः ॥ १८ ॥

दोषा मांसास्त्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ।

शनैःशनैर्घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ॥ १९ ॥

स्व०-अव काय वङ्गणोरुप्रसृतिं दोषा गता कफोत्बणा
मांसलोहितगा कालेन पादौ समाश्रित्य निविडं श्वयथु शनै-
शनैर्विदधति । तदेतच्छ्लीपदं प्रचक्षते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं खरम् ।

रुक्षं च वातात्

स्व०-श्लीपदं वातात् परिपोटेन युक्तं कृष्णवर्णमहेतुपीडं खरं
रुक्षं च स्यात् ।

पित्तात् पीतं दाहज्वरान्वितम् ॥ २० ॥

स्व०-पित्तात् पीतं दाहज्वरयुतं च स्यात् ।

कफादुंरु स्निग्धमरुक् चित मासाङ्कुरैर्बुद्धम् ।

स्व०-कफेन गुरु स्निग्धं रुजारहितं मासाङ्कुरैश्चितं महच्च स्यात् ।

तस्यजेद्वत्सरातीतं सुमहत् सुपरिस्फुटं ॥ २१ ॥

स्व०-तत्-श्लीपदं, वर्षातिक्रान्तं सुमहत् सुपरिस्फावं च
लजेत् ।

पाणिनासौष्ठकणेषु वदन्त्येके तु पादवत् ।

श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे भृशं भृशम् ॥ २२ ॥

स्व०-पाण्यादिष्वपि पादवच्छ्लीपदं जायत इत्येके वदन्ति ।
तच्चानूपदेशेऽतिशयेन रोगस्वभावाज्जायते ।

मेदस्था. कण्ठमन्याक्षकक्षावङ्गणगा मलाः ।

१ “अन्यानि चत्वारि-दोषमेदोभवानि ॥ [आदिशब्देन
जङ्गागुल्फादिपरिग्रहः ॥ सपरिस्फुटि-परिस्फुट्युपेतम् ॥ अनूपे-
जलप्राये देशे । भृशं भ्रमात्-अनवरतं चङ्क्रमणात् ।]” इतीन्दु ।
“परिपोटेन-त्वग्भेदेन, युतम् । अनिमित्तरुज-कारणं विना
वेदनाभिर्युतम् ॥ गुरु-भारिकम् । बृहत्-स्थूलम् ॥ भृशं
भृश-पुनः पुनः ।” इति चन्द्र । २ ‘त प्रच’ स स. ।
३ ‘चक्षते’ ण त. । ४ ‘च श्लीपदं वातात्, पित्तादाह’ ई उ ।
५ ‘त्ताच्च’ इ । ६ ‘रैर्बुद्धम्’ इ त. । ७ ‘सुपरि’ स स. ।
८ “स्वलयीव च निर्भरे ।” इत्यमरः । ९ ‘वदन्त्ये’ ई उ
स. स. । १० ‘भृशं नृणाम्’ स मू. । ‘भृशं भ्रमात्’ स. स. ।
११ ‘न्याक्षिक’ इ. चन्द्र. ।

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन् २३
अवगाढान् बहून् गण्डाश्चिरपाकांश्च कुर्वते ।
पच्यन्तेऽल्परुजस्तेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः २४
नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।

गण्डमालाऽपची चैयं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ २५ ॥

स०-मैदस्था कण्ठादिगा दोषाः सवर्णान् कठिनान् स्नि-
ग्धान् वार्ताकामलकाकारानवगाढान् बहून् गण्डाश्चिरपाकांश्च
कुर्वते ।

ते च-गण्डा, स्तोकपीडा पच्यन्ते । अन्ये च स्र-
वन्ति । अपरे चातिकण्डुरा, कण्डु रान्ति ददत इति कण्डुरा ।
नश्यन्त्यन्ये । अन्ये जायन्ते दीर्घकालानुबन्धिनः । इय-ईदृशी,
गण्डमाला अपची चोच्यते । दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ।

तां त्यजेत्सज्वरच्छर्दिपाश्वरुकासपीनसाम् ।

स०-ता-गण्डमाला, ज्वरादियुतां त्यजेत् ।

अथ नाडीविज्ञानमाह—

अभेदात्पक्वशोफस्य व्रणे चापथ्यसेविनः ॥ २६ ॥

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ।

गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संसृतेः ॥ २७ ॥

नाड्येकाऽनृजुरन्येषा सैवानेकगतिर्गतिः ।

स०-पक्वशोफस्याभेदनादपथ्यसेविनश्च पुसो व्रणे पूयो
मांसादीननुप्रविश्य दूरं व्रजति । सा दूरगमनात् गतिरित्युच्यते ।
नाडीव संसृतेर्नाडीत्युच्यते । अन्येषा तु तन्त्रकृता मत एका
नाड्यनृजु-वक्त्रा, नाडीत्युच्यते । सैव नाड्यनेकगतिर्गतिरित्यु-
च्यत इति ।

सा दोषैः पृथगेकस्थैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥ २८ ॥

स०-सा-नाडी, पृथग्दोषैस्त्रिसङ्ख्या, सन्निपातेन चतुर्थी,
पञ्चमी शल्यहेतु ।

वातात् सरुक्क्षममुखी विवर्णा फेनिलोद्गमा ।

स्रवत्यभ्यधिकं रात्रौ

स०-वातात् सरुजादिगुणौ ।

पित्तात्तृडज्वरदाहकृत् ॥ २९ ॥

पीतोष्णपूतिपूयसुद्धिवा चाति निषिञ्चति ।

१ 'जस्वन्त्ये' उ स मू । २ 'कण्डुलाः' इ । ३ 'इय
गण्डमाला अपची च सञ्ज्ञाद्वय स्यात् । यथा दूर्वा क्षय याति
पुनर्वृद्धिमेव गण्डमाला ॥ अनृजु-अस्पष्टा ॥ पीतमुष्ण पूतियुक्त
पूय स्रवति । दिवा च पूयादिदोषमति निषिञ्चति ।' इति चन्द्र ।
“[नाडीव संसृते-यथा तोयगर्भया नाड्या तोय स्रवति, त-
थाऽविच्छिन्नधारया पूयवहनात् नाडीति चोच्यते । एका-अद्वि-
तीया ।]” इतीन्दु । ४ 'दिंकासरुक्श्वासपी' इति कचित् ।
५ 'वाऽपथ्य' ई उ चन्द्र । ६ 'दोषै पृथक् समस्तैश्च
श' उ । ७ 'णा भवति ।' ट । ८ 'पूय तु दिवा'
उ । 'पूयाश्च दिवा' ई । 'पूयासुद्धिवा' ण त ।

स०-पित्तात्तृडादिकृत् । पीतोष्णपूतिपूयस्रावी । दिवसे चा-
तिशयेन स्रवति ।

घनपिच्छिलसंज्ञावा कण्डूला कठिना कफात् ॥ ३० ॥
निशि चाभ्यधिकक्रेदा

स०-कफात् घनपिच्छिलज्ञावा कण्डूमती कठिना निशि
चाभ्यधिकक्रेदा स्यात् ।

सर्वैः सर्वाकृति त्यजेत् ।

स०-सर्वेदोषै सर्वाकारा, ता च त्यजेत् ।

अन्तःस्थितं शल्यमनाहृतं तु

करोति नाडीं वहते च साऽस्य ।

फेनानुविद्धं तनुमल्पमुष्णं

सास्त्रं च पूयं सरुजं च नित्यम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तरस्थाने

ग्रन्थ्यर्बुदश्रीपदापचीनाडीविज्ञानीयं

नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

स०-अन्तरे स्थित शल्यमनाहृतं सनाडीं करोति । अस्य
च-शल्यवत् पुस, सा-नाडी, फेनिल तन्वादिगुण च पूयं
नित्यमेव सरुजं वहत इति । उपजातिवृत्तम् ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठ उत्तरस्थाने ग्रन्थ्य-

र्बुदश्रीपदापचीनाडीविज्ञानीय नाम एकोनत्रिं-

शोऽध्याय समाप्त ॥ २९ ॥

अधुना ग्रन्थादीना चिकित्सित विभणिषुराह—

अथातो ग्रन्थ्यर्बुदश्रीपदापचीनाडीप्रतिषेधं

व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

ग्रन्थिष्वापेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

स०-आमेषु-अपक्वेषु, ग्रन्थिषु यथास्वं शोफेष्विव क्रिया-
चिकित्सितम् ।

१ 'कृतिस्त्यजेत्' इ चन्द्र । २ “('साऽऽस्यात्' इति
पाठ । सा-नाडी, आस्यात्-व्रणमुखात्, वहते-स्रवति ।)”
इतीन्दु । ३ 'मच्छमुष्ण' चन्द्र । ४ अयं ग्रन्थादिप्रतिषेध-
श्चरके चि० १२ अध्याये, सुश्रुते चि० १७।१८।१९ अध्यायेषु,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३५ अध्याये, चास्ति वर्णित ।

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ १ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकाम च, तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

स०-बृहत्यादिभिः सिद्धेन सर्पिषा शुद्धिकाम नरं स्नेहयेत् ।
ततः शुद्धस्य-कृतवसनविरेकस्य सतः, तीक्ष्णैर्द्रव्यैर्ले-
पनं कार्यम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥ २ ॥

स०-ग्रन्थि सम्यक् स्वेदयित्वाऽङ्गुष्ठादिभिः पुनः पुनर्वि-
मृद्नीयात् ।

एष वाते विशेषेण क्रमः, पित्तास्रजे पुनः ।

जलौकसो हिमं सर्वं, कफजे वातिको विधिः ॥ ३ ॥

स०-एष क्रमो विशेषेण वाते कार्यः ।

पित्तास्रजे ग्रन्थौ जलौकसः । सर्वदा शीतं प्रलेपादिकं हितम् ।

कफजे ग्रन्थौ वातोद्भवग्रन्थिविहितं क्रमः ।

तथाऽप्यपक्वं छित्त्वेन स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।

साध्वशेषं, सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

स०-एवमप्यपक्वेन ग्रन्थि साधु यथा भवत्यशेषं च तथा
छित्त्वा स्थिते रक्ते सत्यग्निना दहेत् ।

शेषं कस्माच्च क्रियते? इत्याह-सशेष इति । यस्मात् सशेषो
ग्रन्थिनिश्चयेनैव पुनराप्यायते-वृद्धिं याति ।

मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थौ यापयेदेवमेव च ।

स०-मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थौ एवमेव यापयेत् ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ५ ॥

प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धते ॥ ६ ॥

स०-मेदोजेऽप्येतत् कार्यम् । तं च-मेदोद्भवं ग्रन्थि, तिल-
कल्कदिग्धेन द्विगुणवाससा छन्नं सन्तं तमैः फालादिभिरु-
पस्पृशेत् ।

अथवा शस्त्रेण पाटयित्वा मेदसि निःशेषमुद्धते सत्य-
ग्निना दहेत् ।

सिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरं, तथा ।

उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ ७ ॥

स०-सिराग्रन्थौ च नवे साहचरं तैलं पेयम् ।

तथा वातवैरुपनाहो हितो वस्तिकर्म सिराव्यधश्च ।

अर्बुदे ग्रन्थिवत् कुर्यात् यथास्व सुतरा हितम् ।

[अजाशकृच्छिद्युमूललाक्षासुरस(लवणक्षार)-

काञ्जिकैः ।

वस्त्रबद्धैरुपस्वेद्य मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

उपोदकापत्रपिण्ड्या छदैराच्छादितं घनम् ।

निवेश्य पट्टं बध्नीयाच्छाम्यत्येवं नवार्बुदम् ॥ २ ॥

जीर्णे चार्कच्छदसुधासामुद्रगुडकाञ्जिकैः ।

प्रच्छाने पिण्डिका बद्धा ग्रन्थ्यर्बुदविलायनी ॥ ३ ॥

स०-अर्बुदे ग्रन्थाविव सर्वं यथायोगं सुतरा हितं कुर्यात् ।

श्रीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्निग्धोपनाहिते ॥ ८ ॥

सिरामुपरि गुल्फस्य द्व्यङ्गुले, पाययेच्च तम् ।

मासमेरण्डजं तैलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥ ९ ॥

जीर्णे जीर्णान्नमश्रीयाच्छुण्ठीशृतपयोन्वितम् ।

त्रैवृतं वा पिबेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ १० ॥

स०-श्रीपदे वातोत्थे स्निग्धे स्निग्धोपनाहिते च गुल्फस्य
द्व्यङ्गुल उपरि सिरा विध्येत् ।

त च-श्रीपदिनं, मासमेरण्डोद्भव तैलं गोमूत्रयुतं पाययेत् ।

जीर्णे चैरण्डतैले पुराणमज्जं शाल्योदनं शुण्ठीशृतेन क्षीरेण सहा-
श्रीयात् । त्रैवृतं वा पिबेत् ।

एवमप्यशान्तौ वह्निना दहेत् । तथा गुल्फस्याधस्तात्सिरां
मोक्षयेत् ।

गुल्फस्याधः सिरामोक्षः पैत्ते सर्वं च पित्तं जित् ।

स०-पैत्ते तु श्रीपदे सर्वं पित्तजिच्चिकित्सितं हितम् ।

सिरामङ्गुष्ठके विध्वा कफजे शीलयेद्यवान् ॥ ११ ॥

सक्षौद्राणि कषायाणि वर्द्धमानास्तथाऽभ्यासः ।

लिम्पेत्सर्षपवार्ताकिमूलाभ्यां धन्वयाऽथवा ॥ १२ ॥

स०-कफजे तु सिरामङ्गुष्ठके विध्वा यवान्नं शीलयेत् ।

१ 'हितम्' ट । २ 'सर्वं-प्रलेपपरिषेकान्नपानौषधम्, हिम-
शीतलं स्पर्शवीर्याभ्याम्, प्रयोज्यम् ॥ साधु-शोभनं कृत्वा,
पुनरानह्यते-पुनरापूर्यते ॥ एवमेव-अनन्तरोक्तेन क्रियाक्रमेण
प्रयोज्यमानेन सता, यापयेत् ।' इति चन्द्र । 'फालो-लोह
दल ।' इतीन्द्र । ३ 'रानह्यते द्रुतम्' चन्द्र । ४ 'पाटये'
इ.उ.ण.त.स.मू.ट । ५ 'प्रमृज्यात्ति' इ.ई.उ.चन्द्र.स.स ।
६ 'तद्धते' इ.ई.उ. ।

१ हित-चिकित्सितम् । २ [ ] इ.ई.उ. चन्द्र पुस्तके-
षूपलब्धा इमे त्रयः श्लोकाः । ३ 'क्षारसका' इ.उ. । ४ 'का-
कपिण्याकच्छदै' इ. । ५ 'जीर्णाद्रार्क' इ.उ. चन्द्र ।
६ 'सामुद्रं तुल्यकाम्बुभिः ।' इ.चन्द्र । ७ 'प्रच्छन्ने पिण्डिका'
इ. । 'प्रच्छानैर्पिण्डिका' चन्द्र । ८ 'बध्वा ग्रन्थ्यर्बुदविला-
यनम्' इ.चन्द्र । ९ गुल्फस्याधः सिरामोक्षः पैत्त एव श्रीपदे
युक्तं, न वातजे । वातजे तु गुल्फस्योपरि सिरामोक्षस्योक्तत्वात् सुश्रु-
तसङ्ग्रहाद्यसम्मतत्वाच्चात्रत्यमरुणदत्तव्याख्यानमयुक्तम् । १० 'पैत्ते
श्रीपदे सिरामोक्षो गुल्फस्याधः कार्यः । तथा सर्वं-पानाहार-
मेषजं, पित्तजित् प्रयोज्यम् ॥ अभ्यासः पिप्पलीवर्द्धमाना
शीलयेत् ।' इति चन्द्र । ११ 'धान्यया' इ.ण.त. चन्द्र ।

कषायगुणयुक्तानि द्रव्याणि माक्षिकान्वितानि हितानि । तथा
वर्धमाना द्वित्र्यादिक्रमेण हरीतक्यो हिता ।

सर्षपैर्वार्ताकीमूलेन च लिम्पेत् । वान्य(वन्व)या-यवा-
सकया वा, निशुण्ठ्या लिम्पेत् ।

ऊर्ध्वाधःशोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।

दन्तीद्रवन्तीत्रिवृताजालिनीदेवदालिभिः ॥ १३ ॥

शीलयेत्कफमेदोघ्नं धूमगण्डूषणावनम् ।

सिरयाऽपहरेद्रक्तं, पिबेन्मूत्रेण ताक्ष्यजम् ॥ १४ ॥

[पलमर्द्धपल वाऽपि कर्षं वाऽप्युष्णवारिणा ।

काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ॥ १५ ॥]

स०-अपच्यामूर्ध्वाधः शोवनं दन्त्यादिभिः साधितं घृतं
पातव्यम् ।

तथा कफमेदोहरं धूमादिकमभ्यसेत् ।

सिरया रक्तं हरेत् ।

रसाञ्जनं गोमूत्रेणालोडितं पिबेत् ।

ग्रन्थीनपक्वानालिम्पेन्नाकुलीपटुनागरैः ।

खिन्नान् लवणपोटल्या कठिनाननु मर्दयेत् ॥ १५ ॥

स०-आमान् ग्रन्थीन्नाकुल्यादिभिरालिम्पेत् ।

कठिनान् ग्रन्थीलवणपोटल्या खिन्नान् पश्चादङ्गुष्ठादिना मर्द-
येत् ।

शमीमूलकशिग्रूणां बीजैः सयवसर्षपैः ।

लेपः पिष्टोऽम्लतक्रेण ग्रन्थिगण्डविलायनः ॥ १६ ॥

[क्षुण्णानि निम्बपत्राणि क्षुत्तैर्भस्मातकैः सह ।

शरावसम्पुटे दग्ध्वा सार्धं सिद्धार्थकैः समैः ॥ १ ॥

एतच्छागाम्बुना पिष्टं गण्डमालां प्रलेपनम् ।]

स०-शम्यादिभिरम्लतक्रपिष्टैर्लेपो ग्रन्थ्यादिविम्लाप-
(लायन) ।

पाकोन्मुखान् सुतासस्य पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ।

अपक्वानेव वोद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपाचरेत् ॥ १७ ॥

स०-पाकोन्मुखान् ग्रन्थीन् सुतरक्तस्य पित्तश्लेष्मघ्नैर्द्रव्यैर्जयेत् ।

अथवाऽपक्वानेव ग्रन्थीनुद्धृत्य क्षाराग्निभ्यामुपक्रमेत् ।

१ 'सर्षपमूलेन वार्ताकीमूलेन' ण त । २ 'निशुण्ठ्या'
ट.ड. । "निशुण्ठ्या-मूलरहितया ।" इति त-पुस्तके टिप्पणी ।
३ "ऊर्ध्वाधः शोधन-उभयानुलोमनम् ।" इति चन्द्र । "ना-
कुली-सर्पसुगन्धा ।" इतीन्दु । ४ [ ] इ ई उ चन्द्र ।
पुस्तकेषूपलब्धोऽयं श्लोकः । ५ 'वोष्णेन वारिणा' ई उ ।
६ 'भि कल्कितै साधित' ट । ७ 'ग्रूथबीज' इ ।
'ग्रूमाबीजै' ई. । ८ [ ] इ ई उ ट ण त चन्द्र पुस्तकेषूप-
लब्धोऽयं सार्धं श्लोकः । ९ 'जीर्णानि निम्ब' ण । १० 'क्षि-
न्नैर्भ' ई उ ण । 'क्षिन्नैर्भ' चन्द्र । 'क्षुण्णैर्भ' गदति ।
११ 'लाविले' चन्द्र । १२ 'वोद्धृत्य' इ.उ.ण.त. ।

काकादनीलाङ्गलिकानहिकोत्तुण्डिकीफलैः ।

जीमूतबीजकर्कोटीविशालाकृतवेधनैः ॥ १८ ॥

पाठान्वितैः पलार्धाशैर्विषकर्षयुतैः पचेत् ।

प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीखरसाढके ॥ १९ ॥

अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ।

सिध्यत्यसाध्यकल्पाऽपि पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ २० ॥

स०-काकादन्यादिभिः कल्कैर्द्विकर्षोन्मितैर्विषकर्षयुतैः कर-
ञ्जतैलस्य प्रस्थं निर्गुण्डीखरसस्याढके पचेत् । तेन (अनेन) तैलेन
गण्डमाला चिरोत्था पूयवाहिनी चोसाध्यप्रायाऽपि पानादिभिः
सिध्यति ।

तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादं चतुर्गुणे ।

निर्गुण्डीखरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रणुत् ॥ २१ ॥

स०-लाङ्गलिकीकन्दकल्कपादं निर्गुण्डीखरसे चतुर्गुणे तैलं
पक्वं नस्याद्यैरपचीजित् । लाङ्गलिकीकन्दकल्क पादो यस्मिन्सैले
तदेवम् ।

भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धनैः ।

मनःशिलालनलद्विशालाकरवीरकैः ॥ २२ ॥

गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विषस्यार्धपलेन च ।

ब्राह्मीरसार्कजक्षीरगोशकृद्रससंयुतम् ॥ २३ ॥

प्रस्थं सर्षपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।

पानाद्यैः शीलितं कुष्ठदुष्टनाडीव्रणापचीः ॥ २४ ॥

स०-भद्रश्रीदार्वादिभिः पलिकैर्गोमूत्रपिष्टैर्विषस्य चार्धपलेन
युक्तैर्ब्राह्मीरसादिभिः संयुतं सर्षपतैलप्रस्थं पक्वं पानाद्यैरभ्यस्त
कुष्ठादीन् शीघ्रमेव हन्ति ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।

तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ २५ ॥

स०-वचाहरीतक्यादिभिः कल्कितैस्तैलं पक्वं पीतं निर्मूला-
मपचीं कुर्यात् ।

शरपुङ्खोद्धवं मूलं पिष्टं तन्दुलवारिणा ।

नस्याल्लेपाच्च दुष्टारुरपचीविषजन्तुजित् ॥ २६ ॥

स०-शरपुङ्खामूलं तन्दुलजलेन पिष्टं नखेन लेपनेन च
दुष्टारु प्रभृतीन् हन्ति ।

१ "काकादनी-ज्योतिष्मती । नहिका-शुकनाशा । उत्तैण्डु-
की-काकतिक्ता ॥ कल्कस्य पादे-तैलापेक्षया चतुर्थभागे ॥ भद्र-
श्वेतचन्दनम् । पानाद्यै-पानाभ्यञ्जननावनै ।" इति चन्द्र ।
२ 'नलिको' इति क्वचित्, स स. । ३ 'तुण्डकी' इ.ई स.
४ 'कोत्तैण्डुकी' चन्द्र. । ५ 'पथ्यान्वितै.' ण. । ६ 'वाऽ-
साध्य' ट ड । ७ 'पादे' चन्द्र. । ८ 'त. पादमिति पाठे लाङ्ग'
ण । ९ 'लमदनवि' उ. । १० 'कुष्ठं दु.' इ.ण.त.चन्द्र. ।

मूलेरुत्तमकारण्याः पीलुपर्ण्याः सहाचरात् ।
सरोध्राभययष्ट्याहशताह्वीपिदारुभिः ॥ २७ ॥
तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽभ्यङ्गे च पूजितम् ।

स०—उत्तमकारण्यादीना मूलेस्तैल क्षीरतुल्य सिद्ध नस्ये-
ऽभ्यङ्गे च हितम् । उत्तमैवोत्तमकेति “अन्यतरस्याम्” इति
ह्रस्व । उत्तमका चासावरणिश्च(णी च) उत्तमकारणीत्यर्थ । उ-
त्तमकारणी—करम्भ (म्भा) ।

गोव्यजाश्वखुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ २८ ॥
ऐङ्गुदेन तु कृष्णाहिर्वायसो वा स्वयं मृतः ।

स०—गवादीना खुरा दग्वा कटुतैलेन विमिश्रितेन लेपो
हित ।

कृष्णसर्पो दग्ध इङ्गुदीतैलेन, काको वा स्वयं मृत इङ्गुदीतैलेन,
लेपन हितम् ।

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजङ्घासमाश्रितम् ॥ २९ ॥
बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हत्वाऽग्निना दहेत् ।

स०—एवमप्यशान्तौ सत्या रोगस्यापरर्पाश्वजङ्घासमाश्रित
बस्तेरूर्ध्वमधस्ताद्वा मेदो हत्वा ज्वलनेन दहेत् ।

स्थितस्योर्ध्वं पदं मित्वा तन्मानेन च पार्णिणतः ३०
तत ऊर्ध्वं हरेद् ग्रन्थीनित्याह भगवान्निमिः ।

स०—स्थितस्य पुस ऊर्ध्वं पदं मित्वा तन्मानेन पार्णिणप्रदे-
शात् तावन्मात्र मित्वा तत ऊर्ध्वं ग्रन्थीन् हरेत्, इति निमि-
मुनि प्राज्याशयो वदतीति ।

पार्णिणं प्रति द्वादश चाङ्गुलानि
मुक्त्वेन्द्रबन्ति च गदान्यपार्श्वे ।

विदार्य मत्स्याण्डनिभानि मध्या-
जालानि कर्षेदिति सुश्रुतोक्तिः ॥ ३१ ॥

स०—पार्णि लक्षीकृत्य द्वादशाङ्गुलानि मित्वा इन्द्रबन्ति
मुक्त्वा गदस्यापरपार्श्वे विदार्य मध्यान्मत्स्याण्डसदृशानि जालानि
कर्षेत्, एव सुश्रुतस्य वचनम् । उपजातिवृत्तम् ।

१ “उत्तमवारुणीपीलुपर्णीसहाचरेभ्यो मूले सरोधादिभि कल्की-
कृतैः ॥ गदस्यान्यपार्श्वे—वामपार्श्वे रुजाया दक्षिणजङ्घासमाश्रितम् ॥
ऊर्ध्वं स्थितस्य पुस पदं मित्वा, तन्मानेन च—पदप्रमाणेन, पार्णिणतो
जङ्घां मित्वा ।” इति चन्द्र । २ ‘त्तरवारुण्या.’ उ ण त, ट ।
‘त्तरवारुण्या.’ इ । ‘त्तमवारुण्या.’ चन्द्र । ३ ‘त्तमारणी’
द त. । ४ ‘त्तमारणी’ ट ण. । ५ ‘गोगजाश्व’ इ उ. ।
६ ‘गदे चान्य’ उ. । ७ ‘पार्श्वे ज’ इ ई. चन्द्र. । ८ ‘पार्श्व
ज’ ट ण. त. । ९ ‘पार्णि.—गुल्फस्य पश्चाद्भाग । जङ्घामध्ये
बहुलमिन्द्रबन्ति, जेज्जटाचार्यस्तु अर्धाङ्गुलमाह ।” इति डल्हण ।
१० ‘हे दश० मित्वेन्द्र’ स. सु. ।

आ गुल्फकर्णात्सुमितस्य जन्तो-
स्तस्याष्टभागं खुडकाद्विभज्य ।
घ्राणार्जवेऽधः सुरराजबस्ते-
भिर्त्वाऽक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ३२ ॥

स०—गुल्फान्त यावत् कर्णादारभ्य प्राणिन सुष्ठु मितस्य
कर्णाना ह्रस्वल्भत्वेनानियतस्थानत्वात् स्थाननियम करोति ।
घ्राणार्जव इति । एतदुक्तं भवति । नासाग्रात् कर्णं प्रति सुष्ठ्वे
सति सुमितस्य कर्णाद् गुल्फं यावन्न त्वेवमेव, तथा तस्य नरस्य
खुडकाद् गुल्फादष्टभाग विभज्य—त्यक्त्वा, इन्द्रबस्तेरधस्ता-
द्वित्वाऽक्षमात्रं कर्षेत्, इत्यपरे वदन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

उपनाह्यानिलान्नाडीं पाटिता साधु लेपयेत् ।
प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्तिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ ३३ ॥

स०—वातान्नाडीमुपनाह्य पाटयित्वा साधु कृत्वाऽपामार्गा-
दिभिर्लेपयेत् ।

पैत्ती तु तिलमजिष्ठानागदन्तीनिशाद्वयैः ।

स०—पैत्ती तु पाटिता सर्ती तिलादिभि प्रदेहयेत् ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ ३४ ॥

स०—श्लैष्मिकीं च पाटिता तिलसौराष्ट्रादिभि प्रदेहयेत् ।

१ आ खुल(ड)कात् गुल्फकर्णात् गुल्फो कर्णाविव यस्य
स तथा । खुल(ड)को—जङ्घापादयो. सन्धि । सुरराजबस्ते—
इन्द्रबस्ते, अष्टभाग जङ्घायाश्चरणहीनाया विशल्यङ्गुलाया अष्टमो
भाग सार्धमङ्गुलद्वयं हित्वा, यद्यपि बह्वुल इन्द्रबन्तिस्तथाऽपि
तदुपधातपरिहारार्थं सार्धमेवाङ्गुलद्वयं हे(हे)यम् । अन्ये तु
अक्षिमात्रमेव बह्वुल नेत्रप्रमाणं हित्वेति वदन्ति । घोण-
जुर्वेध इति गुल्फकर्णस्य खुलकस्य, घोणा नासा इव घोणा,
यथोत्तरीयकण्डरा, तस्या ऋजु—अवक्रो, वेधो—व्यध । गूढ-
पदभङ्गटिप्पनेऽन्यथा व्याख्यातम् । आगुल्फकर्णादिति आङ-
त्राभिविधौ न मर्यादायास्, गुल्फकर्णावभिव्याप्य, सुमितस्य—
सुनिश्चित मितस्य, तस्य प्रमाणस्य षट्सप्तत्यङ्गुलमितस्याष्टम-
भाग सार्धनवाङ्गुलमात्रं, खुलकात्—पार्णिणभागात् बह्वुलप्रमाणात्,
विभज्य पृथक्कृत्य, घोणा—नासा, तस्या ऋजु यथा भवति तथा-
ऽवक्रो, वेध. कर्तव्य । अक्षिमात्र—अङ्गुलद्वयप्रमाणम् ।” इति
डल्हण । “जन्तो—पुरुषस्य, आ गुल्फकर्णादङ्गुलैः सुमितस्य सत-
स्तस्य खुडकात् पार्णिणतोऽष्टभाग विभज्य सुरराजबस्तेर्मर्मणोऽध-
नासार्जवे आगेऽक्षमात्रं श्लेष्मिणं भित्त्वा—विदार्य, मेद आकर्षेत् ।”
इति चन्द्र । २ ‘घोणार्जवे’ इ. ई. । ‘घोणजुर्वेध’ स. सु. ।
३ ‘स्तेर्हित्वाऽक्षिमात्रं’ स. सु. । ४ ‘मात्रामपरे’ इ. उ. ।
५ ‘तिलयष्ट्याह्नि’ वृन्द. चक्र. गदनि. ।

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

स०-शल्यजा गति छिन्ना शोधिता च तिलमध्वाज्यैर्लेपयेत् ।

अशस्त्रकृत्यामेषिण्या भित्त्वाऽन्ते सम्यगेषिताम् ३५
क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

स०-शस्त्रेण छेदनानर्हा गति सम्यगेषितामेषिण्या भित्त्वा-
ऽन्ते क्षारयुक्तेन सूत्रेण पुन पुनर्दारयेत् ।

व्रणेषु दुष्टसूक्ष्मास्यगम्भीरादिषु साधनम् ॥ ३६ ॥
या वर्यो यानि तैलानि तन्नाडीष्वपि शस्यते ।

स०-दुष्टेषु सूक्ष्ममुखेषु गम्भीरादिषु व्रणेषु यत्साधन
कथित, या वर्तय उक्ता, यानि तैलानि, तत्-एतच्चिकित्सित,
नाडीष्वपि युज्यते ।

पिष्टं चञ्चुफलं लेपान्नाडीव्रणहरं परम् ॥ ३७ ॥

स०-चञ्चो फल पिष्ट लेपेन पर नाडीव्रणहृत् ।

घोण्टाफलत्वक् लवणं सलाक्षं

ब्रूकस्य पत्रं वनितापयश्च ।

लुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को

वर्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥ ३८ ॥

स०-घोण्टाफलादिक स्त्रीक्षीरलुगर्कदुग्धयुत एष कल्को
वर्तीकृतो द्रागेव नाडी हन्ति । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

सामुद्रसौवर्चलसिन्धुजन्म-

सुपक्वघोण्टाफलवेश्मधूमाः ।

आम्रातगायत्रिजपलुवाश्च

कटंकटेर्यावथ चेतकी^१ च ॥ ३९ ॥

कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे

वर्यो चैतेषु शील्यमानेषु ।

अगतिरिव नश्यति गति-

श्चपला चपलेषु भूतिरिव ॥ ४० ॥

१ “छिन्नशोधिता-पाटयित्वोद्धृतशल्याम् ॥ साधन-चिकि-
त्सितम् ॥ घोण्टाया. फलस्य त्वक्, सलाक्ष लवण, पत्र ब्रूकस्य,
वनिताया -स्त्रिया पय ॥ कटंकटेर्यौ-हरिद्रादयम् । चेतकी-
काङ्गुणी । यथा, अगति -अशरण पुमान्, नश्यति-विनाश
प्राप्नोति । यथा वा, चपलेषु नरेषु भूति -समृद्धि, चपला सती न-
श्यति ।” इति चन्द्र । २ ‘पूरयेद्’ ई उ । ३ ‘कल्पयेत् ।’ स.
स । ४ ‘लवणानि लाक्षा पूगीफल चालवण च पत्रम् । लु’
स सु चक्र । ‘त्वक्छादनात् फलानि पूगस्य च त्वग्लवणं च
मुख्यम् । लु’ इन्द्र. गदनि. ५ ‘ब्रूकस्य’ ई. । ‘वृषस्य’ उ ।
६ ‘केतकी’ उ. । ‘दीलिका च’ ई. । ७ ‘सेव्यमानेषु’ ण.त. ।
अ० ११३

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठ उत्तरस्थाने
ग्रन्थवर्बुदस्त्रीपदापचीनाडीप्रतिषेधो
नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

—८८७—

स०-समुद्रलवणादिक कल्केऽभ्यङ्गे चूर्णे वर्यो चामीष्व-
भ्यस्यमानेष्वविद्यमानगतिरिव गति शीघ्र नश्यति । चपला
चपलेषु नरेषु भूति -वित्त, यथेति । उपजातिरार्या च ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृद-
यटीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठ उत्तरस्थाने
ग्रन्थवर्बुदस्त्रीपदापचीनाडीप्रतिषेधो नाम
त्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३० ॥

—८८७—

क्षुद्ररोगविज्ञान क्रमप्राप्तमाचिख्यासुराह—

अथातः क्षुद्ररोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्रसंनिभा ।

पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका ॥ १ ॥

स०-बालाना कफवाताभ्या स्निग्धादिगुणयुक्ता पिटिकाऽ-
जगल्लिकाख्या स्यात् ।

यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना ।

स०-ताभ्या-वातकफाभ्या, यवप्रख्या-यवसज्ञा । सा
यवप्रख्या-यवाकारा, मांसाश्रिता घना कठिना च ।

१ “[क्षुद्रशब्द स्वल्पाधमकूरपर्यायवाची । ‘क्षुद्र स्वल्पेऽधमे कूरे’
इति वैजयन्ती । उक्तधर्मयुक्ता रोगा क्षुद्ररोगा । उक्त च-‘मन्दवेगा
महावेगा व्याधयोऽल्परुजोऽरुज । ये महान्तोऽल्पकाश्चैव क्षुद्ररोगास्तु
ते स्मृता ॥’ इति । अत्रापि स्वल्पा-मश(ष)व्यङ्गतिलकालकादय ।
अधमा -रुद्धगुदशर्करावुदकुनखादय । कूरा -मसूरिकाविस्फोटा-
ग्निर्रोहिण्यादय ।] बालाना प्राय इति बोद्धव्यम् ।” इतीन्दु ।
२ अथ क्षुद्ररोगविज्ञानीयश्चरके वि० १२ अध्याये सू० १८ अध्याये
च, सुश्रुते नि० १३ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३६ अध्याये
चास्ति वर्णित । ३ ‘ज्ञान व्या’ ण त चन्द्र स.मू । ४ ‘ग्धा’
‘भा’ ‘काः’ इ उ स.स. । ५ ‘सन्निभता’ त चन्द्र ।
६ ‘पिटिका’ ई.चन्द्र स.सं. । ७ ‘यवाकारा’ इ.ई.स.मू ।

अवक्रा चालजी वृत्ता स्तोकपूया घनोन्नता ॥ २ ॥
ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा कच्छपी कच्छपोन्नताः ।

स०-ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा, किम्भूता ^१ अमुखास्तथाऽल-
जीव वृत्ता-वर्तुला, स्तोकपूया घना उन्नताश्च कच्छपीत्यु-
च्यते । सा च कच्छपोन्नता स्यात् ।

कर्णस्योर्ध्व समन्ताद्वा पिटिका कठिनोन्नतः ॥ ३ ॥
शालूकाभा पनसिका

स०-कर्णस्योपरिष्ठात् परितो वा पिटिका कठिना तीव्ररुजा
शालूकानिभा पनसिकासज्ञा ।

शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः ।

हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्या पाषाणगर्दभ ॥ ४ ॥

स०-शोफोऽल्परुजः स्थिरो हनुसन्धिसमाश्रितो वात-
कफाभ्या पाषाणगर्दभ ।

शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः ।
मेदोगर्भा मुखे यूना ताभ्या च मुखदूषिकाः ॥ ५ ॥

स०-वातकफाभ्या शाल्मलीकण्टकसदृशा पिटिका रुजा-
न्विता घना मेदोगर्भास्तरुणानां मुखे स्युः । तांश्च मुखदूषिकाः ।
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः ।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीर कफवातजैः ॥ ६ ॥

स०-पद्मकण्टकसज्ञास्ते वेद्या, यैः कण्टकैर्नीरुजैः श्वेत-
वर्णैर्वातकफजैः पद्ममिव शरीर चीयते ।

पित्तेन पिटिका वृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा ।

महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना ॥ ७ ॥

स०-पित्तेन या पिटिका वर्तुला पक्वोदुम्बरफलनिभा
महादाहज्वरकृच्च, सा विवृताख्या विवृतमुखा स्यात् ।

गात्रेष्वन्तश्च वक्रस्य दाहज्वररुजान्विताः ।

मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः ॥ ८ ॥

१ “अवक्रा-मुखेन रहिता, वृत्ता-वर्तुला, स्तोकपूया घनोन्नता च
या, सा नाम्नाऽलजीत्युच्यते ॥ पञ्च वा ग्रन्थयः षड्वा ग्रन्थयः कच्छ-
पोन्नता भवन्ति, सा कच्छपीत्युच्यते ।” इति चन्दनन्दनव्याख्या-
नमेव युक्तम्, सुश्रुतसम्मतत्वात् । तथा च सुश्रुत (नि अ १३।
६-८)-“घनामवक्रा पिडकामुन्नता परिमण्डलाम् । अन्धालजी-
मल्पपूया ता विद्यात्कफवातजाम् ॥ ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा
दारुणा कच्छपोन्नता । कफानिलाभ्यामुद्भूता विद्यात्ता कच्छपी-
मिति ॥” इति । अत एव चात्रत्य “ग्रन्थयः पञ्च वा० कच्छपी-
त्युच्यते ।” इत्यरुणदत्तव्याख्यान “सैव (यवप्रख्यैव) अवक्रा
सतीत्यलजीत्युच्यते ॥ वृत्तत्वादियुगा पञ्च वा षड्वा कच्छपवदुन्नता
ग्रन्थयो नाम्ना कच्छपी ।” इतीन्दुव्याख्यान चायुक्तम् । २ ‘क्रा-
श्चालजीवृत्ता ० न्नता ।’ अरुण । ‘क्रा त्वलजी, वृत्ता ० न्नता ।’
स स । ३ ‘पोन्नता’ इति अरुण स मू । ४ ‘पिटिका’
इति चन्द्र स स । ५ शालूक-पद्मकण्ड । ६ ‘दूषकाः’ इति ।
७ ‘ते च मुखदूषकाः’ ट.ण.त । ८ ‘मरनिभा’ ण.त. ।

स०-गात्रेषु-अवयवेषु, वक्रस्य चान्तरे दाहादियुता मसू-
रप्रमाणास्तद्वर्णास्तत्संज्ञा मसूरिका घना पिटिका ।

ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः ।

स०-ताभ्यो मसूरिकाभ्यो दारुणतमा स्फोटा महारुजा
विस्फोटसज्ञा ।

या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकाचिता ॥ ९ ॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्या

स०-पद्मकर्णिकानिभा या पिटिका पिटिकैराचिता, सा वा-
तपित्ताभ्या विद्धाख्या स्यात् ।

ताभ्यामेव च गर्दभी ।

मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥ १० ॥

स०-ताभ्यामेव-वातपित्ताभ्या, गर्दभीसज्ञा मण्डलाकारा
विस्तीर्णा तथोत्सन्ना सरागपिटिकैराचिता ।

कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायो देशेषु साऽनिलात् ।

पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः ११

स०-कक्षानिकटेषु प्रदेशेषु सा गर्दभी कक्षेत्युच्यते । सा
च वातात् स्यात् ।

तस्यामेव पित्तेन सूक्ष्मा पिटिका लाजाकारा घना कक्षा-
सज्ञा एव स्युः ।

तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्तिता ।

स०-तादृशी-लाजसदृशी, महती पिटिकैका गन्धनामेति
स्मृता ।

घर्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः ॥ १२ ॥

राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः ।

स०-घर्मस्वेदयुक्ते शरीरे पिटिका रुजायुता घना राजिका-
वर्णा राजिकाकारा राजिकाप्रमाणा राजिकासज्ञा ।

दोषैः पित्तोत्वनैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत् ॥ १३ ॥

शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्दभः ।

स०-पित्ताधिकैर्दोषैर्मन्दैर्य शोफो विसर्प इव विसर्पति,
तथाऽपाकस्तनुस्ताम्रवर्णो ज्वरकारी च, स जालगर्दभ स्यात् ।

मलैः पित्तोत्वनैः स्फोटा ज्वरिणो मासद्वारणाः १४

१ “पद्मकर्णिकाकारा-अग्रे महती तनुमूला ॥ तादृशीति क-
क्षासन्नेषु सानिलात् पित्तात् ॥ राजिका-रक्तसर्षपा ॥ विसर्पति-
व्याप्नोति ।” इतीन्दु । “तादृशीति पित्तोद्भवा लाजोपमा च ॥
मन्दै-मन्दगतिभिः ।” इति चन्द्र । २ ‘पिटिका’ इति चन्द्र
स स । ३ ‘विद्धा स्यात्’ ण त । ४ इन्दुस्तु ‘ताभ्यामेव च
गर्दभी ।’ इत्यनेन गर्दभी, “मण्डलाचिता ।” इत्यनेन मण्डला,
“कक्षेति० घना ।” इत्यनेन च कक्षा वर्णयति । ५ ‘कक्षेति’
स स । ६ कक्षासन्नेषु-बाहुपार्श्वसादिषु । ७ चन्द्रन दनस्तु “या
पित्तोद्भवा लाजोपमा सूक्ष्मा घनाश्च ता लाजा इत्युक्ता ।” इति
लाजा वर्णयति, किन्तु सुश्रुतादिभिररुणदत्तेन्द्रादिभिश्च टीकाकारैर्कै-
श्चिदपि न ता वर्णिता, अतोऽयुक्तं तत् । ८ ‘जालोपमा’ उ ।
९ ‘लाजाकारा’ ट. १० ‘दारिणः’ इ. चन्द्र । ‘दारुणाः’ उ ण ।

कक्षाभागेषु जायन्ते येऽश्याभा. साऽग्निरोहिणी ।

पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम् ॥ १५ ॥

स०-पित्तोत्पन्नैर्मलैर्ज्वरवतो मासदौरणा स्फोटा कक्षाप्रदेशेषु येऽभिसहसा जायन्ते, साऽग्निरोहिणीत्युच्यते । पञ्चाहेन सप्तरात्रेण पक्षेण वा जीवितं हन्ति ।

त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्ध्वमिरिवेल्लिका ।

स०-त्रिदोषलक्षणा पिटिका वर्तुला जत्रुण ऊर्ध्वमिरिवेल्लिकाख्या ।

विदारीकन्दकठिना विदारी कक्षवह्णणे ॥ १६ ॥

स०-विदारीकन्दवत् कठिना कक्षाया वह्णणे च विदारी स्यात् । कक्षा च वह्णण च कक्षावह्णण तस्मिन् । “पाण्यो” (१) इत्यादिना हस्य ।

मेदोनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांससिराश्रयैः ।

भिन्नो वसाज्यमध्वामं स्रवेत्तत्रोलैवणोऽनिलः ॥ १७ ॥

मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपैपादयेत् ।

दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः ॥ १८ ॥

तां स्नावयन्ति निर्वृतां विद्यात्तच्छर्करार्बुदम् ।

स०-मेद पवनकफै स्नायुमांससिराश्रयैर्ग्रन्थि स्यात् । स च भिन्नो वसाघृतमधुनिभ स्रवेत् । तस्मिन् पवनोऽविको मांसं विशोष्य ग्रथिता शर्करा कुर्यात् । ततो दोषास्ता-शर्करा, निर्वृता दुर्गन्धं लोहितं क्लिन्नं विविधवर्णं स्नावयन्ति । तत्-एवविध, शर्करार्बुदं विद्यात् ।

पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वोपैचीयते ॥ १९ ॥

वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वह्णैर्गुभिर्मुखैः ।

रुग्दाहकण्डूक्लेशैर्वल्मीकोऽसौ समस्तजः ॥ २० ॥

स०-पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वा ग्रन्थिर्वल्मीक इव शनैरुपचीयते । तद्वत्-वल्मीकवत्, बहूनि च तान्यणूनि च, तैर्भूरिसूक्ष्मैर्वदनैरुपलक्षितो रुग्दाहकण्डूक्लेशैर्बहुलो वल्मीकाख्योऽसौ त्रिदोषज ।

शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।

ग्रन्थिः कीलवदुत्सन्नो जायते कदर तु तत् ॥ २१ ॥

स०-शर्करादिभिर्नुमथिते पादे कण्टकादिभिर्वा क्षते कील-सदृशो ग्रन्थिरुत्सन्नो जायते, तत्कदरं नाम ।

वेगैस्सन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।

अणूकरोति बह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥ २२ ॥

१ ‘कक्ष्याभा’ स सं. । २ ‘पिटिका’ ई.चन्द्र स सं. । ३ ‘तत्र-तेषु मध्ये । उपपादयेत्-जनयेत् ।” इति चन्द्र । ४ ‘तत्र-स्नावयुक्ते ग्रन्थौ । उत्पन्न-प्राप्तबल. । ग्रथिता-कठिनाम् । निर्वृता-वृद्धा. सन्त ॥ बहुभिरणुभिश्च रुग्दाहाद्याद्यैर्मुखैरुपलक्षित ॥ शर्कराया-शिलाखण्डिकया । [वेगसन्धारणात्-अधोवातपुरीषादिवेगधारणात् । बह्यान्तर्मार्ग-बलीत्रितयमित्यर्थः ।]” इतीन्दु । ५ ‘दुर्गन्धि’ ई.उ सं द्र । ५ ‘तत सिरा. । स्रवन्ति सहसाराक्त’ स सु. । ६ ‘निर्वृता’ ई उ चन्द्र.स सं. । ७ ‘चोपची’ ई.उ.स.मू. । ८ ‘दाह्यो व’ अरुण. । ९ ‘संश्रय.’ उ. ।

कृच्छ्राग्निर्गच्छति व्याधिरय रुद्धगुदो मतः ।

स०-अपानाख्यो वायुर्वेगसन्धारणादपानाश्रय मार्गं बह्यान्तरणूकरोति । ततोऽस्य-आतुरस्य, कृच्छ्रेण शकृन्निर्याति । अयं रोगो रुद्धगुदो मतः ।

कुर्यात्पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥ २३ ॥

चिप्यमक्षतरोगं च विद्यादुपनखं च तम् ।

स०-पित्तानिलं कर्तुं नखमांसे सरुग्ज्वरं पाकं कुर्यात् । तं चिप्यं तथाऽक्षतरोगमुपनखं च विद्यात् ।

कृष्णोऽभिघाताद्रुक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥ २४ ॥

स०-अभिघातात् कृष्णवर्णो रुक्षश्च खरश्च नखं कुनखाख्यं ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूक्लेशान्वितान्तराः ।

अङ्गुल्योऽलसमित्याहुः ।

स०-दुष्टकर्मसंस्पर्शात् कण्डूक्लेशदयुतान्तरा अङ्गुल्योऽलसमिति वदन्ति ।

तिलाभांस्तिलकालकान् ॥ २५ ॥

कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान्

स०-तिलसदृशान् कृष्णवर्णानरुजास्त्वक्स्थास्तिलकालकानाहुः ।

मेषांस्तानेव चोन्नतान् ।

स०-तानेव तिलकालकानुन्नतान् मेषानाहुः ।

मेषेभ्यस्तुन्नतरांश्चर्मकीलान् सितासितान् ॥ २६ ॥

स०-मेषेभ्यः सकाशादुन्नतरान् वर्णतः सितासितान् चर्मकीलास्तानाहुः ।

तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।

स०-तत्प्रमाणो जतुमणिः सहजो लोहितवर्णश्चासौ स्यात् ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥ २७ ॥

स०-शुक्लं कृष्णं वा सहजं मण्डलाकारं शरीरसमं लाञ्छनमाहुः ।

शोकक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्मुखे तनु ।

इयामलं मण्डलं व्यङ्गं, वैक्रादन्यत्र नीलिका ॥ २८ ॥

परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं इयावं च मारुतात् ।

पित्तात्ताम्रान्तमानीलं, श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् २९

१ ‘तत्’ ई.उ.,ट. । २ ‘मसा’ इ । ‘मशां’ चन्द्र स.सं. । ‘माषां’ ण । ३ ‘मसेभ्य’ इ । ‘मशेभ्य’ चन्द्र.स सं. । ४ ‘सरुजो’ इति सङ्ग्रहद्वयस्य पाठ इन्दुसम्मतोऽप्युक्तः, “नीरुजं सममुत्सन्नं मण्डलं कफरक्तजम् । सहजं रक्तमीषच्च लक्षणं जतुमणिं विदुः ॥” इति सुश्रुतोक्ते (नि अ.१३।४१), एवमाधवचरकोक्तेश्च । ५ ‘तदेव वैक्रादन्यत्र देशे स्थितं नीलिकेति नाम लभते । सा च स्वरूपाविशेषात् रोगान्तरम् ।” इतीन्दु । ६ ‘ताम्रं तथा नीलं’ ई.उ. । ७ ‘श्वेताम्’ उ. ।

रक्ताद्रक्तान्तमाताम्रं सौषं चिमिचिमायते ।

स०-वातपित्ताच्छोकादिक्रुद्धात् तनु श्यामवर्णं मण्डलाकारं मुखे व्यङ्गं वदन्ति । मुखान्यत्र नीलिका ।

परुषच्छविस्था परुषस्पर्श श्यामवर्णं च व्यङ्गं वातात् स्यात् ।

पित्तेन ताम्रान्तं किञ्चिन्नीलम् ।

कफेन श्वेतान्तं सकण्डुं च स्यात् ।

रक्ताद्रक्तान्तं किञ्चित्ताम्रमोषयुतं चिमिचिमायते च ।

वायुनोदीरितं, श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥ ३० ॥

ततस्त्वग्जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।

अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः ॥ ३१ ॥

स०-पवनेन कफं प्रेरितस्त्वचं प्राप्य विशुष्यति । अनन्तरं त्वक् पाण्डुं क्रमेण च विचेतना अल्पकण्डूरविक्लेदरहिता च जायते । सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तिः स्यात् ।

असम्यग्गमनोदीर्घपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।

मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ३२ ॥

उत्कोठः

स०-असम्यग्गमनेन प्रेरितपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैर्मण्डलान्यतिशयकण्डूनि लोहितानि बहूनि च उत्कोठं स्यात् ।

सोऽनुबद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

स०-स एवानुबद्धं कोठ इत्युच्यते ।

प्रोक्ताः षट्त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः ॥ ३३ ॥

[यानविज्ञाय मुह्येत चिकित्सायां चिकित्सकः ।]

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-

स्थाने क्षुद्ररोगविज्ञानीयं नामै-

कत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

१ 'सोष' स. द्र. । 'मुख चि' इ. उ. । २ 'सह ऊषेण-स्वेदारतिमता प्रादेशिकेन दाहेन, वर्तते इति सोषम् ॥ उदीरत-स्थानात् क्षिप्तं । प्रसुप्ति-अचेतन्याद्धेतो । [यदा यदा पवनो-दीरितेन त्वग्गतेन शुष्केण श्लेष्मणा त्वक् पूर्यते, तदा तदा निर-षकाशतया तत्र रक्तादिवहनाभावात् चेतनाहानि स्यात्, इति क्रमार्थः ।]' इतीन्दु । 'सौष-सदाहम् । सर्पपकलेकलिसमिव विमिचिमायते ॥ असम्यग्गमनेन यान्युदीर्णानि-प्रेरितानि, पि-तश्लेष्मान्नि तेषां निग्रहैः । शरीरे मण्डलानि-चक्रकमलादीनि । अनुबद्ध-अनुषङ्गवान् ।' इति चन्द्र । ३ 'रपक्वेदा' इ. । ४ 'नुबन्धस्तु' इ. उ. स. द्र. । ५ एते-अजगल्लिकामपक्वा यवप्रख्यालै-कच्छपीपनसिकारिपाषाणगर्दभसुखदूषिकार्षककण्टकविर्वृतामसुरिका-विस्फोटविर्गर्दभीकक्षागन्धनामारीजकार्जलगर्दभाशिरोहिणीरिवे-ल्लिकाविर्दोरीशैकराजुर्दवेल्मीककैदररेडगुदचिर्व्यकुर्नखालैस्तिलैकाल-कर्मैर्धर्मैर्कीलजैर्तुमणिलैर्बन्धनैर्वैज्रप्रसुप्तैर्कोठकोठसद्वा षट्त्रिंशत् । ६ [ ] श्लोकार्दमिदं इ. पुस्तके सङ्ग्रहपुस्तके चोपलभ्यते ।

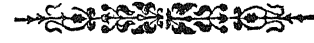
७ 'यान् विज्ञाय न सम्मुह्येच्चिकि' स. द्र. ।

स०-इति-अनेन प्रकारेण, षट्त्रिंशत् क्षुद्ररोगा विभागे-नोक्ता इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-

टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोग-

विज्ञानीयं नामैकत्रिंशोऽध्याय समाप्तः ॥ ३१ ॥

अथैषा चिकित्सित विवक्षुराह—

अथातः क्षुद्ररोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

विस्त्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।

स०-अजगल्लिकामपक्वा जलजन्मभिर्विस्त्रावयेत् ।

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ॥ १ ॥

दारुकुष्ठमनोह्वलैर्

स०-यवप्रख्यां स्वेदयित्वा विलयनार्थं प्रलेपयेद्दार्वादिभिः ।

इत्यापाषाणगर्दभात् ।

विधिस्तौश्चाचरेत्पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥ २ ॥

स०-पाषाणगर्दभं यावदेष विधिः । तेन ग्रन्थि (अलजी)-कच्छपशालक (पनसिका) पाषाणगर्दभानां पूर्वोक्तं कार्यमित्यवतिष्ठते । तान् पक्वान् अजगल्लिका च व्रणवदुपक्रमेत् ।

रोध्रकुस्तुम्बरवर्चाः प्रलेपो मुखदूषिके ।

वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥ ३ ॥

अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च सिराव्यधः ।

स०-मुखदूषिके रोध्रादयः प्रलेपः, वटपल्लवयुक्ता नारिकेलशुक्तयो वा ।

एवमप्यनुपशमे वमनं नस्यं च हितम् । ललाटे च सिरामोक्षः ।

निम्बाम्बुवान्तो निम्बाम्बुसाधितं पद्मकण्टके ॥ ४ ॥

पिबेत्क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।

१ अथ क्षुद्ररोगप्रतिषेधश्चरके चि० १२ अध्याये, सुश्रुते चि० २०।२५ अध्याययो, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३७ अध्याये चास्ति वर्णितः । २ "विस्त्रावयेत्-रक्तरहिता कुर्यात् ।" इति चन्द्र । ३ तान्-यवप्रख्यादीन् पद्म । ४ 'चाप्रलेपो' इ. ई. ण. त. चन्द्र । ५ 'लेपनः' इ. चन्द्र ।

स०-पद्मकण्टके निम्बाम्बुना कृतवमनो निम्बक्यापक
घृत सक्षौद्र पिबेत् ।

निम्बकर्णिकाराम्या लेप ।

विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेत्सेरिवेल्लिकान् ।
पित्तवीसर्पवर्त्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥ ५ ॥

स०-विवृतादीन् जालान्ताश्चिरिवेल्लिका च पित्तविसर्पमिव
चिकित्सेत् । अग्निरोहिणी च प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ।

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च

विरुक्षणं कायविशोधनं च ।

धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्

कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ॥ ६ ॥

स०-जालकगर्दभस्य लङ्घनादि यथावस्थ सदा कुर्यात् ।

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

स०-विदारिका रक्ते सुते कफग्रन्थिमिव चिकित्सेत् ।

मेदोर्बुदक्रियां कुर्यात्सुतरा शर्करार्बुदे ॥ ७ ॥

स०-शर्करार्बुदे सुष्ठु मेदोर्बुदक्रिया कुर्यात् ।

प्रवृद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ।

वल्मीकं हस्तपादे च वर्जयेद्

स०-वल्मीक प्रवृद्धादिगुण हस्तपादे जातं च वर्जयेत् ।

इतरत्पुनः ॥ ८ ॥

शुद्धस्यास्ते हृते लिम्पेत् सपट्वारेवतामृतैः ।

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपल्लसकुभिः ॥ ९ ॥

स०-इतरत् पुनर्वल्मीक शुद्धस्य रक्ते हृते श्यामादिभिः
सलवणकर्णिकारगुडूचीभिर्लिम्पेत् ।

पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाश्च शोधयेत् ।

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ १० ॥

स०-पक्वे तु [वल्मीके] दुष्टमांसानि सर्वाश्च गती शोध-
येत् । केन^१ शस्त्रेण । कथम्^२ सम्यक् । पश्चात् क्षारेणा-
ग्निना च (वा) ।

१ 'क्वाथे पक्वे' ट ड । २ 'जालान्तान्-जालगर्दभान्तान् ॥
इतरत्-पूर्वोक्तादन्यथास्थित वल्मीकम् ।' इति चन्द्र । 'प्रत्या-
ख्याय-न सिध्यतीत्युक्त्वा ॥ श्यामा-त्रिवृत् । कुलत्थिका-द्वितीया
त्रिवृत् । दन्ती-नागदन्ती ।' इतीन्दु । 'पल्ल-तिलपिष्टि ।' इति
डहण । ३ 'चित्सेदिरिवेल्लिकाम्' ई. । ४ तद्वत्-पित्तवीसर्प-
वत् । ५ 'विरेचन' ई. । ६ 'धात्रीप्रदेहान् शिशिरप्रयोगान्'
इ उ. । ७ 'ग्रन्थिविसर्पमिव' ट.ड. । ८ 'तर पुन' ई. ।
९ 'द्वारग्वधामृतैः' इति कच्चिद ।

शस्त्रेणोत्कृत्य निशेषं स्नेहेन कदर दहेत् ।

स०-कदर शस्त्रेण नि शेषमुत्कृत्य स्नेहेन दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥ ११ ॥

स०-रुद्धगुदे चिकित्सितं निरुद्धमणिसदृशं कार्यम् ।

चिप्यं शुद्ध्या जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्मणा ।

स०-चिप्यं शुद्ध्या-विरेकादिकया, जितोष्माणं सन्त शस्त्र-
कर्मणा साधयेत् ।

दुष्टं कुनखमप्येवं

स०-कुनखं दुष्टमप्येवमेव साधयेत् ।

चरणावलसे पुनः ॥ १२ ॥

धान्याम्लसिकौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।

सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्

स०-अलसे तु चरणौ काजिकसिकौ कासीसादिभिः सनि-
म्बपत्रैरालिम्पेत् ।

दहेत्तु तिलकालकान् ॥ १३ ॥

मैषांश्च सूर्यकान्तेन क्षारेण यदि वाऽग्निना ।

स०-तिलकालकान् मषांश्च सूर्यकान्तादिभिर्दहेत् ।

तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ॥ १४ ॥

स०-चर्मकीलजतूमणी शस्त्रेणोत्कृत्य तथैव सूर्यकान्ता-
दिभिर्दहेत् ।

लाञ्छनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यधम् ।

लेपयेत्क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वग्ङ्कुरैः ॥ १५ ॥

स०-लाञ्छनादिषु त्रिषु-लाञ्छनव्यङ्गनीलिकासु, यथासन्नं
सिरा विध्येत् । क्षीरिवृक्षाणां त्वग्ङ्कुरैश्च क्षीरपिष्टैर्लेपयेत् ।

व्यङ्गेषु चार्जुनैर्वग्वा मज्जिष्ठा वा समाक्षिका ।

लेपः सनवनीता वा श्वेतोश्वेत्खुरजा मषी ॥ १६ ॥

स०-व्यङ्गादिषु चायं लेपोऽर्जुनवल्क क्षीरपिष्ट वा । म-

१ 'णोद्धृत्य' उ । २ 'नि शेष-व्यपगतपाषाणम् ॥ शुद्ध्या-
वमनादिकया ॥ एव-अनन्तरोक्तेन क्रमेण ॥ न्यच्छादित्रितये-न्य-
च्छव्यङ्गनीलिकासु ॥ व्यङ्गेषु वाऽर्जुनत्वक् लेपे योज्या । अथवा
मज्जिष्ठा समाक्षिका लेप ।' इति चन्द्र । '[स्नेहेन-अग्निसन्ता-
पाद्वाहयोग्येन ।] निरुद्धमणि-गुह्यरोगे वक्ष्यते । [उत्कृत्य-
छित्वा ।] [श्वेता-श्वेतवचा । अश्वखुर-कृष्णशङ्खपुष्पी । श्वक्षपि-
ष्टाश्वखुरप्रलिप्तसंशुष्कतान्तवकृताज्यसिक्तप्रज्वलितवर्त्युद्भवया मष्या
लेप । न तु शङ्खपुष्पीमेव दग्धोत्पन्नया । अश्वखुरेण कृता
मषीति वा ।]' इतीन्दु । 'श्वेता-श्वेतापराजिता, अश्वखुर-
अश्वस्य घोटकस्य खुर, तयोर्मसी-मस । अन्ये तु भवलघोटकखु-
रमसीत्याहु ।' इति शिवदास । ३ 'माषाश्च' ई. । 'मसाश्च'
उ. चन्द्र । 'मशाश्च' स स । ४ 'न्यच्छादित्रितये' ई. चन्द्र ।
'न्यच्छ लोका लाञ्छनमिति वदन्ति ।' इति डहण । ५ व्य-
ङ्गेषु-वातजपित्तजकफजरक्तजेष्वपीत्यर्थः । 'व्यङ्गादिषु' इत्यरुण-
दत्तव्याख्यानामयुक्तम् । ६ 'वाऽर्जुन' चन्द्र । ७ 'मशी' उ. ।
'मसी' चक्र. । ८ 'माक्षिकपिष्ट' ण.त.

जिष्ठा माक्षिकसहिता वा । श्वेताश्वखुरजा मयी सनवनीता वा ।
रक्तचन्दनमज्जिष्ठाकुष्ठरोधप्रियङ्गवः

वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥ १७ ॥

स०-रक्तचन्दनादयो व्यङ्गहरा मुखकान्तिकरा 'लेपा'
इति प्रकृतत्वाद् गम्यते ।

द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।

पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥ १८ ॥

क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।

मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः १९

सगुडः कोलमज्जा वा शशाङ्कक्षौद्रकलिकतः ।

सप्ताहं मातुलुङ्गस्यं कुष्ठं वा मधुनाऽन्वितम् ॥ २० ॥

पिष्टा वा छागपयसा सक्षौद्रा मौशली जटा ।

गोरस्थि मुंशलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥ २१ ॥

स०-जीरकद्वयादयो लेपे प्रयुक्ता पयसा पिष्टा वक्त्रचन्द्र
निरस्तव्यङ्गलाञ्छनं विदधति । वक्त्रमेवेन्दु, व्यङ्गमेव लाञ्छन-
मिति रूपकालङ्कारः ।

मसूरा भृष्टा निस्तुषाश्च क्षीरपिष्टा सर्षिर्माक्षिकान्विता लेपः ।

शाल्मलीकण्टकास्तीक्ष्णा क्षीरपिष्टा वा लेपः ।

कोलस्य-अम्लबदरस्य, मज्जा शशाङ्कक्षौद्रपिष्टो गुडा-
न्वितो लेपः ।

सप्ताहं बीजपूरस्यान्तरस्थितं कुष्ठं माक्षिकयुतं वा लेपः ।

मौशली जटा-शाल्मलीमूलं, छागलीक्षीरपिष्टं सक्षौद्रं वा लेपः ।

गव्यमस्थि तालपत्रीमूलान्वितं सघृतमाक्षिकं वा लेपः ।

जम्बाम्रपल्लवा मस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुडः ।

लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥ २२ ॥

स०-जम्बाम्रपल्लवादिको लेपः सवर्णकरः । तिन्दुकं च स्वर-
सेनं पिष्टं लेपः सवर्णकरः ।

उत्पलमुत्पलकुष्ठं प्रियङ्गुर्कालीयकं बदरमज्जा ।

इदमुद्वर्तनमास्यं करोति शतपत्रसंकाशम् ॥ २३ ॥

स०-उत्पलादिकमेतदुद्वर्तनं पद्मसदृशं मुखं विधत्ते । आर्याः ।

एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।

यथादोषर्तुकान् स्नेहान् मधुकक्काथसंयुतैः ॥ २४ ॥

स०-एभिरेव-पूर्वोदितैः, पिष्टैर्मधुकक्काथान्वितैर्मुखाभ्यङ्गाय
यथादोषं यथर्तुं स्नेहान् पाचयेत् ।

यवान् सर्जरसं रोध्रमुशीरं मन्दनं मधु ।

घृतं गुडं च गोमूत्रे पचेदादर्विलेपनात् ॥ २५ ॥

१ 'धुकान्वितम्' ई उ । २ 'मौशली' इ.चन्द्र. । ३ 'स्थि'
मुशली-तालपत्री, तस्या मूलेनान्वित' ट । ४ 'उत्पल-
नीलोत्पलम् । उत्पलकुष्ठं-विशिष्टं नीलवर्णं यत् कुष्ठम् । का-
लीयकं-धीतचन्दनम् ।' इति चन्द्र । ५ 'लपत्रं तगरं प्रि'ण.त. ।
६ 'पत्रकाकारम्' ई. । ७ 'चन्दनं' ण त. ।

तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।

मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥ २६ ॥

स०-यवादीन् दर्विलेपं यावद् गोमूत्रे पाचयेत् । एतदभ्य-
ङ्गाद् द्रागेव नीलिकादीन् हन्ति । वक्त्रं शतपत्रसदृशं करोति ।
चरणौ पद्मजपत्रतुत्यौ विदधाति ।

कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।

न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ २७ ॥

सनीलोत्पलमज्जिष्ठं पालिकं ससिलाढके ।

पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्ष्णिकैः ॥ २८ ॥

लाक्षापत्तङ्गमज्जिष्ठायष्टीमधुकुङ्कुमैः ।

अजाक्षीरं द्विगुणितं तैलस्य कुडवं पचेत् ॥ २९ ॥

नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।

हन्ति तन्नस्यमभ्यस्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥ ३० ॥

स०-कुङ्कुमादिकं सनीलोत्पलमज्जिष्ठं पलप्रमाणं जलाढके
पक्त्वा तेन पादावशेषेण लाक्षादिभिश्च पिष्टैः कार्ष्णिकैस्तैलस्य
कुडवं छागीक्षीरं द्विकुडवं पचेत् । तत्-तैलं, नस्य शीलितं
नीलिकादीन् हन्ति । मुखोपचयकरं वर्णकरं च ।

मज्जिष्ठा शबरोद्भवस्तुवरिका लाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपाली हरितालकुङ्कुमगंदा गोरोजना गैरिकम् ।

पत्रं पाण्डु वटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ॥ ३१ ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाऽऽज्यं

मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशे

वक्त्रे छायाभैन्दर्वी चाशु धत्ते ॥ ३२ ॥

स०-कनकस्य त्वक्-कनकत्वक्, ता कनकत्वचम् । मज्जि-
ष्ठादीनि वसा घृतं मज्जा गोक्षीरं क्षीरिवृक्षकाथ एतदग्नौ पक्वं
व्यङ्गादिनाशे सिद्धं-अव्याहतशक्तिः । मुखस्य कान्तिं चान्द्रमसीं
शीघ्रं करोति । शार्दूलविक्रीडितशालिन्यौ वृत्ते ।

मार्कवस्वरसक्षीरतोयानीष्टानि नावने ।

स०-नावने-नस्ये, मार्कवस्वरसादीनि ।

१ "[पूर्वोक्तं व्यङ्गनीलिकयोरपृथक्त्वं तु सङ्ख्यानां षट्त्रिं-
शत्वापादनायैव । अत्र नीलिकाग्रहणं स्थानभेदजनितसंज्ञान्त-
रतया चिकित्सान्तरभ्रान्तिपरिहारार्थम् ।]" इतीन्दु । २ 'दूष-
कान्' ण त. । ३ 'क्षीरद्विगु' ई उ । ४ 'छागक्षीर' ट । 'छागं
क्षीर' त । ५ 'नेपाली-मन शिला । गदाः-कुष्ठम् । पाण्डुव-
टस्य-शुक्लवटस्य, पत्रम् । कनकस्य-नागकेशरसः, त्वचम् । सिद्धं-
पक्कम् । सिद्धं-प्रसिद्धम् ।' इति चन्द्र । ६ 'गद' चन्द्र. ।
७ वटस्य पाण्डु-पक्त्वेन पाण्डुरवर्णं, पत्रमिलयथो युक्तं, गदनि-
ग्रहेऽसिन्नेव विक्रीडिते तत्तद्योगे 'पीतानि वटपत्राणि' 'परिणत-
वटपत्र' इत्युक्तत्वात् । 'पाण्डुवटस्य-शुक्लवटस्य' इति चन्द्रनन्दन-
व्याख्यानं त्वयुक्तमिव प्रतिभाति । ८ 'तोयपिष्टानि' इ ण. ।

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्त कुर्याद्वाहं च वह्निना ॥ ३३ ॥

स०-प्रसुप्तौ वातकुष्ठविहित कुर्यात् । वह्निना च दहेत् ।

उत्कोठे कफपित्तोक्त

स०-उत्कोठे कफपित्तविहित कार्यम् ।

कोठे सर्व च कौष्ठिकम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-
स्थाने क्षुद्ररोगप्रतिषेधो नाम
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

स०-कोठे च सर्व कुष्ठोक्तमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने क्षुद्ररोगप्रति-
षेधो नाम द्वात्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ कमप्राप्त गुह्यरोग व्याचिख्यासुराह—

अथातो गुह्यरोगविज्ञानीयं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स्त्रीव्यवायनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽथवा ।

दोषाभ्युषितसङ्कीर्णमलिनागुरंजः पथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।

दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥ २ ॥

विवर्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनखोत्पीडाविषवैच्छकपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुहां त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

१ “कफपित्तोक्त-कफपित्तकुष्ठोक्तम् ॥ पुस. व्यवायनिवृत्तस्य-

मैथुनादिरतस्य, सहसा-झटिति, स्त्रिय भजत सतः । रज-
पथा-योनिम् ।” इति चन्द्र । “सहसा निवृत्ति सहसा सेवन
च दोषकोपहेतु । सङ्कीर्ण-केनचित् बीभत्सेन मिश्रितम् । विव-
र्धयिषया-शेफ वर्धयितुमिच्छया । [स्पर्शमिति कामातपत्रसञ्चित-
स्त्वविवेशे ।]” इतीन्द्र । २ अयं गुह्यरोगविज्ञानीयश्चरके चि०
३० अध्याये, सुश्रुते नि० १२।१३।१४ अध्यायेषु च० ३८ अ-
ध्याये च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३८ अध्याये चास्ति वर्णित ।
३ ‘ज्ञान व्या’ ई उ ण त. चन्द्र स मू । ४ ‘स्त्री व्यवा’ इति इ
चन्द्र पुस्तकस्य पाठो युक्ततरः । ५ ‘वल्लूक’ ण । ६ ‘खरश-
ष्पादिघ’ इ. । ‘खरशष्पवि’ स.स. । ‘स्पृशोदिघ’ उ ।

जनयन्त्युपदशादीन्

स०-वनितासम्भोगान्निवृत्तस्य सहसा-अकस्मादेव, स्त्रीव्य-
वाय भजत । केचित् करादिनैव व्यववाभासं कुर्वन्ति तन्नि-
वृत्त्यै स्त्रीग्रहणम् । अथवेति वक्ष्यमाणगुणा स्त्रिय सेवमानस्य ।
किम्भूताम्^१ वाताद्यधिष्ठितस्तथा सङ्कीर्ण-सङ्कटो, मलिनोऽ-
णु-सूक्ष्मो, रजोमार्गो यस्यास्ता तथाविवा स्त्रियम् । तथाऽन्य-
योनि-महिष्यादिम् । तथाऽनभिलपन्तीम् । तथाऽगम्या-भगि-
न्यादिम् । तथा नवप्रसूताम् । तथा दूषित सविषजन्त्वादि-
भिर्जल स्पृशतो, रतान्तेष्वपि नैव वा जल स्पृशत । विवर्ध-
यितुमिच्छया तीक्ष्णान् प्रलेपसेकादीन् वा प्रकृतत्वात् गुह्ये प्रय-
च्छत । तथा मुष्ट्यादिपातनैस्तथा वेगरोधनेन तथा दीर्घाति-
खरस्पर्शनेन च यानि विघट्टनानि, तैरेव दोषा दुष्टा गुह्य प्राप्ता-
स्त्रयोविंशति वक्ष्यमाणान् उपदशादीन् कुर्वन्ति ।

उपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

पृथग्दोषैः सरुधिरैः समस्तैश्च

स०-अत्र-एषु मध्ये, उपदंश पञ्चप्रकार । कथम्^२
इत्याह-दोषै पृथक् त्रय, रक्तेन चतुर्थ, सन्निपातेन पञ्चम ।

अत्र माखतात् ॥ ५ ॥

मेढ्रे शोफो रुजश्चित्राः स्तम्भस्त्वक्परिपोटनम् ।

स०-एषा मध्ये वातेनोपदंशे मेढ्रे शोफो भवति । दाहणा-
पीडा स्तम्भस्तथा त्वक् परिपोटनम् ।

पक्वोदुम्बरसङ्काशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ ६ ॥

स०-पित्तेन श्वयथु पक्वोदुम्बरफलनिभो ज्वरश्च स्यात् ।

श्लेष्मणा कठिनः स्निग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ।

स०-श्लेष्मणा श्वयथु कठिनादिगुण स्यात् ।

शोणितेनासितस्फोटसम्भवोऽस्त्रस्रुतिर्ज्वरः ॥ ७ ॥

स०-लोहितेन कृष्णस्फोटसम्भवादय स्यु ।

सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुर्मुष्कयोरपि ।

तीव्रा रुगाशुपचनं दूरणं कृमिसम्भवः ॥ ८ ॥

स०-सर्वदोषजे सर्वलिङ्गत्वं श्वयथुश्च मुष्कयो स्यात् । तीव्रा
रुक् शीघ्रपाकादिश्च ।

याप्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः ।

स०-एतेषा मध्ये रक्तजो याप्य । सन्निपातोत्थो मृत्युहेतु ।

जायन्ते कुपितैर्दोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिर्वा मेढस्य कण्डूला मासकीलकाः ।

पिच्छिलास्त्रस्रवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ १० ॥

तेऽर्शास्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुस्त्व भगार्तवम् ।

१ ‘यन्त्यवदशा’ इ. ण त चन्द्र । ‘यन्त्यपदशा’ स स ।

२ ‘याभ्यास’ ट । ३ ‘योनिविघ’ ट. । ४ ‘अवदशो’ ई ण त.
चन्द्र, ट । ‘अपदशो’ स स । ५ ‘मेढ्रशोफो’ इ ण त चन्द्र.
स स । ६ ‘दूरण’ त स मू । ७ ‘उपेक्षया-चिकित्सा विना ।’
इति चन्द्र । ‘ते च पुरुषे जाता उपेक्षिता. सन्तो मेढ्र पुस्त्व च
नाशयन्ति, स्त्रियास्तद्वत् भगमार्तव च ।’ इतीन्द्र । ८ ‘मेढ्र
पुसो भगा’ इ । ‘पुस्त्वभगा’ उ. ण त. स द्व ।

स०-दोषैर्गुह्यरक्तमासाश्रयै कुद्वैर्मेढ्रस्यान्तर्बहिर्वा कण्डूला मा-
सकीलका -शङ्खवो, जायन्ते । तथा पिच्छिलरक्तसाविण । तथैव
योनौ छत्रसदृशा स्युः । ते मासकीला अर्शासि गद्यन्ते । उपेक्षि-
ताश्च मेढ्रे जाता पुस्त्व गन्ति । भगे जाता आर्तव गन्ति ।
गुह्यस्य वहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ ११ ॥
सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

स०-गुह्यस्य बाह्यतोऽन्तरे वा कफरक्तजा पिटिका सर्ष-
पप्रमाणा सर्षपाकारा घना सर्षपिका स्मृता ।

पिटिका बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥ १२ ॥
सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमर्हषवान् ।

स०-पिटिका बहवो दीर्घा मध्ये च या दीर्यन्ते, सोऽव
मन्थो वेदनारोमाश्चवान् कफरक्ताभ्या स्यात् ।

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिर्भाऽऽशुजा ॥

स०-जाम्बवास्थिरूपा कुम्भीका रक्तपित्तोद्भवा शीघ्रो-
त्पत्तिश्च ।

अलजी मेहवद्विद्याद्

स०-अलजी प्रमेहे यथा, तथाऽस्मिन्नपि विद्यात् ।

उत्तमां पित्तरक्तजाम् ।

पिटिकां माषमुद्राभां

स०-उत्तमाख्या पित्तरक्तजा मेढ्रपिटिका माषसमा मु-
द्राभा विद्यात् ।

पिटिका पिटिकाचिता ॥ १४ ॥

कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

स०-पिटिकाचिता या पिटिका स्यात्, तथा पद्मकर्णिका-
कारा पुष्करकर्कटाभा, ता पुष्करिकेति विद्यात् ।

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत् ॥ १५ ॥

स०-हस्ताभ्यामतिशयेन संव्यूढे-वृष्टे सति, संव्यूढपिटि-
काख्या स्यात् ।

मृदितं मृदितं वल्लसरब्धं वातकोपतः ।

स०-मृदित-मलित, वल्लसरब्ध-वाससा क्षोभित, वातको-
पान्मृदित स्यात् ।

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टीलिका स्मृता ॥ १६ ॥

१ 'पिट' ई.चन्द्र स स । २ 'हर्षकृत्' स सु. । ३ 'भाऽशुभा'
ई उ स मू स.सु. । ४ 'आशुजा-शीघ्रोदया ॥ वस्तु-लिङ्गम्, मृदित-
हस्तेन, वातकोपात् सरब्ध-सरक् शुब्ध, मृदितमिति सञ्ज्ञितम् ।'
इति चन्द्र । 'अशुभा-कृष्णोत्थं ॥ सरब्ध-सशोफम् ।' इति
डल्हण । 'मेहवत्-शराविकादिपठितालजीवत् लक्षणै ॥ [हर्ष-
णार्थं हस्ताभ्या मर्दितं यद्वस्तु-मेढ्राख्य, तत् वातकोपत-मर्दन-
स्यैवातियोगात् कारणान्तराद्वा कुपिताद्वातात्, सरब्ध-हृष्टमेव
सदा वर्तते चेत्, मृदित-मृदिताख्यो रोगः ।]' इतीन्दु ।
'रक्तपित्तजाम्' इ ई.उ.स इ स सु. । ६ 'समूढे समूढ' स सु. ।
७ 'तं प्रीडित' स.सु. । ८ 'वस्तु स' ण त.चन्द्र.स स. । 'यत्तु
सं' उ.स.सु. ।

स०-या पिटिका विषमा समुन्नता तथा कठिना कुटिला
च पक्वेनाष्टीलिका गदिता ।

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रजम् ।

निवर्तते सरुग्दाहं कचित्पाकं च गच्छति ॥ १७ ॥

पिण्डितं ग्रन्थितं चर्मं तत्प्रलम्बमधो मणेः ।

निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत् तत् ॥ १८ ॥

स०-वायुना विमर्दनादिदुष्टेन मेढ्रज चर्म सरुग्दाह निव-
र्तते । कचित्-कदाचित्, पाकमपि याति । तत्-चर्म, मणे-
रध पिण्डित ग्रन्थित प्रलम्ब च स्यात् । तत्सकफ-कफेन तु
सह, कण्डूकाठिन्ययुत निवृत्तसंज्ञ स्यात् ।

दुर्लभं स्फुटितं चर्मं निर्दिष्टमवपाटिका ।

स०-कृच्छ्रेण रोहति यच्च दु स्फुटित चर्म, तत् कथितम-
वपाटिका ।

वातेन दूषितं चर्मं मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥ १९ ॥

स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् ।

मणेरिकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥ २० ॥

स०-वातेन चर्म दूषित मणौ सक्त चेत् स्रोतो रुणद्धि ।
ततो मन्दधारमरुज मूत्रमेति । मणेश्च विकाशरोध । स एव-
विधो रोगो निरुद्धमणिसंज्ञ ।

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

स०-लिङ्ग शूकैराकीर्णमिव स्यात्, तद् ग्रथितसंज्ञ कफजम् ।

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥ २१ ॥

स०-शूकदूषितरक्तोद्भवा स्पर्शहानि, सा स्पर्शहानिसंज्ञा ।

छिद्रैरण्मुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् ।

वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥ २२ ॥

स०-यत्पुनर्मेढ्र छिद्रै सूक्ष्ममुखै सर्वत-परित, चित
वातशोणितकोपात्, त शतपोनक विद्यात् ।

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

स०-पित्तरक्ताभ्या त्वच पाको ज्वरदाहान्विनस्त्व-
क्पाकाख्य ।

मांस्पाकः सर्वजः सर्ववेदनो मासशातनः ॥ २३ ॥

स०-सर्वदोषोत्थो मांस्पाकाख्य सर्ववेदनो मासशातन ।

१ 'न'चन्द्र.स मू । २ 'पिण्डित-सङ्कुचितम् । कुथित-क्षि-
न्नम् ॥ मेढ्रज चर्म दुष्ट कृत्वोढ-मर्दित, स्फुटित सत् ॥ शूकै -
किशारुभि ॥ [सर्ववेदन -छेदभेदतोदस्फुरणव्यासव्यधसस्वा-
पाद्यखिलवेदनान्वित ।]' इतीन्दु । 'शूकै -केशारुकै ।' इति
चन्द्र । 'शूक -सजन्तुजलमल, लिङ्गवृद्धिकरो योगो वा ।' इति
डल्हण । ३ 'कुथित' स.स. । ४ 'तच्च प्रविलम्ब' इ. । 'मं
विप्रलम्ब' उ. । ५ चन्द्रनन्दनस्तु सकफमित्यारभ्यावपाटिकेत्य-
न्तमवपाटिकालक्षण मन्यते । तद्यथा- 'तत्-चर्म, सकफ कण्डूका-
ठिन्यवत्-ताभ्या युक्त, दुर्लभ स्फुटित च यत्तदवपाटिकेति निर्दि-
ष्टम् ।' इति । ६ 'दुःसह' इ । 'विरुद्ध' स मू । ७ 'तत्'
उ सं.मू । ८ 'काशरोध' चन्द्र. स.इ. । ९ 'वाकीर्ण' स.स. ।

सरगैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् ।
मेहनं वेदना चोग्रा तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥ २४ ॥

स०-ईषल्लोहितै कृष्णै स्फोटै पिटिकाभिश्च पीडित लिङ्ग
वेदनाश्च दारुणा, त-एवविष, रक्तावुड जानीयात् ।

मासार्बुदं प्रागुदितं

स०-मासार्बुद पूर्वमुक्त ग्रन्थ्यादिरोगविज्ञानीये(उ अ २९)।
तच्च त्रिदोषजम् ।

विद्रधिश्च त्रिदोषजः ।

स०-विद्रधिश्च त्रिदोषज । स उक्तो विद्रघ्यादिनिदाने
(नि अ १११९) ।

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५ ॥
पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात्तिलकालकान् ।

स०-लिङ्गे कृष्णानि मांसानि भूत्वा परितो विशीर्यन्ते
पक्वानि सन्निपातेन । तान्-एवप्रकारान्, तिलकालकान् विद्यात् ।

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधि तिलकालकान् ॥ २६ ॥
चतुरो वर्जयेदेषां शेषांश्छीघ्रमुपाचरेत् ।

स०-एषा मध्ये मासार्बुदादीश्चतुरस्त्यजेत्-नोपक्रमेत् ।
शेषान्-षोडश रोगान्, शीघ्रमुपक्रमेत् ।

विशतिर्व्यापदो योनेर्जायन्ते दुष्टभोजनात् ॥ २७ ॥

स०-योनेर्व्यापदो विशतिर्दुष्टाहाराद्भवन्ति ।

विषमस्थाङ्गशयनभृशमैथुनसेवनैः ।

दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्वाजदोषेण दैवतः ॥ २८ ॥

योनौ कुङ्कोऽनिलः कुर्याद् रुक्तोदायामसुप्तताः ।

पिपीलिकांस्तृप्तिमिव स्तम्भं कर्कशता स्वनम् ॥ २९ ॥
फेनिलारुणकृष्णालपतनुरुक्षार्तवसृतिम् ।

१ 'पिटिका' ई चन्द्र स स, ड । २ 'ध्यादिविज्ञानीये ।' ण
त । ३ उपदशानामर्शसा च साध्यासाध्यत्वस्योक्तत्वात् एषामिति
सर्वपिकावैमन्थकुम्भीकार्लेज्युत्तमापुष्करिकासव्यूढपिटिकार्मुदितार्घी-
लिकानिर्दृष्टार्वापाटिकानिरुद्धमणिर्ग्रथितसर्वेशहानिशैतपोनकर्तव्यका-
मासैर्पाकासृगर्बुदमांसार्बुदविद्रधितिलकालकानामेकविंशतिसङ्ख्याका-
नामित्यर्थ । शेषान्-अवशिष्टान् सप्तदश । "शेषान्-षो-
डश" इत्यरुणदत्तचन्द्रनन्दनादिकृत व्याख्यान न सङ्गतम् ।
४ "ग्रोनेः-स्त्रीगुह्यस्य । [उपद्रव्यैरिति पाठ । उपद्रव्यै-
लोहादिकृतैरुपलिङ्गै । उपलिङ्गपुरत देशान्तरेषु प्रसिद्धम् । उक्त च
रतिरहस्ये-विमृष्टमाना कृतकध्वजेन द्रवन्ति हृष्यन्ति दृढप्रहारै ।
स्त्रीराज्यजा कोसलजाश्च नार्थं प्रचण्डकण्डूतिभगा भवन्ति ॥'
इति ।] दैव-अन्यजन्मकृत कर्म । इति योनिव्यापदामविशेषेण
हेतुरुक्त । [स्वन-योनिमुखादप्यधो वातस्वननिर्गमनम् ।]"
इतीन्दु । चन्द्रनन्दनोऽपि दुष्टभोजनादारभ्य दैवत इत्यन्त
योनिव्यापदा सामान्य निदानमिति व्याख्याति । अरुणदत्तव्या-
ख्यान तु न समञ्जसम् । ५ 'कागतिमिव' उ. ।

अ० ११८

सैसं वङ्गणपार्श्वदौ व्यथां गुल्मं क्रमेण च ॥ ३० ॥
तास्ताश्च स्वान्गदान् व्यापद्वातिकी नाम सा स्मृता ।

स०-विषमस्थाङ्गशयनादिभिर्योनौ पवन कुपितो रुजादीन्
कुर्यात् । तथा पिपीलिकोपसर्पणमिव स्तम्भ कर्कशता स्वन,
तथा फेनिलारुणदिगुणार्तवसृति, तथा वङ्गणादौ भ्रग रुजा, क्रमेण
च गुल्म कुर्यात् । तास्ताश्च-अनेकविवान्, रोगान् कुर्यात् ।
सा-पवविवा, व्यापद् वातिकी स्मृता ।

सैवातिचरणा शोफसंयुक्ताऽतिव्यवायतः ॥ ३१ ॥

स०-सैवातिचरणा वययुयुताऽतिव्यवायात् स्यात् ।

मैथुनादतिवालायाः पृष्ठजङ्घोरुवङ्गणम् ।

रुजन् सन्दूषयेद्योनि वायुः प्राक्चरणेति सा ॥ ३२ ॥

स०-मैथुनादतिवालाया पवन पृष्ठजङ्घोरुवङ्गण पीडयन्
योनि सन्दूषयेत् । प्राक्चरणेति सा स्यात् ।

वेगोदावर्तनाद्योनि प्रपीडयति मारुतः ।

सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति ॥ ३३ ॥
इयं व्यापदुदावृत्ता

स०-वेगोदावर्तनेन मारुतो योनि प्रकर्षेण पीडयति । तत
सा-योनि, फेनिल रज कृच्छ्रादुदावृत्त विमुञ्चति । एषा
व्यापदुदावृत्ताख्या ।

जातघ्नी तु यदाऽनिलः ।

जातं जातं सुत हन्ति रौक्ष्यादुष्टार्तवोद्भवम् ॥ ३४ ॥

स०-यदा तु वायु सुतमुत्पन्नमुत्पन्न रौक्ष्यादुष्टार्तवज
हन्ति, तदा जातघ्नी स्यात् ।

अत्याशिताया विषम स्थितायाः सुरते मरुत् ।

अन्नेनोत्पीडितो योनेः स्थितः स्रोतसि वक्रयेत् ३५
सास्थिमास मुखं तीव्ररुजमन्तर्मुखीति सा ।

स०-अतिसुहिताया विषम स्थिताया निवृत्ते पवनोऽन्ने-
नोत्पीडितो योनेः सम्बन्धितो स्रोतसि स्थितो मुख योनेरेव
वक्त्रिकुर्यात्, अस्थिमासेन सह दारुणपीड, साऽन्तर्मुखीत्युच्यते ।

वातलाहारसेविन्यां जनन्या कुपितोऽनिलः ॥ ३६ ॥
स्त्रियो योनिमणुद्वारा कुर्यात्सूचीमुखीति सा ।

स०-वातलाहारसेविन्या मातरि वायु कुपित स्त्रियो गर्भ-
स्थाया सूक्ष्मद्वारा योनि कुर्यात् । सूचीमुखी सा स्यात् ।

१ 'ऊरुवङ्ग' इ । 'भृश व' उ. । 'अश व' स स. ।
२ "अशो-योनिभ्रश । वेगोदावर्तनात्-अधोवातादिवेगधारणनि-
मित्तादूर्ध्वमुद्रमात् । सा पीडिता सती, उदावृत्त-वङ्ग, फेनिल-फेज-
युक्त, रजो-रक्त, कृच्छ्रादिमुञ्चति ।" इतीन्दु । "उदावृत्तमिति ऊर्ध्व
नीतम् ।" इति चक्र । ३ 'स्ताश्च स्वगदा' इ स मू. । 'स्तान्
स्वान् स्वान् ग' उ । ४ 'भृश रुजा' ट ड. । ५ 'वेगोनाव'
चन्द्र । ६ 'सफेनिल' चन्द्र । ७ 'दावर्त' इ. ई. चन्द्र, ड. ।
'दावर्त्य' उ । ८ 'दावर्ती' इ उ. । ९ 'सफेनिल' ट ण. । 'सकफ
फेनिल' ट ड. । १० 'पत्तिरुदा' ण. त. । ११ 'रुजं वक्रमुखी' इ. ।

वेगरोधादौ वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रहम् ॥ ३७ ॥
करोति योनेः शौष च शुष्काख्या साऽतिवेदना ।

स०-ऋतौ वेगवारणाद्वायुर्दुष्टो विण्मूत्रसङ्ग्रह करोति । योने
शौष च करोति । सा शुष्कसज्ञाऽतिरुजा स्यात् ।

षड्हात् सप्तरात्राद्वा शुक्र गर्भाशयान्मरुत् ॥ ३८ ॥
वमेत्सरुद् नीरुजो वा यस्याः सा वामिनी मता ।

स०-षड्हेनाथवा सप्ताहेन गर्भाशयाद्वायु सरुजो नीरुजो
वा यस्या शुक्र वमेत्, सा वामिनी गदिता ।

योनौ वातोपतप्ताया स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥ ३९ ॥
बृद्वेषिण्यस्तनी च स्यात् षण्ढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

स०-वातोपतप्ताया योनौ स्त्रीगर्भे बीजदोषान्नरद्वेषिणी
स्तनरहिता च स्त्री स्यात् । सा षण्ढसंज्ञाऽनुपक्रमा ।

दुष्टो विष्टभ्य योन्यास्यं गर्भकोष्ठं च मारुतः ॥ ४० ॥
कुरुते विवृता स्त्रस्तां वातिकीमिव दुःखिताम् ।

उत्सन्नमासा तामाहुर्महायोनि महारुजाम् ॥ ४१ ॥

स०-पवनो दुष्टो योन्यास्य विष्टभ्य गर्भकोष्ठं च विवृतमुखी
अथ वातिकीमिव सुदुःखामुत्सन्नपिशिता प्रकृतत्वाद्योनि कुरुते ।
ता महारुजा महायोनि वदन्ति ।

यथास्वैर्दूषणैर्दुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
करोति दाहपाकोषापूर्तिर्गन्धिज्वरान्विताम् ॥ ४२ ॥
भृशोष्णभूरिकुणपनीलपीतासितार्तवाम् ।
सा व्यापत् पित्तिकी

स०-यथायोग दूषणैः-सर्वरोगनिदानाद्युक्तैः, दुष्ट पित्त
योनौ स्थित योनि दाहाद्यन्विता करोति, तथा भृशोष्णादिगुण-
युतार्तवाम् । सा पित्तिकी व्यापत् ।

रक्तयोन्याख्याऽसृगतिस्त्रुतेः ॥ ४३ ॥

स०-रक्तयोन्याख्या रक्तस्यातिस्त्रुते स्यात् ।

कफोऽभिष्यन्दिभिः क्रुद्धः कुर्याद्योनिमवेदनाम् ।
शीतला कण्डुला पाण्डुपिच्छिला तद्विधस्तुतिम् ४४
सा व्यापच्छैष्मिकी

स०-श्लेष्माऽभिष्यन्दकरणहेतुभिः कुपितो योनि पीडारहिता
शीतलादिगुणा तथा तद्विधा-पाण्डुपिच्छिला, स्तुतिर्यस्यास्ता
तथाविधा कुर्यात् । सा-एवविधा, व्यापत् श्लैष्मिकी स्यात् ।

१ श्रुता-ऋतुकाले, व्यवायकाले इत्यर्थः । २ 'योनिशोष'
स स । ३ "[योनिशोष-योनिद्वारे द्रवाभावम् ।] यस्यां व्या-
पदि ॥ [विष्टभ्य-स्तम्भयित्वा । विवृता-न कदाचिदपि सवरण-
युक्ताम् । स्त्रस्ता-स्थानाच्चलिता बहिर्नि स्नानमित्यर्थः ।] अभिष्य-
न्दिभिः-स्रोतोमालिन्यकरैराहारैः ।" इतीन्द्र । "यस्या नार्याम् ॥
दुःखिता-सवेदनाम् ।" इति चन्द्र । ४ 'यस्या' इ त च द्र
स स । 'हस्या' ण । ५ 'मुत्सर्गपि' त ड । ६ 'गन्धज्व'
उ.त.चन्द्र.स.द. । 'गन्धां ज्व' ई. ।

वातपित्ताभ्या क्षीयते रजः ।

सदाहकार्यवैवर्ण्यं यस्याः सा लोहितक्षया ॥ ४५ ॥

स०-यस्या वातपित्ताभ्या रज क्षीयते दाहकार्यवैवर्ण्य-
युत, सा लोहितक्षयाख्या ।

पित्तलाया नृसंवासे क्षवथूद्वारधारणात् ।

पित्तयुक्तेन मरुता योनिर्भवति दूषिता ॥ ४६ ॥

शूना स्पर्शासहा सार्तिर्नीलपीतास्रवाहिनी ।

बस्तिकुक्षिगुरुत्वातिसारारोचककारिणी ॥ ४७ ॥

श्रोणिवङ्गणरुक्तोदज्वरकृत् सा परिप्लुता ।

स०-पित्तलाया स्त्रिया नरसयोगे क्षवथूद्वारधारणात् पि-
तान्वितेन वायुना योनिर्दूषिता शूनादिगुणा बस्त्यादिगुरुत्वा-
दिविवायिनी तथा श्रोण्यादितोदकरी स्यात् । सा परिप्लुताख्या ।

वातश्लेष्मामयव्याप्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ ४८ ॥

उपप्लुता स्मृता योनिर्

स०-वातश्लेष्मरोगेण व्याप्ता शुक्लपिच्छिलस्त्राविणी योनिरु-
पप्लुता स्यात् ।

विप्लुताख्या त्वधावनात् ।

सञ्जातजन्तुः कण्डूला कण्ड्वा चातिरतिप्रिया ॥ ४९ ॥

स०-अक्षालनात्तु योनि सम्भूतकृमि कण्डूयुता, कण्ड्वा
च हेतुना सुतरा सुरताभिलाषिणी विप्लुताख्या ।

अकालवाहनाद्वायुः श्लेष्मरक्तविमूर्च्छितः ।

कर्णिकां जनयेद्योनौ रजोमार्गनिरोधिनीम् ॥ ५० ॥

सा कर्णिनी

स०-मरुदकालवाहनात् कफरक्तमिश्रितो योनौ कर्णिका
रजोमार्गनिरोधिनी कुर्यात् । सा कर्णिनी गद्यते ।

त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैः ।

यथास्वोपद्रवकरैर्व्यापत्सा सान्निपातिकी ॥ ५१ ॥

स०-त्रिभिर्दोषैर्योनिगर्भाशयाश्रितैर्यथायोगमुपद्रवकारिभिर्वा
व्यापत् सा सान्निपातिकी स्यात् ।

इति योनिगदा नारी यैः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृह्णाति रोगाश्चाप्नोति दाहणान् ॥ ५२ ॥

असृग्दराशोर्गुल्मादीनां बाधाश्चानिलादिभिः ॥ ५२ ॥

१ 'यस्या' इ त चन्द्र स द्र । २ "यस्या-नार्याम् ।" इति
चन्द्र. । "यस्या व्यापदि ।" इतीन्द्र । ३ 'सयोगात्' ट.ण त ।
४ "अकालवाहनात्-अप्राप्तान्मवीरणात् । [अकालवाहनात्-वेगो-
दीरणात् । काश्चित् रतान्ते कामान्बु छलाद्व्रयितु प्रियान् मूत्र
सृजन्यकाले वा मदनाम्बवेव, तत् इय अकालवाहनात् इति
व्याचष्ट सारकृत् । द्वेधाऽप्यनिच्छासुरते द्रुतिभाव प्रतीयते ।
योनौ-गर्भाशयद्वारमुखे । कर्णिका-पञ्चकर्णिकातुल्य मासाङ्कुरमि-
त्यर्थः ।" इतीन्द्र. । "अकाले वाहमानाया इति अप्राप्ते गर्भनि-
ष्क्रमणकाले प्रवाहण कुर्वन्त्याः ।" इति चक्र. । *५ 'बाधाश्चा'
'बाधा -पी' ण.त.चन्द्र. ।

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-
यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने
गुह्यरोगविज्ञानीयो नाम त्रय-
स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

स०-इति समाप्तौ । एव योनिरोगा 'कथिता' इति शेष ।
यैरामयैर्योनि शुक्र न प्रतीच्छति । ततो गर्भ नादत्ते । रोगाश्च
दारुणानसुन्दरादीनश्नुते । वातपित्तकफैश्चैर्बाधान्-पीडाविशे-
षान्, प्राप्नोति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठ उत्तरस्थाने गुह्यरोग-
विज्ञानीयो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैतच्चिकित्सा ब्रूते—

अथातो गुह्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

मेढ्रमध्ये सिरां विध्येदुपदंशे नवोत्थिते ।

शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धि विरेकेण विशेषतः ॥ १ ॥

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ।

स०-उपदंशेऽचिरोद्भूते लिङ्गस्य मध्ये सिरा मोक्षयेत् ।
शिशिरा च चिकित्सा लेपसेकादिभिः कुर्यात् । विशेषेण विरे-
चनेन शुद्धिं विदधीत । पक्वे पाटिते च तिलकल्काज्यमधु-
मिलेपः ।

जम्बवाघसुमनोनीपंश्वेतकाम्बोजिकाङ्कुरान् ॥ २ ॥

शलुकीबदरीबिल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ।

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ॥ ३ ॥

स काथः क्षालनं, तेन पक्व तैलं च रोपणम् ।

१ 'कित्सित' ट. । २ अयं गुह्यरोगप्रतिषेधश्चरके चि० ३०
अध्याये, सुश्रुते चि० १९।२०।२१ अध्यायेषु उ० ३८ अध्याये
च, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ३९ अध्याये चार्तिवर्णितः । ३ 'ध्येद-
वदंशे' ई ण त चन्द्र, ट । ४ 'नोनिम्बश्चे' स सु । ५ 'नीपो-
भूमिकदम्ब । श्वेतकाम्बोजिकाख्य -श्वेतपात्री शिखण्डिका च ।'
इतिन्दु । 'श्वेत-श्वेतस्यन्द । काम्बोजिका-कूविका, गयी तु
माषपर्णीमाह । तिनिश.-स्यन्दन ।' इति डवहण । ६ 'क्षालने'
इ ई.उ. ।

स०-जम्बवाघङ्कुरान् शलुकादीनां त्वचः क्षीरिवृक्षाणां च
त्वचस्त्रिफला च जले पचेत् । स काथः क्षालनं हितम् ।

तेन च काथेन तैलं पक्व रोपणं स्यात् ।

तुत्थगैरिकलोध्रैलामनोह्वारसाञ्जनैः ॥ ४ ॥

हरेणुपुष्पकासीससौराष्ट्रीलवणोत्तमैः ।

लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदशव्रणापहः ॥ ५ ॥

स०-तुत्थादिभिर्मार्क्षिकद्रवैः सूक्ष्मीकृतैर्लेप उपदशव्रणहरः ।

कपाले त्रिफला दग्धा सघृता रोपणं परम् ।

स०-कर्परे त्रिफला दग्धा घृतान्विता पर रोपणम् ।

सामान्यं साधनमिदं

स०-सामान्यमेतत् साधनम् ।

प्रतिदोषं तु शोफवत् ॥ ६ ॥

स०-प्रतिदोषं तु शोफतुल्यं चिकित्सितं ज्ञेयम् ।

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।

पक्वैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ ७ ॥

स०-यथा च पाकं न याति तथाऽतियत्नं कार्यम् । यत्न-
पक्वैः स्नाय्वादिभिः प्रायेण मेढ्रो नश्यति ।

अर्शसां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।

स०-अर्शसा छिन्नानां दग्धानां चोपदंशतुल्या क्रिया कार्या ।

सर्षपां लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥ ८ ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ।

स०-सर्षपिका शस्त्रेण लिखिता कषायद्रव्यैर्जम्बवादिभिः
पूर्वोक्तैः सूक्ष्मचूर्णैरवचूर्णयेत् ।

तैरेव कषायैस्तैलं पचेत् । तदभ्यञ्जनं व्रणरोपणं स्यात् ।

क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्नाय्यं तथोभयोः ॥ ९ ॥

स०-एतच्चिकित्सितमवमन्थेऽपि कार्यम् । तथैतत्(थोभ)-
यो-सर्षपावमन्थयो, अस्त्र स्नाय्यम् ।

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वाया शोधिते व्रणे ।

तिन्दुकत्रिफलारोध्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ १० ॥

स०-कुम्भीकायां लोहितं मोक्षयेत् ।

पक्वाया तु व्रणे शोधिते सति तिन्दुकादिभिर्लेपः ।

तिन्दुकादिभिरेव सिद्धं तैलं रोपणं स्यात् ।

अलज्यां सुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

स०-अलज्या सुतशोणितायामेष एवोपक्रमः ।

उत्तमाख्यां तु पिष्टिकां सञ्छिद्य बडिशोद्धृताम् ११
कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

१ 'रवदंश' ई ण त चन्द्र, ट । 'रपदश' स स । २ 'रो-
पणी' स ड. । ३ अर्शसां-मेढ्रांशसामिल्यर्थः । ४ 'कार्या-
वदश' ई ण त चन्द्र, ट । ५ 'पा लिखितां' इ उ. । 'पी-
लिखितां' वृ.चक्र.गदनि. । ६ 'पिष्टिकां' ई चन्द्र. ।

स०-उत्तमाख्या पिटिका वटिशोद्धृता सम्यक् छेदयित्वा कपायाणा कल्कैश्चणैः क्षौद्रयुक्तैरुपक्रमेत् ।

क्रम. पित्तविसर्पोक्त. पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ १२ ॥

स०-पुष्करिकाया सव्यूढे च पित्तविसर्पविहित चिकित्सित हितम् ।

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद्

स०-त्वक्पाकस्पर्शहान्यो सेचनम् ।

मृदितं पुनः ।

बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥ १३ ॥

स०-मृदितं नाम लिङ्गरोग वक्ष्यमाणेन (श्लो ४२) बला-तैलेन सेचयेत् । तथा मधुरैर्द्रव्यैः कल्कितैः सुखोष्णैर्घृतस्निग्धै-रुपनाहश्च कार्यम् ।

अष्टीलिका हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

स०-अष्टीलिका रक्ते हृते कफग्रन्थिमिवोपक्रमेत् ।

निवृत्त सर्पिषाऽभ्यज्य स्वेदयित्वा उपनाहयेत् ॥ १४ ॥

त्रिरात्र पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः ।

स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ १५ ॥

मणि प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।

मणौ पुनः पुनः स्निग्ध भोजनं चात्र शस्यते ॥ १६ ॥

स०-निवृत्तसङ्ग लिङ्गरोग घृतेनाभ्यज्य स्वेदयित्वा चोप-नाहयेत् त्रिरात्र पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वलादिभिः । ततो भूयः स्वेदयित्वा स्निग्धं चर्म मणि समानयेत् । किं कृत्वा^१ मणि शनैः प्रपीड्य । प्रविष्टे मणौ चोपनाह पुनः पुनः कुर्यात् । भोजनं चात्र स्निग्धं हितम् ।

अयमेव प्रयोज्य स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

स०-अयमेव क्रमोऽवपाटिकाया योज्य स्यात् ।

नाडीमुभयतोद्वारां निरुद्धे जतुना सूताम् ॥ १७ ॥

स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चर्लापहैः ।

त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्धयेत् ॥ १८ ॥

स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् ।

सेवनी वर्जयन् युञ्ज्यात् सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ १९ ॥

स०-निरुद्धे-निरुद्धाख्ये निरुद्धमणौ, नाडी द्विद्वारा जतुना सूता लिप्ता स्नेहाक्ता लिङ्गे न्यस्य लिङ्ग बलातैलादिभिः स्नेहैः सिञ्चेत् ।

१ 'क्रम पित्तविसर्पोक्त' इति त्वक्पाके स्पर्शहान्या चेत्यन्तेन, तथा 'सेचयेत्' इति 'मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन' इत्यनेन च सम्बन्धनीयम्, "पुष्करिकासव्यूढास्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः । मृदितं कोष्णेन बलातैलेन परिषेचयेत् ।" इति सङ्ग्रहोक्ते । अत्रत्यमरुणदत्तव्याख्यानं त्वसमञ्जसम् । २ 'हानौ वा से' चन्द्र । ३ "बलातैल-शारीरोक्तम् (हं शा अ २।४७) ।" इतीन्द्र । ४ 'सूते' टणत् । ५ 'समाहरेत्' इ उ । ६ 'स्निग्ध-घृतेनाभ्यक्त, चर्म' ट । ७ 'श्रिताम्' इ चन्द्र, ट । 'कृताम्' ई उ । ८ चलापहै-वातघ्नैः । ९ 'वा' ई.उ. । १० 'कुर्यात्' उ. ।

त्र्यहात्र्यहात् स्थूलतरा नाडीं क्षिप्वा स्रोतोद्वारं वृद्धिं नयेत् ।

एवमप्यसिद्धौ वीमान् वैद्यः सेवनीं परिहरन् शस्त्रेण पाट-येत् । ततः -पाटनादनन्तरं, सद्यः क्षतविधानं युज्यात् ।

ग्रन्थितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

स०-ग्रन्थितसङ्ग नाड्या स्वेदितं स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥ २० ॥

स०-शतपोनकं लिङ्गरोगं लिखित्वा कषायद्रव्यचूर्णैः समा-क्षिर्कैर्लिम्पेत् ।

रक्तविद्रधिर्वत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

स०-शोणितार्बुदे रक्तविद्रधिविचिकित्सा कर्तव्या ।

त्रणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २१ ॥

स०-सर्वेषु लिङ्गरोगेषु यथावस्थ-अवस्थावशात्, त्रणोप-चारान्-अन्तः शुद्धिकषायलेपघृततैलरसक्रियाचूर्णाश्चोदनरोप-णान्, प्रयोजयेत् ।

योनिव्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वातजित् ।

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातजासु विशेषतः ॥ २२ ॥

स०-योनिव्यापत्सु विषये प्रायेण पवनविजयि चिकित्सितं युक्तम् । स्नेहनादि वातोत्थासु व्यापत्तिषु विशेषेण शस्यते ।

न हि वातादृते योनिर्वनिताना प्रदुष्यति ।

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्याद्दोषस्य भेषजम् ॥ २३ ॥

स०-यतो वातमन्तरेण योषितो योनिर्न दुष्यति । तस्मात्त-मारुतं, जित्वा परस्य दोषस्यौषधं कुर्यात् ।

पाययेत्(त्तां) बलातैल मिश्रकं सुकुमारकम् ।

स्निग्धस्निग्धां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्समां २४

पाणिना नैमयेज्जिह्वां संवृता व्यधयेत् पुनः ।

प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ॥ २५ ॥

स्थानार्पवृत्ता योनिर्हि शल्यभूता स्त्रियो मता ।

१ 'अतोऽजित्वा तमन्यस्य(च) न कुर्याद्दोषभेषजम् ॥' उ ।

२ 'पाययेत्ता' इत्यरुणदत्तचन्द्रनन्दनसम्मतं पाठः । 'पाय-येच्च' इ । 'पाययेद्वा' इ उ । ३ " [तथा-तद्वत्, दुःस्थिता-स्थानभ्रंशद्विषमा योनिः, समा-यथास्थानं, स्थापयेत् । जिह्वा-कुटिला, पाणिना-योन्यन्तर्गततुल्याग्रेण हस्तेन, नमयेत् । अत्र नमनकथनेनोन्नमनस्याशक्यत्वादुन्नतप्रदेशस्य नमनैव निम्नसौम्य-जननं द्योत्यते । संवृता-सवरणादणुभूता, पुनः प्रथयेत्-अनुव्यग्रेण प्रसारयेत् । निःसृता-बहिर्निर्गता, प्रवेशयेत्-हस्ताग्रेण मन्दं मन्दं प्रपीड्यान्तरावेशयेत् । विवृता-विचित्रकर्मणोऽनिलस्य वैगुण्येन विवरणात् वेणुनाल्याकारेण स्थिता, परिवर्तयेत्-परितः शनैर्गृहीत्वा सवृणुयात् ।]" इतीन्द्र । "जिह्वामिति वक्राम् । विवृतामिति विवृतमुखीम् ।" इति चक्र । ४ 'पाणिना नाम' चन्द्र स. च, ड । 'गिनोन्नम' स मू, ट. । ५ 'प्रैथयेत्' स स । 'वर्धयेत्' स च. । 'व्यासयेत्' इति क्वचित् । ६ 'पवर्ता' ई. । ७ 'स्त्रिया.' स.स.स.च. ।

स०-ता-स्त्रिय, बलातैल (चि अ २१।७३), मिश्रकाख्य (चि अ १४।८९) वा, सुकुमारकाह्वय (चि अ १३।४९), पाययेत् ।

तथा योनि स्त्रिया स्त्रिया च तु स्थिता समा स्थापयेत् । जिह्वा-कुटिला योनि, हस्तेन नर्मयेत् । सवृता तु व्यधयेत्-प्रसारयेदित्यर्थः । नि सृता च प्रवेशयेत् । विवृता तु सती परिवर्तयेत् । यत स्थानाद् भ्रष्टा योनि स्त्रिय शल्यरूपा भवेत् । कर्मभिर्वमनाद्यैश्च मृदुभिर्योजयेत्स्त्रियम् ॥ २६ ॥ सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते । वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ॥ २७ ॥

स०-वमनादीनि च कर्माणि मृदूनि-अखराणि, स्त्री(स्त्रिया) कारयितव्या[नि] । सर्वत-अत्र उपरिष्ठाच्च, विशुद्धाया नार्या परिशिष्ट कर्म-वस्त्यादिक, क्रियते ।

काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दनिशाद्वयैः ।

गुडूचीसैर्यकाभीरुशुकनासापुनर्नवैः ॥ २८ ॥

परूषकैश्च विपचेत्प्रस्थमक्षसमैर्वृतात् ।

योनिवातविकारघ्नं तत्पीतं गर्भदं परम् ॥ २९ ॥

स०-काश्मर्यादिभि कल्कितै कार्षिकैर्वृतात्प्रस्थ पचेत् । तत्-घृत, पीत योनिवातविकारहर सुष्ठु गर्भदं च ।

वचोपकुञ्चिकाजाजीकृष्णावृषकसैन्धवम् ।

अजमोदायवक्षारशर्कराचित्रकान्वितम् ॥ ३० ॥

पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोड्य खादेत्तद्वृतभर्जितम् ।

योनिपार्श्वार्तिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स०-वचादिक पिष्टा प्रसन्नयाऽऽलोड्य घृतभर्जित खादेत् योनिपार्श्वार्तिदिशान्तये ।

वृषकं मातुलङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।

पिवेन्मद्यैः सलवणैस्तथा कृष्णोपकुञ्चिके ॥ ३२ ॥

स०-वृषकादीनि मद्यैः सलवणैः पिवेत् । तथा पिप्पली-स्थूलजीरके वा मद्यैः सलवणैः पिवेत् ।

रास्नाश्वदंष्ट्रावृषकैः शृतं शूलहर पयः ।

स०-रास्नादिभि शृत पयः शूलघ्नम् ।

गुडूचीत्रिफलादन्तीकायैश्च परिषेचनम् ॥ ३३ ॥

स०-गुडूच्यादिभि कायैः परिषेचन सुखोष्ण हितम्, प्रकृतत्वाद्योने ।

नतवार्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।

तैलात्प्रसाधिताद्वार्यः पिचुर्योनौ रुजापहः ॥ ३४ ॥

स०-नतादिभिस्तैलात् पक्तात् पिचुर्योनौ धृतो रुजाघ्नः ।

१ 'सर्वत इति ऊर्ध्वमथ शिरसि च ।' इतीन्दु । 'उपकुञ्चिका-कृष्णजीरकम् । वृषको-वासकमूलम् ॥ वार्ताकिनी-भूकण्टकारी, गोष्ठवार्ताकुलिन्ये ।' इति शिवदास । २ 'तस्तु विशु' ण । ३ 'चीगैरिका' चन्द्र । ४ 'चेदक्षै' प्रस्थसम घृतम् । ५ 'घृतम्' उ चन्द्र । ६ 'शौर्तिनिवृ' उ । ७ 'वृषस्य मा' चन्द्र । ८ 'ञ्चिका' उ ।

पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।

शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ३५

स०-पित्तलानां च योनीनां शीतादिका क्रिया सेकाद्या कार्या । स्नेहनार्थं घृतानि च देयानि ।

शैतावरीमूलतुलाचतुष्कात् क्षुण्णपीडितात् ।

रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ३६ ॥

जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।

पिष्टैः प्रियालैश्चाक्षाशैर्द्विबलामधुकान्वितैः ॥ ३७ ॥

सिद्धशीते तु मधुन पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।

शर्कराया दशपलं क्षिपेत्क्षिप्यत्पिचुं ततः ॥ ३८ ॥

योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं परम् ।

क्षतं क्षयमसृक्पित्त कासं श्वासं हलीमकम् ॥ ३९ ॥

कामला वातरुधिर विसर्प हृच्छिरोग्रहम् ।

अपस्मारादितार्याममदोन्मादाश्च नाशयेत् ॥ ४० ॥

स०-शतावरीमूलतुलाचतुष्टयात् क्षुण्णपीडिताद् रसेन दुग्ध-समेन सर्पिष आढक पचेज्जीवनीयादिभि कर्पाशैः कल्कीकृतैः । पक्के शीते च माक्षिकपलाष्टक, कैणाष्टपल, सितापलानि च दश, क्षिपेत् । तस्माच्च कर्षमात्र लिह्यात् योन्यादिदोषघ्न वृष्यादिगुण च । एवमेव पयःसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।

गर्भदं पित्तजानां च रोगाणां परमं हितम् ॥ ४१ ॥

स०-अनेनैव क्रमेण क्षीर सर्पिर्वा जीवनीयैः पक्कं गर्भप्रद पित्तजानां च रोगाणां पर हितम् ।

बलाद्रोगद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।

क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ४२ ॥

जीवन्तीक्षीरकाकोलीस्थिरावीरार्धजीवकैः ।

पयस्याश्रावणीमुद्रपीलुंमार्षाख्यपर्णिभिः ॥ ४३ ॥

वातपित्तामयान् हत्वा पानाद् गर्भं दर्शयति तत् ।

१ 'च' उ । २ क्षुण्णपीडितसार्थं शतावरीमूलान्यत्राद्राणि ग्राह्याणि । ३ 'प्रियालै' इण त चन्द्र । ४ 'शैर्मधुकर्द्धि-बलान्वितै' ण त चन्द्र । 'शैर्मधुकर्द्धपलान्वितै' स द्व । 'शैर्द्विष्टिमधुकैर्भिषक्' । स च । ५ 'तत-तस्मात् । पिचु-कर्षम् ।' इति चन्द्र । ६ 'क्षतक्षय' इण । ७ 'उन्मादार-त्यपस्मारान् वातपित्तात्मकान् जयेत् ।' स च । ८ 'यामान् मदो' चन्द्र । ९ 'कणापलाष्टक' ट । १० 'एवमेवेति शतावरीविधानेन । पय सर्पि-क्षीरोद्भव घृतम् ।' इतीन्दु । 'जीवनीयोपसाधित पयसा सर्पिरेव-एवविध, ज्ञेयम् ॥ तत्-घृततै-लम् । ददाति-जनयति ।' इति चन्द्र । 'क्षीरोत्थित सर्पि-क्षीरसर्पि । जीवनीयान्यत्र करक ॥ पयस्या-अर्कपुष्पी । पीलु-पर्णी-मोरटा, केचिन्मूर्वामाहु ।' इति चक्र । ११ 'क्षीर-सर्पि' पित्तलानां च योनीनां स्यान्निषग्जितम् ॥ स च । १२ 'क्षीर सर्पिर्वा' इत्यरुणदत्तव्याख्यानमयुक्तम्, चरकचक्रेन्द्रा-द्यसम्मतत्वात् । १३ 'धर्जिरकै' इण त चन्द्र । 'वीराद्विजी' ई.उ. । १४ 'पाखुर्कणि' उ. । १५ 'ददाति' इ ई उ ।

स०-बलाया द्रोणद्वयस्य कषाये घृततैलयोराढक पचेत् ।
क्षीरे चतुराढके कृष्णादिभिः कल्कितैः सामान्यपरिभाषयोक्तप्र-
माणैः । तत्-घृत, पानेन वातपित्तरोगान् हत्वा गर्भं वते । मुद्गा-
दीनां पर्ण्यां प्रत्येकं सम्बन्धः, -मुद्गपणा पीलुपणा माषपणाति ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुबन्धमवेक्ष्य च ॥ ४४ ॥
यथादोषोदयं युज्याद् रक्तस्थापनमौषधम् ।

स०-रक्तयोन्यां लोहितं वर्णैर्लक्षयित्वाऽनुबन्धं च यथादो-
षोदयं, रक्तस्थापनं भेषजं प्रयुज्जीत ।

पाठां जम्बाम्रयोरस्थि शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ॥ ४५ ॥
अम्बष्ठां शास्मलीपिच्छां समङ्गां वैत्सकत्वेवम् ।
बाह्लीकबिल्ववातिविषारोध्रतोयदगैरिकम् ॥ ४६ ॥
शुण्ठीमधूकमाचीकैरक्तचन्दनकट्फलम् ।
कट्फलवत्सकानन्ताधातकीमधुंकार्जुनम् ॥ ४७ ॥
पुष्पे गृहीत्वा सञ्चूर्य सक्षौद्रं तन्दुलम्भसा ।
पिबेदर्शः स्वतीसारं रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ४८ ॥

१ “रक्तयोन्यां योनिव्यापदि । असृग्वर्णैः -सिराव्यधोक्तैर्लङ्घ-
(सू. अ. २७) ॥ शिलोद्भेद-शिलाजतु । अम्बष्ठा-मयूर-
शिखा । शास्मलीपिच्छा-मोचरस । समङ्गा-रक्तमण्डिका ।
बाह्लीक-कुङ्कुमम् । अनन्ता-दुरालभा । अञ्जन-सोवीरम् ।”
इति चन्द्र । “अम्बष्ठा-साहस्री, सैव बहुमूलिका । समङ्गा-
मञ्जिष्ठा । [शिलोद्भेद-पाषाणभेद । माचीक-उत्तरापथे प्रसि-
द्धमेव । अनन्ता-उत्पलसारिवा ।]” इतीन्द्र । “अम्बष्ठा-
पाठाभेद । पुष्पनक्षत्रोद्धरणं चात्रादृष्टद्वारोपकारकं ज्ञेयम् ।”
इति चक्र. । “अम्बष्ठा दक्षिणे ख्याता गृहस्थान्ये च लक्ष्म-
णाम् । मृद्वीकास्थाने ‘माचीक’ इति पाठान्तरे माचीक-
देवदारु ।” इति वृन्दटीकायां श्रीरुण्ठ । “पञ्चकेशर-पञ्च-
किञ्जल्कम् ।” इति चक्रटीकायां शिवदास । २ अस्याग्रे
“मञ्जिष्ठागुरु (‘मधु’ उ) कट्फलमुस्तप्रियङ्गुमिसिकुष्ठैः ।
कट्फलकुटजशाबरककुम्भत्वङ्गधुकपद्मकमधूकैः ॥ १ ॥ कुङ्कु-
मबिल्ववातिविषामाक्षीकरसाञ्जनैः सकिञ्जल्कैः । पिष्टैर्वृत-
विषकं द्विगुणाजाक्षीरसयुक्तम् ॥ २ ॥ स्त्रीणामपत्यजननं योनि-
रुजादोषजित्सदा युज्यात् । उत्तरवस्तिषु सर्पिर्योज्यं बल्या-
णकं नाम ॥ ३ ॥” इति त्रयं श्लोका ई उ चन्द्र पुस्तकेष्व-
धिका. । ३ हृदयसङ्ग्रहचक्रोक्तवत्सकत्वस्थाने वङ्गवृन्दचक्र-
योगरत्नाकरा ‘पञ्चकेशरम्’ इति पठन्ति । ४ ‘त्वचाम्’ इ. ई. ।
५ ‘मधुक’ इ. ई उ ण त च द्र स मू. । ६ हृदयसङ्ग्रहस्थो-
मधूकमाचीकयोः स्थाने चरके वङ्गवृन्दचक्रयोगरत्नाकरेषु च मरि-
चमृद्वीकयोः पाठः । ७ ‘मार्द्वीक’ ई. । ‘मार्द्वीका’ उ ।
‘माध्वीक’ चन्द्र । ‘मृद्वीका’ इति कचित् । ८ ‘धातुकी’
इ. ई स स. । ९ ‘धुकाञ्जनम्’ इ उ चन्द्र. । १० ‘लाम्बुना’
इ. ई. उ. स. सं. ।

दोषा जन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्यावश्चेत्तरुणासितम् ॥ ४९ ॥
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ।

स०-पाठादिकं पुष्पे गृहीत्वा सञ्चूर्य क्षौद्रान्वितं तन्दुला-
म्भसां पिबेत् अशौविषयादिषु । ये च दोषा जन्तुकृता बालानां,
तांश्च योनिदोषादीन् हन्ति । पुष्यानुगं सप्तमेतच्चूर्णं हितमात्रेय-
पूजितं च ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रूक्षोष्णमौषधम् ॥ ५० ॥

स०-योन्यां बलासेन दुष्टायां सर्वमेव रूक्षोष्णं हितम् ।

धातक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ।
जम्बाम्रसारकासीसरोध्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ५१ ॥
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वगुदुम्बरशलाढुभिः ।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ॥ ५२ ॥
तैलप्रस्थं तदभ्यङ्गपिचुवस्तिषु योजयेत् ।
तेन शूनोन्नतां स्तब्धां पिच्छिलां स्त्राविणीं तथा ५३
विष्टुतोपष्टुता योनिः सिद्धयेत्सस्फोटशूलिनी ।

स०-वातक्यादिभिः कार्ष्णिकैश्छागमूत्रे द्विगुणे, क्षीरे च
द्विगुणे, तैलप्रस्थं पचेत् । तत्तैलमभ्यङ्गादिषु योज्यम् । अनेन
तैलेन शूनोन्नतां योनिं सिध्यति ।

यवान्नमभयारिष्टं सीधुं तैलं च शीलयेत् ॥ ५४ ॥

पिप्पल्यायोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाक्षिकान् ।

स०-तथा यवान्नादिकं शीलयेत् । पिप्पल्यादिप्रयोगांश्च
क्षौद्रान्वितान्भ्यसेत् ।

कासीसं त्रिफलां काङ्गीं सांम्रजम्ब्वस्थिधातुकीं ५५
पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ।

स०-कासीसादिकश्चूर्णो माक्षिकान्वितः पैच्छिल्ये विश-
दत्वकृत् ।

पलाशधातकीजम्बूसमङ्गामोचसर्जजः ॥ ५६ ॥

दुर्गन्धे पिच्छिले क्लेदे स्तम्भनश्चूर्ण इष्यते ।

आरग्वधादिवर्गस्य कषायः परिषेचनम् ॥ ५७ ॥

स०-पलाशादिजश्चूर्णो दुर्गन्धादिषु स्तम्भनमिष्यते ।

आरग्वधादिवर्गकाथो (ह सू अ १५।१७) दुर्गन्धादौ
परिषेकः ।

१ ‘दन्तकृता’ इ. ई उ । ‘दोषागन्तुकृता’ इति चरकवङ्गवृन्द-
चक्रोक्तं पाठोऽशुद्धः । २ ‘हित-पथ्यम् ।’ इति चन्द्र ।
“[‘शूनो उन्नता इति अन्तर्मुखी सूचीमुखी चोच्यते । अथवा
दोषारब्धत्वं शूनोन्नतत्वम् ।’ इति जर्जट ।] काङ्गी-सौराष्ट्री ।
आम्रजम्बुनो फलास्थि ।” इतीन्द्र । ३ ‘ज्येष्ठांम्भसा’ ण त ।
‘श्रेष्ठांम्भसा’ उ । ४ ‘धातुक्या’ इ. स मू, ड. । ५ ‘शूनोत्ता-
नोन्नता’ इ. त स ड. । ६ ‘सुसा पि’ स मू. । ७ ‘ध्येत स्फोट’
इ. । ८ ‘सीधु’ स स । ९ ‘काच्छी’ इ. ई चन्द्र. । १० ‘समङ्गा-
त्रास्थि’ स, च. । ११ ‘धातुकी’ इ. ई. ण. त. । १२ ‘चने ।’ इ ।

स्तब्धानां कर्कशाना च कार्यं मार्दवकारकम् ।

धारणं वेसवारस्य कृसरापायसस्य च ॥ ५८ ॥

स०-स्तब्धानां खरस्पर्शाना च योनीना मृदुत्वकर वेस-
वारादिवारण विधेयम् । वेसवार -कुट्टितखिन्नसंस्कृतमासवि-
शेष । कृसरा च पायस च कृसरापायसम् ।

दुर्गन्धानां कषायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।

चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धा(न्ध्य)पकर्षणः ५९

स०-दुर्गन्धाना योनीना सर्वगन्धद्रव्याणा कषाय -काथो,
हित । तत्पक्व तैलं तत्कल्क एव वा । अथवा सर्वगन्धाना
चूर्ण पूतिगन्धा(न्ध्य)पहः ।

श्लेष्मलानां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ।

पित्ते समधुकक्षीरा वाते तैलाम्लसंयुताः ॥ ६० ॥

स०-श्लेष्मलाना योनीना कटुप्राया गोमूत्रयुताश्च वस्तयो
हिताः । पित्ते मधुयष्टीक्षीरयुक्ता वस्तय । वाते तैलाम्लयुक्ता
वस्तयो हिता ।

सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं हितम् ।

स०-सन्निपातोत्थाया साधारण कर्म हितम् ।

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ॥ ६१ ॥

अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ।

१ “[स्तब्धाना-पुसङ्गमाद्यसमर्थानाम् ॥ वस्तयो-उत्तरव-
स्तय ।] अदुष्टे-अदुष्टस्वभावे सति । बीजस्य चात्मन , उप-
क्रमे-आचरति सति । [बीजे-आर्तवाख्ये । अदुष्टे-वाताद्यदूषिते ।
बीजोपक्रमणे-आर्तवसामर्थ्यकारै पूर्वोक्तैस्तैलेन नारी पित्तलेर्माषे-
श्वेलाद्युपक्रमैरुपक्रान्ते सति ।] [अदुष्टे बीजे प्राकृते-प्रकृतिमापन्ने,
किमवश्यं गमसम्भव ? इत्युच्यते-जीवोपक्रमणे सति । बीजश-
ब्देन द्वयमङ्गीकृतं शुक्र शोणितं च । जीवश्चात्र कर्मपुरुष उक्तः ।
शारीरैवस्ति च सत्त्वमापपादिकं यज्जीवरपृक् शरीरेणाभिसम्बन्धा
तीत्यादि । ततश्च सामग्रीजनकम् । ‘न ह्येको वर्तते भावो वर्तते
नाप्यहेतुकः ।’ इत्याम्नानात् । इति जेजट ।]” इतीन्दुः ।
“कर्कशाना-कठिणानाम् । बीजे-शुक्रशोणिताख्ये । प्राकृते-
प्रकृतिभवे । जीवस्य-आत्मन , उपक्रमे सति ।” इति चन्द्र ।
“प्राकृते बीजे इति सहजगुणसम्पन्ने शुक्रशोणितबीजे अदुष्टे सति,
एवभूतससर्गे जीवोपक्रमणे सत्येव गर्भं योषितो विन्दन्ति । जीवो-
पक्रमण पूर्वकर्मप्रेरितात् सुयोगाद्भवति ।” इति चक्र ।
२ ‘वा’ स स । ३ ‘स्यात्तैवर. कल्क’ स च । ४ ‘ता
उत्तरव’ ट । ५ ‘त्थाया’ ई उ.चन्द्र । ६ अस्याग्रे “चन्द्र-
नोनतयो(?) शीरतिकापद्मेभकेसरै (रम्) । कुटजत्वक्
फलं मुस्तं जम्बवान्नास्थिरसाजनम् ॥ १ ॥ पद्मकोत्पल-
बिल्वान्दकदफलैसाधिता (?) निशा । धातक्यतिविषामा-
सीपाठामोचरोदकम् ॥ २ ॥ मधुकं मधुकानन्तासारिभै
(वा) दाडिम[त्वं] चम् । मृलोध्रार्जुनशैलेयसमङ्गा नागरा
समा ॥ ३ ॥ चूर्णं श्रेष्ठाम्बुना पीतं हन्ति लोहितमेहिनम् ।
मूर्च्छातृष्णाज्वरातोयं रक्तातीसारमेहिनाम् ॥ ४ ॥ स्त्रीणाम-
सृग्दरं याति गर्भसंस्थापनं परम् ।” इति सार्धचत्वारं श्लोका
उ पुस्तकेऽधिका । ७ ‘गर्भो भवति योषिताम् ।’ उ. ।
८ ‘बीजोप’ स.स. ।

स०-एव-अनेन प्रकारेण, योनिषु विशुद्धासु सतीषु स्त्रियो
गर्भं लभन्ते । प्राकृते बीजेऽदुष्टे सति तथा जीवस्योपक्रमणे
क्षेपे सति ।

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्गन्धैरुपाचरेत् ।

स०-नरस्य पञ्चभिः कर्मभिः शुद्धस्य, इन्द्रिय-शुक्रं, दोषाणां
वर्णैर्दुष्टं परीक्ष्य तद्गन्धै -दोषग्नै , उपक्रमेत् ।

मज्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ॥ ६३ ॥

द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यैकं कटुरोहिणीम् ।

पयस्याहिङ्गुकाकोलीवाजिगन्धाशतावरीः ॥ ६४ ॥

पिष्ट्वाऽक्षाशा घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ॥ ६५ ॥

आयुष्य पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ।

फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ॥ ६६ ॥

स्त्रियमाणप्रजानां च गर्भिणीनां च पूजितम् ।

एतत्परं च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने गुह्यरोगप्रतिषेधो नाम चतु-

स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

स०-मज्जिष्ठादिभिः कार्ष्णिकैः पिष्टैर्घृतप्रस्थं क्षीरचतुर्गुणं
पचेत् । तद्धृतं सर्वेषु योनिशुक्रप्रदोषेषु शस्यते । आयुष्यादि-
गुणं परं पुंसवनं स्त्रियमाणगर्भाणां गर्भिणीनां च हितम् । फल-
सर्पिरिति नाम्ना प्रसिद्धम् । कुत ? यस्मात् पुष्पे-आर्तवसमये,
पीतं फलाय जायते । तथा परं बालानां ग्रहघ्नं शरीरवृद्धि-
करं चेति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठं उत्तरस्थाने गुह्यरोग-
प्रतिषेधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३४ ॥

इति शल्यतन्त्रं नाम पञ्चममङ्गं समाप्तम् ।

१ ‘बीजस्यो’ ट ड । २ अस्याग्रे “रसं शिरीषपत्राणां कल्कं च
षडहं पिबेत् । क्षीरोपनाशिना (?) योषिद्वस्तुस्नाता सुतार्थिनी
॥ १ ॥” इति इ पुस्तकेऽधिका. श्लोकः । ३ ‘मेदा’ ‘प्यक.’
‘हिणी ।’ ‘वरी ।’ इ ई उ ण त स द्व. । ४ ‘क्षाशा घृ’ स स. ।
‘क्षाशैर्घृतं’ इ उ ण त अरुण.चन्द्र.स मू । ५ ‘क्षीरं चतु’ इ ण.
त । ‘क्षीरे चतुर्गुणे’ उ. । ६ ‘षु च ज्ञा’ ण.त. । ७ ‘फ-
लाय-प्रजाख्याय ।’ इतीन्दुः ।

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अधुना विषतन्त्रमुच्यते, सद्यः प्राणहारित्वेन तुल्यसामर्थ्यात् ।

अथातो विषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

तत्र विषस्य प्रागुत्पत्तिर्वर्णनार्थमाह—

मथ्यमाने जलनिधावमृतार्थं सुरासुरैः ।

जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ १ ॥

दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।

जगद्विषणं त दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ २ ॥

हुंकृतो ब्रह्मणा मूर्तिं ततः स्थावरजङ्गमे ।

सोऽभ्यतिष्ठन्नज रूपमुज्झित्वा वञ्चनात्मकम् ॥ ३ ॥

स०—समुद्रे सुरासुरैर्मृतार्थं विलोब्धमानेऽमृतोत्पत्तेः पूर्वं पुरुषो दारुणदृष्टिः समिद्धधामा चतुर्दंष्ट्रो हरिवर्णकचो दहनतुल्यनेत्रो जातः । त पुरुष दृष्ट्वा भुवन विषाद गतम् । अत एवासौ जगद्विषदनात् विषसज्ञः । ब्रह्मण हुंकृतस्तु सन्नसौ वञ्चनस्वभावः स्व रूपं हित्वा स्थावरजङ्गमाख्ये मूर्तिं अधितस्थौ । पुरुषरूपी तिष्ठेदसौ ततो ब्रह्मा शापं दद्यात् ।

स्थिरमत्युल्वणं वीर्यं यत्कन्देषु प्रतिष्ठितम् ।

कालकूटेन्द्रवत्साख्यशृङ्गीहालाहलादिकम् ॥ ४ ॥

स०—यद्विष स्थिर-स्थावर, कन्देषु प्रतिष्ठितं वीर्यं अत्युल्वणं तत् कालकूटादिभेदभिन्नम् । फलादिष्वपि तद् भवति, किन्तु कन्दे वीर्यातिकृतम् । आदिशब्देन सङ्ग्रहोक्ता भेदा गृह्यन्ते । यथा (स उ अ १०)—“कालकूटं वत्सनाभं सौकुलं बालकं कर्दमकं वैराट् मुस्तकं शृङ्गी पुण्डरीकं महाविषं हालाहलं मर्कटकं कर्कटं कौशपुष्पकमिन्द्रायुधं तथा तैलम् ।” इति (त्यादि)

१ अयं विषप्रतिषेधश्चरके चि० २३ अध्याये, सुश्रुते क० २ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ४० अध्याये चास्ति वर्णितः । २ ‘द-शैयन्नाह’ ण । ३ ‘हरिकेशो’ उ चन्द्र । ४ ‘हरिकेश इति पिङ्गलकेशः ।’ इति चक्र । ‘हुंकृत’—तिरस्कृतः । स—विषसज्ञकः पुरुषः । वञ्चनात्मक—विघ्नकारी मरणात्मकः ।’ इति चन्द्र । ५ ‘सज्ञकः’ इ उ चन्द्र । ६ ‘मूर्तिस्ततः स्थावरजङ्गमाः ।’ इ ण त चन्द्र । ‘मूर्तिस्ततः० जङ्गमाः ।’ उ । ‘मूर्तिस्ततः० जङ्गमाः ।’ ई । ७ ‘त्मकः ।’ इ चन्द्र । ८ ‘कृतं सन्नं’ ट । ९ ‘वीर्यं’ उ । १० ‘साकुलं मालकर्दमे वैराट् मु’ ट ड, ण त । ११ ‘कुशपुष्प’ स.द.स.च. ।

भेदा प्रकीर्तिता । एषा तु लक्षणं तत्रोक्तम् । तदिह विस्तर-तरग्रन्थशङ्कया नोक्तम् ।

सर्पलूतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं विषम् ।

स०—सर्पादिदंष्ट्रासु तु यद्व्यवस्थितं तज्जङ्गमम् । तच्च दारुणम् । दंष्ट्रेत्युपलक्षणार्थम्, नरविषाणमूत्रादीनामपि पुरो विष-त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

स्थावर जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ॥ ५ ॥

स०—स्थावर जङ्गमं चेति द्विप्रकारं विषमकृत्रिमम् ।

कृत्रिमं गरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ।

हन्ति योगवशेनाशु चिराच्चिरतराच्च तत् ॥ ६ ॥

शोफपाण्डूदरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ।

स०—गरसंज्ञं तु कृत्रिमम् । यस्मात्तत् क्रियते । अत एव विविधानि वक्ष्यमाणान्यौषधानि यस्मिन्स्तदेवम् । तच्च योगवशा-च्छीघ्रं हन्ति । तथा विविद्योगवशाच्चिराच्चिरं हन्ति । शोफा-दीन् विवृते ।

अथ विषगुणान्निर्दिशति—

तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्यवाय्याशुकरं लघु ॥ ७ ॥

विकारिणं सूक्ष्ममव्यक्तरसं विषमपाकि च ।

स०—तत्सर्वं विषं तीक्ष्णादिगुणं स्यात् । गुणनिर्देशनादस्य रौक्ष्याद्वातमुष्णत्वात् पित्तं करोतीति ज्ञाप्यते । ननु, रौक्ष्यादि-भिर्गुणैर्वायो कोपो न युज्यते, रौक्ष्यादीनां गुणत्वाद्वायोश्च द्रव्य-त्वात् । ब्रूमः । वायोर्ये रौक्ष्यादयो गुणास्तेषामेव विषस्थे रौक्ष्या-दिभिर्गुणैर्वृद्धिः क्रियते । ते च वायोरात्मभूता, तन्नाशे वायोर्नाशः स्यात्, यथा तन्तुनाशे पटनाशः । तस्माद्युक्तं पवनस्य रौक्ष्या-दिभिर्गुणैः प्रकोपः । एव पित्तेऽपि योज्यम् । कट्वम्लैर्दिकैथनेऽपि विषस्याव्यक्तरसत्वम्, अनेकरससम्भवादेकस्यापि च व्यक्तस्या-नुपलब्धे । व्यवायित्वं चास्य द्रोगेवाखिलकायस्य व्याप्तेः । तथा अपाकि, विषस्य हि मन्त्रतन्त्राभ्यामन्तरेण पाकाभावात्, पक्वेऽप्यन्ने विषस्यापक्वस्येवोपलब्धे । अत एव शमितमपि किञ्चि-त्कारणं प्राप्य पुनः कुप्यति ।

१ “कृत्रिम-कारणेन निवृत्तम् ।” इति चन्द्र । “तच्च-कृत्रिमं, सयोगवशात् आशु वा हन्ति चिराद्वा चिरतराद्वा । अथवा तन्न हन्ति, अपि तु शोफादीन् करोति ।” इतीन्दुः । तीक्ष्ण-राजि-कामरिचादिवत् । सूक्ष्म-सूक्ष्ममार्गानुप्रवेशि । आशु-शीघ्रं प्रहणन-कारि । व्यवायि-सकलं देहं व्याप्य पश्चात् पाकयायि । विकारि-प्रसर्पदपसर्पदातुबन्धशैथिल्यकारि । विशद-अपिच्छिलम् । लघु-लघुगुणयुक्तम् । अपाकीति आहारवदुदरानलेन पक्वमशक्यम् ।” इति डचणः । “विकासित्वादिति हिंसनशीलत्वात् । विपूर्वश्च हि कसतिर्हिसार्थः ।” इति चक्र । २ ‘च’ ण. अरण । ३ ‘विकासि’ इ चन्द्र स.च । ‘विकासि’ उ.स.मू.स.सु । ४ ‘रसैर्युक्तमपा’ चन्द्र । ५ ‘कट्वम्लोष्णादि’ ट ण त । ६ कट्वम्लादिकथनमनेनैव ग्रन्थकारेण सर्पविषप्रतिषेधे (उ अ ३६।२) कृतम् । तद्यथा—“विशेषाद्रूक्षकटकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम् ।” इति । ७ ‘कथन-मपि’ ट । ‘कथनेन वि’ ड. ।

ओजसो विपरीतं तत् तीक्ष्णाद्यैरन्वितं गुणैः ॥ ८ ॥
वातपित्तोत्तर नृणां सद्यो हरति जीवितम् ।

स०—तथा विषमोजसो विपरीत तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्युक्तम् । तीक्ष्णाद्यैरन्वितमिति हेतौ प्रथमा । तीक्ष्णादिगुणयुक्तत्वादोजसो विपरीतमित्यर्थः । तथा वातपित्तोत्तर नराणां द्रागेव जीवित हरति ।

कुत ? इत्याह—

विषं हि देहं सम्प्राप्य प्राग् दूषयति शोणितम् ॥ ९ ॥
कफपित्तानिलाश्चानुं सैम दोषान् सहाश्रयान् ।
ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ॥ १० ॥

स०—यस्माद्विष शरीरं प्राप्य पूर्वं रक्तं सर्वशरीरगतं दूषयति, पश्चात् कफपित्तवातानाशयसहितान् दूषयति । अनन्तर कफादिभिः सममेव हृदयमाश्रित्य शरीरनाशाय सम्पद्यते । ननु, विषस्य तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्गुणगत् त्रिदोषक्रोपित्वाद्रक्तक्रोपित्वाच्च पूर्वं शोणितं दूषयति पश्चाज्जीनं दोषानिति यदुक्तं तदयुक्तिमदिव दृश्यते । अत्र भणाम । विषप्रभावेण रक्तमाकृष्टं पूर्वं सह तेन संयुक्तं विषेण दूष्यते, ततो युगपदेव दोषत्रयक्रोपः, ततो दोषैः शोणितेन सह हृदयं व्याप्य सर्वस्रोतांसि बद्ध्वा देहोच्छेदाय प्रवर्तते इति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् ।

स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ।
जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्च्छा त्रासः क्लमो वमिः ॥

स०—स्थावरस्य विषस्योपयुक्तस्य प्रथमे वेगे रसनाश्यावतादि जायते ।

द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ।
विषं चामाशयं प्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥ १२ ॥

स०—द्वितीये वेगे वेपथवादयः । विषं चामाशयं प्राप्तं हृदये वेदना विवर्ते ।

तालुशोषस्तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
दुर्बले हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥ १३ ॥

१ 'तु ती' चन्द्र । २ "अनु-पश्चात्, समदोष सहाश्रय-वात-पित्तकफाश्रयान्, दूषयति । आश्रय-सन्ताप्य, देहोच्छेदाय-शरीर-विधाताय, कल्पते-सम्पद्यते ॥ पूर्व-प्रथम, वेगः स्यात् । ततो जिह्वायाः श्यावता, स्तम्भो गात्रस्य, मूर्च्छा-मोहभ्रमा ।" इति चन्द्र । "समदोष-अन्यूनान्धिक्यान्धतमविकारान् कृत्वा, सहाश्रयान् कफादीन् दूषयति । [समदोष-तुल्यदोष, समबलदोष-मित्यर्थः ॥ कण्ठे वेदना-अन्नाभ्यवहारासहत्वादिकम् । च-शब्दात् पूर्वोक्ता जिह्वाश्यावतादयश्च ।]" इतीन्द्र । ३ 'सैम-दोष' ई उ चन्द्र स स । ४ 'सहाश्रयम्' इ उ । 'सहाश्रयम्' चन्द्र । ५ 'देहोच्छेदाय' चन्द्र । ६ 'स्य पूर्वं वेगेऽथ जा' स स । 'स्य वेगे पूर्वं प्र' ण चन्द्र । 'पूर्वं च जा' ई उ । ७ 'वेदना' स स । ८ 'दुर्बले' ई उ । ९ 'शून्ये' ई ।

अ० ११५

पक्वाशयगते तोदहिध्माकासान्त्रकूजनम् ।

स०—तृतीये च वेगे तालुशोषः । आमाशयेऽतिरुजा स्यात् । नेत्रे चास्य दुर्बलादिगुणे भवतः । पक्वाशयगते तोदादयः स्युः ।

चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १४ ॥

स०—चतुर्थे वेगे मूर्ध्नोऽतिगुरुत्वं जायते । चशब्दात् पूर्वोक्ता रसनाश्यावतादयः स्युः । एवमग्रेऽपि चशब्दार्थो बोध्यः ।

कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्वमेदश्च पञ्चमे ।

सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥ १५ ॥

स०—पञ्चमे वेगे कफप्रसेकादिः । सर्वदोषाणां प्रकोपः । पूर्वोक्ताश्च । पक्वाशये व्यया च ।

षष्ठे संज्ञाप्रणाशश्च सुभृशं चातिसार्यते ।

स०—षष्ठे वेगे चेतनायाः प्रणाशोऽतिशयेनातिसारश्च ।

स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गो भवेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १६ ॥

स०—सप्तमे स्कन्धादिभङ्गः, सप्तानां वातूनां दूषणान्मृत्युश्च स्यात् ।

प्रथमे विषवेगे तु वान्तं शीताम्बुसेचितम् ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्तमगदं पाययेद् द्रुतम् ॥ १७ ॥

स०—प्रथमे विषवेगे तु कृतवमनं शिशिरजलसेचितं शीघ्रमेवागदं सघृतमाक्षिकं पाययेत् ।

द्वितीये पूर्ववद्वान्तं विरिक्तं चानु पाययेत् ।

स०—द्वितीये विषवेगे पूर्ववत्-शीताम्बुसेचितं, वान्तं विरिक्तं चानु-पश्चात्, अगदं पाययेत् ।

तृतीयेऽगदपानं तु हितं नस्यं तथाऽञ्जनम् ॥ १८ ॥

स०—तृतीये वेगेऽगदपानं नस्यमञ्जनं च हितम् ।

चतुर्थे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

स०—चतुर्थे वेगे स्नेहसंयुक्तमगदं प्रतियोजयेत् ।

पञ्चमे मधुककाथमाक्षिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १९ ॥

स०—पञ्चमे वेगे मधुयष्टिकाकाथमाक्षिकाभ्यां युक्तमगदं हितम् ।

षष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिः

स०—षष्ठे वेगेऽतिसारतुल्या चिकित्सा ।

१ इदुस्तु 'पक्वाशयगते तोदहिध्माकासान्त्रकूजनम् ।' इत्यपि चतुर्थवेगस्य लक्षणं मन्यते । २ 'तोदो हि' ण त स सु । ३ 'कासोऽन्न' स सु । ४ 'बोद्धव्य' ट । ५ चन्द्रनन्दनस्तु 'सर्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ।' इत्यपि षष्ठवेगस्य लक्षणं मन्यते । ६ 'शयव्यथा च' ण त । ७ 'सुभृश' स स । ८ 'वेगेऽथ वा' ई उ स स । ९ '[अगद-विषघ्नौषधम् ।]' इतीन्द्र । "स्नेहोऽत्र गव्यं घृतम्, विषघ्नत्वात्तस्य । स्नेहग्रहणेन पूर्वप्रस्तुतं मधु निवर्तते ।" इति डल्हण । "अगदपानं हितम् ।" इति चन्द्र । १० 'च' स.द. । ११ 'प्रतिभोज' स.स. ।

अवपीडस्तु सप्तमे ।

मूर्ध्नि काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत् ॥ २० ॥

स०-सप्तमे वेगेऽवपीडो-रोगानुत्पादनीयोक्तो (हृ सू अ ४।६), देयः ।

अथवा मस्तके काकपदं कृत्वा सरक्तं पिशितं न्यसेत् ।

कोशातक्यग्निकैः पाठा सूर्यवल्लीमृताभ्याः ।

शेलुः शिरीषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥ २१ ॥

पुनर्नवै त्रिकटुकं बृहत्सौ सारिवे बला ।

एषां यवागूं निर्यूहे शीतां सघृतमाक्षिकाम् ॥ २२ ॥

युज्याद्वेगान्तरे सर्वविषघ्नी कृतकर्मणः ।

स०-कोशातक्यादीनां क्वाथे यवागूं सिद्धा शीता ससर्पि-
ष्कमाक्षिका युज्यात् । सूर्यवल्ली-करवीरकाकारपुष्पी । क्षौद्र-
साह्वय-वटमाक्षिकम् । वेगान्तरे-वेगमध्ये, सर्वविषघ्नीम् ।
कृत कर्म यस्य तस्यैव कार्यम् ।

तद्वन्मधूकमधुकपपत्रकेसरचन्दनैः ॥ २३ ॥

स०-मधूकादिकाथे पेया शीता सघृतमाक्षिका युज्यात् ।

अञ्जनं तगरं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।

फलिनी त्रिकटु स्पृक्का नागपुष्पं सकेसरम् ॥ २४ ॥

हरेणुर्मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुङ्कुमं बला ॥ २५ ॥

तमालपत्रतालीसभूर्जोशीरनिशाद्वयम् ।

१ “अवपीड-नस्यविशेषः । शस्त्रेण काकपदं कृत्वा-का-
कपदसदृशं छेदं दत्त्वा ।” इति चन्द्रः । “अवपीड-कल्कादि-
नस्यम् ॥ अग्निक-चित्रको भल्लातकं च ।” इतीन्दुः ।
“अग्निक-अजमोदः, मोरट इत्यन्ये । सूर्यवल्ली-पटोलसदृश
पत्रा, यस्याः पत्ररसेनाक्तं मांसं स्विन्नमिव भवति, अन्ये
सूर्यावर्तमाहुः । पुनर्नवे-सितपीतपुष्पे ।” इति डल्हणः ।
२ ‘पीडश्च’ उ स सु । ३ अत्रावपीडशब्देन ‘कल्काद्यैरवपी-
डस्तु’ इति नस्यविशुक्तं (हृ सू अ. २०।७) अवपीडसङ्गकं नस्य
ग्राह्यम्, इन्दुचन्द्रनन्दनाभ्यां तथैव व्याख्यातत्वात् सप्तमवेगार्त-
पुरुषाय रोगानुत्पादनीयोक्तमवपीडं दातुमशक्यत्वात् चरके (चि
अ. २३।६८) मृतकल्पस्य पुरुषस्य नस्याञ्जनविधानाच्च । अरुण
दत्तव्याख्यानं त्वसमञ्जसम् । ४ कोशातक्यादिनिर्यूहे हृदय-
सङ्ग्रहपठितयोः क्षौद्रसाह्वयावृहत्योः स्थाने सुशुतो गिर्याह्वारेण
पठति । “गिर्याह्व-श्वेतसन्दः ।” इति डल्हणः । ५ ‘ऽभ्या’ ।
इ ई उ चन्द्रः । ६ ‘ह्वयम्’ अरुणः । ७ ‘नवा’ चन्द्रः ।
‘नवौ’ स स । ८ ‘बले’ ई उ स द्र । ‘बला’ चन्द्रः ।
९ ‘कालमा’ ई उ । ‘कालमञ्जिका’ चन्द्रः । ‘कोमलाक्षिका’
सं. मू. । १० ‘पत्र तालीस भूर्जोशीर नि’ ई. उ ।

कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवासा मधुदुतैः ॥ २६ ॥

द्विजानभ्यर्च्य तैः पुण्ये कल्पयेदगदोत्तमम् ।

वैद्यश्चात्र तदा मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ॥ २७ ॥

“नमः पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च ।

यथाऽसौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ॥ २८ ॥

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्ध्यतु ।

नमो वैदूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः ॥ २९ ॥

गौरि गान्धारि चाण्डालि मातङ्गि स्वाहा ।”

पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः-

“हरिमायि स्वाहा ॥ ३० ॥”

अशेषविषवेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।

मरकव्याधिदुर्भिक्षयुद्धाशनिभयेषु च ॥ ३१ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिबन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिस्वस्त्ययनं परम् ॥ ३२ ॥

[वांसवो वृत्रमवधीत्समालिप्तः किलामुना ।]

स०-अञ्जनादीनि द्रव्याणि । कन्या कृतोपवासा स्नाता
शुक्लवस्त्रा तैः-पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः, माक्षिकसिक्तैः पुण्यनक्षत्रे विप्रान्
पूजयित्वाऽनन्तरमगदवरमिमं कल्पयेत् । वैद्यश्च समीपस्थो मन्त्रं
नम इत्यादिकं पठेत् । पिष्टे चागदे द्वितीयो मन्त्रो हरिमाय्या-
दिकोऽत्र योज्यः । निखिलेषु विषादिषु पानादिमणिबन्धादि-
योजितोऽयं चन्द्रोदयो नामागदः परः शान्तिः (न्ति) स्वस्त्ययनम् ।

जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा

दावाग्निवातातपशोषितं वा ।

स्वभावतो वा न गुणैः सुयुक्तं

दूषीर्विषाख्यां विषमभ्युपैति ॥ ३३ ॥

वीर्याल्पभावां विभाव्यमेतत्

कफावृतं वर्षगणानुबन्धितं ।

तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो

दुष्टास्त्ररोगी तृडरोचकार्तः ॥ ३४ ॥

मूर्च्छन् वमन् गदगदवाक् विमुह्यन्

भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

१ ‘मधुदुतैः’ इ ई उ चन्द्रः । २ ‘च्यं पुण्यक्षे क’ चन्द्रः ।
३ ‘श्चाञ्चु’ चन्द्रः । ‘त्र सदा’ स मू । ४ ‘कृष्ण प’ इ उ
चन्द्रः स मू । ५ ‘हुलुहुलु’ ई उ । ‘हरहर रक्ष’ स मू ।
६ ‘चाण्डालि’ ण त चन्द्रः । ७ ‘ॐ हरि’ ण त स मू ।
‘हारितमायि’ ई उ । ८ ‘कार्मण-परद्रोहाथो मन्त्रादियोगः ।”
इति चक्रः । “कार्मण-वशीकरणम् ।” इतीन्दुः । ९ ‘शान्तिः
स्व’ इ ण त, ट ड । १० [ ] श्लोकार्धमिदं इ ई उ चन्द्रः स मू
पुस्तकेषूपलब्धम् । ११ ‘लितोऽमुना किल’ ई उ स मू ।
१२ ‘वा सुगुणैर्न यु’ ण । ‘वा स्वगुणैर्न यु’ त । १३ ‘पाख्य’
ई उ चन्द्रः स मू । १४ ‘वान्न निपातयेत्तत्’ स सु ।
१५ दूष्योदर-सन्निपातोदरम् ।

आमाशयस्थे कफवातरोगी

पकाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ ३५ ॥

भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो

विलूनपक्षः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिष्वथवा विचित्रान्

करोति धातुप्रभवान् विकारान् ॥ ३६ ॥

स०—यद्विष पुराण, विषघ्नौषधिभिर्वा हतवीर्यं, यद्वा दावा-
भीत्यादिभि शोषितं, स्वभावेनैव वा गुणैर्न सुष्ठु युक्तं, तद् दूषी-
विपसज्ञामुपैति । तथा वीर्यस्याल्पत्वादेतदविभाव्य-अलक्ष्यम् ।
तथा कफेनावृतं वर्षवृन्दं च नत्स्थायि । तेन-दूषीविषेण, पीडितो
भिन्नपुरीषवर्णादिक स्यात् । तथा मूर्च्छा गच्छन् वमनस्फुट-
वाक् तथा विमुह्यन् तथा दूष्येनोपलक्षित उदरे यानि लिङ्गानि
(ह नि अ १२।२०), तै सेवितश्च भवेत् ।

आमाशयस्थे दूषीविषे कफवातरोगी स्यात्

पकाशयस्थे दूषीविषेऽनिलपित्तरोगी स्यात् । उपजातय ।

ध्वस्ता कचा शरीरं च यस्य स ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलू-
नपक्षः पक्षीव भवेत् ।

रसादिषु च स्थितं नानाविधान् धातुप्रभवान् विकारान् क-
रोति । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

प्राग्वाताजीर्णशीताभ्रदिवास्वप्राहिताशनैः ।

दुष्टं दूषयते धातूनतो दूषीविषं स्मृतम् ॥ ३७ ॥

स०—तच्च पुरोवातादिभिर्दुष्टं सद्भातून् दूषयति यत , त-
तोऽपि हेतोर्दूषीविषं स्मृतम् ।

दूषीविषार्तं सुखिन्नमूर्ध्वं चाधश्च शोधितम् ।

दूषीविषारिमगदं लेहयेन्मधुनाऽऽसृष्टम् ॥ ३८ ॥

स०—दूषीविषपीडितं नरं सुखिन्नमूर्ध्वमवस्ताच्च शोधितं
सन्त दूषीविषारि-वक्ष्यमाणं, माक्षिकेणाप्लुतमगदं लेहयेत् ।

तमेवाह—

पिप्पल्यो ध्यामकं मासी रोध्रमेला सुवर्चिका ।

कुटन्नटं नतं कुष्ठं यष्टी चन्दनगैरिकम् ॥ ३९ ॥

दूषीविषारिर्नाम्नाऽयं न चान्यत्रापि वार्यते ।

स०—पिप्पल्यादिकोऽयमगदो नाम्ना दूषीविषारिः । न चा-
न्यस्मिन्नपि वार्यते । किन्तु विशेषेण प्रयुज्यते ।

विषदिग्धेन विद्धस्तु प्रताम्यति मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

विवर्णभावं भजते विषादं चाशु गच्छति ।

कीटैरिवावृतं चास्य गात्रं चिमिचिमायते ॥ ४१ ॥

१ 'धातुं ततो' ई उ । २ सुष्ठुते तु (क अ २।५१)—'पि-
प्पल्यो ध्यामकं मासी शाबर परिपेलवम् । सुवर्चिका सस्रक्ष्मैला
तोय कनकगैरिकम् ॥ नाम्ना दूषीविषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ।'
इति दूषीविषारेभेषजनवकात्मक पाठ , इह तु द्वादशौषधात्मक इति
विशेषः । ३ 'अन्यत्रापि—स्यावरजङ्गमयोस्तीक्ष्णयोरपीत्यर्थः ।' इति
उल्लेखः ।

श्रोणिपृष्ठशिरःस्कन्धसन्धयः स्युः सवेदनाः ।

कृष्णदुष्टास्त्रविस्त्रावी तृणमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ४२ ॥

दृष्टिकालुष्यवमथुश्वासकासकरः क्षणात् ।

आरक्तपीतपर्यन्तः श्यावमध्योऽतिरुग्त्रणः ॥ ४३ ॥

शूयते पच्यते सद्यो गत्वा मासं च कृष्णताम् ।

प्रक्लिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छिलपरिस्त्रवम् ॥ ४४ ॥

स०—विषदिग्धेन-विपलिप्तेन शस्त्रेण, विद्धो नर पुन पुन
प्रताम्यति । तथा वैवर्ण्यं प्रयाति । द्रागेव विषादमेति । अस्य
च-विषदिग्धेन विद्धस्य, शरीरं कीटैरिव व्याप्तं चिमिचिमायते ।
श्रोण्यादयश्चास्य सरुजा स्युः । कृष्ण दुष्ट च रक्त क्षरति ।
तृडादियुत क्षणेनैव च दृष्टिकालुष्यादिकर स्यात् । तथा व्रण
ईपद्रक्तपर्यन्तः श्यावमध्यो महारुज स्यात् । तथा शूयते पाक
याति । तेषां सद्य एव च मासं कृष्णता गत्वा प्रक्लिन्नं सदीर्यते
नित्यमेव पिच्छिलयुतं परिस्त्रव कुर्यात् ।

कुर्यादमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतम् ।

स०—अमर्मविद्धस्य हृदयावरणं द्रुतं विदधीत ।

शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेनानु दहेद्व्रणम् ॥ ४५ ॥

अथवा मुष्ककश्वेतासोमत्वक्ताम्रवर्णितः ।

शिरीषाद् गृध्रनख्याश्च क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥ ४६ ॥

शुकनासाप्रतिविषाव्याघ्रीमूलैश्च लेपयेत् ।

स०—शल्यमाकृष्य तप्तेन लोहेन व्रणं पश्चाद्देहेत् ।

अथवा मुष्ककादिक्षारेण प्रतिसारयेत् । शुकनासादिभिश्च
लेपयेत् व्रणम् ।

कीटदष्टचिकित्सां च कुर्यात्तस्य यथार्हतः ॥ ४७ ॥

स०—तस्य च-दिग्धफलविद्धस्य, कीटदष्टचिकित्सितं यथा-
योगं कुर्यात् ।

व्रणे तु पूतिपिशिते क्रिया पित्तविसर्पवत् ।

स०—व्रणे च पूतिमासे पित्तविसर्प इव चिकित्सा कार्या ।

सौभाग्यार्थं स्त्रियो भर्त्रे राज्ञे वाऽरातिचोदिताः ॥ ४८ ॥

गरमाहारसम्पृक्तं यच्छन्त्यासन्नवर्तिनः ।

स०—नानाकान्ता योषितं पत्ये सौभाग्यार्थं राज्ञश्च (राज्ञे
वा) निकटवर्तिनो नराश्चारातिप्रेरिता गरयुक्तं भोजनं ददति ।

नानाप्राण्यङ्गं शमलविरुद्धौषधिभस्मनाम् ॥ ४९ ॥

विषाणां चाल्पवीर्याणां योगो गर इति स्मृतः ।

स०—नानाप्रकारप्राण्यङ्गशकृता तथा विरुद्धौषधिभस्मना
विषाणां चै स्तोकवीर्याणां यो योगः, स गर इति स्मृतः ।

१ 'सूयते' उ । २ हृदयावरणं—'मधुसर्पिर्मैज्जपयोगैरिकमथ
गोमयस वा । इक्षु सुपकमथवा काक निष्पीड्य तद्रसं वरणम् ॥'
इत्यादि चरकोक्तं (नि अ. २३।४६) हृदयरक्षाकरमौषधम् ।
३ 'चाराति' इ.त. चन्द्र । ४ 'अरातिचोदिता—धूर्तप्रेरिता.
शत्रुप्रेरिता वा ।' इति चन्द्र । ५ 'जसमल' इ.ई.उ.चन्द्र ।
६ 'मन्दवीर्याणां' ई.उ.स.मू. । ७ 'वा' ट. ।

तेन पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निः कासश्वासज्वरार्दितः ५०
वायुना प्रतिलोमेन स्वप्नचिन्तापरायणः ।
महोदरयकृत्प्लीही दीनवाग्दुर्बलोऽलसः ॥ ५१ ॥
शोफवान् सतताध्मातः शुष्कपादकरः क्षयी ।
स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ ५२ ॥
प्रायः पश्यति शुष्काश्च वनस्पतिजलाशयान् ॥
मन्यते कृष्णमात्मानं गौरो, गौरं च कालकः ॥ ५३ ॥
विकर्णनासानयनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।

स०-तेन गरेण पाण्ड्वादिगुण कासादिपीडितश्च स्यात् ।
वातेन प्रतिलोमेन युक्तस्तथा स्वप्नचिन्तापर स्यात् । तथा
बृहज्जठरयकृत्प्लीहवान् दीनवागादिगुणश्च स्यात् । स्वप्ने शृगा-
लादीन् पश्यति । प्रायेण शुष्कश्लोदपानानि लोकेते । आत्मानं
च गौरं सन् कृष्णं मन्यते । कृष्णश्च गौरं मन्यते । तेन-गर-
विषेण, विहतेन्द्रियं सन् विकर्णप्राणचक्षुषं पश्येत् ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्लिष्टो घोरैरुपद्रवैः ॥ ५४ ॥
गरातो नाशमाप्नोति कश्चित्सद्योऽचिकित्सितः ।

स०-एतै-उक्तैरुपद्रवैः, अपरैश्चातुक्तैर्दारुणैः क्लिष्टं सन्
गरपीडितं कश्चिदचिकित्सितं सद्य एव नाशमश्नुते ।

गरातो वान्तवान् भुक्त्वा तत्पथ्यं पानभोजनम् ५५
शुद्धहृच्छीलयेद्रेम सूत्रस्थानविधेः स्मरन् ।

स०-गरातुर कृतवमनं सन् तत्-पूर्वोक्तं, पथ्यं पानभो-
जनं भुक्त्वा शुद्धहृदयं सुवर्णं शीलयेत् । किं कुर्वन् ? सूत्र-
स्थानोक्तविधे-“शुद्धे हृदि ततः श्लाघा हेमचूर्णस्य दापयेत् ।”
(ह सू अ ७।२८) इति स्मरन् । विधेः स्मरन्निश्चयः “अवीगर्थ-”
इत्यादिना विविशब्दात् कर्मणि षष्ठी ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥ ५६ ॥
लेहः प्रशमयत्युग्रं सर्वयोगकृतं विषम् ।

स०-माक्षीकधातुकाश्चनयोश्चूर्णं शर्करामाक्षिकान्वितं लेहो
दारुणं गरयोगजं विषं हन्ति ।

मूर्वामृतानतकगापटोलीचव्यचित्रकान् ॥ ५७ ॥
वचामुस्तविडङ्गानि तक्रकोष्णाम्बुमस्तुभिः ।
पिबेद्रसेनं वांऽम्लेनं गरोपहतपावकः ॥ ५८ ॥

स०-मूर्वादीनि तक्रादिभिरम्लेन वा-बीजपूरसादिरसेन,
गरोपहताग्निं पुमान् पिबेत् ।

१ ‘महोदर’ इ.सू. २ ‘हीनवा’ इ.इ.उ. ३ ‘इयेतु
विह’ इ.उ. ४ ‘नान्यालो’ ट. ५ ‘वान्तिमान्’ स.सू. ६ ‘विधि’ इ.उ. ७ ‘युक्तश्चूर्णं स्ताप्य’ स.स. ८ ‘ता-
प्यसुवर्णयोश्चूर्णं शर्करया क्षौद्रेण च संयोजितो लेह उग्र-उत्कृ-
ष्टवीर्यं, योगकृतं सर्वं विषं प्रशमयति-नाशयति । अत्र सर्व-
शब्देन गरस्य नानात्वं धोत्यते ॥ अम्लेन-काजिकाचम्लद्रव्येण,
मासरसेन च पिबेत् ।’ इतीन्द्र । ९ ‘सर्वं योग’ स.स. १० ‘चाम्लेन’ इ.इ.उ.स.इ. ।

पारावतामिषशठीपुष्कराहशृत हिमम् ।
गरतृष्णारुजाकासश्वासहिध्माज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

स०-पारावतामिषादिभिः शृतं शीतं जलं गरतृष्णादिघ्नम् ।

विषैप्रकृतिकालान्नदोषदूष्यादिसङ्गमे ।
विषसङ्कटमुद्दिष्टं शतस्यैकोऽत्र जीवति ॥ ६० ॥

स०-विषप्रकृत्यादियोगे सति विषसङ्कटं कथितम् । [अत्र-]
अस्मिन् विषसङ्कटे, विपार्तं शतमव्यं एको जीवेत् । तत्र विष-
प्रकृति-पित्तप्रकृति । कालो-वर्षा । विषान्न-सर्षपादि । विष-
दोष-पित्तम् । दूष्य-रक्तम् । आदिशब्देन सात्म्यादीनां ग्रहणम् ।

शुचुष्णाघर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयश्रमैः ।
अजीर्णवर्चोद्वतापित्तमारुतवृद्धिभिः ॥ ६१ ॥

तिलैपुष्पफलाग्राणभूवाष्पघनगर्जितैः ।
हस्तिमूषिकवादित्रनिःस्वनैर्विषसङ्कटैः ॥ ६२ ॥
पुरोवातोत्पलामोदमैदनैर्वर्धते विषम् ।

स०-श्रुवादिभिर्विषं वृद्धिमेति ।

वर्षासु चाम्बुयोनित्वात्सङ्केदं गुडवद्भूतम् ॥ ६३ ॥
विसर्पति घनापाये, तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्वनात्यये ॥ ६४ ॥

स०-प्रावृषि च जलप्रभवत्वाद्विषं सङ्केदं गुडवद् भूयति ।
विसर्पति-प्रसरति, घनापाये-विगतवर्षासमये । तत्-विषं,
अगस्त्यो हिनस्ति-अल्पशक्तिं करोति । तस्माद्वनात्यये-शरत्स-
मये, मन्दवीर्यत्वं प्रयाति ।

इति प्रकृतिसात्म्यनुत्थानवेगबलाबलम् ।
आलोच्य निपुणं बुद्ध्या कर्मानन्तरमाचरेत् ॥ ६५ ॥

स०-इति-एव पूर्वोक्तेन प्रकारेण, प्रकृत्यादकं बुद्ध्या-यत्नेन
निरूप्य, ततः कर्मं कुर्यात् ।

१ ‘राह्णं शृत’ इ.इ.उ.ण.त. २ अस्याग्रे “त्र्युषणं
पञ्चलवणं मज्जिष्ठां रजनीद्वयम् । सूक्ष्मैला तृवृता पत्र
विडङ्गानीन्द्रवारुणीम् ॥ १ ॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गो-
विषाणे निघ्रापयेत् । तस्मादुष्णाम्बुना मात्रा प्राग्भक्त
योजयेत्तथा ॥ २ ॥ विषं भुक्तं जरा याति निर्विषेऽपि
न दोषकृत् । लाक्षाप्रियङ्गुमज्जिष्ठां समृणालहरेणुकां
॥ ३ ॥ सयष्ट्याह्वा मधुयुता बस्तपित्तेन कल्पिता ।
निखनेद्गोविषाणस्था ससरान्न महीतले ॥ ४ ॥ तत्र कृत्वा
मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् । सस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो
भवति निर्विषम् ॥ ५ ॥” इति इ. पुस्तकेऽधिका पञ्च श्लोकाः ।
३ “विषादीनामर्थान् सद्रशानां सङ्गमे-एकत्र सन्निपाते, विष-
सङ्कटमुद्दिष्टम् । [आदिशब्देनान्यदपि तत्सद्रशगुणं क्षुत्पिपा-
साद्यतर्पणं च गृह्यते ॥] मदन-इषं । [तिलपुष्पफलाग्राण-तिलस्य
पुष्पफलयोराग्राणम्, तिलपुष्पस्य मदनफलस्य चेति केचित् ।
उत्पलस्यामोद-उत्पलामोद । मदनेन-कामवृद्ध्या । अम्बु-
योनित्वात्-सागरोद्भवतया ।]” इतीन्द्र । ४ ‘मध्ये यथैको’
ट.ड. ५ ‘गर्जनैः’ इ. ६ ‘वाऽम्बु’ इ.ण. ।

श्लेष्मिकं वमनैरुष्णरूक्षतीक्ष्णैः प्रलेपनैः ।

कषायकटुतिक्तैश्च भोजनैः शमयेद्विषम् ॥ ६६ ॥

स०—श्लेष्मिक विष वमनैरुष्णादिगुणैः प्रलेपैश्चेदृशैर्भोजनैश्च कषायादिगुणैः शान्तिं नयेत् ।

पैत्तिकं संसनैः सेकप्रदेहैर्भृशशीतलैः ।

कषायतिक्तमधुरैर्वृतयुक्तैश्च भोजनैः ॥ ६७ ॥

स०—पैत्तिक विष विरेचनैस्तथाऽतिशीतलैः सेकैः प्रलेपैश्च तथा भोजनैः कषायतिक्तमधुरैराज्ययुतैश्च शमयेत् ।

वातात्मकं जयेत्स्वादुस्निग्धास्ललवर्णान्वितैः ।

सघृतैर्भोजनैर्लेपैस्तथैव पिशिताशनैः ॥ ६८ ॥

स०—वातिक मधुरादियुक्तैः ससर्पिष्कैर्भोजनैर्लेपैर्मसभोजनैश्च जयेत् ।

नाघृतं संसनं शस्तं प्रलेपो भोज्यमौषधम् ।

स०—विषे संसन-विरेचन, प्रलेपो वा भोज्यमौषधं वा नाघृतं शस्तम् । किं तर्हि ? सर्वमेव तत् सघृतं शस्तम् ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपमम् ॥ ६९ ॥

विद्यते मेषजं किञ्चिद्विशेषात् प्रबलेऽनिले ।

स०—सर्वेषु विषेषु सर्वावस्थेषु च घृततुल्यं नान्यदौषधं किमप्यस्ति । विशेषेण च वातेऽतिरिक्ते ।

अयत्नाच्छ्लेष्मगं साध्यं, यत्नात् पित्ताशयाश्रयम् ७०
सुदुःसाध्यमसाध्यं वा वाताशयगतं विषम् ॥ ७० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसन्नुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-

स्थाने विषप्रतिषेधो नाम पञ्च-

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

स०—कफगतं विषमल्पयत्नेन साध्यम् ।

पित्ताशयाश्रयं यत्नेन साध्यम् ।

वाताशयाश्रितं सुष्ठु दुःखेन साव्यतेऽसाध्यं वा स्यादिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-

काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने विषप्रतिषेधो

नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३५ ॥

१ 'हैर्भृशरी' स मू । २ 'णायुतै' ण चन्द्र । ३ 'बला-
निले' स स । ४ 'वाताधिके' ट । ५ 'च्लेष्मिक' उ ।
'च्छ्लेष्मिकं' ण त । ६ 'याश्रितम्' उ, स द्र । ७ अस्याग्रे
“जतुसर्जरसोशीरसर्षपापत्रवालकैः । सवैल्लास(‘ल्लु’ उ)-
ष्करपुरे कुसुमैरर्जुनस्य च ॥ १ ॥ धूपो वासगृहे हन्ति विष
स्थावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा सविषा नोन्दुरा न सरीसृपाः
॥ २ ॥ न कृत्याः कार्मणाद्याश्च धूपोऽयं यत्र दहते ।” इति
इ.उ. पुस्तकयोरधिकौ साद्वौ द्वौ श्लोको ।

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् सर्पविषप्रतिषेधं विवक्षुराह—

अथातः सर्पविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दर्वाकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पन्नगाः ।

त्रिधा समासतो भौमाः, भिद्यन्ते ते त्वनेकधा ॥ १ ॥

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यन्तेऽनुपयोगिनः ।

स०—दर्वाकरादिभेदेन भुजङ्गा सङ्क्षेपेण त्रिप्रकारा भौमा ।

ते तु योनिभेदेन विस्तरतोऽनेकधा भिद्यन्ते । विशेषाश्चेहा-
नुपयोगिनो यतः, ततो न निगद्यन्ते ।

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम् ॥ २ ॥

विषं दर्वाकरादीनां क्रमाद्वैतादिकोपनम् ।

स०—दर्वाकरमण्डलिराजीमन्तस्तेषां विष रूक्षादिगुणं क्रमेण
च वातपित्तकफानां कोपनं स्यात् । यद्यपि विष रूक्षादिगुणम्,
तथाऽप्यतिशयार्थं पुनरिह गुणकथनम् । विशेषाच्च विषं ह्युष्णमेव
कथितं न शीतलम् ।

तारुण्यमध्यवृद्धत्वे वृष्टिशीतातपेषु च ॥ ३ ॥

विषोल्बणा भवन्त्येते व्यन्तरा ऋतुसन्धिषु ।

स०—एते च-दर्वाकरादयः, तारुण्यादिषु यथाक्रमं वृष्ट्यादिषु
च विषोल्बणा भवन्ति । वृष्टिशब्देनेह श्रावणादयश्चत्वारो मासा
गृहीताः । एव शीतातपाद्याश्चत्वारो मासा गृहीताः । व्यन्त-
रा-विजातयः, ऋतुसन्धिषु विषाविका स्युः । ऋतुसन्धि-
प्रागुक्त (ह सू अ ३।५८) ।

रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ४ ॥

फणिनः शीघ्रगतयः सर्पा दर्वाकराः स्मृताः ।

१ अयं सर्पविषप्रतिषेधश्चरके चि० २३ अध्याये, सुश्रुते
क० ३।४।५।६ अध्यायेषु, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ४।१।४२ अध्या-
ययोश्चास्ति वर्णितः । २ ‘योगत’ इ ई उ चन्द्र स द्र ।
३ “दर्वाकराणां विष विशेषात् रूक्षकटुक वातकोपकरं च ।
मण्डलिनां विष विशेषादम्लोष्णं पित्तकोपकरं च । राजीमतां
विष विशेषात् स्वादुशीतलं कफकोपनं च ।” इति चन्द्र ।
“विषं च यद्यप्यव्यक्तरसयु(सु)क्तं, तथाऽपीह कटुकादिरसाभि-
धानमनुरसाभिप्रायेण ज्ञेयम् । यथा,—आतपे कटुत्व, तद्वदि-
हापि । किंवा, अव्यक्तरसतायामेव मनाक् कटुकादीनामधिकत्वं
ज्ञेयम् ।” इति चक्र । “[विषस्य तीक्ष्णादिगुणयोगे सत्यपि विशेषक-
थनमत्र रूक्षादीनां द्रव्यानामेतेषामधिक्यस्य द्योतनार्थम् ।]” इतीन्दुः ।
४ ‘राजीमता विष’ ट । ५ ‘विशेषं च विष’ ड । ‘विशेष-
तोऽनुपुष्ण’ ण । ६ ‘मताः’ ई.उ. ।

स०—रथाङ्गादिवारिण फणावन्तो द्रुतगतयो भुजङ्गा दश-
करा इति मुनिभि स्मृता ।

ज्ञेया मण्डलिनोऽभोगा मण्डलैर्विविधैश्चिताः ॥ ५ ॥
प्राशवो मन्दगमनाः

स०—अभोगा—अत्पभोगा, तथा नानाप्रकारैर्मण्डलैश्चिता
प्राशवोऽशीघ्रगतयो मण्डलिनो वेद्या ।

राजीमन्तैस्तु राजिभिः ।

स्निग्धा विचित्रवर्णाभिस्तिर्यग्ध्वं च चित्रिताः ॥ ६ ॥

स०—स्निग्धाभा नानाप्रकाराभिस्तिर्यग्ध्वं गराजिभिविचित्रिता
राजीमन्तो वेद्या ।

विजातयोऽनुनोच्यन्ते—

गोधासुतस्तु गौधैरो विषे दर्वीकरैः समः ।

चतुष्पाद्

स०—गोवापुत्रो गौधैर । ननु, गौधैर इति नात्रैव गोवा-
सुत प्रत्यपादि । तथा च “गोवाया ढक्” इत्यपल्याथव्युत्पा-
दितोऽयम् । सत्यमाह भवान् । यादृच्छिकनामशङ्कानिरासाय
त्वेतत् । स च दवाकरैर्विषेण तुल्य, तैरेव जातत्वात् । चतु-
ष्पात्—चतुष्पादोऽसौ ।

व्यन्तरान् विद्यादेतेषामेव सङ्करात् ७
व्यामिश्रलक्षणास्ते हि सन्निपातप्रकोपनाः ।

स०—व्यन्तराश्चैतेषामेव सङ्करेण जानीयात् । यतश्च ते
सङ्कीर्णलक्षणा । तस्मात् सन्निपातप्रकोपना स्युः ।

आहारार्थं भयात् पादस्पर्शादतिविषात् कुधः ॥ ८ ॥

पापवृत्तितया वैरादेर्विषममोदनात् ।

दशान्ति सर्पास्तेषूक्तं विषाधिक्यं यथोत्तरम् ॥ ९ ॥

स०—आहारादिभि कारणैर्भुजङ्गा दशान्ति । तेषु यथोत्तर
विषस्याधिक्यं कथितम् ।

आदिष्टात् कारणं ज्ञात्वा प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।

स०—आदिष्टात् सर्पात् हेतु विदित्वा यथास्य चिकित्सेत् ।

व्यन्तरः पापशीलत्वान्मार्गमौश्रित्य तिष्ठति ॥ १० ॥

स०—व्यन्तरो भुजङ्गम पापस्वभावत्वाद्वर्त्म आश्रित्यास्ते ।

१ ‘नो भोगे’ स मू । २ ‘अभोगा—फणरहिता ।
प्राशवो—दीर्घाकृतय ॥’ [गोधाया दर्वीकरेणोत्पादित इति
द्योत्यते । दर्वीकर इत्युपलक्षण मण्डलिराजिलयोरप्येवमूहम् ॥]
सङ्करात्—स्त्रीपुसमिश्रीभावात् । आविष्टात्—आशु मन्त्रेणाहूतात्
सर्पात् दशेषु दशकान्यतम कारण ज्ञात्वा यथायथ प्रतीकारमौष-
धमन्त्रादिकं कुयाद्वा न वा ॥ आवृत्य—रुध्वा ।” इतीन्दु । “प्रतेषा-
दर्वीकरमण्डलिरानीमताम् ।” इति चन्द्र । ३ ‘न्तश्च’ चन्द्र ।
४ ‘ग्धाभिर्बहुवर्णा’ इ । ‘ग्धाभिश्चित्र’ स मू । ५ ‘ध्वं
विचि’ इ । ६ ‘ग्धाभिर्ना’ ट । ७ ‘गौधैरो’ ई उ ।
८ ‘त्यायै प्रतिपादि’ ट । ९ ‘वृत्ततया’ इ ई स.स । १० ‘म-
नोद’ इ ण. चन्द्र.स मू । ११ ‘आदिष्टात्’ ई.उ.चन्द्र.स.स ।
१२ ‘मावृत्य’ इ.ई.उ.चन्द्र.स.स ।

यत्र लालापरिकेदमात्र गात्रे प्रदृश्यते ।

न तु दंष्ट्राकृतं दशं तैत्तुण्डाहतमादिशेत् ॥ ११ ॥

एक दष्टापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोणितम् ।

दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्यालुप्त, त्रीणि तानि तु ॥ १२ ॥

मासच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि दष्टकम् ।

दंष्ट्रापदानि चत्वारि तद्वदष्टनिपीडितम् ॥ १३ ॥

निर्विषं द्वयमत्राद्यमसाध्यं पश्चिमं वदेत् ।

स०—यस्मिन् काये लालापरिकेदमात्र उपलभ्यते, न पुन-
र्दंष्ट्राकृत दशम् । तत्—एवभूत, तुण्डाहत कथयन्ति ।

एक दष्टापदं द्वे वा दष्टापदे रक्तवर्जिते तद् व्यालीढसङ्गम् ।

द्वे दष्टापदे मशोणिते व्यालुप्त विद्यात् ।

त्रीणि तु दष्टापदानि मासच्छेदात् सन्ततासवाहीनि दष्टकमा-
दिशेत् ।

दष्टापदानि चत्वारि तद्वत्—दष्टकमिव, दष्टनिपीडित स्यात् ।

एषु मध्ये द्वयमादिकथित निर्विषं वदेत् । पश्चिम—दष्टनिपीडि-
ताख्य, असाध्य वदेत् । व्यालुप्तदष्टकं तु कृच्छ्रसाध्यमित्यर्था-
द्भ्रम्यते ।

विषं नाहेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ॥ १४ ॥

रक्तमण्वपि तु प्राप्तं वर्धते तैलमम्बुवत् ।

स०—सर्पज विषं न शोणितमप्राप्य शरीरं दूषयते, अपि
तु प्राप्य । किन्तु रक्तं स्तोकमपि प्राप्य विषं वर्धते । यथा
तैलं जलं प्राप्य प्रसरति तथैव । आहेयमिति “दतिकुक्षि”
इत्यादिना भवार्थे ढक् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद्भयेन कुपितोऽनिलः ॥ १५ ॥

कदाचित्कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतं तु तत् ।

स०—भीरो—सभयस्य पुत्र, सर्पसंस्पर्शाद्धेतोर्यद्भयं तेन
वायुं क्रुद्धं कदाचिच्छोफं विधत्ते । तत् सर्पाङ्गाभिहतं स्यात् ।

दुर्गन्धकारे विद्धस्य केनचिद्दृष्टशङ्कया ॥ १६ ॥

विषोद्वेगो ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ।

ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वा तच्छङ्काविषमुच्यते ॥ १७ ॥

१ ‘गात्रेषु द’ इ उ चन्द्र स मू । २ ‘प्राक्षत दशे’ इ त
चन्द्र । ‘प्राक्षत दश’ ई । ३ ‘त तुण्डा’ ई चन्द्र । ४ ‘च’
इ स मू । ५ ‘तद्वत्—मासच्छेदादविच्छिन्नरक्तवाहीनि । पश्चिम
दश—दष्टनिपीडितम् ।” इति चन्द्र । “अत्र—तुण्डाहतादिपञ्चके ।
आद्यं द्वयं—तुण्डाहतं व्यालीढं च । पश्चिमं तु द्वयं—दष्टकं दष्टनि-
पीडितं च । पारिशेष्यात् व्यालुप्तं सविषं साध्यं च ॥ केनचित्—
कण्टकादिना ।” इतीन्दु । “केनचिदिति निर्विषेणापि । विषशङ्कया
विषोद्वेगादिति विषशङ्कयैव विषप्रादुर्भावोदित्यर्थः । शङ्का चेय प्रभा-
वादेव विषजनिका ।” इति चक्र । ६ ‘मप्याद्य’ स मू । ७ ‘सिन्
सति काये’ ट.ड । ८ ‘तत्प्राप्त’ इ चन्द्र । ९ ‘लविन्दुवत्’
चन्द्र स.स । १० ‘भीरो सर्पाङ्गस’ स.स । ११ ‘दुर्गोऽन्ध’
इ । ‘दुर्गन्धं चिद्विषशङ्कया’ स च । १२ ‘विषोद्वेको’ इ चन्द्र.
स.स । ‘विषोद्वेगाज्वर’ इ.स.च. । ‘विषवेगाज्वर’ उ. ।

स०-दुर्गान्धकारे केनचित्प्राणिना विद्धस्य दष्टगङ्गाया वि-
षोद्रेगादयः स्युः, तच्छङ्काविष निगद्यते ।

तुद्यते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ।
दह्यते प्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ॥ १८ ॥

स०-सविषो दशो व्यथ्यते, कण्डूदियुतो दह्यते, जालक-
वत् किञ्चित् प्रथितः ।

अस्माद्विपरीतश्च निर्विषः स्यात् ।

पूर्वे दर्वाकृतां वेगे दुष्ट श्यावीभवत्यसृक् ।
श्यावता तेन वक्रादौ सर्पन्तीव च कीटकाः ॥ १९ ॥
द्वितीये ग्रन्थयो वेगे, तृतीये मूर्ध्नि गौरवम् ।
द्विप्रोद्यो दंशविक्लेदश्चतुर्थे घ्नीर्वनं वमिः ॥ २० ॥
सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पञ्चमे पर्वभेदनम् ।
दाहो हिक्का च, षष्ठे तु हृत्पीडा गात्रगौरवम् ॥ २१ ॥
मूर्च्छा विपाकोऽतीसारः, प्राप्य शुक्रं तु सप्तमे ।
स्कन्धपृष्ठकटीभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनम् ॥ २२ ॥

स०-दर्वाकराणां प्रथमे विषवेगे श्याववर्णं दुष्टं च रक्तं
स्यात् । तेन च-तादृशा रक्तेन, मुखनयनादौ श्यावता स्यात् ।
कीटकाश्च गात्रे सर्पन्तीव ।

द्वितीये विषवेगे ग्रन्थयः स्युः ।

तृतीये शिरोगुरुत्वादयः स्युः ।

चतुर्थे घ्नीर्वनादयः ।

पञ्चमे सन्धिविश्लेषणं तन्द्रा पर्वभेदनं दाहो हिक्का च ।

षष्ठे च वेगे हृदयपीडायाः ।

सप्तमे शुक्रं प्राप्य स्कन्वादिभङ्गः सर्वचेष्टानिवर्तनं स्यात् ।

अथ मण्डलिदष्टस्य दुष्टं पीतोभवत्यसृक् ।
तेन पीताङ्गता दाहो, द्वितीये श्वयथूद्भवः ॥ २३ ॥
तृतीये दशविक्लेदः स्वेदस्तृष्णा च जायते ।
चतुर्थे ज्वर्यते, दाहः पञ्चमे सर्वगात्रगः ॥ २४ ॥

स०-मण्डलिना दष्टस्य प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पीतोभवति ।
तेन च रक्तेन पीताङ्गता दाहश्च ।

द्वितीये श्वयथूद्भूतिः ।

तृतीये दशविक्लेदादयः ।

१ 'विषजो द' इ । २ 'श्यावं भ' इ ई उ । ३ 'ता नेत्र-
वक्रा' ई । ४ 'मूर्द्धगौ' ई उ स द । ५ 'दग्बाधा' इ । ६ 'ष्टेवन'
त । ७ 'च' ण त स मू । ८ 'च' इ । ९ 'पीत भ' इ ई ।
१० 'प्रजायते' इ । *११ "चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः । पञ्चमे सर्व-
शरीरगतो दाहः ।" इत्यरुणदत्तव्याख्यानमशुक्तम्, "चतुर्थे कोष्ठ-
मनु प्रविश्य ज्वरमापादयति । पञ्चमे परिदाहं सर्वगात्रेषु करोति ।"
इति सुश्रुतोक्तत्वात् (क अ ४।३९), "चतुर्थे वेगे नरो ज्वर्यते ।
पञ्चमे वेगे सर्वगात्रगो दाहः स्यात् ।" "चतुर्थे ज्वरः । पञ्चमे सर्व-
गात्रगो दाहः ।" इति चन्द्रनन्दनेन्दुभ्यां व्याख्यातत्वाच्च ।

चतुर्थे वेगे ज्वरो दाहः ।

पञ्चमे सर्वशरीरगतो दाहः ।

दष्टस्य राजिलैर्दुष्टं पाण्डुतां याति शोणितम् ।
पाण्डुता तेन गात्राणां, द्वितीये गुरुताऽति च ॥ २५ ॥
तृतीये दंशविक्लेदो नासिकाक्षिमुखस्रवाः ।
चतुर्थे गरिमा मूर्ध्नी मन्यास्तम्भश्च, पञ्चमे ॥ २६ ॥
गात्रभङ्गो ज्वरः शीतः

स०-राजिमता दष्टस्य रक्तं दुष्टं पाण्डुता गच्छति । तेन
हेतुना गात्राणां पाण्डुता ।

द्वितीये वेगेऽतिगात्रगुरुत्वम् ।

तृतीये दशविक्लेदादयः ।

चतुर्थे मूर्ध्नी गरिमादयः ।

पञ्चमे गात्रभङ्गादयः ।

शेषयोः पूर्ववद्वदेत् ।

स०-शेषयोः-षष्ठसप्तमयोर्लक्षणं, पूर्ववत्-दर्वाकरवत्,
वदेत् ।

कुर्यात्पञ्चसु वेगेषु चिकित्सां, न तर्तः परम् ॥ २७ ॥

स०-पञ्चसु वेगेषु चिकित्सितं कुर्यात् । न तु तस्मात्परम्,
असाध्यत्वात् ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।

शीतवातातपव्याधिश्रुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ २८ ॥

तूर्ण देशान्तरायाता विमुक्तविषकञ्चुकाः ।

कुशौषधीकण्टकवद्ये चरन्ति च काननम् ॥ २९ ॥

देशं च दिव्याध्युषितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

स०-जलाप्लुतादयः सर्पा अल्पविषा ज्ञेयाः । दिव्याध्यु-
षितो देशो-यत्र देवता कृतसन्निधानाः, तद्देशं चरन्ति ।
["इमं शानचेल्यवल्मीकयशश्चयसुरालये । चतुष्पथे जल-
स्थाने जीर्णोद्यानेषु कोठरे ॥ क्षीरद्रुमे निम्बतरौ निर्झरे गिरि-
गह्वरे । चक्रवर्जगदाकुन्तत्रिशूलाङ्कजटावरा ॥ रक्तास्यनयना
ये च ते स्युराशीविषोपमा । न तेषु कालनियमो न च वेगे-
ष्वनुक्रमः ॥ मन्त्रतन्त्रबलाच्चापि प्रसह्य विनिवर्तनम् ।" वृद्ध-
वाग्भटात् ।] (स उ अ ४१)

१ 'वाक्यसङ्गो' स स, स सु । २ शेषयोः-मण्डलिदष्टस्य राजि-
लदष्टस्य च षष्ठसप्तमयोर्वेगयोर्लक्षणानीत्यर्थः । ३ 'वज्रवेत्' इ ।
४ "तत् पर-पद्मसप्तमयोः ।" इति चन्द्रः । "विद्याध्युषितं देश-
यत्र विषघ्नी विद्या य(म)त्रादिस्था प्रतिवसति ।" इतीन्द्रः ।
५ 'ष्णापरिपी' स मू । ६ 'विद्याध्युषित' इ ई उ स स ।
७ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतं पाठं ट पुस्तके नोपलभ्यते । ८ 'श्र-
मसुरा' स.मू । ९ 'द्याने तु को' सं.मू । १० 'तेषां' स.द्व. ।

श्मशानचिंतिचैत्यादौ पञ्चमीपक्षसन्धिषु ॥ ३० ॥
अष्टमीनवमीसन्ध्यामध्यरात्रिदिनेषु च ।
याम्याग्नेयमघाश्लेषाविशाखापूर्वनैर्ऋते ॥ ३१ ॥
नैर्ऋताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

स०-श्मशानादिषु दष्टं मर्मसु च दष्टं त्यजेत् । याम्य-भ-
रणी । आग्नेय-कृत्तिका । नैर्ऋत-मूलम् । नैर्ऋताख्यो मुहूर्तो-
सन्ध्योदय एव ।

दष्टमात्र. सितास्याक्षः शीर्यमाणशिरोरुहः ॥ ३२ ॥
स्तब्धजिह्वो मुहुर्मूर्च्छन् शीतोच्छ्वासो न जीवति ।

स०-य शुक्लमुखनयन पतत्कच स्तब्धरसन पुन पुन-
मूर्च्छन् शीतोच्छ्वास, स न जीवति । [“वेपथुर्वेदनास्तीत्रा ग्रीवा-
भङ्गोऽक्षिरक्तता । मूर्च्छा गलग्रहच्छर्दिं प्रेतगजस्य किङ्करा ॥
जाम्बवप्रतिमो दश कूर्मपृष्ठवदुन्नत । रक्त खेभ्य समस्तेभ्यो
वर्तते न तु दशत ॥ रोमहर्षो न शिशिरै श्वयथुर्लोहितो-
ऽसित । हृष्टमेहनता वक्रवक्रत्व यस्य त त्यजेत् ॥”
वृद्धवाग्भटार्त्त ।] (स उ अ ४१)

हिध्मा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ३३ ॥
जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छ्रली न जीवति ।

स०-यस्य देहिन एककालमेव हिध्मादयो हृच्छ्रल च
स्यात्, स न जीवति ।

फेनं वमति निःसंज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ३४ ॥

नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विज्ञेयः श्लथसन्धिता ।

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिहतस्य च ॥ ३५ ॥

भवन्त्येतानि रूपाणि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।

स०-यश्च फेन वमति निश्चेतन श्यावपादादिस्तथा नासा-
वसादादयश्च, यस्य पुसो विषपीतस्य तथा दष्टमात्रस्य विषलि-
प्तकेनाभिहतस्य च सामान्येनैतानि रूपाणि तस्य जीवितक्षये
सम्प्राप्ते स्युः । विषपीतस्येत्याहिताग्निभूक्त्वात् परनिपात ।

न नस्यैश्चेतना तीक्ष्णैर् क्षतात् क्षतजागमः ॥ ३६ ॥
दण्डाहतस्य नो राज्ञिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।

स०-तीक्ष्णैर्नस्यैर् चेतना-न चैतन्यम् । तथा क्षताच्छिन्ना-
द्रक्तागमो न भवति । तथा दण्डेन-लगुडेन, आहतस्य राज्ञि -

लेखा, न भवति । यमसमीप प्रयातस्य-गमिष्यतो नरस्य । प्रयात-
स्येति “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति भविष्यति क ।

अतोऽन्यथा तु त्वरया प्रदीप्तागारवद्विषक् ॥ ३७ ॥
रक्षन् कण्ठगतान् प्राणान् विषमाशु शम नयेत् ।

स०-अतोऽन्यथा-साव्यत्वे सति, त्वरया-सद्यो द्रागेव,
कण्ठगतान् प्राणान् ज्वलितगृहमिव रक्षन् विष शीघ्र शान्ति
नयेत् ।

मात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
देह प्रक्रमते घातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

स०-शरीरिणो दष्टस्य दंशे मात्राशततुल्यकाल विष स्थित्वा
देह प्रक्रमते रुधिरादीन् घातून् दूषयत् । प्रक्रमत इति “प्रोपा-
भ्याम्” इति तड् ।

एतस्मिन्नन्तरे कर्म दशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ३९ ॥
कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

स०-अस्मिन्नन्तरे-अवसरे, दशस्योत्कर्तनादिक कर्म चपल
विदधीत, यथा विषवल्ली ऋये न रोहति । विष वल्लीवेति “उप-
मित व्याघ्रादिभिः” इति समास ।

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनांशिनम् ॥ ४० ॥

लोष्टं मही वा दशनैश्छित्त्वा चांनु ससम्भ्रमम् ।

निष्ठीवेन समालिम्पेद्दशं कर्णमलेन वा ॥ ४१ ॥

स०-दष्टमात्र पुरुषस्तमेव सर्प-दष्टार, शीघ्रमेव खादेत्
(दशेत्) । अथवा लोष्ट धरणी दशनैश्छित्त्वा पश्चाच्च झटिति
निष्ठीवेन दशमालिम्पेत् । कर्णमलेन वाऽऽलिम्पेत् ।

दशस्योपरि वध्नीयादरिष्टा चतुरङ्गुले ।

क्षौमादिभिर्वेणिकया सिद्धैर्मन्त्रैश्च मन्त्रवित् ॥ ४२ ॥

अम्बुवत् सेतुबन्धेन बन्धेन स्तभ्यते विषम् ।

न वहन्ति सिराश्चास्य विष बन्धाभिपीडिताः ॥ ४३ ॥

स०-दशस्योपरिष्ठाचतुरङ्गुलेऽरिष्ठा क्षौमादिभिर्वेणिकया सि-
द्धैश्च मन्त्रैरुपलक्षितो मन्त्रज्ञो वध्नीयात् ।

बन्धेन हि विष स्तभ्यते । जल यथा सेतुबन्धेन । अस्य च-
दष्टस्य, सिरा विष बन्धनपीडिता न वहन्ति ।

१ ‘चित्ति -याज्ञिकानामक्षिचयनस्थानम् । पक्षमन्वी-अमा-
वास्यापौर्णमासौ । नैर्ऋताख्यो-द्वादशो मुहूर्तः ।” इतीन्दु “चेत्यो-
ग्रामदेवताश्रयो महातरः ।” इति चक्र । “सर्पादिदष्टस्य । विष-
लिप्तेन काण्डादिनाऽभिहतस्य ।” इति चन्द्र । २ ‘दष्टमात्रस्तु
ताम्राक्ष’ ई उ । ‘दष्टमात्रे’ स स । ३ ‘शीतोच्छ्वासी’ ई उ ।
४ [ ] पाठोऽयं ट पुस्तके नोपलभ्यते । ५ ‘ना तीव्रा’ ण त ।
६ ‘रोम्णा न शीतलैर्हर्षं श्व’ स स । ७ ‘हितासित’ स इ ।
८ ‘रूक् वाऽङ्गे’ ई उ । ९ ‘णि प्राप्ते जीवितसक्षये’ चन्द्र ।
१० ‘राज्ञी’ इ.ई.उ.ण.त.चन्द्र । ११ ‘याति स यमा’ उ ।

१ ‘षयेत्’ इ ण चन्द्र स मू । २ ‘शत तुल्य’ ण त । ‘शत
गतस्य तुल्य’ ट । ३ “एतस्मिन्नन्तरे-मात्राणां शतस्य मध्ये ॥
सिद्धैर्मन्त्रैर्मन्त्रिताम् । अपर-दर्वाकरराजीमतोर्दशम् ।” इति
चन्द्र । “तदप्राप्ते लोष्ट दशेत् भूमिं वा ॥ अरिष्टेति मन्त्रसूत्रवेणि-
काया नाम ॥ तच्चो(त चो)दरेत्, यत्(य) मर्मणि सन्धौ वा न
गतम् । मर्मगे दशे उद्धृते आतुरो मृत्यु प्राप्नुयात् । सन्धिस्थे तूद्धृते
विकलाङ्गता प्राप्नुयात् ॥ उल्मुकेन-ज्वलत्काष्ठेन ।” इतीन्दु ।
४ ‘नाशनम्’ इ चन्द्र स मू । ५ ‘चाशु’ ण । ‘वाऽनु’
स स । ६ ‘रास्तस्य’ इ चन्द्र । ७ ‘बन्धनपी’ ई उ.अरुण ।
‘बन्धादिपी’ इ ।

निष्पीड्यान्मुदरेदंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ।
न जायते विषोद्वेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ॥ ४४ ॥

स०-अनु-पश्चात्, निष्पीड्य दशमुदरेत् मर्मसन्धि वर्जयित्वा । तथा-एव कृते सति, विषवेगो न जायते । यथा-अङ्कुरो बीजनाशात् ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरैर्म ।
प्रतप्तैर्मलोहाद्यैर्दहेदाशूलैर्मुकेन वा ॥ ४५ ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नामै तु क्षतम् ।

स०-मण्डलिना च दश पित्तलत्वाद्धेतोर्मुक्त्वा, अयापर दश हेमादिभिः प्रतप्तैः शीघ्रं दहेदुत्सुकेन वा । यतोऽग्निः सद्य एव भस्मता सर्वमेव वस्तु नयति । क्षतं तु कियन्मात्रम् ।

आचूषेत् पूर्णवक्त्रो वा मृद्भस्मागदगोमयैः ॥ ४६ ॥
प्रच्छायांतरिण्या मांसलं तु विशेषतः ।
अङ्ग सदैव दंशेन लेपयेदगदैर्मुहुः ॥ ४७ ॥
चन्दनोशीरयुक्तेन सलिलेन च सेचयेत् ।

स०-अथवा पित्तलप्रायः स्यात् तदा मृदादिभिः पूर्णवदनोऽरिष्टमध्य प्रच्छाय-प्रच्छान कृत्वा, आचूषेत् । मांसलं तु स्थान विशेषेण प्रच्छायाचूषेत् । तथा दंशेन सार्धमङ्गमगदेन पुनः पुनर्लेपयेत् । चन्दनोशीरान्वितेनोदकेन सेचयेच्च शरीरम् ।

विषे प्रविस्ते विध्येत्सिरां सा परमा क्रिया ॥ ४८ ॥
रक्ते निर्हियमाणे हि कृत्स्नं निर्हियते विषम् ।

स०-विषे प्रविस्ते सति सिरा विध्येत् । सा हि उत्तमा क्रिया । यतोऽस्यासृजि निर्हियमाणे विषः सर्वमेव निर्हियते, तदाश्रितत्वात् ।

दुर्गन्धं सविषं रक्तमग्नौ चटचटायते ॥ ४९ ॥
यथादोषं विशुद्धं च पूर्ववलक्षयेदसृक् ।

स०-सविषं शोणितं दुर्गन्धं स्यात् । वह्नौ च क्षिप्तं चटचटायते ।

विशुद्धं च रक्तं दोषानुसारेण पूर्ववत्-सिराव्यवविभ्युक्तेन (ह सू अ २७) लक्षणेन, विद्यात् ।

सिराखदश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ॥ ५० ॥

स०-सिरासु तु शोफादिनाऽनुपलभ्यमानासु शृङ्गजलौकसो वा युज्यात् ।

शोणितं स्तुतशेषं च प्रविलीनं विषोष्मणा ।
लेपसेकैः सुबहुशः स्तम्भयेद्भृशशीतलैः ॥ ५१ ॥

स०-स्तुतशेषं च लोहितं विषोष्मणा प्रविलीनं लेपादिभिः पुनः पुनरुपयुक्तैरतिशीतलैः स्तम्भयेत् ।

अस्कन्ने विषवेगाद्धि मूर्च्छायामदहद्वाः ।
भवन्ति तान् जयेच्छीतैर्वीजेच्चारोमहर्षतः ॥ ५२ ॥

स०-अस्कन्ने-असृतेऽस्थाने, हि रक्ते विषवेगेन मूर्च्छाया भवन्ति । ताश्च शीतैर्लेपादिभिर्जयेत् । तथा रोमाच्चो यावच्छीते-न स्यात् तावद्वीजेच्च ।

स्कन्ने तु रुधिरे सद्यो विषवेगः प्रशाम्यति ।

स०-अस्ते तु स्कन्ने सति विषवेगः शीघ्रमेव प्रशाम्यति ।
विषं कर्षति तीक्ष्णत्वाद् हृदयं तस्य गुप्तये ॥ ५३ ॥
पिबेद्धृतं घृतक्षौद्रमगदं वा घृताप्लुतम् ।
हृदयावरणे चास्य श्लेष्मा हृद्युपचीयते ॥ ५४ ॥

स०-विषं तीक्ष्णादियोगाद् हृदयं कर्षति । तस्य-हृदयस्य, गुप्तये-रक्षणाय, घृतं घृतक्षौद्रमगदं वा पिबेत् घृताप्लुतम् । अस्य-पुरुषस्य, हृदयावरणे सति श्लेष्मा हृदये चयं याति ।

प्रवृत्तगौरवोत्केशहृत्तासं वामयेत्ततः ।
द्रवैः काञ्जिकौलत्थतैलमद्यादिवर्जितैः ॥ ५५ ॥
वमनैर्विषहृद्भिश्च नैवं व्याप्नोति तद्वपुः ।

स०-प्रवृत्ता-सज्जाता, गौरवोत्केशहृत्तासा यस्य स एव-भूतस्त द्रवैः काञ्जिकादिरहितैर्वमनैर्वामयेत् विषहरैश्च वामयेत् । एव कृते सति तस्य-विपार्तस्य, शरीरं विषं न व्याप्नोति ।

भुजङ्गदोषप्रकृतिस्थानवेगविशेषतः ॥ ५६ ॥
सुसूक्ष्मं सम्यगालोच्य विशिष्टा चाचरेत्क्रियाम् ।

स०-भुजङ्गदोषादिकं सुसूक्ष्मया बुद्ध्या सम्यगालोच्य विशिष्टा क्रिया समाचरेत् ।

सिन्दुवारितमूलानि श्वेता च गिरिकर्णिका ॥ ५७ ॥
पानं दर्वीकरैर्दष्टे नस्यं मधु सर्पाकलम् ।

स०-सिन्दुवारितमूलादिकं जलान्वितं दर्वीकरैर्दष्टे पानं नस्यमाक्षिकं कुष्ठसहितं हितम् ।

कृष्णसर्पेण दष्टस्य लिम्पेदंशं हृतेऽसृजि ॥ ५८ ॥

चौरटीनाकुलीभ्यां वा तीक्ष्णमूलविषेण वा ।

पानं च क्षौद्रमञ्जिष्ठागृहधूमयुतं घृतम् ॥ ५९ ॥

स०-कृष्णभुजङ्गदष्टस्य रक्ते हृते सति दश गुञ्जानाकुलीभ्यां

१ “अस्कन्ने-प्रविलीनरूपे ॥ तत इत्युपचिते श्लेष्मणि ॥ सिन्दुवारको-निगुण्डी । श्वेता-श्वेतवचा । पाकल-कुष्ठम् ॥ चौरटी-पञ्चचारिणी । नाकुली-सर्पसुगन्धा । तीक्ष्णं य-मूलविष-वत्सनाभादि ।” इतीन्दु । “तत्-विषम् ।” इतीन्दुचन्द्रौ । “श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणम्, तेन श्वेताऽपराजिता गृह्यते । केचिद्गिरिकर्णिका स्यन्दनामाहुः ।” इति चक्र । “सर्वालक- (पाकल)-सकुष्ठम् ।” इति चन्द्र । २ ‘वीजयेद्भोम’ उ । ३ ‘रणेनास्य’ ई उ स स । ४ ‘वाऽऽचरे’ ण त । ५ ‘वारकम्’ स स , ट । ‘वारस्य मूलं च श्वे’ स. च । ६ ‘स्य समधु पा’ इ स च । ‘स्य समधु वालकम्’ ई उ । ‘धु सर्वालकम्’ चन्द्र । ७ ‘पाने सनस्ये मा’ ट. । ८ ‘पाने च’ ई उ. ।

१ ‘ष्पीड्य चोद्ध’ इ. चन्द्र स इ । २ ‘विषवेगो’ इ त स इ । ‘विषोद्वेगो’ वृन्द । ३ ‘म न क्षणात्’ इ ई उ ण. त. स स । ‘म न क्षणम्’ चन्द्र । ४ ‘दुर्गन्धि’ इ ई. उ. ।

लिम्पेत् । तीक्ष्णेन मूलविषेण वा लिम्पेत् ।

क्षौद्रादियुतं च सपि पानम् ।

तन्दुलीयककाश्मर्यकिणिहीगिरिकर्णिकाः ।

मातुलुङ्गी सिता शैलेः पाननस्याञ्जनैर्हितः ॥ ६० ॥

अगदः फणिना घोरे विषे राजीमतामपि ।

स०-तन्दुलीयकादिक पानादिभिरगद फणिना राजीमता च दारुणे विषे हितम् ।

समा. सुगन्धामृद्धीकाश्वेतौख्यार्गजैर्दन्तिकाः ॥ ६१ ॥

अर्धांशं सौरसं पत्रं कपित्थं विल्वदाडिमम् ।

सक्षौद्रो मण्डलिविषे विशेषादगदो हितः ॥ ६२ ॥

स०-सुगन्धादय समा-समभागा, अर्धभागेन सुरसपत्रादिकमिति समाक्षिको मण्डलिनो विषे विशेषेणागदो हितम् ।

पञ्चवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ।

जीवकर्षभकौ शीतं सिता पद्मकमुत्पलम् ॥ ६३ ॥

सक्षौद्रो हिमवान्नाम हन्ति मण्डलिना विषम् ।

लेपाच्छुद्धयथुर्वीसर्पविस्फोटज्वरदाहहा ॥ ६४ ॥

स०-पञ्चवल्कादिको माक्षिकयुतो हिमवान्नामागदो मण्डलिविष लेपेन हन्ति, शोफादिहा च । शिरीषपिप्पलवटहृक्ष्वेतसाना पञ्चाना त्वक्-पञ्चवत्कमुच्यते ।

काश्मर्य वटशुङ्गानि जीवकर्षभकौ सिता ।

मज्जिष्ठा मधुकं चेति दष्टो मण्डलिना पिबेत् ॥ ६५ ॥

स०-काश्मर्यादिक मण्डलिदष्टो नर पिबेत् ।

वंशत्वग्बीजकटुकापाटलीबीजनागरम् ।

शिरीषबीजातिविषे मूलं गांवेधुकं वचा ॥ ६६ ॥

पिष्टो गोवारिणाऽष्टाङ्गो हन्ति गोनैसजं विषम् ।

स०-वंशत्वगादिकोऽष्टाङ्गोऽगदो गोमूत्रपिष्टो गोनसविष हन्ति । वंशस्य त्वग्बीजे ।

कटुकातिविषाकुष्ठगृहधूमहरेणुकाः ॥ ६७ ॥

सक्षौद्रव्योपतगरा घ्नन्ति राजीमतां विषम् ।

स०-कटुकादयो राजीमता विष घ्नन्ति ।

१ 'लुङ्गै' शिफा' इ । २ 'सेलु' ई ण त चन्द्र स मू ।

३ 'सुगन्धा-गन्धनाकुली । गजकर्णिका-कुमारी सल्लकी वा ।

सुरस-तुलसी ॥ शीत-चन्दनम् । सिता-श्वेतवचा कटभी वा ॥

[सल्लकीशिङ्गिणीजम्बूधवश्लमलिकात्वच । पञ्चवल्कलसञ्ज्ञोऽय

मुनिभिः परिकीर्तितः ॥] गोनसा-धर्मतप्ताना गवा नासिको-

द्गवा. ।" इतीन्दु । "नगवृत्तिका-शल्लकी । श्वेता-श्वेत-

स्यन्द । केचित्तु 'सुगन्धा नगमृत्तिका' इति पठन्ति । तत्रा-

यमर्थ, -शोभनगन्धवती पर्वतस्य मृत्तिका । पर्वतमृत्तिकाया

सामान्यतो विषहरत्वात् ।" इति ढल्लहण । ४ 'गजवृत्तिका'

ई । 'गजमृत्तिका' चन्द्र स मू । 'गजैर्कर्णिका' स स ।

'नैगवृत्तिका' स सु । ५ 'वचायष्टी' इ उ । 'बलायष्टी'

चन्द्र । ६ 'भकोशीर' इ चन्द्र । ७ 'टशुङ्गाणि' उ स स ।

८ 'सिताम् । मज्जिष्ठा' स स । ९ 'टलाबीज' इ ई उ चन्द्र ।

१० 'श्रीवेष्टक' चन्द्र । ११ 'वचाम्' इ चन्द्र.स स ।

निखनेत्काण्डचित्राया दशं यामद्वयं भुवि ॥ ६८ ॥

उद्धृत्य प्रच्छित्तं सर्पिर्धान्यमृद्धया प्रलेपयेत् ।

पिबेत्पुराणं च घृतं वराचूर्णावचूर्णितम् ॥ ६९ ॥

जीर्णे विरिक्तो भुञ्जीत यवान्नं सूपसंस्कृतम् ।

स०-काण्डचित्राया-सर्पविशेषस्य, दशं यामद्वयं भुवि

निखनेत् । तत उद्धृत्य प्रच्छित्तं सर्पिर्धान्यमृद्धया प्रलेपयेत् ।

वान्यस्य मृद् वान्यमृद् । तथा पुराणं घृतं त्रिफलाचूर्णयुतं पि-

बेत् । जीर्णे विरिक्तो यवान्नं शाल्यादिकं सूपेन संस्कृतमद्यात् ।

करवीरार्ककुसुममूललाङ्गलिकाकणाः ॥ ७० ॥

कल्कयेदारनालेन पाठामरिचसंयुताः ।

एष व्यन्तरदष्टानामगदः सार्वकामिकः ॥ ७१ ॥

स०-करवीरार्कयोः कुसुममूलं लाङ्गलिकादीश्च काञ्जिकेन

कल्कयेत् । एषोऽगदः सार्वकामिको व्यन्तरदष्टाना हितः ।

सार्वकामिक इति "अनुशतिकादित्वात्(दीना च)"[इति] उभ-

यपदवृद्धिः ।

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम् ।

भावितं सर्पदष्टाना पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ७२ ॥

स०-शिरीषकुसुमरसे सप्तावासराणि सितमरिचं भावितं

भुजङ्गदष्टाना पानादौ हितम् ।

द्विपलं नैतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम् ।

अपि तैक्षकदष्टानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ ७३ ॥

स०-तगरकुष्ठयोर्द्वे पले घृतमाक्षिकयोश्चत्वारि पलानि ।

तक्षकेणापि दष्टाना तत्पीतं शर्मदम् ।

अथ दर्वाकृता वेगे पूर्वं विस्त्राव्य शोणितम् ।

अगदं मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं त्वरितं पिबेत् ॥ ७४ ॥

स०-दर्वाकृता च प्रथमे वेगे पूर्वं रक्तं विस्त्राव्यानन्तरं

मधुघृतयुतमगदं शीघ्रमेव पिबेत् ।

द्वितीये वमनं कृत्वा तद्वदेवागदं पिबेत् ।

स०-द्वितीये वेगे वमनं विधाय तथैवागदं पिबेत् ।

विषोपहे प्रयुञ्जीत तृतीयेऽञ्जननावने ॥ ७५ ॥

स०-तृतीये वेगे विषघ्नमञ्जनादि दद्यात् ।

पिबेच्चतुर्थे पूर्वोक्ता यवागूं वमने कृते ।

स०-चतुर्थे वेगे कृतवमनं पूर्वोक्ता यवागूं पिबेत् ।

१ दश-दष्टप्रदेशम् । २ 'प्रस्थित' ई उ ण । ३ "[प्रच्छि-

त-सूत्रोदितविधानेन प्रच्छानं कृत्वा । सूप-तक्तादिभिः सिद्ध

उपदशविशेषः ॥ अगद-औषधयोगः । सार्वकामिक-सर्वकर्मो-

पयोगी, पाननस्याञ्जनालेपादौ हितं इत्यर्थः ॥ सितं मरिच-शिशु-

बीजम्, मरिचावान्तरजातिर्वा ।" इतीन्दु । ४ 'चूर्णविचू' ई

उ । ५ 'विरिक्ते' चन्द्रः । ६ 'मूलं लाङ्गलिका कणा' इ चन्द्रः ।

७ 'पाननस्याञ्जनेर्हितम्' इ । 'नस्यपानाञ्जने' स मू स च ।

'पाने नस्येऽञ्जने' इति कचित् । ८ 'वक्रकु' स स । ९ 'क्षौ-

द्रचतु' ई ण त, चन्द्र स मू स च । १० 'तार्क्षक' ई ।

११ 'विषापहै' इ त, चन्द्रः ।

षष्ठपञ्चमयोः शीतैर्दिग्धं सिक्तमभीक्ष्णशः ॥ ७६ ॥
पाययेद्भ्रमनं तीक्ष्णं यवागू च विपापहैः ।

स०-षष्ठपञ्चमयोर्वैगयोः पुरुष शिशिरैर्मुहुर्लिप्तं सिक्तं च तीक्ष्णं वमनं पाययेत् । यवागू च विषमैः कृता पाययेत् ।

अगदं सप्तमे तीक्ष्णं युञ्ज्यादञ्जननस्ययोः ॥ ७७ ॥
कृत्वाऽवगाढं शस्त्रेण मूर्ध्नि काकपदं ततः ।

मांसं सरुधिरं तस्य चर्म वा तत्र निक्षिपेत् ॥ ७८ ॥

स०-सप्तमे वेगे तीक्ष्णमगदमञ्जने नस्ये च युञ्ज्यात् । ततः शस्त्रेण काकपदमवगाढं मूर्ध्नि विधाय ततस्तस्य-दृष्टस्य, तस्मिन् काकपदे मांसं सशोणितं न्यसेत्, अथवा चर्मं निक्षिपेत् ।

तृतीये वमितिः पेया वेगे मण्डलिनां पिबेत् ।

स०-तृतीये मण्डलिनां वेगे वमितिः पेया पिबेत् ।

अतीक्ष्णमगदं षष्ठे गणं वा पद्मकादिकम् ॥ ७९ ॥

स०-षष्ठेऽतीक्ष्णमगदं पद्मकादि वा गणं (ह सू अ १५। १२) योजयेत् ।

आद्येऽवगाढं प्रच्छाय वेगे दृष्टस्य राजिलैः ।

अलाबुना हरेद्रक्तं पूर्ववच्चागदं पिबेत् ॥ ८० ॥

स०-राजीमता प्रथमे वेगेऽतिशयेन प्रच्छायालाबुना रक्तं हरेत् । पूर्ववच्चागदं पिबेत् ।

षष्ठेऽञ्जनं तीक्ष्णतममवपीडं च योजयेत् ।

स०-षष्ठेऽञ्जनमतितीक्ष्णं योजयेदवपीडं च ।

ननु, अत्र केचिद्वेगा नोदिता एव । तेषु किं विधेयम् ?
इत्याह—

अनुक्तेषु च वेगेषु क्रियां दर्शयित्वा दत्ताम् ॥ ८१ ॥

स०-अकथितेषु दर्शयित्वा क्रियां योजयेत् ।

गर्भिणीबालवृद्धेषु मृदुं, विध्येत्सिरां न च ।

स०-गर्भिण्यादिषु मृदुं क्रियां योजयेत् । सिरां च न व्यवयेत् ।

त्वङ्मनोह्रा निशे वक्रं रसः शार्दूलजो नखः ॥ ८२ ॥

तमालः केसरं शीतं पीतं तन्दुलवारिणा ।

हन्ति सर्वविषाण्येतद्भञ्जं वज्रमिवासुरान् ॥ ८३ ॥

स०-त्वगादिकमिदं ज्येष्ठाम्भसा पीतं सर्वाणि विषाणि हन्ति । वज्रिवज्रमिवासुरानित्युपमालङ्कारः ।

बिल्वस्य मूलं सुरसस्य पुष्पं

फलं करञ्जस्य नतं सुराहम् ।

१ 'च यथोदिताम्' स. द. । २ 'वामितः' इ. स. स. ।

३ 'गुर्विणी' चन्द्र । ४ 'मृदु' इ. ई. उ. ण. स. स. । ५ "[मृदु-अतीक्ष्णमञ्जनादिकम् ।] वक्र-तगरम् । शीत-चन्दनम् । त्वगा-दिचूर्णं नाम्ना वज्रम् ॥ सुरसपुष्प-सुरसमञ्जरी ।" इतीन्दु । 'वज्र-वज्राभिधानम् ।' इति चन्द्र । ६ 'वक्र' इ. ई. उ. स. मू. । ७ 'द्वज्रिवज्रमि' अरण. स. मू. । 'तच्छक्रवज्रमि' उ. ।

फलत्रिकं व्योपनिशादयं च

वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८४ ॥

भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकाद्यै-

र्विषूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।

आर्तान्नरान् भूतविधर्षिताश्च

स्वस्थीकरोत्यञ्जनपाननस्यैः ॥ ८५ ॥

स०-बिल्वमूलादिकं छागमूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टमञ्जनादिभिर्भुजङ्गादिभिरार्तान् पुरुषान् भूतोपद्रुताश्च स्वस्थयति । उप-जातिवृत्ते ।

प्रलेपाद्यैश्च निःशेषं दंशाद्युद्धरेद्विषम् ।

भूयो वेगाय जायेत शेषं दूषीविषाय वा ॥ ८६ ॥

स०-दंशादपि-किं पुनः कायात्, सर्वं विषमुद्धरेत् । शेषं हि विषं पुनर्वेगाय सम्पद्यते, दूषीविषाय वा ।

विषापानेऽनिलं कुञ्चं स्नेहादिभिरुपाचरेत् ।

तैलमद्यकुलत्थाम्लवज्जैः पवननाशनैः ॥ ८७ ॥

पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायस्नेहवस्तिभिः ।

समाक्षिकेण वर्गेण कफमारग्वधादिना ॥ ८८ ॥

स०-विषापाने सति वायुः कुपितः स्नेहादिभिरुपाचरेत्, तैलादिवर्जितैर्वातनाशनैः ।

पित्तं पित्तज्वरहरैः कषायैः स्नेहवस्तिभिश्चोपक्रमेत् ।

आरग्वधादिगणेन (ह सू अ १५।१७) समाक्षिकेण कफमुपाचरेत् ।

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु ।

पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ ८९ ॥

सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषादिहते ।

स०-सितादिकं मन्त्रपूतजलेन सहितं पानम् । प्रोक्षणं प्रकृतत्वात्मन्त्रपूतजलेन वेगशोऽङ्गशश्च । तथा सान्त्वहनहर्षणं सर्पाङ्गाभिहते युञ्ज्यात्, शङ्काविषपीडिते च युञ्ज्यात् ।

ककैतनं मरकतं वज्रं वारणमौक्तिकम् ॥ ९० ॥

वैडूर्यं गर्दभमणिं पिचुं कं विषमूषिकाम् ।

१ 'फलत्रय' इ. स. स. गदनि । २ 'न्दुरवृ' स. द. । ३ 'र्विषूचिका' इ. उ. ण. त. । 'र्विषूचिका' चन्द्र. स. स. । ४ 'विमर्दिताश्च' चन्द्र. गदनि । ५ 'दूषीविष यथा' चन्द्र । ६ 'च' इ. उ. । ७ 'वैगन्धिको' इ. उ. । ८ "[वैगन्धिक-त्रिजातकश्चतुर्जातको वा । इति जर्जट ।] ककैतनादीनि केचिन्मणयः, कानिचिदौषधानि, वीर्यवन्ति विषाणी-त्येतत् सर्वं विषशान्त्यर्थं धारयेत् । [ककैतन-माणिक्यम् । वारणस्य मस्तकोद्भूतमौक्तिक-वारणमौक्तिकम् । गर्दभमणि-धूमवर्णरत्नविशेषः । पिचुका-रत्नपुष्पेति काचिदौषधिः । विष-मुष्टिका-तन्नामधेया परमौषधिः ।] इतीन्दु । 'वैगन्धिको-गन्धक एव शोधितः ॥ पिचुको मणि-उत्तरापथे प्रसिद्धः । विषमूषिका-विषमणिः । ककैतनमणि-पद्मरागः ।' इति चक्र । ९ 'वैडूर्यं' चन्द्र । १० 'पिचुका' स. स. । ११ 'वमुष्टिकाम्' स. स. । 'वदूषि' इ. ।

हिमवद्रिरिसम्भूता सोमराजीं पुनर्नवाम् ॥ ९१ ॥
 तथा द्रोणो महाद्रोणो मानसीं सर्पजं मणिम् ।
 विषाणि विषशान्त्यर्थं वीर्यवन्ति च धारयेत् ॥ ९२ ॥
 स०-कर्कतनादीनि विषाणि च वीर्यवन्ति विषशान्त्यर्थं
 धारयेत् ।
 छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ विशेषतः ।
 तच्छायाशब्दवित्रस्ता. प्रणश्यन्ति भुजङ्गमाः ॥ ९३ ॥
 इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-
 चितायामष्टाङ्गहृदयसंहिताया षष्ठे उत्तर-
 स्थाने सर्पविषप्रतिषेधो नाम षट्-
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

स०-छत्रवान् झर्झरहस्तश्च चरेत्, विशेषेण रात्रौ । तयो-
 छत्रझर्झरयो, यथासङ्ख्य छायाशब्दाभ्यां वित्रस्ता सर्पा
 प्रणश्यन्ति, तस्मादेवमाचरणीयमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
 टीकाया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठे उत्तरस्थाने सर्पविष-
 प्रतिषेधो नाम षट्त्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

विषप्रक्रमात् कीटलतादिचिकित्सितं वक्ति—

अथातः कीटलतादिविषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह साङ्गुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ “[हिमवद्रिरिसम्भूता—श्वेतवचा । हिमवद्रिरिसम्भूता—सोम-
 राजीति केचिद् । द्रोण—वैकुण्ठम् । महाद्रोण—श्वेतवैकुण्ठम् । मानसी—
 मण्डूकपर्णी, ब्राह्मीति केचिद् । सर्पफणोद्गतो मणि—सर्पजमणि ॥]
 झर्झर—झणझणायमान लोहमय कण्टकाकारम् । प्रणश्यन्ति—अद-
 र्शनं यान्ति ।” इतीन्दु । “धारयेत् हस्तपादशिरोग्रीवाभि ।” इति
 चन्द्र । “छत्रीत्यादौ छत्री दिवा, रात्रौ झर्झरपाणिश्चरेत् इति ब्रुवति ।
 अन्ये तूभयत्राप्युभयं ब्रुवते ।” इति चक्र । २ ‘ण’ ‘ण’ ई स स ।
 ३ ‘जर्झर’ ई. । ‘जर्जर’ उ । ‘झर्जर’ ण । ४ ‘त्रौ तथा
 दिवा ।’ स च । ‘त्रौ च सर्वदा ।’ इति कचित् । ५ ‘विद्र-
 वन्ति’ ई उ । ६ अस्याग्रे “वारिगुञ्जाफलोशीर नेत्रयोर्विष
 दुष्टयो । अज्जन वारिणा पिष्ट गारुड गारुडोपमम् ॥ १ ॥”
 इति ई. उ पुस्तकयोरधिक श्लोक । ७ ‘जर्जर’ ण त । ८ ‘वि-
 षोपक्र’ ट. । ९ अयं कीटलतादिविषप्रतिषेधश्चरके चि० २३
 अध्याये, सुश्रुते क० ८ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ४३।४४।
 ४५ अध्यायेषु चास्ति वर्णित ।

सर्पाणामेव विष्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः ।
 दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

स०-सर्पाणा-पूर्वोक्तानां, विष्मूत्रादिजा कीटा दोषै पृथ-
 ग्युक्तास्त्रिप्रकारा समुदितैश्च युक्ता इति चतु प्रकारा स्यु ।

दष्टस्य कीटैर्वार्यव्यैर्दशस्तोदरुजोल्बणः ।

स०-तेषु मध्ये वार्यव्यै—वातलै कीटै, दष्टस्य दशस्तो-
 दरुजाधिको भवेत् ।

आग्नेयैरल्पसंस्त्रावो दाहरागविसर्पवान् ॥ २ ॥

पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्जूरसदृशोऽथवा ।

स०-आग्नेयै कीटैर्दष्टस्य दशोऽल्पसंस्त्रावादिमान् स्यात् । पक्व-
 पीलुफलनिभ खर्जूरसदृशो वा स्यात् ।

कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः ॥ ३ ॥

स०-कफाधिकै कीटैर्दष्टस्य दशो मन्दरुज पक्वोदुम्ब-
 रसदृश ।

संवाढ्यः सर्वलिङ्गस्तु विवर्ज्यः सान्निपातिकैः ।

स०-सान्निपातिकै—त्रिदोषाधिकै कीटै, दष्टस्य दश सुख-
 विक सर्वलिङ्ग । स च वज्र्यो—नोपक्रमणीय ।

वेगाश्च सर्पवच्छोफो वार्धेष्णुर्विसरक्तता ॥ ४ ॥

शिरोक्षिगौरवं मूर्च्छा भ्रमः श्वासोऽतिवेदना ।

स०-वेगाश्च सर्पवत्कीटेषु स्यु । तथा श्वयथुर्वर्धनस्वभावो
 विसरक्षणित्वं च मूर्धनेत्रगुरुत्व मूर्च्छाद्याश्च स्यु ।

सर्वेषां कर्णिका शोफो ज्वरः कण्डूरोचकः ॥ ५ ॥

स०-कर्णिकाद्याश्च सर्वेषां दशाना स्यु ।

वृश्चिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वह्निवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चात् तिष्ठति ॥ ६ ॥

१ वायव्या कीटा—कुम्भीनसादयोऽष्टादश, आग्नेया कीटा—
 कौण्डिन्यकादयश्चतुर्विंशति, कफाधिका कीटा—विश्वम्भरादय
 सौम्यसज्ञास्त्रयोदश, सान्निपातिका कीटा—तुङ्गनासादयो सङ्की-
 र्णसज्ञा द्वादश, इत्येते सङ्ग्रहात् सुश्रुताच्चावगन्तव्या । २ ‘यव्यै,
 कीटै’ ट । ३ ‘फादिकै’ स स । ४ चन्द्रनन्दनेन्दू मन्दरुज
 इत्यादि संवाढ्य इत्यन्त कफाधिककीटदष्टलक्षण मन्येते । तथा च
 चन्द्रनन्दन सर्वलिङ्ग इत्यादि अतिवेदनेत्यन्त सान्निपातिककीटदष्ट-
 लक्षण मन्यते तत् युक्तमेव, “तैर्भवन्तीह दशाना वेगज्ञानानि सर्प-
 वत् । तास्ताश्च वेदनास्तीत्रा रोगा वै सान्निपातिका ॥” इति
 सुश्रुतोक्तत्वात् (क अ ८।१७) । अत्रत्यमरुणदत्तव्याख्यानं तु
 चिन्त्यम् । ५ ‘स्तु दशः स्यात्सान्नि’ स द्वा । ६ ‘तिक.’ इ. ।
 ७ “कीटेषु विषवेगा सर्पवद्विज्ञेया वातादिविशेषेण । अत्र तु
 शोफो वार्धेष्णुर्विसरक्ततादिक च ॥ कर्णिकाकारा पिटकोक्ता क्षुद्र-
 रोगे (ह उ अ ३१।९) ॥ [कर्णिकाकार किञ्चिदुत्सन्नो दश-
 व्रण—कर्णिकाशोफ, तद्विधो मासाङ्कुरो वा ।]” इतीन्दु ।
 ८ ‘वेदना.’ ई उ । ९ ‘पश्चाच्च’ इ ।

दशः सद्योऽतिरुक् श्यावस्तुद्यते स्फुटतीव च ।

स०—वृश्चिकस्य तीक्ष्ण विष भवति । तच्च प्रथममग्निरिव दहति । उपरिष्ठादाश्वेवारोहति । पश्चाच्च दशे तिष्ठति । दशो वृश्चिकसम्बन्धी सद्योऽतिरुगादि स्यात् । तुद्यते स्फुटतीव च । तुद्यत इति कर्मकर्तरि तङ् ।

ते गवादिशकृत्कोथ्यादिग्धदष्टादिकोथतः ॥ ७ ॥

सर्पकोथाच्च सम्भूता मन्दमध्यमहाविषाः ।

स०—ते—वृश्चिका, गवादिशकृत्कोथात् विषदिग्धदष्टादिकोथात् सर्पकोथाच्च सम्भूता यथासङ्ग मन्दविषा मध्यविषा महाविषाश्च स्युः ।

मन्दाः पीताः सिताः श्यावा रूक्षाः कर्बुरमेचकाः ॥ ८ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

स०—मन्दविषा कीटा पीतादिगुणा । रोमशा इति “लो-मादि” इत्यादिना श ।

धूम्रोदरास्त्रिपर्वाणो मध्यास्तु कपिलारुणाः ॥ ९ ॥

पिशङ्गाः शबलाश्चित्राः शोणिताभा

स०—मध्यविषास्तु कपिलादिगुणा ।

महाविषाः ।

अश्याभा द्वेकपर्वाणो रक्तासितसितोदराः ॥ १० ॥

स०—महाविषा दर्भदूर्वासदृशा द्विपर्वाण एकपर्वाणो वा । रक्तोदरा केचित्कृष्णोदरा केचित्सितोदराश्च ।

तैर्दष्टः शूनरसनः स्तब्धगात्रो ज्वरार्दितः ।

खैर्वमन् शोणितं कृष्णमिन्द्रियार्थानसंविदन् ॥ ११ ॥

स्विद्यन् मूर्च्छन् विशुष्कास्यो विह्वलो वेदनातुरः ।

विशीर्यमाणमांसश्च प्रायशो विजहात्यसून् ॥ १२ ॥

स०—तै—महाविषै, दष्ट सन् शूनजिह्वादि स्यात् । तथेदमिदं कुर्वन्तीदृश सन् प्रायशो जीवित त्यजति ।

उच्चिटिङ्गस्तु वक्त्रेण दशत्यभ्यधिकव्यथः ।

साध्यतो वृश्चिकात् स्तम्भं शेफसो हृष्टरोमताम् १३

१ ‘पश्चादशे’ ट । २ ‘कोथ’—क्रेद ॥ [मन्दा—मन्द-विषा गवादिशकृत्कोथजा वृश्चिका । कर्बुरा—नानावर्णा । मेचका—कृष्णवर्णा । बहुपर्वाण—बहुसन्ध्युपेतपुच्छा ।] [ज्वरार्दित—तीव्रज्वरयुक्त । खै—रोमकूपै, कृष्णवर्णं रक्तमुद्र-मन् । इन्द्रियार्थानसंविदन्—श्रोत्रादीन्द्रियाणां शब्दादिविषयान-विजानन् ।] इतीन्द्र । ३ ‘वृश्चिका’ इति ट ण त पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ४ ‘रूक्षकर्बु’ इ ई त स मू । ५ ‘कीटा’ इत्यरु-णदन्तव्याख्यानमसमञ्जसम्, ‘मन्दमध्यमहाविषा वृश्चिका’ इति पूर्वश्लोके पठितत्वात् । ६ “[पिशङ्गादि सितोदरान्त महाविषवृ-श्चिकलक्षणम्, इति केचित् ।]” इति यदुक्तं सङ्ग्रहटीकाया, तद्युक्तमेव, “श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्त-श्वेतो रक्तनीलो-दरौ च । पीतोऽरक्तो नीलोपीतोऽपरस्तु रक्तो नीलो नीलशुक्लस्था च ॥” इत्यादि सुश्रुतोक्तत्वात् । ७ अश्याभा—बहिसदृश-वर्णा । ८ ‘उच्चिटिङ्गस्तु’ इ । ९ ‘सोऽधमो वृ’ इ ।

करोति सेकमज्ञानां दशः शीताम्बुनेव च ।

उष्ट्रधूमः स एवोक्तो रात्रिचाराच्च रात्रिकः ॥ १४ ॥

स०—उच्चिटिङ्गाख्यो वृश्चिको वक्त्रेण दशति । साध्यावृश्चि-कादतिरिक्तव्यथ । तथा स्तम्भं करोति मेढस्य । तथा हृष्ट-रोमता—रोमहर्ष, करोति । तथा दशश्च शिगिरजलेनेव सेक-मज्ञाना विवत्ते । स एवोष्ट्रधूमक कथित । रात्रिचरणाच्च रात्रिक स एवोक्त ।

वातपित्तोत्तराः कीटाः, श्लैष्मिकाः कणभोन्दुराः ।

प्रायो वातोल्बणविषा वृश्चिकाः सोष्ट्रधूमकाः ॥ १५ ॥

स०—कीटा वातपित्ताविका । कणभोन्दुरा श्लेष्मोल्बणा । प्रायेण वृश्चिका वातोल्बणविषा उष्ट्रधूमकाश्च ।

यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।

तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६ ॥

स०—यस्य यस्यैव दोषस्य लिङ्गाधिक्यं ज्ञायते, तस्य तस्य दोषस्य भेषजैर्विपरीतगुणैः क्रिया विदधीत ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ।

घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रश्यावता वातिके विषे ॥ १७ ॥

स०—वातिके विषे हृत्पीडादयः स्युः ।

संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्यता ।

मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १८ ॥

स०—पित्तोत्बणे संज्ञानाशादयः स्युः ।

छर्द्यरोचकहृत्तासप्रसेकोत्क्लेशपीनसैः ।

सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छेष्माधिक विषम् ॥ १९ ॥

स०—कफाधिक विषं छर्द्यादिभिर्जानीयात् ।

पिण्याकेन व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।

खेदो नाडीपुलाकाद्यैर्वृहणश्च विधिर्हितः ॥ २० ॥

स०—वातिके विषे पिण्याकेन व्रणलेपो योज्य, तैलाभ्यङ्ग-श्च नाड्यादिभिश्च खेदो वृहणश्च विधि स्मृत ।

पैत्तिकं स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चातिशीतलैः ।

स०—पित्ताधिक विषं सेकादिभिरतिशिशिरैः स्तम्भयेत् ।

लेखनच्छेदनखेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ २१ ॥

स०—श्लैष्मिकं लेखनाद्यैर्जयेत् ।

कीटानां त्रिप्रकाराणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ।

खेदालेपनसेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽवचारयेत् ॥ २२ ॥

अन्यत्र मूर्च्छितादशपाकतः कोथतोऽथवा ।

स०—कीटानां त्रिविधानां यथास्व त्रिविधैव चिकित्सा हिता । खेदादीश्च प्रायेण कोष्णान् कुर्यात् । मूर्च्छितं नर दशपाक च

१ ‘दशे’ ई उ । २ ‘यत्र० तत्र’ स सं. । ३ ‘प्रवर्तयेत्’ ई । ४ ‘रक्त पीत’ ई उ । ‘रक्तपित्त’ स सं. । ५ ‘व्रणे लेप’ स मू । ६ ‘त्रैविध्येन—वातादिचिकित्साप्रकारेण ।’ इतीन्द्र । ७ ‘हिता’ ई उ । ८ ‘कवोष्णान् प्रविचारयेत्’ इ । ९ ‘तोऽपि वा’ स.द्व. ।

वर्जयित्वा तथा दशमोय च हित्वा ।

नृकेशाः सर्षपाः पीता गुडो जीर्णश्च धूपनम् ॥ २३ ॥
विषदंशस्य सर्वस्य काश्यपः परमब्रवीत् ।

स०-नरकचादयो धूपन सर्वस्य विषदशस्य पर हितमिति भगवान् काश्यपोऽवादीत् ।

विषघ्नं च विधि सर्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥ २४ ॥

स०-तथा विषघ्न विधि सकल विदध्यात् । संशोधनानि च कुर्यात् ।

साधयेत्सर्पवद्घृष्टान् विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैः ।

स०-विषोघ्नैः कीटवृश्चिकैर्दघ्नान् सर्पवत्साधयेत् ।

तन्दुलीयकतुल्यांशा त्रिवृतां सर्पिषा पिबेत् ॥ २५ ॥

याति कीटविषैः कम्पं न कैलास इवानिलैः ।

स०-त्रिवृता तन्दुलीयकसमा घृतेन नर पिबेत् । एव कीटविषैश्च कम्प-शोभ, न याति । कैलास इव वायुभिः ।

क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥ २६ ॥

स०-शुद्धे सति क्षीरिवृक्षत्वगालेप कीटविषघ्न ।

मुक्तालपो वरः शोफतोददाहज्वरप्रणुत् ।

स०-मौक्तिकलेप श्रेष्ठ शोफादिघ्न ।

वचा हिङ्गु विडङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ॥ २७ ॥

पाठा प्रतिविषां व्योषं काश्यपेन विनिर्मितम् ।

दशाङ्गमगद पीत्वा सर्वकीटविष जयेत् ॥ २८ ॥

स०-वचादिकदशद्रव्यनिर्मितत्वात् दशाङ्गमगद काश्यपेन निर्मित पीत्वा सर्व कीटविष हन्ति ।

सद्यो वृश्चिकजं दंश चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगन्ध्यासिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २९ ॥

लवणोत्तमयुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेत्कोष्णारनालेन संक्षीरलवणेन वा ॥ ३० ॥

स०-वृश्चिकोत्थ दश सद्य एव चक्रतैलेन सेचयेत् । शालिपर्णासिद्धेन वा ईतरेण-चक्रतैलेन, कोष्णेन वा सेचयेत् ।

सैन्धवान्वितेन वाऽऽज्येन मुहुर्मुहुः सिञ्चेत् । कवोष्णेन काञ्जिकेन दुग्धसैन्धवान्वितेन वा सिञ्चेत् ।

उपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाज्याः ससैन्धवः ।

स०-जीरककल्क सैन्धवयुक्तो घृतेन भृष्ट उपनाह स्यात् ।

आदंशं खेदितं चूर्णैः प्रच्छाद्य प्रतिसारयेत् ॥ ३१ ॥

१ 'काश्यप' इ । २ 'पिबन्' स स. । ३ 'शुद्ध इति वान्तविरिक्ते ॥ चक्रादेव गृहीत तैलमाम-चक्रतैल तेन, अथवा विदारिगन्ध्या-सालपर्ण्या सिद्धेन, इषदुष्णेनेतरेण-तिलतैलेन, वृश्चिकज दश सद्य सेचयेत् ॥ उपनाहो-दशे बन्ध ॥ [प्रति-सारयेत्-अवकिरेत् ।]' इतीन्द्र । 'चक्रतैल-चक्रपीडित तिलतै-लम् ॥ प्रतिसारण-घर्षणम्, तच्च दुष्टरक्तप्रवर्तनार्थम् ।' इति डल्हण । ४ 'गणसिद्धेन' स सु । ५ 'सक्षारल' इ । ६ 'इतरेण-चक्रतैलेन' इत्यरुणदत्तन्याख्यानमयुक्तम् । ७ 'नाहे' इ । ८ 'घृतभृष्ट' इ ई. । ९ 'प्रच्छितं' स सु. ।

रजनीसैन्धवव्योषशिरीषफलपुष्पजैः ।

स०-आ-समन्ततो, दशं खेदित प्रच्छाद्य चूर्णै रजन्या-दिजैर्घर्षयेत् ।

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ ३२ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽपि वा ।

स०-बीजपूराम्लगोमूत्रपिष्ट सुरसापुष्पं लेप स्यात् । तथा सुखोष्ण पिण्याको गोमयो वा लेपो हित ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिशर्करम् ॥ ३३ ॥

स०-पाने हैयगवीन क्षौद्रयुक्त, दुग्ध वा प्रभूतसित, हितम् ।

पारापतशकृत् पथ्या तगर विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रः परमो वृश्चिकागदः ॥ ३४ ॥

स०-पारापतशकृतादिभि फलपूररससयुक्त श्रेष्ठो वृश्चि-कागद ।

संशैवलोद्भूदंश्च हन्ति वृश्चिकजं विषम् ।

स०-करभदष्टा शैवालयुता वृश्चिकविषघ्नी । [“संसैन्धवो-द्भूदंश्च च हन्ति वृश्चिकज विषम् । मनोहा सैन्धव हिङ्गु मालती पल्लवानि च ॥ गोशकृद्रसपिष्टेय गुलिका वृश्चिकादिते । लशुनो मरिच हिङ्गु सुरस विश्वभेषजम् ॥ अर्कक्षीरेण गुटिका वृश्चि-कादितशङ्करी ।” वृद्धवाग्भटात् (स उ अ ४३) ।]

हिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन च ॥ ३५ ॥

लेपाञ्जनाभ्यां गुटिका परमं वृश्चिकापहा ।

स०-हिङ्गुहरिताले सवीजपूररसे लेपाञ्जनाभ्यां गुलिका पर वृश्चिकविषहृत् ।

करञ्जार्जुनशैलूनां कटभ्याः कुटजस्य च ॥ ३६ ॥

शिरीषस्य च पुष्पाणि मस्तुना दंशलेपनम् ।

स०-करञ्जादीनां पुष्पाणि मस्तुना दंशलेप ।

यो मुह्यति प्रश्वसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ ३७ ॥

तस्य पथ्यानिशाकृष्णामञ्जिष्ठातिविषोषणम् ।

सौलाबुवृन्तं वार्ताकरसपिष्टं प्रलेपनम् ॥ ३८ ॥

१ 'मातुलुङ्गाम्ल-बीजपूररस । सुरसाग्रज-तुलसीपल्लवम्, मल्लिकाकुसुममिति केचित् ॥ बहुवातस्य सर्पि पान मधुयुत, बहुपि-त्तस्य क्षीर बहुशर्कर चेति योगद्वयम् ।' इति डल्हण । 'अथवा क्षीर मधुसर्पिर्भ्यां युत भूरिशर्कर पाने हितम् ।' इति चन्द्र । २ 'लुङ्ग तु गोमूत्र' इति त पुस्तके पाठान्तरम् । ३ 'पिष्ट ससुरसार्जक' इ । ४ 'गोमयेन वा' इट । ५ 'रावत' उ स ड । ६ 'न्मिश्र वरोऽयं वृ' स स । 'न्मिश्र परमो' स मू । ७ 'श्रिकोऽगद' इ । 'श्रिकोऽगद' उ.ण । ८ 'कापहोऽगद' ट । ९ 'ससैन्धवोद्भू' इ स मू । १० [ ] एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ ट पुस्तके नोपलभ्यते । ११ 'वा' ई उ. । १२ 'शलादुवृन्त' उ ।

स०—यो नरो मुह्यत्यादीन् विधत्ते, तथा दारुणपीड, तस्य पथ्यादिक वार्ताकरसपिष्ट प्रलेपन कार्यम् ।

सर्वत्र चोग्रालिविषे पाययेद्दधिसर्पिणी ।
विध्येतिसरां विद्ध्यच्च वमनाञ्जननावनम् ।
उष्णस्निग्धाम्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ॥ ३९ ॥

स०—सर्वस्मिन् सुदारुणे वृश्चिकविषे दधिसर्पिणी पाययेत् ।
सिरा च विध्येत् ।

वमनादिक च कुर्यात् ।

उष्णगुणादिक च भोजन वातघ्नं हितम् ।

नागर गृहकपोतपुरीषं

बीजपूरकरसो हरितालम् ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यगदोऽयं

लेपतोऽलिकुलजं विपमाशु ॥ ४० ॥

स०—नागरादिकमयमगदो लेपेन वृश्चिकविष शीघ्र पराकरोति । स्वागतावृत्तम् ।

अन्ते वृश्चिकदद्याना समुदीर्णे भृशं विषे ।

विषेणालेपयेदंशमुच्चिटिङ्गेऽप्ययं विधिः ॥ ४१ ॥

स०—वृश्चिकदद्यानामन्ते भृश समुदीर्णे विषे विषेण दशमालेपयेत् ।

उच्चिटिङ्गसङ्गेऽप्येव चिकित्सा ।

नागपुरीषच्छत्रं रोहिषमूलं च शेलुतोयेन ।

कुर्याद्दुटिकां लेपादियमलिविषनाशनी श्रेष्ठा ॥ ४२ ॥

स०—गजपुरीषच्छत्रं कर्तृणमूलं च श्लेष्मातकजलेन गुटिका विदधीत । एषा च लेपेन पर वृश्चिकविषघ्नी । [आर्या]

अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं

त्रिर्भावितं पिप्पलिचूर्णमिश्रम् ।

एषोऽगदो हन्ति विषाणि कीट-

भुजङ्गलूतोऽन्दुरवृश्चिकानाम् ॥ ४३ ॥

स०—अर्कक्षीरेण शिरीषबीजं त्रीन् वारान् भावितं पिप्पलीरजोयुतमगद कीटादीना विषाणि हन्ति ।

शिरीषपुष्पं सकरञ्जबीजं

काश्मीरजं कुष्ठमनःशिले च ।

एषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकानां

संक्रान्तिकारी कथितो जिनेन ॥ ४४ ॥

स०—शिरीषकुसुमादिकमेषोऽगदो रात्रिकवृश्चिकाना विषक्रान्तिकृद् भगवता जिनेनोक्त । उपजातिवृत्ते ।

१ “सर्वत्रेति सर्वविकारेषु ॥ गृहकपोतस्य—पारावतस्य, पुरीषम् । अलिकुलज—वृश्चिकसमूहजम् ॥ अन्त इति अनन्तरोक्ताया क्रियायामसिद्धायाम् । विषेण—स्यावरेण ।” इतीन्दु । “अलिकुलज—भ्रमरोत्थम् ।” इति चन्द्र । २ ‘येन्मधुसर्पिणी’ स स । ३ ‘रसैर्हरि’ स.मू । ४ ‘डुलिका’ इ । ५ ‘न्दुरवृ’ स द्र । ६ ‘षबीज स’ इ ३ उ ।

कीटेभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।

अष्टाविशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥ ४५ ॥

सहस्ररश्म्यनुचरा वदन्यन्ये सहस्रशः ।

वहूपद्रवरूपा तु लूतैकैव विषात्मिका ॥ ४६ ॥

स०—कीटेभ्योऽपि घोरा लूता । ताश्च मुनय षोडश-सख्या अध्यगीपन् । अन्ये अष्टाविशतिर्लूता इत्यवोचन् । ततोऽप्यपरे बहुतरा आचख्यु । अन्ये तु रवेरनुचरा सहस्रशो वदन्ति । इति नानामतमुक्त्वा स्वमत युक्त्या सर्वमतानुग्राहि वक्ति । अनेकोपद्रवस्वभावत्वेनैकैव लूता विषात्मिका ।

रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यतिसङ्करात् ।

नास्ति स्थानव्यवस्था च दोषतोऽतः प्रचक्षते ॥ ४७ ॥

स०—नाम्ना यानि रूपाणि, तानि तस्या अतिसङ्कराद्धेतोर्दुर्ज्ञानानि । स्थानव्यवस्थाऽपि नास्ति । तस्माद्दोषवशेन भणिष्यते ।

कृच्छ्रसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।

स०—पृथग्दोषैर्लूता कृच्छ्रसाध्या, सन्निपातेन चासाध्या ।

तदंशः पैत्तिको दाहवृद्धस्फोटज्वरमोहवान् ॥ ४८ ॥

भृशोष्मा रक्तपीताभः क्लेदी द्राक्षाफलोपमः ।

स०—तस्या दश पैत्तिको दाहादिमान् भृशोष्मा पीतरक्ताभ क्लेदवान् द्राक्षाफलाकार स्यात् ।

श्लैष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥ ४९ ॥

निद्रां शीतज्वर कासं कण्ठं च कुरुते भृगम् ।

स०—श्लैष्मिको लूतादश कठिन पाण्डुवर्ण परुषकफल-निभो निद्रादीनतिशयेन करोति ।

वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥ ५० ॥

स०—वातिको दश परुषस्पर्श श्यावस्तथा पर्वभेदज्वरकृत् ।

तद्विभागं यथास्व च दोषलिङ्गैर्विभावयेत् ।

स०—तासा विभाग दोषाणा लक्षणैर्यथायोग लक्षयेत् ।

असाध्यायां तु हन्मोहश्वासहिम्नाशिरोग्रहाः ॥ ५१ ॥

श्वेतपीतासितारक्ताः पिटिकाः श्वयथूद्भवः ।

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तृडान्ध्यं वक्रनासता ॥ ५२ ॥

श्यावौष्ठवक्त्रदन्तत्वं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ।

पक्वजम्बूसवर्णं च दशात्स्रवति शोणितम् ॥ ५३ ॥

स०—असाध्याया लूताया हन्मोहाद्या स्यु । श्वेतादिगुणा पिटिकास्तथा श्वयथाद्याश्च । दशाद् रक्त पक्वजम्बूनिभ स्रवति ।

सर्वाऽपि सर्वजा प्रायो व्यपदेशस्तु भूयसा ।

स०—सर्वा च लूता त्रिदोषजैव । बाहुल्येन तु व्यपदेश ।

१ ‘द्रवत्वस्वभावेनैकैव’ ट । २ ‘शोष्मरक्त’ इ ई.उ । ३ ‘भेदातिरुक्कर’ स मू । ‘भेदातिरुक्कर’ स स । ४ ‘प्राणान्तिकीषु’ स द्र. । ५ ‘शिरोरुजा’ ण त । ६ ‘श्वेतपीतासितारक्तपिटिकाश्वयथूद्भव’ इ ई उ ण । ‘श्वेतासिता पीतरक्ताः पिटिका’ स स । ‘श्वेता. पीता सिता रक्ता’ स मू । ७ ‘नासिका’ इ. ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन सा त्रिधा हन्त्युपेक्षिता ॥ ५४ ॥
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

स०—सा च लता तीक्ष्णादिभेदेन त्रिप्रकारा । उपेक्षिता च सती यथासङ्ग सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च हन्ति ।

लतादंशश्च सर्वोऽपि दद्रुमण्डलसन्निभः ॥ ५५ ॥

सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुरुन्नतः ।

मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पर्यन्ते जालकावृतः ॥ ५६ ॥

विसर्पवांश्छोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ।

ज्वराशुपाकविक्लेदकोथावदरणान्वितः ॥ ५७ ॥

क्लेदेन यत्स्पृश्यङ्गं तत्रापि कुरुते व्रणम् ।

स०—सर्वश्च लतादंशो दद्रुमण्डलाकार सितोऽसितो मृदुरुन्नतो मध्ये कृष्णवर्ण श्याववर्णो वा परितो जालकावृतो विसर्पादिमान् स्यात् । तथा तप्यतेऽनेकरुज । तथा ज्वरादियुत । तथा च दश क्लेदेन यद्यदङ्ग स्पृशेत् तत्र तत्र च व्रण विदधाति ।

श्वासदंष्ट्राशकुन्मूत्रशुक्रलालानखार्तवैः ॥ ५८ ॥

अष्टाभिरुद्धर्मलेषा विषं वैक्राद्विशेषतः ।

स०—श्वासादिभिरष्टाभिरपा लता विषमुद्रमति । वक्त्रेण विशेषेण ।

लता नाभेर्दंशत्यूर्ध्वमूर्ध्व चाधश्च कीटकाः ॥ ५९ ॥

तद्दूषितं च वस्त्रादि देहे पृक्तं विकारकृत् ।

स०—नाभेरूर्ध्व लता दशति । ऊर्ध्वमवस्ताच्च कीटा दशन्ति । दशतीति “दशसज्जस्वजा शपि” इति नलोप ।

तथा—लतया दूषित, वस्त्रासनादि शरीरे लग्न विकारकृत् ।

दिनार्थं लक्ष्यते नैव दंशो लताविषोद्भवः ॥ ६० ॥

सूचीव्यधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ।

अव्यक्तवर्णः प्रचलः किञ्चित्कण्डूरुजान्वितः ॥ ६१ ॥

स०—लताविषजो दंशो दिनार्थं न लक्ष्यत एव ।

तत—अनन्तर, असौ—दश, प्रथमे दिने सूचीव्यधवतुल्य आभाति । अव्यक्तवर्णं प्रकर्षेण चलो मनाक्कण्डूरुगुणतश्च ।

द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटिकैरिव वाऽऽचितः ।

व्यक्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूरुमान् ग्रन्थिसन्निभः ॥ ६२ ॥

स०—द्वितीयेऽहन्त्यभ्युन्नतोऽन्तेषु पिटिकैरिव वाऽऽचितो व्यक्तवर्णो मध्ये नत सकण्डूर्ग्रन्थिसन्निभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकृद्रक्तमण्डलः ।

१ ‘पेक्षया’ ई उ । २ ‘दश. सामान्यतस्तासा दद्रु’ स. द. । ३ ‘शस्तु स’ इ.ई उ । ४ ‘सितासितो’ इ ई उ ।

५ ‘श्यावपर्यन्तो’ स मू । ६ ‘मन्त्येता’ इ.ई उ स.द. । ७ ‘व-क्रेर्विषे’ इ ण त स मू । ८ ‘शन्त्यूर्ध्वे’ ई.उ स.द. । ९ ‘ध्वम-धश्च विषकीटका’ उ. । १० ‘वाधश्च’ ण त । ११ ‘की-टका’ इ. । १२ ‘तद्दूषित-तया लतया, तै कीटैश्च दूषितम् ॥

अन्तेष्वभ्युन्नत. पिटिकैरिवाचित—व्याप्त. ।” इति चन्द्र ।

१३ ‘चीविद्धव’ इ. । १४ ‘येऽत्युन्न’ ई उ स स । १५ ‘पि-टिकै’ ई.ण.त स स. । १६ ‘चाचित.’ इ.ई स.द. ।

शरावरूपस्तोदाढ्यो रोमकूपेषु सौख्यः ॥ ६३ ॥

स०—तृतीयेऽहनि ज्वरान्वितो रोमाश्चकृद्रक्तमण्डल शरा-वाकारोऽविक्रम्यथो रोमकूपेषु सौख्यवान् ।

महाश्वतुर्थे श्वयथुस्तापश्वासभ्रमप्रदः ।

स०—चतुर्थे वासरे महाश्वोफस्तापादिकृत् ।

विकारान् कुरुते तास्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ॥ ६४ ॥

स०—पञ्चमे दिने तास्तान्-पूर्वोक्तान्, विषकोपजान् विकारान् विवर्ते ।

षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि

स०—षष्ठे दिने मर्माण्यश्रुते ।

सप्तमे हन्ति जीवितम् ।

स०—सप्तमे दिवसे जीवितं हन्ति ।

इति तीक्ष्णं विषं, मध्यं हीनं च विभजेदतः ॥ ६५ ॥

स०—इति—एवरूप, तीक्ष्ण विषम् ।

मध्यं हीनं वाऽतो निरूप्य लक्षयेत् ।

एकविंशतिरात्रेण विषं शाम्यति सर्वथा ।

स०—सर्वथा एकविंशतिरात्रेण विषं शमं याति ।

अथाशु लतादष्टस्य शस्त्रेणादंशमुद्धरेत् ॥ ६६ ॥

दहेच्च जाम्बवौष्ठाद्यैर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ।

स०—अथेति मङ्गले । कृतमङ्गलस्य लतादष्टस्य, आ—सम-न्तात्, दश क्षिप्रं शस्त्रेणोद्धरेत् । जाम्बवौष्ठादिभिश्च दहेत्, पित्ताविकं वर्जयित्वा ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ॥ ६७ ॥

प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत दहेन्न च ।

स०—कर्कशादिगुणं दशं न छिन्दीत न च दहेत् ।

लेपयेद्दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतैः ॥ ६८ ॥

सुशीतैः सेचयेच्चानु कषायैः क्षीरिवृक्षजैः ।

स०—दग्धं दशमगदैर्माक्षिकसैन्धवान्वितैर्लेपयेत् । पश्चात् क्षीरिवृक्षजैः कषायैरतिशिशिरैः सेचयेच्च ।

सर्वतोऽपहरेद्रक्तं शृङ्गाद्यैः सिरयाऽपि वा ॥ ६९ ॥

सेकलेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मातकाक्षकैः ।

१ ‘सख्य’ ई । २ ‘प्राप्नोति’ इ । ३ ‘विषमित्यतिती-क्ष्णानामितरे विभं’ स स । ४ “इति—अनन्तरोक्तेन प्रकारेण,

तीक्ष्ण विषं व्याख्यातम् । अत एव मध्यविषं हीनविषं च विभजेत्—विभागं नयेत् ॥ सवत—सर्वसादृशात् । तत—अनन्तरं नि सृते

रक्ते, शीता सेकलेपा योज्या ॥ बोधिवृक्षादिभिरगद पञ्चकाह-योऽशेषलताकीटानां सार्वकामिको ज्ञेयः । बोधि—अश्वत्थ ।” इति

चन्द्र । “[आदिशब्देन क्षारविधावुक्ता सिरास्त्रयादयो

गृह्यन्ते । सर्वतं प्रसृत—देहे सर्वतो व्याप्तम् ॥ अक्षक—विभी-तक ।” इतीन्द्र । ५ ‘न च वा’ ण त । ६ ‘तिवासरेण’ ट ।

७ ‘स्य दश शस्त्रेण चोद्धरेत्’ उ । ८ ‘ज्ञ वा’ ई.उ । ‘हेत

वा’ स स । ९ ‘सेका लेपा’ ण त । १० ‘काक्षिकैः’ इ. । ‘काक्षजैः’ ई उ ।

स०-सर्वतो रक्त विस्त्रावयेच्छृङ्गादिभि । अनन्तर सेका
लेपाश्च शिशिरा हिता पिप्पलादिभि ।

फलिनीद्विनिशाक्षोद्रसर्पिर्भिः पद्मकाह्वयः ॥ ७० ॥
अशेषलूताकीटानामगदः सार्वकार्मिकः ।

स०-फलिन्यादिकोऽय पद्मकसज्ञोऽगद सार्वकार्मिक ।
अशेषक्रियासु (२) लूताकीटाना हित ।

हरिद्राद्वयपत्तङ्गमजिघ्रानतकेसरैः ॥ ७१ ॥
सक्षौद्रसर्पिः पूर्वस्मादधिकश्चम्पकाह्वयः ।

स०-हरिद्राद्वयादिभि क्षौद्रघृतान्वितश्चम्पकनामाऽगद पू-
र्वस्मादधिक ।

तद्वद्रोमयनिष्पीडशर्कराघृतमाक्षिकैः ॥ ७२ ॥

स०-गोशकृन्निष्पीडादिभिरगदस्तद्वत्-पूर्वगुण ।
अपामार्गमनोह्वालदार्वाध्यामकगैरिकैः ।

नतैलाकुष्ठमरिचयष्ट्याह्वृतमाक्षिकैः ॥ ७३ ॥
अगदो मन्दरो नाम तथाऽन्यो गन्धमादनः ।

नतरोध्रवचाकट्टीपाटैलापत्रकुङ्कुमैः ॥ ७४ ॥

स०-अपामार्गादिभिरगदो मन्दरो नाम ।

अन्यश्च-वक्ष्यमाणो नतादि (दिभि), गन्धमादनो नाम ।

विषघ्नं बहुदोषेषु प्रयुज्जीत विशोधनम् ।

स०-बहुदोषेषु नरेषु विषघ्न विशोऽन प्रयुज्जीत ।

यष्ट्याह्वमदनाङ्गोलजालिनीसिन्दुवारिकाः ॥ ७५ ॥

कफे ज्येष्ठाम्बुना पीत्वा विषमाशु समुद्रमेत् ।

शिरीषपत्रत्वङ्मूलफलं वाऽङ्गोलमूलवत् ॥ ७६ ॥

स०-कफे यष्ट्याह्वानीनि तन्दुलोदकेन पीत्वा विष क्षिप्र-
मुद्रमेत् ।

अथवा शिरीषपत्रादिकमङ्गोलमूलयुतं ज्येष्ठाम्बुना पीत्वो-
द्रमेत् ।

विरेचयेच्च त्रिफलानीलिनीत्रिवृतादिभिः ।

स०-त्रिफलादिभिर्विरेचयेच्च ।

निवृत्ते दाहशोफादौ कर्णिकां पातयेद् व्रणात् ॥ ७७ ॥

स०-दाहादावुपशान्ते सति व्रणात् कर्णिका पातयेत् ।

कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णक्षीरी कपोतविद्र ।

१ “फलिनी-गन्धप्रियङ्गु ॥ गोमयनिष्पीडादिभिर्गैरिकान्तैर-
गदस्तद्वदिति लूताकीटाना सार्वकार्मिकः । गोमयनिष्पीड -गोमय-
रस ॥ नतैलादिभिर्मन्दरो नामागदस्त[था-त]द्विज्ञेय ।”
इति चन्द्र । “[व्रणात्-व्रणमुखात्, कर्णिका-दशस्थाने कर्णिका-
वदुत्पन्न मांसाङ्कुर, पातयेत्-अपनयेत् ॥]” इतीन्दु । २ ‘शाश्रे-
ष्टास’ इ उ । ३ ‘ष्पीडाश’ इ ण त । ४ अस्याग्रे “मजि-
घ्राश्लेष्मान्तकरजनीसुवहाशिरीषपालिन्ध । सैलाचन्दनक-
नका ससिन्दुवारा विष घ्नन्ति ॥ १ ॥” इति त पुस्तके-
ऽधिक श्लोक । ५ ‘षत्रैर्वहु’ इ । ६ ‘रितान्’ इ उ ।
‘रितम्’ ई । ७ ‘चाङ्गोल’ ई ण । ८ ‘लाफलिनी’ उ ।
९ ‘पुष्पगोदन्तस्वर्ण’ इ ई उ ।

अ० ११७

त्रिवृता सैन्धवं दन्ती कर्णिकापातनं, तथै ॥ ७८ ॥

मूलमुत्तरवारुण्या वंशैर्निर्लेखसंयुतम् ।

तद्वच्च सैन्धवं कुष्ठं दन्तीकटुकदौर्गधिकम् ॥ ७९ ॥

राजकोशातकीमूलं, किण्वो वा मैथितोद्भवः ।

स०-कुसुम्भकुसुमादिक दन्तीपर्यन्त कर्णिकाया पातनं
वरम् ।

उत्तमारणीमूल वशनिलैखनयुक्त वा ।

सैन्धवादिक पूर्वगुणम् ।

तक्रजो वा किण्व -उपरिष्ठात् फेनाभ, पूर्वगुण ।

कर्णिकापातसमये बृंहयेच्च विपापहैः ॥ ८० ॥

स०-कर्णिकापातनकाले च विषत्रैर्वृंहयेत् ।

स्नेहकार्यमशेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ।

विषस्य वृद्धये तैलमग्नेरिव तृणोलुपम् ॥ ८१ ॥

स०-लूतायामशेष स्नेहने यत्कार्य-कर्तुं योग्य, तद् घृतेनैव
कुर्यात् । यतस्तैल विषस्य वृद्धये, तृणोलुपमिव बहे ।

हीबेरवैकङ्कतगोपैकन्या-

मुस्ताशमीचन्दनैर्दण्डुकानि ।

शैवालनीलोत्पलवक्रयष्टी-

त्वङ्गाकुलीपञ्चकराठमध्यम् ॥ ८२ ॥

रजनीघनसर्पलोचना-

कणशुण्ठीकैणमूलचित्रकाः ।

वरुणागुरुबिल्वपाटली-

पिचुमन्दामैयशेलुकेसरम् ॥ ८३ ॥

बिल्वचन्दननतोत्पलशुण्ठी-

पिप्पलीनिचुलवेतसकुष्ठम् ।

शुक्तिशौकवरैपाटलिभार्गी-

सिन्दुवारकैरघाटवरैरङ्गम् ॥ ८४ ॥

१ ‘न परम्’ ई उ । २ ‘तथा ॥ हरिद्रा गुग्गुलु किण्व
वंशैर्लेख कपोतविद्र । तद्वच्च’ स द्र । ३ ‘तथेति कर्णिकापा-
तनम् । वशल्लेख -वशतनुवल्क ।’ इतीन्दु । “वशस्य निर्लेखेन-
त्वचा, संयुतम् । सैन्धवादि तद्वच्च-कर्णिकापातनं ज्ञेयम् । तद्वत्
राजकोशातक्या मूल कर्णिकापातनम् । तत्रोत्पन्नो घनो भाग -
किण ॥ गोपकन्या-उत्पलसारिवा । सर्पलोचना-सहदेवी सर्पाक्षी
रक्तशङ्खपुष्पी । कणमूल-पिप्पलीमूलम् । आमय-कुष्ठम् । शाक-
वरा-जीवन्ती । करघाटो-मदन अपामार्गो वा । वराङ्ग-त्वक् ।”
इति चन्द्र । ४ ‘किष्टो’ ई । ‘किण्वो’ ण त.चन्द्र । ५ ‘येत’
ई उ स.स । ‘येत्त’ स मू । ६ ‘षमावर्द्धयेतैल’ इ उ । ७ ‘तृ-
णोलुपम्’ ई उ.स स । ८ तृणोलुप-कोमल शुष्क च तृणम्,
बल्वजादितृण वा । “उलपा बल्वजा प्रोक्ता” इति विश्वहला-
युधौ । “उलपा उशीरतृणानि” इति क्षीरस्वामी । ९ ‘स्नेहेन’ ट ।
१० ‘नतिन्दुकानि’ इ । ‘नदण्डुकानि’ ई उ । ११ ‘पाटला’
ई । १२ ‘शाबलकपा’ उ । १३ ‘करहाट’ उ ।

पित्तकफानिललूता. पानाञ्जननस्यलेपसेकेन ।
अगदवरा वृत्तस्थाः कुङ्गतीरिव वारयन्त्येते ॥ ८५ ॥

स०-हीवेरदिकमिन्द्रवज्रावृत्तम् ।

रजन्यादिक वैतालीय वृत्तम् ।

विल्वादिक स्वागतावृत्तम् ।

एते त्रयोऽगदवरा वृत्तस्था पित्तश्लेष्मानिललूता क्रमात्
पानादिभिः कुङ्गतीरिव वारयन्ति । आर्या ।

रोधं सेव्यं पद्मकं पद्मरेणुः

कालीयाख्यं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्तापुष्पं दुग्धिनीका मृणालं

लूताः सर्वा भ्रन्ति सर्वक्रियाभिः ॥ ८६ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-
तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने
कीटलूतादिविषप्रतिषेधो नाम सप्त-
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

स०-रोध्रादीनि सर्वाभिः-पानादिभिः क्रियाभिः, सर्वा लूता
भ्रन्ति । शालिनी ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठ उत्तरस्थाने कीटलूतादि-
विषप्रतिषेधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३७ ॥

विषचिकित्साप्रक्रमात् मूषिकालर्कविषमुपक्रमते—

अथातो मूषिकालर्कविषप्रतिषेध व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

१ “यथा वृत्तस्था—सुरीला पुरुषा, कुङ्गतीरवारयन्ति ॥
कान्ता-प्रियङ्गु ।” इति चन्द्र । २ ‘कुङ्गती’ इ, ण । ३ ‘दारय’
ई उ. । ४ ‘त्रयो योगा वृ’ ट. । ५ ‘मुच्यते’ ट । ६ अयं मूषि-
कालर्कविषप्रतिषेधश्चरके खि० २३ अध्याये, सुश्रुते क० ७ अध्याये,
अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ४६ अध्याये चास्ति वर्णित । ७ “अलर्क—
उन्मत्तकुङ्कुर ।” इति डल्हण. । “अलर्क,—रोगित श्वा ।”
इति चन्द्र ।

लालनश्चपलः पुत्रो हसिरश्चक्रिरोऽजिरः ।

कषायदन्तः कुलकः कोकिलः कपिलोऽसितः ॥ १ ॥

अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलितोऽन्दुरः ।

छुच्छुन्दरो रसालाख्यो दंशाष्टौ चेति मूषिकाः ॥ २ ॥

स०-लालनादिभेदेन दशाष्टाधिका इत्यष्टादश मूषिका
भवन्ति ।

शुक्रं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।

यदङ्गमङ्गैस्तत्रास्ते दूषिते पाण्डुतां गते ॥ ३ ॥

ग्रन्थयः श्वयथुः कौठो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ।

शीतज्वरोऽतिरुक्सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ४ ॥

रोमहर्षः स्फुतिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।

श्लेष्मानुबन्धबद्धाखुपोतकच्छर्दनं सत्तृ ॥ ५ ॥

स०-एषा मूषिकाणां यत्र शुक्रं पतति, शुक्रदिग्धैरङ्गैर्वा
यदङ्गं स्पृशन्ति, तस्मिन्नाङ्गे रक्ते दूषिते पाण्डुत्वं याति सति
ग्रन्थ्यादयः स्युः । तथा तत्प्रभावात् कफानुगतबहुमूषिकपोतक-
वमनं सत्तृ स्यात् ।

व्याध्याखुविषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कुप्यति ।

स०-आखुविषं व्याधि-सकलशरीरव्यापनशीलं, तथा
कृच्छ्र-कृच्छ्रसाध्यं, पुनः पुनश्च कुप्यति ।

मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेशाश्च्युतिज्वराः ॥ ६ ॥

शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यलक्षणम् ।

स०-मूर्च्छादयोऽसाध्यलक्षणम् ।

शूनवस्ति विवर्णौष्ठमाख्यभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ७ ॥

छुच्छुन्दरसगन्धं च वर्जयेदाखुदूषितम् ।

स०-शूनवस्ति विवर्णौष्ठं मूषिकनिर्भैर्ग्रन्थिभिर्व्याप्तं छुच्छु-
न्दरसगन्धतुल्यगन्धं च मूषिकविषदूषितं नोपक्रमेत् ।

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषाः संज्ञां संज्ञावहाश्रिताः ॥ ८ ॥

मुष्णन्तः कुर्वन्ते क्षोभं धातूनामतिदारुणम् ।

लालावानन्धबधिरः सर्वतः सोऽभिधावति ॥ ९ ॥

स्रस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरोदुःखी नताननः ।

स०-शुन-सारमेयस्य, श्लेष्माधिका दोषाः संज्ञावहानि
स्रोतास्याश्रिताः संज्ञामपहरन्तो धातूनामतिघोरं क्षोभं कुर्वन्ति ।
स-श्वा, लालायुतोऽन्धबधिरः ध्वस्तपुच्छहनुस्कन्धः शिरो-
दुःखी नतमुखः सर्वतो वावति ।

१ ‘श्रिकिरोऽजिन’ स स । ‘रश्चक्रिरोऽजन’ इ । ‘रोऽजर.’
ई । ‘श्रिकिलोऽजिर.’ च । २ ‘न्दुर’ ई उ स स ।

३ ‘छुच्छुन्दरो’ स स । ४ ‘बलासाख्यो’ इ ई । ‘रलासा-
ख्यो’ स मू । ‘रसालाक्षो’ ण. । ५ ‘दश चाष्टौ च मू’ इ. ।

६ ‘कौठो’ ण त. । ७ ‘नुबन्धव’ ण त. । ‘नुविद्ध’ चन्द्र स स. ।

८ “[सकृत्-एकवारमेव, श्लेष्मणाऽनुबद्धानां बद्धनामाखुपो-
तानां-मूषिकबालाकारमासखण्डानां, छर्दनं च स्यात् ।]

सर्वतो विना प्रयोजनमभिधावति ।” इतीन्द्र । ९ ‘सकृत्’

स.स. । १० ‘छुच्छुन्दुरस’ स.स. ।

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः कृष्णं क्षरत्यसूक् ॥ १० ॥
हंछिरोरुगज्वरस्तम्भतृष्णामूर्च्छोद्भवोऽनु च ।

स०-तेन-शुना, विदष्टस्य दश सुप्त-अचेतन, कृष्ण रक्त स्रवति । पश्चाद् हृत्पीडाद्युद्भूति स्यात् ।

अनेनान्येऽपि बोद्धव्या व्याला दंष्ट्राप्रहारिणः ॥ ११ ॥
शृगालाश्वतराश्वक्ष्णीपिव्याघ्रवृकादयः ।

स०-अनेन-दशादिस्वरूपेण, अपरे व्याला-दुष्टा, दंष्ट्रा-प्रहारिण शृगालादय एव वेद्या ।

कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुतिक्लेदज्वरभ्रमाः ॥ १२ ॥
विदाहरागरुक्पाकशोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ।

दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ॥ १३ ॥
सर्वत्र सविषे लिङ्गं, विपरीतं तु निर्विषे ।

स०-सर्वत्रैव सविषे दशे कण्डूदयो लिङ्गम् ।

निर्विषे च दशेऽतो विपरीत लक्षण विद्यात् ।

दष्टो येन तु तच्चेष्टारुतं कुर्वन् विनश्यति ॥ १४ ॥
पश्यंस्तमेव चाकस्मादादर्शसलिलादिषु ।

स०-येन प्राणिना दष्टस्तच्चेष्टारुतं कुर्वन् म्रियते । तमेव-दष्टार, आदर्शकादिषु सहसा पश्यन् विनश्यति ।

योऽद्भ्यस्त्रस्येददष्टोऽपि शब्दसंस्पर्शदर्शनैः ॥ १५ ॥
जलसन्नासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ।

स०-यो जलेभ्योऽदष्टोऽपि सन्नास्येत् शब्दसंस्पर्शदर्शनेहेतु-भि, त जलसन्नाससज्ञ दष्ट वर्जयेत् ।

आखुना दष्टमात्रस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ १६ ॥
दर्पणेनाथवा, तीव्ररुजा स्यात्कर्णिकाऽन्यथा ।

स०-आखुना दष्टमात्रस्य नरस्य सतो दश काण्डेन दाह-येत् । दर्पणेन वा दाहयेत् ।

अन्यथा-एवमदग्धे सति, कर्णिका दारुणपीडा स्यात् ।

दग्धं विस्त्रावयेदंशं प्रच्छित्तं च प्रलेपयेत् ॥ १७ ॥
शिरीषरजनीवक्रकुङ्कुमामृतवल्लिभिः ।

स०-दश दग्ध प्रच्छित्त विस्त्रावयेत् । शिरीषबीजादिभि प्रलेपयेच्च ।

१ “तेन-लालादियुक्तेन शुना । हृदि शिरसि च रक्तं स्यात् । तथा ज्वरादयश्च भवन्ति । अनु च मूर्च्छोद्भवः ॥ अश्वतरो-वेगसर ॥ निस्तोद-अतिपीडा ॥ दश दग्ध्वा जलौक प्रभृतिभिर्विस्त्रावयेत् ।” इति चन्द्र । “व्याला-धुष्टा ॥ दग्ध दश-दशत्रण, विस्त्रावयेत् । प्रच्छित्तं चेति वक्ष्यमाणत्वात् विस्त्रावणं प्रच्छानेन ।” इतीन्दु । “कर्णिका-कमलमध्यबीजकोशाकृति ।” इति डरहण । २ ‘रक्त ज्वर. स्तम्भस्तृष्णा मू’ चन्द्र. । ३ ‘स्तम्भस्तृष्णा’ ण त स.मू. । ४ ‘व्यालदष्टा’ ई. उ. । ५ ‘ददस्पर्शनिद’ ई. उ. । ६ ‘दग्ध्वा’ ई. ई. चन्द्र. स.मू. स.सु. गदनि. । ७ ‘प्रच्छित्त’ इ. । ८ ‘नीकुङ्कु’ स.सु. । ९ ‘कुम्भैरमृतायुतै.’ स.सु. गदनि. ।

अगारधूममञ्जिष्ठारजनीलवणोत्तमैः ॥ १८ ॥
लेपो जयत्याखुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।

स०-अगारधूमादिको लेपो ह्यय मूषिकविष हन्ति । कर्णिका च पातयति ।

ततोऽम्लैः क्षालयित्वाऽनु तोयैरनु च लेपयेत् १९
पालिन्दीश्वेतकटभीविल्वमूलगुडूचिभिः ।

अन्यैश्च विषेशोफणैः सिरा वा मोक्षयेद्दुतम् ॥ २० ॥

स०-अनन्तरमम्लैः क्षालयित्वाऽनु जलैः क्षालयेत् । पश्चात् पालिन्वादिभिरपरैश्च विषणैः श्वययुषैश्च लेपयेत् । अथवा शीघ्रं सिरा व्यवयेत् । पालिन्दी-मालविका त्रिष्टुत् ।

छर्दनं नीलिनीकाथैः शुकाख्याङ्गोल्लयोरपि ।

स०-नीलिनीकाथेन छर्दनं कार्यम् । शुकाख्याङ्गोल्लयोश्च काथेन वमनम् । शुकाख्य-शिरीष ।

कोशातक्याः शुकाख्यायाः फलं जीमूतकस्य च २१
मदनस्य च सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विष वमेत् ।

स०-कोशातक्यादीनां फलानि सञ्चूर्ण्य दध्ना पीत्वा विष वमेत् ।

वचामदनजीमूतकुष्ठं वा मूत्रपेषितम् ॥ २२ ॥

पूर्वकल्पेन पातव्यं सर्वान्दुरविषापहम् ।

स०-वचादि वा गोमूत्रेण सञ्चूर्ण्य पूर्वकल्पेन-दध्ना, पीत्वा सर्वान्दुरविष हन्ति ।

विरेचनं त्रिवृत्तीलीत्रिफलाकल्क इष्यते ॥ २३ ॥

स०-विरेचनं त्रिवृत्तादिकल्क इष्यते ।

शिरोविरेचने सार. शिरीषस्य फलानि च ।

स०-शिरोविरेचने शिरीषस्य सार फलं च योज्यम् ।

अञ्जनं गोमयरसो व्योषसूक्ष्मरजोन्वितः ॥ २४ ॥

स०-गोमयरसश्चूर्णीकृतस्त्रिफलाकल्कान्वितोऽञ्जनम् ।

कपित्थगोमयरसो मधुमानवलेहनम् ।

स०-कपित्थगोमयरस समाक्षिकोऽवलेहनम् ।

तन्दुलीयकमूलेन सिद्धं पाने हितं घृतम् ॥ २५ ॥

द्विनिशाकटभीरक्तायष्ट्याह्वैर्वाऽमृतान्वितैः ।

आस्फोटमूलसिद्धं वा, पञ्चकापित्थमेव वा ॥ २६ ॥

स०-तन्दुलीयकमूलेन पक्व सर्पि पाने हितम् ।

द्विनिशादिभिर्वा साधितं घृतं पाने हितम् ।

अथवाऽर्कमूलेन सिद्धं घृतं पाने हितम् ।

अथवा पञ्चकापित्थसिद्धं सर्पि पाने हितम् । कपित्थसेमानि

१ “पिट्टैरनु” इ. । २ “अन्यैश्च विषणैः शोफणैश्च-हरिद्रादिभि, लेपयेत् ।” इतीन्दु । “शुकाख्य-चर्मकारवट ।” इति डरहण । ३ ‘मोक्षये’ इ. । ४ ‘जालिनी’ स.स.सु. गदनि. । ५ ‘ङ्को-ठयो’ स.सु.गदनि. । ६ ‘कोशवत्या.’ इ. ई. उ. स.स. । ७ ‘तन्दु-वि’ स.स. । ८ ‘चने’ ‘अने’ ‘हने’ इ. ई. उ. चन्द्र. स.द्र. स.सु. । ९ ‘वृहन्तीत्रि’ स.सु. ।

कापित्यानि,—मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि पञ्च, पञ्च च तानि कापित्यानि च, तै सिद्ध पञ्चकापित्यम् ।

सिन्दुवार नतं शिशुबिल्वमूलं पुनर्नवा ।

वचाश्वदंष्ट्राजीमूतमेषां काथं समाक्षिकम् ॥ २७ ॥

पिबेच्छाल्योदनं दध्ना भुञ्जानो मूषिकार्दितः ।

स०—सिन्दुवारादीनां काथं समाक्षिकं पिबेत् । मूषिकविषपीडितो दध्ना शाल्योदनं भुञ्जान ।

तत्रेण शरपुङ्खाया वीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ २८ ॥

स०—अथवा शरपुङ्खाया वीजं सञ्चूर्ण्य मथितेन पिबेत् ।

अङ्गोलमूलकटको वा वस्तमूत्रेण कल्कितः ।

पानालेपनयोर्युक्तः सर्वाङ्गुविषनाशनः ॥ २९ ॥

स०—अङ्गोलमूलकटको वा छागमूत्रेण पिष्टं पानलेपनयोर्युक्तं सर्वाङ्गुविषहा ।

कपित्थमर्धतिलकतिलाङ्गोलजटाः पिबेत् ।

गवां मूत्रेण, पयसा मञ्जरीं तिलकस्य वा ॥ ३० ॥

स०—कपित्थबीजादिकं गोमूत्रेण पिबेत् ।

क्षीरेण वा तिलकमञ्जरीं पिबेत् ।

अथवा सैर्यकान्मूलं सक्षौद्रं तन्दुलाम्बुना ।

स०—सैर्यकमूलं वा समाक्षिकं ज्येष्ठाम्भसा पिबेत् ।

कटुकालावुविन्यस्तं पीतं वाऽम्बु निशोषितम् ॥ ३१ ॥

स०—अथवा कटुकालावुनि जलं निक्षिप्तं रात्रिस्थितं पीतं मूषिकविषनाशनं स्यात् ।

सिन्दुवारस्य मूलानि विडालास्थि विषं नतम् ।

जलपिष्टोऽगदो हन्ति नस्याद्यैराङ्गुजं विषम् ॥ ३२ ॥

स०—सिन्दुवारमूलादिको जलपिष्टोऽगदो नस्याद्यैर्मूषिकविषं हन्ति ।

सशेषं मूषिकविषं प्रकुप्यत्यभ्रदर्शने ।

यथायथं वा कालेषु दोषाणां वृद्धिहेतुषु ॥ ३३ ॥

स०—मूषिकविषं किञ्चिच्छेषं जलदोषतौ कुप्यति । अथवा वातादीनां यथास्व कालेषु वृद्धिकारणेषु प्रकुप्यति ।

तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरुपक्रमाः ।

यथास्वं ये च निर्दिष्टास्तथा दूषीविषापहाः ॥ ३४ ॥

स०—तत्रावस्थावशादुपक्रमाः सर्वे यथायोगं प्रयोज्याः स्युः । ये च दूषीविषाग्ना निर्दिष्टास्ते च प्रयोज्याः ।

दंशं त्वलर्कदष्टस्य दग्धमुष्णेन सर्पिणा ।

प्रदिह्यादगदैस्तैस्तैः पुंराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३५ ॥

१ 'वारनत' इति तस्य मूलं । २ 'नवम्' इति स द्व ।

३ 'पानलेप' इति उ. स द्व । ४ 'सर्वान्दुरुविषापहा' स स ।

५ 'धृतिलक' इति । 'धृतिलक' उ. । ६ 'जटा' इति । ७ 'जरीस्तिल' इति । ८ 'पिबेद्वाऽम्बु' इति चन्द्र. । 'पिबेद्वाऽम्बु' उ. ।

९ 'मूषक' इति उ. ग. । १० "दोषाणां वृद्धिहेतुषु कालेषु—

आयुष्कामीयोक्तैः ॥ पुराण—पञ्चसवत्सरातीतम् ।" इतिन्दु. ।

स०—अलर्कदष्टस्य दशमुष्णेन घृतेन दग्धमगदैस्तैस्तैः पूर्वोक्तैः, लेपयेत् । पुराणं च सर्पिं पिबेत् ।

अर्कक्षीरयुतं चास्य योज्यमाशु विरेचनम् ।

स०—अर्कक्षीरान्वितं चास्य विरेचनं क्षिप्रं योज्यम् ।

अङ्गोलोत्तरमूलाम्बु त्रिपलं सहविःपलम् ॥ ३६ ॥

पिबेत्सधत्तूरफला श्वेता वाऽपि पुनर्नवाम् ।

स०—अङ्गोलोत्तरमूलजलं पलत्रयमात्रं सधृतपलं पिबेत् ।

वत्तूरफलयुता श्वेता वा पुनर्नवा जलेन पिबेत् ।

एकध्वं पललं तैलं रूपिकायाः पयो गुडः ॥ ३७ ॥

भिनत्ति विषमालर्कं घनवृन्दमिवानिलः ।

स०—भृष्टतिलचूर्णं, तैलं, रूपिकायाः—अर्कस्य क्षीरं, गुडः, एकत्र मिश्रितं प्रकृतत्वाजलेन पीतं विषमालर्कं भिनत्ति । पयो—दौघमिव वायुः ।

समन्त्रं सौषधीरत्नं स्नपनं च प्रयोजयेत् ॥ ३८ ॥

स०—मन्त्रान्वितमौषधीरत्नयुतं स्नपनं च कारयेत् ।

["अष्टोत्तरशतं वारान् सिद्धमन्त्राभिमन्त्रितैः । अष्टोत्तरशतोन्मानैः पुष्पमालावगुण्ठितैः ॥ गोचर्ममात्रके लिप्ते ज्वलितेऽग्नौ कुशास्तृते । स्थण्डिले सरितस्तीरे स्नानं वाऽस्य चतुष्पथे ॥ अलर्काधिपते यक्ष सारमेयगणाधिप । अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्विषं कुरु मा चिरात् ॥ स्वाहेति मन्त्रोऽलर्कं सर्वकर्मसु शस्यते ।" इति वृद्धवाग्भटादौ (स उ अ ४६) ।]

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तपरिक्षतम् ।

शूयते पच्यते रागज्वरस्त्रावरुजान्वितम् ॥ ३९ ॥

स०—चतुष्पाद्भिः—दन्त्यश्वप्रभृतिभिः प्राणिभिः, द्विपाद्भिः—मनुष्यमयूरकुक्कुटादिभिः, वा नखपरिक्षतं दन्तपरिक्षतं च शूयते पच्यते च रागाद्यन्वितम् ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपादिका ।

रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहा ॥ ४० ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने

मूषिकालर्कविषप्रतिषेधो नामा-

ष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

१ 'वास्य' ग । २ "अङ्गोलस्य यदुत्तरविभागस्थितं मूलं स्यात्, तस्याम्बु त्रिपलम् ।" इति चन्द्र । ३ 'चापि' उ. ।

४ 'रूपिका' इति । 'रूपिका' इति कचित् । ५ [ ] एतच्चिन्हा-

न्तर्गतं पाठं द.ड. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते । ६ 'ज्वलितेऽग्नौ' स द्व ।

७ 'अलर्काधि' स सु. । ८ 'पतेर्यक्ष' इति उ. । ९ 'अलर्कं विषमे' इति उ. ।

१० 'धृते मे' स स । ११ 'रुतान्त्रिपात्' इति उ. ।

१२ 'लर्कान्ते' इति उ. ग. त. चन्द्र. । १३ 'ज्वरास्त्राव' इति उ. ।

१४ 'नित दशम्' । द.ड. ।

स०-सदिरादिभिल्लपो नखदन्तविषम इति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटी-
काया सर्वाङ्गसुन्दराख्याया षष्ठ उत्तरस्थाने मूषिकालर्कविष-
प्रतिषेधो नामाष्टत्रिंशोऽध्याय समाप्त ॥ ३८ ॥

इति विषतन्त्रं नाम षष्ठमङ्गं समाप्तम् ।

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अधुना पूर्वोक्तहेतुसम्बन्ध रसायनाध्याय जिगदिपुराह—

अथातो रसायनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

दीर्घमायुः स्मृति मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलोदयम् ॥ १ ॥

वाक्सिद्धि वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

स०-दीर्घायु प्रभृतीन् रसायनादधिगच्छति । कस्मादेतानि
रसायनालभ्यन्ते ? इत्याह—लाभोपाय इति । यस्मात् श्रेष्ठानां
रसरुधिरादीनां यो लाभोपाय, स रसायनमुच्यते ।

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य स्मृतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

स०-तत्-रसायन, जितात्मन पुरुषस्याद्ये वयसि-अति-
बाल्यातिक्रान्तमात्रे, अथवा मध्यमे वयसि प्रयोज्यम् । कीदृ-
शस्य पुस ? स्निग्धेत्यादि । स्निग्धादिगुणयुक्तस्य, तथा सर्वथा-
अथ उपरिष्ठाच्च शुद्धस्य ।

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥ ४ ॥

१ “एव तावद्विस्तरेण व्याधिनिर्घातनमौषधमाख्याय स्वस्थस्यो-
र्जस्कर कथयति । प्रधानत्वाद्रसायनमेव वाजीकरणात् पूर्वमुप-
दिशति । तस्मादुक्कृष्ट रसायन वाजीकरणात् ॥ रसायनात् सम्य-
गासेवितात् । शस्तानां-गुणवता, लाभे-प्राप्तौ, उपाय ॥ सर्वथा-
सर्वप्रकार च वमनादिभि पञ्चभि कर्मभि, विशुद्धस्य ।” इति
चन्द्र । “रसादिधातूनामयन-आप्यायनम्, अथवा मेषजाश्रि-
तानां रसवीर्यविपाकप्रभावपरमायुबलवीर्याणां वय स्यैर्यकराणामयन
लाभोपायो रसायनम्, वर्धक स्थापकमप्राप्तप्रापक वेलथ ॥” इति
उल्लहण । २ अथ रसायनविधिश्चरके चि० १ अध्याये चतुर्षु पा-
देषु, सुश्रुते चि० ६।१०।१३।२७।२८।२९।३० अध्यायेषु, अ-
ष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ४९ अध्याये चास्ति वर्णित । ३ ‘यनाध्याय’ ई उ
ण त.चन्द्र.स मू. । ४ ‘सप्तानां’ ई ई.उ.स.मू. । ५ ‘राग’
ई.उ.स.स. ।

स०-यस्मादविशुद्धे शरीरे रासायनो विधिरुपयुक्तो वाजी-
करो वोपयुक्तो निष्फल स्यात् । यथा मलिने वस्त्रे रङ्ग ।
मलिन हि वस्त्र न रज्यते ।

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।

कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥ ५ ॥

स०-मुनयो रसायनानां प्रयोग द्विप्रकार जानन्ति । तत्र
मुख्य कुटीप्रवेशनिर्वातम् । वातातपिकमन्यथा-अमुख्यमित्यर्थ ।

पुरे प्राप्योपकरणे हर्म्यनिर्वातनिर्भये ।

दिश्युदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भा सूक्ष्मलोचनाम् ॥ ६ ॥

धूमातपरजोव्यालस्त्रीमूर्खाद्यविलङ्घिताम् ।

सज्जवैद्योपकरणां सुमृष्टां कारयेत्कुटीम् ॥ ७ ॥

स०-क तत्कुर्वीत ? पुरे, प्राप्योपकरणीये, हर्म्य-ववल-
गृह, निवात निर्भय च यस्मिन् तस्मिन्, तथोदीच्या दिशि,
शुभे-दुर्भिक्षमरकादिरहिते, कुटी त्रिगर्भा कारयेत् । प्रथममेक
गृहम्, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, तस्याभ्यन्तरे तृतीयम्, एव
त्रिगर्भा । त्रयो गर्भा-अन्तराणि, यस्या इति कृत्वा । तथा
सूक्ष्मगवाक्षाम् । तथा धूमादिभिरविलङ्घिता-अनाक्रान्ताम् ।
तथा प्रगुणानि वैद्योपकरणानि-भेषजादीनि, यस्या ता तथा-
विद्वाम् । सुमृष्टा-उपलेपनादिकरणेन शुद्धाम् ।

अथ पुण्येऽङ्घ्रि सम्पूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।

तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥ ८ ॥

ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥ ९ ॥

देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।

प्रियौषधः पेशलवाङ्गारमेत रसायनम् ॥ १० ॥

स०-अथ-कृतमङ्गल, शुभे दिवसे शुचि पूज्यान्-गुरुमि-
त्रादीन्, सम्पूज्य ता-पूर्वोपवर्णितां कुटी, प्रविशेत् । तस्या कुट्या
कृतसन्निवेश सशोवनैः शुद्ध । सुखी-अरोग । एतच्च बाहु-
ल्येनोक्तम् । शिलाजतुच्यवनप्राशादीनां व्याधिष्वप्यनुशत-

१ ‘निर्वाते निर्भये धर्म्ये’(हर्म्ये) उ ण त) प्राप्योपकरणे
पुरे । ई ई.उ.ण त चन्द्र गदनि. । २ ‘पुरे-नगरे । धर्म्ये-
धर्मादनपेते । प्राप्योपकरणे-लभ्यौषधादिके । ऐशान्यां दिशि ।
त्रिगर्भा-त्रिभित्तिम् । सूक्ष्मलोचना-सूक्ष्मछिद्राम् । कुटी-गृहम् ।
सज्जवैद्यां सज्जोपकरणां च ॥ पूज्यान्-देवगुरुविप्रान् यथार्हान् ।
सुखी-स्वस्थ, कायवाङ्मानसैर्दुर्लभैरपरामृष्ट । देवतानामनुस्मृतौ-
अनुसरणे, युक्त ।” इति चन्द्र । ३ ‘धर्म्ये’ इति ‘दिश्यैशान्या’
इति च पाठो युक्त, ई ई उ गदनि. पुस्तकेषूपलब्धत्वात् चन्द्र-
नन्दनपठितत्वात् ‘धार्मिके’ इति सङ्ग्रहे ‘पूर्वोत्तरस्थां’ इति सङ्ग्र-
हचरकयोश्चोक्तत्वाच्च । अतश्चारुणदत्तपठितपाठो न मनोरम ।
४ ‘दिश्यैशान्या’ ई.ई.उ चन्द्र गदनि. । ५ ‘प्रशस्ता’ ई उ. ।
६ ‘स्मृतियुतो’ सं मू. । ७ ‘वाक् प्रार’ ण.त. । ८ ‘रुविप्रादीन्’
ट. । ९ ‘प्रतद्वाङ्’ ट. । १० ‘ज्ञात्वात्’ ण. ।

त्वात् । तथा च वक्ष्यति (श्लो १४२) — “न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो जत्वश्मज य न जयेत्प्रसह्य ।” इति । तथा (श्लो ३९) — “इत्येष च्यवनप्राशो य प्राश्य च्यवनो मुनि । जराजर्जरितोऽप्यासीनारिनयननन्दन ॥ कासश्वासश्च शोफो वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥” इति । पुनर्जातबल इति प्रकृतिबलेन यो बलवाचासीत्तस्य सशोधनेन बलहीनत्वेन पुनर्जातबलो बृंहणाद्वारादिना यदा, स तदा रसायनमारभेतेत्यर्थः । अस-
ज्जातबलो ह्युत्कृष्टवीर्याणां रसायनानां वीर्यं सोढुं न क्षमत इति पुनर्जातबल इत्युक्तम् । ब्रह्मचारीत्युक्तं निवृत्तस्त्रीसङ्गपरम् । तथा जातसन्तोष । श्रद्धालुरलोलुपश्च । तथा दानरत दया-
दितत्पर । तथा देवताभक्त । युक्तौ स्वप्नप्रजागरौ यस्य स एवम् । तथा भेषजानुरागवान् मधुरवचन ।

एवविधेन विशेषणकलापेन युक्तस्य कायवाङ्मनोविशुद्धस्य रसायने च यत्पूर्वं करणीयं तदाह—

हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडं चोष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥
स्निग्धस्त्रिन्नो नरः पूर्वं, तेन साधु विरिच्यते ।

स०—हरीतक्यादिकं योगमुष्णजलेन प्राक् स्निग्धस्त्रिन्नो नरं पिबेत् । तेन योगेन सम्यग् विरिच्यते ।

ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ १२ ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथवा ॥ १३ ॥

स०—अनन्तर, शुद्धदेहाय कृतपेयादिक्रमाय च त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा सर्पितुं यावत् दद्यात् । अथवा पुरा-
णशकृतं शुद्धिं यावत् तावद्यावत् ससर्पिष्कं दद्यात् । त्रिविध-
मलपेक्षया त्रिविधं परिज्ञानम्,—हीनपुरीषस्य त्रिरात्रम्, म-
ध्यपुरीषस्य पञ्चरात्रम्, उत्कृष्टपुरीषस्य सप्तरात्रमिति । तथा हि
[मध्य]बहुवर्चस्कस्य पञ्चरात्रेण सप्तरात्रेण वा मलं शुध्यति,
अल्पमलस्य त्रिरात्रेणैव, इति त्रिविधं परिज्ञानं युक्तम् । बहुत-
रमलस्य बहुतरैरेवाहोभिः शुद्धिं स्यादित्युक्तवान् ‘आशुद्धे
पुराणशकृतोऽथवा’ इति ।

इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्यौगिकं पश्येत्सर्वमालोच्य सात्म्यवित् ॥ १४ ॥

स०—एव संस्कृतकोष्ठस्य नरस्य यस्य यद्रसायनं यौगिक-
मुपलभ्यते, सात्म्यज्ञो भिषक् सर्वमालोच्य तस्य तद्रसायनमु-
पाहरेत् । [“हरेणात् सर्वरोगाणां याऽसावुक्ता हरीतकी ।
पथ्यत्वात्सर्वधातूनां पथ्या, शिवतया शिवा ॥ यस्माद्विजयते
व्याधीन् समग्रान् विजया ततः । अभयं सर्वरोगेभ्यो भवत्या-

१ ‘स्निग्ध स्त्रिन्नो’ इ उ ण त चन्द्र स मू । २ ‘विशुध्यति’
इ ई.उ. । ३ “यावत्-यवान्नम् ।” इतीन्दु । “उपाहरेत्-योज-
येत् । यौगिक-योगार्हम् । सर्व-दोषदूष्यादिकम् ।” इति चन्द्र ।
४ ‘त्र वा पञ्च’ ट. । ५ ‘क्तत्वात्’ ण.त. । ६ ‘मुपाचरेत्’ स मू ।
७ [ ] पञ्चद्विहान्तर्गत. पाठो ण.त.पुस्तकयोरेवोपलभ्यते ।

युश्च शाश्वतम् ॥ यतः शील्यतामेना तेनेयमभया स्मृता । नवा
वृत्ता घना स्निग्धा गुवा मज्जति चाप्सु या ॥ बालस्य सा प्रयो-
क्तव्या नवनीतसमन्विता । वाते ससर्पिलवणा पित्ते सगुडश-
र्करा ॥ कफे सपिप्पलीक्षौद्राः सवदा सा प्रशस्यते ।” इति वृद्ध-
वाग्भटात् (स उ अ ४९) ।]

पथ्यासहस्रं त्रिगुणधात्रीफलसमन्वितम् ।
पञ्चानां पञ्चमूलानां सार्धं पलशतद्वयम् ॥ १५ ॥
जले दशगुणे पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ।
आपोथ्य कृत्वा व्यस्थीनि विजयामलकान्यथ ॥ १६ ॥
विनीय तस्मिन्निर्युहे योजयेत्कुडवांशकम् ।
त्वगेला मुस्तरजनीपिप्पल्यगुरुचन्दनम् ॥ १७ ॥
मण्डूकपर्णीकनकशङ्खपुष्पीवचाप्लवम् ।
यष्ट्याह्वयं विडङ्गं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ॥ १८ ॥
सितोपलार्धभारं च पात्राणि त्रीणि सर्पिषः ।
द्वे च तैलात् पचेत्सर्वं तदग्नौ लेहता गतम् ॥ १९ ॥
अवतीर्णं हिमं युष्याद्विशैः क्षौद्रशतैस्त्रिभिः ।
ततः खजेन मथितं निदध्याद् घृतभाजने ॥ २० ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्राऽस्य सा स्मृता ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णं भोजनमिष्यते ॥ २१ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
ब्रह्मणा विहितं धन्यमिदं प्राश्य रसायनम् ॥ २२ ॥
तन्द्राश्रमक्लमवलीपलितामयवर्जिताः ।
मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ॥ २३ ॥

स०—अभयानां सहस्रमामलकसहस्रत्रितययुतम् । तथा
पञ्चानां पञ्चमूलानां पलशतद्वयं सार्धं सलिले दशगुणे पक्त्वा
दशाशस्थिते रसे आपोथ्य—मृत्वा, हरीतक्यामलकानि व्य-
स्थीनि कृत्वा तस्मिन् काथे प्रक्षिप्य कुडवप्रमाणं त्वगेलादिकं
चूर्णितं योजयेत् । कनक—नागकेसरम् । व्यस्थीनीति “नपुसक-
मनपुसकेन” इत्येकशेषः । पलशतेनाधिकं शर्कराया अर्ध-
भारम्, घृतस्य त्रीण्यादकानि, द्वे चाढके तैलात्, तत्सर्वं वह्नौ
पचेत् । तच्च लेहता गतमवतीर्णं शीतं क्षौद्रशतैस्त्रिभिर्विशल्य
धिकैर्युज्जीत । विशैरिति ‘विशते पूरणे’ इति पूरणेऽर्थे डिभिः ।
‘विशतेर्डित्’ इति टिलोपे विशशब्दः । अनन्तरं खजेनालोडितं
घृतभाण्डे निदध्यात् । या—मात्रा, एकमाहार—सायतनं, नोपरु-
न्ध्यात् साऽस्य रसायनस्य मात्रा स्मृता । आहारमेकमिति वच-
नाच्च प्रथमाहारकालस्य रसायनमात्रयाऽवश्यमुपरोधं कार्यं इति
वेदयति । अस्मिन् लेहे जीर्णं षष्टिकं क्षीरेण सह भोजनमि-
ष्टम् । वैखानसादयो ब्रह्मणा निर्मितमेतदुपयुज्य रसायनं तन्द्रा
दिवर्जिता मेधादियुता अमितजीविताश्चाभूवन् । धन्यमिति

१ “रसे—काथे । ततः—त्रिरात्रादूर्ध्वम्, आहारानुपरोधिनीं
मात्रां प्रत्यहमुपयोजयेत्, यथा आहारं नोपरुन्ध्यात् ।” इति
चन्द्र । २ ‘मेका’ इ. । ३ ‘वालिखिल्या’ इ.ई.ण.त.चन्द्र ।

वनाय हितम् । ननु, रसायनस्य वनार्जनोपायत्वाभावात् कथं
वन्यत्वम् ? अत्र ब्रूम । कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम् । तथा
हि रसायनमिदमामयघ्नत्वादारोग्ये च सति मेवास्मृत्यादियुक्तस्य
वनायोद्यम कुर्वतोऽवश्यं वनसम्प[म्प्रा]प्तिरिति युक्तमेव । ननु,
आमयवर्जिता इत्यनेनैवोक्तार्थत्वात् तन्द्रादिग्रहणमवाच्यमेव । अ-
त्राचक्ष्महे । आमयवर्जिते स्वास्थ्यानुवृत्तिरुणसामर्थ्यमस्य र-
सायनस्यावादीतन्नक्तम् । तन्द्रादिग्रहणं च रोगनाशेऽप्यस्य ज्या-
यस्त्वमिति प्रतिपादनार्थम् । [“अभयामलकविभीतकपञ्चात्मक-
पञ्चमूलनिर्यहे । वल्लीपलाशकरसे द्विगुणे क्षीरेऽष्टगुणे च विप-
चेत ॥ घृतस्य कुम्भं मधुकं मधुकं काकोलियुग्मं च बलां स्वगु-
प्ताम् । सक्षीरशुक्लामृषम सजीव सुखाम्बुपस्तच्च पिबेद्गुणाढ्यम् ॥
(स उ अ ४९)"]

अभयामलकसहस्रं निरामयं पिप्पलीसहस्रयुतम् ।
तरुणपलाशक्षारद्रवीकृतं स्थापयेद्भाण्डे ॥ २४ ॥
उपयुक्ते च क्षारे छायासंशुष्कचूर्णितं योज्यम् ।
पादाशेन सितायाश्चतुर्गुणाभ्यां मधुघृताभ्याम् २५
तद्धृतकुम्भे भूमौ निर्धाय षण्माससंस्थमुद्धृत्य ।
प्राज्ञे प्राश्य यथानलमुचिताहारो भवेत्सततम् ॥ २६ ॥
इत्युपयुक्त्याशेषं वर्षशतमनामयो जरारहितः ।
जीवति बलपुष्टिवपुःस्मृतिमेधाद्यन्वितो विशेषेण ॥

स०-अभयामलकानां सहस्रं दृढं कणासहस्रान्वितमजीर्ण-
पलाशक्षारद्रवीकृतं भाजने स्थापयेत् । क्षारे चोपयुक्ते सति
छायायां शुष्कं चूर्णितं च शर्करायाश्चतुर्थाशेन चतुर्गुणाभ्यां
घृतमाक्षिकाभ्यां योज्यम् । एतद्धृतकुम्भे निवाय भूमौ षण्मा-
सस्थितं समुद्धृत्य पूर्वाह्ने यथामि भुक्त्वा सात्त्याहारं सदा
स्यात् । तिस्र आर्या ।

एवमेतत्सर्वमुपयुज्य सवत्सरशतं नीरोगो जरारहितो जीवति ।
विशेषेण बलादियुतः । गीतिरार्या ।

नीरुजार्द्रपलाशस्य छिन्ने शिरसि तत्क्षतम् ।
अन्तर्द्विहस्तं गम्भीरं पूर्यमामलकैर्नवैः ॥ २८ ॥
आमूलं वेष्टितं दध्नेः पद्मिनीपङ्कलेपितम् ।
आदीप्य गोमयैर्वन्यैर्निर्वाते स्वेदयेत्ततः ॥ २९ ॥

स्विन्नानि तान्यामलकानि तृप्त्या

खादेन्नरः क्षौद्रघृतान्वितानि ।

क्षीरं शृतं चानु पिबेत्प्रकामं

तेनैव वर्तेत च मासमेकम् ॥ ३० ॥

वर्ज्यानि वर्ज्यानि च तत्र यत्नात्

१ [ ] एतच्छिहान्तर्गतं पाठो ण त पुस्तकयोरेवोपलभ्यते ।
२ “निरामय-निर्दोष आपूर्णरसवीर्यम् ।” इति चन्द्र । ३ ‘च
क्ताये’ इति चन्द्र । ४ ‘निखाय’ इति ण । ५ ‘थाबल’ इति उ ।
६ ‘पयोज्या’ इति उ । ७ ‘हे प्राश्य यथा’ ट । ८ ‘तक्षितम्’ इति ।

सृष्ट्यं च शीताम्बु न पाणिनाऽपि ।

एकादशाहेऽस्य ततो व्यतीते

पतन्ति केशा दशना नखाश्च ॥ ३१ ॥

अथाल्पकैरेव दिनैः सुरूपः

स्त्रीष्वक्षयः कुञ्जरतुल्यवीर्यः ।

विशिष्टमेधावलबुद्धिसत्त्वो

भवत्यसौ वर्षसहस्रजीवी ॥ ३२ ॥

स०-नीरुजो-जन्त्वादिभिरनुपद्रुतो, यः पलाशस्तस्य शिरसि
छिन्नेऽन्तर्द्विहस्तमात्रं तत्क्षत-सुषिरीकृतं, गम्भीरं नवैरामलकै-
रूपणीयम् । पूर्णं यावद्भैर्वेष्टितं पद्मिनीरुर्दमेन लेपितं तत आ-
रण्यैर्गोमयैरादीप्य निवाते स्वेदयेत् । तानि चामलकानि स्विन्नानि
क्षौद्रघृतयुतानि तृप्त्या पुरुषं खादेत् । पश्चाद्गुग्धं कथितं बहु
पिबेत् । तेनैव च दुग्धेन मासमेकं वर्तेत । इन्द्रवज्रा ।

रसायनविधौ यान्युक्तानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तानि परिहर्त-
व्यानि यत्नेन । हस्तेनापि शिशिरं जलं नैः स्पर्शयितव्यम् ।
ततोऽस्य रसायनविवातुरेकादशेऽह्नि व्यतिक्रान्ते केशादय-
पतन्ति । ततोऽल्पकैरेव दिनैः रूपवास्तरुणीविषयं अक्षयशक्ति-
र्गजसमानसामर्थ्यं उत्कृष्टमेधादिरसौ भवति । वर्षसहस्रजीवी
च । उपजाती वृत्ते ।

दशमूलबलामुस्तजीवकर्षभकोत्पलम् ।

पर्णिन्यौ पिप्पली शृङ्गी मेदा तामलकी वृष्टिः ॥ ३३ ॥

जीवन्ती जोङ्गकं द्राक्षा पौष्करं चन्दनं शठी ।

पुनर्नवर्द्धिकाकोलीकाकनासामृताद्वयम् ॥ ३४ ॥

विदारी वृषमूलं च तदैकभ्यं पलोन्मितम् ।

जलद्रोणे पचेत्पञ्च धात्रीफलशतानि च ॥ ३५ ॥

पादशेषं रसं तस्माद्ध्यस्थीन्यामलकानि च ।

गृहीत्वा भर्जयेत्तैलघृताद् द्वादशभिः पलैः ॥ ३६ ॥

मत्स्यण्डिकातुलार्धेन युक्तं तलेहवत् पचेत् ।

स्नेहार्धं मधु सिद्धे तु तवक्षीर्याश्चतुष्पलम् ॥ ३७ ॥

पिप्पल्या द्विपलं दद्याच्चतुर्जातं कर्णार्धितम् ।

अतोऽर्वलेहयेन्मात्रां कुटीस्थैः पथ्यभोजनः ॥ ३८ ॥

इत्येष च्यवनप्राशो यं प्राश्य च्यवनो मुनिः ।

जराजर्जरितोऽप्यासीन्नारीनयननन्दनः ॥ ३९ ॥

१ ‘सृष्ट्यं च शीताम्बु च पा’ ई उ । २ ‘ल्लिप्तं तत् आ’ ट ।
३ ‘न छोस्यम्’ ट. ण त. । ४ ‘नैवाद्विकाको’ इ ई उ स द. ।
५ ‘ताह्वया’ ण त. । ‘ताह्वयम्’ स. मू. । ६ “अमृताद्वय-
गुडूची हरीतकी च ॥ मत्स्यण्डिका-अधिकेन गुडपाकेन कृता
शर्करा । मात्रा-स्तोक, कुटीस्थ पथ्यभोजनं च पुरुषमवलेहयेत् ।”
इतीन्दु । ७ ‘शेषे रसे तस्मिन् व्यस्थी’ इ । ८ ‘मधुनः
शीते तव’ उ स स. । ९ ‘च’ स मू. । १० ‘द्वे पले’ स द. ।
११ ‘णार्धिकम्’ इ स स. । ‘णार्धिकम्’ ई उ । १२ ‘टीस्थ पथ्य-
भोजनम्’ इ ई उ स स. । १३ ‘नन्दक.’ स. मू. ।

कासं श्वासं ज्वरं शोषं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
मूत्रशुक्राश्रयान् दोषान् वैस्वर्यं च व्यपोहति ॥ ४० ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणकृशानामङ्गवर्धनः ।

मेधां स्मृति कान्तिमनामयत्व-

मायुःप्रकर्ष पवनानुलोभ्यम् ।

स्त्रीषु प्रहर्ष बलमिन्द्रियाणा-

मग्नैश्च कुर्याद्विधिनोपयुक्तः ॥ ४१ ॥

स०-दशमूलादिक पलोन्मितमैरुध्य तोयद्रोण आमलक-
शतानि पञ्च पचेत् । तस्माच्चतुर्थांश रस विगतास्थीनि चाम-
लकान्यादाय तैलघृतयो प्रत्येक द्वादशभि पलैर्भर्जयेत् । शर्क
रातुलावेनान्वित तदेतत्सर्वं लेहमिव पचेत् । स्नेहस्यार्धं पक्वे
शीते मधु तथा तवक्षीरीचतुष्पल कणाद्विपल कणावेन चतुर्जात
च दद्यात् । अतो-लेहात्, मात्रा कुटीस्थित पथ्यान्वश्रव-
लेहयेत् । इति-एव प्रकार, अय च्यवनप्राशाख्यो लेह । य-
लेह, प्रादय च्यवनसज्ञो मुनिर्जैराक्रान्तोऽपि तरुणीलोचनरञ्जन
आसीत् । अय लेह कासादीन् व्यपोहति । “उपसर्गादस्यत्यू-
होर्वा वचनम् (वेति वाच्यम्)” इति तडू । बालादीनामङ्ग-
वृद्धिदत् । मेधादीश्च विदध्यात् विविना रसायनोक्तेनोपयुक्तोऽ
यम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

मधुकेन तवक्षीर्या पिप्पल्या सिन्धुजन्मना ।

पृथग्लोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिणा ॥ ४२ ॥

सितया वा सैमा युक्ता सैमायुक्ता रसायनम् ।

त्रिफला सर्वरोगघ्नी मेधायुःस्मृतिबुद्धिदा ॥ ४३ ॥

स०-मधुकेन समा-तुल्या, युक्ता त्रिफला तथा समै -
सर्वै, युक्ता-उपयुक्ता, रसायन सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च स्यात् ।
तवक्षीर्यादीना प्रत्येक त्रिफलाङ्गत्वेन रसायनानि निरूप्याणि ।
सिन्धुजन्मना-सैन्धवेन, लोहा -रूप्य ताम्र सीस त्रपु अय
इति पञ्च, तै सुवर्णेन च, पृथग्युक्ता वरा रसायनमिति
योज्यम् । मधुसर्पिषेत्येकवचननिर्देशाद् द्वाभ्यामपि युगपद्योग
एक रसायन वेद्यम् ।

मैण्डूकपर्ण्याः स्वरसं यथाम्नि

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसं गुडचर्याः सहैमूलपुण्याः

कल्कं प्रयुज्जीत च शङ्खपुण्याः ॥ ४४ ॥

१ ‘पथ्यमश्र’ ट । २ ‘जैरां गतो’ ट । ३ “त्रिफला मधुकादिना
लोहादिना वा पृथक् समायुक्ता-सयुक्ता, समा-सवत्सर, युक्ता-
प्रयुक्ता, रसायन सर्वरोगघ्नी मेधादिदा च भवति ॥ मण्डूकपर्णी-
ब्रह्मसुवर्चला । सहमूलपुण्या गुडचर्या रसमेव । शङ्खपुण्या -सु-
पुण्या कल्कम् ।” इतीन्दु । “समूलपुण्या इति गुडचर्या शङ्ख-
पुण्या वा विशेषणम् ।” इति श्रीकण्ठशिवदासौ । ४ ‘याऽथ
समायुक्ता रौप्ययुक्ता रसायनी’ उ । ५ ‘लायोगत्वेन रसायन
निरूप्यम् ।’ ट । ६ ‘च्यास्तु समूल’ स.च वृ गदनि.चक्र ।

आयुष्प्रदान्यामयनाशनानि

बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण तु शङ्खपुष्पी ॥ ४५ ॥

स०-मण्डूकपर्णीस्वरस प्रयुज्जीत, अग्निबलापेक्षया । दुग्धेन
मधुयष्टीचूर्णं युज्जीत । तथा गुडचर्या रस प्रयुज्जीत । तथा सह
मूलपुष्पाभ्या वर्तते सहमूलपुष्पी, तस्या शङ्खपुष्पाश्च कल्क
प्रयुज्जीत । इत्येतानि रसायनान्यायुष्प्रदानि रोगघ्नानि बलादि-
वर्धनानि मेधायै हितानि च । अतिशयेन शङ्खपुष्पी मेध्या ।
उपजाती वृत्ते ।

नलदं कटुरोहिणी पयस्या

मधुकं चन्दनसारिवोग्रगन्धाः ।

त्रिफला कटुकत्रयं हरिद्रे

सपटोल लवणं च तैः सुपिष्टैः ॥ ४६ ॥

त्रिगुणेन रसेन शङ्खपुष्पाः

सपयस्कं घृतनल्वणं विपक्वम् ।

उपयुज्य भवेज्जडोऽपि वाग्मी

श्रुतधारी प्रतिभानवानैरोगः ॥ ४७ ॥

स०-नलदादिभि सुपिष्टै सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणात्रि-
गुणेन शङ्खपुष्पीरसेन घृतस्याढक(स्य द्रोण) क्षीरसहित विपक्व
प्रादय जडोऽपि नरो वाग्मी श्रुतवर सप्रतिभो निरामयश्च
स्यात् । औपच्छन्दसिके वृत्ते ।

पेष्यैर्मृणालविसकेसरपत्रबीजैः

सिद्धं सहेमशकलं पयसा च सर्पिः ।

पञ्चारविन्दमिति तत्प्रथितं पृथिव्यां

प्रभ्रष्टपौरुषबलप्रतिभैर्निषेव्यम् ॥ ४८ ॥

स०-मृणालादिभि कल्कै सुवर्णशकलान्वित हैयंगवीन
सक्षीर पक्व पञ्चारविन्दमिति पञ्चारविन्दानि यस्मिन्निति
समास, एवमग्रेऽपि कार्य । एतद्वृत नष्टशुक्रादिभि-
निषेवितव्यम्, एतन्निषेवणे नैतानि स्युरित्यर्थ ।

यन्नालकन्ददलकेसरवद्विपक्वं

नीलोत्पलस्य तदपि प्रथितं द्वितीयम् ।

सर्पिश्चतुष्कुवलयं सहिरण्यपत्रं

मेध्यं गवामपि भवेत् किमु मानुषाणाम् ४९

स०-यद्वृत नीलोत्पलस्य नालादिमत काञ्चनशकलान्वित
सक्षीरं विपक्व तदपि चतुष्कुवलयं प्रसिद्धम् । गवामपि-
जडानामपि, एतन्मेध्यम् । कि पुनर्मानुषाणाम् ? तेषा समे-
धानामतिशयेनेत्यर्थ । वसन्ततिलके वृत्ते ।

ब्राह्मीवचासैन्धवशङ्खपुष्पी-

१ ‘च’ इ ई उ स च. २ ‘श्रुतिधारी’ इ ई उ. ३ ‘नरोगी’
ई उ. ४ ‘श्रुतिधर’ ट. ५ ‘ति सर्पिरुदारवीर्यं प्र’ ई उ ।

३ “आर्द्रोर्द्र-अल्यर्थं सक्षीरम् ॥ वायसी-काकमाची । श्रेयसी-
हस्तिपिप्पली । श्रेयसी-राखा । मण्डूकी-मण्डूकपर्णी । शङ्खकुसुमा-
शङ्खपुष्पी । विदार्यादिका पृथगुपयुञ्जीत । ताश्च धीमेधावय स्यैर्य-
बलप्रदा भवन्ति ।” इति चन्द्र । २ ‘द्रयुत’ ई ई उ. । ३
‘जीवन्तीश्रेयसीयुक्ता’ ई.उ. । ४ ‘त धीमेधावय.’ ई उ.
चन्द्र. । ‘त मेधावी वय’ इ.ण.त. । ५ ‘सुदारुणान्’ इ. ।

भल्लातकानि पुष्टानि धान्यराशौ निधापयेत् ।
 ग्रीष्मे संगृह्य हेमन्ते स्वादुस्निग्धहिमैर्वपुः ॥ ६६ ॥
 संस्कृत्य तान्यष्टगुणे सलिलेऽष्टौ त्रिपाचयेत् ।
 अष्टाशशिष्टं तत्काथं सक्षीरं शीतलं पिबेत् ॥ ६७ ॥
 वर्धयेत्प्रत्यहं चानु तत्रैकैकमरुष्करम् ।
 सप्तरात्रत्रयं यावत् त्रीणि त्रीणि ततः परम् ॥ ६८ ॥
 आचत्वारिंशतस्तानि हासयेद्द्विवत्ततः ।
 सहस्रमुपयुजीत सप्ताहैरिति सप्तभिः ॥ ६९ ॥
 यन्त्रितात्मा घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः ।
 तद्विगुणितं कालं प्रयोगान्तेऽपि चाचरेत् ॥ ७० ॥
 आशिषो लभतेऽपूर्वा बह्वेर्दीप्तिं विशेषतः ।
 प्रमेहकृमिकुष्ठारशोमेदोदोषविवर्जितः ॥ ७१ ॥

स०-भल्लातकानि सुनिष्पन्नानि ग्रीष्मे संगृह्य धान्यराशौ निधापयेत् । हेमन्ते मधुरस्निग्धशीतलैः संस्कृतशरीरस्तान्यष्टावष्टगुणे जले काययेत् । तत्काथमष्टाशशेष क्षीरसहितं शीतं पिबेत् । पश्चात्तस्मिन् प्रतिदिनं चैकैकं भल्लातकं वर्धयेत्-अधिकीकृत्य काययेदित्यर्थः । सप्तरात्रत्रयं यावत् । सप्तरात्रत्रयात् परतस्त्रीणि त्रीण्यरुष्कराणि चत्वारिंशतं यावद्वर्धयेत् । अनन्तरं तानि-अरुष्कराणि, द्विवद्भासायेत् । इति-एव, सप्तभिः सप्ताहैः सहस्रमुपयुजीत । यन्त्रितात्मा पुरुषो घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनः । तथैव च भल्लातकप्रयोगान्तं एकविंशतिसप्ताहान् घृतक्षीरशालिषष्टिकभोजनं कुर्यात् । एव कृतभल्लातकप्रयोगोऽपूर्वा-अभिलषिता दयिता, आशिषो लभते, तथा विशेषेण बहिपाटवम् । प्रमेहादिवर्जितश्च स्यात् ।

पिष्टस्वेदनमरुजैः पूर्णं भल्लातकैर्विजर्जरितैः ।
 भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तितम् ॥ ७२ ॥
 परिवारितं समन्तात्पचेत्ततो गोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्वरसो यश्च्यवते गृहीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ ७३ ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्वष्टमभागिकं द्विगुणसर्पिः ।
 पूर्वविधियन्त्रितात्मा प्राप्नोति गुणान् स तानेव ॥ ७४ ॥

स०-पिष्टं शालिचूर्णं स्वेद्यतेऽस्मिन्निति पिष्टस्वेदनं, भाण्डम् । तदरुजै-दृढैः, भल्लातकैस्तथा विजर्जरितैः पूर्णं सत् कृतच्छिद्रं भूमिनिखाते कुम्भे प्रतिष्ठितं कृष्णमृत्तिकाया लिप्तमनन्तरं गोमयाग्निना मृदुना परिवारितं पचेत् । तत्स्वरसो

१ 'हिमै पुनः' इ गदनि । २ 'त काथ' इ. चन्द्र । ३ 'साहैरपि' इ । ४ 'यन्त्रितात्मा-जितेन्द्रियं सन् । पूर्वा आशिष-चित्रकरसायनोक्ता 'नीरुजो जीवति' इत्यादिका, लभते । विशेषात् पुनर्भल्लातकसायनात् प्रमेहादिवर्जितो बह्वेर्दीप्तिं लभते ॥ अरुजै-निर्दोषैः । विजर्जरितै-चूर्णितैः । च्यवते-निर्याति ।" इति चन्द्र । ५ 'न्तेऽप्युपाचरेत्' उ. । ६ 'ते पूर्वा' चन्द्र गदनि । ७ 'तकैः सुजर्ज' इ. उ. । ८ 'तद्गोमया' इ. उ. । ९ 'युञ्ज्यात्स्वरसं' इ. उ. ।

यस्तत्र वरानियाते कुम्भे पतेत्, तमन्यस्मिन्नहनि गृहीयात् । अमु-पूर्वोक्तं, स्वरसं माक्षिकाष्टमभागं द्विगुणघृतं पूर्वविधिना यन्त्रितात्मा सन्नपयुज्य, तानेव-पूर्वोक्तान्, गुणान् प्राप्नोति । आर्यास्तिस्रः, मन्यमाऽत्र मुखचपला ।

पुष्टानि पाकेन परिच्युतानि
 भल्लातकान्याढकसम्मितानि ।
 घृष्टेष्टिकाचूर्णकणैर्जलेन
 प्रक्षाल्य संशोष्य च मारुतेन ॥ ७५ ॥
 जर्जराणि विपचेज्जलकुम्भे
 पादशेषधृतगालितं शीतम् ।
 तैद्रसं पुनरपि श्रपयेत्
 क्षीरकुम्भसहितं चरणस्थे ॥ ७६ ॥
 सर्पिः पक्वं तत्र तुल्यप्रमाणं
 युञ्ज्यात्स्वेच्छं शर्कराया रजोभिः ।
 एकीभूतं तैत्त्वजक्षोभणेन
 स्थाप्यं धान्ये सप्तरात्रं सुगुप्तम् ॥ ७७ ॥

तममृतरसपाकं यः प्रगे प्राशमश्नन्
 अनु पिबति यथेष्टं वारि दुग्धं रसं वा ।
 स्मृतिमतिबलमेधासत्त्वसारैरुपेतः
 कनकनिचयगौरः सोऽश्रुते दीर्घमायुः ॥ ७८ ॥

स०-सुनिष्पन्नानि भल्लातकानि पाकेन परिच्युतान्याढकसम्मि-
 तानि इष्टिकाचूर्णकणैर्वृष्टानि जलेन प्रक्षाल्य, मारुतेन संशो-
 ष्य-न त्वातपे, ततो जर्जराणि जलद्रोणे विपचेत् । पादशेष-
 धृतगालितं शीतं च तैद्रसं पुनरपि क्षीरद्रोणसहितं पचेत् ।
 [तत्र-] तस्मिन् पादशेषस्थे, तुल्यप्रमाणं सर्पिं पक्वं शर्करा-
 चूर्णेन युतं यथेच्छं प्रकृत्यादिवशाद्युजीत । तच्च खजलोडने
 नैकीभूतं धान्यमध्ये सप्तरात्रं सुगुप्तं स्थाप्यम् । इन्द्रवज्रास्वा-
 गताशालिन्यो वृत्तानि ।

तममृतरसतुल्यपाकं यः पूर्वाह्ने प्राश-लेह, भक्षयन् पश्चा-
 दयथेष्टं जलं क्षीरं मासरसं वा पिबति, स स्मृत्यादियुतं सुवर्णौ-
 वगौरो दीर्घमायुः प्राप्नोति । मालिनी ।

द्रोणेऽम्भसो व्रणकृतां त्रिशर्तद्विपकात्
 काथाढके पलसमैस्तिलतैलपात्रम् ।

१ "संशोष्य च मारुतेनेत्यातपपरिहाराय । तेनेति क्षीरेण तुल्यं सर्पिं ।" इतीदु । "तेन-काथेन, तुल्यप्रमाणं सर्पिं ।" इति चन्द्र । २ 'पचेत्कलशेऽपा' स. मू. । ३ 'वमवतारित' उ । ४ 'तद्रोषम्' चन्द्र । 'तशीते' इति क्वचित् । ५ 'त रसं' इ उ । ६ 'णस्थम्' इ. उ. चन्द्र. ७ 'तेन' इण त चन्द्र. स द्व. गदनि. । ८ 'ज्यात्प्रस्थ' इ स. मू. । 'युञ्ज्यात्स्वेच्छं' इ उ. । ९ 'त खज' इ. चन्द्र. । 'तद्रज' गदनि. । १० 'निकषगौर.' स. द्व. । ११ 'सङ्ख्यानि' ण. त. । १२ 'त रस' इति क्वचित् । १३ 'पिबेत्' इ. । १४ 'तानि पक्त्वा' इ. उ. चन्द्र. गदनि. ।

तिक्ताविषाद्वयवरागिरिजन्मतोक्ष्यैः

सिद्धं परं निखिलकुष्ठनिर्वहणाय ॥ ७९ ॥

स०-जलद्रोणे व्रणकृता भ्रूतकाना शतत्रयाद्विपक्तात् काथस्यादकेऽवशिष्टे तिलतैलादकृ तित्तादिभि पालिकै कलिकै पक्क नि शेषकुष्ठनिषूदनाय पर-श्रेष्ठम् । वसन्ततिलकम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण तैलेन वा

गुडेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।

तिलेन सह माक्षिकेण पललेन सूपेन वा

वपुष्करमरुष्करं परमेध्यमायुष्करम् ॥ ८० ॥

स०-आमलकत्वगादिभिरेकादशभि सह प्रत्येक भ्रूत तक्रमुपयुक्त प्रगस्तशरीरकरणकारणम् । तथा पर-अतिशयेन, मेध्यमायुष्प्रद च स्यात् । पृथ्वीवृत्तम् ।

भ्रूतकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।

भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ ८१ ॥

स०-भ्रूतकानि तीक्ष्णानि सुनिष्पन्नानि दहनतुल्यानि तानि यथाविधि प्रयुक्तान्यमृततुल्यानि भवन्ति ।

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।

यं न भ्रूतकं हन्याच्छीघ्रमग्निबलप्रदम् ॥ ८२ ॥

स०-श्लेष्मोत्थो रोग स नास्ति, विबन्धश्च स कश्चिदपि न विद्यते, य-रोग विबन्ध वा, भ्रूतक इततर पटुतरदहनकर न हन्यात् ।

वातातपविधानेऽपि विशेषेण विवर्जयेत् ।

कुलत्थदधिशुक्तानि तैलाभ्यङ्गाग्निसेवनम् ॥ ८३ ॥

स०-वातातपविधावपि भ्रूतकस्य कुलत्थादीनि विशेषेण वर्जयेत् ।

वृक्षास्तुवरका नाम पश्चिमाणवतीरजाः ।

वीचीतरङ्गविक्षोभमारुतोद्धूतपल्लवाः ॥ ८४ ॥

तेभ्यः फलान्याददीत सुपकान्यम्बुदागमे ।

मंज्जः फलेभ्यश्चादाय शोषयित्वाऽवचूर्ण्य च ॥ ८५ ॥

तिलवत् पीडयेद् द्रोण्यां, काथयेद्वा कुसुम्भवत् ।

तत्तैलं सैम्भृतं भूयः पचेदासलिलक्षयात् ॥ ८६ ॥

१ 'क्तानिशाद्वय' उ.चन्द्र । २ 'विषाद्वय-विषाऽतिविषा च । गिरिजन्म-शिलाजतु । ताक्ष्य-वट्टमाक्षिकम् ॥ आमलकशुक्त्य - आमलकदलानि ।' इतीन्द्र । 'वपुष्कर-कान्तिमहेहम् ॥ पाकीनि-पाचनशीलानि । पाकक्रियानिर्वतैनात् अग्निसमानि ।' इति चन्द्र । 'अग्निसमानीति दाहस्फोटकर्तृता ।' इति चक्र. । ३ 'वचागि' इ चन्द्र गदनि. । ४ 'गिरिजातता' ई. । ५ 'निषूदनाय' स. स. । ६ 'कल्पितानि' इ चन्द्र. । ७ 'अ वल्लिबल' ई उ. । 'अ मेधाग्निवर्धनम्' स च. । ८ 'भ्रूतके' ट. । ९ 'वीचीतरङ्ग इत्यादि ऊर्मिपरम्पराविक्षेपपवनोत्कम्पितपल्लवा ।' इति डहण । १० 'मज्जा' ई. । 'मज्जाः' इति क्वचित् । ११ 'त्वा विचूर्ण्य' इ ई उ.स.सु. । 'त्वाऽवचूर्णयेत्' स.मू. । १२ 'संचृत' ण. । 'सघृत' इ.चन्द्र. । 'संहृत' इति क्वचित् ।

अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।

स्निग्धस्निग्धो हृतमलः पक्षादुद्धृत्य तत्ततः ॥ ८७ ॥

चतुर्थभक्तान्तरितः प्रातः पाणितलं पिबेत् ।

मन्त्रेणानेन पूतस्य तैलस्य दिवसे शुभे ॥ ८८ ॥

“मज्जसार महावीर्यं सर्वान् धातून् विशोधय ।

शङ्खचक्रगदापाणिस्त्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥ ८९ ॥”

तेनास्योर्ध्वमधस्ताच्च दोषा यान्त्यसङ्कततः ।

सायमस्नेहलवणां यवागूं शीतलां पिबेत् ॥ ९० ॥

पञ्चाहानि पिबेत्तैलमित्थं वैज्यान् विवर्जयन् ।

पक्षं मुद्गरसान्नाशी सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ॥ ९१ ॥

स०-तुवरसज्ञा वृक्षास्तुवरका पश्चिमसमुद्रतटोद्भूता । वीचीत्यादिना विशेषेण तोयनिधिनिकटतरत्व प्रतिपादयति । तेभ्यो वृक्षेभ्यो जलदागमे सुपकानि फलानि गृहीयात् । फलेभ्योऽपि मज्जो गृहीत्वा शोषयित्वा सुष्ठु चूर्णयित्वा च तिलवद द्रोण्या पीडयेत् । कुसुम्भवद्वा काथयेत् । तच्च तैल सिद्ध पुन पचेत्तोयक्षय यावत् । पक्क चावतार्य करीषे मासार्ध निधापयेत् । यन्त्रपीडित तु प्रकृत्यैव निस्तोय तैल तदक्वथितमेव निधापयेत् । तत -पक्षादनन्तर, तैलमुद्धृत्य स्निग्धस्निग्धो हृतदोषो मन्त्रेणानेन मज्जसारेल्यादिना पवित्रितस्य तैलस्य शुभदिवसे चतुर्थेन भक्तेनान्तरितोऽहर्मुखे कर्प पिबेत् । तेन तैलेनास्य पुस ऊर्ध्वमधश्च पुन पुनर्दोषा यान्ति । अनन्तर-मपराह्णेऽस्नेहलवणा यवागूं शिशिरा पिबेत् । इत्य-अनेन प्रका-रेण, परिहार्यान् परिहरन् पञ्च दिवसानि तैल पिबेत् । पक्ष मुद्गरसान्नभोजन सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।

तदेव खदिरकाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ।

निहितं पूर्ववत्पक्षं पिबेन्मासं सुयन्त्रितः ॥ ९२ ॥

तेनाभ्यक्तशरीरश्च कुर्वन्नाहारमीरितम् ।

[“भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं शीर्णाङ्गं कृमिभक्षितम् ।]

अनेनाशु प्रयोगेण साधयेत्कुष्ठिन नरम् ॥ ९३ ॥

स०-तदेव-तुवरास्थितैल, खदिरकाथेन त्रिगुणेन सम्य-क्पक्क पूर्ववत्-करीषे पक्ष निहित, मास सुयन्त्रित पिबेत् । तेन च तैलेनाभ्यक्तशरीरो भोजन पूर्वोक्त मुद्गरसान्न विद्व्यात् । एतेन प्रयोगेण शीघ्र कुष्ठवन्तं पुरुषमुपक्रमेत् ।

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिराद्रिना ।

पक्षं मासरसाहार करोति द्विशतायुषम् ॥ ९४ ॥

स०-तदेव-तुवरास्थितैल, खदिरमन्तरेण घृतमधुयुत पक्ष पीत सन्मासरसाहार नर द्विशतायुष विवते ।

१ 'यत्नवान्' उ स स । 'त तत' स मू. । २ 'मज्जसार' इ ण त स मू. । ३ 'च्युत' चन्द्र । ४ 'कृत्सकृत्' उ । ५ 'व-ज्यानि वर्जयेत्' ई उ ण चन्द्र.स स. । ६ [ ] श्लोकार्धमिद इ. चन्द्र पुस्तकयो सङ्गृह्यतयोश्चोपलभ्यते । ७ 'भग्नस्वर' इ. । ८ 'कृमिभिश्चितम्' चन्द्र । ९ 'व तैल' ट.ड । १० 'पक्क' ई.चन्द्र. । 'पक्कमास' उ. । 'पक्षिमास' स सु. ।

तदेव नस्ये पञ्चाशद्विसानुपयोजितम् ।
[वलीपलितनिर्मुक्त स्थिरस्मृतिकचद्विजम् ।]
वपुष्मत श्रुतधर करोति त्रिशतायुषम् ॥ ९५ ॥

स०-तदेव तैल नस्ये पञ्चाशद्वासरान् सेवित वरशरीर
श्रुतधरं त्रिवर्षशतायुषं पुरुषं करोति ।

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी सैमामेकां प्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

स०-पञ्च पिप्पलीरथवा सप्ताष्टौ वा दश वा माक्षिकसर्पिर्भ्यां
रसायनगुणमभिलष्य वर्षमेकं प्रयोजयेत् ।

तिस्रस्तिष्ठस्तु पूर्वाह्णे भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥ ९७ ॥
प्रयोज्या मधुसम्मिश्रा रसायनगुणैषिणा ।

स०-पलाशक्षारभाविता पिप्पल्य सर्पिषा भर्जिता माक्षि-
कान्वितास्तिस्रः पूर्वाह्णे, तिस्रो भुक्त्वा, तिस्रो भोजनस्याग्रे,
प्रयोज्या रसायनगुणं कामयमानेन ।

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ॥ ९८ ॥
वर्धयेत्पयसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ।
जीर्णौषधश्च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ ९९ ॥
पिप्पलीना सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बलिभिः पेयाः शृता मध्यबलैर्नरैः ॥ १०० ॥
[शीतीकृता हीनबलैर्वीक्ष्य दोषामयान् प्रति ।]

स०-दश दिनानि दशपैप्पलिकं दिनं क्रमवृद्ध्या क्षीरेण
सहै योजयेत्, वर्धमाना दश पिप्पली प्रयोजयेदित्यर्थः ।
तथैव दशपैप्पलिकं दिनं पयसा सहापनयेत् । परिणतमेषजश्च
षष्टिकं दुग्धघृतेनाद्यात् । अयं-एवप्रकारः, सहस्रपिप्पलीना
प्रयोगो रसायनः स्यात् । ता-पिप्पल्यः, पिष्टा सत्यो बलव-
द्भिर्नरैः पातव्याः, मध्यबलैर्नरैः कथिता पेयाः ।

१ [ ] श्लोकार्धमिदं तत् पुस्तकयोः सङ्ग्रहे चोपलभ्यते ।
२ 'श्रुतिधर' इ ई उ चन्द्र स मू, ड । ३ 'मासमेक' ई उ ।
४ " [तिस्रस्तिष्ठस्तु पूर्वाह्णे इत्यत्र न द्वेकस्य प्रयोजकस्य क्रमः ।
किं तर्हि ? प्रयोक्तृन् भिन्नानपेक्ष्य दोषादिवशात् केनचित् पूर्वाह्णे,
केनचित् भुक्त्वा, केनचित् भोजनस्याग्रे, इति । अत्र कफप्रकृ-
तिना पूर्वाह्णे उःकृष्टदोषादिषु व्याधिषु, मध्येष्वग्रे भोजनस्य, अल्पेषु
भुक्त्वा, इति जर्जटः ।] [पयसा सार्धमित्यस्यायमभिप्रायः, -
क्षीरस्यापि वृद्धिं हानिं च । शीतीकृता हीनबलैः-शीतकषायकल्प-
नयेत्यर्थः । इति जर्जटः ।]" इतीन्दुः । "क्षारमिति क्षारोदकम् ।
भाविता इति सप्ताहम् ।" इति शिवदासः । ५ अग्रे-पूर्वम् । ६ 'तु'
ई उ । ७ 'दशवृद्ध्या' सं मू गदनिः । ८ 'दशपिप्प' स. च ।
९ 'सेव्या.' स. च. । १० [ ] श्लोकार्धमिदं ई उ. त. चन्द्र
पुस्तकेषु सङ्ग्रहचरकगदनिग्रहेषु चोपलभ्यते । ११ 'हस्त्वबलैर्यो-
ज्या दो' स. स. च. । 'क्षीणबलैर्वीक्ष्य दोषान् प्रयोजयेत्'
ण. त. चन्द्र सं. मू. गदनिः । १२ 'सह भोज' ड. ड. ।

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ।

स०-तद्वच्चैति अनेनैव क्रमेण छागक्षीरेण सह द्वे सहस्रे
प्रयोजयेत् ।

एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कासश्वासगलग्रहान् १०१
यक्ष्ममेहग्रहण्यर्शः पाण्डुत्वविपमज्वरान् ।
घ्नन्ति शोफं वमि हिभ्मा ग्रीहानं वातशोणितम् १०२

स०-एभिः-पूर्वोक्तैः प्रयोगैः, पिप्पल्य उपयुक्ता कासा-
दीश्लोफादीश्च जयन्ति ।

बिल्वार्धमात्रेण च पिप्पलीनां

पात्रं प्रलिम्पेदयसो निशायाम् ।

प्रातः पिबेत्तत्सलिलाञ्जलिभ्यां

वर्षं यथेष्टाशनपानचेष्टः ॥ १०३ ॥

स०-पिप्पलीरुर्षद्वयमात्रेण निशया लोहपात्रं लिम्पेत् ।
तच्च जलाञ्जलियुगेन प्रातः पिबेत् सवत्सरं स्वेच्छाभोजनपा-
नक्रियः । एतच्च रसायनं पूर्वगुणम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ।

शुण्ठीविडङ्गत्रिफलागुडूची

यष्टीहरिद्रातिबलावलाश्च ।

मुस्तासुराह्वागुरुचित्रकाश्च

सौगन्धिकं पङ्कजमुत्पलानि ॥ १०४ ॥

धवाश्वकर्णासनबालपत्र-

सारास्तथा पिप्पलिवत् प्रयोज्याः ।

लोहोपलिप्ताः पृथगेव जीवे-

त्समाः शतं व्याधिराविमुक्तः ॥ १०५ ॥

स०-शुण्ठादीन् पृथगेव पिप्पलीरिव लोहोपलिप्तानुपयुज्य
वर्षशतं रोगजरारहितो जीवति ।

क्षीराञ्जलिभ्यां च रसायनानि

युक्तान्यमून्यायसलेपनानि ।

कुर्वन्ति पूर्वोक्तगुणप्रकर्ष-

मायुःप्रकर्षं द्विगुणं ततश्च ॥ १०६ ॥

स०-अमूनि-पूर्वोक्तानि रसायनानि, लोहलेपनानि क्षीरा-
ञ्जलिभ्यां-दुग्धपलाष्टकेन, उपयुक्तानि पूर्वोक्तगुणातिशयमायु-
प्रकर्षं च ततो द्विगुणं विदधति । आद्यन्ते इन्द्रवज्राख्ये, मध्यम
तूपजातिः ।

असनखदिरयूषैर्भावितां सोमराजीं

मधुघृतैर्शिखिपथ्यालोहचूर्णैरुपेताम् ।

शरदमवलहानं पारिणामान् विकारां-

स्त्यजति मितहिताशी तद्वदाहारजातान् ॥ १०७ ॥

१ "एभिरिति चतुर्भिः प्रयोगैः । यूषशब्दो निर्यूहवाचकः ।
शिखी-चित्रकः" इतीन्दुः । "पारिणामान्-वार्धक्यजान् ।" इति
चन्द्रः । २ 'स्ताशताह्वा' इ । ३ 'प्रयुज्या.' इ. । ४ 'लोहप्र-
लेपात्' ई उ । 'लोहोपलेपात्' चन्द्रः । ५ 'तगदपथ्या'
चन्द्रः ।

स०-असनादिक्रान्तेन भाविता बाकुची माक्षिकादिभिर्गुक्ता व-
र्षमवल्लिहन् पारिणामान्-वयः परिणतिजान्, विकारान् जहाति ।
तथा हितमितभोजन आहारजान् विकारास्त्यजति । मालिनी ।

तीव्रेण कुष्ठेन परीतमूर्ति-

र्यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।

संवत्सर कृष्णतिलद्वितीयां

स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ १०८ ॥

स०-दारुणेन कुष्ठेन व्याप्तदेहो यः शशाङ्कलेखा कृष्णति-
ल्युता नियमेन वत्सरं भक्षयेत्, स चन्द्रकान्तिं शरीरेण जयेत् ।
उपजाति ।

ये सोमराज्या वितुषीकृताया-

श्रूणैरुपेतात् पयसः सुजातात् ।

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति

तत्रं तदेवानु पिबन्ति चान्ते ॥ १०९ ॥

कुष्ठिनः शीर्यमाणाङ्गास्ते जाताङ्गुलिनासिकाः ।

भान्ति वृक्षा इव पुनः प्ररूढनवपल्लवाः ॥ ११० ॥

स०-ये पुरुषा वितुषीकृताया इन्दुराज्याश्रूणैरुक्तात्
क्षीरात् सुजातात् सारं-नवनीताख्यं, उद्धृत्य माक्षिकेण सह
लिहन्ति, पश्चात् तदेव तत्र च ये पिबन्ति, ते कुष्ठवन्तः शीर्य-
माणशरीरा समुद्धृताङ्गुलिग्राणां शोभन्ते । तरव इव भूय
सजातप्रत्यग्रपल्लवा । इन्द्रवज्रा ।

[शीतैर्वार्तहिमदग्धतनूनां

स्तब्धभग्नकुटिलव्यथिताश्चाम् ।

भेषजस्य पवनोपहतानां

वक्ष्यते विधिरतो लघुनस्य ॥ १ ॥]

अथ लघुनकल्पमाचष्टे—

राहोरमृतचौर्येण लूनाद्ये पतिता गलात् ।

अमृतस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥ १११ ॥

द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामीणीः स रसायनम् ॥ ११२ ॥

स०-स्वर्मानोरमृतापहरणापराधेन कण्ठाच्छिन्नाद्येऽमृतस्य
बिन्दवो धरित्र्या पतितास्ते लघुनत्व प्राप्ता । य(अ)त-अस्मा-
द्धेतो, दैत्यदेहोत्थ लघुनमतो द्विजा न भक्षयन्ति ।

१ 'काथे भा' ण, त । २ "नियमेन-जितेन्द्रियत्वेन । अतिशेते-
अभिमवति ।" इति चन्द्र । "वपुषा-कान्त्या ।" इतीन्दु ।
३ 'कुष्ठ्यमानाङ्गा' इ ण त चन्द्र । ४ [ ] श्लोकोऽयं
इ उ ण त पुस्तकेषु सङ्ग्रहद्वये चोपलब्धोऽपि अरुणदत्तचन्द्रनन्द-
नादिभिर्हृदयदीकाकारैर्न स्वीकृत । ५ 'तवर्षहिमदिग्ध' स मू
गदनि । ६ 'तपरिदग्ध' उ । ७ 'ब्धभुग्न' इ ।
८ 'भेषजं च प' उ । ९ 'शुनादिकल्प' ट ण त । १० 'रच्यु-
तचक्रेण' इ स मू गदनि । ११ 'क्षात्वमृतसम्भूत ग्रामी-
णकर' गदनि । १२ 'सम्भूतेरल्पाग्ने.स' स मू ।

साक्षाच्चामृतसम्भूतत्वाद्धेतोरसौ रसोनो रसायन ग्रामणी -
श्रेष्ठ ।

शीलयेत्लघुनं शीते, वसन्तेऽपि कफोल्बणः ।

वनोदयेऽपि वातार्तः, सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥ ११३ ॥

स्निग्धशुद्धतनुः शीतमधुरोपस्कृताशयः ।

तदुत्तंसावतंसाभ्यां चर्चितानुचराजिरः ॥ ११४ ॥

स०-शीते-हेमन्तशिशिरयो, लघुनं शीलयेत् । कफाधिको
वसन्तेऽपि शीलयेत् । वातोत्तरो वर्षास्वपि शीलयेत् । सर्वदेव
वा वातातो ग्रीष्मर्तुचर्याचरणेन शीलयेत् । कीदृश सन् ? स्निग्ध
शुद्धा च तनुर्यस्य स एवम् । तथा शीतलैर्मधुरैश्चोपस्कृत -स-
स्कृत, आशयो यस्य स एवम् । तथा तस्य-लघुनस्य, शेखरकर्ण-
पूराभ्यां मण्डिता अनुचरा -सेवका, अङ्गणे यस्य स तथा ।

तस्य कन्दान् वसन्तान्ते हिमवच्छकदेशजान् ।

अपनीतैर्वचो रात्रौ तिमयेर्नमदिरादिभिः ॥ ११५ ॥

तत्कल्कस्वरसं प्रातः शुचितान्तवपीडितम् ।

मदिरायाः सुरूढायास्त्रिभागेन समन्वितम् ॥ ११६ ॥

मद्यस्यान्यस्य तत्रस्य मस्तुनः काञ्जिकस्य वा ।

तैत्काल एव वा युक्तं युक्तमालोच्य मात्रया ॥ ११७ ॥

तैलसर्पिर्वसामज्जक्षीरमासरसैः पृथक् ।

काथेन वा यथाव्याधि रसं केवलमेव वा ॥ ११८ ॥

पिवेद्गण्डूषमात्रं प्राक् कण्ठनाडीविशुद्धये ।

स०-तस्य-लघुनस्य, कन्दान् वसन्तऋतुजास्तथा हिमवद्देश-
जाश्चकदेशजान् वा उद्धृतवचो रात्रौ मदिरावीजपूररसादिभि-
स्तिमयेत्-क्लेदयेत् । तत्कल्कस्य स्वरसं धौतवस्त्रपीडितं मदि-
राया सुरूढायास्त्रिभागेन युतं, मद्यादेर्वा त्रिभागेन युतं, अथवा
तस्मिन्नेव काले सुरादिभिर्युतं, मात्रया-देशकालातुराद्यपेक्षिण्या,
आलोच्य-निरूप्य, तैलादिभिर्वा पृथक् युक्तं यदि वा काथेन यथा-
व्याधिवशाद्युक्तं, केवलमेव वा रसं, प्राक्-पूर्व, गण्डूषमात्रं
पिवेत् गलनाडीविशोधनाय ।

प्रततं स्वेदनं चांनु वेदनायां प्रशस्यते ॥ ११९ ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वमिमूर्च्छाययोर्मुखे ।

स०-वेदनाया सत्या सततं स्वेदनं श्रेष्ठम् ।

१ 'क्षाद्वाऽमृत' ण त । २ 'वनानां आ' ट । ३ 'सन्ते च
क' उ.स.द्व । ४ 'नीय त्व' उ.चन्द्र । ५ 'तीमये' इ ण त.
चन्द्र । 'पेषये' उ । "आर्द्र सान्द्र छिन्न तिमित स्तिमित समु-
न्नमुत्त च ।" इत्यमरः । ६ "तिमयेत्-अभिषुण्यात् ।" इतीन्दु ।
"सुरूढाया -सुजाताया । तत्काल एव-वापनकाल एव ॥
उपयुक्ते रसोनस्वरसे वेदनायामुपसजाताया पश्चात् प्रततं स्वेदनं
शस्यते ।" इति चन्द्र । ७ 'स्य तैलस्य' इति इ उ ण त. चन्द्र.
स मू पुस्तकस्य पाठ 'तैलसर्पिर्वसा' इत्यनेन द्विरुक्तत्वादयुक्त ।
८ 'क्षीरसर्पिर्वसामज्जधन्वमां' इ.ई.उ. । ९ 'मांसैः पृथक्
पृथक्' ई.उ. । १० 'चात्र' ई.उ. ।

तथा वमौ मूर्च्छये च सहसा-झटिलेव, शीतलजलसेको मुखे शस्यते ।

शेषं पिबेत् क्लृमापाये स्थिरतां गत ओजसि ॥ १२० ॥

स०-शेष रस क्लान्तेरपगम ओजसि स्थैर्यं प्राप्ते सति पिबेत् ।

विदाहपरिहाराय पर शीतानुलेपनः ।

धारयेत्साम्बुकर्णिका मुक्ताकर्पूरमालिकाः ॥ १२१ ॥

स०-विदाहोपशान्तयेऽतिशीतानुलेपन स्यात् । तथा मुक्तामालिका कर्पूरमालिकाश्च सजलरूपा धारयेत् ।

कुडवोऽस्य परा मात्रा तदर्थं केवलस्य तु ।

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः सभक्तं प्राक् च शीलयेत् ॥ १२२ ॥

स०-अस्योत्तमा मात्रा सुरासहितस्य कुडव । केवलस्य तु रसस्य कुडवार्धं पर मात्रा । तन्मज्जं पिष्टस्य पल परा मात्रा । सभक्तं प्राक् चाहारात् तच्छीलयेत् ।

जीर्णशाल्योदनं जीर्णे शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

भुञ्जीत यूषैः पयसा रसैर्वा धन्वचारिणाम् ॥ १२३ ॥

स०-पुराणशालिभक्त परिणते शङ्खादिवत् सित यूषादिभिः सात्मेयादिवशात् भुञ्जीत ।

मद्यमेकं पिबेत्तत्र तृदप्रबन्धे जलान्वितम् ।

अमद्यपस्त्वारनालं फलाम्बु परिसिक्थकाम् ॥ १२४ ॥

स०-तत्र च तृषि जाताया केवल मद्य जलयुतं पिबेत् । अमद्यपस्तु नरो धान्याम्लादीनि पिबेत् । परिसिक्थिका-सट्ट-कविशेष, किट्टिरिति क्वचित्प्रसिद्धा ।

तत्कल्कं वा समघृतं घृतपात्रे खजाहतम् ।

स्थितं दशाहादशीयात्तद्वद्वा वसया समम् ॥ १२५ ॥

स०-अथवा तस्य-लशुनस्य, कल्क तुल्यघृतं खजेनालोडितं घृतभाण्डे स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुञ्जीत । तथैव वसया सह स्थितं दशाहादूर्ध्वं भुञ्जीत ।

विकञ्चुकप्राज्यरसोनगर्भान्

सशूल्यमासान् विविधोपदंशान् ।

निर्मर्दकान् वा घृतशुक्तयुक्तान्

प्रकाममद्याल्लघु तुच्छमश्नन् ॥ १२६ ॥

स०-विकञ्चुको-विगतत्वग्, यः प्राज्य-प्रभूतो लशुन, स गर्भो येषां तास्तथाविधान्, तथा सहशूल्यमासेन सशूल्य-

१ 'णिका मुक्ता कर्पूरमालिकाम्' इ । 'णिका मुक्ताकर्पूरमालिकाम्' चन्द्र. । २ 'स्वत्र' इ । 'तत्तु' स स । ३ 'तत्र-रसोनप्रयोगे, एकमेव मद्य पिबेत् । तन्मद्य तृदप्रबन्धे जलान्वितं पिबेत् । फलाम्बु-बीजपूररस । परिसिक्थिका-द्राक्षा, अघना पेया वा ।' इति चन्द्रः । ४ 'द्विविबन्धे' इ. । 'द्विप्र]वृद्धे' उ. । ५ 'सिक्थिकाम्' त स स. । 'सिक्थिका' ण. । 'सिक्थिकम्' चन्द्र । 'सिक्थिकम्' स मू. । 'रिपेचितम्' इ. । ६ 'पयसा' इ ई उ. । ७ 'विमर्द' इ. उ. चन्द्र. स. मू. । ८ 'तुल्यम्' उ. ।

मासान्, तथा नानाविवरुचकान्, ईदृशान् वा निर्मर्दकान् घृतशुक्तकान्वितान्, यथेच्छं लघु तथा तुच्छ-अल्प, भुञ्जान् । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ।

पित्तरक्तविनिर्मुक्तसमस्तावरणावृत्ते ।

शुद्धे वा विद्यते वायौ न द्रव्यं लशुनात्परम् ॥ १२७ ॥

स०-वाते लशुनात्परमन्यद द्रव्यं न विद्यते । किम्भूते १ पित्तरक्तविहीनसकलावरणावृत्ते । शुद्धे-केवले वा, पवनेऽपर द्रव्यं न विद्यते ।

प्रियाम्बुगुडदुग्धस्य मांसमद्याम्लविद्विषः ।

अतितिक्षोरजीर्णं च रसोनो व्यापदे ध्रुवम् ॥ १२८ ॥

स०-लशुन प्रियजलादेर्नरस्य, मासाद्विद्वेषिण, तथाऽजीर्णमतितिक्षो, निश्चयेन व्यापत्तये स्यात् ।

पित्तकोपभयादन्ते शुभ्रान्मृदु विरेचनम् ।

रसायनगुणानेव परिपूर्णान् समश्नुते ॥ १२९ ॥

स०-लशुनप्रयोगान्ते च पित्तकोपभयात् मृदु-अतीक्ष्ण विरेचनं च कारयेत् । एव-अनेन प्रकारेण युक्ते रसोने, रसायनगुणान् परिपूर्णान् प्राप्नोति । ["आमाम्बुपानेक्षुविकारमत्स्य-यानाश्ववातातपभाष्यचिन्ता । स्वप्नं दिवा जागरणं निशासु पिष्टं व्यवायं दधि चात्र नेच्छेत् ॥ पाण्डूदरोरक्षतशोफतृष्णापानात्ययच्छर्दिविषव्रणेषु । पित्ते विकारेऽक्षिगदेऽतिसारे क्षामे शरीरे च स वर्जनीयः ॥" इति वृद्धवाग्भटात् । रसोनस्योपरि एतानि विरुद्धानि ।]

अधुना शिलाजतुकल्पं ब्रूते—

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।

हेमादिषड्धातुरसं प्रोच्यते तच्छिलाजतु ॥ १३० ॥

स०-ग्रीष्मे ऋतौ गिरयो रवितप्ता जतुतुल्यं यत् वमन्ति-क्षरन्ति, सुवर्णादयश्च ते षड्धातवश्च तेषां रस, तत् शिलाजतु गद्यते ।

सर्वं च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटु पाकतः ।

छेदनं च विशेषेण लौहं तत्र प्रशस्यते ॥ १३१ ॥

स०-सर्व-षड्धातुजमपि, गिरिज तिक्तकटुकं न चातिशयेनोष्णं पाके कटुकं छेदनं च विशेषेण । तत्र मध्ये लौहं शिलाज प्रशस्यते ।

गोमूत्रगन्धिं कृष्णं गुग्गुल्वामं विशर्करं मृत्स्नम् ।

स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम् ॥

स०-गोमूत्रगन्ध्यादिगुणं शिलाजतु वरं स्यात् ।

१ 'युक्ते सम' चन्द्र स मू गदनि । २ 'हीने सक' ड । ३ 'द्यादिवि' इ । ४ 'अतिरुक्षैरजीर्णे च' उ । 'अतितीक्ष्णै-रजीर्णे च रसोनाद्यापदो ध्रुवम्' गदनि । 'अतितिक्षो' ण त चन्द्र । ५ 'अतिल(ति)क्षो-त्यक्तुमनिच्छो' इति चन्द्र । 'विशर्कर-विगतशिलाचूर्णम्' इति चन्द्र । ६ 'प्रयुक्तो रसोनो रसा' ड. ड. । ७ [ ] एतच्चिह्नान्तर्गत पाठ. ड. ड. पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

व्याधिव्याधितसात्म्यं

समनुसरन् भावयेदयःपात्रे ।

प्राक् केवलजलधौत

शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ १३३ ॥

स०-व्याधिश्च व्याधितश्च तयो सात्म्यं-उपशय, समनुसरन् लोहपात्रे गिरिज भावयेत् । कथम्? इत्याह-पूर्वं केवलजलेन धौत ततः शुष्कं सत् काथैर्भावनीयम् ।

समगिरिजमष्टगुणिते निःकाथ्यं भावनौषधं तोये ।

तन्निर्यूहेऽप्यशो पूतोष्णे प्रक्षिपेद् गिरिजम् ॥ १३४ ॥

तत्समरसतां यातं संशुष्कं प्रक्षिपेद्रसे भूयः ।

सैः सैरेवं काथैर्भाव्य वारान् भवेत्सप्त ॥ १३५ ॥

स०-सम गिरिज यस्मिन् भावनौषधे तदेवमष्टगुणे जले नि काथ्यम् । तत्काथेऽष्टाशेषे पूतोष्णे सति शिलाजतु प्रक्षिपेत् । तत्समरसतां प्राप्तं शुष्कं पुनः रसे प्रक्षिपेत् । एव सैः सैः काथैः सप्त वारान् भावनीयम् । आर्याश्चतस्रः ।

अथ स्निग्धस्य शुद्धस्य घृतं तिक्तकसाधितम् ।

त्र्यहं युञ्जीत गिरिजमेकैकेन तथा त्र्यहम् ॥ १३६ ॥

फलत्रयस्य यूषेण पटोल्या मधुकस्य च ।

योगं योग्यं ततस्तस्य कालपिप्लवं प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥

शिलाजमेवं देहस्य भवत्यत्युपकारकम् ।

गुणान् समग्रान् कुरुते सहसा व्यापदं न च ॥ १३८ ॥

स०-अथ गिरिजमेव भावयित्वा स्निग्धस्य शुद्धस्य च नरस्य तिक्तकसाधित घृतं दिवसत्रयमुपयुञ्जीत । ननु, यदि स्निग्धशुद्ध एवासौ, तत्किमिति पुनः सर्पिर्युज्यते? ब्रूम । कृतघृतस्य शिलाजतुविधानं सुतरां शस्तम् । तथा चोक्तम्-“यथा हि कवची शस्त्रं परेभ्यः सहतेऽविकम् । तथा स्नेहाधिके गात्रे सेव्यमानं शिलाजतु ॥” इत्यादि । तथा एकैकेन-वक्ष्यमाणेन सह, शैलजं त्र्यहमुपयुज्यात् । त्रिफलाया काथेन त्र्यहं, पटोल्याश्च काथेन त्र्यहं, मधुयष्ट्याश्च काथेन त्रिदिवसम् । अनन्तरं योग्यं योगं कालादीनपेक्ष्य प्रयोजयेत् । एव-अनेन विधिना, गिरिज युक्तं शरीरस्योपकारकतरं स्यात् । सकलान् गुणान् विवर्त्ते । अकस्मादेव च व्यापदं न करोति ।

एकत्रिसप्तसप्ताहं कर्षमर्धपलं पलम् ।

हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्तः ॥ १३९ ॥

स०-एकं सप्ताहं त्रिसप्ताहं सप्तसप्ताहमिति कालयोगः, कर्षमर्धपलं पलमिति मात्रायोगः, इति द्वयेऽप्यत्र यथाक्रम

१ ‘तस्य-भावनौषधस्य, निर्यूहे-काथे ।’ इति चन्द्र ।

‘तिक्तकै-सूत्रोक्तैरौषधैः, साधितं घृतं त्र्यहं युञ्जीत । ततोऽनन्तरं फलत्रयादीनां त्रयाणामेकैकस्य यूषेण-काथेन, युक्तं गिरिजं क्रमेण त्र्यहं युञ्जीत । एव द्वादशाहानि सस्काराः ।’ इतीन्दुः ।

२ ‘गन्धविशुद्धस्य’ ई.उ. । ३ ‘योगयोग्य’ त.स.द. । ‘योगे योज्य’ उ. । ४ ‘क्ष तु योज’ इ. । ५ ‘पदश्च न’ स.स. ।

६ ‘करोति’ ड. । ७ ‘एकसप्ताह’ ट. ।

हीनमध्योत्तमत्वम् । एकश्च त्रयश्च सप्त च तेषां सप्ताहमिति समासः । मुनिनाऽप्युक्तम् (च चि अ १ पा ३।५४)-“प्रयोगः सप्तसप्ताहास्त्रय एकश्च कालतः । निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य वैरो मध्योऽवरस्तथा ॥ पलमर्धपलं कर्षं मात्रा तस्य त्रिधा मता ।” इति ।

संस्कृतं संस्कृते देहे प्रयुक्तं गिरिजाह्वयम् ।

युक्तं व्यस्तैः समस्तैर्वा ताम्रायोरूप्यहेमभिः ॥ १४० ॥

क्षीरेणालोडितं कुर्याच्छीघ्रं रासायनं फलम् ।

कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् १४१

स०-संस्कृत-पवनादिहरैर्द्रव्यैर्भावितं, संस्कृते देहे-स्नेह-नशोधनैः कृतसंस्कारे शरीरे, शिलाजतु प्रयुक्तं ताम्रादिभिः समुदितैर्व्यस्तैर्वा युक्तं दुग्धेनालोडितं क्षिप्रमेव रासायनफलं विदेध्यात् । कुलत्थादीनि कृततत्प्रयोगं सदैव जह्यात् । स्त्रैर-णादेः काकमाचीरूपोतौ न वर्जितौ । तद्वचनं हि-“शुष्कामिषं विरूढं पिष्टं शुक्तं विदाहि गुरु चान्यत् । पानाशनं कुलत्थान् विशेषतो वर्जयेच्चात्र ॥” इत्यादि । मुनिनाऽपि नैतौ वर्जितौ । तथा च तद्ग्रन्थः (च चि अ १ पा ३।६२)-“शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च । वर्जयेत्सर्वकालेषु कुलत्थाश्च सदा त्यजेत् ॥” इति । विदाह्यादिवर्जनं रासायनकालाद् द्विगुणं कालं विधेयम् । कुलत्थाश्च यावज्जीवमिल्येके । अन्ये तु वदन्ति सदाशब्देन सवत्सर उच्यते । यतो य एते षड् ऋतवः । एतावानेव कालो, न षड्ऋतुव्यतिरिक्तोऽन्यः कालोऽस्तीति तेषामयमभिप्रायः । ननु, विदाहिगुर्वादिभ्यः किमिति कुलत्थानामधिकं परिहार इष्यते? ब्रूम । पाषाणभेदे कुलत्थानामधिकतरस्त्वभावत्वात् । तथा हि-सन्तप्तकुलत्थजलेनाप्लुतानां पाषाणानां पाषाणहन्तृभिः सुखेनैव विदारणं दृश्यम् । शिलाजतु च गिरिजमित्युक्तम् । अतः शिलाजतुप्रयोगात् तैन्मयमेव शरीरं सम्पद्यते । तेन तस्य कुलत्था बाधाविधायिनः, इति परिहारस्तेषामधिकं कृतः ।

न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपो

जत्वश्मजं यं न जयेत् प्रसह्य ।

तत् कालयोगैर्विधिवत् प्रयुक्तं

स्वस्थस्य चोर्जा विपुला दधाति ॥ १४२ ॥

स०-अत्र भूलोकरूपेण सकलभूलोकपरिग्रहार्थम् । अन्यथा कश्चिदेव देशो गृह्येत, न त्वशेषो भूलोकः । रूपग्रहणेन साध्य-सविकल्पोऽपि गृह्यते, तेन कृच्छ्रसाध्योऽपि^३ गृह्यते । रूप-

१ ‘परो’ स.च. । २ ‘विदधीत’ ट.ड. । ३ ‘खरनादे’ ट.ड. । ४ ‘कालं तु कुलत्थान् परिवर्जयेत्’ स.च. । ५ ‘षाम-भिप्रायः’ ट. । ६ ‘स्वभावात्’ ट.ड.ण.त. । ७ ‘तन्मयमिव’ ट. । ८ ‘हारश्चैषा’ ट. । ९ ‘भुवि-भूमौ मर्त्यलोके । प्रसह्य-अभिभूय । दधाति-जनयति ।’ इति चन्द्रः । १० ‘न हरेत्’ उ. । ११ ‘विधिभिः’ स.च. । १२ ‘दधाति’ ई.उ. स.च. । १३ ‘पि मद्यादिभेदेन भिन्नं इह गृह्यते । रूप’ ण.त. ।

पदमन्तरेण तु सुखसाध्य एव केवलो गृह्येत । प्रसह्येतनेन शीघ्रतर निश्चित च रोगजय करोतीति गमयति । तदय भाव, -कुष्ठम्रानि मूत्रकृच्छ्रहराणि वा यथौषधानि तेषां शमयति, तत क्षिप्रतर निश्चित च रोगजय करोति गिरिजमिति । न स रोगो साध्यरूपो विद्यते, य गिलाजतु प्रसह्य न जयेत् । गिरिज कालयोगेन च विधिना प्रयुक्त नीरुजस्य पुरुषस्य महतीमूर्जा च करोति । उपजाति । अत एव सङ्गहे जगाद (उ अ ४९) - “ज्वरी ज्वरघ्नम्बुदपर्पटादे काथेन रक्ती मधुयष्टिकाया । शोषी रसै कव्यभुगामिपोत्थैर्मयूरमासै पयसा च काश्यै ॥ मध्वम्बुना मेदसि सप्रवृद्धे क्षीरेण पर्याकुलबुद्धि-सत्त्व । पौण्ड्रै सशोफे जठरे सकृच्छ्रे पिबेच्छिलाज महिषी-जलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठ खदिरवारिणा । विष विष-घ्नैरगदैर्हन्त्येव तद्यथामयम् ॥ शैलजत्रिकटुक्षौद्रौद्रवातून निषेवते । क्षीरोदनाशी यो जीर्णे यक्ष्मणा न स बाध्यते ॥ सुभाविता सारजलैस्तुला पीत्वा शिलोद्धवात् । साराम्बुनैव भुञ्जान शालीन् जाङ्गलजै रसै ॥ अपोह्य मधुमेहाख्यमन्तः रोगसङ्करम् । वपुर्वर्णबलोपेत शत जीवत्यनामय ॥ अमर-मन्दिरमन्दरसम्भवात् पलशत गिरिजादुपयोज्यं । यदि जरा-मयदु खविवर्जिता सुचिरमिच्छसि जीवितं सन्ततिम् ॥ दंशैर्गुणमु-पैयुङ्क्ते य शत शैलजाताल्लघुहितमितभोजी वर्जयन् वर्जनी यान् । सततसमनुषक्तान् वर्जितान् वैद्यवृन्दैर्विर्वमति स गदौ-घात्रेक्षते चायुषोऽन्तम् ॥” इति । शिवगुटिका चात्रैवोक्ता (स उ अ ४९) । यथा- “शिलाह्वात् षोडशपल त्रिचिरेरुत्र भावयेत् । वराया दशमूलस्य गुड्या कर्कटस्य च ॥ बलाया मधुयष्ट्याश्च रसे गव्ये च वारिणि । क्षीरे सकृत् क्रमेणैव सप्त-कृत्वस्तथा पुन ॥ काकोलियुग्मघनपुष्करवहिरास्त्रामेदायुगर्द्धि-च-विकागजपिप्पलीनाम् । पाठाद्विजीर्वकनिकुम्भविदारियुग्मवीरा-वरीमधुफलशुभतीद्वयानाम् ॥ पलिकानामैवद्रोणे सिद्धाना पाद-शेषिते काथे । भावितमित्थ गिरिज द्विपलैश्चूर्णाकृतैर्युड्यात् ॥ कर्कटशुद्धीधात्रीव्योषैस्तालीसपत्रकुडवेन । चूर्णपलेन विदार्या-

१ ‘क्षिप्रतर’ ण त । २ ‘टादिकाथेन’ ण त.स मू । ३ ‘सप्र-वृद्धे’ ट । ४ ‘पर्याकुल-प्रकरूप, बुद्धि सत्त्व च यस्य स क्षीरेण । सत्त्व-मन । यथामयमिति रोगस्वरूपानतिक्रमेण । सारगणा - असनादिसारा । जीवितसन्तति-आयुष समूहम् । शैलजातात्-गिरिजात्, दशगुण-सहस्रम् । विधमति-नाशयति ॥ जीवकद्वय-जीवन्ती जीवक च । विदारियुग्म-विदारी क्षीरविदारी च । मधुफला-द्राक्षा ।” इतीन्दु । “सारगणै - शालसारादिभि ।” इति ङहण । ५ ‘पाण्ड्यामयार्तावुदरे सशोफे पि’ स द्र । ६ ‘न च वा’ ट । ७ ‘सारगणैस्तु’ स स । ८ ‘शालि’ स द्र । ९ ‘वाच्छत पल’ स स । ‘वाद्दशपल’ स.मू । १० ‘योजयेत्’ ट । ११ ‘जित सुचिरजीवितमिच्छसि सन्ततम्’ ट । १२ ‘शतगुण’ ट । १३ ‘युक्त’ स मू । १४ ‘दिजीरक’ ण त । १५ ‘मपां द्रोणे’ ट । १६ ‘यास्तवक्षीर्या’ ण.त. । ‘यां. क्षीरविदार्याश्च क’ स मू ।

स्वकक्षीर्या कर्षयुग्मेन ॥ कुडवेन चतुर्जातातैलघृतक्षौद्रशर्कराभिश्च । द्विपलैर्द्विगुणाभि कुर्याद्भुलिकास्ततोऽक्षसमा ॥ ता शुष्का नवकुम्भे जातीपुष्पाविवासिते स्थाप्या । तासा-मेका खादेत् प्रतिदिनमनुपानमैत्रेष्टम् ॥ क्षीररसदाडिमाम्भो-माद्वीकसुरासवान्यतमम् । जीर्णेऽन्न लघु भोज्य यूपय पि-शितनिर्यूहै ॥ सप्ताहमात्रमेव सर्वाञ्चीन क्रमाद्भवेत्परत । भक्त्यान्ते प्राग्वा गुलिका न विरुध्यते चैषा ॥ निरपाया भूरि-फला परिहारसुखोपयोजिता जयति । प्रबलमपि वातशोणि-तमूरस्तम्भ ज्वर दीर्घम् ॥ भगमूत्रशुक्रदोषघ्नीहयकृद्रक्तपाण्डु-हृद्रोगान् । वर्धयमिगुल्मपीनसहिष्माकासारुचिश्चासान् ॥ विद्र-विमुदर कुष्ठ श्वित्र पौण्ड्र क्षय मद मूर्च्छाम् । उन्मादमपस्मारं मुखनेत्रशिरोगदास्तासान् ॥ आनाहमतीसार हलीमक कामला-ग्रहणिरोगान् । ग्रन्थ्यर्बुदान् सपिण्डकान् भगन्दर गण्डमाला च ॥ अतिकार्यमतिस्थौल्य स्वेदमपि श्लेपद गुदे कीलान् । दृष्टा-विष समूल गरप्रयोगान् सुघोराश्च ॥ अभिचारमरातिकृत दुःखप्र भौतिकीं तथा बाधाम् । पाप्मालक्ष्मी चयं गुलिका शमयेच्छिवा नाम ॥ वृष्याऽऽयुष्या वन्या कान्तियैश्च श्रीविबोवनी मेध्या । कुस्ते रूपावलभता जय विवादे च वक्रस्था ॥ जितखलतिवली पलित जीवयति सुख शतद्वय शरदाम् । वर्षद्वयप्रयोगाद्वर्ष-शतचतुष्टय जीवेत् ॥” [इति ।] सरनादे तूक्तम्- “कनका-द्रजतात्ताम्रादयस सीसात्तथा त्रपुण । गिरिविवरनि स्तुतं तत्का-यस्त्रिगवातिमृदुमृत्तम् ॥ जत्वाभ च शिलाजतु विद्यादेतज्जडा-त्मक गिरिजम् । सरक्तपीतवर्ण सतिक्तमधुर रसे कटुविपाकि ॥ शीत कनकशिलाजतु विशेषत श्लेष्मपित्तघ्नम् ॥ श्वेत च तिक्त-मधुर पाचनवह्नेखन शीतम् । किञ्चिद्वर्ण विद्या(रूप्या)द्विशो-षतो वातपित्तघ्नम् ॥ शितिकण्ठतुल्यवर्ण तीक्ष्णोष्ण लेखनं विपाककटु । किञ्चिद्वर्ण ताम्रात्मक स्मृत कैफकृ (ह) द्विशेषेण ॥ गुग्गुलुकाम स्निग्ध तिक्त लवण सर विशदतीक्ष्णम् ॥ कटुपाकि नातिशीत त्रिमलघ्न त्वायस श्रेष्ठम् ॥ स्वारसरसमानवर्णे सीस-त्रपुसम्भवे शिलाजतुनी ॥ अल्पान्तरकर्मगुणे कृष्णायसजाच्छि-

१ ‘द्विपलेन चतु’ स द्र । २ “द्विपलादेर्द्विगुणत्वम् । तेन तैल द्विपल, ततो द्विगुण घृत चत्वारि पलानि, ततो द्विगुण क्षौद्रमष्टौ पलानि, ततो द्विगुणा शर्करा षोडश पलानि । अत्र च-गुलिकाया, दोषाद्येक्ष क्षीरादीनामन्यतममनुपानमिष्टम् । पिशितनिर्यूहो-मां सरस ।” इतीन्दु । ३ ‘लाभिर्द्विगु’ ण.त स मू । ४ ‘कार्या गुलि’ स.स । ‘र्याद्भुटिका’ ट । ५ ‘शुष्के’ स मू । ६ ‘सैषा’ स स । ७ ‘जाड्य’ स स । ‘साध्य’ ट ड । ८ ‘मूत्राक्षिगदान् सुबहुरूपान् ।’ ट ड । ९ ‘मला ग्रहणिरोगम् । ग्रन्थ्यर्बुद सपि-डक भग’ ट ड । १० ‘पिटिका’ स मू । ‘पिटिका’ स स । ११ ‘दमति’ ट ड । ‘दमथ’ स स । १२ ‘शमयति विष’ ट । १३ ‘तिकास्तथा बाधान् ।’ ट.ड । १४ ‘गुटिका’ ण त । १५ ‘य-श कीर्तिवर्धिनी’ ट ड । १६ ‘जनवह्म’ ट ड । १७ ‘जयति वि’ ण त । १८ ‘विजितखलतिवलिप’ स मू । १९ ‘पलिता’ स.द्र । २० ‘कफवृद्धिदोषेण ।’ ण त ड ।

लाजतुन ॥ गोमूत्रगन्धमसितं गुग्गुलुकाभं विशर्करं मृत्तम् ।
स्निग्धमनम्लकषायं शिलोद्भव सर्वकर्मण्यम् ॥” इत्यत्र गुरुमृ-
दुगुणौ नोक्तौ । तथोक्तम्—“सस्नेहलवणभावाद्वातघ्नं पित्तनुत्
सरत्वात्तत् । रसपाकयोः कटुत्वात्तैक्षण्याच्च श्लेष्ममेदोघ्नम् ॥
कटुतीक्ष्णत्वाद्दीपनमग्नेरुद्दीपनान्मलान् पचति । तिक्तत्वाद्रक्तघ्नं
कटुतैक्ष्ण्यौष्ण्यात् कृमिघ्नं च ॥ शोभनभावाद्बुध्य स्निग्धत्वात्
पौष्टिकं च बल्यं च । आयुष्यं च विषघ्नं मङ्गल्यममृतान्वय-
त्वाच्च ॥ शोभनभावात् स्रोतोवातिन्द्रियबुद्धिशोभनं वर्ण्यम् ।
पुत्र्यं च वृष्यभावान्मेघं योनिस्वभावाच्च ॥” इत्यादि । तथा—
“भावितमन्यैर्द्रव्यैर्वार्योत्कर्षाद्विशेषकर्मण्यम् । तत् स्यात्तस्माद्भाव्य
वातादिहरौषधकषायैः ॥ ‘रस्नादशमूलबलापुनर्नवैरण्डशुण्ठिम-
धुक्रानाम् । काथेन भावितं तद्विशेषतो वातरोगघ्नम् ॥ द्राक्षा-
भीरुपटोलोत्रायन्तिशुद्धिजीवनीयानाम् । काथेन भावितं तद्वि-
शेषतः पित्तरोगघ्नम् ॥ त्रिफलावचाविडङ्गकरजघनमुख्यपञ्च-
मूलानाम् । सहपञ्चकोलकानां काथेन कफामये भाव्यम् ॥ लघु-
पञ्चमूलशुण्ठीद्राक्षाकादिसर्पवाजिगन्धानाम् । सगुह्वैश्चिरबलानां
रसेन पित्तानिलगदेषु ॥ घनकुष्ठवचात्रिफलासुरदारविडङ्गपञ्च
कोलानाम् । रजनीमरिचातिविर्पायुक्तानां वातकफजेषु ॥ पाठा-
पटोलनिम्बत्रिफलाघनकुण्डजसप्तपर्णानाम् । त्रायन्त्यमृतातिवि-
पासहितानां पित्तरुफजेषु (स उ अ ४९) ॥” त्रिमलेषु यथा
दोषयोगानेतान् विरुल्य भाव्यं स्यात् । प्राक्नेवलजलवौत
शुष्कं काथैस्ततो भाव्यम् ॥ गिरिजं चतुर्गुणजलं काथ्यं स्याद्वा-
वनौषधं तत्र । चतुर्थशेषे काथे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्गिरिजम् ॥”
इति । अत्र चतुर्गुणजलस्यौषधस्य काथेन मुक्तराता न तथा
स्यादिति वाग्भटोक्तमेवाष्टगुणजलकाथेन कार्यमिति मन्यामहे ।
तथोक्तम्—“सलिलविशुद्धाद्विरिजात् पिबेदरोगं फलत्रिफ-
सेन । मात्रा क्रमाभितृद्धा त्र्यहं पटोलस्य च रसेन ॥ मूत्रेण
गवा तद्वत् त्र्यहं कषायेण मधुरस्य ।” इति । “रोगान्वितेषु
गिरिजं जलशुद्धं भावितं कषायैश्च । दोषव्याधिवलातुरकाला-
पेक्षी प्रयुजीत ॥ जीर्णौषधं सुखोदकपरिषिक्तो मासरसपयो
यूषैः । रक्तादिपष्टिभौदनमनवमरोगो गदी वाऽद्यात् ॥ व्याव्या-
तुरदोषबलं दृष्ट्वा तस्य त्रिवा प्रयोगः स्यात् । श्रेष्ठस्त्रिषष्टिरात्र
मासो मन्थस्त्रिसप्तरात्रमवर ॥ पानावगाहयोः स्याद्विष्यं शैलौ-
द्भवं कौषम् ।” मुनिस्त्वस्य चतुर्वर्तुजत्वमेव सगिरते । तथा
च तदग्रन्य (च चि अ १ पा २।४८) —“अनम्लं च
कषायं च कटुपाके शिलाजतु । नैत्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य
सम्भवः ॥ हेमः सरजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि ।” इति ।

१ ‘क्षामधुकप’ ड । २ ‘पटोलत्रा’ ट स स । ३ ‘निर्धूहेण
सुभिन्नं शस्तं पित्तामये सुतराम् ॥ किमिजिद्रचाफलत्रयकरज’ स ड ।
४ ‘मूलीनाम्’ ट । ५ ‘द्विचिरसव’ ण त । ६ ‘वासहितानां’
स मू । ७ ‘कुष्ठसप्त’ इति कचित् । ८ ‘काथे पादाशे पू’ ट
ण त । ९ ‘चाद्यात्’ ट त । १० ‘शैलाश्रय’ ट । ११ ‘धातु
कमेव’ ट । १२ ‘अत्युष्णशीत’ ट ण त । १३ ‘हेमश्च
रजतात्ताम्राद्वरात्’ स.च. ।

अ० ११९

सङ्ग्रहे च गुग्गुलुकल्पोऽभिहितः । यथा (उ अ ४९) —
“दानवेन्द्रविजितान् पुरा सुरान् भ्रष्टकान्तिर्धृतिशौर्यतेजसः ।
वीक्ष्य विष्णुरमृतं फिलासृजद्गुग्गुलु बलवपुर्जयप्रदम् ॥ अद्या-
प्यतः सुरगणां फिलं वृषमुख्यान् हित्वा वरागुरुतुरुष्कहिमे-
न्दुदर्पान् । निर्दह्यमानवपुषोऽपि शिरसां पिबन्तो गन्धेन यस्य
मुदिता दधति प्रसादम् ॥ सैः योगवाही स शिर्वै सैः सार्व-
सर्वतुसेव्यं सुखशीलनीयं । हर्ता जरपाप्ममलामयानां कर्ताऽ-
ग्निमेवास्मृतिपाटवानाम् ॥ गन्धोत्कटः स दाहे स्निग्धद्रवपि-
च्छलो विगतशतयः । महिषाख्यं पुष्परागर्षफटिकासितनीरैर्द-
च्छायः ॥ यः पद्मरागरागो यः कनकच्छेदपाटलो यो वा ।
जयतीन्द्रनीलममलं भैरवोऽप्यतिकान्तिमत्त्वेन ॥ श्रेष्ठं प्रयो-
गोऽस्य तुला पलाञ्चैवाविकं पिबेत् । आत्रेयमुनिगीतश्च मन्त्रोऽयं
कर्मसिद्धिदत्तः ॥ ‘भगवान् पुण्डरीकाक्षो देवाश्च सपुरन्दरा ।
औज्ञापयन्ति सम्यक्त्वा प्रभावं चादिशन्ति ते ॥ जरामरण-
दुःखेभ्यो यथा तेऽभ्युत्थिता सुराः । उपयोक्तुस्तथैवास्य
भवत्वं हि महाबलः ॥’ इति । पञ्चमूलस्य महतः काथेन
हितभोजिना । गुग्गुलुं शीलितो हन्ति सर्वान् वातक-
फामयान् ॥ लघ्वीयसोऽपि तद्वच्च सुरोष्णेन जलेन वा ।
मस्तुवान्याम्लमधैर्वा वचैर्दे सलिलेन वा ॥ वरणादेस्तु
बौधिर्यं दन्तकर्णेशिरोरुजः । खरभेदोदरश्वासवर्ध्मान्तर्गुल्म-
विद्रोधीन् ॥ वातपित्तासुरोगेषु बृहणार्थिनि चेष्यते । काथेन वा-
जिगन्वाया जीवनीयगणस्य वा ॥ काथेनोत्पलमृद्धीकारक्तचन्द-
नजन्मना । वातपित्तं निहन्त्येष पद्मकादिगणस्य वा ॥ चव्यकु-
ष्ठविडङ्गानां यवान्या नागरस्य वा । प्रसारण्याश्च तोयेन गुग्गुलु-
कफवातजित् ॥ त्र्यूषणाग्निघनवेल्लवैर्वाभिर्भक्षयन् सैर्मधृतं महिषा-
क्षम् । आशु हन्ति कफमास्तमेदोदोषजान् बलवतोऽपि विका-
रान् ॥ पटोलनिम्बत्रिफलाशुद्धीगायत्रिरात्रिद्वयं बीजक्रानाम् ।
काथैः पृथक् पृथक् परस्परं हन्ति मासेन घोरान् कफपित्तरोगान् ॥

१ ‘धृतिधैर्यं’ स ड । २ ‘मुक्त्वा’ ट । ३ दर्प — कस्तूरी ।
४ “शिखा—धूमलेखाम् । शिव—श्रेयस्करः । सर्वेभ्यो हित—
सार्व ।” इतीन्द्र । ५ ‘तस्य’ स मू । ६ ‘सयोगवाही’ ण.त.
स.मू । ७ ‘स शर्व’ ण त स मू । ८ ‘हन्ता’ ण.त.
स.ड । ९ ‘पाक्ष’ स स । १० ‘स्फटिकाभो नी’ ट । ‘स्फटि-
कसित’ स मू । ११ ‘नीरुजच्छा’ ट ण त । ‘नीरुजच्छा’ स
मू । १२ ‘भासाऽप्यति’ ट । ‘भग्नेऽप्यति’ स मू । १३ ‘ज्येष्ठ’
ण त स मू । १४ ‘य सर्वकर्मकृत्’ ण त स मू । १५ ‘आख्याप’
ट । १६ ‘हि’ ट । १७ ‘अभुद्धता’ ट । १८ ‘महाबल’
स स । १९ ‘भोजनात्’ स मू । २० ‘चादिसलि’ ट ।
२१ ‘धिर्यदन्त’ स स । २२ ‘विद्रुधौ’ ट । २३ ‘सारण्या’
स.स. । २४ “त्र्यूषणादीनां समाना नवसङ्ख्यानामेको भागः,
द्वितीयो गुग्गुलो, इत्येतत् भक्षयन् बलवतोऽपि कफादिजान् विका-
रान् आशु हन्ति ॥ विल्वधृतैः—प्रत्येकं पलप्रमाणैः ।” इतीन्द्र ।
२५ ‘वरीभि’ ट । २६ ‘समधृत’ ट.स मू । २७ ‘यजीरका’ ट ।
२८ ‘पथ्यवसस्य’ स.मू ।

विशेषाच्छोफवीसर्पदुष्टव्रणभगन्दरान् । शुक्रार्तवमनोदोषप्रमेह-
ध्वित्रापण्डुता ॥ पटोलारिष्टनिर्ग्रहपिष्टस्तुल्यरसाञ्जन । गल-
रोगापचीव्यङ्गग्रन्थिल्यकृमिप्रणुत् ॥ शिलाजतुसम पीत
पयसा वातशोणितम् । निवर्तयत्यतिबल क्षीरमासघृताशिन ॥
रसेन पयसा मूत्रैर्वातपित्तकफापह । ब्राह्मीमैण्डूकशङ्खाना पृथक्
मेवादिकृद्रसै ॥ मागविकामिविडङ्गकलिङ्गैर्बिल्वधृतै सैवचापल-
षद्रसै । गुग्गुलुना सदृशेन समेतै क्षौद्रयुतै सकलामयनाश ॥
पिबेत्पलशत योऽस्य विविना निर्यतो र्यति । नाकालर्मृत्योर्न
व्याधेर्न तस्य जरसो भयम् ॥ कल्पयेदौषधै स्वै स्वैर्व्याधिषु
व्याविनाशनै । शिलाजतुविधानं च गुग्गुलो सर्वमिष्यते ॥
गुणनिधिरपि कुर्यात् सोऽतिमात्रोपयुक्तस्तिमिरवदनशोषक्रीव-
ताकार्यमेहान् । शर्मलशिथिलभावं देह्रौक्ष्य च तस्माद्रजनिच-
रनिषेवी स्यान्न रोगेष्वमीषु ॥” [इति ।]

कुटीप्रवेशः क्षणिना परिच्छेदवता हितः ।

अतोऽन्यथा तु ये तेषा सौर्यमारुतिको विधिः १४३

स०- क्षणिना-व्यापारकरण प्रति स्वतन्त्राणाम्, तथा परि-
च्छेदवता-सर्पैरिवाराणाम्, कुटीप्रवेशलक्षणो विधिर्हित ।
अत-अस्मात्, येऽन्यथा-परतन्त्रा परिवाररहिता, तेषा
‘सौर्यमारुतिको विधिर्हित ।

वातातपसहा योगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।

सुखोपचारा भ्रशेऽपि ये न देहस्य बाधका ॥१४४॥

स०-अत-अस्माच्च हेतो, ये वातातपसहा योगास्ते विशे-
षेण वक्ष्यन्ते । तथा ये न दुःखावहा, भ्रशेऽपि-व्यापत्तावपि,
शरीरस्य न पीडाकृत ।

‘शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकंशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः ॥१४५॥

स०-शिशिरजलादिकमेकैकशो द्विशस्त्रिशो वा प्राग्भोजनात्
पीतं वयः स्थापयेत् । तेन शीताम्भो वा, क्षीरं वा, मधु-माक्षिक

१ ‘पित्तशोणि’ ट ड । २ ‘मण्डूकिश’ स मू । ३ ‘सव-
लापल’ ट ड । ‘सवरापल’ स स । ४ ‘नियत-नियतेन्द्रिय ।
यति-ब्रह्मचारी ॥ रजनिचरो-गुग्गुलु । शर्मलशिथिलभाव-
द्रुतपुरीषत्वम् ॥” इतीन्द्र । ५ ‘यदि’ ट ड । ६ ‘मृ-
त्युर्न व्याधिर्न’ ण त स.मू । ७ ‘धिष्वाभयनाशनै’ स मू ।
८ ‘न तु गुग्गुलौ’ स मू । ९ ‘मोहान्’ स स. । १० ‘रो-
गिष्व’ ड.ण त । ११ ‘क्षमिणा’ इ स मू । ‘क्षिणाना’
ई उ, ड । १२ ‘क्षणिना-अन्यप्रयोजनरहितानाम् । परिच्छेद-
अनेकविधमुपकरणम् । [‘क्षमिणा-कृतक्षमाणाम्, न पुनर्दारकु-
टुम्बधनपर्येषणापर्याकुलानामित्यर्थः ।’ इति जर्जट ।] स्थापयेत्-
जीर्णत्वादक्षेत् ।” इतीन्द्र । ‘क्षणिनामिति कृतक्षमाणाम् । सूर्य-
मारुतसेवयाऽपि क्रियत इति सौर्यमारुतिक ।” इति चक्र ।
१३ ‘सूर्यमारुतिको’ इ ई उ ण त चन्द्र स मू, ट । १४ ‘परि-
चारा’ ट । १५ ‘शीतोदकपयः क्षौद्रसर्पिषामेकशश्चत्वारः प्रयोगा,
द्विश षट्, त्रिशश्चत्वारः, चतुर्भिरेक, एव पञ्चदश प्रयोगा ।
मानाविरुद्धानामेषा विषमाणामुपयोगः कार्य इति ज्ञेयम् । शीतो-

वा, सर्पिर्वा, पीतमथवा शीताम्भ पयसी, शीतजलक्षौद्रे, शीतद-
लघृते, इत्येव यथासम्भव द्वे सयुक्ते प्राक्पीतेऽथवा त्रीणि
सयुक्तानि पीतानि समस्त वा चतुष्टयमित्येवमवतिष्ठते ।

गुडेन मधुना शुण्ठ्या कृष्ण्या लवणेन वा ।

द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्वर्षशतं सुखी ॥१४६॥

स०-गुडादिना प्रत्येक द्वे द्वे हरीतक्यौ सर्वदा भक्षयन्
समाशतं सुखं जीवेत् ।

हरीतकी सर्पिषि सम्प्रताप्य

समश्नतस्तत् पिबतो घृतं च ।

भवेच्चिरस्थायि बलं शरीरे

सकृत् कृतं साधु यथा कृतज्ञे ॥१४७॥

स०-घृतं हरीतकीं सम्यक् तापयित्वा भक्षयतस्तच्च घृतं
पिबतो देहेऽतिदृढं बलं स्थिरतरं भवेत् । यथा कृतज्ञे नरे
सकृत्-एकवारः, शोभनं कृतं चिरस्थायि भवेत् । उपेन्द्रवज्रा ।

धात्रीरसक्षौद्रसिताघृतानि

हिताशनानां लिहता नराणाम् ।

प्रणाशमायान्ति जराविकारा

ग्रन्था विशाला इव दुर्गृहीताः ॥१४८॥

स०-आमलकखरसमाक्षिकशर्कराघृतानि नराणां हिता-
शनानां लिहता जराविकारा प्रणाशमायान्ति । यथा विशाला
ग्रन्था दुःपठिता प्रणाशयान्ति ।

धात्रीकृमिघ्नासनसारचूर्णं

सतैलसर्पिर्मधुलोहरेणु ।

निषेवमाणस्य भवेन्नरस्य

तारुण्यलावण्यमविप्रणष्टम् ॥१४९॥

स०-धात्र्यादिकमासेवमानस्य नरस्य यौवनादिकं प्रणष्टम-
प्यविप्रणष्टं भवति ।

‘लौहं रजो वेल्लभवं च सर्पिः-

क्षौद्रद्रुतं स्थापितमब्दमात्रम् ।

संमुद्रके बीजैकसारकृते

लिहन् बली जीवति कृष्णकेशः ॥१५०॥

दकं समपित्तवातकफप्रकृतौ, पयः पुनरधिकपित्तप्रकृतावेव, क्षौद्रं व-
फप्रकृता, सर्पिः पुनरधिकवातप्रकृतौ, अत्रैकैकद्वित्रिचतुर्द्वयसयोगा
हिताहितविभागमवेक्ष्य वातादिदोषभेदप्रकृतिषु स्वबुद्ध्या विभजनी-
या ।” इति डल्हण । “प्रागिति प्रातः । आजस्त्रिकाश्चैते
प्रयोगा ।” इति श्रीकण्ठ ।

१ ‘शीतजल’ ट. । २ ‘भक्षयेत् । सवत्सरशत’ ड. । ३ ‘स-
मश्नुते चेत्’ उ । ४ ‘स्थापिबलं शरीरं’ उ चन्द्र । ५ ‘कृत-
ज्ञा’ उ । ६ ‘घृतेन ह’ ट ड । ७ ‘दृढबलो बुद्धिः स्थिरतरा भ’
ट ड । ८ ‘ताशिना वै लि’ उ । ९ ‘मपि प्र’ इ ई.स.स. ।
‘मतिप्रतिष्ठम्’ उ । १० ‘मपि भवति ।’ ट.ड. । ११ ‘लोह’
इ ई ण त । ‘लोहाद्रजो’ उ । १२ ‘सर्पिः क्षौद्राभ्यां द्रुत-
द्रवीकृतम् । बीजैकसारकृते-असनसारसम्पादिते ।” इति चन्द्र ।
१३ ‘सामुद्रके’ ण.त. । १४ ‘सारलिप्ते’ इ उ. ।

स०-लोहचूर्णादिक समुद्रके-सम्पुटे, बीजसारमये वर्ष-
मात्रं स्थापित लिहन् बली-बलसहित, कालकचो जीवति ।

विडङ्गमल्लातकनागराणि
येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।

जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते ।

लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ १५१ ॥

स०-विडङ्गादीनि ये पुरुषा मन्वाज्ययुतानि खादन्ति, ते
जरानदी गदकल्लोलवती लावण्यवन्तस्तरन्ति-निरामया जीव-
न्तीत्यर्थः । उपजातयः ।

खदिरासनयूषभाविताया-
स्त्रिफलाया घृतमाक्षिकष्टुतायाः ।

नियमेन नरा निषेवितारो

यदि जीवन्त्यैरुजः किमत्र चित्रम् ॥ १५२ ॥

स०-खदिरबीजसारयूषभाविता त्रिफला घृतमधुयुता निय-
मेन ये खादन्ति, ते निरामया निश्चयेन भवन्ति, इत्यत्र नास्ति
सन्देहः । औपच्छन्दसिकम् ।

बीजकस्य रसमङ्गुलिहार्यं
शर्करां मधु घृतं त्रिफलां च ।

शीलयत्सु पुरुषेषु जरत्ता

स्वागताऽपि विनिवर्तत एव ॥ १५३ ॥

स०-बीजसारस्य रसमङ्गुलिहार्यमतिशय शर्करादिक च
शीलयन्नरो जराभाव सुष्वागतमप्यपाकुरुते । स्वागताख्य चेद-
वृत्तमिति श्लेषलेशः । तल्लक्षणं च-“स्वागता रनुभगैर्गुरुकान्ता ।”
इति ।

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य

पिष्टं पिबेद्यः पयसाऽर्धमासम् ।

मासद्वयं तत्रिगुणं समा वा

जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ १५४ ॥

स०-पुनर्नवस्य त्रयग्रस्य कर्पद्वयं पिष्टं मासार्धं, मासद्वयं,
तत्रिगुण-षण्मासान्, वर्षं वा, देशपुरुषाद्यपेक्षया यः पयसा पि-
बेत्, स पुरुषो जीर्णशरीरोऽपि पुनर्नवो भवेत् ।

मूर्वाबृहत्पुष्पशुमतीबलाना-

मुशीरपाठासनसारिवाणाम् ।

कालानुसार्यागुरुचन्दनानां

वदन्ति पौनर्नवमेव कल्पम् ॥ १५५ ॥

स०-मूर्वादीनां कल्पना पुनर्नवासदृशी कथयन्ति ।

शतावरीकल्ककषायसिद्धं

ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।

तान् जीविताध्वानमभिप्रपन्ना-

न्न विप्रलुम्पन्ति विकारचौराः ॥ १५६ ॥

स०-शतावरीकल्ककायाभ्यां पक्व घृत शर्करासहितं ये खा-
दन्ति, तान् जीवितमार्गमभिप्रपन्नान् विकारचौरा न छिन्दन्ति ।
जीविताध्वानमिति विकारचौरा इति समासरूपकम् । तस्य हि
लक्षणम्-“उपसर्जनोपमेयं कृत्वा समासमेतयोरुभयोः । यत्र
प्रयुज्यते तद्रूपकमन्यत्समासोक्तम् ॥” इति ।

पीताऽश्वगन्धा पयसाऽर्धमासं

घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।

कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते

बालस्य सस्यस्य यथा सुवृष्टिः ॥ १५७ ॥

स०-अश्वगन्धाऽर्धमासं पयसा घृताद्यन्यतमेन वा पीता
कृशस्य वपुषः पुष्टिं करोति । यथा बालस्य सस्यस्य शोभना
वृष्टिः ।

दिने दिने कृष्णतिलप्रकुञ्चं

संस्रजता शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो

दृढीभवन्त्यामरणाच्च दन्ताः ॥ १५८ ॥

स०-अनुदिनं कृष्णतिलपल शिशिरजलानुपानं भक्षयता
शरीरस्य पुष्टिर्भवती स्यात् । मरणाप्रवयश्च द्विजा दृढा स्युः ।

चूर्णं श्वदंष्ट्रामलकामृतानां

लिहन् ससर्पिर्मधुभागमिश्रम् ।

वृषः स्थिरः शान्तविकारदुःखः

समाशतं जीवति कृष्णकेशः ॥ १५९ ॥

स०-गोक्षुरकादीनां चूर्णं घृतमाक्षिकमिश्रं लिहन् वृषादि-
गुणान्वितो वर्षशतं कृष्णकचो जीवति । षडुपजातयः ।

सार्धं तिलैरामलकानि कृष्णै-

रक्षाणि संक्षुद्य हरीतकीर्वा ।

येऽद्युर्मयूरा इव ते मनुष्या

रम्यं परीणाममवाप्नुवन्ति ॥ १६० ॥

स०-कृष्णतिलैः सह वात्रीफलानि संक्षुद्य विभीतकानि
हरीतकीर्वा ये नरा भक्षयेयुः, ते शिखिन इव रमणीय वय-
परिणामं प्राप्नुवन्ति, दर्शनीया भवन्तीत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृतम् ।

शिलाजतुक्षौद्रविडङ्गसर्पि-

र्लोहाभयापारदताप्यभक्षः ।

१ ‘क्षिकान्विता’ ई । २ ‘न्यजरा.’ उ स सं । ३ ‘स-
शय’ ड. । ४ ‘कैरामधुयुत’ उ चन्द्र. । ‘कैरामधुघृत’ण त
स.द्र. । ५ ‘ल पल वा पि’ स सं. । ६ ‘मूर्वादीनां चन्दनपर्य-
न्तानां पृथक् अनन्तरोक्त पौनर्नवमेव कल्पं वदन्ति ।’ इति चन्द्र ।

१ ‘सुसूक्ष्मपिष्टा’ । ई ई उ । ‘घृताम्बुना’ सं मू. । २ ‘वृ-
क्षस्य’ उ. । ३ ‘यथाऽम्बुवृष्टिः’ उ स मू. । ४ ‘समश्रत’ चन्द्र.
स सं. । ५ ‘धुना प्रयुक्तम्’ उ. । ‘भागयुक्तम्’ ई.ई.स.द्र. ।
६ ‘स्थिर-दृढशरीर.’ इति चन्द्र । ७ ‘समाशत’ सं.मू. ।

आपूर्यते दुर्बलदेहधातु-

स्त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ १६१ ॥

स०-शिलाजत्वादिभक्षोऽर्वासेन दुर्बलशरीरवातुरापूर्यते ।
इन्दुरिवेत्युपमा ।

ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति

दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।

क्षीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः

समाः शतं जीवितमाप्नुवन्ति ॥ १६२ ॥

स०-ये मार्कवस्वरसमनुदिन मास यावत् पिबन्ति दुग्ध-
भोजना सन्त, ते बलवीर्ययुता वर्षशत जीवितमप्नुवते ।

मासं वचामप्युपसेवमाना.

क्षीरेण तैलेन घृतेन वाऽपि ।

भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा

मेधाविनो निर्मलमृष्टवाक्याः ॥ १६३ ॥

स०-वचा च मास क्षीराद्यन्यतमेनोपयुजाना राक्षसैरनुप-
द्रुतरूपा मेधावन्तो ज्वलदुज्वलवचनाश्च स्युः । मेधाविन इति
“अस्मायामेवास्त्रज ” इति विनि । उपजातय ।

मण्डूकपर्णीमपि भक्षयन्तो

भृष्टां घृते मासमनन्नभक्षः ।

जीवन्ति कालं विपुलं प्रगल्भा-

स्तारुण्यलावण्यगुणोदयस्थाः ॥ १६४ ॥

स०-मण्डूकपर्णीं घृतेन पक्वा खादन्तो मासमनन्नाशिनी
महान्त कालं जीवन्ति प्रागल्भ्यादिगुणयुक्ता । इन्द्रवज्रावृत्तम् ।

लाङ्गलीत्रिफलालोहपलपञ्चाशता कृतम् ।

मार्कवस्वरसे षष्ठ्या गुलिकाना शतत्रयम् ॥ १६५ ॥

छायाविशुष्कं गुलिकार्धमद्यात्

पूर्वं समस्तामपि तां क्रमेण ।

भजेद्विरिक्तः क्रमशश्च मण्डं

पेयां विलेपी रसकौदनं च ॥ १६६ ॥

सर्पिःस्निग्धं मासमेकं यतात्मा

मासादूर्ध्वं सर्वथा स्वरवृत्तिः ।

वर्ज्यं यत्नात्सर्वकालं त्वजीर्णं

वर्षेणैवं योगमेवोपयुज्यात् ॥ १६७ ॥

भवति विगतरोगो योऽप्यसाध्यामयार्तः

प्रवलपुरुषकारः शोभते योऽपि वृद्धः ।

उपचितपृथुगात्रश्रोत्रनेत्रादियुक्त-

स्तरुण इव समानां पञ्च जीवेच्छतानि ॥ १६८ ॥

१ ‘समाशत’ ई । २ “अधृष्यरूपा -अनभिभूतदेहा ।” इति
चन्द्र । ३ ‘पर्णी परिभ’ उ । ४ ‘भक्ष्या’ उ । ५ ‘शत.
कृतात्’ इ ई. उ. । ‘शतीकृतम्’ इति कवित् । ६ ‘पिष्टात्’
इ ई. । ‘पिष्टा’ उ चन्द्र । ७ ‘गुटिका’ इ ई. उ. । ८ ‘शत-
त्रयात्’ इ ई. । ९ ‘शुष्कात्’ इ ई. । १० ‘सर्वश’ ई ।
११ ‘युज्य ॥’ इ ई. ।

स०-लाङ्गल्यादीना पलपञ्चाशता भृङ्गस्वरसेन कृत षष्ठ्या-
ऽधिक गुलिकाना शतत्रय छायाविशुष्कम् । ततो गुलिकाया अर्ध
पूर्वमद्यात् । क्रमेण ता समस्तामपि भुञ्जीत । ततो विरिक्त
क्रमेण मण्डादीनद्यात् । उपजातिर्नृत्तम् ।

मासमेकं सर्पिं स्निग्धमन्न जितात्मा भुञ्जीत । मासादनन्तर
यथेष्टभोजन स्यात् । सर्वदा तु यत्नेनाजीर्णं वर्ज्यम् । एव-
अनेन प्रकारेण, वर्षेण सर्वा गुलिका उपयुज्यात् । [शालि-
नीनृत्तम् ।]

कृतोपयोगो नीरोगो योऽप्यसाध्यरोगार्तो, वृद्धोऽपि प्रकृष्ट-
पुरुषकारवान् जायते । पुष्टविस्तीर्णशरीर प्रशस्तनयनरुणादि-
मास्तरुण इव पञ्च वर्षशतानि जीवति । [मालिनीनृत्तम् ।]

गायत्रीशिखिशिशिपासनशिवा-

वेलाक्षकारुष्करान्

पिष्ट्वाऽष्टादशसंगुणेऽम्भसि धृतान्

खण्डैः सहायोर्मयैः ।

पात्रे लोहमये त्र्यहं रविकरै-

रालोडयन् पाचये-

दशौ चानु मृदौ सलोहशकलं

पादस्थितं तत्पचेत् ॥ १६९ ॥

पूतस्यांशः क्षीरतोऽशस्तथाऽशौ

भार्गीनिर्यासाद् द्वौ वरायास्त्रयोऽशाः ।

अंशाश्चत्वारश्चेह हैयङ्गवीना-

देकीकृत्यैतत्साधयेत्कृष्णलौहे ॥ १७० ॥

विमलखण्डसितामधुभिः पृथक्

युतमयुक्तमिदं यदि वा घृतम् ।

स्वरुचिभोजनपानविचेष्टितो

भवति ना पलशः परितोऽयन् ॥ १७१ ॥

१ ‘ण ता समा समस्ता अपि’ ट त. । २ ‘भोजी
स्यात्’ ट । ३ ‘गायत्री-खदिर । शिखी-चित्रक । शिवा-
हरीतकी । अरुष्कर-भलातकम् । पलश-पल पलम् । परि-
शीलयन्-अभ्यस्यमान ।” इति चन्द्र. । “एतान्यष्टावौषधानि
समानि पिष्ट्वा, एतेभ्यो मानेन षोडशगुणेऽम्भस्यौषधसमैश्च
शल्वैर्धृतानि त्र्यहमादित्यतापेनालोडयन्-चालयन्, पाचयेत् ।
पिवर्या -शतावर्या । पलश इति यथासामर्थ्यं मात्रा ।” इतीन्दु ।
४ ‘ष्कर० धृत’ ई चन्द्र । ५ ‘पिष्ट्वाऽष्टौ दशषट्गुणे’
ई स.स । ६ ‘मलै’ इ उ. । ७ ‘लोहकृते’ इ ई उ.
चन्द्र स.द. । ८ ‘लोडयेत्’ ई उ चन्द्र । ‘लोलयन्’ स स ।
९ ‘भार्गीनिर्यासा’ इ उ स मू । १० ‘पिवर्यास्त्र’ स स. ।
११ ‘रश्चैव’ ई उ । ‘रस्तत्र’ स.स. । १२ “तत्तु हैयङ्गवीन यत्
होगोदोहोद्भव घृतम् ।” इत्यमर । १३ ‘विमलया सितया
मधुनाऽथवा यु’ ई.स.द. । १४ ‘लयेत्’ उ. ।

श्रीमान्निर्वृतपाप्मा वनमहिषबलो
वाजिवेगः स्थिराङ्गः
केशैर्भृङ्गाङ्गनीलैर्मधुसुरभिमुखो
नैकयोषिन्निषेवी ।
वाङ्मेधाधीसमृद्धः सुपटुहुतवहो
मासमात्रोपयोगाद्
धत्तेऽसौ नारसिंहं वपुरनलशिखा-
तप्तचामीकराभम् ॥ १७२ ॥

अत्तारं नारसिंहस्य व्याधयो न स्पृशन्त्यपि ।
चक्रोज्ज्वलभुजं भीता नारसिंहमिवासुराः ॥ १७३ ॥

स०-गायत्र्यादीन् पिष्ट्वाऽष्टादशगुणे जले लौहैः शकलैः सह
धृतानायसे भाजने त्रीणि दिनानि दिनकरकरैराशोषयन् पाच-
येत् । पश्चादतीक्ष्णे वह्नौ लोहशकलैः सह पादस्थितं तत् पचेत् ।
शार्दूलविक्रीडितम् ।

पूतस्यास्य भागः, क्षीरादशः, भृङ्गरजः काथादशौ द्वौ, तथा
वरायाश्चाशालयः, घृतादशाश्चत्वारः, एतत्सर्वं मेलयित्वा कृष्ण-
लोहे पचेत् । वैश्वदेवीवृत्तम् ।

उज्ज्वलखण्डशर्करामाक्षिकैः पृथग्युतमयुतं वा घृतमेतदात्मे-
नृत्तया कृताहारपानविहारो नरः पलः पलमश्नन् श्रीमदादियुतो
भवेत् । द्रुतविलम्बितवृत्तम् ।

श्रीमान्निर्वृतपाप्मा भवेत् । तथा वनमहिषतुल्यबलः, वा-
जिनः-अश्वस्यः, वेगेन समः, स्थिराङ्गः-दृढशरीरः, तथा केशै-
र्भ्रमरकृष्णैरुपलक्षितो भवेत्, तथा मधुवत्सुरभिमुखः स्यात्,
तथा बहुस्त्रीगमनसामर्थ्ययुक्तः स्यात्, तथा वाङ्मेधादिभिः
समृद्धः, तथा सुष्ठु पटुः-तीक्ष्णो, हुतवहः-अग्निः, यस्य स
तथाविधो, मासमात्रोपयोगात्-स्यात् । असौ-अस्य घृतस्योप-
योक्ता, नारसिंहसदृशः शरीरमतिदार्व्ययोगात् तथा वह्निशिखा-
सन्तप्तसुवर्णकान्तिं वारयेदिति । सप्तवरावृत्तम् ।

नारसिंहाख्यस्य हविषो भोक्तारः रोगा न स्पृशन्त्येव, -आसता
तावद्भावाय । यथा नारसिंहः रूपं चक्रोज्ज्वलभुजं प्रवेष्टुं दैत्या
भीत्या(ता) स्प्रष्टुमशक्ताः, इत्युपमा ।

भृङ्गप्रवालानमुनैव भृष्टान्

घृतेन यः खादति यन्त्रितात्मा ।

विशुद्धकोष्ठोऽसनसारसिद्ध-

दुग्धानुपस्तकृतभोजनार्थः ॥ १७४ ॥

मासोपयोगात् स सुखी जीवत्यन्दर्शतत्रयम् ।

गृह्णाति सकृदप्युक्तमविलुप्तस्मृतीन्द्रियः ॥ १७५ ॥

स०-मार्कवपलवानेतेनैव सर्पिणा भृष्टान् योऽश्नाति [नि]-
यतः शुद्धकोष्ठं सन् । बीजकसारसिद्धक्षीरानुपः, तेनैव-अस-

१ 'जातिनीलैः' ई । २ 'धावी स' इ ई उ । ३ "अस्य
नारसिंहस्य-नारायणप्रयोगस्य, अत्तारः नरः व्याधयो भीता न
स्पृशन्त्यपि ।" इति चन्द्र । ४ 'भुजा भीता' इ । ५ 'भृङ्गरा-
जका' ट । ६ 'शतद्वयम्' अरुणः ।

नसारसिद्धेन दुग्धेन, कृतभोजनार्थः-तद्वृत्तिरित्यर्थः । स-पुरुषो,
मासोपयोगात् सुखी-नीरोगो, वर्षशते द्वे जीवति । तथैकवा-
रमपि कथितं गृह्णाति । कीदृक् सन् ? अविलुप्तानि स्मृतीन्द्रि-
याणि यस्य स एवम् ।

अनेनैव च कल्पेन यस्तैलमुपयोजयेत् ।

तानेवाप्नोति स गुणान् कृष्णकेशश्च जायते ॥ १७६ ॥

स०-अनेनैव विधानेन यः पुरुषस्तैलमुपयोजयेत्, स ता-
नेव-पूर्वोक्तान् गुणान्, प्राप्नोति । कृष्णकेशश्च सम्पद्यते ।

उक्तानि शक्यानि फलान्वितानि

युगानुरूपानि रसायनानि ।

महानुशसान्यपि चापराणि

प्राप्त्यादिकृष्टानि न कीर्तितानि ॥ १७७ ॥

स०-रसायनानि यानि शक्यानि फलयुक्तानि युगानुरूपानि
च तान्युक्तानि । अपराणि चाशक्यानि यानि महाफलान्यपि
तानि न कथितानि । उपजातिः ।

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १७८ ॥

स०-रसायनस्य विधिभ्रंशात्-व्यपाशात्, यदि रोगा भवेयुः,
ततो रसायनं विहाय तेषां यथायोगं सर्वमौषधं कार्यम् ।

सत्यवादिनमक्रोधमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ।

शान्तं सहृत्तनिरतं विद्यान्नित्यरसायनम् ॥ १७९ ॥

स०-सत्यभाषिणः, तथा क्रोधावरहितः, तथाऽयात्मप्रवणानि-
योगप्रवणानि, इन्द्रियाणि यस्य तः, तथा शमयुक्तः, तथा सहृ-
त्तनिरतः, स्थितमेवभूतः नरः नित्यरसायनं जानीयात् ।

गुणैरेभिः समुदितः सेवते यो रसायनम् ।

स निर्वृत्तात्मा दीर्घायुः परत्रेह च मोदते ॥ १८० ॥

स०-एभिः-सत्यवचनादिभिर्गुणैः, समुक्तः पुरुषो रसायनं
सेवते यः, स पुरुषो निवृत्तचित्तो दीर्घायुश्च सन्निहः मोदतेऽन्य-
जन्मनि च ।

शास्त्रानुसारिणी चर्या चित्तज्ञाः पार्श्ववर्तिनः ।

बुद्धिरस्खलिताऽर्थेषु परिपूर्णः रसायनम् ॥ १८१ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचि-

तायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तरस्थाने

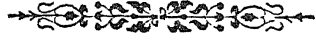
रसायनविधिर्नाम एकोनचत्वारि-

विंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

१ 'कीदृक्' ट । २ 'नुभावान्यपि' ई । 'नुशंसान्यपि'
चन्द्रः । ३ "विधिभ्रंशात्-असम्यक्करणात् ॥ परत्रेह च मोदते-
द्वयोर्लोकयोः सहर्षो भवेत् ।" इति चन्द्रः । ४ 'अपायात्'
ण त । ५ 'प्रगुणानि' त । ६ 'रितैः समुदितैः' उ । ७ 'नि-
वृत्तात्मा' ई स स ।

स०-चेष्टा शास्त्रानुसारिणी, पार्थासीनाश्च चित्तविदः, अर्थेषु-विषयेषु, बुद्धिरस्सलिता, इत्येतत् परिपूर्णं रसायनमिति ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां पष्ठ उत्तरस्थाने रसायनविधिनाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३९ ॥

इति रसायनाख्यं सप्तममङ्गं समाप्तम् ।

अथ कमप्राप्तं वाजीकरणाध्यायं ब्रूते—

अथातो वाजीकरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(गद्यसूत्रे ॥ २ ॥)

स०-वाजीव येन समर्थं क्रियते, तद्वाजीकरणम्, तस्याध्यायः । शेषमायुष्कामीयवद्योज्यम् ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयीं पुमान् ।

स०-विषयी यः पुरुषः, स सततं वाजीकरणमौषधमन्विच्छेत् । पुत्रहणं स्त्रीषण्ठादिनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा यथा पञ्चकर्मणि ऋतुविधानादि च सामान्योक्तत्वात् ख्यादीनामपि प्रसज्यते, तथेदमपि विज्ञायते, तस्मात्तद्व्यवच्छेदार्थं पुत्रहणम् । सततग्रहणेनैतदद्योतयति, -यथा रसायनमुपयुक्तं चिरकालमनुवर्तते न तथा वाजीकरणमिति । अपि तु यस्मिन्नेवाहिं प्रयुज्यते तस्मिन्नेव कार्यकरणसमर्थं प्रायेण स्यादिति सतत-अनवरतं, वाजीकरणमन्विच्छेदित्युक्तम् ।

वाजीकरणेन कोऽर्थः स्यात् ? इत्याह—

तुष्टिः पुष्टिरपत्यं च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥ १ ॥

अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

स०-तत्र वाजीकरणे तुष्ट्यादि संश्रितम् । अपत्यं किम्भूतम् ? गुणवत्, न तु दुरपत्यं कुलाङ्गाररूपम् । यतोऽपत्यं [ना] सन्ता-

१ अयं वाजीकरणविधिश्चरके चि० २ अध्याये चतुष्पादेषु, सुष्ठुते चि० २६ अध्याये, अष्टाङ्गसङ्ग्रहे उ० ५० अध्याये चास्ति वर्णितः । २ 'रणमध्याय' इ ई स मू । 'रणव्या' उ चन्द्र । 'रणाध्याय' ण त । ३ "अन्विच्छेदिति रसायनात् महाफलात् तदपेक्षयाऽल्पफला वाजीकरणं पश्चाद्विच्छेत् ।" इति चक्र । "अन्विच्छेत्-आश्रयेत् ।" इति चन्द्र । "विषयी-विषयेषु शब्दादिषु देहचित्तोपयोगिषु हेतुषु सक्तः । ['पुरुषग्रहणं बालात्यन्तवृद्धनिरासार्थम् । न पुनः स्त्रीषण्डव्युदासार्थम्, तेषां वाजीकरणाप्राप्तेः ।' इति जर्जटः ।]" इति-दु ।

नकर-अन्विच्छेदस्थितिः च, यच्च सद्यः-शीघ्रमेव, संप्रहर्षणं वाजीकरणम् ।

वाजीवातिवलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गनाः ॥ २ ॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।

तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम् ॥ ३ ॥

स०-येन वाजीकरणेन तुरङ्ग इवाप्रतिहतसामर्थ्यस्तरुणी सगच्छति, तथा येन योषितामतिवल्लभं स्यात्, तथा येनोपचयं प्राप्नोति, तद्वाजीकरणमुच्यते । तद्धि शरीरस्योर्जस्करमतिशयेन ।

ननु, वाजीकरणमुपायहेतुर्विषयाणामिहैव बन्धनदर्शनात् । उक्तं च तन्त्रान्तरे-“कोशकारो यथैवाशनुपादत्ते बन्धवहान्” इत्यादि । तस्मान्नाथौ वाजीकरणेनेत्याह—

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयैरसायनम् ।

अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥ ४ ॥

स०-यतो धर्मादनपेत-वर्त्म्यं, ब्रह्मचर्यं तदनुमोदामहे । तथा यशस्यादिहेतुः । तथा लोकद्वये-इहलोके परलोके च, रसायनमिव रसायनं, सदोपकारकत्वात् । तथा एकान्तेन-सर्वथा, निर्मलम् । यतो ब्रह्मचर्यम् । न तु ब्रह्मचर्यवत् स्वदारा-दि(रे)षु पुत्राद्यर्थमेव निर्मलम् । अतो हेतोस्तदनुमोदामहे । किन्त्वाभ्युदयिकं मार्गमाश्रित्य वाजीकरणोपदेशः । द्विविधो हि मार्गः, -नै श्रेयसिक आभ्युदयिकश्च । तत्र नै श्रेयसिकं मार्गं समनुसृत्य ब्रह्मचर्योपदेशश्च कोशकारदृष्टान्तश्च क्लेशनाशकश्च । आभ्युदयिकं च मार्गमाश्रित्यायमुपदेश इत्यत्राह ।

अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्वाध्यमानस्य रागिणः ।

शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥ ५ ॥

स०-स्तोकसत्त्वस्य पुंसः क्लेशैर्विषयोत्थैः पीड्यमानस्य रागिण-कामिनः, शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते । अनेन शास्त्रकृता, अपरैश्च तन्त्रकारैः ।

कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविनः ।

सर्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्यते ॥ ६ ॥

स०-कल्प(त्य)स्य-समर्थस्य, तथा यौवनस्थस्य, वाजी-

१ “अन्ये तु वाज-शुक्रम्, सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणमित्याहुः । किंवा वाजी-मैथुनम् । उक्तं हि हारीते-“वाजो नाम प्रकाशत्वात् तच्च मैथुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुस्तकमेव प्रचक्षते ॥” इति शिवदासः । “उपचीयते-बुद्धिमायाति । कर्जस्कर-बलप्रापकं कान्तिदं च ॥ धन्य-प्रशस्यम् । यशस्य-कीर्तिदम् । आयुष्य-आयुषो हितम् । निर्मल-शुद्धम् ॥ कल्पस्य-स्वस्थस्य ॥” इति चन्द्र । “वार्तो निरामयः कल्पः” इत्यमरः । २ ‘हस्योर्जस्कर’ उ स द्र । ३ ‘लभो भवति’ ट । ४ ‘धन्य’ चन्द्र । ५ ‘यसुखावहम्’ इ उ । ‘यहितावहम्’ ई । ६ ‘स्य चोत्कृष्टै’ इ. चन्द्र । ‘स्य च क्लेशै’ उ । ७ ‘रागिण’ ई उ. चन्द्र । ८ ‘कल्पस्यो’ इ उ. ण. त., ट ड । ९ ‘निवारितः’ स सु. ।

करण सतत कुर्वत, तस्य सर्वेष्वेव ऋतुषु दिने दिने व्यवयो-
मैयुन, न निषिध्यते ।

अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुहान् सानुवासनान् ।

घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥ ७ ॥

योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम् ।

ततो वाजीकरणान् योगान् शुक्रापत्यबलप्रदान् ॥ ८ ॥

स०-अथ-कृतमङ्गलस्य, स्निग्धस्य तथा विशुद्धस्य तथा
क्षीराद्याशिनो योगवित्-वैद्य, प्राङ् निरुहान् सानुवासनान्
घृतादिसंयुक्तान् कारयेत् । तत -अनन्तर, वाजीकरणान् योगान्
योजयेत् । किम्भूतान् ? शुक्रादिप्रदान् ।

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः ।

यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः ॥ ९ ॥

स०-अच्छायत्वादिभिर्गुणैर्युक्तोऽर्थिना यथा तरुनाश्रय-
णीय, तथा तादृशो मानवो निरपत्य इति । एकवचनेनैव
एकार्थस्य लब्धत्वादेरग्रहणं केवलार्थप्रतिपत्त्यर्थम् । एक -
केवलो माववीलतादिरहितः ।

स्खलद्रुमनमव्यक्तवचनं धूलिधूसरम् ।

अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥ १० ॥

अपत्यं तुल्यतां केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।

किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥ ११ ॥

स०-स्खलद्रुमनादिकमपत्य केन पदार्थेन दर्शनादिषु समानम् ।
किं पुनर्यद्यशोऽदिवर्धनात् तस्य केन तुल्यता भवेत् ? अपत्य-
शब्दस्य पुस्त्वमत्र चिन्त्यम् (१) । तत्किल नितरा सुखप्रदमित्यर्थः ।

शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

स०-शुद्धशरीरे पुरुषे यथाम्निबल वृष्ययोगान् प्रयोजयेत् ।

तानेवाह—

शैरेशुकुशकाशानां विदार्या वीरैणस्य च ॥ १२ ॥

मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।

मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपण्यौ शतावरीम् ॥ १३ ॥

अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्ता पुनर्नवाम् ।

वीरा पयस्या जीवन्तीमृद्धि रास्त्रा त्रिकण्टकम् ॥ १४ ॥

१ 'त्यविवर्धनान्' ण त स च । २ 'प्राक्-पूर्वोक्त, नि' ट ड ।

३ "अच्छाय - छायाया विहीनः । पूतिकुसुम - दुर्गन्धिपुष्पः । ए

कशाखश्च - न बह्वीभिः शाखाभिर्निवृत्तः । निरपत्य - सन्तानरहितः ॥

स्खलद्रुमन - प्रस्खलद्रुमः । अव्यक्तवचन - अपरिस्फुटवाक् । धूल्या

धूसर - धूलिप्रलिप्ताङ्गम् । लालाविलमुखमपि हृदयाह्लादकारिणं दर्श-

नस्पर्शनादिषु तस्य केन तुल्यता स्यात् । किं पुनर्यो यशोऽदिवर्ध-

नात् तस्य केन तुल्यतोपमीयते ॥ यथाशक्ति - शक्यतन्तिक्रमेण ।

इति चन्द्र । "शर - काण्डेषु । वीरण - उशीरम् । वीरा - क्षीर-

विदारी । पयस्या - क्षीरिका ।" इतीन्दुः । ४ 'कारिणम्' चन्द्र ।

५ 'तुल्यता' अरुणः । ६ 'पुनर्यो यशो' उ चन्द्र । ७ 'वर्धनात्'

अरुणः । 'वर्धन' इति क्वचित् । ८ 'शुद्धे काये' इ इ उ ।

९ 'वृष्यप्रयोगान्' ट.त. ।

मधुक शालिपर्णी च भागास्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढक चैतद् द्विद्रोणे साधयेदपाम् ॥ १५ ॥

रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥ १६ ॥

घृताच्चतुर्गुण क्षीर पेय्याणीमानि चावपेत् ।

वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यैष्टी फल्गूनि पिप्पलीम्

द्राक्षां विदारीं खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।

तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥ १८ ॥

शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुडवेन च ।

मरिचस्य प्रकुञ्चेन पृथगर्धपलोन्मितैः ॥ १९ ॥

त्वगेलाकेसरैः श्लक्ष्णैः क्षौद्रैर्द्विकुडवेन च ।

पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥ २० ॥

तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।

स०-शरादीनां मूलानि कण्टकार्याश्च, तथा जीवकादीन्,
त्रिपलिकान् भागान् पृथक्, माषाणामाढक च, एतत्सर्वं जलद्रोण-
द्वये पाचयेत् । तेन रसेनाढकशेषेण घृताढकं दत्त्वा विदार्यादिरसा-
दीनां च पृथक्पृथगाढकं दत्त्वा क्षीराढकचतुष्टयं च दत्त्वा
पचेत् । वीरादीन् कलकान् सामान्यपरिभाषोक्तप्रमाणाद्विक्षिपेत् ।
तत्-घृत, पक्कं पूतं पृथक् शर्करातुगयोश्चूर्णप्रस्थेन कणाया पल-
चतुष्टयेन मरिचपलेन च योजयेत् । त्वगादिभिः श्लक्ष्णैः पृथ-
गर्धपलोन्मितैः क्षौद्रस्य कुडवयुगलेन योजयेत् । ततो मिश्रितात्
पलमात्रं प्रतिदिनं भक्षयेत्, मासरसक्षीरभोजी सन् । तेनोप-
युक्तेन तुरङ्गं इवारोहति । चटक इव हृष्यति ।

विदारीपिप्पलीशालिपियालेक्षुरकाद्रजः ॥ २१ ॥

पृथक् स्वगुप्तामूलाच्च कुडवाशं तथा मधु ।

तुलार्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्धं नवसर्पिषः ॥ २२ ॥

सोऽक्षमात्रमृतः खादेत् यस्य रामाशतं गृहे ।

स०-विदार्यादीनां चूर्णं कपिरुद्धुमूलाच्च चूर्णं पृथक् कुड-
वमात्रं, माक्षिकस्य च कुडवः, शर्करापलानि पञ्चाशत्, प्रत्य-
ग्रघृतस्य पलानि षोडश, अतः -संयोजितात्, कर्षमात्रं स खा-
देत् यस्य भवने कान्ताशतमस्ति ।

सात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान् हिमान्

माषान् वा सघृतक्षौद्रान् खादन् गृष्टिपयोऽनुपः ।

जागर्ति रात्रि सकलामखिन्नः खेदयन् स्त्रियः ॥ २४ ॥

स०-गोधूमान् सकृपिकच्छुफलान् दुग्धे साधितान् हिमान्
माषान् वा घृतमाक्षिकान्वितान् खादन् गृष्टिक्षीरमनु पिबेद्यः, स
सर्वा रात्रिमखिन्नो रामा रमयन् जयति (जागर्ति) ।

१ "तेन रसेन - काथेन । क्षाद्राद्विकुडवेन - द्रवत्वात् षोडशभि

पलैः । मधु कुडवाश - अष्टौ पलानि ॥ अतः - अस्माद्वृष्ययोगात् ।"

इति चन्द्र । २ 'यष्टिक गजपिप्पलीम्' उ । 'फल्गु

द्विपिप्पलीम्' स स । ३ 'क्षौद्राद्विकु' ण त स मृ । ४ 'म-

धुदुग्ध' उ । ५ 'ना कण्टकारीपर्यन्तानां मूलानि, तथा जीव-

कादीनि, त्रि' ण त । ६ 'ढक विदा' ण त । ७ 'लिप्पिया' उ ।

८ 'कान्ताशत' इ । ९ 'खादेत्' गृ' ट.ड ।

वस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
यः खादेत्ससितान् गच्छेत्स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २५ ॥

स०-अगलाण्डपत्रे क्षीरे तिलानसकृद्भाविताम् सशर्कराम्
य खादेत्, स कान्ताशतमपूर्वं इव याति ।

चूर्णं विदार्य बहुशः स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पियुतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥ २६ ॥

स०-शृगालिकायाश्चूर्णं विदारीस्वरसेनैव बहुशो भावित
मधुघृतयुक्तं लीढ्वा रामाशतं याति ।

कृष्णाधारीफलरजः स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनु पयः पिबेत् ॥ २७ ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।

स०-कृष्णामलकचूर्णं धात्रीस्वरसेन सुभावितं शर्कराक्षौद्र-
घृतैर्लीढ्वा योऽनु क्षीरं पिबेत्, स पुरुषोऽशीतिवर्षोऽपि तरुण इव
हृष्यति ।

कर्पं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रैर्मन्वितम् ॥ २८ ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ।

स०-मधुयष्टिकाचूर्णस्य कर्पं घृतक्षौद्रयुतं क्षीरानुपानं यो
लेढि, सोऽप्रणष्टवेगं पुरुषं स्यात् ।

कुलीरशृङ्गा यः कल्कमालोऽयं पयसा पिबेत् २९
सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ।

स०-कर्कटशृङ्गा कल्कं क्षीरेणालोऽयं यः पिबेच्छर्करा-
सर्पिं क्षीरान्नभुक्, स रामासु वृषायते ।

यः पयस्यां पयःसिद्धा खादेन्मधुघृतान्विताम् ॥ ३० ॥
पिबेद्वाष्कयणं चानु क्षीरं न क्षयमेति सः ।

स०-क्षीरकाकोली क्षीरसिद्धा माक्षिकघृतयुता यः खादेत्,
वष्कयणीक्षीरमनु यः पिबेत्, स शुक्रक्षयं न याति ।

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ।

स०-कपिकच्छुक्षुरकबीजचूर्णं शर्करासहितं धारोष्णेन
क्षीरेण पीत्वा नरो बालेय इवाचरति ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्याश्च योजयेत् ॥ ३२ ॥

१ 'तान् बहुशस्तिलान्' इ ई उ । २ 'असकृत्-पुन पुन ॥
समाशक-तुल्यमात्र(न)म् ॥ वृषायते-वृष इवाचरति ॥ बाष्क-
यण-वर्षप्रसृताया गो क्षीरम् ।' इति चन्द्र । 'असकृदिति सप्त-
धा ।' इति श्रीकण्ठशिवदासौ । 'अपूर्ववदिति अकृतपूर्वस्त्रीसङ्ग-
मवत् ।' इति शिवदास । 'कृष्णाफलानां धात्रीफलानां च चूर्णं,
स्वरसेन-कृष्णाधात्रीफलरसेन ॥ स्वयंगुप्तेक्षुरकयो-अध्यण्डकोकि-
लाक्षयो ।' इतीन्दु । ३ 'यां सुकृतस्व' चक्र वृ । ४ 'प्रमदा
दश गच्छति' इ ई उ चन्द्र स द्र । 'दश गच्छेन्नरोऽङ्गना' वृ ।
'शत गच्छेद्द्वाराङ्गना' चक्र । ५ 'कृष्णधात्री' ई चन्द्र । ६ 'स-
मौशकम्' चन्द्र स च । ७ 'स नरोऽप्रणष्टवेगं स्यात्' ट ।
८ 'वष्कयिण' ई । ९ 'ण पिबेत् । स बाले' ट ड ।

स०-उच्चटाया शतावर्याश्च चूर्णमेवमेव योजयेत् ।

चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससिताषष्टिकौदनम् ।
पटे सुमार्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ ३३ ॥

स०-दध्न सरं शशिववलं शर्कराषष्टिकौदनयुक्तं वस्त्रेण
सुभावि(मार्जितं) भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुण इवाचरति ।

श्वदष्टेश्वरमाषात्मगुप्ताबीजशतावरीः ।
पिबेन्क्षीरेण जीर्णोऽपि गच्छति प्रमदाशतम् ॥ ३४ ॥

स०-श्वदष्टादीन् क्षीरेण पिबेन् वृद्धोऽपि रामाशतं याति ।

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम् ।
मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ ३५ ॥

स०-यत्किञ्चिद्वस्तु मधुरादिगुणं चित्तहर्षजननं च, तत्सर्व-
मपि वृष्यं कथ्यते ।

द्रव्यैरेवविधैस्तस्माद्वर्षितः प्रमदा व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३६ ॥

स०-तस्मादेवप्रकारैर्द्रव्यैः कृतदर्पं शतं ललनानां या-
यात् । न केवलं वृष्यद्रव्यैर्दर्पितो यावदात्मवेगेन चोदीर्ण-
प्रेरितः । न तु वाजीकरणं मे युक्तमिति योपितं गच्छेत् ।
स्त्रीगुणै-लावण्यकौमल्यादिभिः, कृतप्रहर्षं सन् ।

सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमाङ्कुराः ।
विषयातिशयाः पञ्च शराः कुसुमधन्वनः ॥ ३७ ॥

स०-तथा विषयातिशया-मनोहरा शब्दस्पर्शरूपरसग-
न्धा, सेवनीया । किम्भूता १ सर्वेन्द्रियाणां सुखहेतवः, तथा
वर्म एव कल्पवृक्षेऽङ्कुरा इवाङ्कुरा । तथा पुष्पचापस्य पञ्चशि-
लीमुखा इति वाक्यरूपकम् ।

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था हर्षप्रीतिकराः परम् ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन प्रतिष्ठिताः ॥ ३८ ॥

स०-यस्मादेकैकशोऽपि-व्यस्ता अपि, अर्था-शब्दादयः
सेव्यमानाः, परं हर्षप्रीत्युत्पादकाः । किमुत स्त्रिया शरीरे ये
समुदायेन व्यवस्थिताः ।

१ 'मार्जितमिति सुघृष्टम् ॥ भावित इति वचनात् प्रयोगेण
शरीरभावनाया सत्यां खासेवा सम्भवतीति दर्शयति । आत्मवेगेनेति
सङ्कल्पजातेनात्मवेगेन ।' इति चक्र । 'भावित-कृतसंस्कारः ।
आत्मवेगेनोदीर्ण-उद्भूतचेता कृत ॥ कुसुमधन्वन-कामस्य ॥
एकैकश-एकमेकं कृत्वा । इष्टा-मनोहरा ।' इति चन्द्र ।
'आत्मवेगेन च-पुरुषसङ्गावकृतेन, उदीर्ण-उत्सिक्त ।' इती-
न्दु । २ 'दनैर्युक्त' ट ड । ३ 'पिबेत्' ई चन्द्र । ४ 'पीत्वा'
ड ण त । ५ 'स्माद्भावित' इ ई उ चन्द्र, स द्र स च ।
६ 'रणमुपयुक्त' ट । ७ 'धन्विन' इ ई उ । ८ 'शरीरेषु
स' ई उ ।

नामापि यस्या हृदयोत्सवाय
यां पश्यतां तृप्तिरनाप्तपूर्वा ।
सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशभूता
कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ३९ ॥
कलाविलासाङ्गवयोविभूषा
शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।
प्रियंवदा तुल्यमनःशया या
सा स्त्री वृषत्वाय पर नरस्य ॥ ४० ॥

स०—यस्या स्त्रिया नामापि हृदयोत्सवाय । या स्त्रियमा-
लोचयतामनाप्तपूर्वा तृप्ति स्यात् । तथा याऽशेषाणां करणाना-
माकर्षणपाश । तथा कान्तस्य-भर्तुः, अनुवर्तनं तदेव व्रत
तत्र या दीक्षिता । इन्द्रवज्रावृत्तम् । तथा कलादय एव विभूषा
यस्या सैवम् । तथा शुचि-अन्तर्बहिश्च, लज्जान्विता, रहसि-
सुरते, प्रौढा । तथा सौम्यवचना । तथा तुल्य-समो, मन-
शयो-मनसिजो, यस्या सैव या, सा स्त्री-वामलोचना, पर-
अतिशयेन, पुंसो वृषत्वाय कल्पते । उपजाति ।

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामसूत्रविहितामनवद्याम् ।

देशकालबलशक्त्यनुरोधा-
द्वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥ ४१ ॥

स०—तथा कामसूत्रे विहिता या सकला रतिचर्या ताम-
गर्ह्या देशादिवशादाचरेत् । तथा वैद्यकशास्त्राचारेऽविरुद्धाम् ।
स्वागतावृत्तम् ।

अभ्यञ्जनोद्धर्तनसेकगन्ध-
स्नैक्चित्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकाव्यादिकथाप्रवीणाः
समस्वभावा वशगा वयस्याः ॥ ४२ ॥

दीर्घिकां स्वभवनान्तनिविष्टां
पद्मरेणुमधुमत्तविहङ्गा ।
नीलसानुगिरीकूटनिर्तम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥ ४३ ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः
श्रोत्रसुखः कलकोकिलनादः ।

१ “हृदयोत्सवाय-वृषत्वाय । कला च विलासश्चाङ्गानि च
वयश्च, तान्येव विभूषा-मण्डन, यस्याः सा कलाविलासाङ्गवयो-
विभूषा । प्रियवदा-प्रियभाषिणी ॥ अनवद्यां-निर्दोषामपापरूपाम् ।
पुरकण्ठगतानि-गृहसन्निकृष्टानि । तरुजाति-वृक्षाणां विकाराः ।”
इति चन्द्र । २ ‘पश्यतस्तु’ इ.उ. । ३ ‘मन.स्वभावा’ उ. ।
४ ‘कामशास्त्रवि’ ण. त.चन्द्र. । ५ ‘स्नैक्चित्रव’ इति क्वचित् ।
६ ‘गान्धर्वकान्यादि’ चन्द्र. । ७ ‘काः’ ‘ष्टा.’ ‘ङ्गा.’
इ.इ.उ.ण.त.चन्द्र. । ८ ‘नितम्बा.’ इ.इ.उ. । ९ ‘सुखा.’
‘नादा.’ उ. ।

अ० १२०

अङ्गसुखं तु वशेन विभूषा
चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥ ४४ ॥
ताम्बूलमच्छमदिरा
कान्ता कान्ता निशा शशाङ्काङ्का ।
यद्यच्च किञ्चिदिष्टं
मनसो वाजीकरणं तत्तत् ॥ ४५ ॥

स०—तथाऽभ्यञ्जनादि वाजीकरणमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध ।
गीतादिकुशलास्तुल्यस्वभावा वशगा सहाया । तथा दीर्घिका-
क्रीडापुष्करिणी, खगृहसमीपे कृता । पद्मरेणुमधुभ्यां मत्ता
विहङ्गा यस्या सैवम् । हरितसमभूभाग यत्पर्वतशृङ्ग, तस्य नित-
म्ब, तत्र च यानि काननानि, तानि पुरसमीपभूतानि । उप-
जातिस्वागते वृत्ते ।

दृष्टिसुखकारिणी तथा नानाप्रकारा महीरुहजाति । कल-
कण्ठकूजित श्रवणसुखकारि । अङ्गे सुखानुरोधेन ऋत्वनुरोधेन
च भूषणम् । तथा सकल परिवारो मनसुखहेतु । तथा
ताम्बूलादिक वाजीकरणम् । न च केवल ताम्बूलादिकम्,
अपि तु यद्यच्च किञ्चिच्चेतसः प्रियं तत्तत् वाजीकरणम् । दोष-
कमुद्गीतिरार्या ।

मधु मुखमिव सोत्पलं प्रियायाः
कलरणना परिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥ ४६ ॥
देशे शरीरे च न काचिदति-
रथेषु नाल्पोऽपि मनोविघातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥ ४७ ॥

स०—तथा मार्द्वीक सजलज दयितावदनमिव । परिवा-
दिनी-वीणा, मधुरक्वणना वल्लभेव । पुष्पनिर्गुरमणीया शय्या
पल्लववती कुसुमप्रधाना लतेव । पुष्पिताग्रेति वृत्तनामश्लेष ।
देश इत्यादि । एते पदार्था कामस्य काम-इच्छा पूरयन्ति,
काममुत्पादयन्तीत्यर्थः । पुष्पिताग्नेन्द्रवज्रे वृत्ते ।

अधुनाऽध्यसङ्ग्रहमाह—

मुस्तापर्वटकं ज्वरे, तृषि जलं मृद्भृष्टलोष्टोद्भवं,
लाजाश्लर्दिषु, वस्तिजेषु गिरिजं, मेहेषु धात्रीनिशे ।
पाण्डौ श्रेष्ठमयोऽभयाऽनिलकफे, म्लीहामये पिप्पली,
सन्धाने कृमिजा, विषे शुकतरुर्मैदोनिले गुग्गुलुः ॥ ४८ ॥

१ ‘खर्तुं विशेषवि’ उ. । २ ‘कान्ता-नारी, सा च कान्ता-
प्रिया । गिरिज-शिलाजतु ।’ इति चन्द्र. । ३ ‘न्ता’ ‘शा.’
‘ङ्काः’ इ.उ. । ४ ‘कर हि तत्’ उ. । ५ ‘तच्च’ ट.ण.त. ।
६ ‘प्रियवादिनी’ इ. । ७ ‘मनोहरा’ इ.इ.उ.चन्द्र. । ८ ‘रे न
कदाचिदति’ इ. । ९ ‘मनोभिघात.’ इ. । १० ‘करेण रम’ ट. ।

वृषोऽस्यपित्ते, कुटजोऽतिसारे,
भल्लार्तकोऽर्शःसु, गरेषु हेम ।
स्थूलेषु तार्क्ष्य, क्रिमिषु कृमिघ्न,
शोषे सुरा च्छागपयोऽथ मासम् ॥ ४९ ॥
अक्ष्यामयेषु त्रिफला, गुडची
वातासुरोगे, मंथित ग्रहण्याम् ।
कुष्ठेषु सेव्य, खदिरस्य सारः,
सर्वेषु रोगेषु शिलाह्वय च ॥ ५० ॥

उन्मादं घृतमनव, शोकं मद्य, व्यपस्मृति ब्राह्मी ।
निद्रानाशं क्षीरं जयति, रसाला प्रतिश्यायम् ॥ ५१ ॥
मांसं कार्श्य, लघुनः प्रभञ्जनं, स्तब्धगात्रता खेदः ।
गुडमञ्जर्याः खपुरो नस्यात् स्कन्धासबाहुरुजम् ५२
नवनीतखण्डमर्दितमौष्ट्रं मूत्रं पयश्च हन्त्युदरम् ।
नस्य मूर्धविकारान्, विद्रधिर्मचिरोत्थमस्त्रविस्त्रावः ॥
नस्य कंवलं मुखजान्, नस्याञ्जनतर्पणानि नेत्ररुजः ।
वृद्धत्वं क्षीरघृते, मूर्च्छां शीताम्बुमारुतच्छायाः ५४
संमशुक्तार्द्रकमात्रा मन्दे वृहौ, श्रमे सुरा स्नानम् ।
दुःखसहत्वे स्थैर्यं व्यायामो, गोक्षुरार्हितः कृच्छ्रे ॥ ५५ ॥
कासे निदिग्धिका, पार्श्वशूले पुष्करजा जटा ।
वयसः स्थापने धात्री, त्रिफला गुग्गुलुवर्णे ॥ ५६ ॥

वस्तिर्वातविकारान्,
पैतान् रेकः, कफोद्भवान् वमनम् ।
क्षौद्रं जयति बलासं,
सर्पिं पित्तं, समीरणं तैलम् ॥ ५७ ॥

इत्यग्न्यं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ।
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥ ५८ ॥

स०-मुस्तापर्पटक ज्वरे श्रेष्ठ-रोगोपशमनहेतु । एव शोषे-
ष्वपि योज्यम् । सन्वाने-उर सन्वाने, कृमिजा-लाक्षा, श्रेष्ठा ।
शुक्रतर-शिरिष । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ।

वृषादयो रक्तपित्तादिषु श्रेष्ठा । उपजाति ।
अक्ष्यामयादिषु त्रिफलादीनि सेव्यानि । इन्द्रवज्रा ।

१ 'तमर्शःसु' इ.ई उ चन्द्र । २ "तार्क्ष्य-रसाञ्जनम् ।
मयित-तक्रम् । गुडमञ्जर्या-जिह्विण्या, ऊर्ध्वविकारान्-शिरो-
विकारान् । अचिरोत्थ-प्रथमोद्भूतम् । मुखगदान्-मुखरोगान्,
नस्य केवलं हन्ति । श्रमे सुरापानं हितम् ।" इति चन्द्र ।
*३ 'विसस्मृति' इ.ण त.चन्द्र., ट । ४ 'नस्य' चन्द्र ।
५ 'मौष्ट्रीमूत्र' उ । *६ 'चोर्ध्ववि' इ.उ चन्द्र । 'मूर्ध्नि वि'
ई, ट । ७ 'कवल' ई.उ.ण. त. । 'केवलं' चन्द्र । ८ 'मु-
खगदान्' ई.उ.चन्द्र. । ९ 'समशुक्ता' इ.ई उ । 'शुष्का-
र्द्रक' चन्द्र । १० 'सुरापानम्' चन्द्र । ११ 'सहत्वे स्थैर्ये'
व्या' इ.उ । 'सहत्वे स्थै' चन्द्र. । १२ 'कापान्, पार्श्वशूले'
च पौष्करम्' चन्द्र । १३ 'वय संस्थापने' इ.उ. चन्द्र. ।

अनव-पुराण, सर्पिं कर्तृभूतमुन्मादं जगति । व्यपस्मृति-
अपस्मार, ब्राह्मी जयति । एव क्षीरादयो निद्रानाशादीन्
जयन्तीति योज्यम् । गुडमञ्जरी-काला शात्मली, तस्या
खपुरो-निर्यासो, नस्येन स्कन्वादिजा रुजं हन्ति । नवनीत-
युक्तं खण्डमर्दितम् । औष्ट्रं पयो मूत्रं च जठरं पराकरोति ।
औष्ट्रमिति चिन्त्यम् । उष्ट्राद्विनि प्राप्ते केचित्तु तस्येदमिति विव-
क्षया अणुप्रत्ययं कार्यं इत्याहुः । नस्यादयो मूर्धविकारादीन्
जहतीति सम्बन्धः । ननु, वृद्धत्वं क्षीरघृते हतं इत्यनुपपन्नम् ।
तथा हि-"एकरसाभ्यासो दौर्बल्यकराणाम् ।" (च सू अ
२५) इत्युक्तम् । दौर्बल्यकरणं च कथं वृद्धत्वहत् स्यात् ?
ब्रूम । उत्सर्गत्वात्तस्य वचसः, अपवादरूपं त्विदं वचनम् ।
तस्मात् क्षीरघृतादन्यत्रैकरसाभ्यासस्य दौर्बल्यकरणत्वं वेद्यम् ।
गीतयस्तिष्ठ (पञ्च) ।

कासेत्यादि । [वस्तिरित्यादि ।] आर्या ।

इति-उक्तेन प्रकारेण, यच्छ्रेष्ठमौषधमुक्तम्, तद् रोगाणां
शमाय-शान्त्यै, अल-समर्थम् । तच्च-अग्न्यं, देशादीनां बलेन
यथास्व कल्पनीयम् । जघनचपलाऽऽर्या । एतच्च यथास्व
चिकित्सितेषु कथितं सङ्क्षेपतया पुनः कथितम् । शास्त्रं हि
व्यासेन समासेन च विमतयो विरुन्वते । तस्मात् पूर्वं
व्यासेनोपदेशः, इदं (अयं) तु समासेनेत्यवबुध्यस्व ।

इत्यात्रेयादौगम्यार्थसूत्रं

तत्सूक्तानां पेशलानामतुषः ।

भेडादीनां सम्मतो भक्तिनम्रः

पप्रच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

स०-आत्रेयात्-भगवत् पुनर्वसो, इति-उक्तेन प्रका-
रेण, अर्थसूत्र-अभिधेयतत्त्वं च, आगमग्न्य-अवबुध्य,
अग्निवेश संशयानो-न तु शास्त्रावबोधाहकृत, इदं-वक्ष्यमाणं,
पप्रच्छ । किम्भूत ? तस्य-आत्रेयस्य मुने, सूक्तानि-सुभा-
षितानि, युक्तियुक्तार्थप्रतिपादनात्तेषां सूक्तानां मधुराणामतुष-
साकाङ्क्ष । तथा च किम्भूत ? भेडाजातृर्गर्भादीनां पुनर्वसु
शिष्याणां सम्मतः । तथा भक्तिनम्रो-न तु ज्ञानोद्धतः सन्,
स पप्रच्छ । शालिनीवृत्तम् ।

किं पृष्ठवान् ? इत्याह-

दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिणः ।

द्रव्योपस्थात्सम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगाः ॥ ६० ॥

क्षीयमाणामयप्राणा विपरीतास्तथाऽपरे ।

हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ॥ ६१ ॥

१ 'जयन्तीति' ट.ड. । २ 'व्यस्य कारण' ण त. । ३ 'दाग-
मादर्थ' इ.ई. । ४ "आगमग्न्य-गृहीत्वा । अर्थसूक्ष्म-सूक्ष्मार्थम् ।
पेशलानां-सुखोपगमनीयानां बहुवर्णानाम् । सम्मत-पूज्य ॥
हिताहितविभागस्य फलमनिश्चित-हितेनापि युक्तेन तदेव क्रियते,
अहितेनापि तदेव । फल-प्राणरक्षालक्षणम् ।" इति चन्द्र ।
५ 'र्थसूक्ष्म' इ.ई उ चन्द्र । ६ 'सूक्तीनां' उ. ।

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्
इति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।
शिष्यगणस्य पुनर्वसु
राचख्यौ कात्स्न्यतस्तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

स०-भगवन्-पुनर्वसो, केचिन्ना आत्मवन्तो हिताहारवि
हारा अपि रोगिण प्रत्यक्षानुमानाद्यैरुपलभ्यन्ते । आत्मवन्तोऽ-
पीत्यपिशब्दादनात्मवन्तोऽपि । कदाचित् शेषपादत्रयविकल-
त्वेन रोगित्वं स्यात्, नेत्याह-द्रव्योपस्थातृमम्पन्ना वृद्धवैद्यमतानुगा
इति । तथाऽऽमयाश्च प्राणाश्चामयप्राणा, क्षीयमाणा आम-
यप्राणा येषां त एवम्, केचिद्रोगाद्विमुच्यमाना केचिच्च म्रिय-
माणा इत्यर्थः । विपरीतास्तथाऽपर इति अनात्मवन्तो द्रव्यो-
पस्थातृविकला वृद्धवैद्यमतानुसारिणश्चैवंभावा दृश्यन्ते ।
तस्मात्-अनन्तरोक्ताकारणात्, हिताहितविभागस्य तन्नोक्त
फलमनिश्चित-अनैकान्तिरुम् । अनिश्चितफलत्वाच्च कारणात्
शास्त्र-आयुर्वेदाख्य, किं शास्ति ? न-किञ्चिच्छिक्षयतीति ।
अतश्चैतदारम्भो निष्फल कारुदन्तपरीक्षाशास्त्रवत् ।

इति विकल्पयत शिष्यगणस्य-जातूकैर्ष्यभेदादे, भगवान्
पुनर्वसुस्तत्त्व-परमार्थ, कात्स्न्येन-सामस्येन, जगाद । किम्भू
तस्य शिष्यगणस्य ? अग्निवेशो मुख्य-प्रधानो, यस्य तस्येति ।

किं तदुक्तवान् ? इत्याह—

न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।
विनाऽपि क्रियया स्वास्थ्यं गच्छतां षोडशांशया ६३

स०-चिकित्सा-चतुष्पातोऽष्टागुणयुक्ता, अचिकित्सा-हिता-
हितविभागापरामर्शं यत्किञ्चनकारिता, सा तुल्या भवितु
नार्हति । केषाम् ? क्रिया विना स्वास्थ्यमपि गच्छताम् ।
अपिशब्दो भिन्नक्रम, स्वास्थ्यमपीत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यम् ।
किम्भूतया क्रियया ? षोडशांशया । तदयं भावः, षोडश
भागया चिकित्सया विना यत्र रोगोपशान्तिः स्यात्, तत्रापि
चिकित्सया क्षिप्रतरं तत्साधनं चिकित्सा विशिष्टा । तथा चिकि-
त्सासाध्यानां रोहिणिकादीनां चिकित्सामन्तरेण शान्तिर्नास्ति ।
तदेवमपि चिकित्सया तुल्याऽचिकित्सा न भवितुमर्हतीति ।

आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषग्जितम् ।
जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौपधात् ॥ ६४ ॥

स०-तस्मादातङ्क एव पङ्को दुरुत्तरत्वात्तस्मिन् मग्नानां-
तप्तानां, भिषग्जितं-तदुपदेशकशास्त्रं, उपचारादेवमुक्तम् ।
तद्विषग्जितं हस्तालम्बो-हस्तालम्बतुल्यम् । म्रियमाणानां सर्वे-
षामेवासाध्यानामपि भेषजाजीवितं न च भवति ।

१ “पुनर्वसु-आत्रेयो महामुनि । तत्त्व-अविपरीत
सत्यरूपम् । आचख्यौ-आख्यातवान् ॥ अचिकित्सा-चतुर्भि-
षदैः षोडशभिर्गुणैर्विमुक्ता ।” इति चन्द्र । २ ‘राचक्षे’ ई ।
३ ‘कर्णभे’ ट.ण. । ४ ‘त्किञ्चिन्नरका’ ट. । ‘त्किञ्च नरका’
ण.त. । ५ ‘षधम्’ उ. । ६ ‘मेव साध्या’ ट.ड. ।

न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगा, न चान्यथा ।
उपायसाध्याः सिध्यन्ति, नाहेतुर्हेतुमान् यतः ॥ ६५ ॥

स०-यस्मात् सर्वे रोगा-असाध्या अपि, उपायं-चतुष्पा-
दलक्षणं चिकित्सितं, नापेक्षन्ते, असाध्यरोगाणां चिकित्सानि-
रपेक्षत्वात् । ये चोपायसाध्या रोगा-रोहिण्यादयः, तेऽन्यथा-
चिकित्सामन्तरेण, नैव सिध्यन्ति । यतो योऽहेतुः स हेतुमान्
भवति । अपि तु निर्युक्तिरु एवायं हेतुवादः, यच्चिकित्साख्येन
हेतुना विनैव रोगोपशान्तिर्दृश्यत इति ।

यदुक्तं सर्वसम्पत्तियुक्तयाऽपि चिकित्सया ।
मृत्युर्भवति, तत्रैवं नोपायेऽस्त्यनुपायता ॥ ६६ ॥

स०-यत्तुक्तं ‘सर्वसम्पत्तियुक्तयाऽपि चिकित्सया मृत्युर्भ-
वति । दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिण । याव-
त्क्षीयमाणामयप्राणा’ इत्यादि । तदेव न भवति, यथा त्व
वदसि । यस्मान्न उपायेऽनुपायताऽस्ति । यो हि यस्य यथा
युक्त्युपायं प्रयति, स न कदाचित्तस्यानुपायः । यथा, घटस्य
मृदण्डचक्रादिसामग्रीविशेषो न कदाचिदनुपायो भवितुमर्हति ।
तस्माच्चतुष्पाच्चिकित्सासाध्यास्य रोगस्योपाय एव चिकित्सा, न
त्वनुपायः ।

अपि चोपाययुक्तस्य धीमतो जातुचित् क्रिया ।
न सिध्येद्वैवैगुण्यान्नं त्वयं षोडशात्मिका ॥ ६७ ॥

स०-धीमत-प्राज्ञस्य नरस्य, उपाययुक्तस्यापि दैवापराधात्
इयं षोडशात्मिका क्रिया कदाचिन्न सिध्यति । त(य)स्मादायु-
परीक्ष्य साध्यासाध्याविभागज्ञो ज्ञानपूर्व चिकित्सायां वैद्यः प्रव-
र्तते तस्माद्वैवैगुण्यम् । विमलविपुलमत्या सम्यक् परिच्छे-
दाच्चिकित्सायां रोगविषये प्रवृत्ताया सिद्धिरेव स्यान्नासिद्धिः ।
यस्माद्यो यत्रोपायः, स तत्रानुपायो न भवति । मुनिनाऽप्यु-
क्तम् (च सू अ १०।७)-“साध्यासाध्याविभागज्ञो ज्ञानपूर्व
चिकित्सकः । काले चारभते कर्म यत्तत्साधयति शुभम् ॥” इति ।

एतदेव प्रतिपादयन्नाह—

कस्यासिद्धोऽग्नितोयादिः स्वेदस्तम्भादिकर्मणि ।
न ग्रीणनं कर्षणं वा कस्य क्षीरं गवेधुकम् ॥ ६८ ॥
कस्य माषात्मगुर्मादौ वृष्यत्वे नास्ति निश्चयः ।
विषमूत्रकरणाक्षेपो कस्य संशयितौ यवे ॥ ६९ ॥
विषं कस्य जरां याति मन्त्रतन्त्रविचर्जितम् ।
कः प्राप्तः कैल्यतां पथ्याहते रोहिणिकादिषु ॥ ७० ॥

१ ‘नोऽहेतुर्हेतुमांस्ततः’ इ ई । २ ‘यच्चिकित्सा’ ड ।
३ ‘पायेष्वनु’ उ । ४ ‘अप्येवोपाय’ ण त । ५ ‘सिद्धि-
दैव’ ई । ६ ‘अन्विय’ इ ण । ७ ‘पि कदाचिदैवापराधात् क्रिया
सिद्धिं न याति । इत्येव षोडशात्मिका चिकित्साक्रिया न कदा-
चित् सिध्यति ।’ ट ड. । ८ ‘गुण्ये’ ट ड. । ९ ‘परिच्छिद्य चि’
ण त । १० ‘कालेनार’ ट.ड.ण त. । ११ ‘धयते’ ट.ण.त. ।
१२ ‘कर्शन’ इ ई ण.त. । १३ ‘क्षीरगवे’ उ ण.त. । १४ ‘सा-
ध्यावृष्य’ उ. । ‘वृष्यत्वे’ इ ई. । १५ ‘कल्पतां’ इ.उ.ण.त. ।

स०-कस्य पुरुषस्य वह्नि स्वेदकर्मणि, स्तम्भनकर्मणि च तोय, न सिद्धम् । आदिशब्दान्मूर्च्छापगमादौ शीतानिलादि । अपि तु सर्वस्यैव सिद्धोऽन्यव्यतिरेकात् । एव यावद्गोहिणिकादिष्विति व्याख्येयम् । एव निश्चितकाला चिकित्सेति स्थितम् । अपि चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् । महताऽपि प्रयत्नेन वार्यतां कथमन्यथा ॥ ७१ ॥

स०-न केवल पूर्वोक्ताद्वैतोश्चिकित्सातन्त्रं सफलम् । यतश्चाकालमरणं सर्वसिद्धान्तनिश्चितम् । तदन्यथा-चिकित्साशास्त्रमन्तरेण, परमेणापि यत्नेन कथ-केन प्रकारेण, निवार्यताम् ? न केनचिदित्यर्थः ।

न चाकालमृत्युरक्षैव प्रयोजनमस्य तन्त्रस्येत्याह—

चन्दनाद्यपि दाहादौ रूढमागमपूर्वकम् ।

शास्त्रादेव गतं सिद्धिं ज्वरे लङ्घनवृंहणम् ॥ ७२ ॥

स०-दाहादौ विषये चन्दनादि चागमपूर्वकमेव लोकरूढम्, न त्वेवमेव । तथा शास्त्रादेव-चिकित्साख्यात्, सकल-लोकप्रसिद्ध ज्वरे लङ्घनवृंहणं भक्तच्छेदक्षीरादि सिद्धिसुपगतम्, नान्यस्मात् ।

चतुष्पादुष्णसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते ।

मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ७३

स०-तस्माच्चतुष्पादा[ना] ये गुणा-आयुष्कामीयोक्ता (ह सू अ १।२७), तै सम्पन्ने-युक्ते, तथा सुष्ठु निरूप्य देशकालादीन् योजिते चिकित्सिते, व्याधिनिर्घातं प्रति विचिकित्सा-सशय, मा कृथा ।

एतद्धि मृत्युपाशानामकाण्डे छेदनं दृढम् ।

रोगोत्रासितभीताना रक्षासूत्रमसूत्रकम् ॥ ७४ ॥

स०-यतश्चाकाण्डे-अकाले, मृत्युपाशा-ज्वरादयस्तेषां, एतत्-चिकित्साशास्त्रं, दृढ-सारं, छेदनम् । तथा समुत्पन्नेभ्यो ज्वरादिभ्यस्त्रस्ताना शङ्कया भीताना सूत्ररहित रक्षासूत्रकम्, तत्कार्यकरणादित्यर्थः । तस्मादध्येतव्यं चिकित्साशास्त्रम् ।

एतत्तदमृतं साक्षाज्जगदायासवर्जितम् ।

याति ह्यालहलत्वं तु सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥ ७५ ॥

स०-तथैतत्-चिकित्साशास्त्रं, तत्-सकललोकप्रसिद्धं, साक्षात्-स्वरूपेण, अमृतं मृत्युजये, तै(य)त् लोकप्रसिद्धं जगत्-सुरासुररूपस्य, आयासादुत्पन्नं क्षीरोदमथनकाले, तेन वर्जितमिदम् । अमृतमपि दुर्भाजनस्थितं सद्य-शीघ्रमेव, विषत्वं याति ।

तदेव दुर्भाजनं दर्शयति—

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

त्यजेद्दूराद् भिषक्पाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ७६

१ 'स्वेदनक' ट । २ 'फलं चिकित्सितमेवेति' ट.ड. । ३ 'दि-कमागम' ट. । ४ 'प्रसिद्धे' ड । ५ 'सपूर्णे' उ । ६ 'निर्घाते' इ.ई.उ. । ७ 'व्याधिनिर्घात' ड. । ८ 'भ्योऽपि ज्व' ण । ९ 'एतद्वेदामृतं' इ । १० 'गत्यायास' ण.त. । ११ 'च' ण.त. । १२ 'तदपि लो' ण.त. । १३ 'जनभव शास्त्रपाठ दर्श' ट. । १४ 'निवर्जयेत्तिष्ठ' इ. ।

स०-अज्ञात शास्त्रसद्भाव-परमार्थो, यैस्तास्तथाविधान् भिषक्पाशान् दूरतस्त्यजेत् । तथा शास्त्रमात्रपरायणान्-शास्त्र-पाठमात्रशरणान् । अत एव विषसामान्यतः शास्त्रपाठमात्रत्वेन निषिद्धम् । तथा शास्त्रपरमार्थानवबोधाच्च विषत्वम् । कानिव ? वैवस्वतान्-यमसम्बन्धिनं, पाशान् यथा । इति तावदसम्पूर्णम् ।

सम्यग्भिषजं श्लाघमानो ब्रूते—

भिषजा साधुवृत्तानां भद्रमागमंशालिनाम् ।

अभ्यस्तकर्मणां भद्रं भद्रं भद्राभिलाषिणाम् ॥ ७७ ॥

स०-सुवैद्यानां सच्चरितानामिह लोकेऽन्यत्र च सदैव भद्रम् । किविधानाम् ? आगमेन-ग्रन्थतोऽर्थतः, श्लाघितुं शीलं येषां तेषाम् । ईदृशा अप्यनभ्यस्तकर्मणो न श्लाघार्हाः स्युरित्याह, अभ्यस्त-असंक्रुतैल्लेहादिपाकाद्यनुवासननिरूहादियोजनं च, [कर्म] यैस्तेषां लोकद्वयेऽपि भद्रम् । सर्वसत्त्वानां पुत्रमित्रादिरूपेण भद्रमिव हितं सुखं चाभिलषन्ति-इच्छन्ति ये, तेषामपि भद्र-शस्तम् ।

अनुनाऽष्टाङ्गहृदयाख्यस्य सङ्ग्रहात् पृथक्करणे प्रयोजनमाह—

इति तन्त्रगुणैर्युक्तं तन्त्रदोषैर्विवर्जितम् ।

चिकित्साशास्त्रमखिलं व्याप्य यत् परितः स्थितम् ७८

विपुलामलविज्ञानमहामुनिमतानुगम् ।

महासागरगम्भीरसङ्ग्रहार्थोपलक्षणम् ॥ ७९ ॥

अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन

योऽष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतंराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥ ८० ॥

स०-तन्त्रयते-धार्यते शरीरमनेनेति तन्त्रम्, तस्य गुणास्तन्त्रगुणा, यैस्तन्त्रमलङ्कियते तन्त्रयुक्त्यादयः, तैरेवंप्रकारैर्युक्तम् । तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (उ अ ५०)-“अलङ्कृतं युक्तिपदैः सद्रत्नैरिव काञ्चनम् । षट्त्रिंशताऽर्थदुर्गेषु भिषजा सङ्क्रमैरिव ॥ तत्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थं पदस्य च । प्रदेशोद्देशनिर्देशवर्क्यशेषा प्रयोजनम् ॥ उपदेशोपदेशातिदेशार्थापत्तिनिर्णयः । प्रसङ्गैकान्तनैकान्ता सापेक्षगो विपर्ययः ॥ पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशया । अतीतानागतोपेक्षास्वसन्नोद्देशसमुच्चया ॥ निर्देशनं निर्वचनं नियोगोऽथ विकल्पनम् । प्रत्युत्सारस्तथोद्धारः सम्भवस्तन्त्रयुक्तयः ॥” इति ।

१ 'बहुधागम' इ.ई.उ. । २ 'मशीलिनाम्' उ. । ३ 'णां सिद्धिर्भद्रं' उ. । ४ 'सदैवानां' ट.ड. । ५ 'सङ्क्रुततैल' ट. । ६ 'भद्रमेव' ट.ड. । ७ 'दोषविव' उ.ण.त. । ८ 'व्याप्य प' इ.उ. । ९ 'विज्ञान' इ.ई.उ. । १० 'गम्भीर' इ.उ. । ११ 'लक्षकम्' उ. । १२ 'मृतसारतुल्यः' इ. । १३ 'मेवमुदित' उ. । १४ 'सन्नोत्पत्तिनिश्चया' ट.ड. । १५ 'चनमभियोगो' स.मू. ।

तत्र १ अधिकरणं नाम,—यदधिकृत्य प्रवर्तते शास्त्र स्थानमध्याय प्रकरणं वाक्य वा । तत्र शास्त्राधिकरण—यदधिकृत्य शास्त्र प्रवर्तते । यथा—अष्टावङ्गान्यधिकृत्य हृदयाख्य सर्व शास्त्र प्रवृत्तम् । यथोक्तम् (ह सू अ १।५) —“काय-वाल” इत्यादि । स्थानाधिकरणं यथा (ह सू अ. ३०।५३) —“अत्रार्था सूत्रिता सूक्ष्मा प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ।” इति । अध्यायोऽपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तदध्यायाधिकरणम् । यथा (ह सू अ २) —“अथातो दिनचर्या व्याख्यास्याम ।” इति । प्रकरणं यदधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रकरणाधिकरणम् । यथा (ह शा अ ३।१८) —“दश मूलसिरा हृत्स्थास्ता सर्व सर्वतो वपुः ।” इत्यादि यावत् “इत्यवेव्यविभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिता सिरा ।” इत्यादि । एव वाक्यमपि यदधिकृत्य प्रवर्तते तद्वाक्याधिकरणं वेद्यम् ।

२ योगो नाम,—योजना, उद्देशनिर्देशयोः सूत्रभाष्ययोर्वा । यथा (ह शा अ ३) —“अथातोऽङ्गविभागं शारीरं व्याख्यास्याम ।” इत्युद्दिष्टाङ्गानि विभज्यते—“शिरोऽन्तरा-विद्वाँ बाहू सक्थिनी च समासतः । षडङ्गम्” इत्यादि । युक्ति-र्वा योगः, प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमनमिति पञ्चविधः । यथा—अग्निं शरीरस्थितेर्मूलमिति प्रतिज्ञा । अग्निपक्काहारे सति तत्स्थितेरिति हेतुः, “तत्राग्निर्हेतुराहारान्नं ह्यपक्काद्रसादयः ।” (ह शा अ ३।५४) इति वचनात् । यथा—शाल्यङ्कुरस्य बीज-मिति दृष्टान्तः । उपनयो यथा—चिकित्साशास्त्रस्य प्रयोजनत्व-साधनाय बहुधा दृष्टान्तोपनयः कृतवास्तन्त्रकृत्, “कस्यासिद्धो-ऽभितोयादि” (ह उ अ ४०।६८) इत्यादयः । तस्मात् स-प्रयोजनमेव चिकित्साशास्त्रं प्रत्यक्षफलत्वादित्युपनयः । तस्मा-दारम्भणीयमिति प्रमाणपदोपदर्शनमुखेन निगमनम् । यथोक्तम् (ह उ अ ४०।७३) —“चतुष्पाद्गुणसम्पन्ने सम्यगालोच्य योजिते । मा कृथा व्याधिनिर्घातं विचिकित्सां चिकित्सिते ॥” सा व्याध्याधि-चिकित्सायाः सशयानुपपत्त्या प्रतिपादितया प्रमाणफलोपसंहार-करणम् ।

३ हेत्वर्थो नाम,—यदन्यप्रस्तावोक्तमन्यत्रापि तथैवोप-पद्यते । यथा (ह शा अ ३।२०) —“तत्रैकैकं च शाखाया शतं तस्मिन् वेधयेत् । सिरां जालन्धरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तरा-श्रिता ॥” इत्यादि । तथा (ह शा अ ३।३४) —“अवेध्या स-ङ्कीर्णाग्रथिता क्षुद्रा” इत्यादि । तदेतेभ्यो विशेषवचनेभ्योऽनुमी-यते शेषा वेध्या इति । अन्यथेतानि वचांसि निरर्थकानि स्युरिति ।

४ पदार्थो नाम,—पदेनार्थो गम्यते । यथा—द्रव्यमिति पदम्, तस्यार्थो भूजलादि । गुण इति पदम्, तस्यार्थो गुर्वादि ।

५ प्रदेशो नाम,—येषामर्थानामतिबहुत्वात् साकल्येना-भिधानस्याशक्यत्वात् श्लोकमुच्यते । यथोक्तम् (ह सू अ ५।८४) —“इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ।” इति ।

६ उद्देशो नाम,—सङ्क्षेपाभिधानम् । यथा (ह सू अ १।६) —“वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।” इत्यादि ।

७ निर्देशो नाम,—तस्यैव विस्तारोक्तिः । यथोक्तम् (ह सू अ १।११) —“तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽ-निलः ।” इति ।

८ वाक्यशेषो नाम,—यस्मिन् सूत्रे लाघविकेनार्थाद्गम्य-मानमनुक्तपूरणार्थमध्याहियते । यथा (ह शा अ ३।३) —“तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन्” “भवन्ति” इति वाक्यशेषः । “आप्या जिह्वारसक्रेदा” (ह शा अ. ३।४) इत्युत्तरत्र भवार्थे तद्धितश्रवणात् ।

९ प्रयोजनं नाम,—यदर्थं शास्त्रादि प्रवर्तते । यथा (ह उ अ ४०।६४) —“आतङ्कपङ्कमग्नानां हस्तालम्बो भिषजि-तम् ।” इति । अनेन प्रयोजनेन चिकित्साशास्त्रमध्ययमित्यादि ।

१० उपदेशो नाम,—आप्तवचनम् । यथा (ह सू अ १।७।२९) —“क्षेहक्लिन्ना कोष्ठगा वातुगा वा स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसस्थाः । दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक्शुद्धिभिर्निर्हिन्त्यन्ते ॥” इत्यादि ।

११ अपदेशो नाम,—यदाचार्यः किञ्चिदर्थं प्रतिज्ञाय हेतुमुपदिशति । यथा (ह उ अ ४०।६४) —“जीवितं भ्रिय-माणानां सर्वेषामेव नौपधात् ।” इति प्रतिज्ञाय हेतुमाह (ह. उ अ ४०।६५) —“न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगाः” सर्वरोगा-णामुपायापेक्षाभावात् ।

१२ अतिदेशो नाम,—यत् किञ्चिदेवार्थं जातमुक्त्वाऽनु-क्तार्थसाधनाय एवमन्यदपि प्रत्येतव्यमिति परिभाषायाः स्थाप-यति । यथोक्तं कणरोगप्रतिषेधे (ह उ अ १।८।४) —“महत-पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् । तैलसिक्तात्प्रदीप्ताम्नात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ योज्यश्चैव भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ।” इत्यादि ।

१३ अर्थापत्तिर्नाम,—योऽन्येनार्थेनोक्तेन ततोऽपरोऽप्यर्थो गदित इव ज्ञायते । यथा (ह सू अ ५।३१) —“नैवाद्या-ञ्जिशि नैवोष्णम्” इत्युक्तम्, न तूक्तं दिवा भुञ्जीतेति । एत-च्चार्थापत्त्या गम्यते । [ननु,] क पुनरर्थः ? का चास्यापत्तिः ? ब्रूमः । द्रव्यभ्यवहारोऽर्थस्तत्र तन्त्रकृता ‘नैवाद्याञ्जिशि’ इति कालो निषिद्धो न तु दधिभक्षणम् । ततो योऽयमप्रतिषिद्धोऽर्थः, स आपद्यते दिवा दधिभोजनार्थं, रात्रिप्रतिषेधे दिनव्यतिरे-केण कालान्तराभावात् । सर्वथा अनभ्यवहरणीयस्याहारप्र-स्तावे प्रतिषेधानुपपत्तेः । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् ।

१४ निर्णयो नाम,—यन्निवारितस्यार्थस्य प्रतिष्ठापनम् । यथा (ह उ अ ४०।६०) —“दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्म-वन्तोऽपि रोगिणः ।” इत्यादिना चिकित्साशास्त्रफलं प्रति सश-यकरणे पश्चाज्जिर्णयार्थमुक्तम् । यथा (ह उ अ ४०।६३) —

१ ‘रणं नाम वाक्यं’ ट.ड. २ ‘सर्वशास्त्रं’ ण । ३ ‘सति हि त’ ट.ड. ४ ‘निर्घाते’ ट.ड. ५ ‘सिरा जालन्धरा’ ट.ड. ।

१ ‘नुक्तं पूरं’ ट.ण.त. २ ‘आद्वाद्यं खेहो रु’ ट.ण.त. ३ ‘मुत्तरम्’ । ट.चन्द्र. ।

—“न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।” इत्यादि ।

१५ प्रसङ्गो नाम,—पूर्वाभिहितस्यार्थस्य केनचित् सम्बन्धान्तरेण पुनरभिधानम् । यथोक्त सिराव्यवविधौ (ह सू अ २७।२)—“लोहितं प्रवदेच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।” इत्युक्त्वा पुनः शारीरे शुद्धार्तवप्रसङ्गेनोक्तम् (ह शा अ १।१)—“शुद्धे शुकार्तेवे सत्त्व स्वरुमैकैशैचोदितः । गर्भं सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥” इति । न च पुनरुक्तता तस्य । यस्मात् सिराव्यधे शरीरप्रभवत्वमेव रक्तस्योक्तम्, न तु क्रमो वर्णितः । शारीरे तु यथाऽऽनुपूर्व्यां शरीरहेतुः स्यात् तद्विस्तरेणोक्तम् । यथा (ह शा अ १।२)—“बीजात्मकैर्महाभूते सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः । मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते ॥” इति ।

१६ एकान्तो नाम,—य एकमेव पक्षमव्यभिचारेण श्रयति नान्यम् । तद्यथा (ह सू अ ४।३१)—“ये भूतविषवाध्वमिक्षतभङ्गादिसम्भवाः । रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदा ॥” इति ।

१७ नैकान्तो नाम,—अन्यतरपक्षानवधारणात् । यथा (ह उ अ ४०।६४)—“जीवितं म्रियमाणानां सर्वेषामेव नौषवात् ।” एकान्तेन (ह उ अ ४०।६५)—“न ह्युपायमपेक्षन्ते सर्वे रोगाः ” इत्यादि ।

१८ अपवर्गो नाम,—साकल्येनोत्सृष्टस्य यत्पुनस्तदेकदेशापकर्षणम् । यथा (ह सू अ २७।४)—“शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः । सम्यक् साध्या न सिद्ध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः ॥ तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्सिराम् ।” इत्युत्सर्गमभिधाय एकदेशोऽपवादं वक्ति (ह सू अ २७।६)—“न तून्पोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजाम् ।” इत्यादि ।

१९ विपर्ययो नाम,—यथोपदिष्टविपर्ययेण लक्षणादिकरणम् । यथोक्तम् (ह सू अ १६।३०)—“वातानुलोम्यं शीतोऽग्निर्वर्चं स्निग्धमसहत्तम् । स्नेहोद्वेगं क्लमः सम्यक् स्निग्धे, रूक्षे विपर्ययः ॥” इति ।

२० पूर्वपक्षो नाम,—प्रतिज्ञातार्थसदृशं वाक्यम् । यथा हिताहितविभागं प्रत्याचिख्यासन्नाह । यथा (ह उ अ ४०।६०)—“दृश्यन्ते भगवन् केचित्” इत्यारभ्य यावत् “हिताहितविभागस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ।” इत्यादि ।

२१ विधानं नाम,—यत्प्रकरणानुपूर्वं विधानमवैक्ष्यते ।

२२ अनुमतं नाम, (ह सू अ ९-१०)—“उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षतेऽपि च । नानात्मकमपि द्रव्यमग्नीषोमौ महाबलौ ॥” इत्यादिना ह्यनुमतम्, न विघातः कृतः ।

२३ व्याख्यानं नाम,—यन्मादृशेभ्यो विशिष्टतरबुद्धिग-

म्यम् । यथा (ह शा अ १।३७)—“सप्ताहात् कलली भवेत् ।” (ह शा अ १।४९)—“द्वितीये मासि कललात् घनपेश्ययवार्बुदम् । पुष्पीक्रीवा क्रमात्” इति । न ह्यत्र गर्भस्यावर्तमाना भावाः शक्या विज्ञातुं योगिदृष्टिमुक्त्वा ।

२४ संशयो नाम,—साकाङ्क्षत्वमनिश्चितवस्तुविज्ञानम् । यथा (ह शा अ ५।१२८)—“संशयः प्राप्तमात्रेण जीवितं तस्य मन्यते ।” इत्यादि ।

२५ अतीतापेक्षणं नाम,—यदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रस्तुतस्य साधनमुच्यते । यथोक्तं हृद्रोगचिकित्सिते (ह चि अ ६।३९)—“राल्नाजीवकः” इत्यादि यावत् “महास्नेहः विपाचयेत् ॥” इति । अत्र च न ज्ञायते कतमो महास्नेह इति । तदेतदतिक्रान्तमपेक्ष्य प्रसाह्यते स्नेहविभूतम् । यथा (ह सू अ १६।४)—“द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महात् ।” इत्यपेक्ष्य व्याख्यायते ।

२६ [अनागतापेक्षा नाम,—] .... ..

२७ स्वसंज्ञा नाम,—या तन्त्रकारैः स्वतन्त्रसव्यवहारार्थं प्रणीता सती परतन्त्रेषु न व्यवहरति । यथा (ह सू अ १२।४४)—“शाखा रक्तादयस्त्वक् च” इति ।

२८ ऊह्यं नाम,—यदप्रतिबद्धं ग्रन्थे स्वयं प्रज्ञया तर्कयित्वा योज्यम् । यथोक्तम् (ह सू अ १५।४६)—“त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः । युज्यात्तद्विषमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम् ॥” [इति ।]

२९ समुच्चयो नाम,—यथा (ह सू अ १८।२९)—“पेया विलेपीमकृतं कृतं च यूषं रसः” च समुच्चिनोति, तथा—“त्रीनुभयं तथैकम् । क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्यावरणशुद्धिशुद्धः ॥” इति ।

३० निदर्शनं नाम,—यन्निदर्शयितव्यं सूक्ष्ममप्यर्थं स्वधर्मसादृश्यात् स्पष्टीकरोत्यादर्श इव मुखविधुम् । यथोक्तम् (ह सू अ १९।८४)—“यथा कुसुम्मादियुतातोयाद्रागं हरेत्पटः । तथा द्रवीकृताद्देहाद्द्विर्निर्हरते मलान् ॥” इत्यादि ।

३१ निर्वचनं नाम,—निर्णयार्थं वचनं निरुक्तम् । यथोक्तं विषविधाने (ह उ अ ३५।१)—“मथ्यमाने जलनिवावमृतार्थं सुरासुरैः ।” यावत् “जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥” इति । विषस्य निर्वचनं जगद्विषदनाद्विषमिति ।

३२ नियोगो नाम,—यो यस्यानुष्ठेयः । यथा (ह सू अ १६।२६)—“उष्णोदकोपचारी स्यात्” इत्यादि ।

३३ विकल्पो नाम,—विविधं कल्पनम्, इदं कार्यमिदं वा

१ ‘हितार्थस्य’ ट । २ ‘शनोदितः’ ट । ३ ‘प्रतिचि’ ट । ‘प्रतिविख्या’ ण त्त । ४ ‘माचक्ष्य’ ट त्त । ‘नमवे’ ण । ५ अस्याग्रे “वृथैव परिमोचितं स्थलमिदं च मूढात्मना ।” इति कचिदधिकं पाठः ।

१ ‘स्नेहैविपा’ ट ण त्त । २ अस्याग्रे यथाक्रमं वर्ण्यमानं अनागतापेक्षायां व्याख्यानं लिखितमुद्रितेषु केषुचिदपि हृदय-टीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते । किन्तु “तथैतदपि चिन्तयेन्मनसि गूढबुद्ध्या ।” इति पाठः कचिद् दृश्यते । ३ ‘सामर्थ्यात्’ ट । ४ ‘मिदमकार्यं च ।’ ट ।

कार्यम् । यथोक्त पूर्वरूपदर्शने ज्वरादौ [वा] हित लघ्वशन-
मपतर्पण वा ।

३४ प्रत्युत्सारो नाम,—यत्रोपपत्तिं दर्शयन्त परस्पर-
मतानि निवारयन्ति । तद्यथा (ह शा अ ३।१६)—“अस्मा
शतानि पृष्ठिश्च त्रीणि दन्तनखै सह । वन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह,
सन्धीना च शतद्वयम् ॥ दशोत्तर, सहस्रे द्वे निजगादात्रिन-
न्दन ।” इति पूर्वमतात् षष्टि प्रत्युत्सारयति । वन्वन्तरे-
रपि मत दशोत्तर सन्धिदशतद्वयमिति पुनर्वसु प्रत्युत्सारयति
सन्धिसहस्रद्वय सायनम् ।

३५ उद्धारो नाम,—शास्त्रारम्भप्रत्याख्यानादिचोद्यस्य स-
गाधानम् । तद्यथा (ह उ अ ४०।६०)—“दृश्यन्ते भग-
वन् केचिदात्मवन्तोऽपि रोगिण ।” यावत् “हिताहितविभा-
गस्य फलं तस्मादनिश्चितम् ।” इति कृते चोद्ये (ह उ अ
४०।६३)—“न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितुमर्हति ।”
इति परिहार ।

३६ सम्भवो नाम,—उपपत्तिर्यस्मिन्नुपपद्यते अनुपदिष्टे ।
यथा (ह सू अ २६।४७)—“दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो राग-
रुजा शम ।” इत्युक्तम् । प्रच्छानालाबुजलौकैशृङ्गसिराव्यवैर्य-
यासम्भव रक्तमपनीयते । यथोक्तम् (ह सू अ २६।५३)—“प्र-
च्छानेनैरुदेशस्थ ग्रथित जलजन्मभि । हरेच्छृङ्गादिभि सुप्तमसृ-
ग्व्यापि सिराव्यवै ॥” इति । एवमन्यत्रापि सम्भवार्थो योज्य ।

व्याख्या अपि तन्त्रस्य गुण । ताभिरपि तन्त्रमलङ्कियते ।
ताश्च पञ्चदशप्रकारा । तद्यथा,—पिण्डपदपदार्थाधिकरणप्रक-
रणार्थकृच्छ्रफलोच्चितक^१न्यासप्रयोजना^२नुलोमप्रतिलोमाति^३सूत्रसम-
स्तव्याख्या ।

तत्र **१ पिण्डव्याख्या नाम**,—सङ्क्षेपतया सूत्ररूपेणा-
व्यायादीना व्याख्या । यथा (ह शा अ ५।४)—“रूपेन्द्रि-
यस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु । अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृ-
तेष्वनिमित्तत ॥ विकृतिर्या समासेन रिष्टं तैदिति लक्षयेत् ।”
इत्यनेन सूत्रेण सकलरिष्टाव्यायसमास उक्त ।

२ पदव्याख्या नाम,—यत्पदाना छेद कृत्योच्चारणम् ।
यथा (ह सू अ १)—“अथ अत आयुष्कामीयं अभ्याय
वि आ ख्यास्याम ।” इति सप्तपद सूत्र पूर्व व्याख्यातम् ।

३ पदार्थव्याख्या नाम,—तेषामेव पदाना विवरणम् ।
यथा—अथशब्द आनन्तर्ये अधिकारे वा, अत शब्दो हेता-
वित्यादि ।

४ अधिकरणव्याख्या नाम,—यद्वस्तुप्रकृतमारभ्य तद-
नुषङ्गेण व्याख्यानमारभ्यते । यथा (ह सू अ २)—“अ-
यातो दिनचर्याध्याय व्याख्यास्याम ।” इति प्रस्तुत्य “ब्राह्मे
मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुष ।” इत्यादिना सैव दिनचर्या
विट्त्व व्याख्यायते सविस्तरा ।

१ ‘षष्टिनि’ ट ण त । २ ‘प्रच्छन्नाला’ ट त । ३ ‘काज
शृङ्ग’ ण त । ४ ‘प्रच्छन्नेनैक’ ट, त । ५ ‘तदिह’ ट, ण, त ।
६ ‘कृतिमा’ ट ड ।

५ प्रकरणव्याख्या नाम,—यस्मिन्नर्थे सूत्रे वा प्रकृतेना-
प्रकृत साध्यते, यथा—त्रिलवणाद्ये चूर्णे गुणानुक्त्वाऽभ्याख्ये
एवमाह ‘समान पूर्वेण’ इति । तत्र समानगुणता व्याख्याता ।

६ अर्थव्याख्या नाम,—यत्र प्रकरणे सूत्रे वा स्वभाव-
स्योपवर्णन क्रियते । तद्यथा,—प्रकृतिरुच्यते स्वभाव । स पुन-
राहारौषधद्रव्याणा स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोग । तद्यथा,—
मापमुद्रयो सूकरैणयोश्च ।

७ कृच्छ्रव्याख्या नाम,—यत्र लेशत उक्तानामविस्पष्टाना
प्रकरणे सूत्रे वा अर्थाना यन्नत उद्भावन क्रियते । तद्यथा
(ह सू अ २।३०)—“अनुयायात्प्रतिपद सर्ववर्गेषु म य-
माम् ।” इति लेशतो ब्रुवाण शास्त्रकार सर्वेषु हेतुलिङ्गौषा-
दिषु मध्यमा प्रतिपदाश्रयणीयेति सूचयति ।

८ फलव्याख्या नाम,—यत्र वस्तुनि बहुष्वनिश्चितार्थ-
ध्वेकीयमतेषु प्रस्तुतेषु वस्तुसारभूत स्वमत स्वमर्थमुपनिक्षिप्यै-
कीयमतानि तस्मिन्नेव स्वमतेऽन्तर्भाव नयति । यथा—निरूह-
मात्रापुटकादिष्वियत्ताया साध्याया च निश्चितानि महर्षिभिर्ब-
हूनि मतानि प्रशस्तानि । यथा—“द्वादशप्रस्तुतो निरूह कार्य ”
इत्येके । “मात्रा त्रिपलिका कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयो पृथक् ।”
(ह सू अ १९।४४) इत्याद्यन्ये । तदेतानि मतानि दोषौ-
षधबलापेक्षया स्वमतान्तर्भावनानि प्रमाणानि च । यथोक्तम्
(ह सू अ १९।६२)—“दोषौषधादिबलत सर्वमेतत्प्रमा-
णयेत् ।” अन्योन्यविरुद्धमपि “सम्यङ्निरूढलिङ्ग तु नास-
म्भाव्य निवर्तयेत् ॥” इति ।

९ उचितकव्याख्या नाम,—यस्मिन् सूत्रे निदर्शनभूता-
न्युदाहरणानि तन्त्रान्त समाकृष्यार्थं शस्यते । यथा—पृथिव्या-
दिषु च महाभूतसज्ञा स्थापिता, रसादिषु च धातुसज्ञा निवे-
शिता । “रसासृद्धासमेदोस्थिमज्जशुक्राणि वातव ।” (ह,
सू अ १।१३) इति । पुनरुच्यते (ह शा अ ३।६५)—
“परस्परपसस्तम्भाद्धातुस्नेहपरम्परा ।” इति । अत्र कि वा-
तोर्ग्रहणेन भूतान्यपि धातुशब्दवाच्यानि भवन्ति ? इति ।

१० न्यासव्याख्या नाम,—यस्मिन्नधिकारे वर्तमाने तेना-
धिकारणार्थेन सहित सम्बन्धमभिवीक्ष्यान्यस्यार्थो विनिक्षिप्यते ।
यथा (ह उ अ ४०।६०)—“दृश्यन्ते भगवन् केचिदात्म-
वन्तोऽपि रोगिण ।” इति हिताहितविभागस्य फलं प्रति
सशयमभिवीक्ष्य “न चिकित्साऽचिकित्सा च तुल्या भवितु-
मर्हति ।” (ह उ अ ४०।६३) इत्यादिना उत्तरं दत्त्वा
तेनैव प्रसङ्गेनान्योऽर्थो निक्षिप्यते । यथा (ह उ अ ४०।
७५)—“एतत्तदमृत साक्षाजगदायासवर्जितम् । याति हाला-

१ ‘विस्फुटाना’ ट, । २ ‘श्चित्त्वादर्थे’ ट, ड, । ३ ‘भूत
स्वमर्थे’ ट ड । ४ ‘समर्थे’ ण । ५ ‘षधानां बला’ ट, ड, ।
६ ‘मतेऽन्तर्भा’ ण त । ७ ‘उचितव्याख्या’ ट ड । ८ ‘तन्त्रा-
न्तरत’ ट । ९ ‘स्तम्भा धातु’ ड, । १० ‘धिकारणार्थेन’ ट, ड ।
११ ‘गत्यायास’ ट ण, त ।

हलत्व तु सद्यो दुर्भाजनस्थितम् ॥” इति । एवमन्येषामन्य-
र्थानां सम्बन्धमवधार्य व्याख्याऽर्थाहं कल्पनीया ।

११ प्रयोजनव्याख्या नाम,—यत्सूत्रमभिधीयमानं स्वा-
र्थस्य निष्पत्तौ निमित्तभावमुपैति । यथा—उक्तोऽङ्गविभागेऽनेकवा-
सिराविस्तरः । न च तेन सिराविस्तरेणोक्तोऽनेक किञ्चिदिहोपकारो
दृश्यते । यदि प्रकरणावसरे प्रयोजनमिदं ब्रूयात् “इत्यवेध्य-
विभागार्थं प्रत्यङ्गं वर्णिता सिरा ।” (ह शा अ ३।३३)
एतदर्थं सिराविवरणं प्रवृत्तम् । कश्चिदयं वैद्यो वेध्यावेध्यविभाग-
सिराणां जानीयादिति ।

१२ आनुलोम्यं नाम,—येनै..... ..

तत्र १-२ प्रधानकल्पना द्विधा,—प्रधानस्य कल्पना प्रवा-
नेन वा कल्पना प्रधानकल्पना । प्रधानस्य कल्पना यथा—
सर्पिं स्नेहनम्, क्षीरं जीवनम्, मधु सन्धानकृत्, इत्यत्र मध्ये
प्रकृष्टगुणत्वात् सर्पिं क्षीरे स्नेहनजीवने कल्प्येते, न तु तैलतो-
यादिष्वपि स्नेहनजीवनत्वं नास्तीति । माक्षिकं च सन्धाने प्रवा-
नत्वात् सन्धानकृदित्युक्तम्, न तु सिक्क्यकमधुयष्टिकादिष्वपि
सन्धानकृत्वं नास्तीति । प्रधानेन तु कल्पना यथा—क्षीर-
दधितकमस्तुनवनीतक्षीरघृतपुराणघृतकिलाटपीयूषकूचीकामो-
रणादिवर्गं सर्वं क्षीरवर्गं इत्युक्तं, क्षीरप्राधान्यात् । प्रधानेन
कल्पनाव्यपदेश इत्येकोऽर्थः ।

३ गुणकल्पना नाम,—येन वर्मेणोपेतोऽर्थः प्रयुज्यमान-
समर्थो भवति, तेन वर्मेण युक्तस्य तस्यासावगुणोऽपि गुर्वादि-
ष्वपाठाद्गुण इति कल्प्यते । यथोक्तम् (ह सू. अ १।२६)—
“भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । चिकित्सितस्य
निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥” इत्यादि । दक्षत्वौचित्यचतुर्गुणनि-
र्देशः सर्वथा प्रशंसागुण इति गम्यते ।

४ लेशकल्पना नाम,—अनुपदिष्टस्य विधेः कण्ठापठेन
यत्किञ्चित्सूत्रावयवान्तरमाश्रित्यार्थं कल्प्यते । यथा—नात्र
शास्त्रे कालमृत्योरकालमृत्योर्वा किञ्चिद्विज्ञेयं प्रणीतम् । तत्तु लेश-
तोऽनुमीयते । कथमिति, यदा हि कालनियतमायुः क्षयः प्राप्त-
र्भवति, तदा रिष्टमुत्पद्यते, न विषमापरिहारेण त्रियमाणे नरे ।
उक्तं हि (ह शा. अ ५।६०)—“भिषग्भेषजपानान्नगुरुमि-
त्रद्विषश्च ये । वशगा सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥” इति ।
अत्र विकृतिविज्ञानीये गुरुमित्रद्विषश्चेति^१ चशब्दोऽस्माच्छ्लोका-
त् पूर्वकाणि यानि चोत्तराणि तानि सर्वाण्येव समुच्चिनोति ।
समवर्ती हि कालो मृत्युरिष्टः, इतरस्त्वसमवर्ती । अत एव चा-
चष्टे तन्त्रान्तरे—“कालमृत्योरेव रिष्टानि नाकालमृत्योः ।” इति

१ ‘च’ ण. । ‘हि’ ड. । २ ‘ख्याऽर्हा’ ट. ड. । ३ ‘रण-
प्रयुक्तं प्रवृ’ ट. ड. । ४ अस्याग्रे यथाक्रमं वर्ण्यमानोऽनु-
लोमप्रतिलोमातिसूत्रसमस्तव्याख्यादीनां विवरणात्मको ग्रन्थो
लिखितमुद्रितेषु केषुचिदपि हृदयटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
५ ‘न्धानप्रधा’ ट. ड. ण. । ६ ‘णं प्रयुक्तस्तथाऽसाव’ ट. ड. ।
७ ‘स्वादियुग’ ण. त. । ८ ‘भवतीति’ ट. ड. । ९ ‘माणेन ।’ ट.
ड. । १० ‘ति योऽयं च’ ण. त. ।

स्वाभिप्रायप्रकाशनार्थं तन्त्रकारः शङ्करोदाहरणं दत्तवान् ।
यथा—सैम एव बाह्यमानः स्वप्रमाणक्षये भङ्गपूर्वरूपाण्याप्नोति ।
तथा नियतायुषः स्वप्रमाणक्षये रिष्टसम्भवः । यथा च—स एवा-
तिभारकान्तत्वाद्विषमपथाश्रितत्वादकालेऽपि क्षयमाप्नोति । तथा
अनियतायुषो रिष्टोत्पत्तिमन्तरेण मृत्युः । यदि पुनरनियता-
युषोऽपि रिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणं कल्प्येत, तदा वार्षिके षाण्मा-
सिके वाऽरिष्टे समुत्पन्ने शैभहेतुयोगाच्च मृत्युः स्यात् । अनि-
यतायुषो हि सम्यगुपचाराज्जीवितानुवृत्तिः । विषमहेत्वपरिहा-
रान्मृत्युः । अत एवानियतायुषमधिकृत्य रसायनान्युपदिष्टानि ।
तद्योगादयं बहून्यपि वर्षाणि जीवेत् । नियतायुषस्तु कैाल-
मृत्युवर्षशतात् परेण जीवितं न निर्दिष्टम् । यथोक्तं शारीरे (ह
शा अ ५।१३२)—“मरणं प्राणिना दृष्टमायुः पुण्योभयक्ष-
यात् । तयोरप्येक्षया दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥” इति ।
तस्मादविशेषोक्तावपि नियतायुष एवारिष्टोत्पत्तिपूर्वं मरणमिति
निश्चितम् । तथा च “ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ।” (ह.
सू. अ ३) इति प्रतिज्ञायाः षड्ऋतुविशेषे प्रतिपत्तिर्भवति ।
न तु “ऋतुस्तु द्वादश निशाः” (ह शा अ १।२६) अस्य
ऋतोरिति ।

५ विद्याकल्पना नाम,—यथा सर्वविद्यानुगतार्थनिर्देशो
शास्त्रकारस्य सर्वविद्यास्थानानुप्रवेश इह शास्त्रे हित इति वचना-
द्विनाऽपीष्यते । तत्र “आर्द्रसन्तानता त्यागः” (ह सू अ २।
४५) इत्यादिना वाक्येन पुद्विवचनविषयं अत्यात्मविद्यामङ्ग-
ह इत्युच्यते । “अर्चयेद्देवगोविप्र” (ह सू अ २।२३) इत्यादिना
वर्मशास्त्रोपदेशसङ्ग्रहः । तथा “जगद्विपणं तं दृष्ट्वा तेनासौ
विषसंज्ञितः ।” (ह उ अ ३।५।२) इत्यादिना पदव्युत्पा-
दनाभिरुक्तकरणाच्च शब्दविद्यायाः निरुक्तेष्वोपसङ्ग्रहः । “साव-
केऽहनि” (ह शा अ १।७३) सूक्तिका गृहं प्रवेशयेत् ।
तथा—“भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वाद्रापितृनैर्ऋते ।” इति ज्योति-
शास्त्रोपरोचः । विचित्रभूपितशास्त्रोपेक्षणीयम् ।

६ भक्ष्यकल्पना नाम,—“एतत्तदमृतं साक्षात्” (ह
उ अ ४०।७५) इत्यादि ।

७ आज्ञाकल्पना नाम,—यस्यानुष्ठाने हेतुः सम्यगवन्तु
न शक्यः, केवलमाप्तवचनं प्रमाणीकृत्यानुष्ठीयते । यथा—“न
छिन्द्यात्तृणम्, न भुवं लिखेत् ।” इति । न ह्यत्र हेतुर्वक्तुं
शक्यते, एतदनुष्ठेयमिति ।

इयं सप्तविधा कल्पना विशल्याश्रया भवति । यथा—
१ आदिलोपः, २ मध्यलोपः, ३ अन्तलोपः, ४ उभयपदलोपः,
५ आदिमध्यान्तलोपः, ६ वर्णोपजननम्, ७ ऋपिक्लिष्टम्, ८
तन्त्रशरीरम्, ९ तन्त्रसंज्ञा, १० प्राकृतम्, ११ समानतन्त्रप्र-
त्ययः, १२ परतन्त्रप्रत्ययः, १३ हेतुहेतुकधर्मः, १४ कार्य-

१ ‘सङ्कटो’ ड. । ‘सङ्कटेनोदा’ ट. ण. त. । २ ‘समय एव’ ट. ।
३ ‘शुभयोगहेतुत्वान्न’ ट. । ४ ‘काले मृत्युर्वर्ष’ ट. । ५ ‘प्यक्षये’
ट. । ६ ‘विभवकल्पना’ ण. त. । ७ ‘शास्त्रेऽभिहित’ ट. ।
८ ‘शक्यते’ ट. । ९ ‘आदिपदलोप’ ट. । १० ‘शीली’ ट. ड. ।

कारणधर्म , १५ आद्यन्तविपर्यय , १६ शब्दान्तरम् , १७ प्रत्यय , १८ उपनय , १९ सम्भव , २० विभव , [इति ।]

तत्र १ आदिलोपो [नाम],-यथा (ह सू अ ६।३२)-“बृहण प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रस ।” इत्यत्र मासशब्दलोपेन । तथा च (ह नि अ १।१४)-“धारणोदीरण-निशा” इत्यादौ धारण-वेगवारणम् , उदीरण-वेगोदीरणमिति ।

२ मध्यलोपो [नाम],-यथा (ह सू अ ५)-“द्रवद्रव्य-विज्ञानीयमव्याय व्याख्यास्याम ।” इत्यत्र द्रवद्रव्यस्वरूप-विज्ञानीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीय इत्युक्त , अनन्तर “अन्नस्वरूप-विज्ञानीय ” (ह सू अ ६) इत्यत्र स्वरूपशब्दश्रवणात् ।

३ अन्तलोपो नाम,-यथा (ह शा अ ३।३७)-“कफ पुन । गोर्धे स्निग्धा शिरा शीता वहन्ते” इत्यत्रासश-ब्दस्य लोपो द्रष्टव्य , पूर्वत्रासशब्दस्य प्रकृतत्वात् । यथोक्तम् (ह शा अ ३।३६)-“तत्र इयावारुणा सूक्ष्मा पूर्णरिक्ता क्षणात् सिरा । प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रम्” इति । एवमिहापि कफास्र वहन्त इत्यनुमेयम् , तुल्यजातीयत्वात् ।

४ उभयपदलोपो [नाम],-यथा (ह शा अ ३।५७)-“आदौ षड्रसमप्यन्न मधुरीभूतमीरयेत् ।” इति वचने ‘मध्ये’ ‘विदाहादम्लता तत ॥ पित्तमामाशयात्कुर्याच्चयमान च्युत पुन ।’ ‘अन्ते’ ‘अग्निना शोषित पक्व पिण्डत कटुमास्तम् ॥’ इति । आदिशब्दश्रवणात् मध्यान्तशब्दावत्र लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ ।

५ आदिमध्यान्तलोपो [नाम],-यथा (ह शा अ ३।५५)-“अन्न कालेऽयवहृत” आदौ , “कोष्ठ प्राणानि-लाहृतम् ।” मध्ये , अन्ते च “द्रवै ” इत्यादि ।

६ वर्णोपजननं नाम,-यत्रानुक्तो ग्रन्थे वर्ण आचार्येण पश्चाद् व्याख्याकाल उपजन्यार्थोऽभिवीयते । [यथा] (ह शा अ ३।३)-“तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्र शब्दो विविक्तता ।” तथा-“वातात्पश्वत्त्वगुच्छासा वह्नेर्द्रूपपक्तय ॥” ‘भवन्ति’ इति वर्णत्रयमुपजन्य व्याख्या करणीया । “आग्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।” इति द्वयोर्भूतयोर्भवार्थे तद्विप्रत्ययश्रवणात् । वाक्यशेषोऽप्ययमेव प्राय एव ।

७ ऋषिक्लिष्टं नाम,-यदृषी ऋषिपुत्रो वाऽसमाहितचित्ततयाऽशक्त्या वा किञ्चित्पदजातैर्म(जातं)भ्रष्टमुच्चारितवान् तथैव तल्लोके प्रयुज्यते । यथा-‘रोम लोम’ इत्यादि ।

८ तन्त्रशीलं नाम,-या तन्त्रकाराणा प्रकृति स्वभाव इत्यर्थः । यथा-किञ्चिच्छिष्यानुग्रहार्थं विस्तीर्णं सङ्क्षिपन्ति, यथा (ह शा अ ३।१६)-“अस्मा शतानि षष्ठिश्च त्रीणि दन्त नखैः सह ।” इति न तान्यङ्गुलिहस्तर्पादमणिबन्वादिविभागेन विस्तारितानि । किञ्चिद्विस्तारयन्ति, यथा-तत्रैवाङ्गविभागे सिरा विस्तारिता (ह शा अ ३।३३)-“इत्यवेव्यविभागार्थं प्रत्यङ्ग वर्णिता सिरा ।” इति वैचनादिति ।

१ ‘मध्यमपदलोपो’ ट । २ ‘तमय भ्रष्ट’ ट । ३ ‘रित तथै’ ट ड ण त । ४ ‘शीली’ ट ड । ५ ‘षष्ठीनि’ ड ण त । ६ ‘पाणिबन्धा’ ड.ण त । ७ ‘वचनात् ।’ ट ।

अ० १२१

९ तन्त्रसंज्ञा नाम,-यत्कस्मिंश्चिदर्थे मध्ये व्याख्यायमाने स्वतन्त्रसिद्धोदाहरण तत्प्रमाणार्थमुच्यते । यथा-नवज्वरे कषाया अपक्वेषु दोषेषु वर्जनीया उक्ता , (ह चि अ १।३९)-“तत पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यै प्रशस्यते । कषायो दोषशेषस्य पाचन शमनोऽयवा ॥” इति विशेषवचनात्तत्र स्वरसादे पञ्च-विधस्य कषायस्य प्रतिषेध प्रसक्त । तत स्वतन्त्रसंज्ञया विशेष प्रतिषिध्यते (ह चि अ १।४०)-“तिक्त पित्ते विशेषेण प्रयोज्य , कटुक कफे ।” इत्यादि । तस्मात् स्वतन्त्र-संज्ञया तिक्तकटुर्कषायौ निषिद्धौ पञ्चविधया स्वरसादिकल्पनया ।

१० प्राकृतं नाम,-“ऊषकस्तुत्यं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्ध-वम् ।” (ह सू अ १।५।२३) इत्यौषवाधिकारात् सैन्धव-लवणम् , न त्वश्वादिकम् ।

११ समानतन्त्रप्रत्ययो नाम,-यत्साव्यस्य कस्यचिद-र्थस्य साधनायानुपलभ्यमाने स्वतन्त्रात् प्रत्यये समानेभ्यस्त-न्त्रेभ्य प्रत्यय इति । उदाहरण यथा (ह सू अ. २।३१)-“नीचलोमनखश्मश्रु ” इत्याचारेषूक्तम् । इयद्विरियद्विर्दिनै. केशनखश्मश्रुण्यवतार्य नीचलोमादिना भवितव्यमिति नोक्तम् । ततो व्याख्याकारा धारपाणिप्रभृतय प्रसिद्धा दशरात्रेण केशादीना सहरणमिति निश्चिन्वन्ति । मुनिस्त्ववादीत् (च सू अ ८।१८)-“त्रि पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् सहारयेत् ।” इति ।

१२ परतन्त्रप्रत्ययो नाम,-यस्यार्थस्य प्रसिद्धितो न स्वकीयमुदाहरण शक्यमभिवातु नाप्यन्येभ्यो भिषक्तन्त्रेभ्य । ततस्तस्मिन् द्वये परतन्त्रादुदाहरण कल्प्यते । यथा (ह सू अ १।१९)-“कालार्थकर्मणा योगो हीनमिथ्यातिमात्रक । सम्य-ग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥” इत्युक्तम् । योगस्य च लक्षण नोक्त तन्त्रे अन्यत्र वा भिषकृतन्त्रे । तत्र बौद्धतन्त्र-प्रत्ययेन निश्चीयते-“स्वहेतुभ्य शीतोष्णादिलक्षणेन कालस्यो-त्पत्तिरेव योग ।” इति ।

१३ हेतुहेतुकधर्मो नाम,-यो हेतुहेतुकेन धर्मो ज्ञायते । यथा-पित्तातिसारिण पित्तलातिसेवनात् पित्तमुद्रिक्त रक्ताति-साराय न विरादस्य भविष्यतीत्यनुमीयते , समर्थस्य हेतो स्वकार्यस्याव्यभिचारात् ।

१४ कार्यकारणधर्मो नाम,-यत्र कार्यसंज्ञया कारणं निर्दिश्यते कारणसंज्ञया वा कार्यं , तत्र कार्यसंज्ञया तावत्कारणं निर्दिश्यते । यथा-दोषा अपि रोगशब्द लभन्ते । तत्र दोषा कारणम् , “सर्वेषामेव रोगाणा निदान कुपिता मला ।” (ह नि अ १।१२) इति वचनात् । स चेदानीं दोषो रोग इति व्यपदिश्यमान कारणे दोषे कार्यं रोग उपचरितो भवति । एवं कार्यं कारणसंज्ञया निर्दिश्यते ।

१ ‘न ह्यवखादिकम्’ ट.ड । २ ‘स्वतन्त्राप्रत्यये’ ण त । ३ ‘णिप्रसि’ ड ण.त । ४ ‘सिद्धा द’ ड. । ५ ‘सहरेत्’ ण त. । ६ ‘योगा० त्रका’ ण.त. । ७ ‘त्युक्तयोगस्य ल’ ड. ।

१५ आद्यन्तविपर्ययो नाम,—यथा—अन्नस्वरूपविज्ञान प्राप्तमुज्झित्वा पानमेव प्रथममुक्त द्रवद्रव्यविज्ञान कुर्वता, तोयादीना पञ्चाना वर्गाणामतपवक्तव्यत्वात् । समुद्रोपमतया शास्त्रस्यानुपूर्वसुखावगाहनार्थम्, पूर्वं ह्यल्प सुखेनावगाह्यते पश्चात्प्रभूतमिति न्यायात् ।

१६ शब्दान्यत्वं नाम,—यदर्थं पर्यायशब्द वर्णयन्ति शास्त्रकृता । यथा (ह नि अ १।१)—“रोग पाप्मा ज्वरो व्याविकारो दुःसमाय । यस्मात्तद्वगदावाधा शब्दा पर्यायवाचिनः ॥” इत्यादि ।

१७ प्रत्ययधर्मो नाम,—यो न च हेतुहेतुयमोपपत्तिमात्रेण च केनचिदेतुत्वेन व्यपदिश्यते । यथा—देवदानवगन्धर्वाद्युन्मादापस्मारादिविचित्रग्रहविकारा उक्ता । यथोक्तम् (ह उ अ ४।१३)—“कुलपद्मोपममुख सौम्यदृष्टिमकोपनम् ।” यावत् “अनिद्रमप्रधृष्य च विद्यादेववशीकृतम् ॥” इत्यादि । न चैते परमाधतो हेतवः, किं तर्हि ? प्रज्ञापराध । तथा चोक्तम् (ह उ अ ४।३)—“हेतुस्तदनुषक्तो तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा । प्रज्ञापराध सुतराम्” इति ।

१८ उपनयो नाम,—सूत्रहेतुप्रस्तावेन यत्रान्यत्प्रकरणमुपनीयते । यथा—मात्राशित्तीये आहारमात्रालक्षणप्रस्तावे अति मात्राभोजननिमित्ताया विस्मृचिकायाश्चिकित्सा उपनीता । मात्राया हि विभज्यमानायामवैश्यमूनातिमात्रेऽपि विभजनीये तदपेक्षया मात्राया सम्यक् प्रतिपादनसौकर्यात् तत्प्रस्तावेन च विस्मृचिकायाश्चिकित्सा ।

१९ सम्भवो नाम,—यत्सूत्रं प्रकरणं वा विधीयमानमर्थस्य व्यापकत्वात् सकलेन शास्त्रेण व्याख्यायते । यथा (ह सू अ १।५)—“कायबालप्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदष्टाजरावृषान् । अष्टावज्जानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु सश्रिता ॥” इति । एतान्यष्टावज्जानि सकलेन शास्त्रेणोपदिश्यन्त इत्याचार्य प्रतिजानीते ।

२० भज्या • विभवकल्पनायाश्चास्याय विशेषे । अयं व्याख्याया विभवो भवति । स तु विनेव व्याख्याया पठ्यमान एवेति ।

सप्तदश ताच्छील्यं [नी] युक्तम् । तद्यथा—१ ताच्छील्यम्, २ अवयव, ३ विकार, ४ सामीप्यम्, ५ भूयस्त्वम्, ६ प्रकार, ७ गुणगुणविभव, ८ ससक्तता, ९ तद्धर्मता, १० स्थानम्, ११ तादर्थ्यम्, १२ साहचर्यम्, १३ कर्म, १४ गुणनिमित्तता, १५ चेष्टानिमित्तता, १६ मूलसज्ञा, १७ तात्स्थ्यम्, इति ।

तत्र **१ ताच्छील्यं नाम,**—यत्केनचिदेव वर्मसादृश्येन युक्तो भावस्ताच्छील्यमुच्यते । यथा (ह नि अ १।५।१५)—“सर्वाङ्गसश्रयस्तोदमेदस्फुरणभञ्जनम् । स्तम्भनाक्षेपणस्वाप

सन्व्याकुञ्चनरूपनम् ॥ कुपितोऽनिल करोति ।” इत्यन्ते न चाङ्गानि स्वपन्ति । किं तर्हि ? देवदत्त स्वपिति । तद्धर्मसादृश्यादङ्गानि स्वापशब्देनोच्यन्ते । तद्यथा—“पुरुष सुप्तो न किञ्चिद्वेदयते । न चेतयते । तथाऽज्जमपि यत्किञ्चिन्न वेदयते न सतोदादि । तत्सुप्तमिव सुप्तमित्युच्यते ।” [इति ।]

२ अवयवो नाम,—यत्रैकदेशोदाहरणे क्रियमाणेऽनुक्तोऽन्योऽपि तज्जातीयकोऽर्थो लभ्यते । यथा (ह चि अ १।३)—“लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति । स्वास्थ्यं क्षुत्तृ-इरुचि पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥” इत्यनेनैकदेशोदाहरणेन लङ्घनेन दोषक्षपणेन लाघवे सति स्वास्थ्यद्युत्पत्तिः । तत्प्रतिपक्षेण त्वलङ्घनेन दोषक्षपणे न जाते सत्यस्वास्थ्यदयोऽनुक्ता अपि लभ्यन्ते ।

३ विकारो नाम,—विपरीतक्रिया । यथा—विकारसंज्ञया प्रकृतिरपि लभ्यते । प्रकृतिसंज्ञया च विकारः । तत्र विकारसंज्ञया च प्रकृतिर्यथा (ह सू अ ६।११४)—“पुष्पे पत्रे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात् ।” [इति] शाकमविकृत्योक्तम् । अत्र प्रकृति पाठाश्लक्षा (पा) दीना पत्रादीनि । तानि हि पाकेन विक्रियमाणानि चावस्थान्तर प्रतिपद्यमानानि शाकसंज्ञा लभन्ते । तदयं शास्त्रकारस्तेषां विकारसंज्ञा, यवादिमण्डादिसंज्ञाया यवादिक चोक्तवार्त्तम् ।

४ [सामीप्यं नाम,—] • ..... .

५ भूयस्त्वं नाम,—यदेकस्मिन् वर्तमानैमाधिक्येन क्वचि-लभ्यते । यथा तन्त्रे (च सू अ २६।४२)—“अम्लो भक्त रोचयति” इत्युक्तम्, न च मधुरादिरपि न रोचयतीति । कस्यचिन्नाम्लविद्वेषिणोऽम्लो रसो भक्तविद्वेषमेव कुर्यात् । तत्र भूयस्त्वमाश्रित्येदमुक्तम्—“अम्लो रोचयति ।” कदाचित् कस्यचिद्वा नासौ रोचयेन्न त्रावता तन्न रोचनम् ।

६ प्रकारो नाम,—यो यस्य समानधर्मा स तस्य प्रकारः । यथा—“कण्ठमेरुण्डनालेन स्पृशन् वमेत् ।” इत्युक्तम् । न च तत्प्रकाराणां सुवर्चलाशतपुष्पादिनालानां न ग्रहणम् ।

७ गुणगुणविभवो नाम,—क्वचित् गुणीनि गुणशब्देनोक्तानि । यस्मादाह (ह शा अ ३।६०)—“पार्थिवा पार्थिवानेव” इति । न हि पार्थिवा गुणा सन्ति केचित्, ये पठ्येरन् । गुणश्च गुणिवद्यथा (ह उ अ ३।१।२३)—“मेधास्मृतिबलोपेता बभूवुरमितायुषः ।” इति । अत्रायुर्गुणोपेतममितत्वम् । नायुषः परिमाणगुण आयुर्गुणेनैव शक्यः ।

८ संसक्तता नाम,—यदेकस्य बहुभिः सम्बन्धः । यथा—विद्यमानेष्वपि तत्रान्येषु सम्बन्धेषु तस्यैव व्यपदेश क्रियते । यथा—मधुरस्फुरन्धनिर्देशेन माक्षिकादयो गुणिता कषायादिरसोपेता अपि मधुरप्रायत्वान्मधुरससक्तता ।

१ ‘वादय उन्मादापस्मारादिषु विचि’ ट. । २ ‘विशूचि’ टं पठ । ३ ‘वश्य न्यूना’ ट. । ४ ‘शेषो ह्यय’ ट. । ५ ‘इवेति’ ट. । ६ ‘इत्यादि चेत्यु’ ट.ण. ।

१ ‘तत्सुप्तमित्युच्यते’ ट.ण. । २ अस्याग्रे यथाक्रमं वर्ण्यमानं सामीप्यस्य व्याख्यानं लिखितमुद्रितेषु केषुचिदपि हृदयटीका-पुस्तकेषु नोपलभ्यते । ३ ‘नमधिको क’ ट. । ४ ‘गुणिन.’ ट. ।

९ तद्धर्मता नाम,—येन तथाभूतं सत्तद्धर्मतामासाद्य दर्शनात्तामेवाख्या लभते । यथा (ह उ अ ४०।७६)—“विर्वर्जयेद्विषयपाशान् पाशान् वैवस्वतानिव ।” इति । मारणवर्मो हि वैवस्वतपाशेन समानो दृष्ट इत्यतस्तेऽपि तथैवोक्ता ।

१० स्थानं नाम,—यत्र स्थानिना स्थान स्थानेन वा स्थानी व्यपदिश्यते । तत्र स्थानिना स्थान यथा—कर्णनाद श्रोत्ररोग इत्युक्त । न च श्रोत्रेन्द्रियस्यास्तिनाद , किं तर्हि ? तदविष्टानस्य कर्णस्य । तस्मादयं श्रोत्रेण स्थानिना कणमविष्टानमुक्तवान् । स्थानेन स्थानी यथा—जिह्वा रस गृह्णाति । तत्र न जिह्वा रस गृह्णाति, किं तर्हि ? रसना ।

११ तादर्थ्यं नाम,—यत्प्रयोजनार्थं प्रवर्तते यो भावस्तेनैव व्यपदिश्यते । यथा (ह सू अ १५।१)—“मदनमधुकलम्भा” इत्यादीनि छर्दनानि,—छर्दनप्रयोजनानीत्यर्थः ।

१२ साहचर्यं नाम,—यो येन नित्यं सम्बन्ध उपलभ्यते, स तस्मात् सम्बन्धोऽस्तिमेव सम्बन्धशब्द लभते । यथा—‘मथ्यमानाद् धूम दृष्ट्वा ज्वलद्भासुर वह्निद्रव्यमवश्यम् युत्थितो वह्निरित्येव ।’

१३ कर्म नाम,—यत्र कर्मकमेति चोपचर्यते । यथोच्यते—“मुनय प्रशमं जग्मु ।” न चाग्रामस्थानीय कश्चित्प्रशमोऽस्ति । किं तर्हि ? इन्द्रियाणां विषयेभ्यः केवल शक्तिनिर्गमः प्रशमः । अथ च गति—कर्मविषयेभ्यस्त्विन्द्रियाणां क्रियानिवृत्तिः । तदेव च कर्मेत्युक्तम् ।

१४ गुणनिमित्तं नाम,—यत्कस्य विभूति प्रशसादिका ख्याप्यते । “वर्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकरुद्रैरपरायणम् । अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥” (ह उ अ ४०।४) इति ब्रह्मचर्यस्य प्रशंसाविभूति ख्याप्यते । ब्रह्मचर्यस्य हीमे गुणा , नाब्रह्मचर्यस्येति ।

१५ चेष्टानिमित्तं नाम,—यस्मिन्नाममात्रं कस्यचित् क्रियाया भवति भावस्य । नात्र प्रस्पन्दक्रियेष्टा । यथा—“दीपवदस्य ज्ञान ज्वलति ।” इत्युच्यते । न च ज्ञानस्य प्रदीपस्येवार्चीणि सन्ति ऊर्ध्वगामीनि, दीपवद्वा सन्निकृष्टानि द्रव्यान्तराणि दहन्ति । रूप वा स्पर्श वा तैलादिकोपादानम् । किन्तु प्रकाशक्रियामात्रं परिगृह्य ज्वलतीति प्रशंसौकर्मणि कोऽभयशोकलोभहर्षेर्ध्यामोहादिभिरुपहतं विज्ञानं मलोपहतदर्पणवदप्रकाशवृत्ति भवेत् ।

१६ मूलसंज्ञा नाम,—या लोकेऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धा तन्ने चान्यस्मिन् [अर्थे] निवेशिता । यथा (ह नि अ १।२)

१ ‘त्यजेद्वृद्धिष’ इति युक्ततर पाठान्तरम् । २ ‘यत्. स्था’ चन्द्र । ३ ‘रित्येवम् ।’ टण । ४ ‘नियमन’ ट चन्द्र । ५ ‘त कर्म । य’ ण त चन्द्र । ‘नाम । पयायत्कस्य’ ट । ६ ‘यसु खावहम्’ ट । ‘यरसायनम्’ इति युक्ततर पाठान्तरम् । ७ ‘चर्य-मलन्त’ ट चन्द्र । ८ ‘न ब्रह्मचर्यमेति ।’ ण न । ९ ‘स्पर्शो वा’ ण.त. । १० ‘साख्याकर्म । को’ ट. चन्द्र ।

—“निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा । सम्प्राप्तिश्च” इति । रूपं च लोके नीलपीतलोहितादि प्रसिद्धम्, स्वशास्त्रे मज्ञेया तु रूप-लिङ्गलक्षणमिति ।

१७ तात्स्थ्यं नाम,—यदन्यस्यैवार्थस्य तत्स्थत्वादित्यस्यैव कल्प्यते । तद्यथा (ह नि अ १०।२३)—“वस्तिमेहनयोः शूलम्” इति । तत्र पुसम्येन कारणेन वस्तिमेहनयोरिति कल्प्यते । चैतन्याभावे वस्तिमेहनयोः सतीरपि शूलाभावात् तत्प्रदेशस्थितत्वात्तयोरित्युपचर्यते ।

तथा तैत्तिरीये पञ्चदशभिरप्रसिद्धशब्दादिभिर्वर्जितम् । [तद्यथा—] १ अप्रसिद्धशब्दम्, २ दुःप्रणीतम्, ३ असङ्गतार्थम्, ४ असुखारोहि, ५ विरुद्धम्, ६ अतिविस्तृतम्, ७ अतिसंक्षिप्तम्, ८ अप्रयोजनम्, ९ भिन्नक्रमम्, १० सदिग्धम्, ११ पुनरुक्तम्, १२ नि प्रमाणकम्, १३ असमाप्तार्थम्, १४ अपा(न)र्थकम्, १५ व्याहतम्, [इति] ।

तत्र १ अप्रसिद्धशब्दं नाम,—यल्लोके नातीव प्रसिद्धम् । यथा—“उदैक्यागमनलक्षणमसुखानाम् ।” इति । यथा वा—“आवारस्यासिपाणि वारेष्वकुशलयोगता ।” इति । अस्यार्थः,—अकुनाम वृक्षः, तस्य शलमिति ।

२ दुःप्रणीतं नाम,—सूत्रभाष्यप्रयोजनरहितम् ।

३ असङ्गतार्थं नाम,—यत्सूत्रेणासम्बद्धम् ।

४ असुखारोहि पदं नाम,—यत्पदसन्निवेशस्य विषम-तया दुःखेनोच्चार्यते, चर्करीतादिप्रायम् । यथा—“वातर्यरि-प्रदम् ।” इति ।

५ विरुद्धं नाम,—यद् दृष्टान्तसिद्धान्तसमर्थैर्विरुद्धम् । यथा कश्चिद्वेदज्ञित्यं पुरुषोऽकृतकत्वादिति हेतुः, घट इति दृष्टान्तविरुद्धम् । तथा—ममुराम्ललवणा रुफं शमयन्ति, कटुतिक्तरुपाया वातं जयन्ति, इति वैद्यकसिद्धान्तविरुद्धमेतत् । समयविरुद्धं नाम,—यथा—यः, समयः पूर्वाचार्यैस्तत्त्वदर्शिभिः कृतस्त व्युत्क्रम्यागच्छति । यथा—“न लोष्टं विमृद्नीयात्, न तृणं छिन्ध्यात्,” इति । एतत् तत्त्वदर्शिभिरुक्तत्वालोष्टमर्दनादि न क्रियते । न तु हेतुरत्रास्ति ।

६ अतिविस्तृतं नाम,—यथा—ममुरादिस्फुटं ब्रुवन् यावन्ति मधुराणि जगति सन्ति मधुरप्रायाणि मधुरप्रभवाणि तान्यशेषाणि यद्यभिदधाति, तदाऽतिविस्तृतत्वं स्यात् ।

७ अतिसंक्षिप्तं नाम,—यथा—योगशतकप्रायम् । यथा वा—हेतुलिङ्गौषधोद्देश एव क्रियते, न तु तदवबोधकवाक्यानामिति शेषः ।

८ अप्रयोजनं नाम,—यथा (ह सू. अ. २।४८)—“इत्याचारं समासेन” इत्येतावद्यदि वदेत्, न तु ब्रूयात्

१ ‘ज्ञयाऽनुरूप’ ट टण चन्द्र । २ ‘लिङ्गल’ ड ण त चन्द्र । ३ ‘तच्च दो’ ट । ४ ‘णत्वम्’ ड । ५ ‘रजस्वला-गमनमलक्ष्मीमुखानाम्’ स.स.स.च. । ६ ‘अकुनाम’ ट.ड. । ७ ‘सूत्रे’ ट. ।

“य प्राप्नोति समाचरन् । आयुरारोग्यमैश्वर्यम्” इत्यादि, तदा न कश्चिदनुतिष्ठेदिति ।

९ भिन्नक्रमं नाम,—पूर्वं येनानुक्रमेणोक्तं न तेनैव निर्दिश्यते प्रयोजनान्तरासम्भवेऽपि । यथा—वातपित्तकफानुद्दिश्य “तत्र रूक्षो लघु” (ह सू अ १।११) इत्यादौ वातगुणनिर्देशमकृत्वैव पित्तस्य विदधीत । एव क्रमो भिन्नो भवेत् ।

१० सदिग्ध नाम,—यथा—“किमकालमृत्युरस्ति उत नास्ति ?” इत्युभयत्र हेत्वाभासपरिग्रहात् सशयः ।

११ पुनरुक्तं नाम,—योऽर्थ उक्तोऽपि पुनरुच्यते ।

१२ निःप्रमाणं नाम,—यथा (ह चि अ १।४६)—“पाक्य शीतकषाय वा मुस्तापर्पटकम्” इति । ...

१३ [असमाप्तार्थं नाम,—] ... अत्र तावदुच्यते । परतोऽपि चेदित्येतत्तत्तत् समानार्थत्वाच्च ज्ञायते किमनेनै कार्यमिति ।

१४ अनर्थकं नाम,—यदन्यार्थेनापि पदेनापगताभिधेयम् ।

१५ व्याहतं नाम,—यथा—पूर्वया वाक्ययुक्त्याऽपरा व्याहन्यते, अपरया पूर्वा वा । यथा—“अनास्थाप्या मेहिनः” (ह सू अ १।१४) इत्युक्त्वा पुनरास्थापनमनुजज्ञे । मुस्तादेर्निर्युहे पपाठ (ह क अ ४।४०)—“वातासृक्शोफमेहाशोऽगुल्मविष्मूत्रसङ्ग्रहम् ।” इत्यादि । तदत्र विधिप्रतिषेधयो परस्परविरोधाव्याहतत्वम् । अत्र समाधानार्थं विपुलमतय एवमभिदधु,—प्रमेहिणमास्थाप्यनिषेधाद्वस्तिरूपे पुनरनुज्ञानात् तत्र कृतोऽभिप्रायविशेष ईदृगनुमीयते,—मेहिनो वातस्य प्रबलत्वेन बस्तिमन्तरेण नान्यस्तथाविव उपक्रमोऽस्ति, तस्मात्तस्यावस्थानुरवशाद्योज्यो बस्ति । यदाऽऽर्तमेहिनो दृश्यते पवनस्याल्पत्वे (त्व), तदोपक्रमान्तरेणैव चिकित्सितुं शक्य इति, तदा बस्तिर्न योज्य इति प्रतिपादयितुमेवविधो विन्यासः कृतः ।

इति—पूर्वोक्तैः, तन्त्रगुणैः—तन्त्रयुक्त्याख्यैर्युक्तम्, तन्त्रदोषैः—अप्रसिद्धशब्दादिभिर्विजितम्, अल्पसमुद्यमाना—स्तोकव्यायामाना, प्रीत्यर्थं पृथगेवेदं तन्त्रमुक्तम् । किम्भूतम् ? चिकित्साशास्त्र,—शतसहस्रं ब्रह्मप्रोक्तमभिवेशादिप्रणीतं वा, व्याप्य परितः—समन्तात्, स्थितम् । न चैतत् स्वमनीषानिरूपितमित्याह—विपुलेत्यादि । विपुल—विस्तीर्णं समस्तवस्तुविषय, अमलं—निर्मलमविपर्यस्त, विज्ञानं येषां महामुनीनां—आत्रेयादीनां, त एवम् । ते च ते विपुलामलविज्ञानमहामुनयश्च । तेषां मत—अभिप्रायः, तदनु गच्छति—अनुवर्तते, यत्तत् विपुलामलविज्ञा-

नमहामुनिमतानुगम् । ननु, सङ्ग्रहेणैव महामुनिमतं सङ्गृहीतम् । तत्किमनेन ? इत्याह—महासागर इव गम्भीरो यः सङ्ग्रहाख्यस्तस्योपलक्षण—उपाय[न]भूतमेतत् । तस्मात् पृथगेतत् तन्त्रमुदितम् । अष्टावज्ञानि यस्य तदेवम्, अष्टाङ्गं च तद्वैद्यकं च, तदेव महोदविरष्टाङ्गवैद्यकमहोदवि, तस्य मन्थनमिव मन्थन—पाठश्रवणचिन्तनादिभिर्विक्षोभणात्, तेन करणभूतेन । योऽष्टाङ्गसङ्ग्रह एव महानमृतराशिरासः । तस्मात्—अष्टाङ्गसङ्ग्रहमहामृतराशेः सकाशात्, पृथगेतत्तन्त्रमुदितम् । कीदृशम् ? अनल्पफल—आयुरारोग्यैश्वर्यसुखादिकं यस्य तदेव, महाफलमित्यर्थः । तदयं भावः,—तन्त्रस्यास्याल्पत्वात् पाठादिषु स्वल्प एवायामो भवति महच्च फलं यत् स्यात्, ततोऽयमादरणीय इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

इदमागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।

मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यं न मीमांस्यं कैथञ्चन ॥ ८१ ॥

स०—इदं—अनन्तराभिहितं तन्त्रं, मन्त्रवदाचरितं संप्रयोक्तव्यम् । न कथञ्चिदपि मीमांस्यम्,—किमिदं स्याद्वा नवेति सशयो न कार्य इत्यर्थः । कस्मात् ? सुविशुद्धज्ञानेभ्यो महामुनिभ्य आगमेन शुद्धत्वात्, तथा प्रत्यक्षफलस्य—ज्वरचिकित्सादिकस्य, दर्शनात् ।

दीर्घजीवितमारोग्यं धर्ममर्थं सुखं यशः ।

पाठावबोधानुष्ठानैरधिगच्छत्यतो ध्रुवम् ॥ ८२ ॥

स०—अतः—अष्टाङ्गहृदयाख्यातन्त्रात्, पाठावबोधानुष्ठानैरोगचिकित्सालक्षणेन, ध्रुव—अवश्यं, दीर्घजीवितादीन् प्राप्नोति ।

न च तानेव प्राप्नोति । किं तर्हि ? परमपीत्याह—

एतत्पठन् सङ्ग्रहबोधशक्तः

स्वभ्यस्तकर्मा भिपगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्र-

कृताभियोगान् यदि तन्न चित्रम् ॥ ८३ ॥

स०—एतत्—अनन्तरोक्तमष्टाङ्गहृदयाख्यं तन्त्रं, अधीयान (पठन्)—कण्ठे दधत्, सङ्ग्रहबोधशक्तः—एतद्ग्रन्थार्थविशेष[र]—शेषवस्त्वबोधार्थम् । तस्मात् स्वभ्यस्तकर्मा अत एव पाठावबोधः । स्वभ्यस्तकर्मा—तस्य गुणशतयोगादष्टाङ्गहृदयस्य व्यौख्यानामन्येषां भेषजकर्मजेन सत्स्वभ्यस्तकर्मणा चिकित्सकः, अक्षोभ्यः सन्, अन्येषु—चरकादिषु, विशालतन्त्रेषु विहिताभियोगान् वैद्यान् यदि कम्पयति—क्षोभयति, तन्नाश्चर्यम् । उपजातिर्नृत्तम् ।

१ ‘किं प्रमाणं’ ड ण त । २ अस्याग्रे पर्याप्तं नि प्रमाणासमाप्तार्थयोर्व्याख्यानं लिखितमुद्रितेषु केषुचिदपि हृदयटीकापुस्तकेषु नोपलभ्यते । ३ ‘न कारणेन कार्यं’ ट. । ४ ‘यथा’ ण त. । ५ ‘सञ्ज्ञोद्देशः’ इति पाठान्तरम् । ६ ‘शक्यत इति’ ट. । ७ ‘व्याप्य’ ण त. ।

१ ‘तन्त्रस्याव्य’ ण त । २ ‘मशुद्धत्वात्’ इत्यरुणदत्त-सम्मत पाठः । ३ ‘कदाचन’ इड उ । ४ ‘दीर्घ’ उ ट । ५ ‘रोगिचिकित्सा’ ण त. । ६ ‘य. कम्प’ ई । ७ ‘विशेषः’ शे’ ट त. । ८ ‘तथा’ ट. । ९ ‘बोधस्वभ्यस्तकर्मणां तस्य’ ट. । १० ‘व्याख्याता । अन्ये’ ण. त ।

यथा चाक्रम्यन्तेऽपरे भिषजस्तथा दर्शयन्नाह—

यदि चरकमधीते तद् ध्रुवं सुश्रुतादि-
प्रणिगदितगदानां नाममौत्रेऽपि बाह्यः ।

अथ चरकविहीनः प्रक्रियायामखिन्नः

किमिव खलु करोतु व्याधितानां वराकः ८४

स०—यदि केवल चरक पठति ततस्तस्मात् सुश्रुतादिप्रणि-
गदिताना—वर्त्मसन्धिसितादिजाना रोगाणा, ध्रुव सज्ञामात्राव-
बोधेऽपि बाह्य । किन्तु हेतुलक्षणोपक्रमेणानभिज्ञ इत्यपिश-
ब्दार्थः । अथ चरकविहीनः केवल सुश्रुतपाठसाध्यप्रक्रियाया—
दोषदूष्यकालबलशरीरसत्त्वसात्म्यादिलक्षणाया, अग्रिञ्च सन्
व्याधिताना—कासश्वासाद्यभिभूताना, किमिव वराकः—अल्पवी,
विदेवार्तु ? न किञ्चिद्विदेवार्तु शक्त इत्यर्थः । इह तु चरकोक्तप्र-
क्रियाया प्रतिपादनात् सुश्रुतोक्तमयाभिधानाच्च तदध्येता रोग-
चिकित्साया प्रवर्तमानो रोगशान्तिं ध्रुव विदधात्येव । मालि-
नीवृत्तम् ।

अथैव मन्यसे यद्यपि तत्र तन्त्रमेतद्गुणम्, तथाऽप्यार्षतन्त्रा-
ध्ययने समाधानातिशय इति । तैत् इदमाह—

अभिनिवेशवशादभियुज्यते

सुभणितेऽपि न यो हृदमूढकः ।

पठतु यत्नपरः पुरुषायुषं

स खलु वैद्यकमाद्यमनिर्विदः ॥ ८५ ॥

स०—अभिनिवेशो—वस्तुपक्षपातः, तस्य वश—सामर्थ्य,
तस्मात् । अन्यत्र गुणदोषावभियोक्ता शोभनोक्तेऽपि तन्त्रे यो
नाभियुज्यते—ऋषिप्रणीते प्रीतिं करोति, स नर आदौ भव-
माद्य,—प्रथमप्रणीत ब्रह्मोक्त शतसाहस्र, वैद्यक यत्नपरस्तथा
अनिर्विदः सन् पुरुषायुषं—वर्षशत, पठतु । किलास्मिन् काले
हीयमानबुद्धिमेवाजीवितस्य पुरुषस्य श्रवणचिन्तनावबोवानुष्ठा-
नानि सुदूरोत्सारितान्येवेत्यर्थः । पुरुषायुषमिल्यचतुरादिसूत्रे
निपातितम् । [वृत्तविलम्बित वृत्तम् ।]

अथैव मन्यसे वक्तृत्वविशेषादवश्यमेवार्थातिशयो भवति ।
तस्मादाद्येषु सुकृतेष्वेवाभियोगो युक्तो, न त्विदानींतनरुविकृ-
तेष्विति, तदेतन्न वाच्यम् । कुत ? ईत्याह—

वाते पित्ते श्लेष्मशान्तौ च पथ्यं

तैलं सर्पिर्माक्षिकं च क्रमेण ।

१ 'प्रतिग' ई । २ 'मात्रेण' उ । ३ 'किमिह' इ ई उ ण
त । ४ 'वयवेऽपि' ट ण त । ५ 'विदध्यात्' ड । ६ 'तु' अपि
तु न' ट । ७ 'दिधातु' ण त । ८ 'तथैव' ण त । ९ 'तदि-
दमाह' ट ड । १० 'इत्यत आह' ट ।

एतद् ब्रह्मा भाषतां ब्रह्मजो वा

का निर्मन्त्रे वक्तृभेदोक्तिशक्तिः ॥ ८६ ॥

स०—वाते तैल पथ्य, पित्ते घृत पथ्यं, श्लेष्मशान्तौ माक्षिकं
पथ्य, यथाक्रमम् । इत्येव भगवान् ब्रह्मा भाषताम्, ब्रह्मजो
वा—सनत्कुमारादि, भणतु । निर्मन्त्रे—अशब्दस्वभावे तैलादिके
स्वाकरत उत्पन्ने, वातादिशमनशक्तेर्वक्तृविशेषोक्त्या शक्तिर्न
काचिदित्यर्थः । शालिनीवृत्तम् ।

तदेवोपसहरन् स्पष्टयति—

अभिधौतृवशात् किंवा द्रव्यशक्तिर्विशिष्यते ।

अतो मत्सरमुत्सृज्य माध्यस्थ्यमवलम्ब्यताम् ॥ ८७ ॥

स०—वक्तृवशात् किं तैलादेर्द्रव्यस्य शक्तिर्विशिष्यते ? अपि
तु न कश्चिदेव विशेष उत्पद्यते । यत् स्वभावहेतुभ्य एव एत-
च्छक्तियुक्ताश्चोत्पन्ना । अतो—विधातृवशाद् द्रव्यशक्तिविशेषलक्ष-
णाद्धेतो, मत्सरमुत्सृज्य—विद्वेष विहाय, माध्यस्थ्यमाश्रीयताम् ।
माध्यस्थो हि पुरुष कालबुद्ध्याद्यनुरूपमिदमेव शास्त्रमुपकारक
मम, न त्वतोऽपर शास्त्रमुपकारक बुद्ध्या परामर्श्याध्येष्यते, न
लज्जानाभिनिवेशाग्रहमेतीत्यर्थः ।

ननु, किमस्माकमुपकारकत्वाद्विद्वारेण ऋषिप्रणीतमेव तन्त्र-
मनुरागवशाद्ध्येष्यम् ? इत्याशङ्क्याह—

ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेन्मुक्त्वा चरकसुश्रुतौ ।

मेडाद्याः किं न पठ्यन्ते तस्माद्बाह्य सुभाषितम् ॥ ८८ ॥

स०—यदि ऋषिप्रणीते प्रीतिस्ततश्चरकसुश्रुतारूयौ हित्वा
मेडाजातूकैर्ण्यादिमुनिप्रणीतानि शास्त्राणि किमिति न पठ्यन्ते
सर्वेणैव वैद्यवृन्देन । अपि तु सुभाषितप्रियतया चरकसुश्रुतौ
बाहुल्येन यथा पठ्येते, न तथा मेडादयः । तस्मात्स्थितमेतत्
सुभाषित ग्राह्यम्, न तु मुनिप्रणीतमेव तन्त्रम् । अतश्चरकसु-
श्रुतवदनार्थमपीदं गुणवत्त्वान्मतिमद्भिर्ग्राह्यमेव ।

हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेः ।

कृत्वा यच्छुभमाप्तं शुभमस्तु परं ततो जगतः ॥ ८९ ॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविर-

चितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां षष्ठे उत्तर-

स्थाने वाजीकरणविधिर्नाम चत्वार-

विंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

१ 'भाषते' इ उ ण.त । २ 'कदाचि' ट ड । ३ 'धातु-
वशात् किञ्चिद्द्रव्य' उ । ४ 'अतोऽभिधा' ण त । ५ 'कार-
कबुद्ध्या' ट । ६ 'ध्येतव्यम्' ट । ७ 'कर्णादि' ण ।
८ 'हृद्वा' ण ।

स०-एतत्-हृदयाख्यं तन्त्रं, हृदयमिव । कस्य ? सर्वानु-
वेदवाङ्मयपयोधे । यथा हृदयं शरीरस्यैकदेशमपि दशभिर्मू-
लसिरामि सकलं कायं व्याप्नोति, तथेदमपि षड्भिः स्थानैः
सकलमष्टाङ्गायुर्वेदवाङ्मयं व्याप्य स्थितमिति सा वम्यात् । तदे-
वमीदृशं हृदयं कृत्वा-विवाय, यत्कल्याणं पर-श्रेष्ठं, प्राप्तं
[तत -] तस्माच्छ्रुत्वा, जगत्-भुवनस्य, मङ्गलं भवत्विति ।
आर्या ।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-
टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां षष्ठे उत्तरस्थाने वाजीकरण-
विधिर्नाम चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

इति वाजीकरणमष्टममङ्गं समाप्तम् ।

समाप्तं चेदं षष्ठमुत्तरस्थानम् ।

विक्रय्यमुद्रितग्रन्थाः ।

वाग्भटविरचितं

अष्टाङ्गहृदयम् । (मूलमात्रम्)

पारिभाषिककोष-पाठान्तरैरुपबृंहितम् । मूल्यम् रु. १।।। प्रे. व्य. रु. ॥०

अग्निवेशकृता चरकहृदयलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता ।

चक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया समलङ्कृता ।

मूल्यम् रु. ८ प्रे. व्य. रु. १।

चरकसंहिता (मूलमात्रा)

मूल्यम् रु. ३ प्रे. व्य. रु. ॥०

श्रीमहर्षिसुश्रुतप्रणीता

सुश्रुतसंहिता ।

वैद्यवर-श्रीडल्हणाचार्यविरचितया निबन्धसङ्ग्रहाख्यव्याख्यया

निदानस्थानस्य श्रीगयदासविरचितया न्यायचन्द्रिका-

ख्यपञ्जिकाव्याख्यया च समुल्लसिता ।

अयं ग्रन्थो भगवतो धन्वन्तरेरुपदेशानुगुणं महर्षिश्रीसुश्रुतप्रणीतोऽखिलायुर्वेदनिबन्धेषु मूर्धन्यमणित्वेन वरीवर्ति । निबन्धकृद्भार्दप्रकाशनाय वैद्यवर-डल्हणाचार्यरचिता व्याख्यापि सर्वाङ्गसुन्दरत्वेन विराजते । परं च सप्रति निदानस्थानस्य गयदासप्रणीतपञ्जिकाव्याख्यया च समलङ्कृतोऽयं सर्वाङ्गसुन्दरो ग्रन्थः सर्वेषां सुखावबोधकः स्यात् ।

मूल्यम् रु. १० प्रे. व्य. रु. १॥

श्रीमन्माधवकरविरचितम्

माधवनिदानम् ।

निदानस्यैव चिकित्साप्रधानाङ्गत्वेनायुर्वेदे परिगणनात् 'निदाने माधवः प्रोक्तः' इति सर्वसंमतत्वाच्च ग्रन्थोऽयं सुप्रसिद्ध एवास्ति । अस्मिन् प्रायः सर्वेषां रोगाणां निदान-पूर्वरूप-रूप-उपशय-संप्राप्ति-उपद्रवसाध्या-साध्यविचारादिविषयजातं यथावत् प्रतिपादितमस्ति ।

मूल्यम् रु. २। प्रे. व्य. रु. ॥०

योगरत्नाकरः ।

ग्रन्थोऽयं नाल्यर्वाचीनोऽखिलभिपगगणमान्योऽप्यस्ति । अत्र सर्वेषा रोगाणा निदानपूर्विका चिकित्सा सप्र-
माणा प्रतिपादितास्ति । तथा विविध-रसायन-कषायाऽऽसवा-ऽरिष्टा-ऽवलेह-गुटिका-पाकादीनां प्रक्रिया-प्रमाणा-
ऽनुपानादिप्रपञ्चोऽपि कृतोऽस्तीत्ययं ग्रन्थ आयुर्वेदीयानामतीवोपयोगीत्यवश्य संप्राह्यः ।

मूल्यम् रू. २॥ प्रे. व्य. रू. ॥०

श्रीमत्पण्डितदामोदरसूनु-शार्ङ्गधराचार्यविरचिता शार्ङ्गधरसंहिता ।

भिषग्वर-आढमल्लविरचितदीपिका-पण्डितकाशिरामवैद्यविरचितगूढार्थदीपिकाभ्या टीकाभ्यां सवलित्वा ।

मूल्यम् रू. ५ प्रे. व्य. रू. ०॥॥

शार्ङ्गधरसंहिता (मूलमात्रा)

अञ्जननिदानसंहिता ।

मूल्यम् रू. १ प्रे. व्य. रू. ०॥

द्रव्यगुणसंग्रहः ।

अत्र नानाविधौषधीनां गुणागुणविवेचनं सम्यक्कृतमस्ति ।

मूल्यम् १२ आणकाः । प्रे. व्य. रू. ०॥

पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्यम् ।

(तृतीयाध्यायात्मकं विधिप्रकरणरूपं तृतीयखण्डम्)

एतद्व्याख्यानभूत उपाध्यायकैयटप्रणीतो भाष्यप्रदीपः, तद्व्याख्यानभूतो नागेशभट्टविरचितो भाष्यप्रदीपोद्ध्योत
इत्येतद्व्याख्याद्वयसमलङ्कृतमेतत् खण्ड वाचकमहोदयेभ्यः सप्रति समुपह्रियते तच्चावश्य संप्राह्यमित्यनुनीयते च,
येनाग्निमाशस्य झटिति प्रकाशनेऽतीव सौकर्यं स्यात् । मूल्यम् रू. ३ प्रे. व्य. रू. ॥०

प्राप्तिस्थानम्—पाण्डुरङ्ग जावजी,

निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षः,

मुबई न. २

